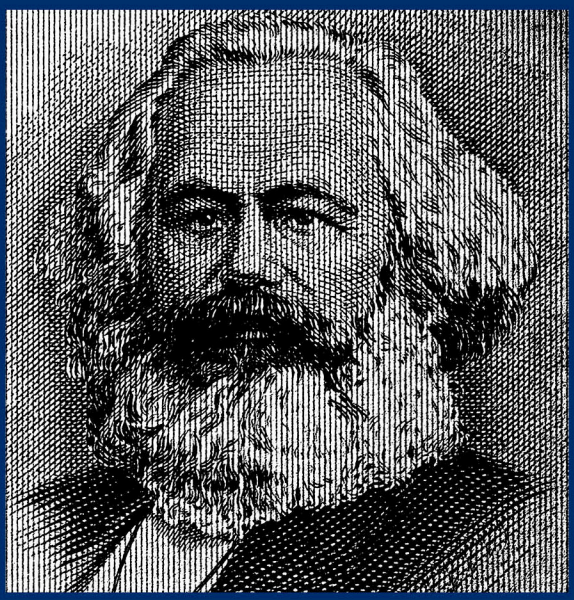
KARL MARX

KAPİTAL

1. Cilt

Yordam Kitap

Eserin orijinal adı:
Das Kapital. Band I
Kritik der politischen Ökonomie

Kapital Cilt: I'in ana metninin çevirisi **Mehmet Selik**'e, kitabın sonunda ek olarak yer alan "Dolaysız Üretim Sürecinin Sonuçları" ile "Sözlükçe"nin çevirisi ise **Nail Satlıgan**'a aittir. Eserin tamamında Nail Satlıgan'ın kavram tercihleri uygulanmış, metin iki ayrı editör tarafından gözden geçirilmiştir. Kavram tercihlerinin sorumluluğu Nail Satlıgan'a ait olmak üzere, **Erkin Özalp** Almancasıyla, **Oktar Türel** ise İngilizcesiyle karşılaştırarak metni baştan aşağı gözden geçirmişlerdir. Çeşitli çeviri sorunlarının çözümünde ve kavramların Türkçeleştirilmesinde **Sungur Savran** ile **E. Ahmet Tonak**'ın da görüşlerinden yararlanılmıştır.

Yaygın uluslararası uygulamaya uygun olarak, *Kapital*'in I. cildinin özgün Almanca metni için, Marx'ın yakın çalışma arkadaşı ve Marksizmin ortak kurucusu Friedrich Engels tarafından yayına hazırlanan 1890 tarihli 4. Almanca basımı (Karl Marx ve Friedrich Engels, *Werke*, C. XIII, Berlin [Demokratik Almanya], Dietz Verlag, 1968) esas alındı. Karşılaştırma için kullandığımız İngilizce çeviriler Samuel Moore ve Edward Aveling (London, Lawrence and Wishart [Moscow, Progress Publishers], 1974) ile Ben Fowkes'a (London, Penguin Books, 1976) aittir.

★

KAPİTAL

EKONOMİ POLİTİĞİN ELEŞTİRİSİ

KARL MARX

I. Cilt
SERMAYENİN ÜRETİM SÜRECİ

Almancadan Çevirenler
Mehmet Selik ve Nail Satlıgan

★

Yordam Kitap

Yordam Kitap: 129-130 ✤ **Kapital: Ekonomi Politiğin Eleştirisi** Cilt: I ✤ Karl Marx
ISBN-978-605-5541-33-0 (Karton Kapak); ISBN-978-605-5541-31-6 (Ciltli)
Çeviri: Mehmet Selik - Nail Satlıgan • *Kavram Editörü: Nail Satlıgan*
Editörler: Oktar Türel, Erkin Özalp • *Yayın Koordinatörü*: Hayri Erdoğan
Kapak ve İç Tasarım: Savaş Çekiç • *Uygulama*: Gönül Göner
Birinci Basım: Nisan 2011 • *İkinci Basım*: Kasım 2011 • *Üçüncü Basım*: Temmuz 2012
Dördüncü Basım: Ocak 2013 • *Beşinci Basım*: Kasım 2013 • *Altıncı Basım*: Temmuz 2014
Yedinci Basım: Ocak 2015 • *Sekizinci Basım*: Haziran 2015 • © Yordam Kitap, 2010

Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti. (Sertifika No: 10829)
Çatalçeşme Sokağı Gendaş Han No: 19 Kat: 3 Cağaloğlu 34110 İstanbul
T: 0212 528 19 10 • **F:** 0212 528 19 09 • **W:** www. yordamkitap. com
E: info@yordamkitap.com
www.facebook.com/YordamKitap • www.twitter.com/YordamKitap

Baskı: **Yazın Basın Yayın Matbaacılık Turizm Tic. Ltd. Şti.** (Sertifika No: 12028)
İ.O.S.B. Çevre Sanayi Sitesi 8. Blok No: 38-40-42-44
Başakşehir - İstanbul
Tel: 0212 5650122

★

KAPİTAL

EKONOMİ POLİTİĞİN ELEŞTİRİSİ

I. Cilt
SERMAYENİN ÜRETİM SÜRECİ

★

İÇİNDEKİLER

Yordam Kitap'ın Notu ... 13
Almanca Birinci Basıma Önsöz ... 17
Almanca İkinci Basıma Sonsöz ... 22
Fransızca Basıma Önsöz ve Sonsöz ... 30
Üçüncü Basım İçin ... 32
İngilizce Basıma Önsöz ... 35
Almanca Dördüncü Basıma Önsöz ... 39

★

BİRİNCİ KISIM
META VE PARA ... 47

Bölüm 1: Meta ... 49

1. Metanın İki Unsuru: Kullanım Değeri ve Değer (Değerin Özü, Büyüklüğü) ... 49
2. Metalarda Cisimleşmiş Emeğin İki Yönlü Niteliği ... 55
3. Değer Biçimi veya Mübadele Değeri ... 60

A. Basit, tek başına veya rastlantısal değer biçimi ... 61
1) Değer ifadesinin iki kutbu: Göreli değer biçimi ve eş değer biçimi ... 61
2) Göreli değer biçimi ... 62
3) Eş değer biçimi ... 67
4) Bir bütün olarak basit değer biçimi ... 71

B. Toplam veya genişlemiş değer biçimi ... 73
1) Genişlemiş göreli değer biçimi ... 74
2) Özel eş değer biçimi ... 74
3) Toplam veya genişlemiş değer biçiminin kusurları ... 75

C. Genel değer biçimi ... 76
1) Değer biçiminin değişmiş karakteri ... 76
2) Göreli değer biçimi ile eş değer biçiminin birbirine bağlı olarak gelişmesi ... 78
3) Genel değer biçiminden para biçimine geçiş ... 79

D. Para biçimi ... 80

4. Metanın Fetiş Karakteri ve Bunun Sırrı ... 81

Bölüm 2: Mübadele Süreci ... 93

Bölüm 3: Para veya Meta Dolaşımı ... 102

1. Değerlerin Ölçüsü ... 102
2. Dolaşım Aracı ... 111
   a. Metaların başkalaşması ... 111
   b. Paranın el değiştirmesi ... 120
   c. Sikke. Değer simgesi ... 129
3. Para ... 133
   a. Gömüleme ... 133
   b. Ödeme aracı ... 137
   c. Dünya parası ... 144

★
İKİNCİ KISIM
PARANIN SERMAYEYE DÖNÜŞÜMÜ 149
Bölüm 4: Paranın Sermayeye Dönüşümü 151
1. Sermayenin Genel Formülü 151
2. Sermayenin Genel Formülündeki Çelişkiler 159
3. Emek Gücünün Satın Alınması ve Satılması 169

★
ÜÇÜNCÜ KISIM
MUTLAK ARTIK DEĞERİN ÜRETİMİ 179
Bölüm 5: Emek Süreci ve Değerlenme Süreci 181
1. Emek Süreci 181
2. Değerlenme Süreci 189
Bölüm 6: Değişmez Sermaye ve Değişir Sermaye 201
Bölüm 7: Artık Değer Oranı 212
1. Emek Gücünün Sömürülme Derecesi 212
2. Ürün Değerinin, Ürünün Orantılı Kısımlarıyla Gösterilmesi 219
3. Senior'ün "Son Saat"i 222
4. Artık Ürün 227
Bölüm 8: İş Günü 228
1. İş Gününün Sınırları 228
2. Artık Emeğe Duyulan Aşırı Açlık, Sanayici ve Boyar 232
3. Sömürünün Yasayla Sınırlandırılmadığı İngiliz Sanayi Kolları 239
4. Gündüz ve Gece Çalışması. Vardiya Sistemi 251
5. Normal Bir İş Günü Sağlama Mücadelesi. 14. Yüzyılın Ortasından 17. Yüzyılın Sonuna Kadar İş Gününü Uzatmak Amacıyla Çıkarılan Zorlayıcı Yasalar 258
6. Normal İş Günü İçin Mücadele. Çalışma Süresinin Zorlayıcı Yasalarla Sınırlanması. 1833-1864 Döneminin İngiliz Fabrika Yasaları 270
7. Normal İş Günü İçin Mücadele. İngiliz Fabrika Yasalarının Başka Ülkelere Etkisi 289
Bölüm 9: Artık Değer Oranı ve Kütlesi 294

★

DÖRDÜNCÜ KISIM

GÖRELİ ARTIK DEĞERİN ÜRETİMİ 303

Bölüm 10: Göreli Artık Değer Kavramı 305

Bölüm 11: El Birliği 314

Bölüm 12: İş Bölümü ve Manifaktür 327

1. Manifaktürü Doğuran İki Kaynak 327
2. Parça-İşçi ve Onun Aleti 330
3. Manifaktürün İki Temel Biçimi - Heterojen Manifaktür ve Organik Manifaktür 332
4. Manifaktür İçinde İş Bölümü ve Toplum İçinde İş Bölümü 340
5. Manifaktürün Kapitalist Karakteri 347

Bölüm 13: Makineler ve Büyük Sanayi 357

1. Makinelerin Gelişmesi 357
2. Makineden Ürüne Aktarılan Değer 371
3. Makineye Dayanan Üretim Sisteminin İşçi Üzerindeki İlk Etkileri . 378
   - *a. Ek emek güçlerine sermaye tarafından el konulması. Kadınların ve çocukların çalıştırılması* 378
   - *b. İş gününün uzatılması* 386
   - *c. Çalışmanın yoğunlaşması* 392
4. Fabrika 400
5. İşçi ile Makine Arasındaki Mücadele 408
6. Makinelerin İşsiz Bıraktığı İşçilerle İlgili Telafi Teorisi 418
7. Makineye Dayanan Fabrika Sisteminin Gelişmesiyle İşçilerin İtilmesi ve Çekilmesi. Pamuklu Sanayisinin Bunalımları 426
8. Büyük Sanayinin Manifaktürde, Zanaatlarda ve Ev Sanayisinde Neden Olduğu Köklü Değişiklikler 439
   - *a. El işçiliğine ve iş bölümüne dayanan el birliğinin ortadan kaldırılması* 439
   - *b. Fabrika sisteminin manifaktür ve ev sanayisi üzerindeki etkisi* 440
   - *c. Modern manifaktür* 442
   - *d. Modern ev sanayisi* 445
   - *e. Modern manifaktür ve ev sanayisinden büyük sanayiye geçiş. Fabrika Yasalarının bu işletme biçimlerine uygulanmasıyla söz konusu devrimin hız kazanması* 449
9. Fabrika Mevzuatı. (Sağlık ve Eğitim ile İlgili Hükümler.) İngiltere'de Bunların Genelleştirilmesi 459
10. Büyük Sanayi ve Tarım 480

★
BEŞİNCİ KISIM
MUTLAK VE GÖRELİ ARTIK DEĞERİN ÜRETİMİ 483
Bölüm 14: Mutlak ve Göreli Artık Değer 485
Bölüm 15: Emek Gücü Fiyatında ve Artık Değerde Büyüklük Değişmeleri 495
I. İş Gününün Uzunluğu ve Emek Yoğunluğu Değişmez (Veri), Emeğin Üretkenliği Değişir 496
II. İş Günü Değişmez, Emeğin Üretkenliği Değişmez, Emek Yoğunluğu Değişir 500
III. Emeğin Üretkenliği ve Yoğunluğu Değişmez, İş Günü Değişir 501
IV. Emeğin Harcanma Süresinde, Üretkenliğinde ve Yoğunluğunda Eş Zamanlı Değişiklikler 502
Bölüm 16: Artık Değer Oranı İçin Çeşitli Formüller 506

★
ALTINCI KISIM
ÜCRET 511
Bölüm 17: Emek Gücü Değerinin ya da Fiyatının Ücrete Dönüşmesi 513
Bölüm 18: Zamana Göre Ücret 521
Bölüm 19: Parça Başına Ücret 529
Bölüm 20: Ülkeler Arasındaki Ücret Farkları 537

★
YEDİNCİ KISIM
SERMAYENİN BİRİKİM SÜRECİ 543
Bölüm 21: Basit Yeniden Üretim 547
Bölüm 22: Artık Değerin Sermayeye Dönüşmesi 560
1. Boyutları Gittikçe Büyüyen Kapitalist Üretim Süreci. Meta Üretimine Özgü Mülkiyet Yasalarının Kapitalist Mülk Edinme Yasaları Haline Gelişi 560
2. Boyutları Gittikçe Büyüyen Yeniden Üretimin Ekonomi Politik Tarafından Yanlış Anlaşılması 569
3. Artık Değerin Sermaye ve Gelir Olarak Ayrılması. Kaçınma Teorisi 572
4. Birikimin Miktarını, Artık Değerin Sermaye ve Gelire Oransal Bölünüşünden Bağımsız Olarak Belirleyen Koşullar: Emek Gücünün Sömürülme Derecesi - Emeğin Üretkenliği - Kullanılan Sermaye ile Tüketilen Sermaye Arasındaki Farkın Büyümesi - Yatırılmış Sermayenin Büyüklüğü 579
5. "Emek Fonu" 588

Bölüm 23: Kapitalist Birikimin Genel Yasası 592
1. Sermayenin Bileşimi Aynı Kalırken, Birikimle Birlikte Emek Gücü Talebinin Artması 592

2. Birikim ve Ona Eşlik Eden Yoğunlaşma İlerlerken Sermayenin Değişir Kısmının Göreli Azalması ... 601
3. Bir Göreli Artık Nüfusun Gittikçe Artan Ölçüde Üretimi ya da Yedek Sanayi Ordusu ... 608
4. Göreli Artık Nüfusun Farklı Varoluş Biçimleri. Kapitalist Birikimin Genel Yasası ... 619
5. Kapitalist Birikimin Genel Yasasının Örneklerle Gösterilmesi ... 626
a. 1846–1866 yılları arasında İngiltere ... 626
b. Britanya sınai işçi sınıfının düşük ücret alan katmanları ... 632
c. Göçebe nüfus ... 640
d. Bunalımların işçi sınıfının en iyi ücret alan kesimi üzerindeki etkisi ... 644
e. Britanya tarım proletaryası ... 648
1) Bedfordshire ... 661
2) Berkshire ... 661
3) Buckinghamshire ... 662
4) Cambridgeshire ... 662
5) Essex ... 663
6) Herefordshire ... 663
7) Huntingdonshire ... 663
8) Lincolnshire ... 664
9) Kent ... 665
10) Northamptonshire ... 665
11) Wiltshire ... 665
12) Worcestershire ... 666
f. İrlanda ... 671

Bölüm 24: "İlk Birikim" ... 686
1. İlk Birikimin Sırrı ... 686
2. Kır Nüfusunun Topraktan Yoksun Bırakılması ... 689
3. 15. Yüzyılın Sonundan İtibaren Mülksüzleştirilenlere Karşı Çıkarılan Kanlı Mevzuat. Ücretlerin Düşürülmesine Yönelik Yasalar ... 704
4. Kapitalist Çiftçinin Doğuşu ... 711
5. Tarım Devriminin Sanayi Üzerindeki Etkisi. Sanayi Sermayesi İçin İç Pazarın Yaratılması ... 713
6. Sanayici Kapitalistin Doğuşu ... 717
7. Kapitalist Birikimin Tarihsel Eğilimi ... 727

Bölüm 25: Modern Sömürgeleştirme Teorisi ... 731

EK

Yayımlanmamış 6. Bölüm: Dolaysız Üretim Sürecinin Sonuçları ... 741

SÖZLÜKÇE ... 861

DİZİN ... 869

Yordam Kitap'ın Notu

Elinizde tuttuğunuz kitap, Karl Marx'ın ve Marksizmin temel yapıtı *Kapital: Ekonomi Politiğin Eleştirisi*'nin tamamını, Almanca aslından çevrilmiş olarak Türkçeye kazandırma, böylece Türkçe Marksist edebiyatın en büyük eksiğini nihayet giderme yolunda son ciddi girişimin ilk basamağını oluşturuyor.

Kapital'i Almanca aslından Türkçeye çevirip yayınlamaya ilk başlayan Hikmet Kıvılcımlı'dır. 1937 yılında başlayan bu girişimi Kıvılcımlı, her ay bir fasikülü yayınlanarak dört yıla yayılacak bir tasarı olarak planlamıştı. İlk 7 fasikül 1937 yılı içinde yayınlandı; ancak bu ilk girişim, Kıvılcımlı'nın "Donanma davası" yüzünden tutuklanmasıyla yarım kaldı.

Kapital'i özgün dilinden Türkçeye çevirme konusunda ikinci ve Yordam Kitap'ınkinden önce gelen son girişim Mehmet Selik'e ve Sol Yayınları'na aittir. Bu yayın, 1966-67 yıllarında *Kapital*'in I. cildinin 5 kitap hâlinde yayınlanışıyla başladı; 1970'te III. cildin ilk yarısının yayınlanmasıyla devam etti ve bu noktada kesildi. Böylece Kıvılcımlı'nın I. cildin birinci bölümüyle sınırlı kalan ilk girişiminden otuz yıl kadar sonra *Kapital*'in aşağı yukarı yarısı Türkçeye kazandırılmış oluyordu.

Selik Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi ve Türkiye İşçi Partisi üyesi seçkin bir bilim insanıydı. (Kendisi, akademik hayattan ayrılışının ardından 2005'te hayata veda etti.) Bu kitap, onların, *Kapital*'i özgün dilinden Türkçeye kazandırma girişimlerini sürdürme ve sona erdirme çabası olarak yorumlandığında asıl anlamına kavuşacaktır.

Kapital'in Türkçeleştirilmesi konusunda son ve her üç cildi kapsayarak tamamlanmış girişimin onuru Alaattin Bilgi'ye aittir. Sol Yayınları arasında, 1975-78 yılları arasına yayılarak yayınlanan bu üç cilt, Türkiye'yi *Kapital*'in tamamlanmış bir çevirisinin bulunmayışı ayıbından kurtardığı için, Marx'a ve Marksizme önem veren herkesin minnet duygularını hak eden bir emeği içerir. Ancak çevirinin Almancadan değil, İngilizceden yapılmış olması, bu alandaki boşluğun bütünüyle doldurulmamış olması anlamına gelmekteydi.

Yordam Kitap'ın bu *Kapital* basımı, Mehmet Selik'in çevirmiş olduğu bölümlerin (I. cildin tamamı ile III. cildin ilk yarısı) gözden geçirilmiş olarak yeniden basılmasından, ayrıca daha önce Almancadan çevrilmemiş olan bölümlerin (II. cildin tamamı ile III. cildin ikinci yarısı) Nail Satlıgan tarafından çevrilmesinden oluşuyor. Elinizdeki I. cilt bu yoldaki ilk adımdır.

* * *

2008 yılında İran'da *Kapital*'in I. cildinin yeni bir Farsça çevirisi yayınlandı (çev. Hasan Mortazavi, Tahran, Agâh Yayınları). Bu cildin sonunda, *Kapital*'de geçen terimlerin dört dildeki (Almanca, Farsça, Fransızca, İngilizce) karşılıklarını veren bir kavramlar "sözlükçe"si yer alıyor. Biz, bu sözlükçeyi, Farsça karşılıkların yerine Türkçelerini koyarak elinizdeki kitabın sonuna aldık.

Bilindiği gibi Marx'ın *Kapital* üzerindeki çalışmaları ve hazırlıkları on yıllarca sürmüş, o arada yapıtının nihai versiyonuyla ilgili "planlar"ı birçok kez değişmiştir. Marx'ın ömrü *Kapital*'in yalnızca I. cildini basıma hazırlamaya yettiği (I. cildin ilk basımının tarihi 1867, Marx'ın ölüm tarihi 1883'tür) için II. ve III. ciltler Engels tarafından yayınlanmıştır. Dolayısıyla Marx'tan geriye, Engels'in yayına hazırladığı bu iki cilde kısmen alınan ya da hiç alınmayan çok geniş bir müsvedde defterleri yığını kalmıştır. Bunların içinde bir tanesinin Marx'ın ekonomi politik eleştirisinin mantığı ve "mimari"si açısından özel bir önem taşıdığı, bugün hemen bütün Marx uzmanları tarafından kabul ediliyor. Söz konusu olan, Marx'ın başlangıçta *Kapital*'in I. cildine 6. bölüm olarak koymayı düşündüğü, ancak cilde dâhil etmekten daha sonra vazgeçtiği "Dolaysız Üretim Sürecinin Sonuçları" başlıklı el yazmasıdır. İlk kez 1933'te Sovyetler Birliği'nde Almanca ve Rusça olarak basılan bu metne, 1976'daki Penguin Books basımından başlayarak kimi *Kapital* basımlarında I. cildin eki olarak yer verilmekte. Daha önce Türkçede, İngilizceden yapılmış bir çevirisinin yayınlanmış olduğu "Sonuçlar"ı biz, ilk kez Almancasından çevirerek elinizdeki kitabın sonuna ekledik.

Kapital'in Almanca aslından Türkçeye tam çevirisini yayınlamaya başlarken Hikmet Kıvılcımlı'dan Alaattin Bilgi'ye kadar, bu uğurda çevirmen ve yayıncı olarak emeği geçmiş herkese gönül borcumuzu dile getirmeyi görev biliyoruz.

Bu basımın sevincine ortak olamayan Mehmet Selik'i saygıyla anarken, kitabın aslına sadık, güzel bir çeviriyle ve olabildiğince az kusurla çıkması için büyük bir sabır ve özenle emeklerini ortaya koyan Nail Satlıgan'a, Oktar Türel'e, Erkin Özalp'a ve ihtiyaç duyduğumuz her durumda yardımlarını esirgemeyen Sungur Savran ile E. Ahmet Tonak'a yürekten teşekkürler.

* * *

Beşinci Basım'a not: *Kapital III*'ün çeviri ve redaksiyon süreci devam ederken, 28 Nisan 2013'te Nail Satlıgan'ı kaybettik. Projemizin öncüsü, çevirmenimiz ve editörümüz Nail Hoca'yı saygıyla anıyoruz.

SUNU

Proletaryanın yürekli, vefalı, yüce gönüllü
örnek savaşçısı, unutulmaz dostum
WILHELM WOLFF'e.

21 Haziran 1809'da Tarnau'da doğdu
9 Mayıs 1864'te Manchester'da sürgünde öldü.

Kapital Cilt: I'in Almanca birinci basımının kapağı.

Almanca Birinci Basıma Önsöz

Kamuoyuna birinci cildini sunmakta olduğum bu eser, 1859 yılında yayınlanan *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı (Zur Kritik der Politischen Ökonomie)* adlı eserimin devamını oluşturur. Başlangıcı ile devamı arasındaki uzun fasıla, uzun yıllar süren, çalışmamı tekrar ve tekrar kesen bir hastalık yüzünden olmuştur.

Sözü geçen *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* adlı eserin içeriği, bu cildin Birinci Bölümünde özetlenmiştir. Bu, yalnızca bağlam ve bütünlük kaygılarıyla yapılmamıştır. Konunun sunumu iyileştirilmiştir. Ele alınan meseleler imkân verdiği ölçüde, daha önce sadece dokunulmuş olan noktalar burada daha da geliştirilmiş, buna karşılık o eserde etraflı olarak incelenmiş şeylere burada sadece dokunulmuştur. Değer ve para teorisinin tarihi hakkındaki bölümler, bu kez, doğal olarak, tamamen dışarıda bırakılmıştır. Bununla beraber, daha önceki eserin okuyucusu, Birinci Bölümün dipnotlarında bu teorinin tarihi ile ilgili yeni kaynaklar bulacaktır.

Her başlangıcın zor olması, bütün bilimler için geçerlidir. Bu yüzden Birinci Bölümün, özellikle de metanın analizini içeren kesimin anlaşılması en büyük güçlüğü yaratacaktır. Özellikle değerin özünün ve değerin büyüklüğünün analizi ile ilgili yerlerde söylediklerimi mümkün olduğu ölçüde, ortalama okuyucunun seviyesine indirdim.[1] Tam gelişmiş

1 Ferdinand Lassalle'nin Schulze-Delitzsch'e karşı kaleme aldığı eserin, benim bu konular üzerindeki açıklamalarımın "entelektüel özünü" verdiğini sandığı kısmında bile önemli yanlışlar olduğuna bakılırsa, bu daha gerekli oluyor. Ferdinand Lassalle'nin iktisat üzerine olan yazı ve eserlerinin genel kuramsal önermelerinin, örneğin sermayenin tarihî karakteri, üretim ilişkileri ve koşulları ile üretim biçimi arasındaki ilinti vb. üzerine olan önermelerin hepsini, benim koyduğum terminolojiye varıncaya kadar, isim ve kaynak belirtmeksizin, hemen hemen kelimesi kelimesine, benim yazı ve eserlerimden alıp kendi malı imiş gibi kullanması, herhalde, propaganda amacı ile yapılmış bir şey olsa gerek. Benimle hiçbir ilgisi olmadığı için, onun bu önermeleri nasıl kullandığı ve uyguladığı konusunda, tabii ki, hiçbir şey söylemiyorum.

hali "para biçimi" olan "değer biçimi", son derece kolay ve basittir. Ne var ki, insan aklı iki bin yıldan fazla zamandan beri boş yere bunun temeline inmeye çalışmıştır; oysa çok daha karışık ve karmaşık biçimlerin analizinde, en azından, başarıya çok yaklaşılmıştır. Niçin? Çünkü, gelişmiş beden, beden hücrelerinden daha kolay incelenir. Ayrıca iktisadi biçimlerin analizinde mikroskoptan ve kimyasal ayıraçlardan yararlanılamaz. Bu ikisinin yerini, soyutlama gücünün alması gerekir. Ama, burjuva toplumu için emek ürününün meta biçimi ya da metanın değer biçimi, iktisadi bütünün hücre biçimidir. Bunun analizi, eğitimsiz olanlara, sadece kılı kırk yarmak gibi görünür. Burada gerçekten de kılı kırk yarmak söz konusu; ama yalnızca, mikroskobik anatomide de olduğu gibi.

Bundan dolayı, değer biçimi üzerine olan kesimleri saymazsak, bu kitabın zor anlaşılmasından yakınılamaz. Burada, şüphesiz, yeni bir şeyler öğrenmek, yani aynı zamanda bizzat düşünmek isteyen bir okuyucuyu düşünüyorum.

Fizikçi, doğa süreçlerini ya en belgin biçimleriyle ve bozucu etkilere en az maruz kalmış olarak göründükleri yerlerde gözlemler ya da, mümkün olduğunda, sürecin saf hâliyle işlemesini sağlayan koşullar altında deneyler yapar. Benim bu eserde inceleyeceğim şey, kapitalist üretim tarzı ve onunla uyuşan üretim ve dolaşım ilişkileridir. Bunların bugüne kadarki klasik yurdu İngiltere'dir. Teorimi geliştirirken başlıca örnek olarak İngiltere'den yararlanmamın sebebi budur. Ama Alman okuyucu, İngiliz sanayi ve tarım işçilerinin durumları karşısında ikiyüzlüce omuz silkecek ya da Almanya'da işler hiç de o kadar kötü gitmiyor diye kendisini iyimser bir havaya bırakacaksa, ona şöyle seslenmeliyim: *De te fabula narratur!*†

Aslına bakılırsa, konu, kapitalist üretimin yasalarından doğan toplumsal karşıtlıkların şu ya da bu derecede gelişmiş olması değildir. Burada bizatihi bu yasaların kendileri, yani katı bir zorunlulukla işleyen ve kendilerini ortaya koyan bu eğilimler söz konusudur. Sanayi bakımından daha gelişmiş olan ülke, daha az gelişmiş olanına, yalnızca kendi geleceğinin imgesini gösterir.

Fakat bunu bir yana bırakalım. Bizde kapitalist üretimin tam ve iyice yerleştiği yerlerde, örneğin gerçek fabrikalarda, içinde bulunulan koşullar İngiltere'de olduğundan çok daha kötüdür; çünkü, fabrikalarla ilgili yasaların bizde benzerleri yoktur. Diğer bütün alanlarda, kıta Avrupa'sının batısındaki bütün öteki yerlerde olduğu gibi, sırf kapitalist üretimin gelişmesinin değil, fakat bu gelişmenin eksikliğinin de acısını çekiyoruz.

---

† "Hikâye seni anlatıyor!" –*çev.*

Modern sıkıntıların yanı sıra, eski, köhnemiş üretim tarzlarının bitkisel yaşamlarını sürdürmelerinin mirası olan bir dizi sıkıntı, doğurdukları çağ dışı toplumsal ve siyasi ilişkilerle birlikte bizi eziyor. Yalnız yaşayanlar değil, ölüler de canımıza okuyor. *Le mort saisit le vif!*†

Almanya'da ve kıta Avrupa'sının batısındaki başka yerlerde sosyal istatistikler, İngiltere'dekilere oranla, acınacak durumdadır. Fakat yine de, arkalarındaki şahmeran başını şöyle bir görmemizi sağlayacak kadar perdeyi aralıyorlar. Bizim hükümetlerimiz ve parlamentolarımız da, İngiltere'de olduğu gibi, iktisadi durum ve koşullar üzerinde araştırma yapacak soruşturma komisyonları görevlendirse; bu komisyonlara gerçeğin araştırılıp bulunması için İngiltere'dekilere benzer yetkiler ve güçler verilse; bu görev için, İngiltere'deki fabrika denetçileri, *"public health"* (halk sağlığı) raporlarını hazırlayan sağlık görevlileri, kadınların ve çocukların sömürülmesi, barınma ve beslenme koşulları vb. konular hakkında çalışan araştırma komisyonlarının üyeleri kadar alanlarında yetkin, tarafsız ve kimseyi kayırmayan kişiler bulunabilse, içinde bulunduğumuz durumu görüp dehşete düşerdik. Perseus, peşlerinden gittiği devler kendisini görmesinler diye, sisten yapılma bir takke kullanırmış. Bizse, devin varlığını inkâr edebilmek için, sisten takkeyi kendi gözlerimiziin ve kulaklarımızın altına kadar indiriyoruz.

Bu konuda kendimizi aldatmamalıyız. 18. yüzyıldaki Amerikan Bağımsızlık Savaşı, nasıl Avrupalı orta sınıf için uyanış çanını çaldı ise 19. yüzyılın Amerikan İç Savaşı da Avrupa işçi sınıfı için aynı şeyi yaptı. İngiltere'de değişme ve dönüşüm süreci elle tutulacak kadar açıktır. Bunun, belli bir yükseliş noktasından sonra, kıta Avrupa'sını da etkilemesi zorunludur. Orada bu dönüşüm, bizzat işçi sınıfının kendi gelişme derecesine göre, daha vahşi ya da daha insani biçimler alacaktır. Demek ki daha yüksek saikler bir yana, kendi öz çıkarları, şu anda egemen olan sınıflara, işçi sınıfının gelişmesini köstekleyen ve yasal olarak denetlenebilecek olan bütün engellerin kaldırılmasını emrediyor. İşte benim bu ciltte İngiliz fabrika mevzuatının tarihine, içeriğine ve sonuçlarına bu derece geniş yer ayırmamın, diğerleri yanında, bir sebebi de budur. Bir ulus, diğerlerinden öğrenmelidir ve öğrenebilir. Bir toplum kendi hareketinin doğa yasasını keşfetmek işinde doğru yola girmiş olsa bile –ki bu eserin nihai amacı, modern toplumun ekonomik hareket yasasını ortaya çıkarmaktır– bu toplum, ne doğal gelişim aşamalarının üzerinden atlayabilir ne de onları resmi kararlarla

† Ölü, diriyi sımsıkı tutar! *–çev.*

iptal edebilir. Ama doğum sancılarının süresini kısaltabilir, şiddetini azaltabilir.

Muhtemel bir yanlış anlamayı önlemek için şunu belirteyim. Kapitalisti ve toprak sahibini kesinlikle pembe gözlüklerle bakarak resmetmiyorum. Ama burada, kişiler üzerinde, yalnızca iktisadi kategorileri temsil ettikleri, belirli sınıf ilişkilerinin ve çıkarlarının taşıyıcıları oldukları ölçüde duruluyor. Toplumun iktisadi oluşumunun gelişimini doğal bir tarihsel süreç olarak kavrayan benim bakış açım, bireyi, öznel olarak kendisini bunların ne kadar üzerine çıkarırsa çıkarsın toplumsal açıdan varlığını borçlu olmaya devam ettiği ilişkilerden sorumlu tutmak konusunda, tüm diğer bakış açılarının gerisinde kalır.

Özgür bilimsel araştırma, ekonomi politik alanında, sadece diğer alanlarda da karşılaşılan düşmanlarla karşı karşıya gelmekle kalmaz. Ele aldığı malzemenin kendine özgü doğası, insanın bağrındaki en azgın, en bayağı ve en tiksinti verici tutkuları, yani özel çıkarın Furie'lerini {intikam tanrıçalarını} ona karşı savaş alanına çağırır. Söz gelişi, İngiliz Yüksek Kilisesi, benimsediği 39 iman şartından 38'ine yöneltilen bir saldırıyı, parasal gelirinin 1/39'una yönelik bir saldırıya göre daha kolay affeder. Günümüzde, bizzat ateizm, devralınmış mülkiyet ilişkilerinin eleştirisiyle karşılaştırıldığında, bir *culpa levis*'tir.† Bununla beraber yine de inkâr edilemeyecek bir gelişme var. Örnek olarak, birkaç hafta önce yayınlanmış olan yıllığı gösteriyorum: *Correspondence with Her Majesty's Missions Abroad, regarding Industrial Questions and Trades Unions.*†† İngiliz tahtının yabancı ülkelerdeki temsilcileri burada açık bir dille, Almanya'da, Fransa'da, kısaca Avrupa kıtasının bütün uygar toplumlarında, sermaye ile emek arasındaki mevcut ilişkilerde başlayan köklü değişim ve dönüşümlerin İngiltere'deki kadar görülebilir ve kaçınılmaz olduğunu anlatmaktadırlar. Yine aynı zamanda, Atlantik Okyanusu'nun öteki yakasında, Amerika Birleşik Devletleri Başkan Yardımcısı Bay Wade, halka açık toplantılarda ilan etti: Köleliğin kaldırılmasından sonra, gündeme, sermaye ve toprak mülkiyeti ilişkilerinin dönüştürülmesi giriyordu! Çağın, mor pelerinlerle veya kara cüppelerle gizlenemeyecek işaretleridir bunlar. Elbette, bu sözler, yarın bir mucize gerçekleşeceği anlamına gelmiyor. Bugünkü toplumun sağlam bir kristal değil, dönüşme yeteneğine sahip ve sürekli olarak dönüşüm süreci içinde bulunan

† Küçük günah. *–çev.*

†† Sınai Sorunlar ve Sendikalar Hakkında Majestelerinin Yurtdışındaki Temsilcilikleriyle Yazışmaları. *–çev.*

bir organizma olduğu sezgisinin bizzat egemen sınıflarda doğmaya başladığını gösteriyor.

Bu eserin ikinci cildi sermayenin dolaşım sürecini (II. Kitap) ve sermayenin gelişme seyri içinde aldığı çeşitli biçimleri (III. Kitap), üçüncü ve son cilt de (IV. Kitap) teorinin tarihini ele alacaktır.

Bilimsel eleştiriye dayanan her görüşü hoşnutlukla karşılarım. Kamuoyu denen şeyin hiçbir zaman taviz vermediğim önyargıları söz konusu olduğunda, geçmişte olduğu gibi bugün de, büyük Floransalının şu şiarını benimsiyorum:

"Segui il tuo corso, e lascia dir le genti!"†

Karl Marx

Londra, 25 Temmuz 1867

† Sen yolundan şaşma, bırak ne derlerse desinler! (Dante, *İlâhi Komedya*). *–çev.*

Almanca İkinci Basıma Sonsöz

Sözlerimin başında, birinci basımın okuyucularına ikinci basımda yapılmış olan değişiklikler hakkında açıklamalarda bulunmam gerekir. Kitabın daha anlaşılır şekilde bölümlenmiş olduğu hemen göze çarpacaktır. Ek notların ikinci basıma ait oldukları her yerde belirtilmiştir. Metinle ilgili en önemli noktalar şunlardır:

Birinci Bölümün Birinci Kesiminde, her bir mübadele değerinin ifade edildiği eşitliklerin analiz edilmesi yoluyla değerin ortaya çıkarılması işi daha büyük bir bilimsel kesinlikle yapılmıştır; aynı şekilde, değerin özü ile değer büyüklüğünün toplumsal olarak gerekli emek-zamana göre belirlenmesi arasındaki, birinci basımda yalnızca şöyle bir değinilen bağlantı, açık şekilde vurgulanmıştır. Birinci Bölümün Üçüncü Kesimi (Değer Biçimi), başka hiçbir sebep olmasa bile, birinci basımda iki kere yer aldığı için, tümüyle gözden geçirilmiştir. –Geçerken, söz konusu tekrara, Hannover'deki dostum Dr. L. Kugelmann'ın yol açtığını belirteyim. 1867 yılının baharında, Hamburg'dan ilk provalar geldiğinde onun misafiriydim ve değer biçiminin tamamlayıcı, daha didaktik bir açıklamasının okuyucuların çoğunluğu için gerekli olduğuna beni ikna etmişti.– Birinci Bölümün son kesimi (Metanın Fetiş Karakteri vb.) büyük ölçüde değiştirildi. Üçüncü Bölümün Birinci Kesimi (Değerin Ölçüsü) dikkatle gözden geçirildi, çünkü birinci basımda, bu kesim, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'da (*Zur Kritik der Polit. Oek.*, Berlin 1859) yapılmış olan açıklamalara göndermede bulunularak, özensiz bir şekilde hazırlanmıştı. Yedinci Bölüm ve özellikle de bunun İkinci Kesimi büyük ölçüde yeniden yazıldı.

Metinde yapılan ve çoğu yalnızca biçimsel olan kısmi değişiklikleri tek tek ele almak gereksiz bir iş olurdu. Başından sonuna kadar kitabın her yerinde bu tür düzeltmeler yapılmıştır. Bununla beraber, Paris'te çıkacak olan Fransızca çeviriyi gözden geçirdiğim şu sıra gördüm ki, Almanca asıl metin bazı yerlerde daha kapsamlı gözden geçirmelere,

bazı yerlerde daha ciddi biçimsel düzeltmelere ve bazı yerlerdeki gözden kaçmış hataların daha dikkatli bir şekilde temizlenmesine ihtiyaç duymaktadır. Ama bunlar için zaman yoktu. Çünkü kitabın tükendiği ve ikinci basımın baskısına Ocak 1872'de başlanacağı haberini ancak 1871 sonbaharında, başka acil işlerin ortasındayken almıştım.

Kapital'in çok kısa bir süre içinde Alman işçi sınıfının çok farklı kesimleri tarafından takdir edilmesi, emeğimin en iyi ödülüdür. İktisadi açıdan burjuva bakış açısına sahip bir kişi olan Viyanalı Bay Mayer, Fransa-Prusya Savaşı sırasında yayınlanan bir broşürde, geçmişte Alman mirası sayılan parlak teorik kavrayışın Almanya'nın "eğitimli" sınıflarında tümüyle ortadan kaybolduğunu, buna karşın aynı ülkenin işçi sınıfında yeniden canlandığını isabetli bir şekilde açıklamıştı.

Ekonomi politik, Almanya'da, şu ana kadar yabancı bir bilim olarak kaldı. Gustav von Gülich, *Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe, usw.* adlı eserinde ve özellikle de bu çalışmasının 1830'da yayınlanan ilk iki cildinde, bizde kapitalist üretim tarzının gelişmesini ve dolayısıyla modern burjuva toplumunun kurulmasını engellemiş olan tarihsel koşulları büyük ölçüde tartışmıştır. Demek oluyor ki, ekonomi politiği yeşertip yaşatacak bir toprak yoktu. Ekonomi politik, İngiltere ve Fransa'dan hazır mal olarak ithal edildi; Alman iktisat profesörleri öğrenci olarak kaldılar. Yabancı bir gerçekliğin teorik ifadesi onların ellerinde bir dogmalar koleksiyonu haline geldi, onlar tarafından içinde yaşadıkları küçük burjuva dünyasına göre yorumlandı ve dolayısıyla yanlış yorumlandı. Tümüyle bastırılamayan bilimsel iktidarsızlık duygusunu ve gerçekten yabancısı olunan bir alanda ders vermek zorunda olmaktan kaynaklanan vicdan azabını, edebiyat tarihi hakkındaki bilgiçliklerle örterek veya Alman bürokrasisinin umutlu adayının Araf'ını geçmesi gereken bir bilgi çorbası olan "kameral bilimler"den alınma yabancı maddeler ekleyerek gizlemeye çalıştılar.

1848'den bu yana kapitalist üretim Almanya'da hızlı bir gelişme gösterdi ve günümüzde dolandırıcılığın parlak dönemine *(Schwindelblüte)* girmiş bulunuyor. Ama kader, uzmanlarımıza yine gülmedi. Ekonomi politikle tarafsız olarak uğraşabildikleri dönemde, modern iktisadi ilişkiler Alman gerçekliğinin bir parçası değildi. Ve bu ilişkilerin ortaya çıkışı, daha başında, burjuva ufkunun sınırları içinde tarafsız olarak incelenmelerine artık izin vermeyen koşullar altında gerçekleşti. Ekonomi politik, burjuva nitelikte olduğu, yani kapitalist düzeni tarihsel açıdan geçici bir gelişme aşaması olarak değil, aksine toplumsal üretimin mutlak ve en son biçimi olarak kavradığı ölçüde, ancak, sınıf mücadelesinin örtük kaldığı ya da kendisini yalnızca münferit olaylarla ortaya koyduğu süre boyunca, bilim olarak kalabilir.

İngiltere'yi alalım. Bu ülkenin klasik ekonomi politiği, sınıf mücadelesinin gelişmemiş olduğu döneme aittir. Sonunda, onun son büyük temsilcisi Ricardo, sınıf çıkarlarının, ücret ile kârın, kâr ile toprak rantının karşıtlığını safça toplumsal bir doğa yasası kabul ederek, bu karşıtlığı, bilinçli bir şekilde, araştırmalarının hareket noktası haline getirir. Ne var ki, böylece burjuva ekonomi bilimi de artık ötesine geçemeyeceği sınırlarına gelip dayandı. Bu bilim, daha Ricardo hayattayken, ona karşı çıkan Sismondi aracılığıyla, eleştiriyle yüz yüze geldi.[1]

Arkadan gelen 1820-1830 döneminin İngiltere'deki ayırt edici özelliği, ekonomi politik alanındaki bilimsel canlılıktır. Bu dönem, Rikardocu teorinin hem vulgarize edildiği ve yayıldığı, hem de eski okulla savaştığı bir dönemdi. Muhteşem karşılaşmalara tanık olundu. Bu sırada olanlardan Avrupa kıtası pek az haberdar oldu; çünkü polemik, büyük ölçüde, dergi makalelerine, farklı konulardaki çalışmalara ve broşürlere dağılmıştı. Bu polemiğin –Rikardocu teorinin, daha şimdiden, bazı istisnai durumlarda, burjuva ekonomisine yönelik bir saldırı silahı olarak kullanılmasına karşın– tarafsız nitelikte olması, zamanın koşullarıyla açıklanabilir. Bir yandan, büyük sanayi, modern yaşamının periyodik döngüsünü ancak 1825 bunalımıyla başlatmasının da kanıtladığı üzere, henüz yalnızca çocukluk dönemini geride bırakıyordu. Diğer yandan, sermaye ile emek arasındaki sınıf mücadelesi, siyasi bakımdan, Kutsal İttifak etrafında kümelenmiş hükümetler ve feodal aristokrasi ile burjuvazinin öncülük ettiği halk kitleleri arasındaki çelişki tarafından, iktisadi bakımdan, sanayi sermayesi ile aristokrat toprak mülkiyeti arasındaki çatışma tarafından (bu çatışma Fransa'da küçük toprak mülkiyeti ile büyük toprak mülkiyeti arasındaki zıtlığın gerisinde saklı kaldı, İngiltere'de Tahıl Yasaları'ndan sonra açıkça patlak verdi), arka plana itilmiş bulunuyordu. İngiltere'de ekonomi politik alanında bu dönem boyunca yazılıp çizilenler, Fransa'da, Dr. Quesnay'nin ölümünü izleyen iktisadi fırtına ve zorlama dönemini† hatırlatır, ama tıpkı pastırma yazının baharı hatırlatması gibi. 1830 yılında can alıcı önem taşıyan bunalım patlak verdi.

Fransa ve İngiltere'de burjuvazi, siyasi iktidarı ele geçirmişti. O zamandan sonra, sınıf mücadelesi, hem pratikte hem de teoride, giderek daha açık ve tehdit edici biçimler aldı. Sınıf mücadelesi bilimsel burjuva ekonomisinin ölüm çanını çalıyordu. Şimdi artık şu ya da bu teoremin doğru olup olmadığı değil, fakat sermaye için yararlı mı yoksa zararlı mı, işini kolaylaştırıcı mı yoksa zorlaştırıcı mı, yasalara uygun mu aykırı mı oldu-

---

1 Bkz. "Zur Kritik ..." adlı eserim, s. 39.

† "Sturm und Drang" (Fırtına ve Zorlama) Dönemi (1767-1785), Alman edebiyatında Aydınlanma Dönemi ile Klasik Dönem arasındaki dönemin adı. *–çev.*

ğu tartışılıyordu. Çıkar sağlamaya dönük olmayan araştırmaların yerini para karşılığı yapılan seyirlik dövüşler, tarafsız bilimsel incelemelerin yerini özürcülüğün *(Apologetik)* vicdan azabı ve kötü niyeti almıştı. Bu arada, başında Cobden ve Bright gibi fabrikatörlerin bulunduğu *Anti-Corn-Law League*'in (Tahıl Yasası Karşıtı Birlik) dünyayı saran bıkkınlık verici risalecikleri bile, toprak aristokrasisine karşı yürüttükleri polemikle, bilimsel olmasa bile tarihsel bir çıkar vaat ediyordu. Sir Robert Peel ile birlikte gelen serbest ticaret mevzuatı bayağı iktisadı bu son dikenden de kurtarmıştı.

1848'deki kıtasal devrim İngiltere'yi de vurdu. Hâlâ bilimsel bir önemleri olduğunu iddia eden ve egemen sınıfların sofistleri ve dalkavukları olmanın ötesine geçmek isteyen kimseler, sermayenin ekonomi politiği ile proletaryanın artık daha fazla görmezden gelinemeyen taleplerini bağdaştırmaya çalıştı. Ve buradan, John Stuart Mill'in en mükemmel temsilcisi olduğu, yavan bir bağdaştırmacılık doğdu. Bu, büyük Rus bilgini ve eleştirmeni N. Çernışevskiy'in "Mill'e Göre Ekonomi Politiğin Temelleri" adlı çalışmasında ustalıkla aydınlatmış bulunduğu gibi, "burjuva" iktisadının iflasını ilan etmek demekti.

Dolayısıyla, Almanya'da, kapitalist üretim tarzı, bu üretim tarzının antagonist karakteri İngiltere ve Fransa'da tarihsel sınıf çatışmaları ile gümbürtülü bir şekilde ortaya çıktıktan sonra ve Alman proletaryası Alman burjuvazisinden çok daha açık bir teorik sınıf bilincine varmış bulunurken olgunluğa ulaştı. Bu nedenle, bir burjuva ekonomi politik bilimi, burada mümkün hale geliyormuş gibi görünmeye başlar başlamaz, yeniden imkânsızlaşmıştı.

Bu koşullar altında onun sözcüleri iki kampa ayrıldı. Kurnaz, girişimci, pratik kimselerden meydana gelen bir bölük, bayağı iktisada dayalı özürcülüğün en yüzeysel ve bunun için de en başarılı temsilcisi olan Bastiat'nın bayrağı altında toplandı; bilimlerinin profesörlük mertebesine ulaşmış bulunmanın gururunu taşıyan diğer bölük, uzlaştırılamaz olanları uzlaştırma çabasında, J. St. Mill'i izledi. Almanlar, burjuva iktisadının klasik döneminde olduğu gibi çöküşü sırasında da, öğrencilikten, taklitçilik ve izleyicilikten, büyük yabancı şirketler için çalışan küçük perakendeciler olmaktan kurtulamadı.

Demek ki, Alman toplumunun kendine özgü tarihsel gelişimi burada "burjuva" iktisadının her tür özgün gelişme yolunu tıkamıştı, ama eleştiri yolu açıktı. Böyle bir eleştiri, bir sınıfı temsil edecekse, yalnızca, tarihsel görevi kapitalist üretim tarzını yıkmak ve ardından sınıfları ortadan kaldırmak olan sınıfı temsil edebilir: proletarya.

Alman burjuvazisinin bilgili ve bilgisiz sözcüleri, ilk önce, *Kapital*'i, önceki eserlerim için yaptıkları gibi, sessizlikle boğmayı denedi. Bu

taktik zamanın koşullarıyla artık uyuşmamaya başladığında, kitabımı eleştirme adı altında, "burjuva bilincini rahatlatmaya yönelik" reçeteler yazdılar; ama, işçi basınında (örnek olarak, Joseph Dietzgen'in *Volksstaat*'taki makalelerine bakabilirsiniz), borçlu oldukları cevabı bugüne kadar vermedikleri daha üstün hasımlarla karşılaştılar.[2]

1872 baharında, St. Petersburg'da, *Kapital*'in mükemmel bir Rusça çevirisi çıktı. Basılan 3.000 nüsha şu anda hemen hemen tükenmiş bulunuyor. Kiev Üniversitesi'nde ekonomi politik profesörü olan Bay N. Sieber (Зибер), daha 1871 yılında, "Теория ценности и капитала Д. Рикардо" (D. Ricardo'nun Değer ve Sermaye Teorisi vb.) adlı eserinde, benim değer, para ve sermaye teorimi, temelleri bakımından, Smith-Rikardocu öğretinin zorunlu devamı olarak göstermişti. Bu değerli kitabı okurken Batı Avrupalıları şaşırtan şey, yazarın saf teorik bakıştan uzaklaşmamak konusundaki kararlılığıdır.

Kapital'de kullanılan yöntem, birbirleriyle çelişen görüşlerin bile kanıtladığı üzere, pek az anlaşılmıştır.

Öyle ki, Paris'te çıkan *Revue Positiviste*'in suçlamalarına göre, bir yandan iktisadı metafizik açıdan ele alıyormuşum, diğer yandan –tahmin edin!– geleceğin aşçı dükkânları için tarifler (Comte'çu tarifler mi?) yazacak yerde, sadece verili olguların eleştirel analizini yapmakla yetiniyormuşum. Prof. Sieber, metafizik olma suçlaması hakkında şunu belirtiyor:

> "Asıl teori söz konusu olduğu sürece, Marx'ın yöntemi, eksiklik ve üstünlükleri en iyi teorisyenler tarafından paylaşılan bir okulun, yani bütün İngiliz okulunun tümdengelimli yöntemidir."

Bay M. Block (*Les Théoriciens du Socialisme en Allemagne. Extrait du Journal des Économistes, juillet et août 1872*), yöntemimin analitik olduğunu keşfediyor ve şunu da söylüyor:

> "Par cet ouvrage M. Marx se classe parmi les esprits analytiques les plus éminents." ("Bu eserle Bay Marx en önemli analitik düşünürler arasına giriyor.")

---

2 Alman bayağı iktisadının zevzek lafazanları eserimin biçimini ve sunuş tarzını yeriyor. Kimse *Kapital*'in edebî eksiklerini benden daha sert bir şekilde eleştiremez. Bununla beraber, bu bayların ve izleyicilerinin yararlanmaları ve mutlu olmaları için, burada, biri İngiltere'den diğeri Rusya'dan gelen iki değerlendirmeyi aktarmak istiyorum. Benim görüşlerime tümüyle düşmanca yaklaşan *Saturday Review*, birinci Almanca basımla ilgili haberinde şöyle demişti: Sunuş tarzı, "en kuru iktisadi sorunlara bile özgün bir çekicilik *(charm)* kazandırıyor".

S.P. Vedomosti (St. Petersburg gazetesi) 20 Nisan 1872 tarihli sayısında şunları da yazıyor: "Sunuş tarzı, fazla özel başlıkların ele alındığı az sayıda bölüm dışında, herkesçe anlaşılabilirliğiyle, açıklığıyla, konunun yüksek bilimsellik düzeyine rağmen alışılmadık bir canlılığa ulaşmış olmasıyla bir başkalık kazanıyor. Bu bakımdan yazar ... anlaşılmaz ve kuru bir dille yazdıkları kitapları sıradan fanilerin kafalarını çatlatan Alman bilginlerinin çoğuna da hiç benzemiyor." Ne var ki, dönemin Alman ulusal liberal profesörlerinin yazıları, okuyucularında, kafadan bambaşka bir şeyi çatlatıyor.

Alman eleştirmenler doğal olarak Hegelci sofizm hakkında bağırıp çağırıyor. St. Petersburg'da yayınlanan "Вестник Европы" (Avrupa Habercisi), *Kapital*'in sadece yöntemine ayırdığı bir makalesinde (1872 Mayıs sayısı, s. 427-436), araştırma yöntemimi son derece gerçekçi, buna karşılık sunuş yöntemimi üzücü şekilde Alman diyalektiğine bağlı buluyor. Diyor ki:

> "İlk bakışta, konunun sunuluşunun dış şekline bakarak değerlendirme yapılırsa, Marx, tam da sözcüğün Almanca, yani kötü anlamıyla ideal filozofların en büyüğüdür. Oysa, gerçekte, iktisadi eleştiri işinde kendisinden önce gelen herkesten sonsuz derecede daha gerçekçidir... Ona hiçbir şekilde idealist denemez."

Bay yazara, kendi eleştirisinden, Rusça özgün metne erişemeyecek olan kimi okuyucularımın da ilgilenebileceği bazı alıntılarla cevap vermekten daha iyisini yapamam.

Yöntemimin maddeci temelini tartışmış olduğum *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* adlı eserimin önsözünden yaptığı bir alıntıdan (*Zur Kritik der Pol. Oek.,* Berlin 1859, s. IV-VII) sonra, yazar şöyle devam ediyor:

> "Marx için önemli bir tek şey var: incelemesine giriştiği görüngülerin yasasını bulmak. Ve, bu görüngüler belli ve kesin bir şekle sahip bulundukları ve belli bir zaman aralığında gözlenebilecek bir karşılıklı ilişki içinde oldukları sürece, onun için önemli olan sadece bu görüngülere hükmeden yasa değildir. Onun için daha da önemli olan, görüngülerin değişimlerinin, bunların gelişmelerinin, yani bir biçimden diğerine, bir ilişkiler düzeninden bir diğer ilişkiler düzenine geçişlerinin yasasıdır. Bir kere bu yasayı bulduğunda, bu yasanın toplumsal yaşamdaki ifadeleri olan sonuçları ayrıntılarıyla inceler. ... Dolayısıyla, Marx'ın bir tek derdi vardır: kapsamlı bilimsel araştırma yoluyla toplumsal ilişkilerin belirli düzenlere sahip olmalarının zorunluluğunu göstermek ve kendisine hareket ve dayanak noktaları sağlayan olguları elverdiğince tarafsız bir şekilde saptamak. Bunun için, aynı anda, hem mevcut düzenin zorunluluğunu, hem de, insanların buna inanıp inanmamasından, bunun bilincine sahip olup olmamalarından tümüyle bağımsız bir şekilde, mevcut düzenin kaçınılmaz olarak geçmek zorunda olduğu bir başka düzenin zorunluluğunu kanıtlaması fazlasıyla yeterlidir. Marx, toplumsal hareketi, yalnızca insanların irade, bilinç ve niyetlerinden bağımsız olmakla kalmayan, aksine, onların irade, bilinç ve niyetlerini belirleyen yasaların yönettiği, doğal bir tarihsel süreç olarak görür... Kültür tarihinde bilinçli unsur bu derece bağımlı bir rol oynuyorsa, kültürün kendisini konu alan eleştirinin, bilincin herhangi bir biçimini ya da herhangi bir sonucunu, herhangi bir başka şeyden daha fazla temel alamayacağı açıktır. Yani düşünce *(Idee)* değil, yalnızca dışsal görüngü, onun hareket noktası olabilir. Eleştiri, bir olguyu düşünceyle değil, yalnızca diğer olguyla karşılaştırmakla ve karşı karşıya koymakla kendisini sınırlandıracaktır. Onun için önemli olan, yalnızca, her iki olgunun elverdiği ölçüde tam olarak incelenmesi ve birbirlerine göre gerçekten de

> farklı gelişme uğrakları oluşturmalarıdır; ama her şeyden önemlisi, gelişim aşamalarının kendilerini ortaya koydukları düzenler dizisinin, sıralanış ve bağlantıların, eşit ölçüde eksiksiz olarak incelenmesidir. Ama, denecektir, iktisadi hayatın genel yasaları bir ve aynıdır; bunlar ister bugüne, ister düne uygulansın, hiçbir şey değişmez. Marx, tam da bunu reddeder. Ona göre bu tür soyut yasalar yoktur. ... Aksine, onun fikrine göre, her tarihsel dönem kendi yasalarına sahiptir. ... Yaşam, verili bir gelişim dönemini geride bırakıp verili bir aşamadan bir başkasına geçer geçmez, aynı zamanda, başka yasalar tarafından yönetilmeye başlar. Kısacası, iktisadi yaşam, bize, biyolojinin diğer alanlarındaki gelişme tarihine benzer bir görüngü sunar. ... Eski iktisatçılar, onları fizik ve kimya yasalarına benzetirken, iktisadi yasaların doğasını yanlış değerlendirmişti. ... Görüngülerin daha derinlikli bir çözümlemesi, toplumsal organizmaların kendi aralarındaki farkların, bitkisel organizmalarla hayvansal organizmalar arasındaki farklar kadar köklü olduğunu göstermiştir. ... Evet, bu organizmaların birer bütün olarak farklı yapılara sahip olması, tek tek organlarının farklılaşması ve farklı koşullar altında faaliyet göstermeleri nedeniyle, bir ve aynı görüngü bambaşka yasalara tabidir. Marx, örneğin, nüfus yasasının her zaman ve her yerde aynı olduğunu yadsır. Tersine, her gelişme aşamasının kendi nüfus yasasına sahip olduğunu ileri sürer. ... Üretici güçlerin gelişme düzeylerindeki farklılıklara bağlı olarak, ilişkiler ve onları düzenleyen yasalar da değişir. Marx, kapitalist iktisat düzenini bu bakış açısıyla araştırmayı ve açıklamayı hedef olarak belirlerken, iktisadi yaşamın her eksiksiz incelemesinin sahip olması gereken hedefi katı bir bilimsellikle formüle etmekten başka bir şey yapmaz. ... Böyle bir araştırmanın bilimsel değeri, verili bir toplumsal organizmanın ortaya çıkışını, varoluşunu, gelişimini, ölümünü ve onun yerini farklı, daha yüksek bir başkasının almasını düzenleyen özel yasaların aydınlatılmasında yatar. Ve Marx'ın kitabı bu değere gerçekten de sahiptir."

Sayın yazar, benim gerçek yöntemim dediği şeyi bu kadar isabetli ve kişisel olarak onu uygulamam söz konusu olduğu ölçüde, bu kadar olumlu bir şekilde tarif ederken, diyalektik yöntemden başka neyi tarif etmiş oluyor?

Şüphesiz, sunuş tarzının araştırma tarzından şekil olarak ayrılması gerekir. Araştırma sırasında, malzemenin tüm ayrıntılarıyla ele alınması, farklı gelişim biçimlerinin çözümlenmesi ve bunların iç bağlantısının keşfedilmesi gerekir. Gerçek hareket, ancak bu işin yapılmasından sonra, uygun şekilde betimlenebilir. Bu başarıldığında ve malzemenin yaşamının aynadaki gibi ideal bir yansımasına ulaşıldığında, *a priori*† bir yapıyla karşı karşıya olunduğu sanılabilir.

Benim diyalektik yöntemim, temelinde, Hegelci diyalektik yöntemden yalnızca farklı değil, onun doğrudan karşıtıdır. Hegel için, idea adı

---

† *A priori:* Önsel; deneysel kanıt aramadan, sadece akıl yürütme yoluyla elde edilen. *–çev.*

altında bağımsız bir özneye bile dönüştürdüğü düşünme süreci, bu sürecin sadece dış görünüşünü oluşturan gerçekliğin demiurgosudur.† Bendeyse, tam tersine, düşünsel olan *(das Ideelle)*, maddi olanın insan kafasına yerleştirilmiş ve tercüme edilmiş biçiminden başka bir şey değildir.

Hegelci diyalektiğin gizemlileştirici yönünü neredeyse 30 yıl önce, henüz moda olduğu bir zamanda eleştirdim. Fakat tam da *Kapital*'in ilk cildi üzerinde çalıştığım sıralarda, bugünün eğitimli Almanya'sında meydanı boş bulan, hırçın, küstah ve vasat bir taklitçiler takımı *(Epigonentum)*, gözü pek Moses Mendelssohn'un Lessing zamanında Spinoza'ya yaptığı gibi Hegel'e "ölmüş eşek" muamelesi yapmanın tadını çıkarıyordu. Bunun içindir ki, kendimi açıkça bu büyük düşünürün öğrencisi ilan etmişimdir ve değer kuramı üzerine olan bölümün şurasında burasında onun kendine özgü ifade biçimi ile cilveleştiğim olmuştur. Diyalektiğin Hegel'in elinde maruz kaldığı gizemlileştirme, onun genel hareket biçimlerini kapsamlı ve bilinçli bir şekilde ilk önce Hegel'in ortaya koymuş olduğu gerçeğini hiçbir şekilde gölgeleyemez. Hegel'de diyalektik baş aşağı durur. Gizemsel kabuğun içindeki rasyonel özü bulmak için, tersine çevrilmesi gerekir.

Gizemlileştirilmiş biçimi ile diyalektik, var olanı yüceltir göründüğü için, Alman modası olmuştu. Oysa, rasyonel biçimi ile diyalektik, burjuvazi ve onun doktriner sözcüleri için rezil ve iğrenç bir şeydir; çünkü, diyalektikle var olanı olumlu bir şey olarak kavradığımız anda onun olumsuzlanmasını, zorunlu olarak yok olacağını da kavrarız; çünkü, diyalektik her oluşmuş biçimi, akan bir hareket içinde ve dolayısıyla bunun yok olup gidici yanını da gözden ayırmadan kavratır; çünkü, diyalektik hiçbir şeyin altında kalmaz, özünde eleştirici ve devrimcidir.

Kapitalist toplumun çelişkilerle dolu hareketi, kendisini pratik burjuvaya en açık ve seçik şekilde, modern sanayinin içinden geçtiği dönemsel çevrimin inişli çıkışlı seyrinde ve bunun doruk noktası olan genel bunalım sırasında hissettirir. Genel bunalım, henüz ön aşamalarında olmakla birlikte bir kez daha yola çıkmış bulunuyor ve hem gösteri alanının evrenselliği hem de etkisinin yoğunluğu sayesinde, diyalektiği, yeni kutsal Prusya-Alman imparatorluğunun türedilerinin bile kafalarına sokacak.

Karl Marx

Londra, 24 Ocak 1873

† *Demiurgos:* Platon'a göre, fiziksel evrenin biçimlendiricisi ve koruyucusu. *–çev.*

Fransızca Basıma Önsöz ve Sonsöz

Londra, 18 Mart 1872

Yurttaş Maurice La Châtre'a

Değerli Yurttaş,

Kapital'in çevirisini düzenli aralıklarla çıkacak fasiküller halinde yayınlama fikrinizi memnuniyetle karşılıyorum. Eser, bu biçimde, işçi sınıfına daha kolay ulaşacaktır ve başka hiçbir düşünce benim için daha önemli değil.

Ön yüzü bu olan madalyonun bir de öteki yüzü var: Benim kullandığım ve daha önce iktisadi sorunlara uygulanmamış olan inceleme yöntemi, ilk bölümlerin okunmasını hayli güçleştirmiş bulunuyor ve sonuca ulaşmak konusunda her zaman sabırsızlık gösteren ve genel ilkelerle kendilerini dolaysız olarak harekete geçiren sorunlar arasındaki bağlantıyı hemen anlamak isteyen Fransız okuyucuların, bu arzularına hemen ulaşamayacakları için, hayal kırıklığına uğramasından korkulur.

Bu öyle bir dezavantaj ki, buna karşı, gerçeğin peşinde koşan okuyucuyu önceden uyarmaktan ve hazırlıklı kılmaktan başka hiçbir şey yapamam. Bilime giden düz bir yol bulunmuyor ve yalnızca onun dik patikalarını tırmanmaktan çekinmeyenler, aydınlık doruklarına ulaşma şansına sahiptir.

Karl Marx

Okuyucuya

Bay J. Roy, mümkün olabileceği kadar tam ve hatta kelimesi kelimesine bir çeviri yapmaya girişmiş ve bu görevini titizlikle yerine getirmiştir. Ama tam da onun titizliği, beni, okuyucu için daha kolay anlaşılır hale getirmek üzere, metni değiştirmek zorunda bıraktı. Kitap fasiküller halinde yayınlandığından, günü gününe yapılan bu değişiklikler için hep aynı özen gösterilememiş ve üslûp farklılıkları kaçınılmaz hale gelmiştir.

Bir kez böyle bir gözden geçirme işine giriştikten sonra, aynı şeyi Fransızca çeviriye temel oluşturan özgün metin (ikinci Almanca basım) için de yapmaya, bazı tartışmaları sadeleştirmeye, başkalarını tamamlamaya, ek tarihsel ya da istatistiksel veriler sunmaya, eleştirel notlar eklemeye vb. karar verdim. Edebî kusurları ne olursa olsun, bu Fransızca basım, aslından bağımsız bir bilimsel değere sahip ve Almanca bilen okuyucuların bile başvurmaları gereken bir metindir.

Aşağıda, ikinci Almanca basımın sonsözünün, ekonomi politiğin Almanya'daki gelişimiyle ve bu eserde kullanılmış olan yöntemle ilgili bölümlerini sunuyorum.[†]

Karl Marx

Londra, 28 Nisan 1875

[†] Bkz. "Almanca İkinci Basıma Sonsöz".

Üçüncü Basım İçin

Bu üçüncü basımı bizzat hazırlamak Marx'a nasip olmadı. Bugün büyüklüğü karşısında hasımlarının bile eğildikleri güçlü düşünür, 14 Mart 1883'te öldü.

Hem bu üçüncü basımı hem de elyazması olarak kalan ikinci cildi yayına hazırlama görevi, Marx'la birlikte kırk yıllık, en iyi, en sarsılmaz dostunu yitirmiş olan bana, ona sözcüklerle anlatılamayacak kadar çok şey borçlu olan bana düşmüş oldu. Burada, görevimin birinci kısmını nasıl yerine getirdiğim konusunda okuyucuya hesap vermem gerekiyor.

Marx, başlangıçta, birinci cildin metnini büyük ölçüde elden geçirmeyi, bazı teorik konuları daha net şekillerde formüle etmeyi, yenilerini eklemeyi, tarihsel ve istatistiksel malzemeyi en güncel verileri içerecek şekilde genişletmeyi planlıyordu. Hastalığı ve ikinci cildi son düzeltme aşamasına getirme işinin acilliği, onu bundan vazgeçirdi. Yalnızca en zorunlu değişiklikler yapılmalı, yalnızca arada geçen süre içinde yayınlanmış olan Fransızca basımda zaten yer almış bulunan ekler (*Le Capital. Par Karl Marx*, Paris, Lachâtre 1873) dahil edilmeliydi.

Marx'tan kalanlar arasında, yer yer onun tarafından düzeltilmiş ve Fransızca basıma göndermeler yapılmış bir Almanca nüsha ve ayrıca, kullanılacak pasajları tek tek işaretlediği bir Fransızca nüsha da vardı. Bu değişiklik ve ekler, az sayıda istisna dışında, kitabın "Sermayenin Birikim Süreci" başlıklı son kısmıyla sınırlı kalıyor. Önceki kısımlar daha kapsamlı bir şekilde elden geçilmiş olmasına karşın, buradaki metin ilk taslağa daha yakın bir şekilde bırakılmıştı. Bu yüzden üslûp daha canlıydı, tek bir elden çıkmışlık görüntüsünü daha fazla veriyordu, ama aynı zamanda daha özensizdi, İngilizce deyimlerle doluydu ve bazı yerlerde muğlaktı; düşünce zincirinin bazı önemli halkalarına yalnızca şöyle bir değinilerek geçildiğinden, yer yer boşluklar vardı.

Üslûp söz konusu olduğunda, Marx, birçok alt bölümü esaslı şekilde kendisi gözden geçirmiş ve hem bu sayede, hem de yığınla sözlü öne-

risiyle, İngilizce teknik terimleri ve başka İngilizce deyimleri ayıklama işinde nereye kadar gidebileceğimi bana göstermişti. Marx, her durumda, eklerin ve tamamlayıcı metinlerin üzerinden geçer ve düz Fransızca ifadeleri, kendi özlü Almancasıyla değiştirirdi; bense, bunları, özgün metinle mümkün olduğunca uyumlu hale getirerek aktarmakla yetinmek zorundaydım.

Yani, bu üçüncü basımda, yazarın kendisinin değiştireceğinden emin olmadığım tek bir sözcük bile değiştirilmedi. *Kapital*'e, Alman iktisatçıların kendilerini ifade ederken kullandıkları alışılmış jargonu eklemek, aklımın ucundan bile geçmedi; bu abuk sabuk dilde, örneğin, başka insanların, para karşılığında, emeklerini *(Arbeit)* kendisine vermelerini sağlayan kişiye *"Arbeitgeber"* (iş veren) ve ücret karşılığında emeği *(Arbeit)* alınan kişiye *"Arbeitnehmer"* (iş alan) deniyor.† Fransızcada da *"travail"* sözcüğü günlük hayatta "iş" *(Beschäftigung)* anlamında kullanılır. Ne var ki, bundan ötürü kapitaliste iş veren, işçiye iş alan diyen bir iktisatçıya Fransızlar, haklı olarak, deli muamelesi yaparlar.

Aynı şekilde, metin boyunca kullanılan İngiliz para, ölçü ve ağırlık birimlerini Almanya'daki yeni eşdeğerlerine dönüştürme hakkını da kendimde görmedim. Birinci basım yayınlandığında, Almanya'da, bir yılın günleri kadar çok sayıda farklı ölçü ve ağırlık birimi ile bunlara ek olarak iki ayrı mark (o dönemde, *Reichsmark*, sadece, otuzlu yılların sonunda onu icat etmiş olan Soetbeer'in kafasında geçerliydi), iki ayrı *gulden* ve birinin birimi *"neue Zweidrittel"* (yeni üçte ikilik) olan en az üç ayrı *taler* vardı. Doğa bilimleri alanında metrik sistemin, dünya pazarında İngiliz ölçü ve ağırlık birimlerinin egemenliği söz konusuydu. Bu koşullar altında, olgusal kanıtlarını neredeyse tümüyle İngiliz sanayi ilişkilerinden almak zorunda olan bir kitapta, İngiliz ölçü birimlerinin kullanılması son derece doğaldı. Ve dünya pazarındaki söz konusu ilişkilerin neredeyse hiç değişmemesi ve özellikle de kritik sektörlerde (demir ve pamuk) İngiliz ölçü ve ağırlık birimlerinin bugün bile neredeyse mutlak bir egemenliğe sahip olması ölçüsünde, bu son gerekçe, belirleyiciliğini bugün de koruyor.

Son olarak, Marx'ın pek fazla anlaşılmamış olan alıntı yapma tarzı hakkında birkaç söz. Tümüyle olgusal veriler ve tarifler söz konusu olduğunda, alıntıların (örneğin İngiliz yıllıklarından yapılan alıntıların), yalnızca kanıt göstermeye yaradığı açık. Ama başka iktisatçıların teorik görüşlerinin alıntılandığı yerde durum farklıdır. Burada alıntının tek işlevi, gelişim süreci içinde ortaya çıkan bir iktisadi düşüncenin ilk olarak nerede, ne

† Almancada "Arbeit" sözcüğü hem "emek" hem de "iş" anlamlarına gelir. *–çev*

zaman ve kim tarafından açık şekilde ifade edildiğini saptamaktır. Burada önemli olan tek şey, tartışma konusu iktisadi düşüncenin bilim tarihi açısından anlam taşıması, kendi zamanının iktisadi durumunun az çok yeterli teorik ifadesi olmasıdır. Yoksa, söz konusu düşüncenin yazarın bakış açısına göre hâlâ mutlak ya da göreli bir geçerliliğe sahip olup olmaması veya bu düşüncenin çoktan tarihe karışmış olup olmaması hiçbir önem taşımaz. Yani, bu alıntılar, yalnızca, iktisat biliminin tarihinden ödünç alınarak metne eklenen bir açıklamalar dizisini oluşturuyor ve iktisat tarihindeki bazı daha önemli ilerlemeleri, tarihleriyle ve yaratıcılarıyla birlikte ortaya koyuyor. Ve bunu yapmak, tarihçileri şimdiye kadar yalnızca kolay yoldan ün kazanma heveslilerine özgü taraflı bir cehaletle sivrilen bir bilim için fazlasıyla gerekliydi. Böylece, Marx'ın, ikinci basımın sonsözüyle uyumlu olarak, Alman iktisatçılardan yalnızca çok istisnai durumlarda alıntı yapması da anlaşılır hale gelecektir.

İkinci cildin 1884 yılı içinde yayınlanabileceğini umuyoruz.

Friedrich Engels

Londra, 7 Kasım 1883

İngilizce Basıma Önsöz

Kapital'in bir İngilizce basımının neden yapıldığını açıklama gereği bulunmuyor. Aksine, bu kitapta savunulan teorilerin geçtiğimiz yıllarda hem İngiltere'deki hem de Amerika'daki süreli yayınlarda ve güncel yazılarda sürekli olarak anılmış, saldırıya uğramış ve savunulmuş, açıklanmış ve yanlış yorumlanmış oldukları göz önünde tutulursa, İngilizce basımın neden bugüne kadar ertelenmiş olduğu konusunda bir açıklama beklenebilir.

Marx'ın 1883 yılındaki ölümünden kısa bir süre sonra, eserin bir İngilizce basımının gerçekten gerekli olduğu açıklık kazandığında, Marx'ın ve bu satırların yazarının uzun yıllardır arkadaşı olan ve bu kitabı belki başka herkesten iyi tanıyan Bay Samuel Moore, Marx'ın yazınsal vasiyetinin uygulayıcılarının bir an önce kamuoyuna sunmak istedikleri çeviriyi yapmaya hazır olduğunu açıkladı. Benim, taslağı özgün metinle karşılaştırmam ve yararlı bulacağım değişiklikleri önermem kararlaştırıldı. Bay Samuel Moore'un mesleki işlerinin, çeviriyi hepimizin arzuladığı hızla tamamlamaktan onu alıkoyduğu yavaş yavaş ortaya çıktığında, Dr. Aveling'in işin bir kısmını üzerine alma teklifini sevinçle kabul ettik; aynı dönemde, Marx'ın en küçük kızı Bayan Aveling, alıntıları kontrol etmeyi ve İngiliz yazarlardan ve yıllıklardan alınarak Marx tarafından Almancaya çevrilmiş çok sayıda pasajın asıllarını bulup yerlerine koymayı teklif etti. Bu söylenen, bazı kaçınılmaz istisnalar dışında her yerde yapıldı.

Kitabın şu bölümleri Dr. Aveling tarafından çevrilmiştir: (1) 10. Bölüm (İş Günü) ve 11. Bölüm (Artık Değer Oranı ve Kütlesi); (2) 6. Kısım (Ücret, 19. Bölümden 22. Bölüme kadar); (3) 24. Bölümün son kısmını, 25. Bölümü ve 8. Kısmın tamamını (26-33. Bölümler) kapsayacak şekilde, 24. Bölümün 4. Kesiminden (... Koşullar) kitabın sonuna kadar olan kısım; (4) yazarın iki önsözü. Kitabın geri kalan kısmı, Bay Moore tarafından çevrilmiştir. Çevirmenlerin her biri bu şekilde işin kendi payına düşen kısmından sorumluyken, ben eserin tamamının ortak sorumluluğunu taşıyorum.

Çalışmamızın bütünü için temel alınan üçüncü Almanca basımı, yazarın bıraktığı ve ikinci basımdaki hangi pasajların, 1873'te çıkan Fransızca metindeki[1] işaretli pasajlarla değiştirilmesi gerektiğini gösteren notlarından yararlanarak, 1883'te ben hazırlamıştım. Bu şekilde ikinci basımın metninde yapılan değişiklikler, on yıl önce Amerika'da planlanmış, ama asıl olarak yetenekli ve uygun bir çevirmenin bulunamaması nedeniyle vazgeçilmiş bir İngilizce çeviri için Marx'ın elle yazmış olduğu bir dizi uyarıyla genel olarak örtüşüyordu. Elle yazılmış bu notları kullanmamızı, eski arkadaşımız Bay F. A. Sorge (Hoboken, N[ew] J[ersey]) sağladı. Bu notlarda, Fransızca basımdan alınacak daha birçok unsura işaret ediliyor; ne var ki, üçüncü basım için yapılan son uyarılardan hayli eski olduklarından, istisnalar ve özellikle de zorlukları aşmamıza yardımcı oldukları durumlar dışında, bunları kullanma yetkisini kendimde görmedim. Aynı şekilde, çeviride özgün metnin tam anlamından bir miktar fedakarlıkta bulunmanın zorunlu olduğu güç pasajların çoğunda, yazarın kendisinin neleri feda etmeye hazır olduğunu gösteren başvuru kaynağı olarak Fransızca metne başvurulmuştur.

Buna karşın, okuyucuyu kurtaramadığımız bir güçlük var: belirli terimlerin, yalnızca gündelik dildeki anlamlarından değil, aynı zamanda alışılmış ekonomi politiğin dilindeki anlamlarından da farklı anlamlarda kullanılması. Ama bu kaçınılmazdı. Bir bilimin her yeni yorumu, bu bilimin teknik terimlerindeki bir devrimi de içerir. Bunu en iyi kanıtlayan, tüm terminolojisi yaklaşık yirmi yılda bir kökten değişen ve süreç içinde bir dizi farklı isim almamış neredeyse tek bir organik bileşiği bulunmayan kimyadır. Ekonomi politik, genel olarak, ticaret ve sanayi yaşamının terimlerini oldukları gibi almakla ve bunlarla iş görmekle yetinmiş; böyle yaparken de, kendisini, bu terimlerle ifade edilen fikirlerin dar çerçevesine hapsettiğini tümüyle gözden kaçırmıştır. Bu nedenle, klasik ekonomi politik bile, kârın da, rantın da, yalnızca, işçinin girişimciye teslim etmek zorunda olduğu ürünün, karşılığı ödenmemiş alt kısımları, parçaları olduğunu gayet iyi bildiği halde (girişimci, ürünün son ya da tek sahibi olmasa bile, onu ilk mülk edinen kişidir), sıradan kâr ve rant kavramlarının ötesine hiçbir zaman geçmedi; ürünün (Marx'ın "artık ürün" diye andığı) karşılığı ödenmemiş kısmını hiçbir zaman kendi bütünlüğü içinde, bir bütün olarak incelemedi ve bu yüzden de, karşılığı ödenmemiş kısmın kaynağını ve doğasını da, bunun değerinin sonradan bölüştürülmesini düzenleyen yasaları da hiçbir zaman açık şekilde

---

1 *Le Capital, par Karl Marx*, J. Roy çevirisi, yazarınca bütünüyle gözden geçirilmiştir, Paris, Lachâtre. Bu çeviri, kitabın özellikle son kısmında, ikinci Almanca basımın metninde yapılan önemli değişiklikleri ve bu metne yapılan önemli eklemeleri içermektedir.

kavrayamadı. Benzer şekilde, tarım ve zanaatçılık dışında kalan bütün sanayi, hiçbir ayrım yapılmaksızın manifaktür terimi altında toplanır ve böylece, iktisat tarihinin iki büyük ve temelden farklı dönemi, yani elle yapılan işlerin bölünmesine dayanan asıl manifaktür dönemi ile makinelere dayanan modern sanayi dönemi arasındaki ayrım silinir. Buna karşın, modern kapitalist üretimi yalnızca insanlığın iktisadi tarihindeki bir gelişme aşaması olarak gören bir teorinin, bu üretim tarzına ölümsüz ve nihai gözüyle bakan yazarların alışkın olduklarından farklı terimler kullanmak zorunda olduğu açıktır.

Yazarın alıntı yapma yöntemi hakkında birkaç söz söylemek yersiz olmasa gerek. Örneklerin çoğunda, alıntılar, alışılageldiği gibi, metinde ileri sürülen iddiaların belgesel kanıtları olarak iş görmektedir. Fakat birçok örnekte, belli bir görüşün ilk olarak ne zaman, nerede ve kim tarafından açıkça ifade edildiğini göstermek için, iktisat yazarlarından pasajlar aktarılmaktadır. Aktarılan görüşün Marx tarafından benimsenip benimsenmemesinden ya da genel bir geçerliliğe sahip olup olmamasından bağımsız olarak, ilgili görüşün, belli bir dönemde egemen olan toplumsal üretim ve mübadele ilişkilerinin az çok yeterli bir ifadesi olarak önem taşıdığı durumlarda, böyle yapılmaktadır. Dolayısıyla, bu alıntılar, metni, iktisat tarihinden ödünç alınan bir yorumlar dizisiyle donatmaktadır.

Çevirimiz eserin sadece birinci kitabını kapsıyor. Ama bu birinci kitap büyük ölçüde kendi içinde bir bütündür ve yirmi yıl boyunca bağımsız bir eser sayılmıştır. 1885'te Alman dilinde yayınladığım ikinci kitap, 1887 sonundan önce yayınlanamayacak olan üçüncüsünün yokluğunda, kesinlikle eksiklidir. III. Kitabın Almanca aslı yayınlandığında, her ikisinin bir İngilizce basımını hazırlamayı düşünmek için vakit yeterince erken olacaktır.

Kapital, kıtada, sıklıkla "işçi sınıfının İncil'i" diye anılır. Bu eserde varılan sonuçların günden güne işçi sınıfının büyük hareketinin temel ilkeleri haline geldiğini; bunun yalnızca Almanya ve İsviçre'de değil, Fransa'da, Hollanda ve Belçika'da, Amerika'da ve hatta İtalya ve İspanya'da da geçerli olduğunu; işçi sınıfının, günden güne, her yerde, bu sonuçlarda kendi durumunun ve kendi çabalarının en uygun ifadesini bulduğunu, bu hareketi yakından tanıyan hiç kimse inkâr etmeyecektir. Ve Marx'ın teorileri, İngiltere'de de, tam şu anda, işçi sınıfının saflarında olduğu kadar "okumuşlar" arasında da yayılmakta olan sosyalist hareket üzerinde güçlü bir etkiye sahip. Hepsi bu kadar da değil. İngiltere'nin iktisadi durumunun kapsamlı bir incelemesinin karşı konulmaz bir ulusal zorunluluk olarak kendisini dayatacağı zamana hızla yaklaşılıyor. Üretimin ve dolayısıyla

pazarın sürekli ve hızlı bir genişlemesi olmadan işlemesi imkânsız olan İngiliz sanayi sistemi durma noktasına geldi. Serbest ticaret, kaynaklarını tüketti; Manchester bile, eski iktisadi inancı olan serbest ticaret hakkında kuşkuya düşmüş durumda.[2] Hızla gelişmekte olan yabancı sanayi, yalnızca gümrük duvarlarıyla korunan pazarlarda değil, açık pazarlar ve hatta Manş Denizi'nin bu tarafı da dahil olmak üzere her yerde İngiliz üretiminin karşısına dikiliyor. Üretici güç geometrik olarak artarken, pazarların genişlemesi en iyi durumda aritmetik bir dizi oluşturuyor. 1825'ten 1867'ye kadar her seferinde yeniden başlayan on yıllık durgunluk, refah, aşırı üretim ve bunalım çevrimi, gerçekten sona ermiş görünüyor; ama yalnızca, bizi, sürekli ve kronik bir depresyonun umutsuzluk bataklığına bırakmak için. Dört gözle beklenen refah dönemi gelmeyecek; ne zaman onun habercisi olan belirtileri gördüğümüzü sansak, yeniden buharlaşıyorlar. Bu arada, birbirini izleyen her kış, şu soruyu yeniden gündeme getiriyor: "İşsizleri ne yapmalı?" Ama işsizlerin sayısı yıldan yıla kabarırken, ortada bu soruya cevap verecek hiç kimse yok; ve biz, neredeyse, işsizlerin sabırlarını yitirecekleri ve kaderlerini kendi ellerine alacakları anı hesaplayabilecek durumdayız. Kuşkusuz, böylesi bir anda, bütün teorisi İngiltere'nin iktisadi tarihinin ve durumunun ömür boyu süren bir incelemesinin ürünü olan ve bu incelemeden, İngiltere'nin, en azından Avrupa'da, kaçınılmaz toplumsal devrimin tümüyle barışçıl ve yasal araçlarla gerçekleştirilebileceği tek ülke olduğu sonucunu çıkarmış bulunan bir adamın sesine kulak verilmeli. Elbette, İngiltere'nin egemen sınıflarının, bir *"proslavery rebellion"*† çıkarmadan bu barışçıl ve yasal devrime boyun eğmesini neredeyse hiç beklemediğini eklemeyi asla unutmadı.

Friedrich Engels

5 Kasım 1886

---

2 Manchester Ticaret Odası'nın bugün öğleden sonra yapılan üç aylık toplantısında serbest ticaret konusu üzerinde ateşli bir tartışma oldu. "40 yıl boyunca, İngiltere'nin sunduğu serbest ticaret örneğini diğer ülkelerin de izlemelerinin boş yere beklendiği ve odanın artık bu yaklaşımı değiştirme zamanının geldiğini düşündüğü" anlamına gelen bir karar tasarısı sunuldu. Karar tasarısı yalnızca bir oy farkla, 21'e karşı 22 oyla reddedildi. (*Evening Standard*, 1 Kasım 1886).

† *"Kölelik yanlısı isyan"*: ABD'nin güney eyaletlerindeki köle sahiplerinin köleliğin kaldırılmasına karşı başlattıkları ve 1861-1865 Amerikan İç Savaşı'na yol açan ayaklanma. *–çev.*

Almanca Dördüncü Basıma Önsöz

Dördüncü basım için metne de dipnotlara da mümkün olan en son şekillerini vermem gerekiyordu. Bu görevi nasıl yerine getirdiğimi aşağıda kısaca açıklıyorum.

Fransızca basım ile Marx'ın elle yazılmış notlarını bir kez daha karşılaştırdıktan sonra Almanca metne bu basımdan bazı yeni eklemeler yaptım. Bunların yerleri şöyle: s. 80 (üçüncü basımda s. 88), s. 458-460 (üçüncüde s. 509-510), s. 547-551 (üçüncüde s. 600), s. 591-593 (üçüncüde s. 644) ve s. 596'daki (üçüncüde s. 648) 79. dipnotta. Aynı şekilde, Fransızca ve İngilizce basımları örnek alarak, maden işçileri ile ilgili uzun dipnotu (üçüncü basım, s. 509-515) metne kattım (dördüncü basım, s. 461-467).† Bunların dışındaki küçük değişiklikler tümüyle teknik nitelikte.

Ayrıca, özellikle değişen tarihsel koşulların gerektirir göründüğü yerlerde, bazı açıklayıcı ek notlar düştüm. Bütün bu ek notlar köşeli parantez içine alınmış ve ismimin baş harfleriyle veya "D. H." ile gösterilmiştir.

Bu arada İngilizce basımın yayınlanması dolayısıyla çok sayıda alıntının baştan sona gözden geçirilmesi zorunlu bir iş haline gelmişti. Marx'ın en küçük kızı Eleanor bu basım için bütün alıntıları asıllarıyla karşılaştırma zahmetini üzerine almıştı; bu sayede, eserde büyük çoğunluğu oluşturan İngilizce kaynaklardan yapılmış alıntılar, Almancadan yeniden çevrilerek değil, İngilizce özgün metinleriyle verilmişti. Dördüncü basımı hazırlarken bu metinden yararlanmak da bana düşüyordu. Bu sırada birtakım küçük hatalarla karşılaştım. Kısmen defterlerden kopyalama sırasında yapılan hatalar, kısmen üç basım boyunca biriken baskı hataları nedeniyle, sayfa numaralarının yanlış gösterilmesi...

† Belirtilen sayfa sayılarının Yordam Kitap basımındaki karşılıkları şöyledir: s. 80: 121-122; s. 458-460: 470; s. 547-551: 565-568; s. 591-593: 605-607; s. 596, dn. 79: 608, dn. 85; s. 461-467: 473-478. *–çev.*

Özet defterlerinden yığınla alıntı yapıldığında kaçınılmaz olduğu üzere, yanlış yerlere konmuş alıntı ve atlama işaretleri... Orada burada, çevrilen bir sözcüğünün pek de isabetli olmayan bir karşılığı... Marx'ın henüz İngilizce bilmediği ve İngiliz iktisatçılarını Fransızca çevirilerinden okuduğu günlerde kaleme aldığı 1843-1845 Paris defterlerinden aktarılmış belirli parçalarda, örneğin, şimdi eserlerinin İngilizce asıllarından yararlanılan Steuart, Ure vb. yazarlardan alınmış olanlarda, çifte çeviriden kaynaklanan küçük anlam farklılıkları...Ve bunlara benzer diğer küçük hatalar ve ihmaller... Ne var ki, dördüncü basım öncekilerle karşılaştırılırsa, tüm bu yorucu düzeltme sürecinin, kitapta sözü edilmeye değer en küçük bir değişikliğe bile yol açmadığına ikna olunacaktır. Yalnızca, Richard Jones'den yapılmış olan tek bir alıntı bulunamadı (dördüncü basım, s. 562, 47. dipnot);† Marx, muhtemelen, kitabın adını yanlış yazmış.* Tüm diğerleri, şimdiki hatasız biçimleriyle, ispat güçlerini eksiksiz olarak koruyor ya da artırıyor.

Ama burada, eski bir hikâyeye dönmek zorundayım.

Marx tarafından yapılan bir alıntının doğruluğunun sorgulandığı tek bir örnek biliyorum. Ama bu tartışma Marx'ın ölümünden sonra da devam etmiş olduğundan, burada onu basitçe geçiştiremem.

7 Mart 1872'de, Alman Fabrikatörler Birliği'nin Berlin merkezli yayın organı *Concordia*'da imzasız bir yazı çıktı: "Karl Marx'ın Alıntı Yapma Yöntemi." Bu yazıda, ahlaki öfke gösterilerine ve parlamento usullerine aykırı ifadelere bolca başvurularak, Gladstone'nun 16 Nisan 1863 tarihli bütçe konuşmasından yapılan alıntının (Uluslararası İşçi Birliği'nin 1864 yılı Açılış Konuşması'nda, sonra tekrar Kapital'de, c. I, s. 617, dördüncü basım; s. 670-671 üçüncü basım)†† düzmece olduğu iddia ediliyordu. "Bu baş döndürücü servet ve güç artışı ... tümüyle mülk sahibi sınıflarla sınırlı kalmaktadır" cümlesinin tek bir sözcüğü bile, stenoyla tutulmuş (yarı resmî) Hansard††† raporunda yer almıyormuş. "Fakat bu cümle Gladstone'un konuşmasının hiçbir yerinde yok. "... Orada bunun tam tersi söyleniyor." **"Bu cümle, biçimiyle ve içeriğiyle, Marx tarafından eklenmiş bir uydurmadır!"**

Concordia'nın bu sayısı kendisine izleyen Mayıs ayında gönderilen Marx, adı bilinmeyen yazara 1 Haziran tarihli *Volksstaat*'ta cevap vermişti. Hangi gazete haberinden alıntı yapmış olduğunu artık hatırlamadığından, önce aynı anlama gelen bir alıntının iki İngiliz gazetesinde bu-

---

† Yordam Kitap basımında s. 578, dn. 52. –*çev*

* Marx, kitabın adını değil, sayfa numarasını yanlış aktarmıştı. "37" yerine "36" diye yazmıştı. (Bkz. s. 560-561 {Türkçesinde 550}.) –*İngilizce basımın Editörü*

†† Yordam Kitap basımında s. 329 –*çev.*

††† İngiliz parlamentosunun tutanakları. –*çev.*

lunduğunu göstermekle ve ardından *The Times*'ın haberini aktarmakla yetindi; bu sonuncuya göre, Gladstone şunları söylemişti:

"That is the state of the case as regards the wealth of this country. I must say for one, I should look almost with apprehension and with pain upon this intoxicating augmentation of wealth and power, if it were my belief that it was confined to classes who are in easy circumstances. This takes no cognisance at all of the condition of the labouring population. The augmentation I have described and which is founded, I think, upon accurate returns, is an augmentation entirely confined to classes possessed of property."†

Yani Gladstone burada diyor ki, eğer böyle olsaymış üzülürmüş, ama *böyleymiş*: Bu baş döndürücü güç ve servet artışı, tümüyle mülk sahibi sınıflarla sınırlı kalıyormuş. Ve yarı resmî Hansard'la ilgili olarak, Marx şöyle devam ediyor: Bay Gladstone, sonradan acemice düzeltilen konuşma metninden, bir İngiliz maliye bakanının ağzından çıktığında şüphesiz tehlikeye yol açabilecek olan bölümü çıkarıverecek kadar zekiydi. Bu arada, bu yapılan, hiçbir şekilde Lasker'ciğin†† Bebel'e karşı bir buluşu değil, İngiliz parlamentosunun geleneksel uygulamasıdır.

Adı bilinmeyen yazar köpürdükçe köpürür. 4 Temmuz tarihli *Concordia*'da çıkan cevabında, ikinci el kaynakları bir yana iterek, utangaççça, parlamentoda yapılan konuşmaları stenoyla tutulan raporlardan almanın "âdet" olduğunu belirtir; ama ayrıca, ona göre, *The Times*'da çıkan ("uydurulmuş" cümleyi içeren) metinle Hansard'ın (bu cümleyi içermeyen) metni, "içerik açısından tümüyle uyumlu"dur ve aynı şekilde *The Times*'ın haberi, "Açılış Konuşması'ndaki meşhur pasajın tam tersini" içermektedir; adam, aynı haberde, sözde "tersi"nin yanı sıra, tam da şu "meşhur pasaj"ın açıkça yer aldığını ise özenle gizler! Tüm bunlara rağmen, adı bilinmeyen kişi, sıkıştığını ve onu yalnızca yeni bir hilenin kurtarabileceğini hissetmektedir. Yani, yukarıda görüldüğü gibi bir "küs-

---

† "Ülkenin zenginliği söz konusu olduğunda, durum böyle. Kendi payıma söylemeliyim ki, bu baş döndürücü servet ve güç artışının varlıklı sınıflarla sınırlı kaldığı inancında olsam, buna neredeyse endişeyle ve acı içinde bakmam gerekir. Bu, çalışan nüfusun durumunu hiç dikkate almıyor. Tarif ettiğim ve sanırım doğru raporlara dayanan artış, tümüyle mülk sahibi sınıflarla sınırlı kalan bir artıştır."–*çev.*

†† Alman İmparatorluk Meclisi'nin (Reichstag) 8 Kasım 1871'deki toplantısında, milliyetçi liberal milletvekili Eduard Lasker, Bebel'le yürüttüğü bir polemik sırasında, Alman işçilerinin, Parisli Komüncülerin örneğini sonradan kutlamaya kalkışmaları durumunda, "namuslu ve mülk sahibi yurttaşların, onları sopalarla döverek öldüreceğini" açıklamıştı. Bu formülasyon kamuoyuna açıklanmadı. Meclis oturumunun stenoyla tutulmuş raporunda, bunun yerine, "onları kendi gücüyle bastıracağı" ifadesi yer aldı. Bebel bu tahrifatı açığa çıkardı. Lasker, işçiler arasında alay konusu oldu. Boyunun kısalığı nedeniyle, ona "Lasker'cik" (Laskerchen) lakabı takıldı. –*çev.*

tahça yalancılık" örneği olan kendi yazısını "*mala fides*" (kötü niyet), "namussuzluk", "yalan beyan", "söz konusu düzmece alıntı", "küstahça yalancılık", "tümüyle tahrif edilmiş bir alıntı", "bu tahrifat", "tek kelimeyle rezilce" vb. yüksek duygulara ulaştıran sövgülerle süslerken, tartışma konusunu başka bir alana kaydırmayı gerekli görür ve bu nedenle, "biz ("yalancı" olmayan adsız kişi), Gladstone'un sözlerinin içeriğine yüklediğimiz anlamı ikinci bir yazıda açıklayacağız" sözünü verir. Sanki bu değersiz düşüncesinin konuyla herhangi bir ilgisi varmış gibi! Bu ikinci makale 11 Temmuz tarihli *Concordia*'da çıktı.

Marx, 7 Ağustos tarihli Volksstaat'ta, bu kez söz konusu pasaj hakkındaki 17 Nisan 1883 tarihli *Morning Star* ve *Morning Advertiser* haberlerini aktardığı bir cevap daha verdi. Her ikisine göre de, Gladstone, gerçekten varlıklı sınıflarla *(classes in easy circumstances)* sınırlı kaldığına inansa, bu baş döndürücü servet ve güç artışına endişeyle vb. bakacağını söylüyor. Ama bu artış, mülk sahibi olan sınıflarla sınırlı kalıyormuş (*entirely confined to classes possessed of property*). Yani, bu haberler de, sözde "uydurularak eklenmiş" cümleyi sözcüğü sözcüğüne aktarıyor. Marx, ayrıca, *The Times* ile Hansard'ın metinlerini karşılaştırarak, ertesi sabah çıkan, birbirlerinden bağımsız ve aynı içeriğe sahip üç ayrı gazete haberinde gerçekten söylendiği belirtilen cümlenin, Hansard'ın bilinen "âdet"e göre gözden geçirilmiş metninde bulunmadığını, Gladstone'un bu cümleyi, Marx'ın sözleriyle "sonradan el çabukluğu ile yok ettiğini" bir kere daha saptıyor ve son olarak, adını gizleyen kişiyle daha fazla uğraşacak zamanının olmadığını belirtiyordu. Görünüşe göre bu kişi de ağzının payını almıştı; en azından, Marx'a *Concordia*'nın başka bir sayısı gönderilmedi.

Böylece, mesele kapanmış görünüyordu. Gerçi, daha sonraları, bir veya iki kere, Cambridge Üniversitesi'yle ilişkisi bulunan kişilerden, Marx'ın *Kapital*'de ağza alınmayacak bir yazınsal suç işlediği yolunda gizemli söylentilerin dolaştığını duyduk; ama tüm araştırmalara rağmen daha kesin bir şey öğrenilemedi. Ardından, 29 Kasım 1883'te, Marx'ın ölümünden sekiz ay sonra, *The Times*'da, Trinity College, Cambridge başlıklı ve Sedley Taylor imzalı bir mektup yayınlandı; en ılımlı kooperatifçilik işleriyle uğraşan bu küçük adam, bu mektupta, ilgisiz bir vesileyle, yalnızca Cambridge söylentileri hakkında değil, aynı zamanda *Concordia*'nın adı bilinmeyen kişisi hakkında da sonunda aydınlanmamızı sağladı.

"Son derece garip görünen şey," diyor Trinity College'ın küçük adamı, "Gladstone'un konuşmasından yapılan alıntıyı açıkça (Açılış) Konuşması'na geçirtmiş olan *mala fides*'i ... açığa vurma işinin *Profesör Brentano*'ya (o sırada Breslau'daydı, şimdi Strazburg'da) kalmış olmasıdır.

Alıntıyı savunmaya çalışmış olan ... Bay Karl Marx, Brentano'nun kendisine karşı ustaca yürüttüğü saldırının onu hızla içine düşürdüğü ölüm çırpınışları (*deadly shifts*) sırasında, Bay Gladstone'un, konuşmasının 17 Nisan 1863 tarihli *The Times*'da çıkan metnini, Hansard'da yayınlanmadan önce, bir İngiliz maliye bakanı için şüphesiz tehlikeli olabilecek bir pasajı çıkarıvermek amacıyla acemice düzelttiğini iddia etme cesaretini göstermişti. Brentano, ayrıntılı bir metin karşılaştırması aracılığıyla, *The Times* ile Hansard metinlerinin, kurnazca seçilip ayrılmış alıntının Bay Gladstone'un sözlerine giydirdiği anlamı mutlak olarak dışlamak konusunda ortaklaştıklarını kanıtladığında, Marx, zamanı olmadığı bahanesiyle geri çekildi!"

Demek işin aslı buydu! Ve Bay Brentano'nun *Corcordia*'daki anonim kampanyası, Cambridge'in üretici kooperatiflerine özgü imgeleminde işte böylesine görkemli bir yansıma bulmuştu! Alman Fabrikatörler Birliği'nin bu Aziz George'u,† "ustalıkla yürütülen saldırı" sırasında işte bu durumda bulunuyor ve kılıcını işte bu şekilde kullanıyordu, cehennem ejderhası Marx, onun ayaklarının altında, "ölüm çırpınışları"yla, "hızla" son nefesini verirken!

Ne var ki, bütün bu Ariosto'vari savaş tasviri, yalnızca, Aziz George'umuzun hilelerini gizlemeye yarıyor. Burada artık "uydurma eklemek"ten, "tahrifat"tan değil, "kurnazca seçilip ayrılmış alıntı"dan (*craftily isolated quotation*) bahsediliyor. Tartışma konusu tümüyle farklı bir yöne kaydırılmıştı ve Aziz George ile Cambridge'li uşağı bunun nedenini çok iyi biliyordu.

Eleanor Marx, *The Times* cevabını yayınlamayı reddettiğinden aylık *To-Day* dergisinin Şubat 1884 sayısında cevap verdi ve tartışmayı, asıl konusu olan tek noktaya geri döndürdü: Marx'ın söz konusu cümleyi "uydurarak eklediği" doğru mu değil mi?

Bunun üzerine Bay Sedley Taylor şu cevabı verir:

> "Belirli bir cümlenin Bay Gladstone'un konuşmasında yer alıp almadığı sorusunun", ona göre, Marx ile Brentano arasındaki tartışmada, "söz konusu alıntının yapılma amacının Gladstone'un anlatmak istediğini olduğu gibi aktarmak mı, yoksa değiştirmek mi olduğu sorusuyla karşılaştırıldığında", "çok daha sınırlı bir önemi vardı".

Ve sonra, *The Times* haberinin "sözcüğü sözcüğe alınırsa gerçekten bir çelişki içerdiğini" teslim eder; ama ve fakat, geri kalan bağlam doğru anlamıyla, yani Gladstone'a özgü liberal anlamıyla açıklandığında, Bay Gladstone'un ne söylemek istediğini gösteriyormuş. (*To-Day*, Mart

---

† Aziz George (St. George, Georgios): 275/281-303 yıllarında yaşadığı düşünülen, bir ejderhayı öldürdüğü iddia edilen Hristiyan "aziz"i. *–çev.*

1884.) Burada işin en komik tarafı, Cambridge'li küçük adamımızın, konuşma metninden alıntıları, anonim Brentano'ya göre "âdet" olduğu üzere Hansard'dan değil, aynı Brentano tarafından "kaçınılmaz olarak acemice" diye nitelendirilen *The Times* haberinden yapmakta ısrar etmesidir. Doğal, çünkü ne de olsa uğursuz cümle Hansard'da *yok*!

Eleanor Marx, bu kanıtlamayı *To-Day*'in aynı sayısında darmadağın etmekte hiç güçlük çekmedi. İki olasılıktan biri, Bay Taylor'un 1872'deki tartışmayı okumuş olmasıydı. Bu durumda, şimdi, "uydurma eklemekle" kalmamış, aynı zamanda "uydurma yoluyla gizleme" yoluna gitmişti. Diğeri, okumamış olmasıydı. Bu durumda, dilini tutması gerekirdi. Her durumda kesin olan, dostu Brentano'nun Marx hakkındaki "uydurma eklediği" suçlamasını bir an için bile doğru kabul etme cesaretini gösteremediğiydi. Tersine, artık Marx'ın uydurma eklediği değil, ama önemli bir cümleyi gizlediği iddia ediliyordu. Ne var ki, tam da bu cümle, Açılış Konuşması'nın 5. sayfasında, sözde "uydurularak eklenmiş" olan cümlenin birkaç satır öncesinde aktarılmıştır. Ve Gladstone'un konuşmasındaki "çelişki"ye gelince, tam da Marx değil mi, *Kapital*'in 618. sayfasındaki (3. basımda 672. sayfa) 105. dipnotta,† "Gladstone'un 1863 ve 1864 bütçe konuşmalarındaki sürekli ve apaçık çelişkiler"den söz eden? Tek eksiği, *à la* Sedley Taylor [Sedley Taylor gibi], bunları, liberalleri hoşnut edecek şekilde çözmeye kalkışmaması. E. Marx'ın cevabının sonundaki özetse şöyle: Tersine, Marx ne aktarılmaya değer bir şeyi gizlemiş ne de en küçük bir uydurma eklemiştir. Buna karşın, Gladstone'un konuşmasının belli bir cümlesini, kuşkusuz söylenmiş ama şu ya da bu şekilde bir yolunu bulup Hansard'dan çıkmış olan bir cümleyi yeniden ortaya çıkarmış ve unutulmaktan kurtarmıştır."

Böylece Bay Sedley Taylor da ağzının payını almıştı ve iki on yıl boyunca iki büyük ülkeye yayılan bütün bu profesörler ağının elde ettiği sonuç, Marx'ın yazınsal dürüstlüğüne dil uzatma cesaretinin bir daha gösterilememesidir; buna karşın, Hansard'ın kutsal yanılmazlığına Bay Brentano o zamandan beri ne kadar güven duyuyorsa, Bay Sedley Taylor da Bay Brentano'nun savaş bültenlerine en fazla o kadar güven duyacaktır.

Friedrich Engels

Londra, 25 Haziran 1890

† Yordam Kitap basımında s. 630-31, dn. 114. *–çev*

★

KAPİTAL

Birinci Cilt

Sermayenin Üretim Süreci

★

★

Birinci Kısım

Meta ve Para

★

Bölüm

1

Meta

★★★

1. Metanın İki Unsuru: Kullanım Değeri ve Değer (Değerin Özü, Büyüklüğü)

Kapitalist üretim tarzının egemen olduğu toplumların zenginliği, "muazzam bir meta yığını"[1] olarak görünür; bunun basit biçimi tek bir metadır. Bu nedenle, incelememiz, metanın analiziyle başlıyor.

Meta, her şeyden önce, taşıdığı özelliklerle şu ya da bu türden insan ihtiyaçlarını gideren dışsal bir nesne, bir şeydir. Bu ihtiyaçların doğası, söz gelişi, mideden mi yoksa hayallerden mi kaynaklandıkları, hiçbir değişikliğe yol açmaz.[2] Burada, şeyin, insan ihtiyacını, doğrudan doğruya geçim aracı, yani tatmin nesnesi olarak mı, yoksa dolaylı bir yoldan, yani üretim aracı olarak mı giderdiği de önemli değildir.

Demir, kâğıt vb. gibi her yararlı şey, iki açıdan, niteliğine ve niceliğine göre ele alınabilir. Yararlı olan her şey, pek çok özelliğin bir bütünüdür ve bundan dolayı çeşitli bakımlardan yararlı olabilir. Şeylerin farklı yönlerini ve dolayısıyla çok sayıdaki kullanım biçimlerini ortaya çıkarmak tari-

1 Karl Marx, "Zur Kritik der Politischen Ökonomie" (Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı), Berlin 1859, s. 3.

2 "Arzu, ihtiyaç demektir; o, ruhun iştahıdır ve vücut için açlık ne kadar doğalsa, o da o kadar doğaldır. ... (şeylerin) büyük kısmı ruhun ihtiyaçlarını giderdikleri için değere sahiptir." (Nicholas Barbon, "A Discourse on coining the new money lighter. In answer to Mr. Locke's Considerations etc.", London 1696, s. 2, 3.)

hin işidir.[3] Yararlı şeylerin niceliği için toplumsal ölçülerin bulunması da böyledir. Meta ölçülerinin çeşitliliği, kısmen ölçülecek nesnelerin farklı doğalarından, kısmen de alışkanlıklardan kaynaklanır.

Bir şeyin yararlılığı, onu kullanım değeri haline getirir.[4] Ne var ki, bu yararlılık, havada duran bir şey değildir. Meta cisminin özellikleriyle belirlendiğinden, o olmadan var olamaz. Demir, buğday, elmas vb. gibi bir meta cisminin kendisi, bu nedenle bir kullanım değeri ya da malıdır. Onun bu özelliği, kendisindeki kullanım özelliklerinin elde edilmesinin insanlar açısından az mı yoksa çok mu emeğe mal olduğuna bağlı değildir. Kullanım değerleri ele alınırken, her zaman, bunların şu kadar düzine saat, şu kadar metre keten bezi, şu kadar ton kömür vb. gibi belli nicelikleri kastedilir. Metaların kullanım değerleri, bir başka disiplinin, meta bilgisinin malzemesini sağlar.[5] Kullanım değeri, kendisini yalnızca kullanımla ya da tüketimle gerçekleştirir. Kullanım değerleri, toplumsal biçimi ne olursa olsun, servetin maddi içeriğini oluşturur. Ele alacağımız toplum biçiminde, aynı zamanda, mübadele değerinin maddi taşıyıcılarını oluştururlar.

Mübadele değeri, ilk bakışta, bir nicel ilişki, bir türdeki kullanım değerlerinin bir başka türdeki kullanım değerleriyle mübadele oranı[6], zamana ve yere göre sürekli değişen bir ilişki olarak görünür. Bu yüzden, mübadele değeri, tesadüfi ve tümüyle göreli bir şey gibi, metanın özünde yer alan, onda içkin bir mübadele değeri (*valeur intrinsèque*) gibi, yani bir *contradictio in adjecto* (terimlerdeki çelişki)[7] gibi görünür. Konuyu daha yakından ele alalım.

Belli bir meta, söz gelişi bir quarter buğday, x kadar kundura boyası veya y kadar ipek ya da z kadar altın vb. ile, kısacası başka metalarla

---

3 "Şeylerde içsel bir *vertue*" (bu, Barbon'un kullanım değeri için kullandığı özel terimdir) "vardır ve bu, mıknatısın demiri çekmesinde olduğu gibi, her yerde aynıdır" (l.c., s. 6). Mıknatısın demiri çekme özelliği, ancak, kendisi yardımıyla manyetik kutuplaşma keşfedildikten sonra yararlı hale gelmişti.

4 "Herhangi bir şeyin doğal değeri, zorunlu ihtiyaçları gidermeye uygunluğuna ya da insan hayatına rahatlık sağlayıcı işler görmesine dayanır." (John Locke, "Some Considerations on the Consequences of the Lowering of Interest", 1691, Works içinde, London 1777, v. II, s. 28.) 17. yüzyılın İngiliz yazarlarında sık sık "worth" teriminin kullanım değeri için, "value" teriminin mübadele değeri için kullanıldığını görürüz. Bu, gerçekten var olan şeyleri Cermence, zihinde yansıyan şeyleri Latince ifade etmeyi seven bir dil anlayışıyla pek uyuşan bir kullanımdır.

5 Burjuva toplumunda, her insanın meta alıcısı olarak meta hakkında ansiklopedik bilgi sahibi olduğu *fictio juris*'i (varsayımı) egemendir.

6 "Değer, bir şeyle bir diğer şey, bir ürün miktarı ile bir diğer ürün miktarı arasındaki mübadele oranıdır." (Le Trosne, "De l'Intérêt Social", "Physiocrates", éd. Daire, Paris 1846, s. 889).

7 "Hiçbir şeyde bir iç mübadele değeri olamaz" (N. Barbon, l.c., s. 6), ya da Butler'ın dediği gibi:

"Bir şeyin değeri tam olarak, getireceği kadardır."

en farklı oranlarla mübadele edilmektedir. Yani, buğdayın bir değil, çok sayıda mübadele değeri vardır. Fakat, hem x kadar kundura boyası, hem y kadar ipek, hem de z kadar altın vb., bir quarter buğdayın mübadele değeri olduğundan, x kadar kundura boyası, y kadar ipek, z kadar altın vb., birbirlerinin yerini alabilen ya da birbirlerine eşit büyüklükte mübadele değerleri olmak zorundadır. Buradan çıkan ilk sonuç şudur: Aynı metanın geçerli mübadele değerleri, eşit bir şeyi ifade eder. Ama ikincisi: Mübadele değeri, ancak, kendisinden ayırt edilebilecek bir içeriğin ifade tarzı, "görünüm biçimi" olabilir.

Örneğin buğday ve demir gibi iki metayı alalım. Bunlar arasındaki mübadele oranı ne olursa olsun, bu oran, her zaman, belli bir miktarda buğdayı belli bir miktarda demire eşitleyen bir denklemle gösterilebilir; söz gelişi, 1 quarter buğday = a ton demir. Bu denklemin anlamı nedir? Bunun anlamı, iki farklı şeyde, hem 1 quarter buğdayda hem de a ton demirde, aynı büyüklükteki ortak bir şeyin olduğudur. Demek ki, bu iki şey, kendisi bu iki şeyden ne biri ne diğeri olan, bir üçüncü şeye eşittir. Mübadele değerleri oldukları ölçüde, her ikisi de, bu üçüncüsüne indirgenebilir olmak zorundadır.

Bunu geometriden alınan basit bir örnekle gösterebiliriz. Çokgenlerin alanlarını belirlemek ve karşılaştırmak için, bunlar üçgenlere ayrılır. Üçgenin kendisi, görünür şeklinden bambaşka bir ifadeye indirgenir: tabanı ile yüksekliğinin çarpımının yarısı. Bunun gibi, metaların mübadele değerlerinin de, şu ya da bu miktarını temsil ettikleri bir ortak şeye indirgenmesi gerekir.

Bu ortak şey, metaların geometrik, fiziksel, kimyasal ya da başka bir doğal özelliği olamaz. Metaların cisimsel özellikleri, ancak, onları yararlı kıldıkları, yani kullanım değerleri haline getirdikleri ölçüde inceleme konusu haline gelir. Ama öte yandan, metaların mübadele ilişkisini açık şekilde karakterize eden şey, tam da onların kullanım değerlerinden soyutlanmışlıktır. Bir mübadele ilişkisinde, bir kullanım değeri, yeterli miktarda bulunmak koşuluyla, tüm diğer metalarla aynı değerdedir. Ya da yaşlı *Barbon*'un dediği gibi:

> "Mübadele değerleri aynı büyüklükteyse, bir meta türü diğeri kadar iyidir. Mübadele değerleri eşit büyüklükte olan şeyler arasında hiçbir farklılık ya da ayırt edilebilirlik bulunmaz."[8]

Metalar, kullanım değerleri olarak, her şeyden önce, farklı niteliklere sahiptir; mübadele değerleri olarak ise, yalnızca farklı niceliklerde olabilirler, yani bir zerre bile kullanım değeri içermezler.

8 "One sort of wares are as good as another, if the value be equal. There is no difference or distinction in things of equal value ... One hundred pounds worth of lead or iron, is of as great a value as one hundred pounds worth of silver and gold." (N. Barbon, l.c., s. 53 ve 7). "Yüz sterlin eden kalay veya demir, yüz sterlin eden gümüş veya altın değerindedir."

Meta cisminin kullanım değeri bir yana bırakılırsa, geriye metaların yalnızca bir tek özelliği, emek ürünleri olmaları kalır. Ama emek ürünü bile elimizde dönüşüme uğramış bulunur. Emek ürününü kendi kullanım değerinden soyutladığımızda, onu, meta cismini kullanım değeri yapan maddi unsur ve biçimlerden de soyutlamış oluruz. Emek ürünü artık masa ya da ev ya da iplik ya da başka bir yararlı şey değildir. Tüm duyusal özellikleri yok olmuştur. O artık marangoz emeğinin ya da yapıcılık emeğinin ya da eğirmecilik emeğinin ya da herhangi bir başka üretici emeğin ürünü de değildir. Emek ürünlerinin yararlı olma özellikleriyle birlikte, emeklerin bunlar aracılığıyla ortaya konan yararlı olma özellikleri de yok olur; dolayısıyla, bu emeklerin farklı somut biçimleri de yok olur; bunlar artık birbirlerinden ayırt edilmez olur; hepsi eşit insan emeğine, soyut insan emeğine indirgenir.

Şimdi emek ürünlerinden arta kalan şeyi ele alalım. Bunlardan arta kalan şey, aynı hayalî nesnellikten, farksız insan emeklerinin donmuş birikiminden, yani hangi biçimlerde harcanmış olursa olsun, harcanmış insan emek gücünden başka bir şey değildir. Bu şeyler, artık yalnızca, üretimleri sırasında insan emek gücünün harcanmış olduğunu, kendilerinde insan emeğinin birikmiş bulunduğunu gösterir. Bunlar, hepsinde ortak olan bu toplumsal özün kristalleri olarak, değerlerdir (meta değerleridir).

Metaların mübadele ilişkisinde, onların mübadele değerleri, kullanım değerlerinden tamamen bağımsız bir şey olarak görünmüştü. Ama emek ürünleri kullanım değerlerinden gerçekten soyutlandığında, biraz önce belirtildiği şekilde, bunların değerlerini elde ederiz. Metaların mübadele ilişkisinde ya da mübadele değerlerinde kendini gösteren ortak şey, demek ki, bunların değeridir. İncelememiz ilerledikçe, değerin zorunlu ifade tarzı ya da görünüm biçimi olarak mübadele değerine döneceğiz; bununla beraber, şimdilik, değeri, bu görünüm biçiminden bağımsız olarak gözden geçirmemiz gerekiyor.

Demek ki, bir kullanım değeri ya da mal, yalnızca, onda soyut insan emeğinin nesnelleşmiş ya da cisimleşmiş olması nedeniyle bir değere sahiptir. Öyleyse onun değerinin büyüklüğü nasıl ölçülür? Onun içerdiği "değer yaratıcı öz"ün, yani emeğin miktarıyla. Emeğin niceliği, süresi ile ölçülür ve emek-zamanın ölçeği de, saat, gün vb. gibi belli zaman birimleridir.

Bir metanın değeri, onun üretimi sırasında harcanmış emek miktarı ile belirlendiğine göre, bir kimse ne kadar tembel ya da beceriksizse, ürettiği metanın, bu metanın yapımı o kadar fazla zaman alacağı için, o kadar değerli olacağı sanılabilir. Oysa, değerlerin özünü oluşturan emek, eşit insan emeğidir, aynı insan emek gücü harcamasıdır. Metalar

dünyasının değerlerinde nesnelleşmiş bulunan toplumun toplam emek gücü, sayısız bireysel emek güçlerinden oluşmakla birlikte, burada, bir ve aynı insan emek gücü sayılır. Bu bireysel emek güçlerinden her biri, bir toplumsal ortalama emek gücü niteliğini taşıdıkları ve toplumsal ortalama emek gücü olarak etkili oldukları, yani bir metanın üretiminde yalnızca ortalama olarak gerekli ya da toplumsal olarak gerekli emek-zamana ihtiyaç duydukları ölçüde, tüm diğerleri gibi, aynı insan emek gücüdür. Toplumsal olarak gerekli emek-zaman, herhangi bir kullanım değerini, toplumun o sıradaki normal üretim koşulları altında, ortalama toplumsal hüner derecesi ve emek yoğunluğuyla elde edebilmek için gerekli olan emek-zamandır. Örneğin, İngiltere'de buharlı dokuma tezgâhlarının kullanılmaya başlamasından sonra, belli bir miktarda ipliği kumaş haline getirmek için, eskiden gerekenin belki yarısı kadar emek yeterli hale gelmişti. İngiliz el dokumacısı, aslında, aynı miktarda kumaş elde etmek için, bu yenilikten sonra da, geçmiştekiyle aynı emek-zamana ihtiyaç duyuyordu; ancak, onun bir saatlik bireysel emeği artık yalnızca yarım saatlik toplumsal emeği temsil ediyor ve bundan dolayı da değeri eskisinin yarısına düşüyordu.

Demek ki, bir kullanım değerinin değer büyüklüğünü belirleyen şey, toplumsal olarak gerekli emek miktarı ya da bunun üretilmesi için toplumsal olarak gerekli olan emek-zamandır.[9] Tek bir meta burada yalnızca kendi türünün ortalama bir örneği sayılır.[10] Eşit büyüklükte emek miktarları içeren ya da aynı çalışma süresi içinde üretilebilen metalar, bundan dolayı, aynı değer büyüklüğüne sahiptir. Bir metanın değerinin, diğer herhangi bir metanın değerine oranı, birinin üretimi için gerekli olan emek-zamanın, diğerinin üretimi için gerekli olan emek-zamana oranı gibidir. "Bütün metalar, değerler olarak, yalnızca, belirli miktarlardaki donmuş emek-zamandır."[11]

Bundan dolayı, bir metanın üretimi için gerekli olan emek-zaman değişmez olsaydı, onun değer büyüklüğü de değişmeden kalırdı. Ama emeğin üretkenliğindeki her değişmeyle, gerekli emek-zaman da değişir. Emeğin üretkenliği çok farklı koşullar tarafından belirlenir; bunlar arasın-

9 2. basıma not: "The value of them (the necessaries of life) when they are exchanged the one for another, is regulated by the quantity of labour necessarily required, and commonly taken in producing them." "Kullanım nesnelerinin değeri, bunlar birbirleriyle mübadele edildikleri zaman, üretimleri için zorunlu ve harcanması normal sayılan emeğin miktarıyla belirlenir." ("Some Thoughts on the Interest of Money in general, and particularly in the Public Funds etc.", London, s. 36, 37.) Geçen yüzyılda kaleme alınmış olan ve sahibi bilinmeyen bu dikkate değer eser tarihsizdir. Bununla beraber içeriğine bakılırsa, II. George zamanında, 1739 veya 1740 yıllarında yazılmış olması gerekir.

10 "Aynı türden bütün ürünler, gerçekte, fiyatları genel olarak ve özel durumlara bakılmaksızın belirlenen tek bir kütle oluşturur." (Le Trosne, l.c., s. 893).

11 K. Marx, l.c., s. 6.

da, işçinin ortalama hüner derecesi, bilimin gelişme düzeyi ve teknolojik kullanılabilirliği, üretim sürecinin toplumsal bileşimi, üretim araçlarının kapsam ve etkinliği ve doğal koşullar da bulunur. Aynı miktarda emek, söz gelişi, uygun bir mevsimde 8 bushel buğdayda maddeleşirken, uygun olmayan bir mevsimde ancak 4 bushel buğdayda maddeleşir. Aynı miktarda emek, zengin bir madende, yoksul bir madende olduğundan daha fazla maden cevheri çıkarır vb. Elmas toprağın üst katlarında az bulunur ve bu yüzden bulunup çıkarılması, ortalama olarak, fazla emek-zamana mal olur. Bunun için, az miktarda elmasta çok emek yatar. Jacob, acaba altın tam değerini hiç elde etmiş midir, diye şüpheye düşer. Bu şüphe elmas için daha da geçerlidir. Eschwege'ye göre, 1823 yılına kadar seksen yıl boyunca Brezilya elmas ocaklarından elde edilen toplam elmas ürünü, çok daha fazla emeği ve dolayısıyla değeri temsil ettiği halde, Brezilya'nın 1½ yıllık ortalama şeker ya da kahve ürününün fiyatına ulaşmamıştı. Daha zengin elmas ocaklarında aynı miktarda emek daha fazla elmasta temsil edilir ve elmasın değeri düşerdi. Kömürü az emekle elmasa çevirmenin yolu bulunabilse, elmasın değeri tuğlanın değerinin altına düşebilir. Genel olarak: Emeğin üretkenliği ne kadar büyük olursa, bir nesnenin yapımı için gereken emek-zaman o kadar küçük, o nesnede kristalleşen emek kütlesi o kadar küçük ve o nesnenin değeri o kadar küçük olur. Buna karşılık, emeğin üretkenliği ne kadar küçük olursa, bir nesnenin yapımı için gereken emek-zaman o kadar büyük ve nesnenin değeri o kadar büyük olur. Yani, bir metanın değer büyüklüğü, o metada gerçekleşen emeğin miktarıyla doğru orantılı, üretkenliğiyle ters orantılı olarak değişir.

Bir şey, değer olmadan da kullanım değeri olabilir. Şeyin insana sağladığı yarar, emek harcamasını gerektirmiyorsa böyle bir durum söz konusudur. Hava, el sürülmemiş topraklar, doğal çayırlar, kendi kendine yetişen ağaçlar vb. için durum budur. Bir şey, meta olmadan da yararlı ve insan emeğinin ürünü olabilir. Ürünüyle kendi ihtiyacını karşılayan bir kimse, kullanım değeri yaratmış, ama meta yaratmamış olur. Meta üretmek için, o kimsenin, yalnızca kullanım değeri değil, başkaları için kullanım değeri, toplumsal kullanım değeri üretmesi gerekir. [Ve sırf başkaları için üretmesi de yetmez. Orta Çağın köylüsü, feodal bey için haraç-tahıl, papaz için öşür-tahıl üretirdi. Ama, haraç-tahıl da öşür-tahıl da, başkaları için üretildikleri için meta olmuyordu. Meta olabilmek için, ürünün, kullanım değeri olarak hizmet edeceği başkasına, mübadele yoluyla aktarılması zorunludur.][12] Son olarak, hiçbir şey, bir kullanım nesnesi olmadan değer olamaz. Bir şey yararsızsa, onun içerdiği emek de yararsızdır; bu emek, emek sayılmaz ve dolayısıyla değer oluşturmaz.

12 4. basıma not: Parantez içinde bu ifadeyi ekliyorum; çünkü, bu nokta belirtilmediği takdirde, üreticiden başka bir kimse tarafından tüketilen her ürünün Marx tarafından meta sayıldığını sanma yanlışlığına düşüldüğü çok sık görülmüştür. –F. E.

2. Metalarda Cisimleşmiş Emeğin İki Yönlü Niteliği

Başlangıçta, meta bize iki yüzü, kullanım değeri ve değişim değeri olan bir şey gibi görünmüştü. Daha sonra görüldü ki, emek de, değer olarak ifade edildiği ölçüde, kullanım değerlerinin yaratıcısı olarak taşıdığı özelliklere sahip olmaktan uzaklaşır. Metaların içerdiği emeğin bu iki yönlü doğasını eleştirel olarak ilk ortaya koyan bendim.[13] Ekonomi politiği anlamanın çıkış noktasını oluşturduğundan, bu noktayı biraz daha aydınlığa kavuşturmak gerekiyor.

İki meta alalım; bunlar, 1 ceket ve 10 yarda keten bezi olsun. İlki diğerinin iki katı değerde olsun; yani, 10 yarda keten bezi = W ise, ceket = 2W.

Ceket belli bir ihtiyacı karşılayan bir kullanım değeridir. Onu elde etmek için, belli türden bir üretici faaliyet gereklidir. Bu faaliyeti belirleyen, amacı, işleyiş tarzı, nesnesi, araçları ve sonucudur. Yararlılığı bu şekilde ürünün kullanım değeriyle temsil edilen ya da ürünün bir kullanım değeri olmasıyla görünen emeğe, kısaca, yararlı emek diyoruz. Bu açıdan bakılınca emek, her zaman, yararlı etkisi ile ele alınır.

Ceket ve keten bezi nasıl nitelikçe birbirinden farklı kullanım değerleri ise, bunları var eden emekler de nitelikçe birbirinden farklıdır: terzilik ve dokumacılık. Bu şeyler nitelikçe farklı kullanım değerleri ve dolayısıyla nitelikçe farklı yararlı emeklerin ürünleri olmasaydı, birbirlerinin karşısına metalar olarak çıkamazlardı. Ceket, ceketle mübadele edilemez, bir kullanım değeri kendisinin aynı olan bir başka kullanım değeriyle mübadele edilemez.

Farklı türden kullanım değerlerinin ya da meta cisimlerinin bütünlüğü, cinsleri, türleri, aileleri, alt türleri, çeşitleri açısından aynı ölçüde farklı olan yararlı emeklerin bütünlüğünü, yani toplumsal bir iş bölümünü yansıtır. İş bölümü, meta üretiminin var olma koşuludur; buna karşılık, bunun tersi doğru değildir; yani, meta üretimi, toplumsal iş bölümünün var olma koşulu değildir. Eski Hint topluluklarında, iş, toplumsal olarak bölünmüştü; ama, ürünler meta haline gelmezdi. Ya da, daha yakınımızdan bir örnek almak gerekirse, her fabrikada iş, bir sisteme göre bölünmüştür; ama, bu bölünme, işçilerin bireysel ürünlerini mübadele konusu yapmaları sonucu olmamıştır. Yalnızca, kendi hesabına çalışan ve birbirlerinden bağımsız olan kişisel emeklerin ürünleri, birbirlerinin karşısına metalar olarak çıkar.

Dolayısıyla şunları görmüş olduk: her metanın kullanım değerinde, belli bir amaçlı üretici faaliyet ya da yararlı emek saklıdır. Nitelikçe farklı yararlı emekler barındırmayan kullanım değerleri, birbirlerinin karşısına metalar olarak çıkamaz. Ürünleri genel olarak meta biçimini alan bir toplumda, yani meta üreticilerinden oluşan bir toplumda,

13 l.c., s. 12, 13 ve passim.

kendi başlarına hareket eden üreticilerin özel iktisadi faaliyetleri olarak birbirlerinden bağımsız şekilde kullanılan yararlı emeklerin bu nitel farklılığı, çok dallı bir sistem, bir toplumsal iş bölümü oluşturacak biçimde gelişir.

Bu arada ceket açısından, terzi tarafından mı yoksa terzinin müşterisi tarafından mı giyildiği önemsizdir. Her iki durumda kullanım değeri olarak iş görür. Terziliğin özel bir meslek, toplumsal iş bölümünün bağımsız bir unsuru haline gelmesi de, ceketle onu üreten emek arasındaki ilişkinin kendisinde bir değişiklik yapmaz. Herhangi bir insanın terzi olmasından önce, insanoğlu, giyinme ihtiyacının onu zorladığı yerlerde binlerce yıl boyunca terzilik yapmıştır. Ancak maddi servetin doğrudan doğruya doğadan gelmeyen bütün diğer unsurları gibi, ceket ve keten bezinin var olmaları için, her zaman, doğanın verdiği belli maddeleri yine belli insan ihtiyaçlarını karşılayacak hale sokan, özel, amaca uygun üretici faaliyet zorunlu olmuştu. Bundan dolayı, kullanım değerlerinin yaratıcısı, yararlı emek olarak emek, insanın bütün toplum biçimlerinden bağımsız bir varoluş koşulu, insan ile doğa arasındaki madde alışverişini ve dolayısıyla insan hayatını mümkün kılan ezelî ve ebedî bir doğal zorunluluktur.

Ceketin, keten bezinin vb. kullanım değerleri, kısaca meta cisimleri, iki unsurun, madde ile emeğin bileşimleridir. Cekette, keten bezinde vb. saklı bulunan bütün farklı yararlı emeklerin toplamı çıkarılırsa, geriye, insanın hiçbir etkisi olmadan, doğa tarafından sağlanan bir maddi öz kalır. İnsan, üretim sırasında, ancak doğanın kendisi gibi hareket edebilir, yani maddelerin yalnızca biçimlerini değiştirebilir.[14] Dahası var. Bu biçimlendirme işinde sürekli olarak doğa güçleri tarafından desteklenir. Demek ki, emek, kendisi tarafından üretilen kullanım değerlerinin, yani maddi servetin biricik kaynağı değildir. William Petty'nin dediği gibi, emek onun babası ve toprak onun anasıdır.

Şimdi, buraya kadar bir kullanım nesnesi olarak gördüğümüz metadan, meta değerine geçelim.

---

14 "Evrendeki bütün görüngüler, ister insan elinin ister genel fizik yasalarının eseri olsunlar, gerçekte yeni yaratılmış şeyler değil, sadece maddedeki bir biçim değişikliğidir. Birleştirme ve ayırma, insan aklının yeniden üretim düşüncesinin analizi sırasında tekrar ve tekrar karşılaştığı biricik unsurlardır; ve toprağın, havanın ve suyun tarlalarda tahıla dönüşmesi ya da insan eliyle bir böceğe ipek yaptırılması veya durmadan çalışan bir saati meydana getirmek üzere bazı metal parçacıklarının düzenlenmesi örneklerinde olduğu gibi, değer" (Verri, burada fizyokratlara karşı giriştiği polemikte ne tür değerden söz ettiğini kendisi de doğru dürüst bilmemekle beraber, kullanım değerini kasteder) "ve zenginliğin yeniden üretiminde olan da budur." (Pietro Verri, Meditazioni sulla Economia Politica" -ilk basımı 1771'tedir- Custodi'nin İtalyan İktisatçıları basımında, Parte Moderna, t. XV, s. 21, 22.)

Varsayımımıza göre, ceket, keten bezinin iki katı değere sahiptir. Ne var ki, bu, şu aşamada bizi henüz ilgilendirmeyen, yalnızca nicel bir farktır. Hemen anlaşılacağı gibi, bir ceketin değeri, 10 yarda keten bezinin değerinin iki katı olunca, 20 yarda keten bezinin değeri bir ceketin değeri kadar olur. Ceket ve keten bezi, değerler olarak, aynı öze sahip şeyler, aynı tür emeğin nesnel ifadeleridir. Ne var ki, terzilik ve dokumacılık nitel olarak birbirinden farklı işlerdir. Bununla beraber, öyle toplumsal durumlar vardır ki, bu durumlarda aynı insan, farklı biçimlerde çalışarak, hem terzilik, hem dokumacılık yapar; bu nedenle, bu iki farklı çalışma biçimi aynı bireyin çalışmasının sadece iki değişik hali olur ve farklı bireylerin sıkı sıkıya belirlenmiş özel görevleri haline gelmemişlerdir; tıpkı terzimizin bugün yaptığı ceketle yarın yapacağı pantolonun aynı bireyin farklı biçimlerde çalışmasını gerektirmesi örneğinde olduğu gibi. Ayrıca, bir bakışta görülebileceği üzere, bizim kapitalist toplumumuzda, insan emeğinin belirli bir oranı, emek talebinin yönündeki değişmelere göre, dönüşümlü olarak, terzilik emeği ya da dokumacılık emeği biçiminde arz edilir. Emeğin bu biçim değişikliği pürüzsüz olarak gerçekleşemeyebilir, ama gerçekleşmek zorundadır. Aldığı özel biçimi ve dolayısıyla emeğin yararlı niteliğini bir yana bırakırsak, üretici faaliyet, bir insan emek gücü harcamasından ibaret hale gelir. Nitel olarak farklı üretici faaliyetler olmakla beraber, terzilik ve dokumacılığın her ikisi de insan beyninin, kaslarının, sinirlerinin, elinin vb., üretici şekilde harcanmasıdır ve bu anlamda her ikisi de insan emeğidir. Bunlar, insan emek gücünü harcamanın sadece iki farklı biçimidir. Kuşkusuz, şu ya da bu biçimde harcanabilmek için, insan emek gücünün kendisinin az çok gelişmiş olması zorunludur. Ne var ki, metanın değeri, basit insan emeğini, genel olarak insan emeğinin harcanmasını temsil eder. Burjuva toplumunda nasıl bir general ya da bankacı büyük, buna karşılık basit insan pek sıradan roller üstleniyorsa,[15] burada da insan emeği için aynısı söz konusudur. İnsan emeği, ortalamada, özel bir gelişkinliğe sahip olmayan her sıradan insanın canlı organizmasında bulunan basit emek gücünün harcanmasıdır. *Basit ortalama emeğin* kendisi, farklı ülkelerde ve farklı uygarlık çağlarında nitelik değiştirse bile, belli bir toplumda veridir. Karmaşık emek, sadece, *yoğunlaştırılmış* ya da daha doğrusu *çoğaltılmış* basit emek demektir; karmaşık emeğin daha küçük bir miktarı, basit emeğin daha büyük bir miktarına eşit olur. Deneyimler, bu indirgemenin sürekli olarak gerçekleştiğini göstermektedir. Bir meta, en karmaşık emeğin ürünü olabilir. Ne var ki, onun *değeri*, bu metayı basit emeğin ürününe eşitler ve dolayısıyla basit emeğin belli bir miktarını

15 Krş. Hegel, "Philosophie des Rechts", Berlin 1840, s. 250, § 190.

temsil eder.[16] Farklı emek türlerini, ölçü birimleri olarak basit emeğe indirgeyen farklı oranlar, üreticilerden bağımsız bir toplumsal süreçle belirlenir ve bu yüzden, onlara, geleneksel olarak belirlenmiş gibi görünür. İşimizi basitleştirmek için, bundan sonra her türden emek gücünü doğrudan doğruya basit emek gücü sayacağız ve böyle yaparak yalnızca indirgeme zahmetinden kurtulmuş olacağız.

Demek ki, nasıl ceket ve keten bezinin değerleri üzerinde dururken bunları kullanım değerlerinin farklarından soyutluyorsak, bu değerlerde saklı bulunan emekleri ele alırken de, onları, yararlı biçimlerinden, terzilikten ve dokumacılıktan soyutluyoruz. Nasıl kullanım değerleri olarak ceket ve keten bezi, belli amaçlara yönelmiş üretici faaliyetlerin kumaş ve iplikle birleşmesinden doğuyorsa, ama buna karşılık, ceket ve keten bezi değer olarak nasıl aynı türden donmuş emek kütlelerinden başka bir şey değilse, bunun gibi, bu değerlerin içerdiği emekler de, kumaş ve iplikle üretici ilişkileri açısından değil, sırf insan emek gücü harcaması olarak ele alınır. Terzilik ve dokumacılık, tam da farklı niteliklerinden ötürü, kullanım değerleri olarak ceket ve keten bezinin yaratıcı unsurlarıdır; buna karşın, yalnızca, özel niteliklerinden soyutlandıkları ve her ikisi de aynı niteliğe, insan emeği niteliğine sahip olduğu ölçüde, ceket değerinin ve keten bezi değerinin özünü oluştururlar.

Bununla beraber, ceket ve keten bezi, yalnızca genel olarak değerler olmayıp, belli büyüklükte değerlerdir; varsayımımıza göre ceket 10 yarda keten bezinin iki katı kadar değere sahiptir. Değer büyüklüklerindeki bu fark nereden gelir? Bu fark, keten bezinin, ceketin içerdiğinin ancak yarısı kadar emek içermesinden ve dolayısıyla ikincinin üretimi sırasında, birincinin üretimine harcanan emek gücünün iki katı kadar emek gücü harcanmış olmasından kaynaklanır.

O halde, kullanım değeri açısından bakıldığı zaman metada saklı emek sadece nitelik bakımından ele alınıyorsa, değerin büyüklüğü açısından bakıldığı zaman, başka hiçbir niteliğe bakılmaksızın insan emeğine indirgenmiş olarak, yalnızca nicelik bakımından ele alınır. Birinde emeğin nasıl ve ne olduğu, diğerinde emeğin ne kadar olduğu, hangi süre boyunca harcandığı söz konusudur. Bir metanın değer büyüklüğü yalnızca onun içerdiği emek miktarını gösterdiğinden, belli oranlardaki metalar her zaman eşit büyüklükte değerler olmak zorundadır.

Diyelim bir ceketin üretimi için gereken tüm yararlı emeklerin üretkenliği değişmeden kalırsa, ceketlerin değer büyüklüğü, bunların nice-

16 Okuyucu burada, işçinin, söz gelişi bir iş günü karşılığı olarak elde ettiği ücret ya da değerin değil, işçinin emek gücünün nesnelleştiği meta değerinin söz konusu olduğuna dikkat etmelidir. İncelememizin bu aşamasında henüz ücret kategorisi diye bir şey yoktur.

likleriyle birlikte artar. 1 ceket x iş gününü temsil ediyorsa, 2 ceket 2x iş gününü temsil eder vb. Ama diyelim ki, bir ceketin üretimi için gereken emek iki katına çıksın ya da yarısına düşsün. Her iki durumda da bir ceketin yine aynı hizmeti görmesine ve içerdiği yararlı emeğin aynı özellikleri taşımasına karşın, birinci durumda bir ceket eskiden iki ceketin sahip bulunduğu kadar, ikinci durumda iki ceket yalnızca eskiden bir ceketin sahip bulunduğu kadar değere sahip olur. Ama üretimleri sırasında harcanan emek miktarı değişmiş bulunmaktadır.

Daha büyük miktarda kullanım değeri, her durumda, daha fazla maddi servet oluşturur; iki ceket, bir ceketten daha fazla maddi servet oluşturur. İki ceketle iki kişi, bir ceketle bir kişi giydirilebilir vb. Buna karşın, maddi servetin kütlesindeki artışa, bunun değer büyüklüğünün eş zamanlı bir düşüşü karşılık gelebilir. Bu çelişkili hareket emeğin ikili karakterinden kaynaklanır. Üretkenlik, doğal olarak, her zaman, yararlı, somut emeğin üretkenliğidir ve gerçekte, yalnızca, belli bir amaca yönelmiş üretici faaliyetin belli bir zaman aralığındaki etkinlik derecesini belirler. Bu nedenle, yararlı emek, kendi üretkenliğindeki artma ya da azalma ile doğru orantılı olarak, daha zengin ya da yoksul bir ürün kaynağı olur. Buna karşılık, üretkenlikteki bir değişme, değerde cisimleşen emeği hiçbir şekilde değiştirmez. Üretkenlik, emeğin somut yararlı biçimine ait olduğundan, emeğin somut yararlı biçiminden soyutlanır soyutlanmaz, doğal olarak, artık, emek üzerinde herhangi bir etkide bulunamaz. Bundan dolayı, üretkenlik nasıl değişirse değişsin, aynı emek, aynı zaman aralıklarında her zaman aynı değer büyüklüğünü yaratır. Ama aynı zaman aralığında farklı miktarlarda kullanım değerleri sağlar; üretkenlik yükselirse bu miktar büyür, düşerse küçülür. Yani, emeğin verimliliğini ve dolayısıyla onun tarafından sağlanan kullanım değerlerinin kütlesini artıran aynı üretkenlik değişimi, diğer yandan, eğer üretim için gerekli olan emek-zamanı kısaltıyorsa, artmış olan bu toplam kütlenin değer büyüklüğünü azaltır. Bunun tersi de doğrudur.

Her tür emek, bir taraftan, fizyolojik anlamda insan emek gücü harcamasıdır ve bu farksız insan emeği ya da soyut insan emeği olma özelliğiyle meta değerini yaratır.[17] Her tür emek, diğer taraftan, insan emek

17 2. basıma not: "Emeğin bütün metaların değerlerini her zaman ve her yerde ölçmeye ve karşılaştırmaya elverişli nihai ve gerçek tek ölçü olduğunu" kanıtlamak için A. Smith der ki: "Eşit emek miktarlarının her zaman ve her yerde işçiler için aynı değerde olmaları gerekir. Normal sağlık, güç ve etkinlik düzeylerinde ve varsayılan ortalama hüner derecesi ile bir işçi dinlenmesinden, özgürlüğünden ve mutluluğundan daima aynı oranda vazgeçmek durumundadır." ("Wealth of Nations", b. I, ch. V, [s. 104-105].) Bir kere A. Smith burada (her yerde değil) iki şeyi birbirine karıştırıyor: değerin metanın üretimi için harcanmış emek miktarıyla belirlenmesi ve meta değerinin emeğin değeriyle belirlenmesi. Bunun için de, aynı emek miktarlarının daima aynı değerde olduklarını kanıtlamaya çalışıyor. İkinci olarak, emeğin, metanın değerinde göründüğü sürece, sırf insan emek

gücünün belli bir amaca yönelmiş özel bir biçimde harcanmasıdır ve bu somut yararlı emek olma özelliğiyle de kullanım değerleri üretir.

3. Değer Biçimi veya Mübadele Değeri

Metalar, kullanım değerleri ya da demir, keten bezi, buğday vb. gibi meta cisimleri biçiminde dünyaya gelir. Bu onların basit fiziksel biçimidir. Buna karşın yalnızca iki yönlü oldukları, aynı anda hem kullanım nesneleri hem de değer taşıyıcıları oldukları için metadırlar. Bu yüzden, bunlar ancak ikili biçimde, yani fiziksel biçimde ve değer biçiminde oldukları sürece meta olarak görünürler ya da meta biçimine sahip bulunurlar.

Metaların değer nesnelliğini (*Wertgegenständlichkeit*) *Mistress Quickly*'den ayıran, nerede elde edileceğinin bilinmemesidir. Meta cisminin duyusal kaba nesnelliğinin tam karşıtı olarak, onun değer nesnelliğine tek bir doğal madde zerresi bile girmez. Bundan dolayı, tek bir metayı dilediğimiz gibi evirip çevirebilir olsak bile, bir değer cismi (*Wertding*) olarak meta, anlaşılmazlığını korur. Buna karşın, metaların, yalnızca, aynı toplumsal birimin, yani insan emeğinin ifadeleri oldukları ölçüde değer nesnelliğine sahip olduklarını, dolayısıyla da değer nesnelliklerinin tümüyle toplumsal olduğunu hatırlarsak, değer nesnelliğinin kendisini yalnızca meta ile meta arasındaki toplumsal ilişkide gösterebileceği de kendiliğinden anlaşılır. Gerçekten, arkalarında saklı bulunan değerin izini yakalayabilmek için, metaların mübadele değerlerinden ya da mübadele oranlarından hareket etmiştik. Şimdi değerin bu görünüm biçimine dönmemiz gerekiyor.

Herkes, başka hiçbir şey bilmese bile, şunu bilir: metalar, kullanım değerlerinin farklı fiziksel biçimleriyle çarpıcı bir karşıtlık içinde bulunan, ortak bir değer biçimine sahiptir: para biçimi. Şimdi, bugüne kadar burjuva iktisadı tarafından el sürülmeden bırakılmış bir işe girişeceğiz; yani, bu para biçiminin doğuşunu gösterecek ve dolayısıyla, metaların değer ilişkilerinin içerdiği değer ifadesinin gelişimini, en basit ve en fark

---

gücü harcaması olarak söz konusu olduğunu seziyor; ama, bu harcamayı, normal yaşamsal faaliyet olarak değil, sırf dinlenme, özgürlük ve mutluluktan fedakârlık olarak anlıyor. Şüphesiz, göz önünde tuttuğu, modern ücretli emekçidir. Yukarıdaki 9 numaralı notta alıntı yapılan, A. Smith'in ismi belirsiz selefi çok daha isabetli şekilde şöyle demektedir: "Bir adam, bu ihtiyaç gideren nesneyi elde etmek için bir haftasını harcamıştır. ... Ve, bu adama mübadele sırasında bir başka nesne veren kimse bu şeyin gerçek eş değerinin ne olduğunu, bunun kendisine ne kadar emek ve zamana mal olduğunu hesaplamaktan başka bir yolla, daha doğru olarak tahmin edemez. Bu ise, gerçekte, bir kimsenin bir nesne için belli bir süre içinde harcadığı emeğin, bir başkasının aynı sürede bir başka meta için harcamış olduğu emekle mübadelesinden başka bir şey değildir." ("Some Thoughts on the Interest of Money in general etc.", s. 39.) [4. basım için: İngilizcenin, *arbeit*'ın (emek, iş) bu iki farklı yönü için iki farklı sözcüğe sahip olma üstünlüğü bulunuyor. Kullanım değerleri yaratan ve nitelikçe belli olan işe *labour*'dan farklı olarak *work*; değer yaratan ve nicel olarak ölçülen emeğe *work*'ten farklı olarak *labour* deniyor. –F. E.]

edilmez biçiminden itibaren, göz alıcı para biçimine gelinceye kadar izleyeceğiz. Böylece, aynı zamanda, para bilmecesi de çözülecek.

En basit değer ilişkisi, hiç kuşkusuz, bir metayla, hangisi olursa olsun, farklı türdeki tek bir başka meta arasındaki ilişkidir. Bu yüzden, iki metanın değerleri arasındaki ilişki bize bir metanın en basit değer ifadesini verir.

A. Basit, tek başına veya rastlantısal değer biçimi

x kadar A metası = y kadar B metası, veya: x kadar A metası, y kadar B metası değerindedir.

(20 yarda keten bezi = 1 ceket, veya: 20 yarda keten bezi, 1 ceket değerindedir.)

1) Değer ifadesinin iki kutbu: Göreli değer biçimi ve eş değer biçimi

Değer biçiminin bütün sırrı, bu basit değer biçiminde saklıdır. Bu yüzden bunun analizinin özel bir güçlüğü vardır.

Burada, farklı türlerdeki A ve B metalarının, örneğimizde keten bezi ve ceketin, iki farklı rol oynadıkları açıkça görülür. Keten bezi, değerini ceketle ifade eder; ceket, bu değer ifadesinin malzemesi olarak hizmet görür. Birinci meta aktif, ikincisi pasif bir rol oynar. İlk metanın değeri, göreli değer olarak ifade edilir ya da göreli değer biçiminde bulunur. İkinci meta, eş değer olarak işlev görür ya da eş değer biçiminde bulunur.

Göreli değer biçimi ile eş değer biçimi, aynı değer ifadesinin, birbirlerine sıkı sıkıya bağlı, karşılıklı olarak birbirini gerektiren, ayrılmaz unsurları, ama aynı zamanda da birbirlerini dışlayan ya da birbirlerine karşıt uçları, yani kutuplarıdır; bunlar her zaman, değer ifadesinin aralarında ilişki kurduğu farklı metalara bölünür. Örneğin, keten bezinin değerini keten bezi ile ifade edemem. 20 yarda keten bezi = 20 yarda keten bezi, bir değer ifadesi değildir. Daha doğrusu, bu denklem, tersine, 20 metre keten bezinin 20 metre keten bezinden, kullanım nesnesi olan keten bezinin belli bir miktarından başka bir şey olmadığını söyler. Dolayısıyla, keten bezinin değeri yalnızca göreli olarak, yani bir başka metayla ifade edilebilir. Bundan dolayı, keten bezinin göreli değer biçimi, diğer herhangi bir metanın kendi karşısında eş değer biçiminde bulunmasını gerektirir. Diğer yandan, eş değer kılığında görünen bu diğer meta, aynı zamanda göreli değer biçiminde bulunamaz. Bu meta kendi değerini ifade etmez. Bu meta yalnızca diğer metanın değer ifadesinin malzemesini sağlar.

Kuşkusuz, 20 yarda keten bezi = l ceket, veya 20 yarda keten bezi, 1 ceket değerindedir ifadesi, bunun karşıtını da kapsar: 1 ceket = 20 yarda keten bezi, veya 1 ceket, 20 yarda keten bezi değerindedir. Ama bu durumda, ceketin değerini göreli olarak ifade etmek için, denklemi tersine çevirmem gerekir; ve bunu yapar yapmaz, ceket yerine keten bezi, eş değer halini alır. Demek ki, aynı meta aynı değer ifadesinde aynı zamanda her iki biçimde görünemez. Tersine, karşıt kutuplar olarak bunlar birbirlerini dışlar.

Bir metanın göreli değer biçiminde mi, yoksa karşı taraftaki eş değer biçiminde mi bulunduğu, tümüyle, bu metanın değer ifadesinde her seferinde aldığı yere, yani, onun değeri ifade edilen meta mı, yoksa kendisiyle değer ifade edilen meta mı olduğuna bağlıdır.

2) Göreli değer biçimi

a. Göreli değer biçiminin içeriği

Bir metanın basit değer ifadesinin iki meta arasındaki değer ilişkisinde nasıl saklı bulunduğunu ortaya çıkarmak için, ilk önce, bu değer ilişkisinin, kendi nicel yönünden tamamen bağımsız olarak gözden geçirilmesi gerekir. Çoğu zaman tam tersi yapılır ve değer ilişkisinde, yalnızca, iki ayrı meta türünün belli miktarlarını birbirine eşitleyen oran görülür. Burada, farklı şeylerin büyüklüklerinin, ancak bunların aynı birime indirgenmesinden sonra karşılaştırılabilir hale geldikleri gözden kaçar. Bunlar, yalnızca aynı birimin ifadeleri olarak, aynı adlı ve dolayısıyla karşılaştırılabilir büyüklüklerdir.[18]

İster 20 yarda keten bezi = l ceket, isterse = 20 ceket ya da = x ceket olsun, yani verilmiş bir keten bezi miktarı ister az isterse çok sayıda ceket değerinde olsun, bu türden her oran, her zaman, keten bezi ile ceketlerin, değer büyüklükleri olarak, aynı birimin ifadeleri, aynı doğaya sahip şeyler oldukları anlamına gelir. Keten bezi = ceket, denklemin temelidir.

Ne var ki, nitel olarak eşitlenmiş iki meta aynı rolü oynamaz. Yalnızca keten bezinin değeri ifade edilir. Peki nasıl? "Eş değeri" ya da "mübadele edilebileceği şey" olarak ceketle ilişkisi aracılığıyla. Bu ilişkide ceket, değerin varoluş biçimi, değer cismi olarak yer alır, çünkü, ancak bu şekilde, keten beziyle aynı şey olur. Diğer yandan, keten bezinin kendi değer olarak varlığı öne çıkar ya da bağımsız bir ifade kazanır, çünkü

18 Aralarında S. Bailey'in de bulunduğu, değer biçiminin analizi ile uğraşmış az sayıda iktisatçı hiçbir sonuca ulaşamamıştır, çünkü, ilk olarak, değer biçimi ile değeri karıştırırlar, ikinci olarak, pratik burjuvanın kaba etkisi altında kalarak, başından itibaren yalnızca nicel belirlenmeye önem verirler. "Miktar üzerindeki egemenlik... değeri oluşturur." ("Money and its Vicissitudes", Lond. 1837, s. 11.) Yazan S. Bailey.

keten bezi, yalnızca değer olarak, ceketle aynı değerdeki ya da onunla mübadele edilebilir bir şey haline gelir. Benzer şekilde, bütirik asit, propil formattan farklı bir maddedir. Ama bunların ikisi de aynı kimyasal maddelerden, karbondan (C), hidrojenden (H) ve oksijenden (O) oluşur ve dahası aynı oranlı bir bileşime sahiptirler: $C_4H_8O_2$. Bütirik asit propil formatla eşitlenseydi, bu ilişkide, birincisi, propil format yalnızca $C_4H_8O_2$'nin varoluş biçimi olur, ikincisi, bütirik asidin $C_4H_8O_2$'den oluştuğu söylenmiş olurdu. Yani, propil format ile bütirik asidin eşitlenmesiyle, bunların fiziksel biçimlerinden farklı olarak kimyasal özleri ifade edilmiş olurdu.

Metalar, değerler olarak, yalnızca homojenleşmiş insan emeğidir, dersek, analizimiz onları değer soyutlamasına indirger, ama, onlara kendi fiziksel biçimlerinden farklı bir değer biçimi vermez. Bir metayla diğer bir meta arasındaki değer ilişkisinde durum başkadır. Burada metanın değer niteliği, onun diğer metayla kendi ilişkisi aracılığıyla ortaya çıkar.

Söz gelişi, ceket, değer cismi olarak keten bezine eşitlenirken, cekette saklı bulunan emek, keten bezinde saklı bulunan emeğe eşitlenmiş olur. Gerçi, ceketi yapan terzilik emeği, keten bezini yapan dokumacılık emeğine göre farklı türde bir somut emektir. Ama, dokumacılığa eşitlenme, terziliği, fiilen, her iki emekte de gerçekten aynı olan şeye, ikisinin de ortak niteliği olan insan emeğine indirger. O halde, bu dolaylı yoldan şu ifade ediliyor: değer dokuduğu sürece, dokumacılık da kendisini terzilikten ayıracak herhangi bir özelliğe sahip değildir; yani soyut insan emeğidir. Değer yaratan emeğin özgül karakterini, yalnızca, farklı türden metaların eş değerlilik ifadesi öne çıkarır; bu da, eş değerlilik ifadesinin, farklı türden metalarda saklı bulunan farklı türden emekleri fiilen ortak özelliklerine, genel olarak insan emeğine indirgemesiyle gerçekleşir.[19]

Bununla beraber, keten bezinin değerini oluşturan emeğin özgül karakterini ifade etmek yetmez. Akıcı durumdaki insan emek gücü ya da insan emeği, değer yaratır, ama değer değildir. Ancak katılaştığında, nesnel biçim kazandığında değer olur. Keten bezinin değerini insan emeğinin donmuş hali olarak ifade edebilmesi için, onun, keten bezinden cisimsel olarak farklı ve aynı zamanda keten bezinin diğer metalarla

19 2. basıma not: William Petty'den sonra değerin doğasını incelemiş ilk iktisatçılardan biri olan ünlü Franklin der ki: "Ticaret genel olarak bir emeğin bir başka emekle mübadelesinden başka bir şey olmadığı için, her şeyin değeri en doğru olarak emekle ölçülür." ("The Works of B. Franklin etc.", edited by Sparks, Boston 1836, v. II, s. 267) Franklin, her şeyin değerini "emekle" ölçerken, mübadele edilen emekleri farklılıklarından soyutladığının ve böylece bunları aynı insan emeğine indirgediğinin bilincine sahip değildir. Bununla beraber, bilmediği şeyi, söylüyor. İlk önce "bir emek"ten, ardından "diğer emekten", sonunda da, her şeyin değerinin özü olarak, bir başka nitelendirme eklemeden, "emek"ten söz ediyor.

birlikte ortaklaşa sahip bulunduğu bir "nesnellik" olarak ifade edilmesi gerekir. Problem artık çözülmüş bulunuyor.

Keten bezinin değer ilişkisinde, ceket, bir değer olduğu için, keten bezinin nitel eşiti, aynı doğaya sahip şey sayılır. Bu nedenle, ceket, burada, değerin görünmesine aracılık eden ya da elle tutulur fiziksel biçimiyle değeri temsil eden bir şeydir. Gerçi ceket, ceket metasının cismi, sadece bir kullanım değeridir. Değer ifade etmek söz konusu olduğunda, ceket, karşımıza çıkan ilk keten bezi parçasından daha fazlasını yapmaz. Bu, yalnızca şunu kanıtlar: ceket, keten bezi ile kendi arasında kurulmuş değer ilişkisinde, bu ilişkinin dışında olduğu zamandakinden daha fazla bir şey ifade eder; tıpkı, bazı kimselerin fiyakalı bir kürkle, kürksüz oldukları zamandakinden daha önemli kişiler sayılmaları gibi.

Ceketin üretimi sırasında, gerçekten, terzilik biçimi altında, insan emek gücü harcanmıştır. Dolayısıyla, onda insan emeği birikmiştir. Bu yönden bakılınca, ceket, en yıpranmış haliyle bile bu özelliğini göstermese de, "değerin taşıyıcısı"dır. Ve keten bezinin değer ilişkisinde, ceket, yalnızca bu yönüyle, dolayısıyla da cisimleşmiş değer, değer cismi olarak yer alır. Kapalı görünümüne rağmen, keten bezi, cekette soydaşı olan güzel değer ruhunu tanımıştır. Böyle olmakla beraber, ceket, keten bezi için değerin bir ceket biçimini almasına kadar, keten bezi karşısında değeri temsil edemez. Benzer şekilde, A bireyinin B bireyini majeste sayabilmesi için, aynı zamanda, A'nın gözünde, majestenin, B'nin maddi biçimine bürünmüş ve dolayısıyla ülkenin her yeni babası ile birlikte değişen yüz hatlarına, saçlara ve bazı başka şeylere sahip olması gerekir.

Demek ki, ceketin keten bezinin eş değeri olduğu değer ilişkisinde, ceket biçimi, değer biçimi olarak iş görür. Dolayısıyla, keten bezi metasının değeri, ceket metasının cismi tarafından, bir metanın değeri diğerinin kullanım değeri tarafından ifade edilir. Keten bezi, kullanım değeri olarak, ceketten gözle görülür şekilde farklı bir şeydir; değer olarak ise, "ceketle aynı"dır ve bu nedenle de bir ceket gibi görünür. Keten bezi, böylece, fiziksel biçiminden farklı bir değer biçimi kazanır. Keten bezinin değer olarak varlığı, ceketle eşitliği içinde ortaya çıkar; tıpkı, Hristiyanın koyun doğasının, onun Tanrı'nın Kuzusuna (İsa'ya) benzerliğiyle ortaya çıkması örneğinde olduğu gibi.

Görülüyor ki, meta değeri hakkındaki analizimizin bize daha önce söylediği her şeyi, bir diğer metayla, ceketle ilişki içine girer girmez, bizzat keten bezi dile getiriyor. Ancak keten bezi düşüncelerini yalnızca kendisinin bildiği bir dilde, meta diliyle açığa vuruyor. Keten bezi, kendi değerini, soyut insan emeği niteliğiyle emeğin yarattığını anlatmak için, ceketin, onunla eşit olduğu ölçüde, yani değeri olduğu ölçüde, keten

beziyle aynı emek tarafından oluşturulduğunu söyler. Kendisinin yüce değer nesnelliğinin yine kendisinin kaba cisminden farklı olduğunu belirtmek için, değerin bir ceket gibi göründüğünü ve dolayısıyla da bir değer cismi olarak kendisinin, tıpkı bir yumurtanın diğerine benzemesi örneğinde olduğu gibi, cekete benzediğini söyler.Yeri gelmişken belirtelim; meta dilinin, İbranice dışında da, şu ya da bu derecede doğru olan pek çok lehçesi vardır. Örneğin Almancadaki *"Wertsein"* (değer olma, değerinde olma), B metası ile A metası arasında kurulan eşitliğin A'nın kendi değer ifadesi olduğunu anlatma bakımından, Latincedeki *valere, valer, valoir* fiillerinden daha az çarpıcı bir ifade gücüne sahiptir. *Paris vaut bien une messe!* (Paris bir ayine değer).

Demek ki, değer ilişkisi aracılığıyla, B metasının fiziksel biçimi A metasının değer biçimi haline geliyor ya da B metasının cismi, A metasının değerinin yansıdığı ayna oluyor.[20] A metası, B metası ile değer cismi olarak, insan emeğinin maddeleşmiş hali olarak ilişkiye girerken, kullanım değeri B'yi kendi değer ifadesinin malzemesi yapıyor. Bu şekilde B metasının kullanım değeri ile ifade edilen A metasının değeri, göreli değer biçimine sahiptir.

b. Göreli değer biçiminin nicel bakımdan belirlenmesi

Değeri ifade edilecek olan her meta, 15 bushel buğday, 100 libre kahve vb. gibi, belirli miktardaki bir kullanım nesnesidir. Bu belli meta miktarı, belirli miktarda insan emeği içerir. Demek ki, değer biçimi, yalnızca genel olarak değeri değil, aynı zamanda nicel açıdan belirli değeri ya da değer büyüklüğünü ifade etmek zorundadır. Bundan dolayı, A metası ile B metası, keten bezi ile ceket arasındaki değer ilişkisinde, ceket türünden meta, keten bezine, yalnızca değer cismi olarak nitel bakımdan eşitlenmekle kalmaz, ama aynı zamanda, belirli miktardaki, söz gelişi 20 yarda keten beziyle, belirli miktardaki bir değer cismi ya da bir eş değer, söz gelişi 1 ceket eşitlenir.

"20 yarda keten bezi = l ceket, veya 20 yarda keten bezi 1 ceket değerindedir" denklemi, 1 cekette, 20 yarda keten bezindekiyle tam olarak aynı miktarda değer özünün saklı bulunduğunu, dolayısıyla her iki meta miktarının da aynı emeğe ya da aynı büyüklükte emek-zamana mal olduğunu varsayar. Ne var ki, 20 yarda keten bezi ya da 1 ceketin üretimi için gerekli olan emek-zaman, dokumacılığın ya da terziliğin üretkenliğindeki

20 Bu, bir bakıma insan için de, metalar için olduğu gibidir. İnsan dünyaya elinde bir aynayla ya da "ben benim" diyen Fichte'ci bir filozof olarak gelmediği için, kendisini ilk önce bir başka insanda görür ve tanır. İnsan Ali'nin kendi benliğini insan olarak tanıması, ancak kendisini kendi benzeri olan insan Veli ile karşılaştırmasıyla mümkündür. Böylece, Ali için, etten kemikten yapılmış Veli de, insan türünün görünüm biçimi olur.

her değişmeyle birlikte değişir. Şimdi, böyle bir değişmenin değer büyüklüğünün göreli ifadesi üzerindeki etkisi daha yakından incelenecek.

I. Ceketin değeri sabit kalırken, keten bezinin değeri değişiyor olsun.[21] Keten yetiştirilen topraklardaki verimsizliğin artması sonucu keten bezi üretimi için gereken emek-zaman iki katına çıkarsa, bunun değeri de iki katına çıkar. 20 yarda keten bezi = l ceket yerine, artık 20 yarda keten bezi = 2 ceket olur; çünkü şimdi, 1 ceket, 20 yarda keten bezinin içerdiğinin yalnızca yarısı kadar emek-zaman içerir. Buna karşılık, keten bezi üretimi için gerekli olan emek-zaman, dokuma tezgâhlarının iyileştirilmesi sonucu, yarı yarıya kısalacak olsa, keten bezinin değeri yarı yarıya düşer. Buna göre, şimdi, 20 metre keten bezi = ½ ceket olur. Demek ki, B metasının değeri aynı kalırken, A metasının göreli değeri, yani B metasıyla ifade edilen değeri, A metasının değeri ile doğru orantılı olarak yükselir ve düşer.

II. Ceketin değeri değişirken, keten bezinin değeri sabit kalıyor olsun. Bu koşullar altında, yün üretiminin uygun gitmemesi sonucunda ceket yapımı için gereken emek-zaman iki katına çıkacak olsa, 20 yarda keten bezi = l ceket yerine, şimdi, 20 yarda keten bezi = ½ ceket olur. Buna karşılık ceketin değeri yarı yarıya düşerse, 20 yarda keten bezi = 2 ceket olur. O halde, A metasının değeri aynı kalırken, bunun göreli, B metası ile ifade edilen değeri, B metasının değer değişikliği ile ters orantılı olarak düşer veya yükselir.

I ve II'deki çeşitli durumlar karşılaştırılırsa, göreli değerin büyüklüğündeki aynı değişmenin, tümüyle karşıt nedenlerden kaynaklanabileceği anlaşılır. Bu şekilde, 20 yarda keten bezi = 1 ceket denkleminden, keten bezi değerinin iki katına çıkması veya ceket değerinin yarı yarıya düşmesi sonucu, 1. 20 yarda keten bezi = 2 ceket denklemi ve keten bezi değerinin yarı yarıya düşmesi ya da ceket değerinin iki katına çıkması sonucu, 2. 20 yarda keten bezi = ½ ceket denklemi elde edilir.

III. Keten bezi ve ceket üretimi için gereken emek miktarları, aynı zamanda, aynı yönde ve aynı oranlarda değişebilir. Bu durumda, bunların değerleri nasıl değişirse değişsin, eskisi gibi 20 yarda keten bezi = l cekettir. Bunların değerlerindeki değişme, bunları, değeri sabit kalmış olan bir üçüncü metayla karşılaştırır karşılaştırmaz keşfedilir. Bütün metaların değerleri aynı zamanda ve aynı oranlarda yükselecek ya da düşecek olsa, bunların göreli değerleri değişmemiş olarak kalır. Bunlardaki gerçek değer değişmesi, aynı emek-zamanda, genel olarak öncekinden daha büyük ya da daha küçük bir meta miktarı elde edilmesinden anlaşılır.

21 "Değer" terimi burada, daha önce zaman zaman olduğu gibi, nicelikçe belirli değer, yani değer büyüklüğü için kullanılmaktadır.

IV. Keten bezi ve ceket üretimi için gereken emek-zamanlar ve dolayısıyla bunların değerleri, aynı zamanda, aynı yönde, ama eşit olmayan derecede ya da karşıt yönde değişiyor olabilir vb. Bu türden olası tüm bileşimlerin bir metanın göreli değeri üzerindeki etkisinin ne olacağı, I, II ve III. durumlar kullanılarak kolayca bulunur.

Demek ki, değer büyüklüğündeki gerçek değişme, kendi göreli ifadesinde ya da göreli değerin büyüklüğünde kesin ve tam olarak yansımaz. Bir metanın değeri sabit kalsa bile göreli değeri değişebilir. Değeri değişse bile göreli değeri sabit kalabilir. Ve son olarak, metanın değer büyüklüğü ile bu değer büyüklüğünün göreli ifadesindeki eş zamanlı değişmelerin birbirlerini dengelemeleri hiçbir şekilde zorunlu değildir.[22]

3) Eş değer biçimi

Bir A metasının (keten bezinin), değerini, başka türden bir B metasının (ceketin) kullanım değeriyle ifade ederek, ikincisini özel bir değer biçimine, eş değer biçimine soktuğunu görmüş bulunuyoruz. Keten bezi metası, kendi değer olma niteliğini, ceketin, kendi maddi biçiminden farklı bir değer biçimine bürünmeden, ona eşit olmasıyla öne çıkarır. Demek ki, keten bezi, kendinin değer oluşunu, gerçekte, ceketin kendisiyle dolaysız olarak mübadele edilebilir bir şey olmasıyla ifade eder. Bundan dolayı, bir metanın eş değer biçimi, bir başka metayla dolaysız olarak mübadele edilebilirliğinin biçimidir.

Ceket gibi bir meta türü, keten bezi gibi bir başka tür meta için eş değer olmaya yarıyorsa ve bu yüzden ceket, keten bezi ile doğrudan doğruya değiştirilebilir bir şekilde bulunmak gibi belirgin bir özellik kazanıyorsa, bu, hiçbir şekilde, ceket ve keten bezinin birbirleriyle mübadele edilme oranının verilmiş olması demek değildir. Keten bezinin değer

22 2. basıma not: Değer büyüklüğü ile bunun göreli ifadesi arasındaki bu uyuşmazlığı, bayağı iktisat, bilinen keskin zekâsıyla kendi çıkarına kullanmıştır. Örneğin: "A'nın, karşılığında değiştirildiği B'nin değeri yükseldiği için düştüğünü ve bunun A'ya daha az emek harcanmadığı halde gerçekleştiğini kabul ettiğiniz anda, genel değer ilkeniz yere serilmiş olur. ... Ricardo, A'nın B'ye oranla değerinin yükseldiğini, B'nin A'ya oranla değerinin düştüğünü kabul ederse, kendi yüce önermesinin, ki bir metanın değerinin her zaman kendisinde maddeleşmiş emekle belirlendiğini söyler, dayandığı temeli kendi eliyle yıkmış olur; çünkü, A'nın maliyetinde olan bir değişme yalnız onun B'ye oranla kendi değerini değiştirmekle kalmaz, kendisiyle değiştirildiği bu B'nin, üretimi için harcanan emek miktarında hiçbir değişme olmadığı halde, değerini de A'nın değerine oranla değiştirirse, sadece, bir nesnenin değerini kendisi için harcanmış emek miktarının belirlediğini ileri süren doktrin yıkılmakla kalmaz, metanın değerinin üretim maliyeti ile belirlendiğini savunan doktrin de aynı zamanda yıkılmış olur." (J. Broadhurst, "Political Economy", London 1842, s. 11, 14.)

Bay Broadhurst şöyle de diyebilirdi: 10/20, 10/50, 10/100 vb. kesirlerine bir göz atalım. 10 sayısı değişmiyor, buna karşılık bunun orantılı büyüklükleri, 20, 50, 100 paydalarına göre büyüklükleri devamlı küçülüyor. Demek ki, söz gelişi 10 gibi bir tam sayının büyüklüğünün kendisindeki birlerin sayısıyla "düzenlendiği" büyük ilkesi yere serilir.

büyüklüğü veri olduğu için, bu oran ceketin değer büyüklüğüne bağlıdır. İster ceket eş değer ve keten bezi göreli değer olarak, isterse tersine keten bezi eş değer, ceket göreli değer olarak ifade edilmiş olsun, ceketin değer büyüklüğü yine eskisi gibi, üretimi için gereken emek-zamanla, yani kendi değer biçiminden bağımsız olarak belirlenmeye devam eder. Ama ceket metası değer ifadesinde eş değer durumuna geçer geçmez, kendi değer büyüklüğü, değer büyüklüğü olarak bir ifade kazanmaz. Değer denkleminde sadece bir şeyin belli bir miktarı olarak yer alır.

Örneğin: 40 metre keten bezinin "değeri" nedir? 2 cekettir. Burada ceket metası eş değer rolünü oynadığından, kullanım değeri ceket, keten bezinin karşısında değer cismi olarak yer aldığından, keten bezinin belirli bir değer miktarını ifade etmek için belli bir miktardaki ceket de yeter. Bundan dolayı, iki ceket, 40 metre keten bezinin değer büyüklüğünü ifade edebilir, ama kendi değer büyüklüğünü, yani ceketlerin değer büyüklüklerini, hiçbir zaman ifade edemez. Değer denkleminde eş değerin her zaman yalnızca bir şeyin, bir kullanım değerinin basit bir miktarı durumunda bulunması olgusunun üstünkörü kavranması, kendisinden önce ve sonra gelenlerin pek çoğu gibi Bailey'i de, değer ifadesinde sadece nicel bir ilişki görme hatasına sürüklemişti. Oysa, bir metanın eş değer biçimi, nicel bir değer belirlemesi içermez.

Eş değer biçimini incelerken dikkatimizi çeken ilk özellik şudur: kullanım değeri, kendi karşıtının, yani değerin görünüm biçimi haline gelir.

Metanın fiziksel biçimi, değer biçimi halini alır. Ama, dikkat edilsin, bu, yani bir biçimin diğer bir biçim haline gelişi, bir B metası için (ceket veya buğday veya demir vb.), diğer herhangi bir A metasının (keten bezi vb.) karşısında yer aldığı değer ilişkisi içinde ve yalnızca bu ilişki içinde olur. Hiçbir meta eş değer olarak bizzat kendisiyle ilişki kuramayacağı ve dolayısıyla da kendi doğal kılığını kendi değerinin ifade aracı haline getiremeyeceği için, eş değer olarak bir başka metayla kendi arasında ilişki kurması ya da bir başka metanın doğal kılığını kendisinin değer biçimi haline getirmesi zorunludur.

Meta cisimleri, yani kullanım değerleri olarak meta cisimlerine uyguladığımız ölçülerden biri, bu noktayı aydınlatmaya yarayacaktır. Bir kesme şeker, bir cisim olduğu için ağırdır ve dolayısıyla ağırlığı vardır; ancak ondaki bu ağırlık ne görülebilir ne de hissedilebilir. Bu nedenle, ağırlıkları önceden belli olan çeşitli demir parçalarını alırız. Demirin cisimsel biçimi, kendi başına ele alındığında, ağırlığın görünüm biçimi olmaktan şeker kadar uzaktır. Bununla beraber, şekeri ağırlık olarak ifade etmek için, onunla demir arasında bir ağırlık ilişkisi kurarız. Demir, bu ilişkide, ağırlıktan başka hiçbir şeyi temsil etmeyen bir cisim olarak iş görür. Bundan

dolayı, belli bir miktarda demir, şekerin ağırlığını bulmaya yarar ve şeker cisminin karşısında sırf ağırlık cismini, ağırlığın görünüm biçimini temsil eder. Demir bu rolü sadece demirin ya da ağırlığı bulunmak istenen diğer herhangi bir metanın karşısında yer aldığı bu ilişki içinde oynar. Her iki şeyin de ağırlıkları olmasaydı aralarında böyle bir ilişki kurulamaz ve bu sebeple de biri diğerinin ağırlığını ifade etmeye yarayamazdı. Her ikisini terazinin kefelerine koyduğumuz zaman, bunların, gerçekten, ağırlıklar olarak aynı şeyler olduğunu ve bunun için belli oranlarda alındıkları zaman da aynı ağırlıkta olduklarını görürüz. Demir cismi, ağırlık ölçüsü olarak şekerin karşısında nasıl sırf ağırlık ise, değer ifademizde de ceket cismi keten bezinin karşısında yalnızca değeri temsil eder.

Ne var ki, benzerlik burada biter. Demir, şekerin ağırlık ifadesinde her iki cisimde de ortak olan doğal bir özelliği, bunların ağırlıklarını temsil eder; oysa, ceket, keten bezinin değer ifadesinde, her iki şeyin doğa üstü bir özelliğini, onların tümüyle toplumsal bir şey olan değerlerini temsil eder.

Bir metanın, örneğin keten bezinin, göreli değer biçimi, bu metanın değerini onun cisminden ve özelliklerinden tamamen farklı bir şey, söz gelişi ceket benzeri bir şey olarak ifade ederken, bizzat bu ifade, kendisinde toplumsal bir ilişkinin saklı bulunduğunu gösterir. Eş değer biçiminde durum bunun tersidir. Bu biçimin özü şudur: ceket gibi bir meta cismi, bu şey nasıl ve ne durumda olursa olsun, değeri ifade eder; yani, değer biçimine doğal olarak sahiptir. Gerçi bu yalnızca keten bezi metası ile eş değeri olan ceket metası arasında kurulan değer ilişkisinde söz konusudur.[23] Ama, bir şeyin özellikleri bir başka şeyle kendi arasında kurulan ilişkiden doğmadığı, böyle bir ilişki ile ancak teyit edildiği için, ceket de kendi eş değer biçimini, dolaysız olarak mübadele edilebilirlik özelliğini, ağır olma ya da sıcak tutma özellikleri gibi, doğadan alıyormuş gibi görünür. Bundan dolayı, eş değer biçiminin bu esrarlı niteliği, bu biçim tam anlamıyla gelişip para olarak karşısında boy gösterinceye kadar, ekonomi politikçinin kaba burjuva dikkatinden kaçmıştır. Bundan sonra da, altın ve gümüşün esrarengiz karakterini, bunların yerine daha az göz alıcı metaları koyarak ve gittikçe artan bir şevkle, şu ya da bu zamanda eş değer meta rolünü oynamış olan akla gelebilecek bütün metaların katalogunu sayıp dökerek açıklamaya çalışır. 20 yarda keten bezi = l ceket gibi en basit değer ifadesinin bile eş değer bilmecesinin çözümünü ortaya koyduğu aklına gelmez.

23 Bu tür yansıma ilişkileri (*Reflexionsbestimmungen*), genel olarak, apayrı bir olaydır. Örneğin, şu kişi, sadece, başkaları ona bağlı olarak hareket ettikleri için kraldır. O başkaları ise, tersine, o kişi kral olduğu için ona bağlı olduklarına inanır.

Eş değer olarak iş gören metanın cismi, her zaman soyut insan emeğinin cisimleşmesi anlamına gelir ve her zaman belirli bir yararlı, somut emeğin ürünüdür. Demek ki, bu somut emek, soyut insan emeğinin ifadesi haline geliyor. Eğer ceket, soyut insan emeğinin gerçekleşmesinden başka bir şey değilse, bunun gibi, kendisinde fiilen gerçekleşmiş olan terzilik emeği de, soyut emeğin gerçekleşme biçiminden başka bir şey olmaz. Keten bezinin değer ifadesinde, terziliğin yararlılığı, onun elbise yapmasında değil, değer ve dolayısıyla da keten bezinin değerinde nesnelleşmiş bulunan emekten hiçbir farkı olmayan donmuş emek oluşunu fark ettiğimiz bir cisim yapmasındadır. Böyle bir değer aynası yapabilmek için, terziliğin, kendisinin soyut özelliği olan insan emeği olma dışında başka hiçbir şeyi yansıtmaması gerekir.

Terzilik biçiminde de, dokumacılık biçiminde olduğu gibi insan emek gücü harcanır. Bundan ötürü, ikisi de soyut insan emeği olma genel niteliğine sahiptir ve yine aynı sebeple, belli durumlarda, örneğin değer üretiminde, yalnızca bu görüş açısından ele alınabilirler. Bütün bunlarda esrarengiz olan bir şey yoktur. Ama, metanın değer ifadesinde işler tersine döner. Örneğin, dokumacılığın, keten bezini, dokumacılık şeklindeki somut biçimiyle değil, insan emeği olma genel özelliğiyle yarattığını ifade etmek için, terzilik, yani keten bezi eş değerini üreten somut emek, soyut insan emeğinin elle tutulur gerçekleşme biçimi olarak, dokumacılığın karşısına yerleştirilir.

Demek ki, eş değer biçiminin ikinci bir özelliği, somut emeğin, kendi karşıtının, yani soyut insan emeğinin görünüm biçimi haline gelmesidir.

Ne var ki, bu somut emek, terzilik, yalnızca farksız insan emeğinin ifadesi sayıldığından, diğer bir emekle, keten bezinde saklı bulunan emekle aynı şeydir ve dolayısıyla, meta üreten diğer bütün emekler gibi özel bir emek olmakla beraber, yine de dolaysız toplumsal biçimdeki emektir. Ve bu emeğin, kendisini, bir diğer metayla dolaysız olarak mübadele edilebilen bir ürün aracılığıyla ortaya koymasının nedeni de budur. Şu halde, eş değer biçiminin bir üçüncü özelliği, kişisel emeğin kendi karşıtının biçimine, dolaysız toplumsal biçimdeki emeğe dönüşmesidir.

Eş değer biçiminin biraz önce incelediğimiz her iki özelliği, pek çok düşünce biçimi, toplum biçimi ve doğa biçimi gibi değer biçimini de ilk kez analiz etmiş kişi olan büyük araştırmacıya dönersek, daha iyi kavranabilir. Aristoteles'ten söz ediyorum.

Aristoteles, her şeyden önce, metanın para biçiminin, yalnızca, basit değer biçiminin, yani bir metanın değerinin diğer herhangi bir metayla ifadesinin daha gelişmiş biçimi olduğunu açıkça belirtir; çünkü, kendi ifadesiyle:

"5 yatak = l ev"
(Κλιναι πεντε αντι οικ ιαζ)

şundan "farklı değildir":

"5 yatak = şu kadar para"
(Κλιναι πεντε αντι ... οσου αι πεντε κ λιναι)

Aristoteles, bu değer ifadesine yol açan değer ilişkisinin, evin nitel olarak yatağa eşitlenmesini gerektirdiğini ve bu açıkça farklı şeylerin böyle bir özsel eşitliği bulunmasa, ölçekdeş büyüklükler olarak aralarında ilişki kurulamayacağını da görür. Şöyle der: "Eşitlik olmadan mübadele, ölçekdeşlik olmadan da eşitlik olamaz" **("ουτ ισοτηζ μη ουση–ζσυμμετριαζ")**. Ama burada durur ve değer biçiminin analizine devam etmez. "Ne var ki, gerçekte, bu kadar farklı türden şeylerin ölçekdeş", yani nitel açıdan aynı "olmaları olanaksızdır **("τη μεν ουν αληδειααδυ–νατον").**" Bu eşitleme ancak şeylerin gerçek doğalarına yabancı bir şey, yani ancak "pratik ihtiyacın gerektirdiği bir geçici çare" olabilir.

Böylece, Aristoteles, kendisini analize devamdan alıkoyan şeyin ne olduğunu da bize söylemiş oluyordu: değer kavramından yoksunluk. Bu eşit olan şey, yani yatağın değer ifadesinde yatağın değerini evle temsil ettiren ortak öz nedir? Aristoteles, böyle bir şey, "gerçekte, var olamaz" diyor. Neden? Ev, her iki şeyde, yatakta ve evde, gerçekten eşit olan bir şeyi temsil ettiği ölçüde, yatağın karşısında eşit bir şeyi temsil eder. Ve bu, insan emeğidir.

Ne var ki, Yunan toplumu köle emeğine dayandığından ve bu nedenle insanların ve onların emek güçlerinin eşitsizliği bu toplumun doğal temeli olduğundan, meta değerleri biçimi altında, bütün emeklerin eşit insan emeği olarak ve dolayısıyla eşit sayılarak ifade edildiklerini, Aristoteles, değer biçiminin kendisinden çıkaramadı. Değer ifadesinin sırrı, yani genel olarak insan emeği oldukları için ve oldukları ölçüde bütün emeklerin eşit ve eş değerde olmaları, insanların eşitliği kavramı halkın bir ön yargısı haline gelerek yerleşiklik kazanmadan çözülemez. Ama, bu da ancak meta biçiminin emek ürününün genel biçimi halini aldığı ve dolayısıyla insanlar arasındaki meta sahipliğine dayanan ilişkinin egemen toplumsal ilişki haline geldiği bir toplumda mümkün olur. Aristoteles'in dehası, metaların değer ifadesinde bir eşitlik ilişkisinin olduğunu görmesindedir. Yalnızca, içinde yaşadığı toplumun tarihsel sınırları, onun bu eşitlik ilişkisinin "gerçekte" nerede olduğunu bulmasına engel olmuştur.

4) Bir bütün olarak basit değer biçimi

Bir metanın basit değer biçimi, onunla bir başka meta arasındaki değer ilişkisinde veya mübadele ilişkisinde yatar. A metasının değeri, B

metasının A metası ile dolaysız olarak mübadele edilebilirliği aracılığıyla nitel olarak, B metasının belli bir miktarının A metasının belli bir miktarı ile mübadele edilebilirliği aracılığıyla nicel olarak ifade edilir. Bir başka deyişle: Bir metanın değeri, bu metanın "mübadele değeri" olarak ortaya konmasıyla, bağımsız olarak ifade edilir. Bu bölümün başında, teknik olmayan bir ifadeyle, metanın hem kullanım değeri hem de mübadele değeri olduğunu söylememiz, kesin konuşmak gerekirse, yanlıştı. Meta, ya kullanım değeridir ya da kullanım nesnesi ve "değer" dir. Meta, değeri kendine özgü, kendi fiziksel biçiminden farklı bir görünüm biçimine, yani bir mübadele değeri biçimine sahip olur olmaz, kendisini bu iki yönüyle, olduğu gibi ortaya koyar; ve bu biçime, hiçbir zaman yalıtık olarak değil, ama her zaman bir ikinci, farklı türden meta ile arasında kurulan değer ya da mübadele ilişkisi aracılığıyla bürünür. Ama bu bir kez bilindiğinde, söz konusu anlatım biçiminin zararı değil, aksine, kısalık sağlamak gibi bir yararı olur.

Analizimiz, metanın değer biçiminin veya değer ifadesinin, meta değerinin doğasından kaynaklandığını; tersinin doğru olmadığını, yani, değer ve değer büyüklüğünün, bunların mübadele değeri olarak ifade edilme tarzından kaynaklanmadığını gösterdi. Ama, merkantilistlerin ve bunların Ferrier, Ganilh vb. gibi çağdaş yeniden ısıtıcılarının[24] olduğu kadar, bunlara karşı çıkan Bastiat ve yardakçıları gibi çağdaş serbest ticaret işportacılarının da kuruntusu budur. Merkantilistler asıl ağırlığı, değer ifadesinin nitel yönüne ve dolayısıyla metanın, en gelişmiş biçimine parada ulaştığı eş değer biçimine verirken, ellerindeki metayı ne pahaya olursa olsun satmak zorunda olan çağdaş serbest ticaret bezirgânları, göreli değer biçiminin nicel yönüne önem vermiştir. Bu nedenle onlar için, metaların mübadele ilişkisiyle, dolayısıyla günlük cari fiyat listeleriyle ifade edilenin dışında ne değer, ne de metanın değer büyüklüğü vardır. Lombard Street'in karmakarışık fikirlerini mümkün olduğunca bilimsel göstermeyi görev edinmiş olan İskoçyalı Macleod, boş inançlı merkantilistlerle aydınlanmış serbest ticaret bezirgânları arasındaki başarılı sentezi oluşturur.

A metasının B metası cinsinden değer ifadesinin daha yakından incelenmesi, bu ifadede A metasının fiziksel biçiminin sadece kullanım değeri biçimi olarak, B metasının fiziksel biçiminin yalnızca değer biçimi olarak yer aldığını göstermiş bulunuyor. Demek ki, metanın içinde saklı bulunan kullanım değeri-değer iç karşıtlığı, bir dış karşıtlıkla, yani iki meta arasındaki, *kendi* değeri ifade edilecek olanın dolaysız olarak yalnızca kullanım değeri olarak, buna karşılık değerin *kendisiyle* ifade edileceği diğer metanın dolaysız olarak yalnızca mübadele değeri olarak

24 2. basıma not: F. L. A. Ferrier (sous-inspecteur des douanes [gümrük müfettiş yardımcısı]), "Du Gouvernement considéré dans ses rapports avec le commerce", Paris 1805, ve Charles Ganilh, "Des Systèmes d'Économie Politique", 2ème éd., Paris 1821.

yer aldığı ilişki aracılığıyla ortaya konuyor. O halde, bir metanın basit değer biçimi, o metanın içerdiği kullanım değeri-değer karşıtlığının basit görünüm biçimidir.

Emek ürünü bütün toplumsal durumlarda kullanım nesnesidir; ama yalnızca, bir kullanım cisminin üretimi için harcanmış emeği bu cismin "nesnel" özelliği, yani değeri olarak ortaya koyan belirli bir tarihsel gelişim çağı, emek ürününü metaya dönüştürür. Bundan dolayı şu sonuca ulaşırız: metanın basit değer biçimi, aynı zamanda emek ürününün basit değer biçimidir; ve yine meta biçiminin gelişmesi, değer biçiminin gelişmesi ile birlikte olur.

Ancak bir dizi dönüşümden sonra fiyat biçiminde olgunluğa erişen basit değer biçiminin, bu embriyo halindeki biçimin yetersizliğini daha ilk bakışta görürüz.

A metasının değerinin herhangi bir B metası ile ifade edilmesi, yalnızca A metasının değerini onun kendi kullanım değerinden ayırt eder ve bu nedenle de yalnızca bu metayla kendisinden farklı diğer herhangi bir tek meta arasında bir mübadele ilişkisi kurar; yoksa, bu metayla diğer bütün metalar arasında nitel eşitlik ve nicel orantı kurulmuş olmaz. Bir metanın basit göreli değer biçimi, tek bir başka metanın eş değer biçimine tekabül eder. Böylece, ceket, keten bezinin göreli değer ifadesinde, yalnızca, tek başına keten bezi meta türüyle ilişkisi içinde, eş değer biçimine ya da dolaysız olarak mübadele edilebilirlik biçimine sahip olur.

Böyle olmakla beraber, basit değer biçimi, kendiliğinden, daha tam bir biçime dönüşür. Gerçi, bu ilk değer biçimi aracılığıyla, bir A metasının değeri ancak bir diğer türden metayla ifade edilir. Ama, bu ikinci metanın ne olduğunun hiçbir önemi yoktur; ceket, demir, buğday vb. olabilir. Demek ki, bir ve aynı meta için, bu metayla diğer metalar arasında kurulan değer ilişkileri sayısı kadar farklı basit değer ifadeleri oluşur.[25] Bu metanın olası değer ifadelerinin sayısı yalnızca kendisinden farklı meta türlerinin sayısı ile sınırlıdır. Bundan dolayı, metanın tek başına duran değer ifadesi, onun farklı basit değer ifadelerinin her zaman uzatılabilen dizisine dönüşür.

B. Toplam veya genişlemiş değer biçimi

z kadar A metası = u kadar B metası veya = v kadar C metası veya = w kadar D metası veya = x kadar E metası veya = vb.

(20 yarda keten bezi = 1 ceket veya = 10 libre çay veya = 40 libre kahve veya = 1 quarter buğday veya = 2 ons altın veya = ½ ton demir veya = vb.).

25 2. basıma not: Örneğin Homeros'ta bir şeyin değeri, bir dizi farklı şeyle ifade edilir.

1) Genişlemiş göreli değer biçimi

Bir metanın, örneğin keten bezinin değeri, şimdi, metalar dünyasının sayısız diğer unsurlarıyla ifade edilmektedir. Diğer her meta cismi keten bezi değerinin aynası haline gelir.[26] Ve böylece, bu değerin kendisi, ilk kez gerçekten de farksız insan emeğinin donmuş hali olarak görünür. Çünkü, kendisini yaratan emek, hangi maddi biçime sahip olursa olsun, dolayısıyla ister cekette ister buğdayda ister demirde ister altında vb. nesnelleşmiş bulunsun, diğer her insan emeğiyle aynı olan emek olarak ifade edilebilir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle, keten bezi, değer biçimi aracılığıyla, artık tek bir başka meta türüyle değil, meta dünyasıyla toplumsal ilişki içindedir. Meta olarak bu dünyanın yurttaşıdır. Aynı zamanda onun ifadelerinin sonsuz dizisinin anlattığı bir başka şey daha vardır: meta değerinin şu ya da bu kullanım değeri biçimi içinde görünmesinin değer açısından hiçbir önemi yoktur.

İlk biçim olan 20 yarda keten bezi = 1 ceket biçiminde, bu iki metanın birbirleriyle belli bir nicel oranla mübadele edilebilir olmaları, rastlantısal bir olgu olabilir. Buna karşılık ikinci biçimde, bu rastlantısal görünümden tamamen farklı ve onu belirleyen bir arka plan görürüz. Keten bezinin değeri, ister ceket, kahve, demir vb. gibi şeylerle, ister her biri farklı bir kimsenin metası olan diğer sayısız farklı metalarla temsil ediliyor olsun, aynı büyüklükte kalır. Meta sahibi iki birey arasındaki rastlantısal ilişki ortadan kalkar. Metanın değer büyüklüğünü mübadelenin düzenlemediği, tersine metanın değer büyüklüğünün onun mübadele ilişkilerini düzenlediği açık hale gelir.

2) Özel eş değer biçimi

Ceket, çay, buğday, demir vb. gibi her meta keten bezinin değer ifadesinde eş değer ve dolayısıyla değer cismi olarak yer alır. Bu metalardan her birinin belli fiziksel biçimi şimdi artık diğer birçokları arasında

26 Bundan dolayı, değer ceketle ifade edildiği zaman keten bezinin ceket değerinden, tahılla ifade edildiği zaman, tahıl değerinden söz edilmiş oluyor. Bu tür her ifade, ceketin, tahılın vb. kullanım değerlerinde görülen şeyin keten bezinin değeri olduğunu anlatır. "Her metanın değeri onun mübadeledeki oranını gösterdiği için, bu değeri ... metamızı kıyasladığımız metaya uyarak tahıl değeri, kumaş değeri diye ... gösterebiliriz; ve bunun içindir ki, binlerce farklı türde değer vardır, ne kadar meta varsa o kadar da farklı değer olur ve hepsi aynı derecede gerçek ve aynı derecede nominaldir." ("A Critical Dissertation on the Nature, Measures and Causes of Value; chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers. By the author of Essays on the Formation, etc. of Opinions", London 1825, s. 39.) Zamanında İngiltere'de çok gürültü koparan bu isimsiz eserin yazarı S. Bailey, aynı metanın değerinin karmakarışık göreli ifadelerine bu şekilde değinmekle, değerin kavram olarak belirlenmesinin olanaksız bir şey olduğunu gösterdiğini sanır. Bununla beraber, bütün dar kafalılığına rağmen, Bailey'in Rikardocu kuramın bazı önemli kusurlarına parmak basmış olması, Rikardocu okulun ona saldırısındaki şiddetten de anlaşılır. Örneğin bkz. "Westminster Review".

özel bir eş değer biçimidir. Bunun gibi, çeşitli meta cisimlerinin içerdiği çok sayıdaki belirli, somut, yararlı emek türlerinin her biri, artık basit insan emeğinin özel gerçekleşme ya da görünüm biçimidir.

3) Toplam veya genişlemiş değer biçiminin kusurları

İlk olarak, kendisini temsil eden dizinin hiçbir zaman sonu gelmeyeceği için, metanın göreli değer ifadesi eksik bir şeydir. Her değer denkleminin bir diğer halka olarak eklendiği denklemler zinciri, her zaman, yeni bir değer ifadesi demek olan yeni bir meta türünün ortaya çıkmasıyla uzatılabilir olarak kalır. İkinci olarak, birbirinden uzak ve farklı türden değer ifadelerinden oluşan alacalı bulacalı bir mozaik yaratır. Son olarak, olması gerektiği gibi, her metanın göreli değeri bu genişlemiş biçim içinde ifade edilirse, her metanın göreli değer biçimi, diğer her metanın göreli değer biçiminden farklı sonsuz bir değer ifadeleri dizisi olur. - Genişlemiş göreli değer biçiminin kusurları, ona tekabül eden eş değer biçiminde yansır. Burada her bir meta türünün fiziksel biçimi diğer sayısız özel eş değer biçiminin yanındaki özel bir eş değer biçim olduğundan, yalnızca, her biri diğerini dışlayan sınırlı eş değer biçimleri bulunur. Aynı şekilde, her özel meta eş değerinde bulunan belirli, somut, yararlı emek türü, insan emeğinin yalnızca özel, yani eksiksiz olmayan bir görünüm biçimidir. İnsan emeği, bu özel görünüm biçimlerinin toplamı içinde tam ya da mutlak görünüm biçimine sahip olsa bile, bu şekilde, tek bir birleşik görünüm biçimine sahip olmaz.

Bununla beraber, genişlemiş göreli değer biçimi, yalnızca, aşağıdakiler gibi, birinci biçimdeki basit göreli değer ifadelerinin veya denklemlerinin bir toplamından oluşur:

20 yarda keten bezi = 1 ceket
20 yarda keten bezi = 10 libre çay vb.

Ama bu denklemlerin her biri tersine olarak aşağıdaki özdeş denklemleri de içerir:

1 ceket = 20 yarda keten bezi
10 libre çay = 20 yarda keten bezi vb.

Gerçekte: Bir kimse keten bezini diğer birçok metayla mübadele eder ve böylece bunun değerini bir dizi başka metayla ifade ederse, diğer birçok meta sahibinin de kendi metalarını zorunlu olarak keten bezi ile mübadele etmeleri ve böylece kendi farklı metalarının değerlerini aynı üçüncü metayla, keten beziyle ifade etmeleri gerekir. O halde, 20 yarda keten bezi = 1 ceket veya = 10 libre çay veya = vb. dizisini tersine çevirirsek, yani dizinin zaten içerdiği ters ilişkiyi ifade edersek, aşağıdaki sonuca ulaşırız:

C. Genel değer biçimi

1 ceket	=	20 yarda keten bezi
10 libre çay	=	
40 libre kahve	=	
1 quarter buğday	=	
2 ons altın	=	
½ ton demir	=	
x kadar A metası	=	
vb. metası	=	

1) Değer biçiminin değişmiş karakteri

Artık, metalar, değerlerini, 1. bir tek metayla olduğundan, basit olarak; ve 2. aynı metayla olduğundan, birlik halinde ifade etmektedir. Değer biçimleri basit ve ortak, bundan dolayı da geneldir.

I. ve II. biçimlerinin ikisi de, ancak bir metanın değerini metanın kendi kullanım değeri ya da meta cisminden farklı bir şey olarak ifade etmeye yeter.

Birinci biçim, 1 ceket = 20 yarda keten bezi, 10 libre çay = ½ ton demir vb. gibi değer denklemleri veriyordu. Burada ceketin değeri keten bezine, çayın değeri demire eşitlenerek ifade edilir; ama keten bezine eşitlenmekle demire eşitlenmek, yani ceket ve çayın bu değer ifadeleri, keten bezi ve demir kadar birbirlerinden farklıdır. Bu biçimin, pratik olarak, sadece, emek ürünlerinin rastlantısal olarak ve zaman zaman gerçekleşen mübadelelerle metaya dönüştüğü başlangıç aşamasında ortaya çıktığı açıktır.

İkinci biçim, bir metanın değerini kendi kullanım değerinden birinci biçime oranla daha tam olarak ayırt eder; çünkü, söz gelişi ceketin değeri burada, kendi fiziksel biçiminin karşısına, düşünülebilecek bütün biçimlerde, keten bezine, demire, çaya vb. eşitlenmiş olarak, kısaca, yalnızca ceket hariç diğer bütün metalara eşitlenmiş olarak çıkar. Diğer yandan, burada metaların her tür ortak değer ifadesi doğrudan doğruya dışlanmıştır; çünkü, her bir metanın değer ifadesinde şimdi diğer bütün metalar yalnızca eş değerler biçiminde görünür. Bir emek ürünü, örneğin çiftlik hayvanları, diğer farklı metalarla istisnai olarak değil, alışkanlığa dönüşmüş şekilde mübadele edilir hale gelir gelmez, genişlemiş değer biçimi ilk kez gerçekten ortaya çıkar.

Yeni elde edilen biçim, metalar dünyasının değerlerini, onlardan ayrılmış bir ve aynı meta türüyle, örneğin keten beziyle ifade eder ve böylece tüm metaların değerlerini keten beziyle eşitlikleri aracılığıyla ortaya koyar. Şimdi, her bir metanın değeri, keten bezine eşitlenmiş olarak, sadece kendi kullanım değerinden değil, ama bütün kullanım değerle-

rinden farklılaştırılmıştır ve böylece kendisiyle birlikte bütün diğer metalar için ortak olan bir şeyle ifade edilir. Dolayısıyla, ilk olarak bu biçim, metaları gerçekten değerler olarak ilişkiye sokar ya da birbirlerinin karşısında mübadele değerleri olarak görünmelerini sağlar.

Daha önceki her iki biçim, her bir metanın değerini ya farklı türden tek bir metayla ya da kendisinden farklı birçok metadan oluşan bir diziyle ifade eder. Her iki durumda da, kendi kendine bir değer biçimi vermek, deyim yerindeyse, yalıtık metanın kendi özel işidir ve bunu diğer metaları işe karıştırmadan yapar. Bu diğer metalar, o metanın karşısında yalnızca pasif eş değer rolündedir. Buna karşılık genel değer biçimi, ancak metalar dünyasının ortak eseri olarak ortaya çıkar. Bir meta, genel değer ifadesini, ancak, aynı zamanda bütün diğer metalar değerlerini aynı eş değerle ifade ettikleri için ve her yeni ortaya çıkacak metanın aynı şeyi yapmak zorunda olmasından dolayı kazanır. Böylece şurası iyice belirginleşmiş oluyor: metaların değer nesnelliği, bu şeylerin yalnızca "toplumsal varlığı" olduğu için, ancak metaların tüm toplumsal ilişkilerinin bütünüyle ifade edilebilir; bunun için de, metaların değer biçimi, toplumsal olarak geçerli biçim olmak zorundadır.

Şimdi, bütün metalar, keten bezine eşitlenmiş biçimde, yalnızca nitel olarak eşit şeyler, genel olarak değerler şeklinde değil, ama aynı zamanda nicel olarak karşılaştırılabilir değer büyüklükleri olarak görünür. Değerlerini, bir ve aynı malzemede, yani keten bezinde yansıttıkları için, bu değer büyüklükleri karşılıklı olarak birbirlerinin değerlerini yansıtır. Örneğin, 10 libre çay = 20 yarda keten bezi ve 40 libre kahve = 20 yarda keten bezi ise, 10 libre çay = 40 libre kahve olur. Veya, 1 libre kahvede, 1 libre çayda olanın yalnızca ¼'ü kadar değer özü, yani emek saklıdır.

Metalar dünyasının genel göreli değer biçimi, bu dünyanın dışında tutulan eş değer metaya, keten bezine, genel eş değerlik karakterini kazandırır. Bunun kendi fiziksel biçimi bu dünyanın ortak değer biçimidir; ve bu nedenle keten bezi, diğer bütün metalarla dolaysız olarak mübadele edilebilir. Bunun maddi biçimi, her tür insan emeğinin gözümüz önünde canlanışı, genel toplumsal krizalit halidir. Dokumacılık, yani keten bezini üreten kişisel emek, aynı zamanda, genel toplumsal biçim, tüm diğer emeklerle eşit olma özelliği kazanır. Değer biçimini oluşturan sayısız denklem, keten bezinde gerçekleşmiş olan emeği sırayla diğer her bir metanın içerdiği emeğe eşitler ve böylece dokumacılığı, genel olarak insan emeğinin genel görünüm biçimi haline getirir. –Bu şekilde, meta değerinde nesnelleşmiş olan emek, gerçek emeğin tüm somut biçimlerinden ve yararlı özelliklerinden soyutlandığı olumsuz biçimiyle ortaya konmuş olmakla kalmaz. Emeğin kendisine özgü olumlu doğası da açık şekilde

öne çıkar. Bu, bütün gerçek emeklerin, hepsinde ortak olan insan emeği olma özelliğine, insan emek gücünün harcamasına indirgenmesidir.

Emek ürünlerini yalnızca farksız insan emeğinin donmuş halleri olarak ortaya koyan genel değer biçimi, metalar dünyasının toplumsal ifadesi olduğunu bizzat kendi yapısı ile gösterir. Böylece, genel değer biçimi, bu dünya içinde, emeğin genel olarak insan emeği olma niteliğinin, onun özgül toplumsal niteliğini oluşturduğunu gösterir.

2) Göreli değer biçimi ile eş değer biçiminin birbirine bağlı olarak gelişmesi

Göreli değer biçiminin gelişme derecesi, eş değer biçiminin gelişme derecesine tekabül eder. Ama şunun da akılda tutulması gerekir ki, eş değer biçiminin gelişmesi, yalnızca, göreli değer biçiminin gelişmesinin ifadesi ve sonucudur.

Bir metanın basit veya münferit göreli değer biçimi bir diğer metayı kendi başına bir eş değer haline getirir. Göreli değerin genişlemiş biçimi, bir metanın değerinin diğer bütün metalarla ifade edilmesi, bütün bu metaları farklı türden özel eş değerler biçimine sokar. Son olarak, bütün diğer metalar, belli bir meta türünü, kendilerinin tek, genel değer biçimlerinin malzemesi yaptığı için, bu özel meta türü, genel eş değer biçimi haline gelir.

Ama, genel olarak değer biçiminin gelişmesiyle aynı derecede olmak üzere, bunun iki kutbu, yani göreli değer biçimi ile eş değer biçimi arasındaki karşıtlık da gelişir.

Daha birinci biçim olan 20 yarda keten bezi = 1 ceket denklemi bile bu karşıtlığı içerir, ama onu sabitlemez. Bu denklemin soldan sağa ya da sağdan sola doğru okunmasına göre, iki uçtaki metalar, keten bezi ve ceket, aynı şekilde, kâh değer biçimine kâh eş değer biçimine bürünür. Bu birinci biçimde, kutuplar arası karşıtlığı kavramak henüz zahmetli bir iştir.

II. biçimde, bütün diğer metalar kendi karşısında eş değer biçiminde bulundukları için ve bulundukları sürece, ancak geride kalan tek meta, göreli değerini tümüyle genişletebilir veya yalnızca bu meta genişlemiş göreli değer biçimine sahip olur. Burada, değer denkleminin toplam karakterini değiştirmeden ve onu toplam değer biçiminden genel değer biçimine dönüştürmeden, 20 yarda keten bezi = 1 ceket veya = 10 libre çay veya = 1 quarter buğday vb. şeklindeki denklemin iki yanı artık tersine çevrilemez.

Nihayet son biçim olan III. biçim, metalar dünyasına, kendisine ait bütün metaları, bir tek istisna ile, genel eş değer biçiminin dışında tuttuğu için ve tuttuğu sürece, genel toplumsal göreli değer biçimini verir. Bu

nedenle, bir meta, keten bezi, bütün diğer metalar o durumda bulunmadıkları için ve bulunmadıkları sürece, kendisinin bütün diğer metalarla dolaysız olarak mübadele edilebilirliğini sağlayan biçimde ya da dolaysız toplumsal biçimde bulunur.[27]

Buna karşılık, genel eş değer görevinde olan meta, metalar dünyasının tek ve dolayısıyla evrensel göreli değer biçiminin dışında kalır. Keten bezi, yani genel eş değer biçiminde bulunan herhangi bir meta, aynı zamanda da evrensel göreli değer biçiminde yer alacak olsaydı, bunun kendi kendisinin eş değeri olması gerekirdi. Bu durumda, 20 yarda keten bezi = 20 yarda keten bezi gibi, değeri de değer büyüklüğünü de ifade etmeyen bir totoloji elde ederdik. Genel eş değerin göreli değerini ifade etmek için yapmamız gereken şey, III. biçimi tersine çevirmektir. Eş değer görevini yapan metanın diğer metalarla ortak göreli değer biçimi yoktur; bunun yerine, kendi değeri, göreli olarak, diğer bütün meta cisimlerinin sonsuz dizisi ile ifade edilir. Böylece, genişlemiş göreli değer biçimi veya II. biçim, şimdi, eş değer metanın özgül göreli değer biçimi olarak görünür.

3) Genel değer biçiminden para biçimine geçiş

Genel eş değer biçimi, genel olarak değerin bir biçimidir. Bu nedenle, her meta, genel eş değer biçimini alabilir. Diğer yandan, bir meta, ancak, bu meta bütün diğer metalar tarafından eş değer olarak dışlandığı için ve dışlandığı sürece, genel eş değer biçiminde (III. biçim) bulunur. Ve ancak, hangi özgül meta türünün dışarıda bırakılacağının kesin olarak belli olduğu andan itibaren, metalar dünyasının tek göreli değer biçimi, nesnel sağlamlık ve genel toplumsal geçerlilik kazanır.

---

27 Genel dolaysız mübadele edilebilirlik biçiminde, bunun bir kutup olması ve kendi zıddı olan kutupla, yani dolaysız şekilde mübadele edilebilir olmama biçimiyle, tıpkı bir mıknatısın pozitif kutbunun negatif kutbu ile bağlı olması gibi sıkı-sıkıya bağlı olması, asla aşikar değildir. Şu halde, bütün metaların bu ayırt edici niteliğe aynı anda sahip olabilecekleri, tıpkı bütün Katoliklerin birlikte papa olabileceklerinin tasavvur edilmesi gibi, hayal olunabilir. Meta üretiminde insan özgürlüğünün ve bireysel bağımsızlığın *nec plus ultra*'sını (zirvesini) gören küçük burjuva için, bu biçimden, yani metaların dolaysız olarak mübadele edilebilir olmamalarından doğan uygunsuzlukların yok edilmesi, doğaldır ki, pek arzu edilir bir şeydir. Küçük ve dar kafaların ürünü olan bu ütopyanın süslenmiş yaldızlı şekli, bir başka yerde gösterdiğim gibi, kendisinden çok önce Gray, Bray ve başkaları tarafından çok daha iyi bir şekilde geliştirilmiş olduğu için özgünlük niteliğini bile taşımayan Proudhon sosyalizmini oluşturur. Bütün bunlar ortada iken, böylesine bir bilgeliğin bugün bile birtakım çevrelerde, *"science"* (bilim) adı altında yeşerdiği görülebiliyor. Hiçbir okul *"science"* sözünü Proudhon'unki kadar rastgele kullanmış değildir, çünkü,

> "wo Begriffe fehlen,
> da stellt zur rechten Zeit ein Wort sich ein".
>
> (kavramın olmadığı yerde,
> yerine geçecek bir söz anında hazırdır.)

Fiziksel biçimi, eş değer biçiminin toplumsallık kazanmasına aracılık eden özgül meta türü, şimdi, para-meta haline gelmiş olur ya da para olarak işlev görür. Metalar dünyasında genel eş değer rolünü oynamak artık onun özgül toplumsal işlevi ve dolayısıyla toplumsal tekeli haline gelir. II. biçimde keten bezinin özel eş değerleri olarak görünen ve III. biçimde kendi göreli değerlerini hep birlikte keten bezi ile ifade eden metalar arasında, bu seçkin yeri, tarihsel gelişim sırasında, belli bir meta ele geçirmiştir: altın. Bundan dolayı, III. biçimde, altın metasını keten bezi metasının yerine koyarsak şunu elde ederiz:

D. Para biçimi

20 yarda keten bezi	=	2 ons altın
1 ceket	=	
10 libre çay	=	
40 libre kahve	=	
1 quarter buğday	=	
½ ton demir	=	
x kadar A metası	=	

I. biçimden II. biçime ve II. biçimden III. biçime geçiş sırasında köklü değişimler gerçekleşir. Buna karşılık, keten bezinin yerine şimdi altının genel eş değer biçimine sahip olması dışında, IV. biçimi III. biçimden ayıran hiçbir şey yoktur. III. biçimde keten bezi ne idiyse, IV. biçimde altın odur - genel eş değer. İlerleme, yalnızca, dolaysız genel mübadele edilebilirlik biçimine ya da genel eş değer biçimine, şimdi, toplumsal alışkanlık sonucu, sonunda altın metasının fiziksel biçiminin aracılık etmesinden ibarettir.

Altının diğer metaların karşısına para olarak çıkmasının tek nedeni, daha önce meta olarak onların karşısında durmuş olmasıdır. Diğer bütün metalar gibi altın da, ister münferit mübadele işlemlerinde münferit eş değer, ister diğer meta eş değerlerin yanı sıra özel eş değer niteliğiyle olsun, eş değer olarak görev yapmaktaydı. Giderek, daha dar ya da geniş çevrelerde genel eş değer olma işlevini üstleniyordu. Metalar dünyasının değer ifadesinde bu tekel konumunu ele geçirir geçirmez, para-meta haline geldi, ve ancak, zaten para-meta halini almış olduğu andan itibaren, IV. biçim III. biçimden farklılaştı ya da genel değer biçimi, para biçimine dönüştü.

Bir metanın, örneğin keten bezinin, artık para-meta olarak işlev gören meta, örneğin altın cinsinden basit göreli değer ifadesi, fiyat biçimidir. Bundan ötürü, keten bezinin "fiyat biçimi":

20 yarda keten bezi = 2 ons altın

ya da, 2 ons altının sikke adı 2 sterlinse,

20 yarda keten bezi = 2 sterlindir.

Para biçimi kavramındaki zorluk, genel eş değer biçiminin, yani genel olarak değer biçiminin, III. biçimin kavranmasıyla sınırlıdır. III. biçim, gerisin geriye II. biçime, genişlemiş değer biçimine dayanır ve bunun kurucu unsuru da I. biçimdir: 20 yarda keten bezi = 1 ceket veya x kadar A metası = y kadar B metası. Dolayısıyla, basit meta biçimi, para biçiminin çekirdeğidir.

4. Metanın Fetiş Karakteri ve Bunun Sırrı

Bir meta, ilk bakışta, kolayca anlaşılan sıradan bir şey gibi görünür. Metanın analizi, onun metafizik safsatalarla ve teolojik süslerle dolu çok karmaşık bir şey olduğunu gösterir. İster sahip bulunduğu özelliklerle insan ihtiyaçlarını karşılaması, isterse bu özellikleri yalnızca insan emeğinin ürünü olarak kazanması açısından ele alalım, meta, bir kullanım değeri olduğu sürece, onda hiçbir esrarengiz yan bulunmaz. İnsanın, kendi faaliyeti aracılığıyla, doğadaki maddelerin biçimlerini kendisi için yararlı olacak şekilde değiştirdiği gün gibi açık bir şeydir. Örneğin, tahtadan bir masa yapıldığında, tahtanın biçimi değiştirilmiş olur. Ama masa, yine bir tahta, sıradan bir doğal şey olarak kalır. Ama, meta kisvesine bürünür bürünmez, doğal bir şey olmaktan çıkar, duyularla kavranamayan bir şey olur. Ayakları yerden kesilmekle kalmaz, ama aynı zamanda bütün diğer metaların karşısında kafası üstünde durur ve tahta kafasından, kendi iradesiyle dans etmeye başlamasından çok daha mucizevi tuhaf fikirler çıkarır.[28]

Demek ki, metanın mistik karakteri onun kullanım değerinden kaynaklanmaz. Değeri belirleyen etkenlerin içeriğinden de kaynaklanmaz. Çünkü, bir kere, yararlı emekler ya da üretici faaliyetler ne kadar farklı olursa olsun, bunların, insan organizmasının işlevleri olduğu ve bu tür işlevlerin her birinin, içerik ve biçimi ne olursa olsun, özünde, insan beyninin, sinirlerinin, kaslarının, duyu organlarının vb. harcanması olduğu fizyolojik bir gerçektir. İkinci olarak, değer büyüklüğünün belirlenmesinin temelinde yatan şey, yani emeğin harcanmasının süresi ya da niceliği göz önüne alındığı zaman, emeğin niceliği ile niteliği ara-

28 Dünyanın geri kalanı hareketsiz görünürken Çin'in ve masaların dans etmeye başladığı hatırlanacaktır - *pour encourager les autres* (başkalarını yüreklendirmek için). [1848-49 devrimlerinden sonra Avrupa'da aristokrat ve hatta burjuva çevrelerinde ruh çağırma, masa çevirme gibi şeyler moda haline gelirken, Çin'de, tarihe Taiping Devrimi diye geçmiş olan, feodalizme karşı girişilmiş güçlü bir kurtuluş hareketi gelişmişti.]

sındaki farklılık apaçık şekilde görülür. Geçim araçlarının üretimi için harcanan emek-zaman, farklı gelişme aşamalarında aynı derecede olmasa bile, her toplumda insanları ilgilendirmiş olmalıdır.[29] Son olarak, insanlar, herhangi bir biçimde birbirleri için çalışmaya başlar başlamaz, emekleri de toplumsal bir biçim kazanır.

O halde, meta biçimini alır almaz, emek ürününün anlaşılmaz bir karakter kazanması nereden kaynaklanıyor? Açık şekilde, bu biçimin kendisinden. İnsan emeklerinin eşitliği, emek ürünlerinin aynı değer nesnelliklerinin maddi biçimini alır; insan emek gücünün harcandığı süre boyunca harcanmasının ölçüsü, emek ürünlerinin değer büyüklüğü biçimini alır; ve son olarak, üreticiler tarafından harcanan emeklerin toplumsal karakterinin ortaya çıkmasına aracılık eden üreticiler arası ilişkiler, emek ürünlerinin toplumsal bir ilişkisi biçimini alır.

Demek ki, meta biçiminin esrarlı bir şey oluşunun nedeni, basitçe, insanlara, kendi emeklerinin toplumsal niteliğini, emek ürünlerinin nesnel nitelikleri olarak, bu şeylerin toplumsal doğal özellikleri olarak yansıtması ve dolayısıyla, üreticilerle toplam emek arasındaki toplumsal ilişkiyi de, şeyler arasındaki, üreticilerin dışında var olan bir toplumsal ilişki olarak göstermesidir. Emek ürünlerinin metalar, yani duyusal olarak algılanamaz ya da toplumsal şeyler haline gelmesinin nedeni işte budur. Benzer şekilde, bir şeyin görme siniri üzerindeki ışık etkisi, kendisini, görme sinirinin kendi öznel duyarlılığı olarak değil, gözün dışındaki bir şeyin nesnel biçimi olarak gösterir. Ama, görme olayında, gerçekten de, bir şeyden, yani dışarıdaki nesneden, bir başka şeye, yani göze, ışık fırlatılır. Bu, iki fiziksel şey arasındaki bir fiziksel ilişkidir. Buna karşılık meta biçimi ve bunun kendisini ortaya koymasına aracılık eden emek ürünlerinin değer ilişkisi, kendi fiziksel doğaları ve bundan kaynaklanan nesnel ilişkilerle hiçbir bağlantıya sahip değildir. Burada, insanlar için şeyler arasındaki hayal ürünü bir ilişki biçimini alan, insanların kendilerinin belirli toplumsal ilişkisinden başka bir şey değildir. Bunun için de, bir benzetme yapmak istersek, din dünyasının sisli bölgesine yükselmemiz gerekir. Burada, insan kafasının ürünleri, kendilerine özgü hayatları olan, kendi aralarında ve insanlarla ilişki halindeki bağımsız biçimler gibi görünür. İnsan elinin ürünleri olan metalar dünyasında da böyledir. Emek ürünleri metalar olarak üretilmeye başlar

29 2. basıma not: Eski Cermenler arasında bir *morgen* (eski bir arazi ölçüsü) toprağın büyüklüğü bir günlük işe göre hesaplanır ve bunun için de Morgen Tagwerk (günlük iş) (aynı zamanda Tagwanne) (jurnale veya jurnalis, terra jurnalis, jornalis veya diurnalis), Mannwerk, Mannskraft, Mannsmaad, Mannshauet vb. gibi isimler alırdı. (Bkz. George Ludwig von Maurer, "Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, usw. Verfassung", München 1854, s. 129 vd.)

başlamaz onlara yapışan ve dolayısıyla da meta üretiminden ayrılmaz olan bu şeye fetişizm adını veriyorum.

Buraya kadarki analizin de göstermiş olduğu gibi, metalar dünyasının bu fetiş karakteri, meta üreten emeğin kendine özgü toplumsal karakterinden kaynaklanır.

Kullanım nesneleri, genel olarak, yalnızca, birbirlerinden bağımsız olarak harcanan kişisel emeklerin ürünleri oldukları için, metalar haline gelir. Bu kişisel emeklerin bütünü, toplumsal toplam emeği oluşturur. Üreticiler arasındaki toplumsal ilişki, ancak bunların emek ürünlerinin mübadelesi yoluyla kurulduğundan, kişisel emeklerinin özgül toplumsal nitelikleri de ancak bu mübadele ile kendilerini gösterir. Bir başka deyişle, kişisel emekler gerçekte kendilerini ancak toplam toplumsal emeğin üyeleri olarak, emek ürünleri ve bunlar aracılığıyla da üreticiler arasında kurulan mübadele ilişkileriyle ortaya koyar. Bundan dolayı, kendi emek ürünlerinin toplumsal ilişkileri, üreticilere, oldukları gibi, yani emek harcayan kişilerin kendi aralarındaki dolaysız toplumsal ilişkiler olarak değil, aksine, kişiler arasındaki maddi ilişkiler ve şeyler arasındaki toplumsal ilişkiler olarak görünür.

Emek ürünleri, kendilerinin farklı kullanım nesneleri olma niteliklerinden ayrı, toplumsal olarak eşit olan bir değer nesnelliğini, ancak, birbirleri ile mübadele edilmeleriyle kazanır. Emek ürününün yararlı cisim ve değer cismi olarak bölünmesi, pratikte, ancak, mübadele, yararlı cisimlerin mübadele için üretilmesini ve dolayısıyla şeylerin değer olma niteliklerinin daha bunların üretilmeleri sırasında gündeme gelmesini sağlamaya yetecek ölçüde genişlediğinde ve önem kazandığında gerçekleşir. Bu andan itibaren üreticilerin kişisel emekleri gerçekten iki yönlü bir toplumsal karakter kazanır. Bunlar, bir yandan, belirli yararlı emekler olarak, belirli bir toplumsal ihtiyacı karşılamak ve dolayısıyla, toplam emeğin, kendiliğinden doğan toplumsal iş bölümü sisteminin üyeleri olarak var olmak zorundadır. Diğer yandan, her bir yararlı kişisel emek, ancak bir diğer tür yararlı emekle mübadele edilebilir, yani ona eşit bir şey olduğu sürece, kendi üreticilerinin çok farklı ihtiyaçlarını giderir. Farklı emeklerin *toto coelo* (tam) eşitliği ancak, bunların gerçekteki eşitsizliklerinden soyutlanmasıyla, insan emek gücü harcaması, soyut insan emeği olarak sahip bulundukları ortak niteliklere indirgenmeleriyle mümkün olabilir. Kendi kişisel emeklerinin bu iki yönlü toplumsal karakteri, özel üreticilerin kafalarında, bunların gündelik ilişkilerde, ürünlerin mübadelesi sırasında aldıkları biçimlerle yansır. Buna göre, kişisel emeklerin toplum için yararlı olma niteliği, emek ürünlerinin başkaları için yararlı olma zorunluluğu biçiminde; farklı türden emeklerin

toplum bakımından eşit şeyler olmaları niteliği, bu maddi olarak farklı şeylerin, yani emek ürünlerinin hepsinde ortak olan değer olma niteliği biçiminde yansır.

Demek ki, insanların kendi emeklerinin ürünlerini birbirlerinin karşısına değerler olarak çıkarmalarının nedeni, bu şeyleri, aynı türden insan emeğinin maddi örtülerinden ibaret saymaları değildir. Tersi geçerlidir. Farklı türden ürünlerini mübadele sırasında birbirlerine eşitlerken, kendi farklı emeklerini insan emeği olarak birbirlerine eşitlerler. Bunu bilmezler, ama yaparlar.[30] Bu nedenle, değerin ne olduğu, alnına yazılmış değildir. Aksine, değer her emek ürününü toplumsal bir hiyeroglife çevirir. İnsanlar, sonradan, kendi toplumsal ürünlerinin gerisinde yatan sırra ulaşmak için, hiyeroglifin anlamını çözmeye çalışır; çünkü, kullanım nesnelerinin değerler olarak belirlenmeleri, insanların dilleri kadar toplumsal bir üründür. Emek ürünlerinin, değerler oldukları ölçüde, yalnızca kendilerinin üretimi için harcanan insan emeğinin nesnel ifadeleri olduğunu ortaya koyan son zamanlardaki bilimsel keşif, insanlığın gelişme tarihinde bir dönemi belirler; ama emeğin toplumsal karakterinin nesnel görüntüsünü hiçbir şekilde ortadan kaldırmaz. Yalnızca ele aldığımız üretim biçimi olan meta üretiminde geçerli olan bir olgu, yani, birbirlerinden bağımsız kişisel emeklerin özgül toplumsal karakterinin, insan emeği olarak eşitliklerinden kaynaklanması ve emek ürünlerinin değer karakteri biçimini alması olgusu, meta üretimi ilişkilerinin içinde bulunanlar için, havayı oluşturan unsurların bilimsel olarak ayrıştırılmasından sonra havanın fiziksel biçiminin değişmeden kalmış olması örneğinde olduğu gibi, söz konusu keşiften sonra olduğu gibi önce de kesin olarak geçerli bir olguymuş gibi görünür.

Ürünleri mübadele edenlerin pratik olarak her şeyden önce ilgilendikleri şey, kendi ürünleri için ne kadar yabancı ürün elde edecekleri, yani ürünleri hangi oranlarla mübadele edecekleridir. Bu oranlar, alışkanlık yoluyla belli bir kararlılık düzeyine ulaşır ulaşmaz, emek ürünlerinin doğasından kaynaklanıyormuş gibi görünür; söz gelişi, 1 ton demir ile 2 ons altının aynı değerde olması, 1 libre altın ile 1 libre demirin, farklı fiziksel ve kimyasal özelliklerine rağmen aynı ağırlıkta olmalarına benzer bir şey gibi görünür. Gerçekte, emek ürünlerinin değer olma nitelikleri, ancak bunların birbirlerinin karşısına değer büyüklükleri olarak çıkmaları ile kararlılık kazanır. Bu büyüklükler, mübadelede bulunanların iradelerinden, ön bilgilerinden ve eylem-

30 2. basıma not: Bundan dolayı, Galiani, değer, kişiler arası bir ilişkidir -" La Ricchezza è una ragione tra due persone"- derken şunu eklemeliydi: maddi şeylerin perdelediği bir ilişki. (Galiani, "Della Moneta", s. 221, Custodi koleksiyonunda, "Scrittori Classici Italiani di Economia Politica", t. III, Parte Moderna, Milano 1803.)

lerinden bağımsız olarak sürekli değişir. Mübadelede bulunanların kendi toplumsal hareketleri, onlar için, şeylerin bir hareketi biçimine sahiptir ve şeyleri denetlemek yerine, onlar tarafından denetlenirler. Birbirlerinden bağımsız olarak yürütülen, ama toplumsal iş bölümünün kendiliğinden gelişen üyeleri olarak her açıdan birbirlerine bağımlı olan kişisel emekler, sürekli olarak, orantılı toplumsal ölçülerine indirgenmek zorundadır; bunun nedeni, rastlantısal ve sürekli olarak dalgalanan mübadele ilişkilerinde, kendi ürünlerinin, üretilmeleri için toplumsal olarak gerekli olan emek-zamanı, düzenleyici doğa yasası olarak, yerçekimi yasasının bir insanın evini kafasının üzerine yıkarken yaptığı gibi, zorla kabul ettirmesidir; ama bu olgunun, deneyimlerin kendisinden hareketle, bilimsel olarak kavranmasından önce, meta üretiminin tam olarak gelişmiş olması gerekir.[31] Bu nedenle, değer büyüklüğünün emek-zamanla belirlenmesi, göreli meta değerinin görünen hareketlerinin altında saklı kalan bir sırdır. Bunun keşfedilmesi, emek ürünlerinin değer büyüklüklerinin yalnızca rastlantısal olarak belirlendiği görüntüsünü kaldırır, ama bu belirlenmenin maddi biçimini kesinlikle ortadan kaldırmaz.

İnsan yaşamının biçimleri hakkındaki düşünceler ve dolayısıyla bunların bilimsel analizi, genel olarak, gerçek gelişmenin tersi bir yol izler. Analize, *post festum* (iş olup bittikten sonra) ve dolayısıyla gelişim sürecinin tamamlanmış sonuçlarıyla başlanır. Emek ürünlerine meta damgasını vuran ve dolayısıyla meta dolaşımı için gerekli olan biçimler, insanların, bu biçimlerin, onların gözünde zaten değişmezlik kazanmış olan tarihsel karakterleri hakkında değilse de içerikleri hakkında bir açıklığa kavuşmaya kalkışmasından önce, toplumsal yaşamın fiziksel biçimlerinin kararlılığını kazanmış bulunur. Bu nedenle, değer büyüklüğünün belirlenmesi için yalnızca meta fiyatlarının analizine; metaların değer olma niteliklerinin saptanması için yalnızca metaların ortak para ifadelerine başvuruldu. Ne var ki, kişisel emeğin toplumsal karakterini ve dolayısıyla tek tek işçilerin toplumsal ilişkilerini açıklığa kavuşturmak yerine nesnel olarak perdeleyen şey, metalar dünyasının işte bu tamamlanmış biçimidir: para biçimi. Ceketin, çizmenin vb., soyut insan emeğinin genel cisimleşmesi olarak keten beziyle ilişki kurduğunu söylediğimde, bu ifadenin saçmalığı apaçık ortadadır. Ama, ceket, çizme vb. üreticileri, bu metalarla, genel eş değer olarak keten bezi -ya da konunun özünde hiçbir değişikliğe yol açmayacak şekilde

31 "Kendisini ancak periyodik devrimler aracılığıyla gösterebilen bir yasa hakkında ne düşünülebilir? Bu, sadece, katılımcıların bilinçsizliğine dayanan bir doğa yasasıdır." (Friedrich Engels, "Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie", s. 103, Arnold Ruge ve Karl Marx tarafından yayınlanmış olan "Deutsch-Französische Jahrbücher", Paris 1844).

altın ve gümüş- arasında ilişki kurduklarında, kendi kişisel emekleri ile toplumsal toplam emek arasındaki ilişki, onlara, tam da bu saçma biçimde görünür.

Burjuva iktisadının kategorilerini işte bu türden biçimler oluşturur. Bunlar, tarihsel olarak belirlenmiş olan bu toplumsal üretim tarzı, yani meta üretimi için, toplumsal olarak geçerli, dolayısıyla nesnel düşünce biçimleridir. Bundan dolayı, diğer üretim biçimlerine geçtiğimiz anda, metalar dünyasının bütün mistisizmi, meta üretimi temelinde emek ürünlerinin etrafında bir sis tabakası yaratan bütün büyü ve esrar ortadan kalkar.

Ekonomi politik, ıssız adaya düşme öykülerini sevdiğinden,[32] ilk önce Robinson'u adasında bir görelim. Ne kadar alçakgönüllü ve az şeyle yetinir olursa olsun, yine de gidermek zorunda olduğu çeşitli ihtiyaçları vardır ve bunun için de aletler yapmak, ev eşyası imal etmek, hayvan ehlileştirmek, balık tutmak, avlanmak vb. gibi, farklı türde yararlı işler yapmak zorundadır. Robinson'umuzu tatmin ettikleri ve bu tür faaliyetleri dinlenme saydığı için, ibadet etmek vb. şeylerin sözünü etmiyoruz. Üretici işlevlerinin çeşitliliğine rağmen, Robinson, bunların yalnızca aynı Robinson'un farklı faaliyet biçimleri, yani yalnızca insan emeğinin farklı türleri olduğunu bilir. Bizzat zorunluluk, zamanını, çeşitli işlevleri arasında doğru şekilde bölmeye zorlar. Bütün faaliyetleri içinde birinin daha fazla ve birinin daha az yer tutması, elde edilmek istenen yararlı etkiye ulaşmak için aşılması gereken güçlüğün büyüklük veya küçüklüğüne bağlıdır. Ona bunu deneyimleri öğretir; ve Robinson'umuz, gemi enkazından kurtardığı bir saat, bir kayıt defteri, mürekkep ve kalemle, iyi bir İngiliz gibi, hemen kendi hakkında muhasebe kayıtları tutmaya başlar. Envanterinde sahip bulunduğu kullanım nesnelerinin, bunların üretimi için gerekli olan farklı işlemlerin ve son olarak bu farklı ürünlerin belli miktarlarını elde etmek için harcadığı ortalama emek-zamanın birer listesi bulunur. Robinson ile kendisinin yarattığı serveti oluşturan şeyler arasındaki bütün ilişkiler burada o kadar basit ve saydamdır ki, bunları, özel bir zihinsel çaba gerekmeksizin, Bay M. Wirth bile anlayabilir. Ve buna rağmen, bu ilişkiler, değerin belirlenmesi için vazgeçilmez olan her şeyi içerir.

32 2. basıma not: Ricardo'nun bile ıssız adaya düşme öyküleri vardır: "İlkel avcı ve balıkçıyı, tuttukları balığı ve avladıkları hayvanları birbirleriyle bunların mübadele değerlerinde maddeleşmiş emek-zamanların oranına göre değiştiren mal sahipleri olarak görür. Ricardo burada ilkel balıkçı ve avcıyı üretim araçlarının hesabını çıkarırken Londra Borsasında 1817 yılında yürürlükte olan yıllık temettü tablolarını dikkate alan kimseler olarak düşünme anakronizmine düşer. Öyle görünüyor ki, burjuva toplumu dışında tanıdığı tek toplum biçimi 'Bay Owen'in paralelkenarları'dır." (Karl Marx, "Zur Kritik etc.", s. 38, 39.)

Şimdi Robinson'un pırıl pırıl ışıklı adasından kalkıp karanlık Avrupa Orta Çağına geçelim. Burada bağımsız adam göremeyiz; herkes bağımlıdır: serfler ve toprak beyleri, vasallar ve metbular, ruhban sınıfından olmayanlar ve papazlar. Kişisel bağımlılık, burada, kendi üzerinde yükselen yaşam alanları kadar, maddi üretimin toplumsal ilişkilerini de karakterize eder. Ancak, kişisel bağımlılık ilişkileri toplumun veri olan temelini oluşturduğundan, emeklerin ve ürünlerin kendi gerçekliklerinden farklı hayal ürünü bir kisveye bürünmelerine gerek olmaz. Bunlar toplumsal işleyişe ayni hizmetler ve ayni ödemeler olarak katılır. Burada emeğin dolaysız toplumsal biçimi, meta üretimi temelinde olduğu gibi emeğin evrenselliği değil, doğal biçimidir. Angarya da meta üreten emek gibi zamanla ölçülür; ama her serf bilir ki, efendisinin hizmetinde harcadığı emek gücü, kendi kişisel emek gücünün belli bir miktarıdır. Rahibe verilen öşür, onun takdisinden çok daha açık bir şeydir. Dolayısıyla, insanların burada birbirleri karşısında büründükleri farklı roller ne şekilde değerlendirilirse değerlendirilsin, emek harcayan kişilerin toplumsal ilişkileri, her durumda, kendi kişisel ilişkileri olarak görünmekte ve şeylerin, yani emek ürünlerinin toplumsal ilişkileri kılığına bürünmemektedir.

Ortak, yani dolaysız olarak toplumsallaşmış emeği gözden geçirmek için, bu emeğin bütün uygar halkların tarihlerinin başlangıcında görülen, kendiliğinden doğmuş biçimine kadar geriye gitmemiz gerekmez.[33] Kendi ihtiyacı için tahıl, hayvan, iplik, keten bezi, urba vb. üreten ve yapan bir köylü ailesinin ataerkil tarım sanayisi hemen elimizin altında bulunan bir örnektir. Bu farklı şeyler ailenin karşısına aile emeğinin farklı ürünleri olarak çıkar; fakat birbirlerinin karşısında metalar olarak yer almazlar. Bu ürünleri üreten farklı emekler, çiftçilik, hayvancılık, iplikçilik, dokumacılık, terzilik vb., kendi doğal biçimleriyle toplumsal işlevlerdir, çünkü, ailenin işlevleri, tıpkı meta üretimi gibi, kendiliğinden gelişen kendi iş bölümüne sahiptir. Emeğin aile içindeki dağılımını ve aile üyelerinin her birinin çalışma sürelerini, emeğin mevsimsel olarak değişen doğal koşullarının yanı sıra cinsiyet ve yaş farkları düzenler. Bireysel emek güçleri burada zaten ailenin ortak emek gücünün organlarından başka bir şey olmadıkları için, bireysel emek güçlerinin zaman

33 2. basıma not: "Son zamanlarda, ilkel ortak mülkiyet biçiminin özgül olarak Slavlara, hatta sırf Ruslara özgü bir şey olduğu yolunda, gülünç bir ön yargı yayılmış bulunuyor. Bu, Romalılar, Cermenler, Keltler arasında mevcut olduğunu gösterebileceğimiz, fakat, kısmen kalıntı halinde de olsa, bugün çok çeşitli örnekleriyle Hintliler arasında hâlâ görülegelen ilk biçimidir. Asya'da, özellikle de Hintliler arasında, görülen ortak mülkiyet biçimleri üzerinde yapılacak daha tam bir araştırma, ilkel ortak mülkiyetin değişik biçimlerinden bunun çeşitli yok oluş biçimlerinin nasıl çıktığını ortaya koyacaktır. Böylece, örneğin, Roma ve Cermenlerdeki özel mülkiyetin çeşitli ilk tipleri, Hindistan'daki ortak mülkiyetin çeşitli biçimlerinden çıkarılabilir." (Karl Marx, "Zur Kritik etc.", s. 10.)

süresi ile ölçülen harcanma miktarları da, kendiliğinden, emekleri toplumsal olarak belirleyen unsurlar olarak görünür.

Son olarak, bir değişiklik yapalım ve topluma ait üretim araçları ile çalışan ve çok sayıdaki bireysel emek güçlerini bilinçli şekilde toplumsal bir emek gücü olarak harcayan özgür insanlardan oluşan bir topluluk düşünelim. Robinson'un emeğinin bütün özellikleri burada da kendilerini gösterir; yalnızca, bu kez bireysel değil toplumsaldırlar. Robinson'un bütün ürünleri sırf kendisinin kişisel ürünleriydi ve bu nedenle bunlar onun için dolaysız kullanım nesneleriydi. Topluluğun toplam ürünü, toplumsal bir üründür. Bu ürünün bir kısmı, yeniden, üretim aracı olarak iş görür. Toplumsal olarak kalır. Ama diğer bir kısmı topluluğun üyeleri tarafından geçim araçları olarak tüketilir. Bu sebeple, bu kısmın onlar arasında paylaştırılması gerekir. Bu paylaşımın türü, toplumsal üretim organizmasının özel türüyle ve üreticilerin buna karşılık gelen tarihsel gelişme dereceleri ile birlikte değişecektir. Sırf meta üretimiyle paralellik kurmak için, her bir üreticinin geçim araçlarından alacağı payın kendi çalışma süresi ile belirlendiğini kabul edeceğiz. Demek ki, çalışma süresi burada ikili bir rol oynayacaktır. Bunun planlı toplumsal paylaşımı, farklı emek işlevleri ile farklı ihtiyaçlar arasındaki doğru oranların kurulmasını sağlar. Diğer yandan, emek-zaman, aynı zamanda, üreticilerin toplam emekteki bireysel paylarının ve dolayısıyla da toplam üründeki bireysel olarak harcanabilen kısmın ölçüsü olarak iş görür. İnsanlarla kendi emekleri ve emek ürünleri arasındaki toplumsal ilişkiler burada yalnızca üretimde değil, bölüşümde de gün gibi açıktır.

Üreticilerin genel toplumsal üretim ilişkilerinin temelinde, kendi ürünlerini, metalar, dolayısıyla da değerler olarak görmelerinin ve bu nesnel biçim altında kendi bireysel emekleri arasında eşit insan emekleri olarak ilişki kurmalarının bulunduğu, meta üreticilerinden oluşan bir toplum için en uygun din biçimi, soyut insan emeği kültüne sahip olan Hristiyanlık ve özellikle onun burjuva gelişiminin ürünleri olan Protestanlık, deizm vb.'dir. Eski Asya, Antik vb. üretim tarzlarında, ürünün metaya dönüşmesi ve dolayısıyla insanın meta üreticisi olarak varlığı, ikincil bir role sahiptir; bununla beraber, toplulukların çöküş aşamasına girmeleri ölçüsünde, bu rolün önemi de artar. Gerçek tüccar halklar, Epikür'ün tanrıları ya da Polonya toplumunun gözeneklerinde yerleşmiş Yahudiler gibi, ancak eski dünyanın çatlaklıklarında yaşardı. Bu eski üretim organizmaları burjuva üretim organizmasından çok daha basit ve saydamdır. Ne var ki, bunlar, ya diğer insanlarla arasındaki doğal soydaşlık ilişkisinin yarattığı göbek bağını henüz koparmamış olan bireysel insanın olgunlaşmamışlığına, ya da dolaysız efendilik ve kölelik ilişki-

lerine yaslanır. Bunların varlık koşulları, emeğin üretkenliğinin düşük gelişme düzeyi ve insanların maddi yaşam süreçlerindeki ve dolayısıyla birbirleriyle ve doğayla ilişkilerinin bu gelişme düzeyine uygun gelen darlığıdır. Bu gerçek darlığın tinsel yansıması eski doğa ve halk dinleridir. Gerçek dünyanın dinsel yansıması, her durumda, ancak, gündelik yaşamdaki pratik ilişkiler, insanlara, kendi aralarında ve kendileriyle doğa arasında gözle görülür akla uygun ilişkiler sunmaya başladığında ortadan kalkabilir. Toplumsal yaşam süreci, yani maddi üretim süreci, üzerindeki mistik sis örtüsünden, ancak, özgürce bir araya gelmiş insanların ürünü olarak, onların bilinçli planlı denetimleri altına girdiğinde sıyrılabilir. Ama bu da, toplumun maddi bir temelini ya da kendileri de yine uzun ve ıstıraplı bir gelişim tarihinin kendiliğinden ortaya çıkan ürünleri olan bir dizi maddi varlık koşulunu gerektirir.

Ekonomi politik, değeri ve değer büyüklüğünü eksikli şekilde de olsa[34] analiz etmiş ve bu biçimlerde saklı bulunan içeriği keşfetmiştir. Bununla beraber, bu içeriğin niye o biçimi aldığını; dolayısıyla, emeğin kendisini niye değerle ve emeğin zaman cinsinden ölçüsünün kendisini niye emek ürününün değer büyüklüğüyle ortaya koyduğunu bir kez

34 Değer büyüklüğü üzerinde Ricardo'nun yaptığı analizin -en iyisi olmasına rağmen- yetersizliği, bu eserin üçüncü ve dördüncü kitaplarında görülecektir. Genel olarak, değerle ilgili nokta şudur: Klasik ekonomi politik hiçbir yerde, değerde görünen biçimiyle emeği, kendi ürününün kullanım değerinde görünen biçimiyle emekten açıkça ve tam bir bilinçle ayırt etmemiştir. Emeği bir seferinde nicelik, bir başka seferinde nitelik açısından ele almakla, bu farklılaştırmayı fiilen yaptığı, şüphesizdir. Ne var ki, emeklerin sırf nicel farklarının bunların nitel birlik ya da eşitliklerini ve dolayısıyla soyut insan emeğine indirgenmelerini varsaydığı hiç akıllarına gelmez. Örneğin, Ricardo, Destutt de Tracy'nin şu sözlerine katıldığını söyler: "Bedensel ve zihinsel yeteneklerimiz, tek başlarına, zenginliğimizin ilk ve başta gelen kaynakları oldukları için, bu yeteneklerin kullanılması, herhangi bir türden çalışma bizim asıl ve biricik hazinemizdir; zenginlik dediğimiz bütün bu şeyleri yaratan, her zaman bu kullanımdır. ... Ayrıca şurası da bellidir ki, bütün bu şeyler sadece kendilerini yaratmış olan emeği temsil eder ve bunların bir değeri varsa ya da hatta iki farklı değere sahipseler, onlar bunu ancak kendisinden doğdukları emekten" (onun değerinden) "alabilir." (Ricardo, "The Principles of Pol. Econ.", 3. ed., Lond. 1821, s. 334.) Burada yalnızca şu kadarına işaret edeceğiz: Ricardo, Destutt'ye kendi daha derin anlayışını katıyor. Gerçekte Destutt'nün söylediği, bir yandan, zenginliği meydana getiren her türlü şeyin "kendilerini yaratmış olan emeği temsil ediyor olmaları", fakat diğer yandan, bunların "farklı iki değerlerini" (kullanım ve mübadele değerlerini) "emeğin değeri"nden alıyor olmalarıdır. Böylece bayağı iktisadın, arkasından diğer metaların değerlerini bulmak üzere bir metanın (burada emeğin) değerini belli kabul etmek şeklindeki basit hatasına düşüyor. Ricardo onu öyle okuyor ki, hem kullanım değerinde hem de mübadele değerinde kendisini ortaya koyan, emek oluyor (emeğin değeri değil). Bununla beraber, Ricardo, emeğin iki biçimde görünen iki yönlü hareketine o kadar az önem veriyor ki, "Value and Riches, Their Distinctive Properties" ("Değer ve Zenginlik, Bunları Farklılaştıran Özellikler") başlıklı bölüm boyunca, zahmetli bir şekilde J. B. Say'nin saçmalıklarıyla uğraşmak zorunda kalıyor. Bundan dolayı, sonunda, Destutt'nün, bir yandan, emeğin değerin kaynağı olduğu konusunda kendisiyle, ama diğer yandan da, değer kavramı hakkında Say'yle uyuştuğunu gördüğünde fazlasıyla şaşırıyor.

bile sormamıştır.[35] Üretim sürecinin insanlara egemen olduğu, insanın henüz üretim sürecine egemen olmadığı bir toplum biçimine ait oldukları alınlarında yazılı olan formüller, ekonomi politiğin burjuva bilinci için, üretici emeğin kendisi kadar apaçık doğal zorunluluklardır. Bundan dolayı, kilise babaları Hristiyanlık öncesi dinlere nasıl yaklaşıyorsa, ekonomi politik de toplumsal üretim organizmasının burjuvazi öncesi biçimlerine öyle yaklaşıyor.[36]

35 Klasik ekonomi politiğin başlıca eksikliklerinden biri, metanın ve daha özel olarak da, metanın değerinin analizinden, değeri mübadele değeri haline sokan değer biçimini bulmayı hiçbir zaman başaramamış olmasıdır. Tam da A. Smith ve Ricardo gibi en iyi temsilcileri, değer biçimini, hiç önemi olmayan ya da bizzat metanın doğasına yabancı olan bir şey gibi ele almıştır. Bunun sebebi, sadece, bunların dikkatlerini tamamen değer büyüklüğü analizinde toplamış olmaları değildir. Daha derindedir. Emek ürününün değer biçimi, burjuva üretim tarzının en soyut, ama aynı zamanda en genel biçimidir; bu da, burjuva üretim tarzını özel bir toplumsal üretim türü kılar ve dolayısıyla aynı zamanda ona özel bir tarihsel nitelik verir. Bundan ötürü, bu üretim tarzına toplumsal üretimin ebediyen kalacak doğal bir biçimi gözüyle bakılırsa, değer biçiminin, yani meta biçiminin, daha sonra gelişen para biçiminin, sermaye biçiminin vb. özgül yanları, kaçınılmaz olarak, gözden kaçırılır. İşte bu sebeple, değer büyüklüğünün emek-zamanla ölçüleceğini tamamen benimseyen iktisatçılar arasında para, yani genel eş değerin en tam biçimi hakkında karmakarışık ve çelişmeli düşüncelere rastlanır. Bu, örneğin, paranın bilinen tanımlarının artık yeterli gelmediği bankacılık alanının incelenmesiyle açıkça ortaya çıkar. Bu nedenle, tam tersine, değerde sırf bir toplumsal biçim ya da daha doğrusu, bunun sadece özsüz bir görüntüsünü gören, restore edilmiş bir merkantil sistem (Ganilh, vb.) ortaya çıkmıştır. - İlk ve son defa olmak üzere belirteyim ki, klasik ekonomi politik dediğim zaman, sadece görünüşteki ilişkilerin sınırları içinde kalan, deyim yerindeyse en kaba görüngülere akla uygun bir açıklama bulmak ve burjuvazinin günlük ihtiyaçlarını karşılamak için, bilimsel ekonominin çoktandır biriktirdiği malzemeyi durmaksızın eşeleyen, ama bunların dışında, burjuvazinin üretim ajanlarının içinde yaşadıkları ve mümkün olanlar içinde en iyisi saydıkları kendi dünyaları hakkındaki bayağı ve bencilce düşüncelerini bilgiççe bir kılı-kırk yarıcılıkla sistemlileştirmekle ve bunları ezelî ve ebedî gerçeklermiş gibi ilan etmekle kendisini sınırlayan bayağı iktisadın tersine, W. Petty'den bu yana, burjuva üretim ilişkilerinin iç bağlantılarını araştırmış olan bütün iktisadı anlıyorum.

36 "İktisatçıların tuhaf bir yöntemleri var. Onlar için yalnızca iki tür kurum bulunuyor: yapay olanlar ve doğal olanlar. Feodalizmin kurumları yapay, burjuvazininkiler doğaldır. Böylece, iki tür din arasında ayrım yapan teologları andırırlar; bu sonunculara göre, kendilerininki hariç, her din insanların bir buluşu, kendi dinleri ise tanrının bir vahyidir. - Dolayısıyla, bir zamanlar tarih vardı, ama artık yok." (Karl Marx, "Misère de la Philosophie. Réponse à la Philosophie de la Misère de M. Proudhon", 1847, s. 113.) Eski Yunanlıların ve Romalıların yalnızca yağmacılıkla yaşadıklarını düşünen Bay Bastiat, gerçekten gülünçtür. Ne var ki, yüzyıllarca yağmayla yaşanması için, ortada sürekli olarak talan edilecek bir şeyin olması ya da yağma konusu olan şeyin aralıksız olarak yeniden üretilmesi gerekir. Bundan dolayı, buradan Yunanlılar ve Romalıların da bir üretim süreçlerinin, yani, tıpkı burjuva ekonomisinin bugünkü dünyanın temeli olması gibi, o zamanki dünyanın maddi temeli olan bir ekonomilerinin olduğu anlaşılır. Yoksa, Bastiat, köle emeğine dayanan bir üretim tarzının bir yağma sistemine dayandığını mı söylemek istiyor? Böyleyse, tehlikeli bir noktada duruyor demektir. Aristoteles gibi dev bir düşünür köle emeğini değerlendirirken yanıldıysa, Bastiat gibi cüce bir iktisatçı ücretli emeği değerlendirirken niçin doğru düşünüyor olsun? - Bu vesileyle, "Zur Kritik der Pol. Ökonomie", 1859, eserimin yayınlanmasından sonra bir Alman-Amerikan gazetesinin bana yöneltmiş olduğu bir itirazı kısaca cevaplandırmak istiyorum. Orada, benim, her bir üretim tarzının ve onunla uyuşan üretim ilişkilerinin, kısacası, "toplumun iktisadi yapısının gerçek temel olduğu, hukuki üstyapının bunun üzerinde yükseldiği ve buna belli toplumsal bilinç ve düşünce biçimlerinin karşılık geldiği", "maddi

Metalar dünyasına yapışan fetişizmin ya da emeğin toplumsal niteliklerinin nesnel görünümünün iktisatçıların bir bölümünü ne büyük ölçüde yanılttığını, başka şeylerin yanında, mübadele değerinin oluşumunda doğanın oynadığı rol hakkındaki sıkıcı ve tatsız çekişme de gösteriyor. Mübadele değeri, bir şey için harcanmış emeği ifade etmeye yarayan belli bir toplumsal anlatım biçimi olduğu için, söz gelişi, kambiyo kurlarının içerdiğinden daha fazla doğal madde içermez.

Meta biçimi, burjuva üretiminin en genel ve en gelişmiş biçimi olduğundan, bugünkü egemen ve dolayısıyla karakteristik tarzıyla olmasa bile, tarihin daha erken zamanlarında ortaya çıkmıştır ve bu nedenle onun fetiş olma niteliği henüz daha kolay anlaşılır görünür. Oysa, daha somut biçimlerde bu basitlik görünümü bile yok olur. Para sisteminin doğurduğu yanılsamalar nereden gelir? Bu sistemde altına ve gümüşe, para olarak bir toplumsal üretim ilişkisini temsil eden şeyler gözüyle değil, ama garip toplumsal özellikleri olan doğal şeyler gözüyle bakılmıştır. Ve para sistemine küçümseyerek bakan modern iktisat, sermaye ile uğraşmaya kalkar kalkmaz, kendi fetişizmini gün gibi ortaya koymuş olmuyor mu? Toprak rantının toplumdan değil topraktan doğduğu yönündeki fizyokratlara özgü yanılsama yok olalı daha ne kadar zaman geçti?

İleride ele alacağımız için, burada meta biçimi ile ilgili bir diğer örnekle yetineceğiz. Metalar konuşabilseydi, derlerdi ki, insanları bizim kullanım değerimiz ilgilendiriyor olabilir. Şeyler olarak biz bunu içermeyiz. Ama şeyler olarak bizim içerdiğimiz, değerimizdir. Meta cisimleri olarak kendi ilişkilerimiz bunu kanıtlar. Birbirimizle yalnızca mübadele değerleri olarak ilişki kurarız. Şimdi iktisatçının diliyle metalar kendilerini nasıl anlatmaktadır, onu dinleyelim:

> "Değer" (mübadele değeri) "şeylerin özelliğidir, zenginlik" (kullanım değeri) "insanın özelliğidir. Bu anlamıyla değer mübadeleyi zorunlu olarak

---

yaşamın üretim tarzının toplumsal, siyasal ve düşünsel yaşam sürecini genel olarak belirlediği" yolundaki görüşümle ilgili olarak, bu söylenenlerin tümünün, maddi çıkarların ağır bastığı bugünkü dünyamız için doğru olduğu, ama, Katolikliğin güçlü olduğu Orta Çağda ve politikanın egemen olduğu Atina'da ve Roma'da doğru olmadığı söylenmişti. Her şeyden önce, bir kimsenin kalkıp Orta Çağ ve antik dünya hakkındaki bütün dünyanın bildiği tekerlemeleri bilmeyen birilerinin kaldığını varsayması insana garip geliyor. Şu kadarı apaçıktır: Ne Orta Çağ Katoliklikle, ne de antik dünya politikayla karnını doyurabilirdi. Tersine, birinde politikanın, diğerinde Katolikliğin baş rolleri oynamasını, o toplumların kendi geçimlerini sağlama tarzları açıklar. Bunun dışında, örneğin, onun gizli tarihini toprak mülkiyeti tarihinin meydana getirdiğini bilmek için, Roma Cumhuriyeti tarihi ile bir parça tanışıklık yeter. Diğer yandan, maceracı şövalyeliğin toplumun bütün iktisadi biçimleri ile bağdaşabileceğini sanmakla yaptığı hatanın cezasını Don Kişot çoktan çekmiş bulunuyor.

> içerir, zenginlik içermez."[37] "Zenginlik" (kullanım değeri) "insanın bir özelliği, değer ise metaların bir özelliğidir. Bir insan ya da topluluk zengindir, bir inci ya da elmas değerlidir. ... Bir inci ya da elmasın, inci ya da elmas olarak değeri vardır."[38]

Bugüne kadar henüz hiçbir kimyacı, inci ya da elmasta mübadele değeri keşfetmedi. Ancak, bu kimyasal özün eleştirel derinlik konusunda özel iddia sahibi iktisadi kâşifleri, şeylerin kullanım değerlerinin onların maddi özelliklerinden bağımsız, buna karşın, değerlerinin, şeyler olarak kendilerinin bir parçası olduklarını keşfeder. Bu görüşlerini teyit eden özel durum da şu oluyor: Şeylerin kullanım değerleri insan için mübadele olmadan, yani insanla şey arasındaki dolaysız ilişkiyle, buna karşılık değerleri ancak mübadeleyle, yani toplumsal bir süreçle gerçekleşir. Burada, iyi kalpli Dogberry'nin gece bekçisi Seacoal'ü aydınlatan sözlerini kim hatırlamaz:

> "İyi görünen bir insan olmak talih işidir; ama okuyup yazabilmek doğadan gelir."[39]

37 "Value is a property of things, riches of man. Value, in this sense, necessarily implies exchanges, riches do not." ("Değer şeylerin, zenginlik insanın bir özelliğidir. Değer, bu anlamda, mübadeleyi gerektirir. Zenginlik gerektirmez.") ("Observations on some verbal disputes in Pol. Econ., particularly relating to value, and to demand and supply", Lond. 1821, s. 16.)

38 "Riches are the attribute of man, value is the attribute of commodities.. A man or a community is rich, a pearl or a diamond is valuable. ... A pearl or a diamond is valuable as a pearl or diamond." (S. Bailey, l.c. s. 165 vd.)

39 "Observations" adlı eserin yazarı ile S. Bailey, Ricardo'yu mübadele değerini göreli bir şey olmaktan çıkarıp mutlak bir şeye dönüştürmekle suçlar. Gerçek bunun tersidir. Ricardo, bu şeylerin, söz gelişi elmas ve incinin, mübadele değerleri olarak sahip oldukları görünüşteki göreliliği, bu görünüşün gerisinde saklı gerçek ilişkiye, bunların yalnızca insan emeğinin ifadeleri olarak sahip bulunduğu göreliliğe indirgemiştir. Rikardocuların Bailey'e cevapları kaba olmakla birlikte vurucu değilse, bunun tek nedeni, bunların bizzat Ricardo'nun kendisinde değer ile değer biçimi ya da mübadele değeri arasındaki içsel ilişkiler hakkında hiçbir ipucu bulamamış olmalarıdır.

Bölüm

2

Mübadele Süreci

★★★

Metalar piyasaya kendi başlarına gidemez ve kendi kendilerini mübadele edemez. Dolayısıyla, bunların ellerinden tutan kimseleri, yani meta sahiplerini de tanımamız gerekir. Metalar şeylerdir ve bundan ötürü insanlar karşısında direnme güçleri yoktur. Gerektiği zaman, insan zor kullanabilir, diğer bir deyimle, bunları alabilir.[40] Bu şeyleri meta olarak birbirlerinin karşısına çıkarmak için, bunları ellerinin altında bulunduran kimselerin birbirlerinin karşısında iradeleri bu şeylerde tezahür eden kişiler olarak yer almaları gerekir; böylece, biri ancak diğerinin iradesiyle, yani her biri ancak her iki tarafın katıldığı bir irade beyanıyla, kendi metasını elinden çıkararak yabancı metanın sahipliğini elde eder. Bu nedenle, bu kimselerin karşılıklı olarak birbirlerini özel meta sahipleri olarak kabul etmeleri zorunludur. Sözleşme sistemi hukuk sistemi içinde gelişmiş olsun olmasın, bir sözleşme biçiminde olan bu hukuki ilişki, kendisinde iktisadi ilişkinin yansıdığı bir irade ilişkisidir. Bu hukuk veya irade ilişkisinin içeriğini belirleyen, bizzat iktisadi ilişkinin kendisidir.[41] Kişiler burada birbirleri için ancak metaların temsilcileri ve dola-

40 Dindarlığı ile ünlü 12. yüzyılda bu tür metalar arasında çoğu zaman pek zarif şeyler yer alırdı. Öyle ki, o zamanın bir Fransız şairi, Landit pazarında bulunan metalar arasında, giyecek eşya, ayakkabı, deri eşya, tarım aletleri vb. yanında "*femmes folles de leur corps*"u da (ateşli dilberleri de) sayar.

41 Proudhon, ilk önce, kafasındaki adalet idealini, *justice éternelle*'i (ebedî adaleti) meta üretimine karşılık gelen hukuk ilişkilerinden yaratır; bununla da, geçerken belirtelim, meta üretimi biçiminin adalet kadar ebedî olduğunu, küçük burjuvalara huzur ve rahatlık verecek biçimde ispat etmiş olur. Sonra gerisin geriye dönerek, gerçek meta üretimine ve ona karşılık gelen gerçek hukuka, bu ideale göre, yeniden biçim vermeye

yısıyla meta sahipleri olarak mevcuttur. Araştırmamız ilerledikçe, iktisat sahnesine çıkan kişilerin karakter maskelerinin, birbirlerinin karşısına taşıyıcıları olarak çıktıkları iktisadi ilişkilerin kişileşmelerinden başka bir şey olmadıklarını göreceğiz.

Bir metayı sahibinden ayırt eden başlıca husus, bu meta için, tüm diğer meta cisimlerinin, yalnızca kendi değerinin görünüm biçimi olmasıdır. Bundan dolayı, meta, doğuştan bir eşitlikçi ve sinik olarak, her metayla, bu meta Maritorne'dan daha nahoş bile olsa, yalnızca ruhunu değil bedenini de değişmeye her zaman hazırdır. Meta cisimlerinin somut içeriği hakkındaki, metalarda eksik bulunan bu duyguyu, meta sahibi kendi beş ve daha fazla duyusuyla tamamlar. Metanın, sahibi için dolaysız bir kullanım değeri yoktur. Aksi halde sahibi metayı pazara çıkarmazdı. Başkaları için kullanım değeri vardır. Sahibi için metanın dolaysız kullanım değeri, mübadele değeri taşıyıcısı ve dolayısıyla mübadele aracı olmasından ibarettir.[42] Bu sebeple, meta sahibi metasını, kullanım değeri kendisini tatmin edecek bir diğer meta karşılığında elinden çıkarmak ister. Bütün metalar, kendi sahipleri için kullanım değeri olmayan şeyler, bunların sahipleri olmayanlar için kullanım değerleridir. Demek ki, metaların hepsi el değiştirmek zorundadır. Ama bu el değiştirme metaların mübadelesidir ve metaların mübadelesi, onları birbirlerinin karşısına değerler olarak çıkarır ve onlara değerler olarak gerçeklik kazandırır. Bu nedenle, metaların kullanım değerleri olarak gerçeklik kazanabilmeleri, öncesinde değerler olarak gerçeklik kazanmalarını gerektirir.

Diğer yandan, metalar, değerler olarak kendilerini gerçekleştirebilir hale gelmeden önce, kullanım değerleri olduklarını göstermek zorundadır. Çünkü, kendileri için harcanmış insan emeği, ancak başkaları için yararlı bir biçimde harcandığı ölçüde hesaba katılır. Bu emeğin başkaları için yararlı olduğunu, yani ürününün başkalarının ihtiyaçlarını tatmin ettiğini ise yalnızca mübadele edilmesi kanıtlayabilir.

---

kalkar. Maddenin bileşimindeki ve ayrışımındaki molekül değişmelerinin yürürlükteki yasalarını incelemek ve kesin problemleri bu temel üzerinde çözümlemek yerine, maddenin bileşimini ve ayrışımını "ebedî düşünceler", *"naturalité"* (doğallık) ve *"affinité"* (yakınlık) yoluyla düzenleme iddiasında olan bir kimyacı hakkında ne düşünürdük? "Tefecilik"in *"justice éternelle"*e (ebedî adalete) ve *"équité éternelle"*e (ebedî eşitliğe) ve *"mutualité éternelle"*e (ebedî karşılıklılığa) ve başka *"vérités éternelle"*e (ebedî gerçeklere) aykırı olduğu söylendiğinde, tefecilik hakkında, onun *"grâce éternelle"*le (ebedî iyilikle), *"foi éternelle"*le (ebedî inançla), *"volonté éternelle de dieu"* ile (tanrının sonsuz iradesiyle) çeliştiğini söyleyen kilise babalarından daha fazla şey bilinmiş olur mu?

42 "Çünkü her malın kullanımı iki yönlüdür. Bunlardan biri, şeyin esas içeriğine özgüdür, öteki değildir; bir sandaletin giyilebilmesi ve mübadele edilebilmesi gibi. Her ikisi de sandaletin kullanımlarıdır, çünkü sandaleti kendisinde olmayan bir şeyle, örneğin yiyecekle değiştiren kimse de sandaletten sandalet olarak yararlanır. Ama, bu yararlanma, onun olağan kullanılış biçimiyle olmamıştır. Çünkü sandalet mübadele edilmek için yapılmamıştır. (Aristoteles, "De Rep." l. I, c. 9.)

Her meta sahibi metasını yalnızca kullanım değeri kendi ihtiyacını giderecek olan bir başka meta karşılığında elden çıkarmak ister. Bu açıdan bakıldığında, onun için mübadele yalnızca bireysel bir süreçtir. Diğer yandan, meta sahibi, kendi metasını, bir diğer metanın sahibi için kullanım değeri olsun olmasın, değer olarak, yani kendisinin istediği aynı değerdeki bir diğer metaya çevirerek gerçekleştirmek ister. Bu açıdan bakıldığında, mübadele onun için genel bir toplumsal süreçtir. Ama, aynı süreç eş zamanlı olarak bütün meta sahipleri için yalnızca bireysel ve aynı zamanda yalnızca genel ve toplumsal olamaz.

Daha yakından bakarsak, her meta sahibi için, her yabancı meta kendi metasının özel eş değeridir ve bu nedenle kendi metası tüm diğer metaların genel eş değeridir. Ama tüm meta sahipleri aynı şeyi yaptığından, hiçbir meta genel eş değer değildir ve bu nedenle de metalar, kendilerini değerler olarak eşitleyen ve değer büyüklükleri olarak karşılaştıran genel bir göreli değer biçimine sahip değildir. Bundan dolayı, metalar birbirlerinin karşısına metalar olarak değil, yalnızca ürünler ya da kullanım değerleri olarak çıkar.

Sıkıntıya düşen meta sahiplerimiz Faust gibi düşünür: Başlangıçta eylem vardı. Bu nedenle, düşünmekten önce, alışveriş yaptılar. Metaların doğasından kaynaklanan yasalara içgüdüleriyle uydular. Meta sahiplerinin metalarını birbirlerinin karşısına değerler ve dolayısıyla metalar olarak çıkarmaları, ancak, bunları, genel eş değer sayılan herhangi bir başka metayla karşılaştırmalarıyla mümkün hale gelir. Metanın analizi bunu ortaya koymuştu. Ne var ki, yalnızca toplumsal eylem, belli bir metayı genel eş değer yapabilir. Bundan dolayı, diğer bütün metaların toplumsal eylemi, bunların hepsinin birbirleri karşısındaki değerlerini temsil eden belli bir metayı dışarıda bırakır. Böylece, bu metanın fiziksel biçimi, toplumsal olarak geçerli eş değer biçimi haline gelir. Toplumsal süreç aracılığıyla, genel eş değer olmak, dışarıda bırakılan metanın özgül toplumsal işlevi olur. Sözü edilen meta böylece para haline gelir.

> "Illi unum consilium habent et virtutem et potestatem suam bestiae tradunt. Et ne quis possit emere aut vendere, nisi qui habet characterem aut nomen bestiae, aut numerum nominis ejus." (Apokalypse).[43]

Para kristali, farklı türden emek ürünlerinin fiilen birbirlerine eşitlenmelerine ve dolayısıyla fiilen metalara dönüştürülmesine aracılık eden mübadele sürecinin zorunlu bir ürünüdür. Mübadelenin tarih içinde ka-

43 "Bunların düşünceleri birdir ve güç ve yetkilerini canavara verecekler. Ve canavarın damgasına, adına veya adının sayısına sahip olmayan kimse ne alabilir, ne de satabilir." (Esinlenme, 17:13 ve 13:17.)

zandığı genişlik ve derinlik, metanın içinde saklı bulunan kullanım değeri-değer çelişkisini geliştirir. Bu çelişkiye meta alışverişi için dışsal bir ifade kazandırma ihtiyacı, meta değerinin bağımsız bir biçiminin ortaya çıkması yönünde bir baskı oluşturur ve bu baskı, metanın sonunda meta ve para olarak farklılaşmasına kadar son bulmaz. Bundan dolayı, emek ürünlerinin metaya dönüşmesi ölçüsünde, özel bir metanın paraya dönüşümü de gerçekleşir.[44]

Dolaysız ürün mübadelesi, bir yanıyla basit değer ifadesi biçimindedir; bir yanıyla da henüz değildir. Bu biçim şöyleydi: x kadar A metası = y kadar B metası. Dolaysız ürün mübadelesinin biçimi şudur: x kadar A kullanım nesnesi = y kadar B kullanım nesnesi.[45] Burada A ve B nesneleri mübadeleden önce meta değildir ve ancak mübadeleyle meta haline gelirler. Bir kullanım nesnesine mübadele değeri olma olasılığını kazandıran ilk yol, kullanım değeri bulunmayan bir şey, yani sahibinin dolaysız ihtiyaçları açısından fazla olan bir kullanım değeri miktarı olarak var olmasıdır. Bizatihi nesneler, insanlara dışsal ve bu nedenle de elden çıkarılabilir şeylerdir. Bu elden çıkarmanın karşılıklı olması için gerekli olan tek şey, insanların, kendiliğinden bir anlaşma sonucu, birbirlerinin karşısına bu elden çıkarılabilir şeylerin özel sahipleri ve böylece birbirlerinden bağımsız kişiler olarak çıkmalarıdır. Ne var ki, böyle bir karşılıklı yabancılık ilişkisi, ataerkil aile biçiminde olsun, bir eski Hint topluluğu biçiminde olsun, bir İnka devleti biçiminde olsun, ilkel bir topluluğun üyeleri için söz konusu olmaz. Meta mübadelesi, toplulukların sona erdiği, bunların yabancı topluluklarla ya da yabancı toplulukların üyeleriyle temas kurduğu noktalarda başlar. Ama, nesneler bir kere topluluğun dışında meta haline gelince, gerisin geriye topluluğun kendi içinde de meta haline gelmeye başlar. Başlangıçta, bunların mübadele oranları tümüyle rastlantısaldır. Bunların mübadele edilebilir şeyler olmaları, sahiplerinin onları karşılıklı olarak elden çıkarma isteklerinden kaynaklanır. Ama yabancı kullanım nesnelerine duyulan ihtiyaç adım adım yerleşiklik kazanır. Mübadelenin sürekli tekrarı, onu düzenli bir toplumsal sürece dönüştürür. Bundan dolayı, zamanla, en azından emek ürünlerinin bir bölümünün, bilinçli olarak mübadele amacıyla üretilmeleri

44 Buna bakarak, meta üretimini ebedîleştirirken, aynı zamanda, "meta ve para çelişmesini" ortadan kaldırmak isteyen ve sırf bu çelişme ile var olduğu için, parayı da kaldırma gayretinde olan küçük burjuva sosyalizminin kurnazlığı konusunda yargıya varılabilir. Aynı şekilde, papa ortadan kaldırılabilir ve Katoliklik devam ettirilebilirdi. Bu konu hakkında daha fazlası için bkz. "Zur Kritik der Pol. Ökonomie" eserim, s. 61 vd.

45 Henüz iki farklı kullanım nesnesinin mübadele edilmediği, bunun yerine, vahşiler arasında sıklıkla görüldüğü gibi, üçüncü bir şey karşılığında eş değer olarak karmakarışık bir yığın şey sunulduğu sürece, dolaysız ürün mübadelesinin ancak eşiğinde bulunuyoruz demektir.

zorunludur. Bu andan itibaren, bir yandan, nesnelerin dolaysız ihtiyaç giderme yararlılıkları ile mübadele konusu olma yararlılıkları arasındaki ayrılma kuvvetlenir. Kullanım değerleri, mübadele değerlerinden ayrılır. Diğer yandan, birbirleri ile mübadele edilme oranları, bizzat üretimlerine bağımlı hale gelir. Alışkanlık bunları değer büyüklükleri olarak sabitler.

Dolaysız ürün mübadelesinde her meta kendi sahibi için dolaysız mübadele aracı, ona sahip olmayan kimse için, onun açısından kullanım değeri olduğu sürece, eş değerdir. Demek ki, mübadele nesnesi henüz kendi kullanım değerinden ya da mübadeleye katılan kişilerin bireysel ihtiyaçlarından bağımsız değer biçimini almış değildir. Bu biçimin zorunluluğu, mübadele sürecine katılan metaların sayısının ve çeşitliliğinin artışıyla birlikte gelişir. Problem, kendi çözümünün araçlarıyla aynı zamanda ortaya çıkar. Meta sahiplerinin kendi nesnelerini farklı başka nesnelerle mübadele etmelerini ve karşılaştırmalarını sağlayan bir meta dolaşımı, farklı meta sahiplerinin farklı metaları, dolaşımları sırasında, bir ve aynı üçüncü metayla mübadele edilmeden ve değerler olarak bununla karşılaştırılmadan, asla ortaya çıkmaz. Böyle bir üçüncü meta, diğer farklı metalar için eş değer haline gelir gelmez, dar sınırlar içinde de olsa, genel ya da toplumsal eş değer biçimini alır. Bu genel eş değer biçimi, kendisine hayat veren anlık toplumsal temasla doğar ve kaybolur. Bu biçim, sırayla ve geçici olarak şu ya da bu meta tarafından üstlenilir. Ama meta mübadelesinin gelişmesiyle birlikte genel eş değer biçimi yalnızca belirli meta türlerine sabitlenir ya da para biçiminde kristalleşir. Hangi meta türüne yapışıp kalacağı başlangıçta rastlantısaldır. Bununla beraber, genel olarak bakıldığında iki husus belirleyicidir. Para biçimi, ya gerçekte yerli ürünlerin mübadele değerlerinin ilk kendiliğinden görünüm biçimleri olan en önemli yabancı mallara, ya da içerideki elden çıkarılabilir mülkiyet unsurlarının en önemlisi olan kullanım nesnesine, örneğin hayvanlara bağlanır. Bütün varlıkları taşınabilir ve bu nedenle dolaysız olarak elden çıkarılabilir biçimde olduğundan ve yaşayış biçimleri kendilerini durmadan yabancı topluluklarla temasa geçirerek ürün mübadelesini teşvik ettiğinden, para biçimini ilk geliştirenler göçebe kavimler olmuştur. İnsanlar, pek çok örnekte, insanları köleler olarak ilk para malzemesi yapmış, ama toprağı hiçbir zaman para malzemesi yapmamışlardır. Böyle bir fikir ancak artık gelişmiş bulunan burjuva toplumunda ortaya çıkabilmiştir. İlk kendini gösterişi 17. yüzyılın son üçte birinde olmuş, ulusal ölçekte uygulanması ise ancak bir yüzyıl sonra, Fransız burjuva devriminde denenmiştir.

Meta mübadelesinin sırf yerel olan bağlarını koparması ve dolayısıyla meta değerinin genel olarak insan emeğinin maddeleşmiş haline

dönüşecek şekilde genişlemesi ölçüsünde, para biçimi, doğal özellikleriyle genel bir eş değerin toplumsal işlevine uygun metalara, değerli madenlere bağlanır.

"Altın ve gümüşün doğası gereği para olmamasına karşın, paranın doğası gereği altın ve gümüş olduğu"nu,[46] bunların doğal özelliklerinin paranın işlevleriyle uyumu gösterir.[47] Ama şu ana dek, paranın yalnızca bir işlevini, meta değerinin görünüm biçimi ya da metaların değer büyüklüklerinin kendilerini toplumsal olarak ifade etmelerini sağlayan malzeme olarak hizmet ettiğini biliyoruz. Değerin yeterli görünüm biçimi veya soyut ve dolayısıyla eşit insan emeğinin maddeleşmiş hali ancak bütün parçaları aynı niteliği taşıyan bir madde olabilir. Diğer yandan, değer büyüklükleri arasındaki fark sırf nicel olduğundan, para-meta, sırf nicel farklılıklara uygun, yani istenildiği zaman parçalanabilir ve parçalarından tekrar bir bütün haline getirilebilir olmak zorundadır. Altın ve gümüş bu özelliklere doğal olarak sahiptir.

Para-metanın kullanım değeri iki yönlü hale gelir: meta olarak özel kullanım değerinin (örneğin altın, diş oyuklarını doldurmak için, lüks eşyanın ham maddesi olarak vb. kullanılır) yanı sıra, özgül toplumsal işlevlerinden kaynaklanan formel bir kullanım değeri kazanır.

Bütün diğer metalar yalnızca paranın özel eş değerleri, para ise bunların genel eş değeri olduğundan, diğer metalar, genel meta olarak altının karşısında, özel metalar olarak yer alır.[48]

Para biçiminin diğer bütün metalar arasındaki değer ilişkilerinin bir tek meta üzerinde toplanmış yansımasından başka bir şey olmadığını görmüş bulunuyoruz. Dolayısıyla, paranın meta olması,[49] yalnızca, sonrasında bu metayı analiz etmek üzere, onun tamamlanmış biçiminden hareket eden kimse için bir keşiftir. Mübadele sürecinin paraya

46 Karl Marx, l.c. s. 135. "Metaller ... doğuştan paradır." (Galiani, "Della Moneta", Custodi'nin derlemesinde, Parte Moderna, c. III, s. 137.)

47 Bu konu hakkında daha fazlası için, en son alıntı yaptığım eserimin "Değerli Metaller" bölümüne bakılabilir.

48 "Para genel metadır." (Verri, l.c. s. 16.)

49 "Değerli metaller genel adıyla adlandırabileceğimiz gümüş ve altın bizzat ... değerce ... yükselen ve alçalan ... metalardır. ... Kendisinin küçük bir miktarıyla bir ülkenin ürünlerinden ya da mamul eşyasından vb. büyük bir miktar satın alınabiliyorsa, değerli metale daha büyük bir değer atfedilebilir." ([S. Clement,] "A Discourse of the General Notions of Money, Trade, and Exchange, as they stand in relations to each other, By a Merchant", London 1695, s. 7.) "Sikke haline getirilmiş olsunlar olmasınlar, altın ve gümüş, bütün diğer şeyler için ölçek olarak kullanılsa bile, şaraptan, yağdan, tütünden, kumaştan ya da herhangi bir malzemeden daha az meta değildir." ([J. Child,] "A Discourse concerning Trade, and that in particular of the East-Indies, etc.", London 1689, s. 2.) "Krallığın varlık ve zenginliği, doğru anlamlarında alındığında, parayla sınırlandırılamaz ve altın ve gümüş de metaların dışında sayılamaz." ([Th. Papillon,] The East India Trade a Most Profitable Trade", London 1677, s. 4.)

dönüştürdüğü metaya kazandırdığı şey, o metanın değeri değil, özgül değer biçimidir. Bu iki şeyin birbirine karıştırılması, altının ve gümüşün değerinin hayal ürünü sayılmasına yol açmıştı.[50] Bazı işlevleri söz konusu olduğunda, paranın kendisi yerine sadece simgesini kullanmak mümkün olduğundan, paranın yalnızca bir simge olduğu yönündeki bir başka yanılgı ortaya çıktı. Diğer yandan, bu yanılgı, şeyin büründüğü para biçiminin ona dışsal ve yalnızca arkasında gizlenmiş bulunan insan ilişkilerinin görünüm biçimi olduğu sezgisini içeriyordu. Bu anlamda, her meta, değer olarak yalnızca kendisi için harcanmış insan emeğinin örtüsü olduğundan, bir simge olurdu.[51] Ama, belirli bir üretim tarzı temelinde şeylerin kazandığı toplumsal niteliklerin veya emeğin toplumsal özelliklerinin büründüğü maddi niteliklerin sırf simge oldukları söylenirse, aynı zamanda, bunların, insanların keyfi düşünce ürünleri oldukları söylenmiş olur. 18. yüzyılda revaçta olan açıklama tarzı buydu ve insanlar arası ilişkilerin, doğuş süreçleri henüz çözülememiş şaşırtıcı biçimlerini, garip görünüşlerinden hiç değilse geçici bir süre için sıyırmaya yarıyordu.

---

50 "Altın ve gümüş, para olmadan önce, metaller olarak değere sahiptir." (Galiani, l.c. [s. 72.]). Locke der ki: "İnsanların genel rızaları, onu para olmaya uygun kılan nitelikleri nedeniyle gümüşe hayali bir değer verdi." [John Locke, "Some Considerations etc.", 1691, "Works", ed. 1777, v. II, s. 15.] Buna karşılık Law şöyle der: "Farklı uluslar herhangi bir nesneye nasıl hayali bir değer verebilirdi ... ya da bu hayali değer varlığını nasıl koruyabilirdi?" Ama şu sözler, kendisinin konuyu ne kadar az anladığını gösterir: "Gümüş, sahip bulunduğu kullanım değeriyle, yani gerçek değeriyle mübadele ediliyordu; para olarak kabul edilmesiyle ek bir değer (*une valeur additionelle*) kazandı." (Jean Law, "Considérations sur le numéraire et le commerce", "Économistes Financiers du XVIII. siécle" [E. Daires Édit.,] s. 469, 470.)

51 "Para onların" (metaların) "simgesidir." (V. de Forbonnais, "Eléments du Commerce", Nouv. Édit. Leyde 1766, t. II. s. 143.) "Simge olarak metalar tarafından çekilir." (l.c. s. 155.) "Para bir şeyin simgesidir ve onu temsil eder." (Montesquieu, "Esprit des Lois", Oeuvres, Lond. 1767, t. II, s. 3.) "Para yalnızca bir simge değildir, çünkü onun kendisi zenginliktir; değerleri temsil etmez, onların eş değeridir." (Le Trosne, l.c. s. 910.) "Değer kavramı söz konusu olduğunda, şeyin kendisi artık yalnızca bir simge olarak görülür ve ne olduğu değil, ne değerde olduğu önemsenir." (Hegel, l.c. s. 100.) Paranın yalnızca bir simge olduğu fikri iktisatçılardan çok önce hukukçular tarafından gündeme getirilmiş ve değerli metallerin değerinin yalnızca hayali olduğu fikri onlar tarafından yayılmıştır. Onlar bunu krallara dalkavuk hizmeti olarak yapmışlar, krallıkların bütün Orta Çağ boyunca paranın ayarını bozma haklarını Roma İmparatorluğunun geleneklerine ve Pandektlerdeki para kavramına dayanarak desteklemişlerdi. Bunların dersini iyi öğrenmiş bir öğrencileri olarak, Philippe de Valois, 1346 tarihli bir kararnamede şöyle diyordu: "Para işlerinin, darp işinin, paranın ayar ve biçiminin tespit edilmesinin, stok edilmesinin ve para ile ilgili bilumum nizam ve kararların ve nasıl istersek ve uygun görürsek o fiyattan piyasaya çıkarılacağının ... yalnızca bizi ve hükümranlık hakkımızı ilgilendiren şeyler olduğundan kimse şüphe edemez, şüphe etmeye mezun değildir." Para değerinin imparatorun kararı ile belirleneceği, bir Roma hukuku dogmasıydı. Paranın meta olarak işlem görmesi açıkça yasaklanmıştı. "Ama kimse para satın alamamalıdır, çünkü genel kullanım için yaratıldığından, meta olmasına izin verilemez." Bu konuda G. F. Pagnini'nin iyi bir tahlili vardır: "Saggio sopra il glusto preglo delle cose", 1751, Custodi'nin adı geçen eserinde, Parte Moderna, t. II. Özellikle eserin ikinci kısmında Pagnini hukukçu baylara karşı polemiğe girişir.

Bir metanın eş değer biçiminin, metanın kendi değer büyüklüğünün nicel olarak belirlenmesini kapsamadığına yukarıda işaret edilmişti. Altının para olduğunun, dolayısıyla diğer bütün metalarla dolaysız olarak mübadele edilebilir olduğunun bilinmesi, söz gelişi 10 libre altının değerinin ne olduğunun bilinmesi demek değildir. Diğer her meta gibi para da kendi değer büyüklüğünü ancak göreli olarak diğer metalarla ifade edebilir. Onun değeri de, üretimi için gereken emek-zamanla belirlenir ve diğer herhangi bir metanın aynı uzunluktaki emek-zamanda elde edilen miktarıyla ifade edilir.[52] Altının göreli değer büyüklüğü, altının üretildiği kaynakta dolaysız mübadele işlemiyle tespit edilir. Altın, para olarak dolaşıma girdiği anda, değeri önceden belirlenmiş olur. 17. yüzyılın son on yıllarında paranın meta olduğunun bilinmesi, paraya ilişkin bilimsel araştırma alanında, o zaman için, hayli ileri bir adım sayılabilirse de, bu henüz bir başlangıçtı. Güçlük paranın meta olduğunun kavranmasında değil, bir metanın nasıl, niçin ve ne yoldan para haline geldiğinin anlaşılmasındadır.[53]

En basit değer ifadesi olan x kadar A metası = y kadar B metası denkleminde bile, bir başka şeyin değer büyüklüğünü temsil eden şeyin, kendi eş değer biçimine, bu ilişkiden bağımsız olarak, doğasında var olan toplumsal bir özellik gibi sahip göründüğüne tanık olduk. Bu sahte görüntünün yerleşiklik kazanmasını izledik. Bunun tam hale gelişi, genel eş değer biçiminin özel bir meta türünün fiziksel biçimi ile birleşip kaynaşması ya da para biçiminde kristalleşmesi yoluyla olur. Bir meta, diğer bütün metalar değerlerini bu meta ile ifade ettikleri için para olmuş gibi görünmez, tersine, o meta para olduğu için, diğer metalar değerlerini genel olarak onunla ifade ediyormuş gibi görünür. Aracılık yapan hare-

52 "Bir kimse, bir bushel tahılı üretmek için ihtiyaç duyacağı sürede, bir ons gümüşü Peru'da elde edip Londra'ya getirebilse, bunlardan biri diğerinin doğal fiyatı olur; şimdi aynı kimse daha yeni ve verimli bir madenden aynı zamanı harcayarak bir yerine iki ons gümüş elde edecek olsa, *caeteris paribus* (diğer koşullar aynı kalmak kaydıyla), daha önce 5 şilin fiyatında olan tahıl şimdi 10 şilin fiyatında olur." (William Petty, "A Treatise of Taxes and Contributions", Lond. 1667, s. 31.)

53 Profesör Roscher, bizi, "Paranın yanlış tanımları iki ana grupta toplanabilir: parayı bir metadan daha çok bir şey diye gösterenler ve parayı bir metadan daha az bir şey diye gösterenler" diye aydınlattıktan sonra, para üzerine, gerçek para teorisi tarihine en küçük bir ışık bile tutmayan, karmakarışık bir yazılar listesi verir ve arkasından bir de ders çıkarır: "Zaten inkâr edilmez ki çoğu yeni iktisatçılar, parayı diğer metalardan ayırt eden özellikleri" (yani para, gerçekten de metadan daha çok ya da daha az olan bir şey mi?) "yeterince hatırda tutmuyorlar. ... Bu bakımdan, Ganilh vb.'nin yarı-merkantilistçe tepkileri tümüyle temelsiz değildir." (Wilhelm Röscher, "Die Grundlagen der Nationalökonomie", 3. Aufl., 1858, s. 207-210). Daha çok - daha az - yeterince değil - bu bakımdan - tümüyle değil! Dil ve düşüncede ne açıklık, ne kesinlik! Ve bu türlü eklektik kürsü zevzekliklerini Profesör Roscher, tevazu ile, ekonomi politiğin "anatomik-fizyolojik yöntemi" diye vaftiz eder! Bununla beraber, bir keşif vardır ki, şerefi ona aittir: paranın "hoş bir meta" olması.

ket, kendi sonucu içinde kaybolur ve arkasında hiçbir iz bırakmaz. Metalar kendi değer biçimlerini temsil etmek üzere, kendileri hiçbir şey yapmaksızın, kendileri dışında ve kendilerinin yanı sıra bir meta cismini hazır bulur. Bu şeyler, yani altın ve gümüş, toprağın bağrından kopup gelir gelmez, aynı zamanda bütün insan emeğinin dolaysız cisimleşmesidir. Paranın büyüsü bundan kaynaklanır. İnsanların kendi toplumsal üretim süreçlerinde birbirlerinden kopuk atomlar halinde yer almaları ve dolayısıyla aralarındaki üretim ilişkilerinin, kendi denetimlerinden ve bilinçli bireysel eylemlerinden bağımsız, maddi bir biçim alışı, önce emek ürünlerinin genel olarak meta biçimine bürünmeleri olgusuyla kendini gösterir. Bu nedenle, para fetişi bilmecesi, daha fazla görünürlük kazanmış, göz kamaştıran meta fetişi bilmecesinden başka bir şey değildir.

Bölüm

3

Para veya Meta Dolaşımı

★★★

1. Değerlerin Ölçüsü

Bu eser boyunca, basit olsun diye, altını para-meta sayıyorum.

Altının ilk görevi, metalara değerlerinin ifadesi için gerekli malzemeyi sağlamak veya metaların değerlerini, nitel bakımdan aynı, nicel bakımdan ise karşılaştırılabilir olan aynı adlı büyüklükler olarak temsil etmektir. Altın böylece, değerin genel ölçüsü olarak iş görür ve bu özel eş değer meta, yalnızca bu işlevi sayesinde para haline gelir.

Metaların ortak bir ölçüye sahip olmaları, paranın eseri değildir. Tersi geçerlidir. Bütün metalar değer olarak nesnelleşmiş insan emeği olduklarından ve dolayısıyla da ortak bir ölçüyle ölçülebilir olduklarından, kendi değerlerini hep birlikte aynı özel metayla ölçülebilir ve böylece bu metayı kendi ortak değer ölçülerine, yani paraya dönüştürülebilirler. Değer ölçüsü olarak para, metalarda içkin değer ölçüsünün, yani emek-zamanın zorunlu görünüş biçimidir.[54]

54 Paranın niçin doğrudan doğruya emek-zamanın kendisini temsil etmediği ve böylece, örneğin, bir kâğıt paranın neden x kadar çalışma saatini temsil etmediği sorusu, bizi, basitçe, meta üretimi zemininde emek ürünleri niçin meta olarak ortaya çıkmak zorundadır, sorusuna götürür; çünkü, bunların meta olarak ortaya çıkmaları, meta ve para-meta diye ikiye ayrılmalarını gerektirir. Veya, özel emek niçin doğrudan doğruya, kendi karşıtı olan, toplumsal emek olarak ele alınmasın? Meta üretimine dayanan bir toplumda bir "emek-para"nın olabileceği yönündeki sığ ütopyacı düşünceyi bir başka yerde enine boyuna inceledim (l.c. s. 61 vd.). Burada ek olarak şunu belirteceğim: örneğin, Owen'ın "emek-para"sı, bir tiyatro bileti ne kadar para ise o kadar paradır. Owen,

Bir metanın değerinin altın olarak ifadesi (x kadar A metası = y kadar para-meta), onun para biçimi ya da fiyatıdır. Artık, 1 ton demir = 2 ons altın gibi tek bir denklem, demirin değerini toplumsal açıdan geçerli bir biçimde göstermeye yeter. Eş değer meta olan altın, para karakterini kazanmış olduğu için, artık, bu denklem, diğer metaların değer denklemleriyle sıra oluşturacak şekilde onlarla bir arada bulunmak zorunda değildir. Bundan dolayı, metaların genel göreli değer biçimi, şimdi tekrar başlangıçtaki basit ya da yalıtık göreli değer biçimine dönmüş olur. Diğer yandan, genişletilmiş göreli değer ifadesi, ya da göreli değer ifadelerinin sonsuz dizisi, para-metanın özel göreli değer biçimi haline gelir. Ancak, bu dizi, daha şimdiden, meta fiyatlarında, toplumsal olarak verili durumdadır. Şimdi, paranın akla gelebilecek bütün metalara göre değer büyüklüklerinin neler olduğunu bulmak için, bir fiyat listesindeki kayıtları geriye doğru okumak yeter. Buna karşılık paranın bir fiyatı yoktur. Diğer metaların hepsi için aynı olan bu göreli değer biçimine katılmak için, paranın, kendi eş değeri olarak kendisiyle ilişki kurması gerekirdi.

Metaların fiyat ya da para biçimi, genel olarak onların değer biçimleri gibi, kendilerinin elle tutulur gerçek maddi biçimlerinden farklı, yani yalnızca düşünsel ya da hayalî bir biçimdir. Demirin, keten bezinin, buğdayın vb. değeri, görünür olmamakla birlikte, bu şeylerin kendilerinde mevcuttur; bu değer, zihinde, altınla eşitlikleri aracılığıyla, yani altınla kurulan ve âdeta yalnızca bunların kafalarında olan bir ilişki aracılığıyla canlandırılır. Bunun içindir ki, meta sahibinin, metaların fiyatlarını dış dünyaya bildirmek için, dilini onların hizmetine sunması ya da üzerlerine birer etiket asması gerekir.[55] Meta değerinin altınla ifade edilmesi düşünsel bir şey olduğundan, bu işlem sırasında yalnızca hayalî veya düşünsel altın kullanılabilir. Her meta sahibi bilir ki, metaların değer-

---

emeğin doğrudan doğruya toplumsallaşmış olduğunu varsayar ki, bu, meta üretimine tam karşıt bir üretim biçimidir. Emek belgesi, sadece, üreticinin ortak işteki bireysel payını ve ortak ürünün tüketime ayrılan kısmının belirli bir payı üzerindeki hakkını gösterir. Şurası da var ki, Owen, meta üretimini varsayma ve buna rağmen, para üzerinde şarlatanlıklar yaparak, bu üretim biçiminin zorunlu koşullarının çevresinden dolanmayı isteme hatasına düşmemiştir.

55 Vahşiler ya da yarı-vahşiler, dillerini başka şekilde kullanır. Örneğin, Kaptan Parry, Baffin Körfezi'nin batı kıyılarında yaşayan yerliler üzerine şunları anlatır: "Bu örnekte" (ürün mübadelesi sırasında) "... onu" (kendilerine sunulan şeyi) "iki kere dilleriyle yaladılar ve ardından işin tatminkâr bir şekilde sonuçlandığı kanısına varmış göründüler." Doğu Eskimolarında da, aynı şekilde, mübadelede bulunan kişi, alacağı şeyi her seferinde önce yalardı. Dil, kuzeyde bu şekilde kendine mal etme organı olarak kullanılırken, güneyde göbeğin birikmiş mülkiyet organı sayılması ve Kâfirlerin, bir kişinin ne kadar zengin olduğunu şişkoluğuna göre tahmin etmesi şaşılacak bir şey değildir. Kâfirler, akıllı adamlar; örneğin, 1864 tarihli Britanya resmî sağlık raporu, işçi sınıfının büyük bir kısmının yağ yapıcı besinler almadığından yakınırken, Dr. Harvey isimli biri (kan dolaşımını keşfeden Harvey değil), aynı yıl, burjuvaları ve aristokratları fazla yağlarından kurtarmayı vaat eden diyet tarifleriyle dünyalığını yapmıştı.

lerini fiyat biçimine ya da hayalî altın biçimine sokmakla, onları altına çevirmiş olmaz; ve yine bilir ki, milyonlar tutarındaki metaların değerini altın olarak takdir etmek için, gerçek altının zerresine bile ihtiyaç yoktur. Bu nedenle, para, değer ölçüsü olma göreviyle, yalnızca hayalî veya düşünsel para olarak iş görür. Bu durum, teorilerin en muhteşemlerinin ortaya atılmasına yol açmıştır.[56] Değer ölçüsü olma görevini yerine getiren, yalnızca hayalî para olsa bile, fiyat tamamen gerçek para maddesine bağlıdır. Değer, yani insan emeğinden bir miktar, söz gelişi bir ton demirdeki emek miktarı, para-metanın aynı miktarda emek içerdiği düşünülen bir miktarıyla ifade edilir. Demek oluyor ki, altın, gümüş veya bakırın değer ölçüsü olmasına göre, bir ton demirin değeri, tamamen değişik fiyat ifadeleri kazanacak ya da tamamen farklı miktarlarda altın, gümüş veya bakırla temsil edilecektir.

Bundan dolayı, iki değişik meta, örneğin altın ve gümüş, aynı anda ve yan yana değer ölçüsü olarak iş görüyor olsalar, altınla gümüş arasındaki oran, söz gelişi 1:15'lik bir oran, aynı kaldığı sürece, bütün metaların yan yana giden iki farklı fiyat ifadesi, altınla ifade edilen ve gümüşle ifade edilen fiyatlar olur. Ve bu değer ilişkisinde meydana gelen her değişme, metaların altın cinsinden fiyatları ile gümüş cinsiden fiyatları arasındaki oranı bozar ve bu değer ölçüsünün iki tane olmasının değer ölçüsü olma görevine aykırı düştüğünü bize fiilen ispat eder.[57]

---

56 Bkz. Karl Marx, "Zur Kritik etc.", "Theorien von der Maβeinheit des Geldes", s. 53 vd.

57 2. basıma not: "Nerede altın ve gümüşün ikisi birden yasayla para yani değer ölçüsü yapılmışsa, orada, her zaman, bunları bir ve aynı madde olarak ele almak gibi, boşa giden bir girişim olmuştur. Kendilerinde bir ve aynı emek-zamanın maddeleşmiş olduğu altın ve gümüş miktarları arasında değişmez bir oran bulunması gerekeceğini varsaymak, gerçekte, gümüş ve altının bir ve aynı madde olduğunu, daha düşük değerli olanının, yani gümüşün belli bir kütlesinin, belli bir altın kütlesinin değişmez kesri olacağını varsaymak demek olur. III. Edward'dan II. George'a gelinceye kadar, İngiltere'de paranın tarihi, altın ve gümüşün yasayla saptanmış olan mübadele oranlarının bunların değerlerinde meydana gelen fiilî dalgalanmalarla çatışmasından ileri gelen, süreklileşmiş bir bozulmalar dizisi olarak ilerlemiştir. Kâh altına, kâh gümüşe yüksek değer verilmişti. Değeri çok düşük bulunan metal dolaşımdan çekilir, eritilir ve ihraç edilirdi, iki metal arasındaki oran sonra tekrar yasayla değiştirilirdi; ama, çok geçmeden, yeni yazılı değeri ile fiilî değer oranı arasında, eskisi gibi, aynı çatışma başlardı. Bizim zamanımızda, Hindistan'ın ve Çin'in gümüş taleplerinin sonucu olarak, altının gümüşe göre değerinde meydana gelen çok zayıf ve geçici düşme, Fransa'da aynı olayı, gümüşün ihraç edilmesi ve altın tarafından dolaşımdan kovulması olayını, çok daha geniş ölçüde doğurmuştur. 1855, 1856, 1857 yılları boyunca Fransa'nın altın ithalatı, altın ihracatından 41 milyon 580 bin sterlin fazla, aynı sürede Fransa'nın gümüş ihracatı, gümüş ithalatından 34 milyon 704 bin sterlin fazlaydı. Gerçekte, her iki metalin yasayla değer ölçüsü yapıldığı ve dolayısıyla kabul edilmesi zorunlu ödeme aracı olduğu, herkesin, kendi keyfine göre, altın ya da gümüşle ödemede bulunabildiği ülkelerde, değerce yükselen metal prim yapar ve diğer her meta gibi, kendi fiyatını, değeri yasayla yüksek tutulan metalle ölçer ve bu sonuncusu, yalnız başına değer ölçüsü olarak iş görür. Bütün tarih boyunca bu alanda olanlardan öğrendiklerimiz şu basit sonuca varıyor: nerede yasayla iki metaya değer ölçüsü olma görevi verilmişse, orada, gerçekte, her zaman, bunlardan yalnızca biri bu görevi yerine getirir." (Karl Marx, l.c. s. 52, 53.)

Belli fiyatlardaki metalar kendilerini şu şekilde ortaya koyarlar: a kadar A metası = x kadar altın, b kadar B metası = z kadar altın, c kadar C metası = y kadar altın, vb. Burada a, b ve c, A, B, C metalarının belli kütlelerini, x, y ve z, belli miktarlarda altını gösterir. Bundan dolayı, meta değerleri, farklı büyüklüklerdeki hayalî altın miktarlarına çevrilir; yani, meta maddelerinin karmakarışık bir grup meydana getirmesine rağmen, hepsi aynı isimli büyüklüklere, altınla ifade edilen büyüklüklere dönüşür. Ve birbirleriyle farklı büyüklükte altın miktarları olarak karşılaştırılır ve bu şekilde ölçülürler ve birbirlerine göre büyüklüklerini bulmak için ölçü birimi olarak sabit bir altın miktarının kullanılması teknik bakımdan zorunlu olur. Bu ölçü biriminin kendisi, daha küçük kısımlara ayrılarak, ölçek haline gelir. Altın, gümüş ve bakır, henüz para olmadan önce de, kendi metal ağırlıklarıyla, bu tür ölçeklere sahiptir; böylece, söz gelişi bir librelik ağırlık, ölçü birimi olarak iş görür ve bir yandan tekrar onslara vb. bölünürken, diğer yandan on, yüz vb. librelik daha büyük ağırlıklar halinde bir araya toplanır.[58] Bunun içindir ki, metal paraların kullanıldığı her yerde, ağırlık ölçeklerinin daha önce yer etmiş isimleri, para ya da fiyat ölçeklerinin ilk isimleri olur.

Para, değer ölçüsü ve fiyat ölçeği olarak, birbirinden tamamen farklı iki görevi yerine getirir. Değer ölçüsü para, insan emeğinin toplumsal cisimleşmesini temsil eder; fiyat ölçeği para ise belirli bir metal ağırlığıdır. Değer ölçüsü olarak, her türden metanın değerini fiyata, hayalî altın miktarına çevirme görevini yerine getirir; fiyat ölçeği olarak ise, altın miktarlarını ölçer. Değer ölçüsü ile metalar değer olarak ölçülürler; buna karşılık fiyat ölçeği, altın miktarlarını bir birim altınla ölçer, yoksa bir altın miktarının değerini bir diğer altın miktarının ağırlığıyla ölçmez. Fiyat ölçeği olması için, belli bir ağırlıktaki altının ölçü birimi olarak sabitlenmesi gerekir. Aynı cinsten büyüklüklerin miktarca belirlenmesi ile ilgili diğer bütün hallerde olduğu gibi, burada da ölçü oranlarının değişmezliği son derece önemlidir. Bunun içindir ki, ölçü birimi olarak görevli bir ve aynı altın miktarı ne kadar değişmez olursa, ya da az değişirse, fiyat ölçeği görevini o kadar iyi yapar. Altın, ancak kendisi de emek ürünü ve dolayısıyla değişebilir bir değer olduğu için, değer ölçüsü olarak iş görebilir.[59]

58 2. basıma not: İngiltere'de bir onsluk altının para ölçeği birimi olarak parçalara bölünmüş olmaması şeklindeki özel durum, şöyle açıklanır: "Bizim sikke sistemimiz, başlangıcında, sadece gümüş kullanımına uydurulmuştu, bundan dolayı bir ons gümüş daima belli sayıda küçük para parçalarına (ufaklığa) bölünebilir; ama altının, sırf gümüşe uydurulmuş bir sikke sistemine ilk defa sokuluşu daha geç bir zamanda olduğu için, bir ons altın bir seri küçük sikkeler (ufaklık) halinde darp edilemez." (Maclaren, "History of the Currency", London 1858, s. 16.)

59 2. basıma not: İngiliz yazarların eserlerinde değer ölçüsü (*measure of value*) ve fiyat ölçeği (*standard of value*) üzerindeki karışıklık anlatılacak gibi değildir. Bunların görevleri ve dolayısıyla isimleri her zaman karıştırılmıştır.

Şurası her şeyden önce açıktır ki, altının değerindeki bir değişme onun fiyat ölçeği olma görevini hiçbir şekilde etkilemez. Altının değeri nasıl değişirse değişsin, farklı altın miktarlarının birbirleriyle olan değer oranları daima aynı kalır. Altının değeri % 1000 bile düşecek olsa, 12 ons altının değeri eskiden olduğu gibi yine bir ons altının değerinin 12 katı olur; ve fiyatlarda söz konusu olan şey sadece farklı altın miktarlarının birbirlerine oranıdır. Diğer yandan bir onsluk altın, değerindeki yükselme ya da düşme nedeniyle ağırlıkça değişmeyeceği için, bunun küçük parçalarının ağırlıkları da değişmez; ve böylece, değerindeki değişme ne olursa olsun, altın sabit bir fiyat ölçeği olarak daima aynı işi görür.

Altının değerindeki değişme, değer ölçüsü olma görevine de engel olmaz. Böyle bir değişme bütün metaları aynı anda etkiler ve dolayısıyla, *ceteris paribus* (diğer her şey aynı kalmak koşuluyla), bunların karşılıklı göreli değerlerinde, şimdi hepsi eskisine göre daha yüksek ya da daha düşük altın fiyatlarıyla ifade ediliyor olsa bile, değişikliğe sebep olmaz.

Bir metanın değeri herhangi diğer bir metanın kullanım değeri ile gösterilirken yapıldığı gibi, metaların altın cinsinden değerlerini bulurken de sadece belli bir zamanda belli bir altın miktarının belli bir miktarda emekle elde edildiği varsayılır. Basit göreli değer ifadesi ile ilgili olarak daha önce geliştirilmiş olan yasalar, genel olarak, meta fiyatlarının hareketleri için de geçerlidir.

Paranın değeri aynı kalırken, meta fiyatları, genellikle, ancak, meta değerleri yükselirse, yükselebilir; metaların değerleri aynı kaldığında, fiyatlar ancak, paranın değeri düşerse yükselebilir. Bunun tersi de doğrudur. Paranın değeri aynı kalırken meta fiyatları, genellikle, ancak, meta değerleri düşerse, düşebilir; metaların değerleri aynı kaldığında, aynı şey ancak, paranın değeri yükselirse olabilir. Buradan, paranın değerinin artmasının meta fiyatlarında orantılı bir düşüşe ve paranın değerinin azalmasının meta fiyatlarında orantılı bir yükselişe yol açacağı sonucu kesinlikle çıkmaz. Bu, ancak değerleri değişmeyen metalar için doğru ve geçerli olur. Değerleri paranın değeri ile aynı zamanda ve oranda yükselen metaların fiyatları ise aynı kalır. Değerleri paranın değerinden daha yavaş veya hızlı yükselen metaların fiyatlarındaki düşme veya yükselme, bunların kendi değerlerindeki değişme ile paranın değerindeki değişme arasındaki farkla belirlenir.

Şimdi fiyat biçimi üzerindeki incelememize dönelim.

Metal ağırlıkların para adları çeşitli nedenlerle yavaş yavaş kendilerinin özgün ağırlık adlarından ayrılır; bu nedenler arasında, tarih açısından en önemlileri şunlardır: (1) Daha az gelişmiş topluluklara yabancı

para girmesi; örneğin, eski Roma'da gümüş ve altın sikkeler başlangıçta yabancı meta olarak dolaşmıştır. Bu yabancı paraların adları yerli ağırlık isimlerinden farklıydı. (2) Zenginliğin artması ile birlikte, daha düşük değerli metaller değer ölçüsü olma görevini daha yüksek değerli metallere bırakır. Böylece bakırın yerini gümüş, gümüşün yerini altın alır - bu sıralanış şiirsel kronoloji ile çelişme halinde görünebilir olsa bile.[60] Örneğin pound, bir pound (libre) ağırlığındaki gerçek gümüşün para adı idi. Altın, gümüşü değer ölçüsü olmaktan çıkarır çıkarmaz, aynı isim, altınla gümüş arasındaki değer oranına göre, şimdi belki $^1/_{15}$ pound altının adı olur. Para adı olarak pound ile altının alışılmış ağırlık adı pound artık birbirlerinden faklı şeylerdir.[61] (3) Kral ve prenslerin yüzyıllar boyu devam ettirdikleri tağşişler sonucu, sikkelerin özgün ağırlıklarından geriye, gerçekte, yalnızca isimleri kalmıştır.[62]

Bu tarihsel süreçler, metal ağırlıklarının para isimlerinin bunların alışılmış ağırlık isimlerinden ayrılmasını, toplumda yerleşik bir âdet haline getirir. Para ölçeği, bir yandan tümüyle geleneksel olduğundan, diğer yandan genel geçerliğe sahip olması gerektiğinden, sonunda yasayla düzenlenir. Metalin belirli ağırlıktaki bir parçası, örneğin bir ons altın, kamu gücü tarafından, pound, taler vb. gibi yasa ile verilmiş isimler alan küçük parçalara bölünür. Bundan böyle paranın asıl ölçü birimi görevini yüklenen böyle bir küçük parça, şilin, peni vb. gibi yasa ile verilen isimler taşıyan diğer küçük parçalara ayrılır.[63] Ama, eskiden olduğu gibi şimdi de metal paranın ölçeği, belirli metal ağırlıklarıdır. Değişen tek şey, küçük küçük parçalara bölünmüş ve yeni yeni isimler verilmiş olmasıdır.

Fiyatlar, ya da metaların değerlerini zihnimizde kendilerine çevirdiğimiz altın miktarları, bundan böyle artık para (sikke) isimleriyle veya altın ölçeğinin geçerlikleri yasa ile sağlanmış hesap isimleriyle ifade edilir. Demek ki, artık İngiltere'de, bir quarter buğday bir ons altına eşittir, yerine, 3 sterlin 17 şilin 10½ penidir, denilecektir. Böylece, metalar ne değerde olduklarını kendi para isimleriyle (fiyatlarıyla) ifade eder; ve bir

60 Ayrıca bunun genel tarihsel geçerliği de yoktur.

61 2. basıma not: Öyle ki, İngiliz sterlini özgün ağırlığının sadece üçte birinden azını, İskoç sterlini (birlikten önce) sadece $^1/_{36}$ kadarını, Fransız livresi $^1/_{74}$ kadarını, İspanyol maravedisi $^1/_{1000}$'inden azını, Portekiz reisi ise çok daha küçük bir miktarını gösterir.

62 2. basıma not: "İsimleri bugün sadece zihnimizde mevcut olan sikkeler, bütün ülkelerde, en eski olanlarıdır; bunların hepsi bir zamanlar gerçekti ve işte bu nedenle, hesaplar bunlarla yapılmıştır." (Galiani, "Della Moneta", l.c. s. 153.)

63 Bay David Urquhart "Familiar Words" eserinde dehşet verici şeylere (!) dokunur; şöyle ki, bugün bir sterlin, yani İngiliz para ölçeği birimi, yuvarlak hesap çeyrek ons altına eşittir: "Buna kalpazanlık derler, ölçü tespit etmek değil." [s. 105.] Altın ağırlığının bu "kalpazanca isimlendirilişi"nde, her yerde ve her şeyde olduğu gibi, uygarlığın sahtecilik yapan elini görür.

şeyin değer olarak ve dolayısıyla para biçiminde saptanıp belirtilmesi gerektiğinde, para, hesap parası olarak iş görür.[64]

Bir şeyin ismi onun tamamen dışında, ondan farklı bir şeydir. Bir adamın Yakup adında olduğunu bilmekle o kimse hakkında hiçbir şey bilmiş olmam. Bunun gibi, pound, taler, frank, duka vb. gibi isimlerde değer ilişkisinin her tür izi kaybolur. Para isimleri, hem metaların değerlerini hem de aynı zamanda bir metal ağırlığının yani para ölçeğinin kesirlerini ifade ettikleri için, bu esrarlı simgelerin gizli anlamları üzerindeki karışıklık ve şaşkınlık bu derece büyük olmaktadır.[65] Diğer yandan, değerin, metalar dünyasının renkli cisimlerinden farklı olarak, bu fazlasıyla maddi, ama aynı zamanda da tümüyle toplumsal biçime ulaşması zorunludur.[66]

Fiyat, metada nesnelleşmiş emeğin para ile ifade edilen adıdır. Bundan dolayı, bir metanın, ismi bu metanın fiyatı olan bir para miktarının eş değeri olduğunu söylemek totolojidir;[67] tıpkı, genel olarak bir metanın göreli değer ifadesinin daima iki metanın eş değerliğini belirten bir ifade olması örneğinde olduğu gibi. Ama fiyat, metanın değer büyüklüğünün göstericisi olarak, her ne kadar onun para ile mübadele oranının göstericisi olsa da, bu böyledir diye bunun tersi de doğru değildir: metanın para ile mübadele oranının göstericisi, zorunlu olarak, metanın

---

64 2. basıma not: Yunanlıların neden para kullandıkları sorulduğu zaman Anacharsis şu karşılığı vermişti: "hesap yapmak için". (Athen[aeus], "Deipnosophistarum", 1. IV, t. 49, v. 2 [s. 120], ed. Schweighäuser, 1802.)

65 "Paranın, fiyat ölçeği olarak iş görürken, meta fiyatlarının anıldığı hesap isimlerinin aynısıyla anılması ve bu yüzden, örneğin, 3 sterlin 17 şilin 10½ peninin aynı zamanda hem bir ons altını hem de bir ton demirin değerini ifade edebilmesi sebebiyle, paranın bu hesap isimlerine kendisinin darp fiyatı denmiştir. Bundan dolayı da, altının (veya gümüşün) değerinin kendi maddesiyle takdir edildiği ve bütün metalardan ayrı ve farklı olarak, fiyatının devlet tarafından belirlendiği şeklinde garip bir düşünce doğmuştur. Belirli altın ağırlıklarına hesap isimleri vermenin, bu ağırlıkların değerlerinin tespit edilmesiyle aynı şey olduğunu sanmak gibi bir hataya düşülüyordu." (Karl Marx, l.c. s. 52.)

66 Bkz. "Theorien von der Masseinheit des Geldes", ("Zur Kritik der Pol. Ökon. etc.", s. 53 vd.). Bazı teorisyenler altın ve gümüşün yasayla tespit edilmiş ağırlıktaki parçalarının yine yasayla tespit edilmiş para isimlerini devletin daha büyük ya da daha küçük ağırlıktaki parçalara aktarabileceği ve buna göre ¼ onsluk altının 20 yerine suni olarak 40 şilin değerinde darp edilebileceği hayallerini kurmuşlardı. Bunları -devlet ve özel kişi alacaklarına karşı girişilmiş beceriksizce malî işlemler olarak değil de iktisadi "harika tedbirler" olmaları düşüncesiyle girişildiği haller için- Petty, "Quantulumcunque Concerning Money: To the Lord Marquis of Halifax, 1682" adlı eserinde öylesine enine boyuna incelemiştir ki, kendisinden hemen sonra gelen Sir Dudley North ve John Locke'un, başkalarını saymıyoruz, yapabildikleri şey, ancak onun söylediklerini yüzeyselleştirerek tekrarlamak olmuştu. Diğer şeylerin yanında, şöyle diyordu: "Bir ulusun zenginliği bir kararname ile on katına çıkarılabilseydi, hükümetlerimizin bu türlü kararnameleri çoktandır çıkarmamış olmaları, garip bir şey olurdu." (l.c. s. 36.)

67 "Ya da, para biçimindeki bir milyonun aynı büyüklükte meta biçimindeki bir değerden daha değerli olduğu" (Le Trosne, l.c. s. 919), yani, "bir değerin aynı büyüklükteki bir başka değerden daha değerli olduğu kabul edilmelidir."

değer büyüklüğünün göstericisi değildir. Aynı büyüklükteki toplumsal olarak gerekli emek 1 quarter buğday ve 2 sterlin (yaklaşık olarak ½ ons altın) ile temsil ediliyor olsun. 2 sterlin, 1 quarter buğdayın değer büyüklüğünün para ile ifadesi veya fiyatıdır. Şimdi, diyelim, koşullar değişmiştir ve 1 quarter buğday, 3 sterlinden ya da 1 sterlinden satılmaktadır; bu durumda, buğdayın değer büyüklüğünün ifadeleri olarak 1 sterlin ve 3 sterlin çok küçük ya da çok büyüktür; ne var ki, yine de aynı şeyin fiyatlarıdır; çünkü, önce buğdayın değer biçimleridir, yani paradır, sonra da para ile mübadele oranının göstericileridir. Aynı kalan üretim koşullarında, ya da emeğin üretkenliğinin aynı kalması halinde, 1 quarter buğdayın yeniden üretimi için harcanması gereken toplumsal emek-zaman eskiden olduğu kadardır. Burada ne buğday üreticisinin ne de diğer meta sahiplerinin iradelerinin rolü veya etkisi olur. Demek oluyor ki, metanın değer büyüklüğü, o metayla toplumsal emek-zaman arasındaki zorunlu ve meta değerinin yaratılması sürecinde yatan bir ilişkiyi ifade eder. Değer büyüklüğünün fiyata dönüşmesiyle bu zorunlu ilişki, bir metanın kendi dışında var olan para-meta ile mübadele oranı olarak görünür. Ne var ki, bu oran, metanın gerçek değer büyüklüğünü veya metanın o sıradaki koşullar altında karşılığı olarak verilen ve metanın gerçek değerinden az ya da çok farklı bir altın miktarını gösteriyor olabilir. Fiyatla değer büyüklüğü arasında nicel uygunsuzluk olasılığı, ya da fiyatların değer büyüklüklerinden sapma olasılığı, demek ki, fiyat biçiminin kendisinde mevcuttur. Bu durum, bu biçimin bir kusuru değildir; tersine, kuralların kendilerini ancak kuralsızlığın kör ortalamaları olarak hayata geçirebildiği bir üretim tarzında, bu biçimi uygun bir biçim haline getirir.

Bununla beraber, fiyat biçimi, sadece değer büyüklüğü ile fiyat, yani değer büyüklüğü ile bunun parasal ifadesi arasındaki nicel uyuşmazlık olasılığı ile bağdaşmakla kalmaz, aynı zamanda, nitel bir çelişkiyi de gizleyebilir; öyle ki, para, metaların değer biçiminden başka bir şey olmadığı halde, fiyat, değeri hiç ifade etmeyebilir. Örneğin, vicdan, şeref vb. gibi kendileri meta olmayan şeyler, sahipleri tarafından para karşılığı elden çıkarılabilecekleri ve böylece bir fiyatları olacağı için, meta biçimini alabilirler. Bundan dolayı, bir şey, bir değere sahip olmaksızın, biçimsel olarak bir fiyata sahip olabilir. Fiyat ifadesi burada, matematikteki bazı büyüklükler gibi, sanaldır. Diğer yandan, sanal fiyat biçimi, kendisinde cisimleşmiş hiçbir insan emeği olmadığı için değeri olmayan işlenmemiş toprağın fiyatı örneğinde olduğu gibi, gerçek bir değer ilişkisini veya ondan çıkan bir ilişkiyi gizleyebilir.

Fiyat, genel olarak göreli değer biçimi gibi, bir metanın, söz gelişi bir ton demirin değerini, belirli miktardaki bir eş değerin, söz gelişi bir ons altının, demirle doğrudan doğruya değiştirilebilir olması dolayısıyla, ifade eder; yoksa, asla, demirin de altınla doğrudan doğruya değiştirilebilir olmasını anlatarak değil. Demek ki, bir meta, fiilen mübadele değeri olarak iş görüyor olabilmek için, her ne kadar bu tözel dönüşüm kendisine zorunluluktan özgürlüğe geçmenin Hegel'de "kavram" için, veya kabuğundan çıkmanın ıstakoz için, veya Adem Baba'dan kurtulmanın Aziz Hieronymus (Saint Jerome)[68] için arz ettiği güçlüklerden daha ağır gelse de, maddi cisminden sıyrılmak, sadece zihnimizde olan altından gerçek altına dönüşmek zorundadır. Bir meta, örneğin demir, kendi gerçek biçiminin yanı sıra zihnimizde değer veya altın biçimini alabilir; fakat gene de aynı zamanda hem gerçek demir hem de gerçek altın olamaz. Fiyatını bulmak için, onu zihnimizdeki altına eşitlemek yeter. Metanın sahibine bir genel eş değer hizmeti görmesi için, yerini altının alması gerekir. Örneğin demir sahibi, kendisine değişilmek için teklif edilen başka bir metanın sahibine gidip, demirin fiyatını demirin şimdiden para olduğunun kanıtı olarak söyleseydi, alacağı cevap, cennette amentüyü ezbere okuyan Dante'ye Aziz Petrus'un verdiği cevaba benzerdi:

> "Assai bene è trascorsa
> D'esta moneta già la lega e il peso,
> Ma dimmi se tu l'hai nella tua borsa."†

Fiyat biçimi, bir metanın para karşılığı elden çıkarılabilir olmasını ve bu elden çıkarma işleminin gerekliliğini içerir. Diğer taraftan, altın ancak mübadele sürecinde zaten para-meta olarak dolaşmakta bulunduğu için ideal değer ölçüsü olarak iş görür. Bundan dolayı, değerlerin ideal ölçüsünün gerisinde madenî para saklıdır.

---

68 Hieronymus (Aziz Jerome), gençliğinde, çölde, hayalinde yarattığı güzel kadınlara karşı mücadelesinin gösterdiği gibi, maddi ihtiraslarına karşı savaşmak zorunda olmakla kalmamış, yaşlılığında da kendi manevi ihtiraslarına karşı savaşmak zorunda kalmıştır. "Sanıyordum ki" der, "ruhumla evrenin yargıcının önündeydim." Bir ses "Kimsin sen?" diye sormuştu. "Bir Hristiyanım ben." Evrenin yargıcı gürlemişti: "Yalan söylüyorsun, sen sadece bir Cicero'cusun."

† "Bu sikkenin karışımı ile ağırlığını iyi bildin. Fakat söyle bakalım, bu sikkeden senin kesende var mı?" (Dante, "İlâhi Komedya, Cennet", Yirmi dördüncü Manzume, M.E. B. Yayınları, 1956, s. 217.) *–çev.*

2. Dolaşım Aracı

a. Metaların başkalaşması

Metaların mübadele sürecinin birbirleriyle çelişen ve birbirlerini dışlayan ilişkileri içerdiğini görmüş bulunuyoruz. Metanın gelişmesi bu çelişkileri ortadan kaldırmaz; ama bunların bir arada bulunabilecekleri biçimi yaratır. Gerçek çelişkilerin çözülmesi genellikle böyle sağlanır. Söz gelişi, bir cismin devamlı olarak bir diğer cisme doğru düşmesi ve yine devamlı olarak ondan uzaklaşması bir çelişkidir. Elips, bu çelişkinin hem gerçekleşmesine hem çözülmesine olanak sağlayan hareket biçimlerinden biridir.

Mübadele süreci, metaları kullanım değeri olmadıkları ellerden kullanım değeri oldukları ellere aktardığı kadarıyla, toplumun metabolizmasıdır. Bir yararlı çalışma biçiminin ürünü, bir diğerinin ürününün yerini alır. Bir meta, kullanım değeri olarak işe yarayacağı bir yere ulaşınca, meta mübadelesi alanından çıkıp tüketim alanına girmiş olur. Bizi burada yalnızca mübadele alanı ilgilendirmektedir. Demek ki, bir bütün olarak mübadele sürecinin biçimsel yanını, yani yalnızca metaların toplumsal metabolizmaya aracılık eden biçim değişikliklerini ya da başkalaşmalarını inceleyeceğiz.

Bu biçim değişikliği hakkındaki kavrayışın tümüyle yetersiz olmasının nedeni, değer kavramının kendisinin anlaşılamaması bir yana bırakılacak olursa, metanın her biçim değişikliğinin, biri sıradan bir meta ve diğeri para-meta olmak üzere iki ayrı metanın mübadelesiyle gerçekleşmesidir. Yalnızca bu maddi olaya, yani metanın altınla mübadelesi olayına takılıp kalınırsa, asıl görülmesi gereken şey, yani biçimde olan şey, gözden kaçırılmış olur. Altının yalın meta olarak para olmadığı ve fiyatları aracılığıyla altını kendi para biçimleri haline getirenlerin, diğer metaların kendileri olduğu gözden kaçar.

Metalar mübadele sürecine, ilk önce, her nasıllarsa öyle girerler. Bu süreç, onları meta ve para diye ikiye ayırarak, kullanım değeri ile değer arasındaki, metalarda içkin karşıtlığı açığa çıkaran bir dış karşıtlık yaratır. Bu karşıtlıkta, kullanım değerleri olarak metalar, mübadele değeri olarak paranın karşısına çıkar. Diğer yandan, karşıtlığın her iki tarafında birer meta, yani kullanım değeri ile değerin birliği bulunur. Ne var ki, farklılıkların bu birliği, kendisini her iki kutupta da tersine çevrilmiş olarak gösterir ve böylece, aynı zamanda, bunlar arasındaki mübadele ilişkisini gösterir. Meta, gerçekte kullanım değeridir; metanın değer olma özelliği, karşı taraftaki altını onun gerçek değer biçimi olarak gösteren fiyatta,

yalnızca düşünsel olarak ortaya çıkar. Buna karşılık madde olarak altın, yalnızca değer maddesi, para olarak kabul edilir. Bunun içindir ki, altın, gerçekte mübadele değeridir. Altının kullanım değeri, artık yalnızca düşünsel olarak, göreli değer ifadeleri dizisinde ortaya çıkar; bu göreli değer ifadelerinde karşı karşıya geldiği metalar, onun gerçek kullanım biçimleri olarak gösterilmiştir. Metaların karşıtlık içindeki bu biçimleri, onların mübadele süreçlerinin gerçek hareket biçimleridir.

Şimdi, herhangi bir meta sahibiyle, örneğin eski dostumuz keten bezi dokumacısıyla, mübadele sürecinin gerçekleştiği yere, meta pazarına gelelim. Onun metası, 20 yarda keten bezi, belli bir fiyata sahiptir. Bu fiyat 2 sterlindir. O, bunu 2 sterline değiştirir ve sonra dini bütün bir adam olarak, 2 sterlini aynı fiyattaki bir aile İncil'i ile değiştirir. Kendisi için sadece meta, yani değer taşıyıcısı olan keten bezi, metanın değer biçimi olan altın karşılığında elden çıkar; ama o, orada girdiği yeni biçimden de ayrılarak, dokumacımızın evine kullanım nesnesi olarak girecek ve orada ailesinin yüksek manevi ihtiyaçlarını giderecek olan bir başka meta, İncil haline gelir. Demek oluyor ki, metanın mübadele süreci, birbirlerine zıt ve birbirlerini tamamlayan iki başkalaşma ile tamamlanmaktadır: metanın paraya dönüşmesi ve sonra para olmaktan çıkıp yeniden metaya dönüşmesi.[69] Metanın geçirdiği bu iki başkalaşım aynı zamanda meta sahibinin, yani dokumacımızın alışverişleridir: satış, yani metanın para ile mübadelesi; satın alma, yani paranın meta ile mübadelesi ve her iki işlemin bütünü: satın almak için satış.

Dokumacı, alışverişin sonucuna baktığında, keten bezi yerine İncil'e sahip olmuş, kendi özgün metası yerine aynı değerde ama farklı yararları bulunan bir meta elde etmiştir. Kendisine gerekli olan diğer tüketim ve üretim araçlarına da aynı yoldan sahip olur. Onun bakış açısından, bütün bu süreç, yalnızca, kendi emek ürününün diğer emek ürünleri ile değişmesine, ürünler arası mübadeleye aracılık eder.

Demek ki, metanın mübadele süreci aşağıdaki biçim değişikliği ile gerçekleşmektedir:

Meta - Para - Meta
M - P - M

Hareket, maddi içeriğine göre M-M, metanın metayla mübadelesi, sonunda bizzat süreci sona erdiren, toplumsal emeğin maddi değişimidir.

69 "Her şey, ateşten ... olur ve ateş her şeyden, demişti Heraklitos; tıpkı bunun gibi, altından metalar ve metalardan altın olur." (F. Lassalle, "Die Philosophie Herakleitos des Dunkeln", Berlin 1858, Bd. I., s. 222). Lassalle, bu pasaj hakkındaki notunda (s. 224, n. 3), parayı yalnızca değer simgesi olarak gösterme yanlışına düşer.

M-P. Metanın ilk başkalaşımı ya da satış. Metanın değerinin, meta bedeninden altın bedenine sıçraması, bir başka yerde dediğim gibi,* metanın *salto mortale*'sidir (ölümcül sıçramasıdır). Eğer başarısız olursa, metanın kendisi değil, ama sahibi çok zarar görür. Toplumsal iş bölümü, onun ihtiyaçlarını çeşitlendirdiği kadar işini de tek yönlüleştirir. Ürünün, kendisi için yalnızca mübadele değeri olmasının nedeni işte budur. Ürünün toplumsal bakımdan geçerli eş değer biçimine girmesi ise ancak paraya çevrilmesi ile olur ve para da bir başkasının cebindedir. Parayı oradan çıkarmak için, metanın her şeyden önce para sahibi için kullanım değeri olması, yani kendisi için harcanmış emeğin toplumsal açıdan yararlı bir şekilde harcanmış ya da toplumsal iş bölümü içinde yer etmiş emek olması gerekir. Ne var ki, iş bölümü, ipleri meta üreticisinin arkasında dokunmuş ve dokunmakta olan, kendiliğinden gelişen bir üretim organizmasıdır. Meta, belki, yeni ortaya çıkan bir ihtiyacı karşılayacak ya da kendisi yeni bir ihtiyacı ilk defa ortaya çıkaracak olan bir iş biçiminin ürünüdür. Dün bir ve aynı meta üreticisinin kendi yaptığı çeşitli işlerden biri olan bir iş, bugün aynı kimse tarafından yapılan işler bütününden koparak ayrı ve özel bir iş biçimi haline gelebilir, bağımsızlaşabilir ve bundan ötürü de kendisi tarafından yaratılan ürün kendi başına ayrı bir meta olarak piyasaya gelebilir. Koşullar bu ayrılma süreci için olgunlaşmış ya da olgunlaşmamış olabilir. Ürün, bugün toplumsal bir ihtiyacı gidermektedir; yarın kendisine benzer bir ürün türü, onu tümüyle ya da kısmen yerinden edebilir. İş, dokumacımızınki gibi, toplumsal iş bölümünün yerleşik bir dalı bile olsa, böyledir diye, 20 yarda keten bezinin yararlılığı hiçbir şekilde garanti edilmiş olmaz. Toplumun keten bezi ihtiyacı, ki diğer bütün metalar gibi bunun da bir sınırı vardır, rakip dokumacılar tarafından karşılanmış olsa, dostumuzun ürünü ihtiyaçtan fazla ve bunun için de yararsız hale gelir. Gerçi, armağan olarak alınan atın ağzına bakılmazmış, ama dostumuz, pazarın yolunu armağan vermek için aşındırmaz. Ama diyelim, ürünü kullanım değerini koruyor ve dolayısıyla parayı çekiyor olsun. Şimdi şu soru ortaya çıkar: ne kadar parayı? Sorunun cevabı, şüphesiz, metanın fiyatıyla, yani değer büyüklüğünün göstericisi ile verilmiş bulunur. Meta sahibinin piyasada nesnel olarak hemen düzeltilen öznel geçici hesap hatalarını burada bir yana bırakıyoruz. Onun, ürünü için, ancak toplumsal olarak gerekli ortalama emek-zaman kadar emek-zaman harcamış olduğu varsayılır. Bunun için de, metanın fiyatı, o metada maddeleşmiş toplumsal emek miktarının para ile ifadesinden başka bir şey değildir. Ne var ki, izin alınmadan ve dokumacımızın bilgisi dışında, dokumacılık alanının günü geçmiş üretim koşullarında değişimler olur. Dün bir yarda keten bezinin üretimi

* "Zur Kritik...", MEW, Bd. 13, s. 71.

için hiç şüphe edilmeden toplumsal olarak gerekli sayılan emek-zaman, dostumuzun çeşitli rakiplerinin teklif ettikleri fiyatlara işaret ederek para sahibinin hemen gösterdiği gibi, bugün aynı şey olmaktan çıkar. Dokumacımızın talihsizliği şu ki, dünyada pek çok dokumacı var. Son olarak, pazara getirilen her parça keten bezinin toplumsal olarak gerekli emek-zamanı içerdiğini varsayalım. Buna rağmen, bu parçaların toplamı fazla harcanmış emek-zaman içeriyor olabilir. Piyasanın üretilmiş keten bezinin hepsini yarda başına 2 şilin olan normal fiyattan yutmaması, toplam toplumsal emek-zamanın fazla büyük bir kısmının keten bezi dokumak için harcanmış olduğunu ortaya koyar. Sonuç, her keten bezi dokumacısının kendi ürünü için toplumsal olarak gerekli emek-zamandan daha fazla emek-zaman harcaması halindekinin aynısıdır. Bizde şöyle söylenir: birlikte tutulan, birlikte asılır.† Bütün keten bezleri piyasada tek bir ticari mal olarak görülür, her parça yalnız bir kesir olarak alınır. Ve aslında, her bir yardanın değeri de, homojen insan emeğinin toplumsal olarak belirli bir miktarının maddeleşmiş biçiminden başka bir şey değildir.*

Görülüyor ki, meta paraya âşıktır, ama *"the course of true love never does run smooth."*†† Ayrı ayrı organlarını *(membra disjecta)* iş bölümü sisteminde ortaya koyan toplumsal üretim organizmasının nicel eklemlenmesi de, nitel eklemlenmesi gibi, kendiliğinden ve tesadüfidir. Bundan dolayı, meta sahiplerimiz, tam da kendilerini özel üreticiler haline getiren iş bölümünün, toplumsal üretim sürecini ve onların bu süreç içindeki ilişkilerini kendilerinden bağımsızlaştırdığını ve kişilerin birbirlerinden bağımsızlıklarının çok yönlü bir nesnel bağımlılık sistemiyle tamamlandığını keşfeder.

İş bölümü emek ürününü metaya çevirir ve böylece onun paraya dönüşümünü zorunlu kılar. Fakat aynı zamanda bu tözel dönüşümün gerçekleşip gerçekleşmemesini tesadüfe bırakır. Bununla beraber, burada olayın en yalın biçimiyle gözden geçirilmesi, yani normal gelişimini gösterdiğinin varsayılması gerekir. Ayrıca, bu dönüşüm gerçekten yaşanırsa, yani meta satılması olanaksız bir meta değilse, gerçekleşen fiyat değerin anormal derecede üstünde veya altında bile olsa, metanın başkalaşması gerçekleşmiş olur.

---

† Bunu Türkçede, "kurunun yanında yaş da yanar" sözüyle de ifade edebiliriz. *–çev.*

* Marx, *Kapital*'i Rusçaya çeviren N. F. Danielson'a yazdığı 28 Kasım 1878 tarihli bir mektupta, son cümleyi şu şekilde değiştirir: "Ve aslında, her bir yardanın değeri de, bütün yardalar için harcanmış olan toplumsal emek miktarının bir kısmının maddeleşmiş biçiminden başka bir şey değildir." Aynı düzeltme, *Kapital*'in birinci cildinin ikinci Almanca basımının Marx'a ait bir nüshasında da bulunmaktadır; ama el yazısı ona ait değildir. –Marksizm-Leninizm Enstitüsü'nün Rusça basıma notu.

†† "Gerçek aşkın yolu hiçbir zaman dikensiz olmaz." *–çev.*

Bir satıcı için metasının yerini altın, bir alıcı için altının yerini bir meta alır. Buradaki somut olay, meta ve altının, 20 yarda keten bezi ile 2 sterlinin el ve yer değiştirmesi, yani bunların birbirleriyle değiştirilmesidir. Ama meta ne ile değiştiriliyor? Kendisinin genel değer biçimi ile. Altın ne ile değiştiriliyor? Kendisinin kullanım değerinin özel bir biçimi ile. Altın keten bezinin karşısında niye para olarak yer alıyor? Keten bezinin 2 sterlinlik fiyatı, yani bunun para cinsinden ifadesi, para olarak altın ile keten bezi arasında zaten bir ilişki kurmuş bulunduğu için. İlk meta biçiminden çıkış, metanın elden çıkarılışı ile, yani metanın kullanım değeri metanın fiyatında sadece düşünsel olarak bulunan altını fiilen ve gerçekten kendisine çektiği anda, olur. Bundan dolayı, metanın fiyatının ya da sırf zihindeki değer biçiminin gerçekleşmesi, aynı zamanda, paranın sırf zihindeki kullanım değerinin gerçekleşmesidir; metanın paraya dönüşmesi aynı zamanda paranın metaya dönüşmesidir. Bu tek süreç iki yönlü bir süreçtir; mal sahibinin olduğu uçtan bakılırsa, satış; para sahibinin bulunduğu karşı uçtan bakılırsa, satın almadır. Ya da satış, satın almadır, M-P aynı anda P-M'dır.[70]

Buraya kadar insanlar arasında meta sahipleri olmalarından dolayı kurulan iktisadi ilişki dışında bir ilişki görmüş değiliz; bu da insanların ancak kendi emek ürünlerinden ayrılma yoluyla yabancı emek ürünlerini elde etmelerini sağlayan ilişkidir. Bu sebeple, bir meta sahibinin karşısında, diğer bir kimse, ancak para sahibi olarak yer alabilir; ister bu kişinin emek ürünü doğal olarak para biçimine sahip olsun, yani para maddesi, altın vb. olsun, isterse kendi metası derisini değiştirmiş ve ilk kullanım biçiminden sıyrılmış bulunsun. Para görevini yerine getirebilmek için, altının kuşkusuz herhangi bir noktada meta pazarına girmesi gerekir. Bu nokta, altının doğrudan doğruya emek ürünü olarak aynı değerdeki bir diğer emek ürünü ile değiştirildiği yer olan üretim kaynağında bulunur. Fakat bu andan itibaren altın, her zaman, gerçekleşen meta fiyatlarını temsil eder.[71] Metalarla kendi üretim kaynağında mübadelesi bir yana bırakıldığında, altın, elinde bulunduğu herhangi bir meta sahibi için, o kimsenin elinden çıkarmış olduğu metanın değişmiş biçimi, satışın ya da M-P şeklindeki birinci meta başkalaşmasının ürünüdür.[72] Altın, bütün metalar değerlerini onunla ölçtükleri ve böylece

70 "Her satış bir satın almadır." (Dr. Quesnay, "Dialogues sur le Commerce et les Travaux des Artisans", Physiocrates, éd. Daire, I. Partie, Paris 1846, s. 170), ya da, Ouesnay'in "Maximes Générales"inde dediği gibi: "Satmak, satın almaktır."

71 "Bir metanın fiyatı, ancak, bir başka metanın fiyatı ile ödenebilir." (Mercier de la Rivière, "L'Ordre naturel et essentiel de sociétés politiques", "Physiocrates", éd. Daire, II. Partie, s. 554.)

72 "Bu paraya sahip olmak için, [bir şeyleri] satmış olmak gerekir." (l.c. s. 543.)

onu kendi kullanım biçimlerinin hayalî karşıtı, kendilerinin değer biçimi haline getirdikleri için, düşünsel para ya da değer ölçüsü olmuştu. Altın, bütün metaların kendisiyle değiştirilmesi sayesinde, onların gerçekten devredilmiş veya dönüşmüş kullanım biçimi ve dolayısıyla gerçek değer biçimi haline geldiği için, gerçek para olur. Meta, değer biçimine girince, homojen insan emeğinin bütün metalarda aynı olan toplumsal maddesi olarak görünebilmek için, kendi doğal kullanım değerinin ve kendisini meydana getiren özel yararlı emeğin bütün izlerinden sıyrılır. Bunun içindir ki, paraya bakarak ona dönüşmüş olan metanın ne olduğu söylenemez. Bir meta para biçimi içinde nasıl görünürse, bir diğeri de öyle görünür, birinin diğerinden hiçbir farkı olmaz. Bundan dolayı, pislik para olmadığı halde, para pislik olabilir. Dokumacımızın karşılığında keten bezini elden çıkardığı iki altın sikkenin, bir quarter buğdayın dönüşmüş biçimi olduğunu kabul edelim. Keten bezinin satışı, M-P, aynı zamanda onun bir şey satın alması, yani P-M'dır. Ne var ki, keten bezinin satışı olarak bu süreç, kendi karşıtıyla, yani İncil'in satın alınmasıyla son bulan bir hareketi başlatır; keten bezinin bir şey satın alması olarak ise, kendi karşıtıyla, yani buğdayın satılmasıyla başlamış olan bir harekete son verir. M-P-M'nın (keten bezi-para-İncil) birinci evresi olan M-P (keten bezi-para), aynı zamanda P-M'dır (para-keten bezi), yani bir başka M-P-M hareketinin (buğday-para-keten bezi) son evresidir. Bir metanın birinci başkalaşması, meta biçiminden paraya dönüşümü, daima bir diğer metanın karşıt yöndeki ikinci başkalaşması, para biçiminden gerisin geriye metaya dönüşümüdür.[73]

P-M. Metanın ikinci ya da son başkalaşımı. Satın alma. Bütün diğer metaların başkalaşmış biçimi ya da bunların genelleşmiş satışının ürünü olduğu için, para, mutlak anlamda elden çıkarılabilir metadır. Para bütün fiyatları geriye doğru okur ve böylece tüm meta cisimlerinde yarattığı kendi yansımaları, ona meta olma özelliğini kazandıran malzemeyi oluşturur. Aynı zamanda, metaların parayı çağırmak için verdikleri işaretler, yani fiyatlar, onun dönüşme yeteneğinin sınırlarını, yani kendi niceliğini gösterir. Meta, para haline gelince ortadan kaybolduğu için, paraya bakarak, onun sahibinin eline nasıl geçtiğini ya da ona dönüşen şeyin ne olduğunu söyleyemeyiz. Geldiği kaynak ne olursa olsun, *non olet* (koku vermez). Bir yandan satılmış metayı temsil ediyorsa, diğer yandan da satın alınabilir metaları temsil eder.[74]

73 Daha önce belirtildiği gibi, ürününü önce satmak zorunda olmaksızın, onu doğrudan doğruya bir başka şeyle değiştiren altın veya gümüş üreticisi, bir istisnadır.

74 "Elimizdeki para, satın almayı arzulayabileceğimiz şeyleri temsil ederken, aynı zamanda, bu para karşılığında satmış olduğumuz şeyleri de temsil eder." (Mercier de la Rivière, l.c. s. 586).

Satın alma, P-M, aynı zamanda satıştır, M-P; bu nedenle, bir metanın son başkalaşması aynı zamanda bir başka metanın birinci başkalaşmasıdır. Dokumacımız için metasının ömrü 2 sterlini dönüştürdüğü İncil'le biter. Ama, İncil satıcısı dokumacıdan gelen 2 sterlini viskiye çevirir. P-M, yani M-P-M (keten bezi-para-İncil) hareketinin son evresi, aynı zamanda M-P, yani M-P-M (İncil-para-viski) hareketinin birinci evresidir. Meta üreticisi, yalnızca tek bir türde meta üretip sunduğu için, çoğu zaman büyük kitleler halinde satış yaparken, çok yönlü ihtiyaçları, onu, metasının gerçekleşen fiyatını ya da eline geçen toplam parayı her zaman küçük satın almalar halinde parçalamaya zorlar. Bundan dolayı, bir satış, farklı birçok metanın satın alınmasına yol açar. Böylece, bir metanın son başkalaşması, başka metaların birinci başkalaşmalarının bir toplamını meydana getirir.

Şimdi, bir metanın, örneğin keten bezinin başkalaşmasını bir bütün olarak ele alacak olursak, bunun her şeyden önce birbirlerine karşıt ve birbirlerini tamamlayan iki hareketten, M-P ve P-M hareketlerinden oluştuğunu görürüz. Metanın bu iki karşıt dönüşümü meta sahibinin katıldığı iki karşıt toplumsal eylemle gerçekleşir ve aynı kimsenin iki karşıt iktisadi karakterinde yansır. Meta sahibi, satışı yapan kimse olarak satıcı, satın almayı yapan olarak da alıcıdır. Ve, nasıl metanın her dönüşümünde metanın her iki biçimi, yani meta biçimi ve para biçimi, karşıt uçlarda olmak üzere, aynı zamanda var oluyorlarsa, aynı meta sahibinin karşısına, satıcı iken bir başkası alıcı, alıcı iken bir başkası satıcı olarak çıkar. Nasıl aynı meta birbiri peşi sıra iki karşıt dönüşüm geçiriyorsa, aynı mal sahibi de sırayla satıcı ve alıcı rollerinde gözükür. Demek ki, bunlar, kişilere sıkı sıkıya bağlı olmayıp, metaların dolaşım sürecinde sürekli olarak kişiden kişiye aktarılan karakterlerdir.

Bir metanın tam olarak başkalaşması, en basit biçiminde, dört uç ve üç *personae dramatis* (oyuncu) gerektirir. İlk olarak, meta, kendisinin değer biçimi olarak para ile karşı karşıya gelir, ve bu biçim, öte yanda, bir başkasının cebinde, somut maddi gerçeklik halinde bulunur. Böylece meta sahibinin karşısında bir para sahibi yer alır. Meta paraya dönüşür dönüşmez, para, metanın geçici eş değer biçimi haline gelir ve paranın kullanım değeri ya da içeriği, diğer metaların cisimlerindedir. Metanın birinci dönüşümünün bitiş noktası olan para, aynı zamanda, ikinci dönüşümün çıkış noktasıdır. Böylece birinci işlemde satıcı olan kimse, karşısına bir üçüncü meta sahibinin satıcı olarak çıktığı ikinci işlemde alıcı olur.[75]

75 "Demek ki, dört uç ve biri iki defa işe katılan üç sözleşmeci vardır." (Le Trosne, l.c. s. 909.)

Meta başkalaşımının karşıt yönlü iki hareket evresi bir döngü oluşturur: meta biçimi, meta biçiminden sıyrılma, meta biçimine dönüş. Kuşkusuz, burada meta birbirinden farklı iki açıdan görünür. Başlangıç noktasında kullanım değeri olmayan bir şey iken, bitiş noktasında sahibi için kullanım değeridir. Böylece para, önce metanın kendisine dönüştüğü katı değer kristali olarak görünürse de, çok geçmeden onun yalın eş değer biçimi olarak uçup gider.

Bir metanın döngüsünü oluşturan iki başkalaşım, aynı zamanda, diğer iki metanın karşıt yöndeki kısmi başkalaşımlarına yol açar. Bir ve aynı meta (keten bezi), kendi başkalaşımlar dizisini başlatır ve bir başka metanın (buğdayın) toplam başkalaşım sürecini tamamlar. Meta, birinci dönüşümü, yani satışı sırasında, bu iki rolü kendi başına oynar. Buna karşılık, meta, altına dönüştükten sonra, kendi ikinci ve son başkalaşımını tamamlarken, aynı zamanda, bir üçüncü metanın birinci başkalaşımını sona erdirir. O halde, her bir metanın başkalaşımlar dizisinin meydana getirdiği döngü, diğer metaların döngülerine ayrılmaz bir şekilde bağlıdır. Sürecin bütünü, metaların dolaşımını oluşturur.

Metaların dolaşımı, ürünlerin dolaysız mübadelesinden (takastan) yalnız biçim bakımından değil, öz bakımından da ayrılır. Geriye dönüp, olayların akışına şöyle bir bakalım. Keten dokumacısı, elbette, keten bezini İncil'le, yani kendi metasını başka birinin metasıyla değiştirmiştir. Ne var ki bu, sadece onun açısından bir gerçektir. İçini ısıtacak bir şeyi tercih eden İncil satıcısı, dokumacı nasıl kendi keten bezinin buğdayla değiştirildiğini bilmiyorsa, İncil'in keten bezi ile değiştirileceğini düşünmemişti. B'nin metası A'nın metasının yerini almıştır; ama, A ve B, metalarını karşılıklı olarak değiştirmemişlerdir. Gerçek yaşamda, A ve B'nin her iki meta değişimini de kendi aralarında yapmaları olasılığı hiç yok değildir; ama, bu tür özel bir durum hiçbir şekilde meta dolaşımının genel koşullarının zorunlu bir sonucu değildir. Burada bir yandan, meta mübadelesinin, dolaysız ürün mübadelesinin bireysel ve yerel sınırlarını nasıl aştığını ve insan emeğinin ürünlerinin dolaşımını nasıl geliştirdiğini; diğer yandan, bu işte rol oynayan kişilerin kontrolleri dışında, kendiliğinden doğan bütün bir toplumsal ilişkiler ağının nasıl geliştiğini görüyoruz. Ancak çiftçi buğdayını satmış bulunduğu içindir ki dokumacı keten bezini satabilir; ancak dokumacı keten bezini satmış olduğu içindir ki içki düşkünümüz İncil'ini satabilir; ve ancak İncil satıcısı ebedî hayatın sırrını satmış olduğu içindir ki, içki üreticisi içkisini satabilir vb.

Bundan dolayı, dolaşım süreci, ürünlerin dolaysız mübadelelerinde olduğu gibi, kullanım değerlerinin yer veya el değiştirmesiyle son bulmaz. Para, bir metanın başkalaşımı sırasında dolaşımın dışına çıktığı için

sonunda ortadan kaybolmaz. Her seferinde, dolaşımın metalar tarafından boşaltılan bir noktasına yerleşir. Söz gelişi, keten bezinin geçirdiği tam başkalaşımı alalım: keten bezi-para-İncil hareketinde önce keten bezi dolaşımın dışına çıkar, onun yerini para alır, sonra İncil dolaşımı terk eder, yerini paraya bırakır. Bir meta, öbür metanın yerini alırken, aynı zamanda, para-meta bir üçüncü ele geçmiş olur.[76] Dolaşım, parayı dolap beygiri gibi durmadan döndürür.

Her satış bir alış ve her alış bir satıştır diye, meta dolaşımının satışla alış arasında zorunlu bir dengeyi gerektirdiği dogmasından daha saçma bir şey olamaz. Bu, gerçekten yapılmış satışların sayısı alışların sayısına eşittir demek ise, açık bir totoloji olur. Ama asıl istenen şunun kanıtlanmasıdır: her satıcı, alıcısını pazara kendi getirir. Satış ve alış, iki karşıt uçta yer alan kişiler, yani meta sahibi ile para sahibi arasındaki mübadele ilişkileri olarak, özdeş işlemlerdir. Buna karşılık, bir ve aynı kişinin eylemleri olarak, birbirlerinin karşı kutuplarında yer alan iki işlem oluştururlar. Bundan dolayı, satış ve alışın özdeşliği, dolaşım potasına atıldığında oradan para olarak çıkmazsa, yani sahibi tarafından satılamaz veya para sahibi tarafından satın alınmazsa, metanın yararsız olduğunu anlatır. Aynı özdeşlik, ayrıca, mübadelenin gerçekleşmesi halinde, metanın yaşamında bir dinlenme noktasına, uzun ya da kısa sürebilen bir hareketsizlik dönemine gelinmiş olacağını ifade eder. Metanın birinci başkalaşımı aynı anda hem satış hem alış olduğu için, bu kısmi süreç, aynı zamanda bağımsız bir süreçtir. Alıcı metaya, satıcı da paraya, yani, pazara erken de çıkacak olsa geç de çıkacak olsa, her an dolaşıma katılabilecek biçimde olan bir metaya sahip olur. Hiç kimse, bir başkası alıcı olmadan, satıcı olamaz. Ama, kimse, kendisi satış yaptığı için, doğrudan doğruya alış yapmak zorunda değildir. Dolaşım, ürün mübadelesinin zamana, yere ve bireylere bağlı sınırlarını, burada kendi emek ürünümüzün başkasına verilmesi ile yabancı emek ürünün başkasından alınması arasında var olan dolaysız özdeşliği satış ve alış çelişkisi haline sokarak, parçalar. Bu birbirlerine karşıt iki bağımsız sürecin bir iç birlik oluşturması, aynı zamanda, bu iç birliğin dış çelişkiler içinde hareket etmesi demektir. Bir metanın tam başkalaşımının birbirini tamamlayan iki evresi arasındaki zaman süresi çok uzayacak, satışla alış arasındaki ayrılma çok açık ve belli bir hale gelecek olursa, bunların iç birliği, kendisini zorla, bir bunalım yaratarak ortaya koyar. Metanın özünde var olan kullanım değeri ile değer arasındaki çelişki, özel emeğin kendisini aynı zamanda doğrudan doğruya toplumsal emek olarak ortaya koyması zorunluluğu, özel somut emeğin aynı zamanda sırf soyut genel emek ola-

76 2. basıma not: Bu olay ne kadar apaçık olursa olsun, yine de pek çok ekonomi politikçinin, özellikle serbest ticaret doktrininin borazancı başlarının gözünden kaçmıştır.

rak söz konusu olması, doğal şeylerin kişileşmeleri, kişilerin şeyleşmesi, işte metaya özgü bu çelişki ve karşıtlık, metaların başkalaşımları sırasında doğan çelişkilerde en gelişmiş hareket biçimlerini bulur. Bundan ötürü, bu biçimler, bunalım olasılığını (ama yalnızca olasılığını) içerir. Bu olasılığın gerçeğe dönüşmesi, basit meta dolaşımı açısından henüz var olmayan bütün bir ilişkiler zincirinin varlığını gerektirir.[77]

Para, meta dolaşımının aracısı olarak, dolaşım aracı olma görevini yüklenir.

b. Paranın el değiştirmesi

Emeğin maddi ürünlerinin dolaşımını sağlayan biçim değişikliği M-P-M, bir ve aynı değerin meta olarak sürecin başlangıç noktasını oluşturmasını ve aynı noktaya meta olarak dönmesini gerektirir. Bundan dolayı, metaların bu hareketi bir döngüdür. Diğer yandan bu biçim, para döngüsünü dışarıda bırakır. Bunun sonucu, paranın kendi çıkış noktasından durmadan uzaklaşması, bu noktaya dönmemesidir. Satıcı metasının dönüşmüş biçimine yani paraya sıkı sıkıya sarıldığı sürece, meta, birinci başkalaşım evresinde bulunuyordur ya da dolaşımın yalnızca ilk yarısını tamamlamıştır. Satın almak için satma süreci tamamlandığında, para da yine başlangıçtaki sahibinin elinden uzaklaşır. Şüphesiz, dokumacı İncil'i aldıktan sonra, yeniden keten bezi satarsa, para da ona döner. Ne var ki, paranın dönüşü ilk 20 yarda keten bezinin dolaşımı ile olmaz; çünkü, bu dolaşımla para, İncil satanın eline geçmek üzere dokumacının elinden çıkmış, uzaklaşmıştır. Dönüşü ancak aynı dolaşım sürecinin yeni meta için yenilenmesi veya tekrarlanmasıyla olur; burada da daha önce görülen sonuçla son bulur. Bunun için, paraya meta dolaşımı ile doğrudan doğruya verilen hareket biçimi, kendisinin çıkış noktasından uzaklaşma, bir meta sahibinin elinden çıkıp bir başkasının eline geçme hareketi biçimindedir. Paranın el değiştirmesi *(currency, cours de la monnaie)* dediğimiz şey de budur.

---

77 "Zur Kritik etc.", s. 74-76'da yer alan, James Mill hakkındaki açıklamalarımla karşılaştırınız. Bu tartışmayla ilgili olarak, iktisadi özürcülük (*Apologetik*) yönteminin iki karakteristik noktası bulunur. İlk olarak, aralarındaki farklar hesaba katılmayarak meta dolaşımı, dolaysız ürün mübadelesi ile bir tutulur. İkinci olarak, üreticiler arası ilişkiler meta dolaşımından doğan basit ilişkilere indirgenerek, kapitalist üretim sürecinin çelişkileri reddedilmeye çalışılır. Ne var ki, meta üretimi ve meta dolaşımı, hacimleri ve etki alanları farklı olsa bile, birbirinden çok farklı üretim biçimlerinde de kendilerini gösterirler. Demek ki, yalnızca meta dolaşımının bunların hepsinde ortak olan soyut kategorilerini bilmekle, bu üretim biçiminin *differentia specifica*'sı (ayırt edici farkı) hakkında henüz hiçbir şey bilinmiş olmaz ve bunun için de, bir yargıya varılamaz. Bomboş ve sıradan şeyler söyleyerek, önemli işler yapılıyormuş havasının bu derece estirildiği, ekonomi politik dışında, bir başka bilim dalı yoktur. Örneğin, metanın bir ürün olduğu biliniyor ya, J. B. Say, sırf bununla, kalkıp bunalımlar konusunda uzman kesiliveriyor.

Paranın el değiştirmesi aynı sürecin sürekli ve monoton tekrarıdır. Meta daima satıcının, para ise satın alma aracı olarak daima alıcının elinde olur. Para, metanın fiyatını gerçekleştirirken, satın alma aracı olarak iş görür. Fiyatı gerçekleştirirken, metayı satıcının elinden alıcının eline geçirir; bu sırada kendisi de, aynı süreci bir başka metayla tekrarlamak için, aynı zamanda alıcının elinden çıkıp satıcının eline geçer. Paranın hareketinin bu tek yönlü karakterinin metanın hareketinin çift yönlü karakterinden doğuyor olması, hemen görülemeyen, örtülü bir durumdur. Bu karşıt görünümü üreten şey, meta dolaşımının kendi doğasıdır. Metanın birinci başkalaşımı yalnızca paranın hareketi olarak değil, metanın kendi hareketi olarak da açık ve görülebilir olduğu halde, ikinci başkalaşım yalnızca paranın hareketi olarak görülebilir. Dolaşımının birinci yarısında meta yerini parayla değiştirir. Bunun üzerine, meta, kullanım nesnesi olma niteliğiyle, dolaşımın dışına çıkar, tüketim alanına girer.[78] Şimdi onun yerini kendi değer biçimi, yani para almıştır. Dolaşımın ikinci yarısında artık kendi doğal kılığıyla değil yeni büründüğü parasal hırka içinde yoluna devam eder. Görülüyor ki, hareketin sürekliliği hep paranın işi oluyor ve meta için karşıt yönlü iki süreci gerektiren bir ve aynı hareket, paranın kendi hareketi olarak daima aynı süreci, yani paranın durmadan başka metalarla yer değiştirmesini gerektiriyor. Bundan ötürü, meta dolaşımının sonucu, yani metanın yerini bir başka metanın alması, metanın kendi biçim değişimi yoluyla değil de, aslında hareketsiz olan metaları dolaştıran, onları kullanım değeri olmadıkları ellerden kullanım değeri oldukları ellere geçiren paranın, sürekli olarak kendi hareketine karşıt yönde sonuçlar doğuran paranın dolaşım aracı olma işleviyle gerçekleşiyormuş gibi gözükür. Para, metaları durmadan dolaşım alanının dışına atar, onların dolaşım içindeki yerlerini devamlı kendisi alır ve böylece kendi çıkış noktasından durmadan uzaklaşır. Bu nedenle, paranın hareketi, yalnızca metaların dolaşımının ifadesi olduğu halde, tersine, metaların dolaşımı yalnızca paranın hareketinin sonucuymuş gibi görünür.[79]

Diğer yandan, paranın dolaşım aracı olma işlevi, yalnızca, onun metaların bağımsızlaşmış değeri haline gelmiş olmasından kaynaklanır. Dolayısıyla, kendisinin dolaşım aracı olarak hareketi, gerçekte, biçimleri değişen metaların hareketidir. Bunun kendisini paranın el değiştirmesinde de açık olarak göstermesi gerekir. Böylece, örneğin keten bezi, ilk

78 Meta tekrar tekrar satılsa bile, burada bizim için henüz var olmayan bir olay söz konusudur: meta, son ve kesin satışı ile, dolaşım alanından çıkar, tüketim alanına girer; orada kendisinden geçim ya da üretim aracı olarak yararlanılır.

79 "Onun" (paranın) "biricik hareketi, ürünlerin ona verdiği harekettir." (Le Trosne, l.c. s. 885.)

önce kendi meta biçimini kendi para biçimine dönüştürür. Bezin birinci başkalaşımı olan M-P hareketinin ikinci ucu, yani para biçimi, daha sonra, onun İncil'e dönüşmesini sağlayan ikinci başkalaşım olan P-M hareketinin birinci ucu halini alır. Ama, bu iki biçim değişiminin her biri, meta ile para arasındaki bir mübadeleyle, bunların karşılıklı yer değiştirmeleriyle gerçekleşir. Aynı para parçaları, satıcının eline metanın elden çıkarılmış biçimi olarak gelir ve onu metanın mutlak olarak elden çıkarılabilir biçimi olarak terk eder. İki kez yer değiştirirler. Keten bezinin birinci başkalaşımı bu paraları dokumacının cebine sokar, ikinci başkalaşım oradan tekrar çıkarır. Demek ki, paranın karşıt yönlerdeki iki yer değiştirmesi, aynı metanın karşıt yönlerdeki iki biçim değişimini yansıtır.

Bunun tersine, yalnızca tek yönlü meta başkalaşımları gerçekleşecek olsa, yani diyelim, yalnızca satışlar ya da yalnızca satın almalar olsa, aynı para da yalnızca bir kez yer değiştirir. Paranın ikinci yer değişimi her zaman metanın ikinci başkalaşımını, paradan yeniden metaya dönüşümünü ifade eder. Aynı para parçalarının yer değiştirmelerinin sık sık tekrarlanması, yalnızca tek bir metanın başkalaşımlar dizisini değil, aynı zamanda genel olarak metalar dünyasının sayısız başkalaşımlar kümesini de yansıtır. Hiç kuşkusuz, bütün bunlar, yalnızca burada ele alınmakta olan basit meta dolaşımı için geçerlidir.

Her meta, dolaşıma attığı ilk adımla, ilk biçim değişimiyle, sürekli yeni metaların girdiği dolaşımın dışına düşer. Buna karşın para, dolaşım aracı olarak, hep dolaşım alanında kalır ve hep burada dolaşır. Burada şu soru ortaya çıkıyor: bu alan, ne kadar parayı sürekli olarak soğurur?

Bir ülkede, her gün, aynı anda ve dolayısıyla mekansal açıdan yan yana işleyen sayısız tek yönlü meta başkalaşımı, bir başka deyişle, bir yanda sayısız satış, diğer yanda sayısız satın alma gerçekleşir. Metalar, fiyatlarıyla, zihnimizde zaten belirli para miktarlarına eşitlenmiştir. Burada ele alınan dolaysız dolaşım biçimi, meta ile parayı, biri satış, diğeri alış ucunda olmak üzere, maddi biçimleri ile birbirlerinin karşısına çıkardığı için, metalar dünyasının dolaşım süreci için gerekli dolaşım araçları kütlesi zaten metaların fiyatlarının toplamı ile belirlenmiş bulunur. Gerçekte paranın yaptığı, metaların fiyatlarının toplamında zaten düşünsel olarak ifade edilmiş bulunan altın toplamını temsil etmekten ibarettir. Bu toplamların eşitliği bundan ötürü doğaldır. Bununla beraber, şunu da biliyoruz ki, metaların değerleri aynı kalırken, fiyatları, altının (yani para maddesinin) değerindeki değişme ile birlikte değişir, altının değerindeki düşme veya yükselme ile orantılı olarak yükselir veya düşer. Metaların fiyatlarının toplamında bu yüzden yükselme ya da düşme olursa, dola-

şım halindeki paranın kütlesi de buna uygun olarak artmak veya azalmak zorunda kalır. Dolaşım aracı kütlesindeki değişme burada şüphesiz paranın kendisinden dolayı olmaktadır; ancak bu, onun dolaşım aracı olma işlevinden değil, değer ölçüsü olma işlevinden kaynaklanır. Önce, metaların fiyatı ile para değeri ters yönlerde değişir ve sonra dolaşım aracı kütlesi ile meta fiyatları aynı yönde değişir. Söz gelişi, altının değeri düşmeyip de değer ölçüsü olarak altının yerini gümüş alsaydı ya da gümüşün değeri yükselmeyip de altın gümüşü değer ölçüsü olma görevinden uzaklaştırmış olsaydı, gene harfi harfine aynı şey olurdu. Bir halde eskiden dolaşımda olan altından daha fazla gümüş, diğer halde eskiden dolaşımda olan gümüşten daha az altın dolaşım sürecinde yer almak zorunda kalırdı. Her iki halde de para maddesinin, yani değer ölçüsü olarak iş gören metanın değeri, dolayısıyla da meta değerinin fiyat ifadeleri ve gene bu fiyatların gerçekleşmelerine hizmet eden dolaşımdaki para kütlesi değişmiş olurdu. Metaların dolaşım alanında, altının (veya gümüşün, kısaca, para maddesinin) verili değerde meta olarak dolaşıma girmesini sağlayan bir deliğin bulunduğunu gördük. Bu değer, paranın değer ölçüsü olma işlevinin, yani fiyatın belirlenmesinin ürünüdür. Şimdi söz gelişi, bizzat değer ölçüsünün değeri düşse, bu, önce, değerli madenlerin doğrudan doğruya üretim kaynaklarında meta olarak takas edildikleri metaların fiyatlarındaki değişmelerde kendisini gösterir. Diğer metaların büyük bir kısmı, özellikle burjuva toplumunun tam gelişmemiş olduğu hallerde, uzun bir süre boyunca, değer ölçüsünün artık eskimiş ve gerçekliğini yitirmiş değeri ile değerlendirilir. Bununla beraber, bir meta, kendisinde olanı, aralarında kurulan değer ilişkisi ile, diğer metaya geçirir; metaların altın veya gümüşle ifade edilen fiyatları yavaş yavaş bizzat kendi değerleri ile belirlenen oranlarda denge bulmaya başlar ve bu süreç bütün meta değerlerinin sonunda para maddesinin yeni değerine uygun olarak belirlenmesine kadar sürer gider. Bu eşitlenme sürecine, kendileriyle takas edilen metaların yerine akan değerli madenlerin durmadan çoğalması eşlik eder. Bundan dolayı, metaların düzeltilmiş fiyatlarının genelleşmesi veya değerlerinin düşük ve belli bir noktaya kadar düşmeye devam eden yeni metal değerlerine uygun şekilde belirlenmesi ölçüsünde, bu fiyatların gerçekleşmesi için gerekli olan fazla metal kütlesi de zaten sağlanmış olur. Yeni altın ve gümüş kaynaklarının bulunmasından sonra olayların tek yönlü olarak ele alınması, 17. yüzyılda ve özellikle 18. yüzyılda, daha çok altın ve gümüşün dolaşım aracı haline gelmelerinin meta fiyatlarını yükselttiği şeklindeki yanlış bir sonuca varılmasına sebep olmuştu. İzleyen bölümde, altının değeri veri kabul edilecektir; bu değer bir metaya fiyat biçilirken gerçekten de bir veridir.

Bu varsayımla, dolaşım aracının miktarı da metaların gerçekleştirilecek olan fiyatlarının toplamıyla belirlenmiş olur. Buna ek olarak, her meta türünün fiyatını da veri olarak alırsak, meta fiyatlarının toplamının dolaşımda bulunan metaların miktarına bağlı olacağı açıkça görülür. 1 quarter buğday 2 sterlin, 100 quarter buğday 200 sterlin, 200 quarter buğday 400 sterlin iken, buğday miktarı ile birlikte satış sırasında onunla yer değiştirecek olan para miktarının da artmak zorunda kalacağını kavramak için fazla kafa patlatmak gerekmez.

Metaların miktarı veri kabul edilirse, dolaşımdaki para miktarı metaların fiyatlarındaki dalgalanmalarla birlikte yükselir ve düşer. Bunun nedeni, metaların fiyatlarındaki değişme sonucu fiyat toplamlarının büyüyüp küçülmesidir. Bunun için bütün meta fiyatlarının aynı zamanda yükselmesi veya düşmesi kesinlikle gerekli değildir. Dolaşımdaki bütün metaların gerçekleştirilecek fiyat toplamlarının yükselmesi ya da düşmesi ve dolayısıyla dolaşımda daha çok ya da az para bulunması için, belli sayıdaki önemli metaların fiyatlarında yükselme ya da düşme olması yeter. Metaların fiyatlarındaki değişme ister gerçek değer değişmesini, isterse yalnızca piyasa fiyatlarındaki dalgalanmaları yansıtsın, dolaşım aracı miktarı üzerinde doğacak olan etki aynı olur.

Diyelim, 1 quarter buğday, 20 yarda keten bezi, 1 İncil ve 4 galon viski, birbirlerinden bağımsız olarak, aynı anda ve dolayısıyla yan yana satılıyor veya kısmi başkalaşım geçiriyor olsunlar. Bunlardan her birinin fiyatı 2 sterlin olsa, gerçekleştirilecek fiyatlar toplamı 8 sterlin olacak demektir; bu durumda 8 sterlinlik bir para kütlesinin dolaşıma girmesi gerekir. Buna karşılık, bu metalar bildiğimiz başkalaşımlar dizisinin, yani 1 quarter buğday - 2 sterlin - 20 yarda keten bezi - 2 sterlin - 1 İncil - 2 sterlin - 4 galon viski - 2 sterlin zincirinin halkaları iseler, 2 sterlin değişik metaları sırayla dolaştırır ve bu arada, sırasıyla fiyatlarını ve dolayısıyla da 8 sterlinlik fiyatlar toplamını gerçekleştirir ve sonra viski üreticisinin elinde bir süre dinlenmeye geçer. 2 sterlin dört kez el değiştirmiştir. Aynı para parçalarının bu tekrarlanan yer değiştirmeleri, metaların geçirdiği iki biçim değişimini, yani karşıt yönlü iki dolaşım evresindeki hareketlerini ve farklı metaların başkalaşımlarının birbirlerine bağlanmasını temsil eder.[80] Bu sürecin geçtiği karşıt ve birbirlerini tamamlayan evreler yan yana gerçekleşemez; ardışık olmak zorundadırlar. Bu nedenle, süre ölçüsü zaman aralıklarıdır; bir başka deyişle, aynı para

80 "Onu" (parayı) "harekete geçirip dolaştıranlar, ürünlerdir ... Onun" (paranın) "hareketinin hızı, niceliğini artırır. Gerektiğinde, bir an bile durmadan, bir elden diğerine geçer." (Le Trosne, l.c. s. 915, 916.)

parçalarının belli bir süre içindeki el değiştirme sayısı, paranın el değiştirme hızını verir. Söz konusu dört metanın dolaşım süreçleri, örneğin, bir gün alıyor olsun. Bu durumda, gerçekleştirilecek fiyatların toplamı 8 sterlin, aynı para parçalarının bir günlük süredeki el değiştirme sayısı 4 ve dolaşımdaki paranın miktarı 2 sterlin olur; veya, dolaşım sürecinin belli bir zaman aralığı için: Metaların Fiyatlarının Toplamı / Aynı Adlı Para Parçalarının El Değiştirme Sayısı = Dolaşım Aracı Olarak İş Gören Paranın Miktarı. Bu yasa genel geçerliğe sahiptir. Bir ülkenin belli bir zaman aralığındaki dolaşım süreci, bir yandan, aynı para parçalarının yalnızca bir kez yer ya da el değiştirdikleri çok sayıda dağınık, eş zamanlı olarak ve yan yana gerçekleşen satışları (aynı zamanda satın almaları) veya henüz tam olmayan başkalaşımları, diğer yandan, aynı para parçalarının az çok yüksek sayıda el değiştirdikleri, kısmen birbirlerinden ayrı, kısmen birbirlerinin içine girmiş ya da az çok fazla üyeli başkalaşım dizilerini kapsar. Bununla beraber, dolaşımda bulunan aynı isimli para parçalarının hepsinin el değiştirmelerinin toplam sayısı, tek bir para parçasının el değiştirmelerinin ortalama sayısını ya da paranın ortalama el değiştirme hızını verir. Örneğin bir günlük dolaşım sürecinin başında sürece sokulan para miktarı, elbette, eş zamanlı olarak ve yan yana dolaşımda bulunan metaların fiyatlarının toplamıyla belirlenir. Ama bu süreçte, para parçaları deyim yerindeyse birbirlerinden sorumlu hale gelir. Bunlardan biri el değiştirme hızını artıracak olursa diğeri yavaşlatır, ya da dolaşım alanının tamamen dışında kalır; çünkü, dolaşım alanının emebileceği para miktarı sınırlıdır; bu para miktarıyla onu oluşturan unsurların ortalama el değiştirme sayısının çarpımı, gerçekleştirilecek olan fiyatların toplamına eşit olmak zorundadır. İşte bu yüzden, para parçalarının el değiştirme sayıları artacak olursa, bunların dolaşımdaki miktarı azalır. El değiştirme sayıları azalırsa, miktarları artar. Dolaşım aracı olma işlevini görebilen paranın miktarı belli bir ortalama hız için veri olduğundan, belli miktarda altın parayı dolaşımdan çekmek için sadece aynı miktarda bir sterlinlik banknotu dolaşıma sokmanın yetmesi, bütün bankaların iyi bildiği bir marifettir.

Genel olarak paranın el değiştirmesi nasıl yalnızca metaların dolaşım sürecini, yani karşıt başkalaşımlardan oluşan döngülerini yansıtıyorsa; paranın el değiştirme hızı da, metaların biçim değiştirme hızlarını, art arda başkalaşımların sürekli iç içe geçmesini, madde değişimlerindeki aceleciliği, metaların dolaşım alanından hızla çekilmelerini ve yerlerine aynı hızla yenilerinin gelmesini yansıtır. Demek ki, paranın el değiştirme hızında yansıyan şey, karşıt ve birbirlerini tamamlayan evrelerin, yani kullanım biçiminin değer biçimine dönüşmesi ile değer biçiminin

yeniden kullanım biçimine dönüşmesinin, ya da satış ve satın alma süreçlerinin her ikisinin akıcı birliğidir. Buna karşılık, paranın el değiştirme hızının düşmesi, bu süreçlerin birbirlerinden ayrılmalarını ve karşıt yönlerde kendi başlarına gerçekleşmeye koyulmalarını, biçim ve dolayısıyla metabolizma değişiminin tıkanmasını yansıtır. Bu tıkanmanın nereden doğduğunu kuşkusuz yalnızca dolaşıma bakarak anlayamayız. Dolaşımın gösterdiği şey sadece görüngünün kendisidir. Paranın el değiştirme hızının düşmesi nedeniyle paranın dolaşım alanının farklı noktalarında ortaya çıkıp kayboluşuna daha seyrek bir şekilde tanık olan halk, bu olayı dolaşım aracı miktarının eksikliğine bağlama eğiliminde olacaktır.[81]

Demek oluyor ki, belli bir zaman aralığında dolaşım araçlığı eden paranın toplam miktarı, bir yandan dolaşımdaki metaların fiyatlarının toplamıyla, diğer yandan bunların karşıt yönlerdeki dolaşım süreçlerinin yavaş ya da hızlı akmasıyla belirlenir. Fiyatlar toplamının ne kadarlık bir kısmının aynı para parçaları ile gerçekleştirilebileceği de bu akış hızına bağlıdır. Metaların fiyatlarının toplamı ise her bir meta türünün miktarı kadar fiyatına da bağlıdır. Ama üç etken, yani fiyat hareketleri, dolaşımdaki meta miktarı ve paranın el değiştirme hızı, farklı yönlerde ve farklı oranlarda değişebilir; işte bu yüzden, gerçekleştirilecek fiyatların toplamı ve dolayısıyla bununla belirlenen dolaşım aracı miktarı, çok çeşitli bileşimlerde olabilir. Biz burada bunlardan meta fiyatları tarihi bakımından en önemli olanlarını gözden geçireceğiz.

---

81 "Para, ... alış ve satışın genel ölçüsü olduğu için, satacak bir şeyi olup da alıcı bulamayan herkes, hemen şöyle düşünmek eğiliminde olur: metaları alıcı bulamıyorsa, bunun nedeni, krallıktaki ya da ülkedeki para yetersizliğidir; bundan dolayı, bütün bağırış çağırış, para yetersizliği üzerine olur ki, bu büyük bir hatadır. ... Para diye bağıran bu insanların ihtiyacı ne? ... Çiftçi yakınır... düşünür ki, ülkede daha fazla para olsaydı, metaları için bir fiyat elde edebilirdi. O halde, öyle görünür ki, onun peşinde olduğu para değil, fakat satmak istediği ama satamadığı tahıl ve hayvan için bir fiyat elde etmektir. ... Niye bir fiyat elde edemez? ... 1. Ya ülkede çok fazla hayvan ve tahıl vardır ve böylece piyasaya gelenlerin çoğunluğu, kendisi gibi, satmak ihtiyacı içindedir, satın almak ihtiyacında değildir; veya 2. İhracat yoluyla gerçekleştirilen satışlar durmuştur. ... ya da 3. İnsanların, fakirleşmesi nedeniyle, tüketimleri için yaptıkları harcamaları eskisine oranla kısmaları sonucu, tüketim azalmıştır. Bundan dolayı, yapılması gereken, çiftçinin metaları için harcanacak para miktarının artırılması değil, fakat piyasanın durgunlaşmasının bu üç gerçek nedeninden birinin ortadan kaldırılmasıdır. Tüccar ve dükkancı da aynı şekilde paraya ihtiyaç duyar, yani piyasa tıkandığı için, ticaretini yaptıkları metaların sürümü yetersizleşmiştir ... Bir ulus için en iyi durum, zenginliklerin bir elden diğerine çabuk geçmesidir." (Sir Dudley North, "Discourses upon Trade", London 1691, s. 11-15 passim.) Herrenschwand'ın parlak hayalleri şuna gelir dayanır: metanın doğasından kaynaklanan ve bunun için de meta dolaşımında kendilerini gösteren çelişkiler, dolaşım araçları miktarının çoğaltılması ile ortadan kaldırılabilir. Bu arada, halkın, üretim ve dolaşım süreçlerindeki tıkanıklıkları dolaşım araçlarının yetersizliğine bağlamasının yanlışlığından, dolaşım araçlarındaki (örneğin devletin beceriksizce parasal düzenlemelerinden kaynaklanan) gerçek bir yetersizliğin tıkanıklıklara yol açamayacağı sonucu kesinlikle çıkmaz.

Meta fiyatları aynı kalırken, dolaşım halindeki metaların miktarı artar veya paranın el değiştirme hızı azalırsa, ya da bunların ikisi birden olursa, dolaşım aracı miktarı artabilir. Buna karşılık dolaşım aracı miktarı, meta miktarının azalması ya da dolaşım hızının artması ile azalabilir.

Meta fiyatları genel olarak artarken, dolaşımdaki metaların miktarı fiyat artışlarını dengeleyecek oranda azalırsa ya da dolaşımdaki meta miktarı aynı kalırken paranın el değiştirmesi fiyatlardaki artış oranında hızlanırsa, dolaşım aracı miktarı aynı kalabilir. Buna karşılık, fiyatlara oranla meta miktarı daha hızlı azalır ya da el değiştirme hızı daha çabuk artarsa, dolaşım aracı miktarı azalabilir.

Meta fiyatları genel olarak düşerken, metaların miktarı fiyat düşüşlerini dengeleyecek oranda artarsa ya da paranın el değiştirme hızı fiyatların düştüğü oranda düşerse, dolaşım aracı miktarı aynı kalabilir. Buna karşılık, meta fiyatlarına oranla metaların miktarı daha hızlı artar veya dolaşım hızı daha çabuk düşerse, dolaşım aracı miktarı çoğalabilir.

Çeşitli etkenlerdeki farklı değişimler karşılıklı olarak birbirlerini telafi edebilir; böylece, bunların her zaman kararsız olmalarına karşın, meta fiyatlarının gerçekleştirilecek genel toplamı ve dolayısıyla para miktarı sabit kalabilir. Bundan ötürü, özellikle biraz daha uzun dönemler göz önüne alındığında, herhangi bir ülkede dolaşımdaki para miktarı için ilk bakışta sanılabileceğinden çok daha istikrarlı bir ortalama düzey söz konusudur; belirli aralıklarla yaşanan üretim ve ticaret bunalımlarından ve daha ender olarak gerçekleşen para değeri değişimlerinden kaynaklanan şiddetli çalkantılar bir yana bırakıldığında, bu ortalama düzeyden sapmalar, ilk anda beklenebilecek olandan çok daha sınırlı kalır.

Dolaşım aracı miktarının dolaşımdaki metaların fiyatlarının toplamı ve paranın ortalama el değiştirme hızı[82] ile belirlenmesi yasası şöyle de

82 "Bir ulusun ticaretini işler halde tutmak için paranın belirli ölçülere ve oranlara sahip olması gerekir; fazlası da azı da işlerin gidişine zarar verir. Tıpkı perakende ticarette gümüş sikkeleri bozdurmak ve en küçük sikkelerle bile yapılamayan ödemeleri yapabilmek için belirli bir miktarda bozuk paraya ihtiyaç duyulması örneğinde olduğu gibi. ... Ve yine nasıl ticaret alanı için gerekli bozuk paranın miktarı alıcıların sayısına, bunların satın almalarının sıklığına ve her şeyden önce de en küçük boydaki gümüş sikkelerin değerine bağlı ise, bizim ticaretimiz için gerekli paranın (altın ve gümüş sikkelerin) oranı da aynı şekilde mübadele olaylarının sıklığı ve ödemelerin büyüklüğü ile belirlenir." (William Petty, "A Treatise of Taxes and Contributions", London 1667, s. 17.) Hume'un teorisi, J. Stuart'a karşı, başkalarının yanı sıra A. Young tarafından, "Political Arithmetic" adlı eserinde, özellikle de "Prices depend on quantity of money" ("fiyatlar para miktarına bağlıdır") başlıklı bölümde, sayfa 112 vd., savunulmuştu. "Zur Kritik etc.", s. 149'da şunu belirttim: "O [A. Smith], parayı yanlış olarak sadece meta sayarak, dolaşımdaki sikkelerin miktarı sorununu sessiz sedasız geçiştirir." Bu ifade, ancak, A. Smith'in *ex officio* (görevi gereği) parayı ele alması ölçüsünde doğrudur. Yoksa, örneğin, daha önceki ekonomi politik sistemlerini eleştirirken, ara sıra doğru şeyler söylemez değildir: "Her ülkede sikke biçimindeki paranın miktarı, kendilerinin dolaşımlarına aracılık ettiği metaların değeriyle düzenlenir. ... Bir ülkede her yıl alınan ve satılan şeylerin değeri, bunların dolaşımları ve asıl tüketicileri arasında dağılımları için, belli

ifade edilebilir: metaların değerlerinin toplamı ve başkalaşımlarının ortalama hızı veri ise, el değiştiren paranın ya da para maddesinin miktarı kendi değerine bağlı olur. Bunun tersinin geçerli olduğu, yani meta fiyatlarının dolaşım araçları miktarı ile ve bunun da bir ülkedeki para maddesinin miktarı ile belirlendiği yanılsaması,[83] bunu ilk benimseyip savunanlar tarafından şu saçma hipoteze dayandırılmıştı: dolaşım sürecine metalar fiyattan, para ise değerden yoksun olarak girer; fakat sonra, meta yığınının bir kısmı, metal yığınının bir kısmıyla değiştirilmeye başlar.[84]

---

miktarda bir parayı gerektirir, ama paranın fazlası için bir kullanım imkânı yaratamaz. Dolaşım kanalı zorunlu olarak kendisini doldurmaya yetecek kadar bir miktarı kendisine çeker, bundan fazlasının girmesine asla izin vermez." ("Wealth of Nations", [vol. III,] l. IV, ch. I. [s. 87, 89.]) Bunun gibi A. Smith eserine, *ex officio*, iş bölümünü göklere çıkararak başlar. Daha sonra, kamu gelirlerinin kaynakları üzerine olan son kitapta, yer yer, hocası A. Ferguson'un iş bölümünü kötüleyen görüşlerini tekrarlar.

83 "Her ülkede, halkın elindeki altın ve gümüş miktarı arttıkça, şeylerin fiyatları da mutlaka yükselir; ve bunun için de, bir ülkede altın ve gümüş azaldığı zaman, bütün metaların fiyatları paranın bu azalışına uygun olarak düşmek zorunda kalır." (Jacob Vanderlint, "Money Answers All Things", London 1734, s. 5.) Vanderlint'in kitabıyla Hume'un "Essays"i arasındaki dikkatli bir karşılaştırma, bende, Hume'un Vanderlint'in bu gerçekten değerli eserini bildiği ve ondan yararlandığı konusunda hiçbir şüphe bırakmadı. Dolaşım araçları miktarının fiyatları belirlediği görüşü Barbon ve daha eski yazarlarda da vardı. Vanderlint der ki: "Sınırlandırılıp engellenmemiş ticaretten hiçbir sakınca doğmaz, aksine, sadece büyük yararlar doğar; çünkü, ülkenin sahip bulunduğu nakit para miktarı ticaret yüzünden azalacak olursa, ki koruyucu önlemler bunu engellemek içindir, bu durumda nakit paranın aktığı ülkeler, mutlaka, şuna tanık olur: sahip bulundukları nakit para miktarı arttığı oranda her şeyin fiyatı yükselir. Ve ... bizim mamul ürünlerimiz ve diğer bütün metalarımız o derece ucuzlar ki, ticaret bilançosu tekrar lehimize döner ve bunun sonucu olarak para gerisin geriye bize akmaya başlar." (l.c. s. 43, 44.)

84 Her bir meta türünün, kendi fiyatı aracılığıyla, dolaşımdaki bütün metaların fiyatlarının toplamının bir unsurunu oluşturduğu apaçık bir şeydir. Buna karşılık, kendi aralarında ölçülemez şeyler olan kullanım değerlerinin *en masse* (topluca) bir ülkede bulunan altın ya da gümüş kütlesi ile nasıl değiştirileceği, anlaşılmaz bir şeydir. Metalar dünyasını, her bir metanın kendisinin ancak küçük bir parçası olduğu, tek bir toplam meta gibi düşünecek olsak, şu güzel hesap örneğini elde ederiz: toplam meta = x ton altın; A metası = toplam metanın bir kısmı = x ton altının bu kısım büyüklüğündeki bir parçası. Bunun, Montesquieu tarafından tam bir ciddiyetle ifade edildiğini görürüz: "Yeryüzünde var olan altın ve gümüş kütlesi gene var olan metalar toplamı ile karşılaştırılacak olsa, şüphesiz, her bir ürün ya da meta, belli bir para miktarı ile karşılaştırılmış olur. Şimdi diyelim, dünyada ancak ve yalnızca bir ürün ya da bir meta vardır, veya sadece bir tek meta satın alınmaktadır, ve bu da para gibi küçük parçalara bölünebilmektedir: bu durumda, bu metanın belli bir miktarı, bir kısım para kütlesine, metaların toplamının yarısı toplam para kütlesinin yarısına tekabül eder, vb... Meta fiyatlarının saptanması, temelinde, her zaman, metaların toplam miktarı ile para sembollerinin toplam miktarı arasındaki orana bağlıdır." (Montesquieu, l.c. t. III, s. 12, 13.) Bu teorinin, Ricardo ve çırakları James Mill ve Lord Overstone vb. tarafından daha da geliştirilmesi ile ilgili olarak bkz. "Zur Kritik etc.", s. 140-146, ve s. 150 vd. John Stuart Mill, o kendine özgü eklektik mantığıyla, aynı zamanda hem babası James Mill'in görüşünde, hem de bunun tam karşıtı olan bir fikirde olabilmeyi becermiştir. Bütün söylediklerinin özeti olan "Princ. of Pol. Econ."nin metni ile kendi kendisini zamanının A. Smith'i ilan ettiği birinci basımdaki önsözü karşılaştırıldığında, insan, adamın saflığına mı, yoksa iyi niyetle kendisini o günün A. Smith'i sayan kamuoyunun saflığına mı daha çok şaşacağını bilemez; oysa, söz gelişi, Kars Baroneti General Williams Kars, Wellington Dükü'nün karşısında ne ise, o da, A. Smith'in

c. Sikke. Değer simgesi

Sikke biçiminin kaynağında, paranın dolaşım aracı olma işlevi bulunur. Metaların fiyatlarının ya da para isimlerinin temsil ettiği altın ağırlığının, dolaşım sırasında metaların karşısına aynı ismi taşıyan altın parçası ya da sikke olarak çıkması gerekir. Fiyat ölçeğinin saptanması gibi sikke darp etmek de devlete ait bir iştir. Altın ve gümüşün sikke olarak giydikleri farklı ulusal üniformaları dünya piyasasına geldikleri zaman çıkarmaları, meta dolaşımının iç ya da ulusal alanları ile evrensel alanı arasındaki farklılığı gösterir.

O halde, sikke altın ile külçe altın yalnızca biçimleri açısından farklıdır ve altın her zaman bir biçiminden diğerine geçebilir.[85] Sikke, darphaneden çıktığı anda eritme potasının yolunu tutmuş demektir. Sikkeler, el değiştirmeleri sırasında, bazıları daha çok bazıları daha az olmak üzere aşınır. İsim olarak altın ile cevher olarak altın, yazılı ağırlık ile gerçek ağırlık birbirlerinden ayrılma sürecine girer. Aynı ismi taşıyan sikkeler, ağırlıkları farklılaştığı için, farklı değerlerde olmaya başlar. Dolaşım aracı olarak altın, fiyat ölçeği olarak altından uzaklaşmaya başlar ve böylece meta fiyatlarını gerçekleştiren gerçek meta eş değeri olmaktan çıkar. Orta Çağın ve 18. yüzyıla kadar Yeni Çağın sikke tarihi, bu karışıklığın tarihidir. Dolaşım sürecinin, sikkeyi altın olmaktan çıkarıp altın görünümlü hale getirme ya da onu resmi metal içeriğinin bir simgesine dönüştürme yönündeki doğal eğilimi, bir altın parçasını kabul edilmesi zorunlu ödeme aracı ya da para olmaktan çıkaracak metal kaybının derecesi hakkındaki en modern yasalar tarafından bile kabul edilmiştir.

Paranın el değiştirmesi, sikkenin gerçek içeriğini yazılı içeriğinden,

---

karşısında odur. John Stuart Mill'in ekonomi politik alanındaki, genişlikten de derinlikten de yoksun özgün araştırmalarının tümü, 1844'de yayınlanmış olan "Some Unsettled Questions of Political Economy" adlı küçük eserinde boy gösterir. Locke, doğrudan doğruya, altın ve gümüşün değersizliği ile bunların değerlerinin belirlenişi arasındaki ilişkiden söz eder. "İnsanlar altın ve gümüşe hayal ürünü bir değer verme konusunda anlaştıkları için, ... bu metallerde görülen iç değer, aslında bunların miktarlarından başka bir şey değildir." ("Some Considerations etc.", 1691, "Works", ed. 1777, vol. II, s. 15.)

85 Doğaldır ki, darp üzerinden vergi vb. ayrıntılar üzerinde durmak, amacımın tamamen dışındadır. Bununla beraber, "İngiliz hükümetinin karşılıksız olarak sikke darp ederek" gösterdiği "olağanüstü liberallik"i hayranlıkla değerlendiren romantik dalkavuk Adam Müller'e karşı, Sir Dudley North'un değerlendirmesi: "Diğer metalar gibi altın ve gümüşün de gelgitleri vardır. İspanya'dan yeni altın ve gümüş geldiğinde, ... bunlar Londra Kulesi'ne (darphaneye) getirilir ve darp edilirler. Bunun üzerinden çok geçmeden, ihracat için külçeye talep doğar. Şimdi, hiç külçe yoksa, eldeki bütün metal darp edilmiş bulunuyorsa, ne olacaktır? Bunlar, tekrar eritilecektir; sikkeler sahiplerine hiçbir maliyet yüklemediğinden, bu bir kayba yol açmaz. Ama, ulus zarar görür, çünkü eşeğin yiyeceği samanın önce hasır haline getirilmesinin bedelini o öder. Tüccar" (North'un kendisi, II. Charles döneminin önde gelen tüccarlarından biriydi) "madenî para basımı için bedel ödeyecek olsa, gümüşünü düşünmeden Londra Kulesi'ne göndermez ve böylelikle sikke her zaman darp edilmemiş gümüşten daha yüksek değerde olur." (North, l.c. s. 18.)

onun metal olarak varlığını işlevsel varlığından ayırıyorsa, sikke olarak metal paranın yerine başka malzemelerden yapılma işaretlerin ya da simgelerin konması olasılığını örtülü olarak içinde barındırıyor demektir. Çok küçük ağırlıklara sahip altın ya da gümüş sikkeler yapmanın teknik güçlüğü ve başlangıçta, yüksek değerli metaller yerine düşük değerli metallerin, altın yerine gümüşün, gümüş yerine bakırın değer ölçüsü olma işlevini üstlenmiş olması ve daha değerli metal tarafından tahtlarından indirildikleri sırada para olarak dolaşıyor olmaları, gümüş ve bakır işaretlerin altın sikkenin yerine geçme rollerini tarihsel olarak açıklar. Bunlar, sikkelerin en hızlı dolaştıkları ve dolayısıyla en hızlı aşındıkları, yani alış ve satışların en küçük ölçeklerde aralıksız olarak yenilendiği meta dolaşımı alanlarında, altının yerini alır. Bu uyduların altının yerini kalıcı olarak almasını önlemek için, ödeme aracı olarak altın yerine kabul edilmesi zorunlu olan çok küçük miktarları yasalarla belirlenir. Kuşkusuz, çeşitli sikke türlerinin el değiştirmeleri sırasında çizdikleri özel daireler iç içe geçer. Ufaklıklar, en küçük altın sikkenin kesirlerinin ödenmesi için sürekli olarak altının yanında boy gösterir; altın, sürekli olarak perakende dolaşım alanına girer, ama aynı süreklilikle, ufaklıklarla değiştirilerek bu alanın dışına atılır.[86]

Gümüş ve bakır ufaklıkların metal ağırlıkları keyfi olarak yasayla belirlenir. El değiştirmeleri sırasında bunlar altın sikkelerden daha çabuk aşınır. Bu nedenle bunların sikke olma işlevleri, fiilen, ağırlıklarından yani her tür değerden tümüyle bağımsızlaşır. Altının sikke olarak varlığı kendi değer özünden tamamen ayrılır. Dolayısıyla, kâğıt parçaları gibi görece değersiz şeyler de altın yerine sikke olarak işlev görebilir. Bu tümüyle simgesel karakter, metal ufaklıklarda henüz bir ölçüde gizli kalmıştır. Kâğıt parada ise gün gibi açıktır. Gerçekten de: *Ce n'est que le premier pas que coûte* (önemli olan yalnızca ilk adımdır).

Burada sadece devletin çıkardığı, ödeme aracı olarak kabul edilmesi zorunlu kâğıt paradan söz ediliyor. Bu para doğrudan doğruya metal para dolaşımından doğar. Buna karşılık, kredi parası, basit meta dolaşımını ele aldığımız şu anda bize henüz tamamen yabancı olan ilişkilere dayanır. Yine de, geçerken şu kadarı söylenebilir: nasıl asıl kâğıt paranın

86 "Gümüş hiçbir zaman küçük ödemeler için gerek duyulandan daha fazla olmasa, büyük ödemelere yetecek miktarda gümüş toplanamaz. ... Altının büyük ödemeler için kullanılması, zorunlu olarak perakende ticarette de kullanılmasına yol açar: elinde altın sikkesi olan, bunu küçük satın almalarda da kullanır ve satın aldığı malla birlikte paranın üstünü gümüş olarak alır; böylece, bir başka halde perakendeci tüccara yük olacak olan gümüş fazlası, ondan alınmış ve genel dolaşıma sokulmuş olur. Ama küçük ödemelerin altın kullanılmadan yapılmasını sağlayabilecek bollukta gümüş varsa, bu durumda, perakendeci, küçük satışlarla gümüş elde eder ve gümüş kaçınılmaz olarak onun elinde birikir." (David Buchanan, "Inquiry into the Taxation and Commercial Policy of Great Britain", Edinburgh 1844, s. 248, 249.)

kaynağında, paranın dolaşım aracı olma işlevi varsa, kredi parası da, paranın ödeme aracı olma işlevinin doğal bir ürünüdür.[87]

Üzerlerine 1 sterlin, 5 sterlin vb. gibi para isimleri basılan kâğıt parçaları, dolaşım sürecine dışarıdan, devlet tarafından sokulur. Gerçekten de aynı isimli altın miktarları yerine dolaştıkları sürece, bunların hareketleri, paranın el değiştirmesinin yasalarını yansıtmaktan başka bir şey yapmaz. Sırf kâğıt para dolaşımına özgü bir yasa, ancak, kâğıt para ile altın arasındaki temsil oranından doğabilir. Ve bu yasa basit olarak şudur: çıkarılacak kâğıt para, kendisi altının yerini almamış olsaydı, fiilen dolaşımda bulunması gerekecek olan altının (ya da gümüşün) miktarıyla sınırlı olacaktır. Gerçi, dolaşım alanın soğurabileceği altın miktarı belli bir ortalama düzeyin her iki yanına doğru devamlı dalgalanır. Bununla beraber, belli bir ülkede, dolaşımdaki araç kütlesi hiçbir zaman, deneyimlerden hareketle saptanabilen belli bir minimumun altına düşmez. Bu minimum kitlenin kendi unsurlarını durmadan değiştirmesi, yani sürekli farklı altın parçalarından oluşması, doğal olarak, dolaşım alanındaki büyüklüğünde ve sürekliliğinde hiçbir değişikliğe yol açmaz. Bunun içindir ki, yerini kâğıt simgeler alabilir. Buna karşılık, bugün bütün dolaşım kanalları para soğurma yeteneklerinin son kertesine kadar kâğıt para ile dolmuş olsa, meta dolaşımında kendini gösteren dalgalanmalar sonucunda, bu kanallar yarın gerektiğinden fazla dolu hale gelebilir. Bu durumda ölçü diye bir şey kalmaz. Ama, kâğıt para, ölçüsünü, yani kâğıt para olmasa dolaşabilecek olan aynı isimli altın sikkelerin miktarını aşarsa, genel itibarsızlaşma tehlikesi bir yana bırakılırsa, metalar dünyasında, artık yalnızca, onun iç yasalarıyla belirlenen, yani kendi başına temsil edilebilecek olan altın miktarını temsil eder. Kâğıt para miktarı, söz gelişi her 1 ons altına karşılık 2 ons altın varmış gibi gösteriyorsa, söz gelişi 1 sterlin, fiilen, diyelim $^1/_4$ ons altın yerine $^1/_8$ ons altının para ismi haline gelir. Bunun etkisi, fiyat ölçüsü olarak altında bir değişme olması halindekinin aynıdır. Daha önce 1 sterlinlik fiyatla ifade edilen aynı değerler, şimdi 2 sterlinlik fiyatla ifade edilir.

87 Maliye bürokratı Wan-mao-in, bir gün, Göklerin Oğluna (imparatora), devlet tahvillerini (*Reichsassignaten*) konvertibl banknotlara çevirme gizli amacını güden bir proje sunmayı kafasına koyar. Tahvil komitesinin Nisan 1854 tarihli raporuyla esaslı bir zılgıt yer. Bir de geleneksel bambu köteği yiyip yemediği belli değil. Raporun sonunda deniyor ki: "Komite teklif edilen projeyi dikkatle incelemiş ve raporda belirtilen her şeyin tüccarların çıkarlarını kolladığı ve hükümdar yararına hiçbir şeyin bulunmadığı sonucuna varmıştır." ("Arbeiten der Kaiserlich Russichen Gesandtschaft zu Peking über China". Rusçadan çevirenler Dr. K. Abel ve F. A. Mecklenburg, Birinci Cilt, Berlin 1858, s. 54.) İngiltere Bankası'nın "guvernör"lerinden biri Lordlar Kamarası (Banka Yasaları) Komitesi önündeki açıklamasında altın sikkelerin dolaşımları sırasında uğradıkları aşınmayla ilgili olarak şöyle der: "Asıl ağırlıklarından çok kaybetmiş altın sikkelerin arasına her yıl yenileri girer. Bir yılı tam ağırlıkla geride bırakanlar, ertesi yıl terazinin öbür kefesinin aşağıya inmesine yol açacak kadar aşınır." (H. o. Lords' Committee 1848, n. 429.)

Kâğıt para, altını veya parayı temsil eden bir simgedir. Onunla meta değerleri arasındaki ilişki yalnızca şuna dayanır: metalar, düşünce düzeyinde, kâğıt paranın simgesel olarak temsil ettiği aynı altın miktarları ile ifade edilir. Kâğıt para, yalnızca, tüm diğer metalar gibi kendisi de bir değere sahip olan altının miktarını temsil ettiği sürece, bir değer simgesidir.[88]

Son olarak şu sorulabilir: Neden, altının yerini, onun değersiz bir simgesi alabiliyor? Ne var ki, görmüş olduğumuz gibi, altının bu şekilde yerini bir simgeye bırakması, sikke ya da dolaşım aracı olmak dışında işlevi kalmayacak şekilde yalıtılmış ya da bağımsızlaşmış olması ölçüsünde mümkündür. Bu bağımsızlaşma, aşınmış altın parçalarının dolaşıma devam etmelerinde kendisini gösteriyor olsa bile, tek tek altın sikkeler için geçerli değildir. Altın parçaları, yalnızca fiilen dolaşımda bulundukları süreler boyunca, sadece sikke ya da dolaşım aracıdırlar. Bununla beraber, tek tek altın sikkeler için geçerli olmayan şey, kâğıt para tarafından yeri alınabilen minimum altın kütlesi için geçerlidir. Bu kütle sürekli olarak dolaşım alanında kalır, dolaşım aracı olma görevine aralıksız devam eder ve dolayısıyla da sadece bu görevin yürütücüsü olarak var olur. Yani, bunun hareketi, sadece, metaların kendi değer biçimleriyle yalnızca hemen yeniden kaybolmak üzere karşıya geldikleri M-P-M meta başkalaşımının karşıt süreçlerinin sürekli olarak birbirlerinin yerini almasını temsil eder. Burada metanın mübadele değerinin bağımsız bir varlık gibi görünüşü geçicidir. Yerini derhal bir başka metaya bırakır. Bunun için de, paranın, kendisini durmadan bir elden alıp diğer bir ele geçiren bir süreç içinde, yalnızca simgesel bir varlığa sahip olması yeter. Deyim yerindeyse, işlevsel varlığı maddi varlığını yutar. Meta fiyatlarının geçici ve nesnel yansıması olduğu için, artık yalnızca kendi kendisinin simgesi olarak iş görür ve bundan dolayı da yerini simgelere bırakabilir.[89] Burada gerekli olan şey, para simgesinin nesnel toplum-

88 2. basıma not: Para meseleleri üzerinde kalem oynatan en iyi yazarların bile paranın farklı işlevleri hakkında ne kadar bulanık bir kavrayışa sahip oldukları, örneğin, Fullarton'dan alınan şu pasajda görülebilir: "İç mübadele işlemlerimiz söz konusu olduğu sürece, paranın, bugüne kadar genellikle altın ve gümüş sikkeler tarafından yerine getirilen bütün işlevleri, aynı derecede bir etkinlikle, konvertibl olmayan kâğıt paraların dolaşımı ile de yerine getirebilir; bu kâğıt paraların, yasayla belirlenmiş olan yapay ve genel kabule dayanan değerlerinden başka bir değerleri yoktur; sanırım, bu, inkâr edilemeyecek bir olgudur. Bu tür bir değer, emisyon miktarı gerekli sınırlar içinde tutulmak koşuluyla, bir iç değerin bütün işlevlerini üstlenebilir ve hatta bir değer ölçeğinin gerekliliğini ortadan kaldırabilirdi." (Fullarton, "Regulation of Currencies", 2. ed., London 1845, s. 21.) Demek ki, yalın değer simgeleri dolaşımda para-metanın yerini alabileceği için, değer ölçüsü ve fiyat ölçeği olarak para-meta, gereksiz hale geliyor!

89 Altın ve gümüşün sikke olarak ya da tek başlarına dolaşım aracı olma işlevleriyle kendi kendilerinin simgeleri haline gelmeleri olgusundan, Nicholas Barbon, hükümetlerin *"to raise money"* (para toplama), yani söz gelişi kuruş diye anılan bir gümüş miktarına, lira gibi daha büyük bir gümüş miktarının adını verme ve böylece alacaklılara lira yerine kuruş ödeme hakkını çıkarır. "Para eskir, aşınır ve çok fazla sayılıp el değiştirerek hafifleşir.

sal geçerliliğe sahip olmasıdır ki, bunu da yasaya dayanan ödeme aracı olarak kabul edilme zorunluluğu ile elde eder. Devletçe konulan bu zorunluluk, yalnızca bir toplumun kendi sınırları içinde ya da iç dolaşım alanında geçerlidir; şurası da var ki, para ancak burada dolaşım aracı ya da sikke olma işlevini tam olarak yerine getirir ve bu sayede kâğıt para olarak metal cevherinden açıkça ayrı ve yalnızca işlevsel bir varlık biçimi kazanabilir.

3. Para

Değer ölçüsü olan ve dolayısıyla da ister kendi cismiyle isterse bir temsilci aracılığıyla olsun, dolaşım aracı olma işlevini üstlenen meta, paradır. Altın (ya da gümüş) bu nedenle paradır. Bir yandan, değer ölçüsü için geçerli olduğu gibi yalnızca düşünce düzeyinde ya da dolaşım aracı için geçerli olduğu gibi temsil edilebilecek şekilde değil, altından (ya da gümüşten) cismiyle ve dolayısıyla para-meta olarak ortaya çıkmak zorunda olduğu yerlerde; diğer yandan, ister kendi başına isterse bir temsilci aracılığıyla olsun, gördüğü işlevin, onu, sadece kullanım değerleri olan tüm diğer metalar karşısında, tek değer biçimi ya da değişim değerinin tek başına yeterli varlığı olarak sabitlediği yerlerde, para olarak iş görür.

a. Gömüleme

Birbirine zıt iki meta başkalaşımının oluşturduğu kesintisiz döngü veya satış ile alışın aralıksız olarak birbirlerinin yerini alması, paranın hiç durmayan el değiştirmeleri ya da dolaşımın *perpetuum mobile*'si (daimi hareketi) olarak iş görmesi tarafından yansıtılır. Başkalaşımlar zinciri kopar kopmaz, satış, kendisini izleyen alışla tamamlanmaz hale geldiğinde, para hareketsizleşir, ya da Boisguillebert'in dediği gibi *meuble* (hareketli) bir şey iken *immeuble* (hareketsiz) bir şey haline gelir, sikkeden paraya dönüşür.

Meta dolaşımının daha ilk gelişimi ile birlikte, birinci başkalaşımın ürününü, yani metanın dönüşmüş biçimini ya da krizalit evresindeki altını, sıkı sıkıya elde tutma zorunluluğu ve ihtirası gelişir.[90] Meta, başka meta satın almak için değil, meta biçimini para biçimiyle değiştirmek için satılır. Bu biçim değişmesi, yalnızca maddi değişmenin aracısı ol-

... İnsanların alışveriş sırasında önem verdikleri, paranın adı ve rayicidir. Yoksa gümüşün miktarı değildir. ... Metali para yapan, devlet otoritesidir." (N. Barbon, l.c. s. 29, 30, 25.)

90 "Paraca zenginlik, ... paraya çevrilmiş ürünce zenginlikten başka bir şey değildir." (Mercier de la Rivière, l.c, s. 573.) "Ürün biçiminde bir değer, sadece biçim değiştirmiş bir değerdir." (ib., s. 486.)

maktan çıkıp, kendi başına bir amaç haline gelir. Metanın değişmiş biçiminin, onun mutlak elden çıkarılabilirliğe sahip biçimi ya da yalnızca geçici para biçimi olarak iş görmesi önlenir. Böylece, para, gömüye dönüşerek taşlaşır ve meta satıcısı servet biriktiricisi haline gelir.

Meta dolaşımının yeni başladığı zamanlar, kullanım değerlerinin yalnız fazla gelen kısmı paraya çevrilir. Altın ve gümüş böylece kendi kendilerine fazlalıkların ya da zenginliğin toplumsal ifadeleri olur. Gömülemenin bu ilkel biçimi, bireysel ihtiyaçları gidermeyi temel alan geleneksel üretim tarzının ihtiyaçlar kümesini ciddi şekilde sınırlandırdığı toplumlarda ebedîleşir. Asyalılarda, özellikle de Hintlilerde durum budur. Meta fiyatlarının bir ülkede bulunan altın ve gümüşün miktarıyla belirlendiğine inanan Vanderlint, Hint metalarının niye bu kadar ucuz olduğunu kendi kendine sorar. Cevap: Hintliler parayı gömerler de ondan. Onun kaydettiğine göre, 1602 ile 1734 yılları arasında daha önce Amerika'dan Avrupa'ya getirilmiş olan 150 milyon sterlin değerinde gümüşü gömmüşlerdi.[91] 1856-1866 arasında, yani on yılda, İngiltere, Hindistan'a ve Çin'e (Çin'e giden metallerin büyük kısmı sonradan Hindistan'a akar), daha önce Avustralya altını karşılığında elde edilmiş olan, 120 milyon sterlin değerinde gümüş ihraç etmişti.

Meta üretiminin daha gelişmiş olduğu durumlarda her meta üreticisi kendi *nervus rerum*'unu (en önemli şeyini), "toplumsal güvence"sini sağlamak zorundadır.[92] Kendi metasının üretimi ve satışı zaman harcamaya gerektirir ve tesadüflere bağlı bulunurken, ihtiyaçları durmadan yenilenir ve durmadan başkalarının metalarını satın almasını gerektirir. Satmadan satın alabilmek için, daha önce, satın almadan satmış olmak zorundadır. Bu işlem, genele yayıldığında, kendi içinde çelişkili gibi görünür. Ne var ki, değerli metaller üretim kaynaklarında doğrudan doğruya diğer metalarla değiştirilir. Burada, (altın ve gümüş sahibi tarafından) satın alma olmadan (meta sahibi tarafından) satış söz konusudur.[93] Ve satın almaların izlemediği sonraki satışlar, yalnızca, değerli metallerin bütün meta sahipleri arasında daha fazla dağılmasını sağlar. Böylece, dolaşımın her noktasında çok farklı büyüklüklerde altın ve gümüş birikimleri olur. Metayı mübadele değeri ya da mübadele değerini meta olarak elde tutmak imkânı ile birlikte, altın tutkusu uyanır. Meta dolaşımı genişlerken, zenginliğin her an kullanılmaya hazır, mutlak toplumsal biçimi olan paranın gücü de artar. "Altın harika bir şeydir! Ona sahip olan, arzuladığı her şeyi

91 "Bu önlem sayesinde ellerindeki bütün malların fiyatlarını bu kadar düşük düzeyde tutarlar." (Vanderlint, l.c, s. 95, 96.)

92 "Para bir güvencedir." (John Bellers, "Essays about the Poor, Manufactures, Trade, Plantations, and Immorality", London 1699, s. 13.)

93 Çünkü kategorik anlamıyla satın alma söz konusu olduğunda, altın ve gümüş, metanın dönüşmüş biçimi ya da satışın ürünüdür.

elde eder. Altınla ruhların cennete girmesini sağlamak bile mümkündür." (Kolomb'un Jamaika'dan yazdığı mektuptan, 1503). Para neyin kendisine dönüştüğünü göstermediğinden, meta olsun olmasın her şey paraya dönüşür. Her şey satılabilir ve satın alınabilir hale gelir. Dolaşım, her şeyin, altın kristali haline geldikten sonra tekrar çıkmak üzere, kendisine aktığı bir büyük toplumsal imbik olur. Azizlerin kemiklerinin bile direnemediği bu simyaya, daha da dayanıksız olan *res sacrosanctae, extra commercium hominum* (insanların ticaretinin dışında kalan kutsallaştırılmış şeyler) hiç direnemez.[94] Parada nasıl metaların her tür nitel farkı yok oluyorsa, paranın kendisi de radikal bir eşitlikçi (*leveller*) gibi bütün farklılıkları yok eder.[95] Ama paranın kendisi bir metadır, dışınızda bir şeydir, herhangi bir kimsenin özel mülkiyeti olabilir. Toplumsal güç bu yolla özel kişinin özel gücü haline gelir. Bu nedenle, Eski Çağ toplumu, parayı kendi iktisadi ve ahlaki düzeninin bozucusu olmakla suçlamıştır.[96] Daha çocukluk yıllarında Pluton'u saçlarından tutarak yerin derinliklerinden çekip çıkaran[97]

94 Fransa'nın en Hristiyan kralı III. Henry, paraya çevirmek için, manastırların vb. değerli eşyasını çalar. Delfi Tapınağı'nın Foçalılar tarafından soyulmasının Yunan tarihinde nasıl bir rol oynadığı bilinir. Eski insanlar için tapınak, bilindiği gibi, mal tanrısının oturduğu yerdi. Buraları "kutsal bankalar"dı. Ticaret alanında yetkin bir halk olan Fenikeliler için para, her şeyin dönüşmüş biçimiydi. Bunun içindir ki, Aşk Tanrıçası için yapılan şölenlerde kendilerini yabancılara veren bakirelerin ücret olarak aldıkları paraları tanrıçaya sunmaları son derece doğaldı.

95 "Altın! sarı, pırıl pırıl kıymetli altın.
Bunun bu kadarı karayı ak, çirkini güzel,
Eğriyi doğru, alçağı yüksek, ihtiyarı genç, korkağı yiğit eder.
... Ah tanrılar, neden bu? Bu nedir tanrılar?
Bu sizin rahiplerinizi, hizmetkârlarınızı yanınızdan kaçırır;
Güçlü kuvvetli adamların başı altından yastıklarını çekip alır.
Bu sarı köle din de kurar, din de bozar;
Lanetiyle hayır dua kazandırır.
Bembeyaz cüzzamlıya herkesi hayran bırakır.
Hırsızları mevki sahibi eder;
Senatoda yeri olan azalarla beraber,
Onlara da unvan ve itibar verir.
Geçkin dullara bir kere daha koca bulduran budur.
... lânetlik...,
insanlığın orta malı, ... maden."

(Shakespeare, *Atinalı Timon* {M.E.B. Yayınları, İngiliz Klasikleri, 31, Ankara, 1944, s. 80}.)

96 "Çünkü insanoğlunun hiçbir icadı
Para kadar fesat verici değildir,
Ülkeleri harap ve yerle bir eden odur:
Dessaslığı öğreterek mertliği bozar ve böylece
Asil ruhları fenalığın menfur yoluna saptırır,
İnsanları her türlü hileye başvurdurur
Ve onlara her günahı işletir."

(Sofokles, *Antigone* {M.E.B. Yayınları, Yunan Klasikleri, 5, Ankara 1941, s. 24}.)

97 "Tamahkârlık, Pluton'un kendisini yerin derinliklerinden çekip çıkaracağını umar." (Athen[aeus], Deipnos[ophistae].)

modern toplum, Altın Kâsede† kendi öz hayat ilkesinin parıltılar içindeki cisimleşmesini selâmlar.

Kullanım değeri olarak meta, belli bir ihtiyacı giderir ve maddi zenginliğin özel bir unsurudur. Ama, metanın değeri, maddi zenginliğin tüm unsurları üzerindeki çekim gücünün derecesini ve dolayısıyla sahibinin toplumsal zenginliğini ölçer. Barbarlık düzeyindeki basit bir meta sahibi için de, hatta Batı Avrupalı bir köylü için bile, değer, değer biçiminden ayrılamaz bir şeydir; bunun için de, altın ve gümüş birikiminin artması, değerin artması demektir. Şüphesiz paranın değeri, ister kendi değerindeki isterse metaların değerlerindeki değişme sonucu olsun, değişir. Ama bu, bir yandan, eskisi gibi, 200 ons altının 100 ons altından, 300 ons altının 200 ons altından daha fazla değer taşımasını ve diğer yandan, bu şeyin doğal madenî biçiminin, bütün metaların, her tür insan emeğinin dolaysız toplumsal cisimleşmesi demek olan genel eş değer biçimi olarak kalmasını engellemez. Servet biriktirme hırsı, doğası gereği sınırsızdır. Para, her tür metaya doğrudan doğruya çevrilebilir olduğundan, nitelik ya da biçim açısından sınırlanmamıştır, yani maddi zenginliğin genel temsilcisidir. Ama aynı zamanda, fiilen var olan her para toplamı nicel açıdan sınırlıdır ve dolayısıyla bir satın alma aracı olarak sınırlı bir etki alanına sahiptir. Paranın nicel sınırlılığı ile nitel sınırsızlığı arasındaki bu çelişki, servet biriktiricisini, sürekli olarak Sisyphos'unkine†† benzer biriktirme işine dönmeye zorlar. O, her yeni fethettiği ülkede sadece yeni bir sınır gören bir dünya fatihi gibidir.

Altını para ve dolayısıyla servet biriktirme unsuru olarak elde tutmak için, dolaşımının ya da satın alma aracı olarak dünya nimetlerine çevrilmesinin engellenmesi gerekir. Bunun içindir ki, servet biriktirici, altın fetişi uğruna bedensel arzularını feda eder. Perhiz ilkesini hayata geçirir. Diğer yandan dolaşımdan para olarak alabilecekleri, ona meta olarak verdikleriyle sınırlıdır. Ne kadar çok üretirse o kadar çok satabilir. Çalışkanlık, tutumluluk ve gözü doymazlık, bundan ötürü, kendisinin en başta gelen özellikleridir; çok satıp az satın almak, onun ekonomi politiğinin özetidir.[98]

Servetin dolaysız biçiminin yanında estetik biçimi de yer alır: altın ve gümüşten yapılmış şeylere sahip olma. Bu, burjuva toplumun zenginliği

† *Altın Kâse:* Ortaçağ söylencelerine ve edebî eserlerine göre, yalnızca belirli kişilerin görebildiği mucizevi tas. *–çev.*

†† *Sisyphos:* Eski Yunan mitolojisinde, bir kayayı bir dağın zirvesine çıkarma cezası verilen, ama her girişiminde zirveye ulaşamadan kayanın aşağıya yuvarlanmasını seyretmek zorunda kalan ve her seferinde yeniden başlayan kral. *–çev.*

98 "Her metanın satıcılarının sayısını mümkün olduğu kadar büyütmek, alıcılarının sayısını mümkün olduğu kadar küçültmek; ekonomi politiğin tüm önlemleri işte bu temel sorunların etrafında döner." (Verri, l.c. s. 52, 53.)

ile birlikte gelişir. *"Soyons riches ou paraissons riches"* ("Zengin olalım ya da zengin görünelim", Diderot). Böylece, bir yandan altın ve gümüş için, para olma işlevlerinden bağımsız olarak durmadan genişleyen bir pazar oluşurken, diğer yandan, özellikle toplumun fırtınalı dönemlerinde kullanılmak üzere, el altında hazır bir para kaynağı bulundurulmuş olur.

Gömüleme, metal dolaşımı ekonomisinde çeşitli işlevler üstlenir. İlk işlevi, altın ve gümüş sikkelerin dolaşımının bağlı olduğu koşullardan doğar. Meta dolaşımı sürecinde, dolaşımın hacminde, hızında ve meta fiyatlarında devamlı olarak meydana gelen dalgalanmaların, el değiştiren para miktarını nasıl aralıksız olarak gelgit halinde tuttuğunu görmüş bulunuyoruz. Demek ki, bu miktarın azalıp artabilir olması gerekir. Kâh para sikke olarak çağrılır; kâh sikke para olarak kovulur. Fiilen el değiştiren para miktarının dolaşım alanının doygunluk düzeyi ile daima uyum halinde olması için, bir ülkede bulunan altın ya da gümüş miktarının bunların sırf sikke olarak iş görecek miktarından daha fazla olması zorunludur. Bu koşul, servet birikimi biçimindeki parayla sağlanır. Biriktirilmiş servet rezervleri aynı zamanda dolaşımdaki paranın doldurma ve boşaltma kanalları olarak iş görürler; ve bu yüzden paranın el değiştirme kanalları hiçbir zaman taşmaz.[99]

b. Ödeme aracı

Meta dolaşımının şimdiye kadar incelemiş bulunduğumuz dolaysız biçiminde, aynı değer büyüklüğü daima iki yönlü olarak yer almıştı: bir kutupta meta, karşı kutupta para. Bu nedenle, meta sahipleri, birbirlerinin karşısına, eş değer oldukları önceden belirlenmiş olan şeylerin temsilcileri olarak çıkmışlardı. Ama, meta dolaşımı geliştikçe, metanın elden çıkarılması ile fiyatının gerçekleşmesini zaman bakımından birbirinden ayıran koşullar da gelişir. Burada bu koşulların en basitine işaret etmek yetecektir. Bir metanın üretimi daha fazla, başka birininki daha az

99 "Her ulusun, ticaretini yürütmek için, içinde bulunulan koşullara göre değişen ve bazen büyüyen, bazen küçülen belli miktarda *specifick money* (özel para) ihtiyacı vardır. ... Paranın bu gelgitleri, politikacıların herhangi bir yardımı olmaksızın, kendi kendilerini düzenler. ... Mekanizma duruma göre işler: para kıt olduğu zaman, külçeler darphaneye gönderilir; külçe kıtlığı varsa, sikkeler eritilir." (Sir D. North, l.c. [Postscript,] s. 3.) Uzun süre Doğu Hint Kumpanyası'nın bir yetkilisi olan John Stuart Mill, Hindistan'da, gümüş süs eşyasının hâlâ doğrudan doğruya gömülenmiş servet olarak iş gördüğünü teyit eder. "Yüksek bir faiz oranı olduğu zaman gümüş süs eşyası ortaya çıkar ve sikke haline getirilir; faiz oranı düştüğünde eski haline döner." (J. St. Mill's Evidence "Reports on Bank Acts", 1857, n. 2084. 2101.) Hindistan'ın altın ve gümüş ithalat ve ihracatıyla ilgili 1864 tarihli bir parlamento belgesine göre, 1863 yılında altın ve gümüş ithalatı, altın ve gümüş ihracatını 19.367.764 sterlin aşmıştı. 1864 yılından hemen sonra gelen sekiz yıl boyunca, ithal edilen değerli maden miktarı ihraç edilen değerli maden miktarını 109.652.917 sterlin aşmıştı. Bu yüzyıl boyunca, Hindistan'da, 200 milyon sterlinden çok daha fazla sikke çıkarılmıştır.

zaman alır. Değişik metaların üretimi farklı mevsimlerde olur. Metanın biri kendi piyasasında doğar, bir başkası uzaktaki bir piyasaya götürülmeyi gerektirir. Bu nedenle, bir meta sahibi, henüz bir başka meta sahibi alıcı olarak ortaya çıkmadan, satıcı olarak boy gösterebilir. Aynı kişiler arasında aynı işlemlerin devamlı tekrar edilmesi durumunda, metaların satış koşulları, üretim koşullarına göre düzenlenir. Diğer yandan, belli metaların, örneğin bir evin kullanımı, belli bir zaman süresi için satılır. Ancak bu sürenin geçmesinden sonra, alıcı, metanın kullanım değerini gerçekten elde etmiş olur. Bunun için alıcı, metayı, onun karşılığını ödemeden önce satın alır. Bir meta sahibi var olan metayı satar, bir diğeri yalnızca paranın ya da gelecekteki paranın temsilcisi olarak satın alır. Satıcı alacaklı, alıcı borçlu olur. Metaların başkalaşımı ya da değer biçimlerinin gelişmesi burada değiştiği için, para yeni bir işlev kazanır: Ödeme aracı olur.[100]

Alacaklı ve borçlu olma nitelikleri burada basit meta dolaşımından doğar. Dolaşımın uğradığı biçim değişimi satıcı ve alıcıya bu yeni damgayı vurur. Demek ki, bunlar, ilk önce, tıpkı satıcıların ve alıcıların oynadıkları roller gibi, aynı dolaşım aktörleri tarafından oynanan geçici ve değişen rollerdir. Ne var ki, çelişki, şimdi, daha da huzur kaçırıcı görünür ve billurlaşmaya çok daha yatkın hale gelmiştir.[101] Bununla beraber, aynı nitelikler meta dolaşımından bağımsız olarak da kendilerini gösterebilir. Örneğin, eski dünyanın sınıf mücadelesi, asıl olarak alacaklılarla borçlular arasındaki mücadele biçimini almış ve Roma'da borçlu pleblerin çöküşüyle ve yerlerine kölelerin konmasıyla son bulmuştur. Aynı mücadele orta çağda, iktisadi güçleri ile birlikte buna dayanan siyasal güçlerini yitiren feodal borçluların çöküşüyle sona ermiştir. Bununla beraber, para biçimi (alacaklılarla borçlular arasındaki ilişki bir para ilişkisi biçiminde olur) burada sadece söz konusu sınıfların daha derinlerdeki iktisadi hayat koşullarından doğan çelişkiyi yansıtır.

Meta dolaşımı alanına dönelim. İki eş değerin, meta ile paranın satış sürecinin iki kutbunda aynı anda yer almaları durumu artık son bulmuştur. Para, şimdi önce satılan metanın fiyatının saptanmasında değer ölçüsü olarak iş görür. Metanın sözleşme ile saptanmış fiyatı alıcının

---

100 Luther, satın alma aracı olarak para ile, ödeme aracı olarak para arasında ayırım yapar. "Bana tefeci faizinden (*Schadewacht*) öyle bir ikiz yap ki, burada ödeyemeyeyim ve orada satın alamayayım" (Martin Luther, "An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen", Wittenberg 1540.) –F. E.

101 18. yüzyılın başlarında İngiliz tüccarları arasındaki borçluluk ve alacaklılık ilişkileri üzerine şunlar yazılmıştır: "Burada, İngiltere'de, tacirler arasında öyle bir insafsızlık duygusu hâkimdir ki, bunun benzerine başka hiçbir insan toplumunda ve dünyanın başka hiçbir ülkesinde rastlayamazsınız." ("An Essay on credit and the Bankrupt Act", London 1707, s. 2.)

yükümlülüğünü, yani belli bir süre içinde ödemek üzere borçlandığı para miktarını ölçer. İkincisi, düşünsel satın alma aracı olarak işlev görür. Para, yalnızca alıcının satıcıya verdiği ödeme sözünde var olmakla beraber, metaların el değiştirmelerini sağlar. Ödeme aracı, ancak, süreleri gelen ödemelerle fiilen dolaşıma katılır, yani alıcının elinden çıkar, satıcının eline geçer. Dolaşım süreci birinci evresinde kesintiye uğradığından ya da metanın dönüşmüş biçimi dolaşımdan çekildiğinden, dolaşım aracı gömüye dönüşmüş olur. Ödeme aracı dolaşıma katılır, ama meta bu alanı daha önce terk etmiştir. Para artık sürece aracılık etmez. Süreci, bağımsız bir şekilde, mübadele değerinin mutlak varlığı ya da genel meta olarak sona erdirir. Satıcı, parayla bir ihtiyacını gidermek için, metayı paraya çeviriyordu; servet biriktirici metayı para biçiminde saklamak için, borçlu durumdaki alıcı ise borcunu ödeyebilmek için metayı paraya çevirir. Borçlu borcunu ödemezse, metaları haciz yoluyla satılır. Demek ki, şimdi metanın değer biçimi, yani para, bizzat dolaşım sürecinin koşullarından doğan toplumsal bir zorunlulukla, satışın başlı başına bir amacı haline gelmiş oluyor.

Alıcı, metayı paraya çevirmeden önce, parayı tekrar metaya çevirir; ya da metanın ikinci başkalaşımını birincisinden önce tamamlar. Satıcının metası dolaşır, fiyatını gerçekleştirir, ama bu ancak yasal bir para alacağı biçiminde olur. Meta paraya dönüşmeden önce kullanım değerine dönüşür. Metanın birinci başkalaşımının tamamlanması daha sonra olur.[102]

Dolaşım sürecinin her bir belirli anında, vadesi gelen ödeme yükümlülükleri, satışlarıyla kendilerine kaynaklık etmiş olan metaların fiyatlarının toplamını temsil eder. Bu fiyat toplamının gerçekleşmesi için gereken paranın miktarı, ilk olarak, ödeme aracının el değiştirme hızına bağlıdır. Bu miktar, iki şeyin etkisi altındadır: birincisi, alacaklılar ile borçlular arasındaki ilişkiler zinciri (borçlusu B'den para alan A, bunu kendi alacaklısı C'ye öder vb.); ikincisi, farklı ödeme günleri arasındaki süreler. Sürekli ödemeler zinciri ya da sonradan tamamlanan birinci başkalaşımlar zinciri, başkalaşım dizilerinin daha önce incelemiş olduğumuz iç içe geçmesi olgusundan özsel olarak farklıdır. Dolaşım aracının el değiştirmesi sırasında satıcı ile alıcı arasındaki bağlantı sadece

102 2. basıma not: Metinde karşıt bir biçimi neden dikkate almadığım, 1859'da yayınlanan eserimden alınan şu pasajdan anlaşılacaktır: "Tersine, P-M sürecinde para gerçek satın alma aracı olarak elden çıkarılabilir ve böylece, paranın kullanım değeri gerçekleşmeden ya da meta elden çıkarılmadan önce, metanın fiyatı gerçekleşebilir. Bu, örneğin, günlük hayatta önceden ödeme şeklinde, yani peşin verme şeklinde olur. Ya da, İngiliz hükümetinin Hindistan'da köylülerin afyonunu ... satın aldığı ... şekilde olur. Şurası var ki, bütün bu durumlarda, para sadece bildiğimiz satın alma aracı şeklinde iş görür. ... Doğaldır ki, sermaye de para biçiminde avans olarak verilir. ... Ne var ki, bu bakış açısı basit dolaşımın ufkunun dışında kalır." ("Zur Kritik etc.", s. 119, 120.)

ifade edilmekle kalmaz. Bağlantının kendisi de ancak paranın el değiştirmesi sırasında ve onunla birlikte doğar. Buna karşılık, ödeme aracının hareketi, kendisinden önce zaten kurulmuş bulunan bir toplumsal bağlantıyı ifade eder.

Satışların eş zamanlı ve yan yana olması, paranın el değiştirme hızının sikke miktarını azaltıcı etkisini sınırlandırır. Öte yandan, eş zamanlılık ve yan yanalık, ödeme araçlarında tasarruf sağlayıcı yeni bir kaldıraç yaratır. Ödemelerin aynı yerde toplanmasıyla birlikte, bunların denkleştirilmesini sağlayan özel kurum ve yöntemler de kendiliklerinden gelişir. Orta çağ Lyon'undaki *virements* (borç aktarımları) bunlara örnektir. A'nın B'den, B'nin C'den, C'nin A'dan alacak taleplerinin, geride artı ve eksi büyüklüklerdeki belirli nicelikler bırakacak şekilde birbirlerini yok etmeleri için, karşı karşıya getirilmeleri yeter. Böylece, geriye yalnız ödenecek bir borç bakiyesi kalır. Bir araya toplanan ödemelerin niceliği ne kadar yüksek olursa, bakiyenin bu toplama oranı o kadar küçük ve dolayısıyla dolaşımda bulunan ödeme araçlarının miktarı da o ölçüde az olur.

Paranın ödeme aracı olma işlevi dolaysız bir çelişki içerir. Ödemeler birbirlerini dengeledikleri sürece, para yalnız düşüncede var olan hesap parası ya da değer ölçüsü olarak iş görür. Gerçek ödemelerin yapılması gerektiğinde, dolaşım aracı yani yalnızca geçici ve maddi değişmeye aracılık eden bir biçim olarak değil, fakat toplumsal emeğin bireysel cisimleşmesi, mübadele değerinin bağımsızlaşmış varlığı, mutlak ve evrensel meta olarak ortaya çıkar. Bu çelişki, para bunalımı diye isimlendirilen üretim ve ticaret bunalımları sırasında kendini açıkça gösterir.[103] Böyle bir bunalım, yalnızca, sürekli uzayan ödemeler zincirinin ve ödemelerin birbirleriyle dengelenmesini sağlayan yapay bir sistemin tam olarak gelişmiş olduğu yerlerde kendini gösterir. Herhangi bir nedenden dolayı bu mekanizmada genel bozukluklar yaşandığında, para, birdenbire ve doğrudan doğruya, yalnızca düşüncede var olan hesap parası biçiminden çıkıp madenî paraya çevrilir. Sıradan metalar artık onun yerine geçemez. Metanın kullanım değeri değersizleşir, metanın değeri, kendi değer biçiminin önünde kaybolup gider. Burjuva, daha kısa bir süre önce, refah sarhoşluğunun verdiği bilgiççe bir kendine güven duygusuyla parayı boş bir hayal ilan etmişti. Sadece meta, paradır. Ama şimdi dünya pazarında yükselen çığlık şu: Sadece para, metadır! Aç tavuğun arpa ambarından gayri bir şey hayal etmemesi gibi, onun da ruhu şimdi

103 Metinde sözü edilen türdeki, her genel üretim ve ticaret bunalımının özel bir aşamasını oluşturan para bunalımı, yine para bunalımı diye anılan, ama kendi başına ortaya çıkabilen, sanayi ve ticaretin ürünü olmayıp bunları olumsuz yönde etkileyen özel bunalım türünden ayırt edilmelidir. Bunlar, hareket merkezleri para-sermaye olan ve bu nedenle de dolaysız etki alanlarında bankaların, borsaların ve mâli kesimin bulunduğu bunalımlardır. (Marx'ın 3. basıma notu.)

paranın, biricik zenginliğin peşindedir.[104] Metayla kendi değer biçimi, yani para arasındaki karşıtlık bunalım sırasında mutlak çelişki kertesine ulaşır. Burada paranın ortaya çıkma biçimi de önemini yitirir. Ödeme ister altınla, isterse kredi parasıyla, örneğin banknotla yapılsın, para açlığı aynı şekilde sürer.[105]

Şimdi belli bir zaman aralığında el değiştirmekte olan paranın toplam miktarını ele alacak olursak, dolaşım ve ödeme araçlarının hızı veri kabul edildiğinde, bu miktar şu işlemin sonucuna eşittir: gerçekleştirilecek meta fiyatları, artı günü gelmiş ödemeler toplamı, eksi birbirlerini götüren ödemeler, ve son olarak, eksi bir ve aynı para parçasının sıra ile kâh dolaşım kâh ödeme aracı olarak iş gördüğü el değiştirmelerin sayısı. Söz gelişi köylü, tahılını dolaşım aracı olarak iş gören 2 sterlin karşılığında satıyor olsun. Ödeme gününde o bununla, kendisine dokumacının sağlamış olduğu keten bezinin bedelini öder. Aynı 2 sterlin şimdi ödeme aracı olarak iş görür. Dokumacı da nakit karşılığı İncil satın alır; bu 2 sterlin bu kez yeniden dolaşım aracı olarak iş görür vb. Bundan dolayı, fiyatlar, paranın el değiştirme hızı ve ödemelerdeki tasarruflar biliniyor olsa bile, bir dönem boyunca, örneğin bir gün boyunca el değiştiren para miktarı ile dolaşımda olan meta miktarı artık birbirlerini dengelemez. Çoktandır dolaşımdan çıkmış bulunan metaları temsil eden para, el değiştirmeye devam eder. Parasal eş değerleri ancak ileriki bir zamanda ortaya çıkacak olan metalar el değiştirir. Ayrıca, her gün sözleşmeye bağlanan ödemelerle aynı gün vadeleri gelen ödemeler, karşılaştırılmaları tümüyle olanaksız olan büyüklüklerdir.[106]

---

104 "Kredi sisteminden para sistemine bu anî dönüşler teorik olan korkuyu fiilen paniğe çevirir ve dolaşım süreci içinde aracılık görevini yapan kimseler kendi aralarındaki iktisadi ilişkilerin anlaşılmaz esrarı karşısında dehşete kapılır." (Karl Marx, l.c. s. 126.) "Yoksulların işleri yoktur; çünkü, bunları çalıştırmaya zenginlerin paraları yoktur; oysa, yiyecek ve giyecek sağlamak için bunların elinin altında, eskiden ne kadar varsa, gene o kadar toprak ve emek gücü vardır; ve bir ulusun gerçek zenginliğini oluşturan bunlardır, para değildir." (John Bellers, "Proposals for Raising a Colledge of Industry", London 1696, s. 3, 4.)

105 Bu gibi anların *amis du commerce* (ticaret dostları) tarafından nasıl sömürüldüğünü aşağıdaki pasaj ortaya koymaktadır: "Bir gün" (1839 yılında) "yaşlı ve hırslı bir City'li {Londra'nın finans merkezi, *–çev.*} banker, özel odasında, masasının kapağını kaldırır ve çıkardığı bir tomar banknotu bir arkadaşının önüne serer; ve paranın 600 bin sterlin tutarında olduğunu, parayı kıtlaştırmak için dolaşımın dışında tutulduğunu, ve hepsinin aynı gün öğleden sonra üçten itibaren piyasaya sürüleceğini derin bir zevkle ifade eder." ([H. Roy], "The Theory of the Exchange, The Bank Charter Act of 1844", London 1864, s. 81.) Yarı-resmî hükümet organı *Observer*, 24 Nisan 1864 günkü sayısında şunları belirtir: "Bir banknot kıtlığı yaratmak niyetiyle izlenen yol ve uygulanan araçlar üzerine pek garip rivayetler dolaşıyor. ... Böylesine marifetlerden herhangi birinin uygulanabilip uygulanamayacağı ne derece şüpheli görülürse görülsün, söylentiler o kadar yaygın ki, gerçekten üzerinde durulup anılmaya değer."

106 "Belli bir gün süresince tamamlanan satışlar ya da imzalanan sözleşmeler o gün el değiştiren para miktarını etkilemez, ama çoğu örnekte, az ya çok uzaktaki ileri bir tarihte,

Satılmış metalar için çıkarılan borç senetleri, alacak taleplerinin devredilmesi için tekrar dolaşıma çıkarken, paranın ödeme aracı olma işlevinden, doğrudan doğruya, kredi parası doğar. Diğer taraftan kredi sisteminin yaygınlaşması ölçüsünde, paranın ödeme aracı olma işlevi de yaygınlaşır. Para, bu özelliğiyle, büyük ticaret işlemleri alanını mesken edinen kendi varlık biçimlerini kazanır; bu sırada, altın ve gümüş sikkeler, asıl olarak perakende ticaret alanına sürülür.[107]

Meta üretiminde belli bir yüksekliğe ve genişliğe varıldığında paranın ödeme aracı olma işlevi meta dolaşımı alanının ötesine geçer. Sözleşmelerin evrensel metası haline gelir.[108] Rantlar, vergiler vb. ayni ödemeler olmaktan çıkar, parayla yapılan ödemeler haline gelir. Bu dönüşümün üretim sürecinin bütününe ne derece bağlı olduğunu, ör-

---

dolaşımda olacak para miktarı üzerinde çok sayıda poliçenin çekilmesine yol açarlar. ... Bugün verilen poliçelerin ya da açılan kredilerin, sayıca, hacimce ve sürece, yarın ya da öbür gün verilecek veya açılacak olanlarla herhangi bir benzerliğe sahip olması gerekmez; dahası, bugünkü poliçe ya da kredilerin birçoğu, vadeleri geldiğinde, çok farklı tarihlerde düzenlenmiş olan bir yığın eski yükümlülükle denkleştirilir. 12, 6, 3 ya da 1 ay süreli poliçeler sık sık öylesine çakışırlar ki, belli bir günde süreleri dolan yükümlülükleri çok büyük bir hacme ulaştırırlar." ("The Currency Theory Reviewed, a letter to the Scottish people. By a Banker in England", Edinburgh 1845, s. 29, 30, passim.)

107 Gerçek ticaret işlemleri yapılırken fiilen ne kadar az para kullanıldığını göstermek için, örnek olarak, Londra'nın en büyük ticaret kurumlarından birinin (Morrison, Dillon & Co.) yıllık tahsilat ve ödemelerini gösteren tabloyu aşağıya alıyoruz. 1856 yılındaki milyonlarca sterlin tutan işlemler, toplamları 1 milyon sterlin edecek şekilde yeniden hesaplanmıştır.

Tahsilat	Sterlin
Bankerler ve tüccarlardan alınmış vadeli poliçeler	533.596
Bankerler vb.'nin talep üzerine ödenecek çekleri	357.715
Eyalet bankası banknotları	9.627
İngiltere Bankası banknotları	68.554
Altın	28.089
Gümüş ve bakır	1.486
Posta havaleleri	933
Genel Toplam	1.000.000

Ödemeler	Sterlin
Vadeli poliçeler	302.674
Londra bankerlerine ödenecek çekler	663.672
İngiltere Bankası banknotları	22.743
Altın	9.427
Gümüş ve bakır	1.484
Genel Toplam	1.000.000

("Report from the Select Committee on the Bank Acts", July 1858, s. LXXI).

108 "Ticaret işlemleri öyle bir değişikliğe uğramış bulunuyor ki, metanın metayla mübadelesi ya da meta teslimi ve meta kabulü, şimdi yerini satış ve ödemeye bırakmış bulunuyor ve bütün işlemler ... artık yalnızca parasal işlemler olarak görünüyor." ([D. Defoe], "An Essay upon Publick Credit", 3. ed., London 1710, s. 8.)

neğin, Roma İmparatorluğunun, devlete yapılan bütün ödemeleri para olarak yaptırmak için giriştiği ve başarısızlığa uğradığı iki deney çok iyi kanıtlar. Fransız köylülerinin XIV. Louis yönetiminde çektiği, Boisguillebert, Marshall Vauban ve başkalarının son derece etkili bir dille yerdikleri korkunç sefaletin nedeni, sadece vergilerin yüksekliği değil, aynı zamanda ayni vergilerin parayla ödenen vergilere çevrilmiş olmasıydı.[109] Öte yandan, toprak rantının başlıca devlet geliri olduğu Asya ülkelerinde, bunun ayni olarak ödenmesi, doğal ilişkilerin değişmezliği sayesinde yeniden üretilen üretim ilişkilerine dayanıyorsa, bu ödeme biçiminin kendisi de, eski üretim biçiminin devamını sağlar. Osmanlı İmparatorluğu'nun ayakta kalışının sırlarından biri budur. Japonya'ya Avrupa'nın zorla kabul ettirdiği dış dünyayla ticaret, kendisiyle birlikte ayni rantın para olarak ödenen ranta çevrilmesini de getirecek olursa, bu ülkenin örnek tarımına olanlar olacaktır. Bu tarımın sınırlı iktisadi varlık koşulları yok olup gidecektir.

Her ülkede belli genel ödeme günleri yerleşiklik kazanır. Bunlar, yeniden üretimin başka döngüleri bir yana bırakılırsa, kısmen, üretimin mevsim değişikliklerine bağlı doğal koşullarının ürünüdür. Bunlar aynı zamanda, vergiler, rantlar vb. gibi, doğrudan doğruya meta dolaşımından doğmayan ödemeleri de düzenler. Toplumun bütün yüzeyine dağılmış bu ödemelerin yılın belli günlerinde yapılabilmesi için gerekli olan para miktarı, ödeme aracının kullanılışında devresel fakat tamamen yüzeysel bozukluklara yol açar.[110]

Ödeme aracının el değiştirme hızı ile ilgili yasadan şu sonuç çıkar: kaynakları ne olursa olsun, bütün dönemsel ödemeler için gerekli olan

---

109 "Para her şeyin celladı haline geldi." Maliye sanatı, "bu uğursuz özü elde etmek için, şeylerin ve metaların korkunç bir yığınının buharlaştığı bir imbik"tir. "Para bütün insanlığa savaş açmış bulunuyor." (Boisguillebert, "Dissertation sur la nature des richesses, de l'argent et des tributs", édit. Daire, "Économistes financiers", Paris 1843, t. I, s. 413, 419, 417, 418.)

110 Craig, 1826 yılında, Avam Kamarası Soruşturma Komitesi önünde şu açıklamayı yapmıştı: "1824 yılında, paskalyayı izleyen haftanın ilk günü, Edinburg'da, öyle muazzam bir banknot talebi oldu ki, saat 11'e kadar bankaların elinde bir tek banknot kalmadı. Ödünç almak için her yere, bütün bankalara, başvuruldu, fakat bir şey elde edilemedi: birçok işlem ancak *slips of paper* ile (makbuzlarla) yapılabildi. Bununla beraber, aynı gün öğleden sonra, saat 3 sıralarında, banknotların tamamı çıkarıldıkları bankalara geri dönmüş bulunuyordu. Sadece el değiştirmişlerdi." İskoçya'da ortalama efektif banknot dolaşımı 3 milyon sterlinden az olmakla beraber, gene de, yılın çeşitli ödeme günlerinde, bankerlerin mülkiyetinde bulunan ve hepsi bir arada yuvarlak hesap 7 milyon sterlini bulan tüm banknotlar iş görmeye çağrılır. Bu gibi durumlarda banknotlar, bir tek ve özel görevi yerine getirmek durumunda olup bunu yapar yapmaz çıktıkları bankalara gerisin geriye dönerler. (John Fullarton, "Regulation of Currencies", 2. ed. London 1845, s. 86, not.) Anlamayı kolaylaştırmak için şunun eklenmesi gerekir: Fullarton'un eserinin çıktığı tarihte İskoçya'da mevduatın çekilmesi için çek değil banknot kullanılıyordu. {Burada "banknot" sözcüğü, bankaların ihraç ettiği borç senetleri anlamına gelmektedir. –*çev.*}

ödeme aracı miktarı, ödeme dönemlerinin uzunluklarıyla doğru orantılıdır.[111]

Paranın ödeme aracı olarak gelişimi, borçlanılmış miktarların ödeme günleri için para biriktirilmesini zorunlu kılar. Bağımsız bir zenginleşme biçimi olarak gömüleme, burjuva toplumun gelişmesiyle birlikte ortadan kaybolurken, aynı gelişme sırasında, ödeme aracı yedek fonları biçiminde artış gösterir.

c. Dünya parası

Para, iç dolaşım alanının dışına çıktığı zaman, orada ortaya çıkan fiyat ölçeği, sikke, ufaklık ve değer simgesi gibi yerel biçimlerden sıyrılır ve değerli metallerin ilk biçimleri olan külçe biçimine döner. Metalar dünya ticaretinde değerlerini evrensel şekilde ifade eder. Bundan dolayı, bağımsız değer biçimleri de, burada karşılarına dünya parası olarak çıkar. Para, ancak dünya pazarına çıktığı zaman, tam anlamıyla, doğal biçimi aynı zamanda soyut insan emeğinin dolaysız toplumsal gerçekleşme biçimi olan bir meta olarak işlev görür. Paranın gerçek varoluş biçimi, para kavramına uygun hale gelir.

İç dolaşım alanında sadece tek bir meta değer ölçüsü olabilir ve dolayısıyla para olarak iş görebilir. Dünya pazarında çift değer ölçüsü, altın ve gümüş, bir arada hüküm sürer.[112]

---

111 "Yılda 40 milyonluk işlemi yürütme zorunluluğu olsa, ticaretin gerektirdiği el değiştirme ve döngüler için aynı 6 milyon" (altın) "yeter mi?" sorusuna, Petty, bilinen ustalığıyla, şöyle karşılık verir: "Cevabım evettir: bunu, el değiştirme süresinin uzunluk ya da kısalığı belirler; bu süre, paralarını pazar günü alıp o gün borçlarını ödeyen fakir zanaatkârlar ve işçiler arasında olduğu gibi, bir hafta uzunluğunda olsa, 40 milyonluk bir toplam için 1 milyonun $^{40}/_{52}$'si yetebilir; buna karşılık, bu süre, bizim kira ve vergi ödemelerimizde alışılmış süreye uygun olarak, üç ay olsa, bu durumda, 10 milyon gerekir. O halde, ödemelerin genel olarak 1 ile 13 hafta arasında değişen sürelerde yapıldığını varsayacak olsak, 10 milyon ile $^{40}/_{52}$'yi toplamak gerekir ve bunun yarısı yaklaşık 5½ milyon eder, yani 5½ milyon yeterli olacaktır." (William Petty, "Political Anatomy of Ireland. 1672", edit. Lond. 1691, s. 13, 14.)

112 Ulusal bankaların yedek fonlarını yalnızca ülke içinde para işlevi gören değerli madenden meydana getirmelerini öngören yasaların saçmalığı bununla ilgilidir. İngiltere Bankası'nın, böylece, kendi kendine yarattığı "tatlı güçlükler" herkesçe bilinir. Altın ve gümüşün geçirdikleri göreli değer değişimlerinin büyük tarihsel dönemleri üzerine bkz.: Karl Marx, l.c. s. 136 vd. - 2. basıma ek: Sir Robert Peel kendi yayınladığı 1844 tarihli *Bank Act* (Banka Yasası) ile durumu düzeltmeye çalıştı: İngiltere Bankası'na, altın mevcudunun dörtte birini aşmamak üzere, gümüş yedek fonu bulundurma ve külçe gümüş karşılığında banknot çıkarma yetkisi tanındı. Bu iş yapılırken, gümüşün değeri Londra piyasasındaki fiyatına (altın cinsinden) göre takdir edildi. [Almanca dördüncü basıma ek: Şimdi, bir kere daha, altın ve gümüşün göreli değerlerinde kuvvetli değişmelerin olduğu bir dönemde bulunuyoruz. Aşağı yukarı 25 yıl önce, altın ile gümüş arasındaki değer oranı 15½ :1 idi, şimdi, yaklaşık olarak 22:1'dir ve gümüşün altına göre değeri de devamlı düşüyor. Bunun temel nedeni, her iki metalin üretim yöntemlerinde meydana gelen değişikliklerdir. Altın eskiden, neredeyse yalnızca, altın içeren kayaların havanın etkisiyle ufalanması sayesinde altın içeren alüvyonlu toprakların yıkanma-

Dünya parası, genel ödeme aracı olarak, genel satın alma aracı olarak ve genel olarak zenginliğin (*universal wealth*) mutlak toplumsal maddi biçimi olarak iş görür. Uluslararası bakiyelerin tasfiyesi için ödeme aracı olma işlevi belirleyicidir. İşte bu nedenle, merkantilistlerin parolası şöyledir: Ticaret dengesi![113] Altın ve gümüş, özellikle çeşitli uluslar arasındaki ürün alışverişinin alışılagelmiş dengesinin aniden

---

sı yoluyla elde edilirdi. Şimdi, bu yöntem artık yeterli görülmemektedir ve eskilerin çok iyi bilmesine karşın (Diodor[us], III, 12-14) [Diodor's v. Sicilien "Historische Bibliothek," book III, 12-14. Stuttgart 1828, s. 258-261] sonradan ikinci plana düşen altınlı kuvars damarlarının doğrudan doğruya işlenmesi yöntemi tarafından geri plana itilmiştir. Diğer yandan, Amerika'daki Kayalık Dağlar'ın batısında muazzam yeni gümüş yatakları bulunmakla kalmamış, aynı zamanda bunlar ve Meksika'daki gümüş madenleri, demiryolları inşasının, modern makinelerin ve yakıtların taşınmalarını kolaylaşması sayesinde, en az masraf yapılarak en yüksek verim sağlayacak şekilde işletilmeye başlamıştır. Ne var ki, her iki madenin damarlarda bulunuş biçimleri arasında büyük bir fark vardır. Altın çok kere saf halde bulunur, ne var ki kuvarsın içinde toz zerrecikleri halinde ufalanıp dağılmıştır, bundan dolayı bütün damarın parçalanması ve altının bundan yıkanarak ya da cıva kullanılarak çıkarılması gerekir. 1.000.000 gram kuvars çoğu zaman ancak 1-3 gram, pek ender olarak da 30–60 gram altın verir. Gümüşün saf halde bulunuşu enderdir; buna karşın, çoğu zaman, yüzde 40-90 gümüş içeren ve damardan ayrılması görece kolay bir cevherde bulunur; ya da, daha az miktarda olmak üzere, kendileri başlı başına işletilebilecek iktisadi değerde olan bakır, kurşun vb. cevherleri ile bir arada bulunur. Bu söylenenlerden anlaşılır ki, altın üretimi için harcanan emek miktarı artarken, gümüş için harcanan emek miktarı azalmıştır; bu da, gümüşün değerindeki düşmeyi pek doğal bir sonuç olarak ortaya koyar. Gümüş fiyatı bugün bile yapay yollarla yüksek tutulmayı sürdürüyor; böyle olmasaydı, bu değer düşmesi kendisini daha büyük fiyat düşüşleriyle gösterirdi. Ne var ki, Amerika'nın gümüş yatakları şimdiye kadar pek az işletildi; bu demektir ki, gümüşün değeri, daha uzun bir süre düşme halinde olacaktır. Burada daha da etkili olan bir başka faktör, çeşitli kullanım eşyası ve lüks eşya yapımı için gümüş talebinde göreli bir azalmanın yaşanması, bu gibi şeylerin yerini kaplama eşya, alüminyum vb.'nin almasıdır. Çift metalcilerin, uluslararası bir zorunlu kur düzenlemesiyle gümüşün yeniden 1:15½'luk eski değerine ulaşabileceği düşüncesinin ütopikliği bunlara göre ölçülebilir. Gümüşün para olma özelliğini dünya pazarında da giderek yitirmesi olasılığı çok daha yüksek. –F. E.]

113 Ticaret bilançosunun altın ve gümüş cinsinden fazla vermesini uluslararası ticaretin amacı sayan merkantilist sistemin karşısında olanlar da dünya parasının işlevini tümüyle yanlış anlamışlardır. Değerli metallerin uluslararası hareketleri hakkındaki yanlış kavrayışın, yalnızca, dolaşım aracı miktarını düzenleyen yasalar hakkındaki yanlış kavrayışın bir yansıması olduğunu, Ricardo ile ilgili incelemelerim sırasında ayrıntılı bir biçimde gösterdim (l.c. s. 150 vd.). Onun, "Olumsuz bir ticaret dengesinin nedeni, asla, dolaşım aracı fazlalığından başka bir şey olamaz. ... Sikke ihracı, sikkenin ucuzlamasından dolayı olur, ve bu olumsuz bir dengenin sonucu değil, nedenidir" şeklindeki yanlış dogması, bu nedenle, daha önce, Barbon tarafından bile ifade edilmişti: "Ticaret dengesi, eğer böyle bir şey varsa, paranın bir ülkeden ihraç edilmesinin nedeni değildir. Bu, değerli metallerin ülkelerdeki değer farkından doğar." (N. Barbon, l.c. s. 59.) MacCulloch, "The Literature of Political Economy: a Classified Catalogue" (London, 1845) adlı eserinde bu öngörüsü için Barbon'u takdir eder, ama bunun yanında, *currency principle*'ın (para ilkesi*) saçma varsayımlarının Barbon'da büründükleri safça biçimlerin sözünü etmekten bile kaçınır. Adı geçen katalogdaki eleştiri ve hatta dürüstlük yoksunluğu para teorisi tarihi ile ilgili bölümlerde zirveye ulaşır; çünkü, MacCulloch, burada, *facile princeps argentariorum* (para âleminin tanınmış kralı) diye isimlendirdiği Lord Overstone'un (eski banker Loyd) dalkavuğu olarak kuyruk sallar. {Para ilkesi: Dolaşımdaki para miktarının daima ülkedeki altın miktarına denk olması gerektiğini savunan ve İngiltere'deki 1844 tarihli *Bank Act*'de de içerilmiş olan ilke. Dipnotta adı geçen Lord Overstone, bu ilkenin önde gelen savunucularındandı. –*çev.*}

bozulduğu dönemlerde, uluslararası satın alma aracı olarak işlev görür. Ve son olarak, satın alma ve ödemenin değil de, zenginliğin bir ülkeden diğerine devrinin söz konusu olduğu zamanlarda ve bu devrin ya dünya pazarının o anki koşulları yüzünden ya da bizzat güdülen amaç nedeniyle meta biçimiyle yapılamadığı durumlarda, para, zenginliğin mutlak toplumsal maddi biçimi olarak işlev görür.[114]

Her ülkenin iç dolaşım için olduğu gibi dünya pazarı dolaşımı için de bir ihtiyat fonuna ihtiyacı olur. Dolayısıyla, gömülemenin işlevleri, kısmen paranın iç dolaşım ve ödeme aracı olma işlevinden, kısmen de dünya parası olma işlevinden doğar.[115] Bu sonuncu rol için gerçek para metaya, madde olarak altın ve gümüşe gereksinim duyulur; bu nedenledir ki, James Steuart altın ve gümüşü, bunların sırf yerel temsilcilerinden ayırt etmek için, açıkça *money of the world* (dünya parası) diye nitelendirmiştir.

Altın ve gümüş akımının hareketi iki yönlüdür. Bir yandan, kaynağından çıkarak bütün yeryüzüne yayılır, çeşitli ulusal dolaşım alanlarında farklı ölçülerde tutulur; bunların iç el değiştirme kanallarını doldurur, aşınmış altın ve gümüş sikkeleri yeniler, lüks eşya için malzeme sağlar ve gömüler halinde donar.[116] Bu ilk hareket, metalarda gerçekleşmiş ulusal emeklerin altın ve gümüş üreten ülkelerin değerli metallerde gerçekleşmiş emekleriyle doğrudan doğruya mübadeleleri yolu ile olur. Öte yandan, altın ve gümüş çeşitli ulusal dolaşım alanları arasında durmadan gider gelir; bu, kambiyo kurlarının sonu gelmez dalgalanmalarına bağlı bir harekettir.[117]

---

114 Örneğin, sübvansiyonlar, savaş yürütmek ya da bankaları yeniden nakit ödemeler yapabilecek duruma getirmek amacıyla yapılan borçlanmalar vb. için tam da para biçimindeki değer istenebilir.

115 2. basıma not: "Metal para sisteminin yürürlükte olduğu ülkelerde gömüleme mekanizmasının, genel dolaşımdan gelen hissedilir herhangi bir yardım olmaksızın, uluslararası yükümlülüklerin karşılanması için gerekli olacak her işlevi yerine getirebileceği konusunda, ilk önce yıkıcı bir düşman işgalinin yarattığı şaşkınlık ve sarsıntıdan kurtulmak durumunda olan Fransa'nın, sırtına yüklenmiş bulunan yuvarlak hesap 20 milyonluk savaş tazminatını müttefik devletlere 27 ay gibi bir sürede, büyük kısmı metal para olarak, ülke içi para dolaşımında göze çarpar bir daralma veya bozulma ya da kambiyo kurunda panik yaratacak herhangi bir dalgalanma olmaksızın kolayca ödeyebilmiş olmasından daha inandırıcı bir kanıt hayal edemezdim gerçekten." (Fullarton, l.c. s. 141.) [Dördüncü basıma ek: Daha da göz alıcı bir örnek, aynı Fransa'nın bu kez bunun 10 katından büyük bir savaş tazminatını 1871-1873 arasındaki 30 aylık bir sürede, gene büyük bir kısmı metal para olarak, kolayca ödeyebilmiş olmasıdır. –F. E.]

116 "Para, her zaman ürünler tarafından çekilerek ... ülkeler arasında ihtiyaçlarına göre dağılır." (Le Trosne, l.c. s. 916). "Devamlı altın ve gümüş elde edilen madenler, her ülkeye bu gerekli miktarı sağlayacak kadar verimlidir." (J. Vanderlint, l.c. s. 40.)

117 "Kambiyo kurları her hafta yükselir ve düşer, yılın belirli zamanlarında bir ulusun zararına yükselir, bir başka zaman da aynı yüksekliğe o ulusun yararına olmak üzere çıkar." (N. Barbon, l.c. s. 39.)

Gelişmiş burjuva üretim biçimine sahip ülkeler, bankaların kasalarında büyük miktarlarda toplanan gömüleri, bunların özgül işlevlerinin gerektirdiği bir minimumla sınırlar.[118] Buralarda biriken paraların ortalama düzeylerinin göze batar bir şekilde üstüne çıkması, bazı istisnalar dışında, meta dolaşımının tıkandığını ya da meta başkalaşımı akımının kesildiğini gösterir.[119]

118 Bu farklı işlevler, banknotlar için bir değiştirme fonu olma işlevi de eklenir eklenmez, birbirleriyle tehlikeli çatışmalara girebilir.

119 "Paranın iç ticaret için kesinlikle gerekli olandan fazlası ölü sermaye demektir ve bulunduğu ülkeye, bizzat ihraç veya ithal edilmesi dışında, hiçbir kâr getirmez." (John Bellers, "Essays etc.", s. 13.) "Şimdi sikkeye dönüştürülmüş çok fazla paramız olursa ne olur? En ağırlarını eritebilir, altın ve gümüş eşyaya, fiyakalı yemek takımları haline çevirebiliriz; ya da kendisine ihtiyaç ve talep olan yere meta olarak gönderir veya yüksek bir faiz sağlayacağı yere ödünç verebiliriz." (W. Petty, "Quantulumcunque", s. 39.) "Para devlet bünyesindeki yağdan başka bir şey değildir; bunun içindir ki, fazlası hareket yeteneğini sınırlandırırken azı da bünyeyi hasta eder ... yağ, nasıl adalelerin hareketini sağlar, eksik besinlerin boşluğunu doldurur, vücuttaki dengesizlikleri düzeltir ve vücudu güzelleştirirse, bunun gibi, para da, devletin hareketlerini kolaylaştırır, ülke içinde pahalılaştıklarında dışarıdan besin maddeleri getirir; borçları kapatır... ve her şeyi güzelleştirir; şüphesiz," ironik bir son: "en çok da, onun büyük miktarlarına sahip olan tek tek bireyleri." (W. Petty, "Political anatomy of Ireland", s. 14, 15.)

İkinci Kısım

Paranın Sermayeye Dönüşümü

Bölüm

4

Paranın Sermayeye Dönüşümü

★★★

1. Sermayenin Genel Formülü

Meta dolaşımı, sermayenin çıkış noktasıdır. Meta üretimi ve gelişmiş meta dolaşımı, yani ticaret, sermayenin içinde doğduğu tarihsel koşulları meydana getirir. Dünya ticareti ve dünya pazarı, 16. yüzyılda sermayenin modern tarihini başlatmıştır.

Meta dolaşımının maddi içeriğini, yani çeşitli kullanım değerlerinin birbirleriyle mübadelesini bir yana bırakır ve sadece bu sürecin doğurduğu iktisadi biçimleri ele alırsak, bu sürecin son ürününün para olduğunu görürüz. Meta dolaşımının bu son ürünü, sermayenin ilk görünüm biçimidir.

Tarihsel açıdan baktığımızda, sermayenin toprak mülkiyetinin karşısına her yerde ilk olarak para biçimiyle, parasal servet, tüccar sermayesi ve tefeci sermayesi olarak çıktığını görürüz.[1] Bununla beraber, paranın sermayenin ilk görünüm biçimi olduğunu ortaya koymak için, sermayenin oluşum tarihini gözden geçirmemiz gerekmez. Aynı tarih her gün gözümüzün önünde cereyan etmektedir. Her yeni sermaye, sahneye, yani piyasaya, meta piyasasına, emek piyasasına ya da para piyasasına

1 Toprak mülkiyetinin kişisel serflik ve efendilik ilişkilerine dayanan iktidarı ile paranın kişisel olmayan iktidarı arasındaki karşıtlığı iki Fransız atasözü pek güzel ifade eder: *Nulle terre sans seigneur* (efendisiz toprak olmaz). *L'argent n'a pas de maître* (paranın efendisi yoktur).

ilk olarak hâlâ para biçiminde, belirli süreçler aracılığıyla sermayeye dönüşecek para olarak çıkar.

Para olarak para ile sermaye olarak para, birbirlerinden ilk olarak, yalnızca farklı dolaşım biçimleriyle ayırt edilir.

Meta dolaşımının dolaysız biçimi, M-P-M, yani metanın paraya dönüşmesi ve paranın yeniden metaya dönüşmesi, satın almak için satmaktır. Ama, bu biçimin yanında, spesifik olarak farklı bir ikinci biçimi, P-M-P biçimini buluruz; burada ilk önce para metaya dönüşür ve sonra meta yeniden paraya dönüşür, yani satmak için satın alınır. Hareketiyle bu ikinci dolaşımı gerçekleştiren para, sermayeye dönüşür, sermaye olur ve tanımı gereği bile sermayedir.

P-M-P dolaşımına biraz daha yakından bakalım. Bu dolaşım da, tıpkı basit meta dolaşımı gibi, iki karşıt evreden geçer. Birinci evre olan P-M ile, yani satın alma ile, para, metaya çevrilir. İkinci evre olan M-P ile, yani satışla, meta tekrar paraya dönüşür. Bu iki evre, bir arada, parayı metayla ve aynı metayı tekrar parayla değiştiren bir hareket bütünü meydana getirir; metalar tekrar satılmak için satın alınırlar; veya satma ile satın alma arasındaki biçimsel farkı bir yana bırakırsak, burada para ile meta ve meta ile para satın alınmaktadır.[2] Sürecin bütününün vardığı sonuç, paranın para ile mübadelesi, P-P'dir. 100 sterlinle 2000 libre pamuk alsam ve bu 2000 libre pamuğu 110 sterline satsam, aslında, 100 sterlini 110 sterlinle, yani parayı parayla değiştirmiş olurum.

Şimdi şurası açıktır ki, dolaşım sürecinin aracılığından yararlanarak birbirine eşit iki para değeri birbirleriyle, örneğin 100 sterlin 100 sterlinle değiştirilmek istenecek olsa, dolaşım süreci P-M-P saçma ve anlamsız bir şey olurdu. Bunun gibi, 100 sterlini dolaşıma sokup tehlike ile yüz yüze kalacak yerde, parasına sıkı sıkıya sarılan gömüleyicinin yöntemi, bu durumda, çok daha basit ve çok daha güvenli olurdu. Diğer yandan, tüccar 100 sterlinle aldığı pamuğu ister 110, ister 100 ve hatta isterse 50 sterline satsın ve bu son halde 50 sterlin kayba uğrasın, bütün bu durumlarda tüccarın parası, örneğin tahıl satıp eline geçen parayla elbise alan köylünün gerçekleştirdiği basit meta dolaşımından tamamen farklı, kendine özgü ve özgün bir hareket gerçekleştirmiş olur. Demek ki, her şeyden önce P-M-P ile M-P-M dolaşımları arasında belirleyici bir biçim farkı söz konusudur. Burada, aynı zamanda, bu biçim farklılığının gerisinde yatan gerçek içerik farkı da kendini ortaya koyar.

İlk önce, her iki biçimin ortak yanlarını görelim.

Her iki dolaşım da aynı karşıt evrelere ayrılır: M-P, yani satış ve P-M, yani satın alma. Her iki evrede de aynı iki maddi unsur, para ile meta, ve

2 "Para ile metalar ve metalarla para satın alınır." (Mercier de la Rivière, "L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques", s. 543.)

aynı iktisadi rollere sahip iki kişi, bir alıcı ve bir satıcı karşı karşıya gelir. Her iki döngü de aynı karşıt evrelerin bütünüdür ve her iki seferinde de bu bütünlük, taraf olan üç ayrı kimsenin eylemleriyle meydana gelir; bunlardan biri sadece satar, diğeri sadece satın alır, üçüncüsü sırasıyla satın alır hem satar.

Ne var ki, aynı karşıt dolaşım evrelerinin ters yönlü oluşları, daha baştan, M-P-M ve P-M-P döngülerini birbirinden ayırt eder. Basit meta dolaşımı satışla başlar ve satın almayla son bulur; paranın sermaye olarak dolaşımı satın almayla başlar ve satışla sona erer. Birinde meta diğerinde para hareketin başlama ve son bulma noktalarını oluşturur. Dolaşımın bütününe birinci biçimde para, diğerinde, tersine, meta aracılık eder.

M-P-M dolaşımında para, sonunda, kullanım değeri olarak iş gören bir metaya dönüşür. Demek ki, burada para kesin olarak harcanmıştır. Ters yönlü P-M-P biçiminde ise satın alıcı, parayı, sonradan satıcı olarak para elde etmek için harcar. Metayı satın alırken parayı dolaşıma sokar, ama bunu, aynı metayı satarak parayı dolaşımdan tekrar çekmek üzere yapar. Burada para sahibi, paranın başını alıp gitmesine göz yumması, yalnızca onu tekrar ele geçirmek gibi kurnazca bir niyetledir. Dolayısıyla para yalnızca avans olarak verilmiştir.[3]

M-P-M biçiminde, aynı para parçası iki kez yer değiştirir. Satıcı parayı alıcıdan alır ve bir başka satıcıya, ondan aldığı bir metanın karşılığı olarak verir. Meta karşılığında para elde edilmesiyle başlayan toplam süreç, meta karşılığında paranın elden çıkarılmasıyla son bulur. P-M-P biçiminde bunun tersi olur. Burada iki kere yer değiştiren, aynı para parçası değil, aynı metadır. Alıcı onu satıcının elinden alır ve bir başka alıcının eline geçmesine aracılık eder. Basit meta dolaşımında aynı para parçasının iki kere yer değiştirmesi nasıl paranın kesin olarak bir elden çıkıp bir başka ele geçmesini sağlıyorsa, burada da aynı metanın iki kez yer değiştirmesi paranın ilk çıkış noktasına dönmesini sağlıyor.

Paranın kendi çıkış noktasına geri dönmesi, metanın alındığından daha pahalıya satılıp satılmadığına bağlı değildir. Bu husus, sadece, geriye dönen para miktarının büyüklüğünü etkiler. Satın alınmış olan meta tekrar satılır satılmaz, yani P-M-P döngüsü tamamlanır tamamlanmaz, geriye dönüş olayı bitmiş demektir. Demek ki, bu, paranın sermaye olarak dolaşımı ile paranın sırf para olarak dolaşımı arasındaki açıkça görülen bir farktır.

3 "Bir şey, tekrar satılmak için satın alınırsa, bu iş için kullanılan meblâğa avans olarak verilmiş para denir; tekrar satılmamak için satın alınırsa, bu meblâğ harcanmıştır denilebilir. " (James Steuart. "Works etc.", edited by General Sir James Steuart, his son; Lond. 1805, v. I, s. 274.)

Bir metanın satışı ile ele geçirilen para, bir diğer metanın satın alınması sırasında elden çıkarılır çıkarılmaz M-P-M döngüsü tamamlanmış olur. Bu işlemin ardından paranın yine de kendi çıkış noktasına geri dönmesi, ancak bütün hareketin yenilenmesi veya tekrarı yoluyla olabilir. 1 quarter tahılı 3 sterline satar ve bu 3 sterlinle elbise alırsam, 3 sterlini kesin olarak harcamış olurum. Bu para ile benim aramda artık hiçbir ilişki kalmamıştır. Bu para, şimdi, elbise satıcısınındır. İkinci kez 1 quarter tahıl satacak olsam, para bana geri döner, ama bu birinci işlemin bir ürünü değil, yalnızca onun tekrarlanmasının ürünüdür. İkinci işlemi tamamladığım, yani yeni bir şey satın aldığım anda, para benden tekrar uzaklaşır. Demek oluyor ki, M-P-M dolaşımında paranın harcanması ile geriye dönüşü arasında hiçbir ilişki mevcut değildir. Buna karşılık, P-M-P dolaşımında paranın geriye dönmesi, bizzat kendi harcanma biçimine bağlıdır. Bu geriye dönüş olmadığı takdirde işlem başarısızlığa uğramış ya da ikinci evre, yani satın almayı tamamlayan ve kendisini sona erdiren satış evresi eksik kaldığı için süreç kesilmiş ve henüz tamamlanmamış olarak kalır.

M-P-M döngüsü, bir metanın bulunduğu uçtan başlar ve dolaşımdan çıkıp tüketim alanına giren bir diğer metanın bulunduğu uçta son bulur. Bundan ötürü de tüketim, yani ihtiyaçların giderilmesi, tek sözle kullanım değeri, bu döngünün amacıdır. Buna karşılık, P-M-P döngüsü paranın bulunduğu uçtan başlar ve sonunda gene paranın bulunduğu bir uçta sona erer. Bundan dolayı, bunu harekete geçiren dürtü ve yönünü belirleyen amaç, bizzat mübadele değeridir.

Basit meta dolaşımında her iki uç, aynı iktisadi şekle sahiptir. Uçların ikisi de metadır, bu metaların değerleri de aynı büyüklüktedir. Ama bunlar, örneğin tahıl ve elbise gibi, nitel olarak birbirinden farklı kullanım değerleridir. Ürün mübadelesi, yani kendilerinde toplumsal emeğin temsil edildiği birbirinden farklı maddelerin mübadelesi, burada hareketin içeriği ve temelidir. P-M-P dolaşımında durum farklıdır. Bu dolaşım biçimi, totolojik olduğu için, ilk bakışta amaçsız gibi görünür. Uçların ikisi de paradır, yani nitel olarak birbirinden farklı kullanım değerleri değildir: çünkü para, metaların özel kullanım değerlerinin kendisinde yok olduğu değişmiş biçimlerinden başka bir şey değildir. İlk önce 100 sterlin pamukla ve sonra aynı pamuk tekrar 100 sterlinle değiştiriliyor; yani, dolaylı bir yoldan para parayla, aynı şey aynı şeyle değiştiriliyor; bu işlem, saçma olduğu kadar amaçsız gibi görünür.[4] Bir para miktarı diğer

4 Mercier de la Rivière, merkantilistlere "Para para ile değiştirilmez" der (l.c. s. 486). "Ticaret" ve "spekülasyon" konularını *ex professo* (profesyonelce) inceleyen bir eserde şunların yazılı olduğu görülür: "Bütün ticaret farklı türden şeylerin birbirleriyle değiştirilmelerinden ibarettir: ve mübadeleyle sağlanan avantaj" (tüccara mı?) "işte bu farklı-

bir para miktarından, genellikle, ancak büyüklüğüyle ayırt edilebilir. Bunun için, P-M-P sürecinin içeriği, uçlarının nitel bakımdan birbirinden farklı oluşunun eseri değildir; çünkü bunların ikisi de paradır, sürece içerik kazandıran şey yalnızca bu uçların nicel farklılığıdır. İşin sonunda dolaşımdan çekilen para, işin başında dolaşıma sokulmuş olandan fazladır. 100 sterline alınmış olan pamuk, diyelim ki, 100+10 sterline, yani 110 sterline satılır. Bundan ötürü, bu sürecin tam biçimi P-M-P′ şeklindedir ve burada P′ = P + ΔP, yani işin sonunda elde edilen para miktarı, başlangıçta dolaşıma sokulan para miktarı ile bir fazlalığın toplamına eşittir. Bu fazlalığa, yani başlangıçtaki değeri aşan kısma artık değer (*surplus value*) adını veriyorum. Bundan dolayı, başlangıçta dolaşıma sokulan değer, dolaşımda sadece olduğu gibi kalmaz, değer büyüklüğünü değiştirir, kendine bir artık değer ekler, veya kendini değer olarak büyütür. Ve bu hareket onu sermayeye dönüştürür.

Gerçi, M-P-M sürecinde her iki uçtaki metaların, örneğin tahıl ve elbisenin, nicel olarak birbirinden farklı değer büyüklükleri olmaları da mümkündür. Köylü, tahılını değerinden fazlasına satabilir veya elbiseyi değerinden azına satın alabilir. Ya da elbiseciden kazık yiyebilir. Ne var ki, böylesine bir değer farklılığı, bu dolaşım biçimi için tamamen tesadüfi bir şeydir. Her iki uçtaki metaların, örneğin tahıl ve elbisenin, aynı değerde olmaları, P-M-P sürecinde olduğu gibi, sürecin bütün anlamını yitirmesine yol açmaz. Bunların değerce eşitlikleri burada daha çok sürecin normal gidişinin gerekli bir koşuludur.

Satın almak için satmak işinin tekrarının veya yenilenmesinin sınırının ve ereğinin ne olacağı, tıpkı bu sürecin bizzat kendisi gibi, dolaşım sürecinin dışında kalan bir nihai amaçla belirlenir; bu nihai amaç da tüketimdir, yani belirli ihtiyaçların giderilmesidir. Buna karşılık, satmak için satın almada başlangıç ve sonuç para, yani mübadele değeridir; ve

---

lıktan ileri gelir. Bir libre ekmeği bir libre ekmekle mübadele etmenin sağlayacağı hiçbir fayda olamaz... ticaretin sadece paranın para ile mübadelesi demek olan kumara göre avantajlı olması bundandır." (Th. Corbet, "An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation Explained", London 1841, s. 5.) Corbet, P-P'nin, paranın para ile mübadelesinin, sadece ticaret sermayesinin değil, fakat her türlü sermayenin karakteristik dolaşım biçimi olduğunu görmemekle beraber, hiç değilse, ticaretin yani spekülasyonun bir türü olan bu biçimin kumarla aynı olduğunu teslim eder; ama, daha sonra MacCulloch gelir ve satmak için satın almanın spekülasyon olduğunu keşfeder ve böylece spekülasyon ile ticaret arasındaki fark yok olur gider. "Bir kimsenin tekrar satmak için bir ürün satın alması işlemi, gerçekte, bir spekülasyondur." (MacCulloch, "A Dictionary, Practical etc. of Commerce", London 1847, s. 1009.) Amsterdam Menkul Değerler Borsasının Pindar'ı Pinto, çok daha büyük bir saflıkla şöyle der: "Ticaret bir kumardır" (bu ifade Locke'tan alınmıştır) "ve dilencilerle oynanırsa hiçbir şey kazandırmaz. Uzun bir süre boyunca herkesin elindeki her şey alınmış olsa, oyuna yeniden başlamak için kârın büyük kısmının gönül rızasıyla geri verilmesi gerekirdi." (Pinto, "Traité de la Circulation et du Crédit", Amsterdam 1771, s. 231.)

bu yüzden de, hareketin bir sonu yoktur. Kuşkusuz P'den P + ΔP, 100 sterlinden 100+10 sterlin elde edilmiştir. Ama, 110 sterlin, sırf nitel açıdan bakıldığında 100 sterlinin aynıdır, yani paradır. Nicel açıdan bakarsak, 110 sterlin de 100 sterlin gibi sınırlı bir para miktarıdır. 110 sterlin para olarak harcanacak olursa, rolünü bırakmış, yani sermaye olmaktan çıkmış olur. Dolaşımdan çekilecek olsa, gömü olarak taşlaşır ve kıyamet gününe kadar bu şekilde tutulsa bile, tek bir penilik artış göstermez. Demek ki, bir kez değerin büyümesi amaç olunca, 100 sterlin için olduğu gibi 110 sterlin için de büyüme ihtiyacı doğar; çünkü, bunların ikisi de mübadele değerinin sınırlı ifadeleridir ve dolayısıyla büyüklükçe artarak, mümkün olduğu kadar büyük bir servet haline gelme görevine sahiptir. Gerçi, başlangıçta sürülmüş olan 100 sterlinlik değer, dolaşım sırasında kendisine eklenen 10 sterlinlik artık değerden, bir an için farklılaşır; ne var ki, bu fark hemen yok olur. Sürecin sonunda, bir uçta başlangıçtaki 100 sterlinlik değeri, diğer uçta 10 sterlinlik artık değeri görmeyiz. Gördüğümüz, tıpkı başlangıçtaki 100 sterlin gibi, büyüme sürecine başlamaya tamamen uygun ve hazır bir şekilde 110 sterlinlik bir değerdir. Para, hareketin sonunda, yine başlangıç aşamasındaki para olarak ortaya çıkar.[5] Bunun içindir ki, satış için satın almanın gerçekleştiği her bir döngünün sonu, kendiliğinden, yeni bir döngünün başlangıcını oluşturur. Basit meta dolaşımı, yani satın almak için satmak, dolaşımın dışında olan bir nihai amaca, yani kullanım değerlerinin elde edilmesine, ihtiyaçların giderilmesine aracılık eder. Buna karşılık paranın sermaye olarak dolaşımı başlı başına amaçtır; çünkü, değerinin büyümesi, ancak bu durmadan yenilenen hareketle olur. Bunun içindir ki, sermayenin hareketi sınırsızdır.[6]

---

5 "Pratikte bu kârın hemen sermayeye dönüşüp onunla birlikte harekete geçmesine karşın ... sermaye ... başlangıç sermayesi ile kâr ya da sermayedeki artış diye ... bölünür." (F. Engels, "Umrisse zu einer Kritik der National-ökonomie", "Deutsch-Fransösiche Jahrbücher", çıkaranlar: Arnold Ruge ve Karl Marx, Paris 1844, s. 99.)

6 Aristoteles, Krematistik'i Ekonomik'in karşısına koyar. O, Ekonomik'ten hareket eder. Ekonomik, geçimini sağlama sanatı olduğu ölçüde, yaşamak için gerekli ve ev ekonomisi ve devlet için yararlı nesnelerin tedarik edilmesi faaliyeti ile sınırlı bir şeydir. "Gerçek zenginlik (ο αληδινοζ πλουτοζ) bu türlü kullanım değerlerinden meydana gelir; çünkü, hayatı tatlılaştıran bu türlü şeylerin sahip olunabilecek miktarı sınırsız değildir. Ama, tercihan ve doğru olarak Krematistik adı verilebilecek olan bir ikinci iktisat sanatı daha vardır, ve bu söz konusu olduğu zaman, zenginlik ve mülkiyet için hiçbir sınır mevcut değilmiş gibi görünür. Meta ticareti ("η καπηλικη", kelime anlamı olarak "perakende ticaret" demektir ve Aristoteles, perakende ticarete kullanım değerleri hakim olduğu için, bu tür ticareti alıyor), doğası gereği, Krematistik'e ait bir şey değildir; çünkü, mübadele burada yalnızca onlar (satıcı ve alıcı) için gerekli olan şeylerin mübadelesidir." Bundan ötürü, tartışmayı sürdürerek, meta ticaretinin başlangıçtaki biçiminin takas olduğunu, ama bunun yayılıp genişlemesiyle zorunlu olarak paranın ortaya çıktığını gösterir. Paranın keşfedilmesiyle birlikte takas zorunlu olarak καπηλικη, meta ticareti haline gelme yönünde gelişmiş olmalıdır; ve bu, başlangıç eğilimine zıt olarak, Krematistik, yani para yapma sanatı, haline gelmiştir. Krematistik Ekonomik'ten şimdi şu şekilde ayrılır:

Para sahibi, bu hareketin bilinçli taşıyıcısı olarak kapitalist haline gelir. Kapitalist, daha doğrusu kapitalistin kesesi, paranın çıktığı ve dönüp geldiği noktadır. Dolaşımın nesnel içeriği (değer büyümesi), kapitalistin öznel amacıdır; ve ancak soyut zenginliğe gittikçe artan miktarlarda sahip olma isteği para sahibinin işlemlerinin biricik dürtüsü olduğu ölçüde, bu kimse kapitalist veya kişileşmiş, irade ve bilinçle yüklü sermaye olarak işlev görür. Demek oluyor ki, kullanım değerine asla kapitalistin dolaysız amacı gözüyle bakılamaz.[7] Aynı şekilde, tek bir kez elde edilen kâr değil, yalnızca dur durak bilmeyen kâr sağlama hareketi önemlidir.[8] Bu sonsuz zenginleşme dürtüsü, bu hırs dolu mübadele değeri avcılığı, kapitalist ile gömüleyicinin ortak özellikleridir;[9] ne var ki, gömüleyici sadece kaçık bir kapitalist iken, kapitalist akılcı bir gömüleyicidir. Gömüleyicinin parayı dolaşımdan kurtararak[10] varmak istediği değeri durmadan çoğaltmak hedefine, daha akıllı olan kapitalist, parayı durmadan yeniden dolaşıma sokarak ulaşır.[11]

Bağımsız biçimler, yani basit meta dolaşımında metaların değerlerinin aldıkları para biçimleri, sadece, metaların mübadelesine aracılık

---

"Dolaşım onun için zenginliğin kaynağıdır (ποιητικη χρηματων ... δια χρηματων μεταβοληζ). Ve o paranın etrafında dolanır görünür; çünkü para bu tip dolaşımın hem başlangıcı hem sonudur (ο γαρ νομισμα στοιχειον και περαζ τηζαλλαγηζ εστιν). Bundan dolayı, Krematistik'in peşinde olduğu zenginlik de sınırsızdır. Yalnızca amaca ulaştıracak araçları gözeten sanatlar, sınırları amacın kendisi tarafından çizildiği için, sınırsız değilken, hedefini bir araç değil nihai amaç olarak gören her sanat, sürekli olarak bu nihai amaca daha fazla yaklaşmaya çalıştığından, çabası açısından sınırsızdır; aynı şekilde, Krematistik için de hedefinden kaynaklanan sınırlar yoktur; onun hedefi mutlak zenginleşmedir. Krematistik'in değil ama Ekonomik'in bir sınırı vardır... İkincisinin amacı paranın kendisinden farklı bir şeydir, diğerinin amacı paranın çoğaltılmasıdır. ... İç içe geçen bu iki biçimin karıştırılması, bazılarının, paranın sonsuza dek korunmasını ve çoğaltılmasını Ekonomik'in nihai amacı saymasına yol açar. (Aristoteles, "De Rep.", edit. Bekker, lib. l.c. 8 ve 9 passim.)

7 "Metalar" (burada kullanım değeri anlamında) "ticaret yapan kapitalistin nihai amacı değildir ... onun nihai amacı paradır." (Th. Chalmers, "On Political Econ. etc.", 2. edit., Glasgow 1832, s. 165, 166.)

8 "Tüccar halen elde etmiş olduğu kârı az bulmasa da, gözü her zaman gelecekte elde edeceği kârda olur." (A. Genovesi, "Lezioni di Economia Civile" (1765), Custodi'nin İtalyan İktisatçıları basımı, Parte Moderna, t. VIII, s. 139.)

9 Tükenmek bilmez kâr hırsı, *auri sacra fames* (altına duyulan kahrolası açlık) kapitaliste daima rehber olacaktır." (MacCulloch, "The Principles of Polit. Econ.", London 1830, s. 179.) Bu görüş, doğal olarak, aynı MacCulloch ve suç ortaklarını, teorik zorluklarla karşılaştıklarında, örneğin aşırı üretimi incelemeye kalktıklarında, aynı kapitalisti, sadece kullanım değerini önemseyen ve hatta çizme, şapka, yumurta, basma ve çok bilinen diğer kullanım değerleri için doymak bilmez bir açlık duygusu geliştiren iyi bir yurttaşa dönüştürmekten alıkoymaz.

10 "Σωζειν" (kurtarmak), Yunanların gömüleme için kullandıkları karakteristik ifadelerden biridir. İngilizcede de "*to save*" hem kurtarmak hem de tasarruf etmek anlamına gelir.

11 "Şeyler, gelişirken sahip olmadıkları sonsuzluğa, dolaşımda sahip olur." (Galiani, [l.c. s. 156].)

eder ve hareketin sonunda kaybolur. P-M-P dolaşımında ise meta da, para da yalnızca değerin kendisinin farklı biçimleri olarak iş görür; para değerin genel, meta ise özel, deyim yerindeyse sadece kılık değiştirmiş varoluş biçimidir.[12] Değer, bu hareket sırasında kaybolmaksızın, devamlı olarak bir biçimden diğerine geçer ve böylece otomatik bir özneye dönüşür. Değerini artıran değerin yaşam döngüsü boyunca sırayla aldığı özel görünüm biçimleri göz önünde tutulursa şu açıklamalara ulaşılır: sermaye, paradır; sermaye, metadır.[13] Ama, aslında, değer burada bir sürecin öznesi olur; bu süreçte, para ve meta biçimlerinin durmadan birbirlerinin yerine geçmesiyle bizzat kendi büyüklüğünü değiştirir, artık değer aracılığıyla başlangıçtaki değer olarak kendisinden uzaklaşır, kendi değerini artırır. Çünkü, değerin kendine artık değer kattığı hareket, değerin kendi hareketidir; demek ki, değer kazanması, kendi kendisine değer katmasıdır. Böylece değer, değer olduğu için, kendine değer katmak gibi esrarlı bir nitelik kazanmış oluyor. Değer yavruluyor, ya da hiç değilse, altın yumurta yumurtluyor.

Kâh para ve kâh meta biçimine girdiği, ama bu değişimler sırasında kendini koruyup büyüttüğü böyle bir sürecin aktif öznesi olarak değer, her şeyden önce, kendi kimliğini yine kendisiyle kurmasını sağlayacak olan bağımsız bir biçime gereksinim duyar. Ve bu biçime yalnızca para şeklindeyken sahiptir. Bundan ötürü, bütün değerlenme süreçlerinin çıkış noktası da sonuç noktası da paradır. 100 sterlindi, şimdi 110 sterlindir, vb. Ama paranın kendisi, değerin iki biçiminden yalnızca biridir. Meta biçimine girmedikçe, para, sermayeye dönüşmez. Demek oluyor ki, para burada metanın karşısına, gömülemede olduğu gibi, bir hasım olarak çıkmaz. Kapitalist bilir ki, ne kadar kötü görünürlerse görünsünler, ne kadar pis kokarlarsa koksunlar, bütün metalar, inançta da gerçekte de paradır, inançları itibariyle sünnetli Yahudilerdir ve dahası, paradan daha fazla para yapmayı sağlayan mucizevi araçlardır.

Metanın değeri, basit meta dolaşımında, kendi kullanım değeri karşısında en fazla bağımsız para biçimini elde ederken, burada kendisini birdenbire, işleyen, kendi kendine hareket eden, meta ile parayı kendi büründüğü biçimlerden ibaret kılan bir öz olarak ortaya koyar. Dahası var. Metalar arasındaki ilişkileri temsil etmek yerine, deyim yerinde ise, şimdi kendi kendisiyle özel bir ilişki kurar. Başlangıçtaki değer olarak kendisinden artık değer olarak, Baba Tanrı olarak kendisinden Oğul

12 "Sermayeyi oluşturan madde değil, bu maddenin değeridir." (J. B. Say, "Traité d'Écon. Polit.", 3 ème éd., Paris 1817, t .II, s. 429.)

13 "Üretken amaçlar için kullanılan dolaşım aracı (!) sermayedir." (Macleod, "The Theory and Practice of Banking", London 1855, v. I, c. 1, s. 55.) "Sermaye ve metalar aynı şeydir." (James Mill, "Elements of Pol. Econ.", Lond. 1821, s. 74.)

Tanrı olarak ayrılır; ikisi aynı yaştadır ve gerçekte tek bir kişidirler, çünkü başlangıçta ortaya konan 100 sterlin, sadece 10 sterlinlik artık değer sayesinde sermaye olur, ve bu gerçekleşir gerçekleşmez, yani oğul ve onun aracılığıyla baba yaratılır yaratılmaz, aralarındaki fark yeniden kaybolur ve ikisi tekleşir, 110 sterlin olur.

Yani, değer, işleyen değere, işleyen paraya ve böylece sermayeye dönüşür. Değer, dolaşımdan çıkar, tekrar dolaşıma girer, dolaşım sürecinde kendisini devam ettirir ve çoğaltır, dolaşımdan büyümüş olarak geri gelir ve her seferinde aynı döngüye yeni baştan başlar.[14] Sermayenin ilk yorumcuları olan merkantilistler, onu, P-P′, para doğuran para (*money which begets money*) diye tanımlar.

Gerçi, satmak için satın almak, daha doğrusu daha pahalıya satmak için satın almak, P-M-P′, sırf bir tür sermayeye, tüccar sermayesine özgü bir biçim gibi görünür. Ne var ki metaya dönüşen ve metaların satışı ile gerisin geriye daha çok paraya dönüşen sanayi sermayesi de paradır. Dolaşım alanı dışında kalan ve alışla satış arasında geçen süre içinde gerçekleşen olaylar, bu hareketin biçiminde hiçbir değişikliğe yol açmaz. Son olarak, faiz getiren sermaye söz konusu olduğunda, P-M-P′ dolaşımı kendisini kısaltılmış şekilde, aracısız sonucuyla, deyim yerindeyse özlü biçimde, P-P′ olarak, hemen daha fazla para olan para biçiminde, kendisinden büyük olan değer biçiminde gösterir.

O halde gerçekte, P-M-P′, dolaşım alanında dolaysız şekilde göründüğü biçimiyle sermayenin genel formülüdür.

2. Sermayenin Genel Formülündeki Çelişkiler

Parayı sermayeye dönüştüren dolaşım biçimi, metanın, değerin, paranın ve bizzat dolaşımın doğası hakkındaki bundan önce geliştirilmiş olan yasaların hepsiyle çelişir. Bu dolaşım biçimini basit meta dolaşımından ayırt eden şey, aynı iki karşıt sürecin, yani satış ve alışın, ters yönde olmasıdır. Böylesine biçimsel bir fark, bu süreçlerin karakterlerini nasıl olur da, sihirli bir el dokunmuş gibi değiştirebilir?

Hepsi bu kadar da değil. Süreçlerin tersine dönmesi, birbirleriyle alışverişte bulunan üç kişiden yalnızca biri için söz konusudur. Bir kapitalist olarak A'dan meta alırım ve bunu B'ye satarım; oysa, basit bir meta sahibi olarak B'ye meta satar ve sonra A'dan meta alırım. Alışverişte bulunduğum A ve B için bu fark mevcut değildir. Bunlar sırf metaların alıcıları veya satıcıları olarak görünür. Bense onların karşısında her de-

14 "Sermaye ... durmadan kendisini çoğaltan değer." (Sismondi, "Nouveaux Principes d'Écon. Polit.", t. I, s. 89.)

fasında basit meta sahibi ya da basit para sahibi, yani satıcı ve alıcı olarak durur, her iki durumda da bu insanlardan birinin karşısına sırf alıcı, diğerinin karşısına sırf satıcı olarak, birinin karşısına sırf para, diğerinin karşısına sırf meta olarak çıkarım; yoksa, ne birini, ne diğerini, sermaye ya da sermaye sahibi olarak veya paradan ya da metadan fazla bir şeyin temsilcisi olarak veya para ya da metanın doğurabileceği etkinin ötesinde bir etki doğurabilecek herhangi bir şeyin temsilcisi olarak karşımda görürüm. A'dan meta almak ve bunu B'ye satmak benim için bir sıra oluşturur. Ama bu iki işlem arasındaki ilişki, sadece benim için mevcuttur. A, benim B ile yaptığım işlemle, B ise benim A ile yaptığım işlemle hiç ilgili değildir. Ben onlara işlemlerin yönünü tersine çevirmekle sağladığım özel kazancı açıklamaya kalkacak olsam, onlar da bana, işlemlerin sırası hakkında yanıldığımı, toplam işlemin bir alışla başlayıp bir satışla son bulmuş olmadığını, tersine, bir satışla başlayıp bir alışla sona erdiğini kanıtlar. Aslında, benim ilk işlemim, yani A'dan meta alışım, A bakımından bir satış; benim ikinci işlemim, yani B'ye meta satışım, B bakımından bir satın almaydı. Bundan hoşnut olmayan A ve B, bütün bu işlemler dizisinin gereksiz olduğunu ve hokkabazlık içerdiğini açıklar. A, metayı doğrudan doğruya B'ye satacak ve B, onu doğrudan doğruya A'dan alacaktır. Böylece, işlemin tamamı bildiğimiz meta dolaşımının tek yönlü bir tek işlemine daralır ve bu işlem, A açısından sadece bir satış, B açısından sadece bir satın alma olur. Demek oluyor ki, işlemlerin oluş sırasını tersine çevirmekle basit meta dolaşımı alanının dışına çıkmış olmuyoruz; bunun yerine, basit meta dolaşımının, doğası gereği, dolaşıma katılan değerlerin büyümelerine ve dolayısıyla artık değerin oluşumuna izin verip vermediğini incelemek zorundayız.

Dolaşım sürecini, yalnızca meta mübadelesini içeren biçimiyle alalım. İki meta sahibinin metaları birbirlerinden aldıkları ve karşılıklı para alacaklıların bakiyelerinin ödeme gününde denkleştiği tüm durumlarda, geçerli olan budur. Para burada, metaların değerlerini fiyatlarıyla ifade etmek için, hesap parası olarak iş görür, ama metaların karşısına bizzat somut para biçiminde çıkmaz. Kullanım değerleri söz konusu olduğu ölçüde, mübadelede bulunan tarafların her ikisinin de kazançlı çıkabilecekleri açık. Her ikisi de kullanım değeri olarak kendileri için yararlı olmayan metaları elden çıkarır ve kullanım için ihtiyaç duydukları metaları elde eder. Buradaki bütün yarar bundan ibaret olmayabilir. Belki de, şarap satıp tahıl alan A, tahıl yetiştiren B'nin aynı çalışma süresi içinde üretilebileceğinden daha fazla şarap, tahıl yetiştiren B de, şarap üreticisi A'nın üretebileceğinden daha fazla tahıl üretmektedir. Bu durumda, ikisinin de, mübadele olmadan, şarap ve tahılı kendi başlarına üretmek

zorunda olacakları duruma göre, aynı mübadele değeri karşılığında A daha fazla tahıl, B daha fazla şarap elde eder. Demek ki, kullanım değeri ile ilgili olarak şunu söyleyebiliriz: "mübadele her iki tarafı da kazançlı çıkaran bir işlemdir."[15] Mübadele değeri söz konusu olduğunda, durum başkadır. "Elinde çok şarabı olup tahılı olmayan bir kimse, çok tahılı olup da hiç şarabı olmayan bir kimse ile alışverişe girişir; bu iki kişi arasında 50 değerindeki buğday, 50 değerindeki şarapla mübadele edilir. Bu mübadele, ne biri ne de diğeri için mübadele değerinde bir artma getirir; çünkü, daha mübadeleden önce her biri zaten bu işlemle elde edilen değere eşit büyüklükte bir değere sahipti."[16] Paranın dolaşım aracı olarak metaların arasına girmesi ve alış ve satış işlemlerini görünür bir biçimde birbirinden ayırması hiçbir şeyi değiştirmez.[17] Metaların değerleri, kendileri daha dolaşıma girmeden önce fiyatlarıyla ifade edilir, dolayısıyla dolaşımın sonucu değil fakat ön koşuludurlar.[18]

Soyut olarak ele alındığında, yani basit meta dolaşımının kendine özgü yasalarından doğmuş olmayan koşullar bir yana bırakılacak olursa, dolaşımda, bir kullanım değerinin yerini bir başka kullanım değerinin alması dışında gerçekleşen tek şey bir başkalaşım, yani metanın biçim değiştirmesidir. Aynı değer, yani aynı miktardaki maddeleşmiş toplumsal emek, aynı meta sahibinin elinde önce kendi metası biçiminde, sonra dönüştüğü para biçiminde, en sonunda paranın yeniden dönüşümü sonucu meta biçiminde bulunur. Bu biçim değişikliği, değerin büyüklüğünde hiçbir değişikliği içermez. Fakat, bu süreç sırasında bizzat meta değerinin uğradığı değişiklik bunun para biçiminin geçirdiği bir değişiklikle sınırlıdır. Bu biçim, ilk önce, satışa sunulan metanın fiyatı olarak, sonra, fiyatta zaten ifade edilmiş olan bir para miktarı olarak, en sonunda da, aynı değerdeki bir metanın fiyatı olarak var olur. Buradaki biçim değişikliği, tek başına alındığında, 5 sterlinlik bir banknot, tam ve yarım İngiliz altın liraları (*sovereign*) ve şilinlerle değiştirildiğinde ne kadar değer değişikliğine uğrarsa, değerin büyüklüğünde o kadar değişiklik yapar. Demek ki, metaların dolaşımı bunların değerlerinin yalnızca bir biçim değişikliği geçirmeleri sonucunu doğurduğu sürece, olay saf biçimiyle cereyan ettiği takdirde, dolaşım eş değerli şeylerin mübadele-

15 "L'échange est une transaction admirable dans laquelle les deux contractants gagnent - toujours!" (Mübadele, sözleşme taraflarının daima [!] kârlı çıktıkları harika bir işlemdir.) (Destutt de Tracy, "Traité de la Volonté et de ses effets", Paris 1826, s. 68.) Aynı eser, "Traité d'Éc. Pol." adı altında da yayınlanmıştı.

16 Mercier de la Rivière, l.c. s. 544.

17 "İster bu iki değerden biri para olsun, isterse ikisi de sıradan metalar olsun, hiçbir şey değişmez." (Mercier de la Rivière, l.c. s. 543.)

18 "Değer hakkında karar verenler sözleşmenin tarafları değildir; değer daha anlaşmadan önce saptanmış bulunur." (Le Trosne, l.c. s. 906.)

si sonucunu verir. Değerin ne olduğunu çok az anlayan bayağı iktisat, bu nedenle, dolaşım olayını saf haliyle incelemeye kalktığında, arz ve talebin birbirine eşit olduğunu varsayar ki, bu, bunların etkilerinin son bulması demektir. O halde, kullanım değerleri bakımından her iki taraf mübadeleden kazançlı çıkabilse bile, mübadele değeri bakımından her iki tarafın da kazançlı çıkabilmesi mümkün değildir. Burada söylenmesi gereken daha çok şudur: "Eşitlik olan yerde kazanç olmaz."[19] Gerçi, metalar, değerlerinden sapan fiyatlarla satılıyor olabilir; ama bu sapma, meta mübadelesi yasasının ihlali olarak ortaya çıkar.[20] Meta dolaşımı, saf biçiminde, eş değerlerin bir mübadelesidir, yani, değer bakımından zenginleşmenin aracı değildir.[21]

Bundan dolayı, artık değerin kaynağı olarak meta dolaşımını gösterme çabalarının gerisinde, çoğu zaman, bir yanılgı, kullanım değeri ile mübadele değerini birbirine karıştıran bir anlayış saklıdır. Örneğin, Condillac der ki:

> "Meta mübadeleleri sırasında eşit değerlerde metaların alınıp verildiğini düşünmek yanlıştır. Tersine, taraflardan her biri daima daha büyük değer karşılığı olarak daha küçük bir değer verir. Gerçekten eşit olan değerleri değişmiş olsaydık taraflardan hiçbiri bir kâr sağlayamazdı. Oysa her iki taraf da kazanır veya her iki tarafın da kazanması gereklidir. Bu niye böyle olur? Bir şeyin değeri sadece o şeyin ihtiyaçlarımızla olan ilişkisinden ileri gelir. Tarafların biri için fazla olan, diğeri için eksik olan şeydir, ve bunun tersi de doğrudur. ... Kendi tüketimimiz için vazgeçilmez olan şeyleri satışa sunmamız düşünülemez. ... Kendimiz için gerekli olan şeyleri elde etmek için bize yararı olmayan şeyleri elden çıkarmak isteriz, daha çok şey karşılığında daha az şey vermek isteriz. ... Değiştirilen şeylerin her birinin değerce aynı miktarda paraya eşit olmasına bakılarak, mübadele sırasında aynı büyüklükte bir değer karşılığında aynı büyüklükte bir değerin verilmiş olduğunu düşünmek doğaldı. ... Ne var ki, bir başka noktanın daha hesaba katılması gerekir; her ikimizin de gerekli bazı şeyler karşılığında kendimize fazla gelen bazı şeyleri verip vermediğimiz, sorulması gereken bir sorudur."[22]

Burada, Condillac'ın kullanım değeri ile mübadele değerini nasıl birbirine karıştırdığını görmekle kalmıyor, aynı zamanda, gerçekten çocuk-

---

19 "Dove è egualità non è lucro." (Galiani, "Della Moneta", Custodi, Parte Moderna, t. IV, s. 244.)

20 "Herhangi bir yabancı etki fiyatı düşürür veya yükseltirse, mübadele taraflardan biri için uygunsuzlaşır: bu durumda denge bozulmuş olur; ne var ki, bu bozulma herhangi bir sebepten ileri gelebilir, mübadele yüzünden olmaz." (Le Trosne, l.c. s. 904.)

21 "Mübadele, doğası açısından, eşitliğe dayanan, yani birbirine eşit iki değer arasında yapılan bir sözleşmedir. Alındığı kadar verildiği için, mübadele bir zenginleşme aracı değildir." (Le Trosne, l. c. s. 903, 904.)

22 Condillac, "Le Commerce et le Gouvernement" (1776), Édit. Daire et Molinari, "Mélanges d'Économie Politique", Paris 1847, s. 267, 291.

ça bir şekilde, gelişmiş meta üretimine sahip bir toplumda, üreticinin kendi geçim araçlarını bizzat ürettiğini ve yalnızca kendi ihtiyacından fazla olan kısmı dolaşıma sürdüğünü varsaydığını da görüyoruz.[23] Böyle olmakla beraber, Condillac'ın iddiası, modern iktisatçılar tarafından, özellikle, meta mübadelesinin gelişmiş biçimini, yani ticareti artık değer yaratıcı bir faaliyet olarak göstermek için sık sık tekrarlanır. Söz gelişi, şöyle denir: "Ticaret, ürünlere değer katar; çünkü, aynı ürün tüketicinin elinde, üreticinin elinde bulunduğu zamandakinden daha fazla değere sahiptir; bunun içindir ki, ticareti kelimenin tam anlamıyla bir üretim faaliyeti saymak gerekir."[24] Ne var ki, metalar için iki kez ödemede bulunmayız, yani bunlara bir kez kullanım değeri ve bir kez de değer oldukları için para ödemeyiz. Ve eğer metanın kullanım değeri, alıcı için, satıcı için olduğundan daha yararlıysa, metanın para biçimi de, satıcı için, alıcı için olduğundan daha yararlıdır. Yoksa satıcı metasını satar mıydı? Aynı şekilde, alıcının da, örneğin tüccarın elindeki çorapları paraya dönüştürürken, kelimenin tam anlamıyla (*strictly*) bir "üretim faaliyeti"nde bulunduğu da söylenebilirdi.

Aynı mübadele değerine sahip metaların ya da metalarla paranın, yani eş değerli şeylerin birbirleriyle değiştirilmesi durumunda, kimsenin, dolaşıma soktuğundan daha fazla değer çekmediği açıktır. Bu durumda artık değer meydana gelmez. Ama metaların dolaşım süreci, saf biçimiyle, eş değerlerin mübadelesini gerektirir. Ne var ki, gerçek yaşamda şeyler saf biçimleriyle gerçekleşmez. Bundan dolayı, eş değerli olmayan şeylerin mübadele edildiğini varsayalım.

Her durumda, meta piyasasında meta sahibinin karşısında yalnızca başka bir meta sahibi yer alır ve bu kimselerin birbirleri üzerindeki güçleri, bunların metalarının güçlerinden ibarettir. Metaların maddi çeşitliliği mübadele eyleminin maddi dürtüsüdür ve meta sahiplerini karşılıklı olarak birbirlerine bağımlı kılar, çünkü, hiçbiri kendi ihtiyaçlarını giderecek nesnelere sahip değildir ve her biri, diğerinin ihtiyaçlarını giderecek nesneleri elinde bulundurur. Metaların kullanım değerlerinin maddi farkları dışında, metalar arasında bir fark daha vardır: metaların doğal biçimleri ile dönüşmüş biçimleri arasındaki, yani metalarla para

23 Bundan dolayı, Le Trosne dostu Condillac'a pek doğru olarak şu karşılığı verir: "Gelişmiş bir toplumda hiçbir meta türü için fazlalık söz konusu olmaz." Le Trosne, aynı zamanda, alaylı bir ifadeyle şunu da kaydeder: "Mübadele sırasında tarafların her ikisi de eşit miktarda daha az şeye karşılık eşit miktarda daha çok şey alıyorsa, ikisi de eşit miktarda şey elde eder." Condillac mübadele değerinin doğası hakkında henüz en küçük bir fikre sahip olmadığı için, Bay Prof. Wilhelm Roscher onda kendisinin çocukça kavramları için uygun bir destekleyici bulur. Bkz.: W. Roscher, "Grundlagen der Nationalökonomie", Dritte Auflage, 1858.

24 S. P. Newman, "Elements of Polit. Econ.", Andover ve New York 1835, s. 175.

arasındaki fark. Ve böylece, meta sahipleri birbirlerinden ancak satıcı, yani metaya sahip bulunan kimse, ve alıcı, yani paraya sahip bulunan kimse olarak ayırt edilir.

Şimdi, satıcıya, açıklanması mümkün olmayan bir ayrıcalıkla, metayı değerinden fazlasına, meta 100 değerinde ise 110'a, yani % 10'luk bir yazılı (nominal) fiyat fazlasıyla satma yetkisinin verilmiş olduğunu varsayalım. Demek ki, satıcı burada 10'luk bir artık değeri cebine indirir. Ama, satacağını sattıktan sonra o bir alıcı haline gelecektir. Bir üçüncü meta sahibi şimdi karşısına çıkacak ve satıcı olarak metayı yüzde 10 fazlasına satma ayrıcalığından ona karşı yararlanacaktır. Dostumuz, alıcı olarak 10 kaybetmek için satıcı olarak 10 kazanmıştır.[25] Bütün iş, gerçekte, gelip şuna dayanır: bütün meta sahipleri, metalarını birbirlerine değerlerinin % 10 fazlasına satmış olur ve bu, metalarını tam değerleri karşılığında satmalarıyla tam olarak aynı şeydir. Meta fiyatlarındaki böylesi bir genel yazılı artış, meta değerlerinin örneğin altın yerine gümüşle ölçülmesiyle aynı sonucu doğurur. Metaların para isimleri, yani fiyatları şişer, ama aralarındaki oranlar değişmeden kalır.

Bu durumun tersini varsayalım, yani alıcıya, metaları değerlerinden azına satın alma ayrıcalığı verilmiş olsun. Burada artık alıcının da tekrar satıcı olacağını hatırlatmamız gereksizdir. O, alıcı olmadan önce satıcıydı. O, alıcı olarak % 10 kazanmadan önce, satıcı olarak % 10 kaybetmişti.[26] Burada da her şey yine eskisi gibi kalır.

Demek oluyor ki, artık değerin oluşumu ve dolayısıyla paranın sermayeye dönüşümü, ne satıcıların metaları değerlerinden fazlasına satmalarıyla, ne de alıcıların metaları değerlerinden azına satın almalarıyla açıklanabilir.[27]

Albay Torrens'in yaptığı gibi, birtakım yabancı unsurların işe karıştırılmasıyla, sorun hiçbir şekilde basitleştirilmiş olmaz. Torrens der ki: "Efektif talep, tüketicilerin, dolaylı veya dolaysız mübadele yoluyla, metalar karşılığında, bu metaların üretimleri sırasında harcanmış olandan daha büyük bir sermaye parçasını verme gücünde ve eğiliminde (!)

---

25 "Ürünün yazılı değerini yükselterek ... satıcılar zenginleşemezler ... çünkü, satıcı olarak kazandıklarını alıcı olarak tekrar harcarlar." [J. Gray] "The Essential Principles of the Wealth of Nations etc.", London 1797, s. 66.

26 Belli bir ürünün 24 livre değerindeki bir miktarını 18 livreye satmak zorunda kalındığında, aynı para satın almak için kullanılacak olursa, 18 livreye yine 24 livrelik şeyler alınır." (Le Trosne, l.c. s. 897.)

27 "Bundan dolayı, hiçbir satıcı, kendisi de başka satıcıların metalarına daha yüksek bir bedel ödemek zorunda kalmaksızın, metalarının fiyatlarını basitçe yükseltemez; ve aynı nedenle, hiçbir tüketici, kendisi de kendi sattığı metaların fiyatlarını düşürmek zorunda kalmaksızın, satın aldığı metaları, basitçe daha ucuza satın alamaz." (Mercier de la Rivière, l.c. s. 555.)

olmalarından doğar."[28] Dolaşımda, üreticiler ve tüketiciler birbirlerinin karşısına sadece satıcılar ve alıcılar olarak çıkar. Üreticinin elde ettiği artık değerin kaynağının, tüketicilerin metalara değerlerinden fazlasını ödemeleri olduğunu iddia etmek, şu basit cümleyi kapalı bir şekilde söylemekten başka bir şey değildir: Meta sahibi, satıcı olarak, metayı değerinden fazlasına satma ayrıcalığına sahiptir. Satıcı, metaları ya kendisi üretmiştir ya da metaların üreticilerini temsil etmektedir; ama alıcı da, en az onun kadar, kendi parasıyla temsil edilmekte olan metaları ya üretmiştir ya da bunların üreticilerini temsil etmektedir. Demek ki, üretici ile üretici karşı karşıyadır. Bunları ayırt eden, birinin satıyor ve diğerinin satın alıyor olmasıdır. Metaların sahibinin, üretici sıfatıyla metaları değerlerinden fazlasına sattığını ve tüketici sıfatıyla bunlara değerlerinden fazlasını ödediğini söylemek, bizi bir adım bile ileriye götürmez.[29]

Artık değerin bir yazılı fiyat artışından ya da satıcının metayı pahalıya satabilme ayrıcalığından doğduğu yanılsamasının tutarlı temsilcileri, satmadan satın alan, yani aynı zamanda üretmeden tüketen bir sınıfın var olduğunu varsayar. Böyle bir sınıfın varlığı, buraya kadar ulaşmış bulunduğumuz bakış açısıyla, yani basit meta dolaşımı açısından, henüz açıklanabilir bir şey değildir. Ama böyle bir şey olsun diyelim. Böyle bir sınıfın devamlı olarak satın alması için gereken paranın, bu sınıfa, herhangi bir mübadele olmadan, karşılıksız olarak, keyfi bir hak ve zor yoluyla, bizzat meta sahiplerinden akması gerekir. Bu sınıfa metaları değerlerinden fazlasına satmak, sadece, daha önce onlara karşılıksız olarak verilmiş olan paranın bir kısmını dolandırıcılık yoluyla geri almak demektir.[30] Küçük Asya şehirleri Eski Roma'ya bu şekilde yıllık haraç ödüyordu. Roma bu parayla meta satın alıyor ve bunları çok pahalıya satın alıyordu. Küçük Asyalılar Romalıları dolandırıyor ve böylece efendilerine ödedikleri haraçların bir kısmını ticaret yoluyla geriye sızdırmayı başarıyordu. Ama, ne olursa olsun, dolandırılanlar gene de Küçük Asyalılardı. Metalarına karşılık olarak ödenen para, eskisi gibi, gene kendi paralarıydı. Zenginleşmenin ya da artık değer yaratmanın yöntemi bu olamaz.

---

28 R. Torrens, "An Essay on the Production of Wealth", London 1821, s. 349.

29 "Kârların tüketiciler tarafından ödendiği düşüncesi, kuşkusuz, tümüyle saçmadır. Tüketiciler kimlerdir? "(G. Ramsay, "An Essay on the Distribution of Wealth", Edinburgh 1836, s. 183.)

30 Öğrencisi papaz Chalmers gibi, sırf alıcılardan veya tüketicilerden meydana gelen sınıfı iktisadi bakımdan yücelten Bay Malthus'a, öfkeli bir Rikardocu şu soruyu sorar: "Malthus, metalarına talep olmadığı zaman bir kimseye, metalarını alsın diye, bir başka kimseye para ödemesini mi salık veriyor?" Bkz. "An Inquiry into those principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, Lately advocated by Mr. Malthus etc.", London 1821, s. 55.

O halde, satıcıların alıcı ve alıcıların satıcı olduğu meta mübadelesinin sınırları içinde kalalım. Karşılaştığımız güçlük, belki de, kişileri, bireyler olarak değil, yalnızca kişileşmiş kategoriler olarak düşünmüş ve ele almış olmamızdan ileri gelmiştir.

Meta sahibi A, iş arkadaşları B ile C'nin saflıklarından yararlanıp onların kendisine aynen karşılık vermelerine fırsat vermeyecek kadar kurnaz olabilir. A, B'ye 40 sterlin değerinde şarap satar ve karşılığında 50 sterlin değerinde tahıl elde eder. A, 40 sterlini 50 sterline dönüştürmüş, az paradan çok para yapmış ve metasını sermayeye çevirmiştir. Olayı daha yakından görelim. Mübadeleden önce, A'nın elinde 40 sterlin değerinde şarap, B'nin elinde 50 sterlin değerinde tahıl olmak üzere, 90 sterlinlik bir toplam değer vardı. Mübadeleden sonra da, elimizde olan, yine aynı 90 sterlinlik toplam değerdir. Dolaşımdaki değerde zerre büyüme olmamış, bunun A ile B arasındaki bölünüşü değişmiştir. Bir yanda eksik değer olan şey öbür yanda artık değer olarak görünür, aynı şekilde bir yanda artı, diğer yanda eksi vardır. Mübadelenin olayı gizleyen aracılığı olmadan, A, 10 sterlini B'den düpedüz çalsaydı, yine aynı değişiklik olurdu. Dolaşımda bulunan değerler toplamının, bunun dağılımında meydana gelen herhangi bir değişiklikle artırılamayacağı açıktır; bir Yahudinin Kraliçe Anne zamanından kalma bir meteliği (*farthing*) bir altın liraya (*guinea*) satmasının, bir ülkedeki değerli madenlerin miktarını çoğaltmış olmayacağı gibi. Bir ülkedeki kapitalistler sınıfının bütünü, kendi kendisini kazıklayamaz.[31]

Demek oluyor ki, nasıl evirilip çevrilirse çevrilsin, sözünü ettiğimiz olgu aynı kalır: eş değerli şeyler birbirleriyle değiştirildiğinde, bir artık değer doğmaz, eş değerli olmayan şeyler birbirleriyle değiştirildiğinde de, gene, bir artık değer doğmuş olmaz.[32] Dolaşım ya da meta mübadelesi değer yaratmaz.[33]

---

31 Destutt de Tracy, *Membre de l'Institut* (Fransız Enstitüsü üyesi) olmasına karşın (belki de bu nedenle) aksi görüşteydi. Kendisi der ki, sanayici kapitalistler kârlarını "her şeyi kendilerine mal olduğundan daha yüksek fiyata satarak" elde ederler. "Ve bunları kimlere satarlar? İlk olarak birbirlerine." (l.c. s. 239.)

32 "Eşit iki değerin mübadelesi, toplumun elinde bulunan değerlerin miktarını ne büyütür ne de küçültür. Eşit olmayan değerler arasındaki mübadele de ... aynı şekilde toplumsal değerler toplamında hiçbir değişiklik meydana getirmez; çünkü, birinin servetini ne kadar artırırsa diğerinin servetini o kadar azaltır." (J. B. Say, l.c. t. II, s. 443, 444.) Doğal olarak bu ifadenin sonuçlarından rahatsızlık duymayan Say, onu hemen hemen kelimesi kelimesine fizyokratlardan ödünç alır. Say'nin kendi zamanında unutulmuş bulunan eserleri kendi "değer"ini artırmak için nasıl sömürdüğünü gösteren bir örnek verelim. Mösyö Say'nin "en ünlü" cümlesi "ürünler ancak ürünlerle satın alınabilir"in (l.c, t. II, s. 438) fizyokratlardaki aslı şöyledir: "Ürünler ancak ürünlerle ödenebilir." (Le Trosne, l.c. s. 899.)

33 "Mübadele ürünlere hiçbir şekilde değer katmaz." (F. Wayland, "The Elements of Pol. Econ.", Boston 1843, s. 168).

Böylece, sermayenin temel biçimini, yani modern toplumun iktisadi örgütlenişini belirleyen biçimini çözümlerken, bunun herkesçe bilinen ve deyim yerindeyse Tufan öncesi biçimleri olan ticaret sermayesi ile tefeci sermayesini, işin başında tamamen konu dışı tutmamızın nedeni de şimdi anlaşılmış oluyor.

P-M-P′ biçimi, yani, daha pahalıya satmak için satın alma, en saf haliyle, gerçek ticaret sermayesinde görülür. Öte yandan bu sermayenin bütün hareketi dolaşım alanının sınırları içinde kalır. Ama, paranın sermayeye dönüşümünü, artık değerin oluşumunu dolaşımla açıklamak imkânsız olduğu için, eş değerli şeyler değiştirilmeye başlar başlamaz, ticaret sermayesi imkânsız bir şey olarak görünür,[34] ve bundan dolayı da, bu sermayenin ancak, meta alan ve satan meta üreticilerinin aralarına bir asalak gibi giren tüccar tarafından iki defa oyuna getirilip, metalarının değerlerinden bir kısmını ona kaptırmaları sonucu meydana geldiği sanılır. Bu anlamda olmak üzere, Franklin şöyle der: "Savaş soygunculuktur, ticaret dolandırıcılıktır."[35] Ticaret sermayesinin değerini büyütmesi yalnızca meta üreticilerinin aldatılmalarıyla açıklanmayacaksa, sadece meta dolaşımını ve onun basit uğraklarını veri aldığımız burada henüz hiçbiri bulunmayan bir dizi ara halkaya gereksinim vardır.

Ticaret sermayesi için söylenenler tefeci sermayesi için daha da geçerlidir. Ticaret sermayesinde iki uca, yani piyasaya sürülen para ile artmış olarak piyasadan çekilen paraya, en azından alış ve satış, yani dolaşım hareketi aracılık eder. Tefeci sermayesinde, P-M-P′ biçimi kısalarak uçların aracısız olarak birleştiği P-P′ olur; para, daha çok parayla değiştirilir; yani paranın doğasına aykırı ve dolayısıyla meta mübadelesi açısından açıklanması mümkün olmayan bir biçime bürünür. Bu yüzden, Aristoteles şöyle der:

> "Krematistik, biri ticarete diğeri iktisada giren, iktisada dahil olanı gerekli ve övgüye değer, ticarete dahil olanı ise dolaşıma dayanan ve haklı olarak kınanan (çünkü bu, doğaya değil, karşılıklı aldatmaya dayanır) ikili bir bilim olduğundan, tefeciden pek haklı olarak nefret edilir, çünkü, burada, kazancın kaynağı paranın kendisidir ve para, icat edilme amaçları doğrultusunda kullanılmaz. Para, metaların dolaşımı için meydana geldiği halde, faiz, paradan daha fazla para yapar. Adı da buradan gelir (τοκοζ

34 "Değişmeyen eş değerlerin egemenliği altında ticaret imkânsız olurdu." (G. Opdyke, "A Treatise on polit. Economy", New York 1851, s. 66-69.) "Reel değerle mübadele değeri arasındaki farkın temelinde bir olgu yatar: bir şeyin değeri, ticarette bu şeyin karşılığı olan ve eş değerde olduğu söylenen şeyin değerinden farklıdır, yani bu eş değer, eş değer değildir." (F. Engels, l. c. s. 96).

35 Benjamin Franklin, "Works", vol. II, edit. Sparks, "Positions to be examined concerning National Wealth", [s. 376.]

> faiz ve döl). Çünkü doğanlar doğuranlara benzer. Ama, faiz paradan elde edilen paradır; bu nedenle de kazanç yolları arasında doğaya en aykırı olanı budur."[36]

İncelemelerimiz ilerledikçe, ticaret sermayesi gibi faiz getiren sermayenin de türemiş biçimler olarak karşımıza çıktığını görecek ve aynı zamanda, bunların tarih bakımından sermayenin modern temel biçiminden önce ortaya çıkmasının nedenlerini anlayacağız.

Artık değerin dolaşımdan doğamayacağını, dolayısıyla da oluşumu sırasında, dolaşımın dışında, dolaşımın içinden görülemeyecek bir şeylerin olması gerektiğini görmüş bulunuyoruz.[37] Ama artık değer, dolaşımın dışındaki bir başka yerde doğabilir mi? Dolaşım, meta sahiplerinin bütün mübadele ilişkilerinin* toplamıdır. Bu ilişkiler dışında, meta sahibi yalnızca kendi metası ile ilişkidedir. Metanın değeri bakımından ise, bu ilişki, sahibinin o metada belli toplumsal yasalara göre ölçülen bir miktar emeğinin bulunması olgusuyla sınırlıdır. Bu emek miktarı, bu kimsenin elde ettiği metanın değer büyüklüğü ile, değer büyüklüğü de hesap parası ile temsil edildiğine göre, örneğin, 10 sterlin gibi bir fiyatla ifade edilir. Ne var ki, bu kimsenin emeği, aynı zamanda hem metanın değeri, hem de bu değeri aşan bir fazla ile temsil edilmez; bu emek aynı zamanda hem 10 fiyatı ile, hem de 11 fiyatı ile, yani kendisinden daha büyük olan bir değerle gösterilemez. Meta sahibi kendi emeği ile değer yaratabilir; ama, kendini büyüten bir değer yaratamaz. Meta sahibi, yeni emek ekleyerek ve böylece mevcut bir değere yeni değer katarak bir metanın değerini artırabilir, örneğin, deriden çizme yapabilir. Aynı madde şimdi, daha büyük bir emek miktarı içerdiği için, daha fazla değere sahip olur. Bunun içindir ki, çizme deriden daha fazla değere sahiptir; ama, derinin değeri, ne idi ise, o kalır. Deri değerini artırmamıştır, çizmenin yapımı sırasında artık değer meydana gelmemiştir. Demek ki, meta üreticisinin, dolaşım dışında, diğer meta sahipleri ile karşı karşıya gelmeksizin değeri büyütmesi, değere değer katması ve böylece para ya da metayı sermayeye dönüştürmesi imkânsızdır.

Yani, sermaye dolaşımdan doğamaz, ama dolaşımdan ayrı olarak doğması da en az o kadar imkânsızdır. Sermaye aynı anda hem dolaşımda doğmak ve hem de dolaşımda doğmamak zorundadır.

Böylece ikili bir sonuçla karşı karşıya kalıyoruz.

---

36 Arist[oteles], l.c. c. 10, [s. 17].

37 "Piyasanın olağan koşulları altında kâr mübadeleyle sağlanmaz. Kâr daha önce mevcut olmamış olsaydı bu işlemden sonra da mevcut olmazdı." (Ramsay, l.c. s. 184.)

* Almanca baskı editörünün notu: 3. ve 4. basımlarda "meta ilişkileri".

Paranın sermayeye dönüşmesi, eş değerli şeylerin mübadelesinin çıkış noktasını oluşturmasını sağlayacak şekilde, meta mübadelesinde içkin yasalar temelinde açıklanmalıdır.[38] Henüz tırtıl halindeki bir kapitalistten başka bir şey olmayan para sahibinin, metaları tam değerleri ile satın alması, tam değerleri ile satması, ama gene de sürecin sonunda, koyduğundan daha fazla değeri çekmesi gerekir. Tırtılımızın kelebeğe dönüşmesi, hem dolaşım alanında gerçekleşmeli hem de dolaşım alanında gerçekleşmemelidir. Problemin koşulları işte bunlardır. *Hic Rhodus hic salta!*†

3. Emek Gücünün Satın Alınması ve Satılması

Sermayeye dönüşmesi istenen paranın geçirdiği değer değişikliği bu paranın kendisinde olmaz; çünkü, para satın alma aracı ve ödeme aracı olarak ancak, satın aldığı ya da bedeli olduğu metaların fiyatlarını gerçekleştirir; diğer yandan, yalnızca kendi biçimiyle kaldıkça, aynı kalan değer büyüklüğünün fosili halinde taşlaşır.[39] İkinci dolaşım işlemi olan metanın tekrar satışından doğan değişiklikten de yine değer değişikliği çıkamaz; çünkü, bu işlemle de meta sadece fiziksel biçiminden çıkar, para biçimine döner. Demek ki, değişikliğin ilk işlem olan P-M ile satın alınmış bulunan metada olması gerekir; ne var ki, değişiklik metanın değerinde olamaz; çünkü, eş değerli şeyler birbirleriyle değiştirilmiş, metaya değeri tam ödenmiştir. O halde, değişiklik ancak metanın, meta olarak, kullanım değerinden, yani tüketiminden doğabilir. Bir metanın tüketiminden değer çıkarabilmek için, para sahibi dostumuzun, dolaşım alanında, yani piyasada, kullanım değeri değer kaynağı olma özel niteliğine sahip bulunan ve dolayısıyla tüketimi bizzat emeğin maddileşmesi

38 Buraya kadarki incelemelerimizden, okuyucu, bunun yalnızca şu anlama geldiğini anlayacaktır: metanın fiyatı metanın değerine eşit olsa bile sermaye oluşumu mümkün olmalıdır. Sermaye birikimi, meta fiyatlarının meta değerlerinden sapmasıyla açıklanamaz. Fiyatlar değerlerden fiilen sapacak olurlarsa, fiyatların ilk önce değerlere indirgenmesi, yani, sermaye oluşumu olgusunu meta mübadelesine dayandırarak en pürüzsüz şekilde ele almak ve bunu incelerken bozucu ve sermaye oluşumunun kendi seyrine yabancı yan etkilerle işi karıştırmamak için, bu sapma durumunun bir tesadüf sayılması gerekir. Ayrıca, bu indirgemenin kesinlikle bilimsel bir işlemden ibaret olmadığını biliyoruz. Piyasa fiyatlarının devamlı dalgalanmaları, yükselip alçalmaları, birbirlerini telafi eder, birbirlerini yok eder ve onları, kendilerinin iç düzenleyicileri olan ortalama fiyata indirger. Bu ortalama fiyat, uzunca bir zamana yayılan her girişimde, tüccarın veya sanayicinin kutup yıldızı olur. Tüccar veya sanayici bilir ki, uzunca bir dönem göz önüne alındığında metalar daha yüksek ya da daha düşük fiyatlarla değil, fakat ortalama fiyatlarıyla satılacaktır. Bu ilginç olmayan konu tüccar veya sanayicinin ilgisini çekecek olsa bile, bunların sermaye oluşumu sorununu şöyle ortaya koyması beklenir: Fiyatlar ortalama fiyatla, yani nihai olarak metaların değerleriyle düzenlenirken, sermaye nasıl ortaya çıkabilir? "Nihai olarak" diyorum, çünkü, ortalama fiyatlar, A. Smith, Ricardo vb.'nin sandıkları gibi, metaların değer büyüklükleri ile doğrudan doğruya çakışmaz.

† Halep oradaysa arşın burada! –*çev.*

39 "Para biçiminde iken ... sermaye kâr doğurmaz." (Ricardo, "Princ. of Pol. Econ.", s. 267.)

ve bunun sonucu olarak da değer yaratması demek olan bir metayı keşfetme şansına sahip olması gerekirdi. Ve para sahibi böyle özel bir metayı piyasada gerçekten bulur: Bu meta, *emek kapasitesi* (*Arbeitsvermögen*) ya da *emek gücüdür* (*Arbeitskraft*).

Emek gücü ya da emek kapasitesi dediğimiz zaman, insanın canlı varlığında mevcut olan ve onun herhangi bir kullanım değeri üretirken kullandığı fiziksel ve zihinsel yeteneklerin bütününü anlıyoruz.

Ancak, para sahibinin emek gücünü piyasada meta olarak bulabilmesi için, çeşitli koşulların yerine gelmiş olması gerekir. Bizzat meta mübadelesi, kendi doğasından kaynaklananlar dışında hiçbir bağımlılık ilişkisinin bulunmamasını emreder. Bu varsayımla, emek gücü ancak, kendi sahibi tarafından, yani kendisinin emek gücü olduğu kişi tarafından, meta olarak satışa sunulduğu ya da satıldığı takdirde ve sürece, meta olarak piyasaya çıkabilir. Emek gücünü sahibinin meta olarak satabilmesi için, bu kimsenin kendi emek gücü üzerinde tasarrufta bulunabilmesi, yani kendi emek kapasitesinin, kendi kişiliğinin, kayıtsız şartsız sahibi olması zorunludur.[40] Bu kimse ile para sahibi piyasada bildiğimiz meta sahipleri gibi karşılaşır; aralarındaki fark, birinin alıcı diğerinin satıcı olmasından ibarettir; bundan ötürü de, hukukça, birbirlerinden farksız, eşit kişilerdir. Bu ilişkinin devamı, emek gücü sahibinin emek gücünü daima belli bir süre için satmasını gerektirir; çünkü, o bunu toptan ve süresiz olarak satacak olursa, kendisini satmış, kendini özgür bir kişi olmaktan çıkarıp köle haline getirmiş, bir meta sahibi olmaktan çıkıp bir meta haline gelmiş olur. Kişi olarak kendisiyle kendi emek gücü arasında daima, meta sahibi ile metası arasındaki gibi bir mülkiyet ilişkisi olmalıdır; ona, kendi malı gözüyle bakması ve öyle davranması gerekir; bunu da yalnızca, onu, her zaman, sadece geçici olarak, belirli bir süre için alıcının emrine vererek, kullanımına bırakarak, yani onu elden çıkarırken mülkiyetinden vazgeçmeyerek yapabilir.[41]

---

40 Klasik çağlardan bahseden ansiklopedilerde şöyle bir saçmalığın yazılı olduğu görülür: eski çağlarda, "özgür işçinin ve kredi sisteminin yokluğu dışında", sermaye tamamıyla gelişmişti. Bay Mommsen de "Roma Tarihi" eserinde bu konuda yanlış üstüne yanlış yapar.

41 Bundan dolayı, çeşitli yasa koyucular, iş sözleşmeleri için bir üst sınır belirler. Çalışmanın serbest olduğu bütün ülkelerde yasalar sözleşmenin sona erdirilme koşullarını düzenler. Çeşitli ülkelerde, özellikle Meksika'da (Amerikan İç Savaşı'ndan önce, aynı zamanda Meksika'dan koparılmış topraklarda ve özünde, Cuza darbesine kadar Tuna eyaletlerinde), kölelik, *peonage* biçimi altında gizlidir. Karşılığı emekle ödenmek üzere verilen ve kuşaktan kuşağa geçen avanslarla yalnız tek tek işçiler değil fakat bunların aileleri de fiilen diğer kişilerin ve ailelerinin malı haline gelirler. Juárez *peonage* sistemini kaldırmıştı. Sözde İmparator Maximilian, Washington'daki Temsilciler Meclisinin haklı olarak Meksika'da köleliği geri getirme kararnamesi diye yermiş olduğu bir kararnameyle bu sistemi yeniden ihya etti. "Özel bedensel ve ruhsal faaliyet yeteneklerimi ve imkânlarımı ... sınırlı bir süre için kullanılmak üzere bir başka kimseye bırakabilirim; çünkü, bunlarla, bu sınırlılık sonucu,

Para sahibinin emek gücünü piyasada meta olarak bulabilmesinin ikinci temel koşulu şudur: Emek gücü sahibi, içinde kendi emek gücünün maddeleştiği metaları satabilecek durumda olmayıp, yalnızca kendi canlı varlığında mevcut olan emek gücünün kendisini meta olarak arz etmek zorunda olmalıdır.

Bir kimsenin kendi emek gücünden başka metalar satabilmesi için, doğaldır ki, bu kimsenin üretim araçlarına, örneğin ham maddelere, emek araçlarına vb. sahip olması gerekir. Deri olmadan çizme yapılamaz. Ayrıca tüketim araçlarına ihtiyaç duyulur. Hiç kimse, hatta katıksız hayalciler bile, geleceğin ürünlerini ya da üretimleri henüz tamamlanmamış kullanım değerlerini tüketerek yaşayamaz; daha yeryüzünde ilk belirdiği anda olduğu gibi, insan, üretimde bulunmadan önce ve üretimin devamı sırasında, her gün tüketimde bulunmak zorundadır. Ürünler meta olarak üretilirse, bunların üretildikten sonra satılması gerekir ve üreticinin ihtiyaçlarını ancak satıştan sonra giderebilirler. Üretim için gereken zamana satış için gerekli olan zaman da eklenir.

Demek ki, parasının sermayeye dönüşmesi için, para sahibinin meta piyasasında özgür işçiyi hazır bulması gerekir; burada özgürlük iki anlama gelir: birincisi, bu kimse meta olarak kendi emek gücü üzerinde özgür bir kişi olarak tasarrufta bulunabilmeli, ikincisi, satabileceği başka metalar bulunmamalı, kendi emek gücünü gerçekleştirmesi için gerekli olan her şeyden yoksun, özgür olmalıdır.

Dolaşım alanında bu özgür işçinin karşısına niye çıktığı sorusu, emek gücü piyasasını genel meta piyasasının özel bir kesimi olarak gören para sahibini ilgilendirmez. Ve bu şimdilik bizi de ilgilendirmemektedir. Biz, para sahibini pratik bakımdan ilgilendiren olguyla teorik açıdan ilgiliyiz. Bununla beraber, apaçık olan bir nokta var: doğa, insanları, bir yanda para ve meta sahipleri, diğer yanda emek güçlerinden başka bir şeyleri olmayan kimseler olarak yaratmaz. Bu ilişkinin doğal bir temeli de, bütün tarih dönemleri için ortak bir toplumsal temeli de yoktur. Bunun, geçmişteki bir tarihsel gelişimin sonucu, birçok köklü iktisadi dönüşümün, toplumsal üretimin bir dizi eski biçiminin tarihe karışmasının ürünü olduğu açıktır.

Daha önce incelediğimiz iktisadi kategoriler de kendi tarihsel izlerini taşır. Ürünün meta haline gelebilmesi için belli tarihsel koşulların varlığı gereklidir. Meta olmak için, ürünün, doğrudan doğruya üreticinin kendisi için geçim aracı olarak üretilmemiş olması gerekir. Daha da ile-

bütün ve tam kişi olarak benim aramda dışsal bir ilişki kurulur. Bütün çalışma zamanımı ve üretim faaliyetimin bütününü elimden çıkarsam, özün kendisini, kendi genel faaliyetimi ve gerçekliğimi, kendi kişiliğimi, bir başkasının malı haline getirmiş olurdum." (Hegel, "Philosophie des Rechts", Berlin 1840, s. 104, § 67.)

ri gidecek olsak ve ürünlerin hepsinin ya da hepsi değilse de çoğunun hangi koşul altında meta biçimini aldıklarını bulmaya çalışsak, bunun ancak, tümüyle özel bir üretim tarzı temelinde, kapitalist üretim tarzı temelinde gerçekleştiğini görürdük. Ne var ki, böyle bir inceleme, meta çözümlemesinin dışında bir şey olurdu. Ürün kütlesinin çok büyük bir kısmının, doğrudan doğruya kişisel ihtiyaçları karşıladığı, meta haline gelmediği ve dolayısıyla da toplumsal üretim sürecinin tüm genişlik ve derinliğiyle mübadele değerinin egemenliği altında olmanın henüz çok uzağında bulunduğu durumlarda bile, meta üretimi ve meta dolaşımı gerçekleşebilir. Ürünün meta olarak ortaya çıkması, toplumda son derece gelişkin bir iş bölümünün varlığını gerekli kılar; öyle ki, kullanım değeri ile mübadele değeri arasındaki, dolaysız takasın sadece başlatmış olduğu ayrılma, çoktan tamamlanmış olmalıdır. Fakat, böyle bir gelişme aşamasına ulaşılması, tarihsel bakımdan son derece farklı iktisadi toplum biçimlerinin ortak bir özelliğidir.

Diğer yandan, parayı ele alacak olursak, onun varlığı, meta mübadelesinin belli bir düzeye ulaşmış olmasını gerektirir. Sırf meta eş değeri veya dolaşım aracı veya ödeme aracı, gömü ve dünya parası olarak aldığı özel biçimler, bir ya da diğer işlevin önemine ve göreli ağırlığına göre, toplumsal üretim sürecinin çok farklı aşamalarına işaret eder. Bununla beraber, deneyimlerden biliniyor ki, görece az gelişmiş bir meta dolaşımı bu biçimlerin hepsinin ortaya çıkmasına yeter. Sermayeye gelince, iş değişir. Yalnız başına meta ve para dolaşımı, sermayenin tarihsel varoluş koşullarının ortaya çıkmasına kesinlikle yetmez. Sermaye, ancak, üretim ve geçim araçları sahibinin özgür işçiyi piyasada kendi emek gücünün satıcısı olarak karşısında bulduğu durumda doğar; ve bu tek tarihsel koşul bir dünya tarihini kapsar. Sermaye, bundan ötürü, başından itibaren, toplumsal üretim sürecinin yeni bir çağını ilan eder.[42]

Bu kendine özgü metayı, yani emek gücünü, şimdi daha yakından incelememiz gerekiyor. Diğer bütün metalar gibi, onun da bir değeri vardır.[43] Bu değer nasıl belirlenir?

Emek gücünün değeri de, diğer herhangi bir meta gibi, bu özel nesnenin üretimi ve dolayısıyla aynı zamanda yeniden üretimi için gerekli emek-zamanla belirlenir. Bir değer olduğu ölçüde, emek gücü, yalnız-

42 Demek ki, kapitalist çağı karakterize eden şey, işçinin kendi gözünde emek gücünün kendisine ait bir meta biçimini alması ve dolayısıyla emeğin ücretli emek biçimine dönüşmesidir. Diğer yandan emek ürünlerinin meta biçimini alması ancak bu andan itibaren genelleşir.

43 "Tüm diğer şeyler gibi bir adamın değeri de fiyatına eşittir, yani o kimsenin gücünün kullanımı için ödenen kadardır." (Th. Hobbes, "Leviathan", "Works", edit. Molesworth, London 1839-1844, v. III, s. 76.)

ca, kendisinde maddeleşmiş olan belli bir ortalama toplumsal emek miktarını temsil eder. Emek gücü, yalnızca, yaşayan bireyin yeteneği olarak var olur. Dolayısıyla, emek gücünün varlığı, onun üretiminin ön koşuludur. Bireyin varlığı veri ise, emek gücünün üretimi, bu bireyin kendini yeniden üretmesi ya da varlığını sürdürmesi demektir. Yaşayan bireyin, kendi varlığını sürdürmek için belli bir miktarda geçim aracına ihtiyacı vardır. Demek ki, emek gücünün üretimi için gerekli emek-zaman, bu geçim araçlarının üretimi için gerekli emek-zamana indirgenir; ya da, bir başka deyişle, emek gücünün değeri, sahibinin varlığını sürdürmesi için gerekli olan geçim araçlarının değeridir. Ne var ki emek gücü, ancak harcanmakla gerçekleşir, yalnızca çalışma sırasında faaliyet gösterir. Ama emek gücü faaliyet gösterirken, çalışma sırasında, insan kaslarının, sinirlerinin, beyninin vb., tekrar yerine konması gereken belli bir miktarı harcanmış olur. Bu fazladan harcama, fazladan bir geliri gerekli kılar.[44] Emek gücünün sahibi bugün çalışmışsa, yarın aynı süreci aynı güçle ve sağlıklılıkla tekrarlayabilir olmalıdır. Demek ki, geçim araçlarının miktarı, çalışan bireyi çalışan birey olarak normal sağlık durumunda tutmaya yetecek kadar olmak zorundadır. Beslenme, giyinme, ısınma, barınma vb. gibi doğal ihtiyaçlar, bir ülkenin iklimine ve diğer doğal özelliklerine göre farklılaşır. Diğer yandan, zorunlu denilen ihtiyaçların giderilme tarzları gibi miktarları da tarihsel gelişmenin ürünüdür ve bundan dolayı, büyük ölçüde bir ülkenin uygarlık düzeyine, başka şeylerin yanında esas olarak özgür işçiler sınıfının hangi koşullar altında ve dolayısıyla hangi alışkanlıklarla ve hangi yaşam beklentileriyle oluşmuş olduğuna bağlıdır.[45] Bu demektir ki, emek gücünün değeri belirlenirken, diğer metalar için söz konusu olmayan bir tarihsel ve manevi unsur da işe karışmaktadır. Bununla beraber, belli bir ülkede, belli bir dönemde, bir işçi için gerekli ortalama geçim aracı miktarı veridir.

Emek gücünün sahibi ölümlüdür. O halde, piyasada bulunuşu, paranın durmaksızın sermayeye dönüşümünün gerekli kıldığı gibi sürekli olacaksa, emek gücü satıcısının, "üreme yoluyla kendini ebedileştiren her canlı birey gibi"[46] ebedileşmesi gerekir. Yıpranma ve ölüm sonucu piyasadan çekilen emek güçlerinin yeri, en azından aynı sayıda yeni emek gücü ile sürekli olarak doldurulmalıdır. Dolayısıyla, emek gücünün üretimi için gerekli geçim araçlarının miktarı, yedeklerin, yani işçi çocukla-

44 Tarım kölelerine gözcülük yapan eski Romalı köle kahyası, "kendisi kölelerden daha hafif bir iş yaptığı için, onlardan daha az" alıyordu. (Th. Mommsen, "Röm. Geschichte", 1856, s. 810.)

45 Krş. "Over-Population and its Remedy", London 1846, W. Th. Thornton.

46 Petty.

rının geçim araçlarını da kapsar ve bu kendine özgü meta sahipleri soyu, meta piyasasında böyle ebedileşir.[47]

Genel insan doğasını, belli bir iş kolunun gerektirdiği yetenek ve becerilerle donanacağı, gelişmiş ve özelleşmiş bir emek gücü haline geleceği şekilde değiştirmek için, şu ya da bu miktarda bir meta eş değerine mal olacak olan bir eğitime ya da öğretime ihtiyaç duyulur. Emek gücü için yapılacak eğitim harcamaları, emek gücüne kazandırılmak istenen niteliklerin karmaşıklık derecesine göre, az çok farklı olur. Dolayısıyla, sıradan emek gücü için yok denecek kadar az olan yetiştirme masrafları da, emek gücünün üretimi için harcanan değerler toplamına dahil edilir.

Emek gücünün değeri, belli bir miktardaki geçim araçlarının değeridir. Bu nedenle de, bu geçim araçlarının değerine bağlı olarak, yani bunların üretilmesi için gereken emek-zamanın büyüklüğüne bağlı olarak değişir.

Örneğin beslenme, ısınma vb. için gerekli olanlar gibi bazı geçim araçları günü gününe tüketilir ve bu nedenle de günü gününe yerlerine yenilerinin konması gerekir. Elbise, mobilya vb. gibi başka geçim araçları daha uzun dönemlerde kullanılıp eskitilir ve bundan ötürü de daha uzun sürelerde yenilenirler. Bazı metaların her gün, bazılarının haftada bir, bazılarının üç ayda bir satın alınması ya da bunlar için bu aralıklarla ödeme yapılması gerekir. Bu harcamaların tutarı, söz gelişi bir yıllık bir süreye nasıl dağılıyor olursa olsun, bu tutarın, günden güne değişmeyen ortalama gelirle karşılanması zorunludur. Emek gücünün üretimi için gerekli günlük meta kütlesi = A, haftalık meta kütlesi = B, üç aylık meta kütlesi = C, vb. olsa, bu metaların günlük ortalamaları $\frac{(365A + 52B + 4C + vb.)}{365}$ olurdu. Diyelim, ortalama bir gün için gerekli olan bu meta kütlesinde 6 saatlik toplumsal emek harcaması saklı olsun, bu durumda; emek gücünde, bir gün için, yarım günlük ortalama toplumsal emek maddeleşmiş, ya da emek gücünün bir günlük üretimi için yarım iş günü gerekiyor, demektir. Emek gücünün günlük üretimi için gerekli olan bu emek miktarı, emek gücünün bir günlük değerini ya da gündelik olarak yeniden üretilen emek gücünün değerini meydana getirir. Yarım günlük ortalama toplumsal emek 3 şilinlik bir altın kütlesi ya da bir talerle temsil ediliyorsa, bir taler, emek gücünün günlük değerini ifade eden fiyat olur. Emek gücü sahibi emek gücünü günlük bir talere satışa çıkarırsa, bu durumda emek gücünün satış fiyatı, emek gücünün değerine eşit

47 "Onun" (emeğin) "doğal fiyatı ... işçinin varlığını sürdürebilmesi ve piyasadaki emek arzının eksilmemesini garanti edecek bir aile kurup devam ettirebilmesi için, bir ülkenin iklimine ve adetlerine göre gerekli olan miktardaki geçim araçları ile konfor nesnelerinden ibarettir." (R. Torrens, "An Essay on the External Corn Trade", London 1815, s. 62) Burada emek gücü denilecek yerde yanlış olarak emek denilmiştir.

olur ve varsayımımıza göre, talerini sermayeye dönüştürmeye can atan para sahibi bu değerin karşılığını öder.

Emek gücünün değerinin son ya da en alt sınırı, her gün elde edememesi halinde emek gücü taşıyıcısının, yani insanın, kendi yaşam sürecini yenileyemeyeceği metalar kütlesinin değeriyle, yani fiziksel açıdan vazgeçilmesi imkânsız olan geçim araçlarının değeriyle belirlenir. Emek gücünün fiyatı bu en alt sınıra düşse, değerinin altına düşmüş olur, çünkü, emek gücü, bu durumda, ancak kötürüm bir biçimde varlığını sürdürebilir ve gelişebilir. Ama, her metanın değeri, onu normal nitelikte elde etmek için gerekli olan emek-zaman ile belirlenir.

Emek gücünün değerinin eşyanın tabiatından gelen bu belirlenişini kaba bulmak ve Rossi'nin yaptığı gibi yakınmak son derece ucuz bir duygusallıktır:

> "Üretim sürecinde emeği geçim araçlarından soyutlarken, emek kapasitesini (*puissance de travail*) kavramak, bir hayaleti *(être de raison)* kavramaktır. Emek diyen, emek kapasitesi diyen, aynı zamanda işçi ve geçim araçları, işçi ve emek ücreti demiştir."[48]

Emek kapasitesi diyen, emek demiş olmaz; tıpkı, sindirim kapasitesi diyenin, sindirim demiş olmayacağı örneğindeki gibi. Bu son süreç, biliyoruz ki, sağlam bir mideden fazlasını gerektirir. Emek kapasitesi diyen, onu, varlığı için gerekli olan geçim araçlarından soyutlamaz. Tersine, geçim araçlarının değeri, onun değeriyle ifade edilir. Emek kapasitesi, satılamayacak olursa, bunun işçiye hiçbir faydası olmaz, ama işçi, emek kapasitesinin kendi üretimi için belli bir miktarda geçim aracını gerektirdiğini ve yeniden üretimi için durmadan gerektirmeye devam edeceğini acımasız bir doğal zorunluluk olarak hisseder. Ve Sismondi'nin keşfettiğini o da keşfeder: "Satılmadığı takdirde, emek kapasitesi... bir hiçtir."[49]

Bu özel metanın, emek gücünün, kendine özgü doğasından çıkan bir sonuç şudur: Alıcısı ile satıcısı arasında sözleşme yapıldığında, bu metanın kullanım değeri henüz alıcısının eline fiilen geçmiş olmaz. Diğer her meta gibi emek gücünün de değeri, kendisi daha dolaşıma girmeden önce, belirlenmiş haldedir; çünkü, onun üretimi için belli bir miktarda toplumsal emek harcanmıştır; ne var ki, emek gücünün kullanım değeri, ancak bu gücün daha sonra harcanmasıyla elde edilir. Emek gücünün elden çıkarılması ile fiilen kullanılması, yani kullanım değeri olarak varlık kazanması, farklı zamanlarda olur. Kullanım değerinin satış yoluyla sahibinin elinden şeklen çıkması ile fiilen yeni sahibinin eline geçmesinin farklı zamanlarda gerçekleştiği bu türlü metalar söz konusu oldu-

48 Rossi, "Cours d'Écon. Polit.", Bruxelles 1843, s. 370, 371.

49 Sismondi, "Nouv. Princ. etc.", t. I, s. 113

ğu zaman,[50] alıcının parası, çoğunlukla, ödeme aracı olarak işlev görür. Kapitalist üretim tarzının bulunduğu bütün ülkelerde, emek gücünün karşılığı, ancak, emek gücü sözleşmede belirtilmiş bir süre boyunca fiilen kullanıldıktan sonra, örneğin her haftanın sonunda ödenir. Bundan ötürü, işçi, her yerde, emek gücünün kullanım değerini kapitaliste avans olarak vermiş olur; emek gücünü, henüz onun fiyatını ödememiş olan alıcıya kullandırmış ve dolayısıyla da işçi her yerde kapitaliste kredi açmış olur. Kredi açma sözünün boş bir hayal olmadığını gösteren tek olgu, zaman zaman, kapitalistler iflas ettiğinde, kredi olarak verilen ücretlerin yitirilmesi değildir,[51] bunun, daha kalıcı bir dizi etkisi vardır.[52]

50 "Her işin karşılığı o işin tamamlanmasından sonra ödenir." ("An Inquiry into those Principles, Respecting the Nature of Demand, etc", s. 104.) "Ticari kredi, üretimin ilk yaratıcısı olan işçinin, tasarrufları sayesinde, yaptığı işin ücreti için haftanın, on beş günün, ayın, üç ayın sonuna kadar bekleyebilecek hale geldiği anda başlamış olsa gerek." (Ch. Ganilh, "Des Systèmes d'Écon. Polit.", 2ème édit., Paris 1821, t. II, s. 150.)

51 "İşçi çalışkanlığını ödünç verir", ama, diye ekler Storch: o "ücretini kaybetmek"ten başka "hiçbir risk almış değildir... işçi maddi olarak hiçbir şey vermez." (Storch, "Cours d'Écon. Polit.", Pétersbourg 1815, t. II, s. 36, 37.)

52 Bir örnek. Londra'da, ekmeği tam değerine satan "tam fiyatlı" fırıncılar ve ekmeği bu değerden azına satan "düşük fiyatlı" fırıncılar olmak üzere iki çeşit fırıncı vardır. Bu sonuncular tüm fırıncıların ¾'ünden fazlasını oluşturur. (Hükümet komiseri H. S. Tremenheere'in "Grievances complained of by the journeymen bakers etc." hakkındaki *Report*'u, s. XXXII, London 1862.) Düşük fiyat koyan fırıncılar, hemen hemen istisnasız, şap, sabun, saf potas, tebeşir tozu, Derbyshire taşı tozu ve bunlara benzer hoş, besleyici ve sağlığa yararlı unsurlar karıştırılmış hileli ekmek satar. (Bkz. biraz önce anılan raporun yanı sıra "Committee of 1855 on the Adulteration of Bread" raporu ve Dr. Hassall'ın "Adulterations Detected", 2nd edit., London 1861 eseri.) Sir John Gordon 1855 Komitesi önünde, "ekmeğin üretiminde yapılan bu hileler sonucu, günde iki libre ekmekle yaşayan yoksullar, bunun sağlık üzerindeki kötü etkileri bir yana, besleyici maddelerin dörtte birini bile alamıyor" açıklamasını yapmıştı. Tremenheere (l.c. s. XLVIII), "işçi sınıfının çok büyük bir kısmı"nın bu hileleri pekâlâ bildiği halde, gene de şap, taş tozu vb. gibi şeyleri kabul etmeye devam etmesinin nedeni hakkında, "ekmeği fırıncılarından ya da *chandler's shop*'tan (bakkaldan) onlar ne şekilde vermeyi uygun görüyorsa o şekilde almak" işçiler için "bir zorunluluktur" demişti. İşçiler, ücretlerini ancak hafta sonunda aldıkları için, "bütün hafta boyunca aileleri tarafından tüketilen ekmeğin parasını da ancak hafta sonunda ödeyebilmektedir"; ve Tremenheere tanık ifadelerine dayanarak, "bu tür karışımlarla hazırlanan ekmeğin açıkça bu şekilde satılmak için yapıldığı herkesin bildiği bir şeydir" diye ekliyor. ("It is notorious that bread composed of those mixtures, is made expressly for sale in this manner.") "İngiltere'nin birçok tarım bölgesinde" (ama daha çok İskoçya'da) "ücretler 14 günde ve hatta ayda bir ödenir. Ödemeler arasındaki bu uzun süreler yüzünden tarım işçisi satın aldığı öteberiyi veresiye almak zorunda kalır. ... İşçi yüksek fiyatlar ödemeye mecbur olur ve fiilen de kendisine veresiye mal veren dükkâna bağlanır. Böylece, örneğin, ücretlerin ayda bir ödendiği Wilts'e bağlı Horningham'de, başka yerlerde 1 şilin 10 peniye alınan bir *stone* (yaklaşık 6,5 kg) un için 2 şilin 4 peni ödenir." ("Sixth Report" on "Public Health" by "The Medical Officer of the Privy Council, etc." 1864, s. 264.) "Paisley ve Kilmarnock'ta" (Batı İskoçya) "pamuklu bez el basmacıları 1853 yılında bir *strike* (grev) aracılığıyla ücretlerin ayda bir değil 14 günde bir ödenmesini zorla kabul ettirdi." ("Reports of the Inspectors of Factories for 31st Oct. 1853", s. 34.) İşçinin kapitaliste kredi açmasının bir diğer güzel sonucu olarak birçok İngiliz kömür madeni sahipleri tarafından uygulanan yöntemi gösterebiliriz; buna göre, işçiye ücreti ancak ay sonunda ödenir ve kapitalist aradaki süre içinde avanslar verir ve bunlar çoğu zaman, piyasa fiyatlarından daha yüksek fiyatlar ödenerek alınmak zorunda kalınan metalardır (*truck*

Ancak, para ister satın alma aracı isterse ödeme aracı olarak işlev görsün, bu, meta mübadelesinin doğasında herhangi bir değişikliğe yol açmaz. Emek gücünün fiyatı, emek gücü daha sonra gerçekleştirilecek olsa bile, konut kiralarında olduğu gibi sözleşmeyle saptanır. Emek gücü, karşılığı daha sonra ödenecek olsa da, satılmış olur.Yine de, emek gücü sahibinin emek gücünü her satışında bunun sözleşmeyle saptanmış fiyatını da hemen aldığını geçici olarak varsaymak, buradaki ilişkinin yalın bir şekilde kavranması açısından yararlıdır.

Para sahibinin, bu özel metanın, yani emek gücünün karşılığı olarak bu metanın sahibine, yani işçiye ödediği değerin nasıl belirlendiğini artık biliyoruz. Para sahibinin mübadeleyle elde ettiği kullanım değeri, kendisini ancak fiilen kullanıldığında, emek gücünün tüketim sürecinde gösterir. Ham madde vb. gibi, bu süreç için gerekli her şeyi para sahibi, meta piyasasında satın alır ve bunlara tam fiyatlarını öder. Emek gücünün tüketimi süreci, aynı zamanda, metaların ve artık değerin üretim sürecidir. Emek gücünün tüketimi, diğer herhangi bir metanın tüketimi gibi, piyasanın ve dolaşım alanının dışında tamamlanır; işte bundan ötürü, kapısında *No admittance except on business* (işi olmayan giremez) yazılı olan, üretimin yapıldığı gizli işyerine kadar peşlerinden gitmek üzere, para sahibi ve emek gücü sahibi dostlarımızla birlikte, her şeyin açıkta ve göz önünde cereyan ettiği bu gürültülü alanı terk ediyoruz. Burada, sadece sermayenin nasıl ürettiğini değil, aynı zamanda kendisinin de sermaye olarak nasıl üretildiğini göreceğiz. Kâr yapmanın sırrı da sonunda açığa çıkacak.

Sınırları içinde emek gücü alım satımının gerçekleştiği dolaşım veya meta mübadelesi alanı, gerçekten de, insanın doğuştan sahip bulunduğu hakların tam bir cennetiydi. Burada tek sözü geçen, Özgürlük, Eşitlik, Mülkiyet ve Bentham'dır. Özgürlük! Çünkü, bir metanın, örneğin emek gücünün, alıcıları da satıcıları da yalnızca kendi özgür iradelerine bağlıdır. Aralarındaki sözleşmeyi özgür ve hukukça eşit kişiler olarak yaparlar. Sözleşme, içinde iradelerine ortak bir hukuki ifade verdikleri bir sonuçtur. Eşitlik! Çünkü, birbirleriyle yalnızca meta sahipleri olarak ilişki kurarlar ve aralarında eş değerde olan şeyleri değiştirirler. Mülkiyet! Çünkü, her biri yalnızca kendisinin olan şey üzerinde tasarrufta bulunur. Bentham! Çünkü, her ikisi de yalnızca kendi gemisini kurtar-

---

system). "İşçilerine ücretlerini ayda bir ödemek ve aradaki sürede her hafta sonu avans vermek kömür madeni patronları arasında yaygın bir uygulamadır. Bu avans dükkânda verilir" (*tommy-shop*'ta, yani patronun kendisine ait dükkânda). "İşçiler bunu dükkânın bir yanında alır ve diğer yanında tekrar ellerinden çıkarırlar." ("Children's Employment Commission, III. Report", Lond. 1864, s. 38, n. 192.)

maya çalışır. Bunları bir araya getiren ve aralarında ilişki kuran biricik güç, onların bencillikleri, özel kazançları ve kişisel çıkarlarıdır. Ve böylece, herkes kendi çıkarını kolladığından ve kimse başkaları için bir şey yapmadığından, şeylerin önceden kurulmuş uyumunun sonucu olarak ya da her şeye gücü yeten bir Tanrı inayetinin himayesi altında, herkes, yalnızca, onlara karşılıklı avantaj sağlayan, herkes için yararlı, ortak çıkarlara uygun işler yapar.

Bayağı serbest ticaretçinin sermaye ve ücretli emek toplumu hakkındaki yargılarını oluştururken kullandığı görüşleri, kavramları ve ölçeği ödünç aldığı bu basit dolaşım veya meta mübadelesi alanını terk ederken, görüldüğü kadarıyla, *dramatis personae*'mizin (oyun kişilerimizin) yüzlerinde daha şimdiden bir şeyler değişiyor. Bir zamanların para sahibi şimdi kapitalist olarak önden gidiyor, emek gücü sahibi de onun işçisi olarak arkasından yürüyor; birinde anlam yüklü bir bıyık altından gülümseme ve iş yapma hevesi, diğerinde, kendi derisini pazara getirip de bunu yüzdürmekten başka bir şey beklemesine imkân olmayan bir kimsenin çekingenlik ve tutukluğu.

★

Üçüncü Kısım

Mutlak Artık Değerin Üretimi

★

Bölüm

5

Emek Süreci ve Değerlenme Süreci

★★★

1. Emek Süreci

Emek gücünün kullanımı, çalışmanın kendisidir. Emek gücünün alıcısı, onu, satıcısını çalıştırarak tüketir. Emek gücü satıcısı, çalışarak, fiilen emek gücü, yani işçi haline gelir; çalışmaya başlamadan önce o, sadece potansiyel emek gücüdür. Emeğinin metalarda belirebilmesi için, işçinin, her şeyden önce, emeğini kullanım değerlerine, yani herhangi bir ihtiyacı gidermeye yarayan şeylere harcaması gerekir. Demek ki, kapitalistin işçiye ürettirdiği, özel bir kullanım değeri, belli bir nesnedir. Kullanım değerlerinin veya metaların kapitalistler hesabına ve kapitalistlerin denetimi altında üretiliyor olması, bunların genel özelliklerini değiştirmez. Bunun içindir ki, emek sürecinin, ilk önce, tüm belirli toplum biçimlerinden bağımsız olarak incelenmesi gerekir.

Çalışma, her şeyden önce, insanla doğa arasındaki bir süreçtir; bu süreçte, insan, doğa ile kendisi arasındaki madde alışverişini kendi çabasıyla yürütür, düzenler ve denetler. Doğanın sağladığı maddelerin karşısında bir doğa gücü olarak yer alır. Doğanın sağladığı maddeyi kendi yaşamında kullanılabilecek bir biçimiyle mülk edinmek üzere

kendi canlı varlığının doğal güçlerini, kollarını ve bacaklarını, kafasını ve ellerini harekete geçirir. Kendi dışındaki doğa üzerinde etkide bulunur ve onu değiştirirken, aynı zamanda kendi öz doğasını da değiştirir. Böylece, doğada uyuklamakta olan güçleri geliştirir ve bunların hareketini kendi emri altına alır. Burada, emeğin hayvanları hatırlatan ilk içgüdüsel biçimleri üzerinde durmayacağız. İşçinin emek gücünü bir meta olarak satmak için piyasaya geldiği evre ile, insan emeğinin içgüdüsel ilk biçiminden henüz sıyrılmamış bulunduğu evre arasında ölçülemeyecek uzunlukta bir zaman aralığı yer alır. Emeği, tümüyle ve yalnızca insana ait bir biçimiyle alıyoruz. Bir örümcek, dokumacının çalışmasını andıran faaliyetlerde bulunur ve bir arı, bal peteğini yaparken bazı mimarları utandırır. Ama en kötü mimarı en iyi arıdan daha en başından ayırt eden şey, mimarın, peteği balmumundan yapmadan önce kafasında kurmuş olmasıdır. Emek sürecinin sonunda, bu sürecin başında zaten işçinin imgeleminde, yani düşünsel olarak var olan bir sonuç ortaya çıkar. İşçi, sadece, üzerinde çalıştığı doğal maddeye biçim değişikliği vermiş olmakla kalmaz; aynı zamanda, bu doğal şey üzerinde, kendi faaliyetini yürütme biçimini bir yasa olarak belirlediğini ve kendi iradesini tâbi kılmak zorunda olduğunu bildiği amacını da gerçekleştirmiş olur. Ve bu tâbi oluş, yalıtık bir olay değildir. Faaliyet halindeki organların çabaları dışında, kendisini dikkat olarak gösteren belli bir amaca yönelik irade, işin yapıldığı bütün süre boyunca gereklidir; ve yaptığı iş işçiye, içeriğiyle ve yapılış biçimiyle ne kadar az cazip geliyorsa, dolayısıyla işçi bedensel ve zihinsel güçlerinin faaliyeti olarak bu işten ne kadar az zevk alıyorsa, bu dikkat, o ölçüde daha gerekli olur.

Emek sürecinin basit unsurları, belli bir amaca yönelmiş faaliyet ya da emeğin kendisi, emeğin nesnesi ve onun araçlarıdır.

Başlangıçtan beri insanlara yiyecekleri, hazır geçim araçlarını sağlayan toprak (iktisadi anlamda su da bunun içindedir),[1] insanın faaliyetinden bağımsız olarak, insan emeğinin genel nesnesidir. Emeğin yalnızca çevreleriyle dolaysız ilişkilerinden kopardığı her şey, doğanın kendiliğinden sağladığı emek nesneleridir. Yaşadığı ortam olan sudan çıkarılarak avlanan balık, ormandan kesilen ağaç, topraktaki damarından ayrılan maden cevheri bunun örnekleridir. Buna karşılık, emek nesnesi olan şey, deyim yerindeyse daha önce harcanan emeğin eleğinden geçmişse, ona ham madde diyoruz. Örneğin, çıkarılmış bulunup da yıkanmaya hazır olan maden cevheri böyledir. Her ham madde emek nesnesidir; ama, her

1 "Yeryüzünün kendiliğinden ürünleri, sınırlı miktarlarıyla ve insanlardan tamamen bağımsız olmalarıyla, doğa tarafından, bir genci çalışmaya ve kendi servetini kazanmaya yöneltmek için ona sınırlı miktarda para verilmesine benzer şekilde sağlanmış gibi görünür." (James Steuart, "Principles of Polit. Econ.", edit. Dublin 1770, v. I, s. 116.)

emek nesnesi ham madde değildir. Emek nesnesi ancak daha önce harcanan emekle bir değişiklik geçirdikten sonra ham madde haline gelir.

Emek aracı, bir şey ya da şeylerin bir bileşimidir; işçi onu kendisiyle emek nesnesi arasına sokar ve emek aracı, emek nesnesi üzerindeki faaliyetin yöneticisi olan işçiye hizmet eder. İşçi, şeylerin mekanik, fiziksel ve kimyasal özelliklerinden, güç araçları olarak başka şeyler üzerinde kendi amacına uygun etkiler yaratmaları için yararlanır.[2] Emek araçları olarak yalnızca bedensel organların kullanıldığı bir süreç olan meyveler gibi hazır geçim araçlarının toplayıcılığı bir yana bırakılırsa, işçinin doğrudan doğruya egemenliği altına aldığı nesne, emek nesnesi değil, emek aracıdır. Böylece, doğaya ait bir şey onun faaliyetinin organı olur, işçi bu organı kendi vücudunun organlarına ekler ve İncil'e rağmen, kendi doğal boyunu uzatır. Toprak, nasıl onun ilk azık ambarıysa, aynı şekilde ilk emek aracı deposudur. Örneğin, fırlatması, sürtmesi, bastırması, kesmesi vb. için taş verir. Toprağın kendisi bir emek aracıdır; ama, tarımda emek aracı olarak kullanılmak için, bir dizi başka emek aracını ve emek gücünün görece yüksek bir gelişme düzeyini gerektirir.[3] Emek süreci az da olsa bir gelişme gösterir göstermez, işlenmiş emek araçlarına ihtiyaç duymaya başlar. İnsanların çok eskiden yaşamış oldukları mağaralarda taştan yapılmış aletler ve silahlar buluyoruz. İnsanlık tarihinin başlangıcında, işlenmiş taş, tahta, kemik ve deniz kabuğu ile birlikte, evcilleştirilmiş, yani kendileri de emek harcanarak değiştirilmiş, yetiştirilmiş hayvanlar, emek araçları olarak başrolü oynar.[4] Emek araçlarının kullanımı ve yapımı, belirli hayvan türleri arasında da embriyo haliyle görülmekle beraber, insanın özgül emek sürecinin belirleyici niteliğidir ve bundan dolayı, Franklin insanı *"a toolmaking animal"*, aletler yapan bir hayvan, diye tanımlar. Kemik kalıntılarının yapısı, nesli tükenmiş hayvan türlerinin yapılarını anlamak için ne kadar önemliyse, emek araçlarının kalıntıları da, tarihe karışmış iktisadi toplum biçimlerinin değerlendirilmesi açısından o kadar önemlidir. İktisadi çağları ayırt eden, nelerin yapıldığı değil, nasıl, hangi emek araçlarıyla yapıldıklarıdır.[5] Emek araçları, insan

2 "Akıl güçlü olduğu kadar kurnazdır da. Kurnazlık, genel olarak, sürece doğrudan doğruya karışmaksızın nesnelerin kendi doğalarına uygun şekilde birbirleri üzerinde etki ve karşı etki yapmalarına yol açarken yalnızca kendi amacının gerçekleşmesini sağlayan aracılık faaliyetindedir." (Hegel, "Enzyklopädie", Erster Teil, "Die Logik", Berlin 1840, s. 382.)

3 Ganilh, diğer yanları ile zavallı bir eser olan "Théorie de l'Écon. Polit."te (Paris 1815), fizyokratlara karşı, yerinde olarak, gerçek tarımın ön koşulunu oluşturan ve uzun bir dizi oluşturan emek süreçlerini sıralar.

4 Turgot, "Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses" (1776) eserinde uygarlıkların başlangıç dönemleri için evcilleştirilmiş hayvanların taşıdığı önemi güzel bir şekilde gösteriyor.

5 Gerçek lüks mallar, farklı üretim çağlarının birbirleriyle teknolojik bakımdan karşılaştırılması işinde bütün metalar arasında en önemsiz olanlarıdır.

emek gücünün geçirmiş olduğu gelişmenin derecesini ölçmekle kalmaz, aynı zamanda, bu emek gücünün hangi toplumsal koşullar altında kullanılmış olduğunu da gösterir. Emek araçlarının kendileri arasında, hepsine birden üretimin kemik ve kas sistemi diyebileceğimiz mekanik emek araçları, belli bir toplumsal üretim çağını diğerlerinden ayırmak için, yalnızca emek nesnelerinin saklanmasına yarayan ve hepsine birden genel olarak üretimin damar sistemi adını verebileceğimiz boru, fıçı, sepet, testi ve küp gibi emek araçlarına göre çok daha belirleyici özellikler sunar. Bu ikinciler, ancak kimyasal üretim başladığında anlamlı bir rol oynar.[6]

Daha geniş anlamıyla emek sürecinin araçları arasında, emeğin emek nesnesi üzerinde etkide bulunmasına aracılık eden ve dolayısıyla şu ya da bu şekilde faaliyeti yönlendiren şeyler dışında, genel olarak, sürecin gerçekleşmesi için gerekli olan tüm nesnel koşulları sayabiliriz. Bunlar emek sürecine doğrudan doğruya katılmazlar; ama, bunlar olmadan süreç ya hiç başlatılıp yürütülemez ya da ancak eksik bir şekilde yürütülür. Bu türdeki genel emek aracı yine toprağın kendisidir; çünkü, işçiye *locus standi*'sini (duracağı yeri) ve emek sürecinin gerçekleşeceği alanı (*field of employment*) sağlar. Daha önce emek harcanarak yapılmış bu tür emek araçları arasında, örneğin, iş yerleri, kanallar, yollar vb. sayılabilir.

Demek oluyor ki, emek sürecinde, insanın faaliyeti, emek aracı yardımıyla, emek nesnesi üzerinde daha başından amaçlanmış bir değişiklik gerçekleştirir. Süreç ürünle son bulur. Sürecin ürünü bir kullanım değeridir, biçim değişikliği ile insan ihtiyaçlarını gidermeye uygun hale getirilmiş bir doğal maddedir. Emek, nesnesiyle birleşmiştir. Emek nesnelleşmiş ve nesne işlenmiştir. İşçi tarafında hareket biçiminde görülmüş olan şey, ürün tarafında, şimdi artık varlık biçimi altında, hareketsiz bir özellik olarak görünür. İşçi iplik eğirdi ve ortaya çıkan ürün bir iplik.

Sürecin bütününü onun sonucu, yani ürün açısından ele alacak olursak, hem emek aracı hem de emek nesnesi, üretim aracı olarak[7] ve emeğin kendisi de üretici emek[8] olarak görünür.

Bir kullanım değeri emek sürecinden ürün olarak çıkarken, başka kullanım değerleri, yani daha önceki emek süreçlerinin ürünleri, bu sü-

---

6 İkinci basıma not: Şimdiye kadarki yazılı tarih, bütün toplumsal hayatın ve dolayısıyla da bütün yaşanmış tarihin temeli olan maddi üretimde meydana gelen gelişmeyi pek az tanımakla beraber, en azından, tarih öncesi çağlar, "tarihsel araştırmalar" temelinde değil, doğa bilimleri araştırmaları temelinde, alet ve silahların yapılmış oldukları maddelere göre taş devri, bronz devri ve demir devri diye bölünmüştür.

7 Söz gelişi, henüz tutulmamış bir balık, balıkçılık için bir üretim aracıdır demek, paradoks gibi görünür. Ne var ki, balık bulunmayan sularda balık avlama sanatı henüz keşfedilmemiştir.

8 Üretici emeğin ne olduğunu yalnızca basit emek süreci açısından belirlemeye yarayan bu yöntem, kapitalist üretim sürecine hiçbir şekilde uygulanamaz.

rece üretim araçları olarak girer. Bir sürecin ürünü olan kullanım değeri, bir diğer sürecin üretim aracı olur. Bunun içindir ki, ürünler, emek sürecinin sadece sonuçları değil, fakat aynı zamanda koşullarıdır.

Emek nesnelerini doğada hazır halde bulan madencilik, avcılık, balıkçılık vb. gibi (bunlara, yalnızca, henüz el değmemiş toprakları kullanıma açma aşamasındaki tarım eklenebilir) çıkarıcı sanayiler dışında, diğer bütün sanayiler, ham madde olan bir nesneyi, yani emeğin eleğinden geçmiş, kendisi de emek ürünü olan bir emek nesnesini işler. Söz gelişi, tarımda tohum böyle bir şeydir. Doğal ürünler olarak görmeye alıştığımız hayvanlar ve bitkiler, sadece, belki geçen yılın emeğinin ürünleri değil, fakat, bugünkü biçimleriyle, kuşaklar boyunca insanın denetimi altında, insan emeği aracılığıyla sürdürülmüş bir dönüşümün ürünleridir. Ama özellikle emek araçları söz konusu olduğunda, bunların çok büyük çoğunluğu, en dikkatsiz gözlemcilere bile, geçmişteki emeğin izlerini gösterir.

Ham madde, bir ürünün ana maddesi olabileceği gibi, ürünün oluşumuna yalnızca bir yardımcı madde olarak da katılabilir. Yardımcı madde, ya buhar makinesinin kömürü, çarkın yağı, yük beygirinin samanı örneklerinde olduğu gibi emek aracı tarafından tüketilir, ya ağartılmamış ketene eklenen klor, demire eklenen kömür, yüne eklenen boya örneklerinde olduğu gibi maddi bir değişiklik yaratmak üzere ham maddeye katılır, ya da iş yerlerini aydınlatmak ve ısıtmak için kullanılan maddeler gibi, işin kendisinin yürütülmesine destek olur. Ana madde ile yardımcı madde arasındaki fark gerçek kimya sanayisinde ortadan kalkar; çünkü, kullanılan ham maddelerin hiçbiri ürünün maddesi olarak yeniden ortaya çıkmaz.[9]

Her nesne çok sayıda özellik taşıdığı ve dolayısıyla farklı kullanımlara yaradığı için, aynı ürün çok farklı emek süreçlerinin ham maddesi olabilir. Söz gelişi tahıl, değirmencinin, nişasta imalatçısının, içki imalatçısının, hayvan yetiştiricisinin vb. kullandığı ham maddedir. Tahıl, tohum olarak, kendi üretiminin de ham maddesi olur. Bunun gibi kömür de, ürün olarak terk ettiği madencilik sektörüne üretim aracı olarak girer.

Aynı ürün, aynı emek sürecinde, emek aracı ve ham madde olarak kullanılabilir. Örneğin hayvan besiciliğinde, hayvan, hem işlenen ham madde, hem de gübre elde etmenin aracıdır.

Kullanıma hazır bir şekilde bulunan bir ürün, yeniden, bir başka ürünün ham maddesi olabilir; üzümün, şarap için ham madde olması gibi. Ya da öyle olur ki, ürün, emek sürecini, sonrasında yalnızca ham madde olarak kullanılabileceği bir şekilde terk eder. Bu durumdaki pamuk, iplik,

9 Storch, *"matière"* diye andığı gerçek ham maddeleri, *"matériaux"* diye andığı yardımcı maddelerden ayırır; Cherbuliez, yardımcı maddeler için *"matières instrumentales"* terimini kullanır.

dokuma ipliği vb. gibi ham maddelere, yarı mamul ürün (*Halbfabrikat*) denir; ara ürün (*Stufenfabrikat*) denseydi daha iyi olurdu. Başlangıçtaki ham madde, kendisi de bir ürün olsa bile, bir dizi farklı süreçten geçebilir ve bu sırada, kullanıma hazır geçim aracı veya üretim aracı olarak ayrılacağı son emek sürecine kadar, sürekli değişen biçimlerde sürekli yeniden ham madde olarak iş görebilir.

Görülüyor ki, bir kullanım değerinin ham madde olarak mı, iş aracı olarak mı, yoksa ürün olarak mı ortaya çıkacağı, tümüyle, emek sürecindeki özel işlevine, bu sürece dahil olduğu yere bağlıdır ve bu yerin değişmesiyle birlikte kendi niteliği de değişir.

Bundan dolayı ürünler, yeni bir emek sürecine üretim aracı olarak girdiklerinde, ürün olma niteliklerini yitirir; sadece canlı emeğin maddeleşmiş unsurları olarak iş görürler. Dokumacı için dokuma tezgâhı sadece kullandığı bir araç, keten sadece dokuduğu bir nesnedir. Şüphesiz, dokuma malzemesi ve dokuma tezgâhı olmadan dokumacılık yapılamaz. Bunun için, dokuma faaliyetine girişilirken bu ürünlerin elde bulunması şarttır. Ama, bu sürecin kendisi bakımından, keten ve dokuma tezgâhının geçmişte harcanmış emeklerin ürünleri olmasının hiçbir önemi yoktur; tıpkı, ekmeğin, çiftçi, değirmenci, fırıncı ve diğer kimselerin geçmişte harcamış oldukları emeklerinin ürünü olmasının, sindirim süreci için herhangi bir önemi olmaması gibi. Tersine, üretim araçları, emek süreci sırasında, geçmişte harcanmış emeklerin ürünü olmaları niteliğini belli ediyorlarsa, bu, kendilerindeki kusurlar yüzünden olur. Kesmeyen bir bıçak, durmadan kopan iplik, ister istemez, bıçakçı A'yı, iplikçi B'yi hatırlatacaktır. Kendisini kullanıma yararlı bir şey yapan özelliklerinin geçmişte harcanmış emeklerin sonucu oluşu, son biçimini almış bir üründe görünmez olur.

Emek sürecinde işe yaramayan bir makine faydasızdır. Bundan başka, aynı makine doğa kuvvetlerinin bozucu etkisi altına girer. Demir paslanır, tahta çürür. Dokuma veya örgü işlerinde kullanılmayan iplik, boşa gitmiş pamuk demektir. Canlı emeğin bu şeylere el atması, onları ölüm uykularından uyandırması, yalnızca olası kullanım değerleri olmaktan çıkarıp, gerçek ve etkin kullanım değerleri haline sokması gerekir. Bu şeyler, emeğin ateşiyle harekete gelir, onunla bir vücut olur, süreç içinde kendilerine düşen görevleri şevkle yerine getirmek için canlanır; gerçi, bu sırada tüketilirler; ama, bunun bir amacı vardır; geçim aracı olarak bireysel tüketim alanına veya üretim aracı olarak yeni emek süreçlerine girmeye hazır yeni kullanım değerlerinin, yeni ürünlerin yapıcı unsurları olmak üzere tüketilirler.

O halde, mevcut ürünler, emek sürecinin sadece sonuçları değil aynı zamanda varlık koşulları olduğuna göre, bunların bu sürece sokulmaları da, geçmişteki emeklerin ürünlerini kullanım değerleri olarak koruyabilecek ve onların kendilerini gerçekleştirmelerini sağlayabilecek tek araç olan canlı emekle bir araya getirilmeleri demektir.

Emek, kendisinin maddi unsurlarını, nesnesini ve araçlarını kullanır, bunları tüketir ve dolayısıyla bir tüketim sürecidir. Bu üretken tüketim, bireyin tüketiminden şu özellikle ayrılır: bireyin tüketimi, ürünleri, canlı bireyin geçim araçları olarak tüketir; üretken tüketim ise ürünleri emeğin, yani faaliyet halindeki emek gücünün geçim araçları olarak tüketir. Bundan dolayı, bireyin tüketiminin ürünü, tüketicinin kendisidir; oysa üretken tüketimin sonucu tüketiciden farklı bir üründür.

Araçlarının ve nesnelerinin de ürünler olması durumunda, emek, ürünleri, ürün yaratmak için tüketir veya ürünlerden, ürünlerin üretim araçları olarak yararlanır. Ama, emek süreci başlangıçta nasıl yalnızca insan ile onun faaliyetlerinden bağımsız olarak var olan toprak arasında gerçekleştiyse, bugün de, doğrudan doğruya doğa tarafından sağlanan, fiziksel madde ile insan emeğinin birleşiminden meydana gelmiş olmayan üretim araçlarından da yararlanılır.

Basit ve soyut unsurlarıyla göstermiş bulunduğumuz emek süreci, kullanım değerleri üretimine, doğanın ürünlerine insan ihtiyaçları için el konmasına yönelik, insanla doğa arasındaki madde alışverişinin genel koşulu olan, insan hayatının değişmez doğal koşulunu oluşturan ve dolayısıyla bu hayatın bütün biçimlerinden bağımsız, daha doğrusu, onun tüm toplum biçimlerinde aynı olan, amaçlı faaliyettir. İşte bu nedenle, işçiyi diğer işçilerle ilişkisi içinde ele almamız gerekmemişti. Bir yanda insanın ve emeğinin, diğer yanda doğanın ve ona ait maddelerin bulunması yetmişti. Buğdayın tadına bakarak onu kimin yetiştirdiğini ne kadar anlayabilirsek, bu sürecin hangi koşullar altında gerçekleştiğini de ancak o kadar anlayabiliriz; köle gözcüsünün vahşi kırbacı altında mı yoksa kapitalistin dehşet verici bakışı altında mı üretildi, Cincinnatus'un mütevazı tarlasını ekip biçerek yaptığı bir şey miydi yoksa bir taşla hayvan avlayan bir vahşinin işi miydi, bilemeyiz.[10]

Müstakbel kapitalistimize dönelim. Biz onu, meta piyasasında bir emek süreci için gereken bütün unsurları, yani nesnel unsurlar olan üre-

10 Albay Torrens, bu muhteşem mantığa dayanarak, vahşi insanın taşında sermayenin kaynağını keşfeder. "Vahşi insan, kovaladığı vahşi hayvana fırlattığı bu ilk taşta, elleriyle tutup koparamadığı meyveleri düşürmek için kavradığı bu ilk sopada, bir nesneye, bir diğer nesneyi ele geçirmek amacıyla sahip olma olayını görür ve böylece sermayenin kaynağını keşfederiz." (R. Torrens, "An Essay on the Production of Wealth etc.", s. 70, 71) İngilizcede sopa (*stock*) ile sermayenin eş anlamlı olması da, herhalde, bu ilk sopayla *(first stick)* açıklanacaktır.

tim araçlarını ve öznel unsur olan emek gücünü satın almasından sonra terk etmiştik. Kapitalistimiz, dokumacılık, çizme yapımı vb. özel işi için uygun üretim araçlarını ve emek gücünü, bir uzman gözüyle seçti. Dolayısıyla, satın aldığı meta olan emek gücünü tüketmeye koyulur, yani, emek gücünün taşıyıcısı olan işçinin, emeği aracılığıyla üretim araçlarını tüketmesini sağlar. Kuşkusuz, işçinin bu işi kendisi yerine kapitalist için yapıyor olması yüzünden, emek sürecinin genel doğasında hiçbir değişiklik olmaz. Bunun gibi, kapitalistin araya girmesiyle, çizmenin ve ipliğin belirli yapılma ve dokunma biçimleri de hemen değişemez. Kapitalist, ilk önce, emek gücünü, onu piyasada bulduğu gibi almak ve dolayısıyla onun emeğini de, henüz kapitalistlerin bulunmadığı bir dönemde ortaya çıkan biçimiyle kabul etmek zorundadır. Emeğin sermayenin boyunduruğu altına girmesi yoluyla bizzat üretim tarzının dönüşmesi ancak daha ileri bir zamanda gerçekleşebilir ve bu nedenle bu konuyu daha sonra ele alacağız.

Emek gücünün kapitalist tarafından tüketilmesi biçiminde gerçekleşen emek süreci, iki belirgin özellik gösterir. İşçi, emeğinin kendisine ait olduğu kapitalistin denetimi altında çalışır. Kapitalist, işin yöntemine uygun şekilde yapılmasına, üretim araçlarının gerektiği gibi kullanılmasına, dolayısıyla ham madde israfının önlenmesine ve emek araçlarının, işin zorunlu olarak sebep olacağından daha fazla eskiyip aşınmamalarına dikkat eder.

Ama ikincisi, ürün, onun dolaysız üreticisinin, yani işçinin değil, kapitalistin malıdır. Kapitalist, söz gelişi, emek gücünün bir günlük değeri için ödeme yapar. Bunun kullanımı, diğer herhangi bir metanın, örneğin bir gün için kiraladığı bir atın kullanımı gibi, o gün için kendisine ait olur. Metanın kullanımı metayı satın alana aittir ve emek gücünün sahibi emeğini verirken, aslında sadece satmış olduğu kullanım değerini vermektedir. İşçinin, kapitalistin iş yerine adımını attığı andan itibaren, emek gücünün kullanım değeri, yani onun kullanım biçimi olan emek, kapitaliste aitti. Kapitalist, emek gücünü satın alarak, emeği, canlı bir maya olarak, ürünün yine kendisine ait olan cansız unsurlarına katmıştır. Emek süreci, kapitalist açısından, kendisi tarafından satın alınmış olan metanın, yani emek gücünün tüketilmesinden ibarettir; ne var ki, o, bu metayı ancak onu üretim araçları ile donatarak tüketebilir. Emek süreci, kapitalistin satın almış olduğu, ona ait bulunan şeyler arasındaki bir süreçtir. Bunun için de, kendi şarap mahzenindeki fermantasyon sürecinin ürünü ne kadar onunsa, bu sürecin ürünü de o kadar onundur.[11]

11 "Ürünlere, bunlar sermayeye dönüşmeden önce sahip olunur; bu dönüşüm onları böyle bir ele geçirme konusu olmaktan alıkoymaz." (Cherbuliez, "Richesse ou Pauvreté", édit. Paris 1841, s. 54.) "Proleter, emeğini belli bir miktarda geçim aracı (*approvisionnement*)

2. Değerlenme Süreci

Kapitalistin malı olan ürün, bir kullanım değeridir: iplik, çizme vb. gibi bir şeydir. Ne var ki, çizme vb.'nin bir anlamda toplumsal ilerlemenin temelini oluşturmasına ve kapitalistimizin kararlı bir ilerlemeci olmasına karşın, o, çizmeyi kendisi için üretmez. Meta üretiminde kullanım değeri, asla, *qu'on aime pour lui-meme* (kendisi için sevilen) bir şey değildir. Kullanım değerleri, yalnızca, mübadele değerinin maddi özü, taşıyıcısı oldukları için ve böyle oldukları sürece üretilir. Ve kapitalistimiz için burada iki şey söz konusudur. O, ilk olarak, bir mübadele değerine sahip olan bir kullanım değeri, satılacak bir nesne, yani bir meta üretmek ister. İkincisi, kendi üretimi için gereken metaların, yani meta piyasasından satın aldığı üretim araçlarının ve emek gücünün toplam değerinden daha yüksek bir değere sahip olan bir meta üretmek ister. Onun amacı, yalnızca bir kullanım değeri değil aynı zamanda bir meta, yalnızca kullanım değeri değil aynı zamanda değer ve yalnızca değer değil aynı zamanda artık değer üretmektir.

Aslında, burada meta üretimi söz konusu olduğu için, şu ana kadar sürecin ancak bir yüzünü gözden geçirmiş bulunuyoruz. Meta nasıl kullanım değeri ile değerin birliğiyse, onun üretim süreci de emek süreci ile değer yaratma sürecinin birliği olmak zorundadır.

Üretim sürecini, şimdi de, aynı zamanda değer yaratma süreci olarak inceleyelim.

Her metanın değerinin, kendi kullanım değerinde maddeleşmiş emeğin miktarıyla, kendi üretimi için gerekli olan toplumsal emek-zamanla belirlendiğini biliyoruz. Bu, kapitalistimizin emek sürecinin sonucu olarak elde etmiş olduğu ürün için de geçerlidir. Demek ki, ilk olarak, bu üründe maddeleşmiş emeği hesaplamak gerekiyor.

Diyelim, bu ürün iplik olsun.

İplik üretmek için önce bunun ham maddesi gerekliydi; diyelim bu 10 libre pamuk olsun. İlk olarak pamuğun değerinin araştırılması gerekmez, çünkü kapitalist onu değerini ödeyerek, örneğin 10 şiline, pazardan satın almıştır. Pamuğun üretimi için gerekmiş olan emek, pamuğun

---

karşılığı olarak satarken, ürün üzerinde herhangi bir pay sahibi olmaktan tamamen vazgeçmiş olur. Ürünlerin elde edilme biçimi gene eskisi gibi kalır: bu, anılan anlaşma ile hiçbir şekilde değişikliğe uğramaz. Ürün, tümüyle, ham maddeleri ve tüketim araçlarını sağlayan kapitaliste aittir. Bu, tam tersine, ürünün yalnızca onu üreten işçiye ait olduğu temel ilkesine dayanan eski mülk edinme yasasının şaşmaz bir sonucudur." (ibid., s. 58.) James Mill, "Elements of Pol. Econ. etc." s. 70, 71: "İşçiler ücret karşılığında çalıştıkları zaman kapitalist sadece sermayenin" (burada üretim araçlarını kastediyor) "değil, fakat aynı zamanda emeğin de sahibidir (*of the labour also*). Sermaye kavramı, pratik hayatta görüldüğü üzere ücret olarak ödenen şeyi de kapsıyorsa, sermayeden ayrı bir emek hakkında konuşmak saçma olur. Bu anlamdaki sermaye sözcüğü, sermaye ve emeğin her ikisini kapsar."

fiyatında, genel toplumsal emek olarak, zaten ifade edilmiştir. Bunun dışında, pamuğun işlenmesi sırasında, tüm diğer emek araçlarını da temsil etmek üzere iğde meydana gelen aşınmanın 2 şilinlik bir değere sahip olduğunu varsayacağız. 12 şilinlik bir altın kütlesi, 24 iş saatinin, yani iki iş gününün ürünüyse, bundan, ilk olarak, iplikte iki iş gününün maddeleşmiş olduğu sonucu çıkar.

Pamuğun şeklini değiştirmesi ve iğin bir kısmının aşınarak yok olması bizi yanıltmamalıdır. Örneğin, 40 libre ipliğin değeri = 40 libre pamuğun değeri + tam bir iğin değeri ise, yani bu eşitliğin iki yanı için de aynı emek-zamana ihtiyaç varsa, genel değer yasasına göre, 10 libre iplik, 10 libre pamuk ile ¼ iğin eş değeri olur. Bu durumda, aynı emek-zaman, bir seferinde ipliğin kullanım değerinde, diğer seferinde pamuğun ve iğin kullanım değerlerinde temsil edilmiş olur. Demek ki, ister iplikle, ister pamukla, ister iğle temsil ediliyor olsun, değeri bakımından değişen bir şey olmaz. İğ ile pamuğun, hareketsiz olarak yan yana durmak yerine, eğirme sürecinde, kullanım biçimlerini değiştirecek ve onları ipliğe dönüştürecek şekilde birleşmeleri, değerleri açısından, bunların yerlerine basit mübadele yoluyla aynı değerdeki ipliğin konmasından farklı bir durum yaratmaz.

Pamuğun üretimi için gereken emek-zaman, pamuğun ham maddesi olduğu ipliğin üretimi için gereken emek-zamanın bir kısmıdır ve bundan dolayı iplikte mevcuttur. Pamuk iplik haline getirilirken aşındırılması ya da tüketilmesi zorunlu olan miktardaki iğin üretimi için gereken emek-zaman için de aynı şey söz konusudur.[12]

Demek oluyor ki, ipliğin değeri ya da elde edilmesi için gereken emek-zaman belirlenirken, bizzat pamuğun ve iğin yıpranan kısmının üretilmesi, sonra pamuk ve iğle iplik yapımı için yürütülmesi gereken, zaman ve yer bakımından birbirlerinden ayrı olan farklı özel emek süreçleri, bir ve aynı emek sürecinin birbirlerini izleyen değişik evreleri olarak kabul edilebilir. İpliğin içerdiği bütün emek, geçmişte harcanmış emektir. İpliği meydana getiren unsurların üretimi için gerekmiş olan emek-zamanın daha eski bir tarihte, yani uzak geçmiş zamanda, buna karşılık, son süreç olan eğirme için doğrudan doğruya gerekmiş olan emeğin içinde bulunduğumuz ana daha yakın bir tarihte, yani yakın geçmiş zamanda harcanmış olmasının hiçbir önemi yoktur. Bir evin inşası için, örneğin 30 iş günü uzunluğundaki belirli bir emek kütlesi gerekli olsa, 30'uncu iş gününün üretime birinci iş gününden 29 gün sonra girmesinden dolayı, evin varlığına katılmış emek-zamanın toplam mik-

12 "Metaların değerini, sadece bunların üretimi için doğrudan doğruya harcanmış olan emek değil, doğrudan doğruya harcanan emeğe yardımcı olan cihazlar, araçlar ve binalar için harcanmış olan emek de etkiler." (Ricardo, l.c. s. 16.)

tarında hiçbir değişiklik olmaz. Şu halde, emek malzemesinin ve emek araçlarının içerdiği emek-zaman, sadece, eğirme biçimi altında eklenen en son emekten önce, eğirme sürecinin daha erken aşamalarından birinde harcanmış gibi ele alınabilir.

Üretim araçlarının, yani pamuğun ve iğin, 12 şilinlik fiyatla ifade edilen değerleri, aynı zamanda, ipliğin değerinin veya ürünün değerinin de yapıcı unsurlarıdır.

Yalnız, burada, iki koşulun yerine getirilmesi gereklidir. İlk önce, pamuk ve iğ bir kullanım değerinin üretiminde fiilen kullanılmış olmalıdır. Bizim örneğimizde, bunların ipliğe dönüşmüş olması gerekir. Kendisini taşıyan kullanım değerinin ne olduğu, değer için önemli değildir; ama, onu bir kullanım değerinin taşıması zorunludur. İkinci olarak, yalnızca mevcut toplumsal üretim koşulları altında gerekli olan emek-zamanın harcandığı varsayılır. 1 libre iplik eğirmek için 1 libre pamuk gerekli olsa, bu durumda, 1 libre iplik yapmak için sadece 1 libre pamuk harcanmış olmalıdır. İğ için de aynı şey söz konusudur. Kapitalistin demir iğ yerine altın iğ kullanmak gibi bir fantezisi olsa bile, ipliğin değeri, sadece toplumsal açıdan gerekli olan emeği, yani demir iğle yapılan üretim için gerekli olan emek-zamanı içerir.

Artık, üretim araçlarının, yani pamuğun ve iğin, ipliğin değerinin ne kadarını meydana getirdiklerini biliyoruz. Bu kısım, 12 şiline veya maddeleşmiş iki iş gününe eşittir. Geriye, pamuğa iplikçinin kendi emeğinin kattığı değer kısmının incelenmesi kalıyor.

Şimdi, bu emeği, emek sürecini incelediğimiz zamandakinden bambaşka bir bakış açısıyla ele almamız gerekiyor. Orada, pamuğu ipliğe dönüştürmek gibi amaca uygun bir faaliyet söz konusuydu. Diğer her şey aynı kalmak koşuluyla, emek bu amaca ne kadar uygunsa, iplik o kadar iyi olur. İplikçinin emeği, diğer üretici emeklerden türsel açıdan farklıydı ve bu farklılık, kendisini, iplik eğirme özel amacında, buna özel çalışma biçiminde, üretim araçlarının özel doğasında ve ürünün özel kullanım değerinde öznel ve nesnel olarak açıkça gösteriyordu. Pamuk ve iğ, eğirme işi için vazgeçilmezdir; ama, bunlarla yivli top yapılamaz. Buna karşılık, iplikçinin emeği, değer yaratıcısı yani değer kaynağı olduğu kadarıyla, top dökümcüsünün emeğinden, ya da örneği daha yakından verirsek, pamuk yetiştiricisinin ve iğ yapımcısının ipliğin üretim araçlarında gerçeklik kazanan emeklerinden hiçbir şekilde farklı değildir. Pamuk yetiştiriciliği, iğ yapımcılığı ve iplikçilik, aynı toplam değerin, yani ipliğin değerinin yalnızca nicel açıdan farklı kısımlarını, işte ancak bu özdeşlik nedeniyle oluşturabilir. Burada önemli olan artık işin niteliği, yapısı ve içeriği değil, yalnızca niceliğidir. Bunu hesaplamak kolaydır. İplik yapı-

mında kullanılan emeğin, basit emek, toplumsal açıdan ortalama emek olduğunu varsayıyoruz. Bunun karşıtı varsayımın, ele aldığımız konu açısından hiçbir farka yol açmadığı ilerde görülecektir.

Emek süreci boyunca, emek, hiç durmadan, çalkalanma biçiminden varlık biçimine, hareket biçiminden cisim olma biçimine geçer. Bir saatin sonunda eğirme hareketi belli bir miktardaki iplik tarafından temsil edilir, yani belli bir miktardaki emek, bir saatlik emek, pamukta maddeleşir. Burada bir saatlik emek diyoruz, yani iplikçinin yaşam gücünü bir saat boyunca harcamasından söz ediyoruz, çünkü burada, iplik eğirme emeğini, iplik eğirmek için gerekli özel emek olarak değil, yalnızca emek gücünün harcanması olarak ele alıyoruz.

Belirleyici önem taşıyan bir nokta, sürecin devamı boyunca, yani pamuğun ipliğe dönüştürülmesi sırasında, yalnızca toplumsal olarak gerekli emek-zamanın harcanmasıdır. Normal, yani ortalama toplumsal üretim koşulları altında, bir saatlik çalışma sırasında a libre pamuğun b libre ipliğe dönüştürülmesi zorunluysa, bu durumda, yalnızca, 12 x a libre pamuğu 12 x b libre ipliğe dönüştüren bir iş günü, 12 saatlik bir iş günü sayılır. Çünkü, yalnızca toplumsal olarak gerekli emek-zamanın değer yarattığı kabul edilir.

Emeğin kendisi gibi, ham madde ve ürün de, burada, gerçek emek sürecinde olduğundan bambaşka bir ışık altında görünür. Ham madde burada sadece belli bir miktardaki emeği emmeye yarar. Bu emme işlemi aracılığıyla fiilen ipliğe dönüşür, çünkü emek gücü, iplik eğirme biçimi altında harcanmış ve ona eklenmiştir. Ama artık, ürün, yani iplik, pamuk tarafından emilmiş emeğin bir ölçeğinden başka bir şey değildir. Eğer bir saatte $1^{2}/_{3}$ libre pamuk işleniyor ya da $1^{2}/_{3}$ libre iplik haline getiriliyorsa, 10 libre iplik, 6 saatlik emeğin emilmiş olduğunu gösterir. Belirli ve deneylerle saptanmış ürün miktarları artık belirli emek miktarlarından, belirli donmuş emek-zaman kütlelerinden başka bir şeyi temsil etmez. Bu belirli miktarlardaki ürünler, artık, bir saatlik, iki saatlik, bir günlük toplumsal emeğin maddeleşmiş biçimlerinden başka bir şey değildir.

Burada, emek nesnesinin kendisinin de bir ürün, yani ham madde olması ne kadar önemsizse, yapılan işin iplikçilik, malzemesinin pamuk ve ürününün iplik olması da o kadar önemsizdir. İşçi, iplikçilik yapmak yerine kömür madeninde çalışsaydı, emek nesnesi olan kömür doğa tarafından sağlanıyor olurdu. Ama yine, yatağından çıkarılmış belli bir miktardaki, örneğin bir ton kömür, belli miktardaki emilmiş emeği temsil ederdi.

Emek gücünün satışı sırasında, günlük değerinin 3 şilin olduğunu, bu 3 şilinde 6 saatlik emeğin maddeleşmiş bulunduğunu, yani işçinin

geçim araçlarının günlük ortalamasını üretmek için bu miktardaki emeğin gerekli olduğunu varsaymıştık. Şimdi, iplikçimiz bir iş saatinde $1^2/_3$ libre pamuğu $1^2/_3$ libre ipliğe çeviriyor olsa,[13] 6 saatte 10 libre pamuğu 10 libre iplik haline getirir. Demek ki, iplik yapımı süreci boyunca pamuk, 6 saatlik emeği emer. Bu uzunluktaki emek-zaman, 3 şilinlik bir altın miktarı ile temsil edilir. Demek oluyor ki, sırf iplik yapma süreci sırasında, pamuğa 3 şilinlik bir değer katılmış olur.

Şimdi ürünün, yani 10 libre ipliğin toplam değerine bakalım. Bu miktardaki iplikte $2^1/_2$ iş günü maddeleşmiştir; pamuk ve iğler 2 günlük emek içerirken, $^1/_2$ günlük emek iplik yapma süreci sırasında emilmiştir. Bu uzunluktaki emek-zaman 15 şilinlik bir altın kütlesiyle temsil edilir. Demek ki, 10 libre ipliğin değeri için uygun fiyat 15 şilin, bir libre ipliğin fiyatı ise 1 şilin 6 penidir.†

Kapitalistimiz şaşırır kalır. Ürünün değeri yatırılmış sermayenin değerine eşittir. Yatırılmış sermaye değerlenmemiş, artık değer yaratmamıştır ve dolayısıyla para kendisini sermayeye dönüştürmemiştir. 10 libre ipliğin fiyatı 15 şilindir ve ürünü meydana getiren unsurlar, ya da, bir başka deyişle, emek sürecinin unsurları için meta piyasasında 15 şilin harcanmıştı: pamuk için 10 şilin, aşınıp yıpranan iğler için 2 şilin, emek gücü için 3 şilin. İpliğin büyümüş değeri bir işe yaramaz, çünkü bu değer sadece, daha önce pamuğa, iğe ve emek gücüne bölünmüş bulunan değerlerin toplamından ibarettir ve mevcut değerlerin böylesi bir basit toplamından asla bir artık değer doğamaz.[14] Bu değerler, şimdi, tek bir şeyde toplanmıştır; ama üç metanın satın alınmasıyla üç ayrı kısma ayrılmadan önce de, 15 şilinlik bir para toplamıydılar.

Aslında bu sonuçta garip görülecek pek bir şey yoktur. Bir libre ipliğin değeri 1 şilin 6 penidir; bunun için de kapitalistimiz 10 librelik iplik için meta piyasasında 15 şilin ödemek zorunda kalmıştır. Kapitalist özel evini ister piyasadan inşa edilmiş olarak satın alsın, isterse kendisi inşa ettirsin, bu işlemlerden hiçbiri evin elde edilmesi için verilen parayı artırmaz.

---

13 Buradaki sayılar tümüyle keyfî olarak seçilmiştir.

† 1 sterlin = 20 şilin, 1 şilin = 12 peni. *–çev.*

14 Fizyokratların, tarımda harcanan emek dışındaki her tür emeği üretici olmayan emek sayan kuramlarının dayandığı temel önerme budur ve bu önerme uzman iktisatçılar için çürütülemez bir önermedir. "Bir şeyin değerini bulmak için bu şeyin üretimi için kullanılan diğer birçok şeyin değerlerinin hesaba katılması" (örneğin, dokuma işçisinin tüketim araçlarının değeri işlenen ketene katılır) "yani, deyim yerindeyse, çeşitli değerlerin bir değer üzerinde kat kat yığılması, bu değerin aynı ölçüde büyümesi sonucunu verir. ... El zanaatları ürünlerinin fiyatlarının nasıl meydana geldiğini toplama terimi çok güzel gösterir: bu fiyat, kullanılmış bulunan ve bir arada sayılan çeşitli değerlerin toplamından başka bir şey değildir; bununla beraber, toplamak çarpmak demek değildir." (Mercier de la Rivière, l.c. s. 599.)

Bayağı iktisat hakkında bilgi sahibi kapitalistimiz, belki de, parasını, daha fazla para elde etme niyetiyle yatırdığını söyleyecektir. Ne var ki, cehenneme giden yol iyi niyet taşlarıyla döşenmiştir; o, pekâlâ, üretimde bulunmadan para kazanma niyetinde de olabilirdi.[15] Tehditler savurur. Bir daha gafil avlanmayacaktır. Bundan böyle kendisi üreteceğine, onları piyasadan hazır olarak satın alacaktır. Ama bütün kapitalist kardeşleri aynı şeyi yapmaya kalkışsa, piyasada metayı nasıl bulacak? Ve parayı yiyemez. Soru cevap yöntemine başvurur. Perhizi hesaba katılmalıymış. 15 şilinini keyfi için harcayabilirmiş. Bunun yerine onu üretici bir şekilde tüketmiş ve ondan iplik yapmış. Ama tam da bu nedenle, vicdan azabı yerine iplik sahibi olmadı mı? Dünya nimetlerinden el çekmenin sonuçlarını bize göstermiş olan gömüleyicinin durumuna kesinlikle geri dönmemelidir. Ayrıca, hiçbir şeyin bulunmadığı yerde, hükümdar da hakkını yitirmiş demektir. Dünya nimetlerinden vazgeçmesinin kazancı ne olursa olsun, ortada fazladan karşılık ödenmesi gereken bir şey yoktur; çünkü sürecin sonunda ortaya çıkan ürünün değeri, sadece bu sürece sokulmuş olan metaların değerlerinin toplamına eşittir. Dolayısıyla, erdemin ödülünün de erdem olduğu düşüncesiyle kendisini avutsun. Ama bunun yerine, arsızlaşır. İpliğin ona hiçbir yararı yoktur. Onu, satmak için üretmiştir. Ya bu şekilde satacaktır, ya da daha kolay yoldan giderek, bundan sonra sadece kişisel ihtiyaçlarını giderecek olan şeyleri üretecektir; zaten, aile doktoru MacCulloch'un onun için yazdığı reçetede de, aşırı üretim salgınına karşı en etkili ilaç olarak bu vardır. İşi inada bindirir. İşçi kollarını ve bacaklarını kullanarak emek nesnelerini yoktan mı var edecek, metaları havadan mı üretecekti? Onlar olmadan emeğini ete kemiğe büründüremeyeceği maddeleri işçiye kendisi vermemiş miydi? Toplumun büyük kısmı hiçbir şeyleri olmayan böyle kimselerden oluştuğuna göre, o, kendi üretim araçlarıyla, kendi pamuğuyla ve kendi iğleriyle, topluma ölçülemeyecek değerde bir hizmette bulunmuş ve üstüne üstlük işçiye geçim araçları sağlamamış mıydı? Ve bu hizmeti yok mu saymalıydı? Ama işçi de, pamuğu ve iği ipliğe dönüştürerek, onun hizmetine karşılık vermedi mi? Ayrıca burada söz konusu olan, hizmet değildir.[16] Hizmet, ister meta isterse emek olsun, bir kullanım değerinin

15 Örneğin, 1844-1847 yılları arasında, demir yolları hisse senetleriyle spekülasyon yapmak için sermayesinin [bir] kısmını üretici faaliyetlerden çekerken böyle yapmıştı. Amerikan İç Savaşı sırasında, Liverpool pamuk borsasında oynayabilmek için fabrikasını kapatır ve işçilerini sokağa atarken böyle yapmıştı.

16 "Allan, pullan, süslen ve yücelt bakalım kendini. ... Ama kim ki" (verdiğinden) "daha fazlasını veya daha iyisini alır, o, tefecidir ve komşusuna hizmet etmemiştir; ona, metasını çalmış veya gasp etmişçesine, bir fenalık yapmış demektir. Hizmet ve yardım denilen her şey komşuya hizmet ve yardım değildir. Çünkü, zina eden bir kadın ve zina eden bir erkek birbirlerine büyük hizmet ve zevk sağlamış olur. Bir süvari, yol kesmede, tarla ve evleri talan edip soymada yardımcı olmakla, bir kundakçıya çok büyük bir

yararlı etkisinden başka bir şey değildir.[17] Burada söz konusu olansa, mübadele değeridir. O, işçiye, 3 şilinlik değer ödemişti. İşçi de ona, pamuğa eklenmiş 3 şilinlik değerle, tam olarak aynı değerdeki bir değeri geri vermişti. Buraya kadar kesesi ile bu derece övünen dostumuz, birdenbire işçinin iddiasızlığına bürünür. Kendisi de çalışmamış mıydı? İplik işçisini denetleme ve gözetleme işlerini yapmamış mıydı? Bu şekilde harcadığı kendi emeği, değer yaratmıyor muydu? Kendi *overlooker*'ı (gözcüsü) ve *manager*'ı (yöneticisi) omuz silker. Ama o, bu arada, içten gelen bir kahkahayla çoktan eski yüz ifadesini takınmıştır. Bütün bu terane bizimle dalga geçmek içindi. Bunlara on paralık değer vermemişti. O, bu türden kötü bahaneleri ve boş laf cambazlıklarını, kendilerine zaten bu iş için para ödenen ekonomi politik profesörlerine bırakır. İşi dışında söylediklerini her zaman düşünmese bile, işinde ne yaptığını her zaman bilen pratik bir adamdır.

Konuyu daha yakından inceleyelim. Emek gücünün günlük değeri, kendi içinde yarım iş günü nesnelleşmiş olduğundan, yani emek gücünün üretimi için gereken günlük geçim araçlarının maliyeti yarım iş günü olduğundan, 3 şilindi. Ne var ki, emek gücünde saklı bulunan geçmişte harcanmış emek ile emek gücünün sağladığı canlı emek, emek gücünün günlük korunma masrafları ile onun günlük olarak harcanması, birbirlerinden tamamen farklı büyüklüklerdir. Birincisi emek gücünün mübadele değerini belirler; ikincisi ise emek gücünün kullanım değeridir. Kendisini 24 saat canlı tutmak için yarım iş gününün gerekli olması, işçinin tam gün çalışmasına asla engel değildir. O halde, emek gücünün değeri ile emek gücünün emek süreci sırasında yarattığı değer de birbirlerinden tamamen farklı büyüklüklerdir. Kapitalist, emek gücünü satın alırken, işte bu farkı göz önünde tutmuştu. Emeğin iplik ya da çizme yapmak şeklindeki faydalı özelliği sadece bir *conditio sine qua non* (vazgeçilmez koşul) idi; çünkü, değer yaratabilmek için, emeğin faydalı bir şekilde harcanması gerekir. Ama, can alıcı nokta, bu metanın kullanım değerinin özgül bir kullanım değeri, değer kaynağı olması, kendisinin sahip bulunduğundan daha fazla değerin kaynağı olmasıydı. Kapitalistin ondan beklediği özgül hizmet budur. Ve bu alışverişte, kapitalist,

---

hizmet sağlar. Papa taraftarları, onların hepsini boğmamak, yakmamak, öldürmemek, hapishanelerde çürütmemekle, aksine bazılarını yaşatmak ve bunları toplum dışına atmak veya ellerindeki avuçlarındaki şeyleri almakla, bizimkilere büyük hizmetler ederler. Bizzat şeytan, kendi yolunda olanlara büyük, ölçüsüz hizmetler sağlar. ... Kısacası, dünya büyük, fevkalâde günlük hizmet ve yardımlarla doludur." (Martin Luther, "An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen etc", Wittenberg 1540.)

17 "Zur Kritik der Pol. Ök." s. 14'te, bu konuda şunu da belirtmiştim: " 'Hizmet' kategorisinin J. B. Say ve Bastiat gibi bir kısım iktisatçılara hangi 'hizmet'i sunmak zorunda olduğu anlaşılıyor."

meta mübadelesini yöneten öncesiz ve sonrasız yasalara uygun hareket etmektedir. Gerçekten de, emek gücü satıcısı, diğer herhangi bir metanın satıcısı gibi, metasının mübadele değerini gerçekleştirir ve metasının kullanım değerini elinden çıkarır. O, bunlardan birini elden çıkarmadan, diğerini elde edemez. Satılmış olan yağın kullanım değeri yağ tüccarına ne kadar aitse, emek gücünün kullanım değeri, yani emeğin kendisi de, satıcısına en fazla o kadar aittir. Para sahibi, emek gücünün bir günlük değerinin karşılığını ödemiştir; bu nedenle, emek gücünün gün boyunca kullanımı, yani bir günlük emek, ona aittir. Emek gücünün bütün bir gün boyunca faaliyet gösterebilmesine, yani çalışabilmesine karşın emek gücünün bir gün boyunca korunmasının sadece yarım iş gününe mal olması, dolayısıyla da bir gün boyunca kullanılarak yarattığı değerin, kendi günlük değerinin iki katı olması, alıcısı için özel bir şans olmakla beraber, kesinlikle satıcısına yönelik bir haksızlık değildir.

Kapitalistimiz kendisini güldüren bu durumu önceden görmüştü. Bundan ötürü işçi, iş yerinde, sadece altı saat değil, on iki saat devam edecek bir emek süreci için gerekli olan üretim araçlarını hazır bulur. 10 libre pamuk 6 iş saatini emip 10 libre ipliğe dönüştüğüne göre, 20 libre pamuk 12 iş saatini emer ve 20 libre ipliğe çevrilir. Şimdi bu uzatılmış emek sürecinin ürününü inceleyelim. 20 libre iplikte artık 5 iş günü maddeleşmiştir: bunun 4'ü daha önce pamuk üretimi ile iğ yapımı için harcanmış, 1'i iplik yapma süreci sırasında pamuk tarafından emilmiş iş günüdür. 5 iş gününün altın ile ifadesi ise 30 şilin yani 1 sterlin 10 şilindir. Bu, aynı zamanda, 20 libre ipliğin fiyatıdır. Bir libre iplik, eskisi gibi 1 şilin 6 peniye mal olur. Buna karşılık, sürece sokulmuş metaların değer toplamı 27 şilin tutmuştu. İplik ise 30 şilin ediyor. Ürünün değeri, kendi üretimi için yatırılmış değerden $^{1}/_{9}$ oranında daha fazla. Böylece 27 şilin 30 şiline dönüşmüştür. 3 şilinlik bir artık değer eklenmiş oluyor. Oyun sonunda başarıyla sonuçlanmıştır. Para, sermayeye dönüşmüştür.

Problemin bütün gerekli koşulları karşılanmış ve meta mübadelesinin yasaları, hiçbir şekilde ihlal edilmemiştir. Eş değer, eş değer ile değiştirilmiştir. Kapitalist, alıcı olarak, her metanın, pamuğun, iğlerin ve emek gücünün tam değerini ödemiştir. Demek ki, kapitalist, diğer her meta alıcısının yaptığı şeyi yapmıştır. Aldığı metaların kullanım değerlerini tüketmiştir. Emek gücünün tüketim süreci, ki aynı zamanda metanın üretim sürecidir, sonunda, 30 şilin değerindeki 20 libre iplik olan bir ürün vermiştir. Kapitalist, pazara geri döner ve daha önce alıcı olarak meta almışken, şimdi, satıcı olarak meta satar. O, bir libre ipliği, değerinin ne bir metelik altında ne bir metelik üstünde, tam 1 şilin 6 peniye satar. Ve gene de, başlangıçta dolaşıma soktuğundan 3 şilin fazlasını dolaşımdan çeker. Bu işin tamamı, parasının sermayeye dönüşmesi,

hem dolaşım alanında gerçekleşir, hem de bu alanda gerçekleşmez; bu iş, dolaşımın araya girmesiyle olur; çünkü, meta piyasasında emek gücünün satın alınması gerekir; dolaşımda olmaz; çünkü, dolaşım üretim alanında gerçekleşen değer yaratma sürecinin ancak ilk adımının atıldığı yerdir. Ve böylece, *"tout est pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles"* ("Mümkün olan dünyaların en iyisinde her şey en iyisi içindir" [Voltaire, *Candide*]).

Kapitalist, parayı, yeni bir ürünün malzemesi ya da emek sürecinin unsurları olarak iş gören metalara dönüştürürken ve bu metaların cansız maddelerine canlı emek gücünü katarken aynı zamanda, değeri, yani geçmişte harcanmış, maddeleşmiş ölü emeği, sermayeye, kendi değerini artıran bir değere, üreyip çoğalan canlı bir canavara çevirmiş olur.

Şimdi, değer yaratma süreci ile değerlenme sürecini karşılaştırırsak, artık değer üretme sürecinin, belli bir noktanın ötesine uzatılmış bir değer yaratma sürecinden başka bir şey olmadığını görürüz. Değer yaratma süreci, sadece, sermaye tarafından satın alınmış olan emek gücünün değerinin yerini yeni bir eş değerin aldığı noktaya kadar sürse, bu, basit değer yaratma süreci olur. Değer yaratma süreci bu noktadan sonra da devam ederse, bu, değerlenme süreci haline gelir.

Daha ileri giderek, değer yaratma süreci ile emek sürecini karşılaştırırsak, emek sürecinin, kullanım değerleri üreten yararlı emekten ibaret olduğu görülür. Hareket, burada, nitel açıdan, yapılış biçimine göre, amaç ve içeriğine bakılarak ele alınır. Aynı emek süreci, değer yaratma sürecinde, sadece nicel yönüyle görünür. Burada artık sadece, emeğin yaptığı işlem için gerek duyduğu zaman ya da emek gücünün yararlı şekilde harcandığı süre söz konusudur. Emek sürecine katılan metalar da, artık, belli bir amaç doğrultusunda faaliyette bulunan emek gücünün, işlevsel olarak belirlenen, maddi unsurları sayılmaz. Sadece, maddeleşmiş emeğin belli miktarları olarak hesaba katılırlar. İster üretim araçlarında içerilmiş bulunsun, isterse emek gücü tarafından eklenmiş olsun, emek burada sadece harcandığı süreye göre ele alınır. Şu kadar saatlik, günlük vb. emek söz konusudur.

Bununla beraber, emek ancak, kullanım değerinin üretimi için harcanan zamanın, toplumsal olarak gerekli olması ölçüsünde hesaba katılır. Bundan farklı sonuçlar çıkar. Emek gücü, normal koşullar altında faaliyet gösteriyor olmalıdır. İplik makinesi iplikçilikte egemen toplumsal emek aracı haline gelmiş bulunuyorsa, işçinin eline bir iplik çıkrığı verilmiş olmamalıdır. İşçiye normal nitelikte pamuk yerine, her an kopan, döküntü bir pamuk verilmemelidir. Aksi halde, işçi bir libre pamuğun üretimi için toplumsal olarak gerekli emek-zamandan daha fazla zaman harcar; ama gerekli olanı aşan bu zaman, değer ya da para üretmez. Ne var ki, maddi

emek unsurlarının normal nitelikte olmaları işçiye değil, kapitaliste bağlı bir şeydir. Bir diğer koşul, bizzat emek gücünün normal nitelikte olmasıdır. Emek gücü, kullanıldığı iş kolunda, burada egemen olan ortalama beceriye, el yatkınlığına ve çabukluğa sahip bulunmalıdır. Ama bizim kapitalistimiz emek piyasasında normal nitelikli emek gücü satın almıştı. Bu gücün, ortalama düzeyde zorlanarak, toplumsal olarak alışılmış yoğunluk derecesinde harcanması gerekir. Kapitalist, bir saniyenin bile boş geçmemesi için bütün dikkatini harcar. Emek gücünü belli bir zaman süresi için satın almıştır. Kendisine ait olanı elde etmek konusunda ısrarcıdır. Soyulmak istemez. Son olarak, -aynı beyefendinin kendisine ait ceza yasasında da düzenlendiği üzere- ham maddenin ve emek araçlarının amaç dışı kullanımlarına izin verilemez; çünkü, israf edilen malzeme veya emek araçları, gereksiz yere harcanmış maddeleşmiş emeği temsil eder ve dolayısıyla ürünün parçası sayılmaz ve değerine eklenmezler.[18]

Görülüyor ki, kullanım değeri yaratan emek ile değer yaratan aynı emek arasındaki, daha önce meta çözümlememiz sayesinde öğrendiğimiz fark, şimdi, üretim sürecinin farklı yüzlerinin farklılaşması olarak kendini göstermiştir.

---

18 Bu, köle emeği üzerine kurulmuş üretimin pahalılaşmasına yol açan hususlardan biridir. Eskilerin uygun düşen deyimleriyle ifade edecek olursak, burada, işçinin, *instrumentum semivocale* (yarı konuşan alet) olarak hayvandan ve *instrumentum mutum* (sessiz alet) olarak emek aracından tek farkı, *instrumentum vocale* (konuşan alet) olmasıdır. Ama işçi, hayvanlara ve aletlere, onların dengi değil, insan olduğunu hissettirir. Onlara insafsızca davranarak ve *con amore* (zevkle) zarar vererek, kendisini onlardan farklı hissetmeyi başarır. Bundan dolayı bu üretim biçiminde en kaba, en ağır, ama tam da aşırı hantallıkları nedeniyle tahrip edilebilmeleri zor olan emek araçları kullanılması, iktisadi bir ilkedir. İşte bu nedenle, iç savaşın patlak vermesine kadar, Meksika Körfezi çevresindeki köleci eyaletlerde, toprağı bir domuz veya köstebek gibi karıştıran, ama şeritler halinde kesip tersyüz etmeyen eski Çin tipi sabanların kullanılmış oldukları görülür. Krş. J. E. Cairnes, "The Slave Power", London 1851, s. 46 vd. "Seaboard Slave States" [s. 46, 47] adlı eserinde Olmsted şunları da anlatır: "Bana burada öyle aletler gösterdiler ki, bizde aklı başında hiç kimse ücret ödediği işçisini bunlarla cebelleştirip iş çıkarmasını engellemez. Bunların son derece ağır ve hantal oluşları yüzünden, sanırım, bunlarla yapılan iş, aynı işin bizdeki aletlerle yapılmasından, en az yüzde 10 oranında güç olmalı. Bununla beraber, bana ısrarla belirttiklerine göre, kölelerin kendilerine verilen aletleri hoyratça ve gelişigüzel kullanmaları nedeniyle, onları daha hafif ve daha az kaba aletlerle donatmak ekonomik bir davranış olamaz; bizim işçilerimize her zaman verdiğimiz ve böyle davranmakla da kârlı çıktığımız türden aletler, toprağın bizimkinden daha yumuşak ve daha az taşlı olmasına rağmen, Virginia'nın mısır tarlalarında bir gün bile dayanmazmış. Bunun gibi çiftliklerde at yerine katır kullanılmasının niye bu derece yaygın olduğu sorusuna ilk gösterilen ve itiraf etmek gerekir ki, inandırıcı da olan neden, atların, zencilerin devamlı şekilde onlara reva gördükleri davranışlara dayanamadığı oldu. Zenciler atları kısa zamanda sakatlamakta ve kötürüm bırakmaktadır, oysa, katırlar dayağa ve ara sıra bir veya iki kere yem verilmemeye, bedensel bir zarar görmeden tahammül edebiliyor. Soğuktan da zarar görmüyor ve bakımları ihmal edilse ve haddinden fazla çalıştırılsalar bile hastalanmıyorlar. Şurası da var ki, hayvanlara reva görülen ve hemen hemen Kuzeyli her çiftçinin bakıcılarına derhal yol vermesine neden olacak muameleyi herhangi bir zamanda görmek için, bu satırları yazdığım odanın penceresinden daha uzak bir yere gitmeme bile gerek yok."

Emek süreci ile değer yaratma sürecinin birliği olarak üretim süreci, metaların üretim sürecidir; emek süreci ile değerlenme sürecinin birliği olarak üretim süreci ise, kapitalist üretim sürecidir, meta üretiminin kapitalist biçimidir.

Daha önce belirtilmiş olduğu gibi, kapitalist tarafından alınıp kullanılan emeğin, basit emek mi, ortalama toplumsal emek mi, yoksa karmaşık emek mi, özgül ağırlığı daha yüksek emek mi olduğu, değerlenme süreci açısından en küçük bir önem taşımaz. Ortalama toplumsal emeğe göre daha yüksek, daha karmaşık sayılan emek, kendisi için daha fazla eğitim masrafı yapılmış, üretimi daha fazla emek-zaman almış ve bunun için de basit emek gücünden daha yüksek bir değeri olan bir emek gücünün harcanmasıdır. Bu gücün değeri daha yüksekse, aynı zamanda kendisini daha yüksek bir emekle gösterir ve bu nedenle de, aynı süre içinde, kendisini görece daha yüksek değerlerde nesnelleştirir. Bununla beraber, iplik yapımında kullanılan emekle kuyumcunun emeği arasındaki derece farkı ne olursa olsun, kuyumcunun sadece kendi emek gücünün değerini çıkarmak için harcadığı emek parçası, nitel olarak, onun artık değer yaratmak için harcadığı ek emek parçasından hiçbir şekilde farklı değildir. Artık değer, eskisi gibi, nicel bir emek fazlalığının, aynı emek sürecinin süresinin uzatılmasının ürünüdür; bu, bir halde, iplik üretimi sürecinde, diğer halde, mücevher üretimi sürecinde olur.[19]

19 Yüksek ve basit emek, *"skilled"* (nitelikli) ve *"unskilled labour"* (niteliksiz emek) arasındaki fark, kısmen sırf hayalî, ya da en azından, çoktan gerçekliğini kaybetmiş ve ancak alışkanlık sonucu olarak devam etmekte bulunan bir farka; kısmen işçi sınıfının bazı katmanlarının içinde bulundukları ve kendilerini emek güçlerinin değerlerini diğer işçiler ölçüsünde alabilmekten alıkoyan çaresizliğe dayanır. Burada tesadüfe bağlı koşullar öylesine büyük roller oynar ki, emeğin bu iki türünün zaman zaman yer değiştirdikleri olur. Örneğin, gelişmiş kapitalist üretimin egemen bulunduğu bütün ülkelerde olduğu gibi, işçi sınıfının fiziksel bakımdan bozulduğu ve göreli bir tükenme gösterdiği durumlarda, fazla kas kuvveti gerektiren kaba ve zor işler, genellikle, basit iş derecesine inen daha ince işlere göre yüksek, nitelik gerektiren işler sayılmaya başlar; örneğin, İngiltere'de bir *bricklayer*'ın (duvarcının) işi Şam ipeklisi dokuyan bir dokumacının işinden çok daha yüksek bir dereceye çıkar. Diğer yandan, çok daha fazla beden gücü harcattığı ve sağlığa çok daha fazla zarar verdiği halde, bir *fustian cutter*'ın (kadife biçicisinin) emeği "basit" emek olarak görülür. Kaldı ki, "nitelikli emek" denilen emeğin ulusal emek toplamı içinde miktar bakımından öyle önemli bir yer tuttuğu sanılmamalıdır. Laing, İngiltere'de (ve Galler'de) 11 milyondan fazla insanın geçiminin basit emeğe dayandığını hesaplamıştır. Onun bunları yazdığı sırada 18 milyon olan toplam nüfustan bir milyon soyluyu ve bir buçuk milyon yoksulu, serseriyi, suçluyu, fahişeyi vb. düşersek, geriye, küçük rantiyeleri, memurları, yazarları, sanatçıları, öğretmenleri vb. içine alan 4 milyon 650 bin kişilik bir orta sınıf kalır. Bu $4^2/_3$ milyona varabilmek için, Laing, bankerler vb. dışında, daha iyi ücret alan bütün "fabrika işçileri"ne orta sınıfın faal kısmı arasında yer verir! Duvarcılar da "yüksek düzeyli işçiler" arasında yer almaktan geri kalmamıştır. Bütün bunlardan sonra geriye adı geçen 11 milyon kalır. (S. Laing, "National Distress etc.", London 1844, [s. 49-52 passim].) "Gıda maddeleri için bildiğimiz emekten başka hiçbir şey veremeyen büyük sınıf, halkın büyük kısmını oluşturur." (James Mill, "Colony", "Supplement to the Encyclop. Brit.", 1831.)

Diğer yandan, her değer yaratma sürecinde, yüksek nitelikli emeğin her zaman ortalama toplumsal emeğe indirgenmesi gerekir; örneğin, yüksek emeğin bir günü, basit emeğin x gününe indirgenir.[20] O halde, sermaye tarafından çalıştırılan işçinin emeğinin basit ortalama toplumsal emek olduğunu varsaydığımızda, gereksiz bir işlemden kurtulmuş ve analizi basitleştirmiş oluruz.

20 "Emekten değerin ölçeği olarak söz edildiğinde, bundan zorunlu olarak belli bir tür emek anlaşılır. ... başka türden emeklerin buna oranı kolaylıkla bulunabilir." ([J Cazenove,] "Outlines of Polit. Economy", London 1832, s. 22, 23.)

Bölüm

6

Değişmez Sermaye ve Değişir Sermaye

★★★

Emek Sürecinin farklı unsurları, ürün değerinin oluşumunda farklı paylara sahiptir.

Emeğinin özel içeriği, amacı ve teknik niteliği bir yana bırakılırsa, işçi, emek nesnesine, belirli bir miktarda emek ekleme yoluyla yeni değer katar. Diğer yandan, kullanılmış olan üretim araçlarının değerlerini ürünün değerini oluşturan unsurlar olarak tekrar karşımızda buluruz; örneğin, pamuğun ve iğlerin değerleri iplik değerinin unsurlarıdır. Demek ki, üretim aracının değeri, ürüne aktarılarak korunmaktadır. Bu aktarım, üretim aracının ürüne dönüşmesi sırasında, yani emek sürecinde gerçekleşir. Buna emek aracılık eder. Ama nasıl?

İşçi, aynı süre içinde iki kere çalışmaz; yani, bir defasında pamuğa kendi emeğiyle değer katmak ve diğer defasında pamuğun ve iğlerin eski değerlerini korumak, ya da aynı anlama gelmek üzere, işlediği pamukla kullandığı iğlerin değerlerini ürüne, ipliğe aktarmak üzere iki ayrı iş yapmaz. Aksine, eski değeri, yeni değer ekleme yoluyla korur. Ne var ki, ürüne yeni değer katılması ve eski değerlerin üründe korunması, işçinin aynı anda ortaya çıkardığı tümüyle farklı iki sonuç olduğundan, işçi aynı anda yalnızca bir kez çalışıyor olsa bile, sonuçtaki bu çift yönlülüğün, ancak, işçinin emeğinin iki yönlülüğü ile açıklanabileceği açıktır. Bu emeğin, aynı anda, bir özelliği ile değer yaratırken, diğer bir özelliği ile değerleri koruyor ya da aktarıyor olması gerekir.

Her bir işçinin emek-zaman ve dolayısıyla değer eklemesi nasıl gerçekleşir? Her zaman, kendisine özgü üretici çalışma tarzı aracılığıyla. İplik yapımcısı ancak iplik yaparak, kumaş dokumacısı ancak kumaş dokuyarak, demirci ancak demir döverek, ürüne, emek-zaman ve dolayısıyla değer katar. Ama, genel olarak emek ve dolayısıyla yeni değer eklemelerini sağlayan amaca uygun biçim aracılığıyla, yani iplikçilik, dokumacılık ve demircilik faaliyetleri aracılığıyla, üretim araçları, yani pamuk ve iğ, iplik ve dokuma tezgâhı, demir ve örs, bir ürünü, yeni bir kullanım değerini oluşturan unsurlar haline gelirler.[21] Bu şeylerin kullanım değerlerinin eski biçimleri yok olur; ama yalnızca, yeni bir kullanım değeri biçiminde ortaya çıkmak üzere... Ancak, daha önce değer yaratma sürecini incelememiz sırasında ortaya çıkmıştı ki, bir kullanım değeri yeni bir kullanım değerinin üretimi için gerektiği şekilde kullanıldığı sürece, bu kullanılıp tüketilen kullanım değerinin üretimi için gerekli emek-zaman, yeni kullanım değerinin üretimi için gerekli emek-zamanın bir kısmını oluşturur ve dolayısıyla, kullanılıp tüketilmiş olan üretim aracından yeni ürüne aktarılan emek-zamandır. Demek ki, işçinin, kullanılmış olan üretim araçlarının değerlerini koruması veya bunları değer unsurları olarak ürüne aktarması, genel olarak emek eklemesiyle değil, kattığı bu emeğin özel bir yararlılığa, özgül bir üretici biçime sahip olması sayesinde gerçekleşir. İplikçilik, dokumacılık ve demircilik gibi amaca uygun bir üretici faaliyet olarak emek, sadece dokunma yoluyla üretim araçlarını ölüm uykularından uyandırır, onları emek sürecinin unsurları olarak canlandırır ve onlarla birleşerek ürünleri oluşturur.

İşçinin özgül üretici emeği iplikçilik olmasaydı, pamuğu ipliğe çeviremez ve dolayısıyla da pamuğun ve iğlerin değerlerini ipliğe aktaramazdı. Diyelim, aynı işçi işini değiştirip doğramacı olursa, yine eskisi gibi, işlediği malzemeye harcadığı bir günlük emekle değer katacaktır. Demek ki, işçinin değer katması, emeğinin eğirme veya doğramacılık emeği olması sayesinde değil, soyut, genel toplumsal emek olması sayesinde gerçekleşir; belirli büyüklükteki bir değeri eklemesinin nedeni, emeğinin özel bir yararlı içeriğe sahip olması değil, belli bir süre boyunca harcanmış olmasıdır. Yani, iplikçinin emeği, insan emek gücünün harcanması biçimindeki soyut, genel emek olma özelliğiyle pamuğun ve iğlerin değerlerine yeni değer ekler ve eğirme faaliyeti biçimindeki somut, özel, yararlı emek olma özelliğiyle, bu üretim araçlarının değerlerini ürüne aktarır ve böylece bu değerlerin üründe korunmalarını sağlamış olur. Aynı zaman dönemindeki sonucun iki taraflılığının nedeni budur.

21 "Emek yok olanın yerine yeni bir yaratık doğurur" ("An Essay on the Polit. Econ. Of Nations", London 1821, s. 13).

Emeğin yalnızca nicel olarak eklenmesiyle yeni değer eklenir, eklenen emeğin niteliği sayesinde üretim araçlarının eski değerleri üründe korunur. Aynı emeğin iki taraflı karakterinin ürünü olan iki taraflı etki, çeşitli olaylarda kendisini açıkça ortaya koyar.

Herhangi bir buluşun, iplikçiye, eskiden 36 saatte eğirebildiği miktardaki pamuğu 6 saatte eğirme olanağını verdiğini varsayalım. Amaca uygun şekilde yararlı, üretken bir faaliyet olarak iplikçinin emeğinin gücü şimdi altı katına çıkmıştır. Bu emeğin ürünü altı katına çıkmış, 6 yerine 36 libre iplik olmuş olur. Ne var ki 36 libre pamuk, şimdi, yalnızca, eskiden 6 libre pamuğun emdiği kadar emek-zaman emer. Şimdi, pamuğa eski yöntemle katılan emeğin altıda biri kadar yeni emek ve dolayısıyla eski değerin sadece altıda biri kadar değer eklenir. Diğer yandan üründe, yani 36 libre iplikte, eskisinin altı katı kadar pamuk değeri mevcuttur. Aynı ham maddeye eski değerin altıda biri kadar yeni değer eklenmekle birlikte, 6 saatlik eğirme çalışmasıyla eskisinin altı katı kadar ham madde değeri korunur ve ürüne aktarılır. Bu bize, aynı bölünmez süreç sırasında, emeğin değeri koruma özelliğinin, değer yaratma özelliğinden temelden farklı olduğunu gösterir. Eğirme işlemi sırasında aynı miktarda pamuğa ne kadar fazla gerekli emek-zaman girerse, pamuğa eklenen yeni değer o kadar büyük olur; ama aynı emek-zamanda ne kadar fazla pamuk iplik haline getirilirse, üründe korunan eski değer o kadar büyük olur.

Tersini düşünelim. İplikçilik emeğinin üretkenliği değişmemiş olsun; bu demektir ki, iplikçi, bir libre pamuğu ipliğe çevirmek için eskisi kadar zaman harcayacaktır. Ama pamuğun mübadele değerinin kendisi değişmiş, bir libre pamuğun fiyatı altı katına çıkmış ya da altıda birine düşmüş olsun. Her iki durumda da iplikçi aynı miktarda pamuğa aynı emek-zamanı, dolayısıyla aynı değeri ekler ve her iki durumda da aynı zaman içinde aynı miktarda iplik yapar. Bununla beraber pamuktan ipliğe, yani ürüne aktarmış olduğu değer bir durumda eskisinin altıda biri, diğer durumda altı katı olur. Emek araçlarının, emek sürecinde aynı işlevi görmeye devam etmekle birlikte pahalılaşmaları ya da ucuzlamaları durumunda da aynısı geçerlidir.

İplik eğirme sürecinin teknik koşullarında değişiklik olmadığı ve gene bu süreçte kullanılan üretim araçlarının değerlerinde hiçbir değişme görülmediği takdirde, iplikçi aynı emek-zaman içinde, değerleri aynı kalan ham madde ve makinelerden aynı miktarlarda tüketir. Bu durumda iplikçinin üründe koruduğu değer, kendi kattığı yeni değerle doğru orantılıdır. İplikçi, iki haftada, bir haftada kattığının iki katı kadar emek ve dolayısıyla iki katı kadar değer katar; aynı zaman içinde miktar

olarak ve dolayısıyla değer olarak eskisinin iki katı malzeme kullanır ve makine eskitir; yani, iki haftanın ürününde, bir haftanınkinin iki katı kadar değer korur. Veri olan ve değişmeyen üretim koşulları altında, işçinin kattığı değer ne kadar artarsa, koruduğu değer de o kadar artar; ama koruduğu değerin artması, kattığı değerin artmasından değil, kattığı değeri, aynı kalan ve kendi emeğinden bağımsız olan koşullar altında katmasından kaynaklanır.

Şüphesiz, göreli bir anlamda olmak üzere, işçinin koruduğu eski değerin, her zaman, eklediği yeni değerle orantılı olacağı söylenebilir. Pamuğun değeri ister 1 şilinden 2 şiline çıksın, isterse 1 şilinden 6 peniye düşsün, işçinin bir saatlik üründe koruduğu pamuk değeri, bu değer ne şekilde değişirse değişsin, her zaman, iki saatlik üründe koruduğunun ancak yarısı kadar olur. Diğer yandan, işçinin kendi emeğinin üretkenliği değişse, yükselse veya düşse, buna uygun olarak, örneğin bir iş saatinde, işçi, eskisinden daha fazla veya daha az pamuğu ipliğe çevirir ve bir iş saatinin ürününde daha fazla veya daha az pamuk değeri korur. Her durumda, iki saatte koruduğu değer, bir saatte koruduğunun iki katı olacaktır.

Değer, değer işaretleri tarafından simgesel olarak temsil edilmesi bir yana bırakılırsa, yalnızca bir kullanım değerinde, bir şeyde var olur. (İnsanın kendisi de, yalnızca emek gücünün varlığı olarak ele alındığında, canlı ve bilinçli de olsa, doğal bir nesnedir, bir şeydir ve emek, bu gücün kendisini somut biçimde dışa vurmasıdır.) Bunun içindir ki kullanım değeri yok olacak olsa, değer de yok olur. Üretim araçları, kullanım değerleriyle birlikte değerlerini de yitirmiş olmaz, çünkü, emek süreci aracılığıyla kendi kullanım değerlerinin başlangıçtaki biçimlerini yitirmeleri, gerçekte yalnızca, üründe başka bir kullanım değeri biçimini almak içindir. Ama değer için herhangi bir kullanım değerinde var olmak ne kadar önemliyse, metaların başkalaşımının gösterdiği üzere, bu kullanım değerinin ne olduğu o kadar önemsizdir. Buradan şu sonuç çıkar: emek sürecinde üretim aracının değeri ürüne ancak bu üretim aracı kendi bağımsız kullanım değeriyle birlikte kendi mübadele değerini de yitirdiği sürece, aktarılır. Üretim aracı, üretim aracı olarak kaybettiği değeri ürüne verir. Şurası da var ki, emek sürecinin nesnel unsurları bu bakımdan farklı davranışlar gösterir.

Kazanın altında yakılan kömür iz bırakmadan yok olur gider; dingilleri yağlamak için kullanılan yağ da böyledir. Boya ve diğer yardımcı maddeler kaybolur, ama bunlar ürünün özelliklerinde kendilerini gösterirler. Ham madde, ürünün özünü oluşturur, ama kendi biçimini değiştirmiş olur. Yani, ham maddeler ve yardımcı maddeler, emek sürecine

kullanım değerleri olarak girdikleri zamanki bağımsız biçimlerini yitirir. Asıl emek araçları için durum farklıdır. Bir alet, bir makine, bir fabrika binası, bir kap vb., emek sürecinde ancak, başlangıçtaki biçimini koruduğu ve yarın emek sürecine aynen dünkü biçimiyle girdiği sürece iş görür. Bunlar kendi yaşamları, yani emek süreci boyunca ürün karşısında bağımsız biçimlerini nasıl koruyorlarsa, ölümlerinden sonra da aynı şekilde korurlar. Makinelerin, iş aletlerinin, iş yeri binalarının vb. cesetleri, oluşmasına yardım ettikleri ürünlerden her zaman ayrı bir varlığa sahiptir. Böyle bir emek aracını, iş yerine girdiği ilk günden, hurda deposuna gitmek üzere buradan çıktığı güne kadar, iş gördüğü bütün bir süre bakımından ele alacak olursak, bu süre içinde bunun kullanım değerinin emek tarafından tamamen tüketildiğini ve bundan ötürü de mübadele değerinin tamamen ürüne aktarıldığını görürüz. Örneğin, bir iplik bükme makinesinin ömrü 10 yıl olsa, on yıllık emek süreci sırasında bunun toplam değeri on yılın ürününe geçmiş olur. Demek oluyor ki, bir emek aracının ömrü, kendisinin tekrar tekrar yer aldığı az veya çok sayıda emek süreçlerini kapsar. Emek aracının ömrü insan ömrü ile kıyaslanabilir; insan, her gün bir 24 saat daha ölür. Ama bir insanın yüzüne bakarak, ömrünün ne kadarını tüketmiş olduğunu kesinlikle söyleyemeyiz. Bununla beraber, bu durum, hayat sigortası şirketlerinin ortalama insan ömrüne dayanarak çok güvenilir ve daha da önemlisi çok kârlı sonuçlara varmalarını engellemez. Emek araçları için de durum böyledir. Bir emek aracının, örneğin belli bir tür makinenin, ortalama ömrünün ne olduğunu deneyimlerimiz sayesinde biliriz. Bu makinenin emek sürecindeki kullanım değerini sadece 6 gün koruduğunu varsayalım. Bu durumda, her gün ortalama olarak kullanım değerinin $^1/_6$'sını kaybeder ve dolayısıyla değerinin $^1/_6$'sını bir günün ürününe vermiş olur. Her tür emek aracının aşınıp yıpranması, yani kendisinin günlük kullanım değeri kaybı ve buna uygun olarak ürüne aktardığı günlük değer bu şekilde hesaplanır.

Dolayısıyla, bir üretim aracının ürüne, emek süreci sırasında kendi kullanım değerinde meydana gelen yıpranma sonucu kaybettiğinden daha büyük bir değeri aktarmayacağı apaçıktır. Üretim aracının yitirebileceği bir değer olmasaydı, yani kendisi bir insan emeği ürünü olmasaydı, ürüne değer aktaramazdı. Bu durumda, üretim aracı olan şey, mübadele değeri yaratıcısı olarak iş görmeksizin kullanım değeri yaratıcısı olarak iş görmüş olurdu. Bu nedenle, toprak, rüzgâr, su, maden damarındaki demir, balta girmemiş ormandaki kereste vb. gibi, insan müdahalesi olmadan, doğada kendiliklerinden bulunan tüm üretim araçları için söz konusu olan durum budur.

Burada karşımıza bir diğer ilginç olay çıkar. Diyelim, 1000 sterlin değerinde bir makine olsun ve bu makine 1000 günde hurda haline gelsin. Bu durumda, her gün makinenin değerinin $^{1}/_{1000}$'i kendisinden ayrılıp günlük ürünlerine geçer. Aynı zamanda, gittikçe azalan bir yaşam gücüyle de olsa, makinenin tamamı emek sürecinde iş görmeye devam eder. O halde, görülüyor ki, bir emek süreci unsuru, bir üretim aracı, emek sürecine bütün olarak, buna karşılık değerlenme sürecine sadece kısmen katılır. Aynı üretim aracı, aynı üretim sürecinde, emek süreci unsuru olarak bütünüyle, değer yaratma süreci unsuru olarak ise ancak parça parça yer aldığına göre, emek süreci ve değerlenme süreci arasındaki fark, burada, bu süreçlerin nesnel unsurlarında yansıyor.[22]

Diğer yandan, tersi de olabilir ve bir üretim aracı, emek sürecinde ancak kısmen yer aldığı halde, değerlenme sürecine bir bütün olarak katılıyor olabilir. Diyelim ki, pamuk iplik haline getirilirken, her gün, 115 libre pamuğun 15 libresi, iplik yerine *devil's dust*'a ("şeytan tozu"na; pamuk döküntüsüne) dönüşüyor. Yine de, bu 15 librelik ziyan normalse, ortalama koşullarda pamuk işleme faaliyetinin ayrılmaz bir parçasıysa, ipliğin unsuru olmayan bu 15 librelik pamuğun değeri de, ipliğin özünü oluşturan 100 librelik pamuğun değeri gibi, iplik değerine girer. 100 libre iplik yapmak için 15 libre pamuğun kullanım değeri toz olmak zorundadır. Yani, bu miktarda pamuğun yok olması ipliğin bir üretim koşuludur. Tam da bu yüzden, değerini ipliğe verir. Bu, emek sürecinin bütün artıkları için, en azından bu artıklar tekrar yeni üretim araçları ve dolayısıy-

22 Burada söz konusu olan, emek araçlarının, makinelerin, binaların vb. tamir edilmeleri değildir. Tamir edilmekte olan bir makine, emek aracı olarak değil, emek malzemesi olarak işlev görür. Artık makineyle iş yapılmamakta, kullanım değerini tamir etmek için bizzat makinenin kendisi üzerinde çalışılmaktadır. Bu tür tamir işleri için harcanan emek, bizim amacımız bakımından, her zaman, emek araçlarının üretiminin gerektirdiği emeğin içinde sayılabilir. Metinde söz konusu edilen aşınma ve yıpranma hiçbir doktorun iyi edemeyeceği ve yavaş yavaş ölüme götüren bir aşınma ve yıpranmadır; bu, "öyle bir yıpranmadır ki, belirli aralıklarla yenileme yoluyla giderilmesi imkansızdır ve örneğin, bir bıçağı, bıçakçının 'ucunu değiştirmeye değmez' dediği bir duruma getirir". Metinde görülmüş bulunuyor ki, örneğin bir makine her bir emek sürecine bütün olarak, ama aynı anda yürümekte olan değerlenme sürecine parça parça girer. Aşağıdaki kavram karışıklığı buna göre değerlendirilebilir: "Ricardo, bir makine imalatçısının, bir çorap makinesinin yapımı sırasında harcadığı emek miktarından", söz gelişi, bir çift çorabın değerinde bu emek miktarı yer alır diye, "söz eder. Oysa, her bir çift çorabın yapımı için harcanan bütün emek, makine yapımcısının bütün emeğini içerir, bunun sadece bir kısmını değil; çünkü bir makine gerçi birçok çift çorap yapar, ama bu çorapların hiçbir çifti makinenin herhangi bir parçası eksik olduğunda yapılamazdı." ("Observations on certain verbal disputes in Pol. Econ., particularly relating to Value, and to Demand and Supply", London 1821, s. 54.) Olağanüstü bir kendini beğenmişliğe sahip *"wiseacre"* (çokbilmiş) yazar, şaşkınlığa düşmekte ve dolayısıyla polemiğinde, ancak şu noktaya kadar haklıdır: Ne Ricardo, ne de önceki ya da sonraki diğer iktisatçılardan herhangi biri, emeğin iki yönünü tam bir doğrulukla birbirlerinden ayırabilmiştir; bundan dolayı da, değerin oluşumu sırasında bunların oynadıkları farklı rollerin analizinde daha da az başarılı olmuşlardır.

la yeni bağımsız kullanım değerleri oluşturmadıkları ölçüde, geçerlidir. Manchester'daki büyük makine fabrikalarında dev makineler tarafından demir talaşına dönüştürülen dağ boyu demir döküntüleri birikir, bunlar akşamları büyük vagonlarla fabrikalardan dökümhanelere taşınır, ertesi gün demir kütleleri olarak dökümhanelerden tekrar fabrikalara dönerler.

Üretim araçları, yalnızca, emek süreci boyunca kullanım değerleri biçimindeki eski değerlerini yitirdikleri ölçüde, değerlerini ürünün yeni biçimine aktarır. Emek sürecinde üretim araçlarının uğrayabilecekleri değer kaybının ulaşabileceği en büyük miktar, açıktır ki, bu değerin başlangıçtaki, emek sürecine sokulduğu andaki büyüklüğü ya da bu değerin üretimi için gerekmiş olan emek-zaman ile sınırlıdır. Bundan dolayı, kullanıldıkları emek sürecinden bağımsız olarak, üretim araçları, hiçbir zaman, ürüne, sahip olduklarından daha fazla değer katamaz. Bir iş malzemesi, bir makine, bir üretim aracı ne kadar faydalı olursa olsun, bu şey 150 sterline ve diyelim 500 iş gününe mal oldu ise, meydana getirilmesi sırasında kullanıldığı toplam ürüne asla 150 sterlinden daha fazla değer katamaz. Bunun değeri, üretim aracı olarak yer aldığı emek süreci tarafından değil, ürün olarak terk ettiği emek süreci tarafından belirlenir. Emek sürecinde bu şey sadece kullanım değeri, faydalı özellikleri olan bir nesne olarak iş görür ve bu yüzden, sürece girmeden önce bir değere sahip olmamış olsaydı, ürüne bir değer katamazdı.[23]

Üretici emek üretim araçlarını yeni bir ürünü oluşturan unsurlara dönüştürürken, bunların değerleriyle birlikte bir ruh kayması olur. Ruh, tükenmiş bedenden yeni oluşan bedene geçer. Ama bu ruh kayması sanki gerçek emeğin haberi olmadan gerçekleşir. İşçi, eski değerleri korumadan yeni emek katamaz ve dolayısıyla yeni değer yaratamaz; çün-

23 Artık değeri (faiz, kâr, rant), üretim araçları olan toprak, aletler, deri vb.'nin emek sürecinde kullanım değerleriyle sağlamış oldukları *"services productifs"*ten (üretken hizmetlerden) türetme sevdasında olan sıkıcı J. B. Say'nin yavanlığını bundan anlayabiliriz. Zarif özürcü fikirleri yazılı kayıtlara geçirme fırsatını nadiren kaçıran Bay Wilhelm Roscher şöyle sesleniyor: "J. B. Say ("Traité", t. I, ch. 4), pek doğru olarak şunu belirtir: bir yağhanede meydana getirilen değer, yapılan bütün masraflar çıktıktan sonra geriye kalan bir değer olarak yeni bir şey, yağhanenin kendisinin inşası sırasında harcanmış olan emekten özsel olarak farklı bir şeydir." (l.c. s. 82, Not.) Çok doğru! Yağhane tarafından üretilen "yağ", yağhanenin inşasında harcanan emekten pek farklı bir şeydir. Bay Roscher'in "değer"den anladığı "yağ" gibi bir şeydir; çünkü "yağ" bir değere sahiptir; oysa, "doğada", görece "pek fazla" olmasa bile, petrol mevcuttur; bununla ilgili bir diğer gözlemi şu: "O" (doğa!) "hemen hiçbir mübadele değeri üretmez." [l.c. s. 79.] Roscher'in doğası ile mübadele değeri arasındaki ilişki, budala bakire ile "ama küçücük" olan çocuk arasındaki ilişki gibi. Aynı "alim" (*"savant serieux"*) yukarıda zikredilen vesile ile şunları da belirtiyor: "Ricardo'nun okulu sermayeyi de "biriktirilmiş emek" olarak emek kavramının altına yerleştirir. Bu uygunsuzdur (!), çünkü (!), ne de olsa (!) sermaye sahibi (!), yalnızca (?!), aynı şeyi (hangi şeyi?) üretmekle (?) ve (??) korumakla kalmaz: ne de olsa (?!?) zevk için harcamaktan kendini alıkoyar ve bunun karşılığı olarak örneğin (!!!) faiz talep eder." (l.c. [s. 82].) Sadece "talep etmek"ten "değer"i türeten bu "anatomik-fizyolojik" ekonomi politik "yöntemi" ne kadar "uygun"!

kü, emeği daima belli faydalı bir şekilde katmak zorundadır ve ürünleri yeni bir ürünün üretim araçları haline getirmeden ve böylece değerlerini yeni bir ürüne aktarmadan, işçi emeğini faydalı bir şekilde katamaz. Demek oluyor ki, değer katarken aynı zamanda değeri koruması, faaliyet halindeki emek gücünün, canlı emeğin, doğal bir özelliğidir; öyle bir özellik ki, işçiye hiçbir şeye mal olmazken, kapitaliste çok şey kazandırır; mevcut sermayenin değerinin korunmasını sağlar.[24] İşler yolunda gittiği sürece, kapitalist, emeğin bu bağışını fark etmeyecek derecede, kendini para yapma gayretine kaptırır. Emek sürecinde kendini gösteren şiddetli kesilmeler, bunalımlar, bunu ona ciddi şekilde fark ettirir.[25]

Bir üretim aracı kullanılırken aslında tüketilen şey, onun kullanım değeridir; emek bu kullanım değerini tüketerek ürünleri meydana getirir. Üretim aracının değeri, gerçekte, tüketilmez,[26] ve dolayısıyla bu değerin yeniden üretilmesi de mümkün değildir. Üretim aracının değeri korunmuş olur; ama bunun nedeni, emek sürecinde bir işlem geçirmesi değil, meydana geldiği andan itibaren kendisini taşıyan kullanım değerinin, yok olmakla birlikte, başka bir kullanım değerinin içinde yok olmasıdır. Bundan dolayı, üretim aracının değeri ürünün değerinde yeniden belirir; ama doğrusunu söylemek gerekirse, bu değer yeniden üretilmiş olmaz. Üretilen şey, kendisinde eski mübadele değerinin yeniden belirdiği yeni bir kullanım değeridir.[27]

---

24 "Tarımda yararlanılan yardımcı araçlar arasında insan emeği ... çiftçinin, yatırdığı sermayeyi geriye almak için, en çok güvendiğidir. Diğer ikisi, yani gücünden yararlanılan hayvanlar mevcudu ve ... arabalar, sabanlar, kürekler ve diğer şeyler, belli bir miktarda insan emeği olmadan, hiçbir şey ifade etmez." (Edmund Burke, "Thoughts and Details on Scarcity, originally presented to the Rt. Hon. W. Pitt in the Month of November 1795", edit. London 1800, s. 10.)

25 26 Kasım 1862 tarihli *Times*'da fabrikası 800 işçi çalıştıran ve haftada ortalama 150 balya Doğu Hint veya yaklaşık 130 balya Amerikan pamuğu işleyen bir fabrikatör, fabrikasının çalışmadığı sürelerdeki yıllık masraflarından yakınır. Bunları 6000 bin sterlin olarak hesaplar. Bunun içinde, bizi burada ilgilendirmeyen kiralar, vergiler, sigorta primleri, bir yıllığına tutulan yönetici, muhasebeci, mühendis vb. kimselere ödenen maaşlar yer alır. Ama, daha sonra, fabrikatör, fabrikayı zaman zaman ısıtmak ve buhar kazanını zaman zaman çalıştırmak için kullanılan kömürün masrafını 150 sterlin olarak hesaplar; bundan başka, makineleri zaman zaman çıkan işlere "hazır" bulundurmak için çalıştırılan işçilerin ücretlerini bu miktarın içine katar. Nihayet, "buhar kazanı çalışmasını durdurdu diye bozucu ve yıpratıcı etkilerini göstermekten geri durmayan hava ve diğer doğal olayların yol açtığı" fiziksel aşınma ve yıpranma için 1200 sterlinlik bir miktar hesaplar. Aynı kişi, bu kalemi sadece 1200 sterlin olarak hesaplamasının, makinelerin zaten çok yıpranmış durumda olmalarından kaynaklandığını özel olarak vurgular.

26 "Üretken tüketim: bir metanın tüketiminin üretim sürecinin bir parçası olduğu durumlarda... Bu gibi durumlarda değer tüketimi gerçekleşmez." (S. P. Newman, l.c. s. 296.)

27 Belki 20. basımı yapılmış bir Amerikan eserinde şu satırları okuruz: "Sermayenin kendisini hangi biçim altında yeniden göstereceği önemli değildir." Değerleri üründe yeniden ortaya çıkan olası bütün üretim unsurları uzun uzun sayıldıktan sonra şöyle deniyor: "İnsanın varlığı ve rahatı için gerekli olan çeşitli türden besin maddeleri, giyim eşyası ve barınaklar da değişikliğe uğrayan şeylerdir. Bunlar zaman zaman tüketilirler

Emek sürecinin öznel etkeni olan faaliyet halindeki emek gücü söz konusu olduğunda durum değişir. Emek, belirli bir amaca yönelik olması sayesinde, üretim araçlarının değerlerini ürüne aktarır ve korurken, hareketinin her anında ek değer, yeni değer yaratır. Üretim süreci, işçinin tam kendi emek gücünün değerine eşit bir değer yarattığı noktada kesiliyor ve bu noktaya kadar geçen altı iş saatinde işçi örneğin 3 şilinlik bir değer katıyor olsun. Bu değer, ürün değerinin, üretim araçlarının değerlerine borçlu olduğu kısmına eklenen fazlalığı oluşturur. Bu değer, bu süreç sırasında doğmuş olan biricik özgün değerdir; ürünün değerinin, bizzat bu süreçle üretilen biricik kısmıdır. Şüphesiz, sadece, kapitalistin emek gücünü satın alırken yatırmış olduğu ve işçinin geçim araçları için harcadığı parayı yerine koyar. Harcanmış olan 3 şilin açısından, 3 şilinlik yeni değer ancak bir yeniden üretim olarak görünür. Ama, bu değer, üretim araçlarının değeri gibi sadece görünüşte değil, gerçekten yeniden üretilmiştir. Burada bir değerin yerini bir başka değerin alması, yeni değer yaratılması yoluyla olur.

Bununla beraber, emek sürecinin, emek gücünün değerine eşit bir değerin yeniden üretilip emek nesnesine eklenmiş olduğu noktada son bulmadığını öğrenmiş bulunuyoruz. Bunun için yeterli olan 6 saat yerine, süreç, söz gelişi 12 saat devam eder. O halde, emek gücünün faaliyeti ile sadece emek gücünün kendi değeri yeniden üretilmekle kalmaz, bir de fazladan bir değer yaratılır. Bu artık değer, ürün değerindeki, kullanılmış olan üretim unsurlarının, yani üretim araçları ile emek gücünün değerine eklenen fazlalığı oluşturur.

Ürün değerinin oluşumu sırasında emek sürecinin farklı faktörlerinin oynadıkları farklı rolleri gösterirken, gerçekte, sermayenin farklı unsurlarının sermayenin kendi değerlenme sürecindeki işlevlerini tanımlamıştık. Ürünün toplam değerinin, ürünü oluşturan unsurların değer toplamını aşan kısmı, değerlenmiş sermayenin, işin başında yatırılmış olan sermaye değerini aşan kısmıdır. Bir yanda üretim araçları, diğer yanda emek gücü, sadece, başlangıçtaki sermaye değerinin para biçiminden sıyrılıp emek sürecinin unsurları haline gelirken büründüğü çeşitli varoluş biçimleridir.

---

ve değerleri, bu şeylerin insanın bedenine ve ruhuna bahşettikleri yeni bir güçte tekrar kendilerini gösterir, ve böylece, tekrar üretim sürecinde kullanılan, yeni bir sermaye oluşturmuş olurlar." (F. Wayland, l.c. s. 31, 32.) Diğer bütün acayiplikler arasında örnek olarak birine işaret edelim: yenilenmiş güçte tekrar kendini gösteren, ekmeğin fiyatı değil, onun kan yapıcı maddeleri oluyor. Buna karşılık gücün değeri olarak tekrar kendini gösteren şey, geçim araçları değil, bunların değerleridir. Aynı tüketim araçları, bunlar, yarı fiyatlarına mal olacak olsalar, gene aynı miktarda kas, kemik vb. kısaca aynı miktarda güç üretirler; ama bu gücün değeri aynı değer olarak kalmaz. "Değer"in bu şekilde "güç"e çevrilmesi ve bütün bu ikiyüzlüce belirsizlik, artık değeri, sadece yatırılmış bulunan değerlerin kendilerini bir üründe tekrar göstermeleriyle açıklamayı hedefleyen ve her durumda sonuçsuz kalacak olan girişimi perdeliyor.

O halde sermayenin, üretim araçlarına, yani ham maddelere, yardımcı maddelere ve emek araçlarına çevrilen kısmı, üretim sürecinde değer büyüklüğünü değiştirmez. Bu nedenle ona sermayenin değişmez kısmı ya da kısaca *değişmez sermaye* adını veriyorum.

Buna karşılık, sermayenin emek gücüne çevrilen kısmı üretim sürecinde değerini değiştirir. Bu kısım, kendi değerine eş bir değeri yeniden üretir ve buna ek olarak, değişebilen, daha büyük ya da daha küçük olabilen bir fazlalık, yani artık değer üretir. Sermayenin bu kısmı, sürekli olarak, değişmez bir büyüklükten değişen bir büyüklüğe dönüşür. Bu nedenle ona sermayenin değişir kısmı ya da kısaca *değişir sermaye* adını veriyorum. Emek süreci açısından bakıldığında birbirlerinden nesnel ve öznel faktörler, üretim araçları ve emek gücü olarak ayrılan aynı sermaye unsurları, değerlenme süreci açısından bakıldığında, birbirlerinden değişmez sermaye ve değişir sermaye olarak ayrılır.

Değişmez sermaye kavramı, unsurlarının değerlerindeki bir değişmeyi hiçbir şekilde dışlamaz. Diyelim, bir libre pamuğun fiyatı bir gün 6 penidir ve pamuk üretimindeki bir azalma sonucu ertesi gün 1 şiline (12 peniye) yükselmiştir. İşlenmeye devam eden eski pamuk 6 penilik değer üzerinden satın alınmıştı, fakat şimdi ürüne 1 şilinlik bir değer parçası eklemektedir. Ve çoktan iplik haline getirilmiş ve belki piyasada halen iplik olarak dolaşmakta olan pamuk da, ürüne, aynı şekilde, satın alındığı sıradaki değerinin iki katı bir değer ekler. Bununla beraber, bu değer değişmesinin, pamuğun bizzat iplik yapımı sürecindeki değerlenmesinden bağımsız olduğu açıktır. Eski pamuk, emek sürecine henüz hiç girmemiş olsaydı, bu pamuk şimdi 6 peni yerine 1 şilinden tekrar satılabilirdi. Dahası, pamuk emek sürecinde henüz ne kadar az yol almışsa, bu sonucun alınması o kadar kolaylaşır. Bundan ötürü, spekülasyonun yasası, bu tür değer değişimleri sırasında en az işlenmiş hammadde üzerinde, yani kumaştansa iplik, ipliktense bizzat pamuk üzerinde spekülasyon yapmaktır. Değer değişmesi, burada pamuğun üretim aracı ve dolayısıyla değişmez sermaye olarak iş gördüğü süreçte değil, pamuğu üreten süreçte doğmaktadır. Gerçi, bir metanın değeri, içerdiği emeğin miktarıyla belirlenir; ama bu miktarın kendisi toplumsal olarak belirlenir. Bir metanın üretimi için toplumsal olarak gerekli emek-zaman değiştiğinde (örneğin, aynı miktarda pamuk, hasat kötü olduğunda, iyi bir hasatta temsil ettiğinden daha büyük bir emek miktarını temsil eder), her zaman kendi türünün tek bir örneğinden ibaret olan[28] ve değeri her zaman toplumsal olarak gerekli ve dolayısıyla da hep içinde bulunulan

28 "Aynı türden bütün ürünler, gerçekte sadece, fiyatları genel olarak ve özel koşullar gözetilmeksizin belirlenen bir kütle oluşturur." (Le Trosne, l.c. s. 893.)

toplumsal koşullar altında gerekli olan emekle ölçülen eski meta, geriye dönük bir etkiye maruz kalır.

Ham maddenin değeri gibi, halen üretim sürecinde kullanılmakta olan emek araçlarının, makinelerin vb. değerleri ve dolayısıyla bunlardan ürüne aktarılan değer kısmı da değişebilir. Söz gelişi, yeni bir buluş sonucunda aynı tip makineler daha az emek harcanarak yeniden üretilecek olsalar, eski makineler az çok bir değer kaybına uğrar ve bundan ötürü de ürüne kendilerinden görece daha küçük bir değer aktarılır. Ama değer değişmesi burada da, makinenin üretim aracı olarak iş gördüğü üretim sürecinin dışında olur. Makine, bu süreç sırasında, hiçbir zaman, bu süreçten bağımsız olarak sahip olduğundan daha fazla değer aktarmaz.

Üretim aracının değerindeki bir değişme, onun üretim sürecine girmesinden sonra ve geriye dönük bir etkiyle gerçekleşmiş olsa bile, üretim aracının değişmez sermaye olma niteliğini nasıl değiştirmiyorsa, değişmez sermayenin değişir sermayeye orandaki bir değişme de, bunlar arasındaki işlevsel farkı değiştirmez. Örneğin, emek sürecinin teknik koşullarında öyle bir köklü değişiklik olabilir ki, eskiden 10 işçi düşük değerli 10 aletle görece küçük bir miktarda ham madde işlerken, şimdi, pahalı bir makineyle 1 işçi bunun yüz katı kadar ham madde işleyebilir. Bu durumda değişmez sermaye, yani kullanılan üretim araçlarının değer kütlesi son derece büyümüş, sermayenin değişen kısmı, yani emek gücüne yatırılan sermaye, son derece küçülmüş olur. Bununla beraber, bu değişiklik sadece değişmez sermaye ile değişir sermaye arasındaki nicel oranı ya da toplam sermayenin değişmeyen ve değişir sermaye unsurlarına bölünme oranını değiştirir; ama değişmez sermaye ile değişir sermaye arasındaki farkı etkilemez.

Bölüm

7

Artık Değer Oranı

★★★

1. Emek Gücünün Sömürülme Derecesi

Yatırılmış bulunan sermayenin (C) üretim sürecinde ürettiği artık değer, ya da yatırılmış bulunan sermaye değerinin (C) artışı, her şeyden önce, ürün değerinin, onun üretimine katılan unsurların toplam değerini aşan kısmı olarak karşımıza çıkar.

Sermaye (C) iki kısma ayrılır: üretim araçları için harcanan bir para toplamı (c) ve emek gücü için harcanan bir başka para toplamı (v); c, değerin değişmez sermayeye dönüşen kısmını, v ise değişir sermayeye dönüşen kısmını temsil eder. O halde, işin başında, C = c + v'dir; örneğin, yatırılmış sermaye olan 500 sterlin = 410 sterlin (c) + 90 sterlin (v). Üretim sürecinin sonunda, değeri = c + v + m olan bir meta elde edilir; burada m, artık değeri temsil eder; örneğin 410 sterlin (c) + 90 sterlin (v) + 90 sterlin (m). Başlangıçtaki sermaye (C), sürecin sonunda C´ olmuş, 500 sterlin 590 sterlin haline gelmiştir. İkisi arasındaki fark = m, yani 90 sterlinlik artık değerdir. Üretime katılan unsurların toplam değeri yatırılmış bulunan sermayenin değerine eşit olduğu için, ürün değerinin üretime katılan unsurların toplam değerini aşan kısmının, yatırılmış bulunan sermayenin değerlenme miktarına ya da üretilmiş artık değere eşit olması, gerçekte, bir totolojidir.

Böyle olmakla beraber, bu totolojinin daha yakından incelenmesi gerekir. Ürünün değeri ile karşılaştırılan şey, onun oluşturulması sırasında

tüketilen üretim unsurlarının değeridir. Oysa, görmüş bulunuyoruz ki, kullanılan değişmez sermayenin emek araçlarından oluşan kısmı, ürüne değerinin ancak bir parçasını aktarır, geriye kalan parça ise eski varoluş biçimini korur. Bu ikinci kısım değer oluşumunda hiçbir rol oynamadığından, burada onu yok sayabiliriz. Bu kısmın hesaba dahil edilmesi hiçbir şeyi değiştirmezdi. Diyelim ki, c = 410 sterlin, 312 sterlinlik ham maddelerden, 44 sterlinlik yardımcı maddelerden ve makinelerin 54 sterlinlik yıpranmasından oluşsun; fiilen kullanılan makinelerin toplam değeri de 1054 sterlin olsun. Ürün değerinin meydana getirilmesi için yatırılmış değer olarak, sadece, makinelerin çalıştırılmaları sonucu kaybettikleri ve dolayısıyla ürüne aktardıkları 54 sterlinlik değeri sayarız. Buhar makinesi vb. olarak eski şeklinde var olmaya devam eden 1000 sterlini hesaba katmış olsaydık, bunu her iki tarafta hesaba katmak zorunda kalacaktık; bu, bir yanda yatırılmış sermaye değeri içinde, diğer yanda ürün değeri içinde yer alacaktı,[29] ve bir tarafta 1500 sterlin ve diğer tarafta 1590 sterlin miktarlarını elde edecektik. Fark ya da artık değer gene 90 sterlin olacaktı. Bundan dolayıdır ki, değer üretimi için yatırılmış olan değişmez sermaye dediğimizde, tersinden söz ettiğimizin bağlamdan anlaşıldığı durumlar dışında, her zaman, yalnızca üretim sırasında tüketilen üretim araçlarının değerini kastetmiş olacağız.

Bunu belirttikten sonra C = c + v formülümüze dönelim; bu formül, C´ = c + v + m haline geliyor ve böylece C, C´ oluyordu. Değişmez sermaye değerinin üründe yalnızca yeniden ortaya çıktığını biliyoruz. Demek ki, bu süreçte üretilen ve gerçekten de yeni olan değer, yani değer-ürün, sürecin sonunda elde edilen ürün değerinden farklıdır; bu nedenle, değer-ürün, ilk bakışta sanılabileceği gibi, (c + v) + m, yani 410 sterlin (c) + 90 sterlin (v) + 90 sterlin (s) değil, v + m veya 90 sterlin (v) + 90 sterlin (m)'dir; 590 sterlin değil, 180 sterlindir. Değişmez sermaye (c) sıfır olsaydı, bir başka deyişle, kapitalistin hiç üretilmiş üretim aracı kullanmadan, yani ham madde de, yardımcı madde de, emek aracı da kullanmadan, sadece doğada bulunan maddeleri ve emek gücünü kullandığı sanayi kolları var olsaydı, bu durumda ürüne aktarılacak bir değişmez değer parçası da bulunmazdı. Ürün değerinin bu unsuru, bizim örneğimizde 410 sterlin, işin dışında kalır; fakat, 90 sterlinlik artık değer içeren 180 sterlinlik değer-ürün, c en yüksek değer miktarını temsil ediyormuşçasına, eski büyüklüğünde kalırdı. Bu durumda, C = 0 + v, değerini büyütmüş sermaye olan C´ = v + m ve eskisi gibi, C´ - C = m olurdu. Tersine,

29 "Kullanılmış olan sabit sermaye değerini yatırılmış olan sermayenin bir kısmı olarak düşünürsek, yıl sonunda bu sermayenin geriye kalmış bulunan değerini yıllık gelirin bir parçası olarak hesaba sokmamız gerekir." (Malthus, "Princ. of Pol. Econ.", 2nd ed., London 1836, s. 269.)

m = 0 olsaydı, bir diğer deyişle, değeri değişir sermaye olarak yatırılan emek gücü sadece kendi değerine eş bir değer yaratmakla kalsaydı, bu durumda, C = c + v, ve C′ (ürün değeri) = c + v + 0, dolayısıyla da C′ = C olurdu. Yatırılan sermaye, değerini artırmamış olurdu.

Daha önceki incelemelerimiz sırasında gördük ki, artık değer, yalnızca v'deki, yani sermayenin emek gücüne yatırılmış kısmındaki değer değişiminin ürünüdür, yani, v + m = v + Δv (v artı v'deki artış). Ne var ki, gerçek değer değişmesi ve değerin değişmesini sağlayan ilişki, sermayenin değişen kısmının büyümesinin sonucu olarak, yatırılmış toplam sermaye de büyüdüğü için, açıkça görülmez. Sermaye, 500 idi, 590 oluyor. Demek oluyor ki, sürecin saf haliyle çözümlenmesi, ürün değerinin yalnızca değişmez sermaye değerini temsil eden kısmının tümüyle yok sayılmasını, yani değişmez sermayenin c = 0 şeklinde alınmasını gerektirir; böylece, değişir ve değişmez büyüklüklerle işlem yapılırken ve değişmez büyüklüklerin değişen büyüklüklere yalnızca toplama ve çıkarma işaretleriyle bağlandığı durumlarda kullanılan bir matematik kuralı uygulanmış olur.

Bir diğer güçlük değişir sermayenin başlangıçtaki biçiminden doğar. Yukarıdaki örnekte, C′ = 410 sterlin değişmez sermaye + 90 sterlin değişir sermaye + 90 sterlin artık değer idi. Ama 90 sterlin veri olan, yani değişmeyen bir büyüklüktür; bu yüzden bunu değişen bir büyüklük saymak saçma bir şey gibi görünür. Ne var ki, 90 sterlinlik değişir sermaye, burada gerçekte bu değerin geçirdiği süreci temsil eden bir simgeden başka bir şey değildir. Emek gücü satın alınırken yatırılmış bulunan sermaye kısmı, belli bir miktarda maddeleşmiş emektir, dolayısıyla, satın alınmış emek gücü gibi, değişmeyen bir değer büyüklüğüdür. Ama, üretim sürecinin kendisinde, yatırılmış bulunan 90 sterlinin yerini faaliyet halindeki emek gücü, ölü emeğin yerini canlı emek, durgun bir büyüklüğün yerini akan bir büyüklük, değişmeyen bir şeyin yerini değişen bir şey alır. Sonuç, v'nin yeniden üretimi ile v'deki artışın toplamıdır. Kapitalist üretim açısından bakıldığında, bütün bu süreç, başlangıçta değişmez olan ve emek gücüne çevrilmiş bulunan değerin öz hareketidir. Süreç ve sürecin sonucu ona atfedilir. Bundan dolayı, "90 sterlinlik değişir sermaye" ya da "kendi değerini artıran değer" ifadeleri çelişkili görünüyorsa, bu, sadece, kapitalist üretimin içinde yatan çelişkiyi ifade ettikleri içindir.

Değişmez sermayenin 0'a eşitlenmesi ilk bakışta yadırgatıcıdır. Ama bu, günlük hayatta sürekli yapılan bir şeydir. Bir kimse örneğin İngiltere'nin pamuklu sanayisinden elde ettiği kazancı hesaplamak isterse, her şeyden önce, ABD'ye, Hindistan'a, Mısır'a vb. ödenmiş olan pamuk bedellerini düşer; yani, ürün değerinde yeniden ortaya çıkmaktan başka bir şey yapmayan sermayenin değerini 0'a eşitler.

Şüphesiz, artık değer sadece, doğrudan doğruya kendisinden çıktığı ve değerindeki değişmeyi temsil ettiği sermaye kısmı ile ilişkili olmakla kalmaz, yatırılmış toplam sermaye bakımından da büyük bir iktisadi önem taşır. Bunun içindir ki, bu ilişkiyi üçüncü kitapta kapsamlı şekilde inceliyoruz. Sermayenin bir kısmını emek gücüne çevirerek değerlenmesini sağlamak için, sermayenin bir başka kısmının üretim araçlarına çevrilmesi gerekir. Değişir sermayenin görevini yapabilmesi için, emek sürecinin belirli teknik koşullarına göre, uygun oranlarda değişmez sermaye yatırılması gerekir. Ne var ki, bir kimyasal süreç için imbik ve diğer kaplara ihtiyaç duyulması, çözümleme sırasında bunları yok saymamıza engel oluşturmaz. Değer yaratımının ve değer değişiminin kendi başlarına, yani saf halleriyle ele alınması ölçüsünde, üretim araçları, yani değişmez sermayenin maddi biçimleri, yalnızca, değer yaratan akıcı gücün sabitlendiği maddeyi sağlar. Bundan ötürü, bu maddenin ne olduğunun önemi yoktur; bunun pamuk ya da demir olması hiçbir şeyi değiştirmez. Bu maddenin değerinin şu ya da bu büyüklükte olmasının da önemi yoktur. Sadece, bunun, üretim süreci sırasında harcanacak olan emek miktarını yutabilmek için, yeterli bir miktarda mevcut olması gerekir. Bu miktar mevcutsa, ister değeri yükselsin veya düşsün, isterse toprak ve deniz gibi değersiz olsun, değer yaratımı ve değer değişmesi süreci bunlardan hiç etkilenmez.[30]

O halde, ilk önce, değişmez sermaye kısmını sıfıra eşit sayacağız. Dolayısıyla, yatırılmış sermaye c + v'den v'ye, ürün değeri de (c + v) + m'den değer-ürün olan (v + m)'ye indirgenmiş olur. Üretim sürecinin tümü boyunca akan emeği temsil eden değer-ürün = 180 sterlin olarak verildiğinden, değişir sermayenin değeri olan 90 sterlini bundan çıkardığımızda, artık değer = 90 sterlin, sonucunu elde ederiz. Buradaki 90 sterlin = m, üretilmiş olan artık değerin mutlak büyüklüğünü ifade eder. Ama göreli büyüklüğü, yani değişir sermayenin kendi değerini artırma oranı, açıktır ki, artık değerin değişir sermayeye oranıyla belirlenir ya da $^{m}/_{v}$ ile ifade edilir. Dolayısıyla, yukarıdaki örnekte: $^{90}/_{90}$ = % 100. Değişir sermayenin bu göreli değerlenmesine veya artık değerin bu göreli büyüklüğüne, *artık değer oranı* adını veriyorum.[31]

İşçinin, emek sürecinin bir bölümü süresince, yalnızca kendi emek gücünün değerini, yani kendisi için gerekli geçim araçlarının değerini

30 İkinci basıma not: Lucretius'un *"nil posse creari de nihilo"* ("yoktan hiçbir şey yaratılamaz") sözü apaçık bir şeydir. "Değer yaratımı" emek gücünün emeğe çevrilmesiyle olur. Emek gücünün kendisi ise, her şeyden önce, insan organizmasında dönüştürülmüş olan doğal maddedir.

31 İngilizlerin *"rate of profit"* (kâr oranı), *"rate of interest"* (faiz oranı) vb. ifadeleri kullanmalarıyla aynı şekilde. III. Kitapta, artık değer yasaları bir kere öğrenildiğinde, kâr oranını kavramanın kolay olduğu görülecek. Tersine hareket edildiğinde ise, *ni l'un, ni l'autre* (ne biri ne de diğeri) kavranır.

ürettiğini görmüş bulunuyoruz. Toplumsal iş bölümüne dayanan koşullar altında üretimde bulunduğu için, işçi, geçim araçlarını doğrudan doğruya kendisi üretmez; örneğin iplik gibi, özel bir meta biçimindeki, kendi geçim araçlarının değerine ya da bunları satın almasını sağlayacak paraya eşit bir değer üretir. İşçinin emek gücünün bu amaçla kullanılan kısmı, kendi geçim araçlarının ortalama günlük değerine, yani bunların üretimi için gereken ortalama günlük emek-zamana bağlı olarak, daha büyük veya daha küçük olur. Günlük geçim araçlarının değeri maddeleşmiş 6 iş saatini temsil ediyorsa, bu değeri üretmek için, işçinin ortalama olarak günde 6 saat çalışması gerekir. İşçi kapitalist için değil de, kendi hesabına, bağımsız olarak çalışıyor olsaydı, kendi emek gücünün değerini üretmek ve bu yolla kendisini ayakta tutmasını ya da sürekli olarak yeniden üretmesini sağlayacak olan geçim araçlarını elde etmek için, diğer her şey aynı kalmak koşuluyla, eskisi gibi, ortalama olarak günün aynı uzunluktaki bir kısmını çalışarak geçirmek zorunda kalacaktı. Fakat işçi, iş gününün, emek gücünün günlük değerini, diyelim 3 şilini, ürettiği kısmında, sadece kapitalist tarafından kendisine zaten ödenmiş olan değere[32] eş bir değer ürettiği ve dolayısıyla, yeni yaratılmış değerle sadece yatırılmış bulunan sermayeyi yerine koymuş olduğu için, bu değer üretimi, yalnızca bir yeniden üretim gibi görünür, İş gününün, işte bu yeniden üretimin gerçekleştiği kısmına *gerekli emek-zaman,* bu sırada harcanan emeğe *gerekli emek* adını veriyorum.[33] İşçi için gerekli, çünkü, emeğinin toplumsal biçiminden bağımsızdır. Sermaye ve onun dünyası için gerekli, çünkü, işçinin sürekli varlığı bunların dayandığı temeldir.

İşçinin gerekli emek sınırının ötesine geçerek çalıştığı emek sürecinin ikinci dönemi, işçi için emeğe yani emek gücü harcamasına mal olsa da, onun için bir değer yaratmaz. Bu dönem, kapitaliste yoktan yaratmanın bütün güzelliklerini sunan artık değeri oluşturur. İş gününün bu kısmına *artık emek-zaman* ve bu kısımda harcanan emeğe *artık emek* (*surplus labour*) adını veriyorum. Genel olarak değerin anlaşılması için, onu, yalnızca emek-zamanın katılaşması, yalnızca maddeleşmiş emek olarak kavramak nasıl can alıcı bir önem taşıyorsa, artık değerin anlaşılması için de, onu, yalnızca artık emek-zamanın katılaşması, yalnızca maddeleşmiş artık emek olarak kavramak da o kadar can alıcı bir önem

32 Üçüncü basıma not: Yazar burada günlük hayatın iktisat dilini kullanıyor. Gerçekte işçiye kapitalistin değil, fakat işçinin kapitaliste "avans" verdiği hatırlanacaktır. –F. E.

33 Bu eserde şimdiye kadar "gerekli emek-zaman" ifadesini, bir metanın üretimi için mevcut toplumsal koşullar altında gerekli olan emek-zamanı ifade etmek üzere kullandık. Bu andan itibaren bu ifadeyi özel bir meta olan emek gücünün üretimi için gereken emek-zamanı ifade etmek için de kullanacağız. Aynı *termini technici*'nin (teknik terimlerin) farklı anlamlarda kullanımı yanıltıcıdır; ama, hiçbir bilimde bundan tümüyle kaçınılamaz. Örneğin, yüksek matematiğin konuları ile basit matematiğin konuları karşılaştırılabilir.

taşır. İktisadi toplum biçimlerini birbirinden, örneğin, köleliğe dayanan toplumu ücretli emeğe dayanan toplumdan ayırt eden şey, sadece, bu artık emeğin, dolaysız üreticisinden koparılma biçimidir.[34]

Değişir sermayenin değeri, onun tarafından satın alınan emek gücünün değerine eşit olduğundan, bu emek gücünün değeri, iş gününün gerekli kısmını belirlediğinden, ama artık değer de iş gününün fazla olan kısmıyla belirlendiğinden, şu sonuç elde edilir: artık emeğin gerekli emeğe oranı ne ise, artık değerin değişir sermayeye oranı da odur, ya da, artık değer oranı olan $\frac{m}{v} = \frac{\text{artık emek}}{\text{gerekli emek}}$ Her iki oran da aynı ilişkiyi değişik biçimlerde, birinde nesnelleşmiş emek diğerinde akıcı emek biçiminde ifade eder.

Şu halde, artık değer oranı, emek gücünün sermaye tarafından ya da işçinin kapitalist tarafından sömürülme derecesinin kesin ifadesidir.[35]

Örneğimizde ürünün değeri = 410 sterlin (c) + 90 sterlin (v) + 90 sterlin (m), ve yatırılmış sermaye = 500 sterlin idi. Artık değer = 90, yatırılmış sermaye = 500 olduğuna göre, alışılmış hesaplama yönetimiyle burada, düşüklüğü Bay Carey ve diğer uyumlulaştırıcıları (*Harmoniker*) duygulandırabilecek bir sonuç elde edilir: artık değer oranı (kâr oranı ile karıştırılır) = % 18.

Fakat, gerçekte, artık değer oranı, $^{m}/_{C}$ veya $^{m}/_{c+v}$ değil, $^{m}/_{v}$'dir; yani, $^{90}/_{500}$ değil, $^{90}/_{90}$ = % 100'dür; görünüşteki sömürü derecesinin beş katından fazlasıdır. Verili durumda, iş gününün mutlak büyüklüğünü, ayrıca emek sürecinin uzunluğunu (gün, hafta vb.), son olarak 90 sterlinlik değişir sermayenin aynı anda harekete geçirdiği işçilerin sayısını bilmesek bile, artık değer oranı olan $\frac{m}{v} = \frac{\text{artık emek}}{\text{gerekli emek}}$'e çevrilebilirliği sayesinde, iş gününün iki unsuru arasındaki oranı bize tam olarak gösterir. Bu oran % 100'dür. Demek ki, işçi, günün yarısında kendisi için, diğer yarısında kapitalist için çalışmaktadır.

---

34 Bay Wilhelm Tukidides Roscher'in, gerçekten de Gottsched'e özgü bir yaratıcılıkla keşfettiği şey şudur: Artık değerin veya artık ürünün oluşumu ve buna bağlı birikim, günümüzde, kapitalistin "tutumluluğu" sayesinde gerçekleşiyorsa (kapitalist, bunun için, "örneğin faiz talep eder"), "en aşağı uygarlık aşamalarında ... güçlüler güçsüzleri tutumluluğa zorlar." (l.c. s. 82, 78.) Emek tasarruf etmek için mi? Yoksa elde bulunmayan fazla ürünleri tasarruf etmek için mi? Kapitalistin, mevcut artık değere el koymasını haklı çıkarmak için öne sürdüğü az çok akla yatkın gerekçelerin, Roscher ve benzerleri tarafından, artık değerin ortaya çıkış nedenlerine çevrilmesinin ardında, gerçek cehaletin yanında, değerin ve artık değerin dürüstçe çözümlenmesinden ve bunun doğurabileceği kuşkulu-yasadışı sonuçlardan duyulan, özürcülere özgü korku var.

35 İkinci basıma not: Artık değer oranı, emek gücünün sömürülme derecesi için tam ve kesin bir ifade olmakla beraber, sömürünün mutlak büyüklüğünün ifadesi değildir. Örneğin, gerekli emek = 5 saat ve artık emek = 5 saat olsa, sömürü derecesi % 100 olur. Sömürü büyüklüğü burada 5 saatle ölçülür. Buna karşılık gerekli emek = 6 saat ve artık emek = 6 saat olsa, sömürü büyüklüğü % 20 artarak 5 saatten 6 saate çıkarken, % 100'lük sömürü derecesi aynı kalır.

O halde, artık değer oranının hesaplanması kısaca şöyle olur: Ürün değerinin tamamını alır ve bunun içinde sadece tekrar görünen değişmez sermaye değerini sıfıra eşitleriz. Geriye kalan değer toplamı, metanın oluşum sürecinde gerçekten üretilen biricik değer-üründür. Artık değer verilmişse, değişir sermayeyi bulmak için, bu değer-üründen artık değeri çıkarırız. Değişir sermaye verilmişse ve biz artık değeri bulmak istiyorsak, işlemi ters yönde yaparız. Bunların her ikisi de verilmişse, artık değerin değişir sermayeye oranı olan $^{m}/_{v}$'yi bulmak için sadece son işlemi yapmamız gerekir.

Yöntem pek basit olsa bile, okuyucuyu, bunun temelinde yatan ve kendisine yabancı gelen bu bakış biçimine alıştırmak için birkaç örnek vermek yerinde olacaktır.

İlk önce bir iplik fabrikasını ele alalım; 10.000 iği bulunan fabrikada Amerikan pamuğundan 32 numara iplik yapılmakta ve iğ başına haftada 1 libre iplik üretilmektedir. % 6 fire verilmektedir. Bu durumda, haftada 10.600 libre pamuk, 10.000 libre ipliğe ve 600 libre fireye dönüştürülmektedir. Nisan 1871'de bu pamuğun bir libresinin fiyatı $7^{3}/_{4}$ peni, yani 10.600 libre pamuk için yuvarlak hesap 342 sterlindi. Ön işleme makineleri ve buhar kazanı ile birlikte 10.000 iğin değeri, iğ başına 1 sterlin üzerinden, 10.000 sterlindir. İğlerin aşınma payı % 10 = 1000 sterlin, ya da haftada 20 sterlindir. Fabrika binasının kirası 300 sterlin ya da haftada 6 sterlindir. Kömürün maliyeti (100 beygir gücü [gösterge] üzerinden saat ve beygir gücü başına 4 libre hesabıyla, binanın ısıtılması dahil) hafta başına 11 ton hesabıyla, tonu 8 şilin 6 peniden, yuvarlak hesap haftada 4½ sterlindir; bir haftada 1 sterlinlik gaz, 4½ sterlinlik yağ tüketilmektedir; bu durumda, bütün yardımcı maddelerin haftalık maliyeti 10 sterlindir. İşçi ücretleri haftada 52 sterlin tutmaktadır. İplik fiyatı libre başına 12½ penidir, yani ipliğin 10.000 libresi 510 sterlindir; buna göre, artık değer 510 - 430 = 80 sterlin olur. 378 sterlinlik değişmeyen değer parçasını, haftalık değer yaratma işinde bir rol oynamadığı için, sıfıra eşitliyoruz. Geriye kalan haftalık değer-ürün: 132 sterlin = 52 sterlin (v) + 80 sterlin (m). Dolayısıyla, artık değer oranı = $^{80}/_{52}$ = % $153^{11}/_{13}$. On saatlik ortalama iş günü için: gerekli emek = $3^{31}/_{33}$ saat, artık emek = $6^{2}/_{33}$ saat.[36]

Jacob, buğday fiyatının quarter başına 80 şilin, ortalama ürünün acre başına 22 bushel (ki bu durumda bir acre 11 sterlin getirir) olduğu varsayımı ile, 1815 yılı için, çeşitli kalemleri daha önce yapılan düzeltmeler

36 İkinci basıma not: Birinci basımda 1860 yılı için verilmiş olan iplik fabrikası örneği bazı maddi yanlışlar içeriyordu. Şimdi metinde yer alan ve tamamıyla güvenilebilecek olan verileri bana Manchester'lı bir fabrikatör sağladı. - Şurasını belirtmek gerekir ki, İngiltere'de beygir gücü eskiden silindirin çapına göre hesaplanıyordu, şimdi göstergenin gösterdiği gerçek güç alınıyor.

yüzünden pek eksik olan, fakat gene de bizim amacımız için yeterli kalan aşağıdaki hesabı veriyor:

Acre Başına Değer Üretimi

Tohum (buğday)	**1 sterlin 9 şilin**	**Öşür, emlak vergileri, vergiler**	**1 sterlin 1 şilin**
Gübre	2 sterlin 10 şilin	Kira	1 sterlin 8 şilin
Ücretler	3 sterlin 10 şilin	Çiftçinin kârı ve faiz	1 sterlin 2 şilin
Toplam:	7 sterlin 9 şilin	Toplam:	3 sterlin 11 şilin

Ürün fiyatının her zaman ürün değerine eşit olduğu varsayımıyla, artık değer burada kâr, faiz, ondalık vb. farklı başlıklara bölünüyor. Bu başlıkların bizim için önemi yoktur. Bunları toplar ve 3 sterlin 11 şilinlik bir artık değer elde ederiz. Tohum ve gübre için verilen 3 sterlin 19 şilinlik değişmez sermaye kısmını sıfıra eşitleriz. Geriye 3 sterlin 10 şilinlik yatırılmış değişir sermaye kalır ki, bunun yerine de 3 sterlin 10 şilin + 3 sterlin 11 şilinlik yeni bir değer yaratılmıştır. Dolayısıyla, $\frac{m}{v} = \frac{\text{3 sterlin 11 şilin}}{\text{3 sterlin 10 şilin}}$ yani % 100'den büyüktür. İşçi, iş gününün yarıdan fazlasını bir artık değer üretmek için kullanmakta ve çeşitli kişiler çeşitli bahanelerle bunu aralarında paylaşmaktadır.[37]

2. Ürün Değerinin, Ürünün Orantılı Kısımlarıyla Gösterilmesi

Şimdi, kapitalistin parayı nasıl sermaye yaptığını bize göstermiş olan örneğe dönelim. İplik işçisinin gerekli emeği 6 saat tutuyordu, artık değer aynı miktardaydı, dolayısıyla emek gücünün sömürülme derecesi % 100'dü.

On iki saatlik iş gününün ürünü, 30 şilin değerindeki 20 libre ipliktir. Bu iplik değerinin $^{8}/_{10}$'undan (24 şilinden) az olmayan bir kısmı, üretim araçlarının (20 şilinlik 20 libre pamuk, 4 şilinlik iğ vb.) yalnızca yeniden görünen değerleri tarafından oluşturulur ya da değişmez sermayeden oluşur. Geriye kalan $^{2}/_{10}$'luk kısım, yarısı emek gücünün günlük değerini ya da emek gücüne yatırılmış değişir sermayeyi karşılayan, diğer yarısı 3 şilinlik artık değeri oluşturan, iplik yapımı sürecinde ortaya çıkmış 6 şilinlik yeni değerdir. O halde, 20 libre ipliğin toplam değerinin bileşimi şöyledir:

37 Metindeki hesaplamalar sırf örnek diye verilmiştir. Fiyatlar = değerler varsayımı yapılmaktadır. Bu eşitliğin ortalama fiyatlar için bile bu basit biçimde olmadığı III. Kitapta görülecektir.

30 şilinlik iplik değeri = 24 şilin (c) + 3 şilin (v) + 3 şilin (m).

Bu toplam değer, kendisini 20 libre iplik biçimindeki toplam üründe ortaya koyduğuna göre, farklı değer unsurlarının da, ürünün orantılı kısımlarıyla gösterilebilmesi gerekir.

20 libre pamukta 30 şilinlik bir iplik değeri varsa, bu değerin $^{8}/_{10}$'u ya da bunun 24 şilinlik değişmez kısmı, ürünün $^{8}/_{10}$'unda veya 16 libre iplikte bulunur. Bunun $13^{1}/_{3}$ libresi ham maddenin, yani iplik haline getirilmiş 20 şilinlik pamuğun değerini, $2^{2}/_{3}$ libresi tüketilmiş bulunan 4 şilinlik yardımcı madde, iğ vb. emek araçlarının değerini temsil eder.

Demek ki, $13^{1}/_{3}$ libre iplik, toplam ürün olan 20 libre ipliğe çevrilmiş bütün pamuğu, toplam ürünün ham maddesini temsil etmekte, ama bundan öteye bir şey ifade etmemektir. Gerçi, bu miktardaki iplikte, sadece $13^{1}/_{3}$ şilinlik $13^{1}/_{3}$ libre pamuk saklıdır; ama, bunun $6^{2}/_{3}$ şilinlik ek değeri, geriye kalan $6^{2}/_{3}$ libre ipliğin yapımı için kullanılmış pamuğun değeri için bir eş değer oluşturur. Sanki bu sonuncuda hiç pamuk yoktur ve toplam ürün için kullanılmış bütün pamuk bu $13^{1}/_{3}$ libre iplikte toplanmış gibidir. Buna karşılık, bu $13^{1}/_{3}$ libre iplik, şimdi, harcanmış bulunan yardımcı maddelerin ve emek araçlarının değerinden olsun, eğirme sürecinde yaratılan yeni değerden olsun bir zerre bile içermemektedir.

Aynı şekilde, değişmez sermayenin geriye kalan kısmını (4 şilin) kendisinde saklayan diğer $2^{2}/_{3}$ libre iplik, 20 libre ipliğin tamamı için tüketilmiş yardımcı maddelerin ve emek araçlarının değerinden başka bir şeyi temsil etmez.

Ürünün onda sekizi, yani 16 libre iplik, maddesi açısından, kullanım değeri olarak, iplik olarak, toplam ürünün geriye kalan kısmından hiç farksız, iplik yapımı için harcanan emeğin meydana getirdiği bir şey olmakla beraber, buradaki bağlamda, iplik yapımı için harcanan emek, iplik yapımı sürecinde emilmiş emek içermez. Pamuk, sanki eğirme işleminden geçmeden iplik haline gelmiştir ve sanki iplik biçiminde bulunuşu tam bir hile ve hokkabazlık işidir. Oysa, kapitalist 16 libre ipliğini 24 şiline satıp bununla üretim araçlarını yenilediği zaman, bu 16 libre ipliğin, kılık değiştirmiş pamuk, iğ, kömür vb.'den başka bir şey olmadığı görülür.

Diğer yandan, ürünün geriye kalan $^{2}/_{10}$'luk kısmı veya 4 libre iplik, artık, on iki saatlik eğirme sürecinde üretilmiş olan 6 şilinlik yeni değerden başka hiçbir şeyi temsil etmez. Bu 4 libre ipliğe, kullanılmış olan ham maddelerin ve emek araçlarının değerinden ne aktarılmışsa, bunun dışına atılmış ve ilk 16 libre iplikte toplanmıştır. 20 libre iplikte cisimleşmiş olan eğirme emeği, ürünün $^{2}/_{10}$'unda toplanmıştır. Sanki iplik işçisi ipliği havadan yapmıştır; sanki pamuk ve iğ, insan emeği değmeden doğanın verdiği ve ürüne hiçbir değer katmayan şeylerdir.

Günlük eğirme sürecinin tüm değer-ürününü bu şekilde içinde barındıran 4 libre ipliğin bir yarısı, sadece, tüketilmiş olan emek gücünün, yani 3 şilinlik değişir sermayenin yerine koyma değerini, diğer yarısı olan 2 libre iplik, sadece, 3 şilinlik artık değeri temsil eder.

İplik işçisinin 12 iş saati 6 şilinde maddeleştiği için, 30 şilinlik iplik değerinde 60 iş saati maddeleşmiş olur. Bu iş saatleri 20 libre iplikte maddeleşmiş olup, bunun $^{8}/_{10}$'u ya da 16 libresi, emek sürecinden önce harcanmış bulunan 48 iş saatinin, yani ipliğin üretim araçlarında maddeleşmiş olan emeğin maddeleşmiş biçimi; buna karşılık, $^{2}/_{10}$'u ya da 4 libresi, bizzat eğirme sürecinde harcanmış olan 12 iş saatinin maddeleşmiş biçimidir.

Daha önce gördük ki, ipliğin değeri, kendi üretimi sırasında üretilmiş yeni değerle, üretim araçlarında önceden var olan değerlerin toplamına eşittir. Şimdi de, ürün değerinin işlevsel ya da kavramsal bakımdan farklı unsurlarının, ürünün kendisinin orantılı kısımlarıyla nasıl gösterilebildiğini görmüş oluyoruz.

Ürünün (üretim sürecinin sonucunun), bu şekilde, biri yalnızca üretim araçlarının içerdiği emeği veya sermayenin değişmez kısmını, bir başkası yalnızca üretim sürecinde eklenen gerekli emeği veya sermayenin değişir kısmını ve nihayet bir diğeri yalnızca aynı sürece eklenen artık emeği veya artık değeri temsil eden ürün miktarlarına ayrılması, bunun daha sonra karmaşık ve henüz çözülmemiş problemlere uygulanmasıyla görüleceği gibi, basit olduğu kadar önemlidir.

Biz, toplam ürünü, on iki saatlik iş gününün tamamlanmış sonucu olarak ele aldık. Ama, onu doğuş sürecinden itibaren de izleyebilir ve kısmi ürünleri, işlevsel bakımdan farklı ürün kısımları olarak gösterebiliriz.

İplik işçisi 12 saatte 20 libre ve dolayısıyla bir saatte $1^{2}/_{3}$ ve 8 saatte $13^{1}/_{3}$ libre iplik üretir; demek ki, işçi 8 saatte, bir tam iş gününde ipliğe çevrilen pamuğun toplam değerine eşit değerde bir kısmi ürün üretmektedir. Aynı şekilde, sekizinci saati izleyen bir saat 36 dakikada üretilen kısmi ürün, $2^{2}/_{3}$ libre iplik olur ve dolayısıyla, 12 iş saati boyunca kullanılıp tüketilen emek araçlarının değerini temsil eder. Ve gene, bundan sonra gelen 1 saat 12 dakikada işçi, 3 şilin değerinde 2 libre iplik, yani 6 saatlik gerekli emekle yarattığı tüm değer-ürüne eşit bir ürün değeri üretir. Ve nihayet, geriye kalan $^{6}/_{5}$ saatte, gene yarım günlük artık emeği ile yaratılan artık değere eşit değerde olan 2 libre iplik üretir. Bu hesaplama biçimi İngiliz fabrikatörleri tarafından gündelik olarak kullanılır; örneğin, bunlardan birine sorulursa, ilk 8 saatte ya da iş gününün $^{2}/_{3}$'lük kısmında pamuğunun değerini elde ettiğini vb. söyler. Görülüyor ki,

formül doğrudur, ve gerçekte, yukarda sözü edilen ilk formülden başka bir şey değildir; yalnızca, ürünün kısımlarının tamamlanmış olarak yan yana bulundukları mekân yerine, bunların birbirini izledikleri zamana uygulanmıştır. Ne var ki, bu formüle, özellikle, değere değer katma sürecine pratik olarak ilgi duydukları kadar, aynı süreci teorik olarak yanlış anlamakta çıkarları bulunan kişilerin son derece barbarca düşünceleri de eşlik edebilir. Böylece, örneğin, iplik işçimizin, iş gününün ilk 8 saatinde pamuğun değerini, bundan sonra gelen bir saat 36 dakikada tüketilen emek araçlarının değerini, daha sonraki bir saat 12 dakikada ücret değerini ürettiği ya da yerine koyduğu ve fabrika sahibine, artık değer üretimi için, ancak şu pek meşhur "son saat"i bıraktığı düşünülebilir. Böylece işçiden iki mucizeyi birden yaratması ve bir yandan, tam da onlarla iplik yaptığı sırada pamuk, iğ, buhar makinesi, kömür, yağ vb. üretmesi, diğer yandan, belli yoğunluk derecesindeki bir iş gününün aynısı olan beş gün yapması beklenir. Çünkü, bizim örneğimizde, ham maddelerin ve emek araçlarının üretimi, her biri on iki saatlik $^{24}/_{6} = 4$ adet iş gününü, bunların iplik haline getirilmesi de bir diğer on iki saatlik iş gününü gerektirir. Açgözlülüğün bu tür mucizelere inandırdığını ve bunların doğruluğunu kanıtlayan doktriner dalkavuklardan hiçbir zaman yoksun kalmadığını, tarihsel üne sahip bir örnek ortaya koymaktadır.

3. Senior'ün "Son Saat"i

İktisat bilgisiyle ve güzel üslubuyla tanınan, kendisi için bir bakıma İngiliz iktisatçılarının Clauren'i (esprili kişisi) de denilebilecek olan Nassau W. Senior, 1836 yılının güzel bir sabahında, Oxford'da ekonomi politik öğretmek yerine onu öğrenmesi için Manchester'a çağırılır. Fabrikatörler, onu yeni çıkarılmış bulunan *Factory Act*'e (Fabrika Yasası) ve bunun da ötesine geçmeyi amaçlayan on saat[lik iş günü] kışkırtmasına karşı baş savaşçı olarak seçmişlerdi. Bilinen pratik keskin görüşlülükleriyle anlamışlardı ki, profesör, *"wanted a good deal of finishing"* (epeyce bir terbiyeye ihtiyaç duyuyordu). Bu nedenle onu Manchester'a davet ettiler. Profesörümüz de kendi payına düşeni yaptı; Manchester'da fabrikatörlerden aldığı dersi kendine özgü üslubuyla *Letters on the Factory Act, as it affects the cotton manufacture*, (London 1837) broşüründe aktardı. Bu broşürde, başka şeylerin yanı sıra, yüce duygular uyandıran şu tür satırlar bulmak mümkün:

> "Mevcut yasaya göre, hiçbir fabrika, istihdam etmekte olduğu 18 yaşından küçük kimseleri haftanın ilk beş gününde 12 saat ve cumartesi günü de 9 saat olmak üzere, günde 11½ saatten fazla çalıştıramaz. Şimdi, aşağıdaki analizin (!) de gösterdiği gibi, böyle bir fabrikanın bütün net kârı son saat-

ten elde edilir. Bir fabrikatör 80.000 sterlini fabrika binasına ve makinelere, 20.000 sterlini ham madde ve işçi ücretlerine gitmek üzere, toplam olarak 100.000 sterlin yatırmış bulunsun. Sermayenin yılda bir kere devrettiği ve brüt kârın % 15 olduğu varsayıldığında, fabrikanın yıllık hasılatının 115.000 sterlin değerindeki metaların satışı ile meydana gelmesi gerekir. ... 23 yarım iş saatinin her biri, günde bu 115.000 sterlinin $^{5}/_{115}$'ini veya $^{1}/_{23}$'ünü üretir. 115.000 sterlinin tamamını meydana getiren (*constituting the whole 115000 £ St.*) bu $^{23}/_{23}$'ün $^{20}/_{23}$'ü, yani 115.000'in 100.000'i, sadece sermayeyi yerine koyar; $^{1}/_{23}$'ü veya 15.000'lik brüt kârın 5.000 sterlini (!) fabrika binası ve makinelerdeki aşınma ve yıpranmayı karşılar. Geriye kalan $^{2}/_{23}$, yani her günün son iki yarım saati, % 10'luk net kârı üretir. Bundan dolayı fiyatlar aynı kalmak koşuluyla, fabrika 11½ yerine 13 saat çalışabilseydi, yaklaşık 2600 sterlinlik döner sermaye eklenerek, net kâr iki katından fazlasına çıkarılabilirdi. Diğer yandan, iş saatleri günde 1 saat azaltılacak olsa net kârın tamamı, 1½ saat azaltılacak olsa brüt kârın tamamı yok olup gider."[38]

Ve sayın profesör buna "analiz" diyor! Profesörümüz, işçi günün büyük kısmını fabrika binası, makine, pamuk, kömür vb. şeylerin üretimi, yani yeniden üretimi ya da yenilenmesi için harcar, şeklindeki fabrikatör dırıltısına inanıyorduysa, analizi gereksizdi. Açıkça ve kısaca şöyle demesi gerekirdi: Efendiler, fabrikanızı 11½ yerine 10 saat çalıştıracak olsanız, diğer her şey aynı kalmak koşuluyla, günlük pamuk, makine vb. tüketiminizde 1½ saatlik azalma olur. Bu durumda, kazancınız tam kaybınız kadar olur. İşçileriniz, yatırılmış sermayenin yeniden üretimi veya yenilenmesi için, artık, 1½ saat daha az zaman harcayacaktır. Profesörümüz fabrikatörlerin sözlerine inanmayıp bu işlerin uzmanı ola-

38 Senior, l.c. s. 12, 13. Bizim amacımız açısından önem taşımayan gariplikler üzerinde durmayacağız; söz gelişi, fabrikatörlerin yıpranan makinelerin vb., yani sermayenin bir unsurunun yerine konmasını, brüt ya da net, kirli ya da temiz kârın bir parçası olarak hesapladıkları iddiası bunlardan biridir. Bunun gibi, verilen rakamların doğruluk veya yanlışlıkları üzerinde de durmayacağız. Leonard Horner, bunların sözüm ona "analiz"den daha fazla üzerlerinde durulmaya değer şeyler olmadığını Senior'e hitaben kaleme aldığı "A Letter to Mr. Senior etc."da (Lond, 1837) ortaya koymuştu. 1833 yılında Fabrika Araştırma Komisyonu üyelerinden biri ve 1859'a kadar fabrika müfettişi, aslında fabrika sansürcüsü olan Leonard Horner, İngiliz işçi sınıfına ölümsüz ve unutulmaz hizmetlerde bulunmuştur. Kendisine diş bileyen fabrikatörlerle savaşmakla kalmamış, Avam Kamarası'ndaki fabrika patronlarının "oylar"ını saymayı, fabrikadaki "işçiler"in ("*Hände*") çalışma saatlerini saymaktan çok daha fazla önemseyen bakanlarla da hayatı boyunca mücadele etmiştir.

32 no.'lu dipnota ek. Senior'ün ifadeleri, içeriği bakımından yanlışlığı bir yana, karmakarışıktır. Aslında söylemek istediği şuydu: Fabrikatör işçileri günde 11½ yani $^{23}/_{2}$ saat çalıştırır. Bir tek iş günü gibi yıllık iş de 11½ veya $^{23}/_{2}$ saatlerden (bunların bir yılda çalışılan iş günlerinin sayısıyla çarpımından) oluşur. Bu varsayımla, $^{23}/_{2}$ iş saatleri, 115 bin sterlinlik yıllık ürünü üretir; ½ iş saatleri, $^{1}/_{23}$ x 115 bin sterlinlik ürün üretir; $^{20}/_{2}$ iş saatleri $^{20}/_{23}$ x 115 bin sterlin = 100 bin sterlin üretir, yani, sadece yatırılmış bulunan sermayeyi yerine koyar. Geriye, $^{3}/_{23}$ x 115 bin sterlin = 15 bin sterlin, yani brüt kârı üreten $^{3}/_{2}$ iş saatleri kalır. Bu $^{3}/_{2}$ iş saatlerinin ½ iş saati, $^{1}/_{23}$ x 115 bin sterlin = 5 bin sterlin, yani fabrika ve makinelerin yıpranma ve aşınma paylarını karşılayan bir meblâğ üretir. Son iki yarım iş saati, yani son iş saati, $^{2}/_{23}$ x 115 bin sterlin = 10 bin sterlin, yani net kârı üretir. Senior, metinde, ürünün son $^{2}/_{23}$'lük kısmını bizzat iş gününün kısımlarına dönüştürür.

rak bir analiz yapmayı gerekli görseydi, yalnızca net kârla iş gününün büyüklüğü arasındaki ilişki ile ilgili olan bir sorunda, her şeyden önce, fabrikatörlerden, fabrika binalarını, makineleri, ham maddeleri ve emeği karmakarışık şekilde bir araya getirmemelerini, tersine, dikkatli bir şekilde fabrika binalarının, makinelerin, ham maddelerin vb. içerdiği değişmez sermayeyi bir yana, işçi ücretlerine yatırılmış sermayeyi diğer yana koymalarını istemesi gerekirdi. Bu durumda, fabrikatörün hesabına göre işçinin $^{2}/_{2}$ iş saatinde veya bir saatte ücreti yeniden ürettiği ya da yenilediği anlaşıldıktan sonra, analizcimizin şöyle devam etmesi gerekirdi:

Sizin verilerinize göre, işçi sondan bir önceki saatte ücretini ve son saatte de sizin aldığınız artık değeri veya net kârı üretiyor. İşçi aynı zaman aralıklarında aynı değerleri ürettiği için, sondan bir önceki saatin ürününün değeri, son saatin ürününün değeriyle aynıdır. Bundan başka, işçi yalnızca emek harcadığı sürece değer üretir ve emeğinin miktarı, çalışma süresi ile ölçülür. Bu, sizin verilerinize göre günde 11½ saattir. İşçi, bu 11½ saatin bir kısmını kendi ücretinin üretimi ya da yerine konması için, diğer kısmını, sizin elinize geçen net kârın üretimi için harcar. İş günü süresince işçi bundan başka bir şey yapmaz. Ama, verilere göre, kendi ücreti ve kendisi tarafından sağlanan artık değer aynı büyüklükte değerler olduğu için, onun 5¾ saate kendi ücretini, diğer 5¾ saatte sizin aldığınız net kârı ürettiği açık bir şeydir. Bundan başka, iki saatlik iplik ürününün değeri, kendi ücreti ile sizin elinize geçen net kârın toplamına eşit olduğu için, bu iplik değeri 11½ iş saatiyle, sondan bir önceki saatin ürünü 5¾ iş saatiyle ve son saatin ürünü de gene 5¾ iş saatiyle ölçülmelidir. Şimdi nazik bir noktaya gelmiş bulunuyoruz. Yani dikkat! Sondan bir önceki saat ilk saat gibi herhangi bir iş saatidir. *Ni plus, ni moins* (ne fazla ne eksik). O halde, işçi 5¾ iş saatini temsil eden bir iplik değerini bir iş saatinde nasıl üretebilir? Onun, gerçekte, böyle bir mucize göstermesi söz konusu değildir. Onun bir iş saatinde ürettiği kullanım değeri, belli bir miktarda ipliktir. Bu ipliğin değeri 5¾ iş saati ile ölçülür ki, bunun 4¾'ü, onun bir rolü olmadan, daha önce kullanılıp tüketilen üretim araçlarında, pamukta, makinede vb. saklı bulunur, geriye kalan $^{4}/_{4}$ veya bir saat, işçinin kendisi tarafından katılır. O halde, işçinin ücreti 5¾ saatte üretildiği ve gene bir iplik yapma iş saatinin iplik ürünü de 5¾ iş saati içerdiği için, işçinin iplik yapma işinin 5¾ saatinin değer-ürününün, bir saatlik eğirme işinin ürün değerine eşit olmasında hiç de büyücülük yoktur. İşçinin, pamuk, makine vb.'nin değerini yeniden üreterek ya da "yerine koyarak", iş gününün bir saniyesini dahi kaybettiğini düşünecek olursanız, tamamen yanlış bir yoldasınız demektir. İşçinin emeğini kullanarak pamuk ve iğden iplik yapmasıyla, emeğini

iplik yapma işi şeklinde harcamasıyla, değer kendiliğinden pamuk ve iğden ipliğe geçer. Bu, işçinin emeğinin niceliği değil niteliği sayesinde olur. Şüphesiz, işçi bir saatte, ½ saatte olduğundan daha fazla pamuk değerini vb. ipliğe aktarır; ama bu, yalnızca, işçi 1 saatte, ½ saatte olduğundan daha fazla pamuk eğirdiği için böyle olur. Şimdi, görüyorsunuz ki, işçi sondan bir önceki saatte kendi ücretinin değerini ve son saatte de net kârı üretir, şeklindeki ifadeniz, işçinin iş gününün iki saatinin iplik ürününde, bu saatler ister başta ister sonda olsun, 11½ iş saati, yani tam bir iş günü eden sayıda iş saati maddeleşmiştir, demekten başka bir anlamı yoktur. Ve gene, işçi ilk 5¾ saatte kendi ücretini ve son 5¾ saatte sizin cebinize giren net kârı üretir, ifadesi, sizler ilk 5¾ saatin karşılığını ödüyorsunuz, fakat son 5¾ saatin karşılığını ödemiyorsunuz, demekten başka bir anlama gelmez. Sizin dilinizle konuşmuş olmak için, "emek gücünün karşılığının ödenmesi" yerine, "emeğin karşılığının ödenmesi" diyorum. Şimdi, efendiler, karşılığını ödediğiniz emek-zaman ile karşılığını ödemediğiniz emek-zamanı karşılaştırırsanız, bunlar arasında yarım güne yarım günlük, yani % 100'lük bir oranın bulunduğunu göreceksiniz; bu da çok iyi bir orandır. Şunda en küçük bir şüpheye yer yoktur ki, "işçiler"inizi (*"Hände"*) 11½ yerine 13 saat çalıştıracak ve tam sizlerden beklenebileceği gibi, bu fazla 1½ saati yalnızca artık emek olarak kendinize yontacak olsanız, 5¾ saatlik son kısım 7¼ saate, artık değer oranı da, bu yüzden, % 100'den % $126^{2}/_{23}$'e çıkar. Buna karşılık, 1½ saat eklemekle bu oranın % 100'den % 200'e ve hatta % 200'den de yukarıya çıkacağı, yani "iki katından fazlasına ulaşacağı" ümidine kapılırsanız, pek heyecanlı bir mizacınız var demektir. Diğer yandan, (insan kalbi fevkalâde bir şeydir, özellikle insan kalbini kesesinde taşıyorsa) iş gününün 11½ saatten 10½ saate indirilmesiyle bütün net kârınızın toz olup gideceğinden korkuyorsanız, bu sizin delilik derecesinde kötümser kişiler olduğunuzu gösterir. Kesinlikle böyle değildir. Diğer her şey aynı kalmak koşuluyla, 5¾ saatlik artık emek 4¾ saate iner ki, hâlâ yeterli sayılabilecek bir artık değer oranına sahipsiniz demektir: % $82^{14}/_{23}$. Ama, hakkında, binyılcıların (*Chiliasten*)† kıyamet günü üzerine uydurulduklarından daha fazla masal uydurduğunuz korkunç "son saat", *all bosh*'tur (tam bir saçmalıktır). Bunu kaybetmekle ne sizler "net kâr"ınızdan olursunuz, ne de çalıştırmakta olduğunuz her iki cinsten çocuklar "ruh temizlikleri"nden olur.[39]

† İsa'nın ikinci defa yeryüzüne gelmesiyle, bin yıllık bir adalet eşitlik ve refah devletinin kurulacağına inananlar, bunu dinsel ve mistik bir inanç olarak benimseyip yayan kimseler. *–çev.*

39 Bir yandan Senior, fabrikatörlerin net kârlarının, İngiliz pamuklu sanayisinin varlığının, İngiltere'nin dünya piyasasındaki üstünlüğünün "son iş saati"ne bağlı olduğu-

Bir gün gelip o sizin "son saat"iniz çaldığında, Oxford'lu profesörü düşünün. Ve şimdi: Sizlerle daha güzel bir dünyada buluşmak dileğiyle. *Addio*! (Elveda!).[40] ... 1836'da Senior tarafından keşfedilen "son saat" bo-

---

nu kanıtlamışken, diğer yandan, Dr. Andrew Ure de, çocukların ve 18 yaşından küçük kimselerin fabrikaların sıcak ve temiz manevi havasında tam 12 saat tutulmayıp, merhametsiz ve vurdumduymaz dış dünyaya "bir saat" erken salıverilmeleri halinde, aylaklık ve sefahat yüzünden, bunların ruhlarının kurtuluşa ulaşması ümitlerinden tamamen yoksun bırakılmış olacaklarını göstermişti. Fabrika müfettişleri 1848 den beri altı aylık *Report*'larında (raporlarında) bu "son saat", bu "yaşamsal önemdeki bir saat" konusunda fabrikatörlerle uğraşmaktan usanmamıştır. 31 Mayıs 1855 tarihli raporunda Bay Howell der ki: "Aşağıdaki dâhiyane hesap" (Senior'den alıntı yapar) "doğru olsaydı, Birleşik Krallık'taki (İngiltere) her pamuklu fabrikasının 1850'den beri zararına çalışmış olması gerekirdi." ("Reports of the Insp. of Fact. for the half year ending 30th April 1855", s. 19, 20.) 1848'de on saatlik çalışma yasa tasarısı parlamentodan geçtikten sonra, taşrada Dorset ve Somerset arasında oraya buraya dağılmış bulunan keten dokuma fabrikalarının sahipleri bazı işçilere bu yasaya karşı bir dilekçe verdirmeyi başarmıştı; bu dilekçede, diğer şeylerin yanında, şöyle deniyordu: "Dilekçe sahipleri bizler, ebeveynler olarak, fazladan bir boş saatin çocuklarımızın ahlâkça bozulmasından başka bir şeye yaramayacağı kanısındayız; çünkü, aylaklık bütün kötülüklerin kaynağıdır." 31 Ekim 1848 tarihli fabrika raporu bu konuda şunları belirtiyor : "Bu faziletli ve şefkatli ana ve babaların çocuklarının çalıştırıldıkları keten dokuma fabrikalarının havaları tozla ve ham madde tozları zerrecikleri ile o derece yüklüdür ki, iplikhanede 10 dakika durmak bile olağanüstü bir gayreti gerektirir; gözleriniz, kulaklarınız, ağzınız ve burun delikleriniz derhal keten tozu ile dolduğu için, dayanılmaz bir acı hissetmeden burada uzun süre duramazsınız. Bizzat işin kendisi, makinelerin korkunç hızı dolayısıyla, asla yorulmak nedir bilmeyen bir kontrol altında, durup dinlenme tanımayan bir hüner ve çaba gerektirir; bu nedenle, yemek zamanı dışında, 10 tam saat böylesi bir işte, böylesine bir atmosfer içinde ezilen kendi öz çocukları için ana ve babaların "aylaklık" terimini kullanmaları, doğrusu, hayli garip kaçıyor. ... Bu çocuklar komşu köylerdeki tarım işçilerinden daha uzun çalışıyor. ... "Aylaklık ve kötü alışkanlıklar" üzerine böylesine sevgiden yoksun sözlerin söylenmesi, ikiyüzlülüğün doruğu, en utanmazca riyakârlık olarak damgalanmalıdır. 12 yıl kadar önce, halkın bir kesimi, yüksek bir otoriteye dayanılarak ciddiyetle ilan edilmiş olan, fabrikatörün bütün "net kârı"nın "son saat"te yapılan işten geldiği ve bundan dolayı iş gününün bir saat kısaltılması ile bütün net kârın yok olacağı iddiası nedeniyle galeyana gelmişti; biz diyoruz ki, halkın bu kesimi, "son saat"in faziletı hakkındaki özgün keşfin o zamandan bu yana "ahlâk" ve "kâr"ı kapsayacak şekilde nasıl mükemmelleştirildiğini görecek olsa, gözlerine inanamayacaktır; öyle ki, çocukların çalışma süresi 10 tam saate indirilecek olsa, çocukların ahlâkından da fabrikatörlerin kârından da (bunların her ikisi de yaşamsal önem taşıyan bu son saate bağlı olduğu için) eser kalmayacaktır." ("Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1848", s. 101.) Aynı rapor, bundan sonra, aynı fabrika patronlarının "ahlâk"larından, "fazilet"lerinden, az sayıdaki tamamen savunmasız bazı işçilere aynı dilekçeyi imzalatmak ve daha sonra bu dilekçeyi bütün bir sanayi kolunun veya bütün ülkenin dilekçesiymişçesine parlamentoya sunmak için başvurdukları hilelerden, çevirdikleri dolaplardan, uyguladıkları zorlama ve tehditlerden, yaptıkları sahtekârlıklardan örnekler verir. Ne daha sonra şerefini ortaya koyarak fabrika mevzuatını hararetle destekleyen Senior'ün kendisinin, ne de başından itibaren ya da sonradan ona karşı çıkanların bu "özgün keşfin" ulaştırdığı yanlış sonuçları ortaya koyamamış olmaları, sözüm ona iktisat "bilimi"nin bugünkü durumu için son derece karakteristik bir şeydir. Onlar gerçek deneyimlere başvurmuştu. *Why* ve *wherefore* (nedeni ve niçini), bir gizem olarak kalmıştı.

40 Bu arada, bay profesör, Manchester gezisinden gerçekten de bir şeyler kazanmıştı! "Letters on the Factory Act"ta (Fabrika Yasası Üzerine Mektuplar), bütün net kazanç, "kâr" ve "faiz" ve hatta "*something more*" (bunlardan fazla bir şey), işçinin karşılığı ödenmeyen son iş saatine bağlanır! Senior, bundan bir yıl önce, Oxford'lu öğrencilerin ve dar kafalı aydınların yararlanmaları için yazmış olduğu "Outlines of Political Economy" eserinde, Ricardo'nun değeri emek-zamanla belirlemesine karşı, kârın kapitalistin

rusu, 1848 yılının 15 Nisanı'nda, on saatlik iş günü yasasına karşı girişilen polemikte, *London Economist*'in pek gözde iktisatçılarının biri olan James Wilson tarafından yeniden öttürüldü.

4. Artık Ürün

Ürünün artık değeri temsil eden kısmına (İkinci Kesimdeki 20 libre ipliğin $^{1}/_{10}$'una yani 2 libre ipliğe) artık ürün *(surplus produce, produit net)* adını veriyoruz. Artık değer oranı nasıl artık değer ile sermayenin bütünü arasındaki ilişkiyle değil, artık değer ile sermayenin değişir kısmı arasındaki ilişkiyle belirleniyorsa, artık ürünün yüksekliği de, toplam üründen kendisi çıkarıldıktan sonra geriye kalan ürün miktarına oranıyla değil, gerekli emeği temsil eden ürün kısmına oranıyla belirlenir. Artık değer üretimi nasıl kapitalist üretimin belirleyici amacıysa, zenginliğin yükseklik derecesini ölçen şey de, ürünün mutlak büyüklüğü değil, artık ürünün göreli büyüklüğüdür.[41]

Gerekli emekle artık emeğin toplamı, yani işçinin kendi emek gücünü karşılayan değerle artık değeri ürettiği zaman aralığı, işçinin çalışma süresinin mutlak büyüklüğünü, iş gününü (*working day*) oluşturur.

---

emeğinden ve faizin de aynı kapitalistin mahrumiyete katlanmasından, "perhiz"inden (*Abstinenz*) doğduğunu "keşfetmişti". Safsatanın kendisi eskiydi, ama "perhiz" sözcüğü yeniydi. Bay Roscher bunu doğru olarak "Enthaltung" sözcüğüyle Almancalaştırdı. Latince bilgileri daha kıt olan yurttaşları, Wirt'ler, Schulze'ler ve Michel'ler, "Entsagung" (el çekme) sözcüğüyle buna rahiplere özgü bir hava verdi.

41 "Yıllık kârı 2000 sterlini bulan 20.000 sterlinlik sermayeye sahip bir kişi için, sermayesinin 100 veya 1000 işçi çalıştırması, üretilen metaların 10.000 ya da 20.000 sterline satılıyor olması, bütün bu durumlarda kârının 2000 sterlinin altına düşmemesi koşuluyla, hiçbir şey fark ettirmez. Bir ulusun gerçek çıkarı için de aynı şey söz konusu değil midir? Net gelirlerinin, rantlarının ve kârlarının değişmemesi koşuluyla, bu ulusun 10 ya da 12 milyon insandan meydana geliyor olmasının en küçük bir önemi olmaz." (Ricardo, l.c. s. 416.) Fanatik bir artık ürün taraftarı olması dışında, gevezeliğinden başka bir özelliği olmayıp şöhreti hizmeti ile ters orantılı, eleştirme gücünden yoksun bir yazar olan Arthur Young, Ricardo'dan çok önce, başka şeylerin yanında şunları söylemişti: "Modern bir krallıkta, toprakları Eski Roma'da olduğu gibi bağımsız köylüler arasında küçük parçalara bölünmüş bir ilin, bu topraklar çok iyi işlense bile faydası ne olabilir? Gerçekte fazlasıyla anlamsız olan (is a most useless purpose) sadece insan yetiştirme amacı (the mere purpose of breeding men) dışında, nasıl bir amacı olabilir?" (Arthur Young, "Political Aritmetic etc.", London 1774, s. 47.)

34 no.'lu dipnota ek: "Net olduğundan ötürü yararına olmadığı apaçık bir şey iken, ... net geliri işçi sınıfının yararına bir şey gibi gösterme yolundaki kuvvetli eğilim" garip. (Th. Hopkins, "On Rent of Land etc.", London 1828, s. 126.)

Bölüm

8

İş Günü

★★★

1. İş Gününün Sınırları

Emek gücünün değeri üzerinden alınıp satıldığı varsayımından hareket etmiştik. Emek gücünün değeri, diğer her metanın değeri gibi, üretimi için gerekli emek-zamanla belirlenir. Demek ki, bir günlük geçim araçlarının ortalama miktarının üretimi için 6 saat gerekiyorsa, işçinin, emek gücünü her gün üretmek ya da bunun satışı ile elde ettiği değeri yeniden üretmek için, ortalama olarak günde 6 saat çalışması gerekir. O halde işçinin iş gününün gerekli kısmı 6 saattir ve bu yüzden de, diğer her şey aynı kalmak koşuluyla, verili bir büyüklüktür. Ama yalnızca bu böyledir diye iş gününün kendi büyüklüğü de verilmiş olmaz.

Diyelim, a_____b çizgisi gerekli emek-zamanın süresini ya da uzunluğunu temsil ediyor olsun; gerekli emek-zaman da, diyelim, 6 saattir, işin a_____b çizgisinden 1 veya 3 veya 6 saat ileriye uzatılmasına göre, üç farklı çizgi elde ederiz:

İş günü I
a_____b_c,

İş günü II
a_____b___c,

İş günü III
a_____b_____c

Bu çizgiler sırasıyla 7, 9 ve 12 saatlik üç farklı iş gününü gösterir. Uzatma çizgisi bc, artık emeğin uzunluğunu gösterir. İş günü = ab + bc ya da ac olduğundan, değişken bir büyüklük olan bc'ye bağlı olarak değişir. ab belirli olduğundan, bc'nin ab'ye oranı her zaman ölçülebilir. Bu oran, iş günü I'de ab'nin $^1/_6$'sı, iş günü II'de $^3/_6$'sı ve iş günü III'te $^6/_6$'sıdır. Bunun ötesinde, artık değer oranı, $\frac{\text{artık değer zamanı}}{\text{gerekli emek-zaman}}$ oranıyla belirlendiğinden, bc'nin ac'ye oranından çıkarılabilir. Artık değer oranı, üç farklı iş gününde, sırasıyla % $16^2/_3$, % 50 ve % 100'dür. Buna karşılık, tek başına artık değer oranı bize iş gününün büyüklüğünü veremez. Örneğin, artık değer oranı % 100 olsa, iş günü 8, 10, 12 vb. iş saati olabilir. % 100'lük artık değer oranı, iş gününün iki unsurunun, gerekli emek ile artık emeğin aynı büyüklükte olduklarını gösterir, fakat bunların ne büyüklükte olduğunu göstermez.

Demek ki, iş günü, değişmez değil, değişir bir büyüklüktür. Gerçi, kısımlarından biri, işçinin kendisinin devamlı yeniden üretimi için gereken emek-zaman ile belirlenir; ama, toplam büyüklüğü, artık emeğin uzunluğu ya da süresi ile birlikte değişir. Bundan ötürü, iş günü, belirlenebilir, ama kendi başına belirsiz bir şeydir.[42]

İş günü, sabit değil akıcı bir büyüklük olmasına karşın, bir yandan da, ancak belli sınırlar içinde değişebilir. Ne var ki alt sınırı gene de belirsizdir. Şüphesiz, uzatma çizgisi bc ya da artık emek sıfırdır dersek, bir alt sınır elde ederiz; bu, işçinin kendisini ayakta tutmak için her gün çalışması gereken süredir. Ne var ki, kapitalist üretim tarzı temelinde, gerekli emek, işçinin iş gününün yalnızca bir kısmını oluşturabilir; yani, iş günü asla bu alt sınırın altına indirilemez. Buna karşılık, iş gününün bir üst sınırı vardır. Belirli bir sınırın ötesine uzatılamaz. Bu üst sınır iki şeyle belirlenir. Bunlardan biri, emek gücünü fiziksel bakımdan sınırlar. Bir insan 24 saatlik bir gün boyunca ancak belli bir miktarda yaşam gücü harcayabilir. Bunun gibi, bir at da, her gün, ancak 8 saat çalışabilir. Günün bir kısmında gücün dinlenmesi, uyuması gerekir; insanın, günün bir diğer kısmında gidermesi gereken yemek yemek, yıkanıp temizlenmek, giyinmek vb. başka fiziksel ihtiyaçları vardır. Bu fiziksel sınırlar dışında, iş gününün uzatılmasının önünde manevi sınırlar bulunur. İşçinin, genişlik ve sayıları genel uygarlık düzeyi ile belirlenen ruhsal ve toplumsal ihtiyaçlarını giderebilmesi için zamana ihtiyacı vardır. Bu nedenle, iş gü-

42 "Bir iş günü belirsiz bir büyüklüktür, uzun ya da kısa olabilir." ("An Essay on Trade and Commerce, Containing Observations on Taxation etc.", London 1770, s. 73.)

nündeki değişmeler, fiziksel ve toplumsal sınırlara tabidir. Ne var ki, her iki sınır da doğaları gereği fazlasıyla esnektir ve çok geniş bir oynama alanı bırakırlar. Böylece, 8, 10, 12, 14, 16, 18 saat gibi çok farklı uzunluklarda iş günleri ile karşılaşırız.

Kapitalist emek gücünü günlük değerini ödeyerek satın almıştır. Bir iş günü boyunca emek gücünün kullanım değeri kapitaliste aittir. Bu, kapitalistin bir gün boyunca işçiyi kendisi için çalıştırma hakkını elde etmiş olması demektir. Ama, bir iş günü nedir?[43] Her durumda, 24 saatlik bir doğal günden daha az bir şey. Fakat, ne kadar az? Bu *ultima Thule* (son sınır), iş gününün gerekli sınırı hakkında kapitalistin kendine göre bir görüşü vardır. O, bir kapitalist olarak, kişileşmiş sermayeden başka bir şey değildir. Onun ruhu sermayenin ruhudur. Sermayenin ise bir tek dürtüsü vardır: değerlenmek, artık değer yaratmak, değişmez kısmı ile, üretim araçları ile, mümkün olduğu kadar büyük bir artık emek kütlesini yutmak.[44] Sermaye, vampir gibi ancak canlı emeği emerek hayatta kalan ve ne kadar fazla canlı emek emerse o kadar uzun yaşayan ölü emektir. İşçinin çalışarak geçirdiği zaman, kapitalistin satın almış olduğu emek gücünü tükettiği zamandır.[45] İşçi kullanılabilir zamanını kendisi için tüketecek olursa, kapitalistten çalmış olur.[46]

Demek ki, kapitalist meta mübadelesi yasasına dayanmaktadır. O da, diğer her alıcı gibi metasının kullanım değerinden mümkün olan en büyük faydayı elde etmeye çalışır. Ama, birdenbire, işçinin, üretim sürecinin fırtına ve gürültüsü içinde kısılmış olan sesini yükselttiği duyulur:

Benim sana sattığım meta, kullanımının değer yaratmasıyla ve bu değerin, sana olan maliyetinden büyük olmasıyla, diğer metalar yığınından ayrılır. Senin onu satın almanın nedeni de buydu. Senin bakımından sermayenin değerlenmesi olarak görünen şey, benim bakımımdan fazla emek gücü harcamasıdır. Sen de ben de meta piyasasında yalnız bir

43 Bu soru, Sir Robert Peel'in Birmingham Ticaret Odası'na yönelttiği ünlü "Pound (İngiliz lirası) nedir?" sorusundan çok daha önemli bir sorudur. Bu, ancak, Peel'in paranın doğası konusunda Birmingham'ın "*little shilling men*"i ("küçük şilin adamları") kadar bulanık fikirli olması nedeniyle sorulabilmiş bir sorudur.

44 "Harcanmış sermaye ile mümkün olabilecek en büyük emek miktarını elde etmek kapitalistin görevidir." ("D'obtenir du capital dépensé la plus forte somme de travail possible.") (J. G. Courcelle-Seneuil, "Traité théorique et pratique des entreprises industrielles", 2ème édit., Paris 1857, s. 62.)

45 "Gün başına bir iş saatinin kaybedilmesi, ticaretçi bir devlet için olağanüstü büyük bir zarar demektir." "Bu krallığın çalışan yoksullarının ve özellikle sanayi işçilerinin lüks mal tüketimi çok büyüktür; ama bu arada zamanlarını da tüketiyorlar ve bu, sonuçları diğer herhangi bir tüketimden daha kötü olan bir tüketimdir." ("An Essay on Trade and Commerce etc.", s. 47 ve 153.)

46 "Özgür ücretli emekçi bir an dinlenmeye kalksa, huzursuz gözlerle onu izleyen kirli ekonomi, kendisinden çalmakta olduğunu iddia eder." (L. Linguet, "Théorie des Loix Civiles etc.", London 1767, t. II, s. 466.)

yasa tanırız: meta mübadelesi yasası. Ve metanın tüketimi, onu elinden çıkarmış olan satıcıya değil, onu elde etmiş olan alıcıya aittir. Bunun için, benim günlük emek gücümün kullanımı sana aittir. Ama, bunun günlük satış fiyatı ile onu her gün yeniden üretebilecek ve dolayısıyla de her gün yeniden satabilecek durumda olmam gerekir. Yaşlanma vb. nedenlerle doğal yıpranmayı bir yana bırakırsak, yarın da, bugünkü gibi, aynı güç, aynı sağlamlık ve aynı zindelikte, yani normal durumumda olabilmem gerekir. Sen bana durmadan "tutumluluk" ve "perhiz"in fazileti üzerine vaaz veriyorsun. Pekâlâ! Biricik servetimin, emek gücümün, akıllı ve tutumlu bir sahibi gibi hareket edecek ve kendimi bunun her türlü aşırı israfından alıkoyacağım. Ondan her gün, yalnızca normal devamının ve sağlıklı gelişiminin izin verdiği ölçüde yararlanacak ve ancak bu miktarı harekete, emeğe dönüştüreceğim. Sen, iş gününü ölçüsüz bir şekilde uzatarak, emek gücümün benim üç günde yerine koyabileceğimden daha büyük bir miktarını bir günde kullanabilirsin. Bu yolla ne kadar emek kazanırsan ben de emeğimin özünden o kadar kaybederim. Emek gücümün kullanılması ile yağmalanması bambaşka şeylerdir. Ortalama bir işçinin, normal bir şekilde emek harcayarak yaşayabileceği ortalama zaman süresi 30 yıl ise, senin bana emek gücümün karşılığı olarak günü gününe ödediğin değer, emek gücümün toplam değerinin $\frac{1}{365}$ x 30'u ya da $\frac{1}{10950}$'si olur. Ama, sen bunu 10 yılda tüketirsen, buna günlük olarak toplam değerinin $\frac{1}{3650}$'si yerine $\frac{1}{10950}$'sini, yani günlük değerinin sadece $\frac{1}{3}$'ünü öder ve her gün metamın değerinin $\frac{1}{3}$'ünü çalmış olursun. Üç günlük emek gücü harcarken bana bir günlük emek gücünün karşılığını ödersin. Bu da aramızdaki sözleşmeye ve meta mübadelesi yasasına aykırıdır. Bu nedenle, normal uzunlukta bir iş günü istiyorum ve bunu kalbine başvurmadan talep ediyorum, çünkü para işlerinde iyi duyguların yeri yoktur. Örnek bir yurttaş olabilirsin, belki de Hayvanları Koruma Derneği üyesisindir ve hatta dindarlığınla da tanınıyorsundur, fakat senin bana karşı temsil ettiğin şeyin göğsünde kalp yoktur. Onda atar gibi görünen şey, benim kendi kalbimin atışıdır. Diğer her satıcı gibi metamın değerini istediğim için, normal bir iş günü talep ediyorum.[47]

Görülüyor ki, pek esnek sınırlar bir yana bırakılırsa, iş gününün ve dolayısıyla artık emeğin bizzat meta mübadelesinin doğasından kaynaklanan bir sınırı yoktur. Kapitalist, iş gününü mümkün olduğu kadar

47 *London builders*'ın (Londra inşaat işçilerinin) iş gününü 9 saate indirmek amacıyla 1860-1861'de gerçekleştirdikleri büyük *strike* (grev) sırasında, grev komitesi, işçilerimizi savunmanın yarı yarıya ötesine geçen bir açıklama yapmıştı. Alaycılıktan yoksun olmayan açıklamada, *building masters*'ın (inşaat patronlarının) kâr hırsıyla en gözü dönmüş olanının (Sir M. Peto adında birinin), "kerametli" olduğuna değinilir. (Aynı Peto 1867'den sonra, Strousberg'in akıbetine uğradı.)

uzatır ve mümkünse bir iş gününden iki iş günü çıkarmaya çalışırken, alıcı olarak buna hakkının olduğunu iddia eder. Diğer yandan, satılmış olan metanın özgül doğası bunun alıcısı tarafından tüketimine bir sınır koyar ve işçi, iş gününü belli bir normal büyüklükle sınırlamak isterken, satıcı olarak buna hakkının olduğunu iddia eder. Demek ki, burada, her ikisi de meta mübadelesi yasasının damgasını taşıyan iki hak arasındaki bir çatışkıyla karşı karşıya kalıyoruz. Eşit haklar arasında son sözü kuvvet söyler. Ve böylece, kapitalist üretim tarihinde iş gününün standartlaştırılması, kendisini iş gününün sınırlarının belirlenmesi mücadelesi olarak ortaya koyar; bu, toplam kapitalistle, yani kapitalistler sınıfıyla toplam işçi ya da işçi sınıfı arasındaki bir mücadeledir.

2. Artık Emeğe Duyulan Aşırı Açlık, Sanayici ve Boyar†

Artık emeği sermaye icat etmemiştir. Toplumun bir kısmının üretim araçlarının tekeline sahip bulunduğu her yerde, işçi, ister özgür olsun ister olmasın, kendi devamı için gerekli olan emek-zamana, üretim araçlarının sahibinin tüketim araçlarını üretmek için,[48] fazladan harcadığı bir emek-zamanı eklemek zorundadır; bu sahip, ister Atinalı καλοξκ'αγαδοζ (aristokrat), ister Etrüsklü teokrat, ister *civis romanus* (Romalı yurttaş), ister Norman baronu, ister Amerikalı köle sahibi, ister Eflâklı boyar, isterse modern toprak sahibi veya kapitalist olsun.[49] Bununla beraber, şurası açıktır ki, ürünün mübadele değerinin değil de kullanım değerinin ağır bastığı bir toplumda, artık emek, büyük ya da küçük bir ihtiyaçlar kümesiyle sınırlı olur; ama bizzat üretimin karakterinden, sınırsız bir artık emek ihtiyacı doğmaz. Bundan dolayı, Eski Çağ'da, artık emek, mübadele değerinin bağımsız para biçimiyle, yani altın ve gümüş üretimiyle elde edildiği yerlerde korkunç görünümlere bürünmüştür. Zorla ölesiye çalıştırılma burada fazla çalışmanın resmî biçimiydi. Bu konuda sadece Diodorus Siculus'u okumak yeter.[50] Ama bunlar Eski Çağ'da is-

† *Boyar:* Eskiden Tuna bölgesinde, Transilvanya'da ve Rusya'da soylulardan olan kimselere verilen unvan. *–çev.*

48 "Çalışan kimseler ... gerçekte, kendilerinin yanı sıra, zengin denilen emeklileri de besler." (Edmund Burke, l. c. s. 2, 3.)

49 Niebuhr, "Römischen Geschichte" (Roma Tarihi) adlı eserinde pek saf bir şekilde şunları belirtir: "Kalıntıları bizleri hayrette bırakan Etrüsk eserleri gibi eserlerin küçük (!) devletlerde efendi ve köleleri şart kılan şeyler olduğu saklanamaz." Çok daha derinlikli bir değerlendirme yapan Sismondi, "Brüksel dantelleri"nin ücret ödeyen efendilerle ücret alan uşakları gerektirdiğini söylemişti.

50 "Vücutlarını temizleme ve çıplaklıklarını örtme olanağını bile bulamayan" (Mısır, Habeşistan ve Arabistan arasındaki altın madenlerindeki) "bu talihsizlere, acınası kaderlerine üzülmeden bakmak mümkün değildir. Çünkü, hastalar, sakatlar, yaşlılar ve

tisnaiydi. Buna karşın, üretimleri henüz köle emeği, angarya vb. geri biçimler altında gerçekleşen halklar, kapitalist üretim tarzının egemenliği altında bulunan ve ürünlerinin yabancı ülkelere satışını en başta gelen çıkarları haline getiren dünya piyasasının anaforuna kapılır kapılmaz, köleliğin, serfliğin vb. barbarca dehşetine, fazla çalışmanın uygar dehşeti aşılanır. Bu nedenle, üretim asıl olarak dolaysız kişisel ve yerel ihtiyaçları gidermeye yönelik kaldığı sürece, Amerikan Birliği'nin güney eyaletlerinde, zenci emeği ataerkilliğe benzer niteliğini korumuştu. Ne var ki, pamuk ihracı anılan eyaletler için hayati önemde bir iş haline geldiği ölçüde, zencinin haddinden fazla çalıştırılması, hayatının bazı yerlerde yedi iş yılında tüketilmesi, hesaplı ve hesapçı bir sistemin unsuru oldu. Artık, ondan belli bir miktarda faydalı ürün üretmesini beklemek söz konusu değildi. Söz konusu olan, şimdi, artık değerin kendisini elde etmekti. Örneğin Tuna prensliklerindeki angarya da benzer bir gelişme göstermişti.

Artık emeğe Tuna prensliklerinde duyulan aşırı açlıkla İngiliz fabrikalarında duyulan aşırı açlığın karşılaştırılması ilgi çekicidir, çünkü angaryada artık emek bağımsız, gözle görülür bir biçime sahiptir.

Diyelim, iş günü 6 saatlik gerekli emekle 6 saatlik artık emekten meydana geliyor olsun. Bu durumda özgür işçi kapitaliste haftada 6 x 6 ya da 36 saatlik artık emek sağlıyor demektir. İşçi, haftanın 3 günü kendisi için, 3 günü de bedava olarak kapitalist için çalışmış olsaydı, sonuç gene aynı olurdu. Ne var ki, bu gözle görülebilir bir şey değildir. Artık emek ile gerekli emek birbirine karışmış haldedir. Bundan dolayı, aynı ilişkiyi, örneğin, şöyle de ifade edebilirim: işçi, her bir dakikanın 30 saniyesinde kendisi için, diğer 30 saniyesinde kapitalist için çalışır. Angaryada durum başkadır. Örneğin, Eflâklı köylünün kendi varlığını sürdürmek için harcadığı gerekli emek, boyarlar için harcadığı artık emekten mekân itibariyle ayrılmıştır. Gerekli emek köylünün kendi tarlasında, artık emek efendiye ait çiftlikte harcanır. Bundan dolayı, emek-zamanın iki kısmı, birbirlerinden bağımsız olarak bir arada bulunur. Angarya biçiminde artık emek gerekli emekten kesin olarak ayrılmıştır. Bu değişik görünüm biçimlerinin artık emekle gerekli emek arasındaki ilişkide hiçbir değişiklik yapmadığı apaçıktır. Adı ister angarya ister ücretli emek olsun, işçinin kendisine bir eş değer sağlamayan bu haftada üç günlük artık emek, üç günlük emektir. Böyle olmakla beraber, artık emeğe duyulan aşırı açlık, kapitalistte iş gününü ölçüsüz olarak uzatma hırsı şeklinde, boyarda ise daha basit olarak doğrudan doğruya angarya günü avlama şeklinde görünür.[51]

---

güçsüz kadınlar gözetilmez ve korunmaz. Herkes, acılarına ve sıkıntılarına ölüm tarafından son verilene kadar, kırbaç altında çalışmaya devam etmek zorundadır." (Diod. Sic. "Historisches Bibliothek", Buch 3, c. 13, [s. 260].)

51 Bundan sonra söylenenler Romanya illerinde Kırım Savaşı'ndan bu yana görülen değişikliklerden önceki durumla ilgilidir.

Tuna prensliklerinde angarya, serflik sisteminin ayni rantı ve diğer yükümlülükleri ile karışmış durumdaydı; ama, egemen sınıfa ödenen en önemli haracı oluşturuyordu. Böyle durumlarda, angarya ender olarak serflikten doğuyordu; çok daha sık görülen, tersine, serfliğin angaryadan doğmasıydı.[52] Romanya illerinde böyle olmuştu. Bunların üretim biçimleri başlangıçta ortak toprak mülkiyetine dayanıyordu; ama, bu Slav ya da Hint tipinde bir ortak mülkiyet değildi. Toprakların bir kısmı serbest özel mülkler olarak topluluğun üyeleri tarafından, diğer kısmı -"*ager publicus*" (kamu toprağı)- ortaklaşa ekilirdi. Bu ortak emeğin ürünleri, kısmen kötü ürün yılları ve buna benzer olasılıklar için yedek fon olarak, kısmen de savaş giderlerini, dini giderleri ve diğer topluluk harcamalarını karşılamak için kamu bütçesi olarak kullanılırdı. Zamanla, rütbeli savaşçılar ve kilise ileri gelenleri topluluk mülkleri ile birlikte bunlar için verilen hizmetleri ele geçirdi. Özgür köylülerin topluluk toprakları üzerindeki emekleri, topluluk topraklarının hırsızları için yapılan angaryaya dönüştü. Böylece, aynı zamanda, serflik ilişkileri gelişti; bununla beraber, bunlar, dünyanın kurtarıcısı rolündeki Rusya'nın serfliği kaldırma bahanesiyle bu ilişkileri yasayla düzenlemesine kadar, yasal olarak değil, yalnızca fiilen uygulandılar. Rus generali Kiselyov'un 1831'de ilan ettiği angarya kanunnamesi, şüphesiz, bizzat boyarlar tarafından dikte ettirilmişti. Rusya, böylece, bir taşla iki kuş vurmuş oluyor, bir yandan Tuna prensliklerinin ileri gelenlerini kazanıyor, diğer yandan da bütün Avrupa'nın liberal budalalarının alkışlarını topluyordu.

Règlement organique (adı geçen angarya kanunnamesine bu isim verilmişti), Eflâklı her köylüyü, "toprak sahibi"ne daha bir sürü aynî ödemede bulunmak dışında, 1) genel olarak on iki iş günü, 2) tarlada geçmek üzere bir iş günü, 3) odun kesip getirmek için bir iş günü çalışmakla yükümlü kılar. *Summa summarum* (hepsi bir arada) yılda 14 gün. Ancak, daha derinlikli bir ekonomi politik kavrayışının ürünü olarak, iş günü, alışılagelmiş anlamında alınmamış, günlük bir ortalama ürünün elde edilmesi için gerekli iş günü olarak kabul edilmiş, ama günlük ortala-

52 Üçüncü basıma not: Bu, aynı şekilde, Almanya ve özellikle Doğu Prusya'nın Elbe'nin doğusunda kalan kesimi için doğrudur. 15. yüzyılda, Alman köylüsü hemen hemen her yerde ürün veya emek biçiminde belli hizmetlerde bulunmakla yükümlüydü; ama, bunun dışında fiilen özgür bir insandı. Brandenburg, Pomeranya, Silezya ve Doğu Prusya'daki Alman yerleşimcilerin özgür oldukları yasalarla bile tanınmış bulunuyordu. Soyluların köylülerle giriştikleri savaşta elde ettikleri zafer, bu duruma son verdi. Bunun sonucu, sadece yenilgiye uğrayan Güney Alman köylülerinin tekrar serf durumuna düşmelerinden ibaret kalmadı. Daha 16. yüzyılın ortasından itibaren Doğu Prusya, Brandenburg, Pomeranya ve Silezya ve çok geçmeden de Schleswig Holstein'ın özgür köylüleri serf durumuna indirildi. (Maurer, "Fronhöfe", IV. Bd. - Meitzen, "Der Boden des Pr. Staats". - Hanssen, "Leibeigenschaft in Schleswig-Holstein".) –F. E.

ma ürün, kurnazlıkla, hiçbir Kiklop'un† 24 saatte tamamlayamayacağı şekilde belirlenmiştir. Bu nedenle, bizzat *Règlement*, 12 iş gününden 36 günlük bir el emeğinin ürününü, tarlada çalışacak 1 günden 3 günü, odun kesip getirmek için harcanacak 1 günden gene üç katını anlamak gerektiğini gerçek Rus ironisine yaraşan kuru sözlerle ilan eder. *Summa* (toplam): 42 angarya günü. Bunların üzerine bir de, olağanüstü üretim ihtiyaçlarının gerektirdiği hallerde toprak sahibine sağlanacak hizmetleri ifade eden, *Jobagie* denilen yükümlülük eklenir. Her köy, nüfusunun büyüklüğüne göre, her yıl *Jobagie* için belli bir kontenjan ayırmak zorundadır. Bu ek angaryanın her bir Eflâk köylüsü için 14 gün olduğu tahmin edilmektedir. Böylece, öngörülmüş angarya, yılda 56 iş gününe çıkar. Oysa, iklimin kötülüğünden dolayı, Eflâk'ta tarım yılı sadece 210 gündür; 40 günü pazar ve bayramlardan dolayı ve ortalama 30 günü kötü hava koşulları nedeniyle olmak üzere toplam olarak 70 gün bu 210 günden eksilir. Geriye 140 iş günü kalır. Angaryanın gerekli emeğe oranı $^{56}/_{84}$ ya da yüzde $66^{2}/_{3}$, İngiliz tarım ya da sanayi işçisinin emeği için geçerli olandan çok daha küçük bir artık değer oranını ifade eder. Ne var ki bu, sadece yasaya bağlı angaryadır. Ve *Règlement organique*, İngiliz fabrika mevzuatının sahip olduğundan daha "liberal" bir ruhla, kendi etrafından dolaşılmasını kolaylaştırmasını bilmişti. 12 günden 56 gün elde ettikten sonra, 56 angarya gününün her birinde yapılacak işler öyle tanımlandı ki, bunların bir kısmının ertesi güne kalmaması imkânsızdı. Söz gelişi, bir günde zararlı otlardan vb. temizlenmesi istenen alan, bu iş için, özellikle mısır tarlalarında, iki misli zaman gerektirecek şekilde tanımlanır. Bazı tarım işleri için yasal günlük iş öyle belirlenir ki, gün, mayıs ayında başlar ekim ayında biter. Moldova'da koşullar daha da ağırdır.

Zafer sarhoşu bir boyar, "*Règlement organique*'in 12 angarya günü yılda 365 günü buluyor!"[53] diye haykırmıştı.

Tuna prensliklerinin *Règlement organique*'i, artık emeğe duyulan aşarı açlığın olumlu bir ifadesi idiyse, İngiliz *Factory Acts*'ı (Fabrika Yasaları) da aynı aşırı açlığın olumsuz ifadeleridir. Bu yasalar sermayenin ölçü tanımayan emek yutma azgınlığını, iş gününün devlet tarafından zorla sınırlandırılması yoluyla dizginler; üstelik, bu devlet, kapitalistlerin ve büyük toprak sahiplerinin egemenlikleri altında bulunan bir devlettir. Günden güne daha da tehdit edici bir hal alarak büyüyen işçi hareketi bir yana, fabrikada çalışmanın sınırlandırılması, İngiliz tarlalarına kuş gübresi döktüren zorunluluğun eseri olmuştu. Toprağın verimliliğini yok

† *Kiklop:* Eski Yunan mitolojisinde tek gözlü dev. *–çev.*

53 Daha fazla ayrıntı için: È. Regnault, "Histoire Politique et Sociale des Principautés Danubiennes", Paris 1855, [s. 304 vd.].

eden aynı kör soygun hırsı, ulusun yaşam gücünün köklerine saldırmıştı. Belirli aralıklarla tekrarlanan salgın hastalıklar da, Almanya ve Fransa'da asker sayılarının azalması kadar belirgin bir göstergeydi.[54]

Şimdi (1867) yürürlükte olan 1850 tarihli *Factory Act*, ortalama iş günü için 10 saate izin veriyor; haftanın ilk beş gününde, sabah saat 6'dan akşam saat 6'ya kadar 12 saat, ama yasal olarak bunun 1½ saati kahvaltı ve öğle yemeği zamanı olarak hariç tutulduğu için geriye 10½ saat kalıyor; cumartesi günü de, sabah saat 6'dan öğleden sonra saat 2'ye kadar 8 saat; bunun da ½ saati kahvaltı saati olarak iş saati dışında sayılıyor. Böylece geriye kalan 60 iş saati, haftanın ilk beş gününün 10½ saatleri ile son günün 7½ saatinden meydana gelmiş oluyor.[55] Yasanın uygulanışını izlemekle görevli, doğrudan doğruya İçişleri Bakanlığı'na bağlı fabrika müfettişleri var; bunların hazırladığı raporlar parlamentonun emri uyarınca altı ayda bir yayınlanır. Dolayısıyla, bu raporlar, kapitalistlerin artık emeğe duydukları aşırı açlığın düzenli ve resmî istatistiklerini sağlar.

Şimdi bir an için fabrika müfettişlerini dinleyelim.[56]

54 "Kendi türünün ortalama büyüklüğünü aşmak, genel olarak ve belli sınırlar içinde, organik varlığın gelişmesinin kanıtıdır. İnsan söz konusu olduğunda, fiziksel olsun sosyal olsun, birtakım koşullar gelişmesine zararlı olduğu zaman, vücut yapısı küçülür. Zorunlu askerlik sisteminin mevcut olduğu bütün Avrupa ülkelerinde, bu sistemin uygulanmaya başlamasından itibaren yetişkin erkeklerin ortalama vücut yapıları küçülmüş ve genel olarak askerlik hizmetine uygunluk ve yatkınlıkları azalmıştır. Devrimden önce (1789) Fransa'da boyları 165 santimetreden kısa olanlar piyadeye alınmazdı: bu alt sınır, 1818'de (10 Mart tarihli yasa) 157 santimetre, 21 Mart 1832 tarihli yasaya göre de 156 santimetre oldu; Fransa'da askerlik çağına gelmiş kimselerin ortalama olarak yarısından fazlası boy yetersizliği veya sakatlık nedeniyle askere alınmaz. Saksonya'da askerî ölçü 1780'de 178 santimetreydi, şimdi 155 santimetredir. Prusya'da 157 santimetredir. 9 Mayıs 1862 tarihli *Bayrischen Zeitung*'da Dr. Meyer tarafından aktarılan bilgilere göre, 9 yılın ortalaması, 317'si boy yetersizliğinden, 399'u bedensel kusurlar yüzünden olmak üzere Prusya'da askerlik çağı gelmiş her 1000 kişiden 716'sının hizmete uygun bulunmadığını gösteriyordu. ... Berlin, 1858'de yedek asker kontenjanını dolduramadı, 156 kişi eksik kaldı." (J. v. Liebig, "Die Chemie in ihrer Amwendung auf Agrikultur und Physiologie", 1862, 7. Aufl. Band I, s. 117, 118.)

55 1850 tarihli Fabrika Yasası'nın tarihsel serüveni bu kısım boyunca görülecektir.

56 İngiltere'de büyük sanayinin başlangıcından 1845'e kadar gelen dönem üzerinde yer yer duruyorum ve bu konuda Friedrich Engels'in "Die Lage der arbeitenden Klasse in England" ("İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu", Sol Yayınları, İstanbul 1997), Leipzig 1845, eserini okuyucuya öğütlüyorum. Engels'in kapitalist üretim tarzının ruhunu ve özünü ne kadar derinliğine kavramış olduğunu 1845'den bu yana yayınlanmış bulunan *Factory Reports* (Fabrika Raporları), *Reports on Mines* (Madenler Hakkında Raporlar) vb. göstermiş bulunuyor; onun eserini on sekiz-yirmi yıl sonra yayınlanmış olan *Children's Employment Commission*'un (Çocuk İstihdamı Komisyonu'nun) resmî raporları (1863-1867) ile şöyle bir karşılaştırmak bile Engels'in durumu ayrıntılarıyla birlikte ne kadar hayret edilecek bir isabetle tarif etmiş olduğunu görmeye yeter. Bu raporlar özellikle fabrika yasalarının 1862 yılına gelinceye kadar henüz uygulanmaya başlamamış olduğu ve kısmen bugün de uygulanmadıkları sanayi kollarını ele alır. Ve burada da Engels tarafından gösterilmiş olan koşullar belli başlı bir değişikliğe uğramamıştır. Ben örneklerimi, asıl olarak 1848'den sonraki serbest ticaret döneminden, yaygaracı oldukları kadar bilimsel perişanlık içindeki serbest ticaret yanlısı ticaret gezginlerinin Almanlara

"Hileci fabrikatör, işi, sabahları saat 6'dan 15 dakika (bazen daha fazla, bazen daha az) önce başlatıp, akşam saat 6'dan 15 dakika (bazen daha fazla, bazen daha az) sonra durduruyor. Görünüşte kahvaltıya ayrılmış yarım saatin başında ve sonunda 5'er dakika, öğle yemeğine ayrılmış olan 1 saatin başında ve sonunda 10'ar dakika çalıyor. Cumartesi günü öğleden sonra saat 2'yi 15 dakika (bazen daha fazla, bazen daha az) geçiyor. Böylece şu kadar kazanç elde ediyor:

Sabahları saat 6'dan önce	15 dakika
Akşamları saat 6'dan sonra	15 dakika
Kahvaltı zamanında	10 dakika
Öğle yemeği saatlerinde	20 dakika
	60 dakika
5 günlük toplam:	300 dakika

Cumartesi günleri

Sabahları saat 6'dan önce	15 dakika
Kahvaltı zamanında	10 dakika
Öğleden sonra saat 2'den sonra	15 dakika
	40 dakika
Haftalık toplam kazanç:	340 dakika

Yani haftada 5 saat 40 dakika üzerinden, yılda 2 haftayı tatiller ve ara sıra yaşanan beklenmedik kesilmeler için çıkardığımızda yılda 50 hafta hesabı ile, toplam iş günü kazancı: 27 gün."[57]

"İş gününün normal süresine her gün 5 dakika eklense, yılda 2½ üretim günü eder."[58] "Kâh şuraya kâh buraya küçük eklemeler yaparak her gün fazladan bir saatin kazanılması, yılın 12 ayından 13 ay çıkarılmasını sağlar."[59]

Üretimin kesildiği ve haftanın ancak bir kısmında işe devam edildiği bunalım zamanlarında, iş gününü uzatma gayretinde, şüphesiz, en küçük bir değişiklik olmaz. Ne kadar az iş olursa, yürümekte olan iş üzerinden o kadar fazla kâr elde edilmelidir. Çalışılan süre ne kadar azalırsa, artık emek-zaman o kadar artırılmalıdır. Fabrika müfettişleri 1857-1858 bunalım dönemi üzerine şunları yazıyor:

---

masallar anlattıkları cennet çağından alıyorum. Bunların dışında, İngiltere burada ön planda yer alıyorsa, bu yalnızca, İngiltere'nin kapitalist üretimin klasik örneğini temsil etmesinden ve incelenen konu için gerekli düzenli resmî istatistiklere sahip biricik ülke olmasından ötürüdür.

57 "Suggestions etc. by Mr. L. Horner, Inspector of Factories", "Factories Regulation Act. Ordered by the House of Commons to be printed 9. Aug. 1859", s. 4, 5.

58 "Reports of the Insp. of Factory for the half year, Oct. 1856", s. 35.

59 "Reports etc. 30th April 1858", s. 9.

> "İşlerin bu derece kötü gittiği bir zamanda herhangi bir aşırı çalıştırmanın sağlanabilmiş olması bir tutarsızlık gibi görünebilir; ama, kötü durumun kendisi, vicdansız kimseler üzerinde bunları aşırılıklara götüren kamçılayıcı bir etki yapar; böylece, bunlar fazladan kâr elde eder..." Leonard Horner şunları söylüyor: "Bölgemde 122 fabrikanın tamamen kapandığı, 143'ünün işlerini durdurduğu ve bütün diğerlerinin çalışma sürelerini kısalttıkları bir zamanda, yasayla belirlenmiş sürenin ötesinde aşırı çalıştırmanın devam ettiği görülmüştür."[60] Müfettiş Horwell diyor ki: "Fabrikaların çoğunda işlerin kötü gitmesi nedeniyle ancak yarı zamanlı çalışılmasına rağmen, işçilerin yasayla tanınmış yemek ve dinlenme zamanlarına el atılarak onlardan her gün yarım ya da ¾ saatin çalındığı yolunda aldığım şikâyetlerin sayısında eskisine oranla bir azalma olmamıştır."[61]

Aynı olay, daha küçük ölçüde, 1861'den 1865'e kadar devam eden korkunç pamuk bunalımı süresince de kendini göstermiştir:[62]

> "İşçileri yemek saatlerinde veya çalışılmayacağı yasayla gösterilmiş diğer zamanlarda çalışır bulduğumuz zaman, işçilerin fabrikayı terk etmeyi kesinlikle istemedikleri, özellikle cumartesi öğleden sonra işi" (makinelerin temizlenmesi vb.) "bıraktırmak için kendilerini zorlamak gerektiği, bazen özür yollu ileri sürülür. Ama, makineler durdurulduktan sonra işçiler fabrikada kalıyorlarsa, bunun tek nedeni, sabahları saat 6 ile akşamları saat 6 arasında, yani yasayla gösterilmiş çalışma saatleri içinde, kendilerine bu türlü işleri yapmak için zaman verilmemesidir."[63]

---

60 "Reports etc.", l.c. s. 10.

61 "Reports etc.", l.c. s. 25.

62 "Reports etc. for the half year ending 30th April 1861." Bkz. Appendix Nr. 2; "Reports etc. 31st Octob. 1862", s. 7. 52, 53. 1863'ün ikinci yarısında yasayı ihlâl olayları tekrar sayısız hale gelir. Krş. "Reports etc. ending 31st Oct. 1863", s. 7.

63 "Reports etc. 31st. Oct. 1860", s. 23. Fabrikatörlerin mahkemelerde yerdikleri ifadelere göre, işçilerin fabrikada ne sebeple olursa olsun işe ara verilmesine karşı nasıl bir fanatizmle direndiklerini şu garip olaylar göstermektedir: 1836 yılı Temmuz başında Dewsbury (Yorkshire) mahkemelerine Batley dolaylarındaki 8 büyük fabrikanın sahiplerinin fabrika yasalarını ihlâl ettiği yolunda şikâyetler gelir. Bu bayların bir kısmının, yemek zamanları ve gece yarısında uyku için verdikleri bir saatlik istirahat dışında, başka hiçbir dinlenme imkânı tanımaksızın, 12 ile 15 yaşları arasındaki 5 çocuğu cuma günleri sabah saat 6'dan ertesi gün (cumartesi) öğleden sonra 4'e kadar aralıksız çalıştırdıklarından şikâyet ediliyordu ve bu çocuklar aralıksız devam eden bu 30 saatlik işi, yün paçavraların yırtılıp ufak parçalar haline getirildiği, havasını yoğun bir toz ve kırıntı bulutunun kaplamış olduğu, yetişkin işçilerin bile ciğerlerini korumak için ağız ve burunlarını devamlı şekilde mendillerle bağlayıp örtmek zorunda kaldıkları *shoddy hole* (paçavra ini) denen inde yapmak zorunda bırakılıyorlardı. Kendilerinden şikâyet edilen bu baylar yemin etmek yerine -bunlar birer Quaker olarak yemin etmeyecek kadar vicdan sahibi dindar insanlardı- bu talihsiz ve zavallı çocuklara karşı duydukları derin şefkat ve merhamet duygularıyla 4 saatlik uyku izni verdiklerini, ama bu dik kafalı çocukların kesinlikle yatağa gitmek istemediklerini beyan ettiler! Quaker efendiler 20 sterlin para cezasına çarptırıldı. Dryden sanki bu Quaker'leri haber veriyordu:

> "Görünüşüne bakılırsa tepeden tırnağa üzerinden kutsallık akan bir tilki vardı,
> yeminden korkar, ama Şeytan gibi yalan söylerdi;
> bir tövbekâr gibi görünür ama etrafa hırs ve iştah dolu bir bakışla bakardı;
> duasını tamamlamadan günah işlediği de görülmemişti!"

> "Yasayla gösterilmiş sürenin ötesine uzanan fazla çalıştırma ile elde edilecek fazladan kâr birçok fabrikatör için karşı koyamadıkları bir cazibeye sahiptir. Durumlarının anlaşılmaması şansına güvendikleri gibi, yakalanıp da cezaya çarptırılanların ödedikleri para cezalarının ve mahkeme masraflarının azlığına bakarak, yakalansalar bile hâlâ önemli bir miktarda kârlı çıkacaklarını hesaplarlar."[64] "Ek zamanın gün boyunca yapılan küçük hırsızlıkların çoğalmasıyla (*a multiplication of small thefts*) kazanıldığı durumlarda, müfettişlerin önüne, bunu kanıtlamalarını neredeyse olanaksızlaştıran güçlükler çıkar."[65]

Sermayenin işçinin yemek ve dinlenme zamanlarından yaptığı bu "küçük hırsızlıkları" fabrika müfettişleri *"petty pilferings of minutes"*, küçük dakika hırsızlıkları,[66] *"snatching a few minutes"*, birkaç dakikanın çalınması[67] diye de isimlendirir; işçilerin dilinde ise bunun adı *"nibbling and cribbling at meal times"*dır (yemek zamanlarının kemirilmesi ve kırpılmasıdır).[68]

Görüldüğü gibi, böyle bir ortamda artık emekle artık değer meydana getirilmesinin gizemli bir yanı yoktur.

> "Pek saygıdeğer bir fabrikatör, bana günde 10 dakika fazla çalıştırma izni verirseniz, yılda cebime 1000 sterlin koymuş olursunuz, diyordu."[69] "Zaman zerreleri kârın unsurlarıdır."[70]

Bu bakımdan, çalışma saatlerinin tümü boyunca çalışan işçilerin *"full-timers"* (tam zamanlılar), yalnızca 6 saat çalışmalarına izin verilen 13 yaşından küçük çocukların *"half-timers"* (yarı zamanlılar) diye gösterilmelerinden daha karakteristik hiçbir şey olamaz.[71] İşçi burada artık kişileşmiş emek-zamandan başka bir şey değildir. Bütün bireysel farklılıklar "tam zamanlı" ve "yarı zamanlı" ayrımı içinde çözülüp gider.

3. Sömürünün Yasayla Sınırlandırılmadığı İngiliz Sanayi Kolları

Biz iş gününü uzatma gayretlerini, artık emeğe duyulan kurtlara yaraşır açlığı, şimdiye kadar, bir İngiliz burjuva iktisatçısının ifadesiyle, İspanyolların Amerikan Kızılderililerine reva gördükleri vahşetin bile aşa-

64 "Rep. etc. 31st. Oct. 1856", s. 34.

65 l.c. s. 35.

66 l.c. s. 48.

67 l.c.

68 l.c.

69 l.c. s. 48.

70 "Saniyeler kârın unsurlarıdır." ("Rep. of the Insp. etc. 30th April 1860", s. 56.)

71 Fabrikalarda olsun, fabrika raporlarında olsun, kullanılan resmî ifade budur.

madığı bir alanda gözden geçirdik.[72] Burada sermaye en sonunda yasal düzenlemeler zinciri ile bağlanmıştı. Şimdi, emek sömürüsünün bugün ya da daha düne kadar herhangi bir sınırlamayla karşılaşmadığı bazı üretim dallarına bakalım.

> "Nottingham şehir meclisi salonunda 14 Ocak 1860 günü yapılan bir toplantının başkanı olarak ilçe yargıcı Bay Broughton (Charlton), şehir halkının dantel iş kolunda çalışan kısmının krallığın ve hatta uygar dünyanın hiçbir yerinde görülmedik bir acı ve sefalet içinde yüzdüğünü açıklamıştır. ... 9 ve 10 yaşındaki çocuklar gece yarısından sonra saat 2, 3 veya 4'te kirli yataklarından zorla alınıp gece saat 10, 11, 12'ye kadar boğaz tokluğuna çalıştırılıyor. Elleri, kolları ve bütün vücutları harap oluyor, kavruk ve güdük yaratıklar haline geliyorlar; yüzleri bembeyaz, bütün insanlıkları yok olup gitmiş, sanki taştan, yapılmışlar gibi: görünüşleri bile insana dehşet veriyor. ... Bay Mallet ve fabrikatörlerin, bunların tartışılmasını önlemek için ortaya atılmalarına şaşırmıyoruz. ... Sistem, Rev. Montagu Valpy'nin belirttiği gibi, tam bir kölelik sistemi; sosyal, fiziksel, manevi ve zihinsel bir kölelik. ... Erkeklerinin çalışma sürelerinin 18 saate indirilmesi için resmî toplantılar düzenleyen bir şehir hakkında ne düşünülebilir? Biz Amerika'nın Virginia ve Carolina eyaletlerindeki pamuk plantasyonlarının sahiplerini protesto ederiz. Oysa, oranın zenci pazarları, kırbaçları ve insan eti alışverişleri, burada, kapitalistler kâr edecek diye tül perde ve yaka yapmak için, insanların bu şekilde yavaş yavaş boğazlanmasından daha mı korkunç ve tiksinti vericidir?"[73]

Staffordshire'deki çömlekçilik iş kolu, son 22 yılda, üç kere parlamento soruşturması konusu oldu. Soruşturmaların sonuçları şu raporlarda yer almıştır: Scriven'ın 1841 yılında *"Children's Employment Commissioners"*a (Çocuk İstihdamı Komisyonu üyelerine) sunduğu rapor; Dr. Greenhow'ın, Privy Council'in yayınlanan 1860 tarihli raporu ("Public Health, 3rd. Report", I, 102-113) ve son olarak Bay Longe'un, 13 Haziran 1963 tarihli *"First Report of the Children's Employment Commission"* (Çocuk İstihdamı Komisyonu'nun Birinci Raporu) içindeki 1863 tarihli raporu. 1860 ve 1863 tarihli raporlardan, bizzat sömürülen çocukların tanık olarak verdikleri bazı ifadeleri buraya aktarmak benim amacım için yeterli olacaktır. Çocukların söylediklerinden yetişkinler, özellikle de kızlar ve kadınlar hakkında sonuçlar çıkarılabilir. Sözü edilen iş kolu öyle bir iş kolu ki, iplikçilik ve benzeri iş kolları bunun yanında arzu edilir ve sağlıklı görünür.[74]

---

72 "Fabrika sahiplerinin kazanç hırsıyla reva gördükleri insafsızlıkları, İspanyolların Amerika'yı zapt ederken ve altın hırsıyla yanıp tutuşurken sergiledikleri vahşet bile zor geçer." (John Wade, "History of the Middle and Working Classes", 3rd ed., Lond. 1835, s. 114.) Bir tür iktisat el kitabı olan bu eserin teorik kısmı, kendi zamanı için bazı özgünlüklere sahiptir; örneğin ticari bunalımlar üzerine olan kısımlar böyledir. Tarihsel kısmı ise Sir M. Edens'in "The State of the Poor", London 1797 eserinden utanmazca yapılmış bir aşırmadır.

73 London "Daily Telegraph", 17 Ocak 1860.

74 Krş. Engels, "Lage etc.", s. 249-251.

Dokuz yaşındaki William Wood, "işe başladığında 7 yıl 10 aylıktı". Başından itibaren "kalıp işinde çalıştı" (son şeklini almış malları kurutma odasına götürür, oradan boş kalıpları geri getirirdi). Hafta içinde her gün sabahları saat 6'da işe gelir, akşamları saat 9 civarında ayrılır. "Hafta içinde her gün akşamları saat 9'a kadar çalışırım. Örneğin son 7-8 haftadır böyle çalışıyorum." Demek ki, yedi yaşında bir çocuk için günde on beş saatlik bir çalışma! On iki yaşındaki erkek çocuk J. Murray, şunları söylüyor:

> "I run moulds and turn jigger (kalıp işine bakar ve tekerleği çeviririm).† Sabahları saat 6'da, bazen 4'te gelirim. Bu sabah saat 6'ya kadar bütün gece çalıştım. Önceki geceden beri yatağa girmedim. Benim dışımda 8 ya da 9 erkek çocuk da gece boyunca çalıştı. Bu sabah biri dışında hepsi yine geldi. Haftada 3 şilin 6 peni alıyorum. Bütün gece çalıştığım zaman ayrıca bir şey almam. Geçen hafta iki defa bütün gece çalıştım."

Fernyhough, on yaşında bir erkek çocuk:

> "Öğle yemeği için her zaman tam bir saatim olmaz; sık sık yalnızca yarım saatim olur; perşembe, cuma ve cumartesi günleri."[75]

Dr. Greenhow, çömlekçilik yapılan Stoke-upon-Trent ve Wolstanton'da ortalama yaşam süresinin çok kısa olduğunu belirtir. Stoke'da 20 yaşını geçkin yetişkin erkek nüfusunun yalnızca % 36,6'sının, Wolstanton'da ise yalnızca % 30,4'ünün bu iş kolunda çalışmasına karşın, bu yaş grubundaki erkekler arasında kaydedilen tüm ölümlerin Stoke'da yarıdan fazlası, Wolstanton'da yaklaşık olarak $^{2}/_{5}$'i, çömlekçilikten kaynaklanan göğüs hastalıklarının ürünü. Hanley'de çalışan pratisyen hekim Dr. Boothroyd şöyle diyor:

> "Her yeni çömlekçi kuşağı bir öncekinden daha bodur, daha zayıf."

Bir başka hekim, Bay McBean, aynı şekilde konuşuyor:

> "25 yıl önce çömlekçiler arasında çalışmaya başladığımdan bu yana, bu sınıf, gözle görülür şekilde, boy ve ağırlık bakımından giderek artan bir bozulmaya uğradı."

Bu ifadeler Dr. Greenhow'ın 1860 tarihli raporundan alınmıştır.[76]

Aşağıdakileri de 1863 tarihli komisyon raporundan alıyoruz. Kuzey Staffordshire Hastanesi Başhekimi Dr. J. T. Arledge şunları söylüyor:

> "Kadın ve erkek çömlekçiler, bir sınıf olarak, ... fiziksel bakımdan da manevi bakımdan da soysuzlaşmış bir nüfusu temsil eder. Genel olarak, kısa boylu ve çelimsizdirler, çoğunun göğüs yapıları bozuktur. Erkenden

† *Jigger:* Çömlekçilikte kullanılan bir makine. *–çev.*

75 "Children's Employment Commission, First Report etc. 1863", Appendix, s. 16, 19, 18.

76 "Public Health, 3rd Report etc.", s. 103, 105.

> yaşlanır, kısa yaşarlar; kansız ve ağır hareketlidirler; yapılarının zayıflığı yüzünden, bir kere yakalarına yapışınca kolayca def edemedikleri hazımsızlık, karaciğer ve böbrek bozuklukları ve romatizma gibi musibetlere tutulurlar. Fakat, hepsinden önemlisi, zatürree, verem, bronşit ve astım gibi göğüs hastalıklarına kolay yakalanırlar. Astım hastalığının bir şekli özellikle bunlarda görülür ve kendi aralarında çömlekçi astımı veya çömlekçi veremi diye bilinir. Bademciklere, kemiklere ve vücudun diğer kısımlarına musallat olan sıraca hastalığı, çömlekçilerin üçte ikisinden fazlasının tutulduğu bir hastalıktır. Bu bölgedeki nüfusun uğradığı soysuzlaşmanın (*degenerescence*) çok daha büyük olmayışı, yalnızca, çevredeki tarım bölgelerinden sürekli şekilde yeni insanların gelmesi ve evlenme yoluyla içlerine sağlam soyların karışması sayesindedir."

Kısa bir süre öncesine kadar aynı hastanede *house surgeon* olan (cerrahlık yapan) Dr. Charles Parsons, komisyon üyesi Bay Longe'a yazdığı bir mektupta, başka şeylerin yanında şunları kaydediyor:

> "İstatistiklere dayanarak değil, sadece kendi gözlemlerine dayanarak konuşabilirim; ama sağlıkları ana ve babalarına ve kendilerini çalıştıranların kazanç hırslarına kurban edilen bu zavallı çocukları her gördüğümde kanımın beynime sıçradığını ifade etmekte tereddüt etmem."

Parsons, çömlekçiler arasında görülen hastalıkların nedenlerini bir bir saydıktan sonra bunları *"long hours"* (uzun çalışma saatleri) diye özetler. Komisyon raporu ümit eder ki,

> "dünyanın gözünde bu kadar seçkin bir yeri olan bu iş kolu, büyük başarısına, emekleri ve yetenekleri sayesinde bu kadar mükemmel sonuçlara imza atılan işçi nüfusunun fiziksel soysuzlaşmasının, çok farklı bedensel sıkıntılarının ve erken ölümlerinin eşlik etmesi lekesini artık daha fazla taşımayacaktır."[77]

İngiltere'deki çömlekçilik üzerine söylenenler, İskoçya'dakiler için de geçerlidir.[78]

Kibrit yapımı, fosforun kibrit çöpüne tutturulması yönteminin bulunduğu 1833'te başlar. İngiltere'de 1845'ten bu yana hızla gelişmiş ve Londra'nın yoğun nüfuslu kısımlarından, özellikle, Manchester, Birmingham, Liverpool, Bristol, Norwich, Newcastle ve Glasgow'a doğru yayılmıştır; bununla bir arada yayılan bir şey de, Viyanalı bir doktorun daha 1845 yılında kibrit yapımı işinde çalışan kimselerde görülen bir hastalık olarak keşfettiği tetanoz hastalığı olmuştu. İşçilerin yarısı, 13 yaşından küçük çocuklar ve 18'in altında gençlerden meydana geliyor. İş kolunun sağlığa zararlılığı ve dayanılmazlığı o derece kötü bir ün salmıştır ki, burada yalnızca işçi sınıfının en sefil kısmının, yarı aç dulla-

77 "Children's Employment Commission, 1863", s. 24, 22, ve XI.

78 l.c. s. XLVII.

rın vb. gözden çıkardığı çocuklar, "lime lime giysili, yarı aç, bakımsız ve eğitimsiz çocuklar"[79] çalıştırılabiliyor. Komisyon üyesi White'in dinlediği (1863) tanıklar arasında, 18 yaşın altında 270, 10 yaşından küçük 40, henüz 8 yaşında 10 ve hatta 6 yaşında 5 çocuk bulunmaktaydı. İş günü 12 ile 14 veya 15 saat arasında değişiyor, geceleri de çalışılıyor, yemek saatleri düzensiz, yemekler çok kere fosfor tozlarına bulanmış çalışma mekanlarında yeniyor. Bu iş kolunu görmüş olsaydı, Dante, kendi en dehşet verici cehennem tasvirlerini geride bıraktığını düşünürdü.

Duvar kâğıdı yapımında daha kaba türler makineyle, daha zarif ve ince olanları elle basılır (*block printing*). En canlı iş ayları ekimin başı ile nisanın sonu arasındakilerdir. Bu dönem boyunca hemen hemen hiç ara verilmeden sabahın 6'sından akşamın 10'una ve gece yarılarına kadar çalışılır.

J. Leach tanıklık ediyor:

> "Geçen kış (1862) 19 kızdan 6'sı aşırı çalıştırma yüzünden hastalandı ve işe gelemedi. Kızları uyanık tutabilmek için karşılarında bağırıp çağırmak zorunda kalıyorum." W. Duffy: "Çocuklar yorgunluktan gözlerini açamayacak hale geldikleri zaman, bakıyorum, biz kendimiz de gözlerimizi açabilecek halde değiliz." J. Lightbourne: "13 yaşındayım. ... Geçen kış akşamları saat 9'a kadar çalıştık, ondan önceki kış saat 10'a kadar çalışmıştık. Geçen kış, ayaklarımdaki ağrıdan hemen hemen her gece ağlardım." G. Aspden: "Bu oğlumu, daha 7 yaşında iken, sırtıma alır, kar üzerinde getirip geri götürürdüm; oğlum günde 16 saat çalışırdı! ... O, makinenin başında dikilirken, çok kere, diz çöker onu beslerdim; çünkü makineyi ne bırakabilir, ne de durdurabilirdi." Bir Manchester fabrikasının yönetici ortağı olan Smith: "Biz" ("bizim için çalışan işçiler" demek istiyor) "yemek için hiç ara vermeden çalışırız; böylece 10½ saatlik günlük işi öğleden sonra 4½'ta bitiririz ve bundan sonraki bütün zaman, fazla çalışma zamanıdır."[80] (Acaba bu Bay Smith'in kendileri de 10½ saat boyunca hiç yemek yemiyorlar mı?) "Biz" (aynı Smith) "işi ender olarak, akşamları saat 6'dan önce durdururuz," ("bizim emek gücü makinelerimizi tüketmeyi" demek istiyor) "böylece biz" (yine aynı adam) fiilen bütün yıl boyunca fazla çalışırız. ... Çocuklar ve yetişkinler" (18 yaşından küçük 152 çocuk ve genç ile 140 yetişkin çalıştırılmaktadır) "son 18 ay boyunca hepsi aynı miktarda, haftada ortalama en az 7 gün 5 saat ya da haftada 78½ saat çalıştı. Bu yılın" (1863) "2 Mayıs tarihinden önceki son 6 haftada, ortalama daha da yüksekti: haftada 8 gün veya 84 saat!"

79 l. c. s. LIV.

80 Bu, bizim anladığımız anlamda artık emek-zaman elde etmek değildir. Bu baylar, normal artık emeği de içeren 10½ saatlik işi, normal iş günü olarak görüyor. Bundan sonra, biraz daha yüksek bir karşılık ödenen "fazla çalışma" başlıyor. Daha sonra bir vesileyle görüleceği gibi, bu normal iş günü denilen süre boyunca kullanılan emek gücüne değerinin altında bir karşılık ödenir; "fazla çalışma", daha fazla "artık emek" sızdırmak için, kapitalistin başvurduğu bir hiledir; "normal iş günü" boyunca kullanılan emeğe gerçekten tam karşılığı ödense bile, artık emek yine olacaktır.

Pluralis majestatis'e (kendinden çoğul olarak bahsetmeye) kendini bu derece kaptırmış olan aynı Bay Smith sırıtarak şunu da ekliyor: "Makine işi hafif." Ve elle basım yapanlar şunu söylüyor: "El işi makine işinden daha sağlıklı." Sonuçta, fabrikatör beyler, "makinelerin hiç değilse yemek zamanlarında durdurulması" önerisine öfkeyle karşı çıkıyor.

> "Sabahları saat 6'dan akşamları saat 9'a kadar çalışmaya izin veren bir yasa," diyor Borough'daki (Londra'da) bir duvar kâğıdı fabrikasının müdürü Bay Otley, "bizim için (!) pek iyi bir şey olurdu; oysa, *Factory Act*'in sabahları saat 6'dan akşamları saat 6'ya kadar olan çalışma saatleri bize (!) uymuyor. ... Bizim makinelerimiz öğle yemekleri sırasında" (aman ne büyük âlicenaplık) "durdurulur. Durdurma, kâğıt ve boya bakımından kayda değer bir kayba yol açmaz." "Ama" diye ekliyor anlayışla, "bununla bağlantılı zaman kaybından hoşlanılmamasını anlayabiliyorum."

Komisyon raporu, safça, bazı "önde gelen firmalar"ın zaman, yani başkalarının emeklerini ele geçirmek için kullanılacak zaman ve dolayısıyla da "kâr kaybına uğrama" korkularının, 13 yaşından küçük çocukların ve 18 yaşın altındaki gençlerin 12-16 saatlik çalışma sırasında öğle yemeklerinden yoksun bırakılmaları ya da yemeklerinin üretim süreci sırasında, buhar kazanına su ve kömür, yüne sabun, makinelere yağ ekler gibi, yalnızca emek araçlarının bir yardımcı maddesi olarak verilmesi için "yeter bir neden" olamayacağı görüşünü bildiriyor.[81]

İngiltere'de hiçbir sanayi kolu, (son zamanlarda görülmeye başlayan makineyle ekmek yapımını hesaba katmazsak) fırıncılık kadar değişmeden kalmamıştır; Roma İmparatorluğu döneminde yaşamış şairlerin yazdıklarından öğrendiğimiz üzere Hristiyanlık öncesi devirlerde kullanılmış olan fırıncılık yöntemleri, bugüne kadar gelmiştir. Ama daha önce de belirttiğimiz gibi, sermaye, başlangıçta, ele geçirdiği emek sürecinin teknik karakterine kayıtsızdır. Başlangıçta, onu nasıl bulduysa öyle alır.

Ekmek yapımında, özellikle Londra'da uygulanmakta olan inanılmaz hileler ilk olarak Avam Kamarası'nın görevlendirdiği "gıda maddelerindeki tağşişler" hakkındaki komite (1855-1856) tarafından ve Dr. Hassall'ın "Adulterations detected" (saptanan tağşişler) başlıklı çalışmasıyla ortaya kondu.[82] Bunların sonucu olarak, *"for preventing the adulteration of articles of food and drink"* (gıda maddelerinde ve içeceklerde tağşişin önlenmesi için" 6 Ağustos 1860 tarihli yasa çıkarıldı; hileli metaları alıp satarken *"to turn an honest penny"* (dürüstçe bir kuruş kazanmak) dışında bir niyetleri olmayan serbest ticaret erbabına, doğal olarak, pek

81 l.c, Appendix, s. 123, 124, 125, 140 ve LXIV.

82 İnce toz haline getirilmiş ya da tuzla karıştırılmış şap, *"baker's stuff"* (fırıncı maddesi) adı ile bilinen normal bir ticari nesnedir.

anlayışlı yaklaşıldığı için, bu yasa ölü doğmuştu.[83] Komitenin kendisi, az çok saflıkla, serbest ticaretin, özünde, hileli ya da İngilizlerin esprili deyimiyle "sofistike malların" ticareti demek olduğu yönündeki inancını dile getirdi. Gerçekte, bu "sofistik" sanatı, beyazı siyah, siyahı beyaz yapmayı Protagoras'tan, gerçek olan şeyleri *ad oculos* (gözümüzün önünde) sırf görünümden ibaret şeylermiş gibi göstermeyi Elea'lılardan daha iyi becerir.[84]

Her ne olursa olsun, komite, halkın dikkatini kendi "günlük ekmek"ine ve dolayısıyla fırıncılık alanına çekmeyi başardı. Aynı zamanda, halk toplantılarıyla ve parlamentoya sunulan dilekçelerle, Londralı fırıncı kalfalarının fazla çalışma vb. konulardaki şikâyetleri yükseldi. Şikâyetçiler o kadar acildi ki, çeşitli kereler adı geçen 1863 Komisyonu'nun da üyesi olan Bay H. S. Tremenheere, Kraliyet Soruşturma Komisyonu'nda görevlendirildi. Onun raporu,[85] tanık ifadeleriyle birlikte, halkın kalbini değilse de midesini harekete geçirdi. İncil'e bağlı İngiliz, ilâhi takdir sonucu kapitalist, toprak sahibi veya işi tıkırında bir kimse olmadıkça, ekmeğini alnının teriyle kazanmak zorunda olduğunu biliyordu, ama, her günkü ekmeğiyle, şap, kum ve mineral katkısı sağlayan diğer uygun nesneler dışında, irin, örümcek, ölü hamamböceği ve kokmuş Alman mayası karışmış belirli bir miktar insan terini de mideye indirdiğini bilmiyordu. Kutsallığına hiç aldırış edilmeksizin, "Free-trade" (serbest ticaret) ve dolayısıyla da o zamana kadar "serbest" olan fırıncılık iş kolu devlet müfettişlerinin denetimi altına sokuldu (parlamentonun 1863 yılı toplanma döneminin sonu) ve parlamentonun kabul ettiği aynı yasayla akşamları saat 9'dan sabahları saat 5'e kadar 18 yaşın altındaki fırıncı kalfalarının çalıştırılması yasaklandı. Bu son hüküm, bize bu kadar eski ve tanıdık görünen bu iş kolundaki fazla çalışma hakkında ciltler dolusu yazıya denk bilgi sağlıyor.

---

83 Kurum, bilindiği gibi aktif bir karbon olup kapitalist baca temizleyicilerinin İngiliz çiftçilerine sattıkları bir tür gübre oluşturur. 1862 yılında İngiliz *"Juryman"* (jüri üyesi), önüne getirilen bir davada, alıcının bilgisi dışında % 90 oranında toz ve kum karıştırılmış kurumun "ticari" anlamda "hakiki" bir kurum mu, yoksa "hukuki" anlamda "hileli" bir kurum mu sayılması gerektiği konusunda bir karar vermek zorunda kalmıştı. *"Amis du commerce"* (ticaret dostları) bunun "hakiki" ticari kurum olduğuna karar verdi ve davacı çiftçileri reddetti; üstelik mahkeme masrafları da onlara düştü.

84 Fransız kimyageri Chevallier metalarda yapılan "sophistications" (hileler) hakkındaki bir incelemesinde, gözden geçirdiği 600 küsur metanın birçoğunda 10, 20, 30 hile yöntemi saptar. Bu yöntemlerin hepsini bilmediğini, bildiklerinin de hepsini kaydetmediğini ayrıca belirtir. Şeker için 6, zeytinyağı için 9, tereyağı için 10, tuz için 12, süt için 19, ekmek için 20, brandi için 23, un için 24, çikolata için 28, şarap için 30, kahve için 32 çeşit hile türü sayar. Yüce Tanrı bile bu akıbetten kaçamaz. Bkz. Rouard de Card, "De la falsification des substances sacramentelles" (Dinsel maddelerde yapılan hileler), Paris 1856.

85 Report etc. relating to the Grievances complained of by the Journeymen Bakers etc", London 1862 ve "Second Report etc", London 1863.

> "Londra'da bir fırıncı kalfasının işi kural olarak geceleri saat 11'de başlar. Bu saatte hamur yapar; hamur hazırlama, fırına girecek şeylerin miktar ve kalitesine göre, ½ saat ile $^3/_4$ saat arasında zaman alan çok yorucu bir iştir. Aynı zamanda hamur teknesinin kapağı olarak da kullanılan ekmek tahtasının üzerine uzanır ve başının altına bir un çuvalı, üstüne bir un çuvalı çekerek birkaç saat uyur. Bundan sonra 5 saat devam eden yoğun, hızlı ve aralıksız bir çalışma başlar. Hamur açılır, tartılır, biçim verilir, fırına sokulur ve fırından alınır. Bir fırında sıcaklık 75 ile 90 derece (Fahrenheit) arasında değişir; küçük fırınlarda sıcaklık daha düşük değil, daha yüksektir. Ekmek vb. yapımı işi bittiği zaman, dağıtım işi başlar; işçilerin önemli bir kısmı, anlatılmış olan ağır gece işinden sonra, gündüz sepetlerle veya el arabalarıyla evlere ekmek taşır ve bu arada zaman zaman da fırında kalıp çalışırlar. Mevsimine ve işin kapsamına bağlı olarak bu işçiler, işi öğleden sonra saat 1 ile 6 arasında değişen bir saatte bırakır; bu arada diğer bir kısım işçi akşamın geç saatlerine kadar fırında çalışmaya devam eder."[86]
> "Londra sezonu boyunca, şehrin West End diye bilinen kesimindeki 'tam' fiyatlı fırıncıların kalfaları şaşmaz bir şekilde geceleri saat 11'de işe başlarlar, arada verilen bir ya da iki çok kısa ara hariç, sabahleyin saat 8'e kadar ekmek vb. yaparlar. Bundan sonra, akşam üzeri saat 4, 5, 6 ve hatta 7'ye kadar ekmek dağıtımı ve taşıma işinde kullanılırlar; bazen da bisküvi yapmak için bütün gün fırında kalır ve çalışırlar. Bütün işlerini bitirdikten sonra, 6 saatlik, çoğu zaman da yalnızca 5 ya da 4 saatlik bir uykuyu hak ederler. Cuma günleri işe daima daha erken başlanır; akşam saat 10 civarında başlayan iş, hiç ara vermeden, ekmek yapımı ve dağıtımı şeklinde cumartesi günü akşam saat 8'e, birçok hallerde de cumartesiyi pazara bağlayan gece yarısından sonra saat 4'e veya 5'e kadar uzar. Ekmeği 'tam fiyat'ına satan seçkin fırınlarda bile pazar günleri işçiler 4-5 saat çalışarak ertesi günün hazırlığını yapmak zorundadır. ... *'Underselling masters'*ın" (ekmeği tam fiyatından ucuza satan fırıncıların) "kalfaları, ki bunlar daha önce de belirtildiği gibi Londra'daki toplam fırın işçilerinin $^3/_4$'ünü oluşturur, daha da uzun saatler boyunca çalışır; ama, bunlar neredeyse yalnızca fırında çalışır, çünkü, ucuza satan fırıncılar, küçük bakkallara yapılan tedarik hariç olmak üzere, yalnızca kendi dükkânlarında satış yapar. Hafta sonuna doğru ... yani perşembe günü bu fırınlarda işe gece saat 10'da başlanır ve hiç ara vermeden cumartesi gecesi geç saatlere kadar devam edilir."[87]

Burjuva kafası bile "ucuza satan ustalar"ın durumunu kavramıştır: "Kalfaların karşılığı ödenmeyen emekleri (*the unpaid labour of the men*) bunların rekabet güçlerinin temelidir."[88] Ve "tam fiyatla satan" fırıncı, "ucuza satan" rakiplerini Soruşturma Komisyonu'na başkalarının emeğinin hırsızı ve hileci diye ihbar eder.

> "Bunların varlığı, ancak, halkı aldatmaları ve 12 saat için ücret ödedikleri kalfalardan 18 saat çıkarmaları sayesinde devam eder."[89]

---

86 l.c. "First Report etc", s. VI/VII.

87 l.c. s. LXXI.

88 George Read, "The History of Baking", London 1848, s. 16.

89 "Report (First) etc. Evidence." "Tam fiyatla satan" fırıncı Cheeseman'in ifadesi, s. 108.

Ekmek yapımında hile ve ekmeği tam fiyatından ucuza satan bir fırıncı sınıfının oluşumu, İngiltere'de, 18. yüzyılın başlarından itibaren, iş kolunun lonca karakterinin yok olmasıyla ve kapitalistin, değirmenci veya un acentesi kılığıyla, kâğıt üzerindeki fırın ustasının arkasında devreye girmesiyle birlikte başlamıştır.[90] Böylece, gece çalışması Londra'da ancak 1824 yılından itibaren önem kazanmış olsa bile, bu iş kolunda kapitalist üretimin, iş gününün sınırsız bir şekilde uzatılmasının ve gece çalışmasının temeli atılmış oluyordu.[91]

Komisyon raporunun, işçi sınıfının bütün kesimlerindeki normal çocuk kırımından şans eseri kurtulduktan sonra, ender olarak 42 yaşına gelebilen bu iş kolundaki işçileri vakitsiz ölen işçiler arasında sayması, yukarıdaki açıklamalardan sonra, anlaşılır bir şeydir. Ama ne olursa olsun, fırıncılık iş kolu her zaman iş isteyenlerle dolup taşar. Londra'nın bu iş kolunun "emek gücü" kaynakları İskoçya, İngiltere'nin batısındaki tarım bölgeleri ve Almanya'dır.

Fırıncı kalfaları 1858-1860 yılları arasında İrlanda'da gece işine ve pazar günleri çalıştırılmalarına karşı, masraflarını kendilerinin karşıladığı büyük mitingler düzenledi. Halk, örneğin 1860 Mayısı'nda Dublin'de düzenlenen mitingde, İrlandalılara has bir coşkunlukla onları destekledi. Bu hareketin sonucu olarak Wexford, Kilkenny, Clonmel, Waterford vb.'de yalnızca gündüzleri çalışma sistemi başarılı bir şekilde fiilen hayata geçirildi.

> "Ücretli kalfaların acılarının, bilindiği üzere, her türlü ölçünün üstünde olduğu Limerick'de bu hareket fırıncı ustalarının, özellikle de fırıncı-değirmencilerin muhalefeti ile karşılaştı ve yenildi. Limerick örneği, Ennis ve Tipperary'de gerilemelere yol açtı. Halkın kızgınlığının mümkün olabilecek en canlı şekilde ortaya konduğu Cork'ta, ustalar, kalfalara yol verme yetkilerini fiilen kullanarak, hareketi başarısızlığa uğrattı. Ustalar en şiddetli direnci Dublin'de gösterdi ve hareketin başındaki kalfaların üzerine giderek, kalfaların geriye kalan kısmını mücadeleden vazgeçmek, geceleri ve pazar günleri çalışmak zorunda bıraktılar.[92]

İrlanda'da tepeden tırnağa silâhlanmış bulunan İngiliz hükümetinin komisyonu, Dublin, Limerick, Cork vb.'deki acımasız fırın ustalarını acıklı ama yumuşak bir şekilde uyardı:

---

90 George Read, l.c. 17. yüzyılın sonlarında ve 18. yüzyılın başlarında, olası bütün iş kollarına doluşan *Factors* (acenteler), henüz resmen "public nuisances" (kamunun huzurunu bozanlar) olarak kötüleniyordu. Böylece, örneğin, Somerset sulh yargıçlarının üç aylık toplantısında, *Grand Jury* (Büyük Jüri), Avam Kamarası'na sunulacak bir *'presentment'* (rapor) kaleme aldı; bu raporda başka şeylerin yanında şunlar söyleniyordu: "Blackwell Hall'daki bu acenteler kamu için bir derttirler, kumaş sanayisine zarar vermektedirler ve bir belâ oldukları için ezilmeleri gerekir." ("The Case of our English Wool etc.", London 1685, s. 6, 7.)

91 "First Report etc." s., VIII.

92 "Report of Committee on the Baking Trade in Ireland for 1861."

> "Komitenin inancı odur ki, çalışma saatleri, doğa yasaları ile sınırlanır; bunların ihlâl edilmesi cezasız kalmaz. Ustalar, onları işten atma tehditleriyle, işçilerini dinsel inançlarının gereklerini yerine getirmemeye, ülkenin yasalarına itaatsizliğe ve kamuoyuna hiç saygı duymamaya zorlamış oluyor," (bu sonuncuların hepsi pazar günü çalışma ile ilgili) "sermaye ile emek arasına kötülük tohumu ekiyor ve din için de, ahlâk için de, kamu düzeni için de tehlikeli olacak bir örnek yaratıyorlar. ... Komite o kanıdadır ki, iş gününün 12 saatin üzerine çıkarılması, işçinin aile ve özel hayatına zorbaca bir müdahaledir ve işçinin ev hayatına ve oğul, kardeş, koca ve baba olarak, burada yükümlü bulunduğu görevlerini yerine getirmesi işine karışma yoluyla, telafisi imkânsız ahlâkî sonuçlara yol açar. Çalışmanın 12 saati aşması, işçinin sağlığının bozulmasına, erkenden yaşlanmasına ve vaktinden önce ölümüne ve dolayısıyla işçi ailesinin, en muhtaç olduğu anda aile reisinin destek ve himayesinden yoksun kalarak felakete uğramasına yol açma eğilimindedir."[93]

Buraya kadar İrlanda ile ilgilendik. Boğazın öbür yakasında, İskoçya'da, tarım işçisi, çift sürücü, dayanılmaz bir iklimdeki 13-14 saatlik iş gününü ve pazar günleri (hem de o gün dinlenmenin kutsal sayıldığı bu ülkede!) fazladan 4 saat çalıştırılmasını protesto ediyor;[94] bu sırada, biri bilet denetçisi, biri lokomotif makinisti ve biri de işaret memuru üç demir yolu işçisi, Londra'da bir *Grand Jury*'nin (Büyük Jüri'nin) önüne çıkarılmış bulunuyordu. Büyük bir tren kazası yüzlerce yolcuyu öbür dünyaya göndermişti. Kazanın nedeni demir yolu işçilerinin ihmalidir, deniliyordu. Jüri önüne çıkarılan bu üç kişi bir ağızla konuştular ve 10-12 yıl önce günde sadece 8 saat çalıştırılmakta olduklarını söylediler. Son 5-6 yıldır işe 14, 18 ve 20 saat mıhlandıklarını ve özellikle, gezi trenlerinin işletildiği dönemlerde olduğu gibi, tatil heveslilerinin akın ettiği zamanlarda, sık sık, aralıksız 40-50 saat çalışmak zorunda kaldıklarını anlattılar. Onlar da herkes gibi insandı, dev değillerdi. Bir noktada emek güçleri tükenirdi. Uyuşukluğa teslim olurlardı. Kafaları çalışmaz, gözleri görmez olurdu. Tümüyle *"respectable British Juryman"* (saygın İngiliz jüri üyesi), bu işçileri *"manslaughter"* (insan katliamı) suçlamasıyla bir üst mahkemeye sevk eden bir kararla cevap verdi; kararın yumuşak üsluplu

93 l.c.

94 Tarım işçilerinin Lassswade'deki (Glasgow) 5 Ocak 1866 tarihli halk toplantısı (Bkz.: "Workman's Advocate", 13 Ocak 1866). 1865 sonundan bu yana, tarım işçileri arasında, ilk olarak İskoçya'da olmak üzere bir işçi sendikasının kurulması, tarihsel bir olaydır. İngiltere'de en çok ezilmiş tarım bölgelerinden biri olan Buckinghamshire'da işçiler, 9-10 şilinlik haftalık ücretlerini 12 şiline yükseltmek için, Mart 1867'de büyük bir grev yapmışlardı. (Yukarıda söylenenlerden anlaşılacağı gibi, İngiliz tarım proletaryası hareketi 1830'dan sonraki şiddetli gösterilerin ezilmesinden ve özellikle de yeni Yoksullar Yasası'nın yürürlüğe girmesinden bu yana tümüyle ezilmiştir. Hareket 1860'larda tekrar başlamış, 1872 yılında çığır açma noktasına gelene kadar güçlenmiştir. Bu konuya ve bununla birlikte, İngiliz tarım işçilerinin durumları üzerine 1867'den beri yayınlanmakta olan yıllıklara II. Ciltte tekrar döneceğim. Üçüncü basıma ek.)

ekinde, demir yollarını işleten sermaye babalarının, bundan böyle, gerekli sayıda "emek gücü" alınmasında daha eli açık, satın alınan emek gücünü kullanırken "daha ölçülü" ya da "daha özverili" ya da "daha tutumlu" olmaları kutsal dileğini ifade etti.[95]

Her meslek, yaş ve cinsiyetten işçilerin oluşturduğu bu karmakarışık yığın, Odysseus'da öldürülenlerin ruhlarının yarattığından daha derin bir eziklik duygusu yaratan bu kalabalık, daha ilk bakışta, kollarının altında yıllıklar olmasa bile, aşırı çalıştırmanın ne olduğunu gösterir; ama gene de, göze çarpan farklılıklarıyla, sermaye karşısında bütün insanların eşit olduğunu kanıtlayan iki örnek üzerinde duralım: bir elbise dikicisi ve bir demirci.

1863 yılının Haziran ayının son haftasında bütün Londra gazetelerinde *"Death from simple Overwork"* (fazla çalışmanın neden olduğu ölüm) *"sensational"* (sansasyonel) başlığını taşıyan bir paragrafa yer verildi. Son derece saygın bir giyimevinde çalışan, Elise gibi tatlı isimli bir hanım tarafından sömürülen, yirmi yaşındaki elbise dikicisi Mary Anne Walkley'in ölümünden söz ediliyordu. Sık sık anlatılan eski öykü şimdi yeniden keşfedilmişti.[96] Bu kızlar günde ortalama 16½ saat, işlerin arttığı dönemde ise sık sık hiç ara vermeden 30 saat çalışıyordu; "emek gücü", yorgunluktan bitap düştükleri zamanlarda, ara sıra verilen sherry, Porto şarabı ya da kahveyle canlandırılıyorlardı. Sezonun en civcivli zamanıydı. Soylu hanımların Galler'den yeni ithal edilmiş prensesin şerefine verilen baloda teşhir edecekleri muhteşem elbiselerin göz açıp kapayıncaya kadar dikilip hazırlanması gibi büyük bir iş vardı. Mary Anne Walkley, diğer 60 kızla birlikte hiç ara vermeden 26½ saat çalışmıştı; her bir odada 30 kız çalışıyordu; odada 30 insan için gerekli havanın $^1/_3$'ü ya vardı ya yoktu; geceleri bir yatakta ikişer ikişer yatıyorlardı; ve yatakları,

95 "Reynolds' Paper", [21] Ocak 1866. Aynı haftalık gazete, her hafta, "Fearful and fatal accidents" (korkunç ve can kaybına yol açan kazalar), "Appalling tragedies" (dehşet verici trajediler) vb. "sensational headings" (sansasyonel başlıklar) altında, demir yollarında meydana gelen yeni facialarının uzun listelerini sunuyordu. Kuzey Stafford hattında çalışan bir işçi şu cevabı veriyor: "Makinist ve ateşçinin dikkatlerinin bir an için felce uğramasının nelere yol açacağını herkes bilir. Bir insandan, en dumanlı ortamlarda, durup dinlenmeksizin bu kadar uzun süre çalışması nasıl beklenebilir? Her gün bir benzeri görülen aşağıdaki olayı bir örnek olarak alın: Geçen Pazartesi günü bir ateşçi sabahın çok erken saatinde işe başladı. Tam 14 saat 50 dakika çalıştı. Daha bir bardak çay içmeye bile fırsat bulamadan yeniden işe çağrıldı. Böylece aralıksız 29 saat 15 dakika çalıştırıldı. Haftanın geriye kalan kısmındaki çalışma saatleri şöyleydi: Çarşamba günü 15 saat, Perşembe günü 15 saat 35 dakika, Cuma günü 14 saat 30 dakika, Cumartesi günü 14 saat 10 dakika; haftalık toplam 88 saat 30 dakika. Şimdi, bu adamın sadece 6 iş günlük ücret tutarını aldığı andaki şaşkınlığını düşünün. Adam işte yeniydi ve bir günlük işten ne anlaşıldığını sorduğunda aldığı karşılık şu olmuştu: 13 saat, yani haftada 78 saat. Peki, fazladan çalıştığı 10 saat 30 dakika ne olmuştu? Uzun bir didişmeden sonra kendisine tazminat olarak 10 peni verildi." (l.c, 4 Şubat 1866 sayısı.)

96 Krş. F. Engels, l.c. s. 253, 254.

boğucu odalardan birinde, tahtalarla ayrılmış bir bölmede bulunuyordu.[97] Ve üstelik bu da Londra'nın en iyi modaevlerinden biriydi. Mary Anne Walkley cuma günü hastalandı ve öncesinde elindeki son işi de bitiremeden, Bayan Elise'i şaşkın bırakarak pazar günü ölüp gitti. Ölüm döşeğine çok geç çağrılmış olan hekim, Dr. Keys, *"coroner's jury"* (şüpheli ölüm soruşturması jürisi) önünde kuru bir dille tanıklık etti:

> "Mary Anne Walkley, aşırı kalabalık bir odada çok uzun saatler boyunca çalışmaktan ve yatak odasının son derece dar ve havasız olmasından ötürü ölmüştür."

Bunun üzerine, *"Coroner's jury"*, doktora görgü dersi vermek için şu açıklamayı yaptı:

> "Müteveffanın ölümü inmeden kaynaklanmıştır; ancak, aşırı kalabalık bir iş yerinde uzun saatler çalışmanın vb. ölümü çabuklaştırmış olmasını düşündürecek sebepler vardır."

Serbest ticaret savunucuları Cobden ve Bright'in organı olan "Morning Star", "Bizim beyaz kölelerimiz mezara girinceye kadar durup dinlenmeden çalışırlar, eriyip tükenirler ve sessiz sedasız ölüp giderler" diye yazıyordu.[98]

---

97 Sağlık Müdürlüğü'nde çalışan Dr. Letheby o sırada şu açıklamada bulunmuştu: "Yetişkin bir kimsenin asgari hava ihtiyacı yatak odasında 300 ayak küp, oturma odasında 500 ayak küptür." Bir Londra hastanesinin başhekimi olan Dr. Richardson: "Kadın şapkası dikiminde, giysi dikiminde ve olağan dikiş işlerinde çalışan dikiş işçisi kadınlar üç başlı bir felâketin, aşırı çalışma, havasızlık ve beslenme yetersizliği veya sindirim bozukluğunun pençesinde kıvranır. Genel olarak bakıldığında, bu iş türü, her koşulda, erkeklerden çok kadınlara uygundur. Bu iş kolunun hastalığı, özellikle başkentte, sermayeden kaynaklanan (*that spring from capital*) gücüyle emekten zorla tasarruf sağlayabilen (*force economy out of labour*; emek gücünü israf ederek masraflardan yapılan tasarrufu kastediyor) 26 kadar kapitalistin tekelinde olmasıdır. Bunların gücü, işçi kadınların meydana getirdiği bu sınıfın bütün katları arasında duyulur. Küçük işler yapan terzi kadın küçük bir müşteri çevresi yaratabilecek olsa, rekabet onu, bu çevreyi koruyabilmek için, evinde ölesiye çalışmak ve yardımcılarını da öldüresiye fazla çalıştırmak zorunda bırakır. İşi kötüye gitse veya kendi kendini ayakta tutabilecek bir duruma gelemese, bu küçük işletmenin sahibi, işin hiç de daha az olmadığı fakat hiç değilse ücretin garantili olduğu büyük kuruluşlardan birine katılır. Artık tam bir köle haline gelmiş olur ve toplumda kendini gösteren her değişiklik ve dalgalanma ile oradan oraya fırlatılır; kâh evinde bir odanın içinde açlıktan ölecek hale gelmiştir ya da buna yakın bir durumdadır; kâh 24 saatin 15, 16 ve hatta 18 saatini havasına dayanılmaz iş yerlerinde ve kendisi iyi olsa bile, havasızlık yüzünden sindirilmesine imkân olmayan bir gıda ile çalışmaktadır. Havasızlığın sebep olduğu bir hastalıktan başka bir şey olmayan verem bu kurbanlarla beslenir ve yaşar." (Dr. Richardson, "Work and Overwork", "Social Science Review", 18 Temmuz 1863.)

98 "Morning Star", 23 Haziran 1863. "Times" bu olaydan Bright ve benzerlerine karşı Amerikan köle sahiplerini savunmak için yararlanmıştı: "Pek çoğumuz o kanıdayızdır ki, biz kendi genç kadınlarımızı, kırbaç darbeleri altında değil de açlığın kamçısı altında öldüresiye çalıştırdığımız sürece, doğuştan köle sahibi olan ve kölelerini, hiç değilse, iyi besleyen ve dayanılabilir şekilde çalıştıran ailelere veryansın etmeye hemen hemen hiçbir hakkımız olmaz." ("Times", 2 Temmuz 1863.) Bir Tory organı olan "Standard" gazetesi de aynı şekilde Rahip Newman Hall'u ayıplıyordu: "O köle sahiplerini aforoz

"Ölesiye çalıştırma, yalnızca elbise dikicilerinin çalıştığı atölyelerde değil, daha binlerce iş yerinde, işlerin iyi gittiği her yerde olağan bir şeydir. ... Örnek olarak bir demirciyi alalım. Şairlere inanmak gerekirse, dünyada demirciden daha canlı, daha neşeli kimse yoktur. Demirci erkenden kalkar ve güneşten önce kıvılcımlar saçmaya başlar; yemesi, içmesi ve uyuması diğer hiç kimseninkilere benzemez. Sırf fiziksel bakımdan düşünülürse, orta karar iş yapan bir demirci, gerçekten, işi en iyi olan insanlardan biridir. Ama, demircimizi şehre kadar bir izleyelim, bu güçlü kuvvetli adamın nasıl bir iş yükü altında ezildiğini ve ülkedeki ölüm oranı açısından durumunu görelim. Marylebone'da" (Londra'nın en büyük mahallelerinden biri) "demircilerin yıllık ölüm oranı binde 31'dir, ve bu oran, İngiltere'nin ortalama yetişkin erkek ölüm oranından binde 11 daha yüksektir. İnsanlığın neredeyse içgüdüsel bir sanatı olan ve kendi başına hiç de kötü sayılmayacak bu iş, sırf öldüresiye çalıştırma yüzünden insanı mahveden bir iş haline gelir Demirci bir günde o kadar çok çekiç sallar, o kadar çok adım atar, o kadar çok nefes alır, o kadar çok emek harcar ki, ömrü ortalama 50 yılı ya bulur ya bulmaz. Yaşamını her gün dörtte bir oranında daha fazla harcaması için, çok daha fazla çekiç sallamaya, çok daha fazla adım atmaya, çok daha fazla nefes almaya ve diğer her şeyi çok daha fazla yapmaya zorlanır. O bu, gayreti gösterir; istenilen sonuç alınır, belli bir zaman aralığında dörtte bir oranında fazla iş çıkar ve 50 yerine 37 yaşında ölür gider."[99]

4. Gündüz ve Gece Çalışması. Vardiya Sistemi

Değerlenme süreci açısından bakıldığında, değişmez sermaye, yani üretim araçları, yalnızca, emeği ve emeğin her zerresi ile birlikte onunla orantılı bir artık emeği yutmak için vardır. Değişmez sermaye bu işi yapmadığı sürece, sadece var olması bile kapitalist için negatif bir kayıptır; çünkü, atıl kaldığı zaman boyunca yararsız bir sermaye yatırımını temsil eder; bunun yanında, işe verilen ara, işe yeniden başlanması için ek bir harcamayı gerekli kılar kılmaz, bu kayıp pozitif bir kayıp haline gelir. İş gününün, doğal gündüz sınırlarını aşıp geceye doğru uzatılması, yalnızca geçici bir etkide bulunur ve canlı emeğe duyulan vampir susuzluğunu pek az giderir. Bundan dolayı, günün 24 saatinde emeğe el koy-

eder, ama bir yandan da, Londra'nın araba sürücülerini ve biletçilerini ve başkalarını köpeğe bile yakışmayacak bir ücretle, günde 16 saat çalıştıran sayın baylarla bir arada, içi sızlamadan dua eder." Nihayet, daha 1850'de kendisi hakkında "dehanın canı cehenneme, ama yarattığı efsane hâlâ yaşıyor" (*Zum Teufel ist der Genius, der Kultus ist geblieben*), dediğim kâhin Thomas Carlyle da konuştu. Zamanımızın biricik büyük olayı olan Amerikan İç Savaşı'nı kısacık bir öyküye indirgedi: Kuzeyli Peter, bütün gücüyle Güneyli Paul'ün kafasını kırmak ister, çünkü Kuzeyli Peter işçisini "günlük olarak", Güneyli Paul ise "ömür boyu kiralar". ("Macmillan's Magazine". Ilias Americana in nuce. 1863 Ağustos sayısı.) Böylece, Tory'lerin kentlerdeki işçilere (kır işçileri kesinlikle hariç!) sempati beslediği balonu sonunda patlar. Bütün bunların özü: Kölelik!

99 Dr. Richardson, 1.c.

mak, kapitalist üretiminin temel dürtüsüdür. Ama bu fiziksel bakımdan imkânsız olduğundan, yani aynı emek gücü gece ve gündüz devamlı olarak yutulamayacağından, bu fiziksel engeli aşmak için, gündüz kullanılan emek gücü ile gece kullanılan emek gücünü değişimli olarak kullanmak gerekir. Değiştirme çeşitli şekillerde olabilir; örneğin bir kısım işçi ve personel bir hafta gündüz, bir hafta gece işi görür vb. Bilindiği gibi bu vardiya sistemi, bu posta değiştirme sistemi, İngiliz pamuklu sanayisinin hızla palazlandığı gençlik döneminde en yaygın şekilde uygulanmıştı; bugün de, diğer birçok yerde olduğu gibi Moskova dolaylarındaki pamuk ipliği sanayisinde de geliştiği görülmektedir. Bu 24 saatlik üretim süreci, Büyük Britanya'nın şimdiye kadar "serbest" olagelmiş birçok sanayi kolunda bugün hâlâ sistem olarak uygulanır; İngiltere, Galler ve İskoçya'daki yüksek fırınlar, demir fabrikaları, haddehaneler ve diğer madenî eşya fabrikaları, diğer birçokları arasında, sistemin bugün de uygulandığını gördüğümüz iş yerleridir. Burada emek süreci çoğu salah 6 iş gününün 24'er saatlerinin yanı sıra pazar günlerinin 24 saatlerini de kapsar. İşçiler, yetişkin erkek ve kadınlarla, her iki cinsten çocuklardan meydana gelir. Çocukların ve daha büyükçe kimselerin yaşları 8 (bazı hallerde 6) ile 18 arasında değişir.[100] Bazı iş kollarında kızlar ve kadınlar geceleri erkek işçilerle bir arada çalışır.[101]

Gece işinin genel kötü etkileri bir yana,[102] üretim sürecinin aralıksız

100 "Children's Employment Commission. Third Report", Lond. 1864, s. IV, V, VI.

101 "Staffordshire'da olsun, Güney Galler'de olsun genç kızlar ve kadınlar kömür ocaklarında ve kok kömürü elde etme işinde çalıştırılır; hem de yalnızca gündüzleri değil, geceleri de çalışırlar. Parlamentoya sunulan raporlarda, bunun büyük ve apaçık fenalıkları olan bir uygulama olduğuna sık sık değinilmiştir. Erkeklerle bir arada çalışan, giyimleri ile onlardan hemen hemen hiç ayırt edilmeyen, pislik ve dumandan tanınmaz hale gelen bu kadınlar, kadınlığa yaraşmaz bu işin kaçınılması hemen hemen imkânsız bir sonucu olarak, kendilerine saygılarını kaybetmelerinin sebep olduğu bir karakter soysuzlaşmasına uğrar." (l.c. 194, s. XXVI. Krş. "Fourth Report" [1865] 61, s. XIII.) Cam fabrikalarında durum aynıdır.

102 Gece işinde çocuk işçi çalıştıran bir çelik fabrikatörü şunu belirtmişti: "Geceleri çalışıp da gündüz uyuyamayan, uygun ve gerekli bir şekilde dinlenemeyen çocukların ertesi gün gelişigüzel orada burada dolaşmaları doğal bir şeydir." (l.c. "Fourth Rep.", 63, s. XIII.) Vücut sağlığının korunması ve vücudun gelişmesi için güneş ışığının taşıdığı önem üzerine bir hekim başka şeylerin yanında şunları belirtir: "Güneş ışığı vücuttaki dokular üzerinde, bunlara sertlik ve esneklik kazandırarak, doğrudan doğruya etki yaratır. Normal miktarda ışıktan yoksun kalmış hayvanlarda dokular, gevşek ve esneklikleri gelişmemiş olarak kalır, uyarım yetersizliği nedeniyle sinir gücü uyumluluğunu yitirir, büyüme sırasında gelişmesi gereken her şey güdük kalır. ... Devamlı, bol güneş ışığı ve günün bir kısmında güneş ışınlarına doğrudan doğruya maruz kalma, çocukların sağlığı için son derece gereklidir. Işık, gıdaların plastisitesi yüksek kana dönüşmesine yardımcı olur, oluşan lifleri sağlamlaştırır. Işık, görme organları üzerinde uyarıcı etki yapar ve bu yoldan beynin çeşitli işlevlerinin daha fazla kullanılmasını sağlar." Bu pasajı "Sağlık" hakkındaki çalışmasından (1864) aldığımız Worcester "General Hospital" Başhekimi W. Strange, soruşturma komisyonu üyesi White'a yazdığı bir mektupta şunları kaydediyor: "Bir süre önce Lancashire'da gece işinin çocuk işçiler üzerindeki etkilerini görmek fırsatını buldum; bazı işverenlerin ısrarla belirtmekten pek hoşlandık-

24 saat devam etmesi, örneğin, son derece yorucu olan ve her işçi için resmî iş gününün, gece ve gündüz, en fazla 12 saat olduğu, daha önce sözünü ettiğimiz sanayi kollarında, tanımlı iş günü sınırını aşma fırsatını sağladığı için son derece memnuniyetle karşılandı. Şurası var ki, bu sınırı aşan aşırı çalıştırma, birçok hallerde, İngiliz resmî raporlarındaki sözlerle ifade edecek olursak, "gerçekten dehşet verici" dir ("*truly fearful*"):[103]

> "Aşağıdaki tanık ifadelerinden," denir, "9 ile 12 yaşları arasındaki çocuklara yaptırılan işi görüp de, ister istemez, anne ve babalarla patronların ellerindeki güç ve yetkileri böylesine kötüye kullanmalarına artık daha fazla göz yumulmaması gerektiği sonucuna varmayacak bir insan aklı düşünülemez"[104]
>
> "Çocukların, işlerin sıkışık olduğu zamanlarda olduğu gibi normal zamanlarda da, gece ve gündüz vardiyalarında çalıştırılmaları iş gününün utanç verici bir şekilde uzatılmasına yol açıyor. Bu uzatma, birçok örnekte, yalnızca zalimce değil, tam anlamıyla inanılmaz ölçüdedir. Çalıştırılan çocuklar arasından bir ya da birkaçının şu ya da bu nedenle işe gelmemesi seyrek görülen bir şey değil. Böyle zamanlarda, kendi işlerini bitirmiş bir ya da daha fazla çocuğa, işe gelmemiş çocukların eksik kalan işleri tamamlatılıyor. 'İşe gelmeyen çocukların eksik kalan işlerini nasıl tamamlıyorsunuz?' diye sorduğum bir haddehane müdürünün buna verdiği cevap, bu sistemin herkesçe bilindiğini açıkça gösterir: 'Bunu benim kadar bildiğinizi biliyorum' dedi ve gerçeği itiraf etmekten kaçınmadı."[105]
>
> "Tanımlı iş gününün sabah saat 6'dan akşam 5½'a kadar sürdüğü bir haddehanede, bir oğlan her hafta 4 gece, en az ertesi günün akşam saat 8½'una kadar çalışmıştı ... ve 6 ay boyunca bu böyle devam etmişti." "Bir diğer çocuk 9 yaşında iken, zaman zaman, birbiri peşi sıra 12'şer saatlik üç vardiyada çalışmış, yaşı 10'a basınca, çalışması birbiri peşi sıra iki gün ve iki geceye çıkmıştı." "Şimdi 10 yaşında olan bir üçüncüsü, üç gece sabahları saat 6'dan gece 12'ye, diğer geceler de akşam 9'a kadar çalışmıştı." "Şimdi 14 yaşında olan bir dördüncüsü, bütün bir hafta boyunca akşam saat 6'dan ertesi gün öğle vakti 12'ye kadar, zaman zaman da birbiri peşi sıra üç vardiyada, örneğin pazartesi sabahından salı gecesine kadar çalışmıştı." "Şimdi 12 yaşında olan bir beşinci çocuk, Stavely'de bir demir dökümhanesinde 14 gün boyunca sabahları saat 6'dan gece saat 12'ye kadar çalışmıştı ve artık çalışamayacak durumda." George Allinsworth, 9 yaşında: "Buraya geçen cuma geldim. Ertesi gün gece yarısından sonra saat 3'te işe başlayacaktık. Bunun için bütün gece burada kaldım. Evim buradan 5 mil uzakta. Altıma

---

ları iddialarının aksine, şunu tereddütsüz belirtmek isterim ki, gece işinde çalıştırılan çocukların sağlığı bundan zarar görmüştür. ("Children's Employment Commission, Fourth Report" 284, s. 55.) Bu tür şeylerin ciddi görüş ayrılıklarına konu olması, kapitalist üretimin, kapitalistlerin ve *retainer*'larının (hizmetlilerinin) "beyin fonksiyonlarını" nasıl etkilediğini gösteriyor.

103 l.c. 57, s. XII.

104 l.c. ("4 th. Rep.", 1865), 58, s. XII.

105 l.c.

> önlüğümü, üstüme de ceketimi çekip yerde uyudum. Diğer iki gün sabah saat 6'da buradaydım. Evet! Burası sıcak bir yer! Buraya gelmeden önce, tam bir yıl boyunca bir yüksek fırında çalıştım. Taşradaki çok büyük bir fabrikaydı. Orada da cumartesi günleri sabahın 3'ünde kalkardım, ama hiç değilse eve gidip uyuyabilirdim; evimize yakındı. Diğer günler sabahları saat 6'dan akşamları 6 veya 7'ye kadar çalışırdım" vb.[106]

Şimdi, bir de, bizzat sermayenin bu 24 saat sistemi üzerine neler dediğini dinleyelim. Sistemin aşırılıkları, iş gününü "zalimce ve inanılmaz derecede" uzatmaya âlet edilmesi, doğal olarak sessizlikle geçiştirilir. Sermaye, sistemin sadece "normal" biçiminden söz eder.

---

106 l.c. s. XIII. Bu "emek gücünün" eğitim düzeyi, doğal olarak, bir soruşturma komisyonu üyesinin taraf olduğu aşağıdaki diyaloglarda görüldüğü gibi olmak zorundadır! Jeremiah Haynes, 12 yaşında: "... Dört kere dört sekizdir; ama, dört tane dört (*4 fours*) 16 eder. ... Kral, bütün paraların ve altınların sahibi olan kimsedir. (*A king is him that has all the money and gold*.) Bizim bir kralımız var, onun bir kraliçe olduğu söyleniyor, ona Prenses Alexandra diyorlar. Onun kraliçenin oğlu ile evlendiğini söylüyorlar. Bir prenses, bir erkektir." Wm. Turner, on iki yaşında: "İngiltere'de yaşamıyorum. Sanırım, böyle bir ülke var, eskiden hiç bilmiyordum." John Morris, on dört yaşında: "Dünyayı Tanrı'nın yarattığını ve bütün insanların, biri hariç, boğulduğunu söylerlerken duydum; bu kalanın küçük bir kuş olduğunu işittim." William Smith, on beş yaşında: "Tanrı erkeği yarattı, erkek de kadını." Edward Taylor, on beş yaşında: "Londra hakkında hiçbir şey bilmiyorum." Henry Matthewman, on yedi yaşında: "Ara sıra kiliseye giderim. ... Vaazlarda geçen bir isim vardı, İsa denilen biri; ama, bir başka isim söyleyemem ve onun üzerine de hiçbir şey söyleyemem. O öldürülmedi, herkes gibi öldü. O bazı bakımlardan diğer insanlar gibi değildi; çünkü, o bazı bakımlardan dindardı, başkaları değil." (*He was not the same as other people in some ways, because he was religious in some ways, and others isn't.*) (l.c. 74, s. XI.) "Şeytan iyi bir insandır. Nerede yaşadığını bilmiyorum. İsa kötü bir herifti." (*"The devil is a good person. I don't know where he lives. Christ was a wicked man."*) "Bu kız çocuğu (10 yaşında) *God*'ı (Tanrı) *dog* (köpek) diye telaffuz ediyor ve kraliçenin adını bilmiyordu." ("Ch. Empl. Comm V. Rep.", 1866, s. 55, n. 278.) Madenî eşya sanayisindeki sistem, cam ve kâğıt fabrikalarında da görülür. Kâğıdın makinelerle yapıldığı bütün kâğıt fabrikalarında, kırpıntıların tasnifi hariç, diğer bütün işler gece yapılır. Bazı örneklerde, vardiya sisteminin yardımıyla, gece işi bütün hafta boyunca ve genellikle pazar gecesi başlayıp izleyen haftanın cumartesi gününün gece yarısına kadar olmak üzere aralıksız devam eder. Her hafta, gündüz vardiyasında çalışanlar 5 gün 12 saat, 1 gün 18 saat, gece vardiyasının işçileri 5 gece 12 saat, 1 gece 6 saat çalışır. Diğer bazı örneklerde her vardiya, gün değiştirerek, birbiri peşi sıra 24'er saat çalışır. 24 saati tamamlamak için bir vardiya pazartesi günü 6 saat, cumartesi günü 18 saat çalışır. Bazı örneklerde de karma bir sistem uygulanır; burada kâğıt makinelerinin başında çalışan kimseler haftanın her günü 15-16 saat çalıştırılır. Soruşturma komitesi üyesi Lord, bu sistemin, 12 saatlik ve 24 saatlik vardiya sistemlerinin bütün kötülüklerini bir araya getirmiş göründüğünü söyler. 13 yaşından küçük çocuklar, 18 yaşın altındaki gençler ve kadınlar bu gece vardiyasında çalıştırılır. Bazen, 12 saatlik vardiya sisteminde, kendilerinden vardiyayı devralacak işçiler gelmediğinde, arka arkaya iki vardiya, yani 24 saat çalışmak zorunda kalıyorlardı. Tanık ifadelerinin ortaya koyduğuna göre, erkek ve kız çocuklar çoğu zaman aşırı çalıştırılıyor, bu aşırı iş saatlerinin aralıksız 24 ve hatta 36 saate kadar çıkması hiç de ender olmuyordu. "Devamlı ve değişmez" bir iş olan cam temizleme ve parlatma işinin yapıldığı yerlerde, bütün ay boyunca günde 14 saat çalışan 12 yaşındaki kız çocukların, "iki veya en fazla üç defa verilen yarım saatlik yemek araları dışında, düzenli hiçbir dinlenme arası ya da mola verilmeksizin" çalıştırıldıkları görülür. Düzenli gece çalışmasının tamamen bırakıldığı bazı fabrikalarda fazla çalıştırma çok daha korkunç ölçülere ulaşıyor ve "bunlar çoğu zaman en pis, en sıcak ve en sıkıcı süreçler oluyor." (Children's Employment Commission. Report IV, 1865, s. XXXIII ve XXXIX.)

Aralarında sadece % 10'u 18 yaşından küçük, bunun da sadece 20'si gece işinde çalışan erkek çocuk olan, 600 ile 700 kişi arasında işçi çalıştıran iki çelik fabrikatörü, Bay Naylor ve Bay Vickers görüşlerini şöyle belirtirler:

> "Sıcaklık çocuklara hiç zarar vermez. Sıcaklık herhalde 86° ile 90° arasında (Fahrenheit). ... Demirhanede ve haddehanede işçiler vardiya sistemi ile gece ve gündüz çalışır; ama bunun yanında, diğer bütün işler gündüz işidir ve sabah saat 6'dan akşam 6'ya kadar çalışılır. Demirhanedeki işçiler gündüz saat 12'den gece 12'ye kadar çalışır. Bazı işçiler, gece ile gündüz çalışmaları arasında değişim yapmadan, hep geceleri çalışır. ... Gündüz ya da gece çalışmanın sağlık açısından" (Naylor ve Vickers beylerin sağlıkları açısından mı?) "herhangi bir fark doğurduğunu görmüyoruz ve muhtemeldir ki işçiler, vardiya değişimi olmadan hep aynı saatlerde dinlendiklerinde, daha iyi uyuyorlar. 18 yaşından küçük yaklaşık 20 çocuk gece postasında çalışır. ... Gece, 18 yaşından küçük çocuk çalıştırmasak işlerimiz yürümezdi (*not well do*). İtirazımız, üretim masraflarının artacak olmasıyla ilgili. Usta işçi ve kısım şefleri bulmak zordur; oysa, istediğiniz kadar çocuk bulabilirsiniz. ... Kuşkusuz, çalıştırdığımız küçüklerin oranı düşük olduğundan, gece çalışmasının sınırlandırılması bizim için çok büyük bir önem taşımaz ve bizi çok ilgilendirmezdi."[107]

3000 oğlan ve yetişkin erkek çalıştıran ve bunların bir kısmının ağır demir ve çelik işlerinde "vardiyalar halinde gece ve gündüz" çalıştırıldığı John Brown and Co. demir ve çelik firmasından Bay J. Ellis, ağır çelik işlerinde iki yetişkin erkeğe bir veya iki küçük çocuğun düştüğünü söyler. Bu işletmede 18 yaşın altında 500 kişi vardır, bunların $^{1}/_{3}$'ü yani 170'i 13 yaşından küçüktür. Bay Ellis'in önerilen yasa değişikliği hakkındaki görüşü şudur:

> "18 yaşından küçük hiç kimsenin 24 saatte 12 saatten fazla çalıştırılmasına izin verilmemesinin çok itiraz edilebilir (*very objectionable*) bir şey olduğunu sanmıyorum. Ama, gece çalıştırılmayacak çocuk yaşının 12'nin üstünde bir yaş olabileceği kanısında da değilim. 13 ve hatta 15 yaşından küçük çocukların çalıştırılmalarını büsbütün yasaklayan bir yasayı bile, çalıştırmakta olduğumuz çocukların geceleri çalıştırılmasının yasaklanmasına tercih ederiz. Gündüz vardiyasında çalışan çocukların gece vardiyasında da çalışmaları gerekir; çünkü, yetişkin erkekler durmadan gece işi yapamazlar: bu onların sağlığını mahveder. Bununla beraber, haftalık nöbetlerle yürütülürse, gece işinin zararlı olacağını sanmıyoruz."

(Naylor ve Vickers, kendi işlerinin çıkarıyla uyumlu olarak, bunun tersine inanıyor, muhtemelen sürekli gece çalışmasının değil dönüşümlü çalışmanın zararlı olduğunu söylüyorlardı.)

---

107 "Fourth Report etc", 1865, 79, s. XVI.

> "Dönüşümlü olarak gece işinde çalışan kimselerin, sadece gündüz çalışanlar kadar sağlıklı olduklarını görüyoruz. ... Bizim, 18 yaşından küçük kimselerin gece çalıştırılmaması konusundaki itirazımız, masrafların artması yüzündendir; biricik sebep de budur." (Ne sinik bir saflık!) "Masraflardaki bu artışın, işin (*the trade*) başarılı bir şekilde yürütülmesi açısından, kaldırılamayacak kadar büyük olacağı kanısındayız. (*As the trade with due regard to etc. could fairly bear!*)" (Ne bulanık bir anlatım biçimi!) "Burada emek kıttır ve böyle bir düzenleme altında yetersiz hale gelebilir."

(Yani, Ellis, Brown ve ortakları, emek gücünün tam karşılığını ödemek gibi zor bir durumla karşı karşıya kalabilir!)[108]

Cammell and Co."Cyclops Demir ve Çelik"şirketi, biraz önce gördüğümüz John Brown and Co. gibi, büyük bir işletmedir. Bunun sorumlu müdürü, hükümet komiseri White'a ifadesini yazılı olarak vermişti. Sonradan, kendisine gözden geçirmesi için geri verilmiş olan müsveddeyi yok etmeyi uygun bulmuştu. Ama, Bay White'in kuvvetli bir hafızası var. Çok iyi hatırladığına göre, çocukların ve gençlerin gece çalıştırılmaları yasağı Kikloplar için, "imkânsız, işletmelerini kapatmaktan farksız bir şey"di; ama çalıştırdıkları kimseler arasında 18 yaşından küçük olanların oranı % 6'dan biraz fazla, 13 yaşından küçük olanların oranıysa yalnızca % 1'di![109]

Attercliffe'deki Sanderson, Bros. and Co. Demir-Çelik Haddeleme şirketinden E. F. Sanderson aynı konuda şunları söylemiştir:

> "18 yaşından küçük kimseleri geceleri çalıştırma yasağı büyük güçlükler doğuracaktır, çocuk emeğinin yerini yetişkin erkek emeği ile doldurmanın yol açacağı masraf artışı bunların başında gelir. Bunun ne kadar olacağını söyleyemem; ama, herhalde, fabrikatörün çelik fiyatını yükseltebilmesine imkân verecek kadar fazla olmayacak ve yetişkin erkekler" (ne garip kafalı insanlar!) "bunu yüklenmeyi şüphesiz reddedeceklerinden, zarar onların sırtında kalacaktır."

Bay Sanderson, çocuklara ne ücret verdiğini bilmiyor, ama

> "herhalde haftada çocuk başına 4 veya 5 şilin olmalı. ... Çocukların işleri genellikle" ("generally", tabii ki her zaman "özellikle" değil) "çocukların kuvvetlerinin yettiği türden işlerdir; dolayısıyla, uğranılacak kaybı telafi etmek için, yetişkin erkeklerin daha büyük olan güçlerinden herhangi bir kazanç elde edilemez ya da ancak, metallerin çok ağır olduğu örneklerde kazanç sağlanabilir. Erkekler, emirlerinde çocukların olmamasından pek hoşnut olmayacaktır, çünkü erkekler daha az söz dinler. Bundan başka, işi öğrenmek için, çocukların erken yaşta işe başlamaları gerekir. Çocukların çalışması sırf gündüz işi ile sınırlandırılırsa bu amaç gerçekleştirilemez."

---

108 l.c. 80, s. XVI, XVII.

109 l.c. 82, s. XVII.

Niye gerçekleşmesin? Çocuklar zanaatı gündüz niye öğrenemez? Buna ne gibi bir neden gösterebilirsin?

> "Yetişkin erkekler, vardiyaları değiştikçe, kâh gündüz kâh gece çalıştıkları için, her değişmede kendi yanlarında çalışan çocuklardan ayrı düşerler, bu yüzden de onlardan sağladıkları kârın yarısını kaybedebilirler. Yetişkinlerin çocuklara iş öğretmeleri, çocukların ücretlerinin bir kısmı sayılır, bundan ötürü de yetişkinlerin çocuk emeğini ucuza elde etmelerini sağlar. Her yetişkin, bu yoldan sağladığı kârın yarısını kaybeder."

Diğer bir deyimle, Sanderson'lar, yetişkinlerin ücretlerinin bir kısmını çocukların gece çalışması olarak ödemek yerine kendi keselerinden ödemek zorunda kalabilirdi. Bu yüzden Sanderson'ların kârı bir miktar düşerdi; bu da, Sanderson'lar açısından, çocukların işi gündüz öğrenememeleri için yeterli bir nedendir.[110] Bundan başka, bu durumda çocuklardan arta kalacak gece işleri yetişkinlerin omuzlarına yüklenirmiş ki, onlar da bunu kaldıramazmış. Sözün kısası, doğacak güçlükler o derece büyük olurmuş ki, muhtemelen, gece işinin toptan bırakılmasına yol açarlarmış. E. F. Sanderson der ki, *"Çelik üretiminin kendisi bakımından bu en küçük bir fark yaratmaz, fakat!"* Fakat Sanderson'lar çelikten daha fazla bir şey yapmak zorundadır. Çelik yapımı, yalnızca para yapmanın bahanesidir. Eritme fırınları, haddehaneler vb., binalar, makineler, demir, kömür vb., çeliğe dönüşmekten daha fazla bir şey yapmak zorundadır. Bütün bu şeyler, artık emek yutmak için elde tutulur ve şüphesiz, 24 saatte, 12 saatte olduğundan daha fazla artık emek yutarlar. Tanrının ve yasanın inayetiyle, bunlar, gerçekte, Sanderson'lara belli bir sayıda işçinin emek-zamanı üzerine günün tam 24 saati için kesilmiş bir çek verirler ve emek emme işlevlerinde bir kesinti olur olmaz, sermaye olma niteliklerini kaybeder, dolayısıyla da Sanderson'lar için net bir kayıp olurlar.

> "Hem de, bu derece pahalı makinelerin günün yarısında atıl kalmaları yüzünden kayba uğranır; ve, bizim şimdiki sistemde elde edebildiğimiz ürün kütlesini üretebilmek için, masrafları iki misline çıkaracak iki misli bina ve iki misli makine kullanmamız gerekir."

Peki ama, Sanderson'lar, yalnızca gündüzleri işçi çalıştırmalarına izin verilen ve dolayısıyla binaları, makineleri, ham maddeleri geceleri "atıl" kalan diğer kapitalistlere göre ayrıcalık sahibi olmayı neye dayanarak talep ediyor?

---

110 "Bizim düşünce zengini ve akıl yürüten çağımızda her şey için, ne kadar kötü ya da abes olursa olsun, iyi bir neden gösteremeyen bir kimsenin fazla değeri yoktur. Dünyada bozulmuş ne varsa, bunların hepsi iyi nedenlerle bozulmuştur." (Hegel, l.c. s. 249.)

"Doğru," diyor bütün Sanderson'lar adına E. F. Sanderson, "makinelerin atıl kalmasından kaynaklanan zararın, yalnızca gündüzleri çalışılan bütün sanayi kolları için söz konusu olduğu doğru. Ne var ki, bizim iş kolumuzda eritme fırınları kullanma zorunluluğu fazladan bir kayba yol açar. Bunlar çalışır halde tutulacak olursa, bizim durumumuzda, yakıt israf edilmiş olur;" (şu anda olduğu gibi işçilerin yaşamlarını israf etmek yerine) "çalışır halde tutulmayacak olsalar, tekrar ateşleme ve gerekli sıcaklık derecesinin elde edilmesi için, bu kez de zaman kaybına uğranılır." (Oysa, 8 yaşındakiler dahil çocukların uyku zamanlarından kayıpları, Sanderson soyu için bir emek-zaman kazancıdır). "Ayrıca fırınlar ısı değişiminden zarar görür." (Oysa, aynı fırınlar, emekteki gece-gündüz değişimlerinden hiçbir zarar görmez.)[111]

5. Normal Bir İş Günü Sağlama Mücadelesi. 14. Yüzyılın Ortasından 17. Yüzyılın Sonuna Kadar İş Gününü Uzatmak Amacıyla Çıkarılan Zorlayıcı Yasalar

"Bir iş günü nedir?" Sermayenin, günlük değerini ödediği emek gücünü tüketebileceği zaman ne uzunluktadır? İş günü, emek gücünün

111 "Children's Employment Commission. Fourth Report", 1865, 85, s. XVIII. Cam fabrikatörlerinin, çocuklar için "düzenli yemek saatleri" ayırmanın imkânsız olduğu, çünkü, bu takdirde fırınlardan çıkan belli bir miktar ısının "tamamen kaybedileceği" yani "israf olacağı" gibi endişelerine soruşturma komisyonu üyesi White cevap verir. White'ın cevabı, kapitalistlerin paralarını harcarken sergiledikleri "kanaatkarlık"tan, "el çekme"den "tutumluluk"tan ve insan hayatını Timur'a özgü bir hovardalıkla "harcamalarından" duygulanan Ure, Senior vb. ile bunların ardından gelen Roscher vb. küçük çaplı Alman yardakçıların verdikleri cevaba hiç benzemez: "Saatleri ve süreleri belli yemek aralarının verilmesi halinde, şimdikinden belli bir miktarda fazla bir ısı kaybına uğranabilir; ne var ki, cam yapımevlerinde çalıştırılmakta olan ve yemeklerini, bir kere bile olsun, rahatlıkla yiyemeyen ve sindirim için kısacık bir dinlenme süresinden yoksun bırakılan gelişme halindeki çocuklar dolayısıyla uğranılan ve şu anda bütün krallıkta sürüp giden yaşam gücü israfı ile karşılaştırılacak olursa, bu kayıp, parasal değeri açısından bile, bir hiçtir." (l.c.s. XLV.) Bu sözler, "ilerleme yılı" olan 1865 yılı için söyleniyor! Kaldırma ve taşıma işleri için gereken güç harcaması bir yana, şişe ve kristal eşya yapılan atölyelerde, böyle bir çocuk, işini yaparken her 6 saatte 15-20 millik (İngiliz mili) bir yol yürür! Ve bu çalışma, çoğu zaman 14-15 saat devam eder! Bu cam yapımevlerinin birçoğunda, Moskova iplik fabrikalarındaki gibi, 6 saatlik vardiya sistemi uygulanır. "Haftalık iş süresi boyunca aralıksız olarak elde edilebilen en uzun dinlenme zamanı 6 saattir; bunun da bir kısmı, fabrikadan eve, evden fabrikaya gidip gelmeye, her biri bir miktar zaman alan yıkanmaya, giyinmeye ve yemek yemeye harcanır. Böylece, dinlenmek için, gerçekte, pek kısa bir süre kalır. Uykudan fedakârlık etmedikçe, oyun oynamaya ve temiz hava almaya zaman kalmaz; oysa bunlar, böylesine sıcak bir ortamda böylesine yorucu işlerde çalıştırılan çocuklar için vazgeçilmez şeylerdir. ... Bu kısacık uyku da kesintisiz olsa iyi; çocuk, geceleri kendini uyandırmak, gündüzleri sokağın gürültüsü ile uyanmak zorundadır." Bay White'ın verdiği örneklere göre, bir oğlan durmaksızın 36 saat çalıştırılmıştı; 12 yaşında çocuklar gece yarısından sonra saat 2'ye kadar çalıştırılmışlar ve sabaha karşı işe yeniden başlamak üzere saat 5'e kadar (3 saat) atölyede uyumuşlardı! Genel raporun redaksiyonunu yapmış olan Tremenheere ve Tufnell şöyle diyorlar: "Oğlan çocukların, kız çocukların ve kadınların bir günlük veya bir gecelik çalışma nöbetlerinde (*spell of labour*) çıkardıkları iş miktarı olağanüstüdür." (l.c. s. XLIII ve XLIV.) Bu arada, belki de, akşamın geç saatlerinde, "dünya nimetlerinden elini çekmiş" sayın camcı kapitalist, kafası porto şarabı ile dumanlı, kulüpten çıkmış, dilinde aptalca bir mırıltı, evinin yolunu tutmuştur: "Britons never, never shall be slaves!" ("Britonlar hiçbir zaman ve asla köle olmayacak!")

kendisini yeniden üretmek için gerekli olan emek-zamanın ne kadar ötesine uzatılabilir? Bu sorulara, görülmüş olduğu gibi, sermaye şöyle cevap verir: İş günü, 24 saatlik tam günün, emek gücünün yeniden işe koşulabilmesi için mutlak gerekli birkaç dinlenme saati çıktıktan sonraki kısmıdır. Şurası, daha baştan, apaçık bellidir: işçi bütün hayatı boyunca emek gücünden başka bir şey değildir; bunun için de, kendisinin kullanılabilir bütün zamanı, hem doğal nedenlerle hem de hukuken emek-zamandır, yani sermayenin değerlenmesine aittir. İnsanın insan haline gelmesi, ruhen gelişmesi, toplumsal işlevlerini yerine getirmesi, fiziksel ve ruhsal yaşam güçlerini özgürce kullanması için gereken zaman ve hatta pazar gününün dinsel tören zamanı -haftanın bir gününün dinlenmeye ayrılmasının kutsal sayıldığı bir ülkede bile olunsa-[112] tam anlamıyla safsatadır! Ama sermaye, ölçü tanımayan hırsıyla, artık emeğe duyduğu kurtlara özgü açlıkla, iş gününün manevi üst sınırını aşmakla kalmaz, fiziksel üst sınırını da aşıp geçer. İnsan bedeninin büyümesi, gelişmesi ve sağlıklı tutulması için gereken zamanı gasp eder. Sermaye, temiz hava alması ve güneş ışığı görmesi için gereken zamanı işçinin elinden zorla alır. Sermaye, yemek saatlerinden tırtıkladığı zamanları her fırsatta üretim sürecine katar; öyle ki, sadece bir üretim aracı durumunda bulunan işçiye, yemeği, buhar kazanına kömür, makineye yağ verir gibi verilir. Yaşam gücünün toplanması, yenilenmesi ve zindelik kazanması için gereken sağlıklı uyku, mutlak olarak tükenmiş bir organizmanın canlılığını tekrar kazanabilmesi için zorunlu olan süreye indirilip dondurulmuştur. İş gününün sınırı burada, emek gücünün normal biçimiyle korunması göz önünde tutularak belirlenmez; tersine, işçinin dinlenme zamanının sınırı, ne kadar kahredici ve ne kadar ıstıraplı olursa olsun, emek gücünün bir günde mümkün olabilecek en yüksek harcanma miktarı ile belirlenir. Emek gücünün hayatının ne kadar süreceği sermayenin umurunda bile değildir. Onu ilgilendiren biricik şey,

112 Örneğin, İngiltere'de bugün bile, zaman zaman, bir işçinin, taşradaki evinin önündeki küçük bahçede çalıştığı için, dinsel tatil gününün kutsallığına saygı göstermemesi nedeniyle hapis cezasına çarptırıldığı olur. Aynı işçi, metal eşya, kâğıt veya cam fabrikalarındaki işine pazar günü gelmemesi halinde, bu dinsel bir nedenle olsa bile, sözleşmeyi ihlâl ettiği gerekçesiyle cezaya çarptırılır. Geleneğe bağlı parlamento, sermayenin "değerlenme süreci" söz konusu ise, pazar gününün kutsallığına gösterilen saygısızlığa kulağını tıkar. Balıkçı ve tavukçu dükkânlarında çalışan gündelikçilerin pazar günleri çalışmanın yasaklanmasını istedikleri (Ağustos 1863 tarihli) bir dilekçede, haftanın ilk 6 günü ortalama 15 saat, pazar günleri 8-10 saat çalıştıkları belirtiliyor. Gene bu dilekçeden, Exeter Hall'ün riyakâr aristokratları arasındaki oburların "pazar günü çalışmayı" özellikle teşvik ettiklerini öğreniyoruz. *In cute curanda* (bedensel zevklerini gözetmek) konusunda böylesine gayretli olan bu "kutsal kişiler", Hristiyanlıklarını, üçüncü kişilerin fazla çalışmasına, yoksunluklarına ve açlıklarına katlanmak konusundaki tevekkülleriyle gösteriyor. *Obsequium ventrisistis* (den Arbeiter) *perniciosius est.* (Boğazına düşkünlük onlar [işçiler] için çok daha zararlıdır.)

bir günde harekete geçirilebilecek azami emek gücüdür. Sermaye, bunu elde etme hedefine, emek gücünün yaşam süresini kısaltarak varır; tıpkı, aç gözlü bir çiftçinin daha fazla ürün almak için toprağın verimliliğini sömürmesi örneğinde olduğu gibi.

Şu halde, özünde artık değer üretmek, artık emek yutmak demek olan kapitalist üretim, iş gününü uzatarak, normal manevi ve fiziksel gelişme ve işleme koşullarından yoksun bırakılan emek gücünün körelmesine yol açmakla kalmaz. Bizzat emek gücünün zamanından önce tükenmesine ve ölümüne de sebep olur.[113] İşçinin belli bir zaman aralığındaki üretim süresini, onun yaşam süresini kısaltarak uzatır.

Ne var ki, emek gücünün değeri, işçinin yeniden üretimi ya da işçi sınıfının soyunu sürdürmesi için gerekli olan metaların değerini içerir. Sermayenin ölçü tanımaz değerlenme dürtüsüyle zorunlu olarak harcadığı çaba doğrultusunda iş gününün doğaya aykırı şekilde uzatılması, tek tek işçilerin ömürlerini ve dolayısıyla onların emek güçlerinin ömürlerini kısalttığında, tükenen emek gücünün daha hızlı bir şekilde yenilenmesi gerekir ve emek gücünü yeniden üretmenin maliyeti artar; tıpkı, ne kadar çabuk aşınırlarsa, makinelerin yeniden üretilmesi gereken değer kısımlarının o kadar artması örneğinde olduğu gibi. Bundan ötürü, sermayenin kendi öz çıkarı, normal bir iş gününe işaret ediyor gibi görünür.

Köle sahibi, atını nasıl satın alıyorsa işçisini de aynı şekilde satın alır. Kölesini kaybederse, köle pazarında yeniden harcama yaparak yerine konması gereken bir sermayeyi kaybetmiş olur. Fakat,

> "Georgia'nın pirinç tarlaları ve Missisipi'nin bataklıkları insan bünyesinde ölümcül etkiler yaratabilir; böyle olmakla beraber, buradaki insan hayatı israfı, Virginia ve Kentucky'deki dolup taşan kamplardan telafi edilemeyecek kadar büyük değildir. Kölenin korunmasını efendinin çıkarlarıyla özdeşleştirdikleri sürece, kölenin insanca muamele görmesinin bir tür güvencesi olabilen iktisadi kaygılar, köle ticaretinin başlamasından sonra, kölenin en ölçüsüz şekilde sömürülmesinin nedenleri haline gelir; çünkü, kölenin yerini yabancı zenci kamplarından getirileceklerle doldurma olanağı bir kere doğunca, kölenin ömrünün uzunluk veya kısalığı, yaşadığı süredeki üretkenliğinden daha az önemli hale gelir. Bundan dolayı, köle ithal eden ülkelerdeki köle ekonomisinin bir ilkesi, köle sürüsünden (human chattel) mümkün olan en kısa zamanda mümkün olabilecek en fazla miktarda emeği sızdırmanın en iktisadi yaklaşım olduğudur. Zenci hayatının en acımasızca kurban edildiği yer, yıllık kârın çoğu zaman plantasyonların toplam sermayesine eşit olduğu tropikal tarım kuşağıdır. Karayipler'deki

113 "Daha önceki raporlarımızda bazı tecrübeli fabrikatörlerin saptamalarını aktardık; bunlar, fazla saatlerin ... insan emek gücünün vaktinden önce tükenmesi tehlikesini beraberlerinde getirdiklerini anlatır." (l.c. 64, s. XIII.)

> tarım, yüzyıllardır efsanevi zenginliklerin beşiği ve milyonlarca Afrika zencisinin mezarı olmuştur. Bugün, gelirleri milyonları bulan ve plantasyon sahiplerinin prensler olduğu Küba'da, köle sınıfının en kötü şekilde beslendiğini, en tüketici ve sonu gelmez acılara katlandığını, büyük bir kısmının aşırı çalıştırma, uyku ve dinlenme yetersizliği sonucu her yıl tamamen yok olup gittiğini görüyoruz."[114]

Mutato nomine de te fabula narratur! (Sadece bir isim değişikliğiyle hikâye seni anlatıyor!) Köle ticaretinin yerine işçi piyasasını, Kentucky ile Virginia'nın yerine İrlanda ile İngiltere'nin, İskoçya'nın ve Galler'in tarım bölgelerini, Afrika'nın yerine Almanya'yı koyarak okuyun! Aşırı çalıştırmanın Londra'daki fırıncıların saflarını nasıl zayıflattığını, ama, yine de Londra işçi piyasasının, fırınlarda çalışmak için Almanya'dan ve diğer ülkelerden gelen ölüm adaylarıyla durmadan nasıl dolup taştığını gördük. Görmüş olduğumuz gibi, çömlekçilik, işçi ömrünün en kısa olduğu iş kollarından biridir. Böyledir diye çömlekçi sıkıntısı mı çekiliyor? Kendisi da alaylı bir işçi olan, modern çömlekçiliğin mucidi Josiah Wedgwood, 1785 yılında Avam Kamarası önünde, bütün sektörün 15.000 ile 20.000 arasında insan çalıştırmakta olduğunu söylemişti.[115] 1860 yılında Büyük Britanya'da çömlekçilik sektöründe çalışan sadece şehirli nüfus 101.302'yi bulmuştu.

> "Pamuklu sanayisi kurulalı 90 yıl oluyor. ... Bu sanayi İngiliz ırkının üç kuşağında pamuk işçilerinin dokuz kuşağını yiyip tüketmiştir."[116]

Şüphesiz, işlerin son derece kızıştığı dönemlerde işçi piyasasında önemli açıklar görülmüştür. Örneğin, 1834 yılında böyle bir durum olmuştu. Ama o zaman da, fabrikatör beyler, Yoksullar Yasası Komiserlerine, tarım bölgelerindeki "fazla nüfusu"u, "fabrikatörlerin onları soğuracağı ve tüketeceği"[117] açıklamasını yaparak kuzeye göndermelerini teklif etmişti. Bunlar onların kendi sözleriydi.

> "Yoksullar Yasası Komiserlerinin rızasıyla Manchester'a temsilciler atandı. Tarım işçilerinin listeleri hazırlandı ve bu temsilcilere gönderildi. Fabrikatörlerin bürolara gidip kendilerine uyanları seçmesinden sonra, Güney İngiltere'de yaşamakta olan aileler gönderilmeye başlandı. Bu insan paketleri, meta balyaları gibi etiketlenerek kanallar yoluyla veya kamyonlarla sevk edildi; bazıları tabana kuvvet yürümek zorunda kaldı; birçokları yollarını şaşırdı ve sanayi bölgelerinin etrafında yarı aç dolaştılar. Bu iş gerçek bir ticaret dalı haline geldi. Avam Kamarası buna inanamıyordu.

114 Cairnes, l.c. s. 110, 111.

115 John Ward, "History of the Borough of Stoke-upon-Trent etc.", London 1843, s. 42.

116 Ferrand'ın "Avam Kamarası"ndaki 27 Nisan 1863 tarihli konuşması.

117 *"That the manufacturers would absorb it and use it up. Those were the very words used by the cotton manufacturers."* (İmalatçıların bunu soğuracak ve tüketecek oluşu. Bunlar, pamuk imalatçılarının kendi sözleriydi.) (l.c.)

> Bu düzenli ticaret, insan eti üzerinde yapılan bu bezirgânlık devam etti; bu insanlar Manchester'lı temsilciler tarafından satın alınıp Manchester'lı fabrikatörlere satıldı; Amerika'nın güney eyaletlerindeki zenci ticaretinde görülene benzer bir düzenliliğe ulaştı. ... 1860 yılı pamuklu sanayisinin doruk noktasıdır. ... Tekrar işçi kıtlığı baş gösterdi. Fabrikatörler tekrar et tüccarlarına başvurdu ... ve Dorset çayırlarının, Devon tepelerinin ve Wilts düzlüklerinin altını üstüne getirdiler, ama fazla nüfus çoktan bitirilmişti."

Bury Guardian gazetesi İngiliz-Fransız ticaret anlaşmasıyla birlikte 10.000 ilâve işçinin daha soğurulabileceğini ve çok geçmeden 30.000 ya da 40.000 işçinin daha gerekebileceğini sızlanarak belirtiyordu. Et ticareti temsilcileri ve alt temsilcileri 1860 yılında tarım bölgelerinden elleri boş dönünce,

> "bir fabrikatörler heyeti, yoksul çocuklarının, yetim ve öksüzlerin, çalıştırıldıkları ve bakıldıkları iş yerlerinden çıkarılmalarına izin verilmesi ricasıyla, Yoksullar Yasası Kurulu Başkanı Bay Villiers'e başvurdu."[118]

---

118 l.c. Villiers, bütün iyi niyetine rağmen, fabrikatörlerin dileklerini "yasal olarak" reddetmek durumundaydı. Bununla beraber bu beyler amaçlarına Yoksullar Yasası'nın uygulanmasıyla görevli yerel yürütme organlarının yumuşak başlılıklarından yararlanarak ulaştı. Fabrika müfettişi Bay A. Redgrave , bir olayda, "İskoçya'nın tarım bölgelerinden Lancashire ve Cheshire'a getirilmiş olan genç kızlar ve genç kadınlarla ilgili olarak sistemin kötüye kullanılması" söz konusu olsa da, kimsesiz ve yoksul çocukların "yasal olarak" *apprentice* (çırak) sayıldıkları bir sistemin bu kez "eskisi gibi kötüye kullanılmadığını" (bu "kötüye kullanılmalar" üzerine bkz. Engels l.c.) temin eder. Bu "sistem"de fabrikatör, yoksullar yurdu idarecileri ile belli bir süre için bir sözleşme yapar. Fabrikatör, çocukları besler, giydirir ve barındırır ve kendilerine para olarak küçük bir harçlık verir. İrlanda'da nüfusun azaldığı, İngiltere ve İskoçya'nın tarım bölgelerinden Avustralya ve Amerika'ya şimdiye kadar eşi görülmemiş ölçüde göçler olduğu, bazı İngiliz tarım bölgelerinde nüfusun, kısmen işçinin hayat gücünün dumura uğratılmasında elde edilen başarılı sonuç nedeniyle, kısmen kullanılabilir nüfusun daha önce köle tacirlerinin marifetiyle yok edilmesi sonucu olarak, doğal ve fiili bir azalma gösterdiği bir zamanda, emek talebinde olağanüstü bir artma olduğu için, 1860 yılının İngiliz pamuklu sanayisinin refah yılları arasında bile başlı başına bir yer tuttuğu ve bundan başka, işçi ücretlerinin çok yükseldiği göz önünde tutulursa, Bay Redgrave'in aşağıdaki değerlendirmesi, özellikle garip bir şey olmaktadır. Bütün bu belirtilenlere rağmen, Redgrave der ki: "Ne var ki, bu tür emek (yoksullar yurdundaki çocukların emeği) ancak, başka türden emek bulunamadığı zaman aranır; çünkü, bu pahalı bir emektir. 13 yaşında bir çocuğa ödenen ücret haftada normal olarak 4 şilin kadar bir şey tutar; oysa, bu yaşlarda 50 veya 100 kadar çocuğun barındırılması, yedirilip içirilmesi, giydirilmesi, gerekli hekim bakımından geçirilmesi ve genel olarak kendilerine göz kulak olunması için yapılan masraflar ve ayrıca her birine para olarak küçük bir harçlık verilmesi ile yüklenilen giderler çocuk başına haftada 4 şilinle karşılanamaz." ("Rep. of the Ins. of Factories for 30th April 1860", s. 27.) Redgrave'in bize söylemeyi unuttuğu bir nokta var: bütün bunları, bir arada barındırdığı, yedirip giydirdiği, bir arada tutup göz-kulak olduğu 50 veya 100 çocuk için fabrikatör haftada çocuk başına 4 şilinle sağlayamazsa, işçinin kendisi, hafta sonunda aynı parayı getiren kendi çocukları için bu parayla nasıl sağlayabilir? Metinden yanlış sonuçlar çıkarılabileceği ihtimaline karşı, burada şunu da belirtmeliyim ki, İngiliz pamuklu sanayisinin, çalışma sürelerini vb. bir düzene bağlayan 1850 tarihli Fabrika Yasası'nın hükmü altına sokulduğundan beri, diğer sanayiler arasında örnek sanayi olarak görülmesi gerekir. Pamuklu sanayisinde çalışan İngiliz işçisi, kıta Avrupa'sındaki kader arkadaşlarından her bakımdan daha iyi durumdadır. "Prusyalı fabrika işçisi İngiliz rakibinden haftada en azından 10 saat daha fazla çalıştırılır: işçi, evinde kendi tezgâhı ile çalışıyorsa, çalışma süresi bu ek saatleri

Tecrübelerin kapitaliste genel olarak gösterdiği, sürekli bir fazla nüfustur; yani, kırık dökük, kısa ömürlü, yeri çabucak boşalan, deyim yerindeyse dalından zamansız koparılmış meyve gibi zamansız harcanan insan kuşaklarıyla besleniyor olsa bile, sermayenin anlık değerlenme ihtiyacına oranla sürekli bir nüfus fazlası vardır.[119] Şüphesiz aynı tecrübeler anlayışlı bir gözlemciye madalyonun öteki yüzünü göstermekten geri kalmaz. Dün başlamış gibi değil de tarih açısından bakıldığında, kapitalist üretimin halkın yaşam gücünü çok geçmeden şah damarından sıkı sıkıya nasıl kavradığını, taşradan gelen gürbüz ve sağlam unsurların devamlı karışmaları ile sanayide çalışan nüfustaki soysuzlaşmada nasıl ancak bir yavaşlama olduğunu, temiz havaya ve üzerlerinde olanca ağırlığıyla etkisini gösteren *principle of natural selection*'a (doğal seçilim ilkesine) rağmen, bizzat tarım işçilerinin nasıl çoktan yok olmaya başladıklarını gösteren de bu tecrübelerdir.[120] Çevresindeki işçi kuşaklarının acılarını inkâr edebilmek için son derece "güzel nedenler"e sahip olan sermaye, pratik hareketi sırasında, insanlığın gelecekte çürümesi ve sonunda durdurulamayacak şekilde nüfus kaybına uğraması olasılığını, ancak, Dünya'nın bir gün Güneş'in üzerine düşmesi olasılığını gözettiği kadar gözetir. Her hisse senedi düzenbazlığında, er ya da geç fırtınanın bir gün mutlaka kopacağını herkes bilir; ama herkes, onun, kendisi altın yağmuruna tutulduktan ve kendisini güven altına aldıktan sonra, bir sonraki kişinin başında patlamasını ümit eder. *Après moi le déluge!* (Benden sonra tufan!) Her kapitalistin ve her kapitalist ülkenin parolası budur. Bundan dolayı, toplumdan gelen bir zorlama olmadığı sürece, sermaye, işçinin sağlığına ve ömrünün uzunluk veya kısalığına

bile aşar." (Rep. of Insp. of Fact. 31 st. Oct. 1855", s. 103.) Yukarıda adı geçen fabrika müfettişi Redgrave, fabrikaların oralardaki durumunu incelemek için, 1851 yılındaki sanayi sergisinden sonra, özellikle Fransa ve Prusya'da geziler yapmıştı. Prusya'daki fabrika işçileri üzerine şunları yazıyor: "Prusya işçisi alışmış bulunduğu ve yeter bulduğu basit hayatını ve pek sınırlı konforu kendisine sağlamaya yeten bir ücret alıyor. ... İşçi orada İngiliz rakibinden daha güç koşullar altında çalışıyor ve daha kötü bir hayat yaşıyor." ("Rep. of. Insp. of Fact 31st Oct. 1853", s. 85.)

119 Aşırı çalıştırılan işçiler anormal bir hızla ölüyor; ama, ölenlerin yerleri derhal doldurulуyor ve kişilerin bu derece sık değişmesi sahnede hiçbir değişiklik meydana getirmiyor." "England and America", London 1833, t. I, s. 55 (Yazar: E. G. Wakefield.)

120 Bkz.: "Public Health. Sixth Report of the Medical Officer of the Privy Council. 1863". 1864'te Londra'da yayınlanmıştır. Bu rapor özellikle tarım işçileri üzerinde duruyor. "Sutherland'ın, çok geliştiği söylenir; ne var ki, yakın zamanlarda yapılmış olan bir inceleme, buranın bir zamanlar erkeklerinin güzelliği, askerlerinin yiğitliğiyle ün salmış bölgelerinde bile, halkın yozlaşarak kavruk ve güdük bir soya dönüşmüş olduğunu ortaya koymuştur. Sağlığa en uygun yerlerde, denize bakan tepelerde yaşayan insanların çocuklarının yüzleri, ancak Londra'nın kötü havalı dar sokaklarında yaşayan çocukların yüzlerinin olabileceği kadar sağlıksız ve solgundur." (Thornton, l.c. s. 74, 75. Bunlar, gerçekte, Glasgow'un, sokak ve avlularında fahişeler ve hırsızlarla koyun koyuna yatırdığı 30.000 "gallant highlander"a (yiğit dağlıya) benzer.

karşı kayıtsızdır.[121] İşçinin beden ve ruhça bozulduğu, zamansız öldüğü, aşırı çalışma işkencesi altında kıvrandığı yolundaki yakınmaya onun cevabı şudur: Bu acılar keyfimizi (kârımızı) artırdığına göre, niye bizi dertlendirsin? Ancak bu şeyler bütün yönleriyle ele alındığında, meselenin tek tek kapitalistlerin iyi veya kötü niyetlerine bağlı olmadığı da görülür. Serbest rekabet, kapitalist üretimin içinde yatan yasaları tek tek kapitalistlerin karşısına, bunların kendi dışlarında ve hepsinin boyun eğmek zorunda oldukları yasalar olarak çıkarır.[122]

Normal bir iş gününün saptanması, kapitalistle işçi arasında yüzlerce yıllık bir mücadelenin sonucudur. Ve bu mücadelenin tarihinde birbirine zıt iki akım görülür. Örneğin, zamanımızdaki İngiliz fabrika mevzuatı ile 14. yüzyıldan 18. yüzyılın ortalarına uzanan çalışma statüleri karşılaştırılabilir.[123] Modern fabrika yasası iş gününü zorla kısaltırken, bu statüler iş gününü zorla uzatmaya çalışır. Şüphesiz, sermayenin, embriyo halinde iken, yani yeter miktarda artık emeği yutma hakkını sırf iktisadi ilişkilerin doğurduğu bir zor gücü ile değil aynı zamanda devlet gücünün yardımı ile sağladığı oluşum döneminde peşinde olduğu talepler, homurdanarak ve direnmeyle karşılaşarak elde ettiği olgunluk çağı ayrıcalıkları ile karşılaştırılacak olursa, son derece mütevazı kalır. "Özgür" işçinin, gelişmiş kapitalist üretim tarzının ürünü olarak, alışageldiği geçim araçları

121 "Halkın sağlığının, ulusal sermayenin bu denli önemli bir unsuru olmasına rağmen, korkarız, kapitalistlerin bu hazineyi koruma ve geliştirme işinde hiç yardımcı olmadıklarını itiraf etmek zorundayız. ... İşçilerin sağlığının gözetilmesi fabrikatörlere zorla kabul ettirilmiştir." ("Times", 5 Kasım 1861). "West Riding'in erkekleri insanlığın kumaşçıları haline geldi. ... çalışan halkın sağlığı feda edildi ve birkaç kuşak içinde ırk soysuzlaşacaktı, fakat bir tepki doğdu. Çocuk işçilerin çalışma saatleri sınırlandırıldı vb." ("Twenty-second annual Report of the Registrar-General", 1861).

122 Bundan dolayı, örneğin 1863 yılı başında, Staffordshire'da büyük çömlek imalathanelerine sahip olan, aralarında J. Wedgwood ve Oğulları'nın da bulunduğu 26 firmanın, "devletin zorla müdahalesi" için bir dilekçeye imza attıklarını görüyoruz. "Diğer kapitalistlerle sürdürmek zorunda kaldıkları rekabet" onlara çocukların çalışma sürelerini "kendi istekleriyle" sınırlandırma imkânını bırakmıyordu vb. "Bundan dolayı, yukarıda sözü edilen kötülükler bizi ne kadar üzse de, bunları, fabrikatörler arasında varılabilecek herhangi bir anlaşmayla önlemek mümkün değildir. ... Bütün bu noktaları göz önünde tutarak, bir yasanın zorunlu olduğu kanısına varmış bulunuyoruz." ("Children's Emp. Comm. Rep. 1", 1863, s. 322.) Pek yakın bir geçmişten çok daha çarpıcı bir örnek gösterebiliriz. İşlerin yoğunlaştığı bir dönemde pamuk fiyatlarındaki yükselme Blackburn'deki pamuklu dokuma fabrikalarının sahiplerinin ortak bir anlaşmaya vararak, belli bir süre için, fabrikalarındaki çalışma sürelerini kısaltmalarına yol açtı. Bu süre takriben Kasım (1871) sonunda son buldu. Bu arada, iplik eğirme ile kumaş dokumayı birleştiren daha zengin fabrikatörler, bu anlaşma sonucunda üretimin azalmasından kendi işlerini büyütmek için yararlandılar ve böylece küçük ustaların aleyhine olmak üzere büyük kârlar sağlamanın yolunu bulmuş oldular. Bu küçük ustalar, çaresizlik içinde işçilere döndü, onları 9 saatlik iş günü mücadelesini ciddi olarak yürütmeye çağırdılar ve bunun için para vaat ettiler!

123 Aynı dönemde Fransa'da, Hollanda'da vb. görülen bu çalışma statüleri, İngiltere'de ancak 1813 yılında, üretim ilişkileri tarafından aşılmalarından çok sonra resmen kaldırıldı.

karşılığında tüm aktif yaşam süresini, çalışma yeteneğinin kendisini, bir mercimek çorbasına ilk oğulluk hakkını satmayı gönüllü olarak kabul etme noktasına gelmesi, yani toplumsal olarak bunu yapmaya zorlanması yüzlerce yıl almıştı. Bundan dolayı, sermayenin, yetişkin işçilere 14. yüzyılın ortalarından 17. yüzyılın sonlarına kadar devlet zoruyla kabul ettirmeye çalışmış olduğu iş gününü uzatma çabalarının, 19. yüzyılın ikinci yarısında, çocuk kanından sermaye yaratma yolunu tıkamak amacıyla, iş gününe şurada burada devlet zoruyla kayıtlar konduğu bir zamanda da görülmesi doğaldır. Örneğin, kısa bir süre öncesine kadar Kuzey Amerika Cumhuriyeti'nin en özgür eyaleti olan Massachusetts eyaletinde bugün 12 yaşından küçük çocukların çalıştırılmasıyla ilgili olarak ilan edilen yasal sınır, İngiltere'de, daha 17. yüzyılın ortasına kadar, kanlı canlı zanaatçının, gürbüz çiftlik yanaşmasının ve sağlam yapılı demircinin normal iş günüydü.[124]

İlk *"Statute of Labourers"* (İşçiler Statüsü) (23 Edward III 1349) için dolaysız bahaneyi (sebep değil, çünkü bu tür mevzuat hiçbir bahane olmadan yüzyıllar boyunca devam edip gitti), halkı kırıp geçirmiş olan büyük veba salgını sağladı; öyle bir durum doğmuştu ki, bir muhafazakâr yazarın dediği gibi, "işçiyi makul fiyatlarla" (yani, onu çalıştıranlara makul bir miktarda artık emek sağlayacak fiyatlarla) "işe koşmak, gerçekten, tahammül edilmez bir güçlük halini almıştı."[125] Bundan ötürü, iş gününün sınırı gibi, makul işçi ücretleri de zorlayıcı yasalarla dikte edildi. Burada ilgilendiğimiz tek konu olan iş gününün uzatılmasını, VII. Henry döneminde çıkarılan 1496 tarihli statüde de görüyoruz. Hiçbir zaman uygulanmamış olsa da, mart ile eylül ayları arasında, iş günü, bütün zanaatçılar (*artificers*) ve tarım işçileri için, sabahları saat 5'te başlayıp akşamları saat 7 ile 8 arasında son bulacaktı; ama, yemek süreleri kahvaltı için 1

124 "12 yaşından küçük hiçbir çocuk bir fabrikada günde 10 saatten fazla çalıştırılamaz." ("General Statutes of Massachusetts", ch. 60, § 3. Statüler 1836 ile 1858 yılları arasında çıkarıldı.) "Bütün pamuklu dokuma, yünlü dokuma, ipekli dokuma, kâğıt, cam ve keten dokuma fabrikalarında veya demir ve diğer metalleri işleyen işletmelerde günde 10 saatlik bir zaman aralığında yapılan iş, yasanın kabul ettiği anlamda bir günlük iş sayılır. Ayrıca, herhangi bir fabrikada çalıştırılmakta olan küçük yaştaki hiç kimse, bundan böyle, günde 10 saatten veya haftada 60 saatten fazla işte alıkonamaz, kendisinden bundan fazla çalışması istenemez; ve gene, 10 yaşından küçük hiç kimse, bundan böyle, bu eyaletin sınırları içinde bulunan bir fabrikada işçi olarak çalıştırılamaz." ("State of New Jersey. An act to limit the hours of labour etc." 18 Mart 1851 tarihli yasanın 1. ve 2. maddeleri.) "12-15 yaşları arasındaki hiçbir çocuk bir fabrikada günde 11 saatten fazla veya sabahları saat 5'ten önce veya akşamları saat 7½'tan sonra çalıştırılamaz." ("Revised Statutes of the State of Rhode Island etc.", ch. 139, § 23. 1 Temmuz 1857.)

125 [J. B. Byles,] "Sophisms of Free Trade", 7th edit., Lond. 1850, s. 205. Aynı Tory, bundan başka şunu da teslim eder: "İşçi ücretlerini işçilerin zararına, patronların çıkarına olacak şekilde düzenlemiş olan parlamento yasaları 464 yıl gibi uzun bir süredir yürürlüktedirler. Nüfus çoğalmıştır. Bu yasalar gereksizleşmiş ve bir yük haline gelmişlerdir." (l.c. s. 206.)

saat, öğle yemeği için 1½ saat, ikindi kahvaltısı için ½ saatti, yani bugün yürürlükte olan fabrika yasasında öngörülenin tam iki katıydı.[126] Kışın, aralar aynı kalmak üzere, sabahları saat 5'ten hava kararıncaya kadar çalışılacaktı. Elizabeth döneminde "günlük veya haftalık ücretle tutulmuş" bütün işçiler için çıkarılan 1562 tarihli bir statü, iş gününün uzunluğuna dokunmaz; ama araları yazın 2½ saate, kışın 2 saate indirmeye çalışır. Öğle tatili sadece bir saat olacak ve "yarım saatlik öğle uykusu"na sadece mayıs ortası ile ağustos ortası arasında izin verilecekti. İş başında bulunmayan her bir saat başına ücretten bir peni (yaklaşık 8 fenik) kesilecekti. Ama, uygulamada, işçilerin durumu statülerde öngörülenden çok daha uygundu. Ekonomi politiğin babası ve bir ölçüde de istatistiğin kurucu olan William Petty, 17. yüzyılın son üçte birlik döneminde yayınladığı bir eserde, şunları söyler:

> "İşçiler" (*labouring men*; o dönemde tarım işçileri anlamında) "günde 10 saat çalışır ve iş günlerinde üç ve pazar günleri iki kez olmak üzere haftada 20 kez yemek arasına çıkarlar; buradan açıkça görülür ki, cuma akşamları oruç tutsalar ve öğle yemeğine şimdi olduğu gibi 11'den 1'e kadar iki saat harcamak yerine, bir buçuk saatle yetinseler, yani $^{1}/_{20}$ oranında daha fazla çalışıp, $^{1}/_{20}$ oranında daha az yeseler, yukarda sözü edilen verginin onda biri elde edilebilirdi."[127]

Dr. Andrew Ure, 1833 tarihli On İki Saatlik Çalışma Yasası'nı karanlık çağlara dönüş diye kötülerken haksız mıydı? Evet, statülerde bulunan ve Petty'nin sözünü etmiş olduğu koşullar, *"apprentices"* (çıraklar) için de geçerliydi. Ama daha 17. yüzyılın sonlarında çocuk işçiliğinin ne halde olduğu aşağıdaki yakınmadan anlaşılır:

> "Bizim küçüklerimiz, İngiltere'de, çırak olana kadar hiçbir şey yapmazlar ve sonrasında yetkin bir zanaatçı olmak için doğal olarak daha fazla zamana -yedi yıla- ihtiyaç duyarlar."

Buna karşılık Almanya, orada çocukların daha beşikteyken en azından "birazcık iş yaptırılarak eğitilmesi"[128] nedeniyle övülüyor.

---

126 J. Wade, bu statü hakkında, haklı olarak şunları söyler: "1496 tarihli statüden anlaşıldığına göre, beslenme giderleri, bir zanaatçının gelirinin 1/3'üne, bir tarım işçisinin gelirinin ½'sine denkti ve bu, işçilerin bağımsızlık derecesinin şimdikinden büyük olduğunu gösterir; oysa bugün, sanayi işçileri de, tarım işçileri de ücretlerinin çok daha büyük bir kısmını beslenme gideri olarak harcamaktadır." (J. Wade, l.c. s. 24, 25 ve 577.) Bu farkın şimdi de, o zamanlar da, besin maddeleri fiyatları ile giyim eşyası fiyatları arasındaki farktan ileri geldiği görüşü, Piskopos Fleetwood'un "Chronicon Preciosum etc." (1st edit., London 1707, 2nd edit., London 1745) eserine şöyle bir göz gezdirmekle çürütülebilir.

127 W. Petty, "Political Anatomy of Ireland 1672", edit. 1691, s. 10.

128 A Discourse on the Necessity of Encouraging Mechanick Industry", London 1690, s. 13. İngiliz tarihini Whig'lerin ve burjuvazinin yararına tahrif etmiş olan Macaulay şunları belirtir: "Çocukları vaktinden önce, küçük yaşta işe sürme olayı, 17. yüzyılda sanayinin

Büyük sanayi çağına kadar, 18. yüzyılın çok büyük bir kısmında, İngiltere'de sermaye henüz emek gücünün bir haftalık değerini vererek işçinin haftasının tamamına el koyabilecek duruma gelememişti (tarım işçileri hariç). Dört günün ücretiyle bütün bir hafta yaşayabilmeleri, işçilere, diğer iki gün günde de kapitaliste çalışmaları için yeterli bir neden gibi görünmüyordu. Sermayenin hizmetindeki bir kısım İngiliz iktisatçısı, bu dik başlılığı en şiddetli bir dille yeriyor, diğer bir kısım iktisatçı, işçileri savunuyordu. Örneğin, o dönemde, yazdığı ticaret sözlüğü, MacCulloch ve MacGregor'un bugünkü benzer çalışmalarının gördüğü kadar itibar görmüş olan Postlethwayt ile daha önce alıntı yaptığımız *"Essay on Trade and Commerce"*[129] adlı eserin yazarı arasında geçmiş olan polemiği dinleyelim.

Postlehwayt şunları da söyler:

> "Bu birkaç gözlemi, birçoklarının ağızlarında geveleddiklerini gördüğümüz bazı saçmalıklara dokunmadan sona erdiremem. Deniyor ki, işçi (*industri-*

---

o zamanki durumu için hemen hemen inanılmaz derecede yaygın bir uygulama haline gelmiş bulunuyordu. Yünlü dokuma sanayisinin merkezi olan Norwich'te 6 yaşındaki bir çocuk işe ehil sayılırdı. O devirde yaşamış çeşitli yazarlar ve bunlar arasında son derece iyi kalplilikleri ile ün salmış bazıları, kendi geçimlik giderleri çıktıktan sonra yılda 12.000 sterlini bulan bir serveti bu şehirde yalnız başına oğlan ve kız çocukların yarattıkları olgusunu *'exultation'*la (coşkuyla) belirtir. Geçmiş tarih ne kadar dikkatle incelenirse, bizim çağımızın yeni sosyal kötülüklere gebe olduğu görüşünde olanlardan ayrılmak için, o kadar fazla neden bulunmuş olacaktır. Yeni olan, kötülüğü keşfeden zekâ ve onu düzelten insanlıktır" ("History of England", v. I, s. 417.) Macaulay devam edip, 17. yüzyılın "son derece iyi kalpli" *amis du commerce*'inin (ticaret dostlarının), Hollanda'da bir yoksullar yurdunda 4 yaşında bir çocuğun nasıl çalıştırıldığını *"exultation"*la nakletmekte olduklarını ve bu *"vertu mise en pratique"* (uygulamalı erdem) örneğinin A. Smith'e gelinceye kadar *à la* Macaulay (Macaulay tarzı) insan-severlerin bütün eserlerinde model olarak yer almış bulunduğunu da kaydedebilirdi. Manifaktürün doğuşuyla birlikte, zanaatçılıktan farklı olarak, çocuk sömürüsünün izlerine rastlanmaya başlar; çocuk sömürüsü, belli bir dereceye kadar, köylüler arasında her zaman mevcut olmuştur ve köylünün boynuna geçirilen boyunduruk ne kadar sıkı olmuşsa o kadar gelişmiştir. Sermayenin eğilimi herhangi bir yanılmaya yer vermeyecek derecede belirgindir, ama olgular, henüz, iki başlı çocuk doğumları gibi tek tük görülüyor. Bu nedenle de uzağı gören *"amis du commerce"*, *"exultation"*la, bunları bugün ve gelecek için fazlasıyla dikkat çekici ve hayranlık uyandırıcı olgular diye tarif etmiş ve örnek alınmalarını tavsiye etmiştir. İskoçyalı dalkavuk ve laf cambazı Macaulay, şöyle der: "Bugün sadece gerilemenin sözünü duyarken, gördüğümüz sadece ilerleme oluyor." Ne gözler ve özellikle de ne kulaklar!

129 İşçileri itham edenler arasında en öfkelisi metinde sözü edilen "An Essay on Trade and Commerce: containing Observations on Taxation etc." (Lond. 1770) adlı eserin ismi bilinmeyen yazarıdır. Aynı kişi daha önce "Consideration on Taxes" (Lond. 1765) eserinde bu konu üzerinde durmuş bulunuyordu. İstatistikler kullanarak eşine ender rastlanır bir laf ebeliği yapan Polonius Arthur Young da aynı yolu izler. İşçileri savunanlar arasında şu kimseler ön safta yer alır: Jacob Vanderlint "Money answers all things" (London 1734) eseriyle, Rev. Nathaniel Forster, D. D. "An Inquiry into the Causes of the Present [High] Price of Provisions" (London 1767) eseriyle, Dr. Price, ve özellikle de Postlethwayt "Universal Dictionary of Trade and Commerce" eserine yazdığı bir ekle ve "Great Britain's Commercial Interest explained and improved" (2nd edit., Lond. 1759) eseriyle. Olguların kendileri, dönemin diğer birçok yazarı tarafından teyit edilir; bunlar arasında Josiah Tucker anılmaya değer.

ous poor), 5 günlük kazancı geçimini karşılamaya yeterse, 6 tam gün çalışmak istemezmiş. Bunun için de bu gibi kimseler, işçi olarak çalışan zanaatçıyı ve manifaktür işçisini haftada 6 tam gün çalışmaya mecbur bırakmak için, gerekli geçim araçlarının vergilerle ya da herhangi bir başka yolla pahalılaştırılması gerektiği sonucuna varıyor. Bu krallığın çalışan nüfusunun kalıcı köleliğinden (*the perpetual slavery of the working people*) yana olan bu büyük politikacılardan farklı düşündüğüm için özür dilemeliyim; şu halk deyimini unutuyorlar: *"all work no play"* (hep çalışmak hiç oynamamak) aptallaştırır. İngilizler, zanaatçılarının ve manifaktür işçilerinin, şimdiye kadar Britanya metalarına genel bir saygınlık ve ün sağlamış olan deha ve becerikliliklerivle övünmüyor mu? Bunu neye borçluyuz? Herhalde, sadece, işçi halkımızın kendine göre eğlenip dinlenmeyi bilmesine. Haftanın 6 günü durmadan aynı işi tekrarlamak üzere bütün yılı çalışarak geçirmeye zorlanmaları, onların yaratıcılığını köreltmez mi? Onları neşeli ve becerikli kılmak yerine aptallaştırmaz mı? Böyle bir ebedi kölelik sonucunda, işçilerimiz, kazanmış oldukları ünü korumak yerine kaybetmez mi? ... Böylesine kaba davranılan hayvanlardan (*hard driven animals*) ne gibi bir zanaat becerisi beklenebilir? ... Onların pek çoğu, bir Fransızın 5 veya 6 günde yaptığı işi 4 günde yapar. Ama, İngilizler ebedi ağır işçiler olacaksa, Fransızların da gerisine düşecek kadar soysuzlaşmalarından (*degenerate*) korkulmalı. Halkımız savaştaki cesaretiyle ünlüyse, bunun, bir yandan midelerindeki kaliteli İngiliz dana eti ile puding, diğer yandan, daha az önemli olmamak üzere, yapısal özgürlük ruhumuz sayesinde olduğunu söylemiyor muyuz? Zanaatçılarımızın ve manifaktür işçilerimizin sahip bulundukları bu büyük yaratıcılık, enerji ve beceriklilik, niçin kendilerine göre dinlenip eğlenmelerini sağlayan özgürlüğün ürünü olmasın? Onların bu ayrıcalıklarını da, işteki ustalıkları ve becerikliliklerı kadar cesaretlerinin de kaynağı olan bu güzel hayat biçimini de hiçbir zaman kaybetmemelerini umuyorum."[130]

"Essay on Trade and Commerce" yazarı buna şöyle cevap verir:

"Haftanın yedinci gününü dinlenerek geçirmek kutsal bir kurumdur diye alırsak, bu haftanın diğer günlerinin işe" (biraz sonra görüleceği gibi, sermayeye demek istiyor) "ait olmasını gerektirir; ve Allah'ın bu emrinin zorla uygulatılması, gaddarlık diye eleştirilemez. ... İnsanlığın genel olarak rahatına düşkün ve tembelliğe eğilimli olduğunu, geçim araçları pahalılaşmadıkça, haftada ortalama 4 günden fazla çalışmayan işçi halkımızın davranışına bakarak kaçınılmaz şekilde öğrenmiş bulunuyoruz. ... Diyelim, bir bushel buğday, işçinin bütün geçim araçlarını temsil etmektedir ve fiyatı 5 şilindir; işçi bir günlük çalışmasıyla bir şilin kazanıyor olsun. Bu durumda haftada yalnızca 5 gün çalışması gerekir; bir bushel 4 şilin etse, sadece 4 gün çalışması yeter. ... Ama, bu krallıkta işçi ücretleri, geçim araçlarına oranla, çok fazla yüksek olduğu için, 4 gün çalışan işçi, haftanın geriye kalan kısmını boş geçirmesini sağlayan bir para fazlası elde eder. ... Haftanın 6 günü ortalama güçlükte bir işte çalışmanın kölelik olmadı-

130 Postlethwayt, l.c, "First Preliminary Discourse", s. 14.

> ğını açıklamak için, sanırım, yeteri kadar söz etmiş bulunuyorum. Bizim tarım işçilerimizin yaptıkları budur ve bütün işaretler, işçiler (*labouring poor*) arasında en mutlu olanların bunlar olduğunu gösteriyor;[131] aynı şeyi Hollandalılar manifaktürde de yapıyor ve çok mutlu bir halk olduklarını görüyoruz. Araya giren çok sayıdaki tatil günü dışında, Fransızların da yaptıkları budur.[132] ... Ama, bizim halkımız, İngiliz olarak hayata gelmekle, Avrupa'nın herhangi bir ülkesinde" (işçi halkın) "olduğundan daha özgür ve daha bağımsız olmak gibi bir ayrıcalıklarının bulunduğu sabit fikrini kafasına yerleştirmiştir. Şimdi bu fikir, askerlerimizin cesaretleri üzerinde etkide bulunduğu sürece, bir dereceye kadar yararlı olabilir; ne var ki, bu fikir manifaktür işçilerinin kafalarında ne kadar az yer ederse, bunların kendileri ve devlet için o kadar iyi olur. İşçiler hiçbir zaman kendilerini üstlerinden bağımsız (*independent of their superiors*) saymamalıdır. Bizimki gibi, toplam nüfusunun belki 8'de 7'sinin ya pek az mülke sahip olduğu ya da hiçbir mülke sahip olmadığı bir ticaretçi devlette ayak takımını cesaretlendirmek, son derece tehlikelidir.[133] ... Sanayi işçisi yoksullarımız, bugün 4 günde kazanmakta oldukları parayı 6 gün çalışarak elde etmeye razı oluncaya kadar, tedavi mükemmel olmayacaktır.[134]

Hem bu amaç doğrultusunda, hem de "tembelliğin, sefahatin ve romantik hürriyet budalalığının kökünün kazınması" ve "yoksullar vergisinin azaltılması, çalışma ruhunun teşviki ve manifaktürlerde emek fiyatının düşürülmesi" için, sermayeye sadık Eckart'ımız, şu denenmiş çareyi önerir: Kamu refahı için bir yük oluşturan bu tür işçiler, bir kelime ile sefiller, bir "ideal çalışma yurdu"na (*an ideal workhouse*) kapatılmalıdır. "Bu türdeki çalışma yurdu bir dehşet yurdu (*house of terror*) yapılmalıdır."[135] Bu "dehşet yurdu"nda, bu "ideal çalışma yurdu"nda, "geriye 12 tam iş saatinin kalması için uygun yemek araları dahil günde 14 saat" çalışılmalıdır.[136]

---

131 "An Essay etc." Kendisi, 96. sayfada, daha 1770 yılında İngiliz tarım işçisinin "mutluluk"unun ne olduğunu anlatır. "Bunların emek güçleri (*their working powers*) her zaman son noktasına kadar gerilmiştir (on the stretch); bugünkünden ne daha kötü yaşayabilir (*they cannot live cheaper than they do*), ne de daha sıkı çalışabilirler (*nor work harder*)."

132 Protestanlık, neredeyse bütün geleneksel tatil günlerini iş gününe çevirmesiyle bile, sermayenin doğumunda, daha baştan itibaren, önemli bir rol oynar.

133 "An Essay etc.", s. 41, 15, 96, 97, 55, 56, 57.

134 l.c. s. 69. Jacob Vanderlint daha 1734'te kapitalistlerin işçi nüfusun tembelliğinden yakınmalarının sırrını açıklamıştı: Aynı ücret karşılığında 4 yerine 6 günlük emek talep ediyorlardı.

135 "An Essay etc", s. 242, 243: "*Such ideal workhouse must be made a 'House of Terror'* (Bu türdeki ideal çalışma yurdu bir 'Dehşet Yurdu' yapılmalıdır) ve yoksullar için, bol bol yenip içilen, sıcak ve temiz giyinilen, ama pek az çalışılan bir barınak olmamalıdır."

136 "*In this ideal workhouse the poor shall work 14 hours in a day, allowing proper time for meals, in such manner that there shall remain 12 hours of neat labour.*" (Bu ideal çalışma yurdunda yoksullar günde 14 saat çalışmalı, yemek için uygun süreler, geriye 12 saatlik düzenli çalışmanın kalacağı şekilde verilmelidir." (l.c. [s. 260.]) "Fransızlar," diyor, "bizim özgürlük hakkındaki coşkulu düşüncelerimize gülüyor". (l.c. s. 78.)

1770 yılının *"ideal workhouse"*unda, bu dehşet yurdunda, günde 12 iş saati! 63 yıl sonra, 1833 yılında, İngiliz parlamentosu dört iş kolunda iş gününü 13-18 yaşlarındaki çocuklar için 12 tam iş saatine indirdiği zaman, İngiliz sanayisi için kıyamet günü gelip çatmış gibi olmuştu! 1852'de Louis Bonaparte, burjuvaziyle olan ilişkisini, yasal iş gününe el atarak sağlamlaştırma girişiminde bulunduğunda, Fransız halkı bir ağızdan haykırmıştı: "İş gününü 12 saatte indiren yasa, Cumhuriyet yasalarından bize kalmış olan biricik varlıktır!"[137] Zürich'te 10 yaşından büyük çocukların çalışma süresi 12 saatle sınırlandı; Aargau'da, 1862 yılında, 13 ile 16 yaşları arasındaki çocukların çalışma süresi 12½ saatten 12 saate indirildi; Avusturya'da, 1860'ta, 12 ile 16 yaşları arasındaki çocuklar için gene 12 saatlik iş günü kabul edildi.[138] Macaulay, "1770'den beri ne gelişme" diye "coşkuyla" haykırırdı!

1770 yılında kapitalistin henüz ancak rüyasını gördüğü, sefiller için "dehşet yurdu", kısa bir zaman içinde, bizzat manifaktür işçisinin kendisi için dev bir "çalışma yurdu" halinde büyüyüp azmanlaştı. Bunun adı fabrikaydı. Ve bu kez, ideal, gerçek karşısında solup gitti.

6. Normal İş Günü İçin Mücadele. Çalışma Süresinin Zorlayıcı Yasalarla Sınırlanması. 1833-1864 Döneminin İngiliz Fabrika Yasaları

Sermaye, iş gününü, normal üst sınırına kadar götürmek ve sonra bunu da aşarak, 12 saatlik doğal günün sınırına kadar uzatmak için[139]

137 "Onlar günde 12 saatten fazla çalışılmasına, özellikle, çalışma saatlerini düzenleyen yasanın Cumhuriyet döneminden kendilerine arta kalan biricik varlık olması nedeniyle karşı çıktı." ("Rep. of Insp. of Fact. 31st Octob. 1855", s. 80) 5 Eylül 1850 tarihli Fransız On İki Saatlik Çalışma Yasası, ki Geçici Hükümetin 2 Mart 1848 tarihli kararnamesinin burjuvalaştırılmış kopyasıdır, hiçbir ayrım gözetilmeksizin bütün atölyeleri kapsar. Bu yasadan önce Fransa'da iş günü sınırlanmamıştı. Fabrikalarda 14 saat, 15 saat ve daha fazla sürerdi. Bkz. "Des classes ouvrières en France, pendant l'année 1848. Par M. Blanqui". Devrimci olanı değil, iktisatçı Bay Blanqui, hükümet tarafından işçilerin durumları hakkında bir araştırma yapmakla görevlendirilmişti.

138 Belçika, iş gününü düzenlemesi bakımından da örnek bir burjuva devleti olmayı bilmiştir. Brüksel'deki tam yetkili İngiliz Büyükelçisi Lord Howard de Walden 12 Mayıs 1862'de Dışişleri Bakanlığı'na şunları bildirir: "Bakan Rogier bana, çocuk çalıştırmanın ve çocuk işinin ne genel bir yasayla ne de yerel yönetmeliklerle herhangi bir şekilde sınırlandırılmadığını; hükümetin son üç yıldır her oturumda meclise bu konu hakkında bir tasarı getirmeye niyetlendiğini; fakat her defasında, tam çalışma özgürlüğü ilkesiyle çelişecek herhangi bir yasaya karşı kıskanç bir direnme ile karşılaşıldığını ve bunun aşılmaz bir engel oluşturduğunu açıkladı"!

139 "Herhangi bir sınıftan insanların günde 12 saat çalışmak zorunda olması, gerçekten, pek esef edilecek bir şeydir. Yemek tatilleri ve evden fabrikaya, fabrikadan eve gidip gelme zamanları da hesaba katıldığında bu aslında 24 saatin 14 saatini bulur. ... Sağlık sorunu bir yana, ahlâk açısından bakıldığında, 13 yaş gibi küçük bir yaştan, hatta 'serbest' sanayi kollarında daha da erken yaşlardan başlayarak çalışan sınıfların bütün

yüzyıllarca uğraştıktan sonra, 18. yüzyılın son üçte birinde büyük sanayinin doğumundan itibaren, artık, çığı andıran şiddetli ve ölçüsüz bir saldırganlık başladı. Töreden ve doğadan, yaştan ve cinsiyetten, gündüzden ve geceden kaynaklanan her tür engel yok edildi. Eski statülerin son derece basit gündüz ve gece kavramları bile öylesine çapraşık bir hale geldi ki, daha 1860 yılında, bir İngiliz yargıcı, gecenin ve gündüzün ne olduğunun "hukuki" açıklamasını yapmak için, gerçekten Talmud'a yaraşır bir keskin zeka sergilemek zorunda kaldı.[140] Sermaye, cümbüş yapıyordu.

Üretimin gürültü ve patırtısından şaşkına dönen işçi sınıfı, bir ölçüde tekrar kendine gelir gelmez direnmeye başladı; ve bu ilk önce, büyük sanayinin doğum yeri olan İngiltere'de oldu. Ne var ki, işçi sınıfı tarafından büyük çabalarla koparılan ödünler, 30 yıl boyunca tümüyle kâğıt üzerinde kaldı. Parlamento, 1802 ile 1833 yılları arasında, 5 çalışma yasası çıkardı; ama bunların zorlayıcı şekilde uygulanması, gerekli memurlar vb. için metelik ayırmayacak kadar kurnazdı.[141] Yasalar, ölü doğmuş metinler olarak kaldı.

> "Gerçek şu ki, 1833 yasasından önce, çocuklar ve gençler, bütün gün, bütün gece veya *ad libitum* (keyfe göre) gece de gündüz de çalıştırılıyordu (*were worked*)."[142]

Modern sanayi için normal bir iş günü, pamuklu, yünlü, keten ve ipekli dokuma sanayilerini kapsayan 1833 tarihli Fabrika Yasası ile başlar. Sermayenin ruhunu, hiçbir şey, 1833-1864 arasındaki İngiliz fabrika yasaları tarihinden daha iyi anlatamaz!

---

zamanlarının böylesine aralıksız bir şekilde yutulmasının son derece zararlı olduğunu ve korkunç bir fenalık oluşturduğunu itirafta, sanırım, hiç kimse tereddüt etmeyecektir. ... Kamu ahlakını korumak, güçlü ve becerikli bir nüfus yetiştirmek ve halkın büyük kitlesinin hayattan akla uygun bir ölçüde tat almasını sağlamak için, bütün iş kollarında her iş gününün bir kısmının dinlenme ve eğlenme zamanı olarak ayrılmasının mecburiyet haline getirilmesi pek yerinde bir iş olacaktır." (Leonard Horner, "Reports of Insp. of Fact. 31st Dec. 1841".)

140 Bkz. "Judgment of Mr. J. H. Otway, Belfast, Hilary Sessions, County Antrim 1860."

141 Onun döneminde çıkmış biricik fabrika yasası olan 22 Mart 1841 tarihli yasanın hiçbir zaman uygulanmamış olması, *des roi bourgeois* (burjuvazinin kralı) Louis Philippe'in rejimi için, pek karakteristik bir şeydir. Ve bu yasa yalnızca çocukların çalıştırılması üzerine hükümler getiriyordu. Bu yasada, 8-12 yaşları arasındaki çocukların çalışma süreleri 8 saat, 12-16 yaşları arasındaki çocukların çalışma saatleri 12 saat olarak saptanıyordu vb; ama, 8 yaşındaki çocukların bile gece çalıştırılmalarına izin veren birçok istisnaya yer verilmişti. Farelerin bile polisin yönetimi altında bulunduğu bir ülkede, yasanın uygulanması ve bunun denetimi *"amis du commerce"*in (ticaret dostlarının) iyi niyetlerine bırakılmıştı. Ancak 1853'ten bu yana, o da bir tek bölgede (*Departement du Nord*), ücretli bir hükümet müfettişi vardır. Louis Philippe'in yasasının, 1848 Devrimine kadar, her işe ve her yere el atan Fransız yasa fabrikası tarafından dokunulmadan bırakılması, genel olarak Fransız toplumunun geçirdiği gelişme bakımından daha az karakteristik değildir!

142 "Rep. of Insp. of Fact. 30th April 1860", s. 50.

1833 tarihli yasa, olağan fabrika iş gününün sabahları saat 5 buçukta başlayıp akşamları 8 buçukta son bulacağını; bu sınırların, yani 15 saatlik zaman diliminin aşılmaması koşuluyla, küçük yaştaki kimselerin (yani 13 ile 18 yaşları arasındaki kişilerin), özel olarak belirtilmiş bazı istisnalar dışında aynı kişinin bir günde 12 saatten fazla çalıştırılmaması koşuluyla, günün herhangi bir saatinde kullanılmasının yasaya uygun olacağını söyler. Yasanın 6. Kesiminde, "çalışma zamanları sınırlandırılmış olan bu gibi kişilere, gün içinde yemek araları için en az 1½ saat verilmesi" öngörülmüştür. 9 yaşından küçük çocukların çalıştırılması, daha sonra belirtilen istisnalar dışında, yasaklanmıştı; 9 ile 13 yaşları arasındaki çocukların çalışma süreleri günde 8 saat olarak sınırlandırılmıştı. Gece çalışması, yani bu yasaya göre akşamları 8 buçuk ile sabahları 5 buçuk arasında çalışma, 9 ile 18 yaşları arasındaki herkes için yasaklanmıştı.

Yasa koyucular sermayenin yetişkin işçi emeğini yutma özgürlüğüne veya kendi deyimleriyle "çalışma özgürlüğü"ne karışmaktan o kadar uzaktı ki, Fabrika Yasasının bu tür tüyler ürpertici sonuçlar doğurmasını önlemek için özel bir sistem yarattılar.

> "Bugünkü biçimiyle fabrika sisteminin büyük kötülüğü," deniyor Komisyon Merkez Kurulu'nun 25 Haziran 1833 tarihli ilk raporunda, "çocuk çalışmasını yetişkinlerin son derece uzun olan iş günü saatlerine uzatma zorunluluğunu yaratmış olmasıdır. Göründüğü kadarıyla, bu kötülüğün biricik tedavi yolu, yetişkinlerin çalışma sürelerine dokunmadan -çünkü böyle bir şey önlemek istenilenden daha büyük bir kötülüğün doğmasına yol açabilir- çocukları iki posta halinde çalıştırma planıdır."

Dolayısıyla bu "plan", posta değiştirme sistemi adı altında ("system of relays"; relay, hem İngilizcede hem de Fransızcada aynı anlama gelir: posta atlarının belirli istasyonlarda değiştirilmesi) yürürlüğe kondu; böylece, örneğin 9 ile 13 yaşları arasındaki çocuklardan oluşan bir takım, sabahları saat 5 buçuktan öğleden sonraları saat 1 buçuğa kadar, bir ikinci takım saat 1 buçuktan akşam saat 8 buçuğa kadar işe koşulacaktı, vb.

Ama, son 22 yıl boyunca çocukların çalıştırılmaları ile ilgili olarak çıkarılmış bütün yasaları en saygısız şekilde yok saymış olan fabrikatörleri ödüllendirmek üzere, yasa onlar için daha katlanılabilir bir şekle sokuldu. Parlamento, 1 Mart 1834'ten itibaren 11 yaşından küçüklerin, 1 Mart 1835'ten itibaren 12 yaşından küçüklerin, 1 Mart 1836'dan itibaren 13 yaşından küçüklerin bir fabrikada 8 saatten fazla çalıştırılamayacağına karar verdi! Dr. Farre, Sir A. Carlisle, Sir B. Brodie, Sir C. Bell, Mr. Guthrie vb.'nin, kısacası Londra'nın en önemli doktor ve cerrahlarının Avam Kamarası önünde tanık olarak verdikleri ifadelerde *periculum in mora*

(gecikmesinde zarar var) dedikleri bir sırada, "sermaye" için böylesine koruyucu olan bu "liberalizm" daha da değer kazanmış oluyordu. Dr. Farre bu konudaki görüşünü daha bir kaba şekilde açıklamıştı:

> "Zamansız ölümlere yol açabilen her şeyin önlenmesi için yasa çıkarılması aynı derecede gereklidir; ve bu" (fabrika yöntemi) "buna sebep olan en zalim yöntemlerden biri olarak görülmelidir."[143]

Fabrikatörlere karşı beslediği ince duygularla 13 yaşından küçük çocukları daha yıllar boyunca haftada 72 saatlik fabrika çalışması cehennemine mahkûm etmiş olan aynı "reforma tabi tutulmuş" parlamento, diğer yandan, özgürlüğü de damla damla vermiş olan Kölelikten Kurtuluş Yasası ile, plantasyoncuların herhangi bir zenci köleyi haftada 45 saatten fazla çalıştırmasını daha baştan yasaklamıştı!

Ama hiçbir şekilde yatışmamış olan sermaye, uzun yıllar sürecek gürültülü bir karşı hareket başlattı. Bu hareket, esas olarak, çalıştırılmaları 8 saatle sınırlandırılmış ve belli bir süre zorunlu öğretim görmeleri öngörülmüş, çocuk ismi altında toplanan yaş kategorilerine yönelmişti. Kapitalist antropolojiye göre çocukluk çağı 10 yaşında ya da en fazla 11 yaşında sona eriyordu. Fabrika Yasasının eksiksiz olarak uygulanacağı 1836 yılı yaklaştıkça, fabrikatörler çetesi azgınlığını artırdı. Gerçekten de, hükümeti, 1835 yılında çocuk yaşının 13'ten 12'ye indirilmesini teklif etmesine yol açacak ölçüde korkutmayı başardılar. Bu arada, *pressure from without* (dıştan gelen baskı) tehlikeli bir şekilde büyüdü. Avam Kamarası gerekli cesareti kendinde bulamadı. On üç yaşındaki çocukların, sermayenin Juggernaut tekerleğinin altına günde 8 saatten fazla atılmasını reddetti; ve 1833 Yasası bütün hükümleriyle yürürlüğe girdi. Yasa Haziran 1844'e kadar değişikliğe uğramadı.

Yasanın fabrika çalışmasını önce kısmen sonra bütünü ile düzenleyip yönettiği on yıl boyunca, fabrika müfettişlerinin resmî raporları yasanın uygulanmasının imkânsızlığı hakkındaki şikâyetlerle dolup taştı. 1833 Yasası, sermaye ağalarını, sabahları saat 5 buçukta başlayıp akşamları saat 8 buçuğa kadar devam eden 15 saatlik sürede "her genci" 12 ve "her çocuğu" 8 saat olmak üzere, canının istediği zaman işe koşmakta, işine ara vermekte ve işini bıraktırmakta ve farklı kimselere farklı saatlerde yemek arası vermekte serbest bıraktığı için, bu baylar çok geçmeden yeni bir "posta değiştirme sistemi" keşfettiler; buna göre iş beygirleri belirli durak yerlerinde değiştirilmiyor, değişen durak yerlerinde yeni baştan işe koşuluyordu. İleride tekrar ele almak zorunda kalacağımız için,

143 "Legislation is equally necessary for the prevention of death, in any form in which it can be prematurely inflicted and certainly this must be viewed as a most cruel mode of inflicting it."

bu sistemin güzelliği üzerinde daha fazla durmayacağız. Ancak şu kadarı daha ilk bakışta apaçık görülür: bu sistem, yalnız ruhuyla değil lafzıyla da, Fabrika Yasasının tümünü hükümsüz hale getiriyordu. Her bir çocuk ve genç için böylesine karışık hesaplar tutulurken, fabrika müfettişleri, yasanın belirlediği çalışma sürelerine uyulmasını ve yemek aralarının verilmesini nasıl sağlayacaktı? Fabrikaların büyük bir kısmında eski vahşice aşırılıklar çok geçmeden tekrar kendilerini gösterdi ve cezasız olarak sürüp gittiler. İçişleri bakanı ile yaptıkları bir görüşmede (1844) fabrika müfettişleri yeni icat edilmiş posta değiştirme sistemi üzerinde herhangi bir kontrolün imkânsız olduğunu gösterdi.[144] Ama bu arada koşullar çok değişmişti. Fabrika işçileri, özellikle 1838'den beri, *Charter*'ı siyasi seçim sloganları olarak benimsedikleri gibi, On Saat Tasarısını da iktisadi seçim sloganları olarak benimsemişti. Fabrikalarını 1833 Yasasına uygun şekilde işleten bazı fabrikatörler, parlamentoyu, cüretkârlıkları ya da yer bakımından daha şanslı oluşları sayesinde yasayı ihlal edebilen "sahte biraderler"inin ahlaka aykırı "rekabet"i hakkındaki muhtıralarla bombardımana tutmuştu. Ayrıca, tek tek fabrikatörler eski kazanç hırslarıyla serbestçe at oynatma sevdalarını korusa bile, fabrikatörler sınıfının sözcüleri ve siyasi öncüleri, işçilere karşı bir tutum ve ağız değişikliğine gidilmesini emretmişti. Tahıl Yasalarının kaldırılması kampanyasını başlatmışlardı zafere ulaşmak için işçilerin yardımına ihtiyaçları vardı! Bu nedenle, işçilere sadece daha fazla ekmek vaat etmiyor, aynı zamanda, bin yıllık *Free Trade* (Serbest Ticaret) imparatorluğunda On Saat Tasarısının kabul edileceği sözünü veriyorlardı.[145] Dolayısıyla, 1833 Yasasını hayata geçirmekten başka amacı olmayan bir önleme karşı mücadele etmemeleri gerekiyordu. Son olarak, en kutsal çıkarları olan toprak rantı tehdit edilince, Tory'ler, düşmanlarının "alçakça uygulamaları"na[146] karşı öfkeli bir insan severlikle gürledi.

7 Haziran 1844 tarihli ek Fabrika Yasası bu şekilde ortaya çıktı. Bu yasa 10 Eylül 1844 tarihinde yürürlüğe girdi. Bu yasayla, yeni bir işçi kategorisi, 18 yaşın üzerindeki kadınlar koruma altına alındı. Bu kadınlar her açıdan gençlerle eşit kılındı, çalışma süreleri 12 saatle sınırlandırıldı, gece çalıştırılmaları yasaklandı vb. Böylece, yasa koyucu, ilk kez kendisini yetişkinlerin çalışmasını da doğrudan doğruya ve resmen denetlemek zorunda görüyordu. 1844/1845 Fabrika Raporu'nda alaycı bir ifadeyle şöyle denmekteydi:

144 "Rep. of Insp. of Fact. 31st October 1849", s. 6.

145 "Rep. of Insp. of Fact. 31st October 1848", s. 98.

146 Ayrıca, Leonard Horner, "nefarious practices" (alçakça) ifadesini resmî raporlarında kullanır. ("Reports of Insp. of Fact. 31st October 1859", s. 7.)

> "Yetişkin kadınların haklarına bu şekilde müdahale edilmiş olmasından şikâyet ettiklerine bir kere bile tanık olmadık:"[147]

13 yaşından küçük çocukların çalışma süresi, belli koşullar altında 7 saat olabilmek üzere, günde 6½ saate indirildi.[148]

Sahte "posta değiştirme sistemi"nin kötüye kullanılmasını önlemek için, yasa, aşağıdaki önemli ayrıntılı hükümleri de getirdi:

> "Çocukların ve gençlerin iş günü, herhangi bir çocuğun ya da gencin fabrikada sabahleyin işe başlama saati başlangıç alınarak hesaplanır."

Öyle ki, örneğin A sabahları saat 8'de, B saat 10'da işe başlasalar, iş günü A için hangi saatte sona eriyorsa B için de aynı saatte sona ermek zorundadır. İş gününün başlama saati, resmî bir saate göre, örneğin en yakın demir yolu saatine göre olacak, fabrika çanları ona göre ayarlanacaktı. Fabrika sahibi, fabrikada, iş gününün başlama, sona erme ve ara saatlerini gösteren, büyük harflerle yazılmış bir levha asacaktı. Sabahları saat 12'den önce işe başlayan çocuklar öğleyin saat 1'den sonra tekrar işe koşulamayacaktı. Yani, öğleden sonraki postada, öğleden önceki postada çalışan çocuklar çalıştırılamayacaktı. Koruma altındaki bütün işçilere, günün aynı zaman aralıklarında, her gün 1½ saat yemek zamanı verilecekti ve bunun en az bir saati öğleden sonra saat 3'den önce verilmiş olacaktı. Çocuklar ve gençler kendilerine en az yarım saatlik bir yemek arası verilmeden, öğleyin saat 1'den önce 5 saatten fazla çalıştırılamayacaktı. Çocuklar, gençler ve kadınlar, hiçbir yemek zamanı sırasında, fabrikanın herhangi türden bir çalışma sürecinin devam etmekte olduğu bir yerinde kalmayacaklardı vb.

Daha önce görüldüğü üzere, işin ne kadar süreceğini, ne zaman başlayıp ne zaman sona ereceğini, iş sırasında ne zaman ve ne kadar ara verileceğini saat vuruşlarına göre bu derece askerî bir şaşmazlıkla düzenleyen ayrıntılı hükümler, hiçbir şekilde, parlamentonun kafa yormasının ürünleri değildi. Bunlar yavaş yavaş, modern üretim biçiminin doğal yasaları olarak, mevcut koşullardan doğup gelişti. Bunların formüle edilmesi, resmen tanınması ve devletçe ilan edilmesi uzun süreli sınıf mücadelelerinin sonuçlarıydı. Üretim süreçlerinin büyük bir kısmında çocukların, gençlerin ve kadınların yetişkin erkeklerle el birliği içinde çalıştırılması kaçınılmaz olduğundan, bu düzenlemelerin ilk sonuçlarından biri, yetişkin erkek işçilerin iş gününün de uygulamada aynı şekilde sınırlanması olmuştu. Bundan dolayı, genel olarak bakıldığında, 1844-1847 yılları arasında on iki saatlik iş gününün, fabrika yasalarına

147 "Rep. etc, for 30th Sept. 1844", s. 15.

148 Yasa, iki gün üst üste değil birer gün arayla çalışıyor olmaları koşuluyla, çocukların 10 saat kullanılmasına izin verir. Bu hüküm, esas itibariyle, etkisiz kalmıştır.

tabi olan bütün sanayi kollarında genel ve standart bir uygulama olduğu görülür.

Ne var ki, fabrikatörler bu "ilerleme"ye, telafi edici bir "gerileme" sağlanmadan göz yummadı. Bunların gayretleriyle, Avam Kamarası, sermayeye Tanrı'nın ve hukukun verdiği "ek fabrika işçisi çocuk temini" hakkının güvence altına alınması için, çalıştırılabilecek çocukların en düşük yaş sınırını 9'dan 8'e indirdi.[149]

1846-1847 yılları İngiltere'nin iktisat tarihinde çağ açıcı yıllar oldu. Tahıl Yasaları geri çekildi, pamuk ve diğer ham maddelerden alınan ithalat vergileri kaldırıldı, serbest ticaret yasama faaliyetlerinin yol gösterici yıldızı ilan edildi! Kısacası, bin yıllık imparatorluk dönemi başlamıştı. Diğer yandan, aynı yıllarda Chartist hareket ve on saatlik iş günü mücadelesi en yüksek noktalarına ulaştı. Bunlar, müttefik olarak, intikam ateşi ile yanan Tory'leri buldu. Başlarında Bright ile Cobden'in bulunduğu sözünde durmayan serbest ticaretçiler ordusunun fanatikçe direnmelerine rağmen, uğrunda bunca zamandır savaşılan On Saat Tasarısı parlamentodan geçti.

8 Haziran 1847 tarihli yeni Fabrika Yasası, "genç kişiler"in (13 ile 18 yaşları arasındaki kimseler) ve bütün kadın işçilerin iş gününü 1 Temmuz 1847 tarihinden itibaren geçici olarak 11 saate, 1 Mayıs 1848 tarihinden itibaren kesin olarak 10 saate indiriyordu. Yasa, bunun dışında, 1833 ve 1844 Yasalarını düzeltmek ve tamamlamakla yetiniyordu.

Sermaye, yasanın 1 Mayıs 1848 tarihinde tam olarak yürürlüğe konmasını önlemek için, bir ön kampanyaya girişti. Onlara bakılırsa, deneyimleri sayesinde gözleri açılan işçiler, kendi eserlerinin tahrip edilmesine yardımcı olacaktı. Zamanlama kurnazcaydı.

> "Birçok fabrikanın ancak kısa süreler boyunca çalışabilmesi ve diğerlerinin işleri tamamen durdurması nedeniyle, fabrika işçilerinin, korkunç 1846-1847 bunalımı sonucunda, büyük acılar çekmiş oldukları hatırlanmalı. Çok sayıda işçi bu yüzden zor duruma düştü, pek çoğu borca battı. Bundan dolayı, geçmişteki zararlarını telafi etmek, belki borçlarını ödemek ya da mobilyalarını rehinden kurtarmak ya da satmış oldukları öteberileri yeniden tedarik etmek ya da kendileri ve aileleri için yeni giyim eşyası satın almak için daha uzun çalışma sürelerini tercih edecekleri, büyük bir güvenle varsayılabilmişti."[150]

Fabrikatörler, bu koşulların doğal etkisini % 10'luk genel bir ücret indirimi ile artırmaya çalıştı. Bu, deyim yerindeyse, yeni serbest ticaret döneminin açılış kutlamasıydı. Arkadan, iş günü 11 saate indirilir indi-

149 "Çalışma süreleri indirildiğinde çalıştırılacak olanların" (çocukların) "sayısı artacağından, artan talebin, 8 ve 9 yaşlarındaki çocuk arzındaki artışla karşılanabileceği düşünülmüştü." (l.c. s. 13.)

150 "Rep. of Insp. of Fact. 31st Oct. 1848", s. 16.

rilmez % $8^{1}/_{3}$'lük bir ücret indirimi ve iş günü kesin olarak 10 saate indirildiğinde de bunun iki katı bir ücret indirimi geldi. Böylece, koşulların elverdiği yerlerde, ücretlerde, en azından % 25'lik bir düşme oldu.[151] İşçiler arasında 1847 Yasasını kaldırma propagandasına, bu ölçüde uygun hale getirilmiş koşullar altında başlandı. Bu arada, kullanılmadık aldatma, baştan çıkarma ve tehdit aracı bırakılmadı; ama hepsi boşunaydı. "Yasanın kendilerini ezdiği" iddiasını içeren dilekçeyi imzalamak zorunda kalan yarım düzine işçi, sözlü ifadelerinde, imzalarının zorla alındığını açıkladı. "Eziliyorlarmış, ama Fabrika Yasası tarafından değil, başka biri tarafından."[152] Ne var ki, fabrikatörler, işçileri istedikleri gibi konuşturmayı başaramasalar da, basında ve parlamentoda işçiler adına olanca gürültüyü bizzat koparmaktan geri kalmadılar. Fabrika müfettişlerini Fransız Ulusal Konvansiyonu üyelerine benzettiler ve dünyayı düzeltme hevesleri uğruna bahtsız işçileri acımasızca feda etmekle suçladılar. Bu manevra da para etmedi. Fabrika müfettişi Leonard Horner, hem bizzat hem de ona bağlı müfettişler aracılığıyla Lancashire'daki fabrikalarda sayısız tanığın ifadesine başvurdu. Dinlenen işçilerin yaklaşık % 70'i 10 saatten, çok daha küçük bir bölümü 11 saatten ve çok küçük bir azınlığı da eskisi gibi 12 saatten yana olduklarını açıkladı.[153]

"Dostça" görünen bir başka manevra, yetişkin erkek işçileri 12 ile 15 saat arasında çalıştırmak ve bu olguyu işçi sınıfının en yürekten isteği olarak ilan etmek oldu. Ama, "merhametsiz" fabrika müfettişi Leonard Horner'ı yine karşılarında buldular. "Fazla çalışanların" çoğu demişlerdi ki,

> "daha düşük bir ücret alarak 10 saat çalışmayı fazlasıyla tercih ederlermiş; ama seçim yapacak durumda değillermiş; aralarında o kadar çok işsiz var ve o kadar çok iplik işçisi parça başı ücretle çalışıyormuş ki, daha uzun süreler boyunca çalışmayı reddetseler, diğerleri hemen yerlerini alırmış; bu durumda cevaplandırmaları gereken soru şu oluyormuş: daha uzun bir süre boyunca çalışmak mı yoksa sokağa atılmak mı?"[154]

---

151 "Haftada 10 şilin almakta olan kimselerin % 10'luk genel ücret indirimiyle 1 şilin ve süre kısalması nedeniyle de bir diğer 1 şilin 6 peni, yani toplamda 2 şilin 6 peni kaybedecekleri belli iken, çoğunluğun, bütün bunlara rağmen, On Saat Tasarısından yana olduğunu gördüm." (l.c.)

152 "Dilekçeyi imzalarken, aynı zamanda, böyle yapmakla kötü bir şey yaptığımı açıklamıştım. - Peki, o halde niye imzaladınız? - Çünkü imzalamasaydım sokağa atılacaktım. - Dilekçe sahibi, gerçekten kendisini 'ezilmiş' hissetmişti; ne var ki, bu ezilme, pek de Fabrika Yasası'ndan ileri gelen bir şey değildi" (l.c. s. 102.)

153 l.c. s. 17. Bay Horner'ın görev bölgesinde 181 fabrikada 10.270 kadar yetişkin erkek işçi ile konuşulmuştu. Bunların ifadeleri Ekim 1848 tarihini bitiş tarihi olarak alan 6 aylık fabrika raporunun sonuna eklenmiştir. Bu tanık ifadeleri başka bakımlardan da çok değerli bir malzeme kaynağıdır.

154 l.c. Ekte bizzat Leonard Horner tarafından alınmış 69, 70, 71, 72, 92, 93 numaralı ifadelerle yardımcı müfettiş A. tarafından alınmış 51, 52, 58, 59, 62, 70 numaralı ifadelere bakınız. Bir fabrikatör de gerçeği açıkça ifade etmişti. Bkz. 14 ve 265 no'lu ifadeler. l.c.

Sermayenin ön kampanyası başarısızlıkla sonuçlandı ve On Saat Yasası 1 Mayıs 1848'de yürürlüğe girdi. Ne var ki, bu arada, liderleri hapse tıkılan ve örgütü dağılan Chartist partinin uğradığı fiyasko İngiliz işçi sınıfının kendine olan güvenini sarsmış oldu. Paris'teki Haziran Ayaklanmasından ve bunun kanlı bir şekilde bastırılmasından hemen sonra, kıta Avrupa'sında olduğu gibi İngiltere'de de, egemen sınıfların bütün grupları, toprak sahipleri ve kapitalistler, borsa kurtları ve küçük dükkân sahipleri, korumacılar ve serbest ticaretçiler, hükümet ve muhalefet, rahipler ve hür düşünceliler, genç fahişeler ve ihtiyar rahibeler, aynı çağrıda ortaklaştı: mülkiyetin, dinin, ailenin, toplumun kurtarılması! İşçi sınıfı her yerde haklarından yoksun bırakıldı. Aforoz edildiler, *"loi des suspects"* (şüpheliler yasası) kapsamına sokuldular. Demek ki, fabrikatör efendilerin çekinecekleri bir şey kalmamış oluyordu. Yalnızca On Saat Yasasına karşı değil, emeğin "serbestçe" yutulmasını bir dereceye kadar dizginleme amacını güden, 1833'ten bu yana çıkarılmış bütün yasalara karşı açık bir ayaklanma hareketine giriştiler. Bu, iki yıl boyunca sinik bir aldırmazlık ve teröristçe bir enerjiyle yürütülen ve isyancı kapitalistin, işçisinin derisinden başka hiçbir şeyi tehlikeye atmaması ölçüsünde ucuza mal olan küçük ölçekli bir *proslavery rebellion*'du (kölelik yanlısı isyandı).

Bundan sonra olanları anlamak için, 1833, 1844 ve 1847 Fabrika Yasalarının, biri diğerini değiştirmediği ölçüde, hep birlikte yürürlükte olduklarını hatırlatmak gerekir: bunlardan hiçbiri 18 yaşın üstündeki erkek işçilerin iş gününü sınırlandırmıyordu; 1833'ten bu yana sabahları 5 buçuktan akşamları 8 buçuğa kadarki 15 saatlik süre yasal "gün" olarak kalmıştı ve küçük yaştaki kimselerle kadınlar başlangıçta 12 saat, sonrasında 10 saat boyunca, öngörülen koşullar altında olmak üzere, bu 15 saatlik zaman aralığında çalıştırılabiliyordu.

Fabrikatörler, bazı yerlerde, çalıştırmakta oldukları küçüklerin ve kadın işçilerin bir kısmını, bazen yarısını işten atmakla işe başladılar ve buna karşılık, yetişkin erkek işçiler arasında hemen hemen unutulmuş olan gece işini tekrar ihya ettiler: On Saat Yasası bize bir başka çıkar yol bırakmıyor, diye haykırıyorlardı![155]

Atılan ikinci adım, yasal yemek aralarına yönelmişti. Fabrika müfettişlerini dinleyelim:

> "Çalışma süresinin 10 saatle sınırlandırılmasından bu yana, fabrikatörler, görüşlerini henüz nihai pratik sonuçlarına vardırmamış olsalar da, örneğin sabah saat 9'dan akşam saat 7'ye kadar çalışılıyor olsa, yemek zamanı olarak sabahları saat 9'dan önce bir saat, akşamları saat 7'den sonra yarım saat, yani toplam olarak bir buçuk saat ayırarak, yasanın hükümlerini yerine getirebileceklerini ileri sürmüştür. Şu anda bazı örneklerde öğle yemeği

155 "Reports etc. for 31st October 1848", s. 133, 134.

> için yarım veya bir tam saat tatil veriyorlar; ama, aynı zamanda, 1½ saatin herhangi bir kısmını on saatlik iş günü içinde vermekle hiçbir şekilde yükümlü olmadıklarında ısrar ediyorlar.[156]

Yani, fabrikatörler, 1844 Yasasının yemek zamanları hakkındaki kılı kırk yaran kesin hükümlerinin, işçilere, yalnızca, fabrikaya adımlarını atmadan önce ve fabrikadan çıktıktan sonra, yani kendi evlerinde yeme ve içme izni verdiğini iddia ediyordu! İşçiler de öğle yemeklerini sabahları saat 9'dan önce yiyemez miydi yani? Ne var ki, kraliyet hukukçularının vardığı karara göre, öngörülmüş olan yemek zamanları,

> "gerçek iş günü sırasındaki aralarda verilmek zorundadır ve sabahları saat 9'dan akşamları saat 7'ye kadar aralıksız olarak arka arkaya 10 saat çalıştırmak yasaya aykırıdır."[157]

Sermaye, bu huzurlu gösterilerden sonra, ayaklanmasını, 1844 Yasasının lafzına uygun, yani yasal bir adımla başlattı.

1844 Yasası, öğleyin saat 12'den önce çalıştırılan 8 ile 13 yaşları arasındaki çocukların öğleyin saat 1'den sonra tekrar çalıştırılmalarını, şüphesiz yasaklıyordu. Ne var ki, aynı yasa, öğleyin saat 12'den önce ya da sonra çalıştırılan çocukların 6½ saatlik çalışmalarını hiçbir şekilde düzenlememişti! Bundan dolayı, sekiz yaşındaki çocuklar, işe öğleyin saat 12'de başlamışlarsa, 12'den 1'e kadar 1 saat, öğleden sonra saat 2'den 4'e kadar 2 saat ve saat 5'ten akşam 8 buçuğa kadar 3½ saat, yani yasaya uygun olarak toplam 6½ saat çalıştırılabilirdi! Ya da daha iyisini yapabilirlerdi. Bunların çalışma zamanını yetişkin erkeklerin akşam saat 8 buçuğa kadar devam eden çalışma zamanlarına uydurmak için, öğleden sonra saat 2'den önce hiçbir iş verilmez ve böylece saat 2'den akşam 8 buçuğa kadar aralıksız olarak fabrikada tutulmaları sağlanabilirdi!

> "Ve şimdi açıkça itiraf edilmektedir ki, fabrikatörlerin makinelerini 10 saatten daha uzun bir süre boyunca çalıştırma hırslarının sonucu olarak, bütün gençler ve kadınlar fabrikayı terk ettikten sonra, sekiz ile on üç yaşları arasındaki kız ve erkek çocukları, yetişkin erkeklerle birlikte akşamları saat 8 buçuğa kadar çalıştırmak, son zamanlarda İngiltere'de yaygın bir uygulama haline gelmiştir."[158]

İşçiler ve fabrika müfettişleri bu durumu sağlık ve ahlâk açısından protesto etti. Ama, sermayenin cevabı şu oldu:

> "Verdiğim sözlerin başımın üzerinde yeri var!
> Yasadan, elimdeki senedin cayma tazminatı ve gecikme cezasını talep ederim."†

156 "Reports etc. for 30th April 1848" s. 47.

157 "Reports etc. for 31st Oct. 1848", s. 130.

158 "Reports etc." l.c. s. 142.

† Shakespeare, *Venedik Taciri*. Bir sonraki alıntı da aynı eserdendir. *–çev.*

Gerçekten, 26 Temmuz 1850 tarihinde Avam Kamarası'na sunulan istatistiklere göre, bütün protestolara rağmen, 15 Temmuz 1850 tarihinde 257 fabrikada 3742 çocuk bu "uygulama"ya tabi bulunuyordu.[159] Bu kadarı da yetmemişti! Sermayenin pek keskin gözleri, 1844 Yasasının, öğleden önceki beş saatlik çalışmanın en azından 30 dakikalık bir dinlenme arası verilmeden yürütülmesine izin vermediğini, ama, öğleden sonraki çalışmanın nasıl yürütüleceği üzerine hiçbir hüküm getirmemiş olduğunu keşfetmişti. Bundan dolayı, sermaye, sekiz yaşındaki işçi çocukları saat 2'den akşam 8 buçuğa kadar sadece aralıksız çalıştırmanın değil, aynı zamanda aç bırakmanın zevkini talep etmiş ve ele geçirmişti.

> "Evet, onun kalbi,
> Senette böyle yazılı."[160]

Çocuk çalışmasını düzenleyen hükümleri söz konusu olduğunda 1844 Yasasının lafzına Shylock'a özgü bir şekilde sıkı sıkıya bağlı kalındı, ama sıra "gençlerle kadınların" çalışmalarını düzenleyen hükümlere gelince aynı yasaya açıktan açığa baş kaldırıldı. Bu yasanın asıl amacının ve içeriğinin "sahte posta değiştirme sistemi"ni kaldırmak olduğu hatırlanacaktır. Fabrikatörler ayaklanmalarını şu basit açıklamayla başlattı: 1844 Yasasının, küçük yaştaki kimselerle kadınların on beş saatlik iş gününün istenilen kısa bölümlerinde istenildiği gibi kullanılmalarını yasaklayan kısımları,

> "çalışma süresi 12 saatle sınırlanmış olduğu sürece, görece zararsız (*comparatively harmless*) olmuştu. On Saat Yasası ile, bunlar, dayanılmaz bir insafsızlık (*hardship*) halini aldı.[161]

Bundan dolayı, fabrikatörler, fabrika müfettişlerine, yasanın lafzını dikkate almayacaklarını ve eski sistemi kendi başlarına tekrar uygulayacaklarını en soğuk şekilde bildirdi.[162] Bu iş, kafalarına yanlış şeyler sokulmuş işçilerin de yararlarına olacaktı;

---

159 "Reports etc. for 31st Oct 1850", s. 5, 6.

160 Sermayenin doğası, gelişmiş biçimlerinde ne ise gelişmemiş biçimlerinde de odur. Amerikan İç Savaşı'nın patlamasından kısa süre önce New Mexico topraklarında köle sahiplerinin nüfuzunu egemen kılan yasada denir ki: İşçi, kapitalistin emek gücünü satın alması ölçüsünde, "onun (kapitalistin) parasıdır." *("The labourer is his (the capitalist's) money.")* Romalı patrisyenler arasında da aynı görüş geçerli idi. Patrisyenlerin, borçlu pleplere vermiş oldukları para, geçim maddeleri aracılığıyla, borçluların vücudunda et ve kan haline gelirdi, İşte bundan ötürü de, bu "et ve kan", "onların paraları" idi. Shylock'un 10 levha kanunu buradan gelir. Linguet'nin, patrisyen alacaklıların zaman zaman Tiber Irmağı'nın beri yakasında borçlu pleplerin etleriyle ziyafetler düzenledikleri hipotezi, Daumer'in, Hristiyanların şarap ve ekmekle yaptıkları ayin hakkındaki hipotezi gibi, karara bağlanmamış durumdadır.

161 "Reports etc. for 31st. Oct. 1848", s. 133.

162 Diğerlerinin yanı sıra, hayırsever Ashworth'un Leonard Horner'a Quaker üslubuyla yazdığı olumsuz bir mektup da böyledir. ("Rep. Apr. 1849", s. 4.)

> "çünkü, daha yüksek ücretler almaları mümkün olabilecekti". "İngiltere'nin sanayideki üstünlüğünü, On Saat Yasasına rağmen, devam ettirmek için uygulanabilecek tek plan buydu."[163] "Posta değiştirme sistemindeki usulsüzlükleri bulup çıkarmak, belki, biraz zor olabilir; ama, bu zorluktan ne çıkar? (*what of that?*) Fabrika müfettişleri ve müfettiş yardımcılarının birazcık daha fazla çaba (*some little trouble*) harcamalarını önlemek için, ülke sanayisinin büyük çıkarları ikincil bir şey mi sayılsın?"[164]

Bütün bu uydurma bahaneler doğal olarak hiçbir işe yaramadı. Fabrika müfettişleri mahkeme yolunu tuttu. Ama çok geçmeden, fabrikatör dilekçeleri ortalığı öyle bir toza dumana kattı ki, İçişleri Bakanı Sir George Grey, bunların baskısı altında, fabrika müfettişlerine 5 Ağustos 1848 tarihli bir sirkülerle, "posta değiştirme sistemi küçük yaştaki kimseleri ve kadınları 10 saatten fazla çalıştırmak için kanıtlanabilecek ölçüde kötüye kullanılmadıkça, genel olarak, yasanın lafzının ihlâl edilmekte olduğu gerekçesiyle müdahale yoluna gidilmemesi" hususunda talimat verdi.

Bunun üzerine, fabrika müfettişi J. Stuart, fabrikadaki iş gününün 15 saatlik süresi boyunca vardiya sistemi denilen sistemin uygulanmasına bütün İskoçya'da izin verdi; ve çok geçmeden, sistem burada eskisi gibi gelişip yayıldı. Buna karşılık, İngiliz fabrika müfettişleri, bakanın, yasayı kaldırmasını sağlayacak diktatörce bir kudrete sahip olmadığını ilan etti ve *proslavery-rebel*'lara (kölelik yanlısı isyancılara) karşı dava açmaya devam etti.

Ama mahkemeler, yani *county magistrates* (bölge sulh yargıçları)[165] beraat kararları verirken, kapitalistleri mahkeme önünde toplamanın ne faydası olacaktı? Fabrikatör efendiler bu mahkemelerde kendi kendilerinin yargıçlarıydı. Bir örnek: Kershaw, Leese & Co. firmasından, iplik fabrikatörü Eskrigge adlı biri, kendi bölgesinin fabrika müfettişine kendi fabrikası için tasarlanmış posta değiştirme sisteminin bir şemasını vermişti. Ret cevabı alınca, ilk önce sesini çıkarmadı. Birkaç ay sonra, Eskrigge'in Cuma gibi bir adamı değilse de, akrabası olan, Robinson isminde bir başka iplik fabrikatörü Eskrigge'in tasarlamış olduğu posta değiştirme sisteminin aynısı olan bir sistemi uyguladığı için Stockport'da sulh yargıçlarının önüne getirildi. Mahkemede 4 yargıç vardı, bunların üçü iplik fabrikatörüydü, başkan da, işe bakın ki, Eskrigge'di. Eskrigge, Robinson'u beraat ettirdi ve Robinson için hak olan şey artık kendisi için

---

163 "Reports etc. for 31st Oct. 1848", s. 138.

164 l.c. s. 140.

165 Bu *"county magistrates"* (bölge sulh yargıçları), W. Cobbett'in ifadesiyle *"great unpaid"* (büyük ücretsizler), bölge ileri gelenleri arasından seçilen bir tür maaşsız sulh yargıçlarıdır. Bunlar, aslında, egemen sınıfların senyör mahkemeleriydi (*Patrimonialgerichte*).

de hakkaniyete uygun bir şey olur diye düşündü. Kendi verdiği, yasal olarak geçerli karara dayanarak, sistemi hemen kendi fabrikasında da uygulamaya başladı.[166] Şüphesiz, bizzat bu mahkemenin bileşimi yasanın açık bir ihlâli idi.[167]

> "Bu tür mahkeme soytarılıklarının" diye feryat eder Müfettiş Horwell, "derhal ıslah edilmeleri gerekir. ... Ya yasa bu tür mahkeme kararlarına uyacak hale getirilmeli, ya da yasanın yürütülmesi ... bütün bu gibi durumlarda, ... kararları yasaya uygun düşecek, daha az yanılma ihtimali olan bir mahkeme tarafından sağlanmalıdır. İnsan maaşlı yargıç özlemini duyuyor!"[168]

Kraliyet hukukçuları 1848 Yasasının fabrikatörler tarafından yapılan yorumunu saçma bulduklarını ilan etti; ama, toplumun kurtarıcılarını yanıltıp yollarından döndüremediler.

> "Yasanın hükümlerini yerine getirtmek için," diyor Leonard Horner bir raporunda, "7 ayrı mahkemede 10 dava açıp sulh yargıçlarının bunlardan ancak birinde desteğini gördükten sonra, ... yasanın ihlâli veya uygulanmaması nedeniyle kovuşturma yolunda daha fazla direnmenin faydasızlığına karar verdim. Yasanın çalışma saatlerinde tekbiçimlilik sağlamak amacı ile getirilmiş hükümleri, artık Lancashire'da yürürlükte değil. Kendim de, emrimdeki diğer görevliler de, posta değiştirme sistemi denilen sistemin uygulandığı fabrikalarda küçük yaştaki kimselerle kadınların 10 saatten fazla çalıştırılmadıklarından emin olmanın hiçbir yoluna sahip değiliz. ... Daha 1849 yılının Nisan ayı sonunda benim bölgemde 114 fabrika bu sistemle çalışıyordu, ve son zamanlarda bunların sayısı hızla artmaktadır. Bunlar şimdi, genel olarak, sabahları saat 6'dan akşamları saat 7 buçuğa kadar, 13½ saat çalışıyor; bazı hallerde, bu, sabahları saat 6'dan akşamları 8 buçuğa kadar olmak üzere, 15 saati buluyor."[169]

Daha Aralık 1848'de, Leonard Horner'in elinde, bu posta değiştirme sistemi ile son derece yaygın bir hal almış olan aşırı çalıştırmanın, hiçbir kontrol sistemi ile önlenemeyeceğini oybirliğiyle açıklamış olan 65 fabrikatör ve 29 fabrika gözcüsünün isimlerinden meydana gelen bir liste vardı.[170] 15 saat boyunca aynı çocuklar ve gençler kâh iplikhaneden alınıp dokumahanede çalıştırılıyor, kâh bir fabrikadan alınıp bir diğerine kaydırılıyordu (*shifted*).[171] Nasıl olacaktı da, "sonsuz çeşitlilik gösteren işçileri,

166 "Reports etc. for 30th April 1849", s. 21, 22. Krş. benzer örnekler, ibid., s. 4, 5.

167 Sir John Hobhouse'un Fabrika Yasası diye bilinen I ve II William IV., c. 29. s. 10 tarafından, herhangi bir pamuk ipliği veya dokuma fabrikası sahibinin veya babasının, oğlunun veya kardeşinin Fabrika Yasası'nı ilgilendiren bir anlaşmazlıkta sulh yargıcı olarak görev alması yasaklanmıştı.

168 "Reports etc. for 30th April 1849" [s. 22.]

169 "Reports etc. for 30th April 1849", s. 5.

170 "Rep. etc. for 31st Oct. 1849", s. 6.

171 "Rep. etc. for 30th April 1849", s. 21.

oyun kartları gibi birbirine karıştırarak, aynı işçi grubuna hiçbir zaman aynı yerde ve aynı zamanda bir arada çalışma olanağı bırakmayacak şekilde, farklı işçilerin çalışma ve dinlenme saatlerini her gün değiştirmek için vardiya sözünü kötüye kullanan"[172] bir sistem kontrol altına alınacaktı!

Ama gerçek fazla çalışma bir yana, posta değiştirme sistemi denilen bu sistem, sermayenin fantezisinden doğmuş bir şeydi; Fourier'in mizahi kısa öyküleri "courtes séances"ta ("Kısa Seanslar"da) hiçbir zaman aşamadığı bir fanteziydi bu; yalnız, çalışmanın çekiciliğinin yerine sermayenin çekiciliği konmuştu. Saygıdeğer basının "makul derecede bir dikkatle ve yöntemle nelerin başarılabileceğine" (*"what a reasonable degree of care and method can accomplish"*) örnek diye gösterdiği bu fabrikatör planlarını şöyle bir görelim. Çalıştırılan kimseler bazen 12-15 kategoriye ayrılıyor, bu kategorilerin bileşenleri de sürekli olarak değiştiriliyordu. 15 saatlik süre boyunca, sermaye işçiyi kâh 30 dakika, kâh bir saat işten çekiyor veya işe sokuyor, yeniden işe koşmak veya işten çekmek için, onu bölük pörçük zaman aralarında av köpeği gibi oraya oraya koşturuyor, ve bu, işçinin üzerindeki kontrolü bir an kaybetmeksizin, on saatlik çalışma tamamlanıncaya kadar böyle devam ediyordu. Tıpkı aynı kişilerin, tiyatro sahnesinde, farklı perdelerin farklı sahnelerinde sıra ile görünmek zorunda olmaları gibi. Ne var ki, bir aktörün dramın devamı boyunca sahneye ait olması gibi, şimdi işçiler de, 15 saatlik süre boyunca, fabrikaya geliş ve gidiş zamanları hariç, fabrikaya ait oluyordu. Böylece dinlenme saatleri, genç erkek işçileri meyhaneye, genç kadın işçileri kerhaneye sürükleyen zoraki aylaklık zamanları haline geliyordu. Kapitalistin çalıştırdığı kimselerin sayısını artırmadan makinelerini 12 veya 15 saat işler halde tutabilmek için, her gün yeni bir şey icat etmesi nedeniyle, işçi, yemeklerini sürekli farklılaşan zaman aralıklarında tıkınmak zorunda kalıyordu. 10 saatlik iş günü için verilen mücadele sırasında fabrikatörler, işçi güruhunun 10 saatlik iş karşılığında 12 saatlik ücret elde etmek umuduyla dilekçe topladığını haykırmıştı. Şimdi madalyonu tersine çevirmişti̇ler. Emek gücünü 12 veya 15 saat boyunca el altında bulundurma karşılığında 10 saatlik ücret ödüyorlardı![173] İşin özü buydu, kapitalistlerin On Saat Yasası'ndan anladıkları buydu! *Anti-Corn Law* (Tahıl Yasası karşıtı) gösteriler sırasında, tam on yıl boyunca, işçilere, kuruşu kuruşuna hesaplayarak, tahılın serbestçe ithal edilmesi halinde 10 saatlik çalışmanın İngiliz sanayisinin sahip bulunduğu imkânlarla,

172 "Rep. etc. 31st Oct. 1848", s. 95.

173 Bkz. "Reports etc. for 30th April 1849", s. 6 ve fabrika müfettişleri Howell ile Saunders'ın "Reports etc. for 31st Oct. 1848"de bulunan *"shifting system"* (vardiya sistemi) hakkındaki ayrıntılı açıklamaları. Ayrıca bkz. Ashton ve çevresi din adamlarının *"shift system"*e karşı 1849 baharında kraliçeye sundukları dilekçe.

kapitalistlerin zenginleşmeleri için pekâlâ yeteceğini anlatanlar, üzerlerinden insan sevgisi damlayan aynı samimiyetsiz serbest ticaretçilerdi.[174]

Sermayenin iki yıllık ayaklanması, nihayet, İngiltere'nin en yüksek dört mahkemesinden birinin verdiği bir kararla taçlandı. Bu mahkeme (*Court of Exchequer*), 8 Şubat 1850 tarihinde önüne getirilen bir olay dolayısıyla şöyle bir hüküm verdi: fabrikatörler, gerçi, 1844 Yasasının ruhuna aykırı hareket etmişlerdir; ne var ki, bu yasanın kendisi de onu anlamsızlaştıran birtakım sözlere yer verir. "Bu kararla On Saat Yasası ilga edilmiş oluyordu."[175] Posta değiştirme sistemini şimdiye kadar henüz gençlere ve kadın işçilere uygulamaktan çekinmiş olan bir sürü fabrikatör buna şimdi dört elle sarıldı.[176]

Ne var ki, sermayenin bu kesin görünen zaferi ile birlikte, ters yönde bir hareket başladı. Şimdiye kadar işçilerin direnişi, sağlamlığını korumakla ve her gün yenilenmekle birlikte, pasif bir direniş olarak kalmıştı. Artık, protestolarını, Lancashire ve Yorkshire'daki tehditkâr mitinglerle dile getiriyorlardı. Göstermelik On Saat Yasası dalavereden, parlamenter aldatmacadan başka bir şey değildi ve hiçbir zaman var olmamıştı! Fabrika müfettişleri, sınıflar arası düşmanlığın inanılmaz derecede yüksek bir gerginlik doğuracağı konusunda hükümeti hemen uyardı. Bizzat fabrikatörlerin bir kısmı homurdanıyordu:

> "Mahkemelerin çelişik kararları ortaya tamamen anormal ve anarşik bir durum çıkarıyormuş. Yorkshire'da başka, Lancashire'da başka, Lancashire sınırları içinde bir kasabada başka, bunun hemen bitişiğinde diğer bir yerde bir başka yasa hüküm sürüyormuş. Büyük şehirlerdeki fabrikatör yasanın etrafından dolanabiliyormuş; oysa, taşradaki fabrikatör posta değiştirme sistemi için gerekli personeli bulamazmış; işçilerin bir fabrikadan diğerine aktarılması için gerekli personeli bulması daha da zormuş vb."

Oysa, emek gücünü sömürüsünde eşitlik, sermayenin birinci insan hakkıdır.

Bu koşullar altında fabrikatörler ile işçiler arasında, 5 Ağustos 1850 tarihli yeni ek fabrika yasasıyla parlamento tarafından da onaylanan bir uzlaşmaya varıldı. "Gençler ve kadınlar" için iş gününün uzunluğu haftanın ilk 5 günü için 10 saatten 10½ saate çıkarıldı, cumartesi günleri için 7½ saate indirildi. Sadece sabahları saat 6 ile akşamları saat 6 arasındaki

174 Krş. örneğin R. H. Greg, "The Factory Ouestion and the Ten Hours Bill".

175 F. Engels, "Die englische zehnstundenbill" (benim yayınladığım "Neuen Rh. Zeitung. Politisch-ökonomische Revue", 1850 Nisan sayısı, s. 13). Aynı "yüksek" mahkeme, Amerikan İç Savaşı sırasında, gene buna benzer bir şekilde, korsan gemilerinin silahlandırılmasına karşı çıkarılan yasanın anlamını tam tersine çeviren bir anlam belirsizliği keşfetmişti.

176 "Rep. etc. for 30th April 1850."

zaman diliminde çalışılacaktı,[177] herkes için aynı zamanda olmak üzere ve 1844 Yasasının hükümlerine uygun olarak yemekler için 1½ saatlik ara verilecekti vb. Böylece, posta değişimi sistemine nihai olarak son verilmiş oluyordu.[178] Çocukların çalışması konusunda, 1844 Yasasının hükümleri yürürlükte kalıyordu.

Bu kez, belirli bir fabrikatör grubu, geçmişte olduğu gibi, proleterlerin çocukları üzerinde özel senyörlük haklarına sahip olmuştu. Bunlar, ipek fabrikatörleriydi. 1833 yılında, "her yaştan çocukları günde 10 saat çalıştırma özgürlüğünün ellerinden alınması halinde fabrikalarında işin duracağını" (*"if the liberty of working children of any age for 10 hours a day was taken away, it would stop their works"*) tehditkâr bir şekilde haykırmışlardı. Yeterli sayıda 13 yaşından büyük çocuk satın almanın kendileri için imkânsız olduğunu söylemişlerdi. Arzuladıkları ayrıcalığı baskı yoluyla sağladılar. İleri sürdükleri bahanenin düpedüz yalan olduğu daha sonra yapılan inceleme ile ortaya çıkmıştı.[179] Ne var ki, on yıllık bir süre boyunca, işin yapılması için iskemlelerin üzerinde oturtulmaları gereken çocukların kanıyla günde 10 saat ipekli dokumaktan alıkonamamışlardı.[180] 1844 Yasası, 11 yaşından küçük çocukları 6½ saat çalıştırma "özgürlük"lerini "gasp etmiş" olsa bile, onlara 11 ile 13 yaşları arasındaki çocukları günde 10 saat çalıştırma ayrıcalığını sağlamış ve fabrikalarda çalıştırılan diğer çocuklar için öngörülen okula gitme zorunluluğundan muaf tutulmuşlardı. Bu seferki bahane şuydu:

> "Dokunan kumaşın narinliği, ancak fabrikaya erken yaşlarda girmekle kazanılabilen bir parmak hassasiyetini gerektirir."[181]

Çocuklar, narin parmakları yüzünden, güney Rusya'da derileri ve yağları için boğazlanan boynuzlu hayvanlar gibi boğazlandı. Sonunda, 1844'te tanınmış olan ayrıcalık 1850'de yalnızca ipek ipliği bükme ve sarma işleriyle sınırlandı; ama burada, "özgürlüğü" gasp edilen sermayenin kaybını telafi etmek için, 11 ile 13 yaşları arasındaki çocukların çalışma süreleri 10 saatten 10½ saate çıkarıldı. Bahane: "ipek fabrikalarında çalışmak diğer fabrikalarda olduğundan daha kolaydı ve sağlık için

177 Kışın bunun yerini sabahları saat 7 ile akşamları saat 7 arasındaki zaman aralığı alabilir.

178 "Şimdi yürürlükte olan" (1850 tarihli) "yasa bir uzlaşmaydı; şöyle ki, çalışma saatleri sınırlandırılan işçiler, herkes için aynı olan işe başlama ve işi bırakma saatlerine kavuşmaları avantajı karşılığında, On Saat Yasasının nimetlerinden vazgeçmişti." ("Reports etc. for 30th April. 1852", s. 14.)

179 "Reports etc. for 30th Sept. 1844", s. 13.

180 l.c.

181 "The delicate texture of the fabric in which they were employed requiring a lightness of touch, only to be acquired by their early introduction to these factories." ("Rep. etc. for 31st Oct. 1846", s. 20.)

hiçbir şekilde o kadar zararlı değildi."[182] Daha sonra hekimler tarafından yapılan resmî incelemelere göre, tam tersine,

> "ipek sanayisi bölgelerinde ortalama ölüm oranı istisnai şekilde yüksektir; nüfusun kadın kısmı arasında ise Lancashire'ın pamuk sanayisi bölgelerindekinden daha yüksektir."[183]

Fabrika müfettişlerinin altı ayda bir yinelenen protestolarına rağmen mevcut kötülük bugüne kadar devam etmiştir.[184]

1850 Yasası, sadece "gençler ve kadınlar" için, sabahları saat 5 buçuktan akşamları saat 8 buçuğa kadar süren on beş saatlik zaman dilimini, sabah saat 6'dan akşam saat 6'ya kadar süren on iki saatlik zaman dilimine çevirmişti. Yani, toplam çalışma sürelerinin 6½ saati aşmasına izin verilmese bile, söz konusu zaman diliminin başlamasından yarım saat öncesine ve sona ermesinden 2½ saat sonrasına kadar çalıştırılabilen çocuklar için bir değişiklik getirmemişti. Yasanın tartışılması sırasında, parlamentoya, fabrika müfettişleri tarafından, bu anormalliğin yol açtığı pek çirkin suiistimaller hakkındaki bir istatistik sunulmuştu. Ama boşunaydı. Arka planda, yetişkinlerin iş gününü refah yıllarında çocukların yardımıyla tekrar 15 saate çıkarıp mıhlama niyeti saklıydı. İzleyen üç yılın tecrübeleri, böyle bir girişimin yetişkin erkek işçilerin direnişi karşısında başarısızlığa uğramak zorunda olduğunu gösterdi.[185] Bundan

182 "Reports etc. 31st. Oct. 1861", s. 26.

183 l.c. s. 27. Genel olarak Fabrika Yasası'nın uygulandığı iş yerlerinde çalışan işçi nüfusunun fiziksel durumu çok iyileşmiştir. Bütün hekim tanıkların bu konudaki görüşleri birleşmektedir ve farklı zamanlara ait kendi gözlemlerim de bende bu kanıyı uyandırmıştır. Buna karşın ve erken yaşlardaki çocuk ölümlerinde görülen korkunç yüksek oran hesaba katılmamak üzere, Dr. Greenhow'un resmi raporları, "sağlık koşullarının normal olduğu tarım bölgeleri" ile karşılaştırıldığında, sanayi bölgelerindeki sağlık durumunun uygunsuzluğunu ortaya koyar. Kanıtları arasında, 1861 tarihli raporundaki şu tablo da var:

Sanayide çalışan yetişkin erkeklerin yüzdesi	100.000 erkek başına akciğer hastalığından ölenlerin oranı	Bölge adı	100.000 kadın başına akciğer hastalığından ölenlerin oranı	Sanayide çalışan yetişkin kadınların yüzdesi	Kadınların çalıştığı işin türü
14,9	598	Wigan	644	18,0	Pamuklu
42,6	708	Blackburn	734	34,9	Pamuklu
37,3	547	Halifax	564	20,4	Yünlü
41,9	611	Bradford	603	30,0	Yünlü
31,0	691	Macclesfield	804	26,0	İpekli
14,9	588	Leek	705	17,2	İpekli
36,6	721	Stoke-upon-Trent	665	19,3	Toprak eşya
30,4	726	Woolstanton	727	13,9	Toprak eşya
-	305	Sekiz sağlıklı tarım bölgesi	340	-	

184 İngiliz "serbest ticaret taraftarları"nın ipekli mamullerden alınan koruyucu gümrük vergilerinin kaldırılmasına ne kadar güçlükle razı oldukları biliniyor. Fransa'dan yapılan ithalâta yönelik koruma önlemlerinin gördüğü işi, artık, İngiliz fabrikalarında çalışan çocukların korunmasızlığı görüyor.

185 "Reports etc. for 30th April, 1853", s. 30.

ötürü 1850 Yasası, sonunda, "çocukları, gençler ve kadınlar sabahları fabrikaya gelmeden önce ve akşamları fabrikadan ayrıldıktan sonra çalıştırma" yasağıyla, 1853 yılında tamamlandı. Bu andan itibaren 1850 Fabrika Yasası, birkaç istisna dışında, uygulandığı bütün sanayi kollarında bütün işçilerin iş gününü düzenleyen bir yasa haline geldi.[186] İlk fabrika yasasının çıkarılışından bu yana yarım yüz yıllık bir süre geçmişti.[187]

Yasa koyucu, başlangıçtaki uygulama alanının dışında, ilk olarak, 1854 tarihli *"Printworks' Act"* (Basmahaneler vb. Hakkında Yasa) ile çıktı. Sermayenin bu yeni "aşırılık"tan duyduğu hoşnutsuzluk yasanın her satırından anlaşılır! Yasa, iş gününü, 8-13 yaşları arasındaki çocuklar ve kadınlar için, herhangi bir yasal yemek arası olmaksızın, sabahları saat 6'dan akşamları saat 10'a kadar olmak üzere, 16 saatle sınırlandırıyor. 13 yaşın üstündeki erkek işçilerin gece ve gündüz istenildiği gibi çalıştırılmasına izin veriyor.[188] Bu yasa, parlamenter bir çocuk düşürmedir.[189]

Böyle olmakla beraber, ilke, modern üretim tarzının asıl yaratığı olan büyük sanayi kollarındaki zaferiyle, mücadeleden galip çıkmıştı. Fabrika işçilerinin fiziksel ve moral bakımından yeniden doğuşu ile el ele olmak üzere, ilkenin 1853-1860 yılları arasında gösterdiği fevkalâde gelişme en kör gözleri bile kamaştırdı. Kendilerine iş gününün yasa yolu ile sınırlandırılmasının ve düzenlenmesinin yarım yüz yıllık bir iç savaşla adım adım kabul ettirildiği kapitalistler bile, göze çarpan bir gayretkeşlikle, henüz "serbest" olan sömürü alanları ile kendi durumları arasındaki karşıtlığa işaret ediyorlardı.[190] "Ekonomi politik" yobazları, şimdi, iş günü-

186 İngiliz pamuklu sanayisinin en parlak yılları olan 1859-1860'ta bazı fabrikatörler, aşırı çalışma karşılığında daha yüksek ücretler ödeyerek, yetişkin erkek işçileri iş gününün uzatılması için kandırmaya çalıştı. Elle işletilen iplik tezgâhlarıyla çalışan iplik işçileri ile otomatik tezgâhlarla çalışan iplik işçileri, bu deneye, patronlara verdikleri bir muhtırayla son verdi; bu muhtırada şunlar da söyleniyordu: "Açık konuşmak gerekirse, hayatlarımız bizler için bir yük haline gelmiştir; ve biz, diğer işçilere göre haftada neredeyse iki gün" (20 saat) "daha fazla fabrikalara bağlı tutulduğumuz sürece, kendimizi Spartalı köleler gibi hissediyor ve gerek bize gerekse çocuklarımıza fiziksel ve manevi bakımdan zarar veren bir sistemi ebedileştirmek günahını kendi ellerimizle işlediğimizi görüyoruz. Bu nedenle, yılbaşından sonra, 1½ saatlik yasal aralar hariç saat 6'dan saat 6'ya kadar çalışacağımızı ve haftada 60 saatten bir dakika bile fazla çalışmayacağımızı saygılarımızla arz ederiz." ("Reports etc. for 30th April 1860", s. 30)

187 Bu yasanın kaleme alınış biçiminin, onun ihlâli için sağladığı olanaklar hakkında şu belgelere başvurulabilir: Parliamentary Return "Factories Regulation Acts" (9 Ağustos 1859) ve Leonard Horner'in buradaki "Suggestions for Amending the Factory Acts to enable the Inspectors to prevent illegal working, now become very prevalent" yazısı.

188 "Benim görev bölgemde son altı ay boyunca" (1857) "8 yaşındaki ve daha yukarı yaşlardaki çocuklar, gerçekten, sabahın saat 6'sından akşamın saat 9'una kadar çalıştırıldı." ("Reports etc. for 31st Oct. 1857", s. 39.)

189 "Basmahaneler hakkındaki yasanın gerek eğitim, gerekse koruma ile ilgili hükümlerinin hiçbir işe yaramadığı itiraf edilmiştir." ("Reports etc. for 31st Oct. 1862", s. 52.)

190 Örneğin, B. E. Potter'ın 24 Mart 1863 tarihli *Times*'da çıkan mektubu. *Times*, Potter'a, fabrikatörlerin On Saat Yasasına yönelik isyanını hatırlatır.

nün yasayla düzenlenmesinin zorunlu olduğu görüşünü, "bilim"lerinin karakteristik yeni buluşu ilan ediyordu.[191] Kolayca anlaşılacağı gibi fabrika kodamanları kaçınılmaz olana boyun eğip onunla uzlaştıktan sonra, sermayenin direnme gücü yavaş yavaş zayıfladı; aynı sırada, işçi sınıfının saldırı gücü, sorunla doğrudan doğruya ilgili olmayan toplum katmanlarındaki müttefiklerinin sayısıyla birlikte arttı. 1860'tan bu yana ilerlemenin hızlanmış olması da bundan kaynaklanıyor.

1860 yılında boyama ve ağartma iş yerleri,[192] 1861'de dantel fabrikaları ve çorap imalathaneleri, 1850 tarihli Fabrika Yasasının uygulama alanına alındı. "Çocukların Çalıştırılması Hakkındaki Komisyon"un birinci raporunun (1863) sonucu olarak, bütün toprak eşya (yalnızca çömlekçilik değil), kibrit, tüfek kapsülü, fişek, halı imalat işleri, pamuklu kadife biçiciliği (*fustian cutting*) ve son "finishing" (son apre) başlığı altında toplanan çok sayıda süreç aynı kaderi paylaştı. 1863 yılında "açık havada yapılan ağartmacılık işi"[193] ile fırıncılık için özel yasalar çıkarıldı; bunlardan ilki, diğer

191 Bunu, diğer kimseler yanında Tooke'un "History of Prices" eserinin yazılmasında yardımcı olmuş ve bu eserin editörlüğünü yapmış bulunan W. Newmarch'ta görürüz. Kamuoyuna korkakça ödünler vermek bilimsel ilerleme midir?

192 Ağartma ve boyama işleri üzerine 1860 yılında çıkarılan yasa, iş gününün 1 Ağustos 1861 tarihinde geçici olarak 12 saate, 1 Ağustos 1862 tarihinde ise kesin olarak 10 saate, yani haftanın ilk beş günü günde 10½ saate, cumartesi günleri 7½ saate indirileceği hükmünü getirmiştir. Ne var ki, uğursuz 1862 yılına gelinince, eski komedi tekrarlandı. Fabrikatör baylar parlamentoya başvurarak küçük yaştaki kimselerin ve kadınların 12 saat çalıştırılmalarına bir senecik daha göz yumulmasını diledi. ... "İşlerin şimdiki durumunda" (pamuk kıtlığı çekildiği sırada) "günde 12 saat çalışmalarına izin vermek ve böylece mümkün olduğu kadar fazla ücret almalarını sağlamak işçiler için çok iyi olacaktır. ... Böyle bir tasarı Avam Kamarası'na daha önce getirilebilmişti. Bu tasarı, İskoçya'da ağartma işlerinde çalışan işçilerin eylemleri yüzünden kabul edilmemişti." ("Reports etc. for 31st Oct. 1862", s. 14, 15.) Adlarına konuştuğu havasını yaratmaya çalıştığı işçiler tarafından bu şekilde yenilgiye uğratılmış bulunan sermaye, şimdi, hukukçu gözlüklerinin yardımıyla, "emeğin korunması" amacıyla çıkarılmış bütün parlamento yasaları gibi değişik anlamlarda yorumlanabilecek biçimde kaleme alınmış olan 1860 yasasının, *"calenderers"* (perdahçılar) ile *"finishers"*ı (aprecileri) kapsam dışı bırakmak için bir bahane sunduğunu keşfetti. Her zaman sermayenin sadık bir hizmetçisi olan İngiliz yargısı, "Common Pleas" (Medeni Hukuk) Mahkemesi aracılığıyla bu hileye hukukilik kazandırdı. "Yasa koyucunun apaçık olan niyetinin, açık bir tanım bulunmaması bahanesiyle hükümsüz hale getirilmesi işçiler arasında büyük bir hoşnutsuzluğa yol açtı ve çok üzüntü verici." (l.c. s. 18.)

193 "Açık havada iş gören ağartıcılar", "ağartma işi" hakkındaki 1860 tarihli yasadan, geceleri kadın işçi çalıştırmadıkları yalanı ile kurtulmuştu. Bu yalan, fabrika müfettişleri tarafından açığa çıkarıldı ve aynı zamanda, işçilerin verdikleri dilekçeler, parlamentonun, "açık havada ağartma işi" hakkındaki serin çayır havası hayallerini elinden aldı. Bu açık hava ağartmacılığında 90-100 Fahrenheit sıcaklık derecesindeki kurutma odaları kullanılır ve bu odalarda daha çok kızlar çalıştırılır. *"Cooling"* (serinleme), kurutma odasından fırsat buldukça açık havaya kaçış için kullanılan teknik bir terimdir. "Kurutma odalarında on beş kız çalışır. Keten bezi için gerekli sıcaklık 80-90°, patiska için gerekli sıcaklık 100° ve üzeridir. Ortasında kapalı bir soba bulunan 10 ayak-kare büyüklüğündeki küçücük bir odada on iki kız çocuğu ütü ve dürüp katlama işlerini yapar. Kızlar sobanın etrafında halkalanır, sobadan dehşetli bir ısı yayılır ve patiskalar ütücülere gitmek üzere hızla kurur. Bu kız işçiler için çalışma saatlerinin bir sınırı yoktur. İş olduğu sürece, arka arkaya pek çok gece 9 saatten az olmamak üzere 12 saate kadar çalıştıkları

şeyler arasında, çocukların, gençlerin ve kadınların gece (akşam saat 8'den sabah saat 6'ya kadar) çalıştırılmalarını, ikincisi 18 yaşından küçük fırıncı kalfalarının akşam saat 9'dan sabah saat 5'e kadar çalıştırılmalarını yasakladı. Adı geçen komisyonun, İngiliz sanayisinin tarım, madencilik ve taşımacılık dışında kalan bütün önemli kollarını "özgürlük"lerinden yoksun bırakmakla tehdit eden daha sonraki tekliflerine ileride döneceğiz.[194]

7. Normal İş Günü İçin Mücadele. İngiliz Fabrika Yasalarının Başka Ülkelere Etkisi

Emeğin sermayenin egemenliği altına girmesi nedeniyle bizzat üretim tarzında meydana gelebilecek her türlü değişiklik bir yana bırakılırsa, artık değer üretmenin ya da artık emek elde etmenin, kapitalist üretimin özgül içeriğini ve amacını oluşturduğunu, okuyucu hatırlayacaktır. Okuyucu yine hatırlayacaktır ki, buraya kadarki incelemelerimize göre, yalnızca bağımsız ve dolayısıyla da yasal olarak reşit işçi, meta satıcısı olarak kapitalistle sözleşme yapabilir. O halde, bizim ana hatları ile çizdiğimiz tarihsel çerçeve içinde, bir yanda modern sanayi, diğer yanda bedensel ve hukuki bakımdan ergin olmayan kimselerin emeği başrolleri oynuyorsa, bunların bizim için emeğin yutulması olayı açısından önemi, birincisinin sırf özel bir alan, diğerinin özellikle göze batan bir örnek oluşturmasından ileri gelir. Ama, incelemelerimizi daha ileriye

olur." (Reports etc. 31st Oct. 1862", s. 56.) Bir hekim şu açıklamayı yapmıştır: "Serinlemek için herhangi bir saat yoktur; ama sıcaklık dayanılmaz bir hale gelince veya işçi kızların elleri terden kirlenince, birkaç dakikalığına dışarıya çıkmalarına izin verilir. ... Bu işçi kızların hastalıklarını tedavi sırasında görüp öğrendiklerim beni şunu açıklamaya zorlar: Bunların sağlık durumları iplik dokuma işinde çalışan işçi kızlarınkinden çok kötüdür" (ve sermaye, parlamentoya sunduğu dilekçelerde bu kızları Rubens üslubuyla aşırı sağlıklı olarak tasvir etmişti!). "Bunlarda en çok görülen hastalıklar verem, bronşit, rahim hastalıkları, en ileri biçimiyle histeri ve romatizmadır. Benim kanaatim odur ki, bütün bu hastalıklar, doğrudan doğruya veya dolaylı olarak, çalışma yerlerindeki havanın dayanılmaz derecede sıcak olmasından ve kış aylarında evlerine dönerken kendilerini soğuktan ve rutubetten koruyacak giyecekleri olmamasından ileri gelir." (l.c. s. 56, 57.) Fabrika müfettişleri, şen şakrak "açık hava ağartmacıları"nın daha sonra zorla elde ettikleri 1863 tarihli yasayla ilgili olarak şunları belirtir: "Bu yasa, işçilere sağlar göründüğü korumayı sağlamak şöyle dursun, ... öyle bir biçimde kaleme alınmıştır ki, kadın ve çocukların akşam saat 8'den sonra çalıştırıldıkları tespit edilmedikçe korumadan söz edilemez ve bu halde bile yasanın öngördüğü ispat yöntemi öyle bir ifadeye büründürülmüştür ki, cezalandırma neredeyse olanaksızdır." (l.c. s. 52.) "İnsani ve eğitsel amaçları olan bu yasa, tam bir başarısızlığa uğramıştır. Kadınların ve çocukların, hiçbir yaş sınırı olmadan, hiçbir cinsiyet farkı gözetilmeden ve ağartma tesislerinin bulunduğu çevrelerdeki ailelerin hiçbir toplumsal alışkanlığına aldırış edilmeden, durumuna göre, yemek arası kâh verilip kâh verilmeden, günde 14 saat çalışmalarına izin vermenin ya da aynı anlama gelmek üzere onları bu şekilde çalışmaya zorlamanın insani sayılması pek kolay olmasa gerek." ("Reports etc. for 30th April 1863", s. 40.)

194 İkinci basıma not. Yukarıdaki pasajları yazmış olduğum 1866 yılından itibaren yeni bir tepki başlamış bulunmaktadır.

götürmeden, yalnızca tarihsel olgular arasındaki bağlantılardan aşağıdaki sonuçları çıkarabiliriz:

Birincisi: sermayenin iş gününü sınırsız ve hiçbir kayıt tanımayan bir şekilde uzatma hırsı ilk önce, su, buhar ve makinelerle devrimci değişikliklere ilk uğratılmış sanayilerde, pamuk, yün, keten, ipek iplikçiliği ve dokumacılığı gibi, modern üretim tarzının ilk yaratıkları olan alanlarda tatmin edilmiştir. Üretim tarzında meydana gelen maddi değişmeler ve bunlara uygun olarak üreticiler arasındaki toplumsal ilişkilerin uğradığı değişiklikler,[195] ilk önce ölçüsüz aşırılık yaratır; daha sonra bunlara tepki olarak iş gününü ve bunun içinde verilecek araları yasa yoluyla sınırlayan, düzenleyen ve tekbiçimli hale getiren toplumsal bir denetime yol açar. Bundan dolayı, 19. yüzyılın ilk yarısı boyunca, bu denetim yalnızca istisnai yasalar biçiminde görünür.[196] Yeni üretim tarzının ilk yayıldığı alan toplumsal denetime tabi olur olmaz, aradan geçen sürede, diğer birçok üretim kolunun gerçek fabrikalı üretim sistemine geçmiş olmakla kalmadığı, ama az ya da çok eski yöntemlerle çalışan çömlekçilik, camcılık vb. gibi manifaktürlerin, fırıncılık gibi eski moda zanaatların ve nihayet iğne yapımı vb. gibi ev sanayisi denilen dağınık işlerin bile,[197] çoktan, fabrika gibi, kapitalist sömürünün pençesine düştüğü görüldü. Bundan ötürü, yasama, istisnai olma özelliğinden adım adım sıyrılmak ya da Roma'ya özgü içtihatçılığa dayandığı İngiltere gibi yerlerde, iş yapılan herhangi bir evi, keyfi olarak, fabrika (*factory*) saymak zorunda kaldı.[198]

İkincisi: İş gününün bazı üretim dallarında düzenlenmesinin tarihi ve diğer üretim dallarında bu düzenleme için hâlâ sürmekte olan mücadele, yalıtık durumdaki işçinin, kendi emek gücünün "özgür" satıcısı olarak işçinin, kapitalist üretimin belli bir olgunluk aşamasında, direnme gücünden yoksun şekilde boyun eğeceğini elle tutulur şekilde kanıtlar. Bundan dolayı, normal bir iş gününün yaratılması, kapitalistler sınıfı ile işçi sınıfı arasındaki çok uzun sürmüş ve az ya da çok saklı kalmış bir iç savaşın ürünüdür. Savaş, modern sanayi arenasında başlatıldığından, ilk önce, bunun

195 "Bu sınıfların" (kapitalistler ve işçiler) "her birinin tutumları, bunların içine sokuldukları o andaki durumun sonucu olagelmiştir." ("Reports etc. for 31st Oct. 1848", s. 113.)

196 "Sınırlandırmalara tabi olanlar, buhar ya da su gücü yardımıyla tekstil ürünleri üretimiyle bağlantılı faaliyetlerdi. Bir mesleki faaliyetin fabrika denetiminin sağlayacağı korumadan yararlanabilmesi için iki koşul vardı: buhar ya da su kuvvetinden yararlanmak ve tanımlanmış belirli lifleri işlemek." ("Reports etc. for 31st October 1864", s. 8.)

197 "Children's Employment Commission"ın son raporlarında, ev sanayisi denilen bu sanayinin durumu hakkında bol miktarda malzeme vardır.

198 "Son toplantı döneminin" (1864) "yasaları ... çok çeşitli alışkanlıkların hüküm sürdüğü ve makineleri işletmek için mekanik güç kullanımının, eskiden olduğu gibi, bir işletmeyi yasanın kabul ettiği anlamda fabrika saymak için gereken koşullar arasında yer almadığı, çok farklı türden iş kollarını kapsar." ("Reports etc. for 31st Oct. 1864", s. 8.)

yurdu olan İngiltere'de yürütüldü.[199] İngiliz fabrika işçileri yalnızca İngiliz işçi sınıfının değil, genel olarak modern işçi sınıfının dövüşçüsüydü; sermaye teorisini düelloya davet etmek için yere ilk eldiven atanlar da, İngiliz işçi sınıfının teorisyenleri olmuştu.[200] Bundan ötürüdür ki, fabrika filozofu Ure, "emeğin eksiksiz özgürlüğü" için erkekçe savaşan sermayeye karşı, kendi bayrağına "Fabrika Yasalarının köleliği" diye yazmasını, İngiliz işçi sınıfının silinmez bir yüz karası olarak yerin dibine batırmıştı.[201]

Fransa, ağır aksak, İngiltere'nin peşinden gider. İngiltere'deki aslından çok daha eksik bir on iki saat yasasının[202] doğumu için orada Şubat Devrimi gerekti. Buna rağmen, Fransız devrimci yönteminin kendine özgü avantajları var. Tek bir darbeyle, hiçbir farka yer vermeden, bütün atölye ve fabrikalarda iş gününü aynı şekilde sınırlıyor; oysa, İngiliz yasaları kâh bu kâh şu noktada, koşulların baskısı karşısında istemeden de olsa yumuşuyor ve yeni bir hukuki kördüğüm yaratma yolunda ilerliyor.[203] Diğer yandan Fransız yasası, İngiltere'de sadece çocuklar, reşit ol-

---

199 Kıta Avrupa'sındaki liberalizmin cenneti olan Belçika'da da bu hareketin izine rastlanmaz. Belçika'da kömür ve maden ocaklarında bile her iki cinsten ve her yaştan işçiler, saat ve süre sınırlaması olmaksızın eksiksiz bir "özgürlük"le tüketilir. Buralarda çalıştırılan her 1000 kişiden 733'ü erkek, 88'i kadın, 135'i 16 yaşından küçük erkek ve 44'ü 16 yaşından küçük kızdır; yüksek fırınlar vb.'de her 1000 kişiden 668'i erkek, 149'u kadın, 98'i 16 yaşından küçük erkek ve 85'i 16 yaşından küçük kızdır. Buna bir de yetişkin işçilerle küçük yaştaki işçilerin emek güçlerinin muazzam sömürüsü karşılığında verilen ücretlerin düşüklüğü eklenir; ortalama günlük ücretler erkekler için 2 şilin 8 peni, kadınlar için 1 şilin 8 peni, çocuklar için 1 şilin 2½ penidir. Bunun içindir ki, Belçika daha 1863 yılında, demir, kömür vb. ihracatını miktar ve değer olarak 1850 yılına göre hemen hemen iki katına çıkarmış bulunuyordu.

200 Robert Owen bu yüzyılın ilk on yılından kısa bir süre sonra iş gününün sınırlandırılması zorunluluğunu sadece teorik bakımdan benimsemekle kalmayıp on saatlik iş gününü New-Lanark'daki kendi fabrikasında fiilen uyguladığı zaman, bu uygulamayla komünist bir ütopya diye alay edildi. Tıpkı onun önerdiği "üretici çalışmayla çocuk eğitiminin birleştirilmesi" ve tıpkı onun tarafından hayata geçirilen işçi kooperatifleri için olduğu gibi. Bugün, birinci ütopya bir fabrika yasası, ikincisi tüm *"Factory Act"*larda (Fabrika Yasalarında) resmî ifade olarak yer almış bulunuyor, üçüncüsü ise şimdiden gerici dolandırıcılıklar için örtü hizmeti görüyor.

201 Ure (Fransızca çeviri), "Philosophie des Manufactures", Paris 1836, t. II, s. 39, 40, 67, 77 vb.

202 1855'te Paris'te toplanmış olan "Uluslararası İstatistik Kongresi"nin *Compte Rendu*'sünde (tutanaklarında) şunlar da belirtiliyor: "Fabrika ve iş yerlerinde günlük çalışmayı 12 saatle sınırlandıran Fransız yasası, bu çalışmayı sabit saatlerle" (zaman aralıkları ile) "sınırlandırmaz; sabah saat 5 ile akşam saat 9 arasında çalışılması sadece çocuk işçiler için öngörülmüştür. Bundan dolayı, fabrikatörlerin bir kısmı, bu vahim suskunluğun verdiği haktan yararlanır, işçileri, belki pazar günü hariç, her gün aralıksız olarak çalıştırır. Bunun için iki grup işçi kullanırlar, bu gruplardan hiçbiri iş yerinde 12 saatten fazla alıkonulmaz, ama işletmedeki çalışma gece gündüz kesilmeden devam eder. Yasanın gerekleri yerine getiriliyor, ama ya insanlığın gerekleri?" "Gece çalışmasının insan organizması üzerindeki tahrip edici etkisi"nin dışında, "her iki cinsten işçilerin kötü aydınlatılan iş yerlerinde geceleri birlikte çalıştırılmalarının meşum etkisi" de dile getiriliyor.

203 "Örneğin, benim görev bölgemde, aynı fabrika tesislerindeki aynı fabrikatör, 'Ağartma ve Boyama İşleri Yasası'na göre ağartmacı ve boyamacı, *'Printworks' Act*'a (Basmahaneler Yasasına) göre basmacı ve 'Fabrika Yasası'na göre aprecidir..." (Report of Mr. Baker in "Reports etc. for 31st Oct. 1861", s. 20.) Bu yasaların farklı hükümlerini sıraladıktan

mayanlar ve kadınlar adına kazanılmış olup, genel bir hak olduğu ancak pek yenilerde iddia edilen bir şeyi, ilke olarak ilan ediyor.[204]

Kuzey Amerika Birleşik Devletleri'nde, kölelik kurumu cumhuriyetin bir bölümünü çirkinleştirmeye devam ettiği sürece, her bağımsız işçi hareketi kötürüm kaldı. Siyah derili emeğin damgalandığı yerde, beyaz derili emek kendisini kurtaramaz. Ama köleliğin ölümünden yepyeni bir yaşam doğuverdi. İç savaşın ilk meyvesi, lokomotifin dev adımlarıyla Atlantik'ten Pasifik'e, New England'dan Kaliforniya'ya uzanan sekiz saat mücadelesi oldu. Baltimor'da (Ağustos 1866'da) toplanan Genel İşçi Kongresi şunu ilan etti:

> "Bu ülkenin emeğini kapitalist kölelikten kurtarmak için şu anda ihtiyaç duyulan ilk ve en önemli şey, Amerikan Birliği'nin bütün eyaletlerinde normal iş gününün 8 saat olmasını sağlayacak bir yasanın çıkarılmasıdır. Bu şanlı sonuca ulaşılıncaya kadar bütün gücümüzü harcamaya kararlıyız."[205]

Aynı dönemde (1866 Eylülü'nün başında), Cenevre'de toplanan "Uluslararası İşçi Kongresi", Londra Genel Konseyi'nin teklifi üzerine şu kararı aldı: "İş gününün sınırlandırılmasının, o olmadan kurtuluş yolunda harcanan tüm diğer çabaların kaçınılmaz olarak başarısızlığa uğrayacağı bir ön koşul olduğunu ilan ediyoruz. ... 8 çalışma saatini, iş gününün yasal sınırı olarak öneriyoruz."

Böylece, Atlantik Okyanusu'nun her iki yakasında bizzat üretim ilişkilerinden içgüdüsel bir şekilde doğup gelişmiş olan işçi hareketi, İngiliz fabrika müfettişi R. J. Saunders'ın sözlerini doğruluyor:

> "Öncesinde iş günü sınırlandırılmaz ve belirlenmiş sınıra uyulması kararlı bir şekilde dayatılmazsa, toplumda reform yolunda atılacak diğer adımların başarıya ulaşması hiçbir şekilde beklenemez."[206]

---

ve bunlardan doğan karışıklıkları belirttikten sonra Bay Baker şöyle diyor: "Fabrika sahibinin yasadan kaçınmak istemesi halinde, bu üç yasanın hükümlerinin yerine getirilmesini sağlamanın ne kadar güç bir iş olacağı görülüyor." [l.c. s. 21.] Ama bu yolla hukukçulara dava dosyaları sağlanıyor.

204 Böylece fabrika müfettişleri sonunda şunu söylemeye cesaret ediyor: "Bu itirazlar," (sermayenin çalışma süresinin yasa zoruyla sınırlandırılmasına karşı öne sürdükleri) "emeğin hakları yüksek ilkesi önünde yenilgiye uğramak zorundadır ... belirli bir andan sonra, girişimcinin, işçinin emeği üzerindeki hakkının son bulması ve işçinin, henüz tükenmiş olmasa bile, kendi zamanına hükmedebilmesi gerekir." ("Reports etc. for 31st Oct. 1862", s. 54.)

205 "Biz Dunkirk'lü işçiler ilan ediyoruz ki, şimdiki sistemde çalışma süresi çok uzundur ve işçiye dinlenmesi ve kendini geliştirmesi için hiç zaman bırakmamakta; onu, kölelikten yalnızca biraz daha iyi olan bir uşaklığa (*a condition of servitude but little better than slavery*) mahkum etmektedir. Bundan dolayı da, 8 saatin bir iş günü için yeterli olduğuna ve bunun yasal olarak yeterli sayılması gerektiğine; güçlü bir araç olarak basını bize yardımcı olmaya davet etmeye ... ve bizden bu yardım ve desteği esirgeyen herkesi çalışma reformunun ve işçi haklarının düşmanı kabul etmeye karar vermiş bulunuyoruz." (Dunkirk'lü işçilerin kararları, New York Eyaleti, 1866.)

206 "Reports etc. of 31st Oct. 1848", s. 112.

İtiraf etmek gerekir ki, işçimiz, üretim sürecinden, ona girdiği sırada olduğundan farklı bir şekilde çıkar. Piyasada, diğer meta sahiplerinin karşısına, "emek gücü" metasının sahibi olarak çıkmıştı. Meta sahibinin karşısında meta sahibi. Emek gücünü kapitaliste satarken iki taraf arasında yapılan sözleşme, işçinin kendisi üzerinde serbestçe tasarrufta bulunduğunun deyim yerindeyse yazılı kanıtıydı. Alışveriş işlemi tamamlandıktan sonra keşfedilir ki, işçi, "başına buyruk kimse" değildir; emek gücünü satmakta serbest olduğu süre, onu satmak zorunda olduğu süredir;[207] gerçekte, onun kan emicisi, "henüz sömürülebilecek bir kas, bir sinir, bir damla kan kaldığı sürece"[208], kendisini bırakmaz. İşçilerin, kendi acılarının yılanından "korunmak" için yapmak zorunda oldukları şey, kafa kafaya vermek ve bir sınıf olarak, bizzat işçilerin sermayeyle gönüllü olarak sözleşme yapma yoluyla hem kendilerini hem de soylarını ölüm ve kölelik pahasına satmalarını engelleyecek bir devlet yasasını, olağanüstü güçlü bir toplumsal engeli zorla çıkarttırmaktır.[209] Cafcaflı "devredilemez insan hakları" kataloğunun yerini, yasayla sınırlandırılan bir iş gününün, "işçinin sattığı zamanın ne zaman sona erdiğini, kendisine ait zamanın ne zaman başladığını, sonunda, açıkça gösteren"[210] mütevazi Magna Carta'sı alır. *Quantum mutatus ab illo!* (Ne kadar değişmiş!)

---

207 "Bu hileli usuller" (örneğin sermayenin 1848-1850'deki manevraları) "bunun ötesinde, işçilerin hiçbir korumaya ihtiyaçlar duymadığı, aksine, tek varlıkları olan ellerinin emeği ve alınlarının teri üzerinde serbestçe tasarrufta bulunan kimseler olarak görülmeleri gerektiği yolundaki pek sık gündeme getirilen iddianın ne kadar yanlış olduğunu karşı çıkılamaz bir şekilde kanıtlamış bulunuyor." ("Reports etc. for 30th April 1850", s. 45.) "Özgür emek (eğer bu adla anılması mümkünse), özgür bir ülkede bile, kendini koruyabilmek için yasanın güçlü koluna muhtaçtır." (Reports etc. for 31st Oct. 1864", s. 34.) "Yemek arası kâh verilip kâh verilmeden, günde 14 saat çalışmalarına izin vermenin ya da aynı anlama gelmek üzere onları bu şekilde çalışmaya zorlamanın ..." ("Reports etc. for 30th April 1863", s. 40.)

208 Friedrich Engels, "Die englische Zehnstundenbill", l.c. s. 5.

209 On Saat Yasası, kapsamına giren sanayi kollarında, "işçileri tamamıyla soysuzlaşmaktan kurtardı ve fiziksel durumlarını korudu." ("Reports etc. for 31st Oct. 1859", s. 47) "Sermaye," (fabrikalarda) "makineleri sınırlı bir zaman aralığından daha uzun bir süre boyunca işler halde tuttuğunda, çalıştırılan işçilerin sağlıklarına ve morallerine zarar gelmemesi kesinlikle mümkün değildir; işçilerse, kendi kendilerini koruyabilecek durumda değildir." (l.c. s. 8.)

210 "İşçinin kendisine ait olan zaman ile kendisini çalıştıran girişimciye ait olan zamanın sonunda açık bir şekilde birbirinden ayrılması daha büyük bir avantaj anlamına gelmektedir. İşçi, artık, sattığı zamanın ne zaman, kendisine ait olan zamanın ne zaman başlayıp bittiğini bilmektedir; ve bunu önceden kesin olarak bildiği için de, kendisine ait dakikalar üzerinde önceden kararlaştırdığı şekilde istediği gibi tasarrufta bulunabilir." (l.c. s. 52) "Bunlar" (Fabrika Yasaları) "onları kendi zamanlarının efendisi haline getirirken, nihai olarak siyasal iktidara el koymaya yönlendiren manevi bir enerji de vermiştir." (l.c. s. 47.) Fabrika müfettişleri, kontrol altında tutmaya çalıştıkları bir alaycılıkla ve özenle seçilmiş ifadelerle şuna işaret eder: Şimdiki On Saat Yasası, kapitalisti de, kişileşmiş sermaye olarak kendisini kaptırmaktan alıkoyamadığı birtakım insanlığa aykırı davranışlardan kurtarmış ve ona da bir nebze 'kültür' edinmek için gerekli zamanı sağlamıştır. Daha önce, "girişimcinin paradan başka hiçbir şeye, işçinin çalışmaktan başka hiçbir şeye zamanı yoktu". (l.c. s. 48.)

Bölüm

9

Artık Değer Oranı ve Kütlesi

★★★

Şimdiye kadar olduğu gibi, bu bölümde de, emek gücünün değeri, yani, iş gününün, emek gücünün yeniden üretimi ve korunması için gerekli olan kısmı, veri olan, değişmez bir büyüklük olarak kabul edilecektir.

O halde, bu varsayımla, artık değer oranı verilmiş olunca, aynı zamanda, tek başına bir işçinin belli bir zaman aralığında kapitaliste sağladığı artık değerin kütlesi de verilmiş olur. Örneğin bir günlük gerekli emek, 3 şilin = 1 taler değerinde bir altın kütlesi ile ifade edilen, 6 saatlik bir zaman aralığı olsa, bu durumda 1 taler, bir emek gücünün bir günlük değeri ya da bir emek gücünün satın alınması için yatırılan sermayenin değeri olur. Bundan başka, artık değer oranı % 100 ise, bu 1 talerlik değişir sermaye, 1 talerlik bir artık değer kütlesi üretir veya işçi bir günde 6 saatlik bir artık emek kütlesi sağlar.

Ne var ki, değişir sermaye, kapitalistin aynı anda kullandığı bütün emek güçlerinin para ile ifadesidir. O halde, bunun değeri, bir emek gücünün ortalama değeriyle, kullanılan emek güçlerinin sayısının çarpımına eşittir. Demek ki, emek gücünün değeri veri olduğunda değişir sermayenin büyüklüğü aynı anda çalıştırılan işçilerin sayısı ile doğru orantılıdır. Bir emek gücünün bir günlük değeri = 1 taler ise, her gün 100 emek gücünü sömürmek için 100 talerlik, her gün n emek gücünü sömürmek için n talerlik sermaye yatırılmalıdır.

Aynı şekilde: 1 talerlik bir değişir sermaye, yani bir emek gücünün bir günlük değeri, her gün 1 talerlik bir artık değer üretiyorsa, 100 talerlik bir değişir sermaye günde 100 talerlik ve n talerlik bir değişir sermaye de n x 1 talerlik bir artık değer üretir. Demek oluyor ki, üretilen artık değer kütlesi, bir işçinin iş gününün sağladığı artık değer ile çalıştırılan işçi sayısının çarpımına eşittir. Ama bunun ötesinde, bir işçinin ürettiği artık değer kütlesi, emek gücünün değeri veri olmak koşuluyla artık değer oranı ile belirlendiği için, buradan şu birinci yasayı elde ederiz: Üretilen artık değerin kütlesi, yatırılan değişir sermayenin büyüklüğü ile artık değer oranının çarpımına eşittir ya da kapitalist tarafından aynı anda sömürülen emek güçlerinin sayısı ile tek bir işçinin sömürülme derecesinin çarpımı ile belirlenir.*

O halde, artık değer kütlesini M, bir tek işçinin bir ortalama günde sağladığı artık değeri s, bir tek emek gücünü bir günlüğüne satın almak için yatırılan değişir sermayeyi v, toplam değişir sermayeyi V, ortalama bir emek gücünün değerini k, bunun sömürülme derecesini $\frac{a'}{a}\left(\frac{\text{artık emek}}{\text{gerekli emek}}\right)$ ve çalıştırılan işçilerin sayısının ile gösterirsek, şunları elde ederiz:

$$M = \begin{cases} (s/_v) \times V \\ k \times (a'/_a) \times n \end{cases}$$

Buradaki tartışma boyunca, sadece ortalama bir emek gücünün değerinin değişmez bir büyüklük olduğu değil, aynı zamanda bir kapitalist tarafından kullanılan işçilerin ortalama işçiye indirgenmiş oldukları varsayılmaktadır. Üretilen artık değerin, sömürülen işçilerin sayısı ile doğru orantılı olarak artmadığı istisnai durumlar vardır; ama, bu gibi hallerde emek gücünün değeri de değişmez bir büyüklük olarak kalmaz.

Bu nedenle, belli bir artık değer kütlesinin üretimi sırasında bir faktördeki azalma, diğerindeki çoğalma ile telafi edilebilir. Değişir sermaye azalırsa ve artık değer oranı aynı zamanda ve aynı oranda olmak üzere yükselirse, üretilen artık değer kütlesi değişmemiş olur. Kapitalistin, önceki varsayımlarımız doğrultusunda, her gün 100 işçiyi sömürmek için 100 taler yatırması gerekiyorsa ve artık değer oranı da % 50 ise, bu 100 talerlik değişir sermaye 50 talerlik, yani 100 x 3 iş saatlik bir artık değer sağlar. Artık değer oranı iki katına çıkarsa veya iş gününün uzunluğu 6 saatten 9 saate yükseltilmek yerine 6 saatten 12 saate yükseltilirse, yarı yarıya azaltılmış olan 50 talerlik değişir sermaye gene 50 talerlik veya 50 x 6 iş saatlik bir artık değer sağlar. Demek ki, değişir sermayedeki azal-

* Almanca baskı editörünün notu: Onaylı Fransızca basımda bu cümlenin ikinci bölümü şöyledir: "ya da bir emek gücünün değeri çarpı onun sömürülme derecesi çarpı aynı anda sömürülen emek güçlerin sayısı işleminin sonucuna eşittir."

ma, emek gücünün sömürülme derecesindeki orantılı bir yükselişle veya çalıştırılan işçilerin sayısındaki azalma, iş günündeki orantılı uzamayla telafi edilebilir. O halde, sermaye tarafından sömürülebilecek emek arzı, belli sınırlar içinde, işçi arzından bağımsızdır.[211] Tersine, değişir sermayenin büyüklüğü veya çalıştırılan işçilerin sayısı orantılı bir şekilde artarsa, artık değer oranındaki bir düşme, üretilen artık değerin kütlesinde değişikliğe yol açmaz.

Ancak, işçi sayısındaki veya değişir sermaye büyüklüğündeki eksilmenin, artık değer oranındaki artışla veya iş gününün uzatılmasıyla telafi edilmesinin, aşılamayacak sınırları vardır. Emek gücünün değeri ne olursa olsun, yani işçinin varlığını sürdürmesi için gerekli emek-zaman ister 2 saat ister 10 saat olsun, bir işçinin bir günde üretebileceği toplam değer, 24 iş saatinde nesnelleşen değerden, bu nesnelleşmiş 24 iş saatinin para ile ifadesi 12 şilin ya da 4 taler ise, 12 şilin ya da 4 talerden her zaman daha küçük olur. Önceki bir varsayımımıza göre, işçinin emek gücünü yeniden üretmesi ya da onun satın alınması için yatırılan sermaye değerini yerine koyması için günde 6 iş saati gerekiyordu; aynı varsayımla, 500 işçiyi % 100'lük bir artık değer oranı ya da 12 saatlik bir iş günü ile çalıştıran 500 talerlik bir değişir sermaye, günde 500 talerlik veya 6 x 500 iş saatlik bir artık değer üretir. % 200'lük bir artık değer oranı yani 18 saatlik bir iş günü ile 100 işçi çalıştıran 100 talerlik bir sermaye, sadece 200 talerlik veya 12 x 100 iş saatlik bir artık değer kütlesi üretir. Ve bunun, yatırılan değişir sermaye ile artık değerin toplamına eşit olan toplam değer-ürünü, hiçbir zaman bir günde 400 talerlik veya 24 x 100 iş saatlik bir büyüklüğe ulaşamaz. Ortalama iş gününün, doğal olarak 24 saatten daima küçük olan mutlak sınırı, değişir sermayedeki azalmanın yükseltilmiş artık emek oranıyla veya sömürülen işçi sayısındaki eksilmenin emek gücünün yükseltilmiş sömürü derecesiyle telafi edilmesinin önünde mutlak bir sınır oluşturur. Elle tutulur somutluktaki bu ikinci yasa, daha sonra incelenecek olan ve sermayenin, mümkün olduğu kadar büyük bir artık değer kütlesi üretme eğilimiyle çelişkili olarak, kendisi tarafından çalıştıran işçi sayısını veya emek gücüne çevrilen değişir kısmını mümkün olduğu kadar azaltma eğiliminden kaynaklanan çok sayıdaki görüngünün açıklanması için önemlidir. Tersini ele alalım. Kullanılan iş güçlerinin kütlesi veya değişir sermayenin büyüklüğü artar, ama bu artış artık değer oranındaki düşüş oranında olmazsa, üretilen artık değer kütlesi azalır.

Üretilen artık değer kütlesinin iki faktörle, yani artık değer oranı ve yatırılmış olan değişir sermayenin büyüklüğü ile belirlenmesinden, bir

211 Emeğin piyasa fiyatının arz ve taleple belirlenmesinde, dünyayı oynatmanın değil, onu durdurmanın dayanak noktasını bulduklarına inanan bayağı iktisatçı beyler, bu başları yerde, ayakları havada Arşimet'ler, bu temel yasadan habersiz görünüyor.

üçüncü yasa elde edilir. Artık değer oranı veya emek gücünün sömürü derecesi ile emek gücünün değeri veya gerekli emek-zamanın büyüklüğü veri olduğunda, pek apaçıktır ki, değişir sermaye ne kadar büyük olursa, üretilen değer ve artık değer kütlesi o kadar büyük olur. Hem emek gücünün sınırı hem de onun gerekli kısmının sınırı verilmişse, tek bir kapitalist tarafından üretilen değerin ve artık değerin kütlesinin, yalnızca, onun tarafından harekete geçirilen emek kütlesine bağlı olacağı açıktır. Ne var ki bu kütle de, verili varsayımlar altında, kapitalistin sömürdüğü emek gücü kütlesine veya işçi sayısına bağlıdır; bu sayı ise onun tarafından yatırılmış olan değişir sermayenin büyüklüğüyle belirlenir. Demek ki, artık değer oranı ve emek gücü değeri veri olunca, üretilen artık değer kütleleri ile yaratılan değişir sermayelerin büyüklükleri ile aynı yönde değişir. Şimdi, biliyoruz ki, kapitalist sermayesini iki kısma ayırır. Bir kısmını üretim araçlarına yatırır; bu, sermayesinin değişmez kısmıdır. Diğer kısmını canlı emek gücüne çevirir; bu kısım değişir sermayesini oluşturur. Aynı üretim tarzı temelinde, farklı üretim kollarında sermayenin farklı oranlarda değişmeyen ve değişir sermaye kısımlarına bölündüğü görülür. Aynı üretim kolunda bu oran, üretim sürecinin teknik temelinin ve toplumsal bileşiminin değişmesiyle birlikte değişikliğe uğrar. Ama belli bir sermaye, değişmeyen ve değişen kısımlarına nasıl bölünürse bölünsün, değişen kısmın değişmeyen kısma oranı ister 1:2 ister 1:10 veya 1:x olsun, bunun biraz önce belirtilmiş olan yasa üzerinde hiçbir etkisi olmaz; çünkü, daha önceki tahlilimizin gösterdiği gibi, değişmez sermayenin değeri, gerçi ürün değerinde tekrar görünür, ama yeni yatırılan değer-ürüne girmez. 1000 iplik işçisi çalıştırmak, şüphesiz, 100 işçi çalıştırmaya göre daha fazla ham madde, iğ vb. gerektirir. Eklenmesi gereken bu üretim araçlarının değeri yükselebilir, düşebilir, değişmeden kalabilir, büyük ya da küçük olabilir; ama bunun, onları harekete getiren emek güçlerinin değerlenme süreci üzerinde yine hiçbir etkisi olmaz. Buna göre, yukarıda saptanmış olan yasa şu biçimi alır: Farklı sermayeler tarafından üretilen değer ve artık değer kütleleri, emek gücünün değeri veriliyse ve sömürü derecesi aynı büyüklükteyse, bu sermayelerin değişir kısımlarının, yani canlı emek gücüne çevrilen kısımlarının büyüklüğü ile aynı yönde hareket eder.

Bu yasa, görünüşe dayanan bütün tecrübelerle açıkça çelişir. Kullandığı toplam sermayesini yüzde olarak hesaplayan bir pamuk iplikçisinin görece çok değişmez sermaye ve görece az değişir sermaye kullandığını, ama bundan ötürü, görece çok değişir sermayeyi ve az değişmez sermayeyi harekete geçiren bir fırıncıdan hiçbir zaman daha az kazanç

veya artık değer elde etmediğini herkes bilir. $^{0}/_{0}$'ın gerçek bir büyüklüğü temsil edebildiğini anlamak için basit cebirde bulunmayan birçok ara terimin gerekli olması örneğinde olduğu gibi, bu görünüşteki çelişkinin çözümü için de daha birçok ara terimin elimizde olması gerekir. Klasik iktisat, bu yasayı hiçbir zaman formüle etmemiş olmamakla beraber, bu yasa genel olarak değer yasasının zorunlu bir sonucu olduğundan, ona içgüdüsel bir şekilde bağlı kalır. Bu yasayı, görünüşteki çelişkilerden, zorlama bir soyutlamayla kurtarmaya çalışır. Ricardo okulunun bu taşa çarptığında nasıl tökezlendiği ileride görülecektir.[212] "Gerçekten de hiçbir şey öğrenmemiş olan" bayağı iktisat, her yerde olduğu gibi burada da, görüngünün yasası yerine görüntüye sarılır. Bayağı iktisat, Spinoza'nın tersine "cehaletin yeterli bir neden olduğuna" inanır.

Bir toplumun toplam sermayesi tarafından her gün harekete geçirilen emek, tek bir iş günü olarak ele alınabilir. Örneğin, işçilerin sayısı bir milyon ve bir işçinin ortalama iş günü 10 saat ise, bu durumda toplumsal iş günü 10 milyon saatten meydana geliyor demektir. Sınırları ister fiziksel isterse toplumsal olarak çizilmiş olsun, bu iş gününün uzunluğu verilmiş iken, artık değerin kütlesi ancak işçi sayısının, yani işçi nüfusunun artması yoluyla artırılabilir. Nüfus artışı burada toplumsal toplam sermaye tarafından gerçekleştirilen artık değer üretimi için matematiksel sınırı oluşturur. Tersini ele alalım. Nüfusun büyüklüğü verilmiş iken, bu sınır, iş gününün ne kadar uzatılabileceğiyle belirlenir.[213] Bundan sonraki bölümde, bu yasanın ancak şimdiye kadar gözden geçirilmiş olan artık değer biçimi için geçerli olduğu görülecektir.

Artık değer üretimi ile ilgili buraya kadarki incelememizden anlaşılır ki, elimizdeki bir parayı veya değeri her istediğimiz zaman sermayeye dönüştüremeyiz; aksine, bu dönüşümün gerçekleşebilmesi için, tek bir para veya meta sahibinin elinde, belli bir asgari miktarda para veya mübadele değeri olması gerekir. Değişir sermayenin asgari miktarı, bütün yıl boyunca artık değer elde etmek için her gün kullanılan tek bir emek gücünün maliyet fiyatıdır. Bu işçi kendi üretim araçlarının sahibi olsaydı ve bir işçi olarak yaşamaktan memnun bulunsaydı, kendi geçim araçlarının yeniden üretimi için gerekli emek-zaman, diyelim bu günde 8 saattir, ona yeterdi. Aynı zamanda, yalnızca 8 iş saati için gerektiği kadar üretim aracına ihtiyacı olurdu. Buna karşılık, işçiye bu 8 saat dışında 4

212 Bu konuda daha ayrıntılı bilgi "Dördüncü Kitap"ta verilecek.

213 "Bir toplumun emeği, yani ekonomide kullanılan zamanı, belli bir büyüklüğü, diyelim bir milyon insanın her günkü 10 saatini, yani 10 milyon saati temsil eder. ... Sermayenin büyümesinin sınırları vardır. Bu sınır, her belirli dönemde, ekonomide kullanılan zamanın gerçek hacmidir." ("An Essay on the Political Economy of Nations", London 1821, s. 47, 49.)

saat da artık emek harcatacak olan kapitalist, ek üretim araçlarının tedariki için, bir miktar ek paraya ihtiyaç duyar. Ne var ki, varsayımımıza göre, kapitalistin her gün kendisine mal ettiği artık değerle, bir işçi gibi yaşamak, yani zorunlu ihtiyaçlarını tatmin edebilmek için, iki işçi çalıştırması gerekirdi. Bu durumda kapitalistin üretim faaliyetinin amacı zenginliğini çoğaltmak değil, sırf hayatını sürdürmek olurdu; oysa kapitalist üretim demek, bunlardan ilki demektir. Herhangi bir işçiden sadece iki kat daha iyi bir hayat yaşamak ve üretilen artık değerin yarısını sermayeye dönüştürmek için, kapitalistin, işçi sayısı ile birlikte yatırılacak asgari sermaye miktarını sekiz katına çıkarması gerekirdi. Şüphesiz kendisi de, çalıştırdığı işçi gibi, üretim sürecine doğrudan doğruya katılabilir; ama, o bu durumda ne işçi ne de kapitalisttir; ikisi arası bir şey, bir "küçük usta"dır. Kapitalist üretimin belli bir gelişme düzeyi, kapitalistin, kapitalist olarak, yani kişileşmiş sermaye olarak, iş gördüğü bütün zamanı yabancı emek elde etmek ve dolayısıyla yabancı emeği kontrolü altında tutmak ve bu emeğin ürünlerini satmak için kullanabilecek durumda olmasını gerektirir.[214] Orta Çağın lonca sistemi, zanaat ustasının kapitalist haline gelmesini, tek bir ustanın çalıştırabileceği işçilerin sayısının üst sınırını çok düşük tutarak, zorla önlemeye çalışmıştı. Para veya mal sahibinin ilk defa fiilen bir kapitalist haline gelmesi, üretim faaliyeti için yatırılan asgari meblağın Orta Çağın azami meblağını büyük ölçüde aştığı hallerde olur. Hegel'in *Mantık*'ında keşfetmiş olduğu yasa, doğruluğunu, doğa bilimlerinde olduğu gibi, burada da gösterir: sırf nicel değişiklikler, belli bir noktada, nitel farklılıklara dönüşür.[215]

214 "Çiftçi kendi emeğine güvenememelidir; güvenecek olursa, bence bundan zararlı çıkar. Onun faaliyeti işin bütününe gözcülük etmek olmalıdır: çiftçi harmancısını izlemek zorundadır; aksi halde, harmanlanmayan tahılı için ödediği ücret çok geçmeden sokağa atılmış olur; aynı şekilde orakçılarını, biçicilerini vb. denetlemesi gerekir; çitlerini devamlı kontrol etmelidir; hiçbir şeyin ihmal edilmediğinden emin olmalıdır; kendisi bir noktada bağlanıp kalırsa, durum bu olur." ([J. Arbuthnot,] "An Enquiry into the Connection between the Price of Provisions, and the Size of Farms etc." By a Farmer, London 1773, s. 12.) Bu eser pek ilginçtir. Burada *"capitalist farmer"*ın (kapitalist çiftçinin) veya açıkça anıldığı adla *"merchant farmer"*ın (tüccar çiftçinin) doğuşu incelenebilir *ve* esas itibariyle ancak fiziksel varlığını devam ettirebilmek durumunda olan *"small farmer"*ın (küçük çiftçinin) karşısında kendini yüceltmesi görülebilir. "Kapitalistler sınıfı kendisini başlangıçta adım adım ve sonunda kesin olarak el emeğine dayanma zorunluluğundan kurtardı." ('Textbook of Lectures on the Polit. Economy of Nations." By the Rev. Richard Jones, Hertford 1852, Lecture III. s. 39.)

215 Modern kimyada uygulanmakta olup bilimsel olarak ilk defa Laurent ve Gerhardt tarafından geliştirilmiş olan molekül teorisi bundan başka bir yasaya dayanmaz. (3. basıma ek.) - Kimyaya yabancı bir kimse için anlaşılması oldukça güç olan bu ifadeyi açıklamak amacıyla şunu belirtmeyi yararlı buluyoruz: Yazar burada ilk defa 1843 yılında C. Gerhardt'ın "homolog diziler" adını verdiği karbon bileşiklerinden söz etmektedir; bu bileşiklerden her birinin kendine özgü bir cebirsel bileşim formülü vardır. Böylece, parafin dizisi: $C_n H_{2n+2}O$ normal alkol dizisi: : $C_n H_{2n+2}O$; normal yağ asidi dizisi: : $C_n H_{2n+2}O_2$'dir ve böyle devam eder. Yukarıdaki örneklerde molekül formüllerine yalnızca nicel olarak CH2 eklendiğinde, her defasında nitelikçe farklı bir cisim meydana gelir.

Para veya meta sahibi bir bireyin kapitalist haline gelmek için elinde bulundurmak zorunda olduğu asgari değer miktarı, kapitalist üretimin farklı gelişme aşamalarında farklılaşır ve belli bir gelişme aşamasında, farklı üretim alanlarında, bu alanların özel teknik koşullarına bağlı olarak yine farklılaşır. Belli üretim alanları, daha kapitalist üretimin başlangıcında, henüz tek tek bireylerin ellerinde bulunmayan bir asgari sermayeyi gerektirir. Bu durum, kısmen, Colbert dönemi Fransa'sında ve bugüne kadar gelmek üzere bazı Alman eyaletlerinde olduğu gibi, bu gibi bireylere devletin yardım etmesine, kısmen de, belli sanayi ve ticaret kollarında[216] yasal tekel olarak faaliyet gösteren şirketlerin, yani modern hisse senetli şirketlerin öncülerinin oluşumuna yol açar.

Üretim sürecinin devamı boyunca kapitalist ve ücretli emekçi ilişkisinin uğramış olduğu değişiklikler ve dolayısıyla bizzat sermayenin diğer oluşum koşulları üzerinde ayrıntılı olarak durmuyoruz. Burada yalnızca birkaç ana nokta belirtilecektir.

Üretim süreci sırasında, görmüş olduğumuz gibi, sermaye emeğe, yani faaliyet halindeki emek gücüne veya işçinin kendisine kumanda edecek hale gelmişti. Kişileşmiş sermaye, yani kapitalist, işçinin işini düzenli bir şekilde ve uygun bir yoğunluk derecesinde yapmasına dikkat eder.

Bunun ötesinde, sermaye, işçi sınıfının, kendi dar ihtiyaçlar toplamının zorunlu kıldığından daha fazla emek harcamasını gerektirecek bir zorlama ilişkisine dönüşmüştü. Başkalarının çalışkanlıklarının üreticiliği, artık emek yutuculuğu ve emek gücü sömürücülüğü söz konusu olduğunda, sermaye, enerji, ölçü tanımazlık ve etkililik açısından, doğrudan doğruya angaryaya dayanan geçmişteki bütün üretim sistemlerini çok gerilerde bırakır.

Sermaye, emeği ilk önce onu tarihsel olarak içinde bulduğu teknik koşullara dayanarak hükmü altına alır. Dolayısıyla, üretim biçimini hemen değiştirmez. Bu nedenle, buraya kadar incelediğimiz biçimiyle, yani basitçe iş gününün uzatılmasıyla gerçekleştirilen artık değer üretimi, üretim tarzının kendisindeki her tür değişimden bağımsız görün-

---

Bu önemli olgunun tespiti olayında Laurent ve Gerhardt'ın Marx tarafından oldukların-dan önemli görülmüş katkıları üzerine krş. Kopp, "Entwicklung der Chemie", München 1873, s. 709 ve 716. ve Schorlemmer, "Rise and Progress of Organic Chemistry", London 1879, s. 54. –F. E.

216 Martin Luther bu tür kurumlara "Die Gesellschaft Monopolia" adını veriyor.

müştü. Artık değerin bu elde ediliş biçimi, eski moda fırıncılıkta, modern pamuk iplikçiliğinde olduğundan daha az etkili değildi.

Üretim sürecini emek süreci açısından ele aldığımızda, işçi, üretim araçlarını, sermaye olarak değil, yalnızca, belirli bir amaç doğrultusundaki üretici faaliyetinin araçları ve malzemesi olarak görmüştü. Söz gelişi, bir tabakhanede, işçi, deriyi yalnızca kendi emek nesnesi olarak görür. Deriyi kapitalist için tabaklamaz. Üretim sürecine değerlenme açısından baktığımız anda işler değişti. Üretim araçları hemen başkalarının emeğini emme araçlarına dönüştü. Artık, işçi üretim araçlarını kullanmamakta, üretim araçları işçiyi kullanmaktadır. Bunlar, işçinin üretici faaliyetinin maddi unsurları olarak işçi tarafından tüketilmek yerine, işçiyi kendi yaşam süreçleri için gerekli bir maya olarak tüketir ve sermayenin yaşam süreci, kendi kendini değerlendiren değer olarak hareketinden ibarettir. Geceleri çalıştırılmayan ve bu yüzden canlı emek yutamayan eritme fırınlarındaki ve iş yerlerindeki boş zamanlar, kapitalist için bir "net kayıp" ("mere loss") oluşturur. Eritme fırınları ve iş yerleri işte bu nedenle emek güçlerinin "gece çalıştırılması hakkı"nı ortaya çıkarır. Paranın, üretim sürecinin nesnel faktörlerine, üretim araçlarına dönüşmesi, tek başına, bu sonuncuları, başkalarının emekleri ve artık emekleri üzerindeki haklara ve zorlama araçlarına dönüştürür. Kapitalist üretime özgü olan ve onu nitelendiren bu tersine dönüşün, ölü emekle canlı emek, değerle değer yaratıcı güç arasındaki ilişkinin bu tam tersine çevrilişinin, kapitalistlerin bilinçlerinde nasıl yansıdığını, konuya son verirken, bir örnekle gösterelim. İngiliz fabrikatörlerinin 1848-1850 yılları arasındaki ayaklanmaları sırasında, "Batı İskoçya'nın en eski ve en saygıdeğer firmalarından biri ve 1752'den beri faaliyet halinde olup kuşaktan kuşağa aynı aile tarafından yürütülen Paisley'deki Carlile Sons & Co. keten ve pamuk ipliği fabrikasının başı" olan bu son derece zeki ve kavrayışlı centilmenin 25 Nisan 1849 tarihli *Glasgow Daily Mail*'de "Posta Değiştirme Sistemi" başlıklı bir mektubu[217] çıkmıştı; bu mektupta aşağıdaki acayipçe saf pasajı da görüyoruz:

> "Çalışma süresinin 12 saatten 10 saate indirilmesinden doğacak kötülükler üzerinde durmamıza izin verin. ... Böyle bir şey, fabrikatörün ümitlerinin ve mülkünün en ciddi zararlara uğramasına yol açacaktır. O" (yani onun işçisi) "daha önce 12 saat çalışırken çalışma süresi 10 saate indirilirse, bu durumda fabrikatörün tesisinin her 12 makinesi veya iği 10'a iner (*then every 12 machines or spindles, in his establishment, shrink to 10*) ve fabrikatör fabrikasını satmaya kalksa, bunlara artık yalnızca 10 olarak değer biçilir ve

217 "Reports of Insp. of Fact for 30th April 1849", s. 59.

> böylece bütün ülkedeki fabrikaların her biri şimdiki değerinin altıda birini kaybeder."[218]

Kuşaklar boyu birikmiş kapitalist niteliklerin mirasçısı olan bu Batı İskoçyalı burjuvanın kafasında, üretim araçlarının, tezgâhların vb. değerleri, bunların sermaye olarak kendi kendilerini değerlendirme veya her gün belli bir miktarda yabancı emeği karşılığını ödemeden yutma özelliği ile öylesine ayrılmaz bir şekilde karışmış bulunur ki, Carlile & Co. firmasının şefinin gerçekte hayal ettiği şey, fabrikasını satarken kendisine sadece tezgâhlarının değerinin değil, buna ek olarak, bunların artık değer yutma güçlerinin karşılığının ödenmesidir; sadece bu şeylerde saklı bulunan ve aynı tip tezgahların yapımı için gerekli olan emeğin karşılığının verilmesi değil, Paisley'li uysal İskoçlardan her gün sızdırılmasına yardımcı oldukları artık emeğin karşılığının da verilmesidir; ve işte bu nedenle, bu kişi, iş gününün iki saat kısaltılmasıyla, 12 makinenin satış fiyatının 10 makinenin satış fiyatına düşeceğini düşünebiliyor!

218 ibid., s. 60. Kendisi de bir İskoç ve (İngiliz fabrika müfettişlerinden farklı bir biçimde) kapitalist düşünce tarzına tümüyle tutsak olan Fabrika Müfettişi Stuart, raporuna kattığı bu mektup üzerine açıkça şu yorumu getirir: "Bu mektup, posta değiştirme sistemi ile çalışanfabrika sahiplerinden sektör ilgililerine gönderilen en yararlı iletilerden biridir: İş saatleri düzenlemesindeki herhangi bir değişiklikten kaygılananların önyargılarını giderecek, çok iyi düşünülmüş bir iletidir bu."

★

Dördüncü Kısım

Göreli Artık Değerin Üretimi

★

Bölüm

10

Göreli Artık Değer Kavramı

★★★

İş gününün, yalnızca kapitalistin karşılığını ödeyerek satın aldığı emek gücünün değerine eş bir değer üreten kısmını, şimdiye kadar, değişmez bir büyüklük saydık; gerçekten de, bu kısım, toplumun belirli bir iktisadi gelişme aşamasındaki verili üretim koşulları altında, değişmez bir büyüklüktür. İşçi, bu gerekli emek-zamanın ötesinde 2, 3, 4, 6 vb. saat çalışmaya devam edebiliyordu. Artık değer oranı ve iş gününün büyüklüğü bu uzatmanın büyüklüğüne bağlı bulunuyordu. Gerekli emek-zaman değişmez bir büyüklük olmakla beraber, iş gününün bütünü değişir bir büyüklüktü. Şimdi büyüklüğü ve gerekli emek ve artık emek olarak bölünme oranı veri olan bir iş günü düşünelim. Örneğin, a_____b__c şeklindeki bir ac çizgisi, 12 saatlik bir iş gününü gösteriyor olsun; bunun ab kısmı 10 saatlik gerekli emeği, bc kısmı 2 saatlik artık emeği temsil etsin. Şimdi, artık değer üretimi nasıl büyütülebilir, yani ac'yi daha fazla uzatmadan veya böyle bir uzamadan bağımsız olarak artık emek nasıl artırılabilir?

ac uzunluğundaki iş gününün sınırlarının veri olmasına rağmen, artık emeği gösteren bc, aynı zamanda ac iş gününün uç noktası olan c uç noktasının ötesine uzatılarak değilse bile, başlangıç noktası olan b'yi a'ya doğru kaydırarak uzatılabilir gözükür. a_____b´_b __c çizgisindeki b´_b'nin, bc'nin yarısına, yani bir iş saatine eşit olduğunu

varsayalım. Böylece 12 iş saatlik ac iş gününde b noktası b´ noktasına kaydırılacak olursa, iş günü eskisi gibi 12 saat kalmakla beraber, bc şimdi b´c olacak şekilde uzamış, artık emek yarı yarıya artmış, 2 saatten 3 saate çıkmıştır. Artık emeğin bc halinden b´c haline getirilmesinin, 2 saatten 3 saate çıkarılmasının, aynı zamanda gerekli emek ab yerine ab´ haline gelmeden, 10 saatten 9 saate inmeden mümkün olmayacağı da apaçık bir şeydir. Artık emekteki uzama gerekli emekteki kısalmaya eşit olur; veya işçinin şimdiye kadar fiilen kendisi için harcamakta olduğu bir kısım emek-zaman, kapitalist için harcanan emek-zaman haline gelir. Burada meydana gelen değişiklik, iş gününün uzunluğu olmayıp, bunun gerekli emek ile artık emek arasındaki bölünme oranıdır.

Diğer yandan, iş gününün büyüklüğü ile emek gücünün değeri verilince artık emeğin büyüklüğünün de verilmiş olacağı açık bir şeydir. Emek gücünün değeri, yani kendisinin üretimi için gerekmiş olan emek-zaman, kendisinin yeniden üretimi için gerekli emek-zamanı da belirler. Bir iş saati yarım şilinlik yani 6 penilik bir altın miktarı ile temsil edilmekte olsa ve emek gücünün bir günlük değeri de 5 şilin ise, bu durumda, kapitalistin karşılığını kendisine ödediği emek gününün bir günlük değerini yerine koymak veya kendisinin bir günlük gerekli geçim araçlarının değerine eş bir değeri üretmek için, işçinin bir günde 10 saat çalışması zorunlu olur. Bu geçim araçlarının değeri bilinince işçinin emek gücünün değeri,[1] emek gücünün değeri bilinince gerekli emek-zamanın büyüklüğü bilinmiş olur. Artık emeğin büyüklüğü ise, iş gününün bütününden, gerekli emek süresinin çıkarılmasıyla elde edilir. On iki saatten on saat çıkarılırsa geriye iki saat kalır; ve veri olan koşullar altında artık emeğin iki saatin ötesine nasıl uzatılabileceği kolayca görülemez. Şüphesiz, kapitalist, işçiye 5 şilin yerine sadece 4 şilin 6 peni verebilir, veya bundan da az bir şey ödeyebilir. 4 şilin 6 penilik bu değerin yeniden üretimi için 9 iş saati yeter, dolayısıyla da on iki saatlik iş gününden kapitalistin payına düşen artık emek 2 saat yerine 3 saat olur ve artık değer 1 şilinden 1 şilin 6 peniye yükselir. Ne var ki, bu sonuç

1 Günlük ortalama ücretin değeri, işçinin "yaşamak, çalışmak ve neslini devam ettirmek için" neye ihtiyacı varsa onunla belirlenir. (William Petty, "Political Anatomy of Ireland", 1672, s. 64.) "Emeğin fiyatı daima gerekli geçim araçlarının fiyatıyla belirlenir." "Bir işçinin ücreti, işçi olarak, kalabalık ailesini -ki işçilerin pek çoğunun kaderidir bukendi düşük durumunda ve hayat seviyesinde beslemeye yetmediği zaman," işçi uygun bir ücret almıyor, demektir. (J. Vanderlint, l.c. s. 15.) "Kolundan ve çalışmasından başka hiçbir şeyi olmayan basit bir işçinin, emeğini bir başkasına satabilmesi halinde elde edeceğinden başka hiçbir şeyi yoktur. ... Emeğin bu türlüsü için işçi ücretinin, işçinin yaşamak için neye ihtiyacı varsa onunla sınırlı olması gerekir ve gerçekte de bu böyle olur." (Turgot, "Réflexions etc.", "Oeuvres", éd. Daire, t. I, s. 10.) "Geçim araçlarının fiyatı, gerçekte, emeğin üretim maliyetine eşittir." (Malthus, "Inquiry into etc. Rent", Lond. 1815, s. 48. Not.)

ancak işçinin ücretini, işçinin emek gücünün değerinin altına düşürmek suretiyle elde edilmiş olurdu. İşçi, 9 saatte ürettiği 4 şilin 6 peniyle şimdi eskisinden $^1/_{10}$ oranında daha az geçim aracı sağlar ve dolayısıyla emek gücü ancak eksikli bir şekilde yeniden üretilirdi. Bu durumda artık emek yalnızca kendi normal sınırlarının aşılmasıyla uzatılmış, artık emeğin alanı sadece gerekli emek-zamanın alanının bir kısmının gasp edilmesiyle genişletilmiş olurdu. Bu yöntemin işçi ücretlerinin gerçek hareketinde önemli bir rol oynamasına karşın, metaların ve dolayısıyla emek gücünün tam değerleri üzerinden alınıp satıldığını varsaydığımızdan, burada onu konu dışı bırakıyoruz. Bu varsayım altında, emek gücünün üretimi ya da emek gücünün değerinin yeniden üretimi için gerekli emek-zaman, işçinin ücretinin emek gücünün değerinin altına düşmesi nedeniyle değil, ancak bu değerin kendisi düştüğü zaman azalabilir. İş gününün uzunluğu veri olunca, artık emeğin büyümesi, ister istemez, gerekli emek-zamanın kısaltılmasıyla olur; ve bunun tersi doğru değildir: gerekli emek-zamandaki kısalma, artık emekteki büyümeden ileri gelmez. Örneğimizde gerekli emek-zamanın $^1/_{10}$ azalması, 10 saatten 9 saate düşmesi ve dolayısıyla da artık emeğin 2 saatten 3 saate çıkması için, emek gücü değerinin gerçekten $^1/_{10}$ oranında düşmesi gerekir.

Ama, emek gücü değerindeki böyle bir $^1/_{10}$'luk düşüş, daha önce 10 saatte üretilen aynı miktardaki geçim araçları kütlesinin şimdi 9 saatte üretilmesini gerektirir. Ancak, emeğin üretkenliğinde (*Produktivkraft*) bir yükselme olmadıkça, bu, olanaksızdır. Örneğin, bir kunduracı bir çift çizmeyi, belli araçlarla, 12 saatlik bir iş gününde yapıyor olabilir. Aynı zaman aralığında iki çift çizme yapması için, emeğinin üretici gücünün iki katına çıkması gerekir; ne var ki, kunduracının emek araçlarında veya çalışma yönteminde ya da bunların her ikisinde bir değişiklik olmadan üretici gücü iki katına çıkamaz. Dolayısıyla, kunduracının emeğinin üretim koşullarında, yani onun üretim tarzında ve dolayısıyla da emek sürecinin kendisinde bir devrimin olması gerekir. Biz burada, emeğin üretkenliğindeki yükselmeden, emek sürecinde meydana gelen ve bir metanın üretimi için toplumsal olarak gerekli emek-zamanı kısaltan bir değişikliği, yani belli bir emek miktarının daha büyük bir miktarda kullanım değeri üretme gücünü kazanmasını anlıyoruz.[2] Şimdiye kadar gözden geçirilen şekli ile artık değer üretiminde, üretim tarzını veri olarak almıştık, oysa, gerekli emeğin artık emeğe çevrilmesi yoluyla

2 "İş kolu mükemmelleşmişse, bunun anlamı, bir ürünün eskisinden daha az insanla veya (aynı şey demek olan) daha kısa zamanda yapılmasını sağlayan yeni yolların bulunmuş olmasından başka bir şey değildir." (Galiani, l.c. s. 153, 159.) "Üretim maliyetlerinde sağlanan tasarruf, üretim sırasında harcanan emek miktarında sağlanan tasarruftan başka bir şey olamaz." (Sismondi, "Études etc.", t. I, s. 22.)

artık değer üretimi için, sermayenin emek sürecine geçmişten devralınan veya o günkü biçimiyle egemen olması ve yalnızca onun süresini uzatması kesinlikle yetmez. Emeğin üretkenliğini yükseltmek, emeğin üretkenliğini yükselterek emek gücünün değerini düşürmek ve böylece bu değerin yeniden üretimi için gerekli olan iş günü parçasını kısaltmak için, sermaye, emek sürecinin teknik ve toplumsal koşullarını ve dolayısıyla da üretim tarzının kendisini kökten değiştirmek zorundadır.

İş gününün uzatılması yoluyla elde edilen artık değere mutlak artık değer adını veriyorum; buna karşılık, gerekli emek-zamanın kısaltılmasından ve bunun sonucu olarak iş gününün iki kısmının büyüklükleri arasındaki oranın değişiminden kaynaklanan artık değere, göreli artık değer diyorum.

Emek gücünün değerini düşürmek için, emeğin üretkenliğindeki yükselmenin, ürünleri emek gücünün değerini belirleyen, yani ürünleri ya alışılagelmiş geçim araçları kümesi içinde yer alan ya da bunların yerine geçebilecek olan sanayi dallarını etkilemesi gerekir. Ama bir metanın değeri, yalnızca ona son biçimini veren emek miktarı ile değil, bunun kadar o metanın üretimi sırasında kullanılan üretim araçlarında içerilmiş bulunan emek kütlesi ile de belirlenir. Örneğin, bir çift çizmenin değeri, sadece kunduracının harcadığı emekle değil, fakat deri, balmumu, iplik vb.'nin değeriyle de belirlenir. Demek oluyor ki emeğin üretkenliğindeki yükselmeyle gerekli tüketim araçlarının üretimi için kullanılan değişmez sermayenin maddi unsurlarını, emek araçlarını ve iş malzemelerini sağlayan sanayilerin metalarında bunu izleyen bir ucuzlama, aynı zamanda, emek gücünün değerini de düşürür. Buna karşılık, ne gerekli geçim araçları üreten ve ne de bunların elde edilmeleri için gerekli olan üretim araçlarını sağlayan sanayi kollarında emeğin üretkenliğinin yükselmesi, emek gücünün değeri üzerinde etkide bulunmaz.

Ucuzlayan meta, emek gücünün değerini, doğal olarak yalnızca *pro tanto* (o miktarda), yani emek gücünün yeniden üretimine katıldığı oranda düşürür. Söz gelişi, gömlek, gerekli bir tüketim aracıdır, ama birçok tüketim aracından yalnızca bir tanesidir. Gömleğin ucuzlaması, işçinin sadece gömlek için yapacağı harcamayı azaltır. Oysa, gerekli geçim araçlarının toplamı, her biri ayrı sanayilerin ürünleri olan farklı metalardan meydana gelir ve bu metaların her birinin değeri, emek gücünün değerinin bir kesrini oluşturur. Bu değer, emek gücünün yeniden üretimi için gerekli emek-zaman ile birlikte azalır; emek-zamandaki toplam azalma ise, sözü edilen özel üretim kollarında görülen emek-zaman kısalmalarının toplamına eşit olur. Burada bu genel sonucu, tek tek her örnekte, dolaysız bir sonuç ve dolaysız bir amaçmış gibi ele alıyoruz. Bir

kapitalist, kendi başına, emeğin üretkenliğindeki yükselmeden yararlanarak örneğin gömlekleri ucuzlattığında, emek gücünün değerini ve dolayısıyla gerekli emek-zamanı *pro tanto* düşürmek, hiçbir şekilde bu kapitalistin amacı olmak zorunda değildir; yalnızca, sonunda bu sonucun doğmasına yardımcı olduğu ölçüde, genel artık değer oranının yükselmesine yardım etmiş olur.[3] Sermayenin genel ve zorunlu eğilimleri ile bunların görünüm biçimleri birbirlerine karıştırılmamalıdır.

Kapitalist üretimin özünde saklı yasaların, sermayenin görünen hareketleri sırasında kendilerini nasıl ortaya koyduklarını, rekabetin zorlayıcı yasaları olarak kendilerini nasıl gösterdiklerini ve dolayısıyla bireysel kapitalistlerin bilinçlerinde itici dürtüler olarak nasıl yer ettiklerini burada ele almayacağız; ancak şurası şimdiden açık ki, rekabetin bilimsel olarak çözümlenmesi, ancak sermayenin iç doğası kavrandığında mümkün olabilir; tıpkı, uzay cisimlerinin görünüşteki hareketlerinin, sadece, bunların gerçek ama duyularla algılanamayan hareketlerini bilen bir kimse için anlaşılır olması gibi. Bununla beraber, göreli artık değer üretiminin daha iyi anlaşılabilmesi için ve sırf buraya kadar elde edilmiş bulunan sonuçlara dayanarak, aşağıdaki açıklamaları eklemek yerinde olacaktır.

Bir iş saati 6 penilik ya da ½ şilinlik bir altın miktarı ile temsil ediliyorsa, 12 saatlik bir iş gününde 6 şilinlik bir değer üretilir. Emeğin belli bir üretici gücü ile bu 12 iş saatinde 12 parça meta imal edildiğini varsayalım. Her bir parçanın üretimi için kullanılan üretim aracı, ham madde vb.'nin değeri 6 peni olsun. Bu koşullar altında her bir meta, 6 peni üretim araçlarının değeri için, 6 peni bunun yapımı sırasında eklenen yeni değer için harcanmış olacağına göre, 1 şiline mal olur. Şimdi, diyelim, bir kapitalist, emeğin üretkenliğini iki katına çıkarmanın ve 12 saatlik bir iş gününde bu meta türünden 12 yerine 24 parça üretmenin yolunu bulmuş olsun. Üretim araçlarının değeri değişmemişse, metanın bir parçasının değeri şimdi 9 peniye düşer, yani şimdi üretim araçlarının değeri için 6 peni, son olarak yapılan iş sırasında katılan yeni değer için 3 peni harcanır. Emeğin üretkenliğinin iki katına çıkmasına rağmen, bundan böyle de, bir iş günü eskisi gibi ancak 6 şilinlik bir yeni değer yaratır; yalnızca, bu değer şimdi eskisinin iki katı kadar ürüne bölünmüş bulunur. Bundan dolayı, her bir metaya artık bu toplam değerin $^1/_{12}$'si yerine $^1/_{24}$'ü, yani 6 peni yerine 3 peni düşer; bunu şöyle ifade edebiliriz: her bir parça metanın üretimi bakımından, ürün haline dönüşen üretim araçla-

3 "Fabrikatör, makineleri iyileştirerek ürünü iki katına çıkardığı zaman, ... (sonunda) sırf bu yoldan işçiyi daha ucuza giydirip kuşatmayı ... ve böylece işçiye toplam kârın küçük bir kısmının gitmesini başarabildiği ölçüde ve sürece kârını artırabilir." (Ramsay, l.c. s. 168, 169.)

rına eskiden tam bir iş saati (tam bir saatlik emek) katılırken şimdi sadece yarım iş saati (yarım saatlik bir emek) katılır. Bu tek metanın değeri şimdi toplumsal değerinin altında olur, yani bu meta aynı nesnenin toplumsal ortalama koşullar altında üretilen büyük bir yığınına göre daha az bir emek-zamana mal olur. Bir parça ortalama olarak 1 şiline mal olur, yani 2 saatlik toplumsal emeği temsil eder; değişen üretim yöntemi ile elde edildiğinde ise 9 peniye mal olur, yani 1½ iş saati (1½ saatlik emek) içerir. Ne var ki, bir metanın gerçek değeri, onun bireysel değeri değil, toplumsal değeridir; yani bu değer, metanın bireysel kapitalist için ne kadar emek-zamana mal olduğuyla değil, üretimi için toplumsal olarak gereken emek-zamanla ölçülür. Demek ki, yeni yöntemi uygulayan kapitalist, metasını bu metanın toplumsal değeri olan 1 şilinden sattığında, metayı kendi değerinden 3 peni fazlasına satmış ve böylece fazladan 3 penilik bir değer ele geçirmiş olur. Ama diğer yandan, 12 saatlik iş günü onun için eskiden 12 parça meta ile temsil edilirken şimdi 24 parça meta ile temsil edilmektedir. Demek ki, bir günlük ürününü elden çıkarmak için kapitalist, bundan böyle eskisinin iki katı bir arzda bulunabilmeli veya eskisinin iki katı büyüklüğünde bir taleple karşılaşabilmelidir. Diğer bütün koşullar aynı kaldığı takdirde, onun metaları, daha büyük bir piyasaya, ancak fiyatı düşürülerek hâkim olabilir. Bunun için de meta kendi değerinin üstünde, fakat toplumsal değerinin altında olan bir fiyatla, diyelim parça başına 10 peniye satılır. Kapitalist, böylece, parça başına 1 penilik bir ekstra artık değeri cebine indirir. Metası gerekli geçim araçları arasında yer alsın ya da almasın, dolayısıyla emek gücünün genel değeri içinde yeri olsun ya da olmasın, kapitalist için bu artık değer yükselmesi gerçekleşir. Şu halde, bu son belirtilen konudan bağımsız olarak, her kapitalistte, metayı emeğin yükselen üretici gücüyle ucuzlatma dürtüsü vardır.

Ama, bu durumda bile, artmış artık değer üretimi, gerekli emek-zamanın kısaltılmasından ve artık emekteki buna karşılık gelen uzamadan ileri gelir.[4] Gerekli emek-zaman 10 saat veya emek gücünün bir günlük değeri 5 şilin, artık emek 2 saat, dolayısıyla da üretilen artık değer 1 şilin olsun. Ama, kapitalistimiz şimdi bir tanesini 10 peniye veya tamamını 20 şiline sattığı 24 parça meta üretmektedir. Üretim araçlarının değeri 12 şilin olduğu için, $14^2/_5$ parça meta, sadece harcanmış olan değişmez sermayeyi yerine koyar. 12 saatlik iş günü geriye kalan $9^3/_5$ parça meta

4 "Bir insanın kârı, başkalarının emeklerinin ürünleri üzerindeki kumanda kudretine değil fakat bizzat emek üzerindeki kumanda kudretine bağlıdır. Bu kimse, işçilerinin ücretleri aynı kalırken, mallarını daha yüksek bir fiyattan satabilse, onun bundan kârlı çıkacağı açık bir şeydir. ... Ürettiği şeylerin küçük bir kısmı sözü geçen emeği harekete geçirmeye yeter, ve bunun sonucu olarak daha büyük bir kısmı o kimsenin kendisine kalır." ([J. Cazenove,] "Outlines of Polit. Econ.", London 1852, s. 49, 50.)

ile temsil edilir. Emek gücünün fiyatı = 5 şilin olduğu için, 6 parça ürün, gerekli emek-zamanı ve $3^3/_5$ parça ürün de artık emeği temsil eder. Gerekli emek ile artık emek arasındaki, toplumsal ortalama koşullar altında 5:1 olan oran, şimdi ancak 5:3 olur. Aynı sonuca şöyle de varılabilir: 12 saatlik iş gününün ürün değeri 20 şilindir. Bunun 12 şilini metada sadece yeniden beliren üretim araçları değerine aittir. O halde geriye kendisinde iş gününün temsil edildiği değerin para ifadesi olarak 8 şilin kalır. Bu para ifadesi, kendisinin 12 saati ancak 6 şilinle ifade edilen, aynı türden toplumsal ortalama emeğin para ifadesinden daha yüksektir. İstisnai üretici güce sahip bulunan emek, niteliği yükselmiş emek olarak iş görür veya aynı zaman aralığında aynı tür toplumsal ortalama emekten daha fazla değer yaratır. Ne var ki, kapitalistimiz emek gücünün bir günlük değeri için gene eskisi gibi sadece 5 şilin öder. Bundan ötürü, işçi bu değerin yeniden üretimi için eskiden 10 saat çalışırken şimdi sadece 7½ saat çalışmak durumundadır. Dolayısıyla artık emeği 2½ saat artmış, kendisi tarafından üretilen artık değer 1 şilinden 3 şiline çıkmıştır. Bunun içindir ki, iyileştirilmiş üretim yöntemini kullanan kapitalist, aynı sanayide faaliyet gösteren öbür kapitalistlere oranla, iş gününün daha büyük bir kısmını artık emek olarak kendisine mal eder. Onun tek başına yaptığı şey, bir bütün olarak sermayenin artık değer üretiminde yaptığı şeydir. Ama diğer yandan, yeni üretim yöntemi genelleşir genelleşmez ve böylece ucuza üretilen metanın bireysel değeri ile bunun toplumsal değeri arasındaki fark ortadan kalkar kalkmaz, sözü edilen bu ekstra artık değer yok olur. Kendisini yeni üretim yöntemini kullanan kapitaliste metasını toplumsal değerin altında bir değerle satması zorunluluğu biçiminde duyuran aynı yasa, yani değerin emek-zaman ile belirlenmesi yasası, rekabetin zorlayıcı yasası olarak kapitalistimizin rakiplerini yeni yöntemi kendi iş yerlerinde uygulamaya sevk eder.[5] Demek ki, genel artık değer oranı, bütün bu süreçten, ancak en sonunda, emeğin üretkenliğindeki yükselme üretim dallarına egemen olduğunda, yani gerekli geçim araçları arasında yer alan ve dolayısıyla emek gücünün değerini oluşturan metaları ucuzlattığında etkilenir.

Metaların değerleri emeğin üretkenliğiyle ters orantılıdır. Meta değerleriyle belirlendiği için, emek gücünün değeri de böyledir. Buna karşılık, göreli artık değer, emeğin üretkenliğiyle doğru orantılıdır. Göreli

5 "Komşum, az emekle çok şey üreterek ucuza satabilirse, ben de onun kadar ucuza satmaya çalışmak zorunda kalırım. Böylece, daha az işçinin emeği ile yapılan veya çalıştırılan ve dolayısıyla daha ucuza iş çıkaran her hüner, her usul veya her makine, diğer yerlerde de, herkes aynı hizaya gelsin ve komşulardan hiçbiri diğerlerinden daha ucuza satamasınlar diye, ya aynı hüneri, aynı usulü veya aynı makineyi kullanmak ya da bunların benzerlerini bulmak gibi bir zorunluluk ve bir yarışma yaratır." ("The Advantages of the East-India Trade to England", Lond. 1720, s. 67.)

artık değer, emeğin üretkenliği yükselirse artar, düşerse azalır. Paranın değerinin sabit kaldığı varsayılırsa, 12 saatlik bir ortalama toplumsal iş günü, her zaman 6 şilinlik aynı değer-ürünü üretir; bu değer toplamı, emek gücü değerinin eş değeri ile artık değere ne şekilde bölünüyor olursa olsun. Ama, üretim gücündeki yükselmenin sonucu olarak bir günlük geçim araçlarının değeri ve dolayısıyla de emek gücünün bir günlük değeri 5 şilinden 3 şiline düşerse, bu durumda artık değer 1 şilinden 3 şiline yükselir, emek gücünün değerini yeniden üretmek için eskiden 10 iş saati gerekirken artık sadece 6 iş saati gerekir. Dört iş saati kurtarılmıştır ve artık değer alanına dahil edilebilir. Bundan dolayı, metaları ve metaların ucuzlatılması yoluyla da bizzat işçinin kendisini ucuzlatmak için, emeğin üretkenliğini yükseltmek, sermayenin içsel bir dürtüsü ve devamlı bir eğilimidir.[6]

Metanın mutlak değeri, onu üreten kapitalist için, kendi başına, önemi olan bir şey değildir. Kapitalistin ilgilendiği şey, sadece, metada saklı ve metanın satışı ile gerçekleşebilecek olan artık değerdir. Artık değerin gerçeklik kazanması, kendiliğinden, yatırılmış bulunan değerin yerine konmasını içerir. Şimdi, metaların değerleri emeğin üretkenliğindeki gelişme ile ters orantılı iken, göreli artık değer bu gelişme ile doğru orantılı olduğu ve gene aynı süreç, metaların ucuza elde edilmesini sağladığı ve metalarda içerilmiş bulunan artık değeri artırdığı için, sadece mübadele değeri üretimiyle ilgilenen kapitalistin, metaların mübadele değerlerini durmadan düşürme çabası içinde olması bilmecesi çözülmüş olur; ekonomi politiğin kurucularından biri olan Quesnay'nin hasımlarını terletmek için kullandığı ve cevabını veremedikleri bir çelişkidir bu.

> "Sanayi ürünlerinin imalatı sırasında" der Quesnay, "üretime zarar vermeden, masraflardan veya masraflı işlerden ne kadar fazla tasarruf sağlanırsa, nihai ürünün fiyatı bu yoldan azaltılmış olacağı için, bu tasarrufların o kadar yararlı olacağını kabul ediyorsunuz. Ama buna rağmen, çalışanların emeğinin ürünü olan zenginlik üretiminin, yaptıkları şeylerin mübadele değerlerinin artışından meydana geldiğine inanıyorsunuz".[7]

---

6 "Bir işçinin masrafları hangi oranda azalırsa, sanayiyi bağlayan sınırlamaların aynı zamanda kaldırılmaları halinde, ücreti de aynı oranda azalır." ("Consideration concerning taking off the Bounty on Corn exported etc." Lond. 1753, s. 7.) "Sanayinin çıkarları, tahılın ve diğer bütün tüketim araçlarının mümkün olduğu kadar ucuz olmalarını gerektirir; bunları pahalılaştıran her şey emeği de pahalılaştırır. ... Sanayinin kısıtlanmadığı bütün ülkelerde, geçim aracı fiyatının emeğin fiyatı üzerinde etki yapması gerekir. Gerekli geçim araçları ucuzladığında bu fiyat da hep düşecektir." (l.c. s. 3) "Ücretler, üretici güçlerin büyümesi oranında düşer. Makine, gerekli geçim araçlarını ucuzlatır, ama bunun dışında işçiyi de ucuzlatır." ("A Prize Essay on the comparative merits of Competition and Cooperation", London 1834, s. 27.)

7 "Ils conviennent que plus on peut sans préjudice, épargner de frais ou de travaux dispendieux dans la fabrication des ouvrages des artisans, plus cette épargne est profitable par la diminution des prix de ces ouvrages. Cependant ils croient que a production de

Demek oluyor ki, emeğin üretkenliğindeki gelişmeyle sağlanan emek tasarrufu,[8] kapitalist üretimde, kesinlikle iş gününün kısaltılmasını amaçlamaz. Bu tasarrufla güdülen amaç, sadece, belli bir meta miktarının üretimi için gereken emek-zamanı kısaltmaktır. İşçinin, emeğinin üretici gücünün yükselmesi sonucunda, örneğin, bir saatte eskiden elde edilenin 10 katı kadar meta üretmesi ve dolayısıyla her bir parça meta için eskisinin onda biri kadar emek-zaman harcaması, onun eskisi gibi 12 saat çalıştırılmasına ve ona 12 saatte eskiden olduğu gibi 120 parça yerine 1200 parça meta ürettirilmesine kesinlikle engel olmaz. Dahası, aynı zamanda iş günü uzatılabilir ve böylece 14 saatte 1400 parça üretebilir vb. Bundan dolayı, MacCulloch, Ure, Senior ve *tutti quanti* (benzerleri) ayarındaki iktisatçıların eserlerinin bir sayfasında, emeğin üretkenliğindeki gelişmenin gerekli emek-zamanı kısaltması nedeniyle işçinin kapitaliste teşekkür borçlu olduğu, bir sonraki sayfada, işçinin bu minnettarlığını, 10 saat yerine bundan böyle 15 saat çalışarak kanıtlamak zorunda olduğu okunabilir. Kapitalist üretim tarzında emeğin üretkenliğindeki gelişmenin amacı, iş gününün, işçinin kendisi için çalışmak zorunda olduğu kısmını kısaltmaktır, ki böylece işçinin kapitalist için karşılıksız olarak çalışacağı iş gününün geriye kalan kısmı uzayabilsin. Bu sonuca metalarda bir ucuzlama olmadan ne ölçüde varılabileceğini, göreli artık değerin, incelenmesine şimdi girişeceğimiz özel üretim yöntemleri gösterecek.

---

richesse qui résulte des travaux des artisans consiste dans l'augmentation de la valeur vénale de leurs ouvrages." (Quesnay, "Dialogues sur le Commerce et sur les Travaux des Artisans", s. 188, 189.)

8 "İşçinin, karşılığını ödemek zorunda oldukları emeğinden bu kadar çok tasarruf sağlayan bu spekülatörler." (J. N. Bidaut, "Du Monopole qui s'établit dans les arts industriels et le commerce", Paris 1828, s. 13. "Girişimci, zaman ve emekten tasarruf sağlamak için, daima elinden gelen her şeyi yapar." (Dugald Stewart, "Works" ed. by Sir W. Hamilton, v. VIII, Edinburgh 1855, "Lectures on Polit. Econ.", s. 318.) "Onlar," (kapitalistler) "çalıştırdıkları işçilerin üretme güçlerinin mümkün olduğu kadar büyük olmasına bakar. Dikkatlerini, hem de neredeyse yalnızca, üzerinde topladıkları konu, bu gücü artırmaktır." (R. Jones, l.c., Lecture III.)

Bölüm
11

El Birliği

★★★

Kapitalist üretim, görmüş olduğumuz gibi, gerçekte ancak, aynı bireysel sermayenin daha çok sayıda işçiyi eş zamanlı olarak çalıştırdığı, yani emek sürecinin kapsamını genişlettiği ve nicel açıdan daha yüksek düzeyde ürün sağladığı yerde başlar. Aynı tür metanın üretimi için daha çok sayıda işçinin aynı anda, aynı mekanda (aynı iş alanında da denebilir), aynı kapitalistin kumandası altında faaliyet göstermesi, tarihsel ve kavramsal açıdan, kapitalist üretimin başlangıç noktasını oluşturur. Üretim tarzının kendisi bakımından, örneğin, başlangıç dönemindeki manifaktür ile loncalara bağlı zanaat kolları arasında, aynı anda aynı sermaye tarafından daha çok sayıda işçi çalıştırılmasından başka hemen hemen hiç fark yoktur. Lonca ustasının atölyesi yalnızca daha geniştir.

Demek ki, ilk olarak, yalnızca nicel bir fark söz konusudur. Görülmüş olduğu gibi, belli bir sermayenin ürettiği artık değer kütlesi, bir tek işçinin sağladığı artık değerin, eş zamanlı olarak çalıştırılan işçilerin sayısıyla çarpımına eşittir. Bu sayı, kendi başına, artık değer oranı veya emek gücünün sömürülme derecesi üzerinde hiçbir etki yapmaz; ve genel olarak meta değeri üretimi bakımından da, emek sürecindeki her tür nitel değişiklik önemsiz görünür. Bu, değerin doğasından çıkan bir sonuçtur. On iki saatlik bir iş günü 6 şilinde nesnelleşiyorsa, bu tür 1200 iş günü 6 x 1200 şilinde nesnelleşir. Bir halde 12 x 1200, diğer halde 12 iş saati ürüne dahil olmuştur. Değer üretimi söz konusu olduğunda, çok sayıda kişi, her zaman, çok sayıda tek kişi demektir. Dolayısıyla, değer üretimi

açısından, 1200 işçinin kendi başlarına üretimde bulunmaları ile aynı sermayenin kumandası altında birlikte üretimde bulunmaları arasında herhangi bir fark yoktur.

Böyle olmakla beraber, belli sınırlar içinde bir değişiklik gerçekleşir. Değerde nesnelleşmiş emek, ortalama toplumsal nitelikte emektir ve dolayısıyla ortalama bir emek gücünün harcanmasıdır. Ne var ki, ortalama bir büyüklük, her zaman, aynı türdeki çok sayıda farklı bireysel büyüklüklerin ortalamasıdır. Her sanayi kolunda, bireysel işçi, Ali veya Veli, ortalama işçiden az ya da çok sapma gösterir. Matematikte "hata" denen bu bireysel sapmalar, çok sayıda işçi bir arada ele alınır alınmaz, birbirlerini dengeler ve ortadan kalkarlar. Meşhur sofist ve dalkavuk Edmund Burke bile, bir çiftçi olarak kendi pratik deneyimlerine göre bilir ki, 5 tarım işçisinden meydana gelen "pek küçük bir takımda" dahi emeğin bütün bireysel farkları yok olur ve dolayısıyla da yetişkin herhangi beş tarım işçisi, bir arada çalıştırıldıklarında, aynı zaman aralığında, diğer herhangi beş tarım işçisi kadar iş çıkarır.[9] Fakat ne olursa olsun, şurası açıktır ki, aynı zamanda çalıştırılan büyük sayıda işçinin toplam iş gününden, bu büyüklük işçi sayısına bölünerek, bizzat, ortalama toplumsal emeğin bir günü bulunur. Tek bir işçinin iş günü, diyelim, on iki saattir. Bu durumda, aynı zamanda çalıştırılan 12 işçinin iş günü 144 saatlik bir toplam iş günü meydana getirir ve bu bir düzine işçiden her birinin emeği toplumsal ortalama emekten az ya da çok sapma gösterse ve bu nedenle aynı işi yapmak için az çok farklı uzunlukta bir zamanı harcama durumunda olsa bile, her bir işçinin iş günü, 144 saatlik toplam iş gününün on ikide biri olarak, ortalama toplumsal niteliğe sahip bulunur. Bu bir düzine işçiyi çalıştıran kapitalist içinse, iş günü, bir düzine işçinin toplam iş gününden ibarettir. Her bir işçinin iş günü, toplam iş gününün sadece bir kesridir ve bu 12 kişinin birbirlerine yardım ederek mi yoksa aynı kapitalist için çalışmaktan başka hiçbir ilişkileri olmadan mı çalıştıklarından tümüyle bağımsızdır. Buna karşılık, bu 12 işçi, altı çift halinde birer küçük usta tarafından çalıştırılıyor olsa, her bir ustanın aynı büyüklükte bir değer kütlesi üretip üretemeyeceği ve dolayısıyla genel artık değer oranını gerçekleştirip gerçekleştiremeyeceği tamamen

9 "Bir kimsenin emeğinin değeri ile diğer bir kimsenin emeğinin değeri arasında güçlülük, maharet ve dürüst çalışma bakımından, hiç şüphesiz, önemli farklar olur. Fakat dikkatle yaptığım gözlemler sonucunda ulaştığım sarsılmaz kanı odur ki, herhangi beş adam bir arada, belirtmiş bulunduğum yaş dönemindeki diğer beş adamın çıkardıkları miktarda iş çıkarır. Yani, bu beş adamdan biri iyi bir işçinin bütün özelliklerine sahiptir, biri kötü bir işçidir, diğer üçü birinciye ve sonuncuya yaklaşan ortalama nitelikte işçilerdir. Böylece, beş adamın meydana getirdiği böylesine küçük bir grupta bile, beş adamın sağlayabilecekleri şeylerin tamamı görülebilir." (E. Burke, l.c. s. 15, 16.) Ortalama birey konusunda Quételet ile karşılaştırınız.

tesadüfe bağlı bir şey olur. Ortaya bireysel sapmalar çıkar. Bir işçi, bir metanın üretimi için toplumsal olarak gerekli olandan önemli miktarda daha fazla zaman harcarsa, bu nedenle bireysel olarak bu işçi için gereken emek-zaman toplumsal olarak gerekli emek-zamandan, yani ortalama emek-zamandan önemli miktarda sapacak olursa, bu işçinin emeği ortalama emek, emek gücü de ortalama emek gücü sayılmaz. Bu emek gücü ya hiç satılamaz ya da ancak ortalama emek gücü değerinden azına satılabilir. Demek ki, emek gücünün belli bir asgari etkinliğe sahip bulunduğu varsayılır; kapitalist üretimin bu asgariyi ölçecek araçları bulduğunu ileride göreceğiz. Emek gücünün ortalama değerinin ödenmesi zorunlu olsa bile, bu asgari, her ne olursa olsun, ortalamadan sapma gösterir. Bundan dolayı, altı küçük ustadan biri genel artık değer oranından daha yüksek oranda artık değeri cebine indirirken bir diğeri bundan daha küçük oranda artık değer elde eder. Bütün toplum göz önüne alınırsa, bu eşitsizlikler birbirini yok eder, ama bu söylenen tek tek ustalar için geçerli olmaz. O halde, değerlenme yasasının bireysel üretici için eksiksiz şekilde gerçekleşmesi, ancak, bu kimse kapitalist gibi üretimde bulunduğu, aynı zamanda çok sayıda işçi çalıştırdığı ve daha işin başından itibaren ortalama toplumsal emeği harekete geçirdiği zaman mümkün olur.[10]

Çok sayıda işçinin aynı zamanda çalıştırılması, çalışma tarzı aynı kaldığında bile, emek sürecinin nesnel koşullarında bir devrime yol açar. Çok sayıda işçinin çalıştığı binalar, ham madde vb. depoları, aynı zamanda ya da dönüşümlü olarak kullanılan kaplar, araç ve gereçler vb., kısaca üretim araçlarının bir kısmı, şimdi emek sürecinde birlikte tüketilir. Bir yandan, metaların ve dolayısıyla da üretim araçlarının mübadele değeri, bunların kullanım değerlerinin daha fazla sömürülmesinden dolayı asla yükselmez. Diğer yandan, birlikte kullanılan üretim araçlarının ölçeği büyür. 20 dokuma tezgâhı ile 20 işçinin çalıştığı bir oda, iki kalfası bulunan bağımsız bir dokumacının odasından daha geniş olmalıdır. Ama 20 kişilik bir atölyenin üretilmesi, iki kişilik 10 atölyenin üretilmesinin gerektireceğinden daha az emeğe mal olur ve yığın halinde bir yere toplanmış ve bir arada kullanılan üretim araçlarının değeri, bunların kapsam ve yararlılıklarındaki artışla doğru orantılı olarak artmaz. Birlikte kullanılan üretim araçları her bir ürüne daha küçük bir değer parçası aktarır; bunun nedeni, kısmen, aktardıkları toplam değerin aynı

10 Sayın Profesör Roscher, bir terzi kadının, Bayan Roscher tarafından çalıştırıldığı iki günde, Bayan Roscher'in aynı günlerde çalıştırdığı iki terzi kadından daha fazla iş çıkardığını keşfettiğini iddia eder. Sayın Profesör, kapitalist üretim süreci hakkındaki gözlemlerini, fidanlıkta yapılan üretime veya başroldeki kişinin, yani kapitalistin bulunmadığı durumlara dayandırmamalı.

zamanda daha büyük bir ürün kütlesine dağılıyor olması, kısmen de, bunların, üretim sürecinde, ayrı ayrı kullanılmaları halindekine oranla, gerçi mutlak olarak daha yüksek, fakat, etki alanları göz önünde tutulduğunda, göreli olarak daha küçük bir değerle yer alıyor olmalarıdır. Böylece, değişmez sermayenin bir kısmının değeri düşer; bu düşmenin büyüklüğü ile orantılı olarak, metanın toplam değeri de düşer. Bu etki, metanın üretimi için kullanılan üretim araçlarının daha ucuza elde edilmesi halinde görülecek olanın aynısıdır. Üretim araçlarının kullanımında sağlanan bu tasarruf, sadece, bunların emek sürecinde çok sayıda işçi tarafından birlikte tüketilmelerinden kaynaklanır. Ve, çok sayıda işçinin yalnızca aynı mekanda toplandığı ama birlikte çalışmadığı zaman bile, üretim araçları, kendi başlarına bağımsız olarak çalışan işçilerin veya küçük ustaların dağınık ve görece pahalı üretim araçlarından farklı olarak, toplumsal emeğin koşulları veya emeğin toplumsal koşulları olarak, bu karakteri kazanır. Emek araçlarının bir kısmı, bu toplumsal karaktere, emek sürecinin kendisinin bu karakteri kazanmasından önce sahip olur.

Üretim araçlarında sağlanan tasarrufun, genel olarak, iki bakımdan incelenmesi gerekir. İlk olarak, metaları ucuzlatması ve böylece emek gücünün değerini düşürmesi bakımından. İkinci olarak, artık değerin yatırılmış bulunan toplam sermayeye, yani sermayenin değişmeyen ve değişen kısımlarının değer toplamına oranını değiştirmesi bakımından. Bu son nokta bu eserin Üçüncü Kitabının Birinci Kısmında ele alınacak; şu anda üzerinde durduğumuz konuyla da ilgili olan bazı noktaları, aralarındaki ilişkiden dolayı oraya bırakıyoruz. Çözümlememizin akışı konunun bu şekilde bölünmesini gerekli kılıyor ve bu bölünme aynı zamanda kapitalist üretimin ruhuna da uygun düşüyor. Burada çalışma koşulları işçinin karşısına bağımsız şeyler olarak çıktıklarından, bunlarda sağlanan tasarruf da, işçiyi hiç ilgilendirmeyen ve bundan ötürü de onun kişisel üretkenliğini yükselten yöntemlerden ayrı olan özel bir işlem gibi görünüyor.

Aynı üretim sürecinde veya farklı ama birbirleriyle bağlantılı üretim süreçlerinde planlı olarak yan yana ya da birlikte çalışanların çalışma biçimine el birliği denir.[11]

Bir süvari taburunun saldırı gücü veya bir piyade alayının savunma gücü, süvarilerin veya piyadelerin her birinin tek başlarına ortaya koyabilecekleri saldırı veya savunma güçlerinin toplamından nasıl esaslı şekilde farklı ise, işçilerin tek başlarına ortaya koyabilecekleri mekanik güçlerin toplamı da, birçok işçinin aynı zamanda, bölünmemiş aynı işi birlikte yapması, söz gelişi, bir ağırlığı kaldırması, bir manivelayı çevir-

11 "Concours de forces." (Destutt de Tracy, l.c. s. 80.)

mesi veya karşılaşılan bir engeli bertaraf etmesi sırasında ortaya çıkan toplumsal güç potansiyelinden aynı şekilde farklıdır.[12] Birleştirilmiş emeğin yarattığı etki burada tek başına işçiler tarafından ya hiç yaratılamazdı ya da ancak çok daha uzun bir zaman aralığında veya pek küçük bir ölçüde sağlanabilirdi. Burada söz konusu olan şey, sadece, el birliği yoluyla bireysel üretici gücün yükseltilmesi değil, temelde kitlesel güç olmak zorunda olan bir üretici gücün yaratılmasıdır.[13]

Çok sayıda gücün bir toplam güç halinde eriyip kaynaşmasından doğan yeni güç potansiyeli bir yana, yalnızca toplumsal temas, üretken faaliyetlerin çoğunda, bireylerin kişisel iş çıkarma yeteneklerini artıran öyle bir rekabet duygusu ve canlılık *(animal spirits)* yaratır ki, 144 saatlik tek bir iş gününde bir arada çalışan bir düzine kişi, her biri kendi başına 12 saat çalışan 12 işçinin veya arka arkaya 12 gün çalışan tek bir işçinin sağlayacağından çok daha büyük bir toplam ürün sağlar.[14] Bunun nedeni, insanın, doğası gereği, Aristo'nun düşündüğü gibi politik[15] değilse bile, her durumda toplumsal bir hayvan olmasıdır.

Birçok kimsenin aynı şeyi veya aynı türden şeyleri birlikte ve aynı zamanda yapıyor olmasına rağmen, bunlardan her birinin bireysel emeği, toplam emeğin bir parçası olarak, el birliği sayesinde emek nesnesinin daha hızlı bir şekilde geçtiği farklı emek süreci evrelerini temsil edebilir. Söz gelişi, bir duvarcı, taşları bir merdivenin dibinden tepesine çıkarmaları için işçileri basamaklara dizse, bu işçilerin her biri aynı şeyi yapar;

---

12 "Küçük parçalara ayrılmalarına imkân olmayan, böyle olmakla beraber gene de ancak bir arada çalıştırılan işçilerin el birliği ile yapılabilen son derece basit sayısız iş türü vardır. Büyük bir ağaç gövdesinin bir arabaya yüklenmesi böyle bir iştir. ... Kısaca, çok sayıda işçi bir arada ve aynı zamanda, bölünmemiş aynı işte birbirlerine yardımcı olacak şekilde çalıştırılmadan yapılamayacak her şey böyledir." (E. G. Wakefield, "A View of the Art of Colonization", London 1849, s. 168.)

13 "Bir tonluk bir yükü bir adamın kaldırması imkânsız iken ve aynı şeyi yapmak için 10 adamın kendilerini zorlaması gerekirken, 100 adam bunu yalnızca birer parmaklarının kuvvetiyle yapabilir." (John Bellers, "Proposals for raising a colledge of industry", London 1696, s. 21.)

14 "Çalıştırılan tarım işçilerinin göreli sayısı ile de" (aynı sayıda işçi, her biri 30 acre toprağa sahip 10 çiftçi tarafından çalıştırılacakları yerde, 300 acre toprağı olan bir çiftçi tarafından çalıştırılsalar) "işadamları dışında kalan kimselerin kolayca görüp anlayamayacağı bir avantaj sağlanır. Doğal olarak, 1:4'ün 3:12'den farksız olduğu söylenir; ama bu, çalışma hayatında doğru değildir. Çünkü, ürün kaldırma zamanında ve ürün kaldırma işinde olduğu gibi hız gerektiren daha pek çok işte, birçok işçinin birlikte çalıştırılmasıyla iş daha iyi ve daha hızlı yapılıp bitirilir. Söz gelişi, ürün kaldırma sırasında 2 araba sürücüsü, 2 yükleyici, 2 tırmıkçı, 2 boşaltıcı ve samanlık veya ambarda birlikte çalışan işçiler, aynı sayıda işçinin çeşitli gruplara ve çeşitli çiftliklere dağılmış halde çıkaracakları işin iki katı iş çıkarır." ([J. Arbuthnot,] "An Inquiry into the Connection between the present price of provisions and the size of farms." By a Farmer, London 1773, s. 7, 8.)

15 Aristo'nun tanımı, tam olarak, insanın doğası gereği kent yurttaşı olduğudur. Franklin'in, insanın doğası gereği alet yapan hayvan olduğu şeklindeki tanımı Yankee'ler için ne kadar karakteristik ise, bu tanım da klasik Eski Çağ için o kadar karakteristiktir.

ama bunların tek tek yaptıkları işler bir toplam işin devamlı parçaları, her bir taşın emek süreci sırasında geçmek zorunda olduğu özel evreleri oluşturur ve tüm işçilerin 24 eli, taşları, merdivenden çıkıp inerek iş görecek olan her bir işçinin iki eline göre daha hızlı bir şekilde çıkarır.[16] Emek nesnesi, aynı yolu daha kısa zamanda alır. Diğer yandan, örneğin, bir binanın farklı cephelerinin yapımına aynı zamanda girişilecek olsa, el birliği içindeki işçiler aynı veya aynı türdeki şeyleri yapıyor olsa bile, burada emeğin birleşmesi (*Kombination*) söz konusu olur. Emek nesnesinin mekansal açıdan farklı yanlarına el atan 144 saatlik birleşik iş günü, birleşik işçinin veya toplam işçinin, hem önünde hem de arkasında gözlerinin ve ellerinin bulunması ve bir dereceye kadar, her yerde hazır bulunma özelliğine sahip olması nedeniyle, toplam ürünü, işlerine tek bir yanından girişmek zorunda olan, şu ya da bu ölçüde kendi başlarına çalışan işçilerin 12 saatlik iş günlerine göre, daha çabuk ortaya çıkarır. Ürünün mekansal açıdan farklı kısımları aynı zaman aralığı içinde olgunlaşır.

Birbirlerini tamamlayan çok sayıda kimsenin, aynı veya aynı türden şeyleri yaptıklarını belirttik; çünkü, ortak çalışmanın bu en basit şekli, el birliğinin en gelişmiş halinde bile büyük bir rol oynar. Emek süreci karmaşıklaştığında, yalnızca çok sayıda işçinin aynı yer ve zamanda bir arada bulunmaları, çeşitli işlerin farklı işçiler arasında dağıtılmasını, dolayısıyla eş zamanlı olarak yapılmalarını ve böylece toplam ürünün elde edilmesi için gerekli emek-zamanın kısaltılmasını mümkün kılar.[17]

Birçok üretim dalında, kritik önem taşıyan uğraklar, yani emek sürecinin kendi doğası tarafından belirlenen ve belirli çalışma sonuçlarının hedeflenmesini zorunlu kılan zaman aralıkları vardır. Örneğin, bir koyun sürüsünün yünlerinin kesilmesi veya bir tarladaki ürünün biçilip harmanlanmasının gerektiği hallerde, ürünün nicelik ve niteliği, işin belli bir zamanda başlatılıp belli bir zamanda bitirilmesine bağlı olur. Emek sürecini kabul edebilecek zaman aralığı, burada, ringa balığı avında olduğu gibi, önceden bilinir. Tek bir işçi, bir günden, ancak, diyelim 12 saatlik bir iş günü çıkarabilir; oysa, el birliği içinde çalışan örneğin

16 "Ayrıca saptanması gerekir ki, bu kısmi iş bölümü, işçilere benzer işler yaptırıldığında da kendini gösterebilir. Örneğin, duvarcılar tuğlaları elden ele geçirerek yüksek bir iskelenin üstüne çıkarır, bu sırada hepsi aynı işi yapar, ama bunlar arasında gene de, tuğlaları belirli bir yere, her birinin kendi tuğlasını kendi başına iskelenin tepesine çıkarması halindekinden daha çabuk ulaştırmalarına dayanan bir tür iş bölümü mevcuttur." (F. Skarbek, "Théorie des richesses sociales", 2éme éd., Paris 1839, t. I, s. 97, 98.)

17 "Karmaşık bir işin yapılması söz konusu olduğu zaman, farklı şeylerin aynı zamanda yapılmaları zorunlu olur. Birisi bir şey yaparken, bir başkası diğer bir şey yapar ve meydana gelmesine herkesin birlikte yardımcı olduğu sonuç, tek başına bir kimsenin yaratabilmesine imkan olmayan bir şey olur. Birisi kürek çeker, diğeri dümeni idare eder, bir üçüncüsü ağı atar veya balığı zıpkınlar ve böylece bu el birliği olmadan imkansız olan balık avı, başarı ile sonuçlanır." (Destutt de Tracy, l.c. s. 78.)

100 işçi, 12 saatlik bir iş gününü 1200 saatlik bir iş gününe uzatır. Çalışma döneminin kısalığı, can alıcı anda üretim alanına sokulan emek kütlesinin büyüklüğü ile telafi edilir. İşin gerektiği zamanda tamamlanması burada çok sayıda birleşik iş gününün aynı zamanda kullanılmasına, varılmak istenilen sonucun ne ölçüde gerçekleşeceği ise işçi sayısına bağlı bulunur; yine de, bu işçilerin sayısı, aynı iş alanında aynı zaman aralığında tek başlarına çalışacak olan işçilerin sayısından daima daha küçük olur.[18] İşte bu el birliğinin olmayışı yüzündendir ki, Amerika Birleşik Devletleri'nin batısında büyük miktarda tahıl, Doğu Hindistan'ın İngiliz egemenliğinin eski toplum düzenini tahrip ettiği kısımlarında büyük miktarda pamuk her yıl heba edilir.[19]

El birliği, bir yandan, çalışma alanının genişletilmesini mümkün kılar ve bundan dolayı, emek nesnesinin mekansal bağlantıları nedeniyle bile, arazinin kurutulması, suların bent ve arklarla kontrol altına alınması, sulama, su kanalı, karayolu ve demir yolu inşası vb. gibi, belirli emek süreçlerini gerekli kılar. Diğer yandan, el birliği, üretimin boyutlarındaki büyümeye oranla, üretim alanının mekansal açıdan daraltılmasına imkân verir. Pek çok ek harcamadan (*faux frais*) kaçınılmasını sağlayan bu daralma, işçilerin bir araya toplanması, çeşitli emek süreçlerinin birbirlerini tamamlayacak biçimde birleştirilmesi ve üretim araçlarının yoğunlaşması sayesinde olur.[20]

Ayrı ayrı çalışılan iş günlerinin aynı büyüklükteki toplamı ile karşılaştırıldığında, birleşik iş günü daha büyük miktarlarda kullanım değeri üretir ve dolayısıyla belli bir yararlı etkinin üretimi için gereken emek-zamanı kısaltır. Birleşik iş gününün belli bir durumda bu yükselmiş üretme gücünü kazanması onun ister emeğin mekanik güç potansiyelini

18 "Bunun" (tarım işinin) "belirleyici anda yapılması çok daha etkili olur." ([J. Arbuthnot,] "An Inquiry into the Connection between the present price etc.", s. 7.) "Tarımda zaman faktöründen daha önemli bir faktör yoktur." (Liebig, "Über Theorie und Praxis in der Landwirtschaft", 1856, s. 23.)

19 "Belki Çin ve İngiltere hariç, dünyanın diğer herhangi bir ülkesinden daha fazla emek ihraç eden bir ülkede karşılaşılması pek beklenmeyecek buna çok yakın bir kötü durum, pamuk ürününü tarladan kaldırmaya yetecek kadar işçi bulmanın olanaksızlığıdır. Bu yüzden büyük miktarda pamuk tarlada kalır; diğer bir kısım pamuk, ürün toprağa düşüp kaçınılmaz olarak rengi bozulduktan ve kısmen çürüdükten sonra toplanır; böylece, tam gerekli mevsiminde yeterli miktarda işçi bulunamaması nedeniyle, ekici, İngiltere'nin son derece sabırsızlıkla beklediği bu ürünün büyük bir kısmının kaybına fiilen razı olmak zorunda kalır." ("Bengal Hurkaru, Bi-Monthly Overland Summary of News", 22nd July 1861.)

20 "Tarım alanındaki gelişmenin sonucu olarak, eskiden 500 acre'lik toprağa dağılmış olarak kullanılan ve harcanan sermaye ve emek miktarı, belki de bu miktardan fazlası, şimdi daha iyi ekilip işlenen 100 acre'lik bir toprakta toplanmış bulunuyor. Kullanılan sermaye ve emek miktarına oranla ekim alanı daralmış" olmakla beraber, "bu alan, gene de, eskiden bir tek bağımsız üreticinin elinin altında bulunan veya onun tarafından işlenmiş olan üretim alanına oranla genişlemiş bir üretim alanı demektir". (R. Jones, "An Essay on the Distribution of Wealth", "On Rent", London 1831, s. 191.)

yükseltmesi, ister emeğin mekan bakımından etkinlik alanını genişletmesi, ister üretimin boyutlarındaki büyümeye oranla yürütüldüğü alanı daraltması, ister kritik zamanlarda büyük miktarda emeği kısa zamanda harekete getirebilmesi, ister çalışanların şevklerini kamçılaması, ister birçok kimse tarafından yapılan benzer işlere devamlılık ve çok yönlülük damgasını vurması, ister farklı işlerin aynı anda yapılmasını sağlaması, ister ortak kullanılma yolu ile üretim araçlarında tasarruf sağlaması, ya da isterse bireysel emeğe ortalama toplumsal emek niteliğini kazandırması sayesinde olsun, bütün bu hallerde birleşik iş gününün özgül üretici gücü, emeğin toplumsal olarak üretici gücü veya toplumsal emeğin üretkenliğidir. Bu üretici güç doğrudan doğruya el birliğinin kendisinden doğar. Başkalarıyla planlı bir şekilde birlikte çalışması sayesinde işçi kendi bireysel sınırlarını aşar ve kendi türünün yeteneklerini geliştirir.[21]

İşçiler, bir arada olmadan, doğrudan doğruya birlikte çalışamayacaklarına ve bundan dolayı belli bir mekanda toplanmaları el birliğinin koşulu olduğuna göre, aynı sermaye, aynı kapitalist, aynı zamanda çalıştırmak üzere emek güçlerini aynı zamanda satın almadan ücretli işçiler el birliği içinde çalışamaz. Bundan ötürü, bu emek güçlerinin toplam değeri veya işçilerin bir günlük, bir haftalık vb. ücret toplamları, işçiler üretim sürecinde birleştirilmeden önce, kapitalistin kesesinde toplanmış olmalıdır. 300 işçiye birden ücret ödemek, yalnızca bir günlük ücret bile söz konusu olsa, az sayıda işçiye bütün yıl boyunca haftadan haftaya ödenen ücret tutarından daha fazla sermaye harcamasını gerektirir. Demek ki, el birliği içinde çalıştırılan işçilerin sayısı veya el birliğinin derecesi, her şeyden önce, bir kapitalistin emek gücü satın alımında kullanabileceği sermayenin büyüklüğüne, yani tek başına bir kapitalistin çok sayıda işçinin geçim araçlarından ne kadarını sağlayabileceğine bağlıdır.

Değişir sermaye için söz konusu olan şeyler, değişmez sermaye için de söz konusudur. Söz gelişi, 300 işçi çalıştıran bir kapitalistin ham madde için harcayacağı para, her biri 10 işçi çalıştıran 30 kapitalistin her birinin aynı şey için harcayacakları paradan 30 kez daha büyük olur. Gerçi, birlikte kullanılan emek araçlarının değer ve kütlesi, çalıştırılan işçi sayısı ile aynı derecede artmaz, ama gene de önemli miktarda artar. Demek ki, büyük bir üretim araçları kütlesinin tek bir kapitalistin elinde yoğunlaşması ücretli işçilerin el birliği içinde çalıştırılmalarının temel koşuludur ve el birliğinin derecesi veya üretimin ölçeği, bu yoğunlaşmanın derecesine bağlıdır.

21 "Tek başına bir kimsenin gücü çok azdır, ama bu çok az güçlerin bir araya gelmesiyle, bu parça güçlerin toplamından büyük olan bir toplam güç doğar; böylece, güçlerin sadece bir araya getirilmesiyle gerekli zaman kısaltılabilir ve bunların etki alanları genişletilebilir." (G. R. Carli, Note zu P. Verri, l.c, t. XV, s. 196.)

Başlangıçta, eş zamanlı olarak sömürülen işçi sayısının ve dolayısıyla üretilen artık değer kütlesinin, işçi çalıştıran kimsenin kendisini el işinden kurtarmasına, küçük bir usta iken bir kapitalist haline gelmesine ve böylece sermaye ilişkisinin biçimsel olarak kurulmasına yetmesi için, belirli bir asgari büyüklükteki bireysel sermayenin varlığı gerekli görünmüştü. Bu asgari büyüklükteki sermaye, şimdi, dağınık ve birbirinden bağımsız olarak yürütülen bireysel emek süreçlerinin birleşik bir toplumsal emek süreci haline gelmesinin maddi koşulu olarak görünüyor.

Yine başlangıçta, sermayenin emeğe komuta etmesi, sadece, işçinin kendisi yerine kapitalist için ve dolayısıyla kapitalistin emrinde çalışmasının biçimsel bir sonucu olarak görünmüştü. Çok sayıda ücretli işçinin el birliği içinde çalıştırılmaya başlaması ile birlikte sermayenin emek üzerindeki komutası, bizzat emek sürecinin yürütülebilmesi için bir zorunluluğa, gerçek bir üretim koşuluna dönüşür. Kapitalistin üretim alanındaki komuta gücü, şimdi, generalin savaş alanındaki komuta gücü kadar vazgeçilmez olur.

Büyük boyutlara ulaşmış, doğrudan doğruya toplumsal olarak veya bir arada çalışılarak yapılan bütün işler, az ya da çok, bireysel faaliyetler arasında uyum sağlayacak ve parçalarının bağımsız hareketlerinden doğanlardan farklı olarak toplam üretim mekanizmasının kendi hareketinden doğan genel işlevleri yerine getirecek bir yönetimi gerektirir. Tek başına çalan bir kemancı kendini yönetebilir, bir orkestra ise yönetmene ihtiyaç duyar. Emek, sermayenin emrine girip el birliği içinde harcanmaya başlar başlamaz, yönetim, denetim ve eşgüdüm işlevi, sermayenin işlevi olur. Yönetim işlevi, sermayenin özgül işlevi olarak, özgül nitelikler kazanır.

Her şeyden önce, sermayenin kendisini mümkün olduğu kadar fazla değerlendirmesi,[22] yani mümkün olduğu kadar fazla artık değer üretilmesi, dolayısıyla emek gücünün kapitalist tarafından mümkün olduğu kadar çok sömürülmesi, kapitalist üretim sürecinin itici dürtüsü ve belirleyici amacıdır. Aynı zamanda çalıştırılan işçi kitlesi ile birlikte bu kitlenin direnme gücü ve bununla birlikte zorunlu olarak sermayenin bu direnme gücünü alt etmeye yönelik baskısı artar. Kapitalistin yönetimi, yalnızca toplumsal emek sürecinin doğasından kaynaklanan ve ona ait olan özel bir işlev olmayıp, aynı zamanda, toplumsal bir emek sürecinin sömürüsü için gerekli ve dolayısıyla de sömüren ile sömürüsünün ham maddesi arasındaki kaçınılmaz karşıtlığın zorunlu kıldığı bir işlevdir. Aynı şekilde, işçinin karşısına yabancı bir mülkiyet olarak çıkan üretim araçlarının ölçeği büyüdükçe, bunların amaca uygun bir biçimde kul-

22 "Kâr ... işin biricik amacıdır." (J. Vanderlint, l.c. s. 11.)

lanılmasını denetleme zorunluluğu da artar.[23] Ayrıca, ücretli işçilerin el birliği içinde çalışmaları, yalnızca, bu işçileri eş zamanlı olarak kullanan sermayenin yarattığı bir sonuçtur. Bunların işlevleri arasındaki bağlantılar ve üretici bir toplam gövde olarak birlikleri, onların değil, kendilerini bir araya getiren ve bir arada tutan sermayenin işidir. Bundan dolayıdır ki, yaptıkları işler arasındaki ilişki, işçilerin karşısına, düşünce düzeyinde plan olarak, pratik düzeyde kapitalistin otoritesi olarak, onların faaliyetlerini kendi amacının boyunduruğu altına alan yabancı bir iradenin iktidarı olarak çıkar.

Bundan ötürü, kapitalist yönetim, içeriği bakımından, yönetilecek üretim sürecinin iki yönlülüğü dolayısıyla (bu süreç bir yandan bir ürünün yapımı için yürütülen toplumsal bir emek süreci, diğer yandan sermayenin kendisini değerlendirme sürecidir), iki yönlü bir işlevse, biçimi bakımından da despotçadır. El birliğinin daha büyük ölçeklere ulaşmasıyla birlikte bu despotluk kendine özgü biçimlere bürünür. Sermayesi gerçek kapitalist üretime başlamasına elverecek asgari bir miktara ulaşır ulaşmaz, ilk önce kendini el işinden kurtarmış olan kapitalist, şimdi de, tek tek işçilerin ve işçi gruplarının doğrudan doğruya ve devamlı şekilde kontrol edilmesi görevini, özel bir türdeki ücretli işçilere bırakır. aynı sermayenin emri altında bir arada çalıştırılan bir işçi kitlesi, askeri bir ordu gibi, sınai subaylara (yöneticiler) ve astsubaylara (ustabaşları, nezaretçiler) ihtiyaç duyar; bu kimseler emek süreci boyunca sermaye adına komutanlık yapar. Denetim ve gözetim işi bunların tek işlevi olarak yerleşiklik kazanır. Bağımsız köylülerin ve kendi başlarına çalışan zanaatçıların üretim biçimini köleliğe dayanan plantasyon sistemi ile karşılaştırırken, politik iktisatçı, bu denetim ve gözetim işini *faux frais de production* (ek üretim harcamaları) arasında sayar.[24] Buna karşılık, aynı

23 Sığ bir İngiliz gazetesi olan *Spectator*'ın 26 Mayıs 1866 günlü sayısındaki habere göre, *"Wirework Company of Manchester"*ın (Manchester Tel Şirketinin) patronları ile işçileri arasında bir çeşit ortaklığın kurulmasından sonra "alınan ilk sonuç, malzeme israfının birdenbire azalması oldu; çünkü işçiler, kendi mallarına karşı kapitalistlerin mallarına karşı davrandıkları gibi dikkatsiz değildi; malzeme ziyanı, fabrikalar için, tahsil edilmeleri zor alacaklardan sonra, belki de en büyük zarar kaynağıdır." Aynı gazete, Rochdale *cooperative experiments*'ın (kooperatif deneylerinin) temel eksiği olarak gördüğü şeyi şöyle belirtiyor: *"They showed that associations of workmen could manage shops, mills, and almost all forms of industry with success, and they immensely improved the condition of the men, but then they did not leave a clear place for masters."* ("Bu denemeler, işçi birliklerinin dükkân ve mağazaları, fabrikaları ve hemen hemen bütün sanayi biçimlerini başarı ile yönetebileceklerini gösterdi; bunlar insanların durumunu çok büyük ölçüde iyileştirdi, fakat, kapitalistlere hiçbir gözle görülür yer bırakmadılar." *Quelle horreur!* {Ne korkunç şey!})

24 Profesör Cairnes, Kuzey Amerika'nın güney eyaletlerinde *"superintendence of labour"*ın (emeğin denetiminin) köle emeği ile yürütülen üretim faaliyetinin başlıca özelliklerinden biri olduğunu belirttikten sonra, şöyle devam eder: "Mal sahibi köylü (kuzeyde) toprağının bütün ürününe kendisi sahip olduğu için, çaba harcamasını sağlayacak bir

kişi, kapitalist üretim tarzını incelerken, bir arada çalışılarak yürütülen emek sürecinin doğasından kaynaklandığı kadarıyla yönetim işlevini, bu sürecin kapitalist ve dolayısıyla da karşıtlık doğurucu niteliğinin gerekli kıldığı yönetim işleviyle özdeşleştirir.[25] Kapitalist, sınai yönetici olduğu için kapitalist değildir; tersine, kapitalist olduğu için sınai komutan olur. Nasıl ki feodalite döneminde savaşın ve yargının başkomutanlığı toprak mülkiyetinin ayırt edici bir özelliğiydi, sanayinin başkomutanlığı da sermayenin ayırt edici bir özelliği haline gelir.[26]

İşçi, emek gücünün sahibi olarak kapitalistle pazarlık ettiği süre boyunca, kendi emek gücünün sahibidir ve neye sahipse ancak onu, yani bireysel, yalıtık emek gücünü satabilir. Kapitalistin bir yerine 100 emek gücü satın alması veya bir tek işçi yerine birbirlerinden bağımsız 100 işçi ile sözleşme yapması bu ilişkiyi hiçbir şekilde değiştirmez. Kapitalist, 100 işçiyi, bunları el birliği içine sokmadan çalıştırabilir. Bundan dolayı, kapitalist 100 bağımsız emek gücünün değerini öder; ama bu yüz kişinin birleşik emek gücü için ödeme yapmaz. İşçiler, bağımsız kişiler olarak aynı sermaye ile ilişkiye girişen, fakat kendi aralarında ilişki bulunmayan bireylerdir. Bunlar arasındaki el birliği, ancak emek sürecinde meydana gelir; ama, emek sürecine girerken, kendi kendilerine ait olmaktan çıkmışlardır. Emek sürecine adımlarını attıkları andan itibaren sermayenin bir parçası olurlar. El birliği yapan kimseler olarak, faaliyet halindeki bir organizmanın organları olarak, sermayenin özel bir varlık tarzından başka bir şey değildirler. Bu nedenle, işçinin, toplumsal işçi olarak geliştirdiği üretici güç, sermayenin üretici gücüdür. İşçiler belirli koşullara tabi olur olmaz, emeğin toplumsal üretim gücü parasız olarak gelişir ve sermaye işçileri bu koşullara tabi kılar. Emeğin toplumsal üretici gücü, kapitalist için hiçbir maliyeti bulunmadığından, diğer yandan işçinin kendisi sermayeye ait olmadan önce işçi tarafından geliştirilmediğinden, bu üretici güç, sermayenin doğası gereği sahip olduğu, onda içkin bir üretici güç gibi görünür.

Eski Asyalıların, Mısırlıların, Etrüsklerin vb. devasa eserlerinde basit el birliğinin ne muazzam bir etki gücüne sahip olduğunu görürüz.

---

başka dürtüye ihtiyacı yoktur. Burada denetim tümüyle gereksizleşir." (Cairnes, l.c. s. 48, 49.) {Cairnes'in eserinde "toprağının ürünü" değil "emeğinin ürünü" yani "... produce of his soil" değil fakat "... produce of is toil" deniyor. Biz burada çeviriye esas aldığımız Almanca metindeki gibi "toprak" olarak çevirdik; İngilizce metinde "emek" olarak verilmektedir. *–çev.*}

25 Çeşitli üretim biçimleri arasındaki karakteristik-toplumsal farkları hemen görüp kavramasıyla gerçekten dikkate değer bir yazar olan Sir James Steuart diyor ki: "Büyük manifaktür işletmelerinin ev sanayisini yok etmesinin nedeni, köle emeğinin basitliğine yaklaşmaları değilse nedir?" ("Princ. of Pol. Econ." London 1767, v. I, s. 167, 168.)

26 Dolayısıyla, Auguste Comte ve okulu, sermaye beyleri gibi feodal beylerin de ebedi bir zorunluluk olduğunu aynı şekilde kanıtlayabilirdi.

> "Eski zamanlarda, bu Asyalı devletlerin, sivil ve askeri harcamalarını yaptıktan sonra, kendilerini, muhteşem ve yararlı eserlerin yapımı için harcayabilecekleri bir tüketim araçları fazlasına sahip buldukları oluyordu. Tarım işlerinde çalışamayan ahalinin hemen hemen tamamının el ve kolları üzerindeki komuta güçleri ve monarklarla rahiplerin bu fazla üzerindeki münhasır tasarruf hakları onlara, ülkeyi bir baştan bir başa donatan bu muazzam anıtları dikmek için gerekli olan araçları sağlıyordu. ... Bir yerden bir yere taşınmaları insanı hayrete düşüren bu muazzam heykellerin ve dev yapılı kütlelerin hareket ettirilmesi için, neredeyse yalnızca, hovardaca harcanan insan emeğinden yararlanılıyordu. İşçilerin sayısı ve bunların bir arada harcadıkları güç yetiyordu. Her bir tortu bırakıcı unsurun küçücük, zayıf ve önemsiz olmasına karşın, okyanusun derinliklerinden yükselen göz alıcı mercan kayalıklarının da adalara dönüştüğünü ve sağlam kara parçaları oluşturduğunu görürüz. Bir Asya monarşisinde tarımla uğraşmayan işçilerin bedensel çabaları dışında bir işe katabilecekleri çok az şey vardır: ama bunların gücü, sayılarındadır ve bu kitleler üzerindeki yönetim kudreti bu muazzam eserlerin doğmasına imkan vermişti. Bu da işçilerin beslenmesini sağlayan gelirlerin, bu tür girişimleri mümkün kılmış olan bir veya birkaç elde toplanması sayesinde oluyordu."[27]

Asyalı ve Mısırlı krallarının ya da Etrüsk teokratlarının vb. bu kudretleri, modern toplumda, ister tek başına bir kapitalist olarak, ister hisse senetli şirketlerde olduğu gibi birleşik bir kapitalist olarak ortaya çıkmış olsun, kapitaliste geçmiştir.

Emek sürecinde sağlanan el birliği, insanlık tarihinin başlangıç döneminde, avcı topluluklarda[28] ya da örneğin Hint topluluklarının tarımsal faaliyetlerinde egemen olduğunu gördüğümüz şekliyle, bir yandan üretim araçlarının ortak mülkiyetine, diğer yandan, tıpkı arı bireyinin arı sürüsünden kopup ayrılmaması örneğinde olduğu gibi, bireyin, kabile veya toplulukla arasındaki göbek bağını henüz kesmemiş olmasına dayanır. Bunların her ikisi de onu kapitalist el birliğinden ayırır. Eski Çağda, Orta Çağda ve modern sömürgelerde zaman zaman uygulanan büyük ölçekli el birliği, doğrudan doğruya hükmeden-hükmedilen ilişkilerine ve çoğunlukla da köleliğe dayanır. Buna karşılık el birliğinin kapitalist biçimi, daha başından itibaren, emek gücünü sermayeye satan özgür ücretli işçinin varlığını gerektirir. Ne var ki, kapitalist el birliği, tarihsel bakımdan, köylü ekonomisiyle ve lonca örgütlenmesine sahip olsun ya da olmasın bağımsız olarak yürütülen zanaatlarla karşıtlık içinde geliş-

27 R. Jones "Textbook of Lectures etc.", s. 77, 78. Londra ve Avrupa'nın diğer başkentlerindeki eski Asur, Mısır vb. koleksiyonları bizi el birliği içinde yürütülen bu emek süreçlerinin görgü tanıkları haline getirmektedirler.

28 Linguet, "Théorie des Lois civiles" adlı eserinde, avı el birliğinin ilk biçimi ve insan avını (savaşı) avın ilk biçimlerinden biri saymakta belki de haksız değildir.

miştir.[29] Kapitalist el birliği, bunların karşısına özel bir tarihsel el birliği biçimi olarak çıkmaz; fakat el birliğinin kendisi, kapitalist üretim tarzına özgü ve onu özgül olarak ayırt eden bir tarihsel biçim olarak görünür.

Emeğin, el birliği yoluyla gelişmiş olan toplumsal üretici gücü nasıl sermayenin üretici gücü olarak kendini gösterirse, el birliğinin kendisi de, kendi başına faaliyet gösteren bağımsız işçinin ve hatta küçük ustanın üretim sürecine karşıt düşen, kapitalist üretim sürecinin özgül bir biçimi olarak görünür. Fiili emek sürecinin sermayenin egemenliğine girmesiyle birlikte geçirdiği ilk değişiklik budur. Bu değişiklik kendiliğinden olur. Bu değişmenin ön koşulu olan, çok sayıda ücretli emekçinin aynı emek sürecinde aynı zamanda çalıştırılması, kapitalist üretimin başlangıç noktasını oluşturur. Bu nokta, sermayenin kendisinin doğuşuyla çakışır. Bundan dolayı, bir yandan, kapitalist üretim tarzı, kendisini, emek sürecinin toplumsal bir sürece dönüşmesinin tarihsel gereği olarak ortaya koyarken, diğer yandan, emek sürecinin bu toplumsal biçimi de, kendisini, emek sürecinin üretici gücünü artırarak onu daha kârlı bir şekilde sömürmek için sermaye tarafından kullanılan bir yöntem olarak ortaya koyar.

Şimdiye kadar incelenmiş olan basit şekliyle el birliği, üretimin büyük ölçekli hale gelmesiyle birlikte görülen bir şeydir; fakat, kapitalist üretim tarzının özel bir gelişme dönemine sıkı sıkıya bağlı karakteristik bir biçim oluşturmaz. El birliğinin bu karakteristik duruma, o da ancak yaklaşık olarak, en çok sahip göründüğü zaman ve yerler, manifaktürün henüz zanaatlara benzer biçimde olduğu başlangıç dönemleri[30] ile manifaktür dönemine denk düşen, köylü ekonomisinden yalnızca aynı zamanda çalıştırılan işçilerin sayısıyla ve yoğunlaştırılan üretim araçlarının ölçeğiyle ayrılan her tür büyük tarım işletmesiydi. Basit el birliği, hâlâ, iş bölümünün veya makinenin henüz önemli bir rol oynamadığı fakat sermayenin büyük ölçeklerle iş gördüğü üretim kollarında her zaman egemen olan biçimdir.

El birliği, basit şekli, daha gelişmiş biçimlerinin yanında özel bir biçim olarak görünse bile, kapitalist üretim tarzının temel biçimi olarak kalır.

---

29 Her ikisi de feodal üretim biçiminin temelini oluşturmuş ve bunun çözülüşünden sonra da kapitalist işletmenin yanı sıra varlıklarını devam ettirmiş olan küçük köylü ekonomisi ve bağımsız el zanaatı işletmesi, aynı zamanda, doğunun ilkel ortak toprak mülkiyeti ortadan kalktıktan sonra ve köleliğin üretim faaliyetinde sıkı sıkıya yer etmesinden önce, en iyi çağlarında klasik toplulukların iktisadi temelini oluşturmuştur.

30 "Bir işi geliştirip ilerletmenin yolu, birçok kimsenin hünerlerini, çalışkanlıklarını ve daha iyisini başarma hırslarını aynı işte bir araya getirmek değil midir? Yünlü dokuma sanayisini böyle bir mükemmellik derecesine ulaştırmak İngiltere için başka bir yoldan mümkün olabilir miydi?" (Berkeley, "The Querist," Lond. 1750, s. 56, § 521.)

Bölüm

12

İş Bölümü ve Manifaktür

★★★

1. Manifaktürü Doğuran İki Kaynak

İş bölümüne dayanan el birliği, klasik şekline manifaktürde bürünür. Kapitalist üretim sürecinin karakteristik biçimi olarak, kabaca 16. yüzyılın ortalarından başlayıp 18. yüzyılın son 30 yılına kadar süren asıl manifaktür dönemi boyunca egemen biçim olmaya devam eder.

Manifaktür iki şekilde ortaya çıkar.

Bunun bir yolu, çeşitli bağımsız zanaatlardan işçilerin, bir atölyede, aynı kapitalistin komutası altında birleştirilmesidir; ürün, son aşamasına gelene kadar, onların ellerinden geçmek zorunda olacaktır. Söz gelişi bir binek arabası, geçmişte, tekerlek yapıcısı, saraç ustası, terzi, tesviyeci, kemer yapımcısı, tornacı, kaytan, kordon ve püskül yapımcısı, camcı, boyacı, cilacı, yaldızcı vb. gibi çok sayıda bağımsız zanaatçının emeklerinin toplam ürünüydü. Binek arabası manifaktürü, bütün bu farklı zanaatçıları birbirlerini tamamlayacak biçimde çalışacakları bir iş yerinde toplar. Gerçi, henüz yapılmamış bir binek arabasını yaldızlamak mümkün değildir. Ama, aynı anda çok sayıda binek arabası yapılıyorsa, bunlardan bir kısmı üretim sürecinin önceki evrelerinden geçerken, bir kısmı sürekli olarak yaldızlanabilir. İşler bu şekilde yürüdüğü sürece, henüz, malzemesi insan ve eşyadan ibaret olan basit el birliği alanında

bulunuyoruz demektir. Fakat çok kısa bir süre sonra önemli bir değişiklik olur. Artık yalnızca binek arabası yapımı işinde çalışır hale gelen terzi, tesviyeci, kemer yapımcısı vb., yavaş yavaş alışkanlıkları ile birlikte eski zanaatlarını bütünlükleri içinde icra etme yeteneklerini de yitirir. Diğer yandan, zanaatçının tek yönlü hale getirilmiş faaliyeti, daraltılmış etki alanı içinde, amaca en uygun biçimini kazanır. Binek arabası manifaktürü, başlangıçta, bağımsız zanaatların bir birleşmesi gibi görünmüştü. Bu manifaktürde, binek arabası yapımının, zamanla, her biri belli bir işçinin tek görevi şeklinde kristalleşen ve toplamı, bu parça-işçilerin (*Teilarbeiter*) bütünü tarafından yapılan, farklı özel süreçlere bölündüğü görülür. Kumaş manifaktürü ve bir dizi başka manifaktür, aynı şekilde, çeşitli zanaatların aynı sermayenin komutası altında birleştirilmelerinden doğmuştu.[31]

Ama manifaktür, bunun tam tersi olan bir şekilde de doğabilir. Bu ikinci şekilde, söz gelişi kâğıt, matbaa harfi ya da iğne imal etmek gibi, aynı veya benzer işleri yapan çok sayıda zanaatçı, aynı sermaye tarafından aynı anda aynı atölyede çalıştırılır. Bu, el birliğinin en basit biçimidir. Bu zanaatçıların her biri (belki bir iki çırakla birlikte) metanın tamamını yapar ve dolayısıyla metanın üretilmesi için gerekli olan farklı işlemleri sırayla gerçekleştirir. Zanaatçı, eski zanaat yöntemleriyle çalışmaya devam eder. Fakat çok geçmeden, dış koşullar, işçilerin aynı yerde toplanmalarından ve çalışmalarının eş zamanlı oluşundan, başka türlü faydalanılmasına yol açar. Örneğin, belli bir zaman aralığında daha büyük miktarda metanın teslim edilmesi gerekebilir. Bundan dolayı işin bölünmesi yoluna gidilir. Farklı işlemleri sırasıyla aynı zanaatçıya yaptırmak yerine, bu işlemler birbirlerinden ayrılır, yalıtılır, mekânsal olarak yan yana konur, her biri başka bir zanaatçıya verilir ve hepsi, el birliği yapan kişiler tarafından eş zamanlı olarak gerçekleştirilir. Bu tesadüfi bölünme tekrarlanır, kendine özgü avantajları ortaya çıkar ve yavaş yavaş sistematik bir iş bölümü halinde katılaşır. Meta, pek çok iş yapan

31 Manifaktürün bu oluşum şekline daha modern bir örnek vermek için izleyen alıntıyı yapıyoruz. Lyon ve Nimes ipek iplikçiliği ve dokumacılığı, "tümüyle ataerkildir; çok sayıda kadın ve çocuk istihdam eder; ama onları aşırı yormaz ve helak etmez; onları ipek böceği yetiştirmeleri ve kozalarını açmaları için güzel Drôme, Var, Isère ve Vaucluse vadilerinde bırakır; hiçbir zaman gerçek bir fabrika işletmesi haline gelmez. İş bölümü, buna rağmen geniş ölçüde uygulanabilmek için ... burada özel bir nitelik kazanmıştır. Gerçi çıkrıkçılar, iplik bükücüler, boyamacılar, çirişleyiciler, ayrıca dokumacılar vardır; ama bunlar aynı iş yerinde toplanmamıştır ve aynı patrona bağlı değildir; hepsi bağımsızdır." (A. Blanqui, "Cours d'Écon. Industrielle", Recueilli par A. Blaise, Paris 1838-1839, s. 79.) Blanqui'nin bunları yazmasından bu yana çeşitli bağımsız işçiler, bir ölçüde, fabrikalarda toplanmış bulunmaktadırlar. [Dördüncü Almanca basıma ek: Marx'ın yukarıdaki satırları yazmasından bu yana mekanik dokuma tezgâhları bu fabrikaları istila etti ve hızla el tezgâhlarının yerlerini aldı. Krefeld ipekli sanayisinin de bu konuda başından hayli iş geçmiştir. –F. E.]

bağımsız bir zanaatçının bireysel ürünü olmaktan çıkar; her biri devamlı olarak yalnızca bir ve aynı parça-işlemi (*Teiloperation*) yapan bir zanaatçılar topluluğunun toplumsal ürününe dönüşür. Lonca düzeninde faaliyet gösteren Alman kâğıt yapımcısının birbirini izleyen faaliyetler olarak iç içe geçen işlemleri, Hollanda kâğıt manifaktüründe, el birliği içinde çalışan çok sayıda işçinin yan yana yürüyen parça-işlemleri olarak bağımsızlaşmıştır. Lonca düzeninde faaliyet gösteren Nürnbergli iğne yapımcısı, İngiliz iğne manifaktürünün temel taşını oluşturur. Ama, Nürnberg'te bir iğne yapımcısı belki 20 ayrı işlemi birbiri peşi sıra kendisi yaparken, İngiltere'de, çok geçmeden, 20 iğne ustası, her biri 20 işlemden yalnız birini yapmak üzere, yan yana çalışır hale gelmişler ve bu 20 işlem, kazanılan tecrübeler sonucu olarak daha da bölünmüş, bunların her biri ayrı bir işlem olmuş ve tek bir işçinin tek görevi haline gelecek şekilde bağımsızlaşmıştır.

Demek ki, manifaktürün doğuşu, bunun zanaatlardan meydana gelişi, iki ayrı yoldan olur. Birinde, manifaktür, bir ve aynı metanın üretim sürecinde artık yalnızca bu sürecin birbirini tamamlayan parça-işlemlerini oluşturma noktasına varmak üzere bağımsızlıklarını yitiren ve tek yönlü hale getirilen bağımsız zanaatların birleşmesinin sonucu olur. Diğerinde, aynı türden zanaatçıların el birliğinin sonucu olur, aynı zanaatı farklı özel işlemlerine ayırır ve bu işlemleri, her biri tek bir özel işçinin tek işlevi haline gelinceye kadar yalıtır ve bağımsızlaştırır. Dolayısıyla, manifaktür, bir yandan, bir üretim sürecine iş bölümünü sokar veya bu onu daha da geliştirir; diğer yandan, daha önce ayrılmış bulunan zanaatları birleştirir. Fakat özel hareket noktası ne olursa olsun, son biçimi aynıdır - organları insanlar olan bir üretim mekanizması.

Manifaktürdeki iş bölümünün doğru anlaşılabilmesi için şu noktaların unutulmaması önemlidir: İlk olarak, üretim sürecinin özel evrelerine ayrışması, burada, bir zanaat faaliyetinin farklı parça-işlemlerine ayrılmasıyla tam olarak çakışır. Birleşik olsun basit olsun, yapılan iş bir zanaat faaliyeti olarak kalır ve dolayısıyla yalıtık işçinin aletini kullanmaktaki güç, hüner, çeviklik ve güvenine bağımlı olmaya devam eder. Bu dar teknik temel, üretim sürecinin gerçekten bilimsel bir çözümlemesini olanaksızlaştırır; çünkü, ürünün geçtiği her bir parça-süreç, zanaatçılığa özgü parça-iş olarak yürütülebilir olmak zorundadır. Tam da, zanaatçılığa özgü hüner, üretim sürecinin temeli olarak kaldığından, her bir işçi yalnızca tek bir parça-işleve uygun hale gelir ve onun emek gücü bu parça-işlevin ömür boyu organına dönüşür. Son olarak, bu iş bölümü el birliğinin özel bir türüdür ve bunun bazı avantajları, el birliğinin bu özel biçiminden değil, genel niteliğinden kaynaklanır.

2. Parça-İşçi ve Onun Aleti

Şimdi ayrıntılara daha yakından bakacak olursak, daha işin başında şunu açık olarak görürüz: ömrü boyunca bir ve aynı basit işi yapan bir işçi, bütün vücudunu bu işin otomatik olarak çalışan tek yönlü organına dönüştürür ve bu nedenle, bir dizi işlemi dönüşümlü olarak gerçekleştiren zanaatçıya göre daha az zaman harcar. Ne var ki, manifaktürün canlı mekanizmasını oluşturan birleşik toplam işçi, bir yığın böyle tek yönlü parça-işçiden oluşur. Bundan dolayı, bağımsız zanaatçıyla karşılaştırıldığında, daha az zamanda daha fazla ürün elde edilir veya emeğin üretkenliğini yükseltilir.[32] Parça-iş bir kişinin tek işlevi olarak bağımsızlaştıktan sonra, bunun yöntemi de mükemmelleşir. Aynı sınırlı faaliyetin devamlı tekrarı ve dikkatin bu sınırlı faaliyet üzerinde yoğunlaşması, tecrübe sayesinde, amaçlanan yararlı etkiye daha az güç harcayarak ulaşmayı öğretir. Ama farklı işçi kuşakları bir arada yaşadığından ve aynı manifaktürlerde bir arada çalıştıklarından, bu şekilde kazanılan teknik beceriler kısa sürede oturur, birikir ve aktarılır.[33]

Gerçekten de manifaktür, zanaatların toplumda hazır bulduğu doğal farklılaşmasını atölyenin içinde yeniden üreterek ve sistematik bir şekilde uç noktasına götürerek, bütünün bir parçasını yapan işçinin ustalaşmasını sağlar. Diğer yandan, manifaktürün parça-işi bir insanın ömrü boyunca yaptığı bir iş haline getirmesi, daha önceki toplumların, zanaatları, kastlar içinde taşlaştırarak veya belli tarihsel koşulların bireyde kast düzeni ile çatışan bir farklılaşma eğilimini doğurduğu hallerde loncalar içinde katılaştırarak, veraset yoluyla sahip olunur şeyler haline getirme eğilimlerine tekabül eder. Belli bir gelişme derecesinde kastlardaki verasetin veya loncalardaki mensubiyet tekelinin toplumsal yasa hükmünü alması istisna edilirse, kastlar ve loncalar da, bitki ve hayvanların türler ve alt türler şeklinde farklılaşmasını düzenleyen aynı doğa yasasına göre vücut bulur.[34]

---

32 "Bir iş ne ölçüde çok bölünür ve farklı parça-işçilerin yaptıkları bir iş haline gelirse, bu işin, zaman ve emekten daha az kayba uğranarak, o ölçüde daha iyi ve çabuk yapılması gerekir." ("The Advantages of the East India Trade", Lond. 1720, s. 71.)

33 "Elle kolayca yapılan iş, geçmişten gelen hünerdir." (Th. Hodgskin, Popular Political Economy, s. 48.)

34 "Mısır'da ... sanatlar da ... gerekli mükemmellik derecesine ulaşmıştı. Çünkü zanaatçıların başka bir yurttaş sınıfının işlerine hiçbir şekilde karışmayıp yalnızca yasal miras olarak kendi klanlarına ait olan mesleği yürütmelerine izin verilen tek ülke budur. ... Diğer ülkelerde zanaat erbabının dikkatini pek çok konuya dağıttığı görülür. ... Bunların kâh tarım yaptıkları, kâh ticaretle uğraştıkları, kâh aynı anda iki ya da üç sanatı birden yürüttükleri olur. Bu gibi kimseler özgür ülkelerde çoğunlukla halk meclisi toplantılarına katılır. ... Buna karşılık Mısır'da devlet işlerine karışan ya da aynı anda birden fazla sanatı yürüten her zanaatçı ağır cezalara çarptırılır. Böylece onların meslekleri-rindeki çalışkanlıklarını hiçbir şey bozamaz. ... Ayrıca, atalarından gelen birçok kuralın mirasçısı oldukları gibi, yeni yeni avantajlar bulmak için de kafa yorarlar." (Diodorus Siculus: "Historische Bibliothek", l I, c. 74.)

> "Dakka muslinleri zarafetleri bakımından, Koromandel pamukluları da göz alıcı ve parlak renkleri bakımından, hiçbir zaman aşılamamıştır. Ve buna rağmen, bunlar, sermayeden, makinelerden, iş bölümünden ve Avrupa sanayisine bunca avantaj sağlayan diğer araçlardan hiçbiri olmadan üretilir. Dokumacı, kumaşı müşterinin siparişi üzerine yapan ve son derece basit yapılı, bazen birbirine kabaca tutturulmuş tahta çubuklardan ibaret bir tezgâhla çalışan tek başına bir bireydir. İplikleri saracak bir şeyi bile yoktur; bu yüzden tezgâhın boylu boyunca uzatılması gerekir, ve bu o derece hareket olanağı bırakmayacak şekilde büyür ki, dokumacı kulübesinde adım atacak yer kalmadığı için, işini açık havada yapmak zorunda kalır, burada ise her hava değişikliği ile iş kesilir."[35]

Hindu'ya bu ustalığı kazandıran şey, örümcek için olduğu gibi, yalnızca, kuşaktan kuşağa biriken ve babadan oğula geçen bu özel hünerdir. Ve böyle olduğu halde, böyle bir Hintli dokumacının yaptığı iş, birçok manifaktür işçisinin işlerine oranla, çok karmaşık bir iştir.

Bir nihai ürünün üretimi sırasında farklı parça-süreçleri arka arkaya yürüten bir zanaatçı, kâh yerini kâh aletlerini değiştirmek zorundadır. Bir işlemden diğerlerine geçiş, işinin akıcılığını keser ve iş gününde bir kısım zamanın boşa gitmesine sebep olur. Bu zaman kayıpları, zanaatçı bütün gün devamlı olarak bir ve aynı işi yapmaya başlar başlamaz azalır veya yürüttüğü işlemlerdeki değişmelerin azalması ölçüsünde azalır. Üretkenlikteki yükselme burada ya belli bir zaman aralığında harcanan emek gücünün artırılması, yani iş yoğunluğunun yükselmesi veya emek gücünün verimsiz şekilde tüketilmesinde sağlanan bir azalma sayesinde olur. Hareketsizlik halinden hareket haline her geçişin gerektirdiği fazladan güç harcaması, bir kere ulaşılmış normal hızın daha uzun süre korunması durumunda telafi edilir. Diğer yandan, sürekli aynı işi yapmak, faaliyetin kendisindeki değişme sayesinde yenilenen ve canlanan yaşama gücünün dayanıklılığına ve diriliğine zarar verir.

Emeğin üretkenliği sadece işçinin ustalığına değil, aynı zamanda aletlerinin mükemmelliğine bağlıdır. Kesme, delme, kakma, vurma vb. araçları gibi aynı türden aletler farklı emek süreçlerinde kullanılır ve aynı araç, aynı emek sürecinde farklı amaçlara hizmet eder. Ama bir emek sürecinin farklı işlemleri birbirlerinden ayrılır ayrılmaz ve parça-işçinin elinde her parça-süreç mümkün olabilecek en uygun ve dolayısıyla da en kendine özgü biçimi alır almaz, daha önceleri farklı amaçlar için yararlanılan aletlerde değişikliklerin yapılması gerekli olur. Bunlarda meydana gelecek biçim değişmelerinin yönünü, değişmemiş eski biçimin yol açtığı özel güçlükler hakkındaki deneyimler gösterir. Aynı türden araç-

35 "Historical and descriptive Account of Brit. India etc." By Hugh Murray, James Wilson etc, Edinburgh 1832, v. II, s. 449, 450. Hint dokuma tezgâhı yukarı doğrudur, yani çözgü dikey olarak gerilmiştir.

ların her özel kullanım amacı için özel ve belli bir biçimi kazanmalarını sağlayan emek araçlarındaki bu farklılaşma ve emek araçlarındaki, bu türlü her özel aletin sırf özgül parça-işçinin elinde kullanılmak suretiyle tam etkinliğiyle iş görmesini sağlayan bu özelleşme, manifaktürü karakterize eden gelişmelerdir. Yalnızca Birmingham'da, her biri sadece özel bir üretim sürecinde kullanılan ve dahası bazı tipleri sadece aynı sürecin içindeki farklı işlemlerde kullanılan 500 kadar farklı tipte çekiç yapılır. Manifaktür dönemi, parça-işçinin üzerindeki tek özel işleve uygun hale getirme yoluyla iş aletlerini basitleştirir, iyileştirir ve çoğaltır.[36] Böylece, manifaktür, aynı zamanda, basit araçların bir bileşiminden oluşan makinelerin maddi koşullarından birini yaratır.

Parça-işçi ve onun aracı, manifaktürün basit unsurlarıdır. Şimdi manifaktürü bütünü ile inceleyelim.

3. Manifaktürün İki Temel Biçimi - Heterojen Manifaktür ve Organik Manifaktür

Manifaktürün, zaman zaman birbirine karışmış olarak bulunmalarına rağmen, esas itibariyle farklı türler oluşturan ve özellikle de manifaktürün daha sonra makineli büyük sanayiye dönüşmesi sırasında tamamıyla farklı roller oynayan iki temel biçimi vardır. Bu ikili karakter bizzat üretilen şeyin doğasından kaynaklanır. Üretilen nesne ya sadece bağımsız parça-ürünlerin mekanik bir şekilde birleştirilmesiyle elde edilir ya da ürün son biçimini birbirleriyle ilişkili bir süreçler ve işlemler dizisine borçlu bulunur.

Söz gelişi bir lokomotif, 5000'den fazla bağımsız parçadan oluşur. Ne var ki lokomotif büyük sanayinin bir ürünü olduğu için, asıl manifaktüre birinci dereceden bir örnek olamaz. Ama, William Petty'nin de iş bölümünün manifaktüre uyan biçimini açıklayıp göstermek için yararlandığı saat, bu işi pekâlâ görebilir. Saat, Nürnbergli bir zanaatçının bireysel işi olmaktan çıkıp zemberek ustası, kadran yapımcısı, helezonik zemberek yapımcısı, mücevher yeri veya manivela yapımcısı, akrep ve yelkovan ustası, çerçeve ve kutu ustası, vida ustası, madenî kaplama ustası gibi ana işleri ve çark yapımcısı (bu da pirinç ve çelik diye tekrar ikiye ayrılır), mil yapımcısı, hareketi sağlayan mekanizmayı yapan usta, *acheveur de pignon* (çarkları millere bağlar ve küçük yüzeyleri parlatır vb.), mil ve

36 Darwin, çığır açan eseri *Türlerin Kökeni*'nde, bitki ve hayvanların doğal organları ile ilgili olarak şunları belirtir: "Bir ve aynı organ farklı işler yapmak zorunda olduğunda, bunun değişebilirliğinin bir nedeni belki de şurada yatmaktadır: doğal seçilim her küçük biçim değişikliğini, aynı organın tek bir özel amaca hizmet etmesi durumunda olacağından daha az özenle korur veya bastırır. Bu nedenle, her türlü şeyi kesmeye yarayan bıçaklar genellikle tek biçimli olurken, yalnızca bir tek iş için kullanılabilen bir alet, her farklı kullanım için farklı bir biçime sahip olmak zorundadır."

mihver yapımcısı, *planteur de finissage* (çarkları ve yayları yerlerine yerleştirir), *finisseur de barillet* (çarklardaki dişleri açar, yuvaları doğru büyüklüklerine getirir, ayar ve durdurma mandalını sertleştirir), durdurma mandalı yapımcısı, silindir durmasına karşı silindir yapımcısı, kurucu ustası, susturucu ustası, saat anahtarı ustası, *planteur d'échappement* (asıl durdurucu ustası) gibi daha sonra gelen işleri, ve daha sonra *repasseur de barillet* (zemberek kutusuna ve ayara son biçimini verir), çelik parlatıcısı, çark parlatıcısı, vida parlatıcısı, rakam ve şekilleri yapan ressam, kadran yapımcısı (emayeyi bakır üzerine döker), *fabricant de pendants* (saat kutusunun asıldığı halkayı yapar), *finisseur de charnière* (pirinç menteşeyi kutunun içine yerleştirir vb.), *faiseur de secret* (kapağın açılmasını sağlayan yayları kutuya yerleştirir), kakmacı, oymacı, *polisseur de boîte* (kutu cilacısı) vb. vb., en sonunda da saati bir bütün ve işleyen bir makine haline getiren kimselerin işlerini yapan sayısız parça-işçilerin toplumsal bir ürünü haline gelmiştir. Saatin yalnızca az sayıda parçası farklı ellerden geçer ve bütün bu *membra disjecta* (dağınık elemanlar) en sonunda kendilerini mekanik bir bütün halinde bir araya getirecek elde ilk defa olarak toplanır. Nihai ürünün kendisini meydana getiren unsurlarla olan dışsal ilişkisi burada ve benzer ürünlerin üretiminde, parça-işçilerin bir araya gelip birlikte çalışmalarını tesadüfe bağlı kılar. Parça-işlerin kendileri, Waadt ve Neuchâtel kantonlarında olduğu gibi, birbirlerinden bağımsız zanaatlar olarak yürütülebilir; oysa, örneğin Cenevre'de büyük manifaktürleri ortaya çıkar, yani bir sermayenin komutası altında parça-işçilerin dolaysız el birliği gerçekleşir. Bu son durumda bile kadran, zemberek ve kutu ender olarak manifaktürün kendi içinde yapılır. Kendi evlerinde çalışmak isteyen işçiler arasında çok aşırı bir rekabet hüküm sürdüğü, üretimin bir dizi heterojen süreçlere parçalanması emek araçlarının ortak kullanımına pek az olanak verdiği ve kapitalist, üretimi yaygın ve dağınık bir biçimde yürütme yoluyla iş yeri binaları vb. için yapacağı masraflardan tasarruf sağladığı için, birleşik manifaktür işletmesi, burada, ancak istisnai hallerde kârlı olur.[37] Her durumda, evde ve

37 Cenevre 1854 yılında 80.000 saat üretmiştir; bu, Neuchâtel kantonunun saat üretiminin beşte biri bile değildir. Tek bir saat manifaktürü sayılabilecek olan Chaux-de-Fonds tek başına Cenevre'nin yıllık üretiminin iki katını sağlar. 1850-1861 yılları arasında Cenevre'de 720.000 saat yapıldı. Bkz. "Report from Ceneva on the Watch Trade" in "Reports by H.M.'s Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures, Commerce etc", Nr. 6. 1863. Parçalarının birleştirilmesiyle elde edilen bir nihai ürünün üretim süreçlerinin birbirleriyle bağlantısız olması, bu tür manifaktürlerin büyük sanayinin makineli işletmeleri haline gelmesini zaten çok zorlaştırır. Saat üretiminde buna iki güçlük daha eklenir: saat parçalarının çok küçük ve nazik şeyler olması ve saatin lüks ve dolayısıyla çeşit çeşit yapılması gereken bir nesne olması. Saatler o kadar çok çeşitte yapılır ki, örneğin Londra'nın üstün kaliteli mal satan mağazalarında bütün bir yıl boyunca birbirine benzeyen bir düzine saat hemen hemen görülmez. Makineleri başarılı bir şekilde kullanan Vacheron & Constantin saat fabrikası da büyüklük ve şekil bakımından en çok 3-4 farklı tip yapabilmiştir.

fakat bir kapitalist (fabrikatör, établisseur) hesabına çalışan bu parça-işçinin durumu da kendi müşterilerinin siparişlerini yerine getirmek için çalışan bağımsız zanaatçının durumundan tamamıyla farklıdır.[38]

Manifaktürün ikinci tipi, bunun tamamlanmış biçimi, birbirleriyle bağlantılı gelişme evrelerinden, bir ara süreçler dizisinden geçen nihai ürünler üretir; örneğin, dikiş iğnesi manifaktüründe tel, 72, hatta bazen 92 ayrı parça-işçinin elinden geçer.

Bu tür bir manifaktür, başlangıçta, dağınık haldeki el zanaatlarını bir araya getirerek, nihai ürünün özel üretim evreleri arasındaki mekânsal uzaklığı azaltır. Bir durumdan diğerine geçişin aldığı zaman kısalır; bunun gibi, bu geçişlere aracılık eden işler için harcanan emek miktarı azalır.[39] Zanaatçılığa oranla, böylece, üretici güç kazanılmış olur; aslında bu kazanç manifaktürün el birliğine dayanan genel karakterinden kaynaklanır. Diğer yandan, manifaktürün kendine özgü iş bölümü ilkesi, elle yapılan çok sayıda parça-iş olarak birbirlerinden bağımsızlaşan farklı üretim evrelerinin yalıtılmasını gerektirir. Yalıtık işlevler arasındaki bağlantıların kurulması ve korunması, nihai ürün haline gelecek şeyin devamlı olarak bir elden diğer ele geçirilmesini ve bir süreçten alınıp diğer sürece sokulmasını zorunlu kılar. Bu zorunluluk, büyük sanayi açısından karakteristik, masraflı ve manifaktür ilkesinin özünde saklı bir sınırlılık olarak kendini gösterir.[40]

Belli bir miktarda ham madde, söz gelişi kâğıt manifaktüründe paçavra veya iğne manifaktüründe tel, gözden geçirilecek olsa, bu ham maddenin, son şeklini alıncaya kadar çeşitli parça-işçilerin ellerinde zaman içinde birbirini adım adım izleyen bir dizi üretim aşamalarından geçtiğini görürüz. Buna karşılık, iş yeri bir bütün mekanizma olarak ele alınacak olsa, ham maddenin, aynı anda, bütün üretim aşamalarında birden bulunduğu görülür. Parça-işçilerin birleşmesiyle oluşan toplam işçi (*Gesamtarbeiter*), araçlarla donanmış çok sayıdaki ellerinin bir kısmıyla teli çeker, aynı sırada başka ellerle ve araçlarla bunu gerer, diğeriyle keser, sivriltir vb. Çeşitli ara süreçler zaman içinde birbirlerini izleyen süreçler olmaktan çıkar, mekânsal olarak yan yana yürütülen süreçler haline gelir. Bu nedenle aynı zaman aralığında daha fazla bitmiş

38 İş aletlerindeki, yukarıda sözü edilen ve zanaat faaliyetlerinin alt bölümlere ayrılmasından kaynaklanan farklılaşma ve özelleşme, heterojen manifaktürün klasik örneği olan saatçilikte büyük bir kesinlikle incelenebilir.

39 "İnsanlar bu kadar sıkışık bir şekilde yan yana çalışıyorsa, ulaştırma, zorunlu olarak, daha az olmalı." ("The Advantages of the East India Trade", s. 106.)

40 "El emeği kullanılması yüzünden manifaktürde farklı üretim evrelerinin birbirlerinden ayrılması, üretim masraflarını muazzam şekilde artırır; uğranılan kayıp, asıl olarak, bir emek sürecinden diğerine geçişten kaynaklanır." ("The Industry of Nations", Lond. 1855, part II, s. 200.)

meta elde edilir.[41] Gerçi, bu sözü geçen eş zamanlılık toplam sürecin el birliğine dayalı genel biçiminden kaynaklanır; ne var ki, manifaktür, el birliğinin koşullarını sadece hazır bulmakla kalmaz, elle yapılan faaliyeti parçalama yoluyla bunları, bir ölçüde, kendisi de yaratır. Diğer yandan, manifaktürde emek sürecinin bu toplumsal örgütlenmeye ulaşması aynı işçinin aynı parça-işin başına perçinlenmesiyle mümkün olur.

Her parça-işçinin parça-ürünü, aynı zamanda, aynı nihai ürünün meydana gelişi sırasında sadece özel bir evre olduğu için, bir işçi diğerine veya bir işçi grubu diğer bir işçi grubuna üzerinde çalışacakları ham maddeyi sağlar. Birinin işinin sonucu olan şey, diğerinin işinin başlangıç noktasını oluşturur. Her parça-süreçte varılmak istenen sonucun elde edilmesi için gerekli emek-zaman, geçirilen tecrübelerden edinilen bilgilere göre belirlenir; ve manifaktürün bütün olarak mekanizması, belli bir emek-zamanda belli bir sonucun elde edileceği varsayımına dayanır. İşte ancak bu varsayım sayesinde, birbirlerini tamamlayan çeşitli emek süreçleri kesilmeden, aynı zamanda ve mekân bakımından yan yana yürütülebilir. Şurası açık bir şeydir ki, işler ve dolayısıyla da işçiler arasındaki bu dolaysız bağımlılık, bunlardan her birini kendi işini yaparken sadece gerekli olduğu kadar emek-zaman harcamaya mecbur bırakır, ve böylece, yapılan işlerde, bağımsız zanaatlarda ve hatta basit el birliğinde görülenden bambaşka bir süreklilik, eşbiçimlilik, kurallara bağlılık, düzen[42] ve hatta iş yoğunluğu elde edilir. Bir metaya sadece bunun yapımı için toplumsal olarak gerekli emek-zaman kadar zaman harcanması, meta üretiminde, genel olarak rekabetten gelen bir dış zorunluluk olarak görünür; çünkü, yüzeysel bir biçimde ifade edilecek olursa, kendi başına faaliyette bulunan her bir üretici, metasını piyasa fiyatından satmak zorundadır. Buna karşılık manifaktürde belli bir ürün miktarının belli bir emek-zaman içinde üretilmesi, bizzat üretim sürecinin teknik yasası olur.[43]

Bununla beraber, farklı işler değişik zaman uzunluklarına ihtiyaç gösterir ve bundan dolayı aynı zaman aralıklarında aynı olmayan miktarlarda parça-ürünler sağlarlar. Demek oluyor ki, aynı işçi devamlı ola-

41 "O," (iş bölümü) "işi anda yürütülebilen çeşitli kollarına ayırarak, bir zaman tasarrufu da sağlar. ... Tek bir kişinin ayrı ayrı yürütmek zorunda kalacağı farklı emek süreçlerinin aynı anda yürütülmesiyle, örneğin, ancak bir tek iğnenin kesilebileceği veya sivriltilebileceği bir sürede bir yığın iğnenin yapılması mümkün olur." (Dugald Stewart, l.c. s. 319.)

42 "Her manifaktürde uzman işçiler ne kadar çeşitli ise, ... her iş o kadar düzenli ve kurallara uygun şekilde yapılır; aynı işin, zorunlu olarak, daha az zamanda yapılması ve harcanan emeğin daha az olması gerekir." ("The Advantages etc", s. 68.)

43 Bununla beraber, manifaktür tipi işletme bu sonuca birçok iş kolunda ancak eksikli bir şekilde ulaşır, çünkü, bu tip işletme üretim sürecinin genel kimyasal ve fiziksel koşullarının güvenle nasıl denetlenebileceğini bilmez.

rak ve her gün aynı işi yapacak olsa, bu durumda, farklı işler için farklı sayıda işçi çalıştırılması zorunlu olur; örneğin, matbaa harfi manifaktüründe bir tesviyeciye karşılık iki dökümcü ve dört kırıcı vardır; bir saatte dökümcü 2000 harf döker, kırıcı 4000 harf kırar, tesviyeci 8000 harf tesviye eder. Burada el birliği ilkesi, en basit biçimiyle geri gelir: Çok sayıda işçi aynı zamanda çalışır, aynı veya benzer işler yapar; ne var ki, bu şimdi organik bir ilişkinin ifadesidir. Demek ki, manifaktüre uyan iş bölümü, toplumsal toplam işçinin nitelikçe birbirinden farklı organlarını basitleştirmekle ve çoğaltmakla kalmaz, fakat aynı zamanda bu organların sayıları için, yani her bir özel işte çalıştırılacak göreli işçi sayıları veya işçi gruplarının göreli büyüklükleri için, sabit bir matematiksel oran da yaratır. Bu iş bölümü, toplumsal emek sürecinin nitel parçalanmasıyla birlikte nicel kural ve orantılılığını da geliştirir.

Belli bir üretim hacmi için çeşitli parça-işçi gruplarının en uygun oranlarının neler olduğu tecrübelerden edinilen bilgilere dayanılarak belirlendiğine göre, bu üretim hacmi, ancak, her özel işçi grubu için bir çarpan kullanılarak genişletilebilir.[44] Şunun da eklenmesi gerekir ki, aynı birey, birtakım işleri, üretim hacminin büyümesi halinde, bu hacmin daha küçük olduğu zamandaki kadar iyi yapar; gözcülük işi, parça-ürünlerin bir üretim evresinden diğerlerine taşınması vb. bu gibi işlere örnektir. Bu işlerin bağımsızlaşmaları veya belli ve özel işçilerin işleri haline gelmeleri, demek ki, ancak çalıştırılan işçilerin sayıları büyüdüğü zaman avantajlı olur; fakat bu büyümenin orantılı olarak tüm gruplarda gerçekleşmiş olması gerekir.

Aynı parça-işlevi yerine getiren tek bir işçi grubu, homojen unsurlardan meydana gelir ve mekanizmanın bütününün özel bir organını oluşturur. Böyle olmakla beraber, farklı manifaktürlerde, mekanizmanın bütünü, bu temel üretici organizmaların kendilerini tekrarlamaları ve çoğalmaları ile meydana gelirken, grubun kendisi de kendi içinde örgütlenmiş bir iş ünitesidir. Söz gelişi, şişe manifaktürünü ele alalım. Bu manifaktür birbirinden esaslı şekilde farklı üç evreye ayrılır. Birinci evre hazırlık evresidir: camı meydana getiren unsurların hazırlanması, kum, kireç vb.'nin karıştırılması ve bu bileşimin akıcı bir cam kütlesi haline gelecek şekilde eritilmesi bu evrede olur.[45] Bu ilk evrede çeşitli

44 "Deneyimler, her bir manifaktürün ürünlerinin özel niteliğine göre, imalat sürecinin en işi şekilde nasıl parçalara ayıracağını ve bunlar için gereken işçi sayısını öğrettiğinde, bu sayının tam bir katı olmayan sayıda işçi çalıştıran bütün kurumlar daha büyük bir maliyetle üretimde bulunuyor olacaktır. ... Sanayi kurumlarının çok büyük ölçülerde genişlemesinin nedenlerinden biri budur." (Ch. Babbage, "On the Economy of Machinery", Lond. 1832, ch. XXI, s. 172, 173.)

45 İngiltere'de eritme fırını, camın işlendiği cam fırınından ayrıdır; örneğin Belçika'da aynı fırın her iki iş için de kullanılır.

parça-işçiler çalışır; şişelerin kurutma fırınlarından çıkarılması, boy ve türlerine göre ayrılması, ambalajlanması gibi işlerin yapıldığı son evrede de aynı durum görülür. Bu ikisi arasında orta yerde asıl camcılık işi veya akıcı haldeki cam kütlesinin işlenmesi evresi yer alır. Bir fırının aynı ağzında, ki buna İngiltere'de *"hole"* (delik) denilir, bir grup işçi çalışır; bunlar, bir *bottle maker* (şişe yapıcı) veya *finisher* (şişeye şekil verici), bir *blower* (üfleyici), bir *gatherer* (toplayıcı), bir *putter up* (istifçi) veya *whetter off* (soğutucu) ve bir *taker*'dan (taşıyıcıdan) meydana gelir. Bu beş parça-işçi, ancak bütün olarak ve dolayısıyla ancak bu beş kişinin dolaysız el birliği ile iş görebilen tek bir iş organizmasının çok sayıdaki özel organlarını meydana getirir. Bu beş kişilik grubun bir üyesi eksik kalsa, bütün grup felce uğrar. Fakat bir fırının birkaç ağzı vardır (örneğin, İngiltere'de 4-6 arasında); bunların her birinin önünde içi eritilmiş akıcı cam kütlesi ile dolu, topraktan yapılma eritme potaları bulunur; her bir potanın başında beş kişilik bir grup çalışır. Her grubun kendi içindeki örgütlenişi iş bölümüne dayanır; çeşitli benzer gruplar arasındaki bağ ise, üretim araçlarından birini, burada fırını, birlikte kullanmayı sağlamakla daha iktisadi bir tüketime olanak veren basit el birliğidir. 4-6 gruplu böyle bir cam fırını bir cam imalathanesi meydana getirir ve bir cam manifaktüründe, başlangıç evresi ile son evre için gerekli tesisler ve işçilerle birlikte bunlar gibi birçok imalathane bulunur.

Son olarak, manifaktür, kısmen çeşitli zanaatlarının birleşmesiyle meydana geldiği gibi, çeşitli manifaktürlerin birleşmesi halinde de gelişir. Örneğin, İngiltere'de büyük cam imalathaneleri topraktan yapılma eritme potalarını kendileri imal eder; çünkü ürünlerinin başarılı ya da başarısız olması esas itibariyle bu potaların iyi ya da kötü olmalarına bağlıdır. Burada bir üretim aracının manifaktürü, ürünün manifaktürüne bağlanmış olur. Bunun tersine, ürün manifaktürü, ürünün kendisinin ham madde olarak iş göreceği veya sonradan kendilerinin ürünleri ile karıştırılıp birleştirileceği manifaktürlere bağlanabilir. Örneğin, kristal manifaktürünün cam tıraşçılığı ve pirinç dökümcülüğü ile birleşmesi böyle olmuştur; bu sonuncu manifaktür çeşitli cam eşyanın metalden yapılan kısımlarını imal eder. Bu şekilde birleştirilmiş çeşitli manifaktürler, daha büyük bir manifaktürün mekân itibariyle birbirlerinden az çok ayrılmış departmanlarını oluşturur; ama bunlar, aynı zamanda, her biri kendi iş bölümüne sahip, birbirlerinden bağımsız üretim süreçleri olarak kalır. Böyle bir manifaktür, birleşik manifaktürün sağlayacağı birtakım avantajlara rağmen, bu yapısı ile, gerçek bir teknik birlik kazanamaz. Bu yolda bir gelişme ancak manifaktürün makine ile çalışan bir sanayi haline gelmesiyle olur.

Meta üretimi için gerekli emek-zamanın azaltılmasını bilincine varılmış bir prensip olarak ifade eden manifaktür dönemi,[46] özellikle büyük ölçekli ve büyük ölçüde güç kullanılarak yürütülen birtakım basit ilk süreçler için olmak üzere, orada burada makine kullanımını da geliştirir. Böylece, örneğin, kâğıt manifaktüründe paçavralar kâğıt değirmenleriyle yırtılıp ufalanır; madenî eşya imalathanelerinde cevher maden değirmenleriyle parçalanıp ufalanır.[47] Bütün makinelerin ilk ve basit biçimi Roma İmparatorluğu'ndan devralınan su değirmenidir.[48] Zanaatçılık dönemi bize pusula, barut, matbaacılık ve otomatik saat gibi büyük buluşlar armağan etmişti. Bununla beraber genel ve bütün olarak bakıldığında makine, Adam Smith'in iş bölümünün yanında ona verdiği ikinci dereceden rolü oynamıştı.[49] 17. yüzyılda makinenin orada burada kullanılışı çok büyük bir önem taşır; çünkü, makine o zamanın büyük matematikçilerine modern mekaniğin yaratılması işinde dayanak noktaları sağlamış ve özendirici olmuştu.

Manifaktür döneminin özgül makinesi, bizzat çok sayıda parça-işçinin birleşmesinden meydana gelen toplam işçinin kendisidir. Bir meta üreticisi tarafından sıra ile yapılan ve emek sürecinin bütünü içinde birbirine karışıp eklenen çeşitli işlemler, üreticinin farklı şeyleri yapmasını gerektirirdi. Üretici, bir işte daha çok güç harcamak, diğerinde daha çok hüner ve ustalık göstermek, bir başka işte daha çok dikkat göstermek zorunda kalırdı vb.; ve aynı birey bu özelliklere aynı ölçüde sahip bulunmaz. Farklı işlemler birbirlerinden ayrıldıktan, bağımsızlaştıktan ve kendi başlarına yapılır hale geldikten sonra, işçiler sahip bulundukları özelliklerin hangileri daha ağır basıyorsa ona göre bölünür, sınıflandırılır ve gruplara ayrılır. Bir yandan işçilerin doğal özellik ve yetenekleri iş bölümünün üzerine kurulduğu temeli meydana getiriyorsa, diğer yan-

46 Bu, başkaları yanında, W. Petty, John Bellers, Andrew Yarranton, "The Advantages of the East-India Trade" ve J. Vanderlint'de görülebilir.

47 Fransa'da cevheri ufalamak ve yıkamak için 16. yüzyılın sonuna doğru hâlâ havan ve kalburdan yararlanılıyordu.

48 Makinenin bütün gelişme tarihini tahıl değirmenlerinin tarihinde izleyebiliriz. İngilizcede fabrikaya hâlâ *mill* (değirmen) denir. 19. yüzyılın ilk on yılından kalma Almanca teknik eserlerde sadece doğa kuvvetleriyle işletilen bütün makineler için değil, fakat aynı zamanda makinemsi araçlar kullanan bütün manifaktürler için de hâlâ *Mühle* (değirmen) ifadesinin kullanılmakta olduğu görülür.

49 Bu eserin Dördüncü Kitabında daha yakından görüleceği üzere, A. Smith, iş bölümü hakkında tek bir yeni cümle kurmamıştır. Ama manifaktür döneminin toparlayıcı politik iktisatçısı olarak onu ayırt eden şey, iş bölümüne yaptığı vurgudur. Makineye atfettiği daha aşağı rol, büyük sanayinin başlangıç döneminde Lauderdale'nin, daha sonraki bir dönemde Ure'nin kendisiyle polemiğe girişmelerine yol açmıştı. A. Smith, bizzat manifaktürün parça-işçilerinin pek faal bir rol oynadıkları âletlerin farklılaştırılması işi ile yeni makine icat etme işini de birbirine karıştırır. Bu sonuncuda rolü olanlar manifaktür işçileri değil, fakat bilginler, zanaatçılar, hatta köylüler (Brindley) vb.'dir.

dan manifaktür de, bir kere başlatılınca, doğaları gereği tek yönlü özel işlevlere yatkın emek güçleri geliştirir. Toplam işçi, şimdi, aynı mükemmellik derecesinde olmak üzere, üretim faaliyetinin gerektirdiği bütün özelliklere sahip bulunur ve aynı zamanda özel işçiler veya işçi grupları halinde bireyselleşmiş bütün organlarına yalnızca kendi özgül işlevlerini gördürerek, en ekonomik şekilde kullanır.[50] Parça-işçinin tek yönlülüğü ve eksikliği bile, toplam işçi içinde yer aldığında onun mükemmelliği haline gelir.[51] Tek yönlü bir işleve alışması, işçiyi hiç şaşmayan bir alet durumuna sokar; işçinin mekanizmanın bütünüyle bağlantısı ise onu bir makinenin parçalarında görülen uyumla çalışmaya zorlar.[52]

Toplam işçinin, basit veya karmaşık, yüksek veya düşük düzeyli farklı işlevleri, bunun organları olan bireysel emek güçlerinin çok farklı düzeylerde eğitim almış olmalarını gerektirir ve dolayısıyla bunların değerleri de farklılaşır. Demek oluyor ki, manifaktür emek güçleri arasında bir hiyerarşiye yol açar; işçi ücretleri bu hiyerarşiye uygun bir kademelenme gösterir. Bireysel işçi bir yandan tek yönlü bir işleve uygun hale getirilir ve ömür boyu bağlanıyorsa, diğer yandan böyle bir hiyerarşi içinde yer alan çeşitli işler, işçiler arasında doğal ve edinilmiş becerilere göre dağıtılır.[53] Bu arada her üretim süreci, herkesin yapabileceği birtakım basit el işlerini gerekli kılar. Şimdi bu gibi işler de faaliyetin daha ağırlıklı uğrakları ile olan bağlarını koparır ve bağımsız işlevler halinde katılaşırlar.

Bundan dolayı manifaktür, el attığı her zanaatta, zanaatçılığın kesin olarak dışladığı, niteliksiz işçiler denilen bir sınıf yaratır. Manifaktür tamamıyla tek yönlü ve sınırlı bir uzmanlaşmayı, bir kimsenin çalışma güç ve yeteneğinin aleyhine olarak bir ustalık, bir mükemmellik derecesine

50 "Manifaktür patronu, yapılan işi farklı derecelerde hüner ve güç gerektiren farklı işlemlere bölmek suretiyle, her işleme tam uygun düşecek miktarda güç ve hüner satın alabilir. Buna karşılık bütün iş bir tek işçi tarafından yapılacak olsaydı, bu bireyin en hassas işlemlerin gerektirdiği hünere ve en yorucu işlemlerin gerektirdiği güce sahip olması gerekecekti." (Ch. Babbage, l.c. ch. XIX.)

51 Örneğin bazı adalelerin tek yanlı gelişmesi, kemik eğrilmeleri vb.

52 Soruşturma komisyonu üyesinin gençlerin işlerinin başında nasıl dikkatli ve uyanık tutulabildikleri sorusuna bir cam manifaktürünün *general manager*'i (genel müdürü) olan Wm. Marshall şu çok doğru cevabı veriyor: "Bunlar işlerini asla ihmal edemezler; bir kere işe başlayınca buna devam etmek zorundadırlar, tıpkı bir makinenin parçaları gibidirler." ("Child. Empl. Comm., Fourth Report", 1865, s. 247.)

53 Dr. Ure büyük sanayiyi yücelttiği eserinde manifaktürün kendine özgü niteliklerini, bu meseleye onun duyduğu polemikçi ilgiyi duymamış olan kendinden önceki iktisatçılardan ve hatta kendi çağdaşlarından, örneğin, bir matematikçi ve teknisyen olarak ondan çok üstün olduğu halde, büyük sanayiyi yalnızca manifaktür açısından incelemiş olan Babbage'den daha keskin bir şekilde hisseder ve ortaya koyar. Ure şunları belirtir: "Her bir özel işlem için işçilere sahip olunması iş bölümünün esasını oluşturur." Diğer yandan o iş bölümünü "işlerin farklı bireysel yeteneklere uyarlanması" diye tanımlar ve son olarak bütün manifaktür sistemini "hüner derecelerine göre bir derecelenme sistemi", "işin farklı hüner derecelerine göre bölünmesi" olarak niteler. (Ure, "Philos. Of Manuf", s. 19-23 passim.)

getirirken, tam bir gelişmeden yoksunluğu da bir özelleşme, bir uzmanlaşma haline getirmeye başlar. Hiyerarşik kademelenmenin yanı sıra işçiler arasında nitelikli ve niteliksiz olanlar diye basit bir ayrım kendini gösterir. Bu sonuncular için öğrenim ve eğitim masrafları hiç söz konusu olmaz; birinciler içinse, yapılan işin basitleşmesi sonucunda, zanaatlara oranla, bu masraflarda azalma olur. Her iki halde de emek gücünün değeri düşer.[54] Bunun istisnaları, emek sürecinin uğradığı bölünmenin, zanaatçılıkta hiç görülmemiş ya da aynı ölçüde görülmemiş birtakım yeni ve kapsamlı işlevleri yaratması ölçüsünde ortaya çıkar. Öğrenim ve eğitim masraflarının ortadan kalkmasının veya azalmasının ürünü olarak emek gücü görece değer yitirmesi, sermayenin doğrudan doğruya daha fazla değerlenmesi demektir; çünkü, emek gücünün yeniden üretimi için gereken emek-zamanı kısaltan her şey artık emeğin alanını genişletir.

4. Manifaktür İçinde İş Bölümü ve Toplum İçinde İş Bölümü

Biz ilk önce manifaktürün nasıl meydana geldiğini, sonra bunun basit unsurları olan parça-işçiyi ve onun aletini, en sonra da toplam mekanizmasını inceledik. Şimdi kısaca manifaktür içindeki iş bölümü ile toplumsal iş bölümü arasındaki, her tür meta üretiminin genel temelini oluşturan ilişkiye değineceğiz.

Sırf işin kendisini göz önünde tutarsak, toplumsal üretimin, tarım, sanayi vb. gibi büyük türlerine ayrılmasını genel iş bölümü (*Teilung der Arbeit im allgemeinen*), bu üretim türlerinin tiplere ve alt-tiplere ayrılmasını özel iş bölümü (*Teilung der Arbeit im besonderen*), bir atölyenin içinde meydana gelen iş bölümünü tekil iş bölümü (*Teilung der Arbeit im einzelnen*) diye isimlendirebiliriz.[55]

Toplum içindeki iş bölümü ve buna uygun olarak bireylerin belli özel meslek alanlarına bağlanmaları, tıpkı manifaktürde meydana gelen iş

54 "Tek bir noktada pratik yaparak kendisini mükemmelleştiren ... her zanaatçı... daha ucuz bir işçi haline geldi." (Ure, l.c. s. 19.)

55 "İş bölümü birbirinden son derece farklı mesleklerin birbirlerinden ayrılmaları ile başlar, birçok işçinin, manifaktürde olduğu gibi, bir ve aynı ürünün üretilmesi sırasında bölünmelerine kadar uzanır." (Storch, "Cours d'Écon. Pol.", Paris basımı, t. I, s. 173.) "Belli bir uygarlık aşamasına ulaşmış halklarda üç tür iş bölümüne rastlıyoruz: genel iş bölümü dediğimiz birincisine göre üreticiler tarım üreticileri, zanaat erbabı ve ticaret erbabı diye üçe ayrılır; bu bölünme ulusal emeğin üç ana koluna karşılık düşer; özel iş bölümü denilebilecek olan ikincisi, bu üç ana kolun alt kollara ayrılmasıdır; ... nihayet, işlerin bölünmesi veya asıl anlamında iş bölümü diye isimlendirilmesi yerinde olacak olan iş bölümüdür; bu sonuncu, tek tek zanaat ve mesleklerde meydana gelen ... ve manifaktürlerin ve atölyelerin çoğunda yerleşip tutunan iş bölümüdür." (Skarbek, l.c. s. 84, 85.)

bölümü gibi, birbirlerine karşıt hareket noktalarından kalkarak gelişir. Bir aile içinde, ve daha sonraki bir gelişme aşamasında bir klan içinde, cins ve yaş farklılıklarına, yani sırf fizyolojik bir temele dayanan doğal bir iş bölümü meydana gelir; bu iş bölümü, topluluğun genişlemesi, nüfusun artması ve özellikle farklı klanlar arasındaki çatışmaların artması ve bir klanın bir diğeri tarafından boyunduruk altına alınması olaylarının çoğalması ile birlikte alanını genişletir. Öte yandan, daha önce de belirttiğim gibi ürün mübadelesi, farklı ailelerin, klanların ve toplulukların birbirleriyle karşılaştıkları noktalarda kendini gösterir; çünkü, uygarlığın başlangıç döneminde birbirlerinin karşısına bağımsız olarak çıkanlar, özel kişiler değil, aileler, klanlar vb.'dir. Farklı topluluklar kendi doğal çevrelerinde farklı üretim araçları ve farklı geçim araçları bulur. Bu nedenle bunların üretim biçimleri, yaşayış biçimleri ve ürünleri farklı olur. Toplulukların birbirleriyle karşılaştıkları temas noktalarında ürünlerini karşılıklı olarak değiştirmelerine ve dolayısıyla da bu ürünlerin yavaş yavaş metaya dönüşmesine yol açan, işte bu doğal farklılıktır. Üretim alanları arasındaki farklılıkları yaratan mübadele değildir; zaten farklılaşmış bulunan alanlar arasında mübadele ile ilişki kurulur ve böylece bunlar toplumsal toplam üretimin az çok birbirine bağlı dalları haline gelirler. Burada toplumsal iş bölümü, ortaya çıkışları farklı ve birbirinden bağımsız üretim alanları arasındaki ürün mübadelesi ile doğar. Fizyolojik iş bölümünün başlangıç noktasını oluşturduğu halde ise, bütünün özel organları kendilerini bu bütüne sımsıkı bağlayan bağları koparır, birbirlerinden ayrılırlar; bunda yabancı topluluklarla yapılan meta mübadelesi başlıca etken olur; bu organlar, farklı emekler arasındaki bağlantının, ürünlerin meta olarak mübadelesi aracılığıyla kurulduğu noktaya kadar bağımsızlaşır. Bir halde daha önce bağımsız olanların bağımsız olmaktan çıkmaları, diğer halde, daha önce bağımsız olanların bağımsızlaşmaları söz konusu olur.

Kent ile kırın ayrılması, her tür gelişkin ve meta mübadelesinin aracılık ettiği iş bölümünün temelidir.[56] Toplumun bütün iktisadi tarihinin, bu karşıtlığın hareketinde özetlendiği söylenebilir. Ama burada bu konu üzerinde daha fazla durmayacağız.

Nasıl ki manifaktür içindeki iş bölümünün maddi koşulu, belirli sayıda işçinin eş zamanlı olarak çalıştırılmasıysa, nüfusun büyüklüğü ve yoğunluğu, ki burada çok sayıda işçinin aynı iş yerinde toplanmasına

56 Sir James Steuart bu noktayı en iyi incelemiş olan iktisatçıdır. Steuart'ın "Wealth of Nations"dan ("Ulusların Zenginliği") 10 yıl önce yayınlanmış olan eserinin bugün bile ne kadar az bilindiği, şundan da anlaşılabilir: Malthus hayranları, Malthus'un "nüfus" üzerine yazdığı eserinin birinci basımında, düpedüz duygusal olan kısımlar bir yana bırakıldığında, papaz efendiler Wallace ve Townsend dışında, neredeyse yalnızca Steuart'ı kopyaladığını bile bilmiyorlar.

tekabül eder, toplumun içindeki iş bölümünün maddi koşulunu oluşturur.[57] Bununla beraber bu yoğunluk, oldukça göreli bir şeydir. Görece seyrek nüfuslu bir ülke, gelişmiş ulaşım araçlarına sahipse, daha fazla nüfuslu fakat ulaşım araçları gelişmemiş olan bir ülkeden daha yoğun bir nüfusa sahip olur; ve örneğin, Amerikan Birliği'nin kuzey eyaletleri, bu şekilde, Hindistan'dan daha yoğun bir nüfusa sahiptir.[58]

Meta üretimi ve meta dolaşımı kapitalist üretim tarzının genel koşulu olduğu için, manifaktür biçimindeki iş bölümü, iş bölümünün toplum içinde önceden belli bir gelişme derecesine kadar olgunlaşmış bulunmasını gerekli kılar. Diğer taraftan, manifaktür tipi iş bölümü, gerisin geriye bu toplumsal iş bölümünü geliştirir ve karmaşıklaştırır. Emek araçlarının farklılaşması ile birlikte, bu araçları üreten iş kolları da gittikçe artan ölçüde farklılaşır.[59] Manifaktür sistemi, o zamana kadar ana iş kolu veya bir yan iş kolu olarak diğer iş kollarına bağlı bulunan ve aynı üreticiler tarafından yürütülen bir iş koluna el attığında, bu iş kolları arasında derhal bir ayrılma ve karşılıklı bağımsızlaşma yaşanır. Manifaktür sistemi bir metanın özel bir üretim evresine el attığında, bu manifaktür içinde yürütülen üretim faaliyetinin farklı evreleri, farklı ve bağımsız iş kolları haline gelir. Daha önce de belirtilmiş olduğu gibi, nihai ürünün parça-ürünlerin sırf mekanik bir şekilde bir araya getirilmesiyle meydana gelen bir bütün olduğu hallerde, parça-işlerin kendileri tekrar kendilerine özgü zanaatlar haline gelebilir, iş bölümünü bir manifaktür içinde daha tam bir şekilde yerleştirip yürütebilmek için, aynı üretim dalı, ham maddelerinin çeşitliliğine veya aynı ham maddenin alabildiği değişik şekillere göre, çeşitli ve kısmen de tamamıyla yeni birtakım manifaktürlere bölünür. Böylece, daha 18. yüzyılın ilk yarısında, tek başına Fransa'da 100'den fazla çeşit ipekli kumaş dokunuyordu; ve örneğin Avignon'da "her çırağın kendini yalnız bir çeşit kumaşın yapımını öğrenmeye vermesi ve birden fazla kumaşın yapımını aynı zamanda öğrenmesine izin verilmemesi" yasa hükmü idi. Özel üretim dallarını ülkenin özel bölgelerine bağlı kılan bölgesel iş bölümü, her türlü özel durumu sömüren manifaktür sistemi ile yeni

57 Hem toplumsal ilişkiler hem de emeğin verimini yükseltici bir güçler bileşimi için uygun düşen belli bir nüfus yoğunluğu vardır." (James Mill, l.c. s. 50.) "İşçilerin sayısı büyüdüğü zaman, toplumun üretici gücü, bu büyüme ile iş bölümünün etkisinin çarpımıyla orantılı olarak yükselir." (Th. Hodgskin, l.c. s. 120.)

58 1861'den bu yana, pamuk talebinin yüksekliği nedeniyle, Doğu Hindistan'ın normalde yoğun nüfuslu olan bazı bölgelerinde pamuk üretimi, pirinç üretimini azaltmak pahasına artırıldı. Bundan ötürü, kısmi bir kıtlık baş gösterdi; çünkü, ulaşım araçlarının yetersizliği ve dolayısıyla fiziksel bağlantı yetersizliği yüzünden bir bölgedeki pirinç kaybı diğer bölgelerden tedarik yoluyla dengelenemedi.

59 Böylece, mekik yapımı Hollanda'da daha 17. yüzyılda özel bir sanayi dalı meydana getirmiş bulunuyordu.

bir dürtü kazanır.[60] Manifaktür döneminin genel varoluş koşulları arasında yer alan dünya piyasasının büyümesi ve sömürgecilik sistemi, toplum içindeki iş bölümüne bol miktarda malzeme sağlar. İş bölümünün, iktisadi alanın ötesinde, toplumun diğer bütün alanlarını nasıl sardığını, her yerde uzmanlaşmanın, özelleşmenin ve insanın, A. Smith'in hocası olan A. Ferguson'un "Bir köle ulusu yaratıyoruz ve hiçbirimiz özgür değiliz"[61] diye çığlık atmasına yol açacak ölçüde parçalanmasının temellerini nasıl attığını incelemenin yeri burası değil.

Bununla beraber, sayısız benzerliklere ve toplum içindeki iş bölümü ile bir atölye içindeki iş bölümü arasındaki bağlantılara rağmen, bunlar birbirlerinden sadece derece bakımından değil fakat temelden farklı şeylerdir. Benzerliğin en tartışma götürmez göründüğü haller, bir iç bağın farklı iş kollarını kaynaştırdığı hallerdir. Söz gelişi, hayvan yetiştiricisi ham deri üretir, sepici ham deriyi işlenmiş deriye, kunduracı işlenmiş deriyi çizmeye dönüştürür. Bunların her biri burada bir ara ürün üretir ve son biçim, bunların özel işlerinin birleşik ürünüdür. Ayrıca, hayvan yetiştiricisine, sepiciye ve kunduracıya üretim araçları sağlayan daha bir sürü iş kolu vardır. Şimdi A. Smith'le birlikte düşünülebilir ki, toplumdaki iş bölümü ile manifaktürdeki iş bölümü arasındaki fark sadece öznel bir farktır; gözlemci, bir yerde çok sayıda parça-işi tek bir mekanda topluca görürken, bir başka yerde bunlar geniş bir alana dağılır ve her bir özel dalda çalıştırılanların sayısının yüksekliği, aralarındaki bağlantıyı karanlıkta bırakır.[62] Peki ama, hayvan yetiştiricisinin, sepicinin, kunduracının bağımsız emekleri arasındaki bağlantıyı kuran şey nedir? Bunlardan her birinin ürününün bir meta olması. Buna karşılık manifaktürdeki iş bölümünün karakteristik özelliği nedir? Parça-işçinin

60 "İngiltere'nin yünlü dokuma imalatçılığı, belirli yerlere yerleşen ve buralardaki tek ya da en önemli yünlü dokumacılık faaliyetine dönüşen farklı kısımlara ya da dallara bölünmedi mi? Zarif kumaşlar Somersetshire'da, kaba kumaşlar Yorkshire'da, çift enli kumaşlar Exeter'da, ipekli kumaşlar Sudbury'de, krepler Norwich'te, yarı yünlü kumaşlar Kendal'da, battaniyeler Whitney'de dokunur vb.!" (Berkeley, "The Querist", 1750, § 520.)

61 A. Ferguson, "History of Civil Society", Edinb. 1767, part IV, sect. II, s. 285.

62 Ona göre, asıl manifaktürlerde iş bölümü daha gelişmiş gözükür, çünkü, "her bir iş dalında çalıştırılanlar çoğu zaman aynı iş yerinde toplanabilir ve bir gözcünün denetimi altında tutulabilirler. Buna karşılık, büyük halk kitlesinin temel ihtiyaçlarını gidermeye yönelmiş büyük manifaktürlerde (!) her bir iş dalında o kadar çok işçi çalıştırılır ki, bunların aynı iş yerinde toplanmaları olanaksızdır. ... iş bölümü açık olmanın çok uzağındadır." (A. Smith, "Wealth of Nations", b. I, ch. I.) Aynı bölümdeki "Uygar ve gelişmekte olan bir ülkedeki sıradan bir zanaatçının veya gündelikçinin sahip bulunduğu şeylere bakınız vb." sözleri ile başlayan ve sonra sıradan bir işçinin ihtiyaçlarını gidermek için sayısız çeşitlilikteki sanayilerin nasıl hep birden faaliyet gösterdiklerini tasvir ederek devam eden meşhur pasaj neredeyse kelimesi kelimesine B. de Mandeville'nin "Fable of the Bees, or, Private Vices, Publick Benefits" adlı eserine eklediği notlardan kopya edilmiştir. (Notsuz birinci baskı 1705, notlu baskı 1714).

meta üretmiyor olması.[63] Meta haline gelen şey, ancak, parça-işçilerin ortak ürünüdür[64] Toplumdaki iş bölümü farklı iş kollarının ürünlerinin alınıp satılmalarıyla meydana gelir; manifaktürdeki parça-işler arasındaki bağlantı ise farklı emek güçlerinin, bunları birleşik emek gücü olarak kullanan aynı kapitaliste satılmalarıyla kurulur. Manifaktürdeki iş bölümü üretim araçlarının bir kapitalistin elinde toplanması anlamını taşır; toplumsal iş bölümü ise üretim araçlarının birbirinden bağımsız birçok meta üreticisi arasında dağılmış olması demektir. Gerek meta üreticilerinin gerekse bunların üretim araçlarının farklı toplumsal iş kolları arasındaki dağılımı, manifaktürde belli işlerde belli sayı ve oranda işçi çalıştırılmasını zorunlu kılan orantılılığın tunç yasası ile düzenlenmek yerine, tam bir tesadüfilik ve keyfilik içinde olur. Gerçi, bir yandan, her meta üreticisinin bir kullanım değeri üretmek, yani özel bir toplumsal ihtiyacı tatmin etmek zorunda olması, ama bu ihtiyaçlar kümesinin miktar itibariyle farklı bulunması ve bu farklı ihtiyaç kütlelerini doğal bir sistem meydana getirecek şekilde birbirine bağlayan bir iç bağın mevcut olması dolayısıyla; diğer yandan, toplumun her bir özel meta türünün üretimi için elinin altındaki emek-zamanın ne kadarını harcayabileceğini nihai olarak belirleyen metaların değer yasası nedeniyle, farklı üretim alanları, devamlı şekilde denge haline gelme eğilimindedir. Ne var ki, çeşitli üretim alanlarının denge durumuna gelme yolundaki bu devamlı eğilimi ancak bu dengede meydana gelen devamlı bozulmalara karşı bir tepki şeklinde kendini gösterir. Atölye içindeki iş bölümünde kendisine *a priori* (önsel) ve planlı olarak uyulan kural, toplum içindeki

63 "Ama artık, tek bir kişinin emeğinin doğal karşılığı olarak tarif edilebilecek hiçbir şey bulunmuyor. Her işçi bütünün ancak bir kısmını üretir; ve bu kısım kendi başına bir değer ya da yarar taşımadığı için, işçinin alabileceği ve 'bu benim ürünüm, bunu kendime alıkoyacağım' diyebileceği bir şey yoktur ortada." ("Labour defended against the claims of Capital", Lond. 1825, s. 25.) Bu değerli eserin yazarı, daha önce de anılmış olan Th. Hodgskin'dir.

64 İkinci basıma not: Toplumsal iş bölümü ile manifaktür içi iş bölümü arasındaki bu ayrım, Yankee'ler için pratik olarak görüp öğrendikleri bir şey olmuştu. İç savaş sırasında Washington'un koyduğu yeni vergilerden biri, "bütün sınai ürünlerden" alınacak olan % 6'lık tüketim vergisiydi. Soru: Sınai ürün nedir? Yasa koyucunun cevabı: Bir şey, "yapılmışsa" (*when it is made*), üretilmiştir; ve, satışa hazırsa, yapılmıştır. Şimdi birçokları arasından bir örnek alalım. New York ve Philadelphia'daki manifaktürlerde eskiden şemsiyeler her tür eklentileriyle birlikte "yapılırdı". Ama, bir şemsiye son derece heterojen unsurların bir *mixtum compositum*'u (karmaşık bileşimi) olduğundan, eklentiler, giderek, birbirlerinden bağımsız şekilde ve farklı yerlerde yürütülen iş kollarının ürünleri haline geldi. Artık, bunların parça-ürünleri, onları tam bir ürün haline getirmek üzere birleştirmekten başka bir şey yapmayan şemsiye manifaktürüne, bağımsız metalar olarak giriyordu. Yankee'ler, bu tür parçaları, *assembled articles* (toplanmış parçalar) olarak vaftiz etmiştir; vergilerin toplanma yeri oldukları için gerçekten hak ettikleri bir isimdir bu. Böylece, şemsiye, önce kendisini meydana getiren unsurların her birinin fiyatı üzerinden % 6'lık tüketim vergisi ve sonra kendi toplam fiyatı üzerinden yine % 6'lık vergi "topluyordu".

iş bölümünde ancak içsel, sessiz, piyasa fiyatlarının barometrik dalgalanmalarında kendisini duyuran, meta üreticilerinin kural tanımayan keyfiliklerini hükmü altına alan bir doğal zorunluluk olarak, *a posteriori* (sonsal) bir etki doğurur. Manifaktürdeki iş bölümü, kapitalistin, sahibi bulunduğu bir toplam mekanizmanın parçalarından başka bir şey olmayan insanlar üzerinde kayıtsız ve koşulsuz bir otorite kurmuş olmasını gerektirir; toplumsal iş bölümü ise, hayvanlar âleminde *bellum omnium contra omnes*'in (herkesin herkese karşı savaşının) az çok bütün türlerin varoluş koşullarını içermesine benzer şekilde, rekabetten, karşılıklı çıkarların kendi üzerlerindeki baskısının ürünü olan zorunluluktan başka hiçbir otorite tanımayan bağımsız meta üreticilerini birbirlerinin karşısına çıkarır. Manifaktür tipi iş bölümünü, işçinin ömrü boyunca tek bir parça-işe bağlanmasını ve parça-işçinin kayıtsız koşulsuz sermayenin hükmü altına alınmasını, emek üretkenliğini yükselten bir iş örgütlenmesi olarak göklere çıkaran aynı burjuva kafası, bundan dolayı, toplumsal üretim süreci ile ilgili her toplumsal kontrol ve düzenleme çabasını dokunulmaz mülkiyet hakkına, özgürlüğe ve bireysel kapitalistin, kerameti kendinden menkul "dehası"na bir müdahale diye yerin dibine batırır. Fabrika sisteminin heyecanlı özürcülerinin, toplumsal emeğin her tür genel örgütlenmesine karşı çıkarken söyleyebildikleri en kötü şeyin, bunun bütün toplumu bir fabrikaya dönüştüreceği olması, son derece tipik bir durumdur.

Kapitalist üretim tarzına dayanan bir toplumda toplumsal iş bölümündeki anarşi ile manifaktürdeki iş bölümünün despotizmi birbirlerini koşullandırıyorsa; iş kollarının özelleşmesinin kendiliğinden geliştiği, sonra bu durumun kristalleştiği ve en sonunda yasalarla belirlenip katılaştığı daha önceki toplumlar da, bir yandan toplumsal emeğin plan ve otoriteye dayanan bir örgütlenmesini sunarken, diğer yandan, atölye içindeki iş bölümünü tümüyle dışlar veya yalnızca çok sınırlı ölçüde ya da dağınık ve tesadüfi olarak geliştirir.[65]

Bazıları bugüne kadar ulaşan çok eski ve küçük Hint toplulukları toprağın ortak mülkiyetine, tarım ile zanaatçılığının dolaysız bağına ve yeni bir topluluk kurulurken hazır bir plan ve çerçeve hizmetini gören katılaşmış bir iş bölümüne dayanır. Bu topluluklar, üretim alanları 100 ile birkaç 1000 acre arasında değişen, kendine yeterli üretim bütünleri oluşturur. Ürünlerin büyük kısmı meta olarak değil, topluluğun kendi ihtiyaçları için üretilir ve bundan dolayı Hint toplumunun bütününde,

65 "Genel bir kural olarak şu söylenebilir: İş bölümünün toplumdaki otoritesi ne kadar zayıf olursa, atölyenin içindeki iş bölümü o kadar gelişir ve bu iş bölümü tek bir bireyin otoritesine o kadar tabi olur. Buna göre, atölyedeki otorite ile toplumdaki otorite arasında, iş bölümü bakımından, ters orantılı bir ilişki vardır." (Karl Marx, l.c. 130, 131.)

üretimin kendisi, meta mübadelesinin meydana getirdiği iş bölümünden bağımsızdır. Yalnızca ürün fazlası metaya dönüşür; bu da, kısmen, bilinmeyecek kadar eski zamanlardan beri ürünün belirli bir miktarının ayni rant olarak aktarıldığı devletin elinde gerçekleşir. Hindistan'ın farklı kesimlerinde farklı topluluk biçimleri görülür. Bunların en basitinde, topluluk, toprağı birlikte işler ve elde edilen ürün topluluğun üyeleri arasında bölüşülür; aynı zamanda her aile tamamlayıcı bir ev içi üretim faaliyeti olarak iplik eğirme, kumaş dokuma vb. işleri yapar. Aynı biçimde çalışan ve aynı işleri yapan bu kitlenin yanı sıra yargıçlık, polislik ve vergi toplayıcılığı görev ve yetkilerini kendisinde toplayan bir "önder kişi"; tarım faaliyeti ile ilgili hesapları tutan ve gerekli her türlü işlem ve kayıtlarla uğraşan bir muhasebeci; yasaya karşı gelenleri izleyip cezalandırılmalarını sağlayan, dışarıdan gelenleri koruyan ve diğer köye kadar onlara eşlik eden bir üçüncü memur; topluluğun sınırlarını komşu topluluklardan koruyan bir sınır bekçisi; suyu, topluluğa ait su depolarından tarlalara dağıtan bir su denetim memuru; din işlerini yöneten bir Brahman; topluluğun çocuklarına kum üzerinde okuyup yazma öğreten bir öğretmen; astrolog olarak ekim, hasat zamanlarını ve tüm diğer tarımsal faaliyetler için iyi ve kötü olan saatleri bildiren takvimci Brahman; her türlü tarım araçlarını yapan ve tamir eden bir demirci ve bir marangoz; köyün ihtiyacı olan her türlü kap kacağı yapan bir çömlekçi; bir berber, elbise ve çamaşırları yıkayan bir çamaşırcı; gümüş işleyen bir kuyumcu; bazı yerlerde de, bazı topluluklarda kuyumcunun, diğer bazı topluluklarda öğretmenin yerine geçen bir şair görülür. Bu bir düzine insana topluluğun bütünü bakar. Nüfus artarsa, ekilmeyen topraklar üzerinde, eski örneğe göre yeni bir topluluk kurulur. Topluluk, faaliyetlerini planlı bir iş bölümü içinde yürütür; fakat bunun manifaktür biçiminde bir iş bölümü olması imkânsızdır; çünkü demirci, marangoz vb.'nin pazarı aynı kalır ya da en fazla, köylerin büyüklük farkına göre değişmek üzere, bir demirci, bir çömlekçi vb. yerine iki veya üç demirci, çömlekçi vb. olur.[66] Topluluktaki iş bölümünü düzenleyen yasa, burada, bir doğa yasasının karşı konulmaz otoritesine sahiptir; demirci vb. gibi her bir zanaatçı kendi mesleğinin gerektirdiği bütün işlemleri geleneksel biçimde, ama bağımsız olarak ve kendi atölyesinde hiçbir otorite tanımaksızın yapar. Kendilerini devamlı olarak aynı şekilde yeniden üreten ve tesadüfen dağıtıldıklarında, aynı yerde, aynı isim altında yeniden kurulan bu kendine yeterli kapalı toplulukların basit üretim organizması,[67] Asya

66 Lieut. Col. Mark Wilks, "Historical Sketches of the South of India", Lond. 1810-1817, v. I, s. 118-120. George Campbell'in "Modern India" (London 1852) eserinde Hint topluluklarının farklı biçimlerinin iyi bir tasviri mevcuttur.

67 "Ülkenin yerlileri, hatırlanmayacak kadar eski zamanlardan beri ... bu basit biçim altında

devletlerinin durmadan yok olmaları ve yeniden kurulmaları ve ardı arkası kesilmeyen hanedan değişmeleri karşısında bu derece göze batıcı bir tezat oluşturan Asya toplumlarındaki değişmezliğin sırrının çözülmesi konusunda bir anahtar sağlar. Toplumun temel iktisadi unsurlarının yapısı, siyaset bulutlarının yarattığı fırtınalardan etkilenmez.

Daha önce belirtilmiş olduğu gibi lonca yasaları, bir lonca ustasının çalıştırabileceği kalfa ve çırakların sayısını sıkı sıkıya sınırlayarak, onun bir kapitalist haline gelmesini önlüyordu. Ayrıca, lonca ustası, kalfa ve çırakları yalnızca kendisinin ustası olduğu zanaat kolunda çalıştırabilirdi. Loncalar, karşılarında yer alan ve sermayenin biricik serbest biçimi olan tüccar sermayesinin her tür tecavüzüne kıskançlıkla karşı durmuştu. Tüccar her tür metayı satın alabiliyordu, ama meta olarak emek satın alamıyordu. Tüccarın varlığına zanaat ürünlerinin satışına aracılık eden bir kimse olarak göz yumuluyordu. Dış koşullar iş bölümünde daha ileri gelişmelere yol açtıkça, mevcut loncalar kendi içlerinde bölünüp yeni loncalar doğuyor ya da eski loncaların yanında yepyeni loncalar türüyordu; ama bu, çeşitli farklı zanaatların bir atölyede toplanmasına yol açmıyordu. Bundan dolayı, her ne kadar iş kollarını özelleştirerek, yalıtarak ve oluşturarak manifaktür döneminin varlık koşullarını yaratmış olsa bile, lonca sistemi, manifaktür tipi iş bölümünü dışlıyordu. Genel olarak bakıldığında, işçi ile üretim araçları, sümüklü böcekle kabuğu gibi, birbirlerine bağlı kalmışlardı; dolayısıyla, manifaktürün ilk temel koşulu, üretim araçlarının işçi karşısında sermaye olarak bağımsızlaşması gerçekleşmemişti.

Bir toplumun bütünündeki iş bölümü, meta mübadelesinin meydana getirdiği bir şey olsun olmasın, çok farklı iktisadi toplumsal biçimlenmelerde görülürken, manifaktürdeki iş bölümü, kapitalist üretim tarzının yarattığı tamamıyla özgül bir iş bölümüdür.

5. Manifaktürün Kapitalist Karakteri

Daha çok sayıda işçinin aynı sermayenin komutası altında bulunması, genel olarak el birliği gibi, manifaktürün de kendiliğinden ortaya çıkan hareket noktasıdır. Buna karşın, manifaktürdeki iş bölümü, çalıştırılan işçi sayısındaki artışı teknik bir zorunluluk haline getirir. Tek

... yaşamıştır. Köy alanının sınırları ancak ender olarak değişmiştir; köyler, savaşlar, kıtlıklar ve salgın hastalıklar yüzünden zaman zaman perişan olmuş ve hatta baştan sona yakılıp yıkılmış olmakla beraber, aynı isim altında, aynı sınırlar içinde, aynı çıkarlara sahip olarak ve hatta aynı ailelerle kuşaklar boyu var olmaya devam etmiştir. Krallıkların parçalanıp bölünmeleri ahaliyi hiç ilgilendirmez; köye dokunulmadığı sürece, köyün hangi iktidara bırakıldığı veya hangi hükümdarın eline geçtiği, köy halkının hiç umurunda değildir. Köyün iç iktisadi yapısı olduğu gibi, hiç değişmeden, devam eder." (Th. Stamford Raffles, late Lieut. Gov. of Java, "The History of Java", Lond. 1817, v. I, s. 258.)

başına bir kapitalistin çalıştırmak zorunda olduğu asgari işçi miktarı, artık, mevcut iş bölümü tarafından belirlenir. Diğer yandan, iş bölümünü ilerletmenin avantajlarından yararlanmak, işçi sayısını daha da artırmayı gerektirir ve bu da ancak öncekilerin katları olacak şekilde artırılabilir. Ama değişir sermaye ile birlikte sermayenin değişmeyen kısmının da büyümesi gerekir; gerekli binalar, fırınlar vb. gibi birlikte kullanılan üretim araçlarındaki artışın yanı sıra özellikle de kullanılan ham madde artar ve bu artış, işçi sayısındaki artıştan çok daha hızlı olur. Belli bir emek miktarı tarafından belli zaman aralığında tüketilen ham madde kütlesi, emeğin iş bölümü dolayısıyla yükselen üretici gücü ile doğru orantılı olarak büyür. Demek oluyor ki, her bireysel kapitalistin elindeki sermayenin asgari miktarının gittikçe artması ya da toplumsal geçim araçları ile üretim araçlarının gittikçe artan ölçüde sermayeye dönüşmesi, manifaktürün teknik karakterinden doğan bir yasadır.[68]

Basit el birliğinde olduğu gibi manifaktürde, faal durumdaki toplam işçi, sermayenin bir varoluş biçimidir. Çok sayıda bireysel parça-işçiden meydana gelen toplumsal üretim mekanizması, kapitaliste aittir. Bundan dolayı, emeklerin birleştirilmesinden doğan üretici güç, sermayenin üretici gücü gibi görünür. Gerçek manifaktür, geçmişte bağımsız olan işçiyi sermayenin komuta ve disiplini altına sokmakla kalmaz, aynı zamanda işçilerin kendi aralarında da hiyerarşik bir kademelenme yaratır. Basit el birliği, bireysel işçinin çalışma biçimini genel olarak değiştirmeden bırakırken, manifaktür bunu temelden dönüştürür ve bireysel emek gücünü kökünden başlayarak ele geçirir. Manifaktür, işçinin bir yığın üretken içgüdü ve eğilimini baskı altında tutma yoluyla tek bir parça-işteki hünerini seradaki gibi geliştirerek, onu bir hilkat garibesi haline sokar; tıpkı La Plata devletlerinde kürk veya yağını almak için koca bir hayvanın boğazlanması gibi. Sadece özel parça-işler farklı bireyler arasında dağılmakla kalmaz, bireyin kendisi de bölünür, bir parça-işin otomatik motoru haline gelir,[69] ve Menenius Agrippa'nın insanı kendi vücudunun bir parçası olarak gösteren saçma masalı gerçeklik kazanmış

68 "Zanaatların kendi içlerinde alt bölümlere ayrılmaları için gerekli sermayenin" (bu iş için gerekli geçim ve üretim araçlarının, denmeliydi) "toplumda mevcut olması yetmez; bundan başka, sermayenin, işlerini daha büyük boyutlar içinde yürütebilmeleri için, girişimcilerin elinde yeterli büyüklükte birikmiş olması gerekir. ... Bölünme ne kadar fazla olursa, bu, aynı sayıdaki işçileri devamlı olarak çalıştırabilmek için alet, ham madde vb. şeklinde o kadar daha fazla sermaye yatırılmasını gerektirir." (Storch, "Cours d'Écon. Polit". Paris basımı, t. I, s. 250, 251.) "Politika alanında kamu gücünün merkezileşmesi ile özel çıkarların bölünmesi nasıl biri ötekinden ayrılamaz şeylerse, bunun gibi, üretim aletlerinin yoğunlaşması ile iş bölümü de birbirlerinden ayrılamaz şeylerdir." (Karl Marx, l.c. s. 134.)

69 Dugald Stewart manifaktür işçileri için "parça-işler için kullanılan ... canlı otomatlar" der. (l.c. s. 318.)

olur.[70] İşçi, başlangıçta, emek gücünü sermayeye, bir metanın üretimi için gerekli maddi araçlara sahip olmadığı için satıyorsa, şimdi, onun bireysel emek gücü, sermayeye satılmadığı anda iş görmez hale gelir. Artık, emek gücü, yalnızca, satılmasından sonra ve kapitalistin atölyesinde var olan bir ortamda işlev görür. Kendi yaratılışına göre bağımsız olarak bir şey yapmak yeteneğini yitirdiği için, manifaktür işçisi artık üretici faaliyetini ancak kapitalistin sahibi bulunduğu atölyenin bir eklentisi olarak sürdürür.[71] Jehova'nın malı olduğu nasıl seçilmiş kavmin alnında yazılı ise, iş bölümü de manifaktür işçisine sermayenin malı olduğunu gösteren bir damga vurur.

Vahşinin bütün savaş sanatını kişisel kurnazlığı olarak görmesi örneğinde olduğu gibi, bağımsız köylünün veya zanaatçının, küçük çapta da olsa, kendi kendine geliştirdiği bilgiler, kavrayış ve irade, artık yalnızca atölyenin bütünü için gereklidir. Üretimin düşünsel güçlerinin bir yönde ölçek büyütmesinin nedeni, diğer pek çok yönde ortadan kalkmalarıdır. Parça-işçilerin kaybettikleri, sermayede yoğunlaşmış olarak karşılarına çıkar.[72] Maddi üretim sürecinin düşünsel güçlerinin, işçilerin karşısında bir yabancının mülkü ve kendilerine hükmeden bir kudret olarak yer alması, manifaktür tipi iş bölümünün bir sonucudur. Bu ayrılma süreci, kapitalistin, tek tek işçilerin karşısında, toplumsal toplam işçinin birliğini ve iradesini temsil ettiği basit el birliği aşamasında başlar. Bu süreç, işçiyi parça-işçi şeklinde güdükleştiren manifaktürde gelişir, bilimi bağımsız bir üretim gücü olarak emekten ayıran ve sermayenin hizmetine sokan büyük sanayide tamamlanır.[73]

Manifaktürde, toplam işçinin ve dolayısıyla de sermayenin toplumsal üretici güç bakımından zenginleşmesi, işçinin bireysel üretici güç bakımından yoksullaşmasını gerekli kılar ve bunun sonucu olur.

> "Cehalet, boş inançlar gibi sanayinin de anasıdır. Düşünce ve hayal gücü insanı hataya sürükleyebilir; ama, ayak ya da eli hareket ettirme alışkanlığı bunlardan ne birini de diğerini gerektirir. Dolayısıyla, manifaktürler, en

70 Mercanlarda her birey, aslında, bütün grubun midesidir; ama, birey gruba besin maddesi sağlar, yoksa Romalı patrisyen gibi ondan besin maddesi çekmez.

71 "Bir zanaatın bütününe hakim olan işçi her yerde iş bulabilir ve ekmeğini kazanabilir; diğeri" (manifaktür işçisi) "ise, sadece tamamlayıcı bir parça olup, iş arkadaşlarından ayrıldığında yeteneği de bağımsızlığı da kalmayan ve bundan dolayı da başkalarının onun sırtına yüklemeyi uygun buldukları yasayı kabul etmek zorunda kalan bir kimsedir." (Storch, l.c., édit. Petersb. 1815, t. I, s. 204.)

72 A. Ferguson, l.c. s. 281: "Birinin kaybettiğini diğeri kazanmış olabilir."

73 "Bilim adamı ile üretken işçi arasında büyük bir uzaklık var ve bilim, işçinin elinde, onun üretici güçlerini onun için çoğaltacak yerde, neredeyse her yerde işçinin karşısında yer alıyor. ... Bilgi, emekten ayrılabilen ve onun karşısına çıkarılabilen bir alet haline geliyor." (W. Thompson, "An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth", London 1824, s. 274.)

> büyük gelişme olanaklarına, akla en az başvurulan ve atölyenin, parçaları insanlar olan bir makine gibi ele alınabildiği yerlerde kavuşur."[74]

Gerçekten de, 18. yüzyılın ortalarında bazı manifaktürde basit fakat iş sırrı sayılan belli işlerde tercihen yarı aptal kimseler çalıştırılmıştı.[75]

> "İnsanların büyük kısmının akıl ve anlayışları," diyor A. Smith, "zorunlu olarak, yaptıkları her günkü işlerle ve o işlerin içinde gelişir. Bütün ömrünü birkaç basit işi yapmakla tüketen bir kimse, ... aklını kullanma fırsatını bulamaz. ... Böyle bir kimse, genel olarak, insan şeklindeki bir yaratık için mümkün olabileceği kadar aptal ve cahil olur."

Parça-işçinin akıl ve kavrayış gücünde meydana gelen körleşmeyi anlattıktan sonra, A. Smith şöyle devam eder:

> "Durağan hayatının tekdüzeliği, doğal olarak işçinin aklının atılganlığını da bozar. ... Bu, onun vücudunun enerjisine bile zarar verir ve onu bağlanmış olduğu parça-işin dışında gücünü canlı ve azimli bir şekilde kullanma yeteneğinden yoksun bırakır. Onun kendi özel işindeki becerikliliği, böylece, kendisinin zihinsel, sosyal ve mücadeleci özelliklerinin körelmesi pahasına kazanılmış görünür. Ne var ki, bu, sanayileşmiş ve uygarlaşmış her toplumda çalışan yoksulların (*the labouring poor*), yani nüfusun büyük kitlesinin, zorunlu olarak içine yuvarlanması gereken bir durumdur."[76]

İş bölümü yüzünden halk yığınının tümüyle kötürümleşmesinin engellenmesi için, A. Smith, pek dikkatli bir şekilde ayarlanmış dozlarda da olsa, devlet tarafından sağlanacak halk eğitimini salık verir. A. Smith'in eserini Fransızca'ya çeviren ve yorumlayan G. Garnier -ki Birinci Fransız İmparatorluğu döneminde pek doğal olarak senatörlüğe yükselmişti- bu noktada doğal olarak ona karşı çıkar. Garnier'ye göre, halk eğitimi iş bölümünün temel yasalarına aykırıdır ve iş bölümü ile birlikte"bütün toplumsal sistemimizi ortadan kaldırabilir."

> "Diğer tüm iş bölümü örneklerinde olduğu gibi" demişti Garnier, "el işi ile kafa işi[77] arasındaki iş bölümü, toplum" (sermaye, toprak mülkiyeti

74 A Ferguson, l.c. s. 280.

75 J. D. Tuckett, "A. History of the Past and Present State of the Labouring Population", London 1846, v. I, s. 148.

76 A. Smith, "Wealth of Nations", b. V, ch. I, art. II. İş bölümünün dezavantajlı sonuçlarını açıklamış olan A. Ferguson'un öğrencisi olarak A. Simth bu nokta üzerinde son derece açıktı. A. Smith, eserinin, iş bölümünün *ex professo* (açıkça) övüldüğü giriş kısmında, bunun toplumsal eşitsizliklerin kaynağı oluşuna sadece şöyle bir dokunur. Ferguson'u, ancak devlet gelirleri hakkındaki 5. Kitaba geldiğinde hatırlar. Ben, *"Misère de la Philosophie"*de ("Felsefenin Sefaleti"nde), iş bölümü hakkındaki eleştirileri bakımından Ferguson, A. Smith, Lemontey ve Say arasındaki tarihsel ilişki üzerine gerekli açıklamaları yapmış ve yine aynı eserde manifaktür tipi iş bölümünü, ilk kez, kapitalist üretim tarzının özgül biçimi olarak sunmuştum. (l.c. s. 122 vd.)

77 Ferguson şunu ifade etmiş bulunuyordu (l.c. s. 281): "Ve düşünmenin kendisi, bu iş bölünmeleri çağında, özel bir meslek haline gelebilir."

> ve bunların devleti için doğru olarak bu terimi kullanıyor) "zenginleştiği oranda daha bir belirgin ve daha bir can alıcı hale gelir. Bu iş bölümü, diğer her iş bölümü gibi, geçmişteki gelişmenin bir sonucu olup gelecekteki gelişmenin bir sebebidir. ... Öyleyse, hükümet bu iş bölümüne karşı olacak bir iş yapabilmeli ve bu iş bölümünü, doğal gelişimi içinde devam edip giderken, durdurabilmeli midir? Bölünmek ve ayrılmak isteyen iki farklı türdeki işi birbirlerine katmak ve karıştırmak için, devlet gelirlerinin bir kısmını harcamasına izin verilmeli midir?"[78]

Belli bir derecede zihinsel ve bedensel kötürümleşme, bir bütün olarak toplumdaki iş bölümünden bile ayrılamayacak bir şeydir. Ama, manifaktür dönemi iş kollarındaki bu toplumsal bölünmeyi çok daha ileriye götürdüğü ve diğer yandan, kendine özgü iş bölümüyle bireyin tam can damarına saldırdığı için, sınai patolojiye ilk malzeme sağlayan ve onu ilk başlatan da odur.[79]

> "Bir insanı bölümlere ayırmak, ölüm cezasını hak ediyorsa onu idam etmek, hak etmiyorsa onu suikasta kurban etmek demektir. İşin bölümlere ayrılması bir ulusun suikasta kurban edilmesidir."[80]

İş bölümüne dayanan el birliği ya da manifaktür, başlangıç dönemlerinde kendiliğinden gelişen bir biçimdir. Bir dereceye kadar kararlılık ve genişlilik kazanır kazanmaz, kapitalist üretim tarzının bilinçli, planlı ve sistematik biçimi haline gelir. Gerçek manifaktürün tarihi bize, manifaktüre özgü iş bölümünün, en uygun biçimlerini, ilk önceleri, ticari ilişkiler kuran insanların bilgisi dışında, tecrübeler sayesinde nasıl kazandığını, fakat sonra, tıpkı lonca sistemindeki zanaatlar gibi, bir kere bulunmuş şekli nasıl olduğu gibi devam ettirmeye çalıştığını ve bazı hallerde yüzyıllarca devam ettirdiğini gösterir. Bu biçimin geçirdiği her

78 G. Garnier, A. Smith çevirisi, t. V, s. 4-5.

79 Padua'da pratik tıp profesörü olan Ramazzini, *"De morbis artificum"*u 1713'te yayınladı; eser, 1777'de Fransızcaya çevrildi, 1841 yılında "Encyclopédie des Sciences Médicales. 7me Div. Auteurs Classiques" içinde tekrar basıldı. Büyük sanayi dönemi, Ramazzini'nin işçi hastalıkları kataloğunu, doğal olarak, çok genişletti. Diğerleri arasında bkz. "Hygiène physique et morale de l'ouvrier dans les grandes villes en général, et dans la ville de Lyon en particulier". Par le Dr. A. L. Fonteret, Paris 1858, ve [R. H. Rohatzsch,] "Die Krankheiten, welche verschiednen Ständen, Altern und Geschlechtern eigenthümlich sind", 6 Bände, Ulm 1840. *Society of Arts*, 1854 yılında sınai patoloji üzerinde incelemeler yapmak üzere bir araştırma komisyonu görevlendirdi. Bu komisyon tarafından toplanan belgelerin listesi *"Twickenham Economic Museum"*un kataloğunda mevcuttur. Ayrıca bkz. Eduard Reich, M. D., "Über die Entartung des Menschen", Erlangen 1868.

80 "To subdivide a man is to execute him, if he deserves the sentence, to assassinate him, if e does not ... the subdivision of labour is the assasination of a people." (D. Urquhart, "Familiar Words", London 1855, s. 119.) Hegel'in iş bölümü üzerine pek sapkın görüşleri vardı. "Rechtsphilosophie" (Hukuk Felsefesi) adlı eserinde der ki: "Eğitimli insanlar dendiği zaman, her şeyden önce, başkalarının yaptığı her şeyi yapabilen insanlar anlaşılır."

değişme, önemsiz şeyler dışında, daima iş aletlerinde meydana gelen bir devrimin sonucu olmuştur. Modern manifaktür -burada makinelere dayanan büyük sanayiden söz etmiyorum- ya doğduğu büyük şehirlerde *disjecta membra poetae*'yi (şairin dağılmış dizelerini), elbise manifaktürü örneğinde olduğu gibi, önünde hazır bulmuş ve bunları sadece toplayıp bir araya getirmiş ya da örneğin ciltçiliğin manifaktür haline getirilmesinde olduğu gibi, bir zanaatın çeşitli işlerini basit bir şekilde yalnızca bazı özel işçilerin faaliyetleri haline sokarak kolay bir yoldan iş bölümü ilkesini uygulamıştır. Bu gibi durumlarda her bir işlev için gerekli olan işçilerin sayıları arasındaki oranları bulmak için bir haftalık tecrübe bile gerekmez.[81]

Zanaatçılık faaliyetlerini parçalarına ayırma, emek araçlarını özelleştirme, parça-işçiyi oluşturma, bunları bir toplam mekanizma içinde gruplara ayırma ve birleştirme yoluyla, manifaktür tipi iş bölümü, toplumsal üretim sürecinde nitel bir düzen ve nicel bir orantılılık oluşturmuş ve dolayısıyla toplumsal emeğe belli örgütlenme kazandırmış ve böylece aynı zamanda toplumsal emeğe yeni bir üretici güç sağlamıştır. Manifaktür, toplumsal üretim sürecinin özgül kapitalist biçimi olarak -ve kendisinden önce atılmış bulunan temeller üzerinde kapitalist biçimden başka bir şekilde gelişmezdi- göreli artık değer yaratmanın veya işçilerin sırtından olmak üzere, sermayenin öz değerlenmesinin -ki buna toplumsal zenginlik, *"Wealth of Nations"* (Ulusların Zenginliği) vb. adı verilir- özel bir yönteminden başka bir şey değildir. Manifaktür, emeğin toplumsal üretici gücünü, işçinin kendisi yerine kapitalist için geliştirmiş olmakla kalmaz, aynı zamanda bunu bireysel işçiyi kötürümleştirerek yapar. Manifaktür, sermayenin emek üzerindeki egemenliğinin yeni koşullarını üretir. Bundan dolayı, manifaktür bir yandan, toplumun iktisadi oluşum süreci içinde tarihsel bakımdan bir ilerleme ve zorunlu bir gelişme uğrağı olarak görünürken, diğer yandan da, uygarlaştırılmış ve inceltilmiş bir sömürü aracı olarak kendini gösterir.

Bağımsız bir bilim olarak ilk defa manifaktür döneminde ortaya çıkmış olan ekonomi politik, toplumsal iş bölümünü sadece manifaktürde gelişen iş bölümü[82] açısından, yani aynı emek miktarı ile daha fazla me-

81 Bireysel kapitalistin iş bölümünde *a priori* (önsel) bir yaratıcılık dehası gösterdiği yönündeki huzurlu inanca bugün ancak Bay Roscher gibi Alman profesörleri arasında rastlanır. Roscher, Jüpiter'i andıran kafasından iş bölümünü hazır şekilde fırlatan kapitaliste, şükran ifadesi olarak, "çeşitli ücretler" (*diverse Arbeitslöhne*) ithaf eder. İş bölümünün geniş ya da dar sınırlar içinde uygulanması dehanın büyüklüğüne değil kesenin uzunluğuna bağlıdır.

82 Eski yazarlar (örneğin Petty ve "Advantages of the East India Trade"in adsız yazarı) manifaktüre uygulanan iş bölümünün kapitalist karakterini Adam Smith'ten çok daha açıkça ortaya koymuşlardır.

tanın üretilmesini, dolayısıyla da metaların ucuzlatılmasını ve sermaye birikiminin hızlanmasını sağlayan bir araç olarak ele alır. Miktara ve mübadele değerine bu şekilde ağırlık verilmesinin tam tersine, klasik Eski Çağların yazarları, yalnızca niteliğe ve kullanım değerine önem vermiştir.[83] Toplumsal üretim dallarının birbirlerinden ayrılmaları sonucunda metalar daha iyi yapılır, insanların farklı eğilim ve yetenekleri kendilerine en uygun gelen etki alanlarını seçer[84] ve bazı sınırlamalar olmadan hiçbir yerde anlamlı sonuçlar üretilemez.[85] Demek ki, iş bölümü aracılığıyla, ürünler de üreticiler de iyileşir. Zaman zaman ürün kütlesinin büyüdüğünden de söz ediliyorsa, bu yalnızca kullanım değerlerinin daha fazla bollaşması ile ilgilidir. Mübadele değeri, metaların ucuzlaması üzerine söylenmiş bir tek söze rastlanmaz. Kullanım değerini esas alan bu görüş, iş bölümünü toplumsal sınıfların birbirlerinden ayrılmasının temeli olarak gören Platon'da[86] olduğu gibi, sahip bulunduğu karakteristik

83 İş bölümü üzerine olan düşünceleri hemen hemen sırf eskilere dayanan Beccaria ve James Harris gibi bazı 18. yüzyıl yazarları modern yazarlar arasında istisna oluşturur. Beccaria şöyle der: "Herkes kendi tecrübesiyle bilir ki, el ve kafa daima aynı tür işler ve ürünler için kullanılacak olursa, bu işler ve ürünler, herkesin ihtiyaç duyduğu şeyi kendi kendine yapması durumuna göre daha kolay, daha çok ve daha iyi yapılır. ... Bu şekilde insanlar herkesin yararına ve kendilerinin çıkarına olmak üzere çeşitli sınıf ve katmanlara ayrılır." (Cesare Beccaria, "Elementi di Econ. Publica", ed. Custod, Part. Moderna, t. XI, s. 28.) Petersburg'daki elçiliği sırasında kaleme aldığı *"Diaries"* (Günlükler) ile tanınan ve daha sonra *Earl of Malmesbury* (Malmesbury kontu) olan James Harris, "Dialogue concerning Happiness", London 1741, (bu eser daha sonra "Three Treatises etc.", 3. ed., Lond. 1772 içinde tekrar basılmıştır) adlı eserine yazdığı bir notta der ki: "Toplumun doğal bir varlık olduğu"nu (yani "işlerin bölünmesi" sonucu) "ispatlayan her şey, Platon'un *Devlet*'inin ikinci kitabından alınmıştır".

84 Odysseia, XIV, 228: "Çünkü bir başka kimse başka işlerle de oyalanır" ve Sextus Empiricus'ta Arkhilokhos şunu söyler: "Herkes zihnini bir başka işle canlandırır."

85 "Πολλ' ηπιστατο εργα, κακως δ' ηπιστατο παντα"("Pek çok işi yapabiliyordu, ama hepsini de kötü yapıyordu.") Atinalı, mal üreticisi olarak, kendini Spartalıdan üstün görüyordu; çünkü Spartalı, bir savaş sırasında insanlara kumanda edebilir, fakat paraya kumanda edemezdi, tıpkı Tukidides'in, Atinalıları Mora Yarımadası savaşına kışkırtmak için verdiği söylevde Perikles'e söylettiği gibi: "Kendi kendilerine yeten bir iktisadi hayat sürdürenler savaşı bedenleriyle yürütmeye parayla yürütmekten daha hazır olur." (Thuk, l. I, c. 141.) Böyle olmakla beraber, maddi üretimde bile, iş bölümünün karşısında yer alan αυταρκεια {otarşi} Atinalıların ideali olarak kaldı; "çünkü, birinde refah varken, diğerinde aynı zamanda bağımsızlık da vardır." Burada şunu da belirtmek gerekir ki, 30 Tiranın yıkıldığı sırada toprak sahibi olmayan 5.000 Atinalı bile yoktu.

86 Platon, toplum içindeki iş bölümünü bireylerin ihtiyaçlarının çeşitliliği ve yeteneklerinin sınırlılığı ile açıklar. Görüşünü dayandırdığı temel nokta, işin işçiye değil, işçinin işe göre uyması gerektiğidir ve ona göre, işçinin farklı sanatları bir arada yürütmesi, yani bunlardan birini ya da bir başkasını yan iş olarak yapması durumunda işin işçiye uydurulması kaçınılmazdır. "Çünkü iş, kendisini yapacak olan işçinin boş zamanın olmasını beklemez, işçinin işin başında olması gerekir; ama aklı havada bir şekilde değil. -Bu zorunlu bir şeydir.- Buradan şu sonuç çıkar: bir kimse, kendi doğal yeteneğine uygun olarak, uygun ve gereken zamanda ve diğer işlerle hiçbir bağlantısı olmadan, yalnızca bir şey yaparsa, hem daha güzel ve hem de daha kolay olmak üzere, her şeyden daha fazla yapılır." ("De Republica", II. 2. ed. Baiter, Orelli etc.) Tukidides'in görüşü de buna benzer, l.c. c. 142: "Denizcilik, diğer işler gibi bir iştir ve durumun gerektirmesine göre, bir yan iş olarak yürütülemez; aksine, denizciliğin yanında yan iş olarak hiçbir

burjuva içgüdüsüyle daha o zaman iş yerindeki iş bölümüne daha fazla yaklaşmış olan Ksenofon'da da[87] egemen görüştür. Platon'un Cumhuriyeti, iş bölümünün devletin kurucu ilkesi olması ölçüsünde, Mısır'ın kast sisteminin Atina'ya özgü bir şekilde idealleştirilmesinden başka bir şey değildir; Platon'un diğer çağdaşları ve bu arada örneğin İsokrates[88] de, Mısır'ı örnek sanayi ülkesi olarak görmüşlerdi; Mısır'ın Yunanlılar için taşıdığı bu önem Roma İmparatorluğu zamanında da devam etmiştir.[89]

Asıl manifaktür dönemi boyunca, yani manifaktürün kapitalist üretim tarzının egemen biçimi olduğu dönem boyunca, manifaktürün kendine özgü eğilimlerinin tam olarak hayata geçirilmesinin önüne çok yönlü engeller çıkar. Manifaktür, daha önce görmüş olduğumuz gibi, işçileri hiyerarşik olarak kademelendirmenin yanı sıra nitelikli ve nitelik-

---

iş yapılamaz." Platon der ki, iş, işçiyi beklemek durumunda olursa, çok kere üretimin kritik anı geçirilmiş, nihai ürün bozulmuş ve "ergou cairon diollutai" ["iş için doğru olan zaman kaybedilmiş"] olur. Bu Platoncu düşünce, Fabrika Yasası'nın bütün işçiler için belli bir yemek saatini öngören hükmüne karşı İngiliz ağartma atölyesi sahiplerinin protestosunda tekrar karşımıza çıkar. Onların işleri işçilere uydurulamazmış, çünkü, "hafif alevden geçirerek fitilleme, yıkama, ağartma, ütüleme, presleme ve boyama gibi çeşitli işlemlerin hiçbiri, belli bir anda, bozulma tehlikesi olmadan kesilemez. ... Bütün işçiler için aynı yemek saatinin zorunlu hale getirilmesi, emek sürecinin tamamlanmamış olması yüzünden, değerli malları zaman zaman tehlikeye sokabilir." *Le platonisme où va-t-il se nicher!* (Platonculuk daha nerelere yerleşecek!)

87 Ksenofon, Pers kralının sofrasında yemek yemenin sadece şerefli bir şey olmakla kalmadığını, aynı zamanda bu yemeklerin başka yemeklerden çok daha lezzetli olduğunu anlatır. "Bunda şaşılacak bir şey yoktur; çünkü, büyük şehirlerde diğer bütün sanatlar nasıl özel bir mükemmelleşme derecesine ulaşıyorsa, kral sofrasının yemekleri de, bunun gibi, bambaşka bir şekilde hazırlanır. Çünkü, küçük şehirlerde aynı kimse yatak kereveti, kapı, saban, masa yapar; çok kere ev de inşa eder ve böylece kendi geçimini sağlamaya yetecek kadar bir müşteri çevresi edinince hayatından memnun olur. Bu kadar çok şey yapan bir kimsenin bunların hepsini iyi yapması tümüyle olanaksızdır. Ama, herkesin çok sayıda müşteri bulabildiği büyük şehirlerde, tek bir zanaat, onu yürüten kimseyi doyurmaya yeter. Hatta çok kere bir kimsenin bir zanaatın tamamını yürütmesi bile gerekmez; kunduracının biri erkek ayakkabısı yaparken bir diğeri kadın ayakkabısı yapar. Şurada burada bir kimsenin ayakkabı dikiciliği ile, bir diğerinin kösele ve deri kesiciliği ile geçindiği; bir kimsenin sırf biçkicilik (kumaş) bir başkasının sadece parçaları bir araya getirme işi ile hayatını kazandığı görülür. Şimdi buradan zorunlu olarak şu sonuç çıkar: son derece basit bir iş yapan bir kimsenin bu işi en iyi yapan kimse olacağı şüphesizdir. Bu, aşçılık sanatı için de doğrudur." (Ksenofon, "Cyrop.", l. VIII, c. 2.) İş bölümünün gelişme derecesinin pazarın büyüklüğüne bağlı olduğunu pekâlâ bildiği halde, Ksenofon burada yalnızca kullanım değerinde sağlanacak mükemmelliğe ağırlık verir.

88 "O" (Busiris) "onların hepsini özel kastlara ayırmıştı, ... aynı kimselerin daima aynı işlerde çalışmalarını emretmişti; çünkü, biliyordu ki, işlerini değiştirenler hiçbir işte hüner sahibi olamaz; buna karşılık devamlı olarak bir işe bağlanıp çalışanlar bu işte en yüksek mükemmelliğe ulaşır. Gerçekten, sanat ve zanaatlarla ilgili olarak, bunların, rakiplerini, bir ustanın beceriksiz bir çırağa üstün olmasından çok daha ötede bir üstünlükle, geride bıraktıklarını görüyoruz; gene görüyoruz ki, bunlar, krallığı ve devletin diğer kurumlarını ayakta tutan sistem ve yapı bakımından da takdire şayan bir düzeye ulaşmış bulunuyor. Bu konu ile uğraşan ünlü filozoflar, Mısır devletinin anayasasını diğer bütün ülkelerin anayasalarından üstün buluyor." (Isokr., "Busiris", c. 8.)

89 cf. Diod. Sic.

siz işçiler ayrımını yaratmış olsa bile, bu sonuncuların sayısı, birincilerin ağır basan etkisi yüzünden pek sınırlı kalır. Manifaktürün, özel işlemleri canlı iş organlarının farklı olgunluk, güç ve gelişme derecelerine uygun hale getirmesine ve dolayısıyla kadınların ve çocukların üretici bir şekilde sömürülmesini zorlamasına karşın, bu eğilim, bir bütün olarak alındığında, alışkanlıklar ve erkek işçilerin direnişi karşısında başarısızlığa uğrar. Elle yürütülen faaliyetlerin parçalanması, işçinin eğitim masraflarını ve dolayısıyla da değerini düşürmekle beraber, zor olan parça-işlerin öğrenilmesi için gereken süre yine de uzundur ve gerektiğinden fazla hale geldiğinde bile, işçiler tarafından kıskançlıkla korunur. Örneğin, yedi yıllık bir çıraklık süresini öngören *laws of apprenticeship*'in (çıraklık yasalarının) İngiltere'de manifaktür döneminin sonuna kadar yürürlükte kaldığını ve ancak büyük sanayi tarafından bir yana itildiğini görürüz. Zanaatçılık hüneri manifaktürün temeli olarak kaldığı ve manifaktürü yürüten mekanizmanın bütünü işçilerden bağımsız bir nesnel iskelete sahip olmadığı için, sermaye sürekli olarak işçilerin itaatsizlikleri ile uğraşmak zorunda kalır.

> "İnsan doğası o kadar zayıftır ki," diye seslenir dostumuz Ure, "işçi ne kadar hünerli ise o kadar dik başlı ve başa çıkılması o kadar zor olur ve bunun sonucu olarak dik kafalılığıyla mekanizmanın bütününe büyük zarar verir."[90]

Bundan ötürü bütün manifaktür dönemi boyunca işçilerin disiplin tanımadıklarından şikâyet edilmiştir.[91] Ve elimizde o zamanlar yaşamış olan yazarların tanıklıkları olmasaydı bile, 16. yüzyıl ile büyük sanayinin başlangıcı arasındaki dönemde sermayenin manifaktür işçilerinin bütün kullanılabilir emek-zamanı üzerinde egemenlik kurmakta başarısızlığa uğramış olması, manifaktürlerin kısa ömürlü olmuş olmaları ve dışarıdan gelen ve dışarıya giden işçilerin hareketlerine bağlı olarak kuruluş yerlerini bir ülkeden kaldırıp bir diğerine götürmüş olmaları gibi basit olgular ciltler doldurabilirdi. *"Essay on Trade and Commerce"* adlı eserin sık sık andığımız yazarı 1770 yılında "düzen şu ya da bu şekilde kurulmalıdır" diye feryat ediyordu. Düzen feryadı, 66 yıl sonra, Dr. Andrew Ure'nin ağzından tekrar yankılanıyordu: "Skolastik iş bölümü dogması"na dayanan manifaktürde "düzenden eser yoktu ve düzeni Arkwright yaratmıştı."

Aynı zamanda, manifaktür, toplumsal üretimi ne bütün genişliği içinde kavrayabilmiş ne de kökünden değiştirebilmişti. Manifaktür, ik-

90 Ure, l.c. s. 20.

91 Metinde söylenen, Fransa'dan çok İngiltere için ve Hollanda'dan çok Fransa için geçerlidir.

tisadi bir yapı olarak, şehirlerdeki zanaatlar ile taşradaki ev sanayilerinin birlikte meydana getirdikleri genel temel üzerinde yükselmişti. Manifaktürün dayandığı kendine özgü dar teknik temel, belli bir gelişme aşamasında yine kendisi tarafından yaratılmış olan üretim ihtiyaçları ile çatışır hale gelmişti.

Manifaktürün en mükemmel yaratıklarından biri, bizzat emek araçlarının ve özellikle de zaten kullanılmakta olan karmaşık mekanik araçların üretilmesi için meydana getirilmiş olan atölyeydi.

> "Böyle bir atölye" diyor Ure, "çok katlı bir iş bölümünü gözler önüne serer. Eğeleme, delme, torna işlerinin her birini hüner derecelerine göre hiyerarşik olarak kademelenmiş işçiler yapar."

Manifaktür tipi iş bölümünün bu ürününün ürettiği şey de makinelerdi. Elle yürütülen faaliyetin toplumsal üretimin düzenleyicisi ilkesi olmasına son veren de bunlardır. Böylece, bir yandan, işçinin bir parça-işe ömrü boyunca bağlanmasına yol açan teknik temel kaldırılır, diğer yandan da, aynı ilkenin sermayenin egemenliğinin önüne çıkarmaya devam ettiği engeller ortadan kalkar.

Bölüm

13

Makineler ve Büyük Sanayi

★★★

1. Makinelerin Gelişmesi

John Stuart Mill *Ekonomi Politiğin İlkeleri* adlı eserinde şöyle der:

> "Şimdiye kadar yapılmış bütün mekanik buluşların, herhangi bir insanın günlük zahmetini hafifletmiş olup olmadığı tartışmalıdır."[92]

Ne var ki, böyle bir şey, makinelerin kapitalist tarzda kullanımının hiçbir biçimde amacı değildir. İşçinin iş gününün karşılığını almadan kapitaliste bıraktığı kısmının büyümesi için, emeğin üretkenliğini artıran diğer her araç gibi, makinelerin metaları ucuzlatması ve iş gününün işçinin kendisi için harcadığı kısmını kısaltması gerekir. Makine, artık değer üretiminin aracıdır.

Üretim tarzındaki köklü değişmenin hareket noktası, manifaktürde emek gücü, büyük sanayide emek aracıdır. O halde, ilk olarak, emek aracının bir alet olmaktan çıkıp bir makine haline nasıl geldiğini veya makinenin bir zanaat aletinden nasıl farklılaştığını incelememiz gerekir. Burada sadece göze çarpan ve genel özellikler söz konusu edilecektir;

92 "It is questionable, if all the mechanical inventions yet made have lightened the day's toil of any human being." Mill, *"of any human being not fed by other people's labour"* (başka insanların emeğiyle beslenmeyen herhangi bir insanın) demeliydi, çünkü makineler işleri yolunda olan aylakların sayısını hiç şüphesiz çok artırmıştır.

çünkü, yerkürenin tarihinde olduğu gibi toplum tarihinde de, dönemleri birbirinden ayıran soyut ve kesin sınır çizgileri yoktur.

Matematikçiler ve mekanikçiler (ve yer yer İngiliz iktisatçılar) alet için basit bir makine, makine için karmaşık bir alettir der. Bunlar arasında hiçbir temel fark görmezler ve hatta kaldıraç, eğik düzlem, vida, kama vb. basit mekanik güçlere makine ismini verirler.[93] Gerçekte her makine, nasıl kılık değiştirmiş ve nasıl bir araya getirilmiş olurlarsa olsunlar, bu gibi basit güçlerden oluşur. Ne var ki, ekonomik bakış açısından bu açıklama hiçbir işe yaramaz; çünkü, bunda tarihsel unsur yer almamaktadır. Diğer bir açıklama, alet ile makine arasındaki farkı, aletin kullanımında hareket gücünün insandan, makine kullanımında ise hayvan, su, rüzgar vb. gibi insan dışındaki bir doğa gücünden geliyor olmasında görür.[94] Buna göre, öküzün çektiği ve çok farklı üretim dönemlerinde kullanılan sabanı bir makine, bir tek işçinin eliyle hareket ettirilen ve dakikada 96.000 ilmik atan Claussen'in *Circular Loom*'unu (yuvarlak dokuma tezgahını) yalnızca bir alet saymak gerekirdi. Dahası, aynı dokuma tezgâhı, elle çalıştırılınca alet, buhar gücü ile çalıştırılınca makine olurdu. Hayvan gücü kullanımı insanlığın en eski buluşlarından biri olduğundan, aslında, makineli üretim, zanaat üretimini öncelemiş olurdu. 1735 yılında John Wyatt iplik eğirme makinesini ve onunla birlikte 18. yüzyılın sanayi devrimini duyururken, makineyi insan yerine eşeğin çalıştıracağı üzerine tek bir söz bile etmemişti ve buna rağmen bu rol eşeğin sırtında kaldı. Wyatt'ın hedefi, "parmak olmadan eğiren" bir makine yapmaktı.[95]

---

93 Örneğin bkz. Hutton, "Course of Mathematics".

94 "Bu görüş açısından hareket ederek aletle makine arasında keskin bir sınır çizilebilir: bel, çekiç, yontucu kalemi vb., kol ve vidadan meydana gelme şeyler, ne kadar ince ve karmaşık olurlarsa olsunlar, kendilerini harekete getiren gücü insan sağlar... bütün bu şeyler alet kavramı altında toplanır; buna karşılık, hayvan gücü ile hareket ettirilen sabanın, yel değirmenlerinin vb. makine sayılmaları gerekir." (Wilhelm Schulz, "Die Bewegung der Produktion", Zürich 1843, s. 38.) Bazı açılardan övgüye değer bir eser.

95 Onun zamanından önce bile, muhtemelen ilk olarak İtalya'da, pek az gelişmiş olmakla beraber, iplik eğirme işinde makine kullanılmıştı. Eleştirel bir teknoloji tarihi, 18. yüzyılın herhangi bir buluşunda tek bir bireye ait olan kısmın ne kadar küçük olduğunu gösterirdi. Şimdiye kadar böyle bir eser yazılmamıştır. Darwin, ilgimizi doğal teknoloji tarihi, yani bitki ve hayvan organlarının bitki ve hayvan hayatı için üretim araçları olarak oluşumları üzerinde toplamıştır. Toplumsal insanın üretim organlarının, yani her tür toplumsal örgütün maddi temeli olan bu organların oluşum tarihi aynı derecede dikkate değer değil midir? Ve böyle bir tarih, Vico'nun dediği gibi, insanlık tarihi, bunu insanların kendilerinin yapmalarıyla, kendilerinin dışında oluşan doğa tarihinden ayrıldığı için, daha kolay ortaya konulamaz mı? Teknoloji, insanın doğa ile arasındaki aktif ilişki tarzını, insan yaşamının dolaysız üretim sürecini ve dolayısıyla da aynı zamanda onun toplumsal yaşamının ilişkilerini ve bunlardan kaynaklanan zihinsel tasarımlarını açığa çıkarır. Bu maddi temeli hesaba katmayan her din tarihi de eleştirel olmayan bir tarihtir. Analiz yoluyla dinin puslu varlıklarının bu dünyadaki özlerini bulmak, gerçekte, ters yoldan giderek, yaşamın her zamanki gerçek ilişkilerinden hareketle bunların doğaüstüleştirilmiş biçimlerine ulaşmaktan çok daha kolaydır. Bu ikinci yol, biricik maddeci ve dolayısıyla da bilimsel yöntemdir. Tarihsel süreci dışarıda

Bütün gelişkin makineler, temelden farklı üç kısımdan meydana gelir: hareket makinesi (motor), iletim mekanizması ve son olarak işleme makinesi veya iş makinesi. Hareket makinesi, tüm mekanizmanın hareket ettirici gücü olarak iş görür. Kendi hareket gücünü buhar makinesi, ısıl makine, elektromanyetik makine, vb. örneklerinde olduğu gibi kendisi yaratır ya da itici gücünü, şelalelerdeki su çarkları, rüzgar değirmenleri vb. örneklerde olduğu gibi, kendisi dışındaki hazır bir doğa gücünden alır. Volanlar, miller, dişli çarklar, kasnaklar, şaftlar, halatlar, kayışlar ve birbirinden son derece farklı küçük çark ve dişlilerden meydana gelen iletim mekanizması, hareketi düzenler, gerektiği hallerde hareketin biçimini değiştirir, örneğin doğrusal hareketi dairesel harekete dönüştürür, onu iş makineleri arasında böler ve bunlara aktarır. Toplam mekanizmanın bu ilk iki kısmı yalnızca iş makinesine hareket sağlamak ve iletmek için mevcuttur; böylece harekete geçirilen iş makinesi, iş nesnesini kavrar ve onu istenen şekilde değiştirir. 18. yüzyılda Sanayi Devrimini başlatan, makinelerin işte bu kısmı, iş makinesidir. Bugün bile, zanaat veya manifaktür işletmeleri günden güne makineli işletmelere dönüştükçe, iş makinesi yeniden başlangıç noktasını oluşturur.

Şimdi, işleme makinesini yani asıl iş makinesini daha yakından incelersek, çoğu zaman biçimleri büyük değişikliklere uğramış olsa bile, genel olarak ele alındıklarında, zanaatçıların ve manifaktür işçilerinin kullanmış oldukları araç ve gereçleri gene karşımızda buluruz; ancak bunlar, eskiden insanoğlunun araç ve gereçleri iken şimdi bir mekanizmanın araç ve gereçleridir, mekanik araç ve gereçlerdir. Bütün makine şimdi ya mekanik dokuma tezgâhı örneğinde olduğu gibi[96] eski zanaat aletinin sadece az ya da çok değişmiş mekanik bir kopyasıdır veya iş makinesinin iskeletine yerleştirilmiş faal organlar, iplik makinesindeki iğler, çorap dokuma tezgâhındaki iğneler, bıçkı makinesindeki testereler, kıyma makinesindeki bıçaklar vb. gibi, eskiden bilinen şeylerdir. Bu aletlerle iş makinesinin asıl gövdesi arasındaki fark bunların doğuşuna kadar uzanır. Şöyle ki, bunlar hâlâ büyük ölçüde zanaat veya manifaktür ürünü olarak elde edilir ve makine ürünü olarak elde edilen iş makinesinin gövdesine ancak sonradan monte edilir.[97] Demek oluyor ki, iş makinesi, harekete

---

bırakan soyut doğa bilimleri materyalizminin yetersizliği, bunun sözcülerinin, kendi uzmanlık alanlarının dışına çıkar çıkmaz benimsedikleri soyut ve ideolojik düşüncelerden hemen anlaşılır.

96 Özellikle mekanik dokuma tezgâhının ilk şeklinde, eski dokuma tezgâhını daha ilk bakışta fark ederiz. Bu, modern biçiminde, temel değişikliklere uğramış görünür.

97 İngiltere'de ancak 1850'den bu yana iş makinelerindeki aletlerin gittikçe artan bir kısmı makinelerle yapılmaktadır; bunları yapanlar, makinelerin kendilerini üreten fabrikatörler olmasa bile, durum böyledir. Bu türden mekanik aletlerin üretiminde kullanılan makineler arasında örneğin *automatic bobbin-making engine* (otomatik bobin yapma ma-

geçirildikten sonra, kendi aletleri ile daha önce işçinin benzer aletlerle yaptığı aynı işlemleri yapan bir mekanizmadır. Hareketi sağlayan gücün insandan mı yoksa yine bir makineden mi geldiği, konunun özünde herhangi bir değişikliğe yol açmaz. İnsanoğlunun kullandığı bir aracın onun elinden çıkıp bir mekanizma içinde yer almasıyla birlikte sırf alet olan bir şeyin yerine bir makine geçmiş olur. İnsanoğlunun kendisi hâlâ ilk motor olmaya devam etse bile aradaki fark hemen göze çarpar. İnsanın aynı zamanda kullanabildiği emek araçlarının sayısı, onun doğal üretim araçlarının, yani kendi vücudunun organlarının sayısı ile sınırlıdır. Almanya'da başlangıçta bir iplik işçisini iki iplik tezgahı ile, yani aynı anda iki eli ve iki ayağı ile çalıştırmayı denediler. Bunun çok zor olduğu görüldü. Daha sonra iki iğli iplik makinesi yapıldı; ama, aynı anda iki ipliği eğirebilen iplik ustaları hemen hemen iki başlı insanlar kadar ender bulunur kimselerdi. Buna karşılık, *Jenny* daha başından itibaren 12-18 iğle işliyor, çorap makinesi 1000'den fazla iğne ile çalışıyor, vb. Aynı iş makinesinin aynı anda işlettiği aletlerin sayısı, işçinin elle kullandığı aletler için geçerli olan organik sınırdan daha işin başından itibaren kurtulmuştur.

Pek çok el aletinde, sırf hareket gücü sağlayan insanla, aleti asıl işleten işçi olarak insan arasındaki fark elle tutulur bir varlığa sahiptir. Örneğin, bir iplik çıkrığının başındaki bir kimsenin ayağı sırf hareket gücü sağlar; oysa, iğlerle uğraşan el, çekmek, çevirip bükmek gibi işleri yaparak gerçek anlamdaki iplik eğirme işini yürütür. Sanayi Devrimi ilk olarak elle çalıştırılan araçların işte bu son anılan kısımlarına el atar ve insana, makineyi gözleri ile kontrol etme ve makinenin hatalarını elleriyle düzeltme biçimindeki yeni işin yanı sıra, işin başında hâlâ sırf hareket gücü olmaktan ibaret bir rol oynatır. Buna karşılık, örneğin, bir değirmenin manivela kolunu döndürme,[98] bir körüğü doldurup boşaltma, kolunu aşağı yukarı indirip kaldırma, havan dövme vb. işlerinde olduğu gibi, insanın başlangıçtan itibaren kendileri için sadece hareket gücü sağladığı araç ve gereçler, gerçekte, hareket gücü kaynakları olarak hayvanların, suyun ve rüzgârın[99] kullanılmasına ilk yol açan şeylerdir.

---

kinesi), *card-setting engine* (pamuk tarağı makinesi), dokuma tezgâhı teli yapan makineler, *mule* ve *throstle* iğlerinin yapımında kullanılan makineler vardır.

98 Mısırlı Musa, "Harman döven öküzün ağzını bağlamayacaksın" der. Buna karşılık, Almanya'daki Hristiyan insanseverler tahıl öğüten serflerin boyunlarına, elleriyle ağızlarına un götüremesinler diye, büyük bir yuvarlak tahta levha geçirmişlerdi.

99 Kısmen güçlü şelalelerden yoksun olmaları, kısmen başka bakımlardan bol olan sularla mücadeleleri, Hollandalıları hareket gücü kaynağı olarak rüzgardan yararlanmaya zorlamıştı. Hollandalılar yel değirmenini Almanya'dan almışlardı; yel değirmeninin icadı, bu ülkede asiller, papazlar ve imparator arasında, rüzgârın bu üçünden hangisine "ait olduğu" konusunda, komik bir dalaşmaya sebep olmuştu. Rüzgar Hollanda'yı özgürleştirirken, Almanya'da, hava köleleştirir, deniyordu. Rüzgârın Hollanda'da köleleştirdiği, Hollandalı değil, Hollandalının toprağıydı. Ülkenin üçte ikisinin tekrar bataklığa

Daha manifaktür döneminden çok önce şurada burada ve sınırlı bir ölçüde olmak üzere bu araç ve gereçlerin makine haline geldikleri olmuştur; ne var ki, üretim tarzı bunlarla kökten bir değişikliğe uğramamıştır. Bunların daha el aletleri biçiminde iken bile makine olduklarını, büyük sanayi döneminde görüyoruz. Söz gelişi, 1836-1837'de Hollandalıların Harlem gölünü boşaltmak için kullandıkları tulumbalar, bilinen tulumbaların yapılış ilkesine göre yapılmışlardı; yalnız bunların pistonlarını insan elleri yerine dev cüsseli buhar makineleri işletiyordu. İngiltere'de bildiğimiz basit demirci körüğü bugün bile ara sıra sırf kollarını bir buhar makinesine bağlayarak mekanik bir hava pompasına dönüştürülür. Manifaktür döneminde, 17. yüzyılın sonunda icat edildiği ve 18. yüzyılın '80'li yıllarının başına kadar koruduğu biçimiyle[100] buhar makinesi bile herhangi bir sanayi devrimine yol açmamıştı. Aksine, köklü değişiklik geçirmiş buhar makinesini gerekli kılan şey, iş makinelerinin icadı olmuştu. İnsan, bir emek nesnesi üzerinde bir aletle çalışmak yerine, artık bir iş makinesinin hareket gücünü sağlamaktan öteye bir iş yapmaz hale gelir gelmez, bu hareket gücünün insan adalesi kılığına bürünmesi sırf bir tesadüften ibaret olur ve rüzgar, su, buhar, vb. adalenin yerini alabilir. Bu, kuşkusuz, böyle bir değişikliğin, başlangıçta yalnızca insanın hareket ettireceği düşünülerek kurulmuş olan mekanizmada çoğu zaman büyük teknik değişimleri gerekli kılmasını dışlamaz. Dikiş makineleri, ekmek yapma makineleri, vb. gibi ilk kez ortaya çıkıp tutunmak durumunda olan bütün makineler, günümüzde, küçük ölçekli olmalarını başından itibaren engelleyen karakteristik özellikleri bulunmadıkça, aynı zamanda hem insan gücü ile hem de sırf mekanik güçle işletilebilecek tarzda yapılmaktadır.

Sanayi devriminin başlangıç noktasını oluşturan makine, aynı anda bir sürü aynı veya benzer aleti işleten ve biçimi ne olursa olsun, tek bir hareket sağlayıcı güçle işleyen bir mekanizmayla, tek bir alete kumanda eden işçinin yerine geçer.[101] Şimdi, elimizde olan makinedir, ama bu henüz makineli üretimin basit bir unsuru durumundadır.

İş makinesinin boyutlarının büyümesi ve aynı anda işlettiği aletlerin sayısının artması, kendisine hareket gücü sağlayacak çok daha büyük bir mekanizmayı gerektirir; ve bu mekanizma, insanın tekdüze ve devamlı

---

dönmesini önlemek için, Hollanda'da 1836 yılında bile 6.000 beygir gücünde 12.000 yel değirmeni kullanıyordu.

100 Gerçi bu makine, Watt'ın tek tepkili ilk makinesi ile daha o zaman çok ıslah edilmişti; ama bu şekliyle yalnızca suyu ve tuzlu suyu yukarı çıkarmak için kullanılan bir makine olarak kaldı.

101 "Bir tek motorla harekete geçirilen bütün bu basit aletlerin birleşmeleri, bir makine oluşturur." (Babbage, l.c. [s. 136.])

bir hareket sağlamada pek yetersiz bir üretim aracı olması bir yana, kendi direncini yenmek için, insanın sağlayacağından çok daha büyük bir hareket gücünü zorunlu kılar. İnsanın artık yalnızca basit bir güç kaynağı olması, yani kullandığı aletin yerini bir iş makinesinin alması durumunda, doğal güçler, güç kaynağı olarak da onun yerini alabilir. Kısmen beygirin de kendine göre bir kafası olması, kısmen bakımının pahalılığı ve fabrikalarda kullanım alanının sınırlılığı dolayısıyla beygir gücü, manifaktür döneminden devralınan büyük güçler arasında en kötüsüydü.[102] Buna rağmen, dönemin tarım uzmanlarının yakınmaları gibi mekanik güç için bugüne kadar beygir gücü ifadesinin kullanılmasının da gösterdiği üzere, büyük sanayinin çocukluk çağında beygir geniş ölçüde kullanılmıştır. Rüzgâr çok kararsızdı ve kontrolü imkânsızdı; bunun dışında, büyük sanayinin doğum yeri olan İngiltere'de su gücü kullanımı daha manifaktür döneminde ağır basmıştı. Daha 17. yüzyılda, tek bir su çarkı ile iki değirmen taşını hareket ettirmenin yolları aranmıştı. Ama iletim mekanizmasının boyutlarında görülen büyüme, artık yetersiz hale gelmiş olan su gücüyle çelişkiye düştü ve bu da, sürtünme yasalarının daha ayrıntılı bir şekilde incelenmesinin nedenleri arasında yer aldı. Aynı şekilde, bir manivelanın çekilip itilmesiyle işletilen değirmenlerde tek biçimli bir hareket gücünün sağlanamaması, sonradan büyük sanayide çok önemli bir rol oynayacak olan volanın teorik planda geliştirilmesine ve pratik alanda uygulanmasına yol açtı.[103] Manifaktür dönemi, bu biçimde, büyük sanayinin ilk bilimsel ve teknik unsurlarını geliştirmiş oluyordu. Arkwright'ın geliştirdiği iplik eğirme sistemi, daha, başından itibaren su ile işletilmişti. Böyle olmakla beraber, egemen hareket gücü olarak su

102 John C. Morton, Aralık 1859'da *Society of Arts*'da "tarımda kullanılan güçler" konulu bir yazı okudu. Bu yazıda şunlar da söyleniyordu: "Toprağın tek biçimliliğini geliştiren her iyileştirme, buhar makinesini sırf mekanik güç elde etmekte gittikçe daha yararlanılır hale getirmektedir. ... Gelişigüzel çalılıklardan meydana gelen çitlerin ve diğer engellerin tek biçimli bir faaliyeti önlediği yerlerde beygir gücü gereklidir. Bu engeller her geçen gün biraz daha ortadan kalkmaktadır. Fiili güçten çok iradeye ihtiyaç duyulan işlemlerde tek uygulanabilir güç, saniyesi saniyesine aklın kontrolü altında faaliyet gösteren insan gücüdür." Ardından, Bay Morton, buhar gücünü, beygir gücünü ve insan gücünü buhar makinelerinin gücünü ölçmekte kullanılan bir birime, yani, 33.000 librelik bir ağırlığı dakikada bir ayak yüksekliğe kaldırabilen miktarda bir güce indirgiyor ve bir buhar beygir gücünün, bir saat için, buhar makinelerinde 3 peniye, atlarda 5,5 peniye mal olduğunu hesaplıyor. Bundan başka, at, sağlığına zarar verilmeden, günde ancak 8 saat çalıştırılabilir. Buhar gücü kullanarak, bir yıl boyunca, toprak işlemekte kullanılan 7 atın en az üçünden tasarruf etmek mümkündür; ve bu, artık kendilerinden yararlanılmayan atların 3 veya 4 ay kullanılmaları halinde gerektirecekleri bakım masrafından büyük olmayan bir giderle sağlanır. Buhar gücünün kullanılabileceği tarım işlerinde buhar gücü, bütün bunlardan başka, beygir gücüne oranla, nihai ürünün kalitesini iyileştirir. Bir buhar makinesinin yaptığı işi yaptırabilmek için saati toplam 15 şilinden 66 işçinin, bir atın yaptığını yaptırabilmek için saati toplam 8 şilinden 32 işçinin çalıştırılması gerekir.

103 Faulhaber, 1625; De Cous, 1688.

gücü kullanımında da birtakım güçlüklerle karşılaşılmıyor değildi. Su ve su gücü, istenildiği gibi artırılamıyordu; yılın bazı mevsimlerinde iyiden iyiye azalıyordu ve her şeyden önce de tamamen yereldi ve bölgeye bağlı bulunuyordu.[104] Ancak, ilk defa olarak Watt'ın ikinci ve "çift etkili" denilen buhar makinesi ile kendi hareket gücünü kömür ve sudan gene kendisi sağlayan, gücü insanın kontrolü altında bulunan, taşınabilir ve taşınmaya araçlık edebilir, su çarkı gibi taşralı değil şehirli olan, üretim araçlarının şehirlerde toplanmasına imkân veren, bunları su çarkının yaptığı gibi taşranın farklı yerlerine dağıtmayan,[105] teknolojik uygulama ve kullanım bakımından her yere yatkın, bulunduğu yerin yerel koşullarının görece az etkisinde kalan bir ilk motor bulunmuş oluyordu. Watt'ın dehasının büyüklüğünü 1784 yılında almış olduğu patentin tanımında görürüz; icat ettiği buhar makinesi özel bir amaca hizmet eden bir buluş olarak değil, büyük sanayinin bir genel aracı olarak tanımlanmıştır. O, böylece, söz gelişi buharla işleyen çekiç gibi, bazılarından ancak yarım yüzyıldan daha uzun bir süre sonra yararlanılabilecek olan birçok uygulamayı ima etmiş oluyordu. Bununla beraber, Watt, buhar makinesinin denizcilikte kullanılabilirliğinden şüphe etmişti. Onun ardından gelen Boulton ve Watt'un firması, *ocean steamers* (transatlantikler) için yaptığı devasa buhar makinelerini 1851 yılında Londra Sanayi Sergisi'nde gösterdi.

Aletlerin, insan elinin kullandığı aletler olmaktan çıkıp mekanik bir cihazın, iş makinesinin aletleri haline gelmelerinden sonra, hareket gücü sağlayan makine de bağımsızlık kazandı, insan gücünün sınırlılığından tamamıyla kurtuldu. Böylece, şimdiye kadar incelemekte bulunduğumuz tek tek iş makineleri, makineli üretimde sadece birer unsur durumuna düşer. Artık birçok iş makinesini, aynı anda, tek bir hareket makinesi işletebiliyordu. Aynı anda işletilen iş makinelerinin sayısı ile birlikte hareket makinesi büyür ve iletim mekanizması, alanı genişlemiş bir cihaz haline gelir.

Şimdi iki şeyin birbirinden ayırt edilmesi gerekir: aynı türden çok sayıda makinenin iş birliği ve makine sistemi.

---

104 Modern türbinlerin icadı, su gücünün sanayide kullanılması sırasında daha önce karşılaşılan birçok engeli ortadan kaldırır.

105 "Tekstil manifaktürünün ilk zamanlarında fabrikanın kuruluş yeri bir su çarkını döndürmeye yetecek bir şelalesi olan bir akarsuyun varlığına bağlı bulunuyordu; ve su değirmenlerinin kurulması ev sanayisi sisteminin çözülüşünün başlangıcı anlamına gelmekle beraber, zorunlu olarak akarsu boylarında yerleşmek durumunda kalan ve çoğu zaman birbirlerinden hayli uzak mesafelerde bulunan bu değirmenler kentsel bir sistemden çok kırsal bir sistemin bir parçasını oluşturuyordu; ancak, buhar gücünün su gücünün yerine geçmesinden sonradır ki, fabrikalar şehirlerde ve buhar elde etmek için gerekli olan kömür ve suyun yeterli miktarlarda bulunduğu yerlerde toplanmışlardır. Buhar makinesi sanayi şehirlerinin anasıdır." (A. Redgrave, "Reports of the Insp. of Fact. 30th April 1860", s. 36.)

Bir örnekte, nihai ürünün bütünü aynı iş makinesi tarafından yapılır. Bir zanaatçının kendi aletiyle, örneğin, dokumacının dokuma tezgâhı ile yaptığı veya ister kendi başlarına ister bir manifaktüre bağlı olarak çalışmakta olsunlar çeşitli zanaatçıların çeşitli aletlerle bir sıra içinde yürüttükleri çeşitli işlerin hepsini şimdi bu iş makinesi yapar.[106] Örneğin modern mektup zarfı manifaktüründe bir işçi kâğıdı katlardı, diğeri tutkal sürerdi, bir üçüncüsü amblemin basılacağı kapağı çevirirdi, bir dördüncüsü amblemi basardı vb. ve her zarf, bu işlemlerin her biri için el değiştirmek zorunda kalırdı. Şimdi bir tek zarf makinesi, bu işlemlerin hepsini bir kerede başarır ve saatte 3000'den fazla zarf yapar. 1862 Londra Sanayi Sergisi'nde sergilenen Amerika'dan gelme bir kese kâğıdı yapma makinesi, kâğıdı kesiyor, tutkallayıp yapıştırıyor, katlıyor ve dakikada 300 tanesini tamamlayıp bitiriyor. Manifaktürde bölünmüş olarak ve biri diğerini izleyen işler halinde yürütülen toplam süreç, burada, çeşitli aletlerin bir arada doğurdukları sonucu tek başına meydana getiren bir iş makinesi tarafından tamamlanır. Şimdi, böyle bir iş makinesi ister sadece karmaşık bir el aletinin mekanikleşmiş olarak yeniden doğmuşu olsun, isterse manifaktürün özelleştirdiği çeşitli basit aletlerin bir araya getirilmesiyle meydana gelmiş olsun, her iki halde de, fabrikada, yani işlerin makine ile yapıldığı bir iş yerinde, tekrar basit iş birliğiyle karşılaşırız ve şimdilik işçiyi bir yana bırakırsak, bu iş birliği, her şeyden önce, aynı türden ve aynı anda çalışan iş makinelerinin mekân itibarıyla bir yerde toplanmaları biçiminde karşımıza çıkar. Böylece, bir dokuma fabrikası aynı iş binasında çok sayıda mekanik dokuma tezgâhının yan yana sıralanmasıyla, bir dikiş fabrikası aynı binada çok sayıda dikiş makinesinin yan yana sıralanmasıyla meydana getirilmiş olur. Ama burada sistemin bütününde teknik bir birlik vardır; çok sayıdaki aynı türden iş makinesi aynı anda ve aynı derecede olmak üzere, ortak bir ilk motor ile harekete geçirilir, kendilerini harekete geçiren gücü onlara aktaran iletim mekanizması da kısmen ortaktır ve her biri için kollara ayrılır. Tıpkı çok sayıda aletin bir iş makinesinin organlarını oluşturması gibi, birçok iş makinesi de, şimdi, aynı hareket makinesinin henüz sadece aynı türdeki organlarını oluşturur.

Gerçek makine sisteminin bu her biri bağımsız makinelerin yerini alması ise, ancak, emek nesnesinin, bir dizi farklı ama birbirlerini ta-

106 Manifaktür tipi iş bölümü açısından dokumacılık basit olmayıp, aksine, karmaşık bir el işidir; bunun gibi mekanik dokuma tezgahı da çok karmaşık işleri gören bir makinedir. Modern makinenin başlangıçta manifaktür tipi iş bölümünün basitleştirmiş olduğu işlemlere el atmış olduğu düşüncesi tamamen yanlış bir düşüncedir, iplik eğirmeciliği ve kumaş dokumacılığı manifaktür döneminde yeni alt dallara ayrıldı ve bu iş kollarında kullanılan aletler geliştirilip çeşitlendi; ama, emek sürecinin kendisi, hiçbir biçimde bölünmeyip, bir el işi olarak kaldı. Makinenin hareket noktası olan şey, iş değil emek aracıdır.

mamlayan iş makinelerinin yürüttüğü bir dizi farklı ama birbiriyle ilişkili ara süreçlerden geçtiği hallerde olur. İş bölümünün yol açtığı manifaktüre özgü iş birliği burada gene karşımıza çıkar; ancak bu kez parça-iş makinelerinin bir araya gelmesi biçiminde bir iş birliğidir bu. Çeşitli parça-işçilerin, söz gelişi yünlü dokuma manifaktüründe yün atıcısının, tarayıcısının, kırpıcısının, eğiricisinin vb. özgül aletleri şimdi özgülleşmiş iş makinelerinin aletleri haline gelmiş bulunur; bu iş makinelerinden her biri, birleşik bir alet mekanizması olan sistemin bütünü içinde belli bir işi gören özel bir organ durumundadır. Makine sisteminin ilk girdiği iş kollarında, genel olarak üretim sürecinin bölünmesinin ve dolayısıyla örgütlenmesinin kendiliğinden temelini bizzat manifaktür sağlar.[107] Bununla beraber, esaslı bir fark hemen kendini gösterir. Manifaktürde işçiler, tek başlarına veya grup halinde, her bir özel parça-işi kendi el aletleriyle yapmak zorundadır. İşçi sürece uygun hale getiriliyor olsa bile, öncesinde, süreç de işçiye uygun hale getirilmiştir. İş bölümünün bu öznel ilkesi, makineli üretimde ortadan kalkar. Toplam süreç burada nesnelleşmiştir; aslında ne ise o olarak ele alınıp incelenir; bütün, kendisini oluşturan evrelere ayrılır; her bir parça-sürecin nasıl yürütüleceği ve çeşitli parça-süreçler arasındaki bağın nasıl kurulacağı sorunu mekanik, kimya vb. bilimlerinden sağlanan teknik uygulamalar yardımı ile çözülür;[108] ve, doğal olarak, teorik kavrayışın bu durumda da, eskiden olduğu gibi, daha geniş ölçüde biriken pratik deneyimlerle mükemmelleştirilmesi gerekir. Her bir parça-makine, kendisinden sonra gelen parça-makineye ham maddesini sağlar ve parça-makinelerin hepsi aynı anda çalıştıkları için, ürün, bir yandan devamlı olarak toplam üretim sürecinin farklı aşamalarında bulunurken, bir yandan da devamlı olarak bir üretim evresinden diğerine geçer. Parça-işçiler arasındaki dolaysız el birliği

107 Büyük sanayi döneminden önce yünlü dokuma manifaktürü İngiltere'nin hakim manifaktürü idi. Bundan ötürü 18. yüzyılın ilk yarısı boyunca yapılmış olan deneylerin çoğunluğu bu manifaktürde yapılmıştır. Mekanik biçimde işlenişi daha az zahmetli hazırlık işlemleri gerektiren pamuk, yün üzerinde kazanılan tecrübelerden yararlandı; tıpkı daha sonra, tersine olarak, mekanik yünlü dokumacılığının mekanik pamuk iplikçiliği ve dokumacılığının esasları üzerinde gelişmiş olması gibi. Yünlü dokuma manifaktürünün tekil unsurlarının, örneğin yün tarama işinin, fabrika sistemine dahil olması ancak son on yıllarda gerçekleşmiştir. "Mekanik gücün yün tarama sürecine uygulanması, ... 'tarak makinesi'nin ve özellikle de Lister tipi makinenin kullanılmaya başlamasından sonra geniş ölçüde artarak, ... hiç şüphesiz çok büyük sayıda işçinin işten atılması sonucunu doğurmuştu. Yün, eskiden, çoğu kez tarakçının *cottage*'ında (kulübesinde) olmak üzere, elle taranırdı. Yün, şimdi, çok yaygın bir biçimde fabrikalarda taranıyor; elle taranmış yünün hâlâ tercih edildiği birkaç özel iş türü bir yana bırakıldığında, el işinin yerini makine işi alıyor. Elle yün tarayanların birçoğu fabrikalarda iş buldular; ama, el tarakçısının emek ürünü makinenin ürününe oranla o kadar küçüktür ki, çok büyük sayıda tarakçı işsiz kaldı." ("Rep. of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1856", s. 16.)

108 "Fabrika sisteminin ilkesi, demek ki, ... işin tek tek zanaatçılar arasında bölünmesi veya derecelenmesi yerine emek sürecinin temel unsurlarına bölünmesidir." (Ure, l.c. s. 20.)

manifaktürde özel işçi grupları arasında nasıl belli bir oranlar yaratırsa, bir bütün olan makine sisteminde de parça-makinelerin birbirlerini devamlı işler halde tutmaları, bunların sayıları, büyüklükleri ve hızları arasında belli oranların ortaya çıkmasını sağlar. Şimdi, çeşitli türden tek tek iş makinelerinin ve bunların oluşturduğu grupların meydana getirdiği yapılandırılmış bir sistem olan birleşik iş makinesi, yürüttüğü toplam süreç ne kadar sürekli olursa, yani ham madde ilk evreden son evreye ne kadar az kesintiyle ulaşırsa, bir başka deyişle, ham maddenin bir üretim evresinden diğerine aktarılmasında mekanizmanın kendisi insan elinin yerini ne kadar alırsa, o kadar mükemmelleşir. Manifaktürde özel süreçlerin bağımsızlaşması iş bölümünün kendisinden kaynaklanan bir ilkeyken, gelişmiş fabrikada, özel süreçlerin sürekliliği belirleyicidir.

İster dokumacılıkta olduğu gibi sırf aynı türden iş makinelerinin iş birliğine isterse iplikçilikte olduğu gibi farklı türden iş makinelerinin bir birleşimine dayanıyor olsun, bir makine sistemi, kendi kendine hareket eden bir ilk motor tarafından işletilmeye başlar başlamaz, bizzat büyük bir otomat meydana getirir. Bu arada, *self-acting mule*'un (otomatik iplik eğirme makinesi) bulunmasından önce iplik sarma makinesini kullanmak için olduğu ya da ince iplik yapımında hâlâ gerektiği üzere, tek tek bazı iş makinelerinin belirli hareketler için işçilere gereksinim duymasına ya da *slide rest*'in (bir torna cihazı) bağımsız bir aktöre dönüşmesine kadar makine yapımında geçerli olduğu üzere makinenin belli parçalarının işlerini yapabilmeleri için işçi tarafından bir alet gibi kullanılmalarının gerekmesine rağmen, sistemin bütünü, örneğin buhar makinesi tarafından çalıştırılabilir. İş makinesi ham maddenin işlenmesi için gerekli bütün hareketleri insanın yardımı olmadan yapabilecek ve insana sırf kontrol bakımından ihtiyaç duyuracak hale gelir gelmez, ayrıntıları gittikçe mükemmelleştirilmeye yatkın bir otomatik makine sistemi elde etmişiz demektir. Örneğin, bir tek atkı ipliği kopar kopmaz iplik makinesini kendi kendine durduran cihaz, buharla işleyen dokuma tezgâhını makarada atkı ipliği biter bitmez durduran *self-acting stop* (otomatik durdurucu) tamamıyla modern buluşlardır. Hem üretimin sürekliliğini hem de otomatizm ilkesinin uygulanışını görmek için bir modern kâğıt fabrikasını örnek olarak ele alabiliriz. Kâğıt üretimi, genel olarak farklı üretim tarzları arasındaki ayrımın farklı üretim araçları temelinde incelenmesi konusunda da, toplumsal üretim ilişkileri ile bu üretim tarzları arasındaki ilişkilerin incelenmesi konusunda da avantaj sağlar, çünkü Almanya'daki eski tarz kâğıt yapımı bu alandaki zanaat üretimi örneğini, 17. yüzyıl Hollanda'sı ve 18. yüzyıl Fransa'sı gerçek manifaktür örneğini ve modern İngiltere otomatik üretim örneğini su-

nar; ayrıca, Çin'de ve Hindistan'da, aynı sanayinin iki farklı eski Asya tipi hâlâ mevcuttur.

Hareketini yalnızca iletim makineleri aracılığıyla merkezi bir otomattan alan yapılandırılmış iş makineleri sistemiyle, makineli üretim, en gelişmiş biçimini alır. Burada tek tek makinelerin yerini, gövdesi bütün fabrika binasını dolduran, azmanlaşmış parçalarının ağır ve ölçülü hareketlerinin başlangıçta gizlediği şeytani gücünü sayısız asıl iş organlarının baş döndüren hızlı hareketleriyle açığa vuran mekanik bir dev alır.

Tek işleri buhar makineleri, iplik sarma makineleri vb. yapmak olan işçiler mevcut değilken de iplik sarma makineleri, buhar makineleri vb. vardı; tıpkı terzilerin ortaya çıkmasından önce de insanların elbise giymiş olmaları gibi. Bununla beraber, Vaucanson, Arkwright, Watt ve diğerlerinin buluşlarının uygulanabilmesi, ancak, bunların her birinin, manifaktür döneminin yetiştirdiği önemli miktarda hünerli mekanik işçisini hazır bulmaları sayesinde oldu. Bu işçilerin bir kısmı, çeşitli iş kollarında çalışan bağımsız zanaatçılardan oluşuyordu; diğer bir kısmı, daha önce belirtildiği gibi, belirli sıkılıktaki bir iş bölümünün hüküm sürdüğü manifaktürlerde bir araya gelmiş bulunuyordu. Buluşların çoğalmasıyla ve yeni bulunan makinelere talebin artmasıyla birlikte, bir yandan makine sanayisinin çeşitli bağımsız kollara ayrılması, diğer yandan makine yapan manifaktürlerin kendi içlerindeki iş bölümü giderek daha hızlı bir şekilde gelişti. Demek ki, burada, manifaktürde, büyük sanayinin dolaysız teknik temelini görüyoruz. Manifaktür makineleri yapıyor, bunlar da ilk ele geçirdikleri üretim alanlarında zanaat ve manifaktür tipi işletmelerin hayatına son veriyordu. Dolayısıyla, makineli işletme, kendisine uygun olmayan bir maddi temel üzerinde, kendiliğinden bir şekilde yükselmişti. Makineli işletme, belli bir gelişme derecesine gelindiğinde, başlangıçta hazır bulduğu ve arada geçen süre boyunca eski biçimi içinde gelişmeye devam etmiş olan bu temeli kökünden değiştirmek ve kendi üretim tarzına uygun yeni bir temel yaratmak zorunda kaldı. Tek başına makine sadece insan gücüyle işletildiği sürece nasıl güdük kalırsa, makine sistemi hazır bulunan hareket güçlerinin, yani hayvanın, rüzgarın ve hatta suyun yerini buhar makinesi almadan önce nasıl gerektiği gibi gelişemezse, büyük sanayi de, kendi karakteristik üretim aracının, yani makinenin, varlığını kişisel güce ve kişisel maharete borçlu bulunduğu ve dolayısıyla, manifaktürde parça-işçinin, bunun dışında zanaatçının çelimsiz aletini kullanırken yararlandıkları adale gücüne, keskin görüşlülüğe ve el ustalığına bağlı kaldığı süre boyunca, ne kadar gelişmiş olursa olsun kötürümlükten kurtulamadı. Bu ortaya çıkış biçiminin sonucu olarak makinelerin pahalı olmaları (sermayenin hiç aklından

çıkmayan bir husustur bu) bir yana, makineli üretime geçmiş olan sanayinin genişlemesi ve makinelerin yeni üretim kollarına girişi, tümüyle, işin yarı zanaat olma özelliği nedeniyle sayıları ancak zamanla artan, yerden mantar bitercesine çoğaltılamayan bir işçi kategorisinin büyümesiyle belirlenir. Ancak büyük sanayi, belli bir gelişme aşamasında, kendisinin zanaatlar ve manifaktür tarafından atılmış temeli ile teknik bakımdan da çatışma haline girmiştir. Hareket gücü sağlayan makinelerin, iletim mekanizmasının ve iş makinelerinin boyutlarında meydana gelen büyüme; başlangıçta yapısını belirleyen zanaatçılığa dayalı modelden uzaklaştığı, serbest ve yalnızca mekanik göreviyle belirlenen bir biçim kazandığı oranda iş makinesinin parçalarında kendini gösteren karmaşıklık, çeşitlilik ve daha sıkı düzenlilik;[109] otomatik sistemin gelişmesi ve örneğin kereste yerine demir kullanılması örneğinde olduğu gibi, işlenmesi güç malzemelerin kullanımının gittikçe daha kaçınılmaz bir hal alması gibi kendiliğinden ortaya çıkan tüm sorunların çözümleri, her yerde, manifaktürün birleşik işçisinin bile öz açısından değil yalnızca derece açısından kırabildiği kişisel sınırlarla karşılaştı. Söz gelişi, modern hidrolik pres, modern buharlı dokuma tezgâhı ve modern tarama makinesi gibi makineler manifaktür tarafından sağlanamazlardı.

Sanayinin bir alanındaki üretim tarzında meydana gelen köklü bir değişiklik, diğer alanlarda da köklü değişiklikleri gerektirir. Bu söylenen, ilk önce, toplumsal iş bölümü nedeniyle her birinin bağımsız bir meta üreteceği şekilde birbirlerinden yalıtılmış olmalarına karşın, yine de bir toplam sürecin evreleri olarak birbirine bağlanan sanayi kollarında geçerli olur. Bu şekilde, makineli iplik yapımı, makineli kumaş dokumacılığını ve ikisi birlikte ağartmacılıktaki, baskıcılıktaki ve boyamacılıktaki mekanik-kimyasal devrimi bir zorunluluk haline getirmişti. Yine bu şekilde, pamuk ipliği yapımında meydana gelen devrim, diğer yandan, çekirdeği pamuk lifinden ayırmak için çırçır makinesinin icadına yol açmıştı; artık gerekli hale gelen büyük ölçekli pamuk üretimi ancak bu buluş sayesinde mümkün oldu.[110] Ne var ki, sınai ve tarımsal

109 Mekanik dokuma tezgâhı, başlangıçta, esas itibarıyla, tahtadan yapılmıştır; geliştirilmiş modern biçimi demirden yapılır. Bir üretim aracının eski biçiminin yeni biçimini başlangıçta ne kadar çok etkilediği, diğer şeylerin yanında, buharla çalıştırılan dokuma tezgâhı ile eski dokuma tezgâhı arasındaki, demir dökümhanelerindeki modern körükle bilinen demirci körüğünün fazla bir etkinliği olmayan ilk mekanik kopyası arasındaki en üstünkörü bir karşılaştırma ve belki de bunların hepsinden daha göze batacak bir biçimde olmak üzere, şimdiki lokomotiflerden önce, her birini bir at gibi sırayla yerden kaldıran iki ayaklı bir lokomotif yapma çabaları ile gösterilebilir. Ancak mekanik bilimindeki önemli gelişmelerden ve pratik deneyimlerin birikmesinden sonradır ki, biçim tamamıyla mekanik ilkeleri ile belirlenir hale gelmiş ve dolayısıyla makineye dönüşen aletin geleneksel maddi biçiminden tamamıyla kurtulmuştur.

110 Amerikalı Eli Whitney'in çırçır makinesi, çok yakın zamanlara kadar, 18. yüzyılın diğer makinelerine oranla, en az esaslı değişiklik geçirmiş bir makinedir. Ancak son on yıl

üretim tarzlarında meydana gelen devrim, özellikle toplumsal üretim sürecinin genel koşullarında, yani haberleşme ve ulaştırma araçlarında da bir devrimi zorunlu kıldı. Eksenini, Fourier'in bir ifadesini kullanarak söyleyecek olursak, yan ev sanayisi ile birlikte küçük tarım ve şehir zanaatlarının oluşturduğu bir toplumun haberleşme ve ulaştırma araçları, toplumsal iş bölümünü yaygınlaştıran, emek araçlarını ve işçileri bir araya toplayan ve sömürge pazarlarına sahip olan manifaktür döneminin üretim koşulları için nasıl tümüyle yetersiz kalmışlarsa ve bundan dolayı nasıl köklü bir değişikliğe uğratılmışlarsa, manifaktür döneminden devralınan haberleşme ve ulaştırma araçları da, çok geçmeden, üretimin baş döndürücü bir hız kazandığı, yığınsal bir düzeye ulaştığı, sermaye ve işçi kitlelerinin devamlı biçimde bir alandan çekilip bir başka üretim alanına sokulduğu ve dünya piyasalarında yeni ilişkilerin ortaya çıktığı büyük sanayi için tahammül edilmez ayak bağları olmuştu. Bundan dolayı, baştan sona köklü bir değişikliğe uğramış olan gemi yapımı sanayisi bir yana bırakılırsa, haberleşme ve ulaştırma araçları, nehir vapurlarından, demir yollarından, transatlantiklerden ve telgraflardan meydana gelen bir sistemle yavaş yavaş büyük sanayinin üretim tarzına uyduruldu. Ne var ki, şimdi, dövülüp işlenmeleri, kaynakla birbirine tutturulmaları, kesilip parçalanmaları, delinmeleri ve biçim verilmeleri gereken muazzam demir kitleleri öylesine dev boyutlu makineleri gerektiriyordu ki, bunların yapımı manifaktürün imkânları ile üstesinden gelinebilecek bir iş değildi.

Dolayısıyla, büyük sanayi, kendi karakteristik üretim aracını, yani makineyi, bizzat ele almak ve makineleri makinelerle üretmek zorunda kaldı. Ancak bunu yaptığında, kendisi için uygun olan teknik temeli yaratmış ve kendi ayakları üzerinde doğrulmuş oldu. 19. yüzyılın ilk on yıllarında makineli üretim yapan işletmelerin artmasıyla birlikte makine, iş makinelerinin üretimi işini yavaş yavaş fiilen eline geçirdi. Ne var ki, ilk motorların üretimi için kullanılan dev makineler, ancak son on yıllarda, muazzam demir yollarının inşası ve transatlantikler sayesinde ortaya çıktı.

Makinelerin makinelerle yapımı için temel üretim koşulu, istenilen miktarda güç sağlayabilen ve aynı zamanda da tam kontrol altında tutulabilen bir hareket gücü sağlayıcı makine idi. Bu koşul buhar makinesi ile zaten sağlanmış bulunuyordu. Ne var ki, aynı zamanda tek tek makine parçaları için gerekli olan doğru, düzlem, daire, silindir, koni ve küre gibi tam geometrik biçimlerin makineyle üretilebilmesi gerekiyordu. Bu

içinde (1867'den önceki) diğer bir Amerikalı, Albany'li (New York) Bay Emery, basit olduğu kadar etkin bir iyileştirme ile Whitney'in makinesini modası geçmiş bir makine haline getirdi.

problemi Henry Maudslay 19. yüzyılın ilk on yılında *slide rest*'i (bir torna cihazı eklentisi) icat ederek çözdü; cihaz çok geçmeden otomatik hale getirildi ve ilk yapılırken torna tezgâhı için düşünülmüş olan biçiminde değişiklik yapılarak alet ve makine yapımında kullanılan diğer makinelere de uygulandı. Bu mekanik cihaz herhangi bir özel aletin yerini almıyordu; kesici aletleri vb. işlenen ham madde, örneğin demir üzerinde veya karşısında tutup, hareketlerini ayarlayıp yönlendirerek belli bir biçim elde eden insan elinin yerini alıyordu. Böylece, makine parçalarının yapımında gerekli olan geometrik biçimlerin "en hünerlisi bile olsa, hiçbir işçi elinin birikmiş tecrübe ve alışkanlığının sağlayamadığı derecede bir kolaylık, doğruluk ve hızla elde edilmesi"[111] artık mümkün oluyordu.

Şimdi, makine yapımında kullanılan makinenin gerçek anlamda iş makinesini oluşturan kısmını ele alacak olursak, zanaatçılıkta kullanılan aleti tekrar karşımızda buluruz; ama, bu kez devasa bir büyüklüktedir. Örneğin delme makinesinin iş gören kısmı, bir buhar makinesi ile işletilen çok büyük bir matkaptır ve diğer taraftan, bu olmadan, büyük buhar makinelerinin ve hidrolik preslerin silindirleri üretilemez. Mekanik torna tezgâhı, bildiğimiz ayakla çalıştırılan torna tezgâhının devleşmiş bir kopyasıdır; freze makinesi, marangozun tahta işlediği aletlerle demir işleyen, demirden bir marangozdur; Londra rıhtımlarında ince kaplama tahtalarını kesmekte kullanılan alet, azmanlaşmış bir usturadır; demir kesme makinesinin aleti, terzi makasının kumaş kestiği gibi demir kesen dev bir makastır; buhar gücüyle işleyen şahmerdan, bildiğimiz çekiç başı ile iş görür, ancak bu o kadar ağırdır ki, *Thor* bile yerinden oynatamaz.[112] Örneğin, Nasmyth'in buluşu olan buharla işleyen şahmerdanlardan her biri 6 tondan fazla ağırlıkta olup 36 ton ağırlığında bir örsün üzerine 7 ayak yükseklikten diklemesine iner. Bir granit bloğunu parçalayıp toza çevirmek onun için çocuk oyunu kadar basit bir iştir ve aynı zamanda yumuşak bir tahtaya birbiri peşi sıra gelen hafif vuruşlarla bir çivi çakmak konusunda daha az yetenekli değildir.[113]

---

111 "The Industry of Nations", Lond. 1855, Part II, s. 239. Bu eserde şöyle söyleniyor: "Torna tezgâhına yapılan bu ek ne kadar basit ve görünüşte ne kadar önemsiz olursa olsun, bunun, makinelerin iyileştirilmeleri ve kullanım alanlarının genişlemesi üzerindeki etkisinin Watt'ın buhar makinesinde yaptığı iyileştirmeler kadar büyük ve önemli olduğunu ifade etmekle çok ileri bir iddiada bulunmuş olmadığımız kanısındayız. Bu ek ile birlikte, çok geçmeden, bütün makinelerin daha mükemmelleştiği ve ucuzladığı görüldü ve yeni icatlar ve düzeltmeler için bir dürtü sağlanmış oldu."

112 Londra'da yan çark şaftlarını dövme işinde kullanılan bu makinelerden birine *"Thor"* adı verilir. Bu makine 16,5 ton ağırlığındaki bir şaftı demircinin nal dövmesindeki rahatlıkla döver.

113 Ahşap işleme işinde kullanılan ve küçük ölçeklerde de kullanılabilen makinelerin çoğu Amerikan icadıdır.

Emek aracı, makine haline geldiğinde, insan gücünün yerine doğa güçlerinin ve deneyimlere dayalı alışkanlıkların yerine doğa bilimlerinin bilinçli şekilde kullanımının konmasını gerektiren bir maddi varoluş biçimi kazanır. Toplumsal emek sürecinin manifaktürdeki yapılanması tümüyle özneldir, parça-işçilerin bir araya getirilmelerinden ibarettir; makine sisteminde ise büyük sanayi, tamamen nesnel bir üretim organizmasına sahiptir; işçi, bunu, üretimin son biçimini almış maddi koşulu olarak karşısında hazır bulur. Basit el birliğinde ve hatta iş bölümü aracılığıyla özgülleştirilmiş el birliğinde, tek tek işçilerin yerini toplumsallaşmış işçinin alması, hâlâ az çok tesadüfe bağlı görünür. Makineler, ileride belirtilecek bazı istisnalar dışında, yalnızca, dolaysız olarak toplumsallaşmış ya da ortaklaşa emekle işletilebilir. Demek ki, emek sürecinin iş birliğine dayalı karakteri, artık, bizzat emek aracının doğasının dikte ettiği teknik bir zorunluluktur.

2. Makineden Ürüne Aktarılan Değer

El birliğinden ve iş bölümünden doğan üretici güçlerin, sermaye için bir maliyetinin bulunmadığını görmüştük. Bunlar toplumsal emeğin doğal güçleridir. Bunun gibi, üretim süreçlerine dahil edilen buhar, su vb. doğa güçlerinin de maliyeti yoktur. Ama insanın, nefes almak için nasıl ciğere ihtiyacı varsa, doğa güçlerini üretken bir tarzda tüketebilmek için de "insan elinin eseri olan bir şey"e ihtiyacı vardır. Suyun sağladığı hareket gücünden yararlanmak için bir su çarkının, buharın sahip bulunduğu esneklikten yararlanmak için bir buhar makinesinin varlığı gereklidir. Doğa güçleri için geçerli olan bilim için de geçerlidir. Mıknatıslı iğnenin bir elektrik akımının etki alanı içinde sapması yasası veya çevresinden bir elektrik akımı geçirilen bir demirin mıknatıslanacağı yasası, bir kere keşfedilince, bir metelik masrafa bile neden olmaz.[114] Ama bu yasalardan telgrafçılıkta vb. yararlanmak için çok pahalı ve karmaşık bir cihaza ihtiyaç duyulur. Makine, görmüş olduğumuz gibi, alet denilen şeyi ortadan kaldırmaz. Alet, insan organizmasının cüce bir aracı olmaktan çıkar, büyüyerek ve çoğalarak insan tarafından yaratılmış bir mekanizmanın aleti haline gelir. Sermaye şimdi işçiyi elle kullanılan bir aletle değil, kendi

114 Bilimin kapitaliste "hiçbir" maliyeti yoktur; ama bu, onun bilimden yararlanmasını kesinlikle engellemez. "Başkalarının" bilimi de, başkalarının emeği gibi, sermayeye bağlanır. İster bilim isterse maddi zenginlik söz konusu olsun, "kapitalist biçimde" sahip oluşla "kişisel biçimde" sahip oluş birbirinden tamamıyla farklı şeylerdir. Bizzat Dr. Ure, makine kullanan pek sevgili fabrikatörlerinin mekanik konusundaki kaba cehaletlerinden yakınıyordu; kimya sanayisinde faaliyet gösteren İngiliz fabrikatörlerinin kimya alanındaki tüyler ürpertici bilgisizlikleri üzerine Liebig'in söyleyeceği çok şey vardır.

aletini kendisi yönetip işleten bir makine ile çalıştırır. Bundan dolayı, büyük sanayinin muazzam doğa güçlerini ve doğa bilimini üretim sürecine katarak emeğin üretkenliğini olağanüstü bir derecede artırmak zorunda olması daha ilk bakışta apaçık görülebilse bile, bu artmış üretici gücü elde etmek için fazladan bir emek harcaması gerekmediği kesinlikle aynı açıklıkla görülmez. Değişmez sermayenin bütün diğer unsurları gibi makine de yeni değer yaratmaz; üretimine hizmet ettiği ürüne ancak kendi değerini katar. Makine, bir değere sahip olduğu ve dolayısıyla ürüne değer aktardığı sürece, bu ürünün bir değer unsurunu oluşturur. Ürünü ucuzlatmak yerine, kendi değeri ile orantılı olarak pahalılaştırır. Makinelerin ve gelişmiş makine sisteminin, büyük sanayinin bu kendine özgü emek araçlarının, zanaatçılık ve manifaktürde kullanılan emek araçları ile karşılaştırıldıklarında, kıyaslanamayacak ölçüde daha fazla değerle yüklü oldukları gün gibi açıktır.

İlk olarak belirtmemiz gerekir ki, makine emek sürecine daima bütün olarak, değerlenme sürecine ise her zaman kısmi olarak katılır. Ürüne aktardığı değer, hiçbir zaman, yıpranması yoluyla ortalama olarak kaybettiği değerden fazla olmaz. Bundan ötürü, makinenin değeri ile düzenli aralıklarla ürüne aktardığı değer parçası arasında büyük bir fark olur. Değer oluşturan bir unsur olarak makine ile ürün oluşturan bir unsur olarak makine arasında büyük bir fark vardır. Aynı makinenin aynı emek sürecinde tekrar ve tekrar iş gördüğü süre ne kadar uzun olursa, bu fark o kadar büyük olur. Her gerçek emek aracının veya üretim aletinin emek sürecine her zaman bütünü ile girdiğini, değerlenme sürecine ise kendi günlük ortalama yıpranması oranında olmak üzere her zaman yalnızca kısmen katıldığını, daha önce görmüştük. Ne var ki, bütün olarak kullanım ile günlük yıpranma arasındaki bu fark, makinede alettekinden çok daha büyüktür; çünkü makine, daha dayanıklı malzemeden yapıldığı için daha uzun ömürlüdür; çünkü kullanımı sıkı sıkıya bilimsel yasalarla düzenlenip yönetildiği için kendi parçalarının yıpranmasında olsun, tükettiği malzemede olsun daha büyük bir tasarruf sağlanmasına olanak verir ve çünkü üretim alanı, aletin üretim alanı ile kıyaslanamayacak kadar büyüktür. Bunların her ikisi için, yani gerek makine ve gerekse alet için yapılan günlük ortalama masrafları veya günlük ortalama yıpranmaları ile yağ, kömür vb. gibi yardımcı malzeme tüketimleri nedeniyle ürüne aktardıkları değer parçasını düşecek olursak, tıpkı insan emeğinin hiçbir katkısı olmadan hazır bulunan doğa güçleri gibi, bedava iş görürler. Makinenin üretken iş görme gücü aletin üretken iş görme gücünden ne kadar büyük olursa, parasız olarak sağladığı hizmetlerin kapsamı da aletin sağladıklarına oranla o kadar büyük olur. İnsanoğlu,

geçmişte harcanmış ve nesnelleşmiş bulunan emeğinin ürününe, büyük ölçekli olarak, tıpkı bir doğa gücü gibi bedavaya iş gördürmeyi ancak büyük sanayide öğrenir.[115]

El birliği ve manifaktür incelenirken görülmüş olduğu gibi, binalar vb. gibi bazı genel üretim koşullarında, birlikte tüketilmeleri yoluyla, tek başlarına çalışan işçilerin dağınık üretim koşullarıyla karşılaştırıldığında, bir tasarruf sağlanır; bu nedenle, bunlar, ürünü daha az pahalılaştırır. Makine sisteminde, yalnızca bir iş makinesinin gövdesi onun sayısız aletleri tarafından birlikte kullanılmakla kalmaz, aynı zamanda, aynı hareket gücü sağlayıcı makine de, iletim mekanizmasının bir kısmı ile birlikte, çok sayıda iş makinesi tarafından birlikte kullanılır.

Makinenin değeri ile makinenin günlük ürüne aktardığı değer parçası arasındaki fark veri olsa, bu sonuncunun ürünü pahalılaştırma derecesi her şeyden önce ürünün büyüklüğüne, yani kapladığı alana bağlı olur. Blackburn'lu Baynes 1857'de yayınlanan bir konuşmasında, her bir gerçek[116] mekanik beygir gücünün, yardımcı cihazlarla birlikte, 450 *self-acting mule* iğini veya 220 *throstle* iğini ya da çözgüyü çekme, düzeltme vb. cihazları ile birlikte, *40 inch cloth* (40 inçlik kumaş) dokuyan 15 dokuma tezgâhını işleteceğini tahmin etmiştir.

Bir beygir güçlük buhar gücünün günlük masrafı ile bunun hareket geçirdiği makinelerin yıpranmaları, birinci durumda 450 *mule* iğinin

115 Ricardo, başka yerlerde emek süreci ile değerlenme süreci arasındaki genel ayrımdan daha fazla önem atfetmediği makinenin bu etkisine bazen o derece ağırlık verir ki, zaman zaman makinelerin ürüne aktardıkları değer unsurunu unutur ve makineleri doğa güçleriyle tamamen aynı kefeye koyar. Örneğin: "Adam Smith doğa güçlerinin ve makinelerin bize sağladıkları hizmetlerin değerlerini takdir etmekten hiçbir zaman geri durmaz, ama o, bunların metalara kattıkları değerin doğasını çok doğru olarak birbirlerinden ayırır. ... Bunlar, gördükleri işleri maliyetsiz olarak yaptıklarından, bize yardımları sırasında mübadele değerine hiçbir şey katmazlar." (Ricardo, l.c. s. 336, 337.) Ricardo'nun bu sözü, makinelerin, "kâr"ın bir kısmını oluşturan değeri yaratma "hizmet"ini sağladığı yönünde gevezelikler yapan J. B. Say karşısında kuşkusuz doğrudur.

116 Üçüncü Basıma not: Bir "beygir gücü", dakikada 33000 ayak-librelik, yani dakikada 33000 libreyi bir ayak yüksekliğe ya da bir libreyi 33000 ayak yüksekliğe kaldıran bir güçtür. Metinde kastedilen beygir gücü budur. Günlük konuşmalarda ve yine bu kitabın şurasında burasında başka yazarlardan aktarılan pasajlarda, aynı makinenin "nominal" ve "ticari" ya da "gösterge" beygir güçleri arasında ayrım yapıldığı görülür. Eski veya nominal beygir gücü, yalnızca pistonun hareket aralığına ve silindir çapına göre hesaplanır ve buhar basıncı ile piston hızı hiç dikkate alınmaz. Bunun pratik anlamı şudur: bu makineler, sanki Boulton ve Watt zamanındaki aynı zayıf buhar basıncı ve aynı düşük piston hızı ile işletiliyorlarmış gibi, söz gelişi, 50 beygir gücündedirler, denir. Oysa anılan son iki faktör o günden bu yana muazzam biçimde gelişmişlerdir. Bir makine tarafından bugün gerçekten sağlanan mekanik gücü ölçmek için, buhar basıncını gösteren bir gösterge icat edilmiştir. Silindir hızını saptamak kolaydır. Dolayısıyla, bir makinenin "gösterilmiş" veya "ticari" beygir gücünün ölçüsü, silindir çapını, pistonun hareket aralığını, piston hızını ve buhar basıncını aynı zamanda hesaba katan ve makinenin dakikada 33.000 ayak-libreyi fiilen kaç kez gerçekleştirdiğini gösteren bir matematik formülüdür. Bu nedenle, bir nominal beygir gücü, üç, dört ve hatta beş gösterge ya da gerçek beygir gücünü temsil ediyor olabilir. Bu açıklama, bundan sonraki farklı alıntılar içindir. –F. E.

günlük ürününe, ikinci durumda 220 *throstle* iğinin günlük ürününe, üçüncü durumda 15 mekanik dokuma tezgâhının günlük ürününe dağılır ki, böylece, bir libre ipliğe veya bir yarda kumaşa ancak pek küçük bir değer parçası aktarılmış olur. Yukarıda sözü geçen buhar gücüyle işleyen şahmerdan için de aynı şey söz konusudur. Bunun her günkü yıpranması ile kömür vb. tüketimi her gün dövdüğü muazzam miktardaki demir kütlesine dağıldığı için yüz kilo demire ancak pek küçük bir değer eklenmiş olur; oysa bu dev yapılı araç küçük çivileri çakmak için kullanılacak olsaydı bu değer çok büyük olurdu.

Bir iş makinesinin iş görme kapasitesi, yani bunun aletlerinin sayısı, ya da, güç söz konusuysa, büyüklüğü verilmiş olsa, elde edilen ürünün kütlesi, onun işleme hızına, örneğin, iğin dönüş hızına ya da çekicin bir dakikadaki vuruş sayısına bağlı olur. Dev yapılı çekiçlerin bazıları dakikada 70 vuruş, iğ yapımında kullanılan daha küçük boyutlu buharlı çekiçleri olan Ryder'in patentli dövme makinesi dakikada 700 vuruş yapar.

Makinenin ürüne değer aktarma oranı verilmiş olsa, bu değer parçasının büyüklüğü makinenin kendi toplam değerinin büyüklüğüne bağlı olur.[117] Makine, ne kadar az emek içeriyorsa, ürüne o kadar az değer katar. Ne kadar az değer aktarırsa, o kadar üretken olur ve sunduğu hizmet doğa güçlerinin hizmetine o kadar yaklaşır. Ve makinenin makineyle üretilmesi, makinenin değerini, büyüklük ve etkisine oranla azaltır.

Zanaatçılık veya manifaktür aracılığıyla elde edilen metaların fiyatlarıyla, aynı metaların makine ürünleri olarak fiyatlarının karşılaştırmalı bir analizi, genel olarak, şu sonucu ortaya koyar: ürünün makineyle yapılması halinde emek aracından gelen değer parçası göreli olarak büyür ama mutlak olarak küçülür. Yani, bunun mutlak büyüklüğü azalır, ama ürünün, örneğin bir libre ipliğin toplam değerine oranla büyüklüğü artar.[118]

---

117 Kafası kapitalist kavramlarla dolu okuyucu burada doğal olarak makinenin, sermaye değeriyle orantılı olarak ürüne kattığı "faiz"i arayacaktır. Ancak şurası kolayca görülebilir ki, değişmez sermayenin diğer herhangi bir unsuru ne kadar yeni değer yaratırsa makineler de o kadar yeni değer yarattıkları için, makineler "faiz" adı altında böyle bir değer katamaz. Ayrıca şurası da açıktır ki, artık değer üretiminin söz konusu olduğu bir yerde, bunun hiçbir kısmı "faiz" adı altında *a priori* (önsel olarak) varsayılamaz. *Prima facie* (ilk bakışta) saçma ve değer oluşumu yasalarına aykırı görünen kapitalist hesaplama tarzı, bu eserin Üçüncü Kitabında açıklanıyor.

118 Makinelerin, atların ve genel olarak, madde değiştirme makineleri olarak değil, yalnızca hareket gücü olarak kullanılan hayvanların yerlerine geçtiği durumlarda, makineler tarafından katılan bu değer unsuru mutlak ve göreli olarak düşer. Burada şu da belirtilebilir: hayvanları düpedüz makine olarak tanımlayan Descartes, hayvanı, daha sonra Bay v. Haller'in "Restauration der Staatswissenschaften" adlı eserinde tekrar karşılaşıldığı gibi, insanın yardımcısı olarak gören Orta Çağdan farklı olarak, manifaktür dönemine özgü bir gözle görür. Descartes'ın da Bacon gibi, üretimin değiştirilmiş bir biçimini ve doğanın pratik olarak insanın egemenliği altına alınışını değiştirilmiş düşünme yönteminin sonucu olarak gördüğü, "*Discours de la Méthode*" eserinden anlaşı-

Şurası açıktır ki, bir makinenin üretilmesi için, bunun kullanımı ile tasarruf edilen miktarda emek gerekmesi halinde, emek yalnızca yer değiştirmiş olur, yani bir metanın üretimi için gerekli emeğin toplam miktarında bir azalma veya emeğin üretkenliğinde bir artma olmaz. Ne var ki, makinenin mal olduğu emekle, tasarruf ettirdiği emek arasındaki fark, bir başka deyimle, bununla sağlanan üretkenliğin derecesi, bunun kendi değeri ile yerini aldığı aletin değeri arasındaki farka bağlı değildir. Makinenin yapımının neden olduğu emek harcaması ve dolayısıyla kendisinin ürüne kattığı değer parçası, işçinin aleti ile emek nesnesine kattığı değerden daha küçük kaldığı sürece, fark devam eder. Bundan dolayı, makinenin sağladığı üretkenliğin derecesi, yerini makineye bırakan insan emek gücünün miktarı ile ölçülür. Baynes'e göre, yardımcı cihazları dahil bir beygir gücüne eşit buhar gücüyle işletilen 450 *mule* iğine 2½ işçi düşer[119] ve her *self-acting mule* iği ile on saatlik bir iş gününde 13 ons (ortalama kalınlık) iplik eğrilir ve dolayısıyla 2½ işçi tarafından haftada $365^{5}/_{8}$ libre iplik eğrilir. O halde, yuvarlak hesap, 366 libre pamuk (basit olsun diye fireyi hesaba katmıyoruz), ipliğe dönüşmesi sırasında sadece 150 iş saati, yani on saatlik 15 iş günü soğurur; oysa iplik çıkrığıyla bir iplik işçisi 60 saatte 13 ons iplik eğiriyorsa, aynı miktardaki pamuk 10 saatlik 2.700 iş günü veya 27.000 iş saati soğurur.[120] Keten bezi (basma) basımcılığında el işine dayanan ve eskiden beri uygulanan blok baskı yönteminin yerini makineli basımcılığa bıraktığı yerlerde bir tek makinenin, bir tek adamın veya gencin yardımı ile bir saatte bastığı mik-

---

lır; bu eserde şöyle denilmektedir: "Hayat için son derece yararlı bilgilere" (felsefeye kendisi tarafından getirilen yöntemle) "ulaşmak mümkündür. Okullarda öğretilmekte olan spekülatif felsefe yerine, kendisinin yardımıyla ateşin, suyun, havanın, gök cisimlerinin ve çevremizdeki diğer bütün cisimlerin güç ve etkinliklerini, zanaatçılarımızın farklı zanaatları öğrenmelerinde olduğu gibi, tam olarak öğrenirken, aynı zamanda, onları en uygun oldukları yerlerde ve amaçlar için kullanmayı öğrenmemizi ve böylece doğanın efendisi ve sahibi haline gelmemizi" ve böylece "insan hayatının mükemmelleşmesine katkıda bulunmamızı sağlayacak pratik bir felsefe bulunabilir." Sir Dudley North'un "Discourses upon Trade" (1691) adlı eserinin önsözünde, Descartes'in yönteminin ekonomi politiğe uygulanmasıyla, ekonomi politiğin para, ticaret vb. ile ilgili eski masallardan ve boş düşüncelerden kurtulmaya başladığı ifade edilir. Bununla beraber, ilk İngiliz iktisatçıları, genellikle, kendi filozofları olarak Bacon ve Hobbes'u benimsemişlerdir; daha sonraki dönemde de Locke, İngiltere, Fransa ve İtalya'da ekonomi politiğin "kat exochn" (asıl) "filozofu" haline gelmiştir.

119 Essen Ticaret Odası'nın yıllık raporuna (Ekim 1863) göre, 1832 yılında, Krupp dökme çelik fabrikası, 161 büyük fırın, 32 buhar makinesi (1800 yılında Manchester'da kullanılan buhar makinelerinin toplam sayısı yaklaşık olarak bu kadardı) ve hepsi bir arada 1236 beygir gücünü temsil eden 14 buharlı şahmerdan, 49 demirci ocağı, 203 iş makinesi ve yaklaşık 2.400 işçiyle, 13 milyon libre dökme çelik üretmişti. Burada 1 beygir gücüne 2 işçi bile düşmüyordu.

120 Babbage'ın hesaplamasına göre, Java'da yalnızca iplik eğirme işi pamuğun değerine % 117 değer katmaktadır. Aynı dönemde (1832) İngiltere'de makinelerin ve ince iplikçilik kolundaki pamuk işleme işinin bir arada kattıkları toplam değer, yaklaşık olarak ham madde değerinin % 33'ü kadardı. ("On the Economy of Machinery", s. 165, 166.)

tarda dört renkli basma, eskiden ancak 200 adamla basılabiliyordu.[121] Eli Whitney'in 1793'te çırçır makinesini bulmasından önce, bir libre pamuğun çekirdeğinden ayrılması bir ortalama iş gününe mal oluyordu. Onun bu icadı sayesinde bir zenci kadının günde 100 libre pamuk ayıklaması mümkün oldu ve çırçırın etkinliği ilk günden itibaren durmadan artırıldı. Geçmişte 50 sente elde edilen çekirdeğinden ayrılmış bir libre pamuk, sonrasında daha büyük bir kârla, yani karşılığı ödenmemiş daha fazla emek içermek üzere, 10 sentten satıldı. Hindistan'da pamuk lifini çekirdeğinden ayırmak için "çurka" isimli yarı yarıya makineye benzer bir alet kullanılır; bununla bir erkek ve bir kadın günde 28 libre pamuk ayıklar. Birkaç yıl önce Dr. Forbes tarafından icat edilen çurka ile, bir adam ve bir genç günde 250 libre pamuk ayıklıyor; hareket gücü kaynağı olarak öküz, buhar veya su kullanılan yerlerde, yalnızca *feeder* (makineye malzeme veren yardımcı) olarak çalışacak bir iki oğlan ve kız çocuk gerekmektedir. Öküzlerle çalıştırılan bu tür 16 makineyle, bir günde, eskiden 750 kişinin bir günde çıkardığı ortalama iş çıkarılır.[122]

Belirtilmiş olduğu gibi, bir buharlı pulluk bir saatte 3 peniye ya da ¼ şiline 66 kişinin bir saatte 15 şiline yapacağı kadar iş çıkarır. Bu örneğe, bir yanlış düşünceyi açıklığa kavuşturmak için, geri dönüyorum. 15 şilin hiçbir biçimde 66 kişi tarafından bir saatte harcanmış bütün emeğin para ifadesi değildir. Artık emeğin gerekli emeğe orana % 100 idiyse, bu durumda, bu 66 işçi, bir saatte, ellerine geçen 15 şilinlik ücretin ancak 33 iş saatinin eş değeri olmasına rağmen, 30 şilinlik bir değer yaratmışlardır. O halde, bir makinenin yerini aldığı 150 işçinin yıllık ücretleri tutarına mal olduğunu bunun da 3000 sterlin tutuğunu varsaysak, 3000 sterlin asla 150 işçi tarafından harcanan ve üzerinde çalışılan şeye eklenen emeğin para ifadesi olmaz, ancak yıllık emeklerinin ücret olarak ellerine geçen kısmının para ifadesi olur. Buna karşılık, 3000 sterlinlik makinenin para değeri, makinenin üretimi sırasında harcanmış bulunan bütün emeği ifade eder; bunun ne kadarının işçinin eline geçen ücreti ve ne kadarının kapitalistin cebine giren artık değeri oluşturduğunun bir önemi yoktur. O halde, makinenin maliyeti, yerine geçtiği emek gücüne eşit olsa bile, makinede maddeleşmiş emek, yerini aldığı canlı emekten her zaman çok daha küçük olur.[123]

Yalnızca ürünü ucuzlatma aracı olarak bakılırsa, makine kullanımı şu biçimde sınırlanır: makinenin yapımı için harcanan emek, bunun kul-

121 Makineli baskıcılıkta ayrıca boyadan tasarruf edilir.

122 Krş. "Paper read by Dr. Watson, Reporter on Products to the Government of India, before the Society of Arts", 17. April 1860,

123 "Bu dilsiz yardımcılar" (makineler) "aynı para değerine sahip olsalar bile, her zaman, yerine geçtikleri emekten çok daha az bir emeğin ürünüdür." (Ricardo, l.c. s. 40.)

lanımı ile yol verilen emekten daha az olmalıdır. Ancak, sermaye için kullanım sınırları daha dardır. Sermayenin karşılığını ödediği şey harcanan emek değil, kullanılan emek gücünün değeri olduğu için, makine kullanımı, sermaye için, makinenin değeri ile makinenin yerine geçtiği emek gücünün değeri arasındaki farkla sınırlanır. Emek gününün gerekli emeğe ve artık emeğe bölünüşü değişik ülkelerde farklı olduğu ya da aynı ülkede farklı dönemlerde veya aynı dönemde farklı iş kollarında başkalık gösterdiği, dahası, işçinin gerçek ücreti kâh işçinin emek gücünün değerinin altına düştüğü kâh üstüne çıktığı için, makinenin üretimi için gerekli emek miktarı ile makinenin yerini aldığı emeğin toplam miktarı arasındaki fark aynı kalsa bile, makinenin fiyatı ile yerine geçeceği emek gücünün fiyatı arasındaki fark değişebilir.[124] Ne var ki, kapitalist için metanın üretim maliyetini belirleyen ve onu rekabetin zorlayıcı yasaları ile etkileyen yalnızca ikinci tür farktır. Bundan dolayı, günümüzde İngiltere'de, sadece Kuzey Amerika'da kullanılan makineler icat ediliyor; tıpkı 16. ve 17. yüzyılda Almanya'da sadece Hollanda'da kullanılan makinelerin icat edilmiş ve 18. yüzyıldaki bazı Fransız buluşlarından sadece İngiltere'de yararlanılmış olması gibi. Daha erken gelişmiş ülkelerde, bazı iş kollarında kullanıldıkları zaman, makinelerin kendileri ekonominin diğer kollarında öyle bir emek fazlası (Ricardo buna *redundancy of labour* der) yaratırlar ki, ücretlerin emek gücünün değeri altına düşmesi buralarda makine kullanımını önler ve kârı kullanılan emeğin azalmasından değil, karşılığı ödenen emeğin azalmasından doğan kapitalist için bu kullanımı gereksiz, pek çok durumda da olanaksız kılar. Son yıllarda, İngiliz yünlü dokuma manifaktürünün bazı dallarında, çocukların çalıştırılması çok azalmış, bazı yerlerde tamamen ortadan kalkmıştır. Neden? Fabrika Yasası, çocukların iki posta halinde çalıştırılması zorunluluğunu getirmişti; ya bunlardan biri 6 diğeri 4 saat ya da ikisi de 5'er saat çalışacaktı. Ama ebeveynler, *half-times*'ı (yarı zamanlıları), geçmişte *full-times*'ı (tam zamanlıları) sattıklarından daha ucuza satmak istemiyordu. Bundan dolayı, *half-times*'ın yerini makineler aldı.[125] Kadınların ve (10 yaşın altın-

124 İkinci Basıma not: Bundan dolayı komünist bir toplumda makinelerin kullanım alanı burjuva toplumundakinden tümüyle farklı olurdu.

125 "İşverenler 13 yaşından küçük iki takım çocuğu gereksiz yere işe almak istemez. ... Bir grup fabrikatör, yün ipliği yapımcıları, bugün gerçekten de 13 yaşından küçük çocukları, yani yarı zamanlıları çok seyrek olarak kullanıyor. Bunlar, farklı türdeki iyileştirilmiş ve yeni makineleri kullanıma soktu; bu makineler sayesinde çocuk işçi" (yani 13 yaşından küçük çocuk) "çalıştırılması tamamen gereksizleşmiş bulunuyor; çalıştırılan çocuk sayısındaki bu azalmayı göstermek için örnek olarak bir emek sürecinden söz edeceğim; bu emek sürecinde mevcut makinelere, uzatma makinesi *(piecing machine)* denilen bir araç eklenmiştir; bu araç sayesinde, her bir makinenin özelliğine göre, 6 ya da 4 yarı zamanlı işçi tarafından yapılan iş, bir genç" (13 yaşından büyük) "tarafından yapılabilmektedir. ... Yarı zamanlı çalıştırma sistemi, uzatma makinesinin icadı için" dürtü olmuştu. ("Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1858", [s. 42, 43].)

daki) çocukların madenlerde çalıştırılmaları yasaklanmadan önce, sermaye çıplak kadınları ve genç kızları pek çok örnekte erkeklerle birlikte kömür madenlerinde ve diğer madenlerde çalıştırmayı kendi ahlak ilkeleriyle ve özellikle de muhasebe defterleriyle öylesine bağdaşır bulmuştu ki, ancak bunun yasaklanmasından sonra makineye el attı. Yankee'ler taş kırma makineleri icat etti. İngilizler bunları kullanmıyor; çünkü, bu işi yapan "zavallı" (İngiliz ekonomi politiğinin tarım işçisi için kullandığı teknik terim *"wretch"*tir), emeğinin o kadar küçük bir kısmının karşılığını alır ki, makine kullanılması üretimi kapitalistler için pahalılaştırırdı.[126] İngiltere'de kanallarda kullanılan tekneleri çekmek vb. işler için zaman zaman hâlâ beygirler yerine kadınlar çalıştırılır,[127] çünkü, beygirlerin ve makinelerin üretimleri için gerekli emek miktarı belli bir matematiksel büyüklüktür; oysa, *surplus-population* (artık nüfus) içindeki kadınların ayakta tutulmaları için gereken emek miktarı her türlü hesabın altında kalır. Bundan ötürü, insan gücü, hiçbir yerde, en değersiz işler için, makineler ülkesi İngiltere'de olduğundan daha utanmazca çarçur edilmez.

3. Makineye Dayanan Üretim Sisteminin İşçi Üzerindeki İlk Etkileri

Emek aracında meydana gelen devrim, görülmüş olduğu gibi, büyük sanayinin hareket noktasını oluşturur ve köklü bir değişikliğe uğrayan emek aracı, en gelişmiş biçimine, fabrikanın yapılandırılmış makine sisteminde ulaşır. Bu nesnel organizmaya insan unsurunun nasıl katıldığını görmeden önce, bu devrimin bizzat işçinin kendisi üzerindeki bazı genel etkilerini gözden geçireceğiz.

a. Ek emek güçlerine sermaye tarafından el konulması. Kadınların ve çocukların çalıştırılması

Makineler, adale gücünü vazgeçilmez olmaktan çıkardıkları ölçüde, adale gücü olmayan veya vücut gelişmesi tamamlanmamış, ama organları daha kolay biçim alabilen işçiler, işe koşulacak araçlar haline gelir. Bu nedenle, makinelerin kapitalist tarzda kullanımının ilk sonucu, kadın ve çocuk emeğidir! Bu muazzam yedek emek ve işçi kaynağı, çok geçmeden, işçi ailelerinin bütün üyelerini, yaş ve cinsiyet farkına bakmaksızın, doğrudan doğruya sermayenin egemenliği altına alarak ücretli işçi sayısını artırmakta yararlanılan bir araç haline gelir. Kapitalist için çalış-

126 "Makine ... çoğu zaman emek" (ücret demek istiyor) "yükselmediği sürece kullanılmayabilir." (Ricardo, l.c. s. 479.)

127 Bkz. "Report of the Social Science Congress at Edinburgh, Octob. 1863".

ma zorunluluğu, çocukların oyun zamanlarına el koymakla kalmaz; ev içinde, geleneksel sınırlar dahilinde, ailenin kendisi için özgürce harcanabilecek emeğe de el koyar.[128]

Emek gücünün değeri, yalnızca bireysel yetişkin işçinin ayakta tutulması için değil, fakat işçi ailesinin ayakta tutulması için gerekli olan emek-zaman ile belirleniyordu. Makine, işçi ailesinin bütün üyelerini emek piyasasına çıkararak, yetişkin erkeğin emek gücünün değerini işçinin bütün ailesine dağıtır ve dolayısıyla onu değersizleştirir. Söz gelişi, 4 emek gücüne bölünmüş bir ailenin satın alınması, belki, daha önce aile reisinin emek gücünün satın alınması için yapılandan daha büyük bir harcama gerektirir; ama bu kez 1 iş günü yerine 4 iş günü söz konusudur ve bu 4 iş gününün fiyatı, 4 iş günü ile sağlanan artık emeğin 1 iş günü ile elde edilen artık emeği aşması oranında düşer. Artık, ailenin yaşayabilmesi için, dört kişinin kapitaliste sadece emek değil ama aynı zamanda artık emek sağlamaları zorunlu hale gelir. Böylece, makine daha başından itibaren sermayenin asıl sömürü alanı olan[129] beşerî sömürü malzemesini çoğaltmakla kalmaz, aynı zamanda sömürü derecesini de yükseltir.

Bunun gibi, makine, işçi ile kapitalist arasındaki ilişkiyi biçimsel olarak kuran sözleşmeyi de kökünden değiştirir. Meta mübadelesi temelin-

128 Dr. Edward Smith, Amerikan İç Savaşı ile birlikte gelen pamuk bunalımı sırasında, pamuklu sanayisi işçilerinin sağlık koşulları üzerinde incelemeler yapıp bir rapor hazırlamak üzere İngiliz hükümeti tarafından Lancashire, Cheshire ve diğer yörelere gönderilmişti. Raporda şunlar da kaydedilmektedir: İşçilerin fabrika atmosferinden zorla uzak kalmaları bir yana, bunalımın hijyenik bakımdan daha birçok faydaları olmuştur. İşçi kadınlar şimdi çocuklarını *Godfrey's Cordial* (afyonlu bir ilaç) ile zehirleyecek yerde, kucaklarına alıp emzirecek boş vakti buluyorlar. Yemek pişirmesini öğrenecek zamana sahipler. Ama ne yazık ki, yemek pişirmede kazanılan bu ustalık yiyeceğin olmadığı bir zamanda kazanılıyor. Fakat biz burada aile içinde harcanması gereken emeğe kendini büyütme amacıyla sermaye tarafından nasıl el konulduğunu görüyoruz. Bunun gibi, bunalım, bazı okullarda işçi kızlarının dikiş öğrenmeleri için de yararlı olmuştur. Bütün dünya için iplik eğiren işçi kızların dikiş öğrenmeleri için bir Amerikan Devrimi ve bir dünya bunalımı gerekmiştir!

129 "Gittikçe artan ölçüde erkek işçilerin yerine kadın işçiler ve her şeyden önce de yetişkin işçilerin yerine çocuk işçiler geçtiği için, işçilerin sayısı çok artmış bulunuyor. 13 yaşında üç kız çocuğu, 6-8 şilin arasında haftalık bir ücretle, haftada 18-45 şilin arasında ücret alan yetişkin bir erkek işçiyi işinden eder." (Th. de Quincey, "The Logic of Politic. Econ.", Lond. 1844. s. 147'deki not). Ailenin belirli işlevleri, söz gelişi çocukların bakımı ve beslenmeleri vb., tamamıyla baskı altına alınamayacağından, kendilerine sermaye tarafından el konulmuş anne durumundaki işçiler, bunların yerini tutacak bazı şeyler bulmak zorunda kalır. Dikiş, sökük ve yırtık tamiri vb. gibi aile hayatının gerekli kıldığı bazı işlerin yerine hazır metaların konması zorunlu olur. Demek oluyor ki, bir taraftan evdeki emek harcaması azalırken, diğer taraftan para harcaması artar. Bundan dolayı, işçi ailesinin üretim masrafları artar ve gelir fazlasını alıp götürür. Buna ek olarak, geçim araçlarının kullanımında ve hazırlanmasında tasarruf ve amaca uygunluk olanaksız hale gelir. Resmî ekonomi politiğin gizlediği bu olgular hakkında fabrika müfettişlerinin, *"Children's Employment Commission"*ın (Çocuk İstihdamı Komisyonu) *"Report"*larında (raporlarında) ve özellikle de *"Reports on Public Health"*te (Halk Sağlığı Raporlarında) zengin malzeme mevcuttur.

de yapılan ilk varsayım, kapitalist ile işçinin birbirlerinin karşısına özgür kişiler olarak, biri para ve üretim aracı sahibi, diğeri emek gücü sahibi olan bağımsız meta sahipleri olarak çıktıklarıydı. Ne var ki, sermaye şimdi söz sahibi olmayanları ya da yarı söz sahibi olanları satın alır. İşçi, daha önce, üzerinde biçimsel açıdan özgür bir kimse olarak tasarrufta bulunduğu kendi emek gücünü satıyordu. Şimdi, karısını ve çocuğunu satıyor. Köle tüccarı oluyor.[130] Çocuk işçi aranırken verilen ilanlar, çoğu zaman, biçimsel olarak da, daha önce zenci köle arayanların Amerikan gazetelerinde görülen ilanlarını andırır.

> "Dikkatim", diyor örneğin bir İngiliz fabrika müfettişi, "bölgenin en önemli sanayi şehirlerinden birinde yayınlanan bir gazetede çıkan bir ilana yönelmişti; burada bunun bir kopyasını veriyorum: 12 ile 20 yaşlar arasında genç işçi aranıyor; 13 yaşından küçük görünmemeleri şarttır. Ücret haftada 4 şilindir. Müracaat vb."[131]

"13 yaşından küçük görünmemeleri şarttır" ifadesi Fabrika Yasası ile ilgilidir; bu yasaya göre, 13 yaşından küçük çocuklar günde yalnızca 6 saat çalıştırılabilmektedir. İşçinin yaşını, resmi yetkili bir hekimin (*certifying surgeon*) saptaması zorunludur. Fabrikatör, bu nedenle, 13 yaşında görünen çocuklar bulmak ister. Fabrikatörler tarafından çalıştırılan 13 yaşından küçük çocukların sayılarında son yirmi yıllık İngiliz istatistiklerinde görülen şaşkınlık verici ve bazen sıçramalı gerileme, bizzat fabrika müfettişlerinin ifadelerine göre, büyük ölçüde, kapitalistlerin sömürü hırslarına ve ana ve babaların bezirganca ihtiyaçlarına uygun olarak, çocukların yaşlarını yüksek gösteren *certifying surgeon*'ların marifetidir. Londra'nın meşhur Bethnal Green mahallesinde, her pazartesi ve salı sabahı, her iki cinsiyetten 9 yaşında ve daha büyük çocukların kendilerini Londralı ipek fabrikatörlerine kiraladıkları bir açık pazar kurulur. "Genellikle haftalık ücret (ana ve babalara giden) 1 şilin 8 peni ve çayla

130 İngiliz fabrikalarında kadın ve çocuk işçilerin çalışma saatlerinin sınırlandırılmasının, yetişkin erkek işçilerin mücadelesiyle sermayeden koparılmış bir hak olmasına karşın, *"Children's Employment Commission"*ın en yeni raporlarında, işçi ana ve babaların çocuklar üzerindeki bezirgânlıkları ile ilgili gerçekten dehşet verici ve tümüyle köle ticaretini andıran izlere rastlanmaktadır. Ne var ki, yine aynı *"Report"*larda görülebileceği üzere, iki yüzlü kapitalist, bizzat kendisi tarafından yaratılan, devamlı hale getirilen ve yararlanılan ve üstelik yine onun tarafından "çalışma özgürlüğü" diye vaftiz edilen bu canavarlığı yerer. "Küçücük çocuklar yardıma çağrılmıştı ... hatta kendi günlük ekmekleri karşılığında çalışmak üzere. Her tür ölçüyü aşan bu derece ağır işleri yapacak güçleri olmadan ve daha sonraki hayatlarında kendilerine rehberlik edecek hiçbir eğitim almaksızın, bu çocuklar fiziksel ve manevi bakımdan pis bir ortamın içine atılmışlardır. Kudüs şehrinin Titus tarafından yıkılması üzerine Yahudi tarihçi, insanlığını yitirmiş bir ananın doymak bilmeyen açlığını gidermek için kendi yavrularını feda etmeye başladığı zaman, şehrin yerle bir edilmesinde, evet bu biçimde taş üstünde taş kalmamacasına yok edilmesinde, şaşılacak bir şey yoktur, demişti." ("Public Economy Concentrated", Carlisle, 1833, s. 66.)

131 A. Redgrave, "Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1858," s. 40, 41.

birlikte kendim için olan 2 penidir." Sözleşmeler sadece bir haftalığına yapılır. Bu pazarın açık kaldığı süre boyunca görülen manzara ve işitilen sözler gerçekten tiksindiricidir.[132] Kadınların "çalışma yurtlarındaki çocukları alıp bunları isteyen her alıcıya haftalığı 2 şilin 6 peniden kiralamaları" İngiltere'de hâlâ görülen bir şeydir.[133] Mevcut yasalara rağmen, Büyük Britanya'da hâlâ en az 2.000 çocuk canlı baca temizleme makinesi olarak (bunların yerini alacak makinelerin bulunmasına rağmen) ana ve babaları tarafından satılır.[134] Makinelerin, emek gücü alıcısı ile satıcısı arasındaki hukuki ilişkide, işlemin bir bütün olarak özgür kişiler arasında yapılan bir sözleşme olması görüntüsünü bile yok eden bir değişiklik yaratması, daha sonra parlamentoya devletin fabrikalara müdahale etmesinin hukuki mazeretini sağladı. Fabrika Yasası, ne zaman daha önce müdahale edilmemiş sanayi kollarında çocukların çalışmasını 6 saatle sınırlasa, fabrikatörlerin feryatları yeniden duyuluyor: ana ve babaların bir bölümü, çocuklarını, henüz "çalışma özgürlüğü"nün hüküm sürdüğü, yani 13 yaşından küçük çocukların yetişkinler gibi çalışmaya zorlandıkları ve dolayısıyla de daha yüksek bir fiyatla elden çıkarılabildikleri sanayi kollarına satmak için, yasanın kapsamına sokulmuş bulunan sanayi kollarından çekiyordu. Ama, sermaye doğası itibarıyla bir düzleyici olduğundan, yani bütün üretim alanlarında emeği sömürme koşullarının eşitliğini doğuştan gelen bir hak olarak talep ettiğinden, çocuk çalışmasının bir sanayi kolunda yasayla sınırlandırılması, başka kollarda da sınırlandırılmasının nedeni olur.

Makinelerin, önce doğrudan doğruya kendilerinin oluşturduğu temel üzerine kurulan fabrikalarda ve sonra dolaylı olarak diğer bütün sanayi kollarında sermayenin sömürüsüne tabi kıldığı kadın işçilerin ve çocuklar ile gençlerin uğradıkları fiziksel bozukluklara daha önce değinilmişti. Bu nedenle, burada yalnızca bir nokta üzerinde, işçi çocukları arasında hayatlarının ilk yıllarında görülen korkunç yükseklikteki ölüm oranı üzerinde duracağız. İngiltere'de bir yaşından küçük çocuklardan 100.000'i için yıllık ortalama ölüm sayısının sadece 9.095 (yalnızca bir bölgede 7.047) olduğu 16 nüfus kayıt bölgesi vardır; bu sayı, 24 bölgede 10.000'in üstünde ama 11.000'in altında, 39 bölgede 11.000'in üstünde ama 12.000'in altında, 48 bölgede 12.000'in üstünde ama 13.000'in altında, 22 bölgede 20.000'in üstünde, 25 bölgede 21.000'in üstünde, 17 bölgede 22.000'in üstünde, 11 bölgede 23.000'in üstünde, Hoo, Wolver-

132 "Children's Employment Commission, V. Report", London 1866, s. 81, n. 31. [4. Basıma not: Bethnal Green ipekli sanayisi şu anda hemen hemen yok olmuş bulunuyor. –F. E.]

133 "Child. Employment Comm., III. Report", Lond. 1864, s. 63, n. 15.

134 l.c. "V. Report", s. XXII, n. 137.

hampton, Ashton-under-Lyne ve Preston'da 24.000'in üstünde, Nottingham, Stockport ve Bradford'da 25.000'in üstünde, Wisbeach'de 26.001 ve Manchester'da 26.125'tir.[135] 1861 yılında yapılan resmî bir sağlık araştırmasının ortaya koyduğuna göre, ölüm oranlarının yüksek olmasının başlıca nedeni, annelerin dışarıda çalışmaları ve bunun ürünü olarak, başka şeylerin yanında yetersiz beslenmeye, uygun olmayan gıdalarla beslenmeye, afyonlu mamalarla beslenmeye vb. yol açan ihmal ve kötü davranışlardır; bunlara bir de, annelerde çocuklarına karşı gelişen doğal olmayan* yabancılaşma ve bunun sonucu olan bilerek aç bırakma ve zehirleme eklenir.[136] "Kadınların çalışmasının minimum düzeyde olduğu" tarım bölgelerinde, "buna karşılık, ölüm oranı en düşük düzeydedir."[137] Bununla beraber, 1861 yılında araştırma komisyonu beklenmedik bir sonuçla karşılaştı: Kuzey Denizi kıyılarında yalnız tarımla uğraşan bazı bölgelerde bir yaşından küçük çocuklar arasındaki ölüm oranı, hemen hemen en kötü sanayi bölgelerindeki ölüm oranı düzeyine ulaşmış bulunuyordu. Bundan dolayı, Dr. Julian Hunter bu durumu yerinde incelemekle görevlendirildi. Verdiği rapor "VI. Report on Public Health"e (Halk Sağlığı Hakkında VI. Rapor) eklenmiştir.[138] O zamana kadar, çocukları sıtma ile alçak ve bataklık bölgelere özgü diğer hastalıkların kırıp geçirdiği düşünülmüştü. İnceleme, bunun tam aksini ortaya koydu; şöyle ki, "sıtmayı ortadan kaldıran neden, yani toprağın kışın bataklık yazın cılız bir çayır toprağı olmaktan çıkarılıp verimli bir tahıl toprağı haline sokulması, bebekler arasındaki ölüm oranını olağanüstü artırmıştı."[139]

Dr. Hunter'ın bu bölgelerde görüştüğü 70 pratisyen hekim bu nokta üzerinde "tam bir görüş birliği" içindeydi. Çünkü, toprağı işleme biçiminde meydana gelen devrimle birlikte, tarıma sanayi sistemi sokulmuştu.

> "Kız ve oğlan çocuklarla birlikte gruplar halinde çalışan evli kadınlar, 'grup başı' denilen ve bütün grubu kiralayan bir adam tarafından belli bir para karşılığında çiftçinin hizmetine verilir. Bu gruplar çoğu zaman köylerinden millerce uzaklara giderler; bunlara sabah ve akşamları yollarda rastla-

135 "Sixth Report on Public Health", Lond. 1864, s. 34.

* Almanca 3. ve 4. basımlarda "doğal". –Almanca Baskı Editörünün Notu

136 "O," (1861 yılı soruşturması) "... ayrıca şunu da gösterir: belirtilen koşullar altında bebekler, annelerinin dışarıda çalışmalarının sonucu olarak, ihmal ve kötü bakım yüzünden mahvolurken, anneler yavrularına karşı korkunç derecede vahşileşmekte, çoğunlukla çocuklarının ölümlerine pek fazla aldırış etmemekte ve bazen ... çocuklarının ölümünü garantilemek için doğrudan önlemler almaktadırlar." (l.c.)

137 l.c. s. 454.

138 l.c. s. 454-462. "Reports by Dr. Henry Julian Hunter on the excessive mortality of infants in some rural districts of England."

139 l.c. s. 35 ve s. 455, 459.

> nır; kadınların kısa iç eteklik, gömlek ve çizme ve bazen pantolon giymiş oldukları görülür; çok güçlü ve sağlıklı görünürler; ama alışkanlık haline gelmiş hafiflik ve ahlâk düşkünlüğü ile bozulmuş, bu faal ve bağımsız yaşama tarzına olan tutkunluklarının evlerinde perişanlık ve bakımsızlık içinde kıvranan yavrular üzerindeki meş'um etki ve sonuçları karşısında vurdumduymaz bir halleri vardır."[140]

Sanayi bölgelerindeki tüm görüngüler burada yeniden üretilir; üstelik gizli çocuk öldürme ve çocuklara afyon verilmesi burada daha yüksek bir dereceye varmıştır.[141]

> "Yetişkin kadınların sanayi işlerinde geniş ölçüde çalıştırılması" der, *Privy-Council*'in (Özel Danışma Kurulu) hekim üyesi ve *"Public Health"* (Halk Sağlığı) raporunun başyazarı Dr. Simon, "karşısında duyduğum derin endişe ve korkuyu, bunun yol açtığı kötülükler üzerindeki bilgilerim, haklı ve mazur gösterecek niteliktedir."[142] "Aile sahibi bütün evli kadınların" diye seslenir fabrika müfettişi R. Baker resmi bir raporda, "herhangi bir fabrikada çalışmaları yasak edildiği gün, bu, İngiltere'nin manifaktür bölgeleri için gerçekten bir mutluluk olacaktır."[143]

Kadın ve çocukların kapitalist sömürü elinde uğradıkları ahlaki soysuzlaşma, *"İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu"* (*"Lage der arbeitenden Klasse Englands"*) adlı eserinde F. Engels tarafından ve diğer yazarlarca öylesine çıplak bir biçimde gözler önüne serilmiş bulunuyor ki, burada konuyu sadece anmakla yetiniyorum. Ama küçük yaştaki, henüz olgunlaşmamış insanların yalnızca artık değer üretimine yarayan makineler haline getirilmelerinin yapay olarak ürettiği ve aklı, kendi gelişme yeteneğine, kendi doğal üretkenliğine zarar vermeden atıl tutan bildiğimiz doğal cehaletten tümüyle farklı olan zihinsel yıkım, en sonunda, İngiliz parlamentosunu bile, Fabrika Yasasına tabi bütün sanayilerde ilköğretimi 14 yaşından küçük çocukların "üretici" şekilde kullanılmalarının yasal koşulu yapmak zorunda bıraktı. Kapitalist üretime egemen olan ruh, fabrika yasalarının "eğitim hükümleri"nin gelişigüzel bir biçimde kaleme alınışlarında, bu öğretim zorunluluğunun büyük ölçüde gene hayalden ibaret bir şey kalmasına yol açan yönetim mekanizması yeter-

---

140 l.c. s. 456.

141 İngiliz fabrika bölgelerinde olduğu gibi tarım bölgelerinde de afyon tüketimi, yetişkin erkek ve kadın işçiler arasında günden güne artmaktadır. "Afyonlu ilaçların satışını artırmak ... bazı girişimci toptancı tüccarların büyük amacıdır. Bunlar, eczacılarca en çok sürüm bulan madde olarak görülmektedir." (l.c. s. 459.) Afyonlu ilaçlarla beslenen bebekler, "küçücük yaşlı adamlar halinde güdükleşmekte ya da küçük maymunlar gibi buruşup kartlaşmaktadırlar." (l.c. s. 460.) Hindistan ve Çin'in İngiltere'den nasıl öç aldığı görülüyor.

142 l.c. s. 37,

143 "Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1860," s. 59. Bu fabrika müfettişi daha önce hekimdi.

sizliğinde, bizzat fabrikatörlerin kendilerinin bu öğretim yasasına karşı gösterdikleri muhalefette ve bunun üstesinden gelmek için pratikte bulup uyguladıkları hile ve hurdada pırıl pırıl parlıyordu.

> "Bütün kabahat yasa koyucudadır; çünkü, çocukları eğitme görünüşü altında, bu öngörülen amacın sağlanmasına yarayabilecek bir tek hüküm içermeyen bir hayali yasa (*delusive law*) çıkarmıştır. Yasa, çocukların günde belli bir süre" (3 saat) "okul adı verilen dört duvardan ibaret bir yerde kapalı tutulmasından ve çocuğu çalıştıran kimsenin her hafta, öğretmen olarak imzasını atan bir kişiden bir belge almasından başka hiçbir hüküm getirmemektedir."[144]

1844 tarihli değiştirilmiş Fabrika Yasasının çıkarılmasından önce, öğretmenler tarafından, kendileri de okuma yazma bilmedikleri için, bir çarpı işareti ile imzalanan okul devam belgeleri hiç de ender görülen şeyler değildi.

> "Bu türlü belgeler veren bir okula yaptığım ziyaret sırasında öğretmenin cehaleti karşısında öylesine şaşırdım ki, kendimi tutamadım, sordum: 'Affedersiniz efendim, okuma yazma biliyor musunuz?' Aldığım cevap şu oldu: 'Kim, ben mi? Eh şöyle böyle'. Sonra da kendisini haklı göstermek için ekledi: 'Her durumda, öğrencilerimin ilerisindeyim.' "

1844 tarihli yasanın hazırlandığı sırada fabrika müfettişleri, verdikleri belgeleri yasal olarak geçerli saymak zorunda kaldıkları okul denilen bu yerlerin utanç verici durumlarını yerin dibine batırmışlardı. Ama bütün başarabildikleri sadece şu oldu: 1844 yılından itibaren "okul belgelerindeki rakamlar öğretmenin el yazısıyla yazılmak ve aynı şekilde öğretmen, adını ve soyadını da kendisi yazmak zorundadır."[145]

İskoçya için fabrika müfettişi olan Sir John Kincaid, bunlara benzer şeyler anlatır:

> "İlk ziyaret ettiğimiz okul, Ann Killin adında bir hanım tarafından yönetiliyordu. Soyadını hecelemesini istemem üzerine, C ile başlayarak daha baştan bir yanlış yaptı, ama derhal düzeltip soyadının K ile başladığını söyledi. Ne var ki, okul belge defterlerindeki imzalarına baktığım zaman farklı farklı yazılmış olduklarını gördüm; el yazısı ise onun öğretmenlik yeteneğinden yoksunluğu hakkında hiçbir şüphe bırakmıyordu. Kayıtları kendisinin tutamadığını da kendisi itiraf etti. ... Bir başka okulda, dersliğin 15 ayak uzunluğunda 10 ayak genişliğinde olduğunu gördüm ve bu kadarcık bir yerde ağızlarında birtakım anlaşılmaz şeyler geveleyen tam 75 çocuk saydım."[146] "Ne var ki, çocukların yalnızca okula devam belgeleri alıp öğretimin zerresini alamadıkları bu sefil yerlerde değil, öğretmeni yetenekli olan birçok okulda da öğretmenin çabaları, üç yaşından itibaren her yaşta-

144 Leonard Horner, "Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1857", s. 17.

145 id., "Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1855", s. 18, 19.

146 Sir John Kincaid, "Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1858", s. 31, 32.

> ki çocukların kopardıkları gürültü içinde heba olur gider. Öğretmenin en iyi durumda sefalet düzeyinde olan geçim durumu, tamamen, bir odaya tıkılabilecek olan en fazla sayıda çocuktan alınan penilerin sayısına bağlıdır. Bunlara ek olarak, okullarda pek az eşya vardır; kitaplar ve diğer öğretim malzemesi yetersizdir; kapalı ve pis havanın zavallı çocuklar üzerinde çok zararlı bir etkisi olur. Bu türden pek çok okulda bulundum ve kesinlikle hiçbir şey yapmayan bir sürü çocuk gördüm; ve bu durum okula devam diye belgelenmektedir, ve bu çocuklar resmî istatistiklerde eğitim görmüş (*educated*) olarak gösterilir."[147]

İskoçya'da fabrikatörler okula gitmek zorunda olan çocukları mümkün olduğu ölçüde işe almamaya çalışır.

> "Bu durum, fabrikatörlerin, eğitim hükümlerinden ne kadar büyük bir rahatsızlık duyduklarını kanıtlamaya yeter."[148]

Bu söylenen, kendine özgü bir Fabrika Yasası ile düzenlenen keten bezi vb. basımcılığı iş kolunda korkunç derecede acayip bir hal alır. Bu yasanın hükümlerine göre,

> "her çocuk, böyle bir baskı iş yerinde çalıştırılmaya başlamadan önce, çalışmaya başladığı günden hemen önce gelen 6 ay boyunca en az 30 gün ve 150 saatten az olmamak üzere, okula devam etmek zorundadır. Baskı iş yerinde çalışmaya başladıktan sonra ve çalıştığı süre sırasında, çocuğun, her 6 aylık dönemde gene 30 gün ve 150 saatlik bir süre boyunca okula gitmesi zorunludur. ... Okul saatleri sabahleyin saat 8 ile öğleden sonra saat 6 arasında olacaktır. Aynı gün içinde 2½ saatten az veya 5 saatten fazla olan devam süreleri 150 saatten düşülmez. Normal koşullar altında, çocuklar okula öğleden önceleri ve öğleden sonraları, 30 gün, günde 5 saat gider; 30 günün bitiminden sonra, yasada öngörülen 150 saatlik toplam süre dolmuş ve kendi dillerindeki kitaplarını bitirmişlerse, iş yerine dönerler; burada 6 ay kalırlar; sonra yeni bir okul dönemi gelir ve tekrar okula başlarlar ve kitabı bir kere daha hatmedinceye kadar okulda kalırlar. ... Yasada öngörülen 150 saati okulda geçirip 6 ay basımhanede çalıştıktan sonra tekrar okula dönen pek çok çocuk her şeye en baştaki kadar yabancı olur. ... Daha önceki okul dönemleri sırasında öğrendikleri her şeyi, arada geçen süre içinde, doğal olarak, unutmuş bulunurlar. Diğer baskı iş yerlerinde çocukların okula devamları tamamıyla fabrikanın iş ihtiyaçlarına bağlıdır ve bunlara göre ayarlanır. Her altı aylık süredeki gerekli saat sayısı, her defa 3 ile 5 saat arasında değişen ve belki de 6 aya dağılan taksitlerle tamamlanır. Örneğin okulda bir gün sabahleyin 8'den 11'e kadar, başka bir gün öğleden sonra 1'den 4'e kadar kalınır; bundan sonra çocuk birçok gün okuldan uzak kalır ve bir gün birdenbire tekrar saat 3'ten 6'ya kadar okulda olduğu görülür; bu birbiri peşi sıra belki 3-4 gün veya bir hafta sürer, sonra tekrar 3 hafta veya tam bir ay okula gittiği görülmez; işlerin gevşek olduğu birkaç gün, işverenin ona tesadüfen ihtiyacı olmadığı bir zamanda birkaç saatli-

147 Leonard Horner, "Reports etc. for 30th Apr. 1857", s. 17, 18.

148 Sir J. Kincaid, "Rep. Insp. Fact. 31st Oct. 1856", s. 66.

> ğine tekrar okula gider; böylece, çocuk, 150 saat doluncaya kadar, fabrika ile okul arasında, deyim yerindeyse oradan oraya itilip kakılır (*buffeted*)."[149]

Birleşik çalışanlar topluluğuna çok büyük sayıda çocuğun ve kadının eklenmesiyle, makine, erkek işçinin sermayenin despotizmine karşı manifaktür döneminde gösterebildiği direnci sonunda kırar.[150]

b. İş gününün uzatılması

Makine, emeğin üretkenliğini yükseltmenin, yani bir metanın üretimi için gerekli emek-zamanı kısaltmanın en güçlü aracıysa, sermayenin taşıyıcısı olarak, öncelikle doğrudan doğruya el attığı sanayilerde, iş gününü her türlü doğal sınırın ötesine uzatmaya yarayan en güçlü araç haline gelir. Makine, bir yandan sermayeye kendisinin bu sürekli eğiliminin dizginlerini serbest bırakan yeni koşullar yaratırken, diğer yandan da onun başkalarının emeğine duyduğu doymak bilmez iştahı daha da artıran yeni nedenler yaratır.

Her şeyden önce, makinelerle birlikte emek aracının hareketi ve işleyişi işçiden bağımsızlaşır. Emek aracının kendisi, insan yardımcılarının bedensel zayıflıkları ve dik başlılıkları gibi belirli doğal engellerle karşılaşmasa, kesintisiz olarak üretimde bulunacak olan bir sınai *perpetuum mobile* (sürekli hareket makinesi) haline gelir. Bundan dolayı, otomat, sermaye olarak ve sermaye olması dolayısıyla kapitalistin kişiliğinde bilinç ve iradeye sahip olduğu için, direnme gücü olan ama gene de esneklik gösterebilen beşeri doğal engelleri asgari direnme düzeyine indirme güdüsüyle donanmıştır.[151] Bu direnme, ayrıca, makine başında çalışmanın

---

149 A. Redgrave, "Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1857", s. 41-43. Asıl Fabrika Yasasının (metinde adı geçen *Print Works Act* değil) uzunca bir zamandır yürürlükte olduğu İngiliz sanayi kollarında eğitim hükümlerinin karşılaştığı engeller son yıllarda bir dereceye kadar aşılmış bulunuyor. Fabrika Yasasına tabi olmayan sanayilerde henüz geniş ölçüde cam fabrikatörü J. Geddes'ın görüşleri hüküm sürüyor. Bu zat soruşturma komisyonu komiseri White'a bu konuda şunları söylemiştir: "Görebildiğim kadarıyla, işçi sınıfının bir kısmının son yıllarda yararlandığı daha büyük miktardaki eğitim rahatsız edici. Bu eğitim, onları bağımsızlaştırdığı için tehlikeli." ("Children's Empl. Commission, IV. Report", Lond. 1865, s. 253.)

150 "Bir fabrikatör olan Bay E. bana, mekanik dokuma tezgâhlarının başında yalnızca kadın işçi çalıştırdığını; evli kadınları ve özellikle ailelerinin geçimine destek olan aile sahibi evli kadınları tercih ettiğini; bunların evli olmayan kadın işçilerden çok daha dikkatli ve uysal olduklarını; gerekli geçim araçlarını tedarik edebilmek için güçlerini son zerresine kadar harcamak zorunda kaldıklarını anlattı. Böylece birtakım erdemler, kadın karakterine özgü erdemler, kadınlara zarar vermeye başlıyor; kadın doğasındaki ahlak ve incelikle ilgili her şey kadının köleleşmesine ve acı çekmesine yol açan araçlar haline getiriliyor." ("Ten Hours' Factory Bill. The Speech of Lord Ashley, 15th March", Lond. 1844, s. 20.)

151 "Pahalı makinelerin yaygın bir biçimde kullanılmaya başlamasından bu yana, insan doğası ortalama gücünü çok aşan bir derecede zorlanmıştır." (Robert Owen, "Observations on the effects of the manufacturing system", 2nd ed., London 1817, [s. 16].)

görünürdeki kolaylığı ve kadın ve çocuk işçilerin eğilip bükülmeye daha yatkın unsurlar olmaları ile daha da azalır.[152]

Makinenin üretkenliği, daha önce görülmüş olduğu gibi, nihai ürüne aktardığı değer parçasının büyüklüğü ile ters orantılıdır. Makinenin faaliyet gösterebildiği süre ne kadar uzun olursa, kendi tarafından katılan değerin dağıldığı ürün kitlesi o kadar büyük, tek bir metaya kattığı değer parçası o kadar küçük olur. Makinenin faal ömrünün ise iş gününün uzunluğu veya emek sürecinin günlük süresi ile bunun tekrarlandığı günlerin sayısının çarpımı ile belirleneceği açık bir şeydir.

Bir makinenin aşınması, onun kullanılma süresiyle tam bir matematiksel denkliğe kesinlikle sahip değildir. Ve bunun böyle olduğu varsayılsa bile, 7½ yıl boyunca günde 16 saat çalıştırılan bir makine, aynı makinenin 15 yıllık süre boyunca günde yalnızca 8 saat çalıştırılması halinde kapsayacağı büyüklükte bir üretim dönemini kapsar ve toplam ürüne bu ikinci haldekinden daha fazla değer aktarmaz. Ancak, makinenin değeri, birinci örnekte, ikinci örnektekinin iki katı hızla yeniden üretilirdi ve kapitalistin 7½ yılda yutacağı artık emek, 15 yılda yutacağına eşit olurdu.

Bir makinenin maddi aşınması iki boyutludur. Biri, tıpkı sikkelerin dolaşım sırasında aşınmaları gibi kullanılmasından; diğeri, kullanılmadan kınında tutulan kılıcın paslanması gibi kullanılmamasından ileri gelir. İkincisi, makinenin yapıldığı unsurların yıpranmasıyla ilgilidir. Birinci türdeki aşınma kullanım ile az ya da çok doğru orantılı iken, ikinci tür aşınma belli bir ölçüde ters orantılıdır.[153]

Ama makine, maddi olanının yanı sıra, deyim yerindeyse manevi bir aşınmaya da uğrar. Ya aynı tür makinelerin daha ucuza üretilmeleri ya da daha iyi makinelerin rakip olarak karşısına çıkmaları ölçüsünde, makine,

---

152 Bir şeyin ilk ampirik görünüm biçimini o şeyin varlık nedeni olarak görmeye pek yatkın olan İngilizler, fabrika sisteminin başlangıç yıllarında sermayenin yoksul ve yetim yurtlarında gerçekleştirdiği ve bu yolla kendisine tamamıyla savunmasız bir insan malzemesi sağladığı büyük ölçekli çocuk hırsızlığını, çoğu zaman, fabrikalardaki uzun çalışma saatlerinin nedeni olarak görür. Dolayısıyla, örneğin, kendisi de bir İngiliz fabrikatörü olan Fielden şöyle der: "Şurası açıktır ki, çalışma süresinin uzaması, ülkenin farklı yerlerinden bu kadar çok sayıda terk edilmiş çocuğun sağlanmış olmasının sonucudur; fabrika sahipleri, bu sayede, işçilere bağımlı olmaktan çıkmış ve bu biçimde çalıştırılan zavallı insan malzemesinin yardımıyla, uzun çalışma süresi bir kere yerleşiklik kazandıktan sonra, bunu komşularına da daha kolay bir şekilde dayatabilmişti." (J. Fielden, "The Curse of the Factory System," Lond. 1836, s. 11.) Fabrika müfettişi Saunders kadınların çalıştırılması ile ilgili olarak 1844 tarihli fabrika raporunda şunları kaydediyor: "Kadın işçiler arasında öyleleri var ki, bunlar, ancak birkaç günlük bir istisna ile, sabah saat 6'dan gece saat 12'ye kadar, kendilerine bütün gün 2 saatten daha az bir yemek saati verilerek, birbiri peşi sıra haftalarca çalıştırılır; evden gelip eve dönmek ve yatakta geçirilmek için onlara kalan zaman, böylece, haftanın 5 gününde, günün 24 saatinin ancak 6 saatidir."

153 "Metalden yapılma mekanizmanın hassas hareketli kısımlarının zarar görmesinin nedeni ... hareketsizlik olabilir." (Ure, l.c. s. 281.)

mübadele değeri yitirir.[154] Makine ne kadar yeni ve ne kadar hayat gücü ile dolu olursa olsun, her iki durumda da, değeri, artık kendisinde fiilen nesnelleşmiş bulunan emek-zaman ile değil, kendisinin veya daha iyi makinenin yeniden üretimi için gereken emek-zaman ile belirlenir. Bu nedenle az ya da çok değer yitirir. Toplam değerinin yeniden üretildiği süre ne kadar kısa olursa, manevi aşınma tehlikesi o kadar az ve iş günü ne kadar uzun olursa bu yeniden üretim süresi o kadar kısa olur. Makine herhangi bir üretim koluna ilk kez girdiğinde, yeniden üretimini ucuzlatıcı yeni metotlar[155] ve sadece bireysel parçaları veya cihazları değil fakat makinenin bütün yapısını etkileyen iyileştirmeler birbirini kovalarlar. Bundan dolayı, iş gününü uzatma yönündeki bu özel güdüsü, makinenin ömrünün ilk döneminde kendini en şiddetli biçimde hissettirir.[156]

Diğer bütün koşullar aynı kalmak üzere ve veri olan bir iş gününde, sömürülen işçilerin sayısı iki katına çıkacak olsa, makineler ve binalara yatırılmış bulunan değişmez sermaye miktarı gibi, ham maddelere, yardımcı maddelere vb. yatırılan değişmez sermayenin de iki katına çıkarılması gerekir. Makinelere ve binalara yatırılan sermaye değişmeden kalırken, iş günü uzatılacak olsa, üretimin hacminde bir büyüme olur.[157] Bu nedenle artık değer artmakla kalmaz, aynı zamanda bunun elde edilmesi için gereken harcamalar azalır. Gerçi iş gününün uzatıldığı bütün durumlarda böyle bir şey az ya da çok görülür; ama burada daha belirleyici bir ağırlığa sahiptir, çünkü genel olarak sermayenin emek araçlarına dönüştürülen kısmı daha fazla ağırlık kazanır.[158] Makineli üretim sis-

154 Daha önce adı geçmiş olan "Manchester'li iplikçi" ("Times", 26 Nov. 1862) makinenin sebep olduğu masraflar arasında şunu da anar: "Bu" (yani "makinelerdeki yıpranma için ayrılan fon") "aynı zamanda, makinelerin, yıpranmadan önce, daha yeni ve daha iyi yapılmış başka makineler tarafından kullanım dışı bırakılmalarıyla durmadan ortaya çıkan kayıpları karşılama amacını da gözetir."

155 "Kaba bir tahmine göre, yeni bir makine modelinin yapım maliyeti, aynı modeldeki bir ikincisinin yapım maliyetinin beş katıdır." (Babbage, l.c. s. 211, 212.)

156 "Tül yapımı alanında son yıllarda öylesine anlamlı ve çok sayıda iyileştirme oldu ki, yapıldığı zaman 1200 sterline mal olmuş ve iyi durumda bulunan bir makine, birkaç yıl sonra 60 sterline satıldı. ... İyileştirmeler öyle bir hızla olmuştur ki, makineler tamamlanmadan yapımcılarının ellerinde kalmıştır; zira bunlar son biçimlerini almadan daha yeni icatlarla eskitilmişlerdir." Bundan dolayı, bu fırtına ve atılım döneminde tül fabrikatörleri, çok geçmeden, iki misli adam kullanarak, başlangıçtaki 8 saatlik iş gününü 24 saate çıkardı. (l.c. s. 233.)

157 "Binalar ve makineler için ek bir gidere yol açmaksızın, ek ham madde miktarlarının işlenebildiği durumlarda ... piyasadaki gelgitlerin ve talepte biri diğerinin peşi sıra gelen genişleme ve daralmaların, fabrikatöre, ek sabit sermaye kullanmaksızın ek dolaşır sermaye kullanma fırsatları sunduğu açıktır." (R. Torrens, "On Wages and Combination", Lond. 1834, s. 64.)

158 Buna burada yalnızca bütünlüğü sağlamak amacıyla değiniyorum; yoksa kâr oranını, yani artık değerin yatırılmış toplam sermayeye oranını, Üçüncü Kitapta ele alıyorum.

teminin gelişmesi ile birlikte özellikle sermayenin gittikçe büyüyen bir unsurunu, bir yandan durmadan değerlenebileceği, diğer yandan canlı emekle olan teması kopar kopmaz hem kullanım değeri hem de mübadele değeri yitirdiği bir biçime bağlar. İngiliz pamuklu sanayisinin önde gelen patronlarından biri olan Ashworth, Profesör Nassau W. Senior'e şöyle anlatmıştı:

> "Bir tarım işçisi çapasını elinden bıraktığı zaman, bu süre için 18 penilik bir sermayeyi faydasız bırakmış olur; oysa, adamlarımızdan" (yani fabrika işçilerinden) "biri fabrikayı terk ettiği zaman, 100.000 sterline mal olmuş bir sermayeyi faydasızlaştırır."[159]

Şimdi bir düşünün! 100.000 sterline mal olmuş bir sermayeyi bir an için bile olsa "faydasız" bırakmak! İşçilerimizden birinin bile fabrikayı terk etmesi gerçek bir felâkettir! Makinenin kullanım alanının gittikçe genişlemesi, Ashworth'tan aldığı dersten Senior'ün de öğrendiği gibi, iş gününün durmadan uzatılmasını "arzu edilir" bir şey haline getirir.[160]

Makinenin göreli artık değer üretmesi, sadece, emek gücünün değerini doğrudan doğruya düşürmesiyle ve emek gücünün yeniden üretimi için gerekli olan metaları ucuza mal edip emek gücünü dolaylı yoldan ucuzlatmasıyla değil, aynı zamanda, dağınık olarak ilk kez kullanıma sokulduğu yerlerde, makine sahibi tarafından kullanılan emeği, potansiyeli daha yüksek emeğe dönüştürmesiyle, elde edilen ürünün toplumsal değerini bunun bireysel değerinin üstüne çıkarmasıyla ve kapitaliste, günlük ürünün daha küçük bir bölümü ile emek gücünün günlük değerini yerine koyma olanağını kazandırmasıyla gerçekleşir. Bundan dolayı, makineli üretimin bir tür tekel olarak kaldığı bu geçiş döneminde olağanüstü kârlar elde edilir ve kapitalist, iş gününü mümkün olduğu kadar uzatarak, bu "yeni aşkın ilk dönemi"nden son saniyesine kadar yararlanmaya çalışır. Kârın büyüklüğü, daha çok kâra duyulan doymak bilmez açlığı daha da artırır.

---

159 "When a labourer" said Mr. Ashworth, "lays down his spade, he renders useless, for that period, a capital Worth 18 d. When one of our people leaves the mill, he renders useless a capital that has cost 100.000 pounds." (Senior, "Letters on the Factory Act", Lond. 1837, s. 14.)

160 "Sabit sermayenin dolaşır sermayeye oranının çok yüksek oluşu ... uzun çalışma saatlerini arzulanır bir şey haline getiriyor." Makinelerin vb. gittikçe daha fazla kullanılmasıyla "iş saatlerini uzatma dürtüsü daha da kuvvetlenecektir; çünkü büyük bir sabit sermaye kitlesini kârlı hale getirebilmenin biricik yolu budur." (l.c. s. 11-14) "Bir fabrikada, fabrikanın çok veya az çalışmasına bağlı olmayan, aynı kalan bazı belli giderler vardır; örneğin, binalar için ödenen kiralar, yerel ve genel vergiler, yangın sigortası, sürekli çalışan çeşitli işçilerin ücretleri, makinelerde meydana gelen bozulma ve bunlarla birlikte işletmenin yüklenmek durumunda olduğu, kâra oranları üretimin düşmesi oranda yükselen diğer giderler." ("Rep. of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1862", s. 19.)

Aynı üretim kolunda makine kullanımının genelleşmesiyle birlikte, makineyle elde edilen ürünün toplumsal değeri bireysel değerine geriler ve artık değerin, kapitalistin yerlerine makine koyduğu emek güçlerinden değil, tersine, makinenin başında çalıştırdığı emek güçlerinden kaynaklanması yasası kendisini gösterir. Artık değer, sermayenin sadece değişen kısmından elde edilir ve görmüş olduğumuz gibi, artık değerin kütlesi iki faktörle belirlenir: artık değer oranı ve aynı anda çalıştırılan işçilerin sayısı. İş gününün uzunluğu verilmiş ise, artık değer oranı, iş gününün gerekli emek ile artık emek arasındaki bölünme oranıyla belirlenir. Aynı anda çalıştırılan işçi sayısı ise değişir sermayenin değişmez sermayeye oranına bağlıdır. Şimdi şurası açıktır ki, makineli üretim, emeğin üretkenliğinde meydana gelen artışla artık emeği gerekli emek aleyhine ne kadar büyütmüş olursa olsun, bu sonucu ancak, belli bir sermaye tarafından çalıştırılan işçilerin sayısını azaltarak sağlar. Makineli üretim, sermayenin daha önce değişir nitelikte olan, yani canlı emek gücüne çevrilmiş bulunan bir bölümünü makineye, yani artık değer üretmeyen değişmez sermayeye dönüştürür. Söz gelişi, 24 işçiden sızdırıldığı kadar artık değeri 2 işçiden sızdırmak imkânsızdır. 24 işçinin her biri 12 saatte sadece bir saat artık emek sağlasa, hepsi birlikte 24 saatlik artık emek sağlamış olur; oysa, iki işçinin toplam emekleri ancak 24 saat eder. O halde, artık değer üretimi için makine kullanılması bir çelişkiyi de beraberinde getirmektedir; şöyle ki, belli büyüklükte bir sermayenin sağladığı artık değerin iki faktöründen biri olan artık değer oranı, makine kullanımı ile, ancak, diğer faktör olan işçi sayısı küçültülerek, büyütülür. Bir sanayi kolunda makine kullanmanın genelleşmesiyle birlikte, makineyle üretilen metanın değeri, aynı türden bütün metaların düzenleyici toplumsal değeri haline gelir gelmez, makine kullanımının özünde yatan bu çelişki kendini gösterir ve sömürülen işçilerin göreli sayısındaki azalmayı, sadece göreli artık emek artışıyla değil, aynı zamanda mutlak artık emek artışıyla dengelemek için, sermayeyi, kendisi bunun bilincine sahip olmadığı halde,[161] iş gününü zorla uzatmaya yönelten dürtü, işte bu çelişkidir.

Demek oluyor ki, makinenin kapitalist biçimde kullanımı, bir yandan iş gününün ölçüsüz bir biçimde uzatılması için güçlü yeni dürtüler yaratır ve toplumsal emek gövdesinin karakteri gibi çalışma biçiminin kendisini de, bu eğilim karşısındaki direnci kıracak biçimde köklü değişikliklere uğratırken, diğer yandan, kısmen işçi sınıfının daha önce el atamadığı katmanlarını sermayenin hizmetine sunarak, kısmen makineyle yerlerinden edilen işçilerin açıkta kalmalarına yol açarak, sermayenin yasası-

161 Kapitalistin ve dolayısıyla ufku onun görüşleri ile sınırlı bulunan ekonomi politiğin işin özünde yatan bu çelişkinin bilincine niçin varamadıklarını Üçüncü Kitabın ilk kısımlarında göstereceğiz.

na boyun eğmek zorunda bulunan bir artık işçi nüfusu[162] meydana getirir. İş gününün her tür geleneksel ve doğal sınırının makine tarafından silinip yok edilmesi olgusunun, modern sanayi tarihinin dikkat çeken bir görüngüsü olması bundandır. Emek-zamanı kısaltabilecek en güçlü aracın, sermayenin değerlenmesi için, işçinin ve ailesinin bütün ömrünü kapitalistin tasarrufu altında bulunan emek-zamana dönüştüren hiç şaşmaz bir araç haline gelmesi iktisadi paradoksu da bundandır. Eski çağların en büyük düşünürü olan Aristo şunu hayal etmişti:

> "Her alet, zorunluluk gereği olarak ya da Daedalus'un yaratıklarının kendi kendilerine hareket etmeleri gibi, kendiliğinden, veya Hephaestos'un üç ayaklılarının kutsal görevlerinin başına kendiliklerinden gitmeleri gibi, kendisine uyan işi yapabilseydi ve böylece mekikler kendi kendilerine işleyip kumaş dokusalardı, ne ustaların çıraklara ve ne de efendilerin kölelere ihtiyacı olurdu."[163]

Çiçero zamanında yaşamış Yunan şairi Antipatros, tahıl öğütmek için icat edilmiş olan su değirmenini, üretim işinde kullanılan bütün makinelerin bu ilk basit biçimini, kadın kölelerin kurtarıcısı ve altın çağın başlatıcısı olarak selamlamıştı![164] "Evet, evet o Allahsızlar!" Âlim Bastiat'nın ve ondan önce ondan da daha âlim MacCulloch'un keşfetmiş oldukları gibi, ekonomi politikten ve Hristiyanlıktan hiç haberleri yoktu bunların. Başka şeylerin yanında, makinenin, iş gününü uzatmanın en güvenilir aracı olduğunu da anlamamışlardı. Onlar, birinin köleliğini, diğerinin tam insanca gelişmesinin aracı olarak, bir ölçüde mazur görmüşlerdi. Ne var ki, birkaç sonradan görme, *"eminent spinner"* (mümtaz iplik sanayicisi) *"extensive sausage maker"* (büyük salam ve sosis üreticisi) ve *"influential shoe black dealer"* (etkili kundura boyası tüccarı) haline gelsinler diye kitlelerin köleliğini öğütlemek için gereken Hristiyanlığa özgü vasıflardan yoksundular.

---

162 Makineyi sadece meta üretim aracı olarak değil, aynı zamanda *"redundant population"* (ihtiyaç fazlası nüfus) üretim aracı olarak kavramak, Ricardo'nun büyük hizmetlerinden biridir.

163 F. Riese, "Die Philosophie des Aristoteles", Zweiter Band. Berlin 1842, s. 408.

164 Daha önce yapmış olduğumuz alıntılar gibi, iş bölümü üzerine antik görüşle modern görüş arasındaki karşılığı belirgin çizgileriyle ortaya koyması nedeniyle, bu şiirin Stolberg tarafından yapılmış çevirisini aktarıyorum.

"Ey değirmenci kızlar, tahıl döven eller yorulmasın ve tatlı tatlı uyuyunuz!
Horoz, sabahı sizlere boş yere haber versin!
Deo, kızların işini Nimfeler yapsın buyurdu;
Ve şimdi bunlar tekerleklerin üzerinde sekiyorlar,
Böylece sarsılan dingiller tekerlekleriyle dönüyor,
Dönen taşların ağırlığını döndürüyor.
Gelin atalarımızın hayatını yaşayalım, ve gelin işten elimizi çekelim
Tanrıçaların bize lütfettikleri şeylerin tadını çıkaralım."
("Gedichte aus dem Griechischen übersetzt von Cristian Graf zu Stolberg", Hamburg 1782.)

c. Çalışmanın yoğunlaşması

Makinenin kapitalistin elinde iş gününü ölçüsüz bir biçimde uzatma aracı olarak kullanılması, daha önce görmüş olduğumuz gibi, sonradan, ana hayat damarında tehlikeyle yüz yüze kalan toplumun tepkisine yol açar ve böylece sınırları yasayla saptanan normal bir iş gününe varılır. Normal iş gününe ulaşılması ile birlikte, daha önce karşılaşmış bulunduğumuz bir görüngü son derece önem kazanır: emeğin yoğunlaşması. Mutlak artık değeri analiz ederken, ilk önce, emeğin genişliği veya uzunluğu üzerinde durulmuş, emeğin yoğunluk derecesinin değişmediği varsayılmıştı. Şimdi, belirli bir genişlik veya uzunluktaki emeğin yerini yoğunlaştırılmış veya derecesi yükseltilmiş emeğe bırakmasını incelememiz gerekiyor.

Makine kullanımının gelişmesiyle ve makinelerle çalışan belli bir işçi sınıfının deneyimlerinin birikmesiyle, hızın ve dolayısıyla emek yoğunluğunun kendiliğinden artacağı, apaçık bir şeydir. Böylece, İngiltere'de, yarım yüzyıl boyunca, iş gününün uzatılması ile fabrika işinin gittikçe yoğunluk kazanması el ele yürümüştür. Bununla beraber, geçicilik ve gelişigüzelliğin değil, aynı şeyin her gün tekrarlanmasına ve düzenli bir biçimde yapılmasına dayanan bir tek biçimliliğin söz konusu olduğu bir işte, iş gününün uzatılması ile emeğin yoğunluk derecesindeki artışın birbirlerini dışlayacakları, iş günündeki uzamanın ancak düşük bir emek yoğunluğuyla veya tersine yüksek emek yoğunluğunun ancak iş gününün kısalmasıyla bağdaşabileceği bir düğüm noktasına gelip dayanmanın kaçınılmaz olduğu görülebilir. İşçi sınıfının giderek büyüyen başkaldırısı, devleti, iş gününü zorla kısaltmak ve ilk önce gerçek anlamdaki fabrikalarda normal iş gününü yasal iş günü haline getirmek zorunda bırakır bırakmaz ve bunun ürünü olarak artık değer üretimini iş gününü uzatarak artırmanın yolları kesinlikle tıkanınca, sermaye, o andan itibaren, bütün gücüyle ve bilinciyle, makine sisteminin gelişmesini gittikçe daha fazla hızlandırarak, göreli artık değer üretmeye koyuldu. Aynı zamanda, göreli artık değerin karakterinde bir değişme meydana geldi. Genel olarak söylenecek olursa, göreli artık değerin üretilmesi yöntemi, emeğin artan üretkenliği ile işçiyi aynı zaman aralığında aynı miktarda emek harcayarak, daha fazla üretimde bulunabilecek hale getirmekten ibarettir. Bu aynı emek-zaman, toplam ürüne, mübadele değerinin şimdi daha fazla kullanım değeri ile temsil ediliyor olmasına ve dolayısıyla tek bir metanın değerinin düşmüş bulunmasına rağmen, gene eskiden kattığı kadar değer katar. Böyle olmakla beraber, iş günü yasa zoru ile kısaltılır kısaltılmaz, bir başka gelişme olur. Bu, üretkenliğin geliştirilmesi ve üretim araçlarında tasarruf sağlanması yönünde muazzam bir

dürtü sağlar. Aynı zamanda, işçi, aynı zaman aralığında harcadığı emeği artırmaya, emek gücünün gerilimini yükseltmeye, emek-zamanın her zerresini işle doldurmaya, yani emeğin yoğunluğunu artırmaya, ancak kısaltılmış bir iş gününde ulaşılabilecek bir noktaya kadar zorlanır. Veri olan bir zaman aralığına sıkıştırılıp yerleştirilen daha büyük bir emek kitlesi, şimdi, aslında ne ise o, yani daha büyük bir emek miktarı olarak hesaba katılır. Emek-zamanın uzunluk ölçüsünün yanına şimdi yoğunluk derecesi ölçüsü eklenir.[165] On saatlik bir iş gününün yoğun saatleri şimdi on iki saatlik iş gününün daha az yoğun saatleri kadar ya da bunlardan daha fazla emek, yani harcanmış emek gücü içerir. Bundan dolayı, yoğun bir saatin ürünü, $1^{1}/_{5}$ gevşek saatin ürünü kadar ya da bundan daha fazla değere sahip olur. Göreli artık değerin üretiminde emeğin artan üretici gücü dolayısıyla elde edilen yükselme bir yana bırakılırsa, şimdi, söz gelişi $3^{1}/_{3}$ saatlik artık emek ve $6^{2}/_{3}$ saatlik gerekli emek, kapitaliste, eskiden 4 saatlik artık emek ve 8 saatlik gerekli emekle sağlanan bir değer kütlesi sağlar.

Şimdi sormamız gerekiyor: Emek nasıl yoğunlaştırılır?

Kısalan iş gününün ilk etkisi apaçık bir yasaya dayanır: emek gücünün etkinliği, harcandığı sürenin uzunluğu ile ters orantılıdır. Bundan ötürü, belli sınırlar içinde, emek gücünün harcanma süresinin kısalması dolayısıyla uğranılan kayıp, harcanma derecesindeki artışla kazanılır. Ama kapitalist, işçinin fiilen daha fazla emek gücü harcamasını, ücret ödeme yöntemiyle sağlar.[166] Makinenin hiçbir rol oynamadığı veya rolünün pek önemsiz olduğu manifaktürlerde, söz gelişi çömlekçilikte, Fabrika Yasasının uygulanmaya başlamasıyla birlikte, sırf iş gününün kısalması sonucu olarak, yapılan işte intizamın, tek biçimliliğin, düzenin, sürekliliğin ve enerjinin fevkalade yükseldiği çarpıcı bir biçimde görülmüştür.[167] Bununla beraber, bu sonucun gerçek anlamdaki fabrikada da doğup doğmayacağı kuşkulu görünüyordu; çünkü işçinin makinenin sürekli ve tek biçimli hareketine bağımlılığı burada zaten çoktan disiplinin en sıkısını yaratmıştı. Bundan dolayı 1844 yılında iş gününün 12 saatin altına indirilmesi sorunu tartışılırken, "iş gözcülerinin farklı çalışma yerlerinde işçilerin zaman kaybetmemesine dikkat ettiğini", "işçiler bakımından uyanıklık ve dikkatlilik derecesini (*the extent of vigilance and*

165 Çeşitli üretim dallarındaki emek yoğunluklarında, doğal olarak, her zaman farklılıklar olur. Ne var ki, bu farklılıklar, Adam Smith'in de gösterdiği gibi, her işin kendine özgü ikinci derecedeki birtakım özellikleriyle, bir ölçüde, birbirlerini telafi ederler. Ama bunun değer ölçüsü olarak çalışma süresi üzerinde etkide bulunması, burada, yalnızca, emeğin yoğunluğu ile süresinin aynı emek miktarının karşıt ve birbirlerini dışlayan ifadelerini temsil etmesi ölçüsünde gerçekleşir.

166 Özellikle parça başına ücretle; bu biçimi altıncı kısımda inceleyeceğiz.

167 Bkz. "Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1865".

attention on the part of the workmen) yükseltmenin hemen hemen imkansız olduğunu" ve makinelerin işleme hızı vb. diğer bütün koşulların aynı kalacağı varsayıldığında, "iyi yönetilen fabrikalarda işçilerin artacak dikkatleri vb. sayesinde önemli sayılabilecek herhangi bir sonuç beklemenin, bundan ötürü, saçma olduğunu,"[168] fabrikatörler hemen hemen oy birliğiyle ilan etmişti.

Bu iddia deneylerle çürütüldü. Bay R. Gardner, Preston'daki iki büyük fabrikasında 20 Nisan 1844'ten itibaren işçilerini günde 12 saat yerine 11 saat çalıştırmıştı. Aşağı yukarı bir yıllık süre sonunda elde edilen sonuç şu oldu:

> "Aynı miktarda ürün aynı maliyetle elde edilmiş ve işçiler, toplam itibarıyla, 11 saatte, eskiden 12 saatte aldıkları kadar ücret kazanmışlardı."[169]

Şimdi eğirme ve tarama atölyelerinde yapılan deneylere değineceğim, çünkü buralarda makinelerin hızında % 2 artış görülmüştür. Buna karşılık, olağan kumaşların yanında pek çeşitli türden hafif ve desenli fantezi kumaşların dokunduğu dokuma alanında, üretimin nesnel koşullarında en küçük bir değişiklik olmamıştı. Sonuç şuydu:

> "1844 yılında 6 Ocak'tan 20 Nisan'a kadar iş günü 12 saat, işçi başına haftalık ortalama ücret 10 şilin 1½ peni, 20 Nisan'dan 29 Haziran 1844'e kadar iş günü 11 saat, işçi başına haftalık ortalama ücret 10 şilin 3½ peniydi."[170]

Burada, tümüyle işçilerin daha büyük bir tek biçimlilikle çalıştırılmaları ve zamandan tasarruf sağlanması sonucunda, 11 saatte, eskiden 12 saatte üretildiğinden daha fazla ürün elde edilmişti. İşçiler aynı ücreti alır ve bir saatlik serbest zaman kazanırken, kapitalist de aynı ürün kütlesini elde ediyor ve bir saatlik kömür, gaz vb. masrafını tasarruf etmiş oluyordu. Benzer deneyler Horrocks ve Jacson'ın fabrikalarında da yapıldı ve aynı başarılı sonucu verdi.[171]

İlk önce emeğin harcanma yoğunluğunu artırmanın öznel koşulunu, yani işçinin belli bir zaman aralığında daha fazla güç harcama yeteneğini yaratan iş günü kısalması, yasaya dayanan bir zorunluluk haline gelir gelmez, makine, kapitalistin elinde, aynı zaman aralığında sistematik olarak daha fazla emek sızdırmaya yarayan nesnel bir araç haline gelir. Bu, iki biçimde olur: bir yandan makinelerin hızındaki ar-

---

168 "Reports of Insp. of Fact. for 1844 and the quarter ending 30th April 1845", s. 20, 21.

169 l.c. s. 19. Parça başına ücret aynı kaldığı için haftalık ücretin yüksekliği ürün miktarının büyüklüğüne bağlıydı.

170 l.c. s. 20.

171 1.c. s. 21. Yukarıda sözü edilen deneylerde manevi unsur önemli bir rol oynamıştı. İşçiler fabrika müfettişine demişlerdi ki: "Bizler şevkle çalışırız, akşamları işten daha önce ayrılma ödülü her zaman aklımızdadır ve en genç işçiden en yaşlı işçiye kadar bütün fabrikada canlı ve neşeli bir hava hüküm sürer; çalışırken birbirimize çok yardım edebiliriz." l.c.)

tışla, diğer yandan aynı işçinin kontrolündeki makinelerin sayısının artması veya işçinin iş alanının genişlemesiyle. Makinenin yapımının gittikçe iyileştirilmesi, kısmen, işçiyi daha fazla baskı altına alabilmek için gereklidir, kısmen de emek yoğunluğunun artışına kendiliğinden eşlik eder, çünkü iş gününün sınırlandırılması kapitalisti üretim masraflarında en yüksek tasarrufu sağlayacak biçimde hareket etmeye zorlar. Buhar makinesinde meydana gelen iyileşme, pistonun bir dakikadaki hareket sayısını arttırır ve aynı zamanda daha büyük bir enerji tasarrufu sağlayarak daha büyük bir mekanizmayı aynı motorla aynı miktarda, hatta daha az kömürle işletmeyi de mümkün kılar. İletim mekanizmasında meydana gelen iyileşme sürtünmeyi azaltır ve modern makineleri eskilerden bu derece ayıran bir özellik olarak, irili ufaklı şaftların çap ve ağırlıklarını gittikçe küçülen bir minimuma indirir. Nihayet, iş makinesinde meydana gelen iyileşmeler, buharla işleyen modern dokuma tezgâhlarında olduğu gibi hızı artırır ve etkinliği yükseltirken boyu küçültür veya iplik yapma makinesinde olduğu gibi kendisi tarafından yönetilen aletlerin boy ve sayılarını büyütür ya da ayrıntılarda yapılan fark edilemeyecek kadar küçük değişikliklerle bu aletlerin hareketliliğini artırır; bu sonuncu türden değişiklikler sayesinde örneğin, *self-acting mule* (kendi kendine işleyen iplik makinesi) iğlerinin hızı 1850'lerin ortalarında $^1/_5$ oranında artırılmıştı.

İngiltere'de iş gününün 12 saate indirilmesinin tarihi 1832'dir. Daha 1836'da bir İngiliz fabrikatörü şöyle diyordu:

> "Makinelerin önemli derecede artan hızı nedeniyle işçinin göstermek zorunda kaldığı daha büyük dikkat ve daha fazla çaba sayesinde, fabrikalarda yapılan iş eskiye oranla çok arttı."[172]

1844 yılında, şimdi Shaftesbury kontu olan, Lord Ashley, Avam Kamarası'nda belgelere dayanan şu açıklamaları yapmıştı:

> "Fabrika süreçlerinde çalıştırılan kimselerin yapmakta oldukları iş, şimdi bu işlemlerin ilk ortaya çıktıkları zamana göre üç katına çıkmış bulunuyor. Makineler, hiç şüphesiz, duyu ve adaleleri ile çalışan milyonlarca insan tarafından yapılabilecek bir işi yapmış bulunmaktadır, ne var ki makine, korkunç hareketi ile hükmü altına aldığı insanların işini de hayret edilecek bir derecede (*prodigously*) artırmıştır. ... 1815 yılında, 40 numara iplik eğiren bir çift iplik makinesinin 12 saatte yaptıkları hareketi takip işi 8 millik bir mesafeyi kat etmeye eşitti. 1832'de, aynı numara ipliği eğiren bir çift makinenin 12 saatte yaptığı hareketin takibi ile alınan yol 20 mili buldu ve çok kere bunu da aştı. 1825 yılında, bir iplik işçisinin 12 saatte bir makinenin başında 820, iki makine için toplam olarak 1640 çekip germe hareketi yapması gerekiyordu. 1832'de işçi, 12 saatlik bir iş gününde her makine

172 John Fielden, l.c. s. 32.

> için 2200, toplam olarak 4400, 1844'te her makine için 2400, toplam olarak 4800 hareket yapmak zorundaydı; bazı örneklerde gerekli emek kütlesi (*amount of labour*) daha da büyüktü. ... Elimde 1842 tarihli bir başka belge daha var; burada, sadece kat edilen mesafenin gittikçe uzaması yüzünden değil, fakat çalıştırılan işçi sayısı düzenli olarak azalırken üretilen meta miktarının artmakta olması ve çok kere de daha fazla emek harcanmasını gerektiren kötü pamuğun işlenmesi dolayısıyla, harcanan emek miktarının gittikçe artmakta olduğu ifade ediliyor. ... Tarama atölyesinde yapılan işte de büyük bir artma olmuştur. Şimdi bir kişi, eskiden iki kişi arasında paylaştırılan işi yapmaktadır. ... Çoğu kadın olmak üzere büyük sayıda işçi çalıştırılan dokumacılıkta makinelerin hızlarındaki artış sonucunda, son bir yıl içinde işte tam % 10'luk bir artma olmuştur. 1838 yılında bir haftada eğrilen *hank* (çile) sayısı 18.000 idi; bu sayı 1843'te 21.000'e yükseldi. 1819 yılında buharla işleyen dokuma tezgâhının dakikadaki *pick* (atkı) sayısı 60 iken, 1842'de 140'a yükseldi ki, bu, yapılan işte büyük bir artış demekti."[173]

On İki Saat Yasasının hüküm sürdüğü bir sırada, daha 1844 yılında ulaşılmış bulunan bu dikkate değer yoğunlaşma karşısında, İngiliz fabrikatörlerinin, bu yönde daha fazla bir gelişmenin mümkün olmadığı ve dolayısıyla çalışma süresindeki her azalmanın üretimde bir azalma demek olacağı yolunda yönündeki açıklamaları haklı gibi görünmüştü. Fabrikatörlerin muhakemelerinin görünüşteki doğruluğunu, en iyi biçimde, amansız takipçileri fabrika müfettişi Leonard Horner'in aynı tarihlerde yapmış olduğu aşağıdaki açıklamalar gösteriyor:

> "Üretilen miktar, esas itibarıyla, makinelerin hızına bağlı olduğu için, makineleri mümkün olabilecek en yüksek hızla çalıştırmak fabrikatörün çıkarınadır. Makinenin en yüksek hızla çalıştırılması, bazı koşulların yerine getirilmiş olmasını gerektirir; bunlar, makinenin hızlı yıpranmasına engel olunması, üretilen malların kalitesinin korunması, işçinin, sürekli olarak gösterebileceği çabadan daha fazla çaba harcamadan hareketi izleyebilmesidir. Hareketi hızlandırmak konusunda fabrikatörün fazla acele etmesiyle sık karşılaşılır. Bu durumda, kesintiler ve nihai üründe görülen bozukluklar hız artışına ağır basar ve fabrikatör makinenin hızını düşürmek zorunda kalır. Aktif ve aklı başında bir fabrikatör, varılabilecek en yüksek hıza ulaştığından, 11 saatte 12 saatteki kadar üretimde bulunulabilmesin mümkün olmadığı sonucuna varmıştım. Ayrıca, parça başına ücret alan bir işçinin, aynı çalışma düzeyine sürekli olarak katlanabileceği ölçüde, kendisini en son noktaya kadar zorladığını varsaymıştım."[174]

Horner, bundan dolayı, Gardner ve diğerlerinin deneylerine rağmen, iş gününün 12 saatten daha da kısa hale getirilmesiyle ürün miktarının zorunlu olarak azalacağı sonucuna varmıştır.[175] İş gününün yasa zoruyla

173 Lord Ashley, l.c. s. 6-9 passim.

174 "Reports of Insp. of Fact. to 30th April 1845", s. 20.

175 l.c. s. 22.

kısalmasından sonra her ikisi de sonuna kadar kullanılmış olan, makinelerin ve insan emek gücünün esnekliğini, zamanında ne kadar az kavramış olduğunu göstermek için, 1845 yılındaki kaygılarını 10 yıl sonra kendisi aktarır.

On Saat Yasasının İngiliz pamuklu, yünlü, ipekli ve keten dokuma fabrikaları için yürürlüğe girdiği 1847 yılından sonraki döneme gelelim.

> "İğ hızı, *throstle* tipi makinelerde dakikada 500, *mule* tipi makinelerde 1000 devir artmıştır; yani, *throstle* tipi makinenin iği 1839'da dakikada 4500 devirlik bir hıza sahipken, şimdi" (1862) "5000 devirlik hıza, *mule* tipi makinenin iği ise 5000 devirlik bir hıza sahipken, şimdi dakikada 6000 devirlik bir hıza sahiptir; bu, birinci örnekte $^1/_{10}$, ikinci örnekte $^1/_6$ oranında ek bir hız demektir."[176]

Manchester-Patricroft'lu tanınmış mühendis James Nasmyth 1852 yılında Leonard Horner'e gönderdiği bir mektupta buharlı makinelerde 1848-1852 yılları arasında yapılan iyileşmeleri açıklamıştı. Resmî istatistiklerde sürekli olarak benzer makinelerin 1828 yılındaki güçlerine göre tahmin edilen[177] buhar makinelerinin beygir güçlerinin nominal olduklarını ve gerçek gücün ancak bir endeksi olarak işe yarayabileceklerini belirttikten sonra, Nasmyth, şunları da söylüyordu:

> "Aynı ağırlıktaki ve çoğu zaman üzerlerinde yalnızca modern iyileştirmeler yapılmış olan aynı makineleri işleten buhar makineleri ile eskisine oranla ortalama olarak % 50 fazla iş yapıldığına ve birçok örnekte, dakikada 220 ayaklık sınırlı bir hızla işledikleri günlerde 50 beygir gücü sağlayan aynı buhar makinelerinin, daha az kömür tüketerek bugün sağladıkları gücün 100 beygir gücünden fazla olduğuna hiç şüphe yoktur. ... Aynı nominal güçteki modern buhar makineleri, yapılışlarındaki iyileşmeler, buhar kazanlarının vb. boy ve yapıca küçülmeleri sonucu, eskisine göre daha büyük bir güçle işletilir. ... Bundan dolayı, işçi sayısının nominal beygir gücüne oranı değişmese bile, iş makinelerine oranla daha az işçi çalıştırılır."[178]

1850 yılında Birleşik Krallık'taki fabrikalar, 25.638.716 iğ ve 301.445 dokuma tezgâhını işletmek için 134.217 nominal beygir gücü kullanmıştı. 1856'da iğ ve tezgâh sayıları, sırasıyla, 33.503.580 ve 369.205 oldu. Gerekli beygir gücü 1850'deki düzeyinde kalmış olsaydı, 1856'daki gücün 175.000 beygir gücü olması gerekirdi. Oysa, bu sayı, resmî istatistiklere göre, sa-

176 Reports of Insp, of Fact. for 31st Oct. 1862. s. 62.

177 Bu, 1862 yılındaki *"Parliamentary Return"*le değişti. Burada nominal beygir gücünün yerini modern buhar makinelerinin ve su çarklarının fiili beygir gücü almıştır (Bkz. Not 109a, S. 352). Katlama iğleri de artık (1839, 1850 ve 1856 yıllarının *"Return"*lerindeki gibi) asıl iğlerle bir arada yer almamaktadır; bundan başka, yünlü dokuma fabrikaları için *"gig"* (kabartma tezgâhı) sayısı eklenmiş, bir yandan jüt ve kenevir, diğer yandan keten fabrikaları arasında ayrım yapılmış ve nihayet ilk defa olarak çorap dokumacılığı raporda yer almıştır.

178 "Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1856", s. 14, 20.

dece 161.435 idi, yani 1850 yılı temel alınarak hesap edildiğinde, 10.000 beygir gücünden daha yüksek bir noksanlık gösteriyordu.[179]

> "1856 yılında alınan son sonuçlarla" (resmî istatistikler) "şu olgular saptanmaktadır: fabrika sistemi hızla gelişmekte, makinelere oranla çalıştırılan işçi sayısı azalmakta, harcanan güçte sağlanan tasarruf ve diğer yöntemler sayesinde buhar makinesi daha büyük bir makine ağırlığını işletmekte ve iş makinelerinde yapılan iyileştirmeler, fabrikasyon yöntemlerinde yapılan değişiklikler, makinelerin hızındaki artışlar ve diğer birçok şeyin sonucu olarak, daha büyük miktarlarda nihai ürün elde edilmektedir."[180] "Her türlü makinede yapılan büyük iyileştirmeler bunların üretme güçlerini çok artırmıştır. Hiç şüphe yoktur ki, iş günündeki kısalma ... bu iyileştirmelere yol açan dürtü oldu. İyileştirmelerle birlikte işçilerin daha yoğun bir biçimde çaba harcaması sonucunda" (iki saat ya da $^1/_6$ kadar) "kısaltılmış iş gününde en azından uzun iş günündeki kadar ürün elde edilir."[181]

Emek gücünü daha yoğun bir biçimde sömürerek fabrikatörlerin zenginliklerini nasıl artırdıklarını göstermek için bir olgu yeter: İngiliz pamuklu dokuma vb. fabrikalarının ortalama artış sayısı 1838-1850 arasında yılda 32, 1850-1856 arasında ise yılda 86'ydı.

İngiliz sanayisindeki gelişme, on saatlik iş gününün hüküm sürdüğü bir sırada, 1848-1856 yılları arasındaki 8 yıllık bir sürede bu derece büyük olmakla beraber, bundan sonra gelen 1856-1862 yılları arasındaki 6 yıllık süredeki gelişmenin hayli gerisinde kalacaktı. Örneğin, ipekli fabrikalarında 1856'da 1.093.799 iğ varken, 1862'de 1.388.544 iğ vardı; 1856'daki tezgâh sayısı 9.260 iken, 1862'de 10.709 idi. Buna karşılık, 1856'da 56.137 işçi çalıştırılırken, 1862'de 52.429 işçi çalıştırılıyordu. İğ sayısı % 26,9, tezgâh sayısı % 15,6 artarken aynı süre içinde işçi sayısı % 7 azalmıştı. Yünlü fabrikalarındaki iğ sayısı 1850'de 875.830 iken 1856'da 1.324.549 (artış oranı: % 51,2), 1862'de 1.289.172 (azalma oranı: % 2,7) oldu. Ama 1856 yılı sayısında görülen fakat 1862 yılı sayısında görünmeyen katlama iğlerini düşersek, iğ sayısında 1856'dan bu yana hemen hemen hiç değişme olmadığı görülür. Buna karşılık, 1850'den itibaren çoğu örnekte iğ ve tezgâhların hızları iki katına çıkmıştır. Yünlü fabrikalarındaki buharla işleyen dokuma tezgâhı sayısı 1850'de 32.617, 1856'da 38.956 ve 1862'de 43.048 idi. Çalıştırılan işçi sayısı 1850'de 79.737, 1856'da 87.794 ve 1862'de 86.063 idi; bunlar arasındaki 14 yaşından küçük çocuk sayısı ise şu gelişmeyi göstermişti: 1850'de 9.956; 1856'da 11.228 ve 1862'de 13.178; 1856'dakine oranla 1862'de tezgâh sayısının çok artmış olmasına

179 l.c. s. 14, 15.

180 l.c. s. 20.

181 "Reports etc. for 31st Oct. 1858", s. 10. Krş. "Reports etc. for 30th April 1860", s. 30 vd.

rağmen, demek ki, çalıştırılan toplam işçi sayısı azalmış, sömürülen çocuk sayısı artmıştır.[182]

Parlamento üyesi Ferrand 27 Nisan 1863'te Avam Kamarasında şunları açıklamıştı:

> "Burada şimdi adlarına konuştuğum Lancashire ve Cheshire'ın 16 bölgesinden gelen işçi delegelerinden, makinelerdeki iyileşme sonucunda, fabrikalarda yapılan işin durmadan artmakta olduğunu öğrenmiş bulunuyorum. Eskiden bir işçi iki yardımcısıyla iki tezgaha bakarken, şimdi hiç yardımcı olmadan üç tezgâha bakmaktadır ve bir işçinin dört tezgâha birden bakması hiç de görülmedik bir şey değildir. Aktarılan olgulardan anlaşıldığına göre, 12 saatte yapılan iş şimdi, 10 saatten daha az bir zamanda sağlanmaktadır. Dolayısıyla, fabrika işçisinin katlanmakta olduğu zahmetin son yıllarda ne muazzam ölçüde artmış olduğu açıktır."[183]

Fabrika müfettişlerinin, 1844 ve 1850 Fabrika Yasalarının yararlı sonuçlarını durmadan ve haklı olarak övmüş olmalarına rağmen, iş günündeki kısalmanın çoktandır işçinin sağlığını ve dolayısıyla da bizzat emek gücünün kendisini tahrip eden bir emek yoğunlaşmasına yol açtığını itiraftan geri durmamaları da bundandır.

> "Pamuklu, yünlü ve ipekli fabrikalarının çoğunda görülen ve son yıllarda hareketleri bu derece olağanüstü bir hız kazanmış olan makinelerin başında çalışabilmek için gereken yıpratıcı tempo, Dr. Greenhow'ın çok değerli son raporunda işaret etmiş olduğu akciğer hastalıklarından ileri gelen aşırı ölümlerin nedenlerinden biri olsa gerektir."[184]

Sermayenin, iş gününü uzatmak yasal açıdan tümüyle olanaksız hale gelir gelmez, bunu telafi etmek için, işin yoğunluğunu sistematik bir biçimde artırma ve makinelerde yapılan her iyileştirmeyi emek gücünü daha büyük ölçüde emebilmek için daha mükemmel bir araca dönüştürme eğiliminin, çok geçmeden, iş gününde yeni bir kısaltmanın kaçınılmaz olacağı bir dönüm noktasına varmak zorunda kalacağı konusunda en küçük bir kuşkuya bile yer yoktur.[185] Diğer yandan, yıldırım hızıyla gelişen İngiliz sanayisinin 1848 ile bugün arasındaki, yani on saatlik iş

---

182 "Reports of Insp. of Fact, for 31st Oct. 1862", s. 100, 103, 129, 130.

183 Bir dokuma işçisi iki modern buharlı dokuma tezgâhı ile şimdi 60 saatlik bir haftada belli uzunluk ve genişlikte 26 parça dokuyor; eski buharlı dokuma tezgâhı ile ancak 4 parça dokuyabiliyordu. Böyle bir parçanın dokunma maliyeti daha 1850'lerin başlarında 2 şilin 9 peniden $5^1/_8$ peniye düşmüş bulunuyordu.

İkinci Basıma ek: "Otuz yıl önce" (1841) "bir yün iplikçisinden üç çırakla birlikte ancak 300-324 iğli bir çift tezgâha bakması istenirdi. İplik işçisi 5 çırakla birlikte şimdi" (1871 sonu) "iğ sayısı 2.220 olan ve 1841'dekinin en azından yedi kat fazlasını üreten tezgâhlara bakmak zorundadır." (Alexander Redgrave, fabrika müfettişi, "Journal of the Soc. of Arts." Jan. 5. 1872.)

184 "Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1861", s. 25, 26.

185 Sekiz saatlik iş günü hareketi şimdi (1867) Lancashire'da fabrika işçileri arasında başlamış bulunuyor.

gününün geçerli olduğu dönemdeki gelişme hızı, on iki saatlik iş gününün yürürlükte olduğu 1833-1847 dönemindeki gelişme hızını geride bırakmıştır ve bu iki dönem arasındaki fark, 1833-1857 dönemi ile onun öncesindeki, fabrika sisteminin başlangıcından itibaren yarım yüzyıl süren sınırsız iş günü dönemi arasındaki farktan daha büyük olmuştur.[186]

4. Fabrika

Bu bölümün başında fabrikanın gövdesini, makine sisteminin yapılanmasını incelemiştik. Makinelerin, kadınların ve çocukların çalışma alanına sokulmasıyla sermaye için beşeri sömürü malzemesini nasıl art-

---

186 Aşağıdaki birkaç sayı Birleşik Krallık'ta gerçek *"factories"*in (fabrikaların) 1848'den bu yana kaydettikleri ilerlemeyi göstermektedir:

İhracat: Miktar

	1848	1851	1860	1865
Pamuklu				
Pamuk ipliği (libre)	135.831.162	143.966.106	197.343.655	103.751.455
Dikiş ipliği (libre)		4.392.176	6.297.554	4.648.611
Pamuklu kumaş (yarda)	1.091.373.930	1.543.161.789	2.776.218.427	2.015.237.851
Keten ve Kenevir				
İplik (libre)	11.722.182	18.841.326	31.210.612	36.777.334
Kumaş (libre)	88.901.519	129.106.753	143.996.773	247.012.329
İpekli				
Çözgü ipliği, ip, iplik (libre)	(1846) 466.825	462.513	897.402	812.589
Kumaş (yarda)		(libre) 1.181.455	(libre) 1.307.293	2.869.837
Yünlü				
Yün ipliği ve kamgarn (libre)		14.670.880	27.533.968	31.669.267
Kumaş (yarda)		151.231.153	190.371.537	278.837.418

İhracat: Değer (sterlin)

	1848	1851	1860	1865
Pamuklu				
Pamuk ipliği	5.927.831	6.634.026	9.870.875	10.351.049
Pamuklu kumaş	16753369	23.454.810	42.141.505	46.903.796
Keten ve Kenevir				
İplik	493.449	951.426	1.801.272	2.505.497
Kumaş	1.802.789	4.107.396	4.804.803	9.155.358
İpekli				
Çözgü ipliği, ip, iplik	77.789	196.380	826.107	768.064
Kumaş		1.130.398	1.587.303	1.409.221
Yünlü				
Yün ipliği ve kamgarn	776.975	1.484.544	3.843.450	5.424.047
Kumaş	5.733.828	8.377.183	12.156.998	20.102.259

(Bkz. The Bluebooks: "Statistical Abstract for the U. Kingd.", No. 8 ve 13, Lond. 1861 ve 1866.) Lancashire'da fabrika sayıları 1839-1850 arası sadece % 4, 1850-1856 arası % 19, 1856-1862 arası % 33 kadar arttı, her iki 11 yıllık dönemde çalıştırılan kişilerin sayısı mutlak olarak artmakla beraber göreli olarak azaldı. Cf. "Reports of Insp. of Fact. for 31st, Oct. 1862", s. 63. Lancashire'da pamuklu dokuma fabrikaları ağır basar. Buradaki fabrikaların iplik ve kumaş üretiminde genel olarak sahip bulundukları göreli önemi şu sayılardan anlayabiliriz: İngiltere, Galler, İskoçya ve İrlanda'daki bu tür fabrikalarının % 45,2'si, bütün iğlerin % 83,3'ü, bütün buharlı dokuma tezgâhlarının % 81,4'ü, kullanılan bütün buhar beygir gücünün % 72,6'sı ve çalıştırılan bütün işçilerin % 58,2'si burada toplanmıştır. (l.c. s. 62, 63.)

tırdığını, iş gününü ölçüsüz bir biçimde genişleterek işçinin bütün ömrüne nasıl el koyduğunu, muazzam biçimde artan bir ürünün gittikçe kısalan sürelerde elde edilmesine olanak tanıdığını ve son olarak her an daha fazla emeği harekete geçiren, yani emek gücünün gittikçe daha yoğun bir biçimde sömürülmesini sağlayan sistematik bir araç olarak nasıl işe yaradığını incelemelerimiz boyunca görmüştük. Şimdi en gelişmiş biçimiyle fabrikanın bütününü ele alacağız.

Otomatik fabrikanın Pindar'ı Dr. Ure, fabrikayı, bir yandan "merkezi bir güçle (bir ilk motorla) aralıksız bir biçimde işler halde tutulan bir üretken makineler sisteminin işleyişine hüner ve gayretle gözcülük eden yetişkinlerden ve yetişkin olmayanlardan oluşan çeşitli işçi sınıflarının el birliği" olarak, bir yandan da, "bir ve aynı nesnenin üretimi için uyum içinde ve kesintisiz bir biçimde işleyen sayısız mekanik ve bilinçli organdan meydana gelen ve bütün bu organları kendi kendine hareket eden bir hareket gücüne tabi bulunan muazzam bir otomat" olarak tanımlar.

Bu iki ifade kesinlikle özdeş değildir. Birinde birleşik toplam işçi veya toplumsal işçi gövdesi egemen özne, mekanik otomat ise nesne olarak görünür; diğerinde bizzat otomat öznedir, işçiler ise, sadece bilinçli organlar olarak, bilinçsiz organlar ile aynı durumdadır ve onlarla birlikte merkezi hareket gücüne tabi bulunurlar. Birinci tanım genel olarak makinelerin olası bütün kullanımları için geçerlidir; ikincisi, makinenin kapitalist biçimdeki kullanımını ve dolayısıyla de modern fabrika sistemini karakterize eder. Bu nedenle Ure, harekete kaynaklık eden merkezi makineyi sadece bir otomat olarak değil, fakat bir otokrat olarak göstermeyi de sever.

> "Buharın hayırsever gücü, bu büyük atölyelerde sayısız kulu kendi çevresinde toplar."[187]

İş aleti ile birlikte işçinin bunu kullanırken gösterdiği hüner de makineye geçer. Aletin iş yapma yeteneği, beşeri emek gücünün kişisel sınırlarından kurtulur. Böylece, manifaktürdeki iş bölümünün üzerine kurulduğu teknik temel ortadan kalkar. Uzmanlaşmış işçiler arasındaki manifaktürü karakterize eden hiyerarşinin yerini, otomatik fabrikada, makinelerin yardımcıları olan işçilerin yapmak durumunda oldukları işlerin eşitlenmesi veya aynı düzeye indirilmesi eğilimi,[188] parça-işçiler arasında yapay olarak üretilmiş farklılıkların yerini, özellikle yaş ve cinsiyetten ileri gelen doğal farklılıklar alır.

İş bölümü, otomatik fabrikada tekrar kendini gösterdiği ölçüde, her şeyden önce, işçilerin özelleşmiş makineler arasında ve artık yapılan-

187 Ure, l.c. s. 18.

188 l.c. s. 30. Krş. Karl Marx, "Misère etc.", s. 140, 141.

dırılmış gruplar oluşturmayan işçi kitlelerinin fabrikanın çeşitli departmanları arasında, her bir departmanda yan yana dizilmiş aynı türden iş makinelerinin başında çalışmak üzere dağılmaları biçiminde olur; demek oluyor ki, bunlar arasında yalnızca basit el birliği söz konusudur. Manifaktürün yapılandırılmış grubu, yerini, baş işçi ile birkaç yardımcısı arasındaki bağlantıya bırakmıştır. İşçiler arasındaki temel ayrım, fiilen iş makinelerinin başında çalışan işçiler (hareket makinesini kontrol etme ya da besleme gibi işleri yapan işçiler de bunlar arasında yer alır) ile bu makine işçilerinin çırakları (neredeyse yalnızca çocuklar) arasındaki ayrımdır. İşleri, işlenecek maddeyi makinelere vermekten ibaret olan hemen hemen bütün *"feeders"* (besleyiciler) çırak sayılır. Bu ana sınıfların yanında işleri makinelerin tamamını kontrol etmek ve sürekli olarak bunları onarmak olan mühendisler, teknisyenler, marangozlar vb. gibi sayıca önemsiz bir personel yer alır. Bu, kısmen bilimsel eğitim görmüş kısmen zanaatçı olarak yetişmiş kimselerden meydana gelen, diğerlerinin dışında ve onlara sadece eklenen, daha üstün bir sınıftır.[189] Bu iş bölümü, tümüyle teknik bir iş bölümüdür.

Makinelerin başında yapılan bütün işler, işçinin kendi hareketini bir otomatın tek biçimli ve sürekli hareketine uydurmayı öğrenmesi için çırak olarak erken yaşlarda işe başlamasını gerektirir. Makine sistemi bir bütün olarak aynı anda ve uyum içinde işleyen çok sayıda makinenin birleşmesiyle oluşan bir sistem olduğu ölçüde, buna dayanan iş birliği de çeşitli işçi gruplarının farklı makineler arasında dağılmalarını gerektirir. Ama ne var ki, makineli üretim, manifaktürde olduğu gibi aynı işçiyi sürekli olarak aynı işleve bağlama yoluyla bu dağılımın sabitlenmesi zorunluluğunu ortadan kaldırır.[190] Fabrikanın bütün olarak hareketi işçiden değil makineden başladığı için, personelin, emek sürecinde bir kesinti olmadan, her zaman değiştirilmesi mümkündür. İngiliz fabrikatörlerinin 1848-1850 ayaklanmaları sırasında uygulanmaya başlamış olan posta değiştirme sistemi, bize bunun en açık ka-

189 Parlamento tarafından yayınlanan *"Return"*lerde, açık bir şekilde sadece mühendisler, teknisyenler vb. değil, fabrika idarecileri, satış memurları, haberciler, mağaza kontrol memurları, ambalajcılar vb., kısaca fabrika sahibinin kendisinden başka herkes fabrika personeli kategorisine alınırken, İngiliz Fabrika Yasası metninde son anılan işçilerin açıkça fabrika işçisi sayılmayarak kapsam dışı tutulması, başka durumlar için de ayrıntılı olarak ortaya konulabilecek olan, kasıtlı bir istatistiksel hile örneğidir.

190 Ure bunu teslim eder. İşçiler "gerektiğinde idarecinin alacağı karara göre bir makineden alınıp bir diğer makineye verilebilir," der ve zafer sevinciyle şöyle haykırır: "Böyle bir değiştirme, işi bölen ve bir işçiye iğnenin başını yapma, diğerine ucunu sivriltme görevini veren eski rutin iş düzeni ile açık bir çelişki halindedir." Ure'nin kendisine asıl sorması gereken soru, bu "eski rutin"in otomatik fabrikada niçin yalnızca "gerektiğinde" terk edildiği.

nıtını sağlar. Son olarak, makine başında yapılan işin küçük yaşlardan itibaren öğrenilmesi nedeniyle işçide gelişen çalışma hızı, aynı biçimde, sırf makine işçileri olmak üzere özel bir sınıf işçi yetiştirme zorunluluğunu da ortadan kaldırır.[191] Çırakların yaptıkları işlere gelince, fabrikada bunların yerini kısmen makineler alabilir,[192] kısmen de, pek basit işler oldukları için, bu zahmeti yüklenmiş kişileri hızla ve sürekli olarak değiştirmek mümkündür.

Eski iş bölümü sistemi, teknik bakımdan makine tarafından bir yana itilmesine karşın, bir süre sonra emek gücünü sömürme aracı olarak sermaye tarafından daha iğrenç bir biçimde biçimlendirilmek ve yerleştirilmek üzere, manifaktürden arta kalan bir gelenek olarak, başlangıçta fabrikaya da taşınır. Aynı parça-aleti ömür boyu kullanma uzmanlığı, aynı parça-makineye ömür boyu hizmet etme uzmanlığı haline gelir. İşçinin kendisini küçük yaşından itibaren bir parça-makinenin parçasına dönüştürmek için makine kötüye kullanılır.[193] Böylece, yalnızca işçinin kendisinin yeniden üretimi için gerekli masraflar önemli miktarda azaltılmış olmaz, aynı zamanda işçinin fabrikanın bütününe, yani kapitaliste, çaresiz bir biçimde tam olarak bağımlı hale gelmesi de sağlanır. Her yerde olduğu gibi, burada, da, toplumsal üretim sürecinin gelişmesinin

---

191 Örneğin Amerikan İç Savaşı sırasında olduğu gibi, adam kıtlığıyla karşılaşılan hallerde, fabrika işçisi, istisnai olarak, burjuvazi tarafından, yol yapımı vb. gibi, en kaba işlerde çalıştırılır. İngiltere'de işsiz kalmış pamuklu dokuma sanayisi işçileri için açılan 1862'deki ve izleyen yıllardaki *"ateliers nationaux"* (ulusal atölyeler), Fransa'da 1848 yılında kurulanlardan, işçilerin Fransa'dakinde karşılığını devletin ödediği üretken olmayan işlerde, İngiltere'dekinde ise burjuvazinin yararına olmak üzere üretken belediye işlerinde çalıştırılmaları ve bu sonuncu halde bu gibi işlerde çalıştırılan işçilerin diğer normal işçilerden daha düşük ücret almaları ve onlarla rekabet durumuna sokulmuş olmaları ile ayırt edilir. "Pamuklu dokuma işçisinin maddi görünüşü, şüphesiz, düzeliyor. Ben bunu, ... işçiler bakımından, kamu işlerinin açık havada yapılmasına bağlıyorum." (Burada sözü edilenler, *"Preston Moor"*da [Preston düzlüğünde] çalıştırılmış olan Preston'lu fabrika işçileridir.) ("Rep. of Insp. of Fact. Oct. 1863", s. 59.)

192 Örnek: 1844 tarihli yasadan itibaren çocuk emeğinin yerini almak üzere yünlü dokuma fabrikalarında kullanıma sokulan çeşitli mekanik cihazlar. Fabrikatör bayların kendi çocuklarının, fabrikanın niteliksiz işçileri olarak "kendi okullarından" geçmek zorunda kalacağı gün, henüz neredeyse hiç işlenmemiş bir alan olan mekanik, çok geçmeden, göz alıcı bir gelişme gösterecektir. "*Self-acting mule*'ler de, herhalde, diğer herhangi bir makine kadar tehlikeli makinelerdir. Kazaların çoğu küçük çocukların başına geliyor, bunlar da çok kere çocukların, makineler hareket halinde iken, yeri süpürmek için makinelerin altına girmeleri yüzünden oluyor. Birçok *"minder"* (*mule* işçisi) "yasanın bu biçimde ihlâl edilmesi nedeniyle" (fabrika müfettişleri tarafından) "mahkemeye verilmiş ve para cezasına çarptırılmıştır; ama, bundan herhangi bir genel fayda doğmamıştır. Makine yapımcıları, bu küçücük çocukların makinelerin altlarına sürünüp girmeleri zorunluluğunu ortadan kaldıracak, kendi kendine işleyen bir süpürge icat etmiş olsalardı, bu, bizim korunma önlemlerimize pek mutluluk verici bir katkı olurdu." ("Reports of Insp. of Factories for 31st October 1866", s. 63.)

193 Proudhon'un muhteşem görüşünün kıymeti bilinmeli: ona göre, makineler, emek araçlarının bir sentezi olarak değil, bizzat işçinin yararına olmak üzere, parça-işlerin bir sentezi olarak "algılanır".

sonucu olarak artmış üretkenliğin, bu gelişmenin kapitalist tarzdaki sömürüsünden doğan artmış üretkenlikten ayrılması gerekir.

Manifaktürde ve zanaatçılıkta işçi aletten yararlanır, fabrikada ise işçi makineye hizmet eder. İlk ikisinde emek aracının hareketi işçiden başlar; sonuncuda ise, işçi emek aracının hareketini izlemek zorundadır. Manifaktürde işçiler canlı bir mekanizmanın organlarını oluşturur. Fabrikada işçilerden bağımsız bir cansız mekanizma vardır ve işçiler buna canlı eklentiler olarak katılır.

> "Tekrar ve tekrar, durmadan aynı mekanik işi yapmanın doğurduğu sonu gelmez acının kahır yüklü tekdüzeliği, Sisyphus'un işine benzer; sırtlanılan iş yükü, bitip tükenmiş haldeki işçinin durmadan gerisin geriye üzerine yuvarlanan kayayı andırır."[194]

Makine işi, sinir sistemini en ölçüsüz bir biçimde zorlarken, aynı zamanda adalelerin farklı şekillerde hareket etmelerini olanaksızlaştırır ve beden ile aklın her tür özgürce etkinliğini ortadan kaldırır.[195] Makine işçiyi işten değil, işini içeriğinden kurtardığı için, işin hafiflemesi bile bir tür işkence haline gelir. İşçinin emek aracını değil, tersine, emek aracının işçiyi kullanması, her türlü kapitalist üretim için, bu üretim tarzı yalnızca bir emek süreci olmayıp, aynı zamanda sermayenin değerlenmesi süreci olduğu ölçüde, ortak bir niteliktir; ne var ki, bu tersine dönüş ilk kez makineyle teknik bakımdan somut bir gerçeklik kazanır. Emek aracı bir otomat haline gelerek, emek sürecinde işçinin karşısına sermaye olarak, canlı emeğe hükmeden ve onu yutan ölü emek olarak çıkar. Üretim sürecinin zihinsel güçlerinin el emeğinden ayrılması ve bunların, sermayenin emek üzerindeki güçleri haline gelmesi, daha önce görülmüş olduğu gibi, makineler oluşturduğu temel üzerinde kurulan büyük sanayide tamamlanır. Yaptığı iş içeriksizleşmiş olan bireysel makine işçisinin özel hüneri, makine sisteminde bir araya gelip birleşen ve bu sistemle birlikte "patron"un (*master*) kudretini meydana getiren bilim, muazzam doğa güçleri ve yığınsal toplumsal çalışma karşısında, küçücük bir yan unsur halinde kaybolur. Beyninde makineler ile bunlar üzerindeki tekelinin ayrılmaz bir biçimde bağlanmış bulunduğu bu patron, bundan ötürü, çatışma

194 F. Engels, "Lage etc.", s. 217. Molinari gibi sıradan ve iyimser bir serbest ticaret taraftarı biri bile şöyle diyor: "Günde 15 saat bir mekanizmanın aynı hareketini gözlemek durumunda olan bir kimse, aynı süre içinde kendi fiziksel gücünü kullanması halindekinden daha hızlı tükenir. Çok uzun bir süre devam etmemek koşuluyla zihin için belki de yararlı bir jimnastik hizmeti görebilecek olan bu gözcülük işi, sürenin uzunluğu halinde, aşırılığı ile zihne de bedene de zarar verir." (G. de Molinari, "Études Économiques", Paris 1846, [s. 49].)

195 F. Engels, l.c. s. 216.

durumlarında "işçiler"in yüzlerine küçümseyici bir ifadeyle şöyle haykırır:

> "Fabrika işçileri, yaptıkları işin gerçekte çok az hüner gerektirdiğini, bundan daha kolay öğrenilebilecek ve kalitesi göz önünde bulundurulduğunda daha iyi ücret ödenen bir işin olmadığını, en az deneyimli kişilerin bile kısa bir eğitimle bu kadar kısa bir sürede bu kadar fazlasıyla yapabileceği başka hiçbir işin bulunmadığını akıllarından hiç çıkarmamalı. Patronun makineleri, gerçekte, üretim işinde, emekten ve 6 aylık bir eğitimle öğretilebilen ve her sıradan işçinin öğrenebileceği işçi hünerinden çok daha önemli bir rol oynar."[196]

İşçinin teknik bakımdan emek aracının tekdüze işleyişine tabi oluşu ve her iki cinsiyetten ve çeşitli yaşlarda işçilerden meydana gelen işçi organizmasının kendine özgü bileşimi, bir kışla disiplini yaratır; bu disiplin, eksiksiz fabrika rejimine dönüşür ve daha önce sözü edilmiş olan gözcülük işini ve aynı zamanda el işçileri ile iş gözcüleri arasındaki bölünmeyi, sıradan sanayi erleri ile sanayi astsubayları arasındaki bölünme düzeyine ulaştırır.

> "Otomatik fabrikanın karşılaştığı en önemli zorluk, insanları iş sırasında gelişigüzel alışkanlıklarından vazgeçirecek ve onları büyük otomatın hiç şaşmayan düzenliliğiyle özdeşleştirecek disiplini yerleştirmek olmuştu. Ama otomatik sistemin ihtiyaçlarına ve hızına uygun bir disiplin yönetmeliği meydana getirmek ve bunu başarı ile uygulamak Herkül'e özgü bir işti ve Arkwright'ın yaptığı soylu iş buydu! Sistemin mükemmel biçimde örgütlenmiş bulunduğu bugün bile, ergenlik dönemini geride bırakmış işçiler arasında otomatik sistem için yararlı olacak yardımcılar bulmak neredeyse olanaksızdır."[197]

Sermayenin, başka alanlarda burjuvaların pek sevdiği güçler ayrılığı ilkesini ve bundan da fazla sevdikleri temsilî sistemi hiç işe karıştırmadan, özel bir yasa olarak ve kendi keyfine göre formüle ettiği ve çalıştırdığı işçiler üzerindeki otokrasisini kuran fabrika yönetmeliği, büyük boyutlu el birliğinin ve emek araçlarının, özellikle makinelerin, ortak kullanımının emek sürecinde gerekli kıldığı toplumsal düzenlemenin

---

196 "The factory operatives should keep in wholesome remembrance the fact that theirs is really a low species of skilled labour; and that there is none which is more easily acquired or of its quality more amply remunerated, or which, by a short training of the least expert can be more quickly as well as abundantly acquired ... The master's machinery really plays a far more important part in the business of production than the labour and the skill of the operative, which six months' education can teach, and a common labourer can learn." ("The Master Spinners' and Manufacturers' Defence Fund. Report of the Committee", Manchester 1854, s. 17.) Daha ilerde görüleceği gibi, "patron", "canlı" otomatlarını kaybetmek tehlikesiyle karşılaşır karşılaşmaz, bir başka hava tutturur.

197 Ure, l.c. s, 15. Arkwright'ın yaşam öyküsünü bilen bir kimse, bu dâhi berber için "soylu" sıfatını asla kullanmaz. 18. yüzyılın bütün büyük mucitleri arasında o, hiç şüphesiz, başkalarının icatlarını çalan en büyük hırsız ve en aşağılık bir adamdır.

kapitalistçe bir karikatüründen başka bir şey değildir. Köle güdücülerinin kırbaçlarının yerini gözcülerin ceza kitabı aldı. Bütün cezalar, doğal olarak sonunda para cezaları ve ücret kesintileri biçimini alıyordu ve bu fabrika Likurgus'u, yasa koyuculuktaki ince zekâsı ile cezaları öyle düzenliyordu ki, mümkün olduğu ölçüde, yasalarının ihlal edilmesi, kendisi için, bunlara uygun hareket edilmesinden daha da kârlı oluyordu.[198]

198 "Burjuvazinin proletaryayı içine soktuğu kölelik durumu hiçbir yerde fabrika sisteminde olduğu kadar gün ışığına çıkmaz. Burada bütün özgürlükler hukuken de fiilen de son bulur. İşçi sabahleyin saat 5 buçukta fabrikada olmak zorundadır; birkaç dakika geç kalsa, cezalandırılır, 10 dakika geç gelse, kahvaltı sona erinceye kadar içeriye alınmaz ve günlük ücretinin dörtte birini kaybeder. İşçi emre göre yemek, içmek ve uyumak zorundadır. ... Despot çan, onu yatağından çağırır, kahvaltıdan ve öğle yemeğinden çağırır. Peki, fabrikanın içinde işler nasıl gider? Burada fabrikatör, mutlak yasa koyucudur. Fabrika kurallarını keyfinin istediği gibi saptar; dilediği zaman bunları değiştirir ve kendi yönetmeliğine eklemelerde bulunur; saçmalığını son haddine vardırdığı zaman da mahkemeler işçiye şöyle der: siz bu sözleşmeyi kendi iradenizle yaptığınıza göre, şimdi ona uymak zorundasınız. ... Bu işçiler dokuz yaşından itibaren ölünceye kadar bu ruhsal ve bedensel işkence altında yaşamaya mahkumdur." (F. Engels, l.c. s. 217 vd.) "Mahkemelerin söylediklerini" iki örnekle göstermek istiyorum. Örneklerden biri, 1866 yılının sonlarında Sheffield'de geçer. Orada bir işçi 2 yıllığına bir metal fabrikasına girer. Fabrikatörle arasında geçen bir tartışma üzerine işçi fabrikayı terk eder ve bundan böyle hiçbir biçimde onun için çalışmak istemediğini patrona bildirir. Sözleşmeye aykırı hareket ettiği için mahkemeye verilir ve iki ay hapis cezasına çarptırılır. (Fabrikatör sözleşmeyi ihlal etse, onun hakkında ancak özel hukuk davası açılabilir ve yüz yüze kalabileceği tek tehlike para cezasıdır.) Cezasını çektikten sonra fabrikatör işçiyi çağırır ve eski sözleşmeye göre fabrikaya dönüp çalışmasını ister. İşçinin cevabı: Hayır. Sözleşmeyi ihlal etmenin cezasını çekmiştir. Fabrikatör yeniden dava açar, yargıçlardan biri olan Bay Shee'nin, bu kararı, bir kimsenin bütün ömrü boyunca aynı kabahat ya da suç yüzünden tekrar tekrar cezalandırılmasına olanak veren hukuki bir canavarlık olarak açıkça yerin dibine batırmasına rağmen, mahkeme, yeniden mahkûmiyet kararı verir. Bu hüküm, *"Great Unpaid"* (Büyük Ücretsizler), taşralı Dogberry'ler (akılsız memurlar) tarafından değil, Londra'daki en yüksek mahkemelerden biri tarafından verilmişti. [Dördüncü Almanca Basıma ek: Bugün bu durum ortadan kalkmıştır. Örneğin kamusal gaz tesisleri gibi az sayıda istisna dışında, bugün İngiltere'de sözleşme ihlali bakımından işçi ile çalıştıran arasında hiçbir fark yoktur; her ikisine karşı da ancak özel hukuk davası açılabilir. –F. E.] - İkinci örnek, 1863 yılı sonlarında Wiltshire'da geçmiştir. Westbury Leigh'de bulunan Leower's Mill'deki bir kumaş fabrikatörü olan Harrupp adlı birinin işinde çalışan 30 kadar dokuma işçisi kadın, bu kişi işçilerin sabahleyin geç kalışlarını, 2 dakika için 6 peni, 3 dakika için 1 şilin ve 10 dakika için 1 şilin 6 peni olmak üzere ücret kesintileri ile cezalandırma alışkanlığına sahip olduğundan, bir grev yapmıştı. 10 dakikası 1 şilin 6 peniden 1 saat 9 şilin, 1 gün ise 4 sterlin 10 şilin eder; oysa, yıl boyunca işçilerin aldıkları ortalama haftalık ücret, hiçbir zaman, 10-12 şilini geçmez. Harrupp iş borusunu çalmak için bir de genç tutmuştu. Bu genç, boruyu bazen sabahleyin saat 6'dan önce öttürürdü; boru sustuğu anda kapılar kapatılır, o sırada henüz dışarıda bulunan işçiler cezalandırılırdı; kaldıkları binalarda saat bulunmayan talihsiz işçiler, ilhamını Harrupp'tan alan genç borucunun insafına bırakılmıştı. *"Strike"*a (greve) çıkan işçiler, anneler ve kızlar, borucu yerine saat kullanılması ve daha makul bir ceza tarifesi uygulanması koşuluyla işe dönmek istediklerini bildirdi. Harrupp, sözleşmeyi ihlal nedeniyle 19 kadın ve kızı mahkeme önüne getirtti. Öfkeli izleyiciler önünde, 6'şar peni ceza ile 2'şer şilin 6'şar peni masraf ödemeye mahkûm edildiler. Mahkemeden sonra bir halk kitlesi Harrupp'un peşine takıldı ve onu yuhaladı. Kendi sağladıkları malzemedeki kusurlar yüzünden işçileri ücret kesintileri ile cezalandırıp terbiye etmek fabrikatörler arasında pek revaçta olan bir tutumdur. Bu yöntem 1866 yılında İngiliz çömlekçilik bölgelerinde genel grevlere yol açmıştı. "Ch. Employm. Commiss."ın raporlarında (1863-1866), işçinin, ücret almak şöyle dursun, çalışması dolayısıyla ve ceza yönetmeliği sayesinde yüce "patronuna" borçlu duruma gelişinin örnekleri verilmektedir. En son

Biz sadece fabrika işinin içinde yürütüldüğü maddi koşullara değiniyoruz. Bütün duyu organları, yapay olarak yükseltilmiş sıcaklık, ham madde atıklarıyla yüklü hava, sağır edici gürültü vb. yüzünden aynı derecede zarar görürler; pek dar aralıklarla yan yana dizilmiş makinelerin arasında yüz yüze kalınan ölüm ve yaralanma tehlikesini burada hesaba katmıyoruz; bunun sonuçlarını, yılın mevsimlerindeki gibi bir düzenlilikle çıkarılan, sınai savaş alanının ölü ve yaralı listelerinde görürüz.[199] Toplumsal üretim araçlarında ilk defa fabrika sisteminde gösterilen özen sayesinde sağlanmış olan tasarruf, sermayenin elinde aynı zamanda sistematik bir soygunculuk haline gelir; işçiye çalışırken gerekli olan hayat koşulları üzerinde, yani mekân, hava, ışık ve işçiyi emek sürecinin tehlikelerine veya sağlığa

---

pamuk bunalımı da fabrika otokratlarının ücret kesme konusundaki keskin zekâları ile ilgili olarak insanı duygulandıran örnekler sağlamıştı. Fabrika müfettişi R. Baker şöyle diyor: "Yasanın ancak 3 penilik bir kesintiye izin vermesine ve geleneğe göre hiç kesinti yapılmamasına rağmen, kendisine sadece 6 peniye mal olan hekim imzalı yaş belgesi masrafı olarak, çalıştırdığı 'gençlerin' " (on üç yaşından büyükler) "bazılarından böyle zor ve sıkıntılı bir dönemde 10 peni kesmesi dolayısıyla bir pamuklu dokuma fabrikatörünü daha, kısa bir süre önce, mahkemeye vermek zorunda kalmıştım. ... Bir başka fabrikatör, yasayla çatışmadan aynı amaca ulaşmak için, çalıştırdığı yoksul çocuklardan, bunların bu işte çalışabilecek yaşa geldikleri hekim belgesi ile onaylanır onaylanmaz, iplik eğirme sanat ve sırrını öğrenme parası olarak kişi başına 1 şilin alıyordu. İçinde bulunduğumuza benzer dönemlerdeki grevler gibi olağanüstü görüngülerin" (dokuma işçilerinin Haziran 1863'te Darwen'deki bir fabrikada yaptıkları grevden söz ediliyor) "anlaşılabilmesi, bunların gerisindeki birtakım nedenlerin bilinmesini gerektirir." ("Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1863", s. 50, 51.) (Fabrika raporları her zaman resmî tarihlerinin ötesine uzanır.)

199 Tehlikeli makinelere karşı korunmayı sağlamak için çıkarılmış olan yasalar olumlu etkiler yaratmıştır. "Ne var ki, ... bugün 20 yıl önce mevcut olmayan yeni felaket kaynakları ortaya çıkmıştır; bunların en önemlisi, makinelerin yükselmiş olan hızlarıdır. Tekerlekler, silindirler, iğler ve dokuma tezgâhları, artmış olan ve durmadan artmaya devam eden bir güçle hareket ettiriliyor; parmakların kopan iplikleri daha hızlı ve daha ustalıklı bir şekilde tutup bağlamaları gerekiyor; çünkü, tereddüt ve dikkatsizlik gösterilmesi halinde, olan parmaklara olur. ... Kazaların çok büyük bir kısmı işçilerin işlerini çabuk bitirme telaşından ileri gelir. Makineleri aralıksız olarak hareket halinde tutmanın, yani iplik ve kumaş üretmenin, fabrikatörler için son derece önemli bir şey olduğu hatırlamak gerekir. Her bir dakikalık durma, sadece hareket gücünden bir kayıp değil, üretim bakımından da bir kayıptır. Bundan ötürü, bütün derdi elde edilecek ürün miktarı olan iş gözcüsü, işçileri, makineleri hareket halinde tutmaya zorlar; ağırlık ya da parça hesabına göre ücret alan işçiler için makinelerin hareket halinde tutulmaları daha az önemli bir şey değildir. Bundan ötürü, fabrikaların çoğunda, makinelerin hareket halinde iken temizlenmelerinin resmen yasak olmasına rağmen, bu, genel bir uygulamadır. Sırf bu nedenle geçen 6 ay içinde 906 kaza oldu. ... Temizleme işi her gün yapılan bir iş olmakla beraber, çoğu zaman, cumartesi günü genel temizlik günü olarak kullanılır ve bu iş büyük ölçüde makineler hareket halindeyken yapılır. ... Temizlik işi bedava yapılan bir iştir, bu yüzden işçiler bunu mümkün olduğu kadar çabuk bitirmeye çalışır. Bu nedenle, kaza sayısı cuma günleri ve özellikle de cumartesi günleri haftanın diğer günlerine oranla çok yükselir. Cuma günleri meydana gelen kazaların sayısı, haftanın ilk 4 günündeki ortalamadan yaklaşık % 12, cumartesi günleri meydana gelen kazaların sayısı, haftanın diğer 5 günündeki ortalamadan % 25 oranında daha fazladır; diğer yandan, haftanın öteki günlerinde 10½ saat çalışılırken cumartesi günleri 7½ saat çalışıldığı da hesaba katılırsa, kazalardaki fazlalığın % 65'den daha yüksek bir orana ulaştığı görülür." ("Reports of Insp. of Factories for etc. 31st October 1866", London 1867, s. 9, 15, 16, 17.)

zarar veren etkilerine karşı alınması gereken koruyucu tedbirler üzerinde yapılan bir soygundur bu; işçiye konfor sağlayacak düzenlemeler üzerinde yapılan soygunculuğu hiç anmıyoruz.[200] Fourier, fabrikalar için "koşulları hafifletilmiş çalışma kampları" derken haksız mı?[201]

5. İşçi ile Makine Arasındaki Mücadele

Kapitalistle ücretli işçi arasındaki mücadele, sermaye ilişkisinin kendisiyle başlar. Bütün manifaktür dönemi boyunca olanca şiddetiyle devam eder.[202] Ama işçi, sermayenin maddi varlık biçimi olan emek aracının kendisiyle mücadele etmeye, makinenin ortaya çıkışından sonra başladı. İşçi, bu özel üretim aracı biçimine karşı, bu biçim kapitalist üretim tarzının maddi temeli olduğu için başkaldırır.

17. yüzyıl boyunca hemen hemen bütün Avrupa'da kurdele ve şerit dokumakta kullanılan bir makine olan kurdele tezgâhına (buna Almanya'da Bandmühle, Schnurmühle veya Mühlenstuhl isimleri verilir) karşı, işçi ayaklanmaları olmuştur.[203] 17. yüzyılın ilk üçte birinin sonun-

200 Fabrika Yasasının tehlikeli makineler karşısında işçilerin korunması ile ilgili hükümlerine karşı İngiliz fabrikatörlerinin giriştikleri en son kampanya üzerinde Üçüncü Kitabın birinci kısmında duracağım. Burada fabrika müfettişi Leonard Horner'in resmî bir raporundan şu pasajı aktarmakla yetineceğim: "Bazı fabrikatörlerin bazı kazalardan affedilemez bir hafiflikle söz ettiklerini kulaklarımla duydum; söz gelişi bir parmağın kaybı, üzerinde durulmaya değmeyecek şeylerdendir. Oysa, bir işçinin hayatı ve hayattan bekledikleri parmaklarına öylesine bağlıdır ki, bunların birinin kaybı onun için son derece ciddi bir olaydır. Ben böylesine düşüncesizce bir konuşmayı duyduğum zaman, şu soruyu sorarım: Diyelim ek bir işçiye ihtiyacınız var; iki kişi başvurdu, diğer her bakımdan birbirleriyle aynılar, ancak birinin baş veya işaret parmağı yok, bunlardan hangisini seçersiniz? Hiçbir zaman, parmakları eksiksiz olanı seçmekte bir an bile tereddüt etmediler. ... Bu fabrikatör baylar, yalancı-insansever dedikleri yasa koyucu hakkında yanlış önyargılara sahiptir." ("Reports of Insp, of Fact. for 31st Oct. 1855", s. 6, 7.) Bu beyler "akıllı adamlar"dır ve köle sahiplerinin isyanı konusunda heyecana kapılmaları nedensiz değildir!

201 İş saatlerini zorla sınırlandıran ve diğer birtakım kayıtlayıcı hükümler getirmiş olan Fabrika Yasasına en uzun zamandan beri tabi bulunan fabrikalarda, eskiden görülen bazı uygunsuzluklar ortadan kalktı. Bizzat makinelerdeki iyileşmeler, belli bir ölçüde, "fabrika binalarının" işçilerin de yararına olmak üzere, "daha iyi yapılmalarını" gerektirir. (cf. "Reports etc. for 31st Oct. 1863", s. 109.)

202 Diğerleri yanında bkz. John Houghton, "Husbandry and Trade Improved", Lond. 1727. "The Advantages of the East India Trade," 1720. John Bellers, l.c. "Patronlar ve işçiler, maalesef, birbirlerine karşı ebedi bir savaş halinde bulunuyor. Patronların değişmeyen amaçları, işlerini mümkün olduğu kadar ucuza yaptırmaktır; ve bu amaca ulaşmak için hiçbir hileye başvurmaktan geri durmazlar; diğerleri de her fırsattan yararlanarak patronları kendi yüksek taleplerini karşılamaya zorlamak için aynı derecede gayretlidirler." ("An Inquiry into the Causes of the Present High Prices of Provisions", 1767, s. 61. 62. Eserin yazarı Rahip Nathaniel Forster tamamıyla işçilerden yanadır.)

203 Şerit ve kurdele dokuma tezgâhı Almanya'da icat edilmişti. İtalyan Abbé Lancellotti, 1636 yılında Venedik'te yayınlanmış olan bir eserinde şunları anlatıyor: "Danzig'li Anton Müller 50 yıl kadar önce" (L. 1629'da yazmıştı) Danzig'de 4-6 parça kumaşı aynı anda dokuyan pek marifetli bir makine görmüştü; ne var ki, belediye başkanı bu icat yüzünden bir sürü işçinin işsiz kalabileceğinden endişelendiği için, icadın uygulanmasına engel olmuş ve mucidini gizlice elle ya da suda boğdurmuştur."

da, bir Hollandalı'nın Londra yakınlarında kurduğu rüzgârla işleyen bir bıçkıhane, halkın taşkınlıklarına maruz kalmış ve yıkılmıştı. İngiltere'de su gücüyle işleyen bıçkı makineleri, 18. yüzyılın başına gelindiğinde bile, halkın parlamento tarafından da desteklenen direncini ancak güçlükle yenebilmişti. Everett, 1758 yılında, su gücü ile işletilen ilk yün kırpma makinesini yaptığı zaman, makine, işlerinden olan 100.000 kişi tarafından ateşe verilmişti. O zamana kadar geçimlerini yapağı tarama işiyle kazanmakta olan 50.000 işçi Arkwright'ın *scribbling mill*'lerine ve tarama makinelerine karşı parlamentoya dilekçeler vermişti. İngiltere'nin manifaktür bölgelerinde 19. yüzyılın ilk 15 yılında görülen ve özellikle buharla işleyen dokuma tezgâhlarının kullanılmaya başlamasının neden olduğu Luddite hareketi diye bilinen kitlesel makine yıkıcılığı, Sidmouth'un, Castlereagh'in ve benzerlerinin anti-Jakoben yönetimlerine en gerici baskı önlemleri için bahane sunmuştu. İşçinin makine ile bunun kapitalistçe kullanımı arasındaki farkı görmesi ve dolayısıyla saldırılarını maddi üretim araçlarının kendilerine değil, bunların toplumsal sömürü aracı olarak kullanılmalarına yöneltmeyi öğrenmesi, zaman ve deneyim gerektirdi.[204]

Manifaktürde ücret için yapılan mücadeleler, manifaktürün varlığını ön koşul olarak alır ve asla manifaktürün varlığına yöneltilmez. Manifaktürlerin kuruluşlarına karşı mücadeleler olmuşsa, bu, ücretli işçilerin değil, lonca ustalarının ve ayrıcalıklı kentlerin işi olmuştur. Bundan dolayı, manifaktür dönemi yazarları, iş bölümünü, ağırlıklı olarak, sanal işçinin yerini alan, ama gerçek işçiyi işinden etmeyen bir araç olarak

Aynı makine Leyden'de ilk olarak 1629 yılında kullanılmıştı, Şerit ve kurdele dokumacıları şehir meclisini bu makinenin kullanımını yasaklamaya zorladı; 1623, 1639 vb. yıllarda Hollanda meclisi tarafından çıkarılan çeşitli kararnamelerle bunun kullanımı sınırlandı; sonunda, 15 Aralık 1661 tarihli kararnameyle, bazı belli koşullar altında kullanımına izin verildi. Şerit ve kurdele makinesinin Leyden'e getirilişi üzerine Boxhorn ("Inst. Pol.", 1663) şunları yazıyor: "Bazı kimseler 20 yıl kadar önce bu şehirde bir dokuma makinesi icat etmişti; bu makine ile bir kişi, eski yöntem ve araçlarla çalışan birçok kimsenin aynı süre içinde elde edebileceklerinden daha fazla kumaşı daha kolay üretebiliyordu, bu yüzden dokumacılar arasında huzursuzluklar ve şikâyetler baş gösterdi, bunlar makinenin kullanımının şehir meclisi tarafından yasaklanmasına kadar devam etmişti." Aynı makine 1676 yılında Köln'de yasaklandı; bu tarihlerde İngiltere'ye getirilen makine orada işçiler arasında huzursuzluklara yol açtı. 19 Şubat 1685 tarihli imparatorluk emri ile makinenin kullanımı bütün Almanya'da yasak edildi. Makine Hamburg'da şehir meclisinin emriyle resmen yakıldı. VI. Karl, 9 Şubat 1719'da, 1685 tarihli emri yeniledi; makinenin kullanımına Saksonya'da resmen ancak 1765 yılında izin verildi. Dünyada bu kadar gürültüye sebep olan bu makine gerçekte iplik ve kumaş makinelerinin ve dolayısıyla da 18. yüzyılın Sanayi Devriminin öncüsüydü. Bu makine dokumacılıkta hiç bilgi ve tecrübesi olmayan bir gencin yalnızca bir hareket kolunu ileri geri hareket ettirerek tezgâhı bütün mekikleri harekete geçirerek çalıştırmasını ve daha iyi bir biçimde olmak üzere, 40-50 parça kumaşın bir kerede elde edilmesini mümkün kılıyordu.

204 Eski tip fabrikalarda işçilerin makinelere karşı başkaldırıları, 1865 yılında Sheffield'li eğecilerin başkaldırısının da gösterdiği gibi, bugün bile zaman zaman kaba bir şekle bürünebiliyor.

ele alır. Buradaki fark apaçıktır. Söz gelişi, şimdi makinelerle 500.000 kişinin işleyip iplik haline getirdiği pamuğu eski iplik çıkrığı ile işleyebilmek için İngiltere'de 100 milyon insanın olması gerekirdi, dendiği zaman, doğal olarak, makinenin zaten hiçbir zaman mevcut olmamış olan bu milyonların yerini aldığı söylenmiş olmaz. Bu, yalnızca, iplik makinelerinin yaptığı işi insanlara yaptıracak olsak şu kadar milyon işçi gerekirdi demektir. Buna karşılık, buharla işleyen dokuma makineleri İngiltere'de 800.000 dokuma işçisini kapı dışarı etmiştir dendiği zaman, söz konusu olan, yaptıkları işi belli bir sayıda işçiye yaptırmak zorunda kalacağımız mevcut makineler değil, makinelerin fiilen yerlerini aldığı veya işlerinden ettiği mevcut bir işçi kitlesidir. Manifaktür dönemi boyunca, işler parçalanmış olsa bile, el işçiliği, temeli oluşturmaya devam etti. Yeni sömürge pazarları, Orta Çağdan devralınan görece az sayıdaki şehirli işçilerle sağlanacak üretimle doyurulamazdı ve asıl manifaktür, aynı zamanda, feodalitenin çözülmesiyle topraktan sürülmüş bulunan köylülere yeni üretim alanları açmıştı. Demek ki o zamanlar, iş yerlerindeki iş bölümünün ve el birliğinin olumlu yönü, çalıştırılan işçilerin daha üretken olmalarını sağlayan tarafı ağır basıyordu.[205] Gerçi, iş birliği ve emek araçlarının az sayıda elde toplanması, bu yöntemlerin tarımda uygulandığı birçok ülkede, büyük sanayi döneminden çok önce, üretim tarzında ve dolayısıyla kır halkının yaşam koşullarında ve istihdam araçlarında, büyük, ani ve şiddetli devrimlere yol açmıştı. Ama bu mücadele, başlangıçta, sermaye ile ücretli işçi arasında olmaktan çok, büyük ve küçük toprak sahipleri arasında olur; diğer yandan, işçilerin emek araçları, koyunlar, beygirler vb. tarafından işlerinden ve yerlerinden sürülüp atılmaları ölçüsünde, buradaki zora dayanan dolaysız hareketler, ilk aşamada, sanayi devriminin ön koşulunu oluşturur. İlk olarak işçiler topraklardan sürülüp çıkarılır ve sonra koyunlar gelir. İngiltere'deki biçimiyle büyük çaplı toprak gaspı, büyük boyutlu tarım için gerekli alanın

205 Sir James Steuart da makinelerin etkisini tam bu anlamda anlıyor. "Yani ben, makineleri, kendilerini daha fazla beslemek zorunda kalmaksızın, faal insan sayısını (etkide bulunma güçleri açısından) artırıcı araçlar olarak görüyorum. ... Bir makinenin etkisi, bir yere yeni gelip yerleşenlerin etkisinden ne bakımdan ayrılır?" (Fr. çev., t. I, l. I, ch. XIX.) Makinenin "poligami"nin yerini aldığını söyleyen Petty çok daha saftır. Bu görüş, olsa olsa, ABD'nin bazı kısımları için geçerli olabilir. Buna karşılık: "Makinenin bir bireyin harcadığı emeği azaltacak biçimde başarı ile kullanılabilmesi ender görülen bir şeydir; makinenin yapımı için kullanımı ile tasarruf edilenden daha fazla zaman kaybedilmiş olabilir. Makine, ancak, büyük kitlelere etkide bulunduğu, binlerce işçinin emeğine yardımcı olacak biçimde kullanıldığı zaman, gerçekten yararlı olabilir. Bundan dolayı, makine, en geniş ölçüde, en çok işsize sahip bulunan en yoğun nüfuslu ülkelerde kullanılır. ... Makine işçi kıtlığı dolayısıyla değil, fakat bu işsizleri kitle halinde işe sokabilme kolaylığı dolayısıyla kullanılır." (Piercy Ravenstone, "Thoughts on the Funding System and its Effects," Lond. 1824, s. 45.)

yaratılmasında ilk adım olur.[206] Bundan dolayı, tarımda meydana gelen bu köklü dönüşüm, ilk başladığı zamanlar, daha çok bir politik devrim görünüşünde olur.

Emek aracı makine biçimini alır almaz, işçinin kendisinin rakibi olur.[207] Sermayenin makine aracılığıyla kendini değerlendirmesi ile varlık koşullarını yok ettiği işçilerin sayısı doğru orantılıdır. Bütün kapitalist üretim sistemi, işçinin emek gücünü meta olarak satmasına dayanır. İş bölümü bu emek gücünü, tam bir uzmanlaşmaya tabi tutarak, bir tek parça-aleti kullanacak özel bir hüner haline getirir. Aletin kullanımı makine ile yapılan bir iş haline gelir gelmez, emek gücünün kullanım değeri ile birlikte mübadele değeri de yok olur. İşçi, dolaşımdan çekilmiş kâğıt para gibi, kendini satamaz olur. Makinenin bu şekilde fazla nüfusa, yani sermayenin kendini değerlendirmesi için hemen gerekli olmayan nüfusa dönüştürdüğü işçi sınıfının bu kısmı, bir yandan eski zanaat ve manifaktür işletmelerinin makineli işletmelere karşı eşitsiz koşullarda yürüttükleri mücadele içinde yok olup gider, diğer yandan kolay girilebilen sanayi kollarına akar, emek piyasasını doldurur ve dolayısıyla de emek gücünün fiyatını değerinin altına düşürür. Kısmen acılarının yalnızca "geçici" olmasının *("a temporary inconvenience")*, kısmen de makinelerin bütün bir üretim alanını ancak adım adım ele geçirebilir olması nedeniyle yıkıcı etkilerinin kapsam ve yoğunluğunun sınırlanmasının, sefalete itilen işçiler için büyük bir teselli olduğu iddia edilir. Bu tesellilerden biri diğerini ortadan kaldırır. Makine, bir üretim alanını yavaş yavaş ele geçirdiği zaman, onunla rekabet halindeki işçi katmanlarında kronik bir sefalet yaratır. Geçiş hızlı olduğunda, makinenin etkisi kitlesel ve anidir. Dünya tarihi, İngiliz el dokuma işçilerinin yavaş yavaş, on yıllarca devam eden, sonunda 1838 yılında tescil edilen yok olma sürecinden daha korkunç bir dram sunmaz. Bunların pek çoğu açlıktan ölmüş, pek çoğu da aileleriyle birlikte uzun bir süre boyunca günde 2½ peniyle hayatta kalmaya çalışmıştı.[208]

206 Dördüncü Almanca Basıma not: Bu, Almanya için de geçerlidir. Bizde bu ancak tarımın büyük boyutlar içinde yapıldığı yerlerde, yani özellikle doğuda, 16. yüzyıldan itibaren, fakat özellikle de 1648'den bu yana, köylülerin "büyük malikaneler"den uzaklaştırılması ile mümkün olabilmiştir. –F. E.

207 "Makineler ve emek sürekli rekabet halindedir." (Ricardo, l.c. s. 479.)

208 İngiltere'de, el dokumacılığı ile makine dokumacılığı arasındaki rekabet, 1834 tarihli Yoksullar Yasasının yürürlüğe girmesinden önce, asgarinin hayli altında kalan ücretlerin kilise yardımlarıyla desteklenmesi dolayısıyla uzayıp gitmişti. "Rahip Turner, bir sanayi bölgesi olan Cheshire'daki Wilmslow'da 1827 yılında görevli bulunuyordu. Yabancı ülkelere göç komitesinin soruları ve Turner'ın cevapları el işçiliği ile makineler arasındaki rekabetin nasıl devam edip gittiğini göstermektedir. Soru: 'Buhar gücü ile çalışan tezgâh elle işletilen tezgâhın yerini almadı mı?' Cevap: 'Şüphesiz aldı; el dokuma işçileri ücret indirimine boyun eğecek duruma getirilmemiş olsalardı, buhar gücü

Diğer yandan, İngiliz pamuk makinelerinin Doğu Hindistan'daki etkisi aniydi. Buranın genel valisi 1834/35'te şunları bildiriyordu:

> "Buradakine benzer bir sefalete ticaret tarihinde hemen hemen rastlanamaz. Hindistan ovaları, pamuklu dokumacılarının kemikleriyle bembeyaz oldu."

Şüphesiz bu dokumacılar bu fani dünyadan göçüp giderlerken, makine onlar için "geçici rahatsızlıklardan" fazla bir şey hazırlamış değildi. Ayrıca, makine durmadan yeni üretim alanlarına el attığı için, "geçici" etkisi kalıcıdır. Dolayısıyla, genel olarak kapitalist üretim tarzının, işçinin karşısındaki emek araçlarına ve emek ürününe verdiği bağımsız ve yabancılaşmış biçim, makine ile birlikte tam bir karşıtlık halini alıyor.[209] Bunun için de, makine ile birlikte, ilk kez, işçinin emek aracına karşı şiddetle başkaldırdığı görülür.

Emek aracı işçiyi yere serer. İkisi arasındaki bu doğrudan karşıtlık, kuşkusuz, en somut biçimde, kullanıma yeni sokulan makinelerin eskiden kalma zanaatlar ya da manifaktürlerle rekabet ettiği zamanlarda görülür. Ama büyük sanayide de makinelerde yapılan sürekli iyileştirmeler ve otomatik sistemin geliştirilmesi buna benzer bir etki yapar.

> "Makinelerin iyileştirilmesinin hiç değişmeyen amacı, el işçiliğini azaltmak ya da fabrikanın üretim zincirindeki bir halkayı, beşeri cihazın yerine demirden bir cihaz koyarak tamamlamaktadır."[210] "Bugüne kadar elle işletilen makinelere buhar ve su güçlerinin uygulanması günlük olaylardandır. ... Makinelerde yapılan ve amaçları enerjiden tasarruf sağlamak, nihai ürünü iyileştirmek, belli bir sürede daha fazla ürün alınmasını mümkün kılmak veya bir çocuğun, bir kadının ya da erkek işçinin yerini almak olan

---

ile çalışan tezgâhların bunların yerini alması, şimdi olduğundan daha geniş ölçüde olabilirdi.' Soru: 'Ama el dokuma işçisi, bu boyun eğmeyle, geçimine yetmeyen bir ücrete razı olmuş oluyor ve geçiminin geriye kalanı için gerekli kısmı kilise yardımı olarak istemiyor mu?' 'Evet istiyor; işin aslına bakılırsa, el dokuma tezgâhı ile buhar gücü ile çalışan dokuma tezgâhı arasındaki rekabet yoksullara yapılan yardımlar dolayısıyla sürdürülüyor.' Böylece, makine kullanılmaya başlamasının iş sahibi insanlara sağladığı yarar da alçaltıcı bir yoksulluk veya dış göç oluyor; bu insanlar saygın ve bir ölçüde de bağımsız zanaatçılar olmaktan çıkıp merhametin aşağılatıcı ekmeği ile beslenen sürüngen zavallılar haline geliyor. Geçici bir rahatsızlık denen şey işte bu." ("A Prize Essay on the comparative merits of Competition and Co-operation," Lond. 1834, s 29.)

209 "Ülkenin net gelirini" (yani Ricardo'nun aynı yerde açıkladığı gibi, *the revenues of landlords and capitalists* [toprak sahiplerinin ve kapitalistlerin gelirleri], onların *wealth*'i {zenginliği}, ekonomik açıdan bakıldığında, genel olarak = *Wealth of the Nation* {Ulusun Zenginliği}) "büyüten aynı neden, aynı zamanda gereksiz fazla nüfus meydana getirebilir ve işçinin durumunu kötüleştirebilir." (Ricardo, l.c. s. 469.) "Makinelerde meydana gelen her mükemmelleşmenin değişmeyen amaç ve eğilimi, aslında, yetişkin erkek işçi emeğinin yerine kadın ve çocuk işçi emeğini koyarak ya da hünerli emek yerine kaba emek çalıştırarak, insan emeğinden tamamen kurtulmak ya da bunun fiyatını düşürmektir" (Ure.[l.c. s. 23].)

210 "Reports of Insp. of Fact. 31st. Oct. 1868", s. 43.

> küçük iyileştirmeler, sürekli şeyler olup, fazla ağırlıkları yokmuş gibi görünmelerine rağmen, yine de önemli sonuçlar doğurur."[211] "Bir işlemin özel bir hüneri ve hata yapmayan güvenilir bir eli gerektirdiği bütün durumlarda, bu işlem, mümkün olduğu kadar kısa zamanda, çok hünerli ama çoğu zaman her türlü düzensizliğe eğilimli işçinin işi olmaktan çıkarılıyor ve bir mekanizmanın işi haline getiriliyor; bu mekanizma kendi kendini, bir çocuğun bile kontrol edebileceği kadar iyi düzenleyen bir mekanizma oluyor"[212] "Otomatik sistemde işçinin yeteneği gittikçe önemini yitirir."[213] "Makinelerdeki iyileştirmeler, yalnızca belli bir sonuca ulaşmak için çalıştırılan yetişkin işçileri sayıca azaltmakla kalmaz, aynı zamanda, bir türdeki bireylerin yerine bir başka türdeki bireyleri, daha hünerli olanların yerine daha az hünerli olanları, yetişkinlerin yerine çocukları, erkeklerin yerine kadınları geçirir. Bütün bu değişmeler işçi ücretlerinde sürekli dalgalanmalara neden olur."[214] "Makine, yetişkinleri durmadan fabrikadan dışarı atar."[215]

Birikmiş pratik deneyimlerin, el altında bulunan mekanik araçların ve tekniğin sürekli ilerlemesinin sonucu olarak makine sisteminin ne kadar olağanüstü bir esneklik kazandığını, iş günündeki kısalmanın baskısı altında sistemin dev adımlarıyla ilerlemiş olması bize göstermişti. Ne var ki, Amerikan İç Savaşı'nın dürtüsü ile, birbirini izleyen üç yıl içinde makinelerde bu derece hızlı iyileştirmelerin olacağını ve bu gelişmeye uygun olarak el işçilerine aynı ölçüde yol verileceğini, İngiliz pamuklu sanayisinin en parlak yılı olan 1860'da kim düşünebilirdi? Burada İngiliz fabrika müfettişlerinin resmî raporlarından alacağımız bu konuyla ilgili birkaç örnek yetecektir. Manchester'lı bir fabrikatör şu açıklamayı yapmıştır:

> "Bugün, 75 tarama makinesi yerine yalnızca 12 makine yetiyor; bunlarla, daha kaliteli değilse bile aynı kalitede olmak üzere eskiden tarandığı kadar pamuk taranıyor. ... İşçi ücretlerinden yaptığımız tasarruf haftada 10 sterlini buluyor, pamuktan verilen fire ise % 10 azaldı."

---

211 "Reports etc. 31st. Oct. 1856", s. 15.

212 Ure, l.c. s. 19. "Tuğla yapımında kullanılan makinelerin sağladığı büyük yarar, bunun kullanıcısını hünerli işçilerden tümüyle bağımsızlaştırmasıdır." ("Ch. Empl. Comm. V. Report", Lond. 1866, s. 130, n. 46.)

2. Basıma ek: Great Northern Railway'in makine departmanı müdürü olan Bay A. Sturrock makine (lokomotif vb.) yapımı ile ilgili olarak şunları söylüyor: "Pahalı (*expensive*) İngiliz işçileri her geçen gün biraz daha az kullanılmaktadır. Üretim, iyileştirilmiş aletler kullanılarak artırılıyor; bu araçlar ise düşük bir emek türü (*a low class of labour*) gerektiriyor. ... Daha önce buhar makinesinin bütün parçaları zorunlu olarak hünerli emekle yapılıyordu. Aynı parçalar şimdi düşük hünerli emekle, ama iyi araçlarla yapılıyor. ... Aletlerden kastım, makine yapımında kullanılan makinelerdir." ("Royal Commision on Railways. Minutes of Evidence", n. 17862 ve 17863, London 1867.)

213 Ure, l.c. s. 20.

214 l.c. s. 321.

215 1.c. s. 23.

İnce iplik yapan bir diğer Manchester fabrikasında

> "hareket hızının artması ve çeşitli *self-acting* (otomatik) süreçlerin uygulanması sayesinde, işçi sayısında bir departmanda ¼ oranında, bir departmanda ½'den yüksek oranda azalma olmuştur; diğer yandan, ikinci tarama makinelerinin yerine tarak makinelerinin kullanılması daha önce tarama işinde çalıştırılmakta olan işçilerin sayısını çok azaltmıştır."

Bir başka iplik fabrikası genel "işçi" tasarrufunu % 10 olarak tahmin eder. Manchester'lı iplik imalâtçılarından Gilmore'lar şu açıklamayı yaparlar:

> "Yeni makineler sayesinde işçilerde ve işçi ücretlerinde sağlanmış olan tasarrufu, *blowing* (üfleme) departmanı için tam üçte bir olarak ... *jack frame* ve *drawing frame room*'da (ipliklerin gerilip yumak yapıldığı departman) harcamaların ve işçilerin yaklaşık olarak $^1/_3$ oranında azaldığını tahmin ediyoruz; iplikhane için yaptığımız masraflarda yaklaşık $^1/_3$ oranında azalma var. Ve hepsi bu kadar da değil; yeni makineler sayesinde şimdi elde edilen iplik o kadar iyileşmiştir ki, dokumacı bununla eski makine ipliği ile dokuduğundan hem daha fazla hem de daha kaliteli kumaş dokur."[216]

Fabrika müfettişi A. Redgrave bu konuda şunları belirtir:

> "Üretimdeki artışa karşılık, çalıştırılan işçilerin sayısı hızla azalmaya devam ediyor; yünlü dokuma fabrikalarındaki işçi sayısında geçenlerde yeni bir azalma daha oldu ve bu devam etmektedir; Rochdale'de yaşayan bir öğretmen, birkaç gün önce, bana, kız okulundaki öğrenci sayısında görülen azalmanın yalnızca bunalımın baskısı yüzünden olmadığını, aynı zamanda yünlü dokuma fabrikasında kullanılan makinelerdeki değişikliklerden ileri geldiğini söyledi. Bu değişiklikler sonucunda ortalama olarak yarı zamanlı çalışan 70'er işçiye yol verilmiştir."[217]

Aşağıdaki tablo, İngiliz pamuklu dokuma sanayisinde Amerikan İç Savaşı sayesinde gerçekleşen mekanik iyileştirmelerin toplam sonucunu göstermektedir:

---

216 "Reports of Insp. of Fact, 31st Oct. 1863", s. 108 vd.

217 l.c. s. 109. Pamuk bunalımı süresince makinelerde yapılan hızlı iyileştirmeler, Amerikan İç Savaşı'nın bitiminden hemen sonra, İngiliz fabrikatörlerinin dünya pazarlarını yeniden metalarla doldurmasını mümkün kıldı. 1866 yılının son 6 ayında kumaş sürümü hemen hemen durmuştu. Bunun üzerine, Çin ve Hindistan'a konsinye mal sevkıyatı başladı; doğal olarak bu, "bolluğu" daha da yoğunlaştırdı. 1867 yılı başlarında fabrikatörler, güçlükten kurtulmanın klasik yolu olarak, ücretleri % 5 oranında düşürmeye kalkıştı. İşçiler karşı koydu ve teorik bakımdan pek doğru olarak, biricik çarenin kısa çalışma süresi olduğunu, haftada 4 gün çalışılması gerektiğini söylediler. Oldukça uzun süren bir direnmeden sonra, kendi kendilerini yetkilendiren sanayi kaptanları, ücretleri bazı yerlerde % 5 oranında düşürerek ve diğer yerlerde aynı bırakarak, çalışma süresini kısaltmak zorunda kaldılar.

Fabrikaların Sayısı	1856	1861	1868
İngiltere ve Galler	2.046	2.715	2.405
İskoçya	152	163	131
İrlanda	12	9	13
Birleşik Krallık	2.210	2.887	2.549

Buharlı Dokuma Tezgâhlarının Sayısı	1856	1861	1868
İngiltere ve Galler	275.590	367.125	344.719
İskoçya	21.624	30.110	31.864
İrlanda	1.622	1.757	2.746
Birleşik Krallık	298.847	399.992	379.329

İğlerin Sayısı	1856	1861	1868
İngiltere ve Galler	25.818.576	28.352.125	30.478.228
İskoçya	2.041.129	1.915.398	13.97.546
İrlanda	150.512	119.944	124.240
Birleşik Krallık	28.010.217	30.387.467	32.000.014

Çalıştırılan Kişilerin Sayısı	1856	1861	1868
İngiltere ve Galler	341.170	407.598	357.052
İskoçya	34.698	41.237	39.809
İrlanda	3.345	2.734	4.203
Birleşik Krallık	379.213	451.569	401.064

Görüldüğü gibi, 1861 yılından 1868 yılına kadar 338 pamuklu dokuma fabrikası yok olmuştur; bir başka deyimle, daha üretken ve daha büyük boyda makineler daha az sayıda kapitalistin ellerinde toplanmıştır. Buhar gücü ile işleyen tezgâhların sayısında 20.663 adetlik bir azalma olurken bunların ürettikleri ürün artmaya devam etmiştir; iyileştirilmiş bir dokuma tezgâhı şimdi eski tezgahtan daha fazla iş çıkarıyordu. Son olarak, iğ sayısında 1.612.547 adetlik bir artış olurken, çalıştırılan işçi sayısında 50.505 kişilik bir azalma olmuştur. Demek oluyor ki, pamuk bunalımının işçiler için yarattığı "geçici" sefalet, makinelerdeki hızlı ve kalıcı gelişmelerle artmış ve yerleşiklik kazanmıştı.

Ne var ki, makine, ücretli işçinin karşısına onu hep yenen ve "fazlalık" haline getiren aşırı güçlü bir rakip olarak çıkmakla kalmaz. Sermaye, onu yüksek sesle işçi düşmanı bir güç ilan eder ve bundan kendi çıkarı yönünden yararlanır. İşçilerin sermayenin otokrasisine karşı belirli ara-

lıklarla giriştikleri ayaklanma, grev vb. hareketlerini ezmekte, makine, en güçlü savaş aracı olur.[218] Gaskell'e göre, buhar makinesi, daha ilk andan itibaren, kapitaliste, işçilerin gittikçe artan ve yeni doğan fabrika sistemini bunalıma sürükleme tehdidi yaratan taleplerini yerle bir etme olanağını sağlamış bir "insan gücü" düşmanıydı.[219] 1830'dan bu yana yalnızca işçi ayaklanmalarına karşı sermayenin savaş aracı olarak kullanılmak amacıyla yapılmış icatlar üzerine koca bir tarih yazmak mümkündür. Otomatik sistemde yeni bir dönemi başlattığı için, hepsinden önce *self-acting mule* geliyor aklımıza.[220]

Buharla işleyen şahmerdanın mucidi olan Nasmyth, *Trades Unions Commission* (İşçi Sendikaları Komisyonu) önünde yaptığı bir konuşmada, makine işçilerinin 1851'deki büyük ve uzun süren grevi sonucunda makinelerde kendisi tarafından yapılmış bulunan iyileştirmelerle ilgili olarak şu açıklamalarda bulunmuştur:

> "Bizim yaptığımız modern mekanik iyileştirmelerin belirgin özelliği, kendi kendine işleyen iş makinelerinin sisteme eklenmesidir. Şimdi bir mekanik işçisinin yapması gereken ve neredeyse her gencin yapabileceği şey, kendi başına çalışmak değil, güzelce çalışan makineye gözcülük etmektir. Yalnızca hünerlerine yaslanan işçilerin tümü artık devre dışı bırakılmıştır. Ben eskiden teknisyen başına dört oğlan çocuk çalıştırırdım. Bu yeni mekanik birleşimler sayesinde yetişkin işçi sayısını 1500'ten 750'ye indirdim. Sonuç, kârımda önemli bir artıştı."

Ure, pamuklu basmacılıkta renkli basım için kullanılan bir makine üzerine şunları söyler:

> "Kapitalistler, sonunda, bu dayanılmaz kölelikten" (yani işçilerle yaptıkları sözleşmelerin kendilerine ağır gelen koşullarından) "bilimin sağladığı olanakları yardımlarına çağırarak kurtulmayı denedi ve çok geçmeden meşru haklarına, kafanın vücudun diğer organlarının üzerinde olması hakkına yeniden sahip oldular."

Yine Ure, icadı hemen bir greve yol açmış olan bir ilmik düzeltme makinesi ile ilgili olarak şöyle der:

> "İş bölümünün eski siperleri gerisinde kendilerini yenilmez bir biçimde tahkim etmiş olduklarını sanan hoşnutsuzlar sürüsü, modern mekaniğe dayanan taktikle çevrelerinin sarıldığını ve savunma araçlarının yok edildiğini gördüler ve ister istemez teslim oldular."

---

218 "Kristal ve şişe camı üfleme atölyelerinde patronlarla işçiler arasındaki ilişki kronik bir grev halidir." Asıl işlemlerin makine ile yapıldığı, basınçtan yararlanılan cam manifaktüründeki gelişmenin nedeni budur. Eskiden nefesle yılda 350.000 libre kristal camı üreten Newcastle'lı bir firma, basınç kullanarak bunun yerine şimdi 3.000.500 libre cam üretiyor. ("Ch. Empl. Comm. IV. Rep.", 1865, s. 262, 263.)

219 Gaskell, "The Manufacturing Population of England", Lond. 1833, s. 11, 12.

220 Kendi makine fabrikasındaki grevler sonucunda, Bay Fairbairn, makine yapımı işinde makine kullanılması ile ilgili bazı çok önemli icatlarda bulunmuştur.

Ure'nin *self-acting mule*'ün icadı ile ilgili olarak söyledikleri şunlardır:

> "Bu, sanayi işçileri arasında düzeni yeniden kurma görevi olan bir buluştu. ... Bu buluş, sermayenin, bilimi hizmetine sokarak, söz dinlemez işçiyi her zaman uysallıkla hareket etmek zorunda bırakacağı yönündeki, bizim tarafımızdan geliştirilmiş olan doktrini doğruluyor."[221]

Ure'nin eseri, 1835 yılında, yani fabrika sisteminin görece az gelişmiş olduğu bir zamanda yayınlanmış olmakla beraber, sadece içten sinizmi dolayısıyla değil, aynı zamanda sermaye beyninin saçma sapan çelişkilerini ortaya koyan saflığıyla da fabrika ruhunun klasik ifadesi olmaya devam ediyor. Örneğin, sermayenin, ücretini ödeyerek hizmetine aldığı bilimin yardımıyla "söz dinlemez işçiyi her zaman uysallıkla hareket etmek zorunda bırakacağı" "doktrinini" geliştirdikten sonra, "bazı çevrelerin mekanik-fizik bilimini zengin kapitalistlerin despotizmine hizmet etmekle ve yoksul sınıfların ezilmelerine araç olmakla itham etmeleri" karşısında Ure'nin tepesi atar.

Ure, makinelerdeki hızlı gelişmenin işçiler için ne kadar yararlı olduğu üzerine uzun uzun vaaz verdikten sonra, karşı koymak, grevlere girişmek vb. yoluyla makinelerin gelişmesini hızlandırdıklarını söyleyerek işçileri uyarır.

> "Şiddete dayanan bu tür başkaldırılar," der, "kendi kendisinin celladı olmak gibi alçaltıcı bir karaktere sahip olan insanın dar görüşlülüğünü gösterir."

Oysa birkaç sayfa önce bunun tersini söyler:

> "İşçilerin saçma fikirlerinin neden olduğu şiddetli çatışmalar ve kesintiler olmasa, fabrika sistemi çok daha hızlı gelişir ve ilgili bütün taraflar için çok daha yararlı olurdu."

Ve sonra tekrar feryat eder:

> "Mekanikteki iyileştirmelerin adım adım gerçekleşmesi Büyük Britanya'nın fabrika bölgelerindeki halk için bir şans olmuştur." "Haksız bir şekilde" der, "makineler, yetişkinlerin bir bölümünü işsiz bırakarak ve böylece sayılarını emek ihtiyacının üzerine çıkararak ücretlerini azaltmakla suçlanır. Oysa, makineler, çocuk emeği talebini artırır ve böylece *onların* ücretlerini yükseltir."

Diğer yandan, aynı teselli dağıtıcısı, "ebeveynlerin çocuklarını çok erken yaşlarda fabrikalara göndermelerini önlesin" diye, çocuklara verilen ücretlerin düşük tutulmasını savunur. Bütün kitabı, sınırsız iş gününün özürcülüğünden ibarettir ve yasa koyucunun 13 yaşındaki çocukların günde 12 saatten fazla çalıştırıp helak edilmesini yasaklaması, onun liberal ruhuna Orta Çağın en karanlık günlerini hatırlatır. Bu, onu, fabrika

221 Ure, l.c. s. 367-370.

işçilerini, makineler aracılığıyla kendilerine "ölümsüz çıkarlarını düşünecek boş zaman sağlamış olan" kader için şükran duasına çağırmaktan alıkoymaz.[222]

6. Makinelerin İşsiz Bıraktığı İşçilerle İlgili Telafi Teorisi

James Mill, MacCulloch, Torrens, Senior, J. Stuart Mill vb. gibi bir dizi burjuva iktisatçısı, işçileri işlerinden eden bütün makinelerin aynı zamanda ve zorunlu olarak, işsiz kalan aynı işçileri çalıştırmaya yetecek miktarda bir sermayeyi de serbest bıraktığını ileri sürer.[223]

Şimdi, bir kapitalistin, bir halı fabrikasında 100 işçi çalıştırmakta ve adam başına yılda 30 sterlin harcamakta olduğunu varsayalım. Bu durumda kapitalistin yıllık değişir sermaye olarak yatırdığı para 3000 sterlin olur. Kapitalist, 50 işçiye yol veriyor ve geriye kalan 50 işçiyi kendisine 1500 sterline mal olan makinelerle çalıştırmaya başlıyor olsun. Binaları, kömürü vb., işimiz basitleşsin diye, bir yana bırakalım. Ayrıca, bir yılda tüketilen ham maddenin maliyetinin eskisi gibi yine 3000 sterlin olduğunu varsayalım.[224] Bu başkalaşım ile "serbest kalan" bir sermaye olur mu? Eski işletme biçiminde 6000 sterlinlik yatırılmış toplam sermayenin yarısı değişmez sermaye, diğer yarısı değişir sermayeydi. Aynı sermaye şimdi 4500 sterlinlik değişmez sermaye (3000 sterlinlik ham madde ve 1500 sterlinlik makine) ile 1500 sterlinlik değişir sermayeden oluşmaktadır. Toplam sermayenin yarısı değişir sermaye veya canlı emek gücüne yatırılmış sermaye iken, değişir sermaye şimdi toplam sermayenin ancak ¼'ü kadardır. Burada sermayenin serbest kalması yerine bağlanması söz konusu olur; emek gücü ile değiştirilen sermaye, değişir sermaye, bu biçiminden çıkar, bir başka biçime, değişmez sermaye biçimine girer. 6000 sterlinlik sermaye, diğer koşullar değişmiyorsa, şimdi hiçbir biçimde 50'den fazla işçi çalıştıramaz. Makinelerde meydana gelen her iyileşmeyle birlikte, bunların çalıştırdığı işçilerin sayısı azalır. İşletmeye yeni sokulan makineler, işlerine son verdikleri emek gücünün ve kullanılmaz hale getirdikleri iş aletlerinin mal olduğundan daha az bir paraya mal olsaydı, yani, söz gelişi, bu sonuncular 1500 sterlin iken makineler 1000 sterline alınsaydı, bu durumda, 1000 sterlinlik bir değişir sermaye

222 Ure, l.c. s. 368, 7, 370, 280, 321, 281, 475.

223 Ricardo başlangıçta bu görüşteydi; ama daha sonra bu görüşü, kendisinin belirgin özelliği olan bilimsel tarafsızlığı ve gerçek severliği ile açıkça reddetmiştir. Bkz. l.c. ch. XXXI "On Machinery".

224 Nota bene. Verdiğim örnek, yukarıda sözü edilen iktisatçılar tarafından verilenlere tam uyan bir biçimdedir.

değişmez sermaye dönüşmüş ya da bağlanmış olurdu ve 500 sterlinlik bir sermaye serbest kalırdı. 500 sterlin, işçi ücreti değişmiyor denirse, yuvarlak hesap 16 işçi için bir çalıştırma fonu oluşturur; oysa 50 işçiye yol verilmiştir; dahası, bu fonla çalıştırılabilecek işçilerin sayısı 16'dan daha azdır, çünkü, 500 sterlin sermayeye dönüşürken, bunun bir kısmının yeniden değişmez sermayeye çevrilmesi zorunlu olduğundan, emek gücüne çevrilecek kısım da ancak geriye kalan kısım olabilir.

Bu arada, diyelim, yeni makinelerin yapımı işinde daha fazla sayıda tekniker çalıştırılmaya başlasın; bu, kapı dışarı edilen halı işçileri için bir telafi olabilir mi? Bunların yapımı, en iyi durumda, kullanımlarının işsiz bıraktığından daha az işçiye iş sağlar. 1500 sterlin, sadece yol verilmiş olan halı işçilerinin ücretlerini temsil etmekte iken, şimdi, makine biçiminde, temsil ettikleri şunlardır: 1. Bu makinelerin üretimi için gerekli üretim araçlarının değeri; 2. Bu makineleri yapan işçilerin ücretleri; 3. "Patron"un cebine inen artık değer. Ayrıca, makine, bir kere yapılıp bitirilince, ölümüne kadar bir daha yenilenmez. Demek ki, başka işlerde çalışanlara ek olarak makine yapımı işinde çalıştırılan teknisyenlerin sayısının korunabilmesi için, halı fabrikatörlerinin birbiri peşi sıra makine kullanmaya başlayarak, işçilerine yol vermesi gerekir.

Aslında sözü geçen özürcüler de sermayenin bu şekilde serbest kalmasını kast etmiyor. Onların anlatmak istedikleri, serbest bırakılan işçilerin geçim araçlarıdır. Biraz önce sözü edilen durumda, makinelerin sadece 50 işçiyi serbest bırakmakla ve böylece onları başka işlerde ve başkaları tarafından "kullanılabilir" hale getirmekle kalmadığı, aynı zamanda 1500 sterlin değerindeki geçim araçları ile ilişkilerini ortadan kaldırdığı ve dolayısıyla bu geçim araçlarını "serbest bıraktığı" inkâr edilemez. Yani, makinenin, işçileri geçim araçlarından koparması biçimindeki basit ve hiçbir yenilik içermeyen olgunun iktisadi ifadesi, makinenin geçim araçlarını işçiler için serbest hale getirmesi veya işçilerin kullanılması için sermayeye dönüştürmesidir. Görüldüğü gibi, her şey gelip ifade tarzına dayanıyor. *Nominibus mollire licet mala* (kötülüğü sözlerle yumuşatmak yerinde olur).

Bu teoriye göre, 1500 sterlin değerindeki geçim araçları, kendilerine yol verilmiş 50 halı işçisinin emekleriyle değerlenmiş bir sermaye idi. Bu sermaye, elli işçi tatile çıkarılır çıkarılmaz işini yitirmiş olur ve söz konusu elli kişinin onu yeniden üretici bir şekilde tüketebilecekleri yeni bir "yatırım alanı" buluncaya kadar huzur ve rahat bulamaz. Demek ki, sermaye ile işçiler er ya da geç yeniden buluşmak zorundadır ve bunun gerçekleşmesiyle telafi de gerçekleşmiş olur. O halde, makine yüzünden işsiz kalan işçilerin acıları da bu dünyanın zenginlikleri gibi geçicidir.

1500 sterlin tutarındaki geçim araçları, işten atılmış olan işçilerin karşısına hiçbir zaman sermaye olarak çıkmamıştı. Onların karşısında sermaye olarak yer almış olan şey, şimdi makineye dönüşmüş bulunan 1500 sterlindi. Daha yakından bakıldığında görülecektir ki, kendilerini kullananlardan ayni olarak değil para biçiminde aldıkları bu 1500 sterlin, işten çıkarılmış olan 50 işçi tarafından bir yıl içinde üretilen halıların yalnızca bir kısmını temsil ediyordu. İşçiler, 1500 sterline dönüşmüş olan halılarla aynı değerde geçim araçları satın alıyordu. Bunun içindir ki, bu geçim araçları onlar için sermaye değil metaydı; ve onlar bu metalar için ücretli işçi değil alıcıydılar. Makinelerin bu miktarda parayı satın alma aracı olmaktan "çıkarması" olgusu, işçileri alıcı olmaktan çıkarıp alıcı olmayan kişiler haline sokar. Bu yüzden bu metalar için talep azalır. *Voilà tout* (hepsi bu kadar). Talepteki bu azalma bir başka taraftaki talep artışıyla telafi edilmezse, bu durumda metaların piyasa fiyatı düşer. Bu, uzun bir süre devam eder ve daha büyük ölçekte gerçekleşirse, bu metaların üretimi için çalıştırılan işçilerin bir kısmına yol verilmesi sonucunu doğurur. Geçmişte gerekli geçim araçlarını üreten sermayenin bir kısmı, bir başka biçimde yeniden üretilir. Piyasa fiyatları düşer ve sermayenin kullanım yeri değişirken, gerekli geçim araçları üretimi için çalıştırılan işçilere ödenmekte olan ücretlerin bir kısmı de"serbest"kalır. Demek ki, bay özürcü, makinelerin, işçilerin geçim araçları ile bağlarını koparark, aynı zamanda, geçim araçlarını işçilerin çalıştırılmaları için kullanılacak sermayeye dönüştürdüğünü kanıtlayacak yerde, her derde deva arz ve talep yasasıyla, tersine, makinenin, sadece kullanılmaya başladığı üretim kolunda değil, henüz kullanılmadığı üretim kollarında da işçilerin işten atılmasına neden olduğunu kanıtlar.

İktisatçıların iyimserlikleri yüzünden gülünçleşen gerçek olgular şunlardır: makinelerin işlerine son verdiği işçiler iş yerlerinden çıkarılıp emek piyasasına fırlatılır ve orada kapitalistçe sömürülmek için beklemekte olan emek güçlerinin sayısını artırır. Yedinci Bölümde görüleceği üzere, makinenin bize burada işçi sınıfı için bir telafiymiş gibi gösterilen bu etkisi, tam tersine, işçinin karşısına en korkunç bir kırbaç olarak çıkar. Burada şu kadarını belirtmekle yetinelim: Bir sanayi kolundan atılan işçiler, şüphesiz, bir başka sanayi kolunda iş arayabilir. İş bulunur ve böylece işçilerle serbest kalmış geçim araçları arasındaki bağ tekrar kurulursa, bu, yatırım peşinde olan yeni, ek bir sermaye aracılığıyla gerçekleşir; yoksa, asla, daha önce onları çalıştırmış olup şimdi makineye dönüşmüş bulunan sermayenin eseri olmaz. Ve bu gerçekleşse bile, işçilerin hayal edebilecekleri şeyler o kadar sınırlıdır ki! İş bölümünün güdükleştirmiş olduğu bu zavallıcıklar, kendi eski işlerinin dışında o kadar düşük değerlidir ki, ancak, aşağı türden ve

dolayısıyla her zaman işçi ile dolup taşan ve emeğe değerinin altında ücret ödenen birkaç iş koluna girebilirler.[225] Bundan başka, her sanayi kolu her yıl normal olarak boşalan yerleri doldurur ve normal genişleme ihtiyacının gerektirdiği sayıda bir miktar yeni işçiyi kendisine çeker. Belli bir sanayi kolunda o zamana kadar çalıştırılmakta olan bir kısım işçiye makine kullanılması yüzünden yol verilir verilmez, yedek durumundaki işçilerin dağılımında da değişiklik olur ve bunlar diğer iş kolları tarafından soğurulur; bu sırada ilk kurbanların büyük bir kısmı, geçiş dönemi boyunca, sefil ve perişan olur.

İşçilerle geçim araçları arasındaki bağın kopuşundan aslında makinelerin sorumlu olmadığı, hiç şüphe götürmeyen bir olgudur. Makineler, kullanılmaya başladıkları kolda ürünü ucuzlatır ve artırır ve başlangıçta, diğer sanayi kollarında üretilmekte olan geçim araçları kütlesini değiştirmezler. Bundan dolayı, yıllık ürünün çalışmayanlar tarafından heba edilen kısmını tamamen bir yana bıraksak bile, işten atılmış işçiler için toplumun sahip bulunduğu geçim araçları miktarı, makine kullanılmaya başladıktan sonra, makine kullanılmadan önce olduğu kadar ya da bundan fazla olur. Ve iktisadi özürcülüğün dayandığı nokta işte budur! Makinenin kapitalist tarzda kullanımından ayrılamayacak olan çelişkiler ve karşıtlıklar mevcut değildir, çünkü bunlar, makinenin kendisinden değil, onun kapitalist tarzda kullanımından kaynaklanır! Yani, makine aslında çalışma süresini kısalttığı halde, kapitalist tarzda kullanıldığında iş gününü uzattığı; aslında işi kolaylaştırdığı halde, kapitalist tarzda kullanıldığında emeğin yoğunluğunu artırdığı; aslında insanın doğa güçleri üzerindeki zaferi demek olduğu halde, kapitalist tarzda kullanıldığında insanı doğa güçlerinin boyunduruğuna soktuğu; aslında üreticilerin zenginliğini artırdığı halde, kapitalist tarzda kullanıldığında bunları sefilleştirdiği için vb., burjuva iktisatçısı, basitçe, makinenin, bizzat makine olarak ele alınması halinde, bütün bu somut çelişkilerin sırf sıradan gerçekliğin görünümünden ibaret olduğunu, ama aslında ve dolayısıyla aynı zamanda teoride mevcut olmadıklarını mutlak bir kesinlikle kanıtladığını açıklar. Burjuva iktisatçısı, böylece, başını daha fazla ağrıtmaktan kurtulur ve üstelik, makinenin kapitalist tarzda kullanımına karşı değil, makinenin kendisine karşı savaşmak gibi bir aptallığın günahını hasmının sırtına yükler.

225 Bir Rikardocu, J. B. Say'nin saçmalıklarına karşı, bu konuda şunları belirtiyor: "İş bölümünün iyice gelişmiş olduğu hallerde, işçilerin hüneri, ancak, bunun işçilere öğretildiği belli iş kollarında kullanılabilir; işçilerin kendileri bir tür makinedir. Bundan dolayı, şeylerin kendi düzeylerini bulmak gibi bir eğilime sahip olduğunu papağan gibi tekrarlamak, mutlak olarak hiçbir şeye yaramaz. Etrafımıza baktığımızda, şeylerin uzun süre düzeylerini bulamadığını, bulduğu zaman da bu düzeyin sürecin başlangıcındaki düzeyden daima daha aşağı bir yerde olduğunu görürüz." ("An Inquiry into Those Principles Respecting the Nature of Demand etc.", Lond. 1821, s. 72.)

Burjuva iktisatçısı, makinenin kapitalist tarzda kullanılması yüzünden geçici rahatsızlıkların doğacağını kesinlikle inkâr etmez; ama, diğer yüzü bulunmayan bir madalyon olmazmış! Onun açısından, makinenin kapitalist tarzdan başka bir tarzla kullanılması olanaksızdır. Yani, ona göre, işçinin makine tarafından sömürülmesi ile makinenin işçi tarafından sömürülmesi özdeştir. Dolayısıyla, her kim, makinenin kapitalist tarzda kullanımının gerçek yüzünü ortaya koyuyorsa, bunların kullanılmasını hiç istemiyordur ve toplumsal ilerlemenin bir düşmanıdır![226] Tam da meşhur cani Bill Sikes'ın akıl yürütmesi gibi:

> "Jürinin sayın üyeleri, bu gezgin tacirlerin boyunları, şüphesiz, kesilmiş bulunuyor. Ama bu benim suçum değil, bıçağın suçudur. Bu tür geçici münasebetsizlikler oluyor diye bıçak kullanımına son mu verelim? Düşününüz bir kere! Bıçak olmasaydı tarım ve zanaatlar bugün nerede olurdu? Bıçak, anatomide öğretildiği üzere cerrahide de yararlı bir araç değil midir? Ayrıca, neşeli sofralarının gönüllü yardımcısı değil midir? Bıçağı ortadan kaldırırsanız, bizi gerisin geriye barbarlığın en derin uçurumlarına yuvarlarsınız."[227]

Makine, kullanılmaya başladığı iş kollarında işçilere zorunlu olarak yol verdirmekle beraber, gene de, başka iş kollarında bir istihdam artışına yol açabilir. Ne var ki, bu etkinin telafi teorisi denilen teori ile hiçbir ilişkisi yoktur. Makine ile elde edilen her ürün, söz gelişi makine ile dokunan bir yarda kumaş, makinenin yerini aldığı işçinin elle dokuduğu aynı üründen daha ucuza mal olduğu için, şu mutlak yasaya ulaşırız: makine ile üretilen nesnenin toplam miktarı makinenin ortadan kaldırdığı zanaat veya manifaktür tarzı işletmede elde edilen ürünün toplam miktarına eşit olacak olsa, bu durumda, harcanan emeğin toplam miktarı azalmış olur. Bizzat emek araçlarının, yani makinelerin, kömürün ve benzer şeylerin üretimleri için gerekli emek miktarındaki artışın, makine kullanımının yol açtığı emek azalmasından daha küçük olması zorunludur. Aksi halde, makine ile elde edilen ürün elle yapılan ürün kadar ve hatta ondan daha pahalı olurdu. Oysa, daha az sayıda işçinin makine ile elde ettiği ürünün toplam kütlesi, yerini aldığı el ürününün toplam kütlesi kadar olmaz, gerçekte onu çok aşar. Diyelim ki, makine ile dokunan 400.000 yarda kumaş,

---

226 Başkalarının yanı sıra MacCulloch da bu gösterişli budalalığın ustasıdır. Örneğin, 8 yaşındaki bir çocuğa yaraşır yapmacık bir saflıkla söyle diyor: "İşçinin hünerini, işçiyi, aynı ya da daha az miktarda emekle, gittikçe artan miktarda meta üretebilir hale gelmesini sağlamak üzere, durmadan geliştirmek avantajlı ise, bu sonuca ulaşmak için kendisine en etkin bir biçimde yardımcı olacağı için, işçinin böyle bir makinenin yardımından yararlanması da avantajlı olmak zorundadır." (MacCulloch, "Princ. of Pol. Econ.," Lond. 1830, s. 182.)

227 "İplik makinesinin mucidi Hindistan'ı mahvetti; ama bu bizi fazla ilgilendirmez." (A. Thiers, "De la Propriété", [s. 275].) Thiers burada iplik makinesi ile mekanik dokuma tezgâhını birbirine karıştırmaktadır; "ama bu bizi fazla ilgilendirmez."

elle dokunan 100.000 yarda kumaşa göre daha az sayıda işçiyle üretiliyor olsun. Dört katına çıkmış üründe dört kat fazla ham madde bulunur. Dolayısıyla ham madde üretiminin dört katına çıkarılması gerekir. Oysa, binalar, kömür, makineler ve benzerleri gibi emek araçlarının tüketimleri bakımından farklı bir durum söz konusu olur; bunların üretimleri için gerekli ek emek miktarı, makine kullanılarak elde edilen ürünün kütlesi ile aynı sayıda işçi tarafından, makine kullanılmadan, elle yapılabilecek ürünün kütlesi arasındaki farka göre değişen sınırlar içinde artabilir.

Demek oluyor ki, bir sanayi kolunda makineli üretimin yayılmasıyla birlikte, ilk olarak, bu sanayi koluna üretim araçlarını sağlayan diğer sanayi kollarının üretimi artmaktadır. Çalıştırılan işçi kitlesinin bu yolla ne kadar büyüyeceği, iş gününün uzunluğu ve emeğin yoğunluğu veri ise, kullanılmakta olan sermayenin bileşimine, yani sermayenin değişmez ve değişir unsurlarının oranına bağlıdır. Bu oran, sözü edilen iş kollarına makinenin ne ölçüde girmiş veya girmekte olduğuna bağlı olarak büyük değişiklikler gösterir. Kömür ve maden ocaklarında çalışmaya mahkûm insanların sayısı, madencilik alanında yeni makinelerin kullanılması sonucu son on yıllarda bu sayıdaki artış yavaşlamış olmakla beraber, İngiliz fabrika sistemindeki ilerlemelerle birlikte muazzam bir büyüme göstermiştir.[228] Makinelerle birlikte yeni bir işçi tipi ortaya çıkmıştır: makine yapımcısı. Makineli üretimin bizzat makine üretiminin kendisini gittikçe büyüyen bir ölçüde hükmü altına aldığını görmüş bulunuyoruz.[229] Ham maddeye gelince,[230] örneğin, pamuk ipliği üretimindeki çok hızlı ilerlemenin, Amerika Birleşik Devletleri'nde pamuk üretiminde çok büyük bir gelişmeye yol açtığına ve bu gelişme ile birlikte kaynağı Afrika olan köle ticaretini sadece muazzam bir biçimde artırmakla kalmayıp aynı zamanda zenci üretimini sınır köle eyaletleri diye bilinen eyaletlerin başlıca işi haline getirdiğine hiç şüphe yoktur. 1790 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde ilk köle sayımı yapıldığı zaman, kölelerin sayısı 697.000'di; buna karşılık 1861 yılında bu sayı yaklaşık dört milyonu bulmuştu. Diğer

228 1861 sayımına göre (Vol. II., Lond. 1863) İngiltere ve Galler'de kömür ocaklarında çalışan işçilerin sayısı 246.613'ü buluyordu; bunların 73.546'sı 20 yaşın altında, 173.067'si 20 yaşın üstündeydi. Birinciler arasında 5-10 yaşları arasında 835 kişi, 10-15 yaşları arasında 30.701 kişi, 15-19 yaşları arasında 42.010 kişi yardı. Demir, bakır, kurşun, kalay ve diğer maden ocaklarında çalışanların sayısı 319.222 idi.

229 1861 yılında İngiltere ve Galler'de makine yapımında çalışan insanların sayısı 60.807 idi; bu sayı içinde fabrikatörlerin kendileri, ofis personeli vb. ve bu iş kolu ile ilgili bütün ticaret erbabı yer alıyor; buna karşılık, dikiş makinesi vb. gibi küçük makinelerin üreticileri ve gene iş makinelerinde araç olarak kullanılan, iğ vb. gibi şeylerin üreticileri bu sayıya dahil bulunmuyor. Toplam mühendis sayısı 3.329'du.

230 Demir en önemli ham maddelerden biri olduğu için, 1861 yılında İngiltere ve Galler'de demir döküm fabrikalarında, 123.430'u erkek, 2.341'i kadın olmak üzere 125.771 işçi çalışmakta olduğunu, erkeklerin 30.810'unun 20 yaşın altında, 92.620'sinin 20 yaşın üstünde bir yaşta bulunduğunu belirteyim.

taraftan, mekanik yünlü dokuma üretiminin büyümesinin, tarım topraklarının giderek koyun yetiştirilen meralar haline dönüştürülmesiyle birlikte, tarım işçilerinin yığınlar halinde topraktan kovulmalarına ve "fazlalık" durumuna getirilmelerine yol açtığı daha az bilinen bir şey değildir. 1845'ten bu yana nüfusu hemen hemen yarıya inmiş bulunan ve kendi toprak sahipleri ile İngiliz yünlü dokuma fabrikatörlerinin ihtiyaçlarına tam olarak uyacak bir sayıya inmek üzere nüfusu hâlâ azalmakta olan İrlanda, şu anda bu sürecin içinde bulunuyor.

Bir emek nesnesinin son biçimini alıncaya kadar geçtiği ön ve ara aşamalarda makine kullanılmaya başladığı zaman, henüz el zanaatları veya manifaktür tipi işletmelerin yaygın bulundukları ve makineyle üretilen ürünü işleyen iş kollarında, iş malzemesi ile birlikte emeğe duyulan talep de artar. Örneğin, makineli iplik sanayisi o kadar ucuz ve o kadar bol iplik sağlamıştı ki, elle çalışan dokumacılar, başlangıçta, giderlerinde bir artma olmadan, hiç durmadan çalışma olanağını bulmuştu. Böylece gelirleri artmıştı.[231] Bundan dolayı, örneğin İngiltere'de *Jenny*, *Throstle* ve *Mule* gibi makinelerin yünlü dokuma sanayisine çekmiş olduğu 800.000 dokuma işçisi en sonunda buharla işleyen dokuma tezgâhının darbesini yiyinceye kadar, bu alana insan akımı devam etmişti. Aynı şekilde, makine ile üretilen elbise kumaşlarının bollaşmasıyla birlikte, dikiş makinesi ortaya çıkana kadar, terzilerin, elbise dikimcilerinin, dikişçilerin vb. sayısı artar.

Makineye dayanan işletmelerin görece daha az sayıda işçi ile sağladıkları ham maddelerin, yarı işlenmiş maddelerin, emek araçlarının vb. miktarlarında meydana gelen artışa uygun olarak, bu ham maddelerin ve yarı işlenmiş maddelerin işlenmesinde sayısız alt biçim ortaya çıkar ve dolayısıyla toplumsal üretim kolları çeşit ve sayıca artar. Makineli işletme, girdiği iş kollarının üretici gücünü o zamana kadar görülenlerden çok daha yüksek düzeylere çıkardığı için, toplumsal iş bölümünü manifaktüre göre çok daha ileri noktalara taşır.

Makinelerin doğurduğu diğer sonuç, artık değeri ve aynı zamanda bunu temsil eden ürün kütlesini, yani eklentileriyle birlikte kapitalistler sınıfının tükettiği şeyleri artırmak ve bu toplum katmanlarını büyütmektir. Bu kimselerin artan zenginliği ve gerekli geçim araçlarının üretimi için çalıştırılması gereken işçilerin sayıca azalması, yeni lüks ihtiyaçlarla birlikte ve aynı zamanda, bunların karşılanmalarını sağlayacak yeni araçları da doğurur. Toplumsal ürünün daha büyük bir kısmı artık ürüne dönüşür; artık ürünün daha büyük bir kısmı daha incelmiş ve çeşitlenmiş biçimler-

231 "Dört yetişkin kişi (pamuklu dokumacısı) ile çileci olarak çalışan iki çocuktan meydana gelme bir aile geçen yüzyılın sonlarında ve içinde bulunduğumuz yüzyılın başlarında günde 10 saatlik bir çalışma karşılığında haftada 4 sterlin kazanıyordu; işler hızlandığı zaman, daha da fazla kazanırlardı. ... Daha önce, bunlar hep iplik sıkıntısı çekerdi." (Gaskell, l.c. s. 34, 35.)

de yeniden üretilir ve tüketilir. Bir başka deyimle: Lüks şeylerin üretimi artar.[232] Ürünlerin incelmesi ve çeşitlenmesi, büyük sanayinin dünya piyasasında yarattığı yeni ilişkilerden de ileri gelir. Yerli ürünler karşılığında sadece daha fazla yabancı lüks mallar alınmakla kalmaz, yerli sanayide üretim aracı olarak kullanılmak üzere daha fazla miktarda yabancı ham madde, yarı işlenmiş madde ve diğer çeşitli maddeler alınır. Dünya piyasası ile olan bu ilişkilerin artmasıyla birlikte ulaştırma sanayisinde emek talebi yükselir ve bu sanayinin kendisi sayısız yeni kollara bölünür.[233]

Çalıştırılan işçi sayısında göreli bir azalma olurken üretim ve geçim araçlarının artması, kanallar, doklar, tüneller, köprüler vb. gibi, meyveleri daha ileriki bir zamanda alınacak olan ürünlerin üreticisi olan sanayi dallarındaki işlerin büyümesine yol açar. Ya doğrudan doğruya makinelerin meydana getirdiği temel üzerinde ya da genel sınai değişmenin gerekli kıldığı bir sonuç olarak, yepyeni üretim kolları ve dolayısıyla yeni iş alanları oluşur. Bununla beraber, bunların toplam üretim içinde işgal etmekte oldukları yer, en gelişmiş ülkelerde bile önemli olmaktan uzaktır. Bu sanayi kollarında çalıştırılan işçilerin sayısı, en kaba biçiminde el emeğine duyulan ihtiyacın artması oranında yükselir. Gaz üretimi ve dağıtımı, telgrafçılık, fotoğrafçılık, buharlı teknelerle yapılan deniz nakliyatı ve demir yolculuk günümüzde bu tür sanayilerin en önemlileri olarak sayılabilir. 1861 yılında (İngiltere ve Galler için) yapılmış olan bir sayım, gaz sanayisinde (gaz üretimi ve dağıtımı, bu iş kolunda kullanılan cihazların üretimi, gaz şirketlerinin acenteleri vb. bir arada) 15.211, telgrafçılıkta 2.399, fotoğrafçılıkta 2.366, buharlı deniz ulaştırmasında 3.570 ve demir yollarında 70.599 kişinin çalıştırılmakta olduğunu ortaya koymuştu; bunların da aşağı yukarı 28.000'ini işleri az çok devamlılık gösteren "hünersiz" demir yolu ve kanal işçileri ile büro işlerini ve ticari işleri yürüten personel meydana getiriyordu. Demek ki, bu beş yeni sanayide çalışan kişilerin toplam sayıları 94.145'i buluyordu.

Son olarak, büyük sanayinin kollarını meydana getiren alanlardaki olağanüstü üretkenlik artışı, geriye kalan bütün üretim alanlarında emek gücünün hem yoğunluk hem genişlik itibarıyla daha fazla sömürülmesi sonucunu da beraberinde getirerek, işçi sınıfının gittikçe büyüyen bir kısmının üretken olmayan işlerde kullanılmasına ve böylece, özellikle de eskiden ev işlerini yapan kölelerin, (erkek ve kadın hizmetçiler, uşaklar vb. gibi kimselerden meydana gelen) "hizmetçiler sınıfı" adı altında sürekli olarak büyüyen bir ölçekte yeniden üretimine olanak vermiştir.

232 F. Engels, "Lage usw."de bu lüks malların üretiminde çalışan işçilerin büyük bir kısmının acınası durumunu gösterir; "Child. Empl. Comm."'un raporlarında bu konuda sayısız yeni belge mevcuttur.

233 1861 yılında İngiltere ve Galler'de 94.665 denizci, deniz ticareti işlerinde çalışıyordu.

1861 yılında yapılmış olan sayıma göre İngiltere ve Galler'in toplam nüfusu, 9.776.259'u erkek ve 10.289.965'i kadın olmak üzere 20.066.224 kişiydi. Çalışmak için yaşları çok küçük ve çok büyük olan kimseleri, "üretici olmayan" bütün kadınları, gençleri ve çocukları; sonra hükümet memurları, papazlar, yargıçlar, askerler vb. "ideolojik" katmanları; daha sonra tek işleri rant, faiz vb. biçimler altında başkalarının emeğini tüketmek olan kimseleri; ve nihayet sefalet içindeki işsizleri, serserileri, suçluları vb. bu toplamdan düşersek, geriye her iki cinsten ve çok farklı yaşlardan yuvarlak hesap 8 milyon insan kalır; üretim, ticaret, finans vb. alanlarda bir şekilde faaliyet göstermekte olan kapitalistler de bu son sayı içinde yer almaktadır. Bu 8 milyon kendi içinde şöyle bölünür:

Tarım işçileri (çobanlar, çiftçilerin yanında yaşayan erkek ve kadın hizmetkârlar dahil)	1.098.261 kişi
Pamuklu, yünlü, Worsted-yünlü, keten, kenevir, ipekli, jüt fabrikaları ile mekanik çorap ve dantel yapımı işlerinde çalışan herkes	642.607 kişi[1]
Kömür ve maden ocaklarında çalışan herkes	565.835 kişi
Her türlü metal işletmelerinde (yüksek fırınlar, haddehaneler vb.) ve her türlü metal eşya yapımı işlerinde çalışanlar	396.998 kişi[2]
Hizmetçiler sınıfı	1.208.648 kişi[3]

1 Yalnızca 177.596'sı 13 yaşından büyük erkek.

2 30.501'i kadın.

3 137.447'si erkek. Özel evlerde çalışmayanlar, 1.208.648 sayısı içinde yer almamaktadır.

2. Basıma ek. 1861-1870 yılları arasında erkek hizmetçilerin sayısı hemen hemen iki katına çıktı. Bunların sayısı 267.671'i buldu. 1847'de 2.694 av alanı (aristokratlara ait) bekçisi vardı, 1869'da bunların sayısı 4.921 oldu. Londra'da alt orta sınıftan kimselere hizmet eden genç kızlara halk dilinde *"little slaveys"*, küçük köleler deniyordu.

Bütün tekstil fabrikalarında çalışanlarla kömür ve maden ocaklarında çalışanlar bir arada 1.208.442 kişi ediyor; metalle ilgili bütün işletme ve fabrikalarda çalışanlarla bir arada alırsak 1.039.605 kişi oluyor; her iki sayı da, modern ev kölelerinin sayısından küçük. Makinelerin kapitalist tarzda sömürülmesiyle ulaşılan ne muhteşem bir sonuç!

7. Makineye Dayanan Fabrika Sisteminin Gelişmesiyle İşçilerin İtilmesi ve Çekilmesi. Pamuklu Sanayisinin Bunalımları

Ekonomi politiğin aklı başında bütün temsilcileri, kullanıma yeni sokulan makinelerin, rekabet içine girdikleri eskiden kalma zanaatlardaki ve manifaktürlerdeki işçiler üzerinde veba gibi bir etki yaptığını itiraf eder.

Hemen hemen hepsi fabrika işçisinin girmiş bulunduğu kölelik durumundan yakınır. Peki, hepsinin oynadığı büyük koz nedir? Makinenin, ilk başlangıç ve gelişme döneminin dehşeti yatıştıktan sonra, iş kölelerinin sayısını azaltacak yerde, uzun dönemde bunların sayısını artırması! Evet, makineli üretime dayanan fabrika sisteminin, belli bir büyüme döneminden sonra, kısa veya uzun bir "geçiş döneminden" sonra, başlangıçta sokağa atılanlardan daha fazla işçiyi pençesine alıp kıvrandıracağı yolundaki çirkin teori, kapitalist üretim tarzının ebedî bir doğal zorunluluk olduğuna inanan her "insan-sever" için çirkin olan bu teori, ekonomi politiğin, içindeki sevinci coşkunlukla açığa vurduğu teori olmuştur![234]

Gerçi, daha önce gördüğümüz birkaç örnekte bile, örneğin İngiliz yünlü (Worsted) ve ipekli dokuma fabrikalarında, fabrika sisteminde görülen olağanüstü bir genişlemenin, sistemin belli bir gelişme aşamasında, çalıştırılan işçi sayısında sadece göreli bir azalmayı değil, mutlak bir azalmayı da beraberinde getirebileceği görülmüştü. Parlamentonun emri ile Birleşik Krallık'taki bütün fabrikalarla ilgili olarak özel bir sayımın yapıldığı 1860 yılında, Lancashire, Cheshire ve Yorkshire'ın fabrika bölgelerinin fabrika müfettişi R. Baker'ın görev alanı olan kısmında 652 fabrika sayılmıştı; bunların 570'inde, buharla işleyen 85.622 dokuma tezgâhı, (katlama iğleri hariç) 6.819.146 iğ, 27.439 beygir gücüne sahip buhar makineleri, 1.390 beygir gücüne sahip su çarkları, 94.119 çalışan kişi olduğu saptanmıştı. Buna karşılık 1865 yılında aynı fabrikalarda, 95.163 dokuma tezgâhı, 7.025.031 iğ, 28.926 beygir gücüne sahip buhar makineleri, 1.445 beygir gücüne sahip su çarkları, 88.913 çalışan kişi olduğu görülmüştü. Demek ki, bu fabrikalarda 1860 ile 1865 yılları arasında tezgâh sayısında % 11, iğ sayısında % 3, beygir gücü miktarında % 5 artış olurken, aynı süre içinde çalıştırılan personel sayısında % 5,5'lik

234 Buna karşılık Ganilh, makineli işletme sisteminin nihai sonucu olarak, sayıları artmış bir *"gens honnêtes"* (saygın kişiler) grubunun sırtından geçindiği ve ünlü *"perfectibilité perfectible"*ini (mükemmelleştirilebilir mükemmelliklerini) sırtından geliştirdiği iş kölelerinin sayılarındaki mutlak azalışı görmektedir. Ganilh üretim hareketini o kadar az anlıyor ki, en azından, makinenin kullanılmaya başlamasıyla iş güç sahibi işçiler sefilleşiyor ve makinenin gelişmesi ile ortadan kalkan iş kölelerinden daha. fazlası yaratılıyorsa, makinenin çok ölümcül bir şey olması gerektiği duygusuna kapılıyor. Onun bu görüşündeki eblehlik ancak onun kendi sözleri ile ifade edilebilir: "Üretmeye ve tüketmeye mahkum edilmiş sınıflar küçülüyor, işi yöneten, bütün nüfusa aydınlık, umut ve bilgi sağlayan sınıflar büyüyor ... ve iş giderlerinin azalışından, üretimin artışından ve tüketim metaları fiyatlarının düşüklüğünden doğan bütün avantajları kendilerine mal ediyorlar. Bu oluşum içinde insan soyu dehanın en yüce eserlerine yükseliyor, dinin esrarengiz derinliklerine nüfuz ediyor" ("bütün avantajları kendine mal etmek vb."den ibaret olan) "sağlam ahlak ilkeleri geliştiriyor, özgürlüğün" ("üretmeye mahkum edilmiş sınıflar"ın yararlanacağı özgürlüğün mü?) "ve iktidarın, itaatin ve adaletin, ödevin ve insanlığın korunması için yasalar koyuyor." Bu anlaşılmaz laflar için bkz. "Des Systèmes d'Économie Politique etc." Par M. Ch. Ganilh, 2ème éd., Paris 1821, t. I, p. 224, cf. ib s. 212.

bir azalma olmuştu.[235] 1852 ile 1862 yılları arasında İngiliz yünlü dokuma üretiminde önemli bir büyüme meydana gelirken, bu süre boyunca çalıştırılan işçi sayısı hemen hemen aynı kalmıştı.

> "Yeni makinelerin kullanılması ile daha önceki dönemlerde çalıştırılan işçilere ne büyük ölçüde yol verilmiş olduğunu bu gelişme bize göstermektedir."[236]

Bazı somut örneklerde, çalıştırılmakta olan fabrika işçilerinin sayılarındaki artış sadece görünüştedir; yani, makineli üretim üzerine kurulu bulunan fabrikaların genişleyip büyümeleri sonucu değil, komşu üretim kollarının yavaş yavaş ele geçirilip aynı üretim kolu içine alınmaları sonucu olan bir artıştır. Örneğin, 1838-1858 yılları arasında (Britanya'da) pamuklu dokuma fabrikalarında kullanılan dokuma tezgâhları ve çalıştırılan fabrika işçileri sayısındaki artış, yalnızca bu iş kolunun genişlemesinin sonucudur; buna karşılık, diğer fabrikalarda görülen artış, daha önce işçinin adale gücüyle işletilen halı, kurdele, keten bezi vb. tezgâhlarına buhar gücü uygulanmasının eseridir.[237] Bundan dolayı, bu fabrika işçilerinin sayısında meydana gelen artış, çalıştırılmakta olan işçilerin toplam sayısındaki bir azalmanın ifadesinden başka bir şey değildi. Son olarak şunu da belirtelim ki, burada, (18 yaşından küçük) genç işçilerin, kadınların ve çocukların, metal fabrikaları hariç her yerde, fabrika personelinin fazlasıyla ağırlıklı bir unsurunu oluşturması hesaba katılmıyor.

Yine de, makinenin fiilen sokağa attığı ve yerini aldığı işçi kitlesine rağmen, aynı türdeki fabrikaların sayılarının artmasının ya da mevcut fabrikaların boyutlarını büyütmelerinin gösterdiği gibi, makineli üretimin gelişmesi ile birlikte fabrika işçilerinin, sonunda, işlerinden atılan manifaktür ve zanaat işçilerinden sayıca nasıl daha kalabalık olabilecekleri anlaşılabiliyor. Diyelim, bir hafta içinde kullanılan 500 sterlin tutarındaki bir sermaye eski bir işletmede $^{2}/_{5}$ oranında değişmez ve $^{3}/_{5}$ oranında değişir sermayeden oluşmuş bulunmaktadır, yani 200 sterlin üretim araçlarına, 300 sterlin emek gücüne yatırılmış bulunmaktadır; ve yine diyelim ki, işçi

---

235 "Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1865", s. 58 vd. Aynı zamanda, 11.625 buharlı dokuma tezgâhına, 628.576 iğe ve 2.695 beygir gücünde buhar ve su gücüne sahip 110 yeni fabrikada daha fazla sayıda işçi çalıştırabilmenin maddi temeli de atılmış bulunuyordu.

236 "Reports etc. for 31st Oct. 1862", s. 79.

2. Basıma ek: Bradford'da "New Mechanics' Institution"da, 1871 yılı Aralık ayı sonunda verdiği bir konferansta fabrika müfettişi A. Redgrave şunları söylemişti: "Bir zamandan beri yünlü dokuma fabrikalarının değişen görünüşleri dikkatimi çekmektedir. Bunlar eskiden kadın ve çocuklarla dolu olurdu, şimdi, öyle görünüyor ki, bütün iş makinelerle yapılıyor. Bunun nedeninin ne olabileceğini sorduğum bir fabrikatör bana şu cevabı verdi: eski sistemde 63 kişi çalıştırıyordum: iyileştirilmiş makineler kullanmaya başladıktan sonra işçilerimin sayısını 33'e indirdim ve son zamanlarda sağlanmış olan büyük iyileşmelerle bunları 13'e indirmem mümkün oldu."

237 "Reports etc. for 31st Oct. 1856", s. 16.

başına haftalık ücret 1 sterlindir. Makineli üretime geçilince toplam sermayenin bileşiminde bir değişiklik olur. Toplam sermaye, şimdi, diyelim, $^4/_5$ oranında değişmez, $^1/_5$ oranında değişir sermaye olarak bölünüyor ve böylece emek gücüne sadece 100 sterlin yatırılmış bulunuyor olsun. Demek ki, daha önce çalıştırılmakta olan işçilerin üçte ikisine yol verilir. Bu işletme genişleyecek ve üretim koşullarında bir değişme olmadan, sermaye 500 sterlinden 1500 sterline çıkacak olsa, şimdi, sanayi devriminden önce çalıştırılmakta olan sayıda, yani 300 işçi çalıştırılabilir. Kullanılan sermaye daha da artıp 2000 sterlin olsa, 400 işçi, yani eski işletmede çalıştırılmakta olanlardan $^1/_3$ oranında daha fazla işçi çalıştırılabilir. Çalıştırılan işçi sayısındaki mutlak artış 100'dür; oysa, çalıştırılan işçi sayısında göreli olarak, yani yatırılmış toplam sermayeye oranla, 800'lük bir düşme olmuştur; çünkü, 2000 sterlinlik sermaye eski işletmede 400 yerine 1200 işçi çalıştırırdı. Demek ki, çalıştırılan işçi sayısındaki göreli azalma, bu sayıdaki mutlak artışla uyumludur. Yukarıda, üretim koşullarında değişiklik olmadığı için, toplam sermayenin artması ile sermayenin bileşiminde bir değişiklik olmadığı varsayılmıştı. Ama görmüş bulunuyoruz ki, makinelerde ve makine kullanımında kendini gösteren her ilerleme ile birlikte değişmez, yani makinelerden, ham maddelerden vb. meydana gelen sermaye büyür; bu sırada, değişir, yani emek gücüne yatırılan sermaye küçülür; ve yine biliyoruz ki, diğer hiçbir işletme biçiminde iyileştirmeler bu kadar devamlı, dolayısıyla da toplam sermayenin bileşimi bu kadar değişken değildir. Ne var ki, bu devamlı değişme de hiç kesintisiz değildir; araya böyle bir değişmenin olmadığı ve mevcut teknik temel değişmeksizin, sırf nicel büyüme ve genişlemelerin meydana geldiği dönemler girer. Bu dönemler sırasında çalıştırılan işçilerin sayıları artar. Böylece, Birleşik Krallık'taki pamuklu, yünlü (Worsted), keten ve ipekli dokuma fabrikalarında çalıştırılmakta olan işçilerin sayısı 1835 yılında sadece 354.684 iken, 1861 yılında yalnızca buharlı dokuma tezgâhları başında çalışanların sayısı (her iki cinsiyetten ve 8 yaşından başlayarak her yaşta insanlardan meydana gelmek üzere) 230.654'ü bulmuştu. El tezgâhları ile çalışan dokuma işçilerinin, kendileriyle birlikte çalışan aileleri de dahil olmak üzere, 1838 yılında hâlâ 800.000 kişi olduklarını göz önüne alırsak, bu büyüme, şüphesiz daha az önemli görünecektir.[238] Asya ve Avrupa'da işlerini kaybetmiş olanları ise burada hiç hesaba katmadık.

238 "El dokumacılarının (pamuk ve pamukla karışmış maddeler yüzünden) çektikleri, bir kraliyet komisyonu tarafından soruşturma konusu yapılmıştı; ne var ki, çekilen acılar teslim edilmekle ve bunlardan üzüntü duyulmakla beraber, bu insanların durumlarının düzelmesi (!) tesadüfe ve zamanın değişmesine terk edilmişti; bugün" (20 yıl sonra!) "bu acıların neredeyse yok oldukları, ümit edilebilir; buharlı dokuma tezgâhlarının şimdiki geniş yayılışının bu sonucun doğmasında herhalde katkısı olmamış değildir." ("Rep. Insp. Fact., 31st Oct. 1856", s. 15.)

Bu nokta hakkında yapacağım birkaç açıklamada, kısmen, buraya kadarki teorik sunuşumuzun henüz ortaya çıkarmamış bulunduğu tümüyle olgusal bazı ilişkiler üzerinde duracağım.

Makineli üretim bir sanayi kolunda eskiden kalma zanaatlar veya manifaktür aleyhine gelişip yayıldığı sürece, makineli üretimin başarıya ulaşacağı, ateşli silâhlarla donatılmış bir ordunun, silâhları ok ve yaydan ibaret olan bir ordu karşısında başarıya ulaşacak oluşu kadar kesindir. Makinenin, faaliyet göstereceği alanı ilk kez ele geçirdiği bu ilk dönem, elde edilmelerine yardımcı olacağı olağanüstü kârlar dolayısıyla, can alıcı bir önem taşır. Bu kârlar, sadece hızlandırılmış bir birikimin kaynağını oluşturmakla kalmaz, aynı zamanda durmadan birikmekte olan ve yeni yatırım alanları arayan ek toplumsal sermayenin büyük bir kısmını elverişli üretim alanına çeker. Bu ilk atılım döneminin özel avantajları makinenin yeni girdiği her üretim kolunda kendilerini gösterir. Ne var ki, makineli üretim belli bir büyüme ve olgunluk derecesine ulaşır ulaşmaz ve özellikle de kendi teknik temeli olan makinenin kendisi makine ile üretilmeye başlar başlamaz; kömür ve demir üretimi, metal işleme ve ulaştırma işlerinde olduğu gibi, köklü değişikliklere uğratılır uğratılmaz; kısaca, büyük sanayinin gerekli kıldığı genel üretim koşulları yaratılır yaratılmaz, bu işletme biçimi sadece ham madde ve sürüm pazarları temininden başka hiçbir engelle karşılaşmayan bir esneklik, ani ve sıçramalı bir yayılma yeteneği kazanır. Makine, bir yandan, örneğin çırçır makinesinin pamuk üretimini artırmasında olduğu gibi, doğrudan doğruya ham maddeleri çoğaltıcı bir etki yapar.[239] Diğer yandan, makine ile elde edilen ürünlerin ucuzluğu ve köklü değişmelerle iyileştirilmiş olan ulaştırma ve haberleşme sistemi, yabancı piyasaların ele geçirilmesi için kullanılan silâhlar olur. Makineli üretim, diğer ülkelerin el emeğine dayanan üretim sistemlerini yıkarak, bu ülkeleri zorla kendisinin ihtiyaç duyduğu ham maddeleri üreten tarlalar haline getirir. Doğu Hindistan, bu biçimde, Büyük Britanya için pamuk, yün, kenevir, jüt, indigo vb. üretmek zorunda bırakılmıştı.[240] Büyük sanayinin, kök saldığı ülkelerde işçi nüfusunu durmadan "fazla" hale getirmesi büyük çapta dış göçlere ve yabancı ülkelerin sömürgeleştirilmesine yol açar; bu ülkeler

239 Makinelerin, ham maddelerin üretimleri üzerindeki diğer etkide bulunma yöntemleri Üçüncü Kitapta anılacaktır.

240 Doğu Hindistan'dan Büyük Britanya'ya pamuk ihracatı

1846	34.540.143 libre	1860	204.141.168 libre	1865	445.947.600 libre

Doğu Hindistan'dan Büyük Britanya'ya yün ihracatı

1846	4.570.581 libre	1860	20.214.173 libre	1865	20.679.111 libre

sanayici ülkenin ihtiyaçlarını karşılayan ham madde plantasyonları haline getirilir; örneğin, Avusturalya'nın bir yün plantasyonu haline getirilmesi gibi.[241] Böylece, başlıca modern sanayi merkezlerinin ihtiyaç ve çıkarlarına uygun bir yeni uluslararası iş bölümü doğar; dünyanın bir kısmı, esas itibarıyla sınai üretim alanı olarak kalan diğer kısmına ham madde sağlamak üzere, esas itibarıyla tarımsal üretim yapan bir alan haline çevrilir. Bu devrim, tarım alanında meydana gelen ve burada üzerlerinde daha fazla durulması gerekmeyen köklü değişikliklerle ilişkilidir.[242] Gladstone'un talebi üzerine, Avam Kamarası 18 Şubat 1867 tarihinde, 1831-1866 yılları arasında Birleşik Krallık'a ithal edilen ve Birleşik Krallık'tan ihraç edilen her tür tahıl, taneli ürün ve unun toplam miktarını gösteren bir istatistik hazırlattı. Aşağıda bu istatistiğin özet sonucunu veriyorum. Un miktarları, *quarter* cinsinden tahıla indirgenmiştir.

---

241 Güney Afrika'dan Büyük Britanya'ya yün ihracatı

1846	2.958.457 libre	1860	16.574.345 libre	1865	28.820.623 libre

Avustralya'dan Büyük Britanya'ya yün ihracatı

1846	21.789.346 libre	1860	59.166.616 libre	1865	109.734.261 libre

242 Bizzat Amerika Birleşik Devletleri'nin iktisadi gelişmesi Avrupa'nın, özellikle İngiliz büyük sanayisinin bir ürünüdür. Bugünkü durumlarında (1866) Amerika Birleşik Devletlerini hâlâ bir Avrupa sömürgesi saymak gerekir.

4. Basıma ek: O zamandan beri ABD, bu gelişme dolayısıyla sömürge karakterini tümüyle kaybetmeksizin, dünyanın ikinci büyük sanayi ülkesi haline gelmiş bulunuyor. –F. E.

ABD'nin Büyük Britanya'ya pamuk ihracatı (libre)

1846	401.949.393	1852	765.630.544
1859	961.707.264	1860	1.115.890.608

ABD'den Büyük Britanya'ya tahıl vb. ihracatı (1850 ve 1862)

Buğday cwt	1850	16.202.312	1862	41.033.503
Arpa cwt	1850	3.669.653	1862	6.624.800
Yulaf cwt	1850	3.174.801	1862	4.426.994
Çavdar cwt	1850	388.749	1862	7.108
Buğday unu cwt	1850	3.819.440	1862	7.207.113
Esmer buğday cwt	1850	1.054	1862	19.571
Mısır cwt	1850	5.473.161	1862	11.694.818
Bere veya Bigg (arpa türleri) cwt	1850	2.039	1862	7.675
Bezelye cwt	1850	811.620	1862	1.024.722
Fasulye cwt	1850	1.822.972	1862	2.037.137
Toplam ithalat cwt	1850	35.365.801	1862	74.083.441

(cwt = 112 libre, 50,8 kg)

Beş Yıllık Dönemler ve 1866 Yılı

	1831-1835	1836-1840	1841-1845	1846-1850	1851-1855	1856-1860	1861-1865	1866
Yıllık Ortalama								
İthalat (Qrs)	1.096.373	2.389.729	2.843.865	8.776.552	8.345.237	10.913.612	15.009.871	16.457.340
Yıllık Ortalama								
İhracat (Qrs)	225.263	251.770	139.056	155.461	307.491	341.150	302.754	216.218
İthalat-İhracat Farkı	871.110	2.137.959	2.704.809	8.621.091	8.037.746	10.572.462	14.707.117	216.218
Nüfus								
Her bir dönemdeki yıllık ortalama nüfus	24.621.107	25.929.507	27.262.569	27.797.598	27.572.923	28.391.544	29.381.760	29.935.404
Yurtiçi üretimi hariç kişi başına yıllık ortalama tahıl vb. tüketimi (Qrs)	0,036	0,082	0,099	0,310	0,291	0,372	0,501	0,543

Makineli üretimin muazzam bir şekilde ve sıçramalarla yayılma yeteneği ile dünya piyasasına olan bağımlılığı, hummalı bir üretim faaliyetine yol açar ve bunu pazarların dolup taşması izler; sürüm alanlarının daralması üretimi felce uğratır. Sanayi yaşamı, orta karar canlılık, refah, aşırı üretim, bunalım ve durgunluk gibi birbirini izleyen dönemlerin bir bütünü haline gelir. Makineli üretimin işçilerin çalışma ve dolayısıyla de yaşama koşullarında meydana getirdiği güvensizlik ve kararsızlık, sınai çevrimdeki bu dönemsel değişmeler yüzünden, normal görülen şeyler olurlar. Refah dönemleri dışında, piyasada kendilerine bir yer sağlamak için, kapitalistler arasında kıyasıya bir mücadele olur. Kapitalistin piyasada kendisine sağlayabileceği alanın genişliği, ürününün ucuzluğu ile doğru orantılıdır. Emek gücünün yerini alacak daha iyi makine kullanma ve daha yeni üretim yöntemleri uygulama yönündeki bu mücadelenin doğurduğu rekabet dışında, her sınai çevrim sırasında, ücretleri emek gücü değerinin zorla altına düşürerek, metaları ucuzlatma çabalarının gösterildiği bir noktaya gelinir.[243] Demek oluyor ki, fabrika işçilerinin sayısındaki artış, fabrikalarda yatırılmış bulunan toplam sermayede, görece çok daha hızlı bir büyümeyi gerektirir. Ne var ki, bu süreç ancak sınai çevrimin gelgit dönemleri sırasında cereyan eder. Ayrıca, kâh eski işçilerin yenileri ile değiştirilmesine yol açan, kâh eski işçilere yol verdiren teknik ilerleme yüzünden bu süreçte devamlı kesilmeler olur. Makineye dayanan işletmede kendini gösteren bu nitel değişme, işçileri devamlı olarak fabrikadan uzaklaştırır veya fabrikanın kapısını yeni işçi akımına karşı kapar; di-

243 Bir *"lock out"*la (lokavt) sokağa atılmış Leicester'li kundura fabrikası işçileri "Trade Societies of England"a yaptıkları bir başvuruda şunları da ifade ediyordu: "20 yıl kadar önce dikişin yerini çivinin alması ile Leicester'de kunduracılık iş kolunda bir devrim oldu. O zamanlar iyi ücret alınırdı. Çok geçmeden bu yeni iş yayıldı. En zevkli ayakkabıları yapabilen firmalar arasında büyük bir rekabet baş gösterdi. Ne var ki, bundan kısa bir süre sonra, kötü bir rekabet biçimi ortaya çıktı: firmalar fiyatları düşürerek birbirlerini piyasadan sürüp çıkarmaya koyuldular. Bunun zararlı sonuçları çok geçmeden ücret düşürülmesi şeklinde ortaya çıktı; emek fiyatındaki düşme o kadar yaygın ve hızlı oldu ki, birçok firma şimdi başlangıçtaki ücretlerin ancak yarısını ödüyor. Ve, ücretler gittikçe daha aşağılara düşmekle beraber, ücret tarifesindeki her değişiklikle birlikte, kârların yükseldiği görülüyor." Ücretleri haddinden fazla düşürerek, yani işçinin en gerekli geçim araçlarını düpedüz gasp ederek, olağanüstü kârlar sağlamak için, fabrikatörler sanayinin kötü zamanlarından bile yararlanır. Bir örnek. Coventry'deki ipekli dokumacılık bunalımından söz ediliyor: "Hem fabrikatörlerden hem de işçilerden aldığım bilgiler, ücretlerin, yabancı üreticilerin rekabetlerinin ya da diğer koşulların gerektirdiğinden daha büyük ölçüde düşürülmüş olduğunu, şüpheye yer bırakmayacak biçimde ortaya koyuyor. Dokumacıların çoğu % 30-40 oranında düşük bir ücretle çalışıyor, işçinin beş yıl önce karşılığında 6 veya 7 şilin aldığı bir parça şerit, şimdi ancak 3 şilin 3 peni ya da 3 şilin 6 peni getiriyor; eskiden 4 şilin ya da 4 şilin 3 peniye yapılan bir başka iş şimdi sadece 2 şilin ya da 2 şilin 3 peni sağlamaktadır. Ücretlerdeki düşme, talebi canlandırmak için gerekenden daha büyüktür. Gerçekte, birçok şerit çeşidinde görülen ücret düşmesine, malların satış fiyatındaki herhangi bir düşme eşlik etmiyor." (Komisyon üyesi P. D. Longe'un "Ch. Emp. Comm., V. Rep. 186" içindeki raporu, s. 114, n. 1.)

ğer yandan, fabrikalarda meydana gelen sırf nicel genişleme, yalnızca işlerinden atılmış olan işçileri değil bazı yeni işçi gruplarını da yutar. Böylece, işçiler, durmadan işten çıkarılır, tekrar işe alınır, oradan oraya atılır; işe alınan kimselerin cinsiyet, yaş ve hünerleri, bu sırada, durmadan değişir.

Fabrika işçilerinin kaderi, en iyi biçimde, İngiliz pamuklu sanayisinin kaderini hızlıca gözden geçirerek ortaya konabilir.

1770'den 1815'e kadar pamuklu sanayisinde işler sadece beş yıl kötü gitmiş veya durgunlaşmıştır. Bu ilk 45 yıllık dönem boyunca İngiliz fabrikatörleri, makine ve dünya piyasası tekelini ellerinde tuttular. 1815-1821 yılları arasında işler kötü gitti; 1822 ve 1823 yılları refah yılları oldu; 1824'te işçi sendikalarına karşı çıkarılmış olan yasalar kaldırıldı, fabrikalar her yerde büyük bir yayılma gösterdi; 1825'te bunalım baş gösterdi; 1826'da pamuklu dokuma işçileri büyük bir sefalet içinde kaldılar ve işçi ayaklanmaları oldu; 1827'de hafif bir iyileşme görüldü; 1828'de buharla işleyen tezgâh sayısında ve ihracatta çok büyük bir artış oldu; 1829'da ihracat, özellikle Hindistan'a yapılan ihracat, daha önceki yılları geride bırakıp zirveye ulaştı; 1830'da piyasalar aşırı doldu, durum çok kötüleşti; 1831-1833 yıllarında işler kötü gitmeye devam etti; Doğu Asya (Hindistan ve Çin) ile yapılan ticaretin tekeli Doğu Hint Kumpanyası'nın elinden alındı, 1834'te makine ve fabrika sayısında büyük bir artış oldu, işçi kıtlığı baş gösterdi. Yeni Yoksullar Yasası, tarım işçilerinin fabrika bölgelerine göçmelerini hızlandırdı. Tarım bölgelerinde çocuk diye bir yaratık kalmadı. Beyaz köle ticareti başladı. 1835'te büyük bir refah. Aynı yıl el tezgâhları ile çalışan dokuma işçileri açlıktan kırıldı. 1836'da büyük bir refah. 1837 ve 1838 yıllarında depresyon ve bunalım. 1839'da yeniden canlanma. 1840'ta büyük depresyon, ayaklanmalar, askerî birliklerin müdahalesi. 1841 ve 1842'de fabrika işçilerinin korkunç acılar çekmeleri. 1842'de Tahıl Yasalarının kaldırılmasını zorla sağlamak için fabrikatörlerin bütün işçileri kapı dışarı etmesi. Binlerce işçinin Lancashire ve Yorkshire'a akını ve bunların askerî birlikler tarafından geriye püskürtülmeleri, işçi önderlerinin Lancashire'da yargılanmaları. 1843'te büyük bir sefalet. 1844'te yeniden canlanma. 1845'te büyük bir refah. 1846'da ilk önce devam eden bir iyileşme, sonra gerileme belirtileri; Tahıl Yasalarının kaldırılması. 1847'de bunalım. Ücretlerde *"big loaf"* (büyük somun)'un şerefine % 10 ve üzerindeki oranlarda indirim. 1848'de devam eden depresyon. Manchester'ı askerî birlikler koruyor. 1849'da yeniden canlanma. 1850'de refah. 1851'de fiyatlarda düşme, düşük ücretler, grevlerde sıklaşma. 1852'de düzelme başlangıcı. Grevler devam ediyor. Fabrikatörlerin yabancı işçi ithal etme tehditleri. 1853'te ihracatta

yükselme. Preston'da sekiz ay devam eden grev ve büyük sefalet. 1854'te refah, piyasaların aşırı dolması. 1855'de Amerika Birleşik Devletleri, Kanada ve Doğu Asya piyasalarından dalgalar halinde gelen iflâs haberleri. 1856'da büyük bir refah. 1857'de bunalım. 1858'de düzelme. 1859'da büyük bir refah, fabrika sayısında artma. 1860'da İngiliz pamuklu dokuma sanayisi en parlak noktasında. Hindistan, Avustralya ve diğer pazarlar metayla o kadar dolu ki, bunlar metaların tamamını 1863'e kadar bile yutamayacaktır. Fransa ile ticaret anlaşması. Fabrika ve makine sayılarında muazzam artış. 1861'de büyüme bir süre devam ediyor, gerileme, Amerikan İç Savaşı, pamuk krizi. 1862 ve 1863'te tam bir çöküş.

Pamuk kıtlığının tarihi o kadar karakteristiktir ki, buna değinilmeden geçilemez. Dünya piyasasının 1860 ve 1861 yıllarındaki durumu ile ilgili belirtilerden de anlaşılabileceği gibi, pamuk kıtlığı fabrikatörler için tam zamanında gelmiş ve kısmen de yararlarına olmuştu; Manchester Ticaret Odası'nın raporlarında teslim edilmiş, Parlmerston ve Derby tarafından parlamentoda ilan edilmiş ve gelişmelerle de doğrulanmış bir olgudur bu.[244] Birleşik Krallık'ta 1861 yılında mevcut olan 2887 pamuklu dokuma fabrikası arasında, şüphesiz, birçok küçük fabrika vardı. 2887 fabrikanın 2109'u kendi görev bölgesinde bulunan fabrika müfettişi A. Redgrave'in raporuna göre, 2109 fabrikadan 392'si veya toplam fabrikaların % 19'u 10 beygir gücünden az, 345'i veya % 16'sı 20 beygir gücünden az, geriye kalan 1372'si 20 beygir gücü ya da daha fazlasını kullanıyordu.[245] Küçük fabrikaların çoğunluğu dokumacılık sektöründeydi; bunların çoğu, 1858'den sonraki refah döneminde, bir kısmı iplik, diğer bir kısmı makine ve bir başka kısmı bina sağlamış olan spekülatörler tarafından kurulmuş olup, daha önceki yıllarda gözcülük yapmış ya da fazla bir varlığı olmayan başka kimselerin yönetiminde bulunuyordu. Bu küçük fabrikatörlerin çoğu battı. Pamuk kıtlığının ertelediği ticaret krizi onları aynı akıbete uğratırdı. Bunlar toplam fabrikatörlerin $^1/_3$'ünü oluşturmakla beraber, fabrikalarında yatırılmış bulunan sermaye, pamuklu sanayisindeki toplam sermayenin, sayıları ile kıyaslanamayacak kadar küçük bir kısmını meydana getiriyordu. İşlerin ne ölçüde felce uğradığına gelince, Ekim 1862'de yapılan resmî tahminlere göre, iğlerin % 60,3'ü ve dokuma tezgâhlarının % 58'i durmuştu. Bu oranlar sanayinin bütünü için söz konusudur; çeşitli bölgelerde durum elbette farklıydı. Ancak pek az fabrika, faaliyetini aksatmadan (haftada 60 saat) çalışabilmişti; geriye kalanlar ise faaliyetlerine ara vererek devam etmişlerdi. Çalışma süreleri ve parça başına aldıkları ücret aynı kaldığı halde, bu pek az sa-

244 Krş. "Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1882", s. 30.

245 l.c. s. 18, 19.

yıda fabrikada çalışmakta olan işçilerin haftalık ücretleri, iyi pamuk yerine kötü pamuk, yani, Sea Island pamukları yerine Mısır pamuğu (ince iplikçilikte), Amerikan ve Mısır pamuğu yerine Surat (Doğu-Hindistan) pamuğu ve temiz pamuk yerine pamuk kırıntıları ile karıştırılmış Surat pamuğu işlenmesi yüzünden, zorunlu olarak azalmıştı. Surat pamuğunun kısa lifli oluşu, pisliği, ipliğinin çok kolay ve sık kopması, atkıları tutturmak için un yerine türlü ağır maddeler kullanmak zorunda kalınması vb. makinelerin hızını düşürdü veya bir işçinin bakabileceği tezgâh sayısını azalttı; makinelerden kusurlu çıkan işin düzeltilmesi için harcanan emeği artırdı ve ürün kütlesi ile birlikte parça başına ücreti azalttı. Surat pamuğu işlenmesi halinde işçinin uğradığı kayıp, belli bir süre için, eskisine oranla % 20, % 30 hatta daha yüksek bir orana çıkıyordu. Bundan başka fabrikatörlerin çoğunluğu da parça başına ücretleri % 5, % 7,5 ve % 10 oranında düşürmüşlerdi. Bundan dolayı, haftada ancak 3 gün, 3½ gün, 4 gün veya günde sadece 6 saat çalışabilmiş olan işçilerin içine düşmüş oldukları durumu anlamak mümkün. Göreli bir iyileşme başladıktan sonra bile, 1863 yılında, bir dokuma işçisinin, bir iplik işçisinin ve bunlara benzer kimselerin ellerine geçen haftalık ücretler 3 şilin 4 peni, 3 şilin 10 peni, 4 şilin 6 peni, 5 şilin 1 peni vb. idi.[246] Fabrikatörlerin yenilik yaratıcı ruhları bu acıklı durumda bile boş durmamış, ücretleri indirmenin yollarını arayıp bulmuştu. Fabrikatör, ücret indirimlerini, kısmen, nihai üründe kendi kötü pamuğu, yetersiz makineleri vb. yüzünden meydana gelen kusurlardan işçiyi sorumlu tutup cezalandırarak sağladı. Bundan başka, işçilerin oturdukları kulübelerin fabrikatörlere ait olduğu durumlarda, fabrikatör alacağı kirayı nominal ücretlerden yaptığı kesintilerle kendi kendine tahsil ediyordu. Fabrika müfettişi Redgrave *self-acting minders*'dan (bir çift *self-acting mule* ile çalışanlar) bahsederken der ki:

> "[Bunlar] tam çalışma ile geçen iki haftanın sonunda 8 şilin 11 peni kazanıyordu, bu tutardan ev kirası düşülüyordu; bununla beraber, fabrikatör kiranın yarısını hediye olarak işçiye geri veriyordu; böylelikle bunların evlerine götürebildikleri para tam 6 şilin 11 peni oluyordu. 1862 yılının sonlarında, bu dokuma işçilerinin haftalık ücretleri 2 şilin 6 peniden başlıyordu."[247]

Ancak kısa süreler çalışabildikleri zamanlarda bile, sıklıkla, işçilerin ücretlerinden ev kirası kesilmekteydi.[248] Lancashire'ın bazı kısımlarında bir tür açlık hummasının baş göstermiş olmasına hayret edilmemelidir!

246 "Reports of Fact. for 31st Oct. 1863", s. 41-45, 51.

247 "Reports etc. 31st Oct. 1863", s. 41, 42.

248 l.c. s. 57.

Ama, üretim sürecinde işçi aleyhine meydana getirilen köklü değişiklik bunların hepsinden daha karakteristikti. İşçiler, anatomi uzmanlarının deneylerinde kurbağaları kullanmaları gibi, *experimenta in corpore vili* (üzerlerinde deneyler yapılan değersiz bedenler) haline getirilmişlerdi.

> "Birçok fabrikadaki" diyor fabrika müfettişi Redgrave, "işçilerin gerçek gelirlerini vermiş olmama bakılarak, işçilerin haftadan haftaya aynı miktar parayı kazandıkları sanılmamalıdır. İşçiler, fabrikatörlerin yapmakta oldukları devamlı deneyler (experimentalizing) yüzünden, büyük dalgalanmalarla yüz yüze kalıyordu. ... gelirleri pamuk karışımının niteliği ile yükselip alçalıyordu; ellerine geçen para bazen daha önceki gelirlerden % 15 kadar düşük olurken, bir veya iki hafta sonra düşme % 50'yi veya % 60'ı buluyordu."[249]

Bu deneyler sadece işçinin tüketim araçları üzerinde yapılmakla kalmıyordu. Duyu organlarının beşi de nasiplerini alıyordu.

> "Pamuk balyalarını açma işinde çalıştırılan işçiler, bana, balyalardan kendilerini hasta eden dayanılmaz bir koku çıktığını söyledi. ... Kırpma, ufalama ve paçal işlerinde çalışanların bütün ağız, burun, kulak ve gözleri, çıkan toz ve pisliklerle doluyor, işçiler aksırık ve öksürükten bunalıyor, nefes almakta güçlük çekiyorlar. Liflerin çok kısa olması yüzünden kumaşın buruşukluğunu gidermek (haşıllamak) için çok fazla madde kullanılır; eskiden un kullanılırken şimdi bunun yerini her çeşit madde almıştır. Bu yüzden işçilerin mideleri bulanır, iştahları kesilir, hazımsızlıktan mustarip olurlar. Toz ve toprak bronşite ve boğaz iltihaplarına sebep olur; ayrıca, Surat pamuğundan çıkan pislik deriyi tahriş eder ve bir deri hastalığına yol açar."

Diğer yandan un yerine kullanılan maddeler, ipliğin ağırlığını artırarak fabrikatör baylar için Fortunatus'un para kesesi† olmuştu. Bu maddeler sayesinde "15 libre ham madde, işlendikten sonra, 20 libre çekiyordu".[250] Fabrika müfettişlerinin 30 Nisan 1864 tarihli raporunda şunlar yazılıdır:

> "Sanayi, bu yardımcı maddelerden, şimdi gerçekten namus ve ahlâka aykırı ölçülerde yararlanıyor. Bu işleri çok iyi bilen bir kimse, bana, 8 libre kumaşta 5¼ libre pamuk ile 2¾ libre haşıl olduğunu, söyledi. 5¼ librelik bir başka kumaşın 2 libresi haşıldı. Bunlar, ihraç edilmek üzere dokunmuş bildiğimiz gömleklik kumaşlardı. Diğer türden kumaşlarda haşıl miktarı bazen % 50'yi buluyordu. Bu sebeple fabrikatörler, kumaşları, bunlarda nominal olarak bulunan ipliğin kendilerine mal olduğu fiyattan daha aşağı bir fiyata satarak para kazanıp zengin olmakla övünebilirler ve övünüyorlar da."[251]

---

249 l.c. s. 50, 51.

† *Fortunatus:* Alman halk öyküsü kahramanı; hiçbir zaman boşalmayan bir para kesesi vardı. –*çev.*

250 l.c. s. 62, 63.

251 "Reports etc. 30th April 1864", s. 27.

Ne var ki, işçilerin acısı, sadece fabrikalarda fabrikatörlerin, fabrikalar dışında belediyelerin deneylerinin kurbanı olmak, sadece ücret indirimlerinin ve işsizliğin yarattığı güçlüklere göğüs germek, ihtiyaç içinde kıvranmak, sadaka ile yaşamanın acısına katlanmak, Lordların ve Avam Kamarası üyelerinin methiyeler dolu nutuklarını dinlemekten ibaret kalmıyordu.

> "Pamuk kıtlığı yüzünden işlerini kaybeden kadınlar toplumun dışına atıldı ve öylece kaldılar. ... Genç fahişelerin sayısı son 25 yıl içinde olduğundan daha fazla arttı."[252]

Görüldüğü gibi, İngiliz pamuklu sanayisinin 1770-1815 yılları arasındaki ilk 45 yıllık döneminde geçirdiği bunalım ve duraklamalar sadece 5 yıl sürmüştür; ne var ki, bu dönem İngiliz pamuklu sanayisinin tekel dönemi idi. Bundan sonra gelen 1815-1863 yılları arasındaki 48 yıllık dönemin sadece 20 yılı yeniden canlanma ve refah yılı olup geriye kalan 28 yıl depresyon ve durgunluk yılları olmuştur. 1815-1830 yılları arasında kıta Avrupa'sının ve Amerika Birleşik Devletleri'nin rekabeti başlamıştır. 1833'ten itibaren Asya pazarları, "insan soyu tahrip edilerek" zorla genişletilmiştir. Tahıl Yasalarının kaldırılmasından bu yana, 1846-1863 yılları arasında, 8 yıl orta karar canlılık ve refahla geçmiş, geriye kalan 9 yıl depresyon ve durgunluk yılları olmuştur. Yetişkin erkek işçilerin, refah yılları dahil, içinde bulundukları durum aşağıda yer alan nottan anlaşılabilir.[253]

---

252 Bolton'lu Başkomiser Harris'in bir mektubundan, "Reports of Insp. of Fact., 31st Oct. 1865," s. 61, 62.

253 Dış ülkelere göçü örgütlemek amacıyla bir dernek kurulması ile ilgili olarak pamuklu dokuma işçileri tarafından yapılan bir çağrıda (1863 baharı) şunlar da ifade edilmektedir: "Bugün fabrika işçilerinin büyük ölçüde dış ülkelere göçmelerinin mutlak bir zorunluluk olduğunu pek az kimse inkâr edebilir. Ne var ki, sürekli bir dışarı göç akımının her zaman gerekli olduğunu ve böyle bir şey olmadan, normal koşulların hüküm sürdüğü zamanlardaki durumumuzu korumamızın mümkün olmadığını aşağıdaki olgular göstermektedir. 1814 yılında ihraç edilmiş olan pamuklu eşyanın resmî değeri 17.665.378 sterlin, reel piyasa değeri 20.070.824 sterlindi. 1858 yılında ihraç edilmiş olan pamuklu eşyanın resmi değeri 182.221.681 sterlin iken, reel piyasa değeri sadece 43.001.322 sterlindi ki, bu, satılan miktar on misline çıkarken bunun karşılığında iki mislinden biraz daha fazla bir fiyatın ele geçmesi demekti. Genel olarak ülke için özel olarak da fabrika işçileri için bu derece kötü olan bir sonuç, bir arada etki gösteren çeşitli nedenlerin eseriydi. Bu nedenlerin en göze batanlarından biri devamlı emek bolluğudur; yok olma tehlikesi karşısında, piyasasını devamlı genişletmek zorunda olan bu iş kolu için devamlı emek bolluğu vazgeçilmez bir şeydir. Pamuklu dokuma fabrikalarımız iş hayatında meydana gelen ve bugünkü kuruluş içinde ölüm kadar kaçınılmaz olan dönemsel durgunluklar yüzünden faaliyetlerini durdurmak zorunda kalabilir. Ne var ki, insanın buluş peşinde olan araştırıcı beyni durmuyor. Son 25 yılda 6 milyon insan (gerçek rakam her halde bundan büyüktür) bu memleketi terk etmiş olduğu halde, gene de ürünü ucuza elde etmek kastıyla işçilere devamlı yol verilmesi sonucu, yetişkin erkeklerin büyük bir kısmı için, en yüksek refah zamanlarında bile, fabrikalarda, hangi koşullar altında ve nasıl bir iş olursa olsun, iş bulmak mümkün olmuyor." ("Reports of Insp. of Fact., 30th April 1863", s. 51, 52.) Fabrikatör bayların pamuk felaketi süresince, devlet müdahalesi dahil her çareye başvurarak, fabrika işçilerinin dış ülkelere göçlerini nasıl önlemeye çalıştıkları daha sonraki bir bölümde görülecektir.

8. Büyük Sanayinin Manifaktürde, Zanaatlarda ve Ev Sanayisinde Neden Olduğu Köklü Değişiklikler

a. El işçiliğine ve iş bölümüne dayanan el birliğinin ortadan kaldırılması

Makinenin el işçiliğine dayanan el birliğini ile el işleri arasındaki iş bölümüne dayanan manifaktürü nasıl ortadan kaldırdığını görmüş bulunuyoruz. Bunlardan ilki için örnek, ekin biçme makinesidir; bu makine ekin biçicilerin el birliğinin yerini almıştır. Diğeri için göz alıcı bir örnek, iğne yapma makinesidir. Adam Smith'e göre, onun zamanında 10 erkek, iş bölümüne göre çalışarak, bir günde 48.000 dikiş iğnesi yapıyordu. Buna karşılık, bir tek makine, 11 saatlik bir iş gününde 145.000 iğne yapar. Bir kadın veya genç kız, ortalama olarak, böyle dört makineye bakar ve günde 600.000'e yakın, haftada 3.000.000'dan fazla dikiş iğnesi üretir.[254] El birliğinin veya manifaktürün yerini tek bir iş makinesi aldığı zaman, bizzat bu makine gene el işçiliğine dayanan bir işletmenin temeli olabilir. Bununla beraber, el işçiliğinin makine temeli üzerinde yeniden üretilmesi, makineyi hareket ettirmek için insan adalesi yerine buhar veya su gücü gibi mekanik bir güç kullanılmaya başlar başlamaz bir kural olarak gündeme gelen fabrika tipi üretimin geçiş sürecinden başka bir şey değildir. Orada burada ve her durumda geçici bir süre için olmak üzere, küçük bir işletme, Manchester'ın bazı manifaktürlerinde görüldüğü gibi buhar gücü kiralanarak, bazı dokumacılık kollarında olduğu gibi, küçük ısıl makinelerin kullanılmasıyla sağlanan mekanik güçle işletilebilir.[255] Coventry'deki ipek dokumacılığı sanayisinde kendiliğinden, "kulübe fabrikalar" denemesi yapılmıştı. Etrafı dizi dizi kulübelerle çevrilen bir meydanın ortasına buhar makinesi için bir *engine house* (makine dairesi) yapılıyor ve kulübelerdeki dokuma tezgâhları bu buhar makinesine bağlanıyordu. Her durumda, buhar, kiralanıyordu; kira, örneğin, tezgâh başına 2½ şilin oluyordu. Bu buhar kirası haftalık olup, tezgâhlar çalışsın çalışmasın ödeniyordu. Her kulübede sayıları 2-6 tezgâh vardı; bunların bazıları işçinin kendisine aitti; bazısı kredi ile alınmış ya da kiralanmış olurdu. Kulübe-fabrikalar ile asıl fabrikalar arasındaki mücadele 12 yıl devam etti. Mücadelenin sonunda 300 kulübe-fabrikanın hepsi yok ol-

254 "Ch. Empl. Comm., III. Report", 1864, s. 108, n. 447.

255 Makinenin oluşturduğu temel üzerinde zanaatların bu biçimde yeniden ortaya çıkışı, Amerika Birleşik Devletleri'nde sık görülen bir olaydır. Bundan dolayı da, kaçınılması olanaksız bir şey olan fabrikalı işletmeye geçişin günü geldiği zaman, yoğunlaşma, Avrupa'ya ve hatta İngiltere'ye oranla, orada dev boyutlarda oluyor.

du.[256] Üretim sürecinin doğası gereği daha baştan itibaren büyük ölçekli olmadığı durumlarda, örneğin mektup zarfı, çelik kalem ucu vb. sanayileri gibi, son birkaç 10 yılda ortaya çıkmış olan yeni sanayiler, fabrikalı üretim sistemine ulaşmak için, genel bir kural olarak iki evreden geçer; işletmeler ilk önce zanaat işletmesi biçiminde başlar, daha sonra manifaktür biçimini alırlar. Bu her iki evre, kısa ömürlü geçiş evreleridir. Nihai ürünün elde edilmesi için gerekli süreçlerin birbirine bağlı ve birbirini izleyen süreçler olmayıp, çok sayıda ayrı süreç oluşturdukları manifaktür tiplerinde bu başkalaşım çok güç olur. Bu durum, örneğin, çelik kalem ucu fabrikalarının kurulmasının önünde büyük bir engel oluşturmuştu. Bununla beraber, 15 yıl kadar önce, bir anda 6 ayrı işi yapan bir makine icat edildi. İlk 12 düzine çelik kalem ucunu, zanaat sistemi 1820 yılında 7 sterlin 4 şiline, manifaktür 1830 yılında 8 şiline sağlamıştı; bugün fabrika, toptancılara 2 şilin ile 6 peni arasında değişen fiyatlarla sağlamaktadır.[257]

b. Fabrika sisteminin manifaktür ve ev sanayisi üzerindeki etkisi

Fabrika sistemi gelişir ve tarımda bu gelişmeye eşlik eden köklü değişiklikler olurken, diğer bütün sanayi kollarında yapılan üretimin sadece boyutları büyümekle kalmaz, aynı zamanda karakteri de değişir. Üretim sürecinin bütün evrelerini bir bir inceleme ve bu incelemeler sonunda ortaya çıkan sorunları mekanik, kimya gibi bilimlerle diğer bütün doğa bilimlerinin sağladığı bilgilerden yararlanarak çözme ilkesi, sırf makineli üretim sistemine özgü bir ilke olmaktan çıkar; her yerde gözetilen ve izlenen bir ilke haline gelir. Bundan dolayı, makine, manifaktürlere bugün bu yarın şu parça-süreç için girer. Böylece, manifaktürün eski iş bölümüne dayanan kaskatı yapısı dağılmaya başlar ve sürekli değişmelerin yolu açılmış olur. Bundan ayrı olarak, toplam işçinin veya birleşik işçi personelin bileşiminde köklü bir değişiklik olur. Manifaktür döneminin tersine, bundan böyle iş bölümü, mümkün olan her yerde, kadın emeği, her yaştan çocuk emeği, hünersiz işçi emeği, kısaca İngilizlerin karakteristik bir ifadeyle *"cheap labour"* (ucuz emek) dedikleri emek kullanımına dayanır. Bu, sadece, makine kullanılsın veya kullanılmasın, büyük boyutlu bütün üretim faaliyetleri için geçerli olmakla kalmaz; aynı zamanda, ister işçinin özel meskeninde ister küçük iş yerlerinde yürütülüyor olsun,

256 Krş. "Reports of Insp. of Fact., 31st Oct. 1865", s. 64.

257 Bay Gillott, Birmingham'da büyük ölçekli ilk çelik kalem ucu fabrikasını kurdu. Bu işletme, daha 1851 yılında, 180 milyondan fazla kalem ucu üretmiş ve tükettiği çelik miktarı yılda 130 tonu bulmuştu. Birleşik Krallık'ta bu sanayinin tekelini elinde tutan Birmingham, bugün her yıl milyarlarca kalem ucu üretmektedir. 1861 sayımına göre, bu iş kolunda çalışanların sayısı 1.428 olup, bunların da 1.268'i 5 ve daha yukarı yaştaki kız ve kadın işçilerdi.

ev sanayisi denilen üretim faaliyeti için de doğrudur. Modern ev sanayisi denilen bu sanayinin, şehirlerde bağımsız zanaatların, tarımda bağımsız köylü işletmeciliğinin ve her şeyden önce de işçi ve ailesinin içinde yaşadıkları bir evin varlığını şart kılan eski tarz ev sanayisiyle, isimlerinin aynı olmasından başka, hiçbir ortak yanı yoktur. Bu eski tarz ev sanayisi, şimdi fabrikanın, manifaktürün veya meta ve eşya deposunun bir dış departmanı haline gelmiş bulunuyor. Sermaye, büyük kitleler halinde bir yerde topladığı ve doğrudan doğruya kumandası altında bulundurduğu fabrika işçilerinden, manifaktür işçilerinden ve zanaatçılardan başka, şimdi görünmeyen iplerle bir diğer işçi ordusunu da hareket ettiriyor: bunlar büyük şehirlerde olanlarla birlikte bütün ülke sathına yayılmış bulunan ev sanayisi işçileridir. Bir örnek: İrlanda'da Londonderry'de Tillie'lerin gömlek fabrikası; bu fabrika 1000 fabrika işçisi ile birlikte ülkenin dört bir tarafına dağılmış ve kendi evlerinde çalışan 9.000 ev işçisi çalıştırır.[258]

Küçük ve genç yaştaki kimselerle emek güçleri ucuza alınan kimselerin modern manifaktürde sömürülmeleri, gerçek fabrikada olduğundan daha yüz kızartıcıdır; çünkü fabrikanın teknik temeli olan şey, yani adale gücünün yerini makineye bırakmış ve yapılan işin hafiflemiş olması, manifaktürde hemen hemen hiç söz konusu olmaz; aynı zamanda kadınlar ve küçücük çocuklar zehirli ve türlü biçimlerde zararlı maddelerin etkileri ile yüz yüze bırakılır ve en vicdansız biçimde harcanırlar. Aynı insanların ev sanayisinde uğradıkları sömürü ise manifaktürdekinden de yüz kızartıcıdır; çünkü, bunlar dağınık oldukları için direnme güçleri zayıftır; çünkü, kendileri ile asıl işverenler arasında bir sürü soyguncu asalak yer almış bulunur; çünkü, ev sanayisi her zaman ve her yerde makineli üretimle veya en azından aynı üretim kolundaki manifaktürlerle rekabet etmek zorundadır; çünkü, yoksulluk ve sefalet işçiyi yer, ışık, havalandırma vb. gibi en gerekli çalışma koşullarından yoksun bırakır; çünkü, burada yapılan işle sağlanan istihdam gün geçtikçe düzensizleşir; ve çünkü, büyük sanayi ve tarımın "fazlalık" haline getirdiği kimselerin son sığınakları olan bu yerlerde işçiler arası rekabet zorunlu olarak doruğuna ulaşır. Üretim araçlarında ilk defa sistematik olarak fabrika sisteminde gerçekleştirilen tasarruf, ki daha baştan itibaren emek gücünün en insafsız biçimde israfı ve işçinin en normal çalışma koşullarından yoksun bırakılması sonucunu beraberinde getirmişti, şimdi, antagonistik ve öldürücü yüzünü açığa vurur; ve bir sanayi kolunda emeğin toplumsal üretkenliği ve birbirine bağlı bir bütün oluşturan emek süreçlerinin teknik temeli ne kadar az gelişmiş olursa, sözü edilen bu tasarrufun bu yönü o kadar açığa çıkar.

258 "Ch. Empl. Comm., II Rep.", 1864, s. LXVIII, n. 415.

c. Modern manifaktür

Yukarıda belirtilen ilkeleri şimdi bazı örneklerle açıklamak istiyorum. Okuyucu, bu konuyla ilgili bir yığın örnek ve belgeyi, aslında, daha iş günü üzerinde durulurken görmüş bulunuyor. Birmingham ve dolaylarındaki metal eşya manifaktürlerinde, çoğunluğu çok ağır işlerde olmak üzere, 10.000 kadınla birlikte 30.000 çocuk ve genç çalıştırılır. Bunların, sağlığa son derece zararlı koşullar altında, pirinç dökümhanelerinde, düğme fabrikalarında, emaye, kaplama ve cilalama işlerinde çalıştırıldıkları görülür.[259] Yetişkin veya küçük, bütün işçilerini aşırı biçimde çalıştıran bazı Londra gazete ve kitap matbaaları çok hak ettikleri uğursuz bir isimle anılırlar: "Mezbaha".[260] İşçilerin aşırı biçimde çalıştırıldığı bir başka iş, ciltçiliktir; ciltevlerinin kurbanları daha çok kadınlar, genç kızlar ve çocuklardır. Halat ve urgancılıkta, küçüklere ağır işler yaptırılır; tuz ocaklarında, mum ve diğer kimyasal madde yapan yerlerde gece işinde çalıştırılırlar; ipekli dokuma işlerinde küçük yaştakiler, mekanik gücün kullanılmadığı yerlerde, tezgâhları döndürme işinde öldüresiye çalıştırılır ve telef edilir.[261] En rezil, en pis ve en düşük ücret ödenen işlerden biri, paçavra ayıklamaktır; bu işte, tercihen, genç kızlar ve kadınlar çalıştırılır. Bilindiği gibi Büyük Britanya, kendi çok büyük paçavra stokları bir yana, bütün dünyadaki paçavra ticaretinin merkezidir. Japonya'dan, Güney Amerika'nın en uzak ülkelerinden ve Kanarya Adaları'ndan Büyük Britanya'ya paçavra akar. Ama paçavranın ana kaynakları Almanya, Fransa, Rusya, İtalya, Mısır, Türkiye, Belçika ve Hollanda'dır. Paçavra, gübre elde etmekte, yatak içi ve yapay yün yapmakta işe yarar ve kâğıt ham maddesi olarak kullanılır. Paçavra ayıklayıcı kadınlar çiçek ve diğer bulaşıcı hastalıkların taşıyıcı ve yayıcılarıdır; bunların ilk kurbanları da kendileri olur.[262] Aşırı çalıştırmanın, ağır ve kötü koşullar içinde yapılan işin ve bunun işçi üzerinde çocukluk çağından itibaren yarattığı dehşet verici etkilerinin, maden ve kömür ocaklarında görülenlerin dışında bir diğer klasik örneğini tuğla ve kiremit sanayisinde görürüz; İngiltere'de bu iş kolunda yeni icat edilmiş olan makine henüz yaygınlaşmamış olup orada burada kullanılmaktadır (1866). Burada mayıs ve eylül ayları arasında sabahları saat 5'ten akşamları saat 8'e kadar çalışılır; kurutmanın açık havada yapıldığı yerlerde, sıklıkla, sabah saat 4'ten akşam saat 9'a kadar çalışılır. Sabah saat 5'ten akşam saat 7'ye kadar devam eden iş

259 Ve şimdi Sheffield'de törpücülük işinde gerçekten çocuklar çalıştırılıyor!

260 "Ch. Empl. Comm., V. Rep.", 1866, s. 3, n. 24; s. 6, n. 55, 56; s. 7, n. 59, 60.

261 l.c. s. 114, 115, n. 6-7. Kural olarak makine insanın yerini almakla beraber, burada gençlerin kelimenin tam anlamı ile makinelerin yerini aldığını komisyon üyesi doğru olarak belirtiyor.

262 Paçavra ticareti hakkındaki rapor ve sayısız belge için bkz. "Public Health, VIII. Report", Lond. 1866. Appendix, s. 196-208.

günü "kısaltılmış", "ölçülü" iş günü sayılır. Burada yaşları 6'ya, hatta 4'e kadar inen oğlan ve kız çocuklar çalıştırılır. Bu çocuklar yetişkinlerle aynı saatlerde ve çoğu zaman daha uzun süreler boyunca çalışır. Yaptıkları iş çok ağırdır; yazın sıcağı, bitkinliği ve yorgunluğu daha da artırır. Örneğin, Mosley'deki bir kiremit ocağında 24 yaşında bir kız, kendisine çamur taşıyan ve kiremitleri istifleyen iki küçük yardımcısıyla birlikte, günde 2.000 kiremit yapardı. Bu küçük çırak kızlar, 210 ayak ötedeki 30 ayak derinlikte kaygan çamur kuyusundan her gün 10 ton çamur çıkarır ve taşırdı.

> "Bir kiremit ocağından manevi soysuzlaşmaya uğramadan çıkabilmek bir çocuk için olanaksızdır. ... En narin oldukları yaşlardan itibaren kulaklarını dolduran pek düzeysiz konuşmalar, en küçük bir eğitim ve terbiye görmeden yarı vahşi yaratıklar halinde büyürlerken edindikleri çirkin, adi ve yüz kızartıcı alışkanlıklar, bunları hayatlarının daha sonraki dönemlerine yasa ve nizam tanımaz, ahlâksız, sefih bir serseriler güruhu olarak hazırlar. ... Korkunç bir ahlâksızlaşma kaynağı da buradaki yaşam tarzıdır. Her *moulder* (kiremitçi ustası)" (asıl hünerli işçi budur ve bir işçi grubunun başıdır) "7 kişilik grubunu kendisine ait bir kulübede besler ve barındırır. Kendi ailesinden olsun olmasın erkekler, oğlan ve kız çocuklar bu kulübede uyur. Bu kulübelerde genellikle iki, ender olarak da üç oda bulunur; hepsi zemin kattadır ve çok az hava alırlar. Bu insanlar son derece ağır olan günlük işten sonra o derece yorgun ve halsiz düşerler ki, bunlar arasında sağlık, temizlik ve ahlâk kurallarına en asgari biçimde bile uyulduğu görülmez. Bu kulübelerin pek çoğu gerçek bir düzensizlik, pislik ve toz toprak yuvasıdır. ... Genç kız ve çocukları böylesine bir işte kullanan bu sistemin en büyük fenalığı şuradadır: bu insancıklar çocukluk çağından itibaren daha sonraki bütün hayatları boyunca içinden çıkamayacakları bir sefihler ve ahlâksızlar güruhuna bağlanırlar. Bu kızcağızlar, doğa kendilerine kadın olduklarını öğretmeden önce, kaba, ağzı bozuk oğlan çocukları gibidir. Sırtlarında elbise diye pislik içinde birkaç paçavra vardır; bacakları dizlerinin çok yukarılarına kadar meydandadır; burada her türlü edep ve ar duygusuyla alay etmeyi, bunları hiçe saymayı öğrenirler. Yemek zamanlarında çayırlara sere serpe yatarlar veya yakındaki bir kanalda yüzen oğlanları seyrederler. Günün yorucu işi sonunda tamamlanınca, biraz daha iyi olan elbiselerini giyerler ve erkeklerle birlikte meyhanelere yollanırlar."

Çocuklar arasındaki içki düşkünlüğünün en çok bu sınıfta egemen olması doğaldır.

> "İşin en kötü tarafı, kiremitçilerin kendilerini iflah olmaz bir ümitsizliğe kaptırmış olmalarıdır. İyicelerinden bir kiremitçi Southall Field'li bir papaz yardımcısına demişti ki: bir kiremitçiyi kötülüklerden sıyırıp iyi bir insan haline getirebildiğiniz zaman, şeytanı da bir kiremitçi olarak düzeltip yüceltmeyi deneyebilirsiniz, efendim!" ("You might as well try to raise and improve the devil as a brickie, Sir!")[263]

263 "Child. Empl. Comm., V. Report", 1866, s. XVI-XVIII n 86-97 ve s. 130-133, n. 39-71. Ayrıca krş. ib., III Report, 1864, s. 48, 56.

Modern manifaktürde (modern manifaktür derken, asıl fabrikalar dışında kalan büyük ölçekli bütün atölyeleri kastediyorum) kapitalist işletmeciliğin emekten sağladığı tasarruf ile ilgili olarak 1861 ve 1864 yıllarında yayınlanmış olan IV. (1861) ve VI. (1864) *"Public Health Report"*larda son derece zengin resmî malzeme mevcuttur. Bu raporlarda *workshops* (atölyeler) ve özellikle de Londra matbaaları ve terzihaneleri üzerinde yazılanlar, roman yazarlarımızın en tiksindirici fantezilerini bile geride bırakacak kadar iğrençtir. Böyle bir durumun işçilerin sağlığı üzerinde nasıl bir etki yapacağı açıktır. *Privy Council*'deki en yetkili sağlık görevlisi ve *"Public Health Report"*ların resmî yayıncısı Dr. Simon, şunları da belirtmektedir:

> "Dördüncü raporumda (1861), işçilerin birinci sağlık hakları konusunda ısrarcı olmalarının fiilen olanaksız olduğunu göstermiştim; bu hak, işveren işçileri hangi iş için bir araya getirmiş olursa olsun, yapılması gereken şey işverene bağlı olduğu ölçüde, işin sağlık için zararlı ama kaçınılması mümkün her tür koşuldan arındırılmış bir ortam içinde yürütülmesi hakkıdır. Yine göstermiştim ki, işçiler bu sağlık adaletini kendi kendilerine sağlayacak durumda olmadıkları gibi, sağlık politikasının ücretli yöneticilerinden de etkili bir yardım görememektedirler. ... Şu anda, binlerce erkek ve kadın işçinin yaşamları, sırf yaptıkları işin doğurduğu sonu gelmez fiziksel acılar yüzünden, boş yere, işkence altında geçiyor ve kısalıyor."[264]

Atölyelerin sağlık durumu üzerindeki etkisini göstermek için, Dr. Simon aşağıdaki ölüm oranları listesini veriyor:[265]

Bu tabloda yer alan sanayi kollarında çalışan personel sayısı (bütün yaş grupları itibarıyla)		**Sağlık durumu bakımından karşılaştırılan sanayiler**	**Bu sanayilerde 100.000 erkek başına ölüm oranı (gösterilen yaş grupları itibarıyla)**		
			25-35	**35-45**	**45-55**
958.265		İngiltere ve Galler'de tarım	743	805	1.145
22.301	Erkek	Londra'da terzilik	958	1.262	2.093
12.377	Kadın				
13.803		Londra'da matbaacılık	894	1.747	2.367

264 "Public Health, VI. Rep.", Lond. 1864, s. 29, 31.

265 l.c. s. 30. Dr. Simon'un belirttiğine göre, Londra'da 25-35 yaşları arasındaki terziler ve matbaa işçileri arasında ölüm oranı gerçekte çok daha yüksektir; çünkü, Londralı işverenler, 30 yaşına kadar olan çok sayıda genci "çıraklar" ve kendi işinde ustalığını artırmak isteyen *"improver"*lar olarak taşradan sağlar. Bu kimseler sayımlarda Londralı olarak görünür; bu gibi kimseler, sayılarına oranla Londra ölüm sayısına katılmaksızın, ölüm oranı hesaplamalarına giren kişi sayısını kabartır. Bunlardan büyük bir kısmı, özellikle de ağır hastalık hallerinde, taşraya döner. (l.c.)

d. Modern ev sanayisi

Şimdi "ev sanayisi"ne geçiyorum. Büyük sanayinin gerisinde yer alan bu kapitalist sömürü alanı ve buradaki dehşet verici durum hakkında bir fikir edinebilmek için, örneğin İngiltere'nin oraya buraya serpilmiş bazı köylerinde yürütülmekte olan ve görünüşte pek şairane bir izlenim yaratan çivi yapımcılığı işi incelenebilir.[266] Burada, henüz hiç makine kullanmayan veya fabrika ve manifaktür tipi işletmelerle rekabet etmeyen dantelcilik ve hasırcılık kollarından bazı örnekler vermek yeterli olacaktır.

İngiltere'de dantel üretiminde çalışan 150.000 kişiden yaklaşık 10.000'i 1861 tarihli Fabrika Yasasının kapsamı içinde bulunmaktadır. Geriye kalan 140.000 kişinin çok büyük bir kısmı kadınlar, gençler ve her iki cinsiyetten çocuklardır; bu sonuncular arasında da erkekler ancak küçük bir azınlık oluşturur. Nottingham *General Dispensary* (Genel Dispanseri) hekimlerinden Dr. Trueman'ın hazırlamış olduğu aşağıdaki tablo bu "ucuz" sömürü malzemesinin sağlık durumunu ortaya koymaktadır. Muayeneye gelen çoğu 17-24 yaşlarındaki dantel işçisi 686 kadından vereme tutulmuş olanlarının sayıları şöyleydi:

1852	45'te	1	1857	13'te	1
1853	28'de	1	1858	15'te	1
1854	17'de	1	1859	9'da	1
1855	18'de	1	1860	8'de	1
1856	15'te	1	1861	8'de	1[268]

Verem artış hızındaki bu ilerlemenin, en iyimser ilerlemecilere ve Alman serbest ticaret bezirganlarının en kurnazca yalan söyleyebilenlerine bile yeterli gelmesi gerekir.

İngiltere'de yerleşiklik kazanmış olduğu üzere makineyle yapıldığı ölçüde, asıl dantelcilik, 1861 Fabrika Yasasına tabidir. Bu sanayinin bizim burada kısaca gözden geçireceğimiz kolları, işçilerin manifaktürlerde, depolarda vb. bir araya getirilmediği, "ev işçileri" olarak çalıştıkları kollarıdır; ve bunlar da ikiye ayrılır: 1. *Finishing* işindekiler (makine ile yapılan danteller burada son bir kere elden geçirilir, bu iş de kendi içinde sayısız alt bölümlere ayrılır), 2. Dantel onarımı yapanlar.

Lace finishing (danteli son kez elden geçirme) işi, ya *"mistresses' houses"* (patroniçe evleri) denilen yerlerde ya da kendi başlarına veya çocukları ile birlikte çalışan kadınlar tarafından kendi evlerinde yapılır. *"Mistresses' houses"* denilen iş yerlerini işleten kadınlar da yoksul insanlardır.

266 Burada söz konusu olanlar, kesilerek ve makinelerle yapılanlardan ayrı olarak çekiçle dövülerek yapılan çivilerdir. Bkz. "Child. Empl. Comm., III. Report", s. XI, s. XIX, n. 125-130; s. 52, n. 11; s. 113-114, n. 487; s. 137, n. 674.

267 "Child. Empl. Comm., II. Report", s. XXII, n. 166.

Bunlar, oturdukları yerin bir kısmını atölye olarak kullanılır; fabrikatörlerden, mağaza sahiplerinden vb. sipariş alırlar ve odalarının büyüklüğünün ve dalgalanmalar gösteren iş talebinin elverdiği ölçüde, kadın, genç kız ve küçük erkek çocuk çalıştırırlar. Bu atölyelerin bazılarında çalıştırılan kadın işçi sayısı 20 ile 40 arasında, diğer bazılarında 10 ile 20 arasında değişir. Çocukların ortalama asgari işe başlama yaşı 6'dır; bununla beraber, bazıları 5 yaşın altınadır. Günlük çalışma zamanı, genel olarak, sabah saat 8 ile akşam saat 8 arasıdır; bu arada 1½ saatlik yemek tatili verilir; ancak yemek zamanlarının belli bir saati yoktur, yemekler gelişigüzel saatlerde ve sıklıkla pislik içinde yüzen çalışma odalarında yenir. İşlerin iyi gittiği zamanlar işe sabah 8'de (bazen 6'da) başlanır, gece 10, 11 veya 12'ye kadar çalışılır. İngiliz kışlalarında asker başına düşen mekânın 500-600 ayak küp olması yasa gereğidir; askerî hastanelerde bu miktar kişi başına 1200 ayak küpü bulur. Sözü edilen odalarda ise kişi başına 67-100 ayak küp düşer. Ayrıca, havanın oksijeni, gaz lambaları tarafından yutulur. Yerlerin taş veya tuğla ile döşenmiş olmasına rağmen, dantelleri temiz tutmak için, çocuklar, kışın bile, ayakkabılarını çıkarmak zorundadır.

> "15-20 çocuğun, her halde 12 ayak kareden daha geniş olmayan küçük bir odaya tıkılıp 24 saatin 15 saatinde, usanç vericiliği ve tekdüzeliği ile insanı bitirip tüketen bir işte ve üstelik sağlık için mümkün olabilecek en kötü koşullar altında çalıştırılmaları Nottingham'da hiç de ender görülen bir şey değildir. ... Küçücük çocuklar bile insanı hayrette bırakan gergin bir dikkat ve hızla çalışmakta, parmaklarını hemen hemen hiç durdurmamakta veya hareketlerini yavaşlatmamaktadır. Kendilerine bir şey soracak olsanız, tek bir saniyelik zamanı bile kaybetmeme endişesiyle, gözlerini işten ayırmazlar."

İş saatleri uzadıkça, *"mistress"*lerin işçileri uyanık tutmak için "uzun sopa"dan yararlanmaları da gittikçe sıklaşır.

> "Çocuklar yavaş yavaş bitkinleşir ve böylesine tekdüze, böylesine göz yorucu, vücudu hep aynı biçimde tutmayı gerektirdiği için böylesine helak edici bir işin başında geçirilen uzun saatlerin sonuna doğru kuşlar gibi huzursuzlaşırlar. Bu tam anlamıyla köle çalışması." ("Their work is like slavery.")[268]

Kadınların çocukları ile birlikte evde (bu, zamanımızda kira ile tutulmuş bir oda ve sıklıkla çatı katında bir oda demektir) çalıştıkları durumlarda, koşullar, daha ne kadar mümkün olabilirse o kadar kötüdür. Bu türden işler, Nottingham merkez olmak üzere 80 mil yarıçaplı bir daire meydana getiren bir alan içinde dağıtılır. Meta ve eşya depolarında çalı-

268 "Child. Empl. Comm., II. Report", 1864, s. XIX, XX, XXI.

şan çocuklar gece saat 9 veya 10'da işten ayrılırken ellerine, çoğu zaman, evde işlenmek üzere bir çıkın dantel tutuşturulur. Sermayecinin çıkarlarını kollamakla görevli ücretli uşaklardan birinin ağzı ile çocuğa, çıkın eline tutuşturulurken, "bu annen için" demek şüphesiz ihmal edilmez; ama çocuğu kollarmış gibi görünen bu davranış aslında bir ikiyüzlülüktür; çünkü pekâlâ bilinir ki, zavallı çocuk oturmak ve annesine yardım etmek zorunda kalacaktır.[269]

Tığ dantelciliği İngiltere'de başlıca iki tarım bölgesinde yaygındır; bunlardan biri, Devonshire'in 20-30 millik güney kıyıları ve Kuzey Devon'un birkaç yerini içine alan Honiton dantelcilik bölgesi; diğeri, Buckingham, Bedford, Northampton'ın büyük bir kısmı ile Oxfordshire ve Huntingdonshire'ın bir kısım dolaylarını kapsayan bölgedir. Atölye olarak kullanılan yerler, genellikle, tarım işçilerinin kulübeleridir. Bazı manifaktür patronları böyle 3000'den fazla işçi çalıştırır; bunların çoğu çocuklar ve küçüklerdir ve aralarında hiç yetişkin erkek olmaz. Daha önce *lace finishing* işi için söylenenler, aynen burada da görülür. Yalnız "mistresses' houses"ın yerini burada *"lace schools"* (dantel okulları) denilen yerler alır; buraları birtakım yoksul kadınların kendi kulübelerinde açıp işlettikleri atölyelerdir. Çocuklar bu okullarda 5 yaşından, bazen daha da erken bir yaştan itibaren 12 veya 15 yaşına kadar çalışır; çok küçüklerin çalışma saatleri ilk yıl 4-8 saat arasında değişir; daha sonraları sabah 6'dan akşam 8 veya 10'a kadar çalışmaya başlarlar.

> "Odalar, genellikle, küçük kulübelerin oturma odalarıdır; şömine, hava girmesin diye, kapalı tutulur; odadakiler bazen kışın bile sadece kendi vücut ısıları ile ısınırlar. Bazı hallerde okul odası olarak, diğerlerinin büyüklüğünde, ocağı bulunmayan kilerler kullanılır. ... Bu izbe ve daracık yerlere haddinden fazla insan doldurulur ve bu yüzden kötüleşen hava çoğu kez dayanılamayacak bir hale gelir; buna ek olarak, lağım sularının, helaların, çürüyüp bozulan maddelerin ve bu tür kulübelerin civarlarında genellikle görülen diğer çeşitli pisliklerin zararlı etkileri ile yüz yüze bulunulur."

Mekânın büyüklüğüne gelince:

> "Bir dantel okulunda 18 kız ve bir kadın hoca vardı; kişi başına düşen mekân 33 ayak küptü; havası dayanılmayacak derecede pis kokan bir diğer okulda 18 kişi vardı ve kişi başına düşen mekân 24½ ayak küptü. Bu sanayi kolunda 2 ve 2½ yaşlarında çocukların çalıştırıldıkları görülür."[270]

Buckingham ve Bedford'un kırsal kesimlerinde tığ dantelciliğinin bittiği yerlerde hasır örücülüğü başlar. Bu işin yayıldığı alan Hertfordshire'ın büyük bir kısmını içine alarak Essex'ın batı ve kuzey kısımlarına kadar

269 l.c. s. XXI, XXII.

270 1.c. s. XXIX, XXX.

uzanır. 1861 yılında hasır örgü ve hasır şapka yapımı işlerinde 48.043 kişi çalışıyordu; bunların 3.815'i her yaştan erkek, geriye kalanları kadındı; kadınların 14.913'ü yirmi yaşından küçüktü bunların da 7.000'i çocuktu. Dantelcilik okulları yerine burada *"straw plait schools"* (hasır örgü okulları) vardır. Çocuklar bu okullarda hasır örücülüğü öğrenimine genellikle 4 yaşında, bazen de 3-4 yaş arasında başlar. Şüphesiz herhangi bir eğitim görmeleri söz konusu değildir. Çocuklar, yarı aç yarı tok bir ömür süren analarının kendilerine ayırdıkları işi -ki bu çoğu zaman günde 30 yardadan aşağı düşmez- tamamlamak için işe koşuldukları bu kan emme kurumlarından ayırt etmek için, ilkokullara kendi aralarında *"natural schools"* (normal okullar) adını verirler. Bu sözümona okullarda geçirilen saatlerden sonra aynı analar çocuklarını evde gece saat 10, 11, 12'ye kadar çalıştırır. Hasır, çocukların parmaklarını ve onu ıslatmak için sürekli olarak kullandıkları ağızlarını keser. Londra sağlık memurlarının Dr. Ballard tarafından ifade edilen ortak görüşlerine göre, bir yatak veya çalışma odasında kişi başına düşen asgari hacim 300 ayak küp olmalıdır. Ne var ki, hasır örücülüğü okullarında kişi başına düşen mekân dantelcilik okullarındakinden de azdır; kişi başına 22 ayak küpten daha az, 18½, 17 ve $12^{2}/_{3}$ ayak küp düşer.

> "Bu sayıların en küçüğü" diyor komisyon üyesi White, "bir çocuğun 3x3x3 ayaklık bir kutuya konmuş olan çocuğun kaplayacağının yarısından azını temsil etmektedir."

Çocukların 12 veya 14 yaşlarına kadar yaşama zevki diye tattıkları şey budur. Yoksul, yarı aç yarı tok ana ve babaların düşündükleri tek şey, çocuklarından mümkün olduğu kadar fazla yararlanmaktır. Yaşları büyüyünce, çocuklar ana ve babalarına, doğal olarak, on paralık ilgi göstermezler ve onları terk ederler.

> "Böyle yetişen bir nüfusta cehaletin, ahlâksızlık ve fenalıkların diz boyu olması şaşılacak bir şey olamaz. İnsanların ahlâkları, ahlâkın düşebileceği en alçak düzeydedir. Çok büyük bir sayıda kadının evlilik dışı ilişki ürünü çocukları vardır ve bunlar o kadar genç yaşlarda çocuk ediniyor ki, suç istatistikleriyle en fazla meşgul olanlar bile bunun karşısında hayretten donakalıyor."[271]

Ve bu örnek ailelerin yurdu, Avrupa için örnek bir Hristiyan ülke oluyor; Hristiyanlık üzerinde yetkili bir otorite olduğu şüphe götürmeyen Kont Montalembert söylüyor bunu!

Yukarıda gözden geçirilen sanayi kollarında zaten acınacak bir düzeyde olan işçi ücretleri (hasır örgü okullarındaki çocukların azamî ücretleri pek ender durumlarda 3 şilini bulur), genel olarak her yerde ve

271 1.c. s. XL, XLI.

özellikle de dantelcilik bölgelerinde yaygın bulunan ayni ödeme sistemi ile nominal tutarının daha da altına düşürülür.[272]

e. Modern manifaktür ve ev sanayisinden büyük sanayiye geçiş. Fabrika Yasalarının bu işletme biçimlerine uygulanmasıyla söz konusu devrimin hız kazanması

Emek gücünün, yalnızca kadınları ve çocukları kötü şekillerde kullanarak, her türlü normal çalışma ve yaşama koşulunu ortadan kaldırarak ve aşırı çalıştırma ile geceleri çalıştırma vahşetiyle ucuzlatılması, en sonunda gelir, artık aşılmaları mümkün olmayan doğal sınırlara dayanır; bu duruma gelindiğinde, aynı zamanda, metaların bu temelde ucuzlatılmasının ve genel olarak kapitalist sömürünün de sınırına varılmış olur. Sonunda bu noktaya ulaşılır ulaşılmaz -bu iş uzun yıllar alır- makine kullanma ve bununla da oraya buraya dağılmış bulunan ev sanayisinin (ve hatta manifaktürün) fabrikalı sanayiye dönüşme saati çalmış demektir.

Bu hareketin en muazzam örneğini *"wearing apparel"* (giyim eşyası) üretimi alanında görürüz. *"Child. Empl. Comm."*un (Çocuk İstihdamı Komisyonu'nun) yaptığı sınıflandırmaya göre bu sanayi hasır şapka yapımcılarını, kadın şapkacıları, berecileri, terzileri, *milliners* ve *dressmakers*'ı (kadın giyim eşyası yapımcılarını),[273] gömlekçileri, korsecileri, eldiven yapımcılarını, kunduracıları ve bunların yanında kravat, yaka vb. yapımı gibi daha birçok iş kollarını içine alır. İngiltere ve Galler'de bu sanayilerde çalışan kadın personel 1861 yılında 586.298 kişiydi; bunun, en azından 115.242'si 20 yaşından, 16.560'ı 15 yaşından küçüktü. Bütün Birleşik Krallık'ta aynı sanayilerde çalışan kadınların sayısı ise 1861 yılında 750.334'ü buluyordu. Aynı dönemde İngiltere ve Galler'de şapkacılık, kunduracılık, eldiven yapımı ve terzilik işlerinde çalışan erkek işçilerin sayısı 437.969'du; bunlardan 14.964'ü 15 yaşın altında, 89.285'i 15-20 yaşları arasında, 333.117'si 20 yaşın üstünde bulunuyordu. Bu sanayi içinde yer alan daha küçük birçok iş kolu bu sayıların dışında kalmıştır. Ama sayıları oldukları gibi alacak olursak, 1861 sayımına göre, yalnızca İngiltere ve Galler için 1.024.267 kişilik bir toplam elde ederiz ki, bu, yaklaşık olarak, tarım ve hayvancılığın bir arada çalıştırdığı kadar kişi demektir. Böylece, makinelerin, bir mucize yaratırcasına, bu derece muazzam ürün kitlesinin yaratılmasına ve bu derece muazzam işçi kitlesinin "serbest hale gelmesine" niye yol açtığını anlamaya başlıyoruz.

272 "Child. Empl. Comm., I. Rep.", 1863, s. 185.

273 *Millinery* asıl olarak baş tuvaleti ve giyimi ile ilgili olsa da bazen kadın mantolarını kapsar; *dressmakers*, bizdeki moda giyim eşyası yapanlarla aynıdır.

"Wearing apparel" üretiminin bir kısmı, parçaları dağınık bir biçimde zaten hazır bulunan bir iş bölümünü kendilerinde yeniden biçimlendirmekten başka bir yenilik getirmeyen manifaktür atölyelerinde yapılır; diğer bir kısmı, eskiden olduğu gibi bireysel tüketiciler için değil, artık manifaktürler ve mağazalar için çalışan küçük zanaat ustaları tarafından yürütülür; öyle ki, bazı şehirlerde ve kırsal bölgelerde, örneğin kunduracılık vb. gibi işler, çoğu zaman, bölgeyi bütünü ile içine alan uzmanlık alanları haline gelmiştir; ve son olarak, sözü edilen üretim, büyük ölçüde, manifaktürlerin, mağazaların ve hatta küçük zanaat ustalarının kendi iş yerleri dışındaki uzantılarını oluşturan ev sanayisi işçileri tarafından sağlanır.[274] Kullanılan iş malzemesini, ham maddeyi, yarı işlenmiş maddeyi vb. büyük sanayi sağlar; lütuf ve inayete terk edilmiş (*taillable à merci et miséricorde*) ucuz insan malzemesi ise büyük sanayinin ve tarımın "serbest bıraktığı" kimselerden oluşur. Bu alandaki manifaktürler, başlangıçta, esas itibarıyla, talepte herhangi bir hareket olması halinde kapitalistin hemen kullanabileceği donatılmış bir orduyu el altında hazır bulundurma ihtiyacından doğmuştu.[275] Her durumda, bu manifaktürler, dağınık zanaat işletmeleri ile ev sanayisi işletmelerinin, geniş bir temel oluşturacak şekilde varlıklarını kendilerinin yanı sıra sürdürmelerine engel olmamıştı. Bu iş kollarında sağlanan büyük artık değer miktarı ve aynı zamanda üretilen nesnelerin fiyatlarında meydana gelen devamlı ucuzlama, esas itibarıyla, ölmeyecek kadar yaşamaya ancak elverecek bir alt sınıra düşürülmüş ücretler ve bununla birlikte, insan olarak daha fazlasına dayanılmayacak bir üst sınıra çıkarılmış çalışma süreleri sayesinde mümkün olmuştu ve olmaktadır. Piyasayı ve bu arada özellikle İngiltere için söz konusu olmak üzere, İngiliz zevk ve alışkanlıklarının hüküm sürdüğü sömürge piyasalarını, şimdiye kadar durmadan genişletmiş ve bugün de genişletmekte bulunan şey, aslında, metaya dönüştürülen insan kanının ve alın terinin fiyatında sağlanmış olan ucuzluktan başka bir şey değildi. En sonunda kritik noktaya varıldı. Az çok sistematik biçimde gelişen bir iş bölümü ile birlikte de olsa, eski yöntemlerin dayandığı temel ve insan malzemesinin açıkça ve düpedüz sömürülmesi, büyümekte olan piyasaların ve bundan da hızlı büyüyen kapitalistler arası rekabetin doğurduğu ihtiyaçlara artık cevap veremiyordu. Makinenin günü gelip çatmıştı. Elbisecilik, terzilik, kunduracılık, şapkacılık vb. gibi sayısız üretim alanlarına aynı derecede el atan, kesin biçimde devrim yaratan bu makine, dikiş makinesidir.

274 İngiltere'de *millinery* ve *dressmaking* genellikle işçi çalıştıran kişiye ait yapılarda, kısmen orada oturan ve sürekli çalışan işçi kadınlar, kısmen de başka yerde oturan gündelikçi kadınlar tarafından yapılır.

275 Komisyon üyesi White, hemen hemen hepsi kadın olan 1.000-1.200 işçi çalıştıran bir askerî giyim eşyası fabrikasını, neredeyse yarısı çocuk ve genç vb. olan 1300 kişilik bir ayakkabı fabrikasını ziyaret etmişti. ("Child. Empl. Comm., II. Rep.", s. XLVII. n. 319.)

Büyük sanayi döneminde yeni iş kollarını ele geçiren diğer bütün makinelerin işçiler üzerindeki etkileri ne idiyse dikiş makinesinin işçiler üzerindeki dolaysız etkisi de aşağı yukarı o olmuştur. En küçük yaşlardaki çocuklar uzaklaştırılır. Makine ile çalışan işçilerin ücretleri, çoğu "yoksulların en yoksulları" (*"the poorest of the poor"*) arasında yer alan ev sanayisi işçilerinin ücretlerine oranla yükselir. Makinelerin kendilerine rakip olduğu daha iyi durumdaki zanaatçıların ücretleri düşer. Makine ile çalışan yeni işçiler yalnızca genç kızlardan ve genç kadınlardan oluşur. Bu işçiler, mekanik güç yardımı ile, erkek işçilerin daha ağır işlerdeki tekeline son verir ve daha hafif işlerde çalışmakta olan yaşlı kadınların ve küçük yaştaki çocukların yerlerine geçer. Çok güçlü rekabet karşısında zanaatçıların en güçsüzleri ezilip perişan olur. Son on yıl boyunca Londra'da açlıktan ölenlerin (*death from starvation*) sayısındaki korkunç artış, dikişle ilgili iş kollarında makine kullanımının yayılması ile el ele gitmiştir.[276] Dikiş makinelerinin başında çalıştırılan yeni genç kız ve kadın işçiler, ağırlık, büyüklük ve yapısındaki özelliğe göre makineyi, bazen otururak ve bazen ayakta olmak üzere, el ve ayakları ya da yalnızca elleri ile işletir ve bu sırada çok fazla emek gücü harcar. Bunların işleri, çalışma süresinin (sıklıkla eski sistemdekinden kısa olsa bile) uzunluğu yüzünden, sağlığa zarar verici işlerdir. Kunduracılık, korsecilik, şapkacılık vb. gibi iş kollarında zaten dar ve haddinden fazla kalabalık iş yerlerine giren dikiş makinesi buralardaki sağlığa aykırı iş koşullarını daha da ağırlaştırır.

> Komisyon üyesi Lord bu konuda şunları belirtiyor: "Sayıları 30'u 40'ı bulan ve hepsi bir arada makine ile çalışan işçilerin basık tavanlı iş yerlerine girdiğiniz anda, dayanılmaz bir etkiyle karşılaşıyorsunuz. ... Kısmen ütülerin kızdırılması için kullanılan gaz sobalarının yarattığı korkunç sıcaklık yüzünden ... işin süre bakımından hafiflediği, yani sabah 8'den akşam 6'ya kadar olduğu zamanlarda bile, bu tür iş yerlerinde düzenli olarak her gün 3 veya 4 kişi bayılıyor."[277]

Toplumsal işletme biçiminde üretim araçlarındaki değişmenin zorunlu bir sonucu olarak kendini gösteren değişiklik, bir dizi karmakarışık geçiş biçimleri ile gerçekleşir. Bu biçimler, dikiş makinesinin bir ya da diğer sanayi koluna ne derecede girmiş bulunduğuna, ne kadar zamandır o iş kolunda kullanılmakta olduğuna, işçilerin daha önceki durumlarına, o sanayideki manifaktür işletmelerinin, zanaat işletmelerinin veya ev sanayisi işletmelerinin sahip bulundukları ağırlığa, iş yerleri

276 Bir örnek: Registrar General'in (nüfus idaresi) 26 Şubat 1864 tarihli haftalık ölüm raporunda 5 açlık nedeniyle ölüm vakası vardı. Ayni günkü *"Times"* da bir başka açlıktan ölüm olayını haber veriyordu. Bir hafta içinde 6 açlık kurbanı!

277 "Child. Empl. Comm., II. Rep.", 1864, s. LXVII, n. 406-409; s. 84, n. 124; s. LXXIII, n. 441; s. 68, n. 6; s. 84, n. 126; s. 78, n, 85; s. 76, n. 69; s. LXXII, n. 438.

için ödenen kiraların miktarına[278] vb. göre değişiklik gösterir. Örneğin, işin esas itibarıyla basit el birliği yolu ile geniş ölçüde organize edilmiş bulunduğu elbisecilik iş kolunda dikiş makinesi, başlangıçta yalnızca manifaktür biçimindeki işletme için yeni bir unsur oluşturur. Terzilik, gömlekçilik, kunduracılık vb. gibi iş kollarında bütün biçimler birbirine karışmış halde bulunur. Bir yerde gerçek anlamda bir fabrika işletmesi vardır. Bir başka yerde ham maddeyi baş (*en chef*) kapitalistten alan ve "oda" veya "tavan aralarında" 10-50 arasında ya da daha fazla sayıda kadın işçiyi kendilerine ait dikiş makinelerinin başına toplayıp çalıştıran aracılar görülür. Son olarak, yapılandırılmış bir sistem oluşturmayan ve tam gelişmemiş, güdük bir biçimde de uygulanabilen bütün makineler için olduğu gibi, zanaatçılar veya ev işçileri, kendi aileleriyle veya dışardan sağlanan az sayıda yabancı işçiyle, kendilerine ait dikiş makinelerini kullanır.[279] Bugün İngiltere'de fiilen ağır basan sistem ise şudur: kapitalist, çok sayıda makineyi kendisine ait binalarda toplar; buralarda makinelerle elde edilen ürünü, gerekli olan daha sonraki işlemler için ev işçileri arasında dağıtır.[280] Bununla beraber, geçiş biçimlerinin çeşitliliği ve karmaşıklığı gerçek fabrika işletmesine dönüşüm yolundaki eğilimi gözlerden saklamamaktadır. Çok çeşitli işlerde kullanılabilme özelliği ile daha önce birbirlerinden ayrı olarak yürütülen iş kollarının aynı çatı altında toplanmalarına ve aynı sermayenin kumandası altına girmelerine yol açan dikiş makinesinin bu özelliği; zaman zaman yapılan iğne işleri ile diğer bazı işlerin, makinelerin bulundukları yerde en uygun biçimde yapılmaları ve son olarak kendi makineleriyle çalışan zanaatçıların ve ev işçilerinin bağımsızlıklarını kaçınılmaz bir biçimde yitirmiş ve yitirmekte olmaları, bu eğilimi besler. Bu, onların kısmen daha şimdiden kaderi haline gelmiş bulunuyor. Dikiş makinelerine yatırılan sermayenin durmadan büyümesi[281] üretimi artırır ve piyasada tıkanıklık yaratır; bu gelişme, ev sanayisi işçilerinin ellerindeki makineleri satışa çıkarmaları için harekete getirici bir işaret olmuştur. Bizzat bu makinelerin üretiminde meydana gelen aşırı üretim, bunların sürüm zorluğu içinde kıvranan üreticilerini ellerindeki makineleri haftalık sürelerle kiraya vermeye zorlamış ve böylece makine sahibi küçük işletmeciler için

278 "Bu sorunda can alıcı önemde olan unsurun iş yerlerinin kira bedeli olduğu görülüyor; bunun sonucu olarak, işi küçük girişimcilere ve ailelere vererek yaptırma esasına dayanan eski sistemin en uzun sürdüğü ve bu sisteme en kolay dönülen yer başkent olmuştur." (l.c. s. 83, n. 123.) Bu ifadenin son kısmı yalnızca kunduracılıkla ilgilidir.

279 İşçilerle sefil durumdaki yoksullar arasındaki farkın çok az olduğu eldivencilikte vb. böyle bir şey görülmez.

280 l.c. s. 83, n. 122.

281 Daha 1864 yılında, yalnızca Leicester'de, toptancı tüccarlar için iş yapan çizme ve kunduracılık iş kolunda 800 dikiş makinesi kullanılıyordu.

öldürücü bir rekabetin doğmasına yol açmıştır.[282] Makinelerin durmadan değişikliğe uğraması ve gittikçe daha ucuza mal edilmesi, aynı zamanda makinelerin eski tiplerinin değerini durmadan düşürür; bundan böyle bu eski tip makineler artık ancak yığınlar halinde ve gülünç denecek fiyatlarla büyük kapitalistlere satılır; bunları kârlı bir biçimde işletebilecek olan kimseler şimdi sadece büyük kapitalistlerdir. Son olarak, insanın yerini buhar makinesinin alması, buna benzer bütün dönüşüm süreçlerinde olduğu gibi burada da son darbeyi indirir. Buhar gücü uygulanması, başlangıçta, makinelerin işleyişleri sırasında meydana gelen sarsıntı ve sallanma, hızlarının kontrol edilmesi güçlüğü, hafif makinelerin çabuk aşınıp yıpranmaları vb. gibi sırf teknik engellerle karşılaşır; ne var ki, bunlar, nasıl yenilecekleri edinilen deneyimlerle çok geçmeden öğrenilebilecek türden engellerdir.[283] Bir yandan çok sayıda iş makinesinin büyük manifaktürlerde bir araya getirilip toplanması buhar gücü kullanımına yol açarken, diğer yandan buharla insan adalesi arasındaki rekabet işçilerin ve iş makinelerinin büyük fabrikalarda toplanmasını hızlandırır. Böylece, bugün İngiltere'de, diğer iş kollarının çoğunda olduğu gibi, *"wearing apparel"* üreten muazzam üretim alanlarında manifaktür, zanaat ve ev sanayisi tipi işletmelerin fabrika tipi işletmeye dönüştüğü bir dönem yaşanıyor; bu dönüşüm, büyük sanayinin etkisi altında baştanbaşa değişmiş, dağılmış, bambaşka kılığa girmiş bütün bu üretim tarzlarının (manifaktür, zanaatçılık ve ev sanayisi), fabrika sistemi ile birlikte gelen bütün kötülükleri, bu sistemin olumlu gelişme güçlerinden yararlanamadan, daha çok önce kendi içlerinde yaratmalarından ve hatta bunları geride bırakmalarından sonra olmaktadır.[284]

Bu kendiliğinden başlayıp gelişen sanayi devrimi, Fabrika Yasalarının kadın, genç ve çocuk işçi çalıştırılan bütün sanayi dallarına uygulanmasıyla yapay olarak hızlandırılır. İş gününün süre, yemek ve dinlenme araları, başlama ve son bulma saatleri açısından yasal bir düzene sokulması, çocuklar için uygulanan vardiya sistemi, belli bir yaşın altındaki çocukların çalıştırılması yasağı vb. bir yandan daha

282 l.c. s. 84, n. 124.

283 Örneğin Pimlico (Londra) Ordu Elbise Deposu, Londonderry'de Tillie ve Henderson gömlek fabrikası, Limerick'te yaklaşık 1.200 işçi çalıştıran Tait firmasının elbise fabrikası.

284 "Fabrika sistemine yönelik eğilim." (l.c. s. LXVII.) "Bütün iş kolu şu anda bir geçiş aşamasında bulunuyor ve iplik sanayisinin, dokumacılığın vb. daha önce geçirmiş bulunduğu değişiklikleri geçiriyor." (l.c. n. 405.) "Tam bir devrim." (l.c. s. XLVI, n. 318.) 1840 yılının *"Child. Empl. Comm."*unun görevli bulunduğu sıralarda, çorapçılık henüz bir el işiydi. 1846'dan bu yana çeşitli makineler bulundu ve kullanıldı; çorap makineleri bugün buharla işletilmektedir. 1862 yılında İngiltere'de çorap yapımında çalıştırılan her iki cinsiyetten ve 3 yaşından başlayarak her yaştan kişilerin toplam sayısı yaklaşık 120.000'di. Ancak, 11 Şubat 1862 tarihli *Parliamentary Return*'e göre, bunların yalnızca 4.063'ü Fabrika Yasasına tabiydi.

fazla makine kullanılmasını[285] ve buharın hareket sağlayıcı güç olarak adalenin yerini almasını zorunlu kılar.[286] Diğer yandan, zaman bakımından uğranılan kaybı mekân bakımından telafi etmek için, topluca kullanılan üretim araçlarında, yani fırınlarda, binalarda vb. de bir genişleme olur; kısaca ifade etmek gerekirse, üretim araçlarında daha büyük bir yoğunlaşma ve buna uygun olarak aynı yerde çalıştırılan işçilerin sayısında bir büyüme meydana gelir. Fabrika Yasasının tehdit ettiği her manifaktür adına hararetle ve tekrar tekrar ileri sürülen baş itiraz, aslında, işi eski büyüklüğüyle devam ettirebilmek için daha fazla sermaye yatırma zorunluluğu ile ilgilidir. Manifaktür ile ev sanayisi arasındaki ara biçimlerle bizzat ev sanayisinin kendisi bakımından söz konusu olan şeyse şudur: iş gününün ve çocuk işçi çalıştırmanın sınırlandırılması, bunların yıkımı demektir. Ucuz emek gücünün sınırsız bir biçimde sömürülmesi bunların rekabet güçlerinin biricik temelini oluşturur.

Fabrika sisteminin varlığının temel koşulu, özellikle iş günü yasayla belirlenen bir uzunlukla sınırlandığı zaman, elde edilmek istenen sonucun normal olarak güvenle beklenebilmesi, yani belli bir zaman aralığında belli bir miktarda metanın ya da varılmak istenen sonucun üretilmesidir. Bundan başka, iş günü boyunca verilecek yasal dinlenme ve yemek araları, işte meydana gelecek ani ve düzenli aralıklı kesilmelerin üretim süreci içinde bulunan nihai ürüne herhangi bir zarar vermeyeceği varsayımına dayanır. Varılmak istenen sonucun güvenliliği ve işin kesintilerden zarar görmeden yürütülebilmesi, yalnızca mekanik bir işin yapıldığı sanayilerde, şüphesiz, çömlekçilik, ağartmacılık, boyamacılık, fırıncılık ve metal eşya manifaktürlerinin çoğunda olduğu gibi, kimyasal ve fiziksel süreçlerin rol oynadığı sanayilere oranla daha kolay sağlanabilir. Sınırsız bir iş gününün ve gece çalışmasının bulunduğu ve insanların serbestçe harap edildiği çalışma koşulları altında, kendiliğinden ortaya çıkan her engel, çok geçmeden üretim için ebedi bir "doğal sınır" haline gelir. Haşaratı yok etmek için kullanılan hiçbir zehir, bu tür "doğal sınır"ların kökünü kazımakta Fabrika Yasası kadar etkili olamaz. "Olanaksızlıklar" konusunda hiç kimsenin feryadı, çömlekçi patronlarınki kadar gürültülü olmamıştı. 1864 yılında Fabrika Yasası bunlara uy-

285 Örneğin, çömlekçilik iş kolu için "Britannia Pottery, Glasgow"dan Cochrane beyler şunları ifade etmiştir: "Üretim düzeyimizi korumak için şimdi makineleri geniş ölçüde kullanıyoruz; bu makinelerin başında hünersiz işçiler çalıştırılır; ve her geçen gün şuna biraz daha inanıyoruz ki, eski yönteme göre elde ettiğimizden daha büyük bir miktarı elde edebiliriz." ("Reports of Insp. of Fact., 31st Oct. 1865", s. 13.) "Fabrika Yasası daha fazla makine kullanılması yolunda bir etki yaratmaktadır." (l.c. s. 13, 14.)

286 Böylece, çömlekçilik iş kolu Fabrika Yasası kapsamına alındıktan sonra, *hand-moved jiggers*'ın (elle çevrilen çömlekçi çarklarının) yerini alan *power jiggers*'ın (buharlı çömlekçi çarklarının) sayısında büyük artış olmuştur.

gulanmaya başlamış ve yalnızca 16 ay içinde ileri sürülen olanaksızlıkların hepsi ortadan kalkmıştı. Fabrika Yasası'nın bulunmasına yol açtığı

> "buharlaştırma yerine basınç kullanılmasına dayanan geliştirilmiş çamur (*slip*) yapma yöntemi, yeni yapılmış olan kurutma ve pişirme fırınları, çömlekçilik sanayisinde son derece önemli olaylar olup her biri bu alanda geçen yüz yılda eşi görülmedik bir gelişmeyi temsil eder. ... Fırınlardaki sıcaklık önemli derecede düşürülmüş, kullanılan kömür önemli miktarda azalmış ve malzemenin işlenme hızı artmıştır."[287]

Tüm kehanetlerin aksine, topraktan yapılan eşyanın maliyet fiyatı yükselmemiş, fakat üretim miktarı artmıştır: Öyle ki, 1864 Aralık'ı ile 1865 Aralık'ı arasındaki 12 aylık dönemdeki ihracat, değer olarak, daha önceki üç yılın ihracat ortalamasını 138.628 sterlin aşmıştır. Kibrit yapımı işinde oğlan çocukların, öğle yemeklerini gelişigüzel yedikleri sırada bile, kibrit çöplerini, çıkardığı zehirli buhar yüzlerine kadar yükselen, sıcak bir fosfor eriyiğine daldırmaları doğal bir yasa hükmünde idi. Fabrika Yasası (1864), zamandan tasarruf sağlama zorunluluğunu doğurmakla, buharları işçiye kadar ulaşamayan bir *"dipping machine"*in (daldırma makinesinin) bulunmasına yol açtı.[288] Dantel manifaktürünün henüz Fabrika Yasası kapsamına sokulmamış kollarında, şu sıra, çeşitli türden dantellerin kurutulması için farklı uzunlukta zaman gerekmesi ve bu zamanın üç dakika ile bir saat ya da daha uzun bir süre arasında değişmesi dolayısıyla, düzenli yemek araları verilemeyeceği ileri sürülmektedir. *"Children's Employment Comm."* üyeleri buna şu karşılığı vermektedir:

> "Buradaki koşullar, duvar kâğıdı sanayisindeki koşullarla aynıdır. Bu iş kolunda faaliyet gösteren bazı belli başlı fabrikatörler, kullanılan malzemenin doğası ve bunun geçirdiği işlemlerin çeşitliliği dolayısıyla, işi, yemek tatili için, büyük bir zarara uğramadan, birdenbire durdurmanın mümkün olmadığını hararetle savunmuşlardı. ... *Factory Acts Extension Act*'ın" (Fabrika Yasalarının Uygulama Alanını Genişletme Yasası'nın, 1864) "6. Kesimindeki 6. Madde ile bunlara yasanın yürürlük tarihinden itibaren 18 aylık bir süre verildi; bu sürenin bitiminde bunlar, Fabrika Yasasının öngördüğü yemek aralarına kendilerini uydurmak zorundaydılar."[289]

Yasa yürürlüğe henüz yeni girmişti ki, fabrikatör dostlarımız aşağıdaki keşifte bulundu:

---

287 "Rep. Insp. Fact. 31st Oct. 1865", s. 96 ve 127.

288 Bu ve başka makinelerin kibrit fabrikalarında kullanılmaya başlamasıyla birlikte, bir departmanda çalışmakta olan 230 genç işçinin yerine 14-17 yaşları arasındaki 32 oğlan ve kız çocuk çalıştırılması yetti. 1865 yılında buhar gücünden yararlanılarak işçi sayısında sağlanan bu tasarruf daha da ileriye götürüldü.

289 "Child. Empl. Comm., II. Rep.", 1864, s. IX, n. 50.

> "Fabrika Yasasının yürürlüğe girmesiyle birlikte kendilerini göstereceklerini sandığımız güçlük ve uygunsuzlukların hiçbiri ortaya çıkmadı. Üretimin hiçbir biçimde aksadığını görmüyoruz. Aksine, aynı süre içinde daha fazla üretimde bulunuyoruz."[290]

Görüldüğü gibi, herhalde kimsenin dehası nedeniyle suçlamayacağı İngiliz yasa koyucusu, tecrübelerden geçerek şu görüşe ulaşmıştı: iş gününün sınırlandırılmasına ve bir düzene sokulmasına karşı, üretim sürecinin doğasından ileri geldiği iddia edilen bütün engeller bir yasayla bir çırpıda yok edilebilir. Bundan dolayı, bir sanayi kolu Fabrika Yasası kapsamına sokulduğu zaman, 6 ay ile 18 ay arasında bir süre verilir; bu süre içinde teknik engelleri kaldırıp kaldırmamak fabrikatörlerin kendi bilecekleri iştir. Mirabeau'nun *"Impossible? Ne me dites jamais ce bête de mot!"* (Olanaksız mı? Bir daha karşıma bu budalaca sözle gelmeyin!) sözü özellikle modern teknoloji için geçerlidir. Fabrika Yasası, böylece manifaktür tipi işletmelerin fabrika tipi işletmeler haline dönüşmesi için gerekli maddi unsurları yapay olarak olgunlaştırırken, aynı zamanda, daha büyük sermaye yatırımlarını zorunlu kılarak bir yandan da küçük patronların çöküşünü ve sermayenin yoğunlaşmasını hızlandırır.[291]

Tümüyle teknik olan ve teknik yollarla bertaraf edilebilecek engeller bir yana, iş gününün düzene sokulması çabası bizzat işçilerin gelişigüzel alışkanlıklarının neden olduğu güçlüklerle karşılaşır. Bu, özellikle, parça başına ücret ödeme usulünün egemen olduğu, günün ya da haftanın bir kısmında uğranılan zaman kaybının daha sonra normalden fazla çalışılarak veya gece işi ile telafi edilebildiği durumlarda söz konusu olur. Bu, yetişkin işçileri vahşileştiren, karısı ve çocukları için yıkıcı bir yöntemdir.[292] Emek gücünün harcanması sırasında karşılaşılan bu düzensizlik, hiçbir değişiklik göstermeden yürütülmesi gereken ağır ve yorucu işin yarattığı bıkkınlığa karşı kendiliğinden doğan kaba bir tepki olmakla beraber, üretimin kendisindeki anarşi, kıyaslanamayacak kadar daha büyük bir

290 "Reports of Insp. of Fact., 31st Oct. 1865", s. 22.

291 "Eski fabrikaların birçoğunda bugünkü sahiplerinin olanaklarını aşan ölçüde sermaye yatırılmadıkça ... gerekli iyileştirmeler ... yapılamaz. ... Fabrika Yasasının yürürlüğe girmesi geçici bir düzen bozulmasını da zorunlu olarak beraberinde getirmektedir. Bu düzen bozulmasının kapsamı, düzeltilecek bozuklukların büyüklüğüyle doğru orantılıdır." (l.c. s. 96, 97.)

292 Örneğin yüksek fırınlarda "iş süresi, işçilerin pazartesi ve ara sıra da, kısmen ya da tamamen olmak üzere, salı günlerini boş geçirme alışkanlıkları yüzünden, haftanın sonuna doğru genellikle çok artmaktadır." ("Child. Empl. Comm., III. Rep.", s. VI.) "Küçük patronlar, genellikle, süre bakımından pek bozuk düzen çalışır. Bunlar 2 ya da 3 günü hiç iş yapmadan geçirir, sonra bu kaybı telafi etmek için bütün gece çalışır. ... Kendi çocukları varsa, onları da her zaman çalıştırırlar." (l.c. s. VII.) "İşe başlama saatlerindeki gelişigüzellik, zaman kaybını fazla çalışarak telafi etmek olanağı ve uygulaması ile teşvik edilmektedir." (l.c. s. XVIII.) "Birmingham'da ... zamanın çok büyük bir kısmı boş geçirilerek kaybedilirken ... geriye kalan zamanda köleler gibi çalışılıyor." (l.c. s. XI.)

düzensizlik kaynağıdır; üretimin kendisi de, diğer taraftan, emek gücünün sermaye tarafından dizginsiz bir biçimde sömürülmesi koşuluna dayanır. Sınai çevrim sırasında görülen genel dönemsel değişmelerle her sanayi kolu için söz konusu olan özel piyasa dalgalanmalarının yanı sıra, deniz ulaştırmasına uygun mevsimlerin çevrimsel değişmelerine, modaya veya mümkün olabilecek en kısa süre içinde karşılanmaları istenen büyük siparişlerin beklenmedik bir anda gelip gelmelerine bağlı olan ve *"saison"* (sezon) denilen değişmeler de görülür. Demir yolları ve telgraf kullanımının gelişmesiyle birlikte bu tür siparişler verme alışkanlığı da gelişmektedir.

> "Demir yollarının bütün ülkeye yayılması," diyor örneğin, Londralı bir fabrikatör, "kısa süreli siparişler verme alışkanlığını çok artırmıştır; alıcılar şimdi iki haftada bir ya da buna yakın bir sürede Glasgow, Manchester ve Edinburgh'dan şehirdeki bizim meta verdiğimiz toptancı mağazalarına geliyor ve eskiden olduğu gibi stoktaki metaları alacak yerde, hemen yerine getirilmeleri gereken siparişler veriyorlar. Yıllar önce biz gelecek sezonun talebini, işlerin durgunlaştığı zamanlardaki çalışmalarımızla her zaman karşılayabilecek durumda olurduk; ama bugün talebin ne olacağını kimse önceden söyleyebilecek durumda değildir."[293]

Henüz Fabrika Yasası kapsamına sokulmamış fabrikalarda ve manifaktürlerde beklenmedik bir anda gelen siparişlerin işleri kızıştırdığı bu dönemler boyunca, düzenli aralarla, en korkunç aşırı çalıştırma durumlarıyla karşılaşılır. Fabrikaların, manifaktürlerin ve mağazaların dış uzantıları olan ev sanayisi alanında çalışan ve işleri hiçbir istikrar göstermeyen işçiler, kullanacakları ham maddeler ve alacakları siparişler bakımından tamamıyla kapitalistin keyfine tabi bulunur; kapitalistin burada bina, makine vb. amortismanı diye bir derdi yoktur, işin durması onun değil, işçinin derdidir; böylece burada her zaman kullanıma hazır bir yedek sanayi işçisi ordusu meydana getirilmiş olur; bu ordu yılın bir kısmında en insanlık dışı koşullar altında çalışarak perişan olurken diğer kısmında da işsizlikten kırılır.

> "Ev sanayisi alanında işverenler," diyor *"Child. Empl. Comm."*, "çalışmanın âdet hükmüne gelmiş düzensizliğinden diledikleri gibi yararlanırlar; ekstra işin gerekli olduğu samanlarda işçiler gece saat 11'e, 12'ye ve gece yarısından sonra 2'ye kadar ya da genellikle ifade edildiği gibi bütün saatler çalışmak sorunda kalır," üstelik bu çalışma "insanı yere serecek derecede pis kokulu işyerlerinde olur. Belki kapıya kadar gider ve onu açarsınız, ama bir

293 "Child. Empl. Comm., IV. Rep.", s. XXXII. "Demir yolu sisteminin genişlemesi, ani siparişler verme alışkanlığını fazlasıyla teşvik etmiştir; işçiler açısından bunun sonuçları, aşırı yüksek çalışma temposu, yemek saatlerinin ihmal edilmesi ve fazla çalışmadır." (l.c. s. XXXI.)

> adım daha atmaya gücünüz yetmez."[294] Kendileriyle görüşülen tanıklardan biri, bir kunduracı, patronlar için şöyle demiştir: "Acayip adamlar bunlar; yılın bir yarısında hemen hemen işsiz geziyor diye, diğer yarısında öldüresiye çalıştırılmakla çocuğa hiçbir zarar gelmeyeceğini düşünebiliyorlar."[295]

Teknik engeller gibi "iş yapma alışkanlıkları" da (*"usages which have grown with the growth of trade"*) ilgili kapitalistler tarafından üretimin doğasından ileri gelen "doğal sınırlar" olarak görülmüştür ve görülmektedir. Fabrika Yasası kendilerini ilk defa tehdit ettiği zaman pamuklu sanayisi patronlarının dört elle sarıldıkları bir feryat olmuştu bu. Bunların faaliyet gösterdikleri sanayi, diğer herhangi bir sanayiden daha fazla dünya piyasasına ve dolayısıyla da deniz ulaştırmasına dayandığı halde, olaylar kendilerini yalancı çıkarmıştır. Bundan sonra ortaya atılan sözde "iş alanıyla ilgili engel"lere İngiliz fabrika müfettişleri hiç kulak asmamıştır.[296] *Child. Empl. Comm.'*un ayrıntılı ve dürüst incelemeleri, gerçekte, şunları ortaya koymuştur: iş gününün bir düzene bağlanmasıyla, bazı sanayilerde daha önce harcanmakta olan emek kütlesi bütün bir yıla daha eşit bir biçimde dağıtılmıştır;[297] iş gününün düzen altına alınması, modanın öldürücü etkileri olan anlamsız ve büyük sanayi sistemi ile bağdaşmayan kaprislerini dizginleyen ilk akılcı hareket olmuştur;[298] kıtalararası deniz ulaşımı ile haberleşme araçlarındaki gelişme mevsimlik işlerin asıl teknik temelini, genel olarak ortadan kaldırmıştır;[299] ve yeni binalar, ek makineler, birlikte çalıştırılan artmış sayıdaki işçiler[300] ve bü-

---

294 "Child. Empl. Comm., IV. Rep.", s. XXXV, n. 236 ve 237.

295 1.c. s. 127, n. 56.

296 "Alınan siparişlerin zamanında tamamlanıp gönderilememesi yüzünden ticaretin uğradığı kayba gelince, bunun, 1832 ve 1833 yıllarında fabrikatörlerin dillerinden düşürmedikleri bir iddia olduğunu hatırlıyorum. Bu konuda şimdi ileri sürülebilen hiçbir şey o sıralar, yani henüz bütün mesafelerin yarıya indirilmediği ve ulaştırma işlerinin yeni bir düzene sokulmadığı zamanlarda sahip olabileceği kadar bir ağırlıkta olamaz. Gerçek hayattan alınan örneklerle karşılaştırılmak suretiyle, bu iddianın doğru olmadığı daha o zaman ortaya konmuştu; iddia bugün de gerçeklerle karşılaştırılacak olsa sonucun aynı olacağı kesindir." ("Reports of Insp. of Fact., 31st Oct. 1862", s. 54, 55.)

297 "Child. Empl. Comm., III. Rep.", s. XVIII, n. 118.

298 John Bellers daha 1699'da şunları yazmıştı: "Modanın belirsizliği ihtiyaç içinde kıvranan yoksulların sayısını artırır. Moda iki büyük kötülüğün kaynağıdır: 1. Kalfalar kışın işsizlik yüzünden perişan olur; çünkü, pahalı giyim eşyası ticareti ile uğrasan kimseler ve dokumacı patronlar, bahar gelmeden ve modanın ne olacağı üzerinde bir fikir edinmeden, kalfalarını çalıştırmak için sermaye yatırmaya cesaret edemezler; 2. Bahar geldiğinde yeterli miktarda kalfa bulunamaz; dokumacı patronlar, Birleşik Krallık'ta yılın dörtte biri ya da yarısı kadar bir süre içinde ihtiyaç duyulan nesneleri sağlayabilmek için, birçok çırağı civardan bulmak zorunda kalırlar; böylece, kırda sabanlar elsiz, toprak insansız kalırken, şehirler büyük ölçüde dilencilerle dolar, şehirde olup da dilenecek kadar yüzlerini kızartamayan kimseler kışın açlıktan ölür." ("Essays about the Poor, Manufactures etc.", s. 9.)

299 "Child. Empl. Comm., V. Rep.", s. 171, n. 34.

300 Örneğin, Bradford'lu ihracat tüccarlarının bazılarının ifadelerinde şöyle deniliyor: "Bu

tün bu söylenilenlerin toptan ticaret sistemi üzerindeki kendiliğinden etkileri,[301] sözde kontrol altına alınamaz diğer bütün güçlük ve koşulları silip yok etmiştir. Bununla beraber, temsilcilerinin ağzından tekrar ve tekrar açıklandığı gibi, sermayenin, kendisini bu tür değişikliklere uydurması ancak iş gününü zorunlu bir düzene bağlıyan "bir genel yasanın baskısı"[302] ile olmuştur.

9. Fabrika Mevzuatı. (Sağlık ve Eğitim ile İlgili Hükümler.) İngiltere'de Bunların Genelleştirilmesi

Toplumun kendi kendine biçimlenen üretim sürecine karşı ilk bilinçli ve yöntemli tepkisi olan fabrika mevzuatı, görülmüş olduğu gibi, büyük sanayinin pamuk ipliği, *self-actors* (otomatik makineler) ve elektrikli telgraf kadar zorunlu bir ürünüdür. Fabrika mevzuatının İngiltere'de genelleşmesini incelemeye girişmeden önce, İngiliz Fabrika Yasalarının iş günü saatlerine ilişkin olmayan diğer bazı hükümlerini kısaca gözden geçireceğiz.

Kapitalistin öngörülen hükümlerden kaçınmasını kolaylaştıracak biçimde kaleme alınmış olmaları bir yana, yasaların sağlıkla ilgili hükümleri son derece az olup duvarların badanalanması ve diğer bazı temizlik önlemleri, havalandırma ve tehlikeli makinelere karşı korunma ile ilgili hükümlerden ibarettir. İşçilerinin kollarını ve bacaklarını tehlikelerden korumak için çok küçük bir masrafa katlanma yükümlülüğünü getiren hükme karşı fabrikatörlerin açmış oldukları fanatik mücadeleye Üçüncü Kitapta tekrar döneceğiz. Karşıt çıkarların bulunduğu bir toplumda, herkesin, ortak çıkarları, kendi özel çıkarlarını gözeterek destekleyeceği yönündeki serbest ticaret dogması, burada kendini parıltılı bir tarzda yeniden açığa vuruyor. Burada bir örnek yetecektir. Bilindiği gibi, son

---

koşullar altında, oğlan çocukların depolarda sabahın 8'inden akşamın 7 veya 7½'una kadar çalıştırılmalarının gerekli bir şey olmadığı açık bir şeydir. Söz konusu olan şey, sadece, ekstra harcama ve ekstra işçidir. Bazı işverenler bu kadar kâr düşkünü olmasalardı, çocukların geceleri böylesine geç vakitlere kadar çalıştırılmaları gerekmezdi; bir ekstra makine sadece 16 veya 18 sterline mal olur. ... Bütün güçlükler tesislerin yetersiz olmasından ve mekân darlığından doğuyor." (l.c. s. 171. n. 35, 36 ve 38.)

301 l.c. [s. 81, n. 32.] İş gününün yasa zoruyla bir düzene bağlanmasını, diğer bakımlardan, işçilerin fabrikatörler karşısında ve fabrikatörlerin de toptan ticaret erbabı karşısında yararlandıkları bir korunma aracı olarak gören bir Londralı fabrikatör şöyle demiştir: "Bizim iş kolunda duyulan baskı, söz gelişi meta, gideceği yere belli bir mevsimde ulaşmış olsun ve aynı zamanda yelkenli gemi ile buharlı gemi arasındaki nakliye ücreti farkı kendi cebinde kalsın diye yelkenli gemi ile ya da metayı yabancı piyasalarda rakiplerininkinden önce satışa çıksın diye iki buharlı gemiden önce kalkacak olanı ile göndermek arzusunda olan ihracatçılar yüzünden doğar."

302 Bir fabrikatör şunu ifade etmiştir: "Bir genel yasanın baskısı altında, tesislerdeki bir genişleme pahasına bundan kaçınılabilirdi." (l.c. s. X, n. 38.)

yirmi yıl içinde İrlanda'da keten sanayisi çok gelişmiş ve onunla birlikte *scutching mill*'lerin (keten dövme ve kırma fabrikalarının) sayıları çok artmıştır. 1864 yılında orada bu fabrikalardan 1.800 tane vardı. Esas itibarıyla civardaki küçük çiftçilerin oğulları, kızları, karıları olan ve makinelere hiçbir alışkanlıkları olmayan küçük yaşta kimseler ve kadınlar sonbahar ve kış mevsimlerinde tarla işlerinden alınır, merdanelere keten vermek üzere *scutching mill*'lere getirilir. Buralardaki kazalar, kapsam ve yoğunlukları açısından makinelerin tarihinde tümüyle benzersizdir. Cork yakınlarındaki Kildinan'da bir tek *scutching mill*'de 1852-1866 yılları arasında ölümle sonuçlanan 6 ve ağır sakatlanmalara neden olan 60 kaza oldu; bu kazaların hepsi birkaç şilinlik bir masrafa yol açacak son derece basit usul ve araçlarla önlenebilirdi. Downpatrick'teki fabrikaların *certifying surgeon*'u (yetkili doktoru) Dr. W. White 16 Aralık 1865 tarihli resmî bir raporda şunları belirtiyor:

> "*Scutching mill*'lerde görülen kazalar, en korkunç türden kazalardır. Birçok örnekte vücudun dörtte biri gövdeden kopuyor. Bunun sonucu ya ölüm ya da sakatlık ve acı içinde geçirilecek bir hayat oluyor. Memlekette fabrikaların çoğalışı, doğal olarak, bu korkunç sonuçları gittikçe artırıyor. Ben o kanıdayım ki, *scutching mill*'ler üzerinde sağlanacak uygun bir devlet denetimiyle ölüm ve sakatlıkla sonuçlanan kazaların çok büyük bir kısmı önlenebilir."[303]

Kapitalist üretim tarzının doğasını, bu üretim tarzında en basit temizlik ve sağlık önlemlerinin alınmasını sağlamak için devletin çıkardığı zorlayıcı yasalara dayanılması zorunluluğundan daha iyi ne ortaya koyabilirdi?

> "1864 tarihli Fabrika Yasası çömlekçilik iş kolunda, ya yirmi yıldan beri ya da hiç el sürülmemiş" (sermayenin "kaçınma"sı denilen şey işte bu!) "200'den fazla iş yerini badanalattı ve temizletti; bu iş yerlerinde çalıştırılmakta olan 27.878 işçi şimdiye kadar çok uzun iş saatleri boyunca, çoğu zaman geceleri de olmak üzere, bunaltıcı bir havayı soluyarak çalışıyordu; bir başka durumda görece zararsız olabilecek bir iş, bu yüzden, hastalık ve ölüm saçan bir iş haline gelmiş bulunuyordu. Yasa, havalandırma durumunu geniş ölçüde iyileştirdi."[304]

Fabrika Yasasının bu kısmı, aynı zamanda, şunu da açıkça ortaya çıkarmıştır: kapitalist üretim tarzı, özü gereği, belli bir noktanın ötesindeki her tür akılcı iyileştirmeyi dışlar. Tekrar tekrar belirtilmiş olduğu gibi, sürekli olarak çalışılan bir yerde kişi başına sağlanması gerekli hava hacminin en az 500 ayak küp olduğunda İngiliz hekimleri birleşmişlerdir.

---

303 l.c. s. XV, n. 72 vd.

304 "Reports of Insp. of Fact, 31st Oct. 1865", s. 127.

Güzel! Fabrika Yasası, getirdiği uygulanması zorunlu hükümlerle, küçük iş yerlerinin fabrikalara dönüşmelerini dolaylı olarak hızlandırmakta ve bu nedenle yine dolaylı olarak küçük kapitalistlerin mülkiyet hakkına müdahale etmekte ve büyük kapitalistlerin tekelci konumlarını güvence altına almaktaysa, bütün iş yerlerinde her işçiye gerekli miktarda havanın sağlanmasının yasal bir yükümlülük haline getirilmesi, binlerce küçük sermayecinin ekonomik varlığına, tek bir darbeyle, doğrudan doğruya son verilmesi sonucunu doğururdu! Kapitalist üretim tarzının temeline, yani, ister büyük, ister küçük olsun, sermayenin emek gücünü "serbestçe" satın alıp tüketme yoluyla kendisini değerlendirmesine yöneltilmiş bir saldırı olurdu. Bundan ötürü, bu 500 ayak küplük hava söz konusu olduğunda Fabrika mevzuatının soluğu kesiliyor. Sağlık yetkilileri, sınai inceleme komisyonları ve fabrika müfettişleri 500 ayak küplük havanın zorunluluğunu ve bunu sermayeye dayatmanın olanaksızlığını tekrar tekrar dile getiriyor. Böylece bunlar, aslında, işçilerin tutuldukları verem ve diğer göğüs hastalıklarının sermayenin varoluş koşulu olduğunu açıklamış oluyor.[305]

Fabrika Yasasının eğitime ilişkin hükümleri, bir bütün olarak zavallı bir durumda olmakla beraber, yine de, çocuk işçilere ilk öğretimin sağlanmasını çalışmanın ön şartı olarak ilan etmektedir.[306] Bu hükümlerin başarısı, ilk olarak, eğitim ve jimnastiği[307] el işiyle birleştirmenin ve dolayısıyla da el işini eğitim ve jimnastikle birleştirmenin mümkün olduğunu kanıtlamıştı. Çok geçmeden fabrika müfettişleri, öğretmenlerden sağlanan bilgilere dayanarak, fabrikalarda çalışan çocukların okula düzenli devam eden çocukların ancak yarısı kadar eğitim aldıkları halde, öğrendiklerinin onlarınkiler düzeyinde ve sıklıkla daha fazla olduğunu ortaya koymuştu.

---

305 Ortalama yoğunlukta her nefes alışta sağlıklı bir ortalama birey tarafından yaklaşık olarak 25 inç küp hava tüketildiği ve dakikada yaklaşık olarak 20 nefes alındığı deneylerle bulunmuştur. Buna göre, bir bireyin 24 saatteki hava tüketimi yaklaşık olarak 720.000 inç küp ya da 416 ayak küptür. Ama, bilindiği gibi, bir kere ciğerlere giren havadan, doğanın büyük atölyesinde temizlenmeden, bir daha aynı süreç için yararlanılamaz. Valentin ve Brunner'in deneylerine göre, sağlam bir kimse saatte havaya yaklaşık olarak 1.300 inç küp karbondioksit verir; bu, ciğerlerden 24 saatte yaklaşık olarak 8 ons katı karbon atılması demektir. "Herkese en azından 800 ayak küp düşmelidir." (Huxley.)

306 İngiliz Fabrika Yasasına göre ebeveynler 14 yaşından küçük çocukları, bunlara aynı zamanda ilk eğitim sağlanmadan, bu yasaya tabi fabrikalara gönderemez. Yasa hükümlerinin yerine getirilmesinden fabrikatör sorumludur. "Fabrikanın sağlayacağı eğitim zorunludur ve bu çalışma koşullarından biridir." (Reports of Insp. of Fact., 31st Oct. 1865", s. 111.)

307 Fabrika işçisi çocuklarla yoksul çocukların zorunlu eğitimleri ile jimnastiğin (oğlan çocuklar için askerlik eğitimlerinin) birlikte yürütülmesinin verdiği son derece olumlu sonuçlar üzerine, bkz. "National Association for the Promotion of Social Science"ın 7. yıllık kongresinde N. W. Senior'ın yaptığı konuşma, "Report of Proceedings etc." içinde, Lond. 1863. s. 63, 64; ve yine, fabrika müfettişlerinin 31 Ekim 1865 tarihli raporu, s. 118, 119, 120, 126 vd.

> "Mesele basit. Okulda ancak yarım gün kalan çocuklar, her zaman uyanık ve söylenilenleri kavramaya neredeyse her zaman hazır ve istekli oluyor. Yarım gün çalışma ve yarım gün okulda eğitim görme sisteminde bu işlerden her biri diğerinin verdiği yorgunluk ve bıkkınlığı giderici bir etki yapıyor; bunun sonucu olarak, her iki iş de çocuğa, bunlardan devamlı olarak sadece birini yapmak zorunda olması durumuna göre, çok daha makul geliyor. Sabahleyin erkenden okula gelip oturan bir çocuğun, özellikle sıcak bir havada, işten gelen uyanık ve canlı bir çocukla yarışması olanaksızdır."[308]

1863 yılında Edinburgh'da toplanan Sosyal Bilimler Kongresi'ndeki konuşmasında Senior bu konuda daha başka bilgiler de ortaya koymuştur. Senior bu konuşmasında, diğer şeyler yanında, yukarı ve orta sınıfların çocuklarının tek yönlü, üretkenlikten uzak ve uzatılmış okul saatlerinin öğretmeninin işini yok yere ağırlaştırdığını, "öğretmenin ise çocuklara zaman, sağlık ve enerjilerini yalnızca yararsız değil, mutlak olarak zararlı şekilde harcattığını" gösterir.[309] Robert Owen'ın ayrıntıları ile göstermiş olduğu gibi, gelecekteki eğitimin tohumu fabrika sistemi içinde atıldı ve ilk sürgünlerini vermeye başladı: bu eğitim sisteminde belli bir yaşın üstündeki bütün çocuklar için üretici faaliyet ile eğitim ve jimnastik birleştirilmiş olacaktır; bu yöntem, sadece toplumsal üretimi artırmaya yarayan bir yöntem olarak kalmayacak, aynı zamanda bütün yönleri ile gelişmiş bir insan üretmenin de biricik yöntemi olacaktır.

Görmüş olduğumuz gibi, büyük sanayi, bir insanı bütün ömrü boyunca tek bir parça-işe bağlayan manifaktür tipi iş bölümünü teknik olarak ortadan kaldırmakta, ama aynı zamanda bu sanayinin kapitalist biçimi, aynı iş bölümünü çok daha büyük boyutlarda yeniden üretmektedir; bu sonuncusu, gerçek fabrikalarda, işçilerin, makinelerin et ve kemikten yapılı parçaları haline getirilmeleriyle, fabrikalar dışındaki

---

308 "Reports of Insp. of Fact.", l.c. s. 118, 119. Saf bir ipekli dokuma fabrikatörü *Child Empl. Comm.* üyelerine şu açıklamada bulunmuştur: "Benim kesin kanım odur ki, becerikli işçiler yaratmanın gerçek sırrı işle eğitimin çocukluk çağından itibaren bir arada yürütülmesinde yatar. Doğal olarak, işin çok yorucu, bıktırıcı ve sağlığa zararlı olmaması gerekir. Ben kendi çocuklarımın, okul dışında, değişiklik için, hem çalışmalarını hem de oyun oynamalarını isterdim." ("Child. Empl. Comm., V. Rep.", s. 82, n. 36.)

309 Senior, l.c. s. 66. N. W. Senior'ın 1863 yılındaki konuşması ile yine onun 1838 tarihli Fabrika Yasasına karşı yapmış olduğu zehir zemberek konuşma arasında ya da yukarıda anılan kongrede ileri sürülmüş olan görüşlerle İngiltere'nin bazı kır bölgelerinde ebeveynlerin açlık tehdidi karşısında çocuklarına eğitim sağlamaktan alıkonulmuş olmaları olgusu arasında yayılacak bir karşılaştırma, büyük sanayinin belli bir gelişme düzeyinde, maddi üretim tarzını ve toplumsal üretim ilişkilerini köklü değişikliklere uğratırken, kafalarda da nasıl devrim yarattığını açıkça gözler önüne serer. Örneğin, Snell, Somersetshire'da, yoksul bir kişinin kilise yardımı için başvurması durumunda, çocuklarını okuldan çekmek zorunda bırakılmasına epey sıkça rastlandığını bildirmektedir. Aynı şekilde, Feltham'lı Rahip Wollaston, bazı ailelerin, "çocuklarını okula gönderdikleri için" her tür yardımdan yoksun bırakılmasının örneklerinden söz eder!

her yerde, kısmen orada burada makine kullanılması ve makine kullanan işçi çalıştırılması,[310] kısmen de kadınların, çocukların ve hünersiz işçilerin, iş bölümüne yeni bir temel oluşturmak üzere, üretim alanına sokulması ile gerçekleşmektedir. Manifaktür tipi iş bölümü ile büyük sanayinin özü arasındaki karşıtlık kendisini zorla ortaya koyuyor. Bu karşıtlık, şu korkunç olguyla da kendini açığa vuruyor: modern fabrikalarda ve manifaktürlerde çalıştırılan çocukların büyük bir kısmı, küçücük yaşlardan itibaren son derece basit bir işin başında tutularak yıllarca sömürülür; bunlar bu süre boyunca kendilerini hiç değilse çalıştırıldıkları manifaktür veya fabrikalarda olsun işe yarayacak kimseler haline getirebilecek herhangi bir iş öğrenmez. Örneğin, İngiltere'de kitap basımı iş kolunda eskiden manifaktür ve zanaatçılığa uygun bir sistem uygulanırdı: çıraklar, zamanla, daha basit işlerden daha karmaşık işlere geçerdi. Tam bir matbaa ustası oluncaya kadar bir öğrenme sürecinden geçerlerdi. Okuyup yazabilmek, bu iş kolunda çalışan her işçi için zanaatın bir gereğiydi. Baskı makinesi ortaya çıkınca bütün bunlar değişti. Makine ile birlikte bu iş kolunda iki tür işçi çalıştırılmaya başladı: yetişkin işçiler ve genç işçiler. Yetişkinlerin işi makinenin işlemesini gözetlemekti; çoğunlukla 11-17 yaşları arasında olan genç işçilerin bütün yaptıkları, kâğıt tabakalarını makinenin altına yaymak ya da basılan kâğıtları makineden çekmekten ibaretti. Bunlar, bu son derece yorucu ve usanç verici işte, özellikle Londra matbaalarında, haftanın birkaç günü aralıksız 14, 15 ve 16 saat çalıştırılır; sıklıkla, sadece 2 saatlik bir yemek ve uyku tatili verilerek, durmaksızın 36 saat çalıştırıldıkları olur.[311] Büyük bir kısmı okuma ve yazma bilmeyen bu gençler, genellikle, son derecede vahşileşmiş anormal yaratıklardır.

> "Bunları yapacakları işe hazırlamak için hiçbir biçimde bir entelektüel eğitim gerekmez; yaptıkları iş hünere ihtiyaç göstermez; işin bunlara bağımsız karar aldırmayı gerektirmesi diye bir şey daha da az söz konusudur. Aldıkları ücret, bu yaştaki işçiler için oldukça iyi olmakla beraber, yaşları

310 İnsan gücüyle hareket ettirilen zanaat makinelerinin, dolaylı ya da dolaysız olarak, gelişkin ve mekanik hareket gücünü gerektiren makinelerle rekabet etmek durumunda olduğu durumlarda, makineyi işleten işçi bakımından büyük bir değişiklik kendini gösterir. Başlangıçta buhar gücüyle işleyen makine bu işçinin yerini almıştı; şimdi, işçi buharlı makinenin yerini almak zorundadır. Bundan dolayı, işçinin temposu ve emek gücü harcaması korkunç bir dereceye yükselir; ve bu, özellikle de, böylesine bir işkenceye mahkûm edilmiş bulunan yetişkin olmayan işçiler için böyledir! Komisyon üyesi Longe, Coventry ve çevresinde, daha küçük boyutlu tezgâhları çevirme işinde çalıştırılan daha küçük yaşlardaki çocuklar bir yana, 10-15 yaşları arasındaki çocukların şerit ve kurdele tezgâhlarını çalıştırmakta kullanıldıklarını görmüştü. "Bu, olağanüstü yorucu bir iştir. Çocuk, buhar gücü yerine kullanılan bir güç aracından başka bir şey değildir." ("Child. Empl. Comm., V. Report 1866", s. 114, n. 6.) Resmi rapordaki deyimle "bu kölelik sisteminin" korkunç sonuçları hakkında bkz. l.c, s. 114 vd.

311 1.c. s. 3, n. 24.

> büyüdükçe artmaz. Bunların büyük çoğunluğunun, ileride daha iyi ücret alan ve daha fazla sorumluluk üstlenen bir makine operatörü olma ümidi yoktur; çünkü, her makineye bir operatör ve çoğu zaman 4 genç işçi düşmektedir."[312]

Çocuk işi için fazla sayılacak yaşa gelir gelmez, yani en geç 17'sinde, çocuk işçiye yol verilir. İşten atılan gençler, suçlular takımına yazılır. Bazıları bir başka yerde iş bulmaya çalışır; fakat, cehaletleri, kabalıkları, maddi ve manevi düşkünlükleri buna olanak vermez.

İş yerindeki manifaktür tipi iş bölümü için söylenenler, toplumdaki iş bölümü için de geçerlidir. Zanaatçılık ve manifaktür toplumsal üretimin genel temelini oluşturduğu sürece, üreticinin tek bir üretim koluna bağlı kalması, yaptığı işlerin başlangıçtaki çok yönlülüğünün ortadan kalkması,[313] gelişmenin zorunlu bir uğrağıdır. Böyle bir temele dayanarak, her özel üretim kolu, ampirik bir yoldan, kendisine uyan teknik biçimi bulur, bunu yavaş yavaş mükemmelleştirir; belli bir olgunluk derecesine varılır varılmaz bu biçim hızla kristalleşir. Ticaretin sağladığı yeni iş malzemesi dışında, şurada burada bir değişikliğe yol açan tek şey iş aletinde zamanla meydana gelen değişmedir. Deneyimlere dayanılarak uygun biçim bir kere bulununca, bir kuşaktan diğerine çoğu zaman binlerce yıl süren geçişlerinin de ortaya koyduğu gibi, bu biçim katılaşır, artık kolay kolay değişmemeye başlar. Daha 18. yüzyıla kadar özel zanaatların sırlar (mystères)[314] olarak adlandırılmış olmaları karakteristiktir; bunların karanlık dünyasına yalnızca pratik ve mesleki olarak kabul edilen insanlar girebiliyordu. Büyük sanayi, insanlardan kendi toplumsal üretim süreçlerini saklamış olan ve kendiliğinden farklılaşmış çeşitli üretim dallarını sadece kendi dışlarında kalan kimselerden değil, kendi içlerine kabul edilmiş kimselerden de bir bilmece gibi saklamış olan örtüyü yırttı. Büyük sanayinin, her bir üretim sürecini kendi başına ele alma ve ardından insan elini hiç göz önünde bulundurmaksızın onu kurucu un-

312 1.c. s. 7, n. 60.

313 "Kuzey İskoçya'nın bazı kısımlarında ... karıları ve çocuklarıyla pek çok çoban ve *cotter* (tarım işçisi), *Statistical Account*'a (İskoçya istatistiklerine) göre, kendilerinin yaptığı deri ayakkabılar, koyunlardan kırktıkları yünler ve ekip biçtikleri ketenlerden kendilerinden başka kimsenin eli değmeden yapılmış elbiseler kullanır. Bunların yapımı için, tığ, iğne, yüksük ve dokuma işinde kullanılan demir aletin bir iki parçası dışında, dışardan hemen hemen hiçbir şey alınıp kullanılmaz. Kullanılan boyalar kadınların kendileri tarafından ağaçlardan, bitki ve otlardan elde edilir vb." (Dugal Stewart, "Works", ed. Hamilton, vol. VIII, s. 327, 328.)

314 Etienne Boileau'nun ünlü *"Livre des métiers"*inde bir kalfanın ustalar arasına katılması sırasında "kardeşlerini kardeşçe bir sevgi ile seveceğine, onlara işlerinde destek olacağına, meslek sırlarını bilerek ve isteyerek açığa vurmayacağına ve hatta ortak çıkarları gözeterek, müşterilerin dikkatlerini başkalarının mallarındaki kusurlara çekerek kendi metalarını tavsiye etmeyeceğine" yemin ettiği anlatılır.

surlarına ayırma ilkesi, tümüyle modern olan teknoloji bilimini ortaya çıkarmıştır. Toplumsal üretim sürecinin çizgileri kesinlikle belirli olmayan, görünüşte birbirleriyle ilişkisiz ve katılaşmış biçimlerinin yerini, bilinçli bir plana göre ve varılmak istenen yararlı sonuca götürecek biçimde yürütülen doğa bilimi uygulamaları almıştır. Tıpkı mekaniğin, makinelerin en karmaşıklaşmış biçimlerinde bile basit mekanik güçlerin devamlı bir tekrarını görmesi gibi, teknoloji de, kullanılan aletlerin bütün çeşitliliğine rağmen, insan vücudunun tüm üretici faaliyetlerinde kaçınılmaz olarak yer alan az sayıdaki önemli temel hareket biçimlerini keşfetti. Modern sanayi, bir üretim sürecinin mevcut biçimini hiçbir zaman kesin bir biçim olarak görmez ve böyle ele almaz. İşte bu nedenle, önceki tüm üretim tarzlarının özleri açısından tutucu olmasına karşın, onun teknik temeli devrimcidir.[315] Makineler, kimyasal süreçler ve diğer yöntemler aracılığıyla, sürekli olarak, üretimin teknik temeli ile birlikte işçilerin işlevlerini ve emek sürecinin toplumsal bileşimlerini değişikliğe uğratır. Böylece toplumun içindeki iş bölümünde de sürekli dönüşümlere yol açar; sermaye ve işçi kitlelerini durup dinlenmeksizin bir üretim kolundan çekip bir başka üretim koluna fırlatır. Bundan ötürü büyük sanayi, doğası gereği, bir yandan iş için değişmeyi, işlevler için akıcılığı, emek için tam bir hareketliliği gerekli kılarken, bir yandan da kendi kapitalist biçimi içinde, eski iş bölümünü, bunun katılaşmış özellikleriyle birlikte, yeniden üretir. Bu mutlak çelişkinin, işçinin hayatında huzur ve sükûndan, kararlılık ve güvenden nasıl eser bırakmadığını; işçiyi emek araçlarından yoksun bırakarak devamlı bir biçimde nasıl geçim araçlarından da yoksun bıraktığını;[316] işçiyi bir bütünün ancak bir parçasını yapan bir kimse haline sokarak işçileri mevcut işlere oranla nasıl bollaştırdığını görmüş bulunuyoruz. Yine görmüş olduğumuz gibi, bu çelişki işçi sınıfının ardı arkası kesilmeksizin kurbanlar vermesinde, insan emek gücünün ölçüsüz bir biçimde israf edilmesinde ve nedeni olduğu toplumsal anarşinin

315 "Burjuvazi üretim araçlarını, dolayısıyla üretim ilişkilerini ve bunlarla birlikte bütün toplumsal ilişkileri durmadan devrimcileştirmeksizin var olamaz. Oysa eski üretim tarzının olduğu gibi korunması daha önceki bütün sanayici sınıfların ilk varoluş koşuluydu. Üretimin durmadan altüst edilmesi, bütün toplumsal koşulların aralıksız sarsılışı ve bitmek bilmeyen bir belirsizlik ve çalkantı burjuva dönemini önceki bütün dönemlerden ayırt eder. Bütün kemikleşmiş, donmuş ilişkiler arkaları sıra gelen eskiden beri saygıdeğer tasavvur ve görüşlerle birlikte silinip gider; yeni oluşanlar ise daha kemikleşmeye fırsat bulamadan eskir. Katı olan her şey buharlaşıyor, kutsal olan her şey ayaklar altına alınıyor ve insanlar nihayet hayattaki konumlarına, karşılıklı ilişkilerine soğukkanlı bir gözle bakmaya zorlanıyorlar." (F. Engels ve Karl Marx. "Manifest der Kommunistischen Partei", Lond. 1848, s. 5.) {Karl Marx-Friedrich Engels, *Komünist Manifesto ve Hakkında Yazılar,* Yordam Kitap, İstanbul 2008, s. 24-25.}

316 "Geçim araçlarımı aldığında
Canımı almış oluyorsun."
(Shakespeare)

yol açtığı yıkımlarda olanca çılgınlığı ile kendini gösterir. Bu, bu gelişmenin olumsuz yönüdür. Ama, işin uğradığı değişiklik, bir taraftan, hükmüne boyun eğilen bir doğa yasası olarak ve her yerde dirençle karşılaşan bir doğa yasasının gözü kapalı yıkıcılığı ile kendini ortaya koyuyorsa,[317] diğer taraftan, büyük sanayi, kendi yarattığı felaketler sonucunda, işlerin değişmesinin ve dolayısıyla işçilerin mümkün olduğu kadar çok yönlü olmalarının toplumsal üretimin genel yasası olarak kabul edilmesini ve mevcut üretim koşullarının bu yasanın normal biçimde işlemesini sağlayacak bir biçim almalarını bir ölüm kalım meselesi haline getiriyor. Sermayenin değişen sömürü ihtiyacını karşılamak için yedekte tutulan, her an kullanıma hazır, sefil durumdaki işçi nüfusunun yerini değişen iş ihtiyaçlarına uygun olarak her an mutlak olarak kullanılabilir durumdaki insanların alması; yaptığı iş bütünün ancak küçük bir parçası olan parça-bireyin yerini bütün yönleriyle gelişmiş, farklı toplumsal işlevleri birinden diğerine kolaylıkla geçerek yapabilen bir bireye bırakması, büyük sanayi ile ölüm kalım meselesi haline gelmiş bulunuyor. Politeknik okullar ve tarım okulları, bu değişme sürecinin büyük sanayi ile birlikte kendiliklerinden ortaya çıkan bazı ürünleridir; bir diğeri, işçi çocuklarına bazı teknoloji derslerinin verildiği ve farklı üretim araçlarını kullanma yeteneğinin kazandırıldığı *"écoles d'enseignement professionnel"*dir (meslek okullarıdır). Fabrika mevzuatı, sermaye tarafından zorla koparılan ilk ödün olarak yalnızca temel eğitimi fabrika çalışmasıyla bağlantılı hale getiriyorsa, hiç kuşku yok ki, kaçınılmaz olduğu üzere siyasal gücün işçi sınıfı tarafından ele geçirilmesiyle, teknolojik eğitim de, hem teorik hem de pratik olarak, işçi okullarındaki yerini alacaktır. Yine hiç kuşku yok ki, üretimin kapitalist biçimi ile işçilerin bunlara karşılık düşen iktisadi koşulları, bu tür köklü dönüşüm dinamikleriyle ve bunların hedefi olan eski iş bölümünün ortadan kaldırılmasıyla tam bir çelişki içindedir. Ne var ki, bir tarihsel üretim biçiminin çelişkilerinin gelişimi, bunların çözülmesinin ve yeniden biçimlenmesinin tek tarihsel yoludur. *Ne sutor ultra crepidam!* (kunduracı çizmeden yukarı çıkma!) öğüdü, zanaatçılığa özgü bilgeliğin bu *nec plus ultra*'sı (en yüksek doruğu), saatçi Watt'ın buhar makinesini, berber Arkwright'ın çözgü tezgâhını, kuyumcu işçisi

317 Bir Fransız işçisi San Francisco'dan döndüğünde şunları yazmıştır: "Kaliforniya'da yaptığım onca işi yapabileceğimi daha önce asla düşünemezdim. Matbaacılık dışında hiçbir işe yaramayacağımdan emindim. ... İşlerini gömlek değiştirmekten daha kolay değiştiren bu maceracılar dünyasının bir kere ortasına düşünce, ister istemez, ben de başkaları gibi yaptım. Baktım madencilik işi iyi para getirmiyor, onu bırakıp şehre taşındım ve orada sırasıyla matbaacı, çatı kaplamacısı, lehimci vb. olarak çalıştım. Bütün bu işlere yatkın olduğumu görmem sonucunda, kendimi bir yumuşakça gibi hissetme duygum azaldı ve insan olduğumu daha fazla hissediyorum." (A. Corbon, "Der l'enseignement professionnel", 2ème éd. s. 50.)

Fulton'un buharlı gemiyi icat ettikleri andan itibaren düpedüz saçma bir söz haline geldi.[318]

Fabrika mevzuatı, fabrikalardaki, manifaktürlerdeki vb. çalışmayı düzenlediği ölçüde, bu, başlangıçta, yalnızca sermayenin sömürü hakkına bir müdahale olarak görünür. Buna karşın "evde çalışma"ya[319] yönelik her tür düzenleme, kendisini hemen *patria potestas*'a (babanın iktidarına), yani modern ifadesiyle ebeveynlerin otoritesine yönelik bir doğrudan saldırı olarak gösterir; bu, yufka yürekli İngiliz parlamentosunun uzun süre atmaktan kaçındığı bir adım olmuştur. Ama en sonunda, gerçeklerin baskısı altında, büyük sanayinin, eski aile biçiminin ekonomik temeli ve buna karşılık düşen aile çalışması ile birlikte eski aile ilişkilerini de çözdüğünü kabul etmek zorunda kalındı. Çocuk haklarının ilan edilmesi gerekiyordu.

> "Ne yazık ki", deniyor "Child. Empl. Comm.'un 1866 tarihli son raporunda, "tanık ifadelerinin bütününden şu sonuç çıkmaktadır: her iki cinsten çocukların kendilerine karşı korunmaya muhtaç oldukları kimseler, herkesten önce kendi ana ve babalarıdır." Genel olarak çocuk emeğinin, özellikle de ev sanayisinde harcanan emeğin, ölçüsüz bir biçimde sömürülmesini sağlayan sistem, "ana ve babaların küçücük ve narin çocukları üzerinde, hiçbir sınırlama ve kontrole bağlı olmaksızın, keyfî olarak ve kötüye kullanılan bir kudrete sahip olmaları sayesinde ayakta tutulmaktadır. ... Ana ve babaların çocuklarını, şu ya da bu kadar bir haftalık ücret elde etmek için, düpedüz bir makine gibi kullanmalarına olanak sağlayan mutlak bir güçleri olamamalıdır. ... Çocuklar ve gençler, ana baba haklarının, fiziksel kuvvetlerini zamanından önce tahrip edecek, manevi ve zihinsel kişiliklerini soysuzlaştıracak biçimde kötü kullanılmasına karşı yasama organı tarafından korunma hakkına sahiptir."[320]

Ancak, ergin olmayan emek güçlerinin sermaye tarafından dolaylı veya dolaysız olarak sömürülmelerini sağlayan şey, ana baba haklarının kötüye kullanılması değildir; tersine, ana baba haklarını, bunlara uygun

---

318 Ekonomi politik tarihindeki gerçek bir fenomen olan John Bellers, toplumun iki karşıt ucunda aşırı gelişmişlik ve çelimsizliğe yol açan bugünkü eğitim ve iş bölümünün kaldırılması zorunluluğunu daha 17. yüzyılın sonunda bütün açıklığı ile kavramıştı. Yazar, şunları da belirtiyor: "Aylakça öğrenmek, aylaklığı öğrenmekten çok da iyi bir şey değildir. ... Bizzat Tanrı, bedensel çalışmayı en başta düzenledi. ... Bedenin yaşaması için yemek ne kadar gerekli ise, sağlığı için de çalışmak o kadar gereklidir; çünkü, tembellikle sakınılan acılar, hastalıkla çekilir. ... Çalışmak, yaşam lambasına yağ ekler, düşünmekse onu tutuşturur. ... Çocuklara özgü aptalca bir iş" (bu, Basedow'lara ve onların modern taklitçilerine karşı önseziyle yapılmış bir uyarıdır) "çocukları zihinsel olarak aptal bırakır." ("Proposals for raising a Colledge of Industry of all useful Trades and Husbandry," Lond. 1696, s. 12, 14, 16, 18.)

319 Ayrıca bu tür çalışma, dantelcilik ve hasır örgücülüğü iş kollarında görmüş olduğumuz gibi ve özellikle de Sheffield'in Birmingham'ın vb. metal eşya manifaktürlerinde daha ayrıntılı olarak gösterilebileceği gibi, büyük ölçüde, küçük atölyelerde de söz konusudur.

320 "Child. Empl. Comm., V. Rep.", s. XXV, n. 162 ve II. Rep., s. XXXVIII, n. 285, 289, s. XXV, XXVI, n. 191.

düşen iktisadi temeli ortadan kaldırarak kötüye kullanılır hale getirmiş olan, kapitalist sömürü tarzıdır. Eski aile ilişkilerinin kapitalist sistem içinde uğradığı çözülme ne derece korkunç ve iğrenç görünürse görünsün, büyük sanayi, kadınlara, gençlere ve her iki cinsiyetten çocuklara ev alanı dışındaki toplumsal olarak örgütlenmiş üretim süreçlerinde belirleyici roller verdiği kadar, ailenin ve cinsler arası ilişkinin daha yüksek bir biçiminin yeni ekonomik temelini de yaratır. Ailenin Hristiyan-Cermen biçimini mutlak kabul etmek, kuşkusuz, her biri tarihsel gelişimin bir evresini oluşturan eski Roma veya eski Yunan ya da Doğu aile biçimini mutlak kabul etmek kadar saçmadır. Aynı şekilde, her iki cinsiyetten ve her yaştan bireylerden birleşik bir işçi topluluğunun oluşmasının, üretim sürecinin işçiye değil işçinin üretim sürecine hizmet ettiği, kendiliğinden gelişmiş, vahşi, kapitalist biçim altında, çürümenin ve köleliğin veba benzeri kaynağı olsa bile, uygun koşullar altında, tersine, insanca gelişmenin kaynağına dönüşmek zorunda olduğu açıktır.[321]

Fabrika Yasasının makineli işletmelerin ilk görüldüğü üretim alanları olan iplik ve kumaş dokumacılığı alanlarını düzenleyen istisnai bir yasa olmaktan çıkarılıp toplumsal üretimin bütününü düzenleyen genel bir yasa haline getirilmesi zorunluluğu, görmüş olduğumuz gibi, büyük sanayinin tarihsel gelişim tarzından doğmuştur. Bu büyük sanayinin gerisinde geleneksel manifaktür, zanaatçılık ve ev sanayisi biçimleri baştan başa değişmiştir, manifaktürler durmadan fabrika, zanaat işletmeleri durmadan manifaktür haline gelmiştir; ve son olarak, zanaatçılık ve ev sanayisi alanları, hayret edilecek görece kısa bir zaman içinde, kapitalist sömürünün en vahşi azgınlıklarını serbestçe gösterdiği sefalet yuvaları haline getirilmiştir. Bu sürece damga vuran son iki unsur şunlardır: birincisi, tekrar ve tekrar görülmüştür ki, sermaye, toplumsal üretim alanının yalnızca bazı noktalarında devlet denetimi altına sokulur sokulmaz, uğradığı kaybı diğer noktalardaki çok daha ölçüsüz bir sömürüyle telafi etmektedir;[322] ikincisi, bizzat kapitalistlerin kendileri, rekabet koşullarında eşitlik, yani emeğin sömürüsü konusunda uyulacak sınırlarda eşitlik için feryat eder hale gelmektedir.[323] Bu konuda iki sayın fabrikatörün içten feryatlarını dinleyelim. W. Cooksley'ler (Bristol'de çivi, zincir vb. fabrikatörleri), fabrika düzenlemelerini iş yerlerinde kendi istekleriyle uygulamıştı.

> "Eski, düzene bağlanmamış sistem komşu iş yerlerinde devam etmekte olduğu için, çalıştırdıkları gençlerin saat 6'dan sonra bir başka yerde çalışmak için ayartılmaları (*enticed*) yüzünden zarara uğruyor. Doğal olarak,

321 "Fabrika işi, ev işi kadar temiz ve mükemmel, ve belki daha iyi olabilir." (Reports of Insp. of Fact., 31st Oct. 1865", s. 129.)

322 1.c. s. 27, 32.

323 Bu konuda sayısız belge için bkz. "Rep. of Insp. of Fact."

> 'bu bizim için bir haksızlık ve kayıp demektir; çünkü, çocuklar güçlerinin bir kısmını orada tüketiyor; oysa, bunun tamamından bizim yararlanmamız gerekir' diyorlar."[324]

Bay J. Simpson (*Paper-Box Bag maker* [karton kutu ve kese kâğıdı üreticisi], Londra) *"Children Empl. Comm."* üyelerine,

> "Fabrika Yasalarının uygulanması için verilecek her dilekçeyi imzalamaya hazır olduğunu; ancak, iş yerini kapadıktan sonra, başkalarının kendisinden daha fazla çalıştığını ve kendisine gelecek siparişleri aldıklarını düşünerek, geceleri daima huzursuzluk içinde kaldığını (*he always felt restless at night*)"[325] açıklıyor. Komisyon bu konuda özetle şunları belirtiyor: "Aynı iş kolundaki küçük işletmeler çalışma süresi bakımından hiçbir yasal sınırlamaya tabi tutulmazken, büyük işverenlerin fabrikalarını yasal hükümlerle bağlamak bunlar için bir haksızlık olurdu. Çalışma saatleri bakımından küçük iş yerleri lehine yaratılmış bulunan eşit olmayan rekabet koşullarının neden olduğu adaletsizliğin yanı sıra büyük fabrikatörler için bir başka sakınca daha söz konusu olur: bunların sağladığı gençler ve kadın işçiler yasa hükümlerinden muaf tutulmuş işyerlerine akar. Bütün bunlardan başka sağlık, huzur, eğitim ve halkın genel gelişimi için, istisnasız, son derece uygunsuz olan küçük iş yerlerinin çoğalması böylece teşvik edilmiş olur."[326]

Komisyon son raporunda, yaklaşık yarısı küçük işletmeler ve ev işletmeleri tarafından sömürülmekte olan 1.400.000 çocuk, genç ve kadın işçinin Fabrika Yasası kapsamına alınmasını teklif etmiştir.[327]

> "Parlamento," diyor komisyon, "teklifimizi olduğu gibi kabul edecek olsa, bununla ilgili olarak çıkarılacak yasanın, herkesten önce kendileri için uygulanacağı gençler ve korunmaya muhtaç kimseler üzerinde yararlı etkiler yapmakla kalmayıp, aynı zamanda doğrudan doğruya" (kadınlar) "ve dolaylı olarak" (erkekler) "etki alanına giren büyük yetişkin işçi kitleleri üzerinde de hayırlı etkileri olacağı şüphesizdir. Yasa, bunların çalışma saatlerini düzene sokacak ve dayanılır bir uzunlukta olmasını sağlayacaktır; bu yasayla işçilerin refahlarının ve ülkenin refahının bu derece bağlı bulunduğu fiziksel güç kaynağı, bakılma ve geliştirilme olanağına kavuşmuş olacaktır:

---

324 "Child. Empl. Comm., V. Rep.", s. X, n. 35.

325 1.c. s. IX, n. 28.

326 1.c. s. XXV, n. 165-167. Cüce işletmelerle karşılaştırıldıklarında büyük ölçekli işletmelerin sağladıkları avantajlar üzerine bkz. "Child. Empl. Comm., III. Rep.", s. 13, n. 144; s. 25, n. 121; s. 26, n. 125; s. 27, n. 140 vb.

327 Yasa kapsamına sokulacak sanayi dalları şunlardır: Dantelcilik, çorap dokumacılığı, hasır örgücülüğü, çeşitli türden giyim eşyası manifaktürü, yapay çiçekçilik, kunduracılık, şapkacılık, eldivencilik, terzilik, yüksek fırınlardan iğne fabrikalarına vb. kadar bütün metal fabrikaları, kâğıt fabrikaları, cam manifaktürü, tütün manifaktürü, lastik atölyeleri, (dokumacılık için) şerit ve sırma yapımı, el halı dokumacılığı, şemsiye yapımı, iğ ve masura yapımı, matbaacılık, çiftçilik, yazı malzemesi yapımı (kese kâğıdı, kart, renkli kâğıt vb. yapımı bunun içinde yer alır), halat ve urgan yapımı, kehribar süs eşyası yapımı, kiremit ve tuğlacılık, el işçiliğine dayanan ipek yapımı, Coventry dokumacılığı, tuzlalar, iç yağından mum yapımı, çimento üretimi, şeker rafinerileri, bisküvi yapımı, çeşitli tahta ve ağaç işleri ve diğer işler.

> yasa, yeni yetişmekte olan kuşağın küçük yaşlardan itibaren aşırı gayret sarf etmesine engel olarak, onu yapıca bozulmaktan ve zamanından önce çökmekten koruyacaktır; son olarak yasa, hiç değilse 13 yaşına kadar, ilk eğitim fırsatını sağlayacak ve böylece komisyon raporlarında son derece doğrulukla ortaya konan ve insanda derin bir acı ve derin bir ulusal utanç duygusu doğuran inanılmaz derecedeki cehalete bir son verilmiş olacaktır."[328]

Tory Hükümeti 5 Şubat 1867 tarihli Kraliyet Söylevinde Sınai Soruşturma Komisyonunun önerilerinin[329] *"bills"* (tasarılar) halinde formüle edildiğini duyurdu. Bu noktaya ulaşabilmek için, bir yirmi yıl daha alan *experimentum in corpore vili* (değersiz bir cisim üzerinde deneyler) gerekmişti. Daha 1840 yılında çocuk istihdamı hakkında bir parlamento soruşturma komisyonu görevlendirilmişti. Bu komisyonun 1842 tarihli raporu, N. W. Senior'ın sözleriyle,

> "kapitalistlerin ve ebeveynlerin aç gözlülüklerinin, bencilliklerinin, insafsızlık ve zulümlerinin, çocukların ve gençlerin dünya dünya olalı görülmedik derecedeki sefaletlerinin, alçalışlarının ve uğramış bulundukları tahribatın en korkunç tablosunu" ortaya koymuştu. "Raporun ortaya koyduğu dehşet verici durumun, belki de, geçmiş bir çağa ait olduğu sanılabilir. Ne yazık ki, bu dehşet verici durumun, olanca yoğunluğu ile devam etmekte olduğunu gösteren kanıtlar mevcuttur. İki yıl önce Hardwicke tarafından yayınlanmış olan bir broşürde 1842 yılında şikâyet edilen kötülüklerin bugün de" (1863) "doludizgin gittikleri ifade edilmektedir. ... Bu rapor" (1842 tarihli) "yirmi yıl boyunca dikkate alınmadı ve bu süre boyunca, ahlâk dediğimiz şeyden de, eğitim, din ve aile sevgisinden de hiç haberleri olmadan yetişmiş bulunan bu çocukların, bugünkü kuşağın ana babaları olmalarına izin verildi."[330]

Bu arada toplumsal koşullar değişti. Parlamento, 1842 yılında o zamanki komisyonun taleplerini reddetmişken, 1863 komisyonunun taleplerini reddetmeye cesaret edemedi. Bundan ötürü, daha 1864 yılında, yani henüz komisyon raporunun henüz yalnızca bir kısmının yayınlandığı bir sırada, (çömlekçilik dahil) topraktan mamul eşya sanayisi, duvar kâğıdı, kibrit, fişek, kapsül sanayileri ve kadifeciler, tekstil sanayisi için geçerli olan yasalara tabi kılındı. 5 Şubat 1867 tarihli Kraliyet Söylevi ile zamanın Tory Hükümeti daha başka tasarıların hazırlanmış olduğunu

328 l.c. s. XXV, n. 169.

329 *Factory Acts Extension Act* (Fabrika Yasalarının Uygulama Alanını Genişletme Yasası) 12 Ağustos 1867'de kabul edildi. Bu yasa bütün dökümhaneleri, metal dövme ve makine fabrikaları dahil metal işleme yerlerini, cam, kâğıt, gütaperka, kauçuk, tütün manifaktürlerini, matbaaları, ciltçilik atölyelerini ve nihayet 50'den fazla işçi çalıştıran bütün iş yerlerini düzenler. *Hours of Labour Regulation Act* (Çalışma Saatleri Düzenlemesi Yasası), 17 Ağustos 1867'de kabul edilmiştir ve küçük iş yerlerini ve ev sanayisi denilen iş kolunu düzenler. Bu yasalara ve 1872 tarihli yeni *Mining Act*'a (Madencilik Yasasına) vb. II. Ciltte döneceğim.

330 Senior, "Social Science Congress", s. 55-58.

ilan etti; bu tasarılar, görevini 1866 yılında tamamlamış olan komisyonun nihai önerilerine dayandırılmıştı.

15 Ağustos 1867'de *Factory Acts Extension Act* (Fabrika Yasalarının Uygulama Alanını Genişletme Yasası), 21 Ağustos'ta *Workshops' Regulation Act* (Atölyeler Düzenlemesi Yasası) kral tarafından onaylandı; birinci yasa büyük iş kolları, ikincisi küçük iş kolları için düzenlemeler getiriyor.

Factory Acts Extension Act yüksek fırınlara, demir ve bakır fabrikalarına, dökümhanelere, makine fabrikalarına, metal eşya fabrikalarına, gütaperka, kâğıt, cam, tütün fabrikalarına, matbaa ve cilt evlerine ve genel olarak aynı anda 50 ve daha fazla kişiyi yılda en az 100 iş günü çalıştıran bunlara benzer bütün sınai iş yerlerine uygulanır. Bu yasanın kapsadığı alanın genişliği hakkında bir fikir vermiş olmak için yasada yer alan tanımlardan bazılarını aşağıya alıyoruz:

> "*Zanaat*, herhangi bir nesnenin veya bunun bir kısmının satış amacıyla yapılması, değiştirilmesi, süslenmesi, onarılması ya da son haline getirilmesi için bir meslek olarak ya da kazanç amacıyla yapılan herhangi bir el işidir."
>
> "*Atölye*, içinde bir 'zanaat'ın, bir çocuk, bir genç ya da bir kadın tarafından yürütüldüğü, böyle bir çocuğu, genci ya da kadını çalıştıran kimsenin girip çıkmak ve kontrol etmek hakkına sahip bulunduğu, kapalı veya üstü açık herhangi bir mekân ya da yerdir."
>
> "*Çalışan*, bir 'zanaat' işinde, bir ücret karşılığı olsun olmasın, bir ustanın ya da aşağıda tanımlandığı şekliyle ebeveynlerden birinin idaresi altında faaliyet gösterendir."
>
> "*Ebeveynler*, baba, ana, vasi ya da herhangi bir çocuğun veya gencin vesayeti ya da gözetimi kendisine verilmiş olan bir kişidir."

Çocukların, genç işçilerin ve kadınların bu yasanın yasakladığı biçimlerde çalıştırılması halinde uygulanacak cezayı gösteren 7. madde, ebeveynlerden biri olsun olmasın, sadece atölyenin işleticisi değil, aynı zamanda "bir çocuğun, gencin ve kadının ebeveynini veya bunların çalışmalarından kendisine doğrudan doğruya bir çıkar sağlayan veya bunlar üzerinde kontrol yetkisi olan kişileri" de para cezasına çarptırır.

Büyük kurumlara uygulanan bu *Factory Acts Extension Act* getirdiği bir sürü sefil istisna hükümleri ve kapitalistlerle yapılmış korkakça uzlaşmalarla Fabrika Yasasının güç ve etkisini azaltmıştır.

Ayrıntılarının tümüyle zavallı bir halde olan *Workshops' Regulation Act*, uygulanmasını sağlamakla görevli kent ve yerel yönetim yetkililerinin ellerinde ölü bir metin olarak kaldı. Parlamento 1871'de bu yetkiyi bunlardan alıp fabrika müfettişlerine verdiğinde, bu sonuncuların denetimleri altındaki kurumların sayısı, bir kalemde, 100.000'den fazla atölye ve 300 kiremit ocağı miktarında artarken, müfettişlerin emri altın-

daki yardımcı personele, lütfedilip, sadece sekiz müfettiş yardımcısı eklenmişti; oysa, bu yardımcı kadro o zamana kadar zaten gerekenin çok altında kalan sayıda bir personelle çalışıyordu.[331]

Demek ki, 1867 tarihli İngiliz yasalarının dikkat çeken özellikleri, bir yandan egemen sınıfların parlamentosuna, ilkesel düzeyde, kapitalist sömürünün aşırılıklarına karşı bu derece olağanüstü ve geniş önlemleri alma zorunluluğun kabul ettirilmesi, diğer yandan, alınan önlemleri uygulamaktaki tereddüt, isteksizlik ve *mala fides'tir* (kötü niyettir).

1862 tarihli soruşturma komisyonu madencilik sanayisi için de yeni düzenlemeler önermişti. Madencilikte arazi sahipleri ile sanayici kapitalistlerin çıkarları el ele gider; bu özelliği ile madencilik diğer bütün sanayilerden ayrılır. Bu iki çıkar arasındaki çatışma Fabrika Yasalarının çıkarılmasını kolaylaştırmıştı; burada bu çatışmanın olmayışı, madencilik sanayisini düzene bağlayacak yasaların çıkarılmasında niye yavaş hareket edildiğini ve niye hileli yollara sapıldığını açıklamaya yeter.

1840 tarihli soruşturma komisyonu öylesine şaşırtıcı, öylesine müthiş bir tabloyu gözler önüne serdi ve bütün Avrupa'da öylesine büyük bir skandal yarattı ki, parlamento, vicdanını huzura kavuşturmak için, 1842 tarihli Maden Yasasını kabul etmek zorunda kaldı; yasa, kadınların ve 10 yaşından küçük çocukların yer altında çalıştırılmalarını yasaklamakla yetiniyordu.

Bundan sonra 1860 tarihli *Mines' Inspection Act* (Madenleri Denetleme Yasası) çıkarıldı; bu yasaya göre, maden işletmeleri özel olarak görevlendirilmiş resmî memurlar tarafından denetlenecek ve 10-12 yaşları arasındaki çocuklar, ellerinde okul belgeleri olmadıkça ya da belli bir süre okula devam etmedikçe, madenlerde çalıştırılmayacaktı. Bu yasa, görevlendirilen müfettişlerin gülünç denecek derecede az sayıda olmaları, yetkilerinin darlığı ve incelemelerimiz boyunca daha iyi görülecek diğer nedenler yüzünden ölü bir belge olarak kaldı.

Madencilik hakkındaki en yeni parlamento raporlarından biri, *"Report from the Select Committee on Mines, Together with ... Evidence, 23 July 1866"*dır. Rapor, Avam Kamarası üyelerinden oluşan, tanık davet etme ve sorguya çekme yetkisi ile donatılmış bir komitenin eseridir. Kocaman bir cilt meydana getiren eserde *"Report"*un kendisi sadece beş satırlık bir yer tutmaktadır ve şundan ibarettir: komitenin söyleyeceği bir şey yoktur ve daha fazla tanığın dinlenmesi gerekmektedir!

---

331 Fabrika denetleme personeli, 2 müfettiş, 2 müfettiş yardımcısı ve 41 alt dereceli müfettişten oluşuyordu. 8 alt dereceli müfettiş de 1871 yılında atandı. Fabrika Yasalarının İngiltere, İskoçya ve İrlanda'da uygulanması ile ilgili olarak yapılan toplam harcama 1871/72 döneminde sadece 25.347 sterlindi; buna, yasayı ihlal edenlere karşı açılan davaların giderleri de dahildir.

Tanıkları dinleme ve sorguya çekme sırasında uygulanan yöntemi, İngiliz mahkemelerindeki *cross examination* (çapraz sorgu) yöntemini hatırlatır; bu sorgu yönteminde avukat, tanığı yüzsüzce, birbirleri ile ilgisi olmayan çapraşık ve akıl karıştırıcı sorunlarla zıvanadan çıkartıp aldığı cevaplara zoraki ve yakıştırma anlamlar verdirmeye çalışır. Burada avukatlar, soruşturma işiyle görevlendirilmiş parlamento üyelerinin kendileridir; bunlar arasında maden sahipleri ve maden işletmecileri de bulunmaktadır; tanıklar, çoğu kömür ocaklarında çalışan maden işçileridir. Sermayenin sahip bulunduğu zihniyeti göstermek bakımından bütün bu komedi o derece karakteristiktir ki, raporun bazı kısımlarını buraya aktarmak yerinde olacaktır. Araştırma sonuçlarının daha kolay görülebilmesi için maddeler halinde aktarıyorum. Sorular ve bunlara verilmiş olan cevapların İngiliz *Blue Book*'larında (parlamento raporlarında) numaralanmış bulunduğunu, burada ifadeleri aktarılan tanıkların kömür ocaklarında çalışan işçiler olduğunu belirteyim.

1. 10 yaşında ve daha büyük çocukların maden ocaklarında çalıştırılması. Maden ocaklarında iş, iş yerine varış ve oradan dönüş için geçen süre dahil, kural olarak, 14-15 saati bulur; istisnai hallerde daha uzun olur: gece yarısından sonra saat 3'te, 4'te, 5'te başlayıp akşam üzeri saat 4'e veya 5'e kadar devam eder. (n. 6, 452, 83). Yetişkin işçiler iki vardiya halinde ya da 8 saat çalışır; masraflardan tasarruf sağlamak amacıyla çocuklar için böyle bir değişme uygulanmaz. (n. 80, 203, 204). Küçük çocuklar daha çok maden ocağının çeşitli kısımlarındaki havalandırma kapılarını açıp kapama işinde, daha büyük çocuklar daha ağır işlerde, kömür taşıma vb. işlerinde çalıştırılır. (n. 122, 739, 740). Çocukların yer altında bu biçimde saatlerce çalışmaları 18-22 yaşına kadar devam eder; bu yaşlara gelindiğinde asıl maden işçileri safına katılırlar. (n. 161.) Çocuklar ve gençler bugün daha önceki herhangi bir dönemdekinden çok daha kötü koşullar içinde ve çok ağır işler yapmaktadır. (n. 1663-1667). Maden işçileri hemen hemen oy birliği ile 14 yaşına kadar olan çocukların madenlerde çalıştırılmalarını yasaklayan bir yasanın çıkarılmasını talep etmektedir. Ve (kendisi de bir maden işletmecisi olan) Hussey Vivian şimdi soruyor:

> "Bu talep ebeveynlerin az çok yoksul olmasına bağlı değil midir?" - Bay Bruce'un sorusu da şu: "Babanın ölü, hasta ya da yaralı vb. olduğu hallerde ailenin bu gelir kaynağından yoksun bırakılması yanlış ve aile için ağır bir şey olmaz mı? Bütün bu hallerde uygulanacak genel bir kural olmalı mı? Bütün bu gibi durumlarda 14 yaşına kadar çocukların yer altında çalıştırılmalarının yasaklanmasından yana mısınız?" Cevap: "Evet, bütün durumlarda." (n. 107-110). Vivian: "Çocukların 14 yaşından önce maden ocaklarında çalıştırılmaları yasaklansa, ebeveynler onları fabrikalara veya

başka işlere göndermez mi?" - "Genel olarak hayır" (n. 174). İşçi: "Kapıları açıp kapamak çok kolay bir işmiş gibi görünür. Aslında çok ıstıraplı bir iştir. Sürekli hava cereyanı bir yana, çocuk burada karanlık bir hapishane hücresine kapatılmış gibidir." Burjuva Vivian: "Bir ışık olsa, çocuk kapının başında çalışırken kitap okuyamaz mı?" - "Bir kere mumu kendisinin satın alması gerekirdi. Ama böyle bir şeye izin vermezler zaten. Onu oraya iş yapsın diye koymuşlardır, yapmak zorunda olduğu bir görev vardır. Şimdiye kadar kuyuda kitap okuyan hiçbir çocuk görmedim." (n. 139, 141-160).

2. Eğitim. Maden işçileri de, fabrikalarda olduğu gibi, çocukları için ilköğretim zorunluluğu getiren bir yasa istemektedir. 1860 Yasasının 10-12 yaşları arasındaki çocukların çalıştırılabilmeleri için eğitim belgelerine sahip olmalarını öngören hükümlerini işçiler düpedüz bir hayal, bir aldatmaca olarak nitelemişlerdir. Kapitalist sorgu yargıçlarının "titiz" sorgu yöntemleri burada gerçekten komiktir.

(n. 115) "Yasa işverenlere karşı mı yoksa ebeveynlere karşı mı daha gereklidir? - İkisine de." (n. 116) "Bunlardan hangisine karşı daha gereklidir? - Buna nasıl cevap vereyim?" (n. 137) "İşverenlerin çocukların iş saatlerini okul saatlerine uydurmak yolunda bir arzu gösterdikleri oluyor mu? - Asla." (n. 121) "Maden işçileri gördükleri eğitimi daha sonra ilerletiyor mu? - Genellikle kötüleşiyorlar; kötü alışkanlıklar ediniyorlar; içki, kumar ve bunlara benzer şeylere tutuluyor ve tümüyle yoldan çıkıyorlar." (n. 454) "Çocuklar niçin akşam okullarına gönderilmesin? - Kömür bölgelerinin çoğunda akşam okulu yoktur. Fakat asıl neden başkadır; çok yorucu uzun bir çalışmadan sonra çocuklar o kadar bitkinleşir ki, yorgunluktan gözlerini açacak halleri kalmaz." Burjuva bundan şu sonucu çıkarır: "O halde siz eğitime karşı mısınız? - Şüphesiz hayır, ama vb." (n. 443) "Maden sahipleri, 10-12 yaşları arasındaki çocuklara iş verirlerken onlardan okul belgesi istemeye 1860 tarihli yasaya göre mecbur değil mi? - Yasaya göre mecburdurlar, ama işverenler bunu yapmaz." (n. 444) "Sizce bu yasa hükmü genelde uygulanmıyor mu? - Yasanın bu hükmü hiç uygulanmıyor." (n. 717) "Maden işçileri eğitim sorununa çok ilgi duyar mı? - Evet, büyük çoğunluğu duyar." (n. 718) "İşçiler, yasanın uygulandığını görmeyi gerçekten istiyor mu? - Evet, çoğunluğu istiyor." (n. 720) "O halde yasanın uygulanmasını sağlamak için niye baskı yapmıyorlar? - Birçok kimse okul belgeleri olmayan çocukların çalıştırılmasına karşı çıkmak ister, ama böyle biri damgalanmış bir adam (*a marked man*) olur." (n. 721) "Kim tarafından damgalanır? - Patron tarafından." (n. 722) "İşverenlerin yasaya uygun hareket eden bir kimseyi, bundan dolayı, kusurlu görebileceklerini düşünmüyorsunuz herhalde? - Düşünüyorum, görürler." (n. 723) "İşçiler bu gibi çocukları kullanmayı niye reddetmiyor? - Onların tercihine bırakılmış değil." (n. 1634) "Parlamento müdahalesi mi istiyorsunuz? - Madenci çocuklarının eğitimleri için gerçekten yararlı bir şey yapılacaksa bunun yasa gücü ile zorlayıcı bir biçimde yapılması gerekir." (n. 1636) "Bu, Büyük Britanya'daki bütün işçi çocukları için mi yoksa yalnızca maden işçilerinin çocukları için mi geçerli olmalı? - Ben buraya maden işçileri adına konuşmaya geldim." (n. 1648). "Madenci

çocukları diğer çocuklardan niye farklı olsun? -Çünkü bunlar kuralın istisnasını oluşturur." (n. 1639) "Ne bakımdan? - Fiziksel bakımdan." (n. 1640) "Eğitim bunlar için diğer sınıfların çocuklarından niye daha değerli olsun? - Eğitimin onlar için daha değerli olduğunu söylemiyorum; ama kuyularda aşırı biçimde yorulmaları nedeniyle gündüz ve pazar okullarında eğitim alma şansları daha azdır." (n. 1644) "Bu türlü sorulara mutlak cevaplar vermek olanaksızdır, değil mi?" (n. 1646) "Yeterli sayıda okul var mı? - Hayır." (n. 1647) "Devlet her çocuğun okula gönderilmesini isteyecek olsa bütün bu çocuklar için gereken okullar nereden bulunacak? - Koşullar gelişmeye başlar başlamaz, okulların da kendiliklerinden ortaya çıkacağına inanıyorum." "Yalnız çocukların değil yetişkin işçilerin de büyük çoğunluğu okuma yazma bilmemektedir." (n. 705, 726)

3. Kadınların çalıştırılması. Kadın işçiler, 1842'den bu yana yerin altında çalıştırılmıyor olsa bile, kömür vb. yükleme, küfeleri kanallara ve tren vagonlarına sürükleme, kömür vb. ayıklama gibi işlerde yer üstünde pekâlâ çalışmaktadır. Son 3-4 yıl içinde bu işlerde çalıştırılan kadınların sayısında büyük artış olmuştur. (n. 1727). Bunların çoğu maden işçilerinin karıları, kızları ve dulları olup yaşları 12 ile 50 veya 60 arasında değişir. (n. 647, 1779, 1781).

(n. 648). "Kadınların maden ocaklarında çalıştırılmaları hakkında maden işçileri ne düşünüyor? - Bunu genel olarak lanetliyorlar." (n. 649). "Niye?" - Bu işi kadınlar için alçaltıcı buluyorlar. ... Kadınlar bu işte erkekler gibi giyinir. Birçok örnekte kendilerinde utanma duygusundan eser kalmaz. Bazı kadınlar sigara içer. Bunların yaptıkları işler de kuyulardaki işler kadar pistir. Aralarında pek çok evli kadın vardır; bunlar evdeki görevlerini yerine getiremez." (n. 651 vd., 701) (n. 709). "Dullar bu kadar iyi ücretli (haftada 8-10 şilin) bir işi başka bir yerde bulabilir mi? - Bu konuda bir şey diyemem." (n. 710). "Ve buna rağmen" (ey taş yürekli!) "bu kadınların hayatlarını bu yoldan kazanmalarına engel olunması fikrinde misiniz? - Evet, hiç şüphesiz." (n. 1715). "Bunun sebebi ne? - Biz maden işçilerinin kadınlara, onları maden kuyularında lânetli yaratıklar gibi görmeye dayanamayacak kadar, saygımız vardır. Bir tür işler son derece ağırdır; kızların birçoğu günde 10 tonluk bir ağırlık kaldırır." (n. 1732). "Madenlerde çalışan kadın işçilerin fabrikalarda çalışanlardan ahlâkça daha düşük oldukları kanısında mısınız? - Madenlerde çalışanlar arasında kötülerin yüzdesi fabrikalardaki işçi kızlarınkinden daha yüksektir." (n. 1733). "Ama, fabrikalardaki ahlâk durumundan da pek memnun değilsiniz, değil mi? - Evet." (n. 1734). "Kadınların fabrikalarda çalışmalarının da yasaklanmasını mı istiyorsunuz? - Hayır, istemiyorum." (n. 1736). "Peki, niye? - Fabrika işi kadınlar için daha saygıdeğer ve uygun bir iştir." (n. 1736). "Ama gene de ahlâk için zararlıdır diyorsunuz, değil mi? - Hayır, madenlerdeki işler kadar değil. Hem ben meseleyi sadece ahlâk açısından görmüyorum; fiziksel ve sosyal bakımlardan da düşünüyorum. Kızların uğradığı toplumsal alçalma acı verici ve çok fazla. Bu kızlar maden işçilerinin karıları oldukları zaman, kocalar bu alçalmadan derinden etkilenir ve evden uzaklaşıp içmeye gi-

derler." (n. 1737.) "Ama aynı şey demir fabrikalarında çalışan kadınlar için de geçerli değil mi? - Diğer iş kolları için bir şey söyleyemem." (n. 1740.) "Peki, demir fabrikalarındakilerle madenlerde çalışan kadınlar arasında ne gibi bir fark var? - Bununla hiç ilgilenmedim." (n. 1741.) "Biriyle diğeri arasında, bunları birbirinden ayıran bir fark görüyor musunuz? - Bunu hiç düşünmedim; ama ev ziyaretlerinden biliyorum ki, bizim bölgemizde durum yürekler acısıdır." (n. 1750.) "Alçaltıcı olduğu her yerde kadın çalıştırılmasına son verildiğini görmekten memnun olmaz mısınız? - Evet, olurum. ... Çocuklarda en iyi duygular anne bakımının eseridir." (n. 1751.) "Ama bu, tarım işlerinde çalışan kadınlar için de doğrudur, öyle değil mi? - Öyle, ama tarım işi sadece iki mevsim devam eder; bizde ise kadınlar bütün yıl, bazen gece gündüz, iliklerine kadar su içinde çalışır; bünyeleri zayıflar, sağlıkları bozulur." (n. 1753.) "Bu konuyu" (kadınların çalıştırılmasını) "genel olarak incelemediniz, öyle mi? - Etrafımda olanları gördüm ve şu kadarını söyleyebilirim: hiçbir yerde kadınların madenlerde yaptıkları işleri andıran işler görmedim. [n. 1793, 1794, 1808.] Maden işi erkek işidir, hem de güçlü erkeklerin işidir. Maden işçilerinin kendilerini yükseltmek ve insanlaştırmak çabasında olan daha iyice kısmı karılarından herhangi bir destek görecek yerde onlar tarafından daha da alçaltılır."

Bu çapraz sorguya bir süre daha devam ettikten sonra burjuvaların dullara, yoksul ailelere vb. yönelik"acıma duygusu"nun sırrı, en sonunda, ortaya çıkar:

"Kömür madeni sahibi, gözcü diye bazı kimseler tayin eder; bunlar, takdir toplamak için, her şeyi mümkün olabilecek en ekonomik biçimde yapma gayretindedir ve erkek işçi çalıştırılması halinde erkek işçiye 2 şilin 6 penilik bir günlük ücret verilmesi gerekecek işlerde kızlar 1 şilin ile 1 şilin 6 peni arasında bir ücretle çalıştırılır." (n. 1816.)

4. Ölüm nedeni soruşturma kurulları.

(n. 360) "Sizin bölgelerinizdeki *coroner's inquests* (kuşkulu ölüm soruşturmaları) ile ilgili olarak, işçiler, kaza hallerinde, soruşturma sırasında uygulanan yöntemlerden memnun mu? - Hayır, değiller." (n. 361, 375) "Niçin değiller? - Esas itibarıyla madencilik üzerine hiçbir şey bilmeyen kimselerin kurul üyesi olmasından. İşçiler hiçbir zaman kurul üyesi olmaz, sadece tanık olurlar. Genel olarak civardaki dükkân sahipleri ve ticaret erbabı kurul üyesi olur; bu kimseler, müşterileri olan maden sahiplerinin etkileri altında oldukları gibi, tanıkların teknik terim ve ifadelerinden de hiçbir şey anlamaz. Biz kurul üyelerinin bir kısmının maden işçileri olmasını istiyoruz. Genellikle verilen hükümler tanık ifadeleri ile çelişme halinde oluyor." (n. 378.) "Kurul üyelerinin tarafsız olması gerekmez mi? - Evet." (n. 379). "İşçiler tarafsız olabilir mi? - Tarafsız olmamaları için hiçbir neden görmüyorum. Konu hakkında bilgililer." (n. 380.) "Ama işçilerin çıkarlarını kollamak üzere, haksız biçimde ağır hükümler verme eğiliminde olmazlar mı? - Hayır, sanmam."

5. Hileli ölçüler ve tartılar vb. İşçiler, ücretlerinin 14 günde bir yerine haftada bir ödenmesini, küfelerin hacimlerine göre değil ağırlıklarına göre ölçülmesini, hileli tartıların kullanılmasına karşı korunmalarını vb. talep etmektedir.

> (n. 1071.) "Küfeler hileli bir biçimde büyütüldüğü zaman, bir kimse 14 gün önceden haber verme koşuluyla işten ayrılabilir, değil mi - Evet, ama gittiği yerde de aynı şeyle karşılaşır." (n. 1072.) "Ama işçi haksızlık yapıldığını gördüğü bu yeri de terk edebilir, öyle değil mi? - Her yerde durum aynıdır." (n. 1073). "Ama işçi 14 gün önce haber vererek her girdiği işten ayrılabilir, değil mi? - Evet."

Ve yine de memnun değiller!

6. Madenlerin denetlenmesi. İşçiler yalnızca gaz patlamalarının neden olduğu kazalara uğramakla kalmaz.

> (n. 234 vd.) "Kömür kuyularındaki kötü havalandırmadan da çok şikâyetçiyiz; havalandırma o kadar kötü ki, işçi son derece güçlükle nefes alıyor; işçiler böylece hiçbir iş yapamayacak hale geliyor. Örneğin, madenin benim çalıştığım kısmında birçok işçi pis hava yüzünden haftalardır hasta yatıyor; ana geçitler, genellikle, yeterli miktarda hava alır; ama bizim çalıştığımız yerlerde yeteri kadar hava yoktur. Birisi müfettişe havalandırmadan şikâyette bulunacak olsa işten atılır başka bir yerde de kendisine iş verilmeyen 'damgalı' bir adam haline gelir. 1860 tarihli *'Mining insecting act'* (Maden denetleme Yasası) düpedüz ölü bir belge. Sayıları çok az olan müfettişler, belki yedi yılda bir kere bir resmî ziyarette bulunabilmektedir. Bizim müfettişimiz yetmişin üstünde, son derece aciz bir kimse; üstelik 130'dan fazla madeni teftiş etmekle görevli. Daha fazla müfettişin yanı sıra müfettiş yardımcılarına da ihtiyaç var." (n. 280). "Hükümet, istediklerinizin hepsini, işçilerin haberi olmadan yapabilecek bir müfettişler ordusu mu kursun? - Bu olanaksız; ama, müfettişlerin madenlere gelip gerekli bilgiyi kendiliklerinden toplamaları gerekir." (n. 285) "Böyle bir şeyin, havalandırma vb. sorumluluğunun (!) maden sahibinin sırtından alınıp hükümet memurlarının sırtına yüklenmesi sonucunu doğuracağını düşünmüyor musunuz? - Kesinlikle hayır; zaten mevcut olan yasaların uygulanmasını sağlamak, memurların işi olmalıdır." (n. 294.) "Yardımcı müfettiş veya alt dereceli müfettiş derken, maaş ve yetkileri şimdiki müfettişlerden daha az olan kimseleri mi kastediyorsunuz? - Başka türlüsü mümkün olsa, bunların daha aşağı durumda olmalarını kesinlikle istemezdim." (n. 295.) "Daha çok müfettiş mi istiyorsunuz, yoksa müfettiş olarak daha düşük düzeyli kimseler mi olsun diyorsunuz? - Bizim, sık sık madenlere gelecek ve işlerin yolunda gidip gitmediğine bakacak, korkusu olmayan adamlara ihtiyacımız var." (n.297.) "Müfettiş arzunuz aşağı dereceli müfettişler tayin edilerek karşılanacak olursa, bunların ehliyetsizlikleri tehlikeli olmaz mı? - Hayır; işe uygun adam bulmak hükümetin görevidir."

Sorgunun bu türlüsü, sonunda, soruşturma komitesi başkanına bile fazla gelir.

> "Sizler," diye araya girer, "madenleri bizzat inceleyerek müfettişe rapor verecek ve böylece onun da yüksek bilgi birikimini kullanmasını sağlayacak pratik insanlar istiyorsunuz." (n. 531.) "Bütün bu eski madenlerin havalandırılmaları çok fazla masrafa sebep olmaz mı? - Evet, masraflar artabilir; ama insanların hayatları korunmuş olur."

(n. 581.) Bir kömür madeni işçisi 1860 tarihli yasanın 17. Kesimini protesto ediyor:

> "Bugün, bir maden müfettişi, bir madenin herhangi bir kısmını işletilebilecek durumda bulmadığı zaman, bunu maden sahibine ve içişleri bakanına bildirmek zorundadır. Bundan sonra maden sahibine yirmi günlük bir düşünme süresi verilir; bu sürenin bitiminde maden sahibi herhangi bir değişiklik yapmayı reddedebilir. Böyle hareket ettiği takdirde, onun, bunu içişleri bakanına yazılı olarak bildirmesi ve bakanın aralarından hakemleri seçmek zorunda olduğu beş maden mühendisi teklif etmesi gerekir. Biz iddia ediyoruz ki, böyle bir durumda, maden sahibi, fiilen kendi yargıcını atamaktadır."

(n. 586.) Kendisi de bir madenci olan burjuva soruşturmacı:

> "Bu, tümüyle spekülatif bir itirazdır." (n. 588.) "Anlaşılıyor ki maden mühendislerinin namusları hakkında pek de iyi bir kanıya sahip değilsiniz, öyle mi? - Bu, pek insafsız ve haksız bir şey olur, derim." (n. 589.) "Maden mühendisleri, kararlarını sizin korktuğunuz tarafgirliğin üstünde tutacak, bir tür kamusal kişi karakterine sahip değil mi? - Bu insanların kişisel karakterleri hakkındaki soruları cevaplandırmayacağım. Ben, bu kimselerin birçok örnekte son derece tarafgirce davrandıkları ve insan hayatının söz konusu olduğu bir durumda böyle bir gücün ellerinden alınması gerektiğine inanıyorum."

Aynı burjuva, aşağıdaki soruyu sorabilecek kadar utanmazdır:

> "Patlamalar yüzünden maden sahiplerinin de zarara uğradığını düşünmüyor musunuz?"

Ve son olarak (n. 1042):

> "Siz işçiler çıkarlarınızı, hükümet yardımı olmadan, kendiniz kollayıp savunamaz mısınız? - Hayır."

1865 yılında Büyük Britanya'da 3217 kömür madeni ve 12 müfettiş vardı. Yorkshire'lı bir maden sahibinin yaptığı hesaba göre ("*Times*", 26 Ocak 1867), müfettişlerin bütün zamanını yutan büro işlerini bir yana bıraktığımızda, her bir maden ancak 10 yılda bir kere incelenebilirdi. Son yıllarda (özellikle de 1866 ve 1867 yıllarında) patlama ve kazaların gerek sayı gerekse büyüklük açısından (bazı hallerde ölen işçi sayısı 200-300'ü buluyor) gittikçe artmakta olmaları, hiç de şaşılacak bir şey değildir. "Serbest" kapitalist üretimin güzellikleridir bunlar!

1872 tarihli yasa, son derece yetersiz olmakla beraber, maden ocaklarında çalıştırılan çocukların çalışma saatlerini düzenleyen ve maden sahip ve işleticilerini bu gibi kazalardan belli bir ölçüde sorumlu tutan ilk yasadır.

Çocukların, gençlerin ve kadınların tarım işlerindeki çalışma durumunu incelemekle görevlendirilmiş 1867 tarihli Kraliyet Komisyonu çok önemli bazı raporlar yayınladı. Fabrika Yasalarının ilkelerini, değişik bir biçimde, tarıma da uygulamak için çeşitli girişimler olmuş ama bugüne kadar bunların hepsi tam bir başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Benim burada dikkat çekmek istediğim şey, bu ilkelerin genel bir uygulamaya kavuşturulması yönünde karşı konulmaz bir eğilimin varlığıdır.

İşçi sınıfının maddi ve manevi korunma aracı olarak fabrika mevzuatının genelleştirilmesi, yani bütün üretim kollarına uygulanması, kaçınılmaz hale gelirken, daha önce görmüş olduğumuz gibi, aynı gelişme, bir yandan da, küçük boyutlu ve dağınık halde bulunan emek süreçlerinin büyük boyutlu ve birleşik emek süreçlerine dönüşmesini ve dolayısıyla da sermayenin yoğunlaşmasını ve fabrika sisteminin tek başına egemenliğini genelleştirmiş ve hızlandırmıştır. Bu genelleşme, sermayenin egemenliğinin henüz kısmen arkalarında saklı halde bulunduğu eski biçimlerin ve geçiş biçimlerinin hepsini tahrip edip bunların yerine sermayenin doğrudan ve apaçık egemenliğini getirmiştir. Böylece, aynı zamanda, bu egemenliğe karşı yürütülen doğrudan mücadeleyi de genelleştiriyor. Bir yandan, tek tek iş yerlerinde tek biçimlilik, kurallara uygunluk, düzen ve tasarrufu zorunlu kılarken, bir yandan da, iş gününün sınırlandırılması ve düzene bağlanması sonucu, teknik gelişmeleri hızlandıran muazzam dürtü ile kapitalist üretimin yol açtığı anarşi ve yıkımları her yerde ve alabildiğine çoğaltıyor, emek yoğunluğunu artırıyor ve makinenin işçi ile rekabetini şiddetlendiriyor. Küçük işletmeler ve ev sanayisi ile birlikte, "fazla nüfusun" son sığınaklarını ve böylece bütün toplum mekanizmasının bugüne kadarki emniyet supaplarını yok ediyor. Üretim sürecinin maddi koşulları ve toplumsal birliği ile birlikte, bunun kapitalist biçiminin çelişki ve karşıtlıklarını ve dolayısıyla da aynı zamanda yeni bir üretim sürecinin kurucu unsurlarını ve eski toplumu devirecek güçleri olgunlaştırıyor.[332]

---

332 Kooperatif fabrikalarının ve mağazalarının babası olan, ama daha önce belirtildiği gibi, kendisini izleyenlerin bu birbirleriyle ilişkisiz dönüşüm unsurlarının menzili hakkındaki hayallerine katılmamış bulunan Robert Owen, sadece kendi deneylerinde fiilen fabrika sisteminden hareket etmekle kalmamış, bu sistemi teorik olarak da toplumsal devrimin hareket noktası olarak açıklamıştır. Leyden Üniversitesi Ekonomi Politik Profesörü Vissering, baştan sona bayağı iktisadın basmakalıp görüşleriyle dolu olan "Handbock von Praktische Staathuishoudkunde" (1860-1862) adlı eserinde, büyük sanayiye karşı el zanaatlarını kuvvetle desteklerken, bundan kuşkulanmış görünüyor.

10. Büyük Sanayi ve Tarım

Büyük sanayinin tarımda ve tarım üreticilerinin toplumsal ilişkilerinde yol açtığı devrim ancak daha sonra ortaya konabilir. Burada önceden görülebilmesi mümkün bazı sonuçlara değinmek yeterli. Makine kullanımının fabrika işçisi üzerindeki zararlı fiziksel etkilerinin pek çoğu tarım işçisi üzerinde görülmüyorsa[333] da, daha sonra ayrıntılı olarak görüleceği gibi, makine kullanımı yüzünden işçilerin buradaki "fazlalaşması" daha yoğun ve engelsiz olur. Örneğin Cambridge ve Suffolk'ta işlenen tarım alanı son yirmi yıldan beri çok genişlediği halde, aynı süre içinde tarım nüfusunda yalnız göreli değil, mutlak bir azalma olmuştur. Amerika Birleşik Devletleri'nde tarım makinelerinin işçilerin yerini alması, şimdilik sanaldır; yani tarım üreticisinin daha geniş bir alanı işlemesine olanak veriyor, ama fiilen çalıştırılmakta olan işçilere yol verilmesine neden olmuyorlar. Tarım makineleri yapımında çalışan kişilerin sayısı İngiltere ve Galler'de

---

Dördüncü Almanca Basıma ek: İngiliz yasa koyucusunun birbirleriyle çelişen *Factory Acts* (Fabrika Yasaları), *Factory Acts Extension Act* (Fabrika Yasalarının Uygulama Alanını Genişletme Yasası) ve *Workshops Act* (Atölyeler Yasası) dolayısıyla meydana gelen "yeni hukuki kördüğüm" (s. 264) en sonunda katlanılmaz hale geldi ve böylece bu alandaki bütün mevzuat 1878 tarihli *Factory and Workshop Act*'da (Fabrika ve Atölye Yasası'nda) bir araya getirildi. İngiltere'nin şu anda yürürlükte olan sanayi kodeksinin burada ayrıntılı bir eleştirisini yapmak elbette mümkün değildir. Bundan dolayı aşağıdaki kısa açıklamalarla yetinilecektir. Yasa şu alanları kapsamaktadır: 1. Tekstil fabrikaları. Burada her şey hemen hemen eskisi gibi bırakılmıştır: 10 yaşından büyük çocuklar günde 5½ saat çalıştırılabilecek ya da 6 saat çalıştırılacak ve cumartesi günleri çalışmayacaktır; gençler ve kadınlar haftanın ilk beş günü günde 10 saat, cumartesi günleri en fazla 6½ saat çalıştırılabilecektir. 2. Tekstil fabrikası olmayan fabrikalar. Burada işle ilgili hüküm ve kayıtlar 1. maddedekilere çok yaklaştırılmıştır; ama yine de kapitalistler için, bazı durumlarda İçişleri Bakanlığının özel izinleriyle daha da genişletilebilen uygun istisnalar mevcuttur. 3. Aşağı yukarı eski yasadaki gibi tanımlanmış olan atölyeler. Çalıştırdıkları çocuklar, genç işçiler ve kadınlar bakımından atölyeler, yaklaşık olarak, tekstil fabrikaları dışında kalan fabrikalarla bir tutulmuştur; bununla beraber ayrıntılarda koşullar yine uygunlaştırılmıştır. 4. Çocuk ve genç işçi çalıştırmayıp yalnızca her iki cinsten 18 yaşından büyük işçi çalıştırılan atölyeler. Bu kategori için daha fazla kolaylık söz konusudur. 5, Yalnızca aile üyelerinin, aile evinde çalıştırıldığı *Domestic Workshops* (Ev Atölyeleri). Buraları için daha da esnekleştirilmiş hükümler getirilmiş ve aynı zamanda müfettişin, özel bir bakanlık ya da mahkeme izni olmadan, yalnızca aynı anda oturma yeri olarak kullanılmayan yerlere girebileceği kaydı konmuş ve nihayet aile çerçevesi içinde yürütülen hasır örgücülüğü, dantelcilik ve eldiven yapımı işleri için sınırsız bir serbestlik tanınmıştır. Bütün bu kusurlarına rağmen bu yasa, 23 Mart 1877 tarihli İsviçre Federal Fabrika Yasası ile birlikte, hâlâ bu alanda şimdiye kadarki en iyi yasadır. Bu yasanın anılan İsviçre Federal Yasası ile karşılaştırılması özellikle ilginçtir; çünkü, böyle bir karşılaştırma ile her iki yasa koyma yönteminin -olaylar gerektirdikçe işe karışma ilkesine dayanan İngiliz "tarihsel" yöntemi ile, Fransız Devriminin yarattığı geleneğe dayanan, daha genelleyici kıta Avrupa'sı yönteminin- iyi ve kötü yönleri çok açık bir biçimde ortaya konabilir. Ne yazık ki, denetleme personelinin yetersizliği yüzünden, İngiliz kodeksi, atölyelere uygulanması bakımından, büyük ölçüde hâlâ ölü bir belgedir. –F. E.

333 İngiltere'de tarım alanında kullanılan makineler hakkında ayrıntılı bilgiler şu eserde mevcuttur: Dr. W. Hamm, "Die Landwirtschaftlichen Geräthe und Maschinen Englands", 2. Aufl., 1856. İngiliz tarımının gelişme seyri üzerine olan kısımlarda Hamm, eleştirellikten yoksun bir şekilde Léonce de Lavergne'i izlemektedir. Dördüncü Almanca Basıma ek: Bu söylenenler, doğal olarak, bugün için eskimiş bulunuyor. –F. E.

1861 yılında 1034, aynı yıl tarımda kullanılan buharlı makineleri ve iş makinelerini işletmek için çalıştırılan kişilerin sayısı ise yalnızca 1.205'ti.

Büyük sanayinin en devrimci etkiyi tarım alanı üzerinde göstermesi, eski toplumun kalesi olan "köylüyü" yok etmesi ve onu ücretli işçi durumuna indirmesi ölçüsündedir. Toplumsal dönüşme ihtiyacı ve sınıflar arası çıkar çatışmaları, böylece, kırda da şehirlerdeki düzeye yükselir. Alışkanlıkların ötesine geçemeyen ve akıl dışı tarım yöntemlerinin yerini bilimin bilinçli, teknolojik kullanımı alıyor. Tarımın da manifaktürün de çocukluk çağlarının ötesinde bir gelişme göstermelerine olanak vermeyen ve bunları bir arada tutan eski bağların kopuşu, kapitalist üretim tarzıyla tamamlanır. Ama kapitalist üretim tarzı, aynı zamanda, gelecekteki yeni ve daha yüksek bir sentezin, yani tarım ve sanayinin birbirlerinden ayrı ve birbirlerine karşıt bir biçimde geliştikleri sırada ulaşmış oldukları daha mükemmel biçimlerin meydana getirdiği temel üzerinde kurulacak bir tarım ve sanayi birliğinin maddi koşullarını da yaratır. Kapitalist üretim tarzı, büyük merkezlerde toplanmasına yol açtığı şehirli nüfusun toplam nüfus içindeki ağırlığını durmadan artırması ile birlikte, bir yandan, toplumun tarihsel hareket gücünün yoğunlaşmasını sağlarken, diğer yandan, insanla toprak arasındaki madde alışverişini, yani insanın topraktan alıp besin maddesi ve giyim eşyası olarak yararlandığı unsurların toprağa dönüşünü ve dolayısıyla topraktaki verim gücünün devamı için gerekli olan ebedî koşulu ihlal eder. Böylece, kapitalist üretim tarzı, aynı zamanda, kentli işçinin fiziksel sağlığını ve toprak işçisinin zihinsel hayatını tahrip eder.[334] Ne var ki, kapitalist üretim tarzı sözü edilen madde alışverişinin sürekliliğini sağlayan ve kendiliğinden ortaya çıkan koşulları tahrip etmekle, aynı zamanda, bu madde alışverişinin, bir sistem, toplumsal üretimi yöneten bir yasa olarak ve insanlığın tam anlamıyla gelişimine uygun bir biçim içinde tekrar kurulmasını zorunlu kılar. Üretim sürecinin kapitalist tarza dönüşmesi, manifaktürde olduğu gibi, tarım alanında da, üreticinin yok olması; emek aracının işçi için kölelik, sömürü ve yoksulluk aracı haline gelmesi; emek süreçleri arasında meydana gelen toplumsal birleşmenin, işçiye karşı onun bireysel canlılığını, özgürlüğünü ve bağımsızlığını ezip yok eden örgütlenmiş bir güç halini alması demektir. Kır işçilerinin geniş alanlara dağılmış olmaları, aynı zamanda bunların direnme güçlerini kırar; buna karşılık, toplu halde bu-

334 "Siz halkı iki düşman kampa ayırıyorsunuz, bir yanda kaba saba köylüler, diğer yanda çıtkırıldım cüceler. Tanrım! Bir ulus ki, tarım ve ticaret çıkarları yüzünden ikiye bölünmüş, kendisini sağlıklı sayıyor; dahası var, sadece bu korkunç ve doğaya aykırı bölünmeye rağmen değil, ama bu bölünmenin sonucu olarak kendisini aydınlanmış ve uygar sayıyor." (David Urquhart. l.c. s. 119.) Bu pasaj, aynı zamanda, içinde bulunulan dönemi yargılamayı ve mahkum etmeyi bilen, ama onu nasıl anlayabileceğinden habersiz bir eleştiri türünün hem güçlü hem de zayıf yönlerini gösteriyor.

lunmaları, şehirli işçilerin direnme güçlerini artırır. Şehir sanayilerinde olduğu gibi modern tarımda da emeğin üretkenliğinin ve hareketliliğinin artması bizzat emek gücünün israfı ve kemirilip tüketilmesi pahasına olur. Ayrıca, kapitalist tarımdaki her ilerleme, sadece işçiyi soyma sanatında bir ilerlemeden ibaret olmayıp, aynı zamanda toprağı soyma sanatında da bir ilerlemedir; belli bir zaman aralığı için toprağın verimliliğinin yükseltilmesinde kaydedilen her ilerleme, aynı zamanda, bu verimliliğin sürekli kaynaklarının mahvedilmesi yolunda da bir ilerlemedir. Bir ülkenin, örneğin Amerika Birleşik Devletleri'nin, gelişmesini büyük sanayi ile başlatması ölçüsünde bu tahrip süreci hızlanır.[335] Bundan dolayı, kapitalist üretim, tekniği ve toplumsal üretim süreçlerinin birleşmesini, ancak, bütün zenginliğin iki kaynağını, toprağı ve işçiyi kurutarak ilerletir.

335 Krş. Liebig, "Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie", 7. Auflage, 1862, özellikle de Birinci Ciltte "Einleitung in die Naturgesetze des Feldbaus" başlıklı bölüm. Modern tarımın olumsuz yönünü doğa bilimlerinin bakış açısıyla incelemiş olması, Liebig'in ölümsüz hizmetlerinden biridir. Tarımın tarihi hakkında sunduğu özet yorumlar bile, kaba hatalardan arınık olmamakla beraber, yer yer aydınlatıcıdır. Bu arada Liebig'in şimdi aktaracağımız türden gelişigüzel kanaatler ileri sürebilmesi esef edilecek bir şeydir: "Toprağın daha iyi ufalanması ve daha sık sürülmesi ile gözenekli toprağın içinde hava dolaşımı kolaylaştırılmış ve toprağın havanın etkisini alması gereken yüzeyi genişletilmiş ve yenilenmiş olur; ancak, şurası açktır ki, topraktan elde edilen fazla ürün toprağa uygulanan emekle orantılı olamaz, ama çok daha küçük bir oranda olur." Liebig şunu da ekliyor: "Bu yasa ilk olarak J. St. Mill tarafından 'Princ. of Pol. Econ.', v. I, s. 17'de şu biçimde ifade edilmiştir: "Toprağın ürününün, *caeteris paribus* (diğer koşullar aynı kalmak kaydıyla) çalıştırılan işçilerin sayısındaki artışa oranla azalan bir oranda artması" (Mill burada Ricardo okulu tarafından ileri sürülmüş olan yasayı yanlış bir biçimde tekrarlıyor: çünkü *"the decrease of the labourers employed"*, çalıştırılan işçilerin azalması, İngiltere'de tarımdaki ilerleme ile her zaman el ele gitmiş olduğu için, İngiltere için ve İngiltere'de bulunan bu yasa, en azından İngiltere'ye uygulanamaz) "tarımın evrensel yasasıdır'; bu, pek dikkate değer bir şeydir, çünkü Mill bunun nedeninden haberdar değildi." (Liebig, l.c, Bd. I, s. 143 ve Not.) Liebig'in ekonomi politiğin anladığından farklı bir şey anladığı, "emek" sözcüğünü yanlış yorumlaması bir yana, kendisinin, ilk defa James Anderson tarafından A. Smith zamanında ortaya atılmış olan ve 19. yüzyılın başlarına kadar çeşitli eserlerde tekrarlanagelmiş bulunan, genellikle bir aşırmacılık ustası olan Malthus'un (nüfus teorisi bütünüyle utanmazca bir aşırma örneğidir) 1815'te kendisine mal ettiği, aynı günlerde West'in Anderson'dan bağımsız olarak geliştirdiği, 1817'de Ricardo'nun genel değer teorisi ile birleştirdiği ve o andan itibaren Ricardo'ya ait bir teori olarak bilinir hale gelen, 1820'de James Mill (J. St. Mill'in babası) tarafından herkesin bildiği bir şey haline getirilen, ve nihayet, çoktan ağızlarda sakız olmuş ve her okul çocuğunun bildiği bir dogma olarak, diğer birçok kimse gibi J. St. Mill'de de tekrarlanan bir teorinin ilk ortaya atıcısının J. St. Mill olduğunu söylemesi de, herhalde, "pek dikkate değer" bir şeydir. J. St. Mill'in, herhalde, "dikkate değer" otoritesini hemen hemen yalnızca böylesine yanlış anlamalara borçlu olduğu inkâr edilemez.

★

Beşinci Kısım

Mutlak ve Göreli Artık Değerin Üretimi

★

Bölüm

14

Mutlak ve Göreli Artık Değer

★★★

Emek süreci ilk önce soyut, yani tarihsel biçimlerinden bağımsız şekilde, insanla doğa arasındaki süreç olarak ele alınmıştı (bkz: Beşinci Bölüm). Orada şöyle denmişti: "Sürecin bütününü onun sonucu, yani ürün açısından ele alacak olursak, hem emek aracı hem de emek nesnesi, üretim aracı olarak ve emeğin kendisi de üretici emek olarak görünür."Ve 8 numaralı dipnotta şu eklenmişti: "Üretici emeğin ne olduğunu yalnız başına basit emek süreci açısından belirlemeye yarayan bu yöntem, kapitalist üretim sürecini kapsamaya hiçbir şekilde yeterli değildir." Şimdi bu konuyu daha geniş bir biçimde inceleyeceğiz.

Emek süreci tümüyle bireysel bir süreç olduğu sürece, aynı işçi, sonradan birbirlerinden ayrılan bütün işlevleri kendisinde birleştirir. Kişi, doğal nesnelere kendi geçimini sağlamak üzere el koyarken, kendini kendisi denetler. Sonrasında denetim altına girer. Tek bir insan, kendi beyninin denetimi altında kaslarını harekete geçirmeden doğa üzerinde etkide bulunamaz. Doğal sistemde kafa ile el nasıl bir bütün oluşturuyorsa, emek süreci de kafa emeği ile el emeğini birleştirir. Daha sonra bunlar birbirlerinden ayrılır, bu ayrılma bunlar arasında düşmanca bir karşıtlığın doğacağı noktaya kadar devam eder. Ürün, genel olarak, bireysel üreticinin dolaysız ürünü olmaktan çıkar, bir toplam işçinin, üyeleri emek nesnesi üzerine uygulanan işin ancak büyük veya küçük bir

parçasını yapan bir bileşik işçinin ortak ürünü haline gelir. Bundan dolayı bizzat emek sürecinin el birliğine dayanan bir nitelik kazanmasıyla birlikte zorunlu olarak üretici emek ve bunun taşıyıcısı, yani üretici işçi kavramı genişlik kazanır. Üretici tarzda çalışmak için artık bizzat elle çalışmak bile gerekmez. Toplam işçinin organı olmak, bunun alt işlevlerinden herhangi birini yapmak yeter. Üretici emeğin yukarıda sözü edilen ve maddi üretimin doğasından türetilen ilk tanımı, bir bütün olarak ele alındığında, toplam işçi için her zaman geçerlidir. Ama tek başlarına alındıklarında, bu toplam işçiyi oluşturan bireysel işçilerin her biri için artık geçerli değildir.

Ama diğer yandan, üretici emek kavramı daralır. Kapitalist üretim, yalnızca meta üretimi değil, özünde artık değer üretimidir. İşçi, kendisi için değil, sermaye için üretir. Bundan dolayı, artık genel olarak üretimde bulunması yetmez. Artık değer üretmek zorundadır. Yalnızca, kapitalist için artık değer üreten ya da sermayenin değerlenmesine hizmet eden işçi, üreticidir. Maddi üretim alanı dışından bir örnek alacak olursak, bir öğretmen, öğrencilerin kafalarını işlemekle kalmadığı, ama aynı zamanda girişimcinin zenginleşmesi için çalıştığı durumda üretici işçidir. Girişimcinin sermayesini bir sucuk fabrikasına yatıracak yerde bir eğitim fabrikasına yatırması, bu ilişkide herhangi bir değişikliğe yol açmaz. Bundan dolayı, üretici işçi kavramı, kesinlikle, faaliyet ile yararlı etki arasındaki, işçi ile emek ürünü arasındaki bir ilişkiden ibaret değildir; aynı zamanda, işçiyi, sermayenin dolaysız değerlenme aracı olarak damgalayan, özgül, toplumsal, tarihsel gelişimin ürünü bir üretim ilişkisidir. Üretici işçi olmak, bundan ötürü, bir şans değil şanssızlıktır. Bu eserin teori tarihini ele alan Dördüncü Kitabında daha yakından görüleceği gibi, klasik ekonomi politik yazarları, artık değer üretimini, her zaman, üretici işçinin belirleyici özelliği haline getirmişlerdir. Bunun içindir ki, bunların artık değerin doğası hakkındaki kavrayışları ile birlikte üretken işçi tanımları da değişir. Bu şekilde, fizyokratlar, yalnızca tarımsal emeğin üretici olduğunu, çünkü yalnızca onun artık değer sağladığını söyler. Ama fizyokratlar için artık değerin tek varoluş biçimi toprak rantıdır.

İş gününün işçinin tam kendi emek gücünün değerine eşit bir değeri ürettiği noktanın ötesine uzatılması ve bu artık emeğe sermaye tarafından el konması: mutlak artık değer üretimi denilen şey budur. Kapitalist sistemin genel temelini ve göreli artık değer üretiminin hareket noktasını bu oluşturur. Kapitalist sistemde iş günü daha baştan iki kısma bölünmüştür: gerekli emek ve artık emek. Artık emek-zamanı uzatmak için, gerekli emek-zaman, ücretin eş değerini daha az zamanda üretmeyi sağlayan yöntemlerle kısaltılır. Mutlak artık değer üretimi sadece

iş gününün uzunluğuna bağlıdır; göreli artık değer üretimi, işin teknik süreçlerini ve toplumun bileşimini giderek köklü değişikliklere uğratır.

Demek oluyor ki, göreli artık değer üretimi, kendine özgü yöntemleri, araçları ve koşullarıyla birlikte, ancak işçinin sermayeye biçimsel olarak bağımlı hale gelmesiyle sağlanmış bir temel üzerinde kendiliğinden ortaya çıkan ve gelişen özgül bir üretim tarzını, yani kapitalist üretim tarzını gerektirir. İşçinin sermayeye biçimsel bağımlılığı, zamanla yerini gerçek bağımlılığa bırakır.

Artık emeğin üreticiden doğrudan doğruya zor yoluyla sızdırılmasının söz konusu olmadığı ve üreticinin sermayenin biçimsel boyunduruğu altına girmiş bulunmadığı ara biçimlere burada şöyle bir değinmekle yetineceğiz. Bu ara biçimlerde sermaye, emek sürecini henüz doğrudan doğruya denetimi altına almış değildir. Zanaatlarını ya da tarımsal faaliyetlerini geleneksel tarzlarda yürüten bağımsız üreticilerin yanında, bunları asalakça sömürerek beslenen tefeci veya tüccar, tefecilik sermayesi veya ticaret sermayesi vardır. Bir toplumda bu sömürü biçiminin egemen olması durumunda, burada kapitalist üretim tarzına yer olmaz; öte yandan, Orta Çağın sonlarına doğru görülmüş olduğu gibi, bu sömürü biçimi, köprü işlevi görebilir. Son olarak, modern ev sanayisi örneğinin de gösterdiği gibi, büyük sanayinin gerisinde, tamamıyla değişik bir çehre ile olmakla beraber, bazı ara biçimler yer yer yeniden ortaya çıkmıştır.

Bir yandan, mutlak artık değer üretimi için emeğin sermayeye sadece biçimsel olarak tabi olmasının, örneğin daha önce kendi başlarına veya bir lonca ustasının kalfaları olarak çalışan zanaatçıların şimdi kapitalistin doğrudan denetimi altına girmelerinin yettiğini, öte yandan, göreli artık değer üretme yöntemlerinin aynı zamanda mutlak artık değer üretme yöntemleri olduklarını da görmüştük. Dahası, iş gününün ölçüsüz bir biçimde uzatılması, kendisini büyük sermayenin en kendine özgü ürünü olarak ortaya koymuştu. Kapitalizme özgü üretim tarzı, bütün bir üretim koluna ve bundan da ileri olarak, bütün önemli üretim kollarına egemen olur olmaz, genel olarak, yalnızca bir göreli artık değer üretme aracı olmaktan çıkar. Bu üretim tarzı, artık, üretimin genel, toplumsal açıdan egemen biçimi haline gelir. Göreli artık değer üretiminin özel bir yöntemi olarak işlev görmesi, artık yalnızca, birincisi, şimdiye kadar sermayeye sadece biçimsel olarak tabi olan sanayi kollarını ele geçirmesi, yani yayılması ölçüsünde, ikincisi, halen yerlerini almış bulunduğu sanayileri üretim yöntemlerinde değişiklikler yaparak köklü dönüşümlere uğratması ölçüsünde söz konusu olur.

Belli bir açıdan bakıldığında, mutlak artık değer ile göreli artık değer arasındaki fark, tamamıyla aldatıcı görünür. Göreli artık değer mutlaktır;

çünkü iş gününün, işçinin kendi varlığı için gerekli olan emek-zamanın ötesine uzatılmasını gerektirir. Mutlak artık değer görelidir; çünkü emeğin üretkenliğinde gerekli emek-zamanı iş gününün bir kısmıyla sınırlamaya olanak veren bir gelişme olmasını gerektirir. Ne var ki, artık değerin hareketini göz önünde tuttuğumuzda, bu özdeşlik görünümü yok olur gider. Kapitalist üretim tarzı bir kere yer edip genelleşir genelleşmez mutlak artık değer ile göreli artık değer arasındaki fark, artık değer oranını yükseltme sorununun söz konusu olduğu her zaman ve yerde kendisini duyurur. Emek gücüne değerinin ödendiğini varsayacak olsak, şu alternatifle karşı karşıya kalırız: emeğin üretkenliği ve normal kullanım yoğunluğu veri ise, artık değer oranı ancak iş gününün mutlak olarak uzatılması ile yükseltilebilir; diğer yandan, iş gününün sınırları belli ve veri ise, artık değer oranı ancak unsurlarında, yani gerekli emek ve artık emekte meydana gelecek bir göreli büyüklük değişmesiyle yükseltilebilir ki, bu da, eğer ücret emek gücünün değerinin altına düşmeyecek olursa, emeğin üretkenliğinde veya yoğunluğunda bir değişme olmasını gerektirir.

İşçi, kendisinin ve soyunun hayatta kalabilmesi için gereken geçim araçlarını elde etmek üzere sahip bulunduğu bütün zamanını harcamak durumunda ise, üçüncü kişiler için parasız olarak çalışmasına zaman kalmaz. Emek belli bir üretkenlik derecesine ulaşmadan, işçinin bu biçimde kullanabileceği zamanı olmaz; böyle bir artık zaman olmadan, artık emek olmaz; dolayısıyla, kapitalistler de olmaz; ama ayrıca, köle sahipleri, feodal beyler de olmaz; kısaca, büyük mülk sahipleri sınıfı olmaz.[1]

Böylece, artık değerin doğal bir temelinden söz edilebilir; ancak bu, bir kimsenin kendi varlığı için gereken çalışmayı kendi sırtından başkasının sırtına yüklemesini önleyecek hiçbir mutlak doğal engel olmadığı biçiminde, çok genel bir anlamda alınmalıdır; örneğin, bir kimseyi, kendisini doyurmak için, bir başka insanı yemekten alıkoyacak mutlak doğal engellerin olmaması gibi.[2] Emeğin bu kendiliğinden gelişen üretkenliği, hiçbir biçimde, orada burada görüldüğü gibi, mistik düşüncelerle ilişkilendirilmemelidir. Ancak insanların kendilerini başlangıçtaki hayvan durumlarının üstüne yükseltmelerinden ve dolayısıyla emeklerini belli bir derecede toplumsallaştırmalarından sonradır ki, bir kimsenin artık emeğinin bir başkasının varoluş koşulu haline geldiği durumlar doğ-

1 "Kapitalist haline gelmiş ustaların ayrı bir sınıf olarak varlıkları, emeğin üretkenliğine bağlıdır." (Ramsay, l.c. s. 206.). "Herkesin emeği ancak kendi yiyeceğini üretmeye yetecek kadar olsaydı, mülkiyet diye bir şey olamazdı." (Ravenstone, l.c. s. 14, 15.)

2 Yakın geçmişte yapılan bir hesaplamaya göre, yalnızca yeryüzünün keşfedilmiş kısımlarında henüz en azından dört milyon yamyam yaşamaktadır.

muştur. Uygarlığın başlangıç döneminde emeğin edinilmiş üretici güçleri sınırlıdır; ama, tatminlerini sağlamakta yararlanılan araçlarla birlikte gelişen ihtiyaçları da azdır. Bundan başka, bu ilk dönemde toplumun başkalarının emekleri ile yaşayan kısmı, doğrudan doğruya üreticilerin oluşturduğu kitle karşısında, yok denecek kadar küçüktür. Emeğin toplumsal üretici gücünde meydana gelen ilerleme ile birlikte bu oran hem mutlak ve hem de göreli olarak büyür.[3] Ayrıca, beraberinde getirdiği ilişkilerle birlikte sermaye, kaynağını uzun bir gelişme sürecinin ürünü olan bir ekonomik temelden alır. Sermayenin temeli ve hareket noktası hizmetini gören mevcut emek üretkenliği bir armağandır; ancak bu, doğanın değil, binlerce yüzyılı kucaklayan bir tarihin armağanıdır.

Toplumsal üretimin az ya da çok gelişmişlik düzeyi bir yana, emeğin üretkenliği doğal koşullara bağlı kalır. Bunların hepsi, bizzat insanın kendi doğasına (ırk vb. gibi) ve doğal çevresine indirgenebilir. Dış doğal koşullar ekonomik bakımdan iki büyük sınıfa ayrılır: birincisi, verimli topraklar, balık dolu sular vb. gibi geçim araçları biçimindeki doğal zenginlik; ikincisi, güçlü şelaleler, ulaştırmaya uygun nehirler, odun, madenler, kömür vb. gibi emek araçları biçimindeki doğal zenginlik. Uygarlığın başlangıç döneminde birinci, daha yukarı gelişme aşamalarında ikinci tür doğal zenginlik daha ağır basar. Söz gelişi, İngiltere ile Hindistan, ya da Eski Çağda, Atina ve Korint ile Karadeniz'in kıyı ülkeleri karşılaştırılabilir.

Mutlak olarak tatmin edilmeleri gereken ihtiyaçlar ne kadar az ve toprağın doğal verimliliği ile iklimin uygunluğu ne kadar yüksek olursa, üreticinin yaşaması ve devamı için gerekli emek-zaman o kadar kısa olur. Ve dolayısıyla, emeğinin kendisi için harcadığı kısmını aşan ve bir başkası için harcanacak parçası o kadar büyük olabilir. Diodorus, eski Mısırlılarla ilgili olarak daha o zamanlar şunları yazmıştı:

> "Çocuklarını yetiştirmek için katlandıkları zahmet ve masraf inanılamayacak kadar az. Onlara en basit yiyecekleri pişiriyorlar; bir de ateşte kızartabildikleri kadar papirüs sapını veriyorlar; bataklık bitkilerinin kök ve saplarını çiğ, haşlanmış ya da kızartılmış olarak yediriyorlar. Çocukların çoğu, hava çok yumuşak olduğu için yalın ayak ve çıplak dolaşıyor. Bunun için, bir çocuk yetişip büyüyünceye kadar ana ve babasının katlandığı bütün masraf yirmi drahmiyi geçmiyor. Mısır'da nüfusun niye bu kadar büyük olduğu ve dolayısıyla bunca büyük eserin nasıl meydana getirilebildiği esas itibarıyla bu durumla açıklanabilir."[4]

3 "Amerika'da Kızılderililerde hemen hemen her şey işçiye aittir. Yüzün 99'u emeğin hesabına yazılır. İngiltere'de işçi belki bir kere bile 2/3 almamıştır." ("The Advantages of the East India Trade etc.", s. 72, 73.)

4 Diodorus, l.c, 1.I, c. 80.

Böyle olmakla beraber, eski Mısır'ın büyük yapıları nüfusun büyüklüğünden çok bunun serbestçe kullanılabilen kısmının büyüklüğü sayesinde ortaya çıkabilmiştir. Bir bireysel işçi, kendisi için gerekli emekzaman ne kadar kısa olursa, o kadar fazla artık emek sağlayabilir; aynı şekilde, çalışan nüfusun, zorunlu geçim araçlarının üretimi için gerekli olan kısmı ne kadar küçük olursa, bunun başka işler için kullanılabilecek kısmı o kadar büyük olur.

Kapitalist üretim bir kere varsayılınca, artık işin büyüklüğü, diğer bütün koşullar aynı kalmak ve iş günü verilmiş bir uzunlukta olmak kaydı ile işin doğal koşullarına ve özellikle de toprağın verimliliğine bağlı olarak değişir. Ne var ki, bu olgudan bunun tersinin de doğru olduğu sonucu asla çıkarılamaz; yani, kapitalist üretim tarzının gelişmesi için en uygun toprak en verimli topraktır, diye düşünmek yanlıştır. Kapitalist üretim tarzı, insanın doğa üzerindeki egemenliğine dayanır. Fazla cömert bir doğa, "insanı, yürümeyi öğrenmesi için kayışlarla bağlanmış çocuk gibi, denetimi altında tutar". İnsan için, kendi gelişimini doğal bir zorunluluk haline getirmez.[5] Sermayenin anayurdu, gür ve yoğun bitki doğurma gücüne sahip tropik iklim kuşağı değil, ılıman kuşaktır. Toplumsal iş bölümünün doğal temelini oluşturan ve insana doğal çevresindeki doğal değişmelerle, ihtiyaçlarını, yeteneklerini, emek araçlarını ve çalışma tarzlarını çok yönlüleştirmeye teşvik eden, toprağın mutlak verimliliği değil nitel farklılığı, doğal ürünlerinin çeşitliliğidir. Sanayi tarihinde en belirleyici rolü, bir doğa gücünün toplumun denetimi altına alınması, onun idareli bir şekilde kullanılması, insan elinin eserleriyle ona ilk kez büyük ölçüde sahip ya da egemen olunması zorunluluğu oynar. Mısır'da,[6] Lombardiya'da, Hollanda'da suyun denetim altına alın-

5 Doğal zenginliğin "ilki, son derece soylu ve kârlı olduğu için, insanları vurdumduymaz, mağrur yapar ve her tür aşırılığa sevk eder; buna karşılık ikincisi, insanları tedbirli, bilgili, ince duygulu, iş ve hareketlerinde hesaplı olmaya zorlar." ("England's Treasure by Foreign Trade. Or the Balance of our Foreign Trade is the Rule of our Treasure. Written by Thomas Mun, of London, Merchant, and now published for the common good by his son John Mun", Lond. 1669, s. 181, 182.) "Bir halkın bütünü için, üzerinde beslenme ve giyim ihtiyaçlarını karşılayan şeylerin kendiliklerinden ürediği ve iklimin giyinme ve barınma için pek az şeye ihtiyaç duyurduğu ya da izin verdiği bir toprak parçasına bırakılmış olmaktan daha uğursuz ve lânetlik bir durum hayal edemiyorum. ... şüphesiz, bunun tam karşıtı olan bir durum da mümkündür. Üzerinde emek harcandığı halde ürün vermeyen bir toprak, hiç emek gerektirmeden bol ürün veren bir toprak kadar kötüdür." ([N. Forster.] "An Inquiry into the present High Price of Provisions", Lond. 1767, s. 10.)

6 Nil'in yükselip alçalma zamanlarını hesaplayıp bulmak zorunluluğu Mısır astronomisini doğurdu ve bununla birlikte rahipler sınıfını tarımın yöneticileri olarak egemen duruma getirdi. "Gündönümü, Nil'in yükselmeye bağladığı an idi ve bunun için de Mısırlılar bu gündönümünü bütün dikkatleriyle gözlemek zorundaydı. ... Onların tarım faaliyetlerini ayarlamak için tespit etmek zorunda kaldıkları gündönümü yılı bu idi. Bundan ötürü, Mısırlılar gökyüzünde onu gösterecek açık bir işaret aramak zorunda kalmışlardı." (Cuvier, "Discours sur les révolutions du globe", éd. Hoefer, Paris 1863, s. 141.)

ması örneğinde olduğu gibi. Ya da, Hindistan'da, İran'da vb., insan eseri olan kanalların, yalnızca toprak için vazgeçilmez olan suyu değil, aynı zamanda dağların tepelerinden sürükleyip bıraktıkları tortularla mineral gübreleri de sunması gibi. İspanya ve Sicilya'da Arap egemenliği sırasında sanayinin serpilip gelişmesinin sırrı sulama kanallarının inşasıydı.[7]

Uygun doğa koşullarının varlığı, her zaman, artık emeğin, yani artık değerin ya da artık ürünün fiilen ortaya çıkmasını değil, yalnızca ortaya çıkabilir olmasını sağlar. Çalışmanın farklı doğal koşulları, aynı miktarda emeğin farklı ülkelerde farklı büyüklükteki ihtiyaç kütlelerini tatmin etmesine,[8] dolayısıyla, başka açılardan benzer olan koşullar altında, gerekli emek-zamanın farklı olmasına neden olur. Bu koşullar artık emek üzerinde doğal sınırlar olarak etkide bulunur, yani emeğin başkaları için harcanmaya başlayabileceği noktayı belirlerler. Sanayileşmenin ilerlemesi oranında bu doğal sınırlar geriye çekilir. İşçinin, kendi varlığı için çalışma iznini, ancak artık emek karşılığında elde ettiği Batı Avrupa toplumunun ortasında, bir artık ürün sağlamanın, insan emeğinin özünde bulunan bir nitelik olduğu kolayca düşünülebiliyor.[9] Ama örneğin, ormanlarında sago palmiyesinin kendi kendine yetiştiği, Asya Takımadaları'nın doğusundaki adalarda yaşayan bir yerliye bakalım:

> "Yerliler, ağaçta bir delik açarak özsuyunun olgunlaşmış olduğunu gördükleri zaman, gövde, kökünden kesilir ve küçük parçalara ayrılır, öz suyu alınır, suyla karıştırılır ve süzülür; bundan kullanılmaya hazır sago unu artık eldedir. Bir ağaç genellikle 300 libre verir, bazen 500-600 libre elde edildiği olur. Görüldüğü gibi, insanlar orada ormana gidip yiyecek ekmeklerini kesiyorlar; tıpkı bizim yakacak odunlarımızı kesmemiz gibi."[10]

---

7 Hindistan'da birbirleriyle ilişkisiz küçük üretim organizmaları üzerindeki devlet iktidarının maddi temellerinden biri, su kullanımının düzenlenmesiydi. Hindistan'ın Müslüman yöneticileri bunu İngiliz haleflerinden daha iyi anlamışlardı. Biz burada sadece Bengal Başkanlığı sınırları içindeki Orissa adlı bölgede bir milyondan fazla Hindunun hayatına mal olmuş olan 1866 kıtlığını hatırlatmakla yetiniyoruz.

8 "Yeryüzünde, aynı sayıdaki gerekli geçim araçlarını aynı bollukta ve aynı miktarda emek harcayarak sağlayan iki ülke yoktur. İnsanların ihtiyaçları içinde yaşadıkları iklimin sertlik ya da ılımlılığına göre çoğalır ya da azalır; bunun sonucu olarak, farklı ülkelerin insanlarının zorunlu biçimde yürütmek durumunda oldukları iktisadi faaliyetlerin göreli büyüklükleri aynı olamaz; farklılık derecesinin ise sıcaklık ve soğukluk derecelerinin sebep olacağından daha büyük olması düşünülemez. Bundan dolayı şu genel sonuca varabiliriz: belli bir sayıda insanın yaşaması için harcanması gerekli emek miktarı, soğuk iklimlerde en yüksek, sıcak iklimlerde en alçak düzeyde olur; soğuk iklim bölgelerinin sıcak iklim bölgelerinden farkı, sadece birincilerde insanların daha fazla giyim eşyasına ihtiyaç duymalarından ibaret değildir, bunlarda toprağın da ikincilere oranla daha fazla işlenmesi gerekir." ("An Essay On the Governing Causes of the Natural Rate of Interest", Lond. 1750, s. 69.) Bu çığır açan isimsiz eserin yazarı, J. Massie'dir. Hume, faiz teorisini bu eserden almıştı.

9 "Her iş" (bu, aynı zamanda, *droits und devoirs du citoyen* [yurttaşın hakları ve ödevleri] arasında gibi görünüyor) bir fazla bırakmak zorundadır." (Proudhon)

10 F. Schouw, "Die Erde, die Pflanzen und der Mensch", 2. Aufl., Leipzig 1854, s. 148.

Şimdi, diyelim, böyle bir ada insanı olan ekmek kesicimizin bütün ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için haftada 12 saat çalışması gerekmektedir. Doğanın ona doğrudan doğruya verdiği armağan, bol boş zamandır. Onun, bu boş zamanı üretken bir biçimde kendisi için kullanması bir dizi tarihsel koşulun, onu artık emek biçiminde başkaları için harcaması bir dış zorlamanın varlığını gerektirir. Buraya kapitalist üretim girecek olsa, günahsız dostumuz, kendisine bir iş gününün ürünü olan şeyi sağlayabilmek için haftada belki 6 gün çalışmak zorunda kalabilirdi. Doğanın cömertliği, onun artık haftada 6 gün çalışmasının ya da 5 gün artık emek sağlamasının nedenini açıklamaz. O, yalnızca, gerekli emek-zamanın niçin haftanın bir günüyle sınırlı olduğunu açıklar. Ama, hiçbir durumda, onun artık ürünü, insan emeğinin özünde saklı, gizli bir niteliğinden doğmaz.

Böylece, emeğin tarihsel olarak gelişmiş, toplumsal üretici güçleri gibi, doğal koşullara bağlı üretici güçleri de, parçası haline geldikleri sermayenin üretici güçleri gibi görünür.

Ricardo, artık değerin kaynağı ile hiçbir zaman ilgilenmez. O, bunu, kapitalist üretim tarzının, toplumsal üretimin onun gözünde doğal biçimi olan bu biçimin, özünde yatan bir şey diye görmüş ve böyle ele almıştır. Ricardo, emeğin üretkenliğinden söz ettiği zaman, bunda artık değerin varlık nedenini aramaz; yalnızca, artık değerin büyüklüğünü belirleyen nedeni arar. Buna karşılık, adını taşıyan okul, emeğin üretkenliğini, açıkça, kârı (artık değeri diye okuyun) doğuran neden olarak ilan eder. Ne olursa olsun, bu, ürünün fiyatının üretim maliyetini aşan kısmının mübadeleden; ürünün, değerinin üzerinde bir fiyatla satılmasından ileri geldiğini düşünmüş olan merkantilistlere oranla gene de bir ilerlemedir. Ne var ki, Ricardo'nun okulu da problemin sırf etrafında gezinmiş ama bir çözüm getirmemiştir. Aslında, artık değerin kaynağının ne olduğu ile ilgili yakıcı sorunun cevabını ararken çok derinlere inmenin pek tehlikeli bir şey olduğunu bu burjuva iktisatçıları isabetli bir içgüdü ile sezmişti. Peki, Ricardo'yu ilk basitleştirenlerin zavallı kaçamaklarını beceriksizce tekrarlayarak, ondan yarım yüzyıl sonra, merkantilistlere üstün olduğunu büyük bir ciddiyetle iddia eden John Stuart Mill'e ne demeli?

Mill der ki:

> "Kârın nedeni, emeğin, kendi geçinmesi için gerekli olandan fazlasını üretmesidir."

Bu kadarıyla, bu, eski hikâyedir; ne var ki, Mill, kendisinden de bir şey katmak sevdasındadır; devam eder:

> "Teoremin biçimini değiştirmek istersek şöyle de denilebilir: sermayenin bir kâr sağlamasının nedeni, besinlerin, giyim eşyasının, ham madde ve emek araçlarının, üretimleri için gerekenden daha uzun süre dayanmalarıdır."

Mill burada emek-zamanın süresi ile bunun ürünlerinin dayanma sürelerini birbirine karıştırır. Bu görüşe göre, ürünü sadece bir gün dayanan bir fırıncı, ürünü yirmi yıl ya da daha uzun bir süre dayanan bir makine yapımcısının işçilerinden elde edebildiği miktardaki bir kârı kendi işçilerinden asla sızdıramayacaktır. Kuşkusuz, kuş yuvaları, kendi yapımları için gereken süreden daha uzun bir süre dayanmasalardı, kuşlar başlarının çaresine yuvasız bakmak zorunda kalırdı.

Bu temel gerçeği ortaya çıkarmış bulunan Mill, arkasından merkantilistlere üstünlüğünü gösterir:

> "O halde, görülüyor ki, kâr, mübadele olayından değil, emeğin üretkenliğinden doğar; bir ülkenin toplam kârı, mübadele ister olsun ister olmasın, her zaman emeğin üretkenliği ile belirlenir. İşler arasında hiçbir bölünme olmasaydı, ne alış ne de satış olurdu, ama gene de kâr elde edilirdi."

Burada da mübadele, alım ve satım, kapitalist üretimin bu genel koşulları, herhangi bir olaydan ibarettir ve emek gücü alım ve satımı olmasa da kâr yine de her zaman mevcut olur!

Dahası var:

> "Bir ülkenin işçileri hep birlikte kendilerine ödenen ücretler toplamının % 20 fazlasını ürettiklerinde, meta fiyatlarının durumu ne olursa olsun, kârlar % 20 olur."

Bu, bir yandan, eşine ender rastlanır bir totolojidir; çünkü işçiler, kapitalistleri için % 20'lik bir artık değer ürettiklerinde, kârların işçilere verilen ücretler toplamına oranı 20:100 olur. Diğer yandan, kârların "% 20 olacağı" mutlak olarak yanlıştır. Kârlar, yatırılmış bulunan sermayelerin toplamına göre hesaplandıkları için, her zaman daha küçük olmak zorundadır. Kapitalist, örneğin, 400 sterlini üretim araçlarına, 100 sterlini işçi ücretlerine olmak üzere, toplam olarak 500 sterlin yatırmış bulunuyor olsun. Artık değer oranı, varsayıldığı gibi % 20 ise, bu durumda kâr oranı 20:500, yani % 4 olur, % 20 olmaz.

Bunun ardından toplumsal üretimin farklı tarihsel biçimlerini Mill'in nasıl ele aldığını gösteren muhteşem bir örnek gelir:

> "Ben, az sayıda istisna dışında her yerde hüküm süren bugünkü durumun -işçiler ve kapitalistler bugün ayrı sınıflar halinde kümelenmişlerdir- evrensel olduğunu, yani, işçilere yapılan ödemelerin tamamı dahil, bütün harcamaların kapitalist tarafından yapıldığını, varsayıyorum."

Bugün yeryüzünde henüz istisnai bir biçimde hüküm sürmekte olan bir durumu her yerde mevcut görmek garip bir görüş aldanmasıdır! Biz yine de devam edelim. "Mill, bunun böyle olmasının mutlak bir zorunluluk olmadığını" teslim edecek kadar iyidir.* Aksine, der ki:

> "İşçi, iş bitene kadar geçecek süre içinde kendi geçimini sağlaması için gerekli olan araçlara sahip olsaydı, bütün ücretinin iş bittikten sonra ödenmesi için bekleyebilirdi. Ama bu durumda işçi, belli bir ölçüde, işe sermaye yatırmış ve işin yürütülmesi için gerekli fonların bir kısmını sağlamış bir kapitalist olurdu."

Mill, pekâlâ şöyle de diyebilirdi: kendi kendisine sadece tüketim araçlarını avans olarak vermekle kalmayan, ama kendisine kullandığı emek araçlarını da avans olarak veren işçi, gerçekte, kendi kendisinin ücretli işçisidir. Ya da, yabancı bir efendi için değil, yalnızca kendisi için angarya işi yapan bir Amerikan köylüsü, kendi kendisinin kölesidir.

Böylece Mill bize, kapitalist üretimin, mevcut olmuş olmasa bile gene de mevcut olabileceğini açık bir biçimde kanıtladıktan sonra, bunun, mevcutken bile, mevcut olmadığını kanıtlayacak kadar tutarlılık gösterir:

> "Ve bir önceki durumda" (işçiye gerekli tüketim araçlarının tamamını kapitalistin verdiği durumda) "bile, işçiye aynı bakış açısından" (yani bir kapitalist olarak) "bakılabilir. Çünkü, emeğini piyasa fiyatının altında (!) bir fiyatla vermekte olduğu için, işçinin aradaki farkı (?) girişimcisine borç olarak verdiği söylenebilir vb."[11]

Aslında işçi, emeğini kapitaliste, bu sürenin sonunda bunun piyasa fiyatını elde etmek üzere, bir hafta vs. boyunca, hiçbir karşılık almadan, yani bedava olarak, avans verir; işte bu, Mill'e göre, işçiyi kapitalist haline getirir! Düzlüklerde küçük tümsekler de tepe gibi görünür; bugünkü burjuvazimizin yavan düzlüğü, "büyük kafaları"nın çapıyla ölçülebilir.

---

* Marx, N. F. Danielson'a 28 Kasım 1878'de yazdığı bir mektupta, bu son paragrafın şu şekilde değiştirilmesini önermişti: "Bay Mill, bunun böyle olmasının, işçiler ile kapitalistlerin birbirlerinin karşısına sınıflar olarak çıktıkları bir ekonomik sistemde bile mutlak bir zorunluluk olmadığını teslim etmeye hazırdır" –Almanca baskı editörünün notundan.

11 J. St. Mill, "Principles of Political Economy", Lond, 1868, s. 252-253, passim. - [Yukarıdaki bölümler *"Kapital"*in Fransızca basımına göre çevrilmiştir. –F. E.]

Bölüm

15

Emek Gücü Fiyatında ve Artık Değerde Büyüklük Değişmeleri

★★★

Emek gücünün değeri, ortalama işçinin alışılagelmiş düzeydeki gerekli geçim araçlarının değeriyle belirlenir. Bu geçim araçlarının kütlesi, biçimleri değişebilse bile, belli bir toplumun belli bir döneminde veri olan bir büyüklüktedir ve bundan dolayı değişmez bir büyüklük olarak ele alınabilir. Değişikliğe uğrayan, bu kütlenin değeridir. Emek gücünün değerinin belirlenmesinde ayrıca diğer iki faktör daha rol oynar. Bunlardan biri, emek gücünün, üretim tarzı ile birlikte değişen yetişme ve gelişme giderleri; diğeri, emek gücünün erkek ya da kadın, yetişkin ya da yetişkin olmayan bir kimsenin emek gücü oluşu ile ilgili doğal farklılıktır. Bu farklı emek güçlerinin kullanımı, ki bu da üretim tarzına bağlıdır, işçi ailesinin yeniden üretim maliyetinde ve yetişkin erkek işçinin emek gücü değerinde büyük bir fark yaratır. Bununla beraber, aşağıdaki incelemelerimiz sırasında bu son iki faktör hesaba katılmayacaktır.[12]

Şimdi girişeceğimiz inceleme sırasında, 1. metaların değerleri üzerinden satıldıklarını, 2. emek gücü fiyatının zaman zaman kendi değerinin üstüne çıktığını, ama hiçbir zaman altına düşmediğini varsayacağız.

12 Üçüncü Almanca basıma not: 281. sayfada incelenen durum da burada doğal olarak dışarıda bırakılmıştır. –F. E.

Bir kere bu varsayımlar yapılınca, emek gücü fiyatının ve artık değerin göreli büyüklüklerinin üç şeye bağlı oldukları görülmüştü; bunlar, 1. iş gününün uzunluğu veya emeğin genişliğine (*extensive*) büyüklüğü; 2. emeğin normal harcanma yoğunluğu veya derinliğine (*intensive*) büyüklüğü; belli bir zaman aralığında belli miktarda emek harcanmasını sağlayan yoğunluk; 3. son olarak, emeğin üretkenliği; üretim koşullarının gelişme derecesine bağlı olarak, aynı miktarda emeğin aynı uzunluktaki zaman aralığında daha fazla ya da daha az miktarda ürün sağlamasını belirleyen unsur. Üç faktörden birinin değişmez ve diğer ikisinin değişir veya ikisinin değişmez ve üçüncünün değişir, ya da son olarak üçünün de aynı zamanda değişir şeyler olmasına göre, çok farklı durumların mümkün olduğu açıktır. Bu farklı faktörlerin eş zamanlı değişmeleri sırasında değişmenin büyüklük ve yönünün farklı olabilmesine göre, bu durumların sayısı daha da artar. Aşağıdaki sadece başlıca durumlar ele alınacaktır.

I. İş Gününün Uzunluğu ve Emek Yoğunluğu Değişmez (Veri), Emeğin Üretkenliği Değişir

Bu varsayım altında emek gücünün değeri ve artık değerin büyüklüğü üç yasayla belirlenir.

Birincisi: Verilmiş uzunluktaki bir iş günü, emeğin üretkenliği ve onunla birlikte bireysel metanın ürün kütlesi ve dolayısıyla fiyatı nasıl değişirse değişsin, kendisini her zaman aynı değer-ürünle ortaya koyar.

On iki saatlik bir iş gününün değer-ürünü, diyelim, 6 şilin olsa, üretilen kullanım değerlerinin kütlesi emeğin üretkenliği ile birlikte değişmiş olsa bile, 6 şilinle temsil edilen değer, şimdi daha çok ya da daha az sayıda metaya bölünür.

İkincisi: Emek gücünün değeri ve artık değer birbirine zıt yönlerde değişir. Emeğin üretkenliğindeki değişme, yükselme veya düşme, emek gücünün değeri üzerinde ters yönde, artık değer üzerinde aynı yönde etki yapar.

On iki saatlik bir iş gününün değer-ürünü değişmez bir miktar, diyelim, 6 şilin olsun. Bu değişmez miktar, artık değerin bütünü ile işçinin bir eş değerle ikame ettiği emek gücü değerinin toplamına eşittir. Değişmez bir büyüklük oluşturan iki parçadan biri küçülmeden diğerinin büyüyemeyeceği apaçıktır. Artık değer 3 şilinden 2 şiline düşmeden emek gücünün değeri 3 şilinden 4 şiline çıkamaz ve emek gücünün değeri 3 şilinden 2 şiline düşmeden artık değer 3 şilinden 4 şiline çıkamaz. Demek oluyor ki, bu koşullar altında, ne emek gücü değerinin ve ne de artık değerin mutlak büyüklüklerinde, bunların göreli, yani birbir-

lerine göre büyüklüklerinde aynı anda bir değişme olmadan herhangi bir değişiklik olabilir. Bunların aynı anda yükselmeleri ya da düşmeleri mümkün değildir.

Bundan başka, emeğin üretkenliği yükselmeden emek gücünün değeri düşemez ve dolayısıyla artık değer artamaz; örneğin, yukarıda sözü edilmiş olan durumda, emeğin üretkenliğinde, daha önce ancak 6 saatte üretilebilen aynı geçim araçları kütlesinin şimdi 4 saatte elde edilmesini mümkün kılacak bir yükselme olmadan, emek gücünün değeri 3 şilinden 2 şiline düşemez. Diğer taraftan, emeğin üretkenliğinde, daha önce 6 saatte üretilebilen aynı geçim araçları kütlesini elde edebilmek için şimdi 8 saat harcanmasını gerektiren bir düşme olmadan, emek gücünün değeri 3 şilinden 4 şiline çıkamaz. Buradan şu sonuca varıyoruz: emeğin üretkenliğindeki yükselme emek gücünün değerini düşürür ve böylece artık değeri artırır, bunun tersi, yani üretici güçteki düşme, emek gücünün değerini yükseltir ve artık değeri azaltır.

Ricardo, bu yasayı formüle ederken, bir noktayı gözden kaçırmıştır: artık değerin veya artık emeğin büyüklüğündeki değişme, emek gücünün veya gerekli emeğin büyüklüğünde ters yönlü bir değişmeye neden olmakla birlikte, bu, hiçbir biçimde, bunların aynı oranda değişeceği demek değildir. Bunlar aynı miktarda artar veya azalır. Ancak, değer-ürünün veya iş gününün her bir parçasının artış veya azalış oranı, bunların başlangıçtaki, yani emeğin üretkenliğinde bir değişme olmadan önceki büyüklüklerine bağlıdır. Emek gücünün değeri 4 şilin ya da gerekli emek-zaman 8 saat ve artık değer 2 şilin ya da artık iş 4 saat idiyse ve emeğin üretkenliğinin yükselmesi sonucunda, emek gücü değeri 3 şiline ya da gerekli emek 6 saate düşmüşse, bu durumda, artık değer 3 şiline ya da artık iş 6 saate yükselir. Bir durumda eklenen diğer durumda çıkarılan şey, 2 saatlik ya da 1 şilinlik aynı büyüklüktür. Ne var ki, göreli büyüklük değişmeleri bu iki durumda farklıdır. Emek gücünün değeri 4 şilinden 3 şiline, yani ¼ veya % 25 oranında düşerken, artık değer 2 şilinden 3 şiline, yani ½ veya % 50 oranında yükselir. Bundan dolayı şu sonuca ulaşırız: emeğin üretkenliğindeki belli bir değişikliğin sonucu olarak artık değerde meydana gelen göreli artma ya da azalma, iş gününün artık değerle temsil edilen kısmı başlangıçta ne kadar küçükse o kadar büyük, ne kadar büyükse o kadar küçük olur.

Üçüncüsü: Artık değerdeki artma veya azalma emek gücünün değerindeki buna karşılık gelen azalma veya artmanın her zaman sonucu olup asla nedeni değildir.[13]

13 Bu üçüncü yasaya MacCulloch, diğer şeyler yanında, şu saçma eklemede bulunmuştur: kapitalistin daha önce ödemek zorunda bulunduğu vergilerin kaldırılmasıyla, artık değer, emek gücünün değerinde düşme olmadan yükselebilir. Bu tür vergilerin kaldı-

İş günü değişmez bir büyüklükte olduğundan, değişmez büyüklükte bir değerle temsil edildiğinden, artık değerdeki her büyüklük değişmesine emek gücünün değerindeki ters yönlü bir büyüklük değişmesi karşılık geldiğinden ve emek gücünün değeri ancak emeğin üretkenliğindeki bir değişme ile değişebildiğinden, bu koşullar altında, artık değerdeki her büyüklük değişmesinin emek gücünün değerindeki bir büyüklük değişmesinden doğacağı açıktır. Dolayısıyla, görmüş olduğumuz gibi, emek gücünün ve artık değerin değerlerinde, bunların göreli değer büyüklüklerinde bir değişiklik olmadan, hiçbir mutlak büyüklük değişmesi olamıyorsa, şimdi ulaştığımız sonuca göre, emek gücünün mutlak değer büyüklüğünde bir değişme olmadan, bunların göreli değer büyüklüklerinde hiçbir değişiklik olamaz.

Üçüncü yasaya göre, artık değerin büyüklüğündeki bir değişme, emek gücünün değerinde, emeğin üretkenliğindeki bir değişmenin neden olduğu bir hareketi gerektirir. Artık değer büyüklüğündeki değişmenin sınırı, emek gücünün yeni değer sınırı ile belirlenir. Bununla beraber, koşullar yasanın işlemesine izin verse bile, birtakım ara hareketler gerçekleşebilir. Örneğin, emeğin üretkenliğinin yükselmesi sonucu emek gücünün değeri 4 şilinden 3 şiline veya gerekli emek-zaman 8 saatten 6 saate düşecek olsa, emek gücünün fiyatı sadece 3 şilin 8 peniye, 3 şilin 6 peniye, 3 şilin 2 peniye vb. düşebilir ve artık değer de dolayısıyla sadece 3 şilin 4 peniye, 3 şilin 6 peniye, 3 şilin 10 peniye vb. yükselebilir. En alt sınırı 3 şilin olan düşmenin derecesi, bir yandan sermayenin baskısının diğer yandan işçilerin dirençlerinin terazinin kefelerine koydukları göreli ağırlığa bağlıdır.

Emek gücünün değeri, belli bir miktardaki geçim araçlarının değeri tarafından belirlenir. Emeğin üretkenliği ile birlikte değişen, bu geçim araçlarının kütlesi değil değeridir. Bu kütle ise, emeğin üretkenliği artarken, emek gücünün fiyatı ile artık değer arasında herhangi bir büyüklük değişmesi olmadan, hem işçi hem de kapitalist için aynı zamanda ve aynı oranda artabilir. Başlangıçta emek gücünün değeri 3 şilin, gerekli emek-zaman 6 saat, artık değer de 3 şilin veya artık emek-zaman da 6 saat olsa, emeğin üretkenliği iki katına çıktığında, iş gününün bölünme oranı değişmezse, emek gücünün fiyatı ve artık değer aynı kalır. Yalnızca, bunlardan her biri, şimdi, eskisinin iki katı miktarda kullanım de-

---

rılması, sanayici kapitalistin, işçiden ilk elden sızdırdığı artık değer miktarında mutlak olarak hiçbir değişiklik yapmaz. Bu, ancak, onun kendi cebine atacağı artık değer miktarı ile üçüncü kişilere bırakacağı artık değer miktarının toplam artık değer miktarı içindeki oranlarını değiştirir. Bu, emek gücünün değeri ile artık değer arasındaki oranı da değiştirmez. Bundan ötürü, MacCulloch'un istisnası sadece kuralın yanlış anlaşıldığını kanıtlar; bu, onun Ricardo'yu basitleştirirken sık sık başına gelen ve A. Smith'i basitleştirirken J. B. Say'nin uğradığı türden bir talihsizliktir.

ğeri ile temsil edilir ve bu kullanım değerleri şimdi aynı oranda daha ucuzdur. Emek gücünün fiyatı, değişmemiş olmakla beraber, değerinin üstüne çıkmış olabilir. Emek gücünün fiyatı, düşmekle birlikte, kendisinin yeni değeri ile verilmiş bulunan 1½ şilinlik alt sınıra değil, 2 şilin 10 peniye, 2 şilin 6 peniye vb. düşmüş olsa, bu düşen fiyat hâlâ artan bir geçim araçları kitlesini temsil ederdi. Bu şekilde, emeğin üretkenliği yükselirken, bir yandan işçinin elde ettiği geçim araçları kütlesi sürekli olarak büyürken, aynı anda emek gücünün fiyatı sürekli olarak düşerdi. Ama göreli olarak, yani artık değere oranla, emek gücünün değeri devamlı olarak düşer ve dolayısıyla işçinin ve kapitalistin yaşam durumları arasındaki açıklık daha da büyürdü.[14]

Yukarıda sözü edilen üç yasayı ilk defa kesin bir şekilde formüle eden, Ricardo olmuştur. Onun sunumundaki hatalar şunlardır: 1. bu yasaların geçerlilik alanını belirleyen özel koşulları, kapitalist üretimin kendiliğinden anlaşılır, genel ve başka koşulları dışlayan koşulları olarak görmesi. Ne iş gününün uzunluğunda ve ne de çalışma yoğunluğunda değişme olabileceğini hesaba katmıştır; böylece, emeğin üretkenliği, onun sunumunda, kendiliğinden bir şekilde, biricik değişir faktör olur; 2. o da, artık değeri kâr, toprak rantı vb. özel biçimlerinden bağımsız olarak inceleme işinde diğer iktisatçıları aşan bir başarı göstermemiştir ve bu hata, analizine çok daha büyük ölçüde zararlı olmuştur. Bundan ötürüdür ki, Ricardo artık değer oranı ile ilgili yasaları dolaysız olarak kâr oranı ile ilgili yasalarla bir tutar. Daha önce belirtilmiş olduğu gibi, kâr oranı artık değerin yatırılmış bulunan toplam sermayeye, artık değer oranı ise artık değerin bu sermayenin yalnızca değişir kısmına oranı demektir. Diyelim, 500 sterlinlik bir sermayenin (C), 400 sterlini ham maddelere, emek araçlarına vb. (c); 100 sterlini işçi ücretlerine (v) yatırılmış ve artık değer de 100 sterlin (m) olsun. Bu durumda artık değer oranı, $\frac{m}{v} = \frac{100 \text{ sterlin}}{100 \text{ sterlin}}$ = % 100 olur. Ama kâr oranı, $\frac{m}{c} = \frac{100 \text{ sterlin}}{500 \text{ sterlin}}$ = % 20'dir. Bundan başka, kâr oranının artık değer oranı üzerinde hiçbir biçimde etkisi olmayan durum ve koşullara bağlı olabileceği de açıktır. Aynı artık değer oranının kendisini çok farklı kâr oranlarıyla ve farklı artık değer oranlarının, belirli koşullar altında, kendilerini aynı kâr oranıyla ifade edebileceklerini ileride, bu eserin Üçüncü Kitabında göstereceğim.

14 "Sanayinin üretkenliğinde, belli bir emek ve sermaye kütlesiyle daha az ya da daha çok üretimde bulunulmasına yol açan bir değişiklik olduğu zaman, ücret payını temsil eden miktar aynı kalırken bu payın değişebileceği ya da ücret payı aynı kalırken bunu temsil eden miktarın değişebileceği, açık bir şeydir." ([J. Cazenove.] "Outlines of Political Economy etc." s. 67.)

II. İş Günü Değişmez, Emeğin Üretkenliği Değişmez, Emek Yoğunluğu Değişir

Emeğin yoğunluğu, aynı zaman aralığında daha fazla emek harcanması demektir. Bundan dolayı, çalışma saatlerinin sayısı aynı kalırken, yoğun bir iş günü, daha az yoğun bir iş gününe oranla daha fazla üründe maddeleşir. Gerçi, aynı iş günü de, daha yüksek bir üretkenlikle daha fazla ürün sağlar. Ne var ki, bu ikinci durumda, eskisine oranla daha az emeğe mal olduğu için, bireysel ürünün değeri düşer; birinci durumda ise, ürün eskiden olduğu kadar emeğe mal olduğu için, değeri aynı kalır. Ürünlerin sayısı burada fiyatlarında düşme olmadan yükselir; bunların sayıları ile birlikte fiyatları toplamı da büyür; oysa, üretkenliğin yükselmesi durumunda aynı değerler toplamı daha büyük bir ürün kütlesi ile temsil edilir. Demek oluyor ki, daha yoğun bir iş günü, çalışma saatleri aynı kalırken, daha büyük bir ürün-değerde maddeleşir ve dolayısıyla, paranın değeri değişmemişse, daha büyük miktarda bir para ile temsil edilir. Yoğun iş gününün değer-ürünü, yoğunluğunun toplumsal ortalamadan sapmaları ölçüsünde değişir. Şu halde, aynı iş günü, şimdi, eskisi gibi değişmez bir değer-ürün ile değil, değişir bir değer-ürün ile temsil edilir; söz gelişi, daha yoğun on iki saatlik bir iş günü, normal yoğunluktaki on iki saatlik bir iş günü gibi 6 şilinle temsil edilecek yerde, 7 şilinle, 8 şilinle vb. temsil edilir. Şurası apaçıktır: iş gününün değer-ürünü değiştiğinde, söz gelişi 6 şilinden 8 şiline çıktığında, bu değer-ürünün her iki kısmı, yani emek gücünün fiyatı ve artık değer, aynı zamanda, eşit ya da eşit olmayan bir derecede büyüyebilir. Değer-ürün 6 şilinden 8 şiline yükseldiğinde emek gücünün fiyatı ile artık değerin ikisi birden aynı anda 3 şilinden 4 şiline çıkabilir. Emek gücünün fiyatındaki yükselme, burada, fiyatın zorunlu olarak emek gücünün değerini aşacağı anlamını taşımaz. Aksine, fiyattaki yükselmeye, emek gücü değerinin altına düşülmesi de eşlik edebilir. Emek gücü fiyatındaki yükselme, emek gücünün hızlandırılmış yıpranmasını telafi etmediğinde, her zaman böyle bir durum söz konusu olur.

Bilindiği gibi, geçici istisnalar bir yana, emeğin üretkenliğindeki bir değişiklik, emek gücünün değer büyüklüğünde ve dolayısıyla da artık değerin büyüklüğünde bir değişikliğe, ancak, ilgili sanayi kollarında elde edilen ürünlerin işçilerin alışılagelmiş tüketim nesneleri arasında bulunması halinde yol açar. Bu sınır burada söz konusu olmaz. Emeğin büyüklüğü ister genişlemesine ister derinlemesine değişsin, bu değişme, emeğin değer-ürününün büyüklüğündeki bir değişmeye karşılık gelir ve bu söylenen, söz konusu değeri temsil eden nesnenin doğasından bağımsızdır.

Emeğin yoğunluğu bütün sanayi dallarında aynı anda ve aynı derecede artacak olsa, daha yüksek olan bu yeni yoğunluk derecesi toplumsal normal yoğunluk derecesi haline gelir ve böylece ayrıca dikkate alınacak bir şey olmaktan çıkar. Bununla beraber, bu durumda bile emeğin ortalama yoğunluk dereceleri, farklı ülkelerde farklı olur ve bundan dolayı değer yasasının farklı ülkelerdeki iş günlerine uygulanışında değişik durumların doğmasına neden olabilirler. Bir ülkenin daha yoğun olan iş günü, bir başka ülkenin daha az yoğun olan iş gününe oranla, daha fazla miktarda para ile temsil edilir.[15]

III. Emeğin Üretkenliği ve Yoğunluğu Değişmez, İş Günü Değişir

İş günü iki yönde değişebilir: Kısaltılabilir veya uzatılabilir.

1. Verilmiş olan koşullar altında, yani emeğin üretkenliği ve yoğunluğu aynı kalırken, iş gününün kısaltılması, emek gücünün değerinde ve dolayısıyla gerekli emek-zamanda hiçbir değişiklik yapmaz. Bu kısalma artık emek-zamanın kısalması ve artık değerin azalması demektir. Bu sonuncunun mutlak büyüklüğü ile birlikte bunun göreli büyüklüğü, yani bunun emek gücünün aynı kalan değer büyüklüğüne oranla büyüklüğü de düşer. Ancak emek gücü fiyatının emek gücü değerinin altına düşürülmesiyle, kapitalist bu kaybını telafi edebilir.

İş gününün kısaltılmasına karşı şimdiye kadar ileri sürülmüş iddialarda, kısalma olayının burada varsayılan koşullar altında gerçekleşeceği varsayılmıştır; oysa gerçekte bunun tam tersi olur, yani emeğin üretkenliği ile yoğunluğundaki değişmeler iş gününde yapılan bir kısaltmadan ya önce ya da hemen sonra kendilerini gösterir.[16]

2. İş gününün uzatılması: Gerekli emek-zaman 6 saat veya emek gücünün değeri 3 şilin ve aynı şekilde artık emek-zaman 6 saat ve artık değer 3 şilin olsun. Bu durumda toplam iş günü 12 saat olur ve 6 şilinlik bir değer-ürünle temsil edilir. İş günü 2 saat uzatılacak ve emek gücünün fiyatı aynı kalacak olsa, artık değerin mutlak büyüklüğü ile birlikte göreli büyüklüğü de artar. Emek gücünün değer büyüklüğü, mutlak olarak değişmemiş olmakla beraber, göreli olarak düşer. I. durumda varsayılan

15 "Diğer her şey aynı kalmak şartıyla, bir İngiliz fabrikatörü belli bir zaman aralığında bir yabancı fabrikatörün sağlayabileceğinden önemli miktarda daha fazla iş çıkarabilir; bu fazlalık, İngiltere'deki haftalık 60 saatlik işle bir başka yerdeki 72-80 saatlik iş arasındaki farkı telafi edecek bir büyüklükte olabilir." ("Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1855", s. 65.) Kıta Avrupa'sındaki fabrikalarda yürürlükte olan iş gününün yasa yoluyla daha fazla kısaltılması, Kıta Avrupa'sı ile İngiltere arasındaki iş saati başına üretkenlik farkını azaltmanın en sağlam aracı olurdu.

16 "On Saat Yasasının yürürlüğe konmasıyla birlikte gün ışığına çıkarılmış bulunan ... telafi edici koşullar vardır." ("Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848", s. 7.)

koşullar altında, emek gücünün göreli değer büyüklüğü, bunun mutlak büyüklüğünde bir değişme olmadan değişemiyordu. Burada, yukarıdakinin aksine, emek gücünün değerindeki göreli büyüklük değişmesi, artık değerdeki mutlak bir büyüklük değişmesinin sonucu olmaktadır.

İş gününü temsil eden değer-ürün iş gününün uzaması ile birlikte arttığı için, emek gücünün fiyatı ve artık değer, eşit ya da eşit olmayan bir miktarda olmak üzere, aynı zamanda yükselebilir. O halde bu eş zamanlı artış iki halde mümkün olmaktadır: iş günü mutlak olarak uzatılmışsa ve bir de böyle bir uzatılma olmadan emeğin yoğunluğu yükseltilmişse.

İş gününün uzatılması durumunda emek gücünün fiyatı, bu fiyat nominal olarak değişmemiş ve hattâ yükselmiş olsa bile, emek gücünün değerinin altına düşebilir. Emek gücünün günlük değeri, hatırlanacağı gibi, işçinin normal dayanma süresi ya da normal yaşam süresi ile insan bedenindeki hayat cevherinin bu süreye karşılık gelecek, normal ve insan doğasına uygun ölçüde harekete geçirilmesine dayanılarak bulunur.[17] Emek gücündeki, iş gününün uzatılmasının kaçınılmaz bir sonucu olan daha büyük yıpranma, belli bir noktaya kadar, daha büyük bir karşılık verilerek telafi edilebilir. Bu noktanın ötesine geçildiğinde yıpranma geometrik olarak artar ve aynı zamanda emek gücünün her tür normal yeniden üretim ve faaliyet gösterme koşulu bozulur. Emek gücünün fiyatı ile bunun sömürü derecesi, aynı ölçü ile ölçülebilir büyüklükler olmaktan çıkar.

IV. Emeğin Harcanma Süresinde, Üretkenliğinde ve Yoğunluğunda Eş Zamanlı Değişiklikler

Burada çok sayıda değişik kombinasyonun mümkün olduğu açıktır. Üç faktörden herhangi ikisi değişiyor üçüncüsü değişmiyor ya da üç faktör aynı anda değişiyor olabilir. Bunlar aynı derecede ya da farklı derecelerde, aynı yönde ya da karşıt yönlerde değişiyor olabilir ve dolayısıyla gösterdikleri değişiklikler birbirlerini kısmen veya tamamen telafi edebilir. Her ne olursa olsun, mümkün olabilen bütün durumlar, I., II. ve III. durumlarda ulaşılan sonuçlara göre kolaylıkla incelenebilir. Her olası durumun sonucu, sıra ile faktörlerden biri değişir ve diğer ikisi o an için değişmez kabul edilerek bulunabilir. Bundan dolayı, biz burada kısaca yalnız iki önemli durum üzerinde duracağız.

17 "Maddedeki değişikliğe uğramış biçimler hareket gücünün daha önceki gerilim ve işleyişini gösterdikleri için, bir kimsenin 24 saat içinde harcamış olduğu emek miktarı, bu kimsenin vücudunda meydana gelmiş olan kimyasal değişikliklerin incelenmesiyle yaklaşık olarak bulunabilir." (Grove, "On the Correlation of Physical Forces". [s. 308, 309].)

1. Aynı anda iş günü uzatılırken emeğin üretkenliğinin azalması:

Burada emeğin üretkenliğindeki azalmadan söz ettiğimizde, ürünleri emek gücünün değerini belirleyen iş kollarını kastediyoruz; toprağın veriminin gittikçe azalmasının ve toprak ürünlerindeki buna karşılık gelen pahalılaşmanın sonucu olarak emeğin üretkenliğinin azalması örneğinde olduğu gibi. İş günü on iki saat, bunun değer-ürünü 6 şilin olsun; 6 şilinin yarısıyla emek gücünün değeri karşılanıyor, diğer yarısı da artık değeri oluşturuyor olsun. Demek ki, iş günü, 6 saatlik gerekli emek-zaman ile 6 saatlik artık emek-zamana bölünmektedir. Toprak ürünlerinin pahalılaşması yüzünden emek gücünün değeri 3 şilinden 4 şiline dolayısıyla gerekli emek-zaman 6 saatten 8 saate çıksın. İş günü değişmezse, artık emek-zaman 6 saatten 4 saate, artık değer 3 şilinden 2 şiline düşer. İş günü 2 saat uzatılır, yani 12 saatten 14 saate çıkarılırsa, artık emek-zaman 6 saat, artık değer 3 şilin olarak kalır; ne var ki, bunların büyüklüğü, emek gücünün, gerekli emek ile ölçülen değerine oranla düşer. İş günü 4 saat uzatılır, yani 12 saatten 16 saate çıkarılırsa, artık değer ile emek gücü değerinin, artık emek ile gerekli emeğin göreli büyüklükleri aynı kalır; ama artık değerin mutlak büyüklüğü 3 şilinden 4 şiline, artık emek-zaman mutlak büyüklük olarak 6 saatten 8 saate yükselir, yani $^{1}/_{3}$ veya %33$^{1}/_{3}$ oranında artarlar. Demek oluyor ki, emeğin üretkenliği düşerken aynı anda iş gününün uzaması halinde, artık değerin göreli büyüklüğü azalırken mutlak büyüklüğü değişmeden kalabilir; mutlak büyüklüğü artarken göreli büyüklüğü değişmeden kalabilir ve uzamanın derecesine göre bunların ikisi de artabilir.

1799 ile 1815 yılları arasındaki dönemde yükselen geçim araçları fiyatları, İngiltere'de, geçim araçları ile ifade edilen gerçek ücretler düşmüş olmakla beraber, ücretlerde nominal bir artışa yol açmıştı. West ve Ricardo buradan tarım alanında kullanılan emeğin üretkenliğindeki azalmanın artık değer oranında bir düşmeye sebep olduğu sonucunu çıkarmış ve ancak kendi hayallerinde geçerli olan bu varsayımı ücret, kâr ve toprak rantının göreli büyüklükleri hakkındaki önemli incelemelerinin hareket noktası yapmıştır. Ne var ki, emeğin yoğunluğunun artması ve iş gününün zorla uzatılması sayesinde, o zamanlar artık değer, hem mutlak hem göreli olarak, artmıştı. İş gününü ölçüsüz bir biçimde uzatmanın bir hak haline geldiği dönem bu dönemdir;[18] bu dönemin ayırt

18 "Tahıl ile emeğin birbirlerine tam uymaları ender görülür; fakat gözle görünen bir sınırdan sonra bunlar birbirlerinden ayrılamaz. Çalışan sınıfların pahalılık dönemlerinde katlandıkları ve ifadelerde" (1814/15'te parlamento soruşturma komisyonları önünde verilen ifadeler) "sözü edilen sıkıntı ve zorluklar, ücretlerin düşmesine sebep olmuştur; bu sıkıntı ve zorluklara katlanılması bireyler bakımından çok büyük bir erdemdir ve sermayenin büyümesini de elbette kolaylaştırmışlardır. Ancak, bunların karşılıksız kalmasını ve süreklileşmesini hiçbir insan isteyemez. Bu çabalar, geçici bir çare olarak,

edici özelliği, bir yanda sermayenin öte yandan sefaletin hızlandırılmış büyümesidir.[19]

2. Aynı anda iş günü kısalırken emeğin yoğunluğunun ve üretkenliğinin artması:

Emeğin üretkenliğinin ve yoğunluğunun artması aynı yönde ve biçimde etki doğurur. Her ikisi de belli bir zaman aralığında elde edilen ürün kütlesini büyütür. Bundan dolayı, bu iki artış, işçinin kendi tüketeceği geçim araçlarının veya bunların eş değerinin üretimi için harcamak zorunda olduğu iş günü parçasını kısaltır. İş gününün mutlak alt sınırı, iş gününün bu gerekli ama daraltılabilir unsuru ile belirlenir. İş gününün tamamı bu kısımdan ibaret olacak olsa, artık emek-zamanı yok olurdu ki, böyle bir şey sermayenin rejiminde olanaksızdır. Kapitalist üretim biçiminin ortadan kaldırılması, iş gününün gerekli emek-zamanla sınırlanmasına izin verir. Buna karşın, gerekli emek-zaman, başka koşullar aynı kalırken, kendi alanını genişletirdi, çünkü, bir yandan, işçinin yaşam koşulları zenginleşir ve yaşamdan beklentileri artardı, diğer yandan, bugünün artık emeğinin bir bölümü, yani bir toplumsal yedek fonun ve birikim fonunun oluşturulması için ihtiyaç duyulan emek, gerekli emek sayılırdı.

Emeğin üretkenliği ne kadar artarsa, iş günü o kadar kısaltılabilir ve iş günü ne kadar kısaltılırsa, emeğin yoğunluğu o kadar artırılabilir. Toplum açısından bakıldığında, emek üretkenliği, emeğin harcanmasında sağlanacak tasarrufla da artar. Buradaki tasarruf sadece üretim araçlarının kullanımında sağlanacak tasarruftan ibaret olmayıp, her tür gereksiz

---

son derece takdire layık şeylerdir; ama, sürekli olurlarsa, bir ülkenin halkının geçim ve beslenme bakımından düşülebilecek en alt sınıra kadar itilmesinden doğabileceklere benzer sonuçlar doğururlar." (Malthus, "Inquiry into the Nature and Progress of Rent", Lond. 1815, s. 48, not.). Ricardo ve başkaları, apaçık olgulara rağmen, iş gününün uzunluğunun değişmezliğini incelemelerine temel yaptıkları halde, Malthus'un kitapçığının bir başka yerinde de açıkça sözü edilen iş gününün uzatılması üzerinde ısrarla durmasının bütün şerefi ona aittir. Ne var ki, Malthus'un hizmetçisi olduğu tutucu çıkarlar, onu, iş gününde yapılacak ölçüsüz bir uzatmanın, aynı zamanda makinelerdeki olağanüstü gelişme ve kadın ve çocuk emeğinin sömürülmesi ile birlikte, özellikle de savaşın yarattığı yüksek talep ve İngiltere'nin dünya piyasasında sahip bulunduğu tekel durumu sona erer ermez, işçi sınıfının büyük bir kısmını, zorunlu olarak, "fazlalık" hale getireceğini görmekten alıkoymuştu. Bu "fazla nüfusu", yalnızca kapitalist üretimin tarihsel yasaları ile açıklamak yerine, doğanın ezelî ve ebedî yasaları ile açıklamak, elbette, çok daha rahat bir işti ve Malthus'un gerçek bir papaza yaraşır biçimde kul olup taptığı egemen sınıfların çıkarlarına çok daha uygun düşerdi.

19 "Sermayede savaş boyunca meydana gelen büyümenin temel bir nedeni, her toplumda sayıları son derece kalabalık olan çalışan sınıfların daha fazla çaba harcamaları ve belki aynı zamanda, daha büyük ölçüde sefalete düşmeleriydi. Bunların durumlarının perişanlığı daha fazla kadın ve çocuğun bir işe girip çalışmalarını zorunlu kılmıştı; ve daha önce çalışmakta olan kimseler, aynı nedenle, zamanlarının daha büyük bir kısmını üretimin artırılmasına hasretmek zorunda kalmıştır." ("Essays on Political Econ. in which are illustrated the Principal Causes of the Present National Distress", Lond. 1830, s. 248.)

işten kaçınılmasını da kapsar. Kapitalist üretim tarzı, tek tek her bir iş yerini tasarrufa zorlarken, bu üretim tarzının anarşik rekabet sistemi, bugün vazgeçilmez ama aslında gereksiz olan sayısız işlevin yanında, toplumsal üretim araçlarının ve emek güçlerinin kullanımında en ölçüsüz israfı üretir.

Emeğin yoğunluğu ve üretici gücü verilmiş kabul edildiğinde, çalışma, toplumun çalışabilir durumdaki tüm üyeleri arasında ne kadar eşit dağıtılırsa ve toplumun belli bir katmanı, doğal bir zorunluluk olan çalışma zorunluluğunu kendi sırtından atıp toplumun diğer bir katmanının sırtına yüklemeyi ne kadar az başarabilirse, toplumsal iş gününün maddi üretim için gerekli kısmı o kadar kısa ve dolayısıyla da bireylerin özgür, zihinsel ve toplumsal faaliyetleri için ele geçirilen zaman kısmı o kadar uzun olur. İş gününün kısaltılmasının bu yöndeki mutlak sınırı, çalışmanın genelliğidir. Kapitalist toplumda bir sınıfın serbestçe kullanabildiği zaman, kitlelerin bütün ömürlerini emek-zamana dönüştürerek üretilir.

Bölüm

16

Artık Değer Oranı İçin Çeşitli Formüller

★★★

Artık değer oranının aşağıdaki formüllerle gösterildiği daha önce görülmüştü:

$$\text{I.}\quad \frac{\text{Artık Değer}}{\text{Değişir Sermaye}}\left(\frac{m}{v}\right) = \frac{\text{Artık Değer}}{\text{Emek Gücü Değeri}} = \frac{\text{Artık Emek}}{\text{Gerekli Emek}}$$

İlk iki formülün değerler oranı olarak gösterdiği şeyi, üçüncü formül bu değerlerin üretimleri için harcanan zamanların oranı biçiminde göstermektedir. Biri diğerinin yerine konulabilecek olan bu formüller, kavramsal açıdan güçlüdür. Bundan dolayı, klasik ekonomi politikte bunların öz olarak işlenmiş, ama bilinçli olarak işlenmemiş olduklarını görürüz. Burada, aşağıdaki türetilmiş formüllerle karşılaşırız:

$$\text{II.}\quad \frac{\text{Artık Emek*}}{\text{İş Günü}} = \frac{\text{Artık Değer}}{\text{Ürün Değeri}} = \frac{\text{Artık Ürün}}{\text{Toplam Ürün}}$$

Aynı oran burada sırasıyla emek-zamanlar, bu emek-zamanların kendilerinde maddeleşmiş olduğu değerler ve bu değerlerin maddi taşıyıcıları olan ürünler biçiminde ifade edilmiş olarak görünür. Doğal

* "Artık emek kavramı burjuva ekonomi politiğinde açık bir biçimde ifade edilmiş olmadığı için", Marx bu ilk formülü kendi denetiminden geçmiş Fransızca metinde parantez içinde yazmıştır. –Almanca baskı editörünün notu.

olarak, burada ürünün değeri derken sadece iş gününün değer-ürünü kastediliyor, ürün değerinin değişmez kısmı hesaba katılmıyor.

II alt başlığındaki bütün formüllerde emeğin gerçek sömürü derecesi veya artık değer oranı yanlış ifade edilmiş bulunuyor. İş günü 12 saat olsun. Daha önceki örneğimizin diğer varsayımlarıyla, emeğin gerçek sömürü derecesi şu oranlarla temsil edilir:

$$\frac{\text{6 saatlik artık emek}}{\text{6 saatlik gerekli emek}} = \frac{\text{3 şilinlik artık değer}}{\text{3 şilinlik değişir sermaye}} = \%\ 100$$

Buna karşılık II'deki formüllerle şunu elde ederiz:

$$\frac{\text{6 saatlik artık emek}}{\text{12 saatlik iş günü}} = \frac{\text{3 şilinlik artık değer}}{\text{6 şilinlik değer-ürün}} = \%\ 50$$

Bu türetilmiş formüller aslında iş gününün ya da bunun değer-ürününün kapitalist ile işçi arasındaki bölünme oranını ifade eder. Bundan ötürü, bunlar sermayenin kendi kendini değerlendirme derecesinin dolaysız ifadeleri sayılacak olursa, artık emek-zaman veya artık değer asla % 100'e ulaşamaz gibi yanlış bir yasanın geçerliliğini kabul etmek zorunda kalırız.[20] Artık emek-zaman her zaman iş gününün yalnızca bir parçası veya artık değer her zaman değer-ürünün yalnızca bir kısmı olabileceği için, artık emek-zaman iş gününden ya da artık değer değer-üründen zorunlu olarak her zaman daha küçük olur. Bunların $^{100}/_{100}$ oranında olabilmeleri için birbirlerine eşit olmaları gerekir. Artık emek-

20 Örneğin şurada: "Dritter Brief an v. Kirchmann von Rodbertus. Widerlegung der Ricardo'schen Theorie von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie", Berlin 1851. Toprak rantı teorisinin yanlışlığına rağmen, kapitalist üretimin özünü kavramış olan bu yazıya ileride tekrar döneceğim.

Üçüncü Almanca Basıma ek: Burada Marx'ın kendilerinde gerçek bir ilerleme ve doğru ve yeni bir fikir bulduğu anda kendinden önce gelmiş olanları nasıl bir hayırhahlıkla andığını görüyoruz. Rodbertus'un Rud. Mayer'e yazdığı mektuplar daha sonra yayınlandıkları zaman, Marx'ın yukarıdaki takdir içeren sözlerinin daha sınırlı olması gerektiği anlaşılmıştı. Mektuplarda şöyle deniyor: "Sermaye, sadece emekten değil, kendisinden de kurtarılmalıdır; ve bu da gerçek hayatta en iyi biçimde, girişimci kapitalistin yaptığı ve yürüttüğü işlere ona sermaye sahibi oluşu dolayısıyla görev olarak verilmiş ekonomik ve politik işlevler gözüyle bakılması ve kazancının bir maaş gibi görülmesi halinde başarılabilir; çünkü, biz bir başka sosyal kuruluşu henüz tanımıyoruz, ne var ki, maaşlar bir düzen ve denetim altına alınabilir; bunlar, ücretlerin payını çok azaltacak olurlarsa, eksiltilebilir. Böylece, Marx'ın topluma karşı girişmiş olduğu zorlu saldırı da -Marx'ın eserine bu adı verebilirim- defedilmiş olur. ... Bütünü ile alındığında, Marx'ın eseri, onun bizatihi sermaye kavramı ile karıştırmış bulunduğu, -ki hatalarının kaynağı da burada yatar- bugünkü sermaye biçimine karşı giriştiği polemikten öteye, sermaye üzerinde bir inceleme değildir." ("Briefe etc. von Dr. Rodbertus-Jagetzow," herausgg. von Dr. Rud. Meyer, Berlin 1881, I. Bd., s. 111, 48. Brief von Rodbertus.) - Rodbertus'un "Sosyal Mektuplar"ındaki gerçekten cüretkâr saldırıları, bu çeşit ideolojik bayağılıklar haline gelip yok olmuştur. –F. E.

zamanın iş gününün bütününü (burada sözü edilen herhangi bir haftanın veya yılın ortalama bir günüdür) yutabilmesi için, gerekli emek-zamanın sıfır olması gerekir. Ne var ki, gerekli emek ortadan kalkacak olsa, artık emek de yok olur; çünkü bu ikincisi, birincinin bir fonksiyonundan başka bir şey değildir. O halde, $\frac{\text{artık emek}}{\text{iş günü}} = \frac{\text{artık değer}}{\text{değer-ürün}}$ oranı $\frac{100}{100}$ sınırına hiçbir zaman ulaşamaz ve $\frac{100+x}{100}$'e ulaşması daha da olanaksızdır. Oysa artık değer oranı ya da emeğin gerçek sömürü derecesi için böyle bir olanaksızlık söz konusu değildir. Söz gelişi Bay L. de Lavergne tarafından yapılmış olan tahmini ele alalım; buna göre İngiliz tarım işçisi, ürünün[21] ya da bunun değerinin ancak $^1/_4$'ünü alıyor, geriye kalan ¾ kapitaliste (kiracı işletmeci) gidiyordu; ele geçirilen ganimetin sonradan kapitalist ile toprak sahibi vb. arasında nasıl bölüşüldüğünü burada bir yana bırakıyoruz. Bu durumda İngiliz tarım işçisinin artık emeğinin gerekli emeğine oranı 3:1 olur ki, bu % 300'lük bir sömürü oranı demektir.

İş gününü değişmez bir büyüklük olarak ele alan gözde yöntem, II'deki formüllerin uygulanmasıyla yerleşiklik kazandı; çünkü artık emek-zaman burada her zaman belli büyüklükteki bir iş günü ile karşılaştırılır. Yalnızca değer-ürünün bölünmesi göz önünde tutulduğu zaman da aynı şey söz konusu olur. Halen bir değer-üründe nesnelleşmiş bulunan iş günü her zaman belli sınırları olan bir iş günüdür.

Artık değerin ve emek gücü değerinin değer-ürünün kesirleri olarak gösterilmesi -kapitalist üretim tarzının kendisinden doğan ve önemi daha sonra açıklanacak olan bir gösterme yoludur bu- sermayeye özgül karakterini kazandıran asıl ilişkiyi, yani değişir sermayenin canlı emek gücü ile mübadele edilmekte olmasını ve buna uygun olarak işçinin ürünün dışında tutulmasını gizler. Bunun yerini, işçi ve kapitalistin, ürünü, onu oluşturan farklı unsurların oranına göre bölüştükleri biçimindeki bir çağrışımın aldatıcı görüntüsü alır.[22]

Ayrıca, II'deki formüller her zaman I'deki formüllere geri döndürülebilir. Söz gelişi, elimizde $\frac{\text{6 saatlik artık emek}}{\text{12 saatlik işgünü}}$ varsa, gerekli emek-zaman = 12 saat eksi 6 saatlik artık emek olur ver buradan şu çıkar: $\frac{\text{6 saatlik artık emek}}{\text{6 saatlik gerekli emek}} = \frac{100}{100}$.

21 Ürünün sadece yatırılmış bulunan değişmez sermayeyi yenileyen kısmı, kuşkusuz, bu hesap içinde yer almamıştır, İngiltere'nin körü körüne hayranı olan L. De Lavergne, kapitalistin payını çok yüksek görmek şöyle dursun, çok düşük tahmin etme eğilimindedir.

22 Kapitalist üretim sürecinin bütün gelişmiş biçimleri el birliğinin biçimleri oldukları için, Kont A. de Laborde'un "De l'Esprit de l'Association dans tours les intérêts de la Communauté", Paris 1818, eserinde yapmış olduğu gibi, bunları özgül antagonist karakterlerinden soyutlamaktan ve bir sihirli değnek vuruşuyla serbest el birliği biçimleri haline sokmaktan, doğal olarak, daha kolay bir şey olamaz. Amerikalı H. Carey, bu sihirli hileyi, benzer başarıyla, kölelik sisteminin ilişkileri için bile becerir.

Daha önce zaman zaman sözünü etmiş olduğum bir üçüncü formül şudur:

$$\text{III.}\quad \frac{\text{Artık Değer}}{\text{Emek Gücünün Değeri}} = \frac{\text{Artık Emek}}{\text{Gerekli Emek}} = \frac{\text{Karşılığı Ödenmemiş Emek}}{\text{Karşılığı Ödenmiş Emek}}$$

$\frac{\text{Karşılığı Ödenmemiş Emek}}{\text{Karşılığı Ödenmiş Emek}} = \frac{100}{100}$ formülünün yol açabileceği, kapitalistin emek gücünün karşılığını değil emeğin karşılığını ödediği şeklindeki yanlış anlama, buraya kadarki açıklamalardan sonra gündemden düşüyor. $\frac{\text{Karşılığı Ödenmemiş Emek}}{\text{Karşılığı Ödenmiş Emek}}$, yalnızca, $\frac{\text{Artık Emek}}{\text{Gerekli Emek}}$'in daha popüler olan ifadesidir. Kapitalist, emek gücünün değeri ile fiyatı çakışmakta ise değerini, fiyat değerden sapma göstermekte ise fiyatını öder ve bunun karşılığında canlı emek gücünün kendisi üzerinde tasarrufta bulunma yetkisini elde eder. Kapitalistin bu emek gücünden yararlanması iki dönemde olur. Bu dönemlerden biri boyunca işçi yalnız kendi emek gücünün değerine eşit bir değer, yani ancak bir eş değer üretir. Böylece, kapitalist, emek gücünün fiyatı olarak yatırmış bulunduğu sermayeye karşılık olarak aynı fiyatta bir ürün elde eder. O, burada, ürünü piyasadan hazır olarak satın almış gibidir. Buna karşılık, artık emek döneminde emek gücünün kullanımı kapitaliste karşılığında bir şey ödemiş olmadığı bir değer yaratır.[23] Bu emek gücü harcaması kapitaliste havadan gelen bir şeydir. Bu anlamda olmak üzere, artık emeğe karşılığı ödenmemiş emek denilebilir.

Demek oluyor ki, sermaye, A. Smith'in dediği gibi, yalnızca emek üzerindeki kumanda gücü değildir. O, esas itibarıyla, karşılığı ödenmemiş emek üzerindeki kumanda gücüdür. Her tür artık değer, sonradan kâr, faiz, rant vb. gibi hangi özel biçimde billurlaşırsa billurlaşsın, özü itibarıyla, karşılığı ödenmemiş emeğin maddeleşmiş biçimidir. Sermayenin kendi kendini değerlendirmesinin sırrı, onun, başkalarının belli bir miktar karşılığı ödenmemiş emeği üzerindeki tasarruf yetkisi olarak kendini açığa vurur.

23 Fizyokratlar, artık değerin sırrını çözememiş olmakla beraber, gene de şu kadarını biliyorlardı: artık değer, sahibinin "satın almadığı ve sattığı, bağımsız ve üzerinde istenildiği biçimde tasarruf edilebilir bir zenginliktir." (Turgot, "Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses", s. 11.)

★

Altıncı Kısım

Ücret

★

Bölüm

17

Emek Gücü Değerinin ya da Fiyatının Ücrete Dönüşmesi

★★★

İşçinin ücreti, burjuva toplumunun yüzeyinde, emeğin fiyatı olarak, belli bir miktarda emek için ödenen belli miktarda bir para olarak görünür. Burada emeğin değerinden söz edilir ve bunun parasal ifadesine emeğin gerekli ya da doğal fiyatı denilir. Öte yandan, emeğin piyasa fiyatlarından, yani bunun gerekli fiyatının üstünde veya altında oynamalar gösteren fiyatlarından bahsedilir.

Peki ama bir metanın değeri nedir? Bu metanın üretimi için harcanmış toplumsal emeğin nesnel biçimi. Bu değerin büyüklüğünü ne ile ölçeriz? İçerdiği emeğin büyüklüğü ile. Peki, söz gelişi on iki saatlik bir iş gününün değeri ne ile belirlenir? 12 saatlik bir iş gününün içerdiği 12 iş saati ile dememiz gerekir ki, bunun saçma bir totoloji olduğu söz götürmez.[1]

1 "Ricardo, ilk bakışta teorisine aykırı görünen bir güçlükten, yani değerin üretim sırasında harcanan emek miktarına bağlı olduğunu ifade etmekle doğacak güçlükten, ustalıkla sakınır. Bu ilkeye sıkı sıkıya sarılınacak olursa, emeğin değerinin kendi üretimi için harcanan emek miktarına bağlı olduğu sonucuna varılır ki, bu apaçık bir saçmalıktır. Bu nedenle, Ricardo, ustaca bir dönüşle, emeğin değerini ücretin üretimi için gerekli olan emek miktarına bağlar; ya da, onun kendi sözleriyle ifade edilecek olursa, emeğin değerinin ücretin üretimi için gereken emek miktarına göre belirleneceğini iddia eder ve onun burada kastettiği, işçiye verilecek olan para ya da metaların üretimleri için gerekli olan emek miktarıdır. Pekâlâ şöyle de denilebilirdi: kumaşın değeri, üretimi için harcanan emek miktarıyla değil, fakat bunun kendisiyle değiştirileceği gümüşün

Emek, piyasada meta olarak satılabilmek için, her durumda, satılmadan önce, mevcut olmak zorundadır. Ama işçi emeğine bağımsız bir nesnel varlık kazandırabilseydi, onun satacağı şey, emek değil, meta olurdu.[2]

Bu çelişkiler bir yana bırakılırsa, paranın, yani nesnelleşmiş emeğin, canlı emekle dolaysız mübadelesi, ya kapitalist üretimin meydana getirdiği temel üzerinde kendisini serbestçe geliştirmeye henüz yeni başlamış olan değer yasasını, ya da tam da ücretli emeğe dayanan kapitalist üretimin kendisini ortadan kaldırırdı. 12 saatlik bir iş günü, örneğin, 6 şilinlik bir para değeriyle temsil ediliyor olabilir. Olasılıklardan biri, eş değer şeylerin birbirleriyle değiştirilmesi ve işçinin 12 saatlik emeği için 6 şilin almasıdır. Burada emeğinin fiyatı ürününün fiyatına eşit olur. Bu durumda işçi emeğini satın alan kimse için artık değer yaratmaz, 6 şilin sermayeye dönüşmez, kapitalist üretimin temeli yok olur; oysa işçi emeğini bu temel üzerinde satmakta ve emek bu temel üzerinde ücretli emek haline gelmektedir. Diğer olasılık, işçinin 12 saatlik emeği için 6 şilinden, yani 12 saatlik emekten daha az bir şey elde etmesidir. 12 saatlik emek 10, 6 vb. saatlik emek ile mübadele edilir. Eşit olmayan şeylerin bu biçimde eşitlenişi, değerin belirlenmesini ortadan kaldırır. Kendi kendini ortadan kaldıran böylesine bir çelişkinin, herhangi bir biçimde, bir yasa olarak ifade edilmesi veya formüle edilmesi bile mümkün değildir.[3]

Bir miktar emeğin kendisinden daha az emekle mübadele edilmesini, bunlardan birinin nesnelleşmiş diğerinin canlı emek olması dolayısıyla, biçim farklılıklarına bağlamak hiçbir fayda sağlamaz.[4] Bu, bir metanın değerinin, onda fiilen nesnelleşmiş olan emeğin miktarıyla değil, onun üretilmesi için gerekli olan canlı emeğin miktarıyla belirlenmesi nede-

---

üretimi için harcanan emek miktarıyla belirlenir." ([S. Bailey,] "A Critical Dissertation on the Nature etc. of Value", s. 50, 51.)

2 "Emek bir metadır denirse, bu, bir meta olsa bile, ilk önce mübadele amacıyla üretilen ve sonra o sırada piyasada bulunan diğer metalarla uygun oranlarda değiştirilmek üzere piyasaya getirilen bir metaya benzemez; emek, piyasaya getirildiği anda, yaratılmış olur; daha doğrusu, o, daha yaratılmadan, piyasaya getirilir." ("Observations on some verbal disputes etc", s. 75, 76.)

3 "Emek bir meta olarak, sermaye, yani emeğin ürünü, diğer bir meta olarak ele alınacak olursa, bu durumda, bu metaların değerleri aynı emek miktarlarıyla belirleniyorsa, belli bir miktarda emek ... aynı miktarda emekle üretilmiş bulunan bir sermaye ile değiştirilir; geçmişte harcanmış emek ... aynı miktardaki bugünkü emekle değiştirilmiş olur. Ne var ki, emeğin değeri, diğer metalara oranla, ... aynı olan emek miktarlarıyla belirlenmez." (E. G. Wakefield tarafından yayına hazırlanan şu çalışmada: A. Smith, "Wealth of Nations", Lond, 1835, v. I., s. 230, 231. Not.)

4 "Her zaman, yapılmış işin yapılacak işle mübadele edildiği, ikincisinin" (*le capitalist*) "birincisinden" (*le travailleur*) "daha yüksek bir değer elde etmesi gerektiği konusunda anlaşmaya varmak" (*"Contrat Social"*in {Toplumsal Sözleşme'nin} yeni bir basımı) "gerekiyordu." (Simonde (yani Sismondi), "De la Richesse Commerciale", Genève 1803, t. I, s. 37.)

niyle, daha da saçmadır. Bir meta 6 iş saatini temsil ediyor olsun. Bunun üretimi için gerekli zamanı 3 saate indirecek icatlar yapılsa, bu durumda daha önce üretilmiş bulunan metanın değeri de yarı yarıya düşer. Bu meta, eskiden 6 saatlik toplumsal olarak gerekli emeği temsil etmekte iken, şimdi 3 saatlik toplumsal olarak gerekli emeği temsil eder. Demek oluyor ki, metanın değer büyüklüğünü belirleyen şey, üretimi için gerekli olan emek miktarıdır, yoksa bu emeğin nesnelleşmiş biçimi değildir.

Meta piyasasında para sahibi ile doğrudan doğruya yüz yüze gelen, gerçekte, emek değil, işçidir. İşçinin sattığı şey kendi emek gücüdür. Çalışmaya, yani iş yapmaya veya emeği harcanmaya başlar başlamaz, artık, emeği işçiye ait olmaktan çıkmıştır ve dolayısıyla da artık onun tarafından satılamaz. Emek, değerin özü ve onun içkin ölçüsüdür, ama kendisinin bir değeri yoktur.[5]

"Emeğin değeri" ifadesinde değer kavramı yalnızca tümüyle silinmiş değil, aynı zamanda kendi karşıtına dönüşmüştür. Bu, yeryüzünün değeri gibi, hayalî bir ifadedir. Bununla beraber, bu hayalî ifadeleri doğuran, üretim ilişkilerinin kendileridir. Bunlar, temel ilişkilerin görünüş biçimleri için bulunmuş kategorilerdir. Görünümler düzeyinde şeylerin kendilerini çoğu kez ters dönmüş şekilde ortaya koydukları, ekonomi politik hariç, hemen hemen bütün bilimlerde bilinen bir şeydir.[6]

Klasik ekonomi politik, "emeğin fiyatı" kategorisini, üzerinde düşünmeye hiç gerek görmeden günlük hayattan olduğu gibi almış ve sonra da bu fiyatın nasıl belirlendiği sorusunu sormuştur. Arz ve talep arasındaki ilişkide meydana gelen değişmenin, emeğin fiyatı bakımından,

5 "Emek, değerin bu tek ölçüsü, ... bütün zenginliğin yaratıcısı, meta değildir." (Th. Hodgskin, l.c. s. 186.)

6 Buna karşılık, bu türlü ifadeleri tümüyle *licentia poetica* (şair özgürlüğü) gibi ele alıp açıklamak, sadece, analizin zayıflığını gösterir. Bundan ötürü, Proudhon'un, "Emek için, gerçek bir meta olarak değil, kendisinde potansiyel olarak mevcut bulunduğu varsayılan değerler bakımından bir değere sahip olduğu denir. Emeğin değeri mecazi bir ifadedir vb.", şeklindeki sözlerine karşı diyorum ki: "Korkunç bir gerçek olan emek metasında, yalnızca dilbilgisel bir eksik görür. Böylece emeğin bir meta olma özelliği üzerine kurulmuş bulunan mevcut toplumun bütünü, şairane başıbozukluk üzerine, mecazi bir ifade üzerine kurulmuş oluyor. Toplum, kendisine zarar veren 'bütün katlanılmaz şeyleri kaldırmak' istiyorsa, kulağa kötü gelen terimleri tasfiye etmeli, dili değiştirmeliymiş. Bu amaçla sadece akademiye başvurup sözlüğünün yeni basımının yapılmasını istemesi yeter." (K. Marx, "Misère de la Philosophie" {Felsefenin Sefaleti}, s. 34, 35.) Bundan da rahatı, doğal olarak, değer deyince hiçbir şey düşünmemektir. Böyle yapılınca, hiçbir güçlükle karşılaşılmaksızın, her şeyi bu kategoriye koymak mümkün olur. Örneğin, J. B. Say böyle yapar. *"Valeur"* (değer) nedir?" Cevap: "Bir şey ne değerde ise odur". Peki *"prix"* (fiyat) nedir? Cevap: "Bir şeyin parayla ifade edilen değeridir." Peki, "Toprakta çalışan emeğin... bir değere sahip olmasının sebebi nedir?" "Ona bir fiyat biçilmesidir." Demek ki, bir şey ne değerde ise değer odur, toprak bir "değer"e sahiptir, çünkü bunun değeri "parayla ifade edilir". Bu, her durumda, şeylerin nedenini ve niçinini açıklamanın çok basit bir yöntemidir.

diğer metaların fiyatları bakımından olduğu gibi, bu fiyatın kendisindeki değişiklikler, yani piyasa fiyatının belli bir büyüklüğün üstünde veya altında gösterdiği oynamalar dışında hiçbir şeyi açıklamadığını klasik ekonomi politik çok geçmeden görmüştü. Arz ve talep dengelendiğinde, diğer her şey aynı kalmak koşuluyla, fiyat oynamaları sona erer. Ama bu durumda arz ve taleple herhangi bir şey açıklanamaz olur. Arz taleple dengede olduğu an, emeğin fiyatı, onun arz ve talepten bağımsız olarak belirlenen ve asıl inceleme konusunu oluşturan, doğal fiyatıdır. Ya da piyasa fiyatındaki oynamalar daha uzun bir dönem, söz gelişi bir yıl için ele alınırsa, sapma farklarının birbirini telafi etmesiyle fiyatların ortalama bir büyüklüğe, görece kararlı bir ortalamaya eşitlendiği görülür. Bu ortalama büyüklüğün ise, doğal olarak, kendisinden gerçekleşen ve kendi kendilerini telafi eden sapmalardan farklı biçimde belirlenmiş olması gerekir. Emeğin piyasadaki tesadüfi fiyatlarının üzerine çıkan ve onları düzenleyen bu fiyatı, emeğin "gerekli fiyatı" (fizyokratlar) veya "doğal fiyatı" (Adam Smith), diğer metalarda olduğu gibi, emeğin ancak para ile ifade edilmiş değeri olabilir. Ekonomi politik, bu biçimde, emeğin tesadüfi fiyatları aracılığıyla, emeğin değerine nüfuz edebileceğini sanmıştı. O zaman, diğer metalarda olduğu gibi, bu değer de üretim maliyeti ile belirleniyordu. Fakat üretim maliyeti neydi, işçinin üretim maliyeti, yani bizzat işçinin kendisini üretmek ya da yeniden üretmek için yapılması gereken masraflar mı? Bu soru, ekonomi politikte farkına varılmadan başlangıçtaki sorunun yerine geçti; çünkü, böyle bir emek üretim maliyeti ile ekonomi politik bir kısır döngü içinde kaldı ve bunun dışına çıkamadı. Emeğin değeri (*value of labour*) dedikleri, aslında, işçinin kişiliğinde mevcut olan ve onun işlevinden, yani emekten, bir makinenin kendi işlemlerinden farklı olması kadar farklı olan emek gücünün değeridir. Emeğin piyasa fiyatı ile onun değeri denilen şey arasındaki farkla, bu değerin kâr oranıyla, emek aracılığıyla üretilmiş meta değerleriyle vb. ilişkisiyle meşgul olunurken, yapılan analizin, emeğin piyasa fiyatlarından hareketle onun varsayılan değerine götürmekle kalmadığı, ama aynı zamanda emeğin bu değerinin de sonunda emek gücünün değerine indirgenmesi noktasına götürdüğü hiçbir zaman keşfedilemedi. Bizzat kendi analizinin sonucu hakkındaki bilinçsizliği, "emeğin değeri", "emeğin doğal fiyatı" vb. gibi kategorileri hiçbir eleştiri süzgecinden geçirmeden söz konusu değer ilişkisinin uygun ve nihai ifadeleri olarak kabul etmesi, klasik ekonomi politiği, daha ilerde görüleceği gibi, içinden çıkılmaz karışıklıklara ve çelişkilere sokup bırakmışken, aynı şeyler, ilke olarak yalnızca görüntüye tapan bayağı iktisada güvenli bir hareket temeli sağlamıştı.

Biz, ilk olarak, emek gücünün değerinin ve fiyatının, kendilerini, kılık değiştirmiş biçimleri içinde ücret olarak nasıl ortaya koyduklarını görelim.

Bilindiği gibi, emek gücünün günlük değeri işçinin belli bir uzunlukta olan ömrüne göre hesaplanır ve bu ömre belli bir uzunlukta iş günü karşılık gelir. Diyelim, alışılagelmiş iş günü 12 saat ve emek gücünün günlük değeri 3 şilin ve bu da kendisinde 6 iş saatinin temsil edildiği bir değerin parasal ifadesi olsun. İşçi, 3 şilin alırsa, 12 saat boyunca iş gören emek gücünün değerini elde etmiş olur. Şimdi, emek gücünün bu günlük değeri günlük işin değeri olarak ifade edilirse, şu formül ortaya çıkar: 12 saatlik emek 3 şilinlik bir değere sahiptir. Böylece, emek gücünün değeri emeğin değerini, ya da, para olarak ifade edilmek istenirse, gerekli fiyatını belirlemiş oluyor. Öte yandan, emek gücünün fiyatı değerinden sapacak olursa, emeğin fiyatı da emeğin değeri denilen şeyden aynı biçimde sapar.

Emeğin değeri, yalnızca, emek gücünün değerinin akla uygun olmayan bir ifadesi olduğundan, emeğin değerinin her zaman onun değer-ürününden daha küçük olması gerektiği apaçıktır; çünkü kapitalist, emek gücünü her zaman değerinin yeniden üretimi için gerekli olan süreden daha uzun süre çalıştırır. Yukarıdaki örnekte 12 saatlik bir süre boyunca faaliyet gösteren emek gücünün değeri 3 şilindir, yani kendisinin yeniden üretimi için 6 saat gereken bir değerdir. Buna karşılık, bu emek gücünün değer-ürünü 6 şilindir; çünkü, bu emek gücü fiilen 12 saatlik bir süre boyunca faaliyet göstermiştir ve değer-ürünü onun kendi değerine değil, faaliyet halinde bulunduğu zaman süresine bağlıdır. Böylece, ilk bakışta saçma görünen bir sonuçla karşılaşıyoruz: 6 şilinlik bir değer yaratan emek 3 şilinlik bir değere sahiptir.[7]

Bundan başka şunu da görüyoruz: iş gününün karşılığı ödenmiş kısmını, yani 6 saatlik emeği temsil eden 3 şilinlik değer, içinde karşılığı ödenmemiş 6 saat bulunan 12 saatlik toplam iş gününün değeri ya da fiyatı olarak görünür. Demek ki, ücret biçimi, iş gününün gerekli emek-zaman ve artık emek-zaman, karşılığı ödenmiş ve karşılığı ödenmemiş emek-zaman diye bölünüşü ile ilgili her türlü izi siler. Her tür emek, karşılığı ödenmiş emek olarak görünür. Angarya olarak yapılan işte, angaryaya katlanmak zorunda olan kimsenin kendisi için harcadığı emekle toprak sahibi için zor altında harcadığı emek birbirinden zaman ve mekân açısından, elle tutulur şekilde farklıdır. Köle emeği söz konusu

7 Krş. "Zur Kritik der politischen Ökonomie", s. 40; bu problemin sermayenin incelenmesi sırasında çözüleceğini söylediğim yer: "Tümüyle emek-zaman tarafından belirlenen mübadele temelindeki üretim, emeğin mübadele değerinin bunun ürününün mübadele değerinden küçük olması sonucuna nasıl ulaştırır?"

olduğunda, iş gününün kölenin sırf kendi tükettiği geçim araçlarının değerini yerine koymak için, yani aslında kendisi için çalıştığı kısmında harcadığı emek bile efendisi için harcanmış emek olarak görünür. Kölenin bütün emeği karşılığı ödenmemiş emek olarak görünür.[8] Buna karşılık ücretli emek söz konusu olduğunda, tersine, artık emek ya da karşılığı ödenmemiş emek bile karşılığı ödenmiş emek olarak görünür. Birinde, kölenin kendisi için harcadığı emek, mülkiyet ilişkisi ile, diğerlerinde ücretli işçinin karşılığını almadan harcadığı emek para ilişkisi ile gözlerden saklanır.

Emek gücünün değerinin ve fiyatının ücret biçimine veya bizzat emeğin değerine ve fiyatına dönüşmesinin ne kadar belirleyici bir önem taşıdığı böylece anlaşılmış oluyor. Hem kapitalistin hem de işçinin hukuk konusundaki bütün düşünceleri, kapitalist üretim tarzının bütün gizemlileştirmeleri, bütün özgürlük yanılsamaları, bayağı iktisadın bütün özürcü laf ebelikleri, gerçek ilişkiyi görünmez kılan ve tam karşıtını gösteren bu görünüm biçimine dayanır.

Ücreti saran gizemi açığa vurmak için dünya tarihi uzun zaman beklemiş olsa da, bu görünüş biçiminin zorunluluğunu ve *raisons d'être*'ini (varlık nedenlerini) anlamaktan daha kolay bir şey olamaz.

Sermaye ile emek arasındaki mübadele, ilk olarak, bütün öteki metaların alım satımları gibi algılanır. Alıcı belli bir miktarda para, satıcı paradan farklı bir nesne verir. Hukuk bilinci burada, olsa olsa, şu eş değer hukuki formülde ifadesini bulan maddi bir fark görür: *"Do ut des, do ut facias, facio ut des, facio ut facias."* (Vermen için veriyorum, yapman için veriyorum, vermen için yapıyorum ve yapman için yapıyorum.)

Ayrıca: Mübadele değeri ve kullanım değeri aslında ölçülemeyen şeyler oldukları için, "emeğin değeri", "emeğin fiyatı" ifadeleri "pamuğun değeri", "pamuğun fiyatı" ifadelerinden daha akla aykırı görünmez. Dahası var: işçiye parası, o emeğini harcadıktan sonra ödenir. Ödeme aracı olma görevi ile para, karşılık olarak verilen nesnenin değerini veya fiyatını, yani burada harcanan emeğin değerini veya fiyatını, bir süre sonra gerçekleştirir. Son olarak, işçinin kapitaliste sağladığı "kullanım değeri", işçinin emek gücü değil, bunun işlevidir, işçinin bu emek gücüyle yaptığı, terzilik işi, kunduracılık işi, iplik eğirme işi gibi, belli bir faydası olan bir iştir. Aynı emeğin bir diğer açıdan değer oluşturan genel unsur oluşu

8 Serbest ticaret taraftarlarının Londra'da yayınlanan ve saflığı budalalığa kadar vardıran bir organı olan *"Morning Star"*, Amerikan İç Savaşı sırasında, bir insanın duyabileceği en dehşetli bir ahlaki hiddetle, *"Confederate States"*te (Konfederasyon Eyaletlerinde) zencilerin tamamen bedava çalıştırılmalarını tekrar tekrar protesto etmişti. Gazete, bunun yerine, böyle bir zencinin günlük maliyetini, örneğin, Londra'nın East End'indeki (doğusundaki) özgür işçinin günlük maliyetiyle karşılaştırmalıydı.

ve böylece kendisini diğer bütün metalardan ayırt eden bir özelliğe sahip bulunuşu, sıradan aklın sınırları dışındadır.

Soruna önce işçi açısından bakalım: işçimiz 12 saatlik emek karşılığında, söz gelişi, 6 saatlik emeğin değer-ürününü, bu da diyelim 3 şilindir, elde ediyorsa, işçimizin 12 saatlik çalışması kendisi için aslında 3 şilinlik bir satın alma aracı sağlıyor demektir. İşçinin emek gücünün değeri, kendisinin alışageldiği geçim araçlarının değeri ile birlikte değişebilir, örneğin 3 şilinden 4 şiline çıkabilir ya da 3 şilinden 2 şiline düşebilir veya emek gücünün değeri aynı kalırken fiyatı, arz ve talep arasındaki ilişkinin değişmesi sonucu, 4 şiline yükselebilir ya da 2 şiline düşebilir; ama, bütün bu hallerde işçi hep 12 saat çalışmış, 12 saat süresince emek harcamış, emek gücü 12 saat kullanılmıştır. Elde ettiği eş değerin büyüklüğündeki her değişme bundan dolayı, ona zorunlu olarak 12 saatlik emeğinin değerinde veya fiyatında meydana gelmiş bir değişme olarak görünür. Bu durum, iş gününü değişmez bir büyüklük olarak ele alan Adam Smith'in,[9] tersine, geçim araçlarının değeri değişse ve dolayısıyla aynı iş günü işçi için daha çok ya da daha az parayı temsil etse bile, emeğin değerinin değişmeyeceği gibi yanlış bir iddia ileri sürmesine sebep olmuştu.

Şimdi sorunu bir de kapitalist açısından görelim: aslında, kapitalist, mümkün olduğu kadar az para karşılığında mümkün olduğu kadar çok emek elde etmek ister. Bundan ötürü, pratik olarak onu yalnızca emek gücünün fiyatı ile bunun faaliyetinin yarattığı değer arasındaki fark ilgilendirir. Ama, kapitalist bütün metaları mümkün olduğu kadar ucuza almaya çalışır ve elde ettiği kârı, değerinden azına alıp fazlasına satma basit aldatmacasıyla açıklar. Bu nedenle de, emeğin değeri diye bir şey gerçekten olsa ve o bu değerin karşılığını gerçekten ödese, sermaye diye bir şeyin var olamayacağını, parasının sermayeye dönüşmeyeceğini anlayamaz.

Bunlara ek olarak, ücretin gerçek hareketi, emek gücünün değerinin değil, bunun işlevinin, yani emeğin kendisinin değerinin ödendiğini kanıtlar görünen görüngüler doğurur. Bunları iki büyük sınıfa indirgeyebiliriz. Birincisi: Ücretin, iş gününün uzunluğundaki değişme ile birlikte değişmesi. Bir makineyi bir haftalığına kiralayıp kullanmak bir günlüğüne kiralayıp kullanmaktan daha çok para ödemeyi gerektirdiğinden, makinenin değerinin değil, onun faaliyetinin karşılığının ödendiği de aynı şekilde düşünülebilir. İkincisi: Aynı işi yapan farklı işçilerin ücretlerindeki bireysel farklar. Bu bireysel farkları düpedüz ve apaçık olarak,

9 A. Smith iş günündeki değişmeye, yalnızca parça başına ücretten söz ederken, tesadüfen değinir.

hiçbir dolambaçlı yola sapmadan, bizzat emek gücünün satıldığı ve üstelik hiçbir yanılsamaya yer bırakmayan kölelik sisteminde de görürüz. Şu farkla ki, kölelik sisteminde ortalamanın üstündeki bir emek gücünden sağlanacak avantaj da ortalamanın altındaki bir emek gücünden dolayı katlanılacak dezavantaj da köle sahibini ilgilendirirken, ücretli emek sisteminde bunlar bizzat işçiyi ilgilendirir; çünkü işçinin emek gücü, bir durumda bizzat kendisi tarafından, diğer durumda bir üçüncü kişi tarafından satılır.

Ayrıca, tüm görünüş biçimleri ile bunların gizli arka planları arasında ne fark varsa, "emeğin değeri ve fiyatı" ya da "ücret" görünüş biçimi ile bunun arka planını oluşturan asıl ilişki, yani emek gücünün değeri ve fiyatı arasında da o fark vardır. Birinciler dolaysız olarak ve kendiliklerinden, günlük hayatın düşünce biçimleri olarak kendilerini yeniden üretir; diğerinin önce bilim tarafından keşfedilmesi gerekir. Klasik ekonomi politik, sorunun gerçek özüne yaklaşır; ama bunu bilinçli bir biçimde formüle etmez. O, sırtındaki burjuva postuna yapışık kaldığı sürece, bunu yapamaz.

Bölüm
18

Zamana Göre Ücret

★★★

Ücretin kendisi de çok çeşitli biçimler alır; bu, sorunun yalnızca maddi yönüne ilgi duydukları için her türlü biçim farkını ihmal eden sıradan iktisat incelemelerinde fark edilmemiş bir durumdur. Ne var ki, bütün bu biçimlerin ortaya konması, ücretli emeği konu alan özel bir incelemenin konusudur ve dolayısıyla bu işin yeri burası değildir. Ama iki temel biçimin burada kısaca ele alınması gerekmektedir.

Emek gücünün satışı, hatırlanacağı gibi, her zaman belli bir zaman aralığı için olur. Emek gücünün günlük, haftalık vb. değerinin kendisini dolaysız olarak ortaya koyduğu dönüşmüş biçim, bundan dolayı, "zamana göre ücret" biçimi, yani günlük ücret vb.'dir.

Emek gücünün fiyatında ve artık değerde meydana gelen büyüklük değişmeleri ile ilgili olarak On Beşinci Bölümde ortaya konmuş bulunan yasaların basit bir biçim değişikliğiyle ücret yasalarına dönüştüklerini burada hemen belirtmemiz gerekir. Bunun gibi, emek gücünün mübadele değeri ile bu değerin kendisine çevrildiği geçim araçları kütlesi arasındaki fark şimdi nominal ve gerçek ücretler arasındaki fark olarak görünür. Daha önce temel biçimi içinde incelenmiş bulunan bir şeyi bir kere de görünüş biçimi içinde yeniden ele almak yararsız olurdu. Bundan ötürü, buradaki incelememizi zamana göre ücretin ayırt edici özelliklerini oluşturan birkaç nokta üzerinde toplayacağız.

İşçinin bir günlük, bir haftalık vb. çalışmasının karşılığı olarak aldığı para miktarı,[10] işçinin nominal ya da değere göre hesaplanan ücretinin tutarını oluşturur. Aynı günlük, haftalık vb. ücretin, iş gününün uzunluğuna, yani işçiden bir günde sağlanacak emek miktarına göre, çok farklı olabilecek emek fiyatlarını, yani aynı miktarda emek için çok farklı para miktarlarını temsil edebileceği ise açıktır.[11] Demek ki, zamana göre ücreti incelerken, günlük, haftalık vb. ücretin toplam tutarı ile emeğin fiyatı arasında tekrar bir ayrım yapmamız gerekmektedir. Öyleyse bu fiyat, yani belli bir miktardaki emeğin parasal değeri, nasıl bulunacaktır? Emeğin ortalama fiyatı, emek gücünün ortalama günlük değerini ortalama iş gününü oluşturan saat sayısına bölerek bulunur. Söz gelişi, emek gücünün günlük değeri 6 iş saatinin değer-ürünü olan 3 şilin ise ve iş günü 12 iş saatinden oluşuyorsa, bu durumda bir iş saatinin fiyatı, $^{3\text{ şilin}}/_{12}$ = 3 peni olur. Bir iş saatinin bu biçimde bulunan fiyatı, emeğin fiyatı için ölçü birimi hizmetini görür.

Bundan ötürü, buradan, emeğin fiyatının devamlı olarak düşmesine rağmen, günlük, haftalık vb. ücretin aynı kalabileceği sonucu çıkar. Söz gelişi, yerleşik iş günü 10 saat ve emek gücünün günlük değeri 3 şilin olsaydı, bir iş saatinin fiyatı $3^3/_5$ peni olurdu; bu fiyat, iş günü 12 saate çıkacak olsa 3 peniye, 15 saate yükselecek olsa $2^2/_5$ peniye düşerdi. Günlük veya haftalık ücret yine de aynı kalır. Bunun tersine, emeğin fiyatı değişmese ve hattâ düşse bile, günlük veya haftalık ücret yükselebilir. Söz gelişi, iş günü 10 saat ve emek gücünün günlük değeri 3 şilin olsaydı, bir iş saatinin fiyatı $3^3/_5$ peni olurdu. İşçi, işlerin canlı gitmesi dolayısıyla günde 12 saat çalışacak ve emeğin fiyatı aynı kalacak olsa, günlük ücreti, emeğin fiyatında hiçbir değişme olmadan, şimdi 3 şilin $7^1/_5$ peniye çıkardı. Emeğin büyüklüğü uzunluk olarak artacak yerde yoğunluk olarak artsaydı, aynı sonuç ortaya çıkabilirdi.[12] Bundan ötürü, günlük veya haftalık nominal ücret yükselirken, emeğin fiyatı aynı kalabilir ya da düşebilir. Aile reisi tarafından sağlanan emek miktarı aile üyelerinin emekleri ile artırılır artırılmaz, aynı şey işçi ailesinin geliri için

10 Buradaki tartışma boyunca, para değerinin değişmediği varsayılmaktadır.

11 "Emeğin fiyatı, belli bir emek kütlesi için ödenen tutardır." (Sir Edward West, "Price of Corn and Wages of Labour", Lond. 1826, s. 67.) West, ekonomi politik tarihinde çığır açan şu isimsiz eserin yazarıdır: "Essay on the Application of Capital to Land. By a Fellow of Univ. College of Oxford", Lond. 1815.

12 "Ücretler, emeğin fiyatına ve çıkarılan iş miktarına bağlıdır. ... Ücretlerde bir yükselme, zorunlu olarak, emeğin fiyatında bir yükselme olmasını gerektirmez. Daha uzun süre çalışıldığı ve daha fazla çaba harcandığı hallerde, işin fiyatı aynı kalabilirken, ücretler önemli miktarda artabilir." (West, l.c. s, 67, 68 ve 112.) Ne var ki, West, *"price of labour"* (emeğin fiyatı) nasıl belirlenir temel sorusunu birtakım bayağı söz oyunları ile geçiştirir.

de geçerli olur. Demek ki, emeğin fiyatını düşürmek için, günlük ya da haftalık nominal ücretin düşürülmesinden bağımsız yöntemler vardır.[13]

Ama buradan, şu genel yasayı elde ediyoruz: Günlük, haftalık vb. emek miktarı verilmiş bir büyüklük ise, günlük ya da haftalık ücret, emek gücünün değeriyle ya da emek gücü fiyatının emek gücü değerinden sapmalarıyla birlikte değişen emek fiyatına bağlıdır. Buna karşılık emeğin fiyatı verilmiş bir büyüklük ise, günlük ya da haftalık ücret, günlük ya da haftalık emek miktarına bağlı olur.

Zamana göre ücretin ölçü birimi olan iş saati fiyatı, emek gücünün değerinin alışılagelmiş iş gününün saat sayısına bölünmesiyle elde edilen sonuçtur. Diyelim, iş günü 12 saat, emek gücünün günlük değeri 3 şilindir ve 3 şilin 6 iş saatinin değer-ürünüdür. Bu koşullar altında iş saatinin fiyatı 3 peni, bunun değer-ürünü 6 peni olur. Şimdi, işçi, günde 12 saatten (ya da haftada 6 günden) daha az, söz gelişi 6 veya 8 saat çalıştırılacak olsa, bu emek fiyatı ile elde edeceği günlük ücret sadece 2 veya 1½ şilin olurdu.[14] İşçi, sırf kendi emek gücünün değerine karşılık gelen bir günlük ücreti üretmek için, varsayımımıza göre, günde ortalama olarak 6 saat çalışmak zorunda olduğundan ve aynı varsayıma göre her bir saatin ½'sinde kendisi, diğer ½'sinde kapitalist için çalıştığından, 12 saatten daha az çalıştırılması halinde, 6 saatin değer-ürününün tamamına işçinin sahip olamayacağı açıktır. Daha önce aşırı çalıştırmanın zararlı sonuçlarını görmüştük; burada ise az çalıştırmanın işçi için yarattığı acı kaynaklarını görmüş oluyoruz.

Saat başına ücret, kapitalistin, günlük ya da haftalık bir ücreti ödeme yükümlülüğü altına girmeden, sadece, ne kadar olacağı onun keyfine bağlı olan çalışma saatlerinin karşılığını ödemekle yetinebileceği biçim-

---

13 Konuyu karışık bir biçimde ortaya koysa bile, 18. yüzyıl sanayi burjuvazisinin en fanatik temsilcisi olan ve kendisinden sık sık bahsettiğimiz "Essay on Trade and Commerce" adlı eserin yazarı bunu doğru şekilde anlamıştır: "Besin maddelerinin ve diğer gerekli şeylerin fiyatıyla belirlenen şey, emeğin fiyatı" (o, bununla günlük ya da haftalık nominal ücreti kasteder) "değil, fakat emeğin kütlesidir; gerekli şeylerin fiyatını çok düşük bir düzeye indirdiğinizde, buna uygun olarak, elbette, emeğin miktarını düşürmüş olursunuz. ... Fabrikatör baylar bilirler ki, emeğin fiyatını yükseltmenin veya düşürmenin, bunun nominal tutarında değişiklik yapılması dışında farklı yolları vardır." (l.c. s. 48 ve 61). West'in eserinden, adını hiç anmadan yararlandığı "Three Lectures on the Rate of Wages", Lond. 1830, eserinde N. W. Senior şöyle der: "İşçi asıl olarak ücretin yüksekliğiyle ilgilenir." (s. 15.) Yani, işçi asıl olarak eline geçene, ücretin nominal tutarına bakar, yoksa kendisinin ne verdiğine, verdiği emeğin miktarına aldırmaz!

14 Bu tür anormal istihdam azalmasının etkisi, iş gününde yasa yoluyla yapılan genel bir kısaltmanın doğuracağı etkiden tümüyle farklı olur. Birinci durumda, iş gününün mutlak uzunluğunu ilgilendiren bir şey söz konusu değildir ve böyle bir durum, iş günü 15 saatken olabileceği gibi, 6 saatken de olabilir. Emeğin normal fiyatı, birinci durumda işçinin 15 saat çalışıyor olmasına, ikinci durumda günde ortalama olarak 6 saat çalışıyor olmasına göre hesaplanır. Bunun içindir ki, işçinin, bir durumda sadece 7½ saat, diğerinde sadece 3 saat çalıştırılmasının etkisi de aynı olur.

de saptanırsa, bu durumda, kapitalist, işçiyi, saat başına ücretin veya emek fiyatının ölçü biriminin hesaplanması sırasında başlangıçta temel olarak alınan süreden daha kısa bir süre çalıştırabilir. Bu ölçü birimi, $\frac{\text{Emek Gücünün Günlük Değeri}}{\text{Belli Sayıda Saatten Oluşan İş Günü}}$ oranıyla belirlendiği için, iş günü belli bir sayıda iş saatini kapsayan bir şey olmaktan çıkar çıkmaz, sözü edilen ölçü birimi, doğal olarak bütün anlamını kaybeder. Karşılığı ödenmiş emekle karşılığı ödenmemiş emek arasındaki bağlantı ortadan kalkar. Kapitalist şimdi işçiden, ona kendi varlığını sürdürebilmesi için gerekli olan emek-zamanı bırakmadan, belli bir artık emek miktarını sızdırabilir. Kapitalist, çalışmada söz konusu olabilecek her türlü düzeni ve belirliliği yok edebilir, kendisine uygun gelişine, keyfine ve o andaki çıkarlarının gereklerine bağlı olmak üzere, korkunç derecede aşırı çalıştırma ile göreli ya da mutlak işsiz bırakma uçları arasında istediği gibi hareket edebilir, bir anda bir uçtan diğer uca geçebilir. Kapitalist, "emeğin normal fiyatı"nı ödediği bahanesiyle, işçiye karşılığında herhangi bir ek ödemede bulunmaksızın, iş gününü anormal bir biçimde uzatabilir. Bundan ötürü, inşaat işlerinde çalıştırılan Londralı işçilerin saat başına hesaplanan bu tür bir ücreti kendilerine zorla kabul ettirmek isteyen kapitalistlere karşı girişmiş oldukları başkaldırma hareketi (1860) son derece akla uygundu. İş gününün yasayla sınırlandırılması, makinelerin neden olduğu rekabete, çalıştırılmakta olan işçilerin niteliklerinde meydana gelen değişikliklere ve kısmi ve genel bunalımlar yüzünden doğan eksik istihdama olmasa bile, bu şekildeki kötüye kullanıma son verir.

Günlük veya haftalık ücret artarken, emeğin fiyatı nominal olarak aynı kalabilir ve hattâ normal düzeyinin altına düşebilir. Emeğin iş saati başına hesaplanan fiyatı değişmezken, iş gününün alışılagelmiş süresinin aşılması halinde, böyle bir durum kendini gösterir. $\frac{\text{Emek Gücünün Günlük Değeri}}{\text{İş Günü}}$ oranında payda büyürse pay daha hızlı büyür. Emek gücünün değeri, emek gücünün yıpranmasından dolayı kendi faaliyet süresi ile birlikte ve bu faaliyet süresindeki artıştan daha hızlı bir oranda artar. Çalışılan zamana göre hesaplanan ve ödenen ücret sisteminin hüküm sürdüğü ve çalıştırma süresinin yasayla sınırlandırılmış olmadığı birçok sanayi kolunda, bundan ötürü kendiliğinden bir şekilde iş gününü ancak belli bir noktaya kadar, örneğin onuncu saatin bitimine kadar, normal ("*normal working day*", "*the day's work*", "*the regular hours of work*" [normal iş günü, günlük çalışma, normal iş saatleri]) sayma alışkanlığı yer etmiştir. Bu sınırın ötesinde çalışılan süre fazla mesaiyi (*overtime*) oluşturur ve bunun için, ölçü birimi saat olmak üzere, çoğu kez gülünç derecede küçük bir oranda olmakla birlikte, daha iyi bir kar-

şılık ödenir.[15] Burada, normal iş günü gerçek iş gününün bir parçası durumundadır ve gerçek iş günü çoğu kez bütün yıl boyunca normal iş gününden daha uzun olur.[16] Emeğin fiyatında iş gününün belli bir normal sınırın ötesine uzatılması ile birlikte söz konusu olan artış Britanya'da çeşitli sanayi kollarında öyle bir biçim alır ki, işçi eğer yeterli bir ücret elde etmek istiyorsa, normal denilen çalışma süresi için ele geçen düşük emek fiyatı, işçiyi karşılığında daha iyi para verilen fazla mesai yapmak zorunda bırakır.[17] İş gününün yasayla sınırlandırılması bu tatlı duruma bir son verir.[18]

Bir sanayi kolunda iş günü ne kadar uzun olursa ücretin o kadar düşük olduğu genellikle bilinen bir olgudur.[19] Fabrika müfettişi A. Redgrave bunu 1839-1859 arasındaki yirmi yıllık dönemi karşılaştırmalı bir

15 Dantel manifaktüründe "fazla mesai için ödenen karşılık o kadar küçüktür ki (½ peni vb.), bu fazla mesainin işçilerin sağlıklarına ve hayat güçlerine verdiği muazzam zararın karşısında acı bir tezat teşkil eder. ... Ayrıca, bu biçimde kazanılan küçücük fazlanın çoğu kez ek besin maddeleri almak için hemen harcanması gerekir." ("Child. Empl. Comm. II. Rep.", s. XVI, n. 117.)

16 Örneğin, yakın geçmişte Fabrika Yasasının kapsamına girmeden önce, duvar kâğıdı baskıcılığında. "Bizler yemek tatili yapmaksızın çalışırız; 10½ saatlik günlük işimiz öğleden sonra saat dört buçukta biter; bundan sonraki zaman, ki akşam saat 6'dan önce bitmesi enderdir, fazla mesaidir; böylece, biz, aslında, bütün yıl fazla mesai yaparız." (Mr. Smith's Evidence in "Child. Empl. Comm. I. Rep.", s. 125.)

17 Örneğin, İskoçya'da ağartmacılık iş kolunda. "İskoçya'nm bazı kısımlarında bu iş kolunda" (1862 tarihli Fabrika Yasasının yürürlüğe girmesinden önce) "bir fazla mesai sistemi uygulanırdı; yani, normal iş günü 10 saatti. Bir normal iş günü için işçi 1 şilin 2 peni alırdı. Normal iş gününe her gün 3 ya da 4 saatlik bir fazla mesai eklenir, her fazla saat için işçiye 3 peni verilirdi. Sistemin sonucu şuydu: bir işçi sadece normal saatlerde çalıştığı zaman haftada 8 şilinden fazla kazanamazdı. ... Fazla mesai olmadan ücret yeterli olmazdı." ("Reports of Insp. of Fact., 30th April 1863", s. 10.) "Fazla mesai için yapılan ek ödeme, işçilerin karşı koyamadıkları bir baştan çıkarmadır." ("Rep. of Insp. of Fact, 30th April 1848", s. 6.) Londra Şehri'nde (*City of London*) ciltçilik iş kolunda, kendileriyle belli sayıda çalışma saatini öngören çıraklık sözleşmesi yapılarak, 14-15 yaşlarında pek çok kız çocuk çalıştırılır. Dahası, kendilerinden büyük işçilerle bir arada ve karmakarışık bir topluluk içinde olmak üzere, bunlar, her ayın son haftasında gece saat 10, 11, 12, ve l'e kadar çalıştırılırlar. "Patronlar bunları ek ücret ve" civardaki meyhanelerde yiyecekleri "iyi bir akşam yemeği için kazanacakları parayla kandırır (*tempt*)." Bu *"young immortals"* (genç ölümsüzler) arasında bu şekilde üretilen büyük ahlaksızlığın ("Child. Empl. Comm. V. Rep., s. 44, n. 191) kefaretini, diğerleri yanında, pek çok İncil'in ve dua kitabının da onlar tarafından ciltlenmekte olması oluşturur.

18 Bkz. "Reports of Insp. of Fact. 30th April 1863", l.c. Londralı inşaat işçileri, 1860 yılındaki büyük grev ve lokavt sırasında durumu çok iyi kavrayarak, saat başına ücreti ancak iki koşulun yerine gelmesi halinde kabul edeceklerini ilân etmiştir: 1. bir saatlik işin fiyatı ile birlikte normal iş günü için 9 ve 10 saat olmak üzere iki büyüklük kabul edilecek ve on saatlik iş gününün her saatine dokuz saatlik iş günününkinden daha yüksek bir fiyat ödenecekti; 2. normal iş gününü aşan her saat fazla çalışma sayılıp buna daha yüksek oranda para ödenecekti.

19 "Çalışma süresinin kural olarak uzun olduğu yerlerde ücretlerin düşük olması, gerçekten pek dikkate değer bir olgudur." ("Rep. of Insp. of Fact., 31st Oct. 1863", s. 9.) "Yalnızca açlık sınırında yaşamaya yetecek kadar ücret getiren çalışma, çoğunlukla aşırı ölçüde uzundur." ("Public Health, Sixth Rep. 1863", s. 15.)

biçimde gözden geçirerek ortaya koymuştur: On Saat Yasası kapsamına alınmış olan fabrikalarda ücretler yükselirken, günde 14 veya 15 saat çalışılan fabrikalarda düşmüştür.[20]

"Emeğin fiyatı verilmişken günlük veya haftalık ücret harcanan emeğin miktarına bağlıdır" yasasından ilk çıkacak sonuç şu olur: emeğin fiyatı ne kadar düşük olursa, eline pek zavallı bir ortalama ücretin geçmesi için bile işçinin harcamak zorunda kalacağı emek miktarı o kadar büyük ya da çalışmak zorunda olacağı iş günü o kadar uzun olur. Emeğin fiyatının düşüklüğü burada çalışma süresini uzatmanın bir dürtüsü olarak işlev görür.[21] Ne var ki, iş süresinin uzatılması da tersine, emeğin fiyatında ve bununla birlikte günlük ya da haftalık ücrette bir düşmeye yol açar. Emeğin fiyatının $\frac{\text{Emek Gücünün Günlük Değeri}}{\text{Belli Sayıda Saatten Oluşan İş Günü}}$ oranıyla belirlenmekte oluşu, bize, telafi edici bir artış söz konusu olmadan, yalnızca iş gününün uzatılması halinde, emeğin fiyatının düşeceğini gösterir. Ne var ki, kapitaliste iş gününü uzun dönemde uzatma olanağını veren aynı koşullar, onu ilk önce, emeğin fiyatını, sayıları artmış saatlerin toplam fiyatı ve dolayısıyla günlük veya haftalık ücret düşünceye kadar nominal olarak da düşürebilecek duruma getirir ve sonunda bunu yapmak zorunda bırakılır. Burada iki duruma işaret etmek yetecektir. Bir adam 1½ ya da 2 adamın yaptığı işi yapacak olsa, piyasada bulunan emek güçlerinin arzı değişmeden kalıyor olsa bile, emek arzı artar. Böylece, işçiler arasında doğan rekabet bir yandan kapitaliste emeğin fiyatını düşürme olanağını sağlarken, öte yandan, emeğin düşen fiyatı kapitalistin çalışma süresini daha da uzatmasını mümkün kılar.[22] Böyle olmakla beraber, karşılığı ödenmemiş emeğin anormal büyüklükteki, yani toplumsal ortalama düzeyi aşan miktarları üzerinde tasarrufta bulunmayı sağlayan bu durum, çok geçmeden bizzat kapitalistler arasında bir rekabet nedeni haline gelir. Metanın fiyatının bir kısmı, emeğin fiyatından meydana gelir. Emeğin fiyatının karşılığı ödenmemiş kısmının metanın fiyatı içinde yer alması gerekmez. Bu kısım metanın alıcısına hediye edilebilir. Reka-

20 "Reports of Insp. of Fact., 30th April 1860", s. 31, 32.

21 Örneğin, İngiltere'de, elle çivi yapımı işlerinde çalışanlar, emek fiyatlarının düşük olması yüzünden, pek acınacak düzeydeki bir haftalık ücreti sağlayabilmek için, günde 15 saat çalışmak zorundadır. "Bu, günün çok çok uzun bir süresidir ve 11 peni veya 1 şilin elde etmek için tüm bu süre boyunca çok sıkı çalışmak zorundadır; bunun da 2½-3 penisi aletlerin yıpranmasına, ateş için yapılan masrafa ve demir artıklarına gider." ("Child. Empl. Comm., III. Rep.", s. 136, n. 671) Kadınlar aynı çalışma süresi için haftalık ücret olarak ancak 5 şilin kazanır. (l.c. s. 137, n. 674.)

22 Örneğin, bir fabrika işçisi, alışılagelmiş sayıdaki iş saati kadar çalışmayı reddedecek olsa, "yerine derhal istenildiği kadar çalışmaya hazır olan bir başkası alınır ve o da işsiz kalır." ("Reports of Insp. of Fact., 31st Oct. 1848", Evidence, s. 39, n. 58.) "Bir kimse iki kişinin işini yapacak olsa, ... kâr oranları genel olarak yükselir, ... çünkü, bu ek emek arzı emeğin fiyatını düşürmüş olur. "(Senior, l.c. s.15.)

betin attırdığı birinci adımdır bu. Rekabetin zorunlu kıldığı ikinci adım, iş gününün uzatılması ile yaratılan anormal artık değerin hiç değilse bir kısmının gene metanın satış fiyatının dışında bırakılmasıdır. Bu yolla meta için ilk önceleri orada burada ortaya çıkan ama zamanla sabitlenen anormal derecede düşük bir satış fiyatı oluşur; bundan böyle bu fiyat, aşırı çalışma zamanının karşılığı olan acınacak derecede düşük bir ücretin değişmeyen temeli olur; nasıl ki, bu ücretin kendisi de başlangıçta bu koşulların doğurduğu bir ürün idi. Rekabet konusunu incelemenin yeri burası olmadığı için, burada bu harekete sadece şöyle bir değinmekle yetiniyoruz. Bununla beraber bir an için kapitalistin kendisi konuşabilir.

> "Birmingham'da patronlar arasında öylesine büyük bir rekabet hüküm sürüyor ki, içimizden bazıları bir başka durumda yapmaktan utanç duyacakları şeyleri şimdi işverenler olarak yapmak zorunda; ve bununla beraber daha fazla para kazanılmıyor (*and yet no more money is made*), burada tek kazançlı çıkan halk oluyor."[23]

Okuyucu Londra'da faaliyet gösteren iki tür fırıncıyı hatırlayacaktır; bunlardan biri ekmeği tam fiyatıyla (*the "full-priced" bakers*), diğeri normalin altındaki fiyatlarla (*"the underpriced"*, *"the undersellers"*) satıyordu. *"Full-priced"* fırıncılar rakiplerini parlamento soruşturma komisyonu önünde kınıyor:

> "Bunlar, yalnızca, birincisi halkı dolandırarak" (metada hile yaparak) "ve ikincisi 12 saatlik ücret ödedikleri işçilerinden 18 iş saati sızdırarak varlıklarını sürdürür. ... İşçilerin karşılığı ödenmeyen emekleri (*the unpaid labour*) bunların rekabet güçlerinin temelidir. ... Gece işini ortadan kaldırmakta karşılaşılan güçlüğün nedeni fırıncı patronlar arasındaki rekabettir. Yaptığı ekmeği un fiyatına göre bulunacak bir maliyet fiyatından daha aşağı fiyatla satan bir düşük fiyatlı satıcı, zararını işçilerinden daha fazla emek sızdırma yoluyla telafi etmek zorundadır. Ben işçilerimden sadece 12 saatlik iş almakla yetinirken, komşum işçilerini 18 veya 20 saat çalıştırırsa, o beni satış fiyatı ile elbette yenebilir. İşçiler çalıştırıldıkları aşırı zamanın karşılığının kendilerine ödenmesinde ısrar edebilselerdi, bu manevranın derhal sonu gelirdi. ... Düşük fiyatla satan fırıncılar tarafından çalıştırılan kimselerin büyük bir kısmını yabancılar, yaşı küçük olanlar ve elde edebildikleri ücreti ne olursa olsun öpüp de başlarına koymak zorunda olanlar oluşturur."[24]

Bu feryat, kapitalistin beyninde üretim ilişkilerinin nasıl sadece yüzeysel yönlerinin yansımakta olduğunu göstermesi bakımından da il-

23 "Child. Empl. Comm., III. Rep.", Evidence, s. 66, n. 22.

24 "Report etc. relative to the Grievances complained of by the journeymen bakers", Lond. 1862, s. LII ve ib., Evidence, n. 479, 359, 27. Bu arada, daha önce görülmüş ve bunların sözcüleri olan Bennet'ın bizzat itiraf etmiş olduğu gibi, *fullpriced* fırıncılar da işçilerini "işe akşam saat 11'de ya da daha önce başlatır ve çoğu kez ertesi akşam saat 7'ye kadar çalıştırır". (l.c. s. 22.)

gınçtir. Emeğin normal fiyatında da karşılığı ödenmemiş belli bir miktar emek bulunduğunu ve işte bu karşılığı ödenmemiş emeğin kendi kazancının normal kaynağı olduğunu kapitalist bilmez. Artık emek-zaman diye bir kategori kapitalist için asla mevcut değildir; çünkü, bu, onun günlük ücretle karşılığını ödediğini sandığı iş gününe dahildir. Buna karşılık, aşırı çalışma zamanı, iş gününün emeğin normal diye kabul edilmekte olan fiyatına uyan sınırların ötesine uzatılması, kapitalistin çok iyi bildiği bir şeydir. Kapitalist, düşük fiyatla satış yapan rakipleri ile yüz yüze kalınca, bu aşırı çalışma zamanı için ek bir ödemede bulunulmasında ısrar bile eder. Onun burada da bilmediği gene aynı şeydir: bu ek ödemede, normal bir iş saatinin fiyatında olduğu gibi, karşılığı ödenmemiş emek vardır. Söz gelişi, 12 saatlik iş gününün 1 saatinin fiyatı 3 peni ve bu da diyelim ½ iş saatinin değer-ürünü iken, fazladan çalışılan bir iş saatinin fiyatı 4 peni yani $^{2}/_{3}$ iş saatinin değer-ürünü ise, kapitalist birinci durumda bir iş saatinin yarısını, ikinci durumda $^{1}/_{3}$'ünü, karşılığında hiçbir şey ödemeden kendisine mal eder.

Bölüm

19

Parça Başına Ücret

★★★

Parça başına ücret, zamana göre ücretin değişikliğe uğramış biçiminden başka bir şey değildir; tıpkı zamana göre ücretin emek gücünün değer veya fiyatının değişikliğe uğramış biçimi olması gibi. Parça başına ücrette, işçinin sattığı kullanım değeri, ilk bakışta, işçinin emek gücünün, canlı emeğinin işlevi değil, daha önce üründe nesnelleşmiş bulunan emekmiş gibi görünür; ve bu emeğin fiyatı, zamana göre ücrette olduğu gibi $\frac{\text{Emek Gücünün Günlük Değeri}}{\text{Belli Sayıda Saatten Oluşan İş Günü}}$ oranıyla değil, üreticinin iş çıkarma yeteneğiyle belirleniyormuş gibi görünür.[25]

Bu görünüşün uyandırdığı güven, her iki ücret biçiminin aynı iş kollarında yan yana uygulanan biçimler olması olgusuyla ilk şiddetli darbeyi yer. Örneğin,

> "Londra'daki mürettipler kural olarak parça başına ücret alarak çalışır, zamana göre ücret alarak çalışmak bunlar arasında istisna oluşturur. Taşrada bunun tersi olan bir durum vardır: burada mürettipler için zamana göre ücret alarak çalışmak kural, parça başına ücret alarak çalışmak istisnadır.

25 "Parça iş sistemi, işçilerin tarihinde bir çağı belirler; bu sistem, uzak olmayan bir gelecekte zanaatçıyı ve kapitalisti kendi kişiliğinde birleştirmeyi vaat eden lonca zanaatçısının durumu ile kendi arzu ve iradesiyle kapitaliste bağlanan basit gündelikçi işçinin durumu arasında yer alır. Parça başına iş gören işçiler, girişimcinin sermayesiyle çalışıyor olsalar bile, gerçekte kendi kendilerinin patronlarıdırlar." (John Watts, "Trade Societies and Strikes, Machinery and Cooperative Societies." Manchester 1865, s. 52, 53.) Bu küçük eserciği zikrediyorum, çünkü bu, çoktan bayatlayıp çürümüş, herkesin bildiği özürcü iddiaların biriktiği bir lâğım çukurudur. Aynı Bay Watts, daha önce Owen'cılık üzerinde de laf etmiş ve 1842 yılında, mülkiyeti hırsızlık ilân ettiği "Facts and Fictions of Polical Economy" adlı bir başka kitapçık yayınlamıştı. Aradan çok zaman geçti.

> Londra limanında gemi inşaatı işçileri parça başına ücret alır, diğer bütün İngiliz limanlarında zamana göre ücret sistemi uygulanır."[26]

Londra'da aynı saraçhanelerde çoğu zaman aynı iş için Fransız işçilere parça başına, İngiliz işçilere zamana göre ücret ödenir. Parça başına ücret sisteminin genel bir uygulama bulduğu gerçek anlamdaki fabrikalarda bazı işler için teknik nedenlerle bu sistem uygulanmaz ve bundan dolayı bu gibi işleri yapan kimselere ödenen ücretler zamana göre hesaplanır.[27] Ne olursa olsun, kapitalist üretimin gelişimi için bir biçim diğerinden daha uygun olsa bile, ücretin ödenmesindeki bu biçim farkının, ücretin özünde hiçbir değişiklik yapmadığı aslında açıktır.

Alışılmış iş günü, 6'sının karşılığı ödenen ve 6'sının karşılığı ödenmeyen 12 saat olsun. Bu iş gününün değer-ürünü 6 şilin, dolayısıyla bir iş saatinin değer-ürünü de 6 peni olsun. Yoğunluk ve hüner açısından ortalama derecedeki bir işçinin, ortalama yoğunluk ve ortalama hünerle çalışan, yani bir nesnenin üretimi için fiilen yalnızca toplumsal olarak gerekli olan emek-zamanı harcayan bir işçinin, 12 saatte, deneyimlere göre, ister birbirlerinden ayrı ürünler isterse bir bütün oluşturan nihai ürünün ölçülebilir parçaları olarak, 24 parçalık iş çıkardığını varsayalım. Bu durumda bu 24 parçanın değeri, bunlarda yer almış bulunan değişmez sermaye kısmının değeri düşüldükten sonra, 6 şilin, ve her bir bireysel parçanın değeri 3 peni olur. İşçi, parça başına 1½ peni elde eder ve böylece 12 saatte 3 şilin kazanır. İşçinin 6 saati kendisi için, 6 saati kapitalist için harcadığının mı yoksa her bir saatin yarısını kendisi için, diğer yarısını kapitalist için çalıştığının mı kabul edildiği, zamana göre ücret bakımından nasıl önemsizse, burada da, her bir parçanın yarısının karşılığının ödenip diğer yarısının karşılığının ödenmediğinin mi, yoksa 12 parçanın fiyatı yalnızca emek gücünün değerini yerine koyarken diğer 12 parçada da artık değerin maddeleşmiş bulunduğunun mu söylendiği önemsizdir.

Parça başına ücret biçimi, zamana göre ücret biçimi gibi akla aykırıdır. Örneğin, iki parça meta, bunların üretimi sırasında tüketilen üretim araçlarının değeri çıktıktan sonra, bir iş saatinin ürünü olarak 6 peni

---

26 T. J. Dunning, "Trade's Unions and Strikes", Lond. 1860, s. 22.

27 Ücretin bu iki biçiminin aynı anda ve yan yana olmasının düzenbazlıklarını yürütmede kapitalistlerin işlerine nasıl yaradığı üzerine: "Bir fabrika, yarısı parça başına ücret alan ve daha uzun süre çalışmakta doğrudan doğruya çıkarı olan 400 işçi çalıştırıyor. Gün hesabıyla çalışan diğer 200 işçi de birincilerin çalıştıkları süre kadar çalışıyor, ama, çalıştıkları fazla zaman için hiç karşılık almıyorlar. Bu 200 kişinin bir günün yarım saatinde yaptıkları iş, bir kişinin 50 saatte yaptığı işe ya da bir haftalık işinin 5/6'sına bedeldir ve girişimci için elle tutulur bir kazanç oluşturur." ("Reports of Insp. of Fact., 31st October 1860", s. 9.) "Fazla mesai yaptırma, önemli bir ölçüde hâlâ uygulanıyor; ve çoğu örnekte, yasanın sahip olduğu saptama ve cezalandırma olanakları karşısında güven içinde yürütülüyor. Parça başına ücret esasına göre değil, haftalık ücret esasına göre çalışan bütün işçilere yapılan haksızlığı... bundan önceki birçok raporda göstermiş bulunuyorum." (Leonard Horner, "Reports of Insp. of Fact., 30th April 1859", s. 8, 9.)

iken, işçi bunlar için 3 penilik bir fiyat elde eder. Parça başına ücret aslında doğrudan doğruya bir değer ilişkisi ifade etmez. Burada, parçanın değerinin bu parçada maddeleşmiş olan emek-zaman ile ölçülmesi değil, bunun tersine, işçi tarafından harcanmış olan emeğin işçinin üretmiş bulunduğu parçaların sayısı ile ölçülmesi söz konusudur. Zamana göre ücrette emek doğrudan doğruya kendi devam süresi ile, parça başına ücrette ise belli bir süre içinde emeğin kendisinde maddeleştiği ürün miktarı ile ölçülür.[28] Emek-zamanın kendi fiyatı, en sonunda, Günlük Çalışmanın Değeri = Emek Gücünün Günlük Değeri, denklemiyle belirlenir. Demek ki, parça başına göre ücret, zamana göre ücretin değişik biçiminden başka bir şey değildir.

Şimdi, parça başına ücretin karakteristik özelliklerine biraz daha yakından bakalım.

İşin kalitesi, burada, parça başına fiyatın tam ödenmesi için ortalama kalite düzeyinde olması gereken nihai ürünün kendisiyle kontrol edilir. Parça başına ücret bu bakımdan ücret kesintilerinin ve kapitalist dolandırıcılığın en korkunç kaynağı haline gelir.

Parça başına ücret, emek yoğunluğunu ölçmek için kapitaliste mükemmel bir ölçü aracı olur. Yalnızca, önceden belirlenmiş ve deneylere dayanılarak yerleşiklik kazanmış belli bir meta miktarında maddeleşen emek-zaman, toplumsal olarak gerekli emek-zaman sayılır ve ancak bu miktarda emek-zamana, toplumsal olarak gerekli emek-zaman için ödenen ücret ödenir. Bundan ötürü, Londra'nın büyükçe terzihanelerinde belli bir iş parçası, örneğin bir yelek vb. bir saat, yarım saat vb. diye isimlendirilir ve bir saat 6 penidir. Bir saatte ne kadar ortalama ürün elde edileceği uygulama ile belirlenir. Yeni bir moda çıktığında, tamir işleri söz konusu olduğunda vb., belli bir iş parçasının ne kadar saat sayılacağı konusunda, patronla işçiler arasında anlaşmazlık çıkar; burada da son sözü deneyim söyler. Londra'daki mobilya atölyelerinde vb. aynı durumla karşılaşılır. İşçi, ortalama iş çıkarma yeteneğine sahip değilse, belli bir asgari günlük işi çıkaramayacağı için, kendisine yol verilir.[29]

Emeğin kalitesi ve yoğunluğu burada bizzat ücretin biçimi ile kontrol edildiğinden, bu ücret biçimi işe nezaret edilmesini büyük ölçüde gereksiz kılar. Bundan dolayı, bu ücret biçimi hem daha önce görülmüş olan

28 "Ücret iki şekilde hesaplanabilir: çalışmanın süresine veya ürününe göre." ("Abrégé élémentaire des principes de l'Écon. Pol.", Paris 1796, s 32.) Bu isimsiz eserin yazarı: G. Garnier.

29 İplik işçisine "belli bir miktarda pamuk verilir; o, bununla, belli bir süre içinde, belli bir incelik derecesinde, belli bir miktarda tire ya da iplik sağlamak zorundadır; ve işlediği her libre için eline belirli bir miktarda para geçer. Çıkardığı iş istenilen nitelikte olmazsa, bunun cezasını o çeker; işlediği miktar belli bir süre için belirlenmiş asgariden az olursa kendisine yol verilir ve yerine daha becerikli bir işçi alınır." (Ure, l.c. s. 316, 317.)

modern ev sanayisinin, hem de hiyerarşik olarak düzenlenmiş bir sömürü ve baskı sisteminin temelini oluşturur. İkincisinin başlıca iki biçimi vardır. Parça başına ücret, bir yandan, kapitalist ile işçi arasına asalakların girmesini, yani emeğin bir aracı tarafından kiralanmasını (*subletting of labour*) kolaylaştırır. Aradaki kişilerin kazancı, tümüyle, emeğin kapitalist tarafından ödenen fiyatı ile bu fiyatın fiilen işçinin eline geçmesine izin verdikleri kısmı arasındaki farktan doğar.[30] Bu sisteme İngiltere'de *"sweating-system"* (terletme sistemi) gibi karakteristik bir isim verilmiştir. Öte yandan, parça başına ücret, kapitaliste, bir işçi başı ile -manifaktürlerde bir grup başıyla, maden ocaklarında kömür çıkarıcısıyla vb. fabrikada asıl makine işçisiyle- sözleşme yapma olanağını sağlar; böyle bir sözleşme ile kapitalist, parça başına belli bir fiyat ödemeyi, işçi başı da yardımcılarını bulup çalıştırmayı ve bunlara ücretlerini ödemeyi taahhüt eder. İşçinin sermaye tarafından sömürülmesi, burada işçinin işçi tarafından sömürülmesi yoluyla gerçekleştirilir.[31]

Parça başına ücretin büyüklüğü verilmiş ise, doğal olarak, emek gücünü mümkün olduğu kadar yoğun bir şekilde kullanmak, işçinin kişisel çıkarı haline gelir; bu da kapitalistin normal yoğunluk derecesini yükseltmesini kolaylaştırır.[32] Aynı şekilde, iş gününün uzatılmasında da işçinin kişisel çıkarı vardır; çünkü, işçi bu yolla günlük ya da haftalık ücretini artırır.[33] Parça başına ödenen ücret değişmiyor olsa bile, bu, za-

30 "İşi yalnızca en sondaki bir çift el yaparken emeğin ürünü elden ele geçer, bunlardan her biri kârdan kendisine pay alırsa, sonunda işçi kadına yapılan ödeme acınası derecede orantısız olur." ("Child. Empl. Comm. II. Rep.", s. LXX, n. 424.)

31 Özürcü Watts bile şunu belirtiyor: "Bir iş için alınan işçiler hep birlikte sözleşme tarafı olsalar ve bir işçinin arkadaşlarından daha fazla çalışarak kendisi için bir avantaj sağlamayı düşünmesi yerine, herkes kendi yetenekleri uyarınca çalışacak olsa, bu, parça başına ücret sistemi için büyük bir iyileşme olurdu." (l.c. s. 53.) Bu sistemin bayağılıkları hakkında krş. "Child Empl. Comm. Rep. III", s. 66, n. 22; s. 11, n. 124; s. XI, n. 13, 53, 59 vb.

32 Kendiliğinden doğan bu sonuca, çoğu kez yapay olarak yardımda bulunulur. Söz gelişi, Londra'da *engineering trade*'de (makine sanayisinde) âdet halini almış bir hile vardır: "Kapitalist üstün kuvvetli ve eli çabuk birini, bir grup işçinin başı olarak seçer. İşçi başı, sadece normal ücret alarak çalışan arkadaşlarının bütün güç ve gayretlerini harcamalarına örnek ve dürtü olmak için, kendisi olanca gücü ile çalışacaktır. Bu hizmetinin karşılığı olarak kapitalistten üç ayda bir ya da başka aralıklarla ek bir para alır. ... Bu durum, kapitalistlerin, sendikalar tarafından "faaliyetin, üstün yeteneklerin ve çalışma gücünün kısıtlandığı" (stinting the action, superior skill and working power) yolundaki şikâyetlerin ne anlama geldiğini, başka bir yoruma gerek bırakmayacak şekilde gösteriyor." (Dunning, l.c. s. 22, 23.) Yazarın kendisi işçi ve bir *Trade's Union*'un (sendikanın) sekreteri olduğundan, bu söylenenler abartılı sayılabilirdi. Ama, aynı konu hakkında okuyucu J. Ch. Morton'un *"highly respectable"* (son derece saygın) tarım ansiklopedisindeki *"Labourer"* (emekçi) maddesine bakabilir; orada aynı yöntem, çiftçilere, denenmiş bir yöntem olarak öğütlenir.

33 "Parça başına ücret alan herkes, ... çalışmanın yasal sınırlarının ötesine geçilmesinden yararlanır. Fazla mesai yapma isteği, özellikle dokumacı ve çileci olarak çalıştırılan kadın işçiler arasında görülür." ("Rep. of Insp. of Fact., 30th April 1858", s. 9.) "Kapitalistler için bu derece avantajlı olan bu parça başına ücret sistemi ... doğrudan doğruya, 4 veya 5 yıl parça başına ve fakat pek düşük bir ücret alarak çalışan genç çömlekçiyi

manla, iş günündeki uzamayı bir yana bıraktığımızda, daha önce zamana göre ücretin incelenmesi sırasında görülen bir tepkiyi, emek fiyatında bir düşmeyi getirir.

Zamana göre ücrette aynı türden işler için, az sayıda istisna dışında, aynı ücret ödenir; buna karşılık, parça başına ücrette, emek-zamanın fiyatı her ne kadar belli bir ürün miktarı ile ölçülüyor ise de, günlük ya da haftalık ücret işçilerin bireysel farklılıklarına bağlı olarak değişir; belli bir zaman aralığında işçilerden biri ancak asgari miktarda, bir diğeri ortalama miktarda, bir üçüncüsü ortalamayı aşan miktarda ürün sağlar. Demek ki, burada fiilen ele geçen gelir bakımından, tek tek işçilerin farklı hüner, güç, enerji, dayanıklılık vb. düzeylerine göre büyük farklılıklar ortaya çıkar.[34] Bu, sermaye ile ücretli emek arasındaki genel ilişkiyi, doğal olarak, hiçbir biçimde değiştirmez. İlk olarak, bireysel farklar toplam atölyede birbirlerini dengelerler; toplam atölye belli bir çalışma süresi içinde ortalama ürünü sağlamış ve ödenen toplam ücret bu iş kolunun ortalama ücreti haline gelmiş olur. İkinci olarak, her bireysel işçi tarafından sağlanan artık değer kitlesi, bu işçinin bireysel ücretine karşılık geldiğinden, ücretle artık değer arasındaki oran aynı kalır. Ne var ki, parça başına ücretin bireyselliğe daha geniş bir hareket alanı sağlıyor olması, bir yandan işçilerin bireyselliklerini ve bununla birlikte de özgürlük duygularının, bağımsızlıklarının ve kendi kendilerini kontrol yeteneklerinin gelişmesi için bir dürtü olurken, öte yandan, işçilerin kendi aralarındaki ve birbirlerine karşı rekabetlerini körükler. Bundan dolayı, parça başına ücret, bireysel ücretleri ortalama düzeyin üzerine çıkarırken, bu ortalama düzeyin kendisini düşürme eğilimine sahiptir. Belli bir parça başına ücretin uzun süredir gelenek halinde yer ettiğinde ve dolayısıyla bunun indirilmesinde özel zorluklarla karşılaşıldığında, patronlar, istisnai biçimde de olsa, parça başına ücreti, zorla, zamana göre ücrete çevirmişti. Örneğin, 1860 yılında Coventry'li kurdele ve şerit dokuma işçilerinin giriştikleri büyük grev bu yüzden olmuştu.[35] Son

---

büyük ölçüde fazla mesai yapmaya teşvik eder. Çömlekçilerin uğradıkları fiziksel bozulmanın başlıca nedenlerden biri budur." ("Child. Empl. Comm., I. Rep.", s. XIII.)

34 "Emek karşılığında parça sayısına göre, her bir parça için belirli bir miktarda ödeme yapılan herhangi bir iş kolunda. ... ücret tutarları birbirlerinden son derece farklı olabilir. Oysa, günlük ücret için, genel olarak, ... o iş kolunda girişimcinin de işçinin de ortalama işçinin standart ücreti olarak kabul ettiği bir ücret olur." (Dunning. l.c. s. 17.)

35 "Kalfalara iş gününe ya da parça sayısı hesabına göre para ödenir (à la journée ou à la pièce). ... Ustalar, her *métier*'de (iş kolunda) bir günde işçilerin ne kadar iş çıkarabilecekle-rini yaklaşık olarak bilir; bunun için de onlara çoğu zaman çıkardıkları işe göre bir ücret öderler; böylece, kalfalar, kendi çıkarları doğrultusunda, gözetime gerek bırakmaksızın, çalışabildikleri kadar çalışır." (Cantillon, "Essai sur la Nature du Commerce en Général", Amst. Éd. 1756, s. 185 ve 202. Birinci baskı 1755'de yayınlanmıştı.) Quesnay, Sir James Steuart ve A. Smith'in geniş ölçüde yararlandıkları Cantillon, burada daha o zaman par-

olarak, parça başına ücret, bundan önce görülmüş olan saat sisteminin temel dayanaklarından biridir.[36]

Buraya kadarki açıklamalardan parça başına ücretin kapitalist üretim tarzına en uygun gelen ücret biçimi olduğu anlaşılmış oluyor. Parça başına ücret, asla yeni bir şey olmamakla beraber -başka yerler dışında, 14. yüzyıla ait Fransız ve İngiliz statülerinde zamana göre ücretin yanında görünür- daha büyük bir hareket alanına ilk kez ancak gerçek manifaktür döneminde kavuştu. Büyük sanayinin coşkunluk ve atılım döneminde, özellikle de 1797-1815 yılları arasında, çalışma süresini uzatma ve ücreti düşürme aracı olarak kullanıldı. Şu parlamento raporlarında, sözü edilen dönem boyunca ücretlerin gösterdiği dalgalanmalar üzerine çok zengin malzeme mevcuttur: *"Report and Evidence from the Select Committee on Petitions respecting the Corn Laws"* (parlementonun 1813/14 toplantı yılı) ve *"Reports form the Lords' Committee, on the state of the Growth, Commerce, and Consumption of Grain and all Laws relating thereto"* (1814/15 toplantı yılı). Bunlarda emek fiyatının Jakobenlere karşı girişilen savaşın başından bu yana devamlı düşme halinde olduğunu ortaya koyan belgeli kanıtlar bulunur. Örneğin, dokumacılıkta parça başına ücret o kadar düşmüştü ki, iş gününün çok büyük ölçüde uzatılmış olmasına rağmen, günlük ücret eskisinden daha düşük bir düzeyde bulunuyordu.

> "Dokumacının gerçek geliri, eskiden elde ettiğinden çok daha azdır; dokumacının sıradan işçiye karşı bir zamanlar sahip bulunduğu ve başlangıçta çok büyük olan üstünlüğü, bugün hemen hemen tamamıyla yok olmuş bulunuyor. Gerçekten, hünerli emek ile sıradan emeğin ücretleri arasındaki fark bugün daha önceki herhangi bir döneme göre çok daha önemsizdir."[37]

ça başına ücreti yalnızca zamana göre ödenen ücretin değişikliğe uğramış biçimi olarak göstermiştir. Cantillon'un Fransızca basımı, başlığına bakıldığında, İngilizceden çevrilmiş gibi görünür, ne var ki, "The Analysis of Trade, Commerce etc, by Philip Cantillon, late of the City of London, Merchant" ismini taşıyan İngilizce basımı, sadece daha sonraki bir tarihte (1759'da) yayınlanmış olmakla kalmaz, ama içeriğiyle de, daha sonra yapılmış ve gözden geçirilmiş bir basımı olduğunu ortaya koyar. Örneğin, Fransızca basımda Hume'un henüz hiç adı geçmezken, İngilizce basımda Petty'ye artık pek az rastlanır. İngilizce baskı teorik bakımdan daha önemsizdir; fakat, özellikle İngiliz ticareti, külçe ticareti vb. hakkında Fransızca basımda eksik olan bir sürü özgül ve ayrıntılı bilgi içerir. İngilizce basımın başlığında eserle ilgili olarak yer alan *"Taken chiefly from the Manuscript of a very ingenious Gentleman deceased, and adapted etc."* (Büyük ölçüde, çok zeki bir merhum beyefendinin elyazmasından alınmış ve uyarlanmıştır vb.) sözleri, bundan dolayı, yalnızca, o zamanlar pek moda olan bir uydurma gibi görünüyor.

36 "Belirli iş yerlerinde işin gerçekten gerektirdiğinden çok daha fazla işçinin çalıştırıldığını ne kadar sık gördük? Çoğu zaman işçiler henüz sonucu belirsiz, bazen de yalnızca hayalde mevcut olan bir iş için alınır: parça başına ücret ödendiği için, bununla hiçbir risk altına girilmediği ifade edilir; çünkü, denir, kaybedilen bütün zaman, zamanını işsiz geçirenlerin zararına olur, bunun zararını bu gibi kimseler çeker." (H. Gregoir, "Les Typographes devant le Tribunal Correctionnel de Bruxelles," Bruxelles 1865, s. 9.)

37 "Remarks on the Commercial Policy of Great Britain," Lond, 1815, s. 48.

Parça başına ücret tarafından yoğunluğu ve genişliği artan emekten tarım proletaryasının ne kadar az yararlanmış olduğunu toprak sahipleri ile çiftçilerden yana olan bir eserden aşağıya aldığımız pasaj ortaya koyar:

> "Tarım işlerinin çok büyük bir kısmı, günlüğüne ya da yaptırılacak işe göre tutulan kimseler tarafından yerine getirilir. Bunların haftalık ücreti aşağı yukarı 12 şilini bulur; parça iş hesabına göre çalışan ve buna göre ücret alan bir kimsenin, daha sıkı çalışma dürtüsü ile, haftalık ücretle çalışan bir kimseden 1 şilin veya belki de 2 şilin fazla kazandığı düşünülebilirse de, bu kimsenin elde ettiği toplam gelir göz önüne alındığında, yıl boyunca işsiz kalmaktan dolayı uğradığı kaybın bu kazancını götürdüğü görülür. ... Bundan başka, genel olarak görülen bir şey daha vardır: bu gibi kimselerin ücretleri ile gerekli geçim araçlarının fiyatları arasında öyle bir ilişki mevcuttur ki, bu, iki çocuk sahibi bir kimsenin ailesini, kilise yardımına sığınmaya muhtaç olmadan geçindirmesini sağlar."[38]

Malthus, o zamanlar parlamento tarafından açıklanmış olan olgularla ilgili olarak şöyle demişti:

> "Parça başına ücret uygulamasının büyük ölçüde artmış olmasına endişeyle baktığımı itiraf ederim. Bir günde 12 veya 14 saat ya da daha uzun bir süre boyunca yapılan gerçekten ağır bir iş, bir insan için çok fazladır."[39]

Fabrika Yasası kapsamına alınmış olan atölyelerde parça başına ücret genel kural haline gelmiştir; çünkü, bunlarda sermaye iş gününü ancak derinliğine büyütebilir.[40]

Emeğin değişen üretkenliği ile birlikte aynı ürün miktarı değişen bir emek-zamanı temsil eder. Bu durumda, belli bir emek-zamanın fiyat ifadesi olduğu için, parça başına ücret de değişir. Bizim yukarıdaki örneğimizde, 12 saatte 24 parça üretiliyordu; 12 saatin değer-ürünü 6 şilin ediyordu; emek gücünün günlük değeri 3 şilin, bir iş saatinin fiyatı 3 peni ve bir parça için ödenen ücret 1½ peni idi. Bir parçada ½ iş saati yutulmuş bulunuyordu. Şimdi, emek üretkenliğinin iki katına çıkması dolayısıyla aynı iş gününde 24 yerine 48 parça elde edilse, ve diğer bütün koşullar aynı kalsa, bu durumda, her bir parça şimdi ½ iş saati yerine ancak ¼ iş saatini temsil ediyor olacağı için, parça basma ücret 1½ peniden ¾ peniye düşer. 24 x 1½ peni = 3 şilin, ve yine 48 x ¾ peni = 3 şilindir. Diğer bir ifadeyle: parça başına ücret, aynı zaman aralığında elde edilen parça sayısındaki artış[41] ya da, aynı şey demek olan, aynı parça için

38 "A. Defence of the Landowners and Farmers of Great Britain", Lond. 1814, s. 4, 5.

39 Malthus, "Inquiry into the Nature etc. of Rent", London 1815, [s. 49, not].

40 "Parça başına ücret alan işçiler, fabrikalarda çalışan bütün işçilerin, muhtemelen, 4/5'ini oluşturmaktadır." ("Reports of Fact. for 30th April 1858", s. 9.)

41 "İplik makinesinin üretici gücü kesin olarak hesaplanır ve bununla yapılan işe öde-

harcanan emek-zamandaki azalış oranında düşmüş olur. Parça başına ücrette meydana gelen bu değişme, sırf nominal bir değişiklik olduğu sürece, kapitalist ile işçi arasında sürekli mücadelelere yol açar. Çünkü, ya kapitalist bunu emeğin fiyatını gerçekten düşürmek için bahane olarak kullanır, ya emeğin üretkenliğindeki artışa emeğin yoğunluğundaki artış eşlik eder, ya da işçi, sanki kendisine emek gücünün değil de ürününün karşılığı ödeniyormuş gibi, bir görünüşten ibaret olan parça başına ücreti ciddiye alır ve bu nedenle metanın satış fiyatındaki düşmeye karşılık gelmeyen bir ücret indirimine karşı ayaklanır.

> "İşçiler ham maddelerin ve imal edilen şeylerin fiyatlarını dikkatle izler ve böylece patronlarının kârlarını doğruluk ve kesinlikle tahmin edebilirler."[42]

Kapitalist, böylesi bir iddiaya, haklı olarak, ücretli emeğin doğası hakkındaki kaba bir yanılgı olarak yaklaşır.[43] Sanayinin ilerlemesinin önüne vergi koymak demek olan bu haksız iddia karşısında olanca gürültüyü koparır ve emeğin üretkenliğinin işçiyi hiçbir şekilde ilgilendirmediğini açıkça ilan eder.[44]

---

nen para, bunun üretici gücündeki artma ile *birlikte*, bu artma *kadar* olmasa bile, azalır. (Ure, l.c. s. 317.) Mazur gösterici bu son cümleyi, Ure'nin kendisi tekrar hükümsüz kılar. Örneğin, *mule*'nin uzatılması halinde, uzatmanın ek bir emek harcamasına neden olacağını itiraf eden gene kendisidir. Şu halde, emek, üretkenliğinin arttığı ölçüde daha az harcanmamaktadır. Dahası: "Bu uzatma ile makinenin üretici gücü beşte bir oranında yükselir. Bunun üzerine, iplik işçisine çıkardığı iş için artık eskisi kadar para verilmez; ama, şimdi verilen para beşte bir oranında azalmış olmadığı için, makinedeki iyileşme, işçinin belli sayıdaki iş saatine karşılık elde edeceği parayı artıracaktır" -ama- "bu saptamanın belli bir ölçüde değiştirilmesi gerekir. ... iplik işçisi kendisinin ek yarım şilininin bir kısmını ek genç yardımcı işçilere bırakmak zorundadır, ve ayrıca yetişkin işçilerin bir kısmına yol görünür" (l.c. s. 320, 321) ki, böyle bir durumda ücretin yükselmesi yolunda bir eğilim asla söz konusu olamaz.

42 H. Fawcett, "The Economic Position of the British Labourer", Cambridge and London 1865, s. 178.

43 Londra'da yayınlanan "*Standard*" gazetesinde, 26 Ekim 1861 günü, John Bright et Co. şirketinin Rochdale Sulh Mahkemesi'nde görülen bir davasına dair haber vardı: "Halı Dokuma İşçileri Sendikası'nın temsilcileri tehdit ve tedhiş hareketlerine giriştiklerinden dolayı mahkemeye verildi. Bright şirketinin hissedarları, daha önce 160 yarda halının üretimi için gerekli olan zaman ve emekle (!) şimdi 240 yarda halı dokuyacak yeni makineler almıştı. İşçilerin, girişimcilerinin mekanik iyileştirmeler için yaptıkları sermaye yatırımları dolayısıyla elde ettikleri kârdan bir pay talep etmeye kesinlikle hakları yoktu. Bu nedenle, Bright'lar, ücreti yarda başına 1½ peniden 1 peniye indirme teklifinde bulunmuştu; böyle bir durumda işçilerin yapacakları aynı miktarda iş için elde edecekleri para tamamıyla eskisi kadar olacaktı. Ne var ki, bu, nominal bir ücret indirimiydi ve iddiaya göre, işçiler, öncesinde açık şekilde uyarılmamıştı."

44 "İşçi sendikaları, ücretleri oldukları düzeyde tutma hevesiyle giriştikleri çabalar sırasında, makinelerin iyileştirilmesiyle sağlanmış kârlardan da pay almaya çalışıyor!" (Quelle horreur! {Ne korkunç!}) "... iş kısaldığı için daha yüksek ücret istiyorlar; ... bir başka ifadeyle, sınai iyileştirmeler üzerine bir vergi koyma çabası içinde bulunuyorlar." ("On Combination of Trades", New Edit., Lond. 1834, s. 42.)

Bölüm

20

Ülkeler Arasındaki Ücret Farkları

★★★

On Beşinci Bölümde emek gücünün mutlak ya da göreli (yani artık değere oranlanan) değer büyüklüğünde bir değişikliğe yol açabilen çeşitli kombinasyonları incelemiş, öte yandan emek gücünün fiyatının kendileriyle gerçeklik kazandığı geçim araçları miktarının da bu fiyatın uğradığı değişikliklerden bağımsız[45] ya da farklı dalgalanmalar gösterebileceğini görmüştük. Daha önce belirtilmiş olduğu gibi, emek gücünün değerinin ya da fiyatının basit bir biçimde kolayca görülebilen ücret biçimine çevrilmesiyle, buradaki bütün yasalar, ücretin hareketini yöneten yasalar haline gelir. Ücretin bu hareketinde tek bir ülke bakımından değişen kombinasyon olarak görünen şey, farklı ülkeler bakımından ulusal ücretler arasındaki eş zamanlı farklılık olarak görünebilir. Bundan ötürü, farklı ülkelerdeki ulusal ücretleri birbirleriyle karşılaştırırken, emek gücünün değer büyüklüğündeki değişmeleri belirleyen bütün faktörleri, doğal ve tarihsel olarak gelişmiş birincil yaşamsal ihtiyaçların fiyat ve kapsamlarını, işçinin eğitilme giderlerini, kadın ve çocuk emeğinin oynadığı rolü, emeğin üretkenliğini, emeğin genişliğine ve derinliğine büyüklüğünü hesaba katmamız gerekir. En üstünkörü bir karşılaştırma bile, ilk önce, farklı ülkelerdeki aynı iş kollarında ödenmekte olan orta-

45 "Daha ucuz bir nesneden daha fazla satın alabiliyorlar diye, ücretler" (burada emek gücünün fiyatından söz ediliyor) "yükselmiştir demek, doğru değildir." (David Buchanan, kendisinin hazırladığı A. Smith'in "Wealth etc." 1814 basımında, v. I. s. 417. Not.)

lama günlük ücretin aynı büyüklükte bir iş gününe indirgenmesini gerektirir. Günlük ücretler böyle bir indirgenme işleminden geçirildikten sonra, zamana göre hesaplanan ücretin şimdi bir de parça başına ücrete çevrilmesi gerekir; çünkü, emeğin hem üretkenliğinin hem de yoğunluğunun ölçüsü, ancak bu sonuncusudur.

Her ülkede emeğin belli bir ortalama yoğunluğu vardır; yoğunluğu ortalamadan düşük bir emek kullanıldığı zaman, bir metanın üretimi, toplumsal olarak gerekli olandan daha fazla zaman gerektirir ve bu yüzden bu emek normal nitelikte bir emek sayılmaz. Belirli bir ülkede, yalnızca ulusal ortalamanın üzerine çıkan bir yoğunluk derecesi, değerin ölçüsünü, sadece çalışma zamanının süresi aracılığıyla değiştirebilir. Tek tek ülkelerin hep birlikte meydana getirdikleri dünya piyasasında, böyle bir şey söz konusu olamaz. Emeğin ortalama yoğunluğu ülkeden ülkeye değişir; birinde daha büyük, diğerinde daha küçük olur. Böylece, bu ulusal ortalamalar, ölçü birimi evrensel emeğin ortalama birimi olan bir ölçek oluşturur. Bundan ötürü, daha yoğun bir ulusal emek, daha az yoğun bir ulusal emeğe oranla, aynı zaman aralığında, daha çok para ile ifade edilen daha fazla değer üretir.

Ama değer yasasının uluslararası kullanımında değişikliğe yol açan asıl neden, dünya pazarında, daha üretken ulus, rekabet tarafından, metalarının satış fiyatını bunların değerine indirmeye zorlanmadıkça, daha üretken ulusal emeğin aynı zamanda daha yoğun emek sayılmasıdır.

Bir ülkede kapitalist üretim ne kadar gelişmişse, orada emeğin ulusal yoğunluğu ve üretkenliği de uluslararası düzeyin o kadar üstüne çıkar.[46] Bu nedenle, farklı ülkelerde aynı uzunlukta emek-zaman harcanarak üretilen aynı türden metaların farklı miktarları, farklı fiyatlarla, yani uluslararası değerlere göre değişen farklı para tutarları ile ifade edilen, farklı uluslararası değerlere sahiptir. Dolayısıyla, paranın göreli değeri, kapitalist üretim tarzının daha fazla gelişmiş bulunduğu bir ülkede, bunun daha az gelişmiş olduğu bir ülkedekinden daha düşük olacaktır. Buradan aynı zamanda, nominal ücretin, yani emek gücünün para ile ifade edilen eş değerinin, bu ülkelerin ilkinde diğerinden daha yüksek olacağı sonucu da çıkar; ama bu, asla, sözü edilen yüksekliğin gerçek ücretler, yani işçinin kullanımına sunulan geçim araçları miktarı için de geçerli olması demek değildir.

Ne var ki, para değerinin farklı ülkelerdeki bu göreli farklılıkları bir yana bırakıldığında bile, çoğu kez, günlük, haftalık vb. ücretlerin bir ülkede öteki ülkedekinden daha yüksek olduğu, buna karşılık emeğin

46 Üretkenlik bakımından ne gibi hususların bu yasayı tek tek üretim kolları için değişikliğe uğratılabileceğini, bir başka yerde inceleyeceğiz.

göreli fiyatının, yani emeğin hem artık değere hem de ürünün değerine oranlanan fiyatının, ülkelerin ikincisinde birincisindekinden daha yüksek düzeyde bulunduğu görülür.[47]

1833 Fabrika Komisyonu üyelerinden J. W. Cowell iplik dokumacılığı alanında yapmış olduğu dikkatli incelemelerden sonra şu sonuca ulaşmıştı:

> "İngiltere'de ücretler işçiler için kıta Avrupa'sındakilere göre daha yüksek olsa bile, gerçekte, fabrikatörler için daha düşüktür." (Ure, s. 314.)

İngiliz fabrika müfettişi Alexander Redgrave, 31 Ekim 1866 tarihli fabrika raporunda, İngiltere ile kıta ülkeleri arasında istatistiklere dayanarak yapmış olduğu karşılaştırmalı inceleme ile, kıta Avrupası'ndaki daha düşük ücrete ve çok daha uzun çalışma süresine rağmen burada emeğin, ürüne oranla, İngiltere'dekinden daha pahalı olduğunu ortaya koymuştur. Oldenburg'ta bir pamuklu fabrikasının İngiliz müdürü (*manager*), iş gününün orada cumartesileri dahil, sabahları 5.30'da başlayıp akşamları saat 8'e kadar devam ettiğini, ve oradaki işçilerin, İngiliz iş gözcülerinin nezareti altında çalışırken, bu süre içinde İngiliz işçilerinin 10 saatte ürettikleri kadar ürün sağlamadıklarını, Alman iş gözcülerinin nezareti altında sağlanan ürününse çok daha az olduğunu açıklamıştır. Ücretler, bazı örneklerde % 50'ye varmak üzere İngiltere'dekinden çok daha düşük, buna karşılık makinelere oranla işçi sayısı çok daha büyükmüş ve bazı departmanlarda 5:3 oranındaymış. Bay Redgrave, Rus pamuklu fabrikaları hakkında da çok ayrıntılı bilgiler veriyor. Bu bilgiler ona yakın zamana kadar orada çalışmış olan bir İngiliz müdür tarafından verilmiştir. Her türlü kötülüğün kolayca boy attığı bu Rus toprağında İngiliz fabrikalarının çocukluk dönemine ait eski dehşeti de eksiksiz olarak hüküm sürmektedir. Yerli Rus kapitalisti fabrika işlerine yatkın olmadığı için yöneticiler doğal olarak İngilizdir. Aşırı çalıştırma gece ve gündüz devamlı biçimde uygulandığı halde ve işçilere utanılacak de-

47 James Anderson, A. Smith'e karşı giriştiği polemikte şunları belirtir: "Emek fiyatının, toprak ürünlerinin ve özellikle de tahılın ucuz oldukları ülkelerde, görünüşte genellikle düşük olmakla beraber, aslında, çoğunlukla diğer ülkelerdekinden gerçekte daha yüksek olduğu, aynı biçimde belirtilmeye değer. Çünkü, işçiye günlük olarak verilen ücret, her ne kadar emeğin görünüşteki fiyatı ise de, emeğin gerçek fiyatı değildir. Gerçek ücret, belli bir miktarda harcanmış emek girişimciye neye mal oluyorsa, odur; ve bu açıdan bakıldığında, emek, hemen hemen bütün durumlarda, zengin ülkelerde yoksul ülkelerden, her ne kadar tahıl ve diğer geçim araçlarının fiyatları genel olarak ikincilerde birincilere oranla büyük ölçüde daha düşük olsa da, daha ucuzdur. ... Emek, günlük ücret olarak, İskoçya'da İngiltere'dekinden çok daha ucuzdur. ... Emek, parça başına ücret olarak, genel olarak İngiltere'de daha ucuzdur." (James Anderson, "Observations on the means of exciting a spirit of National Industry, etc.", Edinb. 1777, s. 350, 351.) - Öte yandan, ücretlerin düşüklüğü de emeğin pahalı olmasına yol açar. "İrlanda'da emek İngiltere'dekinden daha pahalıdır... çünkü, orada ücretler çok daha düşüktür." (Nr. 2074, "Royal Comission on Railways, Minutes", 1867).

recede düşük ücret verilmesine rağmen, Rus fabrikatörü ancak yabancı rekabetinin yasaklanması sayesinde ayakta durabilmektedir. - Burada son olarak bir de çeşitli Avrupa ülkelerinde fabrika ve işçi başına düşen ortalama iğ sayısı hakkında Redgrave'in hazırlamış olduğu karşılaştırmalı bir tabloyu vereceğim. Redgrave'in kendisinin de belirtmiş olduğu gibi, o, bu sayıları birkaç yıl önce toplamış olup, o zamandan bu yana İngiltere'de fabrikaların büyüklükleri ve işçi başına düşen iğ sayısı artmış olabilir. Bununla beraber, o, adı geçen kıta Avrupa'sı ülkelerinde de aynı oranda bir ilerleme olduğunu varsaymaktadır; dolayısıyla aşağıdaki sayılar, bir karşılaştırma için işe yararlılıklarını hâlâ koruyor sayılabilir.

Fabrika Başına Ortalama İğ Sayısı

İngiltere'de fabrika başına iğ sayısı	12.600
İsviçre'de fabrika başına iğ sayısı	8.000
Avusturya'da fabrika başına iğ sayısı	7.000
Saksonya'da fabrika başına iğ sayısı	4.500
Belçika'da fabrika başına iğ sayısı	4.000
Fransa'da fabrika başına iğ sayısı	1.500
Prusya'da fabrika başına iğ sayısı	1.500

Kişi Başına Ortalama İğ Sayısı

Fransa'da	kişi başına 14 iğ
Rusya'da	kişi başına 28 iğ
Prusya'da	kişi başına 37 iğ
Bavyera'da	kişi başına 46 iğ
Avusturya'da	kişi başına 49 iğ
Belçika'da	kişi başına 50 iğ
Saksonya'da	kişi başına 50 iğ
Küçük Alman devletlerinde	kişi başına 55 iğ
İsviçre'de	kişi başına 55 iğ
Büyük Britanya'da	kişi başına 74 iğ

"Bu karşılaştırma," diyor Bay Redgrave, "diğer nedenler dışında, özellikle şu nedenle İngiltere için uygun değildir: İngiltere'deki fabrikaların çok

büyük bir kısmında makineli dokumacılık iplikçilikle birlikte yürütülen bir iştir; oysa, İngiltere için verilen sayılarda, dokuma tezgâhlarının başında çalışan dokuma işçilerinin sayıları düşülmemiştir. Buna karşılık diğer ülkelerdeki fabrikaların çoğunluğu iplik fabrikalarıdır. Tam olarak eşitler arasında bir karşılaştırma yapabilseydik, benim bölgemde bulunan ve bir tek adam (*minder*) ile iki yardımcısının 2.200 iğli *mule*'lere baktığı ve günde 220 libre ağırlığında, 400 (İngiliz) mili uzunluğunda iplik ürettikleri birçok pamuk ipliği fabrikası sayabilirdim." ("Reports of Insp. of Fact., 31st Oct. 1866", s. 31-37 passim.)

Bilindiği üzere, İngiliz kumpanyaları Asya'da olduğu gibi Doğu Avrupa'da da demir yolu yapımı alanında faaliyet gösterir ve bu işte yerli işçilerin yanı sıra belli bir miktarda İngiliz işçisi çalıştırırlar. Bunların bu yüzden emeğin yoğunluğundaki ulusal farkları hesaba katmak gibi pratik bir zorunluluk karşısında kalmaları kendilerine hiçbir zarar getirmemiştir. Bunların deneyimleri göstermiştir ki, ücret düzeyi az çok emeğin ortalama yoğunluğuna karşılık geldiği zaman bile, emeğin göreli fiyatı (ürüne oranla) genel olarak ters yönde hareket eder.

İktisat üzerine ilk yazılarından biri olan "Ücret Düzeyi Hakkında Deneme"[48] adlı çalışmasında H. Carey, farklı ulusal ücretlerin bu uluslara ait farklı iş günlerinin üretkenlik dereceleri ile doğru orantılı olduklarını kanıtlamaya çalışır. Onun bununla ulaşmak istediği şey, bu uluslararası ilişkiye dayanarak, ücretin her yerde emeğin üretkenliğiyle doğru orantılı olarak yükselip alçaldığını göstermektir. Carey, karmakarışık istatistik malzemesini, âdeti olduğu üzere, eleştirel bir gözle incelemeden ve üstünkörü bir biçimde içinden çıkılmaz bir karışıklık içinde kullanacağı yerde, öncüllerini kanıtlamış olsaydı bile, artık değer üzerine şimdiye kadar yapmış olduğumuz inceleme bu sonucun saçmalığını ortaya koyardı. Onun burada yaptığı en iyi şey, şeylerin gerçekte de onun teorisine göre ne olmaları gerekiyorsa o olduklarını iddia etmemiş olmasıdır. Öyle ya, devlet müdahalesi, doğal ekonomik ilişkileri bozmuştur. Bu nedenle, ulusal ücretlerin, bunların vergiler biçiminde devlete giden kısmının işçinin kendisine gidiyormuş gibi hesaplanmaları gerekir. Bu "devlet giderleri"nin de kapitalist gelişimin "doğal meyveleri" olup olmadıkları üzerinde Carey'in biraz daha kafa yorması gerekmez miydi? Bu akıl yürütme, sonradan İngiltere'nin dünya piyasası üzerindeki şeytani etkisinin (görünüşe göre, kapitalist üretimin doğal yasalarından ileri gelmeyen bir etkidir bu) zorunlu kıldığı devlet müdahalesini, yani doğanın ve aklın ürünü olan bu yasaların devlet eliyle korunmasını, nam-ı diğer korumacılık sistemini, keşfetmek üzere, işin başında, kapitalist üretim iliş-

48 "Essays on the Rate of Wages: with an Examination of the Causes of the Differences in the Conditions of the Labouring Population throughout the World", Philadelphia, 1835.

kilerini serbestçe ve uyum içinde işleyişleri ancak devletin müdahalesi ile bozulan ebedi ve ezeli doğa ve akıl yasaları diye ilân eden bir adamın tam harcı olan bir akıl yürütmedir. Carey, ayrıca, Ricardo ve diğerlerinin teoremlerinde formülleştirilmiş bulunan mevcut toplumsal karşıtlık ve çelişkilerin gerçek ekonomik hareketin düşünsel ürünü olmayıp, aksine, İngiltere'deki ve diğer yerlerdeki kapitalist üretimin gerçek karşıtlıklarının, Ricardo'nun ve diğer kimselerin ortaya attıkları teorilerin sonucu olduğunu da keşfetmişti! Son olarak, kapitalist üretim tarzının kendi özünde mevcut güzellikleri ve uyumlulukları yok eden şeyin son kertede ticaret olduğu keşfi de ona aittir. Bir adım daha atacak olsa, belki kapitalist üretim tarzında biricik kötülüğün sermayenin kendisi olduğunu da keşfedecektir. Bir Bastiat'nın ve günümüzdeki serbest ticaret yanlısı diğer bütün iyimserlerin uyumlu bilgeliklerinin gizli kaynağı olma şerefine, korumacılık yönündeki sapkınlığına rağmen, eleştiri yeteneğinden böylesine korkunç derecede yoksun ve böylesine düzmece bir bilgin olan bir adam layık olabilirdi.

★

Yedinci Kısım

Sermayenin Birikim Süreci

★

★

Bir miktar paranın üretim araçlarına ve emek gücüne dönüşmesi, sermaye olarak iş görecek bir miktar değerin yapacağı ilk harekettir. Bu dönüşüm piyasada, yani dolaşım alanında olur. Hareketin ikinci aşaması, yani üretim süreci, üretim araçları, değerleri kendilerini meydana getiren unsurların değerini aşan, yani başlangıçta yatırılmış bulunan sermaye ile birlikte bir artık değeri içeren metalara dönüşür dönüşmez tamamlanmış olur. Bu metaların da yeniden dolaşım alanına sokulmaları gerekir. Bu, bu metaların satılmaları, değerlerinin para olarak gerçeklik kazanması, bu paranın yeniden sermayeye dönüşmesi, bu hareketin durmadan yenilenmesi demektir. Sürekli birbirini izleyen aynı aşamalardan geçerek oluşan bu döngü sermayenin dolaşım hareketini oluşturur.

Birikimin ilk koşulu, kapitalistin metalarını satmayı ve bu yolla elde ettiği paranın büyük bir kısmını yeniden sermayeye çevirmeyi başarmış olmasıdır. Aşağıda, sermayenin dolaşım sürecini normal bir biçimde tamamladığı varsayılacaktır. Bu sürecin daha yakından analizi İkinci Kitapta yapılacaktır.

Artık değeri üreten, yani karşılığı ödenmemiş emeği doğrudan doğruya işçilerden emen ve bunu metalarda sabitleyen kapitalist, gerçi, bu artık değere ilk el koyan kimsedir, ama hiçbir biçimde bunun nihai sahibi değildir. O, bunu, sonradan toplumsal üretimin bütünü içinde başka işlevleri yerine getiren kapitalistlerle, toprak sahipleriyle vb. paylaşmak zorundadır. Bundan dolayı, artık değer çeşitli parçalara bölünür. Bu parçalar çeşitli kategoriler meydana getiren kimselerin payları olur ve kâr, faiz, ticari kâr, toprak rantı vb. gibi birbirinden bağımsız biçimlere bürünür. Artık değerin bu dönüşmüş biçimleri ancak Üçüncü Kitapta ele alınabilecektir.

Dolayısıyla, burada, bir yandan, metayı üreten kapitalistin, bunu değeri üzerinden sattığını varsayacağız ve kapitalistin meta piyasasına geri dönüşüyle, bu sırada sermayenin dolaşım alanında büründüğü yeni biçimlerle ve yeniden üretimin bu biçimlerin gerisinde örtülü bulunan koşullarıyla ilgilenmeyeceğiz. Diğer yandan, kapitalist üreticiyi, artık de-

ğerin bütününün sahibi, ya da, bir başka deyişle, bu ganimetten onunla birlikte pay alan diğer herkesin temsilcisi sayacağız. Dolayısıyla, birikimi ilk önce soyut olarak, yani yalnızca dolaysız üretim sürecinin bir unsuru olarak ele alacağız.

Birikim gerçekleştiği sürece, kapitalist, üretilen metaların satışını ve buradan elde ettiği paranın yeniden sermayeye çevrilmesi işini zaten başarıyla yürütüyor olacaktır. Bundan başka, artık değerin çeşitli parçalara bölünüşü, bunun ne kendi doğasında ne de birikimin bir unsuru haline gelmesi için gerekli olan koşullarda herhangi bir değişikliğe yol açar. Sanayici kapitalistin artık değerden kendisi için alıkoyduğu ya da başkalarına bıraktığı kısımlar hangi oranlarda olursa olsun, o, buna her zaman ilk elden sahip olan kimse olacaktır. Dolayısıyla, gerçekte olandan farklı ya da fazla bir şeyi varsaymış olmuyoruz. Öte yandan, artık değerin bölünmesi ve aracılık işlevi gören dolaşım hareketi, birikim sürecinin basit temel biçimini bulanıklaştırır. Bundan dolayı, birikim sürecinin saf analizi, bunun iç mekanizmasının işleyişini gözlerden saklayan bütün görüngülerin geçici olarak yok sayılmalarını gerektirir.

Bölüm

21

Basit Yeniden Üretim

★★★

Üretim sürecinin toplumsal biçimi ne olursa olsun, bu sürecin sürekli olması ya da periyodik olarak sürekli aynı aşamalardan yeniden geçmesi zorunludur. Bir toplum, tüketmekten nasıl vazgeçemezse, üretmekten de aynı şekilde vazgeçemez. Bu nedenle, bir bütün oluşu ve bir akış halinde durmadan yenilenişi açısından bakıldığında, her toplumsal üretim süreci aynı zamanda bir yeniden üretim sürecidir.

Üretimin koşulları aynı zamanda yeniden üretimin koşullarıdır. Hiçbir toplum, ürünlerinin bir kısmını sürekli olarak üretim araçlarına ya da yeni üretim unsurlarına dönüştürmeden, sürekli olarak üretimde, yani yeniden üretimde bulunamaz. Diğer her şey aynı kalmak koşuluyla, toplumun zenginliğini aynı düzeyde yeniden üretebilmesi veya tutabilmesi, ancak, örneğin bir yıl içinde harcanmış olan üretim araçlarının, yani emek araçlarının, ham maddelerin ve yardımcı maddelerin, yıllık ürün kütlesinden aynı cins ve miktarlarda ayrılıp yeniden üretim sürecine katılmaları yoluyla mümkün olur. Demek ki, yıllık ürünün belli bir miktarı üretime ayrılır. Daha en başta üretken tüketim için üretilmiş olan bu ürünlerin büyük bölümü, bireysel tüketimi kendiliğinden olanaksızlaştıran doğal biçimlere sahiptir.

Üretim kapitalist tarzda olursa, yeniden üretim de kapitalist tarzda olur. Kapitalist üretim tarzında emek süreci nasıl değerlenme sürecinin aracı olmaktan başka bir şey olarak görünmüyorsa, bunun gibi, yeniden üretim de yatırılmış değeri sermaye olarak, yani kendi kendini değerlen-

diren değer olarak, yeniden üretmenin aracından başka bir şey olarak görünmez. Bir kimse, yalnızca parası sürekli biçimde sermaye olarak iş gördüğü için, ekonomik bakımdan kapitalist sıfatını alır. Söz gelişi, 100 sterlin tutarında bir para bu yıl içinde sermayeye çevrilmiş ve 20 sterlinlik bir artık değer üretmiş olsa, bu paranın ertesi yıl ve ondan sonra gelecek yıllarda da aynı şeyi tekrar etmesi gerekir. Sermaye değerindeki dönemsel artış olarak, yani süreç içinde bulunan sermayenin dönemsel meyvesi olarak, artık değer, sermayeden doğan bir gelir biçimini alır.[1]

Bu gelir kapitalist tarafından yalnızca tüketim fonu olarak kullanılırsa ya da kazanıldığı gibi yine dönemsel olarak tüketilirse, diğer her şey aynı kalmak koşuluyla, basit yeniden üretim gerçekleşmiş olur. Basit yeniden üretim, her ne kadar üretim sürecinin aynı düzeyde yinelenmesinden ibaret olsa da, yalnızca bu yinelenme ve süreklilik, sürece bazı yeni karakterler kazandırır, veya daha doğrusu, bunun, kendi başına ve soyutlanmış bir süreç olarak sahip göründüğü bazı özelliklerinin ortadan kalkmasına yol açar.

Üretim süreci, emek gücünün belli bir süre için satın alınmasıyla başlatılır ve bu başlangıç, emeğin satış süresi doldukça ve böylece bir hafta, bir ay vb. gibi belli bir üretim dönemi sona erdikçe, durmadan yenilenir. Ne var ki, işçiye emek gücünün karşılığı, ancak emek gücü kullanıldıktan ve hem bunun kendi değeri, hem de artık değer metalarda gerçekleştikten sonra ödenir. Demek ki, işçi hem şimdilik yalnızca kapitalistin özel tüketim fonu saydığımız artık değeri hem de kendi ücret fonunu, değişir sermayeyi, üretir ve üstelik bunu kendisine ücret biçiminde geriye gelmesinden önce yapar; ve işçi, ancak bu fonu sürekli olarak yeniden ürettiği sürece çalıştırılır. İktisatçıların On Altıncı Bölüm, II'de sözü edilmiş olan ve ücreti bizzat üründen alınan bir pay olarak gösteren formüllerinin dayanağı işte budur.[2] Bu, bizzat işçi tarafından sürekli yeniden üretilen ürünün, ücret biçiminde sürekli ona geri dönen kısmıdır. Kuşkusuz, kapitalist, işçiye meta değerini para olarak öder. Ne var ki, bu para emeğin ürününün kılık değiştirmiş biçiminden başka bir şey değildir. İşçi, üretim araçlarının bir kısmını ürüne dönüştürürken, kendisinin daha önceki ürününün bir kısmı da gerisin geriye paraya dönüşür. İşçinin bu-

1 "Başkalarının emeklerinin ürünlerini tüketen zenginler bunları yalnızca mübadele yoluyla (meta satın alarak) elde eder. Bunun için de, bunların tüketim fonları kısa sürede bitip tükenecekmiş gibi görünür. ... Oysa, toplumsal düzen içerisinde zenginlik, başkalarının emekleriyle yeniden üretilmek gibi bir güce sahiptir. ... Zenginlik, emek gibi ve emek aracılığıyla, zengin yoksullaşmadan her yıl yok edilebilecek yıllık bir meyve verir. Bu meyve, sermayeden doğan gelirdir." (Sismondi, "Nouv. Princ. d'Écon. Pol." t. I, s. 81, 82.)

2 "Ücretler de kârlar da nihai ürünün parçaları olarak ele alınmalıdır." (Ramsay, l.c. s. 142.) "İşçinin eline *Salairs* (ücret) biçiminde geçen ürün payı." (J. Mill, "Elements etc.", çev: Parisot, Paris 1823, s. 33, 34.)

günkü ya da gelecek altı aylık emeğinin karşılığı ödenirken kullanılan şey onun geçen haftaki ya da geçen altı aylık emeğidir. Tek bir kapitalist ile tek bir işçiyi ele almak yerine kapitalistler sınıfı ile işçi sınıfını göz önüne aldığımızda, para biçiminin doğurduğu yanılsama hemen yok olur. Kapitalistler sınıfı, işçi sınıfına sürekli olarak, işçi sınıfı tarafından üretilen ve kapitalistler sınıfı tarafından el konulan ürünün bir kısmı üzerinde tasarruf olanağı sağlayan, para biçimindeki senetler verir. İşçiler bu senetleri aynı biçimde sürekli olarak kapitalistler sınıfına geri verir ve bu sınıftan kendi ürettikleri üründen kendi paylarına düşen kısmı alır. Ürünün meta biçimi ve metanın para biçimi, bu işlemi perdeler.

Demek ki, değişir sermaye, işçinin kendisinin ve ailesinin varlığını sürdürmek için muhtaç olduğu ve toplumsal üretim sisteminin biçimi ne olursa olsun, her zaman bizzat üretmek ve yeniden üretmek zorunda bulunduğu geçim araçları fonunun veya emek fonunun özel bir tarihsel görünüş biçimidir. Emek fonu işçiye sürekli olarak emeğinin karşılığı olan bir para biçiminde dönüyorsa, bu, onun kendi ürününün sermaye biçiminde sürekli olarak kendisinden uzaklaşması yüzünden böyle olmaktadır. Ne var ki, emek fonunun bu görünüş biçimi, işçiye kapitalist tarafından işçinin kendi nesnelleşmiş emeğinin verildiği olgusunu hiçbir biçimde değiştirmez.[3] Efendisi için angarya ile yükümlü olan bir köylüyü ele alalım. Bu köylü, söz gelişi haftanın üç günü kendi üretim araçları ile kendi tarlası üzerinde çalışır, geriye kalan üç gün ise efendisinin malikânesinde çalışmak zorundadır. Köylümüz kendi emek fonunu sürekli olarak kendisi üretir ve bu fon onun karşısında asla emeğinin karşılığı olarak bir üçüncü kişi tarafından ödenen para biçimini almaz. Ama buna karşılık, köylünün, karşılığı ödenmeyen emeği de asla kullanımı kendi iradesine bağlı ve karşılığı verilen bir emek biçimini almaz. Günün birinde efendinin aklına eser de bunlar benimdir diyerek tarlayı, hayvanları, tohumları, kısaca, köylünün üretim araçlarını kendisine mal ederse, o andan itibaren köylümüz emek gücünü efendiye satma zorunluluğu ile karşı karşıya kalır. Diğer her şey aynı kalmak koşuluyla, köylü, eskiden olduğu gibi, haftanın 6 günü, 3 gün kendisi için, geriye kalan 3 gün, şimdi ücret ödeyen efendi haline gelmiş olan eski haraççı efendiye çalışır. Köylümüz, bu durumda da, üretim araçlarını üretim araçları olarak kullanır ve bunların değerlerini ürüne aktarır. Ürünün belli bir kısmı eskiden olduğu gibi gene yeniden üretim için ayrılır. Ne var ki, angarya işi ücretli iş haline geldiği andan itibaren, eskiden olduğu gibi angarya işini yapan köylü tarafından üretilen ve yeniden üretilen emek

3 "Sermaye, işçiye ücretini önceden ödemek için kullanıldığı zaman, emeğin ayakta tutulmasına yönelik fona hiçbir şey katmış olmaz." (Cazenove, yayına kendisinin hazırladığı Malthus, "Definitions in Polit. Econ.", London 1853, basımına eklediği not, s. 22.)

fonu şimdi kendisine efendi tarafından avans verilen sermaye biçimine girer. Daracık kafası bir görünüş biçimi ile bu biçimde yansıyan asıl şeyi birbirinden ayırma yeteneğinden yoksun olan burjuva iktisatçısı, emek fonunun bugün bile yeryüzünde ancak istisnai olarak sermaye biçiminde boy verdiği olgusuna gözlerini kapatır.[4]

Kuşkusuz, değişir sermaye, kapitalistin kendi fonundan avans olarak verilen bir değer olma özelliğini,[5] ancak, kapitalist üretim sürecini onun sürekli bir akış halinde yenilenmesi olarak ele aldığımız anda yitirir. Ama bunun bir yerlerde ve bir tarihte başlamış olması gerekmez mi? Dolayısıyla, bizim buraya kadarki bakış açımıza göre, kapitalistin, geçmiş bir tarihte, bir biçimde karşılığı ödenmemiş emekten bağımsız olan bir ilk birikimle paraya ve dolayısıyla da piyasaya emek gücü satın alıcısı olarak gelebilecek bir duruma sahip olmuş olması muhtemeldir. Her ne olursa olsun, kapitalist üretim sürecinin sürekliliği ya da basit yeniden üretim, tek başına, yalnızca değişir sermayeyi değil, toplam sermayeyi etkileyen başka ilginç değişikliklere de yol açar.

1000 sterlinlik bir sermayeyle dönemsel olarak, örneğin her yıl, 200 sterlin tutarında bir artık değer elde edilse ve bu artık değer, elde edildiği yıl içinde tüketilecek olsa, aynı sürecin beş yıllık tekrarı ile tüketilmiş olacak artık değer tutarının 5 x 200'e, yani başlangıçta yatırılmış olan 1000 sterlinlik sermaye değerine eşit olacağı açıktır. Yıllık artık değerin sadece bir kısmı, örneğin sadece yarısı tüketilecek olsa, aynı sonuç, üretim sürecinin on yıllık bir tekrarı ile elde edilirdi: 10 x 100 = 1000. Genel olarak ifade edecek olursak: yatırılan sermaye değeri her yıl tüketilen artık değere bölündüğünde, başlangıçta yatırılan sermayenin kapitalist tarafından tamamen tüketilmiş ve dolayısıyla da yok olmuş olacağı yılların ya da yeniden üretim dönemlerinin sayısı elde edilir. Kapitalist, başkalarının karşılığı ödenmemiş emeğinin ürününü, artık değeri tükettiğini ve başlangıçta yatırılmış olan sermaye değerini korumakta olduğunu düşünse bile, bu, gerçekte olanı asla değiştirmez. Belli sayıdaki yılların sonunda onun sahip bulunduğu sermaye değeri, bu yıllar boyunca karşılığında eş değeri olan bir şey verilmeden sahip olunan artık değer toplamına ve gene aynı süre içinde kendisi tarafından tüketilmiş bulunan değer toplamı da başlangıçtaki sermaye değerine eşit olur. Gerçi, kapitalistin elinde, bir kısmı, daha işe giriştiği zaman, bina,

4 "İşçilerin geçim araçlarının kapitalistler tarafından önceden sağlandığı yerler henüz dünyanın dörtte birine bile ulaşmış değildir." (Richard Jones, "Textbook of Lectures on the Polit. Economy of Nations", Hertford 1852, s. 36.)

5 "İmalatçı" (yani manifaktür işçisi), "ücretini patrondan almakla beraber, gerçekte onun için bir maliyet kaynağı değildir; çünkü, ücretin değeri, bir kârla birlikte, işçinin emeğinin kendisi üzerinde harcandığı nesnenin artmış olan değerinde yeniden üretilmiş bulunur." (A. Smith, l.c. Book II, ch. III, s. 355.)

makine, vb. biçimini almış olan, büyüklüğü değişmemiş bir sermaye olduğu doğrudur. Ne var ki, burada söz konusu olan sermayenin değeridir, yoksa bunun maddi unsurları değildir. Bir kimse bütün mülklerini, bunların değerine eşit olan bir borç yükü altına girerek tüketecek olsa, bütün mülklerinin, yüklenmiş bulunduğu borçların toplamından başka bir şeyi temsil etmeyeceği açıktır. Aynı şekilde, bir kapitalist, yatırmış bulunduğu sermayenin eş değeri olan bir değer tutarını tükettiğinde, bu sermayenin değeri de, artık yalnızca, kendisi tarafından hiçbir karşılık verilmeksizin sahip olunan artık değerin toplamını temsil eder. Eski sermayesinin bir zerresi bile var olmaya devam etmez.

Demek ki, her türlü birikimi bir yana bıraksak bile, yalnızca üretim sürecinin sürekliliği ya da basit yeniden üretim, kısa ya da uzun bir süre sonra, her sermayeyi zorunlu olarak birikmiş sermayeye ya da sermayeleşmiş artık değere dönüştürür. Bu sermaye, üretim sürecine adımını attığı sırada, kullanıcısının kişisel emeğiyle sahip olduğu bir varlık olsa bile, er ya da geç, eş değeri verilmeksizin el konulmuş bir değer ya da başkalarının karşılığı ödenmemiş emeğinin, ister para biçiminde isterse başka biçimde olsun, maddeleşmiş biçimi olur.

Dördüncü Bölümde görmüş olduğumuz gibi, parayı sermayeye dönüştürmek için meta üretiminin ve meta dolaşımının varlığı yetmiyordu. Bir yanda değer, yani para sahibinin, öte yanda değer yaratan özün sahibinin; bir yanda üretim ve geçim araçlarına sahip bulunan bir kimsenin, öte yanda emek gücünden başka hiçbir şeyi olmayan bir kimsenin, birbirlerinin karşısında alıcı ve satıcı olarak yer almaları gerekiyordu. Yani, emeğin ürünü ile emeğin kendisinin, emeğin nesnel koşulları ile öznel emek gücünün birbirlerinden ayrılması, gerçekte, kapitalist üretim sürecinin asıl temeli, hareket noktasıydı.

Ne var ki, başlangıçta sadece bir hareket noktasından ibaret olan bu durum, yalnızca sürecin, yani basit yeniden üretimin sürekliliği aracılığıyla durmadan yeni baştan üretilir ve kapitalist üretimin kendine özgü bir sonucu olarak ebedileşir. Bir yandan, üretim süreci, maddi zenginliği sermayeye, yani kapitalistler için değer yaratma ve zevk aracına dönüştürür. Diğer yandan, işçi, bu süreçten sürekli olarak girdiği gibi, yani zenginliğin öznel kaynağı, ama bu zenginliğin kendisi için gerçekleşmesini sağlayacak her türlü araçtan yoksun olarak çıkar. İşçinin kendi emeği, sürece girmeden önce ondan yabancılaşmış, kapitalist tarafından mülk edinilmiş ve sermayenin parçası haline gelmiş olduğundan, süreç sırasında kendisini sürekli olarak yabancı üründe nesnelleştirir. Üretim süreci aynı zamanda emek gücünün kapitalist tarafından tüketilmesi süreci olduğu için, işçinin ürünü sürekli olarak metalara dönüşmekle

kalmaz, aynı zamanda sermayeye, değer yaratan gücü emen değere, kişileri satın alan geçim araçlarına, üreticileri kullanan üretim araçlarına dönüşür.[6] Bu nedenle, bizzat işçinin kendisi durmaksızın nesnel zenginliği sermaye olarak, kendisine yabancılaşmış, kendisine hükmeden ve kendisini sömüren bir güç olarak üretir; aynı şekilde kapitalist de yine durmadan, öznel, kendini nesnelleştirme ve kendine gerçeklik kazandırma araçlarından ayrılmış, soyut, yalnızca işçinin bedensel varoluşunda mevcut bulunan bir zenginlik kaynağı olarak emek gücünü; kısaca, ücretli işçi olarak işçiyi üretir.[7] İşçinin bu biçimde sürekli yeniden üretilmesi ya da ebedîleştirilmesi, kapitalist üretimin *sine qua non*'udur (vazgeçilmez koşuludur).

İşçinin tüketimi iki biçimde olur. Üretim sırasında işçi çalışarak üretim araçlarını tüketir ve bunları yatırılmış bulunan sermayenin değerinden daha yüksek değere sahip olan ürünlere dönüştürür. Bu, işçinin üretken tüketimidir. İşçinin tüketimi, aynı zamanda, onun emek gücünün, bunu satın almış olan kapitalist tarafından tüketilmesidir. Öte yandan, işçi, emek gücüne ödenmiş parayı geçim araçları satın almak için harcar: bu, onun bireysel tüketimidir. Demek ki, işçinin üretken tüketimi ile bireysel tüketimi tamamen farklı şeyleridir. Bunların ilkinde, işçi, sermayenin hareketli gücü olarak iş görür ve kapitaliste aittir; ikincisinde, kendi kendisine aittir ve üretim süreci dışında kendi hayat fonksiyonlarını yerine getirir. Bunlardan birinin sonucu kapitalistin yaşamı, diğerinin sonucu ise işçinin kendi yaşamıdır.

"İş günü" vb.'nin incelenmesi sırasında, işçinin çoğu kez kendi bireysel tüketimini üretim süreci içindeki bir olay haline getirmek zorunda kaldığı zaman zaman görülmüştü. Böyle bir durumda, işçi, tıpkı buhar makinesine kömür ve su, çarklara yağ verilmesi gibi, tüketim araçlarını emek gücünü işler halde tutmak için alır. Böylesi bir durumda, işçinin tüketim araçları, bir üretim aracının tüketim araçlarına, onun kişisel tüketimi, doğrudan doğruya üretken tüketime dönüşür. Ama bu durum, kapitalist üretim sürecinin özünden kaynaklanmayan bir kötüye kullanma gibi görünür.[8]

---

6 "Bu, üretken tüketimin özellikle dikkat çekici bir özelliğidir. Üretken olarak tüketilen şey sermayedir ve tüketim aracılığıyla sermaye haline gelir." (James Mill, l.c. s. 242.) Ne var ki, J. Mill, bu "özellikle dikkat çekici özellik"in izini sürebilmiş değildir.

7 "Bir manifaktürün ilk ortaya çıkışı sırasında birçok yoksulun iş bulduğu, ama bunların yoksul kalmaya devam ettiği ve manifaktürün devamı boyunca bunların sayılarının daha da arttığı, gerçekten doğrudur." ("Reasons for a limited Exportation of Wool", Lond. 1677, s. 19.) "Çiftçi, şimdi, yoksulları kendisinin ayakta tuttuğu gibi saçma bir iddiada bulunuyor. Gerçekte, sefalet içinde tutuluyorlar." ("Reasons for the late Increase of the Poor Rates: or a comparative view of the prices of labour and provisions", Lond. 1777, s. 31.)

8 Rossi, *"productive consumption"*ın (üretken tüketimin) sırrına gerçekten nüfuz etmiş olsaydı, buna bu derece şiddetle karşı çıkmazdı.

Birey olarak kapitalist ve birey olarak işçi açısından değil, kapitalist sınıf ve işçi sınıfı açısından bakar ve tek başına bir metanın üretim sürecini değil, sürekli akışı ve bütün toplumsal kapsamı içinde kapitalist üretim sürecini ele alırsak, farklı bir görünümle karşılaşırız. - Kapitalist, sermayesinin bir kısmını emek gücüne çevirdiği zaman, toplam sermayesinin değerlenmesini sağlar. Bir taşla iki kuş birden vurur. Yalnızca işçiden aldığından değil, işçiye verdiğinden de kâr eder. Emek gücünün karşılığı olarak yatırılan sermaye, tüketimleri mevcut işçilerin adale, sinir, kemik ve beyinlerinin yeniden üretimine ve yeni işçilerin meydana gelmesine hizmet eden geçim araçlarına çevrilir. Bundan dolayı, işçi sınıfının, mutlak gerekliliklerin sınırları içinde kalan bireysel tüketimi, sermaye tarafından emek gücünün karşılığında elden çıkarılan geçim araçlarının yeniden sermaye tarafından sömürülebilecek yeni emek gücüne dönüştürülmesi demektir. Bu tüketim, kapitalist için en vazgeçilmez üretim aracının, yani bizzat işçinin kendisinin üretilmesi ve yeniden üretilmesi demektir. O halde, işçinin bireysel tüketimi, ister atölye, fabrika ya da diğer bir iş yeri içinde veya dışında, ister emek sürecinin içinde veya dışında gerçekleşsin, sermayenin üretiminin ve yeniden üretiminin bir unsuru olarak kalır; tıpkı, emek süreci sırasında veya belirli aralarda makinelerin temizlenmesinin üretim ve yeniden üretim faaliyetinin kaçınılmaz bir gereği olması gibi. İşçinin bireysel tüketimini kapitalistin keyfi için değil kendisi için yapması hiçbir şeyi değiştirmez. Bir iş hayvanının tüketimi, hayvan yediğinden zevk alıyor diye, üretim sürecinin gerekli bir koşulu olma niteliğinden hiçbir şey yitirmez. İşçi sınıfının sürekli olarak mevcut tutulması ve yeniden üretilmesi, sermayenin yeniden üretimi için her zaman gerekli olmuş ve her zaman gerekli olacak bir koşuldur. Bunun yerine getirilmesini kapitalist iç rahatlığıyla işçinin kendini ve neslini devam ettirme içgüdüsüne bırakabilir. Kapitalist, sadece işçinin kişisel tüketimini en zorunlu sınırlarına indirmeye ve orada tutmaya dikkat eder. İşçiyi daha az besleyici yiyecekler yerine daha çok besleyici yiyecekler almaya zorlayan Güney Amerikalı maden sahiplerinin kabalığından dağlar kadar uzaktır.[9]

İşte bundan dolayı, kapitalist de onun ideolojik temsilcisi olan iktisatçı da, işçinin bireysel tüketiminin ancak işçi sınıfının ebedileştirilmesi için gerekli olan kısmını, daha doğrusu, sermayenin emek gücünü

9 "Güney Amerika'da maden ocaklarında çalışan ve her günkü işleri (bu, belki de, dünyanın en ağır işidir) 180-200 libre ağırlığındaki cevher kitlelerini 450 ayak derinlikten sırtlarında taşıyarak yeryüzüne çıkarmak olan işçiler sadece ekmek ve fasulye ile beslenir; yalnızca ekmek yemeyi tercih ederlerdi; ancak, yalnızca ekmek yiyerek o kadar sıkı çalışamayacaklarını gören patronları, onlara at gibi davranır ve fasulye yemeye zorlar; fasulye ise kemikleri güçlendirici madde bakımından ekmeğe oranla çok daha zengindir." (Liebig, l.c, 1. Teil, s. 194, not.)

tüketebilmesi için zorunlu olan kısmını üretken tüketim olarak görür; işçinin bunu aşan ve kendi zevki için yapacağı tüketimi, üretken olmayan tüketim sayarlar.[10] Sermaye birikimi, sermaye tarafından daha fazla emek gücü yutulması olanağını beraberinde getirmeden, ücretlerde bir yükselmeye ve dolayısıyla işçinin tüketiminde bir artışa yol açacak olsa, ek sermaye üretken olmayan bir biçimde tüketilmiş olurdu.[11] Aslında, işçinin bireysel tüketimi, onun kendisi için de üretken olmayan bir tüketimdir, çünkü ihtiyaç içindeki bireyden fazlasını üretmez; kapitalist ve devlet için üretken tüketimdir, çünkü başkaları için zenginlik üreten gücün üretimidir.[12]

Demek ki, toplumsal açıdan bakıldığında, işçi sınıfı, doğrudan doğruya emek sürecine katılıyor olmasa bile, sermayenin cansız iş aleti kadar tamamlayıcı bir parçasıdır. İşçinin belli sınırlar içinde kalan bireysel tüketimi bile sermayenin yeniden üretim sürecinin bir unsurundan başka bir şey değildir. Ve bu süreç, bu bilinçli üretim aletlerinin ürettikleri ürünleri hemen bunların bulundukları kutuptan alıp sermayenin bulunduğu kutba uzaklaştırma yoluyla, bu bilinçli aletlerin beklenmedik bir zamanda kendisini terk etmemesini güvence altına alır. Bireysel tüketim, bir yandan, bunların varlıklarını devam ettirmelerini ve yeniden üretimlerini, öte yandan, geçim araçlarını yok ederek, bunların emek piyasasında sürekli olarak el altında bulunmalarını sağlar. Romalı köle, sahibine zincirlerle bağlıydı; ücretli işçi görünmeyen iplerle bağlıdır. Ücretli işçinin görünüşteki bağımsızlığı kendisini çalıştıran efendilerinin sürekli değişmesiyle ve sözleşmenin *fictio juris*'iyle (hukuki sanallığı ile) ayakta tutulur.

Sermaye, geçmişte, özgür işçi üzerindeki mülkiyet hakkını, gerekli gördüğünde, yasa zoruyla geçerli kılardı. Örneğin makine işçilerinin göç etmeleri İngiltere'de 1815 yılına kadar ağır cezalarla yasaklanmıştı.

İşçi sınıfının yeniden üretimi aynı zamanda hünerlerin birikmesini ve bir kuşaktan diğerine aktarılmasını sağlar.[13] Böyle bir hünerli işçi

---

10 James Mill, l.c. s. 238 vd.

11 "Emeğin fiyatı, sermayedeki artışa rağmen daha fazla emek kullanılamayacak kadar yükselecek olsa, sermayedeki böyle bir artışın üretken olmayan bir biçimde tüketildiğini söylerdim." (Ricardo, l.c. s. 163.)

12 "Gerçek anlamıyla üretken olan biricik tüketim, zenginliğin yeniden üretim amacıyla kapitalistler tarafından tüketilmesi ya da yok edilmesidir" (üretim araçlarının kullanılmasını kastediyor) "... İşçi, ... kendisini çalıştıran kişi için ve devlet için üretken bir tüketicidir, ama, doğrusunu söylemek gerekirse, kendi kendisi için üretken bir tüketici değildir." (Malthus, "Definitions etc.", s. 30.)

13 "Saklandığı ve önceden hazırlandığı söylenebilecek tek şey, işçinin hüneridir. ... Hünerli emeğin birikimi ve saklanması, işçilerin büyük kitlesini ilgilendiren bu en önemli işlem, herhangi bir sermaye olmadan gerçekleştirilir." (Hodgskin, "Labour Defended etc.", s. 12, 13.)

sınıfının varlığını kapitalistin ne ölçüde kendisine ait üretim faktörleri arasında saydığı ve ona, aslında hangi ölçüde kendi değişir sermayesinin gerçek hayattaki biçimi gözüyle baktığı, onu bundan yoksun kalma tehlikesiyle karşı karşıya bırakan bir bunalım patlak verdiğinde hemen görülür. Amerikan İç Savaşı'nın ve onu izleyen pamuk kıtlığının sonucu olarak, bilindiği gibi, Lancashire ve diğer yerlerde pek çok pamuklu dokuma işçisi sokağa atılmıştı. Bizzat işçi sınıfının kendi bağrından ve toplumun diğer katlarından gelen "fazla işçiler"in İngiliz sömürgelerine ve Amerika Birleşik Devletleri'ne göç etmeleri sağlansın diye, devleti yardıma çağıran ya da bir ulusal gönüllüler hareketinin başlatılmasını gerekli gören feryatlar yükselmişti. O dönemde *"Times"*, (24 Mart 1863) Manchester Ticaret Odası'nın eski başkanlarından Edmund Potter'ın bir mektubunu yayınlamıştı. Bu mektuba Avam Kamarası'nda haklı olarak "fabrikatörlerin manifestosu" denmişti.[14] Bu mektuptan, sermayenin emek gücü üzerindeki mülkiyet hakkının yüzsüzce ifade edildiği bazı karakteristik pasajlar aktaracağız.

> "Pamuklu dokuma işçisine, işçi arzının çok büyük olduğu ... bunun belki üçte bir oranında azaltılması gerektiği ve bu azalmadan sonra geriye kalan üçte ikilik kısım için sağlıklı bir talebin olacağı anlatılabilir. ... Kamuoyu göç konusunda baskı yapıyor. ... İş sahibi" (yani pamuklu dokuma fabrikatörü) "emek arzının kendisini bırakıp gitmesine razı olmayabilir; bunun hem haksız hem de yanlış olduğunu düşünüyor olabilir. ... Göç, kamu fonlarıyla desteklenecek olursa, sesine kulak verilmesini isteme ve belki protestoda bulunma hakkı olur."

Aynı Potter daha sonra, pamuklu dokuma sanayisinin, ne kadar yararlı olduğunu, "İrlanda'nın ve İngiliz tarım bölgelerindeki nüfus fazlasını, kuşkuya yer bırakmayacak şekilde, buralardan nasıl çekmiş olduğunu", ne muazzam bir gelişmeye ulaştığını, İngiltere'nin toplam ihracatının $^{5}/_{13}$'ünü sağladığı 1860 yılında olduğu gibi nasıl önemli bir yer tuttuğunu, piyasanın ve özellikle de Hint piyasasının genişlemesi ve "libresi 6 peniden" yeterli "pamuk arzı"nın sağlanması ile birkaç yıl içinde yeniden nasıl canlanacağını anlatır ve şöyle devam eder:

> "Zamanla, ... belki de, bir, iki ya da üç yıl içinde, gerekli miktarı üretecektir. ... Şimdi sormak istediğim bir soru var: bu sanayi ayakta tutulmaya değer mi, makineleri" (yani canlı iş makinelerini) "düzen içinde tutmak, bunun için harcanacak çabaya değer mi, bunlardan vazgeçmeyi düşünmek deliliğin en büyüğü olmaz mı? Bence olur. İşçilerin mülk olmadıklarını, Lancashire'ın ve patronların mülkü olmadıklarını kabul ederim (*I allow that the workers are not a property*); ama, bunlar, her ikisinin gücünü oluş-

14 "Bu mektuba fabrikatörlerin manifestosu gözüyle bakılabilir." (Ferrand, pamuk kıtlığı hakkında önerge, H. o. C.'nin {Avam Kamarası'nın} 27 Nisan 1863 tarihli oturumu.)

turur; bunlar, yerine bir kuşakta yenisi konulamayacak, eğitimden geçmiş zihinsel güçtür; buna karşılık, bunların başında çalıştıkları diğer makinelerin (*the mere machinery which they work*) büyük kısmı, hem de kârlı olacak biçimde, on iki aylık bir zaman içinde yenilenebilir ve iyileştirilebilir.[15] Emek gücünün ülkeyi bırakıp gitmesini teşvik edelim ya da buna izin verelim (!), peki, kapitalist ne olacak? (*Encourage or allow the working power to emigrate, and what of the capitalist?*)"

Yürek paralayan bu sözler Saray Nazırı Kalb'ı† hatırlatıyor.

"... İşçilerin kaymak tabakasını alırsanız, sabit sermaye değerini büyük ölçüde kaybeder ve dolaşır sermaye, düşük nitelikte bir emeğin sınırlı arzıyla, mücadele etmez. ... Bize, göçü isteyenlerin işçilerin kendileri olduğu söyleniyor. Onların istemesi çok doğal. ... Pamuk dokumacılığı iş kolunu, emek güçlerini elinden alarak (*by taking away its working power*), ücret harcamalarını azaltarak, diyelim $^1/_3$ oranında ya da 5 milyon tutarında daralttığınızda, bunların hemen üstünde yer alan küçük dükkân sahipleri sınıfının hali ne olacaktır? Arazi ve kulübe kiraları ne olacaktır? ... Küçük çiftçilerin, daha iyi durumdaki ev ve arazi sahiplerinin halleri ne olacaktır? Söyleyin, bu ülkenin bütün sınıflarının kendilerini kendi elleriyle öldürmeleri için, ülkenin sahip bulunduğu en iyi fabrika işçilerini ihraç ederek ulusu zayıflatmaktan ve en üretken sermayesinin ve zenginliğinin bir kısmının değerini yok etmekten daha etkin bir plan hayal edilebilir mi?" "Yardım görenlerin morallerini ayakta tutmak için, pamuklu dokuma sanayisinin bulunduğu yerlerde faaliyet göstermekte olan yoksullara yardım idarelerinin yanında çalışacak özel komisyon üyeleri tarafından yönetilecek, bir ölçüde zorunlu çalışmayı da sağlayan özel yasal hükümler altında kullanılacak ve uygulanması 2 veya 3 yıl sürecek 5-6 milyon tutarında bir fon kurulmasını öneriyorum. ... Arazi sahipleri veya patronlar için, en iyi işçilerinden vazgeçmekten ve bütün bir bölgeyi insansız bırakarak ıssızlaştıracak, değer ve sermayeden yoksun bırakacak ölçüde geniş bir göç yüzünden geriye kalanları moral çöküntüye ve ümitsizliğe uğratmaktan daha kötü bir şey olabilir mi?"

Pamuklu dokuma fabrikatörlerinin seçilmiş sözcüsü Potter, her ikisi de kapitaliste ait olan, biri kapitalistin kendi fabrikasında duran, diğe-

15 Ücretleri düşürme söz konusu olduğunda, aynı sermayenin, normal koşullar altında, bir başka hava tutturduğu hatırlanacaktır. Böyle bir durumda fabrikatörler bir ağızdan şöyle der (bkz. Dördüncü Kısım, s. 405): "Fabrika işçileri, yaptıkları işin gerçekte çok az hüner gerektirdiğini, bundan daha kolay öğrenilebilecek ve kalitesi göz önünde bulundurulduğunda daha iyi ücret ödenen bir işin olmadığını, en az deneyimli kişilerin bile kısa bir eğitimle bu kadar kısa bir sürede bu kadar fazlasıyla yapabileceği başka hiçbir işin bulunmadığını akıllarından hiç çıkarmamalı. Patronun makineleri," (şimdi, bunun, 12 ay gibi bir zaman içinde üstelik kârlı olacak biçimde, daha iyi yeni makinelerle yenilenebileceğini duyuyoruz) "gerçekte, üretim işinde, emekten ve 6 aylık bir eğitimle öğretilebilen ve her tarım işçisinin öğrenebileceği" (şimdi 30 yılda yenilenmelerine imkân olmayan) "işçi hünerinden çok daha önemli bir rol oynar."

† Schiller'in "Kabale und Liebe" isimli trajedisindeki kahramanlardan Saray Nazırı Kalb. *–çev.*

ri gecelerini ve pazar günlerini fabrikanın dışındaki bir kulübede geçiren iki tür "makine" arasında bir ayrım yapar. Bunların biri cansız, diğeri canlıdır. Cansız olanı sadece her geçen gün biraz daha kötüleşmekle ve değerinden kaybetmekle kalmaz, bunun mevcut kütlesinin büyük bir kısmı sürekli teknik ilerlemelerle o derece çabuk eskir ki, kârlı da olacak biçimde, birkaç ay içinde yeni makinelerle değiştirilir. Canlı makine, aksine, ömrü ve ne kadar uzun olursa o kadar iyileşir, kuşaklar boyunca kazanılan hüneri o kadar çok kendinde biriktirir. *"Times"*, pamuklu dokuma fabrikatörüne aşağıdaki cevabı vermişti:

> "Pamuklu dokuma fabrikatörlerinin olağanüstü ve mutlak önemleri E. Potter'ı o derece etkilemiş bulunuyor ki, bir sınıfı ayakta tutmak ve yaptıkları işi ebedileştirmek için, işçi sınıfının yarım milyonunun, arzu ve iradeleri hilâfına, manevi niteliği her şeyin üstünde tutulan büyük bir iş yerine kapatılmasını istiyor. Bay Potter, bu sanayi ayakta tutulmaya değer mi, diye soruyor. Biz, buna, saygıdeğer ve şerefli yollarla olmak koşuluyla, elbette diyoruz. Bay Potter'ın bir sorusu daha var: Makineleri düzen içinde tutmak, bunun için harcanacak çabaya değer mi? Burada duraklıyoruz. Makine derken, Bay Potter, insan makineleri anlıyor; çünkü, bunları mutlak mülkiyet konusu şeyler olarak görmediğini özellikle belirtiyor. Bizse, insan makineleri düzen içinde tutmanın, yani bunu, kendisine ihtiyaç duyuluncaya kadar, bir yere kapamanın ve yağlayıp saklamanın 'harcanacak çabaya değer' veya mümkün görmediğimizi itiraf etmek zorundayız. İnsan makinelerin bir özelliği vardır: ne kadar yağlasanız ya da ovsanız, hareketsizlik halinde paslanır. Ayrıca, insan makineler, biraz önce gördüğümüz gibi, kendiliğinden istim alıp bırakacak ya da büyük şehirlerimizde deliler gibi dönüp dolaşabilecek durumdadır. Bay Potter'ın dediği gibi, yeniden işçi yetiştirmek için uzunca bir zaman gerekebilir; ancak, elimizde makinistimiz ve paramız varken, biz her zaman tutumlu, azimli, çalışkan kimseler bulabiliriz ve bunlardan bizim ihtiyaç duyabileceğimizden daha fazla fabrika ustası çıkabilir. ... Bay Potter sanayiyi 1, 2, 3 yılda tekrar canlandırmaktan söz ediyor ve bizden işçilerin göçünü teşvik etmememizi ya da buna izin vermememizi istiyor! O, işçilerin göç etmek istemelerinin doğal olduğunu belirtiyor, fakat aynı zamanda ulusun, bu yarım milyon insanı, bunların yakınları 700.000 kişiyle birlikte, arzuları hilâfına, pamuklu dokuma sanayisi bölgelerinde tutup bırakmaması gerektiğini ve bunun zorunlu bir sonucu olarak da bütün bu kimselerin buna zorla razı edilmesini ve verilecek sadakalarla avutulmaları gerektiğini ileri sürüyor; çünkü fabrikatörlerin bir gün bunlara tekrar ihtiyaç duyabilmeleri ihtimali varmış. ... Bu 'emek gücünü', demir, kömür ve pamuk gibi kullanmak isteyenlerden kurtarmak için (to save this 'working power' from those who would deal with it as they deal with iron, coal and cotton), bu adaların büyük kamuoyunun bir şeyler yapması zamanı gelmiş bulunuyor."[16]

16 "Times", 24. March 1863.

*"Times"*ın makalesi sadece bir *jeu d'esprit* (zekâ oyunu) idi. "Büyük kamuoyu", aslında, Potter'ın kendisiydi: işçiler, fabrikaların taşınabilir tamamlayıcı parçalarıydı. İşçilerin göç etmelerinin önüne geçildi.[17] İşçiler,"moral yükseltici iş yerlerine", pamuklu dokuma sanayisi bölgelerine kapatıldılar ve eskisi gibi "Lancashire'ın pamuklu dokuma fabrikatörlerinin gücü (*the strength*)" olmakta devam ediyorlar.

Dolayısıyla, kapitalist üretim süreci, kendi seyri aracılığıyla, emek gücü ile emeğin koşulları arasındaki ayrılmayı yeniden üretir. Böylece, işçinin sömürülmesinin koşullarını yeniden üretir ve ebedileştirir. İşçiyi, sürekli olarak, yaşayabilmek için emek gücünü satmaya zorlar ve kapitalisti, sürekli olarak, zenginleşmek için bu emek gücünü satın alabilecek duruma getirir.[18] Kapitalist ile işçiyi meta piyasasında alıcı ve satıcı olarak birbirinin karşısına çıkaran şey artık sadece bir tesadüf değildir. İşçiyi durmadan kendi emek gücünün satıcısı olarak gerisin geriye meta piyasasına fırlatan ve onun kendi ürününü durmadan başkasının satın alma aracına dönüştüren, bizzat bu süreçtir. Aslına bakılırsa, işçi kendisini kapitaliste satmadan önce de sermayeye aittir. İşçinin kendi kendini satışının dönemsel olarak yenilenmesi, işçinin kendilerine ücret yoluyla bağlandığı efendilerinin değişmesi ve emeğin piyasa fiyatındaki oynamalar, işçinin ekonomik bağımlılığına[19]

---

17 Dış ülkelere göç için, parlamento, bir metelik bile tahsis etmedi; sadece, yerel yönetimlere, işçileri yarı aç yarı tok tutma ya da normal ücretlerini dahi ödemeksizin sömürme olanağını veren bazı yasalar çıkardı. Buna karşılık, üç yıl sonra hayvan hastalıkları salgını baş gösterdiği zaman aynı parlamento her tür usul ve geleneği kabaca bir yana iterek, çiftçi kiracıları yükselen et fiyatları sayesinde zarar etmemiş olan milyoner toprak sahiplerinin uğradıkları zararı telafi etmek için, milyonlarca sterlinlik bir tahsisatı çarçabuk kabul ediverdi. Parlamentonun 1866 açılışında, toprak sahiplerinin boğalar gibi böğürmeleri göstermişti ki, ne Sabala ineğine tapmak için Hindu, ne de öküzleşmek için Jüpiter olmaya gerek vardır.

18 "İşçi, yaşamak için geçim aracı, şef para kazanmak için emek istemişti." (Sismondi, l.c. s. 91.)

19 Bu bağlılığın kaba saba bir şekli Durham Kontluğu'nda mevcuttur. Burası, koşulların, çiftçiye, tarım gündelikçileri üzerinde tartışmasız bir mülkiyet hakkı sağlamadığı bir iki kontluktan biridir. Maden sanayisinin varlığı, işçilere bir dereceye kadar seçme hakkı sağlar. Bu nedenle, çiftçi burada, başka yerlerdekinin aksine, ancak üzerinde işçiler için kulübeler bulunan çiftlikleri kiralar. Kulübenin kirası, ücretin bir kısmını oluşturur. Bu kulübelere *"hinds' houses"* (ırgat evleri) denir. Bunlar işçilere kiralanırken işçiler birtakım feodal yükümlülükler altına girmeyi kabul eder; işveren çiftçi ile işçi arasında *"bondage"* (bağlanma) adı verilen ve işçiyi, örneğin, bir başka yer ya da işte çalıştırılması halinde yerine birisini, diyelim kızını, bırakma yükümlülüğü altına sokan bir sözleşme yapılır, işçinin kendisine *"bondsman"* (bağlanmış adam) adı verilir. Bu ilişki işçinin kişisel tüketimini, yepyeni bir açıdan, sermaye için yapılan bir tüketim ya da üretken tüketim olarak gösterir: "Hayretle görüldüğü gibi, yanaşmaların ve işçilerin dışkıları bile, kılı kırk yaran lordun bir yan geliri sayılır. ... Çiftçi patron, bütün o bölgede kendisininkinden başka bir hela olmasına izin vermez ve bu konuda kendi sahiplik ve efendilik haklarından bir zerresinin bile kaybına göz yummaz." ("Public Health. VII. Rep. 1864", s. 188.)

hem yol açar hem de bunu görünmez hale sokar.[20]

Şu halde, kapitalist üretim süreci, bir bütün olarak ele alındığında ya da bir yeniden üretim süreci olarak, sadece meta, sadece artık değer üretmekle kalmaz, sermaye ilişkisinin bizzat kendisini, bir tarafta kapitalisti, diğer tarafta ücretli işçiyi üretir ve yeniden üretir.[21]

20 Çocuk vb. emeği söz konusu olduğunda, iradi satış formalitesinin bile yok olup gittiği hatırlanacaktır.

21 "Sermaye, ücretli emeği, ücretli emek de sermayeyi gerektirir. Bunlar karşılıklı olarak birbirlerini gerektirir, karşılıklı olarak birbirlerini yaratır. Bir pamuk fabrikasındaki işçi, sadece pamuklu kumaşlar mı üretir? Hayır, sermaye üretir. Emeğinin yeniden kumanda altına alınmasına ve onun aracılığıyla yeni değerlerin yaratılmasına hizmet eden değerler üretir." (Karl Marx, "Lohnarbeit und Kapital", in "N[eue] Rh[einische] Z[eitung]" Nr. 266, 7. April 1849). "N. Rh. Z."da bu başlık altında yayınlanan makaleler, 1847 yılında Brüksel'deki Alman İşçi Derneği'nde aynı konuda yaptığım sunumların bölümleridir ve bunların basımı Şubat Devrimi yüzünden kesintiye uğramıştı.

Bölüm

22

Artık Değerin Sermayeye Dönüşmesi

★★★

1. Boyutları Gittikçe Büyüyen Kapitalist Üretim Süreci. Meta Üretimine Özgü Mülkiyet Yasalarının Kapitalist Mülk Edinme Yasaları Haline Gelişi

Buraya kadarki incelemelerimiz boyunca, sermayeden artık değerin nasıl çıktığını gördük, şimdi artık değerden sermayenin nasıl çıktığını göreceğiz. Artık değerin sermaye olarak kullanılmasına, yani elde edilen artık değerin yeniden sermayeye çevrilmesine sermaye birikimi denir.[22]

Sermaye birikimini ilk önce tek bir kapitalist açısından ele alalım. Diyelim, bir iplikçi 10.000 sterlinlik bir sermaye yatırmıştır; bunun beşte dördü ile pamuk, makine vb. satın alınmış, geriye kalan beşte biri ücret olarak kullanılmıştır. Bu iplikçi bir yılda 12.000 sterlin değerinde 240.000 libre iplik üretiyor olsun. Artık değer oranı % 100 olsa, brüt ürünün altıda biri olan ve satışı ile 2.000 sterlinlik bir değer elde edilen 40.000 librelik artık ürün ya da net ürün, artık değeri temsil eder. 2.000 sterlin tutarında bir değer, 2.000 sterlin tutarında bir değerdir. Bu paranın artık değer olduğu koklanarak ya da bakarak anlaşılamaz. Bir değerin artık değer olma özelliği, onun sahibinin eline nasıl geçtiğini gösterir, ama değerin ya da paranın doğasında hiçbir değişiklik yapmaz.

22 "Sermaye Birikimi: Gelirin bir kısmının sermaye olarak kullanılması." (Malthus, "Definitions etc.", ed. Cazenove, s. 11.) "Gelirin sermayeye dönüşmesi." (Malthus, "Princ. of Pol. Econ.", 2nd ed., Lond. 1836, s. 320.)

Dolayısıyla, yeni elde edilmiş olan 2.000 sterlin tutarındaki bu parayı sermayeye dönüştürmek için, bu iplikçi, diğer her şey aynı kalmak koşuluyla, bu paranın beşte dördünü pamuk vb. satın almak, geriye kalan beşte birini yeni iplik işçileri satın almak için harcayacaktır; işçiler, onun kendilerine vermiş olduğu parayla piyasadan geçim aracı alacaktır. 2.000 sterlinlik yeni sermaye bundan sonra iplik fabrikasında iş görmeye başlar ve 400 sterlinlik bir artık değer sağlar.

Sermaye değeri başlangıçta para biçiminde yatırılmıştı; buna karşılık, artık değer, işin başından itibaren brüt ürünün belli bir kısmının değeri olarak mevcut olur. Bu brüt ürün satılıp paraya çevrildiğinde, sermaye değeri yeniden kendisinin başlangıçtaki biçimini alırken, artık değerin başlangıçtaki varoluş biçimi değişmiş olur. Bu andan itibaren sermaye değeri de, artık değer de bir miktar paradır ve bunların yeniden sermayeye dönüşmeleri tam aynı biçimde olur. Bu kez üretimini, boyutları biraz daha büyümüş olarak yeniden başlatıp yürütme olanağını kendisine sağlayan metaları satın almak için kapitalist, bunların ikisini de aynı biçimde harcar. Ancak, onun bu metaları satın alabilmesi için, bunların piyasada var olması gerekir.

Diğer bütün kapitalistlerin yaptıkları gibi, iplikçi de yıllık ürününü piyasaya getirdiği için, ipliği piyasada dolaşır. Ne var ki, bu metalar, piyasaya getirilmeden önce, yıllık toplam ürünün, yani bireysel kapitalistler toplamının ya da bireysel kapitalistlerin ancak birer kısmını ellerinde bulundurdukları toplam toplumsal sermayenin yıl boyunca kendilerine dönüştürüldüğü her türden nesnenin toplam kütlesinin parçalarıydı. Piyasada gerçekleşen işlemlerle, sadece yıllık toplam ürünün tek tek unsurlarının birbirleriyle mübadeleleri, bunların bir elden diğer ele geçmeleri sağlanır; yoksa, ne yıllık toplam ürün büyütülebilir ve ne de üretilmiş bulunan nesnelerin doğası değiştirilebilir. Şu halde, yıllık toplam ürünün nasıl kullanılabileceği, bunun kendi bileşimine bağlıdır, kesinlikle dolaşıma bağlı değildir.

Yıllık üretim her şeyden önce sermayenin yıl boyunca kullanılmış olan maddi unsurlarını yenileyecek olan tüm nesneleri (kullanım değerlerini) sağlamak zorundadır. Bu kısım çıktıktan sonra, geriye artık değeri temsil eden net ürün ya da artık ürün kalır. Şimdi, bu artık ürün nelerden meydana gelir? Yalnızca kapitalist sınıfın ihtiyaç ve arzularını tatmine yarayan şeylerden mi? Böyle olsaydı, artık değer son kertesine kadar yenilip yutulur ve sadece basit yeniden üretim gerçekleşirdi.

Birikimin olabilmesi için artık ürünün bir kısmının sermayeye çevrilmesi gerekir. Ne var ki, bir mucize olmayacaksa, sermayeye dönüştürülebilecek şeyler ancak emek sürecinde kullanılabilen şeyler, yani üretim

araçları ve sonra da işçinin yaşamasını sağlayan şeyler, yani geçim araçlarıdır. O halde, yıllık artık emeğin bir kısmının, yatırılmış olan sermayenin yenilenmesi için gerekli olan miktarın ötesine geçen ek üretim ve geçim araçlarının üretimi için kullanılmış olması gerekir. Kısaca ifade etmek gerekirse: artık değer, yalnızca, değeri olduğu artık ürün, yeni bir sermayenin maddi unsurlarını zaten içerdiği için sermayeye dönüştürülebilir.[23]

Şimdi, bu unsurlara fiilen sermaye olarak iş gördürebilmek için, kapitalistler sınıfının ek emeğe ihtiyacı olur. Halen çalıştırılmakta olan işçiler üzerindeki sömürü genişliğine ya da derinliğine artırılamıyorsa, ek emek güçlerinin bulunması gerekir. Kapitalist üretim mekanizması bunun önlemini de daha baştan almış bulunmaktadır: işçi sınıfı bu mekanizma ile ücrete bağlanmış bir sınıf olarak yeniden üretilirken, ona verilen olağan ücret, bu sınıfın sadece kendi varlığını devam ettirmesine yetmekle kalmayıp, çoğalmasını da sağlar. Sermaye bakımından yapılması gereken şey, sadece, ona her yıl işçi sınıfı tarafından sağlanan çeşitli yaşlardaki ek emek güçlerini, yıllık üretimin bir kısmını oluşturan ek üretim araçları ile birleştirmektir; bu yapıldığı zaman artık değerin sermayeye dönüşümü tamamlanmış olur. Somut bakıldığında, birikim, sermayenin gittikçe büyüyen boyutlar içinde yeniden üretiminden ibarettir. Basit yeniden üretimin döngüsü değişir ve Sismondi'nin ifadesiyle, helezona dönüşür.[24]

Şimdi örneğimize dönelim. Hikâye eski hikâye: İbrahim, İshak'ın babasıydı; İshak, Yakup'un babasıydı vb.† Başlangıçtaki 10.000 sterlinlik sermaye, sermayeye çevrilen 2.000 sterlinlik bir artık değer doğurur. 2.000 sterlinlik yeni sermaye 400 sterlinlik bir artık değer doğurur; bu da sermayeye çevrilir, ikinci bir ek sermaye olur ve 80 sterlinlik yeni bir artık değer doğurur ve hikâye böylece devam eder gider.

Burada artık değerin kapitalistin kendisi tarafından tüketilen kısmını hesaba katmıyoruz. Bunun gibi, ek sermayeler başlangıçtaki sermayeye mi ekleniyor, yoksa bağımsız şekilde değerlenmek için ondan ayrılıyorlar mı, bizi şimdilik ilgilendirmiyor; bu sermayeler, kendilerini biriktirmiş olan aynı kapitalist tarafından mı kullanılıyor, yoksa o bunları

23 Bir ulusun, lüks eşyayı üretim veya geçim araçlarına çevirmesine ve bunun tersini yapmasına aracılık eden dış ticareti burada hiç hesaba katmıyoruz. Konuyu burada en saf haliyle, yani bozucu yan etkenlerin herhangi bir etkileri olmaksızın incelemek için, bütün ticaret dünyasına tek bir ulus gözüyle bakmak ve kapitalist üretimin her yerde yerleşmiş ve bütün sanayi dallarına egemen olduğunu varsaymak zorundayız.

24 Sismondi'nin birikim analizi, bu işlemin maddi koşullarını kavramadan "gelirin sermayeye çevrilmesi" ifadesiyle fazlasıyla yetinme büyük hatasını barındırır.

† İncil, Matta'ya göre, Bap 1, Cümle 2 vd. Burada, İsrailoğulları'nın babalarının babası olan İbrahim'in neslinin yavaş yavaş nasıl çoğaldığı ve sonunda bundan bütün Yahudi kavminin nasıl türediği anlatılır. *–çev.*

başkalarına mı devrediyor meselesiyle de ilgilenmiyoruz. Yalnız şunu da unutmamamız gerekir ki, kapitalist yeni meydana gelen sermayelerin yanı sıra durmadan yeniden üretimde bulunmakta ve artık değer üretmektedir ve aynı şey kendisi tarafından üretilen ek sermaye ile biriktirilmiş her sermaye için de geçerlidir.

Başlangıçtaki sermaye 10.000 sterlinin yatırılmasıyla oluşmuştu. Sahibi bu parayı nereden bulmuştur? Ekonomi politiğin sözcüleri, ağız birliğiyle, buna "bu para onun kendi çalışması ile baba ve dedelerinin çalışmalarının meyvesidir!" cevabını verir[25] ve onların bu varsayımı, gerçekten de, meta üretimi yasalarıyla uyuşan biricik varsayımmış gibi görünür.

Ancak, 2.000 sterlinlik sermaye bakımından durum bambaşkadır. Bunun ortaya çıkış sürecini çok iyi biliyoruz. Bu, sermaye haline getirilmiş artık değerdir. Bu artık değer, doğmaya başladığı ilk saniyeden itibaren, her zerresi, başkalarının karşılığı ödenmemiş emeğinden gelen bir değerdir. Ek emek gücünün kendileriyle birleştiği üretim araçları olsun, bu emek gücünün varlığını devam ettiren geçim araçları olsun, artık değerin, yani kapitalistler sınıfının işçi sınıfından her yıl aldığı haracın parçalarından başka bir şey değildir. Kapitalist sınıf, işçi sınıfından aldığı haracın bir kısmı ile ek emek gücü satın aldığı zaman, bunun tam fiyatını ödediği için, burada bir değer, tam eş değeri olan bir değerle değiştirilmiş olur; ne var ki, burada uygulanan yöntem hiç de yeni bir yöntem değildir: yenen, yenik düşenin mallarını, onun zorla elinden aldığı kendi parasıyla satın alır.

Ek sermaye kendisini üretmiş olan kimseyi çalıştıracak olursa, bu kimsenin, ilk önce, başlangıçtaki sermayenin değerini artırması ve ayrıca, mal oldukları emekten daha fazla emekle, kendisinin daha önce harcanmış emeğinin meyvelerini geri satın alması gerekir. Şimdiye kadar çalıştırılmakta olan işçilerin karşılığı ödenmeyen emekleriyle ek işçilerin çalıştırılması, buradaki işleme kapitalist sınıf ile işçi sınıfı arasında gerçekleşen bir işlem gözüyle bakılabileceği için, hiçbir değişiklik yaratmaz. Kapitalist, ek sermayesini de, bu ek sermayeyi meydana getiren kimseyi işsiz bırakan ve ondan boşalan yeri bir iki çocukla dolduran bir makineye çeviriyor olabilir. Her durumda, işçi sınıfı, bir yılın artık emeği ile ertesi yıl ek emek çalıştıracak olan sermayeyi yaratmış olur.[26] Sermayeyle sermaye yaratmak denen şey budur.

2.000 sterlinlik ilk ek sermayenin birikimi, kapitalistin, "başlangıçtaki emeği" sayesinde sahibi haline geldiği 10.000 sterlin tutarındaki bir de-

25 "Sermayesinin ortaya çıkışını borçlu olduğu, başlangıçtaki emek." (Sismondi, l.c. éd. Paris, t. I, s. 109.)

26 "Sermaye emeği kullanmadan önce emek sermayeyi yaratır." ("Labour creates capital, before capital employs labour.") (E. G. Wakefield, "England and America". London 1833, V. II. s. 110.)

ğeri yatırmasını gerektiriyordu. Buna karşılık, 400 sterlinlik ikinci ek sermaye, sadece, sermayeye çevrilmiş artık değer olan 2.000 sterlinin daha önce biriktirilmiş olmasını gerektirir. Daha önceki karşılığı ödenmemiş emek üzerindeki mülkiyet, şimdi, karşılığı ödenmeyen canlı emeğe bugün gittikçe büyüyen bir ölçüde sahip olabilmenin biricik koşulu olarak ortaya çıkıyor. Kapitalist, ne kadar çok biriktirmişse, o kadar çok biriktirebilecek durumda oluyor.

I numaralı ek sermayeyi oluşturan artık değer, başlangıç sermayesinin bir kısmı ile satın alınan emek gücünün -burada gerçekleşen alım-satım, meta mübadelesi yasalarına göre olur ve hukuk açısından, bir yanda işçinin kendi yetenekleri üzerinde, öte yanda para ya da meta sahibinin kendisine ait bulunan değerler üzerinde serbestçe tasarrufta bulunabiliyor olmalarından başka hiçbir koşulu gerektirmez- eseri olduğu; II numaralı ek sermaye vb., yalnızca I numaralı ek sermayenin ve dolayısıyla biraz önce sözü edilen koşulların eseri olduğu; kapitalist hep emek gücü satın alır ve işçi hep emek gücünü satarken, her bireysel işlem şaşmaz bir biçimde meta mübadelesi yasalarına uygun olarak gerçekleştiği sürece, ve emek gücünün gerçek değeri ile alınıp satıldığını varsayıyoruz, bütün bu söylenenlerin geçerli olması halinde, meta üretimine ve meta dolaşımına dayanan el koyma yasasının ya da özel mülkiyet yasasının kendi iç ve kaçınılmaz diyalektiği ile kendisinin tam karşıtına dönüştüğü açıkça görülür. Başlangıçta eş değer şeyler arasında gerçekleşir gibi görünmüş olan mübadele işlemi, şimdi, eş değer şeyler arasındaki mübadeleyi sadece görünüşten ibaret kılan bir dönüş yapmaktadır; şöyle ki: bir kere, emek gücünün karşılığı olarak verilen sermayenin kendisi, karşılık olarak eş değeri verilmeksizin ele geçirilmiş olan yabancı bir emek ürününün bir parçasıdır, ikinci olarak, üreticisinin, işçinin, bu sermayeyi sadece aynen yerine koyması yetmez, bunu yeni bir artıkla yenilemesi gerekir. Demek oluyor ki, kapitalist ile işçi arasındaki mübadele ilişkisi, içeriğin kendisine yabancı olan ve onu yalnızca mistikleştiren, dolaşıma ait bir görüntüden, biçimden ibaret hale gelir. Emek gücünün devamlı olarak alınıp satılması, biçimdir. İçerik, kapitalistin, bir eş değer karşılığını vermeksizin durmadan el koyduğu nesnelleşmiş yabancı emeğin bir kısmını elden çıkararak, durmadan daha büyük miktarda yeni yabancı canlı emek ele geçirmekte olmasıdır. Başlangıçta mülkiyet hakkı, bize insanın kendi çalışmasına dayanıyormuş gibi gelmişti. En azından, bir meta sahibi, ancak, kendisiyle aynı durumda ve aynı haklara sahip bir başka meta sahibiyle karşı karşıya geldiği, başkalarına ait metaların elde edilmesinin tek yolu insanın kendi metalarının elden çıkarılması olduğu ve bu metalar

ancak emek harcanarak yapılabilir şeyler oldukları için, bu varsayım geçerli olmalıydı. Şimdi ise mülkiyet, kapitalist bakımından karşılığı ödenmeyen yabancı emeğe ya da bunun ürününe el koyma hakkı, işçi bakımından kendi ürününe sahip olma olanaksızlığı olarak görünüyor. Mülkiyet ile emek arasındaki ayrılma, görünüşte bunların özdeşliğinden doğmuş olan bir yasanın zorunlu sonucu oluyor.[27]

Şu halde, kapitalistçe ele geçirme tarzı, meta üretiminin başlangıçtaki yasalarına ne kadar aykırı görünürse görünsün, bu yasaların ihlali ile değil, tam aksine uygulanması ile ortaya çıkar. Son noktası kapitalist birikim olan hareket evrelerinin sıralanışı kısaca gözden geçirilerek bu husus bir kere daha açıkça gösterilebilir.

İlk olarak gördük ki, bir miktar değerin başlangıçta sermayeye dönüşmesi tamamıyla mübadele yasalarına uygun olarak gerçekleşiyordu. Taraflardan biri kendi emek gücünü satıyor, diğeri de bunu satın alıyordu. Bunlardan birincisi metasının değerini alırken, böylece bunun kullanım değerini ikinciye bırakmış oluyordu. Bu ikinci, bundan sonra zaten kendisine ait bulunan üretim araçlarını aynı biçimde kendisine ait hale gelen emeğin yardımıyla hukuken gene kendisine ait olacak olan yeni bir ürüne dönüştürüyordu.

Bu ürünün değerinde, ilk olarak, kullanılıp tüketilen üretim araçlarının değeri yer alır. Yararlı emek, bu üretim araçlarını, bunların değerini yeni ürüne aktarmadan tüketemez; ne var ki, emek gücünün, satılabilir bir şey olabilmesi için, kullanılacağı sanayi kolunda yararlı iş görebilecek durumda olması gerekir.

Yeni ürünün değerinde, bundan başka, emek gücünün değerine eşit bir değer ve bir artık değer yer alır. Bunun da nedeni şudur: bir gün, bir hafta, vb. gibi belli bir zaman aralığı için satılan emek gücü, bu süre içinde kendisinin kullanımı ile yaratılan değerden daha küçük bir değere sahiptir. Ne var ki, işçi emek gücünün mübadele değerini elde etmiş, bunun karşılığı olarak o da bunun kullanım değerini elinden çıkarmış bulunur - diğer bütün alım-satımlarda da olduğu gibi.

Özel meta olan emek gücünün iş yapmak ve dolayısıyla değer yaratmak gibi kendine özgü bir kullanım değerine sahip olması, meta üretimini yöneten genel yasa üzerinde herhangi bir etkide bulunamaz. Şu halde, ücret olarak harcanmış bir miktar değeri, üründe sırf kendisi kadar bir değer biçiminde değil de belli bir artık değer miktarında artmış olarak görürsek, bunun nedeni, metasının değerini gerçekten almış

27 Kapitalistin yabancı emek ürünü üzerindeki mülkiyeti, "temel ilkesi, tersine, 'her işçi kendi emeğinin ürünü üzerinde tek başına mülkiyet hakkına sahiptir' şeklinde olan mülk edinme yasasının kesin sonucudur." (Cherbuliez, "Richesse ou Pauvreté", Paris 1841, s. 58; ne var ki, bu diyalektik dönüşüm burada doğru şekilde açıklanmamıştır.)

bulunan satıcının aldatılmış olması değil, bu metanın alıcısı tarafından kullanılıp tüketilmiş olmasıdır.

Mübadele yasası, eşitliği, sadece birbirleri karşılığında alınıp verilen metaların mübadele değerleri için gerektirir. Hatta aynı yasa daha baştan itibaren bu kullanım değerlerinin farklı olmalarını da gerektirir ve ancak bunların alım-satım işlemi yapılıp bittikten sonra söz konusu olan kullanımlarıyla hiçbir alışverişi yoktur.

Demek ki, paranın sermayeye başlangıçtaki ilk dönüşümü, meta üretiminin ekonomik yasaları ve bunlardan doğan mülkiyet hakkı ile tam bir uygunluk içinde gerçekleşmektedir. Böyle olmakla beraber, bu dönüşüm şu sonuçlara yol açmaktadır:

1. Ürün işçiye değil kapitaliste aittir;

2. Bu ürünün değerinde, yatırılmış bulunan sermayenin değerinden başka, işçiye emeğe, kapitaliste ise bedavaya mal olan, ama yine de kapitalistin hukuki mülkü haline gelen bir artık değer yer alır;

3. İşçi, emek gücünün devamını sağlamış ve alıcı buldukça, bunu yeni baştan satabilecek durumda olur.

Basit yeniden üretim bu birinci işlemin dönemsel tekrarından başka bir şey değildir; para, her seferinde yeni baştan sermayeye çevrilir. Böylece, yasa, ihlal edilmek şöyle dursun, tam tersine hükmünü devamlı olarak sürdürme olanağını bulmuş olur.

> *"Plusieurs échanges successifs n'ont fait du dernier que le représentant du premier".* (Birbiri peşi sıra gelen birden fazla mübadele işlemi ile sadece sonuncu işlem birincinin temsilcisi yapılmış olur.) (Sismondi, l.c. s. 70.)

Ama ne olursa olsun, basit yeniden üretimin bu ilk operasyona –bu, kendi başına oluşan bir süreç olarak alındığı ölçüde ve sürece– tamamıyla değişik bir karakter damgası vurmaya yettiğini görmüş bulunuyoruz.

> *"Parmi ceux qui se partagent le revenu national, les uns" (işçiler) "y acquièrent chaque année un nouveau droit par un nouveau travail, les autres" (kapitalistler) "y ont acquis antérieurement un droit permanent par un travail primitif."* ("Ulusal geliri aralarında paylaşanlardan bir grup" [işçiler] "her yıl yeniden yaptıkları işle bundan yeni bir pay alma hakkını elde eder, diğerleri" [kapitalistler] "ilk başta yapmış oldukları işle bundan devamlı bir pay alma hakkını zaten ve halen elde etmiş durumdadır.") (Sismondi, l.c. s. 110, 111.)

Büyük evladın pay hakkı önceliği sisteminin mucizeler yarattığı biricik alanın emek alanı olmadığını zaten herkes bilir.

Basit yeniden üretimin yerini birikimle boyutları gittikçe büyüyen yeniden üretim alacak olsa da hiçbir şey değişmez. Birinci durumda kapitalist, artık değerin tamamını yiyip bitirir, ikinci durumda bunun an-

cak bir kısmını tüketip geriye kalanı paraya çevirerek sahip bulunduğu burjuva erdemini kanıtlar.

Artık değer kapitalistin metasıdır; asla bir başkasının olmamıştır. O, bunu üretim için yatıracak olursa, tıpkı piyasaya ilk defa geldiği günkü gibi, yaptığı harcamalar onun kendi fonundan yapılmış olur. Bu kez bu fonun işçilerinin karşılığı ödenmemiş emeklerinden meydana geliyor olması, hiçbir şeyi değiştirmez. Bir A işçisinin üretmiş olduğu artık değerle bir B işçisi çalıştırılacak olsa, bir kere A, bu artık değeri, metasının hakkı olan fiyatını bir kuruş bile eksiği olmadan alarak sağlamıştır; sonra da işin bu yanı B'yi hiç ilgilendirmez. B'nin talep edeceği ve talepte haklı olduğu şey, kapitalistin kendisine emek gücünün değerini ödemesidir.

> *"Tous deux gagnaient encore; l'ouvrier parce qu'on lui avançait les fruits de son travail" (şöyle olmalı: du travail gratuit d'autres ouvriers) "avant qu'il fût fait;" (şöyle olmalı: avant que le sien ait porté de fruit) "le maître, parce que le travail de cet ouvrier valait plus que le salaire" (şöyle olmalı: produisait plus de valeur que celle de son salaire)."* "Her iki taraf gene kazançlı çıkıyordu: işçi kazançlıydı, çünkü, daha kendisi işini yapmadan," [şöyle olmalı: onun kendi işi meyvelerini vermeden önce] "ona emeğinin meyveleri" (şöyle olmalı: başkalarının karşılığı ödenmemiş emeklerinin meyveleri] "verilmişti; girişimci kazançlıydı, çünkü, bu işçinin emeği ona ödenen ücretten daha değerliydi" [şöyle olmalı: işçi kendisinin ücretinden daha büyük olan bir değer yaratıyordu].) (Sismondi, l.c. s. 135.)

Kapitalist üretimi kesintisiz bir akım halindeki yenilenişi açısından ele alır ve tek kapitalist ile tek işçi yerine, birbirleri karşısında yer almış olarak, kapitalistler sınıfı ile işçi sınıfını göz önünde tutarsak, meselenin bambaşka bir görünüş alacağı şüphesizdir. Ne var ki, böyle hareket ettiğimiz zaman meta üretimine tamamıyla yabancı bir ölçü uygulamış oluruz.

Meta üretiminde birbirlerinin karşısında yer alan kimseler, sadece, birbirlerinden bağımsız alıcılar ve satıcılardır. Bunların arasındaki ilişki, aralarındaki sözleşmenin sona erme tarihinde son bulur. İşlem yenilenecek olursa, bu, daha sonra yapılan ve daha önceki işlem ve sözleşme ile hiçbir ilişkisi olmayan yeni bir sözleşmenin sonucu olur; bu yeni sözleşme ile aynı alıcı ile aynı satıcının bir araya gelmesi sadece bir tesadüf eseridir.

Görülüyor ki, meta üretimini ya da buna ilişkin bir süreci kendi ekonomik yasalarına göre değerlendirmemiz gerektiği zaman, her mübadele işlemini kendi başına, yani bundan hem önce hem de sonra gelen mübadele işlemleriyle olan ilişkileri dışında ele almak zorundayız. Alım ve satımlar bireyler arasında gerçekleştiği için, birer bütün olarak toplumsal sınıflar arasındaki ilişkileri burada arayamayız.

Bugün iş görmekte olan sermayenin geçmiş bulunduğu dönemsel yeniden üretimlerin ve geçmişteki birikimlerin oluşturduğu dizi ne kadar uzun olursa olsun, sermaye, her zaman, başlangıçtaki bekâretini korur. Her mübadele işleminde -tek başına alındığında- mübadele yasalarına uyulduğu sürece, mülk edinme biçimi, meta üretimine göre biçim almış olan mülkiyet hakkında herhangi bir değişikliğe yol açmaksızın, tamamıyla değişebilir. Bu aynı hak, ürünün üreticisine ait olduğu, ve bu üreticinin, yalnızca eş değerler eş değerlerle mübadele edildiğinden, zenginliğini ancak kendi emeği ile artırabildiği başlangıç döneminde olduğu kadar, toplumsal zenginliğin, gittikçe artan ölçüde, başkalarının karşılığı ödenmeyen emeklerine durmaksızın ve her an yeni baştan el koyabilme durumunda olan kimselerin metası haline geldiği kapitalist dönemde de geçerlidir.

Emek gücü işçinin kendisi tarafından serbestçe satılabilir bir meta haline geldiği andan itibaren bu sonuç kaçınılmaz hale gelir. Ve gene ancak bu andan itibaren meta üretimi genelleşmeye ve üretimin tipik biçimi haline gelmeye başlar; ancak bu andan itibaren, her şey, daha baştan, satılmak için elde edileceği bilinerek üretilir ve üretilen bütün zenginlik dolaşım alanından geçer. Ancak ücretli emek kendi temeli haline geldiğinde, meta üretimi, kendini toplumun tamamına zorla kabul ettirir; ve ancak bundan sonra, gizli kalmış bütün güçlerini açığa vurur ve geliştirir. Ücretli emeğin araya girişinin meta üretimini bozduğunu söylemek, meta üretiminin, bozulmadan kalacaksa, gelişme gösteremeyeceğini söylemek demektir. Meta üretimi, kendi özünde yatan yasalara uygun olarak, ne oranda kapitalist üretim haline gelirse, meta üretiminin mülkiyet yasaları da o oranda kapitalist mülk edinme yasalarına çevrilir.[28]

Basit yeniden üretimde bile yatırılan bütün sermayenin, ilk defa nasıl ve hangi kaynaktan elde edilmiş olursa olsun, biriktirilmiş sermayeye veya sermayeleştirilmiş artık değere dönüştüğünü görmüş bulunuyoruz. Ne var ki, şimdi ister kendisini üretmiş olan kimsenin elinde ister başkalarının ellerinde iş görüyor olsun, doğrudan doğruya biriktirilmiş sermaye ile, yani gerisin geriye sermayeye dönüşen artık değer ya da artık ürünle karşılaştırıldığında, başlangıçta yatırılmış bulunan bütün sermaye, üretim deryası içinde gittikçe yok olan bir miktar (matematik anlamıyla, *magnitudo evanescens*) haline gelir. İşte bundan ötürü, ekonomi politik, sermayeyi, genel olarak, "yeniden artık değer üretimi için kullanılan biriktirilmiş zenginlik" (biçim değiştirmiş artık değer ya da

28 Bundan ötürü, meta üretimine dayanan ezelî ve ebedî mülkiyet yasalarını işleterek kapitalist mülkiyeti kaldırma sevdasında olan Proudhon'un keskin zekâsı karşısında, insan, ağzı bir karış açık kalır.

gelir) olarak,[29] kapitalisti de "artık ürünün sahibi" diye tanımlar.[30] Mevcut bütün sermaye biriktirilmiş veya sermayeye dönüştürülmüş faizdir, çünkü, faiz artık değerin bir parçasından ibarettir, dendiğinde, aynı yaklaşım tarzı bir başka biçimde ifade edilmiş olur.[31]

2. Boyutları Gittikçe Büyüyen Yeniden Üretimin Ekonomi Politik Tarafından Yanlış Anlaşılması

Burada birikimi ya da artık değerin yeniden sermayeye dönüşümünü daha yakından ele almadan önce, ekonomi politik tarafından yaratılmış olan bir karışıklığı bertaraf etmemiz gerekiyor.

Artık değerin bir kısmı ile kendi tüketimi için satın aldığı metalar, üretim ve sermayesini büyütme araçları olarak kapitaliste ne kadar hizmet ediyorsa, onun kendi doğal ve toplumsal ihtiyaçlarını tatmin etmek için satın aldığı emek de o kadar üretken bir emektir. Kapitalist, bu tür metaları ve bu emeği satın almakla, artık değeri sermayeye dönüştürmek yerine, gelir olarak tüketmiş ya da harcamış olur. Hegel'in doğru olarak belirttiği üzere, eski feodal soyluluğun "elde bulunanı tüketmekten ibaret olan" ve özellikle de yararlanılan kişisel hizmetlerin yarattığı lüksle beliren geleneksel yaşayış tarzı karşısında, sermaye birikimini en başta gelen vatandaşlık görevi olarak ilan etmek ve önemli bir kısmını kendisi için harcanandan daha fazlasını getiren ek üretici emek satın almakta kullanacak yerde, gelirin tamamını yiyip tüketmesi halinde, kimsenin sermaye biriktiremeyeceğini durup dinlenmeksizin tekrarlamak, burjuva iktisadı için son derece önemli bir işti. Öte yandan, burjuva iktisadı, kapitalist üretimi gömüleme ile karıştıran[32] ve dolayısıyla birikmiş zenginliğin, sahip bulunduğu doğal biçimi içinde yok edilmekten, yani tüketilmekten kurtarılmış ya da dolaşıma girmesi önlenmiş zenginlik olarak düşünülmesine yol açmış olan halk arasındaki yerleşik ön yargıya

29 "Sermaye, kâr sağlamak amacıyla kullanılan birikmiş zenginliktir." (Malthus, l.c. [s. 262].) "Sermaye, ... gelirden tasarruf edilen ve kâr elde etmek amacıyla kullanılan zenginlikten oluşur." (R. Jones, "Textbook of lectures on the Political Economy of Nations", Hertford 1852, s. 16.)

30 "Artık ürünün ya da sermayenin sahibi." ("The Source and Remedy of the National Difficulties. A Letter to Lord John Rusell", Lond. 1821 [s. 4.])

31 "Sermaye, tasarruf edilmiş sermayenin her parçasının bileşik faizini alarak, her şeye o kadar el atıp kendisine mal etmektedir ki, dünyanın, kendisinden gelir sağlanan bütün zenginliği çoktan sermaye faizi haline gelmiş bulunuyor." (London "Economist," 19. July 1851.)

32 "Bugün hiçbir iktisatçı tasarruf denilince yalnızca gömülemeyi anlayamaz; bu dar ve yetersiz kullanım biçimi bir yana bırakıldığında, ulusal zenginlik açısından, bu terimin, tasarruf edilmiş olan şeyin, kendi içerdiği farklı emek türleri arasındaki gerçek bir ayrım temelinde, farklı bir uygulamasından kaynaklanmak zorunda olan bir tasarruftan başka bir anlamda kullanılması düşünülemez.." (Malthus, l.c. s. 38, 39.)

karşı da çene yormak zorunda kalmıştı. Paranın, dolaşımın dışında tutulması, bunun sermaye olarak kendini değerlendirmesinin, kendini artırmasının, tam tersi demekti ve gömüleme anlamında bir meta birikimi, düpedüz bir budalalık olurdu.[33] Büyük kütleler halindeki meta birikimi dolaşımda meydana gelen bir tıkanmanın ya da aşırı üretimin sonucudur.[34] Halkın kafasında, şüphesiz, bir yandan, zenginlerin tüketim fonlarında toplanmış ve yavaş yavaş tüketilen bir nesneler kütlesi tasavvuru, öte yandan, bütün üretim tarzlarında görülen ve dolaşım sürecinin incelenmesi sırasında kısaca üzerinde duracağımız bir olay olan bir yedek oluşturulması düşüncesi yer etmiş bulunur.

Yani, klasik iktisat, artık ürünün üretici olmayanlar tarafından değil, üretici işçiler tarafından tüketilmesini birikim sürecinin karakteristik özelliği olarak gösterdiği ölçüde, haklıdır. Ne var ki, hatası da bu noktada başlar. Birikimi, sırf, artık ürünün üretici işçiler tarafından tüketilmesi olarak sunmak ya da artık değerin sermayeleştirilmesini, sırf, bunun emek gücüne çevrilmesi olarak sunmak, A. Smith'le moda haline gelmiştir. Örneğin, Ricardo'yu dinleyelim:

> "Anlaşılmış olmak gerekir ki, bir ülkenin bütün ürünleri tüketilir; ancak, bunların bir başka değeri yeniden üreten kimseler tarafından tüketilmesi ile böyle bir değeri yeniden üretmeyen kimseler tarafından tüketilmesi arasındaki fark, düşünülebilecek farkların en büyüğüdür. Biz, gelir tasarruf edilir ve sermayeye eklenir derken, gelirin sermayeye eklendiği söylenen kısmının üretici olmayanlar yerine üretici işçiler tarafından tüketileceğini kastediyoruz. Sermaye tüketimde bulunmamakla artırılır diye düşünmekten daha büyük bir hata olamaz."[35]

A. Smith'in ardından Ricardo ve ondan sonra gelen bütün iktisatçılar tarafından tekrarlanan "gelirin sermayeye eklendiği söylenen kısmı üretici işçiler tarafından tüketilir" görüşünden daha büyük bir hata olamaz.

Bu düşünceye göre, sermayeye çevrilen bütün artık değer, değişir sermaye haline gelmiş olacaktır. Oysa, artık değer de, başlangıçta yatırılmış olan değer gibi, değişmez ve değişir sermayeye, üretim araçlarına ve emek gücüne ayrılır. Emek gücü, değişir sermayenin üretim süreci sırasındaki biçimidir. Bu süreç boyunca kapitalist tarafından tüketilir. Kendi işlevi -emek- aracılığıyla üretim araçlarını tüketir. Aynı zamanda, emek gücünün satın alınması sırasında ödenmiş olan para, "üretici emek" tarafından değil, "üretici işçi" tarafından tüketilen geçim araçlarına çevrilir.

---

33 Örneğin, tamahın her tür inceliğini derinliğine incelemiş bulunan Balzac, kocamış tefeci Gobseck'i, metaları yığarak bir hazine meydana getirmeye başladığında, ikinci çocukluk dönemine girmiş olarak tarif eder.

34 "Stokların birikmesi ... mübadelenin durması ... aşırı üretim." (Th. Corbet, l.c. s. 104.)

35 Ricardo, l.c. s. 163, not.

A. Smith temelinden bozuk bir analizle şu saçma sonuca ulaşır: her tekil sermaye her ne kadar değişmez sermaye ve değişir sermaye olarak iki kısma ayrılırsa da, toplumsal sermaye sadece değişir sermaye haline gelir ve sadece ücretlerin ödenmesi için harcanır. Bir örnek verelim: bir kumaş fabrikatörü 2.000 sterlini sermayeye dönüştürmüş olsun. O, bu paranın bir kısmını dokuma işçisi, diğer kısmını pamuk ipliği, pamuklu dokuma makinesi vb. almak için harcar. Onun ipliği ve makineyi kendilerinden aldığı kimseler de ellerine geçen paranın bir kısmını emek vb. satın almak için harcar; 2.000 sterlinin tamamı işçi ücreti olarak harcanıp bitinceye, ya da 2000 sterlin ile temsil edilen ürünün hepsi üretici işçiler tarafından kullanılıp tüketilinceye kadar, bu böylece devam eder. Görüldüğü gibi, iddianın bütün özü, oradan oraya oynatan"bu böylece devam eder" sözcüklerinde yatmaktadır. Aslında, A. Smith incelemeyi, tam da güçlüğün başladığı yerde terk etmiştir.[36]

Sadece toplam yıllık üretim fonu göz önünde tutulduğu sürece, yıllık yeniden üretim süreci kolay anlaşılır. Ne var ki, yıllık üretimin bütün unsurlarının piyasaya getirilmeleri gerekir ve güçlük de zaten burada başlar. Tek tek sermayelerin ve kişisel gelirlerin yaptıkları hareketler, birbirleriyle karşılaşır, birbirine girer ve genel yer değişimi sırasında, yani toplumsal zenginliğin dolaşımında gözden kaybolur. Bu durum izleyicinin kafasını karıştırır ve çözülmeleri gereken karmakarışık problemler yaratır. Bu eserin İkinci Kitabının Üçüncü Kısmında burada söz konusu olan ilişkilerin gerçek bağlantılarını inceleyeceğim. *"Tableau économique"*leriyle ilk defa olarak yıllık ürünü dolaşımdan geçmiş biçimiyle ortaya koyma yolundaki çabaları, fizyokratların yaptıkları en büyük hizmet olmuştur.[37]

Bunun dışında, ekonomi politiğin, A. Smith'in şu önermesini kapitalistler sınıfı yararına sömürmeyi ihmal etmemiş olması doğal: Net ürünün sermayeye dönüşen kısmının tamamı işçi sınıfı tarafından tüketilir.

36 J. St. Mill, "Logic"ine ("Mantık"ına) rağmen, kendinden önce gelenlerin, burjuva ufkunun sınırları içinde tutulan bir bilim açısından bile, elden geçirilip düzeltilmeleri gerektiği besbelli olan böylesine hatalı analizlerinin bile hiçbir zaman farkında olmamıştır. Üstatlarının fikir karışıklığına, o, her zaman bir çırağa yaraşır dogmatizmle sarılmış ve sahip çıkmıştır. Bunu şurada da görüyoruz: "Uzun dönemde sermayenin kendisi tamamıyla ücret haline gelir ve ürünün satışıyla yenilendiği zaman, tekrar ücrete dönüşür.".

37 A. Smith, yeniden üretim sürecini ve dolayısıyla da birikimi tarif ederken, yalnızca birçok bakımdan hiçbir ilerleme sağlamamakla kalmaz, kendinden önce gelenlere, özellikle de fizyokratlara göre geri adımlar atar. Metinde anılan yanılsama da ekonomi politiğe ondan miras kalmış, metaların fiyatının ücret, kâr (faiz) ve toprak rantından meydan geldiği, yani, yalnızca ücret ve artık değerden ibaret olduğu şeklindeki gerçekten masallara yaraşır dogmayla ilişkilidir. Bu temelden hareket eden Storch, en azından şu kadarını safça itiraf ediyor: "Gerekli fiyatı en basit unsurlarına indirgemek olanaksızdır." (Storch, l.c. Petersb., Édit. 1815, t. II, s. 141, not) Metaların fiyatlarını bunların en basit unsurlarına indirgemenin olanaksızlığını ilan eden bir iktisat bilimi, harika bir bilim doğrusu! Bu konuyu daha ayrıntılı olarak İkinci Kitabın Üçüncü Kısmı ile Üçüncü Kitabın Yedinci Kısmında inceleyeceğiz.

3. Artık Değerin Sermaye ve Gelir Olarak Ayrılması. Kaçınma Teorisi

Bundan önceki bölümde artık değeri ya da artık ürünü, sadece kapitalistin bireysel tüketim fonu olarak, bu bölümde de buraya kadar sadece bir birikim fonu olarak ele aldık. Oysa, artık değer, bunlardan ne yalnızca biri ne de yalnızca diğeridir; aynı zamanda her ikisidir. Artık değerin bir kısmı kapitalist tarafından gelir olarak tüketilir,[38] diğer bir kısmı sermaye olarak kullanılır ya da biriktirilir.

Artık değerin kitlesi belli bir büyüklükte iken, bu kısımlardan biri ne kadar küçükse diğeri o kadar büyük olur. Diğer her şey aynı kalmak koşuluyla, birikimin büyüklüğünü bunların bölünme oranı belirler. Bu bölme ise artık değerin sahibi olan kapitalist tarafından yapılır. Yani bu, yalnızca onun kendi bileceği bir iştir. Kapitalistin haraç olarak elde edip biriktirdiği kısmının, o bunu yiyip bitirmiyor, yani kapitalist olarak işlevini, yani kendi kendini zenginleştirme işlevini yerine getiriyor diye, kapitalist tarafından tasarruf edildiği söylenir.

Kapitalist, yalnızca kişileşmiş sermaye olduğu ölçüde, bir tarihsel değere sahiptir ve bu tarihsel var olma hakkı, nüktedan Lichnowski'nin dediği gibi, olmayan bir tarihi olmayan bir haktır. Kapitalistin kendi geçici varlığı, ancak kapitalist üretim tarzının geçici zorunluluğunun yarattığı bir zorunluluktur. Ama kişileşmiş sermaye olduğu ölçüde kapitalisti harekete geçiren şey, kullanım değeri ve zevk değil, mübadele değeri ve bunun çoğaltılmasıdır. Kapitalist, değerin çoğaltılmasının fanatik taraftarı olarak, insafsızca, insanlığı, sırf üretim için üretimde bulunmaya, dolayısıyla, toplumun üretici güçlerini geliştirmeye ve temel ilkesi bireyin tam ve özgür gelişimi olan daha üstün bir toplum biçiminin gerçek temelini oluşturan maddi üretim koşullarını yaratmaya zorlar. Kapitalist, yalnızca sermayenin kişileşmesi olarak, saygıya değerdir. O, bu özelliği ile, gömüleyicinin mutlak zenginleşme güdüsünü paylaşır. Ancak diğerinde bireysel bir tutku gibi görünen şey, kapitalistte, kendisinin sadece bir çarkı olduğu toplumsal mekanizmanın eseridir. Ayrıca, kapitalist üretimin gelişmesiyle birlikte bir sanayi girişimine yatırılmış bulunan sermayenin kendisini durmadan büyütmesi bir zorunluluk haline gelir ve rekabetin zoru ile tek tek bütün kapitalistler, kapitalist üretim tarzının kendi özünden doğan yasalara, dışarıdan gelme zorlayıcı yasalar

38 Okuyucu, *revenue* (gelir) sözcüğünün ikili bir anlamda kullanıldığını fark etmiş olmalıdır: bu sözcükle, ilk olarak, dönemsel bir biçimde sermayenin verdiği bir meyve olarak artık değer, ikinci olarak da, bu meyvenin kapitalist tarafından dönemsel bir biçimde tüketilen ya da kendi kişisel tüketim fonuna katılan kısmı ifade edilir. Ben, İngiliz ve Fransız iktisatçılarının sözcüğü kullanma biçimleriyle uyuşma halinde olduğu için, bu ikili anlamı koruyorum.

olarak boyun eğmek mecburiyetinde kalır. Bunlar, kapitalisti, varlığını devam ettirebilmesi için, sermayesini durmadan artırmak zorunda bırakır; kapitalist de bunu ancak gittikçe artan birikimle sağlayabilir.

Şu halde, kapitalistin faaliyet ve eylemlerinin, onun kişiliğinde irade ve bilinçle donanmış sermayenin işlevlerinden ibaret olması ölçüsünde, onun kendi özel tüketimi, kendisi için kendi birikmiş sermayesi üzerinden yapılmış hırsızlık gibi bir şey olur; tıpkı İtalyan muhasebe sisteminde kapitalistin özel giderlerinin sermayesinin karşısında borç hanesinde yer alması gibi. Birikim, toplumsal zenginlik dünyasının fethidir. Birikim, sömürülen insan malzemesi kitlesi ile birlikte, aynı zamanda, kapitalistin dolaylı ve dolaysız egemenliğini de artırır.[39]

Ne var ki, ilk günah, etkisini her yerde gösterir. Kapitalist üretim tarzının, birikimin ve zenginliğin gelişmesiyle birlikte, kapitalist, yalnızca sermayenin vücut bulmuş biçimi olmaktan çıkar. Kendi özü, kendi

39 Hükmetme hırsının zengin olma arzusunun bir unsuru olduğunu, Luther, kapitalistin eski moda, ama yine de durmadan yenilenen biçimi olan tefeciden söz ederken çok iyi bir biçimde ortaya koyar. "Tefecinin katmerli bir hırsız ve cani olduğunu putperestler akıl yoluyla anlayabiliyordu. Biz Hristiyanlar ise bu gibi kimseleri, kendilerine sırf paralarından dolayı düpedüz tapacak kadar, şerefli ve saygı değer görürüz. ... Bir kimse bir diğer kimsenin rızkını yer, çalar ve gasp ederse, bu kimse bir insanı açlıktan öldürmüş ve mahvetmiş kadar (yani bir kimsenin yapabileceği kadar) büyük bir cinayet işlemiş olur. Tefecinin yaptığı, işte, böyle bir şeydir; ve o, darağacında sallandırılmaya ve leşi, şayet kendisinde bu kadar karganın didikleyip parçalayabilecekleri kadar et olsaydı, çaldığı guldenler sayısınca karganın önüne atılmaya müstahak iken, rahat ve güven içinde bir ömür sürer. ... Küçük hırsızlar hapishanelerde çürütülür, büyük hırsızlar altın ve ipekler içinde debdebeli bir hayat sürer. ... Bundan ötürü, yeryüzünde bir para hastasından ve bir tefeciden (şeytandan sonra) daha büyük bir insan düşmanı da yoktur. Türkler, askerler ve tiranlar da kötü insanlardır, ama yine de insanları yaşamaktan alıkoyamazlar; kötü insanlar ve insan düşmanı olduklarını kendileri bilirler; ve bazılarına karşı merhamet duyabilirler, ve pekâlâ buna mecbur kalırlar. Ama, bir tefeci ve para delisi için aynı şey söylenemez; böyle bir kimse, bütün dünyayı, elinden geldiği ve gücü yettiği kadar, aç ve susuz, sefalet ve ihtiyaç içinde kıvrandırarak perişan ve helak eder, ve böylece her şeye kendisi sahip olmak, herkesin Tanrı'dan bekleyip alması gibi kendisinden bir şeyler bekleyip almasını ve herkesin kendisinin ebedî kölesi olmasını ister. Değerli, dindar bir adam gibi görünmek ve böyle bir nam salmak için, bu gibiler, kendilerini pisliklerinden arınık göstermeye yarayan zarif saatler, altın köstekler ve yüzükler taşır. ... Tefecilik, bir Cacus'un bir Gerion'un ya da bir Antus'un bile beceremeyeceği kadar, her şeyi yıkıp yok eden insan kılığına girmiş bir kurt gibi bir şey, büyük ve korkunç bir devdir. Yine de bu, kendisine çeki düzen verip süslenmeyi ve yakalayıp mağarasına sürüklediği öküzlerin nereye gittiklerini kimseler görmesin diye ehli dinden görünmeyi de ihmal etmeyen bir devdir. Ama Herkül öküzlerin ve diğer tutsaklarının böğürüşlerini ve çığlıklarını duyacak ve Cacus'u uçurumlar ve kayalar arasında da olsa arayacak ve öküzleri bu habis yaratığın elinden kurtaracaktır. Çünkü, Cacus, dindar bir tefeci olan bir habis yaratık demektir ve çalar, gasp eder, her şeyi yer yutar. Ve yaptığının ortaya çıkmasını istemez. Bunu kimse bilmemelidir; çünkü, mağarasına sürüklenip atılmış öküzler, bıraktıkları ayak izleriyle, dışarıya bırakılmışlar gibi bir görünüş yaratılır. Tefeci de âlemi böyle aldatır, yararlıymış ve dünyaya öküzler veriyormuş gibi gözükür, oysa o, bunları tek başına parçalar, yer yutar. ... Ve biz yol kesenleri, canileri ve ev soyanları tekerleğe bağlar, işkence eder ve kafalarını uçururuz; oysa, hepsi birden bütün tefeciler, tekerleğe bağlanıp işkenceler edilmeye ve çanlarına ot tıkanmaya, ... yakalanıncaya kadar peşleri bırakılmamaya, lânetlenmeye ve kafaları koparılmaya kaç misli daha müstahaktırlar." (Martin Luther, l.c.)

canı için kapitalist, artık "insanca duygular" beslemeye başlar ve çilecilik sevdasını eski moda gömüleyicinin ön yargısı olarak aşağılamasını sağlayacak şekilde eğitim alır. Klasik kapitalist, kişisel tüketimi, görevine karşı işlenmiş bir günah ve birikimden "kaçınma" diye damgalarken, modernleşmiş kapitalist, birikime, tadacağı zevklerden kendini "mahrum bırakma" diye bakabilmektedir. "Göğsünde iki can taşıyor; heyhat! Biri diğerinden kopmak istiyor!"

Kapitalist üretim tarzının tarihsel başlangıç dönemlerinde -sonradan olma her kapitalist, bireysel olarak, böyle bir başlangıç dönemini yaşar- zenginleşme hırsı ve arzusu, mutlak olarak hüküm süren tutkulardır. Ne var ki, kapitalist üretimin ilerlemesi, yalnızca bir zevkler dünyası yaratmakla kalmaz, spekülasyon ve kredi sistemiyle birlikte binlerce birdenbire zengin olma kaynağı da doğurur. Belli bir gelişme düzeyine gelindiğinde, aynı zamanda bir zenginlik gösterisi ve dolayısıyla itibar aracı olan ve herkesçe normal görülen derecede bir israf, bu "talihsiz" kapitalist için bir iş zorunluluğu haline bile gelir. Lüks, kapitalistin temsil giderleri arasında yer alır. Ayrıca, kapitalist, gömüleyici gibi kendi kişisel çalışması ve kendi kişisel kaçınması oranında zenginleşmez, başkalarının emek gücünü emdiği ve hayatın sağladığı her türlü zevkten işçiyi uzak tutabildiği oranda zenginleşir. Bundan ötürü, kapitalistin israfı, açık elli feodal beyin israfında görülen iyi niyete *(bona fide)* asla sahip olmadığı, aksine, gerisinde hırsın en kirlisi ve hesabın en korkulusu yattığı halde, yine de, biri diğerini zorunlu olarak çelmelemeden, birikimi arttıkça israfı artar. Böylece, kapitalist bireyin göğsünde aynı anda biriktirme hırsı ile hayatın tadını çıkarma arzusu arasında Faust'unki gibi bir çatışma gelişir.

> "Manchester'ın sınai gelişimi," der Dr. Aikin, 1795 yılında yayınlanmış bir eserinde, "dört döneme ayrılabilir. İlk dönemde fabrikatörler kendi geçimlerini sağlayabilmek için sıkı çalışmak zorundaydı."

Bu fabrikatörler, çocukları kendilerine *apprentices* (çıraklar) olarak bağlanmış olan ebeveynleri soyarak zenginleşti; çıraklar açlık çekerken, yetişkinler dayanılmaz acı ve güçlüklere katlanmak zorunda kaldılar. Öte yandan, ortalama kâr düşüktü ve birikim büyük ölçüde tutumluluğu gerektiriyordu. Bu fabrikatörler üç kuruşa yüz düğüm atan cimriler gibi yaşadılar ve kendilerini sermayelerinin faizlerini yemekten bile alıkoydular.

> "İkinci dönemde küçük servetlere sahip olmaya başladılar; ama yine de eskisi gibi sıkı çalışıyorlardı", çünkü, her köle güdücüsünün bildiği gibi, emeğin doğrudan doğruya sömürülmesi emeğe mal olur, "ve eskiden olduğu gibi basit bir hayat sürüyorlardı. ... Üçüncü dönemde lüks başladı ve

> krallıktaki pazar yeri olan her şehre sipariş toplamak üzere atlıların çıkarılması ile işler büyüdü. 1690'dan önce bu sanayide kazanılmış 3.000-4.000 sterlin tutarında pek az sayıda sermaye olması ya da bu miktarı bulan sermaye olmaması muhtemeldir. Bu sıralar ya da biraz daha sonraları sanayiciler artık para biriktirmiş durumda olup ahşap evler yerine taştan evler yaptırmaya başlamıştı. ... Bir pint (0,568 litre) ithal malı şarabı misafirlerine sunan Manchester'lı fabrikatör, 18. yüzyılın ilk on yıllarında bile, bütün komşularının dikkatini üzerinde topluyor ve baş sallamalarına sebep oluyordu."

Makinenin ortaya çıkışından önce fabrikatörlerin akşamları bir araya geldikleri meyhanelerde bir akşam için harcadıkları para, hiçbir zaman, bir bardak punç için ödenen 6 peni ile bir tutam tütün için ödenen 1 peniyi geçmezdi. "Gerçekten iş adamı bir kimsenin, özel bir araba sahibi oluşu!" ilk olarak 1758 yılında görüldü ve bu yeni bir çığır açtı. 18. yüzyılın son üçte birini kapsayan "dördüncü dönem, işlerdeki gelişmeyle desteklenen büyük bir lüks ve israf dönemidir."[40] Dostumuz iyi yürekli Dr. Aikin, mezarından çıksa da Manchester'ın bugünkü halini görseydi, acaba ne derdi!

Biriktiriniz, biriktiriniz! İşte, Musa da bu, peygamberler de bu! "Sanayi, tutumluluğun biriktirdiği malzemeyi sağlar."[41] İşte bunun için, tasarruf ediniz, tasarruf ediniz, yani artık değer ya da artık ürünün mümkün olduğu kadar büyük kısmını gerisin geriye sermayeye çeviriniz! Birikim için birikim, üretim için üretim: klasik ekonominin burjuva döneminin tarihsel görevini ifade eden formülü işte buydu. O, zenginliğin doğum sancıları hakkında bir an bile yanılmamıştı;[42] ama, tarihsel bir zorunluluk hakkında sızlanmanın ne faydası vardı? Klasik ekonomi, proletere sadece artık değer üretimi için yararlanılan bir makine gözüyle bakıyorsa, onun gözünde kapitalist de, bu artık değerin daha fazla sermayeye çevrilmesi işinde kullanılan bir makineden başka bir şey değildir. Klasik ekonomi politik, kapitalistin tarihi görevini son derece ciddiye alır. Dünya zevklerinin tadını çıkarmak arzusu ve zenginleşme hırsı arasındaki şifa bulmaz çatışmayı kendi göğsünden bir sihirbaz marifetiyle uzak tutmak için, Malthus, bu yüzyılın yirmili yıllarının başlangıcında, birikim işinin üretim faaliyetini bilfiil yürüten kapitalistlere, harcama ve israf işinin toprak sahipleri, devletin ve kilisenin haracını yiyen yüksek me-

40 Dr. Aikin, "Description of Country from 30 to 40 miles round Manchester", Lond, 1795, s. [181], 182 vd., [188].

41 A. Smith, l.c, b. II, ch. III, [s. 367].

42 J. B. Say bile şöyle der: "Zenginlerin tasarrufları yoksulların sırtından yapılır." "Romalı proleterler neredeyse yalnızca toplumun sırtından geçinirdi. ... Hemen hemen denilebilir ki, modern toplum proleterin sırtından geçinir, bunların ücretlerinin üstünde ve ötesinde kalan ve ellerinden alınan kısımla yaşar." (Sismondi, "Études etc.", t. I, s. 24.)

murlar ve rahipler vb. gibi, artık değerden pay alan diğer kimselere ait işler olmasını öngören bir iş bölümünü savunmuştu. Malthus, "harcama tutkusu ile biriktirme tutkusunun (*the passion for expenditure and the passion for accumulation*) birbirinden ayrılmış olması" çok büyük önem taşır, der.[43] Çoktandır hayat ve dünya adamları haline gelmiş kapitalist beyler seslerini yükseltti. Bunların Ricardo'nun öğrencilerinden olan bir sözcüsü, vay canına, üretici olmayan tüketiciler sanayicilerin sırtında devamlı bir dürtü olsunlar diye, Bay Malthus, toprak rantının, vergilerin vb. yükseltilmesini salık veriyor, öyle mi, diyerek hayretini açığa vurmuştu. Parola, elbette, üretim, boyutları durmadan büyüyen üretimdir; ancak,

> "böyle bir süreç, üretim üzerinde geliştirici olmaktan çok daha fazla köstekleyici bir etki yapar. Çalışmaya zorlanacak olsalar, başarıyla iş görecekleri karakterlerine bakılarak söylenebilecek (*who are likely, from their characters*) olan bir sürü insan işsiz güçsüz ve başıboş yaşasınlar diye, sırf başkalarını zora koşmak, pek adil de olmaz (*nor is it quite fair*)".[44]

Sanayici kapitalisti ekmeğinden tereyağını alarak birikime zorlamayı bu derece adaletsiz bulurken, aynı kişi, "işçiyi gayretli tutmak için" ücretini mümkün olan en düşük düzeye indirmeyi aynı derecede gerekli görebilmektedir. Artık değerin sırrının karşılığı ödenmeyen emek ele geçirmek olduğunu da, dostumuz, hiç saklamaz.

> "Talebin işçiler yönünden artması, bunların kendi ürünlerinden kendileri için daha küçük bir pay almaya ve bunun daha büyük bir kısmını kendilerini çalıştıranlara bırakmaya razı olmalarından başka bir şey ifade etmez; şimdi, bu, tüketimdeki" (işçiler yönünden) "azalma yüzünden *glut*" (pazarın aşırı dolması, aşırı üretim) "yaratır, denirse, buna benim cevabım, ancak, *glut* yüksek kârla eş anlamlıdır, olabilir."[45]

Temmuz Devrimi karşısında, işçiden sızdırılan ganimetin, birikim için en yararlı olacak biçimde, sanayici kapitalist ile aylak toprak sahibi vb. arasında nasıl bölüşülmesi gerektiği hakkındaki bu bilgince tartışmayı yürütenlerin sesleri kesildi. Çok geçmeden Lyon'da kent proletaryası devrim çanını çaldı ve tarım proletaryası İngiltere'yi ateşe verdi. Kanalın bu yakasında Owen'cılık, öte yakasında St. Simon'culuk ve Fourier'cilik yayılıp kök salmaya başladı. Bayağı iktisadın son saati çalmıştı. Sermayenin (faiz dahil) kârının karşılığı ödenmeyen "sonuncu on ikinci saatin" ürünü olduğunu Manchester'da keşfetmeden tam bir yıl önce, Nassau W. Senior, dünyaya bir başka keşfini ilan etmişti. Azametli bir eda ile, "Ben," demişti, "sermaye sözünü, buna bir üretim aracı

43 Malthus, l.c. s. 319, 320.

44 "An Inquiry into those principles respecting the Nature of Demand etc.", s. 67.

45 l.c. s. 59.

gözüyle baktığım için, kaçınma sözüyle değiştiriyorum."[46] Bayağı iktisadın "keşifleri" arasında eşi ve benzeri olmayan bir örnektir bu! Bununla bir ekonomik kategori, yerini dalkavukluk timsali bir terime bırakmış olur. *Voilà tout!* (Hepsi bu!) Senior şu açıklamada bulunuyor: "Bir vahşi, yay yaparken, bir çaba harcar, bir iş yapar, ama, kaçınmada bulunmaz." Bununla, toplumun ilk zamanlarında emek araçlarının nasıl ve niçin kapitalistin "kaçınması olmadan" yapılmış olduklarını anlamış oluyoruz. "Toplum, ne kadar ilerlerse, o kadar çok kaçınmayı gerektirir,"[47] bu da, özellikle, başkalarının çabalarına ve ürünlerine el koyma yolunda çaba gösterenlerden beklenir. Emek sürecinin yürütülmesi ile ilgili bütün koşullar da bundan böyle kapitalistin katlanacağı pek çeşitli kaçınma fiillerine dönüşmüş olur. Tahılın hepsi yenmez de bir kısmı ekilirse, bu, kapitalistin kaçınması olur! Şarap, şarap olmak için zamanı gerektiriyorsa, bu, kapitalistin kaçınması demektir![48] "Üretim araçlarını işçiye borç olarak verdiğinde" (!), yani, buhar makinelerini, pamuğu, demir yollarını ve trenleri, gübreleri, iş hayvanlarını, vesaireyi yiyip tüketecek yerde, ya da, olayları sadece dış görünüşleri ile değerlendiren iktisatçının çocukça düşüncesindeki gibi, "bunların değerlerini" lükse ve diğer tüketim araçlarına yatırarak çarçur edecek yerde, bu üretim araçlarını emek gücüyle birleştirip sermaye olarak değerlendirmesi halinde, kapitalist, kendi özünden, kendi canından, kendi kendinden bir şeyler çalmış olacaktır.[49]

46 Senior, "Principes fondamentaux de l'Écon. Pol." trad. Arrivabene, Paris 1836, s. 309. Eski klasik okulun izinden gidenler için bu kadarı fazlaydı. "Bay Senior emek ve sermaye ifadesini kaldırıyor, yerine emek ve kaçınma ifadesini koyuyor. ... Kaçınma, yalnızca bir olumsuzlamadır. Kârın kaynağını oluşturan, kaçınma değil, üretici biçimde kullanılan sermayedir." (John Cazenove, l.c. s. 130, not.) Buna karşılık, John St. Mill, bir yandan Ricardo'nun kâr teorisini benimser, öte yandan Senior'un *"remuneration of abstinence"* (kaçınmanın ödüllendirilmesi) görüşüne sarılır. Hegel'deki, bütün diyalektiğin kaynağı olan "çelişki" kavramı ona o kadar yabancıdır, buna karşılık, düpedüz saçma çelişkiler karşısında o kadar rahat ve bunlara o kadar aşinadır ki!

2. Basıma ek. Bayağı iktisatçı hiçbir zaman şu basit şeyi düşünememiştir: insanın her hareketi bunun karşıtı bakımından bir "kaçınma" olarak görülebilir. Yemek oruç tutmaktan kaçınmaktır, yürümek durmaktan kaçınmaktır, çalışmak boş durmaktan kaçınmaktır, boş durmak çalışmaktan kaçınmaktır, vb. Bu beyler, Spinoza'nın şu sözü hakkında bir düşünseler iyi ederlerdi: *Determinatio est negatio* (sınırlama/belirleme olumsuzlamadır).

47 Senior, l.c. s. 342.

48 "Hiç kimse, ... ek değer elde etmeyi beklemedikçe, ... söz gelişi, buğdayını ya da şarabını veya bunların eş değerleri olan başka şeyleri hemen kullanıp tüketmek yerine, buğdayı bir yıl için toprağa gömmez ya da şarabını yıllar yılı bir mahzende tutmaz." (Scrope, "Polit. Econ.", edit. von A. Potter, New York 1841, s. 133.)

49 "Kapitalistin sahip bulunduğu değeri yararlı ya da hoş nesnelere çevirerek kendi kişisel kullanımına hasredeceği yerde üretim araçlarına dönüştürerek işçiye ödünç verip kullandırma yoluyla kendini tüketimin vereceği tatmin ve zevkten uzak tutması." (Kaba gerçeği ince sözlerle anlatmak için yararlanılan bu ifade tarzı, bayağı iktisadın denenmiş yöntemiyle, diğer borç veren kapitalistlerden borç para alan sanayici kapitalistin sömürdüğü işçiyi bizzat bu sanayici kapitalistle bir tutmak için kullanılır!) (G. de Molinari, l.c. s. 36.)

Kapitalistler sınıfının bunu nasıl becereceği, bayağı iktisadın bugüne kadar açıklamaktan inatla kaçındığı bir sırdır. Dünyanın, geçimini hâlâ yalnızca Vişnu'nun bu modern tövbekarının, kapitalistin, kendi kendisini cezalandırmasıyla sağlaması artık yeter. Yalnızca birikim değil, "bir sermayenin" basitçe "korunması, bunu yiyip tüketme ayartmasına direnebilmek için, devamlı bir çaba harcanmasını gerektirir."[50] Tıpkı Georgia'lı köle sahibinin, zenci kölelerden kırbaç darbeleri altında sızdırdığı artık ürün hakkındaki, olduğu gibi şampanyaya çevirip keyif yapmakla, bunun bir kısmı ile biraz daha köle ve biraz daha toprak edinme seçenekleri arasındaki kendisine acı veren çıkmazdan, köleliğin kaldırılması ile bu yakınlarda kurtulması gibi, kapitalistin de eza ve cefa çekmekten ve ayartılmaktan kurtarılması, açıkça, basit bir insanlık gereğidir.

En farklı iktisadi toplum biçimlerinde, sadece basit yeniden üretim değil, farklı derecelerde de olsa, boyutları gittikçe büyüyen bir yeniden üretim gerçekleşir. Gittikçe daha fazla üretilir ve daha fazla tüketilir, dolayısıyla da daha fazla ürün, üretim araçlarına dönüştürülür. Ne var ki, kendi üretim araçları ve bunlarla birlikte kendi ürünü ve geçim araçları, işçinin karşısında henüz sermaye biçiminde yer almadıkları sürece, bu süreç, sermaye birikimi ve dolayısıyla da kapitalistin işlevi olarak görünmez.[51] Ölümünden sonra Malthus'un Haileybury Koleji'ndeki ekonomi politik kürsüsünde halefi olan ve birkaç yıl önce ölmüş bulunan Richard Jones, bu noktayı iki önemli olgunun ışığı altında enine boyuna tartışır. Hint halkının büyük çoğunluğu kendi topraklarını işleyen çiftçiler olduğu için, bunların ürünleri, emek araçları ve geçim araçları hiçbir zaman "başkalarının gelirlerinden biriktirilmiş (*saved from Revenue*) ve bundan dolayı daha önceki bir birikim sürecinden (*a previous process of accumulation*) geçmiş bir fon biçiminde (*in the shape*) olmaz."[52] Öte yandan, İngiliz egemenliğinin eski sistemi en az çözdüğü bölgelerdeki tarım işçisi olmayan işçiler, doğrudan doğruya, tarımsal artık ürünün bir kısmını haraç ya da toprak rantı olarak ellerine geçiren büyük varlık sahipleri tarafından çalıştırılır. Bu ürünün bir kısmını bu varlık sahipleri, oldukla-

50 "La conservation d'un capital exige ... un effort ... constant pour résister a la tentation de le consommer." (Courcelle-Seneuil, l.c. s. 20.)

51 "Ulusal sermayenin ilerlemesine en fazla katkıda bulunan özel gelir sınıfları, gelişmelerinin farklı aşamalarında değişir ve bundan dolayı bu gelişme çizgisi üzerinde farklı konumlara sahip bulunan uluslarda tamamıyla farklı olur. ... Toplumun daha önceki aşamalarında, ücret ve rantlara oranla, birikim için önemli olmayan bir kaynak teşkil eden ... kârlar ... ulusal sanayinin güçlerinde fiilen hatırı sayılır bir ilerleme meydana gelmiş bulunduğu zaman, birikim kaynağı olarak görece daha büyük bir önem kazanır." (Richard Jones, "Textbook etc.", s. 16, 21.)

52 l.c. s. 36 vd.

4. Basıma not: Burada gözden kaçmış bir yanlışlık olsa gerek; yukarıdaki sözler, adı verilen eserde bulunamamıştır. –F. E.

rı gibi, doğal biçimleri içinde tüketir; bir diğer kısmı, işçiler tarafından, bunlar için, lüks ve diğer türden tüketim araçlarına çevrilir; geriye kalanı da, kullandıkları üretim araçlarının sahipleri kendileri olan işçilerin ücretini oluşturur. Üretim ve boyutları gittikçe büyüyen yeniden üretim burada, yoluna, şu garip azizin; şu acınacak durumdaki şövalyenin, yani "kaçınmacı" kapitalistin hiçbir müdahalesi olmaksızın devam eder.

4. Birikimin Miktarını, Artık Değerin Sermaye ve Gelire Oransal Bölünüşünden Bağımsız Olarak Belirleyen Koşullar: Emek Gücünün Sömürülme Derecesi - Emeğin Üretkenliği - Kullanılan Sermaye ile Tüketilen Sermaye Arasındaki Farkın Büyümesi - Yatırılmış Sermayenin Büyüklüğü

Artık değerin sermaye ve gelir olarak bölünme oranı verilmiş varsayılırsa, biriktirilecek sermayenin büyüklüğünü artık değerin büyüklüğünün belirleyeceği açıktır. Artık değerin % 80'inin sermayeye çevrildiği ve % 20'sinin tüketim için harcandığı varsayılacak olursa, toplam artık değerin 3.000 ya da 1.500 sterlin olmasına göre, biriktirilecek sermaye 2.400 ya da 1.200 sterlin olur. Böyle olunca, artık değerin kütlesini belirleyen bütün koşullar, birikimin büyüklüğünün belirlenişinde de aynı şekilde rol oynar. Bu koşulları burada bir kere daha toplu olarak gözden geçireceğiz; ancak, bu kez bunu yalnızca birikim bakımından yeni bakış açıları getirmeleri ölçüsünde yapacağız.

Hatırlanacağı gibi, artık değer oranı ilk olarak emek gücünün sömürülme derecesine bağlıdır. Ekonomi politik buna o derece yüksek bir değer verir ki, birikimin emeğin artan üretkenliği dolayısıyla hızlanışını, zaman zaman, bunun işçinin artan sömürülmesi dolayısıyla hızlanışı ile aynı şey olarak görür.[53] Artık değer üretiminin incelendiği kısımlarda devamlı olarak ücretin en azından emek gücünün değerine eşit olduğu varsayılmıştı. Böyle olmakla beraber, ücretin zorla bu değerin altına düşürülmesi günlük uygulamada o derece önemli bir rol oynar ki, bunun üzerinde hiç durmamamız mümkün değil. Ücretin bu biçimde düşü-

53 "Ricardo der ki: 'Toplumun farklı aşamalarında sermayenin ya da emeğin kullanımı'" (yani sömürüsü) "'için yararlanılan araçların birikimi az ya da çok hızlı olur ve bunun bütün durumlarda emeğin üretici güçlerine bağlı bulunması zorunludur. Verimli toprakların bol olduğu yerlerde, emeğin üretici güçleri, genel olarak, en yüksek düzeyde olur.' Birinci cümlede emeğin üretici güçleri ile bir ürünün bunu el emekleriyle üretmiş olan kimselerin payına düşen kısmının küçüklüğü ifade ediliyorsa, bu durumda cümle bir totolojiden ibarettir; çünkü, geriye kalan kısım, sahibinin canı isterse (*if the owner pleases*) sermaye birikimi için kullanılabilecek fondur. Ne var ki, toprakların en verimli olduğu yerlerde, genellikle, böyle bir durum görülmez." ("Observations on certain verbal disputes etc.", s. 74.)

rülmesi ile, gerçekte, işçinin gerekli tüketim fonu, belli sınırlar içinde, sermayenin birikim fonuna dönüştürülmüş olur.

> "Ücretlerin" der J. St. Mill, "hiçbir üretici gücü yoktur; bunlar, bir üretici gücün fiyatlarıdır; ücretler; bizzat emeğin yanı sıra, metaların üretimine bir katkıda bulunmazlar, tıpkı makinelerin fiyatlarının bunların yanı sıra üretime bir katkıda bulunmamaları gibi. Emeğe, satın alma olmadan sahip olunabilseydi ücretler gereksiz olurdu."[54]

Ne var ki, işçiler havayla yaşayamayacaklarına göre, hiçbir fiyat ödemeden satın alınmaları da düşünülemez. Bundan dolayı, bunların sıfır maliyetleri, matematik anlamıyla, kendisine her zaman biraz daha yaklaşılabilen ama yine de hiçbir zaman ulaşılamayan bir limittir. Sermaye, emeğin maliyetini bu sıfır noktasına indirme eğilimini bir an bile terk etmez. Kendisinden sık sık söz ettiğim 18. yüzyıldan bir yazarın, *"Essay on Trade and Commerce"* adlı eserin yazarının, İngiltere'deki ücretleri Fransa ve Hollanda'daki ücretler düzeyine indirmeyi İngiltere'nin tarihsel görevi diye ilan ederken yaptığı şey, sadece, İngiliz kapitalizminin ruhundaki en gizli sırrı açığa vurmaktı.[55] Bu yazar, safça şunları da söyler:

> "Fakat bizim yoksullarımız" (işçiler için kullanılan teknik terimdir bu) "lüks bir hayat yaşamak isterse ... emekleri doğal olarak pahalı olmak zorunda. ... Bizim manifaktür işçilerimizin tükettikleri brendi, cin, çay, şeker, ithal malı meyveler, bira, basma, enfiye, tütün vb. gibi gereksiz şeylerin meydana getirdiği insanı dehşete uğratan yığına (*heap of superfluities*) bakınız sadece."[56]

Aynı yazar, kollarını göğe açmış, inleyip figan eden Northamptonshire'lı bir fabrikatörün eserinden pasajlar aktarır:

> "Fransa'da emek İngiltere'dekinden tam üçte bir daha ucuzdur; çünkü, onların işleri ağırdır, giyim ve beslenme bakımından geçimleri güçtür; onların yedikleri başlıca şeyler ekmek, meyve, ot, kök ve kurutulmuş balıktır; çünkü, onlar pek ender olarak et yer, buğday pahalılaştığı zamanlar yedikleri ekmek de pek azalır."[57] Yazar şöyle devam eder: "Buna, içtiklerinin

54 J. St. Mill, "Essays on some unsettled Questions of Polit. Economy", Lond. 1844, s. 90, 91.

55 "An Essay on Trade and Commerce", Lond. 1770, s. 44. Aynı biçimde *"Times"*, Aralık 1866 ve Ocak 1867'de İngiliz maden sahiplerinin içlerinden geçenleri dile getiren yazılar yayınlamıştı; bu yazılarda hayatlarını "patronları"na vakfedebilmek için gerekli olandan bir kuruş fazlasını istememiş ve almamış olan Belçikalı maden işçilerinin mutlu durumları gözler önüne seriliyordu. Belçikalı işçiler çok acı çekiyordu, ama, işte, *"Times"*da örnek işçiler olarak gösteriliyorlardı! Belçikalı maden işçilerinin (Marchienne'de) barut ve kurşunla bastırılan grevleri bu yazılara cevap olmuştu.

56 l.c. s. 44, 46.

57 Northhamptonshire'lı fabrikatör, kalbi böylesine dolu bir kimse için bağışlanabilecek bir *pia fraus* (dindarca sahtekârlık) yapıyor. O, güya, İngiliz ve Fransız manifaktür işçilerinin hayatlarını karşılaştırıyor; ama, daha sonra karmakarışık bir ifade ile kendisinin de itiraf ettiği üzere, yukarıya alınmış olan sözlerle Fransız tarım işçisinin durumunu ortaya koymuş oluyor!

su ya da sudan şeylerden ibaret olduğu ve böylece hayret edilecek kadar az para harcadıkları da eklenebilir. ... Böyle bir durumun yaratılması elbette ki güçtür, ama, gerek Fransa ve gerekse Hollanda'da mevcut oluşunun açıkça ortaya koyduğu gibi, bu, başarılamayacak bir şey değildir."[58]

Yirmi yıl sonra bir Amerikalı hilekâr, baron unvanlı bir Yankee, Benjamin Thompson (nam-ı diğer Kont Rumford), hem tanrıyı hem de kullarını hoşnut edecek bir tarzda aynı insancıl yolu izlemişti. Onun *"Essays"*i (Denemeler) işçinin, pahalı normal yemeklerinin yerine geçecek yemekler için her tür tarifle dolu bir yemek kitabıdır. Bu muhteşem "filozof"un özellikle başarılı bir tarifi şudur:

"Beş libre arpa unu, beş libre mısır, 3 penilik ringa balığı, 1 penilik tuz, 1 penilik sirke, 2 penilik karabiber ve koku verici otlarla -ki bunların hepsi 20¾ peni eder- 64 insanı doyuracak bir çorba elde edilir; ve bu çorbanın kişi başına maliyeti ortalama tahıl fiyatlarıyla ¼ peniye" (3 fenik bile değil) "düşürülebilir."[59]

Kapitalist üretimin ilerlemesiyle birlikte geliştirilen metaların niteliklerini bozma usulleri, Thompson'un idealini gereksiz kıldı.[60]

18. yüzyılın sonlarıyla 19. yüzyılın ilk on yıllarında İngiliz çiftçileri ve toprak sahipleri, tarım işçilerine asgariden az bir parayı ücret, bununla asgari arasındaki farkı da kilise yardımı biçiminde ödemek suretiyle, ücretleri zorla mutlak asgari ücret düzeyine indirdi. İngiliz *Dogberries*'in

58 l.c. s. 70, 71.

Üçüncü Basıma not: Bugün, o zamandan bu yana dünya piyasasında yer etmiş rekabet sayesinde, bir hayli yol almış durumdayız. Bir parlamento üyesi olan Stapleton seçmenlerine şunları söylemiştir: "Eğer Çin büyük bir sanayi ülkesi haline gelecek olsa, Avrupalı işçi nüfusunun, rakiplerinin düzeyine inmeden, mücadeleye nasıl dayanabileceğini hayal edemiyorum." ("Times", 3. Sept. 1873.) - İngiliz sermayesinin şimdi gönlünden geçirdiği hedef, artık kıta Avrupa'sındaki ücretler değil, Çin'deki ücretlerdir.

59 Benjamin Thompson, "Essays, political, economical, and philosophical etc.", 3 vol. Lond. 1796-1802, vol. I, s. 294. Sir F. M. Eden, "The State of the Poor, on an History of the Labouring Classes in England etc." adlı eserinde, iş yerlerindeki gözcülere Rumford'nun dilenci çorbasını şiddetle salık verir ve İngiliz işçilerine azarlayıcı bir eda ile şu yolda uyarıda bulunur: "İskoçya'da pek çok aile, buğday, çavdar ve et yerine, aylarca yalnızca tuz ve suyla karıştırılan yulaf ve arpa bulamacı yiyerek yaşar ve üstelik rahatları da pek yerindedir (*and that very comfortably too*)." l.c. v. I, b. II, ch. II, s. 503.) 19. yüzyılda benzer "işaretler" görülür. "İngiliz tarım işçileri," denir örneğin, "bu tahıl bulamaçlarını yemek istemedi. Eğitimin daha iyi olduğu İskoçya'da böyle bir ön yargı herhalde yoktur." (Charles H. Parry M. D., "The Question of the Necessity of the existing Cornlaws considered", Lond. 1816, s. 69.) Bununla beraber, aynı Parry, İngiliz işçisinin şimdi (1815) Eden zamanındakine göre (1797) çok daha kötü bir durumda oluşundan yakınır.

60 "Geçim araçlarının nitelik ve miktarları üzerinde yapılan sahtekârlıkları incelemekle görevlendirilmiş son parlamento soruşturma komisyonunun raporlarından görüleceği gibi, İngiltere'de ilâçlar üzerinde yapılan sahtekârlıklar bile istisna değil, kuraldır. Örneğin, Londra'nın mümkün olduğu kadar farklı eczanelerinden alınmış 34 afyonlu ilaç incelendiğinde bunlardan 31 tanesine haşhaş tohumu, buğday unu, zamk, kil, kum vb. maddelerin karıştırılmış olduğu görülmüştü. Birçoklarında afyonun zerresi bile yoktu.

(akılsız memurlarının), ücretleri "yasal" bir tarifeye bağlama işindeki soytarılıkları hakkında bir örnek:

> "Norfolk eşrafı (*squires*), 1795 yılında Speenhamland için ücretleri saptamak üzere toplandıkları zaman, birlikte bir öğle yemeği yemişlerdi, ama aynı şeyi işçiler için açıkça gerekli görmemişlerdi ... 8 libre 11 onsluk bir somun ekmek 1 şilin iken adam başına haftalık ücretin 3 şilin olmasına ve ekmek 1 şilin 5 peni oluncaya kadar ücretin de buna uygun olarak artırılmasına karar vermişlerdi. Ekmek bu fiyatın üstüne çıkınca, ücret, ekmeğin fiyatı 2 şilin oluncaya kadar, buna uygun bir oran dahilinde azalacaktı ve bu durumda alınacak gıda, adam başına eskiden oranla $^1/_5$ kadar az olacaktı."[61]

1814 yılında Lordlar Kamarası Soruşturma Komitesi önüne çıkan, büyük çiftçi, yargıç, yoksullar yurdu yöneticisi ve ücret tespit komisyonu üyesi A. Bennet isimli birine şu soru sorulmuş ve ondan aşağıdaki cevap alınmıştı:

> "İşçilerin günlük işlerinin değeri ile bunların kiliseden aldıkları yardım arasında bir oran bulunmasına dikkat edilir mi?" Cevap: "Evet. Her ailenin haftalık geliri kişi başına bir tam ekmek (8 libre 11 ons) ve 3 peni düşecek biçimde, nominal ücretine eklemede bulunularak artırılır. Biz, ailedeki her kişinin beslenmesi için haftada bir tam somun yeteceğini kabul etmişizdir; 3 peni giyim içindir; kilise, giyim eşyasını sağlamayı üstlenecek olursa, bu 3 peni verilmez. Bu uygulama, sadece Wiltshire'ın bütün batı kısmında görülmekle kalmaz, sanırım, bütün ülkede yaygındır."[62] O zamanlar yaşamış bir burjuva yazar bu durum karşısında sesini yükseltmiş ve demiştir ki: "Çiftçiler böylece, kendi yurttaşlarından meydana gelen saygıdeğer bir sınıfı, çalışma yurtlarına sığınmaya mecbur bırakarak, yıllar boyu alçaltmışlardır. ... Çiftçi, işçiler bakımından en vazgeçilmez olan tüketim fonunun meydana gelmesine bizzat engel olarak, kendi kazancını artırmıştır."[63]

Artık değerin ve dolayısıyla sermayenin birikim fonunun meydana gelişinde, doğrudan doğruya işçinin gerekli tüketim fonundan yapılan hırsızlığın bugün nasıl bir rol oynadığını, örneğin "ev sanayisi" (bkz: 15. Bölüm, 8. Kısım) göstermişti. Bu konu hakkında daha fazla bilgi bu kısmın devamında verilecek.

Bütün sanayi dallarında değişmez sermayenin emek araçlarından meydana gelen kısmının sayıları girişimin büyüklüğüyle belirlenen işçilere yetecek miktarda olması gerekmekle beraber, bu kısmın her za-

---

61 G. L. Newnham (barrister at law): "A Review of the Evidence before the Committees of the two Houses of Parliament on the Corn Laws", Lond. 1815, s. 20, not.

62 1.c. s. 19, 20.

63 Ch. H. Parry, l.c. s. 77, 69. Toprak sahibi efendiler, İngiltere adına yürütmüş oldukları Jakobenlere karşı savaş için kendilerine "tazminat" ödemekle kalmadı, zenginliklerini muazzam biçimde artırdı. "Bunların elde ettikleri rantlar, 18 yıl içinde, iki katına, üç katına, dört katına, bazı istisnai örneklerde altı katına çıkmıştı." (l.c. s. 100, 101.)

man çalıştırılan işçi sayısındaki artışla aynı oranda artması hiçbir şekilde gerekmez. Bir fabrikada 100 işçi 8 saat çalışarak 800 iş saati sağlamakta olsun. Kapitalist, bu miktarı yarısı kadar artırmak isterse, 50 yeni işçi çalıştırabilir; ama bu durumda sadece ücretler için değil, emek araçları için de yeni bir sermaye yatırmak zorunda kalır. Ama eski 100 işçiyi 8 saat yerine 12 saat çalıştırması da mümkün; bu durumda mevcut emek araçları ihtiyaca yeter ve yalnızca daha hızlı yıpranırlar. Böylece, emek gücünün daha yüksek bir zorlamayla harcanması sonucu olarak elde edilen ek emekle, sermayenin değişmez kısmında buna karşılık gelen aynı oranda bir artış olmaksızın, birikimin temeli olan artık ürünün ve artık değerin miktarı çoğaltılabilir.

İstihraç sanayisinde, örneğin madencilikte, ham maddeler, yatırılmış sermayenin bir parçası değildir. Burada emek nesnesi, yani üzerinde çalışılan şey, daha önce harcanmış bir emeğin ürünü olmayıp, doğa tarafından bedava sağlanır. Madenler, mineraller, kömür, taş vb. için böyle bir durum söz konusudur. Değişmez sermaye, burada, hemen hemen yalnızca, artırılmış bir emek miktarını (örneğin, işçilerin gece ve gündüz postaları biçiminde çalıştırılmaları ile) pekâlâ yutabilecek olan emek araçlarından ibarettir. Diğer her şey aynı kalmak koşuluyla, ürünün kütlesi ve değeri, burada, harcanan emekle doğru orantılı olarak artar. Üretimin ilk gününde olduğu gibi, asli ürün yaratıcıları olan ve şimdi sermeyenin artık maddi unsurlarının yaratıcıları haline de gelmiş bulunan insan ve doğa burada birlikte iş görürler. Emek gücünün esnekliği sayesinde, değişmez sermayede bundan önce herhangi bir artış olmaksızın, birikim alanı sınırlarını genişletmiştir.

Tarım alanında işlenmekte olan arazi ek tohum ve gübre kullanılmadan genişletilemez. Ama, bu ek tohum ve gübre yatırımı bir kere yapılınca, yalnızca toprağın mekanik olarak işlenmesiyle ürün miktarını artırma yönünde şaşılacak bir etki yaratır. Böylece, emek araçlarını artırmak için yeni yatırımda bulunmak zorunda kalınmaksızın, o zamana kadar çalıştırılmakta olan aynı sayıdaki işçilerden daha fazla miktarda emek sağlanması ile, verimlilik yükseltilmiş olur. Burada da yine, işe yeni bir sermaye karıştırılmaksızın, insanın doğa üzerindeki ve hemen daha fazla birikimin kaynağı haline gelen dolaysız etkisi söz konusudur.

Son olarak, asıl sanayide, ek olarak harcanacak her emek buna karşılık gelen ek bir ham madde harcamasını gerektirse de, emek araçları bakımından ek bir harcamayı zorunlu olarak gerekli kılmaz. Ve imalat sanayisine kullanacağı ham maddeleri ve emek araçlarını istihraç sanayisi ve tarım sağladığı için, bunların ek bir sermaye yatırımını gerektirmeksizin ürünlerinde sağladıkları artış da imalat sanayisinin yararınadır.

Genel sonuç: sermaye, zenginliğin asli yaratıcıları olan emek gücünü ve toprağı kendisine dahil ederek, kendi birikim unsurlarını, görünüşte kendi büyüklüğüyle ya da kendilerinde var olduğu, halen üretilmiş bulunan üretim araçlarının değer ve kütleleriyle belirlenen sınırların ötesine taşımasını mümkün kılan bir genişleme gücü kazanır.

Sermayenin birikiminde diğer önemli bir faktör toplumsal emeğin üretkenlik derecesidir.

Emeğin üretkenliği ile birlikte, belli bir değerin ve dolayısıyla da artık değerin kendisini cisimleştirdiği ürün kütlesi büyür. Artık değer oranının aynı kalması ve hattâ, yavaş olmak şartıyla, düşmesi halinde, emeğin üretkenliği yükseldiğinde, artık ürünün kütlesi büyür. Bundan dolayı, bunun gelir ve ek sermaye olarak bölünme oranı aynı kaldığında, kapitalistin birikim fonunda bir azalma olmadan, tüketim fonu büyüyebilir. Metaların ucuza elde edilmesi kapitaliste eskisi kadar ve hattâ eskisinden fazla keyif sürme olanağını sağlarken, birikim fonunun göreli büyüklüğü tüketim fonu aleyhine olmak üzere genişleyebilir bile. Ayrıca, daha önce görüldüğü gibi, reel ücretler aynı zamanda artsa bile, emeğin üretkenliği yükselirken işçi de ucuzlar ve dolayısıyla artık değer oranı da büyür. Reel ücret, emeğin üretkenliği ile asla aynı oranda artmaz. Şu halde, değişir sermaye biçimindeki aynı miktarda değerle daha fazla emek gücü ve dolayısıyla daha fazla emek harekete getirilir. Değişmez sermaye biçimindeki aynı miktarda değer, daha fazla üretim aracı ile, yani daha fazla emek aracı, iş malzemesi ve yardımcı maddeler ile temsil edilir ve dolayısıyla hem kullanım değeri ve hem de değer üretmek için kullanılacak, yani daha fazla emek yutmak için yararlanılacak, daha fazla unsur sağlar. Bundan dolayı, ek sermayenin değeri aynı kalırken ve hattâ düşerken bile, hızı artan bir birikim olur. Sadece yeniden üretimin boyutları maddi olarak genişlemekle kalmaz, ama aynı zamanda, artık değer üretimi ek sermayenin değerinden daha hızlı artar.

Emeğin üretkenliğindeki gelişme, başlangıçta yatırılmış ya da halen üretim sürecini yürütmekte bulunan sermaye üzerinde de etki yaratır. Kullanılmakta olan değişmez sermayenin bir kısmı, makine vb. gibi ancak daha uzun dönemlerde tüketilen ve dolayısıyla yeniden üretilen ya da aynı türden, yani benzerleriyle yenilenen emek araçlarından meydana gelir. Ne var ki, her yıl bu emek araçlarının bir kısmı ölür ya da üretken ömrünün sonuna gelir. Bundan dolayı, bu kısım, her yıl dönemsel yeniden üretilme ya da aynı türden yeni benzerleriyle yenilenme halinde bulunur. Yenilenmeleri gereken emek araçlarının kullanıldıkları süre içinde, bunların yapıldıkları yerlerde çalıştırılan emeğin üretken-

liği artmış ise ve bu üretkenlik kesintisiz bir akış halindeki bilimsel ve teknik ilerleme ile birlikte devamlı olarak gelişmekte bulunuyorsa, böyle bir durumda, daha etkin ve çıkardıkları iş açısından daha ucuz olan makineler, aletler, cihazlar vb. eskilerinin yerlerini alır. Mevcut emek araçlarında ayrıntılar üzerinde devamlı surette yapılan değişiklikler bir yana bırakılırsa, eski sermaye daha üretken bir tarzda yeniden üretilmiş olur. Değişmez sermayenin ham madde ve yardımcı maddelerden meydana gelen kısmının yeniden üretimi devamlı surette bir yıldan daha az zamanda olur; bunların tarımsal olanlarının yeniden üretimleri çoğunlukla bir yıllık zaman alır. Bu nedenle, uygulanan her yeni yöntem vb. burada ek sermaye ve halen iş görmekte olan sermaye üzerinde hemen hemen eş zamanlı etki yapar. Kimyada meydana gelen her ilerleme, yalnızca yararlı maddelerin sayısını ve halen bilinmekte olanlardan yararlanma yollarını çoğaltmakla kalmaz, böylece, sermayenin miktar olarak artmasıyla birlikte, yatırım alanlarını da genişletmiş olur. Kimya alanındaki ilerleme aynı zamanda üretim ve tüketim süreçleri sırasında dışarıya atılan döküntü ve artıkların yeniden üretim sürecinin kazanı içine gerisin geriye nasıl atılabileceğini öğretir, ve dolayısıyla, daha önce ayrıca bir sermaye yatırılmasını gerektirmeksizin, sermaye için yeni iş olanağı yaratır. Emek gücünün sırf daha yüksek bir baskı altında harcanması sayesinde doğal zenginliklerin sömürülmesinde nasıl bir artma sağlanıyorsa, bilim ve teknik de halen faaliyet halindeki sermaye için, bunun veri olan kendi büyüklüğünden bağımsız olarak, bir genişleme gücü sağlar. Bilim ve tekniğin sağladığı bu güç aynı zamanda başlangıçta yatırılmış sermayenin yenilenme evresine ulaşmış bulunan kısmı üzerinde de tepki yaratır. Bu kısım, kendi eski biçimi kullanılıp tükenir ve yeni bir biçime bürünürken, meydana gelmiş olan toplumsal ilerlemeyi, karşılığında hiçbir şey ödenmeksizin içerir. Üretkenlikteki bu gelişmenin aynı zamanda halen faaliyet halinde bulunan sermaye için kısmi bir değer kaybına yol açacağı, şüphesiz, doğrudur. Bu değer kaybı rekabet nedeniyle kendisini şiddetli bir şekilde duyurduğu ölçüde, asıl yük, kapitalistin uğradığı zararı kendisini daha fazla sömürerek telafi etmeye çalıştığı işçinin sırtında kalır.

Emek, kendisi tarafından tüketilen üretim araçlarının değerini ürüne aktarır. Öte yandan, veri olan bir emek kütlesi tarafından harekete geçirilen üretim araçlarının değer ve kütleleri, emeğin daha üretken hale gelmesi oranında artar. Aynı emek kütlesi, ürünlerine her zaman ve ancak aynı miktarda yeni değer katsa da, bu kütlenin bu ürünlere aynı zamanda aktardığı eski sermayenin değeri, emeğin üretkenliğindeki artışla birlikte artar.

Örneğin, bir İngiliz dokuma işçisi ile bir Çinli dokuma işçisi aynı yoğunluk derecesi ile aynı saat sayısınca çalışıyor ve bir haftada her ikisi de aynı miktarda değer yaratıyor olabilir. Bu eşitliğe rağmen, muazzam bir otomatın başında çalışan İngiliz işçisi ile bir iplik çarkından başka bir şeyi olmayan Çinli iplikçinin haftalık ürünlerinin değerleri arasında muazzam bir fark olur. Çinlinin bir libre pamuk işlediği sürede İngiliz yüzlerce libre pamuk işler. Yüzlerce defa daha büyük olan bir eski değerler toplamı, bu değerlerin kendilerinde yeni bir yararlı biçime büründükleri ve böylece yeniden sermaye olarak iş görebilecek hale geldikleri ürünlerinin değerini kabartır. F. Engels'ten şunu öğreniyoruz: "1782 yılında" (İngiltere'de) "daha önceki üç yılın bütün yün ürünü işçi yokluğu yüzünden işlenemeden olduğu gibi kalmıştı ve yeni icat edilen makine imdada yetişip bunları işlemiş olmasaydı, bunlar hâlâ el sürülmemiş olarak ortada kalmış olacaktı."[64] Makine biçiminde maddeleşmiş olan emek, doğal olarak, topraktan doğrudan doğruya bir tek adam bile bitirmemekle beraber, az sayıda işçinin, görece küçük miktarda bir canlı emeğin eklenmesiyle, sadece yünü üretken bir biçimde tüketmesine ve ona yeni değer katmasına olanak sağlamakla kalmaz, bunun eski değerinin iplik vb. biçiminde korunmasını da mümkün kılar ve böylece, aynı zamanda, yünün daha büyük ölçüde yeniden üretimi için gerekli olanak ve dürtüyü yaratmış olur. Yeni değer yaratırken eski değerin de korunmasını sağlamak, canlı emeğin doğal özelliğidir. Bundan dolayı, etkinliği artar, üretim araçlarının hacim ve değerleri büyür ve dolayısıyla üretkenliğindeki gelişmenin sonucu olarak birikim meydana gelirken, emek, gittikçe şişip kabaran bir sermaye değerini durmadan yenileşen bir biçim içinde korur ve kalıcılaştırır.[65] Emeğin bu doğal gücü, kendisine bağlandığı sermaye-

64 Friedrich Engels, "Lage der arbeitenden Klasse in England", s. 20.

65 Klasik iktisat, örneğin Ricardo'da görülebileceği gibi, emek ve değerlenme süreçleri üzerindeki yetersiz analizi dolayısıyla yeniden üretimin bu önemli yanını hiçbir zaman derli toplu bir biçimde kavrayamamıştır. Ricardo, örneğin şöyle der: Üretkenlikte ne gibi bir değişme olursa olsun, "bir milyon insan fabrikalarda her zaman aynı değeri yaratır." Emeğin genişliğine ve derinliğine harcanma derecesi veri ise, bu doğrudur. Ne var ki, bu, bir milyon insanın, emeklerinin üretkenlikleri farklı iken, çok farklı büyüklükteki üretim araçları kütlelerini ürün haline getirmelerine ve dolayısıyla ürettikleri ürünle çok farklı büyüklükte değer kütlelerini korumalarına ve bunun sonucu olarak bunlar tarafından sağlanan ürün değerlerinin çok farklı olmalarına engel değildir; bu nokta, Ricardo'nun çıkardığı bazı sonuçlarda gözden kaçırdığı bir hususdur. Geçerken şunu da belirtelim ki, Ricardo, J. B. Say'ye kullanım değeri (o buna burada *wealth*, maddi zenginlik, der) ile mübadele değeri arasındaki farkı, aynı örneğe dayanarak, boş yere açıklamaya çalışmıştır. Say, şu karşılığı verir: "Ricardo'nun, bir milyon insan, geliştirilmiş bir yöntemle çalıştıkları zaman, daha fazla değer yaratmış olmadan, iki ile üç kat arasında daha fazla zenginlik meydana getirebilir, diyerek üzerine dikkati çektiği güçlüğe gelince, üretim olayına, olması gerektiği biçimde, bir kimsenin başka ürünler elde etmek için emeğinin, toprağının ve sermayesini temsil eden şeylerin üretici hizmetlerini, karşılık olarak elinden çıkardığı bir mübadele olayı gözüyle bakıldığında, bu güçlük ortadan kalkar. Yani, bu üretici hizmetler karşılığında biz yeryüzünde mevcut

nin kendi kendini koruyabilme gücü olarak görünür; tıpkı kendisinin toplumsal üretici güçlerinin sermayenin özellikleri ve tıpkı artık emeğe durmadan kapitalist tarafından el konulmasının sermayenin durmadan kendi kendini değerlendirmesi biçiminde görünmesi gibi. Nasıl metanın bütün değer biçimleri paranın biçimleriymiş gibi görünürse, emeğe ait bütün güçler de sermayenin güçleriymiş gibi görünür.

Sermayenin büyümesiyle birlikte işletilen sermaye ile tüketilen sermaye arasındaki fark büyür. Diğer bir ifadeyle, binalar, makineler, su boruları, iş hayvanları, her türden cihazlar gibi, az çok uzun dönemler boyunca durmadan yinelenen üretim süreçlerinde tam bütünlükleriyle yer alıp iş gören ya da belli bir yararlı sonucun sağlanmasına hizmet eden ve bu sırada ancak yavaş yavaş yıpranan, bundan dolayı değerlerini ancak parça parça yitiren ve dolayısıyla da değerlerini ürüne ancak parça parça aktaran emek araçlarının kütleleri değer ve madde olarak büyür. Bu emek araçları, ürüne değer katmaksızın, ürün yapıcısı ola-

---

her tür ürünü elde ederiz. ... Bundan dolayı, ... bunların, üretim denilen mübadeleye soktukları yararlı şey kütlesi ne kadar büyük olursa, sahip bulunduğumuz üretici hizmetlerin değeri o kadar büyük olur ve biz de o kadar zenginiz demektir." (J. B. Say, "Lettres à M. Malthus", Paris 1820, s. 168, 169.) Say'nin açıklamaya çalıştığı -onun için var olan, Ricardo için olmayan- *"difficulté"* (güçlük) şudur: emeğin artan üretkenliğinin sonucu olarak, kullanım değerlerinin miktarı arttığı zaman, değerleri niye artmaz? Cevap: Kullanım değerine keyfimize göre mübadele değeri diyerek güçlüğü çözüyoruz da ondan. Mübadele değeri, *one way or another* (şu ya da bu yoldan) mübadeleyle ilişkili bir şeydir. Demek oluyor ki, üretime, emek ve üretim araçlarının ürünle "mübadelesi" denecek olursa, bir kimsenin, üretim kendisine ne kadar fazla kullanım değeri sağlarsa, o kadar çok mübadele değeri elde edeceği, gün gibi açıktır. Bir başka deyişle: Bir iş günü ne kadar çok kullanım değeri, diyelim bir çorap fabrikatörüne ne kadar çok çorap sağlarsa, bu fabrikatör çorap bakımından o kadar zengin olur. Bununla beraber, Say birdenbire hatırlar ki, "daha büyük miktarda" çorap ortaya çıkınca bunların "fiyatı" düşer; (bu fiyatın, doğal olarak, bunların mübadele değeri ile hiçbir ilişkisi yoktur!) "çünkü, rekabet onları" (üreticileri) "ürünleri kendilerine neye mal oluyorsa o fiyattan satmaya zorlar." Peki, kapitalist metaları bunların kendisine mal olduğu fiyattan satıyorsa, kâr nereden gelir? Ama *never mind* (kafanıza takmayın). Say, yükselen üretkenliğin sonucu olarak herkesin verdiğinin karşılığında eskiden bir çift elde ederken şimdi iki çift çorap vb. elde ettiğini açıklar. Böylece Say'nin ulaştığı sonuç, tam da çürütmek istediği Ricardo'nun önermesidir. Bu muazzam düşünsel çabadan sonra, Say, zafer sevinci içinde, Malthus'a başvurur: "Bayım, diyorum ki, bu, ekonomi politiğin karşılaştığı en çapraşık sorulara ve özellikle, bir ulus, zenginlik değer demek olduğu halde, ürünleri değer itibarıyla küçülürken, nasıl olur da daha zengin olabilir, sorusuna ancak kendisiyle cevap bulabildiğimiz iyi temellendirilmiş bir öğretidir." (l.c. s. 170). Bir İngiliz iktisatçısı Say'nin "Lettres"indeki buna benzer büyücü kurnazlıkları üzerine şunları söylüyor: "Bu yapmacık ifade tarzları (*those affected ways of talking*) bütün olarak, Say'nin kendi öğretisi diye anmaya bayıldığı ve Malthus'a, bunun, *"dans plusieurs parties de l'Europe"* (Avrupa'nın pek çok yerinde) şimdiden olduğu üzere, Hertford'da okutulmasını içtenlikle önerdiği şeyleri oluşturur. Say diyor ki: 'Bütün bu önermelerde paradoksal bir karakter görürseniz, bunların ifade ettikleri şeyleri gözünüzün önüne getiriniz, bunu yaptığınız zaman, şunu cesaretle ifade edebilirim ki, bunların son derece basit ve son derece akla yatkın şeyler olduklarını göreceksiniz.' Hiç şüphesiz, ve aynı zamanda bu aynı sürecin sonucu olarak, bunlar, diğer her şey olarak görünebilir, ama orijinal ya da önemli bir şey olarak ortaya çıkmazlar." ("An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc", s. 110.)

rak hizmet etmeleri, yani tam bütünlükleriyle kullanılıp da ancak parça parça tüketilmeleri oranında, daha önce de görüldüğü üzere, su, buhar, hava, elektrik vb. gibi doğal güçlerden sağlanıldığı biçimde, bedava hizmet sağlar. Geçmişte harcanıp maddeleşmiş emeğin bu bedava hizmeti, canlı emek kendisine el atıp canlandırdığında, birikimin boyutlarının büyümesi ile birlikte birikir.

Geçmişte harcanmış emek daima sermaye kılığına bürünmüş olduğu, yani A, B, C vb. gibi kimselerin emeklerinin pasifi, işçi olmayan X'in aktifi biçimine girmiş bulunduğu için, burjuvalar ve bunların sözcüleri olan iktisatçılar, geçmişte harcanmış emeğin, İskoçyalı dâhi MacCulloch'a göre faiz, kâr biçiminde bir karşılık bile almaları gereken hizmetlerini göklere çıkarır.[66] Bundan ötürü, canlı emek tarafından yürütülen emek sürecinde üretim araçları biçiminde canlı emekle birlikte iş gören geçmişte harcanmış emeğin bu süreçteki durmadan büyümekte olan ağırlığı, bu emeğin, onu geçmişte bizzat harcamış ve karşılığını almamış olan işçiye yabancılaşmış biçimine, yani sermaye biçimine atfedilir. Bir köle sahibinin işçinin kendisini onun içinde bulunduğu kölelik durumundan ayrı düşünmesi ne kadar olanaksızsa, kapitalist üretimi gerçek hayatta yürütenlerle bunların laf ebesi küçük ideologlarının, üretim araçlarını bugün bunların üstüne geçirilmiş antagonist toplumsal kisveden ayrı düşünmeleri de o kadar olanaksızdır.

Emek gücünün sömürülme derecesi veri iken, artık değerin kütlesi, aynı anda sömürülmekte olan işçilerin sayılarıyla belirlenir ve bu da, değişen oranlarda olmakla beraber, sermayenin büyüklüğüne uygun olur. Şu halde, sermaye birbiri peşi sıra gelen birikimlerle ne kadar büyürse, tüketim fonu ve birikim fonu olarak ayrılan değer toplamı da o kadar büyür. Bundan ötürü, kapitalist hem daha tatlı bir hayat sürebilir ve hem de aynı zamanda, daha fazla "kaçınma"da bulunabilir. Ve son olarak, yatırılıp işletilen sermayenin kütlesiyle birlikte üretimin ölçeği büyüdükçe, üretim mekanizmasının bütün çarklarının dönüş hızları da alabildiğine artar.

5. "Emek Fonu"

Sermayenin sabit bir büyüklük olmayıp toplumsal zenginliğin esnek ve artık değerin gelir ve ek sermaye olarak bölünmesi ile birlikte durmadan dalgalanan bir parçası olduğu bu inceleme boyunca görülmüş bulunmaktadır. Yine görüldüğü gibi, faaliyet halindeki sermayenin bü-

66 MacCulloch "wages of past labour"un (geçmişteki emeğin ücretlerinin) patentini, Senior "wages of abstinence"ın (kaçınma ücretlerinin) patentini almadan çok önce almıştı.

yüklüğü veri olduğu zaman bile, kendisiyle birleşen emek gücü, bilim ve toprak (bununla ekonomik anlamda insanın eylem ve hareketlerinden bağımsız olarak doğa tarafından sağlanan bütün emek nesneleri kastedilir), sermayeye belli sınırlar içinde onun kendi büyüklüğünden bağımsız bir hareket alanı sağlayan esnek güçler oluşturur. Bu inceleme sırasında, dolaşım sürecinin, aynı sermaye kütlesinin çok farklı derecelerde etkinlik göstermesine yol açan her tür etkisini yok saydık. Kapitalist üretimin kendi getirdiği sınırlar içinde kaldığımız için, yani toplumsal üretim sürecini tamamıyla kendi kendine gelişip oluşan şekli içinde ele alıp incelediğimiz için, mevcut üretim araçları ve emek güçleriyle doğrudan doğruya ve bir plana göre düşünülüp uygulanabilecek olan daha akla uygun herhangi bir durum üzerinde hiç durmadık. Klasik iktisat, toplumsal sermayeyi sabit bir etkinlik derecesine sahip sabit bir büyüklük olarak düşünmeyi her zaman pek sevimli bulmuştu. Ne var ki, bu ön yargı, ilk olarak, 19. yüzyılın alelade burjuva zekâsının temsilcisi, ukalâ ve yavan bir geveze kâhini, dar kafalılar şahı Jeremy Bentham tarafından bir dogma haline getirilmişti.[67] Şairler arasında Martin Tupper ne idiyse Bentham da filozoflar arasında odur. Bunların ikisi de ancak İngiltere'de imal edilebilirdi.[68] Onun dogmasına kalacak olursa, üretim sürecinin en yaygın olayları, örneğin üretim sürecinin beklenmedik genişlemeleri ve daralmaları, ve hattâ birikimin kendisi bile, tamamıyla kavranılıp açıklanamaz.[69] Bu dogma, Bentham'ın ken-

67 Başkaları dışında krş. J. Bentham, "Théorie des Peines et des Récompenses", trad. Et. Dumont. 3ème éd., Paris 1826, t. II, l. IV, ch. II.

68 Jeremy Bentham, katıksız bir İngiliz fenomenidir. Böylesine herkesin bildiği bir şeyle, böylesine kendinden emin bir tavırla caka satmak, hiçbir zaman ve hiçbir yerde görülmüş şey değildir; filozofumuz Christian Wolf bile burada bir istisna oluşturmaz. Yararlılık ilkesi, Bentham'ın buluşu değildi. O, Helvetius ile 18. yüzyılın başka Fransızlarının canlı bir şekilde söylediklerini kuru bir şekilde yinelemekten başka bir şey yapmamıştır. Örneğin, bir köpeğe neyin yararlı olduğunu öğrenmek istersek, köpek doğasını incelememiz gerekir. Bu doğanın kendisi, "yararlılık ilkesi"yle kurulabilecek bir şey değildir. İlke insana uygulandığında, bütün beşerî eylem, hareket, ilişkiler vb. yararlılık ilkesine göre incelenip bir hükme varılmak istendiğinde, ilk önce genel olarak insan doğasının, sonra da her tarih çağında değişikliğe uğramış olan insan doğasının incelenmesi söz konusu olur. Bentham işini kısa yoldan halleder. En kuru bir saflıkla modern dar kafalıyı (*Spießbürger*), özellikle İngiliz dar kafalısını normal insan olarak alır. Normal insanın bu garip temsilcisine ve bunun dünyasına yararlı olan şey, aslında yararlı olan şeydir. O, geçmişi, bugünü ve geleceği bu ölçüyle yargılar. Örneğin Hristiyan dini "yararlı"dır; çünkü o, ceza yasalarının hukuk adına lanetledikleri aynı kötü davranış ve fiilleri din adına yasaklar. Sanat eleştirisi "zararlı"dır; çünkü bu, Martin Tupper'den zevk alan soylu kişileri rahatsız eder vb. *"Nulla dies sine linea"* (bir tek de olsa çizgisiz bir gün geçmemeli) ilkesini benimsemiş olan korkusuz dostumuz, böylesine döküntü şeylerle doldurduğu dağlar boyu kitap yazmıştır. Eğer bende dostum H. Heine'nin cesareti olsaydı, Bay Jeremy için burjuva budalalığının bir dehasıdır, derdim.

69 "Politik iktisatçılar, belli bir miktarda sermayeyi ve belli bir sayıda işçiyi, tek biçimli güce sahip ya da tek biçimli belli bir yoğunlukla iş gören üretim aletleri olarak ele almaya pek eğilimlidir. ... Metaların, üretimin biricik yürütücüleri olduğunu iddia eden

disi kadar Malthus, James Mill, MacCulloch ve bunlara benzer kimseler tarafından da apaçık mazur gösterme çabaları için kullanılmış ve bundan özellikle de sermayenin bir kısmını, değişir ya da emek gücüne çevrilen sermayeyi, sabit bir büyüklük olarak gösterebilmek için yararlanılmıştır. Değişir sermayenin maddi varlığının, yani bunun işçiler için temsil etmekte olduğu geçim araçları kütlesinin ya da emek fonu denilen şeyin, toplumsal zenginliğin doğal zincirlerle sınırlanmış ve aşılması mümkün olmayan özel bir parçası olduğu yolunda bir masal uyduruldu. Toplumsal zenginliğin değişmez sermaye olarak ya da maddi yönüyle ifade edilecek olursa, üretim araçları olarak iş görecek kısmını harekete geçirmek için, belli bir miktarda canlı emeğe ihtiyaç vardır. Bu, teknik bakımdan veri olan bir şeydir. Ne var ki, ne bu emek kütlesini akıcı hale getirmek için gerekli olan sayıda işçi verilmiş bulunur (çünkü bu, bireysel emek gücünün sömürülme derecesine bağlı olarak değişir), ne de bu emek gücünün fiyatı veridir; verilmiş olan sadece bunun en alt sınırıdır ki, bu da, ayrıca, son derece esnek bir şeydir. Bu dogmanın temelinde yatan olgular şunlardır: Bir kere, toplumsal zenginliğin işçi olmayan kimselerin keyifleri için harcanacak kısmı ile üretim araçlarına dönüştürülecek kısmının hangi oranlarda olacaklarının belirlenmesinde işçinin hiçbir söz hakkı yoktur. Sonra da, işçi, "emek fonu" denilen şeyi, zenginlerin "gelirleri"nin aleyhine olmak üzere, ancak uygun ve istisnai hallerde genişletebilir.[70]

Emek fonunun kapitalist anlayış çerçevesi içindeki sınırlarını, bunun toplumsal doğal sınırları imiş gibi gösterme çabasının nasıl saçma bir totolojiye gelip dayandığı, diğerleri arasında, Profesör Fawcett'in aşağıdaki sözleriyle ortaya konabilir:

> "Bir ülkenin dolaşır sermayesi,[71] o ülkenin emek fonudur. Bundan ötürü, her işçi tarafından elde edilen ortalama nakdi ücreti hesaplamak için, yapma-

---

kimseler, üretimin asla genişletilemeyeceğini kanıtlamış olur; çünkü, böyle bir genişleme için geçim araçlarının, ham maddelerinin ve aletlerin önceden çoğaltılmış olması gerekir ki, bu da aslında, kendisinde daha önce meydana gelmiş bir büyüme olmadan, üretimde hiçbir büyüme olamaz, ya da, bir başka deyişle, üretimde herhangi bir büyüme olanaksızdır, demeye gelir." (S. Bailey, "Money and its Vicissitudes", s. 58 ve 70.) Bailey, dogmayı esas itibarıyla dolaşım süreci açısından eleştirir.

70 J. St. Mill, "Principles of Political Economy" [b. II, ch. I, § 3] eserinde der ki: "Bugün emeğin ürünü, emekle ters orantılı olarak bölünür: en büyük pay hiçbir iş yapmayanlara, bundan sonra gelen en büyük pay kâğıt üzerinde bir iş yapanlara gider ve bu şekilde, ele geçen paylar işin ağırlığı ve tatsızlığı arttığı oranda küçülür ve sonunda, en yorucu ve en tüketici bedensel emekle, gerekli geçim araçlarını olsun sağlamaktan emin olunamayacak bir noktaya gelinir." Bir yanlış anlamayı önlemek için şunu belirtmeliyim: J. St. Mill ve ona benzer kimseleri, eski iktisadi dogmaları ile modern eğilimleri arasındaki çelişkiden dolayı azarlarken, onları, işleri mazur göstericilikten ibaret olan bayağı iktisatçılar sürüsüne katmak büyük bir haksızlık olurdu.

71 H. Fawcett, Prof. of Polit. Econ. at Cambridge: "The Economic Position of the British Labourer", Lond. 1865, s. 120.

> mız gereken tek işlem, bu sermayeyi işçi nüfusun sayısına bölmekten ibarettir.[72]

Bu, şöyle hareket edeceğiz demektir: fiilen ödenmiş bireysel ücretleri ilk önce bir araya getirip bir toplam bulacağız ve sonra bu toplamın Tanrı ve doğa tarafından hesaplanıp üzerinde herhangi bir müdahalede bulunulması yasaklanmış "emek fonu"nu oluşturduğunu iddia edeceğiz. Daha sonra da kalkıp her işçinin payına ortalama olarak ne düştüğünü yeniden keşfedebilmek için, bu biçimde elde edilen toplamı işçi sayısına böleceğiz. Bir eşi ya da benzeri daha bulunamayacak derecede kurnazca düşünülmüş bir usuldür bu. Fawcett'i aynı zamanda şunları söylemekten de alıkoymamıştır:

> "İngiltere'de bir yıl içinde biriktirilen toplam zenginlik iki kısma ayrılır. Bunun bir kısmı, İngiltere'de bizim kendi sanayimizi ayakta tutup yürütmek için kullanılır. Diğer kısmı başka ülkelere ihraç edilir. ... Bunlardan bizim kendi sanayimiz için kullanılanı, bu ülkede bir yıl içinde biriktirilen zenginliğin önemli olmayan bir parçasını oluşturur."[73]

Demek oluyor ki, İngiliz işçilerinin ellerinden hiçbir karşılık ödenmeksizin alınan ve her yıl artan artık ürünün daha büyük bir kısmı, İngiltere'de değil, yabancı ülkelerde sermaye haline getirilmektedir. Ne var ki, bu biçimde ihraç edilen ek sermaye ile birlikte, Tanrı ve Bentham tarafından icat edilmiş olan "emek fonu"nun bir kısmı da ihraç edilmiş olur.[74]

---

72 Burada okuyucuya, değişir ve değişmez sermaye kategorilerinin ilk defa tarafımdan kullanılmış olduklarını hatırlatmak isterim. Ekonomi politik, A. Smith'ten bu yana, bunlarda mevcut temel farklılıkları dolaşım sürecinden ileri gelen sabit ve dolaşır sermayelerin biçim farklılıklarıyla bir araya getirerek karmakarışık bir durum yaratmıştır. Bu konu üzerinde daha ayrıntılı olarak İkinci Kitabın İkinci Kısmında durulacaktır.

73 Fawcett, l.c. s. 122, 123.

74 Denilebilir ki, İngiltere'den her yıl, sadece sermaye değil, fakat başka ülkelere göç seklinde, işçi de ihraç edilmektedir. Bununla beraber, büyük kısmı işçi olmayan göçmenlerin peculium'ları (özel mülkleri) metinde hiç söz konusu edilmemektedir. Bunların büyük bir kısmını çiftçilerin oğulları sağlar. Faiz getirmek üzere her yıl yabancı ülkelere gönderilen ek İngiliz sermayesinin yıllık birikim oranı, yıllık dışa göçün yıllık nüfus artışına oranından çok daha büyüktür.

Bölüm

23

Kapitalist Birikimin Genel Yasası

★★★

1. Sermayenin Bileşimi Aynı Kalırken, Birikimle Birlikte Emek Gücü Talebinin Artması

Bu bölümde, sermayedeki büyümenin işçi sınıfının kısmeti üzerindeki etkisini ele alacağız. Bu inceleme sırasında en önemli faktörler, sermayenin bileşimi ve birikim sürecinin akışı boyunca bunun uğradığı değişikliklerdir.

Sermayenin bileşimi ikili bir anlamda anlaşılmalıdır. Değer yönünden bakıldığında, bu bileşim, sermayenin değişmez sermaye ya da üretim araçlarının değeri ile değişir sermayeye ya da emek gücünün değerine, ücretlerin toplamına bölünme oranıyla belirlenir. Bu değerin üretim süreci sırasında iş görürken büründüğü maddi kılık açısından bakıldığında, her sermaye, üretim araçları ile canlı emek gücüne bölünür; bu ikinci bileşim, bir yandaki kullanılan üretim araçları kütlesi ile, diğer yandaki bunların kullanımı için gerekli emek kütlesi arasındaki ilişkiyle belirlenir. Ben bunlardan birincisine sermayenin değer bileşimi, ikincisine sermayenin teknik bileşimi adını veriyorum. Bu iki bileşim arasında sıkı bir karşılıklı ilişki vardır. Bunu ifade etmek için, sermayenin değer bileşimine, bu bileşiminin teknik bileşim tarafından belirlenmekte olmasını ve teknik bileşimde meydana gelen değişiklikleri yansıtmasını göz

önünde tutarak, sermayenin organik bileşimi diyorum. Kısaca sermayenin bileşimi dediğim hallerde, her zaman organik bileşim anlaşılmalıdır.

Belli bir üretim kolunda yatırılmış bulunan sayısız bireysel sermayeler şu ya da bu derecede farklı bileşimlere sahip bulunur. Bu bireysel bileşimlerin ortalaması bize bu üretim kolundaki toplam sermayenin bileşimini verir. Son olarak, bütün üretim kollarının ortalama bileşimlerinin toplam ortalaması, bize bir ülkenin toplumsal sermayesinin bileşimini verir ve aşağıda, son tahlilde, yalnızca bundan söz edeceğiz.

Sermayenin büyümesi, kendi değişir kısmının ya da emek gücüne çevrilen kısmının büyümesini içerir. Ek sermaye haline gelmiş artık değerin bir kısmı her zaman gerisin geriye değişir sermayeye ya da ek emek fonuna dönüşmek zorundadır. Diğer bütün koşullar aynı kalırken, sermayenin bileşiminin de aynı kaldığını, yani belli bir üretim araçları kütlesinin ya da değişmez sermayenin harekete geçirilmesi için her zaman aynı büyüklükte bir emek gücü kütlesinin gerekmekte olduğunu varsayarsak, bu durumda, emeğe duyulan talebin büyüyeceği ve işçilerin tüketim fonlarının sermaye ile aynı oranda artacağı ve bu artışın sermaye ne kadar hızlı büyürse o kadar hızlı olacağı açık bir şeydir. Sermaye, her yıl, bir kısmı başlangıçtaki sermayeye eklenen bir artık değer yarattığından; bu artışın kendisi, faaliyet halinde bulunan sermayenin büyümesi ile birlikte her yıl büyüdüğünden; ve son olarak, örneğin yeni piyasaların açılması, yeni gelişen toplumsal ihtiyaçlar nedeniyle sermaye için yeni yatırım alanlarının ortaya çıkması vb., zenginleşme arzusunu daha da canlandıran özel dürtülerin etkisiyle, birikimin boyutlarında, yalnızca artık değer ya da artık ürünün sermaye ve gelire bölünme oranındaki bir değişmeyle, ani bir büyüme olabileceğinden, sermayenin birikim ihtiyaçları, emek gücündeki ya da işçi sayısındaki büyümeyi, işçilere duyulan talebi, bunların arzının üzerine çıkarabilir ve bundan dolayı ücretler yükselebilir. Dahası, yukarıda varsayılan koşulların değişmeden korunması halinde, bu duruma ulaşılması zorunludur. Her yıl bir önceki yıldan daha fazla işçi çalıştırılacağı için, birikim ihtiyaçlarının normal emek arzını aşmaya ve dolayısıyla ücretlerin yükselmeye başlayacağı bir noktaya, er geç, zorunlu olarak gelinecektir. Bütün bir 15. yüzyıl ve 16. yüzyılın ilk yarısı boyunca İngiltere'de bu konuda büyük feryat koparılmıştı. Bununla beraber, işçilerin varlıklarını sürdürmelerinin ve çoğalmalarının daha az ya da daha çok uygun olan koşulları, kapitalist üretimin temel karakterinde hiçbir değişikliğe yol açmaz. Nasıl basit yeniden üretim, bir yanda kapitalistleri öte yanda ücretli işçileri toplayan sermaye ilişkisini sürekli olarak yeniden üretirse, boyutları gittikçe büyüyen yeniden üretim ya da birikim de, daha çok sayıda ya da daha

büyük kapitalistlerin bir kutupta, daha fazla ücretli işçinin öteki kutupta toplanmasını sağlayacak şekilde, sermaye ilişkisini daha büyük ölçekte yeniden üretir. Sermayenin değerlenme aracı olarak durmadan sermayenin parçası haline gelmek zorunda bulunan, sermayeden kendisini kurtaramayan ve sermayeye kölece bağlılığı, yalnızca, kendisini sattığı bireysel kapitalistlerin değişmesiyle gözlerden saklanan emek gücünün yeniden üretimi, gerçekte, bizzat sermayenin yeniden üretiminin bir unsurudur. Yani, sermaye birikimi proletaryanın çoğalması demektir.[75]

Klasik iktisat bu ilkeyi o kadar iyi kavramıştır ki, A. Smith, Ricardo ve başkaları, daha önce belirtilmiş olduğu gibi, birikimi, yanlış bir şekilde, artık ürünün sermayeye çevrilen kısmının tamamının üretici işçiler tarafından tüketilmesiyle ya da bunun ek ücretli işçilere dönüşmesiyle özdeşleştirmiştir. Daha 1696 yılında John Bellers şöyle diyordu:

> "Bir kimsenin 100.000 acre toprağı ve bir o kadar sterlin parası ve bir o kadar baş da hayvanı olsa, ama iş gördürecek işçi bulamasa, bu zenginin kendisi işçi olmazdı da ne olurdu? Ve zenginleri işçiler yarattıkları için, ne kadar çok işçi olursa o kadar zengin insan olur. ... Yoksulun emeği zenginin madenidir."[76]

Bunun gibi, Bernard de Mandeville de 18. yüzyılın başında şunları söylüyordu:

> "Mülkiyetin gerektiği kadar korunduğu bir yerde, parasız yaşamak yoksulsuz yaşamaktan daha kolay olurdu; çünkü, aksi halde, işleri kim yapardı? ... İşçilerin açlıktan ölmemelerine dikkat edilmeli, ama ellerine tasarruf edilmeye değer bir şey de geçmemelidir. Ara sıra en aşağı sınıftan bir kimse, alışılmadık bir çaba ve tutumluluk göstererek, içinde yetişmiş olduğu koşulların dışına ve üstüne çıkarsa, ona kimse engel olmamalıdır; ayrıca, tutumlu olmanın toplumdaki her özel kişi, her özel aile için en akıllıca yol olduğu da inkâr edilemez: ne var ki, yoksulların mümkün olduğu kadar büyük bir kısmının asla aylak bırakılmaması ve ayrıca bunların ellerine ne geçiyorsa bunu sürekli olarak harcamaları bütün zengin ulusların çıkarla-

75 Karl Marx, l.c. - "Bir ülke, kitleler üzerindeki baskı aynı kalırken, ne kadar çok proletere sahipse o kadar zengin olur." (Colins, "L'Économie Politique, Source des Révolutions et des Utopies prétendues Socialistes", Paris 1857, t. III, s. 331.) "Proleter" dendiği zaman, iktisadi anlamda, "sermaye"yi üreten ve değerlendiren ve Pecqueur'in deyimiyle "Monsieur Kapital"in değerlenme ihtiyaçları bakımından gereksiz hale gelir gelmez sokağa atılan ücretli işçiden başka bir şey değildir. "İlkel ormanların hastalıklı proleteri" Roscher'in kafasından çıkma bir hayaldir. İlkel ormanların ilkel yaratığı, ilkel ormanların sahibidir ve ilkel ormanı, tıpkı bir orangutan gibi serbestçe, kendi malı olarak kullanır. Yani o bir proleter değildir. Onun proleter olması, ancak, onun ormanı değil de ormanın onu sömürmesi halinde söz konusu olur. Sağlık durumuna gelince, böyle bir insan, sadece modern proleter ile değil, frengili ve sıracalı yukarı sınıf insanı ile de pekâlâ karşılaştırılabilir. Öyle görünüyor ki, Bay Wilhelm Roscher, ilkel orman derken, kendi yurdu olan Lüneburg çalılıklarını kastediyor.

76 "As the labourers make men rich, so the more labourers, there will be the more rich men ... the Labour of the Poor being the Mines of the Rich." (John Bellers, l.c. s. 2.)

> rına uygun olan bir şeydir. ... Hayatlarını günlük çalışmalarıyla kazanan kimseler, kendilerini işe yarar insanlar haline getirecek ihtiyaçlarından başka bir dürtüye sahip değildir; bunun için, onların bu ihtiyaçlarını hafifletmek akıllılık, tamamıyla tatmin edip yok etmek ise delilik olur. Çalışan bir kimseyi gayrete getirebilmenin biricik yolu, ona orta karar bir ücret vermektir. Çok düşük bir ücret onu, kendi mizacına göre, bezginleştirir ya da umutsuzluğa düşürür, çok fazla bir ücret ise küstah ve tembel yapar. ... Buraya kadar söylenenlerden anlaşılıyor ki, köleliğe yer vermeyen hür bir ülkede en güvenilir zenginlik, iş görür yoksullar kitlesinden oluşur. Bunların donanma ve ordunun hiç şaşmayan ve tükenmeyen insan kaynağını teşkil etmeleri de cabası; bunlar olmasaydı ne bir zevk ne de herhangi bir ülkenin ürünlerinin değeri olurdu. Toplumu" (doğal olarak işçi olmayan kimselerden meydana geliyor) "mutlu kılmak ve halkın kendisini kötü koşullar içinde hoşnut tutmak için, büyük çoğunluğun hem cahil ve hem de yoksul kalması gereklidir. Bilgi, arzularımızı hem büyütür hem çoğaltır; oysa, bir kimse ne kadar az şey arzu ederse, onun ihtiyaçlarının tatmin edilmesi o kadar kolay olur."[77]

Namuslu ve açık kafalı bir adam olan Mandeville'in o zamanlar henüz kavrayamamış olduğu şey şudur: birikim sürecinin kendi mekanizması, sermaye ile birlikte, "iş görür yoksullar" kütlesini, yani, emek güçlerini büyüyen sermayenin büyüyen değerlenme gücüne dönüştüren ve tam da bu yüzden, kapitalistte kişileşen kendi ürünlerine bağımlılık ilişkilerini ebedîleştirmek zorunda olan ücretli işçiler kütlesini büyütür. Sir F. M. Eden bu bağımlılık ilişkisiyle ilgili olarak, "Yoksulların Durumu ya da İngiltere'nin Çalışan Sınıfının Tarihi" adlı eserinde şöyle der:

> "Bizim bulunduğumuz iklim kuşağı, ihtiyaçların karşılanabilmesi için çalışmayı gerektiriyor ve bundan dolayı hiç değilse toplumun bir kısmı bıkıp yorulmaksızın çalışmak zorunda. ... Hiçbir iş yapmadıkları halde, diğer bazı kimseler, çalışanların gayretlerinin ürünleri olan şeylere el koyar ve bunları kendilerine mal eder. Ne var ki, bu mülk sahipleri, bunu yalnızca uygarlığa ve düzene borçludur; bu insanlar, tümüyle burjuva kurumları tarafından yaratılmıştır.[78] Çünkü, bu kurumlar, emek ürünlerinin çalışmak dışındaki yollarla da mülk edinilebileceğini kabul etmiştir. Bağımsız servet sahibi kimseler, bu servetlerini, başkalarınınkinden kesinlikle daha iyi olmayan kendi yeteneklerine değil, neredeyse tamamıyla başkalarının emeğine borç-

77 B. de Mandeville, ("The Fable of the Bees", 5th ed., Lond. 1728, Remarks, s. 212, 213, 328.) - "Düzgün bir hayat ve devamlı çalışma yoksul insan için maddi mutluluğa" (bundan, iş gününün mümkün olduğu kadar uzun ve geçim araçlarının mümkün olduğu kadar az olmasını anlıyor) "ve devlet için" (yani toprak sahipleri, kapitalistler ve bunların üst düzey politikacıları ve temsilcileri için) "zenginliğe götüren yoldur." ("An Essay on Trade and Commerce," Lond. 1770, s. 54.)

78 Eden, bu durumda "burjuva kurumları" kimin yaratıklarıdır, diye sormalıydı. O, hukuki yanılsamalardan hareketle, yasayı maddi üretim ilişkilerinin ürünü olarak değil, üretim ilişkilerini yasanın ürünü olarak görüyor. Linguet, Montesquieu'nun "Esprit des Lois"sını ("Kanunların Ruhu"nu) bir fiske ile yıkmıştı: *"L'esprit des lois, c'est la propriété."* (kanunların ruhu mülkiyettir".)

> ludur; zenginleri yoksullardan ayıran şey, arazi ve para sahibi olmak değil, emek üzerinde kumanda gücüne (*the command of labour*) sahip bulunmaktır. ... Böylece, yoksullar, sefil ve kölelere özgü bir durumda bırakılmıyor, rahat ve liberal bir bağımlılık ilişkisine (*a state of easy and liberal dependence*) sokuluyorlar, ve mülk sahiplerine, kendileri için çalıştırdıkları kimseler üzerinde yeteri kadar nüfuz ve otoriteye sahip olma olanağı sağlanmış oluyor. ... Böyle bir bağımlılık durumu, insan doğasını tanıyan herkesin bildiği gibi, bizzat işçinin kendi rahatı için gereklidir."[79]

Gerçekten şunu da belirtelim ki, Sir F. M. Eden, Adam Smith'in, 18. yüzyıl boyunca anılmaya değer önemde bir şeyler yapmış tek öğrencisidir.[80]

---

79 Eden, l.c, v. I, 1.I, ch. I, s. 1, 2 ve Preface, s. XX.

80 Okuyucu bana, "Essay on Population" adlı çalışması 1798 yılında yayınlanmış olan Malthus'u hatırlatacak olursa, ben de ona bu eserin ilk biçimi ile Defoe, Sir James Steuart, Townsend, Franklin, Wallace ve diğer kimselerden, ilkokul çocuklarına yaraşır bir yüzeysellikle ve papazlara has bir kötü ifade ile yapılmış bir aşırma olduğunu ve içinde kendisi tarafından düşünülmüş bir tek cümle bulunmadığını hatırlatırım. Bu kitapçığın uyandırdığı büyük sansasyon doğrudan doğruya parti çıkarları ile ilgilidir. Fransız Devrimi Britanya Krallığı'nda ateşli savunucular bulmuştu; yavaş yavaş 18. yüzyılda işlenmiş ve daha sonra büyük bir toplumsal bunalımın ortasında davul ve zurna ile Condorcet ve başkalarının öğretilerine karşı mutlak etkili bir panzehir diye ilan edilmiş olan "nüfus ilkesi", İngiliz oligarşisi tarafından insanlığın ilerleme yönündeki arzularının büyük tahripçisi olarak sevinçle karşılanmıştı. Başarısı karşısında büyük bir şaşkınlığa uğrayan Malthus, daha sonra kitabını üstünkörü topladığı malzemeyle doldurma ve kendisinin keşfetmeyip sadece başkalarından aşırdığı birtakım yeni şeyleri buna ekleme işine koyuldu. - Şunları da belirtelim: Malthus, İngiliz Yüksek Kilisesi'ne mensup bir papaz olduğu halde, kendisini manastır hayatına adadı. Protestan Cambridge Üniversitesi'ne *fellowship*'liğin (üyeliğin) koşullarından biri de buydu: "Kolej üyelerinin evlenmelerine izin vermeyiz; evlenen bir kimse derhal kolej üyesi olmaktan çıkar." ("Reports of Cambridge University Commission", s. 172.) Bu durum, bir yandan işçilere "nüfus ilkesi"ni vazederken, bir yandan da Katolikliğin papazlar için koyduğu evlenme yasağını kendiliklerinden kaldırıp rafa koyan, "Doğurgan olun ve çoğalın" emrini kendileri için özellikle kutsal bir görev sayacak derecede benimseyip nüfusun çoğalmasına her yerde gerçekten rezalet derecesine varan bir ölçüde katkıda bulunan Protestan papazlar ile Malthus arasında, Malthus lehine bir fark yaratır. İktisadi dönüşüm geçirmiş ilk günahın, Adem Baba'nın elmasının, *"urgent appetite"*in (şiddetli arzunun), papaz Townsend'in neşeli ifadesiyle *"the checks which tend to blunt the shafts of Cupid"* (Cupid'in oklarını körleştirmeye yönelik frenlemeler) diye bahsedilen bu nazik konunun Protestan teolojisi veya daha doğrusu kilise tarafından tekel altına alınmış ve alınmakta olması ilginç bir şeydir. Özgün ve akıllı bir yazar olan Venedikli rahip Ortes istisna edilirse, nüfus teorisyenleri çoğunlukla Protestan papazlar arasından çıkmıştır. Örneğin, modern nüfus teorisini bütünüyle incelemiş ve Quesnay ile öğrencisi Mirebeau arasındaki geçici tartışmanın kendisine aynı konu hakkında fikirler sağladığı "Théorie du Système animal", Leyde 1767, adlı eserin yazarı Bruckner, daha sonra papaz Wallace, papaz Townsend, papaz Malthus ve öğrencisi başpapaz Th. Chalmers; aynı doğrultuda kalem oynatan daha küçük papazları saymıyoruz. Ekonomi politik, başlangıçta, Hobbes, Locke, Hume gibi filozoflar; Thomas More, Temple, Sully, de Witt, North, Law, Vanderlint, Cantillon, Franklin gibi iş ve devlet adamları ve özellikle teorik olarak ve en büyük başarı ile de Petty, Barbon, Mandeville, Quesnay gibi hekimler tarafından incelenmiş ve geliştirilmişti. Daha 18. yüzyılın ortasında, zamanının önemli bir iktisatçısı olan papaz Tucker kendisini bu dünyanın zenginlikleri ile meşgul olmakta mazur görmüştür. Daha sonra, doğrusu istenirse işte bu sözü edilen "nüfus ilkesi" ile, Protestan papazların günü

Buraya kadar varsayılmış ve işçiler için en uygun düşmüş birikim koşulları altında, bunların sermayeye bağlılık ilişkileri, dayanılabilir ya da Eden'in dediği gibi, "rahat ve liberal" biçimlere bürünmüştür. Bu bağımlılık ilişkisi, sermayedeki büyüme ile birlikte, daha fazla yoğunlaşacağı yerde, sadece daha fazla genişlemiştir; yani, sermayenin sömürü ve egemenlik alanı sadece kendi boyutlarıyla ve egemenlik altına aldığı kimselerin sayısıyla birlikte büyür. Gittikçe büyüyen ve giderek artan ölçüde ek sermayeye dönüşen kendi artık ürünlerinin daha büyük bir kısmı, ödeme araçları biçiminde, egemenlik altındakilerin kendilerine döner; böylece, bunlar, zevklerinin alanını genişletebilecek, daha güzel elbise-

---

geldi. Nüfusu zenginliğin temeli sayan ve Adam Smith gibi açıkça bir papaz düşmanı olan Petty, onların bu beceriksizce müdahalelerini sanki sezmiş gibi, şöyle der: "Hak ve adaletin en iyi gerçekleştiği yer nasıl avukatların açlıktan nefeslerinin koktuğu yerse, din duygusunun en kuvvetli olduğu yer de papazların nefislerini en çok körelttikleri yerdir." Bundan ötürü, Protestan papazlara, bundan böyle Havari Pavlus'un yolundan gitmek ve evlenme yasağı ile nefislerine "eza etmek" istemediklerine göre, "mevcut kilise vakıflarınızın geçimlerini sağlayabileceğinden daha fazla papaz üretmemelerini (*not to breed more Churchmen*)" salık verir. "Buna göre" der "İngiltere ve Galler'de 12.000 vakıf varsa, 24.000 papaz üretmek akılsızlık olur (*it will not be safe to breed 24.000 ministers*); Çünkü, kendilerine bir şey verilemeyen 12.000 tanesi bu durumda daima bir geçim yolu arayacaklardır; ve bunu da halkın arasına girip halkı vakıftan çöplenen 12.000 papazın ruhlarını zehirlediklerine ya da açlıktan öldürdüklerine ve onları cennete giden yoldan saptırdıklarına ikna etmekten daha kolay nasıl yapabilirler?" (Petty, "A Treatise on Taxes and Contributions", Lond. 1667, s. 57.) Kendi zamanındaki Protestan din adamlarına karşı Adam Smith'in nasıl bir tutum aldığını aşağıdakiler göstermektedir. Norwich Piskoposu Dr. Horne, "A Letter to A. Smith, L. L. D. On the life, Death and Philosophy of his Friend David Hume. By One of the People called Christians", 4th ed., Oxford 1784, adlı yazısında, A. Smith'i, Bay Strahan'a hitaben yazdığı bir açık mektupta, "dostu David"i (yani Hume'u) "mumyalaştırdığı" için, "Hume'un ölüm döşeğinde kendisini Lucian ve W*hist*'le" nasıl "eğlendirdiğini" cümle aleme duyurduğu için, "Ben Hume'u, gerek sağlığında gerek ölümünden sonra, insan doğasındaki zaafların olanak verdiği kadar, bilgelikte ve erdemde kusursuz ideal insanın çok yakın bir timsali olarak görmüşümdür" diyebilecek derecede fütursuz olduğu için azarlar. Bay Piskopos hiddetle kükrer: "şifa bulmaz bir antipatinin tutsağı olarak din denilen ne varsa karşı çıkmış ve dinin insanların hafızalarından adını dahi kazıyıp silmek için olanca gücünü harcamış olan birinin karakter ve davranışını mükemmel bir bilgelik ve fazilet örneği diye göstermeye ne hakkımız var bayım?" (l.c. s. 8.) "Fakat hakikat aşıkları, sizler umutsuzluğa, kapılmayın, ateizmin ömrü uzun olmayacaktır." (s. 17) Adam Smith "ateizmi bütün ülkeye yaymak gibi korkunç bir alçaklık (*the atrocious wickedness*) yoluna saptı" (özellikle "Theory of moral sentiments" adlı eseriyle). "... Oyununuzun farkındayız. Bay Doktor! Kötülük kastınız yok, Ama bu defa, sanırım, başarılı olamayacaksınız. Muhterem David Hume'u örnek göstererek, ateizmin hüzünlü ruhlar için biricik ferahlatıcı, ölüm korkusuna karşı biricik panzehir olduğuna bizlerin kanmamızı istiyorsunuz. ... Harabeye dönen Babil'e gülüyor ve taş kesilen alçak firavunu sadece kutluyor olmalısınızdır!" (l.c. s. 21, 22.) Kolej arkadaşlarından ortodoks biri A. Smith'in ölümünden sonra şunları yazmıştır: "Smith'in Hume'a duyduğu hayranlık, onun bir Hristiyan olmasını önledi. ... Hume ona Ay'ın yeşil bir peynir olduğunu söyleseydi, o buna inanırdı. Ona inandığı içindir ki, Tanrı ve mucize olmadığına da inandı. ... Politik prensiplerinde cumhuriyetçiliğe yaklaşmıştı." ("The Bee" by James Anderson, 18 vls., Edinb. 1791-1793, vol. 3, s. 165, 166.) Papaz Th. Chalmers A. Smith'in "üretici olmayan işçiler" kategorisini, sırf garezinden ötürü, özellikle Protestan papazları için icat ettiğinden kuşkulanmıştır; oysa bu insanlar Tanrı'nın bağında kutsal bir görevi yerine getirir.

ler giyebilecek, evlerini daha iyi mobilya vb. ile döşeyebilecek ve küçük bir yedek para fonu oluşturabilecek hale gelir. Ne var ki, daha iyi giyinme, daha iyi beslenme, daha iyi bakım ve daha büyük bir *peculium* (kölenin sahip olmasına izin verilen özel mülk) kölenin bağımlılık durumunu ve sömürülmesini ne derece ortadan kaldırırlarsa, ücretli işçininkini de o kadar kaldırır. Sermaye birikiminin sonucu olarak emek fiyatının yükselmesi, gerçekte, yalnızca, ücretli işçinin kendisinin yapıp boynuna geçirmiş bulunduğu altından zincirin uzunluk ve ağırlığının, onun daha gevşek bağlanmasını mümkün kılması demektir. Bu konu hakkında yürütülen tartışmalar sırasında asıl önemli olan konu, yani kapitalist üretimin *differentia specifica*'sı (ayırt edici farkı), çoğu zaman gözden kaçırılır. Emek gücü burada, sağladığı hizmet ya da ürünle kendisini satın alan kimsenin kişisel ihtiyaçları tatmin edilsin diye satın alınmaz. Alan kimsenin amacı, sermayesini değerlendirmek, kendisinin ödediğinden daha fazla emek içeren, dolayısıyla kendilerinde onun karşılık olarak hiçbir şey ödememiş olduğu ama yine de metaların satışı ile gerçekleşip cebine inen bir değer kısmı bulunan metalar üretmektir. Artık değer üretimi ya da kâr etme, bu üretim tarzının mutlak yasasıdır. Emek gücü, ancak, üretim araçlarını sermaye olarak tuttuğu, kendi değerini sermaye olarak yeniden ürettiği ve karşılığı ödenmemiş emekle bir ek sermaye kaynağı sağladığı sürece, satılabilir bir şeydir.[81] Bundan dolayı, emek gücünün durmadan yeniden satılma zorunluluğu ve zenginliğin boyutlarını gittikçe büyüten bir yeniden üretimle sermaye olarak yeniden üretilmesi, sözü edilen koşulların işçiler için uygunluk derecesi ne olursa olsun, emek gücünün satış koşulları içinde yer alır. Ücret, görülmüş olduğu gibi, doğası gereği, işçi tarafından her zaman belli bir miktarda karşılığı ödenmeyen emek sağlanmasını gerektirir. Emeğin fiyatı düşerken ücretin yükselmesi halini bir yana bıraktığımızda, ücretteki artma, olsa olsa, sadece işçinin sağlamak zorunda olduğu karşılığı ödenmeyen emekte, miktar itibarıyla bir azalma olduğu anlamına gelir. Bu azalma hiçbir zaman sistemin kendisini tehdit edeceği bir noktaya ulaşamaz. Ücret haddi ile ilgili şiddetli çatışmalar bir yana, -Adam Smith'in zaten göstermiş olduğu gibi, genel olarak ele alındığında, böyle bir çatışmada, patron her zaman patron olarak kalır- emeğin fiyatında sermaye birikiminden kaynaklanan bir yükselmenin gerçekleşmesi aşağıdaki alternatiflere bağlıdır.

81 2. Basıma not. "Ne var ki, sanayi işçisinin de, tarım işçisinin de istihdamında aynı sınır söz konusudur: yani, bunların emek ürününden işverenin bir kâr elde etmesi olanağı. Ücret haddi patronun kazancını ortalama kârın altına düşürecek kadar yükselecek olursa, işçi çalıştırılmaz olur, ya da bir ücret indirimine razı olması koşuluyla çalıştırılır. "(John Wade, l.c. s. 240.)

Bir alternatif, emek fiyatının, bunun yükselmesi birikimin ilerlemesine zarar vermediği için, artmaya devam etmesidir; A. Smith'e göre bunda bir olağanüstülük yoktur, çünkü,

> "kâr düştüğünde bile stoklar yine de büyür; hem de eskisinden daha hızlı büyürler. ... Büyük bir sermaye, küçük bir kârla bile, genel olarak, küçük bir sermayenin büyük bir kârla büyüyeceğinden daha hızlı büyür." (l.c. I, s. 189.)

Bu durumda, karşılığı ödenmeyen emekteki azalmanın sermayenin egemenlik alanını genişletmesine hiçbir biçimde zarar vermeyeceği açık bir şeydir. - Ya da, alternatifin diğer yüzüdür bu, emeğin fiyatındaki yükselmenin sonucu olarak, kazanma dürtüsü köreldiğinden, birikim duraklar. Birikim azalır. Ne var ki, birikimin azalmasıyla birlikte bu azalmanın nedeni, yani sermaye ile sömürülebilir emek arasındaki orantısızlık ortadan kalkar. Demek oluyor ki, kapitalist üretim sürecini yürüten mekanizma, geçici bir süre için kendi yarattığı engelleri yine kendisi bertaraf eder. Emeğin fiyatı tekrar sermayenin değerlenme ihtiyaçlarına uygun bir düzeye düşer; bu düzey şimdi, ücrette yükselme meydana gelmeden önce normal sayılmakta olan düzeyin altında, üstünde ya da tam ona eşit olabilir. Görülüyor ki: birinci durumda, sermayeyi bollaştıran şey, emek gücünün ya da çalışan nüfusun mutlak ya da göreli büyümesindeki azalma değildir; aksine, sömürülebilir emek gücünü yetersiz kılan, sermayedeki artıştır. İkinci durumda, sermayeyi yetersiz kılan, emek gücünün ya da çalışan nüfusun mutlak ya da göreli büyümesindeki artış değildir; aksine, sömürülebilir emek gücünü, ya da daha doğrusu bunun fiyatını aşırı hale getiren, sermayedeki azalmadır. Sömürülebilir emek gücü kütlesinin göreli hareketleri olarak yansıyan ve dolayısıyla da bu emek gücü kütlesinin kendi bağımsız hareketiyle doğuyormuş gibi görünen hareketler, sermaye birikimindeki işte bu mutlak hareketlerdir. Matematik diliyle ifade edilecek olursa: birikimin büyüklüğü bağımsız değişken, ücretin büyüklüğü bağımlı değişkendir; bunun tersi değil. Böylece, sınai çevrimin bunalım evresinde, meta fiyatlarındaki genel düşme, kendisini paranın göreli değerindeki yükselişle, refah evresinde, meta fiyatlarındaki genel yükselme, kendisini paranın göreli değerindeki düşmeyle ifade eder. *Currency School* (Para Okulu) diye anılan okul buradan, fiyatlar yükseldiği zaman çok fazla, düştüğü zaman çok az paranın dolaşımda bulunduğu sonucunu çıkarır. Cehaletleri ve gerçekleri tümüyle yanlış anlamaları, bunlarla,[82] yukarıda sözü edilen birikim görüngülerini, bir durumda çok az, diğer durumda çok

82 Krş. Karl Marx, "Zur Kritik der Politischen Oekonomie", s. 165 vd.

fazla ücretli işçinin bulunmasıyla açıklayan iktisatçılar arasında tam bir paralellik oluşturur.

Sözde "doğal nüfus yasası"nın temelini oluşturan kapitalist üretim yasası, basit olarak şundan ibarettir: Sermaye, birikim ve ücret haddi arasındaki ilişki, karşılığı ödenmeksizin sermayeye çevrilen emek ile ek sermayenin harekete geçirilmesi için gerekli ek emek arasındaki ilişkiden başka bir şey değildir. Yani, hiçbir biçimde, bir yanda sermayenin büyüklüğü, öte yanda işçi nüfusun sayısı olmak üzere birbirlerinden bağımsız iki büyüklük arasındaki bir ilişki değil, aksine, son tahlilde, yalnızca, aynı işçi nüfusunun karşılığı ödenmeyen emeği ile karşılığı ödenen emeği arasındaki bir ilişkidir. İşçi sınıfı tarafından sağlanan ve kapitalistler sınıfı tarafından karşılığı ödenmeksizin elde edilip sermayeye dönüştürülen emek miktarı, sermayeye dönüştürülmesi ancak karşılığı ödenen emeğe sıra dışı bir eklemede bulunulması ile mümkün olabilecek bir hızla artıyorsa, bu durumda, ücret yükselir; ve diğer her şey aynı kalmak koşuluyla, karşılığı ödenmeyen emek göreli olarak azalır. Ne var ki, bu azalma, sermayeyi besleyen artık emeğin artık normal miktarda arz edilmez olduğu noktaya ulaşır ulaşmaz, bir tepki meydana gelir: gelirin daha küçük bir kısmı sermayeye çevrilir, birikim yavaşlar ve ücretteki yükselme hareketi bir karşı darbe yer. Bundan ötürü, emek fiyatındaki yükselme, kapitalist sistemin temellerini sadece oldukları gibi bırakmakla kalmayan, ama aynı zamanda kapitalist sistemin gittikçe büyüyen boyutlarla yeniden üretimini de güvence altına alan sınırlar içinde tutulur. Şu halde, sözde bir doğa yasası biçimine sokulmuş kapitalist birikim yasasının aslında ifade ettiği şey ancak şudur: kapitalist birikimin doğası, emeğin sömürülme derecesindeki ya da fiyatındaki, sermaye ilişkisinin durmadan yeniden üretilmesini ve bunun gittikçe büyüyen boyutlarla yeniden üretilmesini ciddi şekilde tehdit edebilecek her tür düşme ya da yükselmeyi dışlar. Nesnel zenginliğin, işçinin gelişme ihtiyaçlarını karşılamak için var olmadığı, tersine, işçinin, mevcut değerlerin değerlenme ihtiyaçlarını karşılamak için var olduğu bir üretim tarzında, başka türlü olamaz. Din alanında insan nasıl kendi kafasının yarattığı şeylerin egemenliği altında ise, kapitalist üretimde de kendi eliyle yarattığı şeylerin egemenliği altında olur.[83]

83 "Şimdi, sermayenin kendisinin insan emeğinin ürününden başka bir şey olmadığını göstermiş olan ilk incelememize dönecek olursak, ... insanın kendi ürünü olan sermayenin hükmü altına girebileceği ve ona tabi hale gelebileceği anlaşılmaz bir şey gibi görünür; ve gerçekte her türlü şüphenin ötesinde söz konusu olan durum bu olduğu için, ister istemez şu soru ortaya çıkar: nasıl oluyor da işçi sermayenin -bunun yaratıcısı olarak- efendisi olmaktan çıkıp kölesi durumuna düşebilmiştir?" (Von Thünen, "Der isolirte Staat," Zweiter Theil, Zweite Abtheilung, Rostock 1863. s. 5, 6.) Thünen'in hizmeti bu soruyu sormuş olmasıdır. Cevabı düpedüz çocukçadır.

2. Birikim ve Ona Eşlik Eden Yoğunlaşma İlerlerken Sermayenin Değişir Kısmının Göreli Azalması

Bizzat iktisatçılara göre, bir ücret yükselmesine yol açan şey, toplumsal zenginliğin mevcut hacmi ya da halen sahip bulunulan sermayenin büyüklüğü değil, yalnızca birikimdeki sürekli büyüme ve bu büyümenin hızlılık derecesidir (A. Smith, I. Kitap, 8. Bölüm). Şimdiye kadar bu sürecin yalnızca özel bir evresini ele aldık, yani sermayedeki büyümeyi, sermayenin teknik bileşiminde bir değişme olmaması durumuna göre inceledik. Ne var ki, süreç bu evrenin ötesine uzanır.

Kapitalist sistemin genel temelleri bir kere verilmiş olunca, birikimin devamı sırasında, her seferinde, toplumsal emeğin üretkenliğindeki gelişmenin, birikimin en güçlü kaldıracı haline geldiği bir noktaya ulaşılır.

> "Ücretleri yükselten aynı neden," der A. Smith, "yani sermaye artışı, emeğin üretken yeteneklerinin artmasına yol açar ve daha küçük bir emek miktarını, daha büyük bir miktarda ürün üretilebilecek duruma getirir."

Toprağın verimliliği vb. doğal koşulları, ve, bağımsız olarak ve kendi başlarına çalışan üreticilerin, kendisini nicel olarak yapılan şeylerin miktarında göstermekten çok nitel olarak bunların iyiliğinde gösteren hünerini bir yana bıraktığımızda, emeğin toplumsal üretkenlik derecesi, ifadesini, bir işçinin belli bir zaman aralığında, aynı kalan bir emek gücü yoğunluğu ile, ürüne dönüştürdüğü üretim araçlarının göreli büyüklüğünde bulur. İşçinin faaliyeti sırasında kullandığı üretim araçlarının kütlesi emeğinin üretkenliği ile birlikte büyür. Bu üretim araçları bu sırada ikili bir rol oynar. Bunlardan birindeki büyüme emek üretkenliğindeki artışın sonucu iken, diğerindeki büyüme emek üretkenliğindeki artışın koşuludur. Örneğin, manifaktür tipi iş bölümüyle ve makine kullanımıyla birlikte aynı zaman aralığında daha fazla ham madde işlenir ve dolayısıyla emek sürecine daha büyük bir ham madde ve yardımcı madde kütlesi girer. Bu, emeğin yükselen üretkenliğinin sonucudur. Öte yandan, kullanılan makinelerin, yararlanılan iş hayvanlarının, yapay gübrelerin, boşaltma borularının vb. oluşturduğu kütle, emeğin üretkenliğindeki yükselmenin koşuludur. Binalarda, dev fırınlarda, ulaşım araçlarında vb. yoğunlaşmış üretim araçları kütlesi için de aynısı geçerlidir. Ne var ki, ister bir koşul isterse bir sonuç olsun, emek üretkenliğindeki artışı ifade eden, üretim araçlarının büyüklüğünün, bunların parçası haline gelen emek gücüne göre artmasıdır. Yani, emek üretkenliğindeki artış, kendisini, emek kütlesinin, bu emek kütlesi tarafından harekete geçirilen üretim araçları kütlesine oranla azalmasıyla, ya da emek sürecine katılan öznel faktörün aynı süreçte yer alan nesnel faktörlere oranla büyüklük olarak azalmasıyla gösterir.

Sermayenin teknik bileşimindeki bu değişme, üretim araçları kütlesinde, bu kütleyi canlandıran emek gücü kütlesiyle karşılaştırmalı olarak gerçekleşen büyüme, sermayenin değer bileşiminde, sermayenin değişmez kısmının değişir kısmı aleyhine büyümesiyle yansır. Bir sermaye, söz gelişi, başlangıçta % 50'si üretim araçlarına ve diğer % 50'si emek gücüne yatırılmışken, daha sonra, emeğin üretkenlik derecesindeki gelişme ile birlikte, % 80'i üretim araçlarından % 20'si emek gücünden oluşacak biçimde değişebilir vb. Değişmez sermaye kısmının değişir sermaye kısmına oranla gittikçe artarak büyümesi yasası, ister bir tek ulusun farklı ekonomik dönemlerini isterse aynı dönem içinde farklı ulusları göz önüne alalım, meta fiyatlarının (daha önce yapmış bulunduğumuz) karşılaştırmalı analizleri ile her adımda teyit edilir. Sadece tüketilen üretim araçlarının ya da değişmez sermaye kısmının değerini temsil eden fiyat unsurunun göreli büyüklüğü birikimin ilerlemesiyle doğru orantılı, fiyatın emeğin karşılığı olan ya da değişir sermaye kısmını temsil eden diğer unsuru, birikimin ilerlemesiyle ters orantılı olarak değişir.

Bununla beraber, değişir sermaye kısmının değişmez sermaye kısmına oranla azalması, ya da sermaye değerinin değişmiş bileşimi, sermayenin maddi unsurlarının bileşimindeki değişikliği ancak yaklaşık olarak gösterir. Söz gelişi, iplikçilik iş koluna yatırılan sermayenin değeri, 18. yüzyılın başında ½'si değişmez ve ½'si değişir olarak ayrılmakta iken, bugün, $^{7}/_{8}$'i değişmez ve $^{1}/_{8}$'i değişir olarak ayrılmış bulunuyorsa, diğer yandan, iplikçilik işinde harcanan belli miktarda bir emeğin üretken bir tarzda tüketmekte bulunduğu ham madde, emek araçları vb. kütlesi 18. yüzyılın başındakinden yüzlerce kez daha büyüktür. Bunun basit bir nedeni var: emeğin artan üretkenliğiyle birlikte, yalnızca bu emek kütlesi tarafından kullanılan üretim araçlarının hacmi büyümez, aynı zamanda bunların hacimlerine oranla değerleri düşer. Yani, bunların değerlerinde mutlak bir artma olur, ama bu artma, hacimlerindeki büyüme ile orantılı değildir. Bu nedenle, değişmez sermaye ile değişir sermaye arasındaki farkta meydana gelen büyüme, değişmez sermayenin kendilerine çevrildiği üretim araçları kütlesi ile değişir sermayenin kendisine çevrildiği emek gücü kütlesi arasındaki farkta meydana gelen büyümeden çok daha küçük olur. Birinci fark ikinci farkla birlikte büyür, ama bu, daha küçük bir derecede olur.

Ayrıca, birikimin ilerlemesi değişir sermaye kısmının göreli büyüklüğünü küçültüyorsa, bununla, onun mutlak büyüklüğündeki artışı hiçbir şekilde dışlamaz. Diyelim, bir sermaye değeri başlangıçta % 50 değişmez, % 50 değişir sermaye şeklinde, sonradan, % 80 değişmez, % 20 değişir

sermaye şeklinde bölünsün. Arada geçen süre içinde başlangıçtaki sermaye, diyelim 6.000 sterlin iken 18.000 sterline çıkmışsa, bunun değişir kısmı da $^1/_5$ oranında artar. Bu kısım, 3.000 sterlindi, şimdi ise 3.600 sterlindir. Ama, emeğe olan talebi % 20 artırmak için, daha önce % 20'lik bir sermaye artışı yetmekte iken, aynı şey şimdi başlangıçtaki sermayenin üç katına çıkmasını gerektirir.

Emeğin toplumsal üretkenliğindeki gelişmenin boyutları gittikçe büyüyen bir iş birliğini bir ön koşul olarak nasıl gerektirdiği ve nasıl ancak bu ön koşul altında, işin bölünmesinin ve birleştirilmesinin örgütlenebildiği, yığınsal yoğunlaşma sayesinde üretim araçlarının daha ekonomik bir tarzda kullanılabildiği, yapıları itibarıyla ancak birlikte kullanılabilen, örneğin makine sistemi vb. gibi emek araçlarının ortaya çıkarılabildiği, muazzam doğa güçlerinin üretimin hizmetine sokulabildiği ve üretim sürecinin bilimin teknolojik uygulamasına dönüştürülebildiği, Dördüncü Kısımda gösterilmişti. Üretim araçlarının özel kişilerin malı olduğu ve bundan dolayı zanaatçının ya kendi başına ve bağımsız olarak meta ürettiği, ya da, kendi başına faaliyette bulunmak için gerekli araçlardan yoksun olması yüzünden, emek gücünü bir meta olarak sattığı, meta üretimi temeli üzerine kurulu bir sistemde, sözü edilen ön koşul, ancak, bireysel sermayelerin büyümesiyle, ya da toplumsal üretim ve geçim araçlarının kapitalistlerin özel mülkiyeti haline gelmesi oranında gerçekleşir. Meta üretiminin meydana getirdiği temel, boyutları gittikçe büyüyen üretimi, ancak kapitalist biçim içinde taşıyabilir. Bundan ötürü, bireysel meta üreticilerinin ellerinde belli bir sermayenin birikmiş olması, özgül kapitalist üretim tarzının ön koşulunu oluşturur. İşte bu nedenle, zanaatçılıktan kapitalist işletme biçimine geçilirken bunun bulunduğunu varsaymak zorunda kalmıştık. Kapitalizme özgü üretimin doğurduğu tarihsel bir sonuç olmadığı, aksine, kapitalizme özgü üretimin temelini oluşturduğu için, bu birikime ilk birikim adı verilebilir. Bunun kendisinin nasıl ortaya çıktığını burada şimdiden incelememiz gerekmiyor. Hareket noktasının bu olduğunu belirtmemiz yeter. Ancak, emeğin toplumsal üretkenliğini yükseltmeye yarayan ve bu temel üzerinde boy verip gelişen bütün yöntemler, aynı zamanda, kendisi de birikimin kurucu unsuru olan artık değerin ya da artık ürünün üretimini artırma yöntemleridir. Demek ki, bunlar aynı zamanda sermayenin sermaye ile üretimi yöntemleri, ya da sermayenin hızlı birikimini sağlayan yöntemlerdir. Artık değerin sürekli olarak yeniden sermayeye dönüşmesi, kendisini, üretim sürecinde yer alan sermayenin büyüklüğünü gittikçe büyütmesi biçiminde ortaya koyar. Öte yandan, bu büyüme de, üretimin daha büyük bir ölçeğe ulaşmasının ve buna eşlik eden, emeğin

üretkenliğini artırmanın ve artık değer üretimini hızlandırmanın yöntemlerinin temelini oluşturur. Demek ki, belli bir derecedeki sermaye birikimi, özgül kapitalist üretim tarzının koşulu olarak gözüküyorsa, bu sonuncusu da, diğer taraftan, sermayenin hızlandırılmış bir birikimine yol açar. Bundan ötürü, sermaye birikimi ile birlikte özgül kapitalist üretim tarzı, özgül kapitalist üretim tarzı ile birlikte de sermaye birikimi gelişmektedir. Her iki ekonomik faktör, karşılıklı olarak birbirlerinden aldıkları dürtünün bileşik oranına göre, sermayenin teknik bileşiminde, değişir kısmın değişmez kısma oranla gittikçe daha fazla küçülmesi sonucunu doğuran değişmelere yol açar.

Her bireysel sermaye, şu ya da bu büyüklükte bir üretim araçları yoğunlaşması olup, büyüklüğüne uygun olarak, şu ya da bu büyüklükte bir işçi ordusu üzerinde kumanda edebilme gücünü elinde tutar. Her birikim, yeni bir birikimin aracı olur. Birikim, sermaye olarak iş gören zenginliğin büyüyen kütlesiyle birlikte, bireysel kapitalistlerin ellerinde bu zenginliğin daha fazla toplanmasını ve böylece boyutları gittikçe büyüyen üretimin ve özgül kapitalist üretim yöntemlerinin temelinin daha fazla genişlemesini sağlar. Toplumsal sermayedeki büyüme, çok sayıdaki bireysel sermayelerin büyümeleriyle olur. Diğer bütün koşullar aynı kalmak üzere, bireysel sermayelerin ve bunlarla birlikte üretim araçlarının yoğunlaşması, bunlar toplumsal toplam sermayenin ne oranda parçalarını iseler, o oranda büyür. Aynı zamanda başlangıçtaki sermayeden bazı kısımlar ayrılır ve bağımsız yeni sermayeler olarak iş görürler. Burada, diğer şeylerin yanında, sahip bulunulan servetin kapitalist aileler içindeki dağılımı da önemli bir rol oynar. Sermaye birikimi ile birlikte, bu nedenle, kapitalistlerin sayıları da şu ya da bu miktarda artar. Doğrudan doğruya birikime dayanan ya da daha doğrusu onunla aynı şey olan bu tür yoğunlaşmayı karakterize eden iki husus vardır. İlk olarak, toplumsal üretim araçlarının bireysel kapitalistlerin ellerinde gittikçe artan ölçüde toplanması, diğer her şey aynı kalmak koşuluyla, toplumsal zenginliğin büyüme derecesiyle sınırlanır. İkinci olarak, toplumsal sermayenin her bir özel üretim alanına yerleşmiş bulunan kısmı, birbirlerinin karşısına, bağımsız ve birbirlerine rakip meta üreticileri olarak çıkan çok sayıda kapitalist arasında bölünür. Bundan dolayı, birikimin ve ona eşlik eden yoğunlaşmanın çok sayıda noktaya bölünmesinin ötesinde, faaliyet halindeki sermayelerin büyümesi, yeni sermayelerin oluşumuyla ve eskilerin parçalanmasıyla engellenir. Bu nedenle, birikim, kendisini bir yandan üretim araçlarının ve emek üzerindeki kumanda gücünün gittikçe artan yoğunlaşması olarak ortaya koyuyorsa, öte yandan, çok sayıdaki bireysel sermayelerin birbirlerini geriye itmeleri olarak ortaya koyar.

Toplumsal toplam sermayenin çok sayıda bireysel sermayeye bölünmesi ya da bunun parçalarının birbirlerini geriye itmeleri, birbirlerini çekmeleri biçimindeki bir karşı tepkiye yol açar. Bu, artık, üretim araçlarının ve emek üzerindeki kumanda gücünün, birikimle özdeş olan basit yoğunlaşması değildir. Oluşmuş bulunan sermayelerin yoğunlaşması, bu sermayelerin bireysel bağımsızlıklarının kaldırılması, kapitalistin iktisadi varlığına bir diğer kapitalist tarafından son verilmesi, çok sayıdaki küçük sermayelerin az sayıdaki büyük sermayeler haline gelmesidir. Bu süreci ilkinden ayıran, mevcut ve faaliyet halinde bulunan sermayelerin dağılımının değiştirilmesinden başka bir ön koşulunun bulunmaması, dolayısıyla, hareket alanının, toplumsal zenginliğin mutlak büyümesiyle ya da birikimin mutlak sınırlarıyla sınırlanmış olmamasıdır. Sermaye bir yerde büyük kütleler halinde bir elde toplanmaktadır, çünkü başka yerde pek çok elden uzaklaşmaktadır. Bu, birikim ve yoğunlaşmadan farklı olarak, gerçek merkezîleşmedir.

Sermayelerin bu merkezîleşmesinin ya da sermayenin sermaye tarafından çekilmesinin yasalarını burada inceleyemeyiz. Bazı olgulara kısaca değinmek yeterli. Rekabet savaşı, metaları ucuzlatarak yürütülür. Metalarda ucuzluk sağlanması, *caeteris paribus* (diğer her şey aynı kalmak koşuluyla), emeğin üretkenliğine, ama bu da üretimin ölçeğine bağlıdır. Bu nedenle, büyük sermayeler, küçüklerin hakkından gelir. Dahası, hatırlanacağı üzere, kapitalist üretim tarzının gelişmesiyle birlikte, bir işi bunun normal koşullarına uygun olarak yürütebilmek için gereken bireysel sermayenin asgari hacmi büyür. Bundan dolayı, daha küçük sermayeler, büyük sanayinin ancak henüz yer yer ya da tam olmayan bir biçimde hükmü altına almış bulunduğu üretim alanlarına yığılır. Rekabet, bu gibi üretim alanlarında, rakip sermayelerin sayısıyla doğru orantılı, büyüklükleriyle ters orantılı bir güce sahiptir. Rekabet, her zaman, sermayeleri kısmen galibin eline geçen, kısmen yok olan, daha küçük boydaki birçok kapitalistin ortadan kalkmasıyla son bulur. Bu bir yana bırakıldığında, kapitalist üretimle birlikte tamamıyla yeni bir güç oluşur; bu yeni güç, ilk zamanlarında, birikimin mütevazı bir yardımcısı olarak, gizlice işin içine giren, toplumun yüzeyinde şu ya da bu büyüklükte kütleler halinde dağılmış bulunan paraları görünmeyen iplerle bireysel ya da ortaklık biçiminde birleşmiş kapitalistlerin ellerine çeken, fakat çok geçmeden rekabet savaşının yeni ve korkunç bir silahı haline gelen ve sonunda sermayelerin merkezîleşmesini sağlayan muazzam bir toplumsal mekanizmaya dönüşen kredi sistemidir.

Kapitalist üretim ve birikim ne ölçüde gelişirse, her ikisi de merkezîleşmenin en güçlü kaldıraçları olan rekabet ve kredi sistemi de

o ölçüde gelişir. Aynı zamanda, birikimin ilerlemesi, merkezîleşme konusu olabilecek malzemeyi, yani bireysel sermayeleri çoğaltır; bu sırada, kapitalist üretimde meydana gelen genişleme, bir yandan toplumsal ihtiyaç yaratırken, öte yandan, başarıyla yürütülmeleri daha önceki bir sermaye merkezîleşmesine bağlı bulunan muazzam sınai girişimler için gerekli olan teknik araçları sağlar. Bundan dolayı, bireysel sermayelerin karşılıklı çekim gücü ve merkezîleşme eğilimi, bugün her zamankinden daha kuvvetlidir. Merkezîleştirici hareketin genişlik ve enerjisi belli bir derecede kapitalist zenginliğin halen ulaşılmış bulunan büyüklüğü ve ekonomik mekanizmanın üstünlüğü ile belirleniyor olsa bile, merkezîleşmenin gösterdiği ilerleme hiçbir biçimde toplumsal sermayenin büyüklüğünde meydana gelen pozitif artışa bağlı değildir. Ve bu, merkezîleşmeyi, yalnızca daha büyük ölçekteki yeniden üretimin başka bir ifadesi olan yoğunlaşmadan ayıran özel bir farktır. Merkezîleşme, yalnızca mevcut sermayelerin dağılımındaki bir değişiklikle, toplumsal sermayenin unsurlarının nicel gruplaşmalarının basitçe değişmesiyle gerçekleşebilir. Sermaye bir yerde büyük kütleler halinde bir elde toplanabilmektedir, çünkü bir başka yerde tek tek birçok elden koparılmaktadır. Belli bir iş kolunda yatırılmış bulunan bütün sermayeler tek bir bireysel sermaye biçiminde eriyip kaynaşmış olsalardı, merkezîleşme bu iş kolunda ulaşabileceği en üst sınıra varmış olurdu.[84] Belli bir toplumda bu sınıra ancak, bütün toplumsal sermayenin, ister tek bir kapitalist isterse tek bir kapitalistler birliği olsun, tek bir elde toplandığı anda varılmış olurdu.

Merkezîleşme, sanayici kapitalistleri, yürüttükleri işlemlerin ölçeğini büyütebilir hale getirerek, birikimin işini tamamlar. Bu son sonuç ister birikimin isterse merkezîleşmenin ürünü olsun; ister merkezîleşme, zora dayanan ilhak yoluyla gerçekleşsin (böyle bir durumda bazı sermayeler diğerleri için öyle güçlü çekim merkezleri haline gelir ki, bunların bireysel bağlarını koparır ve kopmuş parçaları kendilerine çekerler), isterse oluşmuş veya oluşmakta olan sermayelerin bir yığınının kaynaşması, daha yumuşak bir yol olan hisse senetli şirketlerin kurulması yoluyla gerçekleşsin, bunların iktisadi etkisi değişmez. Sınai kuruluşların büyümüş olan boyutları, her yerde, çok sayıda kimsenin birlikte yapacakları işin daha kapsamlı bir düzen altına alınması için, bunların maddi hareket güçlerinin daha geniş ölçüde gelişmesi için, yani, kendi başlarına ve geleneksel tarzda yürütülmekte olan üretim süreçlerinin, toplumsal olarak birleştirilmiş ve bilimsel olarak düzenlenmiş üretim

84 4. Basıma Not. Halen, en yeni İngiliz ve Amerikan *"trust"*leri (tröstleri), bu hedefe, hiç değilse bir iş kolundaki bütün büyük girişimleri pratikte tekel oluşturacak bir anonim şirket halinde birleştirerek ulaşmaya çalışmaktadır. –F. E.

süreçlerine giderek daha fazla dönüştürülmesi için hareket noktasını oluşturur.

Ama, toplumsal sermayeyi meydana getiren parçaların kümelenişlerindeki nicel bir değişiklikten başka bir şey gerektirmeyen merkezîleşmeyle karşılaştırıldığında, birikimin, yani döngü biçiminden çıkıp spirale dönüşen yeniden üretim aracılığıyla sermayenin adım adım çoğalmasının, çok yavaş yol alan bir süreç olduğu açıktır. Dünya, birkaç bireysel sermayenin, bir demir yolu inşası işinin hakkından gelebilecekleri büyüklüğe ulaşıncaya kadar birikmelerini beklemek zorunda kalsaydı, demir yollarına hâlâ sahip olamazdı. Buna karşılık, merkezîleşme bunu, anonim şirketler aracılığıyla, kaşla göz arasında başarmasını bilmiştir. Ve merkezîleşme, böylece birikimin etkilerini artırır ve hızlandırırken, aynı zamanda, sermayenin teknik bileşimindeki, değişmez sermaye kısmını değişir sermaye kısmı aleyhine büyüten ve böylece emeğe olan göreli talebi azaltan köklü değişiklikleri genişletir ve hızlandırır.

Merkezîleşme yoluyla bir gecede birleştirilmiş olan sermaye kütleleri diğer sermayeler gibi yeniden ürer ve çoğalır; yalnızca üremeleri ve çoğalmaları daha hızlı olur ve böylece toplumsal birikimin yeni ve güçlü kaldıraçları haline gelirler. Bundan dolayı, toplumsal birikimin ilerlemesinden söz ettiğimizde, açıkça ifade etmesek bile, bunun içinde -bugün- merkezîleşmenin etkileri de vardır.

Normal birikimin akışı içinde oluşan ek sermayeler (bkz. Bölüm: 22, 1), özellikle yeni icat ve keşiflerin kullanılmasının, genel olarak da sınai mükemmelleşmenin araçları olarak hizmet görür. Ne var ki, eski sermaye de zamanla tepeden tırnağa yenilenmeyi gerektiren bir noktaya ulaşır; bu noktaya geldiğinde üzerindeki deriyi sıyırıp atar ve başkaları gibi mükemmelleştirilmiş teknik kılıkta yeniden dünyaya gelir; bu yeni biçim için de, daha büyük bir makine ve ham madde kitlesini harekete geçirmek için, daha küçük bir emek kütlesi yeterli olur. Bunun kaçınılmaz sonucu olan mutlak emek gücü talebindeki azalma, elbette, bu yenilenme sürecinden geçen sermayelerin merkezîleştirici hareket sayesinde daha önce bir araya yığılmış olmaları ölçüsünde, daha büyük olacaktır.

Demek ki, bir yandan, birikimin ilerlemesi sırasında oluşan ek sermaye, kendi büyüklüğüyle orantılı olarak, gittikçe daha az işçiyi kendisine çekerken, öte yandan, dönemsel olarak yeni bir bileşimle yeniden üretilen eski sermaye, daha önce kendisi tarafından çalıştırılmakta olan işçilerden gittikçe daha fazlasını kendisinden uzaklaştırır.

3. Bir Göreli Artık Nüfusun Gittikçe Artan Ölçüde Üretimi ya da Yedek Sanayi Ordusu

Sermayenin, başlangıçta yalnızca nicel bir genişleme olarak görünen birikimi, görmüş olduğumuz gibi, bileşiminin nitel olarak sürekli değişmesiyle, yani değişmeyen kısmının değişen kısmı aleyhine sürekli artmasıyla gerçekleşir.[85]

Özgül kapitalist üretim tarzı, emeğin üretkenliğindeki buna uygun düşen gelişme ve sermayenin organik bileşiminde bunun yol açtığı değişim, birikimdeki ilerlemeye ya da toplumsal zenginlikteki büyümeye ayak uydurmakla kalmaz. Basit birikime veya toplam sermayedeki mutlak genişlemeye, bu toplam sermayenin bireysel unsurların merkezîleşmesi ve ek sermayenin uğradığı köklü değişmeye, başlangıçtaki orijinal sermayenin geçirdiği köklü teknik değişme eşlik ettiğinden, bunlar çok daha büyük bir hızla yol alır. Bundan ötürü, birikimdeki ilerleme ile birlikte değişmez sermayenin değişir sermayeye oranı, başlangıçta 1:1 ise, 2:1, 3:1, 4:1, 5:1, 7:1 vb. haline gelirken, bunun toplam değerinin $^1/_2$'si yerine ancak $^1/_3$'ü, $^1/_4$'ü, $^1/_5$'i, $^1/_6$'sı, $^1/_8$'i vb. emek gücüne, buna karşılık $^2/_3$'ü, $^3/_4$'ü, $^4/_5$'i, $^5/_6$'sı, $^7/_8$'i vb. üretim araçlarına çevrilir. Emek talebi, toplam sermayenin büyüklüğüyle değil, bunun değişir kısmıyla belirlendiğinden, daha önce varsayılmış olduğu gibi toplam sermayedeki büyüme ile orantılı olarak büyümek şöyle dursun, toplam sermayenin büyümesiyle birlikte giderek daha fazla küçülür. Emek talebi, toplam sermayenin büyüklüğüyle orantılı olarak ve bu büyüklükteki büyüme ile birlikte giderek daha hızlı düşer. Toplam sermayedeki büyüme ile birlikte, gerçi, bunun değişen kısmı ya da kendi parçası haline gelen emek gücü de büyür, ancak bu büyüme, gittikçe küçülen bir oranda olur. Birikimin, yalnızca, veri olan bir teknik temel üzerinde üretimde bir genişlemeye yol açtığı zaman aralıkları kısalır. Belli bir sayıda ek işçiyi soğurabilmek, ya da, eski sermayenin sürekli olarak başkalaşım geçirmekte olması nedeniyle, halen çalışmakta olan işçileri çalıştırabilmek için bile, artık, hızlı bir toplam sermaye birikimi yetmez, birikimin artış hızının giderek artması gerekir. Öte yandan, bizzat bu büyüyen birikim ve merkezîleşme de yeniden sermayenin bileşiminde yeni bir değişmenin, yani sermayenin değişmez kısmına oranla değişir kısmında çok daha hızlı bir küçülmenin kaynağı olur. Değişir sermaye kısmında toplam sermayedeki büyüme ile birlikte hızlanan ve bu büyümeden daha hızlı olan göreli küçülme, diğer tarafta,

85 3. Basıma not. Marx'ın el yazması metninde burada şu kenar notu vardır: "Daha sonra ele alınacak: Genişleme sadece nicel olursa, aynı iş kolundaki büyük ve küçük sermayeler için kârlar yatırılan sermayelerin büyüklüklerine bağlı olur. Nicel genişleme nitel değişmeye neden olursa, aynı zamanda, daha büyük olan sermayenin kâr oranı yükselir." –F. E.

tam ters şekilde, işçi nüfusun sayısında, her zaman, değişir sermayedeki ya da bu nüfusa iş vermeyi sağlayan araçların miktarındaki artıştan daha hızlı bir mutlak artış oluyormuş gibi gözükür. Aslında, sahip bulunduğu enerji ve genişlikle doğru orantılı bir şekilde, sürekli olarak bir göreli, yani sermayenin ortalama değerlenme ihtiyaçları açısından aşırı, bu nedenle de fazla ya da artık işçi nüfusu yaratan, kapitalist birikimin kendisinden başka bir şey değildir.

Toplumsal toplam sermaye göz önüne alındığında, bunun birikim hareketi, kâh dönemsel değişikliklere yol açar, kâh bunun evreleri eş zamanlı olarak farklı üretim alanlarına dağılır. Bazı üretim alanlarında, yalnızca yoğunlaşma sonucunda, mutlak büyüklüğünde artma olmadan sermayenin bileşiminde değişiklik olur; diğer bazı üretim alanlarında sermayedeki mutlak büyüme bunun değişir kısmında ya da kendisi tarafından soğurulan emek gücünün miktarında mutlak bir azalmayı beraberinde getirir; diğer bazılarında sermaye, kâh veri olan bir teknik temel üzerinde büyümeye devam eder ve kendisindeki büyüme ile orantılı olarak ek emek güçlerini kendisine çeker, kâh organik bir değişikliğe uğrar ve değişir kısmı küçülür; bütün üretim alanlarında değişir sermaye kısmındaki büyüme ve dolayısıyla çalıştırılan işçilerin sayısı her zaman şiddetli dalgalanmalara ve ister halen çalıştırılmakta olan işçilerin bir kısmının işten atılması gibi daha açık görülebilen bir biçimde isterse ek işçi nüfusunun alışılmış çekim kanallarıyla soğurulmasının daha güç bir hale gelmiş olması gibi daha az açık olan, fakat hiç de daha az gerçek olmayan bir biçimde olsun, geçici bir artık nüfus üretimine bağlanmış bir durumdadır.[86] Halen faaliyet halinde bulunan toplumsal sermayenin büyüklüğü ve bundaki büyümenin derecesi, üretimin ölçeğinde ve harekete geçirilen işçilerin kitlesinde meydana gelen büyüme, bu işçilerin

86 İngiltere ve Galler'de yapılmış sayım şunları da gösterir: Tarımda faaliyet gösteren bütün kişiler (mal sahipleri, kiracı-kapitalist çiftçiler, bahçıvanlar, çobanlar vb. dahil): 1851'de 2.011.447, 1861'de 1.924.110 kişi; 87.337 kişilik bir azalma. Worsted sanayisi: 1851'de 102.714, 1861'de 79.242 kişi. İpekli dokuma sanayisi: 1851'de 111.940, 1861'de 101.678 kişi. Basma sanayisi: 1851'de 12.098, 1861'de 12.556 kişi; bu iş kolundaki muazzam genişlemeye rağmen bu sınırlı artış çalıştırılan işçi sayısında göreli olarak büyük bir azalış olduğu anlamına gelir. Şapkacılık: 1851'de 15.957, 1861'de 13.814 kişi. Hasır şapka ve başlık sanayisi: 1851'de 20.393, 1861'de 18.176 kişi. Malt sanayisi: 1851'de 10.566, 1861'de 10.677 kişi. Mum sanayisi: 1851'de 4.949, 1861'de 4.686 kişi; bu azalma, diğer şeylerin yanında, gazla aydınlanmanın artması sayesinde olmuştur. Tarak yapımcıları: 1851'de 2.038, 1861'de 1.478 kişi. Bıçkıcılar: 1851'de 30.552, 1861'de 31.647 kişi; burada bıçkı makinelerindeki artma sonucu sınırlı bir yükselme olmuştur. Çivi sanayisi: 1851'de 28.940, 1861'de 26.130 kişi; makinelerin rekabeti yüzünden bir azalma. Kalay ve bakır madenlerinde: 1851'de 31.360, 1861'de 32.041 kişi. Buna karşılık pamuklu iplik ve dokuma sanayisinde: 1851'de 371.777, 1861'de 456.646 kişi; kömür ocaklarında: 1851'de 183.389, 1861'de 246.613 kişi. "1851'den beri işçi artışı, genellikle, en fazla şimdiye kadar makinelerin henüz başarı ile uygulanamadığı iş kollarında olmuştur." ("Census of England and Wales for 1861", vol. III., Lond. 1863, s. 35-39)

emeklerinin üretkenliğindeki gelişme ve bütün zenginlik kaynaklarının daha geniş ve daha yoğun akımlar üretmesi ile birlikte, işçilerin sermaye tarafından daha fazla çekilmesinin ve buna bağlı olarak yine sermaye tarafından daha fazla geri itilmesinin ölçeği de büyür, sermayenin organik bileşimindeki ve teknik biçimindeki değişmenin hızı artar ve kendilerinde bu değişmenin aynı zamanda ya da birbiri peşi sıra meydana geldiği üretim alanlarının sayısı kabarır. Demek ki, işçi nüfusu, bizzat kendisi tarafından üretilen sermaye birikimi ile birlikte, giderek büyüyen bir ölçüde, kendisinin göreli artık nüfus haline getirilmesinin araçlarını da üretiyor.[87] Bu, kapitalist üretim tarzına özgü bir nüfus yasasıdır; gerçekten de, her özel tarihsel üretim tarzı, kendi özel, tarihsel olarak geçerli nüfus yasalarına sahiptir. Soyut bir nüfus yasası, yalnızca bitkiler ve hayvanlar için vardır; o da ancak, insanın tarihsel olarak müdahale etmemesi ölçüsünde...

Ama eğer bir artık işçi nüfusu, birikimin ya da kapitalist temel üzerinde zenginliğin gelişmesinin zorunlu bir ürünüyse, bu artık nüfus da, tersine, kapitalist üretimin kaldıracı, evet, kapitalist üretim tarzının bir varlık koşulu haline gelir. Bu artık nüfus, sanki üretilmesinin bütün masraflarını o karşılamış gibi mutlak olarak sermayeye ait olan bir kullanılmaya hazır yedek sanayi ordusu oluşturur. Artık nüfus, sermayenin değişen değerlenme ihtiyaçları için, gerçek nüfus artışının sınırlarından

87 Değişir sermayenin göreli büyüklüğünün gittikçe artan bir oranda azalması yasası ve bunun işçi sınıfının durumu üzerindeki etkileri Klasik Okul'un önde gelen bazı iktisatçıları tarafından, kavranmaktan çok, sezilmiştir. Bu konuda en büyük hizmeti, bütün diğerleri gibi, değişmez sermayeyi sabit sermayeyle, değişir sermayeyi dolaşır sermayeyle karıştırmış olmakla beraber, John Barton yapmıştır. Barton der ki: "Emek talebi, sabit sermayedeki artışa değil, dolaşır sermayedeki artışa bağlıdır. Bu iki tür sermaye arasındaki oranın her zaman ve bütün koşullar altında aynı kaldığı doğru olsaydı, buradan, şüphesiz, çalıştırılan işçi sayısının devletin zenginliği ile orantılı olduğu sonucu çıkardı. Ne var ki, böyle bir iddianın en küçük bir doğru olma olasılığı yoktur. Doğa bilimleri geliştiği ve uygarlık genişlediği ölçüde, sabit sermaye dolaşır sermayeye oranla gittikçe daha büyüyen bir artış gösterir. Bir parça Britanya muslinini üretmek için kullanılan sabit sermaye miktarı buna benzer bir Hint muslini parçasını elde etmek için kullanılan sabit sermaye miktarından en azından yüz, belki de bin kat daha büyüktür. Ve dolaşır sermayenin payı yüz veya bin defa daha küçüktür. ... Yıllık tasarrufların tamamı sabit sermayeye eklenecek olsa, bunun emek talebini artıracak yönde bir etkisi olmazdı." (John Barton, "Observations on the circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society", Lond. 1817, s. 16, 17.) "Ülkenin net gelirini artıran aynı neden, aynı zamanda, nüfusta bir bollaşmaya ve işçinin durumunun bozulmasına yol açabilir." (Ricardo, l.c. s. 469.) "Sermayedeki artışla birlikte talepte" (emek talebinde) "göreli bir azalma olur." (l.c. s. 480, not.) "Emeğin korunmasına ayrılan sermaye miktarı, sermayenin toplam miktarında meydana gelebilecek herhangi bir değişiklikten bağımsız olarak değişebilir. ... Sermayenin kendisinin bollaşması ölçüsünde, istihdam hacminde büyük dalgalanmalar ve sıkıntılar daha sık ortaya çıkabilir." (Richard Jones, "An Introductory Lecture on Pol. Econ.", Lond. 1833, s. 12.) "Talep" (emek talebi) "toplam sermayenin birikimiyle orantılı olarak ... yükselmez. ... Bundan dolayı, yeniden üretime ayrılan ulusal sermayedeki her artış, toplumsal ilerlemenin akışı içinde işçinin durumu üzerinde gittikçe azalan bir etki yapar." (Ramsay, l.c. s. 90, 91.)

bağımsız olarak, her an sömürülmeye hazır insan malzemesini yaratır. Birikim ve emeğin üretkenliğindeki buna eşlik eden gelişme ile birlikte, sermayenin ani genişleme gücü de büyür; bu büyüme, yalnızca, faaliyet halinde bulunan sermayenin esnekliğinin ve sermayenin ancak esnek bir kısmını oluşturduğu mutlak zenginliğin artmasından, yalnızca, kredi sisteminin, her tür özel dürtü altında, bu zenginliğin alışılmadık bir kısmını ek sermaye olarak birdenbire üretimin emrine vermesinden kaynaklanmaz. Bizzat üretim sürecinin teknik koşulları, makineler, taşımacılık araçları vb., artık ürünün en yüksek bir hızla ve en büyük ölçekte, ek üretim araçlarına dönüşmesini mümkün kılar. Birikimdeki ilerleme ile birlikte son derece büyüyen ve ek sermayeye dönüştürülebilir toplumsal zenginlik kütlesi, piyasaları birdenbire genişleyen eski üretim kollarına ya da eskilerinin gelişmesinden dolayı kendilerine ihtiyaç duyulan demir yolları vb. gibi, yeni açılmış üretim kollarına çılgınca bir coşkunlukla atılır. Bütün bu gibi durumlarda, büyük insan kitlelerinin, hemen ve diğer alanlardaki üretim faaliyetlerinde kesintiye yol açmaksızın, en önemli noktalara atılabilir olması gerekir. Aşırı nüfus bu kitleyi sağlar. Modern sanayinin karakteristik yaşam çizgisi, yani daha küçük dalgalanmalarla kesintiye uğrayan ortalama canlılık, yüksek baskı altında üretim, bunalım ve duraklama dönemlerinden oluşan on yıllık çevrim, yedek sanayi ordusunun ya da artık nüfusun durmadan oluşturulmasına, bunun şu ya da bu ölçüde soğurulmasına ve yeniden oluşturulmasına dayanır. Öte yandan, sınai çevrimin değişen evreleri de, artık nüfusu işe yerleştirir ve onun yeniden üretiminin en enerjik aracılarından biri olur.

Modern sanayinin, insanlığın daha önceki çağlarının hiçbirinde rastlamadığımız bu kendine özgü yaşam çizgisi, kapitalist üretimin kendi çocukluk çağında da olanaksızdı. Sermayenin bileşimi ancak çok yavaş değişebilmişti. Bu nedenle, sermayenin birikimi ile emek talebindeki göreli büyüme, genel olarak, el ele gitmişti. Modern dönemle karşılaştırıldığında birikiminin yavaş ilerlemesi gibi, sömürülebilir işçi nüfusu bakımından da, ancak daha sonra göreceğimiz zora dayanan yöntemlerle kaldırılabilecek olan doğal sınırlarla karşılaştı. Üretimin ölçeğindeki ani ve kesintili genişleme, ani daralmanın da ön koşulu olur; daralma tekrar genişlemeye yol açar, fakat el altında bulunan bir insan malzemesi olmadan, işçi sayısında nüfusun mutlak artışından bağımsız olan bir çoğalma meydana gelmeden, genişleme mümkün olamaz. İşçi sayısında böyle bir çoğalma, çalıştırılan işçilerin sayısını, artan üretime oranla azaltan yöntemlerden yararlanarak işçilerin bir kısmını sürekli olarak "serbest hale getiren" basit süreçle sağlanır.

Demek ki, modern sanayinin bütün hareket biçimi, işçi nüfusun bir kısmının sürekli olarak işsiz ya da yarı işsiz insanlara dönüştürülmesine dayanır. Ekonomi politiğin yüzeyselliği, kendisini, sınai çevrimin değişim dönemlerinin belirtilerinden ibaret olan kredi hacmindeki genişleme ve daralmaları bunların nedeni haline getirmesiyle de gösterir. Tıpkı kendilerine bir kez belli bir hareket verilince bunu durmadan tekrarlayan gök cisimleri gibi, toplumsal üretim de, birbiri peşi sıra gelen genişleme ve daralma hareketleri içine sokulur sokulmaz bunları durmadan tekrarlar. Sonuçların kendileri nedenler haline gelir ve kendi koşullarını durmadan yeniden üreten bütün sürecin durum değişmeleri periyodiklik biçimini alır.* Bu periyodiklik bir kez yerleşiklik kazanınca, göreli bir aşırı nüfusun, yani sermayenin kendi kendini değerlendirmesinin yol açtığı ortalama ihtiyaçlara göre fazla olan bir nüfusun yaratılmasını ekonomi politik bile modern sanayinin varlık koşulu olarak görür.

> "Diyelim," der, daha önce Oxford'da ekonomi politik profesörü olup sonradan İngiliz Sömürgeler Bakanlığı'nda çalışmış olan H. Merivale, "ülke, bir bunalım dolayısıyla göç yolundan yararlanarak, birkaç yüz bin fazla yoksuldan kurtulmak için, alelacele bir çaba sarf etmeye kalkışmıştır, bunun sonucu ne olabilir? Emeğe olan talebin daha ilk geri gelişinde bir emek yetersizliği ile karşılaşılacaktır. İnsanların yeniden üretimi ne kadar hızlı olursa olsun, yetişkin işçilerin yerini doldurabilmek, her durumda bir kuşaklık bir zaman aralığını gerektirecektir. Şimdi, bizim fabrikatörlerimizin kârları, esas itibarıyla, talebin canlı olduğu uygun zamanlardan yararlanma ve böylece işlerin durgunlaştığı zamanları zarar görmeden atlatma güçlerine bağlıdır. Onlara bu gücü ancak makineler ve el emeği üzerindeki kumanda sağlar. Onlar, ellerinin altında kullanıma hazır işçiler bulabilmelidir; onlar, piyasanın durumuna göre, gerektiği zaman işçilerinin canlılığını artırabilecek ya da azaltabilecek bir durumda olabilmelidir; yoksa bu ülkenin zenginliğinin üzerinde kurulu bulunduğu rekabet yarışındaki üstünlüğü korumaları kesinlikle mümkün olmaz."[88]

---

* Eserin onaylı Fransızca basımında burada şu ek yer almaktadır: "Fakat makineleşmiş sanayinin ağırlığını bütün ulusal sanayi üzerinde duyuran bir etki yapabilecek derecede kök saldığı, sanayinin bu duruma gelmiş olması dolayısıyla dış ticaretin iç ticareti önem açısından geride bırakmaya bağladığı, dünya piyasasının Yeni Dünya'da, Asya ve Avustralya'da birbiri peşi sıra gittikçe daha geniş alanlara el attığı ve son olarak dünya piyasasında boy gösteren sanayici ülkelerin yeterli bir sayıya ulaştıkları andan, ilk olarak işte bu andan itibaren, birbirini izleyen evreleri yıllar alan, her zaman genel bir bunalımla sonuçlanan, birinin sonu bir yenisinin başlangıcı olan ve durmadan yenilenen çevrimler görülmeye başlamıştır. Bugüne kadar bu çevrimlerin periyodik süreleri on veya on bir yıl oldu; ama bu sayıyı değişmez kabul etmek için hiçbir neden bulunmuyor. Aksine, kapitalist üretimin yukarıda incelemiş bulunduğumuz yasalarından, bunun değişken olduğu ve çevrim döneminin gitgide kısalacağı sonucunu çıkarmak gerekir." –Almanca baskı editörünün notu.

88 H. Merivale, "Lectures on Colonization and Colonies", Lond. 1841 and 1842, v. I, s. 146.

Malthus bile, nüfus fazlasını, kendi dar görüşlülüğüne uygun olarak işçi nüfusundaki göreli fazlalıkla değil bu nüfustaki mutlak aşırı artışla açıklamakla beraber, modern sanayi için bir zorunluluk olarak görür. Şöyle söyler:

> "Varlığı esas itibarıyla sanayi ve ticarete bağlı bulunan bir ülkede evlilikle ilgili akla uygun alışkanlıklar, belli bir noktaya gelindiğinde, bu ülke için zararlı olabilir. ... Özel bir talep sonucunda işçi nüfusunda meydana gelen bir artış, nüfusun doğası gereği, 16 ya da 18 yıllık bir süre geçinceye kadar piyasaya getirilemez, oysa gelirin tasarruf edilerek sermayeye çevrilmesi çok daha çabuk olabilir; bir ülke, emek fonunun nüfustan hızlı büyümesi durumuyla her zaman karşı karşıya kalabilir."[89]

Ekonomi politik, sürekli olarak bir artık işçi nüfusunun üretilmesini böylece kapitalist birikim için bir zorunluluk olarak ortaya koyduktan sonra ve gayet uygun bir tarzda, yaşlı bir bakire kılığına bürünmüş olarak, kapitalistinin *"beau idéal"*inin (güzel idealinin) ağzından kendilerinin yaratmış oldukları ek sermaye tarafından sokağa atılan "fazlalar"a hitaben şunları söyler:

> "Biz fabrikatörler, sizlerin hayatlarınızı sağlamak için var olması gereken sermayeyi çoğaltarak, sizler için elimizden geleni yapıyoruz; bundan sonrasını ise sayınızı geçim araçlarının miktarına uydurarak sizin yapmanız gerekiyor."[90]

Kapitalist üretim, nüfustaki doğal artış ile sağlanan kullanılabilir emek gücü miktarıyla asla yetinemez. Rahat bir biçimde faaliyet gösterebilmek için, kapitalist üretim bu doğal sınırlara bağlı olmayan bir yedek sanayi ordusunun varlığına ihtiyaç duyar.

Şimdiye kadar, değişir sermayedeki artış ya da azalış ile çalıştırılmakta olan işçilerin sayısındaki yükseliş ya da düşüş arasında tam bir uyuşma olduğu varsayılmıştı.

Oysa, bireysel işçi daha emek sağlarsa ve dolayısıyla emek fiyatının aynı kalmasına, hatta, emek kütlesindeki artıştan daha yavaş olmak üzere düşmesine rağmen, elde ettiği ücret artarsa, sermaye tarafından

---

89 "Prudential habits with regard to marriage, carried to a considerable extent among the labouring class of a country mainly depending upon manufactures and commerce, might injure it ... From the nature of a population, an increase of labourers cannot be brought into market, in consequence of a particular demand, till after the lapse of 16 or 18 years, and the conversion of revenue into capital, by saving, may take place much more rapidly; a country is always liable to an increase in the quantity of the funds for the maintenance of labour faster than the increase of population." (Malthus, "Princ. of Pol. Econ.", s. 215, 319, 320.) Bu eserde Malthus, Sismondi'nin yardımıyla, sonunda, kapitalist üretimin üç güzelini keşfeder: aşırı üretim - aşırı nüfus - aşırı tüketim; *three delicate monsters, indeed!* (gerçekten, pek nazik üç canavar!) Krş. F. Engels, "Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie", l.c. s. 107 vd.

90 Harriet Martineau, "The Manchester Strike", 1832, s. 101.

kumanda edilen işçilerin sayısı aynı kalır ve hatta düşerken, değişir sermaye artar. Bu durumda değişir sermayedeki artış, daha fazla emeğin endeksi olur, ama çalıştırılan işçilerin endeksi olmaktan uzaklaşır. Belli büyüklükte bir emek miktarını, bunun için katlanılan masraf aynı kalır ya da hatta düşerken, daha çok sayıda işçi yerine daha az sayıda işçiden sızdırmak mutlak olarak her kapitalistin çıkarına olan bir şeydir. Değişmez sermaye harcaması, daha çok işçi çalıştırıldığı zaman harekete getirilen emeğin kütlesiyle orantılı olarak, aynı miktarda işçi daha fazla emek sağlayacak biçimde çalıştırıldığı zaman çok daha yavaş artar. Üretimin ölçeği ne kadar büyürse, bunu elde etme güdüsü o kadar güç kazanır. Bunun şiddeti sermayenin birikimi ile birlikte artar.

Görülmüş olduğu gibi, kapitalist üretim tarzının ve emeğin üretkenliğinin gelişmesi -birikimin aynı zamanda hem sebebi hem sonucudur- kapitalisti, aynı miktarda değişir sermaye harcamasıyla bireysel emek güçlerini genişliğine ya da derinliğine daha büyük ölçüde sömürerek, daha fazla emek gücünü harekete geçirebilecek duruma sokar. Ayrıca, yine görülmüş olduğu üzere, kapitalist, gittikçe artan ölçüde hünerli işçileri daha az hünerli olanlarıyla, olgun emek gücünü henüz olgunlaşmamış emek gücüyle, erkek işçileri kadın işçilerle, yetişkin işçileri gençlerle ya da çocuklarla değiştirerek, aynı miktarda sermaye ile daha fazla emek gücü satın alır.

Bundan dolayı, birikimdeki ilerlemeyle birlikte, bir yandan, daha büyük bir değişir sermaye, daha fazla sayıda işçiyi işe sokmaksızın, daha fazla emeği; öte yandan, aynı büyüklükteki değişir sermaye, aynı büyüklükteki emek gücü kütlesiyle daha fazla emeği ve son olarak, daha yüksek nitelikteki emek güçlerini işten çıkarma yoluyla, daha düşük nitelikteki emek güçlerini harekete geçirir.

Bu nedenle, göreli bir artık nüfusun üretilmesi ya da bir işçilerin serbest bırakılması, birikimdeki ilerlemeyle birlikte hızlanan üretim sürecindeki köklü teknik değişimden ve buna bağlı olarak sermayenin değişmez kısmına oranla değişir kısmında gerçekleşen azalmadan daha hızlı olur. Büyüklükleri ve etki güçleri artarken, üretim araçlarının işçileri çalıştırma araçları olma derecesi düşüyorsa, bu ilişkinin kendisi de, emeğin üretkenliğinin büyümesi ölçüsünde, sermayenin, emek arzını işçi talebinden daha hızlı yükseltmesiyle, bir kez daha değişikliğe uğrar. İşçi sınıfının çalışmakta olan kısmının aşırı çalışması, işçi sınıfının yedek kısmını büyütürken, diğer taraftan, yedekte bulunan kısmın rekabet yoluyla çalışmakta olan kısım üzerinde yarattığı baskının artması, çalışmakta olan işçileri aşırı çalışmak ve sermayenin diktasına boyun eğmek zorunda bırakır. İşçi sınıfının bir kısmının aşırı çalışması ile di-

ğer kısmının zorla işsizliğe mahkûm edilmesi ve bunun tersi, bireysel kapitalistin bir zenginleşme aracı haline gelir[91] ve aynı zamanda yedek sanayi ordusunun üretimini toplumsal birikimdeki ilerlemeye uyan bir ölçüde hızlandırır. Göreli artık nüfusun oluşumunda bu unsurun ne kadar önemli olduğunu, söz gelişi, İngiltere örneği ortaya koymaktadır. Bu ülkenin emekten "tasarruf" sağlayan teknik araçları muazzam ölçüdedir. Böyle olmakla beraber, çalışma, yarın, genel olarak akla uygun bir düzeye indirilecek ve işçi sınıfının farklı katmanları arasında yaş ve cinsiyete göre yeni baştan bölüştürülecek olsa, ulusal üretimi şimdiki ölçekte sürdürmek için şu anda elde bulunan işçi nüfusu mutlak olarak yetersiz kalırdı. Şimdiki "üretici olmayan" işçilerin büyük çoğunluğunun "üretici" işçilere dönüştürülmesi zorunlu olurdu.

Bir bütün olarak bakıldığında, işçi ücretlerinin genel hareketleri, yalnızca, sınai çevrimin dönemsel değişmelerine uygun olarak yedek sanayi ordusunda gerçekleşen genişleme ve daralmalar tarafından düzenlenir. Bundan dolayı, bu hareketler, işçi nüfusunun mutlak sayısındaki değişikliklerle değil, işçi sınıfının faal işçi ordusu ile yedek işçi ordusuna bölünmesinin değişen oranlarıyla, artık nüfusun göreli büyüklüğündeki artış ve azalışlarla, bu nüfusun kâh soğurulup kâh yeniden serbest bırakılmasının derecesiyle belirlenir. Birikimin ilerlemesiyle sürekli daha kısa aralıklarla birbirlerini izleyen düzensiz dalgalanmaların bozucu etkilerine de maruz kalan on yıllık çevrimi ve periyodik dalgalanmalarıyla modern sanayi için, emeğin arz ve talebini, sermayenin genişlemesine

91 1863 pamuk kıtlığı sırasında bile, Blackburn'lü pamuk ipliği işçilerinin bir broşüründe, Fabrika Yasaları yüzünden, doğal olarak yalnızca yetişkin erkek işçilerin maruz kaldığı aşırı çalıştırmadan şiddetli bir dille söz edildiği görülür. "Bu fabrikada yetişkin işçilerden günde on iki veya on üç saat çalışmaları isteniyordu; oysa ailelerinin geçimini sağlayabilmek ve işçi kardeşlerini aşırı çalışmanın sebep olduğu vakitsiz ölümden korumak için çalışma süresinin bir kısmında çalışmaya can atan yüzlerce işçi öte yanda zoraki bir aylaklığa terk edilmiş bulunuyordu." Broşür şöyle devam ediyor: "Sormak isteriz, bu aşırı çalıştırma uygulamasının patronlarla işçiler arasında iyi ilişkiler kurulmasında olumlu bir etkide bulunması mümkün müdür? Aşırı çalıştırılan işçiler de zoraki aylaklığa mahkûm edilmiş olanlar (*condemned to forced idleness*) kadar bu haksızlığın pençesinde kıvranmaktadır. Adil bir dağıtıma gidilse, bu bölgede herkesin günün bir parçasında çalışmasına yetecek kadar iş var. Bir kısım işçi sadaka ile geçinmek zorunda kalırken diğer bir kısım işçi aşırı derecede uzun saatler boyunca çalıştırılacak yerde, hiç değilse bugünkü durum geçinceye kadar, genel olarak, kısa süre ile herkesin iş bulacağı bir sistem uygulansın, derken, patronlardan sadece doğru ve adil olan bir şeyi istemiş oluyoruz. ("Reports of Insp. of Fact., 31st Oct. 1863", s. 8.) - Bir göreli artık nüfusun çalışmakta olan işçiler üzerindeki etkisini "Essay on Trade and Commerce" adlı eserin yazarı, kendisindeki genellikle yanılmayan burjuva içgüdüsüyle kavramış bulunuyor. "Bu krallıkta görülen aylaklığın (*idleness*) diğer bir nedeni yeterli sayıda işçi olmamasıdır. ... Mamul eşyaya olağanüstü bir talep olduğunda, emek kıtlaşır; işçiler önemlerini anlarlar ve bunu aynı biçimde patronlar da anlasın isterler; bu, harikulade bir şey olur; ama bu heriflerin düşünüş biçimi o kadar ahlaksızcadır ki, bu gibi durumlarda patronları güç durumda bırakmak için, bütün bir günü birlikte öldürmek üzere gruplar halinde birleşirler." ("Essay etc.", s. 27, 28.) Bu herifler, aslında, ücret artışı talep ediyordu.

ve daralmasına göre değil, yani, işçi piyasasının kâh sermaye kendisini genişlettiği için görece az dolu, kâh sermaye kendisini daralttığı için yeniden aşırı dolu görünmesine yol açacak şekilde sermayenin her seferindeki değerlenme ihtiyaçlarına göre düzenlemek yerine, tersine, sermayenin hareketini nüfus miktarının mutlak hareketine bağımlı kılacak bir yasa, gerçekten güzel bir yasa olurdu. Ne var ki, bu, iktisatçıların dogmasıdır. Buna göre, sermaye birikimi sonucunda ücretler yükselir. Yükselen ücretler nüfusun artan bir hızla çoğalmasına yol açan bir dürtü olur ve bu çoğalma emek piyasasının yeniden dolup taşmasına ve dolayısıyla sermayenin, emek arzına oranla yetersiz bir miktara düşmesine kadar devam eder. Bu durumda ücretler düşer ve madalyonun öteki yüzü görünür. Ücretlerin düşmesi sonucunda işçi nüfusu yavaş yavaş azalmaya başlar ve sermaye işçi nüfusuna oranla yeniden bollaşır; ya da, diğer bazılarının yaptıkları açıklamaya göre, düşük bir düzeyde bulunan ücretler aynı zamanda işçi nüfusunun büyümesine engel olurken, düşen ücretler ve buna uygun olarak işçilerin daha büyük ölçüde sömürülmeleri, birikimi yeniden hızlandırır. Böylece, yeniden, emek arzının emek talebinden daha düşük olacağı, ücretlerin yükselmeye başlayacağı vb. bir durum ortaya çıkar. Gelişmiş kapitalist üretim için güzel bir hareket biçimidir bu! Oysa, ücretlerdeki yükselme sonucunda gerçekten çalışabilir nüfusta herhangi bir pozitif büyüme kendini gösteremeden önce, sınai kampanyanın başlatılıp sonuçlandırılması, savaşa girişilip zaferle çıkılması gereken süre çoktan son bulmuş olurdu.

1849 ile 1859 yılları arasında İngiltere'nin tarım bölgelerinde ücretlerde, tahıl fiyatlarının düştüğü bir sırada, pratik açıdan ele alındığında yalnızca nominal bir yükselme oldu; örneğin, haftalık ücretler Wiltshire'da 7 şilinden 8 şiline, Dorsetshire'da 7 veya 8 şilinden 9 şiline yükseldi vb. Bu yükseliş, tarımsal aşırı nüfusun, savaşın yarattığı talep ve demir yollarının, fabrikaların, madenlerin vb. yığınsal genişlemesi yüzünden olağanüstü eksilmesinden kaynaklanmıştı. Ücretler ne kadar düşük olursa, bunlardaki böylesine önemsiz bir yükselme, yüzde olarak o kadar büyük bir artış gibi görünür. Söz gelişi, haftalık ücret 20 şilin olsa ve 22 şiline yükselse, % 10 artmış olur; buna karşılık haftalık ücret sadece 7 şilin olsa ve 9 şiline yükselse, kulağa pek hoş gelen % $28^{4}/_{7}$'lik bir artış göstermiş olur. Her durumda, işçiyi yarı aç yarı tok tutmaya ancak yeten bu ücretlerle ilgili olarak çiftçiler feryat etmiş ve hatta, *"London Economist"*, gayet ciddi bir biçimde, *"a general and substantial advance"* (genel ve hatırı sayılır bir yükselme) hakkında gevezelik etmişti.[92] Peki, çiftçiler ne yapmıştı? Dogmatik iktisadi beyinlerde gerçekleştiği gibi, ta-

92 "Economist", Jan. 21, 1860.

rım işçilerinin, bu parlak ücretler sonucunda ücretlerinin tekrar düşmek zorunda kalmasına kadar çoğalmasını mı beklemişlerdi? Çiftçiler daha fazla makine kullanmaya başladı ve işçiler bir anda çiftçiler için bile yeterli olacak oranda "fazla" hale geldi. Artık tarımda eskisinden "daha fazla sermaye" vardı ve bu sermaye daha üretken olan bir biçimde yatırılmış bulunuyordu. Böylece, emek talebi sadece göreli olarak değil, mutlak olarak da düşmüştü.

Yukarıda sözü edilen ekonomik kurgu, ücretlerin genel hareketini ya da işçi sınıfı, yani toplam emek gücü ile toplam toplumsal sermaye arasındaki oranı düzenleyen yasaları, işçi nüfusunu özel üretim alanları arasında dağıtan yasalarla karıştırır. Söz gelişi, uygun bir konjonktür dolayısıyla belli bir üretim kolunda birikim özel bir canlılık kazanacak olsa, kârlar burada ortalama kârdan yüksek olacağından, bu iş koluna ek sermayenin akmasına yol açılır ve bunun sonucunda emek talebi ve ücretler doğal olarak yükselmeye başlar. Daha yüksek bir düzeyde bulunan ücretler işçi nüfusun daha büyük bir kısmını, koşulları daha uygun alanlara çeker, bu durum bu alanların emek gücüne doydukları bir noktaya kadar devam eder; bu noktaya varıldıktan itibaren ücretler yeniden daha önceki ortalama düzeylerine iner ya da oluşan baskının çok büyük olması halinde, bu düzeyin altına düşer. Bundan sonra, işçilerin söz konusu iş koluna göç etmeleri son bulmakla kalmaz, onların bu iş kolunu terk etmelerine bile yol açan bir durum meydana gelmiş olur. Ekonomi politikçi, ücretler artınca işçi miktarında mutlak bir artış, işçi miktarında mutlak bir artış olunca ücretlerde mutlak bir azalma olduğuna bakarak, burada bu artış ve azalmaların "nerede ve nasıl"ını bulduğunu sanır; oysa aslında gördükleri belli bir üretim alanının emek piyasasının yerel dalgalanmalarından başka bir şey değildir; gerçekte onun gördüğü şey, işçi nüfusunun sermayenin değişen ihtiyaçlarına uygun olarak farklı yatırım alanlarına dağılmasına ilişkin görüngülerden ibarettir.

Yedek sanayi ordusu faal sanayi ordusu üzerinde durgunluk ve orta karar refah dönemlerinde bir baskı unsuru olur, aşırı üretim ve coşkunluk dönemleri sırasında faal sanayi ordusunun taleplerini dizginler. Yani, göreli artık nüfus, emeğin arz ve talebi yasasının dayandığı arka planı oluşturur. Göreli artık nüfus bu yasanın hareket alanını sermayenin sömürü ve hükmetme hırsına mutlak şekilde uygun düşen sınırlar içinde tutar. Burada, iktisadi özürcülüğün büyük marifetlerinden birini ele almamız gereken bir noktaya dönmüş bulunuyoruz. Yeni makinelerin kullanılmaya başlamasıyla ya da eskilerinin daha geniş ölçüde kullanılmasıyla değişir sermayenin bir kısmı değişmez sermayeye dönüştürüldüğünde, sermayeyi "bağlayan" ve böylece işçileri "serbest bırakan"

bu olayı, iktisadi özürcünün, tam tersine, işçiler için sermayenin serbest hale gelmesi diye yorumladığı hatırlanacaktır. Özürcünün yüzsüzlüğünü ancak şimdi tam olarak değerlendirebiliriz. Serbest bırakılanlar, yalnızca dolaysız olarak makinelerin yerlerini aldığı işçiler değildir; ileride bunların yerlerine geçecek ve henüz yetişme çağındaki işçilerle, işin eskisi gibi yürütülmesi halinde gerçekleşecek olan olağan büyümenin zamanla kararlı bir biçimde işe çekeceği ek işçiler de serbest bırakılır. Artık bunların hepsi "serbest bırakılmış"tır ve iş görmek isteyen her yeni sermaye bunları emri altına alabilir. Bu yeni sermayenin piyasadan makinelerin işsiz bırakıp emek piyasasına fırlattığı sayıda işçi çekmesi halinde, sermayenin bu yeni çektiği kimseler ister sözü edilen işçiler olsun, ister başkaları olsun, genel emek talebi üzerinde meydana gelecek etki sıfır olur. Yeni sermaye daha az sayıda işçiye iş sağlarsa, fazla işçilerin miktarı büyür; daha çok sayıda işçiye iş sağlayacak olursa, genel emek talebi, ancak iş bulanlar ile "serbest bırakılanlar" arasındaki fark oranında büyümüş olur. Demek ki, yatırım peşinde olan ek sermayelerin genel emek talebinde yaratabilecekleri canlılık, her durumda, bu sermayelerle makineler tarafından sokağa atılan işçilere yeniden iş sağlanması oranında etkisizleşmektedir. Yani, kapitalist üretim mekanizması, sermayenin mutlak büyümesine, genel emek talebinde buna uygun bir artışın eşlik etmesini sağlamamaktadır. Ve özürcünün, kendilerini yedek sanayi ordusunun safları arasında yer almaya mahkûm eden geçiş dönemi boyunca işlerini kaybetmiş bulunan kimselerin sefalet, acı ve olası ölümlerinin bir telafisi dediği şey budur! Emek talebi ile sermayedeki büyüme, emek arzı ile işçi sınıfındaki büyüme özdeş değildir; dolayısıyla, birbirlerinden bağımsız iki gücün birbirleri üzerinde etkide bulunması söz konusu değildir. *Les dés sont pipés.* (Zarlar hilelidir.) Sermaye aynı zamanda her iki tarafta iş görür. Birikimi, bir yandan emek talebini artırırken, öte yandan, kendilerini "serbest bırakarak" işçilerin arzını artırır; aynı sırada, işsiz kalanların iş bulanlar üzerindeki baskısı, bunları daha çok emek sağlamaya zorlar, yani emek arzını belli bir ölçüde işçi arzından bağımsız hale getirir. Emek arz ve talebini yöneten yasanın bu temel üzerindeki hareketi, sermayenin despotluğunu tamamlar. Bundan dolayı, işçiler, nasıl olup da, daha çok çalıştıkları ölçüde başkalarına ait olan daha çok zenginlik üretmekte olduklarını ve nasıl olup da, emeklerinin üretkenliği arttığı ölçüde sermayenin değerlenme aracı olarak gördükleri işlevin bile kendileri için gittikçe daha güvenilmez ve kararsız bir hal almakta olduğunu görür ve bunun püf noktasını kavrar kavramaz; kendi aralarındaki rekabetin yoğunluk derecesinin doğrudan doğruya ve tamamıyla göreli artık nüfusun yarattığı baskıya bağlı bulunduğu-

nu keşfeder keşfetmez ve bütün bunlardan ötürü, kapitalist üretimin bu doğal yasasının kendi sınıfları üzerindeki yıkıcı etkilerini kırmak ya da zayıflatmak için, iş bulabilenlerle açıkta kalanlar arasında *trade's unions* (işçi sendikaları) vb. yoluyla planlı bir iş birliği kurma yolunda hareket geçer geçmez, sermaye ve onun dalkavuğu olan politik iktisatçı, "ezelî ve ebedî" ve bir anlamda "kutsal" arz ve talep yasası ihlal ediliyor diye vaveylayı basar. Çünkü, çalışanlarla çalışmayanlar arasındaki her tür birliktelik, bu yasanın "saf" bir biçimde işlemesine engel olmaktadır. Öte yandan, örneğin sömürgelerdeki aykırı koşullar bir yedek sanayi ordusunun oluşturulmasını ve bununla birlikte işçi sınıfının kapitalistler sınıfına mutlak bağlılığını köstekler kösteklemez, sermaye, malûm Sancho Panza'sıyla birlikte, "kutsal" arz ve talep yasasına isyan eder ve bunun işine gelmeyen hareketini zorlayıcı araçlarla denetimi altına almaya çalışır.

4. Göreli Artık Nüfusun Farklı Varoluş Biçimleri. Kapitalist Birikimin Genel Yasası

Göreli artık nüfus mümkün olabilecek her biçimde karşımıza çıkar. Her işçi, yarı ya da tam işsiz olduğu süre boyunca bunun içinde yer alır. Sınai çevrim boyunca bir evreden diğerine geçilirken bürünmek zorunda kaldığı ve bu yüzden de bunalım zamanlarında şiddetli, işlerin durgunlaştığı zamanlarda kronik bir durum alan, büyük, periyodik biçimleri bir yana bırakılırsa, göreli fazla nüfusun her zaman karşılaşılan üç biçimi vardır: akıcı, saklı ve durgun.

Modern sanayinin merkezlerinde -fabrikalarda, manifaktürlerde, dökümhanelerde, madenlerde vb.- çalışanların sayılarında, üretimin ölçeğine göre gittikçe düşen bir oranda olmakla beraber, bütün olarak alındığında bir artış gerçekleşecek biçimde, işçilere kâh yol verilir, kâh büyük kitleler halinde tekrar işe alınırlar. Artık nüfus burada akıcı biçimde var olur.

Hem gerçek fabrikalarda hem de makinenin bir faktör olarak yer aldığı ya da yalnızca modern iş bölümünün uygulandığı bütün atölyelerde, gençlik çağı geride bırakılana kadar, yığınla erkek işçiye ihtiyaç duyulur. Bu noktaya gelinir gelinmez, ancak pek azı aynı iş kollarında kullanılabilir ve çoğu düzenli bir şekilde işten çıkarılır. Bunlar, akıcı artık nüfusun sanayideki büyüme ile birlikte büyüyen bir unsurunu oluşturur. Bir kısmı yabancı ülkelere göç eder; aslında yaptıkları şey, dışarıya giden sermayenin peşinden gitmektir. Bunun sonuçlarından biri, İngiltere'de görüldüğü gibi, kadın nüfusun erkek nüfustan daha hızlı artmasıdır. İşçi

kitlesindeki doğal artışın, sermayenin birikim ihtiyaçlarını karşılayamaması ve yine de her zaman bunlardan fazla olması, sermayenin kendi hareketinin özünde yatan bir çelişkidir. Sermaye, daha büyük sayıda olmak üzere olgunluk çağına gelmemiş işçiye, daha az miktarda da erkek işçiye ihtiyaç duyar. Bu çelişki, diğerinden daha çok göze batıcı değildir: binlerce kişinin, iş bölümü kendilerini belli bir iş koluna sıkı sıkıya bağlamış olduğu için, işsiz kitleleri halinde sokakları doldurduğu bir sırada, bir yandan da işçi yokluğundan şikâyet edildiği görülür.[93] Ayrıca, emek gücünün sermaye tarafından tüketimi o kadar çabuk olur ki, orta yaşta bir işçi daha o zaman ömrünü az çok tüketmiş bulunur. Böyle bir işçi, fazlaların arasına katılır, ya da işçiler merdiveninin daha yukarıdaki bir basamağından daha aşağıdaki bir basamağına indirilir. En kısa yaşam sürelerine tam da büyük sanayi işçileri arasında rastlarız.

> "Manchester'daki sağlık görevlisi Dr. Lee, bu şehirde ortalama insan ömrünün varlıklı sınıf için 38, işçi sınıfı için 17 yıl olduğunu hesaplamıştır. Liverpool'da ortalama ömür ilk sınıf için 35, diğeri için 15 yıldır. Böylece görülüyor ki, ayrıcalıklı sınıfın işleri tıkırında olan insanları, kendilerinden daha az şanslı hemşerilerine göre iki kattan daha uzun bir süre yaşama hakkına sahip bulunuyor. (*have a lease of life*)"[94]

Bu koşullar altında, proletaryanın bu bölümündeki mutlak büyüme, bunu oluşturan unsurların hızla yıpranmasına rağmen sayılarını artıran bir biçimi gerekli kılar. Yani, işçi kuşaklarının hızla yenilenmeleri gerekir. (Aynı yasa nüfusun öteki sınıfları için geçerli değildir.) Bu toplumsal ihtiyaç, modern sanayi işçisinin içinde yaşamakta olduğu koşulların zorunlu bir sonucu olan erken yaşta evlenmelerle ve çocuk işçilerin sömürülmesinin bunların üretilmelerini kârlı bir iş haline getirmesiyle tatmin edilir.

Kapitalist üretim, tarım alanında yer eder etmez ya da bu alanı hükmü altına aldığı ölçüde, burada faaliyet gösteren sermayenin birikimi ile birlikte tarım işçisine duyulan talep mutlak olarak azalır ve burada işçilere yol verilmesi, tarım dışı sanayilerde olduğu gibi, daha sonra büyük sayıda işçinin tekrar işe alınmasıyla tamamlanmaz. Dolayısıyla, kır nüfusunun bir bölümü, sürekli olarak, kent ya da manifaktür proletaryasına dönüşmeye hazır ve bu dönüşme için uygun koşulları gözler

93 1866 yılının son altı ayı boyunca Londra'da 80.000-90.000 işçinin işten atıldığı belirtiliyor, aynı altı aylık dönemin fabrika raporunda: "Talebin her zaman tam gerektiği anda arzı yaratacağını söylemek mutlak olarak doğru görünmüyor. Emek söz konusu olduğu zaman bu böyle olmuyor; çünkü, emek gücü olmaması yüzünden, geçen yıl pek çok makine atıl kalmıştı" ("Report of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1866", s. 81.)

94 14 Ocak 1875'te Birmingham'da toplanan Sağlık Konferansı'nda, o zamanlar bu kentin belediye başkanı, şimdi (1883) ticaret bakanı olan J. Chamberlain'in yaptığı açış konuşması.

bir halde bulunur. (Burada manifaktür, tarım dışında kalan diğer bütün sanayiler anlamında kullanılmaktadır.)[95] Göreli artık nüfusun bu kaynağı da sürekli akış halindedir. Ne var ki, bu göreli artık nüfusun kentlere doğru sürekli akışı, kırda, büyüklüğü ancak akış kanallarının olağanüstü bir genişleme gösterdiği durumlarda ortaya çıkan, sürekli olarak saklı bir artık nüfusun varlığını şart kılar. Bundan ötürü, tarım işçisi, ücretlerin en düşüğüne mahkûm edilir ve bir ayağı hep sefalet bataklığındadır.

Göreli artık nüfusun üçüncü kategorisi olan durgun artık nüfus, faal işçi ordusunun bir bölümünü oluşturur; ancak, tümüyle düzensiz şekilde çalıştırılır. Bu yüzden, göreli artık nüfusun bu bölümü sermayeye tükenmek bilmeyen bir kullanılabilir emek gücü kaynağı sağlar. Yaşam koşulları, işçi sınıfının ortalama normal düzeyinin altına düşer ve tam bu durum, onları sermayenin özel sömürü dallarının geniş temeli haline getirir. Maksimum çalışma süresi ve minimum ücret bunların ayırt edici özellikleridir. Ev sanayisi başlığı altında bunun asıl biçimiyle tanışmıştık. Ev sanayisi sürekli olarak büyük sanayi ile tarıma fazla gelen nüfusla ve özellikle de zanaatçılığa dayanan işletmenin manifaktür karşısında, manifaktürün makineli işletme karşısında ayakta duramadığı yerlerde çökmeye başlayan sanayi kollarından gelen güçlerle beslenir. Birikimin hacim ve enerjisinin artmasıyla birlikte "fazlalık haline getirme"nin ilerlemesi ölçüsünde, bu sanayi de genişler. Ne da var ki, burada çalışan nüfus, aynı zamanda, işçi sınıfı içinde, bu sınıfın toplam büyümesindeki payı diğer unsurlarınkilere göre daha yüksek olan, kendi kendini yeniden üreten ve kalıcılaştıran bir unsur oluşturur. Aslında yalnızca doğum ve ölümlerin sayıları değil, ailelerin mutlak büyüklükleri de ücretlerin yüksekliği ve dolayısıyla farklı işçi kategorilerinin sahip oldukları geçim araçları kütlesi ile ters orantılıdır. Kapitalist toplumun bu yasası, vahşiler ve hatta uygarlaşmış sömürge halkları arasında anlamsız görünürdü. Bu yasa, bireyleri daha zayıf olan ve durmadan kırılan hayvan türlerinin yığınsal yeniden üremelerini hatırlatır.[96]

---

95 1861 yılında İngiltere ve Galler'de yapılmış nüfus sayımında "781 kentte 10.960.998 kişi, buna karşılık köylerde ve diğer kırsal bölgelerde yalnızca 9.105.226 kişi sayıldı. ... 1851 sayımında kent sayısı 580'di ve bunlarda oturan nüfus, çevrelerindeki kırsal bölgelerde oturan nüfusa aşağı yukarı eşitti. Bundan sonra gelen on yıl boyunca kırsal bölgelerdeki nüfus ancak yarım milyon kadar artmışken, 580 kentteki nüfus 1.554.067 kişi artmıştı. Kırsal bölgelerdeki nüfus artış oranı % 6,5, kentlerdeki artış oranı % 17,3. Büyüme oranları arasında farkın nedeni kırdan kente göçtür. Nüfustaki toplam artışın dörtte üçü kentlerde olmuştur." ("Census etc.", v. III, s. 11, 12.)

96 "Göründüğü kadarıyla yoksulluk üremeyi kolaylaştırıyor." (A. Smith.) Dahası, bu, zarif ve cin fikirli Abbé Galiani'ye göre, Tanrı'nın son derece akla uygun olarak kurmuş olduğu bir düzenin gereğidir: "Tanrı, en yararlı işleri yapacak insanların bolca dünyaya gelmelerini sağlayan bir düzen kurmuştur." (Galiani, l.c. s. 78.) "Sefalet, en ileri derecede kıtlık ve salgın hastalıklar, nüfus artışını durduracak yerde hızlandırır." (S. Laing,

Son olarak, göreli artık nüfusun en dipteki tortusunu, sefalet alanının sakinleri oluşturur. Haydutlar, suçlular, fahişeler, kısaca gerçek lumpen proletarya bir yana bırakıldığında, toplumun bu katmanı üç kategoriden oluşur. Bunların birincisi, çalışabilecek durumda olan kimselerdir. Bu gibi kimselerin miktarının her bunalımla birlikte kabardığını ve işlerde görülen her canlanma ile birlikte azaldığını görmek için, yoksul halk hakkındaki İngiliz istatistiklerine şöyle bir bakmak yeter. İkinci kategori, yetim çocuklarla yoksul çocuklarıdır. Bunlar, yedek sanayi ordusunun adaylardır ve örneğin 1860 yılındaki gibi büyük refah dönemlerinde alelacele ve kitle halinde faal sanayi ordusunun erleri haline gelirler. Üçüncü kategori, ahlâk düşkünleri, serseriler, çalışabilecek halleri kalmamış kimselerdir. Bu kategori, esas itibarıyla, iş bölümü yüzünden hareket yeteneklerinden yoksun, çaresizlik içinde kıvrananlar, bir işçinin normal çalışma yaşını aşmış insanlar, ve son olarak, sayıları tehlikeli makinelerin, madenlerin, kimyasal maddeler imal eden fabrikaların ve bunlara benzer yerlerin çoğalmasıyla birlikte kabaran sakatlanmış, dul kalmış sanayi kurbanlarından vb. meydana gelir. Sefalet, faal sanayi ordusunun hastanesi ve yedek sanayi ordusunun safrasıdır. Göreli artık nüfus üretimi sefalet üretimini içerir; bu nüfusun varlığı ne kadar zorunlu ise onun da varlığı o kadar zorunludur; sefalet, göreli artık nüfusla bir arada, kapitalist üretimin ve zenginlik artışının bir varlık koşulunu oluşturur. Sefalet, kapitalist üretimin *faux frais*'si (ek harcamaları) arasında yer alır; ne var ki, sermaye bunu büyük ölçüde kendi sırtından atıp işçi sınıfının ve alt orta sınıfın omuzlarına yüklemesini bilir.

Toplumsal zenginlik, faaliyet halinde bulunan sermaye, bunun büyümesinin hacmi ve gücü ve dolayısıyla da proletaryanın mutlak büyüklüğü ve emeğinin üretici gücü ne kadar büyük olursa, yedek sanayi ordusu da o kadar büyük olur. Kullanıma hazır emek gücünün büyüklüğünü artıran nedenler, sermayenin genişleme gücünü artıran nedenlerle aynıdır. Yani, yedek sanayi ordusunun göreli büyüklüğü, zenginlik potansiyeli ile birlikte artar. Ama, bu yedek ordunun faal orduya oranı ne kadar büyükse, sefaletleri çalışma sırasında katlandıkları işkenceyle ters orantılı olarak artan artık nüfus o kadar yığınsal şekilde yerleşiklik kazanır. Son olarak, işçi nüfusunun düşkünler tabakası ve yedek sanayi ordusu ne kadar büyükse, resmî yoksulluk da o kadar büyük olur. *Bu, kapitalist birikimin mutlak, genel yasasıdır.* Diğer bütün yasalar gibi bu yasa da, gerçekleşmesi sırasında, burada inceleyemeyeceğimiz çok sayıda durum tarafından değişikliğe uğratılır.

"National Distress", 1844, s. 69.) Laing, bunu istatistiklerle gösterdikten sonra devam eder: "Bütün dünya rahat koşullar içinde yaşıyor olsaydı, dünya çok geçmeden ıssızlaşırdı." ("*If the people were all in easy circumstances, the world would be soon depopulated.*")

İşçilere, sayılarını sermayenin kendini değerlendirme ihtiyaçlarına uydurmaları vaazını veren iktisadi bilgeliğin saçmalığı ortaya çıkmış bulunuyor. Kapitalist üretim ve birikim mekanizması bu sayıyı sürekli olarak söz konusu ihtiyaçlara uydurur. Bu uydurma, bir göreli artık nüfusun ya da yedek sanayi ordusunun yaratılması ile başlar, faal sanayi ordusunun gittikçe büyüyen katmanlarının sefaleti ve yoksulluğun sarası ile son bulur.

Durmadan büyüyen bir üretim araçları kütlesinin, toplumsal emeğin üretkenliğindeki ilerleme sayesinde, gittikçe azalan bir insan gücü harcamasıyla harekete geçirilebileceğini ifade eden yasa, işçilerin üretim araçlarını değil, üretim araçlarının işçileri kullandığı kapitalist bir toplumda tam tersine çevrilir ve şöyle bir ifadeye büründürülür: emeğin üretkenliği ne kadar artarsa, işçilerin istihdam araçları üzerindeki baskı o kadar büyür, dolayısıyla bunların varoluş koşulları, yani sahip bulundukları gücün başkalarına ait zenginliğin çoğaltılması ya da sermayenin kendi kendini değerlendirmesi için satılması o kadar istikrarsızlaşır. Görülüyor ki, üretim araçları ile emeğin üretkenliğinin üretken nüfustan daha hızlı büyümesi, üzerine kapitalist bir kılıf geçirildiğinde, kendisinin tersi olan bir şeyi ifade ediyor: işçi nüfusu her zaman sermayenin değerlenme ihtiyacından daha hızlı artar.

Dördüncü Kısımda göreli artık değerin üretimini incelerken görmüş olduğumuz gibi, kapitalist toplumda, emeğin toplumsal üretkenliğini yükseltmeye yarayan bütün yöntemler, maliyetleri bireysel işçinin sırtına yıkılarak hayata geçirilir; üretimi geliştirmeye yönelik bütün araçlar, üreticinin egemenlik altına alınmasını ve sömürülmesini sağlayan araçlar haline gelir, onu bir parça-insan biçiminde güdükleştirir, makinenin eklentisi durumuna indirir, katlanmak zorunda kaldığı işkence yüzünden emeğinin içeriğini yok eder; bilimin bağımsız bir güç olarak emek sürecinin bir parçası haline gelmesi ölçüsünde onu emek sürecinin zihinsel güçlerine yabancılaştırır; içinde çalıştığı koşulları bozar, emek süresi sırasında en nefret edilecek bir despotluğa boyun eğmek zorunda bırakır, bütün ömrünü emek-zaman haline getirir, karısını ve çocuğunu sermayenin Juggernaut tekerleğinin altına atar. Ama, bütün artık değer üretme yöntemleri aynı zamanda birikim yöntemleridir ve birikimdeki her genişleme gerisin geriye bu yöntemlerin daha da geliştirilmesine yarayan bir araç olur. Bundan dolayı, buradan, aldığı ücret ne kadar yüksek ya da düşük olursa olsun, işçinin durumunun, sermayenin birikmesi oranında, kötüleşmek zorunda olduğu sonucu çıkar. Son olarak, göreli artık nüfusu ya da yedek sanayi ordusunu her zaman birikimin hacim ve enerjisi ile dengeli bir durumda tutan yasa, işçiyi sermayeye, Hephaistos'un çivilerinin Prometheus'u kayalara mıhladığından

daha sıkı bir şekilde bağlar. Sermaye birikimine karşılık gelen bir sefalet birikimini gerektirir. Şu halde, bir kutuptaki zenginlik birikimi, aynı zamanda, öteki kutuptaki, yani kendi emeğinin ürününü sermaye olarak üreten sınıfın yer aldığı karşı kutuptaki sefalet, acı, kölelik, cehalet, vahşileşme ve manevi bozulmanın birikimidir.

Kapitalizm öncesi dönemin üretim tarzlarının kısmen benzer olsalar da esas itibarıyla farklı görüngüleri ile karıştırılmış bir halde olmakla beraber, kapitalist birikimin bu antagonist karakteri[97] politik iktisatçılar tarafından farklı biçimlerde ifade edilmiştir.

18. yüzyılın büyük iktisat yazarlarından biri olan Venedikli rahip Ortes, kapitalist üretimin antagonizmini toplumsal zenginliğin genel doğa yasası olarak görür.

> "Bir ülkede iktisadi iyilik ile iktisadi kötülük her zaman birbirlerini dengeler (*il bene ed il male economico in una nazione sempre all'istessa misura*), bazıları için meta bolluğu her zaman başkaları için bunların yokluğuna denk olur (*la copia dei beni in alcuni sempre eguale alla mancanza di essi in altri*). Bazılarının büyük çaptaki zenginliği, her zaman, çok daha kalabalık olan başkalarının en gerekli şeylerden mutlak olarak yoksun bırakılmaları ile birlikte görülür. Bir ulusun zenginliği nüfusuna, sefaleti zenginliğine uygun olur. Bazılarının çalışkanlığı, başkalarını tembelliğe zorlar. Yoksullar ve tembeller, zenginlerin ve çalışanların zorunlu bir ürünüdür" vb.[98]

Ortes'ten yaklaşık 10 yıl sonra, İngiltere Kilisesi rahibi Townsend, yoksulluğu zenginliğin zorunlu bir koşulu olarak yüceltmişti.

> "Çalışmayı yasa zoruyla sağlamak pek çok zahmet, şiddet ve gürültüye yol açar; oysa açlık, sadece sakin, sessiz, sonu gelmeyen bir baskı olmakla kalmaz, gayret ve çalışmanın en doğal motifi olarak en güçlü biçimde çaba gösterilmesine yol açar."

Görülüyor ki, her şey açlığın işçi sınıfı arasında kalıcılaştırılmasına bağlı ve bunu da, Townsend'e göre, hükmünü özellikle yoksullar arasında yürüten nüfus ilkesi sağlıyor.

> "Öyle görünüyor ki, toplum hayatında en aşağılık, en pis ve en bayağı işlerin yapılabilmesi için her zaman bazı kimseler el altında bulunsun diye

97 "Burjuvazinin içinde hareket ettiği üretim ilişkilerinin tek biçimli, basit bir karakterinin değil, ikili bir karakterinin olduğu; zenginliğin üretildiği aynı ilişkiler içinde sefaletin de üretildiği; içinde üretici güçlerin geliştiği ilişkiler içinde bir baskı gücünün de geliştiği; bu ilişkilerin burjuva zenginliğini, yani burjuva sınıfının zenginliğini ancak bu sınıfın tek tek üyelerinin servetini durmadan yok ederek ve gittikçe büyüyen bir proletarya yaratarak ürettiği, her gün daha çok aydınlığa çıkar." (Karl Marx, "Misère de la Philosophie" {Felsefenin Sefaleti}, s. 116.)

98 G. Ortes, "Della Economia Nazionale libri sei 1774", Custodi, Parte Moderna, t. XXI, s. 6, 9, 22, 25 etc. Ortes diyor ki (l.c. s. 32): "Ulusların mutluluğu için yararsız sistemler kurmak yerine, kendimi onların mutsuzluklarının nedenlerini araştırmakla sınırlamak istiyorum."

(*that there always may be some*), yoksulların belli bir derecede tedbirsiz (*improvident*)" (yani, ağızlarında altından bir kaşık olmadan dünyaya gelecek derecede tedbirsiz) "olmaları, bir doğa yasasıdır. Böylece, insan mutluluğunun hazinesi (*the fund of human happiness*) çok büyür, daha duyarlı (*the more delicate*) olanlar pis ve sıkıcı işlerden kurtulur ve rahatsız edilmeden daha yüksek düzeyli meslekleri sürdürebilir vb. ... Yoksullar Yasası, yeryüzünde Tanrı ve doğa tarafından kurulmuş bulunan bu sistemin uyum ve güzelliğini, simetri ve düzenini bozma eğilimindedir."[99]

Sefaleti ebedîleştiren mukaddesatta Venedikli rahip, nasıl Hristiyan hayırseverliğinin, evlilik yasağının, manastırların ve kutsal vakıfların varoluş nedenini bulduysa, kiliseden ödenek alan Protestan papaz, aynı mukaddesatta, yoksullara pek zavallı miktarda bir kamu yardımı alma hakkını sağlayan yasaları kötülemenin bahanesini bulur.

"Toplumsal zenginlikteki ilerleme," der, Storch, "en sıkıcı, en bayağı ve en iğrenç işleri yapan, bir kelime ile hayatta hoşa gitmeyen ve aşağılatıcı ne varsa kendi sırtına yüklenen ve böylece diğer sınıflara zaman, huzur ve geleneksel" (*c'est bon!* {işte bu güzel}) "karakter yüceliği vb. sağlayan bu yararlı sınıfı yaratır."[100]

Storch, o halde, kitlelerin sefaletine ve bozulmasına yol açan bu kapitalist uygarlığın barbarlığa göre üstünlüğünü aslında sağlayan nedir, diye kendine sorar. Ve buna ancak tek bir cevap bulur: güvenlik!

"Sanayi ve bilimin ilerlemesi sayesinde," der, Sismondi, "her işçi her gün kendi tüketimi için gerekli olandan çok daha fazla şey üretebilir. Fakat aynı zamanda, zenginlik işçinin çalışmasıyla meydana gelirken, bu zenginlik, onun kendi tüketimine bırakılacak olsa, onu çalışmaya daha az uygun bir hale getirecektir." Sismondi'ye göre, "insanlar" (yani işçi olmayanlar) "sanatın her tür mükemmelleştirilmesini ve sanayinin kendilerine sunduğu bütün zevkleri işçiler gibi kendilerinin sürekli çalışmalarıyla elde etmek zorunda kalsalardı, herhalde bunlar olmadan yaşamayı tercih ederlerdi. ... Bugün, harcanan çabalar, ödüllerinden ayrılmış bulunuyor; ilk önce çalışıp sonra da dinlenen, aynı insan değildir: aksine, tam da birisi çalıştığı için diğeri dinlenmek zorundadır. ... Dolayısıyla, emeğin üretici güçlerindeki

99 "A Dissertation on the Poor Laws. By a Wellwisher of Mankind (The Rev. Mr. J. Townsend), 1786", republished Lond. 1817, s. 15, 39, 41. Kendisinin yukarıda andığımız eseri ile "Journey through Spain" adlı eserinin sayfalarını Malthus'un çoğu zaman bütünüyle kopya ettiği bu "ince" papazın kendisi de doktrininin en büyük kısmını Sir J. Steuart'tan almış fakat alırken aktardıklarını değiştirmiştir. Örneğin, Steuart, "Burada, kölelikte, insanlığı" (çalışmayanlar için) "gayrete getiren zorlayıcı bir yöntem vardı. ... İnsanlar, vaktiyle, başkalarının köleleri oldukları için zorla işe" (başkalarına bedava olarak yapılan işe) "koşulurdu; insanlar, bugün, kendi ihtiyaçlarının köleleri oldukları için, zorla işe" (yani çalışmayanlara bedava olarak yapılan işe) "koşulur" derken, o, buradan, besili bir vakıf yiyicisi gibi, ücretli işçinin her zaman oruç tutması gerektiği çıkarmaz. Aksine, onların ihtiyaçlarını çoğaltmak ve sayıları kabaran bu ihtiyaçların "daha ince yaradılışlılar" için çalışsınlar diye onlara dürtü olmasını ister.

100 Storch, l.c, t. III, s. 223.

> sonu olmayan gelişme, aylak zenginlerin lükslerini ve hazlarını artırmaktan başka bir sonuç doğuramaz."[101]

Son olarak, ağırkanlı burjuva doktrincisi Destutt de Tracy, bunu kaba bir şekilde dile getirir:

> "Yoksul ülkeler halkın iyi durumda olduğu, zengin ülkeler ise, genellikle, halkın yoksul olduğu ülkelerdir."[102]

5. Kapitalist Birikimin Genel Yasasının Örneklerle Gösterilmesi

a. 1846-1866 yılları arasında İngiltere

Kapitalist birikimin incelenmesi için modern toplumun hiçbir dönemi son yirmi yıllık dönemden daha uygun değildir. Bu dönem, Fortunatus'un para kesesini bulmuş gibidir. Bütün ülkeler arasında klasik örneği yine İngiltere vermektedir; çünkü İngiltere dünya piyasasında ilk sırayı tutmakta, kapitalist üretim ancak burada tam anlamıyla gelişmiş bulunmakta ve son olarak serbest ticaretin bin yıllık imparatorluğunun 1846'dan itibaren başlamasıyla bu ülkede bayağı iktisat son sığınağından kovulmuş durumdadır. Üretimin, bu yirmi yıllık dönem boyunca, ikinci yarısının birincisini fazlasıyla geride bırakmasını sağlayacak şekilde muazzam bir ilerleme gösterdiğini Dördüncü Kısımda yeterince belirtmiştik.

Son elli yılda İngiltere'de nüfusun mutlak artışı çok büyük olmakla beraber, 1861 resmî sayımından alınan aşağıdaki tablonun gösterdiği gibi, nüfusun göreli artışı ya da artış oranı sürekli olarak düşmüştür:

İngiltere ve Galler'de yüzde cinsiden yıllık nüfus artışları

1811-1821	% 1,533
1821-1831	% 1,446
1831-1841	% 1,326
1841-1851	% 1,216
1851-1861	% 1,141

Şimdi, diğer taraftaki zenginlik artışına bakalım. Burada en güvenilir dayanak noktası gelir vergisine tabi kârların, toprak rantlarının vb. hareketidir. Vergiye tabi kârlardaki artış (çiftçiler ve diğer bazı katego-

101 Sismondi, l.c. t. I., s. 79, 80, 85.

102 Destutt de Tracy, l.c. s. 231. "Les nations pauvres, c'est là où le peuple est à son aise; et les nations riches, c'est là où il est ordinairement pauvre."

riler bunun dışındadır) Büyük Britanya'da 1853-1864 yılları arasında % 50,47'ye (veya yıllık ortalama olarak % 4,58'e)[103] ulaşmıştır; oysa, aynı dönemde nüfustaki artış oranı yaklaşık olarak % 12'dir. Vergilenebilir toprak rantlarındaki artış (binalar, demir yolları, madenler, dalyanlar vb. bunun içindedir) 1853-1864 arasında % 38'e ya da yıllık olarak % $3^{5}/_{12}$'ye varmıştır. Bunda en büyük pay aşağıdaki kategorilere düşmektedir:

	1864'te 1853'e göre yıllık gelir fazlası	**Yıllık artış**
Binalar:	% 38,60	% 3,50
Taş ocakları:	% 84,76	% 7,70
Madenler:	% 68,85	% 6,26
Demirhaneler:	% 39,92	% 3,63
Dalyanlar:	% 57,37	% 5,21
Gaz işletmeleri:	% 126,02	% 11,45
Demir yolları:	% 83,29	% 7,57[105]

1853-1864 döneminin birbiri ardına gelen her dört yılını birbirleriyle karşılaştırırsak, gelirlerdeki artış oranının durmadan yükseldiğini görürüz. Bu oran, örneğin, kârdan doğan gelirler için 1853-1857 döneminde yılda % 1,73, 1857-1861 döneminde yılda % 2,74 ve 1861-1864 döneminde ise yılda % 9,30'dur. Birleşik Krallık'ta vergiye tabi gelirlerin toplamı 1856'da 307.068.898 sterlin, 1859'da 328.127.416 sterlin, 1862'de 351.745.241 sterlin, 1863'te 359.142.897 sterlin, 1864'te 362.462.279 sterlin, 1865'de 385.530.020 sterlindi.[105]

Sermaye birikimine aynı zamanda sermaye yoğunlaşması ve merkezîleşmesi eşlik ediyordu. İngiltere için resmî tarım istatistiklerinin bulunmamasına karşın (ama İrlanda için vardı), 10 kontluk bunları gönüllü olarak vermişti. Bu istatistiklerden çıkan sonuç şuydu: 100 acre'dan küçük olan çiftliklerin sayısı 1851-1861 yılları arasında

103 "Tenth Report of the Commissioners of H. M's Inland Revenue", Lond. 1866, s. 38.

104 ibidem.

105 Bu sayılar bir karşılaştırma için yeterlidir; fakat mutlak olarak alındıklarında yanlıştır; çünkü yılda belki 100 milyon sterlinlik bir gelir beyan dışı kalmaktadır. *Inland Revenue* kurul üyelerinin özellikle ticaret ve sanayi çevrelerinin yaptıkları sistematik vergi kaçakçılığı hakkındaki şikâyetleri bunların bütün raporlarında tekrarlanır. Bir örnek: "Bir anonim şirket vergilenebilir kâr olarak 6.000 sterlin beyan etmişti; bir değerleme uzmanı bunu 88.000 sterlin olarak saptadı ve sonunda vergi bu miktar üzerinden alındı. Vergilenebilir kârını 190.000 sterlin olarak beyan eden başka bir şirket sonunda gerçek kârının 250.000 sterlin olduğunu itiraf etmek zorunda kalmıştır." (ibid. s. 42.)

31.583'den 26.567'ye düşmüş, dolayısıyla 5.016 çiftlik daha büyüklerine katılmıştı.[106] 1815 ile 1825 arasında veraset vergisine tabi olup da 1 milyon sterlini aşan taşınabilir servet yoktu; buna karşılık 1825 ile 1855 arasında bu büyüklükte 8, 1855'ten Haziran 1859'a kadar, yani 4½ yıllık bir sürede ise 4 servet ortaya çıkmıştı.[107] Ama söz konusu merkezîleşme en iyi biçimde 1864 ve 1865 yıllarına ait D kategorisi (çiftlikler vb. hariç sanayi ve ticaret kârları) gelir vergisinin kısa bir analizi ile ortaya konabilir. Önceden şunu belirteyim ki, bu kaynaktan doğan gelirlerin ancak altmış sterlinden yukarı olanları *income tax*'a (gelir vergisine) tabidir. Vergiye tabi bu gelirler İngiltere, Galler ve İskoçya'da 1864 yılında 95.844.222 sterlin, 1865'de 106.435.787 sterlin tutmuştu.[108] Mükellef sayısı 1864 yılında 23.891.009'luk bir toplam nüfus içinde 308.416, 1865'de 24.127.003'lük bir toplam nüfus içinde 332.431 kişi idi. Aşağıdaki tablo bu yıllardaki gelirlerin dağılımını göstermektedir:

	Nisan 1864'te sona eren yıl		*Nisan 1865'te sona eren yıl*	
	Kâr geliri	**Kişi sayısı**	**Kâr geliri**	**Kişi sayısı**
Toplam gelir:	95.844.22 sterlin	308.416	105.435.787 sterlin	332.431
bunun içinde:	57.028.290 sterlin	22.334	64.554.297 sterlin	24.075
bunun içinde:	36.415.225 sterlin	3.619	42.535.576 sterlin	4.021
bunun içinde:	22.809.781 sterlin	822	27.555.313 sterlin	973
bunun içinde:	8.744.762 sterlin	91	11.077.238 sterlin	107

Birleşik Krallık'ta 1855 yılında 16.113.267 sterlin değerinde 61.453.079 ton, 1864 yılında 23.197.968 sterlin değerinde 92.787.873 ton kömür; yine 1855'te 8.045.385 sterlin değerinde 3.218.154 ton, 1864'te 11.919.877 sterlin değerinde 4.767.951 ton pik demir üretilmiştir. 1854 yılında Birleşik Krallık'ta işletilen demir yolları, 286.068.794 sterlin ödenmiş sermayeli 8.054 mil, 1864'te, 425.719.613 sterlin ödenmiş sermayeli 12.789 mil uzunluğundaydı. Birleşik Krallık'ın toplam ihracat ve ithalatı 1854 yılında 268.210.145 sterline, 1865'te 489.923.285 sterline ulaşmıştı. Aşağıdaki tablo ihracatın hareketini göstermektedir:

106 "Census etc.", l.c. s. 29. John Bright, İngiliz topraklarının yarısının 150, İskoç topraklarının yarısının 12 toprak sahibinin elinde olduğunu iddia etmişti; bu iddia çürütülmedi.

107 "Fourth Report etc. of Inland Revenue", Lond. 1860. s. 17.

108 Bunlar, yasal olarak geçerli indirimler yapıldıktan sonraki net gelirlerdir.

1847	58.842.377 sterlin
1849	63.596.052 sterlin
1856	115.826.948 sterlin
1860	135.842.817 sterlin
1865	165.862.402 sterlin
1866	188.917.563 sterlin[109]

Bu birkaç örneği gördükten sonra Britanya halkının nüfus müdürünün attığı zafer çığlığının nedenini kolayca anlarız:

> "Nüfus her ne kadar hızlı artmışsa da, sanayinin ve zenginliğin ilerlemesine ayak uyduramamıştır.[110]

Şimdi bu sanayinin doğrudan doğruya kullandığı insanlara, bu zenginliğin yaratıcılarına, işçi sınıfına bakalım.

> "Halkın tüketim gücünde bir azalma, işçi sınıfının yoksunluklarında ve sefaletinde bir artma olurken," diyor Gladstone, "üst sınıfların elinde sürekli bir zenginlik birikimi ve sürekli bir sermaye büyümesi meydana gelmesi bu ülkenin toplumsal durumunun inkâr edilemeyecek en hüzün verici özelliklerinden biridir."[111]

Bu sözde merhametli bakan 13 Şubat 1843'te Avam Kamarası'nda işte böyle konuşmuştu. Yirmi yıl sonra, 16 Nisan 1863'te bütçesini takdim ederken ise şöyle diyordu:

> "1842-1852 yılları arasında ülkenin vergilenebilir gelirleri % 6 artmıştı. ... 1853 yılı başlangıç alındığında, sekiz yıllık 1853-1861 dönemindeki artış % 20'yi bulmuştu. Hemen hemen inanılmayacak derecede şaşırtıcı bir olgu ile karşı karşıyayız. ... Zenginlik ve kudretteki bu baş döndürücü artış ... olduğu gibi mülk sahibi sınıflara özgüdür; ama bu artış, genel tüketim mallarını ucuzlattığına göre, dolaylı olarak işçi nüfusunun yararına olmalıdır - zenginler zenginleşirken, her durumda, yoksullar daha az yoksul olmuştur. Bununla beraber, aşırı yoksulluğun hafiflemiş olduğunu söyleyemem."[112]

---

109 Şu anda, Mart 1867'de, Hindistan ve Çin piyasaları Britanya pamuklu dokuma fabrikatörlerinin ihraç ettikleri mallarla tekrar dolup taşmaktadır. 1866'da pamuklu dokuma sanayisi işçilerinin ücretlerinde % 5'lik bir indirim yapılmıştır. 1867'de benzer bir işlem nedeniyle Preston'da 20.000 kişilik grev yapıldı. [Dördüncü Almanca Basıma ek: Bu, hemen sonra patlak veren bunalımın habercisi olmuştu. –F. E.]

110 "Census etc", l. c. s. 11.

111 Gladstone'un Avam Kamarası'nda 13. Şubat 1843 tarihinde yaptığı konuşmadan: "It is one of the most melancholy features in the social state of this country that we see, beyond the possibility of denial, that while there is at this moment a decrease in the consuming powers of the people, an increase of the pressure of privations and distress; there is at the same time a constant accumulation of wealth in the upper classes, an increase in the luxuriousness of their habits, and of their means of enjoyment." ("Times," 14. Feb. 1843. - Hansard, 13. Febr.)

112 "From 1842 to 1852 the taxable income of the country increased by 6 per cent. ... In the 8 years from 1853 to 1861, it had increased from the basis taken in 1853, 20 per cent! The

Ne zavallı bir dönüş! İşçi sınıfı "yoksul" kaldıysa, yalnızca, mülkiyet sahibi sınıfa "baş döndürücü bir zenginlik ve kudret artışı" sağlaması oranında "daha az yoksul"sa, göreli olarak yine eskisi kadar yoksul kalmıştır. Aşırı yoksulluk azalmadığına göre artmıştır, çünkü aşırı zenginlik artmıştır. Geçim araçlarındaki ucuzlamaya gelince, resmî istatistikler, örneğin Londra Yetimler Yurdunun verdiği rakamlar, 1851-1853 yıllarına göre 1860 ile 1862 arasındaki üç yılda ortalama % 20'lik bir pahalılaşma olduğunu göstermektedir. Bunu izleyen üç yılda, 1863-1865 arasında et, tereyağı, süt, şeker, tuz, kömür ve daha bir yığın zorunlu geçim aracı sürekli olarak pahalılaşmıştır.[113] Gladstone'un 7 Nisan 1864 tarihli bir sonraki bütçe konuşması, kâr yapmadaki ilerleme ve halkın "yoksulluk" yoluyla ölçülü hale gelmiş mutluluğu hakkındaki Pindar'ca bir ilahidir. "Sefaletin sınırında" yer alan kitlelerden, "ücretlerin yükselmediği" iş kollarından söz ediyor ve sonunda işçi sınıfının mutluluğunu kısaca şöyle ifade ediyordu:

> "İnsan yaşamı, on örneğin dokuzunda, hayatta kalmak için yürütülen bir mücadeleden ibarettir."[114]

Kendisi Gladstone gibi resmî kaygılar taşımayan Profesör Fawcett daha açık olarak şöyle der:

> "Ücretlerin sermayedeki bu artışla birlikte" (son on yıllarda) "yükseldiğini doğal olarak inkâr etmiyorum; fakat görünüşteki bu avantaj, çok sayıda zorunlu ihtiyaç maddesi gittikçe pahalılaştığı için" (o bunun değerli madenlerin değerindeki düşmeden ileri geldiğine inanır) "büyük ölçüde yok olmuştur. ... Çalışan sınıfların refahında hissedilebilir bir artış olmazken,

---

fact is so astonishing as to be almost incredible ... this intoxicating augmentation of wealth and power ... entirely confined to classes of property ... must be of indirect benefit to the labouring population, because it cheapens the commodities of general consumption - while the rich have been growing richer, the poor have been growing less poor! at any rate, whether the extremes of poverty are less, I do not presume to say." (Gladstone in H.o.C. 16. April 1863. "Morning Star", 17. April.)

113 Şu parlamento raporundaki verilere bakınız: "Miscellaneous Statistics of the Un. Kingdom. Part VI", Lond. 1866, s. 260-273 passim. Yetim yurtlarının, vb. istatistikleri yerine, kraliyet ailesinin çocukları için önerilen çeyizler hakkındaki kayıtlarından da belge olarak yararlanılabilirdi. Geçim araçlarının pahalılaşması bunlarda hiç unutulmaz.

114 "Think of those who are on the border of that region" (pauperism), "wages ... in others not increased ... human life is but, in nine cases out of ten, a struggle for existence." (Gladstone, H.o.C., 7. April 1864.) Bunun Hansard versiyonu ise şöyledir: "Again; and yet more at large, what is human life but, in the majority of cases, a struggle for existence." - Gladstone'un 1863 ve 1864 bütçe konuşmalarındaki devamlı ve apaçık çelişkileri, bir İngiliz yazarı, Boileau'dan aldığı aşağıdaki parça ile nitelendirmişti:

> "Böyledir insanoğlu; daldan dala sıçrar.
> Sabah başının tacı eder, akşam olur karalar.
> Zaafları umurunda değildir, başkasına dert olur;
> Kılık değiştirir gibi hükmünü değiştirir." ([aktaran H. Roy.]
> "The Theory of Exchange etc." Lond. 1864, s. 135.)

zenginler hızla zenginleşiyor (*the rich grow rapidly richer*). ... İşçiler neredeyse borçlandıkları esnafın köleleri haline geliyor."[115]

İngiliz işçi sınıfının mülk sahibi sınıflar için bu "baş döndürücü zenginlik ve kudret artışı"nı hangi koşullar altında yarattığı bu eserin iş günü ve makineler hakkındaki kısımlarında yeterince ortaya konmuştur. Ne var ki, o kısımlarda asıl olarak işçinin iş yerindeki işleviyle ilgilenmiştik. Kapitalist birikimin yasalarını tam olarak anlamak için, işçinin iş yeri dışındaki durumunun, beslenme ve barınma durumunun da ele alınması gerekir. Bu eserin boyutları bizi burada her şeyden önce sanayi proletaryası ile tarım işçilerinin en düşük ücretle çalışan kısmı ile, yani işçi sınıfının çoğunluğu ile ilgilenmek zorunda bırakıyor.

Ama daha önce resmî sefalet ya da işçi sınıfının varlık koşulunu, yani emek gücünü satma olanağını kaybeden ve ancak kamu kurumlarından sağlanan sadakalarla canlı kalabilen bölümü hakkında birkaç söz eklememiz yerinde olacaktır. İngiltere'de[116] resmî yoksullar listesinde şu sayıları görürüz: 1855'te 851.369 kişi, 1856'da 877.767 kişi, 1865'te 971.433 kişi. Pamuk kıtlığı sonucunda 1863 ve 1864 yıllarında bu sayılar 1.079.382 ve 1.014.978 kişiye yükselmiştir. Etkisini en ağır biçimde Londra'da duyuran 1866 bunalımı dünya piyasasının İskoçya Krallığı'ndan daha kalabalık olan bu merkezinde yoksulların sayısında 1866'da 1865 yılına oranla % 19,5'lik, 1864'e oranla % 24,4'lük, 1867 yılının ilk aylarında 1866'ya oranla daha da büyük bir artış yaratmıştı. Sefalet istatistiklerinin analizinde iki noktaya dikkati çekmek gerekir. Bir yandan, yoksullar kitlesindeki artma ve azalma hareketi, sınai çevrimin dönemsel değişmelerini yansıtır. Diğer yandan, sermayenin birikimiyle birlikte sınıf mücadelesinin ve dolayısıyla işçilerin kendilerine güvenlerinin gelişmesi oranında, resmî istatistiklerin, sefaletin gerçek büyüklüğü hakkındaki aldatıcılık derecesi giderek artar. Yoksullara reva görülen ve son iki yıl boyunca İngiliz basınının (*"Times"*, *"Pall Mall Gazette"* vb.) hakkında bu derece gürültü kopardığı barbarlık, yeni bir şey değildir. Daha 1844'te F. Engels aynı vahşete ve "sansasyon edebiyatı"na özgü geçici ve yapmacık yaygaralara dikkat çekmişti. Ama Londra'da son on yılda açlıktan ölümlerde (*"deaths by starvation"*) görülen korkunç artış, işçilerin, sefaletin cezaevi olan çalışma yurdundaki[117] kölelikten duydukları artan dehşeti hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak biçimde kanıtlar.

---

115 H. Fawcett, l.c, s. 67, 82. İşçinin bakkala gittikçe daha bağımlı hale gelmesine gelince, bu, istihdamdaki giderek artan dalgalanmaların ve kesintilerin sonucudur.

116 İngiltere denilince her zaman buna Galler dahildir; Büyük Britanya, İngiltere, Galler ve İskoçya'yı içine alır; Birleşik Krallık, bu üç ülke ve İrlanda demektir.

117 *Workhouse* (çalışma yurdu) kelimesinin Adam Smith tarafından zaman zaman hâlâ *manufactory* (iş yeri, atölye) kelimesi ile eş anlamda kullanılıyor olması, onun zamanından bu yana kaydedilen ilerlemeye ayrı bir ışık tutulmaktadır. Örneğin, eserinin iş bölümü üzerine olan bölümünün girişi şöyledir: "Farklı iş kollarında iş gören kimseler çoğu zaman aynı çalışma yurdunda (*workhouse*) toplanabilir."

b. Britanya sınai işçi sınıfının düşük ücret alan katmanları

Şimdi sınai işçi sınıfının düşük ücret alan katmanlarını ele alalım. 1862 pamuk kıtlığı sırasında Dr. Smith, *Privy Council* (Özel Danışma Kurulu) tarafından Lancashire ve Cheshire'daki zor duruma düşmüş pamuklu dokuma işçilerinin beslenme koşulları hakkında bir araştırma yapmakla görevlendirilmişti. Bundan önce yıllar boyu yapmış olduğu gözlemler onu şu sonuca vardırmıştı: "Açlık hastalıklarından (*starvation diseases*) sakınmak için," ortalama işçi kadının günlük gıdasında en az 3900 grain† karbon ve 180 grain azot, ortalama erkek işçininkinde ise en az 4300 grain karbon ve 200 grain azot bulunmalıdır. Bu kadar besleyici madde kadınlar için yaklaşık olarak iki librelik, erkekler için bundan $^1/_9$ kadar fazla iyi buğday ekmeğinden sağlanabilir. Yetişkin erkekler ve kadınlar için haftalık ortalama en az 28.600 grain karbon ve 1.330 grain azottur. Pamuklu dokuma işçilerinin tükettikleri gıda maddelerinin bunalım dolayısıyla düşmüş bulunduğu acınacak düzey ile Dr. Smith'in hesapları arasındaki tam uyuşma bu hesapları gerçek hayatta şaşılacak derecede doğrulamıştır. Aralık 1862'de bu işçiler haftada 29.211 grain karbon ve 1.295 grain azot alıyordu.

1863'te *Privy Council* İngiliz işçi sınıfının en kötü beslenen bölümünün durumu hakkında bir araştırma yapılmasını emretmişti. *Privy Council*'de görevli Dr. Simon bu işte kendisine yardımcı olarak yukarıda adı geçen Dr. Smith'i seçmişti. Araştırmaları, bir yandan tarım işçilerini öte yandan da ipekli dokuma işçilerini, terzileri, deri eldivencileri, çorapçıları, eldiven dokumacılarını ve kunduracıları kapsıyordu. Çorapçılar hariç, son sayılanların tümü kentlidir. Bu araştırmada kural, her kategorideki en sağlam ve görece iyi durumda olan aileleri seçmek olmuştu.

Genel olarak şu sonuca varılmıştı:

> "Kentli işçi sınıflarının yalnızca birinde, azot tüketimi, altına inildiği zaman açlık hastalıklarının görüldüğü mutlak asgari düzeyi pek az aşıyordu. Birinde çok büyük ölçüde olmak üzere, iki sınıfta azotlu ve karbonlu besin miktarı yetersizdi. Tarım işlerinde çalışan ailelerin $^1/_5$'inden fazlası tüketimi mutlak gerekli olan karbonlu besin miktarından az, $^1/_3$'ünden fazlası mutlak gerekli azotlu besin miktarından az tüketimde bulunuyor ve üç kontlukta (Berkshire, Oxfordshire ve Somersetshire) ortalama yerel diyet asgari azotlu besin miktarına ulaşmıyordu."[118]

Tarım işçileri arasında en kötü beslenenler Birleşik Krallık'ın en zengin kısmı olan İngiltere'deki işçilerdir.[119] Tarım işçileri arasında besin ye-

† 1 grain = yaklaşık 0,065 gram. –*çev.*

118 "Public Health. Sixth Report etc. for 1863", Lond. 1864, s. 13.

119 l.c. s. 17.

tersizliği genellikle kadın ve çocukların payına düşer; çünkü "işini yapmak için erkek beslenmelidir". Araştırmaya konu olan kentli işçilerin bazı kategorilerini çok daha büyük bir besin yetersizliği kırıp geçiriyordu. "Bunlar öylesine kötü besleniyor ki, sağlıklarını harap eden dehşet verici yoksunlukların sayısı" (kapitalistin "kaçınması" işte bu! yani işçilerinin sadece canlı kalmaları için mutlak olarak gereken geçim araçlarını sağlayacak ücreti vermekten bile kaçınma!) "yüksek olmalıdır."[120]

Aşağıdaki tablo, yukarıda sözü geçen kentli işçi kategorilerinin beslenme durumunu ve pamuklu dokuma işçilerinin en büyük zorluk yıllarında tükettikleri besin miktarını Dr. Smith'in kabul ettiği asgarilerle karşılaştırma olanağını veriyor:

Her iki cinsiyet	**Haftalık karbon ortalaması**	**Haftalık azot ortalaması**
	grain	*grain*
Kentteki beş iş kolu	28.876	1.192
Lancashire'lı işsiz fabrika işçileri	29.211	1.295
Eşit sayıda erkek ve kadın için Lancashire'lı işçilere önerilen asgari miktar	28.600	1.3302[122]

İncelenen sınai işçi kategorilerinin yarısı, ya da $^{60}/_{125}$'i kesinlikle hiç bira içmiyor, % 28'i ise hiç süt içmiyordu. Sıvı besin maddelerinin haftalık ortalaması aile başına tığ işi yapan kadınlar için 7 ons ile çorapçılar için 24¾ ons arasında değişiyordu. Hiç süt içmeyenlerin çoğunluğunu Londra terzihanelerindeki kadın işçiler oluşturuyordu. Tüketilen haftalık ekmek miktarı, terzilerde 7¾ libre ile kunduracılarda 11¼ libre arasında oynuyor ve yetişkin işçi başına haftada 9,9 librelik bir toplam ortalamayı buluyordu. Şeker (şurup vb.) gene haftalık olarak deri eldivenciler için 4 ons ile çorapçılar için 11 ons arasında değişiyordu; bütün kategoriler için yetişkin başına toplam haftalık ortalama 8 onstu. Yetişkin başına toplam haftalık tereyağı (hayvansal yağ vb.) ortalaması 5 onstu. Yetişkin başına toplam haftalık et (domuz eti vb.) ortalaması ipek dokumacıları için 7¼ ons ile deri eldivenciler için 18¼ ons arasında oynuyordu; çeşitli kategoriler için toplam ortalama 13,6 onstu. Yetişkin başına haftalık beslenme giderleri şu genel ortalamaları veriyordu: ipek dokumacılarında 2 şilin 2½ peni, terzilerde 2 şilin 7 peni, deri eldivencilerde 2 şilin 9½ peni, kun-

120 l.c. s. 13.

121 l.c. Appendix, s. 232.

duracılarda 2 şilin 7¾ peni, çorapçılarda 2 şilin 6¼ peni. Macclesfield'in ipek dokumacıları için haftalık ortalama sadece 1 şilin 8½ peniden ibaretti. En kötü beslenen işçi kategorilerini terzihanelerde çalışan kadınlar, ipek dokumacıları ve deri eldivenciler oluşturuyordu.[122]

Dr. Simon genel sağlık raporunda bu beslenme durumu hakkında şunları söylüyor:

> "Hastanelerde yatarak tedavi gören veya ayakta tedavi edilen yoksul hastalara bakmaya alışkın olan herkes, besin yetersizliğinin doğurduğu veya ağırlaştırdığı hastalıkların sayılmayacak kadar çok olduğunu teyit edecektir. ... Bununla beraber, sağlık bakımından burada başka bir çok önemli husus söz konusudur. ... Besinden yoksun kalışa ancak çok büyük güçlükle katlanıldığını ve zorunlu perhizin kural olarak ancak daha önceki bir dizi yoksunluktan sonra geldiğini hatırlamak gerekir. Besin yetersizliğinin sağlık bakımından önem kazanmasından çok önce, yaşam ile açlıktan ölüm sınırları arasında dalgalanan azot ve karbon miktarlarını saymayı fizyolojistin düşünmesinden çok önce, aileler konforun her türlüsünden tamamıyla yoksun hale gelmiş bulunur. Giyinme ve ısınma ihtiyaçlarını, beslenmeden de zor karşılarlar. Havanın sertliğine karşı kendilerini yeterince koruyamazlar, oturdukları yerler hastalıkları doğuracak veya ağırlaştıracak derecede darlaşmıştır; bir ev için gerekli mobilya ve eşyadan hemen hemen hiçbir iz yoktur; temizlik bile pahalı veya zor hale gelmiştir. Kendine saygı sonucu gene de temiz kalmaya kalkışırlarsa, bu yolda harcanan her çaba açlıktan duyulan acının artmasına sebep olur. Ev, barınmanın en ucuz olduğu yerdedir; bu gibi yerlerde sağlık gözetim hizmetleri en asgari düzeydedir; lâğımlar meydandadır; trafik yok denecek kadar azdır; pislikler ve çöpler toplanmaz; topluca yaşamanın rahatsızlıkları azamisine varır; su ya çok azdır ya da en kötü cinsindendir ve üstelik kentlerde ışık ve hava da son derece yetersizdir. Besin yetersizliği anlamına geldiği hallerde yoksulluğun sağlık bakımından kaçınılmaz bir biçimde karşılaştığı tehlikeler işte bunlardır. Bütün bu dertlerin toplamı hayat için çok büyük bir belâ olmakla beraber, başlı başına besin yetersizliği korkunç bir derttir. ... Özellikle bu yoksulluğun tembellikten ileri gelen bir yoksulluk olmadığı hatırlanırsa, bu düşünceler bir kat daha elem verici olur. Çalışan insanların sefaletidir bu. Hiç şüphe yoktur ki, kentli işçiler bir parçacık yiyecek elde etmek için çoğu zaman her tür ölçüyü aşan bir çalışma süresine katlanmak zorundadır. Böyle olmakla beraber ancak çok sınırlı bir anlamda bu işin insanı yaşatmaya yettiği söylenebilir. ... Çok büyük bir çoğunluk için bu sözde kendini yaşatabilme durumu ancak sefalete doğru şu ya da bu uzunlukta dolambaçlı bir gidiş olabilir."[123]

En çalışkan işçi katmanlarının çektiği açlık işkencesi ile zenginlerin kapitalist birikime dayanan kaba veya rafine savurgan tüketimleri arasındaki içsel bağlantıyı anlamak ancak iktisat yasalarını bilmekle

122 l.c. s. 232, 233.

123 l.c. s. 14, 15.

mümkündür. Barınma koşulları konusunda durum başkadır. Tarafsız her gözlemci şunu açıkça görür: üretim araçlarının merkezîleşmesi ne kadar yığınsal olursa, işçilerin aynı yerdeki yığılmaları o kadar büyük olur; bundan dolayı, sermaye ne kadar hızlı birikirse, işçilerin barınma koşulları o kadar sefilleşir. Kentlerdeki, zenginliğin ilerlemesine eşlik eden ve kötü inşa edilmiş mahallelerin yıkılması, bankalar, mağazalar vb. için sarayların inşası, ticari trafik ve lüks arabalar için yolların genişletilmesi, atlı tramvay hatlarının oluşturulması vb. yollarla gerçekleştirilen "iyileştirmeler" *(improvements),* açıktır ki, yoksulları gittikçe daha kötü ve daha kalabalık yerlerde barınmak zorunda bırakmaktadır. Öte yandan herkes bilir ki, konutların pahalılığı kaliteleriyle ters orantılıdır ve sefalet madenleri, konut spekülatörleri tarafından Potosi madenlerinin hiçbir zaman gerektirmediği kadar az bir masrafla ve bunların sağladığından daha büyük bir kârla işletilir. Kapitalist birikimin antagonist karakteri ve dolayısıyla genel kapitalist mülkiyet ilişkileri[124] burada öylesine açıktır ki, bu konu hakkında yazılmış resmî İngiliz raporları bile "mülkiyet ve mülkiyet hakları" ile ilgili olarak geleneksel çizgiden ayrılan çıkışlarla doludur. Sanayinin gelişmesi, sermaye birikimi, kentlerin büyümesi ve "güzelleşmesi" ile birlikte bu dert öylesine büyümüştür ki, "saygınlık"ın koruma sağlamadığı bulaşıcı hastalıklar korkusu, başlı başına, 1847'den 1864'e kadar parlamentodan sağlıkla ilgili sayıları 10'dan az olmayan yasaların geçirilmesine neden olmuş ve dehşete uğrayan burjuvazi Liverpool, Glasgow vb. gibi bazı kentlerde belediyeleri kamu sağlığı önlemleri almaya zorlamıştı. Bununla beraber, Dr. Simon 1865 tarihli raporunda şöyle sesleniyor: "Genel olarak ifade edilecek olursa, İngiltere'de kötülükler kontrol altında değildir." *Privy Council*'in emri ile 1864'te tarım işçilerinin ve 1865'te kentlerdeki yoksul sınıfların barınma koşulları hakkında araştırmalar yapılmıştır. Dr. Julian Hunter'ın hayranlık uyandıran bu çalışmaları yedinci ve sekizinci *"Public Health"* (Kamu Sağlığı) raporlarında yer almaktadır. Tarım işçilerinin durumunu daha sonra ele alacağım. Kentlerdeki barınma koşulları için bir giriş olmak üzere Dr. Simon'un şu genel gözlemini aktarıyorum:

> "Benim resmî görüşüm sırf hekimlik açısından olmakla beraber, en basit insanlık duygusu, kötülüğün öteki yüzünü görmezden gelmeye olanak vermez. Bu kötülük belirli bir yükseklik derecesine varınca, her tür nezaketin yadsınmasına, bedenlerin ve bedensel işlevlerin iğrenç bir biçimde içice girmesine, insandan çok hayvana yaraşır bir bedensel ve cinsel çıplaklığın

124 "Birey haklarının mülkiyet hakkına feda edilmesinin, çalışan sınıfların barınma hakkının mülkiyet hakkına feda edilmesi kadar açık ve utanmazca bir başka örneği bulunmuyor. Her büyük kent insanların kurban edildiği bir yer, her yıl binlerce insanın hırs tanrısı için kesildiği bir sunaktır." (S. Laing, l.c. s. 150.)

> ortaya serilmesine hemen hemen zorunlu olarak yol açar. Bu tür etkiler altında ne kadar uzun süre kalınırsa, bunun doğurduğu soysuzlaşma o kadar derin olur. Bu soysuzlaşmaya mahkûm olarak dünyaya gelen çocuklar rezalete vaftiz edilir *(baptism into infamy)*. Ve böylesi koşullar altında bulunan kişilerin başka bakımlardan, özü maddi ve manevi temizlik olan uygarlığa ulaşmak için çaba göstermelerini istemek, hiç gerçekleşmeyecek bir umuda kapılmak olur."[125]

Aşırı derecede kalabalık veya insanların oturmasına mutlak olarak elverişsiz barınma mekanları bakımından Londra başta gelir.

> "Hiç kuşkuya yer bırakmayan iki nokta var," diyor Dr. Hunter. "Birincisi, Londra'da, sefalet koşulları İngiltere'nin başka yerlerinde gördüklerimin hepsini aşan ve her biri yaklaşık olarak 10.000 kişilik yaklaşık 20 büyük koloni bulunuyor. Bu durum da hemen hemen tamamıyla kötü konut koşullarının sonucudur. İkincisi, bu kolonilerdeki evler yirmi yıl öncesine göre bugün çok daha harap ve kalabalıktır."[126] "Londra ve Newcastle'ın birçok bölümünde hayatın cehennemi andırdığını söylersek, abartmış olmayız."[127]

"İyileştirmeler" ve onlarla birlikte eski cadde ve evlerin yıkımı ilerledikçe, metropoldeki fabrika sayısı ve buraya insan akımı arttıkça ve son olarak kentsel toprak rantlarıyla birlikte ev kiraları yükseldikçe, küçük esnaf ve aşağı orta sınıfın diğer unsurlarıyla birlikte, işçi sınıfının daha iyi durumdaki bölümü de Londra'da gittikçe artan ölçüde bu iğrenç barınma koşullarının içine düşme belâsına uğrar.

> "Ev kiraları öylesine ölçüsüz yükselmiştir ki, bir odadan fazlası için kira ödeyebilecek çok az işçi vardır."[128]

Londra'da bir sürü *"middlemen"* (aracı) ile yüklü olmayan ev mülkiyeti yok gibidir. Her alıcı, aldığı arsayı er veya geç bir *jury price* (jüri fiyatı) (yeminli üyelerin saptadığı kamulaştırma fiyatı) ile tekrar elinden çıkarma düşüncesiyle ya da civarda birtakım büyük girişimlerin kurulması dolayısıyla olağanüstü değer artışından yararlanma hesabıyla spekülasyona giriştiğinden, Londra'da arsa fiyatları, sağladıkları yıllık gelire göre her zaman çok yüksek olur. Bunun sonucunda, süresi bitmek üzere olan kira sözleşmelerinin alım-satımı düzenli bir iş haline gelmiştir.

---

125 "Public Health. Eighth Report", Lond. 1866, s. 14, not.

126 l.c. s. 89. Bu kolonilerdeki çocuklarla ilgili olarak. Dr. Hunter şunları söylüyor: "Yoksulların yoğun kalabalıklar halinde toplanmasından önceki dönemde çocuklar nasıl yetiştiriliyorlardı, bilmiyoruz; gelecek günler için eğitimlerini, bugün, bu ülkenin geçmişinde herhalde benzeri olmayan koşullar altında, tehlikeli sınıflar olarak, yarı çıplak, ayyaş, ar ve hayadan yoksun kavgacı her yaştan insanla gece yarılarına kadar bir arada oturarak tamamlayan bu çocukların ilerideki davranışlarının ne olacağını bugünden söylemek isteyecek biri, cüretkâr bir kâhin olurdu." (l.c. s. 56.)

127 l.c. s. 62.

128 "Report of the Officer of Health of St. Martin's in the Fields, 1865."

> "Bu işi kendilerine meslek edinmiş beylerden zaten başka bir şey beklenmez; kiracıları alabildiğine yolarlar, sonra da evi mümkün olan en berbat bir durumda daha sonra gelenlere teslim ederler."[129]

Kiralar haftadan haftaya ödenir ve bu beyler hiçbir risk altına girmez. Kent içinde demir yollarının inşası sonucunda,

> "kısa süre önce Londra'nın doğu kesiminde bir cumartesi akşamı oturmakta oldukları evlerden çıkarılan bir sürü ailenin az sayıda dünya malı eşya sırtlarında, çalışma yurdu dışında sığınacak bir yerleri olmadan ortalarda dolaştıkları görülmüştü."[130]

Çalışma yurtları zaten aşırı doludur ve parlamentonun onaylamış bulunduğu "iyileştirmeler" henüz başlangıç aşamasındadır. Oturdukları evlerin yıkılması ile sokakta kalan işçiler, bulundukları kilise bölgesinden ayrılmaz ya da olsa olsa buna mümkün olduğu kadar yakın bir yere yerleşir.

> "Doğal olarak, iş yerlerinin mümkün olduğu kadar yakınında oturmak isterler. Bunun sonucu, iki odası olan bir ailenin tek bir odayla yetinmek zorunda kalmasıdır. Daha fazla kira ödeseler bile, yeni barınakları, kovulduklarından daha da kötüdür. Strand'lı işçilerin yarısı, iş yerlerine kadar iki mil yürümek zorundadır."

Ana caddesi yabancılar üzerinde Londra'nın zenginliği hakkında çarpıcı bir etki uyandıran aynı Strand, insanların Londra'da nasıl istiflendiklerinin bir örneği olabilir. Thames nehrinin yarısı bu hesaba dahil olduğu halde, Strand'ın tek bir kilise bölgesinde sağlık memurları acre başına 581 kişinin düştüğünü hesaplamıştır. Açıktır ki, şimdiye kadar Londra'da görüldüğü üzere, oturulamaz haldeki evlerin yıkımını gerektirmiş olan her tür sağlık önlemi, işçilerin bir mahalleden çıkarılıp bir diğerinde üst üste yığılmalarından başka bir şeye yaramaz. Dr. Hunter şöyle diyor:

> "Ya bütün bu işlemleri bir saçmalık olarak değerlendirip mutlak olarak durdurmak gerekir ya da bugün hiç abartısız bir ulusal ödev diyebileceğimiz bir şeye, yani birikmiş paraları olmadığı için başlarını sokacakları bir yer edinemeyen, ama ev sahiplerine düzenli aralıklarla para ödeyebilen insanlara barınak sağlanmasına kamuoyunun sempatisi (!) uyanmalıdır."[131]

Şu kapitalist adalete hayran olmamak mümkün mü? Arsa sahipleri, ev sahipleri ve iş adamları, gayrimenkulleri, demir yolu, yeni yol yapımı vb. gibi "iyileştirme" nedeniyle kamulaştırıldığında, yalnızca tam bir bedel almakla kalmaz. Bunlar, ilahi ve beşerî adaletin gereklerine uygun olarak katlanmak zorunda kaldıkları "kaçınma" karşılığında fahiş bir

129 "Public Health. Eighth Report", Lond. 1866, s. 91.

130 l.c. s. 88.

131 l.c. s. 89.

kârla teselli edilir. Oysa işçi, karısı, çocukları ve eşyasıyla sokağa atılır ve işçiler kentin belediye kurallarının sıkı sıkıya uygulandığı mahallerine büyük kitleler halinde doluşunca da, toplum sağlığı adına polis tarafından peşlerine düşülür!

19. yüzyılın başında İngiltere'de Londra'dan başka nüfusu 100.000'i bulan bir kent yoktu. Nüfusu 50.000'i aşan ancak beş kent vardı. Bugün, nüfusu 50.000'den fazla olan 28 kent var.

> "Bu değişmenin sonucu, kentli nüfusta sadece muazzam bir artış olmakla kalmamış, aynı zamanda yoğun nüfuslu eski küçük kentler, şimdi, serbestçe hava almalarına olanak bırakmayacak biçimde, çepeçevre binalarla sarılmış merkezler haline gelmiştir. Bunları artık cazip bulmadıkları için, zenginler buraları terk edip daha güzel olan banliyölere yerleşir. Zenginlerden sonra gelenler, bunların bıraktıkları büyük evlere, çoğu zaman yanlarına başka kiracılar da alarak, her oda bir aile olmak üzere yerleşir. Böylece, belirli bir nüfus, onları barındırma amacıyla yapılmamış ve onlar için tümüyle uygunsuz olan, çevreleri yetişkinler için gerçekten alçaltıcı, çocuklar için bozucu koşullarla dolu olan bu evlere yığılmıştır."[132]

Bir sanayi veya ticaret kentinde sermaye ne kadar hızlı birikirse, sömürülebilir insan malzemesi buraya o kadar hızlı akar ve işçiler için çarçabuk sağlanan konutlar o kadar kötü olur. Verimliliği durmadan artan bir kömür ve maden bölgesinin merkezi olarak Newcastle-upon-Tyne, konut cehennemi olma bakımından Londra'dan sonra ikinci gelir. Burada 34.000'den az olmayan insan, tek odalı konutlarda oturur. Kısa süre önce Newcastle ve Gateshead'de önemli sayıda ev, yetkililer tarafından toplum için tehlikeli olmaları nedeniyle yıktırılmıştır. Yeni ev yapımı çok yavaş, ama işler çok hızlı yürümektedir. Bu yüzden kent 1865'te, öncesinde hiç olmadığı kadar aşırı dolmuştu. Hemen hemen kiralanacak bir tek oda yoktu. Newcastle Ateşli Hastalıklar Hastanesi'nden Dr. Embleton şöyle diyor:

> "Tifüsün devamının ve yayılmasının nedeni, hiç şüphe yok ki, insanların üst üste yaşamaları ve konutlarının pis olmasıdır. İşçilerin oturdukları evler genellikle çıkmaz sokaklarda veya kapalı avlulardadır. Bunlar, ışık, hava, mekân ve temizlik bakımlarından gerçek yetersizlik ve sağlığa aykırılık örnekleridir; bu durum herhangi bir uygar ülke için yüz karasıdır. Erkekler, kadınlar ve çocuklar buralarda geceleri koyun koyuna yatar. Erkekler söz konusu olduğunda, gece vardiyası ve gündüz vardiyası hiç aralıksız peş peşe geldiğinden yataklar soğumaya bile vakit bulmaz. Su durumları kötü ve tuvaletleri daha da kötü olan evler kirli, havasız ve bulaşıcı hastalık yuvasıdır."[133]

---

132 l.c. s. 56.

133 l.c. s. 149.

Bu türlü inlerin haftalık kirası 8 peni ile 3 şilin arasında değişir.

> "Newcastle-upon-Tyne," diyor Dr. Hunter, "bize, yalnızca konut ve sokakların yarattığı dış etkilerle çoğu zaman hemen hemen vahşet derecesine varan bir soysuzlaşmaya uğramış taşralı insanlarımızın en güzel soylarından birini örnek olarak sunar."[134]

Sermaye ile emeğin gelgitleri sonucu, bir sanayi kentinde bugün katlanılabilir olan konut durumu yarın korkunçlaşabilir. Ya da kent yönetimi sonunda en göze batan kötülükleri ortadan kaldırmaya karar verebilir. Hemen arkasından perişan olmuş İrlandalılar veya yoksul düşmüş İngiliz tarım işçileri çekirge sürüleri gibi ortalığı kaplar. Bunlar bodrumlara ve tavan aralarına tıkılır ya da daha önce iyi durumda olan işçi evleri, Otuz Yıl Savaşlarının asker çadırları gibi, içindekilerin durmadan değiştiği meskenler haline gelir. Örnek: Bradford. Dar görüşlü belediye, burada tam o sırada kent reformuyla meşguldü. Ayrıca, 1861'de burada hâlâ 1751 boş ev vardı. Fakat şimdi, işler canlandı ve zenci dostu yumuşak liberal Bay Forster geçenlerde bu konuda pek ustalıklı laflar etti. İşler geliştikçe "yedek ordu" veya "göreli artık nüfus"un art arda gelen dalgaları doğal olarak ortalığı kapladı. Dr. Hunter'ın bir sigorta şirketi temsilcisinden aldığı listede[135] kayıtları bulunan korkunç durumdaki bodrum

134 l.c. s. 50.

135 Bradford'daki bir işçi sigorta şirketi temsilcisinin listesi

Vulcan Street (Sokak) No: 122	1 oda	16	kişi
Lumley Street No: 13	1 oda	11	kişi
Bower Street No: 41	1 oda	11	kişi
Portland Street No: 112	1 oda	10	kişi
Hardy Street No: 17	1 oda	10	kişi
North Street No: 18	1 oda	16	kişi
North Street No: 17	1 oda	13	kişi
Wymer Street No: 19	1 oda	8	yetişkin
Jowett Street No: 56	1 oda	12	kişi
George Street No: 150	1 oda	3	aile
Rifle Court, Marygate No: 11	1 oda	11	kişi
Marshall Street No: 28	1 oda	10	kişi
Marshall Street No: 49	3 oda	3	aile
George Street No: 128	1 oda	18	kişi
George Street No: 130	1 oda	16	kişi
Edward Street No: 4	1 oda	17	kişi
George Street No: 49	1 oda	2	aile
York Street No: 34	1 oda	2	aile
Salt Pie Street	2 oda	26	kişi
	Bodrum		
Regent Square 1	1 bodrum	8	kişi
Acre Street	1 bodrum	7	kişi
Robert's Court. No: 33	1 bodrum	7	kişi
Back Pratt Street; bakırcı atölyesi olarak kullanılıyor	1 bodrum	7	kişi
Ebenezer Street No: 27	1 bodrum	6	kişi

ve odalarda çoğunlukla iyi ücret alan işçiler oturuyordu. İşçiler, daha iyi evler bulabilecek olsalar, daha yüksek kira ödemeye hazır olduklarını söylüyordu. Bu arada, yumuşak liberal milletvekili Bay Forster serbest ticaretin sağladığı bolluk ile Bradford'lu mümtaz yünlü iplik sanayicilerinin muazzam kârlarından gözleri yaşararak söz ederken, işçilerin durumu gittikçe kötüleşmekte ve hastalık bunları kırıp geçirmekteydi. Bradford'un yoksullarına bakan hekimlerden biri olan Dr. Bell, 5 Eylül 1865 tarihli raporunda, bölgesindeki ateşli hastaların korkunç ölüm oranını bunların barınma koşullarıyla açıklıyor:

> "1500 ayak küplük bir bodrumda 10 kişi oturuyor. ... Vincent Street, Green Air Place ve Leys'de 435 yatağı ve 36 tuvaleti olan 223 evde 1450 kişi yaşıyor. Her yatakta -burada yatak deyimi her türlü pis paçavra ve talaş yığınını kapsar- ortalama 3,3 bazen de 4 veya 6 kişi yatar. Birçoğu çıplak yerde giysileriyle yatar; evli veya bekâr genç erkek ve kadınlar hepsi bir arada uyur. Bu konutların çoğunlukla karanlık, nemli, pis kokulu ve insanın barınmasına tamamen elverişsiz inler olduğunu eklemek bilmem gerekir mi? Bunlar, hastalık ve ölüm yayan ve kurbanlarını, bu veba çıbanlarının ortamızda irin toplamalarına izin veren iyi durumdakiler (*of good circumstances*) arasından da alan merkezlerdir."[136]

Bristol, konut sefaleti bakımından Londra'dan sonra üçüncü sırada yer alır.

"Avrupa'nın en zengin kentlerinden biri olan bu kentte en açık yoksulluğun *(blank poverty)* ve konut sefaletinin zirvesine ulaşılır."[137]

c. Göçebe nüfus

Şimdi, çıkış yeri taşra, yaptıkları işlerse büyük ölçüde sınai olan bir halk katmanını ele alacağız. Bu, sermayenin, ihtiyacına göre kâh oraya, kâh buraya attığı, hafif piyadesidir. Yürüyüş halinde olmadığı zaman "konaklar". Göçebe emek, çeşitli inşaat ve kanalizasyon işlerinde, tuğlacılıkta, kireç ocaklarında, demir yolu yapımında vb. kullanılır. Salgın hastalıkları dört bir tarafa götüren bu göçebe nüfus, konakladıkları yerlere ve dolaylarına çiçek, tifüs, kolera, kızıl vb. hastalıkları yayar.[138] Demir yolu inşası vb. gibi önemli miktarda sermaye yatırılan girişimlerde çoğu zaman girişimcinin kendisi çalıştırdığı işçi ordusuna tahta barakalar veya benzer konutlar sağlar; böylece, her türlü sağlık önleminden yoksun ve yerel görevlilerin denetimi dışında kalan, buna karşılık işçilerini hem

(l.c. s. 111.)

136 l.c. s. 114.

137 l.c. s. 60.

138 "Public Health: Seventh Report", Lond. 1865, s. 18.

sanayi eri hem de kiracı olarak iki kere sömüren müteahhit efendi için çok büyük bir kâr kaynağı olan birtakım köyler gelişigüzel ortaya çıkar. Barakalar, bir, iki veya üç delikli oluşlarına göre, bunlarda oturanlar, yani demir yolu işçileri vb., haftada 2, 3 veya 4 şilin ödemek zorundadır.[139] Bu konuda bir örnek yetecektir. Dr. Simon'un raporunda belirttiğine göre, Sevenoaks kilise bölgesi *Nuisances Removal Committee* (Sıkıntıları Giderme Komitesi) başkanı Eylül 1864'te İçişleri Bakanı Sir George Grey'e aşağıdaki protestoyu bildirmiştir:

> "Yaklaşık olarak 12 ay öncesine kadar bu bölgede, çiçek, bilinmeyen bir hastalıktı. Bu tarihten kısa süre önce Lewisham ile Tunbridge arasında bir demir yolu inşasına başlandı. En önemli işlerin bu kentin hemen yakınında toplanmasına ek olarak, bütün inşaatın ana deposu da buradaydı. Bundan dolayı çok sayıda personel burada çalışıyordu. Bunların hepsini kulübelere yerleştirmek mümkün olmadığından, müteahhit Bay Jay, işçileri barındırmak amacıyla, hat boyunca çeşitli noktalarda barakalar yaptırdı. Bu barakalarda havalandırma ve pis su tesisatı olmadığı gibi, her kulübenin sadece iki göz odası vardı; fakat buna rağmen, ailesi ne kadar kalabalık olursa olsun, her kiracı yanına başkalarını da almak zorundaydı. Bize gelen hekim raporuna göre, bu durumun doğurduğu sonuç şuydu: durgun ve pis suların ve pencerelerinin hemen altındaki lâğım birikintilerinin bunaltıcı kokularından kurtulmak için bu zavallı insanlar bütün gece boğucu bir havayı soluma işkencesine katlanmak zorundaydı. Son olarak, bu barakaları gezme fırsatını bulmuş olan bir hekim, bu durumla ilgili şikâyetleri komitemize bildirdi. Bu sözüm ona konutlar hakkında çok acı bir dil kullanmış ve hemen birkaç sağlık önlemi alınmayacak olursa, çok ciddi sonuçlarla karşı karşıya kalınacağı endişesini belirtmişti. Bir yıl kadar önce müteahhit Jay, çalıştırdığı insanlardan bulaşıcı hastalıklara tutulanların hemen tecrit edilebilmeleri için bir kulübe yaptıracağına söz vermişti. Verdiği sözü geçen Temmuz ayının sonunda tekrar etmiş olmasına ve o tarihten bu yana birçok çiçek vakası ve bunların sonucu olarak iki ölüm vakası görülmüş olmasına rağmen, Bay Jay bu yönde en küçük bir girişimde bile bulunmamıştır. Hekim Kelson 9 Eylül'de bana aynı barakalarda başka çiçek vakalarının da görüldüğünü haber verdi ve durumu korkunç olarak niteledi. Bilgilerinize" (bakanın bilgilerine) "şunu da arz etmek gerekir ki, kilise bölgemizde veba evi adı verilen ve bulaşıcı hastalıklara tutulanların bakıldığı tecrit edilmiş bir ev vardır. Bu ev şu sıralarda aylardan beri durmadan gelen hastalarla dolup taşmaktadır. Bir ailede beş çocuk çiçek ve ateşten ölmüştür. Bu yıl 1 Nisan'dan 1 Eylül'e kadar, dördü yukarıda sözü geçen bu veba yuvası barakalarda olmak üzere, sayısı 10'dan az olmayan çiçekten ölüm vakası görülmüştür. Bireyleri hastalığa tutulan aileler bunu mümkün olduğu kadar gizledikleri için, hastalık vakalarının kesin sayısını bilmek olanaksızdır."[140]

---

139 l.c. s. 165.

140 l.c. s. 18, not. Chapel-en-le-Frith-Union'ın yoksullara yardım memuru nüfus idaresi müdürüne şunları bildirmiştir: "Doveholes'da, kireç birikintisinden meydana gelme

Kömür ocaklarında ve diğer madenlerde çalışan işçiler Britanya proletaryasının en iyi ücret alan kategorileri arasında yer alır. Bu ücreti ne pahasına elde ettiklerini daha önce görmüştük.[141] Burada sadece barınma koşullarını kısaca gözden geçireceğim. Madeni işleten ister sahibi ister kiracısı olsun, kural olarak, işçileri için bir miktar kulübe yaptırır. İşçiler kulübeleri ve yakacak kömürü "parasız" olarak alır, yani bunlar, ücretlerinin ayni olarak ödenen bir bölümünü oluşturur. Bu biçimde barındırılamayan işçilere tazminat olarak yılda 4 sterlin ödenir. Maden bölgeleri, bizzat maden işçilerinden ve bunların çevresinde kümelenen zanaatçılardan, küçük esnaftan vb. oluşan büyük bir nüfus kitlesini hızla kendilerine çeker. Nüfusun yoğunlaştığı her yerde olduğu gibi burada da toprak rantı çok yüksektir. Bu yüzden, girişimci, çalıştırdığı işçilerin ve ailelerinin ancak sığışabileceği kadar kulübeyi ocakların ağzındaki mümkün olduğu kadar dar bir alana sıkıştırmaya çalışır. O civarda yeni ocaklar açıldıkça veya eski ocaklar yeniden işletilmeye başladıkça, sıkışıklık aşırı ölçüde artar. Bu kulübelerin yapımında bir tek düşünce egemendir: kapitalistin, mutlak olarak kaçınılmaz olmayan parasal harcamalardan "kaçınma"sı.

> "Northumberland ve Durham'daki madenlerin ocaklarında çalışan işçilerin ve diğerlerinin konutları," diyor Dr. Julian Hunter, "Monmouthshire'ın benzer bölgelerindekiler istisna edilir ve konut durumu bütün olarak alınırsa, İngiltere'deki bu tür konutların ortalama olarak herhalde en kötü ve en pahalı olanlarıdır. Burada durumun kötülüğü azamisine varır; çünkü, çok sayıda insan bir tek odada istiflenmiştir; bir sürü ev dar bir alana sıkıştırılmıştır; su, ihtiyacı karşılamaktan çok uzaktır; tuvalet yoktur; ve sık sık uygulanan bir yönteme göre bir ev bir diğerinin üzerine yerleştirilmekte ya da *flats*'e" (çeşitli kulübelerin dikey olarak birbirlerinin üzerinde sıralandığı katlar oluşturacağı şekilde) "ayrılmaktadır. ... Girişimci, bütün koloniye, orada yaşamıyor, yalnızca kamp yapıyor gözüyle bakmaktadır."[142] "Aldığım talimata uyarak," diyor Dr. Stevens, "Durham Union'ın büyük madenci köylerinin çoğunu gidip gördüm. ... Çok az istisna ile, hepsinde nüfusun sağlığını korumak için gerekli olan her tür önlemin ihmal edildiği söylenebilir. ... Ocaklarda çalışan bütün işçiler 12 aylık bir süre için madeni kiralayana (*lessee*) veya sahibine bağlanır." ("*bound*" ifadesi, *bondage* gibi, serflik döneminden kalmadır). "İşçiler memnuniyetsizliklerini belirtmeye veya başlarındaki gözcüyü (*viewer*) herhangi bir biçimde rahatsız etmeye

büyük bir tepede birtakım inler açıldı. Bunlar o civardaki demir yolu yapımı ve başka demir yolu işlerinde çalışan işçileri barındırmak için kullanılıyor. Bu inler dar ve rutubetlidir; atıklar için tertibatları ve tuvaletleri yoktur; tavandaki, aynı zamanda baca olarak iş gören delik dışında, havalandırma tertibatı diye bir şey mevcut değildir. Çiçek salgın halinde olup" (mağara sakinleri arasında) "bir süredir ölümlere sebep olmaktadır." (l.c, 2. not.)

141 645. sayfada ve onu izleyen sayfalarda-verilmiş olan ayrıntılar özellikle kömür ocaklarında çalışan işçilerle ilgilidir. Durumları daha da kötü olan maden işçileri için 1864 yılı Kraliyet Komisyonu'nun son derece özenli raporuna bakınız.

142 l.c. s. 180, 182.

> kalkışacak olursa, gözcü bu gibi işçilerin isimlerini işaretler ya da isimlerinin yanına bir not düşer ve yıl sonunda bunların sözleşmeleri yenilenmez. ... Kanaatimce, malla ücret ödeme sisteminin hiçbir biçimi, bu kalabalık nüfuslu bölgelerde egemen olandan daha kötü olamaz. İşçi, ücretinin bir kısmına karşılık olarak, çepeçevre pislik içinde bulunan bir evi kabule zorlanır. Burada işçinin elinden bir şey gelmez; işçi her bakımdan bir serf durumundadır (*he is to all intents and purposes a serf*). Görünüşe göre, gerektiğinde sahibinden başka bir kimseye başvurabileceği şüphelidir; sahibi ise her şeyden önce bilançosuna bakar ve sonuç aşağı yukarı her zaman bellidir. İşçiye tüketeceği suyu da sahibi sağlar. Su ister iyi ister kötü olsun, verilsin veya verilmesin, işçi bunu ödemek zorundadır, daha doğrusu ücretinden bir su parası kesilir."[143]

"Kamuoyu" ile ya da sağlık yetkilileri ile çatışmaya düştüğü durumlarda, sermaye, işçiyi içinde çalışmaya ve yaşamaya mahkûm ettiği kısmen tehlikeli ve kısmen alçaltıcı koşulları, bunların onu kârlı şekilde sömürmek için gerekli olduğu şeklinde "haklı göstermekten" hiç utanmaz. Fabrikalarda makinelerden doğan tehlikelere karşı koruyucu önlemleri almaktan, madenlerde güvenlik ve havalandırma için gerekli tertibatı kurmaktan vb. kaçındığı gibi, maden işçilerinin barındırılması bakımından da aynı biçimde davranır.

> "Kötü barınma koşullarına," diyor, *Privy Council*'de görevli hekim Dr. Simon, resmî raporunda, "madenlerin genellikle kirayla işletilmeleri, sözleşme süresinin (kömür ocaklarında genellikle 21 yıl) çok kısa olması mazeret olarak gösterilir; çünkü, kiracı girişimci bu kısa süre için işçi nüfusuna ve girişim etrafında toplanan başka mesleklerden kimselere iyi konutlar sağlamayı hesabına uygun bulmazmış. Girişimci bu konuda liberal davranma niyetinde olsa bile mülk sahibi onun bu niyetini kösteklermiş; yani, yeraltı servetini değerlendiren işçileri barındırmak için kendisine ait topraklar üzerinde düzgün ve konforlu bir köy kurma ayrıcalığına karşılık olarak hemen aşırı derecede yüksek bir ek rant istermiş. Bu cezalandırıcı fiyat, bir dolaysız ceza olmasa bile, normalde iyi konutlar inşa etmek isteyecek olanları da korkuturmuş. ... Ne bu mazeretin değeri üzerinde daha fazla duracağım ne de düzgün konut yapımının yol açacağı ek masrafın son olarak kimin, yani, mülk sahibinin mi, kiracı girişimcinin mi, işçilerin mi, yoksa halkın mı sırtına yükleneceğini araştıracağım. ... Fakat ilişikte sunulan raporların" (Dr. Hunter'ın, Stevens'ın vb. raporları) "ortaya koyduğu yüz kızartıcı olaylar karşısında bir çare bulmak zorunludur. ... Mülkiyet hakları büyük bir kamusal adaletsizlik yaratacak şekilde kullanılmaktadır. Arazi sahibi, madenin sahibi sıfatıyla bir sanayi kolonisini kendi topraklarında çalışmaya davet eder; sonra da toprağın üstünün sahibi sıfatıyla topladığı işçilere yaşamaları için gereken uygun konutları kendilerinin sağlamalarını bile olanaksız kılar. Madenin kiracısının" (kapitalist girişimcinin) "bu ikiyüzlü pazarlığa karşı çıkmakta hiçbir parasal çıkarı yoktur; çünkü, bu tür talepler çok aşırı olsalar bile, bunların sonuç-

143 l.c. s. 515, 517.

larına kendisinin değil işçilerin katlanacaklarını, işçilerin ise sağlıklarının korunması için gerekli önlemleri aldırma haklarını bilecek kadar eğitim görmemiş olduklarını ve son olarak en iğrenç konutların ve en pis içme suyunun bile onlar için hiçbir zaman bir *strike* (grev) nedeni olmayacağını pekâlâ bilir."[144]

d. Bunalımların işçi sınıfının en iyi ücret alan kesimi üzerindeki etkisi

Gerçek tarım işçilerini ele almadan önce, bunalımların işçi sınıfının en iyi ücret alan kesimini, yani işçi aristokrasisini bile nasıl etkilediklerini bir örnekle göstermek uygun olur. Hatırlanacağı gibi, 1857 yılında, her sınai çevrimin sonunda yaşanan büyük bunalımlardan biri patlak vermişti. Bir sonraki bunalım 1866'da geldi. Büyük miktarda sermayenin olağan yatırım alanlarını terk ederek, para piyasasının büyük merkezlerinde toplanmasına yol açan pamuk kıtlığı dolayısıyla fabrika bölgelerinde zaten beklenen bunalım bu kez ağırlıklı olarak mali bir karaktere büründü. Londra'nın dev bankalarından birinin iflası ve peşi sıra bir yığın düzenbaz mali şirketin toptan çökmesi Mayıs 1866'da bunalımın patlayacağının işareti olmuştu. Bunalımdan darbe yiyen Londra'daki büyük sanayi kollarından biri, sac gemi yapımcılığı oldu. Bu alanda faaliyet gösteren büyük iş adamları, işlerin iyi gittiği süre boyunca üretimi aşırı derecede artırmakla kalmayıp, kredi kaynaklarının aynı bollukta akmaya devam etmesi beklentisiyle spekülasyon yaparak, çok büyük sözleşmelere imza atmıştı. Bunların sonucu olarak, etkileri bu alanda ve Londra'nın diğer birçok sanayi kolunda[145] bugün (1867 yılı Mart sonu) hâlâ devam eden korkunç bir tepki doğdu. İşçilerin durumunu göstermek için, *"Morning Star"*ın 1867 başında bunalımdan zarar görenlerin toplandığı başlıca merkezleri gezen bir muhabirinin kapsamlı haberinden aşağıdaki parçayı buraya aktarıyorum.

---

144 l.c. s. 16.

145 "Londra'daki yoksulların kitle halinde açlıktan kırılması! (*Wholesale starvation of the London Poor!*) ... Son günlerde Londra'da duvarlara üzerlerinde şu dikkat çekici ibare bulunan büyük ilanlar yapıştırıldı: 'Yağlı öküzler, açlıktan kırılan insanlar! Açlıktan kıvranan insanlar acı yuvası inlerinde kahrolur ve ölürken, yağlı öküzler, lüks konutlarındaki zenginleri semirtmek için sırça köşklerinden ayrıldı.' Duvarlardaki bu uğursuz ilanlar sürekli yenileniyor. Yapıştırılmış bulunanlar silinir ya da örtülür örtülmez, aynı yere ya da aynı derecede görülebilir bir yere yenileri yapıştırılıyor. ... Bu, Fransız halkını 1789 olaylarına hazırlamış olan gizli devrimci örgütlerden birini hatırlatıyor. ... Şu anda, İngiliz işçileri karıları ve çocuklarıyla birlikte soğuktan ve açlıktan kırılırken, İngiliz işçisinin emeğinin ürünü olan milyonlar tutarındaki İngiliz altını Rusya'da, İspanya'da, İtalya'da ve diğer yerlerde yabancı girişimlere yatırılmaktadır." ("Reynolds' Newspaper", 20. Jan. 1867.)

"Londra'nın doğusunda, Poplar, Millwall, Greenwich, Deptford, Limehouse ve Canning Town bölgelerinde, aralarında 3.000'den fazla nitelikli makine işçisi bulunan en azından 15.000 işçi aileleriyle birlikte korkunç derecede ümitsiz bir durumda. Yedi sekiz aylık bir işsizlik, ellerinde avuçlarında ne varsa silip götürdü. ... Aç kalmış bir kalabalığın işgal ettiği çalışma yurdunun (Poplar) kapısına yaklaşmakta büyük güçlük çektim. Açlar yığını ekmek karnesi bekliyordu; fakat henüz dağıtım saati gelmemişti. Avlu dört bir yanı sundurmalarla çevrili büyük bir kare oluşturuyordu. Avlunun ortasındaki kaldırım taşları yer yer kalın bir kar tabakasıyla örtülüydü. Gene burada, erkeklerin daha iyi havalarda çalıştıkları, koyun ağıllarını andıran, hasırla çevrili birtakım küçük alanlar vardı. Benim gittiğim gün buraları karla öylesine kaplıydı ki, içlerinde oturmak olanaksızdı. Böyle olmakla beraber, erkekler, damın sundurmaları altında kaldırım taşlarını kırmakla meşguldü. Her biri büyük bir taş üzerine oturmuş ve elindeki çekiçle karla örtülü kayayı, bundan 5 bushel'lik† bir kısmı ayırana kadar kırıyordu. Böylece günlük işini bitirmiş oluyor ve bunun karşılığında 3 peni ve bir ekmek karnesi alıyordu. Avlunun diğer bir tarafında yıkık dökük ufak bir ahşap kulübe vardı. Kapıyı açınca, ısınmak için birbirine sokulmuş bir yığın erkekle dolu olduğunu gördük. Gemi halatlarını çözüyorlardı ve en az besin alarak kimin daha uzun süre çalışabileceği aralarında bir yarışma konusuydu; çünkü, işe dayanmak *point d'honneur*'du (onur sorunuydu). Yalnızca bu çalışma yurdunda, aralarında daha 6 ya da 8 ay öncesine kadar hüner gerektiren işlerde ülkenin en yüksek ücretlerini alan yüzlerce işçinin bulunduğu 7000 kişi himaye görmüştü. Bütün birikmiş paralarını tükettikten sonra bile, ellerinde rehin edilecek bir şeyleri bulunduğu sürece, kilisenin yardımına başvurmayı reddeden bunca insan olmasaydı, himaye görenlerin sayısı iki katını aşardı. ... Çalışma yurdundan ayrılınca, iki yanında çoğu tek katlı olan evlerin sıralandığı sokaklarda dolaştım. Poplar'da böyle tek katlı evler çoğunluktadır. Rehberim işsizler komitesi üyesiydi. Girdiğimiz ilk ev 27 haftadır işsiz olan bir demir işçisine aitti. Adamı arka odalardan birinde bütün ailesiyle birlikte oturur halde buldum. Odada henüz bir miktar eşya kalmıştı ve ocakta azıcık ateş yanıyordu. Küçük çocukların çıplak ayaklarını donmaktan korumak için, böylesine korkunç soğuk bir günde bu kadarcığı da şarttı. Ateşin karşısında bir tepsi içinde, kadın ve çocukların çalışma yurdundan ekmek alabilmek için liflere ayırdıkları bir miktar üstüpü duruyordu. Erkek yukarıda sözü edilen avlulardan birinde çalışıyor, günde 3 peni ve bir ekmek karnesi kazanıyordu. Evine öğle yemeği için yeni gelmişti ve acı bir gülümseme ile bize dediğine göre, çok açtı; yemeği domuz yağı sürülmüş birkaç dilim ekmek ve sütsüz bir bardak çaydan ibaretti. ... Çaldığımız ikinci kapıyı orta yaşlı bir kadın açtı ve tek kelime söylemeden bizi, bütün ailenin sessizlik içinde ve gözleri sönmek üzere olan ateşe dikilmiş olarak oturduğu ufak bir arka odaya aldı. Bu insanları ve küçük odalarını öylesine bir yalnızlık ve ümitsizlik havası sarmıştı ki, böyle bir manzarayı hayatımın sonuna kadar bir daha görmek istemem.

† 1 bushel = 36,369 litre. –*çev.*

> Kadın, küçük yaştaki oğullarını göstererek, '26 haftadır hiçbir şey kazanmadılar, bayım, bütün paramız, babalarının ve benim biraz iyi günlerimizde, kötü günleri atlatmamıza yardımcı olacağını düşünerek bir köşeye koyduğumuz bütün paramız eriyip gitti' dedi. Sonra da, yatırılmış ve çekilmiş paraların düzenli kayıtlarının bulunduğu bir banka cüzdanını çıkararak, hemen hemen vahşi bir sesle 'işte bakın' diye bağırdı. Cüzdana bakınca, küçücük servetlerinin 5 şilinlik bir ilk yatırımla başlayıp yavaş yavaş 20 sterline nasıl yükseldiğini ve sonra sterlinlerin şilinlere, şilinlerin penilere düşerek bu servetin nasıl eridiğini ve sonunda cüzdanın nasıl değersiz bir kâğıt parçası haline geldiğini gördük. Bu aile çalışma yurdundan günde bir kez az bir yemek yardımı görüyordu. ... Bundan sonra tersane işçisi bir İrlandalının karısını ziyaret ettik. Kadını açlıktan bitap düşmüş bir halde, küçük bir halı parçasına bürünmüş ve üzerindeki elbiseleriyle çıplak yatağa serilmiş bulduk; zira bütün yatak takımı rehinde idi. Zavallı çocukları ona bakıyordu, oysa analarının bakımına muhtaç olan asıl bunlardı. 19 haftalık zorunlu tatil onları bu hale düşürmüştü; kadın geçmişinin acı hikâyesini anlatırken bir yandan da daha iyi bir gelecekten bütün ümitlerini kesmişçesine inliyordu. ... Evden çıktığımızda genç bir adam koşarak yanımıza geldi ve kendisi için elimizden belki bir şey gelir ümidiyle onun da evine girip görmemizi istedi. Bir genç kadın, iki sevimli çocuk, bir tomar rehin makbuzu ve tamtakır bir oda, bütün gösterebileceği işte bunlardı."

1866 bunalımını izleyen acılarla ilgili aşağıdaki pasajı Tory taraftarı bir gazeteden aktarıyorum. Şurası unutulmamalıdır ki, burada üzerinde durduğumuz Londra'nın doğu kesimi, yalnızca yukarıda sözü edilen sac gemi yapımcılarının değil, aynı zamanda işçilerine her zaman asgarinin altında ücret ödenen "ev sanayisi"nin de toplandığı merkezdir.

> "Metropolün bir kısmında dün korkunç bir manzara görülüyordu. Londra'nın doğu kesimindeki binlerce işsizin hepsi ellerinde siyah yas bayrakları ile sokaklara kitle halinde dökülmediği halde, insan seli yine de göreni etkiliyordu. Bu insanların çektikleri acıları hatırlayalım. Açlıktan ölüyorlar. Basit ve korkunç gerçek işte budur. Sayıları 40.000'i buluyor. ... Bu şahane metropolün bir mahallesindeki dünyanın şimdiye kadar gördüğü en muazzam zenginlik birikiminin yanında 40.000 insan gözlerimizin önünde çaresizlik içinde açlıktan kıvranıyor! Bugün bu binlerce insan yarı aç mideleriyle diğer mahallelere akın akın gelip sefaletlerini yüzümüze ve göğe haykırıyor; sefaletin perişan ettiği yuvalarından söz edip, iş bulmanın ve önlerine atılan kırıntılarla yaşamanın olanaksızlığından yakınıyorlar. Bu insanların bulundukları yerlerdeki yoksullar vergisi mükelleflerinin kendileri, kiliselerin talepleri yüzünden sefaletin sınırına itilmiş bulunuyor." (*"Standard"*, 5 Nisan 1867.)

İngiliz kapitalistleri arasında, "çalışma özgürlüğü"nün veya aynı şey demek olan "sermaye özgürlüğü"nün işçi sendikalarının despotluğuyla

da fabrika yasalarıyla da kısıtlanmadığı Belçika'yı işçilerin cenneti olarak tasvir etmek moda olduğundan, burada Belçika işçilerinin "mutluluğu" üzerine bir iki şey söyleyeceğiz. Bu mutluluğun sırrına herhalde kimse Belçika cezaevleri ve yardım kurumları genel müfettişi ve aynı zamanda Belçika İstatistik Merkez Komisyonu üyesi olan ve şimdi ölmüş bulunan Bay Ducpétiaux'dan daha fazla vakıf olamaz. Onun *"Budgets économiques des classes ouvrières en Belgique"*, Bruxelles 1855, eserini alalım. Burada, diğer şeyler yanında, yıllık gelir ve giderleri çok kesin verilere göre hesaplanmış ve beslenme koşulları askerlerin, donanma erlerinin ve tutukluların beslenme koşullarıyla karşılaştırılmış normal bir Belçikalı işçi ailesi ele alınmıştır. Bu aile "baba, anne ve dört çocuktan meydana gelmektedir". Bu altı kişiden "dördü bütün yıl boyunca yararlı bir biçimde çalıştırılabilir". "Bunlar arasında hasta veya sakat kimse olmadığı", "kilise sıraları için ödedikleri çok ufak bir tutar hariç, dinî, ahlaki ve entelektüel amaçlarla herhangi bir masrafta bulunmadıkları", "tasarruf sandıklarına, emekli sandığına vb. hiç para yatırmadıkları" ve "lüks ya da başka gereksiz harcamalar yapmadıkları" varsayılmaktadır. Bununla beraber baba ile en büyük oğlunun tütün kullandıkları ve pazar günleri meyhaneye gittikleri ve bunların haftada 86 santimlik bir masrafa yol açtığı kabul edilmektedir.

> "Çeşitli iş kollarında çalışan işçilere ödenen ücretler toplu olarak ele alınınca şu sonuca varılır: ... günlük ücretin en yüksek ortalaması erkekler için 1 frank 56 santim, kadınlar için 89 santim, erkek çocuklar için 56 santim, kız çocuklar için 55 santimdir. Buna göre, ailenin gelirleri yılda en çok 1.068 frank olabilir. ... Örnek olarak ele alınan ailenin mümkün olabilecek bütün gelirleri hesaba katılmıştır. Fakat anneye de bir ücret atfedersek, karşımıza ailenin idaresi gibi bir sorun çıkar: Eve kim bakacak? Küçük çocuklarla kim meşgul olacak? Yemeği kim pişirecek, çamaşırı kim yıkayacak, yırtık ve sökükleri kim onaracak? İşçiler her gün bu açmazla karşı karşıyadır."

Buna göre ailenin yıllık bütçesi şöyledir:

Baba	300 iş gününde	1,56 frank	468,- frank
Anne		0,89 frank	267,- frank
Erkek çocuk		0,56 frank	168,- frank
Kız çocuk		0,55 frank	165,- frank
		Toplam	1.068,- frank

İşçi aşağıdaki kimseler kadar beslenseydi, ailenin yıllık giderleri ve bütçe açığı şu miktarlara varırdı:

Donanma eri	1828,- frank	Açık (frank):	760,-
Er	1473,- frank	Açık (frank):	405,-
Tutuklu	1112,- frank	Açık (frank):	44,-

> "Görüldüğü gibi, işçi ailelerinin çoğu, donanma erleri veya erler bir yana, tutuklular kadar bile beslenememektedir. Belçika'da 1847-1849 yıllarında bir tutuklunun bakım masrafı ortalama olarak günde 63 santimdi; bununla işçinin günlük bakım masrafı arasında 13 santimlik bir farkın olduğu görülür. Diğer taraftan, cezaevlerindeki yönetim ve kolluk giderleri, tutukluların kira ödememesiyle dengelenir. ... Öyleyse, çok sayıda işçi, hatta işçilerin büyük çoğunluğu diyebiliriz, nasıl oluyor da daha az masrafla yaşayabiliyor? Sadece işçinin sırrını bildiği birtakım yollara başvurarak: günlük tayınlarını kısarlar; beyaz buğday ekmeği yerine çavdar ekmeği yerler; eti ya pek az yerler ya da hiç yemezler; tereyağı ve baharat için de aynısı geçerlidir; oğlan ve kız çocuklar çoğu zaman aynı pis yatakta uyumak üzere, bütün aile bir veya iki göz odaya sıkışmış halde yaşar; elbise, çamaşır ve temizlik masrafından tasarruf ederler; pazar eğlencelerinden vazgeçerler, kısacası, en acı yoksunluklara katlanırlar. Bir kere bu son sınıra varılınca, besin maddelerinde en küçük bir fiyat artışı, bir işsizlik, bir hastalık işçinin sefaletini artırır ve onu tamamıyla yıkar. Borçları yığılır, kredileri kesilir, elbiseleri, en zorunlu eşyası rehine konur ve sonunda aile yoksullar listesine alınmasını ister."[146]

Gerçekten, bu "kapitalistler cennetinde" en gerekli besin maddelerinin fiyatlarında ufacık bir değişmenin peşi sıra ölüm ve suç sayılarında da bir değişme olur! (Bkz. *"Manifest der Maatschappij: De Vlamingen Vooruit!"*, Brüksel 1860, s. 12.) Bütün Belçika'da resmî istatistiklere göre 930.000 ailenin dağılımı şöyledir: 90.000 zengin aile (seçmenler) = 450.000 kişi; kent ve köylerde yaşayan ve büyük kısmı durmadan proleterleşen 390.000 alt orta sınıf ailesi = 1.950.000 kişi; son olarak, 450.000 işçi ailesi = 2.250.000 kişi. Bu ailelerin yukarıda sözü edilen örneğe uyanları Ducpétiaux'nun tasvir ettiği mutluluktan yararlanır. 450.000 işçi ailesinin 200,000'den fazlası yoksullar listesinde yer alır!

e. Britanya tarım proletaryası

Kapitalist üretim ve birikimin antagonist karakteri kendisini hiçbir yerde İngiliz tarımındaki (hayvancılık dahil) ilerleme ve İngiliz tarım işçisinin gerilemesinde olduğu kadar vahşi şekilde ortaya koymaz. Ta-

146 Ducpétiaux, l.c. s. 151, 154, 155, 156.

rım işçilerinin bugünkü durumuna geçmeden önce, hızlıca geçmişe bakalım. Değişikliğe uğrayan üretim tarzına temel olan toprak mülkiyeti ilişkilerindeki köklü dönüşüm çok daha eski bir tarihe uzandığı halde, İngiltere'de modern tarım 18. yüzyılın ortasında başlamıştır.

Yüzeysel bir düşünür ama dikkatli bir gözlemci olan Arthur Young'ın verdiği bilgilere göre,"bolluk içinde yaşayabilen ve servet biriktirebilen[147] 14. yüzyılın sonunda yaşamış tarım işçisiyle karşılaştırılınca, 1771'in tarım işçisi pek zavallı bir kişidir; burada"kentteki ve kırdaki İngiliz işçisinin altın çağı"olan 15. yüzyıldan bahsetmiyoruz bile. Bununla beraber o kadar da geriye gitmemize gerek yok. 1777'de yayınlanmış dikkate değer bir yazıda şunları okuyoruz:

> "Büyük çiftçi hemen hemen bir *gentleman* (beyefendi) düzeyine yükselmiştir; oysa, yoksul tarım işçisi tamamen yere serilmek üzeredir. Durumunun zavallılığını açıkça göstermek için, bugünkü halini kırk yıl öncesiyle karşılaştırmak yeter. ... Toprak sahibi ve kiracı çiftçi işçiyi ezmek için el ele çalışır."[148]

Bu yazıda, daha sonra, 1737-1777 yılları arasında kırda reel ücretin yaklaşık olarak ¼ veya % 25 oranında düştüğü ayrıntılı olarak ortaya konulmaktadır.

> "Modern politika," diyor Dr. Richard Price da, "halkın üst sınıflarını kayırıyor; er veya geç bu gidişin sonunda bütün krallık sadece beylerden ve dilencilerden, efendilerden ve kölelerden ibaret kalacaktır."[149]

Bununla beraber, İngiliz tarım işçisinin 1770-1780 yılları arasındaki durumu, beslenme ve barınma bakımından olduğu kadar kendine olan saygısı, hayattan zevk alma olanağı vb. bakımından da daha sonra asla erişilemeyen bir ideal olarak kalmıştır. Tarım işçisinin ortalama ücreti 1770-1771 yıllarında 90 pint† buğday, Eden döneminde (1797) sadece 65 pint buğday, 1808'de ise yalnızca 60 pint buğdaydı.[150]

---

147 James E. Th. Rogers (Prof. of Polit. Econ. in the University of Oxford): "A History of Agriculture and Prices in England", Oxford, 1866. v. I, s. 690. Özenli bir çalışmanın sonucu olan bu eserin şimdiye kadar yayınlanmış olan iki cildi, ancak 1259'dan 1400'e kadar olan dönemi kapsıyor. İkinci cilt yalnızca istatistiksel bilgiler içeriyor. Bu dönem hakkında sahip olduğumuz ilk gerçek *"history of prices"* (fiyatlar tarihi) budur.

148 "Reasons for the late Increase of the Poor-Rates, or a comparative view of the price of labour and provisions", Lond. 1777, s. 5, 11.

149 Dr. Richard Price, "Observations on Reversionary Payments", 6. ed. By W. Morgan, Lond. 1803, v. II, s. 158, 159. Sayfa 159'da Price şunları not ediyor: "İş gününün nominal fiyatı bugün 1514'tekine göre dört veya en fazla beş kat fazladır. Oysa, buğdayın fiyatı yedi kat, etin ve giyim eşyasının fiyatı ise yaklaşık olarak on beş kat artmıştır. Dolayısıyla emeğin fiyatı, artan geçim masraflarının o kadar gerisinde kalmıştır ki, bugün, bu masraflarla karşılaştırıldığında, geçmiştekinin yarısı kadar bile görünmüyor.

† 1 pint = 0,568 litre. *–çev.*

150 Barton, l.c, s. 26. 18. yüzyılın sonu için krş. Eden, l.c.

Tarım işçisinin, büyük toprak sahiplerini, kiracı çiftçileri, fabrikatörleri, tüccarları, bankerleri, borsa spekülatörlerini, orduya mal satanları ve benzerlerini olağanüstü biçimde zenginleştiren Jakobenlere karşı savaşın sonundaki durumunu daha önce göstermiş bulunuyoruz. Nominal ücret, kısmen banknotların değer kaybına uğraması, kısmen de en gerekli geçim araçlarının fiyatlarındaki bundan bağımsız artış sonucu yükselmişti. Oysa, reel ücretin hareketi, burada gereksiz ayrıntılara girmeden, çok basit bir biçimde ortaya konabilir. Yoksullar Yasası ve bununla ilgili uygulama 1795 ve 1814 yıllarında aynıydı. Bu yasanın kırda nasıl uygulandığını hatırlayalım: kilise, işçinin nominal ücreti ile sadece canını tende tutabilmesi için gerekli tutar arasındaki farkı sadaka biçiminde tamamlıyordu. Kiracı çiftçinin ödediği ücret ile kilisenin tamamladığı ücret açığı arasındaki oran bize, birinci olarak, ücretin asgarinin altına düştüğünü; ikinci olarak, tarım işçisinin ne oranda bir ücretli işçi ve dilenci karışımı olduğunu ya da ne derecede kilisenin yarı serfi haline geldiğini gösteriyor. Diğer bütün kontlukların ortalamasını temsil eden bir kontluğu alalım. 1795'te Northampton'da haftalık ortalama ücret 7 şilin 6 peni, 6 kişilik bir ailenin yıllık toplam gideri 36 sterlin 12 şilin 5 peni; toplam geliri 29 sterlin 18 şilin; kilisenin tamamladığı açık 6 sterlin 14 şilin 5 peniydi. 1814'te aynı kontlukta haftalık ücret 12 şilin 2 peni; 5 kişilik bir ailenin yıllık toplam gideri 54 sterlin 18 şilin 4 peni; toplam geliri 36 sterlin 2 şilin; kilisenin tamamladığı açık 18 sterlin 6 şilin 4 peniydi.[151] 1795'te tamamlanan açık, ücretin ¼'üne varmıyordu; 1814'te ise yarısını aşıyordu. Eden'in tarım işçisinin kulübesinde kendi zamanında gördüğü cüzi konforun 1814'te bu koşullar altında tamamen yok olduğu açıktır.[152] Kiracı çiftçinin beslediği bütün hayvanlar arasında işçi, *instrumentum vocale* (konuşan alet), bundan böyle en kötü muamele göreni, en kötü besleneni ve en kaba davranılanı olarak kalacaktı.

Aynı durum şu ana kadar sessizce sürüp gitti: "1830'daki Swing ayaklanmalarında ateşe verilen buğday yığınlarının çıkardığı alevlerin ışığı, sefaletin ve isyan ettirici hoşnutsuzluğun İngiltere'nin tarım bölgelerinde olduğu kadar sanayi bölgelerinde de için için aynı şiddetle kaynamakta olduğunu görebilmemiz için gözlerimizdeki" (yani egemen sınıfların gözlerindeki) "perdeyi kaldırdı."[153]

151 Parry, l.c. s. 80.

152 id., s. 213.

153 S. Laing, l.c. s. 62.

O tarihlerde Sadler, Avam Kamara'sında tarım işçilerine "beyaz köleler" *("white slaves")* adını vermiş, bir piskopos da bu deyimi Lordlar Kamarası'nda tekrar etmişti. O dönemin en önemli politik iktisatçısı E. G. Wakefield şöyle diyor:

> "Güney İngiltere'deki tarım işçisi ne köle ne de özgür bir insandır, o bir *pauper*'dır (yoksuldur)."[154]

Tahıl Yasalarının kaldırılmasından hemen öncesi, tarım işçilerinin durumuna yeni bir ışık tutmuştu. Bir yandan, bu koruma yasalarının gerçek tahıl üreticisini aslında ne kadar az koruduğunu göstermek burjuvazinin çığırtkanlarının çıkarınaydı. Öte yandan, toprak aristokratlarının fabrika sistemini açıkça kötülemeleri, iliklerine kadar çürümüş bu kalpsiz ve miskin soyluların fabrika işçilerinin acılarına gösterdikleri sözde yakınlık ve yine bunların fabrika mevzuatı lehinde giriştikleri "diplomatik çaba" karşısında sanayi burjuvazisi hiddetinden kuduruyordu. Eski bir İngiliz atasözü şöyle der: ne zaman iki hırsız birbirine düşse, namuslulara yararlı bir şey olur. Gerçekten de, egemen sınıfın iki kesimi arasında işçiyi kimin daha utanmazca ve daha çok sömürdüğü konusunda patlak veren gürültülü ve ihtiraslı çatışma gerçeğin bütün açıklığıyla ortaya çıkmasına yaramıştır. Shaftesbury Kontu, nam-ı diğer Lord Ashley, fabrikatörlere karşı giriştikleri insan severlik savaşında toprak aristokrasisine başkomutanlık etmişti. Bundan dolayı, *"Morning Chronicle"*ın 1844-1845 yıllarında tarım işçilerinin durumuyla ilgili olarak yaptığı teşhirlerde gözde hedef olmuştu. O zamanlar liberallerin en önemli organı olan bu gazete, tarım bölgelerine kendi muhabirlerini göndermiş ve bu muhabirler sadece genel bir tasvir ve istatistik verilerle yetinmeyip ziyaret ettikleri işçi ailelerinin olduğu kadar bunların efendilerinin de isimlerini yayınlamıştı. Aşağıdaki liste, Blanford, Wimbourne ve Poole yakınlarındaki üç köyde ödenen ücretleri gösteriyor. Bu köyler Bay G. Bankes ile Shaftesbury Kontu'nun malıdır. Şunu belirtelim ki, bu "low church" (alçak kilise) papası, İngiliz dindarlarının bu başı, tıpkı Bankes gibi, işçilerin sefil ücretlerinin önemli bir kısmını ev kirası adı altında cebine indirmektedir.

154 "England and America", Lond., 1833, v. I, s. 47.

Çocuklar	Aile üyelerinin sayısı	Erkeklerin haftalık ücreti	Haftalık çocuk ücreti		Tüm ailenin haftalık geliri		Haftalık ev kirası		Ev kirası düşüldükten sonra toplam haftalık ücret		Kişi başına haftalık ücret	
a	b	c	d		e		f		g		h	
Birinci Köy												
		şilin	şilin	peni	şilin	peni	şilin	peni	şilin	peni	şilin	peni
2	4	8	-	-	8	-	2	-	6	-	1	6
3	5	8	-	-	8	-	1	6	6	6	1	3 1/3
2	4	8	-	-	8	-	1	-	7	-	1	9
2	4	8	-	-	8	-	1	-	7	-	1	9
6	8	7	1	6	10	6	2	-	8	6	1	1/4
3	5	7	2	-	7	-	1	4	5	8	1	1 1/2
İkinci Köy												
6	8	7	1	6	10	-	1	6	8	6	1	3/4
6	8	7	1	6	7	-	1	3 1/2	5	8 1/2	-	8 1/2
8	10	7	-	-	7	-	1	3 1/2	5	8 1/2	-	7
4	6	7	-	-	7	-	1	6 1/2	5	5 1/2	-	11
3	5	7	-	-	7	-	1	6 1/2	5	5 1/2	1	1
Üçüncü Köy												
4	6	7	-	-	7	-	1	-	6	-	1	-
3	5	7	2	-	11	6	-	10	10	8	2	1 1/2
0	2	5	2	6	5	-	1	-	4	-	2	

155

Tahıl Yasalarının kaldırılması İngiliz tarımına muazzam bir dürtü oldu. En büyük ölçekli sulama tesisleri,[156] hayvanları ahırlarda beslemeye ve yapay otlaklar kurmaya yarayan yeni sistem, mekanik gübre cihazlarının kullanıma sokulması, killi toprağı daha iyi işleme yolları, yapay gübrenin daha büyük ölçüde kullanılması, buhar makinelerinin ve her

155 "London Economist", 29 Mart 1845, s. 290.

156 Bu amaçla toprak aristokrasisi doğal olarak parlamento aracılığıyla devlet kasasından ve çok düşük faizle kendi kendisine avans vermiş ve bunu iki katı olarak iade edilmek şartıyla çiftçilere devretmiştir.

türden iş makinelerinin vb. tarıma uygulanması ve genel olarak entansif tarım, bu dönemin özellikleridir. Kraliyet Tarım Derneği Başkanı Bay Pusey, yeni makinelerin kullanılmasıyla (göreli) işletme masraflarının hemen hemen yarıya düştüğünü iddia ediyor. Öte yandan, toprağın verimi hızla yükselmiştir. Acre başına daha büyük bir sermaye yatırımı ve bunun sonucunda çiftliklerin yoğunlaşmasının hızlanması yeni sistemin temel koşuluydu.[157] Aynı zamanda, işletmeye sokulan toprakların yüzölçümünde 1846-1856 yılları arasında 464.119 acre kadar bir genişleme olmuştur; burada, doğudaki kontlukların tavşan üreme alanlarından ve yoksul otlaklardan zengin tahıl tarlalarına dönüştürülen geniş düzlüklerini hesaba katmıyoruz. Bu gelişmeler olurken, tarımda çalıştırılan insanların toplam sayısının düştüğünü zaten biliyoruz. Her iki cinsiyetten ve her yaştan gerçek tarım işçilerine gelince, bunların sayıları 1851'de 1.241.269 iken 1861'de 1.163.227'ye düşmüştür.[158] Dolayısıyla, İngiliz nüfus idaresi müdürü haklı olarak, "1801'den bu yana kiracı çiftçilerin ve tarım işçilerinin sayılarındaki artış hiçbir biçimde tarım ürünlerindeki artış ile orantılı değildir"[159] diyorsa, bu orantısızlık özellikle 1846-1856 dönemi için geçerlidir. Bu dönem boyunca, tarımda çalışan nüfusta, işletilen toprakların genişlemesi, tarımın entansifleşmesi, toprağa yatırılan ve işletilmesine ayrılan sermayenin görülmemiş birikimi, İngiliz tarım tarihinde benzeri olmayan bir ürün artışı, toprak sahiplerine giden rantların muazzam ölçüde büyümesi ve kapitalist çiftçilerin servetlerinin aşırı gelişmesi ile el ele giden bir azalma olmuştur. Bütün bunların şehir piyasasının kesintisiz hızlı gelişimi ve serbest ticaretin egemenliği ile birlikte olduğu göz önünde tutulursa, tarım işçisi, *post tot discrimina rerum* (durumdaki bu kadar çok sayıda dönüm noktasından sonra), sonunda, onu *secundum artem* (sanatın kurallarına göre) mutluluktan deli edecek bir duruma gelmiş olmalıydı.

Ama Profesör Rogers'ın vardığı sonuç şudur: 14. yüzyılın ikinci yarısı ile 15. yüzyılın tamamını kapsayan dönemi hiç hesaba katmasak bile, 1770-1780 döneminin tarım işçisi ile karşılaştırıldığında bugünkü İngiliz tarım işçisi olağanüstü kötü bir duruma düşmüş ve "yeniden bir

157 Orta zenginlikteki çiftçilerin sayısındaki azalma nüfus sayımının şu başlıklarından anlaşılabiliyor: "Çiftçinin oğlu, erkek torunu, erkek kardeşi, erkek yeğeni, kızı, kız torunu, kız kardeşi, kız yeğeni", kısacası çiftçinin yanında çalıştırdığı aile bireyleri. Bu başlıklar altında 1851'de 216.851 kişi, 1861'de ise sadece 176.151 kişi vardı. 1851'den 1871'e kadar, 20 acre'ın altındaki çiftliklerin sayısı 900'den fazla azaldı; 50-75 acre arasındaki çiftliklerin sayısı 8.253'den 6.370'e düştü; 100 acre'ın altındaki diğer bütün çiftlikler için benzer bir durum söz konusu. Buna karşın aynı dönemde büyük çiftliklerin sayısı önemli ölçüde arttı; 300 ile 500 acre arasındakilerin sayısı 7.771'den 8.410'a yükseldi; 500 acre'ın üstündekiler 2.755'den 3.914'e, 1000 acre'ı aşanlar 492'den 582'ye çıktı.

158 Koyun çobanlarının sayısı 12.517'den 25.559'a yükseldi.

159 "Census, etc.", l.c. s. 36.

serf", hatta daha kötü beslenen ve daha kötü barınan bir serf "haline gelmiştir."[160] Tarım işçisinin barınma koşulları hakkındaki çığır açan raporunda Dr. Julian Hunter şöyle diyor:

> "Hind'in" (derebeylik zamanında köylüye verilen ad) "bakım masrafları, geçimin mümkün olabilecek en düşük düzeyde sağlanmasına elveren bir tutar olarak saptanır. ... Ücreti ve barınma gideri kendisinden sağlanan kâra göre hesaplanmaz. Çiftçinin hesaplarında köylü bir sıfırdır.[161] ... En gerekli geçim araçları her zaman sabit bir nicelik olarak görülür."[162] "Gelirinde daha da azalma olacak olsa, şöyle diyebilir: *nihil habeo, nihil curo* (malım yok, derdim yok). Yaşayabilmesi için mutlak gerekli olanın dışında üzerinde tasarrufta bulunduğu hiçbir şeyi olmadığı için, bir gelecek endişesi yoktur. Köylü, kapitalist çiftçinin hesaplarını başlattığı sıfır noktasına ulaşmış bulunmaktadır. Ne olursa olsun ona vız gelir, ne bolluktan ne de kıtlıktan payına düşecek bir şey kalmıştır."[163]

1863 yılında, sürgüne ve zorunlu çalışmaya mahkûm edilmiş olanların bakım ve çalışma koşulları hakkında resmî bir araştırma yapılmıştı. Sonuçlar iki kalın parlamento raporu halinde ortaya kondu. Burada şunlar da söyleniyor:

> "İngiltere'deki cezaevlerindeki suçluların beslenme durumu ile *workhouse*'lardaki (çalışma yurtlarındaki) *pauper*'ların (yoksulların) ve yine bu ülkenin özgür tarım işçilerinin beslenme durumları arasında yapılan dikkatli bir karşılaştırma hiç şüpheye yer bırakmayacak biçimde şunu ortaya koymaktadır: suçlular, diğer iki kategorinin her ikisinden de çok daha iyi beslenmektedirler",[164] oysa, "zorunlu kamusal çalışmaya mahkûm edilenlerden istenen emek kütlesi, sıradan tarım işçisinden sağlananın yaklaşık yarısı kadardır."[165]

Bu konuda, Edinburgh Cezaevleri Müdürü John Smith'in tanık olarak verdiği ifadeden şu birkaç karakteristik noktayı alıyoruz:

> No. 5056: "İngiliz cezaevlerindeki diyet sıradan tarım işçisininkinden çok daha iyidir." No. 5057: "İskoçyalı sıradan tarım işçilerinin hemen hemen

160 Rogers, l.c. s. 693. "The peasant has again become a serf." l.c. s. 10. Bay Rogers liberal ekole mensuptur; Cobden ile Bright'ın kişisel dostudur, yani *laudator temporis acti* (geçmiş zaman övgücüsü) değildir.

161 "Public Health. Seventh Report", Lond. 1865, s. 242. "The cost of the hind is fixed at the lowest possible amount on which he can live ... the supplies of wages or shelter are not calculated on the profit to ba derived from him. He is a zero in farming calculations." Dolayısıyla, evini kiraya veren kişinin, işçinin biraz daha fazla kazanmaya başladığını öğrenir öğrenmez kirayı artırması ya da çiftçinin, "karısı iş bulduğu için" işçinin ücretini indirmesi sıra dışı bir şey değildir. (l.c.)

162 l.c., s. 135.

163 l.c. s. 134.

164 "Report of the Commissioners ... relating to Transportation and Penal Servitude", Lond. 1863, s. 42, no 50.

165 l.c. s. 77. "Memorandum by the London Chief Justice."

> hiçbir zaman et yemedikleri bir gerçektir." No. 3047: "Suçluların sıradan tarım işçilerinden çok daha iyi (*much better*) beslenmesini gerektiren herhangi bir neden biliyor musunuz? - Kuşkusuz hayır." No. 3048: "Zorunlu çalışmaya mahkûm edilenlerle özgür tarım işçisinin diyetlerini birbirlerine yaklaştırmak için daha fazla deney yapılmasının uygun olacağını düşünür müsünüz?[166] "Tarım işçisi," deniyor, "şöyle diyebilir: çok çalışıyorum ve yeterince beslenmiyorum. Cezaevindeyken bu kadar sıkı çalışmıyor ve doya doya yiyordum ve bu nedenle benim için cezaevinde olmak özgür olmaktan daha iyi."[167]

Raporun birinci cildine ekli tablolardan aşağıdaki karşılaştırmalı bilgileri derledik.

Haftalık Besin Miktarları[168]

	Azotlu bileşenler	**Azotsuz bileşenler**	**Mineral bileşenler**	**Toplam**
	Ons	*Ons*	*Ons*	*Ons*
Portland Hapisanesi'nde suçlu	28,95	150,06	4,68	183,69
Kraliyet Donanması'nda er	29,63	152,91	4,52	187,06
Er	25,55	114,49	3,94	143,98
Araba yapımcısı (işçi)	24,53	162,06	4,23	190,82
Dizgici	21,24	100,83	3,12	125,19
Tarım işçisi	17,73	118,06	3,29	139,08

1863 yılında hekimlerden kurulan araştırma komisyonunun halkın en kötü beslenen sınıflarının beslenme durumu hakkında vardığı genel sonucu okuyucu daha önce görmüş bulunuyor. Hatırlayacaktır ki, tarım işçisi ailelerinin büyük bir kısmının günlük besini "açlığın neden olduğu hastalıklardan korumak için" gerekli olan asgari miktarın altındadır. Bu, özellikle, Cornwall, Devon, Somerset, Wilts, Stafford, Oxford, Berks ve Herts'in yalnızca tarım yapılan bölgeleri için doğrudur.

> "Tarım işçisinin aldığı besin," diyor Dr. Smith, "verdiğimiz ortalama miktarı aşar; çünkü, işçi çalışabilmek için ailenin diğer üyelerinden daha büyük bir pay alır; daha yoksul bölgelerde etin ve domuz pastırmasının hemen hemen hepsini kendisi yer. Annenin ve büyüme çağındaki çocukların payına düşen besin miktarı birçok örnekte ve gerçeği söylemek gerekirse

166 l.c. v. II, Evidence.

167 l.c. v. Appendix, s. 280.

168 l.c. s. 274, 275.

> aşağı yukarı bütün kontluklarda, özellikle azot bakımından yetersizdir."[169]

Kapitalist çiftçilerin yanında yaşayan erkek ve kadın hizmetçiler çok iyi beslenir. Bunların sayıları 1851'de 288.277 iken 1861'de 204.962'ye düşmüştü.

> "Kadının tarlada çalışması," diyor Dr. Smith, "diğer yönlerden sakıncaları ne olursa olsun, bugünkü koşullar altında aile için büyük bir avantajdır; çünkü, bu çalışma, aileye ayakkabı, elbise alma, ev kirasını ödeme ve daha iyi beslenme olanaklarını sağlar."[170]

Bu incelemenin ortaya çıkardığı en dikkate değer sonuçlardan biri, aşağıdaki tablonun da gösterdiği gibi, İngiltere'deki tarım işçisinin, Birleşik Krallık'ın diğer bölümlerindekilere göre açık arayla en kötü beslenmekte (*"is considerably the worst fed"*) olduğuydu.[171]

---

169 "Public Health. Sixth Report, 1863", s. 238, 249, 261, 262.

170 l.c. s. 262.

171 l.c. s. 17. İngiliz tarım işçisi, İrlanda tarım işçisinin tükettiği sütün ancak ¼'ünü ve ekmeğin ½'sini elde eder. Daha bu yüzyılın başlangıcında "Tour through Ireland" adlı eserinde Arthur Young, İrlandalıların daha iyi beslendiğine işaret etmişti. Bunun pek basit sebebi, İrlandalı yoksul çiftçinin, İngiltere zenginine göre sonsuz derecede daha insani olmasıdır. Galler'e gelince, metinde söylenenler burasının güneybatısıyla ilgili değildir. "Ülkenin bu kısmının bütün hekimleri verem, sıraca vb. sebebiyle ölüm vakalarının, halkın fizik durumunun bozulmasına bağlı olarak hızlandığı konusunda görüş birliği içindedir ve hepsi bu bozukluğu yoksulluğa bağlar. Tarım işçisinin günlük bakım masrafı 5 peni olarak tahmin edilmiştir ve birçok bölgede" (kendisi de yoksul olan) "çiftçi bundan da az bir şey verir: maun gibi sert ve verdiği hazım zahmetine değmeyecek bir parça tuzlanmış et veya un ve pırasadan yapılma bir kazan çorbaya tat vermeye yarayacak bir parça domuz yağı veya yulaf bulamacı, kır işçisinin her günkü öğle yemeğidir. ... Bu sert ve nemli iklimde, sanayideki ilerlemenin işçi için sonucu, evinde dokuduğu sağlam yünlülerin yerini ucuz pamuklu kumaşların, kuvvetli içkilerin yerini ise "nominal" çayın alması olmuştur. ... Uzun saatler boyunca rüzgar ve yağmur altında kaldıktan sonra, tarım işçisi, kulübesine dönüp yer kömürü veya kömür döküntüsüyle karışık toprakla yakılan ve etrafa karbonik asit ve sülfürik asit buharları yayan bir ateşin yanına oturur. Kulübenin duvarları kerpiç ve taştan yapılmıştır; tabanı, inşaattan önceki topraktır ve damı, parçalanmış ve kabartılmış bir saman yığınıdır. Sıcaklığı korumak için her yarık tıkanmıştır ve işçi bu cehennemî pis koku içinde, ayakları çamura batmış durumda ve tek elbisesi sırtında kurumakta iken, karısı ve çocukları ile akşam yemeğini yer. Gecenin bir kısmını bu kulübelerde geçirmek zorunda kalan ebeler, ayaklarının toprağa battığını ve azıcık nefes alabilmek için zaten kolayca delinen duvarda bir delik açmak zorunda kaldıklarını bize anlatmıştır. Her sınıftan gelen birçok tanık, köylünün yeteri kadar beslenmediğini (*underfed*) ve her gece bu kötü etkilere ve benzerlerine maruz bulunduğunu söylüyor. Bunun sonucu ise herhangi bir kanıt gerektirmeyecek kadar ortada: hastalıklı ve sıracalı bir halk... Caermarthenshire ve Cardiganshire kilise yetkililerinin bildirdiklerine göre oraları da aynı durumdadır. Bütün bu felâketlere eklenen daha büyük bir felâket vardır: bönleşme salgını. Bir de iklim koşullarından bahsedelim. Yılın sekiz veya dokuz ayında güneybatıdan gelen son derece şiddetli rüzgârlar bütün bölgede eser ve rüzgârın arkasından, tepelerin özellikle batı yamaçlarını su içinde bırakan sel gibi yağmurlar gelir. Bitki örtülü yerler hariç, korunmayan yerlerde öylesine hasarlar meydana gelir ki, tanınmaz olurlar, Kulübeler bir dağın eteğine, çoğu zaman bir sel çukuruna veya bir taş ocağına yapılmıştır ve ülkenin ancak cüce koyunlarıyla boynuzlu hayvanları otlaklarda beslenebilecek bir şeyler bulabilir. ... Gençler doğuya, Glamorgan ve Monmouth'un maden bölgelerine doğru göç eder. Caermarthenshire, madenci halkın yetişme okulu ve onun

Ortalama Kır İşçisinin Haftalık Karbon ve Azot Tüketimi

	Karbon *Grain*	**Azot *Grain***
İngiltere	40.673	1.594
Galler	48.354	2.031
İskoçya	48.980	2.348
İrlanda	43.366	2.434

"Dr. Hunter'ın raporunun her sayfası," diyor Dr. Simon, hazırladığı resmî sağlık raporunda, "tarım işçilerimizin konutlarının sayıca yetersizliğini ve sefil durumunu gösteriyor. Yıllardır da durumları bu bakımdan gittikçe kötüleşmektedir. Başlarını sokacak bir yer bulmaları şimdi çok daha güçtür; buldukları zaman da, barınma ihtiyaçlarını belki yüzyıllardır olduğundan da kötü bir biçimde tatmin ederler. Özellikle son 20-30 yılda bu dert aldı yürüdü ve bugün köylünün barınma koşulları yürekler acısı bir haldedir. Emeğiyle zenginleştirdiği kimselerin, kendisini, bir tür merhametle muamele etmeye değer buldukları durumlar dışında, bu konuda tamamen çaresizdir. İşlediği toprak üzerinde başını sokacak bir yer bulması, bunun insana veya domuza yaraşır olması, evinin önünde yoksulluğun yükünü hafifleten bir küçük bahçe bulunması, işte bütün bunlar, onun makul bir kira ödemeye istekli veya ödeyebilecek güçte olmasına değil, başkalarının "mülklerinden keyiflerince yararlanma haklarını" nasıl kullanacaklarına bağlıdır. Bir çiftlik ne kadar büyük olursa olsun, üzerinde ne belli bir sayıda işçi konutu olmasını, ne de bunların düzgün biçimde yapılmasını öngören bir yasa yoktur; bunun gibi, emeği toprak için yağmur ve güneş kadar gerekli olmasına rağmen, yasa işçiye bu toprak üzerinde en küçük bir hak tanımaz. ... İyi bilinen bir başka husus, terazinin kefesini yine onun aleyhine eğer: ... Yoksullar Yasasının yerleşme ve yoksullar vergisi mükellefiyeti ile ilgili hükümlerinin etkisi.[172] Bu yasanın etkisi altında, kendi bölgesinde oturan tarım işçilerinin sayısını asgari bir düzeyde tutmakta her yerel kilisenin parasal çıkarı vardır; zira, tarım işi, ne kadar ağır olursa olsun, işçiye ve ailesine güvenli ve sürekli bir bağımsızlık demek olacak yerde, ne yazık ki, çoğu zaman kısa veya uzun dolambaçlı bir yoldan onu ancak yoksulluğa götürür; işçi ömrü boyunca bu yoksulluğun eşiğindedir ve en küçük bir hastalık ya da geçici işsizlik onu hemen kilisenin yardımına avuç açmak zorunda bırakır. Böylece, bir kilise bölgesinde tarım işlerinde çalışan bir nü-

sakatlar yurdudur. ... Sayı bakımından bu nüfus ancak zorlukla kendini koruyabilmektedir. Cardiganshire buna örnektir:

	1851	1861
Erkek	45.155	44.446
Kadın	52.459	52.955
Toplam	97.614	97.401."

(Dr. Hunter's Report, "Public Health. Seventh Report, 1864", Lond. 1865, s. 498-502 passim.)

172 Bu yasa 1865'te bir parça düzeltildi. Tecrübe, kısa zamanda, bu tür yamaların hiçbir şeye yaramadığını gösterecektir.

fusun oturması yoksullar vergisi mükellefiyetini doğal olarak ağırlaştırır. ... Büyük toprak sahipleri[173] ... yalnızca çiftlikleri üzerinde işçi konutları yapılamayacağına karar vererek, bir anda yoksullara karşı olan sorumluluklarının yarısından kurtulmuş olur. Yasanın ve İngiliz anayasasının, toprak sahibine "malından keyfince yararlanacak" diye tarım işçilerine yabancı muamelesi yapma ve onları arazisinden atma yetkisini tanımayı, ne dereceye kadar istediği, tartışmasına girişmeyeceğim bir konudur. ... Bu dışarı atma kudreti teoride kalmaz. Çok büyük ölçüde gerçek hayatta uygulanmaktadır. Tarım işçisinin barınma koşullarına egemen olan hususlardan biri de budur. ... Son sayım, derdin büyüklüğünü ölçmemize imkân veriyor; buna göre, son on yılda, gittikçe artan yerel konut talebine rağmen, İngiltere'nin 821 ayrı yerleşim bölgesinde ev yıkımları artmıştır; öyle ki, çalıştıkları kilise bölgesinin dışında oturmaya zorlanmış kimseler hiç hesaba katılmasa bile, 1861 yılı 1851 yılıyla karşılaştırıldığında, % $5^{1}/_{3}$ oranında fazla bir nüfusun % 4½ oranında daha dar bir konut alanına sıkıştırılmış olduğu görülür. ... Dr. Hunter'a göre, nüfusun azalma süreci tamamlanınca, sonuç, kulübe sayısının çok azaldığı ve çobanlar, bahçıvanlar, korucular gibi lütufkâr efendileri tarafından genellikle iyi muamele gören hizmetkârlar dışında kimsenin yaşamasına izin verilmeyen göstermelik köylerin *(show-village)* ortaya çıkması olur.[174] Fakat toprağın işlenmesi gerekir ve bunu yapacak olan işçilerin toprak sahibinin arazisinde oturmayıp, evleri yıkıldıktan sonra sayısız küçük ev sahiplerinin kendilerini kabul ettiği ve belki de 3 millik mesafede bulunan açık köylerden geldikleri görülür. Durumun yukarıdaki sonuca yöneldiği hallerde, kulübelerin sefil görünüşleri mahkûm oldukları akıbet hakkında hiçbir şüpheye yer bırakmaz. Bunlar, zaten, farklı derecelerde olmak üzere, kendiliklerinden yıkılma yolundadır. Çatısı yıkılmadıkça, işçinin evi kiralamasına izin verilir; daha iyi bir konutun fiyatını ödemek zorunda kalsa bile, işçi çoğu zaman bu ayrıcalıktan büyük memnuniyet duyar. Meteliksiz kiracının yapabileceklerinin dışında hiçbir tamirat ve düzeltme söz konusu olmaz. En sonunda ev hiç oturulamaz hale geldiğinde, bu, sadece bir kulübenin daha yıkılması ve ileride ödenecek yoksullar vergisinin bu oranda azalması demektir. Böylece, büyük toprak sahipleri kendilerine ait topraklardaki nüfusu azaltarak yoksullar vergisinden kurtulurken, yerlerinden edilmiş işçiler en yakın kasabaya veya açık köye sığınır; en yakın dedimse, bu 'en yakın', işçinin ter dökmek zorunda olduğu çiftlikten 3 veya 4 millik bir mesafe anlamına gelebilir. Bu durumda, işçinin günlük ekmeğini kazanmak için yaptığı günlük işe her gün 6 veya 8 millik bir yolu yürüme

173 Anlaşılması için: Bir veya birkaç büyük toprak sahibine ait köylere *close villages* (kapalı köyler), arazinin birçok küçük mülk sahibine ait olduğu köylere ise *open villages* (açık köyler) deniyor. İnşaat spekülatörleri yalnızca ikinci türdeki köylerde kulübe ve ev inşa edebilir.

174 Bu tür bir göstermelik köy çok hoş görünür; ama II. Katerina'nın Kırım yolculuğunda gördüğü köylerden daha fazla bir gerçekliğe sahip değildir. Son zamanlarda çobanlar bile bu *show-village*'lerden kovuldu, örneğin Market Harborough'da yalnızca bir erkeğin emeğine ihtiyaç duyan yaklaşık 500 acre'lık bir mandıra bulunuyor. Bu geniş ovalarda, Leicester ve Northampton'ın bu güzel otlaklarında uzun yürüyüşlere katlanmasın diye çobana çiftlikte bir oda ayrılıyordu. Şimdi ise, çok uzak bir açık köyde bir ev kiralasın diye kendisine haftada on üçüncü bir şilin ödeniyor.

zorunluluğunu eklemek gerekir; oysa, hiçbir şey değilmiş gibi bunun hesapta yeri yoktur. Karısının ve çocuklarının yaptığı bütün tarım işi şimdi aynı koşullara tabidir. Ve oturduğu yerle çalıştığı yer arasındaki mesafenin işçinin başına açtığı bütün dert bundan ibaret değildir. Konut spekülatörleri açık köylerde mümkün olduğu kadar ucuza mal edilmiş ve mümkün olan en sıkışık biçimde inşa edilmiş her çeşit inle kapladıkları arsa parçaları satın alır. İngiliz tarım işçileri, açık arazide oldukları zaman bile en kötü kent konutlarının en korkunç özelliklerini paylaşan işte bu sefil barınaklarda ömürlerini çürütür.[175] Öte yandan, işçinin işlediği topraklar üzerinde oturduğu durumlarda bile çalışma ile geçen ömrünün hakkı olabilecek barınma koşullarını bulabildiği sanılmamalıdır. Muhteşem malikânelerde bile kulübesi çoğu zaman en sefil haldedir. İşçileri ve aileleri için bir ahırın pekâlâ yeteceğini düşünmekten ve bunlardan bile mümkün olduğu kadar yüksek kira almaktan utanmayan sürüyle mülk sahibi vardır.[176] Kulübe ocaksız, tuvaletsiz, penceresiz, bahçesiz, bir çukurda birikenin dışında akar susuz ve bir tek yatak odalı bir harabe olsa bile, işçi bu haksızlık karşısında çaresizdir. Sağlığı Koruma Yasalarımız *(The Nuisances Removal Acts)* ölü metinlerdir. Üstelik bunların uygulanması, böylesine inleri kiraya veren mülk sahiplerine bırakılmıştır. ... Göz boyayan birkaç istisnaya takılıp İngiliz uygarlığının yüz karası olan bu gerçeklerin ezici ağırlığını gözden kaçırmamak gerekir. Bugünkü barınma koşullarının apaçık korkunçluğuna rağmen, bütün yetkili gözlemciler konutların sayıca yetersizliğini, bunların genel

175 "İşçilerin evleri" (doğal olarak hep aşırı kalabalık olan açık köylerde) "genellikle sıra sıra inşa edilmiştir; en arka sıra, spekülatörün kendisine ait olduğunu söylediği arazi parçasının son sınırındadır. Dolayısıyla ön cephe dışında hava ve ışık girişi yoktur." (Dr. Hunter's Report, l.c. s. 135.) "Çoğu zaman köyün birahane sahibi veya bakkalı aynı zamanda ev kiraya verir. Bu halde o, tarım işçisi için çiftçinin yanı sıra ikinci bir efendi durumundadır. İşçi, hem kiracı hem de müşteri olmak zorundadır. "Haftada aldığı 10 şilinle, her yıl ödediği 4 sterlinlik kira çıktıktan sonra ... tükettiği azıcık çay, şeker, un, sabun, mum ve bira karşılığında bakkalın keyfine uygun bir fiyat ödeme zorundadır." (l.c. s. 132.). Bu açık köyler aslında, İngiliz tarım proletaryasının "ceza kolonileridir". Bu kulübelerden birçoğu çevrenin bütün serserilerinin uğradığı açık evlerden başka bir şey değildir. En iğrenç koşullarda bile çoğu zaman gerçekten şaşırtıcı bir saflığı ve dürüstlüğü korumuş olan kır adamı ve ailesi burada tamamen bozulur. Kulübe spekülatörlerinden, küçük mülk sahiplerinden ve açık yerleşme alanlarından bahsedildiğinde aristokrat Shylock'ların ikiyüzlüce omuz silkmeleri usuldendir. Oysa, kendi "kapalı ve göstermelik köyler"inin, bu "açık köyler"in doğum yerleri olduğunu ve onlarsız var olamayacaklarını çok iyi bilirler. "Açık köylerin küçük mülk sahipleri olmasaydı tarım işçilerinin çok büyük kısmı çalıştıkları malikânelerin ağaçları altında uyumak zorunda kalırdı." (l.c. s. 136.) "Açık" ve "kapalı" köyler sistemi tüm *Midlands*'de (İngiltere'nin orta kesimindeki kontluklarda) ve İngiltere'nin tüm doğu kesiminde hüküm sürmektedir.

176 "Ev kiraya veren" (çiftçi veya toprak sahibi) "haftalığı 10 şiline çalıştırdığı bir adamın emeği sayesinde doğrudan doğruya veya dolaylı olarak zenginleşir; sonra da piyasada 20 sterlin etmeyecek bir ev için bu zavallıdan yılda 4 veya 5 sterlin koparır. Kiraların yapay yüksekliği mülk sahibinin 'Ya evimi tut ya da pılını pırtını topla ve benden imzalı herhangi bir çalışma belgesi beklemeden istediğin yerde barınmaya çalış' deme gücüne bağlıdır. Bir insan, durumunu iyileştirmek için bir taş ocağına gidip çalışmak veya bir demir yolunda ray yerleştirmek istiyorsa, aynı güç karşısına dikilir ve şöyle bağırır: 'Benim için düşük fiyatla çalış veya bir hafta içinde defol git. Eğer varsa domuzunu da beraberinde götür ve bahçende yetişmekte olan patateslerin ne kadarını söküp götürebileceğine bak.' Mülk sahibi" (veya çiftçi), "çıkarına uygun gelirse, hizmetini terk etmiş olanları cezalandırmak için daha yüksek bir kira ister." (Dr. Hunter, l.c. s. 132.)

> olarak nitelikçe kötülüklerinden çok daha büyük bir dert olarak görmekte birleştiğine göre, durumun gerçekten tüyler ürpertici olması gerekir. Tarım işçilerinin konutlarının tıka basa dolu oluşu sadece sağlık konusunu dert edinenler için değil, düzgün ve ahlaklı hayata değer veren herkesin içini yıllardan beri kemiren derin bir üzüntü kaynağıdır. Tarım bölgelerinde salgın hastalıkların yayılmasını incelemekle görevli müfettişler yazdıkları raporlarda aynı kalemden çıkmışçasına birbirinin eşi olan ifadelerle konutların aşırı kalabalığına, salgının, bir defa başlayınca, yayılmasını durdurmak için girişilen her türlü mücadeleyi tamamıyla etkisiz bırakan bir neden olarak her zaman dikkat çekmişlerdir. Kır hayatının sağlık üzerindeki birçok olumlu etkisine rağmen bulaşıcı hastalıkların yayılmasını bu derece hızlandıran yığılmanın, bulaşıcı olmayan hastalıkların doğuşunu da kolaylaştırdığı binlerce kez kanıtlanmıştır. Bu durumu açığa çıkaran kimseler, bundan daha büyük kötülükler karşısında da susmamışlardır. Asıl görevlerinin durumu sağlık yönünden incelemek olduğu örneklerde bile, yasanın diğer yönlerine de değinmeye hemen hemen zorlanmışlardır. Bu kimseler raporlarında, her iki cinsten yetişkin insanların, evli olsunlar olmasınlar, daracık yatak odalarında çoğu zaman karmakarışık yattıklarını *(huddled)* ortaya koyarak, anlatılan koşullar altında her tür utanma duygusunun en kaba biçimde zedelendiği ve her tür ahlakın zorunlu olarak tahribe uğradığı yolunda bir kanaat uyandırmıştır.[177] ... Örneğin, Dr. Ord, son yıllık raporumun ekler bölümünde yer alan, Buckinghamshire'a bağlı Wing'de patlak veren bir ateşli hastalık salgını hakkındaki raporunda, oraya Wingrave'li bir gencin ateşler içinde geldiğini anlatır. Bu genç, hastalığının ilk günlerinde dokuz kişiyle aynı odada yatıyordu. Birkaç hafta içinde bunların beşi ateşlendi ve biri öldü! Salgın sırasında Wing'i ziyaret etmiş olan St. George Hastanesi hekimlerinden Dr. Harvey bana aynı günlerde benzer olaylardan bahsetti: 'Ateşlenmiş bir genç kadın, geceleri babası, annesi, gayri meşru çocuğu, kardeşleri olan iki genç adam ve gene her birinin bir piçi olan iki kız kardeşiyle, kısacası toplam on kişi, aynı odada yatıyordu. Birkaç hafta önce bu aynı odada on üç çocuk yatmıştı.' "[178]

Dr. Hunter, yalnızca tarım bölgelerinde değil, İngiltere'nin bütün kontluklarında yer alan 5.375 tarım işçisi kulübesini incelemişti. Bunların 2.195'inde yalnızca bir yatak odası (çoğu zaman aynı zamanda oturma odası), 2.930'unda yalnızca iki ve 250'sinde ikiden fazla yatak odası vardı. Bir düzine kontluk hakkında kısa bir derleme sunmak istiyorum.

177 "Genç evli çiftler, aynı odada yatan yetişkin erkek ve kız kardeşler için eğitici bir örnek oluşturmaz. Örneklerin kayıt altına alınmasına izin verilmese bile, kardeşleriyle cinsel ilişkide bulunan kadınların büyük acılar çektiğini ve kaderlerinin sık sık ölüm olduğunu ortaya koyan yeterince bilgi vardır." (Dr. Hunter, l.c. s. 137). Londra'nın en kötü mahallelerinde uzun yıllar boyunca dedektiflik yapan taşralı bir polis memuru, köyünün genç kızları hakkında şunları söylüyor: "Pek küçük yaşta başlayan kaba ahlâksızlıkları, terbiyesizlikleri ve hayâsızlıkları, Londra'da meslek hayatım boyunca gördüğüm bütün benzerlerini aşıyor. Genç adamlar ve kızlar, babalar ve analar, hepsi domuzlar gibi yaşayıp aynı odada beraber yatıyor." (Child. Empl. Comm. Sixth Report", Lond. 1867, Appendix, s. 77, n. 155.)

178 "Public Health, Seventh Report, 1864", s. 9-14, passim.

1) Bedfordshire.

Wrestlingworth: Yatak odası yaklaşık olarak on iki ayak uzunlukta ve on ayak genişliktedir; birçokları bundan da küçüktür. Tek katlı küçük kulübe çoğu zaman tahta perde ile iki yatak odasına bölünmüştür; çoğu zaman 5 ayak 6 inç yüksekliğinde bir mutfakta bir yatak bulunur. Kira yılda 3 sterlindir. Kiracı tuvaleti kendisi yapmak zorundadır, ev sahibi ancak çukuru sağlar. Biri tuvaletini inşa eder etmez, bütün komşular ondan faydalanır. Richardson soyadlı bir ailenin evi ulaşılmaz bir güzellikteydi. Sıvalı duvarları reverans yapan bir kadının elbisesi gibi dalgalanıyordu. Çatının bir ucu dışa, bir ucu içe dönüktü; içe dönük uçta, killi toprak ve tahtadan mamul fil hortumuna benzeyen eğri bir borudan ibaret zavallı bir baca vardı. Yıkılmasını önlemek için uzun bir kalasla desteklenmişti. Kapı ve pencereler baklava biçimindeydi. Ziyaret edilen 17 evden sadece 4'ünde 1'den fazla yatak odası vardı ve bunlar da tıka basa doluydu. Tek odalı kulübelerde bazen 3 çocuk 3 yetişkin, bazen 6 çocuk ve bir evli çift vb. barınıyordu.

Dunton: Ev kiraları çok yüksek; yılda 4-5 sterlin. Erkeklerin haftalık ücreti 10 şilin. Evde yapılan hasır örgü işiyle kirayı çıkarmayı ümit ediyorlar. Kira ne kadar yüksek olursa, bunu ödeyebilmek için, o kadar kalabalık olmak gerekiyor. 4 çocukla birlikte bir yatak odasında uyuyan 6 yetişkin yılda 3 sterlin 10 şilin ödüyor. Dıştan uzunluğu 15 ayak, genişliği 10 ayak olan ve Dunton'da kirası en ucuz olan eve 3 sterlin ödeniyor. Ziyaret edilen 14 evden yalnızca birinde 2 yatak odası vardı. Köyden biraz beride, içinde oturanlar tarafından dış duvarları pisliğe bulanmış bir ev var; kapının altından 9 inçlik bir kısım çürüyerek yok olmuş; geceleyin birkaç tuğla ile ustalıkla kapatılan ve bir hasır parçası ile örtülen bir açıklık. Çerçevesi ve camı gitmiş bir yarım pencere. Eşya diye bir şey bulunmayan bu eve 3 yetişkinle 5 çocuk yığılmıştı. Dunton, Biggleswade Union'ın geri kalan kısmından daha kötü durumda değildir.

2) Berkshire.

Beenham: 1864 Haziran'ında bir erkek, bir kadın, 4 çocuk tek katlı bir kulübede *(cot)* yaşıyordu. Kız çocuklardan biri kızıla tutulduğundan işini bırakıp eve dönmüş ve ölmüştü. Bir çocuk hastalanmış ve ölmüştü. Dr. Hunter çağrıldığında, anne ve çocuklardan bir diğeri tifüse tutulmuştu. Baba ve diğer bir çocuk dışarıda yatıyordu; fakat tecridi sağlamanın güçlüğü burada kendini gösteriyordu; zira, hastalığın kırıp geçirdiği evin çamaşırları yıkanmak üzere sefil köyün kalabalık meydanında duruyordu. - H'ye ait evin kirası haftada 1 şilin; tek yatak odasında bir çift ve 6 çocuk kalıyor. 6 ayak yüksekliğinde bir mutfağı olan 14 ayak 6 inç

uzunluğunda ve 7 ayak genişliğinde bir başka evin kirası haftada 8 peni; yatak odası penceresiz, ocaksız, kapısız, hole açılanın dışında çıkışı yok; bahçe diye bir şey mevcut değil. Kısa süre önce burada bir adam iki yetişkin kızı ve ergenlik çağındaki bir oğluyla birlikte kalıyordu; baba ve oğul yatakta, kızlar holde yatıyordu. Aile burada kalırken, kızların birer çocuğu vardı ama bunlardan biri doğurmak için çalışma yurduna gitmiş ve sonra dönmüştü.

3) Buckinghamshire.

30 kulübede -yaklaşık 1000 acre'lık bir alan üzerinde- yaklaşık olarak 130-140 kişi yaşıyor. Bradenham kilise bölgesi 1.000 acre'lık bir alan kaplar; 1851'de burada 36 ev, 84'ü erkek 54'ü kadın olan 138 kişilik bir nüfus vardı. 1861'de cinsiyetler arası sayı eşitsizliği azalmış, erkekler 98, kadınlar 87 kişi olmuşlardı: on yıl içinde erkeklerde 14, kadınlarda 33 kişilik bir artış olmuştu. Bu arada ev sayısında bir evlik eksilme olmuştu.

Winslow: Bu köyün büyük kısmı iyi bir tarzda yeni inşa edildi. Görünüşe göre, evlere olan talep yüksek, çünkü bazı zavallı tek katlı kulübeler haftalığı 1 şilin veya 1 şilin 3 peniye kiralanıyor.

Water Eaton: Burada, mülk sahipleri, nüfusun arttığını görünce mevcut evlerin hemen hemen % 20'sini yıktı. İşine gitmek için aşağı yukarı dört millik bir yol tepmek zorunda olan bir yoksul işçiye, daha yakın bir kulübe bulup bulamayacağı sorulduğunda alınan cevap şu olmuştu: "Hayır, olanaksız, benim gibi ailesi kalabalık bir adama ev vermezler."

Winslow yakınında, Tinker's End: 4 yetişkin ile 5 çocuğun sığıştığı bir yatak odasının uzunluğu 11 ayak, genişliği 9 ayak, yüksekliği ise en yüksek yerinde 6 ayak 5 inçti. 11 ayak 5 inç uzunluğunda 9 ayak genişliğinde ve 5 ayak 10 inç yüksekliğinde bir başka odada 6 kişi barınıyordu. Bu ailelerden her biri, bir kürek mahkûmuna gerekli olandan bile daha küçük bir alana sahipti. Hiçbir evde ne birden fazla yatak odası, ne de bir arka kapı vardı; su ender bulunurdu; haftalık kira 1 şilin 4 peni ile 2 şilin arasındaydı. Gezilen 16 hane halkı arasında haftada 10 şilin kazanan bir tek erkek vardı. Yukarıda anlatılan durumlarda kişi başına düşen hava miktarı, geceleyin 4 ayak küp hacminde bir kutuya hapsedilmiş bir insanın sahip olacağı hava miktarına eşittir. Kuşkusuz, eski kulübeler bir miktar doğal havalandırmaya sahiptir.

4) Cambridgeshire.

Gamlingay, çeşitli mülk sahiplerine aittir. Hiçbir yerde bulamayacağınız bu derece sefil ve harap olan kulübeleri burada görürsünüz: Çokça

hasır örgü yapımı. Öldürücü bir miskinlik ve pislik içinde yaşamaya çaresiz bir boyun eğiş her şeye egemen. Köyün merkezindeki bakımsızlık evlerin çürüyüp parça parça döküldükleri kuzey ve güney uçlarında bir işkence halini alıyor. Kendileri başka yerlerde yaşayan ev sahipleri, kiracıları olan bu zavallıların kanını posasına dek emiyor; kiralar son derece yüksek; 8-9 kişi bir tek yatak odasına sığışıyor. İki yerde, ufak bir odada, her biri 1 veya 2 çocuklu 6 yetişkinin birlikte yattıkları görülmüştür.

5) Essex.

Bu kontluktaki birçok kilise bölgesinde insan sayısındaki azalma ile kulübe sayısındaki azalma el ele gidiyor. Bununla beraber 22 bölgede evlerin yıkımı, ne nüfusun artışını durdurmuş ne de diğer her yerde olduğu gibi "kentlere göç" adı verilen zorunlu tahliyeye yol açmıştır. 3.443 acre'lık bir kilise bölgesi olan Fingringhoe'da, 1851'de 145 ev vardı; 1861'de sadece 110 evin kalmış olmasına rağmen, halk burayı terk etmediği gibi, bu koşullarda bile çoğalma yolunu bulmuştu. Ramsden Crays'de, 1851'de 61 evde 252 kişi yaşıyordu, 1861'de ise 261 kişi 49 eve tıkılmıştı. Basildon'da, 1851'de, 1.827 acre'lık bir alanda 35 evde 157 kişi yaşıyordu; on yıl sonra 180 kişi için ancak 27 ev kalmıştı. Fingringhoe, South Farnbridge, Widford, Basildon ve Ramsden Crags kilise bölgelerinde, 1851'de, 8.449 acre'lık bir alanda 316 evde 1.392 kişi yaşıyordu: 1861'de aynı alan üzerinde 1.473 kişiye 249 ev kalmıştı.

6) Herefordshire.

İngiltere'de "tahliye ruhu"nun en yıkıcı olduğu yer bu küçük kontluk oldu. Madley'de, çoğu 2 yatak odalı olan ve hepsi de dolup taşan kulübeler çoğunlukla kapitalist çiftçilere aittir. Bunlar haftada 9 şilin ücret verdikleri insanlara bu kulübeleri kolaylıkla yıllığı 3 veya 4 sterline kiralar!

7) Huntingdonshire.

Hartford'da, 1851'de 87 ev vardı; kısa bir süre sonra 1.720 acre'lık küçük kilise bölgesinde 19 kulübe yıkıldı. Nüfus, 1831'de 452, 1852'de 832 ve 1861'de 341 kişiydi. Her biri bir yatak odalı 14 kulübe ziyaret edildi. Birinde, 1 evli çift, 3 yetişkin oğul, 1 yetişkin kız ve 4 çocuk olmak üzere 10 kişi oturuyordu; bir diğerinde 3 yetişkin ile 6 çocuk. İçinde 8 kişinin barındığı böyle bir oda 12 ayak 10 inç uzunluğunda, 12 ayak 2 inç genişliğinde ve 6 ayak 9 inç yüksekliğindeydi. Çıkıntılar da hesaba katılmak koşulu ile kişi başına yaklaşık olarak 130 ayak küp düşüyordu. 14 yatak

odasında 34 yetişkin ile 33 çocuk kalıyordu. Bu kulübelerin nadiren bir bahçeciği bulunur, ama oturanların birçoğu, rood'u (¼ acre) 10 ya da 12 şiline ufak toprak parçaları kiralayabiliyordu. Bu bahçeler evlerden uzaktır ve evlerin tuvaleti yoktur. Böyle olunca aile dışkılarını dökmek için parseline gitmek veya burada olduğu gibi, haşa huzurdan, bunları bir dolabın çekmecesine doldurmak zorundadır. Çekmece dolunca da çıkarılıp içindekilerin yararlı olabileceği bir yere dökülürler. Japonya'da yaşam koşullarının döngüsü daha temiz bir şekilde ilerliyor.

8) Lincolnshire.

Langtoft: Burada, Wright'ın evinde bir adam, karısı, onun anası ve beş çocuğuyla birlikte oturuyor. Ev, bir mutfak, onun üstünde bir yatak odası ve bir bulaşıklıktan oluşuyor. İlk ikisi 12 ayak 12 inç uzunluğunda ve 9 ayak genişliğinde; toplam alan 21 ayak 2 inç uzunluğunda ve 9 ayak 5 inç genişliğinde; tepedeki yatak odası bir çatı arası olup duvarları yukarıya doğru birbirine yaklaşır ve köşede birleşir, cephede ufak bir pencere vardır. Bu adam burada niye oturur? Bahçe yüzünden mi? Bahçe yok denebilecek kadar küçük. Kirası için mi? Kira yüksek, haftada 1 şilin 3 peni. İşine mi yakın? Ne gezer, işi 6 mil uzakta, yani her gün gidiş-dönüş 12 millik bir yolu tepmek zorunda. Adamın burada kalmasının bir sebebi vardı: bu kulübe kiralıktı ve adam, yeri, fiyatı ve koşulları ne olursa olsun, kendi başlarına olacakları bir kulübe istiyordu. Aşağıda, Langtoft'taki toplam 12 yatak odasında 38 yetişkin ile 36 çocuğun barındığı 12 eve ait istatistiği veriyoruz.

Langtoft'ta 12 Ev

Evler	Yatak odaları	Yetişkinler	Çocuklar	Kişi sayısı
1	1	3	5	8
1	1	4	3	7
1	1	4	4	8
1	1	5	4	9
1	1	2	2	4
1	1	5	3	8
1	1	3	3	6
1	1	3	2	5
1	1	2	0	2
1	1	2	3	5
1	1	3	3	6
1	1	2	4	6

9) Kent.

1859 yılında difteri belirdiğinde ve bölge hekimi yoksul sınıfın durumu hakkında bir resmî araştırma yapmakla görevlendirildiğinde, Kennington'ın nüfusu ciddi biçimde kalabalıktı. Hekim, her zaman çok iş bulunan bu yerleşme alanında, yerlerine yenileri inşa edilmeksizin, birçok kulübenin yıkılmış olduğunu gördü. Bir semtte *birdcages* (kuş kafesleri) adıyla bilinen dört ev vardı; her biri aşağıda boyutları ayak ve inç olarak verilmiş olan 4 bölüme ayrılmıştı:

Mutfak	9,5 x 8,11 x 6,6 (ayak, inç)
Bulaşıklık	8,6 x 4,60 x 6,6
Yatak odası	8,5 x 5,10 x 6,3
Yatak odası	8,3 x 8,40 x 6,3

10) Northamptonshire.

Brixworth, Pitsford ve Floore: Bu köylerde 20-30 erkek kışın işsiz kalır ve ortalarda dolaşır. Kapitalist çiftçiler, buğday veya köklü bitki yetişen toprakları her zaman yeteri kadar ekip biçtirmiyor ve mülk sahibi, kiraya verdiği tüm toprakları 2-3 çiftlikte birleştirmeyi tercih etmiş. Buradan işsizlik doğmuş. Duvarın bir tarafındaki toprak işlenmeyi beklerken, diğer tarafındaki dolandırılmış işçiler buna arzu dolu gözlerle bakıyor. Yazın canları çıkarcasına çalışan, kışın ise hemen hemen açlıktan ölen bu insanların kendi lehçelerinde *"the parson and gentlefolks seem frit to death at them"* (papaz ile soylular onları öldürmek için anlaşmış görünüyor) demelerine şaşmamak gerekir.

Floore'da, ufacık yatak odalarında 4, 5, 6 çocuklu çiftlerin, aynı şekilde 5 çocuklu 3 yetişkinin, aynı şekilde gene kızıla tutulmuş 6 çocuk ve büyük babaları ile bir çiftin vb. kaldığı görüldü; her biri 2 yatak odalı 2 evde, 8 ve 9 yetişkin üyeli iki aile oturuyordu.

11) Wiltshire.

Stratton: 8'i tek yatak odalı olmak üzere 31 ev gezildi; Pen Hill, aynı kilise bölgesindedir. Burada, 4 yetişkinle 4 çocuğa haftada 1 şilin 3 peniye kiralanan bir kulübede, kabaca yontulmuş taşlarla kaplı tabanından çürümüş hasır damına kadar, iyi duvarlar dışında iyi olan hiçbir şey yoktu.

12) Worcestershire.

Evlerin yıkımı çok büyük ölçüde olmamakla beraber, 1851-1861 arasında, hane başına düşen kişi sayısı 4,2'den 4,6'ya yükseldi.

Badsey: Burada kulübeler ve bahçecikler çok. Bazı kiracı çiftçilerin dediğine göre, kulübeler, *"a great nuisance here, because they bring the poor* (yoksulları çekmeleri yüzünden, burası için büyük bir dert oluyor). Beyefendinin biri şöyle diyor:

> "500 kulübe bile inşa edilse yoksulların durumu gene de iyileşmez; aslında ne kadar yapılırsa ihtiyaç o kadar artıyor."

bu beyefendiye göre, evler buraya yerleşenlerin sayısını artırıyor ve onlar da doğal olarak"barınma araçları"için baskı yapıyor - Dr. Hunter'ın dediği şu:

> "Şimdi, bu yoksulların bir yerlerden gelmiş olmaları gerekiyor ve Badsey'de kendilerini özellikle çeken ne bir yardım ne de başka bir şey olduğuna göre, daha da kötü bir yerden ayrılmak zorunda kalmış olmaları ve buraya kötünün iyisi olarak yerleşmiş olmaları gerekir. Eğer herkes iş yerinin yakınında bir kulübe ve bir parça toprak bulabilseydi, hiç şüphe yok ki, bunu, bir avuç toprağa kiracı çiftçinin ödediğinin iki misli bir fiyat ödediği Badsey'e tercih ederdi."

Kentlere sürekli göç, çiftliklerin yoğunlaşması, makineleşme, işlenebilir toprakların otlak haline getirilmesi vb. nedeniyle kırlarda sürekli olarak"fazlalık nüfus yaratılması", kulübelerin yıkılmasıyla kır nüfusunun durmadan yerinden edilmesi, bütün bu olaylar hep birlikte oluyor. Bir bölgenin nüfusu ne kadar az ise burada"göreli fazla nüfus" o kadar fazla ve iş olanakları üzerinde yarattığı baskı o kadar büyük olur; ve ayrıca tarım işçilerinin sayısı ile konut sayısı arasındaki fark da o ölçüde artarak köylerde tehlikeli bir yığılmaya yol açar. İnsanların dağınık köy ve kasabalarda sürüler halinde toplanmaları ile kır yüzeyinden zorla sürülüp çıkarılmaları birlikte olur. Sayılarının azalmasına ve aynı zamanda verimlerinin artmasına rağmen tarım işçilerinin, kendilerine gerek duyulmadığı için, durmadan"fazlalık haline getirilmeleri" bunların sefaletlerinin kaynağıdır. Onların bu durumu, bulundukları yerlerden atılmalarının bir nedeni ve aynı zamanda son direnme güçlerini kıran ve onları mülk sahipleri[179] ile kapitalist çiftçilerin tam köleleri haline geti-

179 "Tarım işçisinin kutsal meşgalesi, durumuna haysiyet katıyor. O, bir köle değil, barış dönemi eridir ve memleketin askerden istediğine benzer bir biçimde onu işe koşmak hakkına sahip bulunduğu iddiasında olan mülk sahibinin, evli erkekler için sağlamak zorunda olduğu bir yeri kendisine sunmasına hak kazanmıştır. Tıpkı bir asker gibi o da, hizmetinin karşılığını, piyasa fiyatı üzerinden almaz. Asker gibi, genç ve cahilken, sadece mesleğini bilir ve doğduğu yeri tanırken işe alınır. Askere alma ve askerî ceza yasaları asker için ne ise, tarım işçisi için de erken evlenme ve çeşitli yerleşme yasaları

ren konut sefaletinin baş sebebi olur. Böylece ücretlerin asgariye inmesi bir doğa yasası hükmü haline gelir. Öte yandan, bu "göreli fazla nüfus"a rağmen kırlar az nüfusludur. Bu azlığın etkisi, sadece yerel olarak kentlere, madenlere, demir yollarına vb. doğru hızlı bir insan akımının meydana geldiği noktalarda değil, hem hasat mevsiminde hem de İngiliz tarımının son derece düzenli ve yoğun bir faaliyet gösterdiği ve ek bir emek gücüne ihtiyaç duyduğu ilkbahar ve yaz aylarında da hissedilir. Tarımın ortalama ihtiyaçları için her zaman çok işçi, istisnai ya da geçici ihtiyaçları içinse her zaman az işçi bulunur.[180] Bundan dolayı, resmî belgelerde, aynı bölgelerin, emek gücünün hem yokluğundan hem bolluğundan aynı zamanda yakındıkları görülür. Geçici ve yerel emek gücü yetersizliği, ücretleri yükseltme yönünde etki yaratmaz. Ama kadınları ve çocukları zorunlu olarak tarım işine iterek, onların gitgide daha küçük bir yaşta sömürülmelerine yol açar. Kadınların ve çocukların sömürülmesi geniş ölçüde gerçekleşince, bu sefer, erkek işçiyi gereksiz kılmak ve ücretini asgaride tutmak için yeni bir neden oluşturur. İngiltere'nin doğusunda, bu *cercle vicieux*'nün (kısır döngünün) güzel bir meyvesi olarak, kısaca ele alacağımız *"gang-system"* (ekip ya da takım sistemi) oluşuyor.[181]

Lincolnshire, Huntingdonshire, Cambridgeshire, Norfolk, Suffolk ve Nottinghamhire'da neredeyse tek başına egemen olan ekip sistemine, komşu Northampton, Bedford ve Rutland kontluklarında da yer yer rastlanır. Lincolnshire'ı örnek olarak alalım. Bu kontluğun topraklarının büyük kısmı yenidir; eskiden bataklık olan toprak, doğunun diğer birçok

odur." (Dr. Hunter, l.c. s. 132.) Bazen, sıra dışı bir zayıf mizaçlı toprak sahibi kendi yarattığı ıssızlık karşısında yumuşar. Leicester kontu, Holkham şatosunun tamamlanması dolayısıyla kendisini kutlamaya gelenlere şöyle demişti: "Toprağı üzerinde yalnız olmak pek hüzün verici bir şey. Etrafıma bakınca kendiminkinden başka ev göremiyorum. Ben devler kulesinin deviyim ve bütün komşularımı yedim."

180 Son on yıllarda Fransa'da, kapitalist üretimin tarımı fethetmesi ve kır "fazla" nüfusunu şehirlere sürmesi ölçüsünde, buna benzer bir gelişme yaşanıyor. Aynı biçimde, bu ülkede de "fazla"nın kaynağındaki barınma koşulları ve diğer koşullar kötüleşti. Parseller sisteminin doğurduğu gerçek *"Prolétariat foncier"* (kır proletaryası) konusunda, diğer kaynaklar arasında, kendisine daha önce de atıfta bulunulan Colins'in yazısına ve şu esere bakınız: "Karl Marx, Der Achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte" {Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i}, 2. Aufl. Hamburg 1869, s. 88 vd. 1846'da, Fransa'da kentli nüfusun toplam nüfus içindeki oranı % 24,42, kır nüfusunun oranı % 75,58'di; 1861'de birincisi yüzde 28,88, ikincisi ise ancak % 71,14'tü. Son 5 yılda kır nüfusunun oranı daha da düştü. Pierre Dupont daha 1848'de *"Ouvriers"* (İşçiler) şarkısında şunları söylüyordu:

> Kılığımız hırpani, barınırız deliklerde,
> Çatı altlarında, enkaz içinde,
> Baykuşlarla ve karanlıkların dostu
> Hırsızlarla yaşarız birlikte.

181 Child. Empl. Comm.'nun, Mart 1867 sonunda yayınlanan ve bütünüyle bu tarım ekiplerine ayrılan altıncı ve son raporu.

kontluğunda olduğu gibi denizden kazanılmıştır. Buharlı makinelerle drenaj mükemmel sonuç vermiş ve bugün bu bataklıklar ve kumluklar verdikleri bol ürünle çok yüksek toprak rantlarının altın kaynağı haline gelmiştir. Aynı şey, Axholme adasında ve Trent kıyılarının diğer kilise bölgelerinde görüldüğü gibi, insan eliyle kazanılan alüvyon alanları için de geçerlidir. Yeni çiftlikler doğdukça, yeni kulübeler inşa edileceği yerde eskiler de yıkılmış ve işçiler, kilometrelerce uzaktaki tepelerin yamaçlarında dolanan yollar boyunca sıralanan açık köylerden getirilmiştir. Halk, kış mevsiminin sürekli su baskınlarından korunabilmek için geçmişte ancak bu tepelere sığınabiliyordu. 400-1000 acre büyüklüğündeki çiftliklerde yaşayan işçiler (burada bunlara "confined labourers" [kapatılmış emekçiler] adı veriliyor) sürekli, ağır ve atlarla yapılan tarım işlerinde çalıştırılır. Yüz acre için ortalama olarak ancak bir kulübe vardır. Örneğin, bataklıkta arazi kiralamış olan bir çiftçi, araştırma komisyonuna şu beyanda bulunmuştur:

> "Çiftliğim, tahıl ekimine elverişli 320 acre'ı aşan bir alanı kapsar. Üzerinde hiç kulübe yok. Halen bir işçi yanımda oturuyor. Çevrede oturan dört at sürücüm var. Çok sayıda işçiyi gerektiren hafif işleri ekipler yapıyor."[182]

Toprak, zararlı otların sökülmesi, çapalama, bazı gübreleme çalışmaları, taşların toplanması vb. gibi zor olmayan birçok hafif işin yapılmasını gerektirir. Bunlar için açık yerleşme alanlarında oturan ekipler veya örgütlü takımlar kullanılır.

Kadınlardan, erkeklerin çoğu 13 yaşlarında ayrılsa da her iki cinsiyetten gençlerden (13-18 yaşlarında) ve son olarak her iki cinsiyetten çocuklardan (6-13 yaşlarında) oluşan ekipteki kişi sayısı 10 ile 40 ya da 50 arasında değişir. Başında bulunan *gangmaster* (ekip başı) çoğu zaman külhanbeyi denilen soydan, serseri, sefih, ayyaş, fakat girişken ve becerikli, basit bir tarım işçisidir. Çiftçiye değil, kendisine bağlı olarak çalışacak ekibi toplayan odur. Ekip başı işi götürü olarak yüklendiği için, ortalama olarak basit işçininkini pek fazla aşmayan geliri[183] hemen hemen tamamıyla ekibe mümkün olduğu kadar kısa zamanda mümkün olduğu kadar çok iş yaptırmak konusunda göstereceği becerikliliğe bağlıdır. Çiftçiler, kadınların ancak erkeklerin emrinde oldukları zaman düzenli çalıştıklarını ama işe bir girişince kadınların ve çocukların, Fourier'nin de bildiği gibi, şevkle çalıştıklarını ve olanca güçlerini harcadıklarını; buna karşılık, yetişkin erkek işçilerin de tam bir hinoğlu hinlikle işten mümkün olduğu kadar kaytarmaya çalıştıklarını tecrübe-

182 "Child. Empl. Comm. VI. Report", Evidence, s. 37, n. 173.

183 Bununla beraber bazı ekip başları 500 acre'ı aşan çiftlikler tutmayı veya dizi dizi evlerin sahibi olmayı başardı.

leriyle bilir. Çiftlik çiftlik dolaşan ekip başı, ekibini yılda 6-8 ay çalıştırır. Bundan dolayı, işçi aileleri, çocuklulara ancak zaman zaman iş veren tek tek çiftçilerle çalışmaktansa onunla çalışmayı tercih eder. Bu durum ekip başının etkisini öylesine artırmıştır ki, birçok açık bölgede onun aracılığı olmadan çalıştıracak çocuk bulmak genellikle mümkün değildir. Ekip başı, çocukları, çiftçilere zaman zaman ekipten ayırarak da kiralar, ama bu, onun için ikinci dereceden bir iştir.

Bu sistemin, çocukların ve gençlerin aşırı biçimde çalıştırılmasına neden olması, 5, 6 ve bazen 7 mil uzaktaki çiftliklere gidip gelmek için her gün muazzam bir yolun tepilmesi ve son olarak "ekip"in moral çöküntüye uğraması gibi kötülükleri vardır. Bazı yerlerde *"the driver"* (sürücü) adı verilen ekip başının elinde uzun bir sopanın bulunmasına rağmen, o, bunu nadiren kullanır ve kötü muameleden şikâyet edildiği enderdir. O, demokrat bir imparator, bir tür fareli köy kavalcısıdır. Uyrukları tarafından sevilmek zorundadır ve onları kendi himayesinde gelişen Çingene yaşamıyla bağlar. Kaba serbestlik, keyifli boş vermişlik ve en müstehcen arsızlık, ekibi kanatları altına alır. Ekip başı ücretleri çoğu zaman meyhanede kafalar çekilirken öder. Sonra da evin yolu tutulur. Yalpa vuran, sağdan soldan iri kıyım bir kadının desteğini gören başkan, ekibinin başında yürür, çocuklar ve gençler delice bir gürültü içinde, alaylı ve açık saçık şarkılar söyleyerek arkadan gelir. Fourier'nin "Phanerogamie" dediği şey bu dönüş yolculuklarının günlük olayıdır. On üç veya on dört yaşlarındaki kızların aynı yaşlardaki oğlan yoldaşlarından gebe kalmaları çok sık görülen bir durumdur. Bu ekiplerin kaynağı olan açık köyler, Sodom ve Gomora'lar haline gelir[184] ve buradaki gayri meşru çocuk doğumları, Birleşik Krallık'ın geri kalanındaki evlilik dışı çocuk doğumlarının iki katını bulur. Böyle bir okulda yetişen kızların, evli kadınlar olarak ne tür bir ahlaka sahip oldukları hakkında daha önce fikir edinmiştik. Bunların çocukları, bu arada afyon hesaplarını görmezse, bu ekiplerin müstakbel üyeleri olarak doğmuş olur.

Klasik biçimini biraz önce tarif ettiğimiz ekibe genel veya gezgin ekip *(public, common or tramping gang)* adı verilir. Bir de, daha az kalabalık olmakla beraber, bunlara benzer üyelerden oluşan ve bir ekip başkanının değil, efendisinin başka türlü kullanamadığı herhangi bir yaşlı çiftlik uşağının yönetiminde olan özel ekipler *(private gangs)* vardır. Bunlarda artık Çingene neşesi yoktur, ama, tüm tanık ifadelerine göre çocuklar daha az para alır, daha kötü muamele görür.

184 "Ludford kızlarının yarısı ekiplere katıldığı için perişan oldu." (l.c., Appendix, s. 6, n. 32.)

Son yıllarda durmadan gelişen[185] bu sistemin varlık nedeni, doğal olarak, ekip başkanının keyfi değildir. Bunun varlığı, büyük çiftçileri[186] ya da toprak sahiplerini[187] zenginleştirmesine bağlıdır. Kapitalist çiftçi için, kendi personelini normalin çok altındaki bir düzeyde tutarken fazladan işlerde çalıştırılabileceği fazladan bir emek gücünü her zaman el altında bulundurabilmek, mümkün olduğu kadar az para ile mümkün olduğu kadar çok emek elde etmek[188] ve yetişkin erkek işçileri "fazlalık" durumuna getirmek için bundan daha uygun bir yöntem yoktur. Bu açıklamalardan sonra, bir yandan, tarım işçisinin az ya da çok işsizlikle karşı karşıya bulunduğunun açıkça itiraf edilmesinin, öte yandan, aynı zamanda da erkek işçilerin azlığı ve bunların şehirlere göç etmeleri bahane edilerek ekip sisteminin "gerekli" ilan edilmesinin nedeni şimdi anlaşılmaktadır.[189] Linconshire vb. yerlerdeki çalı ve zararlı otlardan arınmış tarlalar ile yabanlaşmış insanlar, kapitalist üretimin karşıt kutuplarıdır.[190]

---

185 "Sistem son yıllarda çok gelişti. Birkaç yere ancak son zamanlarda girdi. Eskiden uygulandığı başka yerlerde, ekiplere daha çok sayıda ve daha küçük çocuklar alınıyor" (l.c. s. 79, n. 174.)

186 "Küçük çiftçiler ekiplere iş vermez." "Kadınlar ve çocuklar verimsiz topraklarda değil, acre başına 2 sterlin ile 2 sterlin 10 şilin arasında rant getiren topraklarda daha çok çalıştırılırlar." (l.c. s. 17 ve 14.)

187 Rantlarının tadı damağında kalan bu beylerden biri araştırma komisyonu önünde öfkeyle, bütün gürültünün sistemin adından kaynaklandığını söylüyor. "Ekip" yerine "gençliğin bağımsız sınai-tarımsal-kooperatif birliği" dense sorun kalmazmış.

188 Eski bir ekip başı şöyle diyor: "Ekip çalışması, diğer herhangi bir çalışma biçiminden daha ucuzdur; kullanılmasının sebebi budur." (l.c. s. 17, n. 14). Bir çiftçi ise şunları söylüyor: "Ekip sistemi çiftçiler için kesinlikle en ucuz ve çocuklar için de kesinlikle en zararlı sistemdir." (l.c. s. 16, n. 3.)

189 "Kuşkusuz, bugün ekiplerde çocuklar tarafından yapılan işlerin büyük kısmı, eskiden erkekler ve kadınlar tarafından yapılırdı. Çocukların ve kadınların çalıştırıldığı yerlerde bugün eskisine göre çok daha fazla işsiz erkek vardır (*more men are out of work*)". (l.c. s. 43, n. 202.) Buna karşın şunlar da söyleniyor: "Özellikle buğday üreten birçok tarım bölgesinde, göç ve büyük şehirlere gitmek isteyenlere demir yollarının sağladığı kolaylıklar yüzünden emek sorunu (*labour question*) öyle bir ciddiyet kazandı ki, çocukların sağladıkları hizmetleri mutlak olarak gerekli buluyorum." (Bu tanık, büyük bir mülk sahibinin kâhyasıdır.) (l.c. s. 80, n. 180.) Uygar dünyanın geri kalan kısmından farklı olarak, İngiliz tarım bölgelerinde *the labour question* (emek sorunu), *the landlord's and farmer's question*'dır (toprak sahipleriyle çiftçilerin sorunudur): kırlardaki insanların bulundukları yerleri gittikçe artan ölçülerde terk etmelerine rağmen, kırda yeterli bir "göreli fazla nüfus"u ve böylece tarım işçisi için "ücretin asgarisini" ebedileştirmek nasıl mümkün olabilir?

190 Daha önce anmış bulunduğum ve çocuk ölümleri vesilesiyle ekip sistemine de şöyle bir değinen "Public Health Report" basına ve dolayısıyla İngiliz kamu oyuna meçhul kalmıştı. Buna karşılık, "Child. Emp. Comm."un son raporu, gazetelerin memnunlukla karşıladıkları bir "sansasyon" kaynağı oldu. Liberal basın, dünyanın öbür ucuna misyonlar gönderip "Güney Denizi adalarındaki vahşilere ahlâk dersi veren", Linconshire'ın kendileriyle dolup taştığı asil *gentlemen* ve *ladies* ile Anglikan kilisesinin büyük çıkarcılarına, toprakları üzerinde ve gözlerinin önünde böylesi bir haksızlığın gelişmesine nasıl izin verdiklerini sorarken, asil basın, yalnızca, çocuklarını satacak kadar ahmaklaşmış ve alçalmış olan bu köylüler hakkında düşünceler ileri sürdü! Ne var

f. İrlanda

Bu kesimi tamamlamak üzere bir an için İngiltere'den İrlanda'ya geçmemiz gerekir. Önce hareket noktamızı oluşturan olgulara bir göz atalım.

İrlanda'nın nüfusu 1841'de 8.222.664'e varmıştı; 1851'de 6.623.985'e düşmüş, 1861'de 5.850.309'a ve 1866'da 5½ milyona, yani yaklaşık olarak 1801'deki düzeyine düşmüştü. Azalma 1846 kıtlığı ile başladı; öyle ki İrlanda, yirmi yıldan az bir zamanda nüfusunun $^{5}/_{16}$'sından fazlasını kaybetti.[191] Göçenlerin toplamı, Mayıs 1851'den Temmuz 1865'e kadar, 1.591.487 kişiydi. Bunların yarım milyondan fazlası son 5 yılda, 1861-1865 yılları arasında göç etti. Oturulan evlerin sayısı 1851-1861 arasında 52.990 kadar azaldı. Aynı zaman aralığında 15-30 acre büyüklüğündeki kiralanmış çiftliklerin sayısı 61.000 ve 30 acre'dan büyük kiralanmış çiftliklerin sayısı 109.000 kadar arttı. Oysa, bütün çiftliklerin toplam sayısı 120.000 kadar azalmıştı. Demek ki, bu, yalnızca 15 acre'dan küçük çiftliklerin ortadan kalkması, başka bir deyimle, merkezileşmesi yüzünden meydana gelen bir azalma idi.

Nüfustaki azalışı, doğal olarak, ürün kütlesindeki bir azalış izledi. Konumuz bakımından, göçmen sayısının ½ milyonu aştığı ve mutlak nüfusun $^{1}/_{3}$ milyondan fazla azaldığı 1861-1866 arasındaki beş yılı incelememiz yeter. (Bkz. Tablo A.)

---

ki, bu kır insanların "daha ince" insanlar tarafından içinde tutuldukları kahrolası koşullar bilinince, bunların çocuklarını kıtır kıtır yemeleri anlaşılır bir şey olur. Gerçekten şaşırtıcı olan, bu insanların büyük ölçüde koruyabildikleri karakter temizliğidir. Resmî raportörler, ekip sisteminin egemen olduğu bölgelerde bile ebeveynlerin bundan nefret ettiklerini belirtiyor. "Topladığımız ifadeler arasında, birçok örnekte ebeveynlerin, uğradıkları baskılara ve ayartılara karşı koymalarını sağlayacak zorlayıcı bir yasayı minnetle karşılayacaklarını gösteren sayısız kanıt vardır. Bazen kilise idaresinin memuru, bazen de onları işten atmakla tehdit eden patronları, çocuklarını okul yerine para kazanmaya göndermeye zorlar. ... Her türlü zaman ve güç kaybı; olağanüstü ve gereksiz bir yorgunluğun çiftçiye ve ailesine yüklediği her acı; ebeveynlerin çocuklarını ahlaken kaybını kulübelerin kalabalığına ve ekiplerin iğrenç etkisine bağlayabildikleri bütün durumlar, bu zavallı işçilerin kalbinde anlaşılmaları kolay ve ayrıntılarıyla açıklanması gereksiz duygular yaratır. Hiçbir biçimde kendilerinin sorumlu olmadıkları ve ellerinden gelse hiçbir zaman kabul etmeyecekleri, ama yine de karşı koyamadıkları birtakım şartlardan doğan maddi ve manevi belalara uğradıklarının bilincine sahiptirler." (l.c. s. XX, n. 82 ve XXIII, n. 96.)

191 İrlanda'nın nüfusu, 1801'de 5.319.867; 1811'de 6.084.996; 1821'de 6.869.544; 1831'de 7.828.347; 1841'de 8.222.664 kişiydi.

Tablo A: Hayvanlar

Yıllar	*Atlar*			*Sığırlar*		
	Toplam Sayı	**Azalış**		**Toplam Sayı**	**Azalış**	**Artış**
1860	619.811			3.606.374		
1861	614.232	5.579		3.471.688	134.686	
1862	602.894	11.338		3.254.890	216.798	
1863	579.978	22.916		3.144.231	110.659	
1864	562.158	17.820		3.262.294		118.063
1865	547.867	14.291		3.493.414		231.120

Yıl	*Koyunlar*			*Domuzlar*		
	Toplam Sayı	**Azalış**	**Artış**	**Toplam Sayı**	**Azalış**	**Artış**
1860	3.542.080			1.271.072		
1861	3.556.050		13.970	1.102.042	169.030	
1862	3.456.132	99.918		1.154.324		52.282
1863	3.308.204	147.928		1.067.458	86.866	
1864	3.366.941		53.737	1.058.480	8.978	
1865	3.688.742		321.801	1.299.893		241.413

Bu tablodan şu sonuçlar çıkar:[192]

Atlar	*Sığırlar*	*Koyunlar*	*Domuzlar*
Mutlak Azalış	**Mutlak Azalış**	**Mutlar Artış**	**Mutlak Artış**
71.944	112.960	146.662	28.821

Şimdi de, insanların ve hayvanların geçim araçlarını sağlayan tarıma bakalım. Aşağıdaki tabloda her yıla özgü artış ve azalış bir önceki yıla göre hesaplanmıştır. Tahıllar, buğday, yulaf, arpa, çavdar, bakla ve bezelyeyi, yeşil bitkiler ise patates, şalgam, pancar, lahana, havuç, lahana, burçak vb. bitkileri kapsar (bkz. Tablo B).

192 Daha geriye gitseydik bu sonuç daha da kötü görünürdü: 1865'de 3.668.742, oysa 1856'da 3.694.294 koyun; 1865'te 1.299.893, buna karşılık 1858'de 1.409.883 domuz vardı.

Tablo B

Tarım Ürünleri Yetiştirmek İçin ve Çayır (ya da Otlak) Olarak Kullanılan Arazideki Acre Cinsinden Artış ya da Azalış									
Tahıllar		Yeşil Bitkiler		Çayır ve Yonca		Keten		Tarım ve Hayvancılık İçin Kullanılan Toplam Alan	
Yıl	Azalış	Azalış	Artış	Azalış	Artış	Azalış	Artış	Azalış	Artış
1861	15.701	36.974		47.969			19.271	81.373	
1862	72.734	74.785			6.623		2.055	138.841	
1863	144.719	19.358			7.724		63.922	92.431	
1864	122.437	2.317			47.486		87.761		10.493
1865	72.450		25.421		68.970	50.159		28.218	
1861-65	428.041	108.013			82.834		122.850	330.860	

1865'te "otlak" başlığı altında 127.470 acre'lık bir artış oldu; bunun başlıca nedeni "kullanılmayan boş arazi ve bataklık (turbalık)" başlığı altındaki yüzölçümünün 101.543 acre kadar azalmasıydı. 1865'i 1864 yılıyla karşılaştırırsak, tahılların miktarında 264.667 quarter'lık† bir azalma görürüz; bunun 48.999'u buğday, 166,605'i yulaf, 28,892'si arpadır vb. 1865'te patates ekilen alan artmış olmasına rağmen, patates üretimi 446.398 ton azalmıştır, vb.

† 1 quarter = 17,7 kg. *–çev.*

Tablo C

Ekilen Toprak Alanındaki Artış ya da Azalış, Acre Başına Ürün ve Toplam Ürün. 1864'le Karşılaştırmalı 1865 Verileri[193]

Ürün	Ekilen Toprak (Acre)		1865'teki Artış ya da Azalış		Acre Başına Ürün		1865'teki Artış ya da Azalış		Toplam Ürün			
	1864	1865			1864	1865			1864	1865	1865'teki Artış ya da Azalış	
			+	-			+	-			+	-
					kental	*kental*	*kental*	*kental*	*quarter*	*quarter*	*quarter*	*quarter*
Buğday	276.483	266.989	-	9.494	13,3	13,0	-	0,3	875.782	826.783	-	48.999
Yulaf	1.814.886	1.735.228	-	69.658	12,1	12,3	0,2	-	7.826.332	7.659.272	-	166.605
Arpa	172.700	177.102	4.402	-	15,9	14,9	-	1,0	761.909	732.017	-	29.892
Bere	8.894	10.091	1.197	-	16,4	14,8	-	1,6	15.160	13.989	-	
Çavdar					8,5	10,4	1,9	-	12.680	18.364	5.684	1.171
					ton	*ton*	*ton*	*ton*	*ton*	*ton*	*ton*	*ton*
Patates	1.039.724	1.066.260	26.536	-	4,1	3,6	-	0,5	4.312.388	3.865.909	-	446.398
Şalgam	337.355	334.212	-	3.143	10,3	9,9	-	0,4	3.467.569	3.301.683	-	165.976
Pancar	14.073	14.389	316	-	10,5	13,3	2,8	-	147.284	191.937	44.653	-
Lahana	31.821	33.622	1.801	-	9,3	10,4	1,1	-	297.375	350.252	52.877	-
Keten	301.693	251.433	-	50.260	34,2*	25,2*	-	9,0*	64.506	39.561	-	24.945
Saman	1.609.569	1.678.493	68.924	-	1,6	1,8	0,2	-	2.607.153	3.068.707	461.554	-

* Stone = 14 libre.

193 Tablo C, 1860 yılı ve sonrası için şu kaynaklardan malzeme toplanarak oluşturuldu: "Agricultural Statistics, Ireland. General Abstracts", Dublin, 1860 vd., ve "Agricultural Statistics, Ireland. Tables showing the Estimated Average Produce etc.", Dublin, 1867. Bu istatistiklerin resmî olduğu ve her yıl parlamentoya sunuldukları bilinmektedir.

2. Basıma Ek. Resmî istatistikler, 1872'de ekilmiş toprakların yüzölçümü bakımından, 1871'e göre 134.915 acre'lık bir azalma gösteriyor. Şalgam, pancar vb. yeşil bitkilerin üretiminde bir artış meydana gelmiş. Buna karşılık, ekilen toprağın genişliği bakımından şu azalmalar görülüyor: Buğday için 16.000 acre; yulaf için 14.000 acre; arpa ve çavdar için 4.000 acre; patates için 66.632 acre; keten için 34.667 acre; otlak, yonca, burçak, küçük şalgam ve kolza için 30.000 acre. Buğday yetiştirilen toprak son beş yılda şöyle azalıyor: 1868'de 285.000 acre; 1869'de 280.000 acre; 1870'de 259.000 acre; 1871'de 244.000 acre. Yuvarlanmış sayılarla, 1872 yılında atlar 2.600, sığırlar 80.000, koyunlar 68.609 artmış, domuzlar ise 236.000 azalmıştır.

İrlanda'nın nüfusunun ve tarımsal ürünlerinin hareketlerinden, toprak sahiplerinin, büyük çiftçilerinin ve sanayici kapitalistlerinin para cüzdanlarının hareketine geçelim. Bu hareketler gelir vergisinin artış ve azalışında yansır. Aşağıdaki Tablo D'yi anlamak için şunlara dikkat etmemiz gerekir: D kategorisine (kapitalist çiftçilerinkiler hariç, kârlar) "profesyoneller"in kârları, yani avukatların, doktorların vb. gelirleri de dahildir; memurlarının, subayların, rantiyelerin, devletten aylık alanların vb. kazançları, ayrıntılı olarak belirtilmemiş olan C ve E kategorilerine girer.

Tablo D: Gelir Vergisine Tabi Gelirler (sterlin)[194]

	1860	**1861**	**1862**	**1863**	**1864**	**1865**
A Kategorisi Toprak Rantı	12.893.829	13.003.554	13.308.938	13.494.091	13.470.700	13.801.616
B Kategorisi Çiftçi Kârları	2.765.387	2.773.644	2.937.899	2.938.823	2.930.874	2.946.072
D Kategorisi Sınai vb. Kârlar	4.891.652	4.836.203	4.858.800	4.858.800	4.546.147	4.850.199
A'dan E'ye Tüm Kategoriler	22.962.885	22.998.394	23.597.574	23.597.574	23.236.298	23.930.340

D Kategorisinde 1853–1864 arasında yıllık ortalama gelir artışı sadece % 0,93'tür; oysa aynı dönemde Büyük Britanya için bu oran % 4,58'dir. Aşağıdaki tablo, (kapitalist çiftçilerinki hariç), 1864 ve 1865 yıllarında kârların dağılışını gösteriyor.

194 "Tenth Report of the Commissioners of Inland Revenue", Lond., 1868.

Tablo E: D Kategorisi. İrlanda'da Kâr Gelirleri (60 sterlin üzeri)[195]

		1864		1865	
		sterlin	**Bölündüğü kişi sayısı**	**Sterlin**	**Bölündüğü kişi sayısı**
Yıllık gelirlerin toplamı		4.368.610	17.467	4.669.979	18.081
60 sterlinin üzerindeki, 100 sterlinin altındaki yıllık gelirler		238.726	5.015	222.575	4.703
Yıllık gelirler toplamının bir bölümü		1.979.066	11.321	2.028.571	12.184
Yıllık gelirler toplamının geri kalanı		2.150.818	1.131	2.418.833	1.194
Bunların dağılımı		1.073.906	1.010	1.097.927	1.044
		1.076.912	121	1.320.906	150
		430.535	95	584.458	122
		646.377	26	736.448	28
		262.819	3	274.528	3

Gelişmiş bir kapitalist üretim ve her şeyden önce bir sanayi ülkesi olan İngiltere, İrlanda'nınki gibi bir nüfus kaybına uğrasaydı, herhalde kan kaybından ölürdü. Fakat bugün artık İrlanda, geniş bir kanalla ayrılmış bulunduğu İngiltere'ye tahıl, yün, hayvan, sanayi ve ordusu için asker sağlayan bir tarım bölgesinden ibarettir.

Nüfus kaybı geniş tarım topraklarının ekim dışı kalmasına yol açmış, tarım üretimini büyük ölçüde azaltmış,[196] ve hayvancılığa ayrılan arazinin genişlemesine rağmen, bu alanda bile bazı kesimlerde mutlak bir azalmaya, diğer bazı kesimlerde ise, sürekli gerilemeler yüzünden kesilmelere uğrayan, sözü edilmeye değmeyecek bir ilerlemeye sebep olmuştur. Bununla beraber, nüfus azaldıkça, toprak rantları ve kapitalist çiftçilerin kârları, -bu sonuncular birinciler kadar düzenli ve kararlı olmasa da- sürekli olarak artmıştır. Bunun nedenini anlamak kolaydır. Bir yandan, küçük çiftliklerin büyükleri tarafından yutulması ve işlenebilir toprakların otlak haline getirilmesi ile birlikte toplam ürünün daha büyük bir kısmı artık ürün haline geldi. Toplam ürün azaldığı halde, bunun bir kısmı olan artık ürün arttı. Öte yandan, İngiliz piyasasında son yirmi ve özellikle de son on yılda et, yün, vb. fiyatlarının yükselmesi nedeniyle, bu artık ürünün parasal değeri, kütlesinden daha hızlı büyüdü.

195 Yasanın izin verdiği bazı indirimler yüzünden, D başlığı altında gösterilen yıllık toplam gelir, burada bir önceki tablodan farklıdır.

196 Acre başına hasıla da göreli olarak azalıyorsa, İngiltere'nin, 1½ yüzyıldan beri, onun için çiftçilik yapanlara toprağın tükenen unsurlarını yerine koymaları için gereken araçları bile çok görerek, İrlanda toprağını dolaylı olarak ihraç ettiğini unutmamak gerekir.

Kendi üreticisi tarafından tüketilen ürün nasıl meta sayılmazsa, başkalarının emeğiyle birleşip değerlerine değer katmayan, sahiplerinin kendileri tarafından iş ve geçim aracı olarak kullanılan dağınık haldeki üretim araçları da sermaye sayılmaz. Bu durumda, nüfusla birlikte tarım alanında kullanılan üretim araçlarının kitlesi de azalmış olmakla beraber, daha önce dağınık halde bulunan üretim araçlarının bir kısmı sermaye haline geldiği için, tarımda kullanılan sermayenin kütlesi artmıştır.

İrlanda'da, tarım dışında, sanayi ve ticarete yatırılan toplam sermaye son yirmi yılda yavaş bir biçimde ve sürekli büyük dalgalanmalar göstererek birikmişti. Tek tek unsurlarının yoğunlaşması bu yüzden daha da hızlı olmuştur. Son olarak, toplam sermayedeki artış, her ne kadar mutlak olarak küçük kalmış ise de, azalan nüfusa oranla göreli olarak aşırı büyümüştü.

Demek ki, burada, gözümüzün önünde, büyük ölçekli olarak, ortodoks ekonominin, sefaletin mutlak nüfus fazlalığından kaynaklandığı ve dengenin nüfus kaybıyla kurulduğu şeklindeki ünlü dogmasını desteklemek için daha iyisini bulamayacağı süreç gelişiyor. Yine burada, iktisadi açıdan, on dördüncü yüzyılın ortasında gerçekleşen ve Malthus'çular tarafından göklere çıkarılan vebadan çok daha önemli bir deneye tanık oluyoruz. Şunu da belirtelim: 19. yüzyılın üretim ilişkilerine ve buna uyan nüfus koşullarına 14. yüzyıldan alınma bir ölçüyü uygulamaya kalkışmak aslında dar görüşlüce bir saflıkken, bunun da ötesinde, vebanın ve onunla birlikte gelen insan kırımının, kanalın bu yakasında, İngiltere'de, tarım nüfusunun bağımsızlaşmasını ve zenginleşmesini sağlarken, öte yakasında, Fransa'da, daha büyük ölçüde bağımlılaşmasına ve sefaletinin daha da artmasına yol açtığı, bu safların fark edemedikleri bir şeydi.[197]

1846 kıtlığı İrlanda'da bir milyondan fazla insanın ölümüne sebep oldu; ama, bunlar hep yoksul kişilerdi. Kıtlık, ülkenin zenginliğine en küçük bir zarar vermedi. Bunu izleyen yirmi yıl boyunca ve hâlâ daha da artarak devam eden göç insanları azaltmış, ama örneğin Otuz Yıl Savaşları gibi, üretim araçlarını insanlarla birlikte azaltmamıştı. İrlanda dehası, zavallı bir halkı sefalete uğradığı yerlerden binlerce fersah öteye atmak için yepyeni bir yöntem keşfetmişti. Amerika'ya göç edenler her yıl evlerine bir miktar para gönderir; bu para geride kalanların yol masrafını karşılar. Giden her kafile bir yıl sonra peşinden yeni bir kafile sürükler.

197 İrlanda, "nüfus ilkesi"nin cenneti olarak görüldüğünden, Th. Sadler, nüfus hakkındaki eserinin yayınlanmasından önce, "Ireland, its Evils and their Remedies", 2nd ed., Lond., 1829, adlı ünlü eserini yayınlamıştı. Burada, İrlanda'nın tek tek eyaletlerinin ve her bir eyaletin tek tek kontluklarının istatistiklerini karşılaştırarak, sefaletin, Malthus'un ileri sürdüğü gibi nüfus yoğunluğuyla doğru orantılı olmadığını, aksine ters orantılı olduğunu kanıtlamıştır.

Böylece, göç, İrlanda'yı masrafa sokacağına, aksine, ihracatının en fazla kazanç sağlayan dallarından birini oluşturur. Son olarak, sistemli bir biçimde uygulanan bu süreç, halk kitlesini sadece geçici olarak azaltan bir süreç olmuyor, ama bu kitleden, yerleri doğum artışıyla doldurulabilecek olandan daha fazla insanı alıp götürdüğü için, nüfusun mutlak düzeyinin yıldan yıla düşmesine yol açıyor.[198]

Geride kalan ve fazla nüfusun baskısından kurtulmuş olan İrlandalı işçiler için bu göçün sonuçları ne olmuştur? Göreli fazla nüfus 1846'dan önceki büyüklüğündedir, reel ücret yine aynı derecede düşüktür, üstelik işin kahrediciliği daha da artmıştır ve kırdaki sefalet ülkeyi tekrar yeni bir bunalıma doğru götürmektedir. Bunun nedenleri basit. Tarım alanındaki devrim göçle aynı anda gerçekleşti. Nüfusun göreli fazlalığındaki büyüme, mutlak azalışından daha hızlı oldu. Tablo B'ye şöyle bir bakarsak göreceğimiz üzere, toprakların tarım faaliyetlerinden çekilip otlak haline getirilmesi İrlanda'da İngiltere'dekinden çok daha şiddetli etkilerde bulunmuş olmalı. Yeşil bitkiler tarımı İngiltere'de hayvancılıkla birlikte gelişmiş; buna karşılık İrlanda'da gerilemiştir. Bu ülkede, eskiden tarım toprakları olarak işlenen geniş araziler boş bırakılır veya kalıcı çayırlar haline getirilirken, eskiden işlenmeyen kıraç topraklar ve bataklıklar hayvancılığın gelişmesine yardımcı oluyor. Küçük ve orta çiftçiler -100 acre'dan fazla toprak ekmeyen bütün çiftçileri bu kategoriye dahil ediyorum- hâlâ toplam çiftçi sayısının $^{8}/_{10}$'unu oluşturuyor.[199] Bunlar, daha önce görülmemiş bir ölçüde, kapitalist tarım işletmelerinin rekabeti karşısında birbiri peşi sıra ezilir ve bu nedenle ücretli işçiler sınıfına sürekli yeni üyeler sağlar. İrlanda'nın tek büyük sanayisi olan keten dokuma sanayisi görece az sayıda yetişkin erkek çalıştırır ve pamuğun 1861-1866 yılları arasında pahalılaşmasından beri gösterdiği gelişmeye rağmen genellikle nüfusun ancak görece önemsiz bir kısmını kullanır. Diğer bütün büyük sanayiler gibi dokuma sanayisi de sürekli dalgalanmalarıyla, burada iş bulan insan kitlesi mutlak olarak artmakla beraber, göreli bir nüfus fazlalığı üretir. Öte yandan, kır nüfusunun sefaleti, çalıştırdıkları işçi ordusu büyük kısmı itibarıyla kırlara dağılmış bulunan muazzam gömlek vb. fabrikalarının üzerinde yükseldikleri temeli oluşturur. Burada daha önce görmüş olduğumuz ev sanayisi sistemi tekrar karşımıza çıkıyor; düşük ücret ve aşırı çalıştırma, bu sistemin "fazla işçi nüfusu yaratmak" için yararlandığı sistematik araçlardır. Son olarak, nüfus kaybı, İrlanda'da, gelişmiş

198 1851-1874 döneminde göç edenlerin toplam sayısı 2.326.922'yi bulmuştur.

199 2. Basıma Not. "Ireland, Industrial, Political and Social", 1870, adlı kitabında Murphy'nin verdiği bir tabloya göre; bütün çiftliklerin % 94,6'sı 100 acre'ın altında ve % 5,4'ü 100 acre'ın üstündeydi.

bir kapitalist üretim ülkesinde yaratacağı kadar zararlı sonuçlar doğurmamakla beraber, iç pazar üzerinde devamlı bir tepkiye yol açmaktan geri kalmaz. Göçün yarattığı boşluk, burada sadece yerel emek talebini düşürmekle kalmaz, bakkalların, perakendecilerin, küçük atölye sahiplerinin, zanaatçıların, genel olarak küçük iş sahiplerinin kazançlarını azaltır. 60-100 sterlin arası gelirlerin Tablo E'de görülen düşüşü bunun sonucudur.

İrlanda tarım işçilerinin içinde bulundukları durumun açık sözlü bir tasviri, İrlanda yoksullar idaresi müfettişlerinin 1870 yılında yayınlanmış raporlarında bulunur.[200] Bunlar, ancak süngü gücü ve açık veya gizli sıkıyönetimle iktidarda kalabilen bir hükümetin memurları olarak, yazılarında İngiliz meslektaşlarının tenezzül etmedikleri inceliklere başvurmak zorunda kalmalarına rağmen, efendilerine hayallerle aldanma fırsatını vermez. Bunlara göre, tarım ücretleri, hâlâ çok düşük olmakla beraber, son yirmi yılda yine de % 50-60 oranında artmış ve haftalık ortalama 6-9 şiline varmıştır. Ne var ki, bu görünüşteki artışın altında gerçek bir düşüş gizlidir; zira sözü edilen artış, bir İrlanda *workhouse*'unun (çalışma yurdunun) resmî hesaplarından çıkarılan aşağıdaki tablonun da gösterdiği gibi, gerekli geçim araçlarının pahalılaşmasını karşılayabilecek düzeyde değildir.

Kişi Başına Haftalık Geçim Masrafları Ortalaması

Yıl	Beslenme	Giyinme	Toplam
29 Eylül 1848 - 29 Eylül 1849	1 şilin $3^1/_4$ peni	0 şilin 3 peni	1 şilin $6^1/_4$ peni
29 Eylül 1868 - 29 Eylül 1869	2 şilin $7^1/_4$ peni	0 şilin 6 peni	3 şilin $1^1/_4$ peni

Demek ki, yirmi yıl öncesine göre birinci derecede gerekli besin maddelerinin fiyatı yaklaşık olarak iki katına, giyim eşyası fiyatları ise tam iki katına çıkmıştır.

Bu orantısızlık bir yana, bu iki dönemin parayla ifade edilen ücret hadlerini karşılaştırmakla yetinmek ciddi yanılmalara yol açabilir. Kıtlıktan önce tarım ücretlerinin büyük kısmı ayni olarak ödenir ve ancak küçük bir kısmı para olarak ödenirdi; oysa bugün parayla ödeme kuraldır. Dolayısıyla, reel ücret hareketi ne olursa olsun, parasal ücret haddinin yükselmesi kaçınılmazdı.

> "Kıtlıktan önce tarım işçisi, üzerinde patates yetiştirdiği ve domuz ve kümes hayvanları beslediği ufak bir toprağa sahipti. Bugünse, hem bütün

200 "Reports from the Poor Law Inspectors on the wages of Agricultural Labourers in Dublin", 1870. Krş. "Agricultural Labourers (Ireland) Return etc.", 8. March 1861.

> besin maddelerini satın almak zorundadır, hem de eskiden domuz, kümes hayvanı veya yumurta satışından elde ettiği gelirleri kaybetmiştir."[201]

Gerçekten de eskiden tarım işçileri küçük çiftçilerden ayrılmıyordu ve çoğunlukla, iş buldukları büyük ve orta çiftliklerin bir tür artçılarını oluşturuyorlardı. Ancak 1846 felaketinden beri, patronlarla sadece parasal ilişkileri bulunan özel bir katman, yani gerçek ücretli işçiler sınıfının bir parçası haline gelmeye başladılar.

1846'daki barınma koşullarını biliyoruz. Bu koşullar o günden bu yana daha da kötüleşmiştir. Tarım işçilerinin durmadan küçülen bir kısmı, kapitalist çiftçilerin arazisinde, İngiliz kır bölgelerinde görmüş bulunduğumuz korkunçluğu çok geniş ölçüde aşan kalabalık barakalarda oturur. Ulster'in birkaç bölgesi dışında her yerde durum aynıdır. Ve bu durum genel olarak güneyde Cork, Limerick, Kilkenny vb. kontlukları; doğuda Wicklow, Wexford vb. kontlukları; merkezde King's ve Queen's County, Dublin vb.; kuzeyde Down, Antrim, Tyrone vb. kontlukları; batıda Sligo, Roscommon, Mayo, Galway vb. kontluklarda da geçerlidir. Bir müfettiş şöyle haykırıyor: "Tarım işçilerinin kulübeleri, bu ülkenin dini ve uygarlığı adına utanç vericidir".[202] Tarım işçilerinin bu inlerde barınmalarını tahammül edilebilir bir durum haline getirmek için, ezelden beri bunlara bağlı olan arazi parçacıklarına da sistemli bir biçimde el konulmaktadır.

> "Toprak sahipleri ile temsilcileri tarafından mahkûm edildikleri bu kötü muamelelerin bilincine varmak, tarım işçilerinde, kendilerine aşağı ırk muamelesi yapanlara karşı düşmanlık ve kin duyguları yarattı."[203]

Tarım devriminin ilk sonucu, çiftlik arazilerine yayılmış barakaların yıkılması olmuştur. Bu yıkım faaliyeti, Tanrı buyruğu imiş gibi, mümkün olan en geniş ölçüde gerçekleştirilmiştir. Böylece birçok işçi köylere ve kentlere sığınmak zorunda bırakılmıştır. Buralarda ise ıskarta mal gibi tavan aralarına, deliklere, mahzenlere ve kötü mahallelerin kıyılarına, köşelerine atılmışlardır. Böylece, milli önyargılarla dolu İngilizlerin bile kabul ettiği üzere yuvalarına ender bir bağlılık duygusuyla bağlı, kalenderce neşelilikleri ve aile hayatlarıyla ilgili adetlerinin temizliği ile tanınan binlerce İrlanda ailesi, kendilerini birdenbire rezaletin son haddine vardığı bir ortamda buldular. Şimdi artık erkekler komşu çiftliklerde iş aramak zorunda kalıyor ve ancak gündelikçi olarak çalıştırılıyor, yani en güvensiz ücret biçimine tabi bulunuyorlar; ayrıca yine şimdi,

---

201 l.c. s. 29, 1.

202 l.c. s. 12.

203 l.c. s. 12.

> "Çiftliklere gidip gelmek için uzun yollar yürümek zorunda kalıyorlar, sık sık fareler gibi ıslandıkları ve daha birçok kötü koşullara maruz kaldıkları için çoğu kez güçsüz düşüyor, hastalanıyor ve böylece yoksullaşıyorlar."[204]

"Kır bölgeleri için fazla gelen işçi nüfusunu kentler her yıl kendilerine çekeceklerdi,"[205] ama hâlâ, "kent ve köylerde bir işçi nüfus fazlası, kır bölgelerinde ise işçi kıtlığı hüküm sürüyor!"[206] olmasına şaşılıyor. Gerçek şudur ki, bu eksiklik yalnızca "ilkbahar ve sonbahar mevsimlerinde acil tarım işlerinin yapıldığı zamanlarda" ortaya çıkar ve "yılın öteki mevsimlerinde birçok işçi işsiz kalır",[207] "hasattan sonra, yani ekim ayı ile ilkbahar arasında bu adamlar iş bulamazlar"[208] ve ayrıca iş buldukları zamanlarda da "sık sık gün kaybetme ve türlü türlü iş kesintilerine uğrama tehlikesiyle karşı karşıyadırlar."[209]

Tarım devriminin bu sonuçları, yani ekilebilir toprakların otlak haline çevrilmesi, makineleşme, emek gücünden en sıkı bir biçimde tasarruf etme vb., rantlarını yabancı ülkelerde israf edeceklerine İrlanda'da kendi malikanelerinde yaşamaya tenezzül eden örnek toprak sahipleri yüzünden, daha da ağırlaşır. Emek gücü arz ve talebi yasasının işlemesinde hiçbir kusur olmasın diye, bu beyler,

> "bugün artık, hemen hemen bütün emek gücü ihtiyaçlarını, mal sahiplerinin işlerini genellikle normal gündelikçiye ödenen ücretten daha düşük bir ücretle yapmak zorunda kalan kiracıları küçük çiftçilerden sağlarlar. Bunu da, küçük çiftçilerin ekim ve hasat gibi önemli zamanlarda kendi işlerine yeterince bakamamak yüzünden karşılaştıkları zorlukları ve uğradıkları kayıpları hiç hesaba katmadan yaparlar."[210]

Yani, işin güvensizliği ve düzensizliği, sık sık ve uzun süreler için kesilmesi, göreli bir nüfus fazlalığının bütün bu belirtileri, yoksullar idaresi müfettişlerinin raporlarında, İrlanda tarım proletaryasının yakınmaları olarak ortaya konulmuş bulunuyor. İngiliz tarım proletaryasını incelerken buna benzer görüngülerle karşılaştığımız hatırlanacaktır. Fakat arada şu fark var: İngiltere, bir sanayi ülkesi olduğundan, sanayinin ihtiyacı olan emek gücü kır bölgelerinden toplanır; oysa, bir tarım ülkesi olan İrlanda'da tarımın ihtiyacı kırlardan kovulanları barındıran kentlerden karşılanır. İngiltere'de tarım alanında iş bulamayan işçiler fabrika işçisi haline gelir; İrlanda'da ise kentlere sürülenler, buralarda aynı zamanda

204 l.c. s. 25.

205 l.c. s. 27.

206 s. 26.

207 s. l.

208 s. 32.

209 s. 25.

210 s. 30.

ücretler üzerinde bir baskı unsuru olurlarken, tarım işçisi olarak kalır ve iş bulmaları için sürekli kırlara geri gönderilirler.

Resmî raportörler tarım işçilerinin maddi durumunu şöyle özetliyor:

> "Aşırı tutumlu yaşamalarına rağmen ücretleri kendilerinin ve ailelerinin beslenme ve barınma ihtiyaçlarını ancak karşılar; giyim eşyası için başka gelir kaynakları bulmak zorundadırlar ... Konutlarının kötü havası, başka yoksunluklarla da birleşince, bu sınıfı vereme ve tifüse karşı özellikle güçsüz bir durumda bırakmıştır."[211]

Bu noktadan sonra, raportörlerin birbirine uyan ifadelerinde ortaya konulduğu gibi, koyu bir hoşnutsuzluğun bu sınıfın safları arasına sızmış, bu sınıfın geçmişi özleyip mevcut durumdan nefret eder hale gelmiş olmasına, gelecekten hiçbir şey beklememesine, "kendisini demagogların kötü etkilerine bırakmış," kafasına bir tek fikrin, Amerika'ya göç fikrinin bir sabit fikir olarak yerleşmiş olmasına şaşmamak gerekir. Malthus'un her derde deva nüfus kaybının yeşil Erin'de (İrlanda) yarattığı bolluk ülkesi işte budur!

İrlandalı fabrika işçilerinin içinde yüzdükleri bolluğa gelince, buna bir örnek yeter.

> "İrlanda'nın kuzeyindeki son teftişim sırasında," diyor İngiliz fabrika müfettişi Robert Baker, "mahir bir İrlanda işçisinin olanaklarının darlığına rağmen çocuklarına eğitim sağlamak için harcadığı çaba dikkatimi çekti. İyi bir işçi olduğu, Manchester piyasasında satılacak metaların yapımında çalıştırılmasından belli. Johnson: İşim, kenevir vb. ipliklerini ayıklamak; pazartesi ile cuma günleri arasında sabah saat 6'dan akşam saat 11'e kadar çalışıyorum; cumartesi günü, iş akşam saat 6'da biter ve dinlenmek ve yemeğimizi yemek için 3 saatimiz kalır. 5 çocuğum var. Bu iş için haftada 10 şilin 6 peni alıyorum. Karım da burada çalışıyor ve haftada 5 şilin kazanıyor. 12 yaşındaki büyük kızım eve bakar. Aşçımız ve tek yardımcımız odur. Küçükleri okula o hazırlar. Karım benimle birlikte kalkıp yola çıkar. Yolu evimizin önünden geçen bir genç kız, sabah 5 buçukta beni uyandırır. İşe gitmeden önce hiçbir şey yemeyiz. 12 yaşındaki çocuğum, diğer çocuklarıma bütün gün bakar. Saat 8'de yemek yemek üzere eve döneriz. Haftada bir çay içeriz; diğer günler olanaklarımıza göre ya yulaf unu, ya da mısır unu ile bulamaç yaparız. Kışın, mısır unumuza biraz şeker ve biraz su katarız. Yazın, işlediğimiz ufak bir toprak parçasından birkaç patates elde ederiz, bunlar bitince yine bulamaca döneriz. Yılın başından sonuna dek pazar günleri ve diğer günler durum aynıdır. Akşamları işim bittiğinde daima çok yorgun olurum. Bazen bir et parçası görürüz, ama pek nadiren. Çocuklarımızdan üçü okula gidiyor; her biri için haftada 1 peni ödüyoruz. Evimizin kirası haftada 3 peni. Isıtma için kullandığımız turba kömürü, on dört gün için, en az 1 şilin 6 peniye mal oluyor."[212]

---

211 s. 21, 13.

212 "Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1866", s. 96.

İşte İrlandalının ücreti, işte hayatı!

Gerçekten, İrlanda'nın sefaleti İngiltere'de yine günün konusu oldu. 1866 yılının sonunda ve 1867 başlarında İrlanda'nın büyük toprak sahiplerinden Lord Dufferin *"Times"* gazetesinde bu durumun çözümünü tarif etti. "Ne insanlık, böyle ulu bir efendide ne insanlık!"

İrlanda'da, 1864'de gerçekleştirilen toplam 4.368.610 sterlinlik kârın 262.819 sterlinine üç kâr yapıcısının el koyduğunu, 1865'te ise yine bu üç "kaçınma" virtüözünün 4.669.979 sterlinlik bir toplamdan 274.528 sterlini ceplerine indirdiklerini Tablo E'de gördük. 1864 yılında, 646.377 sterlin 26 kişi arasında, 1865'te 736.448 sterlin 28 kişi arasında pay edilmişti. 1864'de 121 kişi 1.076.912 sterlini bölüşmüş, 1865'te ise 150 kişi 1.320.906 sterlini paylaşmıştı. 1864'de 1.131 kişi 2.150.818 sterlini, yani takriben yıllık kârın yarısını ceplerine indirmiş; 1865'te de 1.194 kâr yapıcısı 2.418.833 sterlini, yani bütün ülkede gerçekleşen kârların yarısından fazlasını kendilerine mal etmişti. İngiltere'de, İskoçya'da ve İrlanda'da toprağın sağladığı yıllık gelirden çok az sayıda büyük toprak sahibinin aldığı aslan payı öylesine korkunçtur ki, İngiliz devleti, bilgeliğine yaraşır bir tarzda, toprak rantının dağılımı hakkında, kârın dağılımı hakkında sağladığı istatistiksel verilerin aynılarını sağlamayı uygun bulmamaktadır. Lord Dufferin, bu büyük toprak sahiplerinden biridir. Toprak rantlarının, sanayi veya ticaret kârlarının, faizlerin vb. ölçüyü aşabileceklerini sanmak veya aşırı zenginliğin aşırı yoksulluğa bağlı olduğunu düşünmek, ona göre, doğal olarak, "uygunsuz" olduğu kadar sağlıksız (*unsound*) bir düşüncedir. Olgulara bakalım, diyor. Olgu şudur: İrlanda'da nüfus azaldıkça, toprak rantının hacmi kabarıyor; nüfus kaybı toprak sahiplerine, dolayısıyla toprağa ve yine dolayısıyla bu toprakta sadece bir eklenti olan halka "iyi geliyor". Ona göre, İrlanda'da hâlâ çok fazla İrlandalı vardır ve göç akımı bunları yeterince azaltmamaktadır. Tamamen mutlu olmak için bu ülkenin daha en az $^{1}/_{3}$ milyon kadar işçiden kurtulması gerekir. Buradan, üstüne üstlük bir de şair olan bu lordun, hastası kötüleştikçe kan aldıran ve sonunda hastada ne hastalık ne de kan bırakan bir Sangrado Okulu hekimi olduğu sonucu çıkarılmasın. Lord Dufferin yaklaşık 2 milyon yerine sadece $^{1}/_{3}$ milyon yeni kurban istiyor; bu olmazsa, Erin'de bin yıllık altın çağın kurulmasından gerçekten vazgeçmek gerekecek. Bunun da ispatı hazır.

1864'te İrlanda'da Çiftliklerin Sayıları ve Genişlikleri

1		2		3		4	
1 acre'dan büyük olmayan çiftlikler		1 acre'dan büyük, 5 acre'dan büyük olmayan çiftlikler		5 acre'dan büyük, 15 acre'dan büyük olmayan çiftlikler		15 acre'dan büyük, 15 acre'dan büyük olmayan çiftlikler	
sayı	*acre*	*sayı*	*acre*	*sayı*	*acre*	*sayı*	*acre*
48.653	25.394	82.037	288.916	176.368	1.836.310	136.578	3.051.343

5		6		7		8
30 acre'dan büyük, 50 acre'dan büyük olmayan çiftlikler		50 acre'dan büyük, 100 acre'dan büyük olmayan çiftlikler		100 acre'dan büyük çiftlikler		Toplam alan
sayı	*acre*	*sayı*	*acre*	*sayı*	*acre*	*acre*
71.961	2.906.274	54.347	3.983.880	31.927	8.277.807	20.319.924[213]

Merkezileşme, 1851-1861 yılları arasında, esas itibarıyla, ilk üç kategoriyi oluşturan, yani 1 acre'ın altındaki ve 15 acre'ı aşmayan çiftlikleri yok etti. Her şeyden önce bunların ortadan kalkması gerekir. Bu, 307.058 "fazla" çiftçi demektir ve ailelerin kişi sayısı için 4 gibi düşük bir ortalama kabul edilse, 1.228.232 kişi eder. Tarım devrimi tamamlandıktan sonra bunların dörtte birinin yeniden tarım tarafından yutulabileceği gibi son derece iyimser bir hesapla bile, geriye göçe aday 921.174 kişi kalır. 4, 5 ve 6. kategorileri oluşturan 15-100 acre arası büyüklükteki çiftlikler, İngiltere'de çoktandır bilindiği gibi, kapitalist tarzda tahıl üretimi için çok küçüktür, koyunculuk içinse hemen hemen yok olmakta olan büyüklüklerdir. Bundan dolayı, daha önceki varsayıma göre, buradan da göçe aday diğer bir 788.761 kişi çıkar ve toplam göç edecek insan sayısı 1.709.532'yi bulur. Ve, *comme l'appétit vient en mangeant* (iştah yedikçe açıldığından), büyük toprak sahipleri, çok geçmeden, 3½ milyon nüfuslu İrlanda'nın gene de sefil olduğunu ve bunun bu ülkenin aşırı biçimde kalabalık olmasından ileri geldiğini keşfedecekler. Bu demektir ki, asıl alın yazısının, yani İngiltere için bir koyun otlağı ve sığır çayırı haline gelme durumunun gerçekleşebilmesi için insanların burayı daha da geniş ölçülerde terk etmeleri gerekecektir.[214]

213 "Turbalık ve kıraç arazi" de toplam alan içinde yer almaktadır.

214 Tarım devrimini zorla yürütmek ve İrlanda nüfusunu toprak sahiplerinin yeterli gördükleri miktara indirmek için, kıtlığın ve bunun beraberinde getirdiği sonuç ve koşulların gerek bireysel mülk sahipleri gerekse İngiliz yasa koyucusu tarafından planlı bir biçimde nasıl sömürüldüğünü, bu eserin III. Kitabında, toprak mülkiyetinin ele alınacağı kısımda ayrıntılı olarak göstereceğim. Küçük çiftçilerin ve tarım işçilerinin durumunu orada tekrar ele alacağım. Burada yalnızca bir alıntı yapacağım. Nassau W. Senior, ölümünden sonra yayınlanan çalışmasında şunları da söylüyor ("Journals, Conversations

Bu kârlı yöntemin, bu dünyadaki her iyi şey gibi, bir de kötü yanı vardır. İrlanda'daki toprak rantı birikimi ile aynı hızda olmak üzere Amerika'da İrlandalı birikimi gerçekleşir. Koyun ve öküz yüzünden yurdundan atılan İrlandalı Atlantik'in öbür kıyısında bir Fenian olarak ortaya çıkıyor. Ve kocamış denizler kraliçesinin karşısında genç cumhuriyet gittikçe daha tehditkâr hale gelen bir dev gibi yükseliyor.

Acerba fata Romanos agunt
Scelusque fraternae necis.

(Uğursuz bir kader Romalılara çullanıyor,
Ve kardeş kardeşi vuruyor.)

and Essays relating to Ireland", Lond., 1868, v. II, s. 282): "Dr. G.'nin isabetli bir biçimde belirttiği gibi, yoksullar hakkında bir yasaya sahibiz; bu da toprak sahiplerinin zaferini sağlamak için mükemmel bir araçtır. Göç de başka bir araçtır. İrlanda'nın hiçbir dostu" (toprak sahipleri ile küçük Kelt çiftçileri arasındaki) "savaşın uzamasını ve hele çiftçilerin zaferiyle sonuçlanmasını isteyemez. ..." (Bu savaş) "ne kadar çabuk biterse, İrlanda, o kadar kısa zamanda, bir otlak ülkesi (*grazing country*) ve bir otlak ülkesinin gerektirdiği şekilde görece az nüfuslu olacaktır; bu da bütün sınıfların hayrınadır." 1815 tarihli İngiliz Tahıl Yasaları, Büyük Britanya'ya serbest tahıl ithalatı tekelini İrlanda'ya garanti ediyordu. Böylece yapay olarak bu ülkede tahıl ekimini teşvik ediyorlardı. 1846'da Tahıl Yasalarını kaldırılınca bu tekel ansızın yok edilmiş oldu. Tüm diğer koşullar bir yana, yalnızca bu olay, işlenebilir toprakların otlak haline çevrilmesi, çiftliklerin yoğunlaşması ve çiftçilerin topraklarından atılması hareketine güçlü bir dürtü olmaya yetmiştir. Sonra da, 1815'den 1846'ya kadar tahıl üretiminin doğal ülkesi olarak İrlanda toprağının verimliliğini övmüş olan İngiliz tarım uzmanları, iktisatçıları ve politikacıları şimdi ansızın bu toprağın hayvan yemi üretmekten başka bir şeye yaramayacağını keşfediyordu. Bay Léonce de Lavergne aynı şeyi Manş'ın öbür kıyısında tekrarlamak için derhal harekete geçmiştir. Böylesi çocukça saçmalıklara ancak *à la Lavergne* (Lavergne gibi) "ciddî" bir adam kanabilirdi.

Bölüm
24

"İlk Birikim"

★★★

1. İlk Birikimin Sırrı

Paranın sermayeye nasıl dönüştüğünü, sermayeyle nasıl artık değer ve artık değerle nasıl daha fazla sermaye elde edildiğini görmüş bulunuyoruz. Ne var ki, sermaye birikimi artık değerin varlığını, artık değer kapitalist üretimin, bu ise meta üreticilerinin elinde önemli büyüklükte sermaye ve emek gücü kütlelerinin varlığını bir ön koşul olarak gerekli kılar. Dolayısıyla, bütün bu hareket, ancak kapitalist birikimi önceleyen ve kapitalist üretimin sonucu değil, onun çıkış noktası olan bir "ilk birikim"in (Adam Smith'te *"previous accumulation"*) varlığını kabul ederek kurtulabileceğimiz bir kısır döngünün içindeymiş gibi görünür.

İlk günahın teolojide oynadığı rolün aşağı yukarı aynısını, ekonomi politikte ilk birikim oynar. Adem Baba elmayı ısırdı ve insan ırkı günahı yüklendi. Günahın kaynağı, onu geçmişe ait bir öykü olarak anlatarak açıklanır. Evvel zaman içinde, bir tarafta çalışkan, akıllı ve her şeyden önce de tutumlu bir seçkinler grubu, diğer tarafta tembel, ellerine geçen her şeyi ve daha fazlasını har vurup harman savuran bir serseriler grubu vardı. Teolojinin ilk günah efsanesi bize, kuşkusuz, insanoğlunun ekmeğini alnının teriyle kazanmaya nasıl mahkûm edildiğini anlatır; ekonomik ilk günah tarihi ise, buna ihtiyaç duymayan insanların nasıl olup da var olabildiklerini açıklar. Aynı şekilde. Böylece, birinciler zenginlik biriktirdi ve ikincilerin elinde sonunda kendi derilerinden başka satacakları bir şey kalmadı. Ve olanca çalışmalarına rağmen, hâlâ

kendilerinden başka satacakları hiçbir şeyleri olmayan büyük kitlenin yoksulluğu ve çalışmayı çoktan bırakmış azınlığın buna rağmen sürekli büyüyen zenginliği işte bu ilk günahla başlar. Böylesine çocukça safsatalar, örneğin Bay Thiers tarafından, bir zamanlar çok esprili olan Fransızlar karşısında *propriété*'yi (mülkiyeti) savunmak için resmi devlet ciddiyetiyle hâlâ tekrarlanır. Ne var ki, mülkiyet sorunu gündeme gelir gelmez, çocuk kitaplarına özgü bir açıklamaya, her yaştan ve tüm gelişkinlik düzeylerindeki insanlar için tek uygun açıklama olarak sarılmak kutsal bir görev olur. Gerçek tarihte, en önemli rolü fethin, boyunduruk altına almanın, soygun için insan öldürmenin, kısacası zorun oynadığı bilinir. Ekonomi politiğin incelikle tutulmuş kayıtlarında ezelden beri saf ve temiz bir hava hüküm sürmüştür. Hak ve "emek", ezelden beri biricik zenginleşme araçlarıydı, ama elbette, "bu yıl", her zaman istisna oluşturmuştur. Gerçekte, ilk birikim yöntemleri her şey olabilir, ama saf ve temiz olmadıkları kesindir.

Üretim ve geçim araçları nasıl başından beri sermaye değilse, para ve meta da değildir. Bunların sermayeye dönüştürülmesi gerekir. Ne var ki, bu dönüşmenin kendisi ancak belli koşullar altında olabilir: birbirlerinden tamamıyla farklı iki meta sahibi karşı karşıya gelmeli ve bunlar arasında ilişki kurulmalıdır; bir yanda, sahip bulundukları değerler toplamını başkalarının emek güçlerini satın alarak artırmaya can atan para, üretim ve geçim aracı sahipleri, öte yanda, kendi emek güçlerini satan ve dolayısıyla emek satıcısı olan özgür işçiler yer almalıdır. İşçiler iki anlamda özgür olmalıdır; köleler, serfler vb. gibi, doğrudan doğruya üretim araçları arasında yer almamalı, ama bağımsız çalışan çiftçiler vb. gibi de üretim araçları kendilerine ait olmamalıdır; bu gibi şeylerden yoksun, serbest ve boş kimseler olmalıdırlar. Meta piyasasındaki bu kutuplaşma ile birlikte kapitalist üretimin temel koşulları yerine gelmiş olur. Sermaye ilişkisi, işçilerle, emeğin gerçekleşme koşullarını oluşturan mülkiyetin, birbirlerinden ayrılmış olmasını gerektirir. Kapitalist üretim, kendi ayakları üzerinde durabilecek hale gelir gelmez, bu ayrılmayı korumakla kalmaz, bunu giderek büyüyen bir ölçekte yeniden üretir. Dolayısıyla, sermaye ilişkisini yaratan süreç, işçiyi kendi çalışma koşullarının mülkiyetinden ayıran süreçten başka bir şey olamaz; bu, bir yandan, toplumsal geçim ve üretim araçlarını sermayeye, öte yandan, dolaysız üreticileri ücretli işçilere dönüştüren süreçtir. Demek oluyor ki, ilk birikim denilen şey, üreticileri üretim araçlarından ayıran tarihsel bir süreçten başka bir şey değildir. Bunun bir "ilk" süreç olarak görünmesi, sermayenin ve sermaye ile uyuşan üretim tarzının tarih öncesi dönemini oluşturmasından ileri gelir.

Kapitalist toplumun ekonomik yapısı, feodal toplumun ekonomik yapısından doğmuştur. Bu ikincisinin çözülmesiyle ilkinin unsurları serbest hale gelmiştir.

Dolaysız üretici, yani işçi, ancak, toprağa bağlı ve bir başka kimsenin serfi ya da kölesi olmaktan çıktıktan sonra, kendisi üzerinde tasarrufta bulunabilirdi. Ayrıca, metasını, bir pazarının bulunduğu her yere götürebilen özgür bir emek gücü satıcısı olabilmesi için, loncaların egemenliğinden, bunların çırak ve kalfalara uygulanan hükümlerinden ve kısıtlayıcı çalışma kurallarından kurtulması gerekiyordu. Bundan dolayı, üreticileri ücretli işçilere dönüştüren tarihsel hareket, bir yandan, bunların serflikten ve lonca zincirlerinden kurtarılmaları olarak görünür; ve bizim burjuva tarihçilerimiz için meselenin sadece bu yüzü mevcuttur. Ama öte yandan, bu yeni kurtarılmış insanlar, ancak, bütün üretim araçlarından ve eski feodal düzenin kendilerine sağladığı bütün yaşama güvencelerinden yoksun bırakıldıktan sonra, kendi kendilerinin satıcıları durumuna gelir. Ve onların mülksüzleştirilmesinin öyküsü, insanlık tarihine kandan ve ateşten harflerle yazılmıştır.

Sanayici kapitalistlere, bu yeni güçlere gelince, bunlar yalnızca lonca ustalarını değil, ama aynı zamanda zenginlik kaynaklarının sahipleri olan feodal beyleri de yerlerinden etmek zorundaydı. İktidara gelişleri, bu yanıyla, isyan ettirici ayrıcalıklarıyla birlikte feodal iktidara, öte yandan, üretimin serbestçe gelişmesine ve insanın insan tarafından serbestçe sömürülmesine engel olan zincirleriyle birlikte loncalar düzenine karşı girişilmiş ve zaferle sonuçlanmış bir savaşın ürünü olarak görünür. Bununla beraber, sanayi şövalyelerinin kılıç şövalyelerini alt etmesi, ancak, kendilerinin sorumlusu olmadıkları birtakım olaylardan yararlanmalarıyla mümkün olmuştu. Bunlar, bir zamanlar Roma'da azat edilenlerin kendi *patronus*'larının efendileri haline gelmek için kullandıkları yöntemler kadar aşağılık yöntemlerle başarıya ulaştı.

Hem ücretli işçiyi, hem de kapitalisti doğuran gelişmenin hareket noktası, işçinin köleliğiydi. İlerleme, yalnızca, bu kölelikteki bir biçim değişikliği, feodal sömürünün kapitalist sömürüye dönüşmesiydi. Bu süreci kavramak için çok fazla geriye gitmemiz gerekmez. Kapitalist üretimin ilk belirtileriyle dağınık olarak bazı Akdeniz kentlerinde daha 14. ve 15. yüzyıllarda karşılaşılmakla beraber, kapitalist dönem ancak 16. yüzyılla başlar. Kapitalist üretimin ortaya çıktığı her yerde, serfliğin ortadan kaldırılması çoktan başarılmış ve Orta Çağın en parlak ürünü olan egemen kentler düzeni çoktandır yok olma yolunu tutmuş bulunuyordu.

Gelişmekte olan kapitalist sınıfın ilerlemesine aracılık eden bütün köklü dönüşümler, ama hepsinden önemlisi, büyük insan kitlelerinin

geçim araçlarından birdenbire ve zorla koparılıp özgür ve korunmasız proleterler olarak emek piyasasına fırlatıldığı anlar, ilk birikim tarihinin çığır açıcılarıdır. Kır üreticisinin, köylünün topraktan yoksun bırakılması, bütün sürecin temelini oluşturur. Bu mülksüzleşmenin tarihi farklı ülkelerde farklı renklere bürünür, farklı aşamalarını farklı sıralarla ve farklı tarih dönemlerinde geçirir. Bunun klasik biçimine sahip olduğu tek yer İngiltere'dir. İngiltere'yi örnek alışımızın nedeni de budur.[215]

2. Kır Nüfusunun Topraktan Yoksun Bırakılması

İngiltere'de serflik 14. yüzyılın sonuna doğru fiilen ortadan kalkmıştı. O zamanlar nüfusun çok büyük bir çoğunluğunu,[216] 15. yüzyılda ise daha da büyük bir kısmını, mülkiyet haklarının üstüne geçirilmiş feodal kılıf ne olursa olsun, kendi topraklarını işleyen özgür köylüler oluşturuyordu. Derebeylerine ait büyük malikânelerde kendisi de bir serf olan eski *bailiff*'in (kâhyanın) yerini özgür kiracı çiftçi almıştı. Ücretli tarım işçileri, kısmen boş zamanlarını büyük mülk sahiplerinin işlerinde çalışarak değerlendiren köylülerden, kısmen de bağımsız, göreli ve mutlak sayıları küçük bir kesim oluşturan asıl ücretli işçilerden oluşuyordu. Kendilerine ücretlerinin dışında 4 veya daha fazla acre büyüklüğünde ve üstünde bir de kulübesi bulunan tarlalar verildiğinden, bu sonuncular da aynı zamanda fiilen kendi topraklarını işleyen köylülerdi. Ayrıca, asıl köylülerle birlikte hayvanlarını otlattıkları ve aynı zamanda yakmak ve ısınmak için odun, yer kömürü vb. sağladıkları ortak araziden de yarar-

215 Kapitalist üretimin en erken geliştiği İtalya, serflik ilişkilerinin de en erken çözüldüğü yer oldu. Serf, burada, yaşamakta bulunduğu topraklar üzerinde kendisine zaman aşımı yoluyla herhangi bir hak sağlamaya vakit bulamadan, kurtulmuştu. Kurtulması ile özgür ve korunmasız proleter haline gelmesi ve çoğu Roma İmparatorluğu zamanından kalan kentlerde yeni efendilerin hükmü altına girmesi bir oldu. Dünya piyasasında 15. yüzyılın sonlarından itibaren meydana gelen köklü değişiklikler Kuzey İtalya'nın ticaretteki üstünlüğünü sona erdirince, karşıt yönde bir hareket başladı. Kentli işçiler kitleler halinde kırlara sürüldü ve buralarda, bahçecilik tarzında yürütülen küçük tarım faaliyetinin o zamana kadar görülmemiş bir gelişme göstermesini sağladılar.

216 "Kendi tarlalarını kendi elleriyle işleyip mütevazı bir refah içinde bulunan küçük mülk sahipleri ... o zamanlar ulusun bugünküne oranla daha büyük bir bölümünü oluşturuyordu. ... Hayatlarını kendilerine ait küçük toprakları" (*freehold* - tümüyle özgür mülk) "işleyerek kazanan mülk sahiplerinin sayısı 160.000'den az değildi ve bunlar, aileleri de hesaba katılırsa, toplam nüfusun herhalde $^{1}/_{7}$'den fazlasını oluşturuyordu. Bu küçük toprak sahiplerinin ortalama geliri ... yılda 60-70 sterlin olarak tahmin ediliyordu. Kendi toprağını işleyen insanların, başkalarının topraklarını kiralayanların sayısından fazla olduğu hesap edilmişti." (Macaulay, "Hist. of England", 10th ed., London 1854, I, s. 333-334.) - 17. yüzyılın son üçte birinde bile İngiliz halkının $^{4}/_{5}$'i tarımla uğraşıyordu (l.c. s. 413). Sistematik bir tarih tahrifçisi olarak bu türden olguları mümkün olduğu kadar "kırptığı" için Macaulay'den alıntı yapıyorum.

lanırlardı.[217] Bütün Batı Avrupa ülkelerinde feodal üretimin belirgin özelliği toprakların derebeylerine bağlı mümkün olduğu kadar çok sayıda insan arasında bölünmüş olmasıdır. Feodal beyin kudreti, diğer bütün kudret sahiplerininki gibi, mülklerinin sayısının büyüklüğüne değil, uyruklarının sayısına dayanıyor ve bu da kendi başlarına çalışan köylülerin sayısına bağlı bulunuyordu.[218] Bundan dolayı, İngiltere toprakları Norman fethinden sonra, her biri çoğu zaman 900 eski Anglo-Sakson senyörlüğünü kapsayan muazzam baronluklara bölünmüş olmakla beraber, ülke küçük köylü toprakları ile kaplı bulunuyor, büyük derebeyi malikânelerine şurada burada ender olarak rastlanıyordu. Bu koşullar, 15. yüzyılın belirgin özelliğini oluşturan kentlerin yükselişi ile birlikte, halkın, Şansölye Fortescue'nun *"Laudibus Legum Angliae"* adlı eserinde pek veciz bir biçimde tasvir ettiği bir zenginliğe ulaşmasını mümkün kılmıştı; ne var ki, halkın zenginleşmesi sermaye zenginliğini dışlıyordu.

Kapitalist üretim tarzının temellerini atan köklü dönüşüm 15. yüzyılın son otuz yılı ile 16. yüzyılın başlarında ilk belirtilerini gösterdi. Derebeylerin, Sir James Steuart'ın pek güzel belirttiği gibi,"evi ve şatoyu boş yere doldurmakta olan"hizmetkâr ve maiyet sürülerine yol vermeleri ile, özgür bir proleter kitlesi birdenbire emek piyasasına atılmış oldu. Bizzat kendisi burjuva gelişiminin bir ürünü olan krallık iktidarı, mutlak egemenliğe sahip olma çabasıyla bu zorla gerçekleştirilen çözülmeyi hızlandırmış olmakla beraber, kesinlikle bunun tek nedeni değildi. Asıl olarak, krallık ve parlamentoyla kararlı bir mücadeleye girişen büyük feodal beyler, bulundukları topraklar üzerinde kendileri gibi feodal haklara sahip olan köylüleri kovma ve ortak topraklara el koyma yoluyla, görülmedik büyüklükte bir proletaryanın doğmasına neden oldu. İngiltere'de bu durumun doğması, doğrudan doğruya Flaman yünlü manifaktürünün gelişmesi ve bunun sonucu olarak yün fiyatlarında meydana gelen yükselme ile ilgiliydi. Uzun süren feodal savaşlar sonunda eski feodal soylular yok oldu; şimdi ortaya çıkan ve parayı her türlü iktidarın kaynağı olarak gören yeni soylular, kendi devirlerinin çocuklarıydı. Bu nedenle, tarım topraklarının otlak haline getirilmesi parolalarıydı. Harrison, *"Description of England, Prefixed to Holinshed's Chronicles"* adlı eserinde,

217 Şurası asla unutulmamalıdır ki, serf bile, sırtında haraç ödeme yükümlülüğü olan bir sahip olmakla beraber, sadece evinin çevresindeki toprak parçasının sahibi olmakla kalmıyor, aynı zamanda ortak toprakların sahipleri arasında yer alıyordu. "Köylü orada" (Silezya'da) "serftir." Ama ne olursa olsun, bu serfler ortak mülklere sahiptir. "Ortak araziyi bölüp paylaşmak Silezyalılar için henüz mümkün olmadı; oysa, Neumark'da bu paylaşmanın büyük başarıyla gerçekleştirilmediği köy hemen hemen kalmamıştır." (Mirabeau, "De la Monarchie Prussienne", Londres 1788, t. II, s. 125, 126.)

218 Katıksız feodal toprak düzeni ve gelişmiş küçük köylü tarımı ile Japonya bize, Avrupa Orta Çağının, çoğu kez burjuva önyargılarıyla dolu tarih kitaplarımıza göre, aslına çok daha sadık bir tablosunu sunar. Orta Çağın sırtından "liberal" olmak çok kolay bir şeydir.

küçük köylülerin mülklerinden yoksun bırakılmasının ülkeyi nasıl harap ettiğini anlatır. *"What care our great incroachers!"* (Büyük gaspçılarımızın umurunda mı!) Köylülerin konutları ve işçilerin kulübeleri zorla yıkılmış veya yıkılmaya terk edilmişti.

> "Derebeylerine ait eski konakların sayım defterleri karşılaştırılırsa," diyor Harrison, "sayısız evin ve küçük köylü işletmesinin yok olduğu, ülkenin çok daha az insan beslediği, yeni kurulan ve gelişen bir ikisi dışında birçok kentin gerilemiş olduğu görülür. ... Koyun otlağı haline getirmek için tahrip edilen ve derebeyi şatoları dışında hiçbir binası kalmayan kentler ve köyler hakkında çok şey söyleyebilirdim."

Bu eski vakayiname yazarlarının şikâyetleri her zaman abartılı olmakla beraber, bunlar, üretim ilişkilerindeki devrimin çağdaşları üzerindeki etkisini tam olarak yansıtır. Şansölye Fortescue'nun yazılarıyla Thomas More'unkileri karşılaştırdığımızda, 15. yüzyılı 16. yüzyıldan ayıran uçurum ortaya çıkar. Thornton'un doğru olarak belirttiği gibi İngiliz işçi sınıfı bir ara dönemden geçmeksizin altın çağından birdenbire demir çağına yuvarlandı.

Bu köklü dönüşüm yasa koyucuyu dehşete uğrattı. Yasa koyucu, *wealth of the nation*'ın (ulusun zenginliğinin), yani sermaye oluşumunun ve halk kitlesinin insafsızca sömürülüp yoksullaştırılmasının, devlet yönetme sanatının *ultima Thule*'si (son sınırı) kabul edildiği bu yüksek uygarlık düzeyine henüz erişmemişti. Bacon, VII. Henry tarihinde şöyle der:

> "O zamanlarda" (1489) "tarım arazilerinin, birkaç çobanın kolaylıkla bekçilik edebildiği otlaklara; ve eskiden ya hayat boyu ya da yıllık kiralanan (büyük ölçüde küçük çiftçileri geçindiren) çiftlikler büyük malikânelere dönüştürülmesine ilişkin şikayetler gittikçe artıyordu. Bunun sonucu olarak nüfusun azalmasıyla birlikte birçok kent ve kilise kötü duruma düştü, aşar geliri azaldı vb. ... Bu kötü durumu düzeltmek için bulunan çareler kralın ve parlamentonun bilgeliklerini gösterir. ... Köy arazilerinin nüfusun azalmasına yol açan gaspına (*depopulating inclosures*) ve bunu izleyen nüfusun azalmasına yol açan meracılığa (*depopulating pasture*) karşı önlemler aldılar."

VII. Henry'nin 1489'da çıkardığı bir yasa (19. bölüm) asgari 20 acre'lık bir araziye sahip köylü evlerinin yıkımını yasaklıyordu. Bu yasak, VIII. Henry'nin 25. hükümdarlık yılında çıkarılan bir yasayla yenilenmiştir. Bu yasada şunlar da belirtiliyor:

> "birçok çiftlik ve büyük sürüler, özellikle koyun sürüleri az sayıda elde toplanıyor, bunun sonucu olarak toprak rantları yükseliyor; ama toprak daha az işleniyor *(tillage)*, birçok ev ve kilise yıkılıyor ve muazzam halk kitleleri kendilerinin ve ailelerinin geçimini karşılama imkânını bulamıyor."

Bundan dolayı yasa, yıkılan çiftlik evlerinin yeniden yapılmasını emrediyor, tahıl ekim alanlarıyla otlaklar arasındaki oranı tespit ediyor vb. 1533'te çıkan bir yasa, bazı kişilerin 24.000 koyun sahibi olduklarından yakınıyor ve sahip olunabilecek koyun sayısını 2.000 ile sınırlandırıyordu.[219] Halkın şikâyetleri gibi VII. Henry'den itibaren 150 yıl boyunca köylülerin ve küçük çiftçilerin mülksüzleştirilmelerine karşı çıkarılan yasalar da sonuç vermedi. Bacon, farkında olmadan, bu başarısızlığın sırrını bize açıklar.

> "VII. Henry'nin yasası," diyor, *"Essays, civil and moral"* adlı eserinde (sect. 29), "belli ve normal bir büyüklükte tarım işletmeleri ve kır evleri yaratması bakımından derin bir anlam taşır ve takdir edilecek bir yasadır. Bu yasa, çiftçilere, kul olmayan ve normal bir refah seviyesinde bulunan uyruklar yetiştirmeye ve sabanı yanaşmalar elinde değil, sahipleri elinde tutmaya (*to keep the plough in the hands of the owners, and not mere hirelings*) yetecek kadar toprak sağlamıştır."[220]

Kapitalist sistemin muhtaç olduğu şey, bunun aksine, kitlelerin kul durumunda olması, ücretli işçi haline getirilmesi ve emek araçlarının sermayeye dönüştürülmesiydi. Yasa koyucu, bu geçiş devresinde ücretli tarım işçisinin kulübesinin yakınındaki 4 acre'lık bir toprağa sahip olması usulünü de devam ettirmeye çalışmış ve işçinin kulübesine başkalarını kiracı olarak almasını yasaklamıştı. 1627'de bile, I. Charles döneminde, Fontmill'li Roger Crocker, Fontmill Malikânesi toprakları üzerinde, buna 4 acre'lık toprak parçasını süresiz olarak eklemeksizin bir kulübe inşa ettiği için mahkûm olmuştu; 1638'de bile, I. Charles döneminde, eski yasaları ve özellikle 4 acre yasasını uygulatmak için bir kraliyet komisyonu görevlendirilmişti. Cromwell bile, Londra'nın çevresindeki 4 millik bölgede, asgari 4 acre'lık tarlası olmayan evlerin inşasını yasaklamıştı. 18. yüzyılın ilk yarısında bile, hâlâ, tarım işçisinin kulübesine bağlı 1

219 Thomas More "Utopia"sında "koyunların insanları yediği" garip ülkeden bahseder. ("Utopia", transl. Robinson, ed. Arber, London 1869, s. 41.)

220 Bacon özgür ve refah içinde bir köylü sınıfının varlığının iyi bir piyade gücü için şart olduğunu çok iyi ortaya koyar. "Krallığın, iktidarı ve vurucu gücü bakımından, sağlam ve becerikli insanları refah içinde tutabilmek ve toprağın büyük kısmının mülkiyetini *yeomanry*'ye veya asillerle uşaklar (*cottagers*) arasındaki bir durumda bulunan insanlara vermek için yeteri kadar büyük çiftliklere sahip olması son derece önemlidir. ... Gerçekten de en yetkili savaş uzmanlarının görüşüne göre bir ordunun temel gücü piyadesinde, yani yürüyen askerlerindedir. Fakat iyi bir piyade gücü kurabilmek için hizmetkâr veya yoksul olarak değil, özgürlük ve belli bir refah içinde yetişmiş insanlar gereklidir. Dolayısıyla bir devlet, özellikle asilleri ve efendileri bakımından zenginse ve buna karşılık çiftçilerle toprağı işleyenler basit gündelikçi ve uşak veya besleme durumundaysa, o devletin iyi bir atlı gücü olabilir ama hiçbir zaman sağlam bir piyadesi olamaz. ... Bu durum sadece asillerle sefil köylüleri olan Fransa ve İtalya'da ve daha başka ülkelerde görülür. ... O kadar ki bu ülkeler piyadeleri için İsviçreli vb. ücretli askerler kullanmak zorundadır. Nüfuslarının çok, askerlerinin az olması, bunun sonucudur." ("The Reign of Henry VII etc. Verbatim Reprint from Kennet's England, ed. 1719", Lond. 1870, s. 308.)

veya 2 acre'lık bir toprak parçası olmaması halinde şikâyetler yükseldiği görülmektedir. Bugünse tarım işçisi, ufak bir bahçesi olunca veya hatırı sayılır bir uzaklıkta birkaç dönümlük bir tarla kiralayınca kendini pek mutlu saymaktadır.

> "Toprak beyleri ve çiftçiler" diyor Dr. Hunter, "burada el ele veriyor. Tarım işçisinin kulübesine katılacak birkaç acre'lık toprak işçiyi çok fazla bağımsızlaştırırmış."[221]

Reform hareketi ve bunun sonucunda kilise mallarının muazzam ölçüde yağmalanması, 16. yüzyılda halk kitlelerinin zora dayanan yöntemlerle mülksüz bırakılması hareketine yeni ve korkunç bir dürtü sağlamıştı. O dönemde Katolik Kilisesi, İngiltere topraklarının büyük bir kısmının feodal mülkiyetini elinde tutuyordu. Manastırların vb. baskı altına alınması, buralarda oturanları proletaryanın arasına itmişti. Kilise mülkleri, açgözlü saray gözdelerine hediye edilmiş ya da spekülatör çiftçilere ve kentlilere komik fiyatlarla satılmış, bunlar da, babadan oğula geçen oturma hakkına sahip eski sakinleri kitle halinde kapı dışarı edip, elde ettikleri toprakları birleştirmişti. Yoksulların kilise aşarının bir kısmı üzerindeki yasayla garanti edilmiş mülkiyet hakkına sesiz sedasız el konmuştu.[222] Kraliçe Elizabeth İngiltere'yi dolaştıktan sonra *"Pauper ubique jacet"* (yoksullar her yerde hor görülüyor) diye bağırmıştı. Saltanatının 43. yılında, sonunda yoksulluğu resmen kabul etmek ve bir yoksullar vergisi çıkarmak zorunda kalınmıştı.

> "Bu yasayı hazırlayanlar, gerekçelerini açıklamaktan utandıkları için, tüm geleneklere aykırı şekilde, onu herhangi bir *preamble*'ı (gerekçe içeren girişi) olmadan dünyaya getirdi."[223]

I. Charles'ın 16. hükümdarlık yılında çıkarılan bir yasayla (4) kalıcı olduğu ilan edilen bu yasa gerçekte ancak 1834'te yeni bir daha katı biçim aldı.[224] Reform hareketinin bu doğrudan etkileri, en kalıcı olanları

221 Dr. Hunter, l.c. s. 134. Eski yasalar tarafından "tahsis edilen arazi miktarı bugün tarım işçileri için fazla ve daha kötüsü onları küçük çiftçi haline getirmeye yol açabilecek bir şey olarak görülürdü." (George Roberts, "The Social History of the People of the Southern Counties of England in past centuries", Lond. 1856, s. 184.).

222 "Yoksulların kilise ondalıklarından pay alma hakkı eski nizamnamelere dayanır." (Tuckett, l.c., v. II, s. 804, 805.)

223 William Cobbett, "A History of the Protestant Reformation", § 471.

224 Protestanlık "ruhu" diğer şeyler yanında, aşağıya kaydedilenlerden anlaşılabilir. Güney İngiltere'de birtakım toprak sahipleri ve müreffeh çiftçiler kafa kafaya verirler ve Kraliçe Elizabeth'in Yoksullar Yasası'nın doğru yorumu üzerine on soru ortaya koyup bunları zamanın ünlü bir hukukçusu (daha sonra, I. James zamanında hakimliğe atanmış) olan Sergeant Snigge'nin değerlendirmesine sunarlar. "Dokuzuncu soru: kilise bölgesinin birkaç zengin çiftçisi, yasanın yürütülmesinde her türlü karışıklığı önleyecek akıllıca bir plan tasarladı. Kilise bölgesi dahilinde bir cezaevi inşa ettirmeyi teklif ediyorlar. Buraya hapsedilmeyi reddeden yoksullara yardım verilmeyecek. Sonra, biri bu kilise bölgesinin

değildi. Kilise mülkleri, geleneksel toprak mülkiyeti ilişkilerinin dinsel dayanağını oluşturuyordu. Bu dayanak yıkıldıktan sonra geleneksel düzenin uzun süre ayakta tutulması mümkün değildi.[225]

17. yüzyılın son on yıllarında bile, bir bağımsız köylü kitlesi olan *yeomanry* (küçük çiftçiler sınıfı), sayıca, çiftçiler sınıfından hâlâ büyüktü. Cromwell'in asıl gücünü bunlar oluşturmuştu; bunlarla, ayyaş taşra beyleri ve onların uşaklığını yapan, eski metreslerinin kocası olmak zorunda kalan taşra papazları arasında yapılacak bir karşılaştırma, Macaulay'in bile itiraf ettiği gibi, birinciler lehine sonuçlanıyordu. Ücretli tarım işçileri bile hâlâ ortak topraklarının sahipleri arasında bulunuyordu. Yaklaşık olarak 1750'de *yeomanry* yok olmuştu[226] ve 18. yüzyılın son on yıllarında

---

yoksullarını kiralamak isterse, yoksullardan bizi kurtarmak için ödeyebileceği en düşük fiyatı, önceden tespit edilecek bir tarihte, kapalı zarfla bize bildirmesi gerektiği civara haber yerilecek. Bu planı hazırlayanlar civar bölgelerde hiçbir biçimde çalışma isteğinde olmayan ve çalışmadan yaşayabilmek için (*so as to live without labour*) ya bir çiftlik ya da bir gemi alacak servet veya kredisi olmayan insanların bulunduğunu tahmin ediyor. Bu kimseler mahalli kilise idaresine herhalde çok elverişli teklifler yapmaya hazır olacaktır. Şurada veya burada yoksullar ölecek olursa, kilise idaresi yoksullarına karşı bütün vecibelerini yerine getirmiş olacağı için, suç bunları üstlenmiş olan kimsenin üstünde kalacaktır. Bununla beraber sözü geçen yasanın bu tür ihtiyat tedbirlerine (*prudential measures*) imkan vermemesinden korkulur. Fakat şunu da bilmeniz gerekir ki, bu kontluğun ve komşu kontlukların *freeholder*'ları (mülk sahipleri), hapsedilmeyi reddeden herkesin yardım görme hakkını kaybetmesini sağlamak için yoksulların hapsedilmesine ve çalışmaya zorlanmalarına olanak verecek bir yasa teklif etmek üzere Avam Kamarası'ndaki temsilcilerine çağrıda bulunmak amacıyla bize katılacaktır. Böylece sefillerin yardım görmeye ihtiyaç duymalarının önleneceğini (*will prevent persons in distress from wanting relief*) ümit ediyoruz." (R. Blakey, "The History of Political Literature from the earliest times", Lond. 1855, v. II, s. 84, 85.) - İskoçya'da serfliğin kaldırılması İngiltere'den birkaç yüzyıl sonra olmuştur. 1698'de bile Saltoun'lu Fletcher, İskoçya parlamentosunda şu açıklamayı yapmıştı: "İskoçya'da dilenci sayısının 200.000'in altında olmadığı tahmin ediliyor. Prensip itibarıyla bir cumhuriyetçi olarak benim bu durumu düzeltmek için düşünebildiğim tek çare, eski serflik sistemini tekrar ihya edip kendini geçindirmekten aciz olan herkesi köle haline getirmektir." Eden, l.c., b. I, ch. I, s. 60, 61'e göre: "Yoksulluk, tarım işçisinin özgürlüğüne kavuştuğu gün başlamıştır. ... Bizim ulusal yoksullarımızın gerçek ebeveynleri manifaktürler ve ticarettir." Eden, prensip itibarıyla cumhuriyetçi olan İskoçyalımız gibi, ancak bir noktada yanılıyor: çiftçileri proleter ya da *pauper* haline getiren şey, serflik sisteminin kaldırılması değil, çiftçinin toprak üzerindeki mülkiyetinin kaldırılmasıdır. - Mülksüzleştirmenin başka türlü gerçekleştirildiği Fransa'da 1566 tarihli Moulins Buyruğu ve 1656 Fermanı İngiltere'nin Yoksullar Yasası'na tekabül eder.

225 Protestan Ortodoksluğunun merkezi olan Oxford Üniversitesi'nin eski ekonomi politik Profesörü Bay Rogers bile, "History of Agriculture" (Tarım Tarihi) adlı eserinin önsözünde, halk kitlelerinin yoksullaşmasına Reform'un sebep olduğunu belirtiyor.

226 "A Letter to Sir T. C. Bunbury, Brt.: On the High Price of Provisions. By a Suffolk Gentleman", Ipswich 1795, s. 4. Büyük çiftlikler sisteminin mutaassıp savunucusu, "Inquiry into the Connection of large farms etc" (Lond. 1773, s. 139) adlı eserin yazarı [J. Arbuthnot] bile şöyle diyor: "En çok, *yeomanry*'mizin, gerçekte bu ulusun bağımsızlığını kendilerine borçlu olduğumuz bu insan topluluğunun yok olmasına yanıyorum. Bugün topraklarının tekelci lordlar tarafından küçük çiftçilere kiraya verilmesini görmekten elem duyuyorum; bu küçük çiftçiler, kira sözleşmelerinde yer alan koşullar yüzünden, yapılacak her kötülük için ilk çağrıya hemen cevap vermeye hazır vasallardan daha fazla bir şey değildir."

tarım işçisinin ortak tarım toprağı ile ilişkisinin son izi yok oldu. Burada tarım devriminin salt ekonomik nedenlerini bir yana bırakacak ve yalnızca bunu hızlandıran zor yöntemleri üzerinde duracağız.

Stuartlar'ın restorasyonu zamanında, toprak sahipleri, kıta Avrupası'nın her yerinde yasal formalitelere uyulmadan da gerçekleştirilen bir gaspı, hukuki yollarla sağlamayı başarmıştı. Feodal toprak düzenini kaldırmış, yani toprak sahipliği dolayısıyla devlete olan yükümlülüklerden kurtulmuş; devletin zararını köylülerin ve geriye kalan halk kitlelerinin sırtına yüklenen vergilerle "telafi etmiş"; üzerlerinde yalnızca feodal haklara sahip oldukları mülklerin modern özel mülkiyetini elde etmiş; ve son olarak, İngiliz tarım işçileri üzerindeki etkisi Tatar Boris Godunov tarafından çıkarılan fermanın Rus köylüsü üzerindeki etkisiyle *mutatis mutandis* (gerekli değişikliklerden sonra) aynı olan yerleşme yasalarını (l*aws of settlement*) zorla çıkarttırmışlardı.

"Glorious revolution" (şanlı devrim), Orange Prensi III. William[227] ile birlikte, toprak sahibi ve kapitalist kâr yapıcılarını iktidara getirdi. Bunlar, o zamana kadar mütevazı bir biçimde yürütülmüş olan devlet topraklarını yağmasını muazzam bir ölçeğe taşıyarak yeni bir dönem açtı. Devlet toprakları bol keseden eşe dosta peşkeş çekildi, komik fiyatlarla satıldı ya da doğrudan doğruya gasp yoluyla özel mülklere katıldı.[228] - Bütün bunlar en küçük bir yasal formaliteye aldırış etmeksizin yapıldı. Böylesine hileli yollarla el konan devlet toprakları ve kilise yağması, cumhuriyetçi devrim sırasında tekrar kaybedilmedikleri ölçüde, İngiliz oligarşisinin bugünkü muhteşem malikânelerinin temelini oluşturur.[229] Burjuva kapitalistler, diğer şeyler yanında, toprağı tümüyle ticari bir meta haline getirmek, tarımda büyük işletmeciliğin daha geniş bir alana yayılmasını sağlamak ve özgür ve korunmasız taşra proletaryası arzını artırmak vb. amaçlarla bu operasyonu kolaylaştırmıştı. Ayrıca, yeni toprak aristok-

227 Bu burjuva kahramanın kişisel ahlakıyla ilgili olarak, başka şeylerin yanında, şuna bakınız: "1695'te İrlanda'da geniş arazilerin Lady Orkney'e bağışlanması, kralın muhabbetinin ve Lady'nin etkisinin açık örneğidir. Lady Orkney'in sevgi uyandıran hizmetlerinin *foeda labiorum ministeria* (dudaklarıyla icra edilen adi hizmetler) olduğu varsayılıyor." (Sloane Manuscript Collection, British Museum, Nr. 4224 içinde. Elyazmasının başlığı: »The character and behaviour of King William, Sunderland etc. as represented in Original Letters to the Duke of Shrewsbury from Somers, Halifax, Oxford, Secretary Vernon etc.« Bu elyazması tuhaflıklarla doludur.)

228 "Satış yoluyla olsun, hibe yoluyla olsun taht mülklerinin yasadışı yollarla elden çıkarılması, İngiliz tarihinin rezil bir bölümünü oluşturur. ... Kurbanı ulus olan muazzam bir sahtekarlıktır (*gigantic fraud on the nation*)." (F. W. Newman, "Lectures on Political Econ.", Lond. 1851, s. 129, 130.) [Bugünkü İngiliz büyük toprak sahiplerinin mülklerine nasıl sahip oldukları hususunda ayrıntılı bilgi için bkz. (N. H. Evans,) "Our old Nobility. By Noblesse Oblige", London 1879. –F. E.]

229 Örneğin, son temsilcisi Lord John Russell olan Bedford düklüğü hakkında E. Burke'nin yazmış olduğu "the tomtit of liberalism" (liberalizmin çalıkuşu) broşürü okunabilir.

rasisi, yeni bankokrasinin, yeni boy veren yüksek finans çevrelerinin ve o zamanlar koruyucu gümrüklere dayanan büyük manifaktür sahiplerinin doğal müttefikiydi. İngiliz burjuvazisi, kendisininkinin tersine bir tutumla, iktisadi dayanakları olan köylülerle birlikte kraliyet topraklarının oligarşinin elinden zorla geri alınmasında kralları desteklemiş (1604 yılından itibaren, sonrasında X. Charles ve XI. Charles dönemlerinde) olan İsveç burjuvazisi kadar, kendi çıkarları için akılcı bir yol izlemişti.

Ortak mülkiyet -yukarıda sözünü ettiğimiz devlet mülkiyetinden tümüyle farklı olarak- feodalite kisvesi altında yaşamaya devam etmiş eski bir Cermen kurumuydu. Ortak mülkiyet konusu topraklara çoğu kez tarım topraklarının mera haline getirilmesiyle birlikte yürütülmüş olan zorla el koyma hareketinin 15. yüzyılın sonunda başlayıp 16. yüzyılda devam ettiğini görmüş bulunuyoruz. Ne var ki, o zamanlar bu zorla el koyma hareketleri, yasa koyucunun 150 yıl boyunca boş yere karşı koymaya çalıştığı bireysel olaylar olarak yürütülmüştü. 18. yüzyılın getirdiği ilerleme, yasanın kendisinin ortak toprakların yağma aracı haline gelmesiydi; bu arada, büyük çiftçiler de kendi küçük özel bağımsız yöntemlerini uygulamaktan geri kalmıyordu.[230] Yağmanın parlamenter biçimi, *"Bills for Inclosures of Commons"*dır (Ortak Toprakların Çevrilmesi İçin Yasa Tasarıları"dır); bunlar, diğer bir deyimle, toprak beylerinin halka ait toprakları kendi kendilerine hediye etmelerini sağlayan kararnameler, halkı mülksüzleştirme kararnameleridir. Sir F. M. Eden, ortak mülkiyeti, feodal beylerin yerini alan büyük toprak sahiplerinin özel mülkiyeti olarak göstermeye yönelik kurnazca iddiasını, "Ortak Toprakların Çevrilmesi İçin Genel Parlamento Yasası" çıkarılmasını isteyerek yine kendisi çürütmüş oluyordu; böylece, bunların özel mülkiyet konusu mülkler haline getirilebilesi için parlamento yoluyla bir darbenin gerekli olduğunu itiraf etmekle kalmıyor, ayrıca, yasa koyucudan mülksüzleştirilen yoksullara bir "tazminat" ödenmesini talep ediyordu.[231]

Bağımsız yeoman'lerin yerini uşak ruhlu, toprak sahibi efendilerinin keyif ve iradelerine tabi bir güruh teşkil eden ve sözleşmeleri yıllık olarak yenilenen *tenants-at-will* (mülk sahibinin keyfine tabi kiracılar) alırken, devlet topraklarının yağma edilmesinin yanı sıra, ortak toprakların sistematik bir biçimde yürütülen yağması, 18. yüzyılda sermaye çiftlikleri[232]

230 "Çiftçiler, çiftlik hayvanı veya kümes hayvanı beslemeleri durumunda çiftlik ambarlarından yem çalacakları bahanesiyle *cottagers*'a (kulübe sakinlerine) kendi dışlarında herhangi bir canlı beslemeyi yasak etmiştir. *Cottagers*'ın çalışkan kalmasını istiyorsanız onları yoksul tutun, demişlerdir. Gerçek olgu ise, çiftçilerin ortak topraklar üzerinde her türlü hakkı ele geçirmiş olmasıdır." (A Political Inquiry into the Consequences of enclosing Waste Lands", Lond. 1785, s. 75.)

231 Eden, l.c., Preface, [s. XVII, XIX].

232 "Capital farms". ("Two Letters on the Flour Trade and the Dearness of Corn. By a Person

veya tüccar çiftlikleri[233] adı verilmiş olan büyük çiftliklerin artmasına ve kır halkının sanayi proletaryası haline gelmek üzere "serbest kalmasına" özellikle yardımcı oldu.

Bununla beraber, 18. yüzyıl ulusal zenginlik ile halkın yoksulluğu arasındaki özdeşliği henüz 19. yüzyıl derecesinde kavrayamamıştı. Bu dönemin iktisat literatüründe yer alan *"enclosure of commons"* (ortak toprakların çevrilmesi) sorunu hakkındaki şiddetli tartışmanın nedeni budur. Durumu daha canlı bir şekilde sergilemek için, önümde duran muazzam malzeme yığınından bazı örnekler vereceğim.

> "Hertfordshire'in kilise bölgelerinin birçoğunda," diye yazıyor öfkeli bir kalem, "ortalama olarak 50-150 acre'lık 24 çiftlik, 3 çiftlikte birleştirilmiştir."[234] "Northamptonshire ve Lincolnshire'da ortak topraklar büyük ölçüde çevrilmiştir; ve bu şekilde ortaya çıkan yeni lordlukların çoğu otlak haline getirilmiştir, öyle ki eskiden 1.500 acre'ı sürülen toprakların şimdi ancak 50 acre'ı sürülüyor. ... Ev, ambar, ahır, vb. harabeleri", eskiden buralarda oturanlardan arta kalan bütün izler işte bunlar. "Birçok yerde, yüzlerce ev ve aile ... 8'e veya 10'a indi. ... Çitlerin ancak son 15 veya 20 yıl içinde çevrildiği kilise bölgelerinin çoğunda, tarlaların açık olduğu zamanlarda toprağı işleyenlere oranla pek az sayıda mülk sahibi kalmıştır. 4 veya 5 zengin hayvan yetiştiricisinin, yeni çevrilmiş ve eskiden 20-30 çiftçi ile çok sayıda küçük çiftçi ve köylünün elinde bulunan arazileri gasp etmiş oldukları ender görülen şeylerden değildir. Bütün bu insanlar ve aileleri, çalıştırdıkları ve geçindirdikleri diğer birçok aile ile birlikte mülklerinden atılmış bulunuyor."[235]

Komşu mülk sahiplerinin çevirme bahanesiyle el koydukları topraklar, sadece işlenmeyenler değil, fakat çoğu zaman yerel topluluğa belirli bir ödeme yaparak ya da birlikte ekilen topraklardı.

> "Burada açık arazilerin ve tarlaların çevrilmesinden bahsediyorum. Çevirmeyi savunan yazarlar bile bunun büyük çiftliklerin tekelini artırdığını, besin maddelerinin fiyatlarını yükselttiğini ve nüfusun azalmasına yol açtığını kabul ediyor. ... ve işlenmemiş topraklar söz konusu olsa bile bu haliyle bugünkü icraat yoksulun elinden geçim araçlarının bir kısmını alıyor ve zaten çok büyük olan çiftlikleri daha da büyütüyor."[236] Dr. Price

---

in Business", Lond. 1767, s. 19, 20.)

233 "Merchant-farms". ("An Inquiry into the Present High Prices of Provisions", Lond. 1767, s. 11. Not.) Üzerinde yazarının ismi olmaksızın yayınlanan bu iyi eser Rahip Nathaniel Forster tarafından yazılmıştır.

234 Thomas Wright, "A short address to the Public on the Monopoly of large farms", 1779, s. 2, 3.

235 Rev. Addington, "Enquiry into the Reasons for or againts enclosing öpen fields", Lond. 1772, s. 37-43 passim.

236 Dr. R. Price, l.c, v. II, s. 155, 156. Forster, Addington, Kent, Price ve James Anderson okunmalı ve dalkavuk MacCulloch'un "The Literature of Political Economy", Lond. 1845 adlı kataloğundaki zavallı laf ebeliği ile karşılaştırılmalı.

> şöyle diyor: "Toprak, az sayıda büyük çiftçinin eline düştüğü zaman, küçük çiftçiler" (bunları, daha önce bir başka yerde, "işledikleri toprağın ürünü ve ortak topraklarda otlamaya bıraktıkları koyunlar, kümes hayvanları, domuzlar, vb. ile kendilerini ve ailelerini geçindiren küçük mülk sahipleri ve işletmeciler" olarak tanımlar) "hayatlarını kazanmak için başkalarının yanında çalışmak ve ihtiyaçlarını gidip pazardan satın almak zorunda kalan insanlar haline gelecektir. ... Zorlama fazla olacağından belki daha fazla iş yapılacaktır. ... İş arayan daha çok insan buralara itileceği için kentler ve manifaktürler büyüyecektir. Çiftliklerin yoğunlaşmasının etkisi doğal olarak bu yoldadır ve uzun yıllardır bu krallıkta fiilen bu yolda etki doğurmaktadır."[237]

Dr. Price bunun genel sonucunu şöyle özetliyor:

> "Kısacası halkın aşağı sınıflarının durumu her bakımdan kötüleşti: küçük mülk sahipleri ve çiftçiler gündelikçi ve ücretli işçi durumuna düştü ve aynı zamanda bu koşullar altında hayatlarını kazanmaları zorlaştı."[238]

Gerçekten de, Eden'in bile kabul ettiği gibi, ortak toprakların gaspı ve bunu izleyen tarım devrimi, tarım işçileri arasında öylesine şiddetli bir şekilde hissedildi ki, 1765-1780 yılları arasında ücretleri asgarinin altına düşmeye başladı ve resmî yoksul yardımlarıyla bunları destekleme zorunluluğu doğdu. Eden şöyle diyor: "Ücretleri, artık, en gerekli ihtiyaçlarını karşılamaya yetmiyordu."

Bir an için Dr. Price'in hasmı olan bir *enclosure* (çevirme) savunucusunu dinleyelim:

> "Artık tarlalarda zamanlarını ve çabalarını boş yere harcayan o kadar insan görülmüyor diye ülkenin nüfusunun azaldığına hükmetmek hatalı olur. ... Eğer küçük çiftçilerin, başkaları için çalışmak zorunda olan gündelikçilere dönüşmelerinden sonra daha çok iş yapılıyorsa, bu, ulusça" (dönüşenler doğal olarak ulusun dışındadır) "ancak arzu edilmesi gereken bir şey değil midir? ... Bir tek çiftlikte bunların birleşmiş emeği kullanılırsa ürün daha

237 l.c. s. 147.

238 l.c. s. 159. Eski Roma'yı hatırlatıyor. "Zenginler, bölünmez toprakların büyük kısmını ellerine geçirmişti. O zamanki koşullara güvenerek bunların bir daha ellerinden alınmayacaklarını düşünmüşler ve civarlarındaki yoksullara ait olan toprakları ya bunların rızasıyla satın alarak ya da zorla kendi mülklerine katmışlar ve böylece tek tek tarlalar yerine şimdi geniş malikâneler işletecek duruma gelmişlerdi. Özgür insanlar savaş halinde askere alınıp işlerini terk edebileceklerinden, tarımda ve hayvancılıkta köleleri kullanmışlardır. Köle mülkiyeti onlar için daha da kârlı bir işti, çünkü köleler askere gitmediklerinden kolayca çoğalabilirdi; gerçekten de kitle halinde çocuk yapıyorlardı. Kudret sahipleri böylece bütün zenginliği kendilerinde topladı ve bütün ülke kölelerle doldu. İtalyanların sayısı ise aksine yoksulluktan, vergilerden ve askerlikten kırıla kırıla her geçen gün azaldı. Barış dönemlerinde bile tam bir işsizliğe mahkûm edilmiş bulunuyorlardı; çünkü, zenginler toprağı ellerinde tutuyor ve tarımda özgür insanlar yerine köleleri kullanıyorlardı." (Appian, "Römische Bürgerkriege", I, 7.) Bu pasaj Licinia yasalarından önceki döneme aittir. Romalı pleblerin mahvını böylesine hızlandıran askerlik, Şarlman'ın da Almanya'nın özgür köylülerini serf durumuna indirmek için özenle kullandığı başlıca araçtır.

> büyük olacaktır: böylece ortaya manifaktürler için bir artık ürün çıkacak ve ülkemizin gerçek altın madenleri olan bu manifaktürler kendilerine sağlanan tahıl miktarı oranında gelişeceklerdir."[239]

Politik iktisatçının, kapitalist üretim tarzının temellerini atmak için gerekli hale gelir gelmez, "kutsal mülkiyet hakkına" en utanmazca saldırıları ve insanlara karşı girişilen en kaba şiddet hareketlerini nasıl stoik bir gönül rahatlığı ile karşıladığı hususunda bir kanaat sahibi olmak için, başkaları arasında, muhafazakar ve "insancıl" olma özellikleri de bulunan F. M. Eden'e bakmak yeter. 15. yüzyılın son 30 yılından 18. yüzyılın sonuna kadar çiftçilerin şiddet yoluyla mülklerinden atılmalarını izleyen soygun, dehşet ve halkın sefil ve perişan hale gelmesi gibi bir seri olaylar, onu sadece şu "ferahlatıcı" sonuca götürüyor:

> "Ekilen topraklarla otlaklar arasında doğru (*due*) bir oran kurmak gerekiyordu. Bütün 14. yüzyıl boyunca ve 15. yüzyılın büyük kısmında, ekilen her 2, 3, hatta 4 acre toprağa karşılık hâlâ 1 acre otlak vardı. 16. yüzyılın ortasına doğru bu oran değişti: ilk önce ekilen 2 acre toprağa karşılık 2 acre otlak meydana geldi; sonra 2 acre otlağa karşılık 1 acre toprak ekildi; nihayet 3 acre otlağa karşılık 1 acre ekilen toprak doğru oranına varıldı."

19. yüzyılda, doğal olarak, tarım işçisi ile ortak topraklar arasındaki bağın anısı bile silinip gitti. Daha sonra olup bitenleri hiç anmayalım; örneğin, kır halkı, 1810-1831 yılları arasında elinden zorla alınan ve parlamento aracılığıyla bir kısım toprak beyinin diğer bir kısım toprak beyine hediyesi haline gelen 3.511.770 acre'lık ortak arazi karşılığında bir tek kuruş tazminat almış mıdır?

Tarımla uğraşan halkı toptan topraktan koparıp mülksüzleştiren son büyük süreç, *"clearing of estates"* (gayrimenkullerin temizlenmesi, gerçekte bunların üzerindeki insanların dışarı atılması) olmuştur. Şimdiye kadar görmüş olduğumuz bütün İngiliz yöntemleri "temizleme"yle son noktalarına ulaştırıldı. Bundan önceki kısımda modern dönemle birlikte doğan koşulları gözden geçirirken görülmüş olduğu gibi, artık süpürülüp atılacak bağımsız köylü kalmayan yerlerde şimdi kulübeler "temizleniyordu"; ve böylece tarım işçileri artık kendileri tarafından işlenen topraklar üzerinde başlarını sokacak bir kulübecik için gerekli olan toprak parçasını bile bulamıyordu. Bununla beraber, *"clearing of estates"* denildiği zaman gerçek anlamında neyin kastedildiğini ancak modern roman edebiyatının pek gözdesi olan bir ülkeye, yukarı İskoçya'ya

239 [J. Arbuthnot,] "An Inquiry into the Connection between the present prices of Provisions etc", s. 124, 129. Benzer, ama karşıt eğilimli bir görüş: "İşçiler kulübelerinden kovuluyor ve kentlerde iş aramaya zorlanıyorlar; ama o zaman daha yüksek bir net hasıla elde ediliyor ve böylece sermaye artıyor." ([R. B. Seeley,] "The Perils of the Nation", 2nd ed., London 1843, s. XIV.)

bakarak anlayabiliriz. Orada, bu olay, sistematik bir biçimde ve büyük ölçekli olarak yürütülmüş ve böylece bir darbede gerçekleştirilmiş olmasıyla (İrlanda'da toprak beyleri birçok köyü bir anda silip yok etmişlerdir; İskoçya'da Alman prenslerinin toprakları büyüklüğünde araziler söz konusudur), ve son olarak darbeye maruz kalan toprak mülkiyetinin özel biçimi bakımından, ayrı bir özellik gösterir.

Yukarı İskoçya'da yaşayan Kelt halkı, her biri yerleştiği toprağın sahibi olan klanlardan oluşuyordu. Klanın temsilcisi olan başkan veya "büyük adam", tıpkı İngiltere kraliçesinin ulusal toprakların ismen sahibi olması gibi, klan topraklarının sadece ismen sahibi idi. İngiliz hükümeti bu "büyük adamlar"ın kendi aralarındaki savaşlara ve bunların aşağı İskoçya'nın komşu ovalarına sürekli sarkmalarına kesin olarak son vermeyi başardıktan sonra, klan reisleri eski haydutluk mesleklerini terk etmedi; bunun sadece şeklini değiştirdiler. Kendi otoritelerine dayanarak ismen sahip bulundukları mülkiyet haklarını özel mülkiyet hakkına çevirdiler ve bunun sonucu olarak klan halklarıyla çatışma haline girdikleri için, bunları apaçık zor ve kuvvete dayanarak kovmaya karar verdiler.

Profesör Newman şöyle diyor:

> "Bir İngiltere kralı aynı biçimde uyruklarını denize dökme hakkına sahip olduğunu pekâlâ iddia edebilirdi."[240]

Taht talibinin son başkaldırma hareketinden sonra başlamış olan bu devrimin ilk evreleri Sir James Steuart[241] ve James Anderson'ın[242] yazılarından takip edilebilir. 18. yüzyılda topraklarından kovulan Gael'leri zorla Glasgow'a ve diğer sanayi kentlerine göndermek için, yabancı ülkelere göç etmeleri de yasaklanmıştı.[243] 19. yüzyılda uygulanan yöntemlere[244] örnek olarak burada Sutherland Düşesi tarafından girişilmiş olan

240 "A king of England might as well claim to drive his subjects into the sea." (F. W. Newman, l.c. s. 132.)

241 Steuart şöyle söylüyor: "Bu toprakların rantı" (burada hataya düşerek bu ekonomik kategori ile klan reisine ödenen haraçları birbirine karıştırıyor) "yüzölçümlerine oranla çok düşüktür; ancak, meseleye bir çiftliğin beslediği insanların sayısı açısından bakıldığında, İskoç yaylalarındaki bir toprak parçasının zengin ve verimli eyaletlerde aynı değerdeki bir toprağın beslediğinden on misli daha fazla insanı beslediği görülür." (l.c. v. I, ch. XVI, s. 104.)

242 James Anderson, "Observations on the means of exciting a spirit of National Industry etc.", Edinburgh 1777.

243 1860'ta zor yoluyla mülksüzleştirilen birtakım insanlar kandırılarak Kanada'ya götürüldü. Bazıları dağlara ve komşu adalara kaçtı. Polis tarafından takip edildiler, polisle dövüştüler ve kaçıp kurtuldular..

244 A. Smith yorumcusu Buchanan, 1814'te şöyle diyor: "Kuzey İskoçya'da eski mülkiyet düzeni her gün zorla değişikliğe uğratılıyor. ... Toprak sahibi toprağı, bunu miras yoluyla işleme hakkına sahip çiftçilere" (bu da burada yanlış kullanılan bir kategoridir) "hiç aldırış etmeksizin, en yüksek fiyatı verene arz eder; ve bu kimse de bir ıslah edici (*improver*) ise, derhal yeni bir tarım sistemini uygulamaya girişir. Eskiden küçük köylü çiftçiler tarafın-

"temizlemeler"i anmamız yeter. Ekonomi eğitimi görmüş olan bu kişi, daha iktidarı eline alır almaz köklü bir ekonomik operasyona girişmeye ve nüfusu daha önce benzer süreçlerle zaten 15.000 kişiye indirilmiş bulunan kontluğu baştanbaşa otlak haline getirmeye karar vermişti. Yaklaşık 3.000 aile oluşturan bu 15.000 kişi, 1814-1820 yılları arasında sistemli bir biçimde topraklarından koparıldı ve başka yerlere kovuldu. Bütün köyleri yakılıp yıkıldı, bütün tarlaları otlak haline getirildi. Bu temizlik hareketini sonuçlandırmak için yardıma gelen İngiliz askerleri yerlilerle savaştı. Kulübesini terk etmeyi reddeden yaşlı bir kadın alevler içinde yanarak can verdi. Böylece bu soylu hanım, ezelden beri klana ait olan 794.000 acre toprağı kendisine mal etti. Topraklarından sürülüp çıkarılan yerli halka deniz kıyısında, aile başına 2 acre olmak üzere, yaklaşık 6.000 acre toprak verdi. Bu 6.000 acre o zamana kadar işlenmiş ve sahiplerine bir kuruşluk bir gelir getirmiş değildi. Düşes, soyluluk duygusu ile, yüzyıllardır kanlarını mensup olduğu aile için akıtmış olan bu insanlardan acre başına ortalama 2 şilin 6 penilik bir kira bedeli alacak kadar ileri gitti. Bütün klan topraklarını böylece kendisine mal ettikten sonra, araziyi 29 büyük koyun çiftliğine böldü; bunların her birine, çoğu İngiliz çiftlik yanaşmaları olan birer aile yerleştirdi. 1825 yılında 15.000 Gael'linin yerini artık 131.000 koyun almış bulunuyordu. Yerlilerin deniz kıyısına sürülen kısmı balıkçılıkla geçinmeye çalıştı; ve bir İngiliz yazarının dediği gibi, yarı karada yarı suda yaşayan hayvanlara döndüler, ama her iki tarafta da ancak yarı canlı idiler.[245]

---

dan işlenen toprak, verdiği ürünle orantılı bir nüfusa sahipti; daha iyi usuller ve daha yüksek rantlar getiren yeni sistem ile mümkün olduğu kadar fazla ürün mümkün olduğu kadar az masrafla elde edilir, ve bu maksatla şimdi gereksiz hale gelmiş bulunan işçilere yol verilir. ... Böylece doğdukları topraklardan atılan bu insanlar hayatlarını kazanmak için fabrikaların bulunduğu kentlere vb. giderler." (David Buchanan, "Observations on etc. A. Smith's Wealth of Nations", Edinb. 1814, vol. IV, s. 144.) "İskoçya büyükleri, aileleri, yabani otları kazıtırmış gibi, yer ve yurtlarından etti; köylere ve köylülere Kızılderililerin intikam hırsıyla vahşi hayvanlara ve inlerine yaptıklarına benzer bir muameleyi reva gördüler. ... Burada insan bir kuzu postu, bir koyun budu, hatta bunlardan da az bir şeyle takas ediliyor. Çin'in kuzey eyaletlerini ellerine geçirdikleri zaman Moğol yüksek meclisinde yerli halkın topraklarından atılması ve topraklarının otlak haline getirilmesi teklif edilmişti. Bu teklifi birçok yüksek İskoçyalı toprak beyi kendi ülkelerinde ve kendi halklarına karşı uygulamaya koymuş ve gerçekleştirmiştir." (George Ensor, "An Inquiry Concerning the Population of Nations", Lond. 1818, s. 215, 216.)

245 Şimdiki Sutherland düşesi, Amerikan Cumhuriyetindeki zenci kölelere duyduğu sempatiyi göstermek amacıyla "Uncle Tom's Cabin"in (Tom Amca'nın Kulübesi) yazarı Bayan Beecher-Stowe'un Londra'da büyük bir debdebe ile karşıladığı zaman (o bunu, İngiltere'de bütün "asil" yüreklerin köle sahipleri için çarptığı İç Savaş boyunca, aristokrat dostlarıyla birlikte, unutma ihtiyatlılığını göstermiştir), Sutherland'lı kölelerin durumunu "New York Tribune"de ortaya koymuştum. (Carey, "The Slave Trade", Philadelphia 1853, adlı eserinde bu yazıdan yer yer parçalar almıştır, s. 202, 203.) Benim bu yazım bir İskoç gazetesi tarafından yeniden basılmış ve gazete ile Sutherland'ın dalkavukları arasında hoş bir polemiğe sebep olmuştu.

Ne var ki, yiğit Gael'lerin kaderinde, "klanın büyük adamları"na taparcasına bağlılıklarının ve kul olmanın kefaretini daha ağır bir biçimde ödemek de varmış. Tuttukları balıkların kokusu büyük adamların burunlarına kadar uzandı. Balık kokusu ile birlikte bir kâr kokusu aldılar ve deniz kıyıları Londra'nın büyük balık tüccarlarına kiralandı. Gael'ler bu kere de buradan kovuldu.[246]

Ama son olarak, otlakların bir kısmı av alanlarına dönüştürüldü. Bilindiği gibi İngiltere'de gerçek anlamında orman yoktur. Büyüklerin parklarında bulunan av hayvanları Londra'nın *alderman*'leri (belediye meclisi üyeleri) gibi yağlı evcil hayvanlardır. Bu nedenle, İskoçya, bu "asil tutku"nun son sığınağıdır.

> "Kuzey İskoçya'da" diyor Robert Somers 1848'de, "ormanlar çok genişletildi. Burada, Gaick'in bir tarafında yeni Glenfeshie ormanı, orada, öte tarafta ise yeni Ardverikie ormanı var. Aynı çizgi üzerinde Bleak-Mount'u, yeni yaratılan bu muazzam kırı bulursunuz. Doğudan batıya, Aberdeen civarından Oban kayalıklarına kadar şimdi artık uzun bir orman dizisi, Kuzey İskoçya'nın diğer taraflarında da Loch Arcahaig, Glengarry, Glenmoriston vb. gibi yeni ormanlar var. ... Tarlalarının otlak haline çevrilmesi ... Gael'leri daha az verimli topraklara sürdü; koyunların yerini av hayvanlarının almaya başladığı bugün sefaletleri daha da ezici hale geliyor. ... Geyik ormanlarıyla[247] halk yan yana var olamaz; ikisinden birinin yerini ötekine bırakması gerekir. Av sahalarının sayı ve genişliklerinin önümüzdeki çeyrek yüzyılda da bundan öncekinde olduğu kadar artmasına izin verilirse, doğdukları topraklar üzerinde artık tek bir Gael bulunamayacaktır. Kuzey İskoçya'daki mülk sahiplerinin bu hareketi kısmen toprak beylerinin aristokrat gururlarını ve av tutkularını okşayan bir modanın ürünüdür, ama av ticareti kısmen de yalnızca kâr amacıyla yapılmaktadır. Çünkü gerçek şu ki, dağlık bölgeler, çoğu zaman, av sahası olarak, otlak olarak sağlayacaklarından çok daha fazla gelir sağlamaktadır. ... Av sahası arayan bir meraklı için biricik sınır kesesinin dolgunluğudur. ... Kuzey İskoçya'nın çektiği acılar, Norman krallarının politikasının İngiltere'ye çektirdiklerinden daha az ağır değildir. Geyiklerin alanı genişledikçe insanlar gittikçe daralan bir çembere sıkıştırıldı. ... Halk bütün özgürlüklerini teker teker kaybetti. ... Baskı bugün de günden güne büyümeye devam ediyor. Toprak beylerinin gözünde, Amerika'nın ve Avustralya'nın vahşi bölgelerinde ağaç ve çalılıkların sökülmesi gibi toprağın yerli halktan temizlenmesi değişmez bir ilke, tarımsal bir gerekliliktir ve bu işlem sessiz sedasız, iş icaplarına uygun bir tarzda sürüp gidiyor."[248]

---

246 Bu balık ticareti hakkında ilginç bilgiler için bkz. Bay David Urquhart, "Portfolio, New Series". - Nassau W. Senior, yukarıda alıntı yapılan, ölümünden sonra yayınlanmış yazısında, "Sutherlandshire'da yapılanları insanlığın tanık olduğu en yararlı temizliklerden (*clearings*) biri olarak" gösterir. (l.c [s. 282].)

247 İskoçya'nın *"deer forest"*larında (geyik ormanlarında) bir tek ağaç yoktur. Koyunlar çıplak tepelerden sürülmüş, bunların yerine geyikler getirilmiş ve bu tepelere *"deer forest"* denmiştir. Burada ne bir ağaçlandırma ne de bir gerçek orman kültürü vardır.

248 Robert Somers, "Letters from the Highlands; or, the Famine of 1847", Lond. 1848, s. 12-28, passim. Bu mektuplar önce *"Times"*da çıkmıştı. İngiliz iktisatçıları Gael'lerin uğradıkları

1847 kıtlığını doğal olarak bunların fazla nüfusa sahip olmalarıyla açıkladı. *"Clearing of estates"* (malikanelerin temizlenmesi) veya Almanya'daki adıyla *"Bauernlegen"*, Almanya'da özellikle Otuz Yıl Savaşları'ndan sonra ortaya çıktı ve daha 1790 yılında Kursachsen'da köylü ayaklanmalarına yol açtı. İlk olarak II. Friedrich Prusya eyaletlerinin çoğunda köylülere mülkiyet hakkı sağladı. Friedrich, Silezya'yı fethettikten sonra, toprak beylerini kulübeleri, samanlıkları vb. yeniden yapmaya, köylülere hayvan ve tarım alet ve gereçleri sağlamaya zorladı. Onun, ordusu için askere, hazinesi için vergi mükelleflerine ihtiyacı vardı. Kaldı ki, Friedrich'in mali sistemi altında ve despotizm, bürokrasi ve feodalizm kırması idaresinde köylünün nasıl bir tatlı hayat sürdüğü, hayranı olan Mirabeau'dan aldığımız aşağıdaki pasajda görülmektedir: "Keten, Kuzey Almanya'daki köylülerin en büyük zenginliklerinden birini oluşturur. İnsan soyu için şanssızlık şu ki, bu, refaha yol açmak yerine yalnızca sefalete engel olan bir yardımcı araçtır. Dolaysız vergiler, angaryalar ve her tür zorunlu hizmetler, satın aldığı her şey için bunların üzerine bir de dolaylı vergiler ödemek zorunda olan Alman köylüsünü yere serer ... ve yıkımını tamamlamak üzere, ürünlerini istediği gibi, istediği yerde ve istediği şekilde satmaya cesaret edemez; ihtiyaç duyduklarını, onları daha düşük fiyatlarla sağlayabilecek olan satıcılardan almaya da cesaret edemez. Bütün bu nedenler, onu, yavaş yavaş ama kesin olarak mahveder ve iplikçilik olmasaydı doğrudan vergileri vadeleri geldiğinde ödeyemezdi; iplikçilik, karısını, çocuklarını, hizmetçilerini, uşaklarını ve kendini yararlı bir şekilde çalıştırarak ona bir kaynak sağlar. Ama bu kaynağa rağmen ne kadar yorucu bir yaşam! Yazın ve hasat zamanı bir kürek mahkumu gibi çalışır; saat 9'da yatar ve işlerini bitirebilmek için saat 2'de kalkar; kışın, daha uzun süre dinlenerek gücünü toplaması gerekirdi; ama vergileri ödemek için satmak zorunda kalacağı ürünlerini elden çıkaracak olsa, ekmek yapacak ve ekecek tahılı kalmazdı. Dolayısıyla, bu deliği kapatmak için iplik eğirmek zorundadır ... hem de en büyük çabayla. Bu nedenle köylü, kışın gece yarısı ya da saat birde yatar ve saat 5'te ya da 6'da kalkar; veya saat 9'da yatar ve saat 2'de kalkar ve pazarları bir yana bırakılırsa yaşamının bütün günleri böyle geçer. Bu aşırı uyanık kalma ve aşırı çalışma insanı tüketir ve kırlarda erkeklerin ve kadınların kentlerdekilerden çok daha önce yaşlanmalarının nedeni budur." (Mirabeau, l.c., t. III, s. 212 vd.)

2. Basıma not. Mart 1866'da, Robert Somers'in yukarıda alıntı yapılan eserinin yayınlanmasından 18 yıl sonra, Profesör Leone Levi, koyun otlaklarının geyik ormanlarına dönüştürülmesi hakkında Society of Arts'ta bir konuşma yaptı ve Kuzey İskoçya'daki tahribatı anlattı. Şunları da söylüyordu: "Nüfusun azaltılması ve ülkenin otlak haline getirilmesi, harcama yapmadan gelir elde etmenin en kolay aracıydı. ... Otlak yerine bir geyik ormanı yaylalardaki alışılmış değişim oldu. Eskiden koyunlara yer açmak için insanlar nasıl kovulduysa şimdi de vahşi hayvanlar koyunları kovuyor. ... Dalhousie kontunun Forfarshire'daki malikânesinden çıkıp John o'Groats'a kadar geyik ormanından hiç çıkmadan yürünebilir. - Pek çoklarında" (bu ağaçlık yerlerde) "tilki, vahşi kedi, sansar, kokarca, gelincik ve Alp tavşanı yerli hayvanlardır; tavşan, sincap ve fare ise kısa bir süre öncesinden beri buralara gelmiştir. İskoçya istatistiklerinde istisnai verimlilikte ve genişlikte otlaklar olarak görülen çok büyük bölgeler şimdi her tür tarım ve ıslaha kapatılmış ve sadece az sayıda kişinin av alanları haline getirilmiştir - ve bu yılın çok kısa bir dönemi boyunca sürer."

Londra'da çıkan "Economist"in 2 Haziran 1866 tarihli sayısı şöyle diyor: "Geçen hafta çıkan bir İskoç gazetesinin haberlerinden biri de şuydu: 'Kısa bir süre önce, bu yılki kira sözleşmesinin bitiminde 1.200 sterlin yıllık kira teklif edilen Sutherlandshire'daki en güzel koyun çiftliklerinden biri, bir geyik ormanına dönüştürülecek!' Burada, feodal içgüdüler ... tıpkı Norman fatihlerinin ... New Forest'ı yaratmak için 36 köyü tahrip ettikleri zamanlardaki gibi iş görüyor. ... İskoçya'nın en verimli topraklarından bazılarını da içeren iki milyon acre tümüyle tahrip ediliyor. Glen Tilt'in doğal çimeni Perth kontluğundaki en besleyiciler arasında sayılıyordu; Ben Aulder geyik ormanını, geniş Badenach bölgesinin en iyi otlağıydı; Black Mount ormanının bir bölümü siyah yüzlü İskoç koyunlarının en tercih edilen otlağıydı. İskoçya'da yalnızca avcılık için boş bırakılan topraklar konusunda bir fikir vermek için, bunların, tüm Perth kontluğundan daha geniş bir alanı kapsadığını söylemek yeterlidir. Ben Aulder ormanının kaynakları, bu zoraki yıkımla uğranılan kayıplar konusunda bir fikir verebilir. Bu orman 15 binden fazla koyunu besleyebiliyordu ve İskoçya'nın tüm av alanlarının yalnızca 1/30'unu oluş-

Kilise mülklerinin yağmalanması, devlet topraklarına hileli yollarla el konulması, ortak toprakların çalınması, feodal mülkiyet ile klan mülkiyetinin gaspçı ve insafsız bir terörle modern özel mülkiyete dönüştürülmesi, bütün bunlar, ilk birikimin huzur veren yöntemleriydi. Bunlar kapitalist tarım için araziyi fethetti, toprağı sermayenin parçası haline getirdi ve kentsel sanayiler için gerekli olan özgür ve korunmasız proletaryanın arzını sağladı.

3. 15. Yüzyılın Sonundan İtibaren Mülksüzleştirilenlere Karşı Çıkarılan Kanlı Mevzuat. Ücretlerin Düşürülmesine Yönelik Yasalar

Feodal hizmetkâr ve maiyet sürülerinin dağıtılması ve halkın zorla topraktan koparılmasıyla yaratılan özgür ve korunmasız proletaryanın, yeni doğmakta olan manifaktürler tarafından, bunların dünyaya gelme hızına uygun bir hızda soğurulması mümkün değildi. Öte yandan, kendi alışık oldukları hayat tarzından aniden uzaklaştırılan bu insanlar, yeni şartların gerektirdiği disipline hemen uyum gösteremezlerdi. Bunlar, kısmen kendi eğilimlerinin sonucu olarak, kısmen de koşulların zorlamasıyla, büyük ölçüde dilencilere, soyguncular a ve serserilere dönüştü. Bu nedenle Avrupa'da 15. yüzyılın sonunda ve bütün 16. yüzyıl boyunca serseriliğe karşı kanlı şiddet yasaları çıkarıldı. Bugünkü işçi sınıfının ataları, düşürülmüş bulundukları serserilik ve yoksulluktan sorumlu tutulup cezalandırıldı. Yasa koyucu bunları "iradi" suçlular olarak gördü ve artık var olmayan eski koşullar altında çalışmaya devam etmek için iyi niyetli olmalarının yeterli olacağını varsaydı.

İngiltere'de bu yöndeki yasaların çıkarılması VII. Henry döneminde başladı.

VIII. Henry, 1530: Yaşlı ve çalışamayacak durumdaki dilenciler dilenme belgesi alıyor. Buna karşılık, gücü yerinde serserilere kırbaç ve hapis cezası. Bir arabanın arkasına bağlanıp kanları sel gibi akıncaya kadar dövülüyorlar; sonra da, ya doğdukları yere ya da son üç yıldır oturmakta oldukları yere dönmeye ve "yeniden işe koyulmaya" (*to put themselves to labour*) yemin etmek zorunda bırakılıyorlar. Ne vahşi ironi! VIII. Henry'nin saltanatının 27. yılında önceki yasa korundu ama ek maddelerle ağırlaştırıldı. Serserilik suçundan ikinci kez yakalanma durumunda

turuyor. ... Bütün bu av alanları şimdi tümüyle boş yatıyor ... Kuzey Denizi'ne gömülselerdi aynı şey olurdu. Bu tür çöllerin ya da boş alanların insan eliyle yaratılmasına yasa koyucunun güçlü eliyle bir son verilmelidir."

ilgili kişi kırbaçlanacak ve kulağının yarısı kesilecek; üçüncü kez yakalanma durumunda ise ağır suçlu ve toplum düşmanı olarak idam edilecekti.

VI. Edward: Saltanatının birinci yılında, 1547'de çıkan bir yasa, işten kaçan bir kişinin, onu aylak olarak ihbar eden kişiye köle olarak verilmesini emrediyor. Efendi, bu köleyi ekmek ve su ile besleyecek, hafif çorba içirecek ve uygun gördüğü et artıklarını verecekti. Kırbacın ve zincirin yardımıyla ona, ne kadar iğrenç ve bayağı olursa olsun, istediği işi yaptırmak hakkına sahipti. Köle, 14 günlüğüne ortadan kaybolursa müebbet köleliğe mahkûm edilecek ve kızgın bir demirle alnına veya yanağına S harfi dağlanacak; üçüncü kez kaçarsa hain olarak idam edilecekti. Efendi, onu, herhangi başka taşınabilir meta veya çiftlik hayvanı gibi satabilir, miras yoluyla devredebilir, başkasına kiralayabilirdi. Efendilerine karşı herhangi bir girişimde bulunan köleler yine ölümle cezalandırılacaktı. Durumdan haberdar edilen sulh hâkimleri herifi takip edecekti. Üç gündür ortalarda dolaşan bir serseri yakalandığında göğsüne kızgın demirle V işareti basılacak ve prangaya vurularak sokakta ya da başka hizmetlerde çalıştırılmak üzere doğduğu yere gönderilecekti. Serseri, yanlış bir doğum yeri gösterdiği takdirde ceza olarak bu yerin sakinlerinin veya loncasının müebbet kölesi olacak ve bir S ile işaretlenecekti. İsteyen herkes, serserinin çocuklarını alma ve erkekleri 24 yaşlarına kadar, kızları ise 20 yaşlarına kadar çırak olarak tutma hakkına sahipti. Kaçmaları durumunda, bu yaşlara kadar, onları diledikleri gibi zincire vurabilecek, kırbaçlayabilecek vb. ustalarının köleleri olacaklardı. Her efendi, onu daha iyi tanımak ve daha emin olmak için kölesinin boynuna, kollarına veya bacaklarına bir demir halka geçirebilirdi.[249] Bu yasanın son kısmı, belirli yoksulların bunlara yiyecek ve içecek sağlayıp iş vermek isteyen yer veya kişiler tarafından çalıştırılmasını öngörür. Bu tür kilise bölgesi kölelerinin varlığı İngiltere'de 19. yüzyılın ortalarına kadar *roundsmen* (devriye) adı altında devam etmiştir.

Elizabeth, 1572: On dört yaşından büyük olup da izin belgesi olmayan dilenciler, bunları iki yıl için hizmetine almak isteyen bir kimse çıkmazsa, sert bir şekilde kırbaçlanacak ve sol kulakları kızgın demirle dağlanacaktı. Kabahatin tekrarı halinde, on sekiz yaşlarını bitirmiş olanlar, bunları iki yıl için hizmetine almak isteyen bir kimse çıkmazsa,

249 "Essay on Trade etc.," 1770, eserinin yazarı şunları belirtiyor: "Bütün serserilerin kızgın demirle dağlanması gerektiğini belirten dikkate değer bir statüde görüldüğü gibi, VI. Edward zamanında İngilizler manifaktürlerin desteklenmesini ve yoksulların çalıştırılmasını gerçekten çok ciddiye almış görünür" vb. (l.c. s. 5.)

idam edilecekti. Üçüncü kez yakalanma halinde ise merhamet gösterilmeksizin hain olarak asılacaklardı. Benzer yasalar: 18 Elizabeth, c. 13 ve 1597[250]

I. James: Ortalıkta dolaşan ve dilenen bir kişi haydut ve serseri ilân edilir. Sulh yargıçları bunları ağır olmayan suç işlemeleri halinde meydanda kırbaçlatma ve ilk yakalanmada 6 ay, ikinci yakalanmada ise 2 yıl hapisle cezalandırma yetkisine sahiptir. Hapis süresi boyunca bunlar sulh yargıçlarının uygun gördükleri sıklık ve miktarda kırbaçlanacaktı. ... Tehlikeli ve ıslah olmaz haydutların sol omuzları R harfi ile işaretlenecek, bunlar zorunlu çalışmaya tabi tutulacak ve bir daha dilenirken yakalandıkları takdirde merhamet gösterilmeksizin idam edileceklerdi. 18. yüzyılın başlarına kadar yasal olarak yürürlükte kalan bu hükümler ancak 12 Anne c. 23 ile kaldırıldı.

17. yüzyılın ortalarında Paris'te bir serseriler krallığının (*royaume de truands*) kurulduğu Fransa'da da buna benzer yasalar görülür. XVI. Louis'nin saltanatının ilk zamanlarında bile (13 Temmuz 1777 tarihli buyruk) geçinme ve mesleğini icra imkânı olmayan, 16-60 yaşları arasındaki her sağlıklı ve güçlü insan küreğe mahkûm edilirdi. V. Charles'ın Hollanda için Ekim 1537 tarihli fermanı, Hollanda eyalet ve şehirleri için 19 Mart 1614 tarihli ilk nizamname, 25 Haziran 1649 tarihli Birleşik Eyaletler "Plakaat"ı vb. aynı nitelikteydi.

---

250 Thomas More "Utopia"sında [s. 41, 42] şunları yazıyor: "Böylece, haris ve doymak bilmez bir açıkgöz, doğduğu memleket için gerçek bir felaket olan biri, çevrelerini kazık veya çitle çevirerek veya sahiplerine her şeyi sattırıncaya kadar işkence ederek binlerce acre toprağı eline geçirebilir. Bir yoldan veya diğerinden isteyerek veya istemeyerek hepsi, yoksullar, saf yürekliler, erkekler, kadınlar, evliler, yetimler, dullar, kundaktaki çocuklarıyla anneler, bütün varlıklarıyla birlikte çekip gitmek zorundadır; gelirleri az ama sayıları yüksektir, çünkü tarım çok sayıda kola muhtaçtı. Dediğim gibi, dinlenecek bir yer bulamadan eski yuvalarından uzaklarda sürünmek zorundadırlar. Başka koşullar altında, ne kadar değersiz olursa olsun mobilyalarının ve ev araçlarının satışı onlara yardımcı olabilirdi; fakat aniden boşluğa atıldıklarından bunları yok yere ellerinden çıkarmak zorundadırlar. Ve şuradan buraya süründükten ve son kuruşlarını da yedikten sonra, yüce Tanrım, çalmaktan ve böylece usulü dairesinde asılmaktan veya dilenmeye gitmekten başka ne yapabilirler? O zaman bunları yine serseri diye hapse atarlar, çünkü bunlar her türlü işi yapmaya ne kadar arzulu olsalar da dünyada kimse kendilerine iş vermediğinden çalışamazlar ve sürünürler." Thomas More'un dediğine göre serseriliğe ve hırsızlığa zorlanan bu zavallı kaçaklardan "büyük ya da küçük hırsızlık yapmış 72.000 kişi VIII. Henry'nin saltanatı zamanında idam edilmişti." (Holinshed, "Description of England" v. I., s. 186.) Elizabeth zamanında "serseriler sıralar halinde bağlanırdı; bir yıl geçmezdi ki, şurada veya burada 300 ya da 400 kişinin hep birden darağacında sallandırıldığı görülmüş olmasın." (Strype, "Annals of the Reformation and the Establishment of Religion, and other Various Occurences in the Church of England during Queen Elizabeth's Happy Reign", 2nd ed. 1725, vol. II.) Yine aynı Strype'ye göre, Somersetshire'da bir tek yılda 40 kişi asılmış, 35 kişi damgalanmış, 37 kişi kırbaçlanmış ve 183 kişi "ıslah olmaz serseriler" olarak serbest bırakılmıştı. Strype, bununla beraber, "sulh hâkimlerinin ihmali ve halkın aptalca merhameti yüzünden bu büyük mahkûm sayısı işlenmiş cürümlerin 1/5'ini bile bulmuyor" demekte ve şunu eklemektedir: "İngiltere'deki diğer kontluklarda durum Somersetshire'dan daha iyi olmayıp çoğunda daha kötüydü."

Böylece, mülklerinden zorla sürülüp çıkarılan ve serseriliğe mahkûm edilen kır nüfusu korkunç bir terör aracı olarak yararlanılan yasalar altında kırbaçla dövülmek, kızgın demirle dağlanmak ve her türlü işkence altında inletilmek suretiyle ücretli çalışma sisteminin zorunlu kıldığı disipline alıştırıldı.

Bir uçta işin maddi koşullarının sermaye olarak belirmesi ve diğer uçta emek güçlerinden başka satacak hiçbir şeyleri olmayan insanların ortaya çıkması yetmez. Bunların kendilerini gönüllü olarak satmaya zorlanmaları da yetmez. Kapitalist üretimin gelişimi içinde, eğitimleri, gelenekleri ve alışkanlıkları dolayısıyla bu üretim tarzının zorunluluklarını apaçık doğa yasalarıymış gibi gören bir işçi sınıfı oluşur. Bu üretim tarzı tam bir gelişme düzeyine ulaşır ulaşmaz, işleyişi ile her türlü direnci kırar; göreli bir nüfus fazlasının sürekli varlığı, emek arz ve talebi yasasını ve dolayısıyla ücreti sermayenin değerlenme ihtiyaçlarına uygun sınırlar içinde tutar ve iktisadi ilişkilerin sessiz baskısı kapitalistin işçi üzerindeki kesin egemenliğini tamamlar. Gerçi, iktisat dışı, dolaysız zora yine başvurulur, ama yalnızca istisnai olarak. İşlerin normal akışı sırasında işçi, "üretimin doğal yasaları"na, yani kapitalist üretimin kendi mekanizması ile yaratılan, güvence altına alınan ve ebedileştirilen sermaye bağımlılığına terk edilebilir. Kapitalist üretimin tarihsel doğumu sırasında durum başkadır. Doğum halindeki burjuvazi, ücretleri "düzenlemek", yani kâr yapma ihtiyaçlarının gerekli kıldığı sınırlar içinde tutmak, iş gününü uzatmak ve bizzat işçinin kendisini normal bir bağımlılık derecesinde tutmak için devlet zoruna ihtiyaç duyar ve bunu kullanır. Bu, "ilk birikim"in temel bir unsurudur.

14. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmış olan ücretli işçiler sınıfı o zamanlar ve bunu izleyen yüzyılda nüfusun ancak çok küçük bir kısmını oluşturuyordu. Konumları, kırdaki bağımsız köylü tarımı ve kentlerdeki lonca örgütleri sayesinde güçlü bir biçimde korunuyordu. Kırda olsun, kentte olsun, ustalar ve işçiler toplumsal bakımdan birbirlerine yakın durumdaydı. Sermayenin emek üzerindeki egemenliği yalnızca biçimseldi, yani üretim tarzının kendisi henüz kapitalist bir karakter kazanmış değildi. Sermayenin değişir unsuru, değişmez unsuruna oranla çok ağır basıyordu. Bundan dolayı, her sermaye birikimi ile birlikte ücretli emek talebi hızla artıyor, buna karşılık ücretli emek arzı bunu ancak yavaş bir biçimde izliyordu. Ulusal ürünün daha sonraları sermayenin birikim fonuna dönüşen büyük bir kısmı, o zamanlar henüz işçinin tüketim fonuna katılıyordu.

Daha baştan itibaren işçinin sömürülmesini hedef alan ve sonrasında da hep aynı düzeyde düşmanca kalan[251] ücretli emek mevzuatı, İngiltere'de, 1349'da, III. Edward'ın *Statute of Labourers*'ı (İşçiler Statüsü) ile başlar. Bunun Fransa'daki benzeri 1350'de Kral Jean adına çıkarılan buyruktur. İngiliz mevzuatı ile Fransız mevzuatı aynı doğrultuda olup içerikleri açısından özdeştir. Daha önce tartışıldığı için (8. Bölüm, 5.), işçi statülerinin iş gününü zorla uzatmaya yönelik hükümleri üzerinde burada tekrar durmayacağım.

Statute of Labourers, Avam Kamarası'nın acil talebi üzerine çıkarılmıştı.

> "Eskiden," diyor bir Tory safça, "yoksullar, sanayiyi ve zenginliği tehdit edecek derecede yüksek ücretler talep ediyordu. Şimdi ise ücretleri o kadar düşük ki, bu ücretler, bu kez farklı ve eskisinden belki de daha tehlikeli bir biçimde, sanayiyi ve zenginliği yine tehdit ediyor."[252]

Kentlerdeki ve taşradaki parça başına işler ve günlük çalışma için yasal bir ücret tarifesi saptandı. Buna göre, taşralı işçiler bir yıllığına, kentli işçiler "serbest piyasa" koşullarına göre tutulacaktı. Yasal olarak saptanan ücretten fazlasını ödemek yasaktı ve cezası hapisti; ama daha yüksek ücret alan, daha yüksek ücret ödeyene göre daha ağır bir cezaya çarptırılıyordu. Örneğin, Elizabeth'in çıraklık statüsünün 18. ve 19. bölümlerinde, yüksek ücret ödeyen patron için on günlük, bunu kabul eden işçi için yirmi bir günlük hapis cezası öngörülüyordu. 1360 tarihli bir statü daha da ağır cezalar getirmiş ve ustaya, yasal ücret tarifesini kabul ettirmek için zorunlu bedensel iş yaptırma hakkını bile vermişti. Duvarcılarla marangozları karşılıklı olarak bağlayan her türlü birleşme, anlaşma, yemin vb. geçersiz ilân edilmişti. İşçilerin birlik oluşturmaları, 14. yüzyıldan, birlik karşıtı yasaların kaldırıldığı 1825 yılına kadar ağır bir suç sayıldı. 1349 tarihli işçi statüsü ile bundan sonra çıkarılanların ruhunu açıkça gösteren, ücretler için devlet tarafından bir üst sınırın dayatılmasına karşın, bir alt sınırın kesinlikle söz konusu olmamasıydı.

Bilindiği gibi, 16. yüzyılda işçilerin durumu iyice kötüleşmişti. Parasal ücretler yükselmişti; ama bu yükseliş, paranın değerinin düşmesi ve meta fiyatlarındaki buna karşılık gelen yükseliş oranında olmamıştı. Dolayısıyla, reel ücretler düşmüştü. Oysa bir yandan ücretleri düşük tutmayı sağlayan yasalar yürürlükte kalırken, öte yandan "kimse-

---

251 A. Smith, "Yasa koyucu ne zaman efendilerle işçiler arasındaki anlaşmazlıkları hallet-meye kalkışsa, daima efendilere danışır" der. Linguet, "Yasaların ruhu mülkiyettir" der.

252 [J. B. Byles,] "Sophisms of Free Trade, by a Barrister", Lond. 1850, s. 206. Sırıtarak şunları ekliyor: "Bizler işverenlerin çıkarlarını kollamaya her zaman hazırdık. İşçiler için şimdi yapılabilecek hiçbir şey yok mu?"

nin hizmetine almak istemediği" kişilerin hâlâ kulakları kesiliyor ve bu kişiler damgalanıyordu. Elizabeth'in çıraklık statüsü (5 Elizabeth c. 3), sulh yargıçlarına belirli ücretleri saptama ve bunları mevsimlere ve meta fiyatlarına göre değiştirme yetkisini veriyordu. I. James bu düzenlemenin kapsamını, dokumacıları, iplik eğiricilerini ve akla gelebilecek tüm işçi kategorilerini içine alacak biçimde genişletti.[253] II. George ise bütün manifaktürleri, işçi birliklerini yasaklayan yasaların kapsamı içine aldı.

Gerçek manifaktür döneminde kapitalist üretim tarzı, ücretler hakkındaki yasal düzenlemeleri uygulanamaz olduğu kadar gereksiz kılacak kadar güçlenmişti; ama gerektiğinde kullanılabilir olmaları kaygısıyla, eski cephaneliğin silahlarından yoksun kalmak istenmedi. II. George zamanında bile (8 George II.), Londra ve çevresindeki terzi kalfalarının, genel yas durumları dışında, 2 şilin 7½ peniden fazla günlük ücret almaları yasaklandı; III. George zamanında bile (13 George III. c. 68), sulh yargıçlarına, ipek dokuma işçilerinin ücretlerini düzenleme yetkisi verildi; 1796'da bile, sulh yargıçlarının ücretler hakkındaki emirlerinin aynı zamanda tarım dışındaki işçiler için de geçerli olup olmadığının saptanması için iki yüksek mahkeme kararı gerekti; 1799'da bile, bir parlamento yasası, İskoçya maden işçilerinin ücretlerinin Elizabeth zamanına ait bir statüye ve 1661 ve 1671 tarihli iki İskoç yasasına göre düzenlendiği teyit ediyordu. İngiliz Avam Kamarası'nda gerçekleşen işitilmemiş bir olay, koşulların bu arada ne kadar köklü bir değişime uğradığını ortaya koydu. 400 yılı aşkın bir süredir ücretlerin hiçbir biçimde aşmaması gereken üst sınır hakkında yasalar üretilen bu salonda, Whitbread, 1796'da, tarım işçileri için yasal bir asgari ücret önerdi. Pitt, buna karşı çıkmakla birlikte, "yoksulların durumunun korkunç (*cruel*) olduğunu" kabul etti. Sonunda, 1813'te, ücretleri düzenleyen yasalar kaldırıldı. Kapitalistin fabrikayı kendi özel yasaları ile düzenlediği ve tarım işçisinin

253 "2 James I., c. 6" statüsünün bir maddesinden, bazı kumaş imalatçılarının sulh yargıcı sıfatıyla kendi işyerlerinde uygulanan ücret tarifesini kendilerinin saptadığı anlaşılıyor. - Almanya'da ücretleri asgari düzeyde tutmak amacıyla çıkarılan statüler Otuz Yıl Savaşlarından sonra iyice artmıştı. "Nüfusunu yitirmiş toprakların sahipleri için hizmetçi ve işçi kıtlığı çok büyük sıkıntılara yol açıyordu. Bütün köylülere bekâr erkek veya kadınlara oda kiralamaları yasaklandı. Bekâr olan ve hizmetçilik yapmak istemeyen herkes, köylülerin yanında gündelikçilik veya tahıl ticareti gibi kendini geçindirecek bir işi olsa bile idareye ihbar edilmeli ve hapse atılmalıydı. ('Kaiserliche Privilegien und Sanctiones für Schlesien', I, 125.) Bütün bir yüzyıl boyunca küçük Alman prenslerinin emirnameleri, kendisini zor koşullara uydurmayan, resmî ücretle yetinmek istemeyen küstah ayak takımına karşı acı şikâyetlerle doludur. Bütün mülk sahiplerine devletçe saptanan tarifeyi aşmaları yasaklanmıştır. Bütün bunlara rağmen savaş sonrası hizmet koşulları 100 yıl sonrakilerden daha iyiydi. 1562'de Silezya'da hizmetçiler hâlâ haftada iki kez et yiyordu; içinde bulunduğumuz yüzyılda, yılda ancak üç kez et yiyebildikleri bölgeler vardır. Savaştan sonra ücretler daha sonraki yüzyıllardakinden daha yüksekti." (G. Freytag.)

aldığı ücretin altına düşülmesi mümkün olmayan sınıra yükseltilmesi için yoksullar vergisinden yararlandığı bir dönemde bu yasalar gülünç bir anomali oluşturuyordu. İşçi statülerinin, patronlarla ücretli işçiler arasındaki sözleşmelerle ilgili olan ve sözleşmenin feshi vb. durumlarda buna aykırı hareket eden patrona yalnızca hukuk davası, aynı şeyi yapan işçiye ise aynı zamanda ceza davası açılmasını öngören hükümleri bugün bile hâlâ yürürlüktedir.

İşçi birliklerine karşı çıkarılmış olan barbarca yasalar, 1825'te, proletaryanın tehditkâr tutumu nedeniyle kaldırıldı. Ama yine de, bunlar yalnızca kısmen kaldırıldı. Statülerin bazı güzel hükümleri ancak 1859'da ortadan kalktı. Sonunda, 29 Haziran 1871 tarihli yasa, *Trades' Unions*'ı (işçi sendikalarını) yasal olarak tanıyarak, bu sınıfsal mevzuatın son izlerini de kaldırdığını iddia etti. Ama aynı tarihli diğer bir yasa *(An Act to amend the criminal law relating to violence, threats and molestation* {Şiddet, tehditler ve taciz hakkında ceza yasasında değişiklik Yasası}) eski durumu yeni bir biçim altında fiilen geri getirdi. Grev veya lokavt (birleşen fabrikatörlerin fabrikalarını aynı anda kapatarak yaptıkları grev) halinde işçilerin mücadele sırasında yararlanabilecekleri araçlar, bu parlamenter el çabukluğu ile genel hukuk alanından çıkarılıp, yorumlanmaları sulh yargıçları olarak bizzat fabrikatörlere bırakılmış olan istisnai bir ceza mevzuatının kapsamına sokulmuştu. Bundan iki yıl önce, aynı Avam Kamarası ve aynı Mr. Gladstone, bilinen içtenlikleriyle, işçi sınıfına karşı çıkarılmış olan istisnai ceza yasalarını kaldırmaya yönelik bir yasa tasarısı getirmişti. Ancak, tasarının görüşülmesi ertelenmiş ve konu "büyük Liberal Parti" Tory'lerle anlaşarak kendisini iktidara getirmiş olan proletaryaya karşı çıkma cesaretini buluncaya kadar askıda bırakılmıştı. Bu ihanetle de yetinmeyen "büyük Liberal Parti", egemen sınıflara hizmete hazır olan İngiliz yargıçlarına, "komplolar"la ilgili eski yasaları bulup ortaya çıkarma ve bunları işçi birliklerine karşı kullanma olanağını verdi. Görüldüğü gibi, İngiliz parlamentosu, beş yüzyıl boyunca utanmazca bir bencillikle işçilere karşı kapitalistlerin kalıcı bir *Trades' Union*'ı (sendikası) olarak hareket ettikten sonra, grevleri ve *Trades' Unions*'ı yasaklayan yasaları ancak kitlelerin baskısı altında zorla ve istemeye istemeye kaldırmıştı.

Fransız burjuvazisi, henüz yeni kazanmış bulundukları birlik kurma hakkını işçilerin elinden geri alma cesaretini daha devrim fırtınasının devam ettiği bir sırada kendisinde bulmuştu. Burjuvazi, 14 Haziran 1791 tarihli kararnameyle, her tür işçi birliğini "özgürlüğe ve insan hakları bildirgesine yönelik bir suikast" ilan etmişti; buna kalkışanlar, yurttaşlık haklarından bir yıl yoksun kalmanın yanı sıra 500 livre para cezası

ödeyecekti.[254] Sermaye ile emek arasındaki rekabet mücadelesini polisiye önlemlerle kapitalistlere uygun gelecek sınırlar içinde tutan bu yasa, devrimlerden ve hanedan değişikliklerinden daha uzun ömürlü oldu. Terör rejimi dahi buna dokunmamıştı. *Code Pénal*'den (ceza yasasından) çıkarılması daha pek yeni bir olaydır. Bu burjuva hükümet darbesinin bahanesinden daha karakteristik bir şey olamaz. İlgili komisyonun raportörü Le Chapelier'ye göre, "işçi ücretlerinin şimdikinden biraz daha yüksek olması ve işçilerin en gerekli ihtiyaçlarını temin edememekten doğan ve hemen hemen bir kölenin bağımlılığını andıran mutlak bağımlılık durumuna düşmelerini önleyecek bir düzeyde bulunması her ne kadar istenir olsa da", işçilere, çıkarlarını kollamak amacıyla aralarında anlaşma, birlikte hareket etme ve böylece "hemen hemen kölelik olan bu mutlak bağımlılık"tan biraz olsun kurtulma olanağı verilmemelidir; çünkü buna göz yumulursa, işçiler "*ci-devant maîtres*'in (eski ustalarının), şimdiki girişimcilerin özgürlüğünü" (işçileri kölelik durumunda tutma özgürlüğünü!) ihlal ederler; çünkü eski lonca ustalarının despotizmine karşı girişilen bir birleşme -tahmin edin!- Fransız Anayasasının kaldırmış olduğu loncaların ihyası demek olur![255]

4. Kapitalist Çiftçinin Doğuşu

Özgür ve korunmasız proleterin zor yoluyla yaratılışını, onu ücretli işçiye dönüştüren kanlı disiplini, emeğin sömürülme derecesiyle birlikte sermaye birikimini polisiye önlemlerle artıran devlet müdahalelerini gördükten sonra şu soru gündeme geliyor: Kapitalistler ilk olarak nerede ortaya çıktı? Çünkü, kır nüfusunun mülksüzleştirilmesi, dolaysız olarak, yalnızca büyük toprak sahiplerini yaratır. Kapitalist çiftçinin doğuşuna gelince, yavaş ve yüzlerce yıl alan bir süreç olduğundan, bunu, deyim yerindeyse, el yordamıyla izleyebiliriz. Bağımsız küçük toprak sahiplerinin yanı sıra serfler, çok farklı mülkiyet ilişkileri içinde bulunuyordu ve dolayısıyla da kurtuluşları çok farklı ekonomik koşullar altında olmuştu.

İngiltere'de ilk çiftçi örneği, kendisi de bir serf olan, *bailiff*'ti (kâhya). Bunun durumu, eski Roma'daki *villicus*'un durumuna benziyordu, an-

254 Bu yasanın birinci maddesi şöyledir: "Aynı sosyal duruma ve mesleğe sahip vatandaşlar arasındaki her tür birliğin kaldırılması Fransız Anayasası'nın temellerinden biri olduğuna göre, hangi bahane ve hangi biçimde olursa olsun bunları fiilen yeniden kurmak yasaktır." Dördüncü madde şöyle diyor: "Eğer ... aynı mesleklere, sanatlara ve zanaatlara bağlı vatandaşlar aralarında müzakerelere girişir, sanat veya işlerinin icrasını ret veya ancak belli bir fiyata kabul etmek için beraber hareket etmek maksadıyla anlaşmalar yaparlarsa, bu müzakereler ve anlaşmalar ... anayasaya, özgürlüğe ve insan haklarına aykırıdır, vb.", yani bunlar eski işçi statülerinde olduğu gibi ihanet sayılır. ("Révolutions de Paris", Paris 1791, t. III, s. 523.)

255 Buchez et Roux, "Histoire Parlementaire", t. X, s. 193-195 passim.

cak hareket alanı daha dardı. *Bailiff*, 14. yüzyılın ikinci yarısında, yerini, tohum, hayvan ve tarım araçlarını kendisine toprak sahibinin sağladığı bir çiftçi tipine bırakmıştı. Bunun durumu köylülerinkinden pek farklı değildi. Yalnızca daha fazla ücretli emek sömürüyordu. Çok geçmeden *métayer* (ortakçı), yarıcı çiftçi haline geldi. Tarım için gerekli sermayenin bir kısmını kendisi, bir kısmını da toprak sahibi sağlıyordu. Toplam ürün, sözleşmeyle belirlenen bir orana göre ikisi arasında paylaşılıyordu. Bu biçim İngiltere'de hızla ortadan kalkmış ve yerini gerçek anlamındaki toprak kiracılığı almıştı. Kiracı çiftçi kendi sermayesini kullanır, bunu ücretli işçi çalıştırarak çoğaltır ve elde ettiği artık ürünün bir kısmını parasal ya da ayni toprak rantı olarak toprak beyine öder.

15. yüzyıl boyunca bağımsız köylü ve hem başkalarının işlerinde gündelikçi olarak çalışan hem de kendi başına toprak eken tarım işçisi kendi emekleriyle zenginleştikleri sürece, çiftçinin gerek içinde bulunduğu koşullar gerekse üretim alanı aynı derecede mütevazı bir gelişme düzeyinde kaldı. 15. yüzyılın son üçte birinde başlayıp 16. yüzyılın neredeyse tümü boyunca (ama son on yılları hariç) süren tarım devrimi, kır nüfusunu yoksullaştırdığı ölçüde, çiftçiyi zenginleştirdi.[256] Ortak otlakların vb. gasp edilmesi ona hemen hemen hiç masrafa girmeden hayvanlarını büyük ölçüde artırma olanağını verdi ve sayısı artan hayvanlar da ektiği topraklar için bol gübre sağladı.

16. yüzyılda çok önemli bir şey oldu. O zamanlar çiftlik kira sözleşmeleri çoğu zaman 99 yıl süreli olurdu. Değerli madenlerin ve dolayısıyla paranın değerindeki sürekli düşme çiftçilere altın yumurtlayan bir tavuk hizmetini gördü. Bunun sonucu olarak, daha önce incelediğimiz diğer hususlar bir yana, ücretler düştü. Ücretlerin bir kısmı çiftlik kârına katıldı. Ödemek zorunda olduğu toprak rantı sözleşme gereği paranın eski değerine bağlı kaldığı için aslında azalırken, tahıl, yün, et, kısaca bütün tarım ürünlerinin fiyatlarındaki sürekli yükselme, çiftçinin parasal sermayesini, onun bir şey yapmasına gerek kalmadan büyüttü.[257] Çiftçi,

256 Harrison, "Description of England" eserinde şöyle diyor: "Eskiden ancak, o da zorlukla, 4 sterlin kira ödeyen çiftçiler bugün 40, 50, 100 sterlin ödüyor ve sözleşmelerinin bitiminde, altı veya yedi yıl boyunca ödemiş oldukları toprak rantının iki katına eşit bir para biriktirmemişlerse işlerinin kötü gitmiş olduğuna hükmediyorlar."

257 16. yüzyılda paranın değer kaybetmesinin toplumun farklı sınıfları üzerindeki etkisi hakkında: "A Compendious or Briefe Examination of Certayne Ordinary Complaints of Diverse of our Countrymen in these our Days", By W. S., Gentleman, (London, 1581). Bu eserin diyalog biçiminde yazılmış olması uzun bir süre boyunca Shakespeare'e mal edilmesine ve 1751'de bile yine onun adıyla yayınlanmasına yol açmıştı. Yazarı William Stafford'dur. Eserin bir bölümünde şövalye (*knight*) şöyle fikir yürütür: Şövalye: "Siz çiftçi komşum, siz çerçi efendi ve siz iyi kalpli kazancı, diğer zanaatçılar gibi kendinizi kurtarabilirsiniz. Çünkü her şey eskisine göre daha pahalıysa, mallarınızın ve işinizin fiyatını o ölçüde yükseltiyorsunuz. Fakat biz? Bizim satacak bir şeyimiz yok ki, satın almak zorunda olduklarımızı karşılayabilelim." Başka bir yerde şövalye doktora sorar:

böylece, hem çalıştırdığı işçilerinin ve hem de toprağını kiraladığı mülk sahibinin sırtından zenginleşti. Bu nedenle, İngiltere'nin 16. yüzyılının sonlarında o zamanki koşullara göre zengin bir "kapitalist çiftçiler" sınıfına sahip olmasında şaşılacak bir şey yoktur.[258]

5. Tarım Devriminin Sanayi Üzerindeki Etkisi. Sanayi Sermayesi İçin İç Pazarın Yaratılması

Kır halkının aralıklı olarak ve sürekli yeniden gündeme gelen mülksüzleştirilmesi ve kovulması, görmüş olduğumuz gibi, kentlerdeki sanayiye, yeniden ve yeniden, lonca ilişkilerinden tamamen kurtulmuş proleter kitleleri sağlamıştı. Bu, yaşlı A. Anderson'ı (James Anderson'la karıştırılmamalı), kendi ticaret tarihi çalışmasında, Tanrı'nın dolaysız müdahalesine inandıran mutlu bir olaydı. İlk birikimin bu unsuru üzerinde biraz daha durmamız gerekmektedir. Kendi topraklarını işleyen bağımsız köylülerden oluşan kır nüfusundaki azalma, Geoffroy Saint-

"Kastettikleriniz ve özellikle sizin fikrinizce burada bir kaybı olmayacak olan insanlar kimlerdir söyler misiniz lütfen?" - Doktor: "Alım satımla geçinen herkesi kastediyorum, çünkü bunlar daha pahalıya satın alıyorlarsa da buna uygun fiyata satarlar." - Şövalye: "Söylediğiniz gibi kazançlı çıkacak olan ikinci grup hangisi?" - Doktor: "Çiftlik veya işletmesini eskiden yapılmış bir sözleşmeye göre elinde tutmakta olan herkes; çünkü eski fiyattan para ödemelerine karşılık yenisi üzerinden satıyorlar, yani toprağı ucuza tutup her şeyi sürekli artan bir fiyata satıyorlar..." - Şövalye: "Buna göre, söylediğiniz üzere, kayıpları kazançlarından çok olacak grup hangisidir?" - Doktor: "Bütün soylular, efendiler, ya sabit bir rantla ya da yardımla geçinen veya toprağını kendisi işlemeyen veya işi alım satım olmayan herkes."

258 Fransa'da, Orta Çağın ilk zamanlarında senyör adına rant ve vergi toplayan ve bunları idare eden *régisseur*, baskı, hile, aldatma vb. yoluyla çok geçmeden kapitalist olan bir *homme d'affaires* (işadamı) haline gelir. Bunların bazıları, seçkin beylerdi. Bir örnek: "Bu hesabı Besançon şatosu sahibi şövalye Jacques de Thoraisse, Dijon'da Bourgoine dükü ve kontu adına adı geçen şatonun hâkimiyet alanına ait rantların hesabını tutan beye 1359 yılının Aralık ayının 25. gününden 1360 yılının Aralık ayının 28. gününe kadarki süre için verir." (Alexis Monteil, "Histoire des Matériaux manuscrits etc.", s. 234, 235.) Burada görülüyor ki, aslan payı, toplumsal hayatın diğer alanlarında olduğu gibi, aracıya düşmektedir. Örneğin, ekonomik hayatta büyük para babaları, borsa kurtları, tüccarlar, küçük tacirler işlerin kaymağını alır; hukuk alanında avukat tarafları yolar; politikada temsilci temsil edilenden, bakan hükümdardan daha önemlidir; dinde "aracı" Tanrı'yı gölgede bırakır ve onu da iyi çoban ile kuzuları arasına kaçınılmaz aracılar olarak giren papazlar arka planda bırakır. Fransa'da büyük feodal malikâneler, İngiltere'deki gibi, sayısız küçük parçalara bölünmüştü, ama çiftçiler çok daha ağır koşullar altındaydı. Çiftlikler, yani *ferme* veya *terrier*'ler 14. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Devamlı olarak çoğalmışlar ve sayıları yüz bini aşmıştır. Ayni veya nakdi olarak, ürünün 12'de biri ile 5'te biri arasında değişen bir toprak rantı öderlerdi. *Terrier*'ler, arazilerinin değerine ve genişliğine göre tımar, zeamet vb. (fief, arrière-fief vb.) olurdu ve bunlardan bazıları yalnızca birkaç acre'dan ibaretti. Bütün bu *terrien*'ler (çiftçiler), topraklar üzerinde yaşayan kimseler üzerinde herhangi bir derecede yargılama hakkına sahipti, bunun da dört derecesi vardı. Bütün bu küçük tiranların altındaki kır halkının ne tür bir baskıya tabi olduğu tahmin edilebilir. Monteil, bugün 4000 mahkemenin (sulh mahkemeleri dahil) yeterli geldiği Fransa'da o zamanlar 160.000 mahkemenin olduğunu söylüyor.

Hilaire'nin kozmik maddenin bir yerdeki yoğunlaşmasını bir başka yerdeki azalmasıyla açıklamasında olduğu gibi,[259] sanayi proletaryasındaki yoğunlaşmaya karşılık gelmekle kalmamıştı. İşleyenlerin sayısındaki azalmaya rağmen, toprak eskisi kadar, hatta eskisinden çok ürün veriyordu; çünkü toprak mülkiyeti ilişkilerindeki devrime, tarım yöntemlerinin iyileştirilmesi, el birliği düzeyinin yükselmesi, üretim araçlarının yoğunlaşması vb. eşlik etmiş ve tarım işçilerini sadece daha yoğun bir biçimde çalıştırmakla yetinilmemiş,[260] aynı zamanda bunların kendileri için işledikleri tarlalar da giderek daralmıştı. Kır nüfusunun açıkta kalan kısmı ile birlikte, daha önce bunlar tarafından tüketilen besin araçları da serbest kalmıştı. Şimdi bunlar sermayenin maddi unsurlarına dönüşüyor. Açıkta kalan köylü, bundan böyle, tüketeceği şeylerin değerini, ücret biçiminde yeni efendisinden, yani sanayici kapitalistten satın almak zorunda. Geçim araçları için söylenenler, sanayiye ham madde olan yerli tarımsal ürünler için de geçerlidir. Bunlar değişmez sermayenin bir unsuruna dönüştü.

Örneğin, II. Friedrich zamanında hepsi ipek değilse bile keten eğiren Vestfalya köylülerinden bir kısmının ansızın topraklarından kovulduklarını, geride kalanların ise büyük çiftçilerin gündelikçileri haline getirildiklerini düşünelim. Aynı zamanda, "açıkta kalanlar"ın işçi olarak işe alındıkları büyük keten eğirme ve dokuma işletmelerinin kurulduğunu varsayalım. Ketenin görünüşü aynıdır. Bir tek lifinde değişme olmamış, ama bedenine yeni bir toplumsal ruh girmiştir. O, bundan böyle, manifaktür sahibinin değişmez sermayesinin bir bölümünü oluşturur. Keten eskiden bir sürü küçük üretici tarafından yetiştirilir ve küçük miktarlar halinde bunların aile üyeleri tarafından eğirilirken, şimdi, iplikçilerin ve dokumacıların kendisi için çalıştıkları bir kapitalistin elinde toplanır. Keten iplik üretimi için harcanan ek emek, eskiden sayısız köylü ailesi için bir ek gelir olurdu veya mademki II. Friedrich zamanındayız, Prusya kralına ödenen vergi haline gelirdi. Şimdi ise az sayıda kapitalistin kârı olur. Eskiden ülkenin dört bir yanına dağılmış olan iğler ve tezgâhlar, şimdi, işçiler ve ham maddeler gibi, birkaç büyük çalışma kışlasında toplanır. Ve iğler, dokuma tezgâhları ve ham maddeler bundan böyle iplikçiler ve dokumacılar için bağımsız bir hayat sağlayan araçlar olmaktan çıkar, onlara kumanda eden[261] ve emeklerini, karşılığını ödemeden emmeye yarayan araçlar haline gelirler. Büyük çiftlikler gibi büyük

259 "Notions de Philosophie Naturelle", Paris 1838, eserinde.

260 Sir James Steuart'ın vurguladığı bir nokta.

261 Kapitalist şöyle diyor: "Size emretmek için çekeceğim zahmete karşılık olarak elinizde kalan az bir şeyi de vermeniz koşuluyla, bana hizmet etme şerefine kavuşmanıza izin veririm." (J. J. Rousseau, "Discours sur l'Économie Politique", [Genève 1760, s. 70].)

manifaktürlere de şöyle bir bakmakla, bunların pek çok küçük işyerinin bir araya getirilmesi ve birçok bağımsız küçük üreticinin mülksüzleştirilmesi ile oluştuğu anlaşılamaz. Bununla beraber, önyargısız gözlemciler yanılmaz. Devrimin aslanı Mirabeau zamanında, tek bir tarla haline getirilmiş birçok tarladan söz etmemiz gibi, birçok iş yerinin birleştirilmesiyle oluşan büyük manifaktürlere hâlâ *manufactures réunies*, birleşik manifaktürler deniyordu.

> "Yalnızca," diyor Mirabeau, "yüzlerce kişinin bir müdürün emrinde çalıştırıldığı ve genellikle birleştirilmiş manifaktürler (*manufactures réunies*) denilen büyük manifaktürlere dikkat ediliyor. Çok büyük sayıda işçinin ayrı ayrı ve kendi hesabına çalıştığı manifaktürlere hemen hemen hiç aldırış edilmiyor. Bunlar arka planda bırakılıyor. Bu, büyük bir hatadır; çünkü yalnızca bunlar kendi başlarına halkın zenginliğinin önemli bir unsurunu oluşturuyor. ... Birleşik fabrika (*fabrique réunie*) bir iki girişimciyi mükemmel şekilde zenginleştirecektir; ama işçiler kendilerine sadece az veya çok para ödenen gündelikçiler olacak ve işletmenin iyi durumundan hiçbir biçimde pay almayacaktır. Buna karşılık, bölünmüş fabrikada (*fabrique séparée*) kimse zengin olmayacak ama birçok işçi rahatça geçinecektir. ... İyi hareket etmeyi ve çalışmayı, gelecekleri için hiçbir zaman önem taşımayacak ve günü birlik hayatlarında ancak biraz daha iyi yaşamalarını sağlayacak ufak bir ücret artışı elde etmenin yolu olarak görmeyeceklerdir. Aksine bu biçimde hareket etmekle durumlarını esaslı bir biçimde düzeltme olanağını bulacaklarını bildiklerinden iyi hareket eden ve çalışan işçilerin sayısı artacaktır. Çoğu zaman küçük bir tarım işletmesiyle bağlantılı olan bölünmüş bireysel manifaktürler, özgür manifaktürlerdir."[262]

Kır halkının bir kısmının mülksüzleştirilmesi ve kovulması, sanayi sermayesi için işçilerle birlikte bunların geçim ve çalışma araçlarını serbest hale getirmekle kalmaz, iç pazarı da yaratır.

Gerçekten, küçük çiftçileri ücretli işçi, geçim ve çalışma araçlarını ise sermayenin maddi unsurları haline getiren olaylar, aynı zamanda sermayenin iç pazarını yaratır. Eskiden köylü ailesi sonradan büyük bir kısmını kendisinin tüketeceği yiyecekleri ve ham maddeleri, kendisi üretir ve işlerdi. Bu yiyecek maddeleri ve ham maddeler, şimdi meta haline gelmiş bulunuyor; şimdi bunları büyük çiftçiler satmaktadır; manifaktürler bunların pazarlarını oluşturmaktadır. İplik, keten bezi, kaba yünlü eşya gibi ham maddeler, daha önce köylü ailesinin kendi içinde elde edilen ve kendi ihtiyaçlarını gidermek için işlenen ve dokunan bu şeyler, şimdi manifaktür eşyası haline gelmiş bulunuyor; kır bölgeleri de bunların sürüm pazarlarını oluşturuyor. Şimdiye kadar ihtiyaçlarını bir

262 Mirabeau, l.c., t. III, s. 20-109 passim. Mirabeau'nun dağınık atölyeleri iktisadilik ve verimlilik bakımından "birleşik" olanlara üstün sayması ve bu ikincileri sırf hükümetlerin gözetimi altında oluşturulmuş yapay sera bitkileri olarak görmesi, kıta manifaktürlerinin büyük bir kısmının o zamanlardaki durumlarıyla açıklanabilir.

sürü küçük ve kendi hesabına çalışan üreticilerden aldıkları öteberiyle gideren binlerce dağınık alıcı, artık, sanayi sermayesinin sağladığı metaların sürüldüğü büyük bir pazar oluşturmaktadır.[263] Böylece, daha önce kendi başlarına faaliyette bulunan köylülerin mülksüzleştirilmeleri ve üretim araçlarından koparılmaları ile kırlarda tarım faaliyetinin yanı sıra yürütülen yan imalât faaliyetlerinin yok olması ve manifaktürün tarımdan kopup ayrılması süreçleri el ele gidiyor. Gerçekten de, bir ülkenin iç pazarı, kapitalist üretim tarzının muhtaç olduğu genişlik ve istikrarı, ancak, kırlardaki ev sanayisinin yok olması ile kazanabilir.

Bununla beraber, gerçek manifaktür döneminde köklü bir dönüşüm olmamıştır. Hatırlanacağı gibi, manifaktür, ulusal üretime ancak pek yavaş bir biçimde egemen olmuş ve asıl dayanağı her zaman kentlerdeki zanaatlar ile taşrada tarımsal faaliyetlerin yanı sıra bir yan faaliyet olarak yürütülen ev sanayisi olmuştur. Manifaktür, ev sanayisini bazı iş kollarında ve bazı belli noktalarda bir biçimde yıkıp yok etmişse de, ham maddelerin işlenmesi ve hazır hale getirilmesi için buna belli bir ölçüde ihtiyaç duyması nedeniyle, birtakım başka yer ve noktalarda bunun tekrar ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bundan dolayı, manifaktür, tarımı yan faaliyet, manifaktüre -doğrudan doğruya veya tüccar aracılığıyla- ürün satmaya yönelik sınai çalışmayı asıl faaliyet olarak yürüten yeni bir küçük köylüler sınıfı yaratmıştır. Bu, İngiliz tarihini inceleyen kimseleri ilk başta şaşırtan bir görüngünün en önemli nedeni olmasa bile nedenlerinden biridir. 15. yüzyılın son üçte birinden itibaren kapitalist işletme biçiminin tarımda gittikçe yaygınlaşması ve köylülerin gittikçe artan ölçüde perişan olup ortadan kalkmaları, bazı belli aralıklar dışında, sürekli şikâyetlere yol açmıştır. Öte yandan, gittikçe azalan sayıda ve gittikçe kötüleşen koşullar içinde olmakla beraber, bu tür köylülük sürekli yeniden ortaya çıkmaktadır.[264] Bunun başta gelen nedeni şudur: İngiltere'de değişik dönemlerde, kâh tahıl üretimi kâh hayvancılık ön plana geçmiş ve buna bağlı olarak da köylü tarım işletmelerinin kapsadığı alanda dalgalanmalar olmuştur. İlk olarak büyük sanayi, beraberinde getirdiği makinelerle kapitalist tarımın sürekli temelini atmış, kır halkının büyük

263 "Diğer işlerinden arta kalan zamanlarda bir işçi ailesinin kendi çalışmasıyla, bir itiraz konusu olmaksızın, ailenin giyim ihtiyacını karşılayan şeyler haline getirilen yirmi libre yün pek mesele yaratmaz. Ama bunları pazara götürün, fabrikaya gönderin, oradan simsara, sonra satıcıya aktarın, bu suretle karşınıza büyük ticari işlemler ve malın değerinin yirmi katına varan büyüklükte bir iş çeviren nominal bir sermaye çıkar. ... Üretici sınıf böylece, sefil bir fabrika ahalisini, asalak bir dükkâncılar ve tamamen uydurma bir ticaret, para ve maliye sistemini yaşatmak için sömürülüyor." (David Urquhart, l.c. s. 120.)

264 Burada Cromwell dönemi bir bir istisnadır. Cumhuriyet devam ettiği sürece, İngiliz nüfusunun bütün katmanları, Tudor'ların saltanatı zamanında düşmüş oldukları kötü durumdan kurtulmuştu.

çoğunluğunu köklü bir biçimde mülksüzleştirmiş ve kökleri olan iplikçilik ve dokumacılığı söküp kazıyarak kırlardaki ev sanayisinin tarımdan ayrılması sürecini tamamlamıştır.[265] Ve böylece de, ilk kez, bütün iç pazarı sanayi sermayesi için ele geçirmiştir.[266]

6. Sanayici Kapitalistin Doğuşu

Sanayici[267] kapitalistin doğuşu, çiftçinin doğuşu gibi yavaş yol alan bir süreçle olmamıştır. Şüphesiz, bazı küçük lonca ustaları ve daha çok sayıda bağımsız küçük zanaatçı ve hatta ücretli işçi, küçük kapitalistlere ve sonra da ücretli emeğin giderek genişleyen ve bununla el ele giden birikim ile gelişerek tam kapitalistlere dönüşmüştü. Kapitalist üretimin çocukluk çağında olanlar birçok yönden Orta Çağ kentlerinin çocukluk çağında olanları andırır; o sıralar, firar eden serflerden kimin usta ve kimin hizmetkâr olacağı sorunu büyük ölçüde firar tarihinin erken veya geç oluşuna göre çözüme bağlanmıştı. Ne var ki, bu yöntemin kaplumbağanınkini geçemeyen hızı 15. yüzyılın sonundaki büyük keşiflerin yaratmış olduğu dünya piyasasının ticari ihtiyaçlarına hiçbir biçimde uymuyordu. Ama Orta Çağdan, çok farklı ekonomik toplum biçimlerinde olgunlaşan ve kapitalist üretim tarzına ön gelen dönemde yine de (*quand même*) sermaye sayılan, iki farklı sermaye biçimi devralınmıştı: tefeci sermayesi ve tüccar sermayesi.

---

265 Makinelerin kullanılmaya başlamasıyla birlikte, gerçek anlamındaki manifaktürlerden ve kırlarda veya evlerde görülen manifaktürlerin yıkılmasıyla büyük yünlü sanayisinin doğduğunu Tuckett biliyor. (Tuckett, l.c., v. I, s, 139-144.) "Sapan, boyunduruk, tanrıların icadı ve kahramanların meşgalesi olmuştu: dokuma tezgâhı, iğ ve çıkrık daha az soylu bir kaynaktan mı geliyor? Çıkrığı sabandan, iği boyunduruktan ayırıyorsunuz ve fabrikalar ile yoksul yurtlarını, kredi ile panikleri, biri tarımsal diğeri ticari iki düşman milleti elde ediyorsunuz." (David Urquhart l.c, s. 122.) Şimdi de bir Carey çıkıyor, şüphesiz haksız da olmaksızın, İngiltere'nin fabrikaların tekeline yalnız başına sahip olabilmek için diğer bütün ülkeleri sadece tarım ülkeleri haline getirmek istemesinden yakınıyor. Türkiye'nin bu biçimde mahvedildiğini ileri sürüyor; çünkü İngiltere tarafından, "toprağın sahipleri ile toprağı işleyenlerin, kendilerini, saban ile tezgâhın, çekiç ile süngünün doğal ittifakı yoluyla güçlendirmelerine asla izin verilmemiştir." ("The Slave Trade", s. 125.) Ona göre, Urquhart'ın kendisi de, İngiliz çıkarları doğrultusunda serbest ticaret propagandası yaparak Türkiye'nin yıkımında rol oynayan belli başlı ajanlarından biri olmuştur. İşin en hoş yanı, bu arada büyük bir Rus hayranı olan Carey'in, söz konusu ayrılma sürecini, onu hızlandıran koruma sistemi aracılığıyla önlemek istemesidir.

266 Mill, Rogers, Goldwin Smith, Fawcett vb. insancıl İngiliz iktisatçıları ve John Bright ve Ortakları gibi liberal fabrikatörler, Tanrı'nın Kabil'i kardeşi Habil hakkında sorguya çekmesi gibi, İngiliz toprak aristokratlarını sorguya çekiyor: binlerce *freeholder*'ımız (mülk sahipleri) nereye gitti? Peki ama siz nereden geldiniz? Söz konusu freeholder'ların yıkımından. Sorularınıza devam edip, bağımsız dokumacıların, iplikçilerin, zanaatçıların nereye gittiklerini niye sormuyorsunuz?

267 Burada, sanayici, tarımcıya karşıt olarak kullanılmaktadır. "Kategorik" anlamda, çiftçi, bir fabrikatör kadar sanayici kapitalisttir.

> "Bugün toplumun bütün zenginliği ilk önce kapitalistin eline geçer ... o, toprak sahibine rant, işçiye ücret, vergi ve aşar toplayıcısına alacaklarını öder ve yıllık emek ürününün büyük bir kısmını, gerçekten en büyük ve her geçen gün durmadan büyüyen bir kısmını, kendisine alıkoyar. Kapitalist bugün, onu bu mülkiyet üzerinde hak sahibi kılan herhangi bir yasa olmamakla beraber, bütün toplumsal zenginliğin ilk elden sahibi sayılabilir. ... Mülkiyetteki bu değişmeye sermaye üzerinden faiz alınması sebep olmuştur …ve bütün Avrupa'da yasa koyucunun tefeciliği yasa yoluyla önlemeye çalışması az dikkat çekici bir şey değildir. ... Kapitalistin bütün ülkenin zenginliği üzerindeki gücü, mülkiyet hakkında tam bir devrimdir ve buna hangi yasa veya yasalar dizisi sebep olmuştur?"[268]

Yazarın, devrimlerin yasalarla yapılmadığını hatırlaması gerekirdi.

Tefecilik ve ticaret yoluyla oluşan para-sermayenin sanayi sermayesine dönüşmesi kırda feodal hukuk düzeni, kentlerde ise lonca sistemini ayakta tutan hukuk düzeni ile önlenmişti.[269] Bu engeller feodal toplumun çözülmesi, kır halkının mülksüzleşmesi ve kısmen kovulmasıyla yıkılmıştı. Yeni manifaktür, kıyılardaki ihraç limanlarında ya da iç kesimlerdeki eski kent belediyelerinin ve bunların loncalarının kontrolleri dışında kalan noktalarda kurulmuştu. Bunlardan dolayı, İngiltere'de *corporate towns* (kurumsal kentler), bu yeni sanayi fidanlıklarına karşı şiddetli bir mücadeleye girişmişti.

Amerika'da altın ve gümüş madenlerinin keşfi, yerli halkın kökünün kazınması, köleleştirilmesi ve madenlerin bunların mezarı haline getirilmesi, Doğu Hint Adalarının fethine ve yağmalanmasına başlanması, Afrika'nın, siyah derililerin ticari amaçlarla avlandığı alana çevrilmesi, kapitalist üretim döneminin şafağının işaretleriydi. Bu masalımsı süreçler ilk birikimin ana uğraklarını oluşturur. Bunu, sahnesi bütün yeryüzü olmak üzere, Avrupalı ulusların ticaret savaşları izler. Bunlar Hollanda'nın İspanya'dan ayrılmasıyla başlar, İngiltere'de Jakobenlere karşı savaşla muazzam boyutlara ulaşır ve Çin'e karşı girişilmiş Afyon Savaşı ile hâlâ devam eder, vb.

İlk birikimin farklı uğrakları, şimdi, az çok bir zaman sırası izleyerek, özellikle İspanya, Portekiz, Hollanda, Fransa ve İngiltere'ye dağılmış bulunuyor. Bunlar, 17. yüzyılın sonunda İngiltere'de sömürge sistemini, devlet borçları sistemini, modern vergi sistemini ve korumacılık sistemini içine alan sistematik bir bütün oluşturur. Bu yöntemler, sömürgecilik sisteminde olduğu gibi, kısmen en kaba zora dayanır. Ama hepsi,

---

268 "The Natural and Artifical Rights of Property Contrasted", Lond. 1832, s. 98, 99. Bu anonim eserin yazarı: Th. Hodgskin.

269 1794 yılında bile, Leeds'li küçük kumaş imalatçıları, herhangi bir tüccarın fabrikatör olmasını yasaklayacak bir yasa için dilekçe vermek üzere parlamentoya bir heyet göndermişti. (Dr. Aikin, l.c.)

feodal üretim tarzının kapitalist üretim tarzına dönüşüm sürecini uygun bir ortam yaratarak hızlandırmak ve geçiş süresini kısaltmak için, devlet zorundan yararlanmıştı. Zor, yeni bir topluma gebe olan her eski toplumun ebesidir. Zor, başlı başına bir iktisadi güçtür.

Hristiyanlık üzerinde ihtisas sahibi bir yetkili olarak W. Howitt, Hristiyan sömürgecilik sistemi hakkında şöyle der:

> "Hristiyan denilen bu insanlar, dünyanın dört bir yanında, boyunduruk altına alabildikleri halklara karşı, dünya tarihinin başka hiçbir döneminde ve ne kadar vahşi, ne kadar geri, insaf ve utanmadan ne kadar nasipsiz olursa olsun başka hiçbir kavminde benzerine rastlanmayan barbarlık ve gaddarlığı reva görmüşlerdir."[270]

Hollanda'nın sömürge yönetiminin tarihi -Hollanda 17. yüzyılın örnek kapitalist ülkesiydi- "insanların ihanetleri, satın alınmaları, kitle halinde yok edilmeleri ve alçalmaları bakımından bir eşi daha bulunamayacak bir tablo oluşturur."[271] Hollanda'nın Java'ya esir sağlamak için Celebes'de uyguladığı insan hırsızlığı sisteminden daha karakteristik bir şey olamaz. Bu amaçla insan hırsızları yetiştiriliyordu. Hırsız, tercüman ve satıcı, bu ticaretin başlıca ajanları, yerli prensler ise baş satıcılardı. Çalınan gençler, köle gemileriyle gönderilecek olgunluğa ulaşıncaya kadar, Celebes'in gizli zindanlarında saklanıyordu. Resmî bir raporda şunlar yazılıdır:

> "Örneğin Makassar'ın bu şehri, doymak bilmez hırsın ve gaddarlığın kurbanları olan, zincirlere vurulmuş ve ailelerinden zorla koparılmış bu zavallı ve çilekeş insanların doldurduğu her biri diğerinden daha korkunç gizli zindanlarla doludur."

Malakka'yı ele geçirmek için Hollandalılar Portekiz valisini satın almıştı. 1641 yılında vali, Hollandalılara kente girme izni vermişti. Hollandalılar hemen konağına koşmuş ve vaat ettikleri 21.875 sterlinlik ihanet bedelini ödemekten "kaçınmak" için kendisini katletmişlerdi. Ayak bastıkları her yeri tahrip edip insansızlaştırdılar. Java'nın bir eyaleti olan Banjuwangi'de 1750 yılında 80.000'den fazla insan yaşarken 1811'de sadece 18.000 kişi yaşıyordu. İşte *doux commerce* (tatlı ticaret)!

İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası, bilindiği gibi, Doğu Hindistan'daki politik egemenliğin dışında, çay ticaretinin, genel olarak Çin'le

---

270 "William Howitt, "Colonization and Christianity. A Popular History of the Treatment of the Natives by the Europeans in all their Colonies", Lond. 1838, s. 9. Kölelere nasıl davranıldığı üzerine iyi bir derleme: Charles Comte, "Traité de la Législation", 3me éd., Bruxelles 1837. Burjuvazinin, dünyaya kendi tasavvur ettiği gibi biçim verebildiği her yerde, kendisini ve işçiyi ne hale soktuğunu görmek için, bu konunun ayrıntılarıyla incelenmesi gerekir.

271 Bu adanın müteveffa vali yardımcısı Thomas Stamford Raffles, "The History of Java", Lond. 1817. [v. II, s. CXC, CXCI.]

ticaretin ve Avrupa ile bölge arasındaki mal taşımacılığının mutlak tekelini elinde bulunduruyordu. Ama Hindistan'ın kıyı ticareti, adalar arası ticaret ve ülkenin iç ticareti, kumpanyanın yüksek dereceli memurlarının tekelindeydi. Tuz, afyon, Hint karabiberi ve diğer metaların tekelleri bitip tükenmek bilmeyen bir zenginlik kaynağıydı. Memurlar fiyatları kendileri saptıyor ve talihsiz Hinduları diledikleri gibi soyuyordu. Genel vali bu özel ticarete katılıyordu. Kolladığı kimseler öyle koşullar taşıyan sözleşmeler elde ediyordu ki, simyacılardan daha akıllıca hareket ederek, altını yoktan yaratıyorlardı. Bir günde yerden mantar bitercesine büyük servetler ortaya çıkıyor, bir kuruş bile yatırmaksızın ilk birikim başlayıp devam ediyordu. Warren Hastings davası bu tür örneklerle doludur. Bunlardan birini görelim. Hindistan'ın afyon bölgelerine çok uzak düşen bir yerinde resmî göreve atanan Sullivan adında birine tam yola çıkacağı sırada bir afyon sözleşmesi sağlanır. Sullivan, sözleşmesini Binn adlı birine 40.000 sterline satar, Binn aynı gün sözleşmeyi 60.000 sterline elden çıkarır, sözleşmenin son alıcısı ve yürütücüsü olan kişi, sonrasında muazzam bir kazanç sağladığını açıklar. Parlamentoya sunulan bir listeye göre kumpanya ve memurları 1757-1766 yılları arasında Hintlilerden hediye olarak 6 milyon sterlin almıştır! 1769-1770 yıllarında İngilizler bütün pirinçleri satın alıp, masallara yaraşır yükseklikte fiyatlar hariç, yeniden piyasaya sürmeme yoluyla bir kıtlık yaratmıştı.[272]

Yerlilere reva görülen muamelenin en korkunç olduğu yerler doğal olarak, Karayipler gibi sırf ihraç ürünü yetiştiren plantasyon sömürgeleri ile Meksika ve Doğu Hindistan gibi soygun alanı haline getirilmiş zengin ve yoğun nüfuslu ülkelerdi. Bununla beraber, asıl sömürgelerde bile ilk birikimin Hristiyanca karakteri kendini ortaya koymaktan uzak kalmıyordu. Protestanlığın o aklı başında virtüözleri olan New England'lı püritenler, eyalet meclislerinin kararlarıyla, her Kızılderili kafası ve yakalanmış her Kızılderili için 1703 yılında 40 sterlinlik bir ödül vermeyi kabul etmişti; 1720'de Kızılderili başına verilecek ödül 100 sterline çıkarılmıştı. 1744 yılında, Massachusetts Bay bir kabileyi asi ilan ettikten sonra, şu tarife uygulanmıştı: 12 yaşında ve daha büyük yaşta bir erkek kafası için 100 sterlin (yeni para), erkek tutsak için 105 sterlin, kadın ve çocuk tutsak için 50 sterlin, kadın ve çocuk kafası için 50 sterlin! 20-30 yıl sonra sömürgecilik sistemi, sofu hacı babalarının geçen süre içinde isyankâr hale gelmiş olan torunlarından öcünü aldı. İngiltere'nin kışkırtmasıyla ve İngiltere hesabına, Kızılderililerin balta-

272 1866 yılında yalnızca Orissa eyaletinde bir milyondan fazla Hindu açlıktan öldü. Buna karşın, geçim araçlarının açlıktan kırılmakta olan insanlara satıldıkları fiyatlarla Hint devlet hazinesi zenginleştirilmeye çalışılmıştı.

ları altında canlarından oldular. Britanya parlamentosu, av köpeklerini ve kafa derisi yüzmeyi "Tanrı'nın ve doğanın kendisine vermiş olduğu araçlar" ilân etti.

Sömürgecilik sistemi, ticaretin ve deniz taşımacılığının olgunlaşması için sera etkisi yarattı. Luther'in "tekelci şirketleri" (*"Gesellschaften Monopolia"*) sermayenin yoğunlaşması için güçlü kaldıraçlardı. Sömürgeler, gelişen manifaktürlere piyasa ve piyasa tekeli yoluyla da güçlenmiş bir birikim sağlamıştı. Avrupa'nın dışında doğrudan doğruya yağma, köleleştirme ve katletme ile ele geçirilen servet anavatana akmış ve orada sermayeye dönüşmüştü. Sömürge sistemini tam olarak ilk geliştirmiş ülke olan Hollanda daha 1648 yılında ticari gücünün zirvesinde bulunuyordu. Hollanda,

> "Doğu Hint ticaretini ve Avrupa'nın güneybatısı ile kuzeydoğusu arasındaki ticareti hemen hemen tümüyle kendi elinde tutuyordu. Balıkçılığı, denizciliği, manifaktürleri bakımından diğer bütün ülkeleri geride bırakıyordu. Cumhuriyetin toplam sermayesi, belki Avrupa'nın diğer ülkelerinin toplam sermayesinden daha önemli bir miktardaydı."

Gülich şunu eklemeyi unutmuş: Hollanda halkı daha 1648 yılında Avrupa'nın diğer bütün halkları arasında daha aşırı çalışanı, daha yoksulu ve daha kaba bir baskı altında ezileniydi.

Günümüzde sınai üstünlük ticari üstünlüğü de beraberinde getirmektedir. Buna karşılık, gerçek manifaktür döneminde sınai üstünlüğü sağlayan, ticari üstünlüktür. Sömürgecilik sisteminin o zamanlar oynamış olduğu rolün önemi de bununla ilgilidir. Sömürgecilik sistemi, Avrupa'nın eski tanrılarının yanında kendisine sunakta yer açan ve günün birinde diğerlerinin tümünü elinin tersiyle bir yana iten "yabancı tanrı"ydı. Kâr elde etmeyi, insanlığın son ve biricik amacı ilan etmişti.

Köklerini daha Orta Çağda Cenova ve Venedik'te keşfettiğimiz kamu kredisi sistemi, yani devlet borçları sistemi, manifaktür dönemi boyunca bütün Avrupa'yı sarmıştı. Deniz ticareti ve ticaret savaşları ile birlikte sömürgecilik sistemi, kamu kredisi sistemi için uygun bir ortam sağlama hizmetini gördü. Böylece, ilk olarak Hollanda'da yer etti. Devlet borçlanması, yani devletin elden çıkarılması -devlet ister despotik, ister meşruti isterse cumhuriyetçi olsun- kapitalist çağa damgasını vurur. Ulusal zenginlik denilen şeyin modern halkların gerçekten mülkiyetinde olan biricik kısmı, bunların devlet borçlarıdır.[273] Bundan dolayı, bir halk ne kadar borçlanırsa o kadar çok zengin olur diyen modern doktrin, zorunlu bir sonuç olarak karşımıza çıkar. Kamu kredisi sermayenin *credo*'su (amen-

273 William Cobbett, İngiltere'de bütün kamu kurumların isimlerinin başına "kraliyet" sıfatının eklendiğine işaret eder; ama bunun yerine "ulusal" borç da vardı (*national debt*).

tüsü) haline gelir. Ve devlet borçlanmasının doğuşu ile birlikte devlet borçlarına olan vefasızlık kutsal ruha karşı işlenen bağışlanmaz günahın yerine geçer.

Kamusal borçlanma ilk birikimin en güçlü kaldıraçlarından biri haline gelir. Kamusal borçlanma, bir sihirbaz değneği dokunurcasına, başıboş duran paraya bir çoğalma gücü kazandırır ve böylece onu sermayeye çevirir; hem de bunu, parayı sanayi ve hatta tefecilik alanına yatırılması halinde katlanmak durumunda kalabileceği zahmet ve risklere maruz bırakmaksızın yapar. Devletin alacaklıları gerçekte hiçbir şey vermezler; çünkü borç verdikleri tutar, tıpkı aynı miktarda nakit para gibi ellerinde iş görmeye devam eden, kolayca devredilebilir kamusal borç senetlerine dönüşür. Ne var ki, böylece yaratılan bir aylak rantiyeler sınıfı ile hükümet ve halk arasında aracı olarak iş gören bankerlerin aniden biriken zenginliklerini -ve yine her devlet borçlanmasının iyi bir parçasının kendilerine gökten inme bir sermaye hizmetini gördüğü vergi mültezimlerinin, tacirlerin, özel fabrikatörlerin zenginliklerini- bir yana bıraksak bile, devlet borçlanması anonim şirketlerin, her tür menkul kıymet üzerinde yapılan işlemlerin, spekülasyonun, kısaca borsa oyunlarının ve modern bankokrasinin gelişmesine yol açmıştır.

Ulusal isimlerle bezenmiş olan büyük bankalar, ortaya çıktıkları andan itibaren, sadece hükümetlerin yanında yer almış ve elde ettikleri ayrıcalıklar sayesinde onlara para yatırabilmiş olan özel spekülatörlerin şirketleri olmuştur. Bundan dolayı, devlet borçlarındaki birikmeyi ölçmek için, İngiltere Bankası'nın kurulmasından (1694) sonra tam anlamıyla gelişen bu bankaların hisse senetlerindeki birbiri peşi sıra gelen yükselişlerden daha şaşmaz bir ölçü olamaz. İngiltere Bankası hükümete parasını % 8 üzerinden borç vermekle işe başlamıştı; banka, aynı zamanda, parlamento tarafından, banknot biçiminde halka tekrar ikrazda bulunma yoluyla aynı sermayeyle para basma yetkisiyle donatılmıştı. Banka bu banknotlarla ticari senetleri iskonto edebiliyor, meta üzerinden avans verebiliyor ve değerli maden satın alabiliyordu. Çok geçmeden, İngiltere Bankası'nın kendi yarattığı bu kredi parası, devlete borç verirken ve devlet hesabına kamu borç faizlerini öderken kullandığı para haline geldi. Bankanın bir eliyle verdiğini öteki eliyle daha da artmış olarak geri alması yetmiyordu; banka, parayı geri alırken bile, borç verilmiş son meteliğe kadar ulusun ebedî alacaklısı olarak kalıyordu. Yavaş yavaş ülkenin sahip bulunduğu bütün değerli madenler kaçınılmaz bir biçimde kendisinde toplanıyor ve bütün ticari kredilerin çekim merkezi haline geliyordu. İngiltere'de, tam da cadıların yakılmasına son verilen dönemde, banknot kalpazanları asılmaya başladı. Bu bankokrat-

lar, finansçılar, rantiyeler, borsa simsarları ve borsa kurtları sürüsünün aniden ortaya çıkışının çağdaşları üzerinde ne gibi bir etki yaptığını bu dönemden kalma yazılar, örneğin Bolingbroke'un yazıları, ortaya koyar.[274]

Devlet borçları ile birlikte, sıklıkla bu ya da şu ülkedeki ilk birikimin kaynaklarından birini gizleyen bir uluslararası kredi sistemi doğmuştu. Çöküş döneminde Hollanda'ya büyük miktarlarda borç para vermiş olan Venedik'in soygun sisteminin soysuzlukları, Hollanda'nın sermaye zenginliğinin bu tür gizli temellerinden birini oluşturmuştur. Hollanda'nın İngiltere ile ilişkileri bakımından da durum böyleydi. Daha 18. yüzyılın başlarında Hollanda'nın manifaktürleri büyük ölçüde geride bırakılmış ve Hollanda, ticaret ve sanayi bakımından egemen bir ülke olmaktan çıkmıştı. Bundan dolayı, 1701-1776 yılları arasında Hollanda'nın başlıca işlerinden biri, özellikle kendisinin en güçlü rakibi olan İngiltere'ye olmak üzere, muazzam miktarlara varan sermayeyi borç olarak vermekti. Bugün İngiltere ile Amerika Birleşik Devletleri arasında aynı şey olmaktadır. Bugün Amerika Birleşik Devletleri'nde bir doğum belgesi olmaksızın ortaya çıkan bazı sermayeler, İngiltere'de daha dün sermayeye dönüştürülmüş olan çocuk kanıdır.

Devlet borçları, desteğini, yıllık faiz vb. ödemelerini karşılamak zorunda olan kamu gelirlerinde bulduğu için, modern vergi sistemi, ulusal borçlanma sisteminin zorunlu tamamlayıcısı olmuştu. Borçlanmalar, hükümetin, olağanüstü giderleri, bunlar vergi mükelleflerince hemen hissedilmeksizin karşılamasını mümkün kılar; ne var ki, vergilerin yükselmesi bunun kaçınılmaz sonucu olur. Öte yandan, arka arkaya alınan borçların yığılması sonucu vergilerde meydana gelen yükselme, hükümeti yeni olağanüstü giderleri karşılamak için sürekli yeni borçlar almaya zorlar. En gerekli geçim araçları üzerine konulan (böylece bunların pahalılaşmasına yol açan) vergilerin etrafında dönen bir mekanizmaya sahip bulunan modern maliye, bundan ötürü, otomatik artan oranlılığın tohumunu kendi içinde taşır. Aşırı vergileme, istisnai bir şey olmaktan çok, bir ilkedir. Bundan dolayı, bu sistemin ilk uygulandığı ülke olan Hollanda'da büyük vatansever de Witt bunu *Özdeyişler*'inde ücretli işçiyi itaatkâr, tutumlu, çalışkan hale getirmenin ve aşırı ölçüde çalışmaya razı etmenin en iyi yolu olarak göklere çıkarmıştır. Bununla beraber, bu sistemin ücretli işçinin durumu üzerindeki tahrip edici etkisi, burada bizi köylülerin, zanaatçıların, kısacası aşağı orta sınıfın bütün unsurlarının bu sistem yüzünden zorla mülksüzleştirilmesinden daha az ilgilendirmektedir. Bu nokta üzerinde, burjuva iktisatçıları arasında bile iki ayrı görüş

274 "Tatarlar Avrupa'yı bugün istila etselerdi, onlara, bizdeki finansçının ne olduğunu anlatmak, güç olurdu." (Montesquieu, "Esprit des lois", t. IV. s. 33, éd Londres 1769.)

mevcut değildir. Sistemin mülksüzleştirme yönündeki etkinliği, kendisini tamamlayan parçalardan biri olan korumacılık sistemi ile daha da artar.

Kamusal borcun ve buna uygun düşen maliye sisteminin, zenginliğin sermayeleştirilmesinde ve kitlelerin mülksüzleştirilmesinde oynadıkları büyük rol, Cobbett, Doubleday vb. birçok yazarı, modern halkların içinde bulunduğu sefaletin temel nedenini, yanlış olarak, burada aramaya yöneltti.

Koruma sistemi fabrikatör imal etmeye, bağımsız işçileri mülksüzleştirmeye, ulusal üretim ve geçim araçlarını sermayeleştirmeye, eski üretim tarzından modern üretim tarzına geçişi zorla kısaltmaya yarayan yapay bir araçtı. Avrupa devletleri bu buluşun patentini aralarında paylaşamadılar ve bir kere kâr yapıcıların hizmetine girince, bu amaç için, dolaylı olarak koruyucu gümrükler, dolaysız olarak ihraç primleri vb. ile yalnızca kendi halklarını soyup soğana çevirmekle kalmadılar. Aynı zamanda, kendilerine bağlı ülkelerde bütün sanayilerin kökünü zorla kazıdılar; örneğin, İrlanda'da yünlü manifaktürüne İngilizlerin yaptığı buydu. Kıta Avrupa'sında Colbert örneğinden sonra süreç çok daha basitleştirilmişti. Burada sanayi için gerekli ilk sermaye kısmen doğrudan doğruya devlet hazinesinden geliyordu.

> "Saksonya'nın" diye bağırıyor Mirabeau, "Yedi Yıl Savaşı'ndan önceki sanayi üstünlüğünün nedeni niye bu kadar uzaklarda aranıyor? 180 milyonluk devlet borcu!"[275]

Sömürge sistemi, devlet borçları, yüksek vergiler, koruma, ticaret savaşları vb., gerçek manifaktür döneminin bu yaratıkları, büyük sanayinin çocukluk dönemi boyunca devler gibi büyümüştür. Günahsız insanların uğradıkları büyük Herod'vari katliam, modern sanayinin doğuşunun müjdecisi olmuştur. Kraliyet donanması gibi fabrikalar da ihtiyaç duydukları personeli baskı yoluyla toplar. Kır halkının 15. yüzyılın son üçte birinden kendi zamanı olan 18. yüzyılın sonlarına kadar devam eden dehşet verici mülksüzleşme süreci karşısında kılı kıpırdamayan, kapitalist tarımı ve "tarım toprakları ile otlaklar arasındaki gerekli oranı kurmak için" "zorunlu" gördüğü bu süreçten olanca memnuniyeti duymuş olan Sir F. M. Eden, buna karşılık, manifaktür tipi işletmeleri fabrika tipi işletmelere dönüştürmek ve sermaye ile emek gücü arasındaki gerekli oranı kurmak için çocukların çalışmasının ve köleleştirilmesinin zorunlu olduğunu görmekte aynı ekonomik görüş keskinliğini gösterememiştir. Eden şöyle diyor:

---

275 "Pourquoi aller chercher si loin la cause de l'éclat manufacturier de la Saxe avant la guerre? Cent quatre-vingt millions de dettes faites par les souverains!" (Mirabeau, l.c., t. VI, s. 101.)

"Herhangi bir manifaktürün başarı ile devam edebilmek için yoksul çocuklara el koymak üzere kulübe ve çalışma yurtlarını talan etmek, bu çocukları gecenin büyük bir kısmında postalar halinde çalıştırmak ve kendilerini dinlenme olanağından yoksun bırakmak zorunda olup olmadığı; farklı yaşlardaki ve durumlardaki ayrı cinsiyetten insanları aynı yere yığmanın sadece birbirlerini baştan çıkarma ve hayasızlaşma örneği olmakla sonuçlanacağı; ve böyle bir manifaktürün ulusun ve bireylerinin mutluluklarına herhangi bir katkıda bulunup bulunamayacağı konusunda kamunun dikkat göstermesi, her halde, katlanılacak zahmete değer bir şey olmalıdır."[276] "Derbyshire, Nottinghamshire ve özellikle Lancashire'da," diyor Fielden, "su çarklarını döndürecek güçteki akarsuların kıyılarında kurulmuş büyük fabrikalarda yeni icat edilmiş makineler kullanılıyordu. Kentlerden uzak bulunan bu yerlerde birdenbire binlerce işçiye ihtiyaç duyulmuştu; o zamana kadar görece seyrek nüfuslu ve verimsiz bir yer olan Lancashire şimdi özellikle bir nüfusa ihtiyaç gösteriyordu. En fazla ve her şeyden önce istenen de küçük çocukların ufak ve narin parmakları idi. Hemen, Londra, Birmingham ve diğer yerlerdeki kilise idarelerinin çalışma yurtlarından çıraklar (!) sağlama alışkanlığı çıktı ortaya. 7 ile 13 ya da 14 yaşları arasındaki bu çaresiz ve tutamaksız küçük yaratıkların binlercesi, ama binlercesi, kuzeye yollandı. Çıraklarını giydirmek, beslemek ve fabrika yakınındaki bir çıraklar yurdunda barındırmak, alışkanlığa göre, ustaya" (yani çocuk hırsızına) "aitti. Çalışırlarken başlarına bir gözcü konuluyordu. Çocukları azamî biçimde çalıştırmak bu köle güdücüsünün çıkarınaydı; çünkü, çocuğa ne kadar çok ürün ürettirebilirse, ücreti o kadar yüksek oluyordu. Bunun doğal sonucu, elbette, zulümdü. ... Birçok fabrika bölgelerinde, özellikle de Lancashire'da, fabrika patronlarına bırakılmış bu çaresiz tutamaksız yaratıklar, yürekler parçalayıcı işkencelere maruz kalıyordu. Ölesiye çalıştırılıyorlar, ... kırbaçlanıyorlar, zincire vuruluyorlar ve son derece geliştirilmiş en dehşet verici yöntemlerle işkenceye tabi tutuluyorlardı; birçok örnekte derileri kemiklerine yapışmış şekilde, yine de kırbaç altında inleye inleye çalıştırılıyorlardı. Öyle ki, bazı örneklerde kurtuluşu intiharda buluyorlardı! ... Derbyshire, Nottinghamshire ve Lancashire'ın, kamuoyunun gözünden uzakta kalmış, güzel ve romantik vadileri korkunç işkence -ve birçok örnekte ölüm- yuvaları haline gelmişti! ... Fabrikatörlerin kârları muazzamdı. Ancak, bu sadece onların doymak bilmeyen iştahlarını daha da kamçılıyordu. Geceleri de çalışmaya başlanmıştı; bir grup işçi bütün gün çalışıp bitap düşünce, diğer bir grup işçi gece işini devralmak üzere hazır tutuluyordu; gündüz işinden dönen grup biraz önce gece işine kalkan grubun çıktığı yataklara giriyor ve ertesi sabah bunun tersi oluyordu. Yatakları hiç soğutmamak Lancashire'da bir gelenek olmuştur."[277]

276 Eden, l.c, b. II, ch. I, s. 421.

277 John Fielden, l.c, s. 5, 6. Fabrika sisteminin başlangıç dönemindeki rezillikleri üzerine krş. Dr. Aikin (1795), l.c. s. 219, ve Gisborne, "Enquiry into the duties of men", 1795, v. II. - Buharla işleyen makine, fabrikalara, kırlardaki şelaleleri bırakıp kentlerin göbeğinde boy atma olanağını yarattığından, "kaçınma sever" kâr yapıcısı, artık, çalışma yurtlarından zorla köle sağlamak zorunda kalmadan, elinin altında hazır bir emek de-

Kapitalist üretimin manifaktür dönemi boyunca gelişmesiyle birlikte, Avrupa kamuoyu utanç duygusunun ve vicdanın en son kalıntılarını da yitirmişti. Uluslar, sermaye birikimi için işlerine yarayan her türlü alçaklıkla sinikçe övünüyordu. Bu konuda, örneğin dürüst A. Anderson'ın safça kaleme alınmış ticaret vakayinamelerine bakılabilir. İngiltere'nin Utrecht Barışı'nda Asiento Anlaşması'yla İspanyollardan o zamana kadar sadece Afrika ile İngiliz Karayipler'i arasında yürütmekte olduğu zenci ticaretini bundan böyle Afrika ile İspanyol Amerika'sı arasında da yürütme ayrıcalığını koparmış olması, burada İngilizlerin devlet yönetimindeki ustalıklarının bir zaferi olarak şaşaa ile ilan edilir. İngiltere, 1743 yılına kadar İspanyol Amerika'sına yılda 4.800 zenci gönderme hakkını elde ediyordu. Bu, aynı zamanda, Britanya'nın yürütmekte olduğu kaçakçılığa resmî bir örtü sağlıyordu. Liverpool, köle ticareti ile beslenip gelişmişti. Bu, onun ilk birikim yöntemi olmuştu. Ve bugüne kadar Liverpool'un bu"şöhreti","ticari girişimcilik ruhunu bir uzmanlık derecesine yükselten, mükemmel denizciler yetiştiren ve muazzam paralar getiren" -krş. Dr. Aikin'in daha önce alıntılanmış olan 1795 tarihli yazısı- köle ticaretinin Pindar'ı kalmaya devam etti. Liverpool'un köle ticaretinde kullandığı gemilerin sayısı 1730'da 15, 1751'de 53, 1760'da 74, 1770'de 96 ve 1792'de 132'ydi.

Pamuklu sanayisi, İngiltere'ye çocuk köleliğini getirirken, aynı zamanda, Amerika Birleşik Devletleri'nde daha önceleri az çok ataerkil bir karakter taşıyan köle yetiştirme ve köle alım satımı işinin bir ticari sömürü sistemi haline gelmesine dürtü olmuştu. Aslında, Avrupa'nın ücretli işçilerinin örtülü köleliği Yeni Dünya'da kendisinin tabanı olmak üzere düpedüz ve çırılçıplak köleliği gerektiriyordu.[278]

---

posu buluyordu: çocuklar. - Sir R. Peel ("makullük bakanı"nın babası) 1815'te çocukların korunması ile ilgili yasa tasarısını getirdiği zaman, F. Horner (Bullion Komitesi'nin [altın standardına geçiş komitesinin] parlak üyesi ve Ricardo'nun yakın arkadaşı) Avam Kamarası'nda, şu açıklamayı yapmıştı: "Herkesçe bilindiği üzere, bir iflas olayında, fabrika işçisi çocuklardan oluşan, eğer bu deyimi kullanmak mümkünse, bir sürü, bir mülkiyet unsuruymuş gibi açık arttırmaya çıkarılmış ve satılmıştı. İki yıl önce" (1813) "*King's Bench*'in (Kraliyet Mahkemesi) önüne iğrenç bir dava geldi. Dava bazı çocuklarla ilgiliydi. Londra'da bir kilise bu çocukları çırak olarak bir fabrikatöre vermiş, o da bunları başka birine devretmişti. Bunların mutlak bir açlık (*absolute famine*) içinde bulundukları, sonradan, vicdan sahibi bazı kimseler tarafından ortaya çıkarılmıştı. Parlamento soruşturma komitesi üyesiyken bundan da iğrenç bir olay hakkında bilgi sahibi olmuştum. Pek uzun olmayan bir süre önce, Londra'da bir kilise ile Lancashire'lı bir fabrikatör arasında bir anlaşma yapılmıştı ve bu anlaşmada fabrikatörün her 20 sağlam çocuk ile birlikte bir geri zekâlıyı kabul edeceği hükme bağlanmıştı."

278 1790 yılında Karayipler'de İngiltere'nin hükmü altındaki kesiminde bir özgür kişiye 10, Fransa'nın hükmü altındaki yerlerde 14, Hollanda'nın hükmü altındaki yerlerde 23 köle düşüyordu. (Henry Brougham, "An Inquiry into the Colonial Policy of the European Powers", Edinb. 1803, v. II, s. 74.)

Kapitalist üretim tarzının "ebedî doğal yasaları"nı yaratmak, işçilerle emek koşulları arasındaki ayrılmayı tamamlamak, bir kutupta toplumsal üretim ve geçim araçlarını sermayeye dönüştürmek, karşı kutupta halk kitlesini ücretli işçiler, modern tarihin yapay yaratıkları olan özgür "çalışan yoksullar" haline getirmek, *tantae molis erat* (böylesine bir zahmeti gerektiriyordu).[279] Eğer para, Augier'e göre, "bir yanağında doğuştan bir kan lekesi olduğu halde dünyaya geliyor"sa,[280] bu durumda sermaye tepeden tırnağa kana ve pisliğe bulanmış olarak gelir.[281]

7. Kapitalist Birikimin Tarihsel Eğilimi

Sermayenin ilk birikimi, yani tarihsel doğumu nasıl olmuştur? İlk birikim, kölelerin ve serflerin dolaysız olarak ücretli işçilere dönüşmesi, yani sırf bir biçim değişikliği olmadığı ölçüde, yalnızca, dolaysız üreticilerin mülksüzleşmeleri, yani sahibinin emeğine dayanan özel mülkiyetin çözülüp yok olması anlamına gelir.

Özel mülkiyet, toplumsal, kolektif mülkiyetin karşıtı olarak, ancak emek araçlarının ve emeğin dış koşullarının özel kişilere ait olduğu yer-

279 *"Labouring poor"* (çalışan yoksullar) ifadesi İngiliz yasalarında, ücretli işçiler sınıfının kayda değer bir büyüklüğe ulaştığı andan itibaren görülmeye başlar. *"Labouring poor"*, bir yandan, dilenciler vb. *"idle poor"*dan (aylak yoksullardan), öte yandan, henüz yolunmuş tavuk haline gelmemiş, kendi emek araçlarının sahibi olan işçilerden farklıdır. *"Labouring poor"* ifadesi mevzuattan ekonomi politiğe geçmiş ve Culpeper, J. Child vb.'den A. Smith ve Eden'a kadar kullanılagelmiştir. *"Execrable political cantmonger"* (iğrenç politik ikiyüzlülük tüccarı) Edmund Burke'ün *"labouring poor"* ifadesinin *"execrable political cant"* (iğrenç politik ikiyüzlülük) olduğunu söylerken ne kadar *bonne foi* (iyi niyetli) olduğu buna göre değerlendirilebilir. Tıpkı, Amerika'da karışıklıkların başladığı sırada, İngiliz oligarşisine karşı Kuzey Amerika sömürgelerinin hizmetinde bir liberal rolünü oynamış olduğu gibi, İngiliz oligarşisinin hizmetinde Fransız Devrimi'ne karşı bir romantik rolünü oynamış olan bu dalkavuk, her geçen gün biraz daha sıradan bir burjuva haline gelmişti: "Ticaretin yasaları, doğanın yasalarıdır ve dolayısıyla da Tanrı'nın yasalarıdır." (E. Burke, l.c. s. 31, 32.) Dolayısıyla, Tanrı'nın ve doğanın yasalarına uyarak, kendisini daima en iyi piyasada satmış olmasında şaşılacak bir taraf yoktur. Rev. Tucker'in -Tucker bir papaz ve Tory (muhafazakâr) idi; fakat bunlar dışında dürüst bir insan ve güçlü bir iktisatçıydı- yazılarında bu Edmund Burke'ün, liberal dönemi için, çok iyi çizilmiş bir portresi vardır. Bugün hüküm sürmekte olan ve "ticaretin yasaları"na en kopmaz bir sadakatle bağlı bulunan, rezillik derecesindeki karakter yoksunluğu karşısında, kendilerinden sonra gelenlerden bir tek şeyde -yetenekte!- ayrılan Burke'leri tekrar ve tekrar damgalamak bir görevdir.

280 Marie Augier, "Du Crédit Public", [Paris 1842, s. 265].

281 "Sermaye", der *Quarterly Reviewer*, "kargaşalıktan ve kavgadan kaçar ve ürkek bir tabiata sahiptir. Bu, çok doğru olmakla birlikte, gerçeğin tamamı değildir. Sermaye, doğanın boşluktan dehşet duyması gibi kâr olmaması ya da çok az kâr olması halinde dehşete kapılır. Uygun bir kâr olsun, aslan kesilir. Yüzde 10'luk emin bir kârla her işe girişir; yüzde 20 ile canlanır; yüzde 50 ile cesareti mutlaklaşır; yüzde 100 ile bütün yasaları ayaklar atına alır; yüzde 300 için işleyemeyeceği suç yoktur, asılmayı bile göze alır. Kargaşa ve kavga kâr getirsin, bunların ikisini de teşvik eder. Kanıt: Kaçakçılık ve köle ticareti." (T. J. Dunning, l.c., s. 35, 36.)

lerde mevcut olur. Ne var ki, bu özel kişilerin işçi olup olmadıklarına göre, özel mülkiyet de farklı bir karaktere sahip olur. Bunun ilk bakışta kendilerini gösteren sayısız biçimleri, sadece bu iki uç arasında yer alan durumları yansıtır.

İşçinin kendi üretim araçları üzerindeki özel mülkiyeti, küçük işletmenin temelidir; küçük işletme toplumsal üretimin ve işçinin kendi özgür bireyselliğinin gelişimi için zorunlu bir koşuldur. Kuşkusuz, bu üretim tarzı kölelik, serflik ve diğer bağımlılık ilişkilerinin söz konusu olduğu durumlarda da mevcuttur. Ne var ki bunun açılıp gelişmesi, bütün enerjisiyle harekete geçmesi, uygun klasik biçimine ulaşması, ancak işçinin kendisi tarafından harekete geçirilen emek koşullarının özgür özel sahibi, ektiği toprağın sahibi köylü, kendileriyle bir virtüöz gibi iş gördüğü aletlerin sahibi zanaatçı olması halinde mümkündür.

Bu üretim tarzı toprak mülkiyetinin parçalanmış ve diğer üretim araçlarının dağılmış olmasını gerektirir. Bu üretim tarzı, üretim araçlarının yoğunlaşmasını olduğu kadar, el birliğini, yani aynı üretim süreci içindeki iş bölümünü, doğa güçlerinin toplum tarafından kontrol altına alınmasını ve bunlardan üretken amaçlarla yararlanılmasını ve toplumsal üretici güçlerin serbestçe gelişmesini de dışlar. Bu üretim tarzı, ancak, üretimin ve toplumun dar doğal sınırları içinde var olabilir. Bunun ebedîleşmesinden yana olmak, Pecqueur'ün doğru olarak belirttiği gibi, "evrensel vasatlığa karar vermekle" aynı şeydir. Bu üretim tarzı, belli bir gelişme düzeyine ulaştığında, kendini yok edecek maddi araçları doğurur. O andan itibaren toplumun kucağında yeni güçler belirir ve yeni tutkular canlanır; ancak eski toplumsal düzen bunları zincirlemektedir. Bu düzenin yok edilmesi gerekir ve yok edilir. Eski düzenin yok olması, bireylere ait ve dağınık üretim araçlarının toplumsal olarak yoğunlaşmış üretim araçları haline gelmesi ve dolayısıyla çok sayıda cüce mülkiyetin az sayıda dev mülkiyet halinde bir araya gelmesi, büyük halk kitlesinin topraklarından, geçim araçlarından ve emek aletlerinden yoksun kalarak mülksüzleşmesi, halk kitlesinin maruz kaldığı bu korkunç ve zorlu mülksüzleşme, sermayenin tarih öncesini oluşturur. Bu dönem boyunca bir dizi zor yöntemleri uygulanmıştır; biz bunlardan sadece, sermayenin ilk birikim yöntemleri olarak çığır açıcı nitelikte olanlarını kısaca gözden geçirdik. Dolaysız üreticilerin mülksüzleştirilmeleri en duygusuz bir vandalizm ile ve en bayağı, en rezil ve en iğrenç tutkuların dürtüsü altında gerçekleştirilmiştir. Kişisel emek ürünü olan, deyim yerindeyse, kendi başına, bağımsız olarak çalışan birey ile kendi emek koşullarının birlikte büyümelerine dayanan özel

mülkiyetin yerini, başkasına ait, ama biçimsel açıdan özgür emeğin sömürüsüne dayanan kapitalist özel mülkiyet alır.[282]

Bu dönüşüm süreci eski toplumu derinliğine ve genişliğine yeterince çözüp parçalar parçalamaz, işçiler proleter, emek araçları sermaye haline gelir gelmez ve kapitalist üretim tarzı kendi ayakları üzerinde durabilecek kadar güçlenir güçlenmez, emeğin daha geniş ölçüde toplumsallaşması ve toprağın ve diğer üretim araçlarının daha geniş ölçüde toplumsal olarak sömürülen, yani daha geniş ölçüde ortak biçimde kullanılan üretim araçlarına dönüşmesi ve dolayısıyla özel mülkiyet sahiplerinin daha geniş ölçüde mülksüzleşmesi, yeni bir biçim kazanır. Şimdi mülksüzleşen, bağımsız iktisadi varlığı son bulan kimse, artık kendi başına ve kendisi için çalışan işçi değil, birçok işçiyi sömürmekte olan kapitalisttir.

Bu mülksüzleşme, kapitalist üretimin özünde yatan yasaların işlemesiyle, sermayelerin merkezileşmesiyle gerçekleşir. Her bir kapitalist, birçok kapitalistin başını yer. Bu merkezileşme ya da az sayıda kapitalistin çok sayıda kapitalisti mülksüzleştirmesi ile birlikte, emek sürecinin el birliğine dayanan biçimi, bilimin bilinçli teknik kullanımı, toprağın planlı sömürüsü, emek araçlarının yalnızca birlikte kullanılabilen emek araçlarına dönüşümü, bütün üretim araçlarında, birleşik, toplumsal emeğin üretim araçları olarak kullanılmaları yoluyla tasarruf sağlanması, bütün ulusların dünya piyasası ağına sokulması ve böylece kapitalist rejimin uluslararası bir nitelik kazanması, giderek büyüyen ölçeklerde gelişir. Bu dönüşüm sürecinin avantajlarından yararlanan ve bunları tekelleri altında tutan büyük sermaye babalarının sayıları durmadan azalırken, sefalet, baskı, kölelik, soysuzlaşma, sömürü alabildiğine artar; ama aynı zamanda, sayıca gittikçe artan bir sınıfın, kapitalist üretim sürecinin bizzat kendi mekanizması ile eğitilen, birleşen ve örgütlenen işçi sınıfının öfkesi de artar. Sermaye tekeli, kendisiyle birlikte ve kendisinin hükmü altında gelişen üretim tarzının ayak bağı olur. Üretim araçlarının merkezileşmesi ve emeğin toplumsallaşması, sonunda, bunların kapitalist kabuklarıyla uyuşamadıkları bir noktaya ulaşır. Kabuk parçalanır. Kapitalist özel mülkiyetin saati çalmıştır. Mülksüzleştirenler mülksüzleştirilir.

Kapitalist üretim tarzının ürünü olan kapitalist mülk edinme tarzı ve dolayısıyla kapitalist özel mülkiyet, bireyin kendi emeğine dayalı özel mülkiyetin ilk olumsuzlanmasıdır. Ne var ki, kapitalist üretim, bir doğa yasasının şaşmaz zorunluluğu ile, kendi olumsuzlanmasını doğurur. Bu, olumsuzlamanın olumsuzlanmasıdır. Bu, özel mülkiyeti yeniden getirmez, ama kapitalist dönemde edinilmiş şeyler olan el birliği ile toprağın

282 "Toplum için tamamıyla yeni olan bir durumda bulunuyoruz ... her tür mülkiyeti her tür emekten ayırmaya çalışıyoruz." (Sismondi "Nouveaux Principes le Écon. Polit.", t. II, p. 434.)

ve emek harcanarak üretilmiş üretim araçlarının ortak mülkiyeti temeline dayanan bireysel mülkiyeti getirir.

Bireylerin kendi emeklerine dayanan dağınık özel mülkiyetin kapitalist mülkiyete dönüşmesi, doğal olarak, şimdiden fiilen toplumsallaşmış üretime dayanan kapitalist özel mülkiyetin toplumsal mülkiyete dönüşmesinden, karşılaştırılamayacak ölçüde daha fazla zaman alan, daha sert ve zorlu bir süreçtir. Birinci durumda halk kitlesinin az sayıda gaspçı tarafından mülksüzleştirilmesi, ikinci durumda az sayıdaki gaspçının halk kitlesi tarafından mülksüzleştirilmesi söz konusudur.[283]

283 "Burjuvazi sanayinin ilerlemesinin iradesiz ve dirençsiz taşıyıcısıdır. Bu gelişme işçilerin rekabetten kaynaklanan soyutlanmışlığının yerine işçilerin ortaklaşmaktan kaynaklanan devrimci birleşimini geçirir. İşte bu nedenle büyük sanayinin gelişmesi, üstünde burjuvazinin üretim yaptığı ve ürünleri mülk edindiği temelin kendisini burjuvazinin ayaklarının altından çeker. Dolayısıyla burjuvazi en başta kendi mezar kazıcısını üretir. Burjuvazinin yıkılışı ve proletaryanın zaferi aynı ölçüde kaçınılmazdır. ... Bugün burjuvaziyle karşı karşıya gelen bütün sınıflar arasında yalnızca proletarya gerçekten devrimci bir sınıftır. Öteki sınıflar büyük sanayi karşısında çürür ve yok olur; proletarya ise büyük sanayinin en has ürünüdür. Orta zümreler, küçük sanayici, küçük tüccar, zanaatkâr, bütün bunlar orta zümreler olarak varlıklarını sürdürebilmek için burjuvaziye karşı mücadele ederler. ... gericidirler, tarihin tekerleğini geriye doğru çevirmeye çalışırlar." (Karl Marx und Friedrich Engels, "Manifest der Kommunistischen Partei", Lond. 1848, s. 11, 9 {Karl Marx-Friedrich Engels, *Komünist Manifesto ve Hakkında Yazılar*, Yordam Kitap, İstanbul 2008, s. 32, 30-31}.)

Bölüm

25

Modern Sömürgeleştirme Teorisi[284]

★★★

Ekonomi politik, biri üreticinin kendi emeğine, diğeri başkasının emeğinin sömürülmesine dayanan çok farklı türdeki iki özel mülkiyeti ilkesel düzeyde birbirlerine karıştırır. İkincisinin sadece ilkinin doğrudan karşıtı olmakla kalmayıp, aynı zamanda, yalnızca onun mezarı üzerinde boy verdiğini unutur.

Ekonomi politiğin yurdu olan Batı Avrupa'da ilk birikim süreci az çok tamamlanmış bulunmaktadır. Kapitalist rejim, burada bütün ulusal üretimi ya doğrudan doğruya egemenliği altına almış ya da ilişkilerin henüz daha az gelişmiş olduğu yerlerde, onun yanında varlığını sürdürmekle birlikte yavaş yavaş ortadan kalkmakta olan günü geçmiş üretim tarzına ait toplumsal katmanları en azından dolaylı olarak kontrol edebilecek duruma gelmiştir. Politik iktisatçı, olguların daha yüksek sesle kendi ideolojisinin yüzüne vurması ölçüsünde şiddetlenen bir gayret ve kabaran bir heyecanla, kapitalizm öncesi dünyanın hukuk ve mülkiyet kavramlarını, sermayenin bu tamamlanmış dünyasına uygular.

Sömürgelerde durum başkadır. Oralarda kapitalist rejim, her yerde, kendi emek koşullarının sahibi olarak, emeğiyle, kapitalist yerine ken-

284 Burada, gerçek sömürgeler, özgür göçmenlerin gidip yerleştikleri bakir topraklar söz konusudur. Amerika Birleşik Devletleri, ekonomik anlamda, hâlâ bir Avrupa sömürgesidir. Ayrıca, bu kategoriye, kendilerinden daha önceki koşulların, köleliğin kaldırılmasıyla tamamıyla değişmiş olduğu eski plantasyonlar da dahildir.

disini zenginleştiren üreticinin engeliyle karşılaşır. Bu birbirlerinin tam karşıtı iki ekonomik sistem arasındaki çelişki burada kendisini ikisi arasındaki fiili çatışmayla ortaya koyar. Anavatanın gücü arkasında olduğunda, kapitalist, üreticinin kendi kişisel emeğine dayanan üretim ve mülk edinme tarzını zora başvurarak ortadan kaldırmaya çalışır. Sermayenin dalkavuğunun, yani politik iktisatçının, anavatanında, kapitalist üretim tarzını teorik olarak kendi karşıtıyla aynı göstermesine yol açan aynı çıkar, burada, onu, *"to make a clean breast of it"*e (konuyu açıkça ifade etmeye) ve iki üretim tarzının karşıtlığını yüksek sesle ilan etmeye yöneltir. O, bu amaçla, işçiler mülksüzleştirilmeden ve buna uygun olarak üretim araçları sermayeye dönüştürülmeden, emeğin toplumsal üretici gücünün gelişmesinin, el birliğinin, iş bölümünün, büyük çapta makine kullanımının vb. nasıl mümkün olamayacağını ortaya koyar. "Ulusal zenginlik" adına, halkı yoksullaştıracak yapay araçların peşindedir. Mazur gösterme çabalarını arkasına sığınarak yürüttüğü zırh, burada, kuru bir kav gibi kıyım kıyım ufalanıp parçalanır.

E. G. Wakefield, sömürgeler hakkında yeni bir şey söylediği için değil,[285] ama sömürgelerde, anavatanın kapitalist ilişkileri hakkındaki gerçeği keşfetmiş olduğu için, büyük bir hizmet görmüştür. Koruma sistemi nasıl başlangıcında[286] anavatanda kapitalist imal etme girişimi idiyse, Wakefield'in İngiltere tarafından bir süre yasalarla yürürlüğe konmak istenen sömürgeleştirme teorisi de, sömürgelerde ücretli işçi imal etme girişimiydi. O, buna *"systematic colonisation"* (sistematik sömürgeleştirme) adını verir.

Wakefield'in sömürgelerde ilk keşfettiği şey şuydu: tamamlayıcı unsurun, ücretli işçinin, yani kendini kendi özgür iradesiyle satmak zorunda olan bir başka insanın yokluğunda, para, geçim araçları, makine ve diğer üretim araçları sahipliği, bir insanı henüz kapitalist olarak damgalamaz. Wakefield, sermayenin bir şey değil, kişiler arasında şeyler aracılığıyla kurulan bir toplumsal ilişki olduğunu keşfetmişti.[287] Bay Peel adında birinin, 50.000 sterlin tutarında geçim ve üretim aracıyla

285 Modern sömürgecilikle ilgili olarak Wakefield'ın bir iki noktada getirdiği aydınlık daha önce fizyokrat Mirabeau père (baba) ve çok daha önce İngiliz iktisatçıları tarafından eksiksiz olarak öngörülmüştür.

286 Bu, daha sonra, uluslararası rekabet savaşında geçici bir zorunluluk haline geldi. Fakat, nedeni ne olursa olsun, sonuçlar aynı kalır.

287 "Bir zenci, bir zencidir. Zenci, ancak belirli koşullar içinde köle olur. Bir pamuk eğirme makinesi, pamuk eğirmek için kullanılan bir makinedir. Bu, ancak belirli koşullar içinde sermaye haline gelir. Bu koşulların dışına çıkarılsın, altın kendiliğinden ne kadar para değilse ya da şeker ne kadar şeker fiyatı değilse, makine de sermaye olmaktan o kadar çıkar. ... Sermaye, bir toplumsal üretim ilişkisidir. Tarihsel bir üretim ilişkisidir." (Karl Marx, "Lohnarbeit und Kapital," "N[eue] Rh[einische] Z[eitung]", Nr. 266 vom 7. April 1849.)

İngiltere'den kalkıp Batı Avustralya'daki Swan River'a gitmesinden yakınır. Bay Peel, ayrıca, erkek, kadın ve çocuklardan oluşan 3.000 kişilik bir çalışan sınıf grubunu beraberinde götürecek kadar dikkatli bir adamdı. Belirlenmiş yere varılır varılmaz, "Bay Peel'in yanında yatağını yapacak ya da kendisine nehirden su getirecek bir hizmetçi bile kalmadı."[288] Zavallı Bay Peel, her şeyi öngörmüş, ama İngiltere'deki üretim ilişkilerini Swan River boylarına taşımayı akıl edememişti!

Wakefield'in aşağıdaki keşiflerinin anlaşılması için şu iki hususu önceden belirtelim: Bilindiği gibi, üretim ve geçim araçları, dolaysız üreticinin mülkleri olarak, sermaye değildir. Bunlar, ancak, aynı zamanda, işçinin sömürülmesine ve boyunduruk altına alınmasına hizmet eden araçlar haline geldikleri zaman, sermaye olur. Ama onların bu kapitalist ruhu ile maddi bedenleri, politik iktisatçının kafasında öylesine birbirine yapışık bulunur ki, o bunları her tür durumda, hatta sermayenin tam karşıtı şeyler oldukları zaman bile, sermaye diye isimlendirir. Wakefield de aynı şeyi yapar. Dahası, üretim araçlarının birbirlerinden bağımsız biçimde ve kendi başlarına faaliyet gösteren birçok işçinin kişisel mülkiyeti olarak parçalanmış olmasını sermayenin eşit şekilde bölünmesi diye isimlendirir. Burjuva iktisatçısı, salt para ilişkilerine feodal hukukun yaftasını yapıştıran feodal hukukçuya benzer.

> "Sermaye," diyor Wakefield, "toplumun bütün üyeleri arasında eşit oranlarda bölünmüş olsaydı, hiç kimse kendi elleriyle kullanabileceğinden daha fazla sermaye biriktirmekte yarar görmezdi. Arazi sahibi olma tutkusunun bir ücretli işçi sınıfının varlığını önlediği yeni Amerikan sömürgelerinde, bir dereceye kadar, böyle bir durum söz konusudur."[289]

Demek ki, işçi kendisi için birikimde bulunabildiği sürece -bu, kullanmakta olduğu üretim araçlarının sahibi olduğu sürece mümkündür- kapitalist birikim ve kapitalist üretim tarzı olanaksızdır. Bunlar için vazgeçilmez olan ücretli işçi sınıfı eksik kalır. Pekâlâ, eski Avrupa'da üretim araçlarının işçinin elinden alınması ve dolayısıyla sermaye ile ücretli emeğin ortaya çıkması, nasıl mümkün oldu? Pek orijinal türden bir *contrat social* (toplum sözleşmesi) aracılığıyla.

> "İnsanlık, ... sermaye birikimini hızlandırmak için," varlığının nihai ve biricik amacı olarak Âdem Baba'dan beri hayalinde yaşattığına hiç şüphe olmayan "basit bir yöntemi benimsedi: sermaye sahipleri ve emek sahipleri olarak bölündü ... bu bölünme, gönüllü bir anlaşma ve birleşmenin sonucuydu."[290]

---

288 E. G. Wakefield, "England and America", v. II, s. 33.

289 l.c., v. I, s. 17.

290 l.c. s. 18.

Bir cümleyle: insanlığın büyük kitlesi "sermaye birikimi" şerefine, kendi kendisini mülksüzleştirmişti. Şimdi, fanatizme varan bu kendini inkâr içgüdüsünün, özellikle, bir *contrat social*'i hayal aleminden gerçek dünyaya indirebilecek insanların ve koşulların yalnızca kendilerinde bulunduğu sömürgelerde alabildiğine etkin olması gerekirdi. Ama o zaman, neden, doğal sömürgeleştirmenin karşıtı olan "sistematik sömürgeleştirme"ye başvuruluyor? Nedenlerden biri:

> "Amerikan Birliği'nin kuzey eyaletlerinde nüfusun onda biri bile ücretli işçiler kategorisi içinde yer almaz. ... Oysa, İngiltere'de ... halkın büyük kısmı ücretli işçilerden oluşur."[291]

Gerçekten, faal insanlığın kendini sermaye şerefine mülksüzleştirme dürtüsü öylesine azdır ki, Wakefield'e göre bile, kölecilik, sömürgeci zenginliğin biricik doğal temelidir. Bugün, kölelerle değil özgür insanlarla iş görme zorunluluğu olduğuna göre, onun sistematik sömürgeleştirmesi bir *pis aller*'den (geçici önlemden) ibarettir.

> "Santa Domingo'da yerleşen ilk İspanyollar hiç İspanyol işçi bulamadı. Fakat işçi" (yani köle) "olmadan sermaye yok olup gider ya da en azından herkesin kendi elleriyle kullanabileceği büyüklükte küçük parçalara bölünürdü. Tohuma, hayvanlara ve aletlere yatırılmış bulunan büyük miktarda bir sermayenin ücretli işçi olmayışı yüzünden yok olup gittiği ve kimsenin kendi elleriyle kullanabileceğinden daha fazla sermayeyi elinde bulundurmaya devam edemediği en son kurulan İngiliz sömürgesinde böyle bir durum gerçekten meydana gelmişti."[292]

Böylece, toprağı elinden alınmış halk kitlesinin kapitalist üretim tarzının temelini oluşturduğunu görmüş bulunuyoruz. Özgür bir sömürgenin, bunun tam tersine, temel özelliği şudur: burada toprağın büyük kısmı henüz halkın mülküdür ve buraya gelen her göçmen, bundan dolayı, bunun bir kısmını, daha sonra geleceklerin aynı şeyi yapmalarına engel olmadan, kendi özel mülkü ve kendi kişisel üretim aracı haline getirebilir.[293] Sömürgelerin gelişip büyümelerinin de bunlardaki bozukluğun, sermayenin yerleşmesine karşı gösterdikleri direncin de sırrı işte budur.

> "Toprağın çok ucuz ve bütün insanların özgür olduğu, herkesin istediği takdirde bir parça toprağı kolayca edinebildiği bir yerde, işçinin üründeki payı bakımından, emek yalnızca çok pahalı olmakla kalmaz; asıl zorluk, ne fiyata olursa olsun, birleşik emek bulmaktadır."[294]

---

291 l.c. s. 42, 43, 44.

292 l.c., v. II, s. 5.

293 "Bir sömürgeleşme unsuru olabilmesi için, toprağın ekilmemiş halde bulunması yetmez, özel mülkiyet konusu haline getirilmek üzere kamusal mülkiyet altında olması gerekir." (l.c., v. II, s. 125.)

294 l.c., v. I, s. 247

Sömürgelerde işçinin üretim araçlarından ve bunların kökü olan topraktan ayrı düşmesi diye bir durum henüz bulunmadığına ya da ancak tek tük veya sınırlı ölçekte görüldüğüne ve tarımın sanayiden ayrılması, tarımsal ev sanayisinin yok olması gibi şeyler de söz konusu olmadığına göre, sermaye için iç pazar nereden ve nasıl doğacaktır?

> "Köleler ve bunların büyük işler için emek ve sermayeyi bir araya getiren patronları dışında, Amerikan halkının hiçbir kesimi tek başına tarımla uğraşmaz. Topraklarını kendileri işleyen özgür Amerikalılar, aynı zamanda bir sürü başka iş de yapar. Kullandıkları mobilya ve aletlerin bir kısmını çoğu zaman kendileri yaparlar. Oturdukları evleri çoğu zaman kendileri inşa eder, imal ettikleri öteberiyi, ne uzaklıkta olursa olsun, kendileri pazara getirir ve satar. İplik eğirir, kumaş dokurlar; sabun ve mum imal eder, giydikleri ayakkabı ve elbiseyi kendileri yaparlar. Amerika'da toprakla uğraşmak çoğu zaman bir demircinin, bir değirmencinin ya da bir bakkalın ikincil bir işidir."[295]

Böylesine garip insanlar arasında kapitalistler için "kaçınma alanı" nerede olacaktır?

Kapitalist üretimin büyük güzelliği, ücretli işçiyi durmadan ücretli işçi olarak yeniden üretmekle kalmaması, aynı zamanda sürekli olarak sermaye birikimine oranla bir göreli ücretli işçi nüfusu fazlası üretmesidir. Böylece, emek arz ve talebi yasası doğru çizgi üzerinde tutulur, ücret oynamaları kapitalist sömürüye uygun sınırlar içine alınır ve son olarak işçinin kapitaliste bu derece vazgeçilmez biçimde gerekli görülen toplumsal bağımlılığı sağlanmış olur. Laf ebesi politik iktisatçının anavatanda bir büyücü ustalığıyla alıcı ve satıcı, aynı derecede bağımsız meta sahipleri, sermaye metasının sahibi ile emek metasının sahibi arasında serbestçe akdedilen bir sözleşme ilişkisi kılığına sokabildiği bir mutlak bağımlılık ilişkisidir bu. Ne var ki, sömürgelerde bu parlak hayal yıkılır. Buralarda mutlak nüfus anavatandan daha hızlı artar; çünkü birçok işçi bu dünyaya yetişkin olarak gelir ama yine de emek piyasası her zaman az doludur. Emek arz ve talebi yasası paramparça olur. Bir yandan, eski dünya, durmadan sömürü aşkı ile yanan, kaçınma arzusu ile kıvranan sermaye yaratır; öte yandan, ücretli işçilerin ücretli işçi olarak normal yeniden üretimi en uygunsuz ve yer yer aşılmaları mümkün olmayan engellerle karşılaşır. Sermaye birikimine oranla fazlalık oluşturan ücretli işçilerin üretimi ise hiç yoktur! Bugünün ücretli işçisi ertesi gün kendi başına çalışan bağımsız bir köylü ya da bir zanaatçı olur. Emek piyasasından yok olmuştur ama, soluğu çalışma yurdunda almak için değil. Ücretli işçileri, sermaye için değil kendileri için çalışan, kapitalist beyleri değil kendilerini zenginleştiren bağımsız üreticiler haline geti-

295 l.c. s. 21, 22.

ren bu sürekli dönüşüm süreci, öte yandan, emek piyasası üzerinde son derece zararlı etkiler yapar. Sadece ücretli işçinin sömürülme derecesi yakışıksız ölçüde düşük olmakla kalmaz. Ücretli işçi, bağımlılık ilişkisi ile birlikte, kaçınmacı kapitaliste olan bağımlılık duygusunu da yitirir. Ve böylece de, E. G. Wakefield'ın böylesine yiğitçe, böylesine veciz ve böylesine dokunaklı bir biçimde gözler önüne serdiği bütün uygunsuzluklar boy gösterir.

Ücretli emek arzı ne devamlı, ne düzenli ve ne de yeterlidir, diye yakınır. "Ücretli emek arzı hep düşük olmakla kalmaz, aynı zamanda güvenilmezdir."[296]

> "İşçi ile kapitalist arasında bölüşülen ürün büyük olmakla beraber, işçi bundan o kadar büyük bir pay alıyor ki, çok geçmeden bir kapitalist haline geliyor. ... Buna karşılık, pek az kimse, alışılmadık derecede uzun bir süre hayatta kalsalar bile, büyük servetler biriktirebiliyor."[297]

İşçiler, kapitalistlere, emeklerinin büyük kısmının karşılığını ödemekten kaçınmasına kesinlikle izin vermiyor. Kapitalistin kendi sermayesi ile Avrupa'dan işçi ithal etme kurnazlığı da para etmiyor.

> "Getirilenler çok geçmeden işçi olmaktan çıkıyor, kısa bir süre için de bağımsız toprak sahibi haline geliyor ya da ücretli emek piyasasında eski patronlarının karşısında rakip olarak yer alıyorlar."[298]

Şu faciaya bakın! Yiğit kapitalist, kalkmış, Avrupa'dan kendi paracıkları ile kendisine kanlı bıçaklı rakip olacak insanlar getirmiş! Bu, dünyanın sonu demek değil de nedir? Wakefield'in, sömürgelerde işçi her türlü bağımlılık ilişkisinden ve duygusundan kopmuştur, diye dövünmesinde şaşılacak bir şey yok. Öğrencisi Merivale der ki: ücretlerin yüksekliğinden dolayı, sömürgelerde, daha ucuz ve daha itaatkâr işçilere, kapitalistin koşullarına boyun eğdirebileceği, kapitalisti kendi koşullarına boyun eğdiremeyecek bir sınıfa ateşli bir istek duyulur. ... Daha önce uygarlaşmış ülkelerde işçi, özgür olmakla beraber, doğal yasalar gereği kapitalistlere bağımlıdır; sömürgelerde bu bağımlılığın yapay araçlarla yaratılması gerekir.[299]

---

296 l.c., v. II, s. 116.

297 l.c., v. I, s. 131.

298 l.c., v. II, s. 5.

299 Merivale, l.c., v. II, s. 235-314 passim. Ilımlı, serbest ticaret taraftarı, bayağı iktisatçı Molinari bile şöyle diyor: "Köleliğin, köle emeğinin yerini alacak uygun miktarda özgür emek sağlanmaksızın kaldırıldığı sömürgelerde görülen, her gün görmeye alıştığımızın aksi oldu. Basit işçilerin, kendilerine üründen düşecek haklı paylarla hiçbir ilgisi bulunmayan ücretler talep ederek, sanayici girişimcileri sömürdükleri görüldü. Ekiciler, şekerlerine yeterli bir fiyat elde edecek durumda olmadıkları için, ücretlerdeki artışı ilk önce kârlarıyla, daha sonra bizzat sermayeleriyle karşılamak zorunda kaldı. Böylece bir kısım ekici perişan oldu, diğer bir kısmı aynı akıbete uğramamak için işlerini bıraktı.

Şimdi, sömürgelerdeki bu uygunsuz durumun, Wakefield'e göre, ne gibi bir sonucu oluyor? Üreticilerin ve ulusal servetin "barbarca dağıtılması eğilimi."[300] Üretim araçlarının ufalıp, kendi başına faaliyet gösteren sayısız sahipler arasında dağılması sermayenin merkezileşmesi ile birlikte birleşik emeğin bütün dayanaklarını yok eder. Uzunca bir süre alacak ve sabit sermaye yatırımlarını gerektirecek uzun soluklu her girişim, uygulama engelleriyle karşılaşır. Avrupa'da sermaye, bir an bile tereddüt etmeden, yatırımda bulunur; çünkü orada her an kullanılmaya hazır, her zaman istenilenden bol bir canlı emek deposu oluşturan işçi sınıfı vardır. Ama sömürge ülkelerde öyle mi ya! Wakefield son derece acıklı bir öykü anlatır. Bir gün Kanada'dan ve New York eyaletinden bazı kapitalistlerle konuşmuştu. Kanada ve New York eyaleti göçmen dalgalarının sık sık kesildiği ve bir "fazla" işçiler tortusunun oluştuğu yerlerdir.

> "Sermayemiz," diye sızlanmış melodramın kişilerinden biri, "tamamlanmaları oldukça uzun zamanı gerektiren birçok iş için hazır bekliyordu; ama, çok geçmeden bizi bırakıp gideceğini bildiğimiz işçilerle bu gibi işlere başlayabilir miydik? Bu gibi göçmenleri işte alıkoyabileceğimizden emin olsaydık, bunlara hemen ve memnuniyetle girişirdik, hem de yüksek bir fiyatla da olsa girişirdik. Dahası, emek ihtiyacımızı gerektiği anda yeni gelenlerin emeğiyle karşılayabileceğimizden emin olsaydık, yarı yolda terk edileceğimizi bile bile, yine de işe girişirdik."[301]

Wakefield, kapitalist İngiliz tarımını ve burada kullanılan "birleşik" emeği Amerika'daki dağınık toprak işletmeciliği ile parlak bir biçimde karşılaştırdıktan sonra, farkında olmadan madalyonun öteki yüzünü de gösterir. Amerikan halk kitlesini müreffeh, bağımsız, girişimci ve görece eğitimli olarak tasvir eder, oysa,

> "İngiliz tarım işçisi sefil bir yaratıktır (*a miserable wretch*), bir *pauper*'dir (yoksuldur). Tarımda çalıştırılan özgür işçinin ücreti, Kuzey Amerika ve bazı yeni sömürgeler dışında, hangi ülkede işçinin canını teninde tutmaya ancak yeten bir miktarın ötesinde kayda değer bir yükseklik gösterir?

... Kuşaklar boyu insanların kahrolduğunu görmektense, yığın yığın sermayenin yok olduğunu görmek, elbette, daha iyidir" (Bay Molinari ne kadar cömert!); "ama bunların ikisi de olmasa, daha iyi olmaz mıydı?" (Molinari, l.c. s. 51, 52.) Bay Molinari, Bay Molinari! Avrupa'da "entrepreneur" (girişimci) işçinin ve Karayipler'de işçi girişimcinin *part légitime*'ini (meşru payını) makaslayabiliyorsa, bu durumda, on emirden, Musa'dan ve peygamberden, arz ve talep yasasından geriye ne kalır! Ve sizin de itiraf ettiğiniz gibi, kapitalistin Avrupa'da karşılığını ödemekten her gün kaçındığı bu *"part légitime"* nedir, lütfeder misiniz? Bay Molinari, bu tarafta otomatik olarak işleyen arz ve talep yasasını, beri tarafta, işçilerin kapitalisti "sömürebilecek" kadar "basit" oldukları sömürgelerde, polisiye önlemlerle doğru yoluna oturtmak konusunda şiddetli bir istek duyuyor.

300 Wakefield, l.c., v. II, s. 52.

301 l.c. s. 191, 192.

> ... Hiç şüphesiz, İngiltere'de tarımda kullanılan beygirler, değerli bir mülk oldukları için, İngiliz köylüsünden çok daha iyi beslenir."[302]

Ama *never mind* (dert etmeyin), ne de olsa, ulusal zenginlik, doğası gereği, halkın sefaletiyle aynı şeydir.

Pekâlâ, sömürgelerdeki bu anti-kapitalist kansere nasıl çare bulunacaktır? Bütün topraklar tek bir darbeyle halk mülkiyetinden çıkarılıp özel mülkiyete dönüştürülse, gerçi belânın kökü kazınabilir, ama bununla birlikte sömürgelerin de kökü kazınmış olur. Marifet, bir taşla iki kuş vurmaktır. Bakir topraklara, hükümet tarafından, arz ve talep yasasından bağımsız, toprak satın alıp[303] bağımsız bir köylü haline gelebilmek için gerekli parayı kazanabilinceye kadar uzunca bir süre göçmeni ücretli işçi olarak çalışmak zorunda bırakacak, yapay bir fiyat biçilebilirdi. Öte yandan, hükümet, toprağın ücretli işçinin toprak sahibi olmasını görece önleyecek derecede yüksek bir fiyatla satılmasından elde edilecek fonu, diğer bir deyimle, kutsal arz ve talep yasası ihlal edilerek işçinin ücretinden sızdırılan paralarla meydana gelecek fonu, bu fon büyüdüğü ölçüde, Avrupa'dan sömürgelere parasız pulsuz insanlar ithal etmek ve böylece kapitalist beyler için dopdolu bir emek piyasası sağlamak amacıyla kullanabilirdi. Bu koşullar altında *tout sera pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles* (her şey mümkün olabilecek dünyaların en mükemmelinde en iyi bir biçime sokulmuş olurdu). "Sistematik sömürgeleştirme"nin büyük sırrı işte budur.

> "Bu plan uygulandığı zaman," diye haykırır Wakefield, zafer coşkusuyla, "emek arzı zorunlu olarak sürekli ve düzenli olur; çünkü, bir kere, hiçbir işçi önce para kazanmak için çalışmadan toprak edinebilecek durumda olamayacağı için, bütün göçmen işçiler, toplu halde çalıştırılacakları bir süre boyunca, kendilerini çalıştıran kimselere daha fazla işçi çalıştırmalarını sağlayacak sermayeyi üretir; ikinci olarak, ücret karşılığı çalışmayı bırakan ve toprak edinen her işçi, toprak satın alma yoluyla, sömürgelere yeni işçi ithal etmek için kullanılacak bir fonun oluşmasını sağlar."[304]

Devlet tarafından biçilecek toprak fiyatı, doğal olarak "yeterli" bir fiyat (*sufficient price*), yani "işçiyi, bir başkası emek piyasasında yerini doldurunca ya kadar, bağımsız bir toprak sahibi haline gelmekten alıkoyacak" derecede yüksek bir fiyat olmalıdır.[305] Bu "yeterli toprak fiyatı",

302 l.c., v. I, s. 47, 246.

303 "Kollarından başka şeyi olmayan insan, toprak ve sermaye mülkiyeti sayesinde kendine iş bulur ve bir gelir elde eder, diye ekliyorsunuz. Oysa tam aksine, kollarından başka hiçbir şeyleri olmayan insanların ortaya çıkması, toprağın özel mülkiyeti yüzünden olur. ... Bir insanı alın, havasız bir yere koyun, onun havasını çalmış olursunuz. Toprağa el koymakla yaptığınız budur. Sizin iradenize göre yaşasın diye, insanı, düpedüz, bütün zenginlikten yoksun bırakmaktır bu." (Colins, l.c., t. III, s. 267/271 passim.)

304 Wakefield, l.c., v. II, s. 192.

305 l.c. s. 45.

işçinin emek piyasasından kurtulup toprağa çekilmesine izin vermesi için kapitaliste ödediği fidyenin dolambaçlı ifadesinden başka bir şey değildir. İşçi, ilk önce, daha fazla işçiyi sömürebilsin diye, kapitalist beye "sermaye" sağlamak, ve sonra, emek piyasasında kendisinden boşalan yeri doldurmak üzere hükümetin eski patronu için okyanuslar aşırarak getireceği "yedek adam"ın yol masrafını cebinden ödemek zorundadır.

İngiliz hükümetinin Wakefield tarafından özellikle sömürgelerde kullanılmak üzere düşünmüş olduğu bu "ilk birikim" yöntemini yıllar boyu uygulamış olması, son derece karakteristiktir. Fiyasko, doğal olarak, Sir Robert Peel'in Banka Yasası'nınki kadar utanç vericiydi. Göç akımı sadece İngiliz sömürgelerinden Amerika Birleşik Devletlerine yönlendirilmiş oldu. Bu arada, Avrupa'da kapitalist üretimde meydana gelen ve artan hükümet baskısını da beraberinde getiren ilerleme, Wakefield'ın reçetesini gereksizleştirdi. Bir yandan, uzun yıllar boyunca kesintisiz olarak Amerika'ya ulaşan muazzam insan akımı Amerika Birleşik Devletleri'nin doğu kısmında, Avrupa'dan gelen göçmen dalgaları burada emek piyasasını batıya yönelen göç dalgalarının yalayıp süpürmesinden daha çabuk insanla doldurduğu için, kalıcı bir tortu bırakmıştır. Öte yandan, Amerikan İç Savaşı sonunda muazzam bir iç borç meydana gelmiş, bununla birlikte de vergi baskısı artmış, en aşağılık türden bir mali aristokrasi ortaya çıkmış, kamuya ait toprakların muazzam bir kısmı demir yolları kurup işletsinler, madenler açıp çalıştırsınlar vb. diye spekülatör şirketlere peşkeş çekilmiştir. Böylece, bu büyük cumhuriyet, göçmen işçiler için vaat edilen toprak olmaktan çıkmıştır. Ücretler ve ücretli işçinin bağımlılık durumu Avrupa'da normal sayılan düzeye indirilmiş olmaktan henüz çok uzak bulunmakla beraber, kapitalist üretim burada dev adımlarıyla ilerlemektedir. İşlenmemiş sömürge topraklarının İngiliz hükümeti tarafından, üzerinde Wakefield'in bile bu derece gürültü kopardığı, yüzsüzce bir hovardalıkla aristokratlara ve kapitalistlere peşkeş çekilmesi, altın yataklarının çektiği insan akımı ve en küçük zanaatçıyla bile rekabet eden İngiliz mamul eşya ithalatı ile birleşince, özellikle Avustralya'da[306], yeterli bir "göreli artık işçi nüfusu" üretmiştir. Hemen hemen her posta gemisi, Avustralya emek piyasasının insanla dolup taştığı -*"glut of the Australian labour-market"*- ve fuhşun yer yer Londra'nın Haymarket'indekiyle at başı gittiği yolunda felâket haberleri ile dolu olur.

306 Avustralya, kendi kendisinin yasa koyucusu haline gelir gelmez, doğal olarak, göçmenleri kollayan yasalar çıkardı; fakat İngilizlerin yapmış oldukları toprak yağması bir oldubitti olarak kaldı. "1862 tarihli yeni Toprak Yasası'nın ilk ve en önemli amacı, halkın yerleşmesi için daha geniş ölçüde kolaylık ve yardım sağlamaktır." ("The Land Law of Victoria, by the Hon. G. Duffy, Minister of Public Lands", Lond. 1862, [s. 3].)

Ne var ki bizim burada üzerinde durduğumuz, sömürgelerin durumu değil. Bizi ilgilendiren tek şey, eski dünyanın ekonomi politiği tarafından yeni dünyada keşfedilmiş ve gürültüyle ilan edilmiş olan sırdır: Kapitalist üretim ve birikim tarzı, dolayısıyla aynı zamanda kapitalist özel mülkiyet, kişinin kendi emeğine dayanan özel mülkiyetin ortadan kaldırılmasını, yani işçinin mülksüzleştirilmesini gerektirir.

★

Yayımlanmamış
Altıncı Bölüm

Dolaysız Üretim Sürecinin Sonuçları

★

★

{441}

Bu bölümde üç şeyin üstünde durulacak:

1) **Sermayenin**, kapitalist üretimin, **ürünü** olarak **metalar**

2) Kapitalist üretim **artık değer üretimidir**;

3) Nihayet **bütün ilişkinin üretimi ve yeniden üretimidir** ki o yolla bu dolaysız üretim süreci, **kapitalizme özgü** bir süreç olarak karakterize edilir.

Bu üç başlıktan Nu. 1, ikinci kitaba –sermayenin dolaşım sürecine– **geçişi** oluşturduğu için basımdan önceki son düzeltmede başa değil, en sona konacaktır. Kolaylık olsun diye burada onunla başlıyoruz.[1]

{459}

[1] ARTIK DEĞER ÜRETİMİ OLARAK KAPİTALİST ÜRETİM

Sermaye yalnızca ögesel biçimleri içinde, meta ya da para olarak, kendini ortaya koyduğu sürece sermayeci de, meta sahibi ya da para sahibi gibi, önceden bilinen karakter biçimleri içinde kendini ortaya koyar. Ama öyle olduğu için bu kişiler kendinde ve kendi için birer sermayeci değillerdir, nasıl ki meta ve para da kendinde ve kendi için sermaye değildir. Bunlar nasıl ancak belirli ön koşullar altında sermayeye dönüşmekteyse meta ve para sahipleri de, aynı ön koşullar altında birer sermayeciye dönüşürler.

Başlangıçta sermaye, **sermayeye** dönüşmesi gereken ya da ancak *δυνάμει*[2] sermaye olan **para** olarak kendini ortaya koymuştu.

İktisatçılar, bir yandan başlı başına sermayenin bu ögesel biçimlerini –meta ile parayı– sermayeyle özdeşleme *blunder*'ını[3] yaptıkları gibi öte yandan başlı başına sermayenin kullanım değeri olarak varoluş tarzını –**emek araçlarını**– sermaye olarak ilan etme *blunder*'ını yapıyorlar.

---

1 Marx'ın talimatına uygun olarak ikinci başlık (el yazmasında s. 459-91) ile üçüncü başlığı (el yazmasında s. 492-95) birinci ve ikinci sıraya, birinci başlığı (el yazmasında s. 441-58) ise son sıraya koyuyoruz.

2 dynamei: olanağa göre

3 patavatsızlık

Sermaye, **para** olarak (sermaye oluşumunun başlangıç noktası olarak) ilk geçici (deyim yerindeyse) biçimi içinde henüz ancak para olarak, yani **mübadele değerinin bağımsız biçimine**, **para ifadesine**, bürünmüş bir **mübadele değerleri toplamı** olarak var olur. Ama bu paranın değerlenmesi gerekir. Mübadele değerinin daha çok mübadele değeri yaratmaya hizmet etmesi gerekir. **Değer büyüklüğünün** artması, yani mevcut değerin yalnızca olduğu gibi kalmaması, bir *increment*,[4] Δ değer, bir **artık değer** yaratması gerekir ki verilmiş değer –verilmiş para tutarı– ***fluens*** olarak, *increment* da flüksiyon[i] olarak kendini ortaya koysun. Sermayenin bu bağımsız para ifadesine dolaşım sürecinin üstünde dururken geri döneceğiz. Parayla yalnızca **dolaysız üretim sürecinin başlangıç noktası** olarak ilgilendiğimiz burada tek bir gözlem yeterlidir: Bu noktada sermaye şimdilik yalnızca **verilmiş bir değer toplamı** = P (para) olarak var olur ki burada her türlü kullanım değeri silinmiş, bu nedenle geriye para biçiminden başka bir şey kalmamıştır. Bu değer toplamının **büyüklüğü** sermayeye dönüşmesi gereken **para tutarının yüksekliği** ya da **niceliğiyle** sınırlıdır. Öyleyse bu değer toplamı, **büyüklüğünün büyümesi**, **değişken bir büyüklüğe** dönüşmesi; daha baştan, bir flüksiyon yaratması gereken bir **fluens** olması yoluyla sermaye hâline gelir. **Kendinde**, yani **belirlenimi** açısından bu para tutarı, ancak **büyütülmesini** amaç edinen bir tarzda uygulanması, harcanması gerektiği için, **büyütülmesi amacıyla** harcandığı için sermaye hâline gelir. Mevcut değer ya da para tutarı açısından onun **belirlenimi**, iç itkisi, eğilimi olarak görünen bu süreç, ona bu işlevi kazandıracak olan **sermayeci**, yani o para tutarının sahibi açısından **niyet, amaç** olarak görünür. Nitekim sermayenin (olması gereken sermayenin) başlangıçta basit olan bu değer ya da para ifadesinde kullanım değeriyle olan her türlü bağıntıdan soyutlandığı, bu bağıntı ortadan kalktığı gibi **gerçek üretim sürecinin** (meta üretimi vb.) her türlü bozucu karışması, daha sonra da kafa karıştırabilecek emareleri de ortadan kalkar ve kapitalist üretim sürecinin **karakteristik özgül doğası** olanca soyutluğu ve basitliğiyle kendini gösterir. İlk sermaye bir **değer toplamı** = x ise; amaç ve bu x'in sermaye hâline gelişi, x + Δ x'e, yani ilk değer toplamı + ilk değer toplamını aşan bir fazladan ibaret bir para tutarı ya da değer toplamına, verilmiş para **büyüklüğü** + ek paraya, **verilmiş değer** + **artık değere** dönüşmesi yoluyla olur. Böy-

4 artı değişi

i Bunlar diferansiyel hesabın, Isaac Newton tarafından ortaya atılmış, ancak bugün artık kullanılmayankavramlarıdır. Flüksiyon (Lat. fluxio: akım, akış) kavramına diferansiyel bölüm kavramı, **fluens** kavramına değişken bir büyüklüğe bağımlı bir matematiksel büyüklük (fonksiyon) kavramı denk düşer. **Increment**, değişken bir büyüklüğün uğradığı artış, artı değişi, değişim demektir.

lece **artık değer üretimi** – ki başlangıçta öndelenmiş değerin korunumunu içine alır, kapitalist üretim sürecinin belirleyici amacı, itici gücü ve **nihai sonucu** olarak, başlangıçtaki değeri sermayeye dönüştüren şey olarak görünür. Bunun **nasıl** sağlandığı, x'in x + Δ x'e dönüşmesinin gerçek yordamı, sürecin amaç ve sonucunda hiçbir değişiklik yapmaz. Hiç kuşkusuz x kapitalist üretim süreci olmadan da x + Δ x'e dönüşebilir, ama **verilmiş koşul** ve **varsayım** altında, yani toplumun rakip üyeleri sadece **meta sahipleri** olarak karşı karşıya geldikleri birer kişi olarak karşı karşıya gelir ve sadece bu sıfatla birbirleriyle temas kurarlarken değil (bu kölelik vb.ni dışlar); ikinci olarak da, toplumsal ürünün **meta** olarak üretilmesi yolundaki öteki koşul altında değil. (Bu, dolaysız üreticiler için kullanım değerinin başlıca amaç olduğu ve olsa olsa ürün fazlası vb.nin metaya dönüştüğü bütün biçimleri dışlar).

{460} Sürecin bu amacı, yani x'in x + Δ x'e dönüşmesi, bundan başka, araştırmanın izlemesi gereken gidiş yolunu gösterir. Bu ifade değişken bir büyüklüğün fonksiyonu olmalı ya da böyle bir büyüklüğe süreç sırasında dönüşmelidir. Daha baştan **verilmiş para tutarı** olarak x, *increment*'ı = 0 olan değişmez bir büyüklüktür. Öyleyse süreç içinde, değişir bir ögeyi kapsayan başka bir büyüklüğe dönüşmek zorundadır. Yapılması gereken ise bu bileşeni bulup çıkarmak, aynı zamanda da hangi dolayımlardan geçerek başlangıçtaki değişmez büyüklüğün değişir bir büyüklüğe dönüştüğünü göstermektir. İleride gerçek üretim süreci irdelenirken görüleceği gibi x'in bir parçası yeniden değişmez bir büyüklüğe – yani emek araçlarına dönüştüğü için, x **değerinin** bir parçası sadece belirli kullanım değerleri biçimine büründüğü, bunların para biçimine bürünmediği (değer büyüklüğünün değişmez niteliğinde, hatta mübadele değeri olduğu ölçüde genel olarak bu parçada herhangi bir değişikliğe yol açmayan bir *change*[5]) için x, süreç içinde, c (değişmez büyüklük) + v (değişir büyüklük) = c + v olarak kendini gösterir. Ama değişim Δ(c + v) = c + (v + Δv) ve c'nin değişimi = 0 olduğundan = (v + Δv)[ii] Öyleyse başlangıçta Δx olarak kendini ortaya koyan şey aslında Δv'dir. Ve başlangıçtaki x büyüklüğündeki bu *increment*'ın, aslında *increment*'ı olduğu x parçasına oranının (Δv = Δx (çünkü Δx = Δv)), Δx/v = Δv/v olması gerekir ki bu, gerçekte artık değer oranının formülüdür.

Toplam sermaye C = c + v, burada ise c değişmez, v değişir olduğu için C, v'nin fonksiyonu olarak görülebilir. v Δv kadar büyürse C = C' olur.

---

5 değişme

ii Marx'ın demek istediği belli ki şudur: Değişim Δ(c + v) = Δc + Δv ve c sabit kaldığı için değişim = Δv.

O zaman şunları elde ederiz:

1. C = c + v.

2. C′ = c + (v + Δv).

Denklem 1.i denklem 2.den çıkardığımızda C′ – C farkını, C'deki *increment*'ı = ΔC, elde ederiz.

3. C′ – C = c +v + Δv – c – v = Δv.

Öyleyse 4. ΔC = Δv.

Öyleyse 3. ve buradan 4. ΔC = Δv. Ama C′ – C = C'nin değişme büyüklüğü (= ΔC), = C *increment*'ı ya da ΔC, öyleyse 4.Veya toplam sermaye *increment*'ı = sermayenin değişir parçasındaki *increment*, öyle ki ΔC ya da sermayenin değişir parçasındaki *change* = 0. Öyleyse değişmez sermaye, ΔC ya da Δv üzerine olan bu araştırmada = 0 olarak alındığı için göz ardı edilmelidir.

v'nin büyüme orantısı = Δv/v **(artık değer oranı)**. C'nin büyüme orantısı = Δv/C = Δv/(c + v) **(kâr oranı)**.

Öyleyse sermaye olarak sermayenin asıl, özgül **işlevi artık değer üretimidir** ki daha sonra gösterileceği üzere **artık emek üretiminden**, gerçek üretim süreci içinde **ödenmemiş emeğin mülk edinilmesinden** başka bir şey değildir. Bu emek **artık değer** olarak kendini ortaya koyar, nesnelleşir.

Ayrıca şu ortaya çıktı ki x'in sermayeye, x + Δx'e dönüşmesi için x kadar değer ya da para tutarının **üretim sürecinin etmenlerine**, ilk olarak **gerçek emek sürecinin etmenlerine** dönüşmesi gereklidir. Üretim araçlarının bir bölümünün –**emek nesnesinin**– gerçi bir kullanım değeri olması, ama değerinin olmaması, **meta** olmaması belli sanayi dallarında mümkündür. Bu durumda x'in bir bölümü salt üretim araçlarına dönüşür ve emek nesnesi, x'in dönüşümü, yani emek sürecine giren metaların x ile satın alınması söz konusu olduğunda, üretim araçlarının satın alınmasıyla sınırlanır. Emek sürecinin bir etmeni olan emek nesnesi burada, değer söz konusu olduğu ölçüde = 0. Ama biz, konuyu, emek nesnesinin de = meta olduğu tam biçimi içinde irdeliyoruz. Bunun olmadığı durum için bu etmen, *as far as value is concerned*[6], = 0 olarak kabul edilmelidir ki hesap doğru olsun.

Nasıl meta kullanım değeri ile mübadele değerinin dolaysız birliğiyse, **meta üretme süreci** olan üretim süreci de emek ve değerlenme süreçlerinin dolaysız birliğidir. Nasıl **metalar**, yani kullanım değeri ile mübadele değerinin dolaysız birlikleri, **sonuç** olarak, ürün olarak süreçten çıkıyorsa, birer kurucu öge olarak da onun içine girerler. Üretim koşulları biçiminde üretim sürecine girmemiş hiçbir şey yoktur ki o süreçten çıkabilsin.

Öndelenmiş para tutarının, değerlenecek ve sermayeye dönüştürüle-

6 değer söz konusu olduğu ölçüde

cek para tutarının, **üretim sürecinin etmenlerine dönüşmesi** meta dolaşımının, mübadele sürecinin, bir edimi olup bir dizi alıma ayrışır. Öyleyse bu **edim** şimdilik dolaysız üretim sürecinin dışına düşer. Onu sadece başlatır; ama onun **zorunlu ön koşuludur** ve dolaysız üretim süreci yerine kapitalist üretimin tümünü ve sürekliliğini irdeleyecek olursak paranın **üretim sürecinin etmenlerine** bu dönüşümü, üretim araçları ile emek yetisinin satın alınışı, bizzat **toplam sürecin içkin bir uğrağını** oluşturur.

{461} Şimdi dolaysız üretim sürecinin **içerisinde** sermayenin biçimini irdeleyecek olursak basit meta gibi o da **kullanım değeri** ile **mübadele değerinin ikiz biçimine** sahiptir. Ancak her iki biçimde, bağımsız olarak irdelenen basit metanınkilerden değişik olan ek belirlenimler, daha gelişkin belirlilikler işin içine girer.

İlkin **kullanım değerini** ele alacak olursak bunun özel içeriği, ek belirliliği, metanın tanımıyla tamamen ilgisizdi. Meta, dolayısıyla mübadele değerinin taşıyıcısı olması gereken maddenin herhangi bir toplumsal ihtiyacı karşılaması, bu nedenle işe yarar birtakım özelliklere sahip olması gerekiyordu. *Voilà tout*.[7] Üretim süreci içinde işlev gören metaların **kullanım değerine** gelince işler değişir. **Emek sürecinin** doğası, ilk olarak üretim araçlarını **emek nesnesi** ile **emek araçlarına** ya da daha yakından belirlenmiş olarak bir yanda **ham madde**, öbür yanda **araçlar, yardımcı malzemeler** vb.ne ayırır. Bunlar **kullanım değerinin**, emek sürecinin kendisinin doğasından kaynaklanan **biçim belirlenimleridir** ve böylece kullanım değeri –üretim araçları bakımından– daha öte belirlenmiş olur. **Kullanım değerinin biçim belirlenimi**, burada bizzat **iktisadi ilişkinin**, **iktisadi kategorinin** geliştirilmesi için gerekli hâle gelir.

Dahası emek sürecinde, onun içine giren kullanım değerleri, kavramsal olarak sıkı ayrılmış iki uğrak ve karşıtlığa ayrılır (tıpkı demin **nesnel** üretim araçları örneğinde yapmış olduğumuz gibi) – bir yanda nesnel üretim araçları, **objektif** üretim koşulları, öbür yanda faal emek yetileri, kendini amaca uygun olarak ifade eden emek gücü, **öznel** üretim koşulu. Dolaysız üretim süreci içerisinde **kullanım değerinin sub specie**[8] göründüğü ölçüde bu, sermayenin ek bir biçim belirliliğidir. Basit metada amaca uygun belirli emek, eğirme, dokuma vb. iplikte, kumaşta cisimlenmiş, nesnelleşmiştir. Ürünün amaca uygun biçimi, amaca uygun emeğin geride bırakmış olduğu tek iz olup bu izin kendisi, ürün hayvan, buğday vb. gibi bir doğa ürününün biçimini aldığında silinebilir. Kullanım değeri, emek süreci içinde sadece **ürün** olarak görünürken metada doğrudan doğruya mevcuttur. Tek meta, gerçekte, arkasında ortaya çıkış süreci yatan hazır bir üründür ve bu süreçte,

7 Hepsi bu.

8 alt tür

özel yararlı emeği onda cisimlendiren, nesnelleştiren süreç fiilen aşılmıştır. Meta üretim süreci içinde olur. Ürün olarak boyuna sürecin dışına itilir; öyle ki ürünün kendisi sadece sürecin bir uğrağı olarak görünür. Sermayenin üretim süreci içerisinde büründüğü **kullanım değerinin** bir bölümü **canlı emek yetisinin** kendisidir. Ama bu emek yetisinin, üretim araçlarının özel kullanım değerine denk düşen belirli **özellikleri** vardır; **faal emek yetisi**, kendini amaca uygun olarak **ifade eden emek gücü** olarak, üretim araçlarını faaliyetinin nesnel uğrakları yapıp bunları kullanım değerlerinin ilk biçiminden ürünün yeni biçimine **dönüştürür**. Dolayısıyla kullanım değerlerinin kendileri, emek sürecinin içerisinde, ister mekanik ister kimyasal ister fiziksel nitelikte olsun **gerçek bir dönüşüm sürecinden** geçer. Meta içindeyken kullanım değeri, belirli özellikleri olan belli bir şeydir. Oysa şimdi, ham madde ve emek aracı olarak işlev gören şeylerin, kullanım değerlerinin, değişik biçimli bir kullanım değerine –**ürüne**– dönüşmesidir. Bunu meydana getiren, onlar aracılığıyla ve onların içinde harekete geçen canlı emektir ki *actu*[9] emek yetisinden başka bir şey değildir. Böylece **kullanım değeri** olarak sermayenin emek süreci içinde aldığı biçim, **birinci olarak**, kavramsal olarak ayrılmış ve birbiriyle bağıntılı **üretim araçları**; **ikinci olarak**, {462} **nesnel** üretim koşulları (üretim araçları) ile **öznel** üretim koşulları, amaca uygun olarak faal olan **emek yetisi**, yani emeğin kendisi arasında kavramsal, emek sürecinin doğasından kaynaklanan bir ayrım hâlinde parçalanır. Ama **üçüncü olarak**, sürecin bütününe bakıldığında sermayenin kullanım değeri, burada, kullanım değeri üreten ve üretim araçlarının bu özgül belirlilik uyarınca, amaca uygun olarak faaliyet gösteren, kendilerinin belirli niteliğine denk düşen, **özgül emek yetisinin** üretim araçları olarak işlev gördüğü bir süreç olarak görünür.Ya da başlı başına toplam **emek süreci**, nesnel ve öznel uğraklarının canlı etkileşimi içinde, kullanım değerinin toplam biçimi olarak, yani üretim sürecinde sermayenin **gerçek** biçimi [olarak] görünür.

Sermayenin üretim süreci, her şeyden önce, gerçek yanından bakıldığında –ya da kullanım değerleriyle yararlı emek harcayarak yeni kullanım değerleri oluşturan bir süreç olarak irdelendiğinde– **gerçek emek sürecidir**. Bu hâliyle onun uğrakları, kavramsal olarak belirlenmiş bileşenleri – hangi iktisadi gelişme aşamasında ve hangi üretim tarzı temelinde yer alırsa alsın, genel olarak **emek sürecinin**, her **emek sürecinin** uğrakları, bileşenleridir. Öyleyse bu gerçek biçim ya da **sermayeyi oluşturan** nesnel kullanım değerlerinin gerçek biçimi, onun maddi dayanağı, ister istemez, yeni ürünlerin üretilmesine yarayan üretim araçlarının –emek araçları ve emek nesnesi– biçimi olduğu için; ayrıca bu kullanım değerleri,

9 gerçek

özgül amaçlarına uygun olarak emek süreci içinde işlev görmeden önce dolaşım sürecinde, metalar biçiminde, yani meta sahibi olarak sermayecinin mülkiyetinde zaten var olduğu (piyasada) için –yani sermaye– **nesnel** üretim koşulları içinde kendini ortaya koyduğu ölçüde – kullanım değeri itibarıyla **üretim araçlarından**, ham maddelerden, yardımcı malzemeler ve emek araçlarından, aletlerden, binalardan, makineler vb.nden **oluştuğu** için bundan şu sonuç çıkarılır ki bütün **üretim araçları**, ***δυνάμει*** ve üretim aracı olarak işlev gördükleri ölçüde de *actu* s e r m a y e dir; dolayısıyla sermaye, almış olduğu tarihî biçime bakmaksızın, **genel olarak insani emek sürecinin** zorunlu bir uğrağı, dolayısıyla da öncesiz sonrasız ve insan emeğinin niteliğince koşullanmış bir şeydir. Aynı şekilde, genel olarak sermayenin üretim süreci **emek süreci** olduğu için **başlı başına emek süreci**, bütün toplumsal biçimlerdeki emek süreci zorunlu olarak **sermayenin emek sürecidir**. Böylece sermaye, bir **şey** olarak ele alınmış ve belli bir ayni rolü, kendisine bir şey olarak düşen bir rolü üretim süreci içinde oynamış olur. Para altın olduğu için altının bizatihi para olduğu, ücretli emek emek olduğu için her türlü emeğin zorunlu olarak ücretli emek olduğu sonucunu çıkaran da aynı mantıktır. **Özdeşlik**, **özgül farkları** ihmal edilerek, bütün üretim süreçlerinde özdeş olana sarılınarak kanıtlanır. Özdeşlik, farktan soyutlanarak kanıtlanır. Bu kesimin devamında bu can alıcı noktaya daha ayrıntılı olarak döneceğiz. Şimdilik şu kadarını kaydedelim:

Birincisi: **Üretim süreci** ya da emek sürecinde üretim aracı olarak tüketmek için sermayecinin satın almış olduğu metalar kendi mülkiyetindedir. Bunlar aslında kendisinin metalara dönüştürülmüş parasından başka bir şey değildir ve nasıl para sermayesinin varoluşu idiyse bunlar da öyledir; hatta gerçekten **sermaye** olarak, yani değer yaratma, değerin değerlenmesi, yani çoğaltılması aracı olarak işlev gördükleri biçim içinde bulundukları ölçüde daha da yoğun bir şekilde öyledirler. Demek ki bu üretim araçları **sermayedir**. Öte yandan sermayeci, öndelenmiş para tutarının öteki parçasıyla emek yetisini, işçileri ya da öyle **göründüğünü** Ch. IV'te göstermiş olduğumuz gibi **canlı emek** satın almıştır.[iii] Bu da, en az emek sürecinin nesnel koşulları kadar ona aittir. Ama gene de burada şu özgül fark hükmünü geçirir:

Gerçek emek, sermayenin işçi ücretine dönüştürülmüş parçasının, {463} emeğin alış fiyatının eş değeri olarak, işçinin *capitalist*[10]'e gerçekten verdiği şeydir. Yaşama gücünün harcanması, üretken yeteneklerinin gerçekleşmesi işçinin hareketidir, sermayecinin değil. Kişisel işlev olarak,

iii Marx **Kapital**'in birinci cildinin, elimize geçmemiş müsveddesine işaret ediyor. Bu basımda muhtemelen 6. kısım, s. 513-42.

10 sermayeci

gerçekliği içinde bakıldığında emek işçinin işlevidir, sermayecinin değil. Mübadele açısından bakıldığında, sermayecinin ondan emek süreci içinde aldığı şeydir, sermayecinin onun karşısına emek süreci içinde çıktığında büründüğü şey değil. Öyleyse bu durum, emek sürecinin kendisi içerisinde, sermaye ve o ölçüde de sermayecinin varoluşu olarak nesnel emek koşulları ile öznel emek koşulu, emeğin kendisi, daha doğrusu çalışan **işçi** arasında bir karşıtlık oluşturur. Bu sayededir ki, gerek sermayeci gerek işçi açısından bakıldığında **üretim aracı**, sermayenin varoluşu olarak, *eminently*[11] **capital**[12] olarak emeğin, yani öndelenmiş sermayenin dönüşmüş olduğu öteki ögenin karşısına çıkar ve bu nedenle üretim sürecinin dışında da *δυνάμει* sermayenin özgül varoluş tarzı şeklinde görünür. Bu ayrıca, ileride görüleceği gibi kısmen kapitalist değerlenme sürecinin (onun içinde canlı emeğin soğurucusu olarak üretim araçlarının oynadığı rolün), kısmen (makineler vb.nin canlı emeğin gerçek egemeni hâline geldiği) özgül-kapitalist üretim tarzının gelişmesinin uzantısıdır. O nedenle kapitalist üretim süreci temelinde karşımıza, sermayenin **üretim araçları** biçiminde var olduğu **kullanım değerleri** ile bu üretim araçlarının, bu **şeylerin sermaye** olarak belirlenmesi arasında **ayrılmaz bir kaynaşma** çıkar ki bu da belirli bir toplumsal üretim ilişkisidir; tıpkı bu üretim tarzı içerisinde, onun ön yargılarından kopamayanların bizatihi **ürünü meta** saymaları gibi. Bu, ekonomi politikçilerin fetişizmi için bir temel oluşturur.

İkinci olarak: Üretim araçları, belirli **metalar** hâlinde, örneğin pamuk, kömür, mil vb. olarak dolaşımdan çıkıp emek sürecine girer. Bu sırada hâlâ, henüz birer meta olarak dolaşımda bulundukları sürece almış oldukları **kullanım değeri biçimindedirler**. Sürece girince, kullanım değerlerine denk düşen, pamuk olarak pamuk vb. gibi kendilerine ayni birer şey olarak düşen özelliklerle işlev görmeye başlarlar. Sermayenin, **değişir** dediğimiz, ama ancak **emek yetisi** ile mübadelesi yoluyla **sermayenin değişir parçasına** gerçekten dönüşen parçasının ise konumu farklıdır. Gerçek biçimi açısından bakıldığında **para** –sermayecinin emek yetisi satın alırken harcadığı bu sermaye parçası– piyasada **bulunabilir** (ya da oraya *within certain terms*[13] sürülmüş) ve işçinin bireysel tüketimi içine giren **geçim araçlarından** başka bir şey **değildir**. Para sadece bu geçim araçlarının dönüşmüş ve işçinin, eline geçer geçmez gerisin geri geçim araçlarına dönüştürdüğü biçimidir. Gerek bu dönüşüm gerek bu metaların daha sonra birer kullanım değeri olarak tüketilmesi, dolaysız üretim süreci, daha doğrusu emek süreciyle **dolaysızca**

11 açıkça

12 sermaye

13 belirli koşullarda

hiçbir ilişkisi olmayan, tersine bunların dışına düşen bir süreçtir. Sermayenin bir parçası, dolayısıyla da toplam sermaye, tam da, değişmez bir değer büyüklüğü olan **para** ya da onun bürünebileceği bir biçim olup aynı şekilde değişmez birer değer büyüklüğü olan **geçim araçları** yerine, değer yaratan ve değer yaratıcı öge olarak büyüyüp küçülebilen, **değişir bir büyüklük** olarak kendini ortaya koyabilen ve genellikle bütün koşullarda, **olmuş** bir büyüklük olarak değil de sadece **akan, olan** –ve dolayısıyla *within different limits*[14] çevrelenmiş– olan bir **büyüklük** hâlinde üretim sürecine bir etmen olarak giren bir ögeyle, **canlı emek yetisi** ile, mübadele edilmesi sayesinde değişir bir büyüklüğe dönüşür. Gerçeklikte, geçim araçlarının işçilerin kendileri tarafından tüketilmesi, örneğin *matières instrumentales*[15]'in makinelerce tüketilmesi gibi emek sürecine dâhil edilmiş olabilir. O durumda işçi, sadece, sermayece satın alınmış, emek süreci içindeki işlevini yerine getirmek için tüketime, kendi *matières instrumentales*'i olarak belli bir geçim aracı ikmaline ihtiyaç duyan bir araç olarak görünür. Bu durum, işçinin sömürülmesinin genişlik ve acımasızlığına bağlı olarak şu ya da bu derecede yaşanır. Şu var ki sermaye ilişkisi içinde kavramsal olarak bu kadar dar bir şekilde (bu konuyu ***ad 3*** ilişkinin tümünün yeniden üretimi sırasında daha geniş olarak göreceğiz[16]) kapsanmış değildir. Ortalama olarak işçi geçim araçlarını dolaysız emek sürecine **ara verildiği** sırada tüketirken **makine** kendisininkileri **işleyişi sırasında** tüketir. (Hayvan?). Ama işçi sınıfının tümüne bakıldığında bu geçim araçlarının bir bölümü, henüz ya da artık çalışmayan aile üyeleri tarafından tüketilir. Gerçekten pratikte işçi ile makine arasındaki fark, *quoad matières instrumentales*[17] ve bunların tüketilişi bakımından hayvan ile makine arasındaki farka indirgenebilir. Ama bu zorunlu değildir ve o nedenle de sermayenin tanımı içinde yer almaz. Her hâlükârda sermayenin işçi ücretine ayrılmış parçası, gerçek biçimini, işçinin tüketimine giren geçim araçları biçimini, alır almaz şeklen **artık** sermayeciye **değil**, **işçiye** ait bir parça olarak görünür. Demek ki **kullanım değerinin** –**geçim aracı** olarak– üretim sürecine girmeden önce meta olarak taşıdığı **biçim**, bu sürecin **içerisinde** aldığı ve **faal olarak kendini ifade eden emek gücü**, dolayısıyla canlı emeğin kendisi olan biçimden bütünüyle farklıdır. Böylece sermayenin bu parçası, özgül olarak {464} üretim araçları biçiminde var olandan ayrımlaşır ve kapitalist üretim tarzı temelinde belirgin anlamda **üretim araçlarının**

14 farklı sınırlar içerisinde

15 yardımcı üretim malzemeleri

16 Siehe vorl. Band, S. 146-151

17 yardımcı üretim malzemeleri açısından

geçim araçlarından farklı ve onların **karşıtı** olarak kendinde ve kendi için **sermaye** hâlinde görünmesinin bir başka sebebidir. Sermayenin üretim sürecinin bitişinde büründüğü **kullanım değeri biçiminin ürün** biçimi olması ve bu ürünün hem **üretim araçları** hem **geçim araçları** biçiminde var olması, dolayısıyla her ikisinin eşit derecede **sermaye** olarak mevcut olması, o nedenle de canlı emek yetisinin karşıtı olarak da mevcut olması bu görünüşü dağıtmaya yeter.

Şimdi **değerlenme sürecine** gelelim.

Mübadele değeriyle ilgili olarak **meta** ile değerlenme sürecine katılmış sermaye arasındaki fark, bir kez daha kendini gösterir.

Üretim sürecine giren sermayenin **mübadele değeri**, piyasaya sürülmüş ya da öndelenmiş sermayenin mübadele değerinden küçüktür – çünkü sadece üretim aracı olarak sürece giren **metaların değeri**, yani üretim sürecine **değer** olarak giren **değişmez** sermaye parçasının değeridir. Değişir sermaye parçasının **değeri** yerine şimdi karşımızda olan, süreç olarak **değerlenme**, değerlenme *in actu*[18] bulunan emektir; bu emek, kendini boyuna değer olarak gerçekleştirirken, mevcut değerlerin de ötesine akarak değer yaratır.

İlk olarak **eski değerin**, değişmez parçanın değer parçasının korunması açısından bakıldığında bu, şuna bağlıdır: sürece giren üretim araçlarının **değerinin** gerekli olandan daha büyük olmamasına. Bunları oluşturan metalar, yalnızca, üretilmeleri amacıyla **toplumsal olarak gerekli emek-zamanı**, nesnelleşmiş olarak, örneğin binalar, makineler vb. şeklinde kapsamalıdır. Bu üretim araçları satın alınırken, bunların kullanım değerlerinin, ürünün oluşumu için gerekli olan *average*[19]'e denk düşecek iyilikte olmasını, yani ister ham madde olarak ister makineler vb. olarak *average* iyilikle işlemelerini ve emeğin, canlı etmenin, karşısına alışılmamış engeller çıkarmamalarını gözetmek sermayecinin sorunudur. Örneğin ham maddenin iyiliği, uygulanan makineler vb.nin *average déchet*[20]'den fazlasını metalara aktarmamasını içerir vb. Bütün bunlar sermayecinin sorunudur. Ne var ki bunların ötesinde değişmez sermayenin değerinin korunması, mümkün olduğu kadar üretken bir şekilde tüketilmesine, israf edilmemesine bağlıdır; çünkü başka türlü, **toplumsal olarak gerekli** olandan daha büyük bir nesnelleşmiş emek parçası üründe içerilmiş olur. Bu kısmen işçilerin kendilerine bağlıdır ve burada **sermayecinin gözetimi** başlar. (*Task work*[21], ücret üzerinden ya-

18 hâlinde

19 ortalama

20 ortalama aşınma

21 Götürü iş

pılan kesintiler yoluyla bunu sağlamasını bilir.) Ayrıca emeğin düzenli, amaca uygun bir şekilde harcanması, üretim araçlarının ürüne dönüşümünün gerektiği gibi olması, amaç olarak göz önüne getirilen kullanım değerinin sonuç olarak gerçekten **başarılı** biçimde ortaya çıkması. Burada bir kez daha sermayecinin **gözetim** ve **disiplini** işin içine girer. Nihayet üretim sürecinin tedirgin edilmemesi, kesintiye uğramaması ve emek sürecinin ve nesnel koşullarının niteliğince verilmiş önel (zaman aralığı) içinde gerçekten ürüne doğru ilerlemesi. Bu, kısmen, kapitalist üretimle birlikte işin içine giren **emeğin sürekliliğine**, ancak kısmen de, denetlenemeyen dışsal rastlantılara bağlıdır. Bu açıdan her üretim süreciyle birlikte, onun içine giren değerler için bir risk işin içine katılır. Ne var ki bu 1. üretim sürecinin **dışında** da maruz oldukları ve 2. yalnız sermayeninkine değil, **her** üretim sürecine özgü olan bir risktir. (Sermaye, bundan **ortaklaşma** yoluyla korunur. Kendi üretim araçlarıyla çalışan dolaysız üretici, aynı riske tabidir. Bu asla kapitalist üretim sürecine özgü bir şey değildir. Kapitalist üretimde bu risk sermayeciye düşüyorsa yalnızca üretim araçlarının mülkiyetini gasbetmiş olduğu içindir).

Değerlenme sürecinin canlı etmenine gelince 1. değişir sermayenin **değeri**, yerine konarak, yeniden üretilerek, yani değişir sermayenin ya da işçi ücretinin değeri kadar bir emek miktarı üretim araçlarına eklenerek korunur; 2. değerinde bir **increment**, artık değer, işçi ücreti içinde kapsanmış olanın üzerinde bir emek miktarı fazlası, bir **ek emek miktarı** ürün içinde nesnelleştirilerek yaratılır.

Burada öndelenmiş sermayenin ya da içlerinde var olduğu metaların **kullanım değeri** ile {465} emek süreci içinde **sermayenin kullanım değerinin biçimi** arasındaki ayrım, öndelenmiş sermayenin **mübadele değeri** ile değerlenme süreci içinde sermayenin **mübadele değerinin** görüngüsü arasındaki **ayrıma** denk düşer. **Orada** üretim aracının, değişmez sermayenin, kendisini oluşturan metaların daha önce bürünmüş olduğu **kullanım değeri biçiminde** herhangi bir değişme olmaksızın sürece girmesine karşılık, değişir sermayeyi oluşturan hazır **kullanım değerlerinin** yerine, yeni kullanım değerleri içinde değerlenen emek gücünün, gerçek emeğin canlı etmeni geçer. **Burada** ise üretim araçlarının, değişmez sermayenin **değerinin** başlı başına değerlenme sürecine girmesine karşılık değişir sermayenin **değeri** o sürece hiç girmez; yerini değer yaratma faaliyeti, canlı etmenin değerlenme süreci hâlinde var olan faaliyeti alır.

İşçinin **emek-zamanının** süresiyle orantılı olarak değer yaratması için **toplumsal olarak gerekli emek-zaman** olması gerekir. Yani işçinin belirli bir zaman içinde, **toplumsal olarak normal** olan amaca uy-

gun emek miktarını harcaması gerekir. Bu nedenle sermayeci, onu, en azından, toplumsal olarak normal olan **ortalama** yoğunluk **derecesiyle** çalışmaya zorlar. İşçinin emeğini mümkün olduğu kadar bu **asgarinin** üstüne çıkarmaya, belli bir zaman içinde mümkün olduğu kadar çok emeği ondan sızdırmaya çalışır; çünkü **ortalama derecenin** üstündeki her türlü emek yoğunluğu kendisi için artık değer yaratır. Ayrıca emek sürecini, değişir sermayenin değerini, işçi ücretini, yerine koymak için çalışılması gerekli olan sınırların mümkün olduğu kadar ötesine uzatmaya çalışır. Emek sürecinin yoğunluğu verilmişken süresini, süre verilmişken yoğunluğunu, mümkün olduğu kadar çoğaltmaya çabalar. Sermayeci, işçiyi, emeğine normal yoğunluk derecesini, mümkün olduğu ölçüde daha yüksek bir dereceyi vermeye ve mümkün olduğu kadar emek sürecini, işçi ücretinin ikamesi için gerekli olan sürenin ötesine uzatmaya **zorlar**.

Kapitalist değerlenme sürecine özgü bu karakter sayesinde sermayenin üretim sürecindeki **gerçek biçimi**, **kullanım değeri olarak biçimi** de yeni bir tadile uğrar. **Birincisi**, üretim araçları, yalnız gerekli emeğin değil, artık emeğin de soğrulması için yeterli olacak bir **kütle** hâlinde mevcut olmalıdır. **İkincisi**, gerçek emek sürecinin yoğunluk ve kapsamı değişir.

İşçinin gerçek emek sürecinde kullandığı üretim araçları gerçi sermayecinin mülkiyetindedir ve dolayısıyla bunlar, işçinin, kendi yaşam ifadesi olan emeğinin karşısına, yukarıda gösterildiği gibi, **sermaye** olarak çıkar. Ama öte yandan bunları çalışırken kullanan odur. Gerçek emek sürecinde emek araçlarını emeğinin iletkeni olarak, emek nesnesini de, emeğinin kendini ortaya koyduğu madde olarak **kullanır**. Üretim araçlarını ürünün amaca uygun biçimine tam da bu yoldan dönüştürür. Değerlenme süreci açısından bakıldığında ise iş değişir. Burada, üretim araçlarını kullanan, işçi değil, işçiyi kullanan, üretim araçlarıdır. Canlı emeğin kendini nesnel emekte gerçekleştirip onu objektif uzvu hâline getirmesi yerine nesnel emek, canlı emeği soğurarak var kalıp çoğalır; bu yoldan **değerlenen değer** hâline, **sermaye** hâline gelir, bu hâliyle işlev görür. Üretim araçları, artık yalnızca mümkün olduğu kadar büyük bir canlı emek miktarının **soğurucuları** hâline gelir. Canlı emek, artık yalnızca mevcut değerlerin değerlenmesinin, dolayısıyla sermayeleşmesinin aracı hâline gelir. Ve yukarıda gösterilmiş olanları bir yana bırakırsak tam da bu yüzden üretim araçları, bir kez daha canlı emeğin karşısında *éminnement*[22] **sermayenin** varoluşu olarak görünür, üstelik şimdi geçmişte harcanmış, ölü emeğin canlı emek üzerindeki hâkimiyeti ola-

22 en ileri derecede

rak. Canlı emek, tam da **değer oluşturucu** olarak, nesnelleşmiş emeğin değerlenme sürecine boyuna katıştırılır. Çaba olarak, yaşama gücü harcaması olarak emek işçinin kişisel faaliyetidir. Ama **değer oluşturucu** bir şey olarak, **nesnelleşmesi sürecine** katılmış bir şey olarak işçinin emeği, üretim sürecine girer girmez bizatihi sermaye değerinin bir **varoluş tarzı** hâline gelir, ona katışır. O nedenle **değer koruyucu** ve **yeni değer** yaratıcı bu güç sermayenin gücüdür ve o süreç sermayenin **öz değerlenme**, kendisi tarafından yaratılan değeri aynı zamanda **kendisine yabancı değer** olarak yaratan işçinin ise yoksullaşma süreci olarak kendini ortaya koyar.

{466} Kapitalist üretim temelinde, nesnelleşmiş emeğin **sermayeye** dönüşme, yani üretim araçlarını canlı emeğe emretme ve onu sömürme araçlarına dönüştürme yeteneği, onlara kendinde ve kendi için özgü olan, onlardan ayrılmaz bir şey olarak (bu temelde *δυνάμει* ona bağlı oluşları gibi), dolayısıyla **onlara birer şey olarak, birer kullanım değeri olarak, birer üretim aracı olarak özgü** olan bir **özellik** olarak görünür. Bu nedenle bunlar kendinde ve kendi için **sermaye**, dolayısıyla **belirli bir üretim ilişkisini**, belirli bir toplumsal ilişkiyi dile getiren sermaye olarak görünür. Üretim içerisindeki bu ilişkide üretim koşullarının sahipleri canlı emek yetilerinin karşısında bir **şey** olarak çıkarlar, nasıl ki değer bir şeyin özelliği olarak ve şeyin **iktisadi belirlenimi**, **meta** olarak, kendisinin ayni niteliği olarak görünmekteydi, nasıl ki emeğin parada büründüğü toplumsal biçim kendini **bir şeyin özellikleri** olarak ortaya koymaktaydı. 2)[23] Gerçekten sermayecilerin işçiler üzerindeki hâkimiyeti, bağımsızlaşmış, işçinin karşısında bağımsızlaşmış **emek koşullarının** (bunların içinde üretim sürecinin nesnel koşullarının –**üretim araçlarının**– dışında emek gücünün korunmasının ve etkililiğinin nesnel koşulları, yani geçim araçları da yer alır) **işçinin** kendisi üzerindeki hâkimiyetinden başka bir şey değildir. Bu ilişkinin ilkin, yukarıda görmüş olduğumuz gibi özünde eski değerin korunması dâhil, **artık değer üretme süreci** olan, **öndelenmiş sermayenin öz değerlenme süreci** olan **gerçek üretim süreci** içinde gerçekleşmesine karşın durum budur. Dolaşımda sermayeci ile işçi sadece birer **meta satıcısı** olarak karşı karşıya gelse de, birbirine sattıkları meta çeşitlerinin özgül kutupsal niteliğinden dolayı işçi, ister istemez üretim sürecine, sermayenin **kullanım değerinin**, **gerçek varoluşunun** ve **değer olarak varoluşunun** bir bileşeni olarak girer. Bu ilişkinin ancak üretim süreci **içerisinde** gerçekleşmesine ve emek alıcısı olarak sadece *δυνάμει* var olan sermayecinin ancak, emek yetisini satınca **olasılıklı olarak ücretli işçiye** dö-

23 El yazmasının bu noktasında (2) sayısı yer almaktaysa da, buna uygun düşen bir (1) yoktur.

nüşen işçi o süreç içinde ilk olarak **gerçekten** sermayenin emrine girdiği zaman **gerçek sermayeci** hâline gelmesine karşın bu durum değişmez. Sermayecinin yerine getirdiği **işlevler**, sermayenin –canlı emeği soğurarak değerlenen değerin– kendisinin, **bilinç** ve **iradeyle** yerine getirilmiş işlevlerinden başka bir şey değildir. Sermayeci sadece **kişileşmiş** sermaye, kişi olarak sermaye, olarak işlev görür, nasıl ki işçi, kişileşmiş **emekten** başka bir şey değildir. Bu emek işçi için eziyet, çaba demektir; sermayeciye ise, zenginlik yaratan ve artıran bir töz olarak ait olur, nasıl ki bu hâliyle gerçekte de üretim süreci içinde sermayeye katışmış bir bileşen, onun canlı, değişir etmeni olarak görünür. Bu nedenle sermayecinin işçi üzerindeki hâkimiyeti şeylerin insan üzerindeki, ölü emeğin canlı emek üzerindeki, ürünün üretici üzerindeki hâkimiyetidir; çünkü gerçekte, işçiler üzerinde hâkimiyet araçları (ama yalnızca sermayenin kendisinin hâkimiyetinin araçları olarak) hâline gelen metalar sırf üretim sürecinin sonuçları, o sürecin ürünleridir. Maddi üretimdeki, gerçek toplumsal yaşam sürecindeki –çünkü üretim süreci budur– bu ilişkinin **aynı** ideolojik alanda **dinde** kendini ortaya koyar: öznenin nesneye evrilmesi ve tersi. **Tarihî olarak** bakıldığında bu evirme, başlı başına zenginliği, yani toplumsal emeğin engel tanımaz üretici güçlerini çoğunluğun sırtından zorla yaratmak için zorunlu bir geçiş noktası olarak görünür ki, o nokta geçilmeden özgür bir insan toplumunun maddi temeli oluşturulamaz. Nasıl insan tinsel güçlerine ilkin kendinden bağımsız birer kudret olarak dinî bir şekil vermek zorundaysa, bu zıt biçimden de geçilmek zorundadır. Bu kendi emeğinin **yabancılaşma sürecidir** [Entfremdungsprozess]. Burada işçi, sermayeci o yabancılaşma sürecine kök saldığı ve onda mutlak doyumunu bulduğu, oysa işçi, o sürecin kurbanı olarak ona karşı daha baştan isyankâr bir ilişki içinde bulunduğu, onu bir esaret süreci olarak duyumsadığı için daha baştan sermayeciden daha yüksek bir düzlemde yer alır. Üretim süreci aynı zamanda gerçek emek süreci olduğu ve sermayeci onun **gözetmeni** ve **yönetmeni** olarak gerçek üretim içinde bir işlevi yerine getirdiği ölçüde onun bu faaliyeti {467}, fiilen özgül, çok yönlü bir içerik edinir. Ama **emek sürecinin** kendisi, tıpkı ürünün kullanım değerinin yalnızca mübadele değerinin taşıyıcısı oluşu gibi yalnızca **değerlenme sürecinin aracı** olarak görünür. Öyleyse sermayenin öz değerlenmesi –artık değer yaratımı– sermayecinin belirleyici, hâkim ve başta gelen amacı, ediminin mutlak itkisi ve içeriği, fiiliyatta yalnızca gömüleyicinin ussallaştırılmış itkisi ve amacıdır – sermayeciyi, başka bir yandan olsa da tıpkı karşıt kutuptaki işçi kadar sermaye ilişkisinin esareti altında gösteren alabildiğine zavallı ve soyut bir içeriktir bu.

İlk ilişki, *would be capitalist*[24]'in, bir para değerini sermayeleştirmek için işçiden emek satın alması (Ch. IV[iv]'ten sonra emek yetisi yerine böyle diyebiliriz), işçinin ise kıt kanaat geçinmek için emek yetisi üzerindeki tasarrufu, emeğini satması olup, meta sahibinin *capitalist* hâline, kişileşmiş sermaye hâline, işçinin ise sermaye için sırf emeğin kişileşmesi hâline geldiği gerçek üretim sürecinin zorunlu girişi ve koşuludur – onu kendinde kapsar. Her ikisinin görünürde **meta sahipleri** olarak birbirinin karşısında yer aldığı o birinci ilişkinin ön koşul olması gibi bu da, ileride göreceğimiz üzere kapitalist üretim sürecinin sonucu ve ürünüdür. Ama ondan sonra her iki edimin birbirinden ayrı tutulması gerekir. Birincisi dolaşıma aittir. İkincisi, birincisinin temelinde ilkin gerçek üretim süreci içinde gelişir.

Üretim süreci emek süreci ile değerlenme sürecinin **dolaysız** birliğidir, nasıl ki onun dolaysız sonucu olan meta kullanım değeri ile mübadele değerinin **dolaysız** birliğidir. Ama emek süreci yalnızca değerlenme sürecinin aracıdır ve değerlenme süreci bu hâliyle özünde **artık değer üretimi**, yani **karşılığı ödenmemiş emeğin nesnelleşme sürecidir**. Bu yoldan üretim sürecinin toplam karakteri, özgül olarak belirlenmiş olur.

Üretim sürecini iki değişik açıdan, 1. **emek süreci** olarak, 2. **değerlenme süreci** olarak ele almış olsak da, bunun tek, bölünmez bir emek süreci olduğu bu ele alışta örtük olarak içerilmiştir. Bir kez amaca uygun bir ürün, bir kullanım değeri yaratmak, üretim araçlarını ürünlere **dönüştürmek**, başka bir kez **değer** ve **artık değer** yaratmak için, **değeri değerlendirmek** için çifte çalışma diye bir şey söz konusu değildir. Emek, sadece, üretim araçlarını belirli bir ürüne, örneğin masura ile pamuğu **dokuma ipliğine** dönüştüren amaçlı bir faaliyet olduğu belirli, somut, özgül biçimi, tarzı, varoluş tarzı içinde yeni ürüne eklenir. Eklenen ve eklenişiyle sürekli olarak daha çok dokuma ipliği üreten sadece iplik eğirme emeği vb.dir. Değer doğuran, normal bir belirli yoğunluk derecesine sahip olduğu ölçüde (ya da yalnızca ona sahip olduğu ölçüde **sayılan**) ve belli yoğunluktaki bu **gerçek emek** belirli, zaman cinsinden ölçülen nicelikler hâlinde ürün içinde maddeleştiği ölçüde bu **gerçek** emektir. İplik eğirme vb. biçiminde eklenmiş emek miktarı = işçi ücreti içinde kapsanmış emek miktarı olduğu noktada **emek süreci sona erseydi** artık değer üretilmiş olmazdı. Buna göre **artık değer**, bir **artık ürün** içinde, burada, değeri = işçi ücretinin değeri olan miktardan fazla bir iplik miktarı olarak da kendini ortaya koyar. Bu nedenle emek süreci,

24 yeni başlamış sermayeci

iv Bk. dn. iii. Bu basımda, s. 513-42.

kendisine eklenen somut emeğin bir **toplumsal olarak gerekli emek** miktarı oluşuyla (yoğunluğu sayesinde), = belli bir toplumsal ortalama emek miktarı sayılışıyla, ayrıca bu miktarın, işçi ücreti içinde kapsanmış olanın dışında **fazla** bir miktarı temsil edişiyle değerlenme süreci hâline gelir. Söz konusu olan, özel somut emeğin **toplumsal olarak gerekli ortalama emek** olarak **nicel** hesaplanışıdır. Ancak bu hesaplamaya, gerçek uğrak olarak birincisi, emeğin yoğunluğunun normal olması (belirli bir ürün miktarının üretilmesi için yalnızca bunun için toplumsal olarak gerekli emek-zamanın kullanılması) ve emek sürecinin, değişir sermayenin değerinin yerine konması için gerekli **sürenin** ötesine uzatılması denk düşer.

{468} Buraya kadar geliştirilenlerden şu sonuç çıkar ki"**nesnelleşmiş emek**"ve **nesnelleşmiş emek** olarak sermayenin **canlı emeğe** karşıtlığı ifadesi vahim yanlış yorumlamalara açıktır.[v]

Şimdiye kadarki iktisatçıların hepsinde metanın "**emek**" açısından çözümlenmesinin ikircil ve eksik olduğunu daha önce göstermiştim.[25] Metanın"emeğe"indirgenmesi yetmez; onu, **emeğin**, bir yandan **somut emek** olarak **metaların kullanım değeri** içinde kendini ortaya koyar, öte yandan **toplumsal olarak gerekli** emek olarak **mübadele değeri** cinsinden hesaplanırken büründüğü ikili biçime indirgemek gerekir. Birinci açıdan bakıldığında her şey, emeğin özel kullanım değerine, özgül karakterine bağlıdır ve kendisince yaratılmış kullanım değerine özgül damgasını vuran ve onu başkalarından farklı olarak somut bir kullanım değeri hâline, şu belirli madde hâline getiren de budur. Buna karşılık, **değer oluşturucu** öge olarak hesaplandığı, meta da onun nesnelleşmesi olarak hesaplandığı ölçüde emeğin özel yararlılığından, belirli niteliğinden ve tarzından tamamıyla soyutlanır. Bu hâliyle o ayrımsız, **toplumsal olarak gerekli, genel** emek olup her türlü özel içerik karşısında tamamen kayıtsızdır. Bundan dolayı, bağımsız ifadesi olan **parada**, **fiyat** olarak metada, bütün metalarda ortak olarak bulunan ve yalnızca nicelikçe ayırt edilebilen bir ifadeye kavuşur. Birinci yönüyle emek, metanın belirli **kullanım değerinde**, **bir şey olarak** belirli **varoluşunda**, ikinci yönüyle, ister para olarak para ister salt hesap parası olarak metanın fiyatında olsun **parada** kendini ortaya koyar. Birinci yönde önemli olan, emeğin sırf **niteliği**, ikinci yönde ise salt

---

v Bk. dn. iii. Marx 1861-1863 iktisadi el yazmasında **Artı-Değer Teorileri** ile hesaplaşır. Karl Marx ve Friedrich Engels, **Werke (MEW)**, C. XXVI.3, Berlin (Demokratik Almanya), Dietz Verlag, 1968, s. 270-72.

25 Bu karışıklık olmasaydı, emeğin dışında doğanın da ürüne katkıda bulunup bulunmadığı tartışması mümkün olmazdı. Bu konu yalnızca **somut** emekle ilgilidir.

Buraya son not: siehe marx, "zur kritik der politischen ökonomie". mew, bd. 13, s. 37-48. Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı, s. 72-85 (Sol Yayınları)

niceliğidir. Birinci yönde somut emeğin farklılığı iş bölümünde, ikincisinde ayrımsız para ifadesinde kendini ortaya koyar. Şimdi bu fark üretim sürecinin içerisinde karşımıza **faal olarak** çıkar. Artık onu yapan biz değilizdir; o, üretim sürecinin kendisi içinde yapılmaktadır.

Nesnelleşmiş ve **canlı** emek arasındaki fark **gerçek emek süreci** içinde belirir. Üretim araçlarının, örneğin pamuk ve masuralar vb.nin, belirli yararlı, somut emeklerin, makine yapımı, pamuk ekimi vb.nin, **cisimlenmiş** olduğu birer ürün, birer kullanım değeri olmasına karşılık **iplik eğirme işi**, süreç içinde, üretim araçları içinde kapsanmış emeklerden özgül olarak değişik bir emek olarak görünmekle kalmaz; canlı emek, kendini ilk kez gerçekleştiren ve ürününü sürekli olarak kendi dışına iten emek olarak, kendilerine özgü ürünler içinde daha önce nesnelleşmiş olan emeklerle de karşıtlık içinde görünür. Bu açıdan bakıldığında da bir yanda sermayenin mevcut varoluşu ile işçinin öncelikle yaşamını harcayışı olarak canlı emek arasında bir karşıtlık kendini gösterir. Ayrıca emek süreci içinde, nesnelleşmiş emek, **canlı emeğin gerçekleşmesinin nesnel uğrağı**, ögesi, olarak kendini ortaya koyar.

Ne var ki sıra değerlenme sürecine, yeni değer oluşumu ve yaratımına geldi mi işler baştan aşağı değişir.

Burada üretim araçları içinde kapsanmış olan emek **belirli bir genel toplumsal emek miktarıdır** ve o nedenle belli bir **değer büyüklüğü** ya da **para tutarı**, *in fact*[26] bu üretim araçlarının fiyatı içinde kendini ortaya koyar. Eklenen emek **belirli bir ek genel toplumsal emek miktarıdır** ve **ek değer büyüklüğü** ve **para tutarı** olarak kendini ortaya koyar. Üretim araçları içinde önceden kapsanmış emek, yeni eklenenle aynıdır. İkisi, sadece, birinin kullanım değerlerinde **nesnelleşmiş**, ötekinin ise bu **nesnelleşme** sürecinde bulunuyor oluşu, birinin geçmişte harcanmış, ötekinin şimdiki, birinin ölü, ötekinin canlı, birinin geçmiş zaman kipinde **nesnelleşmiş**, ötekinin şimdiki zaman kipinde **nesnelleşen** oluşuyla birbirinden ayrılır. Geçmişte harcanmış emek, canlı emeğin yerini aldığı ölçüde kendisi bir süreç hâline gelir, **kendini değerlendirir**, bir flüksiyon yaratan bir *fluens*[vi] hâline gelir. Ek canlı emeği bu soğuruşu onun **öz değerlenme süreci**, **sermayeye**, {469} kendini değerlendiren değere gerçekten **dönüşmesi**, **değişmez bir değer büyüklüğünden** değişir ve **süreç hâlinde olan** bir değer büyüklüğüne dönüşmesidir. Hiç kuşkusuz bu ek emek, sadece somut emek biçiminde, dolayısıyla üretim araçlarına sadece özel kullanım değerleri olarak özgül biçimleri içinde eklenebilir ve bu üretim araçları içinde kapsanmış emek de sadece somut emekçe

26 daha doğrusu

vi dn. i.

emek araçları olarak tüketilmeleri yoluyla **korunur**. Ancak bu durum, **mevcut değerin**, üretim araçlarında **nesnelleşmiş** emeğin yalnız kendi miktarının ötesine değil, değişir sermayede nesnelleşmiş emek miktarının da ötesine tek başına artmasını ve canlı emeği soğurduğu ölçüde artmasını, bunun da kendini **para** olarak, **genel toplumsal** emek olarak nesnelleştirmesini dışlamaz. O nedenle *eminently*[27] –**değerlenme süreciyle**, kapitalist üretimin bu asıl amacıyla bağıntılı olan– bu anlamdadır ki sermaye, **nesnelleşmiş** emek (*accumulated labour, pre-existent labour and so forth*[28]) olarak canlı emeğin (*immediate labour etc*.[29]) karşısına çıkar ve iktisatçılar tarafından çıkarılır. Ne var ki bu noktada sürekli olarak çelişki ve ikircil fikirlere düşerler – Ricardo bile; çünkü metanın emeğin ikili biçimi açısından tahlilini açık bir şekilde ortaya koymamışlardır.

Sermayeci ile işçi –her ikisi birer meta sahibi olarak– arasındaki ilk mübadele süreciyle birlikte yalnızca canlı etmen, emek yetisi, sermayenin gerçek biçiminin bir uğrağı olarak üretim sürecine girer. Ama ancak üretim sürecinin kendisi içerisinde, **nesnelleşmiş emek**, canlı emeği soğurarak **sermayeye** dönüşür ve **dolayısıyla emek sermayeye dönüşür**.[30]

Dolaysız Üretim Süreci

{469a} Kapitalist üretim süreci emek süreci ile değerlenme sürecinin birliğidir. Parayı sermayeye dönüştürmek için para, **emek sürecinin et-**

27 her şeyden önce

28 birikmiş emek, önceden var olan emek ve benzeri

29 dolaysız emek vb.

30 Burada Marx şu kaydı düşer: "**P. 96'dan 107'ye kadar 'Dolaysız Üretim Süreci'** başlığı altında aktarılanlar, buraya girecek, daha öncekilerle *blend* [harman] edilecek ve birbiriyle *rectify* [tashih] edilecek. Keza bu kitabın p. 262-64 arası buraya girecek." Bu talimata uygun olarak, sözü edilen iki parçaya burada yer veriyor, başkaca değişiklik ("birbiriyle *rectify* edilecek") yapmıyoruz. Eklenen sayfalar (başlangıçta s. 96-107), daha sonra Marx tarafından 459a-469m şeklinde yeniden numaralanmıştır. Buraya eklenmesi gerekip de s. 469a (96)'da yer alan metin, hâlen elimizde bulunmayan 1-95 arası sayfalardaki metnin devamını oluşturan bir paragrafla başlar ki Marx burayı çaprazlama çizilmiş dört çizgiyle silmiştir. Sayfanın başına Marx şunu yazmıştır: "Burası s. 496'ya (s. 469 olacak) girecek." Silinen paragrafı izleyen ve üstü çizilmemiş metin, bu bağlamda geçerliliği kalmayan şu başlığı taşır: "**6. Dolaysız Üretim Süreci**". Silinen paragrafın metni şöyledir:

"[…] çünkü emek yetisini satın almakta kullanılan sermaye gerçekte geçim araçlarından oluşmaktaysa da bu geçim araçları işçiye para aracılığıyla aktarılır. Para sisteminin yandaşları gibi o da, sermaye nedir? sorusuna, **sermaye paradır** diye cevap verebilirdi; çünkü sermaye, emek süreci içinde maddeten ham maddeler, emek araçları vb. biçiminde var olsa da dolaşım süreci içinde para biçiminde var olur. O zaman antik bir iktisatçının, işçi nedir? sorusuna aynı mantıkla şu cevabı vermesi gerekirdi: İşçi köledir (değil mi ki köle antik emek sürecinin işçisiydi)."

menlerini oluşturan metalara dönüştürülür. Parayla önce **emek yetisi**, ikinci olarak da, onlar olmadan emek yetisinin **tüketilemeyeceği**, yani **çalışamayacağı şeyleri** satın almak gerekir. **Emek süreci** içerisinde bu şeylerin, **emeğin geçim araçları**, **emeğin kullanım değerleri** olarak iş görmekten başka bir anlamı yoktur – canlı emeğin kendisi karşısında onun malzemesi ve araçları, emeğin ürünü karşısında onun üretim araçları, bu üretim araçlarının kendilerinin birer ürün olması karşısında, yeni bir ürünün üretim araçları olarak birer üründürler. Ama bu şeyler, bu rolü emek sürecinde, sermayeci onları satın aldığı için, parasının dönüşmüş biçimi oldukları için oynamaz; tersine sermayeci onları, emek sürecinde bu rolü oynadıkları için satın alır. Söz gelimi pamuk ile masuranın sermayecinin parasını, yani **sermayeyi temsil edişinin**, harcanan paranın tanım gereği sermaye oluşunun başlı başına iplik eğirme süreci için bir önemi yoktur. Emek malzemesi ve emek aracı hâline yalnızca, çalışmakta olan iplikçinin elinde ve iplikçi iplik eğirdiği için gelirler; yoksa iplikçi, başka bir kişiye ait olan pamuktan, aynı başka kişiye ait olan bir masurayla aynı başka kişi için dokuma ipliği eğirdiği için değil. Metaların emek süreci içinde kullanılışı ya da üretken şekilde tüketilişi onları sermaye değil, emek sürecinin birer ögesi hâline getirir. Emek sürecinin bu nesnel ögeleri, sermayeci tarafından satın alındıkları ölçüde onun sermayesini temsil eder. Ama bu, emek için de geçerlidir. Emek de onun sermayesini temsil eder; çünkü emek de, en az emeğin onun tarafından satın alınmış nesnel koşulları kadar emek yetisinin alıcısına aittir. Hem de yalnız emek sürecinin tek tek ögeleri değil, bütün emek süreci ona aittir. Eskiden para biçiminde var olan sermaye, şimdi emek süreci biçiminde var olur. Ama sermaye emek sürecini ele geçirmiş olduğu, dolayısıyla işçi kendisi yerine sermayeci için çalıştığı için emek süreci **genel doğasını** değiştirmez. Para sermayeye dönüşmesi sırasında emek sürecinin etmenlerine dönüştüğü, yani zorunlu olarak emek malzemesi ve emek araçları biçimini aldığı için emek malzemesi ve emek araçları, doğaları gereği **sermaye** hâline gelmez, nasıl ki paranın aldığı biçimler arasında altın ve gümüş var diye altın ve gümüş doğaları gereği **para** hâline gelmez. Gene de, Para nedir? sorusuna: Altın ve gümüş paradır diye cevap verdiği için para sisteminin safdilliğine gülen modern iktisatçılar, sermaye nedir? sorusuna, hiç sıkılmadan sermaye pamuktur diye cevap verirler. Yeni üretim için kullanılan emek malzemesi ve emek araçları, üretim araçları ya da ürünlerin, kısacası **emeğin nesnel koşullarının** doğaları gereği **sermaye** olduğunu, maddi özellikleri sayesinde emek süreci içinde birer kullanım değeri olarak iş gördükleri ölçüde ve o yüzden sermaye olduğunu açıklarlarken bundan başka bir şey söylemiş olmazlar. Başkaları da pekâlâ şunları ekleyebilirler: Sermaye et ve ekmektir; çünkü sermayeci emek yetisini parayla satın

alsa da {469b} bu para, gerçekte sadece ekmeği, eti, kısacası işçinin geçim araçlarını temsil eder.[31] Dört ayaklı ve kadife kaplamalı bir koltuk, belli konjonktürlerde bir **tahtı** temsil eder; bu yüzden, oturmaya yarayan bir şey olan bu koltuk, kullanım değerinin doğası gereği taht olmaz. Emek sürecinin en özsel etmeni işçinin kendisi olup antik üretim sürecinde bu işçi köledir. Bundan, işçinin doğası gereği **köle** olduğu sonucu, bu görüş **Aristo**'ya büsbütün yabancı olmasa da çıkmaz, nasıl ki masuralar ve pamuk, bugünlerde **ücretli işçi** tarafından emek süreci içinde tüketildiği

31 "***Capital*** *is that part of the wealth of a country which is employed in production, and consists of food, clothing, tools, raw materials, machinery, etc. necessary to give effect to labour". ["Sermaye, ülkenin servetinin, üretimde kullanılan parçasıdır ve emeği işler kılabilmek için gereken gıda, giysi, araçlar, hammaddeler, makine vb.'den oluşur".*] (89. **Ricardo** l.c.; 87. David Ricardo)

David Ricardo, **On the Principles of Political Economy, and Taxation**, 3. ed., London 1821.

David Ricardo, **Ekonomi Politiğin ve Vergilendirmenin İlkeleri**, çev. Tayfun Ertan, İstanbul, Belge Yayınları, 2007.

"***Capital*** *is a portion of the national wealth, employed or meant to be employed, in favouring reproduction*". ["**Sermaye** ulusal servetin, yeniden üretimi kolaylaştırmakta kullanılan ya da kullanılması amaçlanan bir bölümüdür".] (21. **G. Ramsay**, l.c.)

George Ramsay, **An Essay on the Distribution of Wealth**, Edinburgh, London 1836.

"***Capital*** *… a particular species of wealth … destined … to the obtaining of other articles of utility*" ["**Sermaye** … başka faydalı maddelerin elde edilmesine … ayrılmış … tikel bir servet türü"] (**F. Torrens** l.c.)

Robert Torrens, **An Essay on the Production of Wealth**, London 1821.

"***Capital*** *… produit … comme moyens d'une nouvelle production*". ["**Sermaye** … yeni bir üretimin aracı olarak … üretim yapar".] (**Senior**, l.c., p. 318).

Nassau William Senior, **Principes fondamentaux de l'économie politique …**, Paris 1836, p. 317/318.

"*Lorsqu'un fonds est consacré à la production matérielle, il prend* ***le nom de capital***". ["Bir fon, maddi üretime ayrıldığında **sermaye adını** alır".] (207. t.I. **Storch. Cours d'Economie Politique**. 1823 Paris basımı). "*Le* ***capital*** *est cette portion de la richesse* ***produite*** *qui est destinée à la reproduction*". [**Sermaye**, **üretilmiş** servetin, yeniden üretime ayrılan bölümüdür".] (p. 364. **Rossi, Cours de l'Economie Politique**. 1836 – 37. 1842 Brüksel basımı). Rossi, "ham madde"nin de sermaye arasında sayılıp sayılamayacağı "güçlüğüyle" cebelleşiyor. Gerçi "*capital-matière*" ["sermaye-ham madde"] ile "*capital-instrument*" ["sermaye-emek aracı"] arasında ayrım yapılabilirmiş; ama "*est-ce (la matière première) vraiment là un instrument de production? N'est-ce pas plutôt l'objet sur lequel les instrument producteurs doivent agir?*" ["ham madde gerçekten bir üretim aracı mıdır? Yoksa üretici araçların etkilemesi gereken nesne midir?"](p. 367). Bir kez sermayeyi maddi görünüş biçimiyle karıştırınca, bu nedenle de emeğin nesnel koşullarına düpedüz sermaye adını verince, bu koşulların, emeğin kendisi açısından emek malzemesi ile emek araçlarına ayrılmakla birlikte ürün açısından, kendisinin de sermayeye p. 372 düpedüz "*moyens de production*" ["üretim araçları"] demesi gibi eşit ölçüde birer üretim aracı olduğunu göremiyor. "*Il n'y a aucune différence entre un* ***capital*** *et tout autre portion de richesse; c'est seulement par l'emploi qui en est fait, qu'une* ***chose*** *devient* ***capital****, c-à-d. lorsqu'elle est employée dans une opération productive, comme matière première, comme instrument ou comme approvisionnement*". [Bir **sermaye** ile servetin başka herhangi bir bölümü arasında fark yoktur; yalnızca kullanılışı sayesinde, yani ham madde olarak, araç olarak ya da yiyecek içecek olarak üretken bir işlemde kullanıldığı zamandır ki bir **şey**, **sermaye** hâline gelir". (**Cherbuliez. Riche au Pauvre**. Paris. 1841. p. 18).

Cherbuliez'nin "Richesse ou pauvreté" başlıklı yazısı kastediliyor.

için doğası gereği **sermaye** değildir.[vii] Kendini şeyler içinde ortaya koyan belirli bir **toplumsal üretim ilişkisini**, o şeylerin kendilerinin ayni doğa özelliği olarak alan bu çılgınlık, rastgele bir iktisat el kitabını açıp da hemen ilk sayfada, üretim sürecinin ögelerinin, en genel biçimlerine indirgendiğinde toprak, **sermaye** ve emek olduğunu okuduğumuzda suratımıza çarpılır.[32] Pekâlâ şöyle de denebilirdi: **toprak mülkiyeti**, bıçaklar, makaslar, masuralar, pamuk, buğday, kısacası **emek malzemesi** ve **emek araçları**, ve – **ücretli emek**. Bir yanda, belirli bir **tarihî** gelişme aşamasında sahip oldukları **özgül toplumsal karakterlerle** birbirine karıştırılmış olarak emek sürecinin ögelerini sayıyoruz; öbür yanda ise, **emek sürecinin**, bütün belirli toplumsal biçimlerden bağımsız olarak, genellikle insan ile doğa arasındaki öncesiz sonrasız bir süreç olarak edindiği bir ögeyi buraya katıyoruz. <Emek sürecinin sermayece mülk edinilmesini emek sürecinin kendisiyle karıştıran, dolayısıyla sermaye başka şeyler yanında emek sürecinin **nesnel ögelerine** de dönüştüğü için, bunların tümünü birden sermayeye dönüştüren iktisatçı yanılsamasının – klasik iktisatçılarda, ancak bunlar kapitalist üretim sürecine salt emek süreci açısından baktıkları sürece devam eden bu yanılsamanın nasıl kapitalist üretim sürecinin kendisinin doğasından kaynaklandığını daha aşağıda göreceğiz. Ama şimdiden ortaya çıkan bir şey varsa o da, bunun, kapitalist üretim tarzının öncesizlik-sonrasızlığını ya da **sermayenin** genel olarak insani üretimin **ebedî bir doğal ögesi** olduğunu kanıtlamak için çok uygun bir yöntem olduğudur. İş insani varoluşun öncesiz sonrasız bir doğal koşuludur. Emek süreci, yaratıcı faaliyeti anında görüldüğü şekliyle işin kendisinden başka bir şey değildir. Dolayısıyla emek sürecinin genel uğrakları her türlü belirli toplumsal gelişmeden bağımsızdır. Bir bölümü geçmişte harcanmış emeğin ürünleri olan emek araçları ve emek malzemesi, bütün devirlerde ve bütün koşullarda, kendilerine düşen rolü her emek sürecinde oynar. O yüzden bunlara "semper aliquid haeret"[33] inancıyla **sermaye** adını takarsam, sermayenin varoluşunun insani üretimin öncesiz sonrasız bir doğa yasası olduğunu ve Ruslardan çalınmış bir bıçakla kamış kesip bu kamışlardan kayık ören Kırgız'ın en az Herr von Rothschild kadar sermayeci olduğunu **kanıtlamış** olurum. Aynı şekilde, Yunanlılar ile Romalıların, şarap içip ekmek yedikleri için kudas töreni yaptıklarını, Türklerin, her gün yıkandıkları için Katolikler gibi her gün üzerlerine kutsanmış su serp-

vii Aristo'da köle emeğinin doğası için şu yazılarına bakınız: "Ethica Nicomachea", 1161 b 4-5, ve "Politika" 1252 a 31-1252 b 10.

32 Örneğin bk. **John Stuart Mill. Principles of Political Economy**. v.1, b.1.

33 "izi kalır"

tiklerini kanıtlayabilirdim. Yalnız **F. Bastiat**[34] gibileri veya **Society for the advancement of useful knowledge**[viii]'in iktisadi risalecikleri ya da *mother Martineau*[35] {469c} gibi birinin küçük çocuklar için yazılarının değil, gerçek uzman yazarların bile kerameti kendinden menkul bir bilgiçlikle başımıza kaktıkları işte bu tür densiz ve yavan saçmalıklardır. Bu yoldan, sermayenin öncesiz sonrasız doğal zorunluluğun kanıtlanması amaçlanmışken tersine onun belirli bir tarihî gelişme aşaması için zorunluluğu bile **olumsuzlanmış** olur; çünkü sermayenin emek malzemesi ve emek araçlarından başka bir şey olmadığı ya da emek sürecinin nesnel ögelerinin doğaları gereği sermaye olduğu iddiasının karşısına haklı olarak şu yanıt çıkacaktır: Demek sermayecilere değil, sermayeye gerek varmış ya da sermaye, kitleleri kafeslemek için uydurulmuş bir **addan** başka bir şey değilmiş.[36]>

Emek sürecini bağımsız olarak, ancak aynı zamanda da kapitalist üretim sürecinin bir yanı olarak kavramaktaki yetersizlik, örneğin **Bay F. Wayland** bize, ham maddenin **sermaye** olduğunu, işlenerek **ürün** hâline geldiğini anlattığında daha da çarpıcı bir şekilde karşımıza çıkıyor. Buna

34 Örneğin **Sophismes économiques**, Paris, 1846-8.

viii Society for the Diffusion of Useful Knowledge (Yararlı Bilgileri Yayma Derneği) kastediliyor. Henry Peter Brougham'ın önayak olduğu dernek 1826'da Londra'da kurulmuştu. Amacı, uygun fiyatlı kitaplar yayımlayarak halk içinde eğitimi yaygınlaştırmaktı.

35 Martineau Ana
Harriet Martineau, **Illustrations of Political Economy**, 9 C., London, 1832-4

36 "Bize diyorlar ki emek, sermaye olmadan bir tek adım atamaz, kürek, toprağı kazan adam için emeği kadar önemlidir, dolayısıyla sermaye üretim için emeğin kendisi kadar zorunludur. İşçi bütün bunları bilir; bu hakikat, her gün onun gözüne batar; ama sermaye ile emek arasındaki bu karşılıklı bağımlılığın sermayecinin ve işçinin göreli konumuyla hiçbir ilgisi olmadığı gibi birincisine ikincisinin bakması gerektiğini de kanıtlamaz. Sermaye, tüketilmemiş üretimden başka bir şey değildir ve şu anda var olan her türlü sermaye, özel bir bireyden ya da özel bir sınıftan bağımsız olarak var olmaktadır ve asla bunlarla özdeş değildir; ve Büyük Britanya'daki her sermayeci ve her zengin adam aniden ölüp gitseydi ne servet ya da sermayenin tek bir parçacığı onunla birlikte yok olur ne de ülke, tek *farthing* [metelik] kadar olsun yoksullaşırdı. Üreticilerin işlemleri için gerekli olan, sermayeci değil, sermayedir; ve bu ikisi arasında gemi yükü ile yükleme senedi arasındaki kadar büyük bir fark vardır." (59. **J. F. Bray: Labour's wrongs and Labour's remedy etc. Leeds. 1839.**)

"***Capital** is a sort of **cabalistic word** like church or state, or any other of those general terms which are invented by those who fleece the rest of mankind to conceal the hand that shears them*". ["**Sermaye** kilise veya devlet gibi ya da insanlığın geri kalanını yolanlar tarafından, kendilerini kırkan eli gizlemek için uydurulmuş bütün o genel terimler gibi bir tür **kabalist sözdür**".](17. **Labour defended against the claims of Capital etc. London. 1825**). Bu anonim risalenin yazarı, modern İngiliz iktisatçılarının en önemlilerinden biri olan **Th. Hodgskin**'dir. Alıntılanan ve önemi hâlâ tanınmakta olan (örneğin bk. **John Lalor: Money and Morals etc. London. 1852**) yazısı, yayımlanışından birkaç yıl sonra Lort Brougham'ın anonim bir reddiyesine vesile oldu ki bu gevezelik dehasının öteki iktisadi verimleri kadar yüzeyseldir.

Muhtemelen Henry Peter Brougham'ın, 2. basımı 1831'de Londra'da çıkan **The Rights of Industry** adlı risalesi kastediliyor.

göre deri sepicinin **ürünü**, kunduracının ise **sermayesidir**. Gerek ham madde gerek ürün, bir şeyin **emek süreciyle** bağıntılı olarak edindiği belirlenimlerdir ve her ikisinin, ham madde ile ürünün, emek süreci sermayeci tarafından mülk edinilir edinilmez **sermayeyi** temsil etmesine karşın, **sermaye** olma belirlenimiyle kendinde ve kendi için hiçbir ilgisi yoktur.[37] <Bay Proudhon, alışılmış "derinliğiyle" bunları istismar eder. "**Ürün kavramı** ne yolla birdenbire **sermaye kavramına** dönüşür? **Değer fikri** yoluyla. Demek ki ürünün sermaye hâline gelmesi için, sahici bir değer biçme sürecinden geçmesi, satın alınması ya da satılması, fiyatının tartışılması ve bir tür yasal anlaşma yoluyla saptanması gerekmektedir. Bu post, kasap dükkânından geldiği şekliyle **kasabın ürünüdür**. Bu post sepici tarafından satın alındı mı sepici hemen onu ya da değerini işletme fonlarına kaydeder. Sepicinin emeği yoluyla bu **sermaye** yeniden **ürün** hâline gelir".[ix]

Bay Proudhon, en bayağı ve ilkel tasarımları, önce sermaye olarak "işletme fonu"na kaydedip sonra tumturaklı birer "ürün" olarak halka satmakta kullandığı yalancı metafizik aygıtıyla sivriliyor. **Ürünün sermayeye** nasıl dönüştüğü sorusu kendinde ve kendi için anlamsızdır; ama cevap soruya değer. Gerçekte Bay Proudhon bize yalnızca oldukça iyi bilinen iki olguyu anlatıyor: birinci olarak, ürünlerin bazen ham madde olarak işlendiğini, ikinci olarak da, **ürünlerin** aynı zamanda birer meta olduğunu, yani gerçekleşmesinden önce alıcı ile satıcı arasındaki tartışmanın ateşle imtihanından geçmek zorunda olan birer **değere** sahip olduğunu. Aynı "filozof" şunu belirtiyor: "*La différence pour la société, entre capital et produit n'existe pas. Cette différence est toute subjective aux individus*".[x] ["Sermaye ile ürün arasında toplum açısından fark yoktur. Bu fark bireyler bakımından tamamen özneldir".] Soyut toplumsal biçime "öznel" diyor, kendi öznel soyutlamasına ise "toplum".>

İktisatçı, kapitalist üretim sürecine salt **emek süreci** açısından baktığı sürece sermayeyi, salt bir **şey**, ham madde, araç vb. olarak niteler.

37 "*The material which … we obtain for the purpose of combining it with our own (!) industry, and forming it into a product, is called* ***capital****; and, after the labour has been exerted, and the value created, it is called a* ***product****. Thus, the same article may be* ***product*** *to one, and* ***capital*** *to another. Leather is the product of the currier, and the capital of the shoemaker*". ["**Kendimize ait** (!) beceriyle birleştirme ve ona ürün şeklini verme amacıyla elde ettiğimiz … malzeme **sermaye** adını alır; emek harcandıktan ve değer yaratıldıktan sonra ise **ürün** adını alır. Demek ki aynı madde birisi için **ürün**, bir başkası için ise **sermaye** olabilir. Deri sepicinin ürünü, kunduracının ise sermayesidir".](**F. Wayland**, l.c., p. 25).
Francis Wayland, **The Elements of Political Economy**, Boston 1843.
(Bunun arkasına Proudhon'un yukarıdaki pisliği gelecek ve şöyle alıntılanacak: "**Gratuit du Crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon." Paris. 1850**, p. 179, 180, 182).

ix Frédéric Bastiat ve Pierre-Joseph Proudhon, **Gratuité du crédit…**, Paris 1850, p. 178-180.

x Aynı yerde, p. 182.

Ama sonra hatırına gelir ki üretim süreci aynı zamanda değerlenme sürecidir ve o şeyler, değerlenme süreci açısından yalnızca birer **değer** olarak hesaba katılır. "Aynı sermaye kâh bir para tutarı kâh bir ham madde, bir araç, hazır bir meta biçimi altında var olur. Bu şeyler aslında **sermaye** değildir; sermaye, onların sahip olduğu **değerde** barınır".[38] Bu değer "yaşamaya devam ettiği, süreğenleştiği, kendini çoğalttığı, {469d} kendisini yaratmış olan metadan koptuğu, tözel olmayan ve metafizik bir nitelik gibi her zaman aynı üreticinin (yani sermayecinin) mülkiyetinde kaldığı"[39] ölçüde, az önce **şey** olarak nitelenen sermaye, şimdi **"ticari bir fikir"** olarak nitelenir[40].

Kapitalist üretim sürecinin ürünü ne salt bir **ürün** (kullanım değeri) ne de salt **meta**, yani mübadele değeri olan üründür; bu sürecin **özgül ürünü artık değerdir**. Sürecin ürünü, üretimleri için para ya da metalar biçiminde öndelenmiş olandan daha çok mübadele değerine sahip olan, yani daha çok emek temsil eden **metalardır**. Kapitalist üretim sürecinde **emek süreci** yalnızca **araç** olarak, **değerlenme süreci** ya da **artık değer üretimi** amaç olarak görünür. İktisatçı bunu hatırlar hatırlamaz sermaye, "kâr" etmek için üretimde kullanılan servet olarak ilan edilir[41].

Paranın sermayeye dönüşümünün bağımsız, tamamen değişik alanlara ait ve birbirinden kopuk olarak var olan iki sürece ayrıldığını görmüştük.[xi] Birinci süreç, **meta dolaşımı** alanına ait olduğundan **meta piyasasında** olup biter ve **emek yetisinin alınıp satılmasından** ibarettir. İkinci süreç, **satın alınmış emek yetisinin tüketimi** ya da **üretim sürecinin** kendisidir. İlk süreçte sermayeci ile işçi, yalnızca para sahibi ve meta sahibi olarak karşı karşıya gelir ve aralarındaki işlem, bütün alıcılar

---

38 **J. B. Say**. l.c., t. II, p. 429. Not. Carey, "***Capital*** *… all articles possessing exchangeable value"* [**Sermaye** … mübadele edilebilir değere sahip olan bütün maddeler"](**II. C. Carey. Principles of Political Economy. Part I. Philadelphia,** 1837. p. 294) derken, daha birinci bölümde sözünü etmiş olduğumuz sermaye açıklamasına rücu ediyor: "Capital – is commodities"[Sermaye – metalardır"], yalnızca sermayenin dolaşım sürecindeki görüngüsüyle bağıntılı olan bir açıklamaya.

Jean-Baptiste Say, **Traité d'économie politique …**", 3. éd., Paris 1817.

Bk. yukarıda, s. 237, dn. 12. (Selik I/1)

39 **Sismondi. Nouv. Princ.** etc. t. I. p. 89.

40 *"Le capital est une idée commerciale".* [Sermaye ticari bir fikirdir".] **Sismondi. Etudes** etc. t. II. p. 273.

41 "***Capital***. *That portion of the stock of a country which is kept or employed with a view to profit in the production and distribution of wealth."* [**Sermaye**. Bir ülkenin stokunun, servet üretimi ve bölüşümünde kâr etme amacıyla tutulan ya da kullanılan bölümü."](**T. R. Malthus. Definitions in Political Economy**. New edition etc. **by John Cazenove. London. 1853**. p. 10). "**Sermaye** üretimde ve *generally for the purpose of obtaining profit employed wealth* [genel olarak kâr elde etme amacıyla kullanılan servet] parçası." (75. **Th. Chalmers. On Political Economy etc. London. 1832. 2-nd edition**).

xi Bk. dn. iii. Bu basımda, s. 175-77.

ile satıcılar arasındaki gibi bir eş değerler mübadelesidir. İkinci süreçte işçi, **pro tempore** sermayenin kendisinin canlı bileşeni olarak görünür ve sermayeci, üretim süreci başlamadan önce bu sürecin bütün etmenlerini, nesnel olanları olduğu kadar kişisel olanları, satın alma yoluyla mülk edinmiş olduğu için mübadele kategorisi burada tamamen dışlanmıştır. Ama her ikisinin bağımsız olarak yan yana var olmasına karşın bunlar birbirini karşılıklı olarak koşullandırır. Birincisi ikincisini başlatır; ikincisi ise, birincisini tamamlar.

Birinci süreç, **emek yetisi alım satımı**, bize sermayeci ile işçiyi yalnızca meta alıcısı ve satıcısı olarak gösterir. İşçiyi başka meta satıcılarından ayırt eden şey, yalnızca, kendisi tarafından satılan metanın **özgül doğası**, **özgül kullanım değeridir**. Ama metaların özel kullanım değeri, işlemin iktisadi biçiminde, alıcının parayı, satıcının ise metayı temsil edişinde en ufak bir değişiklik yapmaz. Öyleyse sermayeci ile işçi arasındaki ilişkinin, karşılıklı yararları için ve serbest bir sözleşme aracılığıyla birbiriyle para ve meta mübadele eden meta sahipleri arasındaki ilişkiden başka hiçbir şey olmadığını **kanıtlamaya**, birinci süreci yalıtıp biçimsel karakterine sarılmak yeter. Bu basit el çabukluğu büyü değildir; ama bayağı iktisadın bütün bilgelik mevcudu da işte o kadardır.

Sermayecinin, parasını yalnız emek yetisine değil, emek sürecinin nesnel etmenleri olan üretim araçlarına da dönüştürmek zorunda olduğunu görmüştük.[xii] Ama toplam sermayenin bir yanda, yani emek yetisi alıcılarının bütününün bir yanda, emek yetisi satıcılarının bütününün, işçilerin bütününün öte yanda olduğunu düşünürsek işçi, bir meta yerine kendi emek yetisini meta olarak satmak zorunda bırakılır. Çünkü öbür yanda bütün üretim araçları, emeğin bütün nesnel koşulları gibi bütün geçim araçları, para, üretim araçları ve {469c} geçim araçları da, başkasının mülkiyeti olarak onun karşısında durur, yani her türlü **nesnel zenginlik**, **meta sahiplerinin** mülkiyeti olarak onun **karşısında durur**. Varsayılır ki **mülk sahibi olmayan** olarak çalışmakta, **emeğinin koşulları başkasının mülkiyeti** olarak karşısında yer almaktadır. I numaralı sermayecinin para sahibi oluşu ve üretim araçlarına sahip olan II numaralı sermayeciden bu üretim araçlarını satın alışı, buna karşılık işçinin I numaralı sermayeciden elde edilmiş parayla geçim araçlarını III numaralı sermayeciden satın alışı, I, II ve III numaralı sermayecilerin beraberce para, üretim araçları ve geçim araçlarının tekelci sahipleri olmaları durumunda en ufak bir değişiklik yapmaz. İnsan ancak geçim aracı ürettiği ölçüde yaşayabilir; geçim araçlarını ise ancak üretim araçlarına sahip olduğu, emeğin nesnel koşullarına sahip olduğu ölçüde üretebilir.

xii Bk. aynı yerde, s. 187.

Öyleyse üretim araçlarından yoksun bırakılmış olan işçinin geçim araçlarından yoksun bırakılmış olacağı daha baştan anlaşılır bir şeydir, nasıl ki, bunun tersine olarak, geçim araçlarından yoksun bırakılmış bir insan üretim aracı yaratamaz. Demek ki birinci **süreçte** bile, para ya da meta gerçekten **sermayeye** dönüşmeden önce, bunlara daha baştan **sermaye karakteri** damgasını vuran şey ne para olarak nitelikleri ne meta olarak nitelikleri ne de bu metaların, geçim aracı ve üretim aracı olarak maddi kullanım değeridir; bu paranın ve bu metanın, bu üretim araçları ve geçim araçlarının, sahiplerinde kişileşmiş **bağımsız birer güç** olarak, her türlü nesnel zenginlikten yoksun bırakılmış **emek yetisinin** karşısına çıkması, dolayısıyla emeğin gerçekleşmesi için zorunlu nesnel koşulların işçinin kendisine **yabancılaşması**, kendilerine ait bir irade ve kendilerine ait bir ruhla donatılmış **fetişler** olarak görünmesi, **metaların**, **kişilerin alıcıları** olarak biçimlenmesidir. Emek yetisinin alıcısı, **nesnelleşmiş** emeğin kişileşmesinden başka bir şey olmayıp kendisinin bir parçasını geçim araçları biçiminde işçiye terk eder ki **canlı emek yetisini** öteki parçasına katıştırabilsin ve bu katıştırma sayesinde kendini bütün olarak korurken ilk ölçüsünün ötesine büyüyebilsin. Geçim araçlarını ve üretim araçlarını satın alan, işçi değildir; geçim araçları, üretim araçlarına katıştırmak için işçiyi satın alır.

Geçim araçları, işçi emek yetisini satarak bunları mülk edinmeden önce sermayenin onun karşısına çıktığı özel bir maddi varoluş biçimidir. Ama üretim süreci başlar başlamaz emek yetisi önceden satılmış, dolayısıyla geçim araçları en azından **de jure** işçinin tüketim fonuna geçmiştir. Bu geçim araçları, emek yetisi etmeninin kendisi yanında emek malzemesi ile emek araçları dışında bir şeyi ön gerektirmeyen emek sürecinin bir bileşenini oluşturmaz. Gerçekten işçi, emek yetisini geçim araçlarının yardımıyla sürdürmek zorundadır; ama onun bu özel tüketimi, ki aynı zamanda emek yetisinin yeniden üretimidir, metanın üretim sürecinin dışına düşer. Kapitalist üretimde, fiilen işçinin bütün kullanılabilir zamanının sermayece soğrulması, yani buhar makinesinin kömür, çarkın yağ ya da atın saman tüketmesi gibi, çalışan kölenin bütün özel tüketimi gibi, geçim araçları tüketiminin fiilen emek sürecinde salt bir *incident*[42] olarak görünmesi mümkündür. Bu anlamdadır ki örneğin **Ricardo** (bk. yukarıda 127. not[43]), ham madde, aletler vb. yanında "gıda ve giysiyi", "*effect to labour*"[44] veren, o nedenle de "sermaye" olarak emek

42 yan olay

43 siehe vorl. band, s. 76

Bk. bu ciltte, s. 762.

44 "emeğe işlerlik"

sürecinde iş gören şeyler olarak sayar. {469f} Bu **fiiliyatta** nasıl şekillenirse şekillensin geçim araçları, hele özgür işçi bunları tükettiğinde, onun **satın almış** olduğu metalardır. Onun eline geçer geçmez, hele onun tarafından tüketilir tüketilmez, sermaye olmaktan çıkarlar. Öyleyse bunlar, **piyasada**, **dolaşım süreci** içerisinde emek yetisi alıcısı olarak kendini ortaya koyan değişir sermayenin maddi varoluş biçimini oluşturmalarına karşın, **sermayenin dolaysız üretim süreci** içinde büründüğü **maddi ögelerin** herhangi birini oluşturmaz.[45]

Bir sermayeci 500 talerden 400'ünü üretim araçlarına dönüştürür, 100'ünü de emek yetisi alımına yatırırsa bu 100 taler onun **değişir** sermayesini oluşturur. Bu 100 talerle işçiler, ister aynı sermayeciden ister başkalarından olsun geçim araçları satın alırlar. 100 taler, fiilen değişir sermayenin **maddi mevcudunu** oluşturan bu geçim araçlarının **para biçiminden** başka bir şey değildir. **Dolaysız üretim süreci** içerisinde değişir sermaye artık var olmaz: Para biçiminde değil, meta biçiminde de değil, ama emek yetisini satın alarak mülk edinmiş olduğu **canlı emek** biçiminde var olur. Ve ancak değişir sermayenin emeğe bu dönüşümü yoluyladır ki, para ya da metalar cinsinden öndelenmiş değer tutarı **sermayeye** dönüşür. Öyleyse sermayenin bir parçasının değişir sermayeye dönüşümünü **koşullandıran emek yetisi alım ve satımı**, **dolaysız üretim sürecinden** ayrı ve bağımsız, ondan önce gelen bir süreç olmakla birlikte kapitalist üretim sürecinin **mutlak temelini** ve bu sürece yalnızca dolaysız meta üretimi anında değil de, **bütün** olarak bakarsak bu üretim sürecinin kendisinin bir **uğrağını** oluşturur. Yalnızca işçi, yaşamak için emek yetisini sattığı içindir ki nesnel zenginlik, sermayeye dönüşür. Yalnızca **ücretli emek** karşısındadır ki, emeğin nesnel koşulları olan **şeyler**, yani **üretim araçları** ve işçinin kendisinin korunumu için nesnel koşullar olan **şeyler**, yani **geçim araçları**, **sermaye** hâline gelir. Sermaye bir **şey** olmadığı gibi para da bir **şey** değildir. Sermayede olduğu gibi parada da **kişiler** arasındaki belirli **toplumsal üretim ilişkileri**, **şeylerin** kişilerle **ilişkileri olarak** kendilerini ortaya koyar ya da belirli toplumsal bağıntılar, şeylerin **toplumsal doğa özellikleri** olarak görü-

45 **Rossi'nin**, geçim araçlarının üretken sermayenin bileşenleri arasında sayılmasına karşı girdiği kalem kavgasının temelinde yatan doğru nokta budur. Ama sorunu ne denli yanlış kavradığı, o nedenle de, atıp tutarken nasıl bir keşmekeşin içine sürüklendiği ilerideki bölümlerin birinde görülecek. (K.M.)

Söz konusu olan, Pellegrino Rossi'nin **Cours d'économie politique. Année 1836-1837** adlı yapıtında sabit ve dolaşır sermaye konusunda Adam Smith'e karşı yürütülen, o arada, üretici olan ve olmayan emek sorununa da değinilen kalem kavgasıdır. Bk. **Grundrisse: Ekonomi Politiğin Eleştirisinin Temelleri**, C. II, çev. Arif Gelen, Ankara, Sol Yayınları, 2003, s. 76-79 ve **Artı-Değer Teorileri**, C. I, çev. Yurdakul Fincancı, Ankara, Sol Yayınları, 1998, s. 276-81. Marx **Kapital**'in herhangi bir yerinde bu konuya dönmez.

nür. ***Salariat***[46] olmazsa, bireyler özgür birer kişi olarak karşı karşıya gelir gelmez artık değer üretimi olmaz; artık değer üretimi olmazsa kapitalist üretim, dolayısıyla sermaye ve sermayeci olmaz!

Sermaye ile ücretli emek (kendi emek yetisini satan işçinin emeğine bu adı veriyoruz), yalnızca aynı ilişkinin iki etmenini dile getirir. Para, işçinin kendisi tarafından satılan meta olarak emek yetisiyle mübadele edilmeden sermaye hâline gelemez. Öte yandan iş, ancak, **öz** nesnel koşulları, bencil güçler, başkasının mülkiyeti, kendi için olan ve kendine sarılan değer olarak, kısacası sermaye olarak kendisinin karşısına çıktığı zaman, ücretli emek olarak görünebilir. Sermaye, maddi yönü bakımından – ya da içinde var olduğu kullanım değerleri bakımından yalnızca emeğin kendisinin nesnel koşullarından ibaret olabilir; sermayenin biçim yönünden ise bu nesnel koşullar, **yabancı, bağımsız güçler** olarak, değer –canlı emeğe kendi korunum ve çoğalmasının sırf bir aracı gibi davranan nesnelleşmiş emek– olarak emeğin karşısına çıkmalıdır. Öyleyse tıpkı sermayenin, yani güçlendirilmiş değerin, emeğin ücretli emek olması için emeğin nesnel koşullarının alması gereken zorunlu bir toplumsal biçim oluşu gibi ücretli emek ya da *salariat* da kapitalist üretim için emeğin zorunlu bir toplumsal biçimidir. Demek ki ücretli emek sermaye oluşumunun zorunlu koşuludur ve kapitalist üretimin sürekli zorunlu ön koşulu olarak kalır. Bu nedenle birinci süreç, paranın emek yetisiyle mübadelesi ya da emek yetisi satışı, başlı başına dolaysız üretim sürecine girmemesine karşın ilişkinin bütününün üretilmesine girer.[47]

---

46 Ücretliler

47 **F. Bastiat** gibi birinin kapitalist üretimin özünden ne anladığını, *salariat*'yı, kapitalist üretime dışsal ve onunla ilgisiz bir formalite olarak ilan etmesine ve *"que ce n'est pas* ***la forme de la remunération*** *qui crée pour loui (l'ouvrier) cette dépendance"* ["onun (işçi) için bağımlılık yaratan şeyin **ücret biçimi** olmadığını"] keşfetmesine bakarak çıkarabiliriz. (378. **Harmonies Economiques**. Paris. 1851). Aynı yazıda, yani 1851'de *"ce qui est plus décisif et plus infallible encore, c'est la* ***disparition des grandes crises industrielles*** *en Angleterree"* ["Daha belirleyici ve daha şaşmaz olan, İngiltere'de **büyük sınai bunalımların yok oluşudur**."] (396) keşfinde bulunan aynı tumturaklı cahile layık bir keşiftir bu – üstelik gerçek iktisatçılardan alınma yanlış anlaşılmış bir aşırmadır. Her ne kadar F. Bastiat büyük bunalımların 1851'de İngiltere'den yok olduğunu ferman etmişse de İngiltere, daha 1857'de yeniden büyük bir bunalıma mazhar oldu ve 1861'de, İngiliz ticaret odalarının resmî raporlarında bile okunabileceği üzere yalnızca Amerikan iç savaşının patlak verişi sayesinde, şimdiye kadar umulmadık çapta bir sınai bunalımdan kurtuldu.

Kastedilen, 1857'de ABD'de başlayıp 1858 ortasına dek süren dünya iktisadi bunalımıdır. Bunalım sırasında Marx, Avrupa'nın en önemli ülkeleri ve ABD'deki iktisadi gelişmelerle ilgili verileri topladığı üç tane defter tutar. "Books of Crisis" diye anılan bu defterler, dönemin en büyük Amerikan günlük gazetesi olan **New York Daily Tribune** için yazdığı makalelerle birlikte, Marx'ın yaptığı ilk ve tek konjonktür verileri tahlilini içerir. Defterler, **MEGA²** IV/14 içinde yayımlanacaktır.

1861-1865 Amerikan iç savaşında Kuzey eyaletleri, plantasyon köleliği uygulayan Güney eyaletlerini yendi. Köleci sistemin kapitalizmin gelişmesi ve Amerika Birleşik Devletleri'nin bekası için engel olduğu ortaya çıkmıştı.

Üretim araçları ile geçim araçlarının gerçek işçi karşısında bağımsızlaşmasını ön gerektiren, yani birer satıcı olan işçilerle birer **alıcı** olarak sözleşme yapan **kişileşmiş** üretim araçları ve geçim araçlarını ön gerektiren birinci süreçten, emek yetisi alım satımından, **dolaşım sürecinde**, **meta piyasasında** olup biten bu süreçten şimdi **dolaysız üretim sürecinin** kendisine geçersek bu süreç öncelikle **emek sürecidir**. Emek sürecinde, işçi olarak işçi, üretim araçlarıyla normal, emeğin kendisinin doğası ve amacıyla belirlenmiş faal bir ilişki içine girer. Onlara, salt işinin araçları ve malzemesi olarak sahip çıkar ve davranır. Bu üretim araçlarının bağımsız, kendi kendine {469g} sarılan ve kendine ait bir iradesi olan varoluşu, emekten ayrılışları şimdi fiilen **aşılmıştır**.[48] Emeğin nesnel koşulları, emekle olan normal birlikleri içinde, onun yaratıcı işleyişinin salt maddesi ve uzuvları olarak kendilerini ortaya koyar. İşçi, tabakladığı postu, sermaye olarak değil, salt üretken faaliyetinin nesnesi olarak ele alır. Sermayecinin pöstekisini çıkarmaz. Üretim süreci salt **emek süreci** olduğu sürece işçi, bu süreçte üretim araçlarını, salt **emeğin geçim araçları** olarak tüketir. Ama üretim süreci aynı zamanda **değerlenme süreci** olduğu ölçüde sermayeci o süreçte işçinin emek yetisini tüketir ya da sermayenin hayat damarı olarak canlı emeği mülk edinir. Ham madde, genel olarak emek nesnesi, yalnızca, başkasının emeğini **soğurmaya**, emek aracı da yalnızca bu **soğurma sürecinin** kondüktörü, iletkeni olarak hizmet eder. Canlı emek yetisi, sermayenin nesnel bileşenlerine katılınca hareketli bir canavar hâline gelir ve "tıpkı bağrı yanık bir sevdazede gibi"[xiii] davranmaya başlar. İş salt belirli bir yararlı biçim içinde değer yarattığı için ve her özel yararlı iş türü özgül birer kullanım değeri olan malzeme ve araçlar, iplik eğirme için masuralar ve pamuk vb., demirci işi için örs, çekiç ve demir vb., gerektirdiği için emek, ancak, sermaye belirli emek süreçleri için gerekli özgül üretim araçlarının biçimini aldığı ölçüde soğrulabilir ve sermaye, ancak bu biçim içinde canlı emeği soğurabilir. O hâlde burada, sermayecinin, işçinin ve emek sürecini yalnızca sermayece mülk edinilmiş emek süreci olarak düşünebilen siyasi **iktisatçının** emek sürecinin

48 "Bizzat iktisatçının açıklamalarından ayrıca görüyoruz ki, **üretim süreci** içinde, emeğin sonucu olan sermaye, **derhal** tekrar dayanağa, emek malzemesine dönüşmektedir; ve bu yüzden de, **sermaye ile emek arasında** geçici olarak doğan **ayrılma**, derhal, **her ikisinin birliği** içinde **aşılır**". **F. Engels. Deutsch-französische Jahrbücher** vb., p. 99. (K.M.)

Friedrich Engels, "Bir Ekonomi Politik Eleştirisi Denemesi,"çev. Ahmet Kardam, Karl Marx, **1844 Elyazmaları: Ekonomi Politik ve Felsefe**, Ankara, Sol Yayınları, s. 414. Vurgular Marx'ın. "Deutsch-Französiche Jahrbücher", Karl Marx ile Arnold Ruge'nin yönetiminde, Almanca olarak Paris'te yayımlandı. 1844 Şubatında yalnız birinci çift sayısı çıktı.

xiii Goethe, **Faust**, C. I, çev. Recai Bilgin, İstanbul, MEB Yayınları, 1992, "Leipzig'de Auerbach'ın Meyhanesi."

maddi ögelerini maddi özellikleri yüzünden niçin **sermaye** saydığını ve salt emek sürecinin birer etmeni olarak bunların maddi varoluşunu, kendilerine karışmış ve onları **sermaye** hâline getiren **toplumsal** özellikten ayırmaktan niçin âciz olduğunu görmekteyiz. O bunu yapamaz; çünkü gerçekte, üretim araçlarının maddi özelliklerini, emeğin salt geçim araçları olarak kullanan aynı özdeş emek süreci, aynı üretim araçlarını sırf emeği soğuran birer araca dönüştürmektedir. Emek sürecine kendi başına bakıldığında burada işçi, üretim araçlarını kullanır. Aynı zamanda kapitalist üretim süreci olan emek sürecinde üretim araçları işçiyi kullanır; öyle ki iş, sadece, belirli bir **değer kütlesinin**, yani belirli bir **nesnelleşmiş** emek kütlesinin, kendini sürdürmek ve çoğaltmak için canlı emeği soğurmasını mümkün kılan bir araç olarak görünür. Böylece emek süreci, nesnelleşmiş emeğin canlı emek aracılığıyla **öz değerlenme süreci** olarak kendini ortaya koyar.[49] **İşçi sermayeyi** değil, **sermaye işçiyi** kullanır ve yalnızca, **işçiyi kullanan**, dolayısıyla sermayecinin şahsında **bencilliğe**, kendi bilinç ve kendi iradelerine sahip olan **şeyler sermayedir**.[50] Emek süreci salt **değerlenme sürecinin**

49 "**Labour** is the **agency** by which **capital** is made productive of … profit". ["**Emek**, **sermayenin** … kâr … üretmesini mümkün kılan **araçtır**".](John Wade, l.c., p. 161).

John Wade, History of the Middle and Working Classes, 3. ed., London 1835. Vurgular Marx'ın.

"Burjuva toplumunda canlı emek birikmiş emeği artırmanın bir aracından başka bir şey değildir." (p. 12. (35) **Manifest der Kommunistischen Partei**. 1848). (Karl Marx ve Friedrich Engels, "Komünist Manifesto," çev. Nail Satlıgan, **Komünist Manifesto ve Hakkında Yazılanlar**, 3. bs., İstanbul, Yordam Kitap, 2008, s. 35).

50 **Geçim araçlarının** belirli **iktisadi** karakterinin, işçi satın almak, **üretim araçlarınınkinin**, deri ile ayakkabı kalıbınınkinin – **kunduracı çırağı kullanmak** oluşu, şey ile kişi arasındaki bu tersine dönüş, yani üretim ögelerinin **kapitalist** karakteri, bu ögelerin **maddi** karakteriyle kapitalist üretim içinde, dolayısıyla ekonomi politikçilerin muhayyilesinde o denli ayrılmazcasına **iç içe geçmiştir** ki örneğin **Ricardo**, sermayenin maddi ögelerini daha yakından karakterize etmeyi gerekli saymasına karşılık, **doğal olarak**, fazla tereddüt etmeden ya da fazla açıklama yapmadan iktisaden **doğru** ifadeleri kullanır. Söz gelimi "***Capital**, or the **means of employing labour***" ["**Sermaye** … ya da **emek istihdam etme olanakları**"] (yani "*means employed by labour*" ["emekçe istihdam edilen olanaklar"] değil, "*means of employing labour*" ["emek istihdam etme olanakları"]) (l.c., p. 92 (89)), "*quantity of labour employed by a capital*" ["sermayenin … istihdam edeceği emek miktarı"] (p. 419 (303) ib.), "*the fund which is to employ them*" (*the labourers*) ["bunları (emekçileri) istihdam eden fon"], p. 252. (195) vb. der.

David Ricardo, **Ekonomi Politiğin ve Vergilendirmenin İlkeleri**, çev. Tayfun Ertan, İstanbul, Belge Yayınları, 2007.
"**Mevcut meta kütlesi** eskisinden **daha az emeğe emretse** bile vb." gibi, doğrudan doğruya metanın emeğe emretmesinden söz edilen ifadeleri (p. 60, **An Inquiry into Those Principles Respecting the Natur of Demand** vb.) antik bir Romalı ya da Yunanlıya nasıl çevirecektik? Nitekim günümüz Almancasında sermayeciye, emek alan **şeylerin** kişileşmesine, **Arbeitsgeber** (patron, kelimesi kelimesine işveren), emeğini veren gerçek işçiye ise **Arbeitsnehmer** (çalışan, kelimesi kelimesine iş alan) denir. "Burjuva toplumunda sermaye bağımsızdır ve kişiseldir, faal birey ise bağımlıdır ve kişiliksizdir." (**Manifest der Kommunistischen Partei**. l.c.) (**Manifesto**, I.c)

aracı ve gerçek biçimi olduğu ölçüde, yani işçi ücretinde nesnelleşmiş olan emeğin dışında bir **karşılığı ödenmemiş emek fazlasını**, **artık değeri**, metalar içinde nesnelleştirmekten, yani **artık değer üretmekten** ibaret bir süreç olduğu sürece bütün bu sürecin can damarı **nesnelleşmiş emeğin canlı emekle** mübadelesi, daha az **nesnelleşmiş emeğin** daha çok **canlı emekle** mübadelesidir. Mübadele sürecinin kendisinde, meta olarak parada nesnelleşmiş bir emek miktarı, canlı emek yetisinde nesnelleşmiş eşit büyüklükte bir emek miktarıyla mübadele edilir. {469h} Miktarlardan birinin bir şeyde, ötekinin canlı bir kişide nesnelleşmiş olmasına karşın, meta mübadelesinin değer yasasına uygun olarak eş değerler, nesnelleşmiş emeğin **eşit miktarları** mübadele edilir. Ama bu mübadele, yalnızca, nesnelleşmiş biçimde harcanmış olandan canlı biçimde daha fazla emeğin fiilen mübadele edilmesine aracılık eden **üretim sürecini** başlatır. Bu nedenle klasik iktisat, üretim sürecinin tümünü, nesnelleşmiş emek ile canlı emek arasında böyle bir süreç olarak sergilemekle, dolayısıyla sermayeyi, canlı emeğin tersine yalnızca **nesnelleşmiş** emek olarak, yani kendi kendini canlı emek aracılığıyla **değerlendiren değer** olarak sergilemekle çok büyük hizmette bulunmuştur. Buradaki noksanlıkları, sadece, birinci olarak, daha çok canlı emeğin daha az nesnelleşmiş emekle bu mübadelesinin **meta mübadelesi** yasasına, meta değerlerinin emek-zamanla belirlenmesine, nasıl uygun düştüğünü gösterememiş olmalarından, o nedenle de, ikinci olarak, **dolaşım sürecinde** belirli bir **nesnelleşmiş emek** miktarının emek yetisiyle mübadelesini, üretim sürecinde olup bitenle, canlı emeğin, üretim araçları biçiminde var olan **nesnelleşmiş** emekçe soğrulmasıyla doğrudan doğruya aynı kefeye koymalarından ibarettir. Değişir sermaye ile emek yetisi arasındaki **mübadele sürecini**, canlı emeğin değişmez sermayece soğrulma süreciyle aynı kefeye koyarlar. Bu noksanlık da, onların "kapitalist" tarafgirliğinden kaynaklanır; çünkü emeğe ancak, harcandıktan sonra para veren sermayecinin kendisine küçük bir nesnelleşmiş emek miktarının büyük bir canlı emek miktarıyla mübadelesi, **tek bir dolayımsız süreç** olarak görünür. Öyleyse modern iktisatçı sermayeyi, **nesnelleşmiş emek** olarak canlı emeğin karşısına koyduğunda, nesnelleşmiş emekten anladığı şey, birer kullanım değerlerinin olması ve belirli yararlı emeklerin cisimleşmesi olmaları anlamında değil de, belirli bir genel toplumsal emek **miktarının** maddeleşmesi, dolayısıyla birer **değer**, başkalarının canlı emeğinin mülk edinilmesi yoluyla kendi kendini **değerlendiren** para olmaları anlamında **emek ürünleridir**. Bu mülk edinmeyi **meta piyasasında** değişir sermaye ile emek yetisi arasında yer alan mübadele

dolayımlar; ama süreç, ancak gerçek üretim süreci içinde tamamlanır.[51]

Emek sürecinin sermayeye tabi kılınışı ilkin gerçek üretim tarzında hiçbir değişiklik yapmaz ve pratikte sadece şurada kendini gösterir: İşçi sermayecinin emri, yönetimi ve üst gözetimi altına girer, elbette yalnızca, sermayeciye ait olan emeğiyle ilgili olarak. Sermayeci, işçinin zamanı israf etmemesine, örneğin her saat bir emek-saatlik ürünü teslim etmesine, yalnızca ürünün üretilmesi için ortalama olarak gerekli emek-zamanı kullanmasına dikkat eder. Sermaye ilişkisi üretime hükmeden bir ilişki olduğu ölçüde, dolayısıyla işçi sürekli satıcı olarak, sermayeci

---

51 Bu nedenle dolaysız emek ve nesnelleşmiş emek, şimdiki ve geçmişte harcanmış emek, canlı ve birikmiş emek vb. iktisatçıların sermaye ile emek ilişkisini dile getirme biçimleridir.

"*Labour and capital … the one* ***immediate*** *labour, … the other* ***hoarded labour***".["Emek ve sermaye … biri **dolaysız** emek, … öbürü **gömülenmiş emek**".] (**James Mill. Elements of Political Economy**. London. 1821, p. 75). "***Antecedent labour*** (*capital*) … ***present labour***". ["**Öncel emek** (sermaye) … **şimdiki emek**".](A. Smith basımında **E. G. Wakefield**. London. 1836. t. I. p. 231 not). "***Accumulated labour*** (*capital*) … ***immediate labour***". ["**Birikmiş emek** (sermaye) … **dolaysız emek**".] (**Torrens**. l.c. ch. I. [p. 31]).

Robert Torrens, **An Essay on the Production of Wealth**…, London 1821, p. 31. Vurgu ve parantez içindeki ek Marx'ın.

"***Labour*** *and Capital, that is,* ***accumulated labour***" ["**Emek** ve sermaye, yani **birikmiş emek**".] (l.c., p. 499 [355]. **Ricardo**). "*The* ***specific*** *advances of the capitalists do not consist of cloth* (genel olarak kullanım değerleri), *but of* ***labour***". ["Sermayecilerin **özgül** öndelikleri, kumaş (genel olarak kullanım değerleri)tan değil, **emekten** oluşur".](**Malthus. "The Measure of Value"** etc., **London**. 1823. p. 17, 18).

"*Comme tout homme est forcé de consommer avant de produire, l'ouvrier pauvre se trouve dans la* ***dépendance*** *du riche, et ne peut ni vivre ni travailler, s'il n'obtient de lui des denrées et des marchandises existantes, en retour de celles qu'il promet de produire par son travail … pour l'y (id est le riche) faire consentir, il a fallu convenir que toutes les fois qu'il échangerait du* ***travail fait*** *contre du* ***travail à faire****, le dernier aurait une valeur supérieure au premier*". ["Nasıl her insan, üretmeden önce tüketmek zorundaysa yoksul işçi de, kendini zengine **bağımlılık** içinde bulur ve emeğiyle üretme sözünü verdiği şeyler karşılığında ondan mevcut gıda maddeleri ve emtiayı almadıkça ne yaşayabilir ne çalışabilir … onu (yani zengini) buna razı etmek için, her ne zaman **harcanmış emeği harcanacak emekle** mübadele ederse, ikincisinin değerinin ilkinden yüksek olmasına rıza göstermek zorunda kalmıştır".] (36, 37, t.I. **Sismondi: "De la Richesse commerciale"**. Paris. 1803).

İngiliz iktisatçılarının ne söylediklerinden haberi bile olmadığı anlaşılan, ayrıca neden sonra, Senior'ın sermayeyi "*abstinence*" ["kaçınma"] diye vaftiz ettiğini hatırlayan Herr W. Roscher, dil bilgisi açısından da **"becerikli"** olan şu profesörce yorumda bulunuyor: "Ricardo'nun okulu, sermayeyi de, 'biriktirilmiş emek' olarak emek kavramının altına koymayı alışkanlık durumuna getiriyor. Bu **beceriksizcedir**; çünkü elbette (!) sermaye sahibinin yaptığının **salt** (!) sermayeyi **ortaya çıkarıp** (!) **korumaktan** (!) **daha fazla** (!) olduğu kesindir (!); kendi hazzından **kaçınmıştır** ki bunun için örneğin faiz talep eder". (**W. Roscher** l.c.) [Marx, "becerikli" derken, Roscher'in "**Er**haltung" (koruma) ve "**Ent**haltung" (kaçınma) sözleriyle oynamasına atıfta bulunuyor.]

Nassau William Senior, **An Outline of the Science of Political Economy**, London 1836. p. 153.

Wilhelm Roscher, **Die Grundlagen der Nationalökonomie**, 3., genişletilmiş ve düzeltilmiş bs., Stuttgart, Augsburg 1858, s. 82. Vurgular ve parantez içindeki ekler Marx'ın.

de sürekli alıcı olarak piyasada göründüğü ölçüde emek sürecinin kendisi esas olarak **süreklidir**. {469i} En az sermayenin, işçiyi sürekli olarak istihdam etmeye ve metaların satılışını beklemeye yetecek kadar büyük olması gerektiği için süreç, işçinin, bağımsız meta üreticisi olarak, metalarının tek tek müşterilere satılmasına bağımlı olması hâlindeki gibi kesintiye uğramaz.[52] Nihayet sermayeci, işçileri, emek sürecinin süresini, mümkün olduğunca işçi ücretinin yeniden üretimi için gerekli emek-zamanın sınırlarının ötesine uzatmaya zorlar; çünkü ona **artık değeri** sağlayan tam da bu **emek fazlasıdır**.[53]

---

52 "*If in the progress of time a change takes place in their economical position (workman'lerin), if they become the workmen of a capitalist who advanced their wages beforehand, two things take place. First they* ***can*** *now labour continuously; and, secondly, an agent is provided, whose office and whose interest it will be, to see that they* ***do*** *labour continuously … Here, then, is an increased continuity in the labour of all this class of persons. They labour daily from morning to night, and are not interrupted by waiting for or seeking the customer … But the continuity of labour, thus made possible, is secured and improved by the superintendence of the capitalist. He has advanced their wages; he is to receive the products of their labour. It is his interest and his privilege to see that they do not labour interruptedly or dilatorily".* [Zamanın ilerlemesiyle iktisadi konumlarında (işçilerin) bir değişme meydana gelir de, ücretlerini baştan öndelemiş olan bir sermayecinin işçileri hâline gelirlerse iki şey meydana gelir. Birincisi, şimdi, sürekli olarak **çalışabilirler**; ve, ikincisi, görevi ve çıkarı, onların **gerçekten** sürekli olarak çalıştıklarını gözetmek olan bir eyleyici ortaya çıkar … Böylece bu sınıftan kişilerin emeğinin sürekliliğinde bir artış olur. Her gün sabahtan geceye kadar çalışırlar ve çalışmaları, müşteri beklemek ya da aramakla kesintiye uğramaz … Ama bu yoldan mümkün kılınan emek sürekliliği, sermayecinin gözetimi sayesinde sağlama alınıp artırılır. Ücretlerini o öndelemiştir; emeklerinin ürünlerini o alacaktır. Kesintili ya da üstünkörü çalışmamalarını gözetmek onun çıkarı ve onun ayrıcalığıdır".](Jones, R., l.c., p. 32 sq. passim). (K.M.)

Richard Jones, **Text-book of Lectures on the Political Economy of Nations**, Hertford 1852.

53 "*Un axiome généralement admis par les économistes est que taut travail doit laisser un excédant. Cette proposition est pour moi d'une vérité universelle et absolue: c'est le corollaire de la loi de la proportionnalité (!), que l'on peut regarder comme le sommaire de taute la science économique. Mais, j'en demande pardon aux économistes, le principe que* ***taut travail doit laisser un excédant*** *n'a pas de sens dans leur théorie, et n'est susceptible d'aucune* ***démonstration***". ["İktisatçılar tarafından genel olarak kabul edilen bir belit, her türlü emeğin bir fazla vermesi gerektiği yolundadır. Benim için evrensel ve mutlak bir doğruluğu olan bu önerme, bütün iktisat biliminin özeti olarak görülebilecek olan orantılılık yasasının (!) mantıki sonucudur. Ancak, iktisatçılar beni bağışlasınlar, **her türlü emeğin bir fazla vermesi gerektiği** ilkesinin onların teorisi içinde anlamı yoktur ve hiçbir şekilde **kanıtlanmaya** elverişli değildir".] (**Proudhon, "Philosophie de la Misère"**). Bay Proudhon'un, bu "*excédant du travail*" ["emek fazlası"]ın, yani işçinin artık emeğinin ya da karşılığı ödenmemiş emeğinin kendini ortaya koyduğu **artık ürünün** ne olduğu konusunda en ufak bir fikri olmadığını şu yazıda göstermiş bulunuyorum: **"Misère de la Philosophie. Réponse à la Philosophie de la Misère de M. Proudhon", Paris 1847**, p. 76 – 91 [**Karl Marx, Felsefenin Sefaleti. M. Proudhon'un Sefaletin Felsefesi'ne Cevap, çev. Erdoğan Başar [Berktay],** Ankara, Sol Yayınları, 1966, s. 98-111]. Kapitalist üretimde, her emeğin böyle bir "*excédant*" ["fazla"]bıraktığını, olgusal olarak gördüğü için, bu olguyu emeğin herhangi bir esrarengiz doğa özelliğinden hareketle açıklamaya, o arada "*corollaire de la loi de la proportionnalité*" ["orantılılık yasasının sonucu"] vb. gibi *sesquepedalia verba* [çok heceli kelimeler; tumturaklı laflar] çığırtkanlıklarıyla, içine düştüğü sıkıntılı durumdan çıkmaya çalışır.

Nasıl meta sahibini metanın kullanım değeri sadece mübadele değerinin taşıyıcısı olarak ilgilendiriyorsa sermayeciyi de, emek süreci sadece değerlenme sürecinin taşıyıcısı ve aracı olarak ilgilendirir. Üretim sürecinin –değerlenme süreci olduğu ölçüde– içerisinde de üretim araçları, salt para değeri olmaya devam edip, o mübadele değerinin kendini ortaya koyduğu özel maddi biçim, özel kullanım değeri karşısında kayıtsız kalır. Keza aynı süreç içerisinde emeğin kendisi, belirli bir yararlı karakteri olan üretici faaliyet olarak değil, nesnelleşen ve tek ilginç uğrağı **niceliği** olan, değer yaratıcı töz olarak, genellikle toplumsal emek olarak hesaba katılır. O nedenle her özel üretim alanı, sermayenin gözünde, daha çok para kazanmak için, mevcut değeri koruyup çoğaltmak için ya da **artık emeği** mülk edinmek için para yatırılan özel bir alandan ibarettir. Her özel üretim alanında emek süreci, dolayısıyla emek sürecinin etmenleri de değişiktir. Masura, pamuk ve iplikçiyle çizme yapamazsınız. Ama sermayenin şu ya da bu üretim alanına yatırılması, toplumun toplam sermayesinin değişik üretim alanlarına hangi miktarlarda dağıldığı, nihayet bir üretim alanından ötekine hangi oranda göç ettiği – bütün bunları, toplumun o özel üretim alanının ürünlerine, yani yarattıkları metaların kullanım değerlerine hangi değişen oranda ihtiyaç duyduğu belirler; çünkü bir metanın yalnızca mübadele değerinin ödenmesine karşın o meta her zaman yalnızca kullanım değeri yüzünden satın alınır. <Üretim sürecinin dolaysız ürünü **meta** olduğu için sermayeci, sürecin sonunda **meta** biçiminde var olan sermayeyi, dolayısıyla onun [içinde] kapsanmış **artık değeri** de ancak, metaları için alıcı bulduğu ölçüde gerçekleştirebilir>.

Ama sermaye kendinde ve kendi için her üretim alanının **tikelliği** karşısında kayıtsızdır; nereye yatırılacağı, nasıl yatırılacağı ve ne ölçüde bir üretim alanından ötekine geçeceği ya da değişik üretim alanları arasındaki dağılımını değiştireceği, sadece, şu ya da bu üretim alanının metalarını satmanın zorluk derecesiyle belirlenir. Gerçeklikte sermayenin bu akışkanlığı, burada üstünde daha çok durmayacağımız sürtünmelerle karşılaşır. Ama bir yandan, ileride görüleceği gibi, yalnızca üretim ilişkisinin kendisinin doğasından kaynaklandıkları ölçüde, bu sürtünmeleri aşacak araçları yaratmayı başarır; öte yandan kendine özgü üretim tarzı geliştikçe değişik üretim alanlarında serbest dolaşımı önündeki bütün yasal ve iktisat dışı engelleri yok eder. Her şeyden önce, canının istediği gibi şu veya bu türde emek yetisi satın almasını ya da şu veya bu türde emeği mülk edinmesini önleyen bütün yasal ya da geleneksel engelleri al aşağı eder. Dahası emek yetisinin her özel üretim alanında, iplik eğirme, kunduracılık, demir dövme vb. yetisi olarak özel

bir biçime sahip olmasına, dolayısıyla her özel üretim alanı için, özel bir yönde gelişmiş olan bir emek yetisinin, **tikelleştirilmiş** bir emek yetisinin gerekli olmasına karşın şurası da doğrudur ki sermayenin akışkanlığı, mülk edindiği emek sürecinin özel karakteri karşısında kayıtsızlığı, emekte, yani emek yetisinin işçi aracılığıyla uygulanma yeteneğinde de aynı akışkanlığı ya da **değişkenliği** varsayar. İleride göreceğimiz üzere kapitalist üretim tarzının kendisi, kendi eğiliminin karşısında duran iktisadi engelleri yaratır; ama bu değişkenliğin önündeki bütün **yasal** ve **iktisat dışı** engelleri de yok eder.[54] Sermaye için, kendini değerlendiren değer olarak, emek süreci içinde büründüğü özel maddi biçimin, ister buhar makinesi ister çöp yığını ister ipek olsun nasıl bir önemi yoksa işçi için de emeğinin **özel içeriğinin** bir önemi yoktur. Emeği sermayeye aittir, yalnızca satmış olduğu metanın kullanım değeridir ve onu yalnızca, para, parayla da geçim araçları edinmek için satmıştır. Emek türündeki değişme, onu yalnızca, her özel emek türü emek yetisinin başka bir şekilde gelişmesini gerektirdiği için ilgilendirir. Emeğin özel içeriği karşısındaki kayıtsızlığı ona emek yetisini emirle değiştirme yeteneğini vermemişse bu kayıtsızlığı, yedek elemanlarını, yeni yetişen kuşağı, piyasanın buyruğuna göre bir iş kolundan ötekine atarak gösterir. Kapitalist üretim bir ülkede ne kadar gelişmişse emek yetisine yönelik **değişkenlik** talebi o kadar büyük, emeğinin **özel içeriği** karşısında işçi o kadar kayıtsız, sermayenin bir üretim alanından ötekine hareketi o kadar akışkan olur. Klasik iktisat, emek yetisinin değişkenliği ile sermayenin **akışkanlığını**, birer belit olarak ve bu, kapitalist üretim tarzının, büyük bir bölümünü kendi yarattığı bütün engellere karşın acımasızca hükmünü geçiren eğilimi olduğu ölçüde haklı olarak varsayar. Ekonomi politiğin yasalarını salt olarak sunmak için sürtünmelerden soyutlanır, nasıl ki salt mekanikte de, uygulandığı her özel durumda üstesinden gelinmesi gereken özel sürtünmelerden soyutlanır.[55]

---

54 "*Every man, if not restrained by law, would pass from one employment to another, as the various turns in trade should require*".["Her adam, yasayla kısıtlanmıyorsa iş hayatının hâl ve gidişindeki değişmelerin gerekleri uyarınca bir istihdamdan bir başkasına geçecektir".] (4. **"Considerations concerning taking off the Bounty on Corn exported" etc. London, 1753**).

55 Hiçbir yerde sermayenin akışkanlığı, emeğin değişkenliği ve emeğinin içeriği karşısında işçinin kayıtsızlığı, Kuzey Amerika Birleşik Devletleri'ndeki kadar büyük görünmez. Avrupa'da, hatta İngiltere'de feodal anımsamalar hâlâ kapitalist üretimi taciz ve tahrif eder. Fırıncılık, kunduracılık vb.nin İngiltere'de ancak şimdi **kapitalistçe** işletilmeye başlaması, tamamıyla İngiliz sermayesinin "saygıdeğerlik" konusundaki feodal ön yargılarından ötürüdür. Zencileri köle olarak satmak "saygıdeğer" idi; ama sucuk, çizme ya da ekmek yapmak "saygıdeğer" değildi. Avrupa'nın "saygıdeğer olmayan" iş dallarını kapitalist üretim tarzına tabi kılan her türlü makinenin Amerika Birleşik Devletleri'nden gelmesi de bu yüzdendir. Öte yandan kişi, hiçbir yerde, yaptığı işin türü karşısında, Amerika Birleşik Devletleri'nde olduğu kadar kayıtsız, emeğinin her zaman **aynı** ürünü, parayı,

Sermayeci ile işçinin yalnızca **alıcı**, para, ve **satıcı**, meta, olarak piyasada karşı karşıya gelmesine karşın aralarındaki alışverişin kendine özgü içeriği, özellikle her iki tarafın piyasada **aynı** karşıt belirlenim içinde ortaya çıkmasının **sürekli olarak** tekrarlanmasının ya da sürekli bir olay olmasının kapitalist üretim tarzında varsayılmış olması bu ilişkiye daha baştan kendi rengini katar. Piyasada genel olarak meta sahiplerinin ilişkisine bakarsak aynı meta sahibi, sırayla meta satıcısı ve alıcısı olarak kendini gösterir. İki meta sahibinin alıcı ve satıcı olarak birbirinden ayrılması, olsa olsa, sürekli olarak yiten bir farktır; çünkü hepsi, dolaşım sürecinde birbirlerine karşı aynı rolleri sırayla oynar. Gerçi işçi de, emek yetisini sattıktan, paraya dönüştürdükten sonra alıcı hâline gelir ve sermayeciler, onun karşısına, salt meta satıcıları olarak çıkarlar. Ama onun elindeki para yalnızca dolaşım aracıdır. Asıl **meta piyasasında** işçi, başka herhangi bir para sahibi gibi, yalnızca alıcı olarak, satıcı olarak meta sahibinden fiilen ayrılır. Ama buna karşılık **emek piyasasında para**, her zaman **sermayenin** para biçimi olarak, dolayısıyla para sahibi {469l} kişileşmiş sermaye, **sermayeci**, olarak onun karşısına çıkar, nasıl ki o da, para sahibinin karşısına, salt emek yetisinin, dolayısıyla emeğin kişileşmesi olarak, **işçi** olarak çıkar.[56] Birbirinin karşısında duran, salt bir alıcı ile salt bir satıcı değildir; dolaşım alanında, piyasada, **alıcı** ve **satıcı** olarak karşı karşıya gelenler **sermayeci** ile **işçidir**. **Sermayeci** ve **işçi** olarak ilişkileri, **alıcı** ve **satıcı** olarak ilişkilerinin ön koşuludur. Başka meta satıcılarında olduğu gibi, doğrudan doğruya metanın kendisinin doğasından, yani hiçbirinin, yaşam ihtiyacı için olan ürünleri dolaysızca üretmemesi, herkesin belirli bir ürünü **meta** olarak üretmesi, onu satarak başkasının ürünlerini mülk edinmesinden kaynaklanan bir ilişki değildir. Burada söz konusu olan, kunduracıyı çizme satıcısı ve deri ya

---

sağladığının o kadar farkında değildir ve hiçbir yerde aynı teklifsizlikle birbirine en aykırı iş dallarını dolaşmaz. Bu nedenle emek yetisinin bu "değişkenliği", burada, emek yetisi istikrarlı ve yalnızca yöresel geleneğin belirlediği tarzda kullanılabilir olan çalışan kölenin tersine özgür işçinin son derece ayırt edici bir özelliğidir. "*Slave labour is eminently defective in point of versatility … if tobacco be cultivated, tobacco becomes the sole staple, and tobacco is produced whatever be the state of the market, and whatever be the condition of the soil*". ["Köle emeği çok yönlülük noktasında son derece elverişsizdir … tütün ekilecekse tütün tek ürün hâline gelir ve piyasanın durumu ne olursa olsun ve toprağın niteliği ne olursa olsun tütün üretilir".] (46, 47. **Cairnes**, l.c.).

John Elliot Cairnes, **The Slave Power: Its Character, Career, and Probable Designs**, London 1862.

56 "Fabrikatörün işçilerle ilişkisi …; yalnızca ekonomiktir. Fabrikatör 'sermaye'dir, işçi 'emek'." **F. Engels. Lage der arbeitenden Klassen etc.**, p. 329.

Friedrich Engels, **Kişisel Gözlemlerden ve Sağlıklı Kaynaklardan: İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu**, çev. Yurdakul Fincancı, Ankara, Sol Yayınları, s. 359-60.

da ekmek alıcısı yapan **toplumsal iş bölümü** ve değişik iş dallarının birbiri karşısında bağımsızlaşması değil, **üretim sürecinin** kendisinin birbirine bağlı **ögelerinin bölünmesi** ve karşılıklı kişileşmeye varan **bağımsızlaşmasıdır** ki bu yoldan **para**, **nesnelleşmiş emeğin** genel biçimi olarak emek yetisinin, mübadele değerinin canlı kaynağının, dolayısıyla zenginliğin **alıcısı** hâline gelir. **Gerçek** zenginlik, mübadele değeri açısından bakıldığında **para**, kullanım değeri açısından bakıldığında **geçim araçları ve üretim araçları** – kişi olarak işçinin, zenginlik **olanağının**, yani başka bir kişinin emek yetisinin karşısına çıkar.

{469m} **Artık değer** üretim sürecinin özgül ürünü olduğundan, üretilen şey yalnız meta değil, **sermayedir**. Üretim sürecinin içerisinde emek sermayeye dönüşür. Emek yetisinin faaliyeti, yani emek, üretim sürecinde **nesnelleşir**, değer hâline gelir; ama emeğin, başlamadan önce dahi, işçinin kendisine ait olmaktan çıkmasından ötürü, onun için nesnelleşmekte olan şey, **başkasının emeğinin nesnelleşmesi**, dolayısıyla emek yetisinin karşısına bağımsız olarak çıkan değer, yani **sermayedir**. **Ürün** sermayeciye aittir ve işçinin karşısında en az **üretim ögeleri** kadar sermayeyi temsil eder. Öte yandan mevcut değer –ya da para– ancak, birinci olarak, kendini değerlendiren değer olarak, **süreç hâlinde bulunan** değer olarak kendini ortaya koyduğunda **gerçekten** sermaye hâline gelir. Bunun için ise, emek yetisinin faaliyetinin, emeğin, üretim süreci içinde, onda cisimlenmiş ve ona ait enerji olarak etki yapması gerekir. Ve ikincisi, **artık değer** olarak, başlangıçta varsayılmış **değer** olarak kendinden ayrılması gerekir ki bu bir kez daha artık emeğin nesnelleşmesinin sonucudur.

Üretim süreci içinde emek canlı emek yetisinin tersine, **nesnelleşmiş emek**, yani sermaye hâline gelir ve ikinci olarak, üretim sürecinde emeğin bu soğruluşu ve mülk edinilişi yoluyla, varsayılmış değer, **süreç hâlinde bulunan** değer, dolayısıyla kendinden değişik bir artık değer yaratan değer hâline gelir. Sadece emeğin üretim süreci sırasında sermayeye dönüşmesi yoluyladır ki yalnız *δυνάμει* sermaye olan varsayılmış değer toplamı, **gerçek sermaye** olarak gerçekleşir.[57]

{263} […] yani üretimden, sermayecinin onda ve onun (üretim süre-

57 "Onlar (işçiler) emeklerini (emek yetilerini olacak) tahıl (*id est* geçim araçları) ile mübadele ederler. Bu onlar için gelir hâline gelirken (yani bireysel tüketimleri olarak ellerine geçerken) … **emekleri**, efendileri için **sermaye hâline** gelmiştir". (**Sismondi**. N[ouveaux] P[rincipes d'économie politique]. t. I. p. 90). "Emeklerini mübadelede vererek onu **sermayeye dönüştüren** işçiler". (l.c., p. 105).

Burada, s. 12 (bu basımda s. 759)'de başlayıp, el yazmasının 469a-469m sayfalarını oluşturan birinci ek parça sona eriyor. Bunu, Marx'ın yukarıda belirttiğimiz isteğine uygun olarak, 262-264. sayfalar olarak işaretlemiş olduğu ikinci bir ek izliyor. 262. sayfa eksiktir.

ci) için öndelediğinden daha yüksek bir değeri geri almak. Genel olarak emek sürecinin sadece değerlenme sürecinin aracı olarak görünmesi gibi meta üretiminin kendisi de sadece bu amaç için bir araç olarak görünür. Burada değerlenme sürecini eski anlamıyla değer oluşturma süreci olarak değil, artık değer oluşturma süreci olarak almak gerekir.

Ama bu sonuç, işçinin vermesi gereken, dolayısıyla emeğinin ürününde de nesnelleşen canlı emek, değişir sermayede kapsanmış veya işçi ücretine harcanmış olan emekten ya da bir başka deyişle, emek yetisinin yeniden üretimi için gerekli olan emekten daha büyük olduğu ölçüde ortaya çıkar. Öndelenmiş değer yalnız artık değer üretimi yoluyla sermaye hâline geldiği ölçüde kapitalist üretim süreci gibi sermayenin kendisinin ortaya çıkışı da öncelikle şu iki uğrağa dayanır:

Birincisi, **emek yetisinin alım satımıdır** ki, dolaşım alanına giren, ama **kapitalist üretim sürecinin bütününe** bakıldığında, o sürecin yalnız bir uğrağını ve ön koşulunu değil, aynı zamanda sürekli sonucunu oluşturan bir fiildir. Emek yetisinin bu alınıp satılışı, nesnel emek koşullarının –yani **geçim araçları ile üretim araçlarının**– canlı emek yetisinin kendisinden ayrılmasını varsayar; öyle ki bu sonuncusu, işçinin tasarruf ettiği tek mülk ve sattığı tek meta olur. Ayrılma o kadar ileri gider ki o emek koşulları, **bağımsız kişiler** olarak işçinin karşısına çıkar; çünkü bunların sahibi olarak sermayeci, salt emek yetisinin sahibi olan işçinin tersine yalnızca onların kişileşmesidir. Bu ayrılma ve bağımsızlaşma, emek yetisi alım satımının devam etmesinin, yani genel olarak canlı emeğin, kendini koruma ve kendini çoğaltma, yani öz değerlenme aracı olarak ölü emek içinde cisimlenmesinin ön koşuludur. Değişir sermayenin emek yetisiyle **mübadelesi** olmasaydı toplam sermayenin öz değerlenmesi, dolayısıyla sermaye oluşumu ya da üretim araçları ile geçim araçlarının sermayeye dönüşümü olmazdı. İkinci uğrak ise gerçek üretim süreci, yani para ya da meta sahibi tarafından satın alınmış emek yetisinin gerçek tüketilme sürecidir[58].

58 Başı eksik olan aşağıdaki alıntı yukarıdaki Almanca metnin hemen altında yer almaktaysa da o metinle bir bağıntısı yoktur. Eksik olan 262. sayfadaki metinle bağıntılı bir dipnotun devamı olsa gerektir: "*… to three capital workmen or to 4 ordinary ones … If the three could be hired at 3 l. 10 sh. a piece, while the 4 required 3 l. a piece, though the wages of the three would be higher, the price of the work done by them would be lower. It is true that the causes which rise the amount of the labourers' wages often raise the rate of the capitalist's profit. If, by increased industry, one man performs the work of two, both the amount of wages, and the rate of profits will generally by raised; not by the rise of wages, but* ***in consequence of the additional supply of labour having diminished its price****, or having diminished the period for which it had previously been necessary to advance that price. The labourer, on the other hand, is principally interested in the* ***amount of wages****. The amount of his wages being given, it is certainly his interest that the* ***price of labour should be high****, for on that depends the* ***degree of exertion*** *imposed on him*". ["… üç sermaye işçisine ya da 4 sıradan işçiye … Üçü tanesi 3 l. 10 sh.e kiralanabilirken 4'ünün tanesi 3 l.na geliyorsa, üçünün ücretlerinin daha yüksek

{264} Gerçek üretim süreci içinde emeğin nesnel koşulları –emek malzemesi ve araçları– yalnız canlı emeğin nesnelleşmesine değil, değişir sermaye içinde kapsanmış olandan **daha çok** emeğin nesnelleşmesine de yarar. Öyleyse bunlar, artık değer (ve *surplusproduce*[59]) içinde kendini ortaya koyan artık emeği soğurma araçları ve sızdırma araçları olarak iş görür. Dolayısıyla her iki uğrağa, birincisi, emek yetisinin değişir sermayeyle mübadelesine ve ikincisi, (canlı emeğin **agens**[60] olarak sermaye içinde cisimlendiği) gerçek üretim sürecine bakıldığında sürecin bütünü, 1) sermayecinin işçi ücretine karşılık olgusal olarak aldığı şey canlı emek olduğu ölçüde, daha az nesnelleşmiş emeğin daha çok canlı emekle mübadele edildiği; ve 2) sermayenin doğrudan doğruya emek süreci içinde büründüğü nesnel biçimlerin, üretim araçlarının (yani bir kez daha nesnelleşmiş emek) bu canlı emeği sızdırma ve soğurma araçları olduğu bir süreç olarak –sürecin tümü, nesnelleşmiş ve canlı emek arasında olup biten bir süreç, yalnız canlı emeği nesnelleşmiş emeğe değil, aynı zamanda nesnelleşmiş emeği sermayeye dönüştüren, yani canlı emeği de sermayeye dönüştüren bir süreç olarak– görünür. Dolayısıyla söz konusu olan, yalnız meta değil, artık değer, dolayısıyla **sermaye** de üretilen bir süreçtir. (cf. 96 – 108)[61].

Üretim araçları, burada yalnız emeği edimselleştirme araçları olarak değil, bir o kadar da **başkasının emeğini sömürme araçları** olarak kendilerini ortaya koyar[62].

{469} Genel toplumsal ortalama emeğin nesnelleşmesi olarak değer ya da para üzerine şunları da belirtmek gerekir: Örneğin iplik eğirme

---

olmasına karşın, bunlar tarafından yapılan işin fiyatı daha düşük olur. Emekçilerin ücretlerinin miktarını artıran nedenlerin çoğu kez sermayecinin kârının oranını artırdığı doğrudur. Bir adam, daha çok çalışarak iki adamın işini yaparsa gerek ücret miktarı gerek kâr oranı genel olarak artar; ücretler yükseldiği için değil, **ek emek arzının, fiyatını azaltmasının** ya da eskiden o fiyatın öndelenmesini gerektiren dönemi azaltmasının **sonucu olarak**. Öte yandan emekçi, esas olarak **ücret miktarıyla** ilgilenir. Ücretlerinin miktarı veriliyken emekçinin çıkarı, elbette, **emek fiyatının yüksek olmasındadır**; çünkü ona dayatılan **yorgunluk derecesi** buna bağlıdır". (l.c. 14, 5). Aynı yazıdan: "*The labourer's situation does not depend on the amount which he receives at any one time, but on his average receipts during a given period … the longer the period taken, the more accurate will be the estimate*". ["Emekçinin durumu, herhangi bir anda almakta olduğu miktara değil, verili bir dönem içindeki ortalama hasılatına bağlıdır … alınan dönem ne kadar uzun olursa tahmin o kadar doğru olur".] (7. l.c.). "En iyisi, yılı dönem olarak almak. Yaz ve kış ücretlerini kapsar". (7. l.c.)

59 artık ürün

60 etmen; amil

61 Ayraç içindekiler, elinizdeki kitabın 761-79. sayfalarına, yani el yazmasının 469a-469m sayfalarına gönderme yapıyor.

62 İkinci ek parça (el yazmasında s. 262-264; s. 262 eksik) burada bitiyor.

emeği kendinde ve kendi için toplumsal ortalama emeğin düzeyinin **üzerinde** ya da **altında** bulunabilir. Yani belli bir iplik eğirme emeği miktarı aynı miktarda toplumsal ortalama emeğe, örneğin belli bir altın miktarında nesnelleşmiş eşit büyüklükte (uzunlukta) emek-zamana = > <[63] olabilir. Ama iplik eğirme emeği alanında normal olan yoğunluk derecesiyle harcanıyorsa, yani örneğin bir saatte imal edilmiş dokuma ipliğine kullanılan emek = bir saatlik iplik eğirme emeğinin belli toplumsal koşullar altında ortalama olarak sağladığı normal dokuma ipliği miktarıysa, dokuma ipliğinde nesnelleşmiş emek **toplumsal olarak gerekli emektir**. Bu hâliyle, ölçü olarak geçerli olan, genel olarak toplumsal ortalama emekle nicelikçe belirli bir ilişkisi vardır; öyle ki bu emeğin aynı, daha büyük ya da daha küçük bir miktarını temsil eder. O hâlde toplumsal ortalama emeğin **belirli bir miktarını** bizzat dile getirir.

Sermayenin Emek Üzerinde Biçimsel Boyunduruğu

Emek süreci, değerlenme sürecinin, sermayenin öz değerlenme sürecinin –artık değer imalinin– aracı hâline gelir. Emek süreci sermayenin boyunduruğu altına girer (bu onun **öz** sürecidir); sermayeci ise, yönetmen, yönetici olarak sürece dâhil olur. Bu onun için aynı zamanda doğrudan doğruya başkasının emeğinin sömürülme sürecidir. Buna **sermayenin emek üzerinde biçimsel boyunduruğu** diyorum. Bu her türlü kapitalist üretim sürecinin **genel** biçimi, ama aynı zamanda gelişmiş **özgül-kapitalist üretim tarzının** yanında **özel** bir biçimdir; çünkü kapitalizme özgü üretim tarzı biçimsel boyunduruğu işin içine katsa da, ikincisinin birincisini işin içine katması hiçbir biçimde zorunlu değildir.

{470} Üretim süreci sermayenin kendisinin süreci hâline gelmiştir. Sermayecinin parasının dönüşmüş olduğu **emek süreci etmenlerini** işin içine katan, onun yönetiminde ve paradan daha çok para yapmak amacıyla yürüyen bir süreçtir.

Eskiden bağımsız olarak kendisi için çalışan köylü, çiftlik kiracısı için çalışan gündelikçi hâline geldiğinde, lonca üretim tarzında geçerli olan hiyerarşik eklemlenme yerini, zanaatçıyı ücretli işçi olarak kendisi için çalıştıran sermayecinin basit karşıtlığına bıraktığında, eskinin köle sahibi eski kölelerini ücretli işçi olarak istihdam ettiğinde vb., toplumsal belirlenimleri başka türlü olan üretim süreçleri, sermayenin üretim sürecine dönüşmüştür. Böylece daha önce geliştirmiş olduğumuz değişimler devreye girer. Eskiden bağımsız olan köylü, üretim sürecinin

63 büyük ya da küçük

etmeni olarak, kendisini yöneten sermayeciye bağımlı, istihdamının kendisi de, meta sahibi (emek gücü sahibi) olarak, para sahibi olan sermayeciyle daha önce yapmış olduğu bir sözleşmeye bağlı olur. Köle, kullanıcısına ait bir üretim aracı olmaktan çıkar. Usta ile kalfa ilişkisi kaybolur. Usta kalfayla, o zanaatın ustası olarak ilişki içindeydi. Şimdi onun karşısına sadece sermaye sahibi olarak, öbürü ise, kendisinin karşısına sadece emek satıcısı olarak çıkmaktadır. Üretim sürecinden önce hepsi birer meta sahibi olarak birbirinin karşısına çıkar ve aralarında sadece bir **para ilişkisi** vardır; üretim süreci **içerisinde** bu sürecin etmenlerinin kişileşmiş birer görevlisi olarak bir araya gelirler: sermayeci "sermaye" olarak, bağımsız üretici "emek" olarak. Aralarındaki ilişki ise, kendi kendini değerlendiren sermayenin salt bir etmeni olarak emekçe belirlenir.

Ayrıca sermayeci, emeğin normal iyilik ve yoğunluk derecesine sahip olmasını sağlamaya çalışır ve kendisi tarafından üretilen artık değeri büyütmek için emek sürecini mümkün olduğu kadar çok uzatır. Eskiden tek tek müşterilere bağımlı olan üreticilerin yerini, satacak metaları kalmadığı için sermayecinin şahsında sürekli bir maaş mutemedine sahip olanlar aldığında emeğin **sürekliliği** artar.

Sermaye ilişkisine içkin olan gizemselleştirme de devreye girer. Emeğin değer koruyucu gücü, sermayenin kendini koruma gücü olarak, emeğin değer yaratıcı gücü, sermayenin kendini değerlendiren gücü olarak ve bütünüyle bakılırsa, kavramına uygun olarak, **nesnelleşmiş** emek, **canlı** emeğin kullanıcısı olarak görünür.

Her şeye karşın her *change*[64] ile birlikte emek sürecinin, gerçek üretim sürecinin gerçek tarzında daha baştan özsel bir değişme kesinlikle meydana gelmez. Tersine sermayenin emek süreci üzerinde boyunduruğunun –sermayenin bu boyunduruğundan önce var olan, eskiden değişik olan üretim süreçleri ve başka üretim koşulları temelinde biçimlenmiş olan **mevcut bir emek süreci** temelinde– meydana geldiği yerlerde, sermayenin **verili, mevcut bir emek sürecini**, yani örneğin zanaat emeğini, küçük, bağımsız kırsal ekonomiye uygun düşen tarım tarzını boyunduruk altına alması eşyanın tabiatı gereğidir. Geleneksel ve sermayenin kumandası altına aldığı bu **emek süreçlerinde** değişimler meydana gelirse bu değişkeler, sermayenin verili, geleneksel emek süreçleri üzerinde daha önceden kurulmuş boyunduruğunun tedricî **sonuçlarından** başka bir şey olamaz. İşin yoğunlaşması ya da emek sürecinin süresinin uzaması, işin daha sürekli ve ilgili sermayecinin gözü önünde daha düzenli hâle gelme-

64 değişme

si, gerçek emek sürecinin kendisinin, gerçek çalışma tarzının karakterini kendi başına değiştirmez. Dolayısıyla bu, yukarıda gösterildiği gibi,[xiv] kapitalist üretimin devamında gelişen ve değişik üretim amillerinin ilişkileriyle aynı zamanda bu emeğin türünü ve bütün emek sürecinin gerçek tarzını **devrimcileştiren kapitalizme** özgü **üretim tarzıyla** (büyük ölçekli emek vb.) büyük bir karşıtlık oluşturur. Bu sonuncusuna karşıt olsun diye, şimdiye kadar irdelemiş olduğumuz emek süreci üzerindeki (daha sermaye ilişkisinin devreye girişinden önce gelişmiş olan bir çalışma tarzı üzerindeki) sermaye boyunduruğuna **sermayenin emek üzerinde biçimsel boyunduruğu** diyoruz. Emek-zamanı uzatarak artık emek elde etmek için kurulan bir **zorlama ilişkisi** olarak sermaye ilişkisi –kişisel hâkimiyet ve bağımlılık ilişkilerine dayanmayan, düpedüz değişik iktisadi işlevlerden kaynaklanan bir zorlama ilişkisi– her iki tarzda ortaktır; ama kapitalizme özgü üretim tarzı, zorla artık değer elde etmenin daha başka tarzlarını da bilir. Buna karşılık, var olan bir emek tarzı, yani emeğin üretici gücünün **verili** bir gelişme düzeyi ve bu üretici güce uygun düşen bir emek tarzı temelinde artık değer yalnızca **emek-zamanın uzatılması** yoluyla, yani **mutlak artık değer** tarzında üretilebilir. **Sermayenin emek üzerinde biçimsel boyunduruğunda** tek artık değer üretme biçimi budur.

{471} Emek sürecinin, *Ch*. II içinde sergilenen[xv] genel uğrakları, yani örneğin işçilerin kendilerinin canlı faaliyeti karşısında emeğin nesnel koşullarının malzeme ile araçlara ayrılışı, üretim sürecinin her tarihî ve özgül toplumsal karakterinden bağımsız ve onun bütün mümkün gelişme biçimleri için eşit derecede doğru kalan belirlenimlerdir, gerçekte insan emeğinin değişmez doğal koşullarıdır. Bu, bağımsız çalışan, toplumla mübadele hâlinde değil, yalnızca doğayla mübadele hâlinde üretim yapan insanlar, Robinson vb. için geçerli oluşlarında inandırıcı bir şekilde kendini gösterir. Demek ki söz konusu olan, gerçekte, salt hayvani karakterden kurtulur kurtulmaz, genel olarak **insan** emeğinin edindiği mutlak belirlenimlerdir.

Yalnızca biçimsel olarak sermayenin boyunduruğu altındaki emek sürecinin bile daha baştan, eski geleneksel emek tarzı temelinde bile farklılaştığı ve gittikçe daha çok farklılaştığı şey – yaşama geçirildiği **ölçek**, yani bir yanda öndelenmiş üretim araçlarının kapsamı, öbür yanda

xiv Bk. dn. iii. Bu basımda, s. 487.

xv Bk. aynı yerde, s. 181-88.

aynı *employer*[65]ın emrindeki işçilerin sayısıdır. Örneğin lonca üretim tarzı temelinde maksimum gibi görünen (örneğin kalfa sayısı açısından) düzey sermaye ilişkisi için zar zor bir minimum oluşturur. Çünkü gerçekte bu sonuncusu, sermayeci en azından, kendisi tarafından üretilen artık değerin, kişisel tüketimi için gelir olarak ve birikim fonu olarak yeterli olmasını sağlayacak kadar çok işçiyi istihdam etmedikçe, olsa olsa saymaca bir varoluşa kavuşabilir. Ancak bu en düşük düzeyin ötesine geçildiğinde sermayeci, bizzat dolaysız emekten kurtulup, **sermayeci** olarak çalışır; sürecin üst gözetimcisi ve yöneticisi olarak bir bakıma, değerlenme süreci içinde bulunan sermayenin, irade ve bilinçle donatılmış işlevini yerine getirir. **Ölçekteki** bu genişleme, kapitalizme özgü üretim tarzının, bunun dışındaki durum ve koşullar da 19. yy.dakiler gibi elverişli olduğunda üzerinde yükseldiği gerçek temeli oluşturur. Doğal olarak eski toplum biçimlerinin içerisinde, **mevziî** olarak, topluma hâkim olmaksızın tek tek noktalarda da görünebilir.

Sermayenin emek üzerinde biçimsel boyunduruğunun ayırt edici karakteri, sermayenin daha şimdiden belirli, tabi işlevler içinde var olduğu, ama emeğin dolaysız alıcısı olarak ve üretim sürecinin dolaysız mülk edinicisi olarak baskın, genel toplum biçimini belirleyen işlevleri içinde henüz var olmadığı durumlarla karşılaştırıldığında en açık şekilde ortaya çıkar. Örneğin, dolaysız üreticilere söz gelimi Hindistan'daki gibi ham madde, emek aracı ya da para biçiminde her ikisini öndelediği ölçüde **tefeci sermayesi**. Çektiği fahiş faizler, genel olarak, büyüklüğüne bakmaksızın dolaysız üreticiden kopardığı faizler yalnızca artık değerin başka bir adıdır. Gerçekte parasını, dolaysız üreticilerden, karşılığı ödenmemiş emek, artık emek, koparark sermayeye dönüştürür. Ama yanı başında, öteden beri olduğu gibi geleneksel tarzında devam eden üretim sürecinin kendisine karışmaz. Kısmen bu üretim tarzının **körelmesiyle** boy atar; kısmen onu **köreltmenin** ve sefalet içinde yaşatmanın bir aracıdır. Burada sermayenin emek üzerinde biçimsel boyunduruğu **henüz** yer almaz.

Bir başka örnek, bir dizi dolaysız üreticiye siparişler veren, sonra ürünlerini toplayıp satan, o arada belki ham madde vb.ni de öndeleyen ya da para öndelikleri de veren **tüccar sermayesidir**. Kısmen modern sermaye ilişkisinin içinden çıktığı ve şurada burada hâlâ asıl sermaye ilişkisine geçişi oluşturan işte bu biçimdir. Burada da henüz sermayenin emek üzerinde biçimsel boyunduruğu yer almaz. Dolaysız üretici, hâlâ aynı zamanda kendi emeğinin meta satıcısı ve uygulayıcısı olarak kalır. Ancak burada artık geçiş tefeci sermayesi ilişkisindekinden daha belirgindir. Yeri geldikçe ileride geri döneceğimiz her iki biçim, kapitalist

65 girişimci

üretim tarzı içerisinde, yan biçimler ve geçiş biçimleri olarak kendilerini yeniden üretir.

{472} *Sermayenin Emek Üzerinde Gerçek Boyunduruğu ya da Kapitalizme Özgü Üretim Tarzı*

Göreceli artık değer üretimiyle birlikte –<değer = üründe nesnelleşmiş toplumsal olarak gerekli emek-zaman; dolayısıyla ürününün **bireysel** değerinin toplumsal değerinin **altında** kalması nedeniyle bireysel değerinin **üzerinde** satılabilir hâle gelir gelmez kendisi için artık değer yaratılmasının mahmuzlamasıyla **önceliği** ele aldığı ölçüde bireysel sermayeci için>– üretim tarzının bütün gerçek biçiminin nasıl değiştiği ve **kapitalizme** özgü bir **üretim tarzının** (teknolojik olarak da) doğduğu, onun temeli üzerinde ve onunla aynı zamanda değişik üretim amilleri arasında, özgül olarak da sermayeci ile ücretli işçi arasında, kapitalist **üretim sürecine** uygun düşen **üretim ilişkilerinin** ilk kez geliştiği *Ch*. III ayrıntılı olarak gösterilmiştir[xvi].

Emeğin **toplumsal** üretici güçleri ya da doğrudan doğruya **toplumsal, toplumsallaşmış** (ortak) emeğin üretici güçleri, el birliği, işlik içerisinde iş bölümü, **makinelerin** uygulanması ve genel olarak üretim sürecinin doğa bilimi, mekanik, kimya vb.nin belirli amaçlar için bilinçli **uygulanmasına** dönüştürülmesi, **teknoloji** vb., keza bütün bunlara uygun düşen **büyük ölçekli çalışma** vb. aracılığıyla vücut bulur <yalnız bu toplumsallaşmış emektir ki matematik vb. gibi insani gelişmenin **genel** ürünlerini **dolaysız** üretim sürecine uygulayabilir, nasıl ki öte yandan bu bilimlerin gelişmesi, maddi üretim sürecinde belirli bir yüksekliği ön gerektirir>. **Toplumsallaşmış emeğin** üretici gücündeki bu gelişme, bireylerin az çok tecrit edilmiş emeği vb.nin tersine ve onunla birlikte **bilimin**, toplumsal gelişmenin bu **genel** ürününün **dolaysız üretim sürecine uygulanması**, bütün bunlar, emeğin üretici gücü olarak değil, **sermayenin üretici gücü** olarak kendini ortaya koyar. Olsa olsa sermayeyle özdeş olan emeğin üretici gücü olarak görünebilir, her hâlükârda bireysel işçinin ya da üretim süreci içinde bir araya getirilmiş işçilerin üretici gücü olarak değil. Genel olarak sermaye ilişkisinin yapısında olan gizemselleştirme, şimdi, sermayenin emek üzerinde sadece biçimsel boyunduruğunda söz konusu olduğundan ve olabileceğinden çok daha fazla gelişir. Öte yandan burada kapitalist üretimin tarihî anlamı da, tam da dolaysız üretim sürecinin kendisinin başkalaşması ve emeğin toplumsal üretici güçlerinin gelişmesi sayesinde ilk kez çarpıcı bir şekilde ortaya çıkar. (Özgül bir şekilde ortaya çıkar.)

---

xvi Bk. aynı yerde, s. 325-26.

Emeğinde "toplumsal" vb. olarak ne varsa, işçinin karşısına yalnız "tasarımlanmış" değil, "olgusal" olarak da yalnız yabancı değil, düşmanca ve karşıt ve sermayede nesnelleşmiş ve kişileşmiş olarak çıktığı gösterilmişti (Ch. III).

Nasıl mutlak artık değer üretimi, sermayenin emek üzerinde biçimsel boyunduruğunun maddi ifadesi olarak görülebilirse göreceli artık değer üretimi de, sermayenin emek üzerinde gerçek boyunduruğunun maddi ifadesi olarak görülebilir.

Her hâlükârda artık değerin bu iki biçimine –mutlak ve göreceli– her birini ayrı ayrı ele alırsak –ve mutlak artık değer her zaman göreli artık değerden önce gelir– sermayenin emek üzerinde boyunduruğunun iki ayrı biçimi ya da kapitalist üretimin iki ayrı biçimi uygun düşer. Bunlardan birincisi her zaman öbürünün selefi olsa da, daha gelişmiş olanı, ikincisi, yeni üretim dallarında birincisine geçilmesinin temelini de oluşturabilir.

{473} *<Sermayenin Emek Üzerinde Biçimsel Boyunduruğu Üzerine Sonradan Eklenecekler*

Sermayenin emek üzerinde biçimsel boyunduruğunu ele almaya devam etmeden önce defterlerimdeki şu noktalar eklenecek.[xvii]

Mutlak artık değere dayalı biçime **sermayenin emek üzerinde biçimsel boyunduruğu** diyorum. Çünkü eski üretim tarzlarından yalnızca **biçimsel** olarak ayrılır. İster *producer*[66]'ların *selfemploying*[67] oluşuyla ister dolaysız üreticilerin başkaları için artık emek sağlamak zorunda oluşlarıyla olsun doğrudan doğruya bu tarzlar temelinde doğar (kurulur). Uygulanan **zorlama**, *i. e.* artık emeği ele geçirme yöntemi başka türdendir. **Biçimsel boyundurukta** özsel olanlar aşağıdaki gibidir: 1. artık emeği mülk edinen ile onu sağlayan arasındaki salt para ilişkisi; **tabiiyet** doğuyorsa satışın **özel içeriğinden** doğuyordur – **onun** ön koşulu olan ve siyasi vb. ilişkilerin sonucu olarak üreticiyi emeğinin sömürücüsü karşısında para ilişkisinden (meta sahibinin meta sahibiyle ilişkisi) başka bir ilişkiye sokan bir **tabiiyetten** değil; alıcının satıcıyı **iktisadi** bağımlılığına sokması, **yalnızca**, emek koşullarının sahibi olması sayesindedir; siyasi ve toplumsal olarak sabitleşmiş bir üstünlük ve tabiiyet ilişkisi söz konusu değildir;

---

xvii 34. sayfadaki "… siyasi-toplumsal bağlarla birlikte kaybolur." ifadesine kadar süren bu parçayı Marx, 1861-1863 iktisadi el yazmasından almıştır. Karl Marx ve Friedrich Engels, **Gesamtausgabe** (**MEGA2**), C. II/3.6, Berlin 1982, s. 2130-2138; ileride **MEW**, C. 44 içinde yayımlanacaktır.

66 üretici

67 serbest çalışan

2. Bu, birinci ilişki içinde kapsanmıştır – çünkü aksi hâlde, işçinin emek yetisini satmasına gerek olmaz, kendisinin **nesnel emek koşulları** (üretim araçları) ile **öznel emek koşulları** (geçim araçları), **sermaye** olarak, emek yetisinin alıcısı tarafından tekelleştirilmiş olarak karşısına çıkmazdı. Bu **emek koşullarının** onun karşısına, başkasının mülkiyeti olarak çıkması ne kadar tam olursa **sermaye ile ücretli emek ilişkisi**, yani sermayenin emek üzerinde biçimsel boyunduruğu, **biçimsel** olarak o kadar tam olur. Bu ise **gerçek** boyunduruğun koşulu ve varsayımıdır.

Üretim tarzının kendisinde bu noktada herhangi bir farklılık henüz yer almaz. **Emek süreci**, **teknolojik** açıdan bakıldığında eskisi gibi devam eder, yalnız şimdi sermayeye **tabi** emek süreci olarak. Ne var ki üretim sürecinin kendisi içinde, daha önce göstermiş olduğumuz gibi 1. emek yetisinin sermayeci tarafından tüketilmesinin yer aldığı, dolayısıyla onun tarafından gözetim altında tutulup yönetilen **iktisadi** bir üstlük ve astlık ilişkisi gelişir; 2) ürünün hem üretiminde kullanılan canlı emek açısından hem kullanılmış üretim araçlarının değeri olarak ürüne değer oluşturucu olarak giren **nesnelleşmiş** emek açısından yalnızca **toplumsal olarak gerekli emek-zamanı** (ya da *rather*[68] daha azını) temsil etmesi için her türlü çaba harcandığından emekte büyük bir süreklilik ve yoğunluk, emek koşullarının uygulanmasında da daha çok tutum gelişir.

Sermayenin emek üzerinde **biçimsel boyunduruğunda artık emek zorlaması** –ve onunla birlikte bir yanda ihtiyaçları ve bu ihtiyaçları tatmin araçlarını, öte yanda üretim kütlesini işçinin geleneksel ihtiyaçlarının ötesinde oluşturma zorlaması– ve gelişme için gerekli **boş zamanın** yaratılması, maddi üretimden bağımsız olarak **yalnızca** eski üretim tarzlarındakinden **başka** bir biçimdir; ama öyle bir biçim ki emeğin sürekliliğini ve yoğunluğunu yükseltir, üretimi artırır, **emek yetilerinin çeşitlenmelerinin** gelişmesine, dolayısıyla çalışma ve edinim tarzlarının farklılaşmasına daha elverişlidir, nihayet emek koşullarının sahiplerinin ve işçilerin kendilerinin ilişkisini salt bir **alım ve satım ilişkisi** ya da **para ilişkisi** içinde çözer ve sömürü ilişkisini bütün ataerkil ve siyasi, hatta dinî karışıklıklardan **ayırır**. Hiç kuşkusuz, **üretim ilişkisinin** kendisi (kendi kendinin **siyasi** vb. ifadelerini de üreten) yeni bir **üstünlük ve tabiiyet** ilişkisi üretir. Kapitalist üretim biçimsel ilişkinin ötesine ne kadar az geçerse o ilişki de, yalnızca, eğitim ve istihdam tarzı bakımından işçilerin kendilerinden pek az değişik olan küçük sermayecileri ön gerektirdiği için o kadar az gelişir.

{474} Üretim tarzının kendisine henüz dokunmadan **üstünlük ve tabiiyet ilişkisinin türünde** meydana gelen fark, en çok, salt ailenin

68 hatta

ihtiyacı için yapılan **kırsal** ve **evsel** tali işlerin bağımsız kapitalist iş dallarına dönüştürüldüğü yerlerde kendini gösterir.

Sermayenin **biçimsel** boyunduruğu altındaki emeğin, emeğin eski kullanılma türüyle olan farkı, bireysel sermayecinin uyguladığı **sermayenin büyüklüğünün**, dolayısıyla **onun tarafından aynı zamanda istihdam edilen işçilerin sayısının** artması ölçüsünde ortaya çıkar. Ancak belli bir en az sermayeyle sermayeci, bizzat işçi olmaktan çıkar ve yalnızca emek sürecinin yönetimi ve üretilmiş metaların ticareti hakkını saklı tutmaya [başlar]. Sermayenin emek üzerinde **gerçek** boyunduruğu, **asıl kapitalist üretim tarzı**, gene ancak, ister tüccarın sanayi sermayecisi hâline gelmesi ister **biçimsel boyunduruk** temelinde daha büyük sanayi sermayecilerinin oluşmaları yoluyla olsun, belli büyüklükteki sermayelerin doğrudan doğruya üretimi ele geçirdiği yerlerde devreye girer.[69]

---

69 Bu dipnotun metni, Marx'ın sonradan yazdığı ve numara koymadığı ek bir yaprakta yer alıyor. Dipnotun ait olduğu 474. el yazması sayfasının altında başka bir kısa paragraf yer aldığından Marx, dipnotun başına şu ibareyi ekler:

Bu a) son metin parçasına değil, bir öncekine **aittir**.

Bu ibareyi dipnotun metni izler:

[474a] a) *"A free labourer has generally the liberty of changing his master: this liberty distinguishes a slave from a free labourer, as much as an English man-of-war sailor is distinguished from a merchant sailor … The condition of a labourer is superior to that of a slave, because a labourer **thinks** himself **free**; and this conviction, however erroneous, has no small influence on the character of a population*". ["Özgür emekçi, efendisini değiştirmekte genellikle serbesttir: Bu serbestlik, köleyi özgür emekçiden, bir İngiliz savaş gemisi tayfası ticaret filosundaki bir gemi adamından ne kadar farklıysa o kadar farklı kılar … Emekçinin durumu, köleninkinden üstündür, çünkü emekçi **özgür** olduğunu **düşünür**; ve bu kanının, ne kadar yanlış olursa olsun bir halkın karakteri üzerindeki etkisi az değildir".] (56-57. **P. R. Edmonds. Practical, Moral and Political Economy. London, 1828**). "Özgür bir adamı çalışmaya iten güdü, bir köleyi itenden çok daha şiddetlidir: *a free man has to choose between hard labour and **starvation*** [Özgür adam, ağır iş ile **açlık** arasında tercih yapmak zorundadır]" **(parçayı arayıp bul)**, *"a slave between … and a good whipping* [köle … ile sıkı bir kamçılanma arasında]. "] (56. l.c.). "*The difference between the conditions of a slave and a labourer under the money system is very inconsiderable: … the master of the slave understands too well his own interest to weaken his slaves by stinting them in their food; but the master of a free man gives him as little food as possible, because **the injury done to the labourer does not fall on himself alone, but on the whole class of masters***". ["Köle ile para sistemindeki emekçinin durumları arasındaki fark çok önemsizdir: … kölenin efendisi, kendi çıkarını, kölelerinin boğazından keserek onları zayıf düşürmeyecek kadar iyi bilir; oysa özgür adamın efendisi ona mümkün olduğu kadar az gıda verir, **çünkü emekçinin uğradığı haksızlık tek başına kendisine değil, efendiler sınıfının tümüne yansır**".] (l.c.).

"İlk Çağda, ***to make mankind laborious beyond their wants, to** make **one part of a state** work, to **maintain the other part gratuitously**,* [**insanlığı ihtiyaçlarının ötesinde gayrete getirmek, devletin bir bölümünü, öteki bölümü karşılıksız geçindirmek** üzere çalıştırmak,] ancak köleler sayesinde sağlanabilirdi: O yüzden kölelik her yere yayılmıştı. *Slavery was then as necessary towards multiplication, as it would now be destructive of it. The reason is plain. **If mankind be not forced to labour, they will only labour for themselves**; and if they have few wants, there will be few labour. But when states come to be*

Üstünlük ve tabiiyet ilişkisi kölelik, serflik, vasallık, ataerkil vb. üstünlük biçimlerinin yerine geçince ilişkinin sadece **biçiminde** bir **dönüşüm** yer alır. Biçim, artık yalnızca **nesnel** nitelikte, biçimsel olarak gönüllü, **salt iktisadi** olduğu için **daha özgür hâle gelir**. (Sayfayı çevir).[70]

Ya da üretim sürecindeki **üstlük ve astlık** ilişkisi, örneğin ister devlete ister *landlord*[71]'a olsun yalnızca bir ürün-rant ödemek zorunda olan bütün *selfsustaining farmer*[72]'larda, **peasant**[73]'larda, kırsal-evsel yan sanayide ya da **bağımsız el sanatında** olduğu gibi üretim sürecindeki eski **bağımsızlığın** yerine geçer. Öyleyse burada üretim sürecindeki eski **bağımsızlığın** yitirilmesi söz konusu olup üstlük ve astlık ilişkisi, bizzat, kapitalist üretim tarzına geçilmesinin ürünüdür.

Nihayet sermayeci ile ücretli işçi ilişkisi **lonca ustasının**, **kalfaları ve**

---

formed and have occasions for idle hands to defend them against the violence of their enemies, food at any rate must be procured for those ***who do not labour****; and as by the supposition, the wants of the labourers are small, a method must be found to* ***increase their labour above the proportion of their wants****. For this purpose* ***slavery*** *was calculated … The slaves were forced to labour the soil which fed both them and the idle freemen, as was the case in Sparta; or they filled all the servile places which freemen fill now, and they were likewise employed, as in Greece and in Rome, in supplying with manufactures those whose service was necessary for the state. Here then was* ***a violent method of making mankind laborious*** *in raising food … Men were then forced to labour, because* ***they were slaves to others****; men are now forced to labour because they* ***are slaves of their own wants*** [Kölelik, şimdi {üretimin} çoğal{tıl} ma{sı} açısından yıkıcı olsa da o zaman bir o kadar gerekliydi. Bunun sebebi açıktır. **İnsanlar, çalışmaya zorlanmasalar yalnız kendileri için çalışırlar**; ve ihtiyaçları azsa az çalışılır. Ancak devletler kurulmaya başladığında ve aylak işçilerin kendilerini düşmanlarının şiddetine karşı savunmaları için fırsat bulduklarında, **çalışmayanlara** her hâlükârda yiyecek sağlanması gerekir; ve varsayım gereği emekçilerin ihtiyaçları ufak olduğundan, **emeklerini, ihtiyaçlarıyla orantılı olanın üstüne çıkaracak** bir yöntem bulmak gerekir. **Kölelik**, bu amaca uygundu … Köleler, Sparta'da olduğu gibi, gerek kendilerini gerek aylak özgür adamları besleyen toprağı işlemeye zorlanırlardı; ya da şimdi özgür adamların doldurmakta oldukları bütün hizmet yerlerini doldururlar, aynı şekilde, Yunanistan'da ve Roma'da olduğu gibi, hizmetleri devlet için zorunlu olanlara mamulat tedarikinde istihdam edilirlerdi. Demek ki bu, **insanlığı** gıda üretiminde **çalıştırmanın şiddete dayalı bir yöntemiydi** … İnsanlar, o zaman, **başkalarının köleleri oldukları** için çalışmaya zorlanırlardı; şimdi, **kendi ihtiyaçlarının köleleri oldukları** için çalışmaya zorlanıyorlar]". (**J. Steuart. (Dublin basımı)** v. I. p. 38 – 40).

"16'ncı yüzyılda", diyor aynı Steuart, "bir yandan *lord* [lort]'lar *retainer* [maiyet]'larını salıverirlerken," sanayi sermayecilerine dönüşen "*farmer* [çiftçi]'lar *idle mouth* [işe yaramaz boğaz]'ları salıveriyorlardı. Tarım, bir ***means of subsistence*** [**geçim aracı**] iken bir ***trade*** [**ticaret**]'e dönüştürülmüştü". Sonuç şu oldu: "The withdrawing … a number of hands from a trifling agriculture **forces**, in a manner, **the husbandmen to work harder**; and **by hard labour upon a small spot**, the **same effect** is produced as with slight labour upon a great extent" ["Bir dizi işçinin ufak tefek bir tarımdan … çekilmesi bir şekilde **tarımcıları daha sıkı çalışmaya zorlar**; ve **küçük bir toprak parçası üstünde sıkı çalışma** büyük bir ölçekte hafif çalışmayla **aynı etkiyi** doğurur"]. (l.c., p. 105).

70 Bu ifade, 69. dipnotta yer verilen alıntıya gönderme yapıyor.

71 emlak sahibi

72 kendini destekleyen çiftçi

73 köylü

çıraklarının yerini alabilir ki bu, kentsel manifaktürün, ortaya çıkarken kısmen tamamladığı bir geçiştir. Benzeşen biçimde Atina ile Roma'da da dar çevreler içinde gelişmiş, Avrupa'da ise bir yanda sermayecilerin oluşumu için, öbür yanda özgür bir işçi zümresinin oluşumu için o kadar belirleyici önemi olmuş olan **Orta Çağ lonca ilişkisi** sermaye ve ücretli emek ilişkisinin **sınırlı** olan, henüz yeterli olmayan bir biçimidir. Burada bir yanda alıcı ile satıcı ilişkisi vardır. Ücret ödenir ve usta, kalfa ve çırak, özgür kişiler olarak birbirinin karşısında yer alır. Bu ilişkinin teknolojik temeli, **emek aracının** az çok sanatlı kullanılışının üretimin belirleyici etmeni olduğu **zanaat işletmesidir**; bağımsız kişisel emek, dolayısıyla onun, az ya da çok uzun bir çıraklık gerektiren mesleki gelişimi burada emeğin sonucunu belirler. Gerçi usta, burada üretim koşullarının, zanaatçı aletinin, emek malzemesinin <zanaatçı aleti kalfaya da ait olabilirse de> sahibidir; ürün ona aittir. O ölçüde **sermayecidir**. Ama sermayeci olarak **usta** değildir. İlk kertede bizzat zanaatçıdır ve zanaatında usta olduğu *is supposed*[74]. Üretim sürecinin kendisi içerisinde en az kalfaları kadar zanaatçı olarak kendini ortaya koyar ve çıraklarına zanaatın sırrını ilk açıklayan odur. Bir profesörün öğrencileriyle olan ilişkisi neyse, çıraklarıyla olan ilişkisi de odur. O nedenle çıraklar ve kalfalarla olan ilişkisi başlı başına sermayecinin değil, o zanaatın bir **ustasının** ilişkisidir. Bu hâliyle lonca içinde, dolayısıyla onlar karşısında, o zanaatta kendi **ustalığına** dayandığı *is supposed*[75] hiyerarşik bir konum üstlenir. O nedenle de sermayesi, hem **maddi** biçimi bakımından hem **değer kapsamı** bakımından bağlı sermayedir; serbest sermaye biçimini henüz hiçbir biçimde kazanmış değildir. Artık emek mülk edinmek için, istediği gibi şu ya da bu canlı emek biçimiyle mübadele edilen, buna bağlı olarak emek koşullarının şu ya da bu biçimini alabilen, istediği gibi alan **belirli bir nesnelleşmiş emek miktarı**, genel olarak değer, değildir. Ancak çırak, kalfa vb. gibi zorunlu aşamaları geçtikten, ustalık yapıtını bizzat verdikten sonradır ki **bu belirli** iş dalında, kendi zanaatında, parasını kısmen zanaatın nesnel koşullarına çevirebilir, kısmen onunla kalfalar satın alıp çıraklar tutabilir. Yalnız kendi zanaatında parasını sermayeye dönüştürebilir, yani yalnız kendi emeğinin aracı olarak değil, başkasının emeğini sömürme aracı olarak da kullanabilir. Sermayesi belli bir **kullanım değeri** biçimine bağlıdır ve o nedenle işçilerinin karşısına **sermaye** olarak çıkmaz. Uyguladığı iş yöntemleri, yalnız tecrübelerin değil, loncanın da öngördükleridir – zorunluluk hükmündedirler ve bu taraftan bakınca da emeğin mübadele değeri değil, kullanım değeri, son

74 varsayılır

75 varsayılan

erek olarak görünür. Şu ya da bu nitelikte iş üretmek onun isteğine bağlı değildir; tersine lonca işletmesi, tümüyle, **belirli bir niteliğin** üretilmesine dönük olarak düzenlenmiştir. İş yöntemi kadar emeğin fiyatı da onun isteğine bırakılmamıştır. Servetinin **sermaye** olarak işlev görmesini engelleyen **sınırlı** biçim, sermayesinin değer kapsamı için gerçekte bir **maksimumun** konmuş olmasında da kendini gösterir. Lonca, bütün ustaların zanaatlarının kazancının bir kesrini almalarını güvence altına aldığı için **belli sayıda kalfadan** fazlasını çalıştıramaz. Nihayet ustanın aynı loncanın üyesi olarak başka ustalarla olan ilişkisi; bu sıfatla, belli ortak üretim koşullarına (lonca sandığı vb.), siyasi haklara, kent yönetiminde paya vb. [sahip olan] bir loncaya mensuptu. Sipariş üzerine –tüccarlar için olan çalışmaları dışında– dolaysız kullanım değeri için çalışıyor, ustaların sayısı da buna göre düzenleniyordu. İşçilerinin karşısına **salt tüccar** olarak çıkmaz. Tüccar, parasını üretken sermayeye dönüştüremeyeceği gibi yalnız metaların"yerlerini değiştirebilir"; onları bizzat üretemez. Başlı başına mübadele değeri değil, başlı başına zenginleşme değil, belirli bir **zümreye uygun varoluş** – budur başkasının emeğini sömürmenin amacı ve sonucu. Burada belirleyici olan, **araçtır**. Ham madde, birçok iş dalında (örneğin terzilik) ustanın kendisine müşterileri tarafından sağlanır. Üretimin sınırının mevcut tüketimin bütünü içerisinde olması burada yasadır. Öyleyse üretimi sermayenin kendisinin sınırları, kesinlikle düzenlemez. Kapitalist ilişkide sınırlar, sermayenin hâlâ içinde hareket ettiği, o nedenle henüz **sermaye** olarak kendini ortaya koymadığı siyasi-toplumsal bağlarla birlikte kaybolur.

{476} Zanaat işletmesinin kapitalist işletmeye salt biçimsel dönüşümü, yani teknolojik sürecin henüz aynı kaldığı bir değişme **bütün bu sınırların ortadan kalkmasından** ibarettir – ki onlarla birlikte üstlük ve astlık ilişkisi de değişir. Usta artık usta olarak sermayeci değil, sermayeci olarak ustadır. Üretiminin sınırını artık sermayesinin sınırı koşullandırmaz. Sermaye (para), istediği gibi emeğin, dolayısıyla emek koşullarının **her türüyle** mübadele edilebilir. Bizzat zanaatçı olmaktan çıkabilir. Ticaretin, bunun üzerine de tüccar zümresinin meta talebinin aniden genişlemesiyle birlikte, zanaat işletmesinin kendiliğinden sınırlarını aşması, biçimsel olarak kapitalist işletmeye çevrilmesi gerekiyordu.

Bağımsız zanaatçı *stray customer*[76]'lar için çalışır. Ona kıyasla, sermayeci için çalışan, emeğinin sınırı tek tek *customer*[77]'ların rastgele ihtiyacı değil, yalnızca kendisini istihdam eden sermayenin sömürü ihtiyacı olan işçinin sürekliliği doğal olarak artar. Köleye kıyasla bu emek, daha yoğun

76 gelip giden müşteri

77 müşteri

olduğu için daha üretken hâle gelir; çünkü köle, kendisine ait olmadığı hâlde **güvenceli** olan **varoluşu** için değil, sadece dışsal korku dürtüsüyle çalışır; buna karşılık, özgür işçiyi harekete geçiren, *want*[78]'larıdır. Özgür öz belirtim, özgürlük bilinci (daha doğrusu **tasarımı**) ve onunla bağlantılı olan *feeling* (bilinç) ***of responsibility***[79] birini öbüründen çok daha iyi bir işçi yapar; çünkü her meta satıcısı gibi, üretmekte olduğu metadan *responsibel*[80] olup, meydanı aynı türün başka meta satıcılarına bırakmamak için onu belli kalitede üretmek zorundadır. Köle ile köle sahibinin **ilişkisinin sürekliliği**, kölenin doğrudan zorlama yoluyla içinde tutulduğu bir ilişkidir. Özgür işçinin kendisi ise, kendi varoluşu ve ailesininki, emek yetisinin sermayeciye satılışını sürekli olarak yenilemesine bağlı olduğu için, bulunduğu konumda tutunmak zorundadır.

Köle söz konusu olduğunda **asgari ücret**, işinden bağımsız, değişmez bir büyüklük olarak görünür. Özgür işçi söz konusu olunca **emek yetisinin** bu **değeri** ve ona uygun düşen **ortalama işçi ücreti**, kendini, önceden belirlenmiş, kendi emeğinden bağımsız, salt fiziksel ihtiyaçlarınca belirlenmiş bu sınır içinde kendini ortaya koymaz. Burada **sınıf** için **ortalama**, bütün metaların değeri gibi az çok **sabittir**; ama bu ortalama, ücreti bu en düşük düzeyin üzerinde ya da altında olabilen **bireysel** işçi için bu dolaysız gerçeklik içinde var olmaz. **Emeğin fiyatı emek yetisinin değerinin** kâh altına düşer kâh üstüne çıkar. Ayrıca işçinin **bireyselliği** için özgürce (*within narrow limits*[81]) gelişme olanağı doğar ki bu sayede işçinin çalışkanlığı, becerisi, gücü vb.ne göre kısmen **değişik iş dallarında**, kısmen **aynı** iş dalında ücretlerin farklılaştığını, hem de bu farklılaşmanın kısmen işçinin kendi kişisel verimiyle belirlendiğini görürüz. Böylece ücret büyüklüğü, bazen kendi emeğinin, bazen de bireysel niteliğinin sonucu olarak görünür. Bu durum **parça başına ücret** ödendiğinde özellikle belirgindir. Bunun, yukarıda göstermiş olduğumuz gibi[xviii] gibi sermaye ile emek, artık emek ile gerekli emek arasındaki genel ilişkide herhangi bir değişiklik yapmamasına karşın gene de ilişki, bireysel işçi için değişik bir ifade bulur, hem de kişisel verimine göre. Köle söz konusu olduğunda özel güç ya da beceri, şahsının **satın alma değerini** yükseltebilir; ama bu durum kendisini hiç ilgilendirmez. **Kendi emek yetisinin** sahibi olan özgür işçide durum başkadır.

---

78 ihtiyaç

79 **sorumluluk** bilinci

80 sorumlu

81 dar sınırlar içerisinde

xviii Bk. dn. iii. Bu basımda, s. 529.

{477} Bu emek yetisinin daha yüksek değerini kendisine ödemek gerekir ve bu değer, daha yüksek ücrette ifadesini bulur. Dolayısıyla özel bir işin daha gelişmiş, daha büyük üretim maliyetleri gerektiren emek yetisi gerektirip gerektirmediğine göre büyük ücret farklılıkları hüküm sürer ve böylelikle bir yandan bireysel farklılığa alanı açılırken öbür yandan işçinin kendi emek yetisini geliştirmesi mahmuzlanmış olur. İşin büyük çoğunluğunun az çok *unskilled labour*[82]'dan oluşmasının, dolayısıyla da işçi ücretinin büyük çoğunluğunun **basit emek yetisinin değerince** belirlenmiş olmasının gerektiği ne kadar kesin olsa da, tek tek bireylerin özel bir enerji, yetenek vb. sayesinde daha yüksek iş alanlarına tırmanmaları mümkündür. Aynı şekilde, şu ya da bu işçinin bizzat sermayeci ve başkasının emeğinin sömürücüsü hâline gelmesi soyut bir olanaktır. Köle belirli bir ***master***[83]'a aittir; işçi gerçi kendini sermayeye satmak zorundadır, ama belirli bir sermayeciye değil ve dolayısıyla belirli bir alan içerisinde kendini kime satacağı konusunda tercih hakkı vardır ve *master*'ını değiştirebilir. Bütün bu değişen bağıntılar, özgür işçiyi bambaşka bir tarihî eyleme muktedir kılmaları bir yana, onun faaliyetini köleninkinden daha yoğun, daha sürekli, daha hareketli ve daha becerikli kılar. Köle, gerek duyduğu geçim araçlarını, hem tür hem miktar bakımından sabit olarak **doğal biçimde** –**kullanım değerleri** cinsinden– alır. Özgür işçi, bunları **para**, **mübadele değeri** biçiminde, zenginliğin soyut toplumsal biçimi içinde elde eder. Ücretin gerçekte, sürekli olarak ayrışmak zorunda olduğu zorunlu geçim araçlarının, **gümüşle** ya da **altınla** ya da **bakırla** ya da **kâğıtla** kaplanmış biçiminden başka bir şey olmadığı – **paranın** burada yalnızca mübadele değerinin kaybolmakta olan bir biçimi olarak, salt **dolaşım aracı** olarak işlev gördüğü doğru olsa bile belirli bir geleneksel ve yöresel olarak sınırlı kullanım değeri değil, **soyut zenginlik**, **mübadele değeri**, işçinin tasavvurunda, emeğinin amaç ve sonucu olmaya devam eder. Parayı istediği kullanım değerlerine çeviren, onunla istediği metaları satın alan, işçinin kendisidir ve **para sahibi** olarak, meta alıcısı olarak meta satıcılarıyla bütün öteki alıcılarla aynı ilişki içinde yer alır. Varoluş koşulları, onu elbette –tıpkı kendisi tarafından kazanılan paranın değer kapsamı gibi– oldukça kısıtlı bir geçim araçları kümesi içinden seçim yapmak zorunda bırakır. Gene de burada, örneğin gazetenin İngiliz kent işçisinin zorunlu geçim araçları arasına girişi gibi bir miktar çeşitlenme mümkündür. Biraz tasarruf, gömüleme yapabilir. Ücretini içki vb.ne saçıp savurabilir de. Öyle olsa bile özgür bir etmen olarak davranmakta, ettiğini bulmaktadır; *he spends*

82 hünersiz emek

83 efendi

his wages[84] tarzından kendi kendine karşı sorumludur. Bir efendiye ihtiyacı olan **kölenin tersine, kendisine hâkim olmayı öğrenir**. Hiç kuşkusuz bu, sadece, serf ya da kölelerin özgür ücretli işçilere dönüşümü ele alındığında geçerlidir. Kapitalist ilişki burada toplumsal ölçeklenmede bir yükseliş olarak görünür. Bağımsız köylü ya da zanaatçı ücretli işçiye dönüştürüldüğünde bunun tersi olur. Shakespeare'in sözünü ettiği[xix] *proud yeomanry of England*[85] ile İngiliz tarım gündelikçileri arasında ne büyük fark! Ücretli işçi söz konusu olduğunda emeğin amacı tek başına ücret, para, kullanım değerinin her özelliğinin silinmiş olduğu belirli bir mübadele değeri miktarı olduğundan emeğinin **içeriği**, dolayısıyla faaliyetinin özel türü karşısında tamamen kayıtsızdır. Oysa bu faaliyet lonca ya da kast sisteminde mesleki faaliyet olarak görülürken, yük hayvanında olduğu kadar kölede de, emek yetisinin faaliyetinin, harekete geçirilişinin kendisine dayatılmış ve gelenek olmuş belirli bir türüdür. Bu nedenle iş bölümü emek yetisini bütünüyle tek yanlı kılmadıkça özgür işçi, **ilke olarak**, emek yetisinde ve emek faaliyetinde, daha iyi ücret vadeden her çeşitlenmeye duyarlı ve hazırdır (kırsal alanın *surpluspopulation*[86]'ının sürekli olarak kentlere geçişinde görüldüğü gibi). Gelişkin işçi, bu çeşitlenmeden az çok âciz olsa dahi ona her zaman yeni yetişenlere açık bir şey gözüyle bakar ve yeni gelişen işçi kuşağı, yeni iş dalları ya da özellikle gelişip genişleyen iş dallarına sürekli olarak dağılabilir ve onlarca kullanılabilir. Nitekim ücretli emeğin eski lonca sistemi vb.nin anımsatılışlarından en bağışık bir şekilde gelişmiş olduğu Kuzey Amerika'da bu **değişkenlik**, işin belirli içeriğine ve bir daldan ötekine geçişe karşı tam kayıtsızlık kendini özellikle gösterir. Bu **değişkenliğin**, üretim ilişkilerine göre değişmeyen, tersine, bir kere geçilmiş ve geleneksel olarak miras alınmış çalışma tarzı

84 ücretini harcama

xix Bk. William Shakespeare, **V. Henry**, 3. perde, 1. sahne, ve **Kıral Üçüncü Richard'ın Tragedyası**, 5. perde, 3. sahne.

Yeoman'lar, İngiliz mülk sahiplerinin bir katmanı olup aşağı yukarı 18. yüzyılın ortasında, yerlerini küçük çiftlik kiracılarına bırakarak yok oldular. Bu yok oluş, ilk sermaye birikimi sürecinin, özellikle de ortak toprakların, çevreleri kapatılarak (enclosure) emlak sahipleri tarafından gasbedilmesinin sonucu oldu. Okçulukta hünerli olan yeoman'lar, ateşli silahların yaygın olarak kullanılışından önce İngiliz ordusunun çekirdeğini oluşturuyorlardı. Marx, 17. yüzyıldaki İngiliz devrimi sırasında burjuvazi ve burjuvalaşmış soyluluğun önderi Oliver Cromwell'ın başlıca savaş gücünün **yeoman**'lar olduğunu yazar. İngiliz romancıları ile tarihçileri, **yeoman**'ların cesaretini ve askerî hünerlerini, İngiliz ulusunun bağımsızlığının savunucuları olarak oynadıkları rolü övmüşlerdir.

"Proud yeomanry of England" ifadesi, Shakespeare'in, yukarıda zikredilen yerlerde geçen "good yeomen", "fight gentlemen of England" ve "fight boldly yeomen" gibi ifadelerinin bir açımlanışı olsa gerektir.

85 İngiltere'nin gururlu toprak sahipleri

86 artık (aşırı) nüfus

hangisiyse, üretimin ona uyarlanmasını gerektiren **köle emeğinin** tekdüze, geleneksel karakteriyle olan karşıtlığı, bu nedenle Amerika Birleşik Devletleri'nin bütün yazarları tarafından, güneyin köle emeği karşısında kuzeyin özgür ücretli emeğinin sağlam karakteristiği olarak vurgulanır. (Bk. **Cairnes**.[xx])[87] Devamlı olarak işin **yeni türlerinin** oluşması, bu sürekli çeşitlenme –ki kullanım değerlerinin çokluğuna uygun düşer ve dolayısıyla mübadele değerinin gerçek gelişmesidir– dolayısıyla **toplumun bütününde** ilerleyici iş bölümü ancak kapitalist üretim tarzıyla mümkündür. Bu üretim tarzı, her belirli iş dalının kemikleşmesinin karşısına bir ayak bağı olarak çıkmadığı her yerde özgür zanaat-lonca işletmesiyle başlar.>

{478} **Sermayenin emek üzerinde biçimsel boyunduruğu** üzerine bu eklerden sonra şimdi şuraya geliyoruz:

Sermayenin Emek Üzerinde Gerçek Boyunduruğu

Biçimsel boyunduruğun genel karakteristiği, *id est* teknolojik olarak hangi tarzda işletilirse işletilsin, **emek sürecinin** doğrudan doğruya **sermayeye tabi kılınışı** değişmez. Ama bu temel üzerinde teknolojik ve başka açılardan **özgül**, **emek sürecinin gerçek doğasını** ve **gerçek koşullarını dönüştüren bir üretim tarzı –kapitalist üretim tarzı**– yükselir. Ancak bunun işin içine girmesiyledir ki **sermayenin emek üzerinde gerçek boyunduruğu** ortaya çıkar.

"*Agriculture for subsistence … changed for* ***agriculture for trade*** *…, the* ***improvement of the national territory*** *… proportioned to this change*". ["**Geçimlik tarım** … **ticaret için tarıma** dönüştü …, **ulusal arazinin iyileştirilmesi** … bu değişmeye uyarlandı".] (49, not. **A. Young. Political Arithmetic, London 1774**).

Sermayenin emek üzerinde gerçek boyunduruğu, mutlak artık değerden farklı olan göreceli artık değeri geliştiren bütün biçimlerde geliştirilir.

Sermayenin emek üzerinde gerçek boyunduruğuyla birlikte üretim tarzının kendisinde, emeğin üretkenliğinde ve sermayeci ile işçi ilişkisinde tam <ve sürgit ilerleyen ve yinelenen>[88] bir devrim meydana gelir.

Sermayenin emek üzerinde gerçek boyunduruğunda, daha önce tarafımızdan irdelenmiş ve emek sürecinin kendisinde meydana gelmekte olan bütün *change*[89]'ler devreye girer. **Emeğin toplumsal üretici güçleri**, büyük ölçekli emekle birlikte de, bilim ile makinelerin dolaysız üretime uygulanması geliştirilir. Bir yandan, şimdi **sui generis** bir üretim tarzı

xx John Elliot Cairnes, **The Slave Power …**, p. 44.

87 Bk. yukarıda , s.24, dn. 54. (bu dosyada)

88 **Manifest der Komm[unistischen] Partei (1848)**. Yordam, 33.

89 değişme

olarak biçimlenmekte olan **kapitalist üretim tarzı** maddi üretimin değişik bir biçimini yaratır. Öte yandan maddi biçimde meydana gelen bu değişim sermaye ilişkisinin gelişmesinin temelini oluşturur ki o nedenle bu ilişkinin upuygun biçimi, emeğin üretici güçlerinin belirli bir gelişme derecesine uygun düşer.

Tek tek sermayecilerin elinde belirli ve düzenli olarak **büyüyen** bir **en düşük sermaye düzeyinin** kapitalizme **özgü** üretim tarzının bir yandan zorunlu ön koşulu, öbür yandan sürekli sonucu olduğu daha önce gösterilmişti[xxi]. Sermayeci **toplumsal bir ölçekteki** ve değer kapsamı, birey ya da ailesi için mümkün olan üretimle karşılaştırılamayacak kadar büyümüş üretim araçlarının mülk sahibi ya da zilyedi olmalıdır. Bir iş dalı ne kadar kapitalistçe işletilir, oradaki emeğin toplumsal üretkenliği ne kadar yüksek olursa bu **en düşük sermaye düzeyi** o iş dalında o kadar büyük olur. Aynı ölçüde sermayenin değer büyüklüğü artmalı ve toplumsal boyutlar kazanmalı, yani her türlü **bireysel** karakteri sıyırıp atmalıdır. Tam da bu üretim tarzının geliştirdiği emek üretkenliği, üretim kütlesi, nüfus kütlesi, artık nüfus kütlesi, serbest bırakılmış sermaye ve emekle yeni iş dalları ortaya çıkarır. Buralarda sermaye yeniden küçük ölçekte çalışıp yeniden değişik gelişmelerden geçebilir ve sonunda bu yeni iş dalları da toplumsal ölçekte işletilir. Bu süreç süreklidir. Aynı zamanda **kapitalist üretim**, şimdiye kadar henüz {479} ele geçirmemiş olduğu ve henüz sadece **biçimsel boyunduruk** altında bulunan bütün **sanayi dallarını** fethetme eğilimi gösterir. Tarım, maden sanayisi, başlıca elbiselik kumaşların manifaktürü vb.ni ele geçirir geçirmez, zanaatçıların hâlâ **biçimsel** olarak ya da ayrıca bağımsız oldukları başka alanlara yönelir. Daha makineler ele alınırken, bir dalda makinelere geçilmesinin, başka dallarda ve aynı zamanda aynı dalın başka türlerinde de geçilmesini nasıl beraberinde getirdiğine değinilmişti[xxii]. Örneğin makineli iplikçilik, makineli dokumacılığa; pamuk sanayisinde makineli iplikçilik yün, keten bezi, ipek vb.nde makineli iplikçiliğe götürür. Kömür madenleri, pamuk *manufacture*[90]'ları vb.nde makine uygulamasının artışı, makine yapımının kendisinde büyük üretim tarzına geçilmesini zorunlu kıldı. Büyük ölçekli bu üretim tarzının gerekli kıldığı taşıma araçlarının artırılması bir yana bırakılırsa ancak makine yapımının kendisinde makinelere –özellikle dönüşlü *prime motor*[91]'lara– geçilmesidir ki buharlı gemiler ile demir yollarını mümkün kıldı, gemi yapımını bütünüyle devrimcileştirdi.

xxi Bk. dn. iii. Bu basımda, s. 550-52 ve 604-05.

xxii Bk. aynı yerde, s. 574-75.

90 mamul

91 işletici motor

Büyük sanayi, zanaatın ya da küçük biçimsel-kapitalist işletmenin büyük sanayiye dönüşümünün gerektirdiği kadar insan kitlelerini, henüz kendisine boyun eğmemiş dallara fırlatır ya da buralarda o kadar göreceli artık nüfus üretir. İşte bir *Tory*[92] feryadı:

"In the good old times, when "Live and let live" was the general motto, every man was contented with one avocation. In the cotton trade, there were weavers, cotton spinners, blanchers, dyers and several other independent branches, all living upon the profits of their respective trades, and all, as might be expected, contented and happy. By and by, however, when the downward course of trade had proceeded to some extent, first one branch was adopted by the capitalist, and then another, till in time, the whole of the people were ousted, and thrown upon the market of labour, to find out a livelihood in the best manner they could. Thus, although ***no charter*** *secures to these men the right to be cotton-spinners, manufacturers, printers etc., yet the course of events has invested them* ***with a monopoly of all*** *… They have become Jack-of-all trades, and as far as the country is concerned in the business, it is to be feared, they are masters of none".* ["'Yaşama ve yaşatma'nın genel özdeyiş olduğu eski güzel günlerde her adamın bir tek uğraşı vardı ve bundan memnundu. Pamuk işinde dokumacılar, pamuk eğirenler, ağartıcılar, boyacılar ve çeşitli başka bağımsız dallar vardı; hepsi kendi sanatlarının kârlarıyla geçinir ve hepsi, tahmin edilebileceği gibi memnun ve mutluydu. Ne var ki zamanla, sanatların aşağıya doğru seyri belli bir ölçüye ulaşınca önce bir dal, daha sonra bir başkası, sermayeci tarafından üstlenildi, ta bütün insanlar, yerlerinden edilip, ellerinden geldiği kadar rızıklarını çıkarmak üzere emek piyasasına savruluncaya kadar. Öyle ki bu adamlara, pamuk ipliği eğirme, imalatçı, basıcı vb. olma hakkı bahşeden **hiçbir imtiyaz beratı** bulunmamasına karşın olayların akışı, bunlara **her şeyin tekelini** verdi … Bunlar, elinden her iş gelen kimseler oldular ve ilgili ülke söz konusu olduğunda, korkulur ki hiçbir şeyin ustası değillerdir".] (56. **Public Economy Concentrated** etc. **Carlisle. 1833**).

Kapitalist üretimin **maddi** sonucu, **emeğin toplumsal üretici güçlerinin** gelişmesi dışında, **üretim kütlesinin yükselmesi** ve **üretim alanları** ile alt dallarının **çoğalması** ve **çeşitlendirilmesidir**. Çünkü ancak o zaman ürünlerin **mübadele değeri** –**mübadele değeri** olarak iş gördükleri ya da kendilerini gerçekleştirdikleri **alan**– layıkıyla gelişir.

"Üretim için üretim" –kendine yeten bir amaç olarak üretim– gerçi daha **sermayenin emek üzerinde biçimsel boyunduruğuyla** birlikte, **mümkün olduğu kadar büyük ve mümkün olduğu kadar çok artık değer** üretmek doğrudan doğruya üretimin amacı hâline gelir gelmez,

92 Muhafazakâr Parti

genel olarak ürünün mübadele değeri belirleyici amaç hâline gelir gelmez ortaya çıkar. Böyle olmakla birlikte sermaye ilişkisine **içkin** bu eğilim, ancak, **kapitalizme özgü üretim tarzı** ve onunla birlikte **sermayenin emek üzerinde gerçek boyunduruğu** gelişmiş olduğunda **upuygun bir tarzda gerçekleşir** – ve **teknolojik** açıdan da bizzat bir **gerekli koşul** hâline gelir.

Bu son söylenilenler daha önce de konuyla ilgisi dolayısıyla ayrıntılı olarak geliştirilmiş olduğu için burada sözü kısaca bağlayabiliriz.[xxiii] Söz konusu olan, önceden belirleyici ve önceden belirlenmiş bir ihtiyaçlar sınırıyla bağlı olmayan üretimdir. (Sürekli olarak üstesinden gelmek istediği **üretim sınırı** tezatlı karakterinin bir parçasıdır. Bu nedenle bunalımlar, aşırı üretim vb.). Bu, önceki üretim tarzından farklı olarak işin bir yanıdır; *if you like*[93], olumlu yanıdır. Öte yandan olumsuz ya da tezatlı karakter: **üreticiyle** karşıtlık içinde ve ona karşı kayıtsız **üretim**. Salt üretim aracı olarak gerçek üretici, kendine yeten amaç olarak nesnel zenginlik. Ve dolayısıyla bu nesnel zenginliğin gelişmesi insan bireyinin zıddına ve zararına. Genel olarak **emeğin üretkenliği** = **en düşük emek düzeyiyle en üst ürün düzeyi**, dolayısıyla metaların mümkün olduğu kadar ucuzlaması. Kapitalist üretim tarzında bu, bireysel sermayecilerin iradesinden bağımsız olarak **yasa** hâline gelir. Ve bu yasa, ancak, üretim ölçeğinin verilmiş ihtiyaçlara göre belirlenmemesi, tersine, ürün kütlesinin, üretim tarzının kendisince buyrulmuş ve sürekli olarak büyüyen üretim ölçeğince belirlenmesi yolundaki öteki yasayı işin içine soktuğu için gerçeklik kazanır. Amacı, bireysel ürün vb.nin, mümkün olduğu kadar **çok karşılığı ödenmemiş emek** kapsaması olup bu amaca ancak **üretim için üretim** sayesinde ulaşılır. Bu, **bir yandan**, fazlasıyla küçük ölçekte üretim yapan sermayeci, toplumsal olarak gerekli emek miktarından fazlasını ürünlerde cisimlendirdiği ölçüde, **yasa** olarak kendini ortaya koyar. Yani ilkin kapitalist üretim tarzı temelinde tamamıyla gelişen **değer yasasının** upuygun yerine getirilişi olarak kendini ortaya koyar. Ama **öte yandan**, bu yasayı çiğnemek ya da kendi hesabına gelecek şekilde ona karşı **hile yapmak** için, metasının **bireysel değerini**, toplumsal olarak belirlenmiş değerinin **altına** düşürmeye çalışan bireysel sermayecinin **dürtüsü** olarak kendini ortaya koyar.

Üretim için gerekli en düşük sermaye düzeyinin büyümesi dışında bütün bu (göreceli artık değer) üretim biçimlerinin ortak özelliği, dolaysızca iş birliği yapan çok sayıda işçinin emeğinin **ortaklaşa koşullarının** başlı başına **tutuma** izin vermesidir. Bu durumun tersi, küçük

xxiii Bk. aynı yerde, s. 574-75.

93 isterseniz

ölçekli üretimde bu koşulların dağılıp parçalanması, böylece **bu ortaklaşa üretim koşullarının etkililiğinin** kütlelerinde ve **değerlerinde**, orantılı olarak eşit büyüklükte bir artışa yol açmamasıdır. **Ortak, eş anlı kullanımları**, mutlak değer kütleleri ne kadar büyürse büyüsün **göreceli** değerlerini (ürüne ilişkin olarak) düşürür.

Üretici Olan ve Olmayan Emek

Henüz vakti gelmediği için, bu konuyu burada kısaca ele almak, sonra da, kapitalist üretim tarzının sonucu olarak ortaya çıktığı şekliyle **sermayenin değişen biçimini** irdelemeye devam etmek istiyoruz.

Kapitalist üretimin dolaysız amacı ve **asıl ürünü artık değer** olduğu için, ancak dolaysızca **artık değer üretmeleri** hâlinde **emek, üretici,** emek yetisi uygulayıcısı da **üretici işçi** olur, yani yalnızca doğrudan doğruya üretim süreci içinde sermayenin değerlenmesi için **tüketilen** emek üreticidir.

Basitçe, genel olarak **emek süreci** açısından baktığımızda, bir **üründe**, daha doğrusu bir **metada** kendini gerçekleştiren emek bize üretici görünüyordu. Kapitalist üretim süreci açısından bakıldığında, dolaysızca sermayeyi değerlendiren ya da **artık değer** üreten, öyleyse, uygulayıcısı olan işçi için herhangi bir eş değer söz konusu olmaksızın, *means of labour*[94]'ın *monopoliser*[95]'ı adına, **sermayeci** adına, bir *surplusproduce*[96], yani bir **meta *increment***[xxiv]**'ı fazlasında** temsil edilen bir *surplusvalue*[97]'da kendini **gerçekleştiren** emeğin üretici olmasını, daha yakın bir belirlenim olarak buna ekleyebiliriz. Yalnız değişir sermayeyi, dolayısıyla toplam sermayeyi, $C + \Delta C = C + \Delta v$ olarak vazeden emek üreticidir. Öyleyse söz konusu olan, sermayeye dolaysızca **öz değerlenmesinin *agency***[98]'si olarak, artık değer üretiminin aracı olarak hizmet eden emektir.

Kapitalist emek süreci emek sürecinin genel belirlenimlerini ortadan kaldırmaz. Ürün ve meta üretir. O açıdan, kullanım değeri ile mübadele değerinin birliği olarak **metalarda** nesnelleşen emek, üretici olarak kalır. Ama emek süreci yalnızca sermayenin değerlenme sürecinin aracıdır. Öyleyse **metalarda** temsil edilen, ama bireysel metaya baktığımızda, onun bir kesrinde **karşılığı ödenmemiş** emeği tem-

---

94 emek araçları

95 tekelleştirici

96 artık ürün

xxiv dn. i.

97 artık değer

98 **eyleyicilik; itici güç**

sil eden ya da toplam ürüne baktığımızda, **toplam değer kütlesinin** bir kesrinde, salt karşılığı ödenmemiş emeği temsil eden, dolayısıyla sermayecilere hiçbir şeye mal olmayan bir **ürünü** temsil eden emek üreticidir.

Üretici emek harcayan **işçi üreticidir** ve dolaysızca **artık değer** yaratan, yani sermayeyi **değerlendiren emek üreticidir**.

Yalnızca üretimin kapitalist biçimini onun mutlak biçimi, dolayısıyla üretimin tek doğal biçimi sayan burjuva dar görüşlülüğü, **üretici emek** ile **üretici işçinin** sermaye açısından ne olduğu sorusunu, genel olarak **üretici** emeğin ne olduğu sorusuyla karıştırabilir ve o nedenle şu eş sözlü cevapla yetinebilir: Genel olarak üretim yapan, bir ürünle ya da herhangi bir kullanım değeriyle, genel olarak bir sonuçla sonuçlanan her türlü emek üreticidir.[xxv]

Yalnız emek süreci = emek yetisinin –bu emeğin taşıyıcısının– sermaye ya da sermayeci tarafından **üretken tüketilme** süreci olan işçi üreticidir.

Buradan hemen iki sonuç çıkar:

Birincisi: **Sermayenin emek üzerinde gerçek boyunduruğunun** ya da **kapitalizme özgü üretim tarzının** gelişmesiyle bireysel işçi değil, giderek artan bir ölçüde **toplumsal olarak birleştirilmiş bir emek yetisi** toplam emek sürecinin **gerçek yürütücüsü** hâline geldiği ve kendi aralarında rekabet edip üretim makinesinin bütününü oluşturan değişik emek yetileri dolaysız meta, daha doğrusu ürün oluşumu sürecine çok değişik biçimlerde katıldığı, birisi daha çok eliyle, ötekisi daha çok kafasıyla, birisi *manager, engineer*[99], teknolog vb. olarak, ötekisi *overlooker*[100] olarak, üçüncüsü doğrudan el işçisi, hatta düpedüz el ulağı olarak çalıştığı için, gittikçe artan sayıda **emek yetisi işlevi**, **üretici emek** dolaysız kavramının altına, bunların taşıyıcıları da, **üretici işçiler**, sermayenin doğrudan doğruya sömürdüğü ve genel olarak kendi değerlenme ve üretim sürecine **tabi kıldığı** işçiler kavramının altına konur. İşliği oluşturan **toplam işçiye** bakılırsa, bunun **birleşik faaliyetinin** *materialiter*[101], aynı zamanda bir **toplam meta kütlesi** olan bir **toplam üründe** dolaysızca gerçekleştiğini, o arada, bu toplam işçinin yalnızca bir üyesi olan bireysel işçinin işlevinin dolaysız el işçiliğine uzak mı, yakın mı olduğunun hiç fark etmediği görülür. Ama şu var: Bu toplam emek yetisinin faaliyeti, onun **sermaye**

---

xxv Marx, 1861-1863 iktisadi el yazmasının bir parçasını oluşturan **Artı-Değer Teorileri**'nde "Üretken Emek ve Üretken-Olmayan Emek Üzerine Teoriler" ile hesaplaşır. Karl Marx, **Artı-Değer Teorileri**, C. I, çev. Yurdakul Fincancı, Ankara, Sol Yayınları, 1998, s. 142-218.

99 yönetici, mühendis

100 gözetmen

101 maddeten

aracılığıyla dolaysız üretken tüketimi, yani aynı zamanda sermayenin öz değerlenme süreci, dolaysız artık değer üretimi, dolayısıyla, ileride göstereceğimiz gibi, **gene onun dolaysızca sermayeye dönüştürülmesidir**.

İkincisi: Üretici emeğin daha ayrıntılı belirlenimleri, kapitalist üretim sürecinin verili karakteristik özelliklerinden kendiliğinden çıkar. **Birinci olarak**, emek yetisinin sahibi, sermayenin ya da sermayecinin karşısına, malının **satıcısı** olarak, daha önce gördüğümüz gibi[xxvi], us dışı ifadesini **meta değil**, doğrudan **canlı emek** satıcılığında bulmuş olarak çıkar. O **ücretli işçidir**. **Birinci ön koşul** budur. Ama, ikinci olarak, bu geçici, dolaşıma ait sürecin açtığı yolda emek yetisi ve emeği, **canlı etmen** olarak sermayenin üretim sürecine dolaysızca katışır, bizzat onun **bileşenlerinden** biri, hem de **değişen**, öndelenmiş sermaye değerlerini kısmen koruyup kısmen yeniden üretmekle kalmayan, aynı zamanda **artıran**, dolayısıyla artık değer yaratımı yoluyla kendini değerlendiren değere, sermayeye ilk kez dönüştüren bir bileşen hâline gelir. Bu emek, doğrudan doğruya üretim süreci sırasında, **akışkan değer büyüklüğü** olarak **nesnelleşir**.

Bir yandan **birinci koşul yerine gelirken, ikinci koşulun yerine gelmemesi mümkündür**. İşçi **ücretli işçi**, gündelikçi vb. olabilir. İkinci uğrak eksikken bu her seferinde olur. Her üretici işçi ücretli işçidir; ama bu yüzden her ücretli işçi üretici işçi olmaz. Ne zaman emek, **canlı etmen** olarak değişir sermayenin değerinin yerine geçmek ve kapitalist üretim sürecine katıştırılmak için değil, **kullanım değeri** olarak, **hizmet** olarak tüketilmek için satın alınırsa emek üretici emek, ücretli işçi de üretici işçi değildir. O zaman işçinin emeği, **mübadele değeri yaratan** olarak değil, **kullanım değeri** nedeniyle, üretken değil, **üretken olmayan** bir şekilde tüketilir. O nedenle sermayeci, emeğin karşısına, sermayeci olarak, sermayenin temsilcisi olarak çıkmaz. Parasını onunla, **sermaye** olarak değil, **gelir** olarak mübadele eder. Tüketilişi, P-M-P′ değil, M-P-M (bu sonuncusu **emek** ya da **hizmetin** kendisi olmak üzere) ile ifade edilir. Para, burada, sermaye olarak değil, yalnızca dolaşım aracı olarak işlev görür.

{482} Sermayecinin özel tüketimi için satın aldığı **metalar** kadar, **kullanım değerleri** nedeniyle, gönüllü olarak ya da zorlanarak (devlet vb.nce) tüketimi için satın aldığı **hizmetler** de, üretken bir şekilde tüketilmez, **sermayenin etmenleri** hâline gelmez. Bunlar birer sermaye etmeni hâline gelmez. Dolayısıyla birer üretici emek olmadıkları gibi taşıyıcıları da **üretici işçi** değillerdir.

Genel olarak üretim, meta üretimi olarak geliştikçe, **meta taciri** ol-

---

xxvi Bk. dn. iii. Bu basımda, s. 513-17.

mak, ister ürünüyle ister ürünü doğal niteliği gereği yalnızca hizmet biçiminde var oluyorsa hizmetleriyle olsun, para yapmak, herkesin zorunlu ve istekli olduğu bir şey hâline gelir ve bu **para yapma** işi, her faaliyet türünün son amacı olarak görünür. (Bk. **Aristo**.)[102] Kapitalist üretimde bir yandan ürünlerin meta olarak üretilmesi, öbür yandan ücretli emek olarak emeğin biçimi mutlak hâle gelir. Bir kutsallık halesiyle çevrilmiş olan, kendine yeten amaç sayılan, bedelsiz yapılan ya da karşılığı dolambaçlı yollardan ödenen (söz gelimi İngiltere'deki bütün *professional*'lar, hekimler, *barrister*'lar ki bu ülkede *barrister* ile *physician*, ödemeyle ilgili konularda dava açamazdı ve bugün de açamaz) bir yığın işlev ve faaliyet, bir yandan, içerikleri ve **ödemeleri** ne kadar değişik olursa olsun doğrudan doğruya **ücretli işçilere** dönüşür. Öte yandan bunlar –kendilerine biçilen değer, orospudan krala kadar o değişik **faaliyetin fiyatı**– **ücretli emeğin fiyatını** düzenleyen **yasalara bağımlı olur**. Bu sonuncu noktayı geliştirmenin yeri burası değil, ücretli emek üzerine özel bir inceleme yazısıdır. İmdi, kapitalist üretimin gelişmesiyle bütün **hizmetlerin ücretli emeğe** dönüşmesi ve bu işleri görenlerin hepsinin **ücretli işçiye** dönüşmesi görüngüsü, yani bu **karakterin** üretici işçiyle ortak yanları olması, **kapitalist üretimi** karakterize eden ve onun bizzat yarattığı bir görüngü olduğu için, bu ikisinin karıştırılmasına, giderek artan bir ölçüde vesile olur. Öte yandan üretici işçiyi, ücretli işçi olduğu için, salt **hizmetlerini** (yani kullanım değeri olarak emeğini) **parayla** mübadele eden bir işçiye dönüştürme apolojisine çanak açar. Böylece bu "üretici işçi"nin ve –bir artık değer üretimi olarak, kendinde cisimlenmiş tek *agency*'si canlı emek olan sermayenin öz değerlenme süreci olarak– kapitalist üretimin *differentia specifica*[103]'sı, kolayca es geçilmiş olur. Asker ücretli işçidir, paralı askerdir; ama bu yüzden üretici işçi olmaz.

Bir hata daha var ki iki kaynaktan doğar.

Birincisi: Kapitalist üretim içerisinde, meta üreten emeklerin bir bölümü, her zaman, **önceki üretim tarzlarına** ait olan, dolayısıyla **sermaye ile ücretli emek ilişkisinin** olgusal olarak henüz var olmadığı, bu nedenle de kapitalist görüş açısına uygun düşen **üretici** olan ve olmayan emek kategorisinin kesinlikle uygulanabilir olmadığı bir tarzda harcanır. Ama hâkim üretim tarzı gereğince, onun boyunduruğu altına

102 Aristo (K.M.)

Aristoteles, "De republica libri VIII et oeconomica (Politica)", lib. I, c. 8, 9, passim. Ayrıca bk. "Kapital"in birinci cildi. **MEW**, Bd. 23, S. 100 ve 167.

Aristo, **Politika**, C. I-III, çev. Niyazi Berkes, İstanbul, Maarif Matbaası, 1944.

Selik, I/1, 147 ve 234.

103 özgül ayrım

henüz gerçekten de girmemiş ilişkiler *idealiter*[104] onun buyruğu altına girer. Örneğin *selfemploying labourer*[105] kendi kendinin ücretli işçisidir; kendi üretim araçları, tasarımda, sermaye olarak karşısına çıkar. Kendinin sermayecisi olarak kendi kendini ücretli işçi olarak kullanır. Bu tür aykırılıklar, üretici olan ve olmayan emek üzerine meyhane gevezeliklerine makbul bir alan sunar.

{483} **İkincisi**: Belli **üretici olmayan işler** *incidentaliter*[106] üretim süreciyle bağlantılı olabilir ve **fiyatları** bile **metanın fiyatına** girebilir, dolayısıyla bunlar için yatırılmış para *so far*[107] **öndelenmiş sermayenin bir parçasını** oluşturabilir ve bu nedenle emek, **gelirle** değil, doğrudan doğruya **sermayeyle** mübadele edilen emek olarak görünebilir.

Hemen son örneği, **vergileri**, hükûmet hizmetleri vb.nin fiyatını, ele alalım. Ama vergi, ***faux frais de production***[108] arasında yer alır ve kapitalist üretim süreci açısından kendinde ve kendi için **rastgele** olan, hiçbir şekilde o sürecin **koşullamadığı** ve onun için zorunlu, içkin olmayan bir biçimdir. Söz gelimi bütün **dolaylı** vergiler **dolaysız** vergilere dönüştürülecek olsa vergiler eskisi gibi ödenir; ama artık sermaye öndeliği değil, **gelir harcaması** oluştururlar. Bu biçim dönüşümü olanağı, kapitalist üretim süreci açısından bunların dışsallığını, kayıtsızlığını ve rastlantısallığını gösterir. Buna karşılık, üretici emek biçim değiştirecek olsa sermayenin geliri ve sermayenin kendisi sona ererdi.

Ayrıca örneğin davalar, noter senetleri vb. Bütün bunlar, meta alıcıları ve satıcıları olarak meta sahipleri arasında koşulan şartlarla ilgilidir ve sermaye ile emek ilişkisiyle hiç ilgisi yoktur. Bu işleri yürütenler, bu yolla velev ki sermayenin ücretli işçileri hâline gelseler de bu yolla üretici işçi hâline gelmezler.

Üretici emek, emek yetisi ile emeğin, kapitalist üretim sürecinde biçimlenirken büründüğü ilişki ve tarzın bütünü için kısaltıcı bir ifadeden başka bir şey değildir. Demek ki **üretici emekten** söz ettiğimizde, **toplumsal olarak belirlenmiş emekten**, emek alıcısı ile satıcısı arasındaki son derece belirli bir ilişkiyi içeren emekten söz etmiş oluruz. Üretici emek, doğrudan doğruya, **sermaye olarak parayla**, yani kendinde sermaye olan, kullanım amacı, sermaye olarak işlev görmek olan ve emek yetisinin karşısına, sermaye olarak çıkan parayla mübadele edilir. Öyleyse üretici emek, işçi için sadece emek yetisinin önceden belirlenmiş

104 ideal olarak

105 bağımsız çalışan

106 tesadüfen

107 şimdiye kadar

108 üretici olmadığı hâlde zorunlu olan üretim giderleri

değerini yeniden üreten, buna karşılık, değer yaratıcı faaliyet olarak sermayeyi değerlendiren, kendisinin yarattığı değerleri, **sermaye** olarak işçinin kendisinin **karşısına koyan** emektir. **Nesnelleşmiş** ve **canlı** emek arasındaki özgül ilişki, birincisini sermaye hâline, ikincisini **üretici emek** hâline getirir.

Kapitalist üretim sürecinin özgül ürünü olan artık değer, yalnızca **üretici emekle** mübadele yoluyla yaratılır.

Sermaye açısından emeğin **özgül kullanım değerini** oluşturan şey, belirli yararlı karakteri olmadığı gibi, içinde nesnelleştiği ürünün özel yararlı özellikleri de değildir; mübadele değerinin (artık değerin) yaratıcı ögesi olma karakteridir.

Kapitalist üretim süreci salt meta üretimi değildir. Karşılığı ödenmemiş emeği soğuran, üretim araçlarını, karşılığı ödenmemiş emeği soğurma araçları hâline getiren bir süreçtir.

Şimdiye kadar söylenenlerden ortaya çıkan şudur: **Üretici emek** olmak, emeğin **belirli içeriğiyle**, özel yararlılığıyla ya da büründüğü kendine özgü kullanım değeriyle kendinde ve kendi için kesinlikle ilgisi olmayan bir belirlenimdir.

{484} O nedenle **aynı içerikli** emek, üretici olabilir de olmayabilir de.

Örneğin *who did the "Paradise lost"*[109] Milton, üretici olmayan bir işçiydi. Buna karşılık, kitapçısı için fabrika işi yapan yazar üretici işçidir. Milton, "Paradise lost"u, ipek kurdunun ipek üretişi gibi, **kendi** doğasını harekete geçirerek yazdı. Sonradan ürününü 5 l.na satıp meta taciri oldu. Buna karşılık, kitapçısının emriyle kitaplar, örneğin ekonomi politik üzerine kısa ders kitapları üreten Layptsikli edebiyat proleteri, üretimi sermayenin boyunduruğu altında olduğu ve yalnızca onun değerlenmesi için yapıldığı ölçüde, yaklaşık olarak ücretli işçidir. Bülbül gibi şakıyan bir şarkıcı, üretici olmayan bir işçidir. Şarkısını para karşılığı satarsa o açıdan ücretli işçi ya da meta taciri olur. Ama aynı şarkıcı, para kazanmak için ona şarkı söyleten bir *entrepreneur*[110] tarafından işe alınırsa üretici işçi olur; çünkü doğrudan doğruya sermaye **üretmektedir**. Başkalarına ders veren bir öğretmen üretici işçi değildir. Ama ücretli işçi olarak bir enstitüde başkalarıyla birlikte işe alınan ve emeğiyle *knowledge mongering institution*[111]'ın müteşebbisinin parasını artıran bir öğretmen üretici işçidir. Gene de bu işlerin çoğunu, biçim açısından bakıldığında, biçimsel olarak sermaye boyunduruğu altında saymak zordur; bunlar geçiş biçimleri arasında yer alır.

---

109 "Kayıp Cennet"i yazan

110 girişimci

111 bilginin ticaretini yapan kurum

Bütünüyle bakıldığında, yalnızca hizmet olarak yararlanılan, işçilerden ayrılabilir, dolayısıyla onların dışında bağımsız meta olarak var olan ürünlere dönüşmeyen, ama gene de doğrudan doğruya **kapitalistçe** sömürülebilen işler, kapitalist üretimin büyük bölümüne kıyasla, kaybolmaya yüz tutmuş birer büyüklüktür. O nedenle bunları bütünüyle göz ardı etmek, yalnızca ücretli emek içinde, aynı zamanda üretici emek olmayan ücretli emek kategorisi altında ele almak gerekir.

Aynı iş (örneğin *gardening, tailoring*[112] vb.), aynı *workingman*[113] tarafından bir sanayi sermayecisinin ya da bir dolaysız tüketicinin hizmetinde görülebilir vb. Her iki durumda ücretli işçi ya da gündelikçidir; ama bir durumda **üretici**, öbüründe **üretici olmayan** işçidir. Çünkü bir durumda sermaye üretir, öbüründe üretmez; çünkü bir durumda işi sermayenin öz değerlenme sürecinin bir uğrağını oluşturur, öbüründe oluşturmaz.

Gelir olarak tüketilen, dolayısıyla üretim aracı olarak üretime yeniden girmeyen yıllık ürünün büyük bir bölümü, en uğursuz, en sefil arzuları, *fancy*[114]'leri vb.ni doyuran ürünlerden (kullanım değeri) oluşur. Bu içerik üretici emeğin belirlenimiyle tamamen ilgisizdir <bununla birlikte şurası açıktır ki orantısız bir bölüm, metaların olsun emek yetilerinin kendilerinin olsun yeniden üretimine tekrar giren –kısacası üretken bir biçimde tüketilen– üretim araçları ile geçim araçlarına döndürülecek yerde bu şekilde yeniden üretilseydi, zenginliğin gelişmesi, doğal olarak bir *check*[115]'e maruz kalırdı>. Bu çeşit üretici emeğin ürettiği kullanım değerlerinin, içinde nesnelleştiği ürünlerin kullanım amacı yalnızca üretken olmayan tüketimdir. Birer madde olarak gerçekliklerinde yeniden üretim süreci açısından hiçbir **kullanım değerleri** yoktur <bunu ancak **özüştürüm** yoluyla, yeniden üretken kullanım değerleriyle mübadele yoluyla kazanabilirler; ama bu yalnızca bir *displacement*[116]'tır. *Somewhere*[117], yeniden üretken olmayan bir şekilde tüketilmeleri gerekir. Üretken olmayan tüketim sürecine giren bu tür başka maddeler, gerekirse yeniden sermaye olarak da işlev görebilir. Bu konunun ayrıntılarının yeri, yeniden üretim süreci üzerine olan *Ch.* III, II. kitaptır.[xxvii] Burada sadece şu yorumu öne almakla yetiniyoruz: Sıradan iktisadın kapitalist üretimin kendisi açısından lüks üretimin sınırları üzerine aklı başında bir söz etmesi olanaksızdır. Oysa yeniden üretim

112 zerzevat tarımı, terzilik

113 işçi

114 heves

115 denetim

116 yer değiştirme

117 Herhangi bir yerde

xxvii Marx, **Kapital**'in ikinci kitabının üçüncü bölümü olan "Zirkulation und Reproduktion"un taslağına işaret ediyor. **MEGA**2 II/4.1, s. 301-381. Karl Marx, **Kapital**, C. II, 3. bs., çev. Alaattin Bilgi, Ankara, Sol Yayınları, 1997, üçüncü kısım.

sürecinin uğrakları doğru dürüst tahlil edildiğinde, sorunun çok basit olduğu ortaya çıkar. Yeniden üretim süreci engellenecek ya da ilerlemesi, doğal nüfus ilerlemesince şimdiden koşullandırılmış olduğu ölçüde, yeniden üretken olmayan maddelerde kendini ortaya koyan türde **üretici emeğin** orantısız uygulanışından dolayı yavaşlayacak olursa, çok az zorunlu geçim aracı ya da çok az üretim aracı vb. yeniden üretilmiş demektir, kapitalist üretim açısından lüks lanetlenecek demektir. Şu var ki lüks, zenginliği, üretici olmayanlar için üreten, dolayısıyla ona, salt zevk ehli zengin takımınca mülk edinilebilmesi için gerekli biçimleri vermek zorunda olan bir üretim tarzı için mutlak bir zorunluluktur.> İşçinin kendisi için bu üretici emek, bütün ötekiler gibi salt zorunlu geçim araçlarını yeniden üretme aracı; kullanım değerinin doğası ve uygulanan somut emeğin karakteri kendisi için önemsiz olan sermayeci için salt bir *moyen de battre monnaie, de produire la survalue*[118]'dür.

{485} **Üretici** olan ve **üretici olmayan** emeği **maddi** içeriği aracılığıyla belirleme ihtirası, 3 kaynaktan türer.

1. Kapitalist üretim tarzına özgü ve onun özünden kaynaklanan fetişist görüş. Buna göre, **meta** olmak, **üretici** emek olmak vb. gibi **iktisadi** biçim belirlenimleri, bu biçim belirlenimleri ya da kategorilerin taşıyıcılarına kendinde ve kendi için uygun düşen birer özelliktir.

2. Emek süreci başlı başına ele alındığında, ancak, bir **ürünle** (burada söz konusu olan sadece maddi zenginlik olduğu için maddi ürünle) sonuçlanan emeğin **üretici** olması.

3) **Gerçek** yeniden üretim sürecinde – bu sürecin **gerçek** uğraklarına bakıldığında, yeniden üretken maddelerde kendini ortaya koyan emek ile başka, salt *luxury*[119]'lerde kendini ortaya koyan emek arasında zenginlik oluşumu vb. açısından büyük bir fark bulunması.

(**Örnek**: Bir pantolonu satın mı aldığım yoksa kumaş satın alıp, **hizmetinin** (**id est** terzi emeğinin) bedelini ödediğim bir terzi kalfasını eve mi aldığım benim için hiç fark etmez. *Merchant tailor*[120]'dan satın alıyorsam, böylesi daha ucuz olduğu içindir. Her iki durumda, harcadığım parayı sermayeye değil, bireysel tüketimimin bir parçasını oluşturması, bireysel ihtiyacımı karşılaması gereken bir kullanım değerine dönüştürmüş olurum. Terzi kalfası, ister *merchant tailor*'ın yanında benim için ister benim evimde çalışsın bana aynı **hizmeti** verir. Buna karşılık, aynı terzi kalfasının, *merchant tailor* tarafından kullanıldığında bu sermayeciye verdiği hizmet, 12 saat çalışıp yalnızca 6 vb. saatin karşılığını almasından ibarettir. Demek ki ona verdiği hizmet, 6 saat bedava çalışmasından ibarettir. Bunun, pan-

118 para kazanma, artık değer üretme aracı

119 lüks mal

120 Tüccar terzi

tolon yapma biçiminde olması yalnızca gerçek işlemi **gizler**. O yüzden merchant tailor, elinden gelir gelmez, pantolonları yeniden paraya, yani terzilik işinin belirli karakterinin tamamen kaybolmuş olduğu ve verilen hizmetin, bir talerin iki taler hâline gelişinde ifadesini bulduğu bir biçime dönüştürmeye çalışır.)

Hizmet, sadece, şey olarak değil, faaliyet olarak yararlı olduğu ölçüde emeğin **özel kullanım değerinin** ifadesinden başka bir şey değildir. *Do ut facias, facio ut facias, facio ut des, do ut des*[xxviii], burada aynı ilişkinin bütünüyle eş geçerli biçimleridir; buna karşılık kapitalist üretimde *do ut facias*, nesnel zenginlik ile canlı emek arasında çok özgül bir ilişkiyi dile getirir. Dolayısıyla bu **hizmet alımında** emek ile sermayenin özgül ilişkisi kesinlikle kapsanmamış olduğu, ya tamamen silinmiş olduğu ya da kesinlikle mevcut olmadığı için, doğal olarak, Say, Bastiat *et*[121] şürekâsının, **sermaye ile emek ilişkisini** dile getirmek için en çok sevdikleri biçimdir.[122]

İşçi de parayla **hizmetler** satın alır ki bu bir harcama türüdür; ama bir parayı sermayeye dönüştürme tarzı değildir.

Hiç kimse, tıbbi ya da hukuki "hizmetler"i, bu şekilde yatırılan parayı sermayeye dönüştürmenin aracı olarak satın almaz.

Hizmetlerin büyük bir bölümü metaların tüketim maliyetleri arasında yer alır, söz gelimi aşçı vb.

Üretici olan ile **üretici olmayan emek** arasındaki fark, yalnızca, emeğin, **para olarak parayla** mı, **sermaye olarak parayla** mı mübadele edildiğinden ibarettir. Örneğin *selfemploying labourer, artisan*[123] vb.nden **metasını** satın aldığımda bu kategori asla söz konusu olmaz; çünkü doğrudan mübadele, para ile herhangi bir emek türü arasında değil, **para ile meta** arasındadır.

{486} (Maddi olmayan üretimde, salt mübadele için yapılsa, meta üretse bile iki ayrı şey olabilir:

1. Üretimin, üreticiden ayrı olarak var olan, yani üretim ile tüketim arasındaki aralıkta meta olarak dolaşabilen metalarla sonuçlanması: kitaplar, resimler, kendilerini yaratan sanatçıdan ayrılabilen bütün sanat ürünleri gibi. Burada kapitalist üretim çok sınırlı ölçüde uygulanabilir. Bu kimseler, birer *sculptor*[124] vb. olarak kalfalar vb. tutmadıkları ölçüde

---

xxviii *Do ut facias, facio ut facias, facio ut des, do ut des* (yaptırmak amacıyla vermek, yaptırmak amacıyla yapmak, verdirmek amacıyla yapmak, verdirmek amacıyla vermek) – eski Roma hukukuna göre dört sözleşme bağıntısı. Bk. "Corpus iuris civilis", Digesta XIX, 5,5.

121 ve

122 Bk. yukarıda, s. 291 (Selik, I/1), dn. 16.

123 zanaatçı

124 heykelci

çoğu zaman (bağımsız değillerse) tüccar sermayesi, örneğin kitapçı için çalışırlar. Bu ilişki, kendi içinde salt **biçimsel olarak kapitalist üretim tarzına** yalnızca bir geçiş biçimi oluşturur. Bu geçiş biçimlerinde tam da emeğin sömürülmesinin en üst düzeyde oluşu, bu durumda hiçbir değişikliğe yol açmaz;

2. Ürünün, üretme fiilinden ayrılabilir olmaması. Burada da kapitalist üretim tarzı, ancak sınırlı olarak yer alır ve işin doğası gereği ancak birkaç alanda yer alabilir. (**Hekimi** istiyorum, onun ayak işlerine bakan genci değil.) Örneğin öğretim kurumlarında öğretmenler öğrenim fabrikasının girişimcisinin salt ücretli işçileri olabilirler. Bu tür şeyleri, kapitalist üretimin bütünü söz konusu olduğunda göz önünde tutmayabiliriz.)

"*His master's wealth directly* [**Efendisinin servetini** doğrudan doğruya] artıran üretici *labourer* [emekçi]". (**Malthus. Principles of Political Economy. 2-nd edition. London 1836**).[125]

Üretici olan ile **üretici olmayan emek** farkı, yalnızca üretici emekle olan mübadele artık değerin sermayeye yeniden dönüştürülmesinin koşullarından biri olduğu için birikim açısından önemlidir.

Değerlenme süreci içinde bulunan –**üretken sermayenin**– temsilcisi olarak sermayeci, tam da üretici emeği yönetmekten ve sömürmekten ibaret olan **üretken** bir işlevi yerine getirir. Kendisiyle birlikte *surplusvalue*'dan beslenip de, onun üretimiyle bu tür dolaysız ve faal bir ilişki içinde bulunmayanların tersine onun sınıfı *par excellence* **üretken sınıftır**.[126] (Emek sürecinin yöneticisi (Lenker) olarak sermayeci, üründe cisimlenen toplam emek sürecine emeğinin dâhil olması anlamında **üretici emek** harcıyor olabilir). Burada dolaysız üretim sürecinin içerisindeki sermayeden başka şeyle ilgilenmemekteyiz. Sermayenin öteki işlevleri –ve bu işlevler içerisinde kullandığı etmenler–, ancak ileride geliştirilebilecek bir konudur.

Öyleyse **üretici emeğin** (dolayısıyla onun karşıtı olarak, **üretici olmayanın** da) belirlenimi, sermaye üretiminin artık değer üretimi ve onun kullandığı emeğin, artık değer üreten emek olmasına dayanır.

{487} ***Brüt ve Net Ürün***

(*B*. III, *Ch.* III'e girmesi belki daha iyi olur.)[xxix]

---

125 Alıntılanan parça Malthus'a değil, Malthus'un kitabının ikinci (yazarın ölümünden sonra) basımını yayıma hazırlayan William Pickering'e aittir.

126 Bk. **Ricardo**. (K.M.)

David Ricardo, **On the Principles of Political Economy, and Taxation**, 3. ed., London 1821, p. 127 ve 317.

Türkçe, Belge, s. 112 ve 237.

xxix Marx, **Kapital**'in üçüncü kitabının "Gesetz des tendenziellen Falls der allgemeinen Profitrate im Fortschritt der kapitalistischen Produktion" başlıklı üçüncü bölümünün taslağına işaret ediyor. **MEGA**2 II/4.2, s. 285-340 (Karl Marx, **Kapital: Ekonomi Politiğin Eleştirisi**, C. III-1, çev. Mehmet Selik, k. y., Odak Yayınları, 1975, s. 321-405).

Kapitalist üretimin (dolayısıyla **üretici** emeğin) amacı üreticilerin varoluşu değil, artık değer üretimi olduğu için, artık emek üretmeyen her türlü gerekli emek kapitalist üretim açısından gereksiz ve değersizdir. Aynı şey bir sermayeciler ulusu için geçerlidir. Yalnızca işçiyi yeniden üreten, yani ***produit net***[127] (*surplusproduce*) üretmeyen her türlü ***produit brut***[128] o işçinin kendisi gibi gereksizdir. Veya işçiler, üretimin belli bir gelişme aşamasında, *produit net* üretmek için gerekli idiyseler üretimin, artık kendilerine ihtiyaç duymayan ileri bir aşamasında gereksiz hâle gelirler. Ya da yalnız sermaye için kârlı olan insan sayısı gereklidir. Aynı şey bir sermayeciler ulusu için geçerlidir.

"Bir ulusun gerçek çıkarı da böyle ('elindeki 20.000£. sermaye ile … elde ettiği kâr 2.000£.'un altına düşmediği sürece"sermayesinin yüz ya da bin kişi istihdam etmesi karşısında tamamıyla kayıtsız' olan bir özel sermayecininki gibi) değil midir? Ulusun net reel gelirinde, rantta ve kârlarda değişiklik olmadığı sürece nüfusun on ya da on iki milyon olmasının önemi yoktur … Beş milyon kişi, diyelim on milyon kişinin gereksinme duyduğu yiyecek ve giyeceği üretebiliyorsa, beş milyon kişi için gereken yiyecek ve giyecek o ulusun net geliri olacaktır. Aynı net gelirin üretilebilmesi için yedi milyon kişiye gerek duyulması, yani yedi milyon kişinin on iki milyon kişiye yetecek kadar yiyecek ve giyecek üretmesi, ülkenin yararına mıdır? Net gelir hâlâ beş milyon kişinin yiyecek ve giyeceğinden meydana gelecektir."[xxx]

Filantropların bile Ricardo'nun bu cümlesi karşısında bir diyecekleri olamaz. Çünkü 10 milyonun yalnızca %50'sinin 5 milyon için salt birer üretim makinesi olarak sürünmesi, 12 milyonun 7'si ya da [yüzde] 58 ⅓'ünün bu hâlde sürünmesinden her zaman daha iyidir.

"*Of what use in a modern kingdom would be a whole province thus divided (first times of ancient Rome'da* olduğu gibi *selfsustaining little farmer'*lar arasında), *however well cultivated, except for the mere purpose of breeding men, which, singly taken, is a most useless purpose*". ["Bu şekilde bölünmüş (kadim Roma'nın ilk zamanlarında olduğu gibi, kendini destekleyen küçük çiftçiler arasında) bütün bir il, modern bir krallıkta, ne denli iyi ekilmiş olursa olsun, tek başına alındığında son derece yararsız bir amaç olan sırf insan yetiştirme amacı dışında ne işe yarar".] (47. **Arthur Young. Political Arithmetic etc. London, 1774**).

---

127 net ürün

128 brüt ürün

xxx David Ricardo, **Des Principes de l'économie politique et de l'impôt …**, Paris 1819. [**Ekonomi Politiğin ve Vergilendirmenin İlkeleri**, çev. Tayfun Ertan, İstanbul, Belge Yayınları, 2007, s. 302.] Charles Ganilh, Des systèmes …, Paris 1821, p. 214/215'teki alıntı.

Kapitalist üretimin amacının, gerçekte, ***surplusvalue***[129]'nun büründüğü ***surplusproduce***[130] biçimindeki ***Net Produce***[131] olması, kapitalist üretimin *essentiellement*[132] **artık değer üretimi** olmasında varsayılmıştır.

Bu durum, söz gelimi, başlı başına işçinin, kendine yeten amaç, onun zümresine uygun bir kazanç elde etmesinin de kendisinin ayrıcalığı sayılmasından, eski düzenin bütününün, bu özelliklerin korunmasını gözetmesinden dolayı, belediye makamları vb.nin, işçilerin ekmeğini ellerinden almamak için örneğin icatları yasaklamasını öngören köhne, eski üretim tarzlarına uygun düşen bakış açısına ters düşer. Koruma sisteminin (*freetrade*[133]'in karşıtı olarak) henüz hafif bir ulusal renk taşıyan ve sanayiler vb.nin, büyük bir insan kitlesinin varoluş kaynakları olarak dış rekabet vb. karşısında korunması gerektiğini ileri süren görüşüne ters düşer. Ama aynı zamanda A. Smith'in, aynı sermaye daha çok işçi istihdam ettiği için, örneğin tarımdaki sermaye yatırımının daha "üretken" olduğu yolundaki kanısına ters düşer.[xxxi] Bütün bunlar, gelişmiş kapitalist üretim tarzı için eskimiş ve yanlış görüşlerdir. Küçük net ürünle **orantılı** olarak büyük bir brüt ürün (*as far as the variable part of capital is concerned*[134]) = emeğin, dolayısıyla sermayenin üretici gücünün az oluşu.

{488} Gene de, geleneksel olarak bir sürü bulanık tasarım bu brüt ve net ürün farkıyla bağlantılıdır. Bu, kısmen **fizyokratlardan** (bk. IV. kitap),[xxxii] kısmen de, kapitalist üretimi hâlâ yer yer dolaysız üreticiler için üretimle karıştıran A. Smith'ten kaynaklanır.

Bireysel bir sermayeci, yurt içinde bir yığın *surpluspeople*[135] istihdam

---

129 artık değer

130 artık ürün

131 Net Ürün

132 özünde

133 serbest ticaret

xxxi Adam Smith, **Milletlerin Zenginliği**, C. II, çev. Haldun Derin, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1948, s. 142 ve 144.

134 sermayenin değişir parçası söz konusu olduğu ölçüde

xxxii Fizyokratlar, 18. yüzyılın ikinci yarısında Fransa'da kurulmuş bir ekonomi politik okulunun temsilcileriydiler. Merkantilistlerden farklı olarak artık değeri dolaşımdan değil, üretimden türettikleri için, iktisadi yasalılıkların anlaşılmasına katkıda bulundular. Artık değerin yalnız tarımda ortaya çıktığı görüşünde olduklarından, yalnızca gayrimenkullerin vergilendirilmesini önerdiler, ekonomiye devlet müdahalelerine karşı çıktılar ve serbest rekabete öncülük ettiler.

Marx **Kapital**'in "teorinin tarihi üzerine" olmasını planladığı dördüncü kitabını kastediyor. Bu dördüncü kitabın ilk taslağı olan **Artı-Değer Teorileri** 1861-1863 iktisadi el yazması içinde yer alır. Marx, burada fizyokratların görüşleriyle hesaplaşır. C. I, çev. Yurdakul Fincancı, Ankara, Sol Yayınları, 1998, s. 37-61. xxxiii Bk. Andrew Ure, "Philosophie des manufactures…", t. 1, Bruxelles 1836, p. 67. Ayrıca bk. **Kapital**'in birinci cildi. Bu basımda, s. 371, dipnot.

135 fazla nüfus

edebilecekken, yurt dışına para gönderip %10 *interest*[136] götürürse kapitalist açıdan bir yurttaşlık tacını hak eder; çünkü bu erdemli yurttaş, bir toplumun duvarları içerisinde olduğu kadar dünya pazarı içerisinde de sermayeyi, özel üretim alanlarının sağladığı kâr oranı uyarınca dağıtan ve onu tam da bu yoldan eşitleyip üretimi orantılayan yasayı yürütmektedir. (Paranın örneğin Rusya kayserine Türkiye'ye karşı savaşlar vb. için mi verildiği fark etmez). Bireysel sermayeci, bu yoldan yalnızca içkin yasaya, dolayısıyla sermayenin *to produce as much surplusvalue as possible*[137] ahlakına uymuş olur. Ancak dolaysız üretim sürecinin ele alınışıyla bunun hiçbir ilgisi yoktur.

Ayrıca bu konuda sık sık **kapitalist üretim** ile **kapitalist olmayan** üretim birbirinin karşısına, örneğin işçi istihdam eden *agriculture for subsistence*[138], **piyasaya** çok daha büyük bir ürün veren, dolayısıyla eskiden tarımda istihdam edilenlerden manifaktürde bir net *produce*[139] çıkarmayı mümkün kılan *agriculture for trade*[140]'in karşısına konur. Ama bu karşıtlık kapitalist üretim tarzının kendisi **içerisindeki** bir belirlenim değildir.

Bütünüyle bakılırsa şunu gördük ki, değişir sermayenin aleyhine değişmez sermayeyi ve artık değeri, *Net Produce*'u artırmak; ikincisi, ürünün, sermayeyi ikame eden parçası, *id est* işçi ücretine oranla *Net Produce*'u artırmak kapitalist üretimin yasasıdır. İmdi, bu 2 şey birbirine karıştırılıyor. Toplam ürüne brüt ürün dersek bu ürün kapitalist üretimde net ürün aleyhine büyür; ürünün, işçi ücreti + *Net Produce*'a ayrılabilen parçasına brüt ürün dersek net ürün brüt ürün aleyhine büyür. Yalnızca tarımda (ekili toprağın otlak vb.ne dönüştürülmesi yoluyla) ranta özgü ve burada irdeleyemeyeceğimiz birtakım belirlenimler nedeniyle net ürün çoğu kez brüt ürünün (toplam ürün kütlesinin) aleyhine büyür.

Yoksa üretimin son ve en yüksek amacının olarak **net ürün** olduğu öğretisi, **sermayenin değerlenmesinin**, dolayısıyla artık değer yaratımının, işçiyi hesaba katmaksızın kapitalist üretimin itici ruhu oluşunun yalnızca hoyrat ama doğru ifadesidir.

Kapitalist üretimin –*produit net*'in göreceli büyümesi uyarınca– en yüksek ideali olarak, geçimini ücretten sağlayanların mümkün olduğu kadar azaltılması, *produit net*'ten sağlayanların mümkün olduğu kadar artırılması.

{489} ***Sermayenin Gizemselleştirilmesi vb.***

---

136 faiz

137 mümkün olduğu kadar çok artık değer üretme

138 geçimlik tarım

139 ürün

140 ticaret için tarım

Tıpkı parada emeğin genel karakterinin, değer oluşturduğu ölçüde, bir şeyin özelliği olarak görünmesi gibi, canlı emek –üretim süreci içerisinde– sermayeye daha önceden katıştırılmış olduğu için **emeğin** bütün **toplumsal üretici güçleri**, **üretici güçler** olarak, sermayenin ayrılmaz birer parçası olan özellikler olarak kendilerini ortaya koyar. Para için doğru olan sermaye için büsbütün doğrudur; çünkü

1. emek, her ne kadar **emek yetisinin ifadesi** olarak, çaba olarak **bireysel işçiye** ait olsa da (sermayecinin kendisine verdiğinin karşılığını ona olgusal olarak bununla öder) kendini üründe, sermayeciye ait olarak nesnelleştirir. **Buna karşılık**, tek tek emek yetilerinin yalnızca, toplam işliği oluşturan toplam emek yetisinin özel birer uzvu olarak işlev gördüğü **toplumsal birleşim**, onlara ait olmadığı gibi, **kapitalist bir düzenleme** olarak karşılarına çıkarılan, onlara **reva görülen** bir şeydir;

2. emeğin bu **toplumsal üretici güçleri** ya da **toplumsal emeğin üretici güçleri**, tarihte ilk kez kapitalizme özgü üretim tarzıyla birlikte gelişir, dolayısıyla sermaye ilişkisine içkin ve ondan ayrılmaz bir şey olarak görünür;

3. **nesnel emek koşulları**, kapitalist üretim tarzı geliştikçe, uygulanma boyutları ve bu uygulamanın sağladığı tutum sayesinde değişik bir biçim alır (makine vb. biçimini tamamen bir yana bırakıyoruz). **Toplumsal** zenginliği temsil eden, yoğunlaştırılmış üretim araçları olarak daha gelişkin hâle gelirler ve aslında her şeyin özeti olarak kapsam ve etkileri bakımından, **toplumsal** olarak birleşmiş emeğin **üretim koşulları** olurlar. Emeğin kendisinin birleştirilmesi bir yana bırakıldığında **emek koşullarının** bu **toplumsal karakteri** –makineler olarak biçimleri ve her biçimdeki *capital fixe*[141] başka şeylerle birlikte buraya dâhildir–, tamamen bağımsız bir şey, işçiden bağımsız olarak var olan bir şey olarak, **sermayenin bir varoluş tarzı**, dolayısıyla işçilerden bağımsız olarak, **sermayeciler** eliyle düzenlenmiş bir şey olarak görünür. Kendi emeklerinin **toplumsal karakteri** gibi, ama çok daha büyük bir ölçüde, üretim koşullarının, birleşik emeğin **ortak** üretim koşulları olarak kazandığı **toplumsal karakter**, **kapitalist** ve bu üretim koşullarının, işçilerden bağımsız olarak başlı başına edindiği bir karakter olarak görünür.

ad 3.[142] burada hemen, ileride irdelenecek olanları kısmen önceleyen şu noktalara değinelim:

(Artık değerden farklı olarak **kâr – ortak** emek koşullarının iktisadi kullanımıyla yükselebilir. İster bina, ısıtma, aydınlatma vb.nden tasarruf

141 sabit sermaye

142 Bk. elinizdeki kitapta, s. 820-25.

ister *prime motor*[143]'ın değerinin kuvvetiyle aynı derecede büyümemesi ister ham madde fiyatında tutum, atığın geri kazanılması, daha kitlesel üretimle yönetim maliyetlerinin, malzeme ambarlarının azalması vb. gibi yollarla olsun, değeri mutlak olarak büyürken, değişmez sermayede meydana gelen bütün bu **göreceli** ucuzlamalar, bu üretim araçlarının, gerek emek araçları gerek emek malzemesinin **ortaklaşa** kullanılmasına dayanır. Bu **ortak** kullanımın mutlak ön koşulu ise, bir araya getirilmiş işçilerin **ortaklaşa** çalışmalarıdır. O hâlde bizzat bu kullanım, **emeğin toplumsal karakterinin** ve bunun sonucu olan **toplumsal** üretici gücün yalnızca **nesnel** ifadesidir, nasıl ki bu koşulların, örneğin makineler olarak büründüğü özel biçim toplu çalışma dışında çoğunlukla uygulanamaz. Ne var ki bu koşullar, kendilerinin içerisine giren işçinin karşısına, **verili**, ondan **bağımsız** koşullar olarak, **sermayenin biçimi** olarak çıkar. Yine o nedenle söz konusu koşulların örneğin idareli kullanılışı (ve bundan kaynaklanan kâr büyümesi ve meta ucuzlaması), işçinin **artık emeğinden** bambaşka bir şey olarak, burada genel olarak emeğin **toplumsal** karakterinin, başlı başına **toplam işliğin** kişileşmesi olarak işlev gören **sermayecinin** doğrudan **eylemi** ve **düzenlemesi** olarak görünür. Toplumsal gelişmenin genel zihnî ürünü olarak **bilim**, aynı şekilde, sermayeye doğrudan doğruya katışmış (bilim olarak maddi üretim sürecine uygulanışı tek tek işçilerin bilgi ve becerisinden kopuk olduğu için) olarak görünür. Ve toplumun genel gelişmesi, emeğe karşı sermayece kullanıldığı için, emeğe karşı sermayenin üretici gücü olarak etki yaptığı için, **sermayenin gelişmesi** olarak ve büyük çoğunluk açısından bu, **emek yetisinin içinin boşaltılmasının** ayak uydurduğu bir süreç olduğu için haydi haydi öyle görünür.

{490} Sermayecinin kendisi sadece sermayenin kişileşmesi olarak kudret sahibidir (bu yüzden İtalyan muhasebesinde hep mükerrer rakam olarak, örneğin kendi sermayesinin *debtor*[144] 'ı olarak boy gösterir).

Sermayenin **üretkenliği**, ilkin, **biçimsel** boyunduruk açısından bakıldığında salt **artık emek zorlamasından** ibarettir; kapitalist üretim tarzının önceki üretim tarzlarıyla paylaştığı, ama üretime daha elverişli bir biçimde uyguladığı bir zorlamadır bu.

Salt **biçimsel** ilişkiye, kapitalist üretimin, gerek az gerek çok gelişmiş tarzlarında ortak olan **genel** biçimine bakıldığında bile **üretim araçları**, **nesnel emek koşulları**, işçinin boyunduruğu altında değil, işçi onların

143 işletici motor

144 borçlu

boyunduruğu altında olarak görünür. Sermaye ***employs*** *labor*[145]. Bu ilişki bile, basitliği içinde, şeylerin kişileşmesi ve kişilerin şeyleşmesi.

Ne var ki kapitalizme özgü üretim tarzının gelişmesiyle ilişki, daha karmaşık ve görünüşte daha gizemli hâle gelir. Burada bu şeyler –hem kullanım değerleri hem mübadele değerleri olarak bu emek ürünleri–, işçinin karşısında ayakları üzerinde dikilip, onun karşısına **"sermaye"** olarak çıkmakla kalmaz. Emeğin toplumsal biçiminin karşısında, **sermayenin gelişme biçimleri** olarak, dolayısıyla toplumsal emeğin bu şekilde gelişmiş üretici güçleri de, **sermayenin üretici güçleri** olarak kendilerini ortaya koyarlar. Bu gibi toplumsal güçler olarak emeğin karşısında **"sermayeleştirilmişlerdir"**. Gerçekten el birliğindeki **ortaklaşa** birlik, iş bölümündeki birleşme, doğa güçleri ve bilimlerin, **makineler** biçimine bürünmüş emek ürünlerinin uygulanması – bütün bunlar, tek tek işçilerin karşısına, **yabancı, nesnel, hazır bulunmuş**, onların dahli olmadan, çoğu zaman da onlara rağmen olan, özerk şeyler olarak, onlardan bağımsız olan ve **nesnel** oldukları ölçüde onlara **hükmeden emek araçlarının** salt birer varoluş biçimi olarak çıkar. Toplam işliğin, sermayecide ya da *understrapper* (temsilci)'larında cisimleşmiş basiret ve iradesi, bu toplam işliği işçilerin kendi birleşmeleri oluşturduğu ölçüde onların karşısına, sermayenin, sermayecinin içinde yaşayan **işlevleri** olarak çıkar. Kendi emeklerinin toplumsal biçimleri – nesnel-öznel, ya da kendi toplumsal emeklerinin biçimi, tek tek işçilerden tamamen bağımsız olarak oluşturulmuş ilişkilerdir; sermayenin boyunduruğu altında işçiler bu toplumsal oluşumların birer ögesi hâline gelirler, ama bu toplumsal oluşumlar, onlara ait değildir. O nedenle bunlar, işçilerin karşısına, sermayenin kendisinin **biçimleri** olarak, işçilerin yalıtılmış emek yetisinin tersine sermayeye ait, ondan kaynaklanan ve ona katışmış birleşmeler olarak çıkar. Ve bu süreç, bir yandan, bu biçimler, işçilerin emek yetisinin kendisini, bağımsızken, yani bu kapitalist bağlamın **dışındayken** iktidarsız kalacağı, bağımsız üretim yeteneğinin kırılacağı ölçüde tadil ettikçe daha da gerçek bir biçim alır. Öte yandan makinelerin gelişmesiyle emeğin koşulları, teknolojik açıdan da, emeğe hükmeder görünür ve aynı zamanda onun bağımsız biçimlerinin yerini alır, onları bastırır ve gereksiz kılar. Emeklerinin **toplumsal** karakterlerinin, bir bakıma **sermayeleşmiş** olarak karşılarına çıktığı bu süreçte aynı şey, elbette doğa güçlerinde ve genel tarihî gelişmenin soyut özü olarak bilimde de görülür –bunlar, sermayenin **güçleri** olarak karşılarına çıkar. Bireysel işçinin beceri ve bilgisinden fiilen ayrılırlar– ve kaynaklarına bakıldığında gene emek ürünü olmalarına karşın

145 emeği **kullanır**

– emek sürecine girdikleri her yerde, sermayeye **katışmış** olarak görünürler. Bir makineyi uygulayan sermayecinin, onu anlamasına gerek yoktur (bk. Ure[xxxiii]. Ama gerçekleşmiş bilim **makine içinde** işçilerin karşısına **sermaye** olarak çıkar. Ve fiilen, **toplumsal emeğe** dayandırılmış bütün bu büyük çapta bilim, doğa gücü ve emek ürünü uygulamaları, yalnızca, emeği **sömürme araçları** olarak, artık emeği mülk edinme araçları olarak, dolayısıyla emeğin karşısında sermayeye ait **güçler** olarak görünür. Sermaye, doğal olarak bütün bu araçları yalnızca emeği sömürmek için uygular; ama onu sömürmek için, bunları üretime uygulamak zorundadır. Böylece emeğin **toplumsal** üretici güçlerinin gelişmesi ve bu gelişmelerin koşulları, **sermayenin eylemi** olarak, yalnız bireysel işçinin edilgin bir ilişki içinde olduğu değil, onunla karşıtlık içinde cereyan eden bir eylem olarak görünür.

Sermayenin kendisi, metalardan oluştuğu için ikiz bir şeydir:

[1] **Mübadele değeri** (para), ama kendini **değerlendiren değer**, **değer** oluşuyla değer yaratan, **değer** olarak **büyüyen**, bir *increment*[xxxiv] gösteren değer. Bu, verili bir nesnelleşmiş emek miktarının daha büyük bir canlı emek miktarıyla mübadelesine indirgenir.

[2] **Kullanım değeri** ki burada sermaye, emek süreci içinde belirlenmiş durumuna uygun olarak görünür. Ama tam da burada, **emeğin** ait olduğu, emeği kendilerine katıştırmış salt emek malzemesi, emek araçları olarak kalmaz; emeğin yanı sıra onun **toplumsal birleşmelerini** ve emek araçlarının bu toplumsal birleşmelere uygun düşen gelişimini de kendine mal eder. Kapitalist üretim, ilkin –bireysel bağımsız işçiden kopararak– emek sürecinin koşullarını, hem nesnel hem öznel olanlarını, büyük çapta geliştirir; ama bunları, **bireysel işçiye** hükmeden ve ona **yabancı** güçler olarak geliştirir.

{491} Böylece sermaye son derece gizemli bir varlık hâline gelir.

Emek koşulları, **toplumsal güçler** olarak işçinin karşısına yığılır ve bu biçimde **sermayeleştirilir**.

Öyleyse sermaye şu açılardan **üretkendir**:

1) **artık emek zorlaması** olarak. Emek, tam da, bu artık emeğin uygulayıcısı olarak, emek yetisinin değeri ile bunun değerlenmesi arasındaki farkın sonucu olarak **üretkendir**.

2) "emeğin toplumsal üretici güçleri"nin ya da toplumsal emeğin üretici güçlerinin **kişileşmesi ve temsilcisi**, şeyleşmiş biçimi olarak. Kapitalist üretim yasasının –artık değer yaratımı vb.nin– bunu nasıl zor-

---

xxxiii Bk. Andrew Ure, "Philosophie des manufactures…", t. 1, Bruxelles 1836, p. 67. Ayrıca bk. **Kapital**'in birinci cildi. Bu basımda, s. 371, dipnot.

xxxiv dn. i.

ladığı daha önce irdelenmişti.[xxxv] Söz konusu olan, sermayecilerin, karşılıklı olarak birbirlerine ve işçilere karşı kullandıkları, dolayısıyla gerçekte her ikisine karşı sermayenin yasası olarak görünen bir zorlamadır. Emeğin toplumsal doğa gücü başlı başına **değerlenme sürecinde** değil, **gerçek emek sürecinde** gelişir. O yüzden, sermayenin, bir şey olarak edindiği özellikler olarak, onun kullanım değeri olarak kendini ortaya koyar. Üretici emek – değer üreten bir şey olarak, sermayenin karşısına hep, işçilerin üretim sürecinde girdikleri toplumsal birleşmeler ne olursa olsun, **yalıtılmış** işçilerin emeği olarak çıkar. Böylece sermayenin işçilerin karşısında emeğin toplumsal üretici gücünü temsil etmesine karşılık üretici emek, sermayenin karşısında her zaman sadece **yalıtılmış** işçilerin emeğini temsil eder.

Birikim sürecini irdelerken[xxxvi], geçmişte harcanmış, yani üretilmiş üretici güçler ve üretim koşulları biçimindeki emeğin gerek kullanım değeri gerek mübadele değeri bakımından yeniden üretimi –hem belirli bir canlı emek miktarının **koruduğu** değer kütlesini hem yeni ürettiği **kullanım değerleri kütlesini**– yoğunlaştırmasını sağlayan uğrağın, **nesnelleşmiş** emek işçinin karşısında hep sermayeleştirilmiş olarak işlev gördüğü için, nasıl **sermayeye içkin bir güç** olarak göründüğünü göstermiştik.

"*Le capital c'est la puissance démocratique, philanthropique et égalitaire par excellence*". ["Sermaye, **par excellence** demokratik, filantrop ve eşitçi kudrettir".] (29. **F. Bastiat. Gratuité du crédit etc. Paris, 1850**).

"*Stock cultivates land: stock employs labour*". ["Toprağı işliyen, sermayedir; emeği işe koşan, sermayedir".] (**A. Smith**, l.c., b.V., ch. II., edit. **Buchanan**. 1814. v. III, p. 309).[xxxvii]

"*Capital is ... collective force*". ["Sermaye … kolektif güçtür".] (162. **John Wade. History of the Middle and Working Classes** etc. 3 ed. **London, 1835**). "Sermaye yalnızca uygarlığın başka bir adıdır". (104. l.c.).

"*La classe des capitalistes, considérée en bloc, se trouve dans une position normale, en ce que son bien-être suit la marche du progrès social*". ["Sermayeciler sınıfı, bir blok olarak ele alındığında, refahı toplumsal ilerlemenin gidişine ayak uyduruyorsa kendini normal bir konumda bulur".] (75, **Riche ou Pauvre**[xxxviii]**. Cherbuliez.**) «*Le capitaliste est l'homme social*

---

xxxv Bk. dn. iii. Bu basımda, s. 572-73.

xxxvi Bk. aynı yerde, s. 575-76 ve 587-88

xxxvii Adam Smith, **Milletlerin Zenginliği**, C. IV, çev. Haldun Derin, Ankara, Maarif Basımevi, 1955, s. 226.

xxxviii Kastedilen, Cherbuliez'nin "Richesse ou pauvreté" yazısıdır.

par excellence, il représente la civilisation".["Sermayeci **par excellence** toplumsal adamdır: Uygarlığı temsil eder".] (76. l.c.).

Sığ:

"***Productive Power of Capital***[146], sermayecinin sermayesi aracılığıyla emredebildiği gerçek production power[147] miktarından başka bir şey değildir". (p. 91. **J. St. Mill: Essays on some unsettled questions of Political Economy. London, 1811**).

"The accumulation of **capital**, *o r the* ***means of employing labour*** *... must in all cases depend on the* ***productive powers of labour***".(92. **Ricardo. Principles**. 3 ed. 1821). ["**Sermaye** birikimi y a d a **emek istihdam etme olanakları** … tamamen **emeğin üretkenlik gücüne** bağlı olarak … gelişir". (89. **Ricardo. İlkeler**. 2007).] Bir Ricardo yorumcusu bu konuda şunu belirtir:"***If the productive powers of labour mean the smallness of that aliquot part of any produce that goes to those whose manual labour produced it****, the sentence is nearly identical*". ["**Emeğin üretici güçleri herhangi bir ürünün, kol emekleri onu üretmiş olanlara giden kesrinin küçüklüğü anlamına geliyorsa** cümle neredeyse özdeş olur".] (p. 71. **Observations on certain verbal disputes in Political Economy. London, 1821**).

Emeğin sermayeyle sürekli yer değiştirmesi, **Destutt de Tracy**'nin aşağıdaki saf cümlelerinde iyi dile getiriliyor:

"*Ceux qui vivent de profits – (les capitalistes industrieux) alimentent tous les autres, et seuls augmentent la fortune publique et créent tous nos moyens de jouissance. Cela doit être,* ***puisque le travail est la source de toute richesse****, et puisque eux seuls donnent une direction utile au travail actuel, en faisant un usage utile du travail accumulé*". ["Kârlarla beslenenler – (sanayi sermayecileri) bütün öteki insanları geçindirir, kamu servetini tek başına artırır ve bütün keyif verici maddelerimizi yaratırlar. Öyle de olması gerekir**; çünkü emek her türlü zenginliğin kaynağıdır** ve çünkü birikmiş emeği yararlı bir işte kullanarak cari emeğe yararlı bir **yön** verenler tek başına onlardır".](242. **Destutt de Tracy** l.c.[xxxix] [„Traité d'Economie Politique."]).

Emek her türlü zenginliğin kaynağı olduğu için sermaye her türlü zenginliğin artırıcısıdır.

"*Nos facultés sont notre seule richesse originaire, notre travail produit tous les autres, et tout travail bien dirigé est productif*". (243. 1.c.)

Yetilerimiz tek özgün zenginliğimizdir. Bu nedenle emek yetisi zenginlik değildir. Emek bütün öteki zenginlikleri üretir, yani kendisi dışın-

---

146 **Sermayenin üretken kudreti**

147 üretim kudreti

xxxix Destutt de Tracy, "Élements d'idéologie". Paris 1826.

da başka herkes için zenginlik üretir ve kendisi değil, salt ürünü zenginliktir. İyi yönetilmiş her emek üreticidir; demek ki her üretici emek, sermayeciye kâr bırakan her emek iyi yönetilmiştir.

İnsanların zihinlerinde, emeğin toplumsal üretici güçlerinin sermayenin ayni özellikleriyle yer değiştirmesi öylesine yerleşmiştir ki makineler, bilimin uygulanması, icatlar vb.nin üstünlükleri, bu **yabancılaşmış** biçimleri içinde, **zorunlu** biçim olarak, dolayısıyla bütün bunlar da, **sermayenin özellikleri** olarak tasarımlanır. Bunun temelinde yatanlar şunlardır: 1. kapitalist üretim temelinde, dolayısıyla bu üretim tarzına saplanmış olanların bilincinde de, sorunun kendini ortaya koyuş biçimi; 2) **kapitalist** üretim tarzında, ilk kez ve önceki üretim tarzlarından farklı olarak bu gelişmenin yer alması, yani bu gelişmenin **karşıt** karakterinin, ona içkin olarak **görünmesi** tarihî olgusu.

ad 3. Kapitalist Üretimin Ürünü Yalnız *Artık Değer* Değil, *Sermayedir*

{492} Sermaye, daha önce görmüş olduğumuz[xl] gibi P—M—P′, kendini **değerlendiren değer**, değer doğuran değerdir.

Başta, öndelenmiş para ya da değer toplamı, emek sürecinin etmenlerine –üretim araçları, **değişmez** sermayeye– ve değişir sermayenin çevrilmiş olduğu **emek yetisine** dönüşmelerinden sonra bile yalnızca **kendinde**, yalnızca *δυνάμει*[148] sermayedir ve **yalnızca**, gerçek üretim sürecinin etmenlerine çevrilmesinden önce büsbütün öyledir. Ancak onun içerisinde, canlı emeğin sermayenin nesnel varoluş biçimlerine **gerçekten** katıştırılması yoluyla, ancak ek emeğin gerçekten soğrulması yoluyla yalnız **bu emek** sermayeye dönüşmez; öndelenmiş değer toplamı da, olanaklı sermayeden, belirlenim gereği sermayeden, işleyen ve gerçek sermayeye dönüşür. Toplam süreç sırasında neler olup bitti? İşçi, emek yetisi üzerindeki tasarrufu zorunlu geçim araçları uğrunda, emek yetisinin değeriyle belirlenen verili bir değer karşılığında sattı. Öyleyse, işçiye bakıldığında sonuç nedir? *Simplement*[149] ve *purement*[150] işçinin emek yetisinin yeniden üretilmesidir. Bunun için neyi elden çıkardı? Değer koruyan, değer yaratıp artıran faaliyeti, emeğini. Demek ki süreçten, emek gücünün yıpranması bir yana bırakılırsa, içine girdiği gibi, geçinmek için aynı süreçten yeniden geçmek zorunda olan salt öznel emek gücü olarak çıkar.

Buna karşılık sermaye süreçten, içine girdiği gibi çıkmaz. Ancak o sürecin **içinde** gerçek sermayeye, kendini değerlendiren değere dönüşür. Toplam ürün, şimdi, gerçekleşmiş sermaye olarak var olduğu biçimdir ve bu hâliyle, sermayecinin mülkiyeti olarak, bağımsız ve emeğin kendisince yaratılmış güç olarak onun karşısına yeniden çıkar. O nedenle üretim süreci, yalnızca yeniden üretilme süreci değil, sermaye olarak üretilme sürecidir. Eskiden üretim koşulları, işçi bunları, **bağımsızlaşmış** olarak karşısında **hazır bulduğu** ölçüde, sermaye olarak karşısına çıkıyordu. Şimdi, **sermayeye** dönüştürülmüş üretim koşulları olarak karşısına çıkan, kendi emeğinin ürünüdür. Ön koşul olan, şimdi üretim sürecinin sonucudur.

Üretim sürecinin **sermaye** yaratması o açıdan, **artık değer** yaratmış olmasının yalnızca başka bir ifadesidir.

Ama her şey burada bitmez. **Artık değer** yeniden ek sermayeye dönüştürülür, yeni sermaye ya da genişletilmiş sermaye oluşumu olarak kendini gösterir. Böylece **sermaye sermaye** yaratmış, yalnız sermaye ola-

xl Bk. dn. iii. Bu basımda, s. 151-59.

148 olanağa göre

149 Basitçe

150 yalnızca

rak gerçekleşmemiş olur. **Birikim süreci** bizzat kapitalist üretim sürecinin içkin bir uğrağıdır. Süreç, mevcut sermayenin gerçekleştirilme ve artırılma araçları olan yeni **ücretli işçiler yaratılmasını** içerir. Bunu yaparken ya nüfusun kadınlar ile çocuklar gibi, eskiden kapitalist üretimce henüz kavranmamış bölümleri boyunduruk altına alınır ya da nüfusun doğal büyümesinin artırdığı işçi kitlesi ona tabi kılınır. Daha yakından bakılınca bundan şu sonuç çıkar ki sermaye, bu emek gücü üretiminin kendisini, kendisince üretilecek insan kitlesinin üretilmesini, sömürü ihtiyaçlarına uygun olarak **düzenlemektedir**. Demek oluyor ki sermaye yalnız sermaye üretmez; büyüyen bir işçi kitlesini, onsuz, ek sermaye olarak işlev göremeyeceği maddeyi de üretir. Demek ki emek, yalnız, kendisinin zıddı olarak emek koşullarını, gittikçe genişleyen ölçekte, **sermaye** olarak üretmez; sermaye de, gittikçe genişleyen ölçekte, ihtiyaç duyduğu **üretici ücretli işçileri** üretir. Emek, kendi üretim koşullarını, **sermaye** olarak, sermaye de, emeği, sermaye olarak gerçekleşmesinin aracı olarak, ücretli emek olarak üretir. Kapitalist üretim yalnız ilişkinin yeniden üretimi değil, gittikçe büyüyen ölçekte yeniden üretimidir ve kapitalist üretim tarzıyla birlikte emeğin toplumsal üretici gücünün gelişmesiyle aynı ölçüde, işçinin karşısında yığılmış zenginlik, ona **hükmeden zenginlik** olarak, **sermaye** olarak büyür. Karşısındaki zenginlik dünyası, ona yabancı ve ona hükmeden bir dünya olarak genişler ve aynı oranda öznel yoksulluğu, muhtaçlığı ve bağımlılığı ters yönde gelişir. Onun **yoksunluğu** ve o **bolluk**, birbirine uygun düşer, ayak uydurur. Aynı zamanda sermayenin bu canlı üretim araçlarının kütlesi, çalışan **proletarya**, artar.

{493} O yüzden **sermayenin büyümesi** ile **proletaryanın artışı**, aynı sürecin, kutupsal olarak dağılmış olsalar da birbirine bağlı **ürünleri** olarak görünür.

Bu ilişki, yeniden üretilmekle kalmaz, gittikçe daha kitlesel ölçekte üretilir. Öyle ki yalnızca daha çok işçi edinip, eskiden kendisine tabi olmayan üretim dallarını da ele geçirmez; kapitalizme özgü üretim tarzının sunuluşunda gösterilmiş olduğu üzere[xli] taraflardan biri, yani sermayeciler için gittikçe daha elverişli, öbürü, yani ücretli işçiler için gittikçe daha elverişsiz koşullar altında yeniden üretilir.

Üretim sürecinin sürekliliği açısından bakıldığında işçi ücreti, yalnızca, işçi tarafından sürekli olarak üretilen ürünün, kendisine geçim aracı cinsinden, dolayısıyla sermayenin öz değerlenmesi için, yaşam süreci için ihtiyaç duyduğu emek yetilerini koruma ve artırma araçları cinsinden dönen **parçasıdır**. Bu nedenle, sürecin sonucu olarak, emek yetilerinin bu şekilde korunup artırılması, yalnızca, kendisine ait olan

xli Bk. aynı yerde, s. 578-80.

yeniden üretim koşulları ve birikim koşullarının yeniden üretilmesi ve genişletilmesi olarak görünür. (Bk. Yanki.)[xlii]

İlişkinin yüzeyde sahip olduğu **görünüş**, yani eşit haklara sahip **meta sahiplerinin** dolaşımda, meta piyasasında birbirinin karşısına çıktıkları, bunların bütün öteki **meta sahipleri** gibi yalnızca metalarının maddi içeriği, birbirlerine satacakları metaların özel kullanım değeri bakımından ayrıldıkları yanılsaması da böylece kaybolur. Ya da ilişkinin bu **özgün** biçimi, ancak, temelinde yatan ilişkinin, **kapitalist** ilişkinin **görünüşü** olarak geriye kalır.

Burada iki uğrağı birbirinden ayırmak gerekiyor. Bunlar, gittikçe genişleyen ölçekte **ilişkinin kendisinin yeniden üretimini**, **kapitalist üretim sürecinin sonucu** olarak, bir yandan **tarihî olarak** ortaya çıkan, öte yandan gelişmiş kapitalist toplumun yüzeyinde sürekli olarak kendini yeniden ortaya koyan ilk biçimden ayırt eder.

1. B i r i n c i s i, dolaşım içerisinde olup biten **giriş süreciyle, emek yetisi alım satımıyla ilgili olarak**.

Kapitalist üretim süreci yalnız, sermayecinin kısmen piyasaya sürdüğü, kısmen emek süreci içerisinde alıkoyduğu değerin ya da metanın **sermayeye dönüştürülmesi** değildir; sermayeye **dönüştürülen** bu ürünler **onun** değil, işçinin ürünleridir. O, sürekli olarak işçiye ürününün bir parçasını; emek yetisinin, **satıcının** kendisinin korunup artırılması için gerekli –geçim araçlarını– emek karşılığında satar ve ona, sürekli olarak ürününün başka bir parçasını, nesnel emek koşullarını, sermayenin öz değerlenme araçları olarak, **sermaye** olarak ödünç verir. İşçi bu yoldan ürünlerini **sermaye** olarak yeniden üretirken sermayeci, işçiyi, **ücretli işçi** olarak, dolayısıyla emeğinin satıcısı olarak yeniden üretmiş olur. Salt meta satıcılarının ilişkisi, onların **kendi**, değişik kullanım değerlerinde cisimlenmiş **emeklerini** mübadele edişlerini içerir. Kapitalist üretim sürecinin sürekli **sonucu** olarak emek yetisinin alım satımı, işçinin, sürekli olarak, kendi ürününün bir parçasını canlı emeği karşılığında **geri almak** zorunda oluşunu kapsar. Böylelikle salt meta sahipleri arasındaki bir ilişki **görünüşü**, **kaybolup gider**. Bu sürekli emek yetisi alım satımı ve işçinin kendisi tarafından üretilen metanın, emek yetisinin **alıcısı** olarak ve değişmez sermaye olarak biteviye karşısına çıkışı, canlı emeğin, kendisi karşısında bağımsızlaşmış **nesnel** emeği salt koruyup artırma aracı olarak sermayenin boyunduruğu altına alınışının sadece **dolayımlayıcı biçimi** olarak görünür. Emek alıcısı olarak sermayenin

xlii Marx, bu yerde bir dipnot öngörmüş, ancak yerleştirmemiştir. Burada kastettiği muhtemelen, **Principles of Political Economy**, Philadelphia 1837 başlıklı yapıtında nüfusun artışı ile sermayenin gelişmesi arasındaki bağlantıyı ele almış olan Birleşik Amerikalı iktisatçı Henry Charles Carey idi.

ve emek satıcısı olarak işçinin ilişkisinin bu şekilde ebedîleştirilmesi, bu üretim tarzına içkin bir dolayım **biçimidir**; ama emeğin köleleştirilmesinin ve üretim koşullarının sahiplerinin **onun üzerindeki mülkiyetinin** daha doğrudan olan öteki biçimlerinden ancak şeklen ayrılan bir biçimdir. Alış ile satış arasındaki bu dolayım yoluyla gerçek alışverişi ve hep yenilenen sürgit bağımlılığı, salt **para ilişkisi** gibi göstererek **örtbas eder**. Bu **ticaretin** koşulları, sürekli olarak yeniden üretilmekle kalmaz; birinin, satın almak için kullandığı, ötekinin ise, satmak zorunda olduğu şeyler sürecin {494} sonucudur. Bu **alım ve satım** ilişkisinin sürekli yenilenmesi, yalnızca özgül bağımlılık ilişkisinin sürekliliğini dolayımlar ve ona eşit haklara sahip ve bir o kadar özgürce karşı karşıya duran **meta sahipleri** arasındaki bir alışverişin, bir sözleşmenin aldatıcı **görünüşünü** verir. Artık **giriş niteliğindeki** bu ilişkinin kendisi, nesnel emeğin canlı emek üzerinde, kapitalist üretim içinde üretilmiş hâkimiyetinin içkin bir uğrağı hâline gelir.

O hâlde, şu iki görüşü savunanlar yanılıyorlar:

ücretli emeği, emeğin sermayeye satılışını, dolayısıyla ***salariat*** biçimini, kapitalist üretime **dışsal** olarak görenler; söz konusu olan, kapitalist üretim ilişkisinin **özsel** ve bu ilişkinin kendisince hep yeni baştan üretilen bir dolayım **biçimidir**;

bu yüzeysel ilişkide, sermaye ilişkisinin bu **özsel biçimselliğinde, görünüşünde** ilişkinin bizatihi **özünü** bulan, dolayısıyla ilişkiyi, işçi ile sermayeciye **meta sahipleri** genel ilişkisi altında yer vererek karakterize etmeye ve bu yoldan apolojisini yapmaya, *differentia specifica*[151]'sını silmeye yönelenler.

2. Sermaye ilişkisinin genel olarak devreye girmesi, toplumsal üretimin belirli bir tarihî aşamasını ve biçimini ön gerektirir. Önceki bir üretim tarzının içerisinde, eski üretim ilişkilerinin ötesine geçip bunları, sermaye ilişkisine dönüşmesi için sıkıştıran iletişim ve üretim araçları ile ihtiyaçların gelişmiş olması gerekir. Ama bunların, sermayenin emek üzerinde biçimsel boyunduruğunu mümkün kılacak kadar gelişmiş olması yeter. Ancak bu değişen ilişki temelinde, bir yandan yeni maddi üretici güçler yaratan, öte yandan bunlar temelinde yeni yeni gelişen, böylece fiilen yeni gerçek koşullar peyda eden, özgül olarak değişmiş bir üretim tarzı gelişir. Böylece bir yandan sermayenin emek üzerindeki hâkimiyetinin gerçek koşullarını ilk kez yaratan, tamamlayan, bunlara uygun biçim veren, öte yandan işçiye karşıt olarak emeğin üretici güçlerini, üretim koşullarını ve iletişim ilişkilerini geliştirirken, yeni, kapitalist üretim tarzının karşıtlı biçimini aşan bir üretim tarzının, böylece yeni biçimlenmiş bir toplumsal

151 ayırt edici özellik

yaşam sürecinin ve dolayısıyla yeni bir toplumsal oluşumun gerçek koşullarını yaratan tam bir iktisadi devrim meydana gelir.

Bu, kapitalist tasarımların kendilerine saplanıp kalmış burjuva iktisatçılarınınkinden özünde farklı bir kavrayıştır. Bunlar gerçi sermaye ilişkisi **içerisinde** nasıl üretim yapıldığını görürler. Ama bu **ilişkinin** kendisinin nasıl üretildiğini ve aynı zamanda onun içinde bu ilişkinin çözülmesinin maddi koşullarının üretildiğini, dolayısıyla iktisadi gelişmenin, toplumsal zenginliğin üretilmesinin **zorunlu biçimi** olarak **tarihî haklılığının** yok edildiğini görmezler.

Oysa biz, yalnız sermayenin nasıl üretim yaptığını değil, kendisinin nasıl üretildiğini ve üretim sürecinden, içine girdiği zamankinden özünde farklı bir [şey] olarak nasıl çıktığını da görmüş bulunuyoruz. O bir yandan üretim tarzını dönüştürür; öte yandan üretim tarzının bu değişmiş biçimi ve maddi üretici güçlerde belirli bir gelişme aşaması kendi biçimlenmesinin temeli ve koşuludur – ön koşuludur.

{495} **Dolaysız Üretim Sürecinin Sonucu**

Yalnız üretim sürecinin nesnel koşulları, sürecin sonucu olarak görünmez; bunların **özgül toplumsal** karakteri de öyle görünür. Toplumsal ilişkiler, dolayısıyla üretim etmenlerinin birbiri karşısındaki toplumsal konumu – üretim ilişkilerinin kendileri üretilir; onlar da sürecin, sürekli olan yenilenen sonucudur[152].

[454] **Bu Bölümün 1. ve 2. Başlıklarından, Burada 1. Başlık Olarak Başa Koyduğumuz 3. Başlığa Geçiş**[153]

Kapitalist üretimin artık değer üretimi olduğunu ve bu hâliyle (**birikim** sürecinde) aynı zamanda **sermaye üretimi** ve bütün sermaye ilişkisinin, hep genleşen (genişleyen) ölçekte **üretilmesi** ve yeniden üretilmesi olduğunu görmüştük. Ama artık değer, ancak, belirli bir meta miktarı ya da *surplusproduce*'ta kendini ortaya koyan meta değerinin bir parçası olarak üretilir. Sermaye, yalnızca **artık değer** üretir ve yalnızca **meta üreticisi** olarak kendi kendini yeniden üretir. Bu yüzden, sermayenin **dolaysız ürünü** olarak **meta**, bir kez daha üstünde öncelikle durmamız gereken konu olacak. Ne var ki **metalar**, daha önce gördüğümüz gibi, **biçimleri** (iktisadi biçim belirlenimleri açısından) bakıldığında **eksik sonuçlardır**. Önce belli biçim dönüşümlerinden geçmeleri –bu biçim dönüşümlerinden geçecekleri mübadele sürecine yeniden girmeleri– gerekir ki, ister para biçiminde ister kullanım değerleri olarak olsun yeniden zenginlik

152 Bu cümleyle VI. bölümün el yazmasındaki metni kesilir.

153 Marx'ın talimatına uygun olarak ikinci başlık (el yazmasında s. 459-91) ile üçüncü başlığı (el yazmasında s. 492-95) birinci ve ikinci sıraya, birinci başlığı (el yazmasında s. 441-58) ise son sıraya koyuyoruz.

olarak işlev görebilsinler. Öyleyse şimdi, kapitalist üretim sürecinin en yakın sonucu olarak **metaya**, sonra da, içinden geçmesi gereken başka süreçlere daha yakından bakmamız gerekiyor. (Metalar kapitalist üretimin ögeleri ve aynı sürecin **ürünüdür**; sermayenin üretim sürecinin sonunda yeniden büründüğü biçimdir.)

[444] Metadan, ürünün –kapitalist üretimin temeli ve ön koşulu olan– bu özgül toplumsal biçiminden, hareket ediyoruz. Bireysel ürünü elimize alıp, meta olarak içerdiği, ona meta damgasını vuran biçim belirlenimlerini çözümlüyoruz. Kapitalist üretimden önce ürünün büyük bir bölümü, meta olarak üretilmez, meta hâline gelmez. Öte yandan o dönemde, üretime giren ürünlerin büyük bir bölümü meta değildir, meta olarak üretim sürecine girmez. Ürünlerin metalara dönüşmesi sadece tek tük noktalarda yer alır, sadece üretim fazlasını ya da sadece tek tük alanları (manifaktür ürünleri) vb.ni kapsar. Ürünler, ne bütünüyle ticari mal olarak sürece girer ne hepten o şekilde oradan çıkar[154]. Gene de belirli sınırlar içindeki meta dolaşımı ve para dolaşımı, dolayısıyla ticaretin belirli bir derecede gelişmesi **sermaye oluşumunun** ve kapitalist üretim tarzının **ön koşuludur, başlangıç noktasıdır**. Kapitalist üretimin en basit ögesi olarak metadan hareket ederken onu, böyle bir ön koşul olarak ele alıyoruz. Ama öte yandan **meta** kapitalist üretimin ürünüdür, sonucudur. Başta onun ögesi olan, daha sonra, onun kendi ürünü olarak kendini ortaya koyar. Ancak kapitalist üretim temelinde, meta olmak ürünün genel biçimi hâline gelir ve kapitalist üretim ne kadar çok gelişirse bütün üretim bileşenleri, o sürece, meta olarak o kadar çok girer[155].

---

154 Bk. … [1660] öncesinde buğdayın Fransa'da asla ticari mal sayılmadığının iddia edildiği *about* [aşağı yukarı] 1752 tarihli **Fransızca yapıt**. (K.M.)

Ange Goudar'ın, adsız olarak yayımlanmış şu kitabı kastediliyor: "Les intérêts de la France mal entendus …", t. 1, Amsterdam 1757. Bu yapıt, Ch. Smith'in, Marx'ın "ek defter B" el yazmasında bir özetini çıkarmış olduğu şu kitabında zikredilir: "Three Tracts on the Corn-Trade and Corn-Laws," ikinci basım, London, 1766.

155 Yukarıdaki iki paragrafın başlığından sonra Marx şu notu düşer: "Cf. p. 444". Buna uyarak, el yazmasının 444. sayfasında birkaç kez ayraç içine alınarak vurgulanmış olan bu son paragrafın metnini buraya koyuyoruz.

ad 1. SERMAYENİN ÜRÜNÜ OLARAK METALAR

[441] **Meta**, burjuva zenginliğinin ögesel biçimi olarak bizim başlangıç noktamız, sermayenin ortaya çıkışının ön koşuluydu. Öte yandan **metalar** şimdi **sermayenin ürünü** olarak görünür.

Sunuşumuzdaki bu döngüsellik sermayenin **tarihî gelişmesine** uygun düşer. **Meta mübadelesi, meta ticareti** bu gelişmenin **ortaya çıkış koşullarından** birini oluşturmakla birlikte gelişmenin kendisi, **değişik üretim aşamaları** temelinde oluşur. Hepsinin ortak yönü, bunlarda kapitalist üretimin henüz hiç var olmaması ya da ancak mevziî olarak var olmasıdır. Öte yandan gelişmiş meta mübadelesi ve ürünün genel olarak zorunlu toplumsal biçimi olarak **meta biçimi** ancak **kapitalist üretim tarzının sonucudur**.

Öte yandan **kapitalist üretimin gelişmiş** olduğu toplumlara bakacak olursak buralarda meta, hem sermayenin sürekli ögesel <varoluş koşulu> ön koşulu olarak, öte yandan kapitalist üretim sürecinin dolaysız sonucu olarak görünür.

Meta ile paranın her ikisi, sermayenin ögesel ön koşulları olmakla birlikte ancak belli koşullar altında gelişip sermaye olur. Sermaye oluşumunun üzerinde yer alabileceği biricik temel (para dolaşımını içine alan) meta dolaşımı, yani şimdiden verilmiş, belli bir ölçüye kadar serpilmiş olan bir ticaret aşamasıdır. Oysa meta üretimi ile meta dolaşımı, varoluşları için hiçbir biçimde kapitalist üretim tarzını ön gerektirmez, hatta bunlar, daha önce açıklamış olduğum gibi[156] "burjuva-öncesi toplum biçimlerinde de … vardır". Bunlar kapitalist üretim tarzının **tarihî ön koşuludur**. Ama öte yandan ancak kapitalist üretim temeli üzerindedir ki meta, ilk kez **ürünün genel biçimi** hâline gelir, her türlü ürün, meta biçimini almak zorunda olur, alım ve satım yalnız üretim fazlasını değil, tam da üretimin tözünü ele geçirir ve değişik üretim koşullarının kendileri, baştan aşağı, dolaşımdan çıkıp üretim sürecine giren **metalar** olarak kendilerini gösterir. Dolayısıyla **meta** bir yanda sermaye oluşumunun ön koşulu olarak görünse de öte yanda aynı **meta**, özünde, **ürünün genel ögesel biçimi** olduğu ölçüde, kapitalist üretim sürecinin ürünü ve sonucu olarak görünür. Ürünler, önceki üretim aşamalarında meta biçimini **kısmen** alır. Oysa sermaye ürününü, ister istemez, **meta**

156 **"Zur Kritik der Politischen Ökonomie", Berlin 1859**, p. 74. (K.M.)
Karl Marx, Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı, 6. bs., çev. Sevim Belli, Ankara, Sol Yayınları, 2005, s. 123.

olarak üretir.[157] Bu nedenle, kapitalist üretimin, **id est** sermayenin gelişmesi ölçüsünde, meta üzerine geliştirilmiş genel yasalar, örneğin değerle ilgili olanlar da, para dolaşımının, değişip gelişmiş biçimi içinde gerçekleşir.

Önceki üretim dönemlerine ait iktisadi kategorilerin bile kapitalist üretim tarzı temelinde nasıl özgül olarak değişik, tarihî bir karakter kazandığı burada kendini gösteriyor.

Kendisi sadece metanın dönüşmüş biçimi olan paranın sermayeye dönüşümü, ancak, emek yetisi işçinin kendisi için bir metaya dönüştüğü, yani meta ticareti kategorisi, eskiden dışlanmış ya da ancak mevziî olarak kapsamış olduğu bir alanı artık ele geçirdiği zaman yer alabilir. Ancak çalışan nüfus, ya **nesnel** emek koşulları arasında yer almaktan ya bizzat meta üreticisi olarak piyasada yer almaktan çıktığı, emeğinin ürünü yerine emeğinin kendisini, daha doğrusu emek yetisini sattığı vakit üretim, bütün kapsamı, bütün derinliği ve genişliğiyle **meta üretimi** hâline gelir, her türlü ürün metaya dönüşür ve her bireysel üretim alanının nesnel koşullarının kendileri, meta olarak o alanın içine girer. Ancak kapitalist üretim temelinde meta gerçekten **zenginliğin genel ögesel biçimi** hâline gelir. Sermaye örneğin tarımı henüz ele geçirmemişse ürünün büyük bir bölümü, meta olarak değil, hâlâ doğrudan doğruya geçim aracı olarak üretilmiş olacaktır; işçi nüfusunun büyük bir bölümü, henüz ücretli işçilere, emek koşullarının büyük bir bölümü de henüz sermayeye dönüşmemiş olacaktır. Toplumun içinde **rastgele** görünen gelişmiş iş bölümü ile işliğin içindeki kapitalist iş bölümünün birbirini karşılıklı olarak koşullayıp üretmesi bu durumun bir parçasıdır. Çünkü ürünün zorunlu biçimi olarak **metanın**, dolayısıyla mülk edinilişinin zorunlu biçimi olarak ürünün dışsallaştırılmasının tam gelişmiş **toplumsal iş bölümünü** varsaymasına karşılık ancak kapitalist üretim, dolayısıyla işliğin içinde de **kapitalist iş bölümü** temelindedir ki her türlü ürün, zorunlu olarak meta biçimini alır ve dolayısıyla bütün üreticiler, zorunlu olarak birer meta üreticisidir. Bu nedenle ilk kez kapitalist üretimin su yüzüne çıkışıyladır ki kullanım değeri, genel olarak mübadele değerince dolayımlanır.

---

157 **Sismondi**. (K.M.)

Jean-Charles-Léonard Simonde de Sismondi, "Études sur l'économie politique", t. 2, Bruxelles 1838, p. 161. Ayrıca bk. **Karl Marx: Ekonomi Politiğin Eleştirisinin Temelleri**, C. II, çev. Arif Gelen, Ankara, Sol Yayınları, 2003, s. 319-20.

3 nokta.

1. Kapitalist üretim ilk kez metayı bütün ürünlerin genel biçimi hâline getirir.

2. Meta üretimi, işçi üretim koşullarının bir parçası olmaktan (kölelik, serflik) ya da doğal olarak gelişen (naturwüchsig) ortaklaşalık (Gemeinwesen) [üretimin] temel[i] olmaktan (Hindistan) çıkar çıkmaz; kısacası emek gücünün kendisinin, genel olarak meta hâline geldiği andan başlayarak, zorunlu olarak kapitalist üretime götürür.

3. Kapitalist üretim, meta üretiminin temelini, tecrit edilmiş bağımsız üretimi ve meta sahiplerinin mübadelesini ya da eş değerler mübadelesini, ortadan kaldırır. Sermaye ile emek gücünün mübadelesi, biçimsel hâle gelir:

Bu açıdan bakılınca, üretim koşullarının kendilerinin **emek sürecine** hangi biçimde girdiği, örneğin değişmez sermaye, makineler vb.nin bir bölümü gibi değerlerini yavaş yavaş ürüne mi verdiği, yoksa ham madde gibi maddeten onun içine mi karıştığı; {443} ürünün bir parçasının örneğin tarımda tohum gibi üreticinin kendisi tarafından doğrudan doğruya emek aracı olarak yeniden mi kullanıldığı, yoksa önce satılıp sonra yeniden bir emek aracına mı dönüştürüldüğü hiç fark etmez. Bütün üretilmiş emek araçları, üretim sürecinde kullanım değerleri olarak gördükleri hizmet bir yana bırakılırsa şimdi, **değerlenme sürecinin** birer ögesi olma işlevini de yerine getirir. Gerçek paraya dönüştürülmediklerinde hesap parasına dönüştürülürler, birer mübadele değeri olarak ele alınırlar ve ürüne şu ya da bu tarzda ekledikleri değer ögesi tam tamına hesaplanır. Örneğin tarım, kapitalistçe işletilen bir sanayi dalı hâline geldiği –kapitalist üretim kırsal alanda yer ettiği– ölçüde, tarım piyasa için üretim yaptığı, **metalar**, yani kendi dolaysız tüketimi [için] değil de satış için maddeler ürettiği ölçüde – o da bir o kadar masraflarını hesaplar, bunların her *item*[158]'ını, meta olarak, (onu ister bir üçüncü kişiden ister kendi kendinden, **üretimden**, satın alsın) dolayısıyla meta bağımsız bir mübadele değeri olarak ele alındığı ölçüde, **para** olarak ele alır. Öyle ki buğday, saman, sürü hayvanları, her türden tohum vb., meta olarak **satıldıkları** –ve satış olmadan ürün sayılmadıkları– için üretime de, **meta** olarak ya da para olarak girer. **Ürünler** kadar, doğal olarak –o ürünlerle özdeş şeyler olan– **üretim koşulları, ürünlerin ögeleri** de **meta** hâline ge-

158 kalem

lir ve değerlenme süreci dikkate alındığı ölçüde mübadele değerinin bağımsız biçimi içinde, **para büyüklükleri** olarak hesaba geçirilir. Burada, ürünün **kullanım değeri ile mübadele değerinin birliği**, yani **meta** olması gibi dolaysız üretim süreci de her zaman **emek süreci ile değerlenme sürecinin** ayrılmaz birliğidir. Bu biçimsel yönleri bir yana bırakırsak: *Farmer*[159] söz gelimi **masraflarını satın aldığı** ölçüde tohum ticareti, gübre ticareti, damızlık ticareti vb. –o gelirlerini **satarken**– gelişir. Böylece bireysel *farmer* için bu üretim koşulları, edimsel olarak da, dolaşımdan çıkıp üretim sürecine girer; bunların giderek artan bir ölçüde gerçekten **satın alınmış** (ya da **satın alınabilir**) metalar olmasıyla dolaşım, olgusal olarak üretiminin ön koşulu hâline gelir. Aynı zamanda sermayesinin birer **değer parçasını** oluşturan maddeler, emek araçları olarak bunlar onun gözünde zaten birer metadır. (O yüzden bunları, üretime **in natura** geri verirken *qua* **üretici**[160] kendisine satılmış gibi hesaplar.) Nitekim bütün bunlar, tarımın kapitalist üretim tarzının gelişmesi, yani giderek artan bir ölçüde fabrika gibi işletilmesiyle aynı oranda gelişir.

Ürünün genellikle zorunlu biçimi olarak, kapitalist üretim tarzının özgüllüğü olarak meta, kapitalist üretimin gelişmesinin ortaya çıkardığı büyük ölçekli üretimde, **ürünün** tek yanlılığı ve **kitleselliğinde** elle tutulur bir şekilde kendini gösterir. Bu özellikler, ona, toplumsal olan ve toplumsal bağıntılara sıkı sıkıya bağlı bir karakter dayatırken, kullanım değeri olarak, üreticinin ihtiyacının karşılanmasıyla olan dolaysız ilişkisinin, bütünüyle rastgele ve önemsiz olan, özsel olmayan bir şeymiş gibi görünmesine yol açar. Yalnız sermayeci olarak üretim yapan üreticinin geçimi için bir zorunluluk olarak değil, üretim sürecinin kendisinin yenilenmesi ve sürekliliği için bir zorunluluk olarak da, bu kitle ürününün, mübadele değeri olarak gerçekleştirilmesi, metanın başkalaşmasından geçmesi gerekir. O yüzden de ticaretin alanına girer. {444} Alıcısı dolaysız tüketici değil, metanın başkalaşmasını, kendisinin bir işi olarak yürüten tüccardır.[161] Nihayet kapitalist üretimle birlikte üretim alanlarının çeşitliliği, yani ürünün mübadele edilebilirlik alanı, sürekli olarak birçok katına çıkartılınca ürün, meta

159 Çiftçi

160 **üretici olarak**

161 **Sismondi**. (K.M.)

Marx burada muhtemelen şu kaynağa atıf yapıyor: Jean-Charles-Léonard Simonde de Sismondi, "Nouveaux principes d'économie politique", 2. éd., 1.1, Paris 1827, p. 81/82.

olarak karakterini, dolayısıyla mübadele değeri olarak karakterini daha da geliştirmiş olur.[162]

Kapitalist üretimden çıktığı şekliyle **meta**, kapitalist üretimin ögesi, ön koşulu olarak başlangıç noktamız olan metadan farklı belirlenmiştir. Biz, belirli bir emek-zaman miktarını nesnelleştiren, dolayısıyla verili büyüklükte bir mübadele değeri olan bağımsız bir madde olarak bireysel metadan hareket etmiştik.

Meta şimdi ikili bir belirlenim içinde görünüyor:

1. İçinde nesnelleşmiş olan, kullanım değerini bir yana bırakacak olursak belirli bir toplumsal olarak gerekli emek miktarıdır; ama başlı başına metada, bu nesnelleşmiş emeğin kimden kaynaklandığı vb. tamamen belirsiz kalsa (ve gerçekten önemsiz olsa) da **sermayenin ürünü** olarak **meta**, kısmen karşılığı ödenmiş, kısmen karşılığı ödenmemiş emek kapsar. Bu ifadenin, emeğin kendisi doğrudan alınıp satılmadığı sürece doğru olmadığı daha önce belirtilmişti. Ama metanın içinde bir toplam emek tutarı **nesnelleşmiştir**. Bu nesnelleşmiş emeğin bir bölümü (eş değeri ödenmiş olan değişmez sermaye bir yana bırakılırsa) işçi ücretinin eş değeriyle mübadele edilmiş, başka bir bölümü, eş değersiz olarak sermayeci tarafından mülk edinilmiştir. Her iki bölüm, nesnelleşmiş oldukları için, meta değerinin birer bölümü olarak elde bulunur. Ve birini, karşılığı ödenmiş, öbürünü, karşılığı ödenmemiş emek olarak karakterize etmek, bir kısaltma olarak işe yarar.

{445} 2. Bireysel meta, maddeten, sermayenin toplam ürününün bir parçası olarak, onun ürettiği *lot*[163]'un bir kesri olarak görünmekle kalmaz. Karşımızdaki artık bireysel bağımsız meta, bireysel ürün değildir. Sürecin sonucu olarak görünen, tek tek metalar değil, öndelenmiş sermayenin değeri + artık değerin –mülk edinilmiş artık emeğin– içinde yeniden üretilmiş olduğu bir **meta kütlesidir** ve bunun tek tek her biri: **sermayenin** değerinin ve onun ürettiği artık değerin taşıyıcısı. Bireysel meta için kul-

---

162 Krş. **"Zur Kritik der Politischen Ökonomie"**, p. 17.

Ayrıca **Wakefield**. (K.M.)

Krş. Katkı, s. 58.

Marx, Edward Gibbon Wakefield'in şuradaki yorumuna gönderme yapıyor: Adam Smith, "An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations", vol. 1, London 1835. p. 61. Ayrıca bk. Grundrisse, Arif Gelen, II, s. 241 ve MEW, Bd. 26.3, s. 249/250 ve 283/284.

163 tutam

lanılmış emek –değişmez sermayenin, salt *déchet*[164] olarak toplam ürünün değerine giren parçası için olduğu kadar, ortaklaşa tüketilen üretim koşulları için de geçerli olan hesaplamanın bir ortalama, yani düşünsel bir kestirim olması yüzünden, nihayet emeğin doğrudan toplumsal olması ve iş birliği yapan çok sayıda bireyin ortalama emeği olarak eşitlenip kestirilmesi yüzünden– artık hesaplanamaz. Bu emek, yalnızca, kendisinin payına düşen ve **düşüncel** olarak kestirilen toplam emeğin bir kesri olarak hesaba katılır. Bireysel metanın **fiyatı belirlenirken**, sermayenin içinde yeniden üretildiği toplam ürünün, salt düşüncel bir parçası olarak görünür.

3. Bu hâliyle, yani bize başlangıçta bağımsız gibi görünen metadan farklı olarak sermayenin toplam değerinin + artık değerin taşıyıcısı –**sermayenin ürünü** olarak– aslında, şimdi kendini değerlendirmiş olan sermayenin dönüşmüş biçimi olarak **meta**, şimdi, eski sermaye değeri ve keza kendisince üretilmiş artık değerin gerçekleşmesi için olması gereken **satış hacminde**, **boyutlarında** kendini gösterir. Tek tek metaların ya da tek tek metaların bir bölümünün değerleri üzerinden satılması, bunu sağlamaya kesinlikle yetmez.

Metanın, dolaşıma uygun bir duruma getirilmesi için, ikili bir varoluş tarzı edinmek zorunda olduğunu daha önce görmüştük.[xliii] Alıcının karşısına, belirli yararlı özellikleri olan bir mal olarak, ister bireysel ister üretken tüketimin olsun belirli ihtiyaçlarını karşılayan belirli bir **kullanım değeri** olarak çıkması yetmez. Mübadele değerinin, gerçi düşüncel olan, ama kullanım değerinden değişik ve ondan ayrı, bağımsız olan bir **biçim** kazanmış olması gerekir. Kullanım değeri ile mübadele değerinin birliği olarak, ama onun içinde aynı zamanda ikilenmiş olarak **görünmesi** gerekir. Mübadele değeri, bu özerk, kullanım değerinden bütünüyle bağımsız biçimi, maddeleşmiş toplumsal emeğin salt varoluşu olarak metanın **fiyatında** edinir. Çünkü fiyat, mübadele değerinin, mübadele değeri olarak, yani **para** olarak, daha doğrusu **hesap parası** olarak dile getirilişidir.

İmdi, gerçekte örneğin demir yolları, büyük binalar vb. gibi öyle tek tek metalar vardır ve bunlar bir yandan öylesine sürekli türden, öte yandan öylesine hacimlidir ki, öndelenmiş sermayenin bütün ürünü, **tek** bir meta olarak görünür. O hâlde burada, tek metanın ele alınışında ken-

164 hurda

xliii Karl Marx, **Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı**, 6. bs., çev. Sevim Belli, Ankara, Sol Yayınları, 2005, s. 91.

dini gösteren yasa, yani **fiyatın**, para cinsinden dile getirilmiş değerden başka bir şey olmayışı geçerli olacaktır.[xliv] Sermayenin toplam değeri + artık değer, tek metanın içinde kapsanır ve hesap parası cinsinden dile getirilir. Böyle bir metanın fiyatının belirlenmesi bireysel metanınkinden çok farklı olmaz; çünkü sermayenin **toplam ürünü** burada gerçekten **tek** bir meta olarak mevcut olur. Öyleyse bu konu üzerinde uzun uzun durmaya gerek yoktur.

Ne var ki metaların çoğunluğu ayrık türdendir (ve sürekli olanlar bile düşüncel düzeyde çoğunlukla ayrık birer büyüklük olarak ele alınabilir), yani belli bir malın birer kütlesi olarak görüldüklerinde, özel birer kullanım değeri olarak kendilerine geleneksel olarak uygun düşen **ölçülere** göre bölünebilirler, {446} söz gelimi a ölçek buğday, b kilo kahve, c arşın keten bezi, x düzine bıçak – burada tek metanın kendisi ölçü birimi sayılır vb.

Şimdi ilkin, sermayenin, hacmi ne olursa olsun ve ister ayrık ister sürekli olsun, her zaman **tek** bir meta olarak görülebilecek olan **toplam ürünüyle** uğraşmamız gerekiyor. O nedenle de bu tek kullanım değerinin mübadele değeri, bu toplam ürünün toplam değerinin ifadesi olarak **toplam fiyatta** kendini ortaya koyar.

Değerlenme sürecini incelediğimizde görmüştük ki, öndelenmiş değişmez sermayenin bir parçası, söz gelimi binalar, makineler vb., sadece emek aracı olarak emek sürecinde yitirdiği belirli değer kotalarını ürüne aktarır, asla kendisinin kullanım değeri biçiminde ürüne *materialiter*[165] girmez, uzunca bir dönem boyunca emek süreci içinde meta üretimine yaramaya devam eder ve belirli bir dönem içinde, o dönem içinde yaratılan ürüne aktardığı değer parçası, bu belirli dönemin, emek aracı olarak toplam değerini yitirip ürüne aktarma yoluyla yıprandığı toplam döneme olan oranına göre kestirilir. Öyle ki örneğin 10 yıl boyunca hizmet görüyorsa ortalama bir hesaba göre bir yıllık ürüne değerinin 1/10'unu aktarmış, değerinin 1/10'unu sermayenin yıllık ürününe eklemiş olacaktır.[xlv] Değişmez sermayenin bu parçası, belli bir ürün kütlesi üretilip elden çıkarıldıktan sonra, emek aracı olarak hizmet vermeye ve yukarıda anılan ortalama kestirim uyarınca sürgit belirli bir değeri temsil etmeye devam ettiği ölçüde, elden çıkarılmış ürün kütlesinin değer oluşumuna girmez. Bu parçanın toplam değeri, elden çıkarılmış ürün kütlesinin,

---

xliv Marx, bu yasayı daha **Grundrisse: Ekonomi Politiğin Eleştirisinin Temelleri**'nde ve **Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı**'da formüle etmişti. Grundrisse, C. I, çev. Arif Gelen, Ankara, Sol Yayınları, 1999, s. 69 ve 115-16, ayrıca **Katkı**, s. 87-94 ve 110-12

165 maddeten

xlv Bk. dn. iii. Bu basımda, s. 206 ve 212-13.

üretilmesine daha önce katkıda bulunmuş olduğu ürün kütlesinin değeri için ancak şu açıdan belirleyicidir: Belirli bir süre boyunca aktardığı değer, toplam değerinin bir kesri olarak tahmin edilir; hizmet etmiş ve değerinin bir parçasını aktarmış olduğu sürenin, hizmet etmekte ve toplam değerini ürüne aktarmakta olduğu toplam süreye olan oranıyla belirlenir. Bundan başka, var olmaya hâlâ devam eden değeri, daha önce elden çıkarılmış meta kütlesinin değer kestirimi için hesaba katılmaz. Öyleyse bu metalarla ilişkili olarak sıfıra eşitlenebilir. Ya da sonuç aynı olmak üzere ve eldeki amaç bakımından basitlik sağlamak için sorunu, **toplam sermaye**, değişmez bölümünün, ancak uzunca üretim dönemleri boyunca bütünüyle ürüne giren parçası dâhil olmak üzere, tamamen söz konusu toplam sermayenin ürünü içinde kapsanmış, onun içine karışmış gibi ele alabiliriz.

O hâlde, toplam ürünün = 1200 arşın keten bezi olduğunu varsayalım. Öndelenmiş sermaye = 100 l. olsun; bunun 80 l.sı değişmez sermayeyi, 20 l.sı değişir sermayeyi temsil etsin ve artık değer oranı = %100 olsun. Öyle ki işçi, iş gününün yarısında kendisi için, öteki yarısında sermayeci için bedelsiz çalışmaktadır. Böyle bir durumda, üretilmiş artık değer = 20 l., 1200 arşının toplam değeri ise = 120 l. olup bunun 80 l.sı, değişmez sermayece eklenen değeri, 40 l.sı, yeni eklenen emeği temsil eder; bunun da yarısı işçi ücretini yerine koyarken öteki yarısı artık emeği temsil eder {447} ya da artık değeri oluşturur.

Yeni eklenen emek dışında kapitalist üretimin ögeleri zaten meta olarak, yani belirli fiyatlarla üretim sürecine girdiği için, değişmez sermayenin eklediği değer zaten **fiyat** olarak verilmiştir, söz gelimi yukarıdaki örnekte keten, makineler vb. için 80 l. Ama yeni eklenen emeğe gelince, zorunlu geçim araçlarınca belirlenmiş işçi ücreti 20 l., artık emek de, karşılığı ödenmiş emek kadarsa bu emek, 40 l.lık bir fiyatta kendini ortaya koymak zorundadır; çünkü eklenen emeğin kendini ortaya koyduğu değer, kesinlikle, hangi ilişkiler içinde karşılığının ödendiğine değil, o emeğin miktarına bağlıdır. Öyleyse 100 l.lık sermayenin ürettiği 1200 arşının toplam fiyatı = 120 l.

Peki, bireysel metanın, bu örnekte keten bezi arşınının değerini nasıl belirleyeceğiz? Belli ki toplam ürünün **toplam fiyatını**, verili ölçülere göre kesirlere bölünmüş, bölümlenmiş ürün sayısına bölerek, ürünün **toplam fiyatını**, **kullanım değeri** kütlesi içinde kapsanmış olan ölçülerin **sayısına** bölerek, yani söz gelimi eldeki örnekte 120 l./1200 arşın; bu, keten bezi arşını başına 2 sh'lik bir fiyat verir. Keten bezinin ölçüsü olarak iş gören arşın şimdi, yeni kesirlere bölünüp, ölçek olarak daha

da geliştirilecek olursa yarım arşın vb.nin fiyatını da aynı şekilde belirleyebiliriz. O hâlde bireysel metanın fiyatı, kullanım değerinin, toplam ürünün kesri olarak, fiyatının ise, sermayenin ürettiği toplam değerin, buna uygun düşen kesri olarak hesaplanmasıyla belirlenir.

Emeğin üretkenliği ya da **üretici gücünün** değişik derecelerine uygun olarak, aynı emek-zamanın bambaşka bir ürün miktarında ya da aynı büyüklükteki mübadele değerinin bambaşka kullanım değeri miktarlarında kendini ortaya koyduğunu görmüştük.[xlvi] Elimizdeki örnekte, keten dokuma emeğinin üretkenliğinin dört katına çıktığını varsayalım. 40 l. içinde temsil edilmiş emeğin harekete geçirmiş olduğu değişmez sermaye, keten, makineler vb. = 80 l. idi. Dokuma emeğinin üretkenliği dört katına çıkarsa bunun dört katını, yani 320 l.lık keten vb.ni harekete geçirir. Ve arşın sayısı, dört katına çıkarak 1200'den 4800 arşına yükselir. Ama yeni eklenen dokuma emeği, miktarı aynı kaldığı için, eskiden olduğu gibi 40 l.da temsil edilir. O hâlde 4800 arşının toplam fiyatı şimdi 360 l., her bir arşının fiyatı ise 360 l./4800 arşın = 1 arşın 1 ½ sh. Her bir arşının fiyatı, ¼ kadar azalarak 2 sh veya 24 d'den 1 ½ sh ya da 18 d'ye düşer; çünkü ketenin içinde kapsanmış değişmez sermaye, keten bezine dönüştürülürken ¼ daha az ek canlı emeği soğurur ya da aynı dokuma emeği miktarı, daha büyük bir ürün miktarına dağılır.[xlvii] Ne var ki buradaki amacımız bakımından, öndelenmiş toplam sermayenin **aynı** kaldığı, ama emeğin üretici gücünün salt doğa koşulları, örneğin mevsimin uygunluğu ya da uygunsuzluğu nedeniyle aynı kullanım değeri[nin], {448} örneğin buğdayın çok değişik miktarlarında [kendini] ortaya koyduğu bir örneği almak daha iyi olacaktır. Tutalım ki örneğin *in the production of wheat, spent upon an acre of land*[166] emek miktarı 7 l.da kendini ortaya koymakta, bunun 4 l.sı, yeni eklenen emeği, 3 l.sı, değişmez sermaye içinde önceden nesnelleşmiş emeği temsil etmektedir. Varsayılan artık emek/gerekli emek oranı = 100/100 uyarınca 4 l.nın 2 l.sı işçi ücreti, 2 l.sı da artık emek olsun. Ama mevsim değiştikçe *crop*[167]'un *vary*[168] etmesi gerekiyor.

---

xlvi Bk. dn. iii. Bu basımda, s. 57-60.

xlvii Bireysel arşının fiyatının ¼ kadar azalmasının nedeni, ürünün toplam değerinin üç katına çıkması (120 l.dan 360 l.ya), ürün kütlesinin ise dört katına çıkmasıdır (1200'den 4800 arşına).

166 buğday üretiminde, bir dönüm toprak üzerinde harcanan

167 rekolte

168 değişmek

Toplam ölçek sayısı	*one*[171] ölçek	Toplam ürünün değeri ya da fiyatı
"*When he has 5*[172]	*he can sell 28sh*[173]	7 l.
4½	*about*[174] 31	keza
4	35	"
3½	40	"
3	46sh 8d	"
2½	56	"
2	70	" " 1745

1 dönüm için öndelenmiş 5 l.lık sermaye[nin] toplam ürününün **değeri** ya da **fiyatı**, burada hep aynı = 7 l. kalır; çünkü nesnelleşmiş ve yeni eklenmiş canlı emeğin öndelenmiş toplamı sabit kalır. Ama bu aynı emek çok değişik ölçek miktarlarında kendini ortaya koyar; dolayısıyla bireysel ölçeğin, toplam ürünün aynı kesrinin, fiyatları çok değişiktir. Ancak aynı sermayeyle üretilmiş tek tek metaların fiyatlarındaki bu değişim, artık değer oranında, artık değerin değişir sermayeye oranında ya da iş gününün tümünün karşılığı ödenmiş ve ödenmemiş emeğe ayrılma oranında hiçbir değişiklik yapmaz. Yeni eklenen emeğin kendini ortaya koyduğu toplam değer aynı kalır; çünkü arşının fiyatı ister 2 ister ½ sh olsun aynı canlı emek miktarı eskisi gibi değişmez sermayeye eklenmekte, artık değerin işçi ücretine ya da emeğin karşılığı ödenmiş parçasının karşılığı ödenmemiş parçasına oranı aynı kalmaktadır. Bireysel arşınla ilişkili olarak değişen, ona eklenmiş olan toplam dokuma emeği miktarıdır; ama bu toplam miktarın, karşılığı ödenmiş ve ödenmemiş emeğe ayrılma oranı, ister daha büyük ister daha küçük olsun bu toplam miktarın, her bir arşında kapsanmış her kesri için aynı kalır. Aynı şekilde, **verili** varsayım altında, emeğin üretkenliğinin azalmakta olduğu ikinci örnekte ölçek fiyatının yükselişi, yeni eklenmiş emeğin daha az ölçeğe dağılması, dolayısıyla daha büyük bir yeni eklenmiş emek miktarının her bir ölçeğe düşmesi keyfiyeti, {449} her bir ölçeğin soğurduğu bu daha büyük ya da daha küçük emek miktarının, karşılığı ödenmiş ve ödenmemiş emeğe ayrılma oranında hiçbir fark yaratmaz; ne sermayenin üretmiş olduğu toplam artık değerde ne her bir ölçeğin değerinde, ona yeni eklenmiş değere göreceli olarak kapsanmış olan artık değer

169 Bir

170 Elindeki 5 iken

171 28 sh'e satabilir

172 Aşağı yukarı

173 **p. 108, "An Inquiry into the Connection etc." By a Farmer. Lond. 1773.** (K.M.) Yazar John Arbuthnot'tur.

kesrinde herhangi bir fark yaratır. Verili varsayımlar altında, belirli bir emek aracı miktarına eklenen canlı emek daha çok olursa, ona eklenen karşılığı ödenmiş ve ödenmemiş emek bir o kadar artar; daha az olursa, eklenen karşılığı ödenmiş ve ödenmemiş emek bir o kadar azalır. Ama yeni eklenen emeğin bu iki bileşeni arasındaki **oran**, **değişmeden** kalır.

Buradaki amacımız bakımından önemli olmayan birtakım bozucu etkiler bir yana bırakılırsa, emeğin üretkenliğini sürekli olarak yükseltmek, dolayısıyla aynı ek emekle ürünlere dönüştürülmüş üretim araçları kütlesini sürekli olarak artırmak, yeni eklenmiş emeği sürekli olarak, deyim yerindeyse daha büyük bir ürün kütlesine dağıtmak, dolayısıyla bireysel metanın **fiyatını** düşürmek ya da genel olarak meta fiyatlarını **ucuzlatmak** kapitalist üretim tarzının eğilimi ve sonucudur. Ama meta fiyatlarındaki bu ucuzlama, kendinde ve kendi için ne aynı değişir sermayenin ürettiği artık değer **kütlesinde** ne bireysel metanın içinde kapsanmış olan yeni eklenmiş emeğin, karşılığı ödenmiş ve ödenmemiş emeğe orantılı bölünüşü ya da bireysel meta içinde gerçekleşen artık değer oranında herhangi bir değişmeyi işin içine katar. Belirli bir keten, masura vb. miktarı, bir arşın keten bezine dönüşmek için daha az dokuma emeği soğurursa, bu daha büyük ya da daha ufak dokuma emeğinin, karşılığı ödenmiş ve ödenmemiş emeğe bölünme oranında hiçbir değişiklik olmaz. Belirli bir önceden nesnelleşmiş emek miktarına yeni eklenen canlı emeğin **mutlak miktarı**, bireysel meta açısından değişen bu daha büyük ya da daha küçük miktarın, karşılığı ödenmiş ve ödenmemiş emeğe bölünme **oranında** hiçbir değişikliğe yol açmaz. Demek ki, meta fiyatlarında meydana gelen ve emeğin üretici gücündeki bir değişimden kaynaklanan değişime ya da bu meta fiyatlarının düşmesi ve metanın ucuzlamasına karşın, karşılığı ödenmiş ve ödenmemiş emek oranı, genel olarak, sermayenin gerçekleştirdiği artık değer oranı **sabit** kalabilir. Emek araçlarına yeni eklenen emeğin üretici gücünde değil de, emek araçlarını yaratan emeğin üretici gücünde bir değişim devreye girse, dolayısıyla bunların fiyatı yükselse ya da azalsa bile, **meta fiyatlarında** bu yüzden ortaya çıkan değişimin, bunlarda kapsanmış olan ek canlı emeğin, karşılığı ödenmiş ve ödenmemiş emek arasındaki sabit bölünüşünü değiştirmeyeceği, bir o kadar açıktır.

Tersine. **Meta fiyatlarında değişim** sabit bir artık değer oranını, ek emeğin, karşılığı ödenmiş ve ödenmemiş emeğe sabit olarak bölünmesini nasıl dışlamıyorsa **meta fiyatlarının değişmezliği** de, artık değer oranında bir değişimi, yeni eklenen emeğin, karşılığı ödenmiş ve ödenmemiş emeğe orantılı bölünüşünde bir değişmeyi dışlamaz. Sorunu basitleştirmek için, sözü edilen iş dalında **kapsanan her türlü emeğin üretici gücünde bir değişim** olmadığını, yani söz gelimi yukarıdaki örnekte dokuma emeğinin ya da keten, masura vb. sağlayan emeğin

üretkenliğinde herhangi bir değişimin devreye girmediğini varsayalım. Yukarıdaki varsayım uyarınca 80 l. değişmez, 20 l. değişir sermayeye yatırılmaktadır. Bu 20 l., 20 dokumacının 20 gününü (çalışma günü vb.) temsil etsin. Varsayım uyarınca bunlar, 40 l. üretiyor, yani yarım gün kendileri için, yarım gün sermayeci için çalışıyorlardı. Ama ayrıca {450} varsayalım ki iş günü = 10 saat iken şimdi süresi 12'ye uzatılmakta, böylece artık emek adam başına 2 saat artmaktadır. Toplam iş günü, 1/5 kadar artarak 10 saatten 12'ye çıkar. 10 : 12 = 16 2/3 : 20 olduğundan, aynı 80 l.lık değişmez sermayeyi harekete geçirmek, dolayısıyla 1200 arşın keten bezi üretmek için şimdi sadece 16 2/3 dokumacı gerekli olacaktır. (Çünkü 10 saat çalışan 20 adam 200 saat çalıştığı gibi, 12 saat çalışan 16 2/3 adam da 200 saat çalışmış olur.) Ya da eskisi gibi işçi sayısını 20'de tuttuğumuzda şimdi 200 saat yerine 240 saat emek ekleyeceklerdir. Ve hafta başına günde 200 saatin değeri 40 l.da dile getirildiği için hafta başına günde 240 saatin değeri 48 l.da dile getirilmiş olur. Ama emeğin üretici gücü vb. aynı kaldığı için ve 40 l.nın üstüne 80 l. değişmez sermaye geldiği için 48 l.nın üstüne 96 l. değişmez sermaye gelir. O hâlde harcanmış sermaye 116 l. tutar; onun ürettiği meta değeri ise = 144 l. Ama 120 l. = 1200 arşın olduğundan 128 l. = 1280 arşın. O hâlde arşın fiyatı: 128/1280 = 1/10 l. = 2 sh.[xlviii] Eskiden olduğu gibi, emek araçlarında nesnelleşip onlara yeni eklenmiş aynı toplam dokuma emeği miktarına mal olduğu için tek arşının fiyatı değişmez. Ama her arşında kapsanmış artık değer büyür. Daha önce 1200 arşına 20 l., dolayısıyla 1 arşına 20 l./1200 = 2/120 = 1/60 l. = 1/3 sh = 4 d düşüyordu. Şimdi 1280 arşına 28 l., [1 arşına] 5 1/3 d düşer; 5 1/3 d x 1280 = 28 l. olduğundan, 1280 arşın içinde kapsanmış artık değerin gerçek toplamıdır. Aynı şekilde, 8 l.lık ek artık değer = 80 arşın (arşını 2 sh'den) ve nitekim arşın sayısı 1200'den 1280 arşına çıkar.

Meta fiyatı burada aynı kalır; emeğin üretici gücü aynı kalır. İşçi ücretine yatırılmış sermaye aynı kalır. Gene de artık değer toplamı 20'den 28'e çıkar ya da 8 birim kadar artar ki bu artış 20'nin 2/5'idir; 8 x 5/2 = 40/2 = 20 olduğundan artış oranı %40'tır. Bu, toplam artık değerin büyüme yüzdesidir. **Artık değer oranına** gelince, başlangıçta %100 olan bu oran şimdi %140'tır.

Bu baştan savma sayılar sonradan düzeltilebilir. Şimdilik yeterli olan, **meta fiyatları değişmezken** {451} aynı değişir sermaye **daha çok** emeği harekete geçirdiği, dolayısıyla yalnız **fiyatı** aynı olan **daha çok** meta değil, karşılığı ödenmemiş **daha çok** emek kapsayan daha çok meta ürettiği için, artık değerin büyümesidir.

---

xlviii Bk. dn. iii. Bu basımda, s. 206 ve 212-13.

Doğru hesaplama aşağıdaki karşılaştırmada gösterilmekle birlikte, önceden söylenmesi gereken birkaç şey var:

20 v başlangıçta = 20 on saatlik gün (bunu çalışma günleri olarak 6 ile çarpabilmemizin konumuz bakımından önemi yoktur) ve iş günü = 10 saat ise bu toplam emek = 200 saat.

Gün 10'dan 12 saate (ve artık değer 5'ten 7'ye) uzatılırsa 20'nin toplam emeği = 240 saat.

200 saat emek 40 l.da kendini ortaya koyuyorsa 240 48 l.da kendini ortaya koyar.

200 saat 80 l.lık değişmez sermayeyi harekete geçiriyorsa, 240'ın harekete geçirdiği, 96 l. olur.

200 saat 1200 arşın üretiyorsa 240 saat 1440 arşın üretir.

Ve işte aşağıdaki karşılaştırma:

	c	v	m	Toplam ürün değeri	**Artık değer oranı**	Artık değer toplamı	Arşın	Arşın fiyatı	Arşın başına dokuma emeği miktarı	Artık emek	Artık emek oranı
I)	80 l.	20 l.	20 l.	120 l.	%100	20	1.200	2 sh.	8 d	4 d	4 : 4 = %100
II)	96 l.	20 l.	28 l.	144 l.	%140	28	1.440	2 sh	8 d	4 ⅔ d	4 ⅔ : 3 ⅓ = %140

7:5 = saat sayısı 5'ten 7'ye yükseldi.

Mutlak artık değerin yükselmesinin sonucu olarak, *i. e.* iş gününün uzatılması yoluyla, uygulanan toplam emek miktarı içindeki oran 5 : 5'ten 7 : 5'e, %100'den 140'a çıkmış olup bu oran, keza **her bir** arşın içinde kendini göstermektedir. Ne var ki toplam artık değer kütlesini, bu daha yüksek oranda kullanılan işçilerin **sayısı** belirler. Bu sayı, iş gününün uzatılması nedeniyle azalsaydı – yani aynı emek miktarı, iş gününün uzatılması sayesinde daha az sayıda işçiyle uygulanıyor olsaydı artık değerin mutlak toplamı değil, ama yükselme oranı **aynı** kalırdı.

Şimdi tersine, **iş gününün aynı** = 10 saat kaldığını, ama ne dokuma emeğini kullanan değişmez sermayede ne dokuma emeğinin kendisinde, fakat ürünleri işçi ücretine giren başka sanayi dallarındaki **emeğin üretkenliğindeki bir artıştan** dolayı gerekli emeğin 5'ten 4 saate indiğini, böylece işçilerin artık sermayeci için 5 yerine 6 saat, kendileri için

ise 5 yerine 4 saat çalıştıklarını varsayalım. {452} Artık emeğin gerekli emeğe oranı, 5 : 5 = 100/100, %100 iken şimdi 6 : 4 = 150 : 100 = %150 olur.

Eskiden olduğu gibi 10 saat süreyle kullanılan 20 adam = 200 saat; eskiden olduğu gibi aynı 80 l.lık değişmez sermayeyi harekete geçirir. Toplam ürünün değeri, eskiden olduğu gibi 120 l., arşın sayısı = 1200, arşın fiyatı = 2 sh. Çünkü üretim fiyatlarında değişen hiçbir şey yoktur. 1'in toplam ürünü (değerce) = 2 l., 20'nin = 40 idi. Ama günde 5 saat haftada = 20 ise 4 = 16'dır ki bununla aynı geçim araçları kütlesini satın alır. Artık yalnızca 4 saat gerekli emek harcayan 20 kişiye yapılan ödeme = eskiden 20 iken yerine 16 l. Değişir sermaye, 20'den 16'ya düşse de, eskiden olduğu gibi aynı mutlak emek miktarını harekete geçirir. Ama bu miktar farklı dağılır. Eskiden ½'nin karşılığı ödeniyor, ½'ninki ödenmiyordu. Şimdi 10 saatin 4'ünün karşılığı ödenir, 6'sınınki ödenmez, yani 2/5'in karşılığı ödenir, 3/5'inkinin ödenmez; ya da 5 : 5 yerine 6 : 4 oranı, dolayısıyla %100'lük bir artık değer oranı yerine 150'lik bir oran. Artık değer oranında %50 yükselme. Arşın başına 3 ½ d karşılığı ödenmiş, 4 4/5 d karşılığı ödenmemiş dokuma emeği düşer; bu, yukarıda olduğu gibi 24/5 : 16/5 ya da 24 : 16'dır. Dolayısıyla şunları elde ederiz [bk. Çizelge 1]:

Burada, artık değer toplamının, II'de olduğu gibi 28 değil, yalnızca 24 olduğu gözleniyor. Ama III'te harcanan değişir sermaye, 20 birim olarak aynı kalsaydı, uygulanan emeğin **toplam miktarı** yükselirdi; çünkü aynı kalışı, 16'lık bir değişir sermaye harcanmış olmasından ötürüdür. Öyleyse 20 16'dan ¼ [kadar] büyük olduğu için ¼ kadar artmış olurdu. **Yalnız artık emeğin karşılığı ödenmiş emeğe olan oranı değil, uygulanan emeğin toplam miktarı yükselirdi.** 16 bu yeni oranda 40 l. sağladığından 20, **30**'u artık değer olmak üzere 50 sağlar. 40 l. = 200 saat ise 50 = 250 saat olur. Ve 200 80 c'yi harekete geçiriyorsa 250 saat 100 c'yi harekete geçirir. Nihayet 200 saat 1200 arşın üretiyorsa 250 saat 1500 arşın üretir. O hâlde hesap şöyle olur [bk. Çizelge 2]:

Genel olarak şunu kaydetmek gerekir ki, işçi ücretinin düşmesinden (burada üretici gücün artmasının sonucu) dolayı, aynı emek miktarını uygulamak, yani **aynı emek miktarını**, bu miktarın karşılığı ödenen parçasının, karşılığı ödenmeyen parçası karşısında düşmesiyle sermaye için **daha yararlı** bir şekilde uygulamak için **daha az değişir sermaye** gerekli olur, buna karşılık sermayeci, **aynı değişir sermaye kütlesini** harcamaya devam ederse bu işten çifte kazanç sağlar. Çünkü yalnız aynı toplam miktara **daha yüksek bir artık değer oranı** değil, *although his*

variable capital has not increased in magnitude[174] **bu daha yüksek artık değer oranı** üzerinden **daha büyük miktarda bir emeği** sömürür.

[Çizelge 1]

	c	v	m	Toplam ürün değeri	Artık değer oranı	Artık değer toplamı	Arşın	Arşın fiyatı	Dokuma emeği miktarı	Artık emek	Artık emek oranı
III.	80	16	24	120 l.	%150	24	1200	2 sh	8 d	4 4/5 d	4 4/5 : 3 1/5 = 24 : 16 = %150

[Çizelge 2]

	c	v	m	Toplam ürün değeri	Artık değer oranı	Artık değer toplamı	Arşın	Arşın fiyatı	Dokuma emeği miktarı	Artık emek	Artık emek oranı
III.[a]	100	20	30	150	150	30	1500	2 sh	8 d	4 4/5 d	%150

{453} Görüldüğü gibi:

1. **Meta fiyatları değişirken** artık değer oranı ve kütlesi **sabit kalabilir;**

ve 2. **meta fiyatları değişmezken** artık değer oranı ve kütlesi **değişebilir**.

Genel olarak, artık değer üretimini irdelerken göstermiş olduğumuz gibi meta fiyatları, yalnızca, emek yetisinin yeniden üretim maliyetlerine girdikleri, dolayısıyla onun kendi değerini etkiledikleri ölçüde bir etki yapar; bu, kısa dönemlerde karşıt etkilerle felce uğrayabilecek bir etkilenmedir.

1. maddeden çıkan sonuç şudur: Emeğin üretici gücünün gelişmesinden kaynaklanan meta fiyatları azalışı, metaların ucuzlayışı, –metaların, ucuzlamaları yoluyla emek yetisinin kendisini ucuzlatan (pahalılaşmaları onu pahalılaştırdığı gibi) bölümü bir yana bırakılırsa– daha az emeğin tek tek metalarda maddeleşmiş olmasını ya da aynı emeğin daha büyük bir meta kütlesinde kendini ortaya koymasını, bu yüzden bireysel metaya o emeğin daha küçük bir kesrinin düşmesini içerse bile, her bir meta içinde kapsanmış emeğin **karşılığı ödenmiş** ve **ödenme-**

174 değişir sermayesinin büyüklüğünün artmış olmamasına karşın

miş emek arasındaki **orantılı bölünüşünün** değişmesini tek başına içermez. Geliştirilen bu iki yasa, genel olarak bütün metalar için, dolayısıyla emek yetisinin yeniden üretimine doğrudan ya da dolaylı olarak girmeyen, dolayısıyla ucuzlamaları ya da pahalılaşmaları emek yetisinin **değerinin** belirlenmesiyle ilgisiz olanlar için de geçerlidir.

2. maddeden şu sonuç çıkar ki –(bk. **ad** III ve IIIa.)– **meta fiyatlarının** aynı kalmasına ve sonucu bu meta olan üretim dalında doğrudan doğruya uygulanan canlı emeğin üretici gücünün aynı kalmasına karşın – **artık değer oranı ve kütlesi** yükselebilir. <Nasıl ki bunun **tersini**, yani toplam iş gününün kısaltılması ya da başka metaların pahalılaşması sonunda **gerekli emek-zamanın**, iş günü aynı kalırken büyümesi hâlinde bunların azalabileceğini de gösterebilirdik.> Bu durum, **verili büyüklükte bir değişir sermaye**, **üretici güçleri verili olan** çok e ş i t s i z **emek** miktarlarını uygulayabildiği (ve emeğin üretici gücü değişmediği sürece meta fiyatları aynı kaldığı) ya da **değişen büyüklükte bir değişir sermaye**, üretici güçleri verili olan e ş i t emek miktarlarını uyguladığı için ortaya çıkar. Kısacası değer büyüklüğü belli olan bir değişir sermaye, her zaman aynı miktarlarda canlı emeği harekete geçirmez; dolayısıyla harekete geçirdiği emek miktarları için salt bir simge olarak görüldüğü ölçüde, **büyüklüğü değişken** olan bir simgedir.

Bu son gözlem – (**ad** 2. ve 2. yasa) **sermayenin ürünü** olarak, **sermayenin bileşeni** olarak, değerlenmiş olan, dolayısıyla sermayenin yarattığı artık değerin bir kesrini kapsayan sermayenin taşıyıcısı olarak metanın, bireysel bağımsız metayı irdeleyişimizin başındaki ele alışımızdan nasıl farklı ele alınması gerektiğini gösterir.[xlix]

(Meta fiyatlarından söz ettiğimizde, sermayece üretilmiş meta kütlesinin **toplam fiyatı** = bu kütlenin **toplam değeri**, dolayısıyla kesrin, bireysel metanın **fiyatı** = o toplam değerin kesri olduğunu hep varsayıyoruz. Burada **fiyat** genellikle **değerin** parasal ifadesinden başka bir şey değil. Değerlerden farklı fiyatlar, genel olarak buraya kadarki irdelememizde henüz yer almıyor.)

{454} Sermayenin ürünü olarak, gerçekte yeniden üretilmiş ve değerlenmiş sermayenin temel parçası olarak **tek meta**, sermaye oluşumunun ön koşulu olarak ele almış olduğumuz tek metadan, **bağımsız** olarak irdelenen metadan olan farkını; –şimdiye kadar ele almış olduğumuz, fiyat belirlenimiyle ilgili noktalar dışında–, şu bakımdan da ortaya koyar: Meta fiyatı üzerinden satılsa bile, üretimi için öndelenmiş sermayenin **değeri**, hele bu sermayenin yarattığı **artık değer** gerçekleşmeye-

---

xlix Tek, bağımsız metanın irdelenmesine **Kapital**'in birinci cildinin 1. bölümü ayrılmıştır. Bu basımda, s. 49-92.

bilir. Evet, salt sermayenin taşıyıcısı olarak, yalnız maddeten, sermayeyi oluşturan kullanım değerinin parçası olarak değil, sermayeyi oluşturan **değerin** de taşıyıcısı olarak – metaların, değerlerine uygun düşen fiyat üzerinden satılması, gene de **sermayenin ürünü** olarak ve **şimdi değerlenmiş olan sermayenin, ilkin içinde var olduğu toplam ürünün birer bileşeni** olarak değerlerinin **altında** satılmış olması mümkündür.

Yukarıdaki örneğimizde 100 l.lık bir sermaye, fiyatı 120 l. olan 1200 arşın keten bezinde kendini yeniden üretiyordu. Önceki irdelememizde kullanmış olduğumuz rakamlar 80 c, 20 v, 20 m olduğundan durumu şöyle gösterebiliriz: 80 l.lık değişmez sermaye, 800 arşın veya toplam ürünün ⅔'ünde; 20 l.lık değişir sermaye ya da işçi ücreti, 200 arşın veya toplam ürünün 1/6'sında, 20 l.lık artık değer ise keza 200 arşın ya da toplam ürünün ikinci bir 1/6'sında temsil edilmektedir. Şimdi 1 değil de örneğin 800 arşın fiyatı = 80 l. üzerinden satılır, öteki iki parça ise satılamayacak olursa, ilk sermaye değeri olan 100'ün bile yalnızca 4/5'i yeniden üretilmiş olur. Toplam sermayenin taşıyıcısı olarak, yani 100 birimlik toplam sermayenin tek **edimsel ürünü** olarak 800 arşın, değerinin altında, hem de değerinin ⅓ altında satılmış olur; çünkü toplam ürünün değeri = 120 ve 80 yalnızca = toplam ürünün ⅔'üyken 40 birimlik eksik değer miktarı bu ürünün öteki üçte birine eşittir. Bu 800 arşın, tek başına ele alındığında, örneğin kendisinin 90'a, geriye kalan 400 arşının ise yalnızca 30 l.ya satılması hâlinde olduğu gibi değerlerinden **fazlasına** da satılabilir, ancak toplam sermayenin taşıyıcıları olarak gene değerleri **üzerinden** satılmış olurdu. Ama varsayım uyarınca genel olarak metalar değerleri **üzerinden** satıldığı için, meta kütlesinin tek tek kısımlarının değerlerinin **üstünde** ya da **altında** satılmasını tamamen göz ardı etmek istiyoruz.

{455} Burada önemli olan, metanın, bağımsız metada olduğu gibi sadece değerine satılması değil, üretilmesi için öndelenmiş sermayenin taşıyıcısı olarak, dolayısıyla **sermayenin toplam ürününün bir kesri** olarak değeri (fiyatı) üzerinden satılmasıdır. Bu toplam ürünün, 1200 arşın = 120 l., yalnız 800'ü satılırsa bu 800, toplam değerin kesirlerinin ⅔'ünü değil, toplam değerin bütününü, dolayısıyla 80'lik değil, 120'lik bir değeri temsil eder ve tek meta = 80/800 = 8/80 = 4/40 = 2/20 l. = 2 sh değil, 120/800 = 12/80 = 3/20 = 3 sh. Buna göre tek meta, iki yerine 3 sh'e satılacak olursa %50 oranında aşırı pahalı satılmış olur. Üretilmiş toplam değerin kesri olarak tek metanın fiyatı üzerinden, dolayısıyla satılmış toplam ürününün **kesri** olarak satılması gerekir. Bağımsız meta olarak değil, örneğin toplam ürünün 1/1200'ü, dolayısıyla geriye kalan 1199/1200'ün tamamlayıcısı olarak satılması gerekir. Önemli olan, tek metanın, fiyatı x kesir olarak paydasını oluşturan **sayı** üzerinden satılmasıdır.

<Şimdiden şu sonuç kendiliğinden ortaya çıkıyor: **Kapitalist üretimin gelişmesi** ve buna uygun olarak metanın ucuzlamasıyla birlikte meta **kütlesi** büyüdüğü, satılması gereken meta **sayısı büyüdüğü** için, **piyasanın** sürekli olarak **genişlemesi** gereklidir, kapitalist üretim tarzı için bir ihtiyaçtır. Ama *this point better to the subsequent book*[175] girmeli.[l]>
<Sermayecinin, örneğin 1200 arşını 2 sh.e üretirken neden dolayı 1300 arşını o fiyata üretemeyişi de bu noktada ortaya çıkar. Çünkü ek 100 arşın, belki de değişmez sermaye vb.nde, 1200 arşınlık bir ek üretim için o fiyatı getirecek, ama 100 birimlik üretim için getirmeyecek önlemleri gerektirir vb.>

Bu noktada, **sermayenin ürünü** olarak metanın, **bağımsız olarak ele alınmış tek metadan** nasıl farklılaştığını görmekteyiz. Bu farklılık, kendini gittikçe daha çok gösterecek, kapitalist üretim ve dolaşım sürecini izlemekte ne kadar ilerlemişsek metanın gerçek fiyat belirlenimi vb.ni de o kadar çok etkileyecektir.

Ancak burada özel olarak dikkat çekmek istediğim nokta şu:

Bu birinci kitapta, sermayenin ürününün farklı değer parçalarının – değişmez sermayenin değeri, değişir sermayenin değeri ve artık değerin– bir yandan, üretilmiş **toplam kullanım değerinin** kesri olarak ve **üretilmiş toplam değerin** kesri olarak tek tek her metada **orantılı parçalar** hâlinde kendilerini ortaya koyduğunu, kendilerini tekrarladığını; öte yandan toplam ürünün, üretilmiş kullanım değeri, madde içindeki belli kısımlar, paylar hâlinde bölünebileceğini, bunlardan bir bölümünün yalnız değişmez sermayenin, ötekinin yalnız değişir sermayenin, nihayet üçüncüsünün yalnız artık değerin değerini temsil ettiğini görmüştük (Ch. II, 3). Bu iki gösterim, daha önce göstermiş olduğumuz gibi özünde aynı olmakla birlikte ifade tarzları bakımından birbiriyle **çelişir**. Çünkü ikinci kavrayışta, örneğin salt değişmez sermayenin değerini yeniden üreten **1.** ***lot*'a** giren tek tek metalar, sanki yalnızca üretim sürecinden önce nesnelleşmiş emeği temsil ederlermiş gibi görünür. Öyle ki söz gelimi 800 arşın = 80 l. = öndelenmiş değişmez sermayenin değeri, sanki yalnızca tüketilmiş pamuk ipliği, yağ, kömür, makineler vb.nin değerini temsil etmekte, yeni eklenmiş dokuma emeğinin ise bir tek değer parçacığını olsun temsil etmemektedir. Oysa **kullanım değeri** olarak **ele alındığında** her bir keten bezi arşını, içinde kapsanmış olan keten vb.nin dışında, ona tam da keten bezi biçimini vermiş olan belirli bir dokuma emeği miktarını kapsar. Aynı şekilde, **2 sh'lik fiyatı** içinde l6

175 bu nokta iyisi mi bir sonraki kitaba

l **Kapital**'in ikinci kitabı olan "Sermayenin Dolaşım Süreci" kastediliyor. Marx, **Kapital**, C. II.

d'yi, tüketmiş olduğu değişmez sermayenin yeniden üretimi olarak, 4 d'yi işçi ücretine, 4 d'yi, içinde maddeleşmiş olan ve karşılığı ödenmemiş emeğe karşılık olarak kapsar. Görünürdeki bu çelişki –ki çözümsüz kalışı, ileride görüleceği gibi temel çözümleme *blunder*'larına vesile olmuştur– tek tek metaların sadece **fiyatlarına** gözünü dikmiş birisi için *at first view*[176] bireysel metanın ya da toplam ürünün belirli bir kotasının fiyatı **üzerinden** ve fiyatının **altında**; fiyatının **üstünde** ve fiyatı **üzerinden**, hatta fiyatının **üstünde** ve fiyatının **altında** satılabileceği yolunda az önce ortaya atılmış önerme kadar **akıl karıştırıcıdır**. Bu karışıklığın bir örneği **Proudhon**. (sayfayı çevir.)[li]

(Yukarıdaki örnekte arşının fiyatı, yalıtılmış olarak değil, toplam ürünün kesri olarak belirlenir.)

{456} (Demin **fiyat belirlenimi** üzerine **geliştirilenleri** daha önce şöyle ortaya koymuştum (buradaki bazı ifadeler belki yukarıdaki sunuşa sokulabilir)[177]:

Başlangıçta **bireysel metayı**, **bağımsız** olarak, belirli bir emek miktarının sonucu ve doğrudan ürünü olarak ifade etmiştik. Şimdi, **sermayenin sonucu** olunca iş, **biçimsel** olarak (ileride, üretim fiyatları ortaya çıkınca **gerçekten**) şu yönde değişir: Üretilmiş kullanım değerleri kütlesi, bir emek miktarını temsil eder ki = **üründe kapsanmış ve tüketilmiş değişmez sermayenin** (onun ürüne **aktardığı maddeleşmiş emek miktarının**) + değişir sermayeyle mübadele edilen, bir parçası değişir sermayenin değerini yerine koyan, öteki **artık değeri** oluşturan **emek miktarının değeri**. Sermaye içinde kapsanmış emek-zamanın para cinsinden ifadesi = 40 l.sı değişir sermaye olmak üzere 100 l. ve artık değer oranı = %50 ise, ürün içinde kapsanmış emeğin toplam kütlesi **120** l.da ifadesini bulur. Metanın dolaşıma girmesi için **mübadele değerinin** önceden **fiyata** dönüştürülmüş olması gerekir. Bu nedenle toplam ürün tek bir sürekli şey değilse, dolayısıyla bütün sermaye **tek** bir meta –örneğin bir ev gibi– hâlinde yeniden üretilmiyorsa, sermayenin tek metanın **fiyatını** hesaplaması, yani tek metanın mübadele değerini hesap parası cinsinden göstermesi gerekir. O durumda, değişik emek üretkenliklerine bağlı olarak 120 l.lık **toplam değer** az veya çok sayıda ürüne **dağılır**, yani tek metanın **fiyatı**, metaların toplam sayısıyla **ters oranlı** olarak parça başına 120 l.nın büyük ya da küçük bir kesrini temsil eder. Örneğin toplam ürün = 60 ton kömür ise 60 ton = 120 l. = ton başına 2 l. = 120 l./60; ürün = 75 ton ise ton = 120/75 = 1 l. 12 sh., = 240 ton ise = 120/240 = 12/24 = l/2 l.

176 ilk bakışta

li Bu gönderme 457. el yazması sayfasınadır (elinizdeki ciltte, s. 70-71).

177 Bk. elinizdeki ciltte, s. 60-61

vb. Öyleyse tek metanın **fiyatı** = ürünün toplam fiyatı/toplam ürün sayısı, toplam fiyat bölü ürünün kullanım değerine göre değişik ölçülerle ölçülen toplam ürün sayısı.

O hâlde tek metanın fiyatı = 100 birim sermayenin ürettiği meta kütlesinin (ton sayısı) toplam fiyatı **bölü** metaların (burada tonların) toplam sayısı; öte yandan toplam ürünün **toplam fiyatı** = tek metanın fiyatı, **çarpı** üretilmiş metaların **toplam sayısı**. Üretkenlikle birlikte meta kütlesi artmışsa sayı da artar; tek metanın fiyatı ise azalır. Üretkenlik azalır, çarpanlardan biri, fiyat, yükselirken öteki çarpan, sayı, azalırsa bunun tersi olur. Emeğin **harcanan miktarı aynı** kaldığı sürece, emeğin üretkenliğine oranla değişen kütlesiyle bunun ne kadarı tek metaya düşerse düşsün bu miktar, 120 l.lık aynı **toplam fiyat** içinde kendini ortaya koyar.

Tek ürüne düşen fiyat parçası –toplam değerin kesri–, ürün sayısının büyümesinden, yani emeğin üretkenliğinin büyümesinden dolayı küçülürse, o tek ürünün payına düşen artık değer parçası, yani 20 l.lık artık değerin ifadesini bulduğu ve bağlandığı toplam fiyat kesri de küçülür. Ama bu yoldan tek metanın artık değeri ifade eden fiyat parçasının, metanın işçi ücretini ya da karşılığı ödenmiş emeği temsil eden fiyat parçasına olan **oranı** değişmez.

Hiç kuşkusuz, kapitalist üretim süreci irdelenirken gösterildiği gibi –iş gününün uzatılması bir yana bırakılırsa– emek yetisinin değerini belirleyen, işçinin zorunlu tüketimine giren metaların ucuzlaması, emek yetisinin kendisini ucuzlatma, dolayısıyla iş gününün büyüklüğü aynı kalırken, eş anlı olarak, emeğin **karşılığı ödenmiş** parçasını kısaltıp **karşılığı ödenmemiş** parçasını uzatma eğilimini beraberinde getirir.[lii]

Demek oluyor ki önceki varsayım uyarınca, tek metanın fiyatının, toplam değerin bir kesrini oluşturmasıyla aynı oranda, toplam fiyata katılmasıyla aynı oranda **artık değere** de katılmasına karşılık şimdi, ürünün fiyatının düşmesine karşın bu fiyatın, artık değeri temsil eden parçası yükselecektir. Ama bunun tek nedeni, ürünün **toplam fiyatı** içinde, emeğin üretkenliğinin artması sonunda artık değerin daha büyük bir orantılı yer almasıdır. Aynı emek miktarının, 120 l.lık aynı değerin daha büyük bir ürün kütlesi içinde kendini ortaya koymasına yol açan, dolayısıyla tek metanın **fiyatını** düşüren aynı sebep – emeğin üretkenliğinin artışı <üretkenlik azalsa bunun **tersi** olurdu>, **emek yetisinin değerini** azaltır. O yüzden **tek metanın fiyatının düşmesine** karşın, kapsamakta olduğu emeğin toplam miktarının, dolayısıyla değerinin azalmasına karşın bu fiyatın, artık değerden oluşan orantılı bileşeni artar ya da tek metada, örneğin tek tonda saklı olan daha küçük toplam emek miktarı

lii Bk. dn. iii. Bu basımda, s. 307-09 ve 579-83.

içinde, emeğin daha az üretken, ürün kütlesinin daha küçük, tek metanın fiyatının daha yüksek olduğu önceki duruma göre daha büyük bir **karşılığı ödenmemiş emek miktarı** saklıdır. 120 l.lık **toplam fiyat** içinde, dolayısıyla bu 120 l.nın her kesri içinde şimdi daha çok karşılığı ödenmemiş emek saklıdır.).

{457} Tek, bağımsız metanın yalnızca fiyatına bakar, metayı, **toplam sermayenin ürünü** olarak ele almadığı için toplam ürünün fiyat açısından kavramsal olarak ayrıldığı çeşitli bileşenlerin oranını göz ardı ederken, Proudhon'un aklını karıştıran buna benzer *puzzle*'lardır.

"*Il est impossible que* ***l'intérêt du capital*** (artık değerin özel bir isim verilmiş bir parçasından başka bir şey değildir bu) *s'ajoutant dans le commerce* ***au salaire de l'ouvrier pour composer le prix de la marchandise****, l'ouvrier puisse racheter ce qu'il a lui-même produit. Vivre en travaillant est un principe qui, sous le régime de l'intérêt, implique contradictions*". ["**Sermayenin faizi** ticarette **işçinin ücretine** eklenip **metanın fiyatını oluşturduğundan,** işçinin kendi ürününü geri alması olanaksızdır. Çalışarak yaşama faiz rejimi altında, çelişkiler içeren bir ilkedir".] (105. **Gratuité du Crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon. Paris 1850.**)

Çok doğru: Konuyu açıklığa kavuşturmak için, sözü edilen işçinin, "l'ouvrier"nin, bütün işçi sınıfı olduğunu varsayalım. Aldığı ve şimdi geçim araçları satın almakta vb. kullanacağı haftalık, bir meta kütlesine harcanır ki bunun **fiyatı**, tek tek her biri ve hepsi birden ele alındığında işçi ücretine = bir parçanın dışında **artık değere** = bir parçayı kapsar. Proudhon'un değindiği faiz ise, bu ikinci parçanın içinde sadece bir, hem de herhâlde görece küçük bir orantılı parçayı oluşturur. Peki, işçi sınıfının, sadece ücrete = bir haftalık gelirle, ücret + artık değere = olan bir meta kütlesini satın alması nasıl mümkün olacak? Haftalık ücret, bütün sınıf açısından bakıldığında yalnız geçim araçlarının haftalık toplamına = olduğundan, işçinin, elde ettiği para tutarıyla zorunlu geçim araçlarını satın **alamayacağı** gün gibi açıktır. Çünkü elde ettiği para tutarı = haftalık ücret, emeğinin kendisine ödenen haftalık fiyatıyken, her hafta gerekli olan geçim araçlarının fiyatı = bunlar içinde kapsanmış emeğin haftalık fiyatı + karşılığı ödenmemiş artık emeğin kendini ortaya koyduğu fiyat. **Ergo:**

"*il est impossible que … l'ouvrier puisse racheter ce qu'il a lui-même produit. Vivre en travaillant*" demek ki bu varsayımlar altında "*contradiction*" içerir.

Görünüm söz konusu olduğunda Proudhon tamamen haklıdır. Ama metaya bağımsız olarak bakmak yerine ona sermayenin ürünü olarak bakarsa görecektir ki haftalık ürün, **fiyatı** = işçi ücreti, = hafta boyunca harcanan değişir sermaye olan, hiçbir **artık değer** vb. kapsamayan bir

parça ile fiyatı yalnızca = artık değer vb. olan başka bir parçaya ayrılır; metanın fiyatının bütün bu ögeleri kapsamasına vb. karşın, işçinin geri aldığı yalnızca tam da bu birinci parçadır. (Bu geri alma sırasında *epicier*[178] vb. tarafından kazıklanabileceğinin ve kazıklandığının buradaki amacımız bakımından bir önemi yoktur.)

Proudhon'un görünüşte derin ve içinden çıkılmaz iktisadi paradokslarının ortalaması bu olup, iktisadi görüngülerin kendi kafasında üretmiş olduğu karışıklığı görüngünün yasası diye ifade etmesinden ibarettir.

(Aslında onun önermesi, metanın doğru fiyatının = kapsamakta olduğu ücret = kapsamakta olduğu **karşılığı ödenmiş** emek miktarı olduğu, **artık değer**, faiz vb.nin ise, metanın bu doğru fiyatının üstüne keyfî olarak eklenen bir miktardan başka bir şey olmadığı varsayımını içerdiği için daha da kötüdür.)

Ama bundan da daha kötüsü, bayağı iktisadın ona yönelttiği eleştiridir. Örneğin Bay **Forcade** (burada[179] yerini belirtmek gerekiyor), Proudhon'un önermesinin bir yandan çok fazla şey kanıtladığına, çünkü söz konusu önermeye göre işçi sınıfının hiç yaşayamayacağına, öte yandan, paradoksu ifade ederken, yeterince ileri **gitmediğine**, çünkü işçinin satın aldığı metaların fiyatının ücret + faiz vb.nin dışında bir de ham madde vb.ni (kısacası değişmez sermayenin fiyat ögelerini) içine aldığına dikkati çekiyor. Çok doğru, Forcade. *But what next?*[180] Sorunun gerçekte, Proudhon'un ima ettiğinden daha zor olduğunu göstermesine gösteriyor – ama bu, onun için, P.un koyduğu kapsamda olsa bile sorunu çözmenin **değil**, hiçbir anlamı olmayan bir cümleyle (bk. Nu. 1)[liii] savuşturmanın gerekçesi oluyor.

{458} Proudhon'un tutumunda iyi olan zaten budur, yani iktisadi görüngülerin karışıklığını, onu örtbas etmeye çalışan, ama kavramaktan âciz olan bayağı iktisatçıların tersine sofist bir kendini beğenmişlikle açıkça dile getirirken onların teorik zavallılığının ortaya çıkmasıdır. Söz gelimi Herr W. Thukydides **Roscher**, Proudhon'un "**Mülkiyet Nedir?**"ini "aklı karışık ve akıl karıştırıcı" diye niteler.[liv] "Akıl karıştırıcı", bayağı iktisadın bu karışıklık karşısındaki iktidarsızlık duygusunu dile

178 bakkal

179 **Forcade**

Eugène Forcade, "La guerre du socialisme. II. L'économie politique révolutionnaire et sociale." "Revue des Deux Mondes" (Paris), 18. année, Nouv. série, t. 24, 1848 içinde, s. 998/999.

180 Peki, şimdi ne olacak?

liii dn. 180.

liv Wilhelm Roscher, "Die Grundlagen der Nationalökonomie", 3., genişletilmiş ve düzeltilmiş bs., Stuttgart, Augsburg 1858, s. 133/134. Bu kitabın ön sözünde Roscher Thukydides'e gönderme yapar.

getiriyor. O, kapitalist üretimin çelişkilerini, Proudhon'un bunları yakalayıp başına kaktığı karışık, yüzeysel ve sofist biçim içinde bile çözmekten âcizdir. Teorik olarak üstesinden gelemediği bu sofistlik karşısında, "ortak" duyuya çağrıda bulunup, her işin olacağına vardığına bel bağlamaktan başka yapacak şeyi kalmaz. Sözde "kuramcılar" için güzel bir teselli.

<**Nb**. Proudhon ile ilgili bütün bu parçanın **C**. III, II. kitaba, hatta daha ileriye girmesi daha iyi olabilir.>[lv]

Şimdi, *Ch*. I'de sergilenmiş güçlük de çözülmüş oluyor.[lvi] Sermayenin ürününü oluşturan **metalar**, değerlerince belirlenmiş fiyatlar üzerinden satılırsa, dolayısıyla sermayeciler sınıfının bütünü metaları **değerleri üzerinden** satarsa her biri bir artık değer gerçekleştirir, yani metanın, bedavaya getirmiş, karşılığını ödememiş olduğu bir değer parçasını satmış olur. Karşılıklı olarak yaptıkları kâr, böylece karşılıklı gabin yoluyla değil –bu ancak birisi başkasının payına düşen artık değerin bir parçasını aşırdığında söz konusu olur–, metalarını birbirlerine değerlerinden fazlasına satmaları yoluyla değil, bunları birbirlerine **değerleri** üzerinden satmaları yoluyla elde edilir. Metaların, değerlerine uygun düşen fiyatlara satıldığı yolundaki bu varsayım, bundan sonraki kitapta yer alan incelemelerin de temelini oluşturur.

Dolaysız kapitalist üretim süreci[nin] bir sonraki sonucu, ürünü, fiyatları içinde sadece öndelenmiş, üretimleri sırasında tüketilmiş sermayenin yerine konmadığı, aynı üretim sırasında tüketilmiş artık emeğin de, **artık değer** olarak maddeleştiği, nesnelleştiği **metalardır**. Sermayenin ürünü, **meta** olarak metaların mübadele sürecine, dolayısıyla gerçek metabolizmaya girmenin yanı sıra aynı zamanda metaların başkalaşması olarak sergilemiş olduğumuz biçim dönüşümlerinden geçmek zorundadır. Yalnızca biçimsel değişmeler –bu metaların paraya ve tekrar metalara dönüşmesi– söz konusu olduğu ölçüde bu süreç, bizim "basit dolaşım" adını verdiğimiz –başlı başına meta dolaşımı– açıklama içinde zaten sergilenmişti.[lvii] Ama bu metalar şimdi aynı zamanda sermayenin birer taşıyıcısıdır; değerlenmiş, artık değer yüklü sermayenin kendisidirler. Ve bu bakımdan, şimdi aynı zamanda sermayenin yeniden üretim süreci olan dolaşımları, meta dolaşımının soyut olarak ele alınışına yabancı olan daha ileri belirlenimleri içine alır. Bu nedenle metaların dola-

---

lv Marx'ın **Kapital**'in ikinci kitabının üçüncü bölümüne (üçüncü kısım), ayrıca üçüncü kitabına yaptığı gönderme. **Kapital**, C. II, s. 386 ve **Kapital**, C. III-1, s. 523-28.

lvi Bk. dn. iii. Bu basımda, s. 162-67.

lvii Bk. Marx, **Katkı**, s. 86-234.

şımını şimdi **sermayenin dolaşım süreci** olarak ele almamız gerekiyor. Bunu gelecek kitapta yapıyoruz.[lviii]

[TEK TEK SAYFALAR][181]

{24} emek yetisi <üzerinde geçici bir tasarruf>. Emeği gerçekten başlar başlamaz, ona ait olmaktan çıkmıştır, yani artık onun tarafından **satılamaz**.

Bu özgül metanın, emek yetisinin, kendine özgü doğası, satılan metanın ancak alıcı ile satıcı arasındaki sözleşmenin akdedilmesiyle, bir kullanım değeri olarak alıcının eline gerçekten geçmiş olmasını beraberinde getirir. Bu metanın mübadele değeri, bütün öteki metalarınki gibi, yeti olarak, güç olarak satıldığı ve bu yetinin, bu gücün üretilmesi belirli bir emek-zamanı gerektirdiği için, dolaşıma girmesinden önce belirlenir. O nedenle bu metanın mübadele değeri, satılışından önce var olsa da kullanım değeri ancak daha sonraki güç belirişinden ibarettir. Gücün elden çıkarılışı ile fiilen ifade edilişi, yani kullanım değeri olarak varoluşu bu nedenle zaman açısından birbirinden ayrılır. Durum, kullanımı bana bir aylığına satılmış bir ev gibidir. Burada kullanım değeri, bana ancak, ben evde bir ay oturduktan sonra teslim edilmiş olur. Keza, emek yetisinin kullanım değeri, bana ancak, ben onu tükettikten, fiiliyatta kendim için çalıştırdıktan sonra teslim edilmiş olur. Ama metanın satış yoluyla biçimsel olarak elden çıkarılışı ile kullanım değerinin alıcıya gerçekten devredilişinin zaman açısından birbirinden ayrıldığı kullanım değerlerinde, daha önce görmüş olduğumuz gibi alıcının parası ilkin **ödeme aracı** olarak iş görür. Emek yetisi günlük, haftalık vb. olarak satılır; ama ancak, bir gün, bir hafta vb. boyunca tüketildikten sonra **karşılığı ödenir**. Sermaye ilişkisinin gelişmiş olduğu bütün ülkelerde emek yetisinin **karşılığı** ancak, işlev gördükten sonra **ödenir**. Dolayısıyla her yerde işçi sermayeciye metasının kullanımını **öndeler**, alıcı tarafından tüketilmesine izin verir, mübadele değerinin karşılığını almadan önce onu **krediler**. Bunalım zamanlarında, hatta tek tek iflaslar sırasında, işçilerin sermayecileri sürekli olarak kredilemelerinin, satılan kullanım değerinin doğasından kaynaklandığını, boş bir kuruntu olmadığını görürüz.

Bununla birlikte, paranın, satın alma aracı olarak mı ödeme aracı olarak mı işlev gördüğü, meta mübadelesinin kendisinin doğasında

lviii Kastedilen, **Kapital**'in ikinci kitabı olan "Sermayenin Dolaşım Süreci"dir. **Kapital**, C. II.

181 [Tek Tek Sayfalar] başlığını taşıyan metinler, Marx'ın yerlerine koymamış olduğu dipnotlardan oluşuyor. Söz konusu notlar bu açıdan tutarlı bir bütünlük oluşturmadığı, konuya uzmanca bir ilgi duyanlar dışındaki okurları ilgilendirmediği için Marx'ın bu notlarda yer alan Almanca dışındaki dillerdeki cümle ve alıntılarını çevirmiyoruz. *–çev.*

herhangi bir değişiklik yapmaz. Emek yetisinin fiyatı, ancak daha sonra gerçekleştirilmesine karşın, satın alma sırasında sözleşmeyle saptanır. Bu ödeme biçimi, bu fiyat belirleniminin **ürünün değeriyle** olsun başlı başına hiç de meta olmayan **emeğin değeriyle** olsun ilgili olmayıp, **emek yetisinin değeriyle** ilgili olmasında da hiçbir değişiklik yapmaz.

Emek yetisinin **mübadele değerinin**, işçinin, gerekli güç, sağlık, genel olarak hayatiyet derecesiyle emek yetisini uygulayıp yedek elemanlarla kendini süreklileştirmesi için belli bir toplum durumunda alışkanlık gereği zorunlu olan geçim araçlarının fiyatı ödendiği zaman ödenmiş olacağını görmüştük.

İnsan, bütün öteki hayvanlar içinde ihtiyaçlarının sınırsızlığı ve esnekliğiyle sivrilse de başka hiçbir hayvan yoktur ki, ihtiyaçlarını aynı inanılmaz derecede daraltıp kendini aynı en düşük yaşam koşullarıyla sınırlayabilsin. Tek kelimeyle hiçbir hayvan yoktur ki aynı **İrlandalılaşma** yeteneğine sahip olsun. Emek yetisinin **değeri** söz konusu olduğunda böyle bir **fiziksel en düşük** varoluş düzeyinden {25} söz etmiyoruz. Her metada olduğu gibi emek yetisinin fiyatı da, değerinin **üstüne** çıkabilir ya da **altına** düşebilir, dolayısıyla yalnızca değerin parasal ifadesi olan fiyattan şu ya da bu yönde sapabilir. Toplam değerleri emek yetisinin değerini oluşturan geçim ihtiyaçlarının kendilerinin düzeyi, yükselebileceği gibi alçalabilir de. Ne var ki bu dalgalanmaların çözümlenmesi, buranın değil, işçi ücreti kuramının konusudur. Bu incelemenin devamında görülecektir ki sermayenin çözümlenmesi açısından, işçi ihtiyaçlarının düzeyinin yüksek mi düşük mü varsayıldığı hiç de önemli değildir. Teoride, ayrıca pratikte de, **verili** bir **büyüklük** olarak emek yetisinin **değerinden** yola çıkılır. Örneğin parasını sermayeye, söz gelimi bir pamuk fabrikasının işletme sermayesine dönüştürmek isteyen bir para sahibi, her şeyden önce, fabrikayı kurmayı amaçladığı yerdeki işçi ücretinin ortalama yüksekliği konusunda bilgi alır. Pamuk fiyatları gibi işçi ücretinin de, sürekli olarak ortalamadan saptığını bilir. Ama şunu da bilir ki bu dalgalanmalar dengelenir. O nedenle hesap tahmininin içinde işçi ücreti, **verili** bir **değer büyüklüğü** olarak yer alır. Öte yandan **emek yetisinin değeri**, İngiliz işçi sınıfı için önemleri ne kadar vurgulansa az olan trades'union'ların bilinçli ve açıkça belirtilmiş temelini oluşturur. Trades' union'ların bütün amacı, işçi ücretinin **düzeyinin**, değişik iş dallarında geleneksel olarak verili olan yüksekliğinin altına **düşmesine**, emek yetisinin **fiyatının değerinin** altına doğru bastırılmasına engel olmaktır. Talep ve arz ilişkisinde bir değişmenin piyasa fiyatında bir değişme yaratacağını elbette bilirler. Ama bir kere, böyle bir değişmenin ortaya çıkması, alıcının, bu örnekte sermayecinin, böyle bir değişmenin ortaya çıkmış olduğunu, tek yanlı olarak iddia etmesinden çok farklı bir şeydir. Öte yandan "işçi ücretinin talep ve arzla

belirlenen yüksekliği, yani **alıcı ile satıcının eşit bir zeminde pazarlık yaptığı zaman** meta mübadelesinin adil (fair) işleyişinin ortaya çıkardığı yükseklik ile sermayecinin her adamla **tek tek** pazarlık yaptığı ve tek tek işçilerin rastlantısal sıkıntısını kötüye kullanarak (talep ile arzın genel ilişkisinden bağımsız olan) bir indirimi dayattığı zaman satıcının, işçinin, sineye çekmek zorunda olduğu işçi ücreti yüksekliği arasında büyük bir fark vardır. İşçiler, **emeklerinin satışı konulu sözleşmede** sermayeciyle bir dereceye kadar **eşitlik** zemininde yer almak için **birleşirler**. Trades' union'larda akli olan (mantıki temel) budur". Amaçları "işçinin rastlantısal dolaysız muhtaçlığının, onu, belirli bir emek dalında talep ve arzın **daha önce** saptamış olduğundan daha düşük bir işçi ücretiyle yetinmek", böylece belirli bir alanda emek yetisinin **değerini** göreneksel düzeyinin altına itmek "zorunda bırakmamasıdır". Emek yetisinin bu değeri, "işçilerin kendileri tarafından **asgari ücret** olarak, sermayeci tarafından bir işteki bütün işçiler için **bir örnek, tek biçimli işçi ücreti** olarak görülür". O yüzden union'lar, üyelerinin bu asgari ücretin **altında** çalışmalarına asla izin vermez. İşçilerin kendileri tarafından tesis edilmiş sigorta şirketleridirler. İşçiler arasında emek yetisinin **değerini** korumak için oluşturulmuş bu birleşmelerin amacı bir örnekle açıklanabilir. Londra'daki bütün işlerde **"sweater"** (terletici) denilen kimseler vardır. "**Sweater**, belli miktarda bir işi, alışılmış işçi ücreti üzerinden bir ilk girişimciye teslim etmeyi üstlenen, ancak o işi daha düşük bir fiyata başkalarına yaptıran kimsedir; onun kârını oluşturan bu fark, işi gerçekten yapan işçilerden, onlar **terletilerek sızdırılmıştır**"kazanılmıştır ve emek yetisinin, ilk girişimci tarafından ödenen **değeri** ile **terleticinin** gerçek işçilere ödediği ve emek yetisinin değerinin **altında** kalan fiyat arasındaki farktan başka bir şeyi temsil etmez. Sırası gelmişken, son derece karakteristik bir …

{259} **Parça başına ücret** biçimi, örneğin İngiliz pottery'lerinde, genç apprentice'leri (13 yaşından başlayarak) yetersiz bir parça başına ücretle işe alıp, tam da gelişim dönemlerinde "ustaları için çok yararlı olacak şekilde" aşırı çalıştırmak için kullanılır. Bu, resmen, çömlek fabrikalarındaki nüfusun bozulmasının sebeplerinden biri olarak belirtiliyor.

Task work'e yeni geçilen iş kollarında toplam işçi ücretinin (örneğin haftalık ücretin) artırılması – diyelim ki emeğin yoğunluğunun yükseltilmesi yoluyla artırılması, belli bir yüksekliğe ulaşır ulaşmaz, onu, işçinin işine yaradığından daha yüksek sayan master'lar için bizatihi işçi ücretini azaltma sebebi hâline gelir. İşçi ücretini düşük tutma aracı olarak task-work doğrudan doğruya kınanmalıdır.

Aslında şurası açık olmalıdır ki, işçi ücretinin **nasıl** ödendiği ücretin doğasında herhangi bir değişikliğe yol açmasa da ödemenin türü –ki bazen emeğin teknik doğası uyarınca sadece şu ya da bu tarza izin ve-

rir– kapitalist üretim sürecinin gelişmesi için bir başkasına oranla daha elverişli olabilir.

İşçi ücretindeki **bireysel** ve parça başına ücrette zamana göre ücrete oranla daha geniş hareket alanı bulan ayrımların işçi ücretinin düzeyinden yalnızca birer sapma olduğu açıktır. Ne var ki parça başına ücret, başka koşullarca kötürümleştirilmezse, bu düzeyin kendisini bastırma eğilimi gösterir.

Günlük ortalama emeğin **toplam fiyatı** olarak işçi ücreti değer kavramıyla çelişir. Her fiyat, bir **değere** indirgenebilir olmalıdır; çünkü fiyat aslında değerin parasal ifadesinden başka bir şey değildir ve güncel fiyatların, değerlerine uygun düşen fiyatın üstünde ya da altında kalması durumu, bunların metanın değerinin, varsayılan örnekte **nicelikçe** fazla büyük ya da fazla küçük olsa da – nicelikçe uygunsuz birer ifadesi olması olgusunda hiçbir değişiklik yapmaz. Ama **emeğin fiyatında** nitel uygunsuzluk söz konusu olur.

Not 16. **p. 244'e**."When corn forms a part of the subsistance of the labourer, an increase in its natural price, necessarily occasions an increase in the natural price of labour; or, in other words, when it requires a greater quantity of labour to procure subsistance, a greater quantity of labour, or of its produce, must remain with the labourer, as his wages. But, as a greater quantity of his labour, or (what is the same thing) of the produce of his labour, becomes necessary to the subsistance of the labouring manufacturer, and is consumed by him while at work, a smaller quantity of the productions of labour will remain with the employer". (235, 236. **R. Torrens: An Essay on the External Corn Trade. 1815**).

{260} Bir metanın fiyatı = onun içinde kapsanmış gerekli emek olduğundan bir iş gününün –uygun üretim koşulları altında ve ortalama, **olağan** toplumsal ölçüde yoğunluk ve beceriyle harcanmış bir günlük emeğin– değeri, onun içinde kapsanmış bir günlük emeğe eşit olurdu. Bu ise anlamsızdır ve bize hiçbir belirlenim vermez. Öyleyse **emeğin değeri** –yani emeğin, parasal ifadesinden (nitelikçe) arındırılmış fiyatı– us dışı bir kategoridir ve gerçekte **emek yetisinin değeri** için salt dönüşmüş ve ters bir biçimdir. (İster dolaysızca ister bir dizi orta terim yoluyla olsun, **değere** indirgenebilir olmayan **fiyat** herhangi bir şeyin parayla olan salt rastlantısal bir mübadelesini dile getirir. Böylece eşyanın doğası gereği **meta** olmayan, dolayısıyla bu anlamda **extra commercium hominum** olan şeyler, parayla mübadeleleri yoluyla birer metaya dönüşebilir. Yiyicilik ve rüşvet ile para ilişkisi arasındaki bağlantı buradan ileri gelir. Para metanın dönüşmüş biçimi olduğu için nereden geldiğini, onda dönüşmüş olanın ne –vicdan mı, bekâret mi, yer elması mı– olduğunu bilemeyiz).

Şu var ki işçi ücretinin en dolaysız biçimi olarak zamana göre ücret ne kadar us dışıysa, bir değer ilişkisinin dolaysız ifadesi olması söz konusu olduğunda parça başına ücret bir o kadar us dışıdır. Örneğin bir parça metada (içinde kapsanmış değişmez sermaye bir yana bırakıldığında) bir emek-saat nesnelleşmiş olsun = diyelim ki 6 d. İşçi 3 d alır ya da işçi açısından **bu parçanın değeri**, onun içinde, emek-zamanla ölçülmüş olarak kapsanan **değerle** belirlenmez. O nedenle bu parça başına ücret, herhangi bir değer ilişkisini **dolaysızca** dile getirmez. Söz konusu olan, parçanın değerini, onun içinde kapsanmış emek-zamanla ölçmek değil, tersine, işçinin harcamış olduğu gerekli emek-zamanı parçayla ölçmektir. **Buna göre, aldığı** ücret **zamana göre ücret** olup parçanın görevi, yalnızca, karşılığında ücret aldığı zamanı ölçmek, bir de, yalnızca **gerekli emek-zamanı** uyguladığının, yani uygun yoğunlukla çalıştığının, ayrıca emeğinin (kullanım değeri olarak) uygun niteliğe sahip olduğunun güvencesi olarak iş görmektir. Öyleyse **parça başına ücret** zamana göre ücretin **belirli** bir **biçiminden** başka bir şey olmadığı gibi zamana göre ücret de yalnızca **emek yetisinin değerinin** veya **emek yetisinin**, bu değere nicelikçe uygun düşen ya da ondan sapan **fiyatlarının** dönüşmüş biçimidir. Parça başına ücretin, işçinin bireyselliğine büyük hareket serbestliği bırakma, dolayısıyla tek tek işçilerin ücretini genel düzeyin az çok üstüne çıkarma eğilimi gösterdiği ne kadar doğruysa, başka işçilerin ücretini o düzeyin altına düşürmeye ve düzeyin kendisini, işçiler arasındaki rekabetin kamçılanarak alabildiğine gerilmesinden yararlanarak azaltmaya yöneldiği bir o kadar doğrudur.

Emeğin yoğunluğu –öteki durumlar öyle kaldığında– işçinin belirli bir zaman içinde ürettiği ürün kütlesiyle ölçüldüğü ölçüde, değişik ülkelerdeki zamana göre ücretler (örneğin belli uzunlukta iş gününün ücreti) karşılaştırılırken, aynı zamanda, parça başına ücret cinsinden ifade edildiğinde, bu ücretlerin birbirine oranının ne olduğunu karşılaştırmak gerekir. Gerekli ve artık emek arasındaki ya da işçi ücreti ile artık değer arasındaki doğru oran ancak bu yoldan elde edilir. O zaman çok defa, görünüşteki zamana göre ücretin zengin ülkelerde daha yüksek olmasına karşın parça başına ücretin yoksul ülkelerde daha yüksek olduğunu, yani işçinin buralarda ücretinin yeniden üretilmesi için gerçekte iş gününün oralardakinden daha büyük bir bölümüne gerek duyduğunu, dolayısıyla artık değer oranının buralarda oralardakinden daha küçük, o nedenle de göreli işçi ücretinin daha büyük olduğunu görürüz. Demek ki fiiliyatta emeğin gerçek fiyatı buralarda oralardakinden daha yüksektir. Değişik uluslara bakıldığında sürenin ve tek tek işçilerden bağımsız üretkenliğin dışında yoğunluk, en az iş gününün süresi kadar önemlidir. Daha yoğun ulusal iş günü = daha az yoğun iş günü + x eder. Altın ve gümüş üreten

ülkelerin iş gününü, uluslararası iş gününün ölçüsü olarak alırsak, daha yoğun olan 12 saatlik İngiliz iş günü, daha az yoğun olan İspanyol iş gününe oranla söz gelimi daha fazla altında ifadesini bulur; yani altın ve gümüş cinsinden gerçekleştirilmiş olarak ortalama iş gününe oranla daha yukarıda yer alır. Daha yüksek bir ulusal işçi ücreti, belli bir uzunluktaki günün tamamına bakıldığında yalnız kullanım değerine değil, mübadele değerine göre de, dolayısıyla parasal ifade açısından da daha yüksek (belli bir altın ve gümüş değeri varsayıldığında daha yüksek bir parasal ifade, her zaman daha çok değeri, daha düşük bir parasal ifade ise, her zaman daha az değeri dile getirmek zorundadır; değişik uluslardaki işçilerin parasal ücretleri **eş anlı** olarak ele alındığında **altın ve gümüş değerinin** verili olduğu hep varsayılır; çünkü bu değerde, değişik uluslar için **eş anlı** olmak üzere bir **değişme** meydana gelse bile bunların **karşılıklı** ilişkisi açısından değişen bir şey olmaz), böylece fiiliyatta, belirli bir emek miktarının fiyatı olarak **emek fiyatının** daha yüksek olması demek değildir. Emek süresi uzadığında, söz gelimi, uluslararası düzeyde aynı anlama gelmek üzere emeğin yoğunluğu arttığında, bir ülkedeki işçi ücreti ötekinden daha yüksek olsa da, birinci olarak, gene de toplam günün daha küçük bir parçasını oluşturabilir, yani göreceli olarak daha küçük olabilir ve ikinci olarak, bizatihi daha düşük bir **emek fiyatını** temsil edebilir. Söz gelimi işçi 12 saat karşılığında günde 3 sh alıyorsa bu, günlük ücretinin 11 saat karşılığında 2 ½ sh tutmasından daha azdır. Çünkü bir saatlik fazla emek çok daha büyük bir yıpranmayı, dolayısıyla emek yetisinin daha hızlı yeniden üretilmesini içine alır. 2 ½ sh 10 saate karşılık olsaydı fark daha da büyük olurdu.

{379} "Although skill and mechanical science may do much, the preponderance of the **vital element is essential in the extension of manufactures**. The system of **morcellement**, in preventing a rapid development of population, has thus tended indirectly to retard the extension of manufactures. It has also had that effect in a direct manner. It has retained a large population attached to and occupied upon the soil. The cultivation of the soil is their primary occupation – that which is followed with pride and contentment. Their employment in spinning, weaving, and the like is but a subsidiary one necessary for their support. Their savings are hoarded for the purpose of increasing their inheritance and they are not prone to wander from home in search of fresh occupation or new habits. (Demek ki tam burada, saving = hoarding relatively to a high degree still exists, and is able to exist under the given circumstances yerde is the **formation of capital**, relatively speaking, and **the development of capitalistic production**, prevented, in comparison to England, by the very same economical conditions that are favourable to

the hoarding etc.). The position of a proprietor, the possession of a house, of a plot of ground, is the chief object also of the factory operative, and of almost every poor man who has already a property; in fact, all look to the land … From this description of the character and occupations of a very numerous class of the French people, it will be readily inferred that, unlike that of England, the manufacturing industry of France is represented by small establishments (gayrimenkul malların mülksüzleştirilmesinin büyük sanayinin gelişmesi için ne kadar gerekli olduğu burada görülüyor) some moved by steam and water, many dependent for their moving power upon animal labour and many factories still entirely manual labour only. The **characteristic of French industry** is well described by Baron C. Dupin, as **consequent upon the system of the tenure of land**. He says: "As France is the **country of divided properties, that of small holdings, so it is the country of the division of industry, and of small workshops**". (67, 68. **Rep[ort] of Ins[pectors] of Fact[ories]**. 31. Oct. 1855). Aynı factory inspector (A. Redgrave), of whatever importance Fransız **textile** manufacture'larına (1852 için) bir toplu bakış sunar. Buradan çıkan sonuç <sürücü kuvvet **steam** 2.053 (beygir gücü), **water** 959 ve **other mechanical power** 2.057>. (p. 69, l. c.) Bu return'ü 1850'de return of the number of factories etc., presented to the House of Commons ile karşılaştırarak bundan hareketle "the following remarkable difference between the system of textile manufacture of England and that of France" işaret eder. Sonuç şudur:

{380}"The number of factories in France is **3 times as large** as those in England., while the number of persons employed in them is only 1/5 greater; but the very different proportions of machinery and moving power will be best shown by the following comparison:

	France	**İngiltere**	
Number of Factories	**12990**	**4330**	
Number of persons Employed	706450	596082	Aslında Fransa rakamları, İngiltere'de hiç de bu kategoriye girmeyenleri factory'ler arasında sayıyor.
Average Number of Persons in each factory	54	137	
Average Number of spindles to each person Employed	7	43	yani İngiltere'de Fransa'dakinin 6 katı
Average Number of Persons to each loom	2 (Power ve handloom)	2	(Powerloom only)

Buna göre Fransa'da İngiltere'dekinden daha çok kişi employ edilmekteyse de bunun nedeni İngiliz return'ünde bütün handloom weaving'in dışlanmasıdır; ama *average establishment*'a İngiltere'de France'takinin 2 katından fazla düşer (54/136 = 27/68 = 13/34 = neredeyse 1/3), demek ki aynı sermayenin komutasında kişilerin daha büyük agglomeration'ı. Fransa'da 3 kat fazla fabrika, ama bunlarda istihdam edilenler yalnızca 1/5 kadar daha fazla, yani **establishment'ların sayısına oranla** daha az kişi istihdam ediliyor. Ayrıca mass of machinery coming upon each person açısından İngiltere'de spindle sayısı Fransa'dakinin 6 katı. Bu kişilerin hepsi iplikçi olsaydı Fransa'ya 4.945.180, İngiltere'ye 1/5 kadar daha az spindle düşerdi. Öyle ki İngiltere'de 2 person'a 1 power loom, France'ta 1 power or 1 hand loom.

Persons	596.082
	43
	1788246
	2384328
	25.631.526

İngiltere'de 25.631.526. Ayrıca the steampower employed in factories of Great Britain = 108,113 horses; the proportion of persons employed about 5 ½ persons to each horse power of steam; the proportion of France upon this estimate should give a steam power = 128,409 horses, whereas the **whole** of the steam power of France was in 1852 only = 75,518 horses, produced by 6,080 steam-engines, of the average power of less than 12 ½ horses to each; while the number of steam engines employed in the textile factories of France appears to have been in **1852** 2053 and the power of those engines to be equal to 20,282 horses, distributed as follows:

	Factories	Power in horses
Employed in spinning only	1438	16494
" " weaving only	101	1738
" " finishing etc.	242	612
" " other processes	272	1438
	2053	20282

(p. 70, l. c.)

"The absence, in France, of the bones and sinews of manufactures, coal and iron, must ever retard her progress as a manufacturing country" (l.c.).

İngiliz fabrikasında tek işçiye çok daha fazla işletme makinesi ve motor gücüyle işleyen makine (mechanic power) düştüğü gibi onun tarafından compared to the Frenchmen **aynı** zamanda çok daha fazla ham madde işlenir. The productive power of his labour is, therefore, much greater, as is the capital that employs him. The number of establishments much smaller in England than in France. The number of workingmen employed on the average, in one single establishment, much greater in England than in France, although the total number employed in France greater than in England, although in a small proportion only, compared to the number of establishments.

Burada görüyoruz ki **üretim araçlarının yoğunlaşmasının göreceli büyüklüğü** üzerinde değişik etkiler yapmış olan tarihî vb. koşulların sonucu olarak dolaysız üreticiler kitlesinin **mülksüzleştirilmesi** görece büyük ya da küçük olabileceği gibi, buna uygun olarak üretici güçlerin ve genel olarak **kapitalist üretim tarzının** gelişim basamağı da çok farklı olabilir. Yalnız bu, dolaysız üreticinin kendisinin, Fransa'da İngiltere'ye kıyasla çok büyük olan "saving" ve "hoarding" iyle ters orantılıdır. Producer'ların surpluslabour'ının can be "saved" and "hoarded" and "accumulated" and brought together in great masses, **id est concentrated**, can be used as capital ölçek, corresponds exactly to the degree in which their surpluslabour is hoarded etc. by their employers instead of by themselves; corresponds, therefore, to the degree in which the great mass of the real producers is precluded from the capacity and the conditions of "saving","hoarding","accumulating", is in one word precluded from all power of appropriating its own surplus labour to any important degree, because of their more or less complete **expropriation from** their **means of production**. Capitalistic Accumulation and concentration are based upon, and correspond to, the facility of **appropriating other people's surplus labour in great masses**, and the corresponding inability of these people themselves to lay any claim to their own surplus labour. It is, therefore, the most ludicrous delusion fallacy, or imposture, to explain, and account for, this capitalistic Accumulation, by confounding it with, and as far as phraseology goes, converting it into, a process quite its opposite, exclusive of it, and corresponding to a mode of production upon whose ruins capitalistic production can alone be reared. It is this one of the delusions carefully entertained by the Political Economy.

The truth is this, that in this Bourgeois society, every workman if he is an exceedingly clever and shrewd fellow, and gifted with bourgeois instincts, and favoured by an exceptional fortune, can possibly be converted himself into an **exploiteur du travail d'autrui**. But where there was no travail to be exploité, there would be no capitalist nor capitalistic production.

75. **Ricardo**, gerçekte işçileri, emeğin üretici gücünün yükselmesinin sonucu olarak, toplam sermayenin değişir bileşen karşısında artmasıyla birlikte, artık değerin gelir olarak tüketilen parçasının da büyüyeceğini, dolayısıyla increased demand for menial servants olacağını söyleyerek avutur, (**Ricardo**, Principles. p. 473).

76."Property … is essential to preserve the common unskilled labourer from falling into the condition of a piece of machinery, bought at the **minimum** market price at which it can be produced, that is at which labourers can be got to exist and propagate their species, to which he is **invariably** reduced sooner or later, when the interests of capital and labour are quite distinct, and are left to adjust themselves under the sole operation of the law of supply and demand". (**Samuel Laing. "National Distress". London, 1844**. p. 46).

İrlanda. Dışa göç. On yıllık sanayi çevrimi içinde işçi nüfusunun gerçek artış ya da azalışı emek piyasası üzerinde herhangi bir algılanabilir etki yapabildiği ölçüde bu ancak İngiltere'de olabilir. Biz de onu örnek alıyoruz; çünkü burada kapitalist üretim tarzı gelişmiştir ve Avrupa kıtasında olduğu gibi, hâlâ, kendisine uyun düşmeyen bir köylü ekonomisi zemininde hareket etmemektedir. O yüzden sermayenin değerlenme ihtiyaçlarının dışa göçün genişleme ya da daralması üzerindeki etkisini en iyi burada irdeleyebiliriz. İlk olarak şunu belirtmek gerekir ki sermayenin dışa göçü, yani yıllık gelirin, sermaye olarak yurt dışında, özellikle sömürgeler ve Amerika United States'inde yatırılan bölümünün yıllık birikim fonuna oranı göçmenlerin yıllık nüfus artışına oranından çok daha büyüktür. Bunun da bir bölümü yalnızca sermayenin ardından, onun olduğu yere gider. Ayrıca İngiltere'den olan dış göç, tarımsal olan ana bileşenine bakıldığında çoğunlukla işçilerden değil, çiftlik kiracılarının oğulları vb.nden oluşur. Bunların yeri şimdiye kadar İrlanda'dan gelen içe göçle fazlasıyla doldurulmuştur. Dış göç baskısının en büyük olduğu dönemler, daha çok ek sermayenin yurt dışına gönderildiği, dışa göçün azaldığı dönemler ise, sermaye fazlasının dışa göçünün azaldığı dönemlerin aynıdır. Öyleyse ülke içinde kullanılan sermaye ile emek gücünün mutlak oranı, dışa göçteki

salınımlardan fazla etkilenmez. İngiltere'de dışa göç nüfusun yıllık artışına oranla ciddi boyutlara ulaşsaydı bu ülkenin dünya pazarı konumu mahvolurdu. 1848'den beri İrlandalıların dışa göçü, Malthusçuların bütün beklenti ve tahminlerini ellerinden aldı. Birinci olarak, nüfus artışı ölçüsünü aşan bir dış göçü olanaksız olarak ilan etmişlerdi. İrlandalılar yoksulluklarına karşın sorunu çözdüler. Dışa göçmüş olanların çoğu, geride kalanlara dış göç için gerekli parayı her yıl yolladı. Ama ikinci olarak, aynı baylar, bir milyon insan götüren famine'in ve onun arkasından gelen büyük göçün İrlanda'da tıpkı İngiltere'de 14. yüzyılın ortasındaki Black Death gibi etkili olacağı kehanetinde bulunmuşlardı. Bunun tam tersi oldu. Üretim nüfustan daha hızlı azaldı; geçim araçları fiyatının değişmesi göz önünde tutulduğunda ücretlerinin 1847'den yüksek olmamasına karşın tarım işçilerinin istihdam olanakları da öyle. Oysa nüfus 15 yılda 8'den aşağı yukarı 4 ½ milyona indi. Ancak sürü hayvanları üretimi, bir ölçüde büyüdü ve İrlanda'yı salt bir koyun otlağına çevirmek isteyen Lort Dufferin, hâlâ fazla kalabalık olduğunu söylemekte tamamen haklıdır. Bu arada İrlandalılar, yalnız kemiklerini değil, kendilerini de Amerika'ya götürüyorlar ve"**Exoriare aliquis ultor**"Transatlantic ötesinde korkunç bir şekilde [doğrulanacak:]

Son iki yıl olan 1864 ile 1865'e baktığımızda başlıca ürünlerde şunları görüyoruz:

	1864 qrs.	**1865 qrs.**	**Azalış**
Wheat	875782	826781	48999
Oats	7826332	7659727	166605
Barley	761909	732017	29892
Bere	15160	13989	1171
Potatoes	4312388	3865990	446398
Turnips	3467659	3301683	165976
Flax	64506	39561	24945

(Official: **"Agricult. Statistics Ireland". Dublin, 1866**. p. 4).

Bu durum, ülke hızla harabeye dönerken, tek tek öznelerin zenginleşmelerini engellemez. Örneğin şöyle.

900 ila 1000 £ yıllık geliri olan kişilerin sayısı 1864: 59 ve 1865: 66, 1000 – 2000 £ olanlar: 1864: 315, 1866: 342; 1864'te alınanlar:

		1864	1865
Incomes aralığı	3000 – 4000	46	50
	4000 – 5000	19	28
	5000 – 10000	30	44
	10000 – 50000	23	25

ve her biri 87.706 £ olan üç; her biri 91.509 £ olan üç kişi **("Income and Property Tax Return". 7. August 1866**). Yeri bu "fazlalıklar" içinde olan Lort Dufferin, İrlanda'nın nüfusunun hâlâ fazla olduğunu söylerken haklıdır.

[] "Ancak II. Friedrich dönemindedir ki Prusya Krallığı'nın çoğu illerinde tebaaya (köylülere) veraset ve mülkiyet hakkı sağlandı. Ve bu kararname, köy halkının, kırsal alanı **ıssızlaştırmak** üzere olan bir ıstırabının sona erdirilmesine yardımcı oldu. Çünkü tam da geçen (18.) yüzyılda, mülk sahiplerinin, işletmelerinin verimini artırmayı çok önemsemelerinden beri bunlar, tebaalarının bazılarını kovarak köylü tarlalarını mülklerine eklemeyi yararlı buldular. Kovulanlar, yersiz yurtsuz insanlar olarak sefalete sürüklendiler; geriye kalan tebaanın ise yükümlülükleri, katlanılabilir olmaktan tamamen çıktı. Çünkü mülk sahipleri, artık, emekleriyle mülklerin ekip biçilmesini büyük ölçüde kolaylaştırmış olan eski kiracılara ait tarlaları da işlemelerini istiyorlardı. **"Bauernlegen"** diye bilinen bu süreç, **Almanya'nın doğusunda** büsbütün berbat hâle gelmişti. II. Friedrich **Silezya**'yı fethettiğinde 1000'lerce çiftlik sahipsizdi; kulübeler yerle bir olmuştu, tarlalar mülk sahiplerinin elindeydi. **Müsadere edilen bütün yerlerin** imar edilmesi, işletmecilerle rençperlerle doldurulması,

Sözlükçe

ALMANCA	TÜRKÇE	İNGİLİZCE	FRANSIZCA
Ablösungssystem	vardiya sistemi	shift system	système du travail paréquipes
absoluter Mehrwert	mutlak artık değer	absolute surplus-value	plus-value absolute
Abstinenz	kaçınma; perhiz	abstinence	abstinence
Arbeitskraft	emek gücü	labour-power	force de travail
Arbeitsmachine	iş makinesi	working machine	machine de travail
Arbeitstag	iş günü	working day	journée de travail
Ausdruck	ifade	expression	expression
austauschbar	mübadele edilebilir	exchangeable	échangeable
Austauschbarkeit	mübadele edilebilirlik	exchangeability	échangeabilité
Bankokratie	bankokrasi	bancocracy	bancocratie
Bruttogewinn	brüt kâr, gayrisafi kâr	gross profit	gain brut
Charakter	karakter	character	caractère
Darstellung	temsil etme, sunuş	representation	représentation
Depreziation	değer kaybı	depreciation	dépréciation
Ding	şey	thing	chose
Eigenschaft	özellik	property	caractéristique
einfache Reproduktion	basit yeniden üretim	simple reproduction	reproduction simple
entäussern	dışa verme, elden çıkarma	divesture	extérioriser
Erscheinungsform	görüngü (görünüş) biçimi	form of appearance	form phénoméntale
erweiterte Reproduktion	genişletilmiş yeniden üretim	extended reproduction	reproduction élargie

ALMANCA	TÜRKÇE	İNGİLİZCE	FRANSIZCA
Existenzweise	varoluş tarzı	modes of existence	mode d'existence
Extramehrwert	ekstra artık değer	extra-surplus-value	extraplus-value
Extrem	uç	extreme	extrême
Fetischismus	fetişizm	fetishism	fétichisme
fixes Kapital	sabit sermaye	fixed capital	capital fixe
Fond	fon	fund	fond
Frohnarbeit	angarya	corvee	corvée
Gebrauchswert	kullanım değeri	use-value	valeur d'usage
Gegenstand	nesne	object	objet
Gegenständlichkeit	nesnellik	objectivity	objectivité
Geldform	para biçimi	money-form	forme monnaie
Geldware	para-meta	money commodity	marchandise-monnaie
Geldzahlungen	para ödemeleri	payments in money	paiement d'argent
Gemeineigentum	ortak mülkiyet	communal property	propriété commune
Gemeinwesen	topluluk	community	communauté
geronnen	pıhtılaşmış	coagulated	coagulé
Gesamtarbeiter	toplam işçi	collective worker	travailleur global
Grundeigentum	gayrimenkul (taşınmaz) mülkiyeti	landed property	propriéte foncière
Grundrente	toprak rantı	ground rent	rente foncière
Handwerker	zanaatçı	craftsman	artisan
Hilfsstoff	yardımcı madde	accessory	matière auxiliare
immanent	içkin	immanent	immanente
Inkarnation	cisimleşme	incarnation	incarnation
innerlich	İç; özünlü	intrinsic	intérieure
Intensität der Arbeit	emeğin yoğunluğu	intensity of labour	intensité de travail
jährlicher Umsatz	yıllık devir miktarı, yıllık hasılat	annual return	chiffre d'affair annuel
Kapitalumschlag	sermaye devri (dönüşü)	capital turnover	capital tourne
Kaufmannskapital	tüccar sermayesi	merchant's capital	le capital commercial

ALMANCA	TÜRKÇE	İNGİLİZCE	FRANSIZCA
kommensurabl	ölçekdeş	commensurable	commensurable
konkret	somut	concrete	concrète
Konkurrenz	rekabet, yarışım	competition	concurrence
konstantes Kapital	değişmez sermaye	constant capital	capital constan
Konzentration	yoğunlaşma	concentration	concentration
Kooperation	el birliği	co-operation	cooperation
Kreditgeld	kredi parası	credit money	monnaie de crédit
Kreislauf	döngü	circuit	circuit
Krise	bunalım	crisis	crise
Kristallisation	billurlaşma	crystallization	cristallisation
kristallisiert	billurlaşmış	crystallized	cristallisé
Lebensmittel	geçim aracı	means of subsistence	moyen de subsistance
Lehnsgeber	metbu	suzerain	suzerain
Lohnarbeit	ücretli emek	wage labour	travail salarié
Lohnarbeiter	ücretli işçi	wage labourer	travailleur salarié
Manufaktur	manifaktür	manufacture	manufacture
Mass der Werte	Değer ölçüsü	measure of value	mesure des valeurs
Masseinheit	ölçü birimi	unit of measurement	unitéde mesure
Masstab	ölçek	standard of measurement	unité étalon
Masstab der Preise	fiyat ölçeği	standard of price	etalon de prix
Mehrarbeit	artık emek	surplus labour	surtravail
Mehrprodukt	artık ürün	surplus product	surproduit
Mehrwert	artık değer	surplus-value	plus-value
Metamorphose	başkalaşma	metamorphosis	metamorphose
Mittel	araç	instrument	moyen
Mystifikation	gizemselleştirme	mystification	mystification
Natur	doğa	nature	nature
Naturallieferungen	ayni ödemeler	payments in kind	prestations en nature
Naturalrente	ayni rant	rent in kind	rent en nature
Nominalwert	yazılı değer	nominal value	valeur nominale

ALMANCA	TÜRKÇE	İNGİLİZCE	FRANSIZCA
notwendige Arbeit	gerekli emek	necessary labour	travail nécessaire
notwendige Arbeitszeit	gerekli emek-zaman	necessary labour-time	temps de travail nécessaire
nützlich	yararlı	useful	util
nützliche Arbeit	yararlı emek	useful labour	travail utile
organische Komposition des Kapitals	sermayenin organik bileşimi	organic composition of capital	composition organique du capital
Organismus	organizma	organism	organisme
Papiergeld	kâğıt para	paper money	papier-monnaie
Pauperismus	sefalet ve düşkünlük, sefalet ve perişanlık	pauperism	paupérism
personifiziert	kişileş(tiril)miş	personified	personifié
Plantagenwirtschaft	plantasyon ekonomisi	plantation economy	plantation économie
Plusmacherei	kâr yapma	profit-making	faiseurs de plus
Preis	fiyat	price	prix
Preisform	fiyat biçimi	price form	forme-prix
Produkt	ürün	product	produit
Produktenwert	ürün değeri	value of product	value du produit
Produktionsmittel	üretim aracı	means of production	moyen de production
produktive Arbeit	üretici emek	productive labour	travail productif
produktive Konsumption	üretken tüketim	productive consumption	consommation productive
Produktivität	üretkenlik	productivity	productivité
Profit	kâr	profit	profit
Profitrate	kâr oranı	rate of profit	taux de profit
Prosperität	refah	prosperity	prosperité
Rate des Mehrwerts	artık değer oranı	rate of surplus-value	taux de survaleur
Realwert	gerçek (reel) değer	real value	value réelle
Rechengeld	hesap parası	money of account	monnais decompte
Reingewinn	safi kâr	net profit	gain net
Relaissystem	posta değiştirme sistemi	relay system	systèm des relais

ALMANCA	TÜRKÇE	İNGİLİZCE	FRANSIZCA
relativer Mehrwert	göreceli (göreli) artık değer	relative surplus-value	plus-value relative
relativer Wert	göreceli (göreli) değer	relative value	valeur relative
Rente	rant	rent	rente
Rohmaterial	ham madde	raw material	matière première
Schatz	gömü	hoard	trésor
Schatzbildner	gömüleyici, servet biriktirici(si)	hoarder	thesaurisateur
Schatzbildung	gömüleme	hoarding	thesaurisation
selbst bewegend	öz devinimli	self-moving	
Selbstverwertung	öz değerlenme	self-valorization	autovalorisation
sinnlich	duyumsal	sensous	sensible
Sklavenarbeit	köle emeği	slave-labour	travail des esclaves
Stagnation	durgunluk	stagnation	stagnation
Stoffwechsel	metabolizma, özüştürüm	metabolism	métabolisme
Stücklohn	parça başına ücret	piece-wages	salaire aux pièces
Surplusarbeitszeit	artık emek-zaman	surplus labour-time	temps de travail en surplus
Tauschwert	mübadele değeri	exchange-value	valeur d'échange
Tautologie	totoloji	tautology	tautologie
technische Zusammensetzung des Kapitals	sermayenin teknik bileşimi	technical composition of capital	composition technique du capital
Titel	unvan; ad; hak; senet	denomination	titre
Transsubstantiation	tözel dönüşüm	transsubstantiation	transsubstantiation
Umlauf	dolanım, dolaşım	circulation	parcours
Unterordnung	Boyunduruk; tabiiyet	subsumption	soumission
ursprüngliche Akkumulation	ilk birikim	primitive accumulation	accumulation primitive
Überarbeit	fazla çalışma	over-work	travail supplementaire
Überproduktion	aşırı üretim	overproduction	surproduction

ALMANCA	TÜRKÇE	İNGİLİZCE	FRANSIZCA
übervoll	gerektiğinden fazla dolu	over-full	engorgé
Übervölkerung	artık (aşırı) nüfus	surplus population	surpopulation
Überzeit	fazla çalışma	overtime	temps supplementaire
variables Kapital	değişir sermaye	variable capital	capital variable
Vassal	vasal	vassal	vassal
veraeusserlich	devir ve ferağ edilebilir	alienable	aliénable
Veraeusserung	ferağ, yabancılaşma	alienation	aliénation
vergegenständlichte Arbeit	nesnelleşmiş emek	objectified labour	travail objectivé
Vergegenständlichung	nesnelleşme	objectification	objectivation
verkörperter Wert	cisimleşmiş değer	embodied value	valeur incorporée
Verkörperung	cisimleşme	embodiment	incorporé
Versteinern	taşlaşmak	petrify	pétrifier
Verwertung	değerlenme	valorization	valorisation
Verwirklichung	gerçekleş(tir)me	realization	réalisation
vorgeschossenes Kapital	öndelenmiş sermaye	advanced capital	capital avancé
Vulgärökonomie	bayağı iktisat	vulgar economics	économie vulgaire
Warenwelt	metalar dünyası	world of commodities	monde des marchandises
Werkzeug	alet	tool	outil
Werkzeugmaschine	takım tezgâhı	tool machine	machine-outil
wertbildende Substanz	değer oluşturucu töz	value-forming substance	substance constitutive de valeur
Wertding	değer şeyi, değer maddesi	object of value	chose-valeur
Wertform	değer biçimi	value-form	forme de la valeur
Wertgrösse	değer büyüklüğü	magnitude of value	quantité de la valeur
Wertkörper	değer cismi	body of value	corps de valeur
Wertprodukt	değer-ürün	value-product	le produit de value

ALMANCA	TÜRKÇE	İNGİLİZCE	FRANSIZCA
Wertsubstanz	değer tözü	substance of value	substance de la valeur
Wertverhältniss	değer ilişkisi	value-relation	rapport de valeur
Wertzusammensetzung des Kapitals	sermayenin değer bileşimi	value-composition of capital	composition-valeur du capital
Wucherkapital	tefeci sermayesi	usurer's capital	le capital usuraire
Zahlungsmittel	ödeme aracı	means of payment	moyen de paiement
Zeichen	işaret, simge	symbol	signe
Zeitlohn	zamana göre ücret	time-wage	salaire au temps
Zentralisation	merkezîleşme	centralization	centralisation
Zinsen	faiz	interest	intêret
Zirkulationsmittel	dolanım (dolaşım) aracı	means of circulation	moyen de circulation
zirkulierendes Kapital	dolaşır sermaye	circulating capital	capital circulant
Zunft	lonca	corporation-gild	corporation
Äquivalentform	eş değer biçimi	equivalant form	form-équivalent

Dizin

A

açlık 49, 157, 233, 436, 451, 462, 525, 574, 624, 632, 634, 726
ağartma iş yerleri 288
Aile 379, 383, 522, 652, 662
aletler 86, 183, 198, 207, 331, 360, 363, 364, 413, 585
alım 177, 493, 518, 564, 565, 566, 636, 713, 726
alım satım 177, 713
Amerikan İç Savaşı 19, 38, 170, 194, 251, 280, 284, 379, 403, 413, 414, 435, 518, 555, 739
angarya 233, 234, 235, 494, 549, 703
approvisionnement 188
aracılar 452, 713
artık değer 155, 158, 159, 163, 165, 166, 168, 189, 193, 196, 197, 199, 209, 210, 212-219, 222, 224, 225, 227, 229, 230, 235, 239, 260, 289, 294-298, 300, 302, 305-312, 314-316, 322, 352, 357, 374, 383, 388-390, 392, 419, 450, 486-488, 493, 496-499, 500-503, 507-509, 514, 533, 541, 545, 548, 550, 559-568, 570, 572, 575, 579, 584, 593, 604, 623, 686
  -in bölünmesi 83, 328, 339, 340, 348, 353, 365, 508, 546, 588, 605, 733
  -in büyüklüğü 579, 588, 603
  -in kütlesi 584, 588
  mutlak - 215, 217, 598
  ortalama - 295
  - üretimi 584, 598, 603, 604, 623, 686
artık değerin sermayeye dönüşümü 562
artık emek 216-218, 225, 229, 230, 232, 233, 237, 243, 257, 260, 265, 289, 294-296, 299, 300, 305-307, 310, 311, 379, 387, 390, 393, 486, 488, 490-492, 498, 501, 503, 504, 507, 508, 509, 517, 518, 524
artık nüfus 378, 609, 610, 617, 619, 621, 622, 639
artık ürün 36, 227, 491, 560, 561, 562, 578, 676, 699
arz ve talep 420, 519, 619, 737, 738
assignat 131
Asya toplumları 347
aşırı çalışma 250, 264, 287, 527, 528, 703
Aşırı nüfus 611
Atina 91, 354, 489
atölye 251, 258, 291, 343, 345, 356, 446, 471, 533, 553, 631, 679
avcılık 185, 703
Avustralya 134, 262, 431, 435, 612, 702, 733, 739

B

banknotlar 131, 142, 143, 147, 650, 722
bayağı iktisatçılar 590
beygir gücü 218, 362, 373, 397, 427, 435
bilim 23, 24, 34, 79, 120, 167, 288, 349, 352, 371, 404, 520, 571, 585, 589
1825 bunalımı 24, 434
bireyler 166, 348, 503, 567, 641, 653, 725, 728, 730
borçlu 20, 26, 32, 138, 139, 209, 280, 313, 332, 367, 406, 482, 563, 694
bunalımlar 120, 208, 240, 524
burjuvazi 24, 29, 90, 266, 270, 271, 403, 406, 465, 635, 707, 730
büyük sanayi 24, 287, 334, 355, 361, 367-371, 410, 431, 441, 450, 458, 462, 465, 466, 468, 482, 605, 620, 621, 644, 716, 730

C-Ç

canlı emek 195, 197, 214, 230, 297, 301, 390, 418, 508, 509, 514, 564, 588, 592, 737
canlı emek gücü 197, 297, 390, 418, 508, 592

çelişkiler 44, 119, 126, 421, 514, 577
Çiftçiler 582, 617, 668, 696
çitle çevirme 299, 362, 706
çocuk emeği 256, 403, 417, 440, 467, 504, 537

D

değer biçimi 18, 61-80, 90, 92, 95, 97, 103, 110-121, 133, 136, 139, 141, 298
değer ilişkisi 61, 65, 68, 82, 123, 516, 531
değerlenme 158, 197, 199, 206, 209, 210, 212, 259, 260, 263, 297, 301, 316, 372, 373, 486, 547, 586, 594, 595, 599, 600, 609, 610, 616, 618, 623, 707
değerlenme süreci 181, 189, 197, 199, 206, 210, 259, 297, 373, 547
değerli madenler 630, 722
değer yaratımı 215
değişir sermaye 210-219, 294-297, 348, 418, 429, 507, 549, 550, 570, 571, 584, 602, 607, 609, 614
değişmez sermaye 210-219, 251, 297, 321, 388, 418, 419, 530, 571, 590-592, 602, 607
demir yolları 194, 249, 369, 425 611, 627, 628, 739
devlet toprakları 695, 696
devlet topraklarına hileli yollarla el konulması 704
dışa göç 591
disiplin 50, 348, 355, 393, 405
diyalektik yöntem 28
doğa yasaları 248, 707
dolaşım hızı 127
dolaysız üreticilerin mülksüzleştirilmeleri 728
dünya pazarı 33, 140, 144, 145, 146, 151, 538

E

ekonomi politik 23, 36, 86, 89, 287, 467, 516, 579, 591, 596, 613, 731
eksik istihdam 524
elden çıkarma 95, 96, 110
emeğin evrenselliği 87
emeğin nesnel biçimi 513
emeğin nesnelleşmiş biçimi 515
emeğin nesnesi 182
emeğin toplumsal olarak üretici gücü 321
emek
  çok yönlü - 490
  mutlak - 217, 259, 296
  nesnelleşmiş - 52, 53, 70, 74, 77, 102, 108, 184, 195, 217, 296, 315, 373, 388, 508, 514, 515, 529, 549, 564
  ortalama - 192, 199, 200, 205, 216, 218, 231, 294, 295
  -in toplumsal karakteri 82, 83, 84, 85
  -in toplumsallaşması 729
  -in yoğunlaştırılması 57, 392, 393
  zorunlu - 311, 322, 379, 419
emek aracı 183, 364, 371 372, 374, 378, 386, 404, 411, 412
emek fonu 549, 588, 590, 591, 593, 613
emek gücü 52, 53, 57-59, 63, 64, 70, 83, 87, 88, 141, 170-181, 192-198, 209-216, 230, 231, 243, 247, 249, 252, 293, 297, 300, 307, 312, 316, 321, 324, 329, 340, 344, 349, 357, 380, 381, 393, 418, 433, 451, 463, 493, 495, 496, 497, 500-503, 508, 509, 517-523, 548, 550, 554, 555, 558, 563-565, 584, 589, 593, 599-602, 607, 608, 613, 614, 617, 620, 621, 667, 681, 686, 688, 724
emek nesnesi 182-184, 192, 301, 361, 485, 583
emek-para 102
emek piyasası 151, 379, 420, 554, 616-618, 689, 735-738
emek süreci 181, 183, 184, 188, 192, 199, 210, 319, 485
emek üretkenliği 489, 504, 601
emek yoğunluğunun artışı 395
emek-zaman 53, 54, 65, 66, 82, 88, 109, 113, 114, 173, 175, 190-193, 199, 202, 203, 207, 210, 216, 225, 228, 229, 237, 243, 258, 296, 298, 305-313, 316, 335, 379, 388, 392, 486, 489, 490, 497, 498, 501-504, 507, 508, 517, 528, 531, 538, 623
eşitlik 71, 73, 225, 284, 468
evrensel emeğin ortalama birimi 538
ev sanayisi 290, 363, 369, 440, 441, 445, 450-457, 468, 470, 479, 487, 582, 646, 678, 716

F

fabrika 218, 222, 223, 226, 235-237, 240, 262, 270-282, 284-293, 302, 345,

354, 377, 380-387, 393, 395, 399, 400, 402-408, 414, 426, 434-437, 440, 445, 449, 453-462, 466-475, 479, 480, 525, 535, 539, 540, 556, 615, 725
Fabrika mevzuatı 459, 461, 466, 467
Fabrika müfettişleri 226, 237, 277-281, 284, 289, 293
Fabrika sistemi 345, 365, 440, 453, 454
faiz 137, 147, 159, 167, 168, 207, 215, 217, 219, 226, 374, 426, 491, 509, 545, 569, 571, 576, 588, 718, 723
faiz getiren sermaye 159, 168
fazla çalışma 232, 233, 243, 245, 283, 525
fırıncılık 244, 245, 247, 288, 290, 454
Fransa 20, 23, 24, 25, 37, 104, 135, 146, 236, 263, 264, 270, 286, 291, 300, 338, 342, 355, 366, 375, 403, 435, 442, 540, 580, 581, 667, 677, 692, 694, 706, 708, 713, 718, 726

G

gece işi 246, 247, 252-255, 456, 725
geçim araçları 88, 172-175, 187, 194, 209, 264, 268, 307-312, 341, 348, 419-421, 489, 497, 499, 503, 521, 537, 538, 549, 552, 563, 578, 590, 621, 654, 687, 723, 728, 732, 733
geçmişte harcanmış emek 186, 190, 195, 514
gelir vergisi 626, 628, 675
gerekli emek 22, 53, 109, 114, 172, 173, 192, 197, 202, 203, 210, 216,-218, 228, 229, 233, 294-298, 305-319, 335, 338, 377, 378, 386, 390, 393, 396, 422, 486, 488-492, 497, 498, 501, 503-508, 517, 531, 592
geyik ormanları 702, 703
Göçebe emek 640
gömüleme 144, 146, 157, 569, 570
görünüş biçimleri 515, 520
gözetim 323, 634
grevler 406, 407, 416, 580, 710

H

ham madde 182, 183, 185, 186, 188, 192, 203, 211, 213, 223, 226, 297, 309, 316, 321, 334, 337, 348, 366, 370, 375, 388, 407, 418, 423, 425, 430, 431, 437, 493, 547, 583, 585, 601, 602, 607, 714
hizmetkârlar 426, 658
hizmetler 87, 195, 586, 670, 695, 703

İ

iktisadi toplum biçimleri 172, 183, 578
iktisadi toplumsal biçimlenme 347
iktisat yasaları 634
imalatçılar 261, 709, 718
ingiltere
  fabrika mevzuatı 235, 264
insan ihtiyaçları 49, 56, 81, 187
inşaat işçileri 231
iş birliği 363-365, 402, 410, 603, 619
iş bölümü 56, 83, 113, 114, 319, 328, 329, 334-355, 364, 367, 368, 371, 391, 402, 403, 431, 440, 450, 463, 464, 620, 622, 631
işçi 19, 23, 26, 30, 37, 59, 103, 173, 175, 176, 181-183, 194-199, 201, 202, 204, 208-211, 216, 217, 221-227, 232, 233, 235, 242, 246-255, 257, 259-280, 283, 286-301, 306, 307, 311, 314-324, 329-332, 334-340, 343, 344, 347-351, 355, 360, 364, 366, 368-371, 375-381, 386, 390-430, 434, 437, 440, 441-450, 453-455, 460, 463-470, 474-481, 485, 486, 489-499, 507-509, 514, 519, 522-525, 530-533, 536, 539, 540, 548, 549, 551-559, 562-567, 570, 571, 581-595, 598, 600, 604, 609-625, 629-640, 643-651, 655-669, 678-682, 688, 691, 692, 698, 704, 707-717, 725, 728, 729, 732-739
  - aristokrasisi 644
  - artışı 347
  - beslenme 19, 174, 250, 266, 490, 504, 580, 598, 631-634, 647, 649, 654-656, 682
  devrimci - 290, 291, 481, 644, 730
  - durumu 412
  makinenin eklentisi 623
işçi sendikaları 416, 536
işçi sınıfı 19, 232, 271, 290, 420, 466, 549, 553, 554, 562, 563, 571, 617, 620, 621, 624, 691, 707, 733, 737

K

Kaçınma Teorisi 572
kadın işçiler 387
kâğıt para 131, 132, 133, 411
Kapitalist Birikimin Genel Yasası 619, 626
Kapitalist üretim 49, 176, 214, 313, 314, 327, 345, 460, 461, 481, 486-490, 504, 505, 508, 547, 562, 573, 574, 605, 613, 620, 623, 648, 687, 690, 727, 729, 740
kapitalist üretim tarzı 18, 25, 172, 229, 326, 460, 481, 488, 490, 505, 604, 608, 709, 729, 733
kâr 24, 36, 147, 156, 157, 162, 168, 169, 207, 215, 217, 219, 223, 225, 226, 231, 237-240, 244, 373, 388, 459, 493, 499, 503, 509, 516, 526, 545, 553, 569, 571, 574, 577, 587, 588, 598, 599, 608, 627, 630, 641, 683, 695, 702, 707, 724, 725, 727
kastlar 330
kazalar 249, 460
  demir yollarında 249, 425, 460, 477
  fabrikalarda 249, 460, 477
  kömür madenlerinde 460
klanlar 330, 341, 700
komünist 291, 377
kooperatifler 43, 291
koruma 231, 275, 659, 724, 732
kölelik 88, 170, 240, 268, 278, 281, 292, 293, 406, 427, 463, 481, 508, 520, 588, 624, 711, 728, 729
köle ticareti 434, 726, 727
köylüler 139, 143, 227, 267, 338, 481, 670, 689, 716
kredi 130, 131, 141, 142, 170, 176, 207, 439, 574, 605, 611, 612, 644, 717, 722, 723
kullanım değeri 50-98, 106, 111-121, 139, 140, 153-163, 169-172, 175, 177, 181, 184, 185, 188, 189, 195, 196, 198, 202, 204-207, 220, 224, 230, 307, 320, 344, 389, 392, 411, 498, 518, 529, 565, 572, 584, 586, 587
küçük burjuva sosyalizmi 96

L

loncalar 314, 330, 347, 688
lüks mallar 183, 425

M

mahkemeler 238, 281, 284, 406
makineler 203-207, 211, 213, 238, 257, 338, 357-361, 368, 369, 373,378, 383, 388, 401-411, 414, 415, 417, 418, 423, 428, 452, 453, 458, 459, 480, 536, 557, 585, 587, 611, 612, 618, 631, 725
manastır 135, 596, 625, 693
manifaktür 37, 268-270, 314, 324-355, 359, 361-369, 373, 374, 383, 386, 408, 409, 410, 411, 422, 424, 428, 430, 440-445, 447, 449-456, 462-464, 468, 534, 550, 580, 601, 620, 621, 696, 709, 714-721, 724, 726
metabolizma 111, 126
metalar 53-142, 152, 158-164, 169, 171-175, 183, 197, 230, 344, 353, 420, 545, 561, 564, 569, 598
metaların dolaşımı 118, 121, 161, 167
metaların mübadelesi 94, 157
mübadele değeri 22, 50-52, 72, 90-92, 94, 96, 110, 111, 113, 134, 157, 161, 162, 167, 172, 205, 207, 298, 312, 316, 388, 389, 411, 521, 572, 586, 587
mübadele değeri 50, 51, 60, 91, 161, 353, 518, 587
mülk edinme 189, 565, 568, 729, 732
mülksüzleştirenler mülksüzleştirilir 729

N

nesnelleşmiş emek 108, 217, 315, 514, 549
nitelikli emek 198, 199
niteliksiz işçiler 339, 354
nüfus 261-263, 341, 342, 378, 381, 391, 412, 432, 451, 479, 481, 482, 555, 591, 596, 600, 608-619, 621-629, 638-642, 662, 666, 667, 670, 676, 677, 678, 681, 682, 683, 707, 735
Nüfusun azaltılması 703

O-Ö

olumsuzlamanın olumsuzlanması 729
Orta Çağ 54, 87, 91, 99, 129, 138, 140, 717
ölüm oranı 251, 286, 381, 382, 444
özel mülkiyet 564, 696, 700, 704, 727, 728, 729, 734, 740
özgür işçiler 173, 687

özgürlük 60, 171, 268, 269, 285, 289, 291, 518, 533, 692

P

pamuk sanayisi 286
para 60-71, 79-172, 175-178, 182, 193-197, 208, 209, 212, 231, 232, 238, 239, 257, 262, 264, 268, 277, 280, 294, 296, 298, 311, 321, 375, 376, 379, 380, 382, 403, 406, 411, 418, 420, 436, 437, 466, 471, 500, 501, 513-522, 525, 527, 531-538, 545, 548, 549, 551, 558, 561, 563, 564, 566, 570, 573, 575, 577, 581, 596, 598, 637, 644, 647, 669-671, 675, 677, 679, 687, 710-718, 720-723, 727, 732, 733, 736, 738
  değer ölçüsü 104-110, 116, 123, 130-144, 393
  dolaşım aracı 120-124, 126, 127, 129-133, 139-141, 145, 158, 161, 172
  ödeme aracı 104, 129-131, 133, 138, 140-146, 169, 172, 176, 177
para basma 722
para biçimi 18, 60, 85, 98, 103, 116, 117, 122, 134, 138, 158, 163, 420, 549
para dolaşımı 130, 131, 146, 172
parça başına ücretler 436
poliçeler 142
proletaryanın mutlak büyüklüğü 622
Protestanlık 88, 269, 693

R

rekabet 246, 250, 264, 274, 318, 333, 377, 403, 411, 412, 426, 433, 441, 445, 451, 453, 454, 463, 468, 469, 505, 526, 527, 538, 581, 585, 587, 605, 612, 614, 711, 732, 739
Rikardocular 74, 92, 165, 421

S

Sanayi Devrimi 358-361, 409, 410, 429, 453
sanayinin ilerlemesi 536, 730
sanayi sermayesi 24, 159, 713, 715, 716, 717, 718
serbest ticaret 25, 38, 72, 119, 236, 244, 245, 276, 286, 404, 445, 459, 542, 717, 736
serflik 151, 234, 642, 689, 694, 728
sermaye
  değerlenme süreci 209, 210
Sermaye birikimi 169, 554, 604
sermaye ilişkisi 322, 593, 594, 687
sermayenin dolaşım süreci 21, 545
sermayenin mutlak büyümesi 618
sermayenin yoğunlaşması 456, 479, 721
serserilik 704
servet 40-42, 59, 134-139, 151, 156, 437, 595, 628, 649, 694, 721
servet kaynağı 437
sınai çevrim 599, 611, 612, 615, 631, 644
sınıf mücadelesi 23, 24, 138, 631
soyut insan emeği 59, 64, 70, 83, 88
sömürgeleştirme 732, 734, 738
Sömürge sistemi 724
Sömürü 217, 239, 579
sulama 320, 491, 652
şap 176, 244, 245
şeyleşme 120

T

Tahıl Yasaları 24, 274, 276, 434, 438, 651, 652, 685
takas 118, 123, 156, 701
tarım işçileri 248, 263, 265, 266, 267, 581, 639, 659, 680, 689, 693, 694, 695, 698, 699, 709
tarımsal üretim 368, 431
tarih öncesi 184, 687
tasarruf 140, 157, 177, 217, 250, 307, 312, 313, 317, 321, 325, 333, 362, 377-379, 392, 394, 398, 407, 410, 412, 413, 441, 444, 455, 473, 504, 509, 549, 569-572, 575, 594, 613, 615, 647, 648, 681, 729
tefecilik 94, 573, 718
tefeci sermayesi 151, 167, 717
teknoloji 358, 456, 465, 466, 603
ticaret 38, 63, 135, 142, 145, 154, 155, 163, 167, 230, 274, 375, 435, 555
toplam sermaye 214, 215, 298, 608, 609, 677
toplumsal emek 102, 109, 113, 114, 119, 161, 173-175, 189, 190, 197, 199-202, 321, 322, 336, 390
toplumsal mülkiyet 730
toplumsal ürün 84, 329
toprak sahipleri 278, 410, 424, 535, 545, 558, 575, 581, 595, 658, 681, 684, 685, 693, 695

tüccar sermayesi 151, 717
tüketim 111, 112, 121, 126, 154, 171, 177, 186-189, 193, 196, 208, 209, 232, 308, 312, 325, 344, 427, 437, 494, 500, 547, 548, 552-554, 558, 570, 572, 577, 579, 580, 582, 584, 585, 588, 593, 613, 629, 707

U-Ü

ulusal borç 723
uzmanlaşmış işçi 401
ücretler 176, 281, 287, 291, 339, 352, 433-436, 450, 493, 503, 521, 522, 526, 530, 537, 538, 539, 580-584, 593, 616, 617, 647, 682, 708, 709, 712, 736
ücretli emek 172, 178, 233, 514, 518, 520, 533, 559, 568, 707, 708, 712, 736
üretici emek 184, 485, 486, 569, 570
üretici olmayan emek 193
üretim 53-59, 67, 84-91, 99,103, 109, 112-123, 126, 127, 134, 138, 140-147, 163, 171, 172, 176, 177, 183-192, 194, 196-216, 219-224, 229-237, 240, 244, 251, 252, 255, 259, 260, 264, 479, 483-510, 545-587
üretim araçları 88, 185-188, 202, 205-215, 230, 251, 301, 311, 316, 317, 321, 341, 343, 347, 358, 366, 545, 549, 561-563, 578, 586, 588-593, 601, 602, 604, 623, 677, 687, 714, 716, 728, 729, 732
üretim araçlarının yoğunlaşması 728, 320, 604, 714, 728
üretim süreci 89, 189, 199, 215, 244, 252, 316, 339, 345, 454, 545, 547, 551, 552, 558, 559, 570, 571, 592, 728
ürünlerin mübadelesi 83
üstyapı 90

V

vardiya sistemi 252, 255, 258, 281, 283, 453
vergiler 142, 143, 208, 219, 343, 389, 541, 695, 698, 703, 724

Y

yabancı emek 115, 119, 299, 565
yabancılaşma 382
yabancı ürün 84, 551
Yahudiler 88, 158
yamyam 488
Yararlı emek 565
yardımcı malzeme 372
yedek işçi ordusu 615
yeniden üretim süreci 547, 559, 571
yoksullaşma 349, 548, 694
yoksulluk 412, 441, 481, 621, 622, 630, 634

Z

zanaatlar 290, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 333, 342, 351, 356, 368, 412, 422, 430, 716
zor 719

Kısaltmaların Açıklanması

b. (book)	=	kitap
c., ch. (chapter, chapitre)	=	bölüm
cf. (confer)	=	karşılaştırınız
d (denarius)	=	peni
ed., éd. (edition, édition)	=	basım
ib. (ibidem)	=	aynı yerde
i. e. (i dest)	=	yani
l. (livre)	=	lira; Marx İngiliz lirası için kullanır
l., lib. (liber)	=	kitap
l. c. (loco citato)	=	adı geçen yerde, aynı yerde
p. (page, pagina)	=	sayfa, kitap sayfası
pass. (passim)	=	orada burada
Pfd. St.	=	İngiliz lirası = 20 şilin
qr., Qrs	=	quarter, quarters = ağırlık ölçüsü, ölçek
sh (shilling)	=	şilin = 12 peni
sq. (sequens)	=	devamı, sonraki sayfa
t. (tom, tome)	=	cilt, ana bölüm
v., vol. (volüme)	=	cilt

KARL MARX
KAPİTAL
II. CİLT

almancadan çeviren
mehmet selik

KARL MARX

KAPİTAL

II. CİLT

Yordam Kitap

Eserin orijinal adı:
Das Kapital. Band II
Kritik der politischen Ökonomie

Esas alınan Almanca Basım:
Karl Marx, Friedrich Engels, *Werke,* Band 24, Institut für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED, Berlin 1986, 11. Aufl. Dietz Verlag Berlin.

Karşılaştırmada esas alınan İngilizce Basım:
Karl Marx, *Capital: A Critique of Political Economy,* volume 2, translated by David Fernbach, Penguin Books, 1978.

Kapital'in II. cildinin çevirisi **Mehmet Selik**'e aittir. Kavram editörlüğünü Nail Satlıgan üstlenmiş, metin iki ayrı editör tarafından gözden geçirilmiştir. Kavram tercihlerinin sorumluluğu Nail Satlıgan'a ait olmak üzere, **Erkin Özalp** Almancasıyla, **Oktar Türel** ise İngilizcesiyle karşılaştırarak metni baştan aşağı gözden geçirmişlerdir.

Kapital'in II. cildi, Karl Marx tarafından değil, onun ölümünden sonra, elyazmalarından hareketle, Friedrich Engels tarafından yayına hazırlanmıştır. Birinci Almanca baskısı 1885 yılında yayınlanan bu eserin yine Engels tarafından gözden geçirilen ikinci Almanca baskısı 1893 yılında yayınlanmıştır. Elinizdeki Türkçe çevirinin kaynağı, Almanya Sosyalist Birlik Partisi Merkez Komitesi (SED-ZK) Marksizm-Leninizm Enstitüsü tarafından yayına hazırlanan ve ilk olarak 1963 yılında Alman Demokratik Cumhuriyeti'nin başkenti Berlin'de yayınlanan Almanca baskının 1986 tarihli tıpkı basımıdır. Dipnotlardaki "F. E." ibareli notlar, Friedrich Engels'in 1893 tarihli baskıda yer alan notlarıdır; Marx'a ve Engels'e ait dipnotlar rakamla (1, 2, 3...) gösterilmiştir. *"Almanca baskı editörünün notu (Almanca ed.)"* ibareli notlar, SED-ZK Marksizm-Leninizm Enstitüsü'ne aittir. Az sayıdaki *"İngilizce baskı editörünün notu (İngilizce ed.)"* ibareli not, 1956 yılında Progress Publishers tarafından Moskova'da yayınlanmış olan İngilizce baskının "marxists.org" sitesinde yer alan versiyonuna dayanmaktadır (http://www.marxists.org/archive/marx/works/1885-c2/index.htm). Almanca ve İngilizce baskı editörlerinin notları * işaretiyle, zorunlu durumlarda konulan Türkçe editörünün notları (*Türkçe ed.*) ise † işaretiyle gösterilmiştir.

★

KAPİTAL

EKONOMİ POLİTİĞİN ELEŞTİRİSİ

Karl Marx

II. Cilt

SERMAYENİN DOLAŞIM SÜRECİ

YAYINA HAZIRLAYAN

FRIEDRICH ENGELS

Almancadan Çeviren

Mehmet Selik

★

Yordam Kitap

Yordam Kitap: 170-171 • **Kapital: Ekonomi Politiğin Eleştirisi** Cilt: II • Karl Marx
ISBN-978-605-5541-78-1 (Karton Kapak); ISBN-978-605-5541-79-8 (Ciltli)
Çeviri: Mehmet Selik • *Kavram Editörü: Nail Satlıgan*
Editörler: Oktar Türel, Erkin Özalp • *Yayın Koordinatörü*: Hayri Erdoğan
Kapak ve İç Tasarım: Savaş Çekiç • *Uygulama*: Gönül Göner
© Yordam Kitap, 2012 • *Birinci Basım*: Kasım 2012

Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti. (Sertifika No: 10829)
Çatalçeşme Sokağı Gendaş Han No: 19 Kat:3 Cağaloğlu 34110 İstanbul
T: 0212 528 19 10 **F:** 0212 528 19 09 **W:** www. yordamkitap. com
E: info@yordamkitap. com

Baskı: **Pasifik Ofset** (Sertifika No: 12027)
Cihangir Mah. Güvercin Caddesi Baha İş Merkezi A Blok
Haramidere - İstanbul
Tel: 0212 412 17 77

★

KAPİTAL

EKONOMİ POLİTİĞİN ELEŞTİRİSİ

II. Cilt

SERMAYENİN DOLAŞIM SÜRECİ

★

İÇİNDEKİLER

Önsöz 11

[İkinci Baskıya Önsöz] 29

★

BİRİNCİ KISIM
SERMAYENİN BAŞKALAŞIMLARI VE BUNLARIN DEVRELERİ 33

Bölüm 1: Para-Sermaye Devresi 35
I. Birinci Aşama: P – M 36
II. İkinci Aşama. Üretken Sermaye İşlevi 43
III. Üçüncü Aşama. M′ – P′ 47
IV. Devrenin Bütünü 56

Bölüm 2: Üretken Sermaye Devresi 67
I. Basit Yeniden Üretim 68
II. Genişletilmiş Ölçekte Birikim ve Yeniden Üretim 80
III. Para Birikimi 84
IV. Rezerv Fonu 86

Bölüm 3: Meta-Sermaye Devresi 88

Bölüm 4: Devresel Sürecin Üç Şekli 100

Bölüm 5: Dolaşım Zamanı 119

Bölüm 6: Dolaşım Maliyetleri 126
I. Salt Dolaşım Maliyetleri 126
1. Satın Alma Zamanı ve Satış Zamanı 126
2. Muhasebe 130
3. Para 132
II. Saklama Maliyetleri 132
1. Genel Olarak Stok Oluşumu 133
2. Gerçek Meta Stoku 138
III. Taşıma Maliyetleri 143

★

İKİNCİ KISIM
SERMAYE DEVRİ 147

Bölüm 7: Devir Zamanı ve Devir Sayısı 149

Bölüm 8: Sabit ve Dolaşır Sermaye 153
I. Biçim Farklılıkları 153
II. Sabit Sermayenin Bileşenleri, Yerine Koyulması, Onarımı ve Birikimi 164

Bölüm 9: Öndelenen Sermayenin Toplam Devri. Devir Çevrimleri 177

Bölüm 10: Sabit ve Dolaşır Sermaye Teorileri. Fizyokratlar ve Adam Smith 183

Bölüm 11: Sabit ve Dolaşır Sermaye Teorileri. Ricardo 209

Bölüm 12: Çalışma Dönemi 222

Bölüm 13: Üretim Zamanı 232

Bölüm 14: Dolaşım Zamanı 242

Bölüm 15: Devir Zamanının Öndelenen Sermayenin Büyüklüğü Üzerindeki Etkisi 250

I. Çalışma Dönemi Dolaşım Dönemine Eşittir 259

II. Çalışma Dönemi Dolaşım Döneminden Uzundur 262

III. Çalışma Dönemi Dolaşım Döneminden Kısadır 266

IV. Sonuçlar 270

V. Fiyat Değişimlerinin Etkisi 275

Bölüm 16: Değişir Sermayenin Devri 283

I. Yıllık Artık Değer Oranı 283

II. Tek Bir Değişir Sermayenin Devri 296

III. Toplumsal Açıdan Bakıldığında, Değişir Sermayenin Devri 300

Bölüm 17: Artık Değerin Dolaşımı 306

I. Basit Yeniden Üretim 311

II. Birikim ve Genişletilmiş Yeniden Üretim 329

★

ÜÇÜNCÜ KISIM

TOPLUMSAL TOPLAM SERMAYENİN YENİDEN ÜRETİMİ VE DOLAŞIMI 335

Bölüm 18: Giriş 337

I. Araştırmanın Konusu 337

II. Para-Sermayenin Rolü 340

Bölüm 19: Konunun Geçmişteki Sunulma Biçimleri 345

I. Fizyokratlar 345

II. Adam Smith 348

1. Smith'in Genel Görüşleri 348
2. Smith'in Mübadele Değerini v + m'ye Ayrıştırması 355
3. Değişmez Sermaye Parçası 358
4. A. Smith'te Sermaye ve Gelir 362
5. Özet 368

III. Sonrakiler 372

Bölüm 20: Basit Yeniden Üretim 375

I. Sorunun Formülasyonu 375

II. Toplumsal Üretimin İki Kesimi 378

III. İki Kesim Arasındaki Mübadele:
II c Karşılığında I (v + m) 381

IV. Kesim II'nin İçindeki Mübadele:
Zorunlu Geçim Araçları ve Lüks Mallar 385

V. Para Dolaşımıyla Mübadelelere Aracılık Edilmesi 393

VI. Kesim I'in Değişmez Sermayesi 403

VII. Her İki Kesimdeki Değişir Sermaye ve Artık Değer 406

VIII. Her İki Kesimdeki Değişmez Sermaye 409

IX. Günümüzden Adam Smith, Storch ve Ramsay'e Bakış 413

X. Sermaye ve Gelir: Değişir Sermaye ve Ücret 417

XI. Sabit Sermayenin Yerine Koyulması 427

1. Aşınma ve Yıpranma Değer Parçasının Para Biçiminde Yerine Koyulması 431
2. Sabit Sermayenin Ayni Olarak Yerine Koyulması 435
3. Sonuçlar 444

XII. Para Malzemesinin Yeniden Üretimi 447

XIII. Destutt de Tracy'nin Yeniden Üretim Teorisi 457

Bölüm 21: Birikim ve Genişletilmiş Yeniden Üretim 466

I. Kesim I'deki Birikim 469

1. Gömü Oluşumu 469
2. Ek Değişmez Sermaye 472
3. Ek Değişir Sermaye 477

II. Kesim II'deki Birikim 478

III. Birikimin Şematik Sunumu 481

1. Birinci Örnek 485
2. İkinci Örnek 489
3. Birikim Gerçekleşirken II_c'nin Mübadelesi 494

IV. Ek 496

★

KAYNAKÇA VE DİZİN

Marx'ın ve Engels'in Andıkları Metinleri İçeren Kaynakça 500

İsim Dizini 504

Kavram Dizini 506

Kısaltmalar, Açıklamalar ve Yabancı Sözcükler 511

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Zweiter Band.

Buch II: Der Cirkulationsprocess des Kapitals.

Herausgegeben von Friedrich Engels.

Das Recht der Uebersetzung ist vorbehalten.

Hamburg
Verlag von Otto Meissner.
1885.

Kapital'in ikinci cildinin 1885 tarihli Almanca birinci basımının kapağı.

Önsöz

Kapital'in ikinci cildini basılmaya hazır duruma getirmek, bunu yaparken de, bir yandan bağlantılı ve olabildiğince tamamlanmış, öte yandan da editörünün değil, tümüyle yazarının olacak bir yapıt ortaya çıkarmak, kolay bir iş değildi. Elde çok sayıda, çoğu bölük pörçük çalışmanın bulunması, üstesinden gelinecek işi daha da zorlaştırdı. Bunlardan olsa olsa tek bir tanesi (IV. Elyazması), yazılmış olduğu kadarıyla, basım aşaması için baştan sona gözden geçirilmişti; ama daha sonraki redaksiyonlar nedeniyle bunun da büyük bölümü eskimişti. Eldeki malzemenin büyük kısmı, içerik bakımından büyük ölçüde son biçimine getirilmiş olmakla birlikte, dil bakımından son biçimini almamıştı; Marx'ın özetlerini hazırlarken kullandığı dille yazılmışlardı: özensiz bir üslup, sıradan, sıklıkla kaba mizah içeren ifadeler ve deyimler, İngilizce ve Fransızca teknik terimler, pek çok yerde İngilizce cümleler ve hatta sayfalar; bunlar, yazarın kafasında nasıl gelişmişlerse kâğıda öylece dökülmüş olan düşüncelerin tutanaklarıdır. Ele alınan konuların ayrıntılı biçimde anlatıldığı bölümlerin yanında, aynı derecede önemli başka konulara yalnızca işaret edilmişti; malzemeyi açıklayan olgular toplanmış, ama işlenmek şöyle dursun, neredeyse hiç sınıflandırılmamışlardı; bölüm sonlarında, bir sonraki bölüme hemen geçme ivecenliği yüzünden çoğu zaman yalnızca tartışmanın tam olarak geliştirilmediğini gösteren bir iki kopuk cümle bulunuyordu; son olarak, bütün bunlara, kimi zaman yazarın kendisinin bile sökemediği o ünlü el yazısı ekleniyordu.

Elyazmalarını mümkün olduğunca sözcüğü sözcüğüne aktarmakla, üslup yönünden yalnızca Marx'ın kendisinin değiştireceği şeyleri değiştirmekle ve yalnızca mutlak olarak gerekli ve ayrıca anlam açısından her tür kuşkudan uzak oldukları yerlerde açıklayıcı ara cümleler ve geçiş sözcükleri eklemekle yetindim. Nasıl yorumlanacakları hakkında en küçük bir kuşku bulunan cümlelerin hiç dokunulmadan basılması tercih

edildi. Benim yaptığım değişiklik ve eklemelerin tümü on basılı sayfa bile tutmaz ve yalnızca biçimsel niteliktedir.

Marx'ın II. Kitap için bıraktığı elle yazılmış malzemenin yalnızca sayılması bile, onun, büyük iktisadi keşiflerini yayınlamadan önce, onları yetkinliğin doruğuna ulaştırmak için didinirken, ne ölçüde benzersiz bir titizlik gösterdiğini ve ne ölçüde katı bir özeleştiriye başvurduğunu kanıtlar; sunumunu, içerik ve biçim açısından, yeni araştırmalarla durmaksızın genişleyen ufkuna uygun hâle getirmesine pek seyrek olarak izin vermiş olan bir özeleştiridir bu. Sözü edilen malzeme aşağıdakilerden oluşmaktadır.

İlk olarak, *Zur Kritik der politischen Oekonomie* [Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı] başlıklı, Ağustos 1861-Haziran 1863 tarihleri arasında yazılmış, 23 deftere bölünmüş 1472 büyük boy [*quarto*] sayfadan oluşan bir elyazması. 1859'da Berlin'de yayınlanmış olan aynı başlıklı birinci defterin* devamıdır bu. 1-220. sayfalarda (I-V. Defterler) ve yine 1159-1472. sayfalarda (XIX-XXIII. Defterler), paranın sermayeye dönüşümünden başlayarak kitabın sonuna kadar *Kapital*'in I. Kitabında işlenen konular ele alınmaktadır ve söz konusu kitabın eldeki ilk taslağı budur. 973-1158. sayfalarda (XVI-XVIII. Defterler) sermaye ve kâr, kâr oranı, tüccar sermayesi ve para-sermaye, yani daha sonra III. Kitabın elyazmasında geliştirilmiş bulunan konular ele alınmaktadır. Buna karşılık, II. Kitapta ve pek çoğu daha sonra III. Kitapta ele alınan konular henüz özel olarak düzenlenmemiştir. Bu konular fırsat düştükçe, özellikle elyazmasının ana gövdesini oluşturan kısımda ele alınır: 220-972. sayfalar (VI-XV. Defterler): *Artık Değer Teorileri*. Bu kısımda ekonomi politiğin can damarı olan artık değer teorisinin ayrıntılı bir eleştirel tarihi yer alır; ayrıca, daha sonra II. ve III. Kitapların elyazmasında ayrı ayrı ve mantıksal bağlantıları içinde incelenen noktaların çoğu, bu kısımda, aynı konularda daha önce kalem oynatmış kişilerle yapılan polemikler aracılığıyla geliştirilir. Bu elyazmasının eleştirel bölümünü, II. ve III. Kitaplar tarafından kapsanmış olan çok sayıda parçayı ayırdıktan sonra, *Kapital*'in IV. Kitabı** olarak yayınlamak üzere saklıyorum. Bu elyazması, ne kadar değerliyse, II. Kitabın şimdiki baskısında kullanılmaya o kadar az elverişliydi.

---

* MEW, Band 13, s. 3-160. *–Almanca baskı editörünün notu (–Almanca ed.).*

** Engels, "Artık Değer Teorileri"ni ["Theorien über den Mehrwert"] "Kapital"in dördüncü cildi olarak yayınlama niyetini gerçekleştiremeden öldü. "Artık Değer Teorileri" ilk olarak 1905-1910 yılları arasında Karl Kautsky tarafından yayınlandı. Ne var ki bu baskı Marx'ın elyazmasından çok sayıda keyfi farklılaşma içerir, malzeme yanlış dizilmiştir ve ayrıca yığınla önemli pasaj dışarıda bırakılmıştır. "Artık Değer Teorileri"nin yeni bir Almanca baskısı Almanya Sosyalist Birlik Partisi (SED) MK'sına bağlı Marksizm-Leninizm Enstitüsü tarafından hazırlanmış ve 1956-1962 yıllarında yayınlanmıştır. (Bu konuda ayrıca bkz. "Theorien über den Mehrwert"in önsözü, MEW, Band 26, 1. Teil.) *–Almanca ed.*

Tarih sırasına göre bunun hemen ardından gelen, III. Kitabın elyazmasıdır. Bu, en azından büyük bölümüyle, 1864 ve 1865'te yazılmıştır. Marx, ancak bu elyazmasını büyük ölçüde tamamladıktan sonra, 1867'de basılan birinci cilt olan I. Kitap üzerinde çalışmaya girişmişti. Şu anda III. Kitabın bu elyazmasını baskıya hazırlıyorum.

Daha sonraki (I. Kitabın çıkmasını izleyen) dönemden, elimizde, II. Kitap için, Marx'ın kendisinin I-IV diye numaralandırdığı çok büyük boy [*folio*] sayfalı dört elyazmasından oluşan bir derleme var. Bunlar arasında, muhtemelen 1865 ya da 1867 tarihli olan I. Elyazması (150 sayfa), şimdiki düzeniyle II. Kitabın ilk bağımsız ama az çok dağınık hazırlık çalışmasıdır. Bundan da kullanılabilir hiçbir şey çıkmadı. III. Elyazması, kısmen (çoğu II. Kitabın birinci kısmıyla ilgili olan) alıntıların ve Marx'ın özet defterlerine göndermelerin bir derlemesinden, kısmen tek tek bazı noktalar hakkındaki çalışmalardan, özellikle de A. Smith'in sabit ve dolaşır sermayeye ve kârın kaynağına ilişkin önermelerinin eleştirisinden; bunların dışında da, artık değer ile kâr oranı arasındaki, III. Kitabın konusu olan ilişki üzerine bir sunumdan oluşur. Göndermelerden yararlanılabilecek çok az yeni şey çıktı; gerek II. gerekse III. Kitaplar için yapılmış olan çalışmalar ise daha sonraki elden geçirmelerle eskimişti, bu yüzden de bunların çoğunun bir yana bırakılması gerekti. – IV. Elyazması, II. Kitabın Birinci Kısmı ile İkinci Kısmın ilk bölümünün basıma hazır hâle getirilmiş bir versiyonudur ve sırası geldikçe de kullanılmıştır. Bu elyazmasının II. Elyazmasından önce kaleme alındığı sonradan anlaşılmış olsa bile, biçim açısından daha tamamlanmış durumda olduğundan, kitabın ilgili bölümlerinde kullanılması tercih edilebildi; II. Elyazmasından bazı eklemeler yapmak yeterli oldu. – Bu sonuncu elyazması, II. Kitabın bir ölçüde tamamlanmış durumdaki tek versiyonudur ve 1870 yılından kalmadır. Son redaksiyon için düşülen ve birazdan değinilecek olan notlarda açıkça belirtiliyor: "İkinci versiyon temel alınmalıdır."

1870'ten sonra, asıl olarak sağlık durumundaki bozulmalar yüzünden, yine bir ara verilmişti. Her zaman olduğu gibi, Marx bu süreyi araştırmalarla doldurmuştu; tarımbilim, Amerika'daki ve özellikle Rusya'daki kırsal ilişkiler, para piyasası ve bankacılık, son olarak doğa bilimleri: jeoloji ve fizyoloji ve özellikle bağımsız matematik çalışmaları, bu döneme ait çok sayıdaki özet defterinin içeriğini oluşturur. 1877 yılı başlarında Marx kendisini asıl işine yeniden dönebilecek kadar iyileşmiş hissetti. Mart 1877 sonundan kalan ve yukarıdaki dört elyazmasından alınan göndermeler ve notlar, II. Kitabın, başlangıcı V. Elyazmasında (56 çok büyük boy [*folio*] sayfa) yer alan yeni bir versiyonuna temel oluştu-

rur. Bu, ilk dört bölümü kapsar ve üzerinde henüz çok çalışılmamıştır; önemli noktalar metnin altındaki notlarda ele alınmaktadır; malzeme gözden geçirilmiş olmaktan çok, bir araya toplanmıştır, ama Birinci Kısmın bu en önemli bölümü için hazırlanan son tamamlanmış sunum budur. – Bundan baskıya verilmeye hazır bir elyazması çıkarmak için yapılmış bir ilk girişim, VI. Elyazmasında (Ekim 1877'den *sonra* ve Temmuz 1878'den önce) yer almaktadır; Birinci Bölümün büyük bir bölümünü kapsayan 17 büyük boy [*quarto*] sayfadan ibarettir; ikinci (son) girişim, yalnızca 7 çok büyük boy [*folio*] sayfadan oluşan, "2 Temmuz 1878" tarihli VII. Elyazmasında yer alır.

Göründüğü kadarıyla, Marx, sağlık durumunda tam bir düzelme olmadan ikinci ve üçüncü kitaplar üzerinde kendisini tatmin edecek bir çalışmayı kesinlikle tamamlayamayacağını bu sıralarda iyiden iyiye anlamıştı. Gerçekten de, V-VIII. Elyazmaları, sağlığındaki bezginlik verici bozulmalara karşı yürüttüğü şiddetli mücadelenin izleriyle doludur. Birinci Kısmın en zor yeri V. Elyazmasında yeniden kaleme alınmıştı; Birinci Kısmın geriye kalanında ve (On Yedinci Bölüm dışında) İkinci Kısmın bütününde ciddi hiçbir teorik güçlükle karşılaşılmamıştı; buna karşılık, toplumsal sermayenin yeniden üretiminin ve dolaşımının incelendiği Üçüncü Kısmın yeniden yazılmaya fazlasıyla ihtiyaç duyduğunu düşünmüştü. Çünkü yeniden üretim, II. Elyazmasında, önce ona aracılık eden para dolaşımı hesaba katılmadan ele alınmış, sonra da bu dolaşım hesaba katılarak yeniden ele alınmıştı. Bu sorunun giderilmesi ve daha genel olarak tüm kısmın yazarın genişlemiş olan ufkuna uygun düşeceği şekilde yeniden kaleme alınması gerekiyordu. Yalnızca 70 büyük boy [*quarto*] sayfa tutan VIII. Elyazması bu şekilde ortaya çıktı; ne var ki, bu boyutlarda bir yere Marx'ın ne denli çok şey sığdırabildiği, bu elyazması, II. Elyazmasından eklenmiş parçalar çıkarıldıktan sonra, basılmış hâliyle Üçüncü Kısımla karşılaştırıldığında açıkça ortaya çıkar.

Bu elyazması da yalnızca konu hakkındaki geçici bir çalışmadır; yapılmak istenen, her şeyden önce, üzerlerine söylenebilecek yeni bir şey olmayan noktaları es geçerken, II. Elyazmasına göre yeni kazanılmış olan bakış açılarını saptamak ve geliştirmekti. İkinci Kısmın XVII. Bölümünün zaten bir ölçüde Üçüncü Kısma uzanan önemli bir parçası da yeniden metne eklenir ve genişletilir. Mantıksal sıra sık sık kesintiye uğrar, konunun ele alınışı yer yer boşluklu ve özellikle de son bölümde tümüyle bölük pörçüktür. Ama Marx ne demek istemişse, burada, şu ya da bu biçimde söylenmiştir.

II. Kitap için elde bulunan ve ölümünden kısa bir süre önce Marx'ın kızı Eleanor'a söylediğine göre, "bir şeyler yapmak" için kullanmam ge-

reken malzeme budur. Bu görevi en dar sınırları içinde üstlendim; mümkün olduğu her yerde, bana düşen işi, eldeki farklı versiyonlar arasında seçim yapmakla sınırlı tuttum. Ve bunu yaparken, her zaman, daha öncekilerle karşılaştırarak, eldeki son versiyonu temel aldım. Bunu yaparken gerçek, yani teknik olmakla kalmayan güçlüklerle, yalnızca birinci ve üçüncü kısımlarda karşılaştım; ama bunlar da önemsiz değildi. Söz konusu güçlüklere, yalnızca yazarın ruhuna uygun çözümler bulmaya çalıştım.

Olguları doğrulamak için kullanıldıkları ya da A. Smith'ten alınma pasajlarda olduğu gibi, konunun temelini öğrenmek isteyen herkesin özgün kaynağa ulaşabileceği durumlarda, metindeki alıntıları genellikle çevirdim. Bunu yapmak, yalnızca X. Bölümde mümkün olmadı, çünkü burada doğrudan doğruya İngilizce metin eleştirilmektedir. – I. Kitaptan yapılan alıntılar, Marx henüz sağken çıkan son baskı olan ikinci baskıdaki sayfa numaralarıyla gösterilmiştir.

III. Kitap için, *Zur Kritik* elyazmasındaki ilk çalışma, III. Elyazmasındaki yukarıda sözü edilmiş parçalar ve özet defterlerinin farklı yerlerine serpiştirilmiş bazı kısa notlar dışında, elde yalnızca şunlar vardır: II. Kitabın II. Elyazması ile hemen hemen aynı tamlıkta işlenmiş durumdaki, daha önce anılmış olan, 1864-1865'ten kalma çok büyük boy [*folio*] elyazması ve son olarak, 1875 tarihli, Artık Değer Oranının Kâr Oranıyla İlişkisinin matematiksel olarak (denklemlerle) açıklandığı bir defter. Bu kitabın baskıya hazırlanması işi hızla ilerliyor. Şu ana dek görebildiğim kadarıyla, elbette bazı çok önemli bölümler dışında, asıl olarak yalnızca teknik güçlükler çıkacak.

Marx'a karşı önceleri ancak kısık sesle ve şurada burada ileri sürülmüş, ölümünden sonra, şimdilerde ise Alman Kürsü ve Devlet Sosyalistleri† ile bunların izleyicileri tarafından üzerinde anlaşmaya varılmış bir olgu gibi sunulan bir suçlamayı, Marx'ın Rodbertus'tan aşırma yaptığı suçlamasını çürütmenin yeri burası. Bu konuda acilen söylenmesi gerekenleri daha önce bir başka yerde söylemiştim,[1] ama kesin kanıtları ilk kez ancak burada gözler önüne serebiliyorum.

---

† Kürsü ve Devlet Sosyalistliği, 19. yüzyılın yetmişli yıllarında ortaya çıkmış, Almanya'ya özgü bir burjuva ekonomi politik akımıdır. En önde gelen sözcüleri Gustav Schmoller, Lujo Brentano, Adolph Wagner, Karl Bücher ve Werner Sombart olan kürsü sosyalistleri, işçi sınıfı ile burjuvazi arasındaki çelişkilerin, kapitalizmin sınırları içinde kalan sosyal reformlarla çözülmesini hedefliyordu. –*Türkçe editörünün notu* (–*Türkçe ed.*).

1 "Das Elend der Philosophie. Antwort auf Proudhons Philosophie des Elends"e [Felsefe'nin Sefaleti. Proudhon'un Yazdığı Sefaletin Felsefesi'ne Yanıt] Önsöz, Karl Marx. Almancaya çevirenler: E. Bernstein ve K. Kautsky. Stuttgart, 1885 [MEW, Band 4, s. 558-569. –*Almanca ed.*].

Bu suçlama bildiğim kadarıyla önce R. Meyer'in *Emancipationskampf des vierten Standes*'inde yer almıştır (s. 43):

> "Marx, *kanıtlanabileceği üzere,* eleştirisinin büyük bir bölümünü bu" (Rodbertus'a ait ve en eskileri otuzlu yılların ikinci yarısında yazılmış olan) "yayınlardan derlemiştir."

Ortaya başka kanıt koyulana dek rahatça varsayabilirim ki, bu savın tüm "kanıtlanabilirliği", Rodbertus'un Bay Meyer'i ikna etmiş olmasına dayanır. – 1879'da Rodbertus'un kendisi çıkar sahneye ve kendisinin *Zur Erkenntniß unsrer staatswirthschaftlichen Zustände* (1842) adlı eserine atfen, J. Zeller'e şunları yazar (Tübingen'de çıkarılan *Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft*,* 1879, s. 219):

> "Bunun" (burada geliştirilmiş olan düşünce çizgisinin) "Marx tarafından, kuşkusuz beni kaynak göstermeden, güzelce ... kullanılmış olduğunu göreceksiniz."

Bu sözleri, ölümünden sonraki yayıncısı Th. Kozak tarafından da aynı şekilde, papağan gibi tekrarlanıyor. (Rodbertus'un *Das Kapital*'i, Berlin 1884. Giriş, s. XV.) – Son olarak, R. Meyer tarafından 1881'de yayınlanan *Briefen und Sozialpolitischen Aufsätzen von Dr. Rodbertus-Jagetzow*'da, Rodbertus açıkça şöyle diyor:

> "Bugün kendimi Schäffle ve Marx tarafından adım anılmadan *soyulmuş* hissediyorum." (60 numaralı Mektup, s. 134.)

Ve bir başka yerde Rodbertus'un iddiası daha belirgin bir biçime bürünüyor:

> "Kapitalistin *artık değer*'inin nereden *ortaya çıktığını*, 3. sosyal mektubumda, *özünde aynı* Marx gibi, ama daha kısa ve net şekilde gösterdim." (48 numaralı Mektup, s. 111.)

Tüm bu aşırma suçlamalarından Marx'ın hiçbir zaman haberi olmamıştı. *Emancipationskampf*'ın ondaki kopyasında yalnızca Enternasyonal'le ilgili bölümün sayfaları kesilerek açılmıştı; geri kalanını ancak onun ölümünden sonra ben kesip açmıştım. Tübingen'de çıkarılan *Zeitschrift*'i hiçbir zaman görmemişti. Onun R. Meyer'e yazılmış olan *Briefe* [*Mektuplar*] *etc.*'dan da yine aynı şekilde haberi olmamıştı; bense "soygun"a ilişkin pasajdan ancak 1884'te, Bay Dr. Meyer'in kendisinin incelik gösterip dikkatimi çekmesiyle haberdar oldum. Buna karşılık, Marx, 48 numaralı mektubu biliyordu; Bay Meyer bu mektubun aslını Marx'ın en küçük kızına armağan etme nezaketini göstermişti. Hede-

---

* Burada Engels, Rodbertus'un J. Zeller'e yazdığı, 14 Mart 1875 tarihli, ilk kez Tübingen'de çıkarılan "Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft"ta yayınlanmış olan bir mektubuna göndermede bulunuyor. –*Almanca ed.*

fi olduğu eleştirinin gizli kaynağının Rodbertus'ta aranması gerektiği yolundaki bazı gizemli dedikodular elbette Marx'ın kulağına gelmişti ve bu mektubu bana gösterirken şu açıklamayı yapmıştı: Rodbertus'un kendisinin ne iddia ettiği hakkındaki özgün bilgiyi sonunda edinmişti; bundan başka bir iddiası yoksa, Marx'ın bir diyeceği yoktu; Rodbertus kendi sunumunun daha kısa ve net olduğunu düşünüyorsa, bu zevki de ona bırakabilirdi. Gerçekten de, Rodbertus'un bu mektubuyla birlikte sorunun tümüyle çözüldüğünü düşünmüştü.

Kesin olarak bildiğim üzere, kendi ekonomi politik eleştirisinin yalnızca ana çizgileriyle değil, en önemli ayrıntıları bakımından da tamamlanmış bulunduğu 1859 yılına dek Rodbertus'un yazınsal etkinliklerinden tümüyle habersiz olduğundan, böyle yapması da fazlasıyla kolay olmuştu. İktisat çalışmalarına 1843'te Paris'te önde gelen İngilizlerle ve Fransızlarla başlamıştı; Almanlardan yalnızca Rau ve List'i tanıyordu ve onlardan bıkmıştı. Berlin milletvekili olarak yaptığı konuşmaları ve bakan olarak yaptıklarını 1848'de *Neue Rheinische Zeitung*'da eleştirmemiz gerekene kadar, ne Marx ne de ben, Rodbertus'un varlığına ilişkin tek bir sözcük duymuştuk. Öylesine tanımıyorduk ki onu, böylesine apansız bakan oluveren Rodbertus da kim, diye Ren milletvekillerine sormuştuk. Ama onların da Rodbertus'un iktisat yazıları üzerine söyleyecek hiçbir şeyleri yoktu. Buna karşılık, *Misère de la Philosophie* [*Felsefenin Sefaleti*] (1847)* ve 1847'de Brüksel'de verilip 1849'da *Neue Rheinische Zeitung*'un 264-269. sayılarında** yayınlanan Ücretli Emek ve Sermaye konferansları, "kapitalistin artık değerinin" yalnızca nereden değil, aynı zamanda *nasıl* "ortaya çıktığını", Rodbertus'un yardımı olmadan da, Marx'ın daha o zamanlar çok iyi bildiğini kanıtlıyor. Rodbertus diye de bir iktisatçının olduğunu Marx ilk kez 1859'a doğru Lassalle'den öğrenmiş ve bunun üzerine onun "üçüncü sosyal mektup"unu British Museum'da bulmuştu.

Gerçek durum işte böyle. Peki, Marx'ın Rodbertus'u "soyduğu" iddiasına konu olan içerik hakkında ne söylenebilir?

> "Kapitalistin artık değerinin nereden ortaya çıktığını," diyor Rodbertus, "3. sosyal mektubumda, özünde aynı Marx gibi, ama daha kısa ve net şekilde gösterdim."

Demek ki, konumuzun can damarı, artık değer teorisi; gerçekten de, Rodbertus, Marx'ta, kendisine ait olduğu iddiasıyla şikâyet edebileceği başka hiçbir şey bulamazdı. Rodbertus demek ki burada artık değer teorisinin gerçek yaratıcısının kendisi olduğunu, Marx'ın da bunu ondan çaldığını ilan ediyor.

---

* MEW, Band 4, s. 63-182. –*Almanca ed.*

** MEW, Band 6, s. 397-423. –*Almanca ed.*

Güzel de, şu 3. sosyal mektup* ne diyor bize artık değerin ortaya çıkışı üzerine? Basitçe, toprak rantını da kârı da içerdiğini kabul ettiği "rant"ın, metanın değerine "değer eklenmesi"yle ortaya çıkmadığını, tersine,

> "işçi ücretinin maruz kaldığı bir değer indiriminin, bir başka deyişle, işçi ücretinin, ürünün değerinin yalnızca bir bölümünü oluşturmasının ürünü" olduğunu ve emeğin üretkenliği yeterli olduğunda, "işçi ücretinin, sermayenin yerine koyulması ve rant için ondan geriye bir şeylerin kalması için, kendi ürününün doğal mübadele değerine eşit olmaması gerektiği"ni.

Burada bize söylenmeyen, ürünün, "sermayenin yerine koyulması", dolayısıyla ham maddeler ile aletlerin aşınan ve yıpranan kısımlarının yenilenmesi için geriye hiçbir şey bırakmayan "doğal mübadele değeri"nin ne biçim bir şey olduğu.

Neyse ki, Rodbertus'un bu çığır açıcı keşfinin Marx üzerinde ne gibi bir izlenim bıraktığını saptayabilecek durumdayız. *Zur Kritik etc.* elyazmasının X. Defterinin 445. sayfası ve devamında,** bir "Ara Söz. Bay Rodbertus. Yeni bir Toprak Rantı Teorisi" bulunuyor. Üçüncü sosyal mektup burada yalnızca söz konusu bakış açısıyla ele alınıyor. Genel olarak Rodbertus'un artık değer teorisinin defteri şu alaycı sözle dürülüyor: "Bay Rodbertus, önce toprak mülkiyeti ile sermaye mülkiyetinin ayrılmış olmadığı bir ülkedeki durumu inceliyor, ardından da rantın (bundan artık değerin tümünü anlıyor) yalnızca karşılığı ödenmemiş emeğe ya da bunun temsil edildiği ürünlerin niceliğine eşit olduğu *önemli* sonucuna varıyor."

İnsanlığın kapitalist düzende yaşamakta olan bölümü, daha şimdiden, yüzyıllar boyunca artık değer üretmiş ve giderek bunun kökeni hakkında da düşünmeye başlamış durumda. İlk görüş, dolaysız ticari pratikten kaynaklanan görüştü: artık değerin, ürünün değerine yapılan bir eklemeyle ortaya çıktığı düşünülüyordu. Merkantilistler arasında egemen olmuş bir görüştü bu; ne var ki, bu durumda birinin kazandığını bir başkasının zorunlu olarak yitirmesi gerektiğini James Steuart daha o zamanlar kavramıştı. Böyle olmakla birlikte, bu hayal ürünü görüş, özellikle de sosyalistler arasında, varlığını daha uzun bir süre boyunca sürdürür; ama A. Smith tarafından klasik bilimden kovulur.

Smith, *Wealth of Nations* [Ulusların Zenginliği], b. I, ch. VI'da şöyle der:

---

* Rodbertus-Jagetzow, "Sociale Briefe an von Kirchmann. Dritter Brief: Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie." Berlin 1851, s.87. –*Almanca ed.*

** MEW, Band 26, 2. Teil, s. 7 vd. –*Almanca ed.*

> "Sermaye (*stock*) tek tek kişilerin ellerinde birikir birikmez, onlardan kimileri doğal olarak bunu, emeklerinin ürünlerinin satışı ya da *emeklerinin ham maddelere eklediği değer* aracılığıyla bir *kâr* elde etmek üzere, çalışkan insanları işe koşmak ve onlara ham maddeler ve geçim araçları tedarik etmek için kullanacaktır... Burada işçilerin *ham maddelere ekledikleri değer*, biri *onların ücretlerini*, diğeri de *işverenin*, kendisi tarafından öndelenmiş olan tüm ham madde ve işçi ücretleri tutarına eklenen *kârını* karşılayan *iki parçaya* ayrılır."

Ve biraz ileride:

> "Bir ülkede toprağın tamamı özel mülk hâlini alır almaz, toprak sahipleri, diğer insanlar gibi, ekmedikleri yerlerde biçmekten hoşlanır ve toprağın doğal ürünleri için bile toprak rantı ister... Emekçi ... kendi *emeğinin* toplamış ya da üretmiş olduklarının *bir parçasını* toprak sahibine *bırakmak* zorundadır. Bu parça ya da aynı anlama gelmek üzere bu parçanın fiyatı *toprak rantını* oluşturur."

Marx, yukarıda anılmış olan *Zur Kritik etc.* elyazmasında (s. 253),* bu pasaj için şunları söyler: "Demek oluyor ki, A. Smith, artık değeri, yani, harcanmış ve metada nesnelleşmiş olan emeğin, karşılığı ödenmiş emeği, bir başka deyişle eş değerini ücret olarak almış olan emeği *aşan, fazla* kısmı anlamındaki artık emeği, *genel kategori* olarak kavrıyor; ona göre, gerçek kâr ve toprak rantı, yalnızca, bu genel kategorinin dallarıdır."

A. Smith şunları da söyler (b. I, ch. VIII):

> "Toprak özel mülkiyet hâline gelir gelmez, toprak sahibi, emekçinin onun üzerinde üretebildiği ya da toplayabildiği neredeyse tüm ürünlerden bir pay talep eder. Onun toprak rantı, *toprak üzerinde kullanılan emeğin ürününden* yapılan *birinci kesinti* olur. Ama toprağın ekicisinin, hasat zamanına kadar geçimini sağlayacak araçlara sahip olması ender görülür bir durumdur. Onun geçimi, genellikle, bir işverenin, bir başka deyişle çiftçinin sermayesinden (*stock*), öndelik verilmesi yoluyla sağlanır; işveren de, emekçi *emeğinin ürününü kendisiyle paylaşmayacak* ya da sermayesi bir kârla birlikte yerine koyulmayacak olsa, *onu* çalıştırmakta herhangi bir çıkar görmezdi. Bu kâr, toprakta kullanılan emekten yapılan bir *ikinci kesinti* olur. Neredeyse tüm emek ürünleri aynı kâr kesintisine konu olur. Bütün sektörlerde, işçilerin büyük bölümü, işlerini tamamlamalarına kadar kendilerine öndelik olarak ham madde, ücret ve geçim araçları sağlayacak bir işverene ihtiyaç duyar. Bu işveren, onlarla, *emeklerinin ürününü* ya da işlenmiş ham maddelere ekledikleri değeri *paylaşır* ve kârı da bu paydan oluşur."

Marx'ın bu konudaki yorumu (Elyazması, s. 256):** "Dolayısıyla, A. Smith'in burada apaçık bir dille yaptığı tarife göre, toprak rantı ve sermayenin kârı, işçinin ürününden ya da bu ürünün, işçi tarafından ham

---

* MEW, Band 26, 1. Teil, s. 53. –*Almanca ed.*

** MEW, Band 26, s. 56. –*Almanca ed.*

maddeye eklenen emeğe eşit olan değerinden yapılan *kesintilerden* ibarettir. Ama bu kesinti, daha önce A. Smith'in kendisinin açıkladığı gibi, yalnızca, işçinin malzemelere eklediği emeğin, sadece kendi ücretini karşılayan ya da ücreti için bir eş değer sağlayan emek miktarını aşan bölümünden, yani artık emekten, bir başka deyişle emeğinin karşılığı ödenmemiş kısmından oluşabilir."

Demek ki, A. Smith bile,"kapitalistin"ve ona ek olarak toprak sahibinin"artık değerinin nereden ortaya çıktığını"biliyordu; Marx, bunu daha 1861'de, Rodbertus ile devlet sosyalizminin sıcak yaz yağmurları altında mantar gibi biten hayran kalabalığı büsbütün unutmuş görünürken, içtenlikle kabul eder.

"Böyle olmakla birlikte", diye devam eder Marx,"Smith, artık değeri, kendi başına bir kategori olarak, kârda ve toprak rantında büründüğü özel biçimlerden ayırmamıştır. Onun ve daha çok da Ricardo'nun incelemeleri işte bu yüzden çok sayıda hata ve yetersizlik barındırır."* Bu sözler Rodbertus'a da harfi harfine uyar. Onun"rant"ı, basitçe, toprak rantı + kâr toplamıdır; tümüyle yanlış bir toprak rantı teorisi kurar, kârı, kendisinden önce gelmiş olanlarda nasıl bulduysa öylece kabul eder. – Buna karşılık Marx'ın artık değeri, üretim araçlarının sahipleri tarafından herhangi bir eş değer ödenmeksizin el koyulan, ilk olarak Marx tarafından keşfedilen çok özgün yasalara uygun şekilde özel ve *dönüşmüş* biçimler olan kâr ve toprak rantına bölünen değer toplamının *genel biçimi*dir. Bu yasalar III. Kitapta açıklanmaktadır; genel olarak artık değerin anlaşılması noktasından bunun kâra ve toprak rantına dönüşümünün anlaşılması, yani artık değerin kapitalistler sınıfı içindeki bölüşümünün yasalarının anlaşılması noktasına ulaşana dek ne kadar çok sayıda ara halkaya gereksinim duyulduğu ilk olarak bu kitapta görülecektir.

Ricardo, A. Smith'in epey ötesine geçer. O, kendi artık değer anlayışını, embriyo aşamasındaki hâli A. Smith'te bile bulunmakla birlikte uygulamada neredeyse her seferinde yeniden unutulmuş olan bir yeni değer teorisine, daha sonraki tüm iktisat biliminin kalkış noktası olmuş bir teoriye dayandırır. Ricardo, meta değerinin metalarda gerçekleşen emek miktarıyla belirlenmesinden, ham maddelere emek aracılığıyla eklenen değer niceliğinin işçiler ve kapitalistler arasındaki dağılımını, bunun ücret ve kâra (burada artık değer) bölünmesini türetir. Bu iki parça arasındaki oran ne olursa olsun, metaların değerinin aynı kaldığını gösterir; Ricardo bunu ancak bir iki istisnası olan bir yasa sayar. Hatta ücret ile (kâr biçiminde ele alınan) artık değer arasındaki karşılıklı ilişki

---

* MEW, Band 26, s. 53. –*Almanca ed.*

üzerine, çok genel çizgilerle de olsa, bazı temel yasalar saptar (Marx, *Kapital*, I, Bölüm 15, A)* ve rantı, kârın üstündeki, belirli koşullarda ortaya çıkmayan bir fazla olarak gösterir. – Rodbertus, bu noktaların hiçbirinde Ricardo'nun ötesine geçmiş değildir. Ricardo'nun teorisinin Ricardo okulunu yıkıma sürükleyen iç çelişkileri, ya onun için birer bilinmeyen olarak kalmış ya da onu iktisadi çözümler yerine ütopik taleplere yöneltmiştir (*Zur Erkenntniß etc.*, s.130).

Ama Ricardo'nun değer ve artık değer öğretisi, sosyalistçe amaçlar doğrultusunda kullanılmak için, Rodbertus'un *Zur Erkenntniß etc.*'sını beklemek zorunda kalmamıştı. *Kapital*'in birinci cildinin (2. baskı) 609. sayfasında,** *The Source and Remedy of the National Difficulties. A Letter to Lord John Russell* (London 1821) başlıklı eserden yapılan şu alıntı yer alır: "The possessors of surplus produce or capital" ["Artık ürünün ya da sermayenin sahipleri"]. Tek başına *surplus produce or capital* ifadesi bile bu eserin dikkat çekmesi için yeterli olmalıydı ve kayıplara karışmaktan Marx'ın kurtardığı 40 sayfalık broşürde şöyle söylenir:

> "Kapitalistin hak ettiği" (kapitalistin bakış açısına göre) "ne olursa olsun, o her durumda işçinin yalnızca artık emeğine (*surplus labour*) el koyabilir, çünkü işçi yaşamak zorundadır." (s. 23.)

Ancak işçinin *nasıl* yaşadığı ve dolayısıyla da kapitalist tarafından el koyulan artık emeğin ne büyüklükte olabileceği çok göreceli dir.

> "Sermaye nicelik olarak arttığı oranda değer olarak azalmazsa, kapitalist, her bir emek-saatin ürününün, işçinin yaşamasını sağlayacak olan asgari miktarı aşan kısmını işçiden zorla alacaktır... kapitalist sonunda işçiye şöyle diyebilir: ekmek yeme, çünkü pancar ve patatesle de yaşanabilir; ve bu noktaya geldik." (s. 23, 24.) "İşçi ekmek yerine patatesle beslenme noktasına getirilebilirse, emeğinin daha büyük bir kısmının koparılabileceği tartışmasız şekilde doğrudur; yani, işçi, ekmekle beslenirken, kendisinin ve ailesinin geçimi için *pazartesi ve salı günlerinin emeğini kendisi için alıkoymak* durumunda kalıyorduysa, patatesle beslendiğinde, yalnızca *pazartesi gününün yarısını* kendisi için alıkoyacaktır; pazartesi gününün öteki yarısı ve salı gününün tamamı, ya *devletin ya da kapitalistin* yararına olmak üzere serbest kalacaktır." (s. 26). "Kapitalistlere ödenen faizlerin, ister rant ister para faizi isterse işletme kârı biçimine bürünsünler, başkalarının emeğinden ödendikleri reddedilmiyor (*it is admitted*)." (s. 23.)

Bu da, yalnızca "rant" yerine faiz denmiş olması dışında, tam tamına Rodbertus'un "rant"ıdır.

---

* MEW, Band 23, s. 543-547 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 496-499]. –*Almanca ed.*

** MEW, Band 23, s. 614 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 569]. –*Almanca ed.*

Marx bunun üzerine şunları kaydediyor: (*Zur Kritik* elyazması, s. 852*): "Neredeyse hiç bilinmeyen –ve 'inanılmaz ayakkabı tamircisi' MacCulloch'ın** adından söz ettirmeye başladığı sıralarda çıkmış olan– bu broşür, Ricardo'ya göre önemli bir ilerlemeyi temsil ediyor. Artık değer ya da Ricardo'nun adlandırmasıyla 'kâr' (aynı zamanda sıklıkla artık ürün, *surplus produce*) ya da broşür yazarının deyişiyle faiz, doğrudan doğruya *surplus labour*, artık emek olarak, işçinin karşılık almadan harcadığı, kendi emek gücünün değerini yerine koyan, yani ücreti için bir eş değer üretilmesini sağlayan emek niceliğine ek olarak harcadığı emek olarak tanımlanıyor. Kendisini bir *artık üründe* (*surplus produce*) ortaya koyan artık değerin (*surplus value*), *artık emeğe* (*surplus labour*) indirgenmesi, *değerin emeğe* indirgenmesi kadar büyük bir önem taşıyordu. Bu, aslında *A. Smith tarafından bile söylenmiştir ve Ricardo'nun çözümlemesinin temel unsurlarından biridir*. Ama bunu, hiçbir yerde, mutlak biçimiyle dile getirmezler ve sabitlemezler." Elyazmasının 859. sayfasında*** şöyle devam edilir: "Bunun dışında, yazar, hazır bulduğu biçimleriyle iktisadi kategorilerin tutsağı olmuş. Ricardo'da artık değer ile kârın karıştırılması nasıl can sıkıcı çelişkilere yöneltiyorsa, onda da, artık değerin sermaye faizi adıyla vaftiz edilmesi aynı sonuca yol açıyor. Gerçi, ilk olarak artık değerin tamamını artık emeğe indirgeyerek ve ayrıca artık değeri sermaye faizi diye adlandırırken, aynı zamanda, *interest of capital* [sermaye faizi] dendiğinde, bunun özel biçimleri olan ranttan, para faizinden ve işletme kârından farklı olarak, artık emeğin genel biçimini anladığını vurgulayarak, Ricardo'yu aşar. Ne var ki, yazarımız, genel biçimin adı olarak yine bu özel biçimlerden birinin adını alıyor: *interest* [faiz]. Ve bu da yine gerisin geriye iktisat jargonuna" (elyazmasında *slang*) "dönmesine yetiyor."

Bu son pasaj Rodbertus'umuza ısmarlamaymış gibi uyuyor. O da, hazır bulduğu biçimleriyle iktisadi kategorilerin tutsağıdır. O da, artık değeri, dönüştüğü ve kendisinin büsbütün belirsizleştirdiği alt biçimlerinden birinin adıyla vaftiz eder: rant. İktisat jargonuna geri dönmesi, Ricardo'ya göre temsil ettiği ilerlemeyi eleştirel şekilde izlemeye devam etmemesi ve bunun yerine, henüz yumurta kabuğundan bile kurtulamamış olan tamamlanmamış teorisini, her zaman olduğu gibi ortaya

---

* MEW, Band 26, 3. Teil, s. 234-235. –*Almanca ed.*

** *"Bu inanılmaz ayakkabı tamircisi"* (this most incredible cobbler) - MacCulloch'a bu yakıştırmayı, Mordecai Mullion takma adıyla yazdığı broşürde, John Wilson uygun görmüştür: "Some illustrations of Mr. M'Culloch's principles of political economy", Edinburgh 1826. –*Almanca ed.*

*** MEW, Band 26, 3. Teil, s. 250. –*Almanca ed.*

atmakta çok geç kaldığı bir ütopyanın temeli yapma yanlışına düşmesi, bu iki hatanın sonuçlarıdır. Broşür 1821'de çıkmış ve Rodbertus'un 1842 tarihli"rant"ını daha o zaman eksiksiz olarak öncelemişti.

Broşürümüz, yirmili yıllarda Ricardo'nun değer ve artık değer teorisini proletarya yararına kapitalist üretime karşı çeviren, burjuvaziyle onun kendi silahlarını kullanarak savaşan tüm bir yazının yalnızca en ileri karakoludur. Owen'ın tüm komünizmi, nerede ve ne zaman iktisat konularında polemiğe girse, Ricardo'ya dayanır. Ama onun yanında, Marx'ın daha 1847'de Proudhon'a karşı yalnızca bazılarından alıntı yaptığı (*Misère de la Philosophie* [Felsefenin Sefaleti], s. 49)* bir sürü yazar vardır: Edmonds, Thompson, Hodgskin vb., vb.,"ve dört sayfa daha *Etcetera* [ve benzerleri]". Bu sayısız eser arasından rastgele birini seçiyorum: *An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth, most conducive to Human Happiness, by William Thompson; a new edition, London 1850.* 1822'de yazılan bu eser ilk kez 1824'te yayınlanmıştı. Üretmeyen sınıflar tarafından ele geçirilen zenginlik, burada da, her yerde, üstelik hayli sert ifadelerle, işçinin ürününden kesinti olarak tarif ediliyor.

> "Toplum diye andığımız şeyin süreklileşmiş çabası, dolandırma ya da ikna etme yoluyla, korkutma ya da zorlama yoluyla, üretici emekçinin, kendi emeğinin ürününün mümkün olan en küçük parçası karşılığında çalışmasını sağlamaya yönelikti." (s. 28.) "Emeğinin tüm mutlak ürünü emekçiye neden verilmesin?" (s. 32.) "Kapitalistlerin üretken emekçilerden rant ya da kâr adı altında zorla kopardıkları bu tazminat miktarı, toprağın ve başka nesnelerin kullanımı karşılığında talep ediliyor... Üretme kapasitesi dışında hiçbir şeye sahip olmayan mülksüz üretken emekçinin, üretme kapasitesini üzerlerinde ya da onlar aracılığıyla kullanabileceği tüm fiziksel maddeler, çıkarları emekçinin çıkarlarına karşıt olan ve rızaları emekçinin faaliyetinin ön koşulu olan başkalarının mülkiyetinde olduğuna göre, emekçinin *kendi emeğinin ürünlerinin hangi parçasını* bu emeğin tazminatı olarak ona bırakacakları, bu kapitalistlerin lütuflarına bağlı değil midir ve bağlı olmak zorunda değil midir?" (s. 125.) "... bunlara ister vergi, ister kâr, isterse hırsızlık densin, *alıkoyulan ürünlerin* büyüklüğüyle orantılı olarak ... bu yiyicilikler" (s. 126) vb.

Kabul etmeliyim ki, bu satırları belli bir utanç duyarak yazıyorum. Yirmili ve otuzlu yılların kapitalizm karşıtı İngiliz yazınının, Marx'ın bu yazına daha *Misère de la Philosophie*'de doğrudan göndermelerde bulunmasına ve bu yazından bazı parçaları (1821 broşürü, Ravenstone, Hodgskin vb.) *Kapital*'in birinci cildinde birçok kez alıntılamasına karşın, Almanya'da hiç mi hiç bilinmiyor olması bir dereceye kadar kabul edilebilir. Ama yalnızca umutsuzluk içinde Rodbertus'un eteğine yapı-

---

* MEW, Band 4, s. 98. –*Almanca ed.*

şan, "gerçekten de hiçbir şey öğrenmemiş olan" *literatus vulgaris*'in* değil, "bilginliğiyle şişinen" yüksek makam sahibi profesörün** de Marx'ı A. Smith ve Ricardo'da bile okunabilecek olan şeyleri Rodbertus'tan aşırmakla ciddi ciddi suçlayacak kadar kendi klasik iktisadını unutması, resmî iktisadın bugün ne kadar düşük bir düzeye inmiş olduğunu kanıtlar.

Peki ama, o zaman Marx artık değer üzerine yeni olan ne söyledi? Nasıl oldu da, Rodbertus dâhil tüm sosyalist seleflerinin teorileri hiçbir etki bırakmadan yok olup giderken, Marx'ın artık değer teorisi bulutsuz gökyüzündeki bir şimşek gibi çaktı ve üstelik bunu tüm uygar ülkelerde yaptı?

Kimya tarihi bunu bir örnekle bize gösterebilir.

Bilindiği üzere, daha geçen yüzyılın sonlarına kadar, flojiston teorisi hâlâ geçerli kabul ediliyordu ve bu teoriye göre, her tür yanmanın özünde, yanan cisimden, flojiston adı verilen mutlak bir yanıcı madde olan varsayımsal bir cismin ayrılması vardı. Bu teori, bazı durumlarda zorlamayla bile olsa, o zamanlar bilinen kimyasal görüngülerin çoğunu açıklamaya yetiyordu. Ama Priestley 1774'te öyle bir hava türü gösterdi ki,

> "onunla karşılaştırıldığında bildiğimiz havanın bile Priestley'e bozulmuş gibi görüneceği kadar saf ya da flojistonsuzdu".

Buna, flojistondan arındırılmış hava dedi. Ondan kısa bir süre sonra Scheele İsveç'te aynı hava türünü ortaya çıkardı ve bunun atmosferde bulunduğunu kanıtladı. Scheele, bunun içinde ya da bildiğimiz havanın içinde bir cisim yakıldığında bunun yok olduğunu da buldu ve bu nedenle buna ateş havası dedi.

> "Bu olgulardan çıkardığı sonuç, havanın bileşenlerinden biri ile flojistonun birleşmesiyle" (yani yanma sırasında) "ortaya çıkan bileşimin, camdan kaçan ateşten ya da ısıdan başka bir şey olmadığıydı."[2]

Hem Priestley hem de Scheele, oksijeni ortaya çıkarmıştı, ama ellerinin altında neyin bulunduğunu bilmiyorlardı. "Önlerinde bulduklarını biçimleriyle", flojiston teorisine özgü "kategorilerin tutsakları olarak kaldılar". Tüm flojistoncu görüşü yıkacak ve kimyayı devrimcileştirecek olan element, onların ellerinde kısır kaldı. Ama Priestley keşfini hemen Paris'teki Lavosier ile paylaşmıştı ve elindeki bu yeni olguyla flojiston teorisine dayalı tüm kimyayı inceleyen Lavosier, yeni hava türünün yeni

---

* bayağı yazar (R. Meyer). –*Almanca ed.*

** A. Wagner. –*Almanca ed.*

2 Roscoe-Schorlemmer, "Ausführliches Lehrbuch der Chemie", Braunschweig 1877, I, s. 13, 18.

bir kimyasal element olduğunu, yanma sırasında yanan cisimden gizem dolu flojistonun *ayrılmadığını*, ama bu yeni elementin söz konusu cisimle *birleştiğini* ilk keşfeden kişi oldu ve böylece, flojiston teorisine dayalı biçiminde kafasının üzerinde duran tüm kimyayı ilk kez ayaklarının üzerine dikti. Ve, daha sonra iddia ettiği gibi oksijeni diğerleriyle eş zamanlı olarak ya da onlardan bağımsız olarak ortaya çıkarmamış olsa bile, hakkında hiçbir fikre sahip olmadan onu yalnızca *ortaya çıkarmış* olan ikisi karşısında, oksijenin gerçek *kâşifi* olmaya devam ediyor.

Lavoisier'nin Priestley ve Scheele karşısındaki durumu neyse, artık değer teorisi konusunda Marx'ın selefleri karşısındaki durumu da odur. Ürün değerinin bugün artık değer diye andığımız parçasının *varlığı* Marx'tan çok önce saptanmıştı; aynı şekilde, neden oluştuğu, yani ona el koyan kişinin karşılığında bir eş değer ödemediği emeğin ürününden oluştuğu, az çok açıklıkla dile getirilmişti. Ama bunun ötesine geçilmemişti. Bazıları (klasik burjuva iktisatçıları), en fazla, emek ürününün, işçi ile üretim araçlarının sahibi arasındaki oransal dağılımını araştırmıştı. Başkaları (sosyalistler), bu dağılımın adil olmadığını düşünmüş ve bu haksızlığı gidermek için ütopik araçlar aramıştı. Her iki kesim de, önlerinde buldukları biçimleriyle iktisadi kategorilerin tutsakları olarak kalmıştı.

Bu noktada Marx çıktı sahneye. Hem de kendisinden önce gelenlerin tümüne doğrudan doğruya karşı çıkarak. Onların bir *çözüm* gördüğü yerlerde, o yalnızca bir *sorun* görüyordu. Burada flojistondan arındırılmış havanın ya da ateş havasının değil oksijenin bulunduğunu; burada söz konusu olan şeyin, yalnızca bir iktisadi olgunun saptanması ya da bu olgunun sonsuz adalet ve hakiki ahlâkla çatışması değil, iktisadın bütününü köklü bir dönüşüme uğratabilecek olan ve onu kullanmasını bilene, bir bütün olarak kapitalist üretimi kavramanın anahtarını sunan bir olgu olduğunu görmüştü. Lavoisier nasıl elindeki oksijenle flojiston teorisine dayalı kimyanın mevcut kategorilerini incelediyse, o da elindeki bu olguyla tüm mevcut kategorileri incelemişti. Artık değerin ne olduğunu bilmek için, değerin ne olduğunu bilmek zorundaydı. Her şeyden önce, Ricardo'nun değer teorisi eleştiriye tabi tutulmalıydı. Marx bu nedenle değer oluşturucu niteliğiyle emeği incelemişti ve ilk kez, *hangi* emeğin, neden ve nasıl değer oluşturduğunu ve değerin, *bu* türden donmuş emekten başka bir şey olmadığını saptamıştı; Rodbertus, bu son noktayı ölümüne dek kavrayamadı. Marx, bundan sonra, meta ve para ilişkisini incelemiş ve metanın ve meta mübadelesinin, onda içkin olan değer olma özelliği gereğince nasıl ve neden meta-para karşıtlığını doğurmak zorunda olduğunu göstermişti; onun bu temele dayanan para teorisi, ilk

kapsamlı ve bugün örtülü olarak genel kabul gören teoridir. O, paranın sermayeye dönüşümünü incelemiş ve bunun emek gücü alım satımına dayandığını kanıtlamıştı. Burada emek gücünü, değer yaratan özelliği, emeğin yerine koyarak, Ricardo okulunu çöküşe sürükleyen zorluklardan birini, sermaye ile emeğin karşılıklı mübadelesini Ricardo'ya ait olan değerin emekle belirlenmesi yasasıyla uyumlu hâle getirmenin olanaksızlığını, tek bir darbeyle çözmüştü. Sermayenin değişmez ve değişir sermaye olarak ayrıldığını saptayarak, öncelikle, seleflerinin hiçbirinin başaramadığını yapıp, artık değerin oluşum sürecini gerçek akışı içinde en küçük ayrıntılarına kadar ortaya koymuş ve böylece onu açıklamıştı; yani, Rodbertus'un da burjuva iktisatçılarının da ne yapacakları hakkında hiçbir fikre sahip olmadıkları, ama yine II. Kitabın ve daha sonra görüleceği üzere III. Kitabın en çarpıcı kanıtlarını barındırdığı üzere, en karmaşık iktisadi sorunların çözüm anahtarını sunan, sermayenin kendi içindeki bir ayrımı saptamıştı. Artık değerin kendisini incelemeye devam etmiş, bunun iki biçimini, yani mutlak ve göreli artık değeri bulmuş ve bunların kapitalist üretimin tarihsel gelişiminde oynadıkları farklı, ama her ikisi de belirleyici olan rolleri göstermişti. Artık değer temelinde, elimizde bulunan ilk akılcı ücret teorisini geliştirmiş ve ilk kez, kapitalist birikimin bir tarihinin ana hatlarını ve bunun tarihsel eğiliminin bir sunumunu ortaya koymuştu.

Ya Rodbertus? Hepsini okuduktan sonra, (her zamanki taraflı iktisatçılığıyla!) bunların içinde bir "topluma tecavüz"* bulur, artık değerin nereden kaynaklandığını kendisinin öncesinde çok daha kısa ve daha açık şekilde söylemiş olduğunu saptar ve son olarak, bütün bunların, "bugünkü sermaye biçimi"ne, yani tarihsel oluşumuna göre sermayeye uyduğunu, ama "sermaye kavramı"na, yani Bay Rodbertus'un ütopik sermaye tasarımına uymadığını buyurur. Tıpkı flojiston yeminini son nefesine dek tutmuş ve oksijen üzerine hiçbir şey duymak istememiş olan yaşlı Priestley gibi. Aradaki fark, Priestley'nin oksijeni gerçekten ilk kez ortaya çıkarmasına karşın, Rodbertus'un kendi artık değeriyle, ya da daha doğrusu "rant"ıyla yalnızca beylik bir sözü yeniden keşfetmiş olması ve Marx'ın, Lavoisier'den farklı olarak, artık değerin varlığı *olgusunu* ilk ortaya çıkaran kişi olduğunu ileri sürmeye tenezzül etmemiş olmasıydı.

Rodbertus'un iktisat alanındaki diğer çalışmaları da aynı düzeyi paylaşır. Onun artık değeri bir ütopyaya dönüştürmesi, Marx tarafından,

---

* Rodbertus-Jagetzow, "Briefe und Socialpolitische Aufsätze", Hrsg. von Rudolf Meyer, Band I, Berlin [1881]*, s. 111, 24. –*Almanca ed.* [*Almanca baskı editörünün eklediği parantez.]

daha *Misère de la Philosophie*'de, farkında olunmadan eleştirilmişti; bunun dışında söylenebilecek olanları, söz konusu eserin Almanca çevirisinin önsözünde* söyledim. Onun ticaret bunalımlarını işçi sınıfının tüketim azlığına dayandıran açıklaması, daha önce, Sismondi'nin *Nouveaux Principes de l'Économie Politique*'inde, (liv. IV, ch. IV)[3] yer almıştı. Tek fark, Sismondi bu konuda her zaman dünya pazarını göz önünde tutarken, Rodbertus'un ufkunun Prusya sınırlarının ötesine geçmemesidir. İşçi ücretinin sermayeden mi yoksa gelirlerden mi geldiği hakkındaki spekülasyonları, skolastik felsefenin alanına girer ve *Kapital*'in bu ikinci kitabının üçüncü kısmında nihai olarak çürütülür. Onun rant teorisi, yalnızca kendisine ait olan bir varlık olarak kaldı ve Marx'ın bunu eleştiren elyazması** yayınlanana kadar uyumaya devam edebilir. Son olarak, onun eski Prusya toprak mülkiyetinin sermaye baskısından kurtarılmasına yönelik önerileri de yine tümüyle ütopiktir; çünkü, burada söz konusu olan biricik pratik sorunun uzağında dururlar; soru şudur: Eski Prusya'nın toprak sahibi soylusu [*Landjunker*], yılda diyelim 20 000 Marklık gelir elde edip diyelim 30 000 Mark harcayıp yine de borçlanmamayı nasıl başarabilir?

Ricardo okulu 1830 yılı civarında artık değer sorunu yüzünden karaya oturdu. Onun çözemedikleri, halefi olan bayağı iktisat için tümüyle çözümsüz kaldı. Onu yıkıma sürükleyen iki nokta şunlardı:

Birincisi. Emek, değerin ölçüsüdür. Ne var ki, canlı emek, sermaye ile mübadelede, karşılığında mübadele edildiği nesnelleşmiş emeğe göre daha düşük bir değere sahiptir. Ücret, yani belirli bir miktardaki canlı emeğin değeri, her zaman, aynı canlı emek miktarı tarafından yaratılan ya da bu canlı emek miktarının kendisini ortaya koyduğu ürünün değerinden düşüktür. Soru, bu şekilde sorulduğunda, gerçekten de çözümsüzdür. Marx tarafından doğru şekilde sorulmuş ve bu sayede yanıtlanmıştır. Bir değeri olan, emek değildir. Nasıl ki yerçekiminin özel bir ağırlığı, ısının özel bir sıcaklığı, elektriğin özel bir akım şiddeti olamazsa, emek de, değer yaratan bir etkinlik olarak, özel bir değere sahip olamaz. Meta olarak alınıp satılan, emek değil emek *gücü*dür. Emek gücü bir meta hâline gelir gelmez, değeri, bir toplumsal ürün olarak bu metada cisimleşmiş olan emekle belirlenir, bu metanın üretimi ve yeniden

* MEW, Band 4, s. 558-559. –*Almanca ed.*

3 "Demek ki, böylece, zenginliklerin az sayıdaki mülk sahiplerinin ellerinde toplanmasıyla iç piyasa daraldıkça daralır ve sanayi, ürettiklerini elden çıkarmak için daha da büyük köklü değişikliklerin" (yani hemen ardından tarif edilen 1817 bunalımının) "beklendiği dış pazarlar aramaya gitgide daha çok zorlanır." "Nouv. Princ.", éd. 1819, I, s. 336.

** MEW, Band 26, 2. Teil, s. 7-106. –*Almanca ed.*

üretimi için toplumsal olarak gerekli olan emeğe eşit olur. Dolayısıyla, emek gücünün bu değerine dayanılarak yapılan alım satımı, iktisadi değer yasasıyla hiçbir şekilde çelişmez.

İkincisi. Ricardo'nun değer yasasına göre, aynı miktarda ve aynı ücret düzeyinde canlı emek kullanan iki sermaye, tüm diğer koşullar aynı kaldığında, eşit zaman aralıklarında, aynı değerde ürünler ve yine aynı düzeyde artık değer ya da kâr üretir. Ama eşit olmayan miktarlarda canlı emek kullanırlarsa, aynı düzeyde artık değer ya da Ricardocu'lann deyişiyle kâr üretemezler. Oysa bunun tersi geçerlidir. Gerçekten de, ne kadar çok ya da az canlı emek kullanırlarsa kullansınlar, eşit sermayeler, eşit zaman aralıklarında ortalama olarak eşit kârlar üretir. Dolayısıyla burada, değer yasasıyla, Ricardo'nun bile saptamış olduğu ve okulunun da çözemediği bir çelişki var. Rodbertus da bu çelişkiyi görmezden gelememişti; onu çözmek yerine, ütopyasının çıkış noktalarından biri yapar. (*Zur Erk.*, s. 131.) Bu çelişkiyi Marx daha *Zur Kritik* elyazmasında* çözmüştü; çözüm, *Kapital*'in planına göre, III. Kitapta** ortaya koyuluyor. Bu kitabın yayınlanmasına daha aylar var. Dolayısıyla, Rodbertus'ta Marx'ın gizli kaynağını ve ondan üstün bir selefi keşfetmek isteyen iktisatçıların elinde, Rodbertus'un iktisadının neleri başarabileceğini gösterme fırsatı var. Eğer eşit bir ortalama kâr oranının, yalnızca değer yasasını ihlal etmeden değil, ama asıl önemlisi değer yasası temelinde oluşabileceğini ve oluşmak zorunda olduğunu gösterirlerse, onlarla konuşmaya devam etmek isteriz. Bu arada acele etseler iyi olur. Elinizdeki II. Kitaptaki parlak incelemeler ve bunların bugüne kadar neredeyse hiç ayak basılmamış olan alanlardaki tümüyle yeni sonuçları, Marx'ın kapitalist üretim temeli üzerindeki toplumsal yeniden üretim süreci hakkındaki sunumunun nihai sonuçlarını geliştiren III. Kitabın içeriğinin yalnızca giriş bölümünü oluşturuyor. III. Kitap çıktığında, Rodbertus diye bir iktisatçıdan artık pek fazla söz edilmeyecek.

Kapital'in ikinci ve üçüncü kitapları, Marx'ın pek çok kez bana söylediği üzere, karısına ithaf edilecekti.

Friedrich Engels

Londra, Marx'ın doğum günü, 5 Mayıs 1885

---

* MEW, Band 26, 2. Teil, s. 19-24, 58-65, 170-234, 428-470. –*Almanca ed.*

** MEW, Band 25, 1. und 2. Abschnitt. –*Almanca ed.*

[İkinci Baskıya Önsöz]

Elinizdeki ikinci baskı, özünde, birincisinin aslına sadık bir yeniden basımıdır. Baskı hataları düzeltildi, bazı biçimsel kusurlar giderildi, bazı kısa ve tekrar içeren paragraflar silindi.

Hiç beklenmedik güçlükler çıkaran üçüncü kitabın elyazması da neredeyse hazır durumda. Sağlığımı koruyabilirsem, daha bu sonbaharda baskıya girebilir.

F. Engels

Londra, 15 Temmuz 1893

Takip edilmelerini kolaylaştırmak için, aşağıda, II-VIII. Elyazmalarından ödünç alınan tek tek pasajların kısa bir listesi yer alıyor:

Birinci Kısım

s. 35-36, II. Elyazmasından. - s. 36-45, VII. Elyazması. - s. 45-48, VI. Elyazması. - s. 49-115, V. Elyazması. - s. 115-118, kitap alıntıları arasında bulunan not. - s. 119, kısım sonuna kadar IV. Elyazması; ama şunlar eklenmiştir: s. 126-128, VIII. Elyazmasından pasaj; s.130 ve 136, II. Elyazmasından notlar.

İkinci Kısım

Başlangıç, s. 149-158, IV. Elyazmasının sonudur. - Buradan başlayarak bu kısmın 334. son sayfasına kadar tümü II. Elyazmasından.

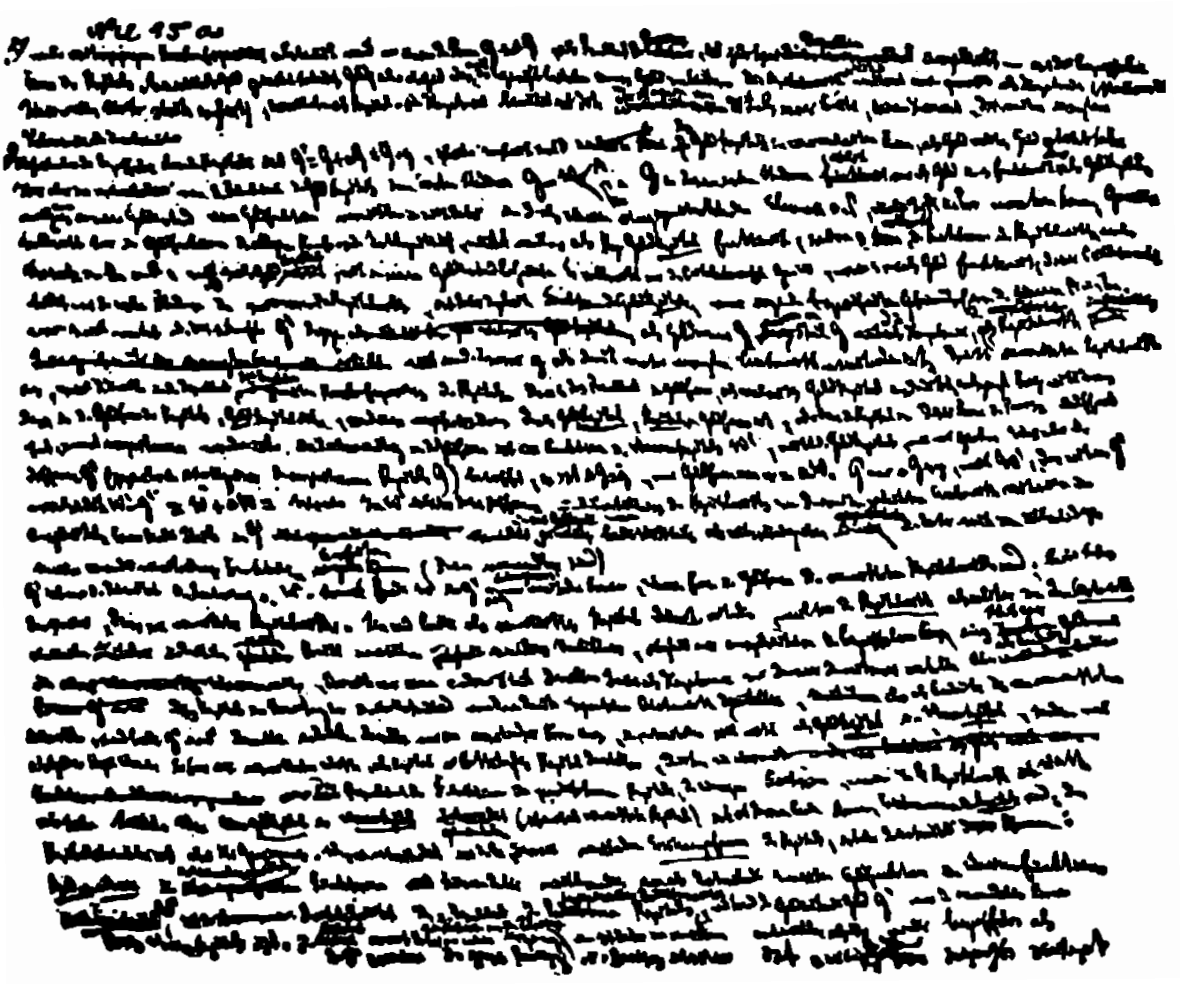
Üçüncü Kısım

Bölüm 18: (s. 337-344) II. Elyazmasından.
Bölüm 19: I ve II (s. 345-372) VIII. Elyazmasından. - III (s. 372-374) II. Elyazmasından.
Bölüm 20: I (s. 375-378) II. Elyazmasından, yalnızca son paragraf VIII. Elyazmasından.
II (s. 378-381) asıl olarak II. Elyazmasından.
III, IV, V (s. 381-403) VIII. Elyazmasından.
VI, VII, VIII, IX (s. 403-416) II. Elyazmasından.
X, XI, XII (s. 417-456) VIII. Elyazmasından.
XIII (s. 457-465) II. Elyazmasından.
Bölüm 21: (s. 466-497) tümüyle VIII. Elyazmasından.

KAPİTAL

İkinci Cilt

Sermayenin Dolaşım Süreci

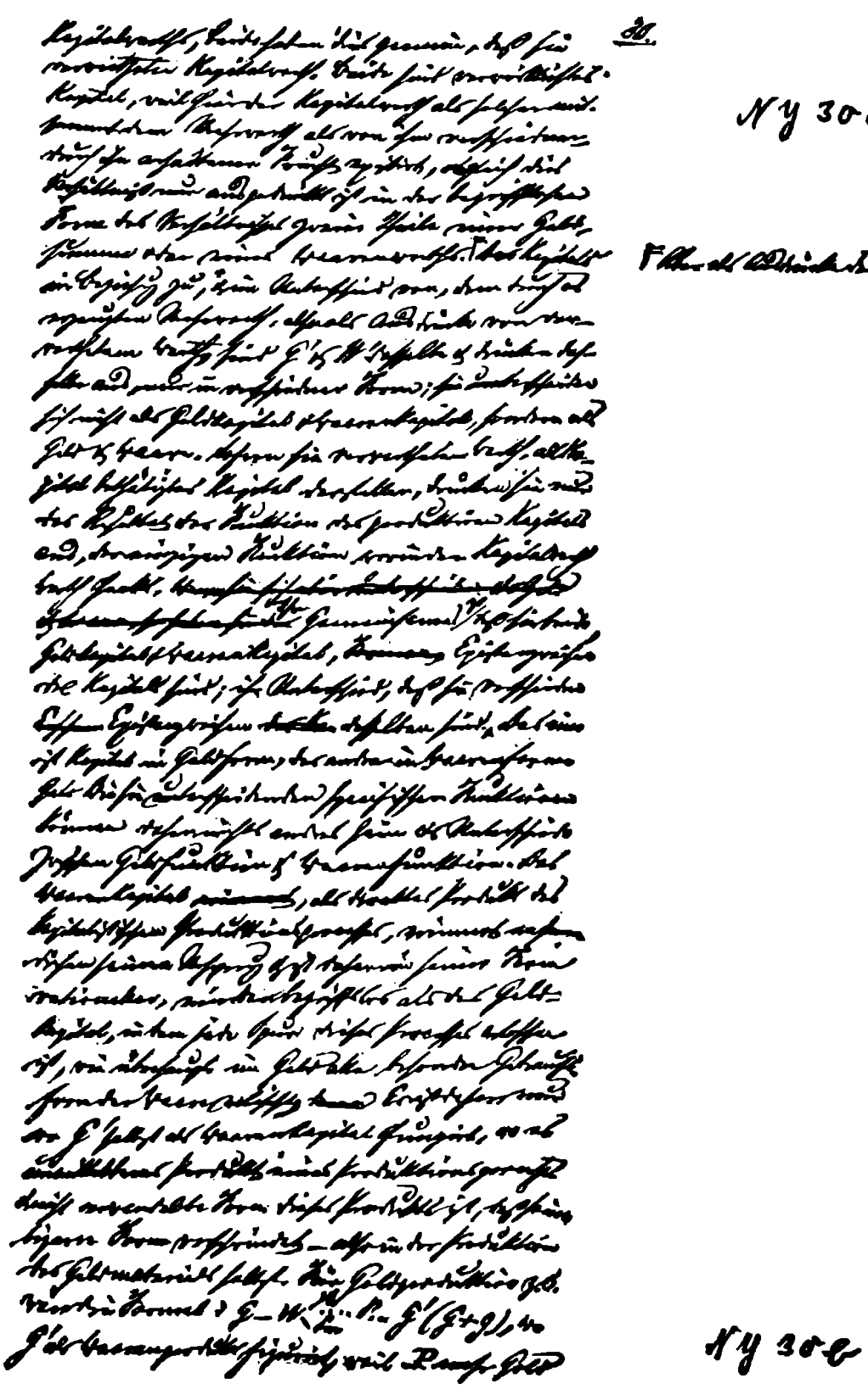
Kapital'in ikinci cildinin Marx'a ait olan elyazmasından bir sayfa.

★

Birinci Kısım

Sermayenin Başkalaşımları ve Bunların Devreleri

★

Kapital'in ikinci cildinin Engels tarafından gözden geçirilen ve yeniden yazılan elyazmasından bir sayfa.

Bölüm

1

Para-Sermaye Devresi

★★★

Sermayenin devresel süreci [*Kreislaufsprozeß*],[1] Birinci Ciltteki sunuma göre aşağıdaki şekilde sıralanan üç aşamadan geçer:

Birinci aşama: Kapitalist, meta piyasasında ve emek piyasasında alıcı olarak görünür; parası metalara çevrilir ya da P – M dolaşım işlemini tamamlar.

İkinci aşama: Satın alınan metaların kapitalist tarafından üretken tüketimi. Kapitalist, bir kapitalist meta üreticisi olarak hareket eder; sermayesi, üretim sürecinden geçer. Sonuç şudur: Değeri, üretiminde yer alan ögelerin değerinden fazla olan meta.

Üçüncü aşama: Kapitalist, piyasaya satıcı olarak geri döner; metası, paraya çevrilir ya da M – P dolaşım işlemini tamamlar.

Dolayısıyla, para-sermaye devresinin formülü şudur:

P – M ... Ü ... M′ – P′. Noktalar, dolaşım sürecinin kesintiye uğradığını anlatır; M′ ve P′ ise, M ve P'nin artık değerle çoğaldığını gösterir.

Birinci ve üçüncü aşamalar, Birinci Kitapta, yalnızca ikinci aşamanın, yani sermayenin üretim sürecinin anlaşılması için gerekli olduğu ölçüde ele alınmıştı. Bu yüzden, sermayenin kendi farklı aşamalarında büründüğü ve yinelenen devreleri sırasında bir girip bir çıktığı farklı biçimlere orada değinilmemişti. Şimdi, ilk incelenecek konuyu oluşturuyorlar.

1 II. Elyazmasından.

Biçimlerin saf hâlleriyle kavranması için, her şeyden önce, biçimlerin değişim ve oluşumlarıyla ilgileri bulunmayan tüm unsurların bir kenara bırakılması gerekir. Bu nedenle, burada, yalnızca metaların değerleri üzerinden satıldıkları değil, aynı zamanda, bunun, aynı kalan koşullar altında gerçekleştiği varsayılmaktadır. Dolayısıyla, devresel süreç sırasında ortaya çıkabilecek olan değer değişiklikleri de yok sayılacaktır.

I. Birinci Aşama: P – M[2]

P – M, bir para tutarının bir metalar toplamına dönüşümünü temsil eder; alıcı için parasının metaya dönüşümü, satıcı için metalarının paraya dönüşümüdür bu. Genel meta dolaşımının bu işlemini aynı zamanda bir bireysel sermayenin bağımsız devresinde işlevsel açıdan belirli bir kesit durumuna getiren, her şeyden önce, işlemin biçimi değil, onun maddi içeriği, parayla yer değiştiren metaların özgül kullanım karakteridir. Bu metalar, bir yandan üretim araçları, öte yandan emek gücüdür; özel türleri, doğal olarak, üretilecek olan nesnenin cinsine uygun düşmek zorunda olan, meta üretiminin maddi ve kişisel etmenleridir. Emek gücüne E, üretim araçlarına Üa dersek, satın alınacak olan metaların toplamı M = E + Üa ya da daha kısa bir ifadeyle $M < \frac{E}{Üa}$ olur. Dolayısıyla, P – M, içeriği açısından bakıldığında, kendisini $P - M < \frac{E}{Üa}$ olarak ortaya koyar; yani, P – M, P – E ve P – Üa diye bölünür; para tutarı P, biri emek gücü, öbürü üretim araçları satın alan iki parçaya ayrılır. Bu iki satın alma dizisi, biri bildiğimiz meta piyasası, öbürü işçi piyasası olmak üzere, tümüyle farklı piyasalara aittir.

Ama $P - M < \frac{E}{Üa}$, P'nin dönüştürüldüğü metalar toplamının bu nitel bölünmesi dışında, fazlasıyla karakteristik bir nicel ilişkiyi de temsil eder.

Emek gücünün değerinin ya da fiyatının, onu meta olarak satışa çıkaran sahibine ücret biçiminde, yani artık emek içeren bir emek toplamının fiyatı olarak ödendiğini biliyoruz; öyle ki, örneğin günlük emek gücü değeri = 3 mark, beş saatlik çalışmanın ürünüyse, bu tutar, alıcı ile satıcı arasındaki sözleşmede, diyelim on saatlik emeğin fiyatı ya da ücreti olarak görünür. Böyle bir sözleşme örneğin 50 işçiyle yapılırsa, bu işçilerin alıcıya bir gün boyunca hep birlikte, yarısı (250 emek-saat = on saatlik 25 iş günü) salt artık emekten oluşan 500 emek-saat sağlamaları gerekir. Satın alınacak olan üretim araçlarının hem nicelikleri hem de büyüklükleri, bu emek kütlesinin kullanılması için yeterli olmak zorundadır.

2 Buradan başlayarak, yazılmasına 2 Temmuz 1878'de başlanmış olan VII. Elyazması.

Demek ki, $P - M < \frac{E}{Üa}$, sadece, belirli bir para tutarının, örneğin 422 sterlinin, birbirlerine uygun düşen üretim araçlarına ve emek gücüne dönüştürüldüğü anlamına gelen nitel ilişkiyi anlatmaz; aynı zamanda, paranın emek gücüne (E) ve üretim araçlarına (Üa) yatırılmış parçaları arasındaki bir nicel ilişkiyi de ifade eder; bu ilişki, başından itibaren, belirli bir sayıda işçinin harcayacağı fazladan artık emek miktarı tarafından belirlenir.

Dolayısıyla, örneğin bir iplikhanede 50 işçinin haftalık ücretleri 50 sterlin tutuyorsa, 1500 saati artık emek olan 3000 saatlik haftalık emeğin ipliğe dönüştürdüğü üretim araçlarının değerinin 372 sterlin olması durumunda, üretim araçları için 372 sterlin harcanması zorunlu olacaktır.

Ek emek kullanımının farklı sanayi dallarında üretim araçları biçimindeki ne büyüklükte bir değer eklemesini gerektireceği burada tümüyle önemsizdir. Burada önemli olan tek şey, paranın üretim araçları için harcanan bölümünün (P – Üa yoluyla satın alınan üretim araçlarının) her koşulda yeterli, yani en başında buna göre hesaplanmış, uygun düşecek oranda tedarik edilmiş olmasıdır. Bir başka deyişle, üretim araçları kütlesi, emek kütlesini soğurmaya, bu emek kütlesi tarafından ürüne dönüştürülmeye yetmelidir. Elde yeterli üretim araçları bulunmasaydı, alıcının tasarrufundaki fazla emek, kullanılabilir olmazdı; onun emek üzerindeki tasarruf hakkı hiçbir işe yaramazdı. Eğer eldeki emekten daha fazla üretim aracı bulunsaydı, bunlar, emekle doyurulmamış olarak kalır, ürüne dönüştürülmezdi.

$P - M < \frac{E}{Üa}$ gerçekleşir gerçekleşmez, artık, alıcının elinin altındaki şeyler, yararlı bir nesnenin üretimi için gerekli olan üretim araçları ile emek gücünden ibaret değildir. Hem emek gücünün değerinin yerine koyulması için gerekli olandan daha büyük bir kullanılabilir emek gücüne ya da daha büyük bir emek niceliğine, hem de bu emek miktarının gerçekleştirilmesi ya da nesnelleştirilmesi için gereken üretim araçlarına sahiptir: yani, kendi üretim ögelerinin değerinden daha büyük değerde nesnelerin, ya da, artık değer içeren bir metalar kütlesinin üretim etmenleri elinin altında bulunur. Onun tarafından para biçiminde öndelenmiş olan değer, demek ki, şimdi, (meta biçiminde) artık değer yaratan değer olarak içinde kendisini gerçekleştirebildiği bir doğal biçim almıştır. Bir başka deyişle, bu değer, değer ve artık değer yaratma görevini yerine getirebilen *üretken sermaye* durumunda ya da biçiminde bulunur. Bu biçimdeki sermayeye Ü diyelim.

Ü'nün değeri ise E + Üa değerine, yani E'ye ve Üa'ya dönüştürülmüş olan P'ye eşittir. P, Ü gibi, aynı sermaye değeridir; yalnızca, varoluş bi-

çimi başkadır; yani, para durumundaki ya da para biçimindeki sermaye değeridir: *para-sermaye.*

Bundan ötürü, $P - M < \frac{E}{Üa}$, ya da bunun meta alımları toplamını simgeleyen genel biçimi olan P – M, genel meta dolaşımının bu işlemi, aynı zamanda, sermayenin bağımsız devresel sürecinin bir aşaması olarak, sermaye değerinin kendi para biçiminden kendi üretken biçimine dönüşümü, ya da daha kısası, *para-sermaye*nin *üretken sermaye*ye dönüşümüdür. Demek ki, para, devrenin burada ele alınan şeklinde, sermaye değerinin ilk taşıyıcısı olarak, dolayısıyla para-sermaye de, içinde sermayenin öndelendiği biçim olarak görünür.

Sermaye, para-sermaye olarak, örneğimizdeki genel satın alma aracı ve genel ödeme aracı olma işlevleri gibi para işlevlerini yerine getirebildiği bir durumda bulunur. (Emek gücünün başlangıçta satın alınmasına karşın, ödemesinin ancak kullanılmasından sonra yapılması durumunda, para, genel ödeme aracı olarak işlev görür. Üretim araçlarının piyasada hazır durumda bulunmayıp öncelikle sipariş edilmeleri durumunda da, para, P – Üa sırasında, yine ödeme aracı olarak işlev görür.) Bunları yapma gücü, para-sermayenin sermaye olmasından değil, para olmasından kaynaklanır.

Öte yandan, para durumundaki sermaye değeri de, başka hiçbir işlevi değil, yalnızca para işlevlerini yerine getirebilir. Para işlevlerini sermaye işlevleri kılan şey, sermaye hareketinde üstlendikleri belirli rol, dolayısıyla da aynı zamanda, ortaya çıktıkları aşamanın, sermaye devresinin diğer aşamalarıyla bağlantısıdır. Örneğin, burada incelemekte olduğumuz durumda, para, bileşimleri üretken sermayenin doğal biçimini oluşturan metalara dönüştürülür; söz konusu biçim, gizli olarak, potansiyel olarak, kapitalist üretim sürecinin sonucunu daha bu sırada içinde barındırır.

Paranın $P - M < \frac{E}{Üa}$'da para-sermaye işlevini gören bir bölümü, bu dolaşımın kendisinin tamamlanmasıyla, sermaye niteliğinin kaybolduğu ve para niteliğinin kaldığı bir işleve bürünür. Para-sermayenin (P) dolaşımı, P – Üa ile P – E'ye, üretim araçları satın alımı ile emek gücü satın alımına bölünür. Bu son süreci kendi başına ele alalım. P – E, kapitalist yönünden, emek gücü satın alımıdır; işçi yönünden, emek gücünün sahibi yönünden, emek gücü (burada emek diyebiliriz, çünkü ücret biçimi varsayılmıştır) satışıdır. Alıcı için P – M (= P – E) olan şey, burada, her satın almada olduğu gibi, satıcı (işçi) için, E – P (= M – P), yani onun emek gücünün satışıdır. Bu, metanın birinci dolaşım aşaması ya da birinci başkalaşımıdır (I. Kitap, Bölüm 3, 2a); emek gücü satıcısı yönünden, metasının para biçimine dönüşmesidir. İşçi, bu şekilde elde

edilen parayı, azar azar, gereksinimlerini gideren bir metalar toplamına, tüketim nesnelerine harcar. Demek ki, metasının toplam dolaşımı, kendisini, E – P – M olarak, yani önce E – P (= M – P) ve ardından P – M olarak, dolayısıyla basit meta dolaşımının genel biçiminde (M – P – M) ortaya koyar; bu genel biçimde, para, yalnızca yok olan dolaşım aracı olarak, yalnızca bir metanın bir başkasıyla mübadelesinin aracısı olarak görünür.

P – E, para-sermayenin üretken sermayeye dönüşümünün karakteristik uğrağıdır; çünkü para biçiminde öndelenen değerin gerçekten de sermayeye, yani artık değer üreten değere dönüşmesinin temel koşuludur. P – Üa, yalnızca, P – E ile satın alınan emek kütlesini gerçekleştirmek için gereklidir. Bu nedenle, P – E, I. Kitabın "Paranın Sermayeye Dönüşümü" başlıklı II. Kısmında bu açıdan ele alınmıştı. Burada ise konuyu, sermayenin görünüş biçimi olarak para-sermayeye özel bir ağırlık vererek, bir başka açıdan daha incelememiz gerekiyor.

P – E, genel olarak, kapitalist üretim tarzı için karakteristik sayılır. Ne var ki, bu durum hiçbir şekilde yukarıda görülmüş olan nedenden, yani, emek gücü alımının bir satın alma sözleşmesi olmasından ve bu sözleşmede, emek gücü fiyatının, bir başka deyişle işçi ücretinin yerine koyulması için gerekenden daha büyük bir emek miktarının sağlanmasının; dolayısıyla da öndelenen değerin sermayeleştirilmesinin ya da aynı anlama gelmek üzere artık değer üretiminin temel koşulu olan artık emeğin sağlanmasının öngörülmesinden kaynaklanmaz. Tersine, biçiminden ötürü, işçi ücreti biçimi altında *parayla* emek satın alınmasından ötürü böyle sayılır ve bu da para ekonomisinin ayırıcı özelliğidir.

Burada karakteristik sayılan şey, biçimin akıl dışı olması da değildir. Aksine, bu akıl dışılık göz ardı edilir. Akıl dışılık şuradadır: Değer oluşturan öge olarak emeğin kendisinin herhangi bir değeri olamaz; dolayısıyla belirli bir nicelikte emeğin de, kendisini onun fiyatıyla, belirli bir nicelikte parayla eş değerli olmasıyla ifade eden herhangi bir değeri olamaz. Ama biliyoruz ki, ücret yalnızca kılık değiştirmiş bir biçimdir; bu biçim altında, emek gücünün örneğin bir günlük fiyatı, kendisini, bir gün boyunca bu emek gücü tarafından gerçekleştirilen emeğin fiyatı olarak ortaya koyar; böylelikle de, bu emek gücünün diyelim 6 saatlik çalışmasıyla üretilen değer, onun on iki saatlik işlevinin ya da çalışmasının değeri olarak ifade edilir.

Emek burada sahibinin metası olarak göründüğünden, para da bundan ötürü alıcı olarak göründüğünden, bir başka deyişle para ilişkisi (yani, insan faaliyetlerinin alınması ve satılması) nedeniyle, P – E, para ekonomisi denen olgunun karakteristik özelliği ya da işareti sayılır. Ama

para çok daha eski dönemlerde, P henüz para-sermayeye dönüşmemişken ya da ekonominin genel karakteri henüz köklü değişikliklere uğramamışken, hizmetler diye anılan etkinliklerin alıcısı olarak görünür.

Ne tür metalara dönüştürüldüğü, para için hiçbir önem taşımaz. Para, düşünsel olarak belirli bir para tutarını temsil ettiklerini, paraya dönüşümlerini beklediklerini ve sahipleri için kullanım değerlerine çevrilebilir oldukları biçimi ancak parayla yer değiştirerek kazandıklarını fiyatlarıyla bile gösteren bütün metaların genel eş değer biçimidir. Demek ki, emek gücü bir kez sahibinin metası olarak piyasaya girdiğinde ve satışı emek karşılığı ödeme biçiminde gerçekleştiğinde, onun alım satımı, herhangi bir başka metanın alım satımından hiçbir yönüyle daha şaşırtıcı görünmez. Burada karakteristik olan şey, emek gücü metasının satın alınabilir olması değil, emek gücünün meta olarak görünmesidir.

$P - M < \overset{E}{Üa}$, yani para-sermayenin üretken sermayeye dönüştürülmesi aracılığıyla, kapitalist, nesnel ve kişisel üretim etmenlerinin metalardan oluşması ölçüsünde, bu etmenlerin bağlantısını kurar. Para ilk kez üretken sermayeye dönüştürülüyorsa ya da sahibi için ilk kez para-sermaye olarak işlev görüyorsa, kapitalist, emek gücü satın almadan önce, işyeri binaları, makineler vb. üretim araçları satın almak zorundadır; çünkü emek gücü onun buyruğu altına girer girmez onu emek gücü olarak kullanabilmesi için, üretim araçlarının hazır bulunması gerekir.

Kapitalist açısından konu bu şekilde görünür.

İşçi açısından: Onun emek gücünün üretken şekilde faaliyete geçmesi, ancak, satılması yoluyla üretim araçlarıyla bağlantısının kurulduğu andan itibaren mümkün hâle gelir. Yani, emek gücü, satılmasından önce, üretim araçlarından, faaliyetinin nesnel koşullarından ayrı durumdadır. Bu ayrılık durumunda, ne doğrudan doğruya sahibi için kullanım değerleri üretiminde, ne de satılmaları yoluyla onun geçimini sağlayabilecek olan metaların üretiminde kullanılabilir. Ama satılması yoluyla üretim araçlarıyla bağlantısı kurulur kurulmaz, tıpkı üretim araçları gibi, alıcısının üretken sermayesinin bir bileşeni olur.

Bundan ötürü, para sahibi ile emek gücü sahibi P – E işleminde birbirleriyle yalnızca alıcı ve satıcı olarak ilişkiye giriyor, birbirlerinin karşısına para sahibi ve meta sahibi olarak çıkıyor, dolayısıyla olayın bu yönüyle salt para ilişkisi içinde bulunuyor olsa bile, alıcı, başından itibaren, aynı zamanda, emek gücünün kendi sahibi tarafından üretken biçimde harcanmasının nesnel koşullarını oluşturan üretim araçlarının sahibi olarak ortaya çıkar. Başka bir deyişle, bu üretim araçları, emek gücü sahibinin karşısına başkasının malları olarak çıkar. Öte yandan, emek gücü satıcısı, alıcısının karşısına, gerçekten de üretken sermaye olarak faali-

yet gösterebilmek için onun buyruğu altına girmek, onun sermayesine dâhil olmak zorunda olan, başkasının emek gücü olarak çıkar. Demek ki, kapitalist ile ücretli emekçi arasındaki sınıf ilişkisi, bu ikisi P – E (işçi yönünden E – P) işleminde birbirlerinin karşısına çıktıkları anda, zaten mevcut, zaten varsayılmış durumdadır. Bu bir alım satımdır, para ilişkisidir, ama alıcının kapitalist, satıcının ücretli emekçi olması ön koşuluna dayanan bir alım satımdır ve bu ilişki, emek gücünün gerçekleştirilmesinin koşullarının (geçim araçları ve üretim araçları), başkasının malları olarak, emek gücü sahibinden ayrı olmalarının ürünüdür.

Bu ayrılmanın nasıl ortaya çıktığı bizi burada ilgilendirmiyor. P – E gerçekleşir gerçekleşmez söz konusu ayrılma var olur. Burada bizi ilgilendiren şudur: P – E, para-sermayenin bir işlevi olarak görünüyorsa ya da para, burada, sermayenin varoluş biçimi olarak görünüyorsa, bunun nedeni, kesinlikle, paranın burada yararlı bir etkisi olan insan faaliyeti, bir hizmet için ödeme aracı olarak ortaya çıkmasından ibaret değildir; yani, bu durum, hiçbir şekilde, paranın ödeme aracı olma işlevinden kaynaklanmaz. Paranın bu biçimde harcanabilmesinin tek nedeni, emek gücünün kendi üretim araçlarından (emek gücünün kendisinin üretim araçları olarak geçim araçları dâhil) ayrılmış durumda bulunması ve bu ayrılığın ancak, emek gücünün, üretim araçlarının sahibine satılmasıyla ortadan kalkması; dolayısıyla, sınırları kendi fiyatının yeniden üretimi için gereken emek kütlesiyle hiçbir şekilde çakışmayan emek gücü kullanımının da alıcıya ait olmasıdır. Üretim sürecinde sermaye ilişkisinin ortaya çıkmasının tek nedeni, bu ilişkinin aslen dolaşım işleminde, alıcı ile satıcıyı karşı karşıya getiren farklı temel iktisadi koşullarda, onların sınıf ilişkisinde var olmasıdır. Kendi doğasıyla bu ilişkiyi verili kılan şey, para değildir; tersine, bir salt para işlevini bir sermaye işlevine dönüştürebilen, bu ilişkinin varlığıdır.

Para-sermaye (bununla, şimdilik yalnızca burada karşımıza çıkarken üstlendiği işlev çerçevesinde ilgileniyoruz) hakkındaki görüşler, genellikle, yan yana duran ya da birbirlerine karışan iki yanılgı içerir. Birincisi: Sermaye değerinin para-sermaye olarak yerine getirdiği ve tam da para biçiminde bulunduğu için yerine getirebildiği işlevler, yanlış bir şekilde, bu değerin sermaye olma niteliğinden türetilir; oysa bu işlevler, yalnızca, sermaye değerinin para durumundan, para olarak görünüş biçiminden kaynaklanır. İkincisi, ilkinin tersidir: Para işlevinin onu aynı zamanda bir sermaye işlevi kılan özgül içeriği, paranın doğasından türetilir (dolayısıyla, para, sermayeyle karıştırılır); oysa bu işlev, buradaki P – E işleminde olduğu gibi, salt meta dolaşımında ve buna karşılık gelen para dolaşımında hiçbir şekilde verili olmayan toplumsal koşulların varlığını şart koşar.

Köle alım satımı da biçimi açısından meta alım satımıdır. Ama para, kölelik var olmadan bu işlevi yerine getiremez. Kölelik varsa, o zaman para köle alımına yatırılabilir. Buna karşın, alıcının elindeki para, köleliği mümkün kılmaya hiçbir şekilde yetmez.

Kişinin kendi emek gücünü satmasının (kendi emeğinin satışı ya da ücret biçiminde), yalıtık bir görüngü olarak değil, meta üretiminin toplumsal açıdan belirleyici ön koşulu olarak ortaya çıkması, dolayısıyla para-sermayenin burada ele alınan $P - M < \overset{E}{\underset{Üa}{}}$ işlevini toplumsal ölçekte yerine getirmesi, üretim araçları ile emek gücü arasındaki eski bağı çözen tarihsel süreçlerin varlığını gerektirir; bu süreçler, söz konusu üretim araçlarının sahipleri olmayanlar olarak halk kitlesiyle, işçilerle, üretim araçlarının sahipleri olarak çalışmayanları karşı karşıya getirir. Sözü edilen bağın çözülmesinden önceki biçiminde, işçinin kendisi üretim aracı olarak diğer üretim araçlarına mı aitti, yoksa bunların sahibi miydi, konumuz açısından hiçbir önemi bulunmuyor.

Demek ki, burada, $P - M < \overset{E}{\underset{Üa}{}}$ işleminin temelinde yatan olgu, bölüşümdür; alışılmış anlamıyla tüketim araçlarının bölüşümü değil, üretim ögelerinin kendilerinin bölüşümüdür; bunlar arasında, nesnel etmenler bir yanda, onlardan yalıtılmış olan emek gücü öbür yanda toplanmıştır.

Dolayısıyla, P – E işleminin bir genel toplumsal işlem hâline gelebilmesi için, üretim araçları, üretken sermayenin nesnel bölümü, işçinin karşısına bu şekilde, sermaye olarak çıkmak zorundadır.

Bir kez yerleşiklik kazanan kapitalist üretimin, gelişimi içinde, bu ayrılığı yeniden üretmekle kalmayıp, genel olarak egemen toplumsal durum hâline gelmesine kadar onu sürekli büyüyen ölçeklerde genişlettiğini daha önce gördük.* Ama sorunun bir başka yönü daha var. Sermayenin oluşabilmesi ve üretimi denetimine alabilmesi için, ticarette, dolayısıyla aynı zamanda meta dolaşımında ve bunun için de meta üretiminde belirli bir gelişme aşamasına ulaşılmış olması gerekir; çünkü nesneler, satılmak için, yani meta olarak üretilmedikleri sürece, meta olarak dolaşıma giremez. Meta üretimi ise ancak kapitalist üretim temelinde, üretimin olağan, başat karakteri olarak görünür.

Köylülerin özgürlüğe kavuşturulması denen olay sonucu topraklarında şimdi zorla çalıştırılan serfler yerine ücretli emekçileri çalıştıran Rus toprak sahipleri iki şeyden yakınıyor: Birincisi, para-sermaye kıtlığından. Örneğin şu söyleniyor: Daha ürün satılmadan, ücretli emekçilere büyük ölçekli ödemelerin yapılması gerekiyormuş ve bunun da ilk

---

* MEW, Band 23, 7. Abschnitt, s. 589-802 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, Yedinci Kısım, s. 543-740]. –*Almanca ed.*

koşulu, yani nakit para yokmuş. Üretimi kapitalistçe yürütmek için, para biçimindeki sermayenin, tam da işçi ücretlerinin ödenmesinde kullanılmak üzere, sürekli elde bulunması gerekir. Yine de toprak sahipleri bu konuda kendilerini avutabilir. Sabreden derviş muradına erer ve sanayici kapitalist yalnızca kendi parasına değil, aynı zamanda *l'argent des autres*'a [başkalarının parasına] hükmeder.

Ama yakınmaların daha tipik olanı ikincisidir: paraya sahip olunsa bile, köy topluluğunun toprak üzerindeki ortak mülkiyeti nedeniyle Rus tarım emekçisi kendi üretim araçlarından tümüyle ayrılmadığından ve dolayısıyla da henüz sözcüğün tam anlamıyla "özgür ücretli emekçi" olmadığından, satın alınacak yeterli miktarda emek gücünü istenen zamanda hazır bulmak mümkün değilmiş. Oysa, özgür ücretli emekçinin toplumsal ölçekte hazır bulunması, P – M'nin, yani paranın metalara dönüşümünün, para-sermayenin üretken sermayeye dönüşümünü temsil etmesinin vazgeçilemez koşuluymuş.

Bundan ötürü, açıktır ki, para-sermaye devresinin formülü olan P – M ... Ü ... M′ – P′, yalnızca, gelişmiş durumdaki kapitalist üretim temeli üzerinde, sermaye devresinin apaçık biçimidir; çünkü bu biçim, ücretli emekçiler sınıfının toplumsal ölçekte hazır bulunmasını şart koşar. Kapitalist üretim, görmüş olduğumuz gibi, yalnızca meta ve artık değer üretmez; ücretli emekçiler sınıfını, hem de durmadan genişleyen ölçekte yeniden üretir ve doğrudan üreticilerin çok büyük çoğunluğunu ücretli emekçilere dönüştürür. Gerçekleşmesi için işçi sınıfının sürekli varlığı birinci ön koşul olduğundan, P – M ... Ü ... M′ – P′, üretken sermaye biçimindeki sermayeyi ve dolayısıyla üretken sermaye devresinin biçimini varsayar.

II. İkinci Aşama. Üretken Sermaye İşlevi

Burada ele alınan sermaye devresi, P – M dolaşım işlemiyle, paranın metalara dönüşmesiyle, yani satın almayla başlar. Dolayısıyla, dolaşımın, karşıt M – P başkalaşımıyla, metaların paraya dönüşümüyle, yani satışla tamamlanması gerekir. Ne var ki, P – M < $\overset{E}{\underset{Üa}{}}$'nın dolaysız sonucu, para biçiminde öndelenen sermaye değerinin dolaşımının kesintiye uğramasıdır. Sermaye değeri, para-sermayenin üretken sermayeye dönüşümü yoluyla, dolaşımını sürdürmesine izin vermeyen, ama onu tüketime, yani üretken tüketime geçmek zorunda bırakan bir doğal biçim kazanmıştır. Emek gücü kullanımı, yani emek, ancak emek sürecinde gerçekleştirilebilir. Kapitalist, işçiyi yeniden meta olarak satamaz, çünkü işçi onun kölesi değildir ve işçinin emek gücünün belirli bir süreliğine

kullanımından başka hiçbir şeyi satın almış değildir. Öte yandan, emek gücünü, yalnızca, üretim araçlarının onun aracılığıyla meta yaratmalarını sağlayarak kullanabilir. Demek ki, birinci aşamanın sonucu, ikincisine, sermayenin üretken aşamasına giriştir.

Hareket kendisini P – M $< \overset{E}{\underset{Üa}{}}$ ... Ü* şeklinde gösterir; buradaki noktalar, sermayenin dolaşımının kesintiye uğradığını, ama meta dolaşımı alanından üretim alanına geçmesiyle, devresel sürecinin sürdüğünü anlatır. Demek ki, birinci aşama, para-sermayenin üretken sermayeye dönüşümü, yalnızca, ikinci aşamanın, üretken sermaye işlevinin habercisi ve giriş evresi olarak görünür.

P – M $< \overset{E}{\underset{Üa}{}}$, bu işlemi gerçekleştiren bireyin elinin altında, yalnızca herhangi bir kullanım biçimine sahip değerlerin bulunmasını değil, ama aynı zamanda, o bireyin bu değerlere para biçiminde sahip olmasını, para sahibi olmasını şart koşar. Ne var ki, işlem tam da paranın elden çıkarılmasıyla gerçekleşir; söz konusu birey de ancak, elden çıkarma işleminin kendisi aracılığıyla paranın dolaylı olarak ona geri dönmesi durumunda, para sahibi kalabilir. Ama para ona ancak metaların satışıyla geri gelebilir. Demek ki, bu işlem, onun meta üreticisi olmasını şart koşar.

P – E. Ücretli emekçinin tek geçim kaynağı emek gücü satışıdır. Emek gücünün korunması (işçinin kendisini koruması), günlük tüketimi gerekli kılar. Demek ki, işçinin kendisini koruması için gerekli olan satın almaları (E – P – M ya da M – P – M işlemini) yineleyebilmesi için, emek gücüne yapılan ödemenin sürekli olarak kısa aralıklarla yinelenmesi gerekir. Bundan ötürü kapitalist onun karşısına hep para kapitalisti olarak ve sermayesi de para-sermaye olarak çıkmak zorundadır. Ama öte yandan, dolaysız üreticiler kitlesinin, yani ücretli emekçilerin E – P – M işlemini gerçekleştirebilmesi için, gerekli geçim araçları, onların karşısına hep satın alınabilir biçimde, yani meta biçiminde çıkmak zorundadır. Yani bu koşullar, ürünlerin metalar olarak dolaşımının, dolayısıyla da meta üretiminin ölçeğinin yüksek bir dereceye ulaşmış olmasını gerektirir. Ücretli emek aracılığıyla üretim genelleşir genelleşmez, meta üretimi, üretimin genel biçimi olmak zorundadır. Meta üretimi de, bir kez genelleşmiş olduğu varsayıldığında, sürekli artan bir toplumsal iş bölümüne, yani, belirli bir kapitalist tarafından meta olarak üretilen ürünlerin giderek daha çok farklılaşmasına, tamamlayıcı üretim süreçlerinin bağımsızlaşmış süreçlere giderek daha büyük ölçüde bölünmesine yol açar. Bu nedenle, P – E hangi derecede gelişirse P – Üa da aynı derecede gelişir; yani, üretim araçlarının üretimi, üretim araçları oldukları meta-

* MEW, Band 24, s. 79 [elinizdeki kitap, s. 77]. –*Almanca ed.*

ların üretiminden aynı ölçüde ayrılır; ve bu üretim araçları, her meta üreticisinin karşısına, kendisinin üretmediği, ama kendi özel üretim süreci için satın aldığı metalar olarak çıkar. Bunlar, onun üretim dalından tümüyle ayrılmış, bağımsız olarak işletilen üretim dallarından gelir ve bu nedenle satın alınmaları gerekir. Meta üretiminin maddi koşulları, onun karşısına, giderek daha büyük ölçüde, başka meta üreticilerinin ürünleri, metaları olarak çıkar. Kapitalist, aynı ölçüde, para kapitalisti olarak hareket etmek zorundadır, ya da başka bir deyişle, sermayesinin para-sermaye olarak işlev görme zorunluluğunun ölçeği büyür.

Öte yandan: Tam da kapitalist üretimin temel koşulunu (bir ücretli emekçiler sınıfının varlığı) üreten koşullar, her tür meta üretiminin kapitalist meta üretimine geçişini hızlandırır. Kapitalist meta üretimi, geliştiği ölçüde, en başta üreticinin kendi dolaysız gereksinimlerini karşılamayı gözeten, yalnızca ürün fazlasını metaya dönüştüren daha eski bütün üretim biçimleri üzerinde parçalayıcı ve çözücü etkide bulunur. Başlangıçta üretim tarzının kendisine görünüşte dokunmadan, ürünün satılmasını temel dert hâline getirir; örneğin, kapitalist dünya ticaretinin Çinliler, Hintliler, Araplar vb. halklar üzerindeki ilk etkisi bu olmuştu. Ama ikincisi, kök saldığı her yerde, ister üreticilerin kendi başlarına çalışmalarına, isterse yalnızca ürün fazlasının meta olarak satışına dayanıyor olsunlar, bütün meta üretimi biçimlerini yıkar. Önce meta üretimini evrenselleştirir ve ardından her tür meta üretimini adım adım kapitalist meta üretimine dönüştürür.[3]

Toplumsal üretim biçimi hangisi olursa olsun, üretim etmenleri her zaman işçiler ve üretim araçlarıdır. Ne var ki, birbirlerinden ayrılmaları durumunda, her iki etmen de yalnızca potansiyel üretim etmenleridir. Üretimin gerçekleşebilmesi için, bunların birleşmesi gerekir. Toplum yapısının farklı iktisadi çağlarını birbirlerinden ayıran, bu birleşmenin özel gerçekleşme biçimidir. Gözden geçirmekte olduğumuz örnekte özgür emekçinin kendi üretim araçlarından ayrılmışlığı verili kalkış noktasıdır; bu ikisinin ne şekilde ve hangi koşullar altında kapitalistin elinde, sermayesinin üretken varoluş tarzı olarak birleştiğini ise görmüş bulunuyoruz. Bu şekilde bir araya getirilmiş kişisel ve maddi meta yaratıcılarının birlikte girdikleri gerçek sürecin, üretim sürecinin kendisi, bu nedenle, bir sermaye işlevi (bu eserin birinci kitabında doğası ayrıntılı olarak açıklanmış bulunan kapitalist üretim süreci) olur. Meta üretimi yapan her işletme aynı zamanda emek gücünün sömürüldüğü bir işletme hâline gelir; ama yalnızca kapitalist meta üretimi, çığır açıcı bir sömürü tarzı olur; kapitalist meta üretimi, tarihsel gelişimi içinde, emek

3 Buraya dek VII. Elyazması. Buradan başlayarak VI. Elyazması.

sürecinin örgütlenmesi ve olağanüstü teknik ilerleme aracılığıyla toplumun tüm iktisadi yapısını baştan sona değiştirir ve daha önceki tüm çağları gölgede bırakır.

Üretim araçları ve emek gücü, öndelenen sermaye değerinin varoluş biçimleri olmaları ölçüsünde, üretim süreci sırasında değerin oluşturulmasında ve dolayısıyla da artık değerin yaratılmasında oynadıkları farklı rollere göre, değişmez sermaye ve değişir sermaye olarak ayrılır. Ayrıca, üretken sermayenin farklı bileşenleri olarak birbirlerinden ayrıldıkları bir başka nokta, kapitalistin mülkiyeti altındaki üretim araçlarının, üretim sürecinin dışında da onun sermayesi olarak kalmasına karşın, emek gücünün, yalnızca aynı üretim süreci içinde, bir bireysel sermayenin varoluş biçimi hâline gelmesidir. Emek gücü, yalnızca satıcısının, ücretli emekçinin elindeyken metaysa; diğer taraftan, yalnızca alıcısının, onu bir süreliğine kullanma hakkını edinen kapitalistin elinde sermaye hâline gelir. Üretim araçlarının kendileri, ancak, üretken sermayenin kişisel varoluş biçimi olarak emek gücünü kapsayabilir duruma geldikleri andan itibaren, üretken sermayenin nesnel biçimleri ya da üretken sermaye olur. Demek ki, insan emek gücü doğası gereği ne kadar sermayeyse, üretim araçları da doğaları gereği ancak o kadar sermayedir. Bunlar, bu özgül toplumsal karakteri yalnızca belirli, tarihsel olarak gelişmiş koşullar altında kazanır; değerli madenlere para damgasının ya da hatta paraya para-sermaye damgasının yalnızca bu tür koşullar altında vurulması örneklerinde olduğu gibi.

Üretken sermaye, işlevlerini yerine getirirken, onları daha yüksek değerde bir ürün kütlesine çevirmek için, kendi bileşenlerini tüketir. Emek gücü yalnızca üretken sermayenin organlarından biri olarak faaliyet gösterdiğinden, onun artık emeğiyle yaratılan ve üretken sermayenin bileşenlerinin değerine ek olarak ortaya çıkan ürün değeri fazlası da sermayenin meyvesidir. Emek gücünün artık emeği, sermayenin bedava emeğidir ve bu nedenle de kapitalist için artık değer, karşılığında bir eş değer ödemediği bir değer oluşturur. Bundan ötürü ürün yalnızca meta değil, artık değerle döllenmiş metadır. Metanın değeri = Ü + m, metanın üretimi sırasında tüketilen üretken sermayenin (Ü) değeri artı onun tarafından yaratılan artık değer (m). Diyelim bu meta, yapımında 372 sterlin değerinde üretim araçları ile 50 sterlin değerinde emek gücü tüketilmiş olan 10 000 libre iplikten oluşsun. İplik yapım süreci sırasında iplikçiler kendi emekleriyle tüketilen 372 sterlin tutarındaki değeri ipliğe aktarmış ve aynı zamanda, harcadıkları emekle orantılı olarak, ortaya diyelim 128 sterlinlik bir yeni değer çıkarmış olsun. 10 000 libre iplik bu nedenle 500 sterlinlik bir değerin taşıyıcısıdır.

III. Üçüncü Aşama. M′ – P′

Metalar, öncesinde değerlenmiş olan sermaye değerinin, dolaysız olarak üretim sürecinin kendisinden türeyen işlevsel varoluş biçimi olarak *meta-sermaye* hâline gelir. Meta üretimi tüm toplumda kapitalistçe yürütülseydi, ister ham demir isterse Brüksel danteli, ister sülfürik asit isterse yaprak sigarası olsun her meta, daha baştan bir meta-sermayenin ögesi olurdu. Bir yığın metadan, özelliklerinden ötürü hangilerinin sermaye katında yer alacakları, hangilerinin sıradan metalar olarak hizmet edecekleri sorunu, skolastik iktisadın kendi icadı olan tatlı belalardan biridir.

Meta biçimindeki sermaye, meta işlevlerini yerine getirmek zorundadır. Sermayeyi oluşturan ve daha baştan piyasa için üretilen nesneler, satılmak, paraya çevrilmek, dolayısıyla M – P hareketini tamamlamak zorundadır.

Kapitalistin metası 10 000 libre pamuk ipliği olsun. İplik yapımı sürecinde 372 sterlin değerinde üretim aracı tüketilmiş ve 128 sterlinlik bir yeni değer yaratılmış olsa, bu durumda iplik, kendisinin aynı tutardaki fiyatıyla ifade edilen 500 sterlinlik bir değerde olur. Bu fiyat, M – P satışıyla gerçekleşsin. Meta dolaşımı olan her yerde görülen bu basit işlemi aynı zamanda bir sermaye işlevi yapan şey nedir? Bu işlem sırasında gerçekleşen ve kullanım karakteriyle (kullanım nesnesi olarak meta, alıcının eline geçer) ya da değeriyle ilgili (değer, büyüklük değişikliğine uğramaz) bir değişiklik değil, yalnızca bir biçim değişikliği. Başlangıçtaki varoluş biçimi iplikti, şimdiki varoluş biçimi para. Böylece, birinci aşama (P – M)* ile sonuncu aşama (M – P) arasında temel bir ayrım ortaya çıkar. Bunların ilkinde, öndelenen para, dolaşım aracılığıyla özgül kullanım değerli metalara çevrildiği için, para-sermaye olarak işlev görür. Öbüründe meta, yalnızca, dolaşımı henüz başlamadan önce, üretim sürecinden çıkarken sermaye karakterini hazır şekilde getirdiği ölçüde, sermaye olarak işlev görebilir. İplik yapım süreci sırasında iplikçiler 128 sterlin tutarında değer yaratmıştı. Bunun diyelim 50 sterlini, yalnızca kapitalistin emek gücü için yaptığı harcamayı karşılayan bir eş değer, arta kalan 78 sterlini ise (%156'lık bir emek gücü sömürüsü oranıyla) artık değeri oluşturur. Demek ki, 10 000 libre ipliğin değeri, birincisi, değişmeyen bölümü 372 sterlin, değişen bölümü 50 sterlin, toplamı 422 sterlin = 8440 libre iplik olan, tüketilmiş üretken sermayenin (Ü) değerini içerir. Ama üretken sermayenin (Ü) değeri, M'ye, onun P – M aşama-

---

* 1. ve 2. baskılarda: M – P; Engels'in hazırladığı baskı örneğine göre değiştirilmiştir. –*Almanca ed.*

sında kapitalistin karşısına satıcılarının ellerindeki metalar olarak çıkmış olan bileşenlerinin değerine eşittir. – İpliğin değeri, ikinci olarak da, 78 sterlin = 1560 libre ipliklik bir artık değer içerir. 10 000 libre ipliğin değer ifadesi olarak M, demek ki, M + ΔM'ye, yani M ile, başlangıçtaki M özgün değeriyle şimdi aynı meta biçiminde bulunduğu için w† diyeceğimiz bir M artışının (= 78 sterlin) toplamına eşittir. Yani, 10 000 libre ipliğin değeri = 500 sterlin, M + w = M′ ile gösterilir. 10 000 libre ipliğin değer ifadesi olarak M'yi M′ yapan şey, onun mutlak değer büyüklüğü (500 sterlin) değildir; çünkü M′, herhangi bir metalar toplamının değer ifadeleri olarak bütün öteki M'lerde olduğu gibi, kendisinde nesnelleşmiş olan emeğin büyüklüğüyle belirlenir. Bu şey, onun göreli değer büyüklüğü, yani onun üretiminde tüketilen üretken sermayenin (Ü) değeriyle karşılaştırmalı değer büyüklüğüdür. M′, bu değeri ve ona ek olarak üretken sermaye tarafından sağlanan artık değeri içerir. M′'nün değeri daha büyük, sermaye değerinden söz konusu w artık değeri kadar daha fazladır. 10 000 libre iplik, değerlenmiş, bir artık değerle zenginleştirilmiş sermaye değerinin taşıyıcısıdır ve kapitalist üretim sürecinin ürünü olarak böyledir. M′, bir değer oranını, meta-ürünün değerinin onun üretimi sırasında harcanmış sermayenin değerine oranını, yani değerinin sermaye değeri ve artık değerden oluşan bileşimini ifade eder. 10 000 libre iplik, yalnızca, üretken sermayenin (Ü) dönüşmüş biçimi olarak, dolayısıyla ilk olarak sadece bu bireysel sermayenin devresinde var olan, ya da sermayesiyle iplik üretmiş bulunan kapitalist için var olan bir bağlamda, meta-sermayedir (M′). 10 000 libre ipliği değer taşıyıcısı olarak meta-sermayeye çeviren şey, deyim yerindeyse, bir dış ilişki değil, yalnızca bir iç ilişkidir; iplik, kendisindeki kapitalist doğum izini, değerinin mutlak büyüklüğünde değil, bunun göreli büyüklüğünde, kendi içerdiği üretken sermayenin metalara dönüştürülmesinden önce taşımakta olduğu değer büyüklüğüyle karşılaştırmalı değer büyüklüğünde taşır. Bundan ötürü, 10 000 libre iplik kendi 500 sterlinlik değerine satılıyorsa, bu dolaşım işlemi, kendi başına alındığında, M – P'den, aynı kalmakta olan bir değerin meta biçiminden çıkıp para biçimine girmesinden başka bir şey değildir. Ama bir bireysel sermaye devresinin özel aşaması olarak aynı işlem, metayla taşınan 422 sterlin tutarındaki sermaye değeri, artı, yine metayla taşınan 78 sterlinlik artık değerin gerçekleşmesi, yani M′ – P′, meta-sermayenin kendi meta biçiminden çıkıp para biçimine dönüşmesidir.[4]

† Almanca metinde, "Ware" (meta) sözcüğünün ilk harfinin küçük hâli olan "w". Bu çeviride "artık değer" (*Mehrwert*) teriminin kısaltması olarak "m" kullanıldığından, karıştırılmamaları için, aynı şekilde bırakıldı. –*Türkçe ed.*

4 Buraya dek VI. Elyazması. Buradan başlayarak V. Elyazması.

Bu durumda M´'nün işlevi, her meta-ürünün işlevidir: paraya dönüşmek, satılmak, M – P dolaşım aşamasından geçmek. Şimdi değerlenmiş olan sermaye, meta-sermaye biçiminde kaldıkça, piyasada hareketsiz durduğu sürece, üretim süreci de hareketsizdir. Meta-sermaye ne ürün yaratıcısı olarak, ne de değer yaratıcısı olarak iş görür. Sermayenin meta biçiminden ayrılıp para biçimini alırken gösterdiği farklı hızlara ya da satışın çabukluğuna göre, aynı sermaye değeri, ürün ve değer yaratıcısı olarak çok farklı derecelerde hizmet eder ve yeniden üretim ölçeği çok farklı derecelerde genişler ya da daralır. Verili bir sermayenin etkinlik derecesinin, üretim sürecinin, sermayenin kendi değer büyüklüğünden belli bir derecede bağımsız olan güçlerine bağlı olduğu, Birinci Kitapta gösterilmişti.* Burada görülüyor ki, dolaşım süreci, sermayenin etkinlik derecesini, genişlemesini ve daralmasını belirleyen yeni, sermayenin değer büyüklüğünden bağımsız güçleri harekete geçirmektedir.

Değerlenmiş sermayenin taşıyıcısı olarak M´ meta kütlesi, ayrıca, bir bütün olarak, M´ – P´ başkalaşımını geçirmek zorundadır. Satılan miktar burada temel belirleyici olur. Tek tek metalar artık yalnızca toplam kütlenin tamamlayıcı parçaları olarak görünür. 500 sterlinlik değerin bulunduğu yer, 10 000 libre ipliktir. Kapitalist, bunun yalnızca 7440 libresini değeri olan 372 sterline satmayı başarırsa, yalnızca değişmez sermayesinin değerini, harcanmış olan üretim araçlarının değerini yerine koymuş olur; 8440 libresini satabilirse, yalnızca öndelenmiş olan toplam sermayenin değer büyüklüğünü yerine koymuş olur. Artık değer gerçekleştirmek için, daha fazlasını satmak zorundadır; 78 sterlinlik (= 1560 libre iplik) artık değerin tamamını gerçekleştirmek için, 10 000 libre ipliğin hepsini satmalıdır. Yani, 500 sterlin tutarındaki parayla, yalnızca satılmış olan metalar karşılığında bir eş değer elde etmiş olur; dolaşım içindeki işlemi, basitçe M – P'dir. İşçilerine 50 sterlin yerine 64 sterlin ücret ödemiş olsaydı, artık değeri 78 sterlin yerine yalnızca 64 sterlin ve sömürü derecesi %156 yerine yalnızca %100 olurdu; ama ipliğinin değeri değişmeden kalırdı; sadece farklı parçaları arasındaki oran değişik olurdu; M – P dolaşım işlemi, yine eskisi gibi 10 000 libre ipliğin 500 sterline, yani değerine satılması olurdu.

M´ = M + w (= 422 sterlin + 78 sterlin). – M, Ü'nün değerine ya da üretken sermayeye eşittir, ve bu, P – M'de, yani üretim araçlarının satın alımında öndelenmiş olan, örneğimizde 422 sterlin tutan P'nin değerine eşittir. Meta kütlesi değerine satılırsa, bu durumda M = 422 sterlin, ve

---

* MEW, Band 23, s. 629-631 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 582-585]. –*Almanca ed.*

w = 78 sterlin, yani 1560 libre iplikten oluşan artık ürünün değeri olur. w'yi para olarak ifade edip p dersek, M′ – P′ = (M + w) – (P + p) olur ve dolayısıyla P – M ... Ü ... M′ – P′ devresi açılmış şekliveyle P – M < $\overset{E}{\text{Üa}}_{a}$ ... Ü ... (M + w) – (P + p) hâlini alır.

Birinci aşamada kapitalist, kullanım nesnelerini asıl meta piyasasından ve emek piyasasından çeker; üçüncü aşamada metaları geri sürer; ama yalnızca *bir* piyasaya, asıl meta piyasasına. Ama metaları aracılığıyla, başlangıçta sürmüş olduğundan daha fazla değeri piyasadan çekiyorsa, bunun tek nedeni, başlangıçta çekmiş olduğundan daha büyük bir meta değerini piyasaya sürmesidir. P değerini piyasaya sürmüş ve M eş değerini çekmişti; M + w'yi piyasaya sürer ve P + p eş değerini çeker. – P, örneğimizde, 8440 libre ipliğin değerine eşitti; ama piyasaya 10 000 libre iplik sürer, yani ondan almış olduğundan daha büyük bir değeri ona verir. Öte yandan, bu büyümüş değeri sürmesinin tek nedeni, üretim sürecinde emek gücünü sömürerek, (ürünün, artık üründe ifade edilen, özdeş parçalarından biri olarak) artık değer üretmiş olmasıdır. Meta kütlesi, yalnızca bu sürecin ürünü olarak, meta-sermayedir, değerlenmiş sermaye değerinin taşıyıcısıdır. M′ – P′ işleminin tamamlanmasıyla, hem öndelenen sermaye değeri hem de artık değer gerçekleşir. Her ikisinin gerçekleşmesi, M′ – P′ ile gösterilen bir dizi satışla ya da toplam meta kütlesinin bir çırpıda satılmasıyla aynı anda olur. Ne var ki aynı M′ – P′ dolaşım işlemi, sermaye değeri ve artık değerin her biri için kendi dolaşımlarındaki farklı bir aşamayı, onlar tarafından dolaşım sınırları içinde gerçekleştirilecek olan başkalaşımlar dizisinin farklı bir kesitini ifade ettiği ölçüde, sermaye değeri ve artık değer için farklıdır. w, yani artık değer, ancak üretim sürecinin içinde dünyaya gelmişti. Dolayısıyla o, meta piyasasında ve meta biçiminde ilk kez boy göstermektedir; bu, onun birinci dolaşım biçimidir ve bundan ötürü w – p işlemi de onun birinci dolaşım işlemi ya da birinci başkalaşımıdır; dolayısıyla, henüz, karşıt dolaşım işlemiyle ya da ters yöndeki p – w başkalaşımıyla tamamlanması gerekir.[5]

M sermaye değerinin aynı M′ – P′ dolaşım işleminde gerçekleştirdiği ve kendisi için M – P dolaşım işlemi demek olan (burada M, Ü'ye, başlangıçta öndelenmiş olan P'ye eşittir) dolaşımda durum başkadır. Sermaye değeri, kendi birinci dolaşım işlemini P, para-sermaye olarak açmıştır ve M – P işlemiyle aynı biçime geri döner; dolayısıyla dolaşımın her iki karşıt aşamasından, 1) P – M aşamasından ve 2) M – P aşamasından geçmiştir ve bir kez daha, aynı devresel sürece yeniden başlayabi-

5 Sermaye değeri ile artık değeri nasıl ayırırsak ayıralım, bu söylenen geçerlidir. 10 000 libre iplikte 1560 libre = 78 sterlinlik artık değer bulunur, ama 1 libre iplik = 1 şilinde de 2,496 ons = 1,872 penilik artık değer bulunur.

leceği biçimde bulunur. Artık değer için meta biçiminden para biçimine birinci dönüşüm olan şey, sermaye değeri için kendi ilk para biçimine geri dönüş ya da yeniden dönüşümdür.

Para-sermaye, $P - M < \frac{E}{Üa}$'yla, eşit değerli bir meta toplamına, E ve Üa'ya çevrilmişti. Bu metalar yeniden metalar olarak, satış nesneleri olarak işlev görmez. Onların değeri şimdi kendilerini satın alan kişinin, kapitalistin elinde, onun üretken sermayesinin (Ü) değeri olarak var olur. Ve Ü işleviyle, üretken tüketimle, bu metalar, üretim araçlarından maddi olarak farklı türden bir metaya, içinde değerlerinin korunmakla kalmayıp çoğaldığı, 422 sterlinden 500 sterline yükseldiği bir metaya, ipliğe dönüştürülür. Bu gerçek başkalaşım aracılığıyla, P – M birinci aşamasında piyasadan çekilen metaların yerini, artık, meta olarak işlev görmeleri, paraya dönüştürülmeleri ve satılmaları gereken, maddi içerikleri ve değerleri farklı metalar alır. Bundan ötürü, üretim süreci, yalnızca, sermaye değerinin, buraya dek sadece P – M birinci aşaması geçilmiş olan dolaşım sürecinin kesintiye uğraması olarak görünür. Üretim süreci, ikinci ve sonlandırıcı M – P aşamasını, M'nin maddi içeriği ve değeri değiştikten sonra geçer. Ama sermaye değeri, kendi başına ele alındığı ölçüde, yalnızca, üretim sürecindeki kullanım biçiminin bir değişimine maruz kalmıştır. Daha önce E ve Üa biçimindeki 422 sterlinlik değerken, şimdi 8440 libre ipliğin 422 sterlinlik değeridir. Dolayısıyla, artık değerinden ayrı olarak sermaye değerinin sadece dolaşım sürecindeki her iki aşamasını ele alırsak, bu durumda sermaye değeri, 1) P – M ve 2) M – P aşamalarından geçer; buradaki ikinci M, değişmiş bir kullanım biçimine, ama birinci M ile aynı değere sahiptir; demek ki burada P – M – P söz konusudur ve bu dolaşım biçimi, metanın karşıt yönlerdeki çifte yer değiştirmesi aracılığıyla (paradan metaya dönüşüm ve metadan paraya dönüşüm), kaçınılmaz olarak, para olarak öndelenmiş olan değerin kendi para biçimine geri dönüşünü, yani yeniden paraya dönüşümünü gerekli kılar.

Para olarak öndelenmiş olan sermaye değeri için ikinci ve sonlandırıcı başkalaşım, para biçimine geri dönüş demek olan aynı M´ – P´ dolaşım işlemi, meta-sermaye tarafından eş zamanlı olarak birlikte taşınan ve onun para biçimine çevrilmesi aracılığıyla aynı anda gerçekleştirilen artık değer için, birinci başkalaşım, meta biçiminden para biçimine dönüşüm, M – P, yani birinci dolaşım aşamasıdır.

Dolayısıyla burada belirtilmesi gereken iki şey var. Birincisi: Sermaye değerinin başlangıçtaki para biçimine en sonunda yeniden dönüşümü, meta-sermayenin bir işlevidir. İkincisi: Bu işlev, artık değerin başlangıçtaki meta biçiminden para biçimine ilk biçimsel dönüşümünü içerir.

Para biçimi demek ki burada ikili bir rol oynamaktadır; o, bir yandan, başlangıçta para olarak öndelenmiş olan bir değerin geri dönen biçimi, dolayısıyla, süreci açmış olan değer biçimine geri dönüştür; öte yandan ise o, başlangıçta dolaşıma meta biçiminde giren bir değerin birinci dönüşmüş biçimidir. Meta-sermayeyi oluşturan metalar, burada varsayıldığı gibi, değerleri üzerinden satılırsa, M + w, eşit değerdeki P + p'ye dönüşür; gerçekleştirilmiş olan meta-sermaye, şimdi kapitalistin elinde bu P + p (422 sterlin + 78 sterlin = 500 sterlin) biçiminde var olur. Sermaye değeri ve artık değer şimdi para olarak, yani genel eş değer biçiminde elde bulunur.

Demek ki, sürecin sonunda sermaye değeri yeniden aynı biçimde, sürece girdiği biçimde bulunmaktadır; dolayısıyla süreci para-sermaye olarak yeni baştan açabilir ve yeni bir süreçten geçebilir. Tam da bu sürecin başlangıç ve son biçimi para-sermaye (P) olduğu için, devresel sürecin bu biçimine para-sermaye devresi diyoruz. Sürecin sonunda değişen, öndelenmiş olan değerin biçimi değil, yalnızca büyüklüğüdür.

P + p, belirli bir büyüklükteki bir para tutarından, örneğimizde 500 sterlinden başka bir şey değildir. Ne var ki, sermaye devresinin sonucu olarak, gerçekleştirilmiş meta-sermaye olarak, bu para tutarı sermaye değerini ve artık değeri içerir; ve dahası, bu ikisi artık iplikte olduğu gibi tek bir bütün oluşturmamakta, yan yana durmaktadır. Bunların gerçekleşmesi, her ikisine bağımsız para biçimini vermiştir. Bunun $\frac{211}{250}$'si 422 sterlinlik sermaye değeri, $\frac{39}{250}$'si 78 sterlinlik artık değerdir. Meta-sermayenin gerçekleşmesiyle sağlanan bu ayrılma, biraz sonra sözünü edeceğimiz biçimsel içeriğe sahip olmakla kalmaz; p'nin P'ye tümüyle ya da kısmen katılmasına ya da hiç katılmamasına, yani öndelenen sermaye değerinin bileşeni olarak işlev görmeye devam edip etmemesine bağlı olarak, sermayenin yeniden üretim sürecinde önem kazanır. p ve P, tümüyle farklı dolaşımlardan da geçebilir.

Sermaye, P'nde, yeniden başlangıçtaki P biçimine, kendisinin para biçimine geri dönmüştür; ama bu biçim, onun sermaye olarak gerçekleşmiş olduğu biçimdir.

Burada, öncelikle nicel bir fark var. Başlangıçta, 422 sterlinlik P vardı; şimdi, 500 sterlinlik P' var; ve bu ayrım, P ... P' ile, yani devrenin, hareketleri yalnızca ... noktalarıyla gösterilen nicel açıdan farklı uçlarıyla anlatılır. P' > P, ve P' – P = m, yani artık değer. – Ama söz konusu P ... P' devresinin sonucu olarak artık yalnızca P' vardır; bu, devrenin oluşum sürecinin, içinde son bulduğu üründür. P', artık, kendisini ortaya çıkarmış olan hareketten bağımsız olarak, kendi başına var olur. Hareket sona ermiş, onun yerinde P' kalmıştır.

Ne var ki, P + p olarak P′, 422 sterlinlik öndelenmiş sermaye artı bundaki 78 sterlinlik bir artış olarak 500 sterlin, aynı zamanda nitel bir ilişki çıkarır karşımıza; bu nitel ilişkinin kendisi, yalnızca aynı isimli bir tutarın parçaları arasındaki ilişki olarak, dolayısıyla bir nicel oran olarak var olsa bile. P, şimdi yeniden kendi ilk biçiminde (422 sterlin) bulunan öndelenmiş sermaye, gerçekleştirilmiş sermaye olarak var olur şimdi. Kendisini korumakla kalmamış, aynı zamanda, *kendisindeki* bir çoğalış, *kendi* meyvesi, kendi doğurduğu bir artış olan p'den (78 sterlin) sermaye olarak farklılaşarak, kendisini sermaye olarak gerçekleştirmiştir. Sermaye olarak gerçekleşmiştir, çünkü, değer doğurmuş değerdir. P′, sermaye ilişkisi olarak var olur; P, artık salt para olarak görünmez; kendi değerini artırmış bir değer olan, yani aynı zamanda kendi değerini artırma, kendi sahip olduğu değerden daha fazla değer doğurma özelliğine de sahip olan para-sermaye sayılır, açıkça. P, kendi konumunu belirleyen, bir neden olan kendisi üzerinde etkide bulunan, gerekçesini kendisinin oluşturduğu bir sonuç olan bir başka parçayla, yani P′ ile ilişkisi aracılığıyla sermaye sayılır. Böylece, P′, kendi içinde farklılaşmış, işlevsel (kavramsal) olarak kendi içinde ayrılan, sermaye ilişkisini ifade eden değerler toplamı olarak görünür.

Ne var ki bu, sonucu olduğu sürecin aracılığı olmadan, yalnızca sonuç olarak ifade edilmiştir.

Değer parçaları olarak değer parçaları, nitel açıdan birbirlerinden farklılaşmaz; bunun istisnası, farklı nesnelerin, somut şeylerin değerleri olarak, yani farklı kullanım biçimlerinde, dolayısıyla da farklı meta cisimlerinin değerleri olarak ortaya çıkmaları ölçüsünde gösterdikleri farklılaşmadır; bu sonuncusu, salt değer parçaları olarak bunların kendilerinden kaynaklanmayan bir farktır. Metaların tüm farklılıkları parada silinir, çünkü para, tüm metaların ortak eş değer biçimidir. 500 sterlinlik bir para tutarı, bir sürü 1 sterlinlik aynı isimli ögeden oluşur. Bu para tutarının basit varlığında, kaynağı ile arasındaki tüm bağlar silinmiş ve sermayenin farklı bileşenlerinin üretim sürecinde sahip oldukları özgül farkın tüm izleri ortadan kalkmış olduğundan, fark, artık yalnızca, 422 sterlinlik bir anaparanın (İngilizcede *principal*) = öndelenmiş sermayenin kavramsal biçimi ile 78 sterlinlik bir fazla değer tutarı arasındadır. Diyelim ki, P′ = 110 sterlin ve bunun içinde 100 = P (anapara) ve 10 = m (artık değer) olsun. 110 sterlinlik tutarın her iki kurucu parçası arasında mutlak türdeşlik, yani kavramsal farksızlık söz konusudur. Herhangi bir 10 sterlin, ister öndelenmiş 100 sterlinlik anaparanın $^1/_{10}$'u, isterse bunu aşan 10 sterlinlik fazla olsun, 110 sterlinlik toplam tutarın her zaman $^1/_{11}$'idir. Bundan ötürü anapara ve fazla tutarı, sermaye ve artık tutar,

toplam tutarın kesirleri olarak ifade edilebilir; örneğimizde, $^{10}/_{11}$ ana parayı ya da sermayeyi, $^{1}/_{11}$ artık tutarı oluşturur. Dolayısıyla, bu ifade, gerçekleşmiş olan sermayenin sürecin sonunda kendi para ifadesiyle göründüğü sermaye ilişkisinin anlamsız ifadesidir.

Kuşkusuz, bu söylenen M′ (= M + w) için de geçerlidir. Ancak burada şu fark vardır: İçinde M'nin ve w'nin yine yalnızca aynı türdeş meta kütlesinin orantılı değer parçaları oldukları M′, dolaysız ürünü olduğu kendi kaynağı Ü'ye işaret ederken, dolaysız olarak dolaşımdan çıkagelen bir biçim olan P′'nde, Ü ile doğrudan ilişki yok olmuştur.

P′, değerlenmiş sanayi sermayesinin parasal ifadesi olarak sabitlenmek yerine, para-sermaye olarak yeniden etkin biçimde işlev görmeye başladığında, P′'nün içerdiği, anapara ve artış tutarı arasındaki anlamsız ayrım, P ... P′ hareketinin sonucunu ifade ettiği ölçüde, hemen ortadan kalkar. Para-sermaye devresi (P′ şimdi P olarak işlev görüyor olsa bile) hiçbir zaman P′ ile başlayamaz, yalnızca P ile başlayabilir; yani, hiçbir zaman sermaye ilişkisinin ifadesi olarak başlayamaz ve yalnızca, sermaye değerinin öndelenme biçimi olarak başlayabilir. 500 sterlin, değerini yeni baştan çoğaltmak için, yeniden sermaye olarak öndelenir öndelenmez, geri dönüş noktası değil başlangıç noktasıdır. 422 sterlinlik bir sermaye yerine şimdi 500 sterlinlik bir sermaye, öncekinden daha fazla para, daha fazla sermaye değeri öndelenmiştir; ama iki bileşen arasındaki ilişki ortadan kalkmıştır; ne de olsa, başlangıçta, 422 sterlin yerine 500 sterlinlik bir tutar da sermaye olarak işlev görebilirdi.

P′ olarak ortaya çıkmak para-sermayenin etkin bir işlevi değildir; P′ olarak ortaya çıkması, asıl olarak M′'nün bir işlevidir. 1) M_1 – P, 2) P – M_2 basit meta dolaşımında bile, P, ancak ikinci P – M_2 işleminde etkin biçimde işlev görür; onun P olarak ortaya çıkması, yalnızca birinci işlemin sonucudur; ancak bu işlem sayesinde, P, M_1'in dönüşmüş biçimi olarak sahneye çıkar. P′'nün içerdiği sermaye ilişkisi, yani sermaye değeri olan bir parçasının, onun değer artışı olan öteki parçasıyla ilişkisi, kuşkusuz, P ... P′ devresinin sürekli yinelenmesi sonucu P′'nün biri sermaye dolaşımı, öbürü artık değer dolaşımı olan iki dolaşıma bölünmesi, dolayısıyla iki parçanın (P ve p'nin) yalnızca nicel açıdan değil nitel açıdan da farklı işlevleri yerine getirmeleri ölçüsünde, işlevsel anlam kazanır. Dolayısıyla her iki parça, P ve p, yalnızca nicel olarak değil, nitel olarak da farklı işlevleri yerine getirir. Ama P ... P′ biçimi, kendi başına ele alındığında, kapitalistin tüketimini içermez; onun açıkça içerdiği, birikimin kendisini her şeyden önce sürekli yeniden öndelenen para-sermayenin dönemsel artışıyla ifade etmesi ölçüsünde, yalnızca, öz değerlenme ve birikimdir.

P′ = P + p, sermayenin anlamsız biçimi olsa bile, aynı zamanda, kendi gerçekleşmiş biçiminde, öncelikle, para doğurmuş para olarak, para-sermayedir. Ama bunu, para-sermayenin P – M < $\overset{E}{Üa}$ birinci aşamasındaki işlevinden ayrı tutmak gerekir. Bu birinci aşamadaki P, para olarak dolaşır. Para-sermaye olarak işlev görmesinin tek nedeni, yalnızca kendi para durumundayken, bir para işlevi görebilmesi, karşısında metalar olarak yer alan P ögelerine, E'ye ve Üa'ya dönüşebilmesidir. Bu dolaşım işleminde yalnızca para olarak işlev görür; ama bu işlem, süreç içindeki sermaye değerinin ilk aşaması olduğundan, satın alınan E ve Üa metalarının özgül kullanım biçimi sayesinde, aynı zamanda para-sermaye işlevidir. Buna karşılık, sermaye değeri (P) ile bunun yarattığı artık değerden (p) oluşan P′, değerlenmiş sermaye değerini, amacı ve sonucu, sermayenin toplam devresel sürecinin işlevini ifade eder. Onun bu sonucu para biçiminde, gerçekleştirilmiş para-sermaye olarak ifade etmesi, onun sermayenin para biçimi, *para*-sermaye olmasından kaynaklanmaz; tersine, onun para-*sermaye*, para biçimindeki sermaye olmasından, sermayenin süreci bu biçimde açmış, para biçiminde öndelenmiş bulunmasından kaynaklanır. Para biçimine geri dönüş, görmüş olduğumuz gibi, para-sermayenin bir işlevi değil, meta-sermayenin (M′) bir işlevidir. Oysa, P′′'nün P'den farkı olan p nedir diye bakarsak, bunun yalnızca w'nin, M'deki artışın para biçimi olduğunu görürüz; P′′'nün P + p'ye eşit olmasının tek nedeni, daha önce M′′'nün M + w'ye eşit olmasıydı. Demek ki, hem bu fark hem de sermaye değerinin onun tarafından doğurulan artık değerle ilişkisi, bunların her ikisinin P′′'ne, yani kendisinde bu iki değer parçasının bağımsız olarak karşı karşıya geldikleri ve bundan ötürü bağımsız ve birbirlerinden farklı işlevler için de kullanılabilir oldukları bir para tutarına dönüştürülmesinden önce, M′′'nde vardır ve onun tarafından ifade edilir.

P′, yalnızca, M′′'nün gerçekleşmesinin sonucudur. Her ikisi, hem M′ hem de P′, yalnızca, değerlenmiş sermaye değerinin farklı biçimleri, meta biçimi ve para biçimidir; değerlenmiş sermaye değeri olmaları her ikisinin ortak yanıdır. Burada sermaye değeri bu kimliğiyle, ondan farklı ve onun aracılığıyla elde edilmiş bir meyve olarak artık değerle birlikte var olduğu için, bu ilişki sadece bir para tutarının ya da bir meta değerinin iki parçası arasındaki ilişkinin anlamsız biçimiyle ifade ediliyor olsa bile, her ikisi de gerçekleşmiş sermayedir. Ama, onun tarafından yaratılan artık değerle ilişkili ve ondan farklı olarak sermayenin ifadeleri, yani değerlenmiş değerin ifadeleri olarak P′ ile M′ aynıdır ve aynı şeyi ifade ederler; yalnızca biçimleri farklıdır; birbirlerinden para-sermaye ve meta-sermaye olarak değil, para ve meta olarak farklılaşırlar. Bunlar,

değerlenmiş değeri, sermaye olarak etkinlik göstermiş sermayeyi temsil ettikleri ölçüde, yalnızca, üretken sermayenin işlevinin, içinde sermaye değerinin değer doğurduğu biricik işlevin sonucunu ifade eder. Ortak yanları, ikisinin de, yani para-sermayenin de meta-sermayenin de, sermayenin varoluş tarzları olmalarıdır. Biri para biçimindeki, öbürü meta biçimindeki sermayedir. Bunları birbirlerinden ayıran özgül işlevler, bundan ötürü, para işlevi ile meta işlevi arasındaki farklardan başka bir şey olamaz. Kapitalist üretim sürecinin doğrudan ürünü olarak meta-sermaye, kendi kökenini anımsatır ve bundan ötürü, tıpkı metalardaki bütün özel kullanım biçimlerinin genel olarak parada silinip gitmeleri örneğinde olduğu gibi, bu sürecin tüm izlerinin kendisinde silinip gitmiş bulunduğu para-sermayeye kıyasla, biçim açısından daha akılcı, daha az anlamsızdır. Bu nedenle, P'nün tuhaf biçimi, yalnızca, P'nün kendisinin meta-sermaye olarak işlev gördüğü, bir üretim sürecinin dolaysız ürünü olduğu ve bu ürünün dönüşmüş biçimi olmadığı yerde, yani para malzemesinin kendisinin üretiminde ortadan kalkar. Örneğin altın üretiminde formül şu olurdu (P' meta-ürün olarak görünür burada): $P - M < \frac{E}{Üa} \ldots Ü \ldots P'$ (P + p); burada P' meta-ürün olarak görünür, çünkü Ü, altının üretim ögeleri için birinci P'de, para-sermayede öndelenmiş olandan daha fazla altın sağlar. Dolayısıyla burada, bir para tutarının bir bölümünün, aynı para tutarının öbür bölümünün anası olarak göründüğü P ... P' (P + p) ifadesinin akıl dışılığı ortadan kalkar.

IV. Devrenin Bütünü

Dolaşım sürecinin, birinci evresi $P - M < \frac{E}{Üa}$ geçildikten sonra, piyasadan satın alınan E ve Üa metalarının üretken sermayenin maddi ve değersel bileşenleri olarak tüketildiği Ü ile kesildiğini görmüş olduk; bu tüketimin ürünü, madde olarak ve değerce değişmiş yeni bir metadır (M'). Kesintiye uğrayan P – M dolaşım sürecinin M – P ile tamamlanması gerekir. Ama bu ikinci ve sonuçlandırıcı dolaşım evresinin taşıyıcısı olarak, birinci M'den madde olarak ve değerce farklı bir meta, M' ortaya çıkar. Dolayısıyla dolaşım dizisi kendisini 1) $P - M_1$; 2) $M'_2 - P'$ olarak ortaya koyar; burada, Ü'nün işlevinin, yani üretken sermayenin (Ü) varoluş biçimi olan M'nin ögelerinden M'nün üretilmesinin yol açtığı kesinti sırasında, birinci meta M_1'in yerine ikinci evrede daha yüksek değerli ve farklı kullanım biçimine sahip M'_2 koyulur. Buna karşılık, sermayenin karşımıza çıkmış olan ilk görünüm biçimi (I. Kitap, Bölüm 4, 1), yani P – M – P' (açılmış olarak: 1) $P - M_1$; 2) $M_1 - P'$), aynı metayı iki kez gösterir. Birinci evrede paranın kendisine dönüştüğü ve ikinci evrede

daha çok paraya yeniden dönüşen meta, her iki kez de aynı metadır. Bu temel farklılığa karşın, evrelerinin ilkinde paranın metaya ve ikincisinde metanın paraya dönüşmesi, dolayısıyla birinci evrede harcanmış olan paranın ikincisinde yeniden geri dönmesi, her iki dolaşımın ortak yanıdır. Bir yandan paranın kendi başlangıç noktasına bu geri dönüşü, öte yandan geri dönen paranın öndelenmiş olan parayı aşan fazlalığı da ortak yanlarıdır. Bu çerçevede, P – M ... M′ – P′ de, P – M – P′ genel formülünde kapsanıyor görünür.

Burada ayrıca görülüyor ki, dolaşıma ait her iki başkalaşımda, P – M'de ve M′ – P′'nde, her seferinde aynı büyüklükte, aynı anda elde bulunan değer varlıkları birbirleriyle karşı karşıya gelir ve birbirlerinin yerlerine geçer. Değer değişimi, yalnızca, Ü başkalaşımı sırasında, yani üretim sürecinde gerçekleşir; üretim süreci de, böylece, dolaşımın salt biçimsel nitelik taşıyan başkalaşımları karşısında, sermayenin gerçek başkalaşımı olarak görünür.

Şimdi de P – M ... Ü ... M′ – P′ toplam hareketini ya da bunun genişletilmiş biçimi olan $P - M < \overset{E}{\underset{Üa}{}} \ldots Ü \ldots M' (M + m) - P' (P + p)$'yi ele alalım. Sermaye burada, birbirleriyle bağlantılı, birbirlerine bağımlı bir dizi dönüşüm geçiren, bir toplam sürecin çok sayıda evrelerini ya da aşamalarını oluşturan bir dizi başkalaşımdan geçen bir değer olarak görünür. Bu evrelerden ikisi dolaşım alanında, biri üretim alanında yer alır. Sermaye değeri, bu evrelerin her birinde, farklı ve özel bir işleve uygun düşen farklı bir biçime bürünmüş bulunur. Öndelenmiş değer, bu hareket içinde, kendisini korumakla kalmak yerine çoğalır, büyüklüğünü artırır. Sonunda, son aşamada, toplam sürecin başlangıcında göründüğü aynı biçime geri döner. Bu nedenle, bu toplam süreç, devresel süreçtir.

Kendi dolaşım aşamaları içinde sermaye değerinin büründüğü iki biçim, *para-sermaye* ve *meta-sermaye* biçimleridir; üretim aşamasında aldığı biçim, *üretken sermaye* biçimidir. Kendi toplam devresinde bu biçimleri alan ve yeniden bırakan ve her birinde ona uygun düşen işlevi yerine getiren sermaye, *sanayi sermayesi*dir – burada sanayi sözcüğü, kapitalistçe işletilen tüm üretim dallarının kapsandığını anlatmaktadır.

Dolayısıyla, burada, para-sermaye, meta-sermaye ve üretken sermaye, işlevleri, bağımsız ve birbirlerinden ayrı iş dallarının içeriğini oluşturan, bağımsız sermaye türlerine işaret etmemektedir. Bunlar burada yalnızca, sanayi sermayesinin art arda her üçüne de büründüğü özel işlev biçimlerini anlatmaktadır.

Sermaye devresi, ancak farklı evreleri herhangi bir kesinti olmadan birbirlerine geçtiği sürece normal bir şekilde gerçekleşir. Sermaye birinci P – M evresinde durursa, para-sermaye gömü biçiminde donup kalır;

üretim evresinde durursa, bir yanda üretim araçları işlevsiz kalırlarken, öte yanda da emek gücü işsiz kalır; sonuncu M′ – P′ evresinde durursa, satılamayan meta stokları dolaşım akımını tıkar.

Öte yandan, olayın doğası gereği, devrenin kendisi, sermayenin, devrenin farklı bölümlerinde belirli süreler boyunca sabitlenmesini gerektirir. Sanayi sermayesi, evrelerinin her birinde, belirli bir biçime bağlıdır: para-sermaye, üretken sermaye, meta-sermaye. O, yeni bir dönüşüm evresine geçebileceği biçimi, ancak, her bir biçimine karşılık gelen işlevi yerine getirdikten sonra alır. Bunu açıkça ortaya koymak için, örneğimizde, üretim evresinde yaratılan meta kütlesinin sermaye değerinin, başlangıçta para olarak öndelenmiş olan değerin toplam tutarına eşit olduğunu, başka bir deyişle, para olarak öndelenmiş olan tüm sermaye değerinin her bir evreden bir sonrakine topluca geçtiğini varsaymıştık. Ama görmüştük ki (I. Kitap, Bölüm 6), değişmez sermayenin bir bölümü, yani asıl emek araçları (örneğin makineler), aynı üretim sürecinin az ya da çok sayıdaki yinelenişleriyle durmadan yeni baştan iş görür, bundan ötürü de değerlerini ürüne ancak parça parça aktarır. Bu durumun sermayenin devresel sürecini ne ölçüde değişikliğe uğrattığı daha sonra görülecek. Şimdilik şu kadarını belirtmek yeter: Örneğimizde, üretken sermayenin 422 sterlin tutan değeri, yalnızca, fabrika binalarındaki, makinelerdeki vb. ortalama olarak hesaplanan aşınma ve yıpranmayı, yani yalnızca, bunların, 10 600 libre pamuğun 10 000 libre ipliğe dönüşümü sırasında, 60 saat tutan bir haftalık iplik yapım sürecinin ürünü olan ipliğe aktardıkları değer parçasını içeriyordu. Bundan ötürü, 372 sterlin tutarındaki değişmez sermayenin dönüştüğü üretim araçları arasında, emek araçları, binalar, makineler vb. de, sanki sadece piyasadan haftalık ödemeler karşılığında kiralanmışlar gibi boy gösteriyordu. Ne var ki bunun tartışılan konu üzerinde hiçbir etkisi olmaz. Bir haftada üretilen 10 000 librelik iplik niceliğini, belirli sayıda yıl içindeki hafta sayısıyla çarpmamız, satın alınmış ve bu süre içinde tüketilmiş olan emek araçlarının tüm değerinin ipliğe aktarılması için yeterlidir. O zaman açıkça görülür ki, öndelenmiş olan para-sermayenin, Ü üretken sermayesi olarak işlev görebilmesinden önce, bu araçlara dönüştürülmüş, dolayısıyla birinci P – M aşamasından çıkmış olması gerekir. Örneğimizde yine açıktır ki, üretim süreci sırasında iplikle birleşen 422 sterlinlik sermaye değeri tutarı, iplik ortaya çıkana dek, 10 000 libre ipliğin değer bileşeni olarak, M′ – P′ dolaşım evresine gelemez. İplik, eğrilmeden önce satılamaz.

Genel formülde, Ü'nün ürünü, üretken sermayenin ögelerinden farklı bir maddi şey, üretim sürecinden ayrı bir varlığı, üretim ögelerininkinden farklı bir kullanım biçimi olan bir nesne sayılır. Ve üretim sürecinin

sonucu, şey olarak ortaya çıktığında, ürünün bir bölümü yeniden başlatılmış olan üretime bunun bir ögesi olarak yeniden girdiğinde bile, her zaman bu söylenen geçerlidir. Kendi üretiminde tohum olarak hizmet gören tahıl buna örnektir; ama ürün yalnızca tahıldan oluşur, dolayısıyla da emek gücü, aletler, gübre gibi birlikte kullanılan ögelerden farklı bir fiziksel biçime sahiptir. Ne var ki üretim sürecinin ürününün yeni bir nesnel ürün, bir meta olmadığı bağımsız üretim dalları vardır. Bunlar arasında iktisadi açıdan önemli olan tek üretim dalı, ister metaları ve insanları ilgilendiren asıl taşımacılık sanayisi, isterse sadece haberlerin, mektupların, telgrafların vb. aktarımı olsun, ulaştırma sanayisidir.

A. Çuprov[6] şöyle diyor bu konuda:

> "İmalatçı, önce nesneleri üretip sonra bunlar için tüketici arayabilir"

{onun ürünü, üretim sürecinden son şeklini alarak çıktıktan sonra, ondan ayrı bir meta olarak dolaşıma geçer}.

> "Böylece, üretim ve tüketim, yer ve zaman bakımından ayrı iki işlem olarak görünür. Yeni ürünler yaratmak yerine insanların ve şeylerin yerlerini değiştiren ulaştırma sanayisinde bu iki işlem çakışır, hizmetlerin" {yerini değiştirme} "üretildikleri anda tüketilmeleri gerekir. Bu yüzden, demiryollarının hizmetlerini satın alacak müşteri arayabilecekleri alan, yolun her iki yanında en fazla 50 verst" (53 km) "öteye uzanır."

Taşınan ister insan isterse meta olsun, sonuç, bunların bulundukları yerin değişmiş olması; örneğin, ipliğin şimdi, üretildiği yer olan İngiltere yerine, Hindistan'da bulunmasıdır.

Ama ulaştırma sanayisinin sattığı şey, yer değiştirmenin kendisidir. Üretilen yararlı etki, taşıma sürecine, yani ulaştırma sanayisinin üretim sürecine ayrılmamacasına bağlıdır. İnsanlar ve metalar ulaştırma aracıyla yolculuk eder ve ulaştırma aracının yolculuğu, mekânsal hareketi, bu araçla gerçekleşen üretim sürecinin ta kendisidir. Yararlı etki yalnızca üretim süreci sırasında tüketilebilir; o, bu süreçten ayrı, ancak üretiminden sonra ticaret eşyası olarak işlev gören, meta olarak dolaşan bir kullanım nesnesi olarak var olmaz. Ama bu yararlı etkinin mübadele değeri, herhangi bir başka metanınki gibi, onda tüketilmiş olan üretim ögelerinin (emek gücü ve üretim araçları) değeri artı ulaştırma sanayisinde çalıştırılan işçilerin artık emeğinin yaratmış bulunduğu artık değer ile belirlenir. Bu yararlı etki, tüketimi bakımından da tüm diğer metalarla aynı özelliklere sahiptir. Bireysel olarak tüketilirse, değeri tüketimle birlikte yok olur; üretken şekilde, taşınmakta olan metaların bir üretim aşaması olacak şekilde tüketilirse, değeri, ek bir değer olarak metanın

6 А. Чупров, "Железнодорожное хозяйство" [Demiryolu Sektörü], Москва 1875, стр. 69, 70.

kendisine aktarılır. Üretim sürecinden ayrılabilecek bir ürün değil, bu sürecin kendisi ödeme ve tüketim konusu olduğundan, ulaştırma sanayisinin formülü, $P - M < \overset{E}{\underset{Üa}{}} \ldots Ü - P'$ olurdu. Yani bu sanayinin formülü, değerli meta üretiminin formülüyle neredeyse tam olarak aynı biçimdedir; tek fark, buradaki P''nün, üretim sürecinde yaratılan ve bu süreçten çıkarılan altın ya da gümüşün doğal biçimi değil, üretim sürecinde yaratılan yararlı etkinin dönüşmüş biçimi olmasıdır.

Sanayi sermayesini, sermayenin bir varoluş tarzı olarak benzersiz kılan bir özellik, bu sermayede, yalnızca artık değere ya da artık ürüne el koyulmasının değil, aynı zamanda bunun yaratılmasının da sermayenin işlevi olmasıdır. Bu nedenle, üretimin kapitalist karakterini gerekli kılar; varlığı, kapitalistlerle ücretli emekçiler arasındaki sınıf karşıtlığını da içerir. Toplumsal üretime egemen olması ölçüsünde, teknikte ve emek sürecinin toplumsal örgütlenmesinde ve bunlarla birlikte iktisadi-tarihsel toplum tipinde köklü değişiklikler yaşanır. Geçip gitmiş ya da ortadan kalkmakta olan toplumsal üretim koşulları içinde sanayi sermayesinden önce görünmüş olan öteki sermaye türleri, ona yalnızca baş eğmekle ve işleyiş mekanizmalarını ona uygun şekilde değiştirmekle kalmaz, artık yalnızca onun oluşturduğu temel üzerinde hareket eder, yaşar ve ölürler, dolayısıyla ayakta kalışları da düşüşleri de bu temel üzerinde gerçekleşir. Para-sermaye ve meta-sermaye, işlevleriyle sanayi sermayesinin yanında özel iş dallarının taşıyıcıları olarak göründükleri kadarıyla, artık yalnızca, sanayi sermayesinin dolaşım alanı içinde bir girip bir çıktığı farklı işlev biçimlerinin toplumsal iş bölümü yoluyla bağımsızlaşmış ve tek yönlü gelişmiş varoluş tarzlarıdır.

P ... P' devresi, bir yandan, genel meta dolaşımı ile iç içe girer, ondan çıkar ve ona girer ve onun bir parçasını oluşturur. Öte yandan, bireysel kapitalist için, sermaye değerinin ayrı bir bağımsız hareketini oluşturur; bu hareket, kısmen genel meta dolaşımının içinde, kısmen bunun dışında gerçekleşir, ama bağımsız karakterini her zaman korur. Birincisi, onun her ikisi de dolaşım alanı içinde yer alan P – M ve M' – P' evrelerinin, sermaye hareketinin evreleri olarak belirli işlevsel karakterlere sahip olmaları nedeniyle, P – M'de, M, emek gücü ve üretim aracı olarak maddi yönden belirlidir; M'– P''nde sermaye değeri + artık değer gerçekleştirilir. İkincisi, Ü, üretim süreci, üretken tüketimi kapsar. Üçüncüsü, paranın kendi çıkış noktasına geri dönüşü, P ... P' hareketini kendi içinde tamamlanan bir devre hareketi hâline getirir.

Demek ki, her bireysel sermaye, kendi dolaşımının her iki yarısında (P – M ve M'– P'), bir yandan, içinde kendisinin ya para ya da meta olarak işlev gördüğü ya da zincirlenmiş bulunduğu genel meta dolaşımının

bir aracısıdır. O, böylece, metalar dünyasının genel başkalaşımlar dizisinin bir halkasını oluşturur. Öte yandan, genel dolaşım içinde, kendi özel bağımsız devresini çizer; bu devre içinde, üretim alanı bir geçiş aşaması oluşturur ve bireysel sermaye, kendi çıkış noktasına, ondan ayrılırken sahip olduğu biçimin aynısına bürünmüş olarak geri döner. Üretim sürecindeki gerçek başkalaşımını içeren kendi ayrı devresinde o, aynı zamanda kendi değer büyüklüğünü değiştirir. Yalnızca para-değer olarak değil, büyümüş, çoğalmış para-değer olarak geriye döner.

Son olarak, P – M ... Ü ... M′ – P′′nü, daha sonra incelenecek olan öteki biçimlerin yanında, sermayenin devresel sürecinin özel bir biçimi olarak ele alırsak, onun belirgin ayırıcı özelliklerinin şunlar olduğu görülür:

1. Bu devre, *para-sermaye devresi* olarak görünür; çünkü para biçimindeki sanayi sermayesi, para-sermaye olarak, kendi toplam sürecinin çıkış noktasını ve geri dönüş noktasını oluşturur. Formülün kendisi, paranın burada para olarak harcanmadığını, yalnızca öndelendiğini, dolayısıyla yalnızca sermayenin para biçimi, para-sermaye olduğunu ifade eder. Onun ifade ettiği başka bir şey daha var: hareketin belirleyici öz amacı, kullanım değeri değil mübadele değeridir. Tam da değerin para biçimi kendisinin bağımsız, elle tutulur görünüm biçimi olduğu için, çıkış ve sonuç noktaları gerçek para olan P ... P′ dolaşım biçimi, para kazanmayı, kapitalist üretimin itici dürtüsünü en elle tutulur şekilde anlatır. Üretim süreci yalnızca kaçınılamayan bir ara halka, para kazanmak isteniyorsa katlanılması gereken bir dert olarak görünür. {Bu yüzden, kapitalist üretim tarzının geçerli olduğu ulusların hepsi, dönemsel olarak, para kazanmayı araya üretim sürecini sokmadan gerçekleştirme hırslarına kaptırırlar kendilerini.}

2. Bu devrede, üretim aşaması, Ü işlevi, P – M ... M′ – P′ dolaşımının iki evresi arasındaki kesintiyi oluşturur. Bu kesinti de, yalnızca, P – M – P′ basit dolaşımının ara halkasıdır. Üretim süreci, devresel sürecin kendisinin biçiminde, şeklen ve açıkça, kapitalist üretim tarzında ne ise o olarak, sadece öndelenen değeri çoğaltmanın, yani üretimin öz amacı olarak bu şekildeki zenginleşmenin aracı olarak görünür.

3. Evreler dizisi P – M ile açıldığı için, dolaşımın ikinci halkası M′ – P′′dür; dolayısıyla başlangıç noktası, P, yani değerlenecek para-sermaye, sonuç noktası, P'nin gerçekleşmiş sermaye olarak yavrusu p'nin yanında göründüğü, değerlenmiş para-sermaye (P + p), yani P′′dür. Bu, P devresini, diğer Ü ve M′ devrelerinin her ikisinden de ayırır ve bunu iki şekilde yapar. Bir yandan, her iki ucun para biçimi aracılığıyla; ama para, değerin bağımsız elle tutulur varoluş biçimi, ürünün kendi bağım-

sız değer biçimine bürünmüş olan değeridir ve bu değer biçimi içinde metaların kullanım değerlerinin tüm izleri silinmiştir. Öte yandan, Ü ... Ü biçimi zorunlu olarak P ... P′ (P + p) olmaz ve M′ ... M′ biçiminde, her iki uç arasında gözle görülür hiçbir değer farkı bulunmaz. – Bir yandan, sermaye değerinin kalkış noktasını ve değerlenmiş sermaye değerinin geri dönüş noktasını oluşturması, böylece, sermaye değeri öndeliğinin bütün işlemin aracı, değerlenmiş sermaye değerinin de amacı olarak görünmesi; öte yandan, bu ilişkinin para biçiminde, bağımsız değer biçiminde ifade edilmesi, bundan ötürü de para-sermayenin, para doğuran para olarak ifade edilmesi, P ... P′ formülüne özgü özelliklerdir. Değer tarafından artık değerin yaratılması, yanıp sönen para biçiminde, yalnızca sürecin alfası ve omegası [ilk ve son harfleri] olarak değil, olanca açıklığıyla ifade edilir.

4. M′ – P′'nün sonucu olarak gerçekleşmiş olan para-sermaye, P – M'nin tamamlayıcı ve sonlandırıcı evresi olarak P′, ilk devresini açarken hangi biçimde bulunuyorsa mutlak olarak aynı biçimde bulunduğundan, bu devreden çıkar çıkmaz, büyümüş (birikmiş) para-sermaye (P′ = P + p) olarak aynı devreyi yeniden açabilir; ve devrenin yinelenmesi sırasında p'nin dolaşımının P'nin dolaşımından ayrıldığı, en azından P ... P′ biçimi tarafından ifade edilmez. Bu nedenle, para-sermaye devresi, tek seferlik biçimi içinde ele alındığında, biçimsel olarak, yalnızca değerlenme ve birikim sürecini ifade eder. Burada tüketim $P - M < \overset{E}{\underset{Üa}{}}$ ile yalnızca üretken tüketim olarak ifade edilir; bu bireysel sermaye devresinde yalnızca üretken tüketime yer olur. P – E, işçi yönünden E – P ya da M – P'dir; dolayısıyla, işçinin kendi bireysel tüketimine aracılık eden dolaşımın birinci evresidir: E – P – M (geçim aracı). P – M ikinci evresi, artık bireysel sermaye devresinde yer almaz; ama bu devre tarafından başlatılır, onun tarafından varsayılır; çünkü işçi, kapitalist tarafından sömürülebilir malzeme olarak piyasada hep bulunmak için, her şeyden önce yaşamak, yani bireysel tüketimle kendisini ayakta tutmak zorundadır. Ama bu tüketimin kendisi, burada yalnızca, emek gücünün sermaye tarafından üretken tüketiminin koşulu olarak, dolayısıyla da yalnızca, işçinin kendi bireysel tüketimi aracılığıyla kendisini emek gücü olarak ayakta tuttuğu ve yeniden ürettiği ölçüde varsayılır. Devreye giren Üa, yani asıl metalar ise, sadece üretken tüketimi besleyen maddeleri oluşturur. E – P işlemi, işçinin bireysel tüketimine, geçim araçlarının kendisinde ete ve kemiğe dönüşmesine aracılık eder. Kuşkusuz, kapitalistin de, kapitalist olarak işlev görmek için, ortada bulunması, yani onun da yaşaması ve tüketmesi gerekir. Bunun için aslında tek yapması gereken işçi olarak tüketmektir ve bu nedenle dolaşım sürecinin bu bi-

çiminde daha fazlası varsayılmış değildir. Formül M''yle, yani hemen büyütülmüş para-sermaye olarak yeniden işlev görebilecek olan bir sonuçla sonlandığından, biçimsel olarak bu bile ifade edilmez.

M' – P', M''nün satışını doğrudan doğruya içerir; ama M' – P', yani bir tarafın satışı, P – M, yani diğer tarafın satın alışıdır ve meta, nihai olarak, satın alınan metanın doğasına göre bireysel de üretken de olabilecek olan tüketim sürecine girmek için (ara satışları dikkate almıyoruz), yalnızca kendi kullanım değerinden dolayı satın alınır. Ama bu tüketim, ürünü M' olan bireysel sermayenin devresine girmez; bu meta, tam da satılacak meta olarak devrenin dışına atılır. M', açıkça, başkaları tarafından tüketilmesi için üretilir. Bu yüzden, (temelinde P – M ... Ü ... M' – P' formülü yatan) merkantilist sistemin sözcülerinden şu tür pek seçkin vaazlar dinleriz: Bireysel kapitalist, yalnızca işçinin tükettiği kadar tüketmeli, kapitalist ulus da, kendi metalarının tüketimini ve genel olarak tüketim sürecini daha aptal olan diğer uluslara bırakmalı, buna karşılık üretken tüketimi kendisine yaşam görevi yapmalıdır. Bu vaazlar biçimleriyle de içerikleriyle de çoğu zaman kilise babalarının benzer çileci öğütlerini anımsatır.

Demek ki, sermayenin devresel süreci, dolaşım ile üretimin birliğidir; her ikisini de içerir. Her iki evrenin, P – M ve M' – P''nün, dolaşım işlemleri olmaları ölçüsünde, sermaye dolaşımı genel meta dolaşımının bir parçasını oluşturur. Ama, yalnızca dolaşım alanına değil, aynı zamanda üretim alanına ait olan sermaye devresindeki işlevsel olarak belirlenen bölümler, aşamalar olarak sermaye, kendi devresini genel meta dolaşımı içinde gerçekleştirir. Genel meta dolaşımı, birinci aşamada, üretken sermaye olarak işlev görebileceği biçime girmesine, ikinci aşamada, devresini yenilemesine izin vermeyecek olan meta işlevinden sıyrılmasına hizmet eder; bunlara ek olarak, kendi sermaye devresini, kendisinden türemiş olan artık değerin dolaşımından ayırma olanağını ortaya çıkarır.

Para-sermaye devresi, bu yüzden, sanayi sermayesinin hedefinin ve itici güdüsünün değerin değerlenmesi, para kazanma ve birikim olduğunu en göze çarpacak şekilde gösteren (daha pahalıya satmak için satın almak), bu sermayenin en tek yanlı, bu nedenle en çarpıcı ve en karakteristik görünüş biçimidir. Birinci evrenin P – M olması, hem üretken sermayenin bileşenlerinin meta piyasasından kaynaklandıklarını, hem de genel olarak, kapitalist üretim sürecinin dolaşıma, ticarete bağımlı olduğunu ortaya koyar. Para-sermaye devresi yalnızca meta üretimi değildir; onun kendisi yalnızca dolaşımla ortaya çıkar; dolaşımı şart koşar.

Diğer devre biçimlerinin ikisinde de söz konusu olmadığı üzere, dolaşıma ait P biçiminin, öndelenen sermaye değerinin birinci ve saf biçimi olarak görünmesi bile buna işaret eder.

Para-sermaye devresi, her zaman, öndelenen değerin değerlenmesini içerdiğinden, sanayi sermayesinin genel ifadesi olarak kalır. Ü ... Ü'de, sermayenin parasal ifadesi yalnızca üretim ögelerinin fiyatı olarak, dolayısıyla yalnızca hesap parasıyla ifade edilmiş değer olarak ortaya çıkar ve muhasebede bu biçimde kaydedilir.

Yeni ortaya çıkan sermayenin önce para olarak öndelenmesi ve ister bir iş dalından bir başkasına geçiş, isterse sanayi sermayesinin bir iş dalından geri çekilmesi yoluyla olsun, aynı biçimde geri çekilmesi durumunda, P ... P′, sanayi sermayesi devresinin özel biçimi olur. Bu biçim, önce para biçiminde öndelenen artık değerin sermaye olma işlevini içerir ve en çarpıcı şekliyle, artık değer, doğup geldiği yerden başka bir işte işlev gördüğünde ortaya çıkar. P ... P′, bir sermayenin birinci devresi olabilir; son devresi olabilir; toplam toplumsal sermayenin biçimi sayılabilir; ister para biçiminde yeni biriktirilmiş sermaye, isterse bir üretim dalından bir başkasına aktarılmak üzere tümüyle paraya dönüştürülen eski sermaye olsun, yeni yatırılan sermayenin biçimidir.

Sürekli olarak tüm devrelerde yer alan bir biçim olarak para-sermaye, bu devreyi tam da artık değer yaratan sermaye parçası için, değişir sermaye için yapar. Olağan ücret öndeleme biçimi, para ödemedir; işçi günü gününe yaşadığı için, bu sürecin görece kısa aralıklarla hep yinelenmesi gerekir. Bu nedenle, işçinin karşısında kapitalist hep para kapitalisti olarak, sermayesi de hep para-sermaye olarak yer almak zorundadır. Burada, üretim araçları alımlarında ve üretken meta satışlarında olduğu gibi, doğrudan ya da dolaylı (para-sermayenin daha büyük bölümünün gerçekte yalnızca metalar biçiminde, paranın yalnızca hesap parası biçiminde ve ancak en sonunda, hesapları denkleştirmek için nakit olarak boy göstereceği şekilde) denkleştirme söz konusu olamaz. Öte yandan, değişir sermayeden kaynaklanan artık değerin bir bölümü, kapitalist tarafından, hangi dolambaçlı yolları izlerse izlesin, perakende ticareti ilgilendiren kişisel tüketimi için nakit olarak, yani artık değerin para biçimi içinde harcanır. Artık değerin bu parçasının ne kadar büyük ya da küçük olduğu konunun özünü değiştirmez. Her zaman, değişir sermaye ücretlere yatırılmış para-sermaye (P – E) olarak ve p kapitalistin özel gereksinimlerini karşılamak için harcanan artık değer olarak görünür ve bu durum sürekli yinelenir. Yani, öndelenen değişir sermaye değeri olarak P ve bundaki artış olarak p, zorunlu olarak, bu biçimde harcanmak üzere, para biçiminde tutulur.

P – M ... Ü ... M′ – P′ formülü, P′ = P + p sonucu ile birlikte, biçimce yanıltıcıdır, öndelenmiş ve değerlenmiş olan değerin kendi eş değer biçimi olan para biçimindeki varlığından kaynaklanan aldatıcı bir karakter taşır. Burada vurgulanması gereken, değerin değerlenmesi değil, bu sürecin *para biçimi*, sonunda dolaşımdan başlangıçta öndelenmiş olandan para biçiminde daha fazla değerin çekilmesi, dolayısıyla kapitaliste ait olan altın ve gümüş kütlesinin artmasıdır. Parasal sistem adıyla anılan şey, sadece, anlamsız P – M – P′ biçiminin ifadesidir; yalnızca dolaşımda gerçekleşen bu hareket, 1) P – M ve 2) M – P′ işlemlerini ancak şöyle açıklayabilir: İkinci işlemde M kendi değerinden fazlasına satılmakta ve bu nedenle, satın alınması yoluyla dolaşıma sokulmuş olandan daha fazla parayı dolaşımdan çekmektedir. Buna karşılık, P – M ... Ü ... M′ – P′, tek biçim olarak alınırsa, kendisinde yalnızca meta dolaşımının değil, meta üretiminin de zorunlu bir öge olarak göründüğü daha gelişmiş merkantilist sisteme temel oluşturur.

Ne zaman ki P – M ... Ü ... M′ – P′ biçimi, akıcı, durmadan yenilenen değil, tek seferlik biçim olarak sabitlenir, bu yüzden de devrenin biçimlerinden bir tanesi olarak değil, onun tek biçimi olarak görülür, o zaman P – M ... Ü ... M′ – P′'nün yanıltıcı karakteri ve ona uygun düşen yanıltıcı anlamı hemen önümüze çıkar. Ama onun kendisi, başka biçimlere işaret eder.

Birincisi, bu devrenin bütünü, ön koşul olarak, üretim sürecinin kapitalist karakterine dayanır; ve bu nedenle bu üretim sürecini ve onun yol açtığı özgül toplumsal durumu temel olarak alır. P – M = P – M < $\frac{E}{Üa}$; ama P – E, ücretli emekçinin ve dolayısıyla üretim araçlarının, üretken sermayenin parçası olduklarını, dolayısıyla da, emek ve değerlenme sürecinin, yani üretim sürecinin, sermayenin işlevi olduğunu varsayar.

İkincisi: P ... P′ yinelenirse, para biçimine geri dönüş, birinci aşamada para biçiminin başına geldiği gibi, uçup gidici görünür. P – M, Ü'ye yer açmak için ortadan kalkar. Para biçiminde sürekli yeniden öndelenme, tıpkı bunun sürekli olarak para biçimine dönüşü gibi, yalnızca devrenin içindeki uçup giden uğraklar olarak görünür.

Üçüncüsü:

P – M ... Ü ... M′ – P′. P – M ... Ü ... M′ – P′. P – M ... Ü ... vb.

Devre henüz yalnızca iki kez yinelendiğinde, P'nin ikinci devresi tamamlanmadan önce, Ü ... M′ – P′. P – M ... Ü devresi görünür ve böylece sonraki tüm devreler Ü ... M′ – P – M ... Ü biçimi altında ele alınabilir;

bu durumda, P – M, birinci devrenin birinci evresi olarak, yalnızca, üretken sermayenin sürekli yinelenen devresinin gelip geçici ön hazırlığını oluşturur; ve ilk kez para-sermaye biçiminde yatırılmış olan sanayi sermayesi örneğinde durum gerçekten de böyledir.

Öte yandan, Ü'nün ikinci devresi tamamlanmadan önce, birinci M′ – P′. P – M ... Ü ... M′ (kısaltıldığında M′ ... M′) devresi, yani meta-sermaye devresi çizilmiş olur. Böylece birinci biçim, artık öteki iki biçimi içermekte olur ve böylece salt değer ifadesi olmayıp, eş değer biçiminde, para olarak değer ifadesi olduğu kadarıyla, para biçimi yitip gider.

Son olarak, yeni ortaya çıkan ve P – M ... Ü ... P′ devresini ilk kez çizen tek bir sermayeyi ele alırsak, bu durumda, P – M, söz konusu tek sermayenin geçtiği ilk üretim sürecinin hazırlık evresi, öncüsüdür. Bu P – M evresi bu nedenle önceden varsayılmak yerine, üretim süreci tarafından varsayılır ya da gerekli kılınır. Ama bu yalnızca söz konusu tek sermaye için geçerlidir. Kapitalist üretim tarzı varsayıldığında, dolayısıyla kapitalist üretim tarafından belirlenen bir toplumsal durumda, sanayi sermayesi devresinin genel biçimi, para-sermaye devresidir. Bu yüzden, kapitalist üretim süreci, yeni yatırılmış olan bir sanayi sermayesinin para-sermayesinin birinci devresinde değilse bile bunun dışında, bir ön koşul olarak varsayılır; üretim sürecinin sürekli varlığı, sürekli yenilenen Ü ... Ü devresini varsayar. Bu varsayım, birinci P – M < $\overset{E}{Ü_a}$ evresinde bile ortaya çıkmıştı, çünkü bir yandan, söz konusu evre ücretli emekçiler sınıfının varlığını şart koşar, öte yandan, üretim araçları alıcısı için birinci P – M aşaması olan şey, bunların satıcısı için M′ – P′'dür ve dolayısıyla da M′, meta-sermayeyi, onun aracılığıyla kapitalist üretimin sonucu olarak metaların kendilerini ve böylece üretken sermayenin işlevini varsayar.

Bölüm

2

Üretken Sermaye Devresi

★★★

Üretken sermaye devresinin genel formülü şudur: Ü...M´–P´–M...Ü. Bu devre, üretken sermayenin dönemsel olarak yinelenen işlevine, dolayısıyla yeniden üretime ya da değerlenmeyle ilişkili yeniden üretim süreci olarak üretken sermayenin üretim sürecine; yalnızca üretime değil, artık değerin dönemsel olarak yeniden üretimine; üretken biçimine bürünmüş bulunan sanayi sermayesinin tek seferlik değil, yeniden başlangıcın çıkış noktasının kendisinde verili olmasını sağlayacak şekilde, dönemsel olarak yinelenen işlevine işaret eder. M´'nün bir bölümü (belirli durumlarda, sanayi sermayesinin yatırım dallarında), kendisinden meta olarak çıkmış bulunduğu aynı emek sürecine doğrudan doğruya yine üretim aracı olarak girebilir; bu durumda, yalnızca, değerinin gerçek paraya ya da para işaretine çevrilmesi gerekmemiş olur ya da bu değer sadece hesap parası olarak bağımsız bir ifade kazanır. Bu değer parçası dolaşıma girmez. Böylece, dolaşım sürecine girmeyen bazı değerler üretim sürecine girer. M´'nün, kapitalistin artık ürünün bir parçası olarak ayni olarak tükettiği kısmı için de aynısı geçerlidir. Ne var ki bu durum kapitalist üretim için önemsizdir; olsa olsa, tarımda üzerinde durmaya değebilir.

Bu biçimde, hemen göze çarpan iki şey vardır.

Birincisi: Üretim sürecinin ilk biçimi olan P – P´'nde, Ü işlevi, parasermaye dolaşımını keser ve yalnızca bunun P – M ve M´ – P´ evrelerinin

aracısı olarak görünürken, burada, sanayi sermayesinin toplam dolaşım süreci, dolaşım evresindeki tüm hareketi, yalnızca bir kesinti oluşturur ve bu yüzden, birinci uç olarak devreyi açan ve sonuncu uç olarak onu aynı biçimde, yani kendi yeniden başlama biçiminde kapatan üretken sermayenin aracılığını yapar. Gerçek anlamındaki dolaşım, yalnızca, dönemsel olarak yenilenen ve yenilenerek süreklilik kazanan yeniden üretime aracılık olarak görünür.

İkincisi: Toplam dolaşım, para-sermaye devresindekinin karşıtı bir biçimde gösterir kendini. Orada, değerin belirlenmesi bir yana bırakıldığında, şöyleydi: P – M – P (P – M. M – P); burada, değerin belirlenmesi yine bir yana bırakıldığında, M – P – M (M – P. P– M)'dir, yani basit meta dolaşımı biçimidir.

I. Basit Yeniden Üretim

Dolayısıyla, ilk olarak, dolaşım alanındaki Ü ... Ü uçları arasında yer alan M′ – P′ – M sürecini ele alalım.

Bu dolaşımın çıkış noktası meta-sermayedir: M′=M+w=Ü+w.M′–P′ meta-sermayesinin işlevi (bu sermayenin içermekte olduğu, şimdi meta bileşeni M olarak var olan, Ü'ye eşit sermaye değerinin ve yine bu sermayenin içermekte olduğu, aynı meta kütlesinin bileşeni olarak var olan, w değerindeki artık değerin gerçekleşmesi), devrenin birinci biçiminde incelenmişti. Ne var ki, orada bu işlev kesintiye uğramış olan dolaşımın ikinci evresini ve tüm devrenin sonuçlandırıcı evresini oluşturuyordu. Burada, devrenin ikinci, ama dolaşımın birinci evresini oluşturur. Birinci devre P′ ile son bulur ve P′, tıpkı başlangıçtaki P gibi, para-sermaye olarak ikinci devreyi yeni baştan açabildiğinden, P′'nün içerdiği P ile p'nin (artık değerin) yollarını birlikte mi sürdürdükleri, yoksa farklı yollar mı izledikleri üzerinde daha fazla durmak ilk aşamada gerekli değildi. Bunu yapmak, yalnızca, birinci devreyi yenilenmesi sırasında izlemeyi sürdürseydik gerekli hâle gelirdi. Ama bu noktanın üretken sermaye devresinde karara bağlanması gerekir, çünkü bu sermayenin birinci devresinin belirlenmesi bile ona bağlıdır ve P – M, bu devrede, M′ – P′ ile tamamlanması gereken birinci dolaşım evresi olarak görünür. Formülün basit yeniden üretimi mi, yoksa genişletilmiş ölçekli yeniden üretimi mi temsil ettiği bu karara bağlıdır. Yani, devrenin karakteri, alınan karara göre değişir.

O hâlde, birinci bölümde yaptığımız gibi, koşulların değişmediğini ve metaların değerleri üzerinden alınıp satıldıklarını varsayarak, önce üretken sermayenin basit yeniden üretimini ele alalım. Bu varsayım ge-

reğince, artık değerin tamamı kapitalistin kişisel tüketimine gider. Meta-sermayenin (M^) paraya dönüşümü gerçekleşir gerçekleşmez, para tutarının sermaye değerini temsil eden bölümü, sanayi sermayesi devresinde dolaşmayı sürdürür; altına [paraya] çevrilmiş artık değer olan öteki bölümü, genel meta dolaşımına girer; bu, kapitalistten başlayan para dolaşımıdır; ama onun bireysel sermayesinin dolaşımının dışında yer alır.

Örneğimizde, 500 sterlin değerindeki 10 000 libre iplikten oluşan bir M´ meta-sermayemiz vardı; bunun 422 sterlini üretken sermayenin değeridir ve 8 440 libre ipliğin para biçimi olarak, M´ tarafından başlatılmış olan sermaye dolaşımını sürdürür; meta-ürünün fazlalık bölümü 1560 libre ipliğin para biçimi olan 78 sterlinlik artık değer ise bu dolaşımdan çıkar ve genel meta dolaşımı içinde ayrı bir yol izler.

$$M' \left| \begin{array}{c|c|c|l} M & - & - & P \\ + & - & P' & + \\ w & - & - & p \end{array} \right| \begin{array}{l} - M <^{E}_{Üa} \\ \\ - w \end{array}$$

p – w, kapitalistin, kendi pek değerli canı ya da ailesi uğruna, ister gerçek metalar isterse hizmetler için harcadığı para aracılığıyla yapılan bir dizi satın almadır. Bu satın almalar parça parçadır ve değişik zamanlarda yapılır. Dolayısıyla, dolaşımı kesilmiş bulunan para gömü biçiminde bulunduğundan, para, geçici olarak, günlük tüketim için elde bulundurulan bir para stoku ya da gömü biçiminde var olur. Bu paranın, gömü olarak geçici biçimini de kapsayan dolaşım aracı olma işlevi, sermayenin para biçimindeki (P) dolaşımına girmez. Para öndelenmek yerine harcanır.

Öndelenen toplam sermayenin, evrelerinin birinden öbürüne hep bir bütün olarak geçtiğini ve dolayısıyla, burada da, Ü meta-ürününün, 422 sterlinlik üretken sermaye (Ü) ile üretim süreci sırasında yaratılan 78 sterlinlik artık değerin toplam değerini taşıdığını varsaydık. Parçalara ayrılabilir bir meta-ürüne yer verdiğimiz örneğimizde, artık değer 1560 libre iplik biçiminde var olur; aynı şekilde, hesabı 1 libre iplik üzerinden yapsak, artık değer 2,496 ons iplikte var olurdu. Buna karşılık, meta-ürün, örneğin, 500 sterlin değerinde ve aynı değer bileşiminde bir makine olsaydı, bu durumda, bu makinenin bir değer parçası, 78 sterlini, yine artık değer olur, ama bu 78 sterlin yalnızca makinenin bütününde bulunurdu; makine, paramparça edilmeden ve böylece kullanım değeri ile birlikte değeri de yok edilmeden, sermaye değeri ile artık değere bölünemez. Dolayısıyla, iki değer bileşeni, yalnızca düşünsel olarak, meta cisminin bileşenlerinde temsil edilebilir; her bir libre ipliğin, 10 000 lib-

re ipliğin ayrılabilir, bağımsız bir meta ögesi olması örneğindeki gibi, M′ metasının bağımsız ögeleri olarak temsil edilemezler. Birinci durumda, p'nin kendi ayrı dolaşımına girebilmesi için, toplam metanın, meta-sermayenin, makinenin, bir bütün olarak satılması gerekir. Buna karşılık kapitalist 8440 libre satsa, arta kalan 1560 librenin satışı, artık değerin w (1560 libre iplik) – p (78 sterlin) = w (tüketim nesneleri) şeklindeki apayrı bir dolaşımını temsil ederdi. Ama, 10 000 librelik iplik ürününün ayrı ayrı her bir parçasının değer ögeleri, toplam ürünle olduğu gibi ürünün parçalarıyla da gösterilebilir. Bu 10 000 libre iplik nasıl 372 sterlin değerindeki 7440 libre iplikten oluşan değişmez sermaye değerine (c), 50 sterlin değerindeki 1000 libre iplikten oluşan değişir sermaye değerine (v) ve 78 sterlin değerindeki 1560 libre iplikten oluşan artık değere (m) bölünebiliyorsa, her bir libre iplik de, 8,928 peni değerindeki 11,904 ons iplikten oluşan c'ye, 1,200 peni değerindeki 1,600 ons iplikten oluşan v'ye ve 1,872 peni değerindeki 2,496 ons iplikten oluşan m'ye bölünebilir. Kapitalist de, 10 000 librenin birbirini izleyen satışları sırasında, birbirini izleyen parçaların içerdiği artık değer ögelerini art arda tüketebilir ve bu yolla c + v toplamını da birbirini izleyen parçalar şeklinde gerçekleştirebilirdi. Ne var ki, son çözümlemede bu işlem aynı şekilde 10 000 librenin tamamının satılmasını, dolayısıyla da c'nin ve v'nin değerinin 8440 librenin satılmasıyla yerine koyulmasını baştan varsayar (I. Kitap, Bölüm 7, 2).

Ne şekilde olursa olsun, hem M″nün içerdiği sermaye değeri hem de artık değer, M′ – P′ aracılığıyla, ayrılabilir bir varlık, farklı para tutarları varlığı kazanır; her iki durumda da, hem P hem de p, başlangıçta, M″nde, kendisine ait bir ifadeye yalnızca düşünsel olarak ve metanın fiyatı olarak sahip olan değerin, gerçekten dönüşmüş biçimidir.

w – p – w, birinci evresi (w – p) meta-sermaye dolaşımında (M′ – P), yani sermaye devresinde yer alan; buna karşılık tamamlayıcı evresi (p – w),* genel meta dolaşımındaki ayrı bir süreç olarak, bu devrenin dışında kalan basit meta dolaşımıdır. M'nin ve w'nin, sermaye değerinin ve artık değerin dolaşımı, M″nün P″ne dönüşmesinden sonra bölünür. Bunun sonuçları şunlardır:

Birincisi: Meta-sermaye, M′ – P′ = M′ – (P + p) aracılığıyla gerçekleştiğinden, M′– P″nde henüz birlikte ve aynı meta kütlesinde yürütülen sermaye değeri ve artık değer hareketi, bunların her ikisi de şimdi ayrı para tutarları olarak bağımsız biçimler kazandıklarından, bölünebilir duruma gelir.

---

* 1. ve 2. baskılarda: "w – p"; Marx'ın elyazmasına göre değiştirilmiştir. –*Almanca ed.*

İkincisi: P, sermaye değerinin işlevsel biçimi olarak devrenin belirlediği yoldaki gidişini sürdürürken, p'nin, kapitalistin geliri olarak harcanmasıyla bu bölünme gerçekleşirse, birinci M´ – P´ işlemi, arkadan gelen P – M ve p – w işlemleriyle bağlantılı olarak, M – P – M ve w – p – w şeklindeki iki farklı dolaşım olarak gösterilebilir; bunların her ikisi de, genel biçimleri bakımından, olağan meta dolaşımına ait olan dizilerdir.

Bu arada, uygulamada, bölünmeye gelmeyen, sürekli bir fiziksel bütün oluşturan meta cisimleri söz konusu olduğunda, değer bileşenleri düşünsel olarak yalıtılır. Örneğin, Londra'daki büyük ölçüde krediyle yürütülen yapı sektöründe, müteahhit, ev yapımının ulaştığı farklı aşamalarda öndelik alır. Bu aşamaların hiçbiri bir ev değil, ama yalnızca, gelecekte ortaya çıkacak olan, oluşmakta bulunan bir evin gerçekten var olan bir bileşenidir; yani gerçek olmasına gerçek olmakla birlikte, tam bir evin yalnızca düşünsel bir kesridir, ama yine de bir ek öndelik için güvence olarak hizmet etmeye yetecek kadar gerçektir. (Bu konuda aşağıdaki Bölüm 12'ye bakınız.)

Üçüncüsü: Sermaye değeri ile artık değerin M'de ve P'de henüz ortak olan hareketi yalnızca kısmen (artık değerin bir bölümünün gelir olarak harcanmayacağı şekilde) bölünür ya da hiç bölünmezse, sermaye değerinin kendisinde, daha kendi devresi içinde, bu devrenin tamamlanmasından önce bir değişiklik meydana gelir. Örneğimizde üretken sermayenin değeri 422 sterline eşitti. Bu sermaye de, P – M'yi, diyelim 480 sterlin ya da 500 sterlin olarak sürdürürse, devrenin son aşamalarından, başlangıçtakinden 58 ya da 78 sterlin fazlalaşmış bir değer olarak geçer. Bu, değer bileşimindeki bir değişmeyle birlikte de olabilir.

Dolaşımın ikinci aşaması ve I. devrenin (P ... P´) sonuçlandırıcı aşaması olan M´ – P´, bizim şimdiki devremizin ikinci ve meta dolaşımının birinci aşamasıdır. Dolayısıyla, dolaşım dikkate alındığı takdirde, bunun P´ – M´ ile tamamlanması gerekir. Ama M´ – P´'nün, değerlenme sürecini (burada Ü işlevini, birinci aşamayı) geride bırakmış olmasının ötesinde, bunun sonucu olan M´ meta-ürünü de gerçekleşmiş durumdadır. Yani, sermayenin değerlenme süreci de, değerlenmiş sermaye değerinin içinde kendisini ortaya koyduğu meta-ürünün gerçekleşmesi de, M´ – P´ ile tamamlanır.

Dolayısıyla, basit yeniden üretimi, yani p – w'nin P – M'den büsbütün ayrıldığını varsaydık. Her iki dolaşım da, w – p – w de, M – P – M de, genel biçimleri bakımından meta dolaşımına ait olduklarından (ve bu yüzden de uçları arasında hiçbir değer farkı göstermediklerinden), bayağı iktisadın yaptığı gibi, kapitalist üretim sürecini, bayağı iktisadın yanlış değerlendirmesine göre kapitalistin yalnızca yerlerine başka kul-

lanım değerlerine sahip metaları koymak ya da onlarla değiştirmek için ürettiği metaların, yani herhangi bir türdeki tüketime yönelik kullanım değerlerinin üretiminden ibaret saymak kolaydır.

M′, daha baştan, meta-sermaye olarak ortaya çıkar ve tüm sürecin amacı olan zenginleşme (değerlenme), kapitalistin, artık değerin (dolayısıyla aynı zamanda sermayenin) büyüklüğü ile birlikte artan tüketimini hiçbir şekilde dışlamaz, tam tersine içerir.

Gerçekte, üretilmiş olan w metası (ya da meta-ürün M″'nün buna düşünsel olarak karşılık gelen parçası), kapitalistin gelirinin dolaşımında, yalnızca, onu önce paraya ve parayı da bir dizi başka, özel tüketime yarayan metalara çevirmeye hizmet eder. Ama burada şu küçük noktanın gözden kaçırılmaması gerekiyor: w, kapitaliste bedavadan gelen, artık emeğin cisimleşmesi olan, bu nedenle de başlangıçta sahneye meta-sermayenin (M′) bir bileşeni olarak çıkan meta değeridir. Demek ki, bu w'nin kendisi, sırf varlığı açısından bile, süreç içindeki sermaye değerinin devresine bağlıdır ve bu devre duraklar ya da başka bir şekilde bozulursa, yalnızca w'nin tüketimi değil, aynı zamanda w'yi yerine koyan metalar dizisinin sürümü de sınırlanır ya da tümüyle durur. M′ – P″'nün gerçekleştirilememesi ya da M″'nün yalnızca bir bölümünün satılabilir olması durumunda da aynı sonuçla karşılaşılır.

Şunu görmüş bulunuyoruz: w – p – w, kapitalistin gelirinin dolaşımı olarak, sermaye dolaşımına, yalnızca, m, M″'nün, yani meta-sermaye işlevine bürünmüş biçimindeki sermayenin değer parçası olduğu sürece girer; buna karşılık, p – w aracılığıyla, dolayısıyla w – p – w'nin eksiksiz biçiminde bağımsızlaşır bağımsızlaşmaz, kapitalistin öndelediği sermayenin hareketinden kaynaklanıyor olsa bile, bu harekete dâhil olmaz. Söz konusu hareketle, sermayenin varlığının kapitalistin varlığını şart koşması ölçüsünde bağlantılıdır ve kapitalistin varlığı da, onun artık değer tüketmesi koşuluna bağlıdır.

Genel dolaşım içinde, M′, örneğin iplik, yalnızca meta olarak işlev görür; ama sermaye dolaşımının bir uğrağı olarak, sermaye değerinin dönüşümlü olarak bürünüp sıyrıldığı bir biçim olan *meta-sermaye* olarak işlev görür. İplik, tüccara satılmasından sonra, ürünü olduğu sermayenin devresel sürecinden ayrılmıştır, ama yine de, genel dolaşım alanında meta olarak yer almayı sürdürür. İplikçinin sermayesinin bağımsız devresinin bir uğrağı olmaktan çıkmış bulunsa bile, aynı meta kütlesinin dolaşımı sürer. Bundan ötürü, kapitalist tarafından dolaşıma sokulan metalar kütlesinin gerçek kesin başkalaşımı (M – P), bunların tüketime gitmek için buradan son çıkışları, zaman ve yer bakımından, bu metalar kütlesinin kapitalistin meta-sermayesi olarak işlev gördüğü başka-

laşımdan tümüyle ayrılmış olabilir. Sermaye dolaşımında tamamlanmış bulunan aynı başkalaşım, genel dolaşım alanında henüz tamamlanmayı bekler.

Bu ipliğin yeniden bir başka sanayi sermayesinin devresine girmesi hiçbir şeyi değiştirmez. Genel dolaşım, piyasaya sermaye olarak çıkarılmayan, başka bir deyişle bireysel tüketime giren değerlerin dolaşımı kadar, toplumsal sermayenin farklı bağımsız parçalarının iç içe geçen devrelerini, yani tek tek sermayelerin bütünlüğünü de kapsar.

Genel dolaşımın parçası olan sermaye devresi ile bir bağımsız devrenin halkalarını oluşturan sermaye devresi arasındaki ilişki, P′'nün (= P + p) dolaşımını ele aldığımız zaman da kendisini gösterir. P, para-sermaye olarak, sermaye devresini sürdürür. p, gelir harcaması olarak (p – w), genel dolaşıma girer, ama sermaye devresinin dışına atılır. Bu sonuncu devreye yalnızca ek para-sermaye olarak işlev gören parça girer. w – p – w'de para yalnızca sikke olarak işlev görür; bu dolaşımın amacı kapitalistin bireysel tüketimidir. Sermaye devresine girmeyen bu dolaşımı (değer-ürünün gelir olarak tüketilen bölümünün dolaşımını) sermayenin karakteristik devresi olarak göstermesi, bayağı iktisadın ahmaklığını karakterize eder.

İkinci evrede, P – M'de, Ü'ye eşit olan P sermaye değeri (burada sanayi sermayesinin devresini açan üretken sermayenin değeri), artık değerden sıyrılmış olarak, dolayısıyla para-sermaye devresinin birinci aşaması P – M'dekiyle aynı değer büyüklüğünde yine elde bulunur. Yerinin farklı olmasına karşın, meta-sermayenin şimdi kendisine dönüştürülmüş bulunduğu para-sermayenin işlevi aynıdır: Üa'ya ve E'ye, üretim araçlarına ve emek gücüne dönüşmesi.

Demek ki, sermaye değeri, meta-sermaye (M′ – P′) işlevini görürken, w – p ile eş zamanlı olarak M – P evresini geçmiş bulunmaktadır ve şimdi tamamlayıcı $P - M < \frac{E}{Üa}$ evresine adımını atmaktadır; dolayısıyla, toplam dolaşımı $M - P - M < \frac{E}{Üa}$ 'dır.

Birincisi: Para-sermaye (P), I. Biçimde (P ... P′ devresi), sermaye değerinin öndelendiği başlangıçtaki biçim olarak ortaya çıkmıştı; burada, daha baştan, meta-sermayenin birinci dolaşım evresinde (M′ – P′) dönüştürülmüş bulunduğu para tutarının bir bölümü olarak, dolayısıyla, daha baştan, üretken sermayenin (Ü) meta-ürün satışı aracılığıyla para biçimine dönüştürülmesi olarak ortaya çıkar. M – P evresini sonuçlandıran P – M evresi ancak para biçiminden yeniden sıyrılmakla tamamlanabildiği için, para-sermaye burada başından itibaren sermaye değerinin ne başlangıçtaki, ne de nihai biçimi olarak var olur. Bu nedenle de, P – M'nin aynı zamanda P – E olan bölümü, artık, emek

gücü satın alımı aracılığıyla salt para öndeliği olarak değil, emek gücü tarafından yaratılmış olan meta değerinin bir bölümünü oluşturan 50 sterlin değerindeki aynı 1000 libre ipliğin emek gücüne para biçiminde öndelenmesi olarak görünür. Burada işçiye öndelenen para, onun tarafından üretilmiş olan meta değerinin bir parçasının dönüşmüş eş değer biçiminden başka bir şey değildir. Ve yalnızca bu nedenle bile, P – M işlemi, P – E demek olduğu kadarıyla, hiçbir şekilde, para biçimindeki bir metanın yerine kullanım biçimindeki bir metanın geçirilmesi değildir; genel meta dolaşımından bağımsız başka ögeler içerir.

P′, geçmişteki üretim sürecinin (Ü) işlevinin ürünü olan M′'nün dönüşmüş biçimi olarak görünür; bundan ötürü, para tutarının tamamı (P′), geçmiş emeğin parasal ifadesi olarak görünür. Örneğimizde, 500 sterlin değerindeki 10 000 libre iplik, iplik yapımı sürecinin ürünüdür; bunun 7440 libresi 372 sterlin değerindeki öndelenmiş değişmez sermayeye (c), 1000 libresi 50 sterlin değerindeki değişir sermayeye (v) ve 1560 libresi 78 sterlin değerindeki artık değere (m) eşittir. Diğer her şey aynı kalmak koşuluyla, P′'nden yalnızca başlangıçtaki 422 sterlinlik sermaye yeniden öndelenirse, işçi, P – E yoluyla, bu hafta üretilen 10 000 libre ipliğin, bir sonraki hafta öndelenen bir bölümünü (1000 libre ipliğin parasal değerini) elde eder. M – P'nin sonucu olarak para, her zaman geçmiş emeğin ifadesidir. Tamamlayıcı P – M işleminin meta piyasasında hemen gerçekleşmesi, yani P'nin var olan, piyasada bulunan metalara çevrilmesi ölçüsünde, yine, geçmiş emeğin, bir biçimden (para) bir başka biçime (meta) çevrilmesidir. Ne var ki, P – M, zaman bakımından, M – P'den farklıdır. İstisnai durumlarda, örneğin P – M işlemini yapan kapitalist ile bu işlemin kendisi için M – P işlemi olduğu kapitalist metalarını birbirlerine aynı zamanda teslim ettiklerinde ve P yalnızca bakiyeyi kapatmak için kullanıldığında, bunlar eş zamanlı olabilir. M – P ve P – M'nin yapılış zamanları arasındaki fark daha az ya da daha çok önemli olabilir. P, M – P işleminin sonucu olarak geçmiş emeği temsil ediyor olsa bile, P – M işlemi ancak M'nin bir kez daha üretilmesinin ardından gerçekleşebileceğinden, P – M işleminde, henüz piyasada hiç bulunmayan, ancak ileride bulunacak olan dönüşmüş meta biçimlerini temsil edebilir. Aynı şekilde, P, parasal ifadesi olduğu M ile aynı zamanda üretilen metaları temsil edebilir. Örneğin, P – M işleminde (üretim araçlarının satın alımı), kömür, henüz maden ocağından çıkarılmadan satın alınabilir. Para birikimi olarak göründüğü, gelir olarak harcanmadığı sürece, p, ancak gelecek yıl üretilecek olan pamuğu temsil edebilir. Kapitalistin gelirinin harcanmasında da (p – m) aynısı geçerlidir. Aynısı, E = 50 sterlinlik ücret için de geçerlidir; bu para

yalnızca işçilerin geçmiş emeklerinin para biçimi değil, aynı zamanda, henüz yeni gerçekleşmekte olan ya da gelecekte gerçekleşmesi gereken, eş zamanlı ya da gelecekteki emek üzerindeki bir alacak belgesidir. İşçi bununla, ancak bir sonraki hafta dikilecek olan bir ceketi satın alabilir. Bozulmamaları isteniyorsa neredeyse hemen üretildikleri anda tüketilmeleri gereken çok büyük sayıdaki zorunlu geçim araçları için özellikle geçerli olan durumdur bu. Böylece işçi, kendisine ücret olarak ödenen parayla, kendisinin ya da öteki işçilerin gelecekteki emeğinin dönüşmüş biçimini elde eder. Kapitalist, işçiye, onun geçmiş emeğinin bir bölümü ile birlikte, gelecekteki emeğini konu alan bir alacak belgesi verir. İşçiye geçmiş emeği için yapılan ödemenin kaynağı olan ve henüz elde bulunmayan stoku oluşturan, onun o sıradaki ya da gelecekteki kendi emeğidir. Stok yapma fikri burada tümüyle yok olur.*

İkincisi: $M - P - M < \frac{E}{Üa}$ dolaşımında aynı para iki kez yer değiştirir; kapitalist parayı önce satıcı olarak elde eder ve ardından alıcı olarak elden çıkarır; metanın para biçimine dönüşmesi, yalnızca, onun para biçiminden çıkarılıp yeniden meta biçimine dönüştürülmesine hizmet eder; bundan ötürü sermayenin para biçimi, onun para-sermaye olarak varoluşu, bu harekette yalnızca gelinip geçilen bir uğraktır; ya da, hareketin akışkanlığını koruduğu süre boyunca, para-sermaye, satın alma aracı olarak hizmet ettiğinde, yalnızca dolaşım aracı olarak görünür; kapitalistler karşılıklı olarak birbirleriyle alışveriş yaptıklarında ve dolayısıyla hesap denkleştirmekten başka bir şey yapmaları gerekmediğinde, gerçek ödeme aracı olarak görünür.

Üçüncüsü: İster salt dolaşım aracı olarak isterse ödeme aracı olarak hizmet ediyor olsun, para-sermaye işlevi, yalnızca, M'nin yerini E ve Üa'nın almasına, yani, ipliğin, üretken sermayenin kendisiyle sonuçlandığı meta-ürünün yerini (gelir olarak kullanılacak artık değer düşüldükten sonra), kendi üretim ögelerinin almasına, başka bir deyişle, sermaye değerinin kendi meta biçiminden gerisin geriye bu metayı oluşturan ögelere dönüşmesine aracılık eder; demek ki, son çözümlemede, bu işlev, sadece meta-sermayenin gerisin geriye üretken sermayeye dönüşmesine aracılık eder.

Devrenin olağan yolunu izleyerek tamamlanması için, M′, değeri üzerinden ve bütün olarak satılmak zorundadır. Dahası, M – P – M, yalnızca bir metanın yerine bir başkasının koyulmasını değil, bunun aynı değer ilişkileri içinde gerçekleştirilmesini içerir. Burada bunun böyle olduğunu varsaydık. Ama gerçekte, üretim araçlarının değerleri değişir;

---

* Marx, elyazmasının bu bölümüne şu notu eklemiştir: "Ancak, tüm bunlar, İkinci Kitabın son bölümüne aittir." *–İngilizce baskı editörünün notu (–İngilizce ed.).*

emeğin üretkenliğindeki, kapitalist üretimi karakterize eden sürekli değişim nedeniyle bile, değer ilişkilerindeki sürekli değişim tam da kapitalist üretime özgüdür. Üretim etmenlerinin değerlerindeki daha sonra ele alınacak* olan bu değer değişimine burada yalnızca şöyle bir değinmekle yetiniyoruz. Üretim ögelerinin meta-ürünlere, Ü'nün M''ne dönüşümü üretim alanında, M''nün yeniden Ü'ye dönüşümü dolaşım alanında gerçekleşir. Buna basit meta başkalaşımı aracılık eder. Ama bunun içeriği, bir bütün olarak ele alınan yeniden üretim sürecinin bir uğrağıdır. M – P – M, sermaye dolaşımın biçimi olarak, işlevsel olarak belirlenen bir madde değişimini içerir. Bunun ötesinde, M – P – M işlemi, M'nin, meta niceliği M''nün üretim ögelerine eşit olmasını ve bu ögelerin başlangıçtaki değer ilişkilerini birbirlerine karşı korumalarını gerekli kılar; dolayısıyla, metaların yalnızca değerleri üzerinden satın alındıkları değil, aynı zamanda, devre sırasında hiçbir değer değişikliğine uğramadıkları varsayılır; böyle olmadığında, süreç olağan şekilde işleyemez.

P ... P''nde, P, sermaye değerinin, yeniden bürünmek için çıkarılıp atılan başlangıçtaki biçimidir. Ü ... M' – P' – M ... Ü'de, P, yalnızca süreç içinde bürünülen ve daha aynı sürecin içinde çıkarılıp atılan biçimdir. Para biçimi burada yalnızca sermayenin gelip geçici bağımsız değer biçimi olarak görünür; M' olarak sermaye, kendisini yeniden üretken sermaye biçimine dönüştürmek için bu biçime bürünür bürünmez, ona bürünmek konusunda, tıpkı P' olarak onu çıkarıp atmak konusunda olduğu kadar huzursuzdur. Para biçiminde durdukça, sermaye olarak işlev görmez ve bu yüzden de değerlenmez; sermaye atıl kalır. P burada dolaşım aracı olarak, ama sermayenin dolaşım aracı olarak iş görür.** Sermaye değerinin para biçiminin, devresinin birinci biçiminde (para sermaye biçiminde) sahip olduğu bağımsızlık görüntüsü, I. Biçimin eleştirisini oluşturan ve onu yalnızca özel bir biçime indirgeyen ikinci biçimde ortadan kaybolur. İkinci başkalaşım, P – M, engellerle karşılaşırsa, (örneğin, piyasada üretim aracı yoksa), bu durumda, devre, yani yeniden üretim sürecinin akışı, sermayenin meta-sermaye biçiminde bağlanıp kalması durumunda olduğu gibi kesilir. Ama bunlar arasındaki fark şudur: Sermaye, para biçiminde, gelip geçici meta biçiminde kaldığından daha uzun bir süre boyunca kalabilir. Para-sermaye olarak işlev görmediğinde, para olmaktan çıkmaz; ama, kendisinin meta-sermaye olma işlevinde çok uzun süre tutulursa, meta olmaktan ve genel olarak kullanım değeri olmaktan çıkar. İkincisi, M' olarak hiç yerinden kıpırda-

---

* Bkz. MEW, Band 24, s. 287-295 [elinizdeki kitap, s. 275-282]. –*Almanca ed.*

** Marx elyazmasının burasına şu notu düşmüştür: "Tooke'a karşı." –*Almanca ed.*

yamazken, para biçiminde, başlangıçtaki üretken sermaye biçimi yerine bir başka biçime girebilecek durumda olur.

M´ – P´ – M, biçimi uyarınca, yalnızca M´ için, kendi yeniden üretiminin uğrakları olan dolaşım işlemlerini içerir; ne var ki, M´'nün çevrildiği M'nin gerçek yeniden üretimi, M´ – P´ – M'nün gerçekleşmesi için gereklidir; ama bu da, M´'nün temsil ettiği bireysel sermayenin yeniden üretim sürecinin dışındaki yeniden üretim süreçlerine bağlıdır.

$P - M < \overset{E}{\underset{Üa}{}}$, I. Biçimde, yalnızca, para-sermayeden üretken sermayeye birinci dönüşümü hazırlar; II. Biçimde, meta-sermayeden yeniden üretken sermayeye dönüşümü, yani, sanayi sermayesi aynı işe yatırıldığı sürece, meta-sermayenin, ürünü olduğu üretim ögelerine yeniden dönüşümünü hazırlar. Bundan ötürü, I. Biçimde olduğu gibi burada da bu işlem, üretim sürecinin hazırlayıcı evresi olarak, ama ona geri dönüş, onun yenilenmesi olarak, dolayısıyla yeniden üretim sürecinin, yani aynı zamanda değerlenme sürecinin yinelenmesinin öncüsü olarak görünür.

Şimdi yeniden belirtilmelidir ki, P – E, basit meta mübadelesi değil, artık değer üretimine hizmet etmesi gereken bir metanın, E'nin satın alınması işlemidir; aynı şekilde, P – Üa da, bu amacın gerçekleştirilmesi için maddi açıdan vazgeçilmez olan bir işlemden ibarettir.

$P - M < \overset{E}{\underset{Üa}{}}$ 'nın tamamlanmasıyla P yeniden üretken sermayeye (Ü) dönüşür ve devre yeniden başlar.

Dolayısıyla, Ü ... M´ – P´ – M ... Ü'nün açık biçimi şöyledir:

$$Ü \ldots M' \left| \begin{array}{c|c|c} M & - & P \\ + & & + \\ w & - & p \end{array} \right| - M < \overset{E}{\underset{Üa}{}} \ \ldots Ü$$

Para-sermayenin üretken sermayeye dönüşümü, meta üretimi için meta satın alımıdır. Tüketim, yalnızca üretken tüketim olduğu sürece, sermayenin kendi devresinde yer alır; tüketimin koşulu, bu yolla tüketilen metalar aracılığıyla artık değer üretilmesidir. Ve bu, amacı üreticinin varlığı olan üretimden ve hatta meta üretiminden çok farklı bir şeydir; bu şekilde artık değer üretimi koşuluna bağlı olan bir meta-meta değişimi, (yalnızca para aracılığıyla gerçekleşen) salt ürün mübadelesinden tümüyle başka bir şeydir. Ama iktisatçılar, aşın üretimin mümkün olmadığını kanıtlamak için, konuyu ürün mübadelesi gibi ele alır.

Devre, E'ye ve Üa'ya dönüştürülen P'nin üretken tüketimi dışında, işçi açısından E – P = M – P olan birinci P – E halkasını içerir. İşçinin kendi tüketimini içeren E – P – M dolaşımının yalnızca birinci halkası, P – E'nin sonucu olarak sermaye devresinde yer alır. İkinci işlem, yani

P – M, bireysel sermayenin dolaşımından doğmasına karşın, bu dolaşımda yer almaz. Ama işçi sınıfının sürekli varlığı ve dolayısıyla aynı zamanda işçinin P – M aracılığıyla gerçekleşen tüketimi kapitalistler sınıfı için gereklidir.

Hem sermaye değerinin devresinin sürmesi hem de artık değerin kapitalistler tarafından tüketilmesi için, M′ – P′ işleminin gerektirdiği tek koşul, M′'nün paraya dönüştürülmüş, satılmış olmasıdır. Kuşkusuz, M′'nün satın alınmasının tek nedeni, nesnenin bir kullanım değerinin olması, yani ister üretken isterse bireysel olsun, herhangi bir türdeki tüketim için kullanılabilmesidir. Ne var ki, M′'nün, örneğin ipliği satın almış bulunan tüccarın elinde, dolaşımda kalmayı sürdürmesi, ipliği üretmiş ve tüccara satmış bulunan bireysel sermayenin devresinin devamını başlangıçta hiçbir şekilde etkilemez. Bütün süreç kendi yolunda devam eder ve onunla birlikte, kapitalistin ve işçinin onun tarafından belirlenen bireysel tüketimleri de devam eder. Bunalımlar incelenirken önemli olan bir noktadır bu.

Çünkü, M′, satılır satılmaz, paraya dönüştürülür dönüştürülmez, emek sürecinin ve dolayısıyla yeniden üretim sürecinin gerçek etmenlerine yeniden dönüştürülebilir. Dolayısıyla, M′'nün nihai tüketici tarafından mı yoksa onu yeniden satmak isteyen tüccar tarafından mı satın alındığı, konu üzerinde hiçbir dolaysız etkide bulunmaz. Kapitalist üretim tarafından yaratılan meta kütlelerinin niceliği, önceden belirlenmiş bir talep ve arz, tatmin edilmesi gereken ihtiyaçlar alanıyla değil, bu üretimin ölçeğiyle ve bu üretimi sürekli olarak genişletme ihtiyacıyla belirlenir. Öteki sanayici kapitalistler dışında, seri üretimin olası tek alıcısı büyük tüccardır. Kendi dışına atılan metalar bireysel ya da üretken tüketime gerçekten girmemiş olduğunda bile, yeniden üretim süreci, belirli sınırlar içinde, aynı ya da genişlemiş ölçekte gerçekleşebilir. Sermaye devresi, ondan kaynaklanmış olan metaların tüketimini içermez. Örneğin, iplik satılır satılmaz, satılmış ipliğin başına ilk aşamada ne gelirse gelsin, iplikte temsil edilen sermaye değerinin devresi yeniden başlayabilir. Ürün satıldığı sürece, kapitalist üretici açısından her şey olağan yolunda gidiyor demektir. Onun temsil ettiği sermaye değerinin devresi kesintiye uğramaz. Ve bu süreç (üretim araçlarının genişlemiş üretken tüketimini içerecek şekilde) genişletilirse, sermayenin bu yeniden üretiminin başlatıcısı ve aracısı üretken tüketim olduğundan, söz konusu yeniden üretime işçinin genişletilmiş bireysel tüketimi (dolayısıyla talebi) eşlik edebilir. Böylece, artık değer üretimi ve onunla birlikte kapitalistin bireysel tüketimi büyüyebilir, tüm yeniden üretim süreci en parlak durumda olabilir ve bunlara rağmen metaların büyük bir bölümü tüketi-

me yalnızca görünüşte girmiş, gerçekte ise onları yeniden satmak için almış olanların ellerinde satılmamış olarak duruyor, yani aslında henüz piyasada bulunuyor olabilir. Bu durumda meta akımları birbirini izler ve sonunda anlaşılır ki, daha önceki akımlar tüketim tarafından yalnızca görünüşte yutulmuştur. Meta-sermayeler piyasada yer kapmak için karşılıklı bir mücadeleye girişir. Geç kalanlar, satabilmek için fiyat kırar. Önceki akımlar, ödeme vadeleri geldiğinde, henüz elden çıkarılmamıştır. Bunların sahipleri, iflaslarını ilan etmek ya da ödeme yapabilmek için buldukları fiyattan satmak zorundadır. Bu satışın gerçek talep durumuyla kesinlikle hiçbir ilişkisi yoktur. İlişkili olduğu tek şey *ödeme talebi*, ne yapıp edip metaları paraya çevirme zorunluluğudur. Bu noktada bunalım patlak verir. Bunalımı gözle görülür kılan, tüketici talebinin, bireysel tüketim talebinin dolaysız olarak azalması değil, sermayenin sermayeyle mübadelesindeki, sermayenin yeniden üretim sürecindeki gerilemedir. -

P'nin, para-sermaye olarak, üretken sermayeye yeniden dönüşmeye yazgılı sermaye değeri olarak işlevini yerine getirebilmek için dönüştüğü Üa ve E metalarının satın alınma ya da ödeme vadeleri farklıysa, yani P – M, bir dizi ardışık satın alma ve ödeme biçimini alıyorsa, P'nin bir bölümü, ancak sürecin kendisinin koşullarınca belirlenen bir anda eş zamanlı ya da ardışık P – M işlemlerine hizmet etmek için para durumunda beklerken, bir başka bölümü P – M işlemini tamamlar. Para durumunda bekleyen bölüm, dolaşımdan yalnızca geçici olarak, belirli anda hareket geçmek, işlevini yerine getirmek için çekilmiştir. Bu durumda, harcanmayıp elde tutulması, onun kendi dolaşımıyla belirlenen ve amacı dolaşım olan bir işlevdir. Böyleyse, onun satın alma ve ödeme fonu olarak varlığı, hareketinin askıya alınması, dolaşımının kesilmesi durumu, paranın, para-sermaye olarak işlevlerinden birini yerine getirdiği bir durumdur. Para-sermaye olarak; çünkü bu durumda, bir süreliğine dingin kalan paranın kendisi, para-sermaye P'nin (P′ – p = P'nin), meta-sermayenin Ü'ye eşit olan değer parçasının, devrenin başlangıcını oluşturan üretken sermaye değerinin bir bölümüdür. Öte yandan, dolaşımdan çekilmiş paranın tümü gömü biçiminde bulunur. Demek ki, tıpkı P – M'de satın alma ya da ödeme aracı olarak paranın işlevinin para-sermayenin işlevi hâline gelmesi örneğinde olduğu gibi, paranın gömü biçimi burada para-sermayenin işlevi olur, çünkü sermaye değeri burada para biçiminde var olur ve para durumu burada, aşamalarından birinde bulunan sanayi sermayesinin, devreyle bağlantılı olarak belirlenen bir durumudur. Ama burada aynı zamanda yeniden doğrulandığı üzere, para-sermaye, sanayi sermayesi devresi içinde, para işlevlerinden başka hiçbir işlev görmez ve bu para işlevleri, yalnızca bu devrenin öteki

aşamaları ile bağlantılı olmaları sayesinde, aynı zamanda sermaye işlevleri anlamını kazanır.

P′′'nün, p'nin P'yle ilişkisi olarak, sermaye ilişkisi olarak gösterilmesi, dolaysız olarak, para-sermayenin değil, meta-sermayenin (M') işlevidir. Bu da, w ile M arasındaki bir ilişki olarak, yalnızca, üretim sürecinin sonucunu, sermaye değerinin bu süreç içinde gerçekleşmiş olan öz değerlenmesini ifade eder.

Dolaşım süreci devamı sırasında engellerle karşılaşır ve bunlar yüzünden P, dışsal koşullar, piyasanın durumu vb. nedeniyle kendi P – M işlevini askıya almak zorunda kalır ve bundan dolayı kısa ya da uzun bir süre boyunca kendi para durumunda beklerse, bu durumda yine, M – P'den P – M'ye geçiş dışsal koşullar yüzünden kesilir kesilmez basit meta dolaşımında da ortaya çıkan bir para gömüleme söz konusu olur. İstenmeden yapılan bir para gömülemedir bu. Örneğimizdeki para, bu durumda, atıl kalmış, gizli para-sermaye biçimindedir. Ama şimdilik bu konu üzerinde daha fazla durmayacağız.

Ne var ki, her iki örnekte de, para-sermayenin kendi para durumunda beklemesi, hareketteki bir kesilmenin sonucu olarak görünür; bu kesilme ister amaca uygun olsun isterse amaca aykırı, ister isteyerek olsun isterse istemeyerek, ister işleve uygun olsun isterse işleve aykırı.

II. Genişletilmiş Ölçekte Birikim ve Yeniden Üretim

Üretim sürecinin hangi oranlarda genişletilebileceği isteğe bağlı olarak değil teknik olarak belirlendiğinden, gerçekleşmiş olan artık değer, yazgısı sermayeleşmek olsa bile, gerçekten ek sermaye olarak işlev görebileceği ya da süreç içindeki sermaye değerinin devresine girebileceği bir büyüklüğe, çoğu kez, ancak farklı devrelerin yinelenmesiyle ulaşabilir (dolayısıyla o zamana dek biriktirilmesi gerekir). Demek ki, artık değer gömü olarak donup kalır ve bu biçimde gizli para-sermayeyi oluşturur. Gizlidir, çünkü para biçiminde beklediği sürece, sermaye olarak etkinlik gösteremez.[6[a]] Böylece burada gömü oluşumu, kapitalist birikim sürecinin içinde yer alan, ona eşlik eden, ama aynı zamanda özünde ondan farklı bir uğrak olarak görünür. Çünkü gizli para-sermaye oluşumu, yeniden üretim sürecinin kendisinin genişlemesine yol açmaz. Tersi olur. Gizli para-sermaye, burada, kapitalist üretici üretiminin ölçeğini dolay-

6[a] "Gizli" [*latent*] terimi, fizik alanındaki, enerji dönüşümü teorisi tarafından bugün büyük ölçüde kenara itilmiş olan gizli ısı fikrinden ödünç alınmıştır. Bu nedenle Marx üçüncü bölümde (son versiyonlarda) potansiyel enerji fikrinden ödünç alınan "potansiyel" [*potentielles*] terimini ya da D'Alembert'in sanal hızlarını andıran "sanal sermaye" [*virtuelles Kapital*] terimini kullanmıştı. –F. E.

sız olarak genişletemediği için oluşur. Kapitalist üretici artık ürününü, dolaşıma yeni altın ya da gümüş süren bir altın ya da gümüş üreticisine, ya da, aynı kapıya çıkmak üzere, ulusal artık ürünün bir bölümüne karşılık olarak ülkeye dışarıdan ek altın ya da gümüş ithal eden bir tüccara satarsa, bu durumda, onun gizli para-sermayesi ulusal altın ya da gümüş gömüsünde bir artış oluşturur. Bütün diğer durumlarda, örneğin alıcının elindeyken dolaşım aracı olan 78 sterlin, yalnızca kapitalistin elindeki bir gömü biçimini alır; yani, ulusal altın ya da gümüş gömüsünün farklı bir şekilde bölünmesinden başka bir şey olmamıştır.

Para, kapitalistimizin işlemlerinde (meta bedelleri alıcı tarafından yakın ya da uzak vadelerde ödenecek şekilde) dolaşım aracı olarak işlev görürse, bu durumda, yazgısı sermayeleşmek olan artık ürün, paraya değil, alacak haklarına, alıcının belki elinde bulunan, belki de henüz eline geçmesini beklemekte olduğu bir eş değer üzerindeki sahiplik hakkına dönüşür. Bu artık ürün, başka bireysel sanayi sermayelerinin devrelerine girebilecek olsa bile, devrenin yeniden üretimine girmekten, faiz getiren değerli kâğıtlara vb. yatırılmış para kadar uzak kalır.

Kapitalist üretimin tüm karakteri, öndelenen sermaye değerinin değerlenmesiyle, yani en başta, mümkün olan en fazla artık değerin üretimiyle; ama ikincisi (Bkz. I. Kitap, Bölüm 12) sermaye üretimiyle, yani artık değerin sermayeye dönüştürülmesiyle belirlenir. Ne var ki, durmadan büyüyen artık değer üretiminin ve dolayısıyla da kapitalistin kişisel amacı olan zenginleşmeyi gerçekleştirebilmesinin aracıymış gibi görünen, kapitalist üretimin genel eğilimince kapsanan birikim ya da genişlemiş ölçekli üretim, sonrasında, birinci kitapta gösterilmiş olduğu gibi, gelişimi aracılığıyla, her bireysel kapitalist için bir zorunluluk olup çıkar. Sermayesinin büyümesini hiç durmadan sürdürmesi, sermayenin korunmasının koşulu olur. Ama daha önce açıklanmış olan bu konuya daha fazla geri dönmemiz gerekmez.

İlk olarak, tüm artık değerin gelir olarak harcandığı varsayımına dayanan basit yeniden üretimi ele almıştık: Gerçekte, olağan koşullarda, her zaman, artık değerin bir bölümünün gelir olarak tüketilmesi ve başka bir bölümünün sermayeleştirilmesi gerekir; belirli bir dönemde üretilen artık değerin bütünüyle tüketilebilir ya da bütünüyle sermayeleştirilebilir olmasının bu bağlamda hiçbir önemi yoktur. Hareketin ortalamasında (ve genel formül yalnızca bunu temsil edebilir), her ikisi de gerçekleşir. Formülü karmaşıklaştırmamak için, tüm artık değerin biriktirildiğini varsaymak daha iyi olur. Ü ... M′ – P′ – M′ < $\frac{E}{Üa}$ ... Ü′ formülü, daha büyük ölçekte ve daha büyük değerle yeniden üretilen ve büyümüş üretken sermaye olarak kendi ikinci devresine başlayan

ya da aynı anlama gelmek üzere birinci devresini yenileyen üretken sermayeyi ifade eder. Bu ikinci devre başlar başlamaz, Ü yeniden çıkış noktamız olur; tek fark, bu Ü'nün birinci Ü'den daha büyük bir üretken sermaye olmasıdır. Dolayısıyla, P ... P′ formülünde ikinci devre P′ ile başlarsa, P′, P olarak, yani belirli büyüklükteki öndelenmiş para-sermaye olarak işlev görür; o, birinci devreyi başlatan para-sermayeden daha büyük bir para-sermayedir; ama öndelenmiş para-sermaye işleviyle ortaya çıktığı anda, artık değerin sermayeleştirilmesi yoluyla büyümüş olmasına ilişkin her tür iz yok olur. Onun devresini başlatan para-sermaye biçiminde, bu köken silinip gitmiştir. Bir yeni devrenin çıkış noktası olarak işlev görmeye başlar başlamaz Ü′ için de aynı şey geçerlidir.

Ü ... Ü′'nü P ... P″'yle ya da birinci devreyle karşılaştırırsak, bunların kesinlikle aynı önemde olmadıklarını görürüz. P ... P′, kendi başına ayrı bir devre olarak alındığında, sadece şunu anlatır: P, para-sermaye (ya da para-sermaye devresindeki sanayi sermayesi), para doğuran para, değer doğuran değerdir, başka bir deyişle, artık değer üretir. Buna karşılık, Ü devresinde, değerlenme sürecinin kendisi, birinci aşamasının, üretim sürecinin sona ermesiyle birlikte tamamlanmış bulunur ve ikinci M′ – P′ aşaması (birinci dolaşım aşaması) geride bırakılır bırakılmaz, sermaye değeri + artık değer, gerçekleşmiş para-sermaye olarak, birinci devrede en son uç olarak görünen P′ olarak var olur. Artık değerin üretilmiş olduğu, ilk olarak incelenen Ü ... Ü biçiminde (bkz. s. 47'teki* açık formül), ikinci aşamasında sermaye dolaşımının dışına düşen ve artık değerin gelir olarak dolaşımını temsil eden w – p – w tarafından ortaya koyulur. Demek ki, tüm hareketin kendisini Ü ... Ü olarak ortaya koyduğu, yani her iki uç arasında bir değer farkının oluşmadığı bu biçimde, öndelenen değerin değerlenmesi, artık değer üretimi, P ... P′'nde olduğu gibi gösterilir; tek fark, P ... P″'nde son aşama ve devrenin ikinci aşaması olarak görünen M′ – P′ işleminin, Ü ... Ü'de dolaşımın birinci aşaması olarak görünmesidir.

Ü ... Ü′'nde, Ü′, artık değerin üretildiğini değil, üretilmiş artık değerin sermayeleştirildiğini, yani sermaye biriktirildiğini ve dolayısıyla Ü′'nün, Ü'den farklı olarak, başlangıçtaki sermaye değeri artı bunun kendi hareketiyle biriktirilmiş sermayeden oluştuğunu ifade eder.

Gerek salt P ... P′'nün sonucu olarak P′, gerekse bu devrelerin hepsindeki görünümüyle M′, kendi başlarına alındıklarında, hareketi değil onun sonucunu, sermayenin meta biçiminde ya da para biçiminde gerçekleşmiş olan değerlenmesini ve dolayısıyla P + p ya da M + w olarak,

* MEW, Band 24, s. 79 [elinizdeki kitap, s. 77]. –*Almanca ed.*

sermaye değerinin ondan türeyen artık değerle ilişkisi olarak sermaye değerini ifade eder. Bu sonucu, değerlenmiş sermaye değerinin farklı dolaşım biçimleri olarak ifade ederler. Ama, gerçekleşmiş olan değerlenmenin kendisi, ne M′ biçiminde, ne de P′ biçiminde, para-sermayenin ya da meta-sermayenin bir işlevidir. Sanayi sermayesinin özel işlevlerine uygun düşen özel, farklı biçimler, varoluş biçimleri olarak, para-sermaye, yalnızca para işlevlerini, meta-sermaye, yalnızca meta işlevlerini yerine getirebilir; aralarındaki tek fark, para ile meta arasındaki farktır. Aynı şekilde, üretken sermaye biçimindeki sanayi sermayesi, değer yaratan herhangi bir emek süreci hangi ögelerden oluşursa ancak o ögelerden, yani bir yandan nesnel emek koşullarından (üretim araçlarından), öte yandan üretken (amaca uygun) biçimde işlev gören emek gücünden oluşabilir. Sanayi sermayesi üretim alanında nasıl yalnızca genel olarak üretim sürecine, yani aynı zamanda kapitalist olmayan üretim sürecine uygun düşen bir bileşimde var olabilirse, dolaşım alanında da yalnızca buna uygun düşen iki biçimde, meta ve para biçimlerinde var olabilir. Ama üretim ögelerinin toplamı, nasıl başından itibaren, emek gücünün kapitalist tarafından, tıpkı üretim araçlarını başka meta sahiplerinden satın alması örneğinde olduğu gibi, asıl sahibinden satın alınmış olan başkalarının emek gücü olması aracılığıyla, kendisini üretken sermaye olarak ilan ediyorsa; bu nedenle üretim sürecinin kendisi nasıl sanayi sermayesinin bir üretken işlevi olarak sahneye çıkıyorsa, aynı şekilde, para ve metalar aynı sanayi sermayesinin dolaşım biçimleri olarak görünür ve dolayısıyla bunların işlevleri de, sanayi sermayesinin, üretken sermayenin işlevlerini başlatan ya da bunlardan kaynaklanan dolaşım biçimleri olarak görünür. Para işlevi ve meta işlevi burada, yalnızca sanayi sermayesinin kendi devresinin farklı aşamalarında gerçekleştirmek zorunda olduğu işlev biçimleri olarak birbirleriyle bağlantılı olmaları nedeniyle, aynı zamanda para-sermaye ve meta-sermaye işlevleridir. Dolayısıyla, parayı para olarak ve metayı meta olarak karakterize eden özgül özellikleri ve işlevleri bunların sermaye olma niteliklerinden türetmeye kalkışmak da, tersini yaparak üretken sermayenin özelliklerini onun üretim araçlarındaki varoluş tarzından türetmek de aynı ölçüde yanlıştır.

P′ ya da M′, P + p ya da M + w olarak, yani, sermaye değerinin kendi yavrusu olarak artık değerle ilişkisi şeklinde sabitlenir sabitlenmez, bu ilişki her ikisinde de ifade edilir; birinde para biçiminde, diğerinde meta biçiminde ifade edilmesi konunun özünde hiçbir değişikliğe yol açmaz. Bundan ötürü, bu ilişki, para olarak paranın ya da meta olarak metanın sahip oldukları özelliklerden ve işlevlerden kaynaklanmaz.

Her iki durumda, sermayenin karakteristik özelliği, değer doğuran değer olma özelliği, yalnızca bir sonuç olarak ifade edilir. M′ her zaman Ü'nün işlevinin ürünüdür ve P′ her zaman M′'nün sanayi sermayesi devresinde dönüşmüş biçiminden ibarettir. Bu nedenle, gerçekleştirilmiş para-sermaye, para-sermaye olarak kendi özel işlevine yeniden başlar başlamaz, P′ = P + p'nin içerdiği sermaye ilişkisini ifade etmekten uzaklaşır. P ... P′ hareketi tamamlandığında ve P′ devreye yeniden başladığında, P′'nün içerdiği artık değerin tümü sermayeleştirilse bile, P′ olarak değil, P olarak görünür. Örneğimizde, ikinci devre, birincisinde olduğu gibi 422 sterlinlik değil, 500 sterlinlik bir para-sermaye ile başlar. Devreyi açan para-sermaye öncekinden 78 sterlin fazladır; bu fark, bir devre bir başka devre ile karşılaştırıldığında var olur; ama tek tek her bir devrenin içinde böyle bir karşılaştırma yapılmaz. Para-sermaye olarak öndelenmiş, 78 sterlini daha önce artık değer olarak var olmuş olan 500 sterlin, bir başka kapitalistin kendi birinci devresini açarken kullandığı 500 sterlininkinden farklı bir rol oynamaz. Üretken sermaye devresinde de aynı şey olur. Genişlemiş Ü′, devre yeniden başladığında, tıpkı Ü ... Ü basit yeniden üretiminde Ü'nün yapmış olduğu gibi, Ü olarak çıkar ortaya.

$P' - M' < \overset{E}{\underset{Üa}{}}$ aşamasında, artmış olan büyüklük, E′ ve Üa′ ile değil, yalnızca M′ ile gösterilir. M, E ile Üa'nın toplamı olduğundan, onun içerdiği E ile Üa'nın toplamının başlangıçtaki Ü'den büyük olduğu zaten M′ ile gösterilmiştir. Ama ikincisi, E′ ve Üa′ şeklindeki gösterim yanlış olurdu, çünkü biliyoruz ki, sermayedeki büyümeyle birlikte onun değer bileşiminde bir değişiklik olur ve bunun devamında Üa'nın değeri büyür, E'ninki ise her zaman göreli olarak, sıklıkla da mutlak olarak küçülür.

III. Para Birikimi

Altına [paraya] çevrilmiş olan artık değerin (p'nin), süreç içindeki sermaye değerine hemen eklenip bu yolla, devresel sürece P sermayesi ile birlikte, P′ büyüklüğünde girmesinin mümkün olup olmadığı, p'nin elde bulunurluğundan bağımsız olan koşullara bağlıdır. p'nin, birincisinin yanına eklenecek olan ikinci bir bağımsız işte para-sermaye olarak kullanılacaksa, böyle bir iş için gereken asgari büyüklüğe sahip olmadıkça, bu amaca hizmet edemeyeceği açıktır. Başlangıçtaki işin genişletilmesi için kullanılacaksa, Üa'nın maddi etmenleri arasındaki ilişkiler ve bunların değer ilişkileri yine aynı şekilde p'nin belirli bir asgari büyüklükte olmasını gerektirir. Bu işte kullanılmakta olan tüm üretim araçları arasında, yalnızca nitel değil, aynı zamanda belirli bir nicel ilişki

bulunur; bunlar nicel açıdan orantılıdır. p'nin ek üretim araçlarına ve emek gücüne ya da üretken sermayedeki bir büyüme olarak yalnızca birincisine çevrilebilir olması için ulaşması gereken asgari büyüklük, üretken sermayeye giren etmenlerin bu maddi ilişkileri ve bunların taşıdığı değer ilişkileri tarafından belirlenir. Böyle olunca, iplikçi, aynı zamanda uygun sayıda tarağı ve ön büküm makinesini satın almadan, iğlerinin sayısını artıramaz; böyle bir iş genişletmenin gerekli kılacağı daha fazla pamuk ve ücret için yapılacak harcamayı hiç hesaba katmadık. Demek ki, bu sonuncusunun gerçekleşmesi için, artık değerin hayli büyük bir tutara ulaşmış olması gerekir (genelde, eklenen her yeni iğ başına 1 sterlin olarak hesaplanır). p bu gerekli asgari büyüklüğe ulaşmadıkça, sermaye devresini, bunun tarafından arka arkaya üretilen p'lerin tutarı P ile birlikte, yani $P' - M' < {}^{E}_{Üa}$ 'da işlev görebilecek duruma gelene dek, pek çok kez yinelemek gerekir. Yalnızca küçük (örneğin, onları daha üretken kılmak için iplik makinelerinde yapılan) değişiklikler bile, eğrilecek malzeme için daha fazla harcamanın yapılmasını, ön büküm makinelerinin artırılmasını vb. gerektirir. Dolayısıyla, p, arada geçen süre boyunca biriktirilir ve onun birikimi, kendi işlevi değil, yinelenen Ü ... Ü'nün sonucudur. Onun kendi işlevi, yinelenen değerlenme devrelerinden, yani dışarıdan, kendi aktif işlevi için gerekli olan asgari büyüklüğe, yani P'nin işlevine gerçekten de para-sermaye olarak (verili örnekte, işlev görmekte olan P para-sermayesinin biriktirilmiş parçası olarak) katılmasını mümkün kılacak olan büyüklüğe ulaşmasına yetecek miktarda ek para elde edene kadar, para durumunda beklemesidir. Arada geçen zamanda biriktirilir ve yalnızca, oluşum sürecinde bulunan, büyümekte olan bir gömü biçiminde var olur. Demek ki, para birikimi, gömü oluşumu, burada, gerçek birikime, sanayi sermayesinin işlev gördüğü ölçeğin büyümesine geçici olarak eşlik eden bir süreç olarak görünür. Geçici olarak diyoruz; çünkü gömü, kendi gömü durumunda kaldıkça, sermaye olarak işlev görmez, değerlenme sürecine katılmaz, büyümesinin tek nedeni kendisi hiçbir şey yapmadan eldeki paranın aynı kasaya atılması olan bir para tutarı olarak kalır.

Gömü biçimi, sadece, dolaşımda bulunmayan, kendi dolaşımı içinde kesintiye uğramış olan ve bu nedenle para biçiminde saklanan paranın biçimidir. Gömü oluşum sürecinin kendisine gelince, bu süreç, her tür meta üretiminde ortaktır ve kendi başına bir amaç olarak yalnızca gelişmemiş kapitalizm öncesi meta üretimi biçimlerinde bir rol oynar. Ama burada, paranın *gizli para-sermaye* olarak görünmesi nedeniyle ve böyle görünmesi ölçüsünde, gömü, para-sermayenin biçimi olarak ve gömü oluşumu, sermaye birikimine geçici olarak eşlik eden bir süreç olarak

görünür; çünkü gömü oluşumu, para biçiminde elde bulunan artık değerin gömü durumu, artık değerin gerçekten işlev gören sermayeye dönüşümüne yönelik, sermaye devresinin dışında gerçekleşen, işlevsel olarak belirlenen bir hazırlık aşamasıdır. Demek ki, gömü, kendisinin bu özelliği gereği gizli para-sermayedir, bundan ötürü de, sürece katılmak için ulaşmış bulunması gereken büyüklük, her seferinde, üretken sermayenin değer bileşimince belirlenir. Ama gömü durumunda kaldığı sürece, henüz para-sermaye olarak işlev görmez; henüz atıl para-sermayedir; daha önce olduğu gibi işlevi kesintiye uğratılmış para-sermaye değil, henüz işlevini yerine getirebilecek durumda olmayan para-sermayedir.

Burada, başlangıçtaki gerçek biçimiyle para birikimini, gerçek anlamıyla gömü kabul ediyoruz. Söz konusu gömü, yalnızca alacaklar, M'nü satmış olan kapitalistin alacakları biçiminde de var olabilir. Bu gizli para-sermayenin arada geçen süre içinde, örneğin, faiz getiren bir banka mevduat hesabı, poliçe ya da herhangi bir tür değerli kâğıt gibi para doğuran para biçiminde var olduğu öteki biçimlere gelince, onları incelemenin yeri burası değil. Para olarak gerçekleşmiş olan artık değer, bu örneklerde, kaynaklanmış olduğu sanayi sermayesi devresinin dışında kalan özel sermaye işlevlerini yerine getirir; bu işlevler, birincisi, sanayi devresi olarak sanayi devresiyle ilgisizdir, ama ikincisi, sanayi sermayesinin işlevlerinden farklı, burada henüz açıklanmamış olan sermaye ilişkilerini varsayarlar.

IV. Rezerv Fonu

Gömü, biraz önce incelenmiş biçimde, yani artık değerin varoluş biçiminde, nakit birikim fonu, sermaye birikiminin geçici olarak ve bu birikimin koşulu olduğu ölçüde büründüğü para biçimidir. Ama bu birikim fonu aynı zamanda özel yan görevleri yerine getirebilir, yani, sermayenin devresel süreci Ü ... Ü' biçimini almadan, dolayısıyla da kapitalist yeniden üretim genişletilmeden, sermayenin devresel sürecine katılabilir.

M' – P' süreci olağan süresini aşarsa, yani meta-sermayenin para biçimine dönüşümü olağan olmayan bir şekilde gecikirse; ya da bu dönüşüm tamamlandığında, örneğin, para-sermayenin kendilerine çevrilmesi gereken üretim araçlarının fiyatı devre başlarken bulunduğu düzeyin üzerine çıkmış olursa, bu durumda, birikim fonu olarak işlev görmekte olan gömü, para-sermaye ya da para-sermayenin bir bölümü yerine kullanılabilir. Nakit birikim fonu, böylece, devredeki bozuklukları düzlemek için, rezerv fonu olarak hizmet eder.

Bu tür bir rezerv fonu olarak, Ü ... Ü devresinde incelenmiş olan satın alma ya da ödeme araçları fonlarından farklıdır. Bu fonlar, işlev görmekte olan para-sermayenin bir parçasıdır (yani, süreç içinde bulunan genel olarak sermaye değerinin bir parçasının varoluş biçimleridir); para-sermayenin parçaları ise, yalnızca, farklı zamanlarda, arka arkaya işlev görür. Üretim sürecinin sürekliliği içinde sürekli olarak rezerv fonu sermayesi oluşur, çünkü bir gün para girişi olur ve daha geç bir tarihe kadar ödeme yapılmayacaktır, bir gün görece büyük meta kütleleri satılmıştır ve daha geç bir tarihe kadar büyük ölçekli meta kütleleri satın alınmayacaktır; dolayısıyla, bu aralar boyunca, her zaman, dolaşımdaki sermayenin bir parçası para biçiminde var olur. Buna karşılık, nakit rezerv fonu, işlev görmekte olan sermayenin, daha doğrusu para-sermayenin bir bileşeni değil, birikiminin ön aşamalarından birindeki sermayenin, henüz etkin sermayeye dönüşmemiş olan artık değerin bileşenidir. Bunun dışında, darda kalmış kapitalistin, elinde bulunan paranın özel işlevlerinin neler olduğuna hiç mi hiç aldırmayacağı, sermayesinin devresel sürecinin durmaması için neyi varsa hepsini kullanacağı apaçıktır. Söz gelimi, bizim örneğimizde, P = 422 sterlin, P′ = 500 sterlindir. 422 sterlinlik sermayenin bir bölümü, ödeme ve satın alma aracı fonu, para stoku durumunda bulunuyorsa, bunun, aynı kalan koşullar altında, devreye bir bütün olarak gireceği, ama aynı zamanda bunun için yeterli olduğu düşünülüyor demektir. Oysa rezerv fonu, 78 sterlinlik artık değerin bir bölümüdür; 422 sterlin değerindeki sermayenin devresine, ancak, bu devre aynı kalmayan koşullar altında gerçekleştiği ölçüde girebilir; çünkü rezerv fonu, birikim fonunun bir bölümüdür ve yeniden üretim ölçeğinde herhangi bir büyüme olmadan burada görünür.

Nakit birikim fonu, gizli para-sermayenin varlığının, dolayısıyla da paranın para-sermayeye dönüşmüş olduğunun kanıtıdır.

Üretken sermaye devresinin, basit yeniden üretim ile genişletilmiş ölçekte yeniden üretimi birlikte kapsayan genel formülü şudur:

$$\text{Ü} \ldots \overbrace{\text{M}' - \text{P}'}^{1} . \overbrace{\text{P} - \text{M}'}^{2} < \frac{\text{E}}{\text{Üa}} \ldots \text{Ü} \; (\text{Ü}')$$

Ü = Ü ise, 2)'deki P = P′ – p'dir; Ü = Ü′ ise 2)'deki P, P′ – p'den büyüktür; yani, p bütünüyle ya da kısmen para-sermayeye dönüştürülmüştür.

Üretken sermaye devresi, klasik iktisadın, sanayi sermayesinin devresel sürecini incelerken temel aldığı biçimdir.

Bölüm

3

Meta-Sermaye Devresi

★ ★ ★

Meta-sermaye devresi için genel formül şudur:

M´ – P´ – M ... Ü ... M´.

Üretim araçlarının en azından bir bölümünün, kendi devreleri içinde bulunan bireysel sermayelerin meta-ürünü olması ölçüsünde, bir sermaye için P – M ne ise bir başkası için M´ – P´ o demek olduğundan, M´, önceki iki devrenin yalnızca ürünü değil, aynı zamanda ön koşulu olarak görünür. Söz gelimi, örneğimizde, kömür, makineler vb., maden işletmecilerinin, kapitalist makine yapımcılarının vb. meta-sermayeleridir. Ayrıca, daha Bölüm 1, 4'te gösterildiği gibi, P ... P´'nün daha birinci yinelenişinde, bu ikinci para-sermaye devresi daha tamamlanmadan, yalnızca Ü ... Ü devresi değil, aynı zamanda M´ ... M´ devresi de varsayılır.

Yeniden üretim genişletilmiş ölçekte gerçekleşirse, o zaman sondaki M´ baştaki M´'nden daha büyük olur ve dolayısıyla burada M´´ ile gösterilmesi gerekir.

Üçüncü biçimin ilk iki biçimden farkı kendini şöyle gösterir: Birincisi, I. Biçimde, dolaşım, üretim süreci tarafından kesintiye uğratılır ve II. Biçimde, iki tamamlayıcı evresiyle toplam dolaşım, yalnızca yeniden üretim sürecinin aracısı olarak görünür ve bu nedenle P ... P arasında aracılık yapan hareketi oluştururken, burada, iki karşıt evresiyle toplam dolaşım, devreyi başlatır. P – P´'nde, dolaşım biçimi, P – M ... M´ – P´ = P – M – P'dir. Ü ... Ü'de ise, tersine, M´ – P´'dür. P – M = M – P – M. M´ – M´'nde de bu son biçimdedir.

İkincisi, I. ve II. devreler yinelendiklerinde, P′ ve Ü′ son noktaları, yenilenen devrenin başlangıç noktalarını oluştursalar bile, bu devrelerin, içinde üretilmiş oldukları biçim ortadan kalkar. P′ = P + p, Ü′ = Ü + ü, yeni sürece yeniden P ve Ü olarak başlar. III. Biçimde ise, devre aynı ölçekte yenilense bile, başlangıç noktası M'nin M′ olarak gösterilmesi gerekir. Şu nedenle: I. Biçimde, P′, P′ olarak yeni bir devreyi açar açmaz, para-sermaye (P) olarak, para biçimindeki değerlenecek olan sermayenin öndeliği olarak işlev görür. Öndelenmiş olan para-sermayenin birinci devrede gerçekleştirilen birikim sayesinde artan büyüklüğü daha fazladır. Ne var ki, öndelenmiş olan para-sermayenin 422 sterlin büyüklüğünde mi yoksa 500 sterlin büyüklüğünde mi olduğu, onun salt sermaye değeri olarak görünmesi olgusunu hiçbir şekilde değiştirmez. P′, değerlenmiş ya da rahminde artık değer taşıyan sermaye olarak, sermaye ilişkisi olarak var olmaz artık. Ne de olsa süreç içinde değerlenmesi gerekir. Ü ... Ü′ için aynısı geçerlidir; Ü′, hep Ü olarak, artık değer üretmesi gereken sermaye değeri olarak, işlev görmeyi sürdürmek ve devreyi yenilemek zorundadır. – Buna karşılık meta-sermaye devresi, sermaye değeriyle değil, meta biçiminde çoğalmış olan sermaye değeriyle açılır; dolayısıyla, başından itibaren, yalnızca meta biçiminde elde bulunan sermaye değerinin devresini değil, aynı zamanda artık değerin devresini kapsar. Bundan ötürü, bu biçim altında basit yeniden üretim gerçekleşirse, sonuç noktasında, başlangıç noktasındakiyle aynı büyüklükte bir M′ çıkar ortaya. Gerçi, artık değerin bir bölümü sermaye devresine girerse, devrenin sonunda M′ yerine M′′, daha büyük bir M′ görünür; ama hemen arkadan gelen devre yine M′ ile, yalnızca bir önceki devredekinden daha büyük olan bir M′ ile ve daha büyük birikmiş sermaye değeri ile, bundan ötürü de göreli olarak daha büyük yeni yaratılmış artık değer ile başlar. M′, her durumda, devreyi hep bir meta-sermaye (= sermaye değeri + artık değer) olarak açar.

Üretim araçları ikinci bir sanayi sermayesinin ürünü olduğu sürece, M olarak M′, bir bireysel sanayi sermayesinin devresinde, bu sermayenin biçimi olarak değil, ikinci sanayi sermayesinin biçimi olarak görünür. Birinci sermayenin P – M (yani P – Üa) işlemi, bu ikinci sermaye için M′ – P′′dür.

E ve Üa, bir yanda emek güçlerini satan işçilerin, öte yanda üretim araçları satan üretim aracı sahipleri olan satıcılarının ellerindeki metalar oldukları ölçüde, P – M < $\frac{E}{Üa}$ dolaşım işleminde aynı şekilde hareket eder. Alıcı tarafından henüz satın alınmadıkları, yani onun para biçiminde var olan sermayesinin karşısına başkasının metaları olarak çıktıkları sürece, parası burada para-sermaye olarak işlev gören alıcı için, yalnızca me-

talar olarak işlev görürler. Burada Üa ile E arasındaki tek fark, Üa'nın, satıcısına ait olan sermayenin meta biçimi olması durumunda, M′, yani satıcısının elindeki sermaye olabilmesine karşın, E'nin işçi için hep yalnızca meta olması ve ancak alıcının elinde, Ü'nün bir bileşeni olarak sermayeye dönüşmesidir.

Bu nedenle, M′, hiçbir zaman, yalnızca M olarak, yalnızca sermaye değerinin meta biçimi olarak bir devre açamaz. Meta-sermaye olarak o, her zaman ikili bir karaktere sahiptir. Kullanım değeri açısından bakıldığında, Ü'nün işlevinin ürünüdür, örneğimizde ipliktir; Ü'nün meta olarak dolaşımdan gelen ögeleri, E ve Üa, yalnızca bu ürünün oluşturucuları olarak işlev görmüştür. İkincisi, değer açısından bakıldığında, sermaye değeri (Ü) artı Ü'nün işleviyle üretilmiş olan artık değerdir (m).

M = Ü = sermaye değeri, yalnızca M′'nün kendisi devresinde, M′'nün artık değeri barındıran parçasından, artık değeri içeren artık üründen ayrılabilir ve ayrılmak zorundadır; bu ikisinin iplik örneğindeki gibi birbirinden ayrılabilir ya da makine örneğindeki gibi ayrılamaz olmaları bu söyleneni geçersiz kılmaz. M′, P′'ne dönüşür dönüşmez, her seferinde ayrılabilir duruma gelirler.

Toplam meta-ürün, bizim örneğimizdeki 10 000 libre iplik gibi, bağımsız ve homojen parça ürünlere ayrılabiliyorsa ve bundan ötürü M′ – P′ işlemi arka arkaya tamamlanan bir satışlar toplamıyla temsil edilebiliyorsa, bu durumda meta biçimindeki sermaye değeri M olarak işlev görebilir, artık değerden önce ve dolayısıyla bir bütün olarak M′'nün gerçekleşmesinden önce M′'nden ayrılabilir.

500 sterlin değerindeki 10 000 libre ipliğin 8440 libresinin değeri olan 422 sterlin, artık değerden ayrılmış olan sermaye değerine eşittir. Kapitalist önce 8440 libre ipliği 422 sterline satarsa, bu 8440 libre iplik M'yi, meta biçimindeki sermaye değerini temsil eder; M′'nün bunun dışında içerdiği 78 sterlinlik artık değere eşit olan 1560 libre iplikten oluşan artık ürün ancak daha sonra dolaşıma girer; kapitalist, $M - P - M < \frac{E}{Üa}$ 'yi, artık ürünün dolaşımından (w – p – w) önce tamamlayabilirdi.

Ya da kapitalist önce 372 sterlin değerindeki 7440 libre ipliği, sonra 50 sterlin değerindeki 1000 libre ipliği satsaydı, o zaman, M'nin birinci bölümüyle üretim araçları (değişmez sermaye, c), ikinci bölümüyle de değişir sermaye bölümü (v), yani emek gücü yerlerine koyulabilir ve ardından yukarıdakiler gerçekleşebilirdi.

Ama birbirini izleyen öyle satışlar gerçekleşebilir ki, devrenin koşulları da buna izin verirse, kapitalist, M′'nü c + v + m'ye ayırmak yerine, bu ayırma işlemini M′'nün özdeş parçalarıyla da yapabilir.

Örneğin, M″nün (10 000 libre iplik = 500 sterlin) parçaları olarak sermayenin değişmez bölümünü temsil eden 7440 libre iplik = 372 sterlin, 7440 libre ipliği üretirken tüketilmiş üretim araçlarının yalnızca değişmez bölümünün değerini yerine koyan 276,768 sterlin değerindeki 5535,360 libre ipliğe; yalnızca değişir sermayeyi yerine koyan 37,200 sterlin değerindeki 744 libre ipliğe; artık ürün olarak artık değerin taşıyıcısı olan 58,032 sterlin değerindeki 1160,640 libre ipliğe bölünebilir yeniden. Yani, kapitalist, 7440 libre iplik satıldığında, bunun 313,968 sterline satılmış 6279,360 libresiyle 7440 libre ipliğin içerdiği sermaye değerini yerine koyabilir ve 1160,640 libre iplik = 58,032 sterlin tutarındaki artık ürünün değerini gelir olarak harcayabilir.

Aynı şekilde, 50 sterline, değişir sermaye değerine eşit olan 1000 libre ipliği de ayırabilir ve bunu benzer şekilde satabilir: 744 libre ipliği 37,200 sterline (1000 libre ipliğin değişmez sermaye değeri), 100 libre ipliği 5,000 sterline (1000 libre ipliğin değişir sermaye parçası), yani 844 libre ipliği 42,200 sterline (1000 libre ipliğin içerdiği sermaye değerinin bedeli); son olarak da 1000 libre ipliğin içerdiği artık ürünü temsil eden ve artık ürün olarak tüketilebilecek olan 7,800 sterlin değerindeki 156 libre ipliği.

Kapitalist, son olarak, satış gerçekleşirse, hâlâ elinde bulunan 78 sterlin değerindeki 1560 libre ipliği, 58,032 sterlin değerindeki 1160,640 libre ipliğin satışıyla 1560 libre ipliğin içerdiği üretim araçlarının değerini, 7,800 sterlin değerindeki 156 libre iplikle değişir sermaye değerini yerine koyacak biçimde bölebilir; toplarsak, 1316,640 libre iplik = 65,832 sterlin, toplam sermaye değerini karşılar; sonunda da, 243,360 libre artık ürün = 12,168 sterlin, harcanacak gelir olarak kalır.

İplikte var olan her bir öge (c, v, m) nasıl yeniden aynı bileşenlere bölünebiliyorsa, 1 şilin = 12 peni değerindeki her bir libre iplik de aynı şekilde bölünebilir.

c	=	0,744 libre iplik	=	8,928 peni
v	=	0,100 libre iplik	=	1,200 peni
m	=	0,156 libre iplik	=	1,872 peni
c + v + m	=	1 libre iplik	=	12 peni

Yukarıdaki üç kısmi satışın sonuçlarını toplarsak, 10 000 libre ipliğin tek seferde satışıyla elde edilenle aynı olan sonucu buluruz.

Değişmez sermaye için:

1. satışta	: 5535,360	libre iplik	=	276,768	sterlin.
2. "	744,000	" "	=	37,200	sterlin.
3. "	: 1160,640	" "	=	58,032	sterlin.
toplam	7440	libre iplik	=	372	sterlin.

Değişir sermaye için:

1. satışta	: 744,000	libre iplik	=	37,200	sterlin.
2. "	: 100,000	" "	=	5,000	sterlin.
3. "	: 156,000	" "	=	7,800	sterlin.
toplam	: 1000	libre iplik	=	50	sterlin.

Artık değer için:

1. satışta	: 1160,640	libre iplik	=	58,032	sterlin.
2. "	156,000	" "	=	7,800	sterlin.
3. "	: 243,360	" "	=	12,168	sterlin.
toplam	1560	libre iplik	=	78	sterlin.

Genel toplam:

Değişmez sermaye	: 7440	libre iplik	=	372	sterlin.
Değişir "	: 1000	" "	=	50	sterlin.
Artık değer "	: 1560	" "	=	78	sterlin.
toplam	10 000	libre iplik	=	500	sterlin.

M′ – P′, kendi başına ele alındığında, 10 000 libre ipliğin satılmasından başka bir şey değildir. 10 000 libre iplik, bütün öteki iplikler gibi metadır. Alıcıyı, libre başına 1 şilinlik fiyat ya da 10 000 librenin 500 sterlinlik fiyatı ilgilendirir. Pazarlık sırasında değer bileşimini kurcalıyorsa, aklından ipliğin bir libresinin 1 şilinin altında satılabileceğini ve satıcının bununla da yine iyi bir iş yapmış olacağını kanıtlama çakallığı geçiyordur. Oysa, satın alacağı ipliğin niceliği kendi gereksinimlerine bağlıdır; örneğin, bir dokuma fabrikasının sahibi ise, bu niceliği, iplik satın aldığı iplikçinin sermayesinin bileşimi değil, dokumacılıkta işlev görmekte olan kendi sermayesinin bileşimi belirler. M′′nün bir yandan kendi üretimi sırasında kullanılmış olan sermayeyi (ya da bunun çeşitli bileşenlerini) yerine koyarken, öte yandan, ister artık değer harcaması isterse sermaye birikimi için olsun artık ürün olarak hizmet ederken uymak zorunda olduğu oranlar, yal-

nızca, meta biçimi 10 000 libre iplik olan sermayenin devresinde var olur. Bunların satışla hiçbir ilgisi yoktur. Burada ayrıca, M′'nün değeri üzerinden satıldığı, dolayısıyla meta biçiminden para biçimine dönüşümünden başka hiçbir şeyin söz konusu olmadığı varsayılmaktadır. Üretken sermayenin yerine koyulmasını sağlamak zorunda olan bu bireysel sermayenin devresindeki işlevsel biçim olarak M′ için, fiyat ve değerin satış sırasında birbirlerinden sapıp sapmayacakları, sapacaklarsa bunun ne ölçüde olacağı elbette can alıcı önem taşır; ama bu, salt biçim farklarını incelediğimiz burada bizi ilgilendirmez.

I. Biçimde, yani P ... P′'nde, üretim süreci, sermaye dolaşımının birbirini tamamlayan ve karşıt yönlü iki evresinin ortasında görünür; sonlandırıcı M′ – P′ evresi başlamadan önce geride kalmış olur. Para, sermaye olarak öndelenir, önce üretim ögelerine dönüşür, bunlardan çıkıp meta-ürüne dönüşür ve bu meta-ürün yeniden paraya çevrilir. Bu, herkesçe ve her şey için kullanılabilecek olan parayla sonuçlanan, eksiksiz şekilde tamamlanmış bir iş çevrimidir. Bu nedenle, yeni bir başlangıç, yalnızca bir olasılıktır. P ... Ü ... P′, işlev görmeye yeni başlayan bir sermayenin birinci devresi olabileceği gibi, işten geri çekilme sırasında bir bireysel sermayenin işlevini sonlandıran son devre de olabilir. Burada genel hareket, P ... P′, yani paradan daha çok paraya şeklindedir.

II. Biçimde, yani Ü ... M′ – P′ – M ... Ü (Ü)'nde, toplam dolaşım süreci birinci Ü'yü izler ve ikinci Ü'den önce gelir; ama I. Biçimdekine karşıt bir sıralanış içinde gerçekleşir. Birinci Ü, üretken sermayedir ve işlevi, arkadan gelecek olan dolaşım sürecinin ön koşulu olarak üretim sürecidir. Buna karşılık sonlandırıcı Ü üretim süreci değildir; yalnızca, sanayi sermayesinin kendi üretken sermaye biçiminde yeniden varoluşudur. Ve, sermaye değerinin, dolaşımın son aşamasında, E + Üa'ya, yani birleşmeleriyle üretken sermayenin varoluş biçimini oluşturan öznel ve nesnel etmenlere dönüşmesinin sonucu olarak böyledir. İster Ü isterse Ü′ olsun, sermaye, sonunda, yeniden üretken sermaye olarak işlev görmek, üretim sürecini gerçekleştirmek zorunda olduğu bir biçimde hazır bulunur. Hareketin genel biçimi (Ü ... Ü′), yeniden üretimin biçimidir ve P ... P′'nden farklı olarak, değerlenmeyi sürecin amacı olarak göstermez. İşte bu nedenle, klasik iktisadın, üretim sürecinin açık kapitalist biçimini görmezden gelerek, mümkün olan en fazlasının en ucuza üretilmesi ve ürünün, kısmen üretimin yenilenmesi (P – M) kısmen de tüketim (p – w) için, mümkün olduğunca bol çeşitlilikte başka ürünlerle mübadele edilmesi zorunluymuş gibi, üretim olarak üretimi sürecin amacı olarak sunmasını fazlasıyla kolaylaştırır. P ve p burada yalnızca gelip geçici dolaşım araçları olarak göründüklerinden, gerek paranın gerekse para-sermayenin kendilerine özgü yanları görmezden gelinebilir;

ve tüm süreç basit ve doğal görünür, yani sığ bir akılcılığın doğallığına sahiptir. Meta-sermaye söz konusu olduğunda da aynı şekilde kâr zaman zaman unutulur ve söz bir bütün olarak üretim devresinden açılır açılmaz, yalnızca meta olarak boy gösterir; ama söz değer bileşenlerinden açılır açılmaz, meta-sermaye olarak görünür. Doğal olarak, üretim nasıl görünüyorsa birikim de öyle görünür.

III. Biçimde (M′ – P′ – M ... Ü ... M′), devreyi dolaşım sürecinin iki evresi, II. Biçimdeki (Ü ... Ü) sırayla açar; ardından, I. Biçimde olduğu gibi üretim süreci olma işleviyle Ü gelir; devre, bu sürecin sonucu olan M′ ile kapanır. II. Biçimde devre nasıl yalnızca üretken sermayenin yenilenmiş varlığı olarak Ü ile kapanırsa, burada da meta-sermayenin yenilenmiş varlığı olarak M′ ile kapanır; II. Biçimde nasıl sermaye, kendi son biçimiyle (Ü), süreci bir kez daha üretim süreci olarak başlatmak zorundaysa, burada da, sanayi sermayesinin meta-sermaye biçiminde yeniden görünmesiyle birlikte, devre, M′ – P′ dolaşım evresiyle kendisini yeniden başlatmak zorundadır. Yeniden *para*ya dönüşmüş, değerlenmiş sermaye değeri olan P′ ile kapanmadıklarından, devrenin her iki biçimi de tamamlanmış olmaktan uzaktır. Dolayısıyla her ikisi de devam ettirilmek zorundadır ve bu nedenle yeniden üretimi içerirler. III. Biçimdeki toplam devre M′ ... M″dür.

Üçüncü biçimi önceki iki biçimden farklılaştıran şey, yalnızca bu devrede, henüz değerlenmesi gereken başlangıçtaki sermaye değerinin değil, değerlenmiş sermaye değerinin, kendi değerlenmesinin başlangıç noktası olarak görünmesidir. Sermaye ilişkisi olarak M′ burada başlangıç noktasıdır ve bu niteliğiyle, tüm devre üzerinde belirleyici etkide bulunur; çünkü, daha ilk evresinde bile, hem sermaye değerinin devresini hem de artık değerin devresini içerir ve artık değer, tek tek her bir devrede olmasa bile kendi ortalamasında, kısmen gelir olarak harcanmak ve w – p – w dolaşımından geçmek, kısmen de sermaye birikiminin bir ögesi olarak işlev görmek zorundadır.

M′ ... M′ biçiminde, toplam meta-ürünün tüketimi, sermaye devresinin olağan akışının koşulu olarak varsayılır. İşçinin bireysel tüketimi ve artık ürünün birikime gitmemiş bölümünün bireysel tüketimi, tüm bireysel tüketimi kapsar. Dolayısıyla, bir bütün (hem bireysel, hem üretken tüketim) olarak tüketim, bir koşul olarak M″nün devresine girer. Üretken tüketim (emek gücü, belirli sınırlar içinde, işçinin bireysel tüketiminin sürekli ürünü olduğundan, konunun özü gereği işçinin kişisel tüketimini içerir), her bir bireysel sermayenin kendisi aracılığıyla gerçekleşir. Bireysel tüketim (bireysel kapitalistin varlığı için gerekli olan kısmı dışında), hiçbir şekilde bireysel kapitalin bir eylemi olarak değil, yalnızca toplumsal bir eylem olarak varsayılır.

I. ve II. Biçimlerde, toplam hareket, kendisini öndelenen sermaye değerinin hareketi olarak ortaya koyar. III. Biçimde, değerlenmiş sermaye, toplam meta-ürün şekline bürünmüş olarak, başlangıç noktasını oluşturur ve hareket eden sermaye, yani meta-sermaye biçimine sahiptir. Ancak meta-sermayenin paraya dönüşmesinden sonra bu hareket dallanarak sermaye ve gelir hareketlerine ayrılır. Ürünün her bir bireysel meta-sermaye için özel olarak bölünüşünde olduğu gibi, toplumsal toplam ürünün bir yandan bireysel tüketim fonlarına, öte yandan yeniden üretim fonlarına bölünüşü, III. biçimde, sermaye devresinin bir parçasıdır.

P ... P′, yenilenen devreye giren p'nin hacmine bağlı olarak, devrenin genişlemesi olasılığını içerir.

Ü ... Ü'de, Ü, yeni devreyi aynı değerle, belki de daha küçük bir değerle başlatabilir ve yine de genişletilmiş ölçekli yeniden üretimi temsil edebilir; örneğin, meta ögeleri, artırılan emek verimliliği sonucu ucuzlarsa. Bunun karşıtı olan durumda, değerce büyümüş bulunan üretken sermaye, maddi olarak daralmış yeniden üretimi temsil edebilir; örneğin, üretim ögeleri pahalılaştığında. M′ ... M′ için de aynısı geçerlidir.

M′ ... M″'nde, meta biçimindeki sermaye, üretimin ön koşuludur; bu devre içindeki ikinci M'de, yine bir ön koşul olarak geri döner. Bu M henüz üretilmiş ya da yeniden üretilmiş değilse, devre tıkanmıştır; bu M, büyük ölçüde bir başka sanayi sermayesinin M″'sü olarak, yeniden üretilmek zorundadır. Bu devrede M′, hareketin başlangıç noktası olarak, geçiş noktası olarak, sonuç noktası olarak var olur; dolayısıyla hep vardır. Yeniden üretim sürecinin sürekli koşuludur.

M′ ... M′, bir başka açıdan daha I. ve II. Biçimlerden ayrılır. Bu üç devrenin hepsinde şu ortak yan vardır: sermaye kendi devresel sürecini hangi biçimde açarsa o biçimde kapatır ve böylece kendisini yine aynı devreyi yeni baştan açtığı başlangıç biçiminde bulur. Başlangıç biçimi (P, Ü, M), her zaman, sermaye değerinin (III. Biçimde artık değerle büyümüş olarak) öndelendiği biçim, yani devreyle ilişkisi bakımından, ilk biçimdir; kapanış biçimi (P′, Ü, M), her seferinde, devre içinde önceden gerçekleşen ve ilk biçim olmayan bir işlevsel biçimin dönüşmüş biçimidir.

Böylece, I'deki P′, M″'nün dönüşmüş biçimi, II'deki son Ü, P'nin dönüşmüş biçimi (ve I ve II'de bu dönüşüm meta dolaşımının basit bir işlemiyle, meta ve para arasındaki biçimsel yer değişimiyle gerçekleştirilir); III'teki M′, Ü'nün, yani üretken sermayenin dönüşmüş biçimidir. Ama burada, III'te, dönüşüm, birincisi, yalnızca sermayenin işlevsel biçimini değil, aynı zamanda onun değer büyüklüğünü de değiştirir; ama ikincisi, dönüşüm, dolaşım sürecine ait, salt biçimsel bir yer değişiminin değil, üretken sermayenin meta bileşenlerinin kullanım biçimlerinin ve de-

ğerlerinin üretim sürecinde geçirmiş bulundukları gerçek dönüşümün sonucudur.

Başlangıçtaki ucun biçimi (P, Ü, M'), ilgili I, II, III devresi tarafından varsayılır; sondaki uçta yeniden ortaya çıkan biçim, devrenin kendisinin başkalaşımlar dizisi tarafından varsayılır ve dolayısıyla bunların sonucudur. Bir bireysel sanayi sermayesi devresinin son noktası olarak M', ürünü olduğu aynı sanayi sermayesinin dolaşıma ait olmayan Ü biçimini varsayar. I'deki kapanış noktası olarak, M' (M' – P')'nün dönüşmüş biçimi olarak P', P'nin alıcının elinde bulunduğunu, P ... P' devresinin dışında var olduğunu, M'nün satılması yoluyla devreye sokulduğunu ve kendi kapanış biçimi hâline getirildiğini varsayar. Böylece, II'de, son Ü, E ve Üa'yı (M), kendi dışında var olan ve P – M tarafından kapanış biçimi olarak kendisine katılan şeyler olarak varsayar. Ama, bu sonuncu uç bir yana bırakılırsa, ne bireysel para-sermaye devresi, genel olarak para-sermayenin varlığını, ne de bireysel üretken sermaye devresi, üretken sermayenin varlığını varsayar. I'de, P ilk para-sermaye olabilir; II'de, Ü, tarih sahnesine çıkan ilk üretken sermaye olabilir, ama III'te

$$M' \left| \begin{array}{l|l} M - & P - M < \frac{E}{Üa} \ldots Ü \ldots M' \\ - P' & \\ w - & p - w \end{array} \right.$$

M iki kez devrenin dışında varsayılır. Bir kez, $M' - P' - M < \frac{E}{Üa}$ devresinde. Bu M, Üa'dan oluştuğu ölçüde, satıcının elindeki metadır; bir kapitalist üretim sürecinin ürünü olduğu ölçüde, meta-sermayedir; böyle olmadığında bile, tüccarın elindeki meta-sermaye olarak görünür. İkinci kez, w – p – w'deki, satın alınabilmesi için yine meta olarak elde bulunmak zorunda olan ikinci w'de. Her durumda, meta-sermaye olsunlar ya da olmasınlar, E ve Üa, M' kadar metadırlar ve birbirleriyle ilişkileri metalar arasındaki ilişkidir. w – p – w'deki ikinci w için de aynısı geçerlidir. Dolayısıyla, M', M (E + Üa)'ya eşit olduğu ölçüde, metalar onun kendi oluşumunun ögeleridir ve yerlerine dolaşımdaki aynı metaların koyulması gerekir; aynı şekilde, w – p – w'de, ikinci w'nin yerine dolaşımdaki başka aynı metaların koyulması gerekir.

Ayrıca, başat duruma gelmiş kapitalist üretim tarzı temelinde, satıcının elindeki tüm metalar, meta-sermaye olmak zorundadır. Tüccarın elinde meta-sermaye olmayı sürdürürler, ya da henüz olmamış durumdaysalar, onun elinde meta-sermaye olurlar. Veya başlangıçtaki meta-sermayenin yerine geçen, dolayısıyla ona yalnızca başka bir varlık biçimi vermiş olan metalar (örneğin ithal edilmiş nesneler) olmak zorundadırlar.

Üretken sermayeyi (Ü) oluşturan E ve Üa meta ögeleri, Ü'nün varlık biçimleri olarak, bulunup alındıkları çeşitli meta piyasalarında sahip oldukları biçimde bulunmaz. Şimdi birleştirilmiş durumdadırlar ve birleşmişlikleriyle üretken sermaye olarak işlev görebilirler.

M'nin yalnızca bu III. Biçimde, devrenin kendi içinde, M'nin ön koşulu olarak görünmesi, başlangıç noktasının meta biçimindeki sermaye olmasından ileri gelir. Devre, M´'nün (artık değer eklenmesiyle büyümüş olsun ya da olmasın, sermaye değeri olarak işlev gördüğü ölçüde), kendi üretim ögelerini oluşturan metalara dönüştürülmesiyle açılır. Ama bu dönüşüm, tüm dolaşım sürecini, yani M – P – M (= E + Üa)'yı kapsar ve onun sonucudur. M, demek ki, burada her iki uçta yer alır, ama kendi M biçimini P – M ile dışarıdan, meta piyasasından alan ikinci uç, devrenin son ucu değil, yalnızca, onun, dolaşım sürecini kapsayan iki birinci aşamasının son ucudur. Onun sonucu, işlevi (üretim süreci) o zaman başlayan Ü'dür. M´, dolaşım sürecinin değil, yalnızca üretim sürecinin sonucu olarak, devrenin sonu olarak ve başlangıçtaki M´ ucuyla aynı biçimde görünür. Buna karşılık, P ... P´'nde ve Ü ... Ü'de, P´ ve Ü son uçları, dolaşım sürecinin dolaysız sonuçlarıdırlar. Demek ki, birinci örnekte P´, ikinci örnekte Ü, yalnızca devrenin sonunda başkalarının ellerinde varsayılıyor. Devre bu uçlar arasında yer aldıkça, ne ilk örnekte P, ne de ikinci örnekte Ü (başkasının parası olarak P'nin varlığı, başkasının üretim süreci olarak Ü'nün varlığı), bu devrelerin ön koşulu olarak görünür. Buna karşılık, M´ ... M´, başlatıcı dolaşım süreciyle devreye çekilen ve üretken sermayeye dönüştürülen başkasının elindeki başkasına ait metalar olarak M'yi (= E + Üa) varsayar; üretken sermayenin işlevinin sonucu olarak da M´ yeniden devreyi kapayan biçim hâline gelir.

Ne var ki, M´... M´ devresi, tam da kendi tanımı içinde başkalarının M (= E + Üa) biçimindeki sermayesini varsaydığından (ve Üa farklı türden başka sermayeleri, örneğin bizim örneğimizde makineleri, kömürü, yağı vb. kapsadığından), kendisine, yalnızca devrenin *genel* biçimi olarak, yani tek tek her bir sanayi sermayesinin (ilk kez yatırılması durumu dışında) incelenmesini mümkün kılan bir toplumsal biçim olarak değil, dolayısıyla yalnızca bütün bireysel sanayi sermayelerinde ortak olan bir hareket biçimi olarak değil, aynı zamanda, bireysel sermayelerin toplamının, yani kapitalistler sınıfının toplam sermayesinin hareket biçimi olarak, içinde her bir bireysel sanayi sermayesinin yalnızca diğerleriyle iç içe giren ve onlar tarafından gerekli kılınan bir kısmi hareket olarak göründüğü bir hareket olarak bakılmasını talep eder. Örneğin, bir ülkenin yıllık toplam meta-ürününü ele alır ve bunun bir bölümünün tüm bireysel işletmelerdeki üretken sermayenin yerine geçmesini, bir başka bölümünün de farklı sınıfların bireysel tüketimine girmesini sağlayan

hareketi çözümlersek, M´ ... M´´nü, hem toplumsal sermayenin, hem de bu sermaye tarafından yaratılmış olan artık değerin ya da artık ürünün hareket biçimi olarak ele almış oluruz. Toplumsal sermaye = bireysel sermayelerin toplamı (hisse senetli sermayeler ya da hükûmetlerin madenlerde, demiryollarında vb. üretken ücretli emek kullanmaları, sanayici kapitalistler olarak işlev görmeleri ölçüsünde, devlet sermayesi dâhil) ve toplumsal sermayenin toplam hareketi = bireysel sermayelerin hareketlerinin cebirsel toplamı olması, bu hareketin, tek tek bireysel sermayelerin hareketi olarak, aynı hareketin toplumsal sermayenin toplam hareketinin bir bölümü açısından, yani diğer parçalarının hareketleriyle bağlantıları içinde ele alındığı duruma göre farklı görüngüler sergilemesine ve aynı zamanda, çözümleri tek bir bireysel sermayenin devresinin incelenmesinden çıkmak yerine bu inceleme sırasında varsayılmak zorunda olan sorunları çözmesine hiçbir şekilde engel olmaz.

M´... M´, içinde, başlangıçta öndelenmiş olan sermaye değerinin, hareketi başlatan ucun yalnızca bir parçasını oluşturduğu ve bu hareketin, başından itibaren, sanayi sermayesinin toplam hareketi olarak (hem üretken sermayeyi yerine koyan ürün parçasının, hem de, artık ürün oluşturan ve ortalamada, kısmen gelir olarak harcanan, kısmen de birikim ögesi olarak hizmet gören ürün parçasının hareketi olarak) ortaya çıktığı biricik devredir. Artık değerin gelir olarak harcanması bu devreye ne ölçüde giriyorsa, bireysel tüketim de o ölçüde girer. Ama bu sonuncusu, ayrıca, M başlangıç noktasının, metanın, herhangi bir kullanım nesnesi olarak var olması nedeniyle de kapsanır; ama kapitalist yoldan üretilmiş her nesne, kullanım biçimi onu ister üretken tüketimde, ister bireysel tüketimde, isterse bunların her ikisinde kullandırıyor olsun, meta-sermayedir. P ... P´, yalnızca değer yanına, tüm sürecin amacı olarak, öndelenmiş olan sermaye değerindeki değerlenmeye işaret eder; Ü ... Ü (Ü´), aynı kalan ya da artan büyüklükte üretken sermayeli (birikim) yeniden üretim süreci olarak sermayenin üretim sürecine işaret eder; M´ ... M´, daha başlangıç ucunda kendisini kapitalist meta üretiminin biçimi olarak ortaya koyarken, başından itibaren üretken ve bireysel tüketimleri kapsar; üretken tüketim ve bunun içinde yer alan değerlenme, yalnızca onun hareketinin bir dalı olarak görünür. Son olarak, M´, bir daha herhangi bir üretim sürecine giremeyen bir kullanım biçiminde var olabildiğinden, M´´nün farklı ürün parçalarıyla ifade edilen değer bileşenlerinin, M´... M´´nün tüm toplumsal sermayenin hareket biçimi mi, yoksa bir bireysel sanayi sermayesinin bağımsız hareket biçimi mi sayıldığına bağlı olarak, farklı bir yer tutmak zorunda olduklarına daha en başta işaret edilmiştir. Bütün bu özellikleriyle bu devre, salt bireysel bir sermayenin yalıtık bir devresi olmanın ötesine geçer.

M´ ... M´ şeklinde, meta-sermayenin, yani kapitalist yoldan üretilmiş toplam ürünün hareketi, hem bireysel sermayenin bağımsız devresinin ön koşulu olarak, hem de bu aynı devrenin gerektirdiği bir hareket olarak görünür. Bundan ötürü, bu şekil özelliklerine inilerek kavranırsa, M´ – P´ ve P – M başkalaşımlarının, bir yandan, sermayenin başkalaşımındaki işlevsel olarak belirlenen bölümler, öte yandan, genel meta dolaşımının halkaları olduklarına işaret etmekle sınırlı kalmak yeterli olmaktan çıkar. Bir bireysel sermayenin başkalaşımlarının öteki bireysel sermayeninkilerle ve toplam ürünün bireysel tüketime ayrılan parçasıyla nasıl iç içe girdiklerini açıkça ortaya çıkarmak zorunlu olur. Bundan ötürü bireysel sanayi sermayesinin devresini çözümlerken, incelememizi ilk iki biçime dayandırmayı yeğliyoruz.

Örneğin, hesabın bir hasattan diğerine yapıldığı tarımda, M´ ... M´, tek bir bireysel sermayenin biçimi olarak görünür. Başlangıç noktası, II. Şekilde tohum ekme, III. Şekilde hasattır; ya da fizyokratların sözleriyle, birincisinde *avances* [öndelikler], ikincisinde *reprises* [geri alımlar] ile başlanır. I ve II'de M´'nün hareketi yalnızca tek bir sermayenin hareketindeki bir uğrağı oluştururken, III'te, sermaye değerinin hareketi, başından itibaren, yalnızca genel ürün kütlesinin hareketinin bir parçası olarak görünür.

III. Şekilde, piyasada bulunan metalar, üretim ve yeniden üretim sürecinin sürekli ön koşulunu oluşturur. Bu nedenle, tüm dikkat bu şekil üzerinde toplanırsa, üretim sürecinin tüm ögeleri meta dolaşımından çıkıp geliyor ve yalnızca metalardan oluşuyor görünür. Bu tek yönlü kavrayış, üretim sürecinin meta ögelerinden bağımsız ögelerini gözden kaçırır.

M´ ... M´'nde toplam ürün (toplam değer) başlangıç noktası olduğundan, burada şunu görürüz: (dış ticaret bir yana bırakıldığında) genişlemiş ölçekli yeniden üretim, üretkenlik bunun dışında aynı kalırken, yalnızca, artık ürünün sermayeleştirilecek olan bölümü, ek üretken sermayenin maddi ögelerini önceden içeriyorsa gerçekleşebilir; dolayısıyla, bir yılın üretiminin ertesi yılın üretimine ön koşul olarak hizmet etmesi ölçüsünde, ya da bunun, basit yeniden üretim süreci ile eş anlı olarak belirli bir yılın içinde gerçekleşebilmesi ölçüsünde, artık ürün, hemen, kendisinin ek sermaye olarak işlev görmesini olanaklı kılan bir biçimde üretilir hâle gelir. Artmış üretkenlik, yalnızca, değerini yükseltmeden, sermaye maddesini artırabilir; ama bu yolla, değerlenme için ek malzeme oluşturur.

Quesnay'nin *Tableau économique'i* M´... M´'ne dayanır ve onun P ... P´'nden (merkantilist sistemin tutunduğu yalıtık biçim) farklı olarak, Ü ... Ü'yü değil de bu biçimi seçmesi, büyük ve doğru bir sezginin varlığına işaret eder.

Bölüm

4

Devresel Sürecin Üç Şekli

★★★

Toplam dolaşım sürecine Td dersek, üç şekil aşağıdaki gibi gösterilebilir:

I) P – M ... Ü ... M′ – P′
II) Ü ... Td ... Ü
III) Td ... Ü (M′)

Bu üç biçimin hepsini bir araya getirirsek, sürecin tüm ön koşulları onun sonucu olarak, onun tarafından üretilen ön koşullar olarak görünür. Uğrakların her biri kalkış, geçiş ve geri dönüş noktaları olarak görünür. Toplam süreç kendisini üretim ve dolaşım süreçlerinin birliği olarak ortaya koyar; üretim süreci dolaşım sürecinin ve dolaşım süreci üretim sürecinin aracısı olur.

Her üç devrenin ortak yanı şudur: Belirleyici amaç olarak, hareket ettirici güdü olarak değerin değerlenmesi. Bu, I'de, biçimde ifade edilmiştir. II, Ü ile, değerlenme sürecinin kendisiyle başlar. III'te, devre, değerlenen değerle başlar ve hareket aynı ölçekte yinelense bile, yeni değerlenen değerle kapanır.

M – P'nin alıcı için P – M, ve P – M'nin satıcı için M – P anlamına gelmesi ölçüsünde, sermaye dolaşımı yalnızca olağan meta başkalaşımını temsil eder ve bu başkalaşımla ilgili yerde (I. Kitap, Bölüm 3, 2) geliştirilen, dolaşımdaki para kütlesi hakkındaki yasalar burada da

geçerlidir. Ama bu biçimsel yana takılıp kalmak yerine, farklı bireysel sermayelerin başkalaşımları arasındaki gerçek bağlantı, yani gerçekten de, toplumsal toplam sermayenin yeniden üretim sürecinin kısmi hareketleri olarak bireysel sermaye devrelerinin bağlantısı incelenirse, o zaman, bu bağlantı yalnızca paranın ve metanın biçim değiştirmesiyle açıklanamaz.

Sürekli dönen bir çemberde her nokta aynı anda hem çıkış hem de geri dönüş noktasıdır. Dönüşü kesintiye uğratırsak, her çıkış noktası bir geri dönüş noktası olmaz. Böylece görmüş oluruz ki, her özel devrenin diğerlerini (üstü kapalı olarak) varsaymasının ötesinde, devrenin belirli bir biçimde yinelenmesi, devrenin öteki biçimlerdeki yürütülüşünü de kapsar. Böylece, bütün ayrım, kendisini salt biçimsel ya da salt öznel, yalnızca gözlemci için var olan bir ayrım olarak gösterir.

Bu devrelerden her biri, farklı bireysel sanayi sermayelerinin içinde yer aldıkları hareketin özel biçimi olarak ele alındığında, bu ayrım da yalnızca bireysel bir ayrım olarak var olur. Oysa, gerçekte, her bir bireysel sanayi sermayesi aynı anda her üç devrede de bulunur. Üç devre, sermayenin üç biçiminin yeniden üretim biçimleri, sürekli olarak yan yana gerçekleşir. Örneğin, sermaye değerinin şimdi meta-sermaye olarak işlev gören bir bölümü, para-sermayeye dönüşür, ama aynı anda bir başka bölüm üretim sürecinden çıkıp yeni meta-sermaye olarak dolaşıma girer. Bu şekilde, hem M´... M´ devre biçimi hem de diğer iki biçim sürekli olarak yinelenir. Her bir biçimindeki ve her bir aşamasındaki sermayenin yeniden üretimi, bu biçimlerin başkalaşımı ve üç aşamanın arka arkaya geçilmesi kadar süreklidir. Demek ki burada tüm devre kendi üç biçiminin gerçek birliğidir.

İncelememizde, sermaye değerinin, tüm değer büyüklüğüyle, para-sermaye ya da üretken sermaye ya da meta-sermaye olarak hareket ettiği varsayılmıştı. Buna göre, örneğin 422 sterlin, elimizde önce tümüyle para-sermayeydi, sonra yine tümüyle üretken sermayeye dönüşmüş, sonunda meta-sermaye, (78 sterlini artık değer olan) 500 sterlin değerinde iplik olmuştu. Burada farklı aşamaların her biri aynı zamanda bir kesintidir. Örneğin 422 sterlin para biçiminde kaldıkça, yani, $P - M < \frac{E}{Üa}$ satın alımları tamamlana dek, toplam sermaye yalnızca para-sermaye olarak var olur ve işlev görür. Üretken sermayeye dönüştürülür dönüştürülmez, para-sermaye olarak da meta-sermaye olarak da işlev görmez. Onun toplam dolaşım süreci kesilir; tıpkı öte yanda, ister P isterse M´ olarak iki dolaşım aşamasından birinde işlev görmeye başlar başlamaz, toplam üretim sürecinin kesilmesi örneğinde olduğu gibi. Bu durumda, Ü ... Ü devresi, kendisini yalnızca üretken sermayenin dönemsel yenilenişi olarak değil, ama aynı zamanda kendi işlevinin, üretim sürecinin,

dolaşım yeniden başlatılana kadar kesilmesi olarak gösterirdi; üretim sürekli olarak değil kesik kesik ilerler ve kendisini rastlantısal, dolaşım sürecinin her iki aşamasının daha hızlı ya da daha yavaş bir şekilde tamamlanmasına bağlı olarak değişen zaman aralıklarıyla yenilerdi. Örneğin, yalnızca özel müşteriler için çalışan ve sipariş yenilenene kadar üretim süreci duran Çinli zanaatçı için durum budur.

Gerçekten, hareket hâlinde bulunan tek tek tüm sermaye parçaları için bu durum geçerlidir ve sermayenin tüm parçaları sırayla bu hareketi tamamlar. 10 000 libre ipliğin bir iplik yapımcısının haftalık ürünü olduğunu varsayalım. Bu 10 000 libre iplik üretim alanından tümüyle ayrılıp dolaşım alanına girer; onun içerdiği sermaye değerinin tümüyle para-sermayeye dönüştürülmesi gerekir ve bu sermaye değeri, para-sermaye biçiminde kaldıkça, üretim sürecine yeni baştan giremez; öncesinde, dolaşıma girmek ve yeniden üretken sermaye ögelerine (E ve Üa) dönüştürülmek zorundadır. Sermaye devresi süreci, sürekli olarak kesilme, bir aşamadan ayrılma, bir sonrakine girmedir; bir biçimden sıyrılma, bir başkasında var olmadır; bu aşamalardan her biri, diğerini gerektirmekle kalmaz, aynı zamanda onu dışlar.

Ama süreklilik kapitalist üretimin karakteristik özelliğidir ve her zaman ulaşılmak zorunda olmasa bile, teknik temeli onu gerekli kılar. İşlerin gerçekte nasıl yürüdüğünü görelim öyleyse. Örneğin 10 000 libre iplik meta-sermaye olarak piyasaya gelir ve orada (ister ödeme aracı, ister satın alma aracı, isterse yalnızca hesap parası olsun) paraya dönüşümünü gerçekleştirirken, üretim sürecinde onun yerini yeni pamuk, kömür vb. alır, yani daha bu sırada para biçiminden ve meta biçiminden yine üretken sermaye biçimine dönmüştür ve üretken sermaye olarak işlev görmeye başlar; yine 10 000 libre ipliğin paraya çevrilmesi sırasında, önceki 10 000 libre iplik, dolaşımının ikinci aşamasında ilerlemektedir ve para biçiminden çıkıp yine üretken sermaye ögelerine dönüşmektedir. Sermayenin tüm parçaları devresel süreçten sırayla geçer, aynı anda bunun farklı aşamalarında bulunurlar. Böylece, sanayi sermayesi, devresinin sürekliliği içinde, aynı zamanda kendisinin tüm aşamalarında ve bu aşamalara uygun düşen farklı işlev biçimlerinde bulunur. Hareket eden bir bütün olarak sanayi sermayesi M′... M′ devresini geride bırakmış bulunurken, ilk kez meta-sermaye olmaktan çıkıp paraya dönüşen bölüm için, M′... M′ devresi açılmıştır. Para bir elle öndelenir, ötekiyle alınır; P ... P′ devresinin bir noktadaki açılışı, aynı zamanda paranın bir başkasına geri dönüşüdür. Üretken sermaye için de aynısı geçerlidir.

Bundan ötürü, sanayi sermayesinin, sürekliliği içindeki gerçek devresi, yalnızca dolaşım süreci ile üretim sürecinin birliği değil, her üç devresinin birliğidir. Ama bu tür bir birlik olabilmesi, yalnızca, sermayenin her

bir farklı parçasının, devrenin birbirlerini izleyen evrelerini sırayla geride bırakabilmesi, bir aşamadan diğerine, bir işlev biçiminden diğerine geçebilmesi, yani bu parçaların bütünü olarak sanayi sermayesinin eş anlı olarak farklı evrelerde ve işlevlerde bulunması ve böylece her üç devreyi eş anlı olarak gerçekleştirmesi durumunda mümkündür. Burada her bir parçanın peş peşeliği, parçaların yan yanalığına, yani sermayenin bölünmesine bağlıdır. Böylece, farklı bölümlerden oluşan fabrika sisteminde ürün sürekli olarak hem kendi oluşum sürecinin farklı aşamalarında bulunur, hem de durmadan bir üretim evresinden öbürüne geçer. Bireysel sanayi sermayesi, kapitalistin olanaklarına bağlı bulunan ve her sanayi dalı için belirli bir asgari ölçeği sağlaması gereken bir büyüklükte olduğu için, onun parçalara bölünüşünde belirli sayısal oranlara uyulması gerekir. Eldeki sermayenin büyüklüğü üretim sürecinin boyutunu, bu ise, üretim sürecinin yanında işlev görmeleri ölçüsünde, meta-sermayenin ve para-sermayenin boyutlarını belirler. Böyle olmakla birlikte, üretimin sürekliliğini belirleyen yan yanalık, yalnızca, sermaye parçalarının, peş peşe farklı aşamaları geçmelerini içeren hareketiyle var olur. Yan yanalığın kendisi, yalnızca peş peşeliğin sonucudur. Örneğin, M′ – P′ bir parça için durursa, meta satılamaz duruma gelirse, bu parçanın devresi kesilir ve bu parça kendi üretim araçlarıyla yerine koyulamaz; üretim sürecinden M′ olarak çıkan izleyen parçalar, işlev değişimlerinin önünün kendilerinden önce gelen parça tarafından kesilmiş olduğunu görür. Bu bir süre böyle devam ederse, üretim daralır ve tüm süreç durma noktasına gelir. Peş peşelikteki duraklama, yan yanalığı düzensizleştirir; bir aşamadaki her duraklama, yalnızca duraklayan sermaye parçasının toplam devresinde değil, toplam bireysel sermayenin toplam devresinde de daha büyük ya da daha küçük bir duraklamaya neden olur.

Sürecin kendisini gösterdiği bir sonraki biçim, bir evreler sıralanması biçimidir; bu biçimde, sermayenin yeni bir evreye geçişi, onun bir başkasından ayrılmasına bağlıdır. Bu nedenle, her ayrı devrede, sermayenin işlev biçimlerinden biri, çıkış noktası ve geri dönüş noktasıdır. Öte yandan, toplam süreç, gerçekte, sürecin sürekliliğini ifade eden farklı biçimler olan üç devrenin birliğidir. Toplam devre, kendisini, sermayenin her bir işlev biçimi için, onun özgül devresi olarak gösterir ve bu devrelerin her biri, toplam sürecin sürekliliğini gerekli kılar; bir işlevsel biçimin dairesel hareketi bir başkasınınkini gerekli kılar. Toplam üretim sürecinin aynı zamanda yeniden üretim süreci ve dolayısıyla uğraklarından her birinin devresi olması, toplam üretim süreci için, özellikle de toplumsal sermaye için, zorunlu bir koşuldur. Sermayenin farklı küçük parçaları art arda farklı aşamalardan ve işlev biçimlerinden geçer. Böylece, her işlev biçimi, kendisini bu biçimde gösteren sermaye parçası hep değişse bile,

diğerleriyle eş zamanlı olarak kendi devresinden geçer. Sermayenin bir parçası, ama hep değişen, hep yeniden üretilen bir parçası, meta-sermaye olarak var olur; bir başka parçası, üretken sermayeye dönüşen parasermaye olarak; üçüncü bir parçası, meta-sermayeye dönüşen üretken sermaye olarak var olur. Her üç biçimin sürekli elde bulunurluğu, toplam sermayenin tam da bu üç evreden geçerek gerçekleştirdiği devre aracılığıyla sağlanır.

Öyleyse, bir bütün olarak sermaye, kendi farklı evrelerinde eş zamanlı olarak, mekânsal açıdan yan yana bulunur. Ama her parça sürekli olarak sırasıyla bir evreden, bir işlev biçiminden ötekine geçer, böylece sırayla bunların hepsinde işlev görür. Dolayısıyla bu biçimler eş zamanlılıkları peş peşelikleriyle sağlanan akışkan biçimlerdir. Her biçim, bir başka biçimi izler ve ondan önce gelir; böylece, bir sermaye parçasının bir biçime geri dönüşü, bir başka parçanın bir başka biçime geri dönüşünü gerekli kılar. Her parça sürekli olarak kendi devresini çizer; ama bu biçimde bulunan, her zaman, sermayenin başka bir parçasıdır ve bu özel devreler yalnızca toplam sürecin eş zamanlı ve birbirini izleyen uğraklarını oluşturur.

Toplam sürecin sürekliliği, yukarıda anlatılmış olan kesintide değil, yalnızca üç devrenin birliğinde gerçekleşir. Toplumsal toplam sermayede bu süreklilik hep vardır ve onun süreci, üç devrenin birliğine her zaman sahiptir.

Bireysel sermayeler için yeniden üretimin sürekliliği yer yer az ya da çok kesilir. Birincisi, değer kütleleri, sık sık, farklı dönemlerde, farklı aşamalara ve işlev biçimlerine eşit olmayan büyüklüklerde dağılmış olur. İkincisi, üretilecek olan metanın niteliğine göre, dolayısıyla sermayenin yatırılmış bulunduğu özel üretim alanına göre, bu parçalar farklı şekillerde dağılabilir. Üçüncüsü, süreklilik, ister doğal koşulların (tarım, ringa avı vb.), isterse (örneğin, mevsimlik denen işlerde olduğu gibi) geleneksel koşulların sonucu olsun, mevsime bağlı üretim dallarında az ya da çok kesilebilir. Sürecin en düzenli ve en değişmez şekilde yürütüldüğü yerler fabrikalar ve madenlerdir. Ne var ki üretim dallarının bu farklılığı, devrenin genel biçimlerinde hiçbir farklılığa neden olmaz.

Kendi değerini artıran değer olarak sermaye, yalnızca sınıf ilişkilerini, yalnızca emeğin ücretli emek olarak varlığına dayanan belirli bir toplumsal karakteri içine almakla kalmaz. Bir hareket, farklı aşamalardan geçen bir devresel süreçtir ve devresel sürecin üç farklı biçimini içine alır. Bu nedenle, durağan bir şey olarak değil, yalnızca bir hareket olarak kavranabilir. Değerin bağımsızlaşmasını salt bir soyutlama sayanlar, sanayi sermayesinin hareketinin, gerçeklikteki bu soyutlama olduğunu unutur. Değer, burada, içlerinde kendisini korudu-

ğu ve aynı zamanda değerlendiği, büyüdüğü farklı biçimlerden, farklı hareketlerden geçer. Burada ilk aşamada bu hareketin yalnızca biçimiyle ilgilendiğimiz için, sermaye değerinin kendi devresel sürecinde geçirebileceği devrimleri dikkate almıyoruz; ama şurası açıktır ki, tüm değer devrimlerine karşın, kapitalist üretim, yalnızca, sermaye değeri değerlendikçe, yani bağımsızlaşmış değer olarak kendi devresel sürecini izledikçe, dolayısıyla değer devrimleri herhangi bir yolla aşıldıkça ve dengelendikçe, var olabilir ve varlığını sürdürebilir. Sermayenin hareketleri, meta ve emek gücü alıcısı, meta satıcısı ve üretken kapitalist olarak işlev gören, dolayısıyla etkinlikleri aracılığıyla devreye aracılık eden tek bir sanayici kapitalistin eylemleri olarak görünür. Toplumsal sermaye değeri bir değer devrimine maruz kalırsa, kapitalistin bireysel sermayesi, bu değer hareketinin gereklerini yerine getiremediği için, çöküp yok olabilir. Değer devrimleri ne denli akut ve sık olursa, bağımsızlaşmış bulunan değerin temel bir doğal sürecin şiddetiyle etkide bulunan otomatik hareketi, bireysel kapitalistin öngörüşlülüğüne ve hesaplılığına o denli baskın çıkar, olağan üretimin izlediği yol olağan olmayan spekülasyona o denli bağımlı hâle gelir, tek tek sermayelerin varlığını tehdit eden tehlike o denli büyür. Yani, bu dönemsel değer devrimleri, sözde çürütmeleri gereken şeyi doğrular: değerin sermaye olarak kazandığı ve kendi hareketiyle sürdürdüğü ve güçlendirdiği bağımsızlık.

Süreç içindeki sermayenin başkalaşımlarının bu sıralılığı, sermayenin değer büyüklüğünde devre içinde meydana gelen değişikliğin başlangıçtaki değerle sürekli olarak karşılaştırılmasını içerir. Değerin, değer oluşturan güç karşısındaki, emek gücü karşısındaki bağımsızlaşmasının, P – E (emek gücü alımı) işlemiyle başlatılmasına ve üretim süreci sırasında emek gücünün sömürülmesi şeklinde gerçekleştirilmesine karşın, değerin bu bağımsızlaşması, yine bu (paranın, metanın ve üretim ögelerinin yalnızca süreç içindeki sermaye değerinin birbirlerinin yerini alan biçimleri oldukları ve geçmiş değer büyüklüğünün kendisini şu andaki değişmiş sermayenin değer büyüklüğüyle karşılaştırdığı) devre içinde görünmez.

> "Value [değer]", diyor, kapitalist üretim tarzını karakterize eden değer bağımsızlaşmasına karşı çıkan ve bunu birtakım iktisatçıların yanılsaması olarak ele alan Bailey,* "value is a relation between contemporary commodities, because such only admit of being exchanged with each other [Değer, zamandaş metalar arasında bir ilişkidir, çünkü birbirleriyle mübadele edilmeyi yalnızca bu tür metalar kabul eder]".

---

* [Bailey,] "A critical dissertation on the nature, measures, and causes of value; chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers. By the author of essays on the formation and publication of opinions" London 1825, s.72. –*Almanca ed.*

Bunu, farklı zaman kesitlerindeki meta değerlerinin karşılaştırılmasına karşı söylüyor; bu karşılaştırma, para değeri bir kez tüm dönemler için sabitlendiğinde, aynı türden metaların farklı dönemlerde üretilmesi için gereken emek harcamalarının karşılaştırılmasından başka bir anlama gelmez. Bu, onun genel yanlış anlamasından, mübadele değerini değer, değer biçimini değerin kendisi diye düşünmesinden kaynaklanır; buna göre, mübadele değerleri olarak etkin bir şekilde işlev görmedikleri, dolayısıyla birbirleriyle fiilen mübadele edilemez duruma geldikleri anda, meta değerleri karşılaştırılabilir olmaktan çıkar. Bailey, şunu azıcık olsun sezmemiştir: Değer, yalnızca, kendi devresinin hiç de *cotemporary* [zamandaş] olmayan, tersine birbirlerini izleyen farklı evrelerinde kendi kendisiyle özdeş kaldığı ve kendi kendisiyle karşılaştırıldığı ölçüde, sermaye değeri ya da sermaye olarak işlev görür.

Devrenin formülünü saf hâliyle incelemek için, metaların değerleri üzerinden satılmakta olduklarını varsaymak yetmez, bu satış yapılırken öteki koşulların hiçbirinde değişme olmadığını da varsaymak gerekir. Örneğin, üretim sürecinde meydana gelebilecek ve belirli bir kapitalistin üretken sermayesini değer yitimine uğratabilecek olan tüm teknik devrimleri bir yana bırakarak; üretken sermayenin değer ögelerindeki bir değişikliğin mevcut meta-sermaye değeri üzerindeki her tür yansımasını da bir yana bırakarak (elde stok varsa, bu değer artabilir ya da azalabilir), Ü ... Ü biçimini alalım. M′, 10 000 libre iplik, değeri olan 500 sterline satılmış olsun; 8440 libre = 422 sterlin, M″nün içerdiği sermaye değerini yerine koyar. Ama pamuğun, kömürün vb. değeri yükselirse (salt fiyat dalgalanmalarını burada dikkate almadığımızdan), bu 422 sterlin, belki, üretken sermaye ögelerinin tümünü yerine koymaya yetmez; ek para-sermaye gerekir, para-sermaye bağlanır. Aynı fiyatlar düşerse, tersi olur; para-sermaye serbest kalır. Süreç, yalnızca, değer ilişkilerinin sabit kalması durumunda, tümüyle normal bir şekilde işler; fiilen, devrenin yinelenmesindeki düzensizlikler dengelendiği sürece ilerler; düzensizlikler ne kadar büyük olursa, sanayici kapitalistin dengelenmeyi bekleyebilmek için sahip olması gereken para-sermaye de o kadar büyür; ve kapitalist üretimin ilerlemesi sırasında her bir bireysel üretim sürecinin ölçeği büyüdüğünden ve dolayısıyla öndelenmesi gereken sermayenin asgari büyüklüğü arttığından, bireysel kapitalistin işlevini, giderek, kendi başlarına ya da birlikte hareket eden büyük para kapitalistlerinin bir tekeline dönüştüren koşullara bir başkası eklenir.

Burada geçerken şunu belirtelim: Üretim ögelerinde bir değer değişmesi olursa, bir yandaki P ... P′ biçimi ile diğer yandaki Ü... Ü ve M′... M′ biçimleri arasında bir fark çıkar ortaya.

İlk olarak para-sermaye biçiminde ortaya çıkan yeni yatırılan sermayenin formülü olarak P ... P′'nde, örneğin ham maddeler, yardımcı maddeler vb. gibi üretim araçlarının değerindeki bir düşme, belli büyüklükte bir işe girişmek için bu düşüşten önce gerekenden daha düşük bir para-sermaye harcamasını gerektirecektir; çünkü (üretici güçlerin gelişme düzeyi aynı kalırken), üretim sürecinin ölçeği, verili bir nicelikteki emek gücünün baş edebileceği üretim araçlarının kütlesine ve hacmine bağlıdır; bu üretim araçlarının değerine de, emek gücünün değerine de bağlı değildir (emek gücünün değeri yalnızca değerlenmenin büyüklüğünü etkiler). Tersine, metaların, üretken sermayenin ögelerini oluşturan üretim ögelerinde bir değer yükselmesi olursa, verili büyüklükte bir iş kurmak için daha fazla para-sermaye gerekir. Her iki durumda da, yalnızca, yeni yatırılacak olan para-sermayenin niceliği etkilenir; verili bir üretim dalında yeni bireysel sanayi sermayelerindeki büyümenin alışılmış şekilde gerçekleşmesi koşuluyla, birinci durumda para-sermaye fazlalığı oluşur, ikincisinde para-sermaye bağlanır.

Ü ... Ü ve M′ ... M′ devreleri, yalnızca, Ü'nün ve M′'nün hareketinin aynı zamanda birikim olması ölçüsünde, yani ek p'nin, paranın, para-sermayeye dönüştürülmesi ölçüsünde, kendilerini P ... P′ olarak gösterir. Bunun dışında, üretken sermaye ögelerindeki değer değişimlerinden, P ... P′ devresine göre farklı bir şekilde etkilenirler; bu tür değer değişimlerinin, üretim süreci içinde yer alan sermaye bileşenleri üzerindeki etkisini de yine bir yana bırakıyoruz. Burada doğrudan etkilenen, başlangıç harcaması değil; kendisinin birinci devresinde değil, yeniden üretim sürecinde yer alan sanayi sermayesidir; M′ ... M < $\frac{E}{Üa}$'dır; meta-sermayenin, metalardan oluşmaları ölçüsünde, kendi üretim ögelerine yeniden çevrilmesidir. Değer (ya da fiyat) düştüğünde, olası üç durum vardır: Yeniden üretim süreci aynı ölçekte sürdürülür; bu durumda o zamana kadarki para-sermayenin bir bölümü serbest kalır ve gerçek bir birikim (genişletilmiş ölçekli üretim) ya da p'nin (artık değer) böyle bir birikimi başlatan ve ona eşlik eden birikim fonuna dönüşümü gerçekleşmeden, para-sermaye birikmesi meydana gelir. Ya da, teknik orantılar izin verirse, yeniden üretim süreci, başka koşullarda olacağından daha geniş bir ölçekte yürütülür. Ya da, daha büyük bir ham madde vb. stoku oluşur.

Meta-sermayenin yerine koyulmasını sağlayan ögelerin değerleri yükseldiğinde, yukarıda belirtilenlerin tersi olur. O zaman yeniden üretim olağan boyutlarında yürütülemez (örneğin daha kısa süre çalışılır), ya da, yeniden üretimi eski boyutlarında sürdürmek için, ek para-sermaye kullanımı zorunlu olur (para-sermaye bağlanır); ya da yeniden üre-

tim sürecini, genişletmek şöyle dursun, eski ölçeğinde sürdürmek için, elde varsa, nakit birikim fonunun tümü ya da bir bölümü kullanılır. Bu da bir para-sermaye bağlanmasıdır; tek fark, burada ek para-sermaye dışarıdan, para piyasasından değil, sanayici kapitalistin kendi kaynaklarından gelmesidir.

Bununla birlikte, Ü ... Ü ve M′... M″nde değişikliğe yol açan durumlar meydana gelebilir. Örneğin pamuk ipliği yapımcımızın elinde büyük bir pamuk stoku varsa (yani, üretken sermayesinin büyük bölümü pamuk stoku biçimindeyse), pamuk fiyatındaki bir düşme durumunda, üretken sermayesinin bir bölümü değer yitimine uğrar; buna karşın pamuk fiyatı yükselirse, üretken sermayesinin bu bölümünde değer artışı gerçekleşir. Öte yandan, elinde meta-sermaye biçiminde, örneğin pamuk ipliği biçiminde bağlanmış büyük kütleler varsa, meta-sermayesinin, dolayısıyla genel olarak devrede bulunan sermayesinin bir bölümü pamuk fiyatındaki bir düşme durumunda değer yitimine uğrar; pamuk fiyatının yükselmesi durumunda bunun tersi olur. M′ – P – M $<^{E}_{Üa}$ sürecinde ne olup bittiğine bakalım son olarak: M′ – P, meta-sermayenin gerçekleşmesi, M'nin ögelerindeki değer değişikliğinden önce gerçekleşmişse, sermaye yalnızca, birinci durumda ele alınan şekilde, yani, ikinci dolaşım işlemi P – M $<^{E}_{Üa}$'da etkilenir; ama böyle bir değişiklik M′ – P'nin tamamlanmasından önce gerçekleşmişse, diğer her şey aynı kalmak koşuluyla, pamuk fiyatındaki düşüş iplik fiyatında buna karşılık gelen bir düşüşe, pamuk fiyatındaki yükseliş ise, tersine, iplik fiyatında yükselişe yol açar. Aynı üretim dalına yatırılmış olan farklı bireysel sermayeler üzerindeki etki, bunların içinde bulunabilecekleri farklı durumlara göre, çok farklı olabilir. – Para-sermayenin serbest kalması ya da bağlanması, dolaşım sürecinin süresindeki, yani aynı zamanda dolaşım hızındaki farklılıklardan da kaynaklanıyor olabilir. Ne var ki bu nokta devir konusu incelendiğinde ele alınacaktır. Bizi burada yalnızca, üretken sermaye ögelerindeki değer değişikliğiyle ilişkili olarak, P ... P′ ile devresel sürecin öteki iki biçimi arasında ortaya çıkan gerçek fark ilgilendirmektedir.

Artık gelişmiş, dolayısıyla başat hâle gelmiş bulunan kapitalist üretim tarzının çağında, P – M $< ^{E}_{Üa}$ dolaşım kesitinde, Üa'yı, üretim araçlarını oluşturan metaların büyük bir bölümü, başkalarının işlev gören meta-sermayesi olacaktır. Dolayısıyla, satıcı açısından, M′ – P′ gerçekleşir, meta-sermaye para-sermayeye dönüşür. Ama bu mutlak bir geçerliliğe sahip değildir. Tersine. Sanayi sermayesinin ya para ya da meta olarak işlev gördüğü kendi dolaşım süreci içinde, ister para-sermaye isterse meta-sermaye olarak sanayi sermayesinin devresi, çok farklı toplumsal üretim tarzlarının aynı zamanda meta üretimi olması ölçüsünde, bu

farklı toplumsal üretim tarzlarının meta dolaşımlarıyla kesişir. Metalar, ister köleliğe dayalı üretimin, ister köylülerin (Çinliler, Hindistan köylüleri [*Ryots*]), ister toplulukların (Hollanda Doğu Hint Adaları), ister devlet üretiminin (örneğin, Rus tarihinin daha önceki çağlarında görüldüğü üzere, serfliğe dayananlar), isterse yarı yabanıl avcı halkların vb. ürünü olsunlar, metalar ve para olarak, sanayi sermayesini temsil eden para ve metalarla karşı karşıya gelirler ve hem sanayi sermayesinin devresine, hem de, artık değerin gelir olarak harcanması ölçüsünde, meta-sermaye tarafından taşınan artık değerin devresine; yani, meta-sermayenin her iki dolaşım dalına girerler. Bunlara kaynaklık eden üretim sürecinin karakteri önemsizdir; piyasada meta olarak işlev görür, hem sanayi sermayesi devresine, hem de bu sermaye tarafından taşınan artık değerin dolaşımına meta olarak girerler. Demek ki, sanayi sermayesinin dolaşım sürecini ayırt eden, kökeninin evrensel karakteri, piyasanın dünya pazarı olarak var oluşudur. Başkalarının metaları için geçerli olan şey başkalarının paraları için de geçerlidir; meta-sermaye para karşısında nasıl yalnızca meta olarak işlev görüyorsa, para da meta-sermaye karşısında yalnızca para olarak işlev görür; para burada dünya parası olarak işlev görür.

Ancak burada belirtilmesi gereken iki nokta var.

Birincisi: Metalar (Üa), P – Üa işlemi tamamlanır tamamlanmaz, meta olmaktan çıkar ve Ü (üretken sermaye) işlev biçimindeki sanayi sermayesinin var oluş tarzlarından biri olur. Ama kökenleri de böylece yitip gider; bundan böyle yalnızca sanayi sermayesinin var oluş biçimleri olarak var olur, onun içinde yer alırlar.Yine de şu var ki, yerlerine koyulmaları için bunların yeniden üretilmesi gerekir ve kapitalist üretim tarzı, bu gereksinim ölçüsünde, kendi gelişme aşamasının dışında kalan üretim tarzlarına bağlıdır. Ama onun eğilimi, üretimin tümünü elden geldiğince meta üretimine dönüştürmektir; bu konudaki temel aracı, tam da üretimi kendi dolaşım sürecinin içine çekmesidir; ve gelişmiş meta üretiminin kendisi kapitalist meta üretimidir. Sanayi sermayesi el attığı her yerde bu dönüşüme hız kazandırır, ama böylece bütün dolaysız üreticilerin ücretli emekçilere dönüşmesini de hızlandırır.

İkincisi: Sanayi sermayesinin dolaşım sürecine giren metalar (işçilere ödendikten sonra, emek gücünün yeniden üretimi amacıyla, değişir sermayenin dönüştüğü zorunlu geçim araçları da bunlar arasında yer alır), kökenleri, kendisinden çıkıp geldikleri üretim sürecinin toplumsal biçimi ne olursa olsun, sanayi sermayesinin karşısına artık meta-sermaye biçiminde, meta ticareti yapan sermaye ya da tüccar sermayesi şeklinde çıkar; tüccar sermayesi ise, doğası gereği, bütün üretim tarzlarının metalarını kapsar.

Kapitalist üretim tarzı, büyük ölçekli üretimi varsaydığı gibi, aynı zamanda, zorunlu olarak, büyük ölçekli satışı; dolayısıyla, tek tek tüketicilere değil, tüccara satışı varsayar. Bu tüketicinin kendisinin üretken tüketici, yani sanayici kapitalist olması ölçüsünde, yani bir üretim dalının sanayi sermayesinin bir başka üretim dalına üretim araçları sağlaması ölçüsünde, bir sanayici kapitalistin pek çok başka sanayici kapitaliste doğrudan satış yaptığı da olur (sipariş vb. biçiminde). Her sanayici kapitalist, bu ölçüde, doğrudan satıcıdır, kendi kendisinin tüccarıdır; aslında tüccara satış yaparken de böyledir.

Tüccar sermayesinin işlevi olarak meta ticareti baştan varsayılmıştır ve kapitalist üretimin gelişimiyle birlikte giderek daha da gelişir. Bu nedenle kapitalist dolaşım sürecinin tek tek bazı yanlarını göstermek için yer yer onun var olduğunu kabul ediyor, ama kapitalist üretimin genel çözümlemesini yaparken, tüccarın aracılığı hareketin çeşitli uğraklarının üzerini örttüğünden, bu aracılık olmadan doğrudan satışın gerçekleştiğini varsayıyoruz.

Konuyu biraz saflıkla ortaya koyan Sismondi'nin ne dediğini görelim:

> "Le commerce emploie un capital considérable qui paraît, au premier coup d'œil, ne point faire partie de celui dont nous avons détaillé la marche. La valeur des draps accumulés dans les magasins du marchand-drapier semble d'abord tout-à-fait étrangère à cette partie de la production annuelle que le riche donne au pauvre comme salaire pour le faire travailler. Ce capital n'a fait cependant que remplacer celui dont nous avons parlé. Pour saisir avec clarté le progrès de la richesse, nous l'avons prise à sa création, et nous l'avons suivie jusqu'à sa consommation. Alors le capital employé dans la manufacture des draps, par exemple, nous a paru toujours le même; échangé contre le revenu du consommateur, il ne s'est partagé qu'en deux parties: l'une a servi de revenu au fabricant comme produit, l'autre a servi de revenu aux ouvriers comme salaire, tandis qu'ils fabriquent de nouveau drap.
>
> Mais on trouva bientôt que, pour l'avantage de tous, il valait mieux que les diverses parties de ce capital se remplaçassant l'une l'autre, et que, si cent mille écus suffisaient à faire toute la circulation entre le fabricant et le consommateur, ces cent mille écus se partageassent également entre le fabricant, le marchand en gros, et le marchand en détail. Le premier, avec le tiers seulement, fit le même ouvrage qu'il avait fait avec la totalité, parcequ'au moment où sa fabrication était achevée, il trouvait le marchand acheteur beaucoup plus tôt qu'il n'aurait trouvé le consommateur. Le capital du marchand en gros se trouvait de son côté beaucoup plus tôt remplacé par celui du marchand en détail... La différénce entre les sommes des salaires avancés et le prix d'achat du dernier consommateur devait faire le profit des capitaux. Elle se répartit entre le fabricant, le marchand et le détaillant, depuis qu'ils eurent divisé entre eux leurs fonctions, et l'ouvrage accompli fut le même, quoiqu'il eût employé trois personnes et trois fractions de capitaux, au lieu

d'une." ("Nouveaux Principes", I, s. 139, 140.) – "Tous" (tüccarlar) "concouraient indirectement à la production; car celle-ci, ayant pour objet la consommation, ne peut être considérée comme accomplie que quand elle a mis la chose produite à la portée du consommateur." (Ib., s. 137.)*

Devrenin genel biçimlerini incelerken ve genel olarak bu ikinci kitabın tamamı boyunca, parayı madenî para olarak alıyoruz; belirli ülkelerde yalnızca özgül işlemler için kullanılan ve salt değer simgesi olan simgesel parayı ve henüz açıklamadığımız kredi parasını dışarıda bırakıyoruz. Birincisi, bu, tarihsel gelişimde gözlenen sıradır; kredi parası, kapitalist üretimin ilk döneminde ya hiçbir rol oynamaz ya da yalnızca önemsiz bir rol oynar. İkincisi, kredi parasının dolaşımı hakkında bugüne kadar Tooke ve başkaları tarafından geliştirilmiş olan tüm eleştirel düşüncelerin, onları ikide bir geriye dönerek, dolaşımda yalnızca madenî para bulunsa durumun ne olacağını incelemek zorunda bırakmış olması, bu sıranın zorunluluğunu teorik olarak da kanıtlar. Ama madenî paranın hem satın alma aracı olarak hem de ödeme aracı olarak işlev görebildiğini unutmamak gerekir. Konuyu basitleştirmek için, bu II. Kitapta, genel olarak, parayı yalnızca birinci işlevsel biçiminde düşüneceğiz.

Sanayi sermayesinin, kendi bireysel devresel sürecinin yalnızca bir bölümünü oluşturan dolaşım süreci, genel meta dolaşımı içindeki bir işlemler dizisinden ibaret olduğu kadarıyla, daha önce (I. Kitap, Bölüm 3)

---

* "Ticaret, ilk bakışta, hareketini ayrıntılarıyla göstermiş bulunduğumuz sermayenin bileşeni değilmiş gibi görünen, hatırı sayılır nicelikte bir sermaye kullanır. Kumaş tüccarının depolarında yığılı bulunan kumaşın değeri, ilk bakışta yıllık ürünün zengin tarafından kendisini işe koşmak için yoksula ücret olarak verilen bölümü ile ilişkili değilmiş gibi görünür. Oysa bu sermaye yalnızca o sözünü ettiğimiz ötekinin yerine geçmiştir. Zenginlik nasıl gelişir, bunu iyice anlamak için, onu nasıl yaratıldığından başlayıp tüketimine dek izledik. Örneğin, kumaş yapımında kullanılan sermaye her zaman aynıymış gibi görünmüştü bize; tüketicinin geliri ile mübadele edildiğinde yalnızca iki parçaya bölünüyordu: bunlardan biri kâr şeklinde imalatçının gelirini, öteki işçilerin yeni kumaş dokurken ücret şeklinde elde ettikleri geliri temsil ediyordu.
Ancak, bu sermayenin değişik parçalarının birbirlerini karşılıklı olarak ikame etmelerinin herkesin yararına olacağı hemen görüldü. Şöyle ki, imalatçı ile tüketici arasındaki dolaşımın tamamı için 100 000 taler yeterken, bu 100 000 taler eşit olarak imalatçı, toptancı tüccar ve perakendeci tüccar arasında bölünebilirdi. O zaman, bunlardan ilki, bu sermayenin tamamını kullanarak yapmış olduğu aynı işi bunun yalnızca üçte biriyle yapar; çünkü kendi imalat işi bittiği anda, tüketiciden çok daha önce tüccarı karşısında alıcı olarak bulur. Öte yandan, toptancının sermayesi perakendecininki tarafından çok daha önce ikame edilir. ... Ücretler için öndelenmiş olan tutarla son tüketici tarafından ödenmiş olan satın alım fiyatı arasındaki fark bu sermayelerin kârı sayılmıştı. Bu kâr, işlevlerini aralarında bölüştükleri andan başlayarak, imalatçı, tüccar ve perakendeci arasında paylaşılır ve bir kişi ve tek bir sermaye yerine üç kişi ve üç sermaye parçası kullanılmış olduğu hâlde, yapılmış olan iş değişmez." - ... "Onların" (tüccarların) "tümü üretime dolaylı olarak katkıda bulundu; çünkü, amacı tüketim olduğu için, üretilen şey tüketicinin ulaşabileceği bir yere getirilene dek, üretime tamamlanmış gözüyle bakılamaz." –*Almanca ed.*

açıklanmış olan genel yasalarla belirlenir. Aynı para kütlesi, örneğin, 500 sterlin, paranın dolaşım hızı ne denli büyük olursa, dolayısıyla her bir sermaye kendi meta ya da para başkalaşımları dizisini ne denli çabuk geçerse, dolaşıma birbiri ardına o denli çok sayıda sanayi sermayesini (ya da meta-sermaye biçimindeki bireysel sermayeleri) sokar. Buna göre, paranın ödeme aracı olarak işlev görmesi ölçüsünde, dolayısıyla (örneğin bir meta-sermayenin kendi üretim araçlarıyla yerine koyulması sırasında) hesap denkleştirme ödemelerinden fazlasının yapılmaması ölçüsünde, ve dolayısıyla (örneğin ücret ödemeleri söz konusu olduğunda) ödeme vadeleri ne denli kısa olursa, aynı sermaye değeri kütlesinin dolaşımı, o denli az para gerektirir. Öte yandan, dolaşım hızının ve bütün öteki koşulların aynı kaldığı varsayıldığında, para-sermaye olarak dolaşması gereken para kütlesi, metaların fiyatlarının toplamı (fiyat çarpı meta kütlesi) tarafından, ya da metaların niceliği ve değeri belliyse, paranın kendisinin değeri tarafından belirlenir.

Ne var ki, genel meta dolaşımı yasaları, ancak sermaye dolaşım sürecinin bir dizi basit dolaşım işleminden oluşması ölçüsünde geçerli olur; ama bu dolaşım işlemlerinin, bireysel sanayi sermayelerinin devresinin işlevsel olarak belirlenen kesitlerini oluşturması ölçüsünde, geçerli olmazlar.

Bunu açıklığa kavuşturmak için en iyi yol, dolaşım sürecini, aşağıdaki her iki biçimde göründüğü gibi, kesintiye uğramamış bağlantılılığı içinde ele almaktır:

$$\text{II)}\quad Ü \ldots M' \left| \begin{array}{l} M - \\ \\ -P' \\ w - \end{array} \right| \begin{array}{l} P - M < \overset{E}{Ü_a} \ldots Ü\ (Ü') \\ \\ \\ p - w \end{array}$$

$$\text{III)}\quad M' \left| \begin{array}{l} M - \\ \\ -P' \\ w - \end{array} \right| \begin{array}{l} P - M < \overset{E}{Ü_a} \ldots Ü \ldots M' \\ \\ \\ p - w \end{array}$$

Dolaşım süreci (ister M – P – M ister P – M – P şeklinde olsun), bir dolaşım işlemleri dizisi olarak, yalnızca iki karşıt meta başkalaşımları dizisini temsil eder ve bu başkalaşımların her biri de, karşısında bulunan başkasına ait meta ya da başkasına ait para açısından karşıt yönlü olan başkalaşımı içine alır.

Meta sahibi açısından M – P olan, alıcı açısından P – M'dir; M – P'deki metanın birinci başkalaşımı, P biçiminde ortaya çıkan metanın ikinci başkalaşımıdır; P – M'de bunun tersi geçerlidir. Dolayısıyla, bir metanın

bir aşamadaki başkalaşımı ile bir başka metanın bir başka aşamadaki başkalaşımının iç içe girmesi hakkında gösterilmiş olanlar, (kapitalist, meta alıcısı ve satıcısı olarak işlev gördüğü, bundan ötürü sermayesi de, bir başkasının metası karşısında para ya da bir başkasının parası karşısında meta olarak işlev gördüğü sürece) sermaye dolaşımı için de geçerlidir. Ancak bu iç içe geçiş, aynı zamanda sermayelerin başkalaşımlarının iç içe geçmesinin ifadesi değildir.

Birincisi, P – M (Üa), görmüş olduğumuz gibi, farklı bireysel sermayelerin başkalaşımlarının bir iç içe geçişini temsil edebilir. Örneğin, iplikçinin meta-sermayesinin, ipliğin bir bölümünün yerine kömür koyulur. Kapitalist kömür üreticisinin sermayesi meta biçiminde bulunur ve bundan ötürü para biçimine çevrilirken, iplikçinin sermayesinin bir bölümü para biçiminde bulunur ve bu biçimden çıkarılıp meta biçimine çevrilir; aynı dolaşım işlemi, bu durumda (farklı üretim dallarından) iki sanayi sermayesinin karşıt başkalaşımlarını, dolayısıyla bu sermayelerin başkalaşım dizilerinin iç içe geçişini temsil eder. Ama görmüş olduğumuz gibi, P'nin kendisine çevrildiği Üa'nın, kategorik anlamda meta-sermaye olması, yani, sanayi sermayesinin işlevsel biçimi olması, bir kapitalist tarafından üretilmiş olması gerekmez. O, her zaman bir yanda P – M, öte yanda M – P'dir, ama her zaman sermaye başkalaşımlarının iç içe geçişi değildir. Dahası, emek gücü, işçinin metası olsa bile, kapitaliste satılmadıkça sermaye hâline gelmediği için, P – E, emek gücü satın alımı, hiçbir zaman sermaye başkalaşımlarının iç içe geçişi değildir. Öte yandan, M′ – P′ sürecinde, P′'nün dönüşmüş meta-sermaye olması gerekmez; o, emek gücü metasının (ücret) ya da bağımsız bir emekçi, köle, serf, topluluk tarafından üretilmiş olan ürünün çevrildiği gümüş [para] olabilir.

Ama ikincisi, eğer dünya pazarının tüm üretiminin kapitalist yolla yürütüldüğünü varsayarsak, bir bireysel sermayenin dolaşım süreci içinde gerçekleşen her başkalaşımın oynadığı işlevsel olarak belirlenen rol, hiçbir şekilde, diğer sermayenin devresinde ona karşılık gelen karşıt başkalaşımı temsil etmek zorunda değildir. Örneğin, Ü ... Ü devresinde M′'nü gümüşe çeviren P′, alıcı yönünden sadece onun artık değerinin gümüşe çevrilmesi [satılması] olabilir (meta, tüketim nesnesi ise); ya da P′ – M′ < $\frac{E}{Üa}$'da (burada birikmiş sermaye devreye girmektedir), P′, Üa'nın satıcısı açısından, onun sermayesinin dolaşımına yalnızca öndelemiş bulunduğu sermayeyi yerine koymak için girebilir ya da eğer gelir harcaması yoluna saparsa, onun sermayesinin dolaşımına hiç girmeyebilir.

Dolayısıyla, toplam toplumsal sermayenin (tek tek sermayeler, yalnızca, bunun bağımsız şekilde işlev gören bileşenleridir) farklı bileşenlerinin –hem sermaye hem de artık değerle ilişkili olarak– dolaşım sürecinde karşılıklı olarak birbirlerinin yerini nasıl aldıkları, meta dolaşımının basit başkalaşım iç içe geçişlerinden anlaşılamaz (bu iç içe geçişler, sermaye dolaşımı işlemleri ile tüm diğer meta dolaşımlarının ortak yanıdır); başka bir araştırma yöntemini gerekli kılar. Bugüne kadarsa, daha yakından incelendiklerinde yalnızca tüm meta dolaşımlarında ortak olan başkalaşım iç içe geçişlerinden ödünç alınan bulanık düşüncelerden başka hiçbir şey içermedikleri görülen laflarla yetinildi.

Sanayi sermayesinin devresel sürecinin ve dolayısıyla aynı zamanda kapitalist üretimin en elle tutulur özelliklerinden biri şudur: Bir yandan üretken sermayenin oluşturucu ögelerinin meta piyasasından gelmesi ve sürekli olarak aynı piyasadan yenilenmek, metalar olarak satın alınmak zorunda olması; öte yandan emek sürecinin ürününün bu süreçten meta olarak çıkması ve sürekli olarak yeniden meta olarak satılmak zorunda olması. Örneğin, İskoçya ovalarının bir modern çiftçisiyle kıta Avrupa'sının eskilerden kalma bir küçük köylüsünü karşılaştırın. Birincisi tüm ürününü satar ve bu yüzden de üretimin bütün ögelerini, tohumu bile, piyasadan satın alarak yerine koymak zorundadır; öteki ise, ürününün daha büyük bölümünü doğrudan kendisi tüketir, elden geldiğince az satar ve az satın alır, aletlerini, giysilerini vb., elden geldiğince kendisi yapar.

Buradan hareketle, doğal ekonomi, para ekonomisi ve kredi ekonomisi, toplumsal üretimin üç karakteristik ekonomik hareket biçimi olarak birbirlerinin karşısına koyulmuştur.

Birincisi, bu üç biçim eş değerli gelişme evrelerini temsil etmez. Kredi ekonomisi denen şey, kredi ekonomisi ile para ekonomisi terimlerinin üreticiler arasındaki karşılıklı ilişki işlevlerini ya da karşılıklı ilişki tarzlarını ifade etmesi ölçüsünde, para ekonomisinin bir biçiminden başka bir şey değildir. Gelişmiş kapitalist üretimde para ekonomisi artık yalnızca kredi ekonomisinin temeli olarak görünür. Para ekonomisi ve kredi ekonomisi, böylece kapitalist üretimin farklı gelişim aşamalarına karşılık gelir, ama doğal ekonomi karşısında hiçbir şekilde farklı bağımsız karşılıklı ilişki biçimleri oluşturmazlar. Aynı mantıkla, doğal ekonominin çok farklı biçimleri, eş değerli kabul edilerek her ikisinin karşısına koyulabilirdi.

İkincisi: Para ekonomisi ve kredi ekonomisi kategorileriyle, ekonominin, yani üretim sürecinin kendisi vurgulanmak ve ayırt edici özellik olarak öne çıkarılmak yerine, farklı üretim etmenleri ya da üreticiler ara-

sındaki ekonomiye uygun düşen karşılıklı ilişki tarzları vurgulandığından, aynısının birinci kategoriye de uygulanması gerekirdi. O zaman, doğal ekonomi değil mübadele ekonomisi söz konusu olurdu. Büsbütün kapalı, örneğin Peru İnka devletindeki* gibi bir doğal ekonomi bu kategorilerden hiçbirinde yer almazdı.

Üçüncüsü: Para ekonomisi her tür meta üretiminin ortak yanıdır ve ürün, çok farklı toplumsal üretim organizmalarında meta olarak görünür. Bu durumda kapitalist üretimi, yalnızca, ürünün hangi ölçüde bir ticaret nesnesi olarak, bir meta olarak üretildiği ve dolayısıyla, kendisini oluşturan ögelerin de, çıktıkları ekonomiye hangi ölçüde yeniden ticaret nesneleri olarak, metalar olarak girmek zorunda oldukları karakterize ederdi.

Kapitalist üretim, gerçekten de, üretimin genel biçimi olarak meta üretimidir, ama böyle olması ve gelişimi içinde bu özelliğinin güç kazanması, yalnızca, emeğin burada meta olarak görünmesinden, işçinin emeğini, yani kendi emek gücünün işlevini satmasından ve bunu da, varsayımımıza göre, kendi yeniden üretim maliyetleriyle belirlenen değeri üzerinden yapmasından kaynaklanır. Emeğin ücretli emek hâline gelmesi ölçüsünde, üretici, sanayici kapitalist hâline gelir; kapitalist üretim (dolayısıyla aynı zamanda meta üretimi), işte bu nedenle, ancak dolaysız kır üreticisi de ücretli emekçi olduğunda, tüm boyutlarıyla ortaya çıkar. Kapitalist ile ücretli emekçi arasındaki ilişkide, para ilişkisi, alıcı ve satıcı ilişkisi, üretime içkin bir ilişki hâline gelir. Ama bu ilişki, temelinde, karşılıklı ilişki tarzına değil, üretimin toplumsal karakterine dayanır; karşılıklı ilişki tarzı, tersine, üretimin toplumsal karakterinden kaynaklanır. Bu arada, üretim tarzının karakterinde ona uygun düşen karşılıklı ilişki tarzının temelini görmek yerine tam tersini yapmak, aklın fikrin iş yapmakta olduğu burjuva ufkuna uygun düşer.[7]

Kapitalist, dolaşımdan meta biçiminde çekmiş olduğundan daha fazla değeri dolaşıma meta biçiminde soktuğundan, dolaşımdan para biçiminde çektiğinden daha az değeri para biçiminde dolaşıma sokar. Yalnızca sermayenin kişileşmiş hâli olarak, sanayici kapitalist olarak işlev gördüğü kadarıyla, onun meta değeri arzı meta değeri talebinden hep

---

* *İnka devleti* – İlkel toplumdan önemli kalıntılara sahip olan köleci devlet. Toplumsal ve ekonomik örgütlenmenin temeli, toprağa ve hayvanlara ortaklaşa sahip olan akraba ya da köylü topluluğuydu [*Ayllu*]. İnka devleti, en parlak dönemini 15. yüzyılın sonları ile ülkesinin İspanyollar tarafından ele geçirildiği ve yerle bir elde edildiği 16. yüzyılın otuzlu yılları arasındaki sürede yaşamıştı; o sıralarda sınırları bugünkü Peru'yu, Ekvador'u, Bolivya'yı ve Kuzey Şili'yi içine alıyordu. –*Almanca ed.*

7 Buraya dek V. Elyazması. – Bölümün bundan sonrasının tümü, 1877 ya da 1878 yılına ait bir defterde, kitap alıntıları arasında bulunan bir nottur.

daha büyük olur. Bu bağlamda arzı ile talebinin denk olması, sermayesinin değerlenmemesiyle aynı anlama gelirdi; üretken sermaye olarak işlev görmemiş olurdu; üretken sermaye artık değerle yüklü olmayan meta-sermayeye dönüşmüş olurdu; üretim süreci sırasında emek gücünden meta biçiminde hiç artık değer çekmemiş, demek ki, sermaye olarak hiç işlev görmemiş olurdu. Kapitalist, gerçekten de, "satın aldığından pahalıya satmak" zorundadır; ama bunu yapabilmesinin tek nedeni, kapitalist üretim süreci aracılığıyla, satın aldığı, daha düşük değerli olduğu için daha ucuz olan metayı, daha yüksek değerli, yani daha pahalı olan metaya dönüştürmüş olmasıdır. Daha pahalıya satmasının nedeni, metasını değerinden fazlasına satması değil, üretim girdilerinin toplam değerinden yüksek değerde meta satmasıdır.

Kapitalistin arzı ile talebi arasındaki fark ne denli büyük olursa, yani, piyasaya arz ettiği meta değeri piyasadan talep ettiği meta değerini ne denli çok aşarsa, sermayesini değerlendirme oranı o denli büyük olur. Onun amacı bunların birbirini karşılaması değil, mümkün olduğunca karşılamaması, arzının talebini aşmasıdır.

Tek bir kapitalist için geçerli olan, kapitalistler sınıfı için de geçerlidir.

Kapitalistin yalnızca kişileşmiş sanayi sermayesi olması ölçüsünde, onun talebi, üretim araçları ve emek gücü talebiyle sınırlı kalır. Onun Üa talebi, değer bakımından, öndelediği sermayesinden daha küçüktür; sermayesinin değerinden daha düşük değerde, bundan ötürü piyasaya sunduğu meta-sermayenin değerinden çok daha düşük değerde üretim aracı satın alır.

Onun emek gücü talebine gelince, bu, değer bakımından değişir sermayesinin toplam sermayesine oranıyla, yani v:C ile belirlenir, ve bundan ötürü kapitalist üretimde, emek gücü talebi, oran bakımından, üretim araçları talebinden daha az büyür. Kapitalist, sürekli büyüyen bir ölçüde, E'den çok Üa alıcısıdır.

İşçinin, ücretinin hemen hemen tümünü geçim araçlarına ve çok büyük oranda zorunlu geçim araçlarına çevirmesi ölçüsünde, kapitalistin emek gücü talebi, dolaylı olarak, işçi sınıfının tüketimine giren tüketim araçları talebidir aynı zamanda. Ama bu talep v'ye eşittir ve bunun bir milim ötesine geçmez (işçi ücretinin bir bölümünü tasarruf ederse –burada her tür kredi ilişkisini zorunlu olarak gözden uzak tutuyoruz–, bu durum, onun, ücretinin bir bölümünü gömülemesi ve bunu yaptığı ölçüde, talep edici, alıcı olarak ortaya çıkmaması anlamına gelir). Kapitalistin talebinin en üst sınırı = C = c + v, ama arzı = c + v + m'dir; dolayısıyla, meta-sermayesinin bileşimi $80_c + 20_v + 20_m$ ise, bu durumda talebi = $80_c + 20_v$, yani, değerce, arzından $^1/_5$ oranında küçüktür. Onun tarafından üretilen m kütlesinin yüzdesel oranı (kâr

oranı) ne denli büyükse, arzına oranla talebi o denli küçük olur. Üretimin ilerlemesiyle birlikte, kapitalistin emek gücü talebi ve dolayısıyla, dolaylı olarak, zorunlu geçim araçları talebi, üretim araçları talebine göre azalsa bile, diğer taraftan, gündelik olarak hesaplandığında, Üa talebinin her zaman sermayesinden küçük olduğu unutulmamalıdır. Demek ki, onun üretim araçları talebi, aynı sermayeyle ve aynı koşullar altında çalışan ve ona bu üretim araçlarını sağlayan kapitalistin meta-ürününden değerce her zaman daha küçük olmak zorundadır. Bu işin bir değil çok sayıda kapitalist tarafından yapılması, olayın özünü değiştirmez. Diyelim, sermayesi 1000 sterlin, bunun değişmez bölümü = 800 sterlin olsun; bu durumda, diğer kapitalistlerin tümüne yönelen talebi = 800 sterlindir; diğer kapitalistler hep birlikte, kâr oranı aynı kaldığında, her 1000 sterlin başına (her birine bunun ne kadarının düştüğünden ve her birine düşen niceliğin onun toplam sermayesinin ne kadarını oluşturduğundan bağımsız olarak) 1200 sterlin değerinde üretim araçları sağlar; demek ki, değer büyüklüğü açısından bakıldığında, onun kendi toplam talebi kendi arzının ancak $^4/_5$'ine eşitken, ötekilerin arzının ancak $^2/_3$'ünü karşılar.

Burada, daha sonra ele alacağımız devir sorununa da şöyle bir göz atmamız gerekiyor. Kapitalistin toplam sermayesi 5000 sterlin ve bunun 4000 sterlini sabit, 1000 sterlini dolaşır sermaye olsun; yukarıdaki varsayımımız uyarınca, bu $1000 = 800_c + 200_v$ olsun. Toplam sermayesinin yılda bir devir yapması için, dolaşır sermayesinin yılda beş devir yapması gerekir; bu durumda meta-ürünü = 6000 sterlin, yani, öndelenmiş sermayesinin 1000 sterlin daha büyük olur; bu da bize yukarıdakiyle aynı artık değer oranını verir:

$5000\ C : 1000_m = 100_{(c+v)} : 20_m$. Demek ki, bu devir onun toplam talebinin toplam arzına oranını hiç değiştirmemekte, birincisi ikincisinden $^1/_5$ oranında küçük kalmaktadır.

Kapitalistin sabit sermayesi 10 yılda yenilenmeyi gerektiriyor olsun. Demek ki, her yıl bunun $^1/_{10}$ = 400 sterlinlik bölümünü amorti edecektir. Böylece artık elinde değeri yalnızca 3600 olan bir sabit sermaye + 400 sterlin para vardır. Onarımlar yapmak gerekirse ve bunlar ortalama ölçüyü aşmazsa, bunlar onun sonradan yaptığı sermaye yatırımlarından başka bir şey olmaz. Onarım maliyetlerini, daha yatırım sermayesine (yıllık meta-ürüne girdiği kadarıyla) değer biçerken, $^1/_{10}$'luk amortismana dâhil olacakları şekilde hesaba katmış olduğunu da kabul edebiliriz. (Gerçekte onarım gereksiniminin ortalamanın altında kalması nasıl onun yararına olursa, üstüne çıkması da zararına olur. Ama aynı sanayi dalında iş gören kapitalistlerin bütünü söz

konusu olduğunda bu sapmalar birbirlerini götürür.) Her durumda, toplam sermayesi yılda bir devir yaptığında yıllık talebi 5000 sterlin (başlangıçta öndelenmiş olan sermaye değerine eşit) olarak kalsa bile, bu talep sermayenin sabit bölümü açısından sürekli olarak azalırken, dolaşır bölümü açısından artar.

Şimdi yeniden üretime gelelim. Diyelim, kapitalist artık değeri (m) tümüyle tüketmektedir ve yalnızca başlangıçtaki büyüklüğünde olan sermayeyi (C) yeniden üretken sermayeye çevirmektedir. Şimdi kapitalistin talebi onun arzıyla aynı değerde olur. Ama bu, onun sermayesinin hareketiyle ilgili değildir; o, kapitalist olarak, yalnızca arzının $^4/_5$'i oranında (değerce) talepte bulunmaktadır; $^1/_5$'i ise, kapitalist olmayan biri olarak, kapitalist olma işleviyle değil kendi özel gereksinimleri ya da keyfi için harcar.

Bu durumda yüzde cinsinden hesabı şöyle olur:

Kapitalist olarak talebi	=	100, arzı =		120
Ehlikeyif olarak "	=	20, " =		–
Toplam talep	=	120, arz =		120

Bu varsayım, kapitalist üretimin var olmadığı ve dolayısıyla sanayici kapitalistin kendisinin de var olmadığı varsayımıyla aynı anlama gelir. Çünkü zenginleşmenin değil, hazzın itici güdü olarak iş gördüğü varsayımı, kapitalizmi daha en baştan ortadan kaldırır.

Ama bu, teknik açıdan da olanaksızdır. Kapitalist, fiyat dalgalanmalarına karşı kendisini koruyabilmek ve alım ve satımlar için en uygun koşulları bekleyebilmek için bir yedek sermaye oluşturmak zorunda olmanın ötesinde, üretimini genişletmek ve teknik ilerlemeleri kendi üretken organizmasına katmak için de sermaye biriktirmek zorundadır.

Sermaye biriktirmek için, önce, kendisine dolaşımdan gelmiş olan artık değerin bir bölümünü para biçiminde dolaşımdan çekmek, bunu, eski işi genişletmenin ya da bir yan iş başlatmanın gerektirdiği boyutlara ulaşana dek, gömü olarak büyütmek zorundadır. Gömüleme süresince, kapitalistin talebi çoğalmaz; para hareketsiz kılınmıştır; meta piyasasına sürülmüş olan metaya karşılık olarak çekilmiş bulunan para eş değerine karşılık bir meta eş değeri çekilmemektedir meta piyasasından.

Kredi, burada hesaba katılmamaktadır; ve örneğin, kapitalistin, biriktiği kadarıyla parayı bir bankada faiz getiren bir vadesiz hesaba yatırması, kredi konusuna girer.

Bölüm

5

Dolaşım Zamanı[8]

★★★

Görülmüş olduğu gibi, sermayenin üretim alanından ve dolaşım alanının iki evresinden geçme hareketi, zamansal bir sırayla gerçekleşir. Sermayenin üretim alanında kaldığı süre onun üretim zamanını, dolaşım alanında kaldığı süre dolaşım zamanını oluşturur. Sermayenin devresini tamamlamasına kadar geçen toplam zaman, bundan ötürü, üretim zamanı ile dolaşım zamanının toplamına eşittir.

Üretim zamanı doğal olarak, emek sürecinin yer aldığı dönemi kapsar, ama ondan ibaret değildir. Her şeyden önce anımsanacaktır ki, değişmez sermayenin bir bölümü, yaşamlarının sonuna dek sürekli yinelenen aynı emek süreçlerinde hizmet gören makineler, binalar vb. gibi emek araçlarında var olur. Emek sürecinin uğradığı dönemsel kesilmeler (örneğin geceleri), bu emek araçlarının işlevini kesintiye uğratsa bile, üretim yerlerinde kalışlarını etkilemez. Yalnızca işlev görürken değil, işlev görmezken de üretim yerlerine aittirler. Öte yandan, üretim sürecinin, piyasada günlük arzda meydana gelebilecek olan rastlantısal durumlara bağlı kalmadan, önceden belirlenmiş olan ölçekte kısa ya da uzun bir süre boyunca devam edebilmesi için, kapitalist, belirli bir ham madde ve yardımcı madde stokunu elinin altında hazır bulundurmak zorundadır. Bu ham madde vb. stoku ancak parça parça üretken biçimde tüketilir. Bu nedenle üretim araçlarının üretim zamanı[9] ile işlev zamanı

8 Buradan başlayarak IV. Elyazması.

9 Burada etkin anlamıyla üretim zamanı kastediliyor: Üretim araçlarının üretim zamanı, burada, kendilerinin üretilmesi sırasında geçen zaman değil, bir meta-ürünün üretim sürecinde yer aldıkları sırada geçen zamandır. –F. E.

arasında bir fark vardır. Yani, genel olarak üretim araçlarının üretim zamanı şunlardan oluşur: 1. üretim araçları olarak işlev gördükleri, yani üretim sürecinde hizmet ettikleri zaman, 2. üretim sürecinin, dolayısıyla aynı zamanda bunun içinde yer alan üretim araçlarının işlevinin kesildiği aralar, 3. bu sürecin koşulları olarak el altında hazır bulunduruldukları, yani esasen üretken sermayeyi temsil ettikleri, ama henüz üretim sürecine girmemiş oldukları zaman.

Buraya dek ele alınan fark, her örnekte, üretken sermayenin üretim alanında kalma zamanı ile üretim sürecinde kalma zamanı arasındaki farktır. Ne var ki, üretim sürecinin kendisi emek sürecinde ve dolayısıyla emek-zamanda kesilmeleri gerektirebilir; böyle aralarda emek nesnesi, ek insan emeği kullanılmadan fiziksel süreçlerin etkisine bırakılır. Bu durumda emek süreci ve dolayısıyla üretim araçlarının emek araçları olarak işlevi kesintiye uğradığı hâlde, üretim süreci ve dolayısıyla üretim araçlarının işlevi devam eder. Ekilmiş tohum, mahzende mayalanmaya bırakılmış şarap, tabakhaneler gibi birçok imalathanede kimyasal süreçlerin etkisine bırakılan iş malzemeleri bunların örnekleridir. Üretim zamanı bu gibi durumlarda emek-zamandan daha uzundur. Bu ikisi arasındaki fark, üretim zamanındaki, emek-zamanı aşan bir fazladan oluşur. Bu fazla, her zaman, üretken sermayenin üretim sürecinde işlev görmeden *gizil olarak* üretim alanında bulunmasına ya da emek sürecinde yer almadan üretim sürecinde işlev görmesine dayanır.

Gizil üretken sermayenin, örneğin bir iplik yapımevindeki pamuk, kömür vb. gibi, yalnızca üretim sürecinin koşulu olarak elde hazır tutulan bölümü, ne ürün yaratıcısı, ne de değer yaratıcısı olarak etkinlik gösterir. Nadasa bırakılmışlığı üretim sürecinin kesintisiz akışının bir koşulu olsa bile, nadasa bırakılmış sermayedir. Üretken stokların (gizil sermayenin) saklanması için gerekli olan binalar, aygıtlar vb., üretim sürecinin koşullarıdır ve bundan ötürü, öndelenen üretken sermayenin bileşenlerini oluştururlar. Bunlar, işlevlerini, geçici bir aşamadaki üretken sermaye bileşenlerinin koruyucuları olarak yerine getirir. Bu aşamada emek süreçlerinin gerekli olması ölçüsünde, bunlar, ham maddeleri vb. pahalılaştırmakla birlikte, üretken emek süreçleridir ve artık değer yaratırlar, çünkü, tüm ücretli işlerde olduğu gibi burada da, emeğin bir bölümünün karşılığı ödenmez. Bütün üretim sürecinin olağan kesilmeleri, dolayısıyla üretken sermayenin işlev görmediği aralar, değer de artık değer de yaratmaz. İşi geceleri de sürdürme çabası bundandır (I. Kitap, Bölüm 8, 4). – Emek nesnesinin üretim süreci içinde geçmek zorunda olduğu, emek-zamanın dışında kalan aralar, ne değer ne de artık de-

ğer yaratır; ama ürüne yol aldırırlar, yaşamında bir bölüm, içinden geçmek zorunda olduğu bir süreç oluştururlar. Aygıtlar vb. şeylerin değeri, bunların işlev gördükleri sürenin tümüyle orantılı olarak ürüne aktarılır; ürün bu aşamaya emek tarafından getirilir. Pamuğun ürüne girmeyen, ama yine de değerini ona aktaran bir bölümünün toza dönüşmesi nasıl üretimin bir koşuluysa, bu aygıtların vb. kullanımı da aynı şekilde üretimin bir koşuludur. Gizil sermayenin binalar, makineler vb. gibi diğer bölümü, yani işlevleri yalnızca üretim sürecinin düzenli aralarıyla kesilen emek araçları (üretim daralmasının, bunalımların vb. ürünü olan düzensiz kesintiler, saf kayıplardır), ürünün oluşumunda yer almaksızın, değer katar; gizil sermayenin bu bölümünün ürüne kattığı toplam değer, onun ortalama ömrüyle belirlenir; gerek işlev gördüğü zaman boyunca gerekse işlev görmediği zaman boyunca, kullanım değeri yitirdiği için, değer yitirir.

Son olarak, emek sürecinin kesintiye uğramış olmasına karşın üretim sürecinde bulunmayı sürdüren değişmez sermaye bölümünün değeri, üretim sürecinin sonucunda yeniden görünür. Üretim araçları burada emeğin kendisi tarafından sokuldukları koşullar altında, sonuçları belirli bir yararlı etki ya da kendi kullanım değerlerinin biçimindeki bir değişim olan belirli doğal süreçlerden kendi kendilerine geçerler. Emek, üretim araçlarını gerçekten amaca uygun şekilde üretim araçları olarak tükettiği ölçüde, bunların değerini her zaman ürüne aktarır. Bu sonucun doğması için, emek, sürekli olarak emek araçları aracılığıyla emek nesnesi üzerinde etkide bulunmak zorunda mıdır, yoksa emeğin, yalnızca, üretim araçlarını, artık başka emek katılımı olmadan, kendiliklerinden, doğal süreçler sonucu amaçlanan değişikliği geçirecekleri koşullara sokacak bir ilk itiş mi sağlaması gerekmektedir? Öyle de olsa, böyle de olsa, buradaki konu açısından hiçbir şey değişmez.

Üretim zamanının emek-zamanı aşmasına neden olan şey ne olursa olsun (buna şunlardan biri neden olabilir: üretim araçları yalnızca gizil üretken sermayeyi oluşturuyor, dolayısıyla henüz gerçek üretim sürecinin bir ön evresinde bulunuyordur ya da bunların işlevleri üretim süreci içinde bu sürecin kendi duraklamalarıyla kesiliyordur ya da son olarak, emek sürecindeki kesilmeleri üretim sürecinin kendisi gerektiriyordur), bu durumlardan hiçbirinde üretim araçları emek soğurucuları olarak işlev görmez. Emek soğurmuyorlarsa, artık emek de soğurmuyorlardır. Bu nedenle, üretken sermaye kendi üretim zamanının emek-zamanı aşan bölümünde bulunduğu sürece, değerlenme sürecinin tamamlanması kendi duraklamalarından ne denli ayrılamaz olursa olsun, bu sermayede hiçbir değerlenme olmaz. Şurası açıktır: üretim zamanı ile emek-zaman

birbirleriyle ne denli çok örtüşürlerse, verili bir üretken sermayenin verili bir süredeki üretkenliği ve değerlenmesi o denli büyük olur. Kapitalist üretimin emek-zamanı aşan üretim zamanı fazlasını elden geldiğince kısaltma eğilimi buradan gelir. Ama, bir sermayenin üretim zamanı, kendi emek-zamanından sapabilse de, onu her zaman kapsar ve fazla zamanın kendisi üretim sürecinin bir koşuludur. Demek ki, üretim zamanı, her zaman, sermayenin kullanım değerleri ürettiği ve kendisini değerlendirdiği, dolayısıyla (gizil kaldığı ya da kendisini değerlendirmeden üretimde bulunduğu zamanı kapsasa bile) üretken sermaye olarak işlev gördüğü zamandır.

Sermaye, dolaşım alanı içinde, meta-sermaye ve para-sermaye olarak bulunur. Onun iki dolaşım süreci, kendisini meta biçiminden para biçimine ve para biçiminden meta biçimine dönüştürmesinden oluşur. Metanın paraya dönüşümünün, aynı zamanda, metanın içinde bulunan artık değerin gerçekleşmesi ve paranın metaya dönüşümünün, aynı zamanda, sermaye değerinin kendi üretim ögelerinin biçimine dönüşümü ya da yeniden dönüşümü olması durumu, bu süreçlerin, dolaşım süreçleri olarak, basit meta başkalaşım süreçleri oldukları olgusunu hiçbir şekilde değiştirmez.

Dolaşım zamanı ile üretim zamanı karşılıklı olarak birbirlerini dışlar. Sermaye, kendi dolaşım zamanı boyunca, üretken sermaye olarak işlev görmez ve bu nedenle meta üretmediği gibi artık değer de üretmez. Toplam sermaye değerinin her bir evreden ötekine tek seferde geçeceği şekilde, devreyi en basit biçimiyle ele alırsak, sermayenin dolaşım zamanı boyunca, üretim sürecinin ve dolayısıyla aynı zamanda sermayenin öz değerlenmesinin kesildiği ve üretim sürecinin, dolaşım süresinin uzunluğuna bağlı olarak, daha hızlı ya da daha yavaş yineleneceği açık hâle gelir. Buna karşın, sermayenin farklı parçaları, devreyi peş peşe, toplam sermaye değerinin devresinin kendisini farklı bölümlerinin devreleri içinde art arda tamamlayacağı şekilde geçerse, açıktır ki, sermayenin özdeş parçalarının dolaşım alanında sürekli olarak kaldığı süre ne kadar uzun olursa, onun sürekli olarak üretim alanında işlev gören bölümü o kadar küçük olmak zorundadır. Bu nedenle, dolaşım zamanının genişlemesi ve daralması, üretim zamanının ya da verili büyüklükte bir sermayenin üretken sermaye olarak işlev görme ölçeğinin daralması ya da genişlemesi üzerinde negatif sınırlar olarak etkide bulunur. Bir sermayenin dolaşım başkalaşımları ideal olana ne ölçüde yakın olurlarsa, yani, dolaşım zamanı sıfıra ne denli eşit olur ya da yaklaşırsa, sermaye o denli çok işlev görür, üretkenliği ve öz değerlenmesi o denli büyük olur.

Bir kapitalist, örneğin, ürünü teslim ettiğinde ödeme alacağı ve ödemenin de kendi üretim araçlarıyla yapılacağı şekilde, sipariş üzerine iş görüyorsa, dolaşım zamanı sıfıra yaklaşır.

Yani, bir sermayenin dolaşım zamanı, genel olarak onun üretim zamanını ve dolayısıyla değerlenme sürecini sınırlandırır. Bunu da, kendi süresiyle orantılı olarak yapar. Ama bu süre çok farklı ölçülerde artabilir ya da azalabilir ve bu nedenle sermayenin üretim zamanını çok farklı derecelerde sınırlandırabilir. Ekonomi politiğin gördüğü ise, *görünen*dir, yani dolaşım zamanının genel olarak sermayenin değerlenme süreci üzerindeki etkisidir. Bu negatif etkiyi, sonuçları pozitif olduğundan, pozitif sayar. Sermayenin, üretim sürecinden ve dolayısıyla emek sömürüsünden bağımsız, ona dolaşım alanından akan gizemli bir öz değerlenme kaynağına sahip olduğunun kanıtını sunar gibi göründüğünden, bu görüntüye daha da sıkı sıkıya sarılır. Bilimsel iktisadın bile nasıl olup da bu görüntüye aldandığını ileride göreceğiz. Yine görüleceği üzere, çeşitli görüngüler bu yanılsamayı pekiştirir: 1. Yalnızca dolaşım zamanlarının farklı olduğu farklı yatırım alanlarındaki sermayeler için, daha uzun dolaşım zamanı, fiyatlardaki artışın nedeni olarak, kısacası, kârların eşitlenmesinin nedenlerinden biri olarak etkide bulunduğundan, negatif nedenin pozitif neden olarak göründüğü kapitalist kâr hesaplama yöntemi. 2. Dolaşım zamanı yalnızca devir zamanının bir uğrağını oluşturur; devir zamanı ise üretim zamanını ya da yeniden üretim zamanını içine alır. Üretim zamanı ya da yeniden üretim zamanı yüzünden olan şey, dolaşım zamanı yüzünden olmuş görünür. 3. Metaların değişir sermayeye (ücrete) çevrilmesi, onların daha önce paraya çevrilmiş olmasının sonucudur. Demek ki, sermaye birikimi durumunda, ek değişir sermayeye çevrilme, dolaşım alanında ya da dolaşım zamanı sırasında gerçekleşir. Bu nedenle, bu şekilde gerçekleşen birikim, dolaşım zamanına bağlı gibi görünür.

Sermaye, dolaşım alanı içinde (şu ya da bu sırayla) iki karşıt evreden (M – P ve P – M) geçer. Dolayısıyla onun dolaşım zamanı da iki bölüme ayrılır: meta olmaktan çıkıp paraya dönüşmek için gereksindiği zaman, para olmaktan çıkıp metaya dönüşmek için gereksindiği zaman. M – P, satış, metanın başkalaşımının en güç bölümüdür ve bundan ötürü, olağan koşullar altında, onun dolaşım zamanının daha büyük bölümünü oluşturur; bunu basit meta dolaşımı çözümlemesinden biliyoruz (I. Kitap, Bölüm 3). Değer, para olarak, her zaman mübadele edilebilir biçiminde bulunur. Meta olarak ise onun, bu doğrudan mübadele edilebilme biçimine girmek ve dolayısıyla her an etkin olmaya hazır duruma gelmek için, önce paraya dönüştürülmesi gerekir. Bununla birlikte,

bir sermaye dolaşım sürecinin P – M evresinde söz konusu olan şey, bu sermayenin verili bir girişimdeki belirli üretken sermaye ögelerini oluşturan metalara dönüştürülmesidir. Üretim araçları belki piyasada bulunmamaktadır ve öncelikle üretilmeleri gerekiyordur ya da uzak yerlerden getiriliyorlardır ya da olağan arzlarında eksiklik olmuştur, fiyatlar değişmiştir vb.; kısacası, basit P – M biçim değişikliğinde göze çarpmayabilen, ama dolaşım evresinin bu bölümünde bazen daha çok bazen daha az zaman gerektiren bir yığın durum yaşanabilir. M – P ve P – M, zaman bakımından olduğu gibi mekân bakımından da ayrı olabilir, alıcı piyasası ve satıcı piyasası mekân bakımından farklı piyasalar olabilir. Örneğin fabrikalarda, satın alma ve satış görevlileri bile çoğu zaman ayrı kişilerdir. Meta üretiminde üretimin kendisi ne denli gerekliyse, dolaşım da o denli gereklidir, dolayısıyla üretimi yürütenler kadar dolaşımı yürütenler de gereklidir. Yeniden üretim süreci her iki sermaye işlevini içine alır, dolayısıyla, ister kapitalistlerin kendileri tarafından, ister çalıştırdıkları kişiler, ücretli emekçiler tarafından yürütülüyor olsunlar, bu işlevlerin temsil edilme zorunluluğunu da içerir. Ama bu durum, meta-sermaye ve para-sermaye işlevlerini üretken sermaye işlevleriyle karıştırmayı ne kadar haklı çıkarırsa, dolaşım işlerini yürütenlerle üretim işlerini yürütenleri karıştırmayı da ancak o kadar haklı çıkarabilir. Dolaşım işlerini yürütenlere, bunların karşılığı, üretim işlerini yürütenlerce ödenmek zorundadır. Ama eğer kendi aralarında alım ve satım yapan kapitalistler, bu işlemler aracılığıyla ürün de değer de yaratmıyorsa, işlerinin ölçeğinin bu işlevi başkalarına aktarmalarını mümkün ve gerekli kılması da bu durumu değiştirmez. Kimi işlerde alıcılara ve satıcılara kâr üzerinden pay ödenir. Onlara bu ödemenin tüketiciler tarafından yapıldığının söylenmesi hiçbir işe yaramaz. Tüketiciler ancak, üretimin yürütücüleri olarak meta cinsinden bir eş değer üretmeleri ya da ister hukuki mülkiyet (üretimi yürütenlerin ortakları olarak vb.) isterse kişisel hizmetler aracılığıyla olsun, bu eş değeri üretimi yürütenlerden elde etmeleri ölçüsünde ödeme yapabilir.

M – P ve P – M arasında, meta ile paranın biçim farklılığıyla hiçbir ilişkisi bulunmayan, üretimin kapitalist karakterinden kaynaklanan bir fark vardır. Gerek M – P, gerekse P – M, aslen, verili bir değerin bir biçimden diğerine çevrilmesinden ibarettir. Ama M′ – P′, aynı zamanda, M′'nün içerdiği artık değerin gerçekleşmesidir. P – M böyle değildir. Bu nedenle satış, alıştan daha önemlidir. P – M, olağan koşullarda, P'de ifade edilen değerin değerlenmesi için gerekli olan işlemdir, ama artık değerin gerçekleşmesi değildir; onun üretimine yapılan bir ek değil, bu üretimin başlangıcıdır.

Metaların var oluş biçimlerinin kendileri, kullanım değerleri olarak var oluşları, M′ – P′ meta-sermaye dolaşımına belirli sınırlar getirir. Kullanım değerleri, doğaları gereği, kalımsızdır. Dolayısıyla, belirli bir süre içinde üretiliş amaçlarına uygun olarak üretken ya da kişisel tüketimde yer almazlarsa, başka bir deyişle, belirli bir sürede satılmazlarsa, bozulurlar ve kullanım değerleriyle birlikte, mübadele değeri taşıyıcısı olma özelliklerini yitirirler. İçerdikleri sermaye değeri ya da buna eklenen artık değer yok olur. Kullanım değerleri, ancak sürekli olarak yenilendikleri ve yeniden üretildikleri, aynı ya da başka türden yeni kullanım değerleriyle yerlerine koyuldukları sürece, yaşamı uzayıp giden ve değerce büyüyen sermaye değerinin taşıyıcıları olmayı sürdürür. Bununla birlikte kullanım değerlerinin bitmiş metalar biçiminde satılmaları, dolayısıyla bu yolla üretken ya da kişisel tüketime girmeleri, bunların yeniden üretimlerinin durmadan yenilenen koşuludur. Varlıklarını yeni bir kullanım biçimi içinde sürdürmek için, eski kullanım biçimlerini belirli bir süre içinde değiştirmek zorundadırlar. Mübadele değeri kendisini ancak cisminin bu sürekli yenilenişiyle korur. Metaların kullanım değerleri farklı hızlarda bozulur; bu yüzden üretimleriyle tüketimleri arasında daha uzun ya da daha kısa bir süre geçebilir; dolayısıyla, bozulup yok olmadan, daha kısa ya da daha uzun bir süre boyunca M – P dolaşım evresinde meta-sermaye olarak kalabilir, daha kısa ya da daha uzun bir dolaşım zamanına meta olarak dayanabilirler. Meta-sermayenin dolaşım zamanına metanın cisminin bozulmasıyla koyulan sınır, dolaşım zamanının bu bölümünün ya da meta-sermayenin meta-sermaye olarak geçirebileceği dolaşım zamanının mutlak sınırıdır. Meta ne denli dayanıksızsa ve bu yüzden üretiminin ardından hemen tüketilmeyi, dolayısıyla aynı zamanda hemen satılmayı ne denli gerektiriyorsa, üretim yerinden uzaklaştırılmaya o denli az elverişli, bu yüzden mekânsal dolaşım alanı o denli dar, satılabileceği piyasa o denli yerel olur. Bundan ötürü, bir meta ne denli dayanıksızsa, fiziksel nitelikleri meta olarak dolaşım zamanının önüne ne denli büyük mutlak engeller koyuyorsa, o meta kapitalist üretimin nesnesi olmaya o denli az uygun olur. Kapitalist üretim böyle bir metaya ancak kalabalık nüfuslu yerlerde ya da taşıma araçlarındaki gelişmeyle uzaklığın sorun olmaktan çıkması ölçüsünde el atabilir. Ne var ki, bir nesnenin üretiminin az sayıda elde ve nüfusça kalabalık bir yerde yoğunlaşması, bu tür nesneler için bile, büyük bira fabrikaları, süt ürünleri fabrikaları vb. örneklerde olduğu gibi, göreli olarak büyük bir piyasa yaratabilir.

Bölüm

6

Dolaşım Maliyetleri

★ ★ ★

I. Salt Dolaşım Maliyetleri

1. Satın Alma Zamanı ve Satış Zamanı

Metadan paraya ve paradan metaya sermaye biçim dönüşümleri, aynı zamanda kapitalistin alışverişleri, alım satım işlemleridir. Sermayenin bu biçim dönüşümlerinin tamamlanması için geçen zaman, öznel olarak, kapitalist açısından, alım satım zamanı, onun piyasada alıcı ve satıcı olarak işlev gördüğü zamandır. Sermayenin dolaşım zamanı nasıl onun yeniden üretim zamanının zorunlu bir kesimini oluşturuyorsa, kapitalistin alım satım yaptığı, piyasada dolandığı zaman da, onun kapitalist olarak, yani kişileşmiş sermaye olarak işlev gördüğü zamanın zorunlu bir kesimini oluşturur. Onun iş zamanının bir bölümünü oluşturur.

{Metaların değerleri üzerinden alınıp satıldıkları varsayılmış olduğundan, bu işlemlerde söz konusu olan şey, aynı değerin bir biçiminden diğerine, meta biçiminden para biçimine ve para biçiminden meta biçimine çevrilmesinden, bir durum değişiminden başka bir şey değildir. Metalar değerlerine satıldıklarında, değer büyüklüğü alıcının elinde de satıcının elinde de aynı kalır; yalnızca varoluş biçimi değişmiş olur. Metalar değerlerine satılmazlarsa, çevrilmiş değerlerin toplamı aynı kalır; bir taraftaki artı, diğer tarafta eksi olur.

Ne var ki, M – P ve P – M başkalaşımları, alıcı ile satıcı arasında olup biten işlemlerdir; pazarlıkta anlaşmak için zamana ihtiyaç duyar-

lar ve bu zaman, burada her bir tarafın diğerini kandırmaya çalıştığı bir mücadelenin yaşanması ve iş adamlarının karşı karşıya gelmesi ölçüsünde artar; yani: "*when Greek meets Greek then comes the tug of war*".* Durum değiştirme zaman ve emek gücü harcamayı gerektirir; ama bu harcama değer yaratmak için değil, değerin bir biçimden bir başka biçime çevrilmesini sağlamak içindir; alıcının da satıcının da, bu fırsattan yararlanarak, kendisine fazladan bir dilim değer koparma çabası burada hiçbir şeyi değiştirmez. Her iki yanın kötü niyetleri yüzünden artan bu emek, bir dava sırasında harcanan emek anlaşmazlık konusu olan nesnenin değer büyüklüğünü ne kadar artırabilirse ancak o kadar değer yaratabilir. Dolaşımı içeren ya da onun tarafından kapsanan bir bütün olarak kapitalist üretim sürecinin gerekli bir ögesi olan bu emeğin durumu, ısı üretmek için kullanılan bir maddenin yakılması işini andırır. Bu yakma işi, yanma sürecinin zorunlu bir uğrağı olmakla birlikte, ısı üretmez. Diyelim, yakıt olarak kömür kullanacaksam, onu oksijenle birleştirmem ve bunun için onu katı durumdan gaz durumuna geçirmem (çünkü, yanmanın sonucu olan karbondioksit gazında, kömür gaz durumundadır), yani bir fiziksel varoluş biçimi değişikliği ya da durum değişikliği meydana getirmem gerekir. Bir katı bütün olarak birleşmiş bulunan karbon moleküllerinin birbirinden ayrılması ve karbon molekülünün tek tek atomlarına bölünmesi yeni bileşimden önce gerçekleşmelidir ve bu, ısıya dönüşmeyen, tersine onu eksilten belirli bir enerji harcamasına mal olur. Bundan ötürü, meta sahiplerinin kapitalist değil, bağımsız dolaysız üreticiler olması durumunda, alım satım için harcanan zaman onların emek-zamanlarından yapılan bir kesintidir ve bu nedenle (Orta Çağ'da olduğu gibi Eski Çağ'da) bu gibi işlemleri hep bayram günlerine ertelemeye çalışırlardı.

Metaların çevrilme işleminin kapitalistlerin ellerinde kazandığı boyutlar, elbette bu değer yaratmayan, yalnızca değerin biçim değiştirmesine aracılık eden emeği değer yaratan emeğe dönüştüremez. Bu tözel dönüşüm [*Transsubstantiation*] mucizesi, bir yer değiştirmeyle [*Transposition*], yani kapitalistlerin, o "yakma işi"ni kendileri yapacak yerde, hizmetlerinin karşılığı kendilerince ödenen üçüncü kişilerin münhasır işi durumuna getirmeleriyle de gerçekleştirilemez. Bu üçüncü kişiler emek güçlerini kapitalistlerin kullanımına elbette onların kara gözlerine vurgun oldukları için sunmayacaklardır. Taşınmaz varlığı olan birinin kira

---

* ("Yunan Yunanla karşılaştığında sıkı bir mücadele başlar") - Nathanael Lee, "Rival Queens"den yapılan bir alıntının dönüştürülmüş hâli. In: "The dramatick works", Band 3, London 1734, s. 266. –*Almanca ed.*

toplayıcısı ya da bir bankanın ayak işlerinde çalıştırdığı kişi için, emeğinin kiralara ya da bir başka bankaya taşınan çuvallar dolusu altına bir metelik bile değer katmaması herhangi bir önem taşımaz.}[10]

Alım satım, başkalarını kendisi için çalıştıran kapitalist için temel bir işlev hâline gelir. Çok sayıda insanın ürününe daha büyük bir toplumsal ölçekte el koyduğu için, bunu yine aynı ölçekte satması ve sonra yine para olmaktan çıkarıp yine üretim ögelerine dönüştürmesi gerekir. Satın alma ve satış için harcanan zaman, daha önce yaratmadığı gibi, şimdi de hiçbir değer yaratmaz. Tüccar sermayesinin işlevi bir yanılsamaya yol açar. Ama, burada daha fazla ayrıntıya girmeden, şu kadarı daha baştan açıktır: Aslen üretken olmayan, ama yeniden üretimin gerekli bir uğrağı olan bir işlev, iş bölümü nedeniyle, çok sayıda kişinin bir yan işi olmaktan çıkarılıp az sayıda kişinin münhasır uğraşına, özel işine dönüştürülürse, işlevin karakteri dönüşüme uğramaz. *Bir* tüccar (burada yalnızca metaların biçim dönüşümünün yürütücüsü, yalnızca alıcı ve satıcı), işlemleriyle *çok sayıda* üretici için alım ve satım zamanlarını kısaltıyor olabilir. Bu durumda ona, yararsız güç kullanımını azaltan ya da üretim zamanının serbest bırakılmasına yardımcı olan bir makine gözüyle bakılmalıdır.[11]

Konuyu basitleştirmek için, (çünkü kapitalist olarak tüccarı ve tüccar sermayesini ancak daha ileride inceleyeceğiz), alım satım işlerinin bu yürütücüsünün, kendi emeğini satan bir adam olduğunu varsayacağız. Bu kişi, kendi emek gücünü ve emek-zamanını bu M – P ve P – M işlemlerinde harcar. Ve dolayısıyla, bir başkası geçimini nasıl örneğin iplik eğirerek ya da ilaç hazırlayarak sağlarsa, o da bundan sağlar. Yeniden üretim sürecinin kendisi üretken olmayan işlevler barındırdığından, gerekli bir işlevi yerine getirir. Tıpkı başkaları gibi çalışır, ama emeğinin içeriği ne değer yaratır ne de ürün. Kendisi üretimin *faux frais*'sinin† bir parçasıdır. Onun yararı üretken olmayan bir işlevi üretken bir işleve ya

10 Parantez içindekiler VIII. Elyazmasının sonundaki bir nottan.

11 "Ticaret maliyetlerine, gerekli olmalarına karşın, külfetli bir harcama gözüyle bakılmalıdır." (Quesnay, "Analyse du Tableau Économique", Daire, "Physiocrates", I[e] partie, Paris 1846 içinde, s. 71.) – Quesnay'ye göre, tüccarlar arasındaki rekabetin, onları "daha küçük bir ödülle ya da kazançla yetinmeye" zorlayarak ürettiği "kâr", "doğrusunu söylemek gerekirse, ilk elden satıcı ve tüketici alıcı için, bir *önlenmiş kayıp*tan başka bir şey değildir. Oysa, ticaret giderlerinde bir kaybın önlenmesi, *gerçek* bir *ürün*, ya da, ticareti ister taşıma giderlerinden bağımsız olarak basitçe mübadele olarak alalım, ister taşıma giderleriyle bağlantılı olarak alalım, ticaret yoluyla ortaya çıkan bir zenginlik artışı değildir." (s. 145, 146.) "Ticaret maliyetleri her zaman, hiçbir aracılık maliyeti olmasaydı alıcıların ödedikleri fiyatın tümünü elde edecek olan ürün satıcıları tarafından ödenir." (s. 163.) *Propriétaires* ve *producteurs* [gayrimenkul malikleri ve üreticiler], *salariants*'dır [ücret ödeyicilerdir], tüccarlar, *salariés*'dir [ücretlilerdir]" (s. 164, Quesnay, "Dialogues sur Le Commerce et sur Les Travaux des Artisans", [1. ve 2. baskılarda: "Problèmes économiques". –*Almanca ed.*] Daire, *Physiocrates*, I[e] partie, Paris, 1846 içinde).

† *faux frais*: üretici olmadıkları hâlde zorunlu olan giderler. –*Türkçe ed.*

da üretken olmayan emeği üretken emeğe dönüştürmesinden gelmez. Böyle bir işlev aktarımıyla bu tür bir dönüşüm sağlanabilmiş olsaydı, bu bir mucize olurdu. Tersine, onun yararı, bu üretken olmayan işleve toplumun emek gücünün ve emek-zamanının daha küçük bir bölümünün bağlanmasından ileri gelir. Dahası var. İsterse daha yüksek ücret alsın, onun yalnızca bir ücretli işçi olduğunu varsayalım. Aldığı ücret ne olursa olsun, ücretli emekçi olarak zamanının bir bölümü için hiçbir karşılık almadan çalışır. Belki her gün sekiz emek-saatlik değer-ürünün karşılığını alır ve on saat boyunca işlev görür. Sekiz saatlik gerekli emeği aracılığıyla toplumsal ürünün bir bölümü ona aktarılıyor olsa bile, onun iki saatlik artık emeği, değer üretmekten, sekiz saatlik gerekli emeği kadar uzaktır. Birincisi, toplum açısından bakıldığında, daha önce olduğu gibi, bir emek gücü, on saat boyunca bu salt dolaşım işlevinde kullanılmaktadır. Bu emek gücü, üretken çalışma dâhil, başka herhangi bir şey için kullanılamaz. Ama ikincisi, toplum, çalışan birey tarafından harcanmış olduğu hâlde, bu iki saatlik artık emeğin karşılığını ödemez. Toplum bu yolla hiçbir ek ürün ya da değer elde etmez. Ne var ki, bu kişinin temsil ettiği dolaşım giderleri, beşte bir azalır, on saatten sekiz saate düşer. Yürütücüsü olduğu etkin dolaşım zamanının beşte biri için toplum ona hiçbir eş değer ödemez. Ama bu kişi bir kapitalist tarafından kullanıldığında, iki saatin karşılığının ödenmemesi, *kapitalistin* sermayesinin, onun gelirlerinden bir indirim demek olan dolaşım maliyetleri azalır. Sermayesinin değerlenmesi üzerindeki negatif sınır böylece daralmış olacağından, bu kapitalist için pozitif bir kazançtır. Küçük bağımsız meta üreticileri kendi zamanlarının bir bölümünü alım satım işlerinde harcadıkları sürece, bu, ya üretken işlevlerinin arasına giren aralarda harcanan zaman olarak ya da üretim zamanlarında bir eksilme olarak kendisini gösterir.

Her durumda, bu amaçla harcanan zaman, çevrilmiş değerlere hiçbir şey katmayan bir dolaşım maliyetidir. Değerleri meta biçiminden para biçimine çevirmek için gerekli olan maliyettir. Kapitalist meta üreticisi dolaşım işlevini kendisi yürüttüğünde, onu dolaysız meta üreticilerinden ayıran tek şey, daha büyük bir ölçekte alım satım yapması, bu nedenle onun yürüttüğü dolaşım işlemlerinin kapsamının daha büyük olmasıdır. Ama işi, onu dolaşım işlevlerini kendisi yerine yürütecek kişileri ücretli emekçiler olarak satın almaya (kiralamaya) zorlayacak ya da bunu yapabilir kılacak büyüklüğe ulaştığında, görüngünün özünde bir değişiklik olmaz. Dolaşım sürecinde (biçim değişiminden ibaret olduğu kadarıyla), belirli bir derecede emek gücünün ve emek-zamanın harcanması zorunludur. Ama bu şimdi bir ek sermaye harcaması olarak görünür; değişir sermayenin bir bölümü, yalnızca dolaşımda işlev gören bu emek güçlerinin satın alımına yatırılmak zorundadır. Bu sermaye öndeliği ne ürün, ne

de değer yaratır. Öndelenmiş olan sermayenin üretken bir şekilde işlev gördüğü ölçeği *pro tanto* [o miktarda] daraltır. Bu, ürünün bir bölümünün, geri kalanının alım satımını yapan bir makineye dönüştürülmesiyle aynı şeydir. Bu makine üründe bir azalmaya neden olur. Dolaşımda harcanan emek gücünü vb. azaltabilse bile, üretim sürecinde yer alıp iş görmez. Sadece dolaşım maliyetlerinin bir bölümünü oluşturur.

2. Muhasebe

Gerçek alım satımın yanında, kalem, mürekkep, kâğıt, yazı masası, ofis maliyetleri gibi nesnelleşmiş emek de gerektiren muhasebe için de emek-zaman harcanır. Yani, bu işlev bir yandan emek gücü, öte yandan emek araçları harcamayı gerektirir. Alım satım için harcanan zaman bakımından ne gibi şeyler söz konusuysa, burada da aynı şeylerle karşılaşırız.

İster üretim alanında olsun ister dolaşım alanının her iki evresinde, devreleri içindeki bir birlik olarak, süreç içindeki değer olarak sermaye, meta üreticisinin ya da kapitalist meta üreticisinin kafasında, öncelikle, yalnızca düşünsel olarak, hesap parası biçiminde var olur. Fiyatların belirlenmesini ya da meta fiyatlarının hesaplanmasını da içine alan muhasebeyle bu hareket kayda geçirilir ve denetlenir. Böylece, üretimin ve özellikle değerlenmenin hareketi (burada metalar, salt değer taşıyıcıları olarak, düşünsel değer varlıkları hesap parasıyla saptanmış bulunan şeylerin adları olarak gözükür) imgelemde simgesel bir yansıma bulur. Bireysel meta üreticisi, hesabını yalnızca kafasında tuttuğu (örneğin köylü gibi; hesap tutan kiracı çiftçi ilk kez kapitalist tarımla ortaya çıkar) ya da giderlerini, gelirlerini, ödeme vadelerini vb. yalnızca arada sırada, üretim zamanı dışında, bir deftere geçirdiği sürece, şurası apaçıktır: bu işlev ve onun tarafından tüketilen kâğıt vb. emek araçları, gerekli olan, ama hem üretken olarak kullanabileceği zamandan hem de gerçek üretim sürecinde işlev görebilecek, ürün ve değer yaratımına girebilecek emek araçlarından bir kesinti anlamına gelen, ek emek-zaman ve emek araçları kullanımını temsil eder.[12] Kapitalist meta üreticisinin elinde yoğun-

12 Orta Çağ'da tarım için hesap tutulduğunu yalnızca manastırlarda görürüz. Oysa, tarımda hesap tutan birinin varlığını eski Hint topluluklarında görmüştük (I. Kitap, s. 343).* Muhasebe burada topluluk adına iş gören birinin münhasır işlevi olarak bağımsızlaşmıştır. Bu iş bölümüyle zamandan, çabadan ve giderden tasarruf sağlanır, ama üretim ile üretim üzerine hesap tutma, tıpkı mal yükleme ile yükleme belgesi gibi, farklı şeyler olmaya devam eder. Muhasebecinin kişiliğinde topluluğun emek gücünün bir bölümü üretimden çekilmiş olur ve onun işlevinin maliyetleri onun kendi emeğiyle değil, topluluğun ürününden yapılan bir indirimle karşılanır. Hint topluluğundaki muhasebeci için geçerli olan şeyler, *mutatis mutandis* [gerekli değişiklikler yapılmak koşuluyla] kapitalistin muhasebecisi için de geçerlidir. (II. Elyazmasından). * MEW, Band 23, s. 378 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 346]. –*Almanca ed.*

laşması ve pek çok küçük meta üreticisinin işlevi yerine *bir* kapitalistin işlevi, büyük ölçekli bir üretim süreci içindeki bir işlev olarak görünmesi durumunda ulaştığı boyutlar da; geçmişte eklentisi olduğu üretken işlevlerden kopması ve salt muhasebe işini yürütmekle görevli özel kişilerin işlevi olarak bağımsızlaşması da, işlevin doğasını değiştirmez.

Bir işlev, özünde, yani daha bağımsızlaşmadan önce, ürün ve değer yaratıcı değilse, iş bölümü, işlevin bağımsızlaşması, ona bu nitelikleri kazandırmaz. Bir kapitalist, sermayesini yeni yatırıyorsa, bunun bir bölümünü bir muhasebeci tutmaya vb. ve muhasebe araçlarına yatırmak zorundadır. Sermayesi zaten işlev görüyor, sürekli yeniden üretim sürecinin içinde bulunuyorsa, kapitalist, sürekli olarak, meta-ürününün bir bölümünü, paraya çevirerek, yeniden muhasebeciye, büro memuruna ve benzerlerine dönüştürmek zorundadır. Sermayenin bu bölümü üretim sürecinden çekilir ve toplam üründen kesintiler olarak, dolaşım maliyetleri arasında yer alır. (Salt bu işlev için harcanan emek gücünün kendisi bunların içindedir.)

Bununla birlikte, bir yandaki muhasebe tutmaktan ya da üretken olmayan şekilde emek-zaman harcamaktan kaynaklanan maliyetlerle, diğer yandaki yalnızca alım satım işleri için zaman harcamaktan kaynaklanan maliyetler arasında yine de belli bir ayrım vardır. İkinci tür giderler, sadece üretim sürecinin belirli toplumsal biçiminden, bu sürecin meta üretim süreci olmasından kaynaklanır. Süreç ne denli toplumsal ölçekte yürütülür ve yalın bireysel karakterini ne denli yitirirse, sürecin denetimi ve düşünsel özeti olarak muhasebe o denli gerekli hâle gelir; dolayısıyla muhasebe, kapitalist üretimde dağınık zanaat ve köylü üretiminde olduğundan, ortaklaşa üretimde ise kapitalist üretimde olduğundan daha gerekli olur. Ancak, üretimdeki yoğunlaşmayla birlikte ve muhasebe toplumsal muhasebeye dönüştükçe, muhasebe maliyetleri azalır.

Burada yalnızca salt biçimsel başkalaşımlardan kaynaklanan dolaşım maliyetlerinin genel karakteri üzerinde duruyoruz. Burada bunların tüm alt biçimlerini incelemeye girişmek gereksiz. Ama bireysel meta üreticisi için yalnızca gelip geçici ve fark edilmeleri bile zor uğraklar olan, onun üretici işlevinin yanı sıra yürüyen ya da onunla iç içe geçen, değerin salt biçim dönüşümleriyle ilgili, dolayısıyla üretim sürecinin belirli toplumsal biçiminden kaynaklanan biçimlerin, devasa dolaşım maliyetleri olarak insanı nasıl hayrete düşürebileceği, para giriş ve çıkışları bankaların vb. ya da bireysel işletmelerdeki kasadarların münhasır işlevleri olarak bağımsızlaşır ve büyük ölçekte yoğunlaşır yoğunlaşmaz, salt para giriş ve çıkışlarına bakarak anlaşılabilir. Vurgulanması gereken şey şudur: Bu dolaşım maliyetlerinin biçim değiştirmeleri, karakterlerini değiştirmez.

3. Para

Bir ürün, meta olarak üretilse de üretilmese de, her zaman bir maddi zenginlik biçimi, sonu bireysel ya da üretken tüketim olan bir kullanım değeridir. Onun bir meta olarak değeri, düşünsel olarak, kendisinin gerçek kullanım biçiminde hiçbir değişiklik yapmayan fiyatında var olur. Ancak, altın ve gümüş gibi belirli metaların para olarak işlev görmeleri ve para olarak yalnızca dolaşım alanında yer tutmaları (gömü, rezerv vb. şeklinde bile, gizil olarak da olsa, dolaşım alanında kalırlar), üretim sürecinin belirli toplumsal biçiminin, metaların üretim sürecinin katıksız bir ürünüdür. Kapitalist üretim temeli üzerinde meta genel ürün biçimi hâline geldiğinden, en büyük ürün kütlesi meta olarak üretildiğinden ve bu nedenle para biçimini almak zorunda olduğundan, dolayısıyla meta kütlesi, toplumsal zenginliğin meta olarak işlev gören bölümü durmadan büyüdüğünden, dolaşım aracı, ödeme aracı, rezerv vb. olarak işlev gören altın ve gümüşün niceliği de artar. Para olarak işlev gören bu metalar ne bireysel tüketimde ne de üretken tüketimde yer alır. Bunlar, salt dolaşım makinesi olarak hizmet ettiği bir biçimde bağlanıp kalmış olan toplumsal emeği temsil eder. Zenginliğin bir bölümünün bu üretken olmayan biçime bağlanmasına ek olarak, paradaki aşınma ve yıpranma, bunun sürekli olarak yerine koyulmasını ya da daha fazla toplumsal emeğin –ürün biçiminde– daha çok altına ve gümüşe çevrilmesini gerektirir. Zenginliğin para biçimine bağlanıp kalan bölümü genel olarak çok büyük nicelikler oluşturduğundan, bu yerine koyma maliyetleri gelişmiş kapitalist ülkelerde önemli bir yer tutar. Bunlar, meta üretiminin ve özelde kapitalist üretimin gelişimiyle büyüyen *faux frais*'dir. Toplumsal zenginliğin, dolaşım sürecine feda edilmek zorunda olan bir bölümüdür.[13]

II. Saklama Maliyetleri

Değerdeki salt biçim değişikliğinden, düşünsel olarak bakıldığında dolaşımdan ileri gelen dolaşım maliyetleri metaların değerlerine girmez. Bu gibi maliyetler için harcanan sermaye parçaları, kapitalist açısından, yalnızca üretken biçimde harcanan sermayeden yapılan kesintilerdir. Şimdi ele alacağımız dolaşım maliyetlerinin doğası farklıdır. Bunlar yal-

13 "Bir ülkede dolaşımda bulunan para, o ülkenin sermayesinin, arta kalanının üretkenliğini kolaylaştırmak ya da yükseltmek için, üretken amaçların kesinkes dışına çekilmiş olan belirli bir bölümüdür. Bu nedenle, başka herhangi bir üretim kolaylaşsın diye bir makine yapımı için nasıl belirli bir tutarda zenginlik gerekli ise, aynı şekilde altını dolaşım aracı olarak kullanmak için de belirli bir tutarda zenginlik gereklidir." ("Economist", vol. V, s. 520.)

nızca dolaşım alanında devam eden, dolayısıyla üretken karakterleri dolaşım biçimi tarafından gizlenen üretim süreçlerinden kaynaklanabilir. Öte yandan, toplumsal açıdan bakıldığında, salt maliyetler, ister canlı ister nesnelleşmiş olsun emeğin üretken olmayan biçimde harcanması olabilir, ama yine de tam bu nedenle bireysel kapitalist için değer yaratıcı etkide bulunabilir, metalarının satış fiyatına bir ek oluşturabilirler. Söz konusu maliyetlerin farklı üretim alanlarında ve yer yer aynı üretim alanındaki farklı bireysel sermayeler için farklı olmaları bile bunların ortaya çıkmasını sağlar. Bunlar, metaların fiyatlarına eklenerek, her bir bireysel kapitaliste düşen paylarıyla orantılı olarak dağıtılır. Ama değer ekleyen her tür emek, artık değer de ekleyebilir ve kapitalist temel üzerinde her zaman artık değer ekleyecektir; çünkü oluşturduğu değer onun kendi büyüklüğüne, oluşturduğu artık değer ise kapitalistin ona ne ölçüde ödeme yaptığına bağlıdır. Demek ki, kullanım değerlerine hiçbir şey eklemeden metaları pahalılaştıran, bu yüzden toplum için üretimin *faux frais*'si içinde yer alan maliyetler, bireysel kapitalist için bir zenginleşme kaynağı olabilir. Öte yandan, metaların fiyatlarına yaptıkları eklemenin yalnızca bu dolaşım maliyetlerini eşit şekilde dağıtması ölçüsünde, bunların üretken olmayan karakterleri bu nedenle son bulmaz. Örneğin sigorta şirketleri, bireysel kapitalistlerin zararlarını kapitalistler sınıfı arasında dağıtır. Ama bu durum, bu şekilde dengelenen kayıpların, toplumsal toplam sermaye açısından bakıldığında, eskisi gibi kayıplar olarak kalmasına engel olmaz.

1. Genel Olarak Stok Oluşumu

Ürün, meta-sermaye olarak var olduğu ya da piyasada bulunduğu sırada, yani içinden çıktığı üretim süreci ile gireceği tüketim süreci arasında yer alan sürede stok oluşturur. Meta-sermaye, her devrede iki kez piyasadaki meta olarak ve bu yüzden stok biçiminde boy gösterir: bir kez devresi incelenmekte olan, süreç içindeki sermayenin kendisinin meta-ürünü olarak; bir başka kez de, bir başka sermayenin, satın alınmak ve üretken sermayeye dönüştürülmek için piyasada bulunması gereken meta-ürünü olarak. Bu ikinci meta-sermaye, elbette ancak sipariş verildiğinde üretiliyor olabilir. O zaman, bu üretilene dek bir kesinti olur. Üretim ve yeniden üretim sürecinin akışı, yine de belirli bir metalar (üretim araçları) kütlesinin sürekli olarak piyasada hazır bulunmasını, dolayısıyla stok oluşturmasını gerektirir. Üretken sermaye, benzer biçimde emek gücü satın alımını kapsar ve para biçimi burada yalnızca, işçinin çok büyük bölümünü piyasada hazır bulması gereken geçim araçlarının değer biçimidir. Bu paragraflarda bunu daha yakından göre-

ceğiz. Ama bu nokta şimdiden açıklık kazanmış bulunuyor. Meta-ürüne dönüştürülmüş bulunan ve şimdi satılması ya da yeniden paraya dönüştürülmesi gereken, dolayısıyla şimdi piyasada meta-sermaye olarak işlev gören, süreç içindeki sermaye değeri açısından duruma bakalım. Onun bir stok oluşturduğu durum, piyasadaki, amaca uymayan, istenmeden katlanılan bir kalıştır. Satış ne denli hızlı olursa, yeniden üretim süreci de o denli akışkan olur. M′ – P′ biçim dönüşümünde kalış, sermaye devresinde yer alması gereken gerçek madde değişimini engellediği gibi, onun üretken sermaye olarak daha sonraki işlevini de engeller. Öte yandan, P – M açısından bakıldığında, piyasada her zaman meta bulunması, meta stoku, yeniden üretim sürecinin akışının ve yeni ya da ek sermaye yatırımının koşulu olarak görünür.

Meta-sermayenin piyasada meta stoku olarak durması, binaların, ambarların, saklama yerlerinin, depoların varlığını, yani değişmez sermaye harcaması yapılmasını; dahası, metaların saklama yerlerine yerleştirilmesi için kullanılan emek gücüne ödemede bulunulmasını gerektirir. Ayrıca, metalar bozulur ve zararlı doğal etkilere maruz kalır. Metaları bunlardan korumak için, kısmen nesnelleşmiş biçimdeki emek araçlarına, kısmen de emek gücüne ek sermaye yatırılması gerekir.[14]

Yani, sermayenin meta-sermaye biçimindeki ve bundan ötürü meta stoku olarak varlığı, üretim alanına ait olmadıklarından dolaşım maliyetleri arasında sayılan maliyetlere neden olur. Bu dolaşım maliyetleri, I alt başlığı altında görülmüş olanlardan, meta değerine bir ölçüde girmeleriyle, dolayısıyla metaları pahalılaştırmalarıyla ayrılır. Her durumda, meta stokunu korumaya ve saklamaya hizmet eden sermaye ve emek gücü, doğrudan üretim sürecinden çekilir. Öte yandan, burada kullanılan sermayelerin (sermaye bileşeni olarak emek gücü de dâhil olmak üzere) toplumsal ürünle yerlerine koyulması gerekir. Bu yüzden, bunların harcanması, emeğin üretici gücündeki bir azalma gibi etkide bulunur; belirli bir yararlı etkiye ulaşmak için daha büyük bir nicelikte sermaye ve emek gerekir. Bunlar, *üretken olmayan maliyetler*dir [*Unkosten*].

Bir meta stoku oluşumunun gerekli kıldığı dolaşım maliyetleri, yalnızca var olan değerleri meta biçiminden para biçimine dönüştürmenin

14 Corbet, 1841'de, dokuz aylık bir mevsim için buğday depolama maliyetlerinin %½'si nicelik kaybı, %3'ü buğday fiyatı üzerinden faiz, %2'si depo kirası, %1'i eleme ve taşıma, %½'si teslimat olmak üzere toplam olarak %7'yi bulduğunu, ya da buğdayın quarter başına 50 şilinlik fiyatı içinde 3 şilin 6 peni tuttuğunu hesaplar (Th. Corbet, "An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals etc.", London 1841, [s. 140]'). Liverpool'lu tüccarların Demiryolları Komisyonu önünde tanık olarak bildirdiklerine göre, (safi) tahıl depolama giderleri, 1865'te, ayda quarter başına yaklaşık 2 peniyi, ya da ton başına 9-10 peniyi buluyordu (Royal Commission on Railways, 1867, Evidence, s. 19, No. 331). ' Almanca baskı editörünün eklediği parantez.

aldığı zamandan, yani, yalnızca üretim sürecinin belirli toplumsal biçiminden (yalnızca, ürünün meta olarak üretilmesinden ve bu yüzden paraya dönüşüm işleminden de geçmek zorunda olmasından) kaynaklandıkları ölçüde, I alt başlığı altında sayılmış bulunan dolaşım maliyetlerinin karakterini tümüyle paylaşır. Öte yandan, metaların değeri burada korunuyor ya da çoğalıyorsa, bu, yalnızca, kullanım değerinin, yani ürünün kendisinin, sermaye harcamayı gerektiren belirli nesnel koşullar altında tutulması ve kullanım değerlerine ek emeğin etkide bulunmasına yol açan işlemlerden geçmesi nedeniyledir. Buna karşılık metaların değerlerinin hesaplanması, bu sürece ilişkin muhasebe işlemleri ve alım satım işlemleri, meta değerini barındıran kullanım değerini etkilemez. Bunlar meta değerinin yalnızca biçimiyle ilgilidir. Bu yüzden, sunulan örnekte,* bu (burada istenmeden meydana gelen) stok oluşumu giderleri yalnızca biçim dönüşümündeki bir gecikmeden ve bunun zorunluluğundan kaynaklanıyor olsa bile, I'deki giderlerden şurada ayrılır: bunların konusu, değerin biçim değişimi değil, ürün olarak, kullanım değeri olarak metada var olan ve bu nedenle ancak ürünün, kullanım değerinin kendisinin korunmasıyla korunabilecek olan değerin korunmasıdır. Kullanım değeri burada ne yükselir ne de çoğalır; tersine, azalır. Ama azalması sınırlanır ve korunur. Öndelenen, metada var olan değer de burada artmaz. Ama ona hem nesnelleşmiş hem de canlı yeni emek eklenir.

Şimdi, bu giderlerin ne ölçüde genel olarak meta üretiminin kendine özgü karakterinden ve meta üretiminin evrensel, mutlak biçiminden, yani kapitalist meta üretiminden ileri geldiğini; diğer yandan ne ölçüde her tür toplumsal üretimin ortak ögeleri olduklarını ve burada, kapitalist üretimin sınırları içinde özel bir biçim, özel bir görünüş biçimi almakla sınırlı kaldıklarını inceleyerek devam etmemiz gerekiyor.

A. Smith bu konuda şu parlak görüşü ortaya atmıştır: Stok oluşumu kapitalist üretime özgü bir görüngüdür.[15] Daha yeni iktisatçılar, örneğin Lalor, tersine, kapitalist üretimin gelişimiyle birlikte stok oluşumunun azaldığını iddia eder. Sismondi'ye göre ise kapitalist üretimin olumsuz yönlerinden biri de budur.**

Gerçekte, stok üç biçimde var olur: üretken sermaye biçiminde, bireysel tüketim fonu biçiminde ve meta stoku ya da meta-sermaye biçiminde. Stok, mutlak büyüklüğü açısından eş zamanlı olarak her üç bi-

---

* Corbet'in 14. dipnotta aktarılan hesaplamaları. –*İngilizce ed.*

15 Book II. Introduction. [A. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. A new edition in four volumes, London, 1843, Vol. II, s. 249-52. –*İngilizce ed.*]

** Lalor, "Money and morals: a book for the times", London 1852, s. 43-44. Sismondi, "Études sur l'économie politique", Band I, Bruxelles 1837, s. 49 vd. –*Almanca ed.*

çimde de artabilecek olsa bile, bunların birinde arttığında, bir diğerinde göreli olarak azalır.

Daha baştan bellidir ki, bir yerde üretim doğrudan doğruya üreticilerin kendi gereksinimlerini gidermeye yönelikse ve yalnızca küçük bir bölümü mübadele ya da satım için yapılıyorsa, dolayısıyla toplumsal ürün meta biçimini ya hiç almıyor ya da yalnızca küçük bir bölümüyle alıyorsa, meta biçimindeki stok ya da meta stoku, zenginliğin yalnızca küçük ve geçici bir parçasını oluşturur. Oysa tüketim fonu, özellikle gerçek geçim araçları fonu, burada göreli olarak büyüktür. Eski çağların köylü ekonomisine şöyle bir göz atmak yeter. Burada ürünün çok büyük bir bölümü, tam da sahibinin elinde kalmasından ötürü, meta stoku oluşturmadan, doğrudan doğruya üretim ya da tüketim araçları stokuna dönüşür. Ürünün bu çok büyük bölümü meta stoku biçimini almaz ve tam da bu nedenle, A. Smith'e göre, böyle bir üretim tarzına dayanan toplumlarda stok bulunmaz. A. Smith, stok biçimi ile stokun kendisini karıştırır ve toplumun bugüne kadar kıt kanaat geçindiğine ve ertesi günü kendine dert etmediğine inanır.[16] Bu çocukça bir yanlış anlamadır.

Üretken sermaye biçimindeki stok, o sırada üretim sürecinde bulunan ya da hiç değilse üreticinin elinde, dolayısıyla gizil olarak zaten üretim sürecinde olan üretim araçları biçiminde var olur. Emek üretkenliğinin gelişimiyle birlikte, dolayısıyla aynı zamanda, –emeğin toplumsal üretici gücünü kendisinden önceki üretim biçimlerinin hepsinden daha fazla geliştiren– kapitalist üretim tarzının gelişimiyle birlikte, emek araçları biçiminde bir daha ayrılmamacasına sürece dâhil olmuş olan ve daha uzun ya da daha kısa dönemler boyunca tekrar tekrar onun içinde işlev gören üretim araçları (binalar, makineler vb.) kütlesinin sürekli olarak büyüdüğünü ve bu büyümenin, emeğin toplumsal üretici gücündeki gelişimin hem ön koşulu hem de sonucu olduğunu daha önce görmüştük. Zenginliğin bu biçimde yalnızca mutlak olarak değil, göreli olarak

16 Stok oluşumu, A. Smith'in sandığı gibi, ürünün metaya ve tüketim stokunun meta stokuna dönüşmesinden sonra ve bu dönüşümün ürünü olarak ortaya çıkmaz; tersine, kişisel gereksinimleri gidermek için üretimden meta üretimine geçiş sırasında yaşanan bu biçim değişimi, üretici ekonomisinde en şiddetli bunalımlara yol açar. Örneğin, Hindistan'da "bolluk yıllarında karşılığında pek az şey elde edilebilen tahıl yığınlar hâlinde depolama alışkanlığı" çok yakın zamanlara dek sürmüştü. ("Return. Bengal and Orissa Famine, H. of C. 1867", I, s. 230, 231, Nr. 74.) Amerikan İç Savaşı yüzünden pamuk, jüt vb. talebinde birdenbire meydana gelen artış, Hindistan'da birçok yerde pirinç ekim alanlarının iyiden iyiye sınırlandırılmasına, pirinç fiyatının yükselmesine ve üreticilerin ellerindeki eski pirinç stoklarını satmalarına neden olmuştu. Buna bir de 1864-1866 yıllarında Avustralya'ya, Madagaskar'a vb. yapılan eşi görülmedik pirinç ihracatı eklenmişti. Yalnız Orissa bölgesinde bir milyon insanın ölümüne yol açmış olan 1866'daki kıtlığın şiddetinin nedeni budur. (l.c. 174, 175, 213, 214 ve III: "Papers relating to the Famine in Behar", s. 32, 33; burada belirtilen kıtlık nedenleri arasında *drain of old stock* [eski stoktaki erime] vurgulanmıştır. (II. Elyazmasından.)

da büyümesi (krş. I. Kitap, Bölüm 23, 2) her şeyden önce kapitalist üretim tarzını karakterize eder. Ama değişmez sermayenin maddi varoluş biçimleri, üretim araçları, yalnızca bu türden emek araçlarından değil, aynı zamanda çok farklı işlenme aşamalarındaki iş malzemelerinden ve yardımcı maddelerden oluşur. Üretim ölçeğinin büyümesiyle ve el birliği, iş bölümü, makineler vb. aracılığıyla emeğin üretici gücünün yükselmesiyle birlikte, günlük yeniden üretim sürecine giren ham madde, yardımcı madde vb. kütlesi büyür. Bu ögeler üretimin yapıldığı yerlerde hazır bulunmak zorundadır. Dolayısıyla üretken sermaye biçiminde var olan bu stokun niceliği mutlak olarak artar. Sürecin akması için (söz konusu stokun günü gününe mi yoksa yalnızca belirli vadelerde mi yenilenebildiğinden tümüyle bağımsız olarak), üretim yerlerinde, örneğin günlük ya da haftalık olarak kullanılandan her zaman daha büyük bir ham madde vb. birikimi hazır bulunmak zorundadır. Sürecin sürekliliği, koşullarının varlığının, günlük satın almalar sırasındaki olası kesintilere de, meta-ürünün günlük ya da haftalık olarak satılması nedeniyle kendi üretim ögelerine ancak düzensiz olarak yeniden dönüştürülebilir olmasına da bağımlı olmamasını gerektirir. Ama şurası açıktır ki, üretken sermaye çok farklı oranlarda gizil olabilir ya da stok oluşturabilir. Örneğin iplikçinin elinin altında bulundurmak zorunda olduğu pamuğun ya da kömürün üç aylık mı yoksa bir aylık mı olduğu büyük bir fark yaratır. Görülüyor ki, bu stok mutlak olarak artmasına karşın göreli olarak azalabilir.

Bu da çeşitli koşullara bağlıdır; bunların tümü, özlerinde, gerekli ham madde kütlesinin, hiçbir zaman kesintilerin yaşanmamasını sağlayacak şekilde temin edilmesini mümkün kılacak daha büyük hız, düzenlilik ve güvenilirlik talebiyle aynı anlama gelir. Bu koşullar ne denli az yerine gelirse, yani arzın güvenilirliği, düzenliliği ve hızı ne denli sınırlı olursa, üretken sermayenin gizil bölümü, yani üreticinin elindeki henüz işlenmeyi bekleyen ham madde vb. stoku kaçınılmaz olarak o denli büyük olur. Bu koşullar kapitalist üretimin ve dolayısıyla toplumsal emeğin üretici gücünün gelişim düzeyleriyle ters orantılıdır. Bu nedenle, bu biçimdeki stok için de aynısı geçerlidir.

Ancak, burada stokun azalması olarak görünen şey (örneğin Lalor'da), kısmen, yalnızca, meta-sermaye biçimindeki stokun ya da gerçek meta stokunun azalmasıdır; dolayısıyla yalnızca aynı stokun biçim değişikliğidir. Örneğin, bir ülkede günlük olarak üretilen kömürün niceliği, dolayısıyla kömür üretiminin ölçek ve yoğunluğu büyükse, iplik yapımcısının, üretiminin sürekliliğini güvence altına almak için büyük bir kömür stoku bulundurması gerekmez. Kömür arzının sürekli olarak güvenilir şekilde yenilenmesi bunu gereksiz kılar. İkincisi: Bir sürecin ürününün

bir başka sürece üretim aracı olarak aktarılabilme hızı, taşıma ve ulaştırma araçlarının gelişimine bağlıdır. Taşıma ucuzluğu burada büyük rol oynar. Taşıma görece ucuz olduğunda, örneğin iplikhaneye madenden durmadan yeniden kömür taşıtmak, daha uzunca bir süre için daha büyük bir kömür miktarını temin etmekten pahalıya gelir. Buraya dek incelenen bu iki durum üretim sürecinin kendisinden çıkar. Üçüncü olarak, kredi sisteminin gelişmesinin de bir etkisi olur. İplikçi kendi pamuk, kömür vb. stoklarını yenilemek için ipliğinin hemen satılmasına ne denli az bağımlı olursa (kredi sistemi ne denli gelişmiş olursa, bu bağımlılık o denli az olur), verili ölçekteki, iplik satışındaki rastlantılara bağımlı olmayan sürekli bir iplik üretimini güvence altına almak için gereken stokların göreli büyüklükleri o denli küçük olabilir. Ama dördüncüsü, birçok ham madde, yarı ürün vb., üretilmeleri için daha uzun süreler gerektirir ve bu durum, özellikle tarımın sağladığı ham maddelerin hepsi için geçerlidir. Dolayısıyla, üretim sürecinin hiçbir kesintiye uğramaması isteniyorsa, bunların belirli bir stokunun, yeni ürünün eskisinin yerini alamayacağı tüm dönem için elde bulunması gerekir. Bu stokun sanayici kapitalistin elinde azalması, yalnızca, tüccarın elindeki meta stoku biçiminde arttığını kanıtlar. Örneğin taşıma araçlarındaki gelişme, ithal limanındaki pamuğu hızlıca Liverpool'dan Manchester'a aktarmayı olanaklı kılar; böylece, fabrikatör, pamuk stokunu, ihtiyacına göre, görece küçük parçalar hâlinde yenileyebilir. Ama o zaman, aynı pamuk, aynı ölçüde büyük kütleler hâlinde meta stoku olarak Liverpool'lu tüccarların elinde kalır. Yani, Lalor'un ve başkalarının gözden kaçırmış oldukları şey, stokun salt biçim değişikliğidir. Ve toplumsal sermayeye bakıldığında, stok biçiminde bulunan ürün kütlesi her iki durumda da aynıdır. Tek bir ülke için, örneğin bir yıllık bir süre için elde bulundurulması gereken miktar, taşıma araçlarının gelişimiyle birlikte azalır. Amerika ile İngiltere arasında çok sayıda buharlı ve yelkenli gemi gidip gelirse, İngiltere için pamuk stokunu yenileme fırsatları çoğalır ve dolayısıyla İngiltere'de depo edilmesi gereken ortalama pamuk stoku kütlesi azalır. Dünya pazarının gelişmesi ve bunun sonucu olarak aynı ticaret nesnesinin arz kaynaklarının çoğalması da aynı etkide bulunur. Bu nesne parça parça farklı ülkelerden ve farklı aralıklarla ithal edilir.

2. Gerçek Meta Stoku

Şunu görmüş bulunuyoruz: Kapitalist üretim temeli üzerinde meta, ürünün genel biçimi hâlini alır ve üretimin kapsam ve derinlik açısından gelişmesi ölçüsünde daha fazla böyle olur. Dolayısıyla, üretimin ölçeği aynı kalsa bile, ister daha önceki üretim tarzlarıyla ister daha düşük ge-

lişme aşamasındaki kapitalist üretim tarzıyla karşılaştınlsın, ürünün çok daha büyük bir bölümü meta olarak var olur. Ama her meta (dolayısıyla, aynı zamanda, yalnızca meta olan, ama sermaye değerinin varoluş biçimi olarak meta olan her meta-sermaye), üretim alanından çıktığında hemen üretken ya da bireysel tüketime girmediği ölçüde, yani piyasada bulunduğu süre boyunca, meta stokunun bir ögesini oluşturur. Bu yüzden, üretimin ölçeği aynı kalırken, kapitalist üretimle birlikte, meta stoku da (yani, ürünün meta biçiminin bu bağımsızlaşması ve sabitleşmesi de) artar. Bunun stokun biçiminde meydana gelen bir değişiklikten başka bir şey olmadığını, yani, bir yanda doğrudan üretim ya da tüketim stoku biçimindeki stok azaldığından, öbür yanda meta biçimindeki stokun arttığını görmüştük. Burada olan, stokun toplumsal biçimindeki bir değişiklikten başka bir şey değildir. Aynı zamanda, meta stokunun yalnızca tüm toplumsal ürüne oranla göreli büyüklüğü değil, mutlak büyüklüğü de artıyorsa, bunun nedeni, kapitalist üretimle birlikte toplam ürün kütlesinin büyümesidir.

Kapitalist üretimin gelişimiyle, üretim ölçeği, ürüne olan doğrudan taleple giderek daha az ve bireysel kapitalistin buyruğu altındaki sermayenin büyüklüğüyle, sermayesinin değerlenme güdüsüyle ve kapitalistin üretim sürecinin sürekliliğinin ve genişlemesinin zorunlu olmasıyla giderek daha çok belirlenir. Böylece, piyasada bulunan ya da alıcı arayan meta kütlesi her özel üretim dalında zorunlu olarak büyür. Daha kısa ya da daha uzun bir süreliğine meta-sermaye biçiminde sabitlenmiş olan sermaye kütlesi büyür. Bu nedenle meta stoku büyür.

Sonunda, toplumun çoğunluğu, ücretli işçilere, yani kıt kanaat geçinen, ücretlerini haftada bir alıp her gün harcayan, dolayısıyla geçim araçlannı stok şeklinde hazır bulmalan gereken kişilere dönüşür. Bu stokun tek tek kimi ögeleri çok akışkan olabilir, ama stokun sürekli olarak akış hâlinde kalabilmesi için, bir bölümünün hep yerinde durması gerekir.

Tüm bu uğraklar, üretimin biçiminden ve onun kapsadığı, ürünün dolaşım sürecinde geçmek zorunda olduğu biçim dönüşümünden kaynaklanır.

Ürün stokunun toplumsal biçimi ne olursa olsun, saklanması, ürünün içlerinde tutulacağı binalar, kaplar vb. için harcama yapmayı gerektirir; aynı şekilde, ürünü zararlı etkilere karşı korumak için, az çok doğasına bağlı olarak, üretim aracı ve emek harcanması gerekir. Stoklar toplumsal olarak ne denli yoğunlaşmış bulunursa, bu maliyetler göreli olarak o denli küçük olur. Bu harcamalar, her zaman, ister nesnelleşmiş ister canlı olsun, toplumsal emeğin bir bölümünü oluşturur (dolayı-

sıyla kapitalist biçimdeki sermaye harcamalarıdır); bu bölüm, ürünün kendisinin oluşumuna girmez, dolayısıyla üründen kesintiler anlamına gelir. Bunlar toplumsal zenginliğin zorunlu, üretici olmayan maliyetleridir. İster toplumsal ürünün, meta stokunun bir ögesi olarak varoluşu, yalnızca toplumsal üretim biçiminden, dolayısıyla meta biçiminden ve bunun zorunlu biçim dönüşümünden kaynaklanıyor olsun, ister meta stokunu, ürün stokunun dolaşım sürecine ait biçimi olan *meta* stoku biçiminde olmasa bile, tüm toplumlarda var olan ürün stokunun özel bir biçiminden ibaret sayalım, bunlar toplumsal ürünün korunma maliyetleridir.

Akla şu soru gelecektir şimdi: Bu maliyetler metaların değerine ne ölçüde girer?

Kapitalist, üretim araçlarına ve emek gücüne öndelenmiş olan sermayesini ürüne, satılmaya yönelik belirli bir hazır meta kütlesine dönüştürür ve bu metalar satılamayıp elde kalırsa, bunun tek sonucu, sermayesinin değerlenme sürecinin bu süre boyunca durması olmaz. Bu stokun binalarda korunmasının, ek emeğin vb. gerektirdiği harcamalar bir pozitif zarar oluşturur. Kapitalist, sonunda bulduğu alıcıya, "Metamı altı ay boyunca satamadım ve onun altı ay boyunca korunması şu kadar küsur sermayemi atıl bırakmakla kalmadı, bir yığın da üretici olmayan maliyete yol açtı" deseydi, kahkahalarla karşılaşırdı. Alıcı, *tant pis pour vous* [sizin için ne kadar kötü], der. Hemen yanı başınızda, metası daha geçen gün hazır hâle gelmiş bir başka satıcı var. Sizin metanız elde kalmış ve herhalde zamanın yıpratıcı etkilerine az ya da çok maruz kalmıştır. Dolayısıyla rakibinize göre daha ucuza satmak zorundasınız. – Meta üreticisinin, metanın gerçek üreticisi mi, yoksa kapitalist üreticisi mi, yani gerçekte yalnızca gerçek üreticisinin temsilcisi mi olduğu, metanın yaşam koşullarını hiçbir şekilde değiştirmez. Meta üreticisi, elindeki şeyi paraya dönüştürmek zorundadır. Elindeki şeyin meta biçiminde bağlı kalışının yol açtığı giderler onun bireysel maceralarının bir parçasıdır ve metanın alıcısını hiç ilgilendirmez. Alıcı ona metasının dolaşım zamanı için ödeme yapmaz. Kapitalist, gerçek ya da beklenen değer devrimi zamanlarında, metasını kasıtlı olarak piyasanın dışında tutsa bile, ek giderlerini kapatıp kapatamayacağı, bu değer devriminin gelişine, kendi spekülasyonlarının doğru çıkıp çıkmamasına bağlı olur. Ama değer devrimi onun giderlerinin bir sonucu değildir. Dolayısıyla, stok oluşumuna dolaşımdaki tıkanmanın yol açması ölçüsünde, bu yüzden doğan maliyetler metaya hiçbir değer katmaz. Öte yandan, dolaşım alanında kalma olmadan, sermaye daha uzun ya da daha kısa bir süre boyunca meta biçiminde durmadan, elde hiçbir stok olamaz; nakit para rezervi oluşmadan para dolaşımı nasıl mümkün değilse, dolaşımda duraklama

olmadan da stok olmaz. Demek ki, meta stoku olmadan meta dolaşımı da olmaz. Bu zorunluluk kapitalistin karşısına M′ – P′′nde çıkmazsa, P – M'de çıkar; kendi meta-sermayesi için değil, ama ona üretim aracı ve çalıştırdığı işçilere geçim aracı üreten öteki kapitalistlerin meta-sermayesi için çıkar.

Stok oluşumunun isteyerek mi yoksa istemeden mi gerçekleştiği, yani meta üreticisinin kasıtlı olarak mı stok tuttuğu yoksa metalarının, dolaşım sürecindeki koşulların satışlarının karşısına çıkardığı direnç nedeniyle mi stok oluşturdukları, konunun özünde hiçbir değişikliğe yol açamazmış gibi görünür. Ama, bu sorunun çözümü için, isteyerek oluşturulan bir stoku istemeden oluşandan ayıran şeyin ne olduğunu bilmekte yarar vardır. İstenmeyen stok oluşumu, meta üreticisinin bilgisinden bağımsız olan ve onun iradesine ters düşen bir dolaşım kesilmesinden kaynaklanır ya da onunla özdeştir. İsteyerek oluşturulan stoku karakterize eden nedir? Satıcı eskiden olduğu gibi metasından elden geldiğince çabuk kurtulma çabasındadır. Ürününü satışa her zaman meta olarak çıkarır. Ürünü satıştan çekseydi, meta stokunun fiili (ἐνεργείᾳ) değil, yalnızca olası (δυνάμει) bir ögesi olurdu. Satıcı için bu şekildeki meta da eskiden olduğu gibi yalnızca mübadele değerinin taşıyıcısıdır ve bu şekildeki bir meta olarak, ancak, meta biçiminden sıyrılıp para biçimini alma yoluyla ve bunu gerçekleştirdikten sonra etkin olabilir.

Verili bir dönem boyunca talep miktarını karşılamak için, meta stokunun belirli bir hacimde olması gerekir. Bu arada, alıcı çevresinin sürekli olarak genişleyeceği varsayılır. Örneğin, bir gün boyunca yetmeleri için, piyasada bulunan metaların bir bölümü akar, paraya dönüşürken, bir bölümü sürekli olarak meta biçiminde beklemek zorundadır. Gerçi, diğeri akarken duran bölüm, stokun büyüklüğü gibi, sonunda tümüyle satılmış olana kadar, sürekli olarak azalır. Yani, metalardaki duraklama, burada, meta satışının zorunlu koşulu sayılır. Ayrıca, hacmin, ortalama satıştan ya da ortalama talebin hacminden daha büyük olması gerekir. Yoksa, bu ortalamaları aşan fazlalıklar karşılanamazdı. Diğer yandan, sürekli azaldığı için, stokun sürekli yenilenmesi gerekir. Son aşamada, bu yenilenme yalnızca üretimden, meta arzından kaynaklanabilir. Bunun ülke dışından gelip gelmemesi hiçbir şeyi değiştirmez. Yenilenme, metaların yeniden üretimleri için gerek duydukları dönemlere bağlıdır. Meta stoku, bu süre boyunca yeterli olmak zorundadır. Onun ilk üreticinin elinde kalmayıp toptancı tüccardan perakendeciye dek farklı duraklardan geçiyor olması, konunun özünü değil, yalnızca görüntüyü değiştirir. Toplumsal açıdan bakılırsa, metanın üretken ya da bireysel tüketime girmediği süre boyunca, sermayenin bir bölümü yine eskisi gibi

meta stoku biçiminde bulunur. Üretici, dolaysız olarak üretime bağımlı kalmamak ve kalıcı bir müşteri çevresinin varlığını güvence altına almak için, metalarının ortalama talebine uygun bir stok durumuna sahip olmaya çalışır. Üretim dönemlerine karşılık gelen satın alma dönemleri oluşur ve meta, yerine aynı türden yeni örneklerin koyulabileceği döneme dek, daha kısa ya da daha uzun süreler boyunca stok oluşturur. Dolaşım sürecinin ve dolayısıyla dolaşım sürecini içine alan yeniden üretim sürecinin kalıcılığı ve sürekliliği, ancak sözü edilen stok oluşumu aracılığıyla güvence altına alınır.

Hatırlanıyor olmalı: M hâlâ piyasada bulunuyor olsa bile, M′ – P′, M'nin üreticisi için tamamlanmış olabilir. Üretici, kendi metalarını, bunlar son tüketiciye satılana dek elinde tutmak isteseydi, biri meta üreticisi olarak, biri tüccar olarak, bir çift sermayeyi harekete geçirmek zorunda kalırdı. Metanın kendisi söz konusu olduğunda, bunu ister kendi başına bir meta olarak ister bir toplumsal sermaye bileşeni olarak alalım, stok oluşturma maliyetlerinin üreticilerin sırtında mı yoksa A'dan Z'ye bir dizi tüccarın sırtında mı kaldığı, konunun özünde hiçbir değişiklik yapmaz.

Meta stokunun, meta stoku olarak var olmasaydı, verili bir toplumsal üretim ölçeğinde ya bir üretken stok (gizil üretim fonu) ya da bir tüketim fonu (tüketim araçları rezervi) olarak var olacak olan stokun meta biçiminden başka bir şey olmaması ölçüsünde, stokun korunması için gereken maliyetler de, dolayısıyla stok oluşturma maliyetleri de, yani bu amaçla kullanılan nesnelleşmiş ya da canlı emek de, ister toplumsal üretim fonu için, ister toplumsal tüketim fonu için kullanılıyor olsunlar, yalnızca yer değiştirmiş koruma maliyetleridir. Metaların değerindeki bunların yol açtığı artış, maliyetler ürün çeşitlerine göre farklılaştığından, bu maliyetleri farklı metalara yalnızca *pro rata* [paylarına göre] dağıtır. Stok oluşturma maliyetleri, toplumsal zenginliğin varlık koşullarından biri olsalar bile, eskiden olduğu gibi toplumsal zenginlikten yapılan kesintiler olmaya devam ederler.

Meta oluşumu, yalnızca, tıpkı altın rezervi oluşumunun para dolaşımının koşulu olması örneğindeki gibi, meta dolaşımının koşulu ve meta dolaşımı içinde zorunlu olarak ortaya çıkmış bir biçim olması ölçüsünde, dolayısıyla, bu görünürdeki duraklamanın, akışın biçimi olması ölçüsünde, yalnızca bu ölçüde, normaldir. Buna karşılık, kendi dolaşım havuzlarında beklemekte olan metalar, hızla arkalarından gelen üretim dalgasına yer bırakmayacak duruma gelir gelmez, yani havuzlar dolduğunda, tıpkı para dolaşımı durakladığında gömülerin büyümesi örneğinde olduğu gibi, dolaşım duraklaması yüzünden meta

stoku genişler. Bu duraklamanın sanayici kapitalistin depolarında mı yoksa tüccarın ambarlarında mı gerçekleştiği hiçbir önem taşımaz. Meta stoku bu durumda kesintisiz satışın koşulu değil, metaların satılamaz olmasının sonucudur. Maliyetler aynı kalır, ama artık yalnızca biçimden, yani metaları paraya çevirme zorunluluğundan ve bu dönüşümün zorluğundan kaynaklandıklarından, meta değerine girmez, değerin gerçekleşmesindeki kesintileri, değer kayıplarını oluştururlar. Stokun normal ve anormal biçimleri, biçim bakımından farklı olmadığından ve her ikisi de dolaşım duraklamaları olduğundan, görüngüler birbirine karıştırılabilir ve üretici için, tüccarların eline geçmiş olan metalarının dolaşım sürecinin durmasına karşın, sermayesinin dolaşım süreci akınaya devam edebileceğinden, üretimin yürütücüsünü daha fazla yanıltabilir. Üretim ve tüketim genişlerse, öteki her şey aynı kalmak koşuluyla, meta stokunun hacmi de büyür. Aynı hızla yenilenir ve soğurulur, ama hacmi daha büyüktür. Demek ki, duraklayan dolaşım yüzünden meta stokunda meydana gelen hacim artışı, yanlışlıkla, yeniden üretim sürecindeki genişlemenin bir belirtisi olarak görülebilir; özellikle de, kredi sisteminin gelişmesiyle birlikte, gerçek hareket gizemlileştirilebilir hâle geldiğinde.

Stok oluşturma maliyetleri, 1. ürünün kütlesindeki nicel azalmalardan (örneğin un stoklarında); 2. nitelik bozulmasından; 3. stokun korunması için gereken nesnelleşmiş ve canlı emekten oluşur.

III. Taşıma Maliyetleri

Burada, dolaşım maliyetlerinin örneğin paketleme, sınıflandırma vb. gibi tüm ayrıntılarına girmek gereksiz. Genel yasa şudur: *Metaların yalnızca biçim değiştirmesinden kaynaklanan dolaşım maliyetleri metalara değer katmaz.* Bunlar sadece değeri gerçekleştirmek ya da bir biçimden bir başka biçime çevirmek için katlanılan maliyetlerdir. Bu maliyetler için harcanan sermaye (kendi yönetimi altındaki emek dâhil), kapitalist üretimin *faux frais*'si içinde yer alır. Bunun yerine koyulması için artık ürün kullanılmak zorundadır ve bu yerine koyma, kapitalistler sınıfının bütünü açısından bakıldığında, tıpkı işçi açısından geçim araçlarının satın alınması için gereken zamanın kayıp zaman olması örneğindeki gibi, artık değerden ya da artık üründen bir kesintidir. Ama taşıma maliyetleri, kısaca da olsa ele alınmadan geçilmelerine izin vermeyecek denli önemli bir rol oynar.

Sermaye devresinin ve bunun bir kesimini oluşturan meta başkalaşımının içinde, toplumsal emeğin metabolizması yer alır. Bu metaboliz-

ma, ürünlerin mekân değiştirmelerini, bir yerden bir başkasına gerçek hareketlerini gerektirebilir. Ama metaların dolaşımı, bunların fiziksel hareketleri olmadan ve metaların taşınması, meta dolaşımı ve hatta dolaysız ürün mübadelesi olmadan gerçekleşebilir. A'nın B'ye sattığı bir ev, meta olarak dolaşır, ama bir yerden kalkıp bir başka yere gitmez. Örneğin pamuk ya da ham demir gibi taşınır meta değerleri, sayısız dolaşım sürecinden geçtikleri, spekülatörler tarafından satın alınıp yeniden satıldıkları süre boyunca, aynı depoda kıpırdamadan durabilir.[17] Burada gerçekten hareket eden, malın kendisi değil, onun üzerindeki mülkiyet hakkıdır. Öte yandan, örneğin İnka İmparatorluğu'nda, toplumsal ürünün meta olarak dolaşmamasına ve takas yoluyla dağıtılmamasına karşın, taşımacılık sanayisi önemli bir rol oynamıştı.

Taşımacılık sanayisi bu nedenle kapitalist üretim temeli üzerinde dolaşım maliyetlerinin nedeni olarak görünse de, bu özel görünüş biçimi konunun özünde hiçbir değişikliğe yol açmaz.

Ürün kütleleri taşınmaları nedeniyle çoğalmaz. Taşınma nedeniyle bunların doğal niteliklerinde meydana gelebilecek olan değişiklik de, belirli istisnalar dışında, istenen bir yararlı etki değil, kaçınılmaz bir zarardır. Ama şeylerin kullanım değeri ancak tüketilmeleriyle gerçekleşir ve tüketimleri de yer değiştirmelerini, dolayısıyla taşımacılık sanayisinin ek üretim sürecini gerektirebilir. Demek ki, bu sanayiye yatırılan üretken sermaye, taşınan ürünlere, kısmen taşıma araçlarından değer aktarımı, kısmen taşımacılık emeği aracılığıyla değer eklenmesi yoluyla değer katar. Bu son anılan değer artışı, her tür kapitalist üretimde olduğu gibi, biri işçi ücretini karşılayan, öbürü artık değer olan iki parçaya ayrılır.

Her üretim süreci içinde, emek nesnesinin yer değiştirmesi ve bunun için gerekli olan emek araçları ve emek güçleri (örneğin, pamuğun tarama bölümünden eğirme bölümüne aktarılması, kömürün yeraltındaki yatağından yeryüzüne çıkarılması) büyük rol oynar. Bitmiş ürünün bitmiş meta olarak bağımsız bir üretim yerinden, mekânsal olarak uzaktaki bir başkasına geçişi, aynı görüngüyü ortaya çıkarır; tek fark, bu kez ölçeğin daha büyük olmasıdır. Ürünlerin bir üretim yerinden bir başkasına taşınmasının ardından bir de bitmiş ürünlerin üretim alanından tüketim alanına taşınması söz konusu olur. Ürün, ancak bu hareket tamamlandığında tüketime hazır hâle gelir.

Meta üretiminin genel bir yasası, daha önce görülmüş olduğu gibi, şudur: Emek üretkenliği ile emeğin yarattığı değer ters orantılıdır. Öteki her sanayi için olduğu gibi, taşımacılık için de geçerlidir bu yasa. Meta-

17 Storch, bu sonuncusuna *Circulation factice* [yapay dolaşım] diyor.

nın verili bir uzaklığa taşınması için gereken ölü ve canlı emek miktarı ne denli küçük olursa, emeğin üretici gücü o denli büyük olur; tersi de geçerlidir.[18]

Öteki her şey aynı kalırken, metalara taşınmaları nedeniyle eklenen mutlak değer büyüklüğü, taşımacılık sanayisinin üretici gücüyle ters orantılı, taşıma mesafeleriyle doğru orantılıdır.

Öteki her şey aynı kalırken, taşıma maliyetlerinin meta fiyatlarına eklediği göreli değer parçası, bunların hacmiyle ve ağırlıklarıyla doğru orantılıdır. Ama çok sayıda değiştirici etken de vardır. Taşımacılık, örneğin, taşınan nesnenin göreli kırılabilirliğine, bozulabilirliğine, patlayabilirliğine bağlı olarak, daha çok ya da daha az önlem alınmasını ve bu yüzden daha çok ya da daha az emek ve emek aracı harcanmasını gerektirir. Demiryolu kodamanları, bu alanda fantastik türler bulup ortaya çıkarmak konusunda bitki ve hayvan bilimcilerini gölgede bırakan bir yaratıcılık gösterir. Örneğin, İngiliz demiryollarındaki malların sınıflandırması ciltler doldurur ve genel ilke olarak, malların çok farklı doğal özelliklerinin aynı sayıda taşıma sorununa ve zorunlu dolandırıcılık bahanesine dönüştürülmesi eğilimine dayanır.

> "Daha önce *crate*" (belirli bir hacimdeki bir ambalaj sandığı) "başına 11 sterlin değerinde olan cam, sınai ilerlemeler ve cam vergisinin kaldırılmış olması sonucu, şimdi yalnızca 2 sterlin değerindedir; ama taşıma maliyetleri eskisi kadar yüksektir ve kanal taşımacılığında daha da yüksektir. Eskiden, kurşun işlerinde kullanılan cam ve cam ürünleri, Birmingham'ın elli millik çevresinde ton başına 10 şiline taşınıyordu. Şimdi, malın kırılma riski bahanesiyle, taşıma fiyatı üç katına yükseltilmiş durumda. Ama gerçekten kırılanlar için ödeme yapmayan da demiryolu yönetimi."[19]

Bunun ötesinde, taşımacılık maliyetlerinin bir mala eklediği göreli değer parçasının, onun değeriyle ters orantılı olması, demiryolu kodamanları için, bir malı kendi değeriyle doğru orantılı olarak vergilendirmenin özel gerekçesi hâline gelir. Sanayicilerin ve tüccarların bu konu-

---

18 Ricardo, taşıma giderleri nedeniyle ürünlerin fiyatını ya da değerini artırıyor diye, bunu ticaretin bir nimeti sayan Say'den alıntı yapar. "Ticaret", der Say, "bir metayı bulunduğu yerde elde edip onu tüketileceği başka bir yere taşınmanızı mümkün kılar; bu nedenle, bize, metanın değerini, bu yerlerden birincisindeki fiyatı ile ikincisindeki fiyatı arasındaki farkın tümü kadar artırma olanağını sağlar." [J.B. Say, *Traitè d'èconomie politique*, Troisième edition, Paris, 1817, Tome II, s. 433. –*İngilizce ed.*] Bununla ilgili olarak şunu belirtir Ricardo: "Doğrudur, ama bu ek değer ona nasıl kazandırılır? Üretim maliyetlerine önce taşıma maliyetlerini, sonra tüccar tarafından yapılmış olan sermaye yatırımlarına düşen kârı eklemek yoluyla. Meta, öteki herhangi bir meta daha değerli hâle hangi nedenle gelebilirse ancak aynı nedenle daha değerli olur; çünkü, meta tüketici tarafından satın alınmadan önce, üretimi ve taşınması için daha fazla emek harcanır. Bunu, ticaretin yararlarından biri saymamak gerekir." (Ricardo, "Principles of Pol. Econ", 3rd ed., London 1821, s. 309-310.)

19 "Royal Commission on Railways", s. 31, Nr. 630.

daki yakınmaları, yukarıda anılan raporda yer alan tanık ifadelerinin her sayfasında karşımıza çıkar.

Kapitalist üretim tarzı, hem taşımacılık ve ulaştırma araçlarının gelişimiyle, hem de taşımacılığın yoğunlaşmasıyla (ölçek büyüklüğü), tek tek metalar için taşıma maliyetlerini azaltır. Canlı ve nesnelleşmiş emek gücünün meta taşımacılığında harcanan bölümünü, önce tüm ürünlerin büyük çoğunluğunu metalara dönüştürerek, sonra da yerel piyasaların yerine daha uzak piyasaları koyarak büyütür.

Dolaşım, yani metaların gerçek mekânsal hareketi, metaların taşınması olup çıkar. Taşımacılık sanayisi, bir yandan, bağımsız bir üretim dalını ve dolayısıyla üretken sermayenin özel bir yatırım alanını oluşturur. Diğer yandan, bir üretim sürecinin, dolaşım sürecinin *içindeki* ve dolaşım sürecine *hizmet eden* devamı olarak görünmesiyle kendisini ayırır.

İkinci Kısım

Sermaye Devri

Bölüm

7

Devir Zamanı ve Devir Sayısı

★★★

Verili bir sermayenin toplam dolaşım zamanı, görülmüş olduğu gibi, kendi dolaşım ve üretim zamanlarının toplamına eşittir. Bu toplam süre, sermaye değerinin belirli bir biçimde öndelendiği andan, süreç içindeki sermaye değerinin aynı biçime geri dönmesine dek geçen zaman aralığını kapsar.

Kapitalist üretimin belirleyici amacı, her zaman, öndelenmiş olan değerin değerlendirilmesidir; bu değer kendi bağımsız biçiminde, yani, para biçiminde de öndelenebilir, metalarla da öndelenebilir; ikinci durumda, onun değer biçiminin, öndelenmiş olan metaların fiyatında, yalnızca düşünsel bir bağımsızlığı olur. Her iki durumda da bu sermaye değeri, devresi sırasında farklı varoluş biçimlerinden geçer. Onun kendi kendisiyle özdeşliği, kapitalistin defterlerinde ya da hesap parası biçiminde saptanır.

İster P ... P′ biçimini, ister Ü ... Ü biçimini alalım, her iki biçim de, 1. öndelenmiş olan değerin, sermaye değeri olarak işlev gördüğünü ve kendisini değerlendirmiş olduğunu; 2. süreci tamamladıktan sonra, bu sürecin başlangıcındaki biçimine geri dönmüş olduğunu gösterir. P ... P′′nde, öndelenmiş olan değerin (P) değerlenmesi ve aynı zamanda sermayenin bu biçime (para biçimine) geri dönüşü elle tutulurcasına açıktır. Ama bu biçimlerden ikincisinde de aynı şey gerçekleşir. Çünkü Ü'nün çıkış noktası, üretim ögelerinin, verili bir değerdeki metaların

elde bulunmasıdır. Bu biçim, bu değerin değerlenmesini (M′ ve P′) ve başlangıçtaki biçime geri dönüşünü kapsar; çünkü öndelenmiş değer ikinci Ü'de, yeniden, başlangıçta öndelenmiş olduğu biçimde, üretim ögeleri biçiminde olur.

Şunu daha önce görmüştük: "Üretim kapitalist tarzda olursa, yeniden üretim de kapitalist tarzda olur. Kapitalist üretim tarzında emek süreci nasıl değerlenme sürecinin aracı olmaktan başka bir şey olarak görünmüyorsa, bunun gibi, yeniden üretim de yatırılmış değeri sermaye olarak, yani kendi kendini değerlendiren değer olarak, yeniden üretmenin aracından başka bir şey olarak görünmez." (I. Kitap, Bölüm 21, s. 588.)*

Üç biçimin, I) P ... P′, II) Ü ... Ü ve III) M′ ... M′'nün birbirlerinden ayrıldıkları noktalar şunlardır: Sürecin yeniden yenilenmesi, yeniden üretim süreci, II. Biçimde (Ü ... Ü), bir gerçeklik olarak, I. Biçimde ise yalnızca bir olabilirlik olarak ifade edilir. Ama ikisi de, (ister para olarak isterse maddi üretim ögeleri biçiminde) öndelenmiş olan sermaye değerinin çıkış noktasını oluşturması ve bundan ötürü aynı zamanda geri dönüş noktası olmasıyla, III. Biçimden ayrılır. P ... P′'nde geri dönüş P′ = P + p ile ifade edilir. Süreç aynı ölçekte yenilenirse, P yeniden çıkış noktasını oluşturur ve p sürece girmek yerine, bize yalnızca P'nin sermaye olarak değerlendiğini ve dolayısıyla bir artık değer (p) yarattığını, ama onu kendisinin dışına attığını gösterir. Ü ... Ü biçiminde, üretim ögeleri (Ü) biçiminde öndelenmiş olan sermaye değeri, aynı şekilde, çıkış noktasını oluşturur. Bu biçim, sermaye değerinin değerlenmesini içerir. Basit yeniden üretim gerçekleşirse, aynı sermaye değeri, aynı Ü biçiminde, kendi sürecine yeniden başlar. Birikim gerçekleşirse, (değer büyüklüğü P′ = M′ olan) Ü′, bu kez süreci büyütülmüş sermaye değeri olarak açar. Ama süreç, öncekinden daha büyük bir sermaye değeriyle de olsa, yine başlangıçtaki biçimde öndelenmiş olan sermaye değeriyle başlar. Buna karşılık, III. Biçimde, sermaye değeri, sürece öndelenmiş bir değer olarak değil, öncesinde değerlenmiş bir değer olarak, öndelenmiş olan sermaye değerinin ancak bir bölümünü oluşturduğu, meta biçiminde bulunan toplam zenginlik olarak başlar. Bu sonuncu biçim, tek tek sermayelerin hareketinin toplumsal toplam sermayenin hareketiyle bağlantılı olarak incelendiği Üçüncü Kısım için önem taşır. Buna karşılık, bu biçim, ister para ister meta biçiminde olsun, hep sermaye değerinin öndelenmesi ile başlayan ve her zaman, devir yapan sermaye değerinin başlangıçta öndelenmiş olduğu biçime geri dönüşünü gerektiren sermaye devri için kullanılamaz. Asıl olarak devrin artık değer

* MEW, Band 23, s. 591 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 547-548]. –*Almanca ed.*

oluşumu üzerindeki etkisi incelenirken, I ve II devrelerinden birincisi, asıl olarak devrin ürün oluşumu üzerindeki etkisi incelenirken, ikincisi temel alınmalıdır.

Devrelerin farklı biçimlerini nadiren birbirlerinden ayırt eden iktisatçılar, bunları sermaye devri ile ilişkili olarak, ayrı ayrı inceleme yoluna da nadiren gitmiştir. Genellikle P ... P′ biçimi üzerinde durulur, çünkü bu biçim, para çıkış noktasını sadece hesap parası biçiminde oluştursa bile, tek tek kapitalistler üzerinde belirleyici olan ve onların hesaplarında kullanılan biçimdir. Başkalarının kalkış noktası, getirinin biçiminden, bunun meta biçiminde mi para biçiminde mi olduğundan hiç söz etmeden, geri dönüşün gerçekleşmesine kadar üretim ögeleri biçiminde yapılan harcamalardır. Örneğin:

> "Ekonomik Çevrim, ... yani harcamaların yapıldığı zamandan, geri dönüşün gerçekleşmesine kadar alınan tüm üretim yolu." (The Economic Cycle, ... is the whole course of production, from the time that outlays are made till returns are received. In agriculture, seedtime is its commencement, and harvesting its ending. [Tarımda, tohum ekimi bunun başlangıcı, hasat sonudur.] S. P. Newman, "Elements of Pol. Econ.", Andover and New York, s. 81.)

Başkaları, M′ (III. Biçim) ile başlar:

> "Ticaret dünyasına, ekonomik çevrim diye adlandıracağımız bir çember üzerinde dolanıyor gözüyle bakılabilir; işin başladığı noktada başlar bu hareket, işin gerektirdiği işlemler birbiri ardına yerine getirilir, başlanılan noktaya geri dönülür. İşe, zaman bakımından, sermayesini yerine koyan getirinin kapitalistin eline geçtiği noktada başlıyor gözüyle bakılabilir. Şimdi o bununla işçilerini yeniden işe koşmaya girişir; geçimlerini, daha doğrusu geçim sağlama gücünü onlara ücret olarak dağıtır; yapılıp bitirilmiş iş, yaptırılıp satılmaları onun kendi özel uğraşı olan nesneler elde eder onlardan; bu nesneler satışa çıkarılır, satış gerçekleştirilip bunun bedelleriyle dönemin tüm harcamalarına karşılık bir getiri elde edildiğinde, hareket dizilerinin birinin devresi tamamlanır." (Th. Chalmers, "On. Pol. Econ.", 2nd ed., Glasgow 1832, s. 85.)

Bireysel kapitalistlerden biri tarafından herhangi bir üretim dalına yatırılmış olan toplam sermaye değeri, kendi hareketinin devresini tamamlar tamamlamaz, yeniden başlangıçtaki biçiminde bulunur ve şimdi aynı süreci yineleyebilir. Değer, sermaye değeri olarak ebedîleşecek ve değerlenecekse, bu süreci yinelemek zorundadır. Tek bir devre, sermayenin yaşamında, yalnızca durmadan yinelenen bir kesim, yani bir dönem oluşturur. P ... P′ döneminin sonunda, sermaye, bir kez daha, yeniden üretim sürecini ya da değerlenme sürecini içeren biçim dönüşümleri dizisinden yeniden geçen para-sermaye biçiminde bulunur.

Ü ... Ü dönemi kapanırken sermaye bir kez daha yenilenmiş devresinin ön koşulunu oluşturan üretim ögeleri biçiminde bulunur. Tek bir olay olarak kalmak yerine dönemsel bir süreç oluşturan sermaye devresine, sermaye devri denir. Bu devrin süresi, onun üretim zamanı ile dolaşım zamanının toplamıyla belirlenir. Bu zaman toplamı, sermayenin devir zamanını oluşturur. Bu nedenle, devir zamanı, toplam sermaye değerinin bir devresel dönemi ile bunun hemen ardından gelen dönem arasındaki zaman aralığının; sermayenin yaşam sürecindeki dönemselliğin, ya da dilerseniz, aynı sermaye değerinin değerlenme ya da üretim sürecinin yenilenme, yinelenme zamanının ölçüsüdür.

Tek bir sermaye için devir zamanını hızlandırabilecek ya da kısaltabilecek olan bireysel maceralar bir yana, sermayelerin devir zamanları, yatırılmış bulundukları alanlara göre farklılaşır.

İş günü nasıl emek gücü işlevinin doğal ölçü birimini oluşturuyorsa, yıl da, süreç içindeki sermayenin devirlerinin doğal ölçü birimini oluşturur. Bu ölçü biriminin doğal temeli, kapitalist üretimin anavatanı olan ılıman bölgenin en önemli tarım ürünlerinin yıllık ürünler olmasıdır.

Devir zamanının ölçü birimi olarak yılı D ile, belirli bir sermayenin devir zamanını d ile, devirlerinin sayısını n ile gösterirsek, $n = \frac{D}{d}$ olur. Buna göre, örneğin, devir zamanı 3 ay olsa, $n = {}^{12}/_{3} = 4$ olur; sermaye bir yılda 4 devir yapar ya da dört kez döner. d = 18 ay olsa, $n = {}^{12}/_{18} = {}^{2}/_{3}$ olur, ya da sermaye bir yılda devir zamanının ancak $^{2}/_{3}$'ünü tamamlar. Devir zamanı birkaç yıl olsa, yılın katlarıyla hesaplanır.

Kapitalist için, sermayesinin devir zamanı, onu değerlenmiş olarak başlangıçtaki biçiminde geri almak için sermayesini öndelemek zorunda olduğu zamandır.

Devrin üretim ve değerlenme süreci üzerindeki etkisini daha yakından incelemeye girişmeden önce, dolaşım sürecinin sermayeye kazandırdığı, devir biçimini etkileyen iki yeni biçimi incelememiz gerekiyor.

Bölüm

8

Sabit ve Dolaşır Sermaye

★ ★ ★

I. Biçim Farklılıkları

I. Kitap, Bölüm 6'da görülmüştü: Değişmez sermayenin bir bölümü, oluşumlarına katkıda bulunduğu ürünler karşısında, üretim sürecine girdiğindeki belirli kullanım biçimini korur. Değişmez sermayenin bu bölümü, daha uzun ya da daha kısa bir dönem boyunca, sürekli yinelenen emek süreçlerinde hep aynı işlevleri görmeye devam eder. Örneğin, sanayide kullanılan binalar, makineler vb., kısacası, *emek araçları* adı altında topladığımız ne varsa, bu kapsama girer. Değişmez sermayenin bu bölümü, kendi kullanım değeriyle birlikte kendi mübadele değerini yitirdiği oranda, ürüne değer aktarır. Bu değer aktarımı, ya da böyle bir üretim aracının değerinin oluşumuna katıldığı ürüne geçişi, bir ortalama hesabıyla belirlenir; üretim aracının üretim sürecine girdiği andan başlayıp tümüyle kullanıldığı, tükenip bittiği ve yerine aynı türden bir yenisinin koyulmasının ya da yeniden üretilmesinin gerektiği ana kadar devam eden kendi ortalama işlev süresiyle ölçülür.

Yani, değişmez sermayenin bu bölümünün (gerçek emek araçlarının) kendine özgü özelliği şudur:

Sermayenin bir bölümü, değişmez sermaye biçiminde, yani, emek sürecine girdikleri zamanki bağımsız kullanım biçimlerini korudukları sürece bu sürecin etmenleri olarak işlev gören üretim araçları biçiminde öndelenmiştir. Bitmiş ürün, dolayısıyla, aynı zamanda, ürüne dönüştü-

rüldükleri kadarıyla ürün oluşturucu ögeler, meta olarak üretim alanından dolaşım alanına geçmeleri için üretim sürecinin dışına atılır. Buna karşılık emek araçları, içine bir kez adım attıktan sonra üretim alanından bir daha hiç ayrılmaz. İşlevleri onları oraya bağlı tutar. Öndelenen sermaye değerinin bir bölümü, süreç içindeki emek araçlarının işlevleriyle belirlenen bu biçimde *sabitlenmiş* bulunur. Emek aracının işlevini yerine getirmesi ve dolayısıyla aşınıp yıpranması ile değerinin bir bölümü ürüne aktarılır, bir başka bölümü emek aracında ve dolayısıyla üretim sürecinde sabitlenmiş olarak kalır. Bu şekilde sabitlenmiş olan değer, emek aracının yararlı ömrünü tamamlamasına ve dolayısıyla da değerini, daha kısa ya da daha uzun bir dönemde, durmadan yinelenen bir dizi emek sürecinden çıkıp gelen bir yığın ürüne dağıtmasına kadar, sürekli azalır. Ama, emek aracı olarak hâlâ etkin olduğu, dolayısıyla yerine aynı türden bir yenisinin koyulmasını gerektirmediği sürece, başlangıçta kendisinde sabitlenmiş olan değerin bir bölümü ürüne geçer ve böylece meta stokunun bir bileşeni olarak dolaşırken, belirli bir nicelikte değişmez sermaye her zaman kendisinde sabitlenmiş olarak kalır. Emek aracı ne denli dayanıklıysa, aşınıp yıpranması ne denli yavaşsa, değişmez sermaye değeri o denli uzun bir süre boyunca bu kullanım biçiminde sabitlenmiş olarak kalır. Ama, dayanıklılık derecesi ne olursa olsun, onun ürüne değer aktarma oranı her zaman kendisinin toplam işlev süresiyle ters orantılıdır. Değerleri aynı olan iki makineden biri beş yılda, öbürü on yılda ıskartaya çıkıyorsa, birincisi, aynı zaman aralığında, ikincisinin aktardığının iki katı büyüklüğünde değer aktarır.

Sermaye değerinin emek aracında sabitlenmiş olan bu parçası, öteki herhangi bir parça gibi dolaşır. Genel olarak, tüm sermaye değerinin sürekli olarak dolaşımda bulunduğunu ve bu anlamda tüm sermayenin dolaşır sermaye olduğunu görmüştük. Ama, burada incelemekte olduğumuz sermaye parçasının dolaşımının kendine özgü yanları vardır. Birincisi, kendi kullanım biçiminde dolaşmaz; yalnızca değeri dolaşır; bu da, adım adım, parça parça, değerin ondan meta olarak dolaşan ürüne geçmesi ölçüsünde gerçekleşir. Kendisinin tüm işlev süresi boyunca, değerinin bir bölümü her zaman onda sabitlenmiş, üretilmelerine yardım ettiği metalar karşısında bağımsız olarak kalır. Bu değişmez sermaye parçasının bu kendine özgü yanı ona *sabit sermaye* biçimini kazandırır. Buna karşılık, üretim sürecinde öndelenen sermayenin tüm diğer maddi bileşenleri, bunun tersine, *dolaşır* ya da *akışkan sermaye*yi oluşturur.

Üretim araçlarının bir bölümü (özellikle, buhar makinesinin kömürü gibi, işlev görmeleri sırasında emek araçlarının kendileri tarafından tüketilen yardımcı maddeler ya da aydınlatma gazı vb. gibi, yalnızca süreci

destekleyen yardımcı maddeler), maddi olarak ürüne girmez. Bunların yalnızca değerleri, ürün değerinin bir bölümünü oluşturur. Ürün, bunların değerini, kendi dolaşımı içinde dolaştırır. Bu, sabit sermaye ile ortak yanlarıdır. Ama girdikleri tüm üretim süreçlerinde tümüyle tüketilirler ve dolayısıyla her yeni üretim süreci için, yerlerine aynı türden üretim araçlarının koyulması gerekir. Bunlar, işlev görürken, kendi bağımsız kullanım biçimlerini korumaz. Dolayısıyla, işlev görmeleri sırasında da, sermaye değerinin hiçbir parçası, eski kullanım biçimlerinde, doğal biçimlerinde sabitlenmiş olarak kalmaz. Yardımcı maddelerin bu bölümünün maddi olarak ürüne değil, yalnızca kendi değerine göre, değer parçası olarak ürün değerine girmesi ve bununla bağlantılı olarak, bu maddelerin işlevinin tümüyle üretim alanının sınırları içinde kalması, Ramsay gibi iktisatçıları, (sabit sermaye ile değişmez sermayeyi karıştırmanın yanı sıra) sabit sermaye kategorisini bunlara uygulama yanlışına sürüklemiştir.*

Üretim araçlarının ürüne maddi olarak giren bölümü, yani ham maddeler vb., bu yolla, kısmen, daha sonra keyif verici maddeler olarak kişisel tüketime girmelerini mümkün kılan biçimler alır. Gerçek emek araçları, sabit sermayenin maddi taşıyıcıları, oluşumuna yardımcı oldukları ürüne ya da kullanım değerine girmedikleri, aksine, onun karşısında bağımsız biçimlerini artık hiç işe yaramaz duruma gelene dek korudukları için, yalnızca üretken biçimde tüketilir, bireysel tüketime giremezler. Taşıma araçları bir istisna oluşturur. Bunların üretken işlevleri sırasında, yani, üretim alanında kaldıkları sırada doğurdukları yararlı etki, yer değiştirme, bireysel tüketime, örneğin yolcunun bireysel tüketimine, eş zamanlı olarak girer. Yolcu, öteki tüketim nesnelerinin kullanımı için nasıl bir karşılık ödüyorsa, aynı şekilde bunların kullanımı için de bir karşılık öder. Daha önce gördük ki, örneğin kimyasal maddelerin üretiminde, ham maddeler ile yardımcı maddeler arasındaki ayrım belirsizleşebilir.** Aynısı, emek araçları ile yardımcı ve ham maddeler ayrımı için de geçerlidir. Örneğin tarımda, iyileşmesi için toprağa eklenen maddeler kısmen ürünün oluşturucu ögeleri olarak bitkisel ürünlere geçer. Diğer yandan, bunların etkileri, örneğin 4-5 yıl gibi uzunca bir döneme yayılır. Bu nedenle bunların bir bölümü, ürüne maddi olarak girer ve böylece değerini ürüne hemen aktarırken, bir başka bölümü, eski kullanım biçiminde, değerini de sabitler. Üretim aracı olarak varlığını sürdürür ve bu nedenle sabit sermaye biçimini alır. İş hayvanı olarak bir öküz sabit sermayedir. Kesilip yenirse, emek aracı olarak da, sabit sermaye olarak da işlev görmez olur.

* MEW, Band 26 [Karl Marx, *Artık Değer Teorileri*], 3. Teil, s. 323-325. *-Almanca ed.*

** MEW, Band 23, s. 196 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 185] *-Almanca ed.*

Üretim araçlarına yatırılmış olan sermaye değerinin bir bölümüne sabit sermaye karakterini kazandıran belirleyici nitelik, tek başına, bu değerin kendine özgü dolaşım tarzıdır. Bu özgün dolaşım tarzı, emek aracının kendi değerini ürüne aktarırken ya da üretim süreci sırasında bir değer oluşturucu olarak hareket ederken sergilediği özgün tarzdan kaynaklanır. Ve bu tarz da, emek araçlarının emek sürecinde yerine getirdikleri işlevin özel bir türde olmasından kaynaklanır.

Bir emek sürecinden ürün olarak çıkan aynı kullanım değerinin, bir başka emek sürecine üretim aracı olarak girdiğini biliyoruz. Bir ürünü sabit sermaye yapan şey, yalnızca, onun emek aracı olarak üretim sürecinde gördüğü işlevdir. Buna karşın, bir süreçten henüz yeni çıktığı sırada, hiçbir şekilde sabit sermaye değildir. Örneğin, bir makine, bir makine imalatçısının ürünü ya da metası olarak, onun meta-sermayesi içinde yer alır. Ancak alıcısının, onu üretken biçimde kullanan kapitalistin elinde sabit sermaye olur.

Öteki tüm koşullar aynı kalırken, sabitlik derecesi, emek aracının dayanıklılığı ile birlikte büyür. Çünkü, emek araçlarında sabitlenmiş olan sermaye değeri ile bu değer büyüklüğünün yinelenen emek süreçlerinde ürüne aktardığı bölümü arasındaki farkın büyüklüğü bu dayanıklılığa bağlıdır. Bu değer aktarımı ne denli yavaş olursa (ve aynı emek sürecinin her yinelenmesinde emek aracından değer aktarılır), sabitlenmiş olan sermaye, üretim sürecinde kullanılan sermaye ile tüketilen sermaye arasındaki fark o denli büyük olur. Bu fark ortadan kalkar kalkmaz, emek aracı ömrünü tüketmiş ve kullanım değeriyle birlikte değerini yitirmiş olur. Emek aracı, değer taşıyıcısı olmaktan çıkmıştır. Emek aracı, değişmez sermayenin herhangi bir maddi taşıyıcısı gibi, ürüne ancak kendi kullanım değeriyle birlikte yitirdiği değeri ölçüsünde değer aktardığı için, kendi kullanım değerinin yitip gitmesi ne denli yavaş olursa, üretim sürecinde geçirdiği süre ne denli uzun olursa, değişmez sermayenin emek aracında sabitlenmiş olarak kaldığı dönem o denli uzun olur.

Örneğin, yardımcı madde, ham madde, yarı ürün vb. gibi gerçek anlamda emek aracı olmayan bir üretim aracı, değer aktarımı ve dolayısıyla değerinin dolaşım tarzı bakımından emek araçları gibi hareket ederse, o da sabit sermayenin maddi bir taşıyıcısı, bir varoluş biçimidir. Yukarıda anılmış olan, toprağa, etkileri birçok üretim dönemine ya da yıllara yayılan kimyasal bileşenler ekleyen toprak iyileştirmelerindeki durum budur. Burada, değerin bir parçası, ürünün yanı sıra, kendi bağımsız biçiminde ya da sabit sermaye biçiminde var olmaya devam ederken, bir başka parçası ürüne aktarılır ve dolayısıyla onunla birlikte dolaşır. Bu

durumda ürüne yalnızca sabit sermayenin bir değer parçası değil, kullanım değeri de, bu değer parçasını barındıran töz de girer.

Temel yanlış olan, sabit ve dolaşır sermaye kategorilerini değişmez ve değişir sermaye kategorileri ile karıştırma yanlışından ayrı olarak, iktisatçıların kavramları tanımlarken bugüne dek sakınamadıkları yanılgılar en başta şu noktalara dayanır:

Emek araçlarını maddi olarak karakterize eden, örneğin bir evin fiziksel hareketsizliği gibi belirli özellikler, sabit sermayenin dolaysız özellikleri hâline getirilir. Bu durumda, emek araçları olarak aynı zamanda sabit sermaye olan başka emek araçlarının, bir geminin fiziksel hareketliliği örneğinde olduğu gibi, karşıt özelliğe sahip olduklarını kanıtlamak her zaman kolaydır.

Ya da değer dolaşımından ileri gelen iktisadi biçim belirliliği, somut bir özellikle karıştırılır; sanki, aslında hiçbir şekilde sermaye olmayan, yalnızca belirli toplumsal ilişkiler içinde sermaye hâline gelen şeyler, *kendi başlarına* ve doğaları gereği bile belirli bir biçimdeki, sabit ya da dolaşır sermaye olabilirmiş gibi. Üretim araçlarının, her emek sürecinde, bu süreç hangi toplumsal koşullar altında gerçekleşiyor olursa olsun, emek araçları ve emek nesneleri şeklinde ayrıldıklarını I. Kitap, Bölüm 5'te görmüştük. Ama önceki kısımda saptandığı üzere, her ikisi de ancak kapitalist üretim tarzı içinde sermaye, yani "üretken sermaye" hâline gelir. Böylece, emek aracı ile emek nesnesi arasındaki, emek sürecinin doğasına dayanan ayrım, sabit sermaye ile dolaşır sermaye arasındaki yeni ayrım biçiminde yansır. Emek aracı olarak işlev gören bir şey ancak bu yolla sabit sermaye hâline gelir. Kendi maddi özellikleri sayesinde, emek aracınınkilerden farklı işlevlerle de hizmet görebiliyorsa, işlevinin farklılığına bağlı olarak, sabit sermayedir ya da değildir. İş hayvanı olarak büyükbaş hayvan, sabit sermayedir; besi hayvanı olarak ise, sonunda ürün olarak dolaşıma giren ham maddedir; dolayısıyla sabit değil, dolaşır sermayedir.

Bir üretim aracının, yinelenen emek süreçlerinde (ama birbirleriyle bağlantılı olan, sürekli olan ve bu nedenle bir üretim dönemi oluşturan; yani, ürünü hazır hâle getirmek için gerekli olan toplam üretim zamanını oluşturan emek süreçleri), yalnızca daha uzun bir süreliğine sabitlenmesi, tıpkı sabit sermaye gibi, kapitalistin daha uzun ya da daha kısa bir dönem için sermaye öndelemesini gerektirir, ama onun sermayesini sabit sermaye hâline getirmez. Örneğin tohum, sabit sermaye değil, yalnızca, yaklaşık bir yıl süreyle üretim sürecinde sabitlenen ham maddedir. Her tür sermaye, üretken sermaye olarak işlev gördüğü sürece üretim sürecinde sabitlenir; dolayısıyla maddi biçimleri, işlevleri ve

değerlerinin dolaşım tarzları ne olursa olsun, üretken sermayenin tüm ögeleri de sabitlenir. Üretim sürecinin türüne ya da amaçlanan yararlı etkiye göre, bu sabitlenmenin uzun ya da kısa sürmesi, sabit ve dolaşır sermaye ayrımı üzerinde etkide bulunmaz.[20]

Emek araçlarının, genel çalışma koşullarını kapsayan bir bölümü, ya makineler örneğinde olduğu gibi, emek aracı olarak üretim sürecine girer girmez veya üretken işlev için hazır duruma getirilir getirilmez, mekânsal olarak sabitlenir; ya da toprak iyileştirmeleri, fabrika binaları, yüksek fırınlar, kanallar, demiryolları vb. örneklerinde olduğu gibi, daha baştan bu taşınmaz, mekâna bağlanmış biçimde üretilir. Emek aracının, içinde işlev göreceği üretim sürecine kesintisiz şekilde bağlanmış olması durumu, burada aynı zamanda onun duyumsal varoluş tarzının bir gereğidir. Öte yandan, bir emek aracı, tıpkı bir lokomotif, bir gemi, bir iş hayvanı vb. gibi, fiziksel olarak sürekli yer değiştirebilir, hareket edebilir, ve yine de sürekli olarak üretim süreci içinde bulunabilir. Ne bir durumda hareketsizlik ona sabit sermaye karakterini verir, ne de öteki durumda hareketlilik onu bu karakterden yoksun bırakır. Böyle olmakla birlikte, kimi emek araçlarının bulundukları yere sıkı sıkıya bağlanmış, toprağa kök salmış olmaları, sabit sermayenin bu bölümüne ulusların ekonomilerinde özel bir rol verir. Bunlar, yurt dışına gönderilemez, meta olarak dünya pazarında dolaşamaz. Bu sabit sermaye üzerindeki mülkiyet hakkı, el değiştirebilir, alınıp satılabilir ve bu ölçüde, düşünsel olarak dolaşabilir. Hatta bu mülkiyet hakları, örneğin hisse senetleri biçiminde, yabancı piyasalarda dolaşabilir. Ama, bu türde sabit sermaye sahibi olan kişilerin değişmesiyle, bir ülkedeki zenginliğin statik, maddi olarak sabitlenmiş bölümü ile hareketli bölümü arasındaki ilişki değişmez.[21]

Sabit sermayenin kendine özgü dolaşımı, kendine özgü bir devir doğurur. Sabit sermayenin kendi doğal biçimindeyken aşınma ve yıpranma yoluyla yitirdiği değer parçası, ürünün değer parçası olarak dolaşır. Ürün, kendi dolaşımı aracılığıyla metadan paraya dönüşür; dolayısıyla emek aracının değerinin ürün tarafından dolaştırılan parçasının başına da aynı şey gelir; emek aracı üretim sürecinde değer taşıyıcısı olmaktan ne oranda çıkarsa, bu değer de aynı oranda dolaşım sürecinden para olarak damlar. Yani, onun değeri ikili bir varlık kazanır. Onun bir bölümü, üretim sürecine ait kullanım biçimine ya da doğal biçimine bağlı kalır, bir başka bölümü para şeklinde ondan ayrılır. Emek aracının işlevini yerine getirmesi sırasında, onun para biçimine dönüştürülmüş olan

20 Neyin sabit neyin dolaşır sermaye olduğunu belirlemenin güçlüğü nedeniyle, Bay Lorenz Stein, bu ayrımın salt konunun anlatılmasını kolaylaştırmak için yapıldığını sanmaktadır.

21 Buraya dek IV. Elyazması. – Buradan başlayarak II. Elyazması.

değer parçası, sonunda emek aracı olarak ömrünü tüketmesine ve tüm değerinin ölü bedeninden ayrılıp paraya dönüştürülmesine dek sürekli büyürken, doğal biçimde var olan bölümü sürekli küçülür. Üretken sermayenin bu ögesinin devrindeki kendine özgülük burada belirginlik kazanır. Bu ögenin değerinin paraya dönüşümü, onun değer taşıyıcısı olan metanın para olarak krizalitleşmesi ile el ele gider. Ama onun para biçiminden yeniden kullanım biçimine dönüşmesi, metanın kendi diğer üretim ögelerine yeniden dönüşmesinden ayrı olarak gerçekleşir ve asıl olarak kendi yeniden üretim dönemiyle, yani, emek aracının ömrünü doldurmasına ve aynı türden başka bir emek aracıyla değiştirilmesinin zorunlu hâle gelmesine dek geçen zamanla belirlenir. Diyelim 10 000 sterlin değerindeki bir makinenin işlevsel ömrü örneğin 10 yılsa, başlangıçta bu makineye öndelenen değerin devir zamanı 10 yıl olur. Bu sürenin bitiminden önce makinenin yenilenmesi gerekmez; kendi doğal biçiminde işlev görmeyi sürdürür. Bu arada, makinenin değeri, üretimlerine sürekli olarak hizmet ettiği metaların değer parçaları olarak parça parça dolaşır ve böylece, 10 yılın bitiminde tümüyle paraya dönüşene ve paradan yeniden bir makineye dönüştürülene, yani devri tamamlanana dek, adım adım paraya çevrilir. Bu yeniden üretim zamanı gelene dek makinenin değeri ilk olarak adım adım bir nakit rezerv fonu biçiminde biriktirilir.

Arta kalan üretken sermaye ögeleri, kısmen yardımcı ve ham maddelerde var olan değişmez sermaye ögelerinden, kısmen de emek gücüne yatırılmış olan değişir sermayeden oluşur.

Emek sürecinin ve değerlenme sürecinin çözümlemesi (I. Kitap, Bölüm 5), bu farklı bileşenlerin ürün oluşturucuları ve değer oluşturucuları olarak çok farklı şekillerde hareket ettiklerini göstermişti. Değişmez sermayenin yardımcı ve ham maddelerden oluşan bölümünün değeri –tıpkı emek araçlarından oluşan bölümünün değeri gibi– ürünün değerinde yalnızca aktarılmış değer olarak yeniden boy gösterirken, emek gücü, emek süreci aracılığıyla, ürüne kendi değerinin bir eş değerini ekler ya da kendi değerini gerçekten yeniden üretir. Bunun ötesinde: Yardımcı maddelerin yakıt olarak yakılan kömür, aydınlatma için kullanılan gaz vb. gibi bir bölümü, emek sürecinde, ürüne madde olarak girmeden tüketilirlerken, yardımcı maddelerin bir başka bölümü ürüne cismen girer ve onun tözünün malzemesini oluşturur. Ne var ki, dolaşım açısından ve dolayısıyla devir tarzı açısından bütün bu farklılıklar hiçbir önem taşımaz. Yardımcı ve ham maddeler, ürünün oluşumu sırasında tümüyle tüketildiklerinde, değerlerinin tümünü ürüne aktarır. Bundan ötürü bu değer tümüyle ürün tarafından dolaştırılır, paraya çevrilir ve paradan yeniden metanın üretim ögelerine dönüşür. Onun devri sabit sermayenin-

ki gibi kesilmez, biçimlerinin tüm devresinden sürekli olarak geçer ve böylece bu üretken sermaye ögeleri ayni olarak sürekli yenilenir.

Değişir sermayeye, yani üretken sermayenin emek gücüne yatırılmış olan bileşenine gelince: Emek gücü belirli bir zaman dilimi için satın alınır. Kapitalist emek gücünü satın alıp üretim sürecine dâhil eder etmez, emek gücü, sermayesinin bir bileşenini, daha açığı değişir bileşenini oluşturur. Emek gücü, günlük olarak, ürüne yalnızca kendi tüm günlük değerini değil, bunu aşan ve şimdilik burada üzerinde durmayacağımız bir artık değeri de eklediği bir zaman dilimi boyunca etkin olur. Emek gücü, örneğin bir haftalığına satın alınıp işlevini yerine getirdikten sonra, emek gücü satın alımının alışılagelmiş zaman aralıklarıyla sürekli yenilenmesi gerekir. Süreklilik barındıran üretimin devresinin kesilmesi istenmiyorsa, emek gücünün işlev görürken ürüne eklediği ve ürünün dolaşımıyla paraya dönüştürülen değerinin eş değeri, paradan sürekli olarak yeniden emek gücüne dönüştürülmeli ya da biçimlerinin eksiksiz devresini tamamlamalı, yani devir yapmalıdır.

Demek ki, üretken sermayenin değerinin emek gücüne öndelenen bölümü tümüyle ürüne geçmekte (burada artık değeri hâlâ tartışma dışında tutuyoruz), dolaşım alanında geçirilen iki başkalaşımı ürünle birlikte yaşamakta ve bu sürekli yenilenmeyle sürekli olarak üretim sürecinin parçası durumunda kalmaktadır. Dolayısıyla, emek gücü, değer yaratımı ile ilgili olarak, *sabit* sermaye *oluşturmayan* değişmez sermaye bileşenlerinden ne denli farklı hareket ederse etsin, sabit sermayeden farklı olarak, değerinin bu devir türü konusunda onlarla ortaklaşır. Bu ortak devir özellikleri nedeniyle, üretken sermayenin bu bileşenleri (üretken sermayenin emek gücüne ve sabit sermaye oluşturmayan üretim araçlarına yatırılan değer parçaları) sabit sermayenin karşısında *dolaşır* ya da *akışkan* sermaye olarak yer alır.

Daha önce görüldüğü gibi,* kapitalistin işçiye emek gücü kullanımı için ödediği para, gerçekte işçinin zorunlu geçim araçlarının genel eş değer biçiminden başka bir şey değildir. Bu kapsamda, değişir sermaye, maddi olarak, geçim araçlarından oluşur. Ama burada, devri incelerken, bizi ilgilendiren biçimdir. Kapitalist, işçinin geçim araçlarını değil, emek gücünün kendisini satın alır. Kapitalistin sermayesinin değişir bölümü, işçinin geçim araçlarından değil, onun faal emek gücünden oluşur. Kapitalist, emek sürecinde, işçinin emek gücünün kendisini üretken şekilde tüketir; işçinin geçim araçlarını değil. Nasıl ki, örneğin bir kapitalistin, metanın artık değerinin para karşılığında sattığı bir bölümünü

* MEW, Band 23, s. 181-191 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 169-178]. –*Almanca ed.*

kendisi için geçim araçlarına çevirmesi, metasının alıcısının ona geçim araçları cinsinden ödeme yaptığı anlamına gelmiyorsa, kendi emek gücü karşılığında aldığı parayı, bunları yeniden emek gücüne dönüştürmek için, kendisini hayatta tutmak için, geçim araçlarına çeviren, işçinin kendisidir. İşçiye ücretinin bir bölümü geçim araçlarıyla, ayni olarak ödense bile, bu günümüzde ikinci bir işlem demektir. İşçi, emek gücünü belirli bir fiyat karşılığında satar ve bu sırada, bu fiyatın bir bölümünü geçim araçları olarak alacağı konusunda anlaşmaya varılır. Bunun böyle olması, ödemenin yalnızca biçimini değiştirir; onun gerçekte sattığı şeyin kendi emek gücü olması olgusunu değiştirmez. Artık işçi ile kapitalist arasında değil, meta alıcısı olarak işçi ile meta satıcısı olarak kapitalist arasında gerçekleşen bir ikinci işlemdir bu; oysa birinci işlemde işçi metanın (kendi emek gücünün) satıcısı, kapitalist de onun alıcısıdır. Bu, kapitalistin, metasının yerine bir başka metanın, örneğin bir demir fabrikasına sattığı bir makinenin yerine demirin koyulmasını kabul etmesiyle tam olarak aynı şeydir. Demek ki, sabit sermayeden farklı olarak, akışkan sermaye belirliliğini kazanan, işçinin geçim araçları değildir. Bu belirliliği kazanan, işçinin emek gücü de değil, üretken sermayenin, emek gücüne yatırılan ve devir biçimi aracılığıyla değişmez sermaye bileşenlerinin bazılarıyla birlikte ve diğerleriyle karşıtlık oluşturacak şekilde bu karakteri kazanan değer parçasıdır.

Akışkan sermayenin (emek gücündeki ve üretim araçlarındaki) değeri, yalnızca, ürünün, sabit sermayenin hacmiyle belirlenen üretim ölçeğine bağlı olan üretim zamanı için öndelenir. Bu değer ürüne bir bütün olarak girer, dolayısıyla ürünün satışıyla dolaşımdan yine bir bütün olarak geri döner ve yeni baştan öndelenebilir. Akışkan sermaye bileşenini barındıran emek gücü ve üretim araçları, bitmiş ürünün oluşturulması ve satılması için gerekli oldukları miktarda, dolaşımdan çekilir; ama bunların, sürekli olarak, para biçiminden yine üretim ögelerine dönüştürülerek, yerlerine koyulmaları ve yenilenmeleri gerekir. Bunların tek seferde piyasadan çekilen miktarları, sabit sermaye ögelerine göre daha azdır, ama ondan daha büyük bir sıklıkla yeniden çekilmeleri gerekir ve onlara yatırılan sermaye öndeliği kendisini daha kısa aralıklarla yeniler. Bu sürekli yenilenme, bunların toplam değerini dolaştıran ürünün sürekli devri aracılığıyla sağlanır. Son olarak, sürekli olarak tüm başkalaşımlar devresinden geçen, yalnızca onların değerleri değil, aynı zamanda maddi biçimleridir; sürekli olarak metalardan aynı metaların üretim ögelerine yeniden dönüştürülürler.

Emek gücü, ürüne, sürekli olarak, kendi değeriyle birlikte, karşılığı ödenmeyen emeğin cisimleşmiş hâli olan artık değeri ekler. Yani bu da, bitmiş ürünün diğer değer ögeleri gibi, bitmiş ürün tarafından sürekli

olarak dolaştırılır ve paraya dönüştürülür. Ama burada, şu aşamada sermaye değeriyle eş zamanlı olarak devir yapan artık değerle değil, sermaye değerinin devriyle ilgilendiğimizden, artık değer şimdilik dikkate alınmayacak.

Buraya dek söylenenlerden şu sonuçlar çıkar:

1. Sabit ve akışkan sermayenin biçimsel belirlilikleri, yalnızca, sermaye değerinin ya da üretim sürecinde işlev gören *üretken sermayenin* farklı devirlerinden kaynaklanır. Devirdeki bu farklılık ise, üretken sermayenin farklı bileşenlerinin ürün değerinin üretimindeki paylarının farklı olmasından ya da değerlenme sürecindeki karakteristik hareketlerinden değil, bu bileşenlerin değerlerini ürüne aktarma tarzlarının farklı olmasından kaynaklanır. Son olarak, ürüne değer aktarımındaki farklılıklar (ve bu yüzden de aynı zamanda bu değerin ürün tarafından dolaştırılma ve ürünün başkalaşımları yoluyla başlangıçtaki doğal biçiminde yenilenme tarzındaki farklılıklar), bir bölümü tek bir ürünün oluşumu sırasında tümüyle tüketilen ve bir başka bölümü ancak adım adım kullanılan üretken sermayenin maddi biçimlerinin farklılığından kaynaklanır. Yani, sabit ve akışkan sermayeye bölünebilen, yalnızca üretken sermayedir. Ama bu karşıtlık, sanayi sermayesinin diğer iki varoluş biçimi için, yani meta-sermaye ve para-sermaye için söz konusu olmadığı gibi, bu ikisi ile üretken sermaye arasındaki bir karşıtlık olarak da söz konusu değildir. Karşıtlık, yalnızca *üretken sermaye için ve onun içinde* vardır. Para-sermaye ve meta-sermaye, sermaye olarak ne kadar çok işlev görürlerse görsünler ve ne kadar akıcı bir şekilde dolaşırlarsa dolaşsınlar, ancak, kendilerini üretken sermayenin akışkan bileşenlerine dönüştürdüklerinde, sabit sermayeden farklı olarak akışkan sermaye olabilirler. Ama bu iki sermaye biçimi dolaşım alanında barındığından, iktisat, daha sonra göreceğimiz üzere, A. Smith'ten beri, bunları, üretken sermayenin akışkan bölümü ile birlikte, dolaşır sermaye kategorisinin altına tıkıştırma yanlışına düşmüştür. Bunlar gerçekten de üretken sermayeden farklı olarak dolaşım sermayesidir, ama sabit sermayeden farklı olarak dolaşır sermaye değildirler.

2. Sermayenin sabit bileşeninin devri, dolayısıyla da bunun için gerekli olan devir zamanı, sermayenin akışkan bileşenlerinin daha çok sayıdaki devirlerini kapsar. Sabit sermayenin bir devir yaptığı zamanda, akışkan sermaye birçok devir yapar. Üretken sermayenin bir değer bileşeni, sabit sermayenin biçimsel belirliliğini, yalnızca, onu barındıran üretim aracının, ürünün bitmiş hâle getirildiği ve meta olarak üretim sürecinin dışına atıldığı zaman aralığında tümüyle tüketilmemiş olması durumunda kazanır. Üretken sermayenin değerinin bir bölümü bitmiş ürün tarafından dolaştırılırken, başka bir bölümü sürmekte olan eski

kullanım biçiminde bağlı kalmak zorundadır; buna karşılık ürün, kendi dolaşımında, sermayenin akışkan bileşenlerinin toplam değerini eş zamanlı olarak dolaştırır.

3. Üretken sermayenin sabit sermayeye yatırılan değer parçası, üretim araçlarının söz konusu bölümünün işlev göreceği tüm süre için, bir bütün olarak, tek seferde öndelenmiştir. Yani, bu değer, kapitalist tarafından tek seferde dolaşıma sokulur; buna karşın, dolaşımdan, sabit sermayenin metalara parça parça eklediği değer parçalarının gerçekleştirilmesi yoluyla, yalnızca parça parça ve adım adım yeniden çekilir. Diğer yandan: İçlerinde üretken sermayenin bir bileşeninin sabitlendiği üretim araçlarının kendileri, işlev görecekleri tüm süre boyunca üretim süreciyle kaynaşmış durumda bulunmaları için, dolaşımdan tek seferde çekilir, ama aynı süre boyunca, aynı türden yeni örneklerle yerlerine koyulmayı, yeniden üretimi gerektirmezler. Bunlar, yenilenmelerini sağlayacak ögeleri dolaşımdan çekmeden, dolaşıma sürülen metaların oluşumuna daha uzun ya da daha kısa bir süre boyunca katkıda bulunmaya devam eder. Dolayısıyla da bu süre boyunca kapitalistin öndelik yenilemesini gerektirmezler. Son olarak: İçinde yer aldığı üretim araçlarının işlev gördüğü süre boyunca, sabit sermayeye yatırılmış olan sermaye değeri, kendi biçimlerinin devresinden maddi olarak değil, yalnızca değeri açısından geçer ve bu da yalnızca parça parça ve adım adım olur. Başka bir deyişle, değerinin bir bölümü, metaların değer parçası olarak sürekli dolaşır ve paraya dönüşür, ama paradan başlangıçtaki kendi doğal biçimine yeniden dönüşmez. Paranın, üretim aracının doğal biçimine yeniden dönüşmesi, ancak, üretim aracının işlev süresinin bitiminde, üretim aracı tümüyle tüketildiğinde gerçekleşir.

4. Üretim sürecinin kesintisiz olması için, akışkan sermaye ögeleri de aynı şekilde üretim sürecinde kalıcıdır, sabit sermaye ögeleri gibi sabitlenmiş durumdadır. Ne var ki, bu şekilde sabitlenmiş olan akışkan sermaye ögeleri, ayni olarak (üretim araçları aynı türden yenileriyle, emek gücü durmadan yenilenen satın almalarla) sürekli yenilenir; oysa sabit sermaye ögeleri söz konusu olduğunda, var olmayı sürdürdükleri süre boyunca bunların ne kendileri yenilenir ne de satın alımlarının yenilenmesi gerekir. Üretim sürecinde her zaman ham ve yardımcı maddeler bulunur, ama bunlar her zaman, eskileri bitmiş ürün oluşturulurken tüketildikten sonra gelen aynı türden yenileri olur. Aynı şekilde üretim sürecinde emek gücü de sürekli olarak bulunur, ama bu ancak emek gücü satın alımlarının sürekli yenilenmesiyle ve sık sık da kişilerin değişmesiyle gerçekleşir. Buna karşılık, akışkan sermayenin aynı yinelenen üretim süreçlerindeki yinelenen devirleri sırasında, aynı özdeş binalar, makineler vb. işlev görmeyi sürdürür.

II. Sabit Sermayenin Bileşenleri, Yerine Koyulması, Onarımı ve Birikimi

Aynı sermaye yatırımında, tek tek sabit sermaye ögeleri, farklı ömürlere ve bu nedenle aynı zamanda farklı devir zamanlarına sahip olur. Örneğin, bir demiryolunda, raylar, traversler, toprak setler, istasyon binaları, köprüler, tüneller, lokomotifler ve vagonlar farklı işlev görme sürelerine ve yeniden üretim zamanlarına sahiptir ve dolayısıyla bunlara öndelenen sermaye de farklı devir zamanlarına sahiptir. Binalar, peronlar, su tankları, viyadükler, tüneller, yarmalar ve bentler, kısacası İngiliz demiryollarında *works of art* [sanat eserleri] denen ne varsa, çok uzun yıllar boyunca hiçbir yenileme gerektirmez. Yıpranmaya en çok maruz kalan nesneler, raylar ve taşıma araçlarıdır (*rolling stock*).

Modern demiryollarının ilk inşa edildiği zamanlarda, uygulamada pişmiş en seçkin mühendislerce desteklenen egemen görüşe göre, bir demiryolu yüz yıl dayanırdı ve hatlardaki aşınma ve yıpranma öylesine az olurdu ki, finansal ve pratik amaçlar yönünden yok sayılabilirdi; rayların iyileri için 100-150 yıllık bir ömür biçilirdi. Ama çok geçmeden ortaya çıktı ki, bir rayın, doğal olarak lokomotiflerin hızına, trenlerin ağırlık ve sayılarına, rayların kalınlıklarına ve daha bir yığın yan koşula bağlı olan ömrü, ortalamada 20 yılı geçmiyordu. Hatta, kimi demiryolu istasyonlarında, trafiğin yoğun olduğu merkezlerde, raylar her yıl eskir. 1867 dolaylarında, demir raylardan yaklaşık iki kat pahalı, buna karşılık onlarınkinin iki katından fazla ömre sahip çelik raylar döşenmeye başlandı. Ahşap traversler 12-15 yıl dayanıyordu. Taşıma araçları söz konusu olduğunda, yük vagonlarındaki yıpranmanın yolcu vagonlarındakinden hatırı sayılır ölçüde daha fazla olduğu da ortaya çıktı. 1867'de, bir lokomotifin ömrü 10-12 yıl olarak hesaplanıyordu.

Aşınma ve yıpranma her şeyden önce kullanımın kendisi yüzünden olur. Genel bir kural olarak, raylar tren sayısıyla orantılı olarak aşınır ve yıpranır (R. C., Nr. 17 645).[22] Hız arttığında aşınma ve yıpranma hızın karesinin artış oranından daha büyük bir oranda artar; yani trenlerin hızı iki katına çıkarılırsa aşınma ve yıpranmadaki artış dört kattan fazla olur. (R. C., Nr. 17 046).

Bir başka aşınma ve yıpranma nedeni de doğal güçlerin etkileridir. Örneğin, traversler, yalnızca kullanılmaktan doğan aşınma ve yıpranmadan değil, çürümeden de zarar görür.

22 R. C. ile gösterilen alıntılar şuradan: "Royal Commission on Railways. Minutes of Evidence taken before the Commisioners. Presented to both Houses of Parliament", London 1867. Sorular ve yanıtlar burada gösterildiği gibi numaralanmıştır.

"Yol bakım giderleri, üzerindeki trafiğin neden olduğu aşınma ve yıpranmadan daha çok atmosferin etkilerine açık bulunan ahşap, demir, tuğla ve harç gibi şeylerin kalitesine bağlıdır. Tek bir sert kış ayı demiryoluna bir yıllık trafikten daha çok zarar verebilir." (R. P. Williams, "On the Maintenance of Permanent Way, Institute of Civil Engineers bildirisi", Sonbahar, 1867.)*

Son olarak, manevi aşınma ve yıpranma, büyük sanayinin her alanında olduğu gibi burada da rol oynar: On yıllık bir süre geçtiğinde, daha önce 40 000 sterlin eden aynı sayıda vagon ve lokomotif genellikle 30 000 sterline alınabilir. Kullanım değeri bakımından hiçbir değer kaybı olmasa bile, malzemede piyasa fiyatının %25'i tutarında bir değer kaybı hesaba katılmalıdır. (Lardner,"Railway Economy", [s. 120]**.)

"Tüp köprüler şimdiki biçimleriyle yenilenmeyecektir."

(Çünkü bugün bu tür köprüler için daha iyi biçimler bulunmaktadır.)

"Tek tek parçaları söküp yerlerine yenilerini koymak şeklindeki alışılagelmiş onarımlar uygulanabilir değildir." (W. B. Adams, "Roads and Rails", London 1862, [s. 136]***.)

Emek araçlarının büyük bölümü sanayinin ilerlemesiyle sürekli olarak değişikliğe uğratılır. Bu nedenle, başlangıçtaki biçimleriyle değil, değişikliğe uğramış biçimleriyle yerlerine koyulurlar. Bir yandan, belirli bir doğal biçimde yatırılmış bulunan ve bu biçim içinde belirli bir ortalama ömrü geçirmek durumunda olan sabit sermaye kütlesi, yeni makinelerin vb. yalnızca adım adım kullanıma sokulmasının bir nedeni ve bu yüzden iyileştirilmiş emek araçlarının hızlı bir şekilde kullanıma sokulmasının önündeki bir engeldir. Diğer yandan, rekabet savaşı, özellikle can alıcı önemde değişiklikler ortaya çıktığında, daha doğal ömürleri sona ermeden, eski emek araçlarının yerlerine yenilerinin koyulmasını dayatır. İşletme araçlarının büyük bir toplumsal ölçekte zamanından önce yenilenmelerini dayatan başlıca nedenler, felaketler ve bunalımlardır.

Aşınma ve yıpranma (manevi olanı dışında), sabit sermayenin, ürün için kullanılması yoluyla, ortalama olarak kullanım değerini yitirmesi ölçüsünde adım adım kaybettiği değer parçasıdır.

Bu eskime, kısmen, sabit sermayenin belirli bir ortalama ömre sahip olacağı şekilde gerçekleşir; sabit sermaye bu süre için toptan öndelenir; bu sürenin bitiminde bir bütün olarak yerine koyulması gerekir. Canlı emek araçları, örneğin atlar için, yeniden üretim süresi doğa tarafından

---

* Marx burada Williams'ın 2 Aralık 1867 tarihli "Money Market Review"da çıkan "On the maintenance and renewal of permanent way..." başlıklı bildirisinden alıntı yapıyor. –*Almanca ed.*

** Almanca baskı editörünün eklediği parantez.

*** Almanca baskı editörünün eklediği parantez.

önceden belirlenmiş bulunur. Bunların emek araçları olarak ortalama ömürleri doğa yasalarıyla belirlenir. Bu süre biter bitmez, kullanılmış olanların yerlerine yenilerinin koyulması gerekir. Bir at parça parça yerine koyulamaz; onun yerine ancak bir başka at koyulabilir.

Öteki sabit sermaye ögeleri dönemsel olarak ya da parça parça yenilenmeye elverişlidir. Burada, parça parça ya da dönemsel yerine koyma, bir işletmenin adım adım genişlemesinden ayrı tutulmalıdır.

Sabit sermaye, kısmen, aynı türden, ama dayanma süreleri aynı olmayan, farklı zaman aralıklarıyla parça parça yenilenen bileşenlerden oluşur. Örneğin, demiryolu hattının diğer kısımlarındaki raylara göre daha sık yenilenmeyi gerektiren istasyonlardaki raylar böyledir. Traversler de böyledir; Lardner'e göre 1850'li yıllarda Belçika demiryollarında bunlar yılda %8 oranında, dolayısıyla tüm traversler 12 yıllık bir sürede yenileniyordu.* Yani buradaki durum şu: Belirli bir para tutarı, örneğin on yıllığına belirli bir türdeki sabit sermaye için öndelenir. Bu harcama tek seferde yapılır. Bu sabit sermayenin, değeri ürünün değerine giren ve onunla birlikte paraya çevrilen bir bölümü her yıl ayni olarak yerine koyulurken, öteki bölümü varlığını kendisinin başlangıçtaki doğal biçiminde sürdürür. Bu sabit sermayeyi akışkan sermayeden ayıran, harcamanın tek seferde, doğal biçimdeki yeniden üretimin ise yalnızca parça parça yapılmasıdır.

Sabit sermayenin öteki parçaları, tüketilmeleri ve dolayısıyla yerine koyulmaları eşit olmayan zaman aralıklarıyla gerçekleşen, aynı olmayan bileşenlerden oluşur. Bu, özellikle makinelerde böyledir. Bir sabit sermayenin farklı bileşenlerinin farklı ömürleriyle ilişkili olarak biraz önce belirttiklerimiz, burada, bu sabit sermayenin bir parçası olarak görünen aynı makinenin farklı bileşenlerinin ömürleri ile ilişkili olarak geçerlidir.

Parça parça yenilenme sırasında işletmenin adım adım genişlemesi üzerine şunları belirteceğiz: Sabit sermayenin, görmüş olduğumuz gibi, üretim sürecinde ayni olarak işlev görmeyi sürdürmesine karşın, bunun değerinin bir bölümü, ortalama aşınma ve yıpranmaya bağlı olarak, ürünle birlikte dolaşmıştır, paraya çevrilmiştir, sermayenin ayni olarak yeniden üretileceği gün geldiğinde onun yerine koyulması için kullanılacak olan nakit rezerv fonunun bir bileşenini oluşturur. Sabit sermaye değerinin bu şekilde paraya çevrilen bölümünden, işi genişletmek ya da makinelerde etkililiklerini artıracak iyileştirmeler yapmak için yararlanılabilir. Böylece, daha kısa ya da daha uzun aralıklarla yeniden üretim gerçekleşir ve bu da, toplum açısından bakıldığında, genişletilmiş ölçekteki yeniden üretimdir; üretim alanı genişletiliyor-

---

* Lardner'in "Railway economy: a treatise on the new art of transport..."una göre, yaklaşık %8. Tam olarak %8 olsaydı, metinde 12½ denmesi gerekirdi. –*Almanca ed.*

sa yaygın olarak, üretim araçları daha etkili kılınıyorsa yoğun olarak genişletme söz konudur. Genişletilmiş ölçekteki bu yeniden üretim, birikimden, yani artık değerin sermayeye dönüştürülmesinden değil, sabit sermaye cisminden ayrılmış, para biçiminde bağımsızlaşmış olan değerin, aynı türdeki yeni sabit sermayeye, ek ya da daha etkili sabit sermayeye yeniden dönüştürülmesinden kaynaklanır. Bir işletmenin bu türden adım adım ekler yapmayı ne derecede ve hangi boyutlarda başarabileceği, dolayısıyla aynı zamanda, bu şekilde yeniden yatırılabilmek için hangi boyutlardaki bir rezerv fonunun toplanmış olması gerektiği ve bunun hangi zaman aralıklarıyla gerçekleşebileceği, doğal olarak, kısmen, işletmenin özgül doğasına bağlıdır. Öte yandan, eldeki makinelerde küçük çaplı iyileştirmelerin ne ölçüde yapılabileceği, doğal olarak, bu iyileştirmelerin doğasına ve makinenin kendi yapısına bağlıdır. Adams'ın yazdıklarından, bu noktanın, örneğin demiryolu yatırımlarında, başından itibaren ne kadar önemsendiği anlaşılıyor:

> "Tüm yapı, arı kovanında egemen olan ilkeye uymalıdır: Sınırsız genişleme kapasitesi. Aşırı katı ve başından itibaren simetrik olan tüm yapılar sorunludur; genişleme durumunda yıkılmaları gerekir." (s.123.)

Bu da, büyük ölçüde, eldeki alana bağlıdır. Kimi binalarda yeni katlar çıkılabilir, başkaları yanlamasına büyür ve dolayısıyla daha fazla alan gerekir. Kapitalist üretim ortamında, hiçbir şey bir toplumsal plana göre gerçekleşmediğinden, tersine, her şey bireysel kapitalistin iş gördüğü sonsuz derecede farklı koşullara, araçlara vb. bağlı olduğundan, bir yandan çok fazla malzeme israf edilir, diğer yandan işin adım adım genişletilmesi sırasında (kısmen emek gücü zararına) bu türden amaca aykırı çok fazla yanlamasına genişleme gerçekleşir. Bu durum büyük bir üretici güç savurganlığı doğurur.

Nakit rezerv fonunun (yani sabit sermayenin yeniden paraya dönüştürülmüş olan bölümünün) bu şekilde parça parça yeniden yatırılmasının en kolay olduğu alan tarımdır. Yüzölçümü olarak verili büyüklükte bir üretim alanı, burada, en büyük adım adım sermaye soğurma kapasitesine sahiptir. Hayvancılıkta olduğu gibi doğal yeniden üretimin gerçekleştiği yerlerde de aynısı geçerlidir.

Sabit sermaye aynı koruma maliyetlerine yol açar. Bu korumanın bir bölümü emek sürecinin kendisiyle sağlanır; emek sürecinde işlev görmezse, sabit sermaye bozulur. (Bkz. I. Kitap, Bölüm 6, s. 196* ve Bölüm 13, s. 423:** Makinelerde kullanılmamalarından ileri gelen aşınma.) Bu

---

* MEW, Band 23, s. 221-222 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 208]. *–Almanca ed.*

** MEW, Band 23, s. 426 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 387]. *–Almanca ed.*

yüzden, İngiliz hukuku, kiralanmış toprak alışılageldiği şekilde ekilip işlenmezse, bunu da açıkça ziyan (*waste*) sayar. (W. A. Holdsworth, Barrister at Law [Avukat], "The Law of Landlord and Tenant", London 1857, s. 96.) Emek sürecinde kullanılmaktan ileri gelen bu koruma, canlı emeğin doğası gereği karşılıksız olarak sağladığı bir hizmettir. Dahası, emeğin koruyucu gücü iki yönlüdür. Bir yandan, iş malzemelerinin değerini, bunları ürüne aktararak korur; diğer yandan, emek araçlarının değerini, bunları da ürüne aktarmadığı ölçüde, üretim sürecindeki eylemleri aracılığıyla kullanım değerlerini koruyarak korur.

Ama sabit sermaye, iyi durumda tutulmak için, pozitif emek harcaması da gerektirir. Makinelerin zaman zaman temizlenmesi zorunludur. Burada, yokluğu makineleri kullanılmaz kılacak olan ek emek söz konusudur ve bu ek emek, yalnızca, makineleri, üretim sürecinden ayrılamayacak olan zararlı temel etkilerden korumaya, yani sözcük anlamıyla iş görebilir durumda tutmaya yöneliktir. Çok açıktır ki, tıpkı bir insanın ortalama olarak 30 yıl yaşadığı söylendiğinde, onun aynı zamanda yıkandığının varsayılması örneğinde olduğu gibi, sabit sermayenin normal ömrü de, bu süre boyunca normal şekilde işlev görmesinin koşullarının sağlandığı varsayılarak hesaplanır. Burada söz konusu olan, makinenin içerdiği emeğin yerine koyulması değil, makine kullanımının sürekli olarak gerekli kıldığı ek emektir. Söz konusu olan, makinenin yaptığı iş değil, onun üzerinde yapılan iştir; üretimin yürütücüsü olarak yer aldığı iş değil, ham madde olarak yer aldığı iştir. Buradaki emek için harcanan sermaye, ürünün ortaya çıkışını borçlu olduğu gerçek emek sürecine girmemekle birlikte, akışkan sermaye içinde yer alır. Bu emeğin üretimde sürekli olarak harcanması, dolayısıyla değerinin de ürünün değeriyle sürekli olarak yerine koyulması gerekir. Bu emek için harcanan sermaye, akışkan sermayenin, genel olarak üretken olmayan maliyetleri karşılayan ve değer-ürüne yıllık bir ortalama hesabına göre dağıtılan bölümü içinde yer alır. Gerçek sanayide söz konusu temizleme işinin işçiler tarafından bedelsiz olarak dinlenme aralarında yapıldığını ve tam da bu nedenle, çoğu zaman da, kazaların çoğuna kaynaklık edecek şekilde, üretim süreci sırasında yapıldığını daha önce görmüştük.* Bu emek, ürünün fiyatında yer almaz. Ürünün fiyatında yer almadığı kadarıyla da tüketici bunu bedavaya elde eder. Diğer yandan, bu şekilde, makinesinin koruma maliyetleri kapitaliste bedavaya gelir. İşçi bunları kişisel olarak öder ve bu da sermayenin kendi kendisini koruma gizemlerinden birini oluşturur; söz konusu gizemler, aslında, işçinin makineler üzerindeki bir

* MEW, Band 23, s. 449-450, Note 190a ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 407, 199 no'lu dipnot]. *–Almanca ed.*

yasal hakkını oluşturur ve onu, burjuva hukukuna göre bile, makinelerin sahiplerinden biri kılar. Diğer taraftan, makinelerin temizlikleri için üretim sürecinin dışına çekilmelerinin zorunlu olduğu ve temizlik işinin bu yüzden sessiz sedasız yerine getirilemediği çeşitli üretim alanlarında (örneğin lokomotifler için böyledir), bu koruma emeği işletme giderleri arasında ve bu nedenle bir akışkan sermaye ögesi sayılır. Bir lokomotif üst üste en çok üç gün çalıştırıldıktan sonra hangara çekilmek ve orada temizlenmek zorundadır; kazan, ona zarar vermeden yıkanacaksa, önce soğumalıdır. (R. C., Nr. 17 823.)

Gerçek onarımlar ya da düzeltme işleri, başlangıçta öndelenmiş olan sermayenin içinde yer almayan, dolayısıyla sabit sermaye değerinin adım adına yerine koyulması yoluyla yerlerine koyulmaları ve karşılanmaları da en azından her zaman mümkün olmayan sermaye ve emek harcamalarını gerektirir. Örneğin, sabit sermayenin değeri 10 000 sterlin ve toplam ömrü 10 yıl olsa, bu sürenin sonunda tümüyle paraya dönüştürülmüş olarak bu 10 000 sterlin, yalnızca başlangıçta yatırılan sermayenin değerini yerine koyar, ama arada yapılan onarımlarla yeni eklenen sermayeyi ya da emeği yerine koymaz. Yeni eklenen bu sermaye ya da emek, tek seferde değil, gereksinim baş gösterdikçe parça parça öndelenen, öndelenme zamanları ister istemez rastlantısal olan bir ek değer bileşenidir. Her tür sabit sermaye, emek araçlarına ve emek gücüne böyle sonradan, gereksinim ölçüsünde yapılan ek sermaye harcamalarını gerektirir.

Makinelerin vb. tek tek parçalarının maruz kaldıkları hasarlar, konunun doğası gereği rastlantısaldır ve bu yüzden bunların yol açtıkları onarımlar da böyledir. Yine de, az çok belirgin bir karakter sergileyen ve sabit sermaye ömrünün farklı dönemlerinde baş gösteren iki tür onarım işi bunlardan ayrılır: Çocukluk çağı hastalıkları ve çok daha büyük sayılara varan orta yaş sonrası dönem hastalıkları. Örneğin, bir makine, üretim sürecine mükemmel bir yapıda giriyor olabilir; ama gerçekten kullanılmaya başladığında, sonradan harcanacak olan emekle düzeltilmeleri gereken eksiklikler çıkar ortaya. Diğer yandan, makine yarı ömrünü ne kadar geride bıraktıysa, dolayısıyla normal aşınma ve yıpranma ne kadar biriktiyse, onu oluşturan malzeme ne kadar eskidiyse ve yaşlandıysa, tıpkı yaşlı bir adamın erken ölmemek için gençliğin gücüne sahip birine göre daha fazla sağlık harcaması yapması örneğinde olduğu gibi, makineyi ortalama ömrünün sonuna kadar ayakta tutmak için yapılması gereken onarım işlerinin sayısı ve ciddiyeti o kadar artar. Yani, onarım işleri, rastlantısal karakterine karşın, sabit sermaye ömrünün farklı dönemlerine eşitsiz bir şekilde dağılır.

Hem yukarıdakilerden, hem de genel olarak makinelerdeki onarım işlerinin rastlantısal karakterinden şu sonuçlar çıkar:

Bir yandan, onarım işleri sırasında yapılan gerçek emek gücü ve emek aracı harcamaları, bu onarımları gerekli kılan durumların kendileri gibi rastlantısaldır; gerekli onarımların kapsamı, sabit sermaye ömrünün farklı dönemlerine farklı şekillerde dağılır. Diğer yandan, sabit sermayenin ortalama ömrü tahmin edilirken, bu sermayenin, kısmen temizlikle (binaların temiz tutulması dâhil), kısmen de gerektikçe yapılan onarımlarla, sürekli olarak işler durumda tutulduğu varsayılır. Sabit sermayenin aşınması ve yıpranması yoluyla gerçekleşen değer aktarımı, bu sermayenin ortalama ömrü üzerinden hesaplanır; ama bu ortalama ömrün kendisi hesaplanırken, makineyi iyi durumda tutmak için gereken ek sermayenin sürekli olarak öndelendiği varsayılır.

Diğer yandan, bu ek sermaye ve emek harcamasıyla eklenen değerin, metaların fiyatlarına, harcamanın fiilen yapıldığı anda giremeyeceği de açıktır. Örneğin bir iplik yapımcısı, bir çarkı kırıldı ya da bir kayışı koptu diye, bu hafta ipliğini geçen haftaya göre daha pahalıya satamaz. Tek bir fabrikada böyle bir kaza oldu diye, iplik yapımcılığının genel giderleri hiçbir şekilde değişmiş olmaz. Değeri belirleyen, her zaman ve her yerde olduğu gibi, burada da ortalamadır. Belirli bir iş dalına yatırılan sabit sermayenin ortalama ömrü boyunca karşılaşılabilecek olan bu gibi kazaların ve gerekli bakım ve onarım işlerinin ortalama ölçekleri deneyimle öğrenilir. Bu ortalama gider ortalama ömre dağıtılır ve ürünün fiyatına buna karşılık gelen özdeş parçalar hâlinde eklenir ve dolayısıyla ürünün satılmasıyla yerine koyulur.

Bu şekilde yerine koyulan ek sermaye, harcanma biçimi düzensiz olsa da, akışkan sermayenin bir parçasıdır. Makinelerdeki her tür hastalığın hemen iyileştirilmesi çok büyük bir önem taşıdığından, her büyük fabrikada, gerçek fabrika işçilerine ek olarak başka çalışanlar, mühendisler, marangozlar, teknisyenler, çilingirler vb. bulunur. Bunların ücretleri değişir sermayenin bir bölümünü oluşturur ve emeklerinin değeri ürüne dağılır. Öte yandan, üretim araçlarının gerektirdiği harcamalar, fiilen düzensiz aralıklarla öndelenmelerine ve dolayısıyla ürüne ya da sabit sermayeye de düzensiz aralıklarla girmelerine karşın, yukarıda sözü edilmiş olan ortalama hesabına göre belirlenir ve ürünün bir değer parçasını hep bu hesaba göre oluştururlar. Gerçek onarım işleri için harcanan bu sermaye, akışkan sermayeye de sabit sermayeye de sokulamayan, ama birincisinden çok günlük işletme giderleri arasında sayılan, bazı bakımlardan kendine özgü bir sermaye türü oluşturur.

Muhasebe yöntemi, hesapları tutulan şeylerin gerçek bağlantılarını hiçbir şekilde değiştirmez elbette. Ama, onarım giderlerinin şimdi

göstereceğimiz şekilde, sabit sermayedeki fiili aşınma ve yıpranma ile birlikte hesaplanmasının birçok iş dalında alışılmış uygulama olduğunu mutlaka belirtmek gerekir. Öndelenmiş sabit sermaye 10 000 sterlin, bunun ömrü 15 yıl olsun; bu durumda yıllık aşınma ve yıpranma $666\,^{2}/_{3}$ sterlindir. Ama aşınma ve yıpranma yalnızca on yıl üzerinden hesaplanır; yani, üretilen metaların fiyatına sabit sermayedeki aşınma ve yıpranma karşılığı olarak yılda $666\,^{2}/_{3}$ sterlin yerine 1000 sterlin eklenir; yani, onarım işleri vb. için $333\,^{1}/_{3}$ sterlin yedek olarak ayrılır (10 ve 15 sayıları burada sadece örnek olarak alınmıştır). Demek ki, sabit sermayenin 15 yıl dayanması için onarımlara ortalamada bu kadar harcama yapılmıştır. Doğal olarak, böyle bir hesap, sabit sermaye ile onarımlar için harcanan ek sermayenin farklı kategoriler oluşturmalarını engellemez. Bu hesaplama biçimine dayanılarak, örneğin buharlı gemilerde en düşük yıllık koruma ve yerine koyma giderinin % 15 ve buna göre de yeniden üretim süresinin $6\,^{2}/_{3}$ yıl olduğu varsayılmıştı. 1860'lı yıllarda İngiliz hükümeti Peninsular and Oriental Co.'ya yıllık %16'lık, dolayısıyla $6\,^{1}/_{4}$* yıllık bir yeniden üretim süresine karşılık gelen bir tazminat vermişti. Demiryollarında bir lokomotifin ortalama ömrü 10 yıldır, ama onarımlar hesaba katılarak, aşınma ve yıpranma $\%12\,^{1}/_{2}$ alınır ve böylece ömür 8 yıla iner. Yolcu ve yük vagonları için %9'luk bir oran alınır, dolayısıyla $11\,^{1}/_{9}$ yıllık bir ömür varsayılır.

Sahipleri için sabit sermaye olan ve sabit sermaye olarak kiralanan konutlar ve başka şeylerle ilgili kira sözleşmeleri söz konusu olduğunda, yasa koyucu, her yerde, zaman geçmesinden, ögelerin etkilerinden ve normal kullanımın kendisinden ileri gelen normal aşınma ve yıpranma ile normal ömrü sırasında konutun iyi durumda tutulması için zaman zaman gerekli hâle gelen rastlantısal onarımlar arasındaki ayrımı gözetmiştir. Genel kural olarak birincilerden mal sahibi, ikincilerden kiracı sorumludur. Ayrıca, onarımlar, sıradan ve köklü onarımlar şeklinde de ayrılır. İkinciler kısmen sabit sermayenin kendi doğal biçiminde yenilenmesidir ve sözleşmede tersi açıkça belirtilmiş olmadıkça, yine mal sahibi tarafından üstlenilir. Örneğin, İngiliz hukukunda böyledir:

> "Sözleşmesi yıllık olarak yenilenen bir kiracı, yalnızca, köklü onarımlara başvurulmadan yapılabildikleri kadarıyla, binaların rüzgâr ve su yalıtımını korumakla ve genel olarak, yalnızca olağan sayılabilecek olan onarımları yaptırmakla yükümlüdür. Bu bağlamda bile, binanın ilgili bölümlerinin kiracı tarafından devralındıkları sıradaki yaşları ve genel durumları göz önünde bulundurulmalıdır, çünkü kiracı, ne eski ve yıpranmış malzemelerin yerlerine yenilerini koymakla ne de zamanın akışı içinde

---

* 1. ve 2. baskılarda: $6\,^{1}/_{3}$. –*Almanca ed.*

> ve olağan kullanım sırasında kaçınılmaz olarak ortaya çıkan değersizleşmeyi tazmin etmekle yükümlüdür." (Holdsworth, "Law of Landlord and Tenant", s. 90, 91.)

Olağanüstü doğa olaylarıyla, yangınlarla, su baskınlarıyla vb. ilgili olan *sigorta*, hem aşınma ve yıpranmanın yerine koyulmasından hem de koruma ve onarım işlerinden tümüyle farklıdır. Bunun artık değerle karşılanması gerekir ve artık değerden bir kesinti oluşturur. Ya da, tüm toplum açısından bakıldığında, kazaların ve doğa güçlerinin neden olduğu olağanüstü hasarları karşılamak için gereken üretim araçlarının el altında bulunması için, sürekli bir aşırı üretimin, yani, eldeki zenginliği basitçe yerine koymak ve yeniden üretmek için gerekenden daha büyük ölçekte bir üretimin gerçekleşmesi zorunludur – nüfus artışını hiç hesaba katmıyoruz.

Gerçekte, yerine koyma işi için gereken sermayenin yalnızca çok küçük bir bölümü nakit rezerv fonundan oluşur. En önemli bölüm, üretim ölçeğinin kendisinin genişlemesinde yatar; bu genişleme kısmen gerçek bir büyümedir, kısmen sabit sermayeyi üreten üretim dallarının olağan ölçeğinin bir parçasıdır. Böylece, örneğin bir makine fabrikası, hem müşterilerinin fabrikalarının her yıl genişletilmesine, hem de sürekli olarak bunların bir parçasının tümüyle ya da kısmen yeniden üretime gereksinim duymasına hazırlıklı olur.

Onarım giderlerinin toplumsal ortalamaya göre belirlenmesinde olduğu gibi, aşınma ve yıpranmanın toplumsal ortalamaya göre belirlenmesinde de, aynı üretim dalında bulunan, başka her bakımdan aynı koşullar altında iş gören ve aynı büyüklükte olan sermaye yatırımları için bile, kaçınılmaz olarak büyük eşitsizlikler baş gösterir. Uygulamada, makine vb., bir kapitalistin elinde ortalama süreden daha uzun bir süre boyunca dayanır, bir başkasında daha kısa bir süre boyunca. Birinin onarım maliyetleri ortalamanın üzerinde, ötekininki altında olur vb. Ama meta fiyatındaki aşınma ve yıpranmayla belirlenen artış ile onarım maliyetleriyle belirlenen artış aynıdır ve ortalamayla belirlenir. Bu nedenle de, biri bu fiyat artışıyla gerçekte kattığından daha fazlasını, bir başkası daha azını alır. Aynı iş dalında iş görmekte olan çeşitli kapitalistlere, emek gücünün sömürü derecesi hepsi için aynı iken, farklı kazançlar elde ettiren bütün öteki durumlar gibi, bu durum da artık değerin gerçek doğasının anlaşılmasındaki güçlükleri artırır.

Gerçek onarım ile yerine koyma arasındaki, koruma maliyetleri ile yenileme maliyetleri arasındaki sınır, az çok esnek bir sınırdır. Örneğin demiryollarındaki belirli harcamaların onarım mı yoksa yerine koyma mı oldukları, bunların günlük işletme giderleri arasında mı sayılacağı yoksa ana sermaye ile mi karşılanacağı konulu bitip tükenmeyen tartış-

maların nedeni budur. Onarım giderlerinin gelir hesabı yerine sermaye hesabına aktarılması, demiryolu yönetimlerinin kendi kâr paylarını yapay olarak şişirmek için başvurdukları, bilinen bir yöntemdir. Bununla birlikte, deneyimler burada da temel tutamak noktalarını önceden sağlamış bulunuyor. Örneğin, bir demiryolunun ömrünün ilk dönemi sırasında sonradan yapılan işler,

> "onarımlar olarak değil, demiryolu yapımının bir temel bileşeni olarak görülmeli, ve aşınma ve yıpranmadan ya da trafiğin normal etkisinden ileri gelmedikleri, demiryolu hattının başlangıçtaki ve kaçınılmaz olan eksikliği yüzünden doğdukları için, sermaye hesabında borç olarak gösterilmelidir." (Lardner, l.c. s. 40.)
>
> "Buna karşılık, her bir yılın gelirinden, bu geliri elde etmek için zorunlu olarak maruz kalınan değer kaybını (söz konusu miktar gerçekten harcanmış olsa da olmasa da) düşmek biricik doğru yöntemdir." (Captain Fitzmaurice, "Committee of Inquiry on Caledonian Railway", yayınlandığı yer: "Money Market Review", 1868.)

Sabit sermayenin yerine koyulması ile korunması arasında ayrım yapılması, en azından henüz buhar gücüyle çalışmadığı kadarıyla tarımda, pratik açıdan olnaksızlaşır ve anlamsızlaşır.

> "Araç stokunun" (tarım araçları ile diğer emek araçları ve her türden çiftçilik araçları stoku) "aşırı olmamakla birlikte tam olduğu yerlerde, araç stokunun yıllık eskime *ve* bakımının genel ortalamasına, eldeki koşulların farklılığına göre, başlangıç sermayesinin %15-25'i kadar değer biçmeye dikkat edilir." (Kirchhof, "Handbuch der Landwirtschaftlichen Betriebslehre", Dessau 1852, s. 137.)

Bir demiryolunun işletme malzemeleri söz konusu olduğunda, onarım ve yerine koyma hiç ayrılamaz.

> "İşletme malzemelerimizi sayılarına göre koruyoruz. Elimizde hangi sayıda lokomotif varsa o sayıda lokomotifi koruyoruz. Birisi yaşlanıp iskartaya çıktığında ve bir yenisini yapmak daha hesaplı göründüğünde, bu yeni yaptığımızın giderini gelirden karşılıyoruz; eskisinden kalan işe yarar ne malzeme varsa, yararlanarak tabii... Her zaman epeyce çok şey kalır... Tekerlekler, dingiller, kazan vb., kısacası eski lokomotifin önemlice bir bölümü geriye kalır." (T. Gooch, Chairman of Great Western Railway Co.,* R. C. Nr. 17 327, 17 329.) – "Onarım yenileme demektir; benim sözlüğümde 'yerine koyma' diye bir şey yok; ... bir demiryolu şirketi bir vagon ya da lokomotifi bir kez aldıysa, onu sonsuza dek iş görebileceği şekilde onarmalıdır." (17 784.) "Lokomotif giderlerini bir İngiliz tren mili başına 8½ peni olarak hesaplıyoruz. Lokomotifleri bu 8½ peni ile sonsuza dek koruyoruz. Makinelerimizi yeniliyoruz. Yeni bir makine satın almak isterseniz, gerektiğinden daha fazla para harcarsınız... Eski makinede her zaman

* Büyük Batı Demiryolu Şirketi Başkanı. –*Almanca ed.*

kullanılabilir durumdaki bir çift tekerlek, bir dingil ya da başka bir parça bulunur ve bu da, tümüyle yeni olan bir makine kadar iyi bir makineyi daha ucuza üretmeye yardımcı olur." (Nr. 17 790.) "Şu anda her hafta yeni bir makine, yani yenisi kadar iyi bir makine üretiyorum, çünkü kazanı, silindiri ve şasisi yeni oluyor." (Nr. 17 823. Archibald Sturrock, Locomotive Superintendent of Great Northern Railway,* R.C., 1867 içinde.)

Vagonlarda da aynısı geçerlidir:

"Zaman içinde lokomotif ve vagon stoku sürekli olarak yenilenir; bir seferinde yeni tekerlekler takılır, bir başka seferde yeni bir şasi yapılır. Aşınma ve yıpranmadan en çok etkilenen hareket sağlayıcı parçalar adım adım yenilenir; makineler ve vagonlar öyle bir dizi onarımdan geçebilir ki, bazılarında eski malzemelerin izi bile kalmaz... Onarımları tümüyle olanaksız hâle geldiğinde bile, eski vagonların ya da lokomotiflerin parçaları yenilerinde kullanılacak şekilde elden geçirilir ve böylece hiçbir zaman demiryolundan tümüyle uzaklaşmazlar. Bu yüzden, hareketli sermaye sürekli bir yeniden üretilme durumundadır; tüm demiryolu yeniden yerleştirildiğinde demiryolu hattı için belirli bir zamanda tek seferde gerçekleşmesi gerekenler, işletme malzemeleri söz konusu olduğunda adım adım ve yıldan yıla gerçekleşir. Bunların varlığı uzun ömürlüdür ve sürekli bir gençleşme süreci içindedir." (Lardner, s. 115, 116.)

Lardner'ın burada demiryolları için sunduğu süreç, tek başına ele alınan bir fabrikaya uymasa bile, sabit sermayenin, bir bütün olarak bir sanayi dalının ya da toplumsal ölçekte bakıldığında genel olarak toplam üretimin içinde gerçekleşen, sürekli, kısmi, onarımla iç içe yürüyen yeniden üretiminin resmini çizer.

Becerikli yönetimlerin, kâr payı elde etmek için, onarım ve yerine koyma kavramlarıyla hangi noktalara kadar oynayabileceklerinin bir kanıtını sunalım. R. P. Williams'ın yukarıda alıntı yaptığımız bildirisine göre, çeşitli İngiliz demiryolu şirketleri, demiryolu hatları ile binaların onarım ve koruma maliyetleri için bir dizi yılın ortalamasına göre aşağıdaki tutarları gelir hesabından düşmüştü (yılda bir İngiliz mili uzunluğunda demiryolu başına):

London & North Western.....	370 sterlin
Midland	225 sterlin
London & South Western.....	257 sterlin
Great Nothern	360 sterlin
Lancashire & Yorkshire	377 sterlin
South Eastern	263 sterlin
Brighton	266 sterlin
Manchester & Sheffield	200 sterlin

* Büyük Kuzey Demiryolu Lokomotif Denetçisi. –*Almanca ed.*

Bu farklılıkların pek azı, gerçek harcamalardaki farklılıklardan doğar; bunlar, neredeyse tümüyle, farklı hesaplama yöntemlerinden, harcama kalemlerinin sermaye hesabına ya da gelir hesabına borç olarak kaydedilmesinden kaynaklanır. Williams açıkça şunu söylüyor:

> "İyi bir kâr payı için gerekli olduğundan, daha düşük olan masraf kaydedilir ve onu taşıyabilecek olan daha büyük bir gelir elde bulunduğundan, en büyük masraf yapılır."*

Belirli durumlarda, aşınma ve yıpranma, dolayısıyla da aynı zamanda bunun yerine koyulması, hesabı tutulmaya değmeyecek kadar küçük olur; bu gibi durumlarda yalnızca onarım giderleri hesaplara dâhil edilir. Lardner'ın demiryollarındaki *works of art* [sanat eserleri] üzerine aşağıda söyledikleri, genel olarak bunlar gibi bütün dayanıklı yapılar, kanallar, doklar, demir ve taş köprüler vb. için de geçerlidir.-

> "Zamanın daha sağlam yapılar üzerinde yavaş işleyen etkisiyle meydana gelen aşınma ve yıpranma, kısa dönemlerde neredeyse hiç hissedilmez, ama uzun bir zaman, örneğin yüzyıllar geçince, en sağlam yapıların kimilerinin ya da hatta hepsinin yeni baştan inşasını zorunlu kılar. Demiryolunun başka kısımlarındaki hissedilebilir aşınma ve yıpranmayla karşılaştırıldığında hissedilemez olan bu aşınma ve yıpranma, evrendeki büyük cisimlerin hareketlerindeki yüz yıllık ve dönemsel eşitsizliklere benzetilebilir. Zamanın demiryollarındaki köprüler, tüneller, viyadükler vb. gibi daha büyük yapılar üzerindeki etkisi, çok uzun dönem aşınma ve yıpranması denebilecek olan şeyin örneklerini sunar. Daha kısa sürelerde gerçekleştirilen onarımlar ya da yerine koymalarla giderilen daha hızlı ve gözle görülebilen bozulmalar dönemsel eşitsizlikleri andırır. Daha sağlam ve dayanıklı yapıların dış yüzlerinde zaman zaman rastlantısal olarak görülebilecek olan bir hasarın giderilmesi de yıllık onarımlar içinde yer alır; ne var ki, zaman, bu gibi onarımlardan bağımsız olarak, bu gibi yapılar üzerinde bile yapacağını yapar, ve bunların yeni baştan yapılmalarını zorunlu kılacak bir duruma düşmüş olacakları gün, ne denli uzak olursa olsun, sonunda ister istemez gelip çatacaktır. Ne var ki, bu zaman, mali ve ekonomik açıdan bakıldığında, pratik hesaplara dâhil edilemeyecek kadar uzakta olabilir." (Lardner, l.c. s. 38, 39.)

Yukarıda söylenenler, dayanma süreleri yüzyılları bulan böyle yapıların hepsi için geçerlidir; bunlar için öndelenen sermayeyi, aşınma ve yıpranmalarına uygun olarak yavaş yavaş yerine koyma yoluna gidilmez; yalnızca, yıllık ortalama koruma ve onarım maliyetleri ürün fiyatına aktarılır.

---

* Marx burada Williams'ın 2 Aralık 1867 tarihli "Money Market Review"da çıkan "On the maintenance and renewal of permanent way..." başlıklı bildirisinden alıntı yapıyor. –*Almanca ed.*

Sabit sermayedeki aşınma ve yıpranmayı yerine koymak için geriye dönen paranın oldukça büyük bir bölümünün, görmüş olduğumuz gibi, bir yıl içinde ya da hatta daha kısa sürelerde yeniden bu sermayenin doğal biçimine dönüştürülmesine karşın, tek tek her bir kapitalist için, sabit sermayesinin, yeniden üretilme günü yıllar geçtikten sonra birdenbire gelen ve o zaman bir bütün olarak yerine koyulması gereken bölümü için, bir amortisman fonu gereklidir. Sabit sermayenin bileşenlerinin önemli bir bölümü, özel nitelikleri yüzünden, parça parça yeniden üretilmeye elverişli olmaz. Ayrıca, yeniden üretimin, değersizleşmiş varlıklara kısa aralıklarla yenilerinin eklenmesi biçiminde, parça parça yapıldığı durumlarda, bu yerine koymanın gerçekleşebilmesi için, üretim dalının özgül karakterine göre, elde daha büyük ya da daha küçük miktarda, önceden oluşturulmuş bir nakit birikiminin bulunması gerekir. Şu ya da bu tutardaki herhangi bir para yetmez; bunun için belirli bir miktardaki bir para tutarına gereksinim duyulur.

Bu konuyu, ileride ele alacağımız kredi sistemini hiç dikkate almadan, salt basit para dolaşımı varsayımı altında incelersek, hareketin mekanizması şöyledir: Birinci Kitapta gösterildiği gibi (Bölüm 3, 3a), bir toplumda elde bulunan paranın bir bölümü dolaşım aracı olarak ya da doğrudan doğruya dolaşımda bulunan paranın dolaysız rezerv fonu olarak işlev görürken, bir başka bölümü hep gömü olarak hareketsiz tutuluyorsa, toplam para kütlesinin gömüye ve dolaşım araçlarına bölünme oranı durmadan değişir. Bizim incelemekte olduğumuz durumda, büyükçe bir kapitalistin elinde gömü olarak büyükçe bir miktarda birikmiş olması gereken para, sabit sermayenin satın alınmasıyla, tek seferde dolaşıma sürülür. Bu para da toplumda yeniden dolaşım aracı ve gömü olarak bölünür. Dolaşımdaki paranın bir bölümü, sabit sermayedeki aşınma ve yıpranma oranında sabit sermaye değerinin kendi başlangıç noktasına geri akmasını sağlayan amortisman fonu aracılığıyla, kendi gömüsü sabit sermayenin satın alınmasıyla dolaşım aracına dönüşmüş ve ondan uzaklaşmış olan aynı kapitalistin elinde –daha uzun ya da daha kısa bir süreliğine– yeniden gömü oluşturur. Toplumda var olan gömünün, bir süre dolaşım aracı olarak işlev görerek, sonra dolaşmakta olan para kütlesinden yeniden gömü olan ayrılarak, durmadan değişen bir dağılım gösterdiği görülür. Kredi sisteminin, büyük sanayideki ve kapitalist üretimdeki gelişmeyle zorunlu olarak paralel giden gelişmesiyle, bu para, gömü olarak değil, sermaye olarak, ama kendi sahibinin elindeki değil, hizmetlerine sunulduğu başka kapitalistlerin elindeki sermaye olarak işlev görür.

Bölüm

9

Öndelenen Sermayenin Toplam Devri. Devir Çevrimleri

★★★

Üretken sermayenin sabit ve akışkan bileşenlerinin devirlerinin farklı biçimlerde ve farklı sürelerde gerçekleştiğini, aynı şekilde, aynı işteki sabit sermayenin değişik bileşenlerinin devirlerinin de, ömürlerindeki ve bu yüzden yeniden üretilme zamanlarındaki farklılığa göre, farklı sürelerde gerçekleştiğini görmüş bulunuyoruz. (Aynı işteki farklı akışkan sermaye bileşenlerinin devirlerindeki gerçek ya da görünürdeki farklılıklar için bu bölümün sonundaki 6. alt bölüme bakınız.)

1. Öndelenen sermayenin toplam devri, farklı bileşenlerinin devirlerinin ortalamasıdır; bunun nasıl hesaplandığı aşağıda görülecektir. Tek sorunun zaman aralıklarının farklılığı olması ölçüsünde, bunların ortalamasını almaktan daha kolay bir şey olamaz elbette; ama:

2. Burada yalnızca nicel ayrımlar değil, nitel ayrımlar da vardır.

Üretim sürecine giren akışkan sermaye, değerinin tümünü ürüne aktarır ve bu yüzden, üretim sürecinin kesintiye uğraması istenmiyorsa, sürekli olarak, ürünün satışıyla ayni olarak yerine koyulması gerekir. Üretim sürecine giren sabit sermaye, ürüne değerinin yalnızca bir bölümünü (aşınma ve yıpranmayı) aktarır ve bu aşınma ve yıpranmaya karşın üretim sürecindeki işlevini sürdürür; bunun için de yalnızca, daha kısa ya da daha uzun zaman aralıklarıyla, ama kuşkusuz akışkan

sermayede olduğu kadar sık olmamak üzere, ayni olarak yerine koyulmayı gerektirir. Bu yerine koyulma zorunluluğu, yeniden üretim vadesi, sabit sermayenin farklı bileşenleri için nicel açıdan farklı olmakla kalmaz; daha önce görmüş olduğumuz gibi, daha uzun süre dayanan, daha uzun ömürlü olan sabit sermayenin bir bölümü, yıllık olarak ya da daha kısa aralıklarla yerine koyulabilir ve eski sabit sermayeye ayni olarak eklenebilir; başka özelliklere sahip bir sabit sermayede ise yerine koyma yalnızca bunun ömrünün sonunda ve tek seferde gerçekleşebilir.

Bu nedenle, sabit sermayenin farklı bölümlerinin özel devirlerini, bunların yalnızca nicel açıdan, yani devir sürelerine göre farklı olmalarını sağlayacak şekilde, devrin türdeş biçimine indirgemek gerekir.

Ü ... Ü'yü, sürekli üretim süreci biçimini başlangıç noktası alırsak, bu nitel özdeşlik gerçekleşmez. Çünkü Ü'nün belirli ögeleri hep ayni olarak yerine koyulmayı gerektirirken, diğerleri gerektirmez. Ama P ... P' biçimi devrin bu özdeşliğini kuşkusuz sağlar. Örneğin 10 000 sterlin değerinde, 10 yıl dayanan, dolayısıyla her yıl $^1/_{10}$ = 1000 sterlinlik bölümü yeniden para-sermayeye dönüşen bir makineyi alalım. Bu 1000 sterlin bir yıl içinde para-sermayeden üretken sermayeye ve meta-sermayeye ve meta-sermayeden yeniden para-sermayeye dönüştürülmüştür. Bu biçim altında değerlendirdiğimizde, söz konusu 1000 sterlin, akışkan sermaye gibi, başlangıçtaki para biçimine geri dönmüştür ve bu 1000 sterlinlik para-sermayenin yıl sonunda yeniden bir makinenin doğal biçimine dönüştürülüp dönüştürülmemesi burada hiçbir şeyi değiştirmez. Bu nedenle, öndelenen üretken sermayenin toplam devrini hesaplarken, onun tüm ögelerini para biçiminde sabitleriz; böylece, devir, para biçimine geri dönüşle son bulmuş olur. Değeri her zaman, değerin para biçiminin yalnızca hesap parası biçimi olduğu sürekli üretim sürecinde bile, para olarak öndelenmiş sayıyoruz. Bu sayede ortalamayı alabiliyoruz.

3. Bunlardan şu sonuç çıkar: Öndelenen üretken sermayenin çok daha büyük bir bölümü, yeniden üretim ve dolayısıyla devir zamanı uzun yıllar alan bir çevrimi kapsayan sabit sermayeden oluşsa bile, yıl boyunca döndürülen sermaye değeri, akışkan sermayenin o yıl içindeki yinelenen devirlerinin sonucu olarak, öndelenen sermayenin toplam değerinden daha büyük olabilir.

Sabit sermaye = 80 000 sterlin, yeniden üretim zamanı = 10 yıl olsun ve böylece her yıl sabit sermayenin 8000 sterlini kendi para biçimine geri dönsün ya da o devrinin $^1/_{10}$'unu tamamlasın. Akışkan sermaye = 20 000 sterlin olsun ve yılda beş devir yapıyor olsun. Bu durumda toplam

sermaye = 100 000 sterlin olur. Devir yapan sabit sermaye = 8000 sterlin, devir yapan dolaşır sermaye 5 × 20 000 = 100 000 sterlindir. Yani, yıl boyunca devir yapan sermaye = 108 000 sterlin, öndelenen sermayeden 8000 sterlin fazladır. Sermayenin $1 + {}^{2}/_{25}$'si devir yapmıştır.

4. Demek ki, öndelenen sermayenin *değer devri*, kendi gerçek yeniden üretim zamanından ya da bileşenlerinin gerçek devir zamanlarından ayrılmaktadır. 4000 sterlinlik bir sermaye, yılda diyelim beş devir yapıyor olsun. Bu durumda devir yapan sermaye 5 × 4000 = 20 000 sterlindir. Ama, her devrin sonunda, yeniden öndelenmek için geri dönen, başlangıçta öndelenmiş olan 4000 sterlinlik sermayedir. Yeniden sermaye olarak işlev gördüğü devir dönemlerinin sayısı, bunun büyüklüğünü değiştirmez. (Artık değer yok sayılıyor.)

Yani, 3'teki örnekte, varsayım uyarınca yıl sonunda kapitalistin eline a) onun yeniden sermayenin akışkan bileşenlerine yatırdığı 20 000 sterlinlik bir değer toplamı, ve b) öndelenen sabit sermayenin değerinden aşınma ve yıpranma yoluyla ayrılmış bulunan 8000 sterlinlik bir tutar geri döner; bunun yanı sıra aynı sabit sermaye üretim sürecindeki varlığını eskisi gibi, ama 80 000 sterlinden 72 000 sterline düşmüş bir değerle sürdürür. Demek ki, öndelenen sabit sermayenin ömrünü doldurmasına ve gerek ürün gerekse değer yaratıcısı olarak işlevini tamamlayıp yerine koyulması gereken günün gelmesine dek, üretim sürecinin, daha bir dokuz yıl sürüp gitmesi gerekecekti. Yani, öndelenen sermaye değeri, bir devirler çevrimi, elimizdeki örnekte birer yıllık on devirden oluşan bir çevrim çizmek durumundadır; ve bu çevrim, kullanılan sabit sermayenin ömrüyle, dolayısıyla onun yeniden üretim ya da devir zamanıyla belirlenir.

Dolayısıyla, kapitalist üretim tarzının gelişimiyle birlikte kullanılan sanayi sermayesinin değer büyüklüğü ve ömrü ne kadar artarsa, sanayinin ve her özel yatırım alanındaki sanayi sermayesinin ömrü de o kadar uzar ve diyelim ortalama on yıllık bir süreyi bulur. Bu ömür bir yandan sabit sermayenin gelişimiyle uzatılıyorsa, diğer yandan da, üretim araçlarındaki, kapitalist üretim tarzının gelişimiyle durmadan güç kazanan sürekli köklü değişiklikler tarafından kısaltılır. Kapitalist üretim tarzındaki gelişmeyle birlikte üretim araçları da değişikliğe uğrar ve bu yüzden fiziksel olarak tükenmelerinden çok önce, manevi aşınma ve yıpranma sonucu sürekli olarak yerlerine başkalarının koyulması bir zorunluluk olur. Bugün, büyük sanayinin en belirleyici dallarında bu yaşam çevriminin ortalamada on yıllık olduğu varsayılabilir. Ama burada kesin sayıyla ilgilenmiyoruz. Şu kadarı açık: Sermayenin sabit bileşeniyle bağlı

tutulduğu, bir dizi yılı kapsayan birbirleriyle bağlantılı devirler çevrimi, iş dünyasının, birbirlerini izleyen depresyon, orta derecede canlılık, çöküş, bunalım dönemlerinden geçtiği dönemsel bunalımlar için maddi bir temel oluşturur. Gerçi, sermaye yatırılan dönemler çok farklıdır ve çakışmaktan uzaktır. Ama bunalım her zaman büyük yeni yatırımların başlangıç noktasını oluşturur. Dolayısıyla, toplumun bütünü ele alındığında, bir sonraki devir çevrimi için yeni bir maddi temel de az çok atılmış olur.[22[a]]

5. Devrin hesaplanma yöntemi üzerine bırakalım Amerikalı bir iktisatçı konuşsun:

> "Kimi iş dallarında öndelenmiş olan tüm sermaye bir yıl içinde pek çok kez döndürülür ya da dolaştırılır. Öteki kimi iş dallarında bir bölüm sermaye bir yıl içinde birden fazla, bir başka bölüm birden az devir yapar. Bir kapitalistin kâr hesabını dayandırması gereken süre, tüm sermayesinin elinden çıkıp yeniden eline dönmesine dek ya da bir devir yapması için geçen ortalama süredir. Belli bir işe girişen birinin, sermayesinin yarısını on yılda ancak bir devir yapan binalara ve makinelere; dörtte birini iki yılda bir devir yapan aletlere vb.; son dörtte birini yılda iki devir yapan ücretlere ve ham maddelere yatırdığını kabul edelim. Tüm sermayesi 50 000 dolar olsun. Bu durumda yıllık harcamaları şöyle olacaktır:
>
> $\frac{50\,000}{2}$ = 10 yılda 25 000 dolar = 1 yılda 2500 dolar
>
> $\frac{50\,000}{4}$ = 2 " 12 500 " = 1 " 6250 dolar
>
> $\frac{50\,000}{4}$ = ½ " 12 500 " = 1 " 25 000 dolar
>
> 1 yılda = 33 750 dolar
>
> Demek ki, toplam sermayesinin bir devir yapması için geçen ortalama süre 16 aydır...* Başka bir örnek alalım: 50 000 dolarlık toplam sermayenin dörtte biri on yılda bir, ikinci dörtte biri yılda bir, arta kalan yarısı yılda iki kez dolaşıyor olsun. O zaman yıllık harcamalar şöyle olur:

22[a] "Kentsel üretim, günlerden oluşan bir çevrime, buna karşılık kırsal üretim, yılları kapsayan bir çevrime bağlıdır." (Adam H. Müller, "Die Elemente der Staatskunst", Berlin 1809, III., s. 178.) Romantiklerin safça sanayi ve tarım algılayışıdır bu.

* Marx, kendi elyazmasında, sermayenin devir süresi için bu tür bir hesaplama biçiminin yanlış olduğunu gösteriyor. Alıntıda bir devir için verilmiş olan ortalama süre (16 ay), 50 000 dolarlık toplam sermayenin %7½'lik kârı dikkate alınarak hesaplanmıştır. Kâr hesaba katılmadığında bu sermayenin devir süresi 18 ayı bulur. –*Almanca ed.*

$$\frac{12\,500}{10} = 1250 \text{ dolar}$$
$$12\,500 = 12\,500 \text{ "}$$
$$25\,000 \times 2 = 50\,000 \text{ "}$$
$$1 \text{ yılda devir yapan} = 63\,750 \text{ dolar"}$$

(Scrope, "Pol. Econ.", edit. Alonzo Potter, New York 1841, s. 142, 143.)*

6. Sermayenin farklı bölümlerinin devirlerindeki gerçek ve görünüşteki farklılıklar. – Aynı Scrope aynı yerde şunları söylüyor [s. 141]**:

> "Bir sanayici, çiftçi ya da tüccarın işçi ücretlerini ödemek için harcadığı sermaye, bu ödemeleri haftada bir yapıyorsa, satışlarından ya da ödenen faturalarından gelen haftalık gelirle belki haftada bir kez döndürüldüğü için, en hızlı dolaşan sermayedir. Onun ham maddelere ve bitmiş ürün stoklarına yatırdığı sermaye, birincilerin satın alınması ile ikincilerin satılması arasında geçen zamana bağlı olarak, ister yılda iki isterse dört devir yapsın, daha az hızlı dolaşır (burada alım ve satımların kredi koşullarının aynı oldukları varsayılıyor). Aletlere ve makinelere bağlanmış sermayesi, ortalama olarak, belki beş ya da on yılda bir kez devir yaptığı, yani tümüyle tüketilip yenilendiği için, daha da yavaş dolaşır (bazı aletler tek bir dizi işlemde kullanılıp ıskartaya çıkıyor olsa bile). Fabrikalar, mağaza, depolar ve ambarlar gibi binalara, yollara, sulama tesislerine vb. yatırılan sermaye hemen hemen hiç dolaşmıyormuş gibi görünür. Oysa gerçekte, bu tesisler de, üretime katkıda bulundukları sırada, tıpkı daha önce anılmış olanlar gibi kullanılıp tüketilir ve üreticinin faaliyetlerini sürdürebilmesi için yeniden üretilmek zorundadırlar. Tek fark, bunların diğerlerine göre daha yavaş tüketilmesi ve yeniden üretilmesidir... Bunlara yatırılan sermaye belki 20 ya da 50 yılda bir devir yapar."

Burada Scrope, ödeme vadeleri ve kredi koşulları yüzünden bireysel kapitalist için akışkan sermayenin belirli parçalarının akışında meydana gelen farklılıkları, sermayenin doğasından ileri gelen devirlerle karıştırıyor. Ücretlerin haftadan haftaya, satışlar ya da faturalar için yapılan ödemelerle gelen haftalık gelirle ödenmek zorunda olduğunu söylüyor. Burada birinci olarak şunun belirtilmesi gerekir: Ödeme süresinin uzunluğuna, yani işçinin kapitaliste ister istemez kredi vermek durumunda kaldığı sürenin uzunluğuna, başka bir deyişle ücretin haftada, ayda, üç ayda, altı ayda vb. bir ödenmesine göre, ücretin kendisiyle ilgili olarak kimi farklılıklar ortaya çıkar. Daha önce açıklanmış olan yasa burada

---

* Burada Potter'ın "Political economy: its objects, uses, and principles" adlı eserinden (New York 1841) alıntı yapılıyor. Sunuş yazısından anlaşılacağı gibi, kitabın büyük bir bölümü, temelde, Scrope'un 1833'te İngiltere'de yayınlanan "The Principles of Political Economy" adlı eserinin ilk on bölümünün tıpkı basımıdır. Potter burada bazı değişiklikler yapmıştır. – *Almanca ed.*

** Almanca baskı editörünün eklediği parantez.

da geçerlidir: "Gerekli ödeme aracı (dolayısıyla tek seferde öndelenecek olan para-sermaye) miktarı, ödeme dönemlerinin uzunluklarıyla doğru* orantılıdır." (I. Kitap, Bölüm 3, 3, b, s. 124.)**

İkincisi: Haftalık ürüne, yalnızca üretimi sırasında bir haftalık emekle eklenen yeni değerin tamamı değil, aynı zamanda haftalık ürün tarafından tüketilmiş olan ham ve yardımcı maddelerin değeri de girer. Onun barındırdığı değer, ürünle birlikte dolaşır. O, bu ürünün satılmasıyla para biçimini alır ve yeniden aynı üretim ögelerine çevrilmesi gerekir. Bu söylenen, ham ve yardımcı maddeler kadar emek gücü için de geçerlidir. Ne var ki, daha önce görülmüş olduğu gibi (Bölüm 6, II., I.), üretimin sürekliliği, hem farklı iş dalları için, hem de aynı iş dalında akışkan sermayenin bu ögesinin farklı bileşenleri için, örneğin kömür ve pamuk için farklı olan bir üretim araçları stokunun elde bulunmasını gerektirir. Dolayısıyla, bu maddelerin durmadan ayni olarak yerlerine koyulmaları gerekse bile, sürekli olarak yenilerinin satın alınması gerekmez. Satın alımların hangi sıklıkta yenileneceği, eldeki stokun büyüklüğüne, onun tükenmesine dek geçen zamana bağlıdır. Emek gücü söz konusu olduğunda, bu tür bir stok oluşturulmaz. Sermayenin emeğe yatırılan parçasının yeniden paraya dönüşümü, yardımcı ve ham maddelere yatırılan parçasının yeniden paraya dönüşümü ile el ele gider. Ne var ki, paranın bir yanda yeniden emek gücüne, öte yanda yeniden ham maddeye dönüşümü, bu iki bileşenin özel satın alınma ve ödenme süreleri nedeniyle birbirinden ayrı ilerler; biri elde üretim amacıyla stokta tutmak için daha uzun vadelerle, öteki, yani emek gücü, daha kısa, örneğin haftalık vadelerle satın alınır. Öte yandan, kapitalist, üretim stokunun yanında, bir de bitmiş metalar stoku tutmak zorundadır. Satış güçlükleri vb. bir yana, örneğin, sipariş üzerine belirli bir meta kütlesinin üretilmesi gerekir. Siparişin son bölümü üretilirken, o sırada bitmiş bulunan metalar, sipariş eksiksiz olarak karşılanabilir olana kadar depoda bekler. Akışkan sermayenin tek tek ögeleri, üretim sürecinin geçici bir aşamasında başka ögelere göre daha uzun bir süre boyunca kalmak zorunda olduğunda (kerestenin kurumaya bırakılması için vb.), akışkan sermayenin devrinde başka farklılıklar ortaya çıkar.

Scrope'un burada atıfta bulunduğu kredi sistemi, ticaret sermayesi gibi, tek tek kapitalistler için devri değişikliğe uğratır. Toplumsal ölçekte ise, devri, yalnızca üretimi değil, aynı zamanda tüketimi hızlandırdığı ölçüde değiştirir.

---

* 1. ve 2. baskılarda: "ters". –*Almanca ed.*

** MEW, Band 23, s. 156 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 143-144]. –*Almanca ed.*

Bölüm

10

Sabit ve Dolaşır Sermaye Teorileri. Fizyokratlar ve Adam Smith

★★★

Sabit ve dolaşır sermaye ayrımı, Quesnay'de *avances primitives* [başlangıç öndelikleri] ve *avances annuelles* [yıllık öndelikler] olarak görünür. Quesnay, bu ayrımı doğru bir şekilde, üretken sermayenin içindeki, dolaysız üretim sürecine dâhil olmuş sermayenin içindeki bir ayrım olarak ortaya koyar. Onun gerçekten üretken saydığı biricik sermaye, tarımda kullanılan sermaye, yani çiftçinin sermayesi olduğundan, bu ayrınlar da yalnızca çiftçinin sermayesi için ortaya çıkar. Sermayenin bir bölümünün yıllık devir süresi ile öteki bölümünün bir yılı aşan (on yıllık) devir süresi de buradan çıkar. Gelişimin seyri içinde, fizyokratların bu ayrımları diğer sermaye türlerine, genel olarak sanayi sermayesine uyguladıkları da olur. Bir yıllık ve çok yıllık öndelikler arasındaki ayrım toplum açısından öylesine önem taşır ki, A. Smith'ten sonra bile birçok iktisatçı bu tanıma geri dönmektedir.

Bu iki öndelik türü arasındaki ayrım, ancak öndelenen para üretken sermaye ögelerine dönüştürüldüğü zaman ortaya çıkar. Sadece ve sadece üretken sermaye içindeki bir ayrımdır bu. Bu nedenle, parayı, başlangıç öndelikleri ya da yıllık öndelikler arasında saymak Quesnay'nin aklına gelmez. Üretim öndelikleri olarak, yani üretken sermaye olarak, bunların ikisi de hem paranın, hem de piyasada bulunan metaların

karşısında yer alır. Dahası, bu iki üretken sermaye ögesi arasındaki ayrım, Quesnay'de, doğru olarak, bunların bitmiş ürünün değerine farklı biçimlerde girmelerine, dolayısıyla değerlerinin ürün değeriyle farklı biçimlerde dolaştırılmasına ve birinin değeri her yıl tümüyle, ötekininki ise daha uzun dönemlerde parça parça yerine koyulduğu için, farklı biçimlerde yerlerine koyulmalarına ya da yeniden üretilmelerine indirgenir.[23]

A. Smith'le gelen biricik ilerleme, kategorilerin genelleştirilmesi olmuştur. Onun elinde bu ayrım, bir özel sermaye biçimine, çiftçi sermayesine değil, her üretken sermayenin tüm biçimlerine uygulanır. Bu nedenle, yıllık ve daha çok yıllık devirler arasında tarım göz önünde tutularak yapılan ayrımın yerini değişik devir sürelerine göre yapılan genel ayrımın alacağı, böylece, dolaşır sermayenin devir süreleri ne olursa olsun, ister bir yıl ister bir yıldan uzun ya da kısa olsun, sabit sermayenin bir devrinin dolaşır sermayenin bir devrinden her zaman daha fazlasını kapsayacağı kendiliğinden ortaya çıkar. Böylece, Smith'te *avances annuelles* [yıllık öndelikler] dolaşır sermayeye, *avances primitives* [başlangıç öndelikleri] sabit sermayeye dönüşür. Ama Smith'in sağladığı ilerleme, kategorilerin bu genelleştirilmesi ile sınırlı kalır. Onun açıklaması Quesnay'ninkinden çok geride kalır.

Smith'in incelemesini başlatırken kullandığı kaba ampirik tarz, daha en başta bulanıklığa yol açar:

> "There are two different ways in which a capital may be employed so as to yield a revenue or profit to its employer." ["Bir sermayenin kendisini kullanan kişiye bir gelir ya da kâr sağlamak için kullanılabileceği iki farklı yol vardır."] ("Wealth of Nations", Book II, chap. I, s. 185. Edit. Aberdeen 1848.)

Bir değerin, sermaye olarak işlev görmek için, sahibi olan kişiye bir artık değer sağlamak için yatırılabileceği biçimler, sermaye yatırım

---

23 Krş. Quesnay, "Analyse du Tableau Économique" ("Physiocrates", éd. Daire, I. Partie, Paris 1846). Burada örneğin şöyle söylenir: "Yıllık öndelikler, her yıl ekim işleri için yapılan giderlerden meydana gelir; bu öndelikleri girişimin kurulması için gerekli fonlar olan başlangıç öndeliklerinden ayırmak gerekir." (s.59.) – Daha genç fizyokratların yazılarında bu *avances* [öndelikler] sıklıkla doğrudan doğruya sermaye olarak gösterilir: "Capital ou avances [sermaye ya da öndelikler]." Dupont de Nemours, "Maximes du Docteur Quesnay, ou résumé de ses principes d'économie sociale" [1. ve 2. baskılarda: "Origine & Progrès d'une science nouvelle", 1767 –*Almanca ed.*] (Daire, I, s. 391.); bir başkası, Le Trosne: "İnsan eliyle meydana getirilen emek ürünlerinin daha uzun ya da daha kısa ömürlü oluşlarına göre, bir ulus kendi yıllık yeniden üretiminden bağımsız olan hatırı sayılır büyüklükte bir zenginlik fonunu elinde bulundurur, uzunca bir dönem boyunca birikmiş bir *sermaye*yi oluşturan ve kökeninde ürünlerle ödenen bu fon sürekli biçimde korunur ve durmadan artar." (Daire, II, s. 928, 929.) – Turgot, *avances* için daha da düzenli olarak sermaye sözcüğünü kullanır ve *manufacturiers*'nin [fabrikatörlerin] *avances*'ını çiftçilerinkilerle daha da fazla özdeşleştirir (Turgot, "Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses" 1766.).

alanları kadar farklı ve çeşitlidir. Soru, sermayenin yatırılabileceği farklı üretim dallarının hangileri olduğudur. Soru böyle formüle edildiğinde, burada bitmez. Değerin, üretken sermaye olarak yatırılmasa bile, sahibi olan kişi için nasıl olup da sermaye olarak, örneğin, faiz getiren sermaye, tüccar sermayesi vb. olarak işlev görebildiği sorusunu da içerir. Dolayısıyla, burada, çözümlemenin gerçek nesnesi olan şu sorunun dağlar kadar uzağındayız: *Üretken* sermayenin, farklı yatırım alanları bir yana, kendi farklı ögelerine bölünmesi, onun devri üzerinde ne şekilde etkide bulunur?

A. Smith hemen ardından şöyle devam eder:

> "First, it may be employed in raising, manufacturing, or purchasing goods, and selling them again with a profit." ["Birincisi, meta yetiştirmek, imal etmek ya da satın almak ve bunları bir kârla yine satmak için kullanılabilir."]

A. Smith burada bize, sermayenin tarımda, manifaktürde ve ticarette kullanılabilecek olduğundan başka hiçbir şey söylemiyor. Yani, yalnızca, sermayenin farklı yatırım alanlarından ve bu arada, ticaret örneğinde olduğu gibi, sermayenin dolaysız üretim sürecine dâhil olmadığı, dolayısıyla üretken sermaye olarak işlev görmediği yatırım alanlarından söz ediyor. Böyle yaparak, fizyokratların üretken sermaye içindeki ayrımları ve bunların devir üzerindeki etkilerini dayandırdıkları temelden artık ayrılmış oluyor. Evet, tümüyle *üretken* sermayenin üretim sürecindeki ve değer oluşturma sürecindeki, kendileri de onun devrinde ve onun yeniden üretiminde farklılıklara yol açan farklılıklarla ilgili olan bir soru hakkında, tüccar sermayesini de hemen bir örnek olarak alıyor.

Smith şöyle devam ediyor:

> "The capital employed in this manner yields no revenue or profit to its employer while it either remains in his possession or continues in the same shape." ["Bu şekilde kullanılan sermaye, kullanıcısının mülkiyetinde kalırken ya da aynı biçimde devam ederken, kullanıcısına gelir ya da kâr sağlamaz."]

The capital employed in this manner! [Bu şekilde kullanılan sermaye!] Ama Smith, tarıma ve sanayiye yatırılmış sermayeden söz ediyor ve bize daha sonra, bu şekilde yatırılan sermayenin sabit sermaye ile dolaşır sermayeye bölündüğünü söylüyor! Demek ki, sermayenin bu şekilde yatırılması, sermayeyi ne sabit ne de dolaşır sermaye yapabilir.

Yoksa, metalar üretmek ve bu metaları bir kârla satmak, metalara dönüşümünden sonra satılmak ve ancak satış aracılığıyla satıcının mülkiyetinden alıcının mülkiyetine geçmek için kullanılan sermayenin, ikincisi, meta olarak kendi doğal biçiminden kendi para biçimine dönüşmek zorunda olduğunu ve bu nedenle, sahibinin mülkiyetinde ya

da –onun için– aynı biçimde kaldığı sürece sahibi için yararsız olduğunu mu kastediyordu? Ama sorun gelir şuna varır o zaman: Daha önce üretken sermaye biçiminde, üretim sürecine ait bir biçimde işlev görmüş olan aynı sermaye değeri, şimdi meta-sermaye ve para-sermaye olarak, dolaşım sürecine ait biçimlerde işlev görür; dolayısıyla artık ne sabit ne de akışkan sermayedir. Ve, ham ve yardımcı maddelerle, yani akışkan sermayeyle eklenen değer ögeleri için olduğu kadar, emek araçlarının kullanımıyla, yani sabit sermayeyle eklenen değer ögeleri için de geçerlidir bu. Buradan giderek de sabit ve akışkan sermaye ayrımına azıcık olsun yaklaşmış olmayız.

Devam ediyor:

> "The goods of the merchant yield him no revenue or profit till he sells them for money and the money yields him as little till it is again exchanged for goods. His capital is continually going from him in one shape, and returning to him in another, and it is only by means of such circulation, or successive exchanges, that it can yield any profit. Such capitals, therefore, may very properly be called circulating capitals." ["Tüccar metalarını para karşılığında satana dek bunlar kendisine ne gelir ne de kâr getirir; ve yeniden metalarla değiştirilmedikçe para da pek bir şey getirmez ona. Sermayesi sürekli olarak bir şekilde kendisinden ayrılır, bir başka şekilde kendisine döner ve ona bir kâr sağlaması ancak böyle bir dolaşım ya da birbirini izleyen mübadele işlemleri aracılığıyla gerçekleşir. Bu nedenle bu gibi sermayelere pek yerinde olarak dolaşır sermaye denebilir."]

A. Smith'in burada dolaşır sermaye diye tanımladığı şey, benim *dolaşım sermayesi* adını vermek istediğim sermayedir; üretim sürecine ait biçimine, üretken sermaye biçimine karşıt olarak, dolaşım sürecine ait, mübadele (madde değişimi ve el değişimi) yoluyla gerçekleşen biçim değişikliğine ait, meta-sermaye ve para-sermaye biçimindeki sermayedir. Bunlar, sanayici kapitalistin sermayesini böldüğü özel türler değil, öndelenen aynı sermaye değerinin, *curriculum vitae*'si [yaşam öyküsü] boyunca art arda sürekli yeniden girip çıktığı farklı biçimlerdir. A. Smith, fizyokratlara göre büyük bir gerileme anlamına gelmek üzere, bunları, sermaye değeri *üretken* sermaye biçiminde bulunurken, sermaye değerinin dolaşımında, onun birbirlerini izleyen biçimlerden oluşan devresinde ortaya çıkan biçim farklılıklarıyla aynı kefeye koyar. Bu biçim farklılıkları, farklı üretken sermaye ögelerinin değer yaratma sürecine katılma ve değerlerini ürüne aktarma tarzlarının farklılığından kaynaklanır. Bir yandan, üretken sermaye ile dolaşım alanında bulunan sermaye (meta-sermaye ile para-sermaye), öte yandan, sabit sermaye ile akışkan sermaye hakkındaki bu temel karışıklığı daha sonra ele alacağız. Sabit sermayeye öndelenen sermaye değeri, tıpkı

akışkan sermayeye öndelenen sermaye değeri gibi ürün tarafından dolaştırılır ve meta-sermayenin dolaşımıyla, ikincisi gibi, para-sermayeye dönüşür. Ayrım, yalnızca, sabit sermayenin değerinin parça parça dolaşmasından ve dolayısıyla daha kısa ya da daha uzun aralıklarla yine parça parça yerine koyulmak, doğal biçiminde yeniden üretilmek zorunda olmasından kaynaklanır.

A. Smith'in burada dolaşır sermayeden söz ederken, dolaşım sermayesinden, yani dolaşım sürecine ait biçimlerindeki sermaye değerinden (meta-sermaye ve para-sermaye) başka bir şey anlamadığını, kendisinin seçtiği fazlasıyla uygunsuz örnek kanıtlıyor. Örnek olarak, hiçbir şekilde üretim sürecine ait olmayan, yalnızca dolaşım alanında bulunan, yalnızca dolaşım sermayesinden oluşan bir sermaye türünü, tüccar sermayesini alıyor.

Sermayenin üretken sermaye olarak hiç görünmediği bir örnekle işe başlamanın ne kadar anlamsız olduğunu hemen ardından yine kendisi söylüyor:

> "The capital of a merchant, for example, is altogether a circulating capital." [Örneğin, bir tüccarın sermayesi, bütünüyle bir dolaşır sermayedir."]

Ama dolaşır sermaye ile sabit sermaye arasındaki ayrımın, bize daha sonra söylendiği üzere, üretken sermayenin kendi içindeki temel ayrımlardan kaynaklanması gerekiyordu. A. Smith'in kafasının bir yanında fizyokratlardan gelen ayrım, öteki yanında sermaye değerinin devresi sırasında geçirdiği biçim farklılıkları vardır. Ve bu ikisi tümüyle birbirine karışmıştır.

Ne var ki, paranın ve metanın biçim değiştirmesiyle, tek başına değerin bu biçimlerin birinden diğerine dönüşmesiyle kârın nasıl ortaya çıkacağı hiçbir şekilde anlaşılamaz. Smith burada yalnızca dolaşım alanında hareket eden tüccar sermayesiyle işe başladığı için, bir açıklama bulmak tümüyle olanaksızlaşır. Bu konuya ileride geri döneceğiz; öncelikle, sabit sermaye üzerine ne dediğini görelim:

> "Secondly, it" (capital) "may be employed in the improvement of land, in the purchase of useful machines and instruments of trade, or in such like things as yield a revenue or profit without changing masters, or circulation any further. Such capitals, therefore, may very properly be called fixed capitals. Different occupations require very different proportions between the fixed and circulating capitals employed in them ... Some part of the capital of every master artificer or manufacturer must be fixed in the instruments of his trade. This part, however, is very small in some, and very great in others ... The far greater part of the capital of all such master artificers" (wie Schneider, Schuster, Weber) "however is circulated, either in the

> wages of their workmen, or in the price of their materials, and to be repaid with a profit by the price of the work." ["İkincisi, o," (sermaye) "toprağın iyileştirilmesi, yararlı makinelerin ve iş araçlarının satın alınması ya da bunlar gibi sahip değiştirmeden ya da daha fazla dolaşmadan, bir gelir ya da kâr getiren şeyler için kullanılabilir. Bu nedenle bu gibi sermayelere pek yerinde olarak sabit sermaye denebilir. Farklı işler kendilerinde kullanılan sabit ve dolaşır sermayeler arasında çok farklı oranlar gerektirir ... Her zanaat ustasının ya da imalatçının sermayesinin bir bölümü, kendi dalının iş araçlarında sabitlenmek zorundadır. Ama bu bölüm kimilerinde çok küçük, kimilerinde çok büyük olur. ... Ne var ki, bu gibi zanaat ustalarının" (terzi, ayakkabıcı, dokumacı gibi) "hepsinin sermayelerinin çok büyük bölümü, ya işçilerinin ücretlerinde ya da malzemelerinin fiyatlarında dolaşır ve bir kârla birlikte işin fiyatıyla geri ödenir."]

Kârın kaynağı hakkındaki çocuksu belirleme bir yana, buradaki zayıflık ve karışıklık hemen görülür: Örneğin, bir makine imalatçısı için, makine, meta-sermaye olarak dolaşan üründür; yani A. Smith'in sözleriyle:

> "is parted with, changes masters, circulates further." ["elden çıkarılır, sahip değiştirir, dolaşmaya devam eder."]

Bu durumda makine, onun kendi tanımına göre, sabit değil, dolaşır sermaye olurdu. Bu karışıklık yine şuradan kaynaklanır: Smith, farklı üretken sermaye ögelerinin farklı türlerdeki dolaşımlarından kaynaklanan sabit ve dolaşır sermaye ayrımını, üretim süreci içindeyken *üretken* sermaye olarak, buna karşılık dolaşım alanı içindeyken dolaşım sermayesi, yani meta-sermaye ya da para-sermaye olarak işlev gören aynı sermayenin geçirdiği biçim farklılıklarıyla karıştırır. Böyle olunca, A. Smith için aynı şeyler, sermayenin yaşam sürecinde aldıkları yerlere göre, (emek araçları, üretken sermaye ögeleri olarak) sabit sermaye olarak ve (üretim alanından dolaşım alanına sürülen ürün olarak) "dolaşır" sermaye, meta-sermaye olarak işlev görebilir.

Ama A. Smith sınıflandırmasının tüm temelini birdenbire değiştirir ve birkaç satır öncesinde incelemesini başlatırken söylediklerileyle çelişir. Özellikle şu cümlede:

> "There are two different ways in which a capital may be employed so as to yield a revenue or a profit to its employer", ["Bir sermayenin, kullanıcısına bir gelir ya da kâr sağlamak için kullanılabileceği iki farklı yol vardır",]

yani, dolaşır sermaye olarak ya da sabit sermaye olarak. Buna göre, bunlar, örneğin ya sanayide ya da tarımda kullanılabilecek olan sermayeler gibi, birbirlerinden bağımsız farklı sermayelerin farklı kullanım biçimleriydi. – Ama şimdi şöyle söyleniyor:

"Different occupations require very different proportions between the fixed and circulating capitals employed in them." ["Farklı işler kendilerinde kullanılan sabit ve dolaşır sermayeler arasında çok farklı oranlar gerektirir."]

Sabit ve dolaşır sermaye, artık farklı, bağımsız sermaye yatırımları değil, aynı üretken sermayenin, farklı yatırım alanlarında bu sermayenin toplam değerinin farklı dilimlerini oluşturan farklı bölümleridir. Dolayısıyla, *üretken* sermayenin konunun gereğine göre bölünmesinden kaynaklanan ve bu nedenle yalnızca bu bakımdan geçerli olan ayrımlardır bunlar. Ama tüccar sermayesinin salt dolaşır sermaye olarak sabit sermayenin karşısına yerleştirilmesi bununla yine çelişir; çünkü Smith'in kendisi şöyle der:

"Bir tüccarın sermayesi bütünüyle bir dolaşır sermayedir."

Bu, gerçekten de yalnızca dolaşım alanında işlev gören bir sermayedir ve üretken sermayenin, üretim sürecine katılan sermayenin karşısına genel olarak böyle bir sermaye olarak çıkar, ama tam bu yüzden üretken sermayenin sabit bileşeninin karşısına üretken sermayenin akışkan (dolaşır) bileşeni olarak çıkamaz.

Smith, verdiği örneklerde, sabit sermaye olarak *instruments of trade*'i [iş araçlarını] sabit sermaye olarak, ücretlere ve ham maddeler dâhil olmak üzere yardımcı maddelere yatırılan (*repaid with a profit by the price of the work* [bir kârla birlikte işin fiyatıyla geri ödenen]) sermaye parçasını dolaşır sermaye olarak gösterir.

Demek ki, ilk önce, bir yanda emek sürecinin farklı bileşenlerinden, emek gücünden (emekten) ve ham maddelerden, öte yanda emek araçlarından yola çıkılıyor. Ama bunlar, sermaye olarak işlev görecek bir değer tutarı kendilerine yatırılmış bulunduğu için sermaye bileşenleridir. Bunlar bu ölçüde *üretken* sermaye, yani üretim sürecinde işlev gören sermayenin maddi ögeleri, varoluş biçimleridir. İyi de, bunların bir bölümüne neden sabit deniyor? Çünkü,

"some parts of the capital must be fixed in the instruments of trade". ["sermayenin bir bölümü iş araçlarında sabitlenmek zorundadır".]

Ama öteki bölüm de ücretlerde ve ham maddelerde sabitlenmiştir. Bununla birlikte, makineler ve

"instruments of trade ... such like things ... yield a revenue or profit without changing masters, or circulating any further. Such capitals, therefore, may very properly be called fixed capitals". ["iş araçları ... ya da bunlar gibi şeyler... sahip değiştirmeden ya da daha fazla dolaşmadan, bir gelir ya da kâr getirir. Bu nedenle bu gibi sermayelere pek yerinde olarak sabit sermaye denebilir".]

Örneğin, madenciliği alalım. Emek nesnesi, örneğin bakır, ilk olarak emek aracılığıyla elde edilmesi gereken bir doğa ürünü olduğundan, burada ham madde hiç kullanılmaz. İlk olarak elde edilmesi gereken bakır, sürecin daha sonra meta ya da meta-sermaye olarak dolaşan ürünü, bir üretken sermaye ögesi oluşturmaz. Üretken sermaye değerinin hiçbir parçası ona yatırılmış değildir. Öte yandan, üretim sürecinin öteki ögeleri, emek gücü ve kömür, su vb. gibi yardımcı maddeler de yine maddi olarak ürüne girmez. Kömür tümüyle tüketilir ve tıpkı makinelerin vb. yalnızca bir değer parçasının ürüne girmesi örneğinde olduğu gibi, ürüne yalnızca değeriyle girer. Son olarak, işçi, ürünün, yani bakırın karşısında, makine kadar bağımsız kalır. Yalnızca, onun emeğiyle ürettiği değer, şimdi bakırın değerinin bileşenidir. Demek ki, bu örnekte, tek bir üretken sermaye bileşeni bile el (*master* [sahip]) değiştirmemektedir ya da bunların hiçbiri dolaşımlarını sürdürmemektedir; çünkü bunların hiçbiri ürüne maddi olarak girmemektedir. Öyleyse, burada dolaşır sermaye nerededir? A. Smith'in kendi tanımına göre, bir bakır madeninde kullanıma giren tüm sermaye, yalnızca sabit sermayeden oluşurdu.

Yukarıdakinden farklı olarak, ürünün tözünü oluşturan ham maddeler ve ayrıca, ürüne ısıtma amaçlı kömür gibi yalnızca değer olarak değil, maddi olarak da giren yardımcı maddeler kullanan bir başka sanayiyi alalım. Ürünle, örneğin iplikle birlikte, onu oluşturan ham madde olan pamuk da el değiştirir ve üretim sürecinden çıkıp tüketim sürecine girer. Ama pamuk bir üretken sermaye ögesi olarak işlev gördüğü sürece, sahibi onu satmak yerine işler, ondan iplik yaptırır. Onu elinden çıkarmaz. Ya da, Smith'in yanlış ve saçma kaba ifadesiyle, *by parting with it, by its changing masters, or by circulating it* [onu elden çıkararak, onun sahip değiştirmesiyle ya da onu dolaştırarak] ondan bir kâr sağlamaz. Makinelerinin dolaşmasına izin vermediği gibi malzemelerinin dolaşmasına da izin vermez. Bunlar, tıpkı iplik eğirme makineleri ve fabrika binaları gibi, üretim sürecinde sabitlenmiştir. Evet, üretken sermayenin bir bölümü nasıl sürekli olarak emek araçları biçiminde sabitlenmiş bulunuyorsa, bir bölümü de sürekli olarak kömür, pamuk vb. biçiminde sabitlenmiş olmak zorundadır. Buradaki tek fark, örneğin haftalık iplik üretimi için gereken pamuk, kömür vb. o haftanın ürününün üretiminde tümüyle tüketilir, bu yüzden yerlerine yeni pamuğun, kömürün vb. koyulması gerekir, başka bir deyişle, bu üretken sermaye ögeleri, tür olarak özdeş kalmakla birlikte, sürekli olarak aynı türdeki yenilerinden oluşurken, tek başına aynı iplik makinesinin, tek başına aynı fabrika binasının, yerlerine aynı türden yenileri koyulmadan, çok sayıda haftalık üretime katılmasıdır. Üretken sermayenin tüm bileşenleri, üretken sermaye ögeleri

olarak üretim sürecinde sürekli sabitlenir, çünkü üretim süreci bunlar olmadan yürüyemez. Ve, ister sabit ister akışkan olsunlar, üretken sermayenin tüm ögeleri, dolaşım sermayesinin, yani meta-sermayenin ve para-sermayenin karşısında, aynı ölçüde üretken sermaye olarak yer alır.

Emek gücüne baktığımızda aynı şeyleri görürüz. Üretken sermayenin bir bölümü sürekli olarak emek gücünde sabitlenmiş olmak zorundadır ve her yerde, aynı kapitalistler tarafından uzunca bir süre boyunca kullanılan emek güçleri, tıpkı makineler gibi, aynı özdeş emek güçleridir. Emek güçleri ile makineler arasındaki fark, burada, makinenin tek seferde satın alınmasına (örneğin taksitle satın alındığında bu da söz konusu olmaz) karşın işçi için durumun böyle olmamasından değil, emek gücünü harcayan emeğin, ürünün değerine bir bütün olarak girmesine karşın, makinenin değerinin yalnızca parça parça girmesinden ileri gelir.

Smith, sabit sermayenin karşıtı olarak dolaşır sermayeden söz ederken farklı tanımları birbirine karıştırır:

> "The capital employed in this manner yields no revenue or profit to its employer, while it either remains in his possession or continues in the same shape." ["Bu şekilde kullanılan sermaye, kullanıcısının mülkiyetinde kalırken ya da aynı biçimde devam ederken, kullanıcısına gelir ya da kâr sağlamaz."]

Ürünün, meta-sermayenin, dolaşım alanında geçirdiği ve metaların el değiştirmesine aracılık eden salt biçimsel meta başkalaşımlarını, üretken sermayenin farklı ögelerinin üretim süreci sırasında geçirdikleri nesnel başkalaşımlarla aynı düzeyde görür. Metaların paraya ve paranın metalara dönüşümünü, alım ve satımı, burada, hiçbir ayrım gözetmeden, üretim ögelerinin ürüne dönüşümüyle aynı sepete koyar. Onun dolaşır sermaye için verdiği örnek, metadan paraya, paradan metaya dönüşen tüccar sermayesi, meta dolaşımına ait olan M – P – M biçim değişikliğidir. Ama, dolaşım alanındaki bu biçim değişikliği, işlev görmekte olan sanayi sermayesi için, paranın yeniden dönüştüğü metaların, üretim ögeleri (emek araçları ve emek gücü) olması, dolayısıyla, biçim değişikliğinin, sanayi sermayesinin işlevinin sürekliliğine, yani sürekli bir süreç olarak ya da yeniden üretim süreci olarak üretim sürecinin sürekliliğine aracılık etmesi anlamını taşır. Tüm bu biçim değişikliği *dolaşım* alanında gerçekleşir; metaların fiilen el değiştirmelerine aracılık eden de bu biçim değişikliğidir. Buna karşılık, üretken sermayenin kendi üretim süreci içinde geçirdiği başkalaşımlar, *emek sürecine* ait, üretim ögelerini amaçlanan ürüne dönüştürmek için gerekli olan başkalaşımlardır. A. Smith, üretim araçlarının bir bölümü, maddi olanı, kendisini değiştirirken ve tam da değişimi aracılığıyla üretim araçları olma belirliliğini kazanırken, üretim

araçlannın bir başka bölümünün (gerçek emek araçlarının), kendi doğal biçimlerini değiştirmeyerek, kendilerini yalnızca adım adım tüketerek, emek sürecinde hizmet etmelerine (bunu yanlış şekilde ifade eder: *yield a profit to their master* [sahiplerine bir kâr sağlarlar]) tutunur. Ama üretken sermaye ögelerinin üretim sürecindeki bu farklı davranışları, sabit sermaye ile sabit olmayan sermaye arasındaki ayrımın kendisini değil, yalnızca bunun çıkış noktasını oluşturur; söz konusu davranış farklarının, kapitalist olan ve olmayan tüm üretim tarzlan için aynı şekilde geçerli olması bile bunu gösterir. Ama bu farklı maddi davranışlar, ürüne *değer aktarımı*na karşılık gelir ve ürüne değer aktarımı da, ürün satışı yoluyla değerin yerine koyulmasına karşılık gelir; söz konusu ayrım da ancak bu sonuncusu tarafından oluşturulur. Demek ki, sermaye, emek araçlannda sabitlenmiş olduğu için değil, emek araçlarına yatınlan değerinin bir bölümü ürünün değer bileşeni olarak dolaşırken, bir bölümü emek araçlannda sabitlenmiş olarak kaldığı için sabit sermayedir.

> "If it" (the stock) "is employed in procuring future profit, it must procure this profit by staying with him" (the employer) "or by going from him. In the one case it is a fixed, in the other it is a circulating capital." ["O," (sermaye) "gelecekte kâr elde etmek için kullanılıyorsa, bu kârı kendisiyle" (kullanıcıyla) "kalarak ya da kendisinden ayrılarak sağlamak zorundadır. Bir durumda sabit, diğer durumda dolaşır bir sermayedir."] (s. 189.)

Burada her şeyden önce, sıradan kapitalistin bakış açısından türetilen ve A. Smith'in daha iyi olan içrek kavrayışıyla tümüyle çelişen kaba ampirik kâr anlayışı göze çarpıyor. Ürünün fiyatında, hem malzemelerin ve emek gücünün fiyatı, hem de aynı şekilde emek araçlanndan aşınma ve yıpranma yoluyla ürüne taşınan değer parçası yerine koyulmuştur. Ama kâr, hiçbir durumda bu yerine koyulmadan kaynaklanmaz. Ürün üretimi için öndelenen bir değerin, onun satışıyla tümüyle mi yoksa parça parça mı, tek seferde mi yoksa adım adım mı yerine koyulduğu, yalnızca yerine koyulmanın biçimini ve süresini değiştirebilir; ama hiçbir durumda her ikisinde ortak olan şeyi (değerin yerine koyulmasını) artık değer yaratımına dönüştüremez. Burada temelde yatan alışılmış düşünce, artık değer ancak ürünün satılması yoluyla, ürünün dolaşımı yoluyla gerçekleştirildiğinden, onun yalnızca satıştan, dolaşımdan kaynaklandığıdır. Aslında, kârın farklı ortaya çıkma biçimi, burada yalnızca, üretken sermayenin farklı ögelerinin farklı işlere yaradıklannın, üretken ögeler olarak emek sürecinde farklı etkilerde bulunduklarının yanlış bir ifadesidir. Sonuçta, ayrım, emek sürecinden ya da değerlenme sürecinden, üretken sermayenin kendisinin işlevinden türetilmez; bunun yerine, yalnızca, sermayesinin bir parçasının kendisi için bir şekilde, bir

başka parçasının bir başka şekilde yararlı olduğu iddia edilen bireysel kapitalist için öznel olarak geçerli olması istenir.

Buna karşılık, Quesnay, ayrımları yeniden üretim sürecinden ve bunun gereklerinden türetmişti. Bu sürecin sürekli olabilmesi için, yıllık ürünün değeri kullanılarak, yıllık öndeliklerin değerinin her yıl tümüyle yerine koyulması gerekir; buna karşılık yatırım sermayesinin değerinin yalnızca parça parça yerine koyulması gerekir; bu sermayenin değeri, ancak bir dizi yılı kapsayan, örneğin on yıllık bir dönemde tümüyle yerine koyulmak ve dolayısıyla tümüyle yeniden üretilmek (aynı türden yenileriyle yenilenmek) zorundadır. Yani A. Smith, Quesnay'nin çok gerisinde kalır.

Böylece, A. Smith'e, sabit sermayenin belirlenmesi konusunda, bunların, oluşumlarına katkıda bulundukları ürünler karşısında, üretim sürecinde biçimlerini değiştirmeyen ve tümüyle tüketilmelerine kadar üretim içinde hizmette bulunmaya devam eden emek araçları olduklarını söylemek dışında hiçbir şey kalmıyor. Şunlar unutuluyor: Üretken sermayenin tüm ögeleri doğal biçimleri içinde (emek araçları, malzemeler ve emek gücü olarak) sürekli olarak ürünün ve meta olarak dolaşan ürünün karşısında yer alır ve malzemeler ile emek gücünden oluşan bölüm ile emek araçlarından oluşan bölüm arasındaki farkın kaynağında, yalnızca, emek gücüyle ilgili olarak: sürekli olarak yeniden satın alınması (emek araçları gibi ömrü boyunca kullanılmak üzere satın alınmaması); malzemelerle ilişkili olarak: emek sürecinde aynı özdeş örnekleriyle değil, sürekli olarak aynı türdeki yeni örnekleriyle işlev görmeleri vardır. Aynı zamanda, A. Smith'in doğal olarak sabit sermayenin aşınma ve yıpranmasını daha önce ürün fiyatının parçası olarak açıklamış olmasına karşın, sabit sermayenin değerinin dolaşmadığı yanlış görüntüsü yaratılır.

Dolaşır sermayenin sabit sermaye ile karşıtlığıyla ilgili olarak, dolaşır sermayenin bu karşıtlığa yalnızca, ürünün değeriyle *tümüyle* yerine koyulması ve bu nedenle ürünün başkalaşımına tümüyle katılması gereken üretken sermaye bileşeni olduğu için sahip olduğu; sabit sermaye içinse bu durumun söz konusu olmadığı vurgulanmaz. Bunun yerine, dolaşır sermaye, sermayenin üretim alanından dolaşım alanına geçerken, meta-sermaye ve para-sermaye olarak aldığı biçimlerle aynı sepete atılır. Oysa, her iki biçim de, meta-sermaye de para-sermaye de, üretken sermayenin hem sabit hem de akışkan bileşenlerinin değerlerinin taşıyıcısıdır. Her ikisi de, üretken sermayeden farklı olarak, dolaşım sermayesidir, ama sabit sermayeden farklı olarak dolaşır (akışkan) sermaye değildirler.

Son olarak: Baştan sona yanlış bir biçimde, sabit sermayenin üretim sürecinde kaldığı için, dolaşır sermayenin ise üretim sürecinden ayrıldığı ve dolaştırıldığı için kâr yaptığının açıklanması, değişmez sermayenin akışkan bileşeninin ve değişir sermayenin *devir* sırasında aynı biçimi almaları yüzünden, *değerlenme süreci*nde ve artık değer yaratımında bunlar arasında ortaya çıkan temel ayrımı gizler ve dolayısıyla kapitalist üretimin tüm gizemi daha da karanlığa gömülür; ikisinin de dolaşır sermaye olarak adlandırılmasıyla bu temel ayrımı ortadan kaldırır; daha sonraki iktisatçılar, temel ve tek ayırt edici olarak, değişir sermaye ile değişmez sermaye karşıtlığına değil, sabit sermaye ile dolaşır sermaye karşıtlığına sıkı sıkıya sarılarak bunu daha da öteye taşımıştır.

A. Smith, sabit ve dolaşır sermayeleri, her biri kendi başına alındığında da bir kâr getiren, iki özel sermaye yatırma biçimi olarak tarif ettikten sonra, şunları söyler:

> "No fixed capital can yield any revenue but by means of a circulating capital. The most useful machines and instruments of trade will produce nothing without the circulating capital which affords the materials they are employed upon, and the maintenance of the workmen who employ them." ["Hiçbir sabit sermaye, bir dolaşır sermayeden yardım görmeden, herhangi bir gelir getiremez. En yararlı makineler ve iş araçları, üzerlerinde kullanıldıkları malzemeleri ve onları kullanan işçilerin geçimlerini sağlayan dolaşır sermaye olmadan hiçbir şey üretmeyecektir."] (s. 188)

Daha önce geçen *yield a revenue, make a profit* [bir gelir getirmek, kâr sağlamak] vb. ifadelerin, her iki sermaye parçasının da ürün oluşturucuları olarak hizmet ettiği anlamına geldiği burada ortaya çıkıyor.

A. Smith bunun ardından şu örneği veriyor:

> "That part of the capital of the farmer which is employed in the implements of agriculture is a fixed, that which is employed in the wages and maintenance of his labouring servants is a circulating capital." ["Bir çiftçinin sermayesinin tarım aletlerine yatırılan bölümü bir sabit sermaye, hizmetinde çalıştırdığı kişilerin ücretlerine ve geçimine yatırılan bölümü bir dolaşır sermayedir."]

(Dolayısıyla, sabit ve dolaşır sermaye ayrımı burada doğru olarak yalnızca dolaşımdaki farklılığa, üretken sermayenin farklı bileşenlerinin devrine dayandırılıyor.)

> "He makes a profit of the one by keeping it in his own possession, and of the other by parting with it. The price or value of his labouring cattle is a fixed capital", ["Birinden onu kendi mülkiyetinde tutarak, ötekinden onu elinden çıkararak kâr sağlar. Onun iş hayvanlarının fiyatı ya da değeri sabit sermayedir",]

(aynm maddi ögeye değil değere dayandırılarak burada yine doğru söyleniyor),

> "in the same manner as that of the instruments of husbandry; their maintenance" (iş hayvanlarının) "is circulating capital, in the same way as that of the labouring servants. The farmer makes his profit by keeping the labouring cattle, and by parting with their maintenance." ["tıpkı çiftlik araçları için olduğu şekilde; onların" (iş hayvanlarının) "bakımı dolaşır sermayedir, tıpkı hizmetinde çalışan kişiler için olduğu şekilde. Çiftçi, kârını, iş hayvanlarını elinin altında tutarak ve bakımlarını elden çıkararak sağlar."]

(Çiftçi, hayvanın yemini elinde tutar, satmaz; hayvanın kendisini iş aracı olarak kullanırken, onu hayvan yemi olarak kullanır. Fark yalnızca şudur: İş hayvanının bakımına giden hayvan yemi tümüyle tüketilir ve tarladan kaldırılan ya da satın alınan yeni yemle durmadan yerine koyulması gerekir; hayvanın kendisi ise ancak her bir baş hayvan sırayla iş göremeyecek duruma geldikçe yerine koyulur.)

> "Both the price and the maintenance of the cattle which are bought in and fattened, not for labour but for sale, are a circulating capital. The farmer makes his profit by parting with them." ["Çalıştırılmak için değil satılmak için satın alınan ve semirtilen hayvanın hem fiyatı hem de bakımı dolaşır sermayedir. Çiftçi kârını bunları elden çıkararak sağlar."]

(Her meta üreticisi, yani aynı zamanda kapitalist meta üreticisi, ürününü, kendi üretim sürecinin sonucunu satar; ama bu ürün, bundan ötürü, onun *üretken* sermayesinin ne sabit ne de akışkan bileşenini oluşturur. Tersine, ürün, bu sırada, üretim sürecinin dışına atıldığı ve meta-sermaye olarak işlev görmek zorunda olduğu bir biçimde var olur. Besi hayvanı, üretim sürecinde, iş hayvanı gibi araç olarak değil, ham madde olarak işlev görür. Bu nedenle, ürüne töz olarak ve yardımcı maddelerin (yem) değerleri için geçerli olduğu gibi, tüm değeriyle girer. Üretken sermayenin akışkan parçası olmasının nedeni budur; satılan ürünün (kesimlik hayvanın) burada ham maddeyle, henüz semirtilmemiş hayvanla aynı doğal biçime sahip olması değil. Bu, rastlantısaldır. Ama aynı zamanda, A. Smith, bu örnekten, bir üretim ögesinde saklı olan değere sabit veya akışkan olma niteliğini kazandıran şeyin, o ögenin nesnel biçimi değil, üretim süreci içindeki işlevi olduğunu anlayabilirdi.)

> "The whole value of the seed too is properly a fixed capital. Though it goes backwards and forwards between the ground and the granary, it never changes masters, and therefore it does not properly circulate. The farmer makes his profit not by its sale, but by its increase." ["Tohumun tüm değeri de gerçek anlamıyla bir sabit sermayedir. Tarla ile ambar arasında gidip gelse de, hiçbir zaman sahip değiştirmez ve bu nedenle gerçek anlamıyla dolaşmaz. Çiftçi, kârını onu satarak değil, çoğaltarak sağlar."]

Smith'e özgü ayrımın olanca sığlığı burada gün ışığına çıkar. Bir *change of masters* [sahip değişikliği] olmasaydı, yani tohum doğrudan doğruya yıllık ürün kullanılarak yerine koyulsaydı, yıllık üründen çekilseydi, ona göre, tohum, sabit sermaye olurdu. Buna karşılık tüm ürün satılsaydı ve onun değerinin bir bölümüyle birinden tohum satın alınsaydı, tohum dolaşır sermaye olurdu. Bir durumda *change of masters* olur, diğerinde olmaz. Smith burada yine akışkan sermaye ile meta-sermayeyi karıştırıyor. Ürün, meta-sermayenin maddi taşıyıcısıdır. Ama elbette yalnızca ürünün dolaşıma gerçekten giren ve ürün olarak çıktığı üretim sürecine doğrudan doğruya yeniden girmeyen bölümü.

Tohum ister ürünün bir bölümü olarak doğrudan ondan çekilsin, ya da isterse ürünün tümü satılsın ve değerinin bir bölümü başkalarından tohum alımına çevrilsin, her iki durumda da yalnızca yerine koyma gerçekleşir ve bu yerine koyma ile herhangi bir kâr sağlanmaz. Tohum, bir durumda ürünün arta kalanı ile birlikte meta olarak dolaşıma girer, ötekinde ise yalnızca muhasebe kayıtlarında öndelenen sermayenin değer bileşeni olarak görünür. Ama her iki durumda da üretken sermayenin akışkan bileşeni olarak kalır. O, ürünü hazır hâle getirmek için tümüyle tüketilir ve yeniden üretimi olanaklı kılmak için, tümüyle ürün tarafından yerine koyulmak zorundadır.

"Ham maddeler ve yardımcı maddeler, emek sürecine kullanım değerleri olarak girdikleri zamanki bağımsız biçimlerini yitirir. Asıl emek araçları için durum farklıdır. Bir alet, bir makine, bir fabrika binası, bir kap vb., emek sürecinde ancak, başlangıçtaki biçimini koruduğu ve yarın emek sürecine aynen dünkü biçimiyle girdiği sürece iş görür. Bunlar kendi yaşamları, yani emek süreci boyunca ürün karşısında bağımsız biçimlerini nasıl koruyorlarsa, ölümlerinden sonra da aynı şekilde kalırlar. Makinelerin, iş aletlerinin, iş yeri binalarının vb. cesetleri, oluşmasına yardım ettikleri ürünlerden her zaman ayrı bir varlığa sahiptir." (I. Kitap, Bölüm 6, s. 192.)*

Üretim araçlarının, bir bölümü ürün karşısında bağımsız biçimlerini koruyarak, diğerleri biçimlerini değiştirerek ya da tümüyle yitirerek, ürünün oluşumunda farklı şekillerde kullanılmaları; emek sürecine ait olan ve bu nedenle, ataerkil aile örneğinde olduğu gibi, hiçbir mübadele, hiçbir meta üretimi içermeyen ve yalnızca öz ihtiyaçların giderilmesine yönelik olan emek süreçleri için de geçerli olan bu fark, 1. bazılarının kendi biçimlerini koruyarak, diğerlerinin biçimlerini kaybederek sahiplerine kâr getirdikleri şeklindeki, buradaki tartışmayla hiçbir ilgisi

* MEW, Band 23, s. 217-218 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 204-205]. –*Almanca ed.*

bulunmayan kâr tanımını işin içine sokan; 2. üretim ögelerinin bir bölümünün emek sürecindeki değişimlerini, dolaşımdaki metaların mülkiyet değişimini de içeren ürün mübadelesiyle, meta dolaşımına ait biçim değişimiyle (satın alma ve satış) aynı sepete koyan A. Smith tarafından çarpıtılır.

Devir, yeniden üretime, dolaşımın, dolayısıyla ürünün satılmasının, paraya dönüşmesinin ve paradan yine kendi üretim ögelerine dönüşmesinin aracılık ettiğini varsayar. Ama kapitalist üreticinin kendi ürününün bir bölümünün yine doğrudan doğruya üretim araçları olarak hizmet etmesi ölçüsünde, üretici kendi ürününün alıcısı olarak görünür, muhasebe kayıtlarında olay böyle gözükür. Bu durumda, yeniden üretimin bu bölümü, dolaşımın aracılığı olmadan, dolaysız olarak gerçekleşir. Ne var ki, ürünün bu şekilde yeniden üretim aracı olarak hizmet eden bölümü, 1. değerinin ürüne bir bütün olarak geçmesi, ve 2. kendisinin, ayni olarak, tümüyle, yeni ürünün bir parçası olan aynı türden bir yenisiyle yerine koyulması ölçüsünde, sabit sermayeyi değil, akışkan sermayeyi yerine koyar.

A. Smith, daha sonra, bize dolaşır ve sabit sermayelerin nelerden oluştuğunu söyler. Sabit sermaye ve dolaşır sermaye oluşturan şeyleri, maddi ögeleri sayıp döker; sanki şeylerin bu belirliliği, kapitalist üretim süreci içindeki özgül işlevlerinden kaynaklanmak yerine, maddi olarak, doğadan geliyormuş gibi. Ama bu arada, aynı bölümde (Book II, chap. I), şunu da kaydediyor: dolaysız tüketim için ayrılan belirli bir şey, örneğin bir konut,

> "may yield a revenue to its proprietor, and thereby serve *in the function of a capital* to him, it cannot yield any to the public, nor serve in the function of a capital to it, and the revenue of the whole body of the people can never be in the smallest degree increased by it" ["sahibi olan kişiye bir gelir getirebilir, ve böylece onun için *bir sermayenin gördüğü işlevi* görebilir, kamuya ise herhangi bir şey sağlayamadığı gibi onun için bir sermaye işlevi de göremez, ve halkın bütününün gelirinde hiçbir zaman en küçük bir artış sağlamaz"]. (s. 186.)

Yani A. Smith burada, şeylerin, sermaye olma özelliğine, şeyler olarak ve her koşul altında sahip olmadığını, tersine, bunun, koşullara göre büründükleri ya da bürünmedikleri bir işlev olduğunu açıkça söylüyor. Ama genel olarak sermaye için geçerli olan, onun alt bölümleri için de geçerlidir.

Aynı şeyler, emek sürecinde yerine getirdikleri farklı işlevlere göre, akışkan ya da sabit sermaye bileşeni olur. Örneğin bir sığır, iş hayvanı (iş aracı) olarak sabit sermayenin maddi varoluş biçimini, besi hayvanı (ham madde) olarak ise çiftçinin dolaşır sermayesinin bileşenini oluş-

turur. Öte yandan, aynı şey, bazen bir üretken sermaye bileşeni olarak işlev görürken bazen de dolaysız tüketim fonunda yer alabilir. Örneğin, bir ev, işyeri olarak işlev gördüğünde, üretken sermayenin sabit bir bileşenidir; konut olarak işlev gördüğünde ise, konut olma niteliğiyle, hiçbir şekilde bir sermaye biçimi değildir. Aynı emek araçları birçok durumda bazen üretim araçları olarak, bazen de tüketim araçları olarak işlev görebilir.

Smith'in düşüncesinin yol açtığı yanılgılardan biri şuydu: sabit ve dolaşır sermaye olma niteliklerinin, şeylerin kendi nitelikleri olarak kavranması. Bir ve aynı şeyin süreç içinde üstlendiği çeşitli rollere göre, emek aracı, emek malzemesi, ürün tanımlarının nasıl değiştiğini, emek sürecinin çözümlenmesi bile gösterir (I. Kitap, Bölüm 5). Sabit sermaye ve sabit olmayan sermaye tanımları ise, bu ögelerin emek sürecinde ve dolayısıyla aynı zamanda değer yaratımı sürecinde oynadıkları belirli rollere dayanır.

Ama ikincisi, sabit ve dolaşır sermayeleri oluşturan şeyler sayılırken açıkça ortaya çıkar ki, Smith, üretken sermayenin (üretken biçimindeki sermayenin) sabit ve dolaşır bileşenleri arasındaki, yalnızca bu tür sermaye için geçerli olan ve anlam taşıyan ayrımı, üretken sermaye ile dolaşım sürecindeki sermayeye ait olan meta-sermaye ve para-sermaye biçimleri arasındaki ayrımla aynı sepete koymaktadır. Aynı yerde (s. 188) şöyle der:

> "The circulating capital consists ... of the provisions, materials, and finished work of all kinds that are in the hands of their respective dealers, and of the money that is necessary for circulating and distributing them etc." ["Dolaşır sermaye ... her biri sırasıyla bunlardan birinin ticaretiyle uğraşan kişilerin ellerinde bulunan her türden tüketim araçlarından, malzemelerden ve bitmiş ürünlerden ve bunların dolaştırılması ve dağıtılması için gerekli olan paradan oluşur vb."]

Gerçekten, daha yakından bakarsak, burada, daha önce söylenenlerin aksine, dolaşır sermayenin yeniden meta-sermaye ve para-sermayeyle, yani sermayenin, üretim sürecine kesinlikle ait olmayan, sabit sermayenin aksine dolaşır (akıcı) sermaye değil üretken sermayenin aksine dolaşım sermayesi oluşturan iki biçimiyle aynı kefeye koyulduğunu görürüz. Üretken sermayenin maddi olarak (ham madde ya da yarı ürünler) öndelenen ve üretim sürecine gerçekten dâhil olan bileşenleri bu durumda kendilerini yine yalnızca bunların *yanında* gösterir. Smith şöyle diyor:

> "... The third and last of the three portions into which the general stock of the society naturally divides itself, is the circulating capital, of which

> the characteristic is, that it affords a revenue only by circulating or changing masters. It is composed likewise of four parts: first, of the money..." ["... Toplumun elinde bulunan toplam sermayenin doğal olarak bölündüğü parçalar olan bu üç parçadan üçüncü ve sonuncu olanı, yalnızca dolaşarak ya da sahip değiştirerek bir gelir getirebilme özelliğini taşıyan dolaşır sermayedir. O da benzer şekilde dört parçadan oluşur: Birincisi, para..."]

(Ama, para, hiçbir zaman üretken sermayenin, üretim sürecinde işlev gören sermayenin bir biçimi değildir. Her zaman, sermayenin kendi dolaşım sürecinde aldığı biçimlerden yalnızca biridir.)

> "secondly, of the stock of provisions which are in the possession of the butcher, the grazier, the farmer ... and from the sale of which they expect to derive a profit ... Fourthly and lastly, of the work which is made up and completed, but which is still in the hands of the merchant and manufacturer." – Ve: "thirdly, of the materials, whether altogether rude or more or less manufactured, of clothes, furniture, and building, which are not yet made up into any of those three shapes but which remain in the hands of the growers, the manufacturers, the mercers and drapers, the timber-merchants, the carpenters and joiners, the brickmakers etc." ['ikincisi, kasabın, besicinin, çiftçinin ellerinde olan ... ve satışlarından bu kişilerin bir kâr elde etmeyi bekledikleri ... besin maddeleri stokundan... Dördüncü ve son olarak, işlenip son şeklini almış, ama henüz tüccar ve sanayicinin ellerinde bulunan üründen." – Ve: "üçüncü olarak, ya hiç işlenmemiş doğal şekillerindeki ya da az çok işlenmiş malzemeden, yetiştiricilerin, sanayicilerin, ipekli kumaş ve kumaş tüccarlarının, kereste tüccarlarının, marangoz ve doğramacıların, tuğlacıların vb. ellerinde olup da henüz yapımı tamamlanıp tam şeklini almamış giysilerden, mobilyalardan, yapılardan."]

2 ve 4, üretim sürecinden ürün olarak çıkmış bulunan ve satılmaları gereken, kısaca, şimdi meta olarak, dolayısıyla meta-sermaye olarak işlev gören, yani, sonunda varacakları yer neresi olursa olsun, bir başka deyişle, amaçlarına (kullanım değerlerine) göre yolları ister bireysel tüketimde ister üretken tüketimde son bulacak olsun, sürecin içinde, bir üretken sermaye ögesi oluşturmayacakları şekilde bir biçime sahip olan ve bir yer tutan ürünlerden başka hiçbir şey içermez. Bu ürünler 2'de besin maddeleri, 4'te ise tüm diğer bitmiş ürünler, yani kendileri de yalnızca bitmiş emek araçlarından ya da (2'de kapsanan besin maddeleri dışındaki) bitmiş keyif verici maddelerden oluşan ürünlerdir.

Smith'in burada tüccardan da söz etmesi, kafa karışıklığını gösterir. Üretici ürününü tüccara sattığında, bu artık kesinlikle onun sermayesinin bir biçimini oluşturmaz. Toplum açısından bakıldığında ise, üreticisinden başka birinin elinde de olsa, elbette hâlâ meta-sermayedir; ama tam da meta-sermaye olduğu için, ne sabit, ne de akışkan sermayedir.

Üreticinin dolaysız gereksinimlerini gidermeye yönelik olmayan her tür üretimde, ürün, bir kâr elde etmek için değil üreticinin yaşayabilmesi için, meta olarak dolaşmak, yani satılmak zorundadır. Kapitalist üretimde buna, metanın satılmasıyla, onda saklı bulunan artık değerin de gerçekleştirilmesi eklenir. Ürün, üretim sürecinden meta olarak çıkar, dolayısıyla bu sürecin ne sabit, ne de akışkan öğesidir.

Bu arada, Smith burada kendi söylediklerini geçersiz sayıyor. Maddi şekilleri ya da kullanım değerleri, yararlı etkileri ne olursa olsun, burada bitmiş ürünlerin hepsi meta-sermayedir, yani dolaşım sürecine ait bir biçimdeki sermayedir. Bu biçimde bulunarak, sahiplerinin sahip olabileceği üretken sermayenin bileşenleri arasında yer almazlar; ama bu, onların, satılır satılmaz, alıcılarının elinde, akışkan ya da sabit türden, üretken sermaye bileşenleri *hâline gelmelerini* hiçbir şekilde engellemez. Burada görülüyor ki, belli bir süre için piyasada üretken sermayeden farklı olarak meta-sermaye olarak görünen aynı şeyler, piyasadan çekildiklerinde, üretken sermayenin akışkan ya da sabit bileşenleri olarak işlev görebilir de, görmeyebilir de.

Pamuk ipliği yapımcısının ürünü, iplik, sermayesinin meta biçimi, onun için meta-sermayedir. İş malzemesi olarak da, emek aracı olarak da, yeniden onun üretken sermayesinin bileşeni olarak işlev göremez. Onu satın alan dokumacının elinde ise, iplik, akışkan bileşenlerinden biri olarak üretken sermayesine dâhil olur. Oysa, iplik yapımcısı için, iplik, (artık değer bir yana bırakıldığında) hem sabit hem de dolaşır sermayesinin bir bölümünün değerinin taşıyıcısıdır. Bir makine de böyledir; makine yapımcısının ürünü olarak, sermayesinin meta biçimidir, onun için meta-sermayedir; ve bu biçimde kaldıkça ne akışkan, ne de sabit sermayedir. Onu kullanan bir fabrikatöre satıldığında, bir üretken sermayenin sabit bileşeni olur. Ürünün, kömür üretimindeki kömür örneğinde olduğu gibi, kullanım biçimi uyarınca, çıktığı sürece üretim aracı olarak kısmen yeniden girebildiği durumlarda bile, ürün olarak kömürün tam da satılmak için ayrılan bölümü, akışkan ya da sabit sermayeyi değil, meta-sermayeyi temsil eder.

Öte yandan, ürün, kullanım biçiminden ötürü, malzeme olarak da, emek aracı olarak da, herhangi bir üretken sermaye ögesi oluşturma kapasitesinden tümüyle yoksun olabilir. Örneğin herhangi bir besin maddesi. Ne var ki, o, üreticisi için meta-sermaye, hem sabit sermayenin hem de akışkan sermayenin değer taşıyıcısıdır; kendi üretiminde kullanılan sermayenin tümüyle mi yoksa kısmen mi yerine koyulmak zorunda olduğuna göre, değerini ürüne tümüyle mi yoksa kısmen mi aktarmış olduğuna göre, birinin ya da öbürünün.

Smith'te, 3 No'lu maddede, işlenecek malzeme (ham madde, yarı ürün, yardımcı madde), bir yandan, üretken sermayeye dâhil olmuş bir bileşen olarak değil, gerçekte yalnızca, genel olarak toplumsal ürünü oluşturan bir özel kullanım değerleri türü, 2'de ve 4'te sayılan öteki maddi bileşenlerin, besin maddelerinin vb. yanındaki bir özel meta kütlesi türü olarak görünür. Öte yandan, bu malzeme elbette üretken sermayeye katılmış ve dolayısıyla aynı zamanda üretken sermayenin ögeleri olarak üreticinin elinde bulunur şekilde gösterilir. Kafa karışıklığını ortaya koyan, bunların kısmen üreticinin elinde işlev görür şekilde (*in the hands of the growers, manufacturers etc.* [yetiştiricilerin, imalatçıların vb. ellerinde]), kısmen de, üretken sermayenin bileşenleri değil, yalnızca meta-sermaye oldukları tüccarların elinde (*mercers, drapers, timber-merchants* [ipekli kumaş tüccarları, kumaş tüccarları, kereste tüccarları]) işlev görür şekilde ele alınmasıdır.

Aslında, A. Smith, burada dolaşır sermaye ögelerini sayarken, yalnızca üretken sermaye bakımından geçerli olan sabit ve akışkan sermaye ayrımını tümüyle unutuyor. Bunun yerine, meta-sermayeyi ve para-sermayeyi, yani dolaşım sürecine ait olan iki sermaye biçimini, üretken sermayenin karşısına koyuyor; ama bunu da hiç bilincinde olmadan yapıyor.

Son olarak, A. Smith'in dolaşır sermaye bileşenlerini sayarken emek gücünü unutması göze çarpıyor. Bunun iki nedeni birden var.

Biraz önce gördük ki, para-sermaye bir yana bırakıldığında, dolaşır sermaye yalnızca meta-sermayenin bir başka adıdır. Oysa, emek gücü, piyasada dolaştığı sürece, sermaye değildir, meta-sermayenin bir biçimi değildir. Sermaye hiç değildir; işçi, piyasaya bir metayı, yani kendi canını getiriyor olsa bile, bir kapitalist değildir. Ancak emek gücü satıldıktan, üretim sürecine katıldıktan, yani meta olarak dolaşmaya son verdikten sonra, üretken sermayenin bileşeni, artık değerin kaynağı olarak değişir sermaye, üretken sermayeye yatırılan sermaye değerinin devriyle ilişkili olarak üretken sermayenin akıcı bileşeni olur. Smith burada dolaşır sermayeyi meta-sermaye ile karıştırdığı için, emek gücünü kendi dolaşır sermaye başlığının altına koyamıyor. Bu nedenle değişir sermaye burada işçinin ücretiyle satın aldığı metalar, geçim araçları biçiminde ortaya çıkıyor. Ücrete yatırılan sermaye değeri, bu biçimde, dolaşır sermayeye ait sayılıyor. Üretim sürecine dâhil olan şey, işçinin kendisini ayakta tutmasını sağlayan geçim araçları değil, emek gücü, işçinin kendisidir. Kuşkusuz, toplumsal açıdan bakıldığında, işçinin bireysel tüketim yoluyla kendisini yeniden üretmesinin de toplumsal sermayenin yeniden üretim sürecine ait olduğunu görmüştük (I. Kitap, Bölüm 21). Ama bu,

bizim burada üzerinde durduğumuz, yalıtık durumdaki tek tek üretim süreçleri için geçerli değildir. Smith'in sabit sermaye başlığının altında saydığı şeyler arasında yer alan *the acquired and useful abilities* [kazanılmış ve yararlı yetenekler] (s.187), ücretli emekçinin *abilities*'i olduklarında ve emekçi emeğini *abilities*'i ile birlikte sattığında, tam tersine, akışkan sermayenin bileşenlerini oluşturur.

Tüm toplumsal zenginliği 1. dolaysız tüketim fonu, 2. sabit sermaye ve 3. dolaşır sermaye şeklinde bölmesi Smith'in büyük bir hatası. Buna göre, zenginliğin, 1. kendi parçalarının durmadan sermaye olarak işlev *görebilmesine* karşın, işlev görmekte olan toplumsal sermayenin hiçbir parçasını oluşturmayan tüketim fonu, ve 2. sermaye şeklinde bölünmesi gerekirdi. Yine buna göre, zenginliğin bir bölümü sermaye olarak, öteki bölümü sermaye-olmayan ya da tüketim fonu olarak işlev görür. Ve, bir memeli hayvan için ya erkek ya da dişi olmak nasıl doğal bir zorunluluksa, neredeyse bunun gibi, ya sabit ya da akışkan sermaye olmak, burada, her tür sermaye için kaçınılmaz bir zorunluluk olarak görünür. Ama biz, sabit ve akışkan karşıtlığının yalnızca *üretken* sermaye ögelerine uygulanabilir olduğunu, dolayısıyla bunların yanı sıra, sabit sermaye de dolaşır sermaye de *olamayacağı* bir biçimde bulunan, çok önemli büyüklükte bir sermaye yığınının, meta-sermaye ile para-sermayenin bulunduğunu görmüştük.

Ürünlerin, kendi doğal biçimlerinde, araya alım satım girmeden, doğrudan doğruya tek tek kapitalist üreticiler tarafından yeniden üretim aracı olarak kullanılan bölümü dışında, tüm toplumsal üretim kütlesi –kapitalist temel üzerinde– piyasada meta-sermaye olarak dolaştığından, sabit ve akışkan üretken sermaye ögeleri gibi bütün tüketim fonu ögelerinin de meta-sermayeden çıktıkları açık bir şeydir; gerçekte bunun anlamı yalnızca şudur: Daha sonra tüketim ve üretim araçları olarak hizmet edecek olsalar bile, üretim araçları da, tüketim araçları da, tıpkı emek gücünün kendisinin meta-sermaye olarak olmasa bile meta olarak piyasada hazır bulunması örneğinde olduğu gibi, kapitalist üretim temeli üzerinde önce meta-sermaye olarak ortaya çıkar.

Bu, A. Smith'i yeni bir yanlış anlamaya götürür. Şöyle söyler:

> "Of these four parts" ["Bu dört parçadan"]

(*circulating capital*'ın [dolaşır sermayenin] dört parçası, yani dolaşım süreci içindeki sermayeye ait biçimler olan meta-sermaye ve para sermaye; bu iki parça, Smith'in meta-sermaye bileşenlerini yine maddi olarak ayrıştırması nedeniyle dörde çıkıyor)

> "three - provisions, materials, and finished work, are either annually or in a longer or shorter period, regularly withdrawn from it, and placed either in

the fixed capital, or in the stock reserved for immediate consumption. Every fixed capital is both originally derived from, and requires to be continually supported by, a circulating capital. All useful machines and instruments of trade are originally derived from a circulating capital, which furnishes the materials of which they are made and the maintenance of the workmen who make them. They require, too, a capital of the same kind to keep them in constant repair." (s.188) ("üç – geçim araçları, malzemeler ve bitmiş ürünler, ya bir yıllık ya da daha uzun ya da daha kısa bir sürede, ondan düzenli olarak çekilir ve ya sabit sermaye ya da hemen tüketilmek için ayrılan stok durumuna sokulurlar. Her sabit sermaye hem köken olarak bir dolaşır sermayeden gelir hem de sürekli olarak bir dolaşır sermayenin desteğini gerektirir. Bütün yararlı makineler ve iş araçları, köken olarak kendilerinin yapıldıkları malzemeyi ve kendilerinin yapımında çalıştırılan işçilerin bakımını sağlayan bir dolaşır sermayeden çıkar. Sürekli iyi durumda tutulmaları için aynı türden bir sermayeyi bunlar da gerektirir."] (s.188)

Ürünün doğrudan doğruya kendi üreticileri tarafından yeniden üretim aracı olarak kullanılan bölümü her zaman hariç tutulmak üzere, kapitalist üretim için şu genel önerme geçerlidir: Bütün ürünler, doğal biçimleri, kullanım değerleri uyarınca üretim araçları ve dolayısıyla üretken sermayenin sabit ya da akışkan ögeleri olarak, üretken sermayenin (üretim sürecinin) ögeleri olarak işlev görmek zorunda olup olmamalarından ya da bunu yapabilir olup olmamalarından; ya da üretken tüketimin değil yalnızca bireysel tüketimin araçları olarak hizmet edebilir olup olmamalarından bağımsız olarak, piyasaya metalar olarak gelir ve bu nedenle kapitalist için sermayesinin meta biçimi olarak dolaşır. Bütün ürünler piyasaya meta olarak sürülür; bu nedenle, bütün üretim ve tüketim araçlarının, bütün üretken ve bireysel tüketim ögelerinin, metalar olarak satın alınma yoluyla yeniden piyasadan çekilmesi gerekir. Bu basmakalıp sözler (*truism*) doğrudur elbette. Bu nedenle, üretken sermayenin hem sabit hem de akışkan ögeleri, hem emek araçları hem de her tür biçimdeki iş malzemeleri için de geçerlidir. (Ayrıca, doğadan gelen, ürün olmayan üretken sermaye ögelerinin bulunduğu burada unutulmuştur.) Pamuk nasıl piyasadan satın alınırsa, makine de piyasadan satın alınır. Ama buradan, her sabit sermayenin başlangıçta bir akışkan sermayeden geldiği sonucu hiçbir şekilde çıkmaz; bu sonuç yalnızca, dolaşım sermayesi ile dolaşır ya da akışkan, yani sabit olmayan sermayenin Smith'e özgü şekilde karıştırılmasının ürünüdür. Dahası, Smith kendi söylediklerini geçersiz kılar: Ona göre makineler meta olarak dolaşır sermayenin 4 numaralı kısmının bir bölümünü oluşturur. Yani, dolaşır sermayeden gelmeleri, yalnızca, makine olarak işlev görmeden önce meta-sermaye olarak işlev görmüş olmaları, ama maddi içerik bakımından kendi kendilerinden gelmeleri demektir; aynı şekilde, iplik yapımcısının ser-

mayesinin akışkan ögesi olarak pamuk da, piyasadaki pamuktan gelir. Ama eğer Smith, sonraki açıklamalarında, sabit sermayeyi, makineler yapmak için emek ve ham maddelerin gerekli olması nedeniyle akışkan sermayeden türetiyorsa, birincisi, makineler yapmak için emek araçları da, yani sabit sermaye de gereklidir; ikincisi, üretken sermaye her zaman emek araçlarını kapsadığından, ama iş malzemelerini her zaman kapsamadığından, ham maddeleri yapmak için de sabit sermaye, makineler vb. gereklidir. Kendisi, hemen ardından şöyle diyor:

> "Lands, mines, and fisheries, require all both a fixed and circulating capital to cultivate them [Topraklar, madenler ve dalyanlar, işlenmeleri için, her iki sermayeyi, sabit sermayeyi de dolaşır sermayeyi de gerektirir];"

(yani, ham maddelerin üretimi için yalnızca dolaşır sermayenin değil, sabit sermayenin de gerekli olduğunu kabul ediyor)

> "and" (bu noktada yeni bir yanlışlıkla karşılaşıyoruz) "their produce replaces with profit, not only those capitals, but all the others in society.") ["ve" (...) "bunların ürünleri, yalnızca o sermayeleri değil, toplumdaki bütün öteki sermayeleri bir kârla birlikte yerlerine koyar."] (s. 188.)

Bu söylediği baştan sona yanlıştır. Bunların ürünleri, bütün öteki sanayi dalları için ham madde, yardımcı madde vb. sağlar. Ama bunların değerleri, bütün öteki toplumsal sermayelerin değerlerini yerlerine koymaz; yerlerine koydukları, yalnızca kendi sermaye değerleridir (+ artık değer). Burada A. Smith kendisini yine fizyokratlara ilişkin anılarına kaptırmaktadır.

Toplumsal açıdan bakıldığında, meta-sermayenin yalnızca emek aracı olarak hizmet edebilen ürünlerden oluşan bölümünün (bunlar boş yere üretilmiş, satılamaz şeyler değilse), er ya da geç emek araçları olarak işlev görmek; başka bir deyişle, kapitalist üretim temeli üzerinde, meta olmaktan çıkar çıkmaz, daha önce olası ögeleri olduğu toplumsal üretken sermayenin sabit bölümünün gerçek ögelerini oluşturmak zorunda olduğu doğrudur.

Burada ürünün doğal biçiminden kaynaklanan bir ayrım ortaya çıkar.

Örneğin, iplik yapımında kullanılmazsa, yani, üretim ögesi olarak, dolayısıyla, kapitalist açısından, bir üretken sermayenin sabit bileşeni olarak işlev görmezse, bir iplik makinesinin hiçbir kullanım değeri olmaz. Ama iplik makinesi taşınabilir bir şeydir. Makine, üretildiği ülkeden ihraç edilebilir ve başka ülkelere ister ham maddeler vb., ister şampanya karşılığında olsun, dolaylı ya da dolaysız olarak satılabilir. Makine, bu durumda, üretildiği ülkede yalnızca meta-sermaye olarak işlev görmüş, ama hiçbir zaman, satışından sonra bile, sabit sermaye olarak işlev görmemiştir.

Buna karşılık, örneğin fabrika binaları, demiryolları, köprüler, tüneller, doklar vb. gibi, toprak iyileştirmeleri vb. gibi, toprağa dâhil olarak yerelleşmiş bulunan ve bu nedenle de ancak yerel olarak kullanılabilen ürünler, cisimleriyle, oldukları gibi ihraç edilemez. Bunlar taşınabilir şeyler değildir. Ya yararsızdırlar, ya da satılır satılmaz, üretildikleri ülkede sabit sermaye olarak işlev görmek zorundadırlar. Bu şeyler, spekülasyon amacıyla fabrikalar inşa eden ya da toprak iyileştiren kapitalist üreticiler için, meta-sermayelerinin biçimleri, yani A. Smith'e göre, dolaşır sermayenin biçimleridir. Ama toplumsal açıdan bakılırsa, bu şeyler, yararsız olmayacaklarsa, sonunda, kendi yerellikleri nedeniyle bulundukları yere bağlı bir üretim sürecinde sabit sermaye olarak işlev görmek zorundadır. Buradan, böylesi taşınmaz şeylerin her durumda sabit sermaye oldukları sonucu hiçbir şekilde çıkmaz; bunlar, konut vb. olarak tüketim fonu içinde yer alabilir ve böylece, sermayenin yalnızca bir parçası olduğu toplumsal zenginliğin bir ögesini oluşturdukları hâlde, toplumsal sermaye içinde hiç yer almayabilir. Bu şeylerin üreticisi, Smith gibi söyleyecek olursak, bunların satışıyla bir kâr elde eder. Öyleyse bunlar dolaşır sermayedir! Bunları kullanarak yarar sağlayacak olan kişi, nihai alıcı, bunlardan yalnızca, bunları üretim sürecinde kullanarak yararlanabilir. Öyleyse bunlar sabit sermayedir!

Mülkiyet hakları, örneğin bir demiryolunun hisse senetleri, her gün el değiştirebilir ve bunların sahipleri bu hakları yurt dışında satarak bir kâr bile elde edebilir; bu durumda, demiryolunun kendisi değilse de mülkiyet hakları ihraç edilebilir şeylerdir. Ama, her ne olursa olsun, bu şeyler, yerel olarak bulundukları ülkenin kendisinde, ya atıl kalmak ya da bir üretken sermayenin sabit bileşeni olarak işlev görmek zorundadır. Aynı şekilde, A sanayicisi fabrikasını B sanayicisine satarak kâr elde edebilir; ama bu, fabrikayı, eskiden olduğu gibi sabit sermaye olarak işlev görmekten alıkoymaz.

Dolayısıyla, yerel olarak sabitlenmiş, topraktan ayrılmaz emek araçları, üreticileri için meta-sermaye olarak işlev görebilecek olmalarına ve *onun* sabit sermayesinin bir ögesi olmamalarına karşın (bunlar, onun açısından, binaları, demiryollarını vb. inşa etmek için gereksinim duyduğu emek araçlarından oluşur), muhtemelen kaçınılmaz olarak ülkenin kendisindeki sabit sermaye olarak işlev görmek zorunda kalacaksa, bundan, tersinin doğru olduğu, yani sabit sermayenin kaçınılmaz olarak taşınamaz şeylerden oluştuğu sonucu hiçbir şekilde çıkmaz. Bir gemi ve bir lokomotif yalnızca hareketleri aracılığıyla iş görür; yine de, üreticileri değil ama kullanıcıları için sabit sermaye olarak işlev görürler. Öte yandan, üretim sürecine gerçekten sabitlenmiş bulunan, bu süreçte yaşayan

ve ölen ve bu sürece girdikten sonra onu bir daha hiç bırakmayan şeyler, üretken sermayenin akışkan bileşenleridir. Örneğin, üretim sürecinde makineleri çalıştırmak için tüketilen kömür, fabrika binalarını aydınlatmak için kullanılan gaz vb. Bunlar, üretim sürecinden ürünle birlikte cisimleriyle ayrıldıkları ve meta olarak dolaştıkları için değil, değerleri üretilmelerine yardımcı oldukları metaların değerlerine tümüyle girdiği için, dolayısıyla da metaların satışıyla bir bütün olarak yerlerine koyulmaları gerektiği için akışkan sermayedir.

A. Smith'ten en son aktarılan parçadaki şu ifadeye de dikkat edilmesi gerekir:

> "A circulating capital which furnishes ... the maintenance of the workmen who make them" ["Kendilerini yapan işçilerin geçimini ... sağlayan bir dolaşır sermaye"] (makineler vb.).

Fizyokratlarda, ücretler için öndelenen sermaye parçası, doğru şekilde, *avances primitives* [başlangıç öndelikleri] yerine *avances annuelles* [yıllık öndelikler] arasında yer alır. Öte yandan, onlarda çiftçi tarafından kullanılan üretken sermayenin bileşeni olarak görünen şey, emek gücünün kendisi değil, tarım işçilerine verilen geçim araçlarıdır (Smith'in deyişiyle, *the maintenance of the workmen* [işçilerin geçimi]). Bu tümüyle onların özgül öğretileriyle bağlantılıdır. Emeğin ürüne eklediği değer parçası (tıpkı ham maddelerin, emek araçlarının vb., kısaca değişmez sermayenin maddi bileşenlerinin ürüne ekledikleri değer parçası gibi), yalnızca işçilere ödenmiş ve onların emek gücü olarak işlevlerini sürdürebilmeleri için zorunlu olarak tüketilecek olan geçim araçlarının değerine eşittir. Fizyokratların kendi öğretileri, değişmez sermaye ve değişir sermaye ayrımına ulaşmalarına engel olmuştur. Kendi fiyatının yeniden üretimine ek olarak artık değeri üreten emek ise, onu tarımda olduğu kadar sanayide de üretir. Ama, onların sistemine göre emek artık değeri sadece bir üretim dalında, tarımda ürettiğinden, artık değer emekten değil, doğanın bu daldaki özel etkinliğinden (yardımından) kaynaklanır. Ve yalnızca bu nedenle, onlar için, tarımsal emek, diğer emek türlerinden farklı olarak, üretken emektir.

Adam Smith, işçinin geçim araçlarını sabit sermayeden farklı olarak dolaşır sermaye olarak belirler;

1. Çünkü, sabit sermayeden farklı olarak akışkan sermayeyi, dolaşım alanına ait olan sermaye biçimleriyle, dolaşım sermayesiyle karıştırır; kendisinden sonra hiç eleştirilmeden benimsenmiş bir karıştırmadır bu. Bu yüzden, meta-sermayeyi üretken sermayenin akışkan bileşeniyle karıştırır ve bu noktada, toplumsal ürünün meta biçimini aldığı yerlerde, işçi olmayanların geçim araçları gibi işçilerin geçim araçlarının da, emek

araçları gibi malzemelerin de meta-sermayeden sağlanmalarının gerekeceği apaçıktır.

2. Ama fizyokratlara özgü düşünce de, kendi açıklamasının içrek (gerçekten bilimsel) kısmıyla çelişmekle birlikte, Smith'e sızmıştır.

Genel olarak, öndelenen sermaye üretken sermayeye çevrilir, yani kendileri de geçmiş emeğin ürünleri olan üretim ögeleri biçimini alır. (Emek gücü bunlar arasındadır.) Öndelenen sermaye üretim sürecinde ancak bu biçimde işlev görebilir. Eğer, sermayenin değişir bölümünün çevrildiği emek gücünün yerine, işçinin geçim araçları koyulursa, bu şekildeki geçim araçlarının, değer oluşumu ile ilgili olarak, üretken sermayenin diğer ögelerinden, ham maddelerden ve iş hayvanlarının besin maddelerinden farklılaşmayacağı açıktır; Smith de, daha önce aktarılan pasajlardan birinde, fizyokratların yolundan giderek, bunları aynı kefeye koymuştur. Geçim araçları kendi değerlerini değerlendiremez ya da ona bir artık değer ekleyemez. Değerleri, üretken sermayenin öteki ögelerinin değerleri gibi, yalnızca ürünün değerinde yeniden görünebilir. Ürüne, sahip olduklarından daha fazla değer ekleyemezler. Ham maddeler, yarı ürünler vb. gibi, geçim araçları da, emek araçlarından oluşan sabit sermayeden, yalnızca, (en azından bunlar için ödemede bulunan kapitalist için) oluşumuna katıldıkları ürünün içinde tümüyle tüketilmeleriyle, dolayısıyla da değerlerinin bir bütün olarak yerine koyulmak zorunda olmasıyla ayrılır; sabit sermayenin yerine koyulması ise, yalnızca adım adım, parça parça gerçekleşir. Yani, üretken sermayenin emek gücüne (ya da işçilerin geçim araçlarına) öndelenen bölümü, artık kendisini üretken sermayenin geri kalan maddi ögelerinden, emek süreciyle ve değerlenme süreciyle ilişkili olarak değil, yalnızca maddi olarak ayırır. Bu bölüm, kendisini yalnızca, sabit sermaye kategorisi içinde yer alan nesnel ürün oluşturucularının bir bölümünden farklı olarak, bu nesnel ürün oluşturucularının (Smith'in genel olarak *materials* [malzemeler] dediği) bir başka bölümüyle birlikte dolaşır sermaye kategorisine girerek ayırır.

Sermayenin ücretlere yatırılan bölümünün üretken sermayenin akışkan bölümüne ait olması ve nesnel ürün oluşturucularının bir bölümüyle, ham maddeler vb. ile, üretken sermayenin sabit bileşeninden farklı olarak, aynı akışkanlık özelliğini paylaşması, bu değişir sermaye parçasının, değişmez sermaye parçasından farklı olarak değerlenme sürecinde oynadığı rolle hiçbir şekilde ilişkili değildir. Sözü edilen şey, yalnızca, öndelenen sermaye değerinin bu bölümünün, dolaşım aracılığıyla, ürünün değeri kullanılarak ne şekilde yerine koyulmak, yenilenmek, yani yeniden üretilmek zorunda olduğuyla ilgilidir. Emek gücünün

satın alınması ve yeniden satın alınması dolaşım sürecine aittir. Ama, emek gücüne yatırılmış olan değer ancak üretim süreci içinde (işçi için değil, kapitalist için) belirli bir değişmez büyüklükten bir değişir büyüklüğe dönüşür ve öndelenmiş olan değer, ancak bu yolla, sermaye değerine, sermayeye, kendisini değerlendiren değere dönüştürülür. Ne var ki, Smith'te olduğu gibi, emek gücüne yatırılan değerin değil, işçinin geçim araçlarına yatırılan değerin üretken sermayenin akışkan bileşeni olarak tanımlanması, değişir ve değişmez sermaye arasındaki ayrının ve dolayısıyla genel olarak kapitalist üretim sürecinin kavranmasını olanaksızlaştırır. Bu sermaye parçasının, nesnel ürün oluşturucularına yatırılmış olan değişmez sermayeden farklı olarak değişir sermaye olduğu belirlemesi, emek gücüne yatırılmış olan sermaye parçasının devir ile ilişkili olarak üretken sermayenin akışkan bölümüne ait olduğu belirlemesinin altına gömülür. Bu gömme işlemi, emek gücü yerine işçinin geçim araçlarının üretken sermaye ögesi sayılmasıyla tamamlanır. Emek gücünün değerinin parayla mı yoksa doğrudan doğruya geçim araçlarıyla mı öndelendiği hiçbir önem taşımaz. Ama doğal olarak, ikincisi, kapitalist üretim temeli üzerinde yalnızca sadece bir istisna olabilir.[24]

Dolaşır sermaye tanımının A. Smith tarafından böylece emek gücüne yatırılmış olan sermaye değerinin kesin tanımı olarak sabitlenmiş olması (fizyokratların ön koşulunu içermeyen bu fizyokratça tanım) yoluyla, Smith, şanslı haleflerinin, emek gücüne yatırılmış olan sermaye parçasının değişir sermaye olduğunu anlamalarını olanaksızlaştırdı. Başka yerlerde geliştirdiği daha derin ve daha önemli düşünceler değil ama, bu büyük hatası başarılı oldu. Evet, sonraki yazarlar daha da ileri gitti ve sabit sermayeden farklı olarak dolaşır sermaye olmayı emek gücüne yatırılmış olan sermaye parçasının kesin tanımı yapmakla kalmayıp, işçiler için geçim araçlarına yatırılmayı, dolaşır sermayenin temel tanımı yaptılar. Bir yandan toplumsal üründen işçilerin alacakları payların sınırlarını fiziksel olarak daraltan, ama öte yandan da emek gücü satın alımında tüm büyüklüğüyle harcanması gereken bir verili büyüklük olarak geçim araçlarından meydana gelen emek fonu* öğretisi bununla bağlantılıydı elbette.

24 Değerlenme sürecinde emek gücünün oynadığı rolü anlama yolunda A. Smith'in kendi kendisini ne ölçüde engellediğini, onun, işçilerin emeğini fizyokratlar gibi iş hayvanlarınınkiyle aynı kefeye koyan şu cümlesi kanıtlar: "Onun" (çiftçinin) "yalnızca hizmetkârları değil, iş hayvanları da üretken işçilerdir." (Book II, chap. V, s. 243.)

* MEW, Band 23, s. 636-639 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 588-591]. –*Almanca ed.*

Bölüm

11

Sabit ve Dolaşır Sermaye Teorileri. Ricardo

★ ★ ★

Ricardo, sabit sermaye ile dolaşır sermaye arasındaki ayrımı, yalnızca, değer kuralının istisnalarını, yani ücret oranının fiyatları etkilediği durumları göstermek için gündeme getirir. Bu konuyu III. Kitapta ele alacağız.*

Ama temeldeki bulanıklık, kendisini daha başından itibaren, şu ilgisiz yan yana koyuşla gösteriyor:

> "Sabit sermayenin dayanıklılık derecesindeki bu farklılık ve bu iki sermaye türünün olası birleşme oranlarındaki çeşitlilik."[25]

Ve sorsak hangi iki tür sermaye diye, söylenen şu olur bize:

> "Emeğin geçimini sağlayacak olan sermaye ile aletlere, makinelere ve binalara yatırılan sermaye arasındaki oranlar da farklı bileşimlere sahip olabilir."[26]

Yani, sabit sermaye = emek araçları ve dolaşır sermaye = emeğe yatırılan sermaye. Emeğin geçimini sağlayacak olan sermaye, A. Smith'ten alınmış, saçma bir ifadedir. Dolaşır sermaye, burada, bir

---

* MEW, Band 25, 11. Kapitel. –*Almanca ed.*

25 'This difference in the degree of durability of fixed capital, *and* this variety in the proportions in which the two sorts of capital may be combined." – "Principles", s. 25.

26 "The proportions, too, in which the capital that is to support labour, and the capital that is invested in tools, machinery, and buildings, may be variously combined." –l.c.

yandan, değişir sermayeyle, yani üretken sermayenin emeğe yatırılan parçasıyla aynı sepete atılıyor. Ama, öte yandan, karşıtlık, değerlenme sürecinden (değişmez ve değişir sermaye) değil, dolaşım sürecinden çıkarıldığı için (Smith'e özgü eski karışıklık), iki kez yanlış olan tanımlar ortaya çıkıyor.

Birincisi: Sabit sermayenin dayanıklılık derecesindeki farklılıklar ile sermayenin değişmez ve değişir sermayeden oluşan bileşimindeki farklılıklar aynı değerde sayılıyor. Oysa, bu farklılıklardan ikincisi, artık değer üretimindeki farklılığı belirler; buna karşılık, birincisi, değerlenme süreci dikkate alındığı sürece, yalnızca, verili bir değerin üretim araçlarından ürüne aktarılma tarzıyla ilgilidir; dolaşım süreci dikkate alındığı sürece, bu birinci farklılık, yalnızca, yatırılan sermayenin yenilenme dönemiyle, ya da başka bir deyişle, sermaye hangi süre için öndelendiyse, o süreyle ilgilidir. Kapitalist üretim sürecinin iç işleyiş mekanizmasına bakmak yerine, tamamlanmış görüngüler açısından bakılırsa, bu farklılıklar gerçekten de çakışır. Toplumsal artık değerin farklı sanayi dallarına yatırılan sermayeler arasındaki dağılımında, sermayenin öndelenmesine konu olan değişik zaman aralıklarının farklılıkları (yani örneğin sabit sermaye söz konusu olduğunda farklı ömürler) ve sermayenin farklı organik bileşimleri (yani aynı zamanda değişmez sermaye ile değişir sermayenin farklı dolaşımları), genel kâr oranının eşitlenmesine ve değerlerin üretim fiyatlarına dönüşümüne aynı şekilde katkıda bulunur.

İkincisi: Dolaşım süreci açısından bakıldığında, bir yanda emek araçları, yani sabit sermaye, öteki yanda iş malzemeleri ve ücret, yani akışkan sermaye durur. Buna karşılık, emek ve değerlenme süreci açısından bakıldığında, bir yanda üretim araçları (emek araçları ve iş malzemeleri), değişmez sermaye, öteki yanda emek gücü, değişir sermaye durur. Sermayenin organik bileşimi açısından (I. Kitap, Bölüm 23, 2, s. 647*), aynı değişmez sermaye değeri büyüklüğünün, daha çok emek aracı ve daha az iş malzemesinden mi yoksa daha çok iş malzemesi ve daha az emek aracından mı oluştuğunun hiçbir önemi yoktur; her şey, üretim araçlarına yatırılan sermayenin emek gücüne yatırılan sermayeye oranına bağlıdır. Tersine: Dolaşım süreci açısından, sabit sermaye ve dolaşır sermaye farkı açısından, dolaşır sermayenin verili bir değer büyüklüğünün, iş malzemelerine ve ücrete hangi oranlarda bölündüğünün, aynı şekilde, hiçbir önemi yoktur. Bir açıdan bakıldığında, iş malzemeleri, emek gücüne yatırılan sermaye değerinden farklı olarak, emek araçları ile aynı kategoride yer alır. Öteki açıdan bakıldığında, emek gücüne ya-

* MEW, Band 23, s. 640 ["Kapital", I. Cilt, Yordamı Kitap, s. 592-593]. –*Almanca ed.*

tırılan sermaye parçası, emek araçlarına yatırılan sermaye parçasından farklı olarak, iş malzemelerine yatırılan sermaye parçasıyla aynı yerde bulunur.

Sermayenin iş malzemelerine (ham ve yardımcı maddeler) yatırılan değer parçasının Ricardo'da hiçbir yanda görünmemesi bundandır. Tümüyle yok olmuştur. Sabit sermayenin olduğu yana uymaz, çünkü dolaşım tarzıyla, tam tamına, emek gücüne yatırılan sermaye parçasıyla çakışır. Ve öte yandan, dolaşır sermayenin olduğu yana da koyulamaz, çünkü böyle yapılsaydı, A. Smith'ten devralınmış ve açıkça söylenmeden sürdürülmüş olan, sabit ve dolaşır sermaye karşıtlığı ile değişmez ve değişir sermaye karşıtlığını eş sayma uygulaması kendiliğinden ortadan kalkardı. Ricardo'nun mantıksal içgüdüleri bunu hissetmemesine izin vermeyecek kadar fazladır ve bu yüzden bu sermaye parçası onda tümüyle yok olup gider.

Burada belirtmek gerekir ki, kapitalist, ücretleri haftada, ayda ya da üç ayda bir ödemesine bağlı olarak, ekonomi politiğin diliyle, ücretlere yatırılan sermayeyi farklı vadeler için öndeler. Gerçekte bunun tersi olur. Kendisine haftada, ayda ya da üç ayda bir ücret ödenmesine bağlı olarak, işçi kapitaliste emeğini bir haftalığına, bir aylığına ya da üç aylığına öndeler. Kapitalist, emek gücüne ödemede bulunmak yerine, onu *satın almış olsaydı*, başka bir deyişle, işçiye günlük, haftalık, aylık ya da üç aylık ücretini önceden ödemiş olsaydı, bu vadeler için bir öndelikten söz edilebilirdi. Ama kapitalist, emeği satın almak ve ona *iş göreceği* zaman aralığı için ödemede bulunmak yerine, günlerce, haftalarca, aylarca *iş gördükten* sonra ona ödemede bulunduğundan, burada kapitalizme özgü bir karıştırma söz konusu olur ve işçinin kapitaliste verdiği emek cinsinden öndelik, kapitalistin işçiye verdiği para cinsinden bir öndeliğe dönüştürülür. Kapitalistin, ürünün kendisini ya da onun değerini –ürünün imalatının gerekli kıldığı farklı sürelere ya da, aynı zamanda, dolaşımı için gerekli olan farklı sürelere bağlı olarak– yalnızca daha kısa ya da daha uzun vadelerde (ona dâhil olan artık değerle birlikte) dolaşımdan geri alması ya da gerçekleştirmesi, konunun özünde hiçbir değişikliğe yol açmaz. Alıcının satın aldığı metayla ne yapacağı, metanın satıcısını hiç ama hiç ilgilendirmez. Kapitalist, bir makineyi, toplam değerinin dolaşımdan ona yalnızca adım adım ve parça parça geri akmasına karşın bu değeri tek seferde öndelemek zorunda olması nedeniyle, daha ucuza elde etmediği gibi, pamuğa da, değerinin onunla hazırlanan ürüne bir bütün olarak girmesi ve ürünün satışıyla bir bütün olarak ve tek seferde yerine koyulması nedeniyle, daha fazla ödemede bulunmaz.

Ricardo'ya geri dönelim.

1. Değişir sermayenin karakteristik özelliği, belirli, verili (yani, bu anlamda, değişmez) bir sermaye parçasının, verili bir (ücretin emek gücünün değerine eşit mi, ondan büyük mü yoksa ondan küçük mü olduğunun burada bir önemi olmamakla birlikte, emek gücünün değerine eşit olduğu varsayılan) değer tutarının, kendisini değerlendiren, değer yaratan bir güçle, yani, kendisinin kapitalist tarafından ödenen değerini yeniden üretmekle kalmayıp, aynı zamanda bir artık değer, daha önce var olmayan ve bir eş değer verilerek satın alınmayan bir değer üreten emek gücü ile mübadele edilmesidir. Ücretlere yatırılan sermaye parçasının, onu değişir sermaye olarak değişmez sermayeden *toto coelo* [her bakımdan] ayırt eden bu karakteristik özelliği, ücretlere yatırılan sermaye parçasına salt dolaşım süreci açısından bakıldığında ve böylece, bu sermaye parçası, emek araçlarına yatırılan sabit sermaye karşısında dolaşır sermaye olarak göründüğünde, ortadan kaybolur. Ücretlere yatırılan sermaye parçasının, bu durumda, değişmez sermayenin iş malzemelerine yatırılan bir bileşeniyle birlikte, tek bir başlığın, dolaşır sermaye başlığının altında, değişmez sermayenin emek araçlarına yatırılan bir başka bileşeninin karşısına koyulması bile, bu sonucu doğurmaya yeter. Böylece, artık değer, yani yatırılan değer tutarını sermayeye dönüştüren şeyin ta kendisi, büsbütün bir yana bırakılır. Ham maddenin ürüne eklediği değer parçası, yeni üretilmezken, gerçekten yeniden üretilmezken, ürün değerinde yalnızca korunur, saklanır ve bu nedenle ürün değerinin bileşeni olarak yalnızca yeniden görünürken, ücretlere yatırılan sermayenin ürüne eklediği değer parçasının, yeni üretildiği (dolayısıyla da gerçekten yeniden üretildiği), aynı şekilde göz ardı edilir. Şimdi kendisini akışkan ve sabit sermaye karşıtlığı açısından gösterdiği şekliyle fark, yalnızca şuradadır: bir metanın üretimi için kullanılan emek araçlarının değeri, metanın değerine ancak kısmen girer ve bu nedenle metanın satışıyla da ancak kısmen yerine koyulur ve dolayısıyla genel olarak yalnızca parça parça ve adım adım yerine koyulur. Diğer taraftan: bir metanın üretimi için kullanılan emek gücünün ve emek nesnelerinin (ham maddeler vb.) değeri, metaya bir bütün olarak girer ve bundan ötürü onun satışıyla tümüyle yerine koyulur. Bu bakımdan, dolaşım süreci ile ilişkili olarak, sermayenin bir bölümü kendisini sabit olarak, öteki bölümü ise akışkan ya da dolaşır olarak gösterir. Her iki durumda da, verili, öndelenmiş değerlerin ürüne aktarılması ve ürünün satışıyla yeniden yerlerine koyulmaları söz konusudur. Şimdi, buradaki tek fark, değer aktarımının ve dolayısıyla değerin yerine koyulmasının, parça parça ve adım adım mı yoksa tek seferde mi gerçekleştiğidir. Böy-

lece, değişir sermaye ile değişmez sermaye arasındaki, her şeyi belirleyen fark, dolayısıyla artık değer oluşumunun ve kapitalist üretimin tüm gizi, belirli değerleri ve bu değerleri temsil eden şeyleri sermayeye dönüştüren koşullar silinir. Sermayenin bütün bileşenleri artık birbirlerinden yalnızca dolaşım tarzlarıyla ayrılır (ve meta dolaşımı, doğal olarak, yalnızca elde bulunan, verili değerlerle ilgilidir); ücretlere yatırılan sermaye, emek araçlarına yatırılan sermaye parçasından farklı olarak, ham maddelere, yarı işlenmiş ürünlere, yardımcı maddelere yatırılan sermaye parçasıyla ortak bir özel dolaşım tarzına sahiptir.

Burjuva ekonomi politiğinin, A. Smith'in "değişmez ve değişir sermaye" kategorilerini "sabit ve dolaşır sermaye" kategorileriyle karıştırmasına içgüdüsel olarak sıkı sıkıya sarılmasının ve onu hiç eleştirmeden bir yüzyıl boyunca kuşaktan kuşağa tekrarlamasının nedeni böylece anlaşılır hâle geliyor. Ücretlere yatırılan sermaye parçası burjuva ekonomi politiğinde artık ham maddelere yatırılan sermaye parçasından hiçbir şekilde ayrılmaz ve değişmez sermayeden de, ürün tarafından parça parça mı yoksa bir bütün olarak mı dolaştırıldığına bağlı olarak, yalnızca biçimsel açıdan ayrılır. Böylece, kapitalist üretimin gerçek hareketini ve dolayısıyla kapitalist sömürüyü anlamayı sağlayacak olan temel, tek bir darbeyle yerle bir edilir. Burada yalnızca, öndelenen değerlerin yeniden görünmeleri söz konusudur.

Ricardo'nun Smith'teki karışıklığı gözü kapalı benimsemesi, yalnızca, kavram karışıklıklarının rahatsız etmeyen unsur olduğu geç özürcülerdeki karışıklıktan değil, A. Smith'in kendisindeki karışıklıktan da daha rahatsız edicidir; çünkü Ricardo, A. Smith'ten farklı olarak, değeri ve artık değeri daha tutarlı ve daha net bir şekilde açıklar ve gerçekte dışrak [*exoterischen*] A. Smith karşısında içrek [*esoterischen*] A. Smith'i savunur.

Fizyokratlarda böyle bir karışıklık hiç yoktur. *Avances annuelles* [yıllık öndelikler] ile *avances primitives* [başlangıç öndelikleri] arasındaki ayrım, yalnızca, sermayenin farklı bileşenlerinin, özellikle de tarımsal sermayenin farklı yeniden üretim dönemleriyle ilişkilidir; artık değer üretimi hakkındaki görüşleri ise, teorilerinin bu ayrımlardan bağımsız bir parçasını, hem de teorilerinin can alıcı noktası olarak öne çıkardıkları parçasını oluşturur. Artık değerin oluşumu sermaye olarak sermayeyle açıklanmak yerine, sermayenin yalnızca belirli bir üretim alanına, tarıma özgü sayılır.

2. Değişir sermayenin –ve dolayısıyla herhangi bir değer toplamının sermayeye dönüşümünde– tanımındaki temel öge, kapitalistin belirli, verili (ve bu anlamda değişmeyen) bir değer büyüklüğünü, değer yara-

tıcı güçle; bir değer büyüklüğünü, değer üretimiyle, öz değerlenmeyle mübadele etmesidir. Kapitalistin işçiye parayla mı yoksa geçim araçlarıyla mı ödeme yaptığı, bu temel tanımda hiçbir değişikliğe yol açmaz. Kapitalist tarafından öndelenen değerin varoluş biçimi değişir yalnızca: değer, birincisinde para biçiminde var olur, işçi bununla piyasadaki geçim araçlarını kendisi satın alır, ikincisinde geçim araçları biçimindedir, işçi bunları doğrudan tüketir. Gerçekte, gelişmiş kapitalist üretim, nasıl genel olarak dolaşım sürecinin aracılık ettiği üretim sürecini, yani para ekonomisini varsayarsa, işçilere de parayla ödeme yapıldığını varsayar. Ama artık değer yaratımı (dolayısıyla öndelenen değer tutarının sermayeleştirilmesi), ücretin ya da emek gücü satın alımına yatırılan sermayenin para biçiminden de doğal biçiminden de kaynaklanmaz. Değerin değer yaratıcı güçle mübadelesinden, değişmeyen bir büyüklüğün değişen bir büyüklüğe çevrilmesinden kaynaklanır.

Emek araçlarının daha çok ya da daha az sabit olması, dayanıklılık derecelerine, yani fiziksel bir özelliğe bağlıdır. Bunlar, öteki her şey aynı kalırken, dayanıklılık derecelerine göre, daha çabuk ya da daha yavaş aşınıp yıpranacak, dolayısıyla, daha uzun ya da daha kısa bir süre boyunca sabit sermaye olarak işlev görecektir. Ama sabit sermaye olarak işlev görmeleri, hiçbir şekilde salt bu fiziksel dayanıklılık özelliğinin bir sonucu değildir. Metal fabrikalarındaki ham madde, kendisini işleyen makineler kadar dayanıklıdır ve bu makinelerin deri, tahta vb. kimi bileşenlerinden daha dayanıklıdır. Ne var ki, ham madde olarak hizmet eden metal, dolaşır sermayenin bir parçasını ve belki de aynı metalden yapılma, kullanılmakta olan emek aracı, sabit sermayenin bir parçasını oluşturur. Dolayısıyla, aynı metalin bazen sabit sermaye başlığının altına bazen de dolaşır sermaye başlığının altına koyulmasının nedeni, maddi fiziksel doğası, daha uzun ya da kısa bir süre boyunca dayanması değildir. Tersine, bu ayrım, üretim sürecinde bazen emek nesnesi, bazen de emek aracı olarak oynadığı rolden kaynaklanır.

Emek aracının üretim sürecindeki işlevi, onun, daha uzun ya da daha kısa dönemler boyunca, yinelenen emek süreçlerinde sürekli yeniden hizmet etmesini gerektirir. Bu nedenle, yapıldığı maddenin daha uzun bir süre mi yoksa kısa bir süre mi dayanacağı, onun işleviyle önceden belirlenmiştir. Ne var ki, yapıldığı maddenin dayanıklılığı, kendi başına, emek aracını sabit sermaye yapmaz. Aynı madde, ham madde olarak kullanıldığı zaman, dolaşır sermaye olur; oysa, meta-sermaye ve üretken sermaye ayrımını dolaşır sermaye ve sabit sermaye ayrımı ile karıştıran iktisatçılar için, aynı madde, aynı makine, ürün olarak dolaşır sermaye, emek aracı olarak sabit sermayedir.

Emek aracını sabit sermaye kılan, yapıldığı maddenin dayanıklılığı olmasa bile, emek aracı olarak oynadığı rol, görece dayanıklı bir malzemeden oluşmasını gerektirir. Demek ki, yapıldığı maddenin dayanıklılığı, onun emek aracı olarak işlevinin bir koşulu ve dolayısıyla onu sabit sermaye kılan dolaşım tarzının da maddi temelidir. Onu oluşturan maddenin yüksek ya da düşük aşınma ve yıpranma hızı, öteki her şey aynı kalırken, emek aracına daha yüksek ya da daha düşük bir derecede sabitlik damgası vurur; dolayısıyla da, onun sabit sermaye olma niteliğiyle çok sıkı bir biçimde iç içe girmiş bulunur.

Emek gücüne yatırılan sermaye parçası, eğer tümüyle dolaşır sermaye açısından, yani sabit sermayeden farklı olmasıyla ele alınırsa; dolayısıyla değişmez ve değişir sermaye ayrımları ile sabit ve dolaşır sermaye ayrımları da aynı sepete atılırsa, bu durumda, emek aracının maddi gerçekliğinin onun sabit sermaye olma niteliğinin vazgeçilmez bir temelini oluşturması örneğinde olduğu gibi, bu kez bunun tersine, emek gücüne yatırılan sermayenin maddi gerçekliğinden, bunun dolaşır sermaye olma niteliğinin türetilmesi ve sonra dolaşır sermayenin de değişir sermayenin maddi gerçekliğiyle belirlenmesi doğaldır.

Ücretlere yatırılan sermayenin gerçek maddesi emeğin kendisidir; etkin, değer yaratan emek gücüdür; kapitalistin ölü, nesnelleşmiş emekle mübadele ettiği ve sermayesine dâhil ederek elinde bulunan metayı kendi kendisini değerlendiren metaya dönüştürmesini sağlayan canlı emektir. Ama kapitalist, bu kendi kendisini değerlendirme gücünü satmaz. Bu güç, her zaman, kapitalistin emek araçları gibi, onun üretken sermayesinin bir bileşenini oluşturur; hiçbir zaman, örneğin sattığı bitmiş ürün gibi, meta-sermayesinin bir bileşeni olmaz. Nasıl ki, iş malzemeleri ve yardımcı maddeler, dolaşır sermaye olarak, emek gücüyle aynı yerde durmuyorsa, üretim sürecinde de, üretken sermaye bileşenleri olarak emek araçları, sabit sermaye olarak, emek gücünün karşısında durmaz; emek süreci açısından bakıldığında, her ikisi maddi etmenlerdir ve emek gücü kişisel etmen olarak ikisinin de karşısında durur. Değerlenme süreci açısından bakıldığında, emek gücü değişir sermayedir ve ikisi de değişmez sermaye olarak onun karşısında durur. Ya da, dolaşım sürecini etkilediği kadarıyla, burada bir maddi farklılıktan söz etmek gerekecekse, o da sadece şudur: Nesnelleşmiş emekten başka bir şey olmayan değerin doğasından, kendi kendisini nesnelleştiren emekten başka bir şey olmayan etkin emek gücünün doğasından şu sonuç çıkar: emek gücü işlev gördüğü süre boyunca sürekli olarak değer ve artık değer yaratır; emek gücünün tarafında hareket olarak, değer yaratımı olarak görünen şey, onun ürününün tarafında, hareketsiz biçimde, yaratılmış değer olarak görünür. Emek gücü işlevini tamamladığında,

sermaye artık bir yandaki emek gücü ile öbür yandaki üretim araçlarından oluşmaz. Emek gücüne yatırılmış olan sermaye değeri, şimdi, ürüne eklenmiş bulunan değerdir (+ artık değer). Süreci yinelemek için, ürünün satılması ve buradan ele geçen parayla durmadan yeni baştan emek gücü satın alınması ve bunun üretken sermayeye dâhil edilmesi gerekir. Bu da, iş malzemelerine vb. yatırılan sermaye parçasına olduğu gibi, emek gücüne yatırılan sermaye parçasına da, emek araçlarında sabitlenmiş olarak kalan sermayeden farklı olarak, dolaşır sermaye niteliğini kazandırır.

Buna karşılık, dolaşır sermayenin ikincil ve değişmez sermayenin bir bölümüyle (ham ve yardımcı maddeler) paylaştığı tanımı, emek gücüne yatırılan sermaye parçasının temel tanımı hâline getirilirse, yani, ona yatırılan değerin, üretimi sırasında tüketildiği ürüne, sabit sermayede olduğu gibi adım adım ve parça parça değil, bir bütün olarak aktarılması ve dolayısıyla da ürünün satışıyla bir bütün olarak yerine koyulmak zorunda olması temel tanım kabul edilirse, ücretlere yatırılan sermaye parçasının da, maddi içeriği bakımından, etkin durumdaki emek gücünden değil, işçinin ücretiyle satın aldığı maddi ögelerden, yani toplumsal meta-sermayenin işçinin tüketimine giren bölümünden, geçim araçlarından oluşması gerekir. Bu durumda, sabit sermaye daha yavaş aşınıp yıpranan ve bu nedenle daha yavaş bir şekilde yerlerine koyulmaları gereken emek araçlarından, emek gücüne yatırılan sermaye de daha hızlı bir şekilde yerlerine koyulmaları gereken geçim araçlarından oluşur.

Ne var ki, daha hızlı ya da daha yavaş aşınıp yıpranmanın sınırları silikleşir.

> "İşçinin tükettiği besinlerin ve giysilerin, içinde çalıştığı binaların, işinde kendisine yardımcı olan aletlerin tümü, doğaları açısından, geçicidir. Ama, bu farklı sermayelerin dayanma sürelerinde yine de çok büyük bir farklılık görülür: bir buhar makinesi bir gemiden, bir gemi işçinin giysisinden ve işçinin giysisi de onun tükettiği besin maddelerinden daha uzun süre dayanır."[27]

Ricardo, burada, işçinin oturduğu evi, mobilyalarını, çatal, bıçak, kapkacak vb. gibi hepsi de dayanıklılık bakımından emek araçlarıyla aynı nitelikte olan tüketim aletlerini saymayı unutuyor. Aynı şeyler, aynı türden şeyler, bir yerde tüketim araçları olarak, bir başka yerde emek araçları olarak görünür.

---

27 "The food and clothing consumed by the labourer, the buildings in which he works, the implements with which his labour is assisted, are all of a perishable nature. There is, however, a vast difference in the time for which these different capitals will endure: a steam-engine will last longer than a ship, a ship than the clothing of the labourer, and the clothing of the labourer longer than the food which he consumes." –Ricardo, etc., s. 26.

Ricardo'nun kendi sözleriyle, fark şudur:

> "Sermaye, çabuk bozulmasına ve yeniden üretilmeyi sık gerektirmesine ya da yavaş tüketilmesine bağlı olarak, dolaşır ya da sabit sermaye başlıkları altında sınıflandırılır."[28]

Ve şu notu ekler:

> "Temel önem taşımayan ve sınır çizgisi kesin olarak çizilemeyecek olan bir bölünme."[29]

Böylece çok şükür bir kez daha fizyokratlara dönmüş bulunuyoruz. Onlarda, *avances annuelles* [yıllık öndelikler] ile *avances primitives* [başlangıç öndelikleri] arasındaki ayrım, tüketim sürelerine ve dolayısıyla, aynı zamanda, kullanılan sermayenin farklı yeniden üretim sürelerine dayanıyordu. Tek fark, onlarda toplumsal üretim için önemli bir görüngüyü anlatan ve Quesnay'nin *Tableau èconomique*'inde [Ekonomik Tablo] dolaşım süreciyle de bağlantılı olarak sunulan ayrımın, burada öznel ve Ricardo'nun kendi deyişiyle gereksiz bir fark hâline gelmesi.

Emeğe yatırılan sermaye parçası, emek araçlarına yatırılan sermaye parçasından yalnızca kendi yeniden üretim dönemiyle ve dolayısıyla kendi dolaşım süresiyle ayırt edilir hâle gelir gelmez; geçim araçları zaten farklı dayanıklılık sürelerine sahipken, geçim araçlarının emek araçlarından tek farkının, daha yüksek bir aşınma ve yıpranma hızı olacağı şekilde, sermayenin bir bölümü geçim araçlarından ve diğer bölümü emek araçlarından oluşmaya başlar başlamaz; doğaldır ki, emek gücüne yatırılan sermaye ile üretim araçlarına yatırılan sermaye arasındaki her tür *differentia spezifica* [ayırt edici fark] silinip gider.

Bu, Ricardo'nun gerçekte artık değer teorisi olan kâr teorisiyle olduğu gibi onun değer öğretisiyle de tümüyle çelişir. O, genel olarak, sabit sermaye ile dolaşır sermaye arasındaki farkı, yalnızca, bunların farklı üretim dallarına yatırılan eşit büyüklükteki sermayeler içindeki farklı oranlarının değer yasasını etkilemesi ölçüsünde, ve özellikle de, ücretlerdeki bir yükselme ya da gerilemenin, bu koşulların ürünü olarak, fiyatları etkilemesi ölçüsünde hesaba katar. Ama, sabit ve dolaşır sermayeleri değişmez ve değişir sermayelerle karıştırması yüzünden, bu sınırlı inceleme çerçevesi içinde bile, yanlışların en büyüklerini yapar ve konuyu incelemeye gerçekten tümüyle yanlış bir temelden başlar. Yani, 1. Sermayenin emek gücüne yatırılan değer parçasının dolaşır sermaye başlığının altına sokulması ölçüsünde, dolaşır sermayenin kendisinin

28 "According as capital is rapidly perishable and requires to be frequently reproduced, or is of slow consumption, it is classed under the heads of circulating, or fixed capital."

29 "A division not essential, and in which the line of demarcation cannot be accurately drawn."

tanımları ve özellikle, emeğe yatırılan sermaye parçasını bu başlığın altına sokan koşullar yanlış açıklanır. 2. Emeğe yatırılan sermaye parçasını değişir sermaye kılan tanımla, bu sermaye parçasını sabit sermayeden farklı olarak dolaşır sermaye kılan tanım birbirine karıştırılır.

Daha baştan açıktır ki, emek gücüne yatırılan sermayenin dolaşır ya da akışkan olarak tanımlanması, *differentia specifica*'sı üretim sürecinde yok olup giden ikincil bir tanımlamadır; çünkü, bu tanımlamada, bir yandan, emeğe yatırılan sermayeler ile ham maddelere vb. yatırılan sermayeler eşit değerdedir; değişmez sermayenin bir bölümünü değişir sermaye ile özdeşleştiren bir başlığın, değişmez sermayeden farklı olarak değişir sermayenin *differentia specifica*'sı ile bir ilgisi yoktur. Diğer yandan, emeğe ve emek araçlarına yatırılan sermaye parçalarının gerçekten de birbirlerinin karşısına koyulmasına karşın, bu durum, hiçbir şekilde bunların değer üretimine çok farklı şekillerde girmeleriyle değil, her ikisinin de verili değerlerinin ürüne aktarılması, ama bunların farklı zaman dilimlerinde gerçekleşmesiyle ilgilidir.

Tüm bu durumlarda tartışma konusu olan, ister ücret, ister ham madde fiyatı, isterse emek aracı fiyatı olsun, ürünün üretim sürecinde yatırılan verili bir değerin ürüne aktarılmasının, dolayısıyla ürün tarafından dolaştırılmasının ve onun satılmasıyla başlangıç noktasına geri döndürülmesinin ya da yerine koyulmasının *nasıl* gerçekleştiğidir. Buradaki tek fark, bu "*nasıl*"da, söz konusu değerin aktarılmasının ve dolayısıyla aynı zamanda dolaştırılmasının özel tarzındadır.

Emek gücünün her durumda sözleşmeyle önceden belirlenen fiyatının parayla mı yoksa geçim araçlarıyla mı ödeneceği, emek gücünün belirli bir verili fiyat olma karakterinde hiçbir değişikliğe yol açmaz. Böyle olmakla birlikte, ücretin para şeklinde ödenmesi durumunda, paranın kendisinin, üretim sürecine, emek araçları gibi girmediği açıktır (emek araçları, üretim sürecine, yalnızca değerleriyle değil, aynı zamanda maddeleriyle girer). Buna karşılık, işçinin ücretiyle satın aldığı geçim araçları, dolaşır sermayenin maddi biçimi olarak, tek bir başlığın altına ve emek araçlarının karşısına yerleştirilirse, bu, konuya başka bir görüntü kazandırır. Bu şeylerin, yani üretim araçlarının değeri emek sürecinde ürüne aktarılıyorsa, öteki şeylerin, yani geçim araçlarının değeri, bunları tüketen emek gücünde yeniden görünür ve emek gücünün etkinliğiyle ürüne aynı şekilde aktarılır. İki durumda da, aynı şekilde, yalnızca, üretim sırasında öndelenen değerlerin üründe yeniden görünmeleri söz konusudur. (Fizyokratlar bunu ciddiye almış ve bu nedenle de sanayi emeğinin artık değer yarattığını reddetmişti.) Wayland'den daha önce alıntılanmış olan parçada böyledir:

> "Sermayenin kendisini hangi biçim altında yeniden göstereceği önemli değildir... İnsanın varlığı ve rahatı için gerekli olan çeşitli türden besin maddeleri, giyim eşyası ve barınaklar da değişikliğe uğrayan şeylerdir. Bunlar zaman zaman tüketilirler ve değerleri yeniden görünür vb." ("Elements of Pol. Econ." s. 31, 32.)†

Üretime üretim araçları ve geçim araçları biçiminde öndelenen sermaye değerleri, burada, ürünün değerinde aynı şekilde yeniden görünür. Çünkü böylece, kapitalist üretim sürecinin tam bir gizeme dönüştürülmesi başarıyla tamamlanmış ve üründe var olan artık değerin kaynağı göz önünden tümüyle uzaklaştırılmış olur.

Dahası, yine böylece, burjuva ekonomi politiğine özgü fetişizm de, yani toplumsal üretim sürecinde şeylerin üzerine damga gibi vurulan toplumsal, ekonomik karakteri, doğal, bu şeylerin maddi doğalarından kaynaklanan bir karaktere dönüştüren fetişizm de, eksiksiz hâle gelir. Örneğin, "emek araçları sabit sermayedir", çelişkilere ve karışıklıklara sürükleyen skolastik bir tanımdır. Tıpkı emek süreci incelenirken (I. Kitap, Bölüm 5) gösterilmiş olduğu gibi, nesnel bileşenlerin emek aracı olarak mı, iş malzemesi olarak mı, yoksa ürün olarak mı işlev gördükleri nasıl belirli bir emek sürecinde oynadıkları rollere, işlevlerine bağlıysa, emek araçları da yalnızca, üretim süreci bütünüyle kapitalist üretim süreci ise ve dolayısıyla tüm üretim araçları sermaye ise, sermayenin ekonomik belirliliğine ve toplumsal karakterine sahiptir, sabit sermayedir; ve ikincisi, yalnızca, ürüne değerlerini özel bir biçimde aktarıyorlarsa, sabit sermayedirler. Böyle değilse, sabit sermaye olmadan, emek araçları olarak kalırlar. Aynı şekilde, gübre gibi yardımcı maddeler, değerlerini, emek araçlarının çok büyük çoğunluğu gibi, aynı özel biçimde veriyorsa, emek araçları olmadıkları hâlde, sabit sermaye olur. Burada tartışma konusu olan, şeylerin altlarına koyuldukları tanımlar değil. Burada tartışma konusu olan, belirli kategorilerle ifade edilen belirli işlevler.

Ücretlere yatırılan sermaye olma özelliği, aslında geçim araçları için her koşul altında geçerli olan bir özellik sayılırsa, bu durumda, "emeği korumak", *to support labour* da [Ricardo, s. 25], bu "dolaşır" sermayenin karakteri olur. Geçim araçları, "sermaye" olmasalardı, bu durumda emek gücünü de korumazlardı; oysa, sermaye olma karakterleri, onlara tam da başkalarının emeği aracılığıyla *sermaye*yi koruma özelliğini kazandırır.

Geçim araçları aslında dolaşır sermaye ise (dolaşır sermayenin ücrete dönüşmesinden sonra), buradan çıkan bir başka sonuç, ücretin bü-

† "Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 208-209, 27. dipnot. –*Türkçe ed.*

yüklüğünün, işçi sayısının verili dolaşır sermaye kütlesine oranına bağlı olduğudur (iktisatçıların sevdiği bir önerme); oysa gerçekte, işçinin piyasadan çektiği geçim araçlarının kütlesi ve kapitalistin kendi tüketimi için elinin altında bulundurduğu geçim araçlarının kütlesi, artık değerin emek fiyatına oranına bağlıdır.

Ricardo, Barton[29[a]] gibi, değişir sermayenin değişmez sermayeye oranı ile dolaşır sermayenin sabit sermayeye oranını her yerde birbirine karıştırır. Bunun Ricardo'nun kâr oranı hakkındaki incelemesini nasıl bozduğunu daha sonra göreceğiz.*

Ayrıca, Ricardo, devir sırasında, sabit ve dolaşır sermaye ayrımının dışındaki nedenlerle ortaya çıkan ayrımları, bu ayrımla eşitler:

> "Şunun da belirtilmesi gerekir ki, dolaşır sermayenin dolaşım ya da kendisini kullanan kişiye geri dönüş süreleri çok eşitsiz olabilir. Bir çiftçi tarafından tohumluk olarak satın alınan buğday, bir fırıncı tarafından ekmeklik olarak alınan buğdaya kıyasla, bir sabit sermayedir. Biri onu toprağa bırakır ve bir yıl süreyle hiçbir getiri elde edemez; öbürü onu öğüttürüp un hâline getirtebilir, ekmek olarak müşterilerine satabilir ve böylece sermayesi bir haftalık bir süre içinde aynı işi yeniden başlatmak ya da bir başka işe girişmek için elinde hazır bekliyor olabilir."[30]

Burada buğdayın, tohumluk olduğunda, geçim aracı olarak değil ham madde olarak hizmet etmesine karşın, önce, aslında geçim aracı olduğu için dolaşır sermaye, ve ikincisi, geriye dönüşü bir yılı aşan bir süre aldığı için sabit sermaye olması karakteristiktir. Ama, bir üretim aracını sabit sermaye kılan, sadece geriye dönüşün daha yavaş ya da daha hızlı olması değil, değerin ürüne aktarılmasının belirli tarzıdır.

A. Smith tarafından yaratılan karışıklık şu sonuçlara yol açmıştır:

1. Sabit sermaye ile akışkan sermaye arasındaki fark, üretken sermaye ile meta-sermaye arasındaki farkla karıştırılır. Böylece, örneğin, aynı makine, piyasada meta olarak bulunurken dolaşır sermaye, üretim sürecine dâhilken sabit sermayedir. Dahası, belirli bir türdeki sermayenin neden daha sabit ya da daha dolaşır olması gerektiğini anlamak kesinlikle mümkün değildir.

29[a] "Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society." London 1817. İlgili pasaj I. Kitap, s. 655, 79. notta alıntılanmıştır. [MEW, Band 23, s. 660, 79. not ("Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 610, 87. dipnot) –*Almanca ed.*]

* MEW, Band 25 ["Kapital", III. Cilt], 1. bis 3. Kapitel. –*Almanca ed.*

30 "It is also to be observed that the circulating capital may circulate, or be returned to its employer, in very unequal times. The wheat bought by a farmer to sow is comparatively a fixed capital to the wheat purchased by a baker to make into loaves. The one leaves it in the ground, and can obtain no return for a year; the other can get it ground into flour, sell it as bread to his customers, and have his capital free, to renew the same, or commence any other employment in a week." (s. 26, 27.)

2. Her tür dolaşır sermaye, ücretlere yatırılmış ya da yatırılacak olan sermayeyle özdeşleştirilir. J. St. Mill'de* vd. böyledir.

3. Değişir sermaye ile değişmez sermaye arasındaki, daha Barton, Ricardo vd. tarafından, dolaşır sermaye ile sabit sermaye arasındaki farkla karıştırılan fark, sonunda, örneğin Ramsay'de** olduğu gibi, tümüyle bu ikincisine indirgenir; böylece, artık, emek araçları gibi tüm üretim araçları, ham maddeler, vb. de sabit sermayedir ve yalnızca ücretlere yatırılmış olan sermaye dolaşır sermayedir. Ama indirgemenin bu biçimde yapılması yüzünden, değişmez sermaye ile değişir sermaye arasındaki fark anlaşılmaz.

4. Macleod*** ve Patterson**** vd. gibi, her şeye bir banka memurunun anlatılması olanaksız daracık bakış açısıyla bakan en yeni İngiliz ve özellikle de İskoç iktisatçılarında, sabit ve dolaşır sermaye farkı, *money at call* ve *money not at call* farkına dönüşür (bildirimde bulunmadan çekilebilen ya da yalnızca önceden bildirimde bulunarak çekilebilen mevduat).

---

* John Stuart Mill, "Essays on some unsettled questions of political economy." London 1844, s. 164. –*Almanca ed.*

** Ramsay, "An essay on the distribution of wealth." Edinburgh 1836, s. 21-24. –*Almanca ed.*

*** Macleod, "The elements of political economy." London 1858, s. 76-80. –*Almanca ed.*

**** Patterson, "The science of finance. A practical treatise." Edinburgh, London 1868, s. 129-144. –*Almanca ed.*

Bölüm

12

Çalışma Dönemi

★★★

İş gününün aynı büyüklükte olduğu, emek sürecinin diyelim on saat sürdüğü, örneğin pamuk ipliği imalatçılığı ve lokomotif imalatçılığı gibi iki iş dalını alalım. Bir iş dalında her gün, her hafta belirli bir nicelikte bitmiş ürün, pamuk ipliği ortaya çıkar; ötekinde, bitmiş bir ürünü, bir lokomotifi ortaya çıkarmak için emek sürecini belki üç ay boyunca yinelemek gerekir. Birinde ürün kesikli bir doğaya sahiptir ve aynı iş her gün ya da her hafta yeniden başlar. Öbüründe emek süreci süreklidir; bağlantılarıyla, işlemlerinin sürekliliğiyle, ancak daha uzun bir vadede bitmiş bir ürün ortaya çıkaran daha büyük sayıdaki günlük üretim süreçlerini kapsar. Burada, günlük emek sürecinin süresinin aynı olmasına karşın, üretim eyleminin süresinde, yani ürünü bitmiş olarak ortaya çıkarmak, onu meta olarak piyasaya göndermek, dolayısıyla üretken sermayeden meta-sermayeye dönüştürmek için gerekli olan yinelenen emek süreçlerinin süresinde çok önemli bir farklılık oluşur. Sabit sermaye ile dolaşır sermaye arasındaki farkın bununla hiçbir ilgisi yoktur. Her iki iş dalında tıpatıp aynı oranlarda sabit ve dolaşır sermayeler kullanılsaydı bile bu sözü edilen ayrım ortaya çıkardı.

Üretim eyleminin süresindeki bu farklılıklar, yalnızca değişik üretim alanları arasında değil, üretilecek olan ürünün miktarına bağlı olarak, aynı üretim alanının içinde de ortaya çıkar. Sıradan bir konut, daha büyük bir fabrika binasından daha kısa sürede inşa edilir ve dolayısıyla daha az sayıda sürekli emek süreci gerektirir. Bir lokomotifin yapımı üç ay alırsa, bir zırhlı gemininki bir ya da birkaç yıl sürer. Tahıl üretimi yak-

laşık bir yıl, büyükbaş hayvan yetiştirmek birkaç yıl alır, ağaç yetiştirmek 12-100 yıl sürebilir; bir demiryolunun yapımı için yıllar gerekirken, bir karayolu belki birkaç ayda bitirilebilir; sıradan bir halının dokunması belki bir hafta, bir Goblen halının dokunması yıllar sürer vb. Yani, üretim eyleminin süresindeki farklılıklar sonsuz derecede çeşitlidir.

Üretim eyleminin süresindeki farklılık, aynı büyüklükteki sermaye harcamalarının devir hızlarında, yani verili bir sermayenin öndelenmesine konu olan sürelerde, açıkça görüldüğü gibi, bir farklılık yaratmak zorundadır. Bir iplik fabrikası ile bir lokomotif fabrikasında kullanılan sermayeler aynı büyüklükte, bunların değişmeyen ve değişen bölümleri arasındaki oran da, sabit ve akışkan bölümleri arasındaki oran da aynı, son olarak her ikisindeki iş günleri aynı büyüklükte ve iş gününün gerekli emek ile artık emeğe dağılımı aynı olsun. Ayrıca, dolaşım sürecinden kaynaklanan ve örnek olarak aldığımız durumla ilişkisi olmayan bütün koşulları ortadan kaldırmak için, ipliğin de lokomotifin de sipariş üzerine üretildiklerini ve bedellerinin bitmiş ürünün tesliminde ödendiğini varsayalım. Haftanın sonunda, bitmiş ipliği teslim ettiğinde, iplik imalatçısı, hem yatırdığı dolaşır sermayesini ve hem de ipliğin değerinde saklı olan sabit sermaye aşınma ve yıpranmasını geri alır (burada artık değeri hesaba katmıyoruz). Yani, aynı sermayeyle, aynı devreyi yeni baştan yineleyebilir. Bu sermaye, devrini tamamlamıştır. Buna karşılık lokomotif imalatçısı üç ay boyunca her hafta ücretlere ve ham maddelere yeni sermaye yatırmak zorundadır ve ancak üç ay geçtikten, lokomotif teslim edildikten sonra, bu süre boyunca bir ve aynı üretim eylemine, bir ve aynı metanın üretimine parça parça yatırılan dolaşır sermaye, yeniden, devreyi yeni baştan başlatabileceği bir biçimde bulunur; makinelerinin bu üç aylık dönemdeki aşınma ve yıpranması da aynı şekilde ancak şimdi yerine koyulur. Birininki bir haftalık bir harcamadır, öbürününki haftalık harcamanın on iki katıdır. Bütün öteki koşulların aynı olduğu varsayıldığında, biri öbürününkinin on iki katı büyüklüğündeki bir dolaşır sermayeyi elinin altında bulundurmak zorundadır.

Bununla birlikte, haftalık olarak öndelenen sermayelerin eşit olması, burada önem taşımayan bir koşuldur. Öndelenen sermaye ne büyüklükte olursa olsun, kendisiyle yeni baştan iş görebilmek, aynı işlemi yineleyebilmek ya da bir başkasına başlayabilmek için, bir durumda yalnızca bir haftalığına, ötekinde on iki haftalığına öndelenir.

Devir hızındaki farklılık ya da aynı sermaye değerinin yeniden yeni bir emek veya değerlenme sürecine hizmet edebilmesi için bireysel sermayenin öndelenmesini gerekli kılan süre, burada şunlardan kaynaklanır:

Bir lokomotifin ya da herhangi bir makinenin yapımı 100 iş günü alıyor olsun. İplikçilikte ve makine yapımında çalıştırılan işçiler bakımından, 100 iş günü, her iki durumda da, varsayımımıza göre, birbirini izleyen, ayrı ayrı, onar saatlik 100 emek sürecinden meydana gelen süreksiz (kesikli) bir büyüklük oluşturur. Oysa ürün (makine) bakımından, 100 iş günü, sürekli bir büyüklük, 1000 emek-saatlik bir iş günü, tek bir bağlantılı üretim eylemi oluşturur. Birbiriyle bağlantılı az ya da çok sayıda iş gününün birbirini izlemesiyle oluşan böyle bir iş gününe bir *çalışma dönemi* diyorum. İş gününden söz ettiğimizde, çalışma zamanının uzunluğunu, yani işçinin, her gün, emek gücünü harcamak, çalışmak zorunda olduğu süreyi kastediyoruz. Buna karşılık çalışma döneminden söz ettiğimizde, bu, bitmiş bir ürün ortaya koymak için belirli bir iş dalında gerekli olan birbiriyle bağlantılı iş günlerinin sayısı anlamına geliyor. Burada her bir iş gününün ürünü, yalnızca, günden güne tamamlanmaya biraz daha yaklaşan ve ancak daha uzun ya da daha kısa olan çalışma döneminin sonunda bitmiş şeklini kazanan, bitmiş bir kullanım değeri olan, bir parça-üründür.

Bu nedenle, toplumsal üretim sürecindeki, örneğin bunalımların sonucu olan kesilmeler ve düzensizlikler, kesikli bir doğaya sahip olan emek ürünleri ile üretimleri daha uzun bir bağlantılı dönemi gerekli kılan emek ürünleri üzerinde çok farklı etkilerde bulunur. Bir durumda, belirli bir iplik, kömür vb. kütlesinin bugünkü üretimini, ertesi gün yeni bir iplik, kömür vb. üretimi izlemez. Ama gemiler, binalar, demiryolları vb. için durum farklıdır. Yalnızca çalışma değil, bağlantılı bir üretim eylemi de kesilir. Yapılan iş sürdürülmezse, o zamana dek onun üretimi için tüketilmiş olan üretim araçları ve emek boşuna harcanmış olur. İşe yeniden başlansa bile, arada geçen zamanda her zaman bir kötüleşme gerçekleşir.

Çalışma döneminin tüm süresi boyunca, sabit sermayenin, ürün olgunlaşana kadar her gün ürüne aktardığı değer parçası katmanlar hâlinde birikir. Ve sabit ve dolaşır sermaye ayrımı burada aynı zamanda pratik önem taşıyan yönüyle ortaya çıkar. Sabit sermaye üretim sürecine uzunca bir süre için öndelenmiştir, belki çok sayıda yıldan oluşan bu sürenin bitiminden önce yenilenmesi gerekmez. Bir buhar makinesinin, değerini, her gün parçalar hâlinde kesikli bir emek sürecinin ürünü olan ipliğe mi aktardığı, yoksa üç ay boyunca sürekli bir üretim eyleminin ürünü olan bir lokomotife mi aktardığı, buhar makinesinin satın alınabilmesi için harcanması gereken sermaye bakımından hiçbir şeyi değiştirmez. Makinenin değeri, bir durumda, küçük dozlar hâlinde, örneğin haftada bir, öbüründe, daha büyük kütleler hâlinde, örneğin üç ayda bir

geri döner. Ama her iki durumda da buhar makinesi belki ancak yirmi yıl sonra yenilenir. Ürünün satışıyla makinenin değerinin parça parça geri döndüğü her bir dönem, makinenin kendi ömründen daha kısa olduğu sürece, aynı buhar makinesi, birçok çalışma dönemi boyunca üretim sürecinde işlev görmeyi sürdürür.

Buna karşılık öndelenen sermayenin dolaşır bileşenlerinde durum başkadır. Bu hafta için satın alınan emek gücü bu hafta boyunca harcanmış ve üründe nesnelleşmiştir. Bu haftanın sonunda ona ödeme yapılması gerekir. Ve emek gücüne yapılan bu sermaye harcaması üç ay boyunca her hafta yinelenir; ama, bu sermaye parçasının bir hafta harcanması, kapitaliste, bir sonraki hafta emek satın almayı reddetme olanağını sağlamaz. Emek gücüne ödemek için her hafta yeni ek sermaye harcanması gerekir ve her tür kredi ilişkisini bir yana bırakırsak, kapitalistin, ücretleri haftalık dozlar hâlinde ödese bile, üç aylık sürenin ücretlerini önceden ödeyebilir olması gerekir. Dolaşır sermayenin diğer parçası, yani ham ve yardımcı maddeler için de aynısı geçerlidir. Emek katmanları birbiri ardına ürüne eklenir. Yalnızca harcanan emek gücünün değeri değil, artık değer de emek süreci sırasında sürekli olarak ürüne aktarılır; ama, henüz bitmiş meta biçimini almamış, dolayısıyla henüz dolaşıma sokulacak duruma gelmemiş, bitmemiş ürüne. Aynısı, ürüne ham ve yardımcı maddelerle katmanlar hâlinde aktarılan sermaye değeri için de geçerlidir.

Ürünün özgül doğasının ya da üretimiyle elde edilmesi hedeflenen yararlı etkinin gerektirdiği çalışma döneminin uzunluk ya da kısalığına bağlı olarak, hiçbir parçası dolaşıma girebilecek ve dolayısıyla aynı işlemin yenilenmesine hizmet edebilecek bir durumda bulunmayan, sürekli ve ek bir dolaşır sermaye (ücret, ham maddeler ve yardımcı maddeler) harcaması gerekir; bunun her bir parçası, art arda, oluş hâlindeki ürünün bileşeni olarak üretim alanının içinde sabitlenir, üretken sermaye biçiminde bağlanır. Ama devir zamanı, sermayenin üretim zamanı ile dolaşım zamanının toplamına eşittir. Dolayısıyla, üretim zamanındaki bir uzama, devir hızını, dolaşım zamanındaki bir uzamanın düşürdüğü kadar düşürür. Bununla birlikte, incelemekte olduğumuz durumda iki noktanın belirtilmesi gerekir:

Birincisi: Üretim alanında daha uzun süre kalış. Örneğin, ilk hafta emeğe, ham maddelere vb. öndelenen sermaye ve sabit sermayeden ürüne aktarılan değer parçaları, üç aylık sürenin tümü boyunca üretim alanında bağlı kalır ve henüz oluş hâlinde olan, bitmemiş bir ürünün içinde yer aldıkları için, meta olarak dolaşıma giremez.

İkincisi: Üretim eylemi için gereken çalışma dönemi üç ay sürdüğünden ve gerçekte tek bir bağlantılı emek süreci oluşturduğundan, sürekli olarak, haftada bir, yeni bir dolaşır sermaye dozunun öncekilere eklenmesi zorunludur. Yani, art arda öndelenen ek sermayelerin kütlesi, çalışma döneminin uzunluğuyla birlikte büyür.

İplikçiliğe ve makine imalatına yatırılan sermayelerin aynı büyüklükte olduklarını, bu sermayelerin hem değişmez ve değişir sermayelere hem de sabit ve dolaşır sermayelere bölünme oranlarının aynı olduğunu, iş günlerinin her ikisinde de aynı uzunlukta olduğunu, kısacası, çalışma döneminin süresi dışındaki tüm koşulların aynı olduğunu varsaydık. İlk hafta her ikisinde de aynı büyüklükte harcama yapılır, ama iplikçinin ürünü satılabilir ve ele geçen parayla yeni emek gücü ve yeni ham madde satın alınabilir, kısacası, üretim aynı ölçekte sürdürülebilir. Buna karşılık, makine imalatçısı, ilk hafta harcanmış olan dolaşır sermayeyi ancak üç ay sonra, ürünü bittikten sonra yeniden paraya dönüştürebilir ve bununla işlemlerini yeniden başlatabilir. Demek ki, birincisi, yatırılan aynı büyüklükteki sermayenin geriye dönüşünde fark var. Ama ikincisi: Üç ay boyunca iplikçilikte ve makine imalatında aynı büyüklükte üretken sermaye kullanılıyor; ama, birinde aynı sermaye çabuk yenilenebildiğinden ve bu nedenle aynı işlem yeni baştan yinelenebildiğinden; öbüründe göreli olarak yalnızca düşük bir hızla yenilendiğinden ve bu nedenle yenilenme süresinin dolmasına dek eskilerine sürekli olarak yeni sermaye niceliklerinin eklenmesi gerektiğinden, sermaye harcamalarının büyüklükleri iplikçi ve makine imalatçısı için tümüyle farklıdır. Dolayısıyla, hem belirli sermaye parçalarının yenilendiği süreler ya da öndeleme zamanının uzunluğu, hem de emek sürecinin uzunluğuna bağlı olarak öndelenmesi gereken sermaye kütlesi (günlük ya da haftalık olarak kullanılan sermaye aynı olsa bile) farklıdır. Şu nedenle belirtilmeye değer bir durumdur bu: Bir sonraki bölümde incelenecek olan örneklerde görüleceği gibi, öndeleme süresi, öndelenecek olan sermaye kütlesinde bununla orantılı bir büyümeyi gerektirmeden de uzayabilir. Sermayenin daha uzun süre için öndelenmesi gerekir ve daha büyük miktardaki bir sermaye üretken sermaye biçiminde bağlanmış bulunur.

Kapitalist üretimin daha az gelişmiş aşamalarında, uzun bir çalışma dönemi, yani uzun bir süre için büyük bir sermaye harcaması gerektiren, özellikle de yalnızca büyük ölçekte yürütülebilir olan, maliyetleri yerel topluluklar ya da devletler tarafından karşılanan (emek gücü söz konusu olduğu ölçüde, eski dönemlerde çoğu zaman angarya konusu olan), örneğin caddeler, kanallar vb. gibi girişimler, ya kapitalist üretimin hiç konusu olmaz, ya da, üretilmeleri daha uzun bir çalışma dönemini ge-

rekli kılan ürünler, kapitalistin servetinin yalnızca çok küçük bir bölümü kullanılarak imal edilir. Örneğin, ev yapımında, kendisi için ev inşa edilen özel kişi, yükleniciye kısmi öndelikler öder. Dolayısıyla, gerçekte, evin ödemesini, üretim sürecinin ilerlemesi ölçüsünde, parça parça yapar. Buna karşılık, bir yandan büyük sermaye kütlelerinin tek tek kişilerin ellerinde toplanmış bulunduğu, öte yandan bireysel kapitalistlerin yanında birleşik kapitalistin (anonim şirketlerin) ortaya çıktığı ve aynı zamanda kredi sisteminin gelişmiş bulunduğu gelişmiş kapitalist dönemde, bir kapitalist yüklenici artık yalnızca istisnai olarak tek tek özel kişilerin siparişleri üzerine inşaat işleri yapar. Bireysel kapitalistler nasıl yükleniciler olarak demiryolları inşa etme işini yürütüyorsa, o da piyasa için sıra sıra evler ve mahalleler inşa etme işini yürütür.

Bir yüklenicinin 1857 yılının bankacılık komitesinin huzurunda söyledikleri, kapitalist üretimin Londra'da ev yapımı işini nasıl kökünden değiştirdiği hakkında bize bilgi veriyor. Söylediğine göre, gençliğinde, evler çoğunlukla sipariş üzerine inşa ediliyor, yapım sırasında yükleniciye yapının belirli bölümleri tamamlandıkça, taksitler hâlinde para ödeniyordu. Spekülasyon amacıyla pek az yapı inşa ediliyordu; yükleniciler, asıl olarak, yalnızca işçileri düzenli olarak iş başında ve böylece bir arada tutmak için bu yola başvuruyordu. Son 40 yılda bunların tümü değişti. Artık sipariş üzerine çok az inşaat yapılıyor. Yeni bir eve gereksinimi olanlar, spekülasyon amacıyla inşa edilmiş olanlardan ya da henüz yapım aşamasında olanlardan birini seçiyor. Yüklenici artık müşteri için değil, piyasa için çalışıyor; tıpkı tüm diğer sanayiciler gibi, piyasada bitmiş meta bulundurmak zorunda. Bir girişimci daha önceleri spekülasyon amacıyla aynı anda belki üç ya da dört evin inşaatına devam ederken, şimdi, üzerinde 100'e ya da 200'e varan sayıda ev dikmek için daha büyük bir arsa satın almak (kıta Avrupa'sındaki ifadeyle, en fazla doksan dokuz yıllığına kiralamak) ve böylece kendi servetini yirmi ila elli kez aşan bir işe girişmek zorunda. Gerekli fonlar ipotek yoluyla sağlanıyor ve yükleniciye, tek tek evlerin yapımında alınan yol oranında para veriliyor. Öndelik taksitlerinin ödenmesini kesintiye uğratan bir bunalım patlak verirse, girişim genellikle tümüyle çöküyor; evler, en iyi durumda, daha iyi günler gelene dek tamamlanmamış olarak kalıyor, en kötü durumda ise açık artırmaya düşüyor ve yarı fiyatlarına elden çıkarılıyor. Spekülasyona dayalı ve büyük ölçekli inşaat işleri yapmadıkça, bugün artık hiçbir yüklenici ayakta kalamaz. Yapım işinin salt kendisinin getirdiği kâr çok çok sınırlı; asıl kazanç kaynağı, inşaat alanının dikkatli bir şekilde seçilmesinden ve ustalıklı bir şekilde kullanılmasından kaynaklanan toprak rantı artışlarından oluşuyor. Belgravia ve Tyburnia'nın neredeyse tümü

ve Londra dolaylarındaki kaç bin tane oldukları bilinemeyecek olan villalar, ev talebinin tahmin edilmesine dayanan bu spekülasyon yoluyla inşa edildi. (Kısaltılmış olarak, "The Report of the Select Committee on Bank Acts". Part I, 1857, Evidence, 5413-5418., 5435-5436. Sorular.)

Ciddi ölçülerde uzun çalışma dönemlerine ve büyük ölçeklere sahip işler, ancak, sermaye ciddi bir yoğunlaşma derecesine ulaştığında ve diğer yandan kredi sisteminin gelişmesi, kapitaliste, kendi sermayesi yerine başkalarının sermayesini öndelemenin ve dolayısıyla aynı zamanda riske atmanın kolay yollarını sunduğunda, tümüyle kapitalist üretimin konusu hâline gelir. Böyle olmakla birlikte, açıktır ki, üretim için öndelenen sermayenin onu kullanan kişinin kendi sermayesi olup olmaması devir hızını ve devir zamanını hiç etkilemez.

Tek tek iş günlerinin ürününü çoğaltan el birliği, iş bölümü, makine kullanımı gibi durumlar, aynı zamanda, birbirleriyle bağlantılı üretim eylemlerinden oluşan çalışma dönemini kısaltır. Böylece, makine kullanımı, ev, köprü vb. yapım sürelerini; ekin biçme ve harman dövme makineleri, tarladaki olgunlaşmış tahılı bitmiş metalara dönüştürmek için gereken çalışma dönemini kısaltır. İyileştirilmiş gemi yapımcılığı teknikleri, hızda yükselme sağlayarak, deniz taşımacılığına yatırılan sermayenin devir zamanını kısaltır. Ne var ki, dolaşır sermayenin öndelenmesine konu olan çalışma dönemini ve dolayısıyla zamanı kısaltan bu iyileştirmelerin çoğu, sabit sermaye harcamalarındaki artışa bağlı olarak gerçekleşir. Öte yandan çalışma dönemi belirli iş dallarında salt el birliğinin yaygınlaştırılması ile kısaltılabilir; büyük işçi ordularının harekete geçirilmesi ve böylece işin çok farklı kısımları üzerinde aynı anda çalışılması, bir demiryolunun tamamlanmasını hızlandırır. Devir zamanı burada öndelenen sermayedeki büyümeyle kısaltılır. Kapitalistin buyruğu altında daha çok üretim aracının ve daha çok emek gücünün birleşmiş olması gerekir.

Çalışma dönemindeki kısalma, bu nedenle, çoğu zaman, öndelenen sermayenin kütlesinin öndelenme zamanındaki kısalma ölçüsünde büyüyeceği şekilde, daha kısa bir süre için öndelenen sermayenin büyümesine bağlıysa, burada hatırlanması gereken şudur: Elde bulunan toplumsal sermaye kütlesi bir yana bırakıldığında, önemli olan, üretim ve geçim araçlarının ya da bunlar üzerinde tasarrufta bulunma yetkisinin hangi derecede dağınık ya da bireysel kapitalistlerin ellerinde birleşmiş olduğu, yani sermayelerin yoğunlaşmasının hangi ölçeğe ulaşmış bulunduğudur. Tek elde sermaye yoğunlaşmasını kolaylaştırdığı, hızlandırdığı ve artırdığı ölçüde, kredi, çalışma döneminin ve bununla birlikte devir zamanının kısaltılmasına katkıda bulunur.

İster sürekli ister süreksiz olsun, çalışma döneminin belirli doğal koşullarla önceden belirlenmiş bulunduğu üretim dallarında yukarıda sözü edilen araçlarla hiçbir kısalma sağlanamaz.

> "Daha hızlı devir, ifadesi, yılda yalnızca bir devir mümkün olduğundan, tahıl üretimine uygulanamaz. Hayvanlar bakımından ise basitçe şunu soracağız: İki üç yaşındaki koyun ve üç dört yaşındaki öküzün devri nasıl hızlandırılabilir?" (W. Walter Good: "Political, Agricultural, and Commercial Fallacies", London 1866, s. 325.)

Daha erken para elde etme zorunluluğu (örneğin, vergi, toprak rantı vb. gibi sabit ödeme yükümlülüklerini yerine getirmek için), bu sorunu şu yolla çözer: örneğin hayvanlar iktisadi açıdan normal olan yaşlarına ulaşmadan, tarıma büyük zarar verme pahasına satılır ya da kesilir. Bu, sonunda et fiyatlarında bir yükselmeye de neden olur.

> "Eskiden başlıca işleri yazları *Midland counties*'daki* çayırlardan, kışları doğu kontluklarındaki ahırlardan yararlanarak hayvan yetiştirmek olan insanlar... tahıl fiyatlarındaki dalgalanmalar ve düşüşler yüzünden öylesine kötü duruma düştü ki, yüksek tereyağı ve peynir fiyatlarından yarar sağlayabildikleri için mutlular; günlük giderlerini karşılamak için tereyağını haftadan haftaya pazara götürür; peynir karşılığında, taşınabilir duruma gelir gelmez peyniri alan ve kuşkusuz kendi biçtiği fiyatı ödeyen simsardan öndelik alırlar. Bu nedenle ve çiftçilikte ekonomi politiğin ilkeleri geçerli olduğundan, eskiden büyütülüp semirtilmek için sütçülük yapılan yerlerden güneye götürülen buzağılar, şimdilerde, Birmingham'ın, Manchester'ın, Liverpool'un ve öteki büyük komşu kentlerin mezbahalarında, çoğu zaman daha sekiz on günlükken, sürüler hâlinde kurban ediliyor. Oysa, malt vergiden bağışık olsaydı, çiftçiler yalnızca daha fazla kâr elde etmekle ve bu sayede genç hayvanlarını büyüyüp semirmelerine dek ellerinde tutabilecek durumda olmakla kalmaz, malt, inekleri bulunmayan insanların elinde buzağıların besini olarak sütün yerini alabilir ve böylece bugünkü korkunç genç hayvan kıtlığından büyük ölçüde sakınılırdı. Buzağı besleyip büyütmeleri öğütlendiğinde, küçük insanlar şunu söylüyor: Sütle beslemenin karşılığını vereceğini çok iyi biliyoruz, ama birincisi, bunun için para harcamamız gerekirdi ve bunu yapamayız, ikincisi, sütçülükle hemen geri aldığımız paramızı yeniden elde etmek için uzun süre beklememiz gerekirdi." (Ibid., s. 11, 12.)

Devrin uzaması küçük İngiliz çiftçileri için bile bu gibi sonuçlar doğuruyorsa, kıta Avrupa'sının küçük köylüleri için ne tür sıkıntılar doğurmak zorunda olduğunu anlamak kolay.

Çalışma döneminin süresiyle, yani aynı zamanda, dolaşım kapasitesine sahip metanın bitmiş hâle getirilmesi için gerekli olan süreyle orantılı olarak, sabit sermayenin katmanlar hâlinde ürüne eklediği

---

* Ülkenin iç kısımlarındaki kontluklar. –*Almanca ed.*

değer parçası birikir ve bu değer parçasının geri dönüşü gecikir. Ama bu gecikme yenilenen bir sabit sermaye harcamasına neden olmaz. Uğradığı aşınma ve yıpranmayı yerine koyacak olan [değerin] para biçiminde geriye dönüşü ister daha yavaş ister daha hızlı olsun, makine üretim sürecinde işlev görmeyi sürdürür. Dolaşır sermayenin durumu farklıdır. Çalışma döneminin süresiyle orantılı olarak sermayenin daha uzun bir süre için bağlanmak zorunda olmasının ötesinde, ücretler, ham ve yardımcı maddeler için sürekli olarak yeni sermaye öndelemek de gerekir. Bu yüzden, geri dönüşteki gecikmenin iki örnek üzerindeki etkileri farklı olur. Geri dönüş yavaş da olsa hızlı da olsa, sabit sermaye, işlev görmeye devam eder. Buna karşılık dolaşır sermaye, satılmamış ya da tamamlanmamış, henüz satılabilir duruma gelmemiş ürün biçiminde bağlıysa, elde onu ayni olarak yenileyecek ek sermaye yoksa, geri dönüş geciktiğinde işlev göremez olur. –

> "Köylü açlıktan ölürken, hayvanları semirir. Bir hayli yağmur yağmıştı ve hayvanların yiyeceği bol miktarda ot bitmişti. Hint köylüsü, yağ bağlamış bir öküzün yanında açlıktan ölecek. Boş inançların buyrukları, birey bakımından acımasız görünseler de, topluluk bakımından koruyucudur; iş hayvanlarının korunması, tarımın sürdürülmesini ve böylece gelecekteki geçimin ve zenginliğin kaynaklarını güvence altına alır. Kulağa acımasız ve üzücü gelse bile, durum şudur: Hindistan'da insanın yerine yenisini koymak, öküzün yerine yenisini koymaktan daha kolaydır." ("Return, East India. Madras and Orissa Famine", Nr. 4, s. 44.)

Bu yazılanlarla *Manava-Dharma-Sastra*'daki* (Cap X, § 62) cümleyi karşılaştırın:

> "Bir rahibi ya da bir ineği sağ tutmak için, karşılık beklemeden yaşamdan el çekmek ... bu soysuz tribülerin yücelerdeki mutluluğa erişmesini sağlayabilir."

Beş yılı dolmadan beş yaşında bir hayvanınız olamaz, doğal olarak. Ama, bakım tarzını değiştirerek, hayvanları daha kısa zamanda yetiştirilme amaçlarına uygun duruma getirmek, belirli sınırlar içinde olanaklıdır. Bakewell'in başardığı tam da buydu. Eskiden, İngiliz koyunları, Fransız koyunları için 1855'te bile geçerli olduğu üzere, dört ya da beş yaşlarını doldurmadan kesime hazır duruma gelmezdi. Bakewell'in sis-

---

* *"Manava Dharma Sastra"* – Brahmanlar tarafından tüm kastlar için bağlayıcı yaşam ve davranış normları katına yükseltilmiş olan dinsel, törensel ve tüzel buyrukları içeren eski Hindistan kanunnamesi olan Manu yasaları. Gelenek, insanların ilk atası olarak gördüğü Manu'yu, Hindistan'ın bu ünlü hukuki eserinin yazarı sayar.

Marx'ın alıntısı şu eserden: "Manava Dharma Sastra, or the institutes of Manu according to the gloss of Kalluka, comprising the Indian system of duties, religions and civil", 3. Ausg., Madras 1863, s. 281. –*Almanca ed.*

temi uygulandığında artık bir yaşındaki bir koyun semirtilebilir ve her durumda ikinci yıl dolmadan büyüyebileceği kadar büyümüş olur. Dishley Grange'li bir çiftçi olan Bakewell, titiz bir seçmeyle, koyun iskeletini, onun varlığı için zorunlu olan asgari düzeye kadar küçülttü. Onun koyunlarına Yeni Leicester'lar deniyordu.

> "Eskiden birini hazır etmesi için geçen zamanda yetiştirici şimdi piyasaya üç koyun sürebiliyor ve bunların en fazla et veren kısımları daha geniş, daha yuvarlak ve daha büyük olacak şekilde gelişmiştir. Neredeyse tüm ağırlıkları saf etten oluşur." (Lavergne, "The Rural Economy of England etc.", 1855, s. 20.)

Çalışma dönemini kısaltan yöntemler, farklı sanayi dallarında çok farklı kullanılabilirlik derecelerine sahiptir ve farklı çalışma dönemlerinin sürelerindeki farkları ortadan kaldırmazlar. Örneğimize bağlı kalarak belirtelim: yeni takım tezgâhlarının kullanılmasıyla, bir lokomotifin üretilmesi için gereken çalışma dönemi mutlak olarak kısaltılabilir. Ama iplikçilikte, iyileştirilmiş süreçler aracılığıyla, günlük ya da haftalık olarak üretilen bitmiş ürünler çok daha hızlı bir şekilde artarsa, makine imalatındaki çalışma döneminin uzunluğu, iplikçiliktekiyle karşılaştırıldığında, göreli olarak artmış olur.

Bölüm

13

Üretim Zamanı

★ ★ ★

Çalışma zamanı, her zaman, üretim zamanı, yani sermayenin üretim alanında bağlı kaldığı zamandır. Ama tersi geçerli değildir; yani, sermayenin üretim sürecinde bulunduğu bütün zaman, zorunlu olarak aynı zamanda çalışma zamanı değildir.

Sabit sermayenin, fabrika binalarının, makinelerin vb. emek sürecinin duraklamaları sırasında atıl kalmasının bile, tek başına, emek sürecinin ve gündüz ve gece çalışmasının doğal olmayan şekillerde uzatılmasına yol açan bir dürtüye ne ölçüde dönüştüğünün görülmüş olmasına karşın,* burada söz konusu olan, emek gücünün doğal sınırları tarafından belirlenen emek süreci kesintileri değil. Buradaki konu, emek sürecinin uzunluğundan bağımsız olan, ürünün doğasının ve üretiminin zorunlu kıldığı bir kesintidir; bu tür kesintiler sırasında, emek nesnesi, daha kısa ya da daha uzun süren doğal süreçlerin etkisine bırakılır, fiziksel, kimyasal, fizyolojik değişiklikler geçirmek zorunda olur ve bunlar gerçekleşirken emek süreci tümüyle ya da kısmen askıya alınır.

Örneğin, şarap üretiminde sıkılmış üzüm suyunun önce bir süre mayalanmaya bırakılması ve sonra, belirli bir mükemmellik derecesine ulaşması için, yine bir süre dinlendirilmesi gerekir. Sanayi dallarının birçoğunda ürün, çömlekçilikte olduğu gibi kurumaya bırakılmayı ya da ağartmacılıkta olduğu gibi, kimyasal özelliklerini değiştirmek için belli koşullara maruz tutulmayı gerektirir. Kış tahılları, olgunlaşmak için

* MEW, Band 23, s. 271-278 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 251-258]. *–Almanca ed.*

belki dokuz aya gereksinim duyar. Ekim zamanı ile ürün kaldırma zamanı arasında emek süreci neredeyse tümüyle kesilir. Ağaç yetiştirmede, ekim ve öteki gerekli ön çalışmalar tamamlandıktan sonra, tohum, bitmiş ürüne dönüşmek için belki 100 yıla gereksinim duyar ve tüm bu süre boyunca göreli olarak çok sınırlı bir emek katkısı ister.

Bu durumların hepsinde üretim zamanının büyük bir bölümü boyunca yalnızca ara sıra ek emek eklenir. Bundan önceki bölümde tarif edilen, üretim sürecine bağlanmış sermayeye ek sermayenin ve emeğin eklenmesini gerektiren durum, burada yalnızca daha uzun ya da daha kısa kesintilerle ortaya çıkar.

Demek ki, öndelenen sermayenin üretim zamanı, bütün bu durumlarda iki dönemden oluşur: Sermayenin emek sürecinde bulunduğu bir dönem; sermayenin varlık biçiminin (bitmemiş ürün biçiminin), emek sürecinde yer almadan, doğal süreçlerin yönetimine bırakıldığı ikinci bir dönem. Bu iki zaman aralığının yer yer kesişip kesişmemesi ve iç içe geçip geçmemesi, burada hiçbir şeyi değiştirmez. Çalışma dönemi ile üretim dönemi burada birbirlerine eşitlenmez. Üretim dönemi çalışma döneminden büyüktür. Ama ürün, ancak, üretim dönemi arkada bırakıldığında, bitmiş, olgunlaşmış, dolayısıyla üretken sermaye biçiminden meta-sermaye biçimine dönüşebilir duruma gelmiş bulunur. Dolayısıyla, üretim zamanının çalışma zamanı dışındaki bölümünün uzunluğuna bağlı olarak, devir dönemi de uzar. Üretim zamanının çalışma zamanını aşan bölümü, örneğin, tahılın olgunlaşmasında, meşenin büyümesinde olduğu gibi, her zaman için verili olan doğa yasalarıyla belirlenmedikçe, devir dönemi, çoğu zaman, üretim zamanında yapay olarak sağlanan kısaltmalarla az ya da çok kısaltılabilir. Çayırlara sererek ağartma yerine kimyasal ağartma yönteminin uygulanması, kurutma süreçlerinde etkili kurutma aygıtlarının kullanılması örnek olarak gösterilebilir. Aynı şeyi dericilikte de görürüz; tanen asidinin deriye işlemesi eski yöntemle 6-18 ay alırdı; hava pompasının kullanıldığı yeni yöntemle aynı süreç yalnızca bir buçuk iki ay alıyor. (J. G. Courcelle-Seneuil,"Traité théorique et pratique des entreprises industrielles, etc.", Paris 1857, 2. éd. [s.49]*.) Demir üretiminin ve özellikle de 1770 dolaylarında bulunmuş olan *puddling* [dökme demiri ocakta tavlama] sürecinden modern Bessemer sürecine ve bu süreçten bu yana uygulamaya sokulmuş olan en yeni yöntemlere dek ham demirin çeliğe dönüştürülmesinin son 100 yıllık tarihi, doğal süreçlerle dolu olan salt üretim zamanının yapay yollarla kısaltılmasının en görkemli örneğini sağlar. Üretim zamanı olağanüstü ölçüde kısalmış, ama sabit sermaye yatırımları da aynı ölçüde büyümüştür.

---

* Almanca baskı editörünün eklediği parantez.

Üretim zamanının çalışma zamanından sapmasının özgün bir örneğini Amerika'da, ayakkabı kalıbı yapımında görürüz. Burada üretken olmayan maliyetlerin önemli bir bölümü, bitmiş kalıbın sonradan daralmaması, biçimini değiştirmemesi için, kerestenin 18 ayı bulan bir süre boyunca kurumaya bırakılmak zorunda olmasından kaynaklanır. Bu süre boyunca kereste başka herhangi bir emek sürecinden geçmez. Bu nedenle, yatırılan sermayenin devir dönemi, yalnızca kalıp yapımının kendisi için gereken zamanla değil, aynı zamanda kurumaya bırakılmış kereste biçiminde boş geçirdiği zamanla belirlenir. Sermaye, gerçek emek sürecine girebilir duruma gelmeden önce, 18 ay boyunca üretim sürecinde bulunur. Bu örnek, aynı zamanda, toplam dolaşır sermayenin farklı bölümlerinin devir zamanlarının, dolaşım alanının içinden değil üretim sürecinden kaynaklanan koşullar yüzünden ne şekilde farklılaşabileceğini de gösterir.

Üretim zamanı ile çalışma zamanı ayrımı, tarımda çok daha belirgin şekilde görünür. Bizim ılıman iklim kuşağımızda toprak yılda bir kez tahıl verir. Üretim dönemindeki (kış ürünü için ortalama dokuz ay) kısalma ya da uzamanın kendisi de, iyi ve kötü ürün yıllarının değişimine bağlıdır ve bu nedenle, gerçek sanayide olduğu gibi önceden kesin olarak belirlenebilir ve denetlenebilir değildir. Yalnızca süt, peynir vb. gibi yan ürünler sürekli olarak daha kısa dönemlerde üretilebilir ve satılabilir. Buna karşılık, çalışma zamanı verileri şöyle:

> "İklim koşulları ve diğer belirleyici koşullar dikkate alındığında, üç ana çalışma dönemi için Almanya'nın çeşitli bölgelerindeki iş günlerinin sayısı şu şekilde alınabilir: Mart ortasından ya da Nisan başından Mayıs ortasına dek süren ilkbahar dönemi için 50-60; Haziran başından Ağustos sonuna dek süren yaz dönemi için 65-80; Eylül başından Ekim sonuna ya da Kasım ortalarına ya da sonlarına dek süren sonbahar dönemi için 55-75 iş günü. Kış dönemi için, yalnızca gübre taşıma, odun taşıma, pazara gitme, yapı işleri vb. gibi bu döneme uygun işlerden söz edilebilir." (F. Kirchhof, "Handbuch der Landwirtschaftlichen Betriebslehre", Dessau 1852, s. 160.)

Bu nedenle, iklim ne denli elverişsizse, tarımda çalışma dönemi o denli daralır ve dolayısıyla sermaye ve emek harcanan süre o denli kısalır. Örneğin Rusya'da böyledir. Orada tarla işleri kimi kuzey bölgelerinde yılın yalnızca 130-150 günü yapılabiliyor. Ülkenin 65 milyonluk Avrupalı nüfusundan 50 milyonu, her türlü tarım işinin ister istemez durduğu altı ya da sekiz kış ayı boyunca işsiz kalmış olsaydı, bunun Rusya için nasıl bir kayıp olacağı anlaşılabilir. Rusya'nın 10 500 fabrikasında çalışan 200 000 köylüden ayrı olarak, ülkenin dört bir yanındaki köylerde yerel ev sanayileri gelişmiş bulunmaktadır. Tüm köylülerin kuşaklardan beri dokumacı, derici, ayakkabıcı, çilingir, bı-

çakçı vb. oldukları köyler vardır; Moskova, Vladimir, Kaluga, Kostroma ve Petersburg guberniyalarında bu durum özellikle yaygındır. Bu arada, bu ev sanayisi artık gitgide kapitalist üretime hizmet etmeye zorlanmaktadır; dokumacılara, örneğin atkı ve çözgü, ya doğrudan doğruya ya da komisyoncular aracılığıyla tüccarlar tarafından sağlanır. (Şuradan kısaltılmıştır: "Reports by H. M. Secretaries of Embassy and Legation, on the Manufactures, Commerce, etc.", Nr. 8, 1865, s. 86, 87). Burada, bir yandan, üretim dönemi ve çalışma dönemi ayrışmasının (ikincisi yalnızca birincisinin bir bölümünü oluşturur) tarım ile kırsal yan sanayilerin birleşmesine nasıl doğal bir temel oluşturduğu, öte yandan, bu kırsal yan sanayilerin de, öncelikle tüccar kimliğiyle araya giren kapitalist için nasıl birer dayanak noktası hâline geldiği görülüyor. Kapitalist üretim daha sonra manifaktür ile tarım arasındaki ayrışmayı tamamladığında, kırsal tarım işçisi yalnızca rastlantısal nitelik taşıyan yan işlere giderek daha bağımlı hâle gelir ve bu yüzden durumu kötüleşir. İleride görüleceği gibi, sermaye için, devirdeki tüm farklılıklar eşitlenir. İşçi için böyle olmaz.

Gerçek sanayinin çoğu dalında, madencilikte, taşımacılıkta vb., işler daha düzenli bir şekilde yürütülürken, çalışma zamanı yıldan yıla daha az değişirken ve fiyat dalgalanmaları, işlerdeki düzensizlikler vb. anormal kesintiler olarak göz ardı edildiğinde, günlük dolaşım sürecine giren sermaye için yapılan harcamalar dengeli bir şekilde dağılırken; aynı şekilde, diğer piyasa koşulları aynı kaldığında, dolaşır sermayenin geri dönüşü ya da yenilenmesi de yıl boyunca eşit dönemlere bölünürken; çalışma zamanının üretim zamanının yalnızca bir bölümünü oluşturduğu yerlerdeki sermaye harcamaları söz konusu olduğunda, geri dönüş yalnızca tek seferde, doğa koşulları tarafından sabitlenen bir zamanda gerçekleştiğinden, yılın farklı dönemlerindeki dolaşır sermaye harcamalarında çok büyük eşitsizlikler ortaya çıkar. Dolayısıyla, işletme ölçekleri aynıyken, yani öndelenen dolaşır sermayenin büyüklüğü aynıyken, çalışma dönemleri sürekli olan işletmelerle karşılaştırıldığında, çalışma dönemleri sürekli olmayan işletmelerde tek seferde ve daha uzun bir süre için öndelenmesi gereken sermaye niceliği daha büyüktür. Burada sabit sermayenin ömrü, onun gerçekten üretken şekilde işlev gördüğü süreden de hatırı sayılır ölçüde farklılaşır. Çalışma zamanı ile üretim zamanı arasındaki farklılık nedeniyle, doğal olarak, örneğin tarımda iş hayvanları, aletler ve makineler için olduğu gibi, kullanılan sabit sermayenin kullanım zamanı da, sürekli olarak, daha uzun ya da daha kısa sürelerle kesintiye uğrar. Bu sabit sermaye, iş hayvanlarından oluştuğu ölçüde, yem vb. için, iş gördüğü süre boyunca gerektirdiği harcamalarla

aynı ya da neredeyse aynı miktarlarda harcama gerektirir. Kullanılmamak da, ölü üretim araçlarında belli bir değersizleşmeye yol açar. Dolayısıyla, ürüne değer aktarımı sabit sermayenin işlev gördüğü süreye göre değil, sabit sermayenin değer yitirdiği süreye göre hesaplandığından, genel olarak bir ürün pahalılaşması gerçekleşir. Bu üretim dallarında, sabit sermayenin atıl kalması, ek olarak işletme maliyetleriyle bağlantılı olsun ya da olmasın, örneğin iplikçilikte belirli bir miktarda pamuğun kaybedilmesi örneğinde olduğu gibi, bu sermayenin normal kullanımının koşullarından birini oluşturur; ve her emek sürecinde, normal teknik koşullar altında üretken şekilde olmamakla birlikte kaçınılmaz olarak harcanan emek gücü, üretken emek gücüne denk sayılır. Üretken olmayan emek aracı, ham madde ve emek gücü harcamalarını azaltan her iyileştirme, ürünün değerini de düşürür.

Daha uzun çalışma dönemi süresi ve çalışma zamanı ile üretim zamanı arasındaki büyük fark, tarımda birleşir. Bu konuda Hodgskin şu doğru açıklamaları yapıyor:

> "Tarımda ve öteki iş dallarında, ürünün bitmiş ürün olması için geçmesi gereken zamanlar arasındaki fark", [Hodgskin burada çalışma zamanı ile üretim zamanını ayrıştırmasa da] "tarımla uğraşanların büyük bağımlılıklarının ana nedenidir. Metalarını bir yıldan daha kısa bir sürede piyasaya çıkaramazlar. Birkaç günde ya da haftada hazır hâle gelen ürünlerine gereksinim duydukları ayakkabıcıya, terziye, demirciye, araba tamircisine ve farklı başka üreticilere borçlanmak zorundadırlar. Bütün bir imparatorluğun topraklarını tekellerine almış olan toprak sahipleri, bunun yanı sıra yasa koyuculuk tekelini ellerine geçirmiş olmalarına karşın, söz konusu doğal durumun ve başka iş dallarındaki hızlı zenginlik birikiminin ürünü olarak, kendilerini ve hizmetçileri olan kiracı çiftçileri, ülkedeki en bağımlı kişiler olmaktan kurtaramamaktadır." (Thomas Hodgskin, "Popular Political Economy", London 1827, s. 147, Note.)

Kısmen tarımda ücretler ve emek araçları için yapılan harcamaların bütün yıla daha eşit biçimde dağıtılmasına, kısmen de ürün çeşitlendirmesini ve böylece yıl boyunca farklı ürünlerin yetiştirilmesini olanaklı kılarak devrin kısaltılmasına yarayan bütün yöntemler, üretim için öndelenen, ücretlere, gübreye, tohuma vb. yatırılan dolaşır sermayenin büyümesini gerektirir. Nadaslı üç tarla sisteminden nadassız almaşlı ekin sistemine geçirilirken böyle olur. Flandre'deki *cultures dérobées*'de [ara ürün yetiştirme sistemlerinde] de böyledir.

> "*Culture dérobée*'de [ara ürün yetiştirme sisteminde], yumrulu bitkiler yetiştirilir; aynı tarlada önce insanların ihtiyaçları için tahıl, keten, kolza yetiştirilir ve ardından hayvanları beslemek için yumrulu bitkiler ekilir. Büyükbaş hayvanların sürekli olarak ahırda tutulmalarına olanak veren bu sistem, hatırı sayılır nicelikte gübre birikmesini sağlar ve böylece al-

maşlı ekimin ekseni hâline gelir. Kumlu topraklı bölgelerde ekilen alanların üçte birinden fazlasında *cultures dérobées* uygulanır; ekilen topraklar sanki alan olarak üçte bir oranında genişletilmiş gibi olur."

Aynı amaçla, yumrulu bitkilerin yanı sıra yonca ve öteki yem bitkileri de kullanılır.

"Böylece bahçe tarımına geçtiği bir noktaya getirilmiş bulunan tarım, anlaşılacağı gibi, oldukça önemli bir nicelikte sermaye yatırımı gerektirir. İngiltere'de hektar başına sermaye yatırımı 250 frank olarak hesaplanır. Flandre'de köylülerimiz hektar başına 500 franklık bir sermaye yatırımını herhalde çok düşük bulurdu." ("Essais sur l'Économie Rurale de La Belgique", par Émile de Laveleye. Bruxelles, s. 59, 60, 63.)

Son olarak ağaç yetiştirmeyi görelim. -

"Kereste üretimi öteki üretimlerin çoğundan temel olarak şurada ayrılır: onda doğa gücü bağımsız olarak etkindir ve doğal yenilenmede insan ve sermaye gücüne gereksinim duyulmaz. Ayrıca, ormanlar yapay olarak yenilenirken bile, insan ve sermaye gücü kullanımı, doğa güçlerinin etkisinin yanında sınırlı kalır. Dahası, artık tahıl üretilemeyen, üretilse de hesaplı olmayan topraklarda ve yerlerde orman hâlâ yetişir ve gelişir. Ama, küçük toprak parçalarında ormancılığın kendine özgü yöntemleri uygulanamayacağından, ikincil yararlar çoğu zaman kaybolacağından, ormanın korunması daha zor olacağından vb., düzenli yürütülmesi gereken bir ekonomik etkinlik olarak ormancılık, tahıl ekiminin gerektirdiğinden daha büyük alanlar gerektirir. Ama bir yandan da üretim süreci öylesine uzun zaman aralıklarına bağlıdır ki, bir özel işletmenin planlarını, hatta kimi durumlarda bir insanın ömrünü aşar. Orman arazisi* satın almak için yatırılan sermaye"

{ortaklaşa üretimde böyle bir sermayeye yer olmaz ve yalnızca tarım arazilerinin ve otlakların ne kadarının orman üretimi için ayrılacağına karar verilir}

"ancak uzun bir zaman sonra dişe dokunur ürünler vermeye başlar ve yalnızca kısmi devirler yapar; tam bir devir, bazı kereste türleri için, 150 yıla varan vadelerde** gerçekleşir. Ayrıca, sürekli bir kereste üretimi, ormandan alınan yıllık ürünün on katından başlayıp kırk katını bulan bir canlı ağaç stoku gerektirir. Bu nedenle, başka gelir kaynakları ya da önemli büyüklükte orman alanları bulunmayan biri, kurallara uygun bir ormancılık yapamaz." (Kirchhof, s. 58.)

(Çalışma zamanının yalnızca görece küçük bir bölümünü içine alan) uzun üretim zamanı, dolayısıyla bunun devir dönemlerinin uzunluğu, ormancılığı özel girişimciliğe ve dolayısıyla kapitalist girişimciliğe elve-

* 1. ve 2. baskılarda: "toprak". –*Almanca ed.*

** 1. ve 2. baskılarda: "ormanlardaki bazı kereste türleri için 150 yıla varan sürelerde". –*Almanca ed.*

rişsiz bir iş dalına çevirir (tek tek kapitalistlerin yerini birleşik kapitalistin alması durumunda bile, kapitalist girişim, özünde özel girişimdir). Tarımın ve genel olarak sanayinin gelişmesi, ormanlık alanların tahrip edilmesi konusunda uzun süredir o denli etkili olmuştur ki, bunun karşısında, ormanların korunması ve üretimi için yaptıkları her şey, tümüyle devede kulak kalır.

Kirchhof'tan yapılan alıntıda şu ifade özellikle dikkate değer:

> "Ayrıca, sürekli bir kereste üretimi, ormandan alınan yıllık ürünün on katından başlayıp kırk katını bulan bir canlı ağaç stoku gerektirir."

Yani, on yıldan başlayıp kırk yılı bulan ve aşan bir sürede tek bir devir.

Hayvancılıkta da aynı şey söz konusudur. Sürünün (hayvan stokunun) bir bölümü yıllık ürün olarak satılırken, öteki bölümü üretim sürecinde kalır. Tıpkı sabit sermaye, makineler, iş hayvanları vb. örneklerde olduğu gibi burada da, her yıl, sermayenin yalnızca bir bölümü devir yapar. Bu sermaye, üretim sürecinde uzunca bir süre sabit kalmasına ve böylece toplam sermayenin devir süresini uzatmasına karşın, kategorik anlamda sabit sermaye oluşturmaz.

Burada stok diye anılan şey (belirli bir nicelikte ağaç ya da hayvan), üretim sürecinde göreli olarak bulunur (aynı zamanda hem emek araçları hem de iş malzemesi olarak); yeniden üretiminin doğal koşulları gereği, kurallara uygun çalışan bir işletmede, bunun önemli bir bölümü sürekli olarak bu biçimde bulunmak zorundadır.

Yalnızca potansiyel üretken sermaye oluşturan, ama aktif üretim sürecine yalnızca adım adım girmesine karşın tarımın doğası nedeniyle daha büyük ya da daha küçük kütleler hâlinde biriktirilmiş, dolayısıyla uzunca bir üretim süresi için öndelenmiş olması gereken bir başka stok türü, devir üzerinde benzer bir etki yapar. Örneğin, henüz tarlaya götürülmemiş olan gübre, aynı şekilde tahıl, saman vb. ve hayvancılıkta kullanılan geçim aracı stokları, bu stok türü içinde yer alır.

> "İşletme sermayesinin hatırı sayılır bir bölümü işletmenin stoklarında tutulur. Ne var ki, iyi durumda tutulmaları için gereken önlemler gerektiği şekilde uygulanmazsa, değerlerini az çok yitirebilirler; hatta, yeterli özen gösterilmediğinde, ürün stokunun bir bölümü işletme için tümüyle yitip gidebilir. Bundan ötürü, her şeyden önce, samanlıkların, yem ve tahıl ambarlarının ve kilerlerin özenle gözetim altında bulundurulması, stok mekânlarının her zaman gerektiği gibi kapalı tutulması, ama ayrıca temizliklerine ve havalandırılmalarına dikkat edilmesi gerekir vb.; tahılın ve ambarlarda saklanan öteki şeylerin zaman zaman gerektiği gibi altüst edilmesi, patatesin ve pancarın dona, suya ve çürümeye* karşı korunması

* 1. ve 2. baskılarda: "yangına". *–Almanca ed.*

gerekir." (Kirchhof, s. 292.) "Özellikle hayvanların bakımıyla ilgili olan kendi gereksinimlerini hesaplarken, dağılımın ele geçen ürüne ve bunun kullanılma amacına göre olması gereken bu hesaplamada, üretici, yalnızca gereksinmelerini karşılamayı değil, ileride ortaya çıkabilecek beklenmedik durumlar için kenarda uygun bir stok bulundurmayı da gözetmelidir. Gereksinimlerin kendi ürünleriyle tam olarak karşılanamayacağı açığa çıktığında, üretici, öncelikli olarak, bu eksikliğin başka ürünlerle (ikame ürünlerle) giderilip giderilemeyeceğini ya da eksik olanlar yerine bu tür ürünlerin daha ucuza üretilip üretilemeyeceğini değerlendirmelidir. Örneğin, bir kuru ot açığı baş gösterecek olsa, bu açık saman karıştırılmış yumrulu bitkilerle kapatılabilir. Bu gibi durumlarda, genel olarak, elde edilen çeşitli ürünlerin maddi değerleri ve piyasa fiyatları her an göz önünde tutulmalı ve tüketim buna göre ayarlanmalıdır; örneğin, yulaf pahalıyken bezelye ve çavdar göreli olarak ucuzsa, atlara verilmek için ayrılmış yulafın bir bölümünü satmak ve atlara yulaf yerine bezelye ya da çavdar yedirmek avantajlı olur." (Ibidem, s. 300.)

Daha büyük ya da daha küçük miktardaki belirli bir potansiyel sermayenin, yani, adım adım üretim sürecine girmek için daha büyük ya da daha küçük kütleler hâlinde stoklanmaları zorunlu olan, üretime yönelik üretim araçlarının gerekli olduğu, daha önce, stok oluşumu incelenirken belirtilmişti.* Verili bir girişimde ya da belirli büyüklükteki bir kapitalist işletmede, bu üretken stokun büyüklüğünün, yenilenmesinde karşılaşılan zorlukların az ya da çok oluşuna, sağlandığı pazarların göreli yakınlığına, taşıma ve ulaştırma araçlarının gelişmişliğine vb. bağlı olduğu da belirtilmişti. Bütün bu koşullar, üretken stok biçiminde elde bulundurulması gereken asgari sermaye üzerinde, dolayısıyla sermayenin öndelenmesine konu olan süre ve tek seferde öndelenecek olan sermaye kütlesinin büyüklüğü üzerinde etkide bulunur. Dolayısıyla devri de etkileyen bu büyüklük, dolaşır sermayenin salt potansiyel üretken sermaye olarak üretken stok biçiminde bağlı kaldığı, daha uzun ya da daha kısa olan süreyle belirlenir. Diğer yandan, bu duraklamanın, daha yüksek ya da daha düşük olan çabuk yerine koyulma olasılığına, piyasa koşullarına vb. bağlı olması ölçüsünde, duraklamanın kendisi, yine devir zamanından, yani dolaşım alanına ait olan koşullardan kaynaklanır.

"Ayrıca, el aletleri, süzgeçler, sepetler, ipler, araba yağları, çiviler vb. gibi araç ve gereçleri yakınlardan getirip hemen yerlerine koyma olanağı ne denli azsa, her an doğabilecek yenileme gereksinimlerini karşılayabilmek için elde stok bulundurmak o denli gerekli olur. Son olarak, eldeki tüm araç ve gereç her kış dikkatli bir şekilde gözden geçirilmeli, gerekli yenilemeler ve onarımlar hemen yapılmalıdır. Ama elde bulundurulması genel olarak gereken araç ve gereç stokunun niceliği, en başta yerel koşullar tarafından

* Bkz. MEW, Band 24, s. 139-145 [elinizdeki kitap, s. 133-138] –*Almanca ed.*

> belirlenir. Bu gibi şeylerin zanaatçılarının ve onları satan dükkânların yakınlarda olmadığı yerlerde, bunların yakınlarda olduğu yerlere göre daha büyük stokların tutulması gerekir. Ne var ki, diğer koşullar aynı kalırken, gereksinim duyulan stoklar tek seferde toptan alınır ve bu alım için uygun bir zaman seçilmiş olursa, kural olarak daha ucuza satın alınacakları için bir kazanç da sağlanmış olur; kuşkusuz, böyle bir durumda günlük işlerde kullanılan dolaşır sermayeden bir defada öylesine büyük bir tutar çekilir ki, işletme bunu her zaman göze alamayabilir." (Kirchhof, s. 301.)

Üretim zamanı ile çalışma zamanı arasındaki fark, görmüş olduğumuz gibi, çok farklı durumlara izin verir. Dolaşır sermaye, gerçek emek sürecine girmeden önce, üretim zamanı içinde bulunabilir (ayakkabı kalıbı yapımı); ya da gerçek emek sürecinden geçtikten sonra, üretim zamanı içinde bulunur (şarap, tohumluk tahıl); ya da üretim zamanı yer yer çalışma zamanı ile kesilir (tarım, ağaç yetiştirme); dolaşıma sokulabilir durumdaki ürünün çok küçük bir bölümü yıllık dolaşıma girerken, büyük bir bölümü aktif üretim sürecinin parçası olarak kalır (ağaç ve hayvan yetiştirme); dolaşır sermayenin potansiyel üretken sermaye biçiminde yatırılmasına konu olan daha uzun ya da daha kısa süre, dolayısıyla da bu sermayenin bir defada yatırılması gereken daha büyük ya da daha küçük niceliği, kısmen, üretim sürecinin türünden kaynaklanır (tarım) ve kısmen piyasaların yakınlığına vb., kısacası, dolaşım alanına ait koşullara bağlıdır.

Çalışma zamanından sapan üretim zamanını çalışma zamanıyla özdeşleştirme girişiminin, MacCulloch'ta, James Mill'de vb. ne gibi anlamsız teorilere yol açtığı daha sonra görülecek (III. Kitap); söz konusu girişim de, değer teorisinin yanlış kullanılmasından kaynaklanır.

Daha önce ele aldığımız devir çevrimi, üretim süreci için öndelenen sabit sermayenin ömrüyle belirlenir. Bu çevrim, daha çok ya da daha az sayıda bir dizi yılı kapsadığından, yılda bir ya da yıl boyunca yinelenen bir dizi sabit sermaye devrini de kapsar.

Tarımda, böyle bir devir çevrimi almaşlı ekin sisteminden kaynaklanır.

> "Her durumda, kira süresi, uygulanan almaşlı ekin sisteminin tamamlanması için gerekenden kısa olmamalıdır; bu nedenle üç tarla sisteminde her zaman 3, 6, 9'la hesaplanır. Ama, söz konusu tam nadaslı üç tarla sisteminde, tarla altı yılda ancak dört kez ekilir; ekim yıllarında kış ve yaz tahılları ekilir; toprağın özelliklerinin gerektirmesine ya da elvermesine göre, dönüşümlü olarak buğday ve çavdar, arpa ve yulaf ekilir. Her tahıl türü, aynı toprakta, diğer türlere göre daha çok ya da daha az ürün verir, her biri farklı bir değere sahiptir ve aynı zamanda farklı bir fiyata satılır.

Bundan ötürü, tarlanın ürünü her ekim yılında farklı olur ve rotasyon süresinin ilk yarısında" (birinci üç yılda) "ikinci yarısındakinden farklı olur. Tek bir rotasyon döneminin ortalama ürünü bile bir başka dönemin ürünüyle aynı olmaz; çünkü, verimlilik yalnızca toprağın niteliğine değil, tıpkı fiyatların pek çok farklı koşula bağlı olması örneğinde olduğu gibi, her bir yılın hava koşullarına da bağlıdır. Şimdi, tarlanın geliri, altı yıllık tüm rotasyon döneminin yıllık ortalamalarına ve bunların ortalama fiyatlarına göre hesaplanırsa, rotasyonun her iki döneminde de aynı büyüklükte bir yıllık gelir elde edilir. Ama, ürün, rotasyon süresinin yalnızca bir yarısı için, yani üç yıl için hesaplanırsa, böyle olmaz; çünkü bu durumda toplam gelir rakamları çakışmaz. Buradan, kira süresinin üç tarla sisteminde en azından altı yıl olarak saptanmasının bir zorunluluk olduğu sonucu çıkar. Kira süresinin, kira süresinin katları olan bir uzunlukta" {*sic*! [aynen böyle söyleniyor!]}olması, dolayısıyla üç tarla sisteminde 6 yerine 12, 18 ve daha fazla yıl, yedi tarla sisteminde ise 7 yerine 14 ya da 28 yıl olarak saptanması, kiracı için de kiraya veren için de her zaman daha istenir bir şeydir. (Kirchhof, s.117,118.)

{Elyazmasında burada şu not yer alıyor: "İngiliz almaşlı ekin sistemi. Buraya bir not düşülmeli."}

Bölüm

14

Dolaşım Zamanı

★★★

Buraya dek ele aldığımız, farklı iş dallarına yatırılan farklı sermayelerin dolaşım dönemlerini, dolayısıyla da sermaye öndelenmesini zorunlu kılan zamanları farklılaştıran, sabit ve akışkan sermaye ayrımı, çalışma dönemlerindeki farklılıklar gibi tüm durumlar, üretim sürecinin kendi içinde doğar. Ama, sermayenin devir zamanı, onun üretim zamanı ile dolaşım zamanının toplamına eşittir. Dolayısıyla, dolaşım zamanının farklı uzunluklarının, devir zamanını ve bundan ötürü devir döneminin uzunluğunu farklılaştıracağı açıktır. Bu, en elle tutulur şekliyle, ya devri değişikliğe uğratan bütün öteki koşulların aynı olduğu ve yalnızca dolaşım zamanlarının farklı olduğu iki sermaye yatırımı karşılaştırıldığında, ya da sabit ve akışkan sermaye bileşimi verili olan, çalışma dönemi verili olan vb., ve yalnızca dolaşım zamanının varsayımsal olarak değişmesine izin veren bir verili sermaye alındığında görünür hâle gelir.

Dolaşım zamanının bir (ve göreli olarak en belirleyici) bölümü, sermayenin meta-sermaye durumunda bulunduğu dönem olan satış zamanından oluşur. Dolaşım zamanı ve dolayısıyla genel olarak devir dönemi, bu satış zamanının göreli büyüklüğüne göre uzar ya da kısalır. Saklama maliyetleri vb. yüzünden de bir ek sermaye harcaması zorunlu hâle gelebilir. Bitmiş metalarının satılması için gereken zamanın, bir ve aynı iş dalındaki tek tek kapitalistler için, yani, yalnızca farklı üretim dallarına yatırılmış olan sermaye kütleleri için değil, aynı zamanda, gerçekte yalnızca aynı üretim alanına yatırılmış olan toplam sermayenin

bağımsızlaşmış parçalarını oluşturan farklı bağımsız sermayeler için de çok farklı olabileceği, başından itibaren açıktır. Öteki koşullar aynı kalırken, aynı bireysel sermaye için, satış dönemi, piyasa koşullarının genel dalgalanmalarıyla ya da o özel iş dalındaki dalgalanmalarla değişecektir. Bu konu üzerinde şimdilik daha fazla durmayacağız. Yalnızca şu basit olguyu belirteceğiz: Genel olarak farklı iş dallarına yatırılan sermayelerin devir dönemlerinde farklılıklar yaratan tüm durumlar, tek başlarına etkide bulunduklarında (örneğin, bir kapitalist, rakibinden daha çabuk satış yapma fırsatına sahip olduğunda; biri, bir başkasına göre, çalışma dönemlerini kısaltan daha çok sayıda yöntem kullandığında vb.), aynı iş dalında iş gören farklı bireysel sermayelerin devirlerinde de farklılıklara yol açar.

Satış zamanının ve dolayısıyla genel olarak devir zamanının farklılaşmasında sürekli etkili olan bir neden, metanın satıldığı piyasanın üretim yerine* uzaklığıdır. Sermaye, piyasaya yaptığı yolculuğun tüm süresi boyunca, meta-sermaye durumunda bağlı bulunur; üretim sipariş üzerine yapılıyorsa, teslim anına dek bu durumda kalır; sipariş üzerine yapılmıyorsa, piyasaya yolculuk süresine, metanın satılmak için piyasada bulunduğu süre de eklenir. İletişim ve taşıma araçlarındaki iyileştirmeler, metaların yolculuk dönemlerini mutlak olarak kısaltır, ama farklı meta-sermayelerin dolaşım zamanlarındaki, yaptıkları yolculuktan kaynaklanan göreli farklılığı ya da aynı meta-sermayenin farklı piyasalara yollanan farklı parçalarının dolaşım zamanlarındaki göreli farklılığı ortadan kaldırmaz. Örneğin, yolculuk süresini kısaltan iyileştirilmiş yelkenli ve buharlı gemiler, yakın olsun uzak olsun bütün limanlar için bu süreyi aynı ölçüde kısaltır. Göreli farklılık, çoğu zaman azalmakla birlikte, varlığını sürdürür. Ama göreli farklılıklar, taşıma ve ulaştırma araçlarında sağlanan gelişme sonucu, doğal uzaklıklara karşılık gelmeyen bir tarzda yer değiştirebilir. Örneğin, üretim yerinden ülkenin iç kısımlarındaki kalabalık nüfuslu bir merkezi yerleşim birimine uzanan bir demiryolu, iç kısımlardaki, konum olarak daha yakın ama demiryolu üzerinde olmayan bir yere olan uzaklığı, konum olarak daha uzak ama demiryolunun geçtiği bir yere göre, mutlak ya da göreli olarak artırabilir; yine aynı durum nedeniyle üretim yerlerinin daha geniş pazarlardan göreli uzaklığı değişebilir; taşıma ve ulaştırma araçlarındaki değişmelerle birlikte eskileri gerileyip çökerken yeni üretim merkezlerinin ortaya çıkmasının açıklaması burada yatar. (Bunlara, taşımacılığın kısa mesafelerle karşılaştırıldığında uzun mesafelerde daha büyük bir göreli ucuzluğa sahip olması eklenir.) Taşıma araçlarının gelişimiyle eş zamanlı olarak

* 1. ve 2. baskılarda: "satış yerine". –*Almanca ed.*

gerçekleşen tek şey, mekândaki hareketin hızının artması ve böylece mekânsal uzaklığın zamansal açıdan kısalması değildir. Ulaştırma araçlarının miktarı, yalnızca, örneğin çok sayıda geminin eş zamanlı olarak aynı limana doğru yol alacakları, çok sayıda trenin eş zamanlı olarak aynı iki nokta arasındaki farklı demiryollarında ilerleyecekleri şekilde artmakla kalmaz, örneğin haftanın birbirlerini izleyen farklı günlerinde yük gemileri Liverpool'dan New York'a gider ya da günün farklı saatlerinde yük trenleri Manchester'dan Londra'ya gider. Gerçi, taşıma araçlarının performansı veriliyken, bu son durum nedeniyle mutlak hız –dolayısıyla dolaşım zamanının bu bölümü– değişmez. Ama ardışık meta nicelikleri, birbirlerini izleyen kısa zaman aralıklarıyla yolculuğa çıkabilir ve böylece, gerçek gönderime kadar büyük kütleler hâlinde potansiyel meta-sermaye olarak birikmek yerine, art arda piyasaya ulaşabilir. Böyle olunca, sermaye geri dönüşü de, bir bölüm meta-sermaye olarak dolaşırken öteki bölümün sürekli olarak para-sermayeye dönüşeceği şekilde, birbirini izleyen daha kısa zaman dönemlerine dağılır. Geri dönüşün birbirini izleyen çok sayıda döneme dağılmasıyla, toplam dolaşım zamanı ve dolayısıyla aynı zamanda devir kısaltılır. Bir yandan, bir üretim yeri üretimini artırır, daha büyük bir üretim merkezi hâline gelirken, öncelikle, taşıma araçlarının daha büyük ya da daha küçük olan işleme sıklığı, örneğin bir demiryolundaki trenlerin sayısı artar. Bu gelişme, önceden var olan piyasalar, yani büyük üretim ve nüfus merkezleri, ihraç limanları vb. yönündedir. Ama öte yandan, bu özel gidiş-geliş kolaylığı ve bunun sonucu olan hızlanmış sermaye devri (dolaşım zamanı tarafından belirlendiği ölçüde), tersine, hem üretim merkezlerinin hem de piyasaların hızlandırılmış bir yoğunlaşmasına yol açar. İnsan kitleleri ile sermaye kütlelerinin belli noktalarda hızlanan bu yoğunlaşmasıyla, bu sermaye kütlelerinin az sayıda elde yoğunlaşma derecesi artar. Aynı zamanda, üretim ve pazar yerlerinin, değiştirilen ulaştırma araçlarıyla değiştirilmesi sonucu, bir kayma ve yer değiştirme gerçekleşir. Bir karayolunun ya da kanalın yanında bulunmasından ötürü daha önce özel bir konum üstünlüğü olan bir üretim yeri şimdi kendisini trenlerin ancak görece uzun aralıklarla işlediği tek yönlü bir hattın kenarında kalmış bulurken, daha önce ana ulaşım yollarından çok uzakta kalan bir başka nokta şimdi birkaç hattın kesiştiği bir noktada konumlanmış olabilir. Bunlardan ilki gerileyip sönerken, ikincisi gelişip parlar. Demek ki, taşıma araçlarındaki değişmelerle meta dolaşım zamanlarında, satın alma ve satma fırsatlarında vb. yerel değişiklikler meydana gelir ya da eskiden beri var olan yerel farklılıklar bir başka şekilde dağılır. Bu durumun sermaye devri açısından ne denli önem taşıdığını, çeşitli yörelerden ticaret

ve sanayi temsilcileri ile demiryolu yönetimleri arasındaki ihtilaflarda görürüz. (Örneğin, yukarıda alıntıladığımız* *Railway Committee* Parlamento Raporu'na bakınız.)

Ürünlerinin doğası gereği asıl olarak yerel satışa bağımlı olan biracılık gibi bütün üretim dalları, bundan ötürü en büyük boyutlarıyla kalabalık nüfuslu merkezlerde gelişir. Bu gibi yerlerde, kimi üretim koşullarının, arsa fiyatlarının vb. pahalılaşması, daha hızlı sermaye devriyle kısmen dengelenir.

Kapitalist üretimin ilerlemesiyle birlikte taşıma ve ulaştırma araçlarının gelişmesi, bir yandan, verili bir miktardaki metalar için dolaşım zamanını kısaltıyorsa, diğer yandan, aynı ilerleme ve taşıma ve ulaştırma araçlarının gelişiminin sağladığı olanaklar, tersine, giderek daha uzak piyasalar için, kısacası dünya pazarı için çalışma zorunluluğuna yol açar. Yolda bulunan ve en uzak yerlere gitmekte olan meta kütleleri olağanüstü boyutlara varır ve dolayısıyla toplumsal zenginliğin artık daha uzun dönemler boyunca meta-sermaye aşamasında, dolaşım zamanı içinde kalan bölümü de mutlak ve göreli olarak büyür. Böylece, eş zamanlı olarak, toplumsal zenginliğin, doğrudan doğruya üretim aracı olarak hizmet görmek yerine, taşıma ve ulaştırma araçlarına ve bunların işletilmeleri için gereken sabit ve dolaşır sermayeye yatırılan bölümü de büyür.

Metaların üretim yerlerinden satış yerlerine yaptıkları yolculuğun salt göreli uzunluğu, yalnızca dolaşım zamanının birinci bölümünde, satış zamanında değil, paranın yeniden üretken sermaye ögelerine dönüştürüldüğü ikinci bölümde, satın alma zamanında da bir fark doğurur. Meta, diyelim Hindistan'a gönderiliyor olsun. Bu, örneğin dört ay sürsün. Satış süresi = 0 diye kabul edelim; yani meta sipariş üzerine gönderilsin ve bedeli, alıcıya teslimde, üreticinin temsilcisine ödensin. Paranın geri gönderilmesi de dört ay alır (burada, geri gönderilme biçiminin bir önemi yoktur). Böylece, aynı sermayenin yeniden üretken sermaye olarak işlev görebilmesi, aynı işlemi yeniden başlatabilmesi için tam sekiz ayın geçmesi gerekir. Devirde bu şekilde meydana gelen farklılıklar, tıpkı denizaşırı ticaretin, genel olarak, örneğin Venedik'te ve Cenova'da, gerçek kredi sisteminin kaynaklarından birini oluşturması örneğinde olduğu gibi, farklı kredi vadelerinin maddi temellerinden birini oluşturur.

> "1847 bunalımı, o dönemin bankacılarına ve tüccarlarına, Hindistan ve Çin *usance*'ını" (bu ülkeler ile Avrupa arasındaki poliçelerin dolaşım süresini) "vade tarihine göre on aydan ibraz tarihine göre altı aya düşürme ola-

* MEW, Band 24, s. 152 [elinizdeki kitap, s. 145]. –*Almanca ed.*

> nağını sağladı ve aradan geçen yirmi yıllık süre, getirdiği tüm hız artışlarıyla ve telgrafın kullanıma sokulmasıyla birlikte, ibraz tarihine göre dört aylık süreye geçişin ilk adımı olarak, bu sürede yeni bir indirim yapılmasını ve ibraz tarihine göre altı aydan vade tarihine göre dört aya çekilmesini gerekli kılıyor. Yelkenli bir geminin Ümit Burnu üzerinden Kalküta'dan Londra'ya yolculuğu ortalama olarak 90 günden az sürüyor. İbraz tarihine göre dört aylık bir *usance*, diyelim 150 günlük bir dolaşıma eşit olurdu. Bugünkü ibraz tarihine göre altı aylık *usance*, diyelim 210 günlük bir dolaşıma eşittir." ("London Economist", 16 Haziran 1866.) –

Buna karşılık:

> "Brezilya *usance*'ı ibraz tarihine göre iki ve üç aylık olmayı sürdürüyor, poliçeler Antwerp'ten" (Londra'ya) "üç aylık vadeyle çekiliyor ve Manchester ve Bradford bile, Londra'ya, üç aylık ya da daha uzun vadeli poliçeler çekiyor. Örtülü bir onayla, tüccara, metalarının gelirlerini, bunlar için çekilmiş olan poliçelerin vadelerinin dolmasından önce olmasa bile bu tarihe kadar gerçekleştirmesi için yeterli fırsat sunuluyor. Bu nedenle, Hindistan poliçelerinin *usance*'ı aşırı uzun değil. Londra'da genellikle üç aylık vadelerle satılan Hint ürünleri, satış için de belirli bir sürenin gerektiği hesaba katıldığında, Hindistan'daki satın alma ile Londra'daki depoya teslimat arasında da ortalama olarak bir beş ay daha geçerken, beş aydan çok kısa bir süre içinde gerçekleştirilemez. Metalara karşılık olarak çekilen poliçelerin ömürleri yedi ayı geçmezken, burada karşımızda on aylık bir dönem var." (Ibid., 30 Haziran 1866.) "Asıl olarak Hindistan ve Çin'le iş yapan beş büyük Londra bankası ile Paris'teki Comptoir d'Escompte, 2 Temmuz 1866'da, doğudaki onlara bağlı bankaların ve temsilciliklerin, 1 Ocak 1867'den itibaren, yalnızca, ibraz tarihine göre dört aydan uzun bir vadeyle çekilmemiş olan poliçeleri satın alacaklarını ve satacaklarını duyurdu." (Ibidem, 7 Temmuz 1866.)

Ancak, bu indirim başarısız oldu ve kaldırılmak zorunda kaldı. (O günden bu yana Süveyş Kanalı tüm bunları devrimcileştirdi.)

Açıktır ki, metaların dolaşım zamanı daha uzunken, fiyat değişikliklerinin meydana gelebileceği dönem uzayacağından, satış piyasasında bir fiyat değişikliğinin gerçekleşmesi riski artar.

Kısmen aynı iş dalındaki farklı bireysel sermayeler arasında, kısmen de ödemelerin nakit olarak yapılmadığı yerlerde farklı *usance*'lara göre farklı iş dalları arasında, satın alma ve satış ödemelerinin farklı vadelerinden kaynaklanan dolaşım zamanı farklılıkları ortaya çıkar. Kredi sistemi için önemli olan bu nokta üzerinde burada daha fazla durmayacağız.

Teslimat sözleşmelerinin, kapitalist üretimin boyutlarıyla ve ölçeğiyle birlikte büyüyen boyutu, devir zamanında da farklılıklara yol açar. Satıcı ile alıcı arasındaki bir işlem olarak teslimat sözleşmesi, piyasaya, dolaşım alanına ait bir işlemdir. Dolayısıyla, devir zamanındaki bundan kay-

naklanan farklılıklar dolaşım alanından kaynaklanır, ama hemen gerisin geriye üretim alanını etkiler; üstelik, her tür ödeme vadesinden ve kredi ilişkisinden bağımsız olarak, yani nakit ödeme durumunda bile. Örneğin, kömür, pamuk, iplik vb. kesikli ürünlerdir. Her bir gün, kendi bitmiş ürün niceliğini sağlar. Ama iplikçi ya da maden sahibi, diyelim dört ya da altı aylık bir dönemin ardışık iş günlerini gerektiren ürün kütlelerinin teslimatını üstlenirse, sermaye öndelenmesini gerektiren süreyle ilgili olarak, buradaki durum, bu emek sürecinde dört ya da altı haftalık bir sürekli çalışma döneminin gerçekleşmesi durumuyla tümüyle aynı olur. Burada elbette sipariş edilen tüm ürün kütlesinin tek seferde teslim edileceği ya da en azından ödemenin ancak ürünün tümünün tesliminden sonra yapılacağı varsayılıyor. Bu durumda, tek tek ele alındığında, her bir gün, kendi belirli bitmiş ürün niceliğini sağlamış olur. Ama bu bitmiş kütle, her zaman, sözleşme gereği teslim edilecek olan kütlenin yalnızca bir bölümdür. Bu durumda, sipariş edilmiş metaların önceden tamamlanan bölümü artık üretim sürecinde bulunmasa bile, salt potansiyel sermaye olarak depoda bekler.

Şimdi, dolaşım zamanının ikinci aşamasına, yani satın alma zamanına ya da sermayenin para biçiminden çıkıp yeniden üretken sermaye ögelerine dönüştürüldüğü aşamaya gelelim. Bu dönem boyunca sermaye daha kısa ya da daha uzun bir zaman boyunca kendisinin para-sermaye durumunda kalmak, yani, öndelenen toplam sermayenin belirli bir bölümü, sürekli değişen ögelerden oluşmasına karşın, hep para-sermaye durumunda bulunmak zorundadır. Örneğin, belli bir işte, öndelenen toplam sermayenin n × 100 sterlini para-sermaye biçiminde elde hazır tutulmalı ve bu da, söz konusu n × 100 sterlinin tüm bileşenleri sürekli olarak üretken sermayeye dönüşürken, bu tutarın yine de, dolaşımdan gelen, gerçekleştirilmiş olan meta-sermayeden gelen akımla yeniden tamamlanacağı şekilde olmalıdır. Dolayısıyla, öndelenen sermayenin belirli bir değer parçası, hep para-sermaye durumunda, yani, kendi üretim alanına değil, kendi dolaşım alanına ait olan bir biçimde bulunur.

Sermayenin meta-sermaye biçimine bağlı kaldığı sürenin piyasanın uzaklığı yüzünden uzamasının paranın geri dönüşünü doğrudan doğruya geciktirdiğini, dolayısıyla sermayenin para-sermayeden üretken sermayeye dönüşmesinin de gecikmesine neden olduğunu daha önce görmüştük.

Meta alımlarıyla ilişkili olarak, satın alma zamanının, ham madde ana kaynaklarının daha uzakta ya da daha yakında olmasının, nasıl olup da, ham maddeleri daha uzunca dönemler için satın almayı ve üretken

stok, gizil ya da potansiyel sermaye biçiminde kullanıma hazır olarak elde bulundurmayı gerekli kıldığını; dolayısıyla, üretim ölçeği başka bakımlardan aynı kalırken, sermayenin tek seferde öndelenmesi gereken niceliğini ve bu sermayenin öndelenmesine konu olan süreyi artırdığını da daha önce görmüş bulunuyoruz (Bölüm 6).

Piyasaya oldukça büyük ham madde kütlelerinin sürüldüğü –daha kısa ya da daha uzun– dönemler, farklı iş dallarında benzer sonuçlar doğurur. Pamuk piyasası, her zaman düzenli bir şekilde olmasa bile, genelde sürekli olarak bir ürün kaldırma zamanından bir sonrakine yenilenirken; örneğin Londra'da her üç ayda bir, yün piyasasını belirleyen büyük yün açık artırmaları yapılır. Bu tür dönemler, bu ham maddelerin başlıca satın alma vadelerini belirler ve özellikle spekülatif amaçlı, bu üretim ögelerine daha uzun ya da daha kısa süreli öndelemelerin yapılmasını gerektiren satın almalar üzerinde de (üretilen metaların doğası, ürünün spekülatif amaçlarla, kasıtlı olarak, daha uzun ya da daha kısa süreliğine potansiyel meta-sermaye biçiminde piyasadan uzak tutulması üzerinde ne şekilde etkide bulunuyorsa aynen o şekilde) etkide bulunur.

> "Tarımcı da, demek ki, belirli bir dereceye kadar spekülatör gibi davranmalı ve günün koşullarının uygunluğu ölçüsünde ürünlerinin satışını geciktirmelidir..."

Birkaç genel kural geliyor arkadan.

> "Bununla birlikte, ürünlerin pazarlanması asıl olarak kişiye, ürünün kendisine ve bulunulan yere bağlıdır. Becerikli ve şanslı (!) olmanın yanında, yeterince işletme sermayesine de sahip olan biri, günün birinde, elde ettiği ürünü, fiyatlar olağan dışı düşükken, bir yıl gibi bir süre deposundan çıkarmazsa, ayıplanmamalıdır; buna karşılık, işletme sermayesi yetersiz olan ya da kendisinde hiç spekülasyon ruhu (!) olmayan biri, o günlerin ortalama fiyatlarına ulaşmaya çalışacak ve fırsat bulur bulmaz ve buldukça satış yapmak zorunda kalacaktır. Yünü depoda bir yıldan fazla bekletirseniz, hemen hemen her zaman bir zarara uğrarsınız; oysa, tahıllar ve yağlı tohumlar özellik ve kaliteleri zarar görmeden depolarda birkaç yıl saklanabilir. Örneğin, yağlı tohum, şerbetçiotu, tarakotu ve benzerleri gibi, fiyatları kısa zaman aralıklarında genellikle büyük iniş ve çıkışlar gösteren ürünler, satış fiyatının üretim fiyatının iyice altında kaldığı yıllarda haklı olarak depolardan çıkarılmayabilir. Besi hayvanları gibi günlük bakım giderlerine neden olan ya da meyve, patates vb. gibi çürüyüp bozulabilen şeyler, satışlarının geciktirilmesi en az düşünülebilecek olan şeylerdir. Kimi yörelerde bir ürün belli mevsimlerde ortalama olarak en düşük, buna karşılık başka zamanlarda en yüksek fiyatıyla satılır; örneğin, tahıl için böyle olur ve kimi yörelerde ortalama olarak, Aziz Martin Günü [11 Kasım] dolaylarında, Noel [Aralık sonu] ile Paskalya [Mart sonu-Nisan sonu] arasında satıldığından daha düşük fiyata satılır. Dahası, kimi ürünler kimi

yörelerde yalnızca belli zamanlarda iyi satılır; örneğin başka zamanlarda yün ticaretinin durduğu yörelerin yün pazarlarında yün için böyle olur vb." (Kirchhof, s. 302.)

Dolaşım zamanının ikinci yarısı, paranın yeniden üretken sermaye ögelerine dönüştürüldüğü yarısı incelenirken, yalnızca bu dönüşümün kendisi, ya da ürünün satıldığı pazarın uzaklığına bağlı olarak paranın geri döndüğü zaman ele alınmaz. Her şeyden önce, öndelenen sermayenin sürekli olarak para biçiminde, para-sermaye durumunda bulunması gereken bölümünün büyüklüğü de ele alınır.

Her tür spekülasyon bir yana bırakıldığında, üretken stok olarak elde devamlı hazır bulunmaları gereken metaların alımlarının boyutu, bu stokun yenilenme zamanlarına, yani, kendileri de yine piyasa koşullarına bağlı bulunan ve dolayısıyla farklı ham maddeler vb. için farklı olan durumlara bağlıdır; dolayısıyla burada paranın zaman zaman oldukça büyük tutarlarda ve tek seferde öndelenmesi gerekir. Para burada, sermayenin devrine bağlı olarak, daha hızlı ya da daha yavaş, ama her zaman parça parça geri döner. Bunun bir bölümü, yani yeniden ücretlere dönüştürülen bölümü, yine aynı şekilde sürekli olarak kısa zaman aralıklarıyla harcanır. Yeniden ham maddelere vb. dönüştürülmesi gereken öteki bölümünün ise, ister satın almada ister ödemede kullanılmak amacıyla olsun, daha uzun zaman aralıkları için ihtiyat akçesi olarak biriktirilmesi gerekir. Bu yüzden, bu bölüm, bu biçimdeyken sahip olduğu boyut değişiyor olsa da, para-sermaye biçiminde var olur.

Hem üretim, hem de dolaşım sürecinden kaynaklanan başka durumların, öndelenen sermayenin bir bölümünün para biçiminde elde hazır bulundurulmasını nasıl gerekli kıldığını bundan sonraki bölümde göreceğiz. Ama genel olarak belirtilmesi gereken şu ki, iktisatçılar, iş için gerekli olan sermayenin bir bölümünün, sürekli olarak sırasıyla para-sermayenin üç biçiminden, para-sermaye, üretken sermaye ve meta-sermaye biçimlerinden geçmekle kalmadığını, ama söz konusu bölümün farklı kısımlarının, bu kısımların göreli büyüklükleri sürekli olarak değişse bile, bu biçimlere sürekli olarak yan yana sahip olduklarını unutmaya çok yatkındır. İktisatçıların unuttukları bölüm, özellikle, burjuva iktisadının anlaşılması açısından son derece gerekli olan ve bu nedenle uygulamada da bu niteliğiyle kendisini gösteren bölüm, yani hep para-sermaye olarak elde bulunan bölümdür.

Bölüm

15

Devir Zamanının Öndelenen Sermayenin Büyüklüğü Üzerindeki Etkisi

★★★

Bu bölümde ve bundan sonraki on altıncı bölümde devir zamanının sermayenin değerlenmesi üzerindeki etkisini inceleyeceğiz.

Örneğin dokuz haftalık bir çalışma döneminin ürünü olan meta-sermayeyi alalım. Sabit sermayenin ortalama aşınma ve yıpranmasıyla ürüne eklenen değer parçasını da, üretim süreci sırasında ürüne eklenen artık değeri de şimdilik bir yana bırakırsak, o zaman bu ürünün değeri, üretimi için öndelenen dolaşır sermayenin, yani ücretlerin ve üretiminde tüketilen ham ve yardımcı maddelerin değerine eşit olur. Bu değer 900 sterlin ve haftalık harcama 100 sterlin olsun. Dolayısıyla, burada çalışma dönemi ile çakışan dönemsel üretim zamanı da dokuz hafta olur. Burada çalışma döneminin, sürekli bir ürünün çalışma dönemi olarak mı kabul edileceği, yoksa tek seferde piyasaya ulaştırılan kesikli ürün niceliğinin 9 haftalık emeğe mal olması koşuluyla, kesikli bir ürünün sürekli bir çalışma dönemi olarak mı kabul edileceği önemsizdir. Dolaşım zamanı 3 hafta sürüyor olsun. Dolayısıyla tüm devir dönemi 12 hafta sürüyor olsun. 9 haftanın bitiminde, öndelenmiş olan üretken sermaye meta-sermayeye dönüşmüştür, ama şimdi üç hafta da dolaşım döneminde kalır. Demek ki, yeni üretim dönemi ancak 13. haftanın başında yeniden başlayabilir ve bu durumda üretim, üç haftalığına ya da tüm de-

vir döneminin dörtte biri boyunca durmuş olurdu. Bu sürenin ister meta satılana dek geçen ortalama zaman olduğunu, ister piyasanın uzaklığına ya da satılan metanın bedelinin ödenme süresine bağlı bulunduğunu varsayalım, bunun da yine bir önemi yoktur. Üretim her 3 ayda bir 3 hafta, dolayısıyla yılda 4 × 3 = 12 hafta = 3 ay = yıllık devir döneminin ¼'ü boyunca durmuş olurdu. Bu nedenle, üretimin sürekli olması, her hafta aynı ölçekte yürütülmesi isteniyorsa, yalnızca iki olasılık bulunur.

Bir yol, 900 sterlinin hem çalışma dönemi hem de birinci devrin dolaşım zamanı boyunca işin sürekli olarak yürütülmesine yetmesini sağlayacak şekilde, üretimin ölçeğini küçültmektir. Bu durumda, 10. haftayla birlikte, birinci devir dönemi son bulmadan, ikinci bir çalışma dönemi, dolayısıyla da yeni bir devir dönemi başlatılır; çünkü devir dönemi on iki, çalışma dönemi dokuz haftadır. 900 sterlin 12 haftaya bölünürse, hafta başına 75 sterlin düşer. Her şeyden önce, bu tür bir küçültülmüş iş ölçeğinin, sabit sermayenin boyutlarının değiştiğini ve dolayısıyla genel olarak işin çapının daraldığını varsaydığı açıktır. İkincisi, farklı işletmelerdeki üretimin gelişimine bağlı olarak, tek tek işletmelerin altında kaldıklarında rekabet edebilirliklerini yitirmelerine yol açan bir normal minimum sermaye yatırımı oluştuğundan, böylesi bir daraltmaya gidilip gidilemeyeceği bile tartışmalıdır. Kapitalist üretimdeki gelişmeyle birlikte bu normal minimumun kendisi de sürekli büyür, yani sabit değildir. Ama, her özel durumda verili olan normal minimum ile kendisini sürekli büyüten normal maksimum arasında, çok sayıda ara basamak, yani sermaye yatırımının çok farklı derecelerine izin veren bir orta bölge bulunur. Bundan dolayı da, bu orta bölgenin sınırları içinde, sınırları o sıradaki normal minimumun kendisi olan daralmalar gerçekleşebilir. – Üretimde aksama, piyasalarda dolup taşma, ham maddelerde pahalılaşma vb. olması durumunda, sabit sermaye temeli verili olduğunda, iş gününü, diyelim yarıya indirerek, normal dolaşır sermaye harcamalarını kısma yoluna gidilir; tıpkı, iktisadi gönenç zamanlarında, verili sabit sermaye temeli üzerinde, kısmen çalışma zamanını uzatarak, kısmen onu yoğunlaştırarak, dolaşır sermayeyi anormal şekilde genişletme yoluna gidilmesi örneğinde olduğu gibi. Bu gibi dalgalanmaların daha baştan hesaba katıldığı işletmelerde, kısmen yukarıdaki araçlara başvurulur, kısmen de yedekte tutulan sabit sermayeyle, örneğin demiryollarında olduğu gibi, yedek lokomotiflerle vb. birlikte, daha çok sayıda işçi çalıştırılır. Ancak biz normal koşulları varsaydığımız için, bu gibi anormal dalgalanmaları burada dikkate almıyoruz.

Demek ki, burada, üretimi sürekli kılmak için, aynı dolaşır sermaye harcaması daha uzun bir döneme, 9 yerine 12 haftaya dağıtılıyor. Yani,

her verili zaman aralığında, azalmış bir üretken sermaye işlev görüyor; üretken sermayenin akışkan bölümü 100'den 75'e ya da dörtte bir oranında düşmüş oluyor. 9 haftalık çalışma dönemi boyunca işlev gören üretken sermayede meydana gelen toplam azalma tutarı = 9 × 25 = 225 sterlin, ya da 900 sterlinin $^1/_4$'üdür. Ama dolaşım zamanının devir dönemine oranı yine $^3/_{12} = {}^1/_4$'tür. Dolayısıyla buradan şu sonuç çıkar: Üretimin, meta-sermayeye dönüştürülen üretken sermayenin dolaşım zamanı boyunca kesilmemesi, bunun yerine her hafta eş zamanlı ve aralıksız olarak sürmesi isteniyorsa ve bunu sağlamak için el altında özel bir dolaşır sermaye yoksa, bu amaca ancak üretim işlemlerinin ölçeğini daraltarak, işlev görmekte olan üretken sermayenin akışkan bileşenini küçülterek varılabilir. Bu şekilde dolaşım zamanı boyunca üretim için serbest bırakılan akışkan sermaye parçasının öndelenmiş olan toplam akışkan sermaye ile ilişkisi, dolaşım zamanının devir dönemi ile ilişkisi gibidir. Bu, daha önce belirtildiği gibi, yalnızca emek sürecinin her hafta aynı ölçekte yürütüldüğü ve bu nedenle farklı çalışma dönemlerinde, örneğin tarımda olduğu gibi, değişen tutarlarda sermaye yatırılmasını gerektirmeyen üretim dalları için geçerlidir.

Ama bunun tersini, yani işin doğasının üretimin ölçeğinde ve dolayısıyla aynı zamanda haftadan haftaya öndelenecek olan akışkan sermayede bir azaltmaya gidilmesini dışladığını varsayarsak, bu durumda üretimin sürekliliği ancak, yukarıdaki örnekte 300 sterlin tutan bir ek akışkan sermaye ile sağlanabilir. 12 haftalık devir dönemi boyunca art arda 1200 sterlin öndelenir; 3 hafta nasıl 12 haftanın dörtte biriyse, 300 sterlin de bunun dörtte biridir. 9 haftalık çalışma döneminin bitiminde 900 sterlinlik sermaye değeri, üretken sermaye biçiminden çıkmış, meta-sermaye biçimine dönüşmüş bulunur. Onun çalışma dönemi tamamlanmıştır, ama aynı sermayeyle yenilenemez. Dolaşım alanında meta-sermaye olarak işlev görerek geçirdiği üç hafta boyunca, üretim süreciyle ilişkisi bakımından, sanki hiç var olmamış gibidir. Burada her tür kredi ilişkisi yok sayılıyor ve bu nedenle kapitalistin yalnızca kendi sermayesiyle iş gördüğü varsayılıyor. Ne var ki, birinci çalışma dönemi için öndelenmiş olan sermaye, üretim sürecini tamamladıktan sonra, 3 hafta boyunca dolaşım sürecinde kalırken, üretimin sürekliliğinin kesintiye uğramaması için, ek olarak yatırılan 300 sterlinlik bir sermaye işlev görür.

Bu söylenenlerle ilgili olarak şimdi şunların belirtilmesi gerekiyor:

Birincisi: Başlangıçta öndelenmiş olan 900 sterlinlik sermayenin çalışma dönemi 9 haftanın bitiminde tamamlanır ve bu sermaye 3 hafta daha geçmeden geri dönmez, yani ancak 13. haftanın başında geri dö-

ner. Ama 300 sterlinlik ek sermaye ile hemen yeni bir çalışma dönemi açılır. Üretimin sürekliliği de tam bu yolla sağlanır.

İkincisi: 900 sterlinlik başlangıç sermayesi ile 9 haftalık birinci çalışma döneminin sonunda yeni öndelenen, ikinci çalışma dönemini birincisinin bitiminde hiçbir kesilme olmadan başlatan 300 sterlinlik sermayenin işlevleri, birinci devir döneminde birbirlerinden kesin olarak ayrıdır ya da en azından birbirlerinden ayırt edilebilirler; buna karşın ikinci devir dönemi boyunca birbirleriyle kesişirler.

Konuyu daha açık şekilde ortaya koyalım:

12 haftalık birinci devir dönemi. 9 haftalık birinci çalışma dönemi; bu dönem için öndelenen sermayenin devri 13. haftanın başında tamamlanır. Son 3 hafta boyunca 300 sterlinlik ek sermaye işlev görür ve 9 haftalık ikinci çalışma dönemini açar.

İkinci devir dönemi. 13. haftanın başında 900 sterlin geri dönmüştür ve yeni bir devire başlayabilecek durumdadır. Ama, ikinci çalışma dönemi daha önce, ek 300 sterlinle 10. haftada açılmıştır; 13. haftanın başında çalışma döneminin üçte biri bu ek sermayeyle geride bırakılmış, 300 sterlin, üretken sermayeden ürüne dönüştürülmüştür. İkinci çalışma döneminin tamamlanması için artık yalnızca 6 hafta gerektiğinden, geri dönen 900 sterlinlik sermayenin yalnızca üçte ikisi, yani yalnızca 600 sterlini ikinci çalışma döneminin üretim sürecine girebilir. Başlangıçtaki 900 sterlinin 300 sterlini, 300 sterlinlik ek sermayenin birinci çalışma döneminde oynamış olduğu rolün aynısını oynaması için serbest bırakılmıştır. İkinci devir döneminin 6. haftasının sonunda ikinci çalışma dönemi sona erer. Ona yatırılmış olan 900 sterlinlik sermaye 3 hafta sonra, yani, ikinci on iki haftalık devir döneminin 9. haftasının sonunda geri döner. Onun dolaşım zamanının 3 haftası boyunca, 300 sterlinlik serbest bırakılmış sermaye işlev görür. Bununla, ikinci devir döneminin 7. haftasında ya da yılın 19. haftasında, 900 sterlinlik bir sermayenin üçüncü çalışma dönemi başlar.

Üçüncü devir dönemi. İkinci devir döneminin 9. haftasının sonunda yeni bir 900 sterlinlik geri dönüş. Ama, üçüncü çalışma dönemi daha önce, bir önceki devir döneminin 7. haftasında başlamış ve bu sırada 6 haftayı geride bırakmıştır. Yani artık yalnızca 3 hafta sürecektir. Öyleyse geri dönmüş olan 900 sterlinden üretim sürecine yalnızca 300 sterlin girer. Dördüncü çalışma dönemi bu devir döneminin geriye kalan 9 haftasını doldurur ve böylece yılın 37. haftasıyla, eş zamanlı olarak dördüncü devir dönemi ve beşinci çalışma dönemi başlar.

Bu örneği hesaplama açısından kolaylaştırmak için şunları varsayalım: Çalışma dönemi 5 hafta, dolaşım zamanı beş hafta, dolayısıyla 10

haftalık devir dönemi; yılda 50 hafta üzerinden, haftada 100 sterlinlik sermaye harcaması. Yani, çalışma dönemi 500 sterlinlik bir akışkan sermaye ve dolaşım zamanı bundan ayrı olarak 500 sterlinlik bir ek sermaye gerektirir. Bu durumda çalışma dönemleri ve devir zamanları aşağıdaki gibi gösterilebilir:

Çalışma dönemi	Hafta	Sterlin (meta)	Geri dönüş
1.	1.- 5.	500	10. haftanın sonu
2.	6.-10.	500	15. " "
3.	11.-15.	500	20. " "
4.	16.-20.	500	25. " "
5.	21.-25.	500	30. " "
			vb.

Dolaşım zamanı = 0 ise, yani devir dönemi çalışma dönemine eşitse, bir yıl içindeki devirlerin sayısı çalışma dönemlerinin sayısına eşittir. Dolayısıyla, beş haftalık bir çalışma dönemi söz konusu olduğunda, $^{50}/_{5}$ = 10 hafta ve devredilen sermayenin değeri = 500 × 10 = 5000 sterlin olurdu. Dolaşım zamanının beş hafta olarak alındığı tabloda, yine aynı şekilde, her yıl 5000 sterlin değerinde meta üretilir; ama bunun $^{1}/_{10}$'u (= 500 sterlin) hep meta-sermaye biçiminde bulunur ve ancak 5 hafta sonra geri döner. Bu durumda, onuncu çalışma döneminin (46.-50. çalışma haftaları) ürünü yıl sonunda devir zamanının ancak yarısını tamamlamış bulunur, çünkü dolaşım zamanı ertesi yılın ilk 5 haftasına kalır.

Üçüncü bir örnek daha alalım: Çalışma dönemi 6 hafta, dolaşım zamanı 3 hafta, emek sürecine giren haftalık öndelik 100 sterlin.

1. Çalışma dönemi: 1.-6. haftalar. 6. haftanın sonunda 600 sterlinlik bir meta-sermaye, geri dönüşü 9. hafta sonu.
2. Çalışma dönemi: 7.-12. haftalar. 7.-9. haftalarda 300 sterlinlik ek sermaye öndelenir. 9. hafta sonunda 600 sterlinlik geri dönüş. Bunun 300 sterlini 10.-12. haftalarda öndelenir; dolayısıyla, 12. haftanın sonunda 300 sterlin serbest kalır, meta-sermaye olarak 600 sterlin elde bulunur, bu sonuncusu 15. haftanın sonunda geri döner.
3. Çalışma dönemi: 13.-18. haftalar. 13.-15. haftalarda yukarıdaki 300 sterlin öndelenir, ardından 600 sterlin geri döner, bunun 300 sterlini 16.-18. haftalar için öndelenir. 18. haftanın sonunda 300 sterlin para biçiminde serbest kalır, meta-sermaye olarak elde 600 sterlin bulunur, bu sonuncusu 21. haftanın sonunda geri döner. (Bu örneğin daha ayrıntılı gösterimi için aşağıdaki II'ye bakınız.)

Demek ki, 9 çalışma döneminde (= 54 hafta) 600 × 9 = 5400 sterlinlik meta üretiliyor. Dokuzuncu çalışma döneminin sonunda kapitalistin para olarak 300 sterlini, dolaşım zamanını henüz tamamlamamış meta olarak 600 sterlini olur.

Bu üç örneğin karşılaştırılması bize şunları gösterir: birincisi, 500 sterlinlik Sermaye I ve yine 500 sterlinlik Ek Sermaye II, yalnızca ikinci örnekte art arda serbest kalıyor ve böylece bu iki sermaye parçası birbirlerinden ayrı olarak hareket ediyor; bu da yalnızca buradaki çok istisnai varsayımdan, çalışma döneminin ve dolaşım zamanının devir döneminin iki eşit yarısını oluşturduğu varsayımından dolayı böyle olur. Bütün öteki durumlarda, devir döneminin iki bölümü arasındaki fark ne olursa olsun, bu iki sermayenin hareketleri, Örnek I ve III'te olduğu gibi, daha ikinci devir döneminden başlayarak birbirleriyle kesişir. Sonra, Sermaye I'in geri kalanı Sermaye II'nin başlangıçtaki işlevi için serbest bırakılırken, ek Sermaye II, Sermaye I'in bir bölümüyle birlikte, ikinci devir döneminde işlev gören sermayeyi oluşturur. Meta-sermayenin dolaşım zamanı boyunca iş gören sermaye, burada, başlangıçta bu amaçla öndelenmiş olan Sermaye II ile özdeş değildir, ama değer bakımından ona eşittir ve öndelenen toplam sermayenin aynı özdeş parçasını oluşturur.

İkincisi: Çalışma dönemi boyunca işlev görmüş bulunan sermaye, dolaşım zamanı boyunca atıl kalır. İkinci örnekte sermaye, beş çalışma dönemi haftası boyunca işlev görür, beş dolaşım dönemi haftası boyunca atıl kalır. Demek ki, yıl boyunca Sermaye I'in atıl kaldığı toplam süre yarım yıl oluyor burada. Ne var ki, dolaşım zamanı boyunca üretimde sürekliliği sağlamak için gerekli olan ek sermaye, toplam büyüklükle ya da yıl içindeki dolaşım zamanlarının toplamıyla değil, yalnızca dolaşım zamanının devir dönemine oranıyla belirlenir. (Burada, tüm devirlerin aynı koşullar altında gerçekleştiği varsayılıyor, doğal olarak.) Bu nedenle, Örnek II'de gerekli olan ek sermaye, 2500 sterlin değil, 500 sterlindir. Bunun böyle olması, basitçe, şundan ileri gelir: başlangıçta öndelenen sermaye devire nasıl girerse, ek sermaye de aynen öyle girer ve dolayısıyla tıpkı onun gibi kendi kütlesini kendi devirlerinin sayısıyla yerine koyar.

Üçüncüsü: Üretim zamanının çalışma zamanından uzun olması, burada incelenen durumlarda hiçbir değişiklik yaratmaz. Toplam devir dönemleri elbette bu yüzden uzar, ama devirdeki bu uzamadan ötürü emek süreci için herhangi bir ek sermayeye gerek duyulmaz. Ek sermaye, emek sürecinde dolaşım zamanı nedeniyle meydana gelen boşlukları doldurma amacına hizmet eder sadece; yani onun tek görevi, üretimi dolaşım zamanından kaynaklanan kesintilerden korumaktır; özgül

üretim koşullarından doğan kesintiler, burada üzerinde durulmayacak olan, başka şekillerde giderilir. Buna karşılık, yalnızca aralıklı olarak, sipariş üzerine çalışılan, dolayısıyla çalışma dönemleri arasında kesintilerin yaşanabileceği işletmeler bulunur. Bu gibi durumlarda ek sermaye zorunluluğu *pro tanto* [o miktarda] azalır. Öte yandan, mevsimlik işlerin büyük çoğunluğunda geri dönüş süresinin belirli bir sınırı bulunur. İlgili sermayenin dolaşım zamanı aradan geçen süre içinde tamamlanmış olmazsa, aynı iş ertesi yıl aynı sermayeyle yenilenemeyebilir. Buna karşılık, dolaşım zamanı, bir üretim dönemi ile bir sonraki arasındaki süreden daha kısa da olabilir. Bu durumda sermaye, aradaki sürede başka bir şekilde kullanılmazsa, atıl kalır.

Dördüncüsü: Belli bir çalışma dönemi için öndelenen sermaye, örneğin Örnek III'deki 600 sterlin, kısmen ham ve yardımcı maddelere, yani çalışma dönemi için üretken stoka, değişmez dolaşır sermayeye ve kısmen değişir dolaşır sermayeye, emeğin kendisine yapılan ödemeye yatırılır. Değişmez dolaşır sermayeye yatırılan bölümün tümü, aynı zaman aralığı için üretken stok biçiminde var olmayabilir; örneğin, ham madde, tüm çalışma dönemi için el altında bulunmayabilir; kömür, ancak iki haftada bir sağlanıyor olabilir. Böyle olmakla birlikte, kredi burada hâlâ işe karıştırılmadığı için, sermayenin bu bölümü, üretken stok biçiminde her an kullanıma hazır olarak elde bulunmadığı kadarıyla, gereksinim duyulduğunda üretken stoka dönüştürülmek üzere, her an kullanılabilir para biçiminde tutulmalıdır. Bu durum, altı haftalığına öndelenen değişmez dolaşır sermaye değerinin büyüklüğünü hiçbir şekilde değiştirmez. Buna karşılık –öngörülmeyen giderler için ayrılan nakit rezervini, düzensizlikleri dengelemeye yönelik gerçek rezerv fonunu bir yana bırakırsak– ücretler daha kısa aralıklarla, çoğunlukla haftadan haftaya ödenir. Buna göre, kapitalist işçiyi emeğini daha uzun bir süreliğine öndelemeye zorlamadıkça, ücretler için gereken sermayenin elde para biçiminde hazır bulunması gerekir. Bu nedenle, sermaye geri döndüğünde, bir bölümü üretken stoka dönüştürülebilirken, öteki bölümü işçilere ücretlerini ödemekte kullanılmak üzere para biçiminde elde tutulmak zorundadır.

Ek sermaye, tıpkı başlangıçtaki sermaye gibi bölünür. Ama onu Sermaye I'den ayıran, (kredi ilişkileri bir yana bırakıldığında) kendi çalışma dönemi için kullanılabilir durumda olmak için, kendisinin girmediği, henüz Sermaye I'in birinci çalışma döneminin sürdüğü tüm süre boyunca öndelenmiş olmak zorunda olmasıdır. Bu süre boyunca o, en azından kısmen, tüm devir dönemi için öndelenen değişmez dolaşır sermayeye bile dönüştürülebilir. Onun ne ölçüde bu biçimi alacağı ya

da bu dönüşüm gerekene dek ek para-sermaye biçiminde kalacağı, kısmen belirli iş dallarındaki özel üretim koşullarına, kısmen yerel koşullara, kısmen ham madde fiyatlarındaki dalgalanmalara vb. bağlı olacaktır. Toplumsal toplam sermaye açısından bakıldığında, bu ek sermayenin az çok önemlice bir bölümü, her zaman, uzunca bir süre için para-sermaye durumunda bulunacaktır. Buna karşılık, Sermaye II'nin ücretler için öndelenecek olan bölümüne gelince, bu, emek gücüne, her zaman adım adım, daha küçük olan çalışma dönemleri bitip ödeme yapıldıkça dönüştürülür. Dolayısıyla, Sermaye II'nin bu bölümü, emek gücüne dönüştürülüp üretken sermaye işlevine katılana dek, çalışma döneminin tüm süresi boyunca para-sermaye biçiminde elde bulunur.

Sermaye I'in dolaşım zamanının üretim zamanına dönüştürülmesi için gereken ek sermayenin bu katılımı, demek ki, yalnızca öndelenen sermaye büyüklüğünü artırmakla ve toplam sermayenin zorunlu olarak öndelenmesine konu olan süreyi uzatmakla kalmaz, aynı zamanda, özgül işlevi doğrultusunda, öndelenen sermayenin nakit rezervi olarak var olan, dolayısıyla para-sermaye durumunda bulunan ve potansiyel para-sermaye biçimine sahip olan bölümünü de büyütür.

Sermayenin iki bölüme, yani birinci çalışma dönemi için sermaye ile dolaşım zamanı için yerine koyma sermayesine ayrılmasının, harcanan sermayenin büyümesinden değil, üretimin ölçeğinin küçülmesinden kaynaklanması durumunda, aynı şey olur (hem üretken sermaye biçimindeki öndeliği hem de nakit rezervi biçimindeki öndeliği ilgilendirdiği kadarıyla). Üretim ölçeğine kıyasla, para biçiminde bağlı bulunan sermaye burada daha da fazla büyür.

Sermayeyi bu şekilde başlangıçtaki üretken sermaye ile ek sermayeye ayırarak genel olarak elde edilen şey, çalışma dönemlerinin kesilmeden birbirlerini izlemesi ve öndelenen sermayenin aynı büyüklükteki bir parçasının hep üretken sermaye olarak işlev görmesidir.

Örnek II'ye bakalım. Sürekli olarak üretim sürecinde bulunan sermaye 500 sterlindir. Çalışma dönemi = 5 hafta olduğuna göre, (yıl olarak kabul edilen) 50 haftalık sürede bu sermaye 10 kez iş görür. Dolayısıyla ürün de, artık değer bir yana bırakılırsa, $10 \times 500 = 5000$ sterlin tutar. Yani, dolaysız ve kesintisiz olarak üretim sürecinde iş gören bir sermaye (500 sterlinlik bir sermaye değeri) açısından bakıldığında, dolaşım zamanı tümüyle ortadan kalkmış görünür. Devir dönemi çalışma dönemi ile çakışmakta; dolaşım zamanı = 0 sayılmaktadır.

Buna karşılık, 500 sterlinlik sermayenin üretken faaliyeti düzenli olarak 5 haftalık dolaşım zamanıyla kesiliyor ve böylece bu sermaye üretim yapabilir duruma ancak 10 haftalık tüm devir dönemi tamamlandıktan

sonra yeniden geliyor olsaydı, bu durumda 50 haftalık bir yılda onar haftalık 5 devir yer alırdı; bunun içinde beşer haftalık 5 üretim dönemi, yani toplam 25 üretim haftası ve 5 × 500 = 2500 sterlinlik bir toplam ürün bulunurdu; beşer haftalık 5 dolaşım zamanı olur, yani toplam dolaşım zamanı da yine 25 hafta tutardı. Burada, 500 sterlinlik sermaye bir yıl içinde beş devir yapmıştır, dersek, bu 500 sterlinlik sermayenin her bir devir döneminin yarısı boyunca hiç üretken sermaye olarak işlev görmediği ve hepsi toplandığında yılın yalnızca yarısında işlev gördüğü, ama öteki yarısında hiç iş görmediği, apaçık hâle gelir.

Örneğimizde, bu beş dolaşım zamanı sürerken ortaya 500 sterlinlik yerine koyma sermayesi çıkar ve böylece devir 2500 sterlinden 5000 sterline yükselir. Ama öndelenen sermaye de şimdi 500 sterlin yerine 1000 sterlindir. 5000 bölü 1000, 5'e eşittir. Demek ki, devir sayısı 10 değil 5'tir. Gerçekte de böyle hesaplanır. Ama 1000 sermayelik sermayenin yılda beş devir yaptığı söylendiğinde, dolaşım zamanının anısı kapitalistlerin boş kafalarından silinir ve bu sermayenin, birbirlerini izleyen beş devir boyunca sürekli olarak üretim sürecinde işlev gördükleri gibi yanlış bir düşünce oluşur. Oysa, 1000 sterlinlik bu sermayenin beş devir yaptığını söylediğimizde, üretim zamanı gibi dolaşım zamanı da bunun içindedir. Üretim sürecinde gerçekten de 1000 sterlin sürekli olarak etkin olsaydı, o zaman ürünün, varsayımlarımıza göre, 5000 değil, 10 000 sterlin olması gerekirdi. Ama üretim sürecinde sürekli olarak 1000 sterlinin bulunması için, 2000 sterlinin öndelenmesi gerekirdi. Devir mekanizmasını hiç mi hiç anlamamış olan iktisatçılar şu temel noktayı hep gözden kaçırır: Üretimin kesintisiz olarak sürmesi isteniyorsa, her zaman, sanayi sermayesinin yalnızca bir bölümü fiilen üretim sürecine bağlanabilir. Bir bölümü üretim dönemindeyken, her zaman bir başka bölümü dolaşım döneminde bulunmak zorundadır. Ya da bir başka deyişle, bir bölüm, ancak bir başka bölümün meta-sermaye ya da para-sermaye biçiminde gerçek üretimden çekilmiş olması koşuluyla, üretken sermaye olarak işlev görebilir. Bu nokta gözden kaçırıldığında, genel olarak para-sermayenin anlamı ve rolü de gözden kaçırılmış olur.

Şimdi, devir döneminin iki kesimi (çalışma dönemi ve dolaşım dönemi) birbirlerine eşit olduğunda ya da çalışma dönemi dolaşım döneminden uzun ya da kısa olduğunda, devirde ne gibi farklılıkların ortaya çıkacağını ve ayrıca, bunun, sermayenin para-sermaye biçiminde bağlanması üzerindeki etkisinin ne olacağını araştırmamız gerekiyor.

Şunları varsayıyoruz: Bir haftalığına öndelenecek olan sermaye bütün durumlarda 100 sterlindir ve devir dönemi 9 haftadır; dolayısıyla her devir dönemi için öndelenecek olan sermaye 900 sterlindir.

I. Çalışma Dönemi Dolaşım Dönemine Eşittir

Gerçekte yalnızca rastlantısal bir istisna olmasına karşın bu örnek incelemenin başlangıç noktası olarak alınmak zorundadır, çünkü ilişkilerin kendilerini en basit ve elle tutulur şekilde ortaya koydukları durum budur.

İki sermaye (birinci çalışma dönemi için öndelenen Sermaye I ve Sermaye I'in dolaşım dönemi süresince işlev gören ek Sermaye II), hareketleri sırasında, birbirleriyle kesişmeden, birbirlerinin yerine geçer. Dolayısıyla, birinci dönem dışında, iki sermayenin her biri sadece kendi devir dönemi için öndelenir. Devir dönemi, aşağıdaki örneklerde olduğu gibi 9 hafta ve dolayısıyla çalışma dönemi de dolaşım dönemi de 4½ hafta olsun. Bu durumda aşağıdaki yıllık şemayı elde ederiz:

Tablo I:

Sermaye I

	Devir Dönemleri (Hafta)	Çalışma Dönemleri (Hafta)	Öndelik (Sterlin)	Dolaşım Dönemleri (Hafta)
I.	1. – 9.	1. – 4½.	450	4½. – 9.
II.	10. – 18.	10. – 13½.	450	13½. – 18.
III.	19. – 27.	19. – 22½.	450	22½. – 27.
IV.	28. – 36.	28. – 31½.	450	31½. – 36.
V.	37. – 45.	37. – 40½.	450	40½. – 45.
VI.	46. – (54.)	46. – 49½.	450	49½. – (54.)[31]

Sermaye II

	Devir Dönemleri (Hafta)	Çalışma Dönemleri (Hafta)	Öndelik (Sterlin)	Dolaşım Dönemleri (Hafta)
I.	4½. – 13½.	4½. – 9.	450	10. – 13½.
II.	13½. – 22½.	13½. – 18.	450	19. – 22½.
III.	22½. – 31½.	22½. – 27.	450	28. – 31½.
IV.	31½. – 40½.	31½. – 36.	450	37. – 40½.
V.	40½. – 49½.	40½. – 45.	450	46. – 49½.
VI.	49½. – (58½.)	49½. – (54.)	450	(55. – 58½.)

Burada bir yıl olarak aldığımız 51 hafta içinde, Sermaye I, 6 × 450 = 2700 sterlinlik, Sermaye II, 5 × 450 = 2250 sterlinlik meta üretmek üzere, sırasıyla altı ve beş tam çalışma döneminden geçer. Buna, yılın son 1½ haftasında (50. haftanın ortası ile 51. haftanın sonu arasında) Sermaye II'nin ürettiği 150 sterlinlik bir ürün daha eklenir ve 51 haftanın toplam

31 İkinci devir yılına düşen haftalar parantez içine alınmıştır.

ürünü 5100 sterlin olur. Yalnızca çalışma dönemi sırasında üretilen artık değerin dolaysız üretimi açısından bakıldığında, 900 sterlinlik toplam sermaye $5^2/_3$ devir gerçekleştirmiş olurdu ($5^2/_3 \times 900 = 5100$ sterlin). Ama gerçek devri dikkate alırsak, Sermaye I, $5^2/_3$ devir yapmış olur; çünkü, 51. haftanın sonunda onun altıncı devir döneminin geçilmesi gereken üç haftası daha vardır; $5^2/_3 \times 450 = 2550$ sterlin; ve Sermaye II, $5^1/_6$ devir yapmış olur; çünkü, o, kendi altıncı devir döneminin henüz ancak $1^1/_2$ haftasını tamamlamış bulunur, dolayısıyla arta kalan $7^1/_2$ hafta ertesi yıla kalmıştır; $5^1/_6 \times 450 = 2325$ sterlin; gerçek toplam devir = 4875 sterlin.

Sermaye I ve Sermaye II'yi birbirlerinden tümüyle bağımsız iki sermaye olarak ele alalım. Bunlar, hareketlerinde tam bağımsızdır; bu hareketlerin birbirlerini tamamlamalarının tek nedeni, çalışma ve dolaşım dönemlerinin doğrudan doğruya birbirlerinin yerini almasıdır. Tümüyle bağımsız, farklı kapitalistlere ait iki sermaye olarak ele alınabilirler.

Sermaye I, beş tam devir dönemi ile kendi altıncı devir döneminin üçte ikisini tamamlamıştır. Yılın sonunda, normal gerçekleşmesi daha üç hafta alacak olan meta-sermaye biçiminde bulunur. Bu süre boyunca üretim sürecine giremez. Meta-sermaye olarak işlev görür: dolaşır. Kendi son devir döneminin ancak $^2/_3$'ünü tamamlamıştır. Bu, şöyle ifade edilir: yalnızca $^2/_3$ devir yapmıştır; toplam değerinin yalnızca $^2/_3$'ü bir tam devri tamamlamıştır. Şöyle söylerîz: 450 sterlin, devrini 9 haftada, dolayısıyla 300 sterlin 6 haftada tamamlar. Bu anlatım biçiminde, devir zamanının bu iki farklı özgül bileşeni arasındaki organik ilişkiler bir yana bırakılmış olur. 450 sterlinlik öndelenmiş sermayenin $5^2/_3$ devir yapmasının tam anlamı, yalnızca, onun beş tam devri ve altıncısının da yalnızca $^2/_3$'ünü tamamlamış olduğudur. Buna karşılık, devir yapmış sermaye = $5^2/_3$ kere öndelenmiş sermayedir, yani yukarıdaki örnekte = $5^2/_3 \times 450$ sterlin = 2550 sterlindir dendiğinde, dile getirilen şey şu bağlamda doğrudur: bu 450 sterlinlik sermaye 450 sterlinlik bir başka sermaye ile tamamlanmasaydı, gerçekten de, onun bir bölümü üretim sürecinde, bir başka bölümü dolaşım sürecinde bulunmak zorunda olurdu. Devir süresi, devir yapmış olan sermayenin kütlesi ile ifade edilecekse, bu, her zaman, yalnızca elde bulunan bir değer (gerçekte bitmiş ürün) kütlesiyle ifade edilebilir. Öndelenmiş olan sermayenin üretim sürecini yeni baştan açabilecek bir durumda bulunmaması, kendisini, yalnızca bir bölümünün üretim yapabilecek durumda bulunmasıyla ya da sürekli üretim yapabilecek durumda olabilmesi için, üretim ve dolaşım dönemlerinin birbirleriyle ilişkilerine bağlı olarak, sermayenin, sürekli olarak üretim döneminde bulunan bir bölüm ile sürekli olarak dolaşım döneminde bulunan bir bölüme bölünmesinin

zorunlu olmasıyla ifade eder. Sürekli olarak işlev gören üretken sermayenin kütlesini dolaşım zamanının devir zamanına oranıyla belirleyen yasayla aynı yasadır bu.

Burada bir yıl olarak aldığımız 51 haftanın 51.'sinin sonunda, Sermaye II'den bitmemiş ürünün üretimi için 150 sterlin öndelenmiştir. Onun bir başka bölümü, akışkan değişmez sermaye (ham madde vb.) biçiminde, yani üretim sürecinde üretken sermaye olarak işlev görebilecek biçimde bulunur. Ne var ki, üçüncü bir bölüm, yani en azından emek sürecinin geri kalanında (3 hafta), ama ancak her haftanın sonunda ödenecek olan ücretlerin tutarı, para biçiminde bulunur. Sermayenin bu bölümü, yeni yılın, dolayısıyla yeni bir devir çevriminin başında, üretken sermaye biçiminde değil, üretim sürecine giremeyecek olan parasermaye biçiminde bulunmakla birlikte, akışkan değişir sermaye, yani canlı emek gücü, yeni devrin açılışı sırasında yine de üretim sürecinde etkin durumda olur. Bu görünüm, emek gücünün, diyelim haftalık olan emek sürecinin başında satın alınmasına ve kullanılmasına karşın, ödemesinin ancak hafta sonunda yapılmasından kaynaklanır. Para burada ödeme aracı olarak iş görür. Bu nedenle, bir yandan, para olarak henüz kapitalistin elinde bulunurken, öte yandan, onun çevrildiği meta, yani emek gücü, üretim sürecinde iş görmeye çoktan başlamıştır; dolayısıyla aynı sermaye değeri burada iki kez görünür.

Yalnızca çalışma dönemlerini dikkate alırsak,

Sermaye	I,	$6 \times 450 = 2700$ sterlin üretir
"	II,	$5\,{}^{1}/_{3} \times 450 = 2400$ " "
ikisi birlikte,		$5\,{}^{2}/_{3} \times 900 = 5100$ sterlin üretir.

900 sterlinlik toplam öndelenmiş sermaye, demek ki, yılda $5\,{}^{2}/_{3}$ kez üretken sermaye olarak işlev görmüştür. Dönüşümlü olarak, bir 450 sterlinin hep üretim sürecinde, bir 450 sterlinin hep dolaşım sürecinde mi işlev gördüğü, yoksa 900 sterlinin bir $4\,{}^{1}/_{2}$ hafta boyunca üretim sürecinde, ertesi $4\,{}^{1}/_{2}$ hafta boyunca dolaşım sürecinde mi işlev gördüğü, artık değer üretimi bakımından hiçbir fark yaratmaz.

Buna karşılık devir dönemlerini dikkate alırsak,

Sermaye	I,	$5\,{}^{2}/_{3} \times 450 = 2550$ sterlin
"	II,	$5\,{}^{1}/_{6} \times 450 = 2325$ "
dolayısıyla devir yapan toplam sermaye,		$5\,{}^{5}/_{12} \times 900 = 4875$ sterlindir.

Çünkü toplam sermayenin devri, Sermaye I ve Sermaye II tarafından devirleri yapılan tutarların toplamının, Sermaye I ve Sermaye II'nin toplamına bölümüne eşittir.

Burada şunu belirtmek gerekir: Sermaye I ve Sermaye II, birbirlerinden bağımsız olsalardı, yine de aynı üretim alanında öndelenmiş olan toplumsal sermayenin farklı bağımsız bölümlerini oluştururlardı. Demek ki, bu üretim alanındaki toplumsal sermaye *yalnızca* I ve II'den oluşsaydı, bu alandaki toplumsal sermayenin devri için, burada aynı özel sermayeye ait olan I ve II bileşenleri için geçerli olan hesap yine geçerli olurdu. Genelleştirilirse, toplam toplumsal sermayenin belirli bir üretim alanına yatırılan her bölümü bu şekilde hesaplanabilir. Ama sonuçta, toplam toplumsal sermayenin devir sayısı, çeşitli üretim alanlarında devirleri yapılan sermayelerin toplamının bu üretim alanlarında öndelenen sermayelerin toplamına bölümüne eşittir.

Şunun da belirtilmesi gerekir: Burada nasıl aynı özel işletmede Sermaye I ve Sermaye II, teknik açıdan bakıldığında, farklı devir yıllarına sahipse (çünkü Sermaye II'nin devir çevrimi, Sermaye I'inkinden 4½ hafta önce başlar ve bu nedenle I'in yılı II'ninkinden 4½ hafta önce tamamlanır), aynı üretim alanındaki farklı özel sermayeler de aynı şekilde işlerini çok farklı zaman kesitlerinde başlatır ve dolayısıyla yıllık devirlerini de yılın farklı zamanlarında tamamlar. Yukarıda I ve II için kullandığımız ortalama hesabının aynısı, burada da, toplumsal sermayenin farklı bağımsız parçalarının devir yıllarını tek bir türdeş devir yılına indirgememize yeter.

II. Çalışma Dönemi Dolaşım Döneminden Uzundur

Sermaye I ve Sermaye II'nin çalışma ve devir dönemleri, dönüşümlü olarak birbirlerinin yerine geçmek yerine, birbirleriyle kesişir. Burada, aynı zamanda, buraya kadar ele alınan örnektekinden farklı olarak, sermayenin serbest bırakılması söz konusudur.

Böyle olması kimi olguları değiştirmez; daha önce olduğu gibi, 1. öndelenen toplam sermayenin çalışma dönemleri sayısı, öndelenen her iki sermaye parçasının yıllık ürünlerinin değer toplamının öndelenen toplam sermayeye bölümüne eşittir, ve 2. toplam sermayenin devir sayısı, devirleri yapılan her iki tutarın toplamının öndelenen iki sermayenin toplamına bölümüne eşittir. Burada da, iki sermaye parçasını, birbirlerinden tümüyle bağımsız devir hareketleri gerçekleştiriyorlarmış gibi ele almamız gerekir.

Dolayısıyla emek sürecine yine haftada 100 sterlin öndelendiğini kabul ediyoruz. Çalışma dönemi 6 hafta sürüyor ve dolayısıyla her bir dönem için 600 sterlin öndelenmesi gerekiyor olsun (Sermaye I). Dola-

şım dönemi 3 haftadır; dolayısıyla devir dönemi, yukarıdaki gibi 9 haftadır. Sermaye I'in üç haftalık dolaşım dönemi sırasında 300 sterlinlik bir Sermaye II devreye giriyor olsun. Bu iki sermayeyi birbirinden bağımsız sermayeler olarak ele alırsak, aşağıdaki yıllık devir şemasını elde ederiz:

Tablo II:

Sermaye I, 600 sterlin

	Devir Dönemleri (Hafta)	Çalışma Dönemleri (Hafta)	Öndelik (Sterlin)	Dolaşım Dönemleri (Hafta)
I.	1. – 9.	1. – 6.	600	7. – 9.
II.	10. – 18.	10. – 15.	600	16. – 18.
III.	19. – 27.	19. – 24.	600	25. – 27.
IV.	28. – 36.	28. – 33.	600	34. – 36.
V.	37. – 45.	37. – 42.	600	43. – 45.
VI.	46. – (54.)	46. – 51.	600	(52. – 54.)

Ek Sermaye II, 300 sterlin

	Devir Dönemleri (Hafta)	Çalışma Dönemleri (Hafta)	Öndelik (Sterlin)	Dolaşım Dönemleri (Hafta)
I.	7. – 15.	7. – 9.	300	10. – 15.
II.	16. – 24.	16. – 18.	300	19. – 24.
III.	25. – 33.	25. – 27.	300	28. – 33.
IV.	34. – 42.	34. – 36.	300	37. – 42.
V.	43. – 51.	43. – 45.	300	46. – 51.

Üretim süreci bütün yıl boyunca hiç kesilmeden aynı ölçekte sürer. Sermaye I ve Sermaye II birbirlerinden tümüyle ayrı kalır. Ne var ki, bunları bu şekilde ayrı göstermek için, gerçekteki kesişmelerini ve iç içe geçmelerini ortadan kaldırmak ve bu yüzden devir sayısını da değiştirmek zorunda kaldık. Yukarıdaki tabloya göre, devirleri yapılan tutarlar şöyle olurdu:

Sermaye I $5\,^{2}/_{3} \times 600 = 3400$ sterlin

" II $5 \times 300 = 1500$ "

dolayısıyla toplam sermaye için, $5\,^{4}/_{9} \times 900 = 4900$ sterlin.

Ama bu doğru değildir; çünkü göreceğimiz gibi gerçekteki üretim ve dolaşım dönemleri, yukarıdaki şemada verilmiş olan üretim ve dolaşım dönemleri ile mutlak olarak çakışmaz. Tablo II düzenlenirken gözetilen

amaç, Sermaye I ve Sermaye II'nin birbirinden tümüyle bağımsız görünmesini sağlamaktı.

Çünkü gerçekte, Sermaye II'nin, Sermaye I'inkilerden ayrı, özel çalışma ve dolaşım dönemleri bulunmaz. Çalışma dönemi 6 hafta, dolaşım dönemi 3 haftadır. Sermaye II yalnızca 300 sterlin olduğundan, bir çalışma döneminin yalnızca bir bölümünü doldurabilir. Durum da budur. 6. haftanın sonunda 600 sterlinlik bir ürün değeri dolaşıma girer ve 9. haftanın sonunda bu değer para olarak geri döner. Sonra, 7. haftanın başında Sermaye II işe karışır ve izleyen çalışma döneminin 7.-9. haftalarındaki gereksinimlerini karşılar. Oysa, varsayımımıza göre, 9. haftanın sonunda çalışma döneminin yalnızca yarısı tamamlanmıştır. Dolayısıyla, 10. haftanın başında, o sırada geriye dönmüş bulunan 600 sterlinlik Sermaye I yeniden işe girişir ve bunun 300 sterlini 10.-12. haftalar için gereken öndelikleri karşılar. Böylece ikinci çalışma dönemi tamamlanmış olur. 600 sterlinlik bir ürün değeri dolaşımda bulunmaktadır ve 15. haftanın sonunda geri dönecektir; ama bunun yanı sıra 300 sterlin, ilk yatırıldığı sıradaki Sermaye II tutan, serbest bırakılır ve izleyen çalışma döneminin birinci yarısında, yani 13.-15. haftalarda işlev görebilir. Bu sürenin bitiminde 600 sterlin yine geri döner; bunun 300 sterlini çalışma döneminin tamamlanması için yeter, öteki 300 sterlin ertesi çalışma dönemi için serbest bırakılmış olarak kalır.

Demek ki, olay şu şekilde gelişir:

I. Devir dönemi: 1.-9. haftalar.

1. Çalışma dönemi: 1.-6. haftalar. Sermaye I, 600 sterlin, işlev görür.

1. Dolaşım dönemi: 7.-9. haftalar. 9. hafta sonunda 600 sterlin geri döner.

II. Devir dönemi: 7.-15. haftalar.

2. Çalışma dönemi: 7.-12. haftalar.

Birinci yan: 7.-9. haftalar. Sermaye II, 300 sterlin, iş görür. 9. hafta sonunda 600 sterlin para olarak geri döner (Sermaye I).

İkinci yan: 10.-12. haftalar. Sermaye I'in 300 sterlini işlev görür. Öteki 300 sterlini serbest bırakılmış olarak kalır.

2. Dolaşım dönemi: 13.-15. haftalar.

15. hafta sonunda (yansı Sermaye I'den, yansı Sermaye II'den oluşan) 600 sterlin para olarak geri döner.

III. Devir dönemi: 13.-21. haftalar

3. Çalışma dönemi: 13.-18. haftalar.

Birinci yan: 13.-15. haftalar. Serbest bırakılmış olan 300 sterlin işe koyulur. 15. hafta sonunda 600 sterlin para olarak geri döner.

İkinci yan: 16.-18. haftalar. Geri dönmüş olan 600 sterlinin 300 sterlini işlev görür, öteki 300 sterlin yine serbest bırakılmış olarak kalır.

3. Dolaşım dönemi: 19.-21. haftalar; bunun sonunda yine 600 sterlin para olarak geri döner; bu 600 sterlinde Sermaye I ve Sermaye II şimdi ayırt edilemez biçimde birbirine karışmış bulunur.

Bu şekilde, 51. haftanın sonuna dek 600 sterlinlik bir sermayenin sekiz tam devir dönemi elde edilir (I: 1.-9. haftalar; II: 7.-15.; III: 13.-21.; IV: 19.-27; V: 25.-33; VI: 31.-39; VII: 37.-45; VIII: 43.-51. haftalar). Ama, 49.-51. haftalar sekizinci dolaşım dönemine kaldığından, bu süre boyunca, serbest bırakılmış olan 300 sterlinlik sermaye işe koyulmak ve üretimi ayakta tutmak zorundadır. Böylece, yılın sonunda devir şu durumda olur: 600 sterlin devresini sekiz kez tamamladığından, 4800 sterlin eder. Bunun yanı sıra son üç (49.-51.) haftanın ürünü vardır; ne var ki, bu, 9 haftalık devresinin ancak üçte birini tamamlamış bulunur, dolayısıyla devir toplamında tutarının yalnız üçte biriyle, 100 sterlin olarak yer alır. Dolayısıyla, 51 haftalık yıllık ürün = 5100 sterlin ise, bu durumda, devri gerçekleştirilmiş olan sermaye yalnızca 4800 + 100 = 4900 sterlindir; dolayısıyla, 900 sterlinlik öndelenmiş toplam sermaye $5^{4}/_{9}$ kez, yani Örnek I'e göre önemsiz bir miktarda daha çok devir yapmıştır.

Elimizdeki örnekte, çalışma zamanının $^{2}/_{3}$ devir dönemine, dolaşım zamanının $^{1}/_{3}$ devir dönemine eşit olduğu, yani çalışma zamanının dolaşım zamanının basit bir katı olduğu bir durum varsayılmıştı. Şimdi sorulacak soru şu: böyle olmadığında da, sermaye, yukarıda saptanmış olduğu gibi, yine serbest bırakılır mı?

Çalışma dönemi = 5 hafta, dolaşım zamanı = 4 hafta, haftalık sermaye öndeliği = 100 sterlin olsun.

I. Devir dönemi: 1.-9. haftalar.

1. Çalışma dönemi: 1.-5. haftalar. Sermaye I = 500 sterlin işlev görür.

1. Dolaşım dönemi: 6.-9. haftalar. 9. hafta sonunda 500 sterlin para olarak geri döner.

II. Devir dönemi: 6.-14. haftalar.

2. Çalışma dönemi: 6.-10. haftalar.

Birinci kesim: 6.-9. haftalar. Sermaye II = 400 sterlin işlev görür. 9. haftanın sonunda Sermaye I = 500 sterlin para olarak geri döner.

İkinci kesim: 10. hafta. Geri dönmüş olan 500 sterlinden 100 sterlini işlev görür. Öteki 400 sterlin izleyen çalışma dönemi için serbest bırakılmış olarak kalır.

2. Dolaşım dönemi: 11.-14. haftalar. 14. haftanın sonunda 500 sterlin para olarak geri döner.

14. haftanın sonuna dek (11.-14.) yukarıdaki serbest bırakılmış olan 400 sterlin işlev görür; o zaman geri dönen 500 sterlinin 100 sterlini üçüncü çalışma döneminin (11.-15. haftalar) gereksinimini karşılar;

böylelikle bir kez daha 400 sterlin dördüncü çalışma dönemi için serbest bırakılır. Her çalışma döneminde aynı görüngü yinelenir; her yeni çalışma dönemi başlarken, ilk 4 haftaya yetecek 400 sterlin elde hazır bulunur. 4. haftanın sonunda 500 sterlin para olarak geri döner, bunun yalnızca 100 sterlinine sonuncu hafta için gereksinim duyulur, geriye kalan 400 sterlin bir sonraki çalışma dönemi için serbest bırakılmış olarak kalır.

Bir de, çalışma dönemi 7 hafta ve Sermaye I'i 700 sterlin, dolaşım zamanı 2 hafta ve Sermaye II'si 200 sterlin olan bir durumu ele alalım.

Burada birinci devir dönemi 1.-9. haftalar arasında, birinci çalışma dönemi bunun 1.-7. haftaları arasında yer alır, öndelenen sermaye 700 sterlindir ve birinci dolaşım dönemi 8.-9. haftalar arasında yer alır. 9. haftanın sonunda 700 sterlin para olarak geri döner.

İkinci devir dönemi (8.-16. haftalar), 8.-14. haftalardaki ikinci çalışma dönemini kapsar. Bunun 8. ve 9. haftalarının gereksinimi Sermaye II ile karşılanır. 9. haftanın sonunda yukarıdaki 700 sterlin geri döner; çalışma döneminin (10.-14. haftalar) sonuna dek bunun 500 sterlini kullanılır. 200 sterlini bir sonraki çalışma dönemi için serbest bırakılır. İkinci dolaşım dönemi 15.-16. haftalar arasında yer alır; 16. haftanın sonunda yine 700 sterlin geri döner. Bu andan başlayarak her çalışma döneminde aynı görünüm yinelenir. İlk iki haftanın sermaye gereksinimi, bir önceki çalışma döneminin bitiminde serbest bırakılmış olan 200 sterlinle karşılanır; 2. haftanın sonunda 700 sterlin geri döner; ama çalışma döneminin bitimine yalnızca 5 hafta vardır daha ve bu sürede ancak 500 sterlin kullanılabilir; dolayısıyla, her zaman, bir sonraki çalışma dönemi için serbest bırakılan bir 200 sterlin olur.

Çalışma döneminin dolaşım döneminden daha uzun alındığı bu örnekte, bütün durumlarda, her bir çalışma döneminin bitiminde, dolaşım dönemi için öndelenen Sermaye II ile aynı büyüklükte bir para-sermayenin serbest bırakıldığını görüyoruz. Üç örneğimizdeki Sermaye II, birincisinde 300, ikincisinde 400, üçüncüsünde 200 sterlindi; buna uygun olarak, her bir çalışma döneminin bitiminde serbest bırakılan sermaye, sırasıyla 300, 400, 200 sterlindi.

III. Çalışma Dönemi Dolaşım Döneminden Kısadır

İlk olarak yine 9 haftalık bir devir dönemi alacağız; bunun 3 haftası çalışma dönemidir ve bu süre için kullanılabilir Sermaye I = 300 sterlindir. Dolaşım dönemi 6 hafta olsun. Bu 6 hafta için 600 sterlinlik bir ek sermaye gereklidir; ama bunu da, her biri bir çalışma döneminin gereksinimini karşılamak üzere, 300'er sterlinlik iki sermayeye bölebiliriz.

O zaman, 600 sterlini dolaşırken, 300 sterlini hep üretimde iş gören, her biri 300'er sterlinlik üç sermaye olur elimizde.

Tablo III:

Sermaye I

	Devir Dönemleri (Hafta)	Çalışma Dönemleri (Hafta)	Dolaşım Dönemleri (Hafta)
I.	1. – 9.	1. – 3.	4. – 9.
II.	10. – 18.	10. – 12.	13. – 18.
III.	19. – 27.	19. – 21.	22. – 27.
IV.	28. – 36.	28. – 30.	31. – 36.
V.	37. – 45.	37. – 39.	40. – 45.
VI.	46. – (54.)	46. – 48.	49. – (54.)

Sermaye II

	Devir Dönemleri (Hafta)	Çalışma Dönemleri (Hafta)	Dolaşım Dönemleri (Hafta)
I.	4. – 12.	4. – 6.	7. – 12.
II.	13. – 21.	13. – 15.	16. – 21.
III.	22. – 30.	22. – 24.	25. – 30.
IV.	31. – 39.	31. – 33.	34. – 39.
V.	40. – 48.	40 – 42.	43. – 48.
VI.	49. – (57.)	49. – 51.	(52. – 57.)

Sermaye III

	Devir Dönemleri (Hafta)	Çalışma Dönemleri (Hafta)	Dolaşım Dönemleri (Hafta)
I.	7. – 15.	7. – 9.	10. – 15.
II.	16. – 24.	16. – 18.	19. – 24.
III.	25. – 33.	25. – 27.	28. – 33.
IV.	34. – 42.	34. – 36.	37. – 42.
V.	43. – 51.	43 – 45.	46. – 51.

Burada, Örnek I'in tam bir karşı resmi var önümüzde; tek fark, bu kez iki yerine üç sermayenin birbirlerinin yerini alması. Sermayeler arasında bir kesişme ya da iç içe geçme gerçekleşmez; her biri yılın sonuna dek ayrı olarak izlenebilir. Yine Örnek I'deki gibi burada da, bir çalışma döneminin bitiminde serbest bırakılan bir sermaye yoktur. Sermaye I, 3. haftanın sonunda tümüyle yatırılmıştır, 9. haftanın sonunda tümüyle

geri döner ve 10. haftanın başında yeniden işe koyulur. Sermaye II ve III ile de aynı şeyler olur. Düzenli ve eksiksiz yer değiştirme, her tür serbest bırakılmayı dışlar.

Toplam devir aşağıdaki gibi hesaplanır:

Sermaye I	300 sterlin × $5^{2}/_{3}$ = 1700 sterlin
" II	300 " × $5^{1}/_{3}$ = 1600 "
" III	300 " × 5 = 1500 "
Toplam sermaye	900 sterlin × $5^{1}/_{3}$ = 4800 sterlin

Şimdi, dolaşım döneminin, çalışma döneminin tam katı olmadığı bir örnek alalım. Diyelim, çalışma dönemi 4, dolaşım dönemi 5 haftadır. Bunlara karşılık gelen sermaye tutarları da, Sermaye I = 400 sterlin, Sermaye II = 400 sterlin, Sermaye III = 100 sterlin olur. Yalnızca ilk üç devri veriyoruz.

Tablo IV:

Sermaye I

	Devir Dönemleri (Hafta)	Çalışma Dönemleri (Hafta)	Dolaşım Dönemleri (Hafta)
I.	1. – 9.	1.– 4.	5. – 9.
II.	9. – 17.	9. 10. – 12.	13. – 17.
III.	17. – 25.	17. 18. – 20.	21. – 25.

Sermaye II

	Devir Dönemleri (Hafta)	Çalışma Dönemleri (Hafta)	Dolaşım Dönemleri (Hafta)
I.	5. – 13.	5. – 8.	9. – 13.
II.	13. – 21.	13. 14. – 16.	17. – 21.
III.	21. – 29.	21. 22. – 24.	25. – 29.

Sermaye III

	Devir Dönemleri (Hafta)	Çalışma Dönemleri (Hafta)	Dolaşım Dönemleri (Hafta)
I.	9. – 17.	9.	10. – 17.
II.	17. – 25.	17.	18. – 25.
III.	25. – 33.	25.	26. – 33.

Yalnızca bir haftaya yettiğinden bağımsız bir çalışma dönemi olmayan Sermaye III'ün, Sermaye I'in birinci çalışma haftası ile çakışması ölçüsünde, burada sermayelerin iç içe geçmesi söz konusudur. Ama buna karşılık, hem Sermaye I'in hem de Sermaye II'nin çalışma dönemlerinin sonunda, Sermaye III ile aynı tutardaki 100 sterlinlik bir sermaye serbest bırakılır. Çünkü, Sermaye III, Sermaye I'in ikinci çalışma döneminin ve onu izleyen tüm çalışma dönemlerinin ilk haftasını doldurduğunda ve bu ilk haftanın sonunda tüm Sermaye I, yani 400 sterlin geri döndüğünde, Sermaye I'in çalışma döneminin geriye kalan bölümü için yalnızca 3 haftalık bir süre ve buna uygun olarak da 300 sterlinlik bir sermaye harcaması kalır. Bu şekilde serbest kalan 100 sterlin, bu durumda, Sermaye II'nin hemen sonra gelen çalışma döneminin birinci haftasına yeter; bu haftanın bitiminde 400 sterlinlik tüm Sermaye II geri döner; ama başlatılmış olan çalışma dönemi artık en fazla 300 sterlin soğurabileceğinden, bunun sonunda yine 100 sterlin serbest bırakılır; ve böylece sürer gider. Demek ki dolaşım zamanı çalışma döneminin basit bir katı olmadığında, çalışma dönemlerinin sonlarında serbest kalan bir sermaye olur; serbest bırakılan bu sermaye de, dolaşım döneminin, bir ya da çok sayıda çalışma dönemini aşan kısmını doldurması gereken sermaye parçasına eşit olur.

İncelenmiş olan bütün örneklerde, hem çalışma döneminin hem de dolaşım döneminin, burada ele alınan her tür işte yıl boyunca aynı kaldığı varsayılmıştı. Bu varsayım, dolaşım zamanının devir ve sermaye öndeliği üzerindeki etkisini saptamamız için gerekliydi. Bu varsayımın gerçekte bu kadar kesin bir şekilde geçerli olmaması ve çoğu zaman hiç geçerli olmaması, konunun özünde hiçbir değişikliğe yol açmaz.

Bütün bu [İkinci] Kısım boyunca, sabit sermayenin devirlerini değil, yalnızca dolaşır sermayenin devirlerini ele aldık. Nedeni de basit: Çünkü ele alınan sorunun sabit sermaye ile hiçbir ilişkisi yoktur. Üretim sürecinde kullanılan emek araçları vb., yalnızca, kullanım sürelerinin, akışkan sermayenin devir süresini aşması ölçüsünde; bu emek araçlarının sürekli yinelenen emek süreçleri içinde iş görmeye devam ettikleri sürenin, akışkan sermayenin devir döneminden büyük olması ölçüsünde; yani, bu süre = akışkan sermayenin n devir dönemi olduğunda, sabit sermaye oluşturur. Akışkan sermayenin bu n devir dönemi tarafından oluşturulan toplam süre daha uzun da olsa daha kısa da olsa, üretken sermayenin bu süre için sabit sermayeye öndelenmiş olan bölümü, bu süre içinde yeniden öndelenmez. Bu bölüm, eski kullanım biçimi içinde işlev görmeyi sürdürür. Fark yalnızca şudur: sabit sermaye, akışkan sermayenin her bir devir döneminin her bir çalışma döneminin farklı uzunluğuna bağlı olarak, kendi özgün değerinin daha büyük ya da daha

küçük bir bölümünü söz konusu çalışma döneminin ürününe aktarır ve sabit sermayenin ürüne aktarılan bu değer parçası, her bir devir döneminin dolaşım zamanının süresine bağlı olarak, para biçimine daha çabuk ya da daha yavaş döner. Bu kısımda incelemekte olduğumuz konunun (üretken sermayenin dolaşır parçasının devri) doğası, bu sermaye parçasının kendi doğasından kaynaklanır. Bir çalışma döneminde kullanılan akışkan sermaye, devrini tamamlamadan, meta-sermayeye, bundan para-sermayeye ve bundan da yine üretken sermayeye dönüşmeden önce, yeni bir çalışma döneminde kullanılamaz. Dolayısıyla, birinci çalışma döneminin hemen ikinci bir çalışma dönemiyle sürdürülmesi için, yeniden sermaye öndelenmesi ve üretken sermayenin akışkan ögelerine dönüştürülmesi gerekir ve bu sermaye, birinci çalışma dönemi için öndelenmiş olan akışkan sermayenin dolaşım döneminden kaynaklanan boşluğu doldurmaya yetecek nicelikte olmalıdır. Akışkan sermayenin çalışma döneminin uzunluğunun, emek sürecinin işletme ölçeği ve öndelenen sermayenin bölünüşü ya da yeni sermaye parçalarının eklenmesi üzerinde etkide bulunmasının nedeni de budur. Bu da, bu kısımda incelememiz gereken şeyin ta kendisiydi.

IV. Sonuçlar

Buraya kadarki incelemeden şu sonuçlar çıkar:

A. Öteki bölümleri dolaşım döneminde bulunurken, bir bölümünün sürekli olarak çalışma döneminde bulunabilmesi için sermayenin bölünmesi gereken çeşitli parçalar, iki durumda, farklı bağımsız özel sermayeler gibi, birbirlerinin yerine geçer: 1. Çalışma dönemi dolaşım dönemine eşitse, dolayısıyla devir dönemi iki eşit parçaya ayrılıyorsa. 2. Dolaşım dönemi çalışma döneminden uzunsa, ama aynı zamanda çalışma döneminin basit bir katını oluşturuyorsa, yani n bir tam sayı olmak üzere, bir dolaşım dönemi = n çalışma dönemiyse. Bu durumlarda art arda öndelenen sermayenin hiçbir parçası serbest bırakılmaz.

B. Buna karşılık, 1. dolaşım döneminin çalışma döneminden, bunun basit bir katını oluşturmaksızın, uzun olduğu, ve 2. çalışma döneminin dolaşım döneminden uzun olduğu bütün durumlarda, toplam akışkan sermayenin bir bölümü, ikinci devirden itibaren, sürekli ve dönemsel olarak her bir çalışma döneminin bitiminde serbest bırakılır. Ve serbest bırakılan bu sermaye, çalışma dönemi dolaşım döneminden uzunsa, toplam sermayenin dolaşım dönemi için öndelenen bölümüne; dolaşım dönemi çalışma döneminden uzunsa, dolaşım döneminin, bir çalışma dönemini ya da belirli bir tam sayıdaki çalışma dönemlerini aşan kısmını doldurması gereken sermaye parçasına eşittir.

C. Buradan çıkan sonuç, akışkan bölümü açısından değerlendirildiğinde, toplumsal toplam sermaye için, sermayenin serbest bırakılmasının kural, art arda üretim sürecinde işlev gören sermaye parçalarının yalnızca birbirlerinin yerini almasının istisna olmak zorunda olduğudur. Çünkü, çalışma ve dolaşım dönemlerinin eşitliği ya da dolaşım dönemi ile çalışma döneminin basit bir katının eşitliği, devir döneminin iki bileşeninin bu düzenli orantılılığı, konunun doğasıyla tümüyle ilgisizdir ve bu nedenle, genel olarak bakıldığında, yalnızca istisnai olarak ortaya çıkabilir.

Demek ki, bir yılda çok sayıda devir yapan toplumsal dolaşır sermayenin çok önemli bir bölümü, yıllık devir çevrimi sırasında dönemsel olarak serbest bırakılan sermaye biçiminde bulunacaktır.

Ayrıca, şu da açıktır: Tüm diğer koşulların aynı kaldığı varsayıldığında, serbest bırakılan bu sermayenin büyüklüğü, emek sürecinin boyutuyla ya da üretimin ölçeğiyle, dolayısıyla genel olarak kapitalist üretimdeki gelişmeyle birlikte büyür. B. 2'de, öndelenen toplam sermaye büyüdüğü için; B. 1'de, kapitalist üretimin gelişimiyle birlikte dolaşım döneminin süresi, dolayısıyla da aynı zamanda, çalışma döneminin her iki dönemle düzgün bir orantılılık içinde bulunmadığı durumlarda, devir döneminin süresi arttığı için.

Örneğin birinci durumda, haftada 100 sterlin yatırılması gerekiyordu. 6 haftalık çalışma dönemi için 600 sterlin, 3 haftalık dolaşım dönemi için 300 sterlin, toplamda 900 sterlin. Burada sürekli olarak 300 sterlin serbest bırakılır. Buna karşılık haftada 300 sterlin yatırılırsa, çalışma dönemi için 1800 sterlinimiz, dolaşım dönemi için 900 sterlinimiz olur ve dönemsel olarak da 300 sterlin yerine 900 sterlin serbest bırakılır.

D. Örneğin 900 sterlinlik bir toplam sermayenin, yukarıda olduğu gibi, 600 sterlini çalışma dönemi için ve 300 sterlini dolaşım dönemi için olmak üzere, iki parçaya bölünmesi gerekir. Böylece, gerçekten emek sürecine yatırılan bölüm, üçte bir oranında azalır, 900 sterlinden 600 sterline düşer; dolayısıyla üretim ölçeği de üçte bir oranında azalır. Öte yandan, 300 sterlin, yalnızca, çalışma dönemini süreklileştirmek için işlev görür; böylelikle de yılın her haftasında emek sürecine 100 sterlin yatırılabilir.

Soyut olarak alındığında, 600 sterlinin $6 \times 8 = 48$ hafta boyunca çalışmasıyla (ürün = 4800 sterlin), 900 sterlinlik tüm sermayenin 6 hafta boyunca emek sürecine yatırılması ve sonra 3 haftalık dolaşım dönemi boyunca atıl kalması aynı şeydir; ikinci durumda, 48 haftalık süre içinde $5\,{}^{1}/_{3} \times 6 = 32$ hafta çalışmış (ürün = $5\,{}^{1}/_{3} \times 900 = 4800$ sterlin) ve 16 hafta atıl kalmış olurdu. Ama, 16 haftalık atıl kalma süresi boyunca sabit sermayede meydana gelecek bozulma ve yılın ancak yarısında çalıştırılsa bile tamamı boyunca ödeme yapılması gereken emeğin pahalılaşma-

sı bir yana, üretim sürecindeki bu tür bir düzenli kesinti, modern büyük sanayinin işleyişiyle hiçbir şekilde bağdaşmaz. Sürekliliğin kendisi, emeğin bir üretici gücüdür.

Şimdi, serbest bırakılan, aslında askıya alınan sermayeye daha yakından bakarsak, bunun önemli bir bölümünün hep para-sermaye biçiminde bulunmasının gerektiğini görürüz. Örneğimize bağlı kalalım: Çalışma dönemi 6 hafta, dolaşım dönemi 3 hafta, haftalık yatırım 100 sterlin. İkinci çalışma döneminin ortasında, 9. haftanın sonunda, 600 sterlin geri döner; bunun yalnızca 300 sterlininin çalışma döneminin arta kalan bölümü sırasında yatırılması gerekir. Dolayısıyla ikinci çalışma döneminin sonunda 300 sterlin serbest bırakılır. Bu 300 sterlin hangi durumda bulunur? Varsayalım ki, $^1/_3$'ü ücretler için, $^2/_3$'ü ham ve yardımcı maddeler için yatırılıyor olsun. Böyle olunca, geriye dönen 600 sterlinin 200 sterlini ücretler için para biçiminde, 400 sterlini üretken stok biçiminde, yani değişmez dolaşır üretken sermaye ögeleri biçiminde bulunur. Ama, Çalışma Dönemi II'nin ikinci yarısı için bu üretken stokun yalnızca yarısı gerekli olduğundan, öteki yarısı 3 haftalığına fazla üretken stok, yani, bir çalışma döneminin gereksinimini aşan üretken stok biçiminde bulunur. Oysa kapitalist bilir ki, sürmekte olan çalışma dönemi için onun geri dönen sermayenin bu bölümünün (= 400 sterlin) yalnızca yarısına (= 200 sterlin) gereksinimi vardır. Bu nedenle, onun bu 200 sterlinin tümünü ya da bir bölümünü hemen yeniden fazla üretken stoka mı dönüştüreceği, yoksa daha elverişli piyasa koşulları beklentisiyle tümünü ya da bir bölümünü para-sermaye olarak elinde mi tutacağı piyasa koşullarına bağlı olacaktır. Öte yandan, ücretlere yatırılacak bölümün (= 200 sterlin) para biçiminde tutulacağı açıktır. Kapitalist emek gücünü satın aldıktan sonra onu ham madde gibi depoda tutamaz. Onu üretim sürecine dâhil etmek zorundadır ve hafta sonunda ödemesini yapar. Demek ki serbest bırakılan 300 sterlinlik sermayenin bu 100 sterlini, her durumda, serbest bırakılmış para-sermaye biçimine, yani çalışma dönemi için gerekli olmayan para-sermaye biçimine sahip olacaktır. Dolayısıyla, para-sermaye biçiminde serbest bırakılan sermaye en azından değişir, ücretlere yatırılan sermaye parçasına eşit olmak zorundadır; en fazlasından da, serbest bırakılan sermayenin tümünü kapsayabilir. Gerçekte, bu en alt sınırla en üst sınır arasında sürekli dalgalanır.

Bu şekilde, yalnızca devir hareketinin mekanizması aracılığıyla serbest bırakılan para-sermaye (art arda sabit sermaye geri dönüşüyle serbest kalan para-sermayenin ve her emek sürecinde değişir sermaye için gerekli olan para-sermayenin yanı sıra), kredi sistemi gelişir gelişmez, önemli bir rol oynamak ve aynı zamanda onun temellerinden birini oluşturmak zorundadır.

Örneğimizde, dolaşım süresinin 3 haftadan 2 haftaya indiğini varsayalım. Bu, normal bir durum değil, örneğin işlerin iyi gitmesinin, ödeme vadelerinin kısalmasının vb. ürünü olsun. Çalışma dönemi sırasında yatırılan 600 sterlinlik sermaye, olması gerekenden bir hafta önce geri döner ve dolayısıyla bu hafta için serbest bırakılır. Bundan başka, daha önce olduğu gibi, çalışma döneminin ortasında 300 sterlin (söz konusu 600 sterlinin bir parçası) serbest bırakılır, ama 3 hafta yerine 4 hafta için. Dolayısıyla para piyasasında bir hafta boyunca 600 sterlin ve 3 hafta yerine 4 hafta boyunca 300 sterlin bulunur. Bu durum yalnızca bir kapitalisti değil, birçoğunu ilgilendirdiği ve farklı dönemlerde farklı iş dallarında ortaya çıkan bir durum olduğu için, piyasada kullanılmaya hazır daha çok para-sermaye görünür. Bu durum uzun sürerse, üretim, buna elverişli olan yerlerde genişletilecektir; borç parayla iş gören kapitalistler, para arzının çoğalması ölçüsünde koşulları hafifleyen para piyasasından daha az talepte bulunacaktır; ya da sonunda, devir mekanizması için fazlalık hâline gelmiş bulunan tutarlar, kesin olarak para piyasasına sürülecektir.

Dolaşım zamanının* 3 haftadan 2 haftaya, dolayısıyla devir döneminin 9 haftadan 8 haftaya gerilemesi sonucu, öndelenen toplam sermayenin $^1/_9$'u fazlalık hâline gelir; altı haftalık çalışma döneminin daha önce 900 sterlinle sağlanan sürekliliği artık 800 sterlinle sağlanabilir. Bu nedenle, meta-sermayenin bir değer parçası (=100 sterlin), bir kez paraya geri çevrilince, artık üretim süreci için öndelenmiş sermayenin bir parçası olarak işlev görmeksizin, para-sermaye durumunda kalır. Üretim aynı kalan bir ölçekte ve fiyatlar vb. gibi diğer koşullar değişmeden sürdürülürken, öndelenen sermayenin değer tutarı 900 sterlinden 800 sterline iner; başlangıçta öndelenmiş olan değerin arta kalanı (= 100 sterlin), para-sermaye biçiminde kenara çekilir. Bu para-sermaye biçimiyle para-piyasasına girer ve burada işlev görmekte olan sermayelerin bir ek parçasını oluşturur.

Burada, bir para-sermaye bolluğunun ne şekilde ortaya çıkabileceği görülür; üstelik yalnızca, para-sermaye arzının talepten büyük olması anlamında da değil; bu anlamdaki bolluk, her zaman, örneğin bunalımların ardından yeni çevrimleri açan "melankolik dönem"de ortaya çıkan göreli bir bolluktur. Öndelenen sermaye değerinin belirli bir bölümünün, (dolaşım sürecini içeren) toplam toplumsal yeniden üretim sürecinin sürdürülmesi için gereksiz hâle gelmesi ve bu nedenle para-sermaye biçiminde bu süreçten ayrılması anlamında; bu, üretimin ölçeği aynı kalırken ve fiyatlar aynı kalırken, yalnızca devir döneminin daralmasıyla

* 1. ve 2. baskılarda: "Devir zamanının". –*Almanca ed.*

ortaya çıkmış olan bir bolluktur. Dolaşımda bulunan (daha büyük ya da daha küçük) para kütlesinin bunda en küçük bir etkisi bile olmamıştır.

Dolaşım döneminin, tam tersine, diyelim 3 haftadan 5 haftaya çıktığını kabul edelim. Bu durumda, daha ilk devirde, öndelenmiş olan sermayenin geri dönüşü 2 hafta gecikir. Bu çalışma dönemindeki üretim sürecinin son bölümü, öndelenmiş olan sermayenin kendi devir mekanizmasıyla tamamlanamaz. Bu durum uzun sürerse, bir önceki örnekte nasıl genişleme gerçekleştiyse, burada da üretim sürecinin yürütüldüğü ölçekte daralma gerçekleşebilir. Üretim sürecini aynı ölçekte sürdürmek içinse, öndelenen sermayede, dolaşım dönemindeki bu uzamanın tümü için $^2/_9 = 200$ sterlinlik bir artışın olması gerekirdi. Bu ek sermaye yalnızca para piyasasından sağlanabilir. Dolaşım dönemindeki uzama bir ya da birkaç büyük iş dalında kendini gösterirse, bunun etkisi başka yönlerden gelecek karşı etkilerle yok edilmezse, para piyasası üzerinde bir baskı yaratabilir. Daha önce sözü edilen bolluk gibi bu baskının da, metaların fiyatlarındaki bir değişimle de, elde bulunan dolaşım araçlarının kütlesindeki bir değişimle de en küçük bir ilişkisinin bulunmadığı, bu örnekte de apaçıktır.

{Bu bölümün basılmaya hazır duruma getirilmesi az güçlük çıkarmadı. Marx, cebir konusunda ne kadar bilgiliyse, özellikle ticari hesaplamalar ona o kadar yabancıydı; buna rağmen, tüm ticari hesaplama türlerini pek çok örnek üzerinden kendisinin çözdüğü kalın bir defter öbeği var. Ama tek tek hesaplama yöntemlerini bilmekle, girişimcinin gündelik pratik hesaplamaları konusunda deneyimli olmak kesinlikle aynı anlama gelmez ve bu nedenle, devir hesaplamalarında öylesine karışıklıklara düştü ki, tamamlanmayan bölümlerin yanında, sonunda doğru olmayan ve çelişkili olan bazı şeyler de çıktı ortaya. Asıl olarak aşağıdaki nedenlerle, yukanda aktarılan tablolarda, yalnızca en basit ve aritmetiksel açıdan doğru olan verileri korudum.

Bu yorucu hesapların kesin olmayan sonuçları, Marx'ı, –bence– gerçekte pek de önemli olmayan bir duruma hak etmediği bir önem yakıştırmaya yöneltmişti. Onun, para-sermayenin "serbest bırakılması" dediği şeyden söz ediyorum. Yukanda benimsenmiş olan varsayımlar altında, gerçek durum şudur:

Çalışma dönemi ile dolaşım zamanı arasındaki, dolayısıyla Sermaye I ile Sermaye II arasındaki oran ne olursa olsun, birinci devrin bitiminden sonra, bir çalışma dönemi uzunluğundaki düzenli aralıklarla, her bir çalışma dönemi için gerekli olan, dolayısıyla Sermaye I'e eşit tutarda olan bir sermaye, para biçiminde kapitaliste geri döner.

Çalışma dönemi = 5 hafta, dolaşım zamanı = 4 hafta, Sermaye I 500 sterlin ise, 9., 14., 19., 24., 29. vb. haftaların sonunda, her seferinde 500 sterlin tutarında bir para geri döner.

Çalışma dönemi = 6 hafta, dolaşım zamanı = 3 hafta, Sermaye I = 600 sterlin ise, 9., 15., 21., 27., 33. vb. haftaların sonunda, her seferinde 600 sterlin geri döner.

Son olarak, çalışma dönemi = 4 hafta, dolaşım zamanı = 5 hafta, Sermaye I = 400 sterlin ise, bu kez de 9., 13., 17., 21., 25. vb. haftaların sonunda 400 sterlinlik bir geri dönüş olur.

Geri dönmüş olan bu paranın, sürmekte olan çalışma dönemi için fazlalık oluşturan, yani serbest kalan bir kısmının bulunup bulunmadığı ve bulunuyorsa bu kısmın ne büyüklükte olduğu hiçbir fark yaratmaz. Üretimin kesintisiz olarak mevcut ölçekte sürdüğü varsayılıyor ve bunun gerçekleşmesi için,"serbest bırakılmış"olsun ya da olmasın, paranın elde bulunması, yani geri dönmesi zorunludur. Üretim kesintiye uğrarsa, bu durumda serbest bırakma da son bulur.

Başka bir deyişle: Paranın serbest bırakılması, yani para biçimindeki saklı, yalnızca potansiyel sermaye oluşumu elbette gerçekleşir; ama bu, yalnızca metinde daha yakından incelenen özel koşullar altında değil, her koşul altında gerçekleşir; ve metinde varsayılandan daha büyük bir ölçekte ortaya çıkar. Sanayici kapitalist, Dolaşır Sermaye I açısından, her bir devrin sonunda, işini kurduğu sıradaki durumu neyse aynen o durumda bulunur: üretken sermayeye yalnızca adım adım yeniden dönüştürebileceği dolaşır sermaye, bir bütün olarak ve birdenbire yeniden eline geçmiştir.

Metinde önem taşıyan nokta, bir yandan sanayi sermayesinin önemli bir bölümünün her zaman para biçiminde elde bulunması gerekirken, diğer yandan daha da önemli bir bölümünün geçici olarak para biçimini almak zorunda olduğunun kanıtlanması. Benim ek açıklamalarım, olsa olsa, bu kanıtı güçlendirir. – F. E.}

V. Fiyat Değişimlerinin Etkisi

Buraya kadar, bir yandan fiyatların ve üretim ölçeğinin aynı kaldığını, diğer yandan dolaşım zamanının daraldığını ya da genişlediğini varsaydık. Buna karşılık şimdi, bir yandan dolaşım döneminin ve üretim ölçeğinin aynı kaldığını, ama diğer yandan fiyatların değiştiğini, yani ham madde, yardımcı madde ve emek fiyatlarında ya da bu ögelerden ilk ikisinin fiyatlarında düşme ya da yükselme olduğunu varsayalım. Hem ham ve yardımcı madde fiyatları hem de ücretler yarı yarıya düşmüş olsun. Bu durumda, örneğimizde, öndelenmesi gereken sermaye bir hafta için 100 sterlin yerine 50 sterlin, dokuz haftalık devir dönemi için 900 sterlin yerine 450 sterlin olurdu. Öndelenen sermaye değerinin 450 sterlini ilk başta para-sermaye olarak sürecin dışına çıkarılır; ama

üretim süreci aynı ölçekte, aynı devir dönemiyle ve daha önceki bölünüşü değişmeksizin sürer. Yıllık ürün kütlesi de aynı kalır, ama değeri yarı yarıya düşmüştür. Para-sermaye arz ve talebindeki bir değişmenin de eşlik ettiği bu değişikliği, ne dolaşımdaki bir hızlanma, ne de dolaşan para kütlesindeki bir değişme meydana getirmiştir. Tersine. Üretken sermaye ögelerinin değerinin ya da fiyatının yarıya düşmesinin ilk etkisi, eskisiyle aynı ölçekte sürdürülen X işi için yarı yarıya azaltılmış bir sermaye değerinin öndelenmesi, dolayısıyla, X işi bu sermaye değerini ilk olarak para biçiminde, yani para-sermaye olarak öndelediğinden, X işi tarafından piyasaya öncekinin yarısı kadar para sürmesi olurdu. Üretim ögelerinin fiyatları düştüğünden, dolaşıma sokulan para kütlesi azalırdı. İlk etki bu olurdu.

Ama ikincisi: Başlangıçta öndelenmiş olan 900 sterlinlik sermaye değerinin, a) dönüşümlü olarak para-sermaye, üretken sermaye ve meta-sermaye biçimlerinden geçmiş, b) eş zamanlı ve sürekli olarak yan yana kısmen para-sermaye, kısmen üretken sermaye ve kısmen de meta-sermaye biçiminde bulunmuş olan yarısı (= 450 sterlin), X işinin devresinden ayrılır ve bu nedenle ek para-sermaye olarak para piyasasına girer, onu bir ek bileşen olarak etkilerdi. Serbest bırakılan bu para olarak 450 sterlin, X işinin yürütülmesi için fazla olan bir para hâline geldiğinden değil, özgün sermaye değerinin bileşeni olduğundan, para-sermaye olarak iş görür, dolayısıyla, salt dolaşım aracı olarak harcanma yoluna gidilmeyip, sermaye olarak iş görmeyi sürdürür. Bu paraya sermaye olarak işlev gördürmenin en kestirme yolu, onu para-sermaye olarak para-piyasasına sürmektir. Öte yandan üretim ölçeği de iki katına çıkarılabilirdi (sabit sermayeyi hesaba katmıyoruz). O zaman, 900 sterlinlik aynı öndelenmiş sermaye ile öncekinin iki katı büyüklüğünde bir üretim süreci yürütülürdü.

Diğer yandan, üretken sermayenin akışkan ögelerinin fiyatları yarı yarıya yükselseydi, haftada 100 sterlin yerine 150 sterlin, dolayısıyla 900 sterlin yerine 1350 sterlin gerekirdi. İşi aynı ölçekte yürütmek için, 450 sterlinlik ek sermaye gerekirdi, ve bu, işin üzerinde, *pro tanto* [o miktarda], para piyasasının durumuna göre daha büyük ya da daha küçük bir baskı uygulardı. Bu piyasadaki kullanılabilir durumda bulunan sermayenin tümü o sırada talep edilmiş durumda olsaydı, kullanılabilir durumdaki sermaye için rekabet artardı. Bunun bir bölümü atıl olsaydı, bu bölüm, *pro tanto* etkin olmaya çağrılırdı.

Ama üçüncü bir olasılık, verili bir üretim ölçeğinde, devir hızı ve akışkan üretken sermaye ögelerinin fiyatları aynı kalırken, X işinin ürünlerinin fiyatının düşmesi ya da yükselmesidir. X işi tarafından sağlanan metaların fiyatı düşerse, onun durmadan dolaşıma soktuğu 600 ster-

linlik meta-sermayesinin fiyatı, örneğin 500 sterline düşer. Dolayısıyla öndelenmiş olan sermayenin değerinin altıda biri dolaşım sürecinden geri dönmez (burada, meta-sermayede saklı bulunan artık değer dikkate alınmıyor); bu süreçte kaybolur. Ama üretim ögelerinin değeri ya da fiyatı aynı kaldığından, bu 500 sterlinlik geri dönüş, sürekli olarak üretim sürecinde kullanılan 600 sterlinlik sermayenin ancak $^5/_6$'sının yerine koyulmasına yeter. Demek ki, üretimin aynı ölçekte sürmesi için, 100 sterlinlik bir ek para-sermayenin öndelenmesi gerekirdi.

Tersine, X işinin ürünlerinin fiyatı yükselseydi, o zaman, 600 sterlinlik meta-sermayenin fiyatı, örneğin 700 sterline çıkardı. Onun bu fiyatının yedide biri (= 100 sterlin), üretim sürecinden gelmez, bu sürece öndelenmemiştir; dolaşım sürecinden gelir. Ama üretken ögeleri yerlerine koymak için yalnızca 600 sterlin gereklidir; demek ki, 100 sterlin serbest bırakılır.

Birinci durumda devir dönemlerinin kısalmasının ya da uzamasının, ikinci durumda ham maddelerin ve emeğin fiyatlarının, üçüncü durumda tedarik edilen ürünlerin fiyatlarının yükselmesinin ya da düşmesinin nedenlerinin incelenmesi, buraya kadarki incelemenin kapsamına girmez.

Şunların yer aldığı ise söz götürmez:

I. Durum. Aynı kalan üretim ölçeği, aynı kalan üretim ögesi ve ürün fiyatları, dolaşım döneminde ve dolayısıyla devir döneminde değişim.

Örneğimizin varsayımına göre, dolaşım döneminin kısalmasıyla $^1/_9$ oranında daha az öndelenmiş toplam sermaye gerekli olur, bu yüzden öndelenen toplam sermaye 900 sterlinden 800 sterline iner ve 100 sterlinlik para-sermaye dışarıda kalır.

X işi, daha önce olduğu gibi, aynı 600 sterlin değerindeki aynı altı haftalık ürünü sağlamaya devam eder ve bütün yıl boyunca kesintisiz olarak çalışıldığından, 51 haftada 5100 sterlin değerindeki aynı ürün kütlesini sağlar. Dolayısıyla, bu iş tarafından dolaşıma sokulan ürünün kütlesi ve fiyatı bakımından da, onun piyasaya ürün sürme vadeleri bakımından da hiçbir değişiklik olmaz. Ama, dolaşım döneminin kısalmasıyla süreç daha önceki 900 sterlin yerine yalnızca 800 sterlinin öndelenmesiyle doyduğundan, 100 sterlin dışarıda kalır. Dışarıda kalan 100 sterlinlik sermaye, para-sermaye biçiminde var olur. Ne var ki, bu 100 sterlinlik sermaye, öndelenen sermayenin sürekli olarak para-sermaye biçiminde işlev görmesi gerekecek olan bölümünü hiçbir şekilde temsil etmez. Öndelenen Akışkan Sermaye I = 600 sterlinin $^4/_5$'inin hep üretim malzemelerine (= 480 sterlin) ve $^1/_5$'inin (= 120 sterlin) ücretlere yatırıldığını varsayalım. Yani üretim maddelerine haftada 80 sterlin, ücretlere

20 sterlin. Dolayısıyla, Sermaye II = 300 sterlin, üretim malzemelerine ve ücretlere aynı oranlarda bölünmek zorundadır: $^4/_5$ = 240 sterlin ve $^1/_5$ = 60 sterlin. Ücretlere yatırılan sermaye her zaman para biçiminde öndelenmek zorundadır. 600 sterlin değerindeki meta-ürün yeniden para biçimine dönüştürülür dönüştürülmez, satılır satılmaz, bunun 480 sterlini üretim maddelerine (üretken stoka) dönüştürülebilir, ama 120 sterlini, 6 hafta boyunca ücretlerin ödenmesinde hizmet görmek üzere, kendi para biçimini korur. Bu 120 sterlin, 600 sterlinlik geri dönen sermayenin, sürekli olarak para-sermaye biçiminde yenilenmek ve yerine koyulmak, dolayısıyla öndelenen sermayenin sürekli olarak para biçiminde işlev gören bölümü olarak elde bulunmak zorunda olan minimumudur.

Dönemsel olarak 3 haftalığına serbest bırakılan ve 240 sterlinlik üretken stok ile 60 sterlinlik ücretlere bölünebilir olan 300 sterlinden, şimdi dolaşım zamanının kısalmasıyla 100 sterlin para-sermaye şeklinde ayrılıyorsa, devir mekanizmasının tümüyle dışına atılıyorsa, bu 100 sterlinlik para-sermaye için para nereden gelir? Bunun yalnızca beşte biri dönemsel olarak devirler içinde serbest bırakılan para-sermayeden oluşur. Ama $^4/_5$'i (= 80 sterlin), daha önce, aynı değerdeki ek üretken stokla yerine koyulmuştur. Bu ek üretim stoku paraya ne şekilde dönüştürülür ve bu çevirme işlemi için gereken para nereden gelir?

Dolaşım zamanı bir kez kısaldığında, yukarıdaki 600 sterlinin 480 sterlini yerine yalnızca 400 sterlini yeniden üretken stoka dönüştürülür. Geriye kalan 80 sterlin para biçiminde tutulur ve ücretler için yatırılan yukarıdaki 20 sterlinle birlikte, 100 sterlinlik ayrılmış sermayeyi oluşturur. Bu 100 sterlinin, 600 sterlinlik meta-sermayenin satılması aracılığıyla dolaşımdan gelmesine ve şimdi, yeniden ücretlere ve üretim ögelerine yatırılmayarak, dolaşımdan çekilmesine karşın, para biçimi içinde, yeniden, başlangıçta dolaşıma sürülürken içinde bulunduğu biçime sahip olduğu unutulmamalıdır. Başlangıçta üretim stokuna ve ücretlere 900 sterlinlik para yatırılmıştı. Aynı üretim sürecini sürdürmek için şimdi yalnızca 800 sterlin gerekmektedir. Burada para biçimi içinde ayrılan 100 sterlin, şimdi yeni, yatırım arayan bir para-sermayeyi, para piyasasının yeni bir bileşenini oluşturur. Gerçi daha önce de dönemsel olarak serbest bırakılmış para-sermaye ve fazla üretken sermaye biçiminde bulunuyordu; ama bu gizil durumların kendileri, üretim sürecinin sürekliliğinin koşulları olduklarından, üretim sürecinin yürütülmesinin koşullarıydı. Bu 100 sterlin bu amaç için artık gerekli değildir ve bu yüzden, elde bulunan toplumsal para stokunun ek bir ögesini de (100 sterlin, işin başlangıcında vardı ve onun tarafından dolaşıma sürülmüştü), yeni biriktirilmiş bir gömüyü de kesinlikle oluşturmamasına karşın, yeni bir para-sermayeyi ve para piyasasının bir bileşenini oluşturur.

Bu 100 sterlin, öndelenen para-sermayenin artık aynı işte kullanılmayan bir parçası olduğu ölçüde, şimdi gerçekten dolaşımdan çekilmiş bulunur. Ama bu çekme işlemi, yalnızca, meta-sermayenin paraya ve bu paranın üretken sermayeye dönüşümünün, yani M′ – P – M'nin, bir hafta hızlanmış olması ve dolayısıyla bu süreçte iş gören paranın dolaşımının da hızlanmış olması nedeniyle mümkündür. Dolaşımdan çekilmiştir, çünkü X sermayesinin devri için artık gerekli değildir.

Burada, öndelenmiş sermayenin, kullanıcısına ait olduğu varsayılmıştır. Borç alınmış olsaydı da hiçbir şey değişmezdi. Dolaşım zamanının kısalmasıyla, 900 sterlin yerine artık yalnızca 800 sterlinlik borçlanılan sermaye gerekli olurdu. 100 sterlin borç verene geri verildiğinde, eskisi gibi 100 sterlinlik yeni para-sermaye oluşturur; tek fark, X'in değil, Y'nin elinde olmasıdır. Aynca, kapitalist X, 480 sterlin değerindeki üretim malzemesini krediyle alsa ve böylelikle ücretler için kendi cebinden para olarak yalnızca 120 sterlin öndelese, şimdi krediyle aldığı üretim maddeleri 80 sterlin tutarında azalmış olurdu; dolayısıyla, kapitalist X, 20 sterlini para olarak işten ayırmış bulunurken, bu 80 sterlin kredi veren kapitalist için ek meta-sermaye oluştururdu.

Ek üretim stoku şimdi $^1/_3$ oranında azalmıştır. 300 sterlinlik Ek Sermaye II'nin $^4/_5$'i olarak 240 sterline eşitti, şimdi 160 sterline eşittir; yani ek stok daha önce 3 haftalıkken şimdi 2 haftalıktır. Artık her 3 haftada bir değil, her 2 haftada bir yenilenir; ama 3 hafta için değil, yalnızca 2 hafta için. Satın alımlar, örneğin pamuk piyasasında, böylece daha sık ve daha küçük partiler hâlinde yinelenir. Piyasadan aynı nicelikte pamuk çekilir, çünkü ürün kütlesi aynı kalır. Ancak bu çekme işlemleri zaman içinde farklı dağılır ve daha uzun bir zamana yayılır. Diyelim ki, farklı olan süreler 3 ay ve 2 ay, yıllık pamuk tüketimi 1200 balya olsun. Birinci durumdaki satışlar:

1 Ocak	300	balya,	depoda	kalan	900	balya
1 Nisan	300	"	"	"	600	"
1 Temmuz	300	"	"	"	300	"
1 Ekim	300	"	"	"	0	"

Buna karşılık ikinci durumda:

1 Ocak	satılan	200	balya,	depoda	kalan	1000 balya
1 Mart	"	200	"	"	"	800 "
1 Mayıs	"	200	"	"	"	600 "
1 Temmuz	"	200	"	"	"	400 "
1 Eylül	"	200	"	"	"	200 "
1 Kasım	"	200	"	"	"	0 "

Demek ki, pamuğa yatırılan paranın tümüyle geriye dönüşü bir ay gecikir, Ekim yerine Kasım'a kalır. Dolaşım zamanının ve dolayısıyla devir süresinin kısalmasıyla, öndelenen sermayenin $^1/_9$'u (= 100 sterlin) para-sermaye biçiminde ayrılıyorsa ve bu 100 sterlin, haftalık ücretlerin ödenmesine yönelik, dönemsel olarak fazlalık oluşturan 20 sterlinlik para-sermaye ile dönemsel olarak bir haftalığına fazla üretken stok olarak var olmuş 80 sterlinden meydana geliyorsa, bu durumda, bu 80 sterlin açısından bakıldığında, pamuk tüccarının meta stokunda, imalatçının elindeki üretken stok fazlalığında meydana gelen azalmaya karşılık gelen bir çoğalma olur. İmalatçının deposunda üretken stok olarak kaldığı süre ne kadar kısalırsa, aynı pamuğun tüccarın deposunda kaldığı süre o kadar uzar.

Buraya dek, X işinde dolaşım zamanının kısalmasının, X'in metalarını daha hızlı satmasından ya da bedellerini daha çabuk elde etmesinden veya kredili satışlarda ödeme sürelerinin kısalmasından ileri geldiğini varsaydık. Dolayısıyla bu kısalma, metaların satış zamanındaki, yani meta-sermayenin para-sermayeye dönüştürülme (M′ – P) süresindeki, dolaşım sürecinin birinci evresindeki bir kısalmaya dayanıyordu. Aynı kısalma, ikinci P – M evresinden de, dolayısıyla, kapitalist X'e akışkan sermayesinin üretken ögelerini sağlayanY, Z vb. sermayelerinin ister çalışma dönemlerindeki, ister dolaşım zamanlarındaki eş zamanlı bir değişiklikten de kaynaklanabilirdi.

Örneğin, pamuk, kömür vb. üretildikleri yerlerden ya da bulundukları depolardan kapitalist X'in üretim yerine eski taşıma yöntemleriyle getirilene dek 3 hafta geçiyorsa, X, deposunda, yeni stoklar ulaşana dek, en azından 3 hafta yetecek üretken stok bulundurmak zorundadır. Pamuk ve kömür, yolda bulundukları sürece, üretim araçları olarak hizmet edemez. Onlar bu sırada taşımacılık sanayisinin ve burada çalıştırılan sermayenin bir emek nesnesini oluşturur ve dolayısıyla kömür üreticisi ya da pamuk satıcısı için, onun dolaşım sürecinde bulunan meta-sermayedirler. İyileştirilmiş bir taşımacılıkla yolda geçen süre 2 haftaya indirilmiş olsun. Bu durumda, üretim stoku, üç haftalık bir stoktan iki haftalık bir stoka dönüşebilir. Böylece, devir yapan 600 sterlinlik sermaye bir hafta erken geri döneceğinden, üretim stoku için öndelenen 80 sterlinlik ek sermaye ve aynı şekilde ücretler için öndelenen 20 sterlinlik ek-sermaye serbest bırakılır.

Öte yandan, örneğin, ham madde sağlayan sermayenin çalışma dönemi kısalırsa (daha önceki bölümlerde bunun örnekleri verilmiş bulunmaktadır), dolayısıyla da ham maddeyi daha kısa sürede sağlama olanağı doğarsa, üretken stok azalabilir, yenilenme dönemleri arasındaki süreler kısalabilir.

Tersine, dolaşım zamanı ve dolayısıyla devir dönemi uzarsa, ek sermaye öndelenmesi gerekir. Ek sermayesi varsa, kapitalistin kendi cebinden çıkar bu. Ama bu sermaye, o sırada, para piyasasının bir parçası olarak, herhangi bir biçim altında yatırılmış durumda olacaktır; onu kullanılabilecek duruma getirmek için, eski biçiminden sıyırmak, örneğin, hisse senedi ise satmak, mevduat ise çekmek gerekir ve bu nedenle para piyasası da dolaylı olarak etkilenir. Ya da kapitalistin onu borç olarak alması gerekir. Ek sermayenin ücretler için gerekli olan bölümüne gelince, bu bölümün olağan koşullarda her zaman para-sermaye olarak öndelenmesi gerekir; bu nedenle, kapitalist X, kendi payına düşen doğrudan baskıyı para piyasasına uygular. Böyle bir baskı, üretim maddelerine yatırılacak olan bölüm için, yalnızca, kapitalist bunları nakit parayla satın almak zorundaysa kaçınılmazdır. Bunları krediyle alabiliyorsa, bunun para piyasası üzerinde doğrudan bir etkisi olmaz, çünkü bu durumda, ek sermaye, daha baştan para-sermaye olarak öndelenmek yerine, doğrudan doğruya üretim stoku olarak öndelenebilir. X'e kredi açan satıcı ondan aldığı poliçeyi doğrudan doğruya para piyasasına sürer, onu kırdırırsa vb., bu, para piyasası üzerinde, dolaylı olarak, ikinci bir kişi aracılığıyla etkide bulunacaktır. Ama o, bu poliçeyi, örneğin, ödeme günü henüz gelmemiş bir borcu için kullanırsa, bu öndelenmiş ek sermaye, para piyasası üzerinde ne dolaysız, ne de dolaylı etki yapar.

II. Durum. Üretim maddelerinde fiyat değişimi, tüm diğer koşullar aynı.

Biraz önce, 900 sterlinlik toplam sermayenin $^4/_5$'inin (= 720 sterlin) üretim maddelerine ve $^1/_5$'inin (= 180 sterlin) ücretlere yatırıldığını varsaymıştık.

Üretim maddeleri[nin fiyatları] yarı yarıya düşerse, bunlar altı haftalık çalışma dönemi için 480 sterlin yerine yalnızca 240 sterlin ve Ek Sermaye II için 240 sterlin yerine yalnızca 120 sterlin gerektirir. Dolayısıyla Sermaye I 600 sterlinden 240 + 120 = 360 sterline ve Sermaye II 300 sterlinden 120 + 60 = 180 sterline iner. Toplam sermaye 900 sterlinden 360 + 180 = 540 sterline düşer. Böylece 360 sterlin işten ayrılır.

İşten ayrılan ve şimdi kullanılmaz durumda olan, bundan ötürü para piyasasında yatırım arayan bu sermaye, para-sermaye, başlangıçta para-sermaye olarak öndelenmiş olan 900 sterlinlik sermayenin, dönemsel olarak yeniden kendilerine dönüştürüldüğü üretim ögelerinin fiyatlarındaki düşme yüzünden, iş genişletilmek yerine aynı ölçekte sürdürülecekse fazlalık hâline gelen bir bölümünden başka bir şey değildir. Fiyatlardaki bu düşme, (özellikle bol bir ürün alınması, arzın aşırılaşması vb.) rastlantısal durumlardan değil, ham madde sağlayan üretim kolun-

daki bir üretkenlik artışından kaynaklanıyorsa, bu para-sermaye, artık o sırada kullanılan sermayenin tamamlayıcı bir bileşenini oluşturmayacağından, para piyasasına, genel olarak para-sermaye şeklinde kullanıma hazır durumdaki sermayeye mutlak bir ek olacaktır.

III. Durum. Ürünün kendisinin piyasa fiyatında değişim.

Burada, fiyatta bir düşme olması durumunda sermayenin bir bölümü kaybolur ve bu nedenle yeni para-sermaye öndeleme yoluyla yerine koyulması gerekir. Satıcının bu kaybı alıcı için bir kazanç olabilir. Bu kazanç, ürünün piyasa fiyatı salt rastlantısal bir dalgalanma yüzünden düşer ve ardından yeniden olağan düzeyine yükselirse, doğrudan; fiyatlardaki değişme eski ürünü de etkileyen bir değer değişmesi yüzünden oluyorsa, bu ürün bir başka üretim alanına bir üretim ögesi olarak yeniden giriyorsa ve burada *pro tanto* [o miktarda] sermaye serbest bırakıyorsa, dolaylı olur. Her iki durumda da, X tarafından kaybedilen, yerine koyulması için X'in para piyasasına baskı uyguladığı sermaye, yeni bir ek sermaye olarak onun iş arkadaşları tarafından sağlanabilir. O zaman yalnızca bir aktarım gerçekleşmiş olur.

Tersine, ürünün fiyatı yükselirse, dolaşımdan, öndelenmemiş olan bir sermaye parçası elde edilir. Bu, üretim sürecinde öndelenmiş olan sermayenin organik bir parçası değildir ve bu nedenle, üretim genişletilmezse, işten ayrılmış para-sermaye oluşturur. Burada, ürünün ögelerinin fiyatlarının, ürünün piyasaya meta-sermaye olarak çıkmasından önce verili oldukları varsayıldığından, fiyat yükselmesine, geriye dönük olarak etkide bulunmuş olması ölçüsünde (örneğin ham maddeler[in fiyatları] sonradan yükselseydi), gerçek bir değer değişimi de yol açmış olabilirdi. Bu durumda kapitalist X, meta-sermaye olarak dolaşımda bulunan ürünü ve elindeki üretim stoku üzerinden kazanç sağlardı. Bu kazanç ona, işini şimdi üretim ögelerinin yükselmiş olan yeni fiyatlarıyla sürdürmesi için gerekli olan ek sermayeyi sağlardı.

Ya da, fiyatlardaki yükselme sadece geçicidir. O zaman, ürünün başka iş dalları için bir üretim ögesi oluşturması ölçüsünde, kapitalist X'in tarafında ne kadar ek sermaye gerekli hâle geliyorsa, diğer tarafta o kadar sermaye serbest bırakılmış sermaye olarak devre dışı kalır. Birinin kaybı, ötekinin kazancıdır.

Bölüm

16

Değişir Sermayenin Devri

★ ★ ★

I. Yıllık Artık Değer Oranı

2500 sterlinlik bir dolaşır sermaye alalım ve bunun $^4/_5$'i (= 2000 sterlin) değişmez sermaye (üretim maddeleri), $^1/_5$'i (= 500 sterlin) değişir, ücretlere yatırılan sermaye olsun.

Devir dönemi = 5 hafta, çalışma dönemi = 4 hafta, dolaşım dönemi = 1 hafta olsun. Bu durumda, Sermaye I, 1600 sterlini değişmez sermaye, 400 sterlini değişir sermaye olan, 2000 sterlin; Sermaye II, 400 sterlini değişmez, 100 sterlini değişir sermaye olan, 500 sterlin olur. Her çalışma haftasında 500 sterlinlik bir sermaye yatırılır. 50 haftalık bir yılda 50 × 500 = 25 000 sterlinlik bir yıllık ürün elde edilir. Dolayısıyla, her çalışma döneminde sürekli olarak kullanılan 2000 sterlinlik Sermaye I, $12\,^1/_2$ devir yapar. $12\,^1/_2 \times 2000 = 25\,000$. Bu 25 000 sterlinin $^4/_5$'i (= 20 000 sterlin) değişmez, üretim araçlarına yatırılan sermaye, $^1/_5$'i (= 5000 sterlin) değişir, ücretlere yatırılan sermayedir. Dolayısıyla, 2500 sterlinlik toplam sermaye $\frac{25\,000}{2500} = 10$ devir yapar.

Üretim sırasında harcanan değişir dolaşır sermaye, yalnızca, içinde değerinin yeniden üretildiği ürünün, yeni baştan emek gücü ödemelerine yatırılmak üzere satılması, meta-sermayeden para-sermayeye dönüştürülmesi ölçüsünde, dolaşım sürecinde yeni baştan hizmet edebilir. Ama bu söylenen, üretime yatırılan, değeri üründe değer parçası olarak yeniden görünen değişmez dolaşır sermaye (üretim maddeleri) için de geçerlidir. Bu iki bölümün (dolaşır sermayenin değişir bölümü ile değiş-

mez bölümünün) ortak yanı ve bunları sabit sermayeden farklılaştıran, ürüne bunlardan aktarılan değerin, meta-sermaye tarafından dolaştırılması, yani, ürünün meta olarak dolaşımı aracılığıyla dolaşması değildir. Ürünün ve dolayısıyla meta olarak dolaşan ürünün, meta-sermayenin bir değer parçası, her zaman, sabit sermayede meydana gelen aşınma ve yıpranmadan, ya da, sabit sermayenin, üretim sırasında ürüne aktardığı değer parçasından oluşur. Dolaşır sermayenin (= dolaşır değişmez + dolaşır değişir sermayenin) devir dönemlerinin daha uzun ya da daha kısa bir çevrimi sırasında; her bir devir, üretim alanından (meta-sermaye biçiminde) dolaşım alanına giren dolaşır sermayenin bütünün yerine koyulmasını bir koşul olarak gerektirirken; sabit sermaye, üretim sürecinde, kendi eski kullanım biçimi içinde işlev görmeyi sürdürür. Birinci dolaşım evresi, M′ – P′, akışkan değişmez ve akışkan değişir sermaye için ortak evredir. İkinci evrede bunlar ayrılır. Metanın yeniden dönüştüğü para, kısmen üretim stokuna (dolaşır değişmez sermayeye) çevrilir. Bunun bileşenlerinin farklı satın alma vadelerine bağlı olarak, paranın bir bölümü üretim maddelerine daha erken, bir başkası daha geç çevriliyor olabilir; ama sonunda bütün para bunlara dönüşür. Metanın satışından ele geçen paranın bir başka bölümü, üretim sürecine dâhil edilen emek gücüne parça parça ödenmek üzere, nakit rezervi olarak bir yana koyulur. Bu bölüm dolaşır değişir sermayeyi oluşturur. Ne var ki, bu bölümlerden birinin ya da diğerinin bir bütün olarak yerine koyulması, her zaman, sermayenin devrinden, ürüne dönüşmesinden, üründen metaya dönüşmesinden, metadan paraya dönüşmesinden kaynaklanır. Bir önceki bölümde, sabit sermaye dikkate alınmadan, dolaşır (değişmez ve değişir) sermayenin devrinin ayrı olarak ve birlikte ele alınmış olmasının nedeni budur.

Şimdi inceleyeceğimiz sorun için bir adım daha atmamız ve dolaşır sermayenin değişir bölümünü, dolaşır sermayeyi salt bu bölüm oluşturuyormuş gibi ele almamız gerekiyor. Başka bir deyişle, değişir sermaye ile birlikte devir yapan değişmez dolaşır sermayeyi hesaba katmayacağız.

2500 sterlin öndelenmiştir ve yıllık ürünün değeri = 25 000 sterlindir. Dolaşır sermayenin değişir bölümü ise 500 sterlindir; dolayısıyla 25 000 sterlinin içerdiği değişir sermaye = $\frac{25\,000}{5}$ = 5000 sterlindir. 5000 sterlini 500'le bölersek, tıpkı 2500 sterlinlik toplam sermayede olduğu gibi, 10 olan devir sayısını elde ederiz.

Yalnızca artık değer üretimi üzerinde durulan burada, bu şekildeki ortalama hesaplaması, yani, yıllık ürünün değerinin, öndelenen sermayenin sürekli olarak bir emek sürecinde kullanılan bölümünün değerine değil, öndelenen sermayenin değerine bölünmesi (dolayısıyla burada 400'e değil 500'e, Sermaye I'e değil, Sermaye I + Sermaye II'ye bölün-

mesi) mutlak olarak doğrudur. Bir başka açıdan bakıldığında, genel olarak bu ortalama hesaplaması gibi buradaki hesaplamanın da tam olarak doğru olmadığı daha sonra görülecek. Yani, kapitalistin pratik amaçları için yeterlidir, ama devrin tüm gerçek koşullarını doğru ya da uygun şekilde ifade etmez.

Buraya kadar, meta-sermayenin bir değer parçasını, yani onun içinde saklı olan, üretim süreci sırasında üretilmiş ve ürünle kaynaşmış bulunan artık değeri tümüyle yok saydık. Şimdi dikkatimizi buna yöneltmemiz gerekiyor.

Haftalık olarak yatırılan 100 sterlinlik değişir sermaye %100'lük bir artık değer (= 100 sterlin) üretiyor olsa, 5 haftalık devir döneminde yatırılan 500 sterlinlik değişir sermaye 500 sterlinlik bir artık değer üretir, yani iş gününün yarısı artık emekten oluşur.

500 sterlinlik değişir sermaye 500 sterlinlik artık değer üretirse, 5000 sterlin, 10 × 500 = 5000 sterlinlik bir artık değer üretir. Oysa öndelenen değişir sermaye = 500 sterlindir. Bir yıl boyunca üretilen toplam artık değerin öndelenen değişir sermayenin değer toplamına oranına yıllık artık değer oranı adını veriyoruz. Dolayısıyla örneğimizde bu oran 5000/500 = %1000'dir. Daha yakından bakarsak, bu oranın, öndelenen değişir sermayenin bir devir dönemi boyunca ürettiği artık değerin oranı ile değişir sermayenin (tüm dolaşır sermayenin devir sayısıyla aynı olan) devir sayısının çarpımına eşit olduğunu görürüz.

Bir devir dönemi boyunca öndelenen değişir sermaye örneğimizde 500 sterlindir; bu dönem boyunca üretilen artık değer de yine 500 sterlindir. Böyle olunca, bir devir dönemi için artık değer oranı = $\frac{500m}{500v}$ = %100'dür. Bu %100, bir yıl içindeki devirlerin sayısı olan 10 ile çarpıldığında, $\frac{5000m}{500v}$ = %1000 elde edilir.

Bu, yıllık artık değer oranı için geçerlidir. Belirli bir devir dönemi boyunca elde edilen artık değer kütlesi söz konusu olduğunda, bu kütle, bu dönem boyunca öndelenen değişir sermaye (burada 500 sterlin) ile artık değer oranının çarpımına, yani burada 500 × $\frac{100}{100}$ = 500 × 1 = 500 sterlindir. Öndelenen sermaye = 1500 sterlin olsaydı, aynı artık değer oranı ile, artık değer kütlesi = 1500 × $\frac{100}{100}$ = 1500 sterlin olurdu.

Yılda on devir yapan, 5000 sterlinlik bir artık değer üreten, dolayısıyla yıllık artık değer oranı = %1000 olan 500 sterlinlik değişir sermayeye Sermaye A diyeceğiz.

Şimdi varsayalım ki, 5000 sterlinlik bir başka değişir Sermaye B bütün bir yıl için (yani, burada 50 hafta için) öndeleniyor ve dolayısıyla yılda yalnızca bir devir yapıyor olsun. Ayrıca, yılın sonunda, ürünün bedelinin, ürünün hazır hâle geldiği gün ödendiğini, dolayısıyla dönüştüğü para-sermayenin aynı gün geri döndüğünü varsayalım. Dolayısıy-

la burada dolaşım dönemi = 0, devir dönemi = çalışma dönemi, yani = 1 yıldır. Bundan önceki durumda olduğu gibi burada da emek sürecinde her hafta 100 sterlinlik, dolayısıyla 50 haftada 5000 sterlinlik bir değişir sermaye bulunur. Ayrıca, artık değer oranı yine aynı, %100 olsun; yani aynı uzunluktaki iş gününün yarısı artık emekten oluşsun. 5 haftayı ele alırsak, yatırılan değişir sermaye = 500 sterlin, artık değer oranı = %100 ve dolayısıyla 5 hafta boyunca üretilen artık değer kütlesi = 500 sterlin olur. Burada sömürülen emek gücü kütlesi ve bunun sömürülme derecesi, varsayım uyarınca, Sermaye A'nınkilere tamı tamına eşittir.

Her hafta, yatırılan 100 sterlinlik değişir sermaye 100 sterlinlik bir artık değer, dolayısıyla 50 haftada yatırılan 50 × 100 = 5000 sterlinlik sermaye 5000 sterlinlik bir artık değer üretir. Bir yılda üretilen artık değer kütlesi önceki durumda olduğu gibi = 5000 sterlindir, ama yıllık artık değer oranı tümüyle farklıdır. Bu oran, yıl boyunca üretilen artık değerin öndelenen değişir sermayeye bölümüne eşittir: $\frac{5000m}{5000v}$ = %100; oysa, daha önce, Sermaye A için %1000'di.

Sermaye A'da da Sermaye B'de de her hafta 100 sterlinlik değişir sermaye harcadık; değerlenme derecesi ya da artık değer oranı da aynıdır: %100; değişir sermayenin büyüklüğü de aynıdır: 100 sterlin. Aynı nicelikte emek gücü sömürülüyor, sömürü büyüklüğü ve derecesi her iki durumda da aynı, iş günleri aynı ve gerekli emek ile artık emeğe aynı şekilde bölünüyor. Yıl boyunca kullanılan değişir sermaye tutarı aynı büyüklükte: 5000 sterlin; bu sermaye, aynı nicelikte emeği harekete geçiriyor ve bu iki eşit sermaye tarafından harekete geçirilen emek gücünden aynı nicelikte, 5000 sterlinlik artık değer sızdırıyor. Ama yine de A ve B sermayelerinin yıllık artık değer oranlarında %900'lük bir fark var.

Kuşkusuz, bu görüngü, artık değer oranının, yalnızca değişir sermaye tarafından harekete geçirilen emek gücünün kütlesine ve sömürülme derecesine değil, buna ek olarak, dolaşım sürecinden kaynaklanan, açıklanmaları mümkün olmayan etkilere bağlıymış gibi görünmesine neden olur; ve bu görüngü gerçekten de bu şekilde yorumlandı ve bu saf biçimiyle olmasa bile daha karmaşık ve örtülü biçimi (yıllık kâr oranı) içinde, [18]20'li yılların başından bu yana, Ricardo okulunda tam bir *deroute*'a [karışıklığa] yol açtı.

A ve B sermayelerini, yalnızca görünüşte değil, gerçekten tam olarak aynı koşullar altına koyduğumuzda, görüngünün tuhaflığı hemen kaybolur. Aynı koşullar, yalnızca, Değişir Sermaye B, Sermaye A gibi, aynı zaman aralığında tümüyle emek gücüne ödeme yapmak için harcanırsa var olur.

O zaman 5000 sterlinlik Sermaye B, 5 haftalığına yatırılır; hafta başına 1000 sterlin, bir yılda 50 000 sterlinlik yatırım eder. Bu durumda

artık değer de yine 50 000 sterlin olur varsayımımıza göre. Devir yapan sermaye (= 50 000 sterlin) öndelenen sermayeye (= 5 000 sterlin) bölündüğünde, devir sayısı (= 10) elde edilir. Artık değer oranı $= \frac{5000m}{5000v}$ = %100 çarpı devir sayısı = 10, yıllık artık değer oranını verir: $\frac{50\,000m}{5000v} = \frac{10}{1}$ = %1000. Demek ki, şimdi yıllık artık değer oranı A için de B için de aynı, yani %1000'dir; oysa artık değer kütlesi B için 50 000 sterlin, A için 5000 sterlindir; üretilen artık değer kütlelerinin birbirlerine oranı, şimdi, öndelenen B ve A sermaye değerlerinin birbirlerine oranı gibidir: 5000:500 = 10:1. Ama Sermaye B, aynı süre içinde, Sermaye A'nınkinin on katı büyüklüğünde bir emek gücü kütlesini harekete geçirmiştir.

Artık değeri üreten, emek sürecinde gerçekten kullanılan sermayedir ve artık değer hakkındaki verili tüm yasalar, dolayısıyla da aynı zamanda, artık değerin oranı verili olduğunda, artık değer kütlesinin, değişir sermayenin göreli büyüklüğüyle belirlendiği yasası,* bu sermaye için geçerlidir.

Emek sürecinin kendisi zamanla ölçülür. İş gününün uzunluğu (yıllık artık değer oranındaki farkı aydınlığa kavuşturmak için, Sermaye A ve Sermaye B'ye ilişkin bütün koşulları eşit saydığımız burada olduğu gibi) verili ise, çalışma haftası belirli sayıda iş gününden oluşur. Ya da, iş günü = 10 saat ve hafta = 6 gün ise, herhangi bir çalışma dönemini, örneğin buradaki beş haftalık çalışma dönemini, 300 saatlik tek bir iş günü olarak alabiliriz. Ama bu sayıyı, ayrıca, aynı emek sürecinde her gün eş zamanlı olarak birlikte çalıştırılan işçilerin sayısıyla çarpmamız gerekir. Bu sayı örneğin 10 olsa, haftalık tutar = 60 × 10 = 600 saat ve beş haftalık bir çalışma dönemi = 600 × 5 = 3000 saat olurdu. Dolayısıyla, artık değer oranı aynı büyüklükte ve iş günü aynı uzunlukta iken, eşit büyüklükte emek gücü kütleleri (aynı fiyattaki bir emek gücü çarpı işçi sayısı) aynı zaman aralığında harekete geçirilirse, eşit büyüklükte değişir sermayeler kullanılır.

Şimdi başlangıçtaki örneklerimize geri dönelim. A ve B, her iki durumda da yıl boyunca her hafta kullanılan, hafta başına 100 sterlinlik, eşit büyüklükte değişir sermayelerdir. Bundan ötürü, kullanılan ve emek sürecinde gerçekten işlev gören değişir sermayeler eşittir; oysa öndelenen değişir sermayeler eşitlikten çok uzaktır. A'da her 5 hafta için 500 sterlin öndelenmekte, her hafta bunun 100 sterlini kullanılmaktadır. B'de ilk beş haftalık dönem için 5000 sterlin öndelemek gerekmekte, ama her hafta bunun ancak 100 sterlini, bundan ötürü 5 haftada ancak 500 sterlini, yani öndelenen sermayenin $^1/_{10}$'u kullanılmaktadır. İkinci beş haftalık dönemde 4500 sterlin öndelemek gerekmekte, ama yalnızca 500 sterlin kullanılmaktadır, vb. Belirli bir zaman aralığı için öndelenen

* MEW, Band 23, s. 321-330 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 294-302]. *–Almanca ed.*

değişir sermaye, yalnızca, bu zaman aralığının emek süreci tarafından kapsanan kesimlerinde gerçekten yer alması, emek sürecinde gerçekten işlev görmesi ölçüsünde, kullanılan, yani, gerçekten işlev gören ve etkin olan değişir sermayeye dönüşür. Bunun bir bölümünün ancak ileriki bir zaman aralığında kullanılmak üzere öndelendiği ara zamanda, bu bölüm emek süreci için sanki hiç yok gibidir ve bu nedenle değer oluşumu üzerinde de artık değer oluşumu üzerinde de hiçbir etkisi yoktur. Örneğin 500 sterlinlik sermaye A'yı alalım. 5 haftalığına öndelenmiştir; ama bunun art arda her hafta emek sürecine giren kısmı 100 sterlindir. Birinci haftada $^1/_5$'i kullanılır; $^4/_5$'i, gelecek 4 haftanın emek süreçleri için elde hazır bulundurulması ve bu nedenle öndelenmesi gerekmekle birlikte, kullanılmadan öndelenmiştir.

Öndelenen ve kullanılan değişir sermaye arasındaki ilişkiyi farklılaştıran koşullar, artık değer oranı veriliyken, artık değer üretimini, yalnızca, belirli bir zaman aralığında, örneğin bir haftada, beş haftada vb. gerçekten kullanılabilen değişir sermaye niceliğini farklılaştırdıkları ölçüde ve farklılaştırmaları nedeniyle etkiler. Öndelenen değişir sermaye, kullanılmadan stokta tutulmak üzere öndelenmiş olarak kaldığı süre boyunca değil, yalnızca gerçekten kullanılması ölçüsünde ve kullanıldığı süre boyunca değişir sermaye olarak işlev görür. Ne var ki, öndelenen ve kullanılan değişir sermaye arasındaki ilişkiyi farklılaştıran koşulların hepsi, devir dönemlerinin (ya çalışma dönemindeki, ya dolaşım dönemindeki, ya da bunların her ikisindeki farkla belirlenen) farkında özetlenir. Artık değer üretiminin yasası, artık değer oranı aynı kalırken, eşit niceliklerdeki işlev gören değişir sermayelerin, eşit niceliklerde artık değer üretmesidir. Yani, Sermaye A ve Sermaye B tarafından, eşit zaman aralıklarında, eşit artık değer oranlarıyla, eşit miktarlarda değişir sermaye kullanılıyorsa, belirli bir zaman aralığı içinde kullanılan bu değişir sermayenin aynı zaman aralığı içinde öndelenen değişir sermayeye oranı ne olursa olsun, dolayısıyla da üretilen artık değerin, kullanılan değil, genel olarak öndelenen değişir sermayeye oranı ne kadar farklı olursa olsun, Sermaye A ve Sermaye B, aynı zaman aralıklarında eşit miktarlarda artık değer üretmek zorundadır. Son sözü edilen oranın farklılığı, artık değer üretimi üzerine ortaya koyulmuş bulunan yasalarla çelişmek şöyle dursun, onları doğrular ve onların kaçınılmaz bir sonucudur.

Sermaye B'nin üretim döneminin ilk beş haftalık kesimine bakalım. 5. haftanın sonunda 500 sterlin kullanılmış ve tüketilmiştir. Değer-ürün = 1000 sterlindir; dolayısıyla, $\frac{500m}{500v}$ = %100. Tıpkı Sermaye A'daki gibi. Sorunumuz henüz yalnızca artık değer üretimi ve üretilen artık değerin, üretimi sırasında öndelenen değişir sermayeye oranı iken, artık değerin

Sermaye A'da öndelenen sermayenin yanında gerçekleşmesi, Sermaye B'de ise böyle olmaması, burada henüz bizi ilgilendirmez. Buna karşılık, B'de, artık değerin, 5000 sterlinlik öndelenmiş sermayenin bu artık değerin üretimi sırasında kullanılmış ve dolayısıyla tüketilmiş olan bölümüne oranını değil, bu öndelenmiş toplam sermayenin kendisine oranını hesaplarsak, o zaman şunu elde ederiz: $\frac{500m}{5000v} = \frac{1}{10} = \%10$. Dolayısıyla, Sermaye B için %10, Sermaye A için %100, yani öncekinin on katı. Burada, eşit niceliklerde emeği, üstelik karşılığı ödenen ve ödenmeyen iki parçaya eşit şekilde bölünen emeği harekete geçirmiş bulunan eşit büyüklükteki sermayeler için artık değer oranlarının bu farklılığı, artık değer üretimi yasalarıyla çelişir, denecek olsa, bunun yanıtı basit olurdu ve olgusal ilişkilere şöyle bir göz atarak verilirdi: A örneğinde, gerçek artık değer oranı, yani 500 sterlinlik bir değişir sermaye tarafından 5 hafta boyunca üretilen artık değerin bu 500 sterlinlik değişir sermayeye oranı ifade edilir. Buna karşılık B örneğinde, artık değer üretimiyle de, artık değer oranının buna uygun düşen şekilde belirlenmesiyle de hiçbir ilgisi bulunmayan bir hesaplama yöntemi kullanılıyor. Çünkü, 500 sterlinlik bir değişir sermaye ile üretilmiş olan 500 sterlinlik artık değer, kendi üretimi sırasında öndelenen 500 sterlinlik değişir sermayeyle ilişkili olarak hesaplanmamakta, bunun yerine, $^9/_{10}$'u (= 4500 sterlini) 500 sterlinlik bu artık değerin üretimiyle tümüyle ilgisiz olan, bunun yerine ancak izleyecek 45 hafta boyunca adım adım işlev görecek olan, dolayısıyla buradaki tek tartışma konusu olan ilk 5 haftanın üretimi açısından hiç var olmayan, 5000 sterlinlik bir sermayeyle ilişkili olarak hesaplanmaktadır. Dolayısıyla, bu örnekte, A'nın ve B'nin artık değer oranlarındaki fark hiçbir sorun oluşturmaz.

B ve A sermayeleri için yıllık artık değer oranlarını karşılaştıralım şimdi. Elimizde, Sermaye B için $\frac{5000m}{5000v} = \%100$, Sermaye A için $\frac{5000m}{500v} = \%1000$ var. Ama artık değer oranlarının birbirine oranı öncekinin aynısıdır. Daha önce:

$$\frac{\text{Sermaye B'nin artık değer oranı}}{\text{Sermaye A'nın artık değer oranı}} = \frac{\%\ 10}{\%\ 100}$$ idi; şimdi:

$$\frac{\text{Sermaye B'nin yıllık artık değer oranı}}{\text{Sermaye A'nın yıllık artık değer oranı}} = \frac{\%\ 100}{\%\ 1000}$$ 'dir;

ama $\frac{\%\ 10}{\%\ 100} = \frac{\%\ 100}{\%\ 1000}$; yani yukarıdakiyle aynı oran.

Ne var ki şimdi sorun tersine dönmüştür. Sermaye B'nin yıllık artık değer oranı ($\frac{5000m}{5000v}$ = %100), üretim hakkındaki bildiğimiz yasalardan ve ona karşılık gelen artık değer oranından –artık görünüşte bile– hiçbir sapma göstermez. 5000_v, yıl boyunca öndelenmiş ve üretken biçimde tüketilmiş, 5000_m üretmiştir. Dolayısıyla artık değer oranı yukarıdaki kesirdir: $\frac{5000m}{5000v}$ = %100. Yıllık oran, gerçek artık değer oranı ile uyuşur. Demek ki, bu kez açıklanmayı gerektiren bir aykırılık gösteren, daha önce olduğu gibi Sermaye B değil, Sermaye A'dır.

Burada artık değer oranımız $\frac{5000m}{500v}$ = %1000'dir. Ne var ki, birinci durumda 500_m, yani 5 haftalık ürün, $^9/_{10}$'u kendi üretiminde kullanılmamış olan 5000 sterlinlik bir öndelenmiş sermaye üzerinden hesaplanmışken, 5000_m şimdi 500_v üzerinden, yani 5000_m'nin üretiminde gerçekten kullanılmış olan değişir sermayenin yalnızca $^1/_{10}$'u üzerinden hesaplanıyor; çünkü 5000_m, tek bir beş haftalık dönem boyunca tüketilen 500 sterlinlik bir sermayenin değil, 50 hafta boyunca üretken şekilde tüketilen 5000 sterlinlik bir değişir sermayenin ürünüdür. Birinci durumda, 5 hafta boyunca üretilen artık değer, 50 hafta için öndelenen, dolayısıyla 5 haftada tüketilenin on katı büyüklüğündeki bir sermaye üzerinden hesaplanmıştı. Şimdi, 50 hafta boyunca üretilen artık değer, 5 hafta için öndelenen, dolayısıyla 50 hafta boyunca tüketilenin onda biri büyüklüğündeki bir sermaye üzerinden hesaplanıyor.

500 sterlinlik Sermaye A, hiçbir zaman 5 haftadan uzun bir süre için öndelenmez. O, bu dönemin sonunda geri dönmüştür ve yıl boyunca on devir yaparak aynı süreci 10 kez yenileyebilir. Buradan iki sonuç çıkar.

Birincisi: A'da öndelenen sermaye, sürekli olarak bir haftanın üretim sürecinde kullanılan sermayenin yalnızca beş katıdır. Buna karşılık, 50 haftada yalnızca bir devir yapan, dolayısıyla da 50 haftalığına öndelenmesi gereken Sermaye B, kendisinin sürekli olarak bir haftalığına kullanılabilen parçalarından birinin elli katıdır. Bundan ötürü, devir zamanı, yıl boyunca üretim süreci için öndelenen sermaye ile belirli bir üretim dönemi için, örneğin bir hafta için sürekli olarak kullanılabilir olan sermaye arasındaki oranı değişikliğe uğratır. Ve bu da önümüze, 5 haftalık artık değerin bu 5 hafta boyunca kullanılan sermaye üzerinden değil, 50 hafta boyunca kullanılan, on kat büyük olan sermaye üzerinden hesaplandığı birinci durumu çıkarır.

İkincisi: Sermaye A'nın 5 haftalık devir dönemi, bir yılın yalnızca $^1/_{10}$'unu oluşturur; bundan ötürü, bir yıl, 500 sterlinlik Sermaye A'nın durmadan yeni baştan kullanıldığı böyle on devir dönemini kapsar. Kullanılan sermaye burada 5 haftalığına öndelenen sermaye ile bir yıldaki devir dönemlerinin sayısının çarpımına eşittir. Yıl boyunca kullanılan sermaye

= 500 × 10 = 5000 sterlindir. Yıl boyunca öndelenen sermaye = $\frac{5000}{10}$ = 500 sterlindir. 500 sterlin durmadan yeni baştan kullanılmakla birlikte, gerçekte, her 5 haftalık dönemde öndelenen sermaye, hiçbir zaman aynı 500 sterlini aşmaz. Öte yandan, Sermaye B'de, 5 hafta boyunca yalnızca 500 sterlinin kullanılmasına ve bu 5 hafta için öndelenmesine karşın, devir dönemi burada 50 hafta olduğundan, yıl boyunca kullanılan sermaye, her bir 5 haftalık dönem için değil, 50 hafta için öndelenen sermayeye eşittir. Ama üretilen yıllık artık değer kütlesi, artık değer oranı veriliyken, yıl boyunca öndelenen sermayeyle değil, yıl boyunca kullanılan sermayeyle orantılı olur. Dolayısıyla bu kütle, yılda bir devir yaptırılan 5000 sterlinlik sermaye için, yılda on devir yaptırılan 500 sterlinlik sermaye için olduğundan daha büyük değildir ve bu kadar büyük olmasının tek nedeni de, yılda bir devir yaptırılan sermayenin, yılda on devir yaptırılan sermayenin on katı büyüklüğünde olmasıdır.

Yıl boyunca devir yaptırılan değişir sermaye (dolayısıyla yıllık ürünün parçası ya da aynı zamanda yıllık harcamanın buna eşit olan parçası), yıl boyunca gerçekten kullanılan, üretken şekilde tüketilen değişir sermayedir. Dolayısıyla buradan çıkan sonuç, bir yılda devir yaptırılan Değişir Sermaye A ile bir yılda devir yaptırılan Değişir Sermaye B aynı büyüklükteyse ve bunlar aynı değerlenme koşulları altında kullanılıyorsa, dolayısıyla artık değer oranı her ikisi için aynıysa, bir yılda üretilen artık değer kütlesinin de her ikisi için aynı olmak zorunda olmasıdır; dolayısıyla, kullanılan sermaye kütleleri aynı olduğundan, bir yıl için hesaplanan artık değer oranı da, bu oranın $\frac{\text{Bir yılda üretilen artık değer kütlesi}}{\text{Bir yılda devir yaptırılan değişir sermaye}}$ ile ifade edilmesi ölçüsünde, aynı olmak zorundadır. Ya da, genel bir ifadeyle: Devir yaptırılan değişir sermayelerin göreli büyüklükleri ne olursa olsun, bunların yıl boyunca ürettiği artık değerlerin oranı, ilgili sermayelerin ortalama dönemlerde elde ettikleri artık değer oranlarıyla (örneğin bir haftalık ya da bir günlük ortalamalarla) belirlenir.

Artık değer üretimi ve artık değer oranının belirlenmesi hakkındaki yasalardan çıkan tek sonuç budur.

Şimdi yeniden $\frac{\text{Bir yılda devir yaptırılan sermaye}}{\text{Öndelenen sermaye}}$ oranının ifade ettiği şeyin ne olduğu üzerinde duralım (daha önce söylediğimiz gibi, yalnızca değişir sermayeyi dikkate alıyoruz). Bölme işleminin sonucu, bir yıl içinde öndelenen sermayenin devir sayısını gösterir.

Sermaye A için, $\frac{\text{5000 sterlinlik, bir yılda devir yaptırılan sermaye}}{\text{500 sterlinlik, öndelenen sermaye}}$; Sermaye B için, $\frac{\text{5000 sterlinlik, bir yılda devir yaptırılan sermaye}}{\text{5000 sterlinlik, öndelenen sermaye}}$ oranlarını elde ederiz.

Her iki oranda da pay, öndelenen sermaye ile devir *sayısının* çarpımını ifade eder; A için 500 × 10, B için 5000 × 1. Ya da, öndelenen sermaye, bir yıl üzerinden hesaplanan devir *zamanının* tersi ile çarpılabilir. Devir

zamanı A için $^1/_{10}$ yıldır; devir zamanının tersi $\frac{10}{1}$'dir; dolayısıyla $500 \times \frac{10}{1} = 5000$; B için $5000 \times \frac{1}{1} = 5000$. Payda, devir yaptırılan sermaye ile devir *sayısının* tersinin çarpımını ifade eder; A için $5000 \times \frac{1}{10}$, B için $5000 \times \frac{1}{1}$.

Devir yaptırılan sermayelerin kendileri eşit olduğundan ve aynı şekilde bunların değerlenme oranları da eşit olduğundan, bir yıl içinde devir yaptırılan her iki değişir sermaye tarafından harekete geçirilen emek kütleleri (karşılığı ödenen ve ödenmeyen emek toplamları) burada eşittir.

Bir yıl içinde devir yaptırılan değişir sermayenin öndelenen değişir sermayeye oranı şunları gösterir: 1. Öndelenecek olan sermayenin belirli bir çalışma döneminde kullanılan değişir sermayeye oranı. Devir sayısı, A'da olduğu gibi 10 ise ve bir yıl 50 hafta olarak alınırsa, devir zamanı 5 hafta olur. Bu 5 hafta için değişir sermayenin öndelenmesi gerekir ve 5 haftalığına öndelenen sermaye bir haftada kullanılan değişir sermayenin 5 katı olmalıdır. Yani, bir hafta içinde, öndelenen sermayenin (burada 500 sterlin) yalnızca $^1/_5$'i kullanılabilir. Buna karşılık, devir sayısının $\frac{1}{1}$ olduğu sermaye B'de, devir zamanı = 1 yıl = 50 haftadır. Dolayısıyla öndelenen sermayenin bir haftada kullanılan sermayeye oranı 50:1'dir. A için ne oluyorsa B için de aynı şey olsaydı, B her hafta 100 sterlin yerine 1000 sterlin yatırmak zorunda kalırdı. – 2. Buradan, aynı nicelikte değişir sermayeyi, dolayısıyla da artık değer oranı veriliyken aynı nicelikte (karşılığı ödenen ve ödenmeyen) emeği harekete geçirmek ve bundan ötürü de yıl boyunca aynı nicelikte artık değer üretmek için, B'de, A'da kullanılanın on katı büyüklüğündeki bir sermayenin (5000 sterlin) kullanılmış olduğu sonucu çıkar. Gerçek artık değer oranı, belirli bir süre içinde kullanılan değişir sermayenin aynı süre içinde üretilen artık değere oranından; ya da bu süre boyunca kullanılan değişir sermayeyi harekete geçiren karşılığı ödenmeyen emek kütlesinden başka bir şeyi ifade etmez. Değişir sermayenin, kullanılmadığı süre içinde öndelenen bölümüyle ve dolayısıyla, dolaşır sermayenin belirli bir zaman aralığı içinde öndelenen bölümüyle aynı dönemde kullanılan bölümü arasındaki, farklı sermayeler için devir dönemi tarafından değiştirilen ve farklılaştırılan oranla kesinlikle hiçbir ilgisi yoktur.

Buraya dek açıklananlardan çıkan asıl sonuç şudur: Yıllık artık değer oranı, emeğin sömürülme derecesini ifade eden gerçek artık değer oranıyla yalnızca bir durumda çakışır; bu durum da, öndelenen sermayenin yılda yalnızca bir devir yaptığı, bundan ötürü, öndelenen sermayenin yıl boyunca devir yaptırılan sermayeye eşit olduğu, dolayısıyla, yıl boyunca üretilen artık değer kütlesinin bu üretim için yıl boyunca kullanılan sermayeye oranının, yıl boyunca üretilen artık değer kütlesinin yıl boyunca öndelenen sermayeye oranıyla çakıştığı ve özdeş olduğu durumdur.

A) Yıllık artık değer oranı, $\frac{\text{Bir yıl boyunca üretilen artık değer kütlesi}}{\text{Öndelenen değişir sermaye}}$'ye eşittir. Ama, yıl boyunca üretilen artık değer kütlesi, gerçek artık değer oranının, bu artık değerin üretiminde kullanılan değişir sermayeyle çarpımına eşittir. Yıllık artık değer kütlesinin üretiminde kullanılan sermaye, öndelenen sermaye ile bunun devirlerinin sayısının (n) çarpımına eşittir. Bu yüzden A formülü şuna dönüşür:

B) Yıllık artık değer oranı, $\frac{\text{Gerçek artık değer oranı} \times \text{öndelenen değişir sermaye} \times n}{\text{öndelenen değişir sermaye}}$'ye eşittir. Örneğin, Sermaye B için $\frac{\%100 \times 5000 \times 1}{5000}$ ya da %100'dür. Yalnızca n = 1 olduğunda, yani öndelenen sermaye yılda yalnızca bir devir yapıyorsa, dolayısıyla yıl boyunca kullanılan ya da devir yaptırılan sermayeye eşitse, yıllık artık değer oranı gerçek artık değer oranına eşittir.

Yıllık artık değer oranını M′, gerçek artık değer oranını m′, öndelenen değişir sermayeyi v, devir sayısını n ile gösterirsek, $M' = \frac{m'vn}{v} = m'n$; dolayısıyla, M′= m′n, ve yalnızca n = 1 ise, M′ = m′ × 1 = m′ olur.

Dahası var: Yıllık artık değer oranı her zaman = m′n; yani, bir devir döneminde bu dönem boyunca tüketilen değişir sermaye tarafından üretilen artık değerin gerçek oranının, bu değişir sermayenin bir yıl içindeki devir sayısı ile ya da (aynı şey demek olan) kendisinin bir yıl üzerinden hesaplanan devir *zamanı*nın tersi ile çarpımına eşittir. (Değişir sermaye bir yılda on devir yaparsa, onun devir zamanı = $\frac{1}{10}$ yıl olur; dolayısıyla tersine çevrilmiş devir zamanı = $\frac{10}{1}$ = 10.)

Dahası var: n = 1 ise, M′ = m′ olur. n, 1'den büyükse, yani öndelenen sermaye yılda birden fazla devir yapıyorsa ya da devir yaptırılan sermaye öndelenen sermayeden büyükse, M′, m′'nden büyüktür.

Son olarak, n, 1'den küçükse, yani, yıl boyunca devir yaptırılan sermaye öndelenen sermayenin yalnızca bir bölümüyse, dolayısıyla devir dönemi bir yıldan uzun sürüyorsa, M′, m′'nden küçüktür.

Bu son durum üzerinde biraz daha duralım.

Devir dönemini 55 haftaya çıkarmak dışında, daha önceki örneğimizin bütün varsayımlarını koruyoruz. Emek süreci, her hafta 100 sterlinlik, dolayısıyla devir dönemi için 5500 sterlinlik değişir sermaye gerektirir ve her hafta 100_m üretir; demek ki m′ daha önce olduğu gibi %100'dür. Burada devir sayısı n = $\frac{50}{55} = \frac{10}{11}$; çünkü devir zamanı $1 + {}^1/_{10}$ yıl (50 haftalık yıl) = $\frac{11}{10}$ yıldır.

$M' = \frac{\%100 \times 5500 \times \frac{10}{11}}{5500} = 100 \times \frac{10}{11} = \frac{1000}{11} = \%90\ \frac{10}{11}$, yani %100'den küçüktür. Gerçekten de, yıllık artık değer oranı %100 olsaydı, 5500_v bir yılda 5500_m üretmek zorunda olurdu; oysa bunun için $\frac{11}{10}$ yıl gerekir. 5500_v bir yılda yalnızca 5000_m üretmektedir, dolayısıyla yıllık artık değer oranı = $\frac{5000m}{5500v} = \frac{10}{11} = \%90\ \frac{10}{11}$.

Bu nedenle, yıllık artık değer oranı, ya da yıl boyunca üretilen artık değer ile (yıl boyunca *devir yaptırılan* değişir sermayeden farklı olarak) *öndelenen* toplam değişir sermaye arasındaki karşılaştırma, salt öznel bir karşılaştırma değil, sermayenin gerçek hareketinin yol açtığı bir karşılaştırmadır. Sermaye A'nın sahibi için, öndelemiş olduğu 500 sterlinlik değişir sermaye ve ayrıca 5000 sterlinlik artık değer yılın sonunda geri dönmüştür. Onun öndelediği sermayenin büyüklüğünü, yıl boyunca kullanmış olduğu sermaye kütlesi değil, dönemsel olarak ona geri dönen sermaye kütlesi ifade eder. Sermayenin yıl sonunda kısmen üretim stoku kısmen meta-sermaye ya da para-sermaye olarak var olup olmadığının ve bu farklı bölümlere hangi oranlarla dağıldığının gündemimizdeki sorunla hiçbir ilgisi yoktur. Sermaye B'nin sahibi için, öndelenmiş sermayesi olan 5000 sterlin ve buna ek olarak 5000 sterlinlik artık değer geri dönmüştür. Sermaye C'nin (son olarak ele alınan 5500 sterlinlik sermayenin) sahibi için, yıl boyunca 5000 sterlinlik artık değer üretilmiş (5000 sterlin yatırılmıştır ve artık değer oranı %100'dür), ama henüz ne öndelenmiş sermayesi ne de üretilmiş artık değeri geri dönmüştür.

M´ = m´n, bir devir dönemi boyunca kullanılan değişir sermaye için geçerli olan artık değer oranının, yani,

$$\frac{\text{Bir devir döneminde üretilen artık değer kütlesi}}{\text{Bir devir döneminde kullanılan değişir sermaye}}$$

oranının, öndelenen değişir sermayenin devir dönemlerinin ya da yeniden üretim dönemlerinin sayısıyla, bu sermayenin devresini yenilediği dönemlerin sayısıyla çarpılması gerektiğini ifade eder.

Daha önce, I. Kitap, Bölüm 4'te (Paranın Sermayeye Dönüşümü) ve ardından Bölüm 21'de (Basit Yeniden Üretim) görülmüştü ki, sermaye değeri, kendi devresinin çeşitli evrelerinden geçtikten sonra yeniden kendi çıkış noktasına, üstelik artık değerle zenginleşmiş olarak geri dönerek, genel olarak, harcanmış değil öndelenmiş olur. Bu, onu öndelenmiş olarak karakterize eder. Onun çıkış noktasından geri dönüş noktasına dek geçen zaman, onun öndelenmesine konu olan zamandır. Sermaye değerinin geçtiği ve onun öndelenmesinden geri dönmesine dek geçen zamanla ölçülen tüm devre, bu sermaye değerinin devrini ve bu devrin süresi de bir devir dönemini oluşturur. Bu dönem sona erip devre tamamlandığında, aynı sermaye değeri aynı devreyi yeni baştan başlatabilir, dolayısıyla da yeni baştan kendisini değerlendirebilir, artık değer yaratabilir. A'da olduğu gibi, değişir sermaye yılda on devir yapar-

sa, bir yıl boyunca aynı sermaye öndeliğiyle bir devir döneminin karşılığı olanın on katı büyüklüğündeki bir artık değer kütlesi yaratılır.

Kapitalist toplum açısından bakıldığında öndeliğin ne tür bir doğaya sahip olduğuna açıklık kazandırmak gerekiyor.

Yıl boyunca on devir yapan Sermaye A, yıl boyunca on kez öndelenir. Her yeni devir dönemi için yeniden öndelenir. Ama aynı zamanda, A, yıl boyunca, hiçbir zaman 500 sterlinlik aynı sermaye değerinden fazlasını öndelemez ve gerçekte, incelediğimiz üretim süreci için hiçbir zaman 500 sterlinden fazlasına sahip olmaz. Bu 500 sterlin bir devreyi tamamlar tamamlamaz, A aynı devreyi yeniden başlatır; sermaye, doğası gereği, sermaye karakterini, tam da yinelenen üretim süreçlerinde sürekli olarak işlev görerek korur. Ayrıca, hiçbir zaman 5 haftayı aşan bir süre için öndelenmez. Devir daha uzun sürerse, bu sermaye yetmez. Devir kısalırsa, sermayenin bir bölümü fazlalık durumuna gelir. 500 sterlinlik on sermaye değil, birbirini izleyen zaman aralıklarında on kez 500 sterlinlik *bir* sermaye öndelenir. Bu nedenle, yıllık artık değer oranı, on kez öndelenen 500 sterlinlik bir sermaye ya da 5000 sterlin üzerinden değil, bir kez öndelenen 500 sterlinlik bir sermaye üzerinden hesaplanır; tıpkı, on kez dolaştığı ve 10 talerlik işlev gördüğü hâlde, 1 talerin hiçbir zaman dolaşımda bulunan bir tek talerden fazlasını temsil etmemesi örneğinde olduğu gibi. O, her el değişiminden sonra girdiği kesede eskisi gibi 1 talerlik aynı özdeş değerde olur.

Aynı şekilde, Sermaye A, her geri dönüşünde ve aynı zamanda yılın sonundaki geri dönüşünde, sahibinin hep aynı 500 sterlinlik sermaye değeriyle iş gördüğünü gösterir. Bu nedenle her seferinde ona geri gelen para da yalnızca 500 sterlindir. Onun öndelenen sermayesi bu nedenle hiçbir zaman 500 sterlinden fazla değildir. Bu yüzden, öndelenen 500 sterlinlik sermaye, yıllık artık değer oranını ifade eden kesrin paydasını oluşturur. Bu oran için yukarıdaki formülümüz şuydu: $M' = \frac{m'vn}{v} = m'n$. Gerçek artık değer oranı ($m' = \frac{m}{v}$), artık değer kütlesinin, onu üretmiş olan değişir sermayeye bölümüne eşit olduğundan, m'n'de m''nün değerini, yani $\frac{m}{v}$'yi yerine koyabiliriz ve o zaman diğer formülü elde ederiz: $M' = \frac{mn}{v}$.

Ne var ki, 500 sterlinlik sermaye, on devir yapmasıyla ve dolayısıyla öndelenmesinin on kez yenilenmesiyle, tıpkı yılda on kez dolaşan 500 adet 1 talerin, yılda yalnızca bir kez dolaşan 5000 adet 1 talerin gördüğü işlevin aynısını görmesi örneğinde olduğu gibi, on katı büyüklüğündeki bir sermayenin, yani 5000 sterlinlik bir sermayenin işlevini yerine getirir.

II. Tek Bir Değişir Sermayenin Devri

"Üretim sürecinin toplumsal biçimi ne olursa olsun, bu sürecin sürekli olması ya da periyodik olarak sürekli aynı aşamalardan yeniden geçmesi zorunludur. ... Bu nedenle, bir bütün oluşu ve bir akış hâlinde durmadan yenilenişi açısından bakıldığında, her toplumsal üretim süreci aynı zamanda bir yeniden üretim sürecidir. ... Sermaye değerindeki dönemsel artış olarak, yani süreç içinde bulunan sermayenin dönemsel meyvesi olarak, artık değer, sermayeden doğan bir *gelir* biçimini alır." (I. Kitap, Bölüm 21, s. 588, 589.*)

Örneğimizde Sermaye A'nın her biri beş haftalık 10 devir dönemi var; birinci devir döneminde 500 sterlinlik değişir sermaye öndelenir; yani, birinci devir döneminin sonunda emek gücüne 500 sterlinin harcanacağı şekilde, her hafta 100 sterlin emek gücüne çevrilir. Başlangıçta öndelenen toplam sermayenin bir bölümü olan bu 500 sterlin, sermaye olmaktan çıkmıştır. Bu 500 sterlin ücretler için harcanmıştır. İşçilerse bu 500 sterlini geçim araçlarını satın almak için harcar, dolayısıyla 500 sterlin değerinde geçim aracı tüketir.Yani bu değerdeki bir meta kütlesi yok olmuştur (işçinin örneğin para vb. olarak tasarruf ettikleri de sermaye değildir.) Bu meta kütlesi, işçinin emek gücünü, yani kapitalistin vazgeçilmez bir aracını iş görebilecek durumda tutması bir yana bırakıldığında, üretken olmayan bir şekilde işçi için tüketilmiştir. – Ama ikincisi, bu 500 sterlin kapitalist için aynı değerde (ya da fiyatta) emek gücüne çevrilmiştir. Emek gücü onun tarafından emek sürecinde üretken şekilde tüketilir. 5 haftanın sonunda ortaya 1000 sterlinlik bir değer-ürün çıkar. Bunun yarısı, 500 sterlin, emek gücü satın almak için harcanan değişir sermayenin yeniden üretilen değeridir. Öteki yarısı, 500 sterlin, yeni üretilen artık değerdir. Ama sermayenin bir bölümünün kendisine çevrilerek değişir sermayeye dönüştüğü beş haftalık emek gücü de, üretken şekilde olsa bile, harcanmış, tüketilmiştir. Dün etkin olan emek, bugün etkin olanın aynısı değildir. Onun değeri artı kendisi tarafından yaratılan artık değer, şimdi, emek gücünün kendisinden farklı bir şeyin, bir ürünün değeri olarak var olur. Ama böylece, ürünün paraya dönüştürülmesiyle, onun öndelenen değişir sermayenin değerine eşit olan değer parçası, yeni baştan emek gücüne çevrilebilir ve dolayısıyla yeni baştan değişir sermaye olarak işlev görebilir.Yeniden üretilmekle kalmayıp aynı zamanda yeniden para biçimine dönüştürülen sermaye değeriyle aynı işçilerin, yani aynı emek gücü taşıyıcılarının çalıştırılıyor olması, hiçbir

* MEW, Band 23, s. 591, 592 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 547, 548]. *–Almanca ed.*

şeyi değiştirmez. Kapitalistin ikinci devir döneminde eskileri yerine yeni işçiler kullanması mümkündür.

Demek ki, gerçekte, beşer haftalık 10 devir döneminde, ücretler için, art arda, 500 sterlinlik değil 5000 sterlinlik bir sermaye harcanıyor ve bu ücretler de işçiler tarafından yeniden geçim araçlarına harcanıyor. Bu şekilde öndelenen 5000 sterlinlik sermaye tüketilmiştir. Artık mevcut değildir. Öte yandan, 500 sterlin değil 5000 sterlin değerinde emek gücü art arda üretim sürecine dâhil ediliyor ve kendi değerini (= 5000 sterlin) yeniden üretmekle kalmayıp, fazladan 5000 sterlinlik bir artık değer de üretiyor. İkinci devir döneminde öndelenen 500 sterlinlik değişir sermaye, birinci devir döneminde öndelenmiş olan 500 sterlinlik sermayeyle özdeş değildir. Birinci devir döneminde öndelenmiş olan sermaye tüketilmiş, ücretler için harcanmıştır. Ama o, birinci devir döneminde meta biçiminde üretilmiş ve yeniden para biçimine dönüştürülmüş olan 500 sterlinlik bir yeni değişir sermaye ile *yerine koyulmuştur*. Demek ki, 500 sterlinlik bu yeni para-sermaye, birinci devir döneminde üretilen yeni meta kütlesinin para biçimidir. Kapitalistin elinde yeniden 500 sterlinlik bir özdeş para tutarının bulunması, yani, artık değer bir yana bırakıldığında, elinde tam olarak başlangıçta öndelediği kadar para-sermayenin bulunması, onun yeni üretilmiş bir sermayeyle iş görmesi durumunu perdeler. (Meta-sermayenin değişmez sermaye parçalarını yerlerine koyan öteki değer bileşenlerine gelince, bunların değeri yeni üretilmemiş, yalnızca bu değerin içinde var olduğu biçim değişmiştir.) – Üçüncü devir dönemini ele alalım. Üçüncü kez öndelenen 500 sterlinlik sermayenin eski bir sermaye değil, yeni üretilmiş bir sermaye olduğu açıktır; çünkü, bu sermaye, birinci devir döneminde değil, ikinci devir döneminde üretilen meta kütlesinin, yani, bu meta kütlesinin, değeri öndelenen değişir sermayenin değerine eşit olan bölümünün para biçimidir. Birinci devir döneminde üretilen meta kütlesi satılmıştır. Bunun, öndelenen sermayenin değerinin değişen bölümüne eşit olan değer parçası, ikinci devir döneminin yeni emek gücüne çevrilmiş ve yeni bir meta kütlesi üretmişti. Bu sonuncusunun bir değer parçası da üçüncü devir döneminde öndelenen 500 sterlinlik sermayeyi oluşturur.

On devir dönemi boyunca aynı şekilde sürüp gider. Aynı süre boyunca beş haftada bir yeni üretilmiş meta kütleleri (bunların değeri de, değişir sermayeyi yerine koymaları ölçüsünde, değişmez dolaşır sermaye parçasında olduğu gibi yeniden görünmekle kalmaz, yeni üretilir), üretim sürecine durmadan yeni emek gücü katmak için piyasaya sürülür.

Demek ki, öndelenen 500 sterlinlik değişir sermayenin on devir yapmasıyla ulaşılan şey, bu 500 sterlinlik sermayenin on kat daha üretken

bir şekilde tüketilebilmesi ya da 5 haftaya yeten bir değişir sermayenin 50 hafta boyunca kullanılabilmesi değil. Bunların yerine, 50 haftada 10 × 500 sterlin tutarında değişir sermaye kullanılır, 500 sterlinlik sermaye her seferinde yalnızca 5 haftaya yeter ve 5 haftanın sonunda 500 sterlinlik yeni üretilmiş bir sermayeyle yerine koyulması gerekir. Sermaye A için de, Sermaye B için de aynısı geçerlidir. Ama fark da burada başlar.

5 haftalık birinci zaman aralığının sonunda A gibi B'den de 500 sterlinlik bir değişir sermaye öndelenmiş ve harcanmıştır. Bu sermayenin değeri, A tarafından olduğu gibi B tarafından da emek gücüne çevrilmiş ve bu emek gücünün yeni yarattığı ürünün değerinin, öndelenen 500 sterlinlik değişir sermayenin değerine eşit olan bölümüyle yerine koyulmuştur. Emek gücü, A için olduğu gibi B için de, harcanan 500 sterlinlik değişir sermayenin değerini aynı tutardaki bir yeni değerle yerine koymakla kalmaz, (varsayımımız uyarınca aynı büyüklükte olan) bir artık değer ekler.

Ne var ki, B'de öndelenen değişir sermayenin yerine geçen ve değerine bir artık değer ekleyen değer-ürün, yeni baştan üretken ya da değişir sermaye olarak işlev görebileceği biçimde bulunmaz. A'da bu biçimde bulunur. B'de ise, yılın sonuna dek, ilk 5 haftada ve ardından birbirlerini izleyen her bir 5 haftada harcanan değişir sermaye, yeni üretilen değer artı artık değer ile yerine koyulmakla birlikte, yeni baştan üretken ya da değişir sermaye olarak işlev görebileceği biçimde bulunmaz. Onun *değeri*, bir yeni değer ile yerine koyulur, dolayısıyla yenilenir, ama onun değer *biçimi* (burada mutlak değer biçimi, onun para biçimi) yenilenmiş değildir.

Birinci zaman aralığı için olduğu gibi ikinci 5 haftalık zaman aralığı (ve yıl boyunca birbirlerini izleyen her bir 5 hafta) için de, bir başka 500 sterlinin yine aynı şekilde elde hazır bulunması gerekir. Dolayısıyla, kredi ilişkileri yok sayıldığında, 5000 sterlinin, ancak yıl içinde adım adım gerçekten harcanacak, emek gücüne çevrilecek olmasına karşın, yılın başında öndelenmiş gizil para-sermaye olarak elde hazır bulunması gerekir.

Buna karşılık A'da, devre, yani öndelenen sermayenin devri tamamlandığından, eskisini yerine koyan değer, daha ilk 5 haftanın bitiminde, ikinci bir 5 hafta için harekete yeni emek gücü sokabilecek biçimde, kendisinin başlangıçtaki para biçiminde bulunur.

B'de olduğu gibi A'da da, 5 haftalık ikinci dönemde yeni emek gücü tüketilir ve bu emek gücüne ücret ödemek için 500 sterlinlik yeni bir sermaye harcanır. İşçilerin bedelleri ilk 500 sterlinle ödenen geçim araçları yok olup gitmiştir; her durumda, bunların karşılığı olan değer, kapita-

listin elinden çıkıp kaybolmuştur. İkinci 500 sterlinle yeni emek gücü satın alınır, piyasadan yeni geçim araçları çekilir. Kısacası, eskisi değil, 500 sterlinlik yeni bir sermaye harcanır. Ne var ki, A'da bu 500 sterlinlik yeni sermaye, daha önce harcanan 500 sterlini yerine koyan yeni üretilmiş değerin para biçimidir. Eskisini yerine koyan bu değer, B'de, değişir sermaye olarak işlev göremeyeceği bir biçimde bulunur. Bu değer vardır, ama değişir sermaye biçiminde değildir. Bundan ötürü, üretim sürecinin izleyen 5 hafta boyunca sürmesi için, elde 500 sterlinlik bir ek sermayenin, burada vazgeçilmez olan para biçiminde hazır bulunması ve öndelenmesi gerekir. Böylece, 50 hafta boyunca A tarafından da, B tarafından da aynı nicelikte değişir sermaye harcanır, aynı nicelikte emek gücü satın alınır ve kullanılır. Ancak, bu emek gücü, B'de onun kendi toplam değeri (= 5000 sterlin) büyüklüğündeki bir öndelenen sermaye ile ödenmek zorundadır. A'da bu ödemeler art arda, her bir 5 hafta boyunca üretilen ve her bir 5 hafta için öndelenen 500 sterlinlik sermayeyi yerine koyan değerin sürekli olarak para biçiminde yenilenmesiyle gerçekleştirilir. Demek ki bu durumda, hiçbir zaman, 5 hafta için gerekenden, yani, ilk 5 hafta için öndelenen 500 sterlinlik sermayeden daha büyük bir para-sermaye öndelenmez. Bu 500 sterlin, bütün yıla yeter. Bundan ötürü, emeğin sömürülme derecesi aynıyken, gerçek artık değer oranı aynıyken, A'nın ve B'nin yıllık artık değer oranlarının, yıl boyunca aynı nicelikte emek gücünü harekete geçirmek için öndelenmeleri gerekmiş olan değişir para-sermayelerin büyüklükleri ile ters orantılı olmaları gerektiği açıktır. A: $\frac{5000m}{500v}$ = %1000 ve B: $\frac{5000m}{5000v}$ = %100. Ama, 500_v:5000_v = 1:10 = %100:%1000.

Ayrım, devir dönemlerinin, yani, belirli bir süre için kullanılan değişir sermayeyi yerine koyan değerin yeni baştan sermaye, dolayısıyla yeni sermaye olarak işlev görebildiği dönemlerin farklılığından kaynaklanır. Aynı dönem boyunca kullanılan değişir sermayenin değer olarak yerine koyulması B'de de A'da olduğu gibi olur. Aynı dönem boyunca üretilen ek artık değer de aynı olur. Ama B'de, her 5 haftada bir 500 sterlinlik bir değerin yerine koyulmasına ve 500 sterlinlik bir artık değerin ortaya çıkmasına karşın, eskisini yerine koyan bu değer, para biçiminde bulunmadığından, henüz yeni bir sermaye oluşturmaz. A'da ise eski sermaye değeri bir yenisiyle yerine koyulmakla kalmamış, yine para biçimini almış, dolayısıyla işlevini yerine getirebilecek olan yeni bir sermaye olarak yerine koyulmuştur.

Eskisini yerine koyan değerin paraya ve dolayısıyla değişir sermayenin öndelendiği biçime daha erken ya da daha geç dönüştürülmesi, kuşkusuz, artık değer üretiminin kendisi için hiç önemi olmayan bir

durumdur. Artık değer üretimi, kullanılan değişir sermayenin büyüklüğüne ve emeğin sömürülme derecesine bağlıdır. Ne var ki, söz konusu farklılık, yıl boyunca belirli bir nicelikte emek gücünü harekete geçirmek için öndelenmesi gereken para-sermayenin büyüklüğünü değiştirir ve dolayısıyla yıllık artık değer oranını belirler.

III. Toplumsal Açıdan Bakıldığında, Değişir Sermayenin Devri

Soruna bir an için toplum açısından bakalım. Bir işçinin haftalık ücreti 1 sterlin, iş günü = 10 saat olsun. A'da da B'de de yıl boyunca 100 işçi çalıştırılıyor (100 işçi için haftada 100 sterlin, 5 haftada 500 sterlin ve 50 haftada 5000 sterlin eder) ve her biri 6 günden oluşan her hafta boyunca 60 saat çalışıyor. Böylece 100 işçi haftada 6000 saat, 50 haftada 300 000 saat çalışır. A ve B bu emek gücüne el koymuştur ve dolayısıyla toplum tarafından başka hiçbir şey için harcanamaz. Demek ki buraya dek durum toplumsal olarak A için de B için de aynıdır. Ayrıca A'da da, B'de de her 100 işçi yılda 5000 sterlinlik bir ücret elde eder (yani 200 işçi birlikte 10 000 sterlin) ve toplumdan bu tutarda geçim aracı çekerler. Buraya dek durum, toplumsal olarak A ve B için yine aynıdır. Her ikisinde de işçilerin ücretleri haftalık olarak ödendiğinden onlar da geçim araçlarını toplumdan her hafta çeker ve bunların parasal eş değerini yine aynı şekilde haftadan haftaya dolaşıma sürerler. Ama fark burada başlar.

Birincisi. A'daki işçinin dolaşıma soktuğu para, B'deki işçi için olduğu gibi, yalnızca onun kendi emek gücünün değerinin para biçimi (gerçekte, zaten harcanmış olan emeğinin değeri için bir ödeme aracı) değildir; işin başlamasından sonraki daha ikinci devir döneminden itibaren hesaplanmak üzere, onun ikinci devir dönemindeki emeğine ödeme yapmak için, onun birinci devir dönemindeki *kendi değer-ürününün* para biçimi (= emek gücünün artı artık emeğin fiyatı) kullanılır. B'de durum farklıdır. Gerçi işçi bakımından burada para, onun tarafından daha önce yapılmış olan iş için bir ödeme aracıdır; ama, bu yapılmış bulunan iş, onun altına çevrilmiş olan değer-ürünü (onun tarafından üretilmiş olan değerin para biçimi) ile ödenmez. Bu durum ancak, B işçisine, onun bir önceki yıla ait olan altına çevrilmiş değer-ürünü ile ödeme yapılan ikinci yıldan itibaren ortaya çıkabilir.

Sermayenin devir dönemi ne denli kısa olursa, dolayısıyla sermayenin yıl boyunca yeniden üretildiği zaman aralıkları ne denli kısalırsa, sermayesinin kapitalist tarafından başlangıçta para biçiminde öndelenen değişir bölümü, işçi tarafından bu değişir sermayeyi yerine koymak

için yaratılan (ayrıca artık değer içeren) değer-ürünün para biçimine o denli çabuk dönüşür; dolayısıyla kapitalistin kendi fonlarından para öndelemek zorunda olacağı süre o denli kısa, ve genel olarak öndeleyeceği sermaye, verili üretim ölçeğine oranla, o denli küçük olur; ve işçiyi o denli sık bir şekilde onun kendi değer-ürününün para biçimiyle sürekli yeniden satın alabileceğinden ve emeğini harekete geçirebileceğinden, artık değer oranı veriliyken bir yıl boyunca elde edeceği artık değer kütlesi görece o denli büyük olur.

Üretim ölçeği veriliyken, devir döneminin kısalması oranında, öndelenen değişir para-sermayenin (ve genel olarak dolaşır sermayenin) mutlak büyüklüğü azalır ve yıllık artık değer oranı büyür. Öndelenen sermaye veriliyken üretimin ölçeği büyür, dolayısıyla artık değer oranı veriliyken bir devir döneminde yaratılan mutlak artık değer kütlesi, yeniden üretim dönemlerinin kısalmasının ürünü olarak yıllık artık değer oranının yükselmesiyle eş zamanlı olarak büyür. Genel olarak buraya kadarki incelemelerden çıkan bir sonuç, aynı nicelikte üretken dolaşır sermayeyi ve aynı nicelikte emeği aynı emek sömürüsü derecesiyle harekete geçirmek için, devir dönemlerinin farklı büyüklüklerine bağlı olarak, çok farklı niceliklerde para-sermayenin öndelenmesi gerektiğidir.

İkincisi (ve birinci ayrımla bağlantılı olarak), A işçisi gibi B işçisi de satın aldığı geçim araçları için, onun elinde dolaşım aracına dönüşmüş bulunan değişir sermaye ile ödeme yapar. O, piyasadan, örneğin buğday çekmekle kalmaz, onun yerine para cinsinden bir eş değer de koyar. Ama B işçisinin geçim araçlarına ödeme yapmak ve onları piyasadan çekmek için kullandığı para, A işçisinde olduğu gibi, yıl içinde kendisi tarafından piyasaya sürülen bir değer-ürünün para biçimi olmadığından, geçim araçlarının satıcısına para sağlamakla birlikte, A'da olduğu gibi, satıcının eline geçen parayla satın alabileceği, üretim araçları olsun geçim araçları olsun herhangi bir meta sağlamaz. Bundan ötürü, piyasadan emek gücü, bu emek gücü için geçim aracı, B'de kullanılan emek araçları biçiminde sabit sermaye ve üretim maddeleri çekilir ve bunları yerine koymak için piyasaya para cinsinden bir eş değer sürülür; ama üretken sermayenin yıl boyunca piyasadan çekilen maddi ögelerini yerine koymak için piyasaya hiçbir ürün sürülmez. Toplumu kapitalist değil komünist bir toplum olarak düşünürsek, ilk olarak para-sermaye tümüyle ortadan kalkar ve dolayısıyla onunla birlikte gelen işlemlerin maskeleri de yok olur. Sorun, basitçe, toplumun, uzunca bir zaman boyunca, yani bir yıl ya da daha uzun bir süre boyunca, yıllık toplam üretimden emek, üretim aracı ve geçim aracı çekmekle birlikte, üretim aracı da geçim aracı da başka herhangi bir yararlı etki de sağlamayan, örneğin demiryolu yapımı gibi iş

dallarına, herhangi bir kesintiye yol açmayacak şekilde ne kadar emek, üretim aracı ve geçim aracı harcayacağını önceden hesaplamak zorunda olmasına indirgenir. Buna karşılık, toplumsal aklın kendisini her zaman ancak *post festum* [her şey olup bittikten sonra] geçerli kılabildiği kapitalist toplumda, durmadan büyük düzensizliklerin ortaya çıkması mümkün ve zorunludur. Bir yandan, para piyasasından borçlanma kolaylığının, bu tür girişimlerin topluca yapılmasını, yani tam da gelecekte para piyasası üzerinde baskı yaratacak olan koşulları teşvik ettiği sırada, para piyasası üzerinde baskı kurulur. Para piyasası baskı altına sokulur, çünkü burada büyük ölçekli para-sermayelerin hep uzun zaman aralıkları boyunca öndelenmesi gerekir. Sanayicilerin ve tüccarların kendi işlerini yürütmeleri için gerekli olan para-sermayeyi demiryolu spekülasyonları vb. için kullanmaları ve bu para-sermayeyi para piyasasından borçlanarak yerine koymaları üzerinde hiç durmuyoruz. – Öte yandan: Toplumun kullanılabilir üretken sermayesi üzerinde baskı kurulur. Üretken sermaye ögeleri sürekli olarak piyasadan çekildiğinden ve bunlara karşılık piyasaya yalnızca bir para eş değeri sürüldüğünden, ödeme gücü olan talep, kendi başına herhangi bir talep ögesi sağlamadan yükselir. Bu yüzden üretim maddelerinin fiyatları gibi geçim araçlarının fiyatları da yükselir. Bunlara, bu süre boyunca düzenli olarak dolandırıcılık yapılması, büyük sermaye aktarımlarının gerçekleşmesi eklenir. Bir spekülatörler, yükleniciler, mühendisler, avukatlar vb. güruhu kendisini zenginleştirir. Bunlar piyasada güçlü bir tüketici talebinin doğmasına neden olur, aynı zamanda ücretler de yükselir. Besin maddeleriyle bağlantılı olarak, elbette tarım da teşvik edilmiş olur. Ne var ki, bu besin maddeleri birdenbire, o yıl içinde artırılamayacağından, genel olarak egzotik besin maddelerinin (kahve, şeker, şarap vb.) ve lüks nesnelerin ithalatı gibi bunların ithalatı da artar. Bu yüzden ithalatçılığın bu bölümünde aşırı ithalat ve spekülasyon baş gösterir. Öte yandan, üretimin daha çabuk artırılabildiği sanayi dallarında (gerçek imalat sanayisi, madencilik vb.), fiyatların yükselişi, çok geçmeden çöküşle sonuçlanan hızlı genişlemelere yol açar. İşçi piyasasında da, gizli göreli artık nüfustan büyük kitleleri ve hatta çalışmakta olan işçileri yeni iş dallarına çekecek şekilde, aynı etki yaşanır. Demiryolları gibi büyük ölçekli girişimler, işçi piyasasından, genel olarak, sadece tarım vb. gibi yalnızca güçlü delikanlılara gereksinim duyulan belirli dallardan gelebilecek olan belirli bir miktarda emek gücü çeker. Yeni girişimler artık oturmuş iş dalları hâline geldikten ve bu nedenle bunlar için gerekli olan gezgin işçi sınıfı oluştuktan sonra bile, örneğin demiryolu yapımını geçici olarak ortalamanın üzerindeki bir ölçekte yürütmek gerektiğinde, bu söylenen gerçekleşir. Baskısı üc-

retleri düşük tutan yedek işçi ordusunun bir bölümü soğurulur. Ücretler genel olarak ve işçi piyasasının o zamana dek iyi koşullarda işçi çalıştıran bölümlerinde bile yükselir. Bunlar, kaçınılmaz çöküşün yedek işçi ordusunu yine serbest bırakmasına ve ücretlerin yine en alt düzeylerine ve bunun da altına indirilmesine kadar sürer.[32]

Devir döneminin daha uzun ya da daha kısa olan uzunluğunun, gerçek anlamıyla çalışma dönemine, yani ürünü piyasa için bitmiş duruma getirmek için gerekli olan döneme bağlı olması ölçüsünde, bu uzunluk, farklı sermaye yatırımlarının her birinin verili maddi üretim koşullarına dayanır; söz konusu üretim koşulları da, tarımda daha çok üretimin doğal koşulları karakterine sahipken, imalatçılıkta ve madencilik sektörünün büyük bölümünde üretim sürecinin kendisinin toplumsal gelişimiyle birlikte değişir.

Çalışma döneminin uzunluğu, teslimatların büyüklüğüne (genelde meta olarak piyasaya sürülen ürünün nicel büyüklüğüne) dayanması ölçüsünde, geleneksel bir karaktere sahiptir. Ama geleneğin kendisi maddi zemin olarak üretimin ölçeğine dayanır ve bu yüzden yalnızca tek tek ele alındığında rastlantısaldır.

Son olarak, devir döneminin uzunluğunun dolaşım döneminin uzunluğuna bağlı olması ölçüsünde, bu uzunluğun, kısmen, piyasa koşullarındaki sürekli değişimlere, satışın daha zor ya da daha kolay olmasına ve bundan kaynaklanan, ürünü kısmen daha yakın ya da daha uzak piyasalara sürme zorunluluğuna bağlı olduğu doğrudur. Genel olarak talep büyüklüğü bir yana bırakıldığında, fiyatların hareketi burada önemli bir rol oynar, çünkü fiyatların düşmesi durumunda, üretim sürerken, satışlar kasıtlı olarak sınırlanır; fiyatların yükselmesi durumunda, tersine, üretim ile satışlar el ele gider ya da önceden satış yapılabilir. Ama üretim yeri ile piyasa arasındaki gerçek uzaklık, asıl maddi temel olarak alınmalıdır.

.Örneğin, İngiliz pamuklu dokumaları ya da ipliği Hindistan'a satılır. Diyelim, İngiliz pamuklu dokuma fabrikatörüne metasının bedelini ihracatçı tüccar ödemektedir (ihracatçı tüccar bunu ancak para piyasası

32 Daha sonra açımlanmak üzere burada elyazmasına şu not düşülmüş: "Kapitalist üretim tarzında çelişki: Meta alıcıları olarak işçiler piyasa için önemlidir. Oysa kapitalist toplum, onları kendi metalarının (emek gücünün) satıcıları olarak en düşük fiyat düzeyinde tutma eğilimindedir. – Başka bir çelişki: Kapitalist üretimin tüm güçlerini harekete geçirdiği dönemler, her seferinde aşırı üretim dönemleri olup çıkar: çünkü üretim güçleri, hiçbir zaman, daha fazla değer üretmekle kalınmayıp aynı zamanda bu değerlerin gerçekleştirileceği şekilde kullanılamaz; ama metaların satışı, meta-sermayenin ve dolayısıyla aynı zamanda artık değerin gerçekleştirilmesi, yalnızca genel olarak toplumun tüketim gereksinimleriyle değil, aynı zamanda büyük çoğunluğu hep yoksul olan ve hep yoksul kalmak zorunda olan bir toplumun tüketim gereksinimleriyle sınırlanır. Ama bu, bir sonraki kısmı ilgilendiren bir konudur."

iyi durumdayken isteyerek yapar. Ama fabrikatör para-sermayesini kredi yoluyla kendisi yerine koyar koymaz, işler artık pek öyle iyi gitmez olur). İhracatçı pamuklu ürünleri daha sonra Hindistan piyasasında satar, öndelediği sermayesi kendisine oradan geri gönderilir. Bu geri dönüş gerçekleşene dek her şey, tıpkı, çalışma döneminin uzunluğunun, üretim sürecini verili üretim ölçeğinde sürdürmek için yeniden para-sermayenin öndelenmesini gerektirdiği durumdaki gibidir. Fabrikatörün işçilerinin ücretlerini ödemek ve aynı şekilde dolaşır sermayesinin diğer ögelerini yenilemek için kullandığı para-sermaye, onun tarafından üretilen ipliklerin para biçimi değildir. Bu durum, ancak ipliğin değeri İngiltere'ye para ya da ürün olarak geri döndüğünde söz konusu olabilir. Daha önce olduğu gibi, sözü edilen para-sermaye, ek para-sermayedir. Aradaki tek fark, fabrikatör yerine tüccar tarafından öndelenmesidir; tüccara da bu para belki kredi işlemleri aracılığıyla sağlanmıştır. Benzer şekilde, bu para piyasaya sürülmeden önce ya da onunla eş zamanlı olarak, İngiliz piyasasına, bu parayla satın alınabilecek ve üretken ya da bireysel tüketime girebilecek bir ek ürün sürülmez. Bu durum hayli uzun sürer ve hayli büyük bir ölçeğe ulaşırsa, daha önce uzatılmış olan emek sürecinin doğurduğu sonuçların aynılarını ortaya çıkarmak zorundadır.

İpliğin Hindistan'da da yine kredili olarak satılması olasıdır. Bu krediyle Hindistan'da ürün satın alınır ve [iplik bedelinin karşılığı olarak] İngiltere'ye geri gönderilir ya da bu tutarda poliçe çekilir. Bu durum uzarsa, Hindistan para piyasasında, İngiltere üzerindeki etkisi burada bir bunalıma yol açabilecek olan bir baskı doğar. Bu bunalım da, Hindistan'a değerli maden ihracı ile bağlantılı olduğunda bile, İngiliz firmalarının ve bunların Hint bankalarınca kredi açılmış olan Hindistan'daki şubelerinin iflasları yüzünden, Hindistan'daki yeni bir bunalıma yol açar. Böylece, *avantajlı* bir ticaret dengesine sahip olan piyasada da, *dezavantajlı* ticaret dengesine sahip olan piyasada da eş zamanlı bir bunalım doğar. Bu görüngü daha da karmaşık olabilir. Örneğin, İngiltere Hindistan'a külçe gümüş yollamıştır, ama bu ülkeden alacaklı İngilizler bu sırada orada alacaklarını toplamaktadır ve Hindistan çok geçmeden külçe gümüşlerini İngiltere'ye geri göndermek zorunda kalacaktır.

İngiltere'nin Hindistan'a ihracatı ile Hindistan'dan ithalatı, bu ikincisinin (pamuğun pahalılaşması vb. gibi özel durumlar dışında) ölçeğinin birincisi tarafından belirlenmesine ve teşvik edilmesine karşın, birbirlerini aşağı yukarı dengeleyebilir. İngiltere ile Hindistan arasındaki ticaret dengede görünebilir ya da şu ya da bu tarafa doğru yalnızca çok zayıf salınmalar olabilir. Ama İngiltere'de bunalım patlar patlamaz, satılmamış pamuklu metaların Hindistan'da depolarda durduğu (yani meta-

sermayeden para-sermayeye dönüştürülmedikleri; dolayısıyla bu tarafta bir aşırı-üretimin bulunduğu) ve öte yandan İngiltere'de, satılmamış Hint ürünü stoklarının bulunmasının ötesinde, satılmış ve tüketilmiş olan stokların büyük bir bölümü için henüz ödeme yapılmamış olduğu anlaşılır. Bu nedenle, para piyasasındaki bunalım olarak görünen şey, gerçekte, üretim sürecinin ve yeniden üretim sürecinin kendisindeki bozuklukları ifade eder.

Üçüncüsü: Kullanılan dolaşır (değişir ve değişmez) sermaye bakımından, devir döneminin uzunluğu, çalışma döneminin uzunluğundan kaynaklanması ölçüsünde, şu farka yol açar: Bir yıl içinde birden fazla sayıda devir söz konusu olduğunda, değişir ya da değişmez dolaşır sermayenin bir ögesi, kömür üretiminde, hazır giysi yapımcılığında vb. olduğu gibi, kendi ürünüyle sağlanabilir. Bu söylenen, diğer durumda, en azından aynı yıl içinde gerçekleşmez.

Bölüm

17

Artık Değerin Dolaşımı

★★★

Buraya kadar, devir dönemindeki bir farklılığın, üretilen yıllık artık değer kütlesi aynı kalırken bile, yıllık artık değer oranında bir farklılık yarattığını gördük.

Ama bunun ötesinde, artık değerin sermayeleştirilmesinde, yani *birikimde* ve aynı zamanda, artık değer oranı aynı kalırken, yıl boyunca üretilen artık değer kütlesinde zorunlu olarak farklılıklar ortaya çıkar.

Şimdi, ilk olarak, (bir önceki bölümün örneğindeki) Sermaye A'nın sürekli bir dönemsel gelirinin bulunduğunu, dolayısıyla, işin başındaki devir dönemi dışında, yıl içindeki kendi tüketimini, ürettiği artık değerle karşıladığını ve kendi fonlarından öndelemede bulunmak zorunda kalmadığını belirtelim. Ama bu sonuncusu B'de gerçekleşir. Gerçi aynı zaman aralıklarında B de A'nın ürettiği kadar artık değer üretir, ama artık değer gerçekleştirilmemiştir ve bu nedenle ne bireysel olarak ne de üretken şekilde tüketilebilir. Bireysel tüketim söz konusu olduğunda, artık değer, beklenen bir şeydir. Bireysel tüketim için fonların öndelenmesi gerekir.

Üretken sermayenin sınıflandırılması güç olan bir bölümü, yani sabit sermayenin onarımı ve bakımı için gereken ek sermaye, yeni bir ışık altında görünür şimdi.

A örneğinde bu sermaye parçası (tümüyle ya da büyük bölümüyle) üretimin başlangıcında öndelenmez. Onun kullanıma hazır durumda bulunması şöyle dursun, var olması bile gerekmez. Artık değerin dolaysız olarak sermayeye dönüştürülmesi, yani doğrudan doğruya sermaye

olarak kullanılması yoluyla, işin kendisinden kaynaklanır. Artık değerin yıl boyunca dönemsel olarak yaratılmakla kalmayıp, aynı zamanda gerçekleşen bir bölümü, onarım vb. için gereken giderleri karşılayabilir. Böylece, işin başlangıçtaki ölçeğinde yürütülmesi için gerekli olan sermayenin bir bölümü, iş sırasında, artık değerin bir bölümünün sermayeleştirilmesi yoluyla işin kendisi tarafından yaratılır. Bu, kapitalist B için olanaksızdır. Belirsiz sermaye parçası, B'de, başlangıçta öndelenen sermayenin bir bölümünü oluşturmak zorundadır. Her iki durumda da, bu sermaye parçası, kapitalistin defterlerinde öndelenen sermaye olarak görünecektir; öyledir de, çünkü varsayımımıza göre, işin verili ölçekte yürütülmesi için gerekli olan üretken sermayenin bir bölümünü oluşturur. Ama onun hangi fondan öndelendiği, çok büyük bir fark yaratır. B'de, gerçekten de, başlangıçta öndelenecek ya da kullanıma hazır durumda bulundurulacak olan sermayenin bir parçasıdır. Buna karşılık A'da, artık değerin sermaye olarak kullanılan bir parçasıdır. Bu son durum, yalnızca biriktirilen sermayenin değil, aynı zamanda başlangıçta öndelenen sermayenin bir bölümünün de nasıl sermayeleştirilen artık değerden ibaret olabileceğini bize gösteriyor.

Kredi sisteminin gelişimi kendisini gösterir göstermez, başlangıçta öndelenen sermaye ile sermayeleştirilen artık değer arasındaki ilişki daha da karmaşıklaşır. Örneğin, A, işi başlatmak ya da yıl boyunca yürütmek için kullandığı üretken sermayenin bir bölümünü banker C'den borç alır. Başından itibaren, işi yürütmek için yeterli bir sermayeye sahip değildir. Banker C, yalnızca sanayici D, E, F vb.'nin kendisinde mevduat olarak tuttukları artık değerden oluşan bir para tutarını ona borç verir. A açısından henüz biriktirilmiş bir sermaye söz konusu değildir. Ama gerçekte, D, E, F vb. için, A, kendileri tarafından ele geçirilmiş olan artık değeri sermayeleştiren bir aracıdan başka bir şey değildir.

Birikimin, artık değerin sermayeye dönüşmesinin, gerçek içeriği bakımından, genişlemiş ölçekteki yeniden üretim olduğunu ve söz konusu genişleme kendisini yaygın olarak, eski fabrikalara yenilerinin eklenmesi biçiminde de gösterse, yoğun olarak, işin o zamana kadarki ölçeğinin büyümesi biçiminde de gösterse böyle olduğunu, I. Kitap, Bölüm 22'de görmüştük.

Üretim ölçeğinin genişlemesi, birincisi, artık değerin bir bölümünün, ya yalnızca kullanılan emeğin üretici gücünü yükselten ya da aynı zamanda onun daha yoğun biçimde sömürülmesini mümkün kılan iyileştirmeler için kullanılmasıyla, adım adım gerçekleşebilir. Ama ikincisi, iş gününün yasal olarak sınırlandırılmadığı yerlerde, üretim ölçeğini genişletmek için, sabit sermaye genişletilmeden (üretim maddelerine ve ücretlere) yapılan bir ek dolaşır sermaye harcaması yeterli olur; böyle-

ce sabit sermayenin günlük kullanım zamanı uzatılırken, devir dönemi buna karşılık gelecek şekilde kısaltılmış olur. Üçüncüsü, sermayeleştirilen artık değer, piyasa koşulları elverişli olduğunda, ham madde spekülasyonlarına, başlangıçta öndelenen sermayenin yetmeyeceği işlemlere vb. izin verebilir.

Bununla birlikte, açıktır ki, daha büyük sayıdaki devir dönemlerinin, artık değerin yıl içinde daha sık gerçekleştirilmesini beraberinde getirdiği durumlarda, iş gününün uzatılmasına da tek tek iyileştirilmesinin yapılmasına da izin vermeyecek olan dönemler ortaya çıkar; diğer yandan, kısmen işin bütün tesislerinin, örneğin binaların genişletilmesi yoluyla, kısmen de tarımda olduğu gibi emek fonunun büyütülmesi yoluyla bütün işin orantılı bir ölçekte genişletilmesi, yalnızca, daha geniş ya da daha dar olabilecek belirli sınırlar içinde mümkündür ve ayrıca, ancak artık değerin birden fazla yıl boyunca biriktirilmesiyle sağlanabilecek olan büyüklükteki bir ek sermaye gerektirir.

Yani, gerçek birikimin ya da artık değerin üretken sermayeye dönüştürülmesinin (ve buna karşılık gelen, genişletilmiş ölçekteki yeniden üretimin) yanında, bir para birikimi de gerçekleşir ve artık değerin, ancak daha sonra, belirli bir büyüklüğe ulaştığında, ek etkin sermaye olarak işlev görecek olan bölümü, gizil para-sermaye olarak bir araya toplanır.

Bireysel kapitalist açısından konu böyle görünür. Ancak kapitalist üretimdeki gelişmeyle eş zamanlı olarak kredi sistemi de gelişir. Kapitalistin henüz kendi işinde kullanamadığı para-sermaye, kullanımı karşılığında ona faiz ödeyen başkaları tarafından kullanılır. Bu sermaye, onun için, özgül anlamlı bir para-sermaye olarak, üretken sermayeden farklı türdeki bir sermaye olarak işlev görür. Ama başkasının elinde sermaye olarak iş görür. Artık değerin daha sık gerçekleştirilmesiyle ve artık değer üretiminin ölçeğinin büyümesiyle birlikte, para piyasasına sürülen ve buradan, en azından büyük ölçüde, genişletilmiş üretim için yeniden soğurulan yeni para-sermayenin ya da sermaye olarak paranın oranının yükseldiği açıktır.

Bu ek gizil para-sermayenin, içinde kendisini gösterebileceği en basit biçim, gömü biçimidir. Bu gömünün, dolaysız ya da dolaylı olarak maden üreten ülkelerle mübadele yoluyla elde edilmiş ek altın ya da gümüş olması mümkündür. Ve bir ülkedeki gömü ancak bu yolla mutlak olarak büyür. Diğer yandan, somut örneklerin çoğunda olduğu üzere, bu gömünün, tek tek kapitalistlerin elinde gömü biçimini almış olan, iç dolaşımdan çekilmiş paradan ibaret olması mümkündür. Dahası, bu gizil para-sermayenin, yalnızca değer simgelerinden (burada kredi parasını henüz yok sayıyoruz) ya da yalnızca kapitalistlerin üçüncü kişilere

yönelik yasal belgelerle saptanmış alacak taleplerinden (hukuki haklardan) oluşması da mümkündür. Tüm bu durumlarda, ek para-sermaye, varoluş biçimi ne olursa olsun, sermaye *in spe* [gelecekteki sermaye] olması ölçüsünde, kapitalistlerin, toplumun gelecekteki ek yıllık üretimi üzerindeki ek ve yedekte tutulan hukuki haklarından başka hiçbir şeyi temsil etmez.

> "Gerçekten biriktirilmiş olan zenginliğin kütlesi, büyüklüğü açısından bakıldığında, ... uygarlık düzeyi ne olursa olsun, toplumun üretici güçleriyle ya da hatta yalnızca birkaç yıllık gerçek tüketimiyle karşılaştırıldığında, öylesine önemsizdir ki, yasa koyucuların ve politik iktisatçıların dikkatleri, asıl olarak, bugüne dek olduğu gibi göz alan salt birikmiş zenginliğe değil, üretici güçlere ve bunların gelecekteki özgür gelişimlerine çevrilmelidir. Birikmiş zenginlik denen şeyin en büyük bölümü yalnızca nominaldir ve bunlar gerçek nesnelerden, gemilerden, evlerden, pamuklulardan, toprakta yapılan iyileştirmelerden değil, yalnızca, risklere karşı geliştirilen önlemlerin ve kurumların ürettiği ve kalıcılaştırdığı, toplumun gelecekteki yıllık üretici güçleri üzerindeki hukuki haklardan, alacak taleplerinden oluşur. ... Bu gibi nesnelerin (fiziksel şey birikimlerinin ya da gerçek zenginliğin) bunların sahipleri tarafından yalnızca toplumun gelecekteki üretici güçlerince yaratılacak olan zenginliğe el koyma araçları olarak kullanılması olanağı, bu kişilerin elinden, doğal bölüşüm yasalarıyla, zora başvurulmadığında, yavaş yavaş alınır; bu sürecin, ortak emekle (*co-operative labour*) desteklenmesi durumunda ise, yalnızca birkaç yıl yeterdi." (William Thompson, "Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth", London 1850, s. 453. – Bu kitap ilk kez 1824'te yayınlanmıştı.)

> "Toplumun gerçek birikimleri ile beşerî üretici güçler arasındaki, hatta tek bir insan kuşağının birkaç yıllık olağan tüketimi arasındaki oranın, ister büyüklüğü ister etkisi yönünden bakılsın, ne denli küçük olduğu çok az düşünülür, çok büyük çoğunluğun aklına bile gelmez. Neden apaçık, sonuç ise çok zararlıdır. Her yıl tüketilen zenginlik, tüketimiyle birlikte yok olur; ancak bir an görülür ve ancak tadı çıkarıldığı ya da kullanıldığı sırada iz bırakır. Oysa zenginliğin yalnızca yavaş tüketilebilen bölümü, mobilyalar, makineler, binalar, çocukluğumuzdan yaşlılığımıza dek gözlerimizin önünde durur; insan çabasının dayanıklı anıtlarıdırlar. Ulusal zenginliğin bu sabit, uzun ömürlü ya da yavaş tükenen bölümünün, üzerlerinde çalışılan toprağın ve ham maddelerin, çalışırken kullanılan aletlerin, çalışırken işçileri barındıran binaların sahipliğine dayanarak bu nesneleri ellerinde tutanlar, kendi çıkarları için toplumun tüm gerçekten etkin üretken işçilerinin yıllık üretici güçlerine egemen olur; bu nesneler, emeğin durmadan yenilerini ortaya koyduğu ürünlerle karşılaştırıldığında böylesine önemsiz olsa da. Britanya ve İrlanda'nın nüfusu 20 milyondur; erkek, kadın ve çocuk her bireyin olası ortalama tüketimi herhalde yaklaşık 20 sterlindir; toplam olarak yaklaşık 400 milyon sterlinlik bir zenginlik, her yıl tüketilen emek ürünü çıkar ortaya. Bu ülkelerin birikmiş sermayelerinin toplam tutarı, tahminlere göre, 1200 milyonu ya da yıllık emek ürününün üç

katını geçmez; bu da, eşit bir dağılımla, kişi başına 60 sterlinlik sermaye eder. Bizi, bu tahminî tutarların tam doğru niceliklerinden çok, oranlar ilgilendiriyor burada. Bu toplam sermayenin faizi, nüfusun tümünü şimdiki gönenç düzeyinde yaşatmaya yılda yaklaşık iki ay yeterdi; tüm birikmiş sermayenin kendisi ise (alıcı bulunup da satılabilirse), onları hiç çalışmadan üç tam yıl boyunca yaşatırdı! Ama, bu sürenin sonunda barınaksız, giyeceksiz ya da yiyeceksiz kalıp, ya açlıktan kırılır ya da aylak geçirdikleri bu üç yıl boyunca kendilerine bakmış olanların köleleri olurlardı. Üç yıl ile *bir* sağlıklı kuşağın ömrü, diyelim 40 yıl arasındaki oran neyse, eldeki gerçek zenginliğin büyüklüğü ve önemi, en zengin toplumunki bile olsa birikmiş sermaye ile yalnızca tek bir kuşağın üretici güçleri arasındaki oran da odur; üstelik burada onların, akla uygun eşit güvenlik düzenlemeleri altında, özellikle de ortaklaşmaya dayalı bir çalışmayla üretebilecek olduklarından söz etmiyoruz; sözünü ettiğimiz, bunaltan bir güvensizlik ortamında ve gelişigüzel yol ve yordamlarla mutlak olarak ürettikleridir! ... Ve bu görünüşte görkemli olan sermaye kütlesini ya da daha doğrusu yıllık emek ürünleri üzerindeki, bu sermaye kütlesi aracılığıyla kazanılmış olan egemenliği ve tekeli, bugünkü zora dayalı iş bölümü koşullarında ayakta tutmak ve kalıcılaştırmak için, bu mekanizmanın bütün kötülükleriyle, suçlarıyla, güvensizlikten kaynaklanan acılarıyla kalıcılaştırılması isteniyor. Önce zorunlu gereksinimler karşılanmadan hiçbir birikim olamayacağına göre ve insanın büyük eğilimi doyuma yönelik olduğundan, toplumun herhangi verili bir andaki gerçek zenginliği görece önemsiz nicelikte olur. Başı sonu olmayan bir üretim ve tüketim döngüsüdür bu. Bu çok büyük yıllık tüketim ve üretim kütlesi içinde, bir avuç gerçek birikimin yokluğu neredeyse hissedilmez; ama, dikkatleri en fazla çeken, bu üretici güçler kütlesi değil, bu bir avuç birikim olmuştur. Ne var ki, birkaç kişi tarafından ele geçirilmiş bulunduğu için bu bir avuç şey, onlar tarafından hemcinslerinin çok büyük çoğunluğunun emekleriyle sürekli olarak her yıl yeniden ortaya koydukları ürünlerine el koyma aracı hâline getirilmiş bulunur; böyle bir aracın onlar tarafından böylesine önemli görülmesi bundandır. ... Bu ülkelerin yıllık emek ürünlerinin yaklaşık üçte biri, bugün, üreticilerden kamu yükümlülüğü adı altında alınmakta ve karşılığında kendileri ceplerinden bir eş değer, yani üreticiler için geçerli bir eş değer ödemeyen kişiler tarafından üretken olmayan biçimde tüketilmektedir. ... Biriktirilmiş kütlelere, hele az sayıda kişinin ellerinde toplanmışsa, sokaktaki insan şaşkınlıkla bakar. Ama her yıl üretilen kütleler, görkemli bir ırmağın başı sonu olmayan sayısız dalgaları gibi akar, tüketimin unutulmuş okyanusunda kaybolur. Oysa, tüm insan soyu, yalnızca tüm doyumları için değil, var olmak için de, bu başsız ve sonsuz tüketime bağlıdır. Bu yıllık ürünlerin nicelikleri ve dağılımları, düşünülecek konular arasında hepsinden önce gelmeliydi. Gerçek birikim, tümüyle ikincil bir önem taşır ve bu önemin hemen hemen tümünü de yıllık ürünün dağılımı üzerindeki etkisinden alır. ... Gerçek birikim ve bölüşümler burada" (Thompson'ın eserinde) "hep üretici güçle ilişkisi bakımından ve ona bağımlı olarak ele alınmaktadır. Öteki sistemlerin hemen hepsinde, üretici güç, birikimle ve bugünkü bölüşüm biçimlerinin kalıcılaştırılmasıyla ilişkileri bakımından

ve bunlara bağımlı olarak ele alınmıştır. Bugün var olan bölüşüm tarzının korunmasına kıyasla, tüm insan soyunun durmadan yenilenen sefaleti ya da mutluluğu, dikkate alınmaya değmez sayılmıştır. Zorla, yalan dolanla, rastlantılarla yaratılan sonuçları kalıcılaştırmaya güvenlik adı verilmiş ve bu uydurma güvenlik uğruna insan soyunun üretici güçlerinin hepsi amansızca feda edilmiştir." (Ibidem, s. 440-443.)

Verili ölçekteki yeniden üretime bile köstek olan düzensizlikler bir yana bırakılırsa, yeniden üretim için yalnızca iki normal durum olasıdır.

Ya basit ölçekte yeniden üretim gerçekleşir.

Ya da artık değerin sermayeleştirilmesi, birikim gerçekleşir.

I. Basit Yeniden Üretim

Basit yeniden üretimde, yıllık olarak ya da yıl içinde birden fazla devir yapılıyorsa dönemsel olarak üretilen ve gerçekleştirilen artık değer, sahipleri, kapitalistler tarafından bireysel olarak, yani üretken olmayan şekilde tüketilir.

Ürün değerinin, bir bölümüyle artık değerden, öteki bölümüyle, kendisinde yeniden üretilen değişir sermaye, artı, üretimi sırasında tüketilen değişmez sermayeden meydana gelen değer parçasından oluşuyor olması, üretken ya da bireysel tüketimde kullanılmak, yani üretim ya da tüketim araçları olarak hizmet etmek üzere, sürekli olarak meta-sermaye biçiminde dolaşıma giren ve aynı şekilde sürekli olarak dolaşımdan çekilen toplam ürünün niceliğinde de değerinde de kesinlikle hiçbir değişiklik yaratmaz. Değişmez sermaye bir yana bırakılırsa, bundan yalnızca yıllık ürünün işçilerle kapitalistler arasındaki bölüşümü etkilenir.

Bu nedenle, üretimin basit yeniden üretim olduğu varsayılsa bile, artık değerin bir bölümünün her zaman ürün biçiminde değil para biçiminde var olması gerekir; çünkü böyle olmazsa, tüketim amacıyla paradan ürüne dönüştürülemez. Burada, artık değerin başlangıçtaki meta biçiminden paraya dönüştürülmesini incelemeye devam etmek gerekiyor. Konuyu basitleştirmek için sorun burada en basit şekliyle ele alınacak, yani dolaşımda yalnızca madenî paranın, gerçek eş değer olan paranın bulunduğu varsayılacaktır.

Basit meta dolaşımı için geliştirilmiş olan yasalara göre (I. Kitap, Bölüm 3*), ülkede bulunan madenî para kütlesinin sadece metaları do-

---

* MEW, Band 23, s. 153-156 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 141-144]. –*Almanca ed.*

laştıracak büyüklükte olması yetmez. Bu kütle, para dolaşımındaki, kısmen dolaşım hızındaki dalgalanmalardan, kısmen meta fiyatlarındaki değişmelerden, kısmen paranın ödeme aracı olarak ya da gerçek dolaşım aracı olarak farklı ve değişen oranlarda işlev görmesinden kaynaklanan dalgalanmaları karşılamaya da yetmelidir. Mevcut para kütlesinin gömü ve dolaşan para olarak bölünme oranı sürekli değişir, ama para kütlesi her zaman gömü olarak mevcut olan para ile dolaşan para olarak mevcut olan paranın toplamına eşittir. Bu para kütlesi (değerli maden kütlesi), toplumun adım adım biriktirilmiş olan bir gömüsüdür. Bu gömünün bir bölümü, kullanımı sırasında uğradığı aşınma ve yıpranma ile tükendikçe, öteki her ürün gibi, her yıl yeniden yerine koyulmak zorundadır. Gerçek yaşamda bu, söz konusu ülkenin yıllık ürününün bir bölümünün altın ve gümüş üreten ülkelerin ürünleri ile doğrudan ya da dolaylı mübadelesi yoluyla sağlanır. Ama işlemin bu uluslararası karakteri, akışının basitliğinin üzerini örter. Bu nedenle sorunu en basit ve en saydam ifadesine indirgemek için, altın ve gümüş üretiminin ülkenin kendi içinde gerçekleştiğini, yani altın ve gümüş üretiminin her ülkenin kendi içindeki toplumsal toplam üretimin bir bölümünü oluşturduğunu varsaymak gerekir.

Lüks nesneler için üretilen altın ve gümüşü bir yana bırakırsak, bunların yıllık asgari üretiminin, dolaşımdan kaynaklanan yıllık madenî para aşınmasına eşit olması gerekir. Ayrıca: Üretilen ve dolaştırılan yıllık ürün kütlesinin değer tutarı büyürse, dolaşan metaların büyüyen değer tutarının ve bunların dolaşımı (ve buna uygun düşen gömü oluşumu) için gereken para kütlesinin, para dolaşım hızının yükselmesiyle ve paranın ödeme aracı olma işlevinin kapsam olarak büyümesiyle, yani alım ve satımların birbirlerini, araya gerçek para girmeden, karşılıklı olarak daha fazla dengelemeleriyle telafi edilmemesi ölçüsünde, yıllık altın ve gümüş üretimi de artmalıdır.

Dolayısıyla toplumsal emek gücünün bir bölümü ile toplumsal üretim araçlarının bir bölümü her yıl altın ve gümüş üretimi için harcanmak zorundadır.

Altın ve gümüş üretimiyle uğraşan ve bizim buradaki basit yeniden üretim varsayımımız uyarınca, ancak yıllık ortalama aşınma ve bunun neden olduğu yıllık ortalama altın ve gümüş tüketimi ile belirlenen sınırlar içinde üretim yapan kapitalistler, varsayımımız gereği sermayeleştirme yoluna gitmeden tümünü yıl içinde tükettikleri artık değerlerini, dolaşıma doğrudan doğruya para biçiminde sürer; bu biçim, söz konusu artık değerler için, başka üretim dallarında olduğu gibi ürünün dönüştürülmüş biçimi değil, doğal biçimdir.

Ayrıca: Ücretlere (öndelenen değişir sermayenin sahip olduğu para biçimine) gelince, bunlar da burada ürünün satışıyla, paraya dönüştürülmesiyle değil, doğal biçimi daha baştan para biçimi olan bir ürünle yerlerine koyulur.

Son olarak, değerli maden ürününün, değişmez dolaşır sermaye de yıl boyunca tüketilen değişmez sabit sermaye de dâhil olmak üzere dönemsel olarak tüketilen değişmez sermayenin değerine eşit olan bölümü için de aynısı geçerlidir.

Değerli maden üretimine yatırılan sermayenin devresini ya da devrini ilk olarak P – M ... Ü ... P′ şeklinde ele alalım. P – M'deki M yalnızca emek gücünden ve üretim araçlarından değil, aynı zamanda Ü'de değerinin ancak bir parçası tüketilen sabit sermayeden oluştuğundan, açıktır ki, P′ (ürün), ücretlere yatırılan değişir sermaye artı üretim araçlarına yatırılan dolaşır değişmez sermaye artı aşınıp yıpranan sabit sermayeye eşit bir değer parçası artı artık değere eşit olan bir para tutarıdır. Bu tutar, altının genel değeri değişmezken, daha küçük olsaydı, maden yatırımı kâr getirmemiş olurdu, ya da, bunun genel bir durum olması hâlinde, gelecekte, altının değeri, değerleri değişmeyen metaların değerlerine kıyasla yükselirdi; yani, metaların fiyatları düşer, dolayısıyla gelecekte P – M'ye yatırılan para tutarı daha küçük olurdu.

Öncelikle, P'de, yani P – M ... Ü ... P″'nün çıkış noktasında öndelenen sermayenin yalnızca dolaşır bölümünü ele alırsak, belirli bir para tutarının öndelendiğini, emek gücüne ödeme yapmak ve üretim maddeleri satın almak için dolaşıma sürüldüğünü görürüz. Ama söz konusu para tutarı, *bu* sermayenin devresiyle, yeni baştan dolaşıma sürülmek üzere dolaşımdan yeniden çekilmez. Ürün, daha kendi doğal biçimi içinde paradır; dolayısıyla önce mübadeleyle, bir dolaşım süreciyle paraya dönüştürülmeyi gerektirmez. Üretim sürecinden dolaşım alanına, yeniden para-sermayeye dönüştürülmesi gereken meta-sermaye biçiminde değil, yeniden üretken sermayeye dönüşecek, yani yeni baştan emek gücü ve üretim maddeleri satın alacak olan para-sermaye olarak girer. Emek gücü ve üretim maddeleri olarak tüketilen dolaşır sermayenin para biçimi, ürünün satışıyla değil, ürünün kendi doğal biçimiyle, yani değerinin dolaşımdan para biçiminde yeniden çekilmesiyle değil, ek, yeni üretilen parayla yerine koyulur.

Bu dolaşır sermaye = 500 sterlin, devir dönemi = 5 hafta, çalışma dönemi = 4 hafta, dolaşım dönemi = yalnızca 1 hafta olsun. Başından itibaren, kısmen üretim stoku oluşturmak kısmen de parça parça ücret biçiminde ödenmek üzere, 5 haftalık para öndelenmiş olmalıdır. 6. haftanın başında 400 sterlin geri döner ve 100 sterlin serbest bırakılır. Bu,

sürekli olarak yinelenir. Burada, daha önce olduğu gibi, devrin belirli bir süresi boyunca, 100 sterlin hep serbest bırakılmış biçimde bulunacaktır. Ama o, tıpkı öteki 400 sterlin gibi, yeni üretilen ek paradan oluşur. Burada yılda 10 devir oluyordu ve üretilen yıllık ürün = 5000 sterlinlik altındı. (Burada dolaşım dönemi metaların paraya çevrilmesi için gereken süreden değil, paranın üretim ögelerine çevrilmesi için gereken süreden oluşur.)

Aynı koşullar altında devir yapan tüm diğer 500 sterlinlik sermayelerde, sürekli yenilenen para biçimi, üretilen meta-sermayenin dönüştürülmüş biçimidir; bu meta-sermaye, her 4 haftada bir dolaşıma sürülür ve satılması yoluyla, yani başlangıçta sürece girerken temsil ettiği para miktarının dönemsel olarak çekilmesiyle, bu para biçimini tekrar tekrar yeniden kazanır. Buna karşılık, burada, her devir döneminde 500 sterlinlik bir yeni ek para kütlesi, dolaşımdan sürekli olarak üretim maddeleri ve emek gücü çekmek için, üretim sürecinin kendisinden dolaşıma sürülür. Böylece dolaşıma sokulan para, bu sermayenin devresiyle oradan yeniden çekilmez, durmadan yeni üretilen altın kütleleriyle daha da çoğalır.

Bu dolaşır sermayenin değişir bölümünü ele alırsak ve bunun, yukarıda olduğu gibi, 100 sterlin tuttuğunu varsayarsak, olağan meta üretiminde, bu 100 sterlinin, devir sayısı on olduğunda, emek gücüne sürekli olarak ödeme yapmaya yeteceğini görürüz. Burada, para üretiminde, aynı tutar yeterlidir; ama geri dönen ve her 5 haftalık dönemde emek gücüne ödenen 100 sterlin, emek gücünün ürününün dönüştürülmüş biçimi değil, sürekli yenilenen ürününün kendisinin bir bölümüdür. Altın üreticisi, işçilerine, doğrudan doğruya, onlar tarafından üretilen altının bir bölümünü öder. Bu şekilde her yıl emek gücüne yatırılan ve işçiler tarafından dolaşıma sokulan 1000 sterlin, bu nedenle, kendi çıkış noktasına dolaşım aracılığıyla geri dönmez.

Diğer yandan sabit sermayeye gelince, işe başlanırken görece büyük bir para-sermayenin harcanmasını, dolayısıyla dolaşıma sokulmasını gerektirir. O, her sabit sermaye gibi, yılların akışı içinde ancak parça parça geri döner. Ne var ki, ürünün satılmasıyla ve bu yolla altına çevrilmesiyle değil, ürünün, yani altının dolaysız bir parçası olarak geri döner. Demek ki onun adım adım kendi para biçimini alması, dolaşımdan para çekilmesi yoluyla değil, ürünün uygun bir bölümünün birikmesiyle gerçekleşir. Bu şekilde yeniden üretilen para-sermaye, başlangıçta sabit sermaye için dolaşıma sokulan para tutarını karşılamak üzere yavaş yavaş dolaşımdan çekilmiş olan bir para tutarı değildir. Bir ek para kütlesidir.

Son olarak, artık değere gelince, o da, yeni altın ürününün, varsayımımıza göre üretken olmayan şekilde geçim araçları ve lüks mallar için harcanmak üzere her yeni devir döneminde dolaşıma sürülen bir bölümüne eşittir.

Ama, varsayımımıza göre, bu yıllık altın üretiminin tümü (bununla piyasadan sürekli olarak emek gücü ve üretim maddeleri çekilir ama hiç para çekilmez ve piyasaya durmadan ek para sürülür), yalnızca yıl boyunca aşınan parayı yerine koyar; dolayısıyla, yalnızca, değişen oranlarda olmakla birlikte her zaman gömü ve dolaşımda bulunan para biçimlerinde var olan toplumsal para kütlesini eksiksiz tutar.

Meta dolaşımı yasasına göre, para kütlesi, dolaşımın gerektirdiği para kütlesi artı gömü biçiminde bulunan bir para niceliğine eşit olmak zorundadır; ikincisi, dolaşımın daralmasına ya da genişlemesine bağlı olarak büyür ya da küçülür, ama özellikle de gerekli ödeme aracı rezerv fonlarının oluşumuna hizmet eder. Hesap denkleştirme söz konusu olmadığı sürece, parayla ödenmesi gereken şey, metaların değeridir. Bu değerin bir parçasının artık değerden oluşması, yani metaların satıcısının eline karşılığında herhangi bir şey ödenmeden geçmiş olması, hiçbir değişikliğe yol açmaz. Üreticilerin hepsi kullandıkları üretim araçlarının bağımsız sahipleri olsaydı, dolaşım, dolaysız üreticilerin kendi aralarında gerçekleşirdi. Sermayelerinin değişmez bölümü bir yana bırakıldığında, yıllık artık ürünleri, kapitalist duruma benzer şekilde, iki bölüme ayrılabilirdi: yalnızca onların zorunlu geçim araçlarını yerlerine koyan bir a bölümü ile, kısmen lüks ürünler olarak tükettikleri, kısmen üretimlerini genişletmek için kullandıkları bir b bölümü. Bu durumda a değişir sermayeyi, b artık değeri temsil eder. Ama bu bölünme, bağımsız üreticilerin toplam ürünlerinin dolaşımı için gereken para kütlesinin büyüklüğü üzerinde hiçbir etki yapmazdı. Öteki bütün koşulların aynı kaldığı bir durumda, dolaşan meta kütlesinin değeri de, dolayısıyla bu değer için gereken para kütlesi de aynı olurdu. Üretimleri, varsayımımıza göre, eskisi gibi meta üretimi olacağından, devir dönemlerinin eşit şekilde bölünmeleri durumunda aynı nakit rezervlerine sahip olmak, yani sermayelerinin aynı bölümünü hep para biçiminde tutmak zorunda olurlardı. Dolayısıyla, meta değerinin bir bölümünün artık değerden oluşması, işin yürütülmesi için gereken para kütlesini hiçbir şekilde değiştirmez.

P – M – P′ biçimine takılıp kalan karşıtlarından biri, Tooke'a, kapitalistin, dolaşımdan sürekli olarak ona sürdüğünden daha fazla para çekmeye nasıl başladığını soruyor. Açık söyleyelim, burada tartışma konusu olan şey, artık değerin *oluşumu* değildir. Bu biricik sır, kapitalist bakış

açısıyla, apaçıktır. Ne de olsa, kullanılan değer tutarı, bir artık değerle zenginleşmiyor olsaydı, sermaye olmazdı. Dolayısıyla, bu değer tutarı varsayım uyarınca sermaye olduğundan, artık değerin varlığı da apaçıktır.

Yani, soru şu değil: Artık değer nereden geliyor? Şu: Onu gümüşe [paraya] çevirmek için gereken para nereden geliyor?

Ama burjuva iktisadında artık değerin varlığı apaçıktır. Dolayısıyla, artık değer, varsayılmakla kalmaz, onunla birlikte şunlar da varsayılır: dolaşıma sürülen meta kütlesinin bir bölümü, artık üründen oluşur, yani kapitalistin kendi sermayesiyle dolaşıma sürmediği bir değeri temsil eder; dolayısıyla, kapitalist, ürünüyle birlikte dolaşıma sermayesini aşan bir fazlayı sürer ve aynı zamanda bu fazlayı ondan yeniden çeker.

Kapitalistin dolaşıma soktuğu meta-sermaye, onun dolaşımdan emek gücü artı üretim araçları olarak çekmiş olduğu üretken sermayeden daha büyük değerdedir (bunun nereden geldiği açıklanmaz ve anlaşılmaz, ama burjuva iktisadının bakış açısına göre *c'est un fait* [bu bir olgudur]). Bu nedenle, bu varsayım altında, neden yalnızca kapitalist A'nın değil, B'nin, C'nin, D'nin vb. de, metalarının mübadelesi yoluyla, sürekli olarak, dolaşımdan, başlangıçtaki ve hep yeniden öndelenen sermayelerinin değerinden daha fazla değer çekebildikleri açıktır. A, B, C, D vb., sürekli olarak üretken sermaye biçiminde dolaşımdan çektiklerinden daha büyük bir meta değerini meta-sermaye biçiminde dolaşıma sokar (bu işlem, bağımsız olarak işlev gören sermayeler kadar çok yönlüdür). Dolayısıyla, sürekli olarak, her birinin öndelediği üretken sermayelerin değerlerinin toplamına eşit bir değerler toplamını kendi aralarında paylaşmaları (yani, her birinin kendi payına dolaşımdan bir üretken sermaye çekmesi); ve yine sürekli olarak, meta değerinin kendi üretim ögelerinin değerini aşan bir fazlası olarak her birinin ayrı ayrı dolaşıma sürdüğü değerlerin bir toplamını kendi aralarında paylaşmaları gerekir.

Ne var ki, meta-sermayenin, yine üretken sermayeye dönüştürülmeden ve kendisinde saklı bulunan artık değer harcanmadan önce, gümüşe çevrilmesi gerekir. Bunun için gereken para nereden gelir? Bu soru ilk bakışta zor görünür ve bugüne kadar ne Tooke ne de bir başkası tarafından yanıtlanmıştır.

Para-sermaye biçiminde öndelenen 500 sterlinlik dolaşır sermaye, devir dönemi ne olursa olsun, toplumun, yani kapitalistler sınıfının toplam dolaşır sermayesi olsun. Artık değer 100 sterlin olsun. Şimdi tüm kapitalistler sınıfı, dolaşıma sürekli olarak yalnızca 500 sterlin sokarken, oradan nasıl sürekli olarak 600 sterlin çekebilir?

500 sterlinlik para-sermaye, üretken sermayeye dönüştürüldükten sonra, üretim süreci içinde 600 sterlinlik meta değerine dönüşür ve dolaşımda, yalnızca başlangıçta öndelenen para-sermayeye eşit olan 500 sterlinlik bir meta değeri değil, 100 sterlinlik yeni üretilen bir artık değer de yer alır.

100 sterlinlik bu ek artık değer dolaşıma meta biçiminde sokulmuştur. Kuşku götürür hiçbir yanı yoktur bunun. Ancak, aynı işlemle bu ek meta değerinin dolaşımı için gereken ek para sağlanmış değildir.

Bu güçlüğün üstesinden akla yatkın kaçamaklarla gelmeye çalışılmamalıdır.

Örneğin: Değişmez dolaşır sermaye söz konusu olduğunda, bunu herkesin aynı zamanda yatırmadığı açıktır. Kapitalist A metasını satarken, yani öndelediği sermaye onun için para biçimini alırken, alıcı B'nin elinde para biçiminde bulunmakta olan sermayesi, tersine, onun, tam da A tarafından üretilen üretim araçları biçimini alır. A'nın üretilmiş olan meta-sermayesine para biçimini yeniden vermesini sağlayan aynı işlemle, B, kendi sermayesine üretken biçimini yeniden kazandırır, onu para biçiminden üretim araçlarına ve emek gücüne dönüştürür; aynı para tutarı, çift yönlü süreçte, her tür basit M – P satın almasında olduğu gibi işlev görür. Öte yandan, A, parasını yine üretim araçlarına dönüştürürken, C'den [meta] satın alır ve C bununla B'ye ödemede bulunur vb. Böylece olayların akışı açıklanmış görünür. Ama:

Üretim sürecinin kapitalist karakteri, meta dolaşımında dolaşan paranın niceliğiyle ilgili olarak ortaya koyulan yasaları (I. Kitap, Bölüm 3) hiçbir şekilde değiştirmez.

Dolayısıyla, toplumun para biçiminde öndelenecek olan dolaşır sermayesinin 500 sterlin olduğu söylendiğinde, bunun bir yandan eş zamanlı olarak öndelenmiş olan bir tutar olduğu, ama diğer yandan, dönüşümlü olarak farklı üretken sermayelere nakit fonu olarak hizmet ettiğinden, bu tutarın 500 sterlinden daha fazla üretken sermayeyi harekete geçirdiği daha o sırada hesaba katılmış bulunur. Demek ki, bu açıklama tarzı, varlığını açıklaması gerektiği paranın zaten elde bulunduğunu varsayıyor. –

Ayrıca şu da söylenebilirdi: Kapitalist A, kapitalist B'nin bireysel olarak, üretken olmayan şekilde tükettiği nesneler üretiyor. Dolayısıyla B'nin parası A'nın meta-sermayesini gümüşe çeviriyor ve böylece aynı para tutarı B'nin artık değerinin ve A'nın dolaşır değişmez sermayesinin gümüşe çevrilmesine hizmet ediyor. Ama burada, yanıtlanması gereken soru, daha da doğrudan bir şekilde çözülmüş varsayılıyor. Soru şu: B, gelirini karşılayan bu parayı nereden alıyor? Kendi ürününün bu artık değer kısmını kendisi nasıl gümüşe çevirdi? –

Şu da söylenebilirdi: Dolaşır değişir sermayenin, A'nın sürekli olarak işçilerine öndelediği bölümü, ona sürekli olarak dolaşımdan geri akar; ve bunun sadece değişen bir bölümü, ücret ödemek için sürekli olarak kendisinde sabit kalır. Ne var ki, harcama ile geri dönüş arasında belirli bir zaman aralığı vardır; bu zaman aralığı boyunca, ücretler için ödenen para, başka şeylerin yanında, artık değerin gümüşe çevrilmesine de hizmet edebilir. – Ama birincisi, biliyoruz ki, bu zaman aralığı ne denli büyük olursa, kapitalist A'nın sürekli olarak *in petto* [hazırda] tutmak zorunda olduğu para stokunun da o denli büyük olması gerekir. İkincisi, işçi parayı harcar, onunla metalar satın alır, bu metalarda saklı bulunan artık değer de *pro tanto* [o miktarda] gümüşe çevrilir. Dolayısıyla, değişir sermaye biçiminde öndelenen aynı para, artık değerin gümüşe çevrilmesine de *pro tanto* hizmet eder. Burada bu sorunun daha da derinine inmeden yalnızca şunlarla yetinilebilir: Tüm kapitalistler sınıfının ve bu sınıfa bağımlı olan üretken olmayan kişilerin tüketimi eş zamanlı olarak işçi sınıfınınkine ayak uydurur; dolayısıyla, işçiler tarafından dolaşıma sokulan parayla eş zamanlı olarak, kapitalistlerin, artık değerlerini gelir olarak harcamak için dolaşıma para sürmesi zorunludur; dolayısıyla, dolaşımdan bu amaçla para çekilmesi zorunludur. Bu açıklama, burada gerekli olan para miktarını yalnızca azaltır, ama ortadan kaldırmazdı. –

Son olarak şu söylenebilirdi: Sabit sermayenin ilk yatınmı sırasında her zaman dolaşıma büyük nicelikte bir para sokulur, bu para onu dolaşıma sokmuş olan kişi tarafından dolaşımdan ancak yavaş yavaş, parça parça, yıllar içinde çekilir. Bu tutar, artık değeri gümüşe çevirmeye yetemez mi? – Buna verilecek cevap şudur: 500 sterlinlik (gerekli rezerv fonu için gömü oluşumunu da içeren) tutar, belki de gerçekten, onu dolaşıma sokmuş olan kişi tarafından değilse bile, başka biri tarafından, sabit sermaye olarak kullanılmıştır. Ayrıca, sabit sermaye olarak hizmet eden ürünlerin sağlanması için harcanan tutarla, bu metalarda saklı olan artık değerin de ödendiği zaten varsayılıyor; ve soru da, bu paranın nereden geldiği. –

Genel yanıt zaten verilmiş bulunuyor: x × 1000 sterlinlik bir meta kütlesi dolaşacaksa, bu meta kütlesinin değerinin artık değer içermesi ya da içermemesi, meta kütlesinin kapitalist yolla üretilmiş olması ya da olmaması, bu dolaşım için gereken para tutarının niceliğinde hiçbir değişiklik yaratmaz. *Dolayısıyla, sorunun kendisi namevcut.* Tüm öteki koşullar, paranın dolaşım hızı vb. veriliyken, x × 1000 sterlinlik meta değerini dolaştırmak için, bu değerden dolaysız üreticinin payına düşen miktarın çok ya da az olmasından tümüyle bağımsız olarak, belirli bir

para tutarı gerekir. Burada bir sorun varsa, genel sorunla çakışır: Bir ülkede metaların dolaşımı için gereken para tutarı nereden gelir?

Bununla birlikte, kuşkusuz, kapitalist üretimin durduğu yerden bakıldığında, *görünüşte* özel bir sorun vardır. Çünkü burada, paranın dolaşıma sokulduğu çıkış noktası olarak görünen, kapitalisttir. İşçinin geçim araçlarına harcadığı para, öncesinde değişir sermayenin para biçimi olarak var olur ve bu nedenle başlangıçta dolaşıma kapitalist tarafından, emek gücü satın alma ya da emek gücüne ödeme yapma aracı olarak sokulur. Ayrıca, kapitalist, başlangıçta kendisi için değişmez sabit ve akışkan sermayesinin para biçimini oluşturan parayı dolaşıma sokar; bu parayı, emek araçları ve üretim maddeleri için satın alma ya da ödeme aracı olarak harcar. Ama bunların ötesine geçildiğinde, kapitalist, dolaşımda bulunan para kütlesinin çıkış noktası olarak görünmeye devam etmez. Ne var ki, yalnızca iki çıkış noktası mevcuttur: kapitalist ve işçi. Öteki toplumsal konumlardan üçüncü kişilerin hepsi, ya sağladıkları hizmetler karşılığında bu iki sınıftan para almak zorundadır, ya da parayı herhangi bir hizmet sağlamadan almaları ölçüsünde, rant, faiz vb. biçimindeki artık değerin sahipleri arasında yer alırlar. Artık değerin tümüyle sanayici kapitalistin cebinde kalmayıp, onun tarafından başka kişilerle paylaşılmak zorunda olmasının, üzerinde durduğumuz soruyla hiçbir ilgisi yoktur. Soru, artık değer karşılığında ele geçen gümüşün sonradan nasıl bölündüğü değil, kapitalistin artık değeri gümüşe nasıl çevirdiğidir. Bundan ötürü incelemekte olduğumuz durumda kapitaliste hâlâ artık değerin tek sahibi gözüyle bakılmalıdır. İşçiye gelince, onun yalnızca ikincil çıkış noktası, kapitalistin ise işçiler tarafından dolaşıma sokulan paranın birincil çıkış noktası olduğu zaten söylenmişti. Önce değişir sermaye olarak öndelenmiş olan para, işçi onu geçim araçlarına ödeme yapmak için harcadığında, ikinci dolaşımına girmiş bulunur.

Demek ki, kapitalistler sınıfı, para dolaşımının biricik çıkış noktası olarak kalıyor. Üretim araçları için ödeme yapmak üzere 400 sterline, emek gücü için ödeme yapmak üzere 100 sterline gereksinim duyuyorsa, dolaşıma 500 sterlin sokar. Ama üründe saklı bulunan artık değer, artık değer oranı %100'ken, 100 sterlinlik bir değere eşittir. Dolaşıma hep yalnızca 500 sterlin sokarken, nasıl oluyor da oradan hep 600 sterlin çekebiliyor? Hiçbir şey yoktan var olmaz. Kapitalistler tüm bir sınıf olarak dolaşıma daha önce sokmadıkları hiçbir şeyi ondan çekemez.

Burada, 400 sterlinlik para tutarının, on devir yaptığında, 4000 sterlin değerindeki üretim araçlarını ve 1000 sterlin değerindeki emek gücünü dolaştırmaya, geri kalan 100 sterlinin de aynı şekilde 1000 sterlinlik artık değerin dolaşımına yetebileceğini dikkate almıyoruz. Para tutarının

kendisi tarafından dolaştırılan meta değerine oranı, incelediğimiz konuyla ilgisizdir. Sorun değişmez. Aynı para parçaları dolaşımda birçok kez işlev görmeseydi, dolaşıma sermaye olarak 5000 sterlinin sokulması zorunlu olur ve artık değeri gümüşe çevirmek için 1000 sterlin gerekirdi. Soru, ister 1000 isterse 100 sterlin olsun, bu sonuncu paranın nereden geldiğidir. Bu para, her durumda, dolaşıma sokulan para-sermayeyi aşan bir fazladır.

İlk bakışta ne kadar paradoks gibi görünse de, gerçekte, metalarda saklı bulunan artık değerin gerçekleşmesine hizmet eden parayı dolaşıma sokan, kapitalistler sınıfının kendisidir. Ama *notabene* [dikkat edin]: bunu dolaşıma öndelenen para olarak, yani sermaye olarak sokmaz. Kendi bireysel tüketimi için satın alma aracı olarak harcar. Bundan ötürü, dolaşımının çıkış noktası bu sınıf olsa da, bu para bu sınıf tarafından öndelenmiş değildir.

İşe yeni girişen tek bir kapitalisti, örneğin bir çiftçiyi alalım. İlk yıl boyunca, üretim araçları (4000 sterlin) ve emek gücü (1000 sterlin) için ödeme yapmak üzere 5000 sterlin öndeliyor olsun. Artık değer oranı %100, ele geçireceği artık değer = 1000 sterlin olsun. Yukarıdaki 5000 sterlin, onun para-sermaye olarak öndelediği paranın hepsini içerir. Ama bu adam da yaşamak zorundadır ve yılın sonu gelmeden eline hiç para geçmeyecektir. Yıllık tüketimi 1000 sterlin tutuyor olsun. Onun elinde bu paranın olması gerekir. Gerçi o, bu 1000 sterlini ilk yıl boyunca kendisine öndelemek zorunda olduğunu söyler. Ama burada yalnızca öznel bir anlamı olan bu öndeleme, onun birinci yılda bireysel tüketimini işçilerinin bedavadan sağlayacakları üretimle değil kendi cebinden karşılamak zorunda olmasından başka bir şey demek değildir. O, bu parayı sermaye olarak öndelemez. Onu harcar, tükettiği geçim araçları cinsinden bir eş değer için öder. Bu değer, onun tarafından para olarak harcanmış, dolaşıma sokulmuş ve meta değerleri olarak dolaşımdan çekilmiştir. Bu meta değerleri onun tarafından tüketilmiştir. Böylece, kendisiyle tükettiği metaların değerleri arasında herhangi bir ilişki kalmamıştır. Onun bu değerler karşılığında ödediği para, dolaşan paranın bir ögesi olarak var olur. Ama bu paranın değerini dolaşımdan ürünler biçiminde çekmiştir; ve bu değer, içlerinde var olduğu ürünlerle birlikte yok olmuştur. Ortadan kalkmıştır. Çiftçi, yılın sonunda, dolaşıma 6000 sterlinlik bir meta değeri sokar ve onu satar. Bu satışla şunlar kendisine geri döner: 1. Öndelediği 5000 sterlinlik para-sermaye; 2. Gümüşe çevrilmiş 1000 sterlinlik artık değer. 5000 sterlini sermaye olarak öndelemiş, dolaşıma sokmuştu ve dolaşımdan 5000 sterlini sermayesi için, 1000 sterlini artık değeri için, 6000 sterlin çekmektedir. Bu sonuncu 1000 sterlin, onun bir

kapitalist olarak değil, bir tüketici olarak dolaşıma sokmuş, öndelemiş değil harcamış olduğu parayla gümüşe çevrilmiştir. Bu 1000 sterlin, şimdi ona kendisi tarafından üretilen artık değerin para biçimi olarak geri dönmektedir. Ve bu andan itibaren bu işlem her yıl yinelenir. Ne var ki, onun harcadığı 1000 sterlin, ikinci yıldan itibaren, her zaman, kendisi tarafından üretilen artık değerin dönüşmüş biçimi, para biçimidir. O her yıl bu 1000 sterlini harcar ve bu para da yine her yıl kendisine geri döner.

Sermayesinin yıl boyunca daha çok devir yapması, konunun özünde hiçbir değişikliğe yol açmaz, ama dolaşıma bireysel tüketimi için sokmak zorunda olacağı, öndelenen para-sermayesinin dışındaki tutarın süresini ve dolayısıyla büyüklüğünü etkilerdi.

Bu para kapitalist tarafından dolaşıma sermaye olarak sokulmaz. Ama, artık değer dönüşü olana kadar yaşamını elinin altında bulunan araçlarla sürdürebilir olması, kapitalistin niteliklerinden biridir.

Bu örnekte, kapitalistin, sermayesinin ilk geri dönüşüne dek bireysel tüketimini karşılamak için dolaşıma soktuğu para tutarının, kendisi tarafından üretilen ve dolayısıyla paraya çevrilecek olan artık değere tam tamına eşit olduğu varsayılmıştı. Bunun, tek tek kapitalistlerle ilgili olarak, keyfi bir varsayım olduğu açıktır. Ama, basit yeniden üretim varsayıldığında, kapitalistler sınıfının tümü için doğru olmak zorundadır. Varsayımın söylediğiyle aynı şeyi ifade ediyor; yani, tüm artık değer, ama yalnızca artık değer (başlangıçtaki sermaye stokunun herhangi bir parçası değil), üretken olmayan şekilde tüketilmektedir.

Yukarıda, toplam (500 sterline eşit kabul edilen) değerli maden üretiminin yalnızca paranın uğradığı aşınmayı yerine koymaya yettiği varsayılmıştı.

Altın üreten kapitalistler, değişmez sermayeyi yerine koyan bölümü de, değişir sermayeyi yerine koyar bölümü de, artık değerden oluşan bölümü de dâhil olmak üzere tüm ürünlerine altın biçiminde sahip olur. Bu nedenle, toplumsal ürünün bir bölümü, ancak dolaşım içinde altına çevrilen üründen değil, altından oluşur. Bu bölüm, daha baştan altından oluşur ve dolaşımdan ürün çekmek için dolaşıma sokulur. Burada ücretler için de, değişir sermaye için de, öndelenen değişmez sermayenin yerine koyulması için de aynısı geçerlidir. Dolayısıyla, kapitalistler sınıfının bir bölümü, kendileri tarafından öndelenen para-sermayeden (artık değer kadar) daha büyük bir meta değerini dolaşıma sokuyorsa, kapitalistlerin bir başka bölümü de, dolaşımdan altın üretimi için sürekli olarak çektikleri meta değerinden (artık değer kadar) daha büyük bir para değerini dolaşıma sokar. Kapitalistlerin bir bölümü, sürekli olarak, dolaşım havuzuna akıttığından daha fazla parayı çekiyorsa, altın üreten

bölümü de, sürekli olarak, oradan üretim araçları biçiminde çektiğinden daha fazla para akıtır.

Altın biçimindeki bu 500 sterlinlik ürünün bir bölümü altın üreticilerinin artık değeri olsa bile, toplam tutarın tek işlevi, metaların dolaşımı için gereken paranın yerine koyulmasıdır; bu tutarın ne kadarının metaların artık değerini, ne kadarının metaların diğer değer bileşenlerini paraya çevirdiği burada önemsizdir.

Altın üretiminin bir ülkeden başka ülkelere kaydırılması, konunun özünde hiçbir değişikliğe yol açmaz. A ülkesinde toplumsal emek gücünün ve toplumsal üretim araçlarının bir bölümü, bir ürüne, örneğin 500 sterlin değerindeki keten bezine dönüştürülür ve oradan altın satın almak için B ülkesine ihraç edilir. A ülkesinde bu şekilde kullanılan üretken sermaye, A ülkesinin piyasasına, doğrudan doğruya altın üretimi için kullanılması durumunda süreceğinden daha fazla (paradan farklı) meta sürmez. A'nın bu ürünü 500 sterlinlik altınla temsil edilir ve A ülkesinin dolaşımına yalnızca para olarak girer. Toplumsal artık değerin, bu ürünün içerdiği bölümü, doğrudan doğruya para biçiminde var olur ve A ülkesi için hiçbir zaman paradan başka bir biçimde var olmaz. Altın üreten kapitalistler için ürünün yalnızca bir bölümü artık değeri, bir başka bölümü ise sermayenin yerine koyulmasını temsil ediyor olsa bile, bu altının ne kadarının, dolaşır değişmez sermayenin dışında, değişir sermayeyi yerine koyduğu ve ne kadarının artık değeri temsil ettiği sorusu, yalnızca, ücretlerin ve artık değerin, dolaşan metaların değerine oranlarına bağlıdır. Artık değeri oluşturan bölüm, kapitalistler sınıfının farklı üyeleri arasında bölünür. Bu bölümün kapitalistler tarafından sürekli olarak bireysel tüketim için harcanıyor ve yeni ürünlerin satılmasıyla yeniden alınıyor olmasına karşın (artık değerin altına çevrilmesi için gereken paranın onlar arasında dolaşmasını sağlayan tam da bu alım satımdır), toplumsal artık değerin bir bölümü, değişen oranlarda bile olsa, tıpkı ücretin bir bölümünün en azından haftanın bir bölümünde para biçiminde işçilerin ceplerinde durması örneğinde olduğu gibi, para biçiminde kapitalistlerin ceplerinde bulunur. Ve bu bölümün sınırını, altın cinsinden ürünün,* başlangıçta, altın üreten kapitalistlerin artık değerini oluşturan bölümü değil, ama daha önce söylenmiş olduğu gibi, yukarıdaki 500 sterlinlik ürünün genel olarak kapitalistler ile işçiler arasındaki bölünme oranı ve dolaşır meta değerini** oluşturan artık değer ile diğer değer bileşenleri arasındaki bölünme oranı çizer.

---

* 1. ve 2. baskılarda: "para cinsinden ürünün"; Engels'in basım için hazırladığı elyazmasına göre değiştirilmiştir. –*Almanca ed.*

** 1. ve 2. baskılarda: "meta stokunu"; Engels'in basım için hazırladığı elyazmasına göre değiştirilmiştir. –*Almanca ed.*

Böyle olmakla birlikte, artık değerin öteki metalarda değil, onların yanında para biçiminde var olan bölümü, yalnızca, yıllık altın üretiminin bir bölümünün artık değerin gerçekleştirilmesi için dolaşması ölçüsünde, yıllık olarak üretilen altının bir bölümünden oluşur. Bu paranın diğer bölümü, yani her zaman artık değerlerinin para biçimi olarak değişen oranlarda kapitalistler sınıfının elinde bulunan bölüm, yıllık olarak üretilen altının değil, daha önce ülkede biriktirilmiş olan altın kütlelerinin bir ögesidir.

Varsayımımıza göre, 500 sterlinlik yıllık altın üretimi, yalnızca, paranın uğradığı yıllık aşınmayı yerine koymaya yeter. Bu nedenle, yalnızca bu 500 sterlini dikkate alıp, her yıl üretilen meta kütlesinin, dolaşımına daha önce biriktirilmiş olan paranın aracılık ettiği bölümünü hesaba katmazsak, diğer tarafta her yıl altın biçiminde artık değer üretilmesi bile, meta biçiminde üretilen artık değerin, altına çevrilmesi için gereken parayı dolaşımda hazır bulmasına yeter. 500 sterlinlik altın cinsinden ürünün, öndelenmiş para-sermayeyi yerine koyan öteki bölümleri için de aynısı geçerlidir.

Bu noktada iki şeyi belirtmek gerekir.

Birincisi, şu sonuç çıkar: Hem kapitalistler tarafından para olarak harcanan artık değer, hem de onlar tarafından para şeklinde öndelenen değişir sermaye ve diğer üretken sermayeler, gerçekte işçilerin, yani altın üretiminde çalıştırılan işçilerin ürünüdür. İşçiler, altın cinsinden ürünün, kendilerine ücret olarak "öndelenen" bölümünü de, kapitalist altın üreticilerinin artık değerinin dolaysız olarak temsil edildiği bölümünü de yeni baştan üretir. Son olarak, altın cinsinden ürünün yalnızca onun kendi üretimi için öndelenen değişmez sermaye değerini yerine koyan bölümüne gelince, o ancak işçilerin yıllık emeği sonucunda altın biçiminde* (genel olarak herhangi bir ürün biçiminde) yeniden görünür. İşe girişilirken, bu bölüm, başlangıçta, kapitalist tarafından, yeni üretilmiş olmayan, dolaşımdaki toplumsal para kütlesinin bir bölümünü oluşturan para biçiminde elden çıkarılmıştı. Buna karşılık, yeni ürünle, ek altınla yerine koyulduğu ölçüde, işçinin yıllık ürünüdür. Kapitalistin öndeliği, burada da, yalnızca, işçinin kendi üretim araçlarının sahibi olmamasından ve üretim sırasında başka işçiler tarafından üretilmiş olan geçim araçlarını elinin altında bulundurmamasından kaynaklanan bir biçim olarak görünür.

Ama ikincisi, bu 500 sterlinlik yıllık yerine koymadan bağımsız olarak, kısmen gömü biçiminde kısmen de dolaşan bir para miktarı biçi-

---

* 1. ve 2. baskılarda: "para biçiminde"; Engels'in basım için hazırladığı elyazmasına göre değiştirilmiştir. –*Almanca ed.*

minde var olan para kütlesine gelince, söz konusu 500 sterlin için yıllık olarak geçerli olan ne varsa, bu para kütlesi için de geçerli olmalıdır, ya da daha doğrusu, başlangıçta geçerli olmuş olmalıdır. Bu noktaya bu alt kısmın sonunda geri döneceğiz. Bundan önce birkaç başka noktayı daha belirtelim.

Devir konusu ele alınırken, öteki bütün koşullar aynı kalırken, devir dönemlerinin uzunluğunda bir değişiklik olursa, üretimi aynı ölçekte sürdürmek için, değişen büyüklüklerde para-sermaye kütlelerinin gerekeceği görülmüştü. Dolayısıyla, kendisini genişleme ve daralma biçimindeki değişikliklere uydurması için, para dolaşımının yeterli esneklikte olması gerekir.

Ayrıca, iş gününün uzunluğu, yoğunluğu ve üretkenliği de dâhil olmak üzere, öteki bütün koşulların aynı kaldığı, ama *değer-ürünün* ücret ile artık değer arasındaki *dağılımının*, ya birincisinin yükselip ikincisinin düşmesi şeklinde ya da tersi olacak şekilde *değiştiği* varsayılırsa, dolaşımdaki paranın kütlesi bundan etkilenmez. Bu değişiklik, dolaşımda bulunan para kütlesinde herhangi bir genişleme ya da daralma olmadan gerçekleşebilir. Örneğin, ücretlerde genel bir yükselme ve bu nedenle (varsayılmış koşullar altında) artık değer oranında genel bir düşme olması durumunda, yine varsayımlarımız gereği, dolaşan meta kütlesinin değerinde hiçbir değişiklik olmaz. Bu durumda, değişir sermaye olarak öndelenmesi gereken para-sermaye, dolayısıyla bu işlevi gören para kütlesi elbette büyür. Ne var ki, değişir sermaye işlevi için gereken para kütlesi ne kadar artarsa, artık değer ve dolayısıyla bunun gerçekleştirilmesi için gereken para kütlesi de tam o kadar azalır. Bunun, meta değerinin gerçekleştirilmesi için gerekli olan para kütlesi üzerindeki etkisi, meta değeri üzerindeki etkisinden daha fazla olmaz. Metanın maliyet fiyatı bireysel kapitalist için yükselir, ama toplumsal üretim fiyatı aynı kalır. Değişmez değer parçası dikkate alınmazsa, metaların üretim fiyatının ücrete ve kâra bölünme oranı değişmiş olur.

Ama, deniyor, daha büyük bir değişir para-sermaye harcaması (kuşkusuz paranın değerinin aynı kaldığı varsayılıyor), işçilerin ellerinde o kadar daha büyük bir parasal araç kütlesinin bulunması demektir. Buradan, işçilerin meta talebinin artacağı sonucu çıkar. Bunun ardından gelecek sonuç, meta fiyatlarının yükselmesidir. – Ya da şu söylenir: Ücretler yükselirse, kapitalistler metalarının fiyatlarını yükseltir. – Her iki durumda da genel ücret yükselmesi, meta fiyatlarının yükselmesine yol açar. Bu nedenle, fiyatların yükselmesi ister şu ister bu biçimde açık-

lansın, metaları dolaştırmak için daha büyük bir para kütlesine gerek duyulmak zorundadır.

Birinci formülasyona yanıt: Ücretlerdeki yükselmenin sonucu olarak, işçilerin özellikle zorunlu geçim aracı talebi artar. Daha sınırlı bir derecede, lüks mal talepleri artacak ya da daha önce tüketim yelpazeleri içinde yer almayan nesneler için talep oluşacaktır. Zorunlu geçim araçları talebinin birdenbire ve büyük ölçekte artması, bunların fiyatlarını anlık olarak mutlaka yükseltecektir. Toplumsal sermayenin daha büyük bir bölümü zorunlu geçim araçları üretiminde, daha küçük bir bölümü, kapitalistlerin artık değerlerinin azalmasından ve bu nedenle lüks mal taleplerinin kısılmasından dolayı fiyatları düşeceğinden, lüks mal üretiminde kullanılacaktır. Buna karşılık işçilerin kendilerinin lüks mal satın almaları ölçüsünde, ücretlerinin artması, yalnızca bu sınırlar içinde, zorunlu geçim araçlarının fiyatlarını yükseltmek yerine, yalnızca lüks metaların alıcılarını değiştirir. O güne dek olduğundan daha fazla lüks meta işçilerin, göreli olarak daha azı kapitalistlerin tüketimlerine gider. *Voilà tout* [hepsi bu]. Bazı salınımların ardından, eskisiyle aynı değerdeki bir meta kütlesi dolaşır. – Anlık dalgalanmalara gelince, bunların, o güne dek spekülatif girişimlerle borsada ya da ülke dışında kendine iş aramış olan işsiz para-sermayeyi ülke içi dolaşıma sokmaktan başka bir sonucu olmayacaktır.

İkinci formülasyona yanıt: Metalarının fiyatlarını diledikleri gibi yükseltmek kapitalist üreticilerin elinde olsaydı, bunu ücretler yükselmeden de yapabilir ve yaparlardı. Meta fiyatları düşerken ücretler hiçbir zaman yükselmezdi. Kapitalistler sınıfı, şimdi istisnai olarak belirli, özel, deyim yerindeyse yerel koşullar altında gerçekten yaptığını her zaman ve her koşulda yapabileceğinden, yani ücretlerdeki her yükselmeden meta fiyatlarını çok daha yüksek oranda yükseltmek ve böylece daha büyük kârları cebe indirmek için yararlanabileceğinden, işçi sendikalarına hiçbir zaman karşı çıkmazdı.

Kapitalistlerin lüks malların fiyatlarını, bunlara yönelik talep (bu gibi şeyler için kullanacakları satın alma araçları azalmış bulunan kapitalistlerin taleplerinin kısalması sonucu) düştüğü için yükseltebilecekleri iddiası, arz ve talep yasasının çok orijinal bir kullanımı olurdu. Lüks meta alıcıları arasında kapitalistlerin yerini işçilerin alması gibi salt bir yer değiştirmenin olmaması (ve bu yer değiştirmenin gerçekleşmesi ölçüsünde, işçilerin talepleri, zorunlu geçim araçları fiyatlarının yükselmesine yol açmaz, çünkü işçiler, ücretlerdeki fazlalığın lüks mallar için harcadıkları bölümünü zorunlu geçim araçları için harcayamaz) ölçüsünde, lüks malların fiyatları daralan talep sonucu düşer. Bunun sonu-

cu olarak, sermaye, bunların arzının toplumsal üretim süreci içindeki değişen rollerine uygun düşen boyutlara inmesine kadar, lüks malların üretiminden çekilir. Bunların üretimlerindeki bu azalmayla birlikte, değerlerinde herhangi bir başka değişiklik olmadıkça, fiyatları yeniden olağan düzeylerine yükselir. Bu daralma ya da bu dengelenme süreci devam ettikçe, geçim araçlarının fiyatları yükselirken, talep doyurulana kadar, sürekli olarak, başka üretim dallarından çekilen miktarda sermaye, geçim araçları üretimine aktarılır. Ardından denge yeniden kurulur ve bütün bu sürecin sonucu, toplumsal sermayenin ve dolayısıyla aynı zamanda para-sermayenin, zorunlu geçim araçları üretimi ile lüks mal üretimine farklı bir oranda bölünmesidir.

Burada ele alınan itiraz, bir bütün olarak, kapitalistlerin ve iktisatçı çanak yalayıcılarının kurusıkı bir atışıdır.

Bu kurusıkı atışa bahane sağlayan üç tür olgu bulunur.

1. Öteki bütün koşullar aynı kalırken, dolaşımda bulunan metaların fiyatlarının toplamı yükseldiğinde (bu artış ister aynı meta kütlesi, ister büyümüş bir meta kütlesi için gerçekleşsin) dolaşımdaki para kütlesinin artması, para dolaşımının genel bir yasasıdır. Burada sonuç, nedenle karıştırılır. Zorunlu geçim araçlarının fiyatlarındaki yükselmeyle birlikte ücretler (nadiren ve yalnızca istisnai olarak orantılı bir şekilde olsa bile) yükselir. Ücretlerdeki yükselme, metaların fiyatlarındaki artışın nedeni değil, sonucudur.

2. Ücretlerde genel değil kısmi veya yerel bir yükselme olduğunda (yani, yalnızca birkaç üretim dalında yükselme meydana geldiğinde), bu dalların ürünlerinin fiyatlarında bundan kaynaklanan yerel bir yükselme ortaya çıkabilir. Ama bu bile birçok koşula bağlıdır. Örneğin, öncesinde ücretler olağan dışı ölçülerde geriletilmiş ve dolayısıyla kâr oranı olağan dışı ölçülerde yükselmiş olmamalı, yani fiyat artışı bu metaların piyasasını daraltmamalıdır (bir başka deyişle fiyat artışı daha önceki bir arz daralmasını gerektirmemelidir) vb.

3. Ücretler genel olarak yükseldiğinde, değişir sermayenin başat olduğu sanayi dallarında üretilen metaların fiyatları yükselir, buna karşılık değişmez ya da sabit sermayenin başat olduğu dallardaki metaların fiyatları düşer.

Her bir belirli meta miktarının dolaşım içindeki para biçimi yalnızca geçici olsa bile, bir metanın başkalaşımı sırasında bir kişinin elinden çıkan paranın kaçınılmaz olarak bir başkasının eline geçtiği, dolayısıyla metaların ilk anda çok taraflı olarak mübadele edilmekle ya da birbir-

lerinin yerini almakla kalmadıkları, ama aynı zamanda bu yer değiştirmeye paranın çok taraflı çökelmesinin aracılık ve eşlik ettiği, basit meta dolaşımında görülmüştü (I. Kitap, Bölüm 3, 2). "Bir meta, öbür metanın yerini alırken, aynı zamanda para-meta bir üçüncü ele geçmiş olur. Dolaşım, parayı dolap beygiri gibi durmadan döndürür." (I. Kitap, s. 92.*) Aynı özdeş olgu, kapitalist üretim temeli üzerinde, kendisini, sermayenin bir bölümünün sürekli olarak para-sermaye biçiminde var olmasıyla ve artık değerin bir bölümünün sürekli olarak yine para biçiminde sahiplerinin ellerinde bulunmasıyla ortaya koyar.

Bunu bir yana bırakırsak, *paranın devresi*, yani paranın çıkış noktasına *geri dönmesi*, sermaye devrinin bir uğrağını oluşturması ölçüsünde, *paranın* elden ele geçerek çıkış noktasından sürekli *uzaklaşmasını* ifade eden *dolaşım*ından[33] tümüyle farklı ve hatta buna karşıt düşen bir görüngüdür. (I. Kitap, s. 94.**) Buna karşın, hızlanmış devir, *eo ipso* [kendi başına] hızlanmış dolaşım demektir.

Değişir sermaye açısından bakalım ilk olarak: Örneğin değişir sermaye biçimindeki 500 sterlinlik bir para-sermaye yılda on devir yapıyorsa, açıktır ki, dolaşımdaki para kütlesinin bu özdeş parçası kendisinin on katı büyüklüğündeki (= 5000 sterlinlik) bir değer toplamını dolaştırır. Bir yıl içinde kapitalistle işçi arasında on kez gidip gelir. Bir yıl içinde dolaşır sermaye kütlesinin aynı özdeş parçasıyla on kez işçiye ve işçi tarafından ödeme yapılır. Aynı üretim ölçeğinde, bu değişir sermaye yılda bir devir yapsaydı, yalnızca 5000 sterlinlik tek bir dolaşım olurdu.

Ayrıca: Dolaşır sermayenin değişmez bölümü = 1000 sterlin olsun. Sermaye on devir yaparsa, kapitalist yıl içinde metasını ve dolayısıyla aynı zamanda bunun değerinin değişmez dolaşır bölümünü on kez satar. Dolaşımdaki para kütlesinin aynı özdeş parçası (= 1000 sterlin),

---

* MEW, Band 23, s. 127 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 119]. –*Almanca ed.*

33 Fizyokratlar bu iki görüngüyü karıştırsa da, paranın kendi çıkış noktasına geri dönüşünün sermaye dolaşımının temel biçimi, yeniden üretime aracılık eden biçim olduğunun altını ilk çizenler yine onlardır. " 'Tableau Économique'e bir göz atın, göreceksiniz ki, kendisinden ürün satın almak için kullanacakları parayı öteki sınıflara üretken sınıf verir ve bunlar ertesi yıl kendisinden yeniden aynı satın alımları yaparak bu parayı üretken sınıfa geri verir. ... Yani burada, yeniden üretimin izlediği harcamalar devresinden ve harcamaların izlediği yeniden üretim devresinden başka hiçbir devrenin olmadığını göreceksiniz; harcamaları ve yeniden üretimi ölçen para dolaşımıyla çizilen bir çevrimdir bu." (Quesnay, "Dialogues sur le Commerce et sur les Travaux des Artisans" [1. ve 2. baskılarda: "Problèmes économiques" –*Almanca ed.*], in Daire, "Physiocr.", I, s. 208, 209.) "Para dolaşımı diye adlandırılması gereken, toplumda bütün işlere can veren, politik bedendeki hareketi ve yaşamı koruyup sürdüren ve çok haklı olarak hayvan bedenindeki kan dolaşımıyla kıyaslanan o yararlı ve verimli dolaşımı, sermayelerin bu sürekli öndelenişleri ve geri dönüşleri oluşturur." (Turgot, "Réflexions etc.", "Œuvres", éd. Daire, I, s. 45.)

** MEW, Band 23, s. 128-129 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 120]. –*Almanca ed.*

yılda on kez sahibinin elinden kapitalistin eline geçer. Bu, paranın bir elden ötekine on kez yer değiştirmesi demektir. İkincisi: Kapitalist yılda on kez üretim araçları satın alır; bu, bir elden ötekine yine on para dolaşımı eder. 1000 sterlin tutarındaki para ile sanayici kapitalist tarafından 10 000 sterlinlik meta satılmış ve yine 10 000 sterlinlik meta satın alınmıştır. 1000 sterlinlik paranın yirmi kez dolaşmasıyla 20 000 sterlinlik bir meta stoku dolaştırılmıştır.

Son olarak, devir hızlandığında, paranın artık değeri gerçekleştiren bölümü de daha hızlı dolaşır.

Buna karşılık, daha hızlı bir para dolaşımı, zorunlu olarak daha hızlı bir sermaye devri ve dolayısıyla daha hızlı bir para devri, yani yeniden üretim sürecinin zorunlu olarak kısalması ve daha hızlı yenilenmesi anlamına gelmez.

Aynı para kütlesiyle daha büyük miktarda işlem yapıldığında, her seferinde daha hızlı bir para dolaşımı gerçekleşir. Bu söylenen, para dolaşımının teknik koşullarının değişmesi sonucu, sermayenin yeniden üretim dönemleri aynı kalırken de gerçekleşebilir. Dahası: Paranın, gerçek meta mübadelelerini ifade etmeden dolaşım gerçekleştirdiği işlemlerin (borsadaki fiyat farkı spekülasyonları vb.) kütlesi artabilir. Öte yandan kimi durumlarda para dolaşımları tümüyle ortadan kalkabilir. Örneğin, çiftçi işlediği toprağın sahibiyse, kiracı çiftçi ile toprak sahibi arasında para dolaşımı olmaz; sanayici kapitalist kullandığı sermayenin sahibiyse, onunla kredi veren arasında dolaşım olmaz.

Bir ülkede para gömülemesinin başlangıçtaki oluşumuna ve bunun az sayıda kişi tarafından ele geçirilmesine gelince, burada bunların ayrıntılarına girmek gereksizdir.

Temelinde ücretli emeğin yanı sıra işçiye parayla ödeme yapılması ve genel olarak aynî ödemelerin parasal ödemelere dönüştürülmesi bulunan kapitalist üretim tarzı, ancak dolaşım için yeterli bir para kütlesinin ve bunun belirlediği bir gömü oluşumunun (rezerv fonu vb.) bulunduğu bir ülkede, daha büyük bir ölçeğe ve daha derinlikli bir mükemmelliğe ulaşabilir. Bu, tarihsel bir ön koşuldur; ama konuyu, önce yeterli bir gömü kütlesinin oluşturulduğu ve kapitalist üretimin ondan sonra başladığı şeklinde anlamak yanlış olur. Aksine, kapitalist üretim, ön koşullarının gelişimiyle eş zamanlı olarak gelişir ve bu ön koşullardan biri, yeterli bir değerli maden arzının varlığıdır. Değerli maden arzının 16. yüzyıldan bu yana büyümesinin kapitalist üretimin tarihsel gelişiminde temel bir uğrak oluşturması bundandır. Ama kapitalist üretim tarzı te-

meli üzerinde gerekli olan ek para malzemesi arzı söz konusu olduğu ölçüde, bir yanda ürün cinsinden artık değer, gümüşe çevrilmesi için gerekli para arz edilmeden dolaşıma sürülür ve diğer yanda altın cinsinden artık değer, daha önce ürünlerin paraya dönüştürülmesi gerçekleşmeden dolaşıma sürülür.

Paraya çevrilmeleri gereken ek metalar, gerekli tutarda parayı önlerinde hazır bulur, çünkü diğer yanda, metalara dönüştürülmesi gereken ek altın (ve gümüş), mübadele yoluyla değil, üretimin kendisiyle dolaşıma sokulur.

II. Birikim ve Genişletilmiş Yeniden Üretim

Birikimin, genişletilmiş ölçekte yeniden üretim biçiminde gerçekleşmesi ölçüsünde, para dolaşımı ile ilgili olarak yeni bir sorun yaratmayacağı açıktır.

Önce, büyüyen üretken sermayenin işlevi için gereken ek para-sermayeye bakarsak, bunun, gerçekleştirilmiş olan artık değerin kapitalistler tarafından dolaşıma gelirin para biçimi olarak sokulan bölümüyle değil, para-sermaye olarak sokulan bölümüyle sağlandığını görürüz. Para zaten kapitalistlerin elindedir. Yalnızca kullanımı farklıdır.

Ama şimdi, ek üretken sermayenin sonucu olarak, dolaşıma onun ürünü, yani bir ek meta kütlesi sokulmaktadır. Bu ek meta kütlesiyle birlikte, bu meta kütlesinin değerinin onun üretimi sırasında tüketilen üretken sermayenin değerine eşit olması ölçüsünde, onun gerçekleştirilmesi için gerekli olan ek paranın bir bölümü de dolaşıma sokulmuştur. Bu ek para kütlesi, tam da ek para-sermaye olarak öndelenmiştir ve bundan ötürü sermayesinin devriyle kapitaliste geri döner. Yukarıdaki sorunun aynısı burada da ortaya çıkar. Şimdi meta biçiminde elde bulunan ek artık değeri gerçekleştirmek için gereken ek para nereden gelir?

Genel yanıt yine aynıdır. Dolaşan meta kütlesinin fiyat toplamı, verili bir meta kütlesinin fiyatları yükseldiğinden değil, şimdi dolaşmakta olan metaların kütlesi daha önce dolaşmakta olan metaların kütlesinden daha büyük olduğu ve bu büyüme fiyatlardaki bir düşüşle dengelenmediği için artmıştır. Bu daha büyük değere sahip daha büyük meta kütlesinin dolaşımı için gereksinilen ek para, ya dolaşımdaki para kütlesinin kullanımında (ödemelerin denkleştirilmesi vb. şeklinde olsun, aynı para parçalarının dolaşımını hızlandıran önlemlerin alınması şeklinde olsun) daha yüksek bir tasarrufla ya da paranın gömü biçiminden dolaşım aracı biçimine dönüştürülmesiyle sağlanır. Bu sonuncusu, yalnızca atıl para-sermayenin satın alma ya da ödeme aracı olarak işlev görmeye

başlamasını, daha önce rezerv fonu olarak işlev görmekte olan para-sermayenin, sahibi için bu rezerv fonu işlevini yerine getirirken, toplum için (bankalardaki durmadan borç verilen mevduatlarda olduğu gibi) etkin bir biçimde dolaşmasını, dolayısıyla ikili bir işlev görmesini kapsamakla kalmaz, hareketsiz durmakta olan sikke rezerv fonlarının daha tasarruflu kullanılması anlamına da gelir.

"Paranın sikke olarak sürekli akması için, sikke durmadan para olarak donup kalmak zorundadır. Sikkenin sürekli dolaşımı, sürekli olarak, daha büyük ya da daha küçük miktarlarda, çok yönlü olarak hem dolaşım alanı içinde ortaya çıkan hem de dolaşım alanını gerekli kılan sikke rezerv fonlarının içinde hareketsiz kalmasına bağlıdır; bu sikke rezerv fonlarının oluşumları, dağılımları, çözülmeleri ve yeniden oluşumları durmadan değişir, varlıkları sürekli olarak kaybolur, kayboluşları sürekli olarak var olur. A. Smith, sikkenin paraya ve paranın sikkeye bu dur durak bilmeyen dönüşümünü, her meta sahibinin, sattığı özel metanın yanında, satın alma için kullandığı belirli bir genel meta toplamını sürekli olarak stok şeklinde elinde bulundurması gerektiği şeklinde ifade etmişti. M – P – M dolaşımında ikinci halkanın (P – M), sürekli olarak, tek seferde değil zaman içinde peş peşe gerçekleşen bir dizi satın almaya bölündüğünü, böylece P'nin bir bölümü sikke olarak dolaşırken, öteki bölümün para olarak hareketsiz kaldığını görmüştük. Para burada gerçekte yalnızca *askıya alınmış sikke*dir ve dolaşımdaki sikke kütlesinin tek tek bileşenleri, durmadan değişerek, kâh bir biçimde kâh bir başka biçimde görünür. Dolaşım aracının paraya bu birinci dönüşümü, bundan ötürü, para dolaşımının yalnızca teknik bir uğrağını temsil eder." (Karl Marx, "Zur Kritik der Politischen Oekonomie", 1859, s. 105, 106.* – Burada, paradan farklı olarak "sikke", diğer işlevlerinden farklı olarak salt dolaşım aracı olma işleviyle parayı tarif etmek için kullanılıyor.)

Tüm bu araçların yetersiz kalması ölçüsünde, ek altın üretimi gerekli hâle gelir, ya da, aynı kapıya çıkmak üzere, ek ürünün bir bölümü, doğrudan ya da dolaylı olarak (değerli maden üreticisi ülkelerin ürünü olan) altınla mübadele edilir.

Dolaşım araçları olarak kullanılan altın ve gümüşün yıllık üretiminde harcanan emek gücü ile toplumsal üretim araçlarının toplam tutarı, kapitalist üretim tarzının ya da genel olarak meta dolaşımına dayanan üretim tarzının *faux frais*'si† arasında yüklü bir kalem oluşturur. Kendisine karşılık gelen miktardaki bir olası, ek üretim ve tüketim araçları, yani gerçek zenginlik araçları toplamını toplumsal kullanım dışı bırakır.

---

* MEW, Band 13, s. 104. –*Almanca ed.*

† *faux frais*: üretici olmadıkları hâlde zorunlu olan giderler. –*Türkçe ed.*

Bu pahalı dolaşım mekanizması, verili üretim ölçeği ya da üretimin verili genişletilme derecesi aynı kalırken, ne kadar daraltılırsa, toplumsal emeğin üretici gücü bu sayede o kadar artırılır. Dolayısıyla, kredi sistemiyle birlikte gelişen yardımcı araçlar, böylesi bir etkiye sahip olmaları ölçüsünde, toplumsal üretim sürecinin ve emek sürecinin büyük bir bölümünün bunlar sayesinde gerçek paranın hiçbir müdahalesi olmadan yürütülmesi yoluyla olsun, gerçekten işlev gören para kütlesinin işlevselliğinin artırılması yoluyla olsun, doğrudan doğruya kapitalist zenginliği artırır.

Böylece, şimdiki ölçeğiyle kapitalist üretimin, (yalnızca bu açıdan ele alınan) kredi sistemi olmadan, yani yalnızca madenî [para] dolaşım[ıy]la mümkün olup olmadığı şeklindeki saçma sorunun işi de görülmüş olur. Durumun bu olmadığı açık. Bunun yerine, değerli maden üretiminin hacminde sınırlarla karşılaşılırdı. Diğer yandan, para-sermayeyi kullanılabilir kılması ya da serbest bırakması nedeniyle kredi sisteminin üretici gücü hakkında gizemli düşüncelere kapılmamak gerekir. Burası, bu konunun daha kapsamlı bir açıklamasının yeri değil.

Şimdi, gerçek birikimin, yani üretim ölçeğinin dolaysız genişlemesinin gerçekleşmediği, bunun yerine, gerçekleştirilen artık değerin bir bölümünün, daha sonra üretken sermayeye dönüştürülmek üzere, daha uzun ya da daha kısa bir süreliğine nakit rezerv fonu olarak biriktirildiği durumu ele almak gerekiyor.

Bu şekilde biriktirilen paranın ek para olması ölçüsünde, ek bir açıklamaya gerek kalmaz. Bu para, yalnızca, altın üreten ülkelerden ithal edilmiş ek altının bir bölümü olabilir. Burada, ithal edilen bu altının karşılığı olan ulusal ürünün artık ülkede var olmadığı belirtilmelidir. Bu ürün, altın karşılığında yurt dışına gönderilmiştir.

Buna karşılık, ülkedeki para kütlesinin eskisiyle aynı miktarda olduğu varsayılırsa, bu durumda, birikmiş ve birikmekte olan para dolaşımdan gelmiş, yalnızca işlevi değişmiştir. Dolaşır paradan, adım adım oluşan, gizil para-sermayeye dönüşmüştür.

Burada biriktirilen para, satılmış olan metanın, değeri sahibi için artık değeri temsil eden bölümünün para biçimidir. (Burada kredi sisteminin var olmadığı varsayılmaktadır.) Bu parayı biriktirmiş olan kapitalist, *pro tanto* [o miktarda], satın almadan satmıştır.

Bu sürece kısmi bir olay olarak bakılırsa, onda açıklamayı gerektiren hiçbir şey görülmez. Kapitalistlerin bir bölümü, ürünlerinin satışından ellerine geçen paranın bir bölümünü, bunun karşılığında piyasadan

ürün çekmeden, ellerinde tutmaktadır. Buna karşılık, kapitalistlerin bir başka bölümü, sürekli geri dönen, üretim işinin yürütülmesi için gereken para-sermaye dışında, paralarını olduğu gibi ürüne dönüştürmektedir. Artık değer taşıyıcısı olarak piyasaya sürülen ürünün bir bölümü, üretim araçlarından ya da değişir sermayenin gerçek öğelerinden, zorunlu geçim araçlarından oluşur. Dolayısıyla bu bölüm üretimin genişletilmesine hemen hizmet edebilir. Çünkü varsayılan, hiçbir şekilde, kapitalistlerin bir bölümü para-sermaye biriktirirken bir başka bölümün artık değeri tümüyle tükettiği değil, ama yalnızca, bir bölüm kendi birikimini para biçimi içinde gerçekleştirir, gizil para-sermaye oluştururken, bir başka bölümün gerçekten birikim yaptığı, yani üretim ölçeğini genişlettiği, kendi üretken sermayesini gerçekten büyüttüğüdür. Dönüşümlü olarak, kapitalistlerin bir bölümü para depolarken öteki bölüm üretim ölçeğini genişletse ve bunun tersi olsa bile, ortada var olan para kütlesi dolaşım gereksinimleri için yeterli kalır. Ayrıca, nakit para olmadan da, yalnızca alacak taleplerinin birikimiyle, bir tarafta para birikimi gerçekleşebilir.

Ama güçlük, kapitalistler sınıfı içindeki para-sermaye birikiminin kısmi değil genel olduğunu varsaydığımızda karşımıza çıkar. Varsayımımıza (kapitalist üretimin evrensel ve tek başına egemenliği) göre, bu sınıf dışında işçi sınıfından başka hiçbir sınıf yoktur. İşçi sınıfının satın aldığı şeylerin tümü, ücretlerinin toplamına, tüm kapitalistler sınıfı tarafından öndelenen değişir sermaye toplamına eşittir. Bu para, ürünlerinin işçi sınıfına satılmasıyla kapitalistler sınıfına geri akar. Değişir sermayeleri böylece yeniden para biçimini alır. Değişir sermaye toplamı = x × 100 sterlin olsun; bu tutar, yıl içinde öndelenmiş olan değil, kullanılmış olan toplam değişir sermayedir; bu değişir sermaye değerinin yıl boyunca, dolaşım hızına bağlı olarak ne kadar çok ya da ne kadar az parayla öndelendiği, şimdi incelemekte olduğumuz sorunu etkilemez. Kapitalistler sınıfı, bu x × 100 sterlinlik sermaye ile, belli bir nicelikte emek gücü satın alır ya da belli bir sayıda işçiye ücret öder – birinci işlem. İşçiler, aynı parayla kapitalistlerden belli bir nicelikte meta satın alır; x × 100 sterlinlik toplam para böylece kapitalistlerin ellerine geri döner – ikinci işlem. Ve bu sürekli yinelenir. Dolayısıyla, x × 100 sterlin tutarındaki bu para, işçi sınıfına, ürünün, kapitalistler sınıfının artık değerini temsil eden bölümü şöyle dursun, değişmez sermayeyi temsil eden bölümünü satın alma olanağını bile hiçbir zaman tanımaz. İşçiler, x × 100 sterlinle, hiçbir zaman, toplumsal ürünün bir değer parçasından, öndelenmiş olan değişir sermayenin değerini temsil eden değer parçasına eşit olan bir değer parçasından fazlasını satın alamaz.

Bu evrensel para birikiminin, ek olarak ithal edilen değerli madenlerin, hangi oranlarla olursa olsun, farklı bireysel kapitalistler arasında bölünmesinden başka hiçbir şeyi ifade etmediği durum bir yana bırakılacak olursa, kapitalistler sınıfının bütünü nasıl para biriktirecek?

Hepsinin, ürünlerinin bir bölümünü, bir kez daha satın alma yoluna gitmeden satmaları gerekirdi. Her birinin, kendi tüketimleri için dolaşım aracı olarak dolaşıma soktukları ve belirli bir bölümü her birine dolaşımdan geri akan belirli bir nakit fonuna sahip olmasında gizemli hiçbir yan bulunmaz. Ne var ki, bu durumda bu nakit fonu tam da artık değerin gümüşe çevrilmesinin ürünü olan bir dolaşım fonu olarak var olur, ama hiçbir şekilde gizil para-sermayeden oluşmaz.

Konu, gerçek yaşamda gerçekleştiği şekliyle ele alınırsa, daha sonra kullanılmak üzere biriktirilen gizil para-sermaye şunlardan oluşur:

1. Bankalardaki mevduatlar; ve bankanın gerçekten elinin altında bulunan para tutarı, görece önemsizdir. Para-sermaye burada yalnızca nominal olarak birikir. Gerçekte biriken şey, yalnızca, çekilen parayla yatırılan para arasında bir dengenin oluşmasından ötürü paraya çevrilebilir olan (çevrilecek olurlarsa) para alacaklarıdır. Bankanın elinde para olarak bulunan, yalnızca görece küçük bir tutardır.

2) Devlet tahvilleri. Bunlar hiçbir şekilde sermaye değil, yalnızca yıllık ulusal ürün üzerindeki alacak talepleridir.

3) Hisse senetleri. Dolandırıcılık amacıyla çıkarılmış olmadıkça, bir kurumun gerçek sermayesi üzerindeki mülkiyet senetleri ve bu sermayenin ürettiği yıllık artık değer üzerindeki ödeme emirleridir.

Bunların hiçbirinde bir para birikimi gerçekleşmez; bir yanda para-sermaye birikimi olarak görünen şey, öbür yanda gerçek, sürekli bir para harcaması şeklinde görünür. Paranın, sahibi olan kişinin kendisi tarafından mı yoksa ondan borç almış kişiler tarafından mı harcandığı, konunun özünde hiçbir değişikliğe yol açmaz.

Kapitalist üretim temeli üzerinde, gömü oluşumu olarak gömü oluşumu, hiçbir zaman kendi başına bir amaç değil, ya dolaşımdaki bir tıkanmanın (genelde olduğundan daha büyük para kütlelerinin gömü biçimini almasının) ya da devir yüzünden zorunlu olarak meydana gelen birikmenin sonucudur. Son olasılık, gömünün, yalnızca, geçici bir süre gizil biçimde kalan, ama üretken sermaye olarak işlev görmesi amaçlanan para-sermaye oluşumu olmasıdır.

Bu nedenle, bir yanda para olarak gerçekleştirilen artık değerin bir bölümü dolaşımdan çekiliyor ve gömü olarak biriktiriliyorsa, eş zamanlı olarak, artık değerin bir başka bölümü sürekli olarak üretken sermayeye dönüştürülür. Ek değerli madenlerin kapitalistler sınıfı içinde bölünmesi

istisnasıyla, para biçimindeki birikme hiçbir zaman eş zamanlı olarak tüm noktalarda gerçekleşmez.

Yıllık ürünün meta biçimindeki artık değeri temsil eden bölümü için geçerli olan her şey, yıllık ürünün öteki bölümü için de geçerlidir. Bunun dolaşımı için belli bir tutarda para gerekir. Her yıl üretilen ürünün artık değeri temsil eden bölümü gibi bu para tutarı da kapitalistler sınıfına aittir. Başlangıçta, kapitalistler sınıfının kendisi tarafından dolaşıma sokulmuştur. Bu sınıf içinde dolaşımla durmadan yeni baştan dağılır. Genel olarak sikke dolaşımında olduğu gibi, bu kütlenin bir bölümü durmadan dolaşırken bir başka bölümü durmadan değişen noktalarda tıkanıp kalır. Bu birikimin bir bölümünün para-sermaye oluşturmak için isteyerek gerçekleştirilmesi, konunun özünde hiçbir değişikliğe yol açmaz.

Burada, bir kapitalistin bir başkasının artık değerinin ve hatta sermayesinin bir parçasını cebine indirmesine ve dolayısıyla hem para-sermaye hem de üretken sermaye için tek yanlı bir birikimin ve merkezileşmenin ortaya çıkmasına yol açan dolaşım serüvenlerini dikkate almadık. Örneğin, A'nın para-sermaye olarak biriktirdiği gasp edilmiş artık değer parçası, B'nin artık değerinin ona geri dönmeyen bir parçası olabilir.

★

Üçüncü Kısım

Toplumsal Toplam Sermayenin Yeniden Üretimi ve Dolaşımı

Bölüm

18[34]

Giriş

★★★

I. Araştırmanın Konusu

Sermayenin dolaysız üretim süreci, onun emek süreci ve değerlenme sürecidir; sonucu meta-ürün ve belirleyici güdüsü artık değer üretimi olan süreçtir.

Sermayenin yeniden üretim süreci, bu dolaysız üretim süreci gibi, gerçek dolaşım sürecinin her iki evresini de, yani dönemsel bir süreç (belirli dönemlerde kendisini sürekli olarak yeni baştan yineleyen bir süreç) olarak sermayenin devrini oluşturan toplam devreyi de kapsar.

Devreyi ister P ... P′ biçiminde, ister Ü ... Ü biçiminde ele alalım, dolaysız üretim süreci (Ü) her zaman bu devrenin yalnızca bir halkasını oluşturur. Biçimlerden birinde dolaysız üretim süreci, dolaşım sürecinin aracısı olarak görünür, öbüründe dolaşım süreci, dolaysız üretim sürecinin aracısı olarak görünür. Devrenin sürekli yenilenmesi, sermayenin üretken sermaye olarak sürekli yeniden ortaya çıkması, her iki durumda da onun dolaşım sürecindeki dönüşümlerinin zorunlu sonucudur. Öte yandan, sürekli yenilenen üretim süreci, sermayenin dolaşım alanında durmadan geçirdiği dönüşümlerin, kendisini dönüşümlü olarak bir para-sermaye, bir meta-sermaye biçiminde sergilemesinin koşuludur.

Ne var ki, her bireysel kapitalistin kapitalistler sınıfının yalnızca bireysel bir ögesini oluşturması örneğinde olduğu gibi, her bireysel sermaye de toplumsal toplam sermayenin bağımsızlaşmış, deyim yerindeyse

34 II. Elyazmasından.

kendisine bireysel yaşam bağışlanmış bir parçasını oluşturur. Toplumsal sermayenin hareketi, onun bağımsızlaşmış parçalarının hareketlerinin, bireysel sermayelerin devirlerinin bütünlüğünden oluşur. Tek bir metanın başkalaşımı nasıl metalar dünyasının (meta dolaşımlarının) başkalaşımlar zincirinin bir halkasıysa, bireysel sermayenin başkalaşımı, devri de, toplumsal sermayenin devresindeki bir halkadır.

Bu toplam süreç, hem üretken tüketimi (dolaysız üretim sürecini) ve buna aracılık eden biçim dönüşümlerini (maddi açıdan bakıldığında, mübadeleleri), hem de bireysel tüketimi ve buna aracılık eden biçim dönüşümlerini ya da mübadeleleri kapsar. Üretken tüketim sırasında, bir yandan, değişir sermaye emek gücüne çevrilir ve dolayısıyla emek gücü üretim sürecine dâhil edilir. Burada işçi kendi metasının, emek gücünün satıcısı olarak, kapitalist bu metanın alıcısı olarak ortaya çıkar. Ama öte yandan metaların satılması, onların işçi sınıfı tarafından satın alınmasını, dolayısıyla işçilerin bireysel tüketimini kapsar. Burada işçi sınıfı alıcı olarak, kapitalistler işçilere meta satan kişiler olarak ortaya çıkar.

Meta-sermayenin dolaşımı, artık değer dolaşımını, dolayısıyla aynı zamanda kapitalistlerin bireysel tüketimine, artık değerin tüketimine aracılık eden alım ve satımları kapsar.

Dolayısıyla, bireysel sermayelerin devresi, bireysel sermayelerin toplamı toplumsal sermaye olarak ele alındığında, yani devre bütünlüğü içinde ele alındığında, yalnızca sermaye dolaşımını değil, genel meta dolaşımını da kapsar. Genel meta dolaşımı, yalın olarak sadece iki bileşenden oluşabilir: 1. Sermayenin kendi devresi ve 2. Bireysel tüketime giren metaların, dolayısıyla işçinin ücretini ve kapitalistin artık değerini (ya da artık değerinin bir bölümünü) harcayarak satın aldığı metaların devresi. Kuşkusuz, sermaye devresi, artık değerin meta-sermayenin bir parçasını oluşturması ölçüsünde, artık değerin dolaşımını ve aynı şekilde değişir sermayenin emek gücüne dönüşümünü, ücretlerin ödenmesini de kapsar. Ne var ki, bu artık değerin ve ücretlerin metalar için harcanması, en azından ücretlerin harcanmasının sermaye dolaşımına bağlı olmasına karşın, sermaye dolaşımının bir halkasını oluşturmaz.

I. Kitapta kapitalist üretim süreci hem tek bir süreç, hem de bir yeniden üretim süreci olarak çözümlenmişti: artık değer üretimi ve sermayenin kendisinin üretimi. Sermayenin dolaşım alanında uğradığı biçimsel ve maddi değişiklik varsayılmış ve bunun üzerinde daha fazla durulmamıştı. Yani, kapitalistin bir yandan ürünü değerine sattığı, öte yandan süreci yeniden başlatmak ya da kesintisiz olarak sürdürmek için gerekli olan maddi üretim araçlarını dolaşım alanı içinde hazır bulduğu varsayılmıştı. Dolaşım alanı içindeki, orada üzerinde durmamız gereken tek işlem, kapitalist üretimin temel koşulu olarak emek gücü alım satımı olmuştu.

Bu II. Kitabın birinci kısmında, sermayenin kendi devresinde aldığı farklı biçimler ve bu devrenin kendisinin farklı biçimleri incelenmişti. Şimdi, I. Kitapta ele alınmış olan emek-zamana, dolaşım zamanını eklemek gerekiyor.

İkinci kısımda, devre, dönemsel bir olgu olarak, yani devir olarak ele alınmıştı. Bir yandan farklı (sabit ve dolaşır) sermaye bileşenlerinin kendilerinin biçim devrelerini nasıl farklı zaman aralıklarında ve farklı şekillerde tamamladıkları gösterilmiş, öte yandan çalışma döneminin ve dolaşım döneminin uzunluğunun farklı olmasını gerekli kılan koşullar araştırılmıştı. Devre döneminin ve bunun bileşenlerinin farklı oranlarının, üretim sürecinin kendi büyüklüğü ve yıllık artık değer oranı üzerindeki etkisi görülmüştü. Gerçekten, birinci kısımda, asıl olarak, sermayenin kendi devresi içinde sürekli olarak aldığı ve sıyrıldığı, birbirlerini izleyen biçimler ele alındıysa, ikinci kısımda da, verili büyüklükteki bir sermayenin, aynı zamanda, biçimlerin bu akışı ve art ardalığı içinde, farklı biçimler olan üretken sermayeye, para-sermayeye ve meta-sermayeye, değişen boyutlarda bile olsa nasıl bölündüğü ve bu bölünme sırasında yalnızca söz konusu biçimlerin birbirlerinin yerini almadığı, aksine toplam sermaye değerinin farklı bölümlerinin sürekli olarak bu farklı durumlarda yan yana bulundukları ve işlev gördükleri ele alınmıştı. Özellikle para-sermaye, I. Kitapta görülmemiş olan ayırt edici özellikleriyle ortaya çıkmıştı. Belirli bir büyüklükteki bir üretken sermayeyi sürekli olarak işler durumda tutmak için, verili bir sermayenin farklı büyük bileşenlerinin, devir koşullarına bağlı olarak, hep para-sermaye biçiminde öndelenmesini ve yenilenmesini gerektiren belirli yasalar bulunmuştu.

Ama birinci kısım boyunca olduğu gibi ikinci kısım boyunca da, yalnızca bireysel bir sermaye üzerinde, toplumsal sermayenin bağımsızlaşmış bir bölümünün hareketi üzerinde durulmuştu.

Oysa, bireysel sermayelerin devreleri iç içe girer, birbirlerinin hem öncülleri olur hem de birbirlerini gerektirirler ve tam da bu iç içe girişleriyle, toplumsal toplam sermayenin hareketini oluştururlar. Basit meta dolaşımında bir metanın toplam başkalaşımı, nasıl metalar dünyasının başkalaşımlar zincirinin bir halkası olarak görünüyorduysa, şimdi de bireysel sermayenin başkalaşımı toplumsal sermayenin başkalaşımlar zincirinin bir halkası olarak görünür. Ancak, basit meta dolaşımı (kapitalist olmayan üretim temeli üzerinde de gerçekleşebileceği için), sermayenin dolaşımını hiçbir şekilde zorunlu olarak kapsamazken, toplumsal toplam sermayenin devresi, daha önce belirtilmiş olduğu gibi, herhangi bir bireysel sermaye devresinin içinde yeri olmayan meta dolaşımını da, yani sermaye oluşturmayan metaların dolaşımını da kapsar.

Şimdi, toplumsal toplam sermayenin bileşenleri olarak bireysel sermayelerin dolaşım sürecini (bütünlüğü içinde yeniden üretim sürecinin biçimi olan süreci), yani bu toplumsal toplam sermayenin dolaşım sürecini incelememiz gerekiyor.

II. Para-Sermayenin Rolü

{Aşağıdaki konunun bu kısmın sonraki bölümlerinden birine ait olmasına karşın, onu, yani toplumsal toplam sermayenin bileşeni olarak ele alınan para-sermayeyi, hemen inceleyeceğiz.}

Bireysel sermayenin devri ele alınırken, para-sermaye kendisini iki yanıyla göstermişti.

Birincisi: Her bireysel sermayenin sahneye çıkarken, sermaye olarak kendi sürecini başlatırken sahip olduğu biçimi oluşturur. Bu nedenle, bütün süreci harekete geçiren *primus motor* [ilk itici güç] olarak görünür.

İkincisi: Devir döneminin farklı uzunluklarına ve bunun iki bileşeni (çalışma dönemi ve dolaşım dönemi) arasındaki farklı oranlara bağlı olarak, öndelenen sermaye değerinin sürekli olarak para biçiminde öndelenmesi ve yenilenmesi gereken bileşeninin, kendisinin harekete geçirdiği üretken sermayeye oranı, yani, kesintisiz üretim ölçeğine oranı farklı olur. Ama, bu oran ne olursa olsun, süreç içindeki sermaye değerinin sürekli olarak üretken sermaye olarak işlev görebilen bölümü, her durumda, öndelenen sermaye değerinin, üretken sermayenin yanında sürekli para biçiminde var olması gereken bölümüyle sınırlanır. Burada söz konusu olan, sadece olağan devirdir, soyut bir ortalamadır. Dolaşımdaki tıkanmaları dengelemek için gereken ek para-sermayeyi dikkate almıyoruz.

Birinci nokta üzerine: Meta üretimi meta dolaşımını varsayar ve meta dolaşımı metanın para olarak ifade edilmesini, para dolaşımını varsayar; metanın meta ve para olarak ikileşmesi, ürünün meta olarak ifade edilmesinin bir yasasıdır. Aynı şekilde kapitalist meta üretimi (ister toplumsal, ister bireysel açıdan ele alınsın), para biçimindeki sermayeyi ya da para-sermayeyi, her yeni başlayan iş için bir *primus motor* ve bir kesintisiz motor olarak varsayar. Özellikle dolaşır sermaye, para-sermayenin kısa zaman aralıklarıyla sürekli olarak yeniden motor olarak ortaya çıkmasını varsayar. Öndelenen tüm sermaye değeri, yani metalardan (emek gücünden, emek araçlarından ve üretim maddelerinden) oluşan sermaye ögelerinin hepsi, sürekli olarak parayla satın alınmak ve yeniden satın alınmak zorundadır. Burada bireysel sermaye için geçerli olan şey, yalnızca çok sayıda bireysel sermaye biçiminde işlev gören toplum-

sal sermaye için de geçerlidir. Ancak, daha I. Kitapta gösterilmiş olduğu gibi, buradan, hiçbir şekilde, sermayenin işlev görme alanının, üretim ölçeğinin, kapitalist temel üzerinde bile, *mutlak* sınırları bakımından, işlev görmekte olan para-sermayenin büyüklüğüne bağımlı olduğu sonucu çıkmaz.

Sermayeye dâhil olan bazı üretim ögelerinin genişliği, belirli sınırlar içinde, öndelenen para-sermayenin büyüklüğünden bağımsızdır. Emek gücü, kendisine yapılan ödeme aynı kalırken, yaygın ya da yoğun olarak daha fazla sömürülebilir. Artan sömürüyle birlikte para-sermaye miktarı artırılırsa (yani ücretler yükselirse), bu artış orantılı olmaz, dolayısıyla hiçbir şekilde *pro tanto* [o miktarda] olmaz.

Üretken biçimde sömürülen ve sermayenin bir değer ögesi olmayan toprak, deniz, madenler, ormanlar vb. gibi doğal maddeler, aynı miktarda emek gücü daha fazla zorlandığında, para-sermaye öndeliği artırılmadan, yoğunluk ya da yaygınlık açısından daha fazla sömürülür. Böylece, bir ek para-sermaye öndeleme zorunluluğu olmadan, üretken sermayenin gerçek ögeleri çoğaltılmış olur. Ek yardımcı maddeler için böyle bir ek para-sermayenin gerekli olması ölçüsünde, sermaye değerinin kendisiyle öndelendiği para-sermaye, üretken sermayenin etkililiğindeki genişlemeyle orantılı olarak artmaz, dolayısıyla hiçbir şekilde *pro tanto* artmaz.

Aynı emek araçları, dolayısıyla aynı sabit sermaye, gerek günlük kullanılma süreleri uzatılarak, gerekse kullanılma yoğunluğu artırılarak, sabit sermaye için ek para yatırımına gidilmeksizin, daha etkili bir şekilde kullanılabilir. Bu durumda yalnızca sabit sermayenin devri daha hızlı olur, ama yeniden üretiminin ögeleri de daha çabuk arz edilir.

Doğal maddeler bir yana, hiçbir maliyetleri bulunmayan doğa güçleri, aracılar olarak, daha çok ya da daha az etkili şekillerde üretim sürecine dâhil edilebilir. Bunların etkililik derecesi, kapitaliste hiçbir maliyeti olmayan yöntemlere ve bilimsel ilerlemelere bağlıdır.

Üretim sürecinde emek gücünün toplumsal birlikteliği ve bireysel işçilerin birikmiş becerileri için de aynısı geçerlidir. Carey'in hesaplamasına göre, toprak sahibinin eline geçen hiçbir zaman yeterli değildir, çünkü şimdiki üretkenliğini kazanması için bilinmeyen zamanlardan bu yana toprağa eklenmiş olan tüm sermaye ya da emek için ödeme yapılmaz. (Toprağın yoksun bırakıldığı üretkenlikten doğal olarak söz edilmiyor.) Buna göre, tek bir işçiye, bir yabanıldan modern bir teknisyen çıkarmak için insan soyunun bütünü tarafından harcanmış olan emeğe göre ödeme yapılması gerekirdi. Tersi düşünülmeliydi: Toprakta yer alan tüm karşılığı ödenmemiş, ama toprak sahipleri ve kapitalistler

tarafından gümüşe çevrilmiş olan emek hesaplanırsa, toprağa eklenmiş olan tüm sermaye, tefeci faizleriyle defalarca ve defalarca geri ödenmiş, dolayısıyla toprak toplum tarafından defalarca ve defalarca geri satın alınmıştır.

Emeğin üretici güçlerinin artışının, ek sermaye değerlerinin yatırılmasını şart koşmaması ölçüsünde, ilk anda, (aynı emekle daha fazla sabit sermayenin yeniden üretilmesini, yani değerini korumasını mümkün kılması bir yana bırakıldığında) ürünün değerini değil, yalnızca kütlesini artırdığı doğrudur. Ama o, aynı zamanda, yeni sermaye malzemesi, dolayısıyla çoğalmış sermaye birikimi için temel oluşturur.

Toplumsal emeğin kendi örgütlenmesinin, dolayısıyla emeğin toplumsal üretici gücünün artmasının, daha büyük bir ölçekte üretim yapılmasını ve dolayısıyla tek tek kapitalistler tarafından büyük miktarlarda para-sermaye öndelenmesini gerekli kılması ölçüsünde, bunun, kısmen, işlev gören sermaye değerlerinin büyüklüğünün ve dolayısıyla aynı zamanda bunların öndelenmesini sağlayan para-sermayenin büyüklüğünün mutlak olarak artması gerekmeden, sermayelerin az sayıda elde merkezileşmesi yoluyla gerçekleştiği I. Kitapta gösterilmişti.* Tek tek sermayelerin büyüklüğü, toplumsal toplamları artmadan, az sayıda elde merkezileşme yoluyla artabilir. Böylece, tek tek sermayelerin sadece dağılımı değişmiş olur.

Son olarak, devir dönemindeki kısalmanın, ya daha az para-sermaye ile aynı üretken sermayeyi ya da aynı para-sermaye ile daha fazla üretken sermayeyi harekete geçirmeye izin verdiğini bundan önceki kısımda göstermiş bulunuyoruz.

Ne var ki, tüm bunların, gerçek para-sermaye sorusuyla hiçbir ilgilerinin bulunmadığı açıktır. Yalnızca şunu gösterirler: öndelenmiş sermaye (kendi serbest biçiminde, kendi değer biçiminde, belli bir para tutarından oluşan verili bir değer tutarı), üretken sermayeye dönüşümünden sonra, sınırları onun kendi değer sınırlarıyla verili olmayan, belli bir hareket alanı içinde yaygın ya da yoğun olarak farklı şekillerde etkili olabilen üretici güçler içerir. Üretim ögelerinin (üretim araçlarının ve emek gücünün) fiyatları verili iken, meta olarak var olan bu üretim ögelerinin belirli bir miktarını satın alabilmek için gerekli olan para-sermayenin büyüklüğü belirlidir. Ya da, öndelenecek olan sermayenin değer büyüklüğü belirlidir. Ama bu sermayenin değer ve ürün yaratıcısı olarak içinde etkili olduğu ölçek, esnek ve değişkendir.

---

* MEW, Band 23, s. 652-657, 790 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 603-607, 729]. –*Almanca ed.*

İkinci nokta üzerine: Toplumsal emeğin ve üretim araçlarının, her yıl, aşınan sikkeleri yerlerine koymak üzere para üretmek ya da satın almak için harcanmak zorunda olan bölümünün, toplumsal üretimin büyüklüğünden *pro tanto* bir kesinti olduğu apaçıktır. Ama kısmen dolaşım aracı, kısmen gömü olarak işlev gören para değerine gelince, o bir varlığa sahiptir, elde edilmiştir, emek gücünün, üretilmiş üretim araçlarının ve zenginliğin doğal kaynaklarının yanında bulunmaktadır. Bunların önündeki bir engel olarak görülemez. Onun üretim ögelerine dönüştürülmesiyle, başka halklarla mübadele edilmesiyle, üretim ölçeği genişletilebilirdi. Ama bu, paranın eskiden olduğu gibi dünya parası rolünü oynadığı varsayımına dayanır.

Devir döneminin uzunluğuna bağlı olarak, üretken sermayeyi harekete geçirmek için daha büyük ya da daha küçük bir para-sermaye kütlesi gerekir. Devir döneminin çalışma zamanı ile dolaşım zamanına bölünmesinin, para biçimindeki gizil ya da askıya alınmış sermayedeki bir artışı gerektirdiğini de görmüştük.

Devir dönemi, çalışma döneminin uzunluğuyla belirlenmesi ölçüsünde, bütün öteki koşullar aynı kalırken, üretim sürecinin özgül toplumsal karakteri tarafından değil, üretim sürecinin maddi doğası tarafından belirlenir. Böyle olmakla birlikte, kapitalist üretim temeli üzerinde, daha uzun süreli ve daha büyük çaplı işlemler, daha uzun bir zaman için daha büyük para-sermaye öndeliklerini gerektirir. Dolayısıyla bu gibi alanlarda üretim, bireysel kapitalistin para-sermayeyi hangi ölçülerde elinin altında kullanıma hazır bulabileceğine bağlı olur. Kredi sistemiyle ve bununla bağlantılı birleşmelerle, örneğin anonim ortaklıklarla, bu sınır aşılır. Bundan ötürü, para piyasasındaki düzensizlikler bu gibi kuruluşları felce uğratırken, bu kuruluşların kendileri de para piyasasında düzensizliklere yol açar.

Toplumsal üretim temeli üzerinde, daha uzun bir süre boyunca emek gücü ve üretim araçları çekerken aynı süre boyunca yararlı bir etki olarak bir ürün sağlamayan bu işlemlerin, yıl boyunca kesintisiz olarak ya da pek çok kez emek gücü ve üretim araçları çekmekle kalmayıp aynı zamanda geçim araçları ve üretim araçları sağlayan üretim dallarına zarar vermeden hangi ölçekte yürütülebileceğine karar verilecektir. Kapitalist üretimde olduğu gibi toplumsal üretimde de, eskiden olduğu gibi, kısa çalışma dönemlerine sahip iş dallarındaki işçiler, yalnızca kısa süreler boyunca, ürün geri vermeden ürün çekerken, uzun çalışma dönemlerine sahip iş dalları, ürün geri vermeden önce, daha uzun bir süre boyunca sürekli olarak ürün çekecektir. Demek ki bu durum ilgili emek sürecinin toplumsal biçiminden değil, maddi koşullarından kaynaklanır. Top-

lumsal üretimde para-sermaye ortadan kalkar. Emek gücünü ve üretim araçlarını farklı iş dallarına toplum dağıtır. Benim açımdan, üreticilere, toplumsal tüketim stoklarından kendi emek-zamanlarına karşılık gelen bir miktarı çekmeleri için kâğıt ödeme emirlerinin verilmesinin bir sakıncası bulunmuyor. Bu ödeme emirleri para değildir. Dolaşım gerçekleştirmezler.

Görülüyor ki, para-sermayeye duyulan gereksinim, çalışma döneminin uzunluğundan kaynaklandığı ölçüde, iki duruma bağlıdır: *Birincisi*, genel olarak paranın, her bir bireysel sermayenin (kredi bir yana bırakıldığında) üretken sermayeye dönüşmek için bürünmek zorunda olduğu biçim olmasıdır; bu, kapitalist üretimin ve genel olarak meta üretiminin doğasından ileri gelir. – *İkincisi*, zorunlu para öndeliğinin büyüklüğü, görece uzun bir süre boyunca toplumdan sürekli olarak emek gücü ve üretim araçları çekilirken, aynı süre boyunca topluma yeniden paraya dönüştürülebilir ürünlerin geri verilmemesinden kaynaklanır. Birinci durum, yani öndelenecek olan sermayenin para biçiminde öndelenmek zorunda olması, ister madenî para, ister kredi parası, isterse değer işareti vb. olsun, bu paranın biçimi tarafından ortadan kaldırılmaz. Dolaşıma herhangi bir eş değer geri sürmeden ondan hangi para aracıyla ya da hangi üretim biçimiyle emek, geçim araçları ve üretim araçları çekildiği, ikinci durumu hiçbir şekilde etkilemez.

Bölüm

19[35]

Konunun Geçmişteki Sunulma Biçimleri

★ ★ ★

I. Fizyokratlar

Quesnay'nin *Tableau économique*'i, ulusal üretimin değere göre belirlenen bir yıllık sonucunun, dolaşım aracılığıyla, diğer koşullar aynı kalırken bunun basit yeniden üretiminin, yani aynı ölçekteki yeniden üretimin gerçekleşeceği şekilde nasıl dağıldığını ana hatlarıyla gösterir. Üretim döneminin başlangıç noktasını, olması gerektiği gibi, önceki yılın ürünü oluşturur. Sayısız bireysel dolaşım eylemi, hemen, bunların karakteristik-toplumsal yığınsal hareketi (işlevsel olarak belirlenen büyük iktisadi toplum sınıfları arasındaki dolaşım) içinde bir araya gelir. Burada bizi ilgilendiren şudur: Toplam ürünün bir bölümü (toplam ürünün tüm diğer bölümleri gibi, kullanım nesnesi olarak geçmiş yılın emeğinin yeni sonucu), aynı zamanda, aynı doğal biçimiyle yeniden görünen eski sermaye değerinin taşıyıcısıdır. Bu bölüm, dolaşıma girmek yerine, yeniden sermaye olarak hizmet etmeye başlamak üzere, üreticilerinin, çiftçiler sınıfının elinde kalır. Quesnay, yıllık ürünün bu değişmez sermaye parçasına, ona ait olmayan ögeleri de dâhil eder; ama onun ufku içinde, tarım, beşerî emeğin artık değer üreten tek yatırım alanı, yani kapitalist bakış açısına göre tek gerçekten üretken yatırım alanıdır ve ufkunun bu sınırlılığı sayesinde, temel sorunu çözmeyi başarır. İktisadi yeniden üretim süreci, özgül toplumsal karakteri ne olursa olsun, bu

35 Burada VIII. Elyazması başlıyor.

alanda (tarımda) sürekli olarak doğal bir yeniden üretim süreciyle iç içe geçer. Bu ikinci sürecin elle tutulur koşulları birincininkilere ışık tutar ve yalnızca dolaşımdan kaynaklanan yanılsamaların yol açtığı düşünce karışıklığının önüne geçer.

Bir sistemin etiketi, bir başka nesnenin etiketinden, başka şeylerin yanında, yalnızca alıcıyı değil çoğu zaman satıcıyı da aldatmasıyla farklılaşır. Quesnay'nin kendisi ve en yakın öğrencileri, kapılarındaki feodal tabelaya inanıyordu. Şu ana dek bizim okumuşlarımızın yaptığı da budur. Ama gerçekte, fizyokratik sistem, kapitalist üretim hakkındaki ilk sistematik çerçevedir. Sanayi sermayesinin temsilcisi (kiracı çiftçiler sınıfı), tüm iktisadi hareketi yönetir. Tarım kapitalist biçimde, yani kapitalist kiracı çiftçi tarafından büyük ölçekte yürütülen bir iştir; toprakta ekip biçme işlerini dolaysız olarak yapanlar, ücretli işçilerdir. Üretim, yalnızca kullanım nesneleri değil, onların değerini de yaratır; ama onun itici gücü, doğum yeri dolaşım alanı değil üretim alanı olan artık değer kazancıdır. Dolaşımın aracılık ettiği toplumsal yeniden üretim sürecinin taşıyıcıları olarak boy gösteren üç sınıf arasında, "üretken" emeğin dolaysız sömürücüsü, artık değer üreticisi, kapitalist kiracı çiftçi, artık değere yalnızca el koyanlardan farklı bir konumdadır.*

Fizyokratik sistemin kapitalist karakteri, daha çiçek açma döneminde, bir yandan Linguet ve Mably'nin, diğer yandan özgür küçük toprak mülkiyetinin savunucularının muhalefetine yol açmıştı.

A. Smith'in yeniden üretim sürecini çözümlerken sergilediği gerileme,[36] bunun dışında Quesnay'nin doğru çözümlemelerini ileriye taşımakla, örneğin onun "*avances primitives*"i ["başlangıçtaki öndelikler"] ile "*avances annuelles*"ini ["yıllık öndelikler"] "sabit" ve "dolaşır" sermaye[37] olarak genelleştirmekle kalmayıp, yer yer tümüyle fizyokratik yanılgılara geri düşmesi nedeniyle daha dikkat çekicidir. Örneğin, kiracı çiftçinin başka türden herhangi bir kapitalistten daha fazla değer ürettiğini göstermek için, şöyle der:

* Marx, *Tableau économique*'i, "Theorien über den Mehrwert" [Artık Değer Teorileri], 1. Teil, Kapitel 6'da ve Engels'in "Anti-Dühring"inin ikinci kısmının kendisi tarafından yazılmış olan 10. Kapitel'inde daha ayrıntılı olarak inceler. –*Almanca ed.*

36 "Kapital", Band I, 2. Ausg., s. 612, Note 32 [MEW, Band 23, s. 617 ("Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 571, 37. dipnot) –*Almanca ed.*].

37 Başta Turgot olmak üzere kimi fizyokratlar bu konuda da ona yol açmıştı. Turgot, *avances* için *capital* sözcüğünü, Quesnay ve öteki fizyokratlara göre daha sık kullanır ve manifaktürcülerin *avances*'ini ya da *capitaux*'sunu [sermayesini] çiftçilerinkilerle özdeşleştirir. Örneğin, "Bunlar" (manifaktür girişimcileri) "gibi onlar da" (çiftçiler, yani kapitalist çiftçiler) "geriye dönen sermayeler dışında, kazanmalıdır vb." (Turgot, "Œuvres", éd. Daire, Paris 1844, Tome I, s. 40.)

"Eşit büyüklükteki hiçbir sermaye, kiracı çiftçininkinin harekete geçirdiğinden daha büyük bir üretken emek niceliğini harekete geçirmez. Onun yalnızca hizmetkârları değil, iş hayvanları da üretken işçilerden oluşur." (Hizmetkârlar için ne ince bir iltifat!) "Tarımda, insanın yanı sıra doğa da *çalışır*; ve *doğanın emeğinin hiçbir maliyeti* olmamakla birlikte, ürününün, *en pahalı işçilerinki kadar değeri* vardır. Göründüğü kadarıyla, tarımın en önemli işlemleri, doğanın verimliliğini artırmaktan çok (bunu da yapmalarına karşın), insan için en yararlı bitkilerin üretimini amaçlıyor. Funda ve dikenli çalı bürümüş bir tarla, büyük özenle işlenmiş bir bahçenin ya da tahıl tarlasının ürettiğinden aşağı kalmayan nicelikte sebze üretebilir çoğu zaman. Dikim ve ekim, çoğunlukla doğanın etkin verimliliğini canlandırmaktan çok düzenlemek yönünde etkili olur; ve onlar bütün yapacaklarını yaptıktan sonra, işin büyük bir bölümü her zaman doğaya kalır. Bundan dolayı, tarımda çalıştırılan işçiler ve iş hayvanları (!), manifaktürlerdeki işçiler gibi, kendi tüketimlerine ya da* kapitalistin kârının yanı sıra kendilerini çalıştıran sermayeye eşit bir değerin yeniden üretimini sağlamakla kalmaz; çok daha büyük bir değerin yeniden üretimini gerçekleştirirler. Onlar, kiracı çiftçinin sermayesinin ve onun bütün kârının ötesinde, düzenli olarak, toprak sahibinin rantının yeniden üretimini sağlar. Bu ranta, kullanımlarını toprak sahibinin kiracı çiftçiye ödünç verdiği doğa güçlerinin ürünü olarak bakılabilir. Bu güçlerin varsayılan düzeyine göre, ya da başka bir deyişle, toprağın varsayılan doğal ya da yapay olarak iyileştirilmiş verimliliğine göre, bu rant daha büyük ya da daha küçük olur. İnsan eseri olarak görülebilecek her şey düşüldükten ya da yerine koyulduktan sonra geriye kalan doğa eseridir o. Toplam ürünün ender olarak dörtte birinden az, çoğu zaman üçte birinden fazladır. Manifaktürlerde kullanılan aynı nicelikteki hiçbir sermaye, herhangi bir durumda böylesine büyük bir yeniden üretimi sağlayamaz. Manifaktürlerde doğa hiçbir şey yapmaz; her şeyi insan yapar; ve yeniden üretim, her zaman, onu gerçekleştirenlerin güçleriyle orantılı olmak zorundadır. Bu nedenle, tarımda kullanılan sermaye, manifaktürlerde kullanılan eşit nicelikteki herhangi bir sermayenin harekete geçirdiğinden daha fazla üretken sermayeyi harekete geçirmekle kalmaz, aynı zamanda, çalıştırdığı üretken emeğin niceliğiyle orantılı olarak, ülkenin toprağının ve emeğinin yıllık ürününe, bu ülke insanlarının gerçek zenginliklerine ve gelirlerine ötekilerin kattığından çok daha büyük bir değer katar." (B II, ch. 5, s. 242, 243.)

A. Smith şunu söyler (B II, ch. I):

"Tohumun tüm değeri de gerçek anlamıyla bir sabit sermayedir."

Demek ki burada, sermaye = sermaye değeri; sermaye, "sabit" biçimde var olmaktadır.

"Tohum, tarla ile ambar arasında gidip gelse bile, hiçbir zaman sahip değiştirmez ve bu yüzden gerçek anlamıyla dolaşmaz. Çiftçi, kârını, onu satarak değil, büyümesi sayesinde elde eder." (s. 186.)

---

* 1. ve 2. baskılarda: "ve". –*Almanca ed.*

Buradaki dar görüşlülük, Smith'in, Quesnay'nin bile görmüş olduğu şeyi, yani sabit sermayenin değerinin yenilenmiş bir biçimde yeniden görünmesini, dolayısıyla yeniden üretim sürecinin önemli uğrağını görmek yerine, kendisinin dolaşır ve sabit sermaye ayrımı için yeni ve üstelik yanlış bir örnek görmesinde yatar. – Smith'in *"avances primitives"* ile *"avances annuelles"* i *"fixed capital"* ["sabit sermaye"] ve *"circulating capital"* a ["dolaşır sermaye"ye] çevirmesindeki ilerleme, fizyokratların "tarımsal" kullanım alanına verdiği özel ağırlıktan bağımsız olarak kavramsal içeriği genelleştirilen "sermaye" sözcüğündedir; gerileme ise, "sabit" ve "dolaşır"ın belirleyici farklılıklar olarak kavranıp buna bağlı kalınmasındadır.

II. Adam Smith

1. Smith'in Genel Görüşleri

A. Smith şunu söyler (B. I, ch. 6, s. 42):

> "Her toplumda, her metanın fiyatı, sonunda bu üç parçadan" (ücret, kâr, toprak rantı) "birine ya da ötekine ya da üçüne birden ayrışır; ve her ileri toplumda, bunların her üçü, bileşenler olarak az ya da çok metaların çok büyük bölümünün fiyatına girer"[38] ya. da, biraz sonraki (s. 43) deyişiyle: "Ücret, kâr ve toprak rantı, tüm gelirler gibi *tüm mübadele değerlerinin üç ana kaynağı*dır."

A. Smith'in "meta fiyatının bileşenleri" ya da "tüm mübadele değerleri" hakkındaki bu öğretisini aşağıda daha yakından inceleyeceğiz. – Şöyle devam ediliyor:

> "Bu, tek tek alındıklarında her özel meta için geçerli olduğundan, bütünlükleri içinde her bir ülkenin toprağının ve emeğinin *tüm yıllık ürünü*nü oluşturan bütün metalar için de geçerli olmak zorundadır. Bu yıllık ürünün *toplam fiyatı ya da mübadele değeri*, aynı üç parçaya *ayrışmak* ve ülkede yaşayan farklı insanlar arasında, emeklerinin *ücreti* ya da sermayelerinin *kârı* ya da topraklarının *rantı* olarak *bölüşülmek* zorundadır." (B. II, ch. 2, s. 190.)

A. Smith, hem tek tek ele alındıklarında tüm metaların fiyatlarını hem de "her bir ülkenin toprağının ve emeğinin yıllık ürününün ... tüm fiyatını ya da mübadele değerini" bu şekilde ücretli emekçi, kapitalist

38 Okuyucunun, "Metaların çok büyük bölümünün fiyatı" ibaresi hakkında yanılgıya düşmemesi için, Smith'in kendisinin bu sözü nasıl açıkladığını aktaralım: Örneğin, deniz balıklarının fiyatlarına yalnızca ücret ve kâr girer, hiç rant girmez; İskoç çakıllarının fiyatınaysa yalnızca ücret girer; şöyle ki: "İskoçya'nın kimi yörelerinde, yoksul kişiler, kıyılarda, İskoç çakıl taşı diye bilinen alacalı bulacalı küçük taşları toplamayı iş edinmiştir. Taşçının bunlar için onlara ödediği fiyat, tümüyle işçilerin ücretlerinden oluşur, çünkü ne toprak rantı ne de kâr bu fiyatın herhangi bir parçasını oluşturur."

ve toprak sahibi için üç gelir kaynağına, ücrete, kâra ve toprak rantına ayrıştırdıktan sonra, hâlâ, dördüncü bir ögeyi, yani sermaye ögesini, dolambaçlı bir yola saparak işin içine sokmak zorundadır. Bu da, gayrisafi ve safi gelir ayrımı aracılığıyla gerçekleşir:

> "Büyük bir ülkede yaşayan bütün insanların *gayrisafi* gelirleri, onların topraklarının ve emeklerinin *toplam yıllık ürününü* kapsar; *safi* gelirleri ise, birincisi *sabit*, ikincisi *akışkan sermaye*lerinin *korunma maliyetleri düşüldükten* sonra kendilerine kalan; ya da, sermayelerine el sürmeden, tüketim stoklarına ekleyebildikleri ya da geçimleri, rahatları ve eğlenceleri için harcayabilecekleri *bölümü* kapsar. Gerçek zenginlikleri de, gayrisafi gelirleriyle değil, safi gelirleriyle orantılıdır." (Ib. s. 190.)

Bunlar hakkında söyleyeceklerimiz şunlar:

1. A. Smith burada açıkça, genişletilmiş ölçekli yeniden üretim ya da birikim üzerinde değil, yalnızca basit yeniden üretim üzerinde duruyor; yalnızca işlev görmekte olan sermayenin korunmasına (*maintaining*) yönelik giderlerden söz ediyor. "Safi" gelir, ister toplumunki, ister bireysel kapitalistinki olsun, yıllık ürünün "tüketim fonu"na girebilen bölümüne eşittir, ancak bu fonun büyüklüğü, işlev görmekte olan sermayeye tecavüz etmemelidir (*encroach upon capital*). Yani, hem bireysel ürünün hem de toplumsal ürünün bir değer parçası, ücret, kâr ya da toprak rantına değil, sermayeye dönüşmektedir.

2. A. Smith, kendi teorisinden, bir sözcük oyunu aracılığıyla, yani *gross* ve *net revenue*, gayrisafi ve safi gelir ayrımı aracılığıyla kaçar. Hem bireysel kapitalist hem de kapitalistler sınıfının bütünü, ya da anıldığı sözcükle ulus, üretim sürecinde kullanılan sermayenin yerine, bir değer-ürün alır; bu değer-ürünün (bu ürünün kendisinin orantılı bölümleriyle gösterilebilecek olan) değeri, bir yandan kullanılan sermaye değerini, dolayısıyla geliri ya da daha kelimesi kelimesine *revenue*'yu (*revenu*, *revenir*'in sıfat-fiili – yeniden gelmek), ama *notabene* [dikkat edin!] sermaye gelirini ya da sermaye getirisini; diğer yandan "ülkede yaşayan farklı insanlar arasında emeklerinin ücreti ya da sermayelerinin kârı ya da topraklarının kârı olarak bölüştürülen", normal yaşamda gelir olarak bilinen değer parçalarını yerlerine koyar. Buna göre, bütün ürünün değeri, ister bireysel kapitalistin ister bütün ülkenin olsun, herhangi birinin gelirini; ama bir yandan sermaye gelirini, diğer yandan bundan farklı olan "*revenue*"yu oluşturur. Dolayısıyla, bileşenleriyle metanın çözümlenmesi sırasında uzaklaştırılmış olan şey, bir arka kapıdan, yani "*revenue*" sözcüğünün iki anlamlılığı üzerinden, yeniden devreye sokulur. Ama ürünün "alınabilecek" olan değer bileşenleri, yalnızca onun içinde zaten var olan değer bileşenleridir. Eğer

sermaye, revenue [gelir] olarak alınacaksa, sermaye, öncesinde harcanmış olmak zorundadır.

A. Smith şunları da söyler:

> "En düşük olağan kâr oranı, her zaman, her sermaye kullanımının zaman zaman karşı karşıya geleceği kayıpları karşılamaya yetecek olandan bir miktar fazla olmak zorundadır. Safi ya da net kâr, yalnızca bu artıktan oluşur."
>
> {Hangi kapitalist, kârdan zorunlu sermaye harcamalarını anlar ki?}
>
> "Gayrisafi kâr denen şey, çoğu zaman, bu artığı kapsamakla kalmaz, bu gibi olağan dışı kayıpları karşılamak üzere alıkoyulan bölümü de kapsar." (B. I, ch. 9, s. 72.)
>
> Ama bu, artık değerin, gayrisafi kârın bir bölümü olarak görülen bir parçasının, üretim için bir sigorta fonu oluşturmak zorunda olmasından başka hiçbir anlama gelmez. Bu sigorta fonunu yaratan, sermayeyi, yani yeniden üretim için ayrılan fonu doğrudan doğruya üreten artık emeğin bir bölümüdür. Sabit sermayenin "korunması" vb. için yapılan harcamalara gelince (yukarıdaki alıntılara bakınız), tüketilen sabit sermayenin bir yenisiyle yerine koyulması, yeni bir sermaye yatırımı değil, yalnızca eski sermaye değerinin yeni bir biçimde yenilenmesidir. Ama A. Smith tarafından yine koruma maliyetleri arasında görülen sabit sermaye onarımının maliyeti, öndelenmiş sermayenin fiyatında yer alır. Kapitalistin onarım için gereken yatırımı tek seferde yapmak zorunda olmayıp, ancak adım adım, sermayenin işlev görmesi sırasında duyulan gereksinime göre yapması ve onu daha önce kasaya girmiş olan kârla yapabiliyor olması, bu kârın kaynağını hiçbir şekilde değiştirmez. Kârın kaynağını oluşturan değer bileşeni, yalnızca, işçinin hem sigorta fonu hem de onarım fonu için artık emek sağladığını kanıtlar.

A. Smith, bize, tüm sabit sermayeyi, ama aynı zamanda, sabit sermayenin hem yenilenmesinin hem de korunmasının ve onarılmasının gerekli kıldığı tüm dolaşır sermaye bölümünü, aslında, tüketim fonuna yönelik bir doğal biçimde bulunmayan tüm sermayeyi, safi gelirin, yani özgül anlamıyla gelirin dışında tutmak gerektiğini anlatır.

> "Sabit sermayenin korunması için yapılan tüm harcamaların, toplumun safi gelirinin dışında bırakılmak zorunda olduğu açıktır. Ne yararlı makineleri ve iş araçlarını işler durumda tutmak için gerekli olan ham maddeler, ne de bu ham maddeleri istenen şekle sokmak için gerekli olan emeğin ürünü bu gelirin herhangi bir parçasını oluşturabilir. Bu şekilde çalıştırılan işçiler, ücretlerinin değerinin tümünü kendi anlık tüketim stoklarına yatırabileceklerinden, bu emeğin *fiyatı* elbette safi gelirin bir bölümünü oluşturabilir. Ama öteki emek türlerinde, bu tüketim stokuna, hem *fiyat*" {yani, bu emek için ödenen ücret} "hem de" {bu emeğin cisimleştiği} "*ürün* girer; fiyat, işçilerinkine; ürün, bu işçilerin emeğiyle geçimleri, rahatları ve eğlenceleri artırılan öteki kişilerinkine." (B. II, ch. 2, s. 190, 191.)

A. Smith burada, *üretim araçları*nın üretiminde çalışan işçilerle *tüketim araçları*nın dolaysız üretiminde çalışan işçiler arasındaki çok önemli bir ayrıma geliyor. Birincilerin meta-ürününün değeri, ücretlerin tutarına, yani emek gücü satın alımına yatırılan sermaye parçasının değerine eşit olan bir bileşen içerir; bu değer parçası, fiziksel olarak, bu işçiler tarafından üretilen üretim araçlarının belirli bir payı biçiminde var olur. Ücret olarak aldıkları para, işçiler için gelir oluşturur; oysa emekleri, ne kendileri için ne de başkaları için tüketilebilir ürünler üretmiştir. Dolayısıyla, bu ürünlerin kendileri, yıllık ürünün, "net gelir"in gerçekleştirilebileceği tek yer olan toplumsal tüketim fonunu sağlama işlevine sahip olan bölümünün bir ögesi değildir. A. Smith, burada, ücret için geçerli olan şeyin, üretim araçlarının, artık değer olarak kâr ve rant kategorileri altında (ilk elde) sanayici kapitalistin gelirini oluşturan değer bileşeni için de aynı şekilde geçerli olduğunu eklemeyi unutuyor. Bu değer bileşenleri de aynı şekilde üretim araçlarında, tüketilemeyen nesnelerde var olur; ancak gümüşe [paraya] çevrilmelerinden sonra, ikinci tür işçiler tarafından üretilmiş olan tüketim araçlarının, kendi fiyatlarına denk düşen bir miktarını çekebilir ve sahiplerinin bireysel tüketim fonlarına aktarabilirler. Ancak, her yıl yaratılan üretim araçlarının, bu üretim alanında işlev gören üretim araçlarının (üretim araçlarının yapımında kullanılan üretim araçlarının) değerine eşit olan değer parçasının, dolayısıyla burada kullanılan değişmez sermayenin değerine eşit bir değer parçasının, yalnızca içinde bulunduğu doğal biçim nedeniyle değil, aynı zamanda yerine getirdiği sermaye işlevi nedeniyle de, gelir oluşturan her tür değer parçasının kesin olarak dışında olduğunu A. Smith'in haydi haydi görmüş olması gerekirdi.

A. Smith'in ikinci türdeki, dolaysız olarak tüketim araçları üreten işçiler hakkındaki tanımları tam bir kesinliğe sahip değildir. Çünkü, bu türdeki emek söz konusu olduğunda, hem emeğin hem de ürünün fiyatının dolaysız tüketim fonuna girdiğini (*go to*) söyler;

> "*fiyat*" (yani, ücret olarak alınan para) "*işçilerin* tüketim stoklarına ve *ürün*, bu işçilerin emeğiyle geçimleri, rahatları ve eğlenceleri artırılan *öteki kişiler*inkilere (*that of other people*)".

Ancak işçi, emeğinin "*fiyat*"ını, kendisine ücreti olarak ödenen parayı yiyerek yaşayamaz; bu parayı, onunla tüketim araçları satın alarak gerçekleştirir; bunlar, kısmen, kendisinin ürettiği türdeki metalardan oluşabilir. Öte yandan onun kendi ürünü, yalnızca emek sömürücülerinin tüketimine giren türden bir ürün olabilir.

A. Smith, böylece sabit sermayeyi bir ülkenin "safi gelir"inin tümüyle dışında bıraktıktan sonra devam eder:

> "Sabit sermayenin korunma giderinin tümü böylece zorunlu olarak toplumun safi gelirinin dışına atılıyor olsa bile, dolaşır sermayenin korunması için aynısı söz konusu değildir. Bu son sermayeyi oluşturan dört parçadan (para, geçim araçları, ham maddeler ve bitmiş ürünler) son üçü, daha önce belirtilmiş olduğu gibi, düzenli olarak ondan çekilip ya toplumun sabit sermayesine ya da dolaysız tüketim için ayrılan stoklara katılır. Bu tüketilebilir nesnelerin, birincisinin" (sabit sermayenin) "korunmasında kullanılmayan bölümü, olduğu gibi ikincisine" (dolaysız tüketim için ayrılan fona) "girer ve toplumun safi gelirinin bir bölümünü oluşturur. Bu nedenle, dolaşır sermayenin bu üç parçanın korunması, yıllık ürünün sabit sermayenin korunması için gereken bölümü dışında, toplumun safi gelirinden hiçbir şey eksiltmez." (B. II, ch. 2, s. 192.)

Dolaşır sermayenin üretim araçları üretimine hizmet etmeyen bölümünün, tüketim araçları üretimine, yani, yıllık ürünün, toplumun tüketim fonunu oluşturan parçasına girmesi, yalnızca totolojidir. Ama bunun hemen ardından gelen parça önemlidir:

> "Toplumun dolaşır sermayesi, bu bakımdan bir bireyinkinden farklıdır. Bireyinki, tümü kârından oluşmak zorunda olan safi gelirinin tümüyle dışındadır ve hiçbir zaman bunun herhangi bir bölümünü oluşturamaz. Ama her bireyin dolaşır sermayesinin, o bireyin ait olduğu toplumun dolaşır sermayesinin bir parçası olmasına karşın, söz konusu dolaşır sermaye, sırf bu nedenle, toplumun safi gelirinin tümüyle dışında kalmak zorunda değildir. Bir perakendecinin dükkânındaki tüm ürünlerin, onun kendi dolaysız tüketimine ayrılan stoka kesinlikle dâhil edilmemesi gerekmekle birlikte, bunlar, başka fonlardan elde edilen bir gelir aracılığıyla ürünlerin değerlerini ve perakendecinin kârını düzenli olarak yerine koyan ve bunu yaparken ne perakendecinin sermayesinde ne de kendi sermayelerinde herhangi bir azalmaya yol açan başka kişilerin tüketim fonlarına ait olabilir." (ibidem.)

Dolayısıyla burada şunları duymuş oluyoruz:

1. Sabit sermaye ve bunun yeniden üretimi (işlevini unutuyor) ve korunması için gerekli olan dolaşır sermaye gibi, her bireysel kapitalistin tüketim araçları üretiminde işlev gören dolaşır sermayesi de, *onun* (yalnızca kârlarından oluşabilecek olan) safi gelirinin tümüyle dışında kalır. Demek ki, onun meta-ürününün kendi sermayesini yerine koyan bölümü, kendisi için gelir oluşturan değer bileşenlerine ayrıştırılabilir değildir.

2. Her bireysel kapitalistin dolaşır sermayesi, tıpkı her bir bireysel sabit sermaye gibi, toplumun dolaşır sermayesinin bir bölümünü oluşturur.

3. Kendisi bireysel dolaşır sermayelerin toplamından başka bir şey olmasa da, toplumun dolaşır sermayesinin herhangi bir bireysel kapitalistin dolaşır sermayesinden farklı bir karakteri vardır. Bireysel kapita-

listin dolaşır sermayesi, hiçbir zaman *onun gelirinin* bir bölümünü oluşturamaz; buna karşılık toplumun dolaşır sermayesinin bir parçası (yani tüketim araçlarından oluşanı), aynı zamanda *toplumun gelirinin* bir bölümünü oluşturabilir; ya da, onun yukarıda demiş olduğu gibi, bu parça, toplumun safi gelirini, yıllık ürünün bir bölümü kadar azaltmak zorunda değildir. Aslında, A. Smith'in burada dolaşır sermaye adını verdiği şey, tüketim araçları üreten kapitalistlerin her yıl dolaşıma soktuğu, yıllık olarak üretilen meta-sermayeden oluşur. Onların bu yıllık meta-ürünlerinin tümü, tüketilebilir nesnelerden oluşur ve bu nedenle toplumun safi gelirinin (ücretler dâhil) kendisinde gerçekleştiği ya da harcandığı fonu meydana getirir. A. Smith, perakendecinin dükkânındaki metaları örnek alacağına, sanayici kapitalistlerin depolarını dolduran meta yığınlarını örnek almalıydı.

A. Smith, daha önce, sabit sermaye dediği şeyin yeniden üretimini incelediği sırada kendilerini ona dayatan parça parça dağınık düşünceleri, şimdi, dolaşır sermaye dediği şeyin yeniden üretimini incelerken, düzenli bir biçimde bir araya getirmiş olsaydı, ulaşacağı sonuç şu olurdu:

I. Yıllık toplumsal ürün, biri üretim araçlarını, öteki tüketim araçlarını içine alan, her biri ayrı olarak ele alınması gereken iki kesimden oluşur.

II. Yıllık ürünün *üretim araçları*ndan oluşan bölümünün toplam değeri şu şekilde bölünür: Değerin bir bölümü, yalnızca bu üretim araçlarının yapımında tüketilmiş olan üretim araçlarının değeridir, yani yalnızca yenilenmiş bir biçimde yeniden görünen sermaye değeridir; ikinci bir bölümü, emek gücüne yatırılmış olan sermayenin değerine ya da bu üretim alanındaki kapitalistler tarafından ödenmiş olan ücretlerin toplamına eşittir. Son olarak, bir üçüncü değer parçası, bu kategoride yer alan sanayici kapitalistlerin, toprak rantları dâhil olmak üzere, kârlarının kaynağını oluşturur.

Birinci bileşen, A. Smith'e göre bu birinci kesimde kullanılan tüm bireysel sermayelerin yeniden üretilmiş olan sabit sermaye parçası, ister bireysel kapitalistinki ister toplumunki olsun, "açık şekilde dışarıda kalır ve hiçbir zaman safi gelirin herhangi bir parçasını oluşturamaz". O, hep sermaye olarak işlev görür, hiçbir zaman gelir olarak işlev görmez. Bu bakımdan, bireysel kapitalistin "sabit sermaye"si, toplumun sabit sermayesinden hiçbir şekilde ayrılmaz. Toplumun üretim araçlarından oluşan yıllık ürününün diğer değer parçalarının (dolayısıyla, üretim araçlarının bu toplam kütlesinin özdeş parçalarında da var olan değer parçalarının), aynı zamanda, *bu üretime katılmış olan bütün etmenler için gelir*, işçiler için ücret, kapitalistler için kâr ve rant oluşturduğu doğrudur. Ama bunlar, toplumun yıllık ürününün yalnızca ona bağlı olan bireysel

kapitalistlerin ürünlerinin toplamından oluşmasına karşın, *toplum için*, gelir değil *sermaye* oluşturur. Birinci kesim ürünlerinin çoğu, doğaları gereği, yalnızca üretim araçları olarak işlev görebilir; zorunluluk durumlarında tüketim araçları olarak işlev görebilecek olanlarına düşen görev bile, yeni üretimin ham ya da yardımcı malzemeleri olarak hizmet etmektir. Kendilerini üretenlerin değil, kullananların elinde, bu biçimde (yani sermaye olarak) işlev görürler. Bu kullanıcılar:

III. İkinci kesimin kapitalistleri, *tüketim araçlarının* dolaysız üreticileridir. Şimdi tüketim araçları biçiminde kendilerini üreten kapitalistlerin elinde bulunan tüketim araçlarının üretiminde kullanılan sermaye, kendi payına (yani toplumsal açıdan bakıldığında), *birinci kesimin kapitalistlerinin ve işçilerinin gelirlerini gerçekleştirmelerini sağlayan tüketim fonunu* oluştururken, bunlar, tüketim araçları üretiminde kullanılan sermayeyi (bu sermayenin emek gücüne çevrilmemesi ölçüsünde, yani bu ikinci kesimin işçilerinin ücretlerinin toplamından oluşmaması ölçüsünde) yerine koyar.

A. Smith çözümlemeyi bu noktaya dek sürdürmüş olsaydı, tüm sorunun çözümü için pek az şey eksik kalırdı. Sorunun özüne bir adım sonra varacak kadar yaklaşmış bulunuyordu, çünkü, toplumun yıllık toplam ürününü oluşturan meta-sermayelerin *bir* türünün (üretim araçları) belirli değer parçalarının, bunların üretiminde çalışan bireysel işçiler ve kapitalistler için gelir oluşturmakla birlikte, toplumun gelirinin bir bileşenini oluşturmadığını; *diğer* türün (tüketim araçları) bir değer parçasınınsa, bireysel sahipleri için, bu yatırım alanında çalışan kapitalistler için sermaye değeri oluşturmakla birlikte, toplumsal gelirin yalnızca bir parçasını oluşturduğunu daha önce fark etmişti.

Ama bu kadarı, buraya kadar aktarılanlardan da çıkar:

Birincisi: Toplumsal sermayenin yalnızca bireysel sermayelerin toplamına eşit olması ve bu nedenle toplumun yıllık meta-ürününün (ya da meta-sermayesinin) de bu bireysel kapitalistlerin meta-ürünlerinin toplamına eşit olmasına karşın; bu nedenle, bileşenleriyle meta değerinin, her bireysel meta-sermaye için geçerli olan çözümlemesinin, tüm toplumun meta-sermayesi için de geçerli olmak zorunda olmasına ve son sonuç olarak gerçekten geçerli olmasına karşın, bu bileşenlerin toplam toplumsal yeniden üretim süreci içinde aldıkları görünüm biçimleri *farklıdır*.

İkincisi: İş gününün, işçinin değişir sermayeyi yerine koyduğu, gerçekte kendi emek gücünün alımı için bir eş değer ürettiği bölüm ile artık değer ürettiği (kâr, rant vs.) bölüm olmak üzere iki bölümden oluşmasına karşın, basit yeniden üretim sınırları içinde kalındığında bile, sa-

dece ücret (değişir sermaye) ve artık değer üretimi değil, yeni değişmez sermaye değerinin doğrudan üretimi de gerçekleşir. – Başka bir deyişle, üretim araçlarının yeniden üretiminde harcanan (ve değeri ücret ile artık değere ayrılan) günlük emek burada, tüketim araçlarının üretiminde harcanmış olan değişmez sermaye parçasını yerine koyan yeni üretim araçlarında gerçekleşir.

Buraya kadar büyük bölümü çözülmüş bulunan ana güçlükler, birikimin değil, basit yeniden üretimin incelenmesi sırasında karşımıza çıkar. Bu nedenle, toplumun yıllık ürününün hareketi ve bunun dolaşım aracılığıyla sağlanan yeniden üretimi söz konusu olur olmaz, gerek A. Smith (B. II), gerekse ondan önce Quesnay (*Tableau économique*), basit yeniden üretimle işe başlamıştır.

2. Smith'in Mübadele Değerini v + m'ye Ayrıştırması

A. Smith'in, tek tek her bir metanın fiyatının ya da mübadele değerinin (*exchange value*), dolayısıyla aynı zamanda toplumun yıllık ürününü oluşturan tüm metaların toplam fiyatlarının ya da mübadele değerlerinin (haklı olarak her yerde kapitalist üretimi varsayar), üç bileşenden (*component parts*) oluştuğu ya da ücrete, kâra ve ranta ayrıştığı (*resolves itself into*) dogması, meta değerinin v + m'ye, yani öndelenen değişir sermayenin değeri artı artık değere eşit olmasına indirgenebilir. Dahası, aşağıdaki alıntıların gösterdiği üzere, A. Smith'in açık izniyle, kâr ile rantı, bizim m diye andığımız ortak bir birime indirgeyebiliriz. Şu aşamada, söz konusu alıntılardaki tüm ikincil noktaları, yani meta değerinin yalnızca bizim v + m diye gösterdiğimiz ögelerden oluştuğu dogmasından görünürdeki ya da gerçek tüm uzaklaşmaları yok sayıyoruz.

Manifaktürde:

> "İşçilerin malzemeye ekledikleri değer ... biri onların ücretlerini, öteki onları çalıştıran kişinin malzemeler ve ücretler için öndelediği sermayenin tümü üzerinden kârını ödeyen iki parçaya ... ayrışır." (B. I, ch. 6, s. 41). "İmalatçı" [manifaktür işçisi] "ücretini patronu tarafından öndelenmiş olarak elde ediyor olsa da, bu ücretin değeri, genel olarak, işçinin emeğinin üzerinde kullanıldığı nesnenin değerlenmiş değerinde, bir kârla birlikte tutulduğu için (*reserved*), gerçekte işçinin patrona maliyeti sıfırdır." (B. II, ch. 3, s. 221).

Sermayenin (*stock*),

> "bir sermaye işlevi görerek ona" [işverene] "hizmet etmesinin ardından ... üretken emeğin korunması için" [yatırılan parçası] "onun" [işçi] "için bir gelir oluşturur." (B. II, ch. 3, s. 223.)

Biraz önceki alıntıların yer aldığı bölümde A. Smith açıkça şöyle der:

> "Her ülkenin toprağının ve emeğinin yıllık ürününün tümü ... kendiliğinden (*naturally*) iki parçaya ayrılır. Bunlardan biri ve çoğu zaman en büyük olanı, en başta bir sermayeyi yerine koymaya ya da bir sermayeden çekilmiş olan tüketim araçlarını, ham maddeleri ve bitmiş ürünleri yenilemeye; öteki ise ya *sermayesinin kârı* olarak bu sermayenin sahibine ya da *toprağının* rantı olarak bir başkasına gelir oluşturmaya gider." (s. 222.)

A. Smith'ten biraz önce duyduk ki, sermayenin yalnızca bir bölümü, yani üretken emek satın alımına yatırılan parçası, aynı zamanda herhangi biri için bir gelir oluşturur. Bu parça (değişir sermaye), önce çalıştıranın elinde ve onun için "bir sermaye işlevi" görür ve sonra üretken işçinin kendisi için "bir gelir oluşturur". Kapitalist, kendi sermaye değerinin bir bölümünü emek gücüne ve tam bu yolla değişir sermayeye dönüştürür; ancak bu dönüşüm sayesinde, sermayenin yalnızca bu parçası değil, onun tüm sermayesi sanayi sermayesi olarak işlev görür. İşçi (emek gücü satıcısı), bunun değerini ücret biçiminde elde eder. Emek gücü, işçinin elinde satılık bir metadan, geçimini satışıyla sağladığı ve bu nedenle biricik gelir kaynağını oluşturan bir metadan başka bir şey değildir; emek gücü yalnızca alıcısının, kapitalistin elinde değişir sermaye olarak işlev görür ve onun satın alma bedelini kapitalist ancak görünüşte öndeler, çünkü onun değeri kendisine daha önce işçi tarafından sağlanmış bulunur.

A. Smith, manifaktürde ürünün değeri = v + m (m = kapitalistin kârı) olduğunu bu şekilde bize gösterdikten sonra, tarımda, işçinin,

> "kapitalistin kârının yanında, kendi tüketimine ya da* onu çalıştıran" [değişir] "sermayeye eşit olan bir değerin yeniden üretimi" dışında, "çiftçinin sermayesinin ve tüm kârının ötesinde, ayrıca düzenli olarak toprak sahibinin rantının yeniden üretimini sağladığını" söyler. (B. II, ch. 5, s. 243.)

Rantın toprak sahibinin eline geçmesi, incelenmekte olan sorun bakımından hiçbir önem taşımaz. Toprak sahibinin eline geçmeden önce, kiracı çiftçinin, yani sanayici kapitalistin elinde bulunması gerekir. Herhangi bir kimsenin geliri olmadan önce, ürünün bir değer bileşenini oluşturmak zorundadır. Demek ki, A. Smith'e göre, hem kâr hem de rant, üretken işçinin kendi ücretine, yani değişir sermayenin değerine ek olarak durmadan yeniden ürettiği artık değerin bileşenlerinden başka bir şey değildir. Yani, rant da kâr da artık değerin (m) parçalarıdır ve böylece A. Smith'te bütün metaların fiyatları v + m'ye ayrışır.

Bütün metaların (yani aynı zamanda yıllık meta-ürünün) fiyatının ücret artı kâr artı toprak rantına ayrıştığı dogması, Smith'in eserinin

* 1. ve 2. baskılarda: "ve". –*Almanca ed.*

araya giren içrek bölümlerinde, her metanın, dolayısıyla da toplumun yıllık meta-ürününün değerinin v + m'ye, emek gücüne yatırılan ve işçiler tarafından durmadan yeniden üretilen sermaye değeri artı işçilerin emekleriyle ekledikleri artık değere eşit olduğu biçimini alır.

A. Smith'in vardığı nihai sonuç, bize aynı zamanda (daha aşağıya bakınız) meta değerinin ayrıştırılabileceği bileşenler hakkındaki tek yanlı çözümlemesinin kaynağını gösterir. Ama, bu bileşenlerin aynı zamanda üretimde işlev gören farklı sınıflar için farklı gelir kaynakları oluşturmasının, söz konusu bileşenlerin her birinin büyüklüğünün belirlenmesiyle ve bunların değer toplamının sınırıyla hiçbir ilgisi yoktur.

A. Smith,

> "Ücret, kâr ve rant, her mübadele değeri gibi her gelirin de üç özgün kaynağıdır. Öteki her gelir, nihai olarak, bunların birinden türetilir" (B. I, ch. 6, s. 48)

dediğinde, her tür karışıklık aynı yere yığılmış olur.

1. Çalışarak ya da çalışmayarak, yeniden üretimde doğrudan doğruya rol almayan tüm toplum üyeleri, yıllık meta-üründen paylarını (yani tüketim araçlarını), ilk elde yalnızca, bu ürünü ilk elde alan sınıfların (üretici işçilerin, sanayici kapitalistlerin ve toprak sahiplerinin) elinden alabilir. Bu bakımdan, bunların gelirleri maddi olarak ücretten (üreten işçinin ücretinden), kârdan ve toprak rantından türetilmiştir ve bu nedenle söz konusu özgün gelirler karşısında türetilmiş gelirler olarak görünürler. Ama diğer taraftan, bu anlamda türetilmiş olan gelirlerin alıcıları, bunları, kral, papaz, profesör, fahişe, paralı asker vb. olarak toplumsal işlevleri aracılığıyla elde eder ve dolayısıyla bu işlevlerini, gelirlerinin özgün kaynakları olarak görebilir.

2. – ve A. Smith'in gülünç gafı burada doruğuna ulaşır: Metanın değer bileşenlerini ve bunların içinde yer alan değer-ürünün toplamını doğru bir şekilde belirleyerek başladıktan ve ardından bu bileşenlerin her birinin farklı gelir kaynakları oluşturduğunu gösterdikten sonra;[39] bu şekilde değerden gelirleri türettikten sonra, yanlış olan aksi yönde ilerliyor (ve bu ondaki baskın düşünce olarak kalıyor), gelirleri "bileşenler" (*component parts*) olmaktan çıkarıp "tüm mübadele değerlerinin *özgün kaynakları*" hâline getiriyor ve böylece bayağı iktisat için kapıyı ardına kadar açıyor. (Bkz. bizim Roscher.)*

---

39 Bu cümle, buradaki bağlamıyla, hemen ardından söylenenlerle olduğu gibi daha önce söylenmiş olanlarla da çelişkili gözükmekle birlikte, onu elyazmasından sözcüğü sözcüğüne aktarıyorum. Bu görünüşteki çelişki daha aşağıda, 4. Adam Smith'te Sermaye ve Gelir'de çözülüyor. –F. E.

* Marx, W. Roscher'in şu eserini kastediyor: *System der Vokswirtschaft. Band I: Die Grundlagen der Nationalökonomie*. Dritte, vermehrte und verbesserte Auflage. Stuttgart und Augsburg, 1858. *–İngilizce ed.*

3. Değişmez Sermaye Parçası

Şimdi A. Smith'in, meta-değerden sermayenin değişmez değer parçasını bir büyücü gibi nasıl çıkarmaya çalıştığına bakalım.

> "Örneğin, tahıl fiyatında, bir bölüm, toprak sahibinin rantını öder."

Ne bu değer bileşeninin kökeninin, toprak sahibine ödenmesi ve onun için rant biçimi altında gelir oluşturması durumuyla bir ilgisi vardır, ne de diğer değer bileşenlerinin kökenlerinin, bunların kârlar ve ücretler olarak gelir kaynakları oluşturması durumuyla bir ilgisi.

> "Bir başka bölüm, kendi üretiminde çalıştırılmış olan işçilerin" (ve iş hayvanlarının! diye ekler) "ücretlerini ve bakımlarını öder ve üçüncü bölüm, çiftçinin kârını öder. Bu üç parça, hemen ya da nihai olarak, tahılın toplam fiyatını oluşturuyor görünür" (*seem*, gerçekten de görünür).[40]

Bu toplam fiyat, yani bunun büyüklüğünün belirlenmesi, üç ayrı türden kişi arasındaki dağılımından mutlak olarak bağımsızdır.

> "Çiftçinin sermayesini yerine koymak ya da iş hayvanlarının ve öteki tarım araçlarının aşınma ve yıpranmasını yerine koymak için dördüncü bir bölümün gerekli olduğu düşünülebilir. Ama herhangi bir tarım aracının fiyatının, örneğin bir beygirin fiyatının, yine yukarıdaki dört bölümden oluştuğu hesaba katılmalıdır: üzerinde yetiştirildiği toprağın rantı, yetiştirme emeği ve hem bu toprağın rantını hem de bu emeğin ücretini öndeleyen çiftçinin kârı. Bu nedenle, tahılın fiyatı beygirin hem fiyatını hem de bakım maliyetlerini yerine koyuyor olsa bile, toplam fiyat, hâlâ, hemen ya da nihai olarak, aynı üç bölüme ayrışır: Toprak rantı, emek" (ücreti kastediyor) "ve kâr." (B. I, ch. 6, s. 42.)

A. Smith'in şaşırtıcı öğretisini desteklemek için ortaya koyduklarının tümü, sözcüğü sözcüğüne bunlardır. Kanıtı, aynı iddianın yinelenmesinden ibarettir. Örneğin, tahıl fiyatının yalnızca v + m'den değil, aynı zamanda tahıl üretiminde tüketilmiş olan üretim araçlarının fiyatından, yani çiftçi tarafından emek gücüne yatırılmamış bulunan bir sermaye değerinden oluştuğunu kabul eder. Ama, bütün bu üretim araçlarının kendilerinin fiyatlarının da, tahıl fiyatı gibi, v + m'ye ayrıldığını söyler. Yalnız, şunu eklemeyi unutur: ayrıca, kendilerinin üretiminde tüketilmiş olan üretim araçlarının fiyatlarına da ayrılırlar. O, bir üretim dalından ötekine ve bu ötekinden yine bir üçüncüsüne gönderme yapıp durur. Metaların fiyatlarının "hemen" ya da "nihai olarak" (*ultimately*) v + m'ye ayrıştığı

40 Adam'ın örnek seçiminde fazlasıyla şanssız olduğunu burada tümüyle göz ardı ediyoruz. Tahılın değeri, yalnızca, iş hayvanı tarafından tüketilen besin maddelerinin iş hayvanının ücreti ve iş hayvanının ücretli emekçi olarak, dolayısıyla ücretli emekçinin de iş hayvanı olarak gösterilmesi yoluyla, ücrete, kâra ve ranta ayrıştırılıyor. (II. Elyazmasından eklenmiştir.)

önermesi, yalnızca, fiyatları hemen c (tüketilmiş olan üretim araçlarının fiyatı) + v + m'ye ayrılan meta-ürünlerin yerlerine, sonunda, söz konusu "tüketilmiş olan üretim araçları"nı bir bütün olarak yerlerine koyan ve buna karşılık kendileri sadece değişir, yani emek gücüne yatırılan sermaye harcamasıyla üretilen meta-ürünlerin koyulduğu kanıtlanmış olsaydı, içi boş bir kaçış yolu olmazdı. Bu durumda, son anılan meta-ürünlerin fiyatları hemen v + m'ye eşit olurdu. Bu nedenle, birinci meta-ürünün fiyatı olan ve c'nin değişmez sermaye parçası olduğu c + v + m de, sonunda, v + m'ye ayrışabilirdi. *Scotch-pebbles* [İskoç çakıl taşları] toplayıcıları örneğiyle bu tür bir kanıt sağlamış olduğuna A. Smith'in kendisi bile inanmıyordu. Ama bu toplayıcılar, ona göre, 1. herhangi bir türden artık değer sağlamak yerine yalnızca kendi ücretlerini üretir; 2. hiçbir üretim aracı kullanmaz (ama gerçekte, çakıl taşlarını taşımak için, sepetler, çuvallar ve başka kaplar biçimindeki üretim araçlarını kullanırlar).

A. Smith'in, kendi teorisini sonradan, kendi çelişkilerinin farkına varmadan nasıl bir yana bıraktığını daha önce görmüştük. Ama bu çelişkilerin kaynağını tam da onun bilimsel çıkış noktalarında aramak gerekiyor. Emeğe çevrilen sermaye, kendi değerinden daha büyük bir değer üretir. Nasıl? İşçilerin, üretim süreci sırasında, onlar tarafından işlenen şeylere, kendi satın alınma fiyatlarının eş değeri dışında, kendilerine değil onları kullananların payına düşen bir artık değer (kâr ve rant) oluşturan bir değer eklemeleri yoluyla, der A. Smith. Ama onların yaptıklarının ve yapabileceklerinin hepsi de budur. Bir günlük sanayi emeği için geçerli olan şey, tüm kapitalistler sınıfı tarafından bir yıl boyunca harekete geçirilen emek için de geçerlidir. Yıllık toplumsal değer-ürünün toplam kütlesi, bu nedenle, yalnızca, v + m'ye, yani işçilerin kendilerinin satın alınma fiyatları için harcanmış olan sermaye değerini yerine koymalarını sağlayan bir eş değere ve bundan ayrı olarak kullanıcılarına sağlamak zorunda oldukları bir ek değere ayrılabilir. Ama metaların bu iki değer ögesi aynı zamanda yeniden üretime katılan farklı sınıfların gelir kaynaklarını oluşturur: birincisi, ücreti, işçinin gelirini; ikincisi, kapitalistin bir bölümünü kâr biçiminde kendisine sakladığı, bir başka bölümünü toprak rantı, toprak sahibinin geliri olarak bıraktığı artık değeri. Yıllık değer-ürün v + m dışında başka hiçbir öğe içermediğine göre, bir tane daha değer bileşeni nereden gelebilir? Burada, basit yeniden üretim zemininde bulunuyoruz. Tüm yıllık emek toplamı, emek gücüne yatırılmış olan sermaye değerinin yeniden üretilmesi için gereken emeğe ve bir artık değer yaratmak için gereken emeğe ayrıştığına göre, emek gücüne yatırılmamış bir sermaye değerinin üretimi için gereken emek nereden gelebilir?

Önümüzdeki durum şudur:

1. Adam Smith bir metanın değerini ücretli emekçinin emek nesnesine eklediği (*adds*) emek kütlesiyle belirler. Kendisi de emek ürünlerini işleyen manifaktür üzerinde durduğundan, "malzemeler" sözcüğünü kullanıyor; ama bu, konunun özünde herhangi bir değişikliğe yol açmaz. İşçinin bir şeye "eklediği" değer (ve bu "*adds*", Adam'ın ifadesidir), değer eklenen bu nesnenin, eklemeden *önce* de bir değerinin var olup olmamasından bağımsızdır. Demek ki işçi, meta biçiminde bir değer-ürün yaratıyor. Bunun bir parçası, A. Smith'e göre işçinin ücretinin eş değeridir; ve bu parça, işçinin ücretinin değer büyüklüğüyle belirlenir; bunun büyüklüğüne bağlı olarak, işçinin, kendi ücretinin değerine eşit bir değer üretmek ya da yeniden üretmek için, daha çok emek eklemesi gerekir. Ama öte yandan işçi, bu şekilde çizilen sınırın ötesinde, kendisini çalıştırmakta olan kapitalist için artık değer oluşturan bir parça daha ekler. Bu artık değer ister olduğu gibi kapitalistin elinde kalıyor olsun, ister bunun bir kısmını kapitalist üçüncü kişilere bırakıyor olsun, ücretli emekçi tarafından eklenen artık değerin nitel belirlenimi (onun tümünün artık değer olması) bakımından da, nicel belirlenimi (büyüklüğü) bakımından da değişen hiçbir şey olmaz. O, ürünün tüm diğer değer parçaları gibi değerdir; ama ötekilerden şurada ayrılır: karşılığında işçinin eline herhangi bir eş değer geçmiş değildir, daha sonra da geçmeyecektir; ona kapitalistler herhangi bir eş değer vermeden el koyar. Bir metanın toplam değeri, üretiminde işçi tarafından harcanmış bulunan emek niceliğiyle belirlenir; bu toplam değerin bir bölümü, onun ücretin değerine eşit, dolayısıyla eş değer karşılığı olmasıyla belirlenir. Bu nedenle, ikinci bölüm, yani artık değer de, zorunlu olarak belirlidir; yani, ürünün toplam değeri, eksi, bunun ücretin eş değeri olan değer parçasına; dolayısıyla, metanın yapımı sırasında üretilen değer-ürünün içerdiği, işçinin ücretinin eş değerine eşit olan değer parçasını aşan fazlaya eşittir.

2. Tek bir sanayi kuruluşunda tek tek her bir işçi tarafından üretilen metalar için geçerli olan şey, bütün iş dallarının toplam yıllık ürünü için de geçerlidir. Tek bir üretken işçinin günlük emeği için geçerli olan şey, üretken işçi sınıfının bütünü tarafından harekete geçirilmiş olan yıllık emek için de geçerlidir. Bu sınıf, yıllık üründe, harcanmış olan yıllık emeğin niceliğiyle belirlenen bir toplam değeri "sabitler" (Smith'in ifadesi) ve bu toplam değer, biri, yıllık emeğin, işçi sınıfının kendi yıllık ücretinin bir eş değerini, gerçekte bu ücretin kendisini yaratmak için harcadığı parçasıyla belirlenen, öteki, işçinin kapitalistler sınıfına bir artık değer yaratmak için harcadığı ek yıllık emekle belirlenen iki bölüme ayrılır. Demek ki, yıllık ürünün içerdiği değer-ürün, yalnızca iki ögeden, işçi

sınıfı tarafından elde edilen yıllık ücretin eş değerinden ve kapitalistler sınıfı için sağlanan artık değerden oluşur. Ama yıllık ücret işçi sınıfının gelirini, artık değerin yıllık toplamı kapitalistler sınıfının gelirini oluşturur; dolayısıyla, ikisi de, yıllık tüketim fonundaki göreli payları temsil eder ve onda gerçekleşir (ve bu görüş basit yeniden üretim bakımından doğrudur). Ve böylece, değişmez sermaye değeri için, üretim araçları biçiminde işlev gören sermayenin yeniden üretimi için hiçbir yer kalmamış olur. Ama, meta-değerin gelir olarak işlev gören tüm parçalarının, toplumsal tüketim fonu için üretilen yıllık emek ürünüyle çakıştığını, A. Smith, eserinin girişinde açıkça söyler:

> "Halkın büyük bir kesiminin gelirinin nelerden oluşmuş olduğunu ya da yıllık tüketimlerini sağlamış olan (*supplied*) ... fonların doğasının ne olduğunu açıklamak, bu ilk dört kitabın amacıdır." (s.12).

Ve girişin daha ilk cümlesinde şunu söyler:

> "Her ulusun yıllık emeği, başlangıçta onun yıl boyunca tükettiği tüm geçim araçlarını sağlayan ve her zaman ya bu emeğin dolaysız ürününden ya da bu ürünle öteki uluslardan satın alınan nesnelerden oluşan fondur." (s. 11).

Şimdi, A. Smith'in ilk yanlışı, yıllık *ürün değerini* yıllık *değer-ürüne* eşitlemesidir. Bunların ikincisi, *yalnızca* geçmiş yılın emeğinin ürünüdür; birincisi ise, bunun dışında, yıllık ürünün yapımında tüketilmiş, ama *önceki yıllarda ve bir ölçüde daha da önceki yıllarda üretilmiş olan* bütün değer ögelerini, değerleri yalnızca *yeniden görünen* üretim araçlarını, değerleri bakımından geçmiş yıl boyunca harcanmış olan emekle üretilmiş de yeniden üretilmiş de olmayan üretim araçlarını da kapsar. Bu karıştırmayla A. Smith, yıllık ürünün değişmez değer parçasını bir yana atmayı becerir. Bu karıştırmanın kendisi onun temel anlayışındaki bir başka yanılgıya dayanır. Emeğin kendisinin iki yanlı karakterini göz ardı eder: emekgücü harcayarak değer yaratan emek ve kullanım nesneleri (kullanım değeri) yaratan somut, yararlı emek. Her yıl üretilen metaların toplam tutarı, yani *yıllık ürünün tümü*, son yıl boyunca etkin olan *yararlı* emeğin ürünüdür; bu metaların tümü, varlıklarını, yalnızca bir şeye, toplumsal olarak kullanılmış olan emeğin, dallanıp budaklanmış bir sistem oluşturan yararlı emek türlerinde harcanmış olmasına borçludur; üretimleri sırasında tüketilmiş olan üretim araçlarının değerinin, bu metaların toplam değerinde, yeni bir doğal biçimde yeniden görünerek korunması da yalnızca bu sayede gerçekleşir. Demek ki, toplam *yıllık ürün*, yıl boyunca harcanmış olan *yararlı* emeğin sonucudur; ama *yıllık ürün değerinin* yalnızca bir bölümü, söz konusu yıl içinde yaratılmıştır; bu bölüm, yıl boyunca harekete geçirilmiş olan emeği temsil eden yıllık *değer-ürün*'dür.

Dolayısıyla, A. Smith, biraz önce alıntılanan yerde,

> "Her ulusun yıllık emeği, başlangıçta onun yıl boyunca tükettiği tüm geçim araçlarını sağlayan vb."

derken, tek yanlı olarak, yalnızca yararlı emeği hesaba katar; bu emek, kuşkusuz, tüm bu geçim araçlarını tüketilebilir biçimlerine getirmiştir. Ama burada şunları unutur: Daha önceki yıllardan aktarılmış olan emek araçlarının ve emek nesnelerinin yardımı olmadan bu olanaksızdır ve bundan ötürü "yıllık emek", değer oluşturmuş olduğu ölçüde, kesinlikle kendisiyle yapılmış olan ürünün değerinin tümünü yaratmış değildir; değer-ürün, ürün değerinden küçüktür.

A. Smith, bu çözümlemede (doğruya götürebilecek olan bir başlangıcın fizyokratlarda bile bulunmasına karşın), ancak tüm ardıllarının ulaşabildiği noktaya kadar gidebilmiş olmakla suçlanamayacak olsa bile, bir karmaşanın içine sürüklenir ve bunun temel nedeni de, bilimsel içgüdüsünün zaman zaman "içrek" bakış açısının yeniden ortaya çıkmasına izin vermesine karşın, bir bütün olarak bakıldığında onda ağır basan dışrak kavrayışın, genel olarak meta değeri hakkındaki içrek kavrayışını sürekli olarak baltalamasıdır.

4. A. Smith'te Sermaye ve Gelir

Her metanın (ve bundan ötürü aynı zamanda yıllık ürünün), yalnızca ücretin bir eş değerini oluşturan değer parçası, kapitalist tarafından ücret için öndelenmiş olan sermayeye, yani onun öndelenmiş olan toplam sermayesinin değişir bileşenine eşittir. Kapitalist, öndelenen sermaye değerinin bu bileşenini, ücretli emekçiler tarafından sağlanan metanın yeni üretilen bir değer bileşeniyle yeniden elde eder. İster değişir sermaye öndelemesi, kapitalistin, henüz satışa hazır olmayan ya da satışa hazır olmakla birlikte kapitalist tarafından henüz satılmamış olan bir ürünün işçiye düşen payını parayla ödemesi anlamına gelsin, ister kapitalist, işçi tarafından sağlanan metanın satılması yoluyla zaten elde etmiş bulunduğu parayla ödeme yapsın, isterse bu parayı kredi yoluyla elde etmiş olsun, bu durumların tümünde, kapitalist, para biçiminde işçilere akan değişir sermaye harcar ve diğer yandan, metalarının belirli bir değer parçasında, bu sermaye değerinin bir eş değerine sahip olur; söz konusu değer parçası, işçinin bu metaların toplam değerinden kendisine düşen payı yeni baştan üretmesine vesile olan, bir başka deyişle kendi ücretinin değerini üretmesine vesile olan değer parçasıdır. İşçiye bu değer parçasını onun kendi ürününün doğal biçimiyle vermek yerine, kapitalist bunu ona parayla öder. Dolayısıyla, şimdi, işçi, satılmış olan emek gücünün karşılığı olan eş değeri para biçiminde almış bu-

lunurken, öndelediği sermaye değerinin değişir parçası kapitalist için meta biçiminde bulunur.

Dolayısıyla, kapitalist tarafından öndelenen sermayenin emek gücü satın alınmasıyla değişir sermayeye çevrilmiş olan bölümü üretim süreci içinde etkin emek gücü olarak işlev görür ve bu gücün harcanması yoluyla meta biçiminde bir yeni değer olarak yeni baştan üretilir, yani yeniden üretilirken (bir yeniden üretim, yani öndelenen sermaye değerinin yeni baştan üretimi!), işçi, sattığı kendi emek gücünün değerini ya da fiyatını geçim araçlarına, kendi emek gücünün yeniden üretiminin araçlarına harcar. İşçinin kazancını, dolayısıyla gelirini oluşturan, değişir sermayeye eşit bir para tutarıdır; onu da ancak emek gücünü kapitaliste satabildiği sürece elde eder.

Ücretli emekçinin metası (onun emek gücünün kendisi), ancak kapitalistin sermayesine dâhil olduğu, sermaye olarak işlev gördüğü ölçüde meta olarak işlev görür; öte yandan kapitalistin emek gücü satın alımında para-sermaye olarak harcanmış olan sermayesi, emek gücü satıcısının, ücretli emekçinin elinde gelir olarak işlev görür.

Burada, A. Smith'in birbirlerinden ayırmadığı farklı dolaşım ve üretim süreçleri iç içe girer.

Birincisi: *Dolaşım süreci*ne ait olan işlemler: İşçi metasını (emek gücünü) kapitaliste satar; kapitalistin onu satın almak için kullandığı para, kapitalist için, yatırılan paranın değerlenmesine yöneliktir, yani para-sermayedir; harcanmamış, öndelenmiştir. (Kapitalistin bu paranın kendisini nereden aldığından tümüyle bağımsız olarak, "öndelik"in –fizyokratlardaki *avance*'ın– gerçek anlamı budur. Kapitalistin yeniden üretim sürecinin amacına yönelik olarak ödediği her değer, bu ödeme ister önceden isterse *post festum* [her şey olup bittikten sonra] gerçekleşsin, kapitalist için, öndelenmiş değerdir.) Her meta satımında ne oluyorsa burada da o olur: satıcı bir kullanım değerini (burada emek gücü) elinden çıkarmakta ve bunun (fiyatını gerçekleştiren) değerini para olarak almaktadır; alıcı parasını elden çıkarmakta ve karşılığında metanın kendisini (burada emek gücü) almaktadır.

İkincisi: Satın alınan emek gücü, şimdi *üretim* sürecinde işlev gören sermayenin bir parçasını oluşturur ve işçinin kendisi, burada, yalnızca, bu sermayenin, üretim araçlarının doğal biçimlerine sahip olan diğer ögelerinden farklı bir özel doğal biçimi olarak işlev görür. İşçi, süreç sırasında, emek gücünü harcayarak ürüne dönüştürdüğü üretim araçlarına kendi emek gücünün değerine eşit olan bir değer ekler (artık değeri dikkate almıyoruz). Böylece, kapitalistin sermayesinin, kapitalistin ona ücret olarak öndelediği ya da öndeleyeceği bölümünü, kapitalist için meta biçiminde yeniden üretir; ona bu bölümün bir eş değerini üretir.

Başka bir deyişle, kapitalist için, kapitalistin yeni baştan emek gücü satın alımına "öndeleyebileceği" sermayeyi üretir.

Üçüncüsü: Demek ki, metanın satılmasıyla, satış fiyatının bir parçası kapitalist tarafından öndelenen değişir sermayeyi yerine koyar, dolayısıyla hem onun yeni baştan emek gücü satın almasını, hem de işçinin emek gücü satmasını olanaklı kılar.

Her tür meta alım satımında (bu işlemler salt kendi başlarına alındıklarında), metası karşılığında eline geçen paranın satıcının elinde ve satın aldığı kullanım nesnesinin alıcının elinde ne olduğu tümüyle önemsizdir. Dolayısıyla, salt dolaşım süreci dikkate alındığında, kapitalist tarafından satın alınan emek gücünün onun için yeniden sermaye değeri üretmesi ve öte yandan emek gücünün satın alım fiyatı olarak eline geçen paranın işçi için gelir oluşturması da yine hiçbir önem taşımaz. İşçinin ticaret nesnesinin, kendi emek gücünün değer büyüklüğü, ne bunun kendisi için "gelir" oluşturmasından, ne de ticaret nesnesinin alıcı tarafından kullanımının bu alıcı için sermaye değeri yeniden üretmesinden etkilenir.

Emek gücünün değeri (yani, bu metanın yeterli satış fiyatı), onun kendi yeniden üretimi için gereken emek niceliğiyle belirlendiği, bu emek niceliğinin kendisi ise burada işçinin gereksindiği geçim araçlarını üretmek için, yani işçinin yaşamını sürdürmesi için gerekli olan emek niceliğiyle belirlendiği için, ücret, işçinin geçimini dayandırmak zorunda olduğu gelir olur.

A. Smith'in şu dediği tümüyle yanlıştır (s. 223):

> "*Sermayenin* üretken emeğin geçimi için yatırılan *bölümü*, ... ona" [kapitaliste] "bir sermaye işleviyle hizmet ettikten sonra ... onlar" [işçiler] "için bir gelir oluşturur."

Kapitalistin, onun tarafından satın alınan emek gücüne ödeme yapmak için kullandığı *para*nın, "ona bir sermaye işleviyle hizmet etmesi", ancak, bu yolla emek gücünü sermayesinin maddi bileşenlerine dâhil etmesi ve böylece sermayesini üretken sermaye olarak işlev görebileceği duruma getirmesi ölçüsünde söz konusu olur. Şunları ayırt etmeliyiz: Emek gücü, işçinin elinde, sermaye değil *meta*dır ve bu metanın satışını sürekli olarak yineleyebildiği sürece, onun için bir gelir oluşturur; satıştan *sonra*, kapitalistin elinde, üretim sürecinin kendisi sırasında, sermaye olarak işlev görür. Burada, işçinin elinde değerine satılan bir meta olarak; onu satın almış olan kapitalistin elinde değer ve kullanım değeri üreten bir güç olarak iki kez hizmet eden şey, emek gücüdür. Ne var ki, işçinin kapitalistten aldığı para, işçinin eline ancak işçi kendi emek gücünü kapitaliste kullandırdıktan sonra, bu emek gücü emek ürününün

değerinde zaten gerçekleşmişken geçer. Kapitalist, karşılığında daha bir şey ödemeden, bu değer onun elindedir. Demek ki, önce değişir sermayenin para biçimi olarak, sonra da ücret olarak, iki kez işlev gören, para değildir. İki kez işlev görmüş olan, emek gücüdür; ilk olarak, meta olarak emek gücü satışında (para, ödenecek ücretin saptanmasında yalnızca düşünsel değer ölçüsü olarak iş görür ve bunun için kapitalistin elinde olması hiç gerekmez); ikincisi, *sermaye* olarak, yani kapitalistin elindeki kullanım değeri ve değer yaratan öge olarak işlev gördüğü üretim sürecinde. Emek gücü, işçiye ödenecek olan eş değeri, kapitalist henüz bunu para biçiminde ödememişken, meta biçiminde sağlamıştır. Demek ki, kapitalistin işçiye ödeme yapmak için kullandığı ödeme fonunu işçinin kendisi yaratır. Ama hepsi bundan ibaret değil.

Demek ki, işçinin aldığı ücret, onun tarafından, emek gücünü korumak için, yani (kapitalistler sınıfı ile işçi sınıfı bütünlükleri içinde ele alındığında) kapitalistin kapitalist olarak kalmasını mümkün kılan tek aleti korumak için harcanır.

Dolayısıyla, emek gücünün sürekli olarak alınıp satılması, bir yandan, emek gücünü sermayenin bir ögesi olarak kalıcılaştırır; sermaye, bu sayede, bir değere sahip olan metaların, kullanım nesnelerinin yaratıcısı olarak görünür; dahası, yine bu sayede, emek gücünü satın alan sermaye parçası, emek gücünün kendi ürünüyle sürekli olarak üretilir, yani işçinin kendisi, sürekli olarak, kendisine ödeme yapmak için kullanılan sermaye fonunu yaratır. Öte yandan, sürekli emek gücü satışı, işçinin, kendisini sürekli olarak yenileyen geçim kaynağı olur ve dolayısıyla, işçinin emek gücü, geçimini sağlayan geliri elde etmesini mümkün kılan servet olarak görünür. Gelir, burada, bir metanın (emek gücünün) sürekli olarak yinelenen satışı yoluyla, değerlerin elde edilmesinden başka hiçbir anlama gelmez; değerler de, burada, yalnızca, satılacak olan metaların sürekli olarak yeniden üretilmesine hizmet eder. Ve buraya kadarıyla, A. Smith'in, işçinin kendisi tarafından yaratılan ürünün, karşılığında kapitalist tarafından ona ücret biçimindeki bir eş değerin ödendiği değer parçasının, işçinin gelir kaynağı hâline geldiğini söylemeye hakkı var. Ama sermaye değeri olarak işlev görmeleri üretim araçlarının değerini ne kadar değiştirirse ya da bir üçgenin tabanı veya bir elipsin çapı olarak işlev görmesi düz bir çizginin doğasını ya da büyüklüğünü ne kadar değiştirirse, bu durum da metanın bu değer parçasının doğasını ya da büyüklüğünü ancak o kadar değiştirebilir. Emek gücünün değeri, herhangi bir üretim aracının değeri gibi, bağımsız olarak belirlenmeye devam eder. Metanın bu değer parçası, ne kendisini oluşturan bağımsız bir etmen olarak gelirden *oluşur*, ne de gelire *ayrışır*. İşçi tarafından sürekli olarak yeniden üretilen bu yeni değer, onun için gelir kaynağı oluştu-

yor diye, tersi de geçerli olmaz, yani işçinin geliri, onun tarafından üretilen yeni değerin bir bileşeni olmaz. İşçinin gelirinin değer büyüklüğünü, onun tarafından yaratılmış olan yeni değerden kendisine ödenen payın büyüklüğü belirler, bunun tersi olmaz. Yeni değerin bu bölümünün onun için gelir oluşturması, yalnızca, ondan ne olduğunu, kullanımının karakterini gösterir ve onun oluşumuyla ilgisi, tüm diğer değer oluşumlarıyla ilgisinden daha fazla değildir. Her hafta on taler elde ediyorsam, bu durum, on talerin değerinin ne *doğasını* ne de *büyüklüğünü* değiştirir. Öteki her metada olduğu gibi emek gücünün değeri de, onun yeniden üretimi için gereken emek niceliğiyle belirlenir; bu emek niceliğinin, işçinin zorunlu geçim araçlarının değeriyle belirlenmesi, yani onun yaşam koşullarının yeniden üretimi için gerekli olan emeğe eşit olması, bu metaya (emek gücüne) özgüdür; ama yük hayvanının değerinin, onun ayakta tutulması için gerekli olan geçim araçlarıyla, yani, bu sonuncuları üretmek için gerekli olan insan emeğinin kütlesiyle belirlenmesinden daha kendine özgü değildir.

Ama burada A. Smith'in başına bela olan ne varsa, hepsinin nedeni bu "gelir" kategorisidir. Onda, farklı türden gelirler, yıllık olarak üretilen, yeni yaratılan meta değerinin "*component parts*"ını, bileşenlerini oluşturur; oysa tam tersine, bu meta değerinin *kapitalistler için* ayrıştığı iki parça (emeğin satın alınması sırasında öndelenen değişir sermayesinin eş değeri ve yine ona ait olan, ama onun için bedavaya gelmiş olan diğer değer parçası, artık değer), gelir kaynaklarını oluşturur. Değişir sermayenin eş değeri yeni baştan emek gücüne öndelenir ve bu ölçüde işçi için ücret biçiminde bir gelir oluşturur; öteki parça (artık değer), kapitalist için bir sermaye öndeliğini yerine koymak zorunda olmadığından, herhangi bir tür sermaye oluşturmak yerine, kapitalist tarafından (hem zorunlu hem de lüks) tüketim araçlarına harcanabilir, gelir olarak tüketilebilir. Bu gelirin ön koşulu, meta değerinin kendisidir ve bu gelirin bileşenleri, kapitalist açısından, yalnızca, onun tarafından öndelenen değişir sermaye değeri *için* bir eş değer ya da bunu *aşan* bir fazlalık olmaları ölçüsünde farklılaşır. Bunların ikisi de, meta üretimi sırasında harcanan, emeğe dönüştürülen emek gücünden başka hiçbir şeyden oluşmaz. İkisi de, üretim sürecinde harcanmış, emeğe çevrilmiş emek gücünden başka hiçbir şeyden oluşmaz. Gelirden değil harcamadan, emek harcamasından oluşurlar.

Gelirin kaynağının meta değeri olması gerekirken, geliri meta değerinin kaynağı hâline getiren bu karışıklığın ardından, meta değeri, artık, farklı gelir türlerinden "oluşturulmuş" görünür; bunlar birbirlerinden bağımsız olarak belirlenir ve metanın toplam değeri, bu gelirlerin değer büyüklüklerinin toplamıyla belirlenir. Ama şimdi karşımıza şu soru

çıkar: Meta değerinin kendilerinden kaynaklandığı varsayılan bu gelirlerin her birinin değeri nasıl belirlenir? Ücret söz konusu olduğunda bu yapılabilir, çünkü ücret, metasının, yani emek gücünün değeridir ve bu metanın değeri (tüm diğer metaların değerleri gibi), onun yeniden üretimi için gerekli olan emekle belirlenebilir. Ama artık değer ya da bunun A. Smith'te daha sık karşılaşılan iki biçimi, kâr ve toprak rantı nasıl belirlenebilir? Burada boş laf kalabalığının ötesine geçilmiyor. A. Smith, ücreti ve artık değeri (ya da ücreti ve kârı), bir bakarsınız, meta değerini ya da fiyatı oluşturan bileşenler olarak sunmuş, bir bakarsınız, çoğu zaman yeni bir nefes bile almadan, meta fiyatının "ayrıştığı" (*resolves itself*) parçalar olarak sunmuş; ama bu, tersine, meta değerinin ilk verili olan şey olduğu ve bu verili değerin farklı parçalarının, üretim sürecine katılan farklı kişilerin paylarına farklı gelirler biçiminde düştükleri anlamına gelir. Bu, değerin bu üç "bileşen"den oluşmasıyla hiçbir şekilde özdeş değildir. Üç farklı düz çizginin büyüklüklerini bağımsız olarak belirlersem ve ardından "bileşenler" olarak bu üç çizgiyle, bunların toplam büyüklüğüne eşit olan dördüncü bir düz çizgi oluşturursam, burada gerçekleştirdiğim işlem, kesinlikle, önümde verili bir düz çizgi varsa ve bunu herhangi bir amaçla üç farklı parçaya ayırırsam, deyim yerindeyse "ayrıştırırsam" gerçekleştirmiş olacağım işlemle aynı olmaz. Birinci durumdaki çizginin büyüklüğü, toplamlarını oluşturduğu üç çizginin büyüklüğüyle birlikte, tümüyle değişir; ikinci durumdaki üç çizgi parçasının büyüklüğü, başından itibaren, bunların verili büyüklükteki bir çizginin parçalarını oluşturmalarıyla sınırlanmıştır.

Ama gerçekte, A. Smith'in sunumundaki doğru noktaya, yani, toplumun yıllık meta-ürününün (tek tek her bir meta ya da günlük, haftalık vb. ürün gibi) içerdiği, *yıllık emekle yeni üretilmiş olan değerin*, öndelenmiş değişir sermayenin değeri (yani yeniden emek gücü satın alımına ayrılan değer parçası), artı, kapitalistin (basit yeniden üretim söz konusu olduğunda ve diğer koşullar aynı kalırken) bireysel tüketiminin araçlarına dönüştürerek gerçekleştirebildiği artık değere eşit olmasına bağlı kalırsak; ayrıca, A. Smith'in, değer yaratması ölçüsünde emek gücü harcaması olan emek ile kullanım değeri yaratan, yani yararlı, amaca uygun biçimde harcanan emeği aynı sepete attığını unutmazsak, bütün sunum şuna varır: Her metanın değeri emeğin ürünüdür; dolayısıyla, yıllık emeğin ürününün değeri ya da yıllık toplumsal meta-ürünün değeri de emeğin ürünüdür. Ama her tür emek; 1. işçinin, yalnızca, kendi emek gücünün satın alınması için öndelenen sermaye için bir eş değeri yeniden ürettiği gerekli emek-zamana, ve, 2. işçinin kapitaliste, karşılığında kapitalistin bir eş değer ödemediği bir değer, yani artık değer sağlamasına vesile olan artık emeğe ayrıştığından, her tür meta değeri yalnızca

bu iki farklı bileşene ayrışabilir ve dolayısıyla, en sonunda, ücret olarak işçi sınıfının gelirini ve artık değer olarak kapitalistler sınıfının gelirini oluşturur. Ama değişmez sermaye değeri, yani yıllık ürünün üretiminde tüketilen üretim araçlarının değeri söz konusu olduğunda, bu değerin, yeni ürünün değerine nasıl girdiği (kapitalistin metasını satarken bunu alıcıya yüklediği ifadesi dışında) söylenemese bile, üretim araçlarının kendileri emek ürünü olduğundan, bu değer parçası, en sonunda (*ultimately*), yalnızca, değişir sermayenin eş değerinden ve artık değerden, gerekli emeğin ürününden ve artık emeğin ürününden oluşabilir. Bu üretim araçlarının değerlerinin onları kullananların elinde sermaye değerleri olarak işlev görmesi, bunları, "başlangıçta" ve daha derine inilirse bir başka elde (daha önce olsa bile), aynı iki değer parçasına, yani iki farklı gelir kaynağına ayrışabilir olmaktan çıkarmaz.

Buradaki doğru olan bir nokta şu: konu, kendisini, toplumsal sermayenin hareketinde (yani bireysel sermayelerin bütünlüğünün hareketinde), ayrı ayrı ele alınan her bir bireysel sermaye için, yani her bir bireysel kapitalistin bakış açısına göre gösterdiğinden farklı bir şekilde gösterir. İkincisi için, meta değeri; 1. değişmez bir ögeye (Smith'in söylediğine göre dördüncü bir ögeye) ve 2. ücret ile artık değerin ya da ücret, kâr ve toprak rantının toplamına ayrışır. Buna karşılık, toplumsal açıdan bakıldığında, Smith'in dördüncü ögesi, yani değişmez sermaye değeri ortadan kalkar.

5. Özet

Üç gelirin, ücret, kâr ve rantın, meta değerinin üç "bileşen"ini oluşturduğu şeklindeki saçma formül, A. Smith'te, şu daha akla yatkın formülden kaynaklanır: Meta değeri bu üç bileşene ayrışır (*resolves itself*). Meta değerinin yalnızca kullanılan emek gücünün eş değeri ile emek gücü tarafından yaratılan artık değere bölünebilir olduğu varsayılsa bile, bu da yanlıştır. Ama yanlışlık burada yine daha derin, gerçek bir temele dayanır. Kapitalist üretimin temelinde, üretken işçinin kendi emek gücünü metası olarak kapitaliste satması ve ardından kapitalistin elinde yalnızca onun üretken sermayesinin bir ögesi olarak işlev görmesi vardır. Dolaşıma ait olan bu işlem (emek gücü alım satımı), üretim sürecini başlatmakla kalmaz, örtülü olarak onun özgül karakterini de belirler. Bir kullanım değerinin ve hatta bir metanın (çünkü bu, bağımsız üretici işçiler tarafından da yapılabilir) üretimi, burada, kapitalist için mutlak ve göreli artık değer üretiminin bir aracından başka bir şey değildir. Bu nedenle, üretim sürecinin çözümlemesi sırasında, mutlak ve göreli artık değer üretiminin; 1. günlük emek sürecinin süresini, 2. kapitalist üre-

tim sürecinin tüm toplumsal ve teknik biçimlenişini nasıl belirlediğini görmüştük. Değerin (değişmez sermaye değerinin) yalnızca korunması, öndelenen değerin (emek gücünün eş değeri) gerçekten yeniden üretimi ve artık değerin, yani karşılığında kapitalistin ne öncesinde ne de *post festum* herhangi bir eş değer ödediği değerin üretimi arasındaki ayrım kendisini bu sürecin içinde gerçekleştirir.

Artık değere (kapitalist tarafından öndelenen değerin eş değerini aşan bir değere) el koyulması, emek gücü alım satımıyla başlatılmakla birlikte, üretim sürecinin kendi içinde gerçekleşen bir işlemdir ve bunun temel bir uğrağını oluşturur.

Bir dolaşım işlemi oluşturan başlatıcı işlemin, emek gücünün alım satımının kendisi de, yine, üretim *ögelerinin*, toplumsal *ürünlerin* bölüşümünü önceleyen ve bu bölüşümün ön koşulunu oluşturan bölüşümüne, yani işçinin metası olarak emek gücünün, çalışmayanların mülkü olarak üretim araçlarından ayrılmasına dayanır.

Ama aynı zamanda, artık değerin bu şekilde mülk edinilmesi ya da değer üretiminin, bu şekilde, öndelenen değerin yeniden üretimi ile hiçbir eş değeri yerine koymayan yeni değer (artık değer) üretimine ayrılması, değerin kendisinin tözünde ve değer üretiminin doğasında hiçbir değişikliğe yol açmaz. Değerin tözü, harcanan emek gücünden (söz konusu olan emeğin özel yararlı karakterinden bağımsız olan emekten) başka bir şey değildir ve olmaz, ve değer üretimi bu harcama sürecinden başka bir şey değildir. Bir serf, altı gün boyunca emek gücü harcıyor, altı gün boyunca çalışıyorsa, örneğin bu iş günlerinin üçünde kendi tarlasında kendisi için ve diğer üçünde feodal bey için, onun tarlasında çalışması, emek harcaması olarak emek harcaması olgusunda herhangi bir farklılık doğurmaz. Onun kendisi için özgürce harcadığı emek de efendisi için zorunlu olarak harcadığı emek de, eşit derecede emektir; bu emeklere, onlar tarafından yaratılan değerler, hatta yararlı ürünler açısından bakıldığı sürece, altı günlük emeğinde herhangi bir farklılık ortaya çıkmaz. Aradaki fark, yalnızca, altı günlük emek-zamanın iki yarısında emek gücü harcamasını yönlendiren koşulların farklı olmasıdır. Ücretli emekçinin gerekli emeği ile artık emeği için de aynısı geçerlidir.

Üretim süreci, metada son bulur. Metanın yapımında emek gücü harcanmış olması, şimdi, metanın değere sahip olmak şeklindeki somut bir özelliği olarak görünür; bu değerin büyüklüğü, harcanmış olan emeğin büyüklüğüyle ölçülür; meta değeri başka hiçbir şeye ayrışmaz ve başka hiçbir şeyden oluşmaz. Belirli bir büyüklükteki düz bir çizgi çizdiysem, ilk olarak, benden bağımsız belirli kurallara (yasalara) göre uygulanan çizim sanatıyla düz bir çizgi "üretmiş"imdir (öncesinde bildiğim üzere,

yalnızca simgesel olarak olsa bile). Bu çizgiyi (kendileri de belirli bir probleme karşılık gelebilecek olan) üç kısma bölersem, bu üç parçanın her biri eskiden olduğu gibi düz bir çizgi olmaya devam eder ve parçaları oldukları düz çizgi, bu bölme işlemi aracılığıyla, düz çizgiden farklı olan, örneğin herhangi bir türden bir eğriye ayrışmaz. Verili büyüklükteki çizgiyi, parçalarının toplamı bölünmemiş çizginin kendisinden büyük olacak şekilde de bölemem; dolayısıyla, bölünmemiş çizginin büyüklüğü, parçalarının keyfî olarak belirlenmiş büyüklükleriyle belirlenmez. Tam tersine, bu sonuncuların göreli büyüklükleri, başından itibaren, parçaları olduğu doğrunun büyüklüğüyle sınırlanır.

Bu açıdan bakıldığında, kapitalist tarafından üretilen meta ile kendi başına çalışan bir işçi ya da işçi toplulukları ya da köleler tarafından üretilen meta arasında hiçbir fark yoktur. Böyle olmakla birlikte, incelemekte olduğumuz durumda, hem emek ürününün hem de onun değerinin tümü kapitaliste aittir. Öteki her üretici gibi, kapitalist, metayı kullanmaya devam edebilmek için, önce onu satarak paraya dönüştürmek zorundadır; onu genel eş değer biçimine çevirmesi gerekir.

Henüz paraya dönüştürülmemiş olan meta-ürünü ele alalım. O tümüyle kapitaliste aittir. Öte yandan, yararlı emek ürünü olarak (kullanım değeri olarak) tümüyle geçmiş emek sürecinin ürünüdür; değeri öyle değildir. Bu değerin bir bölümü, metanın üretiminde harcanmış olan üretim araçlarının yeni bir biçim altında yeniden görünen değerinden başka bir şey değildir; bu değer, söz konusu metanın üretim süreci sırasında üretilmemiştir; çünkü, üretim araçları bu değere üretim sürecinden önce, ondan bağımsız olarak sahipti; bu sürece onun taşıyıcıları olarak girmişlerdi; yenilenmiş ve değişmiş bulunan şey, sadece onun görünüş biçimidir. Meta değerinin bu bölümü, kapitalist açısından, kendi öndelediği değişmez sermaye değerinin metanın üretimi sırasında tüketilmiş olan bölümü için bir eş değer oluşturur. O daha önce üretim araçları biçiminde bulunuyordu; şimdi yeni üretilmiş olan metanın değerinin bileşeni olarak var olur. Bu sonuncusu gümüşe çevrilir çevrilmez, artık para biçiminde var olan değer, yine üretim araçlarına, üretim süreciyle ve üretim sürecindeki kendi işleviyle belirlenen başlangıçtaki biçimine dönmek zorundadır. Bir değerin değer olma karakteri, söz konusu değerin sermaye olarak işlev görmesiyle, hiçbir şekilde değişmez. –

Metanın ikinci bir değer parçası, ücretli emekçinin kapitaliste sattığı emek gücünün değeridir. Bu değer, üretim araçlarının değeri gibi, emek gücünün gireceği üretim sürecinden bağımsız olarak belirlenir ve emek gücü üretim sürecine girmeden önce, bir dolaşım işlemiyle, emek gücü alım satımıyla saptanır. Ücretli emekçi, işlevini yerine getirerek (emek

gücünü harcayarak), kapitalistin ona emek gücünün kullanımı için ödemek zorunda olduğu değere eşit bir meta değeri üretir. Ücretli emekçi kapitaliste bu değeri meta olarak verir, kapitalist ona bunun için para öder. Meta değerinin bu bölümünün, kapitalist açısından, ücretlere öndelenmesi gereken değişir sermaye için bir eş değerden ibaret olması, bunun, üretim süreci sırasında yeni yaratılan ve yalnızca artık değerin oluştuğu şeyden, yani geçmiş emek gücü harcamasından oluşan meta değeri olduğu gerçeğini hiçbir şekilde değiştirmez. Kapitalist tarafından işçiye ücret biçiminde ödenen emek gücü değerinin işçi için gelir biçimini alması ve böylelikle emek gücünün sürekli olarak yeniden üretilmesinin ötesinde, ücretli emekçiler sınıfı olarak ücretli emekçiler sınıfının ve dolayısıyla tüm kapitalist üretimin yeniden üretilmesi de bu gerçeği değiştirmez.

Ama bu iki değer parçasının toplamı, meta değerinin tümünü oluşturmaz. Bu ikisini aşan bir fazla kalır geriye: artık değer. Bu da, ücretler için öndelenmiş olan değişir sermayeyi yerine koyan değer parçası gibi, üretim süreci sırasında işçi tarafından yeni yaratılmış olan bir değer, donmuş emektir. Tek farkı, tüm ürünün sahibine, kapitaliste, bedavaya gelmesidir. Bu sonuncu olgu, gerçekten de, kapitaliste, eğer artık değerin bazı bölümlerini başka pay sahiplerine bırakması gerekmiyorsa (toprak sahibine bırakılan toprak rantı gibi; bu durumda söz konusu bölümler bu tür üçüncü kişilerin gelirlerini oluşturur), artık değerin tümünü gelir olarak tüketme olanağını sağlar. Zaten, kapitalistimizin meta üretimine girişmesine yol açan itici güdü de aynı olguydu. Ama, ne onun başlangıçtaki iyi niyetli artık değer elde etme hedefi, ne de sonrasında artık değerin onun tarafından ve başkaları tarafından harcanması, artık değer olarak artık değer üzerinde etkide bulunur. Bunlar, artık değerin karşılığı ödenmemiş donmuş emek olduğu gerçeğini de, artık değerin tümüyle farklı koşullar tarafından belirlenen büyüklüğünü de hiçbir şekilde değiştirmez.

Ama A. Smith'in amacı, yapmış olduğu gibi, daha meta değerini ele alırken, toplam üretim sürecinde bunun farklı bölümlerine hangi rollerin düştüğünü araştırmak olsaydı, belirli bölümler gelir olarak işlev görüyorsa, öbürlerinin aynı süreklilikle sermaye olarak işlev gördükleri (ve bu nedenle, onun mantığına göre, aynı zamanda, meta değerinin oluşturucu parçaları ya da bunun ayrıştığı parçalar olarak tarif edilmek zorunda oldukları) açıktı.

A. Smith, genel olarak meta üretimini, kapitalist meta üretimi ile özdeşleştirir; üretim araçları başından itibaren "sermaye" dir, emek başından itibaren ücretli emektir, ve bu nedenle,

> "yararlı ve üretken işçilerin sayısı, ... her yerde, bunları çalıştırmak için kullanılan sermayenin büyüklüğüyle orantılıdır (*to the quantity of capital stock which is employed in setting them to work*". Introduction, s. 12).

Kısacası, emek sürecinin farklı (nesnel ve kişisel) etmenleri, başından itibaren, kapitalist üretim dönemine özgü karakter maskeleriyle görünür. Bu nedenle, meta değeri çözümlemesi, bu değerin bir yandan nereye kadar yalnızca yatırılan sermayenin değeri, diğer yandan nereye kadar "serbest", herhangi bir öndelenmiş sermaye değerini ya da artık değeri yerine koymayan değer olduğu hakkındaki değerlendirmeyle de dolaysız olarak örtüşür. Meta değerinin bu bakış açısıyla birbirleriyle karşılaştırılan parçaları, böylece, el altından, bu meta değerinin bağımsız "bileşen"lerine ve en sonunda "her tür değerin kaynakları"na dönüşür. Bir diğer sonuç, gelirlerin meta değerinden değil, meta değerinin "gelirlerden" oluşmasını sağlayacak şekilde, meta değerinin bileşiminde farklı türlerden gelirlerin yer alması ya da bunun yerine meta değerinin farklı türlerden gelirlere "ayrışması"dır. Oysa, bir meta değerinin ya da paranın sermaye değeri olarak işlev görmesi, nasıl meta değeri olarak meta değerinin ya da para olarak paranın doğasını değiştirmezse, bir meta değerinin daha sonra şu ya da bu kişi için gelir olarak işlev görmesi de o metanın değerini değiştirmez. Adam Smith'in ele aldığı meta, daha baştan (metaların üretiminde tüketilmiş olan sermaye değeri dışında artık değeri de kapsayan) meta-sermayedir, dolayısıyla kapitalist tarzda üretilmiş metadır, kapitalist üretim sürecinin sonucudur. Demek ki, önce bu sürecin, dolayısıyla da bunun içerdiği değerlenme ve değer oluşturma sürecinin çözümlenmiş olması gerekirdi. Bu sürecin kendisinin ön koşulu yine meta dolaşımı olduğundan, bunun sunumu, ondan bağımsız ve ondan önce gelen bir meta çözümlemesini de gerektirir. A. Smith, "içrek" olarak geçici bir şekilde doğru olanı bulduğunda bile, meta üretimini yalnızca meta çözümlemesi, yani meta-sermaye çözümlemesi vesilesiyle dikkate alır.

III. Sonrakiler[41]

Ricardo, A. Smith'in teorisini hayli sözcüğü sözcüğüne yeniden üretir:

> "Bir ülkenin tüm ürünlerinin tüketildiği üzerinde anlaşılmalıdır; ama başka bir değeri yeniden üretenler tarafından mı, yoksa bunu yapmayanlar tarafından mı tüketildikleri, düşünülebilecek en büyük farkı oluşturur. Gelirin tasarruf edildiğini ve sermayeye eklendiğini söylediğimizde, gelirin sermayeye eklenen bölümünün üretken olmayan işçi yerine üretken işçi tarafından tüketilmesini kastediyoruz." ("Principles", s. 163.)

41 Buradan bölüm sonuna kadar, II. Elyazmasından alınan bir ek.

Ricardo, gerçekten de, A. Smith'in meta fiyatının ücrete ve artık değere (ya da değişir sermayeye ve artık değere) ayrışması hakkındaki teorisini tümüyle benimsemiştir. Onun tartıştığı noktalar şunlardır: 1. Artık değerin bileşenleri: toprak rantını artık değerin zorunlu bir ögesi olmaktan çıkarır; 2. Ricardo, meta fiyatını bu bileşenlere *ayırır*. Demek ki, *prius* [önce gelen], değer büyüklüğüdür. Bileşenlerin toplamı verili bir büyüklük olarak varsayılır; bu verili büyüklükten hareket edilir ve A. Smith'in sıklıkla kendi daha derine inen görüşüne bile karşıt olarak yaptığı gibi, metanın değer büyüklüğü, *post festum*, bileşenlerin toplanmasıyla ortaya çıkarılmaz.

Ramsay, Ricardo'ya karşı şunu belirtir:

> "Ricardo, toplam ürünün yalnızca ücrete ve kâra bölünmediğini, sabit sermayenin yerine koyulması için de bir bölüme gereksinim duyulduğunu unutur." ("An Essay on the Distribution of Wealth", Edinburgh 1836, s. 174.)

Ramsay'in "sabit sermaye"den anladığı, benim değişmez sermaye dediğim şeydir:

> "Sabit sermaye, üzerinde çalışılan metanın yapımına katkıda bulunduğu bir biçimde var olmakla birlikte, işçilerin geçimine yaramaz." (s. 59.)

Adam Smith meta değerini; dolayısıyla da yıllık toplumsal ürün değerini ücrete ve artık değere, yani sadece gelirlere ayrıştırmasının zorunlu sonucuna, böyle bir durumda tüm yıllık ürünün tüketilebileceği sonucuna karşı koymuştu. Saçma sonuçları çıkaranlar, hiçbir zaman özgün düşünürler olmaz. Onlar bu işi Say ve MacCulloch gibilerine bırakır.

Say, işin iyiden iyiye kolayına kaçar gerçekten. Biri için sermaye öndeliği olan şey başka biri için gelir ve safi üründür ya da geçmişte öyle olmuştur; gayrisafi ve safi ürün arasındaki ayrım tümüyle özneldir, ve

> "böylece tüm ürünlerin toplam değeri toplumda gelir olarak dağılmış bulunur". (Say, "Traité d'Écon. Pol.", 1817, II, s. 64.) "Her ürünün toplam değeri, onun üretimine katkıda bulunmuş olan toprak sahibinin, kapitalistin ve zanaatçının kârlarından" [ücret burada *profits des industrieux* [zanaatçının kârı] olarak görünür!] "oluşur. Bu da, toplumun gelirini, iktisatçılar hizbinin" [fizyokratların] "zannettikleri gibi yalnızca toprağın safi ürününe değil, *üretilmiş olan gayrisafi değere* eşit kılar." (s. 63).

Başkalarının yanı sıra Proudhon da Say'nin bu keşfini kendisine mal etmiştir.

Storch, A. Smith'in öğretisini ilke olarak benimseyenlerden biri olmasına karşın, bunun Say'deki uygulamasını savunulamaz bulur:

> "Eğer bir ulusun gelirinin onun gayrisafi ürününe eşit olduğu, yani çıkarılacak bir sermayenin" (değişmez sermayenin olmalı) "bulunmadığı kabul edilirse, bu ulusun, yıllık ürününün tüm değerini, gelecekteki gelirine en küçük bir zarar vermeden, üretken olmayan şekilde tüketebileceği de kabul edilmek zorundadır... Bir ulusun" (değişmez) "sermayesini oluşturan ürünler tüketilebilir değildir." (Storch, "Considérations sur la nature du revenu national", Paris 1824, s. 147, 150.)

Ama Storch, bu değişmez sermaye parçasının varlığının, Smith'in, onun tarafından benimsenen fiyat çözümlemesiyle nasıl bağdaştığını söylemeyi unuttu; söz konusu fiyat çözümlemesine göre, meta değeri yalnızca ücret ve artık değer içerir, ama hiçbir değişmez sermaye parçası içermez. Bu fiyat çözümlemesinin saçma sonuçlara götürdüğünü yalnızca Say aracılığıyla kavrar ve bu konudaki son sözü şudur:

> "gerekli fiyatı onun en basit ögelerine ayrıştırmanın olanaksız olması." ("Cours d'Écon. Pol.", Pétersbourg 1815, II, s. 141.)

Sermaye-gelir ilişkisi üzerinde özellikle duran ve gerçekten de bu ilişkinin özel formülasyonunu kendi çalışması *Nouveaux Principes*'in *differentia specifica*'sı [ayırt edici farklılığı] hâline getiren Sismondi, tek bir bilimsel söz söylememiş, sorunun açıklığa kavuşturulmasına zerre kadar katkıda bulunmamıştır.

Barton, Ramsay ve Cherbuliez, Smith'in formülasyonunun ötesine geçme girişimlerinde bulunur. Değişmez ve değişir sermaye değeri ayrımını, sabit ve dolaşır sermaye ayrımından açık şekilde ayırmayarak, sorunu başından itibaren tek yanlı olarak ortaya koyduklarından, başarısızlığa uğrarlar.

John Stuart Mill de, her zamanki büyüklenmesiyle, A. Smith'ten izleyicilerine devrolan öğretiyi yeniden üretir.

Sonuç: Smith'e özgü düşünce karışıklığı şu anda bile varlığını sürdürüyor ve onun dogması ekonomi politiğin ortodoks iman şartlarından birini oluşturuyor.

Bölüm

20

Basit Yeniden Üretim

★★★

I. Sorunun Formülasyonu

Toplumsal[42] sermayenin yıllık işlevinin (yani, toplam sermayenin işlevinin; bireysel sermayeler yalnızca bunun parçalarını oluşturur ve bunların hareketleri, hem kendi bireysel hareketleri, hem de aynı zamanda toplam sermayenin hareketinin bütünleştirici unsurlarıdır) sonucunu incelersek, yani toplumun yıl boyunca sağladığı meta-ürünü incelersek, toplumsal sermayenin yeniden üretim sürecinin nasıl ilerlediği, hangi niteliklerin bu yeniden üretim sürecini bir bireysel sermayenin yeniden üretim sürecinden farklılaştırdığı ve bu ikisinin hangi ortak niteliklere sahip olduğu açığa çıkacaktır. Yıllık ürün, toplumsal ürünün hem sermayeyi yerine koyan bölümlerini, toplumsal yeniden üretimi, hem de tüketim fonuna giden, işçiler ve kapitalistler tarafından tüketilen bölümlerini, yani hem üretken hem de bireysel tüketimi kapsar. Aynı şekilde, kapitalistler sınıfının ve işçi sınıfının yeniden üretimini (yani varlıklarının korunmasını) ve bu nedenle aynı zamanda toplam üretim sürecinin kapitalist karakterinin yeniden üretimini kapsar.

Çözümlememiz gereken dolaşım biçiminin

$$M - \begin{cases} P - M \ldots Ü \ldots M' \\ p - w \end{cases}$$

42 II. Elyazmasından.

olduğu açık ve burada tüketim zorunlu olarak bir rol oynar; çünkü, kalkış noktası (M′ = M + w), meta-sermaye, değişmez ve değişir sermaye değerini kapsadığı gibi artık değeri de kapsar. Bundan ötürü, hareketi, hem bireysel tüketimi hem de üretken tüketimi içine alır. P – M ... Ü ... M′ – P′ ve Ü ... M′ – P′ – M ... Ü devrelerinde, *sermayenin* hareketi, başlangıç noktası ve bitiş noktasıdır; metanın, yani ürünün satılması gerektiğinden, bu hareketin tüketimi de kapsadığı doğrudur. Ama satışın gerçekleşmiş olduğu varsayıldığında, bu metaya daha sonra ne olduğu, bireysel sermayenin hareketi açısından herhangi bir önem taşımaz. Buna karşılık M′ ... M′ hareketinde, toplumsal yeniden üretimin koşulları, tam da, toplam ürünün (M′) her bir değer parçasına ne olduğunun gösterilmesi gerektiğinden, fark edilebilir. Burada toplam yeniden üretim süreci, sermayenin kendisinin yeniden üretim süreci kadar, dolaşımın aracılık ettiği tüketim sürecini de kapsar.

Şimdiki amacımız için, yeniden üretim sürecini, M′'nün tek tek bileşenlerinin hem değerlerinin hem de maddelerinin yerlerine koyulmaları açısından incelememiz gerekir. Bu noktada, bireysel sermayenin ürününün değerini çözümlerken yaptığımız gibi, bireysel kapitalistin, sermayesinin bileşenlerini, meta-ürününü satarak önce paraya çevirip sonra meta piyasasında yine üretim ögeleri satın alarak yeni baştan üretken sermayeye dönüştürebileceği *varsayımı* ile yetinemeyiz. Söz konusu üretim ögeleri, maddi bir doğaya sahip olmaları ölçüsünde, kendileriyle mübadele edilen ve yerlerine koyulan bitmiş bireysel ürünü oluşturdukları gibi, toplumsal sermayenin bir bileşenini de oluşturur. Öte yandan, toplumsal meta-ürünün, işçinin ücretini harcamasıyla, kapitalistin de artık değerini harcamasıyla tüketilen bölümünün hareketi, toplam ürünün hareketinde bütünleştirici bir halka oluşturmakla kalmaz, bireysel sermayelerin hareketleriyle iç içe girer; bundan ötürü, bu hareketin akışı, yalnızca varsayılarak açıklanamaz.

Hemen karşımıza çıkan soru şu: Üretimde tüketilmiş olan *sermaye*, değeri bakımından, yıllık ürünün bir bölümüyle nasıl yerine koyulur ve bu yerine koyma hareketi kapitalistlerin artık değer tüketimiyle ve işçilerin ücret tüketimiyle nasıl iç içe girer? Yani, ilk olarak, basit ölçekli yeniden üretim söz konusu. Ayrıca, ürünlerin birbirleriyle değerlerine göre mübadele edildiklerini varsaymakla kalmıyor, üretken sermayenin bileşenlerinde hiçbir değer devriminin gerçekleşmediğini de varsayıyoruz. Bu arada, fiyatların değerlerden sapması, toplumsal sermayenin hareketi üzerinde hiçbir etkide bulunamaz. Bu tür bir durumda, tek tek kapitalistler, kendi öndelikleriyle ve her birinin ürettiği artık değer kütlesiyle orantılı olmaktan uzaklaşan değer ilişkileri içinde bulunacak

olsa bile, bir bütün olarak bakıldığında, eskiden olduğu gibi, aynı ürün kütleleri mübadele edilir. Değer devrimlerine gelince, bunlar, evrensel oldukları ve eşit şekilde dağıldıkları sürece, yıllık toplam ürünün değer bileşenleri arasındaki oranları değiştirmez. Buna karşılık, kısmi olduklarında ve eşit olmayan şekilde dağıldıklarında, düzensizlikleri temsil ederler ve bu düzensizlikler, *birincisi*, yalnızca, aynı kalan değer ilişkilerinden *sapmalar* olarak değerlendirildikleri sürece, düzensizlikler olarak anlaşılabilir; ama *ikincisi*, yıllık ürünün bir değer parçasının değişmez sermayeyi, bir başkasının değişir sermayeyi yerine koymasını öngören yasa bir kez kanıtlandığında, değişmez sermayenin değerindeki ya da değişir sermayenin değerindeki bir devrim, bu yasada hiçbir değişikliğe yol açmazdı. Yalnızca, başlangıçtaki değerlerin yerini başka değerler almış olacağından, şu ya da bu nitelikle işlev gören değer parçalarının göreli büyüklüklerini değiştirirdi.

Sermayenin değer üretimini ve ürün değerini tek tek sermayeler açısından incelediğimiz sürece, meta-ürünün doğal biçiminin ne olduğu, örneğin makinelerden mi, tahıldan mı, yoksa aynalardan mı oluştuğu, çözümleme için hiçbir önem taşımıyordu. Bunlar sadece birer örnekti ve açıklamalarımızı somutlaştırmak için istediğimiz her üretim dalından yararlanabiliyorduk. Uğraştığımız konu, karşımıza her noktada bir bireysel sermayenin süreci olarak çıkan dolaysız üretim sürecinin kendisiydi. Sermayenin yeniden üretimi incelendiği sürece, tıpkı işçinin ve kapitalistin ücretlerini ve artık değerlerini harcayacakları metaları piyasada hazır bulduklarının varsayılmasının yeterli olması örneğindeki gibi, meta-ürünün sermaye değerini temsil eden bölümünün, dolaşım alanı içinde, yeniden kendi üretim ögelerine ve dolayısıyla üretken sermaye biçimine dönüşme fırsatını bulduğunu varsaymak yetiyordu. Toplumsal toplam sermaye ve bunun ürününün değeri incelenirken, bu salt biçimsel sunum tarzı yeterli olmaktan çıkar. Ürün değerinin bir bölümünün yeniden sermayeye dönüşmesi, bir başka bölümünün hem kapitalistler sınıfının tüketimine ve hem de işçi sınıfının tüketimine girmesi, toplam sermayenin sonucu olan ürün değerinin kendi içindeki bir hareket oluşturur; ve bu hareket, yalnızca değerin yerine koyulması değil, aynı zamanda maddi içeriğin yerine koyulmasıdır ve bu nedenle, toplumsal ürünün kullanım değeri, maddi biçimi kadar, toplumsal ürünün değer bileşenlerinin karşılıklı ilişkilerine de bağlıdır.

Değişmeyen[43] ölçekli basit yeniden üretim, bir yandan kapitalist temel üzerinde genişletilmiş ölçekli her tür birikimin ya da yeniden üreti-

43 VIII. Elyazmasından.

minin yokluğunun yadırgatıcı bir varsayım olması, diğer yandan üretim koşullarının farklı yıllarda mutlak olarak aynı kalmaması (ve aynı kaldıkları varsayılıyor) ölçüsünde, bir soyutlama olarak görünür. Buradaki varsayım, metaların biçimleri yeniden üretim sürecinde değişebilecek olsa bile, verili değerdeki bir toplumsal sermayenin bir önceki yıl olduğu gibi bu yıl da aynı meta değerleri kütlesini sağlayacağı ve aynı nicelikteki gereksinimleri gidereceğidir. Bu arada, birikimin gerçekleşmesi ölçüsünde, basit yeniden üretim her zaman bunun bir parçasını oluşturur ve dolayısıyla kendi başına incelenebilir ve birikimin gerçek bir etmenidir. Kullanım değerleri kütlesinin aynı kalmasına karşın yıllık ürünün değeri azalabilir; kullanım değerleri kütlesinin azalmasına karşın bu değer aynı kalabilir; değer kütlesi ve yeniden üretilmiş olan kullanım değerlerinin kütlesi eş zamanlı olarak azalabilir. Tüm bunlar, yeniden üretimin eskisine göre ya daha elverişli ya da daha zorlu koşullar altında gerçekleştiği anlamına gelir ve ikincisi, eksikli (yetersiz) bir yeniden üretimle sonuçlanabilir. Tüm bunlar, yalnızca, yeniden üretimin farklı ögelerinin nicel yanını etkileyebilir; ama bunların yeniden üretim gerçekleştiren sermaye ya da yeniden üretilmiş gelir olarak sürecin bütününde oynadıkları rolü etkileyemez.

II. Toplumsal Üretimin İki Kesimi[44]

Toplumun toplam ürünü, dolayısıyla da toplam üretimi iki büyük kesime ayrılır:

I. *Üretim araçları,* üretken tüketimde yer almalarını zorunlu ya da en azından olanaklı kılan bir biçimleri olan metalar.

II. *Tüketim araçları,* kendilerini kapitalistler sınıfının ve işçi sınıfının bireysel tüketimine sokan bir biçimleri olan metalar.

Bu iki kesimin her birinde, bunlara ait olan farklı üretim dalları, tek bir büyük üretim dalı oluşturur; bunlardan biri üretim araçları üretim dalı, diğeri tüketim araçları üretim dalıdır. Bu iki üretim dalının her birinde kullanılan toplam sermaye, toplumsal sermayenin ayrı bir büyük kesimini oluşturur.

Her bir kesimde sermaye iki bileşene ayrılır:

1. *Değişir sermaye. Değer* açısından bakıldığında, bu bileşen, bu üretim dalında kullanılan toplumsal emek gücünün değerine, yani bu emek gücü için ödenen ücretlerin toplamına eşittir. Tözü açısından ele alındığında, çalışan emek gücünün kendisinden, yani bu sermaye değeri tarafından harekete geçirilen canlı emekten oluşur.

44 Asıl olarak II. Elyazmasından. Şema, VIII. Elyazmasından.

2. *Değişmez sermaye*, yani bu dalda üretim için kullanılan üretim araçlarının tümünün değeri. Bu üretim araçları da yine *sabit* sermayeye (makineler, emek araçları, binalar, iş hayvanları vb.) ve *dolaşır* değişmez sermayeye (ham ve yardımcı maddeler, yarı ürünler vb.) ayrılır.

Bu sermayenin yardımıyla iki kesimin her birinde üretilmiş olan toplam yıllık ürünün değeri, üretimde tüketilmiş ve ürüne yalnızca değeri aktarılmış olan değişmez sermayeyi (c) temsil eden bir değer parçası ile toplam yıllık emek tarafından eklenmiş olan bir değer parçasına ayrılır. Bu sonuncusu da yine, öndelenmiş olan değişir sermayeyi (v) yerine koyan bir değer parçası ile bunu aşan, artık değeri oluşturan fazlaya ayrılır. Demek ki, tek tek her bir metanın değeri gibi, her bir kesimin toplam yıllık ürününün değeri de c + v + m'ye ayrılır.

Üretimde *tüketilmiş* olan değişmez sermayeyi temsil eden değer parçası (c), üretimde *kullanılmış* olan değişmez sermayenin değeriyle çakışmaz. Gerçi, üretim maddeleri tümüyle tüketilmiş ve bundan ötürü değerleri tümüyle ürüne aktarılmıştır. Ama kullanılmış olan *sabit sermaye*nin yalnızca bir bölümü tümüyle tüketilmiş, dolayısıyla bu bölümün değeri ürüne aktarılmıştır. Sabit sermayenin bir başka bölümü, makineler, binalar vb., yıllık aşınma ve yıpranma nedeniyle azalmış bir değerle de olsa, eskisi gibi var olmayı ve işlev görmeyi sürdürür. Ürünün değerini ele aldığımızda, sabit sermayenin işlev görmeyi sürdüren bu bölümü bizim açımızdan var olmaz. Bu bölüm, sermaye değerinin, bu yeni üretilmiş olan meta değerinden bağımsız ve bunun yanı sıra var olan bir parçasını oluşturur. Bunu, tek bir sermayenin ürününün değerini ele alırken zaten görmüştük (I. Kitap, Böl. 6, s. 192).* Ne var ki, orada kullanılmış olan inceleme yöntemini burada geçici olarak bir yana bırakmamız gerekiyor. Tek bir sermayenin ürününün değerini incelerken görmüştük ki, sabit sermayeden aşınma ve yıpranma yoluyla çekilen değer, aşınma ve yıpranma süresi boyunca kendisini yaratılan meta-ürüne aktarır ve bu söylenen, sabit sermayenin bir bölümünün, söz konusu süre içinde, aktarılmış olan bu değerle ayni olarak yerine koyulup koyulmamasından bağımsız olarak geçerlidir. Buna karşılık, burada, toplumsal toplam ürünü ve bunun değerini incelerken, sabit sermayenin yıl içinde yine ayni olarak yerine koyulmaması ölçüsünde, sabit sermayenin yıl boyunca maruz kaldığı aşınma ve yıpranma aracılığıyla yıllık ürüne aktarılan değer parçasını, en azından geçici olarak bir yana bırakmak zorundayız. Bu noktayı bu bölümün daha sonraki bir kesiminde ayrıca tartışacağız.

---

* MEW, Band 23, s. 217, 218 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 205-206]. –*Almanca ed.*

Basit yeniden üretim hakkındaki incelememiz için aşağıdaki şemayı temel alacağız; bu şemada, c = değişmez sermaye, v = değişir sermaye, m = artık değer; değerlenme oranı ($^{m}/_{v}$) ise %100 kabul ediliyor. Sayılar milyon markı, frankı ya da sterlini gösteriyor olabilir.

I. Üretim araçları üretimi:

Sermaye ... $4000_c + 1000_v = 5000.$

Meta-ürün $4000_c + 1000_v + 1000_m = 6000,$

üretim araçları biçiminde var olur.

II. Tüketim araçları üretimi:

Sermaye ... $2000_c + 500_v = 2500$

Meta-ürün $2000_c + 500_v + 500_m = 3000,$

tüketim araçları biçiminde var olur.

İkisini bir araya getirirsek, yıllık toplam meta-ürün şudur:

I. $4000_c + 1000_v + 1000_m$ = 6000 üretim araçları.

II. $2000_c + 500_v + 500_m$ = 3000 tüketim araçları.

Toplam değer = 9000; varsayımımız uyarınca, doğal biçimi içinde işlev görmeyi sürdürmekte olan sabit sermaye bunun içinde yer almamaktadır.

Şimdi, tüm artık değerin üretken olmayan şekilde tüketildiği basit yeniden üretim temeli üzerinde gerekli olan işlemleri inceler ve bunu yaparken ilk aşamada bunlara aracılık eden para dolaşımını bir yana bırakırsak, başından itibaren üç büyük tutamak noktamız olur.

1. Kesim II'de yer alan işçilerin ücretleri (500_v) ve kapitalistlerin artık değeri (500_m), tüketim araçları için harcanmak zorundadır. Ama bunların değeri, Kesim II'nin kapitalistlerinin ellerinde, öndelenmiş olan 500_v'yi yerine koyan ve 500_m'yi temsil eden 1000† değerindeki tüketim araçlarında bulunur. Demek ki, Kesim II'nin ücretleri ve artık değeri, Kesim II'nin içinde ve Kesim II'nin ürünleri karşılığında değiştirilir. Böylece, ($500_v + 500_m$) II = 1000 değerindeki tüketim araçları toplam üründen eksilir.

2. Kesim I'in $1000_v + 1000_m$'si de yine aynı şekilde tüketim araçları için, yani Kesim II'nin ürünleri için harcanmak zorundadır. Demek ki, bunların, bu ürünün geri kalanını oluşturan aynı tutardaki 2000_c'lik değişmez sermaye parçasıyla mübadele edilmesi gerekir. Kesim II bunun karşılığında, aynı tutarda üretim araçları, içinde Kesim I'in

† Almanca baskıda "1000_v", İngilizce baskıda "1000". *–Türkçe ed.*

$1000_v + 1000_m$'lik değerinin cisimleştiği Kesim I ürünü elde eder. Böylece, 2000 II_c ve $(1000_v + 1000_m)$ I, hesaptan eksilir.

3. Geriye 4000 I_c kalır hâlâ. Bunlar, yalnızca Kesim I'de kullanılabilecek olan, bu kesimin tüketmiş olduğu değişmez sermayenin yerine koyulmasına hizmet eden ve bu nedenle, Kesim II'nin işçileri ile kapitalistleri ya da tek tek kapitalistleri arasındaki mübadelelerle elden çıkarılan $(500_v + 500_m)$ II gibi, Kesim I'deki tek tek kapitalistler arasındaki karşılıklı mübadelelerle elden çıkarılan üretim araçlarından oluşur.

Bu açıklamalar şimdilik yalnızca aşağıdakilerin daha iyi anlaşılması içindir.

III. İki Kesim Arasındaki Mübadele: II c Karşılığında I (v + m)[45]

İki kesim arasındaki başlıca mübadele ile başlıyoruz. $(1000_v + 1000_m)$ I, yani üreticilerinin ellerinde üretim araçları doğal biçiminde bulunan değerler, 2000 II_c ile, yani tüketim araçları doğal biçiminde bulunan değerlerle mübadele edilir. Böylece, Kapitalistler Sınıfı II, kendi değişmez sermayesini (= 2000), tüketim araçları biçiminden çıkarıp yine tüketim araçlarının üretim araçlarına, onun yeni baştan bir emek süreci etmeni olarak ve değişmez sermaye değeri olarak değerlenmek için işlev görebileceği bir biçime çevirmiş olur. Öte yandan, böylece, Kesim I'deki emek gücünün (1000 I_v)'lik eş değeri ve kapitalistlerin (1000 I_m)'lik artık değeri tüketim araçlarında gerçekleşir; bunların her ikisi de kendilerinin doğal biçimleri olan üretim araçları biçiminden çıkmış, gelir olarak tüketilmelerini mümkün kılan bir doğal biçime çevrilmiştir.

Ne var ki, bu karşılıklı mübadele, onun hem gerçekleşmesine aracılık eden hem de anlaşılmasını zorlaştıran, ama, değişir sermaye parçasının sürekli olarak yeni baştan para biçiminde, kendisini para biçiminden emek gücüne çeviren para-sermaye olarak ortaya çıkmak zorunda olması nedeniyle belirleyici önem taşıyan bir para dolaşımıyla gerçekleşir. Değişir sermaye, ister Kategori I'e ister Kategori II'ye ait olsun, toplumun tüm periferisinde eş zamanlı olarak yan yana yürütülen iş dallarının tümünde para biçiminde öndelenmek zorundadır. Kapitalist, emek gücünü, üretim sürecine girmesinden önce satın alır, ama onun için ancak üzerinde anlaşılmış olan vadelerde, kullanım değeri üretiminde harcanmasından sonra ödeme yapar. Ürünün geri kalan değer parçası gibi, yalnızca emek gücüne ödeme yapmak için harcanan paranın bir eş değeri olan, değişir sermaye değerini temsil eden değer parçası da

45 Buradan başlayarak yine VIII. Elyazması.

kapitaliste aittir. İşçi, bu değer parçasıyla, kendi ücretinin eş değerini kapitaliste önceden sağlamıştır. Ama değişir sermayesini, emek gücü satın almak için onu yeniden öndelemesini mümkün kılacak şekilde para-sermaye olarak yeniden kapitalistin hizmetine sunan, metanın yeniden paraya dönüşmesi, yani satılmasıdır.

Demek ki, Kesim I'de, toplam kapitalist, ürünün, yani işçiler tarafından üretilmiş olan üretim araçlarının v-parçası olarak zaten elde bulunan değer parçası için işçilere 1000 sterlin (yalnızca *para biçimindeki* değer olduğunu göstermek için sterlin diyorum) = 1000_v ödemiştir. İşçiler, bu 1000 sterlinle Kesim II'nin kapitalistlerinden aynı değerde tüketim araçları satın alır ve böylece Kesim II'nin değişmez sermayesinin yarısını paraya dönüştürür; Kesim II'nin kapitalistleri ise, bu 1000 sterlinle Kesim I'in kapitalistlerinden aynı değerde üretim araçları satın alır; böylece, bu sonuncular için, ürünlerinin parçası olarak üretim araçları doğal biçiminde bulunan değişir sermaye değeri (= 1000_v), yeniden paraya dönüşmüş bulunur ve artık, Kesim I'in kapitalistlerinin elinde, emek gücüne, yani en temel üretken sermaye ögesine çevrilecek olan para-sermaye olarak yeni baştan işlev görebilir. Meta-sermayelerinin bir bölümünün gerçekleşmesi sonucu, değişir sermayeleri para biçiminde kendilerine bu yolla geri akar.

Ama Kesim I'in meta-sermayesinin $\dot{m}$-parçasının Kesim II'nin değişmez sermaye parçasının ikinci yarısıyla mübadelesi için gereken paraya gelince, bu para farklı şekillerde öndelenebilir. Gerçekte bu dolaşım her iki kategoriden bireysel kapitalistler tarafından yapılan sayısız tek tek alım ve satımı içine alır; ama, dolaşıma işçiler tarafından sokulmuş olan para kütlesini daha önce hesaptan düşmüş olduğumuzdan, burada, para, her koşulda, bu kapitalistlerden gelmek zorundadır. Bir bakarsınız Kategori II'den bir kapitalist üretken sermayesinin yanı sıra elinin altında bulunmakta olan para-sermayesiyle Kategori I'in kapitalistlerinden üretim araçları satın alabilirken, bir bakarsınız Kategori I'den bir kapitalist, tersine, sermaye giderleri için değil, kişisel giderler için ayrılmış olan nakit fonlarıyla Kategori II'nin kapitalistlerinden tüketim araçları satın alabilmektedir. Daha önce, yukarıdaki I. ve II. kısımlarda gösterilmiş olduğu gibi, ister sermaye öndelemek, ister gelir harcamak amacıyla olsun, üretken sermayenin yanı sıra belirli bir nakit stokunun her koşulda kapitalistin elinde bulunduğunu varsaymak gerekir. Paranın yarısının (buradaki amacımız bakımından oranın hiçbir önemi yoktur) Kesim II'nin kapitalistleri tarafından bu kesimin değişmez sermayesini yerine koymak için üretim araçları satın alımına öndelendiğini, öteki yarısının Kesim I'nin kapitalistleri tarafından tüketim için harcandığını varsayalım. Bu durumda Kesim II, 500 sterlin öndeler ve bununla Ke-

sim I'den üretim araçları satın alır ve böylece (Kesim I'in işçilerinden gelen yukarıdaki 1000 sterlin dâhil olmak üzere) kendi değişmez sermayesinin ¾'ünü ayni olarak yerine koymuş olur; Kesim I, bu şekilde elde ettiği 500 sterlinle Kesim II'den tüketim araçları satın alır ve böylece kendi meta-sermayesinin m'den oluşan bölümünün yarısına (onun bu ürününün tüketim fonunda gerçekleşmesini sağlayan) w – p – w dolaşımını yaptırmış bulunur. Bu ikinci süreçle, 500 sterlin, üretken sermayesinin yanı sıra sahip olduğu para-sermaye olarak Kesim II'nin eline geri döner. Diğer yandan, Kesim I, meta-sermayesinin m-parçasının henüz ürün olarak elinde beklemekte olan yarısının satılacak olduğu beklentisiyle, bunun satılmasından önce, Kesim II'nin tüketim araçlarını satın almak için 500 sterlin tutarında para harcar. Kesim I kendi artık değerinin tümünü tüketim araçlarında gerçekleştirmiş bulunurken, Kesim II aynı 500 sterlinle Kesim I'den üretim araçları satın alır ve böylece kendi değişmez sermayesinin tümünü (1000 + 500 + 500) ayni olarak yerine koymuş olur. Bu durumda, bir bütün olarak, 2000 sterlinlik bir para dolaşımıyla, 4000 sterlin tutarındaki metaların mübadelesi gerçekleşmiş olurdu; 2000 sterlinlik nicelik, yalnızca, toplam yıllık ürünün tek seferde, az sayıda büyük partiler hâlinde mübadele edilmiş gibi gösterilmesinden kaynaklanıyor. Burada önemli olan tek şey, Kesim II'nin, tüketim araçları biçiminde yeniden üretilmiş olan değişmez sermayesini üretim araçları biçimine yeniden dönüştürmesinin ötesinde, üretim araçları alımıyla dolaşıma öndelenmiş olan 500 sterlinin ona geri dönmesi; ve aynı şekilde, Kesim I'in, üretim araçları biçiminde yeniden ürettiği değişir sermayesine yeniden para biçiminde, yeni baştan doğrudan doğruya emek gücüne çevrilebilir olan para-sermaye olarak sahip olmasının ötesinde, onun tarafından, kendi sermayesinin artık değer parçasının satılması öncesinde, bu satışın gerçekleşeceği beklentisiyle, tüketim araçları alımına harcanmış olan 500 sterlinin ona geri dönmesidir. Ama bu 500 sterlin, gerçekleşen harcama aracılığıyla değil, meta-ürününün, artık değerin yarısını taşıyan bir parçasının daha sonraki satışı aracılığıyla ona geri döner.

Her iki durumda da, Kesim II'nin değişmez sermayesinin, ürün biçiminden, sermaye olarak işlev görmesini mümkün kılan tek biçim olan üretim araçları doğal biçimine yeniden dönüştürülmesiyle kalınmaz; aynı şekilde, Kesim I'in değişir sermayesinin ve Kesim I'in üretim araçlarının artık değer parçasının, tüketilebilir, gelir olarak kullanılabilir biçime dönüştürülmesiyle de kalınmaz. Bunlara ek olarak, üretim araçları alımıyla öndelemiş olduğu 500 sterlinlik para-sermaye, değişmez sermayenin buna karşılık gelen, bunu karşılayan (tüketim araçları biçiminde elde bulunan) değer parçasını satmasından önce, Kesim II'ye geri

döner; ayrıca, tüketim araçları alımı için *antizipando* [ileriyi düşünerek] harcamış olduğu 500 sterlin Kesim I'e geri döner. Eğer meta-ürününün değişmez parçası hesabına öndelenmiş olan para Kesim II'ye ve meta-ürününün bir artık değer parçası hesabına öndelenmiş olan para Kesim I'e geri dönüyorsa, bunun tek nedeni, kapitalistlerin bir bölümünün Kesim II'deki metalar biçiminde var olan değişmez sermaye dışında, diğer bölümünün Kesim I'deki metalar biçiminde var olan artık değer dışında, dolaşıma 500'er sterlin daha sokmasıdır. Sonunda, her birine ait olan meta eş değerlerinin mübadelesi yoluyla, birbirlerine yapmaları gereken ödemelerin tümünü karşılıklı olarak yapmış olurlar. Meta mübadelesinin aracı olarak dolaşıma soktukları ve kendi metalarının değer tutarlarını aşan para, her birine, dolaşıma soktukları bu paradaki paylarıyla *pro rata* [orantılı olarak], dolaşımdan geri döner. Zenginlikleri bu yolla bir kuruş bile artmamıştır. Kesim II'nin, tüketim araçları biçimindeki değişmez sermaye olarak 2000'i ve para olarak 500'ü vardı, şimdi, yine eskisi gibi, üretim araçları olarak 2000'i ve para olarak 500'ü var; benzer şekilde Kesim I'in (daha önce metalardan, üretim araçlarından oluşmaktayken şimdi tüketim fonuna dönüştürülmüş bulunan) artık değer olarak 1000'i ve para olarak 500'ü var, yine eskisi gibi. – Genel sonuç şudur: İster metanın değişmez değer parçası hesabına, ister metada var olan artık değer hesabına dolaşıma sokulmuş olsun, sanayici kapitalistlerin kendi meta dolaşımlarına aracılık etmesi için dolaşıma soktukları paradan, bu para gelir olarak harcandığı sürece, her bir kapitalistin eline, onun para dolaşımına öndelemiş olduğu kadarı geri döner.

Kesim I'in değişir sermayesinin yeniden para biçimine dönüşmesine gelince, bu sermaye, Kesim I'in kapitalistleri için, onu ücretlere yatırmalarının ardından, ilk olarak, bu sermayenin işçiler tarafından onlara teslim edilen biçimi olan meta biçiminde var olur. Bu sermayeyi, işçilere, emek güçlerinin fiyatı olarak para biçiminde ödemişlerdir. Bu ölçüde, meta-ürünlerinin, para biçiminde yatırılmış olan bu değişir sermayeye eşit olan değer bileşeni için ödeme yapmışlardır. Bu nedenle meta-ürünün bu parçasının da sahibidirler. Oysa işçi sınıfının onlar tarafından çalıştırılmış olan bölümü, ürettikleri üretim araçlarının alıcısı değil, Kesim II tarafından üretilen tüketim araçlarının alıcısıdır. Demek ki emek gücüne ödeme yapmak için öndelenmiş olan değişir sermaye, Kesim I'in kapitalistlerine doğrudan doğruya geri dönmez. Bu sermaye, işçiler tarafından yapılan alımlar yoluyla, çalışan nüfusun gereksindiği ve genel olarak erişebildiği metaların üreticileri olan kapitalistlerin, yani Kesim II'nin kapitalistlerinin ellerine geçer ve ancak onların bu parayı üretim araçları satın alımı için kullanmalarıyla, ancak bu dolambaçlı yolla, Kesim I'in kapitalistlerinin ellerine geri döner.

Bunlardan çıkan sonuç şudur: Basit yeniden üretim söz konusu olduğunda Kesim I'deki meta-sermayenin v + m değer toplamı (dolayısıyla aynı zamanda Kesim I'in toplam meta-ürününün buna karşılık gelen orantılı bir bölümü), Kesim II'nin toplam meta-ürününden aynı şekilde orantılı bir bölüm olarak ayrılmış olan değişmez sermayeye (II_c) eşit olmak zorundadır; ya da, $I_{(v + m)} = II_c$.

IV. Kesim II'nin İçindeki Mübadele: Zorunlu Geçim Araçları ve Lüks Mallar

Kesim II'nin meta-ürününün değerinin incelenmeleri gereken v + m bileşenleri var daha. Bu incelemenin, buraya kadar ele aldığımız en önemli sorunla, yani tek tek her bir kapitalist meta-ürünün değerinin c + v + m'ye ayrılmasının (buna farklı görünüm biçimleri aracılık etse bile), ne ölçüde, yıllık toplam ürünün değeri için de geçerli olduğu sorunuyla bir ilgisi bulunmuyor. Bu sorun, bir yandan, $I_{(v + m)}$ ile II_c'nin mübadelesiyle, öte yandan, I_c'nin Kesim I'in yıllık meta-ürünü içindeki yeniden üretimi hakkındaki, daha sonra yapılacak olan incelemeyle çözülür. $II_{(v + m)}$ tüketim nesneleri doğal biçiminde var olduğu için, işçilere emek güçlerini ödemek için öndelenmiş olan değişir sermayenin onlar tarafından genel olarak tüketim araçlarına harcanması zorunlu olduğu için ve metaların m değer parçası, basit yeniden üretim varsayımı altında, pratikte gelir olarak tüketim araçlarına harcandığı için, *prima facie* [ilk bakışta] açıktır ki, Kesim II'nin işçileri Kesim II'nin kapitalistlerinden aldıkları ücretle kendi ürünlerinin (ücret olarak alınan para-değerin büyüklüğüne karşılık gelen) bir bölümünü yeniden satın alır. Kesim II'nin kapitalistler sınıfı, bu yolla, emek gücüne yapılan ödeme için öndelenmiş olan para-sermayesini yeniden para biçimine dönüştürür; kapitalistler işçilere salt değer simgeleriyle ödeme yapmış olsaydı tam olarak aynı şey olurdu. İşçiler bu değer simgelerini meta-ürünün kendileri tarafından üretilmiş ve kapitalistlere ait olan bir bölümünü satın alarak gerçekleştirir gerçekleştirmez, bu değer simgeleri kapitalistlerin ellerine geri döner; buradaki tek fark, simgelerin değeri temsil etmekle kalmayıp, altından ya da gümüşten maddi varlıklarıyla ona sahip olmalarıdır. Para biçiminde öndelenmiş olan değişir sermayenin işçi sınıfının alıcı ve kapitalistler sınıfının satıcı olarak göründükleri süreç yoluyla bu şekildeki geri akışını ileride daha yakından inceleyeceğiz. Ama burada, değişir sermayenin kendi çıkış noktasına bu geri dönüşüyle ilgili olarak açıklanması gereken başka bir nokta var.

Yıllık meta üretiminin Kategori II'si çok farklı sanayi dallarından oluşur; ama bunlar, ürünlerine göre, iki büyük alt kesime ayrılabilir:

a) İşçi sınıfının tüketimine giren ve zorunlu geçim araçları oldukları ölçüde, işçilerinkilerden nitelik ve değer bakımından çoğu kez farklı olsalar da, kapitalistler sınıfının tüketiminin de bir bölümünü oluşturan tüketim araçları. Buradaki amacımız için bu alt kesimin tümünü şu başlık altında toplayabiliriz: *zorunlu* tüketim araçları. Bu bağlamda, örneğin tütün gibi bir ürünün fizyolojik açıdan *zorunlu* bir tüketim aracı olup olmamasının hiçbir önemi yoktur; alışkanlık sonucu böyle sayılıyor olması yeter.

b) Yalnızca kapitalistler sınıfının tüketimine giren, yani yalnızca, işçinin payına hiçbir zaman düşmeyen harcanmış artık değer karşılığında mübadele edilebilen *lüks* tüketim malları. Birinci başlık altında toplananlar bakımından şurası açıktır: Bu alt kesime ait olan meta türlerinin üretimi için öndelenmiş olan değişir sermaye, bu zorunlu geçim araçlarını üreten Kesim II'nin kapitalistlerinin bir bölümüne (yani Kesim IIa'nın kapitalistlerine) para biçiminde doğrudan geri dönmek zorundadır. Bu kapitalistler bu metaları, kendilerine ücret olarak ödenmiş olan değişir sermaye tutarı karşılığında, işçilerine satar. Sürece katılan farklı sanayi dallarının kapitalistleri arasındaki, geri dönen değişir sermayenin *pro rata* [orantılı olarak] bölüşümüne aracılık eden işlemlerin sayısı ne kadar yüksek olursa olsun, bu geri akış, Kesim II'nin kapitalistler sınıfının Alt Kesim a'sının bütünü söz konusu olduğunda, *doğrudan*dır. Bunlar, dolaşım araçları doğrudan doğruya işçiler tarafından harcanan parayla sağlanan dolaşım süreçleridirler. Ama Alt Kesim IIb'de durum farklıdır. Değer-ürünün bizi burada ilgilendiren bölümünün tümü ($IIb_{(v+m)}$), doğal biçimlerindeki lüks nesnelerden, yani, söz konusu lüks malların, üretim araçları gibi, işçilerin ürünleri olmasına karşın, üretim araçları biçiminde var olan I_v meta değerine benzer şekilde, işçi sınıfı tarafından satın alınamayacak olan nesnelerden oluşur. Demek ki, bu alt kesimde öndelenmiş olan değişir sermayenin kapitalist üreticiye para biçiminde geri dönmesini sağlayan geri akış, doğrudan gerçekleşemez ve I_v örneğinde olduğu gibi buna aracılık edilmesi gerekir.

Örneğin, yukarıda gibi, Kesim II'nin tümü için v = 500, m = 500 olsun; ama değişir sermaye ve buna karşılık gelen artık değer şöyle dağılsın:

> Alt Kesim a: zorunlu geçim araçları: v = 400, m = 400; yani, zorunlu tüketim araçları olarak $400_v + 400_m = 800$ değerinde bir meta kütlesi, ya da IIa $(400_v + 400_m)$.
>
> Alt Kesim b: $100_v + 100_m = 200$ değerinde lüks mallar, ya da IIb $(100_v + 100_m)$.

IIb'nin işçilerine emek güçleri için para olarak 100, diyelim 100 sterlin ödenmiştir; onlar bununla IIa'nın kapitalistlerinden 100 tutarında

tüketim araçları satın alır. Bu kapitalistler sınıfı bu parayla 100'lük IIb metası satın alır ve bu işlemle IIb'nin kapitalistlerine kendi değişir sermayeleri para biçiminde geri döner.

IIa'da, kapitalistlerin elinde şimdi yeniden para biçiminde kendi işçileriyle yaptıkları mübadeleden gelen 400_v vardır; ayrıca, ürünlerinin artık değeri temsil eden bölümünün dörtte biri IIb'nin işçilerine aktarılmış ve bunun karşılığında lüks mallar cinsinden IIb (100_v) çekilmiştir.

IIa'nın ve IIb'nin kapitalistlerinin gelir harcamalarını zorunlu geçim araçları ile lüks mallar arasında aynı oranlarla böldüklerini (gelirlerinin $^3/_5$'ini zorunlu geçim araçlarına, $^2/_5$'ini lüks mallara harcadıklarını) varsayarsak, Alt Kesim IIa'nın kapitalistleri 400_m'lik artık değer gelirlerinin $^3/_5$'ünü (= 240) kendi ürünleri olan zorunlu geçim araçları için, $^2/_5$'sini (= 160) lüks mallar için harcayacaktır. Alt Kesim IIb'nin kapitalistleri de kendi artık değerlerini (= 100_m), $^3/_5$'i (= 60) zorunlu geçim araçları, $^2/_5$'i (= 40) lüks mallar için olmak üzere, benzer şekilde bölecektir; bu lüks mallar, Alt Kesim IIb'nin kendi içinde üretilir ve mübadele edilir.

$(IIa)_m$'nin elde ettiği 160 tutarındaki lüks mallar IIa'nın kapitalistlerine şöyle akar: (IIa) 400_m'nin zorunlu tüketim araçları biçimindeki 100'ü, görmüş olduğumuz gibi, lüks mallar olarak var olan aynı tutardaki (IIb) $_v$ karşılığında mübadele edilmiştir; zorunlu tüketim araçlarından oluşan daha sonraki 60'ı, lüks mallardan oluşan (IIb) 60_m karşılığında mübadele edilmiştir. Bu durumda toplam hesap şu şekildedir:

$$IIa: 400_v + 400_m ; IIb: 100_v + 100_m.$$

1. İşçilerin kendi ürünlerinin (zorunlu geçim araçlarının) bir bölümünü oluşturan 400_v (a), IIa'nın işçileri tarafından tüketilir; işçiler bunları kendi kesimlerinin kapitalist üreticilerinden satın alır. Böylece, para olarak 400 sterlin, kendi işçilerine ücret olarak ödedikleri 400'lük değişir sermaye değeri, bu kapitalistlere geri döner; bu parayla yeni baştan emek gücü satın alabilirler.

2. 400_m (a)'nın, 100_v (b)'ye, yani (a)'nın artık değerinin ¼'üne eşit olan bir bölümü lüks mallarda şu şekilde gerçekleşir: (b)'nin işçileri kendi alt kesimlerinin kapitalistlerinden ücret olarak 100 sterlin almıştı; onlar bu parayla m (a)'nın ¼'ünü, yani zorunlu geçim araçlarından oluşan metaları satın alır. Bu parayla, a'nın kapitalistleri, aynı değer tutarında lüks mallar = 100_v (b), yani tüm lüks mallar üretiminin yarısını satın alır. Böylece kendi değişir sermayeleri b'nin kapitalistlerine para biçiminde geri döner ve Kesim II'nin tümünün tüm değişmez sermayesi, $I_{(v+m)}$'nin II_c ile mübadele edilmesiyle zaten yerine koyulmuş olduğundan, emek gücü satın alımını yenileyerek, yeniden üretimlerini yeni baştan başlatabilirler. Demek ki, lüks tüketim malları üretiminde çalışan işçilerin emek gücünün

yeniden satılabilir olmasını sağlayan, yalnızca, kendi ürünlerinin, kendi ücretleri için eş değer olarak yaratılmış olan bölümünün, IIa'nın kapitalistleri tarafından kendi tüketim fonlarına çekilmesi, yani satılmasıdır. ($I_{(v + m)}$ karşılığında mübadele edilen II_c hem lüks mallardan hem de zorunlu geçim araçlarından oluştuğundan ve $I_{(v + m)}$ ile yenilenen şeyler hem lüks malların hem de zorunlu geçim araçlarının üretim araçlarından oluştuğundan, Kesim I'in emek gücünün satışı için de aynı şey geçerlidir.)

3. Şimdi, a ile b arasındaki, bu iki alt kesimin kapitalistleri arasında sınırlı kalan mübadeleye geliyoruz. Buraya dek yaptığımız açıklamalarla, a'daki değişir sermaye (400_v) ve artık değerin bir bölümüyle (100_m) ve b'deki değişir sermayeyle (100_v) işimiz bitmiş bulunuyor. Bir şeyi daha varsaymıştık: her iki kesimdeki kapitalistlerin gelir harcamalarının ortalama oranları lüks tüketim için $^2/_5$, zorunlu yaşam gereksinimleri için $^3/_5$'ti. Bundan ötürü, lüks tüketim için harcanmış olan 100'ün dışında, Alt Kesim a'nın tamamında lüks tüketim için hâlâ 100 ve b'de, aynı oranla, 40 vardır.

Demek ki, $(IIa)_m$, geçim araçları için 240 ve lüks mallar için 160'a ayrılıyor: 240 + 160 = 400_m (IIa).

$(IIb)_m$, geçim araçları için 60 ve lüks mallar için 40'a ayrılıyor: 60 + 40 = 100_m (IIb). Bu sınıf buradaki 40'ı kendi ürününden (kendi artık değerinin $^2/_5$'i) tüketir; geçim araçları için harcadığı 60'ı ise, kendi artık ürününün 60'ını 60_m (a) karşılığında mübadele ederek kazanır.

Bu durumda, (v + m'nin Alt Kesim a'da zorunlu tüketim araçlarında, b'de lüks mallarda var olduğu) Kesim II'nin kapitalistler sınıfının tümü için önümüzde şu denklemler vardır:

IIa (400_v + 400_m) + IIb (100_v + 100_m) = 1000; hareketle şöyle gerçekleşir: 500_v (a + b) {400_v (a) ve 100_m (a)'da gerçekleşir} + 500_m (a + b) {300_m (a) + 100_v (b) + 100_m (b)'de gerçekleşir} = 1000.

a ve b'nin her biri tek başına alındığında aşağıdaki gerçekleşmeleri elde ederiz:

$$a)\ \frac{v}{(400_v\ a)} + \frac{m}{240_m\ (a) + 100_v\ (b) + 60_m\ (b)} = 800$$

$$b)\ \frac{v}{100_m\ (a)} + \frac{m}{60_m\ (a) + 40_m\ (b)} \cdots\cdots = \frac{200}{1000}$$

Basitlik adına değişir sermaye ile değişmez sermaye arasındaki oranın iki alt kesim için aynı olduğunu varsayarsak (bu varsayımın hiç gerekli olmadığını da belirtelim), 400_v (a)'ya karşılık olarak 1600'lük bir değişmez sermaye ve 100_v (b)'ye karşılık olarak 400'lük bir değişmez sermaye bulunur ve Kesim II'de a ve b alt kesimleri için şunlar elde edilir:

IIa) $1600_c + 400_v + 400_m = 2400$

IIb) $400_c + 100_v + 100_m = 600$

toplarsak:

$$2000_c + 500_v + 500_m = 3000.$$

Buna göre, tüketim araçları biçiminde bulunan ve 2000 $I_{(v+m)}$ ile mübadele edilen 2000 II_c'den 1600'ü zorunlu geçim araçlarının üretim araçlarına ve 400'ü lüks malların üretim araçlarına çevrilir.

Dolayısıyla, 2000 $I_{(v+m)}$, a için, zorunlu geçim araçlarının üretim araçlarına eşit olan $(800_v + 800_m) = 1600$'lük zorunlu geçim araçlarının üretim araçlarına ve b için, $(200_v + 200_m) = 400$'lük lüks tüketim mallarının üretim araçlarına ayrılır.

Yalnızca gerçek emek araçlarının değil, ham ve yardımcı maddeler vb.'nin de önemli bir bölümü, her iki kesim için aynı türden şeylerdir. Ama $I_{(v+m)}$ toplam ürününün farklı değer parçalarının mübadelesine gelince, bu bölünmenin hiçbir önemi olmazdı. Yukarıdaki 800 I_v olsun, 200 I_v olsun, ücretlerin 1000 II_c tüketim araçlarına harcanmasıyla gerçekleşir, dolayısıyla ücretler için öndelenmiş olan para-sermaye geri akışı sırasında Kesim I'in kapitalist üreticileri arasında eşit şekilde dağılır, öndeledikleri değişir sermayelerini onlar için *pro rata* [orantılı olarak] yeniden para biçiminde yerlerine koyar; öte yandan, 1000 I_m'nin gerçekleşmesine gelince, burada da kapitalistler tüketim araçları biçimindeki 600 IIa'yı ve 400 IIb'yi, II_c'nin tüm ikinci yarısından (= 1000) aynı şekilde (m'lerinin büyüklüğüyle orantılı olarak) çeker; dolayısıyla, IIa'nın değişmez sermayesini yerine koyanlar:

600_c (IIa)'dan 480 ($^3/_5$) ve 400_c (IIb)'den 320 ($^2/_5$) = 800;
IIb'nin değişmez sermayesini yerine koyanlar:
600_c (IIa)'dan 120 ($^3/_5$) ve 400_c (IIb)'den 80 ($^2/_5$) = 200 çeker.
Toplam = 1000.

Burada keyfi olan, değişir sermayenin değişmez sermayeye oranının hem I için hem II için hem de bunların alt kesimleri için aynı olmasıdır. Oranların aynılığı, burada yalnızca basitlik adına varsayılmıştır; farklı oranlar varsayılacak olsa, problemin koşullarında ya da çözümünde kesinlikle hiçbir değişiklik olmazdı. Ama basit yeniden üretim varsayımı altında zorunlu olarak çıkan sonuç şudur:

1. Yıllık emeğin, üretim araçları doğal biçiminde yaratılmış (v + m'ye ayrılabilir) olan yeni değer-ürününün, yıllık emeğin öteki bölümüyle tüketim araçları biçiminde yeniden üretilmiş olan değişmez sermaye değerine (c) eşit olması. Bu yeni değer-ürün II_c'den küçük olsaydı, Kesim II, değişmez sermayesinin tümünü yerine koyamazdı; büyük olsaydı,

kendisinden yararlanılamayan bir fazla ortaya çıkardı. Her iki durumda da basit yeniden üretim varsayımı ihlal edilmiş olurdu.

2. Tüketim araçları biçiminde yeniden üretilmiş olan yıllık ürün söz konusu olduğunda, para biçiminde öndelenmiş olan değişir sermayenin (v), bunları elde edenler tarafından, bu kişilerin lüks mal üretiminde çalışan işçiler olmaları ölçüsünde, yalnızca, zorunlu geçim araçlarının, kapitalist üreticileri için *prima facie* [ilk bakışta] artık değerlerini cisimleştiren bölümünde gerçekleştirilebilir olması: yani, lüks mal üretimine yatırılmış olan v'nin, m'nin zorunlu geçim araçları biçiminde üretilmiş olan ve v'nin değer büyüklüğüne karşılık gelen bir parçasına eşit olması, dolayısıyla bu m'nin toplamından, yani $(IIa)_m$'den küçük olmak zorunda olması ve lüks nesnelerin kapitalist üreticilerine, öndelemiş oldukları değişir sermayenin, yalnızca, söz konusu v'nin, m'nin bu bölümünde gerçekleştirilmesiyle geri dönmesi. Bu, $I_{(v + m)}$'nin II_c'de gerçekleşmesine çok benzer bir görüngüdür; tek fark, ikinci durumda, $(IIb)_v$'nin, $(IIa)_m$'nin değer büyüklüğü bakımından kendisine eşit olan bir parçasında gerçekleşmesidir. Bu oranlar, yıllık toplam ürünün, dolaşımın aracılık ettiği yıllık yeniden üretim sürecine gerçekten girmesi ölçüsünde, yıllık toplam ürünün bölüşümünde nitel açıdan belirleyici olmayı sürdürür. $I_{(v + m)}$, yalnızca II_c'de gerçekleşebilir; aynı şekilde, üretken sermayenin bileşeni olarak gördüğü işlevle II_c de, yalnızca bu gerçekleşme yoluyla yenilenebilir; yine aynı şekilde, $(IIb)_v$ yalnızca $(IIa)_m$'nin bir parçasında gerçekleşebilir ve $(IIb)_v$ de yalnızca bu sayede yeniden kendi para-sermaye biçimine dönüştürülebilir hâle gelir. Açıktır ki, bu söylenenler, yalnızca, tüm bunların gerçekten de yeniden üretim sürecinin kendisinin bir sonucu olması ölçüsünde, yani, örneğin, IIb'nin kapitalistlerinin v için gereken para-sermayeyi kredi yoluyla başkalarından almamaları ölçüsünde geçerlidir. Buna karşılık, üretimin ölçeği ve değer ilişkileri aynı kaldıkça ve bu katı ilişkiler dış ticaretle değiştirilmedikçe, yıllık ürününün farklı bölümlerinin mübadeleleri, nicel olarak, yalnızca yukarıda sunulan şekilde, orantılı olarak gerçekleşebilir.

Şimdi, A. Smith'in izinden gidilip, $I_{(v + m)}$'nin, II_c'ye ve II_c'nin, $I_{(v + m)}$'ye ayrıştığı söylenseydi ya da onun daha sık ve daha da saçma bir şekilde söylemeye özen gösterdiği gibi, $I_{(v + m)}$'nin, II_c'nin fiyatının (ya da değerinin, kendisi *value in exchange* [mübadeledeki değer] der) bileşenlerini oluşturduğu ve II_c'nin, $I_{(v + m)}$ değerinin tüm bileşenini oluşturduğu söylenseydi, aynı şekilde şunun da söylenmesi mümkün ve zorunlu olurdu: $(IIb)_v$, $(IIa)_m$'ye, ya da $(IIa)_m$, $(IIb)_v$'ye ayrışır, ya da $(IIb)_v$, IIa artık değerinin bir bileşenini oluşturur, ve *vice versa* [tersi de geçerlidir]: artık değer böylece ücrete ya da değişir sermayeye ayrışır ve değişir sermaye, artık değerin bir "bileşen"ini oluşturur. A. Smith'te ücretin zorunlu ge-

çim araçlarının değerleriyle, bu meta değerlerinin de bunların içerdiği ücretin (değişir sermayenin) değeriyle ve artık değerle belirlenmesi ölçüsünde, bu saçmalığa A. Smith'te gerçekten rastlanır. Kapitalist temel üzerinde bir iş gününün değer-ürününün ayrıştığı parçalara (yani v + m'ye) öylesine kaptırmıştır ki kendisini, şunları büsbütün unutur: Farklı doğal biçimlerde var olan eş değerlerin, karşılığı ödenmiş emekten mi, yoksa karşılığı ödenmemiş emekten mi oluştuğu, basit meta mübadelesi söz konusu olduğunda hiçbir önem taşımaz, çünkü bunların üretimleri için her iki durumda da aynı nicelikte emek harcanır; A'nın metasının bir üretim aracı ve B'nin metasının bir tüketim aracı olup olmaması, satıştan sonra metalardan birinin sermaye bileşeni olarak işlev görecek, buna karşılık diğerinin tüketim fonuna girecek ve *secundum* Adam [Adam'a göre] gelir olarak tüketilecek olup olmaması da, aynı şekilde hiçbir önem taşımaz. Bireysel alıcının metasını ne şekilde kullandığı, meta mübadelesini, dolaşım alanını ilgilendirmediği gibi, metanın değerini de etkilemez. Yıllık toplumsal toplam ürününün dolaşımı çözümlenirken, söz konusu ürünün farklı bileşenlerinin belirli kullanım alanlarının, tüketim uğrağının hesaba katılmak zorunda olması, bu söyleneni hiçbir şekilde değiştirmez.

$(IIb)_v$'nin, yukarıda belirtilmiş olan, $(IIa)_m$'nin aynı değerdeki bir parçasıyla mübadelesinde ve $(IIa)_m$ ile $(IIb)_m$ arasındaki diğer mübadelelerde, IIa'nın ve IIb'nin kapitalistlerinin, ister bireyler olarak ister topluca kendi kesimlerinin kapitalistleri olarak, artık değerlerini zorunlu tüketim araçları ile lüks mallara aynı oranlarda böldükleri hiçbir şekilde varsayılmamıştır. Biri bir tüketim türü için, bir başkası öteki tüketim türü için daha fazla harcama yapıyor olabilir. Basit yeniden üretim zemininde, yalnızca, artık değerin tümüne eşit olan bir değer tutarının tüketim fonunda gerçekleştirildiği varsayılır. Her bir kesimin içinde, biri a'ya bir başkası b'ye daha fazla para harcayabilir; ama bunların, a'nın ve b'nin kapitalistler sınıfının, birer bütün olarak alındıklarında, her ikisine de aynı oranlarda katılmalarını sağlayacak şekilde, karşılıklı olarak birbirlerini dengelemesi mümkündür. Ama değer ilişkileri (a'nın ve b'nin iki üretici türü için, Kesim II'nin ürününün toplam değerindeki orantılı paylar) ve dolayısıyla, aynı zamanda, söz konusu ürünleri sağlayan üretim dalları arasındaki belirli bir nicel ilişki, her somut durumda zorunlu olarak verilidir; yalnızca örnek olarak verilen oran, varsayımsal bir orandır; farklı bir oran alınırsa, nitel uğraklarda hiçbir değişiklik olmaz; sadece, nicel belirlenimler değişirdi. Ama, herhangi bir nedenle, a'nın ve b'nin oransal büyüklüklerinde gerçek bir değişiklik meydana gelirse, basit yeniden üretimin koşulları da buna uygun olarak değişir.

$(IIb)_v$'nin, $(IIa)_m$'nin eş değerli bir parçasında gerçekleşmesinden çıkan sonuç şudur: Yıllık ürünün lüks bölümü ne kadar büyürse ve dolayısıyla lüks mal üretiminin soğurduğu emek gücünün payı ne kadar yükselirse, $(IIb)_v$'ye öndelenmiş olan değişir sermayenin, yeni baştan değişir sermayenin para biçimi olarak işlev gören para-sermayeye yeniden dönüşmesi ve dolayısıyla işçi sınıfının IIb'de çalıştırılan bölümünün varlığı ve yeniden üretimi (onlara zorunlu geçim araçlarının sağlanması), kapitalistler sınıfının savurganlığına, artık değerinin önemli bir bölümünün lüks mallara çevrilmesine o kadar bağlı hâle gelir.

Her bunalım lüks tüketimi geçici olarak azaltır; $(IIb)_v$'nin yeniden para-sermayeye dönüştürülmesini geciktirir, bunun yalnızca kısmen gerçekleşmesine izin verir ve böylece lüks malların üretiminde çalışan işçilerin bir bölümünü sokağa atar; öte yandan da bunların sonucu olarak zorunlu tüketim araçlarının satışını köstekler ve azaltır. Hizmetleri karşılığında kapitalistlerin lüks harcamalarının bir bölümünü elde eden (kendileri de *pro tanto* [o miktarda] lüks mallar olan) ve tüketimleriyle zorunlu geçim araçları vb. tüketiminde çok büyük yer tutan, kendilerine diğerleriyle eş zamanlı olarak yol verilen üretken olmayan işçiler, burada hiç hesaba katılmıyor. Gönenç dönemlerinde ve özellikle spekülatif işlemlerin doruğuna vardığı zamanlarda, tersi olur. Bu tür dönemlerde, paranın metalarda ifade edilen göreli değeri (başka hiçbir gerçek değer devrimi olmadan) başka nedenlerle bile düşer, dolayısıyla metaların fiyatları kendi değerlerinden bağımsız olarak yükselir. Bu durumda yalnızca zorunlu tüketim araçlarının tüketimi artmaz; (tüm yedek işçi ordusunun şimdi etkin şekilde içinde yer aldığı) işçi sınıfı da, kendisi için başka zamanlarda erişilmez olan lüks nesnelerin tüketiminden ve ayrıca, başka zamanlarda büyük çoğunluğu yalnızca kapitalistler için "zorunlu" sayılan tüketim araçlarının tüketiminden geçici olarak pay alır; bu da fiyatların yükselmesine yol açar.

Bunalımların efektif talep ya da efektif tüketim eksikliğinden ileri geldiğini söylemek, su katılmadık bir totolojidir. Kapitalist sistem, *sub forma pauperis* [yoksulların tüketim tarzı] ya da "dalaverecilerin" tüketim tarzı dışında, ödeme yapabilenlerinkinden başka tüketim tarzı bilmez. Metaların satılamaz durumda olması, bunların kendilerine ödeme gücüne sahip alıcılar, yani tüketiciler bulamadıklarından başka bir anlama gelmez (metalar son çözümlemede ister üretken ister bireysel tüketim amacıyla satın alınıyor olsun). Ama işçi sınıfının, kendi ürününün çok sınırlı bir bölümünü elde ettiği ve bu üründen aldığı pay artar artmaz, bunun sonucu olarak ücretleri yükselir yükselmez, bu kötü durumun

düzeleceğini söyleme yoluyla, bu totolojiye daha derin bir temele sahip olduğu görüntüsünü kazandırma çabası gösterilirse, tek vurgulanması gereken şey, bunalımların, her seferinde, tam da ücretlerin genel olarak yükseldiği ve işçi sınıfının yıllık ürünün tüketime yönelik bölümünden gerçekten de daha büyük bir pay aldığı bir dönem tarafından hazırlandığı olacaktır. Sağlıklı ve "basit" (!) sağduyunun bu şövalyelerinin bakış açısına göre, bu tür bir dönemin, tam tersine, bunalımı uzaklaştırması gerekirdi. Dolayısıyla, öyle görünüyor ki, kapitalist üretim, işçi sınıfının sözü edilen göreli gönencine yalnızca geçici olarak ve her seferinde de yalnızca bir bunalımın habercisi olarak izin veren, iyi ya da kötü niyetlerden bağımsız koşullar içeriyor.[46]

Zorunlu tüketim araçları üretimi ile lüks mal üretimi arasındaki oransal ilişkinin, $II_{(v + m)}$'nin, II a ile IIb'ye bölünmesini ve dolayısıyla, aynı zamanda, $(IIa)_c$ ile $(IIb)_c$'ye bölünmesini nasıl gerektirdiği biraz önce görülmüştü. Dolayısıyla, bu oransal ilişki, üretimin karakterini ve nicel ilişkilerini köklerine kadar etkiler ve bunların genel yapısının temel bir belirleyici etmenidir.

Artık değerin ele geçirilmesi bireysel kapitalistin itici güdüsü olarak görünse bile, basit yeniden üretim, özünde, tüketim amacına yöneliktir; burada, artık değer, göreli büyüklüğü ne olursa olsun, sonuçta, yalnızca kapitalistin bireysel tüketimine hizmet edecektir.

Basit yeniden üretimin, genişletilmiş ölçekli her tür yıllık yeniden üretimin bir bölümü ve en önemli bölümü olması ölçüsünde, bu güdü, zenginleşme güdüsü olarak zenginleşme güdüsünün eşlikçisi ve onun karşıtı olarak kalır. Bu konu gerçek yaşamda daha karmaşık görünür, çünkü ganimetin, yani kapitalistin artık değerinin ortakları (*partners*), ondan bağımsız tüketiciler olarak ortaya çıkar.

V. Para Dolaşımıyla Mübadelelere Aracılık Edilmesi

Buraya kadar açıklandığı kadarıyla, farklı türlerden üreticiler arasındaki dolaşım aşağıdaki şemaya göre gerçekleşiyordu.

1. Kesim I ve Kesim II arasında:

$$\text{I. } 4000_c + \underline{1000_v + 1000_m}$$
$$\text{II.} \ldots\ldots\ldots\ldots\ldots 2000_c \ldots\ldots + 500_v + 500_m.$$

Demek ki, I $(1000_v + 1000_m)$ ile mübadele edilen $II_c = 2000$'nin dolaşımıyla işimiz bitmiş bulunuyor.

46 Rodbertus'un bunalım teorisinin olası izleyicileri için *ad notam* [düşülen not]. -F. E.

4000 I_c'yi şimdilik bir yana bıraktığımız için, geriye v + m'nin Kesim II içindeki dolaşımı kalıyor. $II_{(v + m)}$, IIa ve IIb alt kesimleri arasında aşağıdaki gibi bölünür:

2. II. $500_v + 500_m = a\ (400_v + 400_m) + b\ (100_v + 100_m)$.

400_v (a) kendi alt kesimi içinde dolaşır; kendilerine bununla ödeme yapılan işçiler, bunun karşılığında, kendi ürettikleri zorunlu geçim araçlarını kendilerini çalıştıranlardan, IIa'nın kapitalistlerinden satın alır.

Her iki alt kesimin kapitalistleri artık değerlerinin $^3/_5$'ini IIa ürünlerine (zorunlu geçim araçlarına) ve $^2/_5$'ini IIb ürünlerine (lüks mallara) harcadığından, a'nın artık değerinin $^3/_5$'i, yani 240, Alt Kesim IIa'nın kendi içinde tüketilir; aynı şekilde, b'nin artık değerinin (lüks mallar olarak üretilmiş olan ve elde bulunan) $^2/_5$'i Alt Kesim IIb'nin içinde tüketilir.

Demek ki, IIa ile IIb arasında mübadele edilecek daha şunlar kalıyor:

IIa tarafında: 160_m.

IIb tarafında: $100_v + 60_m$. Bunlar birbirlerini götürür. IIb'nin işçileri ücret olarak para biçiminde elde ettikleri 100 karşılığında IIa'dan 100 tutarında zorunlu geçim araçları satın alır. IIb'nin kapitalistleri artık değerlerinin $^3/_5$'lik bölümüyle (= 60) aynı şekilde IIa'dan kendi zorunlu geçim araçlarını satın alır. IIa'nın kapitalistleri, böylece, yukarıda varsayıldığı üzere artık değerlerinin $^2/_5$'ini (= 160_m), IIb tarafından üretilmiş olan lüks metalara (IIb'nin kapitalistlerinin ellerinde, ödenmiş ücreti yerine koyan ürün olarak bulunan 100_v ve 60_m) yatırmak için gerekli olan parayı elde eder. Demek ki, bu işlemin şeması şudur:

3. IIa. $(400_v) + (240_m) + \dfrac{160_m}{100_v + 60_m} + (40_m)$;

b.

parantez içindekiler, yalnızca kendi alt kesimlerinin içinde dolaşan ve tüketilen kalemlerdir.

Değişir sermayeye öndelenmiş olan para-sermayenin, yalnızca zorunlu geçim araçlarını üreten IIa'nın kapitalistleri için gerçekleşen doğrudan geri akışı, sadece, daha önce değinilmiş olan genel yasanın, yani dolaşıma öndeledikleri paranın meta dolaşımının olağan akışı içinde meta üreticilerinin kendilerine dönmesi genel yasasının, özel koşullar tarafından değiştirilmiş olan bir görünümüdür. Buradan çıkan yan sonuç, eğer meta üreticisinin arkasında gerçekten de, sanayici kapitalistlere yeniden para-sermaye (sözcüğün en dar anlamıyla, yani para biçiminde sermaye değeri) öndeleyen bir para kapitalisti varsa, söz konusu paranın geri aktığı gerçek noktanın bu para kapitalistinin cebi olduğudur. Bu şekilde, paranın az ya da çok bütün ellerde dolaşmasına karşın, dolaşır sermaye kütlesi, bankalar vb. biçiminde örgütlenmiş ve yoğun-

laşmış olan para-sermaye kesimine ait olur; bu kesimin kendi sermayesini öndeleme tarzı, geri akışa sanayi sermayesinin yeniden para-sermayeye dönüşmesi aracılık etse bile, sonunda bu sermayenin kendisine sürekli olarak para biçiminde geri akmasını gerektirir.

Meta dolaşımı için iki şey her zaman gereklidir: dolaşıma sokulan metalar ve dolaşıma sokulan para. "Dolaşım süreci, ürünlerin dolaysız mübadelelerinde olduğu gibi, kullanım değerlerinin yer veya el değiştirmesiyle son bulmaz. Para, sonunda bir metanın başkalaşımlar dizisinin dışına düştüğü için ortadan kaybolmaz. Her seferinde, dolaşımın metalar tarafından boşaltılan bir noktasına yerleşir" vb. (I. Kitap, Bölüm, s. 192).*

Örneğin, II_c ile $I_{(v + m)}$ arasındaki dolaşımda, Kesim II'nin bu dolaşım için para olarak 500 sterlin öndelediğini varsaymıştık. Büyük toplumsal üretici grupları arasındaki dolaşımın ayrıştığı sayısız dolaşım sürecinde, bir şu gruptan, bir bu gruptan bir üretici satın alıcı olarak önce ortaya çıkacak, dolayısıyla dolaşıma para sokacaktır. Bireysel durumlar tümüyle bir yana, farklı meta-sermayelerin üretim dönemlerinin ve dolayısıyla devirlerinin farklılığı bile, kendi başına, bunu gerektirir. Dolayısıyla, Kesim II bu 500 sterlinle Kesim I'den aynı değer tutarında üretim araçları satın alır, ama Kesim I, Kesim II'den 500 sterlinlik tüketim araçları satın alır; böylece para Kesim II'ye geri akar; bu geri akışla Kesim II hiçbir şekilde zenginleşmiş olmaz. O, önce, dolaşıma para olarak 500 sterlin sokmuş, oradan değer olarak aynı tutarda meta çekmişti; sonra 500 sterlinlik meta satar ve dolaşımdan aynı tutarda para çeker; böylece 500 sterlin geri akar. Gerçekten, Kesim II, dolaşıma para biçiminde 500 sterlin ve meta biçiminde 500 sterlin, toplam olarak 1000 sterlin sokmuştur. Dolaşımdan meta biçiminde 500 sterlin ve para biçiminde 500 sterlin çeker. Dolaşım, 500 sterlinlik metaların (I) ve 500 sterlinlik metaların (II) mübadelesi için yalnızca para olarak 500 sterline gereksinim duyar; dolayısıyla, bu parayı başkalarının metalarını satın alırken öndeleyen, aynı parayı kendi metalarını sattığında yeniden alır. Dolayısıyla, eğer önce I, II'den 500 sterlinlik meta satın almış ve sonrasında II'ye 500 sterlinlik meta satmış olsaydı, bu durumda söz konusu 500 sterlin II yerine I'e geri dönerdi.

Kesim I'de, ücrete yatırılmış olan para, yani para biçiminde öndelenmiş olan değişir sermaye, doğrudan doğruya değil dolaylı olarak, dolambaçlı bir yolla geri döner. Buna karşılık, Kesim II'de, satışın ve satın almanın aynı kişilerin dönüşümlü olarak birbirlerinin karşısına durma-

* MEW, Band 23, s. 126, 127 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 118-119]. –*Almanca ed.*

dan metaların satıcıları ve alıcıları biçiminde çıkacakları şekilde yinelendiği her durumda olduğu gibi, geri dönüş doğrudan doğruyadır, yani 500 sterlinlik ücret doğrudan doğruya işçilerden kapitalistlere geri döner. Kesim II'nin kapitalisti emek-gücüne para biçiminde ödeme yapar; böylece emek gücünü kendi sermayesine dâhil eder ve yalnızca, kendisi için para-sermayenin üretken sermayeye dönüştürülmesinden başka bir şey olmayan bu dolaşım işlemiyle, kendi ücretli emekçisi olarak işçinin karşısına sanayici kapitalist olarak çıkar. Ama bunun ardından, ilk aşamada satıcı, kendi emek gücünün tüccarı olan işçi, ikinci aşamada, meta satıcısı olarak kapitalistin karşısına, alıcı olarak, para sahibi olarak çıkar; böylece ücrete yatırılmış olan para kapitaliste geri akar. Bu metaların satışında herhangi bir aldatmacanın vb. olmaması ve yalnızca meta ve para cinsinden eş değerlerin mübadele edilmesi ölçüsünde, bu süreç kapitalistin zenginleşmesine hizmet etmez. İşçiye, önce para ve sonrasında meta olarak, iki kez ödeme yapmaz; parası, işçi bu parayı onun metası için harcar harcamaz, ona geri döner.

Ama, değişir sermayeye dönüştürülmüş olan para-sermaye (yani ücretler için öndelenmiş olan para), para dolaşımının kendisinde başrollerden birini oynar, çünkü, farklı sanayi dallarındaki sermayelerin devir dönemlerindeki farklılıklardan bağımsız olarak, (işçi sınıfı kıt kanaat geçinmek zorunda olduğundan, dolayısıyla sanayici kapitalistlere uzun vadeli krediler açamayacağından) toplumun mekânsal olarak farklı sayısız noktasında, görece hızlı yinelenen zaman aralıklarıyla (bu aralıklar ne kadar kısa olursa, bu yolla tek seferde dolaşıma sokulan toplam para tutarı göreli olarak o kadar küçük olabilir), örneğin hafta vb. gibi belirli kısa vadelerle, eş zamanlı olarak para biçiminde değişir sermaye öndelenmesi gerekir. Bu şekilde öndelenmiş olan para-sermaye, kapitalist üretimin hüküm sürdüğü her ülkede, özellikle aynı paranın (başlangıç noktasına geri dönüşünden önce) çok farklı kanallardan geçmesi ve dolaşım aracı olarak sayısız başka işletme için işlev görmesi nedeniyle, toplam dolaşımın görece belirleyici bir bölümünü oluşturur.

Şimdi, $I_{(v + m)}$ ile II_c arasındaki dolaşımı başka bir açıdan inceleyelim.

Kesim I'in kapitalistleri ücret ödemek için 1000 sterlin öndeler; işçiler bununla Kesim II'nin kapitalistlerinden 1000 sterlin değerinde geçim araçları satın alır; Kesim II'nin kapitalistleri de aynı para karşılığında Kesim I'in kapitalistlerinden üretim araçları satın alır. Şimdi, II'nin kapitalistleri değişmez sermayelerinin yarısını meta-sermaye biçiminden çıkarıp yeniden üretken sermayeye dönüştürmüşken, I'in kapitalistlerine, değişir sermayeleri, para biçiminde geri dönmüştür. II'nin kapitalistleri,

I'den üretim araçları almak için para biçiminde 500 sterlin daha öndeler; I'in kapitalistleri bu parayı II'den tüketim araçları satın almak için harcar; böylece, bu 500 sterlin, II'nin kapitalistlerine geri döner; II'nin kapitalistleri, değişmez sermayelerinin metalara dönüştürülmüş olan son dörtte birlik kısmını yeniden kendi üretken doğal biçimine dönüştürmek için, aynı 500 sterlini yeni baştan öndeler. Bu para yeniden I'e geri döner ve bir kez daha II'den aynı tutarda tüketim araçları çeker; böylece 500 sterlin II'ye geri döner; II'nin kapitalistlerinin elinde, şimdi eskisi gibi para olarak 500 sterlin ve 2000 sterlinlik değişmez sermaye, ama meta-sermaye biçiminden çıkarılıp üretken sermayeye yeni çevrilmiş bulunan bir değişmez sermaye vardır. Para olarak 1500 sterlinle 5000 sterlinlik bir meta kütlesi, şu şekilde dolaştırılmıştır: 1. I, aynı tutarda emek gücü karşılığında işçilere 1000 sterlin öder; 2. İşçiler, bu 1000 sterlinle II'den geçim araçları satın alır; 3. II, aynı parayla I'den üretim araçları satın alır ve böylece I'in 1000 sterlinlik değişir sermayesi yeniden para biçimini alır; 4. II, 500 sterlinle I'den üretim araçları satın alır; 5. I, aynı 500 sterlinle II'den tüketim araçları satın alır; 6. II, aynı 500 sterlinle, I'den üretim araçları satın alır; 7. I, aynı 500 sterlinle II'den geçim araçları satın alır. II'nin meta olarak dolaşıma soktuğu 2000 sterlinin dışında, aynı kesimin dolaşıma soktuğu ve karşılığında dolaşımdan meta olarak herhangi bir eş değer çekmediği 500 sterlin, II'ye geri akmıştır.[47]

Demek ki mübadele şu yolu izler:

1. I, emek gücü için para olarak 1000 sterlin öder; yani meta = 1000 sterlin.

2. İşçiler, para olarak 1000 sterlin tutarındaki ücretleriyle II'den tüketim araçları satın alır; yani meta = 1000 sterlin.

3. II, işçilerden elde edilmiş olan 1000 sterlin karşılığında I'den aynı değerde üretim araçları satın alır; yani meta = 1000 sterlin.

Böylece para olarak 1000 sterlin, değişir sermayenin para biçimi olarak I'e geri dönmüş olur.

4. II, I'den 500 sterlinlik üretim araçları satın alır; yani meta = 500 sterlin.

5. I, aynı 500 sterlin karşılığında II'den tüketim araçları satın alır; yani meta = 500 sterlin.

6. II, aynı 500 sterlinle I'den üretim araçları satın alır; yani meta = 500 sterlin.

7. I, aynı 500 sterlinle II'den tüketim araçları satın alır; yani meta = 500 sterlin.

47 Sunum, burada, yukarıda yazılanlardan (s. 374*) biraz sapıyor. Yukarıda, Kesim I de 500 sterlinlik bir bağımsız tutarı dolaşıma sokuyordu. Burada dolaşım için gereken ek para-sermayeyi tek başına Kesim II sağlıyor. Ne var ki bu durum nihai sonuçta herhangi bir değişikliğe yol açmaz. - F. E. * MEW, Band 24, s. 399 [elinizdeki kitap, s. 382-383]. *–Almanca ed.*

Mübadele edilen meta değerlerinin toplamı = 5000 sterlin.

II'nin satın alım için öndelediği 500 sterlin kendisine geri dönmüştür.

Sonuç şudur:

1. Kendisinin başlangıçta dolaşıma öndelediği 1000 sterlin tutarındaki değişir sermaye para biçiminde I'in elinde bulunur; I, ayrıca, kendi bireysel tüketimi için (kendi meta-ürününden) 1000 sterlin harcamıştır; yani, 1000 sterlin değerindeki üretim araçlarının satışından eline geçmiş olan parayı harcamıştır.

Öte yandan, para biçiminde var olan değişir sermayenin dönüşmek zorunda olduğu doğal biçim, yani emek gücü, tüketim aracılığıyla korunmuş, yeniden üretilmiştir ve yaşamak istiyorlarsa onu satmak zorunda olan sahibinin biricik ticaret nesnesi olarak yeniden elde bulunmaktadır. Yani, ücretli emekçiler ile kapitalistler arasındaki ilişki de yeniden üretilmiştir.

2. II'nin değişmez sermayesi ayni olarak yerine koyulmuş ve aynı II tarafından dolaşıma öndelenmiş olan 500 sterlin kendisine geri dönmüştür. Dolaşım, I'in işçileri için, basit M – P – M dolaşımıdır. $\overset{1}{M}$ (emek gücü) – $\overset{2}{P}$ (1000 sterlin, I'in değişir sermayesinin para biçimi) – $\overset{3}{M}$ (1000 sterlin tutarında zorunlu geçim araçları); bu 1000 sterlin, II'nin metalar (geçim araçları) biçiminde var olan değişmez sermayesini aynı değer tutarındaki gümüşe [paraya] çevirir.

II'nin kapitalistleri için, süreç, M – P'dir: Meta-ürünlerinin bir bölümünün, sonrasında yeniden üretken sermayenin bileşenlerine, yani bunlar için gerekli olan üretim araçlarının bir bölümüne dönüşmek üzere, para biçimine dönüşümü.

II'nin kapitalistleri, üretim araçlarının diğer bölümünü satın almak için P'yi (500 sterlin) öndelerken, II_c'nin henüz meta (tüketim araçları) biçiminde var olan parçasının para biçimine dönüşeceği beklentisi içindedir; II'nin P ile satın alım gerçekleştirdiği ve M'nin I tarafından satıldığı P – M işleminde, para (II), üretken sermayenin bir parçasına dönüşür; bu sırada M (I), M – P işleminden geçer ve paraya dönüşür; ama bu para, I için, sermaye değerinin bir bileşenini değil, yalnızca tüketim araçlarına harcanan gümüşe çevrilmiş olan artık değeri temsil eder.

P – M ... Ü ... M′ – P′ dolaşımında, bir kapitalistin birinci işlemi olan P – M, bir başkasının son işlemi olan M′ – P′'dür (ya da bunun bir bölümüdür); P'nin üretken sermayeye çevrilmesini sağlayan bu M'nin, M'yi satan (yani bu M'yi paraya çeviren) kişi için değişmez sermaye bileşenini mi, değişir sermaye bileşenini mi, yoksa artık değeri mi temsil ettiği, meta dolaşımının kendisi açısından hiçbir önem taşımaz.

Kesim I'in kapitalistleri, kendi meta-ürünlerinin v + m bileşeni söz konusu olduğunda, dolaşıma sokmuş olduklarından daha fazla parayı dolaşımdan çeker. Birincisi, 1000 sterlinlik değişir sermaye kendilerine geri döner; ikincisi, 500 sterlinlik üretim araçları satarlar (yukarıdaki 4 No'lu mübadeleye bakınız); böylece artık değerlerinin yarısı gümüşe çevrilmiş olur; sonra, artık değerlerinin ikinci yarısını oluşturan, 500 sterlinlik üretim araçları satarlar (6 No'lu mübadele) ve böylece tüm artık değerleri dolaşımdan para biçiminde çekilmiş bulunur; dolayısıyla peş peşe: 1. Değişir sermaye yeniden paraya dönüştürülür = 1000 sterlin; 2. Artık değerin yarısı gümüşe çevrilir = 500 sterlin; 3) Artık değerin öteki yarısı = 500 sterlin gümüşe çevrilir; yani toplam: $1000_v + 1000_m$ gümüşe çevrilmiştir = 2000 sterlin. I, dolaşıma yalnızca 1000 sterlin sokmuş olmasına karşın (I_c'nin yeniden üretimine aracılık eden, daha sonra incelenecek olan mübadeleler bir yana bırakılıyor), dolaşımdan bunun iki katını çekmiştir. Kuşkusuz, gümüşe çevrilmiş (P'ye dönüştürülmüş) olan bu m, bu paranın tüketim araçlarına harcanması yoluyla soluğu hemen başka bir elde (II) alır. I'in kapitalistleri, dolaşıma *meta* biçiminde hangi değeri soktularsa, oradan *para* biçiminde yalnızca o kadar değer çekmiştir; bu değerin artık değer olması, yani kapitalistler için bedavaya gelmesi, bu metaların değerlerini hiçbir şekilde değiştirmez; bir başka deyişle, meta dolaşımında değerlerin mübadelesi söz konusu olduğu ölçüde, tümüyle önemsizdir. Artık değerin gümüşe çevrilmesi, doğal olarak, öndelenen sermayenin kendi başkalaşımları sırasında aldığı bütün öteki biçimler gibi geçicidir. Yalnızca ve tam olarak, I'in metalarının paraya dönüştürülmesi ile bunun ardından I'in parasının II'nin metalarına dönüştürülmesi arasındaki zaman aralığı süresince bu şekilde kalır.

Devirlerin daha kısa sürelerde gerçekleştiği –ya da, basit meta dolaşımı açısından bakılmak üzere, dolaşımdaki paranın daha hızlı dolaştığı– varsayılmış olsaydı, mübadele edilen meta değerlerinin dolaşımı için daha da az para yeterli olurdu; art arda yapılan mübadelelerin sayısı veriliyse, bu toplam para tutarı, her zaman, dolaşan metaların fiyatlar ya da değerler toplamıyla belirlenir. Bu değerler toplamının ne oranda artık değerden, ne oranda sermaye değerinden oluştuğu, burada hiçbir önem taşımaz.

Örneğimizde, I'deki ücretler yılda dört kez ödenseydi, 4 × 250 = 1000 olurdu. Dolayısıyla, I_v – ½ II_c dolaşımı için ve değişir sermaye I_v ile I'in emek gücü arasındaki dolaşım için para olarak 250 sterlin yeterdi. Aynı şekilde, I_m ile II_c arasındaki dolaşım dört devirle gerçekleşse, bunun için yalnızca 250 sterlin, dolayısıyla, 5000 sterlin tutanndaki metaların dolaşımı için toplam olarak 500 sterlinlik bir para tutarı ya da bir para-

sermaye gerekirdi. Bu durumda, artık değer, iki kez art arda yarı yarıya değil, dört kez art arda ¼ oranında gümüşe çevrilirdi.

4 No'lu mübadele işleminde II yerine I alıcı olsa, yani para olarak 500 sterlini aynı değer büyüklüğündeki tüketim araçlarına harcasa, o zaman II, 5 No'lu mübadelede, aynı 500 sterlinle üretim araçları satın alır; 6. I, aynı 500 sterlinle tüketim araçları satın alır; 7. II, aynı 500 sterlinle üretim araçları satın alır; dolayısıyla, 500 sterlin, daha önce nasıl II'ye geri döndüyse, aynı şekilde sonunda I'e geri döner. Artık değer burada kendi kapitalist üreticilerinin kendi bireysel tüketimleri için harcadıkları, beklenen geliri, henüz satılmayı bekleyen metada saklı duran artık değerle elde edilecek olan geliri temsil eden parayla gümüşe çevrilir. Artık değerin gümüşe çevrilmesi 500 sterlinin geri dönüşüyle gerçekleşmez; çünkü I, I_v metaları biçimindeki 1000 sterlinin yanında, 4 No'lu mübadelenin sonunda, dolaşıma para olarak 500 sterlin sokmuştur ve bu, bildiğimiz kadarıyla, metaların satışıyla elde edilen bir para değil, ek bir tutardı. Bu para I'e geri dönerse, I, artık değerini gümüşe çevirmiş değil, yalnızca ek parasını geri almış olur. I'in artık değerinin gümüşe çevrilmesi, yalnızca, bu artık değeri barındıran I_m metalarının satışıyla gerçekleşir ve bu artık değer, her seferinde, yalnızca, metaların satışıyla elde edilen paranın yeni baştan tüketim araçlarına harcanmadığı süre boyunca gümüş biçiminde kalır.

I, ek parayla (500 sterlin), II'den tüketim araçları satın alır; bu para I tarafından harcanmıştır ve I'in elinde II'nin metaları biçimindeki eş değeri vardır; para geriye ilk kez, II'nin I'den 500 sterlinlik meta satın almasıyla döner; demek ki I'in sattığı metaların eş değeri olarak geri döner; ama bu metalar I'e bedavaya gelmiştir, yani I için artık değerdir ve bu şekilde, *I'in dolaşıma soktuğu para onun kendi artık değerini gerçekleştirir*; aynı şekilde, I, ikinci bir satın alımla (No. 6), II'nin metaları cinsinden eş değerini elde etmiştir. Şimdi, diyelim ki, II, I'den üretim araçları satın almamaktadır (No. 7). Böyle bir durumda, I, gerçekte, tüketim araçları için 1000 sterlin öder; yani 500'ü kendi I metaları (üretim araçları) şeklinde ve 500'ü para şeklinde olmak üzere tüm artık değerini gelir olarak tüketirdi; buna karşılık, I metaları (üretim araçları) şeklindeki 500 sterlin hâlâ deposunda durur, ama para şeklindeki 500 sterlin elinden çıkmış olurdu.

Buna karşılık II, kendi değişmez sermayesinin dörtte üçünü meta-sermaye biçiminden yeniden üretken sermayeye dönüştürmüş olurdu; ancak, bu sermayenin dörtte biri, para-sermaye (500 sterlin) biçimini, gerçekte, atıl kalan ya da işlevi kesintiye uğrayan ve bekleyen para biçimini alırdı. Bu durum uzun süre devam etseydi, II, yeniden üretim ölçe-

ğini dörtte bir oranında küçültmek zorunda kalırdı. – Ama I'in sırtındaki üretim araçları olarak 500, meta biçiminde var olan artık değer değildir; bu tutar, I'in daha önce meta biçimindeki 1000 sterlinlik artık değerinin yanı sıra sahip olduğu ve öndelenmiş olan para olarak 500 sterlinin yerini almıştır. Söz konusu tutar, para olarak, her zaman gerçekleştirilebilir biçimde bulunur; meta olarak, bir süre için satılamaz durumdadır. Şu kadarı açıktır: her üretken sermaye ögesinin hem I'de, hem de II'de yerine koyulmasını gerektiren basit yeniden üretim, ancak, I'in önce uçmalarını sağladığı 500 altın kuş geriye dönerse, mümkün olmayı sürdürür.

Bir kapitalist, tüketim araçları için para harcamışsa, bu para kendisi için bitmiş, yitip gitmiştir (burada hâlâ, aynı zamanda tüm diğerlerini temsil etmek üzere, yalnızca sanayici kapitalistlerle ilgiliyiz). Bu paranın ona geri dönmesi, ancak onu meta yemiyle (yani kendi meta-sermayesiyle) avlayıp dolaşımdan çıkarmasıyla gerçekleşebilir. Kapitalistin (kendisi için meta-sermaye olan) tüm yıllık meta-ürününün değeri gibi yıllık ürünün her bir ögesi de, yani tek tek metaların değerleri de, onun açısından, değişmez sermaye değerine, değişir sermaye değerine ve artık değere ayrılabilir. Yani, (meta-ürünü oluşturan ögeler olarak) metaların tek tek her birinin gümüşe çevrilmesi, aynı zamanda, meta-ürünün tümünde saklı bulunan artık değerin belirli bir parçasının gümüşe çevrilmesidir. Dolayısıyla, kapitalistin, artık değerinin gümüşe çevrilmesini ya da gerçekleşmesini sağlayan parayı dolaşıma kendisinin soktuğu (ve bunu, söz konusu parayı tüketim araçlarına harcayarak yaptığı), verili örnekte, sözcüğü sözcüğüne doğrudur. Kuşkusuz, burada söz konusu olan, özdeş sikkeler değil, kapitalistin kişisel gereksinimlerini karşılamak için daha önce dolaşıma sokmuş olduğu nakit paraya (ya da onun bir bölümüne) eşit olan bir nakit para tutarıdır.

Uygulamada bu iki şekilde gerçekleşir: Bir işletme, içinde bulunulan yıl içinde açıldıysa, kapitalist, ancak epeyce bir sürenin, en iyi olasılıkla birkaç ayın geçmesinin ardından, kişisel tüketimi için işletme gelirinden para harcayabilecek duruma gelebilir. Bu yüzden tüketimini bir an olsun askıya almaz. Henüz elde edilmemiş olan artık değeri hesaba katarak, kendisine para öndeler (bunu kendi cebinden mi, yoksa kredi yoluyla başkalarının cebinden mi yaptığının burada hiçbir önemi yoktur); ama böylece, aynı zamanda, daha sonra gerçekleştirilecek olan artık değerin gerçekleştirilmesi için gereken dolaşım aracını da öndelemiş olur. Buna karşılık, ilgili işletme uzunca bir süredir düzenli şekilde faaliyet gösteriyorsa, ödemeler ve gelirler yıl içindeki farklı günlere bölünür. Ancak bir şey kesilmeden sürer gider: kapitalistin, öngörülen ve büyüklüğü, alışılmış ya da tahmin edilen gelirin belirli bir oranını oluşturacağı şekilde

hesaplanan tüketimi. Metaların satılan her bölümüyle, üretilecek olan yıllık artık değerin bir bölümü de gerçekleştirilir. Ama tüm yıl boyunca, üretilmiş olan metaların, yalnızca, içlerinde barındırdıkları değişmez ve değişir sermaye değerlerinin yerlerine koyulması için gereken miktarı satılsaydı; ya da, fiyatlar, yıllık meta-ürünün satışıyla yalnızca bunun barındırdığı öndelenmiş sermaye değerinin gerçekleşeceği şekilde düşseydi, gelecekteki artık değer hesaba katılarak harcanmış olan paranın beklentilere dayalı karakteri açık şekilde ortaya çıkardı. Kapitalistimiz iflas etse, alacaklıları ve mahkeme, onun beklentilere dayalı özel harcamalarının, işletmesinin büyüklüğüne ve alışılmış olduğu üzere ya da normalde buna karşılık gelen artık değer gelirine uygun bir oranda olup olmadıklarını araştırır.

Ne var ki, kendi artık değerinin gerçekleşmesi (ya da aynı zamanda kendi değişmez ve değişir sermayelerinin dolaşımı) için gerekli olan parayı kapitalistler sınıfının kendisinin dolaşıma sokmak zorunda olduğu önermesi, kapitalistler sınıfının tümü göz önünde bulundurulduğunda, paradoks olarak görünmemenin ötesinde, tüm mekanizmanın zorunlu koşulu olarak görünür: çünkü burada yalnızca iki sınıf vardır: yalnızca kendi emek gücü üzerinde tasarrufta bulunabilen işçi sınıfı; toplumsal üretim araçlarının ve paranın tekelci mülkiyetine sahip olan kapitalistler sınıfı. Metalarda saklı bulunan artık değerin gerçekleşmesi için gerekli olan parayı ilk aşamada işçi sınıfı kendi olanaklarıyla öndelemiş olsaydı, bu bir paradoks olurdu. Bu öndeleme işini yapan bireysel kapitalisttir; ama bunu, her zaman, yalnızca, tüketim araçları satın alımına para *harcayan* ya da, ister emek gücü ister üretim araçları olsunlar, üretken sermayesinin ögelerinin satın alımına para *öndeleyen* bir alıcı kimliğiyle yapar. Parasını her zaman bir eş değer karşılığında elinden çıkarır. Metalarını dolaşıma ne şekilde öndeliyorsa, parasını da yalnızca o şekilde öndeler. Her iki durumda da, bunların dolaşımlarının başlangıç noktaları olarak iş görür.

Sürecin gerçek akışı iki nedenle belirsizleşir:

1. (Tüccar, tüccar olarak, herhangi bir "ürün" ya da "meta" üretmediğinden, ilk biçimi her zaman para olan) *ticaret sermayesi*nin ve kapitalistlerin özel bir türüne özgü manipülasyon nesnesi olarak *para-sermaye*nin, sanayi sermayesinin dolaşım sürecinde ortaya çıkması.

2. (İlk elde her zaman sanayici kapitalistin elinde bulunması gereken) artık değerin farklı kategorilere bölünmesi ve bunların taşıyıcıları olarak, sanayici kapitalistin yanı sıra, toprak sahibinin (toprak rantı için), tefecinin (faiz için) vb. ve aynı şekilde devletin ve onun memurlarının, rantiyelerin vb. ortaya çıkması. Bu adamlar sanayici kapitalistin karşısına

alıcılar olarak çıkar ve alımları ölçüsünde onun metalarını gümüşe çevirir; onlar da dolaşıma *pro rata* [orantılı olarak] "para" sokar ve onlardan çıkan para sanayici kapitalistin eline geçer. Bu arada, bunu başlangıçta hangi kaynaktan elde etmiş ve sürekli olarak hangi kaynaktan yeniden elde etmekte oldukları hep unutulur.

VI. Kesim I'in Değişmez Sermayesi[48]

Geriye Kesim I'in değişmez sermayesinin (= 4000 I_c) incelenmesi kalıyor. Bu değer, Meta-Ürün I'de yeniden görünen, bu meta kütlesinin üretiminde tüketilmiş olan üretim araçlarının değerine eşittir. I'in üretim sürecinde üretilmeyen, bu sürece bir önceki yıl değişmeyen değer olarak, onun üretim araçlarının verili değeri olarak girmiş olan bu yeniden görünen değer, şimdi, I'in meta kütlesinin Kategori II tarafından soğurulmamış olan tüm bölümünde var olur ve bu şekilde I'in kapitalistlerinin elinde kalan meta kütlesinin değeri, kendi tüm yıllık meta-ürünlerinin değerinin $^2/_3$'üne eşittir. Özel bir üretim aracı üreten tek bir kapitalist için şunu söyleyebiliyorduk: Meta-ürününü satar, paraya çevirir. Onu paraya çevirerek, ürününün değişmeyen değer parçasını da yeniden paraya dönüştürmüştür. Ardından, paraya dönüştürülmüş olan bu değer parçasıyla, öteki meta satıcılarından kendi üretim araçlarını yeniden satın alır ya da ürününün değişmez değer parçasını, içinde yeni baştan üretken sermaye olarak işlev görebileceği bir doğal biçime dönüştürür. Oysa şimdi bu varsayım olanaksızlaşmıştır. I'in kapitalistler sınıfı, üretim araçları üreten kapitalistlerin tümünü kapsar. Ayrıca, bunların elinde kalmış olan 4000'lik meta-ürün, toplumsal ürünün başka herhangi bir bölümüyle mübadele edilemeyecek olan bir bölümdür, çünkü artık yıllık ürünün mübadele edilebilecek bir başka bölümü bulunmamaktadır. Bu 4000 dışında, arta kalanın tümü elden çıkarılmıştır; bir bölüm, toplumsal tüketim fonu tarafından soğurulmuştur ve bir başka bölüm, Kesim I'le mübadelede elden çıkarabileceği nesi varsa mübadele etmiş bulunan Kesim II'nin değişmez sermayesini yerine koymak durumundadır.

I'in tüm meta-ürününün doğal biçimi bakımından üretim araçlarından, yani değişmez sermayenin kendisinin maddi ögelerinden oluştuğu düşünülürse, güçlük kolaylıkla aşılır. Burada, daha önce II'de karşılaşılmış olan görüngünün ayrısıyla karşılaşılır; yalnızca görünüş açısı farklıdır. II'de tüm meta-ürün tüketim araçlarından oluşuyordu; bu nedenle, söz konusu tüketim araçlarının, bu meta-ürünün içerdiği ücret artı artık değerle ölçülen bir bölümü, onun kendi üreticileri tarafından tüketile-

48 Buradan başlayarak II. Elyazmasından.

biliyordu. Burada, I'de, tüm meta-ürün üretim araçlarından, binalardan, makinelerden, kaplardan, ham ve yardımcı maddelerden vb. oluşur. Bu nedenle, bunların, bu alanda kullanılmış olan değişmez sermayeyi yerine koyan bir bölümü, kendi doğal biçimlerinde hemen yeni baştan üretken sermayenin bileşenleri olarak işlev görebilir. Bu bölüm, dolaşıma girdiği ölçüde, Sınıf I içinde dolaşır. II'de meta-ürünün bir bölümü ayni olarak kendi üreticileri tarafından bireysel olarak, buna karşılık I'de ürünün bir bölümü ayni olarak kendi kapitalist üreticileri tarafından üretken şekilde tüketilir.

Kategori I'de tüketilmiş olan değişmez sermaye değeri, bu kategorinin meta-ürününün 4000_{c}'lik bölümünde ve hemen yeniden üretken değişmez sermaye olarak işlev görebileceği bir doğal biçimde yeniden görünür. II'de 3000'lik meta-ürünün ücret artı artık değer tutarındaki bölümünün (= 1000) doğrudan II'nin kapitalistlerinin ve işçilerinin bireysel tüketimlerine girmesine karşın, bu meta-ürünün değişmez sermaye değeri (= 2000), II'nin kapitalistlerinin üretken tüketimlerine yeniden giremez; I'le yapılan mübadeleyle yerine koyulmak zorundadır.

Buna karşılık, I'in 6000'lik meta-ürününün değer olarak ücret artı artık değer tutarındaki bölümü (= 2000), kendi üreticilerinin bireysel tüketimlerine girmez ve doğal biçiminden ötürü giremez. Bunun yerine, önce II'yle mübadele edilmesi gerekir. Bu ürünün değişmez değer parçası (= 4000), I'in kapitalistler sınıfının tümü ele alındığında, tersine, doğrudan doğruya yeniden bu kesimin değişmez sermayesi olarak işlev görebileceği bir doğal biçimde bulunur. Başka bir deyişle: Kesim I'in tüm ürünü, doğal biçimlerinden ötürü, (kapitalist üretim tarzı altında) yalnızca değişmez sermaye ögeleri olarak hizmet edebilen kullanım değerlerinden oluşur. Demek ki, 6000 değerindeki bu ürünün üçte biri (2000) Kesim II'nin değişmez sermayesini, geriye kalan $^{2}/_{3}$'ü Kesim I'in değişmez sermayesini yerine koyar.

I'in değişmez sermayesi, şu kadarı demirhanelere, şu kadarı kömür madenlerine vb. olmak üzere, üretim araçlarının üretildiği farklı üretim dallarına yatırılmış bulunan bir yığın farklı sermaye grubundan oluşur. Bu sermaye gruplarının her biri ya da bu toplumsal grup sermayelerinin her biri de, bağımsız olarak işlev gören bireysel sermayelerin daha büyük ya da daha küçük bir yığınından oluşur. Toplumun, diyelim 7500'lük sermayesi (bu, milyon vb. olabilir), birincisi, farklı sermaye gruplarına ayrılır; 7500'lük toplumsal sermaye, her biri özel bir üretim dalına yatırılmış olan özel bölümlere ayrılır; toplumsal sermaye değerinin her bir özel üretim dalına yatırılmış olan bölümleri, doğal biçimleri bakımından, kısmen, her bir özel üretim alanının üretim araçlarından, kısmen,

bunların işletilmesi için gerek duyulan ve buna uygun düşen niteliklere sahip olan, her bir özel üretim alanında sağlamak zorunda olduğu özgül emek türüne* göre iş bölümüyle farklı şekillerde değişikliğe uğratılan emek gücünden oluşur. Toplumsal sermayenin her bir özel üretim dalına yatırılmış olan bölümleri, yine, buraya yatırılmış ve bağımsız olarak işlev görmekte olan bireysel sermayelerin toplamından oluşur. Bunun her iki kesim için de, I için de II için de geçerli olduğu apaçıktır.

I'de bunun meta-ürünü biçiminde yeniden görünen değişmez sermaye değerine gelince, bu değer, kısmen, tahılın tahıl üretimine girmesi, kömürün kömür üretimine girmesi, makineler biçimindeki demirin demir üretimine girmesi vb. örneklerinde olduğu gibi, kendisinden ürün olarak çıktığı özel üretim alanına (ya da hatta bireysel işletmeye) yine üretim aracı olarak girer.

I'in değişmez sermaye değerini oluşturmakla birlikte doğrudan doğruya kendi özel ya da bireysel üretim alanlarına girmeyen yarı ürünlerse, sadece yer değiştirir. I'in öteki üretim alanlarının ürünleri kendilerini ayni olarak yerlerine koyarken, onlar doğal biçimleriyle I'in bir başka üretim alanına girer. Bu ürünler yalnızca yer değiştirmiş olur. Bunların hepsi, değişmez sermayeyi yerine koyan etmenler olarak yine I'e girer, ancak I'in bir grubu yerine bir başka grubunda yer alırlar. Burada mübadelenin I'in bireysel kapitalistleri arasında gerçekleşmesi ölçüsünde, bir doğal biçimdeki değişmez sermaye bir başka doğal biçimdeki değişmez sermayeyle, bir türdeki üretim araçları bir başka türdeki üretim araçlarıyla mübadele edilir. I'in farklı bireysel değişmez sermaye parçalarının birbirleriyle mübadelesidir burada söz konusu olan. Ürünler, kendi üretim dallarında doğrudan doğruya üretim araçları olarak hizmet etmedikleri ölçüde, kendi üretim yerlerinden bir başkasına gönderilir ve böylece karşılıklı olarak birbirlerini yerlerine koyarlar. Bir başka deyişle (II'de artık değer için olana benzer şekilde): I'in her kapitalisti, 4000'lik bu değişmez sermayenin kendisine ait olan bölümüyle orantılı olarak, kendisi için gerekli olan uygun üretim araçlarını bu meta kütlesinden çeker. Kapitalist üretim yerine toplumsal üretim söz konusu olsaydı, kuşkusuz, Kesim I'in bu ürünleri, yeniden üretim amacıyla, bu kesimin üretim dalları arasında en az aynı süreklilikle üretim araçları olarak yeniden dağıtılır, bir bölümü doğrudan doğruya ürün olarak çıktığı üretim alanında kalır, buna karşılık bir başka bölümü başka üretim yerlerine gönderilir ve böylece bu kesimin farklı üretim yerleri arasında sürekli bir gidiş-geliş olurdu.

---

* 2. baskıda: "emek gücü"; 1. baskıya göre değiştirilmiştir. –*Almanca ed.*

VII. Her İki Kesimdeki Değişir Sermaye ve Artık Değer

Demek ki, yıllık olarak üretilen tüketim araçlarının toplam değeri = II'nin yıl boyunca yeniden üretilen değişir sermaye değeri, artı, II'nin yeni üretilen artık değeri (= II'nin yıl boyunca ürettiği değer), artı, I'in yıl boyunca yeniden üretilen değişir sermaye değeri ve I'in yeni üretilen artık değeri (yani I'in yıl boyunca ürettiği değer).

Dolayısıyla, basit yeniden üretim varsayımı altında, yıl boyunca üretilen tüketim araçlarının toplam değeri, yıllık değer-ürüne, yani toplumsal emekle yıl boyunca üretilen değerin tümüne eşittir ve basit yeniden üretimde bu değerin tümü tüketildiğinden, eşit olması zorunludur.

Toplam toplumsal iş günü iki parçaya ayrılır: 1. Gerekli emek; yıl boyunca 1500_v'lik bir değer yaratır; 2. artık emek; 1500_m'lik bir ek değer ya da artık değer yaratır. Bu değerlerin toplamı (= 3000), yıl boyunca üretilen 3000'lik tüketim araçlarının değerine eşittir. Demek ki, yıl boyunca üretilen tüketim araçlarının toplam değeri, toplam toplumsal iş gününün yıl boyunca ürettiği toplam değere, toplumsal değişir sermayenin değeri artı toplumsal artık değere, toplam yıllık yeni ürüne eşittir.

Ama, bu iki değer büyüklüğünün eşit olmasına karşın, bu durumun, hiçbir şekilde, Kesim II'nin metalarının (tüketim araçlarının) toplam değerinin, toplumsal üretimin bu kesiminde üretilmiş olduğu anlamına gelmediğini biliyoruz. Bunlar eşittir, çünkü II'de yeniden görünen değişmez sermaye değeri, I'de yeni üretilmiş olan değere (değişir sermaye değeri artı artık değer) eşittir; dolayısıyla, $I_{(v + m)}$, II'nin ürününün (Kesim II'deki) kendi üreticileri için değişmez sermaye değerini temsil eden bölümünü II'den satın alabilir. Böylece, II'nin kapitalistleri için ürünlerinin değerinin c + v + m'ye ayrışmasına karşın, toplumsal açıdan bakıldığında bu ürünün değerinin neden v + m'ye ayrışabildiği ortaya çıkar. Bunun böyle olmasını sağlayan, yalnızca, II_c'nin burada $I_{(v + m)}$'ye eşit olması ve toplumsal ürünün bu iki bileşeninin, mübadeleleri yoluyla doğal biçimlerini birbirleriyle mübadele etmeleri, bu nedenle söz konusu dönüşümün ardından II_c'nin yine üretim araçları şeklinde, buna karşılık $I_{(v + m)}$'nin tüketim araçları şeklinde var olmasıdır.

A. Smith'in, yıllık ürünün değerinin v + m'ye ayrıştığını iddia etmesine yol açmış olan da budur. Bu, 1. yalnızca yıllık ürününün tüketim araçlarından oluşan bölümü için geçerlidir, ve 2. bu toplam değerin II'de üretildiği ve bundan ötürü kendi ürün değerinin, II'de öndelenen değişir sermaye değeri artı II'de üretilen artık değere eşit olduğu anlamında geçerli değildir; sadece, $II_{(c + v + m)} = II_{(v + m)} + I_{(v + m)}$ anlamında ya da $II_c = I_{(v + m)}$ olduğundan geçerlidir.

Diğer sonuçlar:

Toplumsal iş gününün (yani, tüm işçi sınıfı tarafından tüm yıl boyunca harcanan emeğin), tek tek her bir iş günü gibi, yalnızca iki parçaya, yani gerekli emek artı artık emeğe ayrışmasına, dolayısıyla, bu iş günü tarafından üretilen değerin de yalnızca iki parçaya, yani işçinin kendi yeniden üretim araçlarını satın almak için kullandığı değer parçası olan değişir sermaye değerine ve kapitalistin kendi bireysel tüketimine harcayabildiği artık değere ayrışmasına karşın, toplumsal açıdan bakıldığında, toplumsal iş gününün bir parçası, yalnızca *taze değişmez sermaye üretimi* için, yani, emek sürecinde üretim araçları olarak ve bu nedenle ona eşlik eden değerlenme sürecinde değişmez sermaye olarak işlev görmekten başka hiçbir amaca hizmet etmeyecek olan ürünlerin üretimi için harcanır. Tüm toplumsal iş günü, varsayımımıza göre, 3000'lik bir para-değerde temsil edilmektedir; bunun yalnızca $^1/_3$ = 1000'i, tüketim araçlarını, yani, toplumun toplam değişir sermaye değerinin ve toplam artık değerinin sonunda kendilerinde gerçekleştiği metaları üreten Kesim II'de üretilir. Demek ki, bu varsayıma göre, toplumsal iş gününün $^2/_3$'ü yeni değişmez sermaye üretiminde kullanılmaktadır. Toplumsal iş gününün bu $^2/_3$'ünün, Kesim I'in bireysel kapitalistleri ve işçileri açısından bakıldığında, tıpkı toplumsal iş gününün sonuncu üçte birinin Kesim II'de yaptığı gibi, yalnızca değişir sermaye değeri artı artık değer üretimine hizmet etmesine karşın, toplumsal iş gününün bu $^2/_3$'ü, toplumsal açıdan (ve aynı şekilde ürünün kullanım değeri açısından) bakıldığında, yalnızca, üretken tüketim sürecinde yer alan ya da tüketilen değişmez sermayeyi yerine koyan ögeleri üretir. Bireysel olarak bakıldığında da, iş gününün bu $^2/_3$'ü, kendi üreticileri için yalnızca değişir sermaye değeri artı artık değere eşit olan bir toplam değer üretmesine karşın, ücretin ya da artık değerin harcanmasına konu olabilecek türden bir kullanım değeri üretmez; onun ürünü, bir üretim aracıdır.

Önce şunun belirtilmesi gerekir: İster I'de olsun ister II'de olsun, toplumsal iş gününün hiçbir parçası, bu iki büyük üretim alanında kullanılan, bunlarda işlev gören değişmez sermayenin değerini üretmeye hizmet etmez. Bunlar yalnızca, değişmez sermaye değerine (= 4000 I_c + 2000 II_c) ek olarak, ek değer, 2000 $I_{(v + m)}$ + 1000 $II_{(v + m)}$ üretir. Üretim araçları biçiminde üretilen yeni değer, henüz değişmez sermaye değildir. Yalnızca, ileride değişmez sermaye olarak işlev görmesi için üretilmiştir.

II'nin toplam ürünü (tüketim araçları), kullanım değeri açısından, somut olarak, doğal biçimi içinde ele alındığında, toplumsal iş gününün II tarafından sağlanan üçte birinin ürünüdür; emek sürecinin öznel ögeleri

olarak işlev görmeleri ölçüsünde, bu kesimde kullanılmış olan, somut biçimleri içindeki (dokumacı emeği, fırıncı emeği vb.) emeklerin ürünüdür. Buna karşılık II'nin bu ürününün değişmeyen değer bileşenine gelince, bu bileşen, yalnızca, daha önce üretim araçları biçiminde bulunmasına karşın, yeni bir kullanım değerinde, yeni bir doğal biçimde, tüketim araçları biçiminde yeniden görünür. Bunun değeri, emek süreci aracılığıyla, eski doğal biçiminden yeni doğal biçimine aktarılmıştır. Ama ürün değerinin bu $^2/_3$'ünün *değeri* (= 2000), II'nin bu yılki değerlenme sürecinde üretilmemiştir.

Emek süreci açısından bakıldığında, II'nin ürününün, yeni işlev gören canlı emeğin ve bu emeğin, kendi nesnel koşulları içinde gerçekleşmesini sağlayan, verili, varsayılmış üretim araçlarının sonucu olduğunu biliyoruz. Değerlenme süreci açısından bakıldığında da, aynı şekilde, II'nin ürün değeri = 3000, toplumsal iş gününün yeni eklenen $^1/_3$'üyle üretilen yeni değerden ($500_v + 500_m = 1000$) ve burada ele alınan Üretim Süreci II'den önce tamamlanmış olan, geçmişteki bir toplumsal iş gününün $^2/_3$'ünün içinde nesnelleşmiş olduğu bir değişmez değerden oluşur. II'nin ürününün bu ikinci değer parçası, ürünün kendisinin bir parçasında temsil edilir. Bir toplumsal iş gününün $^2/_3$'ü (= 2000) değerindeki bir tüketim araçları miktarında var olur. Bu, içinde yeniden göründüğü yeni kullanım biçimidir. Demek ki, tüketim araçlarının bir bölümünün (= 2000 II_c), I'in üretim araçları (= $1000_v + 1000_m$) ile mübadelesi, gerçekte, bu yılki emeğin herhangi bir bölümünü oluşturmayan, bu yıldan önce tamamlanmış olan $^2/_3$ toplam iş gününün, bu yılki, bu yıl içinde yeni eklenmiş olan iş gününün $^2/_3$'üyle mübadelesidir. Eğer, bu yıl içinde değil daha önce harcanmış ve gerçekleştirilmiş olan bir iş gününün $^2/_3$'ünün içinde saklı olduğu, yıllık olarak tüketilen tüketim araçlarının bir değer parçasıyla mübadele edilecek olmasaydı, bu yılın toplumsal iş gününün $^2/_3$'ünün, değişmez sermaye üretiminde kullanılması ve aynı zamanda kendi üreticileri için değişir sermaye değeri artı artık değer oluşturması mümkün olmazdı. Bu, bu yılın $^2/_3$ iş günü ile bu yıldan önce harcanmış olan $^2/_3$ iş gününün mübadelesi, bu yılın emek-zamanı ile geçen yılki emek-zamanın mübadelesidir. Dolayısıyla bu, tüm toplumsal iş gününün $^2/_3$'ünün, değişir sermayenin ya da artık değerin kendilerini gerçekleştirmelerini sağlayacak olan nesnelerin üretiminde harcanmak yerine yıl içinde tüketilmiş olan sermayeyi yerine koyacak olan üretim araçlarının üretiminde harcanmış olmasına karşın, bu toplumsal iş gününün değer-ürününün kendisini değişir sermaye değeri artı artık değere neden ayrıştırabildiği bilmecesini bize açıklar. Bunun açıklaması, basitçe, II'nin ürün değe-

rinin, I'in kapitalistlerinin ve işçilerinin kendileri tarafından üretilmiş olan değişir sermaye değeri artı artık değeri gerçekleştirmelerini sağlayan (ve toplam yıllık ürün değerinin $^2/_3$'ünü oluşturan) $^2/_3$'ünün, değer açısından bakıldığında, bu yıldan önceki bir toplumsal iş gününün $^2/_3$'ünün ürünü olmasıdır.

I ve II'nin toplumsal ürününün, üretim araçlarının ve tüketim araçlarının toplamının, kullanım değerleri açısından somut olarak, doğal biçimleri içinde ele alındıklarında, bu yılki emeğin ürünü oldukları doğrudur; ama yalnızca, bu emeğin kendisi, yararlı, somut emek olarak ele alındığında; emek gücü harcaması olarak, değer oluşturan emek olarak ele alındığında değil. Ve birincisi de, sadece, üretim araçlarının kendilerini yeni ürüne, bu yılın ürününe, yalnızca onlara eklenmiş olan, onlarla iş gören canlı emek aracılığıyla dönüştürmüş olmaları anlamında doğrudur. Buna karşılık, bu yılın emeği de, tersine, ondan bağımsız üretim araçları olmadan, emek araçları ve üretim maddeleri olmadan, kendisini ürüne dönüştüremezdi.

VIII. Her İki Kesimdeki Değişmez Sermaye

9000'lik toplam ürün değerine ve bunun ayrıştığı kategorilere gelince, bunların çözümlenmesi, tek bir sermayenin ürün değerinin çözümlenmesine göre daha büyük bir güçlük yaratmaz; aksine, onunla özdeştir.

Burada tüm toplumsal yıllık ürün, bir yıllık üç toplumsal iş günü içerir. Bu iş günlerinin her birinin değer ifadesi = 3000; dolayısıyla, toplam ürünün değer ifadesi = 3 × 3000 = 9000.

Ayrıca, bu iş zamanının şu kısımları, ürününü çözümlemekte olduğumuz bir yıllık üretim sürecinin *öncesine* aittir: Kesim I'de $^4/_3$ iş günü (4000'lik değer-ürün) ve Kesim II'de $^2/_3$ iş günü (2000'lik değer-ürün). Toplam olarak, değer-ürünleri = 6000 olan 2 toplumsal iş günü. Bundan ötürü, $4000\ I_c + 2000\ II_c = 6000_c$, toplumun toplam ürün değerinde yeniden görünen üretim araçlarının değeri ya da değişmez sermaye değeri olarak ortaya çıkar.

Ayrıca, Kesim I'de, yeni eklenmiş olan bir toplumsal yıllık iş gününün $^1/_3$'ü, gerekli emektir ya da $1000\ I_v$ değişir sermayesinin değerini yerine koyan ve I'de kullanılan emeğin fiyatını ödeyen emektir. Aynı şekilde, II'de, bir toplumsal iş gününün $^1/_6$'sı, 500'lük değer tutarındaki gerekli emektir. Dolayısıyla, $1000\ I_v + 500\ II_v = 1500_v$, yani yarım toplumsal iş gününün değer ifadesi, bu yıl içinde eklenen toplam iş gününün gerekli emekten oluşan ilk yarısının değer ifadesidir.

Son olarak, I'de, $^1/_3$ toplam iş günü, yani değer-ürün = 1000, artık değerdir; II'de, $^1/_6$ iş günü, yani değer-ürün = 500, artık değerdir; bunların toplamı, eklenmiş olan toplam iş gününün diğer yarısını oluşturur. Dolayısıyla, üretilmiş olan toplam artık değer = 1000 I_m + 500 II_m = 1500$_m$.

Demek ki:

Toplumsal ürün değerinin değişmez sermaye parçası (c):

Üretim sürecinden önce harcanmış olan 2 iş günü; değer ifadesi = 6000.

Yıl boyunca harcanmış olan gerekli emek (v):

Yıllık üretimde harcanmış olan iş gününün bir yarısı; değer ifadesi = 1500.

Yıl boyunca harcanmış olan artık emek (m):

Yıllık üretimde harcanmış olan iş gününün bir yarısı; değer ifadesi = 1500.

Yıllık emeğin değer-ürünü (v + m) = 3000.

Toplam ürünün değeri (c + v + m) = 9000.

Demek ki, güçlük, toplumsal ürün değerinin çözümlenmesinde değildir. Güçlük, toplumsal ürünün *değer* bileşenlerinin bu ürünün *maddi* bileşenleriyle karşılaştırılmasında ortaya çıkar.

Değişmez, salt yeniden görünen değer parçası, bu ürünün *üretim* araçlarından oluşan bölümünün değerine eşittir ve bu bölümde cisimleşmiştir.

Yılın yeni değer-ürünü (= v + m), bu ürünün *tüketim araçlarından* oluşan bölümüne eşittir ve bu bölümde cisimleşmiştir.

Ancak, burada önemli sonuçları olmayan istisnalarla, üretim araçları ve tüketim araçları, tümüyle farklı türden metalar, tümüyle farklı doğal biçimlere ya da kullanım biçimlerine sahip ürünler, dolayısıyla da aynı zamanda tümüyle farklı somut emek türlerinin ürünleridir. Tüketim araçları üretiminde makine kullanan emek, makine yapan emekten çok farklıdır. Değer ifadesi = 3000 olan toplam yıllık iş gününün tümü, bu 3000 (= 1500$_v$ + 1500$_m$) yalnızca değişir sermaye değeri artı artık değere ayrıştığından, kendilerinde herhangi bir değişmeyen değer parçasının yeniden görünmediği tüketim araçlarının (= 3000) üretiminde harcanmış görünür. Öte yandan, değişmez sermaye değeri = 6000, tüketim araçlarından tümüyle farklı bir ürün türünde, üretim araçlarında yeniden görünür; toplumsal iş gününün hiçbir parçası, bu yeni ürünlere harcanmış gibi görünmez; aksine, bu iş gününün tümü, üretim araçlarıyla değil tüketim araçlarıyla sonuçlanan emek türlerinden oluşuyormuş gibi görünür. Sır zaten çözülmüş durumda. Yıllık emeğin değer-ürünü, Kesim II'nin ürün değerine, yeni üretilmiş olan tüketim araçlarının toplam değerine eşittir. Ne var ki, bu ürünün değeri, yıllık emeğin tüketim

araçlarının üretiminde (Kesim II) harcanmış olan bölümünden $^2/_3$ kadar büyüktür. Yıllık emeğin yalnızca $^1/_3$'ü bunların üretiminde harcanmıştır. Bu yıllık emeğin $^2/_3$'ü üretim araçları üretiminde, yani Kesim I'de harcanmıştır. Bu zaman süresince I'de yaratılmış olan ve I'de üretilmiş olan değişir sermaye değeri artı artık değere eşit olan değer-ürün, II'de tüketim araçlarında yeniden görünen II'nin değişmez sermaye değerine eşittir. Bunlar bu nedenle karşılıklı olarak mübadele edilebilir ve ayni olarak birbirlerini yerlerine koyabilir. Bundan ötürü, II'nin tüketim araçlarının toplam değeri, I + II'nin yeni değer-ürünlerinin toplamına eşittir, ya da $II_{(c + v + m)} = I_{(v + m)} + II_{(v + m)}$, yani yıllık emek tarafından v + m biçiminde üretilmiş olan yeni değerin toplamına eşittir.

Öte yandan, üretim araçlarının toplam değeri (I), üretim araçları (I) biçiminde ve tüketim araçları (II) biçiminde yeniden görünen değişmez sermaye değeri toplamına, dolayısıyla toplumun toplam ürününde yeniden görünen değişmez sermaye değeri toplamına eşittir. Bu toplam değer, I'deki üretim sürecinden önce geride bırakılmış olan $^4/_3$ iş günü ile II'deki üretim sürecinden önce geride bırakılmış olan $^2/_3$ iş gününün, yani toplam olarak iki tam iş gününün değer ifadesine eşittir.

Demek ki, toplumsal yıllık ürünle ilgili güçlük, değişmez değer parçasının, bu değişmez değer parçasına eklenen ve tüketim araçlarıyla temsil edilen yeni değere (v + m) göre, tümüyle farklı bir ürün türüyle (üretim araçlarıyla) temsil edilmesinden kaynaklanır. Böylece, değer açısından bakıldığında, tüketilen ürün kütlesinin $^2/_3$'ünün, üretimlerinde toplum tarafından hiçbir emek harcanmadan, yeni ürün olarak, yeniden yeni bir biçimde bulundukları gibi bir görüntü ortaya çıkar. Bireysel sermayede böyle bir şey olmaz. Her bireysel kapitalist, kendisine özgü üretim araçlarını bir ürüne dönüştüren belirli bir somut emek türü kullanır. Örneğin, kapitalist, bir makine yapımcısı olsun; yıl boyunca harcanan değişmez sermaye = 6000_c, değişir sermaye = 1500_v, artık değer = 1500_m; ürün = 9000 olsun ve diyelim ki bu ürün, her biri = 500 olan 18 makineden oluşsun. Burada bütün ürün aynı biçime, makine biçimine sahiptir. (Ürün yelpazesinde birden fazla çeşit varsa, her biri ayrı ayrı hesaplanır.) Meta-ürünün tümü, yıl boyunca makine yapımında harcanan emeğin ürünüdür; aynı somut emek türüyle aynı üretim araçlarının bileşimidir. Bu nedenle ürün değerinin farklı parçaları aynı doğal biçimde temsil edilir: 12 makinede 6000_c, 3 makinede 1500_v, 3 makinede 1500_m saklıdır. Burada, 12 makinenin değerinin 6000_c'ye eşit olmasının, söz konusu 12 makinenin, bunlar için harcanan emeği değil, yalnızca makine yapımından önce harcanmış olan emeği içermesinden kaynaklanmadığı açıktır. 18 makinenin üretim araçlarının değeri kendiliğinden 12 makineye dönüşmemiştir; ama bu 12

makinenin (kendileri de $4000_c + 1000_v + 1000_m$'den oluşan) değeri, 18 makinenin içerdiği değişmez sermaye değerinin toplam değerine eşittir. Bu nedenle, makine yapımcısı kapitalist, 18 yeni makinenin yeniden üretimi için gereksindiği kendi harcanmış değişmez sermayesini yerine koymak için, 18 makineden 12'sini satmak zorundadır. Buna karşılık, harcanmış olan emeğin yalnızca makine yapımı emeği olmasına karşın, bunun sonucu şu şekilde olsaydı, konu açıklanamaz olurdu: Bir yanda 6 makine $= 1500_v + 1500_m$, diğer yanda 6000_c değerinde demir, bakır, vidalar, kayışlar vb., yani, makinelerin, bildiğimiz kadarıyla makine yapımcısı bireysel kapitalistin kendisinin üretmediği, bunun yerine dolaşım süreci aracılığıyla yerlerine koymak zorunda olduğu, doğal biçimleri içindeki üretim araçları. Ama yine de, yıllık toplumsal ürünün yeniden üretimi, ilk bakışta, bu kadar saçma bir şekilde gerçekleşiyormuş gibi görünür.

Bireysel sermayenin ürününün, yani toplumsal sermayenin bağımsız olarak işlev gören, kendi yaşamına sahip olan her bir küçük parçasının ürününün, herhangi bir doğal biçimi vardır. Biricik koşul, bu ürünün gerçekten bir kullanım biçiminin, kendisine metalar dünyasının dolaşıma elverişli bir üyesi olma damgasını vuran bir kullanım değerinin bulunmasıdır. Üretim aracı olarak, ürün olarak çıktığı aynı üretim sürecine yeniden girip giremeyeceği, yani, kendi meta değerinin, değişmez sermaye parçasını temsil eden bölümünün, içinde gerçekten de yeniden değişmez sermaye olarak işlev görebileceği bir doğal biçime sahip olup olmadığı, tümüyle önemsiz ve rastlantısaldır. Olmadığında, ürünün değerinin bu bölümü alım satım yoluyla yeniden kendi maddi üretim ögelerine dönüştürülür ve değişmez sermaye böylece kendi işlev görmeye elverişli doğal biçiminde yeniden üretilir.

Toplumsal toplam sermayenin ürününde durum başkadır. Yeniden üretimin tüm maddi ögeleri, doğal biçimleri içinde, bu ürünün kendisinin parçalarını oluşturmak zorundadır. Tüketilen değişmez sermaye parçası, yalnızca, üründe yeniden görünen tüm değişmez sermaye parçasının, gerçekten değişmez sermaye olarak işlev görebilecek olan yeni üretim araçları doğal biçiminde yeniden görünmesi ölçüsünde, toplam üretimle yerine koyulabilir. Bu nedenle, basit yeniden üretim varsayıldığında, ürünün üretim araçlarından oluşan bölümünün değeri, toplumsal sermayenin değişmez değer parçasına eşit olmak zorundadır.

Ayrıca: Değişmeyen değer parçası, yeni eklenen emeğin somut niteliği aracılığıyla ürüne aktarılırken, bireysel olarak ele alındığında, kapitalist, ürününün değerinde, yeni eklenen emek aracılığıyla, yalnızca kendi değişir sermayesini artı artık değeri üretir.

Toplumsal olarak bakıldığında, toplumsal iş gününün üretim araçları üreten ve bundan dolayı, bunlara hem yeni değer ekleyen hem de üre-

timlerinde tüketilen üretim araçlarının değerini aktaran bölümü, eski üretim araçları biçiminde gerek I'de gerekse II'de tüketilen değişmez sermayeyi yerine koyacak olan *yeni değişmez sermaye*den başka bir şey üretmez. Yalnızca üretken tüketimde yer alacak olan bir ürün üretir. Demek ki, bu ürünün toplam değeri, yalnızca, değişmez sermaye olarak yeni baştan işlev görebilen, kendi doğal biçimiyle sadece değişmez sermayeyi geri satın alabilen, dolayısıyla, toplumsal olarak bakıldığında, ne değişir sermayeye ne de artık değere ayrışan bir değerdir. – Öte yandan, toplumsal iş gününün tüketim araçları üreten bölümü, toplumsal yerine koyma sermayesinin hiçbir parçasını üretmez. Bu bölüm, yalnızca, kendi doğal biçimleriyle, I'in ve II'nin değişir sermaye değerlerini ve artık değerlerini gerçekleştirecek olan ürünleri üretir.

Proudhon'un burjuva iktisadından kopyaladığı yanlış yönteme başvurulmamalı ve kapitalist üretim tarzının geçerli olduğu bir toplumun, *en bloc*, bir bütün olarak ele alındığında, ona özgü olan bu tarihsel ve iktisadi karakteri yitireceği düşünülmemelidir. Tam tersine. Bu durumda, toplam kapitalist üzerinde durulması gerekir. Toplam sermaye, tüm bireysel kapitalistlerin ortak hisse senetli sermayesi olarak görünür. Bu anonim ortaklığın diğer pek çok anonim ortaklıkla paylaştığı özellik, tek tek herkesin, ne çekeceğini *değil*, ne yatırdığını bilmesidir.

IX. Günümüzden Adam Smith, Storch ve Ramsay'e Bakış

Toplumsal ürünün toplam değeri, $9000 = 6000_c + 1500_v + 1500_m$ tutar ındadır; başka bir deyişle: 6000, üretim araçlarının değerini ve 3000, tüketim araçlarının değerini yeniden üretir. Demek ki, toplumsal gelirin değeri (v + m), toplam ürünün değerinin yalnızca $^1/_3$'ü tutarındadır ve işçi olsunlar kapitalist olsunlar tüm tüketiciler, toplumsal toplam üründen ancak bu üçte bir tutarında meta, yani ürün çekebilir ve tüketim fonlarına katabilir. Buna karşılık, ürün değerinin $6000 = {}^2/_3$'ü, ayni olarak yerine koyulması gereken değişmez sermayenin değeridir. Bu nedenle, bu tutarda üretim araçlarının üretim fonuna yeniden dâhil edilmesi gerekir. Storch'un kanıtlayamadan zorunlu gördüğü şey budur:

> "Il est clair que la valeur du produit annuel se distribue partie en capitaux et partie en profits, et que chacune de ces parties de la valeur du produit annuel va régulièrement acheter les produits dont la nation a besoin, tant pour entretenir son capital que pour remplacer son fonds consommable ... les produits qui constituent le *capital* d'une nation, *ne sont point consommables*." ["Yıllık ürünün kısmen sermayelere, kısmen kârlara ayrıldığı ve yıllık ürün değerinin her iki bölümünün de, düzenli olarak, ulusun, hem

> sermayesini korumak hem de tüketim fonunu yenilemek için gereksinim duyduğu ürünleri satın aldığı açıktır ... bir ulusun *sermaye*sini oluşturan ürünler *hiçbir şekilde tüketilebilir değildir.*"] (Storch, "Considérations sur la nature du revenu national", Paris 1824, s. 134, 135, 150.)

Ne var ki, A. Smith, bugüne kadar inanılan bu müthiş dogmayı, yalnızca, daha önce değinilmiş olan ve toplam toplumsal ürün değerinin gelire, ücretler artı artık değere, ya da kendi ifadesiyle ücretler artı kâr (faiz) artı toprak rantına ayrıştığı iddiasını içeren biçimde değil, aynı zamanda, *tüketiciler*in son aşamada (*ultimately*) üreticilere *tüm ürün değerini* ödemek zorunda oldukları iddiasını içeren daha popüler biçimde ileri sürmüştür. Sözde ekonomi politik biliminin bugüne dek en fazla onaylanmış basmakalıp sözlerinden ya da daha doğrusu ebedî gerçeklerinden biri budur. Bunu somutlaştırmak için şu akla yatkın yola başvurulur: Herhangi bir nesne, örneğin keten gömlek alın. Önce, keten ipliği yapımcısı, keten yetiştiricisine, ketenin tüm değerini, yani keten yetiştiricisinin binalar, tarım aletleri vb. gibi sabit sermaye ögelerinin ürüne aktardığı değer parçasının yanında keten tohumlarının, gübrelerin, iş hayvanlarının yemlerinin vb. bedelini; keten üretimi sırasında ödenen ücretleri; ketende saklı bulunan artık değeri (kâr, toprak rantı); son olarak ketenin üretim yerinden iplik imalathanesine taşınma maliyetlerini ödemek zorundadır. Ardından, dokumacı, keten ipliği yapımcısına keten fiyatını geri ödemenin ötesinde, makinelerin, binaların vb., kısacası sabit sermayenin ketene aktarılan değer parçasını, ayrıca eğirme süreci sırasında tüketilen tüm yardımcı maddelerin bedellerini, iplik eğiricisinin ücretini, artık değeri vb. ödemek zorundadır; ağartıcı, bitmiş keten bezinin taşıma maliyetleri ve son olarak, ona yalnızca ham maddesini sağlamış olan önceki üreticilere tüm fiyatı ödemiş olan gömlek yapımcısı da benzer şeyler yapar. Gömlek yapımcısının elinde de, kısmen, gömlek imalatı sırasında üretim araçları, yardımcı maddeler vb. biçiminde harcanan değişmez sermayenin değerinden, kısmen, gömlek işçisinin ücretinin değeri artı gömlek yapımcısının artık değerini eklemek için harcanan emeğin değerinden oluşan ek bir değer eklenir. Tüm gömlek ürününün nihai maliyeti 100 sterlin olsun ve bu tutar, toplumun gömleklere harcadığı toplam yıllık ürün değeri payını oluştursun. Gömlek tüketicileri, bu 100 sterlini, yani hem gömleklerin içerdiği tüm üretim araçlarının değerini hem de keten yetiştiricisinin, keten ipliği yapımcısının, dokumacının, ağartıcının, gömlek yapımcısının ve tüm taşıyıcıların ücretlerini artı artık değerlerini öder. Bunlar tümüyle doğrudur. Çocukların bile gördüğü şeylerdir bunlar. Ama ardından şu söylenir: *Tüm tüketim araçları*nın değeri, toplumsal ürünün tüketim fonuna gi-

den bölümünün değeri, dolayısıyla toplumsal ürün değerinin gelir olarak harcanabilen bölümü için aynı şeyler geçerlidir. Kuşkusuz, tüm bu metaların değerlerinin toplamı, bunların üretimleri sırasında tüketilen üretim araçlarının (değişmez sermaye parçalarının) tümünün değeri artı son eklenen emeğin yaratmış olduğu değere (ücret artı artık değer) eşittir. Dolayısıyla, tüketicilerin toplamı tüm bu değerler toplamını ödeyebilir, çünkü, her bir metanın değerinin c + v + m'den oluşmasına karşın, tüketim fonuna giren metaların tümünün değer toplamı, en fazla, yalnızca, toplumsal ürün değerinin v + m'ye ayrışan bölümüne, yani, yıl içinde harcanan emeğin, elde bulunan üretim araçlarına (değişmez sermaye değerine) eklediği değere eşit olabilir. Ama değişmez sermaye değerine gelince, bunun toplumsal ürün kütlesiyle iki şekilde yerine koyulduğunu görmüştük. Birincisi, tüketim araçları üreten II'nin kapitalistlerinin, bunlar için gereken üretim araçlarını üreten I'in kapitalistleriyle mübadelesi yoluyla. Birisi için sermaye olan şeyin, bir başkası için gelir olduğu sözünün kaynağı buradadır. Ama gerçek durum böyle değildir. 2000 değerindeki tüketim araçları şeklinde var olan 2000 II_c, II'nin kapitalistler sınıfı için değişmez sermaye değeri oluşturur. Dolayısıyla, ürünün kendi doğal biçimi gereği tüketilmek zorunda olmasına karşın, bunu onların tüketmesi mümkün değildir. Öte yandan, 2000 $I_{(v + m)}$, I'in kapitalistler sınıfı ve işçi sınıfı tarafından üretilen ücret artı artık değerdir. Bunlar, üretim araçlarının, şeylerin, kendi değerlerinin tüketilmesine izin vermeyen doğal biçimlerinde var olur. Demek ki burada, mübadele öncesinde olduğu gibi sonrasında da yarısı yalnızca değişmez sermayeyi yerine koyan ve yarısı yalnızca gelir oluşturan 4000'lik bir değer toplamıyla karşı karşıyayız. – Ama ikincisi, Kesim I'in değişmez sermayesi, kısmen I'in kapitalistleri arasındaki mübadeleyle, kısmen her bir işletmenin kendi içindeki ayni olarak yerine koyma yoluyla, ayni olarak yerine koyulur.

Tüm yıllık ürün değerinin sonunda tüketiciler tarafından ödenmek zorunda olduğu sözü, yalnızca, tüketiciler başlığının altına tümüyle farklı iki türün, bireysel tüketiciler ile üretici tüketicilerin sokulması durumunda doğru olurdu. Ne var ki, ürünün bir bölümünün *üretken biçimde* tüketilmek zorunda olması, onun *sermaye olarak işlev görmek* zorunda olmasından ve *gelir olarak tüketilemeyecek* olmasından başka hiçbir anlama gelmez.

Toplam ürünün değeri = 9000'i, 6000_c + 1500_v + 1500_m'ye böler ve $3000_{(v + m)}$'yi yalnızca gelir olma özelliğiyle ele alırsak, bu durumda, tam tersine, değişir sermayenin yok olduğu ve sermayenin, toplumsal olarak bakıldığında, yalnızca değişmez sermayeden oluştuğu görüntüsü çıkar

ortaya. Çünkü, başlangıçta 1500_{v} olarak görünmüş olan şey, kendisini toplumsal gelirin bir bölümüne, ücretlere, işçi sınıfının gelirine ayrıştırmıştır ve böylece bunun sermaye karakteri yok olmuştur. Bu sonuç Ramsay tarafından gerçekten çıkarılır. Ona göre, sermaye, toplumsal olarak bakıldığında, yalnızca sabit sermayeden oluşur; ama sabit sermayeden, değişmez sermayeyi, yani, ister emek araçları ister ham maddeler, yarı ürünler, yardımcı maddeler vb. gibi iş malzemeleri olsunlar üretim araçlarından oluşan değer kütlesini anlar. Ramsay, değişir sermayeye dolaşır sermaye der:

> "Circulating capital consists exclusively of subsistence and other necessaries advanced to the workmen, previous to the completion of the produce of their labour ... Fixed capital alone, not circulating, is properly speaking a source of national wealth ... Circulating capital is not an immediate agent in production, nor even essential to it at all, but merely a convenience rendered necessary by the deplorable poverty of the mass of the people ... Fixed capital alone constitutes an element of cost of production in a national point of view." ["Dolaşır sermaye, yalnızca, emeklerinin ürününü tamamlamalarından önce işçilere öndelenen geçim araçlarından ve diğer gerekli nesnelerden oluşur ... Dolaşır sermaye değil, yalnızca sabit sermaye, gerçek anlamıyla bir ulusal zenginlik kaynağıdır ... Dolaşır sermaye, üretimin dolaysız yürütücülerinden biri olmadığı gibi, onun için hiçbir şekilde vazgeçilmez değildir; sadece halk yığınının içler acısı yoksulluğunun gerekli kıldığı bir koşuldur ... Ulusal açıdan bakıldığında, yalnızca sabit sermaye, üretim maliyetinin bir ögesini oluşturur."] (Ramsay, l.c. s. 23-26 passim.)

Sabit sermayeden değişmez sermayeyi anlayan Ramsay, bunu aşağıdaki şekilde daha ayrıntılı olarak açıklar:

> "The length of time during which any portion of the product of that labour" (yani, labour bestowed on any commodity) "has existed as fixed capital, i.e. in a form in which, though assisting to raise the future commodity, *it does not maintain labourers*" ["Bu emeğin" (yani herhangi bir metaya harcanan emeğin) "ürününün herhangi bir parçasının, sabit sermaye olarak, yani, gelecekteki metanın yapımına katkıda bulunmasına karşın *işçilerin geçimini sağlamadığı* bir biçimde var olmuş bulunduğu süre"] (s. 59).

Burada bir kez daha, A. Smith'in değişmez ve değişir sermaye ayrımını sabit ve dolaşır sermaye ayrımı içinde boğarak yol açtığı belayla karşılaşıyoruz. Ramsay'in değişmez sermayesi emek araçlarından, dolaşır sermayesi geçim araçlarından oluşur; her ikisi de verili değerdeki metalardır; ne biri ne de diğeri artık değer üretebilir.

X. Sermaye ve Gelir: Değişir Sermaye ve Ücret[49]

Yıllık yeniden üretimin bütünü, bu yılın tüm ürünü, bu yılki yararlı emeğin ürünüdür. Ama bu toplam ürünün değeri, aynı toplam ürünün, bu yıl boyunca harcanan emek gücü olarak yıllık emeğin cisimleşmesine konu olan değer parçasından büyüktür. Bu yılın *değer-ürünü*, bu yıl boyunca meta biçiminde yeni yaratılan değer, *ürün değerinden*, tüm yıl boyunca üretilen metalar kütlesinin toplam değerinden küçüktür. Yıllık ürünün toplam değerinden, buna içinde bulunulan yılın emeği tarafından eklenmiş olan değeri çıkardığımızda elde ettiğimiz fark, gerçekten yeniden üretilmiş olan değer değil, yalnızca yeni bir varoluş biçiminde yeniden görünen değerdir; yıllık üründen önce var olan ve bu yılki toplumsal emek sürecine katılmış olan değişmez sermaye bileşenlerinin ömürlerine bağlı olarak daha uzak ya da daha yakın tarihli olabilecek, önceki yıl ya da daha önceki bir dizi yıl içinde dünyaya gelmiş olan bir üretim aracının değerinden kaynaklanabilecek olan değer tarafından yıllık değere aktarılan değerdir. Bu, her durumda, önceki yıllara ait üretim araçlarından bu yılın ürününe aktarılmış olan değerdir.

Şemamızı alırsak, buraya kadar ele alınmış olan ögelerin I ile II arasındaki ve II'nin içindeki mübadelelerinden sonra şunları elde ederiz:

I. $4000_c + 1000_v + 1000_m$ (son 2000, II_c tüketim araçlarında gerçekleşir) = 6000.

II. 2000_c ($I_{(v+m)}$ ile mübadele edilerek yeniden üretilir) + 500_v + 500_m = 3000.

Değerler toplamı = 9000.

Yıl içinde yeni üretilen değer yalnızca v'de ve m'de bulunur. Yani, bu yılın değer-ürününün toplamı, v + m toplamına eşittir; = 2000 $I_{(v+m)}$ + 1000 $II_{(v+m)}$ = 3000. Bu yılın ürün değerinin tüm diğer değer parçaları, yalnızca, geçmiş yıllara ait olan, yıllık üretimde tüketilen üretim araçlarının değerlerinden aktarılan değerlerdir. Bu yılın emeği, 3000'lik değer dışında hiçbir değer üretmemiştir; bu onun tüm yıllık değer-ürünüdür.

Ama, görmüş olduğumuz gibi, 2000 $I_{(v+m)}$, Sınıf II'nin 2000 II_c'sini üretim araçları doğal biçiminde yerine koyar. Dolayısıyla, yıllık emeğin Kategori I'de harcanan üçte ikisi, II'nin değişmez sermayesinin hem tüm değerini hem de doğal biçimini yeni baştan üretmiştir. Demek ki, toplumsal açıdan bakıldığında, yıl boyunca harcanan emeğin üçte ikisi, Kesim II'ye uygun düşen doğal biçimde gerçekleştirilen yeni değişmez sermaye değeri yaratmıştır. Dolayısıyla, toplumsal yıllık emeğin daha büyük olan bölümü, tüketim araçları üretiminde harcanan değişmez sermaye değerinin yerine koyulması için, yeni değişmez sermaye (üretim araçlarında var olan sermaye değeri) üretiminde harcan-

49 Buradan başlayarak VIII. Elyazması.

mıştır. Burada kapitalist toplumu yabanıllardan ayıran şey, Senior'ın[50] düşündüğü gibi, yabanılın, kendi emeğini belirli zamanlarda ona gelir, yani tüketim araçlarına ayrıştırılabilir (çevrilebilir) ürünler yaratmayacak şekilde harcama ayrıcalık ve sıra dışılığı değildir; söz konusu fark şunlardan oluşur:

a) Kapitalist toplum, kullanılabilir yıllık emeğinin çoğunu, ücretler ya da artık değer biçiminde gelire ayrıştırılabilir olmayan, yalnızca sermaye olarak işlev görebilecek olan üretim araçlarının (*ergo* [yani] değişmez sermayenin) üretiminde kullanır.

b) Yabanıl, yay, ok, taş başlı çekiç, balta, sepet vb. yaparken, bu şekilde harcadığı zamanı tüketim araçlarının üretimi için harcamadığını, yani üretim araçları gereksinimini karşılamaktan başka hiçbir şey yapmadığını çok iyi bilir. Ayrıca, yabanıl, zaman israfını hiçbir şekilde önemsemeyerek ve örneğin bazen, Tyler'ın anlattığı gibi, bütün bir ayı tek bir yay yapmak için kullanarak, ağır bir iktisadi günah işler.[51]

Politik iktisatçıların teorik güçlükten, yani gerçek bağlantıları anlamaktan kurtulmak için kullanmaya çalıştıkları ve güncelliğini koruyan düşünce, bir sermaye için sermaye olan şeyin diğeri için gelir ve biri için gelir olan şeyin diğeri için sermaye olduğu düşüncesi, kısmen doğrudur; bu düşünce, evrensel olduğu kabul edilir edilmez, tümüyle yanlış hâle gelir (dolayısıyla, yıllık yeniden üretim sırasında gerçekleşen toplam mübadele süreci hakkındaki tam bir yanlış anlamayı ve bu nedenle, aynı zamanda, kısmen doğru olan şeyin gerçek temeli hakkındaki bir yanlış anlamayı içerir).

Şimdi, bu düşüncenin kısmi doğruluğunun dayandığı gerçek ilişkileri özetleyeceğiz ve böylece bu ilişkiler hakkındaki yanlış kavrayış da ortaya çıkacak.

1. Değişir sermaye, kapitalistin elinde sermaye olarak ve ücretli emekçinin elinde gelir olarak işlev görür.

Değişir sermaye, kapitalistin elinde önce *para-sermaye* olarak var olur; kapitalist onunla emek gücü satın alırken *para-sermaye* olarak işlev görür. Kapitalistin elinde para biçiminde durduğu sürece, para biçiminde var olan verili bir değerden başka bir şey değildir, dolayısıyla değişir değil, değişmez bir büyüklüktür. Yalnızca, tam da emek gücüne çevrile-

---

50 "Bir vahşi, yay yaparken, bir çaba harcar, bir iş yapar, ama kaçınmada bulunmaz." (Senior, "Principes fondamentaux de l'Écon. Pol.", trad. Arrivabene, Paris 1836, s. 342, 343.) "Toplum, ne kadar ilerlerse, o kadar çok kaçınmayı gerektirir." (Ibid., s. 342.) Krş. "Das Kapital", Buch I, Kap. XXII, 3, s. 619 [MEW, Band 23, s. 623 ("Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 576-577) –*Almanca ed.*].

51 E. B. Tyler, "Forschungen über die Urgeschichte der Menscheit", übersetzt von H. Müller, Leipzig, tarihsiz, s. 240. [E. B. Tylor, *Researches into the Early History of Mankind, etc.*, London, 1865, s. 198-99. –*İngilizce ed.*]

bilir olmasından ötürü, potansiyel değişir sermayedir. Ancak kendi para biçiminden sıyrılmasından sonra, emek gücüne çevrilmesinden ve bu emek gücünün üretken sermaye bileşeni olarak kapitalist süreçte işlev görmesinden sonra, gerçek değişir sermaye olur.

Önce kapitalist için değişir sermayenin para biçimi olarak işlev görmüş olan *para*, şimdi işçinin elinde geçim araçlarına çevirdiği ücretinin para biçimi olarak, dolayısıyla emek gücünün durmadan yinelenen satışından gelen *gelir*in para biçimi olarak işlev görür.

Burada yalnızca, alıcının (burada kapitalistin) *parasının*, onun elinden satıcının (burada emek gücü satıcısının) eline, işçinin eline geçmesi basit olgusuyla karşı karşıyayız. Kapitalist için sermaye ve işçi için gelir olarak, iki kez işlev gören şey, değişir *sermaye* değil, önce kapitalistin elinde değişir sermayesinin para biçimi olarak, dolayısıyla gizil değişir sermaye olarak var olan ve kapitalist onu emek gücüne çevirir çevirmez, işçinin elinde sattığı emek gücünün eş değeri olarak hizmet eden aynı *para*dır. Buna karşılık aynı paranın satıcının elinde ve alıcının elinde farklı yararlı amaçlara hizmet etmesi, tüm meta alım satımlarında ortaya çıkan bir görüngüdür.

Özürcü iktisatçılar konuyu yanlış bir şekilde ortaya koyar ve bunu görmenin en iyi yolu, geçici olarak devamıyla ilgilenmeden, tek başına, P – E (= P – M) dolaşım işlemine, kapitalist alıcı açısından paranın emek gücüne çevrilmesi, satıcı açısından, işçi açısından E – P (= M – P), yani emek gücü metasının paraya çevrilmesi olan işleme bakmaktır. Şunu söylerler: aynı para burada iki sermayeyi gerçekleştirir; alıcı (kapitalist), para-sermayesini, üretken sermayesine dâhil ettiği canlı emek gücüne çevirir; diğer yandan, satıcı (işçi), kendi metasını (emek gücünü), gelir olarak harcadığı paraya çevirir ve bu sayede emek gücünü durmadan yeniden ve yeniden satabilir ve bu yolla koruyabilir; dolayısıyla, onun emek gücü, onun meta biçimindeki sermayesidir ve ona sürekli olarak kendi gelirini sağlar. Gerçekte, emek gücü, onun sermayesi değil, (kendisini sürekli yenileyen, çoğalan) servetidir. Yaşayabilmek için sürekli olarak satabileceği ve satmak zorunda olduğu biricik metadır ve bu meta ancak alıcının, kapitalistin elinde (değişir) sermaye olarak iş görür. Söz konusu iktisatçılara göre, bir adamın her zaman kendi emek gücünü, yani kendisini sürekli olarak yeniden ve yeniden satmak zorunda olması, onun bir kapitalist olduğunu kanıtlar, çünkü her zaman, satabileceği bir "meta" (kendisi) vardır. Üçüncü bir kişi tarafından bir kalemde meta olarak satılmasına karşın, köle de bu anlamda kapitalisttir; çünkü, bu metanın (emek kölesinin) doğası, yalnızca, alıcısının onu her gün yeni baştan çalıştırmasını değil, aynı zamanda, sayelerinde durma-

dan yeniden ve yeniden çalışabildiği geçim araçlarını ona vermesini de beraberinde getirir. – (Bu konuda Sismondi ile Say'nin Malthus'a mektuplarını karşılaştır).*

2. Demek ki 1000 I_v + 1000 I_m ile 2000 II_c'nin mübadelesinde birileri için değişmez sermaye (2000 II_c) olan şey, başkaları için değişir sermaye ve artık değer, dolayısıyla genel olarak gelir olur; ve birileri için değişir sermaye ve artık değer (2000 $I_{(v + m)}$), dolayısıyla genel olarak gelir olan şey, başkaları için değişmez sermaye olur.

Öncelikle, ilk olarak işçi açısından, I_v'nin II_c ile mübadelesini ele alalım.

I'in toplam işçisi emek gücünü I'in toplam kapitalistine 1000'e satmıştır; bu değeri, ücret biçiminde ödenen para olarak alır. Bu parayla, II'den aynı değer tutarında tüketim araçları satın alır. İşçi, örneğin yukarıda (s. 380**), 500 II_v'nin mübadelesinde olduğu gibi satın alımını kendi kapitalistinden yapıyor olsa bile, Kapitalist II, işçinin karşısına başka bir kişilikle değil, yalnızca bir meta satıcısı olarak çıkar. İşçinin metasının, emek gücünün geçtiği dolaşım biçimi, salt gereksinim gidermeye, tüketime yönelik basit meta dolaşımı biçimidir: M (emek gücü) – P – M (tüketim araçları, II'nin metaları). Bu dolaşım sürecinin sonucu, işçinin kendisini kapitalisti için emek gücü olarak korumuş olmasıdır ve kendisini yine emek gücü olarak korumayı sürdürmek için, E(M) – P – M sürecini durmadan yinelemek zorundadır. İşçinin ücreti, tüketim araçlarında gerçekleşir, gelir olarak harcanır ve işçi sınıfı bir bütün olarak alındığında, yine tekrar tekrar gelir olarak harcanır.

Aynı mübadeleye, I_v'nin II_c ile mübadelesine, şimdi de kapitalist açısından bakalım. II'nin tüm meta-ürünü, tüketim araçlarından, yani yıllık tüketime gidecek, dolayısıyla herhangi bir kişi için, incelemekte olduğumuz durumda I'in toplam işçisi için, gelir gerçekleştirmeye hizmet edecek olan şeylerden oluşur. Ama II'nin toplam kapitalisti için meta-ürününün bir bölümü (= 2000), şimdi, üretken sermayesinin değişmez sermaye değerinin metaya dönüştürülmüş biçimidir. Bu meta biçiminden çıkarılıp, yeniden, üretken sermayenin değişmez parçası olarak yeni baştan etkin olabileceği doğal biçime dönüştürülmek zorundadır. Kapitalist II'nin bu ana dek başardığı şey, meta (tüketim araçları) biçiminde yeniden üretilen değişmez sermaye değerinin yarısını (= 1000) I'in işçilerine satarak yeniden para biçimine dönüştürmüş olmasıdır. Dolayısıyla, değişmez sermaye değeri II_c'nin ilk yarısına dönüşmüş olan şey,

---

* Marx şu eseri kastediyor: J. B. Say, *Lettres à M. Malthus sur différents sujets d'économie politique, notamment sur les causes de la stagnation générale du commerce*, Paris, 1820. *–İngilizce ed.*

** MEW, Band 24, s. 404 [elinizdeki kitap, s. 387]. *–Almanca ed.*

değişir sermaye I_v de değil, emek gücü satın alımında I için para-sermaye olarak işlev görmüş olan, böylece emek gücü satıcısının eline geçen ve onun için sermayeyi değil para biçimindeki geliri temsil eden, yani tüketim araçlarının satın alma araçları olarak harcanan paradır. Diğer yandan, I'in işçilerinden II'nin kapitalistlerine akmış olan para = 1000, II'nin üretken sermayesinin değişmez ögesi olarak işlev göremez. Bu para, henüz yalnızca, onun meta-sermayesinin, değişmez sermayenin sabit ya da dolaşır bileşenlerine çevrilmesi gereken para biçimidir. Demek ki, II, kendi metalarının alıcıları olan I'in işçilerinden elde edilen parayla I'den 1000 tutarında üretim araçları satın alır. Böylece, II'nin değişmez sermaye değerinin yarısı, yeniden II'nin üretken sermayenin bir ögesi olarak işlev görebileceği doğal biçimde yenilenmiş olur. Burada dolaşım biçimi M – P – M'ydi: 1000 değerinde tüketim araçları – para = 1000 – 1000 değerinde üretim araçları.

Ne var ki M – P – M burada sermaye hareketidir. M, işçilere satıldığında, P'ye dönüşür, ve bu P üretim araçlarına çevrilir; bu, metadan, yeniden, söz konusu metayı oluşturan maddi ögelere dönüşümdür. Öte yandan, Kapitalist II, I karşısında nasıl yalnızca bir meta alıcısı olarak işlev görüyorsa, Kapitalist I, burada, II karşısında yalnızca bir meta satıcısı olarak işlev görür. I, başlangıçta, değişir sermaye olarak işlev görecek olan 1000 tutarında parayla 1000 değerinde emek gücü satın almıştır; böylece, para biçiminde elinden çıkarmış olduğu 1000_v karşılığında bir eş değer elde etmiştir; para, şimdi, onu II'den satın alacağı şeyler için harcayan işçiye aittir; I, bu şekilde II'nin kasasına akmış olan bu parayı, ancak, aynı değer tutarındaki metaları satma yoluyla yeniden kasadan çıkararak geri alabilir.

I'in, önce, değişir sermaye parçası olarak işlev görecek olan belirli bir para tutarı (= 1000) vardı; bu para, aynı değer tutarındaki emek gücüne çevrilmesi yoluyla, değişir sermaye olarak işlev görür. Ama işçi, I'e, üretim sürecinin sonucu olarak, 6000 değerindeki bir meta (üretim araçları) kütlesi sağlamıştır; bunun $^1/_6$'sı ya da 1000'i, değeri bakımından, para olarak öndelenmiş olan değişir sermaye parçasının bir eş değeridir. Önceki para biçiminde değişir sermaye olarak işlev görmeyen değişir sermaye değeri, şimdiki meta biçiminde de değişir sermaye olarak işlev görmez; bu işlevi, ancak, canlı emek gücüne çevrilmesinden sonra ve bu emek gücü üretim sürecinde işlev gördüğü sürece görebilir. Para olarak değişir sermaye değeri, yalnızca potansiyel değişir sermayeydi. Ama, emek gücüne doğrudan doğruya çevrilmesini mümkün kılan bir biçimde bulunuyordu. Aynı değişir sermaye değeri, meta olarak, henüz sadece potansiyel para-değerdir; yeniden başlangıçtaki para biçimini alması,

metanın satılması yoluyla, yani II'nin 1000 karşılığında I'den meta satın almasıyla olur. Buradaki dolaşım hareketi şudur: 1000_v (para) – 1000 değerinde emek gücü – meta olarak 1000 (değişir sermayenin eş değeri) – 1000_v (para); yani, P – M ... M – P (= P – E ... M – P). M ... M arasında yer alan üretim sürecinin kendisi, dolaşım alanına ait değildir; yıllık yeniden üretimin farklı ögelerinin karşılıklı mübadelesinin, üretken sermayenin tüm ögelerinin, yani hem değişmez ögesinin hem de değişir ögesi olan emek gücünün yeniden üretimini kapsamasına karşın, bu mübadelede görünmez. Bu mübadelenin tüm taşıyıcıları, yalnızca, alıcı ya da satıcı olarak veya hem alıcı hem de satıcı olarak görünür; işçiler bunun içinde yalnızca meta alıcıları olarak görünür; kapitalistler, dönüşümlü olarak alıcı ve satıcı olarak görünür; ve belirli sınırlar içinde, yalnızca meta alıcıları ya da yalnızca meta satıcıları olarak görünürler.

Sonuç: I'in, sermayesinin değişir değer parçasına yine para biçiminde sahip olmasıdır; değişir değer parçası, yalnızca bu biçimdeyken, doğrudan doğruya emek gücüne çevrilebilir; yani, I, değişir sermaye parçasına, yeniden, gerçekten de kendi üretken sermayesinin değişir ögesi olarak öndelenebileceği biricik biçimi içinde sahip olur. Öte yandan, yeniden meta alıcısı olarak ortaya çıkabilmek için, işçi şimdi önce yine meta satıcısı, kendi emek gücünün satıcısı olarak ortaya çıkmak zorundadır.

Kategori II'nin değişir sermayesi ($500\ II_v$) söz konusu olduğunda, aynı üretim sınıfının kapitalistleri ile işçileri arasındaki dolaşım süreci, onun II'nin toplam kapitalisti ile II'nin toplam işçisi arasında gerçekleştiğini kabul etmemiz ölçüsünde, dolaysız biçimi içinde görünür.

II'nin toplam kapitalisti, aynı değer tutarında emek gücü satın almak için 500_v öndeler; burada toplam kapitalist alıcı, toplam işçi satıcıdır. Bunun ardından, işçi, emek gücü karşılığında eline geçen parayla, kendisi tarafından üretilmiş olan metaların bir bölümünün alıcısı olarak ortaya çıkar. Dolayısıyla, burada kapitalist satıcıdır. İşçi, kendi emek gücünün satın alınması sırasında harcanmış olan parayı, kapitalist için, üretilmiş olan meta-sermaye II'nin bir bölümüyle, yani meta olarak 500_v'yle yerine koymuştur; kapitalist, şimdi, emek gücüne çevrilmesinden önce para biçiminde sahip olduğu aynı v'ye para biçimi içinde sahiptir; diğer yandan, işçi, emek gücünün değerini para olarak gerçekleştirmiştir ve şimdi, bu parayı, kendisi tarafından üretilmiş olan tüketim araçlarının bir bölümünü satın alırken onu kendi tüketiminin bedelini ödemek için gelir olarak harcayarak yeniden gerçekleştirir. Bu, işçinin para biçimindeki gelirinin, kapitalistin, işçi tarafından meta biçiminde yeniden üretilmiş olan 500_v'lik meta bileşeniyle mübadelesidir. Böylece bu para, değişir sermayesinin para biçimi olarak, Kapitalist II'ye geri döner. Burada, para

biçimindeki eş değerli gelir değeri, meta biçimindeki değişir sermaye değerini yerine koyar.

Kapitalistin zenginleşmesinin yolu, emek gücünü satın alırken işçiye ödediği parayı, işçiye eş değerli bir meta kütlesini satarak ondan geri almasından geçmez. İşçiye önce emek gücünü satın alırken 500 ödeyip, bunun dışında, işçiye ürettirmiş olduğu 500 değerindeki meta kütlesini de ona parasız olarak verseydi, gerçekte, işçiye iki kez ödeme yapmış olurdu. Tersine, işçi, kapitalist için, emek gücünün 500'lük fiyatı karşılığında 500'lük meta biçimindeki bir eş değerden başka hiçbir şey üretmemiş olsaydı, kapitalist, bu işlemin ardından, öncekiyle aynı noktada bulunurdu. Ama işçi, 3000'lik bir ürünü yeniden üretmiştir; ürünün değişmez değer parçasını, yani bunun için kullanılmış olan üretim araçlarının (= 2000) değerini, bunları yeni ürüne dönüştürerek korumuştur; ayrıca, bu verili değere, $1000_{(v+m)}$'lik bir değer eklemiştir. (Kapitalistin, 500'ün para olarak geri akışıyla artık değer kazanarak zenginleşeceği düşüncesi, bu bölümün XIII. kesiminde daha ayrıntılı olarak görüleceği gibi, Destutt de Tracy tarafından geliştirilmiştir.)

500 değerindeki tüketim araçlarının II'nin işçisi tarafından satın alınmasıyla, kısa bir süre önce meta biçiminde sahip olduğu 500 II_v'lik değer, II'nin kapitalistine para olarak, başlangıçta öndelemiş olduğu biçimde yeniden geri döner. Bu işlemin dolaysız sonucu, tüm diğer meta satışlarında olduğu gibi, verili bir değerin meta biçiminden para biçimine çevrilmesidir. Paranın bu yolla kendi başlangıç noktasına geri akması da özgül bir yan barındırmaz. Kapitalist II, para olarak 500'le Kapitalist I'den meta satın almış ve ardından kendisi de Kapitalist I'e 500 tutarında meta satmış olsaydı, kendisine yine aynı şekilde para olarak 500 geri akmış olurdu. 500 tutarındaki para, yalnızca 1000'lik bir meta kütlesinin dolaşımına hizmet etmiş ve daha önce tarif edilmiş olan genel yasa uyarınca, söz konusu parayı bu meta kütlesinin mübadelesi için dolaşıma sokmuş olan kişiye geri akmış olurdu.

Ne var ki, Kapitalist II'ye geri akmış olan 500 tutarındaki para, aynı zamanda, para biçimindeki yenilenmiş potansiyel değişir sermayedir. Neden böyledir? Para, dolayısıyla aynı zamanda para-sermaye, ancak emek gücüne çevrilebilir olduğu için ve çevrilebilir olduğu ölçüde potansiyel değişir sermayedir. Para olarak 500 sterlinin Kapitalist II'ye geri dönüşüne, Emek Gücü II'nin piyasaya geri dönüşü eşlik eder. Her ikisinin karşıt uçlara geri dönüşü (dolayısıyla, aynı zamanda, 500 tutarındaki paranın yalnızca para olarak değil, aynı zamanda para biçimindeki değişir sermaye olarak yeniden görünmesi), bir ve aynı sürece bağlıdır. Para = 500, Kapitalist II, İşçi II'ye 500 tutarında tüketim araçları satmış oldu-

ğundan, dolayısıyla, işçi, ücretini, ailesinin yanı sıra kendisini ve böylece kendi emek gücünü korumak için harcadığından, Kapitalist II'ye geri akar. İşçi, yaşamını sürdürmek ve meta alıcısı olarak yine ortaya çıkabilmek için, emek gücünü yeni baştan satmak zorundadır. Demek ki, 500'ün Kapitalist II'ye para olarak geri dönmesi, aynı zamanda, emek gücünün 500 tutarındaki parayla satın alınabilir meta olarak geri dönmesi ya da kalması ve böylece, para olarak 500'ün potansiyel değişir sermaye olarak geri dönmesi demektir.

Lüks mallar üreten Kategori IIb söz konusu olduğunda, I_v için geçerli olanlar buradaki v, yani $(IIb)_v$ için de geçerlidir. IIb'nin kapitalistlerinin değişir sermayesini para biçimi içinde yenileyen para, bunlara, IIa'nın kapitalistleri eliyle, dolambaçlı bir yoldan akar. Ama yine de, işçilerin geçim araçlarını doğrudan doğruya emek güçlerini sattıkları kapitalist üreticilerden satın almalarıyla, paranın dolambaçlı bir yoldan bu kapitalistlere geri akmasına aracılık eden başka bir kategorinin kapitalistlerinden satın almaları arasında bir fark vardır. İşçi sınıfı kıt kanaat geçindiğinden, satın alma olanağı buldukça, satın alır. Kapitalistlerin durumu, 1000 II_c ile 1000 I_v'nin mübadelesi örneğinde olduğu gibi, farklıdır. Kapitalist kıt kanaat geçinmez. Onun itici güdüsü, sermayesini mümkün olduğunca çok değerlendirmektir. Bu nedenle, Kapitalist II'ye, değişmez sermayesini hemen yenilemek yerine, onu kısmen en azından para biçiminde daha uzun bir süreliğine elinde tutmanın daha avantajlı görünmesine yol açan herhangi bir türden koşulların ortaya çıkması durumunda, 1000 II_c'nin (para biçiminde) I'e geri akışı gecikir; dolayısıyla 1000$_v$'nin para biçiminde yeniden elde edilmesi de gecikir ve Kapitalist I, faaliyet ölçeğini korumayı, yalnızca, elinde yedek para varsa başarabilir; daha genel olarak bakıldığında da, değişir sermaye değerinin para biçiminde geri dönüşünün daha hızlı ya da* daha yavaş olmasından bağımsız olarak, kesintisiz şekilde çalışmayı sürdürebilmek için, para biçiminde yedek sermayeye gereksinim duyulur.

Güncel yıllık yeniden üretiminin farklı ögelerinin mübadelesi incelenecekse, bir önceki yıllık emeğin, sona ermiş olan yılın emeğinin sonucunun da incelenmesi gerekir. Bu yılki üründe sonuçlanmış olan üretim süreci geride kalmış, olup bitmiş, ürününde son bulmuştur; dolayısıyla, bu söylenen, üretim sürecini önceleyen ya da ona paralel giden dolaşım süreci, potansiyel değişir sermayenin gerçek değişir sermayeye çevrilmesi, yani emek gücü alım satımı için daha da geçerlidir. İşçi piyasası, artık burada ele aldığımız meta piyasasının bir bölümünü oluştur-

* 1. ve 2. baskılarda: "ve"; Engels'in basım için hazırladığı elyazmasına göre değiştirilmiştir. –*Almanca ed.*

mamaktadır. İşçi, burada, emek gücünü satmış olmanın ötesinde, artık değer dışında kendi emek gücünün fiyatının bir eş değerini meta olarak sağlamıştır; diğer yandan, ücreti cebindedir ve mübadele sırasında yalnızca meta (tüketim araçları) alıcısı olarak işlev görür. Ama öte yandan, yıllık ürün, yeniden üretim ögelerinin hepsini içermek, üretken sermaye ögelerinin hepsini, her şeyden önce de en önemlisini, değişir sermayeyi yeniden oluşturmak zorundadır. Ve gerçekten de, değişir sermaye ile ilişkili olarak, mübadelenin sonucunun şu olduğunu görmüştük: işçi, meta alıcısı olarak, ücretini harcayarak ve satın aldığı metaları tüketerek, satabileceği biricik meta olan emek gücünü yeniden üretir: söz konusu emek gücünün satın alınması sırasında kapitalist tarafından öndelenen para nasıl kapitaliste geri dönerse, bu paraya çevrilebilir meta olarak emek gücü de işçi piyasasına geri döner; burada özel olarak 1000 I_v'nin sonucu olarak şunu elde ederiz: Kapitalist I tarafında para olarak 1000_v – onun karşısında: İşçi I'in tarafında 1000 değerindeki emek gücü; böylece, I'in tüm yeniden üretim süreci yeniden başlayabilir. Mübadele sürecinin bir sonucu budur.

Öte yandan, I'in işçilerinin ücretlerinin harcanması, II'yi 1000_c miktarındaki tüketim araçlarından kurtarmış, böylece bunları meta biçiminden para biçimine dönüştürmüştür; II, I'den meta = 1000_v satın alarak bunları söz konusu para biçiminden yeniden kendi değişmez sermayesinin doğal biçimine dönüştürmüştür; böylece, değişir sermaye değeri I'e para biçiminde yeniden geri akmıştır.

I'in değişir sermayesi, yıllık ürünün mübadelesi sırasında, ya hiç görünmeyen ya da belli belirsiz görünen üç dönüşüme uğrar.

1. Aynı değer tutarındaki emek gücüne çevrilen birinci biçim, yani para olarak 1000 I_v. Bu çevrilmenin kendisi I ile II arasındaki meta mübadelesinde görünmez, ama sonucu şurada görünür: tıpkı İşçi Sınıfı II'nin para olarak 500'le, meta biçimindeki 500 II_v'nin satıcısının karşısına çıkması örneğinde olduğu gibi, İşçi Sınıfı I de, para olarak 1000'le, II'nin meta satıcısının karşısına çıkar.

2. Değişir sermayenin gerçekten değişmesini, değişir sermaye olarak işlev görmesini; değer yaratıcı gücün, karşılığında mübadele edilmiş olduğu verili değerin yerinde görünmesini sağlayan biricik biçim olan ikinci biçim, tümüyle, arkamızda kalmış olan üretim sürecine aittir.

3. Değişir sermayenin, kendisini, üretim sürecinin sonucunda, yani I örneğinde $1000_v + 1000_m = 2000\ I_{(v+m)}$'ye eşit olan yıllık değer-üründe, değişir sermaye olarak göstermesini sağlayan üçüncü biçim. Başlangıçtaki değeri olan para olarak 1000'in yerini, bunun iki katı büyüklüğündeki 2000'lik meta almıştır. Bu nedenle, meta biçimindeki 1000'lik

değişir sermaye değeri de, üretken sermayenin ögesi olarak değişir sermayenin yarattığı değer-ürünün yalnızca yarısını oluşturur. Meta biçimindeki 1000_v, başlangıçta I tarafından öndelenmiş olan, tanımı gereği toplam sermayenin değişir bölümü olan para biçimindeki 1000_v'nin tam eş değeridir; ama, bu 1000_v, meta biçimindeyken, yalnızca potansiyel paradır (ancak satılmasıyla gerçekten para olur), yani doğrudan doğruya değişir para-sermaye olmaktan daha da uzaktır. Sonunda, meta biçimindeki 1000 I_v'nin II_c'ye satılmasıyla ve emek gücünün çok kısa bir süre sonra satılabilir meta olarak, para olarak 1000_v'nin çevrilebileceği malzeme olarak yeniden görünmesiyle, değişir para-sermaye olur.

Bütün bu dönüşümler sırasında, Kapitalist I, değişir sermayeyi sürekli olarak elinde tutar; 1. başlangıçta para-sermaye olarak; 2. sonra üretken sermayesinin ögesi olarak; 3. daha sonra meta-sermayesinin değer bileşeni olarak, yani meta değeri şeklinde; 4. sonunda yine para, kendisine çevrilebildiği emek gücüyle yeniden karşı karşıya gelen para olarak. Emek süreci sırasında, değişir sermaye, kapitalistin elinde, verili büyüklükteki bir değer olarak değil, etkin, değer yaratan emek gücü olarak bulunur; ama işçiye, ancak, emek gücü daha kısa ya da daha uzun olabilecek olan belirli bir süre boyunca işlev gördükten sonra ödeme yaptığından, emek gücü tarafından yaratılan ve onun değerini yerine koyan değer, artı, artık değer, ödeme yapmasından önce kapitalistin eline geçmiş olur.

Değişir sermaye her zaman şu ya da bu biçimde kapitalistin elinde kaldığından, onun herhangi bir kişi için gelire çevrildiği, hiçbir şekilde ileri sürülemez. Tersine, meta olarak 1000 I_c, değişmez sermayesinin yarısını ayni olarak yerine koyduğu II'ye satılmasıyla paraya çevrilir.

Gelire ayrışan şey, I'in değişir sermayesi olan para biçimindeki 1000_v değildir; herhangi bir meta alıcısının† parası, meta alıcısı bunu bir satıcının metalarına çevirir çevirmez nasıl ona ait herhangi bir şeyi temsil etmekten uzaklaşırsa, bu para da, emek gücüne çevrilir çevrilmez, I'in değişir sermayesinin para biçimi olarak işlev görmekten uzaklaşmıştır. Tıpkı işçi tarafından yaratılan değer-ürünün (2000 $I_{(v+m)}$) mübadelesinin yalnızca kapitaliste ait olan bir metanın işçiyi hiç ilgilendirmeyen bir mübadelesi olması örneğindeki gibi, ücret olarak elde edilen paranın işçi sınıfının elindeki uğradığı mübadeleler de, değişir sermayenin mübadeleleri değil, işçi sınıfının emek gücünün paraya dönüştürülmüş olan değerinin mübadeleleridir. Ama kapitalist ve özellikle de onun teorik sözcüsü olan politik iktisatçı, işçiye ödenmiş olan paranın hâlâ kendi parası, kapitalistin parası olduğu düşüncesinden ancak büyük zorluk-

† Almanca baskıda "satıcısının", İngilizce baskıda "alıcısının". –*Türkçe ed.*

larla kurtulabilir. Kapitalist, bir altın üreticisi olduğunda, değişir değer parçası (yani, kapitalist için işçinin satın alma fiyatını yerine koyan meta biçimindeki eş değer) doğrudan doğruya para biçimi içinde görünür ve dolayısıyla bir geri akışın dolayımı olmadan yeni baştan değişir para-sermaye olarak işlev görebilir. Ama II'deki işçi söz konusu olduğunda (lüks malların üretiminde çalışan işçi bir yana bırakıldığında), 500_v, işçinin tüketeceği metalarda var olur ve işçi, toplam işçi olarak ele alındığında, bu metaları yine doğrudan doğruya, emek gücünü satmış olduğu toplam kapitalistten satın alır. Sermaye II'nin değişir değer parçası, doğal biçimi uyarınca, büyük bölümü işçi sınıfının tüketimine gidecek olan tüketim araçlarından oluşur. Ama işçi tarafından bu biçimde harcanan şey, değişir sermaye değil, işçinin ücreti, tam da tüketim araçlarında gerçekleşmesiyle değişir sermaye 500 II_v'yi kapitalist için yeniden para biçiminde yerli yerine koyan parasıdır. Değişmez sermaye 2000 II_c gibi, değişir sermaye II_v de tüketim araçları şeklinde yeniden üretilir; ikisi de gelire ayrışmaz. Her iki durumda da, gelire ayrışan, ücrettir.

Bununla birlikte, ücretin gelir olarak harcanması yoluyla bir durumda 1000 II_c'nin, aynı şekilde bu dolambaçlı yolla 1000 I_v'nin ve 500 II_v'nin, yani hem değişmez hem de değişir sermayenin yeniden para-sermaye olarak yerli yerine koyulması, yıllık ürünün mübadelesinde önemli bir olgudur (bu, değişir sermaye söz konusu olduğunda, kısmen doğrudan, kısmen dolaylı geri akışla gerçekleşir).

XI. Sabit Sermayenin Yerine Koyulması

Yıllık yeniden üretimin mübadelelerinin sunulmasındaki büyük bir güçlük, şimdi tarif edilecek olanıdır. Konunun kendisini gösterdiği en basit biçimi alırsak:

(I.) $4000_c + 1000_v + 1000_m +$

(II.) $2000_c + 500_v + 500_m = 9000,$

bu da sonunda şuna ayrışır:

$4000\ I_c + 2000\ II_c + 1000\ I_v + 500\ II_v + 1000\ I_m + 500\ II_m = 6000_c + 1500_v + 1500_m = 9000$. Değişmez sermayenin bir değer parçası, özellikle (üretim araçlarının ayrı bir kesimi olarak) gerçek emek araçlarından oluşması ölçüsünde, emek araçlarından emek ürününe (metaya) aktarılmıştır; bu emek araçları, üretken sermayenin ögeleri olarak ve dahası kendi eski doğal biçimlerinde işlev görmeyi sürdürür; emek araçlarından emek ürününe aktarılan, bunlardaki aşınma ve yıpranma, belirli bir dönem boyunca devam eden işlevleri sırasında yavaş yavaş uğradıkları ve kendileri aracılığıyla üretilen metaların bir değer ögesi olarak yeniden görünen değer yitimidir. Dolayısıyla, burada, yıllık yeniden üretimle il-

gili olarak, başından itibaren, sabit sermayenin yalnızca bir yıldan uzun ömürlü bileşenleri dikkate alınacaktır. Yıl içinde tümüyle tükenirlerse, yıllık yeniden üretimle bir bütün olarak yerlerine koyulur ve yenilenirler ve dolayısıyla burada ele alınacak olan konuyla başından itibaren hiçbir ilgileri olmaz. Makineler ve diğer daha dayanıklı sabit sermaye biçimleri söz konusu olduğunda, tüm binanın ya da makine gövdesinin uzun ömürlü olmasına karşın, bunların belirli bölümlerinin yıl içinde bir bütün olarak yerlerine koyulması gerekebilir ve sık sık da gerekir. Bu bölümler, sabit sermayenin yıl içinde yerlerine koyulmaları gereken ögeleriyle aynı kategoride yer alır.

Metaların bu değer ögesi, hiçbir şekilde onarım maliyetleriyle karıştırılmamalıdır. Meta satılırsa, bu değer ögesi, diğerleri gibi gümüşe, paraya dönüşmüş olur; ama paraya dönüşmesinden sonra diğer değer ögelerinden farkı ortaya çıkar. Metaların yeniden üretiminin başlayabilmesi (genel olarak, metaların üretim sürecinin sürekli bir üretim süreci olabilmesi) için, metaların üretiminde tüketilen ham ve yardımcı maddelerin ayni olarak yerlerine koyulması gerekir; aynı şekilde, bunlar için harcanan emek gücünün yerine de taze emek gücünün koyulması gerekir. Demek ki, metalardan elde edilen paranın sürekli olarak yine üretken sermayenin bu ögelerine, para biçiminden meta biçimine çevrilmesi gerekir. Örneğin ham ve yardımcı maddelerin belirli aralarla (üretim stokları oluşturacakları şekilde) büyük kütleler hâlinde satın alınması, dolayısıyla belli bir süre boyunca bu üretim araçlarının yeniden satın alınmayı gerektirmemesi, dolayısıyla da (dayandıkları süre boyunca) meta satışlarından gelen paranın (bu amaca hizmet ettiği ölçüde) birikebilmesi ve bundan ötürü değişmez sermayenin bu bölümünün geçici bir süre için etkin işlevi askıya alınmış para-sermaye olarak görünmesi, konunun özünde hiçbir değişikliğe yol açmaz. O, bir gelir-sermaye değildir; para biçiminde askıya alınmış olan üretken sermayedir. Üretim araçlarının yenilenmesinin biçimi (dolaşımla ilişkili olarak) farklılaşabilecek olsa bile, bu yenilenme sürekli olarak gerçekleşmek zorundadır. Yeni satın alma, yani üretim araçlarının yenilenmesini, yerlerine koyulmasını sağlayan dolaşım işlemi, görece uzun aralarla gerçekleşebilir; bu durumda, tek seferde büyük bir para yatırımı gerçekleşir ve bu yatırım, buna uygun düşen üretim stokuyla dengelenir; satın alımlar kısa aralıklarla art arda yapılırsa, birbirini izleyen para harcamaları küçülür ve çabuklaşır, böyle olunca üretim stokları küçülür. Ama bu, konunun kendisinde hiçbir değişikliğe yol açmaz. Emek gücü için de aynısı geçerlidir. Üretimin yılın başından sonuna sürekli aynı ölçekte yürütüldüğü bir yerde, tüketilen emek gücünün yerine sürekli yenisi koyulur; işin mevsimlik bir iş olması ya da tarımda olduğu gibi farklı dönemlerde

farklı niceliklerde emeğin kullanılması durumunda, satın alınan emek gücü kütlesi de buna uygun olarak bazen daha büyük bazen daha küçük olur. Buna karşılık, meta satışıyla elde edilen paranın, sabit sermayenin aşınma ve yıpranmasına eşit olan meta değeri parçasını altına [paraya] çeviren kısmı, değer kaybını yerine koyduğu üretken sermaye bileşenine yeniden dönüştürülmez. Üretken sermayenin yanı başında çökelir ve kendi para biçiminde bekler. Değişmez sermayenin sabit ögesinin üretim sürecinde kendi eski doğal biçiminde işlev görmeyi sürdürdüğü daha çok ya da daha az sayıda yıldan oluşan yeniden üretim dönemi geçene dek, bu para çökelmesi yinelenir. Binalardan, makinelerden vb. oluşan sabit öge ömrünü doldurur doldurmaz, üretim sürecinde daha fazla işlev göremeyecek duruma gelir gelmez, değeri, para biçiminde eksiksiz olarak yerine koyulmuş olarak yanında bulunur; bu para, para çökeltilerinin, sabit sermayeden üretimlerine katıldığı metalara yavaş yavaş aktarılmış ve metaların satışıyla para biçimini almış olan değerlerin toplamıdır. Söz konusu para o zaman sabit sermayeyi (ya da, farklı ögeleri farklı ömürlere sahip olduğundan, bunun ögelerini) ayni olarak yerine koyma ve böylece üretken sermayenin bu bileşenini gerçekten yenileme görevini üstlenir. Dolayısıyla, bu para değişmez sermaye değerinin bir bölümünün, sabit bölümünün para biçimidir. Demek ki, bu gömü oluşumunun kendisi, kapitalist yeniden üretim sürecinin bir ögesidir; sabit sermayenin ömrünü tüketmesine, bunun sonucu olarak değerinin tümünü üretilmiş olan metalara aktarmış olmasına ve artık ayni olarak yerine koyulmasını gerektiren duruma gelmesine dek, sabit sermayenin ya da bunun bireysel ögelerinin değerinin yeniden üretilmesi ve para biçiminde depolanmasıdır. Ama bu para, ömürlerini tüketmiş olanları yerlerine koymak için yeniden sabit sermayenin yeni ögelerine dönüştürülür dönüştürülmez, gömü biçimini yitirir ve dolayısıyla sermayenin dolaşım aracılığıyla gerçekleşen yeniden üretim sürecine etkin şekilde yeniden girer.

Basit meta dolaşımı nasıl salt ürün takasıyla özdeş değilse, yıllık meta-ürünün mübadelesi de farklı bileşenlerinin salt, aracısız, karşılıklı takasına ayrışamaz. Para, bu mübadelede, kendisini özellikle sabit sermaye değerinin yeniden üretilme tarzında da gösteren özgül bir rol oynar. (Üretimin ortaklaşa yürütülmesi ve meta üretimi biçimine sahip olmaması durumunda konunun ne kadar farklı bir şekilde görüneceği daha sonra incelenecek.)

Şimdi temel şemamıza dönelim; Sınıf II için elimizde şu vardı: $2000_c + 500_v + 500_m$. Yıl boyunca üretilen tüketim araçlarının hepsi burada 3000'lik değere eşittir; ve meta toplamını oluşturan farklı ögelerden her biri, değeri bakımından $^2/_{3c} + {}^1/_{6v} + {}^1/_{6m}$'ye, ya da yüzde olarak $66^2/_{3c} + 16^2/_{3v} + 16\,^2/_{3m}$'ye ayrılır. Sınıf II'nin farklı meta türleri farklı oran-

larda değişmez sermaye içerebilir; kendilerindeki değişmez sermayenin sabit parçası da benzer şekilde farklı olabilir; sabit sermaye parçalarının ömürleri de öyle; dolayısıyla yıllık aşınma ve yıpranma ya da bunların üretimlerine katıldıkları metalara *pro rata* [orantılı olarak] aktardıkları değer parçaları da farklı olabilir. Ama bunun burada önemi yoktur. Toplumsal yeniden üretim süreci bakımından söz konusu olan tek şey, Sınıf II ile Sınıf I arasındaki mübadeledir. II ve I, burada birbirlerinin karşısına yalnızca toplumsal kütle ilişkileri içinde çıkar; bu nedenle, (şu anda incelenmekte olan sorunda tek belirleyici olan) II'nin meta-ürününün c değer parçasının oransal büyüklüğü, II'nin altında toplanmış olan üretim dallarının hepsi birlikte alındığında elde edilen ortalama orandır.

Dolayısıyla, toplam değerleri $2000_c + 500_v + 500_m$'nin altında gösterilen meta türlerinin her biri (ve bunlar büyük ölçüde benzer meta türleridir), değerleri bakımından aynı şekilde $\%66\,^2/_{3c} + \%16\,^2/_{3v} + \%16\,^2/_{3m}$'ye eşittir. Bu söylenen, ister c'nin, ister v'nin, isterse m'nin altında toplanmış olsunlar, bu metaların her bir 100'ü için geçerlidir.

2000_c'in içlerinde cisimleştiği metalar değer bakımından yine şöyle ayrılabilir:

1. $1333\,^1/_{3c} + 333\,^1/_{3v} + 333\,^1/_{3m} = 2000_c$,

aynı şekilde 500_v,

2. $333\,^1/_{3c} + 83\,^1/_{3v} + 83\,^1/_{3m} = 500_v$'ye,

son olarak 500_m,

3. $333\,^1/_{3c} + 83\,^1/_{3v} + 83\,^1/_{3m} = 500_m$'ye ayrılabilir.

1, 2 ve 3'teki c'leri toplarsak şunu elde ederiz: $1333\,^1/_{3c} + 333\,^1/_{3c} + 333\,^1/_{3c} = 2000_c$. Aynı şekilde: $333\,^1/_{3v} + 83\,^1/_{3v} + 83\,^1/_{3v} = 500_v$; m'ler için de aynısı elde edilir; toplamların toplamı, yukarıdaki gibi, 3000'lik toplam değeri verir.

Dolayısıyla, 2000_c, II'nin 3000 değerindeki meta kütlesinin içerdiği değişmez sermaye değerinin tümünü içerir ve 500_v'de de, 500_m'de de, bunun bir gramı bile bulunmaz. v ya da m açısından bakıldığında da aynısı geçerlidir.

Bir başka deyişle: II'nin meta kütlesinin, değişmez sermaye değerini temsil eden ve bundan ötürü ister bunun doğal biçiminde, ister para biçiminde olsun, buna yeniden çevrilebilir olan parçasının tümü, 2000_c'de var olur. Demek ki II'nin metalarının değişmeyen değerinin mübadelesiyle ilgili her şey, $2000\ II_c$'nin hareketiyle sınırlıdır; ve bu mübadele yalnızca I $(1000_v + 1000_m)$ ile gerçekleşebilir.

Aynı şekilde, Sınıf I için de, değişmez sermaye değerinin mübadelesiyle ilgili her şey, $4000\ I_c$'nin incelenmesiyle sınırlı tutulabilir.

1. Aşınma ve Yıpranma Değer Parçasının Para Biçiminde Yerine Koyulması

Şimdi ilk olarak:

I. $4000_c + 1000_v + 1000_m$

II. ..... $2000_c + 500_v + 500_m$'yi alırsak,

2000 II_c metalarının aynı değerdeki I ($1000_v + 1000_m$) metalarıyla mübadelesi, 2000 II_c'nin, tümüyle, ayni olarak yeniden II'nin değişmez sermayesinin I tarafından üretilen doğal bileşenlerine çevrildiğini varsayardı; ne var ki, II'nin değişmez sermayesini barındıran 2000'lik meta değeri, sabit sermayedeki değer kaybı için, hemen ayni olarak yerine koyulamayacak, ama sabit sermayenin kendi doğal biçiminde yenilenme süresi dolana dek, bir toplam tutar olarak yavaş yavaş biriken bir paraya dönüştürülmesi gereken bir ögeyi içerir. Her yıl, şu ya da bu bireysel işte ya da aynı zamanda şu ya da bu sanayi dalında yerine koyulması gereken sabit sermaye için ölüm yılıdır; aynı bireysel sermayede bunun sabit sermayesinin şu ya da bu parçası (bu parçalar farklı ömürlere sahip olduğundan) yerine koyulmayı gerektirir. Yıllık yeniden üretimi incelerken, bu incelemeyi basit ölçekte, yani her tür birikimden soyutlayarak yapsak bile, *ab ovo* [en baştan] başlamayız; ele aldığımız yıl, akıp gitmekte olanlardan biridir; kapitalist üretimin ilk doğum yılı değildir. Dolayısıyla Sınıf II'nin çok farklı üretim dallarına yatırılmış olan sermayeler farklı yaşlarda olur; ve bu üretim dallarında işlev gören kişilerden nasıl her yıl ölenler olursa, her yıl, o yıl yaşamlarının sonuna gelmiş olan ve biriktirilmiş olan nakit fonlarıyla ayni olarak yenilenmeleri gereken sabit sermaye kütleleri de olur. Bu bakımdan, 2000 II_c'nin 2000 $I_{(v+m)}$ ile mübadelesi, 2000 II_c'nin (tüketim araçları olarak) kendi meta biçiminden çıkarılıp, yalnızca ham ve yardımcı maddelerden değil, aynı zamanda sabit sermayenin doğal ögelerinden, makinelerden, aletlerden, binalardan vb. oluşan doğal ögelerine çevrilmesini kapsar. Dolayısıyla, 2000 II_c değeri içinde yer alan ve *para* olarak yerine koyulması gereken aşınma ve yıpranma, işlev görmekte olan sabit sermayenin miktarına kesinlikle denk düşmez, çünkü her yıl bu sabit sermayenin bir parçasının *ayni* olarak yerine koyulması gerekir. Ama, bu aşınma ve yıpranma, söz konusu yerine koyma için gerekli olan paranın, daha önceki yıllarda Sınıf II'nin kapitalistlerinin elinde birikmiş olmasını şart koşar. Ama tam da bu koşul, daha önceki yıllar için olduğu kadar içinde bulunulan yıl için de geçerlidir.

I ($1000_v + 1000_m$) ile 2000 II_c arasındaki mübadele hakkında ilk olarak belirtilmesi gereken, $I_{(v + m)}$ değerler tutarının hiçbir değişmez değer ögesi ve dolayısıyla aşınma ve yıpranmayı yerine koyacak hiçbir değer ögesi, yani değişmez sermayenin sabit bileşeninden v + m'nin cisimleştiği metalara aktarılmış olan hiçbir değer içermediğidir. Buna karşılık bu öge II_c'de bulunur ve tam da, varlığını sabit sermayeye borçlu olan ve kendisini para biçiminden hemen doğal biçimine dönüştürmek yerine ilk olarak para biçiminde beklemesi gereken bu değer ögesinin bir parçasıdır. Bundan ötürü, I ($1000_v + 1000_m$)'nin 2000 II_c ile mübadelesiyle ilgili olarak hemen şu güçlük çıkar karşımıza: $2000_{(v + m)}$'nin doğal biçimleri olan Üretim Araçları I, 2000'lik değer tutarlarının tümüyle, aynı değerdeki Tüketim Araçları II'ye çevrilecektir; buna karşılık, tüketim araçları 2000 II_c, değerlerinin tümü tutarındaki I ($1000_v + 1000_m$) üretim araçlarına çevrilemez; çünkü değerlerinin (sabit sermayedeki yerine koyulacak olan aşınma ve yıpranmaya ya da değer yitimine eşit) bir özdeş parçası, önce, tek başına ele alınan içinde bulunulan yılın yeniden üretim dönemi içinde yeniden dolaşım aracı olarak işlev görmeyecek olan para şeklinde çökelmek zorundadır. Ama 2000 II_c meta değerinde saklı bulunan aşınma ve yıpranma ögesinin gümüşe çevrilmesini sağlayan para, yalnızca I'den gelebilir, çünkü II, ödemede bulunmak yerine tam da metasının satışıyla kendisine ödeme yapılan taraftır ve varsayım uyarınca, $I_{(v + m)}$, 2000 II_c metalar toplamının tümünü satın alır; dolayısıyla, Sınıf I, bu satın almayla, söz konusu aşınma ve yıpranmayı II için gümüşe çevirmek zorundadır. Oysa, daha önce geliştirilmiş olan yasaya göre, dolaşıma öndelenen para, daha sonra, aynı miktarı meta olarak dolaşıma sokan kapitalist üreticiye geri döner. Açıktır ki, I, II_c'yi satın alırken, II'ye 2000'lik meta ve bunun üzerine bir de kesin olarak elinden çıkacak olan fazladan bir para veremez (bunun mübadele işlemiyle kendisine geri dönmesi söz konusu olmadıkça). Verebilseydi, II_c meta kütlesi, değerinden fazlasına satın alınmış olurdu. II, gerçekte kendi 2000_c'si karşılığında I ($1000_v + 1000_m$)'yi elde ediyorsa, I'den başka hiçbir şey isteyemez ve bu mübadele sırasında dolaşımda olan para, onu dolaşıma ikisinden hangisinin soktuğuna, yani, önce hangisinin alıcı olduğuna bağlı olarak, I'e ya da II'ye geri döner. II, bu durumda meta-sermayesini yeniden bütün değeriyle üretim araçları doğal biçimine dönüştürmüş olurdu aynı zamanda; oysa, varsayılan şey, meta-sermayesini sattıktan sonra, içinde bulunulan yıllık yeniden üretim dönemi sırasında, bunun bir özdeş parçasını, para biçiminden çıkarıp yeniden değişmez sermayesinin sabit bileşenlerinin doğal biçimlerine dönüştürmediğidir. Dolayısıyla, II'ye fazladan bir paranın akmasının tek yolu, II'nin, I'e 2000'lik satış yapmasına karşın, ondan 2000'den düşük bir tutarda, örneğin yalnızca 1800'lük alış yapması olur-

du; bu durumda, I, hesap bakiyesini, kendisine geri akmamış olan para olarak 200'le kapatmak zorunda kalırdı; bu para kendisine geri akmamış olurdu, çünkü, öndelemiş olduğu parayı, 200 değerindeki metaları dolaşıma sokma yoluyla geri çekmemiş olurdu. Bu durumda, II'nin sabit sermayesinin aşınma ve yıpranma hesabında bir nakit fonunun oluştuğunu görürdük; ama diğer tarafta, I'de, 200 tutarında bir üretim araçları aşırı üretimi ile karşılaşırdık ve böylece şemamızın dayandığı tüm temel, yani farklı üretim sistemleri arasında tam bir orantılılığın varsayıldığı değişmeyen ölçekli yeniden üretim temeli yerle bir olurdu. Bir güçlükten kurtulmamızı çok daha kötüsünü yaratmamıza borçlu olurduk.

Bu sorun kendine özgü güçlükleri olan ve bugüne dek politik iktisatçılar tarafından hiç ele alınmayan bir sorun olduğundan, tüm olası (hiç olmazsa görünüşte olası) çözümlerini ya da daha doğrusu formülasyonlarını sırasıyla gözden geçireceğiz.

İlk olarak, az önce, II'nin I'e 2000'lik satış yaptığını, ama I'den yalnızca 1800'lük meta satın aldığını varsaymıştık. Meta değeri 2000 II_c'de, aşınma ve yıpranma için, para olarak gömülenmesi gereken 200 saklıydı; dolayısıyla, 2000 II_c değeri, I'in üretim araçları ile mübadele edilecek olan 1800'e ve (2000 II_c'nin I'e satılmasından sonra) para olarak tutulması gereken aşınma ve yıpranma karşılığı 200'e ayrılırdı. Ya da değeri bakımından, 2000 II_c = 1800_c + 200_c (d) olurdu; burada d = *déchet* {aşınma ve yıpranma}.

O zaman,

$$\text{I.}\ 1000_v + 1000_m$$

II. 1800_c + 200_c (d) mübadelesini incelememiz gerekirdi.

I, işçilerin ellerine emek güçlerinin ücret olarak ödenmesiyle geçmiş olan 1000 sterlinle, tüketim araçları (1000 II_c) satın alır; II, aynı 1000 sterlinle üretim araçları (1000 I_v) satın alır. I'in kapitalistlerine değişir sermayeleri böylece para biçiminde geri döner ve bununla ertesi yıl aynı değer tutarında emek gücü satın alabilirler, yani üretken sermayelerinin değişir bölümünü ayni olarak yerine koyabilirler. - Ayrıca, II, öndelenmiş olan 400 sterlinle üretim araçları (I_m) satın alır ve I_m aynı 400 sterlinle tüketim araçları (II_c) satın alır. II tarafından dolaşıma öndelenmiş olan 400 sterlin böylece II'nin kapitalistlerine geri dönmüştür; ama yalnızca, satılmış olan metaların bir eş değeri olarak. I, öndelenmiş olan 400 sterlinle tüketim araçları satın alır; II, I'den 400 sterlinlik üretim aracı satın alır; böylece bu 400 sterlin I'e geri döner. Buraya dek yapılan işlemlerin hesap dökümü şudur:

I, dolaşıma, meta olarak 1000_v + 800_m, para olarak ücretler biçiminde 1000 sterlin ve II ile mübadele için 400 sterlin sokar. Mübadele tamam-

landığında, I'in elinde para olarak 1000_v, 800 II_c'ye (tüketim araçlarına) çevrilmiş 800_m ve para olarak 400 sterlin bulunur.

II, dolaşıma, meta (tüketim araçları) olarak 1800_c ve para olarak 400 sterlin sokar; mübadele tamamlandığında, elinde Meta I (üretim araçları) olarak 1800 ve para olarak 400 sterlin bulunur.

Şimdi, I'de 200_m'miz (üretim araçları), II'de 200_c (d)'miz (tüketim araçları) var hâlâ.

Varsayımımıza göre, I, 200 sterlinle, 200 değer tutarındaki c (d) tüketim araçlarını satın alır; ancak, II, 200_c (d)'nin aşınma ve yıpranmayı temsil etmesi, yani doğrudan doğruya yine üretim araçlarına çevrilmeyecek oluşu nedeniyle, bu 200 sterlini elinde tutar. Dolayısıyla 200 I_m satılamaz; I'in artık değerinin yerine koyulması gereken $^1/_5$'i* gerçekleştirilemez, kendi üretim araçları doğal biçiminden tüketim araçları biçimine çevrilemez.

Bu, basit ölçekli yeniden üretim varsayımıyla çelişmekle kalmaz; kendi başına, 200_c (d)'nin gümüşe çevrilmesini açıklayacak bir hipotez değildir; daha çok, bunun açıklanamazlığı anlamına gelir. 200_c (d)'nin gümüşe nasıl çevrileceği gösterilemediğinden, I'in, tam da kendi geri kalan 200_m'sini gümüşe çeviremediğinden, bunu gümüşe çevirme iyiliğinde bulunduğu varsayılır. Bunu mübadele mekanizmasının olağan bir işlemi saymak, 200_c (d)'yi düzenli bir biçimde gümüşe çevirmek için gökten her yıl 200 sterlinin yağdığını varsaymakla aynı anlama gelir.

Ne var ki, I_m, burada olduğu gibi, kendi ilk var oluş biçimiyle, yani üretim araçlarının değerinin bir bileşeni olarak, dolayısıyla kapitalist üreticileri tarafından satılarak paraya çevrilmeleri gereken metaların değerinin bir bileşeni olarak ortaya çıkmak yerine, kapitalistlerin ortaklarının ellerinde, örneğin, toprak sahiplerinin ellerinde toprak rantı olarak ya da ödünç para verenlerin ellerinde faiz olarak görünürse, böyle bir hipotezin saçmalığı hemen göze batmaz. Ancak, metaların artık değerinin, sanayici kapitalist tarafından, toprak rantı ya da faiz olarak artık değerden pay talep eden öteki kişilere bırakılmak zorunda olduğu bölümü, uzunca bir süre boyunca metaların kendilerinin satışıyla gerçekleştirilemezse, rant ve faiz ödemelerine de bir son verilir ve dolayısıyla, toprak sahipleri ya da faiz geliri elde edenler, harcamalarıyla yıllık yeniden üretimin belirli bölümlerini keyfî şekilde gümüşe çeviren *dei ex machina*** olarak hizmet edemez. Üretken olmayan işçi sayılanların tümünün, yani

---

* 1. ve 2. baskılarda: "$^1/_{10}$". –*Almanca ed.*

** *dei ex machina* (makineden çıkan tanrılar) - içinden çıkılamayan durumların beklenmedik, rastlantısal, kasıtlı görünen çözümü; Eski Çağ tiyatrosunda bir mekanizmayla sahneye getirilen ve dramatik düğüme müdahale ederek onu çözen tanrı görüntüleri. –*Almanca ed.*

devlet memurlarının, doktorların, avukatların vb. ve "geniş kesimler" olarak, politik iktisatçılara, onlar tarafından açıklanmayanları açıklama "hizmetleri" sunan tüm diğerlerinin harcamaları için de aynısı geçerlidir.

I ile II arasında, kapitalist üreticilerin bu iki kesimi arasında doğrudan mübadelelerin gerçekleşmesi yerine, tüccarın aracı olarak işin içine sokulması ve kendi "parasıyla" tüm zorlukların üstesinden gelmesi de sorunun çözümüne katkıda bulunmaz. Örneğin, incelemekte olduğumuz durumda, 200 I_m, sonunda ve kesin olarak olarak, II'nin sanayici kapitalistlerine devredilmek zorundadır. 200 I_m, bir dizi tüccarın elinden geçse bile, son tüccarın II karşısındaki durumu, başlangıçta I'in kapitalist üreticisinin karşılaştığı durumla aynı olur, yani 200 I_m, II'ye satılamaz ve kesintiye uğramış olan bu satın alma toplamı I'le aynı süreci yenileyemez.

Asıl amacımız bir yana, burada görülüyor ki, yeniden üretim sürecinin, doğrudan doğruya, karmaşık somut biçimiyle analiz nesnesi hâline getirilmesi durumunda ortaya çıkan ve "bilimsel" açıklama görüntüsü veren yanlış kaçamak noktalarından kurtulmak için, yeniden üretim sürecini, bu süreci karanlıkta bırakan tüm aracıların ortadan kalktığı temel biçimi içinde incelemek mutlak olarak gereklidir.

Dolayısıyla, (ister basit isterse genişletilmiş ölçekli olsun) yeniden üretimin normal akışı içinde, kapitalist üreticilerin dolaşıma öndelediği paranın (bu para onlara ait de olsa borç alınmış da olsa) kendi başlangıç noktasına dönmek zorunda olduğu yasası, 200 II_c (d)'nin I tarafından öndelenen parayla gümüşe çevrildiği hipotezini kesin olarak dışlar.

2. Sabit Sermayenin Ayni Olarak Yerine Koyulması

Yukarıda ele alınan hipotezin bir kenara bırakılmasından sonra, geriye yalnızca, aşınma ve yıpranmanın para olarak yerine koyulmasının yanında, tümüyle tükenmiş olan sabit sermayenin ayni olarak yerine koyulmasını da içeren olasılıklar kalır.

Daha önce şunları varsaymıştık:

a) I tarafından ücret olarak ödenen 1000 sterlin işçiler tarafından aynı tutardaki II_c'ye harcanır, yani işçiler bununla tüketim araçları satın alır.

Burada 1000 sterlinin I tarafından para olarak öndelendiği, yalnızca olgusal bir saptamadır. Ücretler ilgili farklı kapitalist üreticiler tarafından para olarak ödenir; bu para sonra işçiler tarafından geçim araçlarına harcanır ve geçim araçları satıcılarına da, değişmez sermayelerini meta-sermayeden üretken sermayeye çeviren dolaşım aracı olarak hizmet eder. Gerçi bu para birçok kanaldan geçer (bakkallar, ev sahipleri, vergi tahsildarları, işçinin kendisinin gereksinim duyduğu hekimler vb. gibi üretken olmayan işçiler) ve dolayısıyla I'in işçilerinin ellerinden II'nin

kapitalistler sınıfının eline yalnızca kısmi olarak doğrudan doğruya akar. Bu akış az ya da çok kesintiye uğrayabilir, bu yüzden kapitalistler açısından yeni nakit rezervleri gerekebilir. Bu temel biçim söz konusu olduğunda, bunların hiçbiri gündeme gelmez.

b) Bir seferinde I'in, II'den meta satın almak için, para olarak, daha sonra kendisine geri akan ek bir 400 sterlin öndelediği ve bir seferinde de II'nin, I'den meta satın almak için, daha sonra kendisine geri akan 400 sterlin öndelediği varsayılmıştı. Bu varsayım zorunludur, çünkü bunun tersine, metaların mübadelesi için gerekli olan parayı tek taraflı olarak Kapitalistler Sınıfı I'in ya da Kapitalistler Sınıfı II'nin dolaşıma öndelediğini kabul etmek keyfî olurdu. Şimdi, önceki 1. Alt Kesimde, I'in 200 II_c (d)'yi gümüşe çevirmek için dolaşıma fazladan para soktuğu hipotezinin saçma bir hipotez olarak bir kenara atılması gerektiği gösterilmiş olduğundan, açıktır ki, geriye yalnızca, görünüşte daha da saçma olan hipotez, yani, sabit sermayenin aşınma ve yıpranmasını yerine koyacak olan meta değer bileşenini gümüşe çeviren parayı II'nin kendisinin dolaşıma soktuğu hipotezi kalırdı. Örneğin, Bay X'in iplik eğirme makinesinin üretim sırasında yitirdiği değer parçası, ipliğin değer parçası olarak yeniden görünür; bir yanda makinesinin değer ya da aşınma ve yıpranma cinsinden yitirdiği ne varsa, bunlar, diğer yanda, para olarak onda toplanmalıdır. X, Y'den örneğin 200 şterlinlik pamuk satın alıyor ve böylece dolaşıma para olarak 200 sterlin öndeliyor olabilir; Y, aynı 200 sterlinle ondan iplik satın alır ve 200 sterlin şimdi X'e iplik makinesindeki aşınma ve yıpranmayı yerine koyacak fon olarak hizmet eder. Tüm bunlar, yalnızca, X'in, üretimi ve bunun ürünü ve onun satışı bir yana bırakıldığında, iplik makinesinin değer kaybı için kendi başına ödemede bulunmak için, 200 sterlini *in petto* [hazırda] tuttuğu, yani, sonunda yeni bir iplik makinesi satın alabilir durumda olmak için, iplik makinesinin 200 sterlinlik değer kaybının dışında, kendi cebinden her yıl 200 sterlin daha eklemek zorunda olduğu anlamına gelirdi.

Ama saçmalık yalnızca görünüştedir. Sınıf II, her birinin sabit sermayesi yeniden üretiminin çok farklı aşamalarında bulunan kapitalistlerden oluşur. Sabit sermaye bunlardan kimileri için ayni olarak tümüyle yerine koyulması gereken aşamaya gelmiş bulunurken; ötekiler için bu aşamadan az çok uzak bir noktadadır. Bu sonuncu grubun tüm üyeleri şu ortak özelliği paylaşır: bunların sabit sermayeleri gerçekten yeniden üretilmez, yani ayni olarak yenilenmez ya da aynı türden yeni örneklerle yerlerine koyulmaz; bunun yerine, değerleri peş peşe para olarak toplanır. Birinci gruptaki kapitalistler, tümüyle (ya da kısmen; burada bunun bir önemi yoktur), işlerini yeni kurdukları günlerdeki

durumlarında bulunur; o günlerde, bir yandan (sabit ve dolaşır) değişmez sermayeye, öte yandan da emek gücüne, değişir sermayeye dönüştürmek üzere, piyasaya bir para-sermayeyle gelmişlerdi. O zaman olduğu gibi şimdi de, bu para-sermayeyi, yani hem değişmez sabit sermayenin ve hem de dolaşır ve değişir sermayenin değerini yine dolaşıma öndelemek zorundadırlar.

Demek ki, Kapitalistler Sınıfı II'nin I'le mübadele için dolaşıma soktuğu 400 sterlinin yarısının, II'deki, yalnızca metalarıyla, dolaşır sermayelerine ait olan üretim araçlarını değil, aynı zamanda paralarıyla, sabit sermayelerini ayni olarak yenilemek zorunda olan kapitalistlerden geldiği, II'nin kapitalistlerinin öteki yarısınınsa, paralarıyla değişmez sermayelerinin yalnızca dolaşır bölümünü ayni olarak yerine koyduğu, sabit sermayelerini ise ayni olarak yenilemediği varsayılırsa, geri dönen (I bunlar karşılığında tüketim araçları satın alır almaz geri dönen) 400 sterlinin şimdi II'nin bu iki bölümü arasında farklı şekilde bölünmesi, kesinlikle hiçbir çelişki içermez. Bu 400 sterlin Sınıf II'ye geri döner, ama aynı ellere dönmek yerine, bu sınıf içinde farklı şekilde dağılır, bir bölümden öbürüne geçer.

II'nin bir bölümü, üretim araçlarının sonunda kendi metalarıyla karşılanan bölümü dışında, para olarak 200 sterlini, yeni ayni sabit sermaye ögelerine çevirmiştir. Bu şekilde harcanan parası, işe yeni başlandığında olduğu gibi, dolaşımdan kendisine ancak, bir dizi yıl boyunca bu sabit sermaye ile üretilecek olan metaların aşınma ve yıpranma değer bileşeni olarak, adım adım geri döner.

Buna karşılık, II'nin öteki bölümü, 200 sterlinle I'den hiç meta satın almamıştır; bunun yerine, I, II'nin ilk bölümünün sabit sermaye ögeleri satın aldığı parayla, ona ödemede bulunur. II'nin bir bölümünün sabit sermayesi yenilenmiş doğal biçiminde yeniden elindedir; öteki bölüm ise sabit sermayesini ayni olarak daha ileride yerine koymak için onu hâlâ para biçiminde toplamakla meşguldür.

Şimdiki kalkış noktalarımız, önceki mübadelelerden sonra, her iki taraftaki mübadele edilmeyi bekleyen metalardır: I'de 400_m, II'de 400_c.[52] II'nin, 800 tutarındaki bu metaların mübadelesi için para olarak 400 sterlin öndelediğini varsayıyoruz. 400 sterlinin yarısı (= 200), her koşulda, II_c'nin, para olarak 200'ü aşınma ve yıpranma değeri olarak toplamış bulunan ve bu parayı şimdi yeniden kendi sabit sermayesinin doğal biçimine dönüştürmesi gereken bölümü tarafından yatırılmak zorundadır.

52 Bu sayılar daha önce varsayılanlarla yine uyuşmuyor. Ama bunun burada önemi yok, çünkü yalnızca ilişkilerle ilgileniliyor. –F. E.

Hem II'nin hem de I'in meta-sermayesinin değerinin ayrılabildiği değişmez sermaye değeri, değişir sermaye değeri ve artık değer, nasıl II'nin ya da I'in metalarının özel orantılı paylarıyla temsil edilebiliyorsa, aynı şekilde, henüz sabit sermayenin doğal biçimine çevrilmeyecek, bunun yerine daha bir süre boyunca para biçiminde parça parça gömülenecek olan değer parçası da, sabit sermaye değerinin içinde temsil edilebilir. Belirli bir nicelikte II metası (dolayısıyla örneğimizde arta kalanın yarısı = 200), burada, artık yalnızca, henüz paraya çevrilme yoluyla yavaş yavaş çökelmesi gereken bu aşınma ve yıpranma değerinin taşıyıcısıdır. (II'nin kapitalistlerinin sabit sermayeyi ayni olarak yenileyen birinci bölümü, burada artık yalnızca arta kalan kısmı görünen meta kütlesinin aşınma ve yıpranma payıyla, kendi aşınma ve yıpranma değerinin bir bölümünü böylece gerçekleştirmiş olabilir; ama hâla, gerçekleştirmesi gereken para olarak 200 vardır geride.)

400 sterlinin II tarafından bu son işlemle dolaşıma sokulan ikinci yarısına (= 200) gelince, II, bununla, I'den, değişmez sermayenin dolaşır bileşenlerini satın alır. Bu 200 sterlinin bir bölümü, dolaşıma II'nin her iki bölümü tarafından ya da yalnızca sabit değer bileşenini ayni olarak yenilemeyen bölümü tarafından sokuluyor olabilir.

Demek ki, bu 400 sterlinle, I'den, 1. yalnızca sabit sermaye ögelerinden oluşan 200 sterlin tutarında metalar; 2. yalnızca II'nin değişmez sermayesinin dolaşır bölümünün doğal ögelerini yerine koyan 200 sterlin tutarında metalar çekilir. I, şimdi, II'ye satılması gerektiği kadarıyla, yıllık meta-ürününün tümünü satmıştır; ancak, bunun beşte birinin değeri, 400 sterlin, şimdi onun elinde para biçiminde bulunur. Ne var ki, bu para, gelir olarak tüketim araçlarına harcanması gereken, gümüşe çevrilmiş olan artık değerdir. Dolayısıyla I, bu 400'le, 400 tutarındaki tüm meta değerini II'den satın alır. Yani, bu para, metalarını harekete geçirerek, II'ye geri akar.

Şimdi üç durum varsayacağız: Bunlar üzerinde dururken II'nin kapitalistlerinden sabit sermayelerini ayni olarak yerlerine koyanlarına "Bölüm 1", sabit sermayelerindeki aşınma ve yıpranma değerlerini para biçiminde saklayanlara "Bölüm 2" diyeceğiz. Ele alacağımız üç durum şunlar: a) II'nin henüz elden çıkarılamamış metalarından oluşan 400'ünün bir miktarının, Bölüm 1 ve Bölüm 2 için, değişmez sermayelerinin dolaşır bölümlerinin belirli paylarını (diyelim her biri için $^1/_2$'sini) yerlerine koymak zorunda olması; b) Bölüm 1'in tüm metalarını satmış olması, dolayısıyla Bölüm 2'nin henüz satması gereken 400'ünün bulunması; c) Bölüm 2'nin, aşınma ve yıpranma değerini taşıyan 200 dışındaki her şeyi satmış olması.

Bu durumda aşağıdaki dağılımları elde ederiz:

Bölüm 1, hâlâ II'nin elinde bulunan meta değeri = 400_c'nin 100'üne, Bölüm 2 ise 300'üne sahiptir; bu 300'ün 200'ü aşınma ve yıpranmayı temsil eder. Ele alınan bu durumda, Bölüm 1, başlangıçta, şimdi I tarafından II'nin metalarını elde etmek için geri gönderilen para olarak 400 sterlinin 300'ünü (ayni sabit sermaye ögelerini I'den çekmesini sağlayan para olarak 200 ve I'le meta mübadelesine aracılık eden para olarak 100) yatırmış; buna karşılık Bölüm 2, söz konusu 400'ün yalnızca ¼'ünü, yani 100'ünü, yine I'le meta mübadelesine aracılık etmesi için öndelemiştir.

Yani, para olarak 400'ün 300'ünü Bölüm 1, 100'ünü Bölüm 2 öndelemiştir.

Ama bu 400'den şunlar geri döner:

Bölüm 1'e: 100, yani kendisi tarafından öndelenmiş olan paranın yalnızca $^1/_3$'ü. Ama öteki $^2/_3$'ye karşılık elinde şimdi 200 değerinde yenilenmiş sabit sermaye bulunur. 200 değerindeki bu sabit sermaye ögesi için I'e para vermiş, ama bunun ardından meta vermemiştir. Bu 200 tutarındaki parayla ilgili olarak, I'in karşısına sadece alıcı olarak çıkar; sonradan yeniden satıcı olarak çıkmaz. Bu nedenle, bu para Bölüm 1'e geri dönemez; yoksa, sabit sermaye ögeleri ona I tarafından armağan edilmiş olurdu. – Bölüm 1, kendisi tarafından öndelenmiş olan paranın sonuncu üçte biriyle ilişkili olarak, ilkin, değişmez sermayesinin dolaşır bileşenlerinin alıcısı olarak ortaya çıkmıştı. I, aynı parayla, onun arta kalan 100 değerindeki metalarını satın alır. Dolayısıyla bu para ona (II'nin Bölüm 1'ine) geri döner, çünkü alıcı olarak ortaya çıkmasının hemen ardından meta satıcısı olarak ortaya çıkar. Bu para geri dönmeseydi, II (Bölüm 1), 100 tutarındaki metalar için I'e önce para olarak 100 sterlin ve sonra bunun üstüne meta olarak 100 vermiş, yani metalarını ona armağan etmiş olurdu.

Buna karşılık, para olarak 100 yatırmış olan Bölüm 2'ye, para olarak 300 geri akar; bunun 100'ü, başlangıçta alıcı olarak dolaşıma para olarak 100 sokmuş olması ve bunu satıcı olarak geri alması nedeniyle; 200'ü, yalnızca 200 değer tutarındaki metaların satıcısı olarak işlev görmesi, ama alıcı olarak işlev görmemesi nedeniyle ona geri akar. Dolayısıyla bu para I'e geri dönemez. Dolayısıyla, sabit sermaye aşınma ve yıpranması, II (Bölüm 1) tarafından sabit sermaye ögelerinin satın alınması için dolaşıma sokulan parayla dengelenir; ama bu para, Bölüm 2'nin eline, Bölüm 1'in parası olarak değil, Sınıf I'e ait para olarak geçer.

b) Bu varsayım altında, II_c'nin arta kalanı, Bölüm 1'in elinde para olarak 200 ve Bölüm 2'nin elinde meta olarak 400 kalacak şekilde dağılır.

Bölüm 1, tüm metalarını satmıştır; ne var ki, para olarak 200 sterlin, onun ayni olarak yenilemek zorunda olduğu değişmez sermayesinin sabit bileşeninin dönüşmüş biçimidir. Dolayısıyla o burada yalnızca alıcı olarak ortaya çıkar ve parasının yerine sabit sermayesinin doğal ögeleri olarak aynı değerde I metaları elde eder. Bölüm 2, kendi meta değerinin yalnızca yarısı için I'e satış yaptığından ve I'in alıcısı olmadığından, dolaşıma (I ile II arasındaki meta mübadelesi için I tarafından hiç para öndelenmiyorsa) en fazla 200 sterlin sokmak zorundadır.

Dolaşım alanından Bölüm 2'ye 400 sterlin geri döner; bunun 200'ü, bu parayı alıcı olarak öndeleyip 200 değerindeki metaların satıcısı olarak geri almasından; 200'ü de, I'e 200 değerinde meta satıp bunun karşılığında I'den bir meta eş değeri çekmemesinden kaynaklanır.

c) Bölüm 1'in elinde para olarak 200 ve meta olarak 200_c vardır; Bölüm 2'nin elinde meta olarak 200_c (d) vardır.

Bölüm 2, bu varsayım altında, para olarak hiçbir şey öndelemek zorunda değildir; çünkü, artık I'in karşısında hiçbir şekilde alıcı olarak değil, yalnızca satıcı olarak işlev görür, dolayısıyla ondan alış yapılana kadar beklemek zorundadır.

Bölüm 1, para olarak 400 sterlin öndeler; bunun 200'ünü I'le karşılıklı meta mübadelesi için, 200'ünü I'in salt alıcısı olarak öndeler. Bu sonuncu para olarak 200 sterlinle sabit sermaye ögelerini satın alır.

I, para olarak 200 sterlinle, Bölüm 1'den 200 tutarında meta satın alır; böylece bu meta mübadelesi için öndelemiş olduğu para olarak 200 sterlin, Bölüm 1'e geri döner; ve I (yine Bölüm 1'den elde ettiği) öteki 200 sterlinle, Bölüm 2'den 200 tutarında meta satın alır, böylece Bölüm 2'nin sabit sermayesindeki aşınma ve yıpranma para olarak çökelir.

c) durumunda, var olan değerlerin mübadelesi için gerekli olan para olarak 200'ü öndeleyenin II (Bölüm 1) değil de, I olduğu varsayılsaydı, konunun özünde hiçbir değişiklik olmazdı. Bu durumda, I önce II (Bölüm 2)'den 200'lük meta satın alırsa (bu kesimin elinde satabileceği yalnızca bu kadar metanın kaldığını varsaymıştık), 200 sterlin, II (Bölüm 2) artık yeniden alıcı olarak ortaya çıkmayacağından, I'e geri dönmez; ama bu durumda, II (Bölüm 1)'in elinde, satın alımda kullanılmak üzere para olarak 200 sterlin ve ayrıca mübadeleye sokulmak üzere meta olarak 200, yani I'le mübadele edilecek toplam 400 vardır. O zaman para olarak 200 sterlin, II (Bölüm 1)'den I'e geri döner. I, bu parayı II (Bölüm 1)'den 200'lük meta satın almak üzere yeniden elinden çıkarırsa, II (Bölüm 1) 400'lük metanın ikinci yarısını I'den satın alır almaz bu para Kesim I'e geri döner. Meta mübadelesi için yatırılmış olan para olarak 200 sterlin, I'e, II (Bölüm 2) yoluyla değil, II (Bölüm 1) yoluyla geri dönerken, Bölüm

1 (II), salt sabit sermaye ögeleri alıcısı olarak, para olarak 200 sterlin harcamıştır; bu yüzden bu para ona geri dönmek yerine II (Bölüm 2)'nin elinde kalmış olan metaların (200_c) gümüşe çevrilmesine hizmet eder. 400'lük metasına karşılık, I'e, 400 tutarında bir meta eş değeri geri dönmüştür; 800'lük metaların mübadelesi için onun öndelemiş olduğu para olarak 200 sterlin aynı şekilde ona geri dönmüştür – ve böylece her şey yerli yerindedir.

I. $\frac{1000_v + 1000_m}{2000_c}$ mübadelesinde ortaya çıkmış olan güçlük, arta kalanların
II. mübadelesindeki güçlüğe indirgenmişti:

I. .....400_m

II. (1) 200 (para) + 200_c (meta) + (2) 200_c (meta), ya da daha açık olarak:

I. $200_m + 200_m$

II. (1) 200 (para) + 200_c (meta) + (2) 200_c (meta)

II (Bölüm 1)'deki 200_c (meta), 200 I_m (meta) ile mübadele edildiğinden ve I ile II arasındaki bu 400'lük meta mübadelesinde dolaşan paranın hepsi, kendisini öndelemiş olana, yani I'e ya da II'ye, geri döndüğünden, I'le II arasındaki mübadelenin bir ögesi olarak bu para, gerçekte bizi burada uğraştıran sorunun bir ögesi değildir. Başka bir şekilde ifade edecek olursak: 200 I_m (meta) ile 200 II_c (II, Bölüm 1'in metası) mübadelesinde paranın satın alma aracı olarak değil ödeme aracı olarak işlev gördüğünü ve dolayısıyla sözcüğün en dar anlamıyla "dolaşım aracı" olarak da işlev görmediğini kabul edersek, 200 I_m ve 200 II_c (Bölüm 1) metaları aynı değer büyüklüklerine sahip olduklarından ve 200 değerindeki üretim araçları 200 değerindeki tüketim araçlarıyla mübadele edildiğinden, paranın burada yalnızca düşünsel olarak işlev gördüğü, iki taraftan birinin hesap denkleştirmek üzere dolaşıma fiilen para sokmasının gerekmediği açıktır. Demek ki, ancak I ve II'deki 200 I_m (meta) ile onun eş değeri olan 200 I_c'yi (meta, Bölüm 1) sildiğimiz zaman, sorun saf hâliyle ortaya çıkar.

Yani, birbirini götüren, aynı değerdeki bu iki meta tutarının (I ve II) bir yana bırakılmasından sonra, mübadelenin, sorunu saf hâliyle ortaya çıkaran geri kalanı ile karşı karşıya kalınır:

I. 200_m meta.

II. (1) 200_c para + (2) 200_c meta.

Burada şu açıktır: II (Bölüm 1), para olarak 200 sterlinle kendi sabit sermayesinin bileşenlerini (200 I_m) satın alır; böylece II (Bölüm 1)'in sabit sermayesi ayni olarak yenilenmiş ve I'in 200 değerindeki artık değeri (sabit sermaye ögeleri olan üretim araçları) meta biçiminden para

biçimine dönüştürülmüş olur. I, bu parayla, II (Bölüm 2)'den tüketim araçları satın alır ve II için sonuç şu olur: Bölüm 1 için değişmez sermayesinin sabit bir bileşenini ayni olarak yenilenmiştir ve Bölüm 2 için bir başka (sabit sermayedeki aşınma ve yıpranmayı yerine koyan) bileşen, para şeklinde çökelmiştir; ve bu çökelme, söz konusu bileşenin de ayni olarak yenilenmesi gerekene dek, her yıl devam eder.

Buradaki ön koşul, açıktır ki, II'nin değişmez sermayesinin tüm değeriyle yeniden paraya dönüşen ve bu nedenle her yıl ayni olarak yenilenmesi gereken bu sabit bileşeninin (Bölüm 1), II'nin değişmez sermayesinin henüz eski doğal biçimi içinde işlev görmeyi sürdüren (ve üretimlerinde rol oynadığı metalara aktardığı aşınma ve yıpranmanın, değer kaybının, ilk aşamada para olarak yerine koyulmayı gerektirdiği) diğer sabit bileşenin yıllık aşınma ve yıpranmasına eşit olmasıdır. Buna göre, bu tür bir denge, değişmeyen ölçekli yeniden üretimin yasası olarak görünür. Aynı şey şöyle de ifade edilebilirdi: Üretim araçları üreten Sınıf I, Kesim II'nin değişmez sermayesinin bir yandan dolaşır ve diğer yandan sabit bileşenlerini sağladığından, Sınıf I'deki emeğin oransal bölüşümü aynı kalmak zorundadır.

Bunu daha yakından incelemeden önce, II_c (1)'in arta kalanı, II_c (2)'nin arta kalanına eşit olmadığında (ondan büyük ya da küçük olabilir) konunun nasıl göründüğüne bakmamız gerekiyor. İki durumu ayrı ayrı gözden geçirelim.

Birinci Durum:

I. 200_m.

II. (1) 220_c (para olarak) + (2) 200_c (meta olarak).

Burada II_c (1), para olarak 200 sterlinle 200 I_m metalarını satın alır ve I, aynı parayla 200 II_c (2) metalarını, yani, sabit sermayenin para olarak çökelmesi gereken bileşenini satın alır; böylece bu bileşen gümüşe çevrilmiş olur. Ama para şeklindeki 20 II_c (1), yeniden ayni sabit sermayeye dönüştürülemez.

I_m'den arta kalanı 200 yerine 220 olarak alarak (bu durumda önceki mübadelelerle 2000 I'in 1800'ü yerine yalnızca 1780'i halledilmiş demektir), bu terslikten kurtulmak mümkün gibi görünür. Bu durumda şöyle olurdu:

I. 220_m.

II. (1) 220_c (para olarak) + (2) 200_c (meta olarak).

II (Bölüm 1), para olarak 220 sterlinle 220 I_m metalarını satın alır ve I, daha sonra 200 sterlinle meta şeklindeki 200 II_c (2)'yi satın alır. Ama bu kez de, I'de, yalnızca para olarak elde tutulabilen, tüketim araçları-

na harcanamayan para olarak 20 sterlinlik bir artık değer parçası geriye kalır. Güçlük sadece yer değiştirmiş, II_c (Bölüm 1)'den I_m'ye kaydırılmış olur.

Şimdi II_c (Bölüm 1)'in II_c (Bölüm 2)'den küçük olduğunu varsayalım. Dolayısıyla:

İkinci Durum:

I. 200_m (meta olarak).

II. (1) 180_c (para olarak) + (2) 200_c (meta olarak).

II (Bölüm 1), para olarak 180 sterlinle 180 I_m metalarını satın alır; I, bu parayla II (Bölüm 2)'den aynı değerde meta, yani 180 II_c (2)'yi satın alır; bir yanda satılamayan 20 I_m, öbür yanda yine satılamayan 20 II_c (2) kalır; 40 değerindeki metalar paraya dönüştürülemez.

I'den arta kalanı 180 olarak almak, bize hiçbir yarar sağlamazdı; gerçi I'de bir fazla kalmaz, ama II_c (Bölüm 2)'de, daha önce olduğu gibi, satılamayan, paraya dönüştürülemeyen 20'lik bir fazla kalırdı.

II (1)'in II (2)'den büyük olduğu birinci durumda, II_c (1) tarafında, yeniden sabit sermayeye dönüştürülemeyen bir para fazlası kalır; ya da, I_m'nin geri kalanı = II_c (1) kabul edilirse, I_m tarafında, tüketim araçlarına dönüştürülemeyen aynı para fazlası kalır.

II_c (1)'in II_c (2)'den küçük olduğu ikinci durumda, 200 I_m ve II_c (2) tarafında bir para açığı ve her iki tarafta aynı büyüklükte bir meta fazlası kalır; ya da, I_m'nin geri kalanı = II_c (1)* kabul edilirse, II_c (2) tarafında bir para açığı ve bir meta fazlası kalır.

Üretim siparişlerle belirlendiğinden ve I tarafından bu yıl II'nin değişmez sermayesinin daha fazla sabit sermaye bileşeninin, ertesi yıl daha fazla dolaşır sermaye bileşeninin üretilmesi yeniden üretimde hiçbir değişikliğe yol açmayacağından, I_m'nin geri kalanının her zaman II_c (1)'e eşit olduğunu kabul edersek, birinci durumda, I_m, yalnızca, I'in bununla II'nin artık değerinin bir bölümünü satın alması, yani bu bölümün tüketilmek yerine II** tarafından para olarak biriktirilmesi durumunda, yeniden tüketim araçlarına dönüştürülebilirdi; ikinci durumda, parayı I'in kendisinin harcamasından başka hiçbir şey işe yaramazdı ve bu da bizim bir kenara attığımız hipotezdir.

II_c (1), II_c (2)'den büyükse, I_m'deki para fazlasının gerçekleştirilmesi için dışarıdan meta ithal etmek gerekir. II_c (1), II_c (2)'den küçükse, II_c'nin üretim araçları olarak aşınıp yıpranan bölümünün gerçekleştirilmesi

---

* 1. ve 2. baskılarda: "II_c (2)". –*Almanca ed.*

** 1. ve 2. baskılarda: "I". –*Almanca ed.*

için, tersine, II'nin metalarını (tüketim araçlarını) ihraç etmek gerekir. Demek ki, her iki durumda da, dış ticaret gerekli olur.

Değişmeyen ölçekli yeniden üretimi incelerken, üretim dallarının hepsinde üretkenliğin, dolayısıyla aynı zamanda bunların meta-ürünlerinin oransal değer ilişkilerinin değişmeden kaldığını kabul etmek gerektiğini varsaysak bile, son olarak üzerlerinde durulan ve II_c (1)'in II_c (2)'den büyük ya da küçük olduğu iki durum, kaçınılamaz olarak ortaya çıkacakları genişletilmiş ölçekli üretim için ilgi çekici olmayı sürdürecektir.

3. Sonuçlar

Sabit sermayenin yerine koyulması konusunda genel olarak şunları belirtmek gerekir:

Tüm diğer koşulların, yani yalnızca üretim ölçeğinin değil, ama aynı zamanda özellikle emek üretkenliğinin aynı kaldığı varsayıldığında, eğer bir önceki yıla göre II_c'nin sabit ögesinin daha büyük bir bölümünün yaşamı sona ererse, dolayısıyla, aynı zamanda, bunun daha büyük bir bölümünün ayni olarak yenilenmesi gerekli hâle gelirse, sabit sermayenin, kendi ölümüne giden yolda ve ölüm tarihine kadar öncelikle geçici olarak para şeklinde yerine koyulması gereken bölümünün aynı oranda küçülmesi zorunlu olur, çünkü, varsayım uyarınca, II'de işlev gören sabit sermaye parçasının toplamı (aynı zamanda değer toplamı) aynı kalır. Ama bu, şimdi belirteceğimiz sonuçları beraberinde getirir. *Birincisi:* I'in meta sermayesinin daha büyük bir bölümü II_c'nin sabit sermaye ögelerinden oluşuyorsa, I'in II_c için toplam üretimi değişmeden kaldığından, bu meta sermayenin aynı oranda daha küçük bir bölümü, II_c'nin dolaşır bileşenlerinden oluşur. Bu bölümlerden biri büyürse öteki küçülür ve tersi de geçerlidir. Ne var ki, öte yandan, Sınıf II'nin toplam üretimi de aynı büyüklükte kalır. Ama ham maddeleri, yarı ürünleri, yardımcı maddeleri (yani, II'nin değişmez sermayesinin dolaşan ögeleri) azalırken, bu nasıl mümkün olur? *İkincisi:* Para biçiminde yerine koyulmuş olan sabit sermayenin (II_c) daha büyük bir bölümü, para biçiminden sıyrılıp yeniden doğal biçimine dönüşmek için, I'e akar. Dolayısıyla, I'e, yalnızca meta mübadelesi için I ile II arasında dolaşan paradan daha fazlası akar; bu fazla para, karşılıklı meta mübadelelerine aracılık etmek yerine, yalnızca tek yanlı olarak, satın alma aracı olma işleviyle ortaya çıkar. Ama aynı zamanda, II_c'nin, aşınma ve yıpranmanın değer karşılığının taşıyıcısı olan meta kütlesi, dolayısıyla da, II'nin, I'in metalarıyla değil yalnızca parasıyla mübadele edilmek zorunda olan meta kütlesi, orantılı olarak azalırdı. Daha çok para, salt satın alma aracı olarak, II'den I'e

akardı ve karşısında I'in salt alıcı olarak işlev görmek zorunda olacağı daha az II metası bulunurdu. Yani, I_v zaten II'nin metalarına çevrilmiş olduğundan, I_m'nin daha büyük bir bölümü, II'nin metalarına çevrilmek yerine para biçiminde sabit kalırdı.

II'de bir yıl içinde işlev göremez hâle gelen sabit sermayenin yeniden üretiminin daha küçük, buna karşılık aşınma ve yıpranma bileşeninin daha büyük olduğu karşıt durum üzerinde burada daha fazla durmak gerekmez.

Ve böylece, değişmeyen ölçekli yeniden üretime rağmen, bunalım (üretim bunalımı) çıkardı.

Kısacası: Basit yeniden üretim söz konusuyken ve öteki koşullar, yani özellikle emeğin üretici gücü, toplam büyüklüğü ve yoğunluğu aynı kalırken, yaşamı artık sona ermekte (yenilenecek) olan sabit sermaye ile eski doğal biçiminde etkinliğini sürdürmekte (ürünlere yalnızca kendisindeki aşınma ve yıpranmayı yerine koymak için değer eklemekte) olan sabit sermaye arasında değişmeyen bir oran varsayılmadığında, bir durumda, yeniden üretilecek olan dolaşır bileşenler kütlesi aynı kalır, ama yeniden üretilecek olan sabit bileşenler kütlesi büyürdü; dolayısıyla I'in toplam üretiminin büyümesi zorunlu olurdu; ya da, parasal ilişkiler bir yana bırakıldığında bile, bir yeniden üretim açığı ortaya çıkardı.

Diğer durumda: Ayni olarak yeniden üretilmesi gereken Sabit Sermaye II'nin oransal büyüklüğü azalacak, dolayısıyla Sabit Sermaye II'nin henüz yalnızca para şeklinde yerine koyulacak olan bileşeni aynı oranda büyüyecek olsaydı, Değişmez Sermaye II'nin I tarafından yeniden üretilmiş olan dolaşır bileşenlerinin kütlesi aynı kalır, buna karşılık yeniden üretilecek olan sabit sermayenin kütlesi azalırdı. Dolayısıyla, ya I'in toplam üretiminde bir azalma, ya da (önceki durumda nasıl bir açık ortaya çıktıysa) bu kez bir fazla ve gümüşe çevrilemeyen bir fazla ortaya çıkardı.

Artan üretkenlik, yaygınlık ya da yoğunlukla, aynı emek, birinci durumda elbette daha fazla ürün sağlayabilir ve böylece birinci durumdaki açık kapatılabilirdi; ama böyle bir değişiklik emek ve sermayeyi I'in bir üretim dalından bir başkasına kaydırmaksızın gerçekleşmezdi ve böylesi her yer değiştirme geçici düzensizliklere yol açardı. Ama ikincisi, emeğin yaygınlığının ve yoğunluğunun artması ölçüsünde, I, II ile mübadelesini daha çok değer verip daha az değer alarak yapmak zorunda kalırdı, yani I'in ürünü değer yitimine uğrardı.

I'in üretimini kısmak zorunda kaldığı (ki bu, bu kesimde çalıştırılan işçiler ve kapitalistler için bunalım anlamına gelir) ya da (yine bunalım anlamına gelen) bir fazla ürettiği ikinci durumda, yukarıda söylenenle-

rin tersi geçerli olur. Bu tür fazlalar, kendi başlarına, birer kötülük değil avantajdır; ama kapitalist üretimde birer kötülüktürler.

Dış ticaret her iki durumda derde derman olabilir, birinci durumda para biçiminde sabit tutulan Meta I'inin tüketim araçlarına çevrilmesine, ikinci durumda meta fazlasının elden çıkarılmasına yardım edebilirdi. Ama dış ticaret, ögeleri (aynı zamanda değerleri bakımından) yerlerine koymakla sınırlı kalmadığından, yalnızca çelişkileri daha geniş bir alana taşır, onlara daha büyük hareket alanları açar.

Yeniden üretimin kapitalist biçimi bir kez ortadan kaldırıldığında, sorunumuz, (burada tüketim araçları üretiminde işlev gören) sabit sermayenin ömrünü dolduran ve dolayısıyla ayni olarak yerine koyulması gereken bölümünün büyüklüğünün birbirlerini izleyen farklı yıllarda farklı olmasına indirgenir. Herhangi bir yılda bu bölüm çok büyük (insanlar arasında olduğu gibi, ortalama ölüm oranının üzerinde) olursa, ertesi yıl elbette o denli küçük olacaktır. Yıllık tüketim araçları üretimi için gerekli olan ham maddelerin, yarı ürünlerin ve yardımcı maddelerin kütlesi (öteki koşulların aynı kaldığı varsayıldığında) bu yüzden azalmaz; dolayısıyla, üretim araçlarının toplam üretimi, bir durumda artmak, öteki durumda azalmak zorunda kalırdı. Bunun üstesinden ancak sürekli bir göreli aşırı üretimle gelinebilir: Bir yanda doğrudan doğruya gerekli olan miktarı aşan belirli bir miktarda sabit sermaye üretilir, öbür yanda dolaysız yıllık gereksinimlerin üstüne çıkan bir ham maddeler vb. stoku oluşturulur (bu, özellikle geçim araçları için geçerlidir). Bu türdeki aşırı üretim, toplumun, kendi yeniden üretiminin nesnel araçları üzerindeki denetimiyle aynı şeydir. Ama kapitalist toplum içinde, anarşi yaratan bir ögedir.

Değişmeyen ölçekli yeniden üretim koşulları altındaki sabit sermaye örneği çarpıcıdır. Sabit ve dolaşır sermaye üretimindeki orantısızlık,* iktisatçıların bunalımları açıklamak için kullandıkları gözde nedenlerden biridir. Bu tür bir orantısızlığın, sabit sermayenin yalnızca *korunması* söz konusuyken bile ortaya çıkabileceği ve ortaya çıkmak zorunda olduğu; bunun ideal bir normal üretim varsayıldığında bile, hâlihazırda işlev görmekte olan toplumsal sermayenin basit yeniden üretimi söz konusuyken bile ortaya çıkabileceği ve ortaya çıkmak zorunda olduğu, onlar için yeni bir şeydir.

---

* 2. baskıda: "uyumsuzluk"; 1. baskıya göre değiştirilmiştir. –*Almanca ed.*

XII. Para Malzemesinin Yeniden Üretimi

Bir etmen, yani yıllık altın ve gümüş yeniden üretimi, buraya dek tümüyle göz ardı edildi. Yalnızca lüks malların, altın kaplamacılığının vb. malzemeleri olarak onlara burada özel olarak değinmek, herhangi bir başka ürüne değinmek kadar gereksiz olurdu. Buna karşılık, para malzemesi ve dolayısıyla potansiyel para olarak önemli bir rol oynarlar. Basitlik adına, burada para malzemesi olarak yalnızca altını alacağız.

Toplam yıllık altın üretimi, daha eski verilere göre, 800 000-900 000 libre = yaklaşık 1100 ya da 1250 milyon mark tutuyordu. Soetbeer'e[53] göre ise, 1871-75 yılları ortalaması, yalnızca yaklaşık 476 milyon mark eden 170 675 kilogramdı. Bunun yaklaşık 167 milyon markık bölümünü Avustralya, 166 milyon markık bölümünü ABD, 93 milyon markık bölümünü Rusya sağlamıştı. Geri kalanı, her biri 10 milyon markın altındaki tutarlar olarak farklı ülkelerden geliyordu. Aynı dönemdeki yıllık gümüş üretimi, 2 milyon kilogramdan biraz azdı ve değer olarak 354½ milyon mark ediyordu; bu tutarın yaklaşık 108 milyonunu Meksika, 102 milyonunu ABD, 67 milyonunu Güney Amerika, 26 milyonunu Almanya sağlamıştı vb.

Kapitalist üretimin başat olduğu ülkelerden yalnızca ABD altın ve gümüş üreticisidir; Avrupa'nın kapitalist ülkeleri altınlarının neredeyse hepsini, gümüşlerininse çok büyük bir bölümünü Avustralya, ABD, Meksika, Güney Amerika ve Rusya'dan elde eder.

Ama burada, altın madenlerini, kapitalist üretim gerçekleştiren ve yıllık yeniden üretimini çözümlemekte olduğumuz ülkeye kaydıracağız, çünkü:

Kapitalist üretim dış ticaret olmadan hiç var olmaz. Ama verili bir ölçekte normal bir yıllık yeniden üretimin geçekleştiği varsayıldığında, dış ticaretin, değer ilişkilerini etkilemeden, dolayısıyla, üretim araçları ile tüketim araçları kategorilerinin karşılıklı mübadelesindeki değer ilişkilerini ve aynı şekilde bu iki kategorinin her birinin ürününün değerinin ayrışabildiği değişmez sermaye, değişir sermaye ve artık değerin oranlarını da etkilemeden, yalnızca, yerli malların yerine, farklı kullanım biçimlerine ya da doğal biçimlere sahip malları koyduğu da varsayılmış olur. Demek ki, her yıl yeniden üretilen ürünlerin değeri çözümlenirken dış ticaretin işe karıştırılması, sorun için de çözümü için de herhangi bir yeni öge sağlamaksızın, sadece karışıklığa yol açabilir. Dolayısıyla, tümüyle bir kenara bırakılması gerekir; aynı nedenle, burada altın da, mübadele aracılığıyla dışarıdan getirilen bir meta ögesi olarak değil, yıllık üretimin bir doğrudan ögesi olarak ele alınacak.

53 Ad. Soetbéer, "Edelmetall-Produktion", Gotha 1859, [s. 112. –*Almanca ed.*].

Genel olarak metal üretimi gibi altın üretimi de, üretim araçları üretimini kapsayan kategori olan Sınıf I'e aittir. Yıllık altın üretimi = 30 diyeceğiz (basitlik adına; bu değer, şemamızdaki sayılara göre gerçekten çok yüksektir); bu değer $20_c + 5_v + 5_m$'ye ayrılabilir olsun; 20_c, I_c'nin öteki ögeleriyle mübadele edilecektir ve bu daha sonra ele alınacaktır;* ama $5_v + 5_m$ (I), II_c'nin ögeleriyle, yani, tüketim araçlarıyla mübadele edilecektir.

5_v'ye gelirsek; altın üreten her işletme, işe önce emek gücü satın alarak başlar; bunu da, kendi ürettiği altınla değil, ülkedeki para stokunun bir bölümüyle yapar. İşçiler bu 5_v karşılığında II'den tüketim araçları alır, ve II bu parayla I'den üretim araçları satın alır. Diyelim ki, II, I'den, meta malzemesi vb. (değişmez sermayesinin bileşeni) olarak 2 değerinde altın satın alıyor olsun; bu durumda, 2_v dolaşıma daha önce girmiş olan para şeklinde, I'in altın üreticilerine geri döner. II, I'den malzeme olarak başka altın satın almasa bile, altın her metayı satın alabildiğinden, I, altınını para olarak dolaşıma sokarak, II'den [meta] satın alır. Tek fark, I'in burada satıcı olarak değil, yalnızca alıcı olarak ortaya çıkmasıdır. I'in altın madencileri metalarını her zaman elden çıkarabilir; metaları her zaman dolaysız olarak mübadele edilebilecekleri biçimde bulunur.

Bir iplik imalatçısının işçilerine 5_v ödediğini, onların da bunun karşılığında ona (artık değer bir yana bırakıldığında) ürün olarak iplik = 5 sağladığını kabul edelim; işçiler 5 karşılığında II_c satın alır, II, para olarak 5 karşılığında I'den iplik satın alır ve böylece 5_v iplik imalatçısına para olarak geri döner. Buna karşılık, varsayılan durumda, I a (altın üreticilerini bu simgeyle göstereceğiz), dolaşıma daha önce girmiş olan parayla işçilerine 5_v öndeler; işçiler bu parayı geçim araçlarına harcar; ama bu 5'ten yalnızca 2'si II'den I a'ya geri döner. Ne var ki I a, tıpkı iplik imalatçısı gibi yeniden üretim sürecini yeni baştan başlatabilecek durumdadır, çünkü, ona işçileri altın olarak 5 sağlamıştır, bunun 2'sini satmıştır, 3'ünü altın olarak elinde tutmaktadır; dolayısıyla değişir sermayesinin tümünün doğrudan doğruya, II'nin başka bir aracılığı olmadan, yine para biçiminde eline geçmesi için, sikke bastırması[54] ya da altınlarını banknota çevirmesi yeterlidir.

Ne var ki, daha bu ilk yıllık yeniden üretim sürecinde, gerçekten ya da sanal olarak dolaşım alanına ait olan para kütlesinde bir değişiklik gerçekleşmiştir. II_c'nin 2_v (I a)'yı malzeme olarak satın aldığını, 3'ün I a tarafından II içinde değişir sermayenin para biçimi olarak yeniden har-

* MEW, Band 24, s. 469, 55. dipnot [elinizdeki kitap, s. 450, 55. dipnot]. –*Almanca ed.*

54 "San Francisco'da hatırı sayılır bir tutarda külçe altın (*gold bullion*) ... darphaneye doğrudan doğruya altın madencileri tarafından getirilir." – "Reports of H. M. Secretaries of Embassy and Legation", 1879, Part III, s. 337.

candığını varsaymıştık. Demek ki, yeni altın üretimi* aracılığıyla sağlanan para kütlesinin 3'ü II içinde kalmış ve I'e geri dönmemiştir. II, varsayımımız uyarınca, kendi altın malzemesi gereksinimini karşılamıştır. 3, altın gömüsü olarak onun elinde kalır. Bu 3, onun değişmez sermayesinin bir ögesini oluşturamayacağından ve dahası, II, emek gücü satın almaya yetecek kadar para-sermayeye öncesinde sahip olduğundan; dahası, aşınma ve yıpranma ögesi hariç olmak üzere, söz konusu ek 3 a'nın, bir bölümüyle mübadele edildiği II_c'nin içinde görebileceği herhangi bir işlev bulunmadığından (yalnızca, II_c (1)'in tesadüfen II_c (2)'den küçük olması durumunda, aşınma ve yıpranma ögesini *pro tanto* [o miktarda] karşılamaya hizmet edebilirdi); ama diğer yandan, aşınma ve yıpranma ögesi hariç olmak üzere, II_c meta-ürününün tümünün $I_{(v + m)}$ üretim araçlarıyla mübadele edilmesi gerektiğinden – bu para, bir bütün olarak, II_c'den, geçim araçlarında da lüks mallarda da var olabilecek olan II_m'ye aktarılmak ve buna karşılık, buna uygun düşen meta değeri, II_m'den II_c'ye aktarılmak zorundadır. Sonuç: Artık değerin bir bölümü para gömüsü olarak saklanır.

İkinci yeniden üretim yılında, yıllık olarak üretilen altının malzeme olarak kullanılma oranı aynı kalırsa, 2 yine I a'ya geri akacak ve 3 ayni olarak yerine koyulacaktır, yani yine II'de gömü olarak serbest bırakılacaktır vb.

Genel olarak değişir sermaye söz konusu olduğunda: Kapitalist I a, öteki her kapitalist gibi, emek gücü satın almak için bu sermayeyi her zaman para olarak öndelemek zorundadır. Bu v'yi II'den satın alımda kullanacak olan kendisi değil, işçisidir; dolayısıyla onun alıcı olarak ortaya çıkması ve II'nin inisiyatifi olmadan II'ye altın sokması, hiçbir zaman gerçekleşebilecek bir durum değildir. Ama II'nin ondan malzeme satın alması, kendi değişmez sermayesini (II_c) altın malzemesine çevirmek zorunda olması ölçüsünde, $(Ia)_v$'nin bir bölümü, I'in diğer kapitalistlerine ne şekilde geri akıyorsa aynen o şekilde, II'den ona geri akar; bunun söz konusu olmaması ölçüsünde de, altın olarak v'sini doğrudan doğruya ürünüyle yerine koyar. Ne var ki, para olarak öndelenmiş olan v'nin ona geri akmaması ölçüsünde, II'de, zaten elde bulunmakta olan dolaşım araçlarının bir bölümü (I'den ona akmış ve I'e geri dönmemiş olan para) gömüye dönüştürülür ve bu yüzden onun artık değerinin bir bölümü tüketim araçlarına harcanmaz. Durmadan yeni altın madenlerinin açılması ya da eskilerinin yeniden açılması nedeniyle, Ia tarafından v olarak harcanacak olan paranın belirli bir bölümü, her zaman, yeni altın üretiminden önce elde bulunan, Ia tarafından işçileri aracılığıyla

* 1. ve 2. baskılarda: "para üretimi"; Engels'in basım için hazırladığı elyazmasına göre değiştirilmiştir. –*Almanca ed.*

II'ye sokulan para kütlesinin bir parçasını oluşturur ve II'den Ia'ya geri dönmedikçe, orada bir gömü oluşumu ögesi oluşturur.

Oysa $(Ia)_m$'ye gelince, burada Ia her zaman alıcı olarak ortaya çıkabilir; m'sini altın olarak dolaşıma sokar ve karşılığında dolaşımdan tüketim araçları (II_c) çeker; altın burada kısmen malzeme olarak kullanılır, bundan ötürü II'nin üretken sermayesinin değişmez bileşeni c'nin gerçek bir ögesi olarak işlev görür; ve bunun gerçekleşmemesi ölçüsünde, bir kez daha II_m'nin para şeklinde bekleyen bir parçası olarak bir gömü oluşumu ögesi olur. Daha sonra ele alınacak olan I_c'den[55] bağımsız olarak da görülüyor ki, basit yeniden üretim bile, burada sözcüğün gerçek anlamıyla birikimin, yani genişletilmiş ölçekli yeniden üretimin dışarıda bırakılmasına karşın, para biriktirmeyi ya da gömü oluşumunu zorunlu olarak içerir. Ve bu her yıl yinelendiğinden, kapitalist üretim incelenirken çıkış noktası olarak alınan varsayım, yani, yeniden üretimin başlangıcında, metaların mübadelesine karşılık gelen bir parasal araçlar kütlesinin Kapitalistler Sınıfı I'in ve Kapitalistler Sınıfı II'nin ellerinde bulunduğu varsayımı açıklanmış olur. Dolaşımdaki paranın uğradığı aşınma ve yıpranma yüzünden yitirilen altının düşülmesinden sonra bile böyle bir biriktirme gerçekleşir.

Apaçıktır ki, kapitalist üretimin yaşı ne kadar ilerlemiş olursa, dört bir yanda birikmiş olan para kütlesi o denli büyük, dolayısıyla yıllık yeni altın üretiminin bu kütleye eklediği oran, bu ekin mutlak niceliği açısından ciddi bir büyüklükte olması mümkün olsa bile, o denli küçük olacaktır. Tooke'a yöneltilmiş olan itirazı genel hatlarıyla bir kez daha ele alalım:* kapitalistler sınıfı, son çözümlemede, parayı dolaşıma sokan tek kaynak olarak ele alınmak zorunda olduğuna göre, her kapitalistin, yıllık üründen para olarak bir artık değer çekmesi, yani, dolaşımdan, ona soktuğundan daha fazla para çekmesi nasıl mümkün olur?

Bu konuda, daha önce (Bölüm 17) geliştirilmiş olan düşünceleri özetleyerek şunları belirteceğiz:

1. Burada gerekli olan tek varsayım, yani, genel olarak, her yıl yeniden üretilen meta kütlesinin farklı ögelerinin mübadelesine yetecek miktarda paranın elde bulunduğu varsayımı, meta değerinin bir bölümünün artık değerden oluşmasından hiçbir şekilde etkilenmez. Tüm üretim işçilerin kendilerine ait olsaydı, dolayısıyla artık emekleri de, kapitalistler için değil, yalnızca onlar için artık emek olsaydı, dolaşımdaki meta değeri kütlesi aynı olurdu ve diğer koşullar aynı kaldığında, bu

55 Elyazmasında, yeni üretilmiş olan altının Kesim I'in değişmez sermayesi içindeki mübadelesi üzerine bir inceleme bulunmuyor. –F. E.

* MEW, Band 24, s. 331 [elinizdeki kitap, s. 315]. –*Almanca ed.*

kütle, dolaşımı için ayrı para kütlesini gerekli kılardı. Dolayısıyla her iki durumda da sorulacak olan soru yalnızca şudur: Bu toplam meta değerinin mübadelesi için gerekli olan para nereden gelir? – Ve kesinlikle şu değildir: Artık değeri gümüşe çeviren para nereden gelir?

Bir kez daha belirtecek olursak, kuşkusuz, her bir meta c + v + m'den oluşur ve dolayısıyla toplam meta kütlesinin dolaşımı için, bir yandan c + v sermayesinin dolaşımı için belirli bir para tutarı, öte yandan kapitalistlerin gelirinin (m artık değerinin) dolaşımı için bir başka para tutarı gereklidir. Tek tek kapitalistler için olduğu gibi sınıfın bütünü için de, sermaye öndelemek için kullanılan para, gelir harcamak için kullanılan paradan farklıdır. Bu sonuncu para nereden gelir? Basitçe, kapitalistler sınıfının elinde bulunan para kütlesinin, dolayısıyla, genel olarak ele alındığında, toplumun içinde bulunan toplam para kütlesinin bir bölümünün, kapitalistlerin gelirini dolaştırmasından. Yeni bir iş kuran her kapitalistin, kendi geçimi için tüketim araçlarına harcadığı parayı, işini yoluna koyar koymaz, artık değerinin gümüşe çevrilmesine hizmet eden para olarak yeniden geri aldığını yukarıda görmüştük. Ama genel olarak bakıldığında, tüm güçlüğün iki kaynağı bulunur:

Birincisi: Yalnızca dolaşım alanını ve sermayenin devrini ele alırsak, dolayısıyla kapitalisti de, kapitalist tüketici ve ehlikeyif olarak değil, yalnızca sermayenin kişileşmiş hâli olarak ele alırsak, onu hep dolaşıma meta-sermayesinin bileşeni olarak artık değer sokarken görür, ama gelirin biçimi olarak parayı hiçbir zaman onun elinde görmeyiz; onu hiçbir zaman artık değeri tüketmek için dolaşıma para sokarken görmeyiz.

İkincisi: Kapitalistler sınıfının dolaşıma gelir biçimindeki belirli bir para tutarını sokması nedeniyle, bu sınıf yıllık toplam ürünün bu bölümü için bir eş değer ödüyormuş ve böylece bu bölüm artık değeri temsil etmekten uzaklaşıyormuş gibi görünür. Oysa artık değeri temsil eden artık ürünün kapitalistler sınıfı için maliyeti sıfırdır. Sınıf olarak onu karşılık ödemeden elde eder ve kullanır ve para dolaşımı bunu hiçbir şekilde değiştiremez. Bunun aracılık ettiği değişim, her kapitalistin, kendi artık ürününü ayni olarak tüketmek yerine (bunu yapmak çoğu zaman mümkün de değildir), toplam yıllık toplumsal artık emek stokundan, kendisinin el koymuş olduğu artık değer tutarındaki her tür metayı çekmesinden ve bunları kendisine mal etmesinden ibarettir. Ama dolaşım mekanizması, kapitalistler sınıfının, gelir harcaması için dolaşıma para soktuğunda, aynı zamanda bu parayı dolaşımdan çektiğini ve bu nedenle her zaman aynı süreci yeniden başlatabilecek durumda olduğunu; yani kapitalistler sınıfı olarak ele alındığında, eskiden olduğu gibi, artık değerin gümüşe çevrilmesi için gereken para tutarına sahip olduğunu göstermişti. Dola-

yısıyla, kapitalist, meta piyasasından, kendi tüketim fonu için, metalar biçimindeki artık değeri çekmekle kalmayıp, buna ek olarak, bu metaları satın alırken kullandığı parayı da yeniden elde ediyorsa, açıktır ki, metaları dolaşımdan herhangi bir eş değer ödemeden çekmiştir. Onlar için para ödemesine karşın, metalar ona bedavaya gelir. Bir sterlinle meta satın alsam ve metanın satıcısı bu parayı karşılıksız olarak elde etmiş olduğum artık ürün için bana geri verse, metanın bana bedavaya gelmiş olacağı açıktır. Bu işlemin sürekli olarak yinelenmesi, sürekli olarak meta çektiğim ve meta çekmek için geçici olarak elimden çıkarsam bile sürekli olarak bir sterlinin sahibi olarak kaldığım gerçeğini hiçbir şekilde değiştirmez. Kapitalist, sürekli olarak, bu parayı, ona bedavaya gelmiş olan artık değerin gümüşe çevrilmiş hâli olarak yeniden elde eder.

A. Smith'te toplam toplumsal ürün değerinin gelire, v + m'ye, ayrıştığını, böyle olunca da değişmez sermaye değerinin sıfıra eşit kılındığını görmüştük. Buradan zorunlu olarak çıkan sonuç, yıllık gelirin dolaşımı için gerekli olan paranın, toplam yıllık ürünün dolaşımı için de yeterli olduğu; dolayısıyla, örneğimizde, 3000 değerindeki tüketim araçlarının dolaşımı için gerekli olan paranın, 9000 değerindeki toplam yıllık ürünün dolaşımı için de yeterli olduğudur. A. Smith'in görüşü gerçekten budur ve bu görüş Thomas Tooke tarafından yinelenir. Geliri gümüşe çevirmek için gerekli olan para kütlesinin toplam toplumsal ürünü dolaştıran para kütlesine oranı hakkındaki bu yanlış düşünce, yıllık toplam ürününün farklı maddi ögelerinin ve değer ögelerinin kendilerini yeniden üretme ve yıllık olarak yerlerine koyulma tarzlarının kavranamamış, düşüncesizce tarif edilmiş olmasının kaçınılmaz bir sonucudur. Bu nedenle çoktan çürütülmüştür.

Smith ve Tooke'u dinleyelim.

Şöyle diyor Smith (Book II, ch. 2):

> "Her ülkenin dolaşımı iki bölüme ayrılabilir: tüccarların kendi aralarındaki dolaşım ve tüccarlarla tüketiciler arasındaki dolaşım. Kâğıttan olsunlar madenden olsunlar, aynı para parçaları, bir bu dolaşımda bir öteki dolaşımda kullanılıyor olabilseler de, bu dolaşımlar yine de hep eş zamanlı olarak yan yana gider ve her ikisi de dolaşımlarını sürdürmek için şu ya da bu türden belirli bir nicelikte para gerektirir. Farklı tüccarlar arasında dolaşan metaların değeri, hiçbir zaman bunlarla tüketiciler arasında dolaşanların değerini aşamaz; çünkü, tüccarların aldıkları ne varsa, sonunda tüketicilere satılmak zorundadır. Tüccarlar arasındaki dolaşım, *en gros* [büyük miktarlarla] gerçekleştiğinden, her bir mübadele için genellikle hayli büyük bir tutar gerektirir. Buna karşılık, tüccarlarla tüketiciler arasındaki dolaşım, genellikle *en détail* [küçük miktarlarla] gerçekleşir ve çoğu zaman ancak çok küçük tutarlar gerektirir; bazen bir şilin, hatta yarım peni bile yeter. Ancak küçük tutarlar büyüklere göre çok daha hızlı dolaşır... Dolayısıyla,

> tüm tüketicilerin yıllık satın alımları, tüm tüccarların kendi aralarındaki satın alımlara değer olarak en azından" [bu "en azından" iyi!] "eşit olsalar bile, genellikle çok daha küçük niceliklerde paralarla halledilebilir" vb.

Thomas Tooke, Adam'ın bu pasajı hakkında şunları söylüyor ("An Inquiry into the Currency Principle", London 1844, s. 34-36 passim):

> "Burada yapılmış olan ayrımın özünde doğru olduğu hiç söz götürmez... Tüccarlar ile tüketiciler arasındaki mübadele, tüketicilerin temel gelirlerini (*the principal means*) oluşturan ücretlerin ödenmesini de kapsar... Tüccarlar ile tüccarlar arasındaki tüm işlemler, yani üretici ya da ithalatçıdan başlayıp ara imalat süreçleri vb. tüm ara kademelerden geçilerek perakende satıcı ya da ihracatçı tüccara gelene dek yapılan satışların tümü, sermaye aktarım hareketlerine ayrıştırabilir. Ne var ki, sermaye aktarımları, işlemlerin büyük çoğunluğunda, aktarım sırasında banknotlardan ya da sikkelerden gerçek bir ayrılmayı (sanal değil maddi bir ayrılmayı kastediyorum) zorunlu olarak varsaymaz ve gerçekte de fiilen buna yol açmaz... Tüccarlar ile tüccarlar arasındaki işlemlerin toplam tutarı, son aşamada, tüccarlar ile tüketiciler arasındaki işlemlerin tutarıyla belirlenmek ve sınırlanmak zorundadır."

Son cümle tek başına dursaydı, Tooke'un yalnızca, tüccarların kendi aralarındaki işlemlerle tüccarlar ile tüketiciler arasındaki işlemler arasında, başka bir deyişle, yıllık toplam gelirin değeri ile bunu üreten sermayenin değeri arasında belirli bir oranın bulunduğunu saptadığı sanılabilirdi. Ama durum bu değil. O, A. Smith'in görüşüne açıkça katılır. Bu yüzden onun dolaşım teorisinin ayrıca ele alınıp eleştirilmesi gereksizdir.

2. Her sanayi sermayesi, kendi başlangıç noktasında, sabit bileşeninin tümü için, yıllık ürününün bir dizi yıl boyunca satışıyla ancak yavaş yavaş yeniden ele geçecek olan bir parayı tek seferde dolaşıma sokar. Demek ki, ilk olarak, dolaşıma, dolaşımdan çektiğinden daha fazla para sokar. Bu durum, toplam sermayenin ayni olarak her yenilenişinde yinelenir; sabit sermayeleri ayni olarak yenilenmeyi gerektiren belirli sayıdaki işletmede her yıl yinelenir; sabit sermayenin her onarımında, yalnızca kısmi olan her yenilenmesinde, parça parça yinelenir. Demek ki, bir yanda dolaşıma sokulandan daha fazla para dolaşımdan çekiliyorsa, diğer yanda bunun tersi olur.

Üretim dönemleri (çalışma dönemlerinden farklı olarak), görece uzun bir süreyi kapsayan sanayi dallarının hepsinde, bu dönemler boyunca kapitalist üreticiler tarafından, kısmen kullanılan emek gücüne ödeme yaparken, kısmen kullanılacak olan üretim araçlarını satın alırken, dolaşıma durmadan para sokulur. Böylece, üretim araçları doğrudan doğruya, tüketim araçları, kısmen ücretlerini harcayan işçiler aracılı-

ğıyla dolaylı yoldan, kısmen tüketimlerini hiçbir şekilde askıya almayan ve aldıklarına karşılık hemen o anda piyasaya herhangi bir meta eş değeri sokmayan kapitalistlerin kendileri tarafından doğrudan doğruya, meta piyasasından çekilir. Bu dönem boyunca, kapitalistlerin dolaşıma soktuğu para, artık değer de içinde olmak üzere meta değerinin gerçekleştirilmesine hizmet eder. Gelişmiş kapitalist üretim aşamasında, demiryolu, kanal, dok, büyük kent binası inşaatı, demir gemi yapımı, geniş çaplı arazi drenajı vb. gibi anonim ortaklıklarca yürütülen uzun soluklu girişimlerde, bu etken çok büyük önem kazanır.

3. Öteki kapitalistler, sabit sermaye yatırımları bir yana bırakıldığında, emek gücü ve dolaşır öge satın alırken soktuklarından daha fazla parayı dolaşımdan çekerken, altın ve gümüş üreten kapitalistler, ham madde olarak hizmet eden değerli metaller bir yana bırakıldığında, dolaşımdan yalnızca meta çekerken, dolaşıma yalnızca para sokar. Aşınıp yıpranma parçası dışındaki değişmez sermaye, değişir sermayenin daha büyük bölümü ve artık değerin tümü (kendi ellerinde toplanabilecek olan gömü dışında) para olarak dolaşıma sokulur.

4. Arsalar, evler vb. gibi yıl içinde üretilmiş olmayan, ayrıca, hayvanlar, kereste, şarap, vb. gibi üretim dönemleri bir yıldan uzun sürelere yayılan her türlü şeyin meta olarak dolaştığı doğrudur. Bu ve başka görüngüler için hemen o sıradaki dolaşım için gereksinilenin dışında, her zaman, saklı, iş görmez durumda, ama bir dürtüyle uyarıldığında işlev görmeye başlayabilecek belirli bir nicelikte paranın bulunduğunu saptamak önem taşır. Birden fazla yıl boyunca kirada kalan konutların değerleri gibi, bu gibi ürünlerin değerleri de çoğu zaman parça parça ve yavaş yavaş dolaşır.

Öte yandan, yeniden üretim sürecinin hareketlerinin hepsi, para dolaşımının araya girmesini gerektirmez. Ögeleri bir kez sağlandığında, bütün üretim süreci, dolaşımın dışında kalır. Ayrıca, ister bireysel ister üretken şekilde olsun, doğrudan doğruya üreticinin kendisi tarafından tüketilen tüm ürünler de dolaşımın dışında kalır. Bu son söylenen, tarım kesimindeki işçilerin doğal yollarla beslenmesini de içerir.

Demek ki, yıllık ürünü dolaştıran para kütlesi, yavaş yavaş birikmiş olarak, toplumda bulunur. Aşınıp yıpranan sikkeleri yerine koyması gerekebilecek olan altın dışında, bu para kütlesi bu yılın değer-ürününe ait değildir.

Salt madenî para dolaşımı temeli üzerinde paranın aynı zamanda ödeme aracı olarak işlev görebilmesine ve tarihsel olarak gerçekten böyle işlev görmesine ve bu temel üzerinde bir kredi sisteminin ve kredi mekanizmasının belirli yönlerinin gelişmiş olmasına karşın, bu sunumda, değerli metallerin yalnızca para olarak dolaştığı ve bu do-

laşımın, en basit biçim olan peşin alım satımlarla gerçekleştiği varsayılmıştır.

Bu varsayım yalnızca yöntemsel kaygılarla yapılmamaktadır; hem Tooke ile okulunun hem de karşıtlarının, tartışmaları sırasında, banknot dolaşımını açıklamak için sürekli olarak saf madenî para dolaşımı hipotezine yeniden geri dönmek zorunda kalmış olmaları bile, bu kaygıların önemini gösterir. Bunu *post festum* [her şey olup bittikten sonra] yapmak zorunda kaldılar, ama yaptıklarında da çok yüzeysel şekilde yaptılar ve böyle olması kaçınılmazdı, çünkü bu durumda, başlangıç noktası, çözümlemede yalnızca tesadüfi bir nokta rolünü oynar.

Oysa, *kendiliğinden gelişen* biçimiyle gösterilen para dolaşımı (ve burada yıllık yeniden üretime içkin olan etken budur) en basit şekilde incelendiğinde şunlar ortaya çıkar:

a) Gelişmiş kapitalist üretim ve dolayısıyla ücretli emek sisteminin başatlığı varsayıldığında, para-sermaye, değişir sermayenin öndelendiği biçim olması ölçüsünde, kuşkusuz önemli bir rol oynar. Ücretli emek sisteminin gelişmesi ölçüsünde, tüm ürünler metalara dönüşür ve dolayısıyla (bazı önemli istisnalarla) hepsi, hareketlerinin bir aşaması olarak paraya dönüşüm işleminden geçmek zorundadır. Dolaşımda bulunan para kütlesi, metaların gümüşe çevrilmesine yetmelidir ve bu kütlenin en büyük bölümü, ücret biçiminde, yani, sanayici kapitalistler tarafından emek gücüne ödeme yaparken değişir sermayenin para biçimi olarak öndelenmiş olan ve işçilerin ellerinde (büyük ölçüde) yalnızca dolaşım aracı (satın alma aracı) olarak işlev gören para biçiminde sağlanır. Ve bu da, her tür (serflik dâhil) bağımlılık sisteminde baskın olan ve (bağımlılık ya da kölelik ilişkilerini de içersinler ya da içermesinler) az çok ilkel topluluklarda daha fazla baskın olan doğal ekonomiyle tam bir karşıtlık oluşturur.

Kölelik sisteminde emek gücü satın alımına yatırılan para-sermaye, yerine ancak yavaş yavaş, kölenin etkin yaşam süresi tükendikçe koyulan sabit sermayenin para biçimi rolünü oynar. Bu nedenle, kapitalist üretimde, sanayici kapitalist, artık değerin bir parçası artı sabit sermayenin aşınma ve yıpranmasını nasıl (sabit sermaye, yani ev, makine vb. kiraya veren kapitalistler için de geçerli olduğu üzere) sabit sermayesinin faizi ve yedeği olarak kayda geçiriyorsa, Atinalılarda da, bir köle sahibinin doğrudan doğruya kölesinin sınai kullanımı yoluyla ya da kölenin başka sınai kullanıcılara (örneğin madencilik için) kiralanması yoluyla elde ettiği kazanç da, aynı şekilde, yalnızca, öndelenmiş olan para-sermayenin (yıpranma payının yanındaki) faizi sayılır. İster gerekli hizmetleri sunmaları isterse yalnızca lüks gösterilerine hizmet etmeleri için kullanılsınlar, salt ev köleleri burada konu dışıdır; bunlar, bizim hizmetçiler

sınıfımıza karşılık gelir. Ama kölecilik sistemi de, Yunanistan'ın gelişmiş devletlerinde ve Roma'da olduğu gibi, tarımda, imalatçılıkta, gemicilikte vb. üretken çalışmanın egemen biçimi olması ölçüsünde, doğal ekonominin bir ögesini korur. Köle piyasası kendi emek gücü meta arzını sürekli olarak savaş, korsanlık vb. gibi yollarla sağlar ve bu soygun da, bir dolaşım süreci aracılığıyla değil, başkalarının emek güçlerine doğrudan doğruya fiziksel zorlamayla maddi olarak el koyularak gerçekleştirilir. Amerika Birleşik Devletleri'nde bile, Kuzey'in ücretli emek sisteminin uygulandığı eyaletleri ile Güney'in köleci eyaletleri arasındaki ara bölgenin Güney için bir köle yetiştirme alanına dönüştürülmesinden sonra (ki böylece köle piyasasına sürülen kölenin kendisi yıllık yeniden üretimin bir ögesi oluyordu), bu adım kısa sürede yetersiz kalmış, piyasayı doldurmak için Afrika köle ticareti elden geldiğince uzun bir süre boyunca sürdürülmüştü.

b) Paranın, yıllık ürünün mübadelesi sırasındaki, kapitalist üretim temeli üzerinde kendiliğinden gerçekleşen akışları ve geri akışları; sabit sermayelerin toplam değerleriyle tek seferde öndelenmeleri ve değerlerinin dolaşımdan art arda, yıllar süren dönemlere yayılan geri çekilmeleri, yani, yıllık gömü oluşumu (özü açısından, ona paralel giden ve yıllık yeni altın üretimine dayanan gömü oluşumundan tümüyle farklı olan bir gömü oluşumu) aracılığıyla adım adım para biçiminde yeniden oluşturulmaları; metaların üretim dönemlerinin uzunluklarına bağlı olarak para öndelenmesine konu olan sürelerin, bu paranın meta satışı yoluyla dolaşımdan geri çekilebilir hâle gelmesinden önce her seferinde yeni baştan tahmin edilmek zorunda olan uzunluk farklılıkları; öndeleme sürelerindeki, üretim yerleri ile sürüm piyasaları arasındaki uzaklıkların farklı olmasının bile ortaya çıkarmaya yettiği uzunluk farklılıkları; aynı şekilde, geri akıştaki, farklı işletmelerdeki ve aynı iş dalındaki farklı bireysel kapitalistlerdeki üretim stoklarının durumuna ya da göreli büyüklüğüne, dolayısıyla değişmez sermaye ögelerinin satın alınma vadelerine bağlı olan büyüklük ve dönem farklılıkları – ve tüm bunların yeniden üretim yılı sırasında ortaya çıkması: hem kredi sisteminin mekanik yardımcı araçlarının hem de elde bulunan ödünç verilebilir sermayelerin gerçekten bulunup çıkarılmasının önünün planlı bir şekilde açılması için, kendiliğinden ortaya çıkan hareketin tüm bu farklı uğraklarının, yalnızca, kendilerini deneyim yoluyla fark edilebilir ve göze çarpar kılmış olmaları yeterlidir.

Bunlara, öteki koşullar normal kalırken, üretimleri sürekli olarak aynı ölçekte süren işletmelerle, tarımda olduğu gibi yılın farklı dönemlerinde farklı miktarlarda emek gücü kullanan işletmeler arasındaki farkı eklemek gerekir.

XIII. Destutt de Tracy'nin Yeniden Üretim Teorisi[56]

Politik iktisatçıların toplumsal yeniden üretimi incelerken sergiledikleri kafa karışıklığını ve kibirli anlayışsızlıklarını örneklemek üzere, Ricardo'nun bile ciddiye aldığı ve *a very distinguished writer* [çok seçkin bir yazar] diye andığı ("Principles", s. 333) büyük mantıkçı Destutt de Tracy'yi ele alalım (krş. Buch I, s. 147, Note 30).*

Bu seçkin yazar, toplam toplumsal yeniden üretim ve dolaşım süreci üzerine şu açıklamaları yapıyor:

> "Bu sanayi girişimcileri nasıl oluyor da böylesine büyük kârlar elde edebiliyor ve bunları kimden çekebiliyorlar, diye bana sorulacak. Onlar bu kârları ürettikleri her şeyi kendilerine mal olduğundan daha yüksek fiyata satarak sağlar, diye cevaplarım; ve onlar,
>
> 1. tüketimlerinin, gereksinimlerini giderecek olan bölümünün tümünü birbirlerine satar, bunun karşılığını kârlarının bir bölümü ile öderler;
>
> 2. hem kendilerince para ödenen ücretli emekçilere, hem de aylak kapitalistlerce para ödenen ücretli emekçilere satış yaparlar; bu yolla, bu ücretli emekçilerden, belki küçük tasarrufları hariç olmak üzere, tüm ücretlerini geri alırlar;
>
> 3. gelirlerinin, kendileri tarafından doğrudan doğruya çalıştırılan ücretli emekçilere vermemiş oldukları bölümüyle ödeme yaptıkları aylak kapitalistlere satış yaparlar; böylece, onlara her yıl ödedikleri rantın tümü, şu ya da bu yolla yine kendilerine geri akar." (Destutt de Tracy, "Traité de la volonté et de ses effets", Paris 1826, s. 239.)

Demek ki, kapitalistler, ilk olarak, artık değerin özel tüketimlerine ayırdıkları ya da gelir olarak tükettikleri bölümünün mübadelesinde birbirlerini karşılıklı olarak aldatarak zenginleşiyor. Yani, artık değerlerinin ya da kârlarının bu bölümü 400 sterlinse, 400 sterlini bölüşen paydaşlardan her birinin kendi payını ötekine diyelim %25 fazlasına satmasıyla, bu 400 sterlin, 500 sterlin olur. Hepsi aynı şeyi yaptığından, aralarındaki alım satımları gerçek değere göre yaparak elde edebilecekleri sonucun aynısını elde etmiş olurlar. Yalnız, 400 sterlinlik bir meta değerinin dolaşımı için 500 sterlinlik bir para kütlesine gereksinim duyarlar ve bu, onları zenginleştirmekten çok yoksullaştıran bir yöntem olarak görünür, çünkü toplam servetlerinin büyük bir bölümünü yararsız dolaşım araçları biçiminde üretken olmayan şekilde saklamak zorundadırlar. Tüm bunlar, tüm metalarının nominal fiyatlarının artmış olmasına karşın, kapitalistlerin bireysel tüketimleri için kendi aralarında paylaştırabilecekleri meta stokunun yalnızca 400 sterlin değerinde olduğu, ama karşılıklı

56 II. Elyazmasından.

* MEW, Band 23, s. 177 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 166, 31. dipnot]. –*Almanca ed.*

olarak birbirlerine mutluluk yaşatarak, 400 sterlinlik bir meta değerini, 500 sterlinlik bir meta değerinin gerektirdiği bir para kütlesiyle dolaştırdıkları anlamına gelir.

Burada, "kârlarının bir bölümü"nün ve dolayısıyla, genel olarak, kârı temsil eden bir meta stokunun varsayılmış olması apayrı bir nokta. Oysa Destutt, bize tam da bu kârın nereden geldiğini açıklamak istiyor. Kârı dolaştırmak için gerekli olan para kütlesi, tümüyle ikincil bir sorundur. Kârı temsil eden meta kütlesi, görünüşe göre, yalnızca kapitalistlerin bu meta kütlesini birbirlerine satmalarından değil (ki bu bile başlı başına çok güzel ve derin bir düşüncedir), her birinin ötekine pahalıya satmasından kaynaklanır. Artık kapitalistlerin zenginleşme kaynaklarından birini biliyoruz. Bu, "Entspektor Bräsig"in,* büyük yoksulluğun büyük *pauvreté*'den [yoksulluktan] kaynaklandığı sırrıyla aynı kapıya çıkar.

> 2. Aynı kapitalistler ayrıca,
>
> "hem kendilerince para ödenen ücretli emekçilere, hem de aylak kapitalistlerce para ödenen ücretli emekçilere satış yaparlar; bu yolla, bu ücretli emekçilerden, küçük tasarrufları hariç olmak üzere, tüm ücretlerini geri alırlar".

Kapitalistlerin işçilerin ücretlerini para-sermaye biçiminde öndelemiş olduklarını biliyoruz; Bay Destutt'ye göre, bu para-sermayenin geri akışı, bu tür kapitalistlerin ikinci zenginleşme kaynağını oluşturur.

Yani, kapitalistler sınıfı işçilere ücret olarak örneğin 100 sterlin öderse, sonra aynı işçiler aynı kapitalistler sınıfından aynı 100 sterlin değerinde meta satın alırsa ve böylece kapitalistlerin emek gücü alıcısı olarak öndelemiş oldukları 100 sterlinlik tutar, işçilere 100 sterlinlik meta satışıyla kendilerine geri dönerse, kapitalistler bu yolla *zenginleşir*. Sıradan insan aklıyla bakıldığında, kapitalistler, bu süreç aracılığıyla, sürecin başında sahip oldukları 100 sterline yeniden sahip olmuş görünür. Sürecin başında kapitalistlerin para olarak 100 sterlini vardır, bununla 100 sterlinlik emek gücü satın alırlar. Satın alınmış olan emek, bu para olarak 100 sterlin karşılığında, şu ana dek bildiğimiz kadarıyla, 100 sterlinlik değerde metalar üretir. 100 sterlinlik metaların işçilere satılmasıyla kapitalistler para olarak 100 sterlini geri alır. Yani kapitalistlerin yine para olarak 100 sterlini, işçilerinse kendi üretmiş oldukları 100 sterlinlik metaları vardır. Kapitalistlerin bu yolla nasıl olup da zenginleşeceklerini anlamak mümkün değildir. Para olarak 100 sterlin geri akmasaydı, işçilere önce emekleri için para olarak 100 sterlin ödemiş, sonra da onlara bu emeğin ürününü, 100 sterlinlik tüketim araçlarını, karşılıksız

---

* *"Entspektor Bräsig"* - Fritz Reuter'in eserlerindeki bir karakter. –*Almanca ed.*

olarak vermiş olmaları gerekirdi. Yani, geri akış, olsa olsa, kapitalistlerin bu işlemle neden yoksullaşmadıklarını açıklayabilir, ama bu yolla neden zenginleştiklerini hiçbir şekilde açıklayamazdı.

Kapitalistlerin bu 100 sterline nasıl sahip oldukları ve işçilerin neden kendi hesaplarına meta üretmek yerine emek güçlerini bu 100 sterlinle mübadele etmek zorunda kaldıkları bir başka sorudur elbette. Ama bu, Destutt çapındaki bir düşünür için, açıklama gerektirmeyecek kadar açık bir şeydir.

Bu çözüm Destutt'nün kendisini de yeterince tatmin etmemiştir. Ne de olsa, bize söylediği, zenginleşmenin yolunun, 100 sterlinlik bir para tutarını harcadıktan sonra yine 100 sterlinlik bir para tutarının elde edilmesinden, yani, para olarak 100 sterlinin, para olarak 100 sterlinin neden kaybolmadığından başka hiçbir şeyi göstermeyen geri akışından geçtiği değildi. Bize söylediği, kapitalistlerin,

> "ürettikleri her şeyi kendilerine mal olduğundan daha yüksek fiyata satarak" zenginleştiğiydi.

Dolayısıyla, kapitalistler, işçilerle işlemlerinde onlara da pahalıya satarak zenginleşmek zorundadır. Mükemmel!

> "Ücret öderler ... ve tüm bunlar, onlara," {ürünlere} "söz konusu ücret aracılığıyla kendilerine {kapitalistlere} "mal olduklarından daha yüksek bir fiyat ödeyen tüm bu insanların harcamalarıyla kendilerine geri akar." (s. 240.)

Yani, kapitalistler işçilere ücret olarak 100 sterlin ödüyor ve sonra bu işçilere bu işçilerin kendi ürünlerini 120 sterline satıyor, böylece kendilerine 100 sterlinin geri dönmesinin ötesinde bir de 20 sterlin kazanıyorlar, öyle mi? Bu olanaksız. İşçiler, ancak ücret biçiminde elde etmiş oldukları parayla ödemede bulunabilir. İşçiler kapitalistlerden ücret olarak 100 sterlin alırsa, 120 sterlinlik değil, yalnızca 100 sterlinlik satın alma gerçekleştirebilirler. Dolayısıyla sorun bu yolla çözülemez. Ama bir başka yol daha var. İşçiler kapitalistlerden 100 sterlin karşılığında meta satın alır, ama gerçekte ellerine yalnızca 80 sterlin değerinde meta geçer. Bu durumda kesin olarak 20 sterlinlik bir kazık yemiş olurlar. Ve kapitalist kesin olarak 20 sterlin zenginleşmiştir, çünkü gerçekte emek gücüne değerinin %20 azını ödemiş ya da dolambaçlı bir yolla nominal ücrette %20'lik bir kesinti yapmıştır.

Kapitalistler sınıfı, işçilere daha en baştan ücret olarak yalnızca 80 sterlin ödeseydi ve ardından da bu para olarak 80 sterlin karşılığında gerçekten 80 sterlinlik bir meta değeri verseydi, aynı hedefe ulaşırdı. Kapitalistler sınıfı bir bütün olarak alındığında, normal yol da bu görünürdü, çünkü Bay Destutt'nün bizzat kendisine göre, işçi sınıfının "yeterli ücret" (s. 219) elde etmesi gerekir, çünkü bu ücret en azından onun var-

lığını ve çalışma kapasitesini korumaya, "daha altına inilemeyecek düzeyde bir geçim sağlamaya" (s. 180) yetmelidir. İşçilerin bu yeterli ücretleri almaması, aynı Destutt'ye göre, "sanayinin ölümü" (s. 208) demektir; dolayısıyla, göründüğü kadarıyla, kapitalistler için bir zenginleşme aracı değildir. Kapitalistler sınıfının işçi sınıfına ödediği ücretlerin düzeyi ne olursa olsun, ücretlerin belirli bir değeri vardır (örneğin 80 sterlin). Dolayısıyla, kapitalistler sınıfı işçilere 80 sterlin öderse, bu 80 sterlin karşılığında onlara 80 sterlinlik bir meta değeri sağlamak zorunda olur ve 80 sterlinin geri dönüşü onu zenginleştirmez. Onlara para olarak 100 sterlin ödese ve 100 sterlin karşılığında onlara 80 sterlinlik bir meta değeri satsa, onlara para olarak normal ücretlerinin %25 fazlasını ödemiş ve bu para karşılığında %25 daha az meta sağlamış olurdu.

Bir başka deyişle: genel olarak kapitalistler sınıfının kârını çektiği fon, normal ücretten kesintiyle, emek gücüne değerinden azının, yani onun ücretli emekçi olarak normal yeniden üretimi için gerekli olan geçim araçlarının değerinden azının ödenmesiyle oluşturulurdu. Dolayısıyla, Destutt'ye göre olması gerektiği gibi, normal ücret ödenseydi, sanayici kapitalistler için de aylak kapitalistler için de hiçbir kâr fonu var olamazdı.

Bundan ötürü de Bay Destutt, kapitalistler sınıfının zenginleşmesinin tüm sırrını şuna indirgemek zorunda kalırdı: ücretlerden kesintiyle. Bu durumda, onun 1'de ve 2'de sözünü ettiği diğer artık değer fonları var olmazdı.

Dolayısıyla, işçilerin parasal ücretlerinin, onların sınıf olarak geçimlerini sürdürmeleri için gerekli olan tüketim araçlarının değerine düşürülmüş olduğu ülkelerde, kapitalistler için bir tüketim fonu ve bir birikim fonu bulunmazdı, dolayısıyla kapitalistler sınıfı için bir geçim fonu bulunmazdı, dolayısıyla bir kapitalistler sınıfı da bulunmazdı. Dahası, Destutt'ye göre, eski uygarlığın tüm zengin ve gelişmiş ülkelerindeki durum bu olurdu, çünkü bu ülkelerde,

> "bizim köklü toplumlarımızda, ücretleri karşılayan fon ... neredeyse değişmez bir büyüklüktür." (s. 202.)

Ücretin düşürülmesi durumunda bile, kapitalistin zenginleşmesi, işçiye önce para olarak 100 sterlin ödeyip sonra bu 100 sterlin karşılığında ona 80 sterlin değerinde meta sağlamasından (yani gerçekte, 80 sterlinlik metayı, olması gerektiğinden %25 büyük olan 100 sterlinlik para tutarıyla dolaştırmasından) değil, kapitalistin, işçinin ürününden, artık değer (ürünün artık değeri temsil eden bölümü) dışında, bir de, ürünün ücret biçiminde işçinin payına düşmesi gereken bölümünün %25'ine el koymasından kaynaklanır. Destutt'nün budalaca yaklaşım tarzıyla, ka-

pitalistler sınıfı hiçbir şey kazanamazdı. Bu sınıf ücret olarak 100 sterlin ödüyor ve bu 100 sterlin karşılığında işçiye onun kendi ürününden 80 sterlinlik meta değerini geri veriyor. Ama bir sonraki işlemde aynı süreç için yine 100 sterlin öndelemek zorundadır. Dolayısıyla, yalnızca, para olarak 80 sterlin öndeleyip bunun karşılığında 80 sterlinlik meta sağlamak yerine para olarak 100 sterlin öndeleyip bunun karşılığında 80 sterlinlik meta sağlamak gibi boş bir iş yapmış oluyor. Yani, değişir sermayesinin dolaşımı için, sürekli olarak, boş yere, gerektiğinden %25 büyük bir para-sermaye öndeliyor; bu da çok tuhaf bir zenginleşme yöntemidir.

3. Kapitalistler, son olarak,

> "gelirlerinin, kendileri tarafından doğrudan doğruya çalıştırılan ücretli emekçilere vermemiş oldukları bölümüyle ödeme yaptıkları aylak kapitalistlere satış yaparlar; böylece, onlara" (aylaklara) "her yıl ödedikleri rantın tümü, şu ya da bu yolla yine kendilerine geri akar."

Daha önce görmüştük ki, sanayici kapitalistler,

> "kârlarının bir bölümüyle, tüketimlerinin gereksinimlerini giderecek olan bölümünün tümünün karşılığını öder."

Şimdi, diyelim ki, kârları = 200 sterlin. Bireysel tüketimleri için diyelim 100 sterlin harcamaktadırlar. Ama diğer yarı = 100 sterlin, onlara değil, aylak kapitalistlere, yani topraklarını kiralayanlara ve paralarını faiz karşılığında ödünç veren kapitalistlere aittir. Demek ki, bu topluluğa para olarak 100 sterlin ödemek zorundadırlar. Yine diyelim ki, bu sonuncular, bu paranın 80 sterlinine kendi bireysel tüketimleri için ve 20 sterlinine hizmetçi tutmak vb. için gereksinim duymaktadır. Dolayısıyla, 80 sterlinle sanayici kapitalistlerden tüketim araçları satın alırlar. Böylece, 80 sterlinlik ürün sanayici kapitalistlerden ayrılırken, para olarak 80 sterlin, ya da rant, faiz vb. adları altında aylak kapitalistlere ödemiş oldukları 100 sterlinin $^{4}/_{5}$'i, onlara geri döner. Ayrıca, hizmetçiler sınıfı, yani doğrudan doğruya aylak kapitalistlere bağlı olan ücretli emekçiler, efendilerinden 20 sterlin almıştır. Onlar da aynı şekilde bununla sanayici kapitalistlerden 20 sterlinlik tüketim araçları satın alır. Böylece, 20 sterlinlik ürün sanayici kapitalistlerden ayrılırken, para olarak 20 sterlin ya da rant faiz, vb. olarak aylak kapitalistlere ödemiş bulundukları para olarak 100 sterlinin son beşte biri onlara geri döner.

İşlem tamamlandığında, sanayici kapitalistlerin artık ürünlerinin yarısı = 100 sterlin ellerinden çıkmış ve aylak kapitalistlerin tüketim fonlarına aktarılmış bulunurken, aylak kapitalistlere rant, faiz vb. ödemek için ellerinden çıkmış olan para olarak 100 sterlin kendilerine geri dönmüş bulunur.

Demek ki, 100 sterlinin aylak kapitalistlerle bunların doğrudan ücretli emekçiler arasındaki bölüşümünü herhangi bir şekilde işe karıştırmanın, burada ele alınan soru açısından tümüyle gereksiz olduğu açık. Konu basit: Aylak kapitalistlerin rantları, faizleri, kısacası, 200 sterlin tutarındaki artık değerden onlara düşen pay, sanayici kapitalistler tarafından onlara para olarak, 100 sterlinlik bir tutar olarak ödenir. Bu 100 sterlinle doğrudan ya da dolaylı olarak sanayici kapitalistlerden tüketim araçları satın alırlar. Yani, para olarak 100 sterlini onlara geri öderler ve onlardan 100 sterlin karşılığında tüketim araçları çekerler.

Sanayici kapitalistlerin aylak kapitalistlere ödediği para olarak 100 sterlinin geri akışı böylece tamamlanmış olur. Bu para geri akışı, Destutt'nün düşlediği gibi, sanayici kapitalistler için bir zenginleşme aracı mıdır? İşlemden önce ellerinde 200 sterlinlik bir değerler toplamı vardı: para olarak 100 sterlin ve meta olarak 100 sterlin. İşlemden sonra, başlangıçtaki değerler toplamının yalnızca yarısına sahipler. Para olarak ellerinde yine 100 sterlin var, ama aylak kapitalistlerin ellerine geçmiş bulunan tüketim araçları olarak 100 sterlini yitirdiler. Yani 100 sterlin daha zengin değil, 100 sterlin daha yoksullar. Önce para olarak 100 sterlin ödeme ve ardından bu para olarak 100 sterlini, tüketim araçları olarak 100 sterlin ödeyerek yeniden elde etme dolambaçlı yolunu tutmak yerine, rantı, faizi vb. doğrudan doğruya doğal biçimleri içindeki ürünleriyle ödemiş olsalardı, dolaşım alanına para olarak 100 sterlin sokmamış olduklarından, dolaşımdan onlara para olarak 100 sterlin geri akmayacaktı. Ayni ödeme yolu tutulmuş olsaydı konu basitçe şöyle görünürdü: sanayici kapitalistler 200 sterlin değerindeki artık değerin yarısını kendilerine saklamış, diğer yarısını karşılıksız olarak aylak kapitalistlere vermiştir. Destutt bile, kendisini bunu bir zenginleşme aracı olarak açıklamaya çalışırken hayal edemezdi.

Sanayici kapitalistlerin aylak kapitalistlerden ödünç aldıkları ve karşılığında artık değerlerinin bir bölümünü toprak rantı, faiz vb. biçiminde onlara ödemeleri gereken toprak ve sermaye, sanayici kapitalistler için elbette kârlıydı, çünkü bu, hem genel olarak ürünün, hem de ürünün artık değer oluşturan ya da artık değeri temsil eden bölümünün üretim koşullarından biriydi. Bu kâr, ödünç alınan toprak ve sermaye için ödenen fiyattan değil, bunların kullanılmasından kaynaklanır. Söz konusu fiyat, tersine, kârdan bir kesintidir. Aksi takdirde, sanayici kapitalistlerin, artık değerlerinin öteki yarısını vermek yerine kendilerine saklayabilseler, zenginleşmek yerine yoksullaşacaklarını ileri sürmek gerekirdi. Ama, paranın geri akışı gibi dolaşım görüngülerinin, bu tür dolaşım görüngülerinin yalnızca aracılık ettiği ürün bölüşümüyle aynı sepete atılması, böylesi bir kafa karışıklığına yol açar.

Ve aynı Destutt şunu belirtecek denli uyanıktır yine de:

> "Bu aylak insanların gelirleri nereden gelir? Bu insanların sermayelerini çalıştıranların, yani, mal olduğundan fazlasını üreten bir emeğe bu insanların fonlarıyla ücret ödeyenlerin, tek sözcükle sanayicilerin onlara kârlarından ödedikleri rantlardan değil mi? Demek ki, her tür zenginliğin kaynağını bulmak için hep bunlara geri dönmek gerekir. Gerçekte, aylak insanların çalıştırdığı ücretli işçileri besleyenler bunlardır." (s. 246.)

Yani artık, bu rantın ödenmesi vb., sanayicilerin kârlarından bir kesintidir. Daha önce onlar için kendilerini zenginleştirme aracıydı.

Ama yine de Destutt'müze bir teselli kalmıştır. Bu babayiğit sanayiciler, birbirlerine ve işçilere nasıl davrandılarsa aylak sanayicilere de öyle davranır. Bunlara bütün metaları pahalıya satarlar (örneğin %20 fazlasına). Şimdi iki olasılık var. Aylakların, her yıl sanayicilerden aldıkları 100 sterlin dışında para kaynakları ya vardır ya da yoktur. Birinci durumda, sanayiciler 100 sterlinlik metaları ve değerleri onlara diyelim 120 sterlinlik bir fiyatla satar. Dolayısıyla, metalarının satışıyla sanayicilere yalnızca aylaklara ödedikleri 100 sterlin değil, ayrıca kendileri için gerçekten yeni bir değer oluşturan bir 20 sterlin daha döner. Hesap durumu nedir şimdi? 100 sterlinlik metaları bedavaya verdiler, çünkü metalarının bir bölümü karşılığında kendilerine ödenen para olarak 100 sterlin, kendi paralarıydı. Yani onlara kendi metaları için kendi paralarıyla ödeme yapıldı. Yani 100 sterlinlik kayıp. Ama bunun dışında, değerin üzerindeki 20 sterlinlik bir fiyat fazlasını elde ettiler. Yani 20 sterlinlik kazanç; bunu 100 sterlinlik kaybı eklersek, 80 sterlinlik kayıp elde ederiz; bu da hiçbir zaman artı olmaz ve hep eksi olarak kalır. Aylaklara atılan kazık sanayicilerin kaybını azaltmıştır, ama zenginlik kaybı bu yüzden onlar için zenginleşme aracına dönüşmemiştir. Ne var ki bu yöntem uzun vadeli olamaz, çünkü yıllık gelirleri yalnızca para olarak 100 sterlin olan aylakların her yıl para olarak 120 sterlin ödemesi mümkün değildir.

Gelelim öteki yönteme: Sanayiciler, aylaklara ödedikleri para olarak 100 sterlin karşılığında 80 sterlin değerinde meta satar. Bu durumda da daha önce olduğu gibi 80 sterlini rant, faiz vb. biçiminde bedavaya verirler. Attıkları bu kazıkla, aylaklara ödedikleri haraç azalmıştır, ama daha önce olduğu gibi varlığını sürdürmektedir ve aylaklar, fiyatların satıcıların iyi niyetine bağlı olduğunu ileri süren aynı teoriye göre, gelecekte, toprakları ve sermayeleri için, bugüne dek olduğu gibi 100 sterlin yerine 120 sterlinlik rant, faiz vb. isteyebilecek durumdadır.

Bu parlak çözümleme, bir yandan A. Smith'ten

> "her tür zenginliğin kaynağı emektir" (s. 242)

ifadesini, sanayici kapitalistler hakkındaki,

> "sermayelerini, onu bir kârla birlikte yeniden üreten emeğe ödeme yapmak için kullanır" (s. 246)

ifadesini kopyalayan ve diğer yandan, işçilere ödenen paranın onların elinde kalmadığı, ama işçilerin ürettiği metalara yapılan ödemeler yoluyla sürekli olarak kapitalistlere geri döndüğü parlak gerekçesiyle, bu sanayici kapitalistler için,

> "tüm diğer insanları besler, kamu servetini tek başlarına artırır ve tüm keyif araçlarımızı yaratır" (s. 242)

diyen, işçilerin kapitalistleri değil kapitalistlerin işçileri beslediği sonucuna ulaşan derin düşünüre tam anlamıyla layıktır.

> "Yalnızca, bir elle aldıklarını ötekiyle geri verirler. Dolayısıyla, tüketimleri, ücretlerini ödeyenler tarafından yaratılıyor sayılmalıdır." (s. 235.)

Para dolaşımının aracılık ettiği bir süreç olarak toplumsal yeniden üretim ve tüketim hakkındaki bu kapsamlı sunumun ardından Destutt şöyle devam eder:

> "Zenginliğin bu *perpetuum mobile*'ını [sürekli hareketini], kötü anlaşılmış" [*mal connu* – kesin!] "olmasına karşın haklı olarak dolaşım adı verilmiş olan hareketi mükemmelleştiren şey budur; çünkü gerçekten de bir devredir ve her zaman başlangıç noktasına geri döner. Bu nokta, üretimin gerçekleştiği noktadır. (s. 239, 240.)

That very distinguished writer, membre de l'Institut de France et de la Société Philosophique de Philadelphie [Bu çok seçkin yazar, Fransız Enstitüsü* ve Filadelfiya Felsefe Derneği üyesi], bayağı iktisatçılar arasında gerçekten de bir ölçüde bir ışık olan Destutt, son olarak, okurdan, toplumsal sürecin akışını sunarken sergilediği muhteşem açıklığa, konuya tuttuğu ışığın akısına hayran kalmasını ister ve hatta okura, tüm bu ışığın nereden geldiği bilgisini verecek kadar da lütufkârdır. Bunu özgün metniyle aktarmak gerekir:

> "On remarquera, j'espère, combien cette manière de considérer la consommation de nos richesses est concordante avec tout ce que nous avons dit à propos de leur production et de leur distribution, et en même temps *quelle clarté elle répand sur toute la marche de la société.* D'où viennent cet

---

* *Institut de France* - Fransa'nın çok sayıda sınıftan ya da akademiden oluşan en yüksek bilim kurumu. Destutt de Tracy burada manevi ve siyasal bilimler akademisi üyesiydi. *–Almanca ed.*

accord et cette *lucidité*? De ce que nous avons rencontré la vérité. Cela rappelle l'effet de ces miroirs où les objets se peignent nettement et dans leurs justes proportions, quand on est placé dans leur vrai point-de-vue, et où tout paraît confus et désuni, quand on en est trop près ou trop loin." [Zenginliklerimizin tüketiminin bu ele alınış biçiminin, bunların üretimleri ve dağılımları üzerine söylediklerimizin tümüyle ne denli uyuştukları ve *bunun* aynı zamanda *toplumun tüm gidişini nasıl bir açıklık içinde önümüze serdiği*, umarım, görülecektir. Bu uyum ve bu *aydınlık* nereden geliyor? Gerçekle yüz yüze gelmiş olmamızdan. Doğru odak noktasında durulup bakıldığında, nesnelerin açık seçik ve doğru oranlarında yansıdıkları, fazla yakın ya da fazla uzak durulduğunda, her şeyin karmakarışık ve uyumsuz göründüğü aynaları anımsatıyor bu."] (s. 242, 243.)

Voilá le crétinisme bourgeois dans tout sa béatitude! [İşte bütün sonsuz mutluluğuyla burjuva bönlüğü!]

Bölüm

21

Birikim ve Genişletilmiş Yeniden Üretim[57]

★ ★ ★

Tek bir kapitalist için birikimin nasıl gerçekleştiği I. Kitapta gösterilmişti. Meta-sermayenin gümüşe [paraya] çevrilmesiyle artık değeri temsil eden artık ürün de gümüşe çevrilir. Kapitalist, bu şekilde paraya dönüştürülmüş olan artık değeri, bir kez daha üretken sermayesinin ek doğal ögelerine dönüştürür. Büyütülen sermaye, bir sonraki üretim devresinde daha fazla ürün sağlar. Basit yeniden üretimi ele alırken, bireysel sermayenin tüketilen sabit bileşenlerinin gömü oluşturan art arda çökelmelerinin, kendisini yıllık toplumsal yeniden üretimde de ifade ettiğini görmüştük; aynı şekilde, bireysel sermayede görülenlerin, yıllık toplam üretimde de görülmesi gerekir.

Bir bireysel sermaye = $400_c + 100_v$, yıllık artık değer = 100 ise, meta-ürün = $400_c + 100_v + 100_m$ olur. Bu 600 paraya çevrilir. Bu paranın 400_c'si yine değişmez sermayenin doğal biçimine, 100_v'si emek gücüne çevrilir ve –artık değerin tamamı biriktirilirse– ayrıca 100_m, üretken sermayenin doğal ögelerine çevrilerek ek değişmez sermayeye dönüştürülür. Bu durumda şunlar varsayılmaktadır: 1. Bu tutar, verili teknik koşullar altında, işlev görmekte olan değişmez sermayenin genişletilmesi için ya da yeni bir sınai işletmenin kurulması için yeterlidir. Ama bu sürecin yaşanabilmesi, yani gerçek birikimin, üretim genişlemesinin gerçekleşebilmesi

57 Buradan sona dek VIII. Elyazması.

için, öncesinde, çok daha uzun bir süre boyunca artık değerin paraya dönüştürülmesi ve bu paranın gömülenmesi de gerekebilir. 2. Genişletilmiş ölçekli üretimin gerçekte daha önce başladığı varsayılmaktadır; çünkü, parayı (para olarak gömülenmiş olan artık değeri) üretken sermaye ögelerine dönüştürebilmek için, bu ögelerin piyasadan meta olarak satın alınabilir olmaları gerekir; bitmiş ürünler olarak satın alınmak yerine sipariş üzerine hazırlanmaları da burada hiçbir fark yaratmaz. Bunlar için, ancak, hazır hâle gelmelerinden sonra ve her durumda, onlarla ilişkili olarak, genişletilmiş ölçekli gerçek yeniden üretimin ve o güne kadar normal sayılan üretimdeki genişlemenin gerçekleşmesinden sonra ödeme yapılır. Gerçekten üretilmeleri için, yalnızca siparişin uyarıcı etkisi, yani metaların varlığını önceleyen satın alma ve öngörülen satış yeterli olduğuna göre, potansiyel olarak, yani ögeleriyle var olmalıydılar. Demek ki, bir taraftaki paranın diğer tarafta genişletilmiş yeniden üretime yol açmasının nedeni, para *olmadan* da genişletilmiş yeniden üretim olanağının var olmasıdır; çünkü kendi başına para, gerçek yeniden üretimin bir ögesi değildir.

Bir A kapitalisti, bir yıl ya da daha çok sayıda yıl boyunca peş peşe ürettiği meta-ürün yığınlarını satarken, aynı zamanda, meta-ürünün artık değer taşıyıcısı olan bölümünü (artık ürünü), yani meta biçiminde ürettiği artık değerin kendisini de peş peşe paraya dönüştürmüş, onu parça parça biriktirmiş ve böylece yeni potansiyel para-sermaye oluşturmuş olur; bu para-sermaye, üretken sermaye ögelerine çevrilme yeteneği ve görevi nedeniyle potansiyel para-sermayedir. Gerçekte yaptığı ise, yalnızca, gerçek yeniden üretimin bir ögesi olmayan basit bir gömü oluşturmaktır. Başlangıçtaki tek etkinliği, dolaşımdan peş peşe dolaşır para çekmektir; kuşkusuz, bu şekilde kilit altına aldığı dolaşır paranın kendisinin de, dolaşıma girmeden önce, bir başka gömüde yer almış olması olanaksız değildir. A'nın potansiyel yeni para-sermaye olan bu gömüsü, ek bir toplumsal zenginlik değildir; bu açıdan bakıldığında, tüketim araçlarına harcanan paradan farksızdır. Ama dolaşımdan çekilmiş, yani daha önce orada bulunmuş olan para da, öncesinde, en azından bir süreliğine gömü bileşeni olarak saklanmış ya da ücretin para biçimini oluşturmuş, üretim araçlarını ya da başka metaları gümüşe çevirmiş, bir kapitalistin değişmez sermaye parçalarını ya da gelirini dolaştırmış olabilir. Yeni bir zenginlik olmaktan, günde on devir yapan, on farklı meta değerini gerçekleştiren, bu nedenle, basit yeniden dolaşım açısından bakıldığında, yalnızca kendinde bulunan değerin değil, kendi değerinin on katı büyüklüğündeki bir değerin taşıyıcısı olan para kadar uzaktır. Metalar onsuz da vardır ve o da, bir devir de yapsa on devir de yapsa,

neyse o olarak kalır (ya da aşınma ve yıpranma nedeniyle azalır). Yalnızca altın üretiminde (altın ürününün artık ürün içermesi, artık değer taşıyıcısı olması ölçüsünde) yeni zenginlik (potansiyel para) yaratılır ve yalnızca tüm yeni altın ürününün* dolaşıma girmesi ölçüsünde, bu üretim yeni potansiyel para-sermayelerin para malzemesini artırır.

Para biçiminde gömülenmiş olan bu artık değer, ek yeni toplumsal zenginlik olmamakla birlikte, biriktirilme nedeni olan işlevden ötürü, yeni potansiyel para-sermayeyi temsil eder. (Yeni para-sermayenin, artık değerin adım adım altına [paraya] çevrilmesinden başka yollarla da ortaya çıkabileceğini daha sonra göreceğiz.)

Para, satın almaların izlemediği meta satışlarıyla dolaşımdan çekilir ve gömü olarak biriktirilir. Bu işlemin evrensel olarak gerçekleştiği kabul edildiğinde, satıcıların nereden geleceği anlaşılmaz görünür, çünkü bu süreçte (ve her bir bireysel sermaye birikim süreci içinde bulunabileceğinden, bu süreç evrensel kabul edilmek zorundadır), herkes gömü oluşturmak için satmak isteyecek, kimse satın almak istemeyecektir.

Yıllık yeniden üretimin farklı bölümleri arasındaki dolaşım sürecinin düz bir çizgide ilerlediği kabul edilecek olsaydı (bu da yanlıştır, çünkü az sayıda istisnayla her zaman birbirlerine karşıt hareketlerden oluşur), satmadan satın alan altın (ya da gümüş) üreticisiyle başlamak ve tüm diğerlerinin ona satış yaptığını varsaymak zorunda kalınırdı. Bu durumda tüm yıllık toplumsal artık ürün (toplam artık değerin taşıyıcısı) ona geçer ve tüm diğer kapitalistler, onun doğası gereği para şeklinde var olan artık ürününü, onun artık değerinin doğal olarak altına dönüşmüş olan biçimini kendi aralarında *pro rata* [orantılı olarak] paylaşırdı; çünkü, altın üreticisinin ürününün, onun işlev gören sermayesini yerine koyacak olan bölümü, öncesinde bağlanmış ve başkalarının emrine girmiş olurdu. Altın üreticisinin altın şeklinde üretilen artık değeri, tüm diğer kapitalistlerin yıllık artık ürünlerini altına çevirmek için kullanacakları malzemeyi çektikleri tek kaynak olurdu. Dolayısıyla, bunun, değer bakımından, önce gömü biçiminde pupalaşması gereken toplam toplumsal yıllık artık değere eşit olması gerekirdi. Bu varsayımlar o kadar saçmadır ki, altın üreticileri bir yana bırakıldığında, yeniden üretimin kendisini bir adım bile ilerletmeyecek olan bir genel ve eş zamanlı gömü oluşumunun mümkün olduğunu açıklamaktan başka hiçbir işe yaramazlar.

Bu sözde güçlüğü çözmeden önce, şunları ayrıştırmamız gerekiyor: Kesim I'deki (üretim araçları üretimindeki) birikim ve Kesim II'deki (tüketim araçları üretimindeki) birikim. I'le başlayacağız.

---

* 1. ve 2. baskılarda: "para-ürünün"; Engels'in basım için hazırladığı elyazmasına göre değiştirilmiştir. –*Almanca ed.*

I. Kesim I'deki Birikim

1. Gömü Oluşumu

Sınıf I'i oluşturan pek çok sanayi dalındaki sermaye yatırımlarının da, bu sanayi dallarının her birindeki farklı bireysel sermaye yatırımlarının da, hacimleri, teknik koşulları, piyasa koşulları vb. tümüyle bir yana bırakılsa bile, yaşlarına, yani geride bıraktıkları işlev görme sürelerine bağlı olarak, artık değerin adım adım potansiyel para-sermayeye dönüşme sürecinin farklı aşamalarında bulunacakları açıktır; ve söz konusu para-sermaye ister işlev görmekte olan sermayesinin genişletilmesine hizmet edecek olsun, ister yeni sınai işletmelerin kurulmasına hizmet edecek olsun (üretimin genişletilmesinin iki biçimi), bu söylenen geçerlidir. Dolayısıyla, kapitalistlerden bir bölümü, sürekli olarak, uygun bir büyüklüğe ulaşan potansiyel para-sermayelerini üretken sermayeye dönüştürürken, yani, artık değeri altına çevirerek gömülenmiş olan parayla üretim araçları, ek değişmez sermaye ögeleri satın alırken, bir başka bölümü, henüz, potansiyel para-sermayesini gömülemekle meşguldür. Dolayısıyla, bu iki kategoriden kapitalistler, bir bölümü alıcı diğer bölümü satıcı olarak ve her biri bu rollerden yalnızca birinde olmak üzere, birbirlerinin karşısına çıkar.

Örneğin A, (birden fazla alıcıyı temsil edebilecek olan) B'ye, 600 (= $400_c + 100_v + 100_m$) satıyor olsun. Para olarak 600 karşılığında 600'lük meta satmıştır; bunun 100'ü, dolaşımdan çektiği, para olarak gömülediği artık değeri temsil eder; ama para olarak bu 100, yalnızca, daha önce 100'lük bir değerin taşıyıcısı olan artık ürünün para biçimidir. Gömü oluşumu, hiçbir şekilde üretim olmadığından, başından itibaren bir üretim artışı da değildir. Kapitalistin buradaki eylemi, 100'lük artık ürünün satışıyla elde ettiği parayı dolaşımdan çekmesinden, tutmasından ve kendisi için saklamasından başka bir şey değildir. Bu işlem yalnızca A tarafından değil, dolaşım çevresinin pek çok noktasında aynı gayretle bu tür bir gömü oluşturma işiyle uğraşan öteki A′, A″, A‴ kapitalistlerince de yapılır. Paranın dolaşımdan çekildiği ve çok sayıda bireysel gömü ya da potansiyel para-sermaye hâlinde toplandığı bu çok sayıda nokta, parayı hareketsizleştirdikleri ve daha uzun ya da daha kısa bir süreliğine dolaşım yeteneğinden yoksun bıraktıkları için, dolaşımın önüne aynı sayıda engel dikmiş gibi görünür. Ama, basit meta dolaşımında, bu dolaşımın kapitalist meta üretimine dayalı hâle gelmesinden çok önce, gömü oluşumunun gerçekleştiği; toplumun elinde bulunan para miktarının aktif dolaşımda bulunan bölümü koşullara göre büyüyüp küçülse bile, bu miktarın dolaşımdaki bölümden her zaman daha büyük olduğu

unutulmamalıdır. Aynı gömülerle ve aynı gömü oluşumlarıyla burada yeniden karşılaşırız; ama bunlar bu kez kapitalist üretim sürecine içkin olan ögelerdir.

Kredi sistemi içinde tüm bu potansiyel sermayelerin bankalar vb. elinde yoğunlaşarak kullanılabilir sermaye, "*loanable capital*" [ödünç verilebilir sermaye], para-sermaye hâline gelmesinin ve bunun da pasif ve geleceğin müziği olmaktan çıkıp, aktif, büyüyen bir para-sermaye olmasının yarattığı mutluluğu anlamak mümkün.

A ise, bu gömüyü oluşturmayı, ancak, kendi artık ürünüyle ilişkili olarak, sonrasında satın alıcı durumuna gelmeden yalnızca satıcı olarak ortaya çıkma yoluyla başarır. Demek ki, onun art arda artık ürün (artık değerinin altına çevrilecek olan taşıyıcısı) üretmesi, gömüsünü oluşturmasının ön koşuludur. Yalnızca Kategori I'in içindeki dolaşımın ele alındığı verili durumda, artık ürünün doğal biçimi, bir parçası olduğu toplam ürünün doğal biçimi gibi, Değişmez Sermaye I'in bir ögesinin doğal biçimidir, yani üretim araçlarının üretim araçları kategorisinde yer alır. Bunun başına neyin geldiğini, yani B, B′, B″ vb. alıcılarının ellerinde hangi işlevi üstlendiğini birazdan göreceğiz.

Ama burada ilk olarak saptanması gereken şudur: A, kendi artık değeri karşılığında dolaşımdan para çekmesine ve bu parayı gömülemesine karşın, diğer taraftan, karşılığında başka metalar çekmeden dolaşıma meta sokar; bu da, B, B′, B″ vb.'nin dolaşıma para sokmasını ve buna karşılık dolaşımdan yalnızca meta çekmesini olanaklı kılar. İncelemekte olduğumuz durumda bu metalar, doğal biçimleri ve kullanım amaçları uyarınca, B, B′ vb.'nin değişmez sermayesine sabit ya da dolaşır öge olarak katılır. Bunlar hakkında daha fazlasını, artık ürünün alıcısını, yani B, B′ vb.'yi tartışmaya başladığımızda söyleyeceğiz.

Geçerken şunu belirtelim: Daha önce basit yeniden üretimi incelerken görmüş olduğumuz gibi burada da görüyoruz ki, yıllık ürünün farklı bileşenlerinin mübadelesi, yani bunların dolaşımı (aynı zamanda sermayenin yeniden üretimini, dahası değişmez, değişir, sabit, dolaşır, para-sermaye, meta-sermaye gibi farklı belirlilikleri içindeki sermayenin yeniden ortaya çıkarılmasını kapsamak zorunda olan dolaşımı), ekonomi politiğin ve özellikle de fizyokratlardan ve Adam Smith'ten beri serbest ticaret okulunun varsaydığı gibi, gerçekte yalnızca metalarla metaların mübadelesinin gerçekleşeceği şekilde, her bir meta satın alımının mutlaka bir satışla ya da her bir satışın mutlaka bir satın almayla tamamlanacağını kesinlikle varsaymaz. Sabit sermayenin, kendisi için

bir kez harcama yapıldıktan sonra, işlev süresi boyunca yenilenmediğini, değeri yavaş yavaş para olarak çökelirken, eski biçiminde iş görmeyi sürdürdüğünü biliyoruz. Sabit Sermaye II_c'nin (tüm Sermaye Değeri IIc'nin, $I_{(v + m)}$ değerindeki ögelere çevrildiği) dönemsel yenilenmesinin, bir yandan, II_c'nin, para biçiminden bir kez daha doğal biçimine dönüşen sabit kısmının, I_m'nin salt satışının karşılık geldiği *salt satın alımını*; diğer yandan, II_c tarafından, onun para olarak çökelen sabit (aşınma ve yıpranma) değer parçasının, I_m'nin salt satın alınmasının karşılık geldiği *salt satışını* şart koştuğunu görmüştük. Burada, mübadelenin normal bir şekilde gerçekleşmesi için, II_c tarafındaki salt satın alımının, değer büyüklüğü bakımından, II_c tarafındaki salt satışa eşit olduğunu, ve aynı şekilde, I_m'nin, II_c (Bölüm 1)'e salt satışının, onun II_c (Bölüm 2) tarafından gerçekleştirilen salt satın alımına eşit olduğunu varsaymak gerekir. (s. 440*). Böyle olmazsa, basit yeniden üretim aksar; bir yandaki salt satın alım, öbür yandaki salt satışla dengelenmek zorundadır. Burada ayrıca, I_m'nin gömü oluşturan A, A′, A″ parçalarının salt satışları ile I_m'nin gömülerini ek üretken sermayeye dönüştüren B, B′, B″ parçalarının salt satın alımlarıyla dengede olduğunu da varsaymak gerekir.

Dengenin, alıcının sonradan ve aynı tutarda değer için satıcı olarak ortaya çıkmasıyla, ve bunun tersinin gerçekleşmesiyle kurulması ölçüsünde, satın alma sırasında para öndelemiş, yeniden satın almadan önce satmış olan tarafa bir para geri dönüşü olur. Ama, meta mübadelesinin kendisiyle, yıllık ürünün farklı parçalarının mübadelesiyle ilişkili gerçek denge, birbirleriyle mübadele edilen metaların değer tutarlarının aynı olmasına bağlıdır.

Ama salt tek taraflı mübadelelerin, bir yandan bir yığın salt satın alımın ve diğer yandan bir yığın salt satışın gerçekleşmesi ölçüsünde (ve yıllık ürünün kapitalist temel üzerindeki normal mübadelesinin bu tek taraflı başkalaşımları gerekli kıldığını görmüştük), söz konusu denge, yalnızca, tek taraflı satın alımların değer tutarı ile tek taraflı satışların değer tutarının örtüştüğü varsayımı altında var olur. Meta üretiminin kapitalist üretimin genel biçimi olması olgusu, paranın bu üretimde yalnızca dolaşım aracı olarak değil, aynı zamanda para-sermaye olarak oynadığı rolü zaten ima eder ve aynı olgu, normal mübadelenin, yani basit ölçekli olsun genişletilmiş ölçekli olsun yeniden üretimin normal akışının, bu üretim tarzına özgü belirli koşullarını ortaya çıkarır; bu koşulların her biri, anormal akışın, bunalım olasılıklarının koşullarına dönüşür, çünkü (bu üretimin kendiliğinden gerçekleşen biçimlenişi içinde) dengenin kendisi bir rastlantıdır.

---

* MEW, Band 24, s. 460 [elinizdeki kitap, s. 441]. –*Almanca ed.*

Yine daha önce görmüştük ki, I_v'nin, ona karşılık gelen II_c değer tutarıyla mübadelesinde, gerçi, II_c için, sonunda, Meta II'nin yerine aynı değer tutarındaki Meta I koyulur; dolayısıyla, burada, II'nin toplam kapitalisti yönünden, kendi metalarının satışı, sonradan aynı değer tutarındaki Meta I satın alımıyla tamamlanır. Bu yerine koyma gerçekleşir; ama I'in ve II'nin kapitalistlerinin metalarının bu karşılıklı yer değiştirmeleri sırasında, bu kapitalistler arasında bir mübadele gerçekleşmez. II_c, metalarını I'in işçi sınıfına satar, bu sınıf onun karşısına tek taraflı olarak meta alıcısı şeklinde çıkar, II_c onun karşısına tek taraflı olarak meta satıcısı şeklinde çıkar; II_c, bu yolla elde ettiği parayla, I'in toplam kapitalistinin karşısına tek taraflı olarak meta alıcısı şeklinde çıkar, o da II_c'nin karşısına, I_v tutarına kadar, tek taraflı olarak meta satıcısı şeklinde çıkar. I'in sonunda değişir sermayesini yine para-sermaye biçiminde yeniden üretmesini, yalnızca bu meta satışı sağlar. I'in sermayesi II'nin sermayesinin karşısına I_v tutarına kadar tek taraflı olarak meta satıcısı şeklinde çıkıyorsa, kendi işçi sınıfının karşısına da onun emek gücünü satın alırken meta satıcısı şeklinde çıkar; ve I'in işçi sınıfı II'nin kapitalistlerinin karşısına tek taraflı olarak meta alıcısı (yani geçim araçları alıcısı) şeklinde çıkıyorsa, I'in kapitalistlerinin karşısına da tek taraflı olarak meta satıcısı şeklinde, yani kendi emek gücünün satıcısı şeklinde çıkar.

I'in işçi sınıfı tarafından gerçekleştirilen sürekli emek gücü arzı, I'in meta-sermayesinin bir bölümünün değişir sermayenin para biçimine yeniden dönüşmesi, II'nin meta-sermayesinin bir bölümünün, Değişmez Sermaye II_c'nin doğal ögeleriyle yerine koyulması – tüm bu zorunlu ön koşullar karşılıklı olarak birbirlerini gerektirir, ama bunlara, birbirlerinden bağımsız olarak gerçekleşmekle birlikte birbirlerinin içine giren üç dolaşım sürecini içeren çok karmaşık bir süreç aracılık eder. Sürecin kendisinin bu karmaşıklığı, anormal akış için bir o kadar vesile sağlar.

2. Ek Değişmez Sermaye

Artık değerin taşıyıcısı olan artık ürünün, ona el koyanlara, I'in kapitalistlerine hiçbir maliyeti yoktur. Onu elde etmek için, hiçbir şekilde para ya da meta öndelemeleri gerekmez. Öndelik (*avance*), fizyokratlarda bile, değerin, üretken sermaye ögelerinde gerçekleşen değer biçimidir. Demek ki, kapitalistlerin öndeledikleri, değişmez ve değişir sermayelerinden başka bir şey değildir. İşçi, emeği aracılığıyla, değişmez sermayelerini onlar için korumakla kalmaz; değişir sermaye değerini onlar için meta biçimindeki buna uygun düşen bir yeni yaratılmış değer parçasıyla yerine koymakla kalmaz; ayrıca, artık emeği aracılığıyla, onlara, artık ürün biçiminde var olan bir artık değer sağlar. Bu artık ürünün

art arda satışlarıyla, kapitalistler, gömülerini, ek potansiyel para-sermayelerini oluşturur. Burada ele alınan durumda, bu artık ürün, başından itibaren, üretim araçlarının üretim araçlarından oluşur. Bu artık ürün ancak B, B′, B″ vb.'nin (I) elinde ek değişmez sermaye olarak işlev görür; ama daha satılmadan önce, daha A, A′, A″ vb. gömü oluşturucularının elinde, *virtualiter* [sanal] değişmez sermayedir. I tarafındaki yeniden üretimin yalnızca değer büyüklüğünü ele alırsak, henüz basit yeniden üretimin sınırları içinde kalırız, çünkü ne bu *virtualiter* ek değişmez sermayeyi (artık ürünü) yaratmak için herhangi bir ek sermaye, ne de basit yeniden üretim temeli üzerinde harcanmış olandan daha büyük bir artık emek harekete geçirilmiştir. Buradaki fark, yalnızca, kullanılan artık emeğin biçiminde, onun kendine özgü yararlılığının somut doğasındadır. Bu artık emek, II_c yerine I_c için, tüketim araçları için üretim araçlarına değil, üretim araçları için üretim araçlarına harcanmıştır. Basit yeniden üretimde, I'in tüm artık değerinin gelir olarak, yani II'nin metalarına harcandığı varsayılmıştı; dolayısıyla, söz konusu artık değer, yalnızca, Değişmez Sermaye II_c'nin doğal biçimi içinde yeniden yerine koyulması için gereken türden üretim araçlarından oluşuyordu. Demek ki, basit yeniden üretimden genişletilmiş yeniden üretime geçişin gerçekleşebilmesi için, Kesim I'deki üretim, II için daha az değişmez sermaye ögesi, ama I için aynı miktarda daha fazla değişmez sermaye ögesi imal edebilecek durumda olmalıdır. I'in bazı ürünlerinin her iki kesimde de hizmet edebilir olması, her zaman sorunsuz bir şekilde gerçekleşmeyecek olan bu geçişi kolaylaştırır.

Dolayısıyla, yalnızca değer büyüklüğü açısından bakıldığında, genişletilmiş yeniden üretimin maddi temelinin basit yeniden üretimin içinde üretildiği sonucu çıkıyor. Bu temel, basitçe, İşçi Sınıfı I'in, doğrudan doğruya üretim araçlarının üretiminde, sanal ek Sermaye I'in yaratılmasında kullanılmış olan artık emeğidir. Yani, A, A′, A″ (I) tarafındaki (kapitalistlerin hiçbir para harcaması olmadan oluşturulan artık ürünün art arda satılması yoluyla gerçekleşen) sanal ek para-sermaye oluşumu, burada, basitçe, ek olarak üretilen Üretim Araçları I'in salt para biçimidir.

Demek ki, sanal ek sermaye üretimi, ele aldığımız durumda (başka durumlarda çok farklı bir şekilde oluşabileceğini daha sonra göreceğiz), üretim sürecinin kendisinin bir görüngüsünden, üretken sermaye ögelerinin belirli bir biçimdeki üretiminden başka hiçbir şeyi ifade etmez.

Dolayısıyla, dolaşım çevresinin çok sayıda noktasındaki büyük ölçekli sanal ek para-sermaye üretimi, ortaya çıkması sanayici kapitalistlerin hiçbir para-sermaye harcamasını gerektirmeyen çok yönlü sanal ek üretken sermaye üretiminin sonucundan ve ifadesinden başka bir şey değildir.

Bu sanal ek üretken sermayenin A, A′, A″ vb. (I) tarafında (artık değerin art arda satılmasına, yani satın almaların izlemediği tek taraflı meta satışlarının yinelenmesine dayalı olarak) art arda sanal para-sermayeye (gömüye) dönüşmesi, dolaşımdan tekrar tekrar para çekilmesiyle ve bunlara karşılık gelen gömü oluşumuyla gerçekleşir. Bu gömü oluşumu (alıcının altın üreticisi olduğu durum dışında), hiçbir şekilde ek bir değerli metal zenginliğinin bulunmasını değil, yalnızca, daha önce dolaşmakta olan paranın işlevinin değişmesini gerektirir. Biraz önce dolaşım aracı olarak işlev görmekte olan para, şimdi, gömü olarak, oluşmakta bulunan sanal yeni para-sermaye olarak işlev görmektedir. Demek ki, ek para-sermaye oluşumu ile bir ülkede bulunan değerli metal kütlesi arasında hiçbir nedensellik ilişkisi bulunmaz.

Dolayısıyla, bunlardan şu sonuçlar da çıkar: Bir ülkede işlev görmekte olan (içerdiği emek gücü, yani artık ürün yaratıcısı da dâhil olmak üzere) üretken sermaye ne denli büyük, emeğin üretici gücü ve buna bağlı olarak, aynı zamanda, üretim araçları üretiminin hızlı gelişimini sağlayacak olan teknik araçlar ne denli gelişmiş (bu nedenle de, artık değer kütlesi, gerek değeri gerekse onu temsil eden kullanım değerleri kütlesi bakımından ne denli büyük) olursa -

1. A, A′, A″ vb.'nin elindeki artık ürün biçimindeki sanal ek üretken sermaye, ve

2. Paraya dönüştürülmüş olan bu artık ürünün ve onunla birlikte A, A′, A″'nün ellerindeki sanal ek para-sermayenin kütlesi o denli büyük olur. Dolayısıyla, örneğin Fullardon'ın, alışılmış anlamıyla aşırı üretimden söz edildiğini duymak bile istememesine karşın, sermayenin, yani para-sermayenin aşırı üretimiyle fazlasıyla ilgilenmesi, en iyi burjuva iktisatçılarının bile, kendi sistemlerinin mekanizmasını neredeyse hiç anlamamış olduklarını bir kez daha kanıtlar.

Doğrudan doğruya A, A′, A″ (I) kapitalistleri tarafından üretilen ve el koyulan artık ürün, sermaye birikiminin, yani genişletilmiş yeniden üretimin gerçek temeli olsa bile –bu arada, bu özelliğiyle gerçekten işlev görmeye ancak B, B′, B″ vb. (I) kapitalistlerinin elinde başlar–, para olarak pupa aşamasındayken (gömü olarak ve yalnızca kendisini adım adım oluşturan sanal para-sermaye olarak), üretkenlikten tümüyle uzaktır; bu biçimiyle, üretim sürecine paralel olarak ama onun dışında ilerler. Kapitalist üretimin bir safrasıdır (*dead weight*). Sanal para-sermaye olarak birikmekte olan bu artık değeri hem kâr hem de gelir için kullanılabilir kılma tutkusu, hedefine kredi sistemiyle ve "kâğıtçıklar"la ulaşır. Para-sermaye bu yolla, bir başka biçim altında, kapitalist üretim sisteminin akışı ve muazzam gelişimi üzerinde devasa bir etkiye sahip olur.

Sanal para-sermayeye çevrilen artık ürün, o sırada işlev görmekte olan ve işleviyle bu ürünü ortaya çıkaran sermayenin toplam tutarı ne denli büyükse, niceliği bakımından o denli büyük olacaktır. Yıllık olarak yeniden üretilen sanal para-sermayenin hacminin mutlak olarak büyümesi, bu sermayenin parçalara ayrılmasını da kolaylaştırır ve böylece, daha hızlı bir şekilde, aynı kapitalistin elinde ya da başkalarının (örneğin, miras paylaşımı durumlarında aile üyelerinin) ellerinde ayrı bir işe yatırılır. Para sermayenin parçalara ayrılması, burada, yeni bir bağımsız işletmeye yatırılabilmesi için ana sermayeden tümüyle koparılması anlamına geliyor.

Artık ürünün satıcıları A, A′, A″ vb. (I), artık ürünü, (basit yeniden üretimde de gerekli olduğu üzere değişmez ve değişir sermayenin öndelenmesi dışında, başka hiçbir dolaşım işlemini şart koşmayan) üretim sürecinin doğrudan sonucu olarak elde ederken, böylece genişletilmiş ölçekli yeniden üretimin gerçek temelini de sağlarken, gerçekte sanal ek sermaye imal ederken, B, B′, B″ vb. (I) için durum farklıdır. 1. A, A′, A″ vb.'nin artık ürünü, ancak bunların elinde fiilen ek değişmez sermaye olarak işlev görür (üretken sermayenin öteki ögesini, ek emek gücünü, yani ek değişir sermayeyi şimdilik dikkate almıyoruz); 2. Bu artık ürünün onların ellerine geçmesi için bir dolaşım işlemi gereklidir; artık ürünü satın almaları gerekir.

Burada 1. noktayla ilgili olarak belirtilmesi gereken, A, A′, A″ (I) tarafından üretilen artık ürünün (sanal ek değişmez sermayenin) büyük bir bölümünün, bu yıl içinde üretilmesine karşın, ancak bir sonraki yıl ya da daha da ileri bir tarihte B, B′, B‴'nün (I) ellerinde fiilen sanayi sermayesi olarak işlev görebilecek olduğudur; 2. noktayla ilgili olarak gündeme gelen soru şudur: Dolaşım süreci için gerekli olan para nereden gelir?

B, B′, B″ vb.'nin (I) ürettiği ürünlerin bir bölümü ayni olarak yine kendi süreçlerine girdiğinden, bunların artık ürününün bir bölümünün *pro tanto* [o miktarda] doğrudan doğruya (dolaşımın aracılığı olmadan) kendi üretken sermayelerine aktarılacağı ve değişmez sermayenin ek ögesi olarak bu sermayeye dâhil olacağı apaçıktır. Ama artık ürünün bu bölümü, *pro tanto*, A, A′ vb.'nin (I) artık ürününün altına çevrilmesiyle de ilgisizdir. Bu bir yana bırakıldığında, para nereden gelir? B, B′, B″ vb.'nin (I), gömülerini, A, A′ vb.'de olduğu gibi, her birinin kendi artık ürününü satmasıyla oluşturduklarını ve şimdi, gömü olarak birikmiş, yalnızca sanal olan para-sermayelerinin artık fiilen ek para-sermaye olarak işlev göreceği noktaya gelmiş olduklarını biliyoruz. Ama bunu söyleyerek, çemberin üzerinde dönmekten başka bir şey yapmış olmuyoruz. Soru hâlâ şu: B'lerin (I) daha önce dolaşımdan çektikleri ve biriktirdikleri para nereden gelir?

I'in ve II'nin kapitalistlerinin ellerinde, artık değerlerinin mübadelesi için belirli bir para kütlesinin bulunmak zorunda olduğunu daha basit yeniden üretimin incelenmesi sırasında görmüştük. Orada yalnızca gelir olarak tüketim araçlarına harcanan para, her birine kendi metalarının mübadelesi için öndelediği kadarıyla olmak üzere, kapitalistlere geri dönüyordu; burada aynı para yeniden ortaya çıkar; ama bu kez farklı bir işlev görmek üzere. A'lar ve B'ler (I), artık ürünü ek sanal para-sermayeye çevirecek olan parayı dönüşümlü olarak birbirlerine sağlar ve dönüşümlü olarak, yeni oluşturulan para-sermayeyi satın alma aracı olarak yeniden dolaşıma sokarlar.

Burada varsayılan tek şey, ülkede bulunan para kütlesinin (dolaşım hızı vb. aynı kalırken), hem etkin dolaşıma hem de rezerv gömüsüne yetmesi, yani, görmüş olduğumuz üzere, basit yeniden üretimde de yerine gelmiş olması gereken aynı varsayımdır. Yalnız burada gömülerin işlevi farklıdır. Elde bulunan para kütlesi de daha büyük olmak zorundadır; 1. Çünkü, kapitalist üretimde (yeni üretilen değerli metaller ve üreticilerin kendileri tarafından tüketilen az sayıda ürün dışında) bütün ürünler meta olarak üretilir, dolayısıyla paranın pupalaşması aşamasından geçmek zorundadır; 2. Çünkü, kapitalist temel üzerinde meta-sermaye kütlesi ve bunun değer niceliği, mutlak olarak daha büyük olmanın ötesinde, çok daha yüksek bir hızla büyür; 3. Giderek genişleyen bir değişir sermaye sürekli olarak para-sermayeye dönüşmek zorundadır; 4. Çünkü, üretimdeki genişlemeyle yeni para-sermayelerin oluşumu el ele gider, dolayısıyla bunun gömü biçiminin malzemesi de var olmak zorundadır. – Bu söylenen, kapitalist üretimin, kredi sistemine de asıl olarak madenî para dolaşımının eşlik ettiği birinci aşaması için genel olarak geçerliyse, temelinde madenî para dolaşımının bulunmaya devam etmesi ölçüsünde, kredi sisteminin en gelişmiş aşaması için de geçerlidir. Burada bir yandan, değerli metallerin ek üretimi, dönüşümlü olarak çok ya da az olmasına bağlı olarak, meta fiyatları üzerinde yalnızca görece uzun dönemlerde değil çok kısa dönemlerde bile bozucu etkilerde bulunabilir; diğer yandan, tüm kredi mekanizmaları, sürekli olarak, çok farklı işlemlerle, yöntemlerle ve teknik araçlarla gerçek madenî para dolaşımını göreli olarak durmadan küçülen bir minimuma indirmekle meşguldür ve bu doğrultudaki çabalarla orantılı olarak, tüm mekanizmanın yapaylığı ve düzensizliklerin yaşanması olasılığı da artar.

Sanal yeni para-sermayeleri etkin sermayeler olarak faaliyete geçen farklı B'ler, B''ler, B'''ler vb. (I), ürünlerini (artık ürünlerinin parçalarını) karşılıklı olarak birbirlerinden satın almak ve birbirlerine satmak zorunda olabilir. Artık ürünün dolaşımı için öndelenmiş olan para, normal

koşullar altında, kendi metaları için bunu hangi oranlarda öndeledilerse o oranlarda, farklı B'lere *pro tanto* geri akar. Para, ödeme aracı olarak dolaşıyorsa, yalnızca, karşılıklı satın almalar ile satışların birbirlerini götürmemesi ölçüsünde, hesap bakiyelerini ödemek gerekiyordur. Ama burada yapıldığı gibi, ilk olarak, her yerde en basit, en baştaki biçimiyle metal [madenî para] dolaşımının gerçekleştiğini varsaymak önemlidir, çünkü böylece, akışlar ve geri akışlar, hesap bakiyelerinin kapatılması, kısacası kredi sistemi içinde bilinçli olarak düzenlenen süreçler gibi görünen tüm uğraklar, kendilerini kredi sisteminden bağımsız olarak var olan uğraklar olarak ortaya koyar ve konu, daha sonraki yansıtılmış biçimiyle değil, kendiliğinden gelişen biçimiyle görünür.

3. Ek Değişir Sermaye

Buraya dek yalnızca ek değişmez sermaye üzerinde durulduğundan, şimdi dikkatimizi ek değişir sermayeye yöneltmemiz gerekiyor.

Kapitalist üretim temeli üzerinde emek gücünün nasıl her zaman el altında hazır bulunduğu, gerektiğinde istihdam edilen işçi sayısını ya da emek gücü kütlesini büyütmeden daha fazla emeğin nasıl harekete geçirilebildiği, I. Kitapta enine boyuna açıklanmıştı. Bu nedenle, şimdilik bu konuyu daha fazla ele almak gerekmiyor; bunun yerine, yeni oluşan para-sermayenin değişir sermayeye dönüşebilir bölümünün, kendisine dönüşmesi gereken emek gücünü her zaman hazır bulduğunu varsaymak gerekiyor. Verili bir sermayenin kendi üretim ölçeğini, birikim olmadan, belirli sınırlar içinde nasıl genişletebileceği de I. Kitapta açıklanmıştı. Ama buradaki konumuz, özgül anlamıyla sermaye birikimi; buna göre, üretimin genişlemesi, artık değerin ek sermayeye dönüşümüne, yani aynı zamanda üretimin sermaye tabanının genişlemesine bağlıdır.

Altın üreticisi, kendi altın artık değerinin bir bölümünü sanal para-sermaye olarak biriktirebilir; bu birikim gerekli düzeye ulaşır ulaşmaz, önce artık ürününü satmak zorunda olmadan, bunu doğrudan doğruya yeni değişir sermayeye çevirebilir; aynı şekilde bunu değişmez sermaye ögelerine de çevirebilir. Ama, bu sonuncu durumda, (ister her bir üretici, buraya kadarki sunumlarda varsayıldığı gibi, önce stok yapıp sonra bitmiş metasını pazara getiriyor olsun, ister her biri sipariş üzerine çalışıyor olsun) değişmez sermayesinin bu maddi ögelerini hazır bulmalıdır. Üretimin gerçek genişlemesi, yani artık ürün, birinde gerçekten elde bulunur, diğerinde sanal olarak elde bulunur, yani sağlanabilir şekilde olmak üzere, her iki durumda da varsayılmıştır.

II. Kesim II'deki Birikim

Buraya kadar, A, A′, A″ vb.'nin (I) artık ürünlerini aynı kesimdeki B, B′, B″ vb.'ye sattığını varsaydık. Ama diyelim ki, A (I), artık ürününü Kesim II'den bir B'ye satarak altına çevirmektedir. Bu yalnızca, A'nın (I), B'ye (II)'ye üretim araçları sattıktan sonra, tüketim araçları satın almamasıyla, yani yalnızca kendisinin tek yanlı satışıyla gerçekleşebilir. II_c'nin meta-sermaye biçiminden üretken değişmez sermayenin doğal biçimine çevrilmesinin, yalnızca I_v'nin değil, ama aynı zamanda I_m'nin en azından bir bölümünün, II_c'nin (tüketim araçları biçiminde var olan) bir bölümüne çevrilmesini zorunlu kılması; ama A'nın, kendi I_m'sini, bu çevrilmenin gerçekleşmemesi yoluyla altına çevirmesi ve A'mızın, I_m'sinin II'ye satılmasıyla elde ettiği parayı, tüketim araçları (II_c) alımında kullanmak yerine, dolaşımdan çekmesi nedeniyle, A (I) tarafında ek sanal para-sermaye oluşumu gerçekleşse bile, diğer yanda, B'nin (II), değer niceliği bakımından eşit büyüklükteki bir değişmez sermaye parçası, (kendisini üretken, değişmez sermayenin doğal biçimine çeviremeden) meta-sermaye biçiminde bağlanmış durumda kalır. Bir başka deyişle: B'nin (II) metalarının bir bölümü ve tam da *prima facie* [ilk bakışta] değişmez sermayesini o olmadan bir bütün olarak üretken biçimine yeniden dönüştüremeyeceği bölümü, satılamaz duruma gelmiştir; dolayısıyla, B (II) için, aşırı üretim gerçekleşmiştir; bu aşırı üretim de, B (II) için, yeniden üretimini (aynı kalan ölçekte bile) köstekleyen bir aşırı üretimdir.

Demek ki, bu örnekte, A (I) tarafındaki ek sanal para-sermaye, artık ürünün (artık değer) altına çevrilmiş biçimi olsa bile, bu biçimiyle ele alınan artık ürün (artık değer), burada, henüz, genişletilmiş ölçekli yeniden üretimin değil, basit yeniden üretimin bir görüngüsüdür. II_c'nin yeniden üretiminin aynı ölçekte sürebilmesi için, her durumda m'nin bir parçasını içermesi gereken $I_{(v + m)}$, sonunda II_c ile mübadele edilmek zorundadır. A (I), artık ürününü B'ye (II) satarak, buna karşılık gelen bir değişmez sermaye değer parçasını doğal biçimi içinde ona sağlamış, ama aynı zamanda, parayı dolaşımdan çekerek (satışını, onu izleyen bir satın almayla tamamlamayarak), B'nin (II) metalarının değer bakımından eşit büyüklükteki bir bölümünü satılamaz kılmıştır. Demek ki, (I'in kapitalistleri ile II'nin kapitalistlerini eşit şekilde kapsayan) toplam toplamsal yeniden üretimini göz önünde bulundurduğumuzda, A'nın (I) artık ürününün sanal para-sermayeye dönüşümü, B'nin (II) değer niceliği bakımından eşit büyüklükteki meta-sermayesinin üretken (değişmez) sermayeye yeniden dönüştürülemezliğini; dolayısıyla, genişletilmiş ölçekli sanal üretimi değil, basit yeniden üretimin kösteklenmesini, yani

basit yeniden üretimdeki açığı ifade eder. A'nın (I) artık ürününün oluşumu ve satılması, basit yeniden üretimin olağan görüngüleri olduğundan, basit yeniden üretim temeli üzerinde bile, birbirlerini gerektiren şu görüngüler olur elimizde: Sınıf I'de sanal ek para-sermaye oluşumu (dolayısıyla II açısından eksik tüketim); üretken sermayeye yeniden dönüştürülemeyen meta stoklarının Sınıf II'de yığılması (yani II'de göreli aşırı üretim); I'de para-sermaye fazlası ve II'de yeniden üretim açığı.

Bu nokta üzerinde daha fazla zaman yitirmeden, sadece şunu belirteceğiz: Basit yeniden üretimi sunarken, I'in ve II'nin tüm artık değerinin gelir olarak harcandığını varsaymıştık. Gerçekte ise artık değerin bir bölümü gelir olarak harcanır, bir başka bölümü de sermayeye dönüştürülür. Gerçek birikim ancak bu varsayım altında gerçekleşir. Birikimin tüketimin sırtından gerçekleştiği düşüncesi, bu genel biçimiyle ele alındığında, kapitalist üretimin özüyle çelişen bir yanılsamadır, çünkü, kapitalist üretimin amacının ve itici güdüsünün, artık değerin ele geçirilmesi ve bunun sermayeleştirilmesi, yani birikim değil, tüketim olduğunu varsayar.

Kesim II'deki birikime biraz daha yakından bakalım şimdi.

II_c ile ilgili ilk güçlük, yani onun Meta-Sermaye II'nin bir bileşeni olmaktan çıkarılıp yeniden Değişmez Sermaye II doğal biçimine dönüştürülmesi, basit yeniden üretimi ilgilendirir. Daha önceki şemayı alalım:

$(1000_v + 1000_m)$ I ile

2000 II_c mübadele ediliyor.

Şimdi, örneğin Artık Ürün I'in yarısı, yani $^{1000}/_{2}m$, ya da 500 I_m, değişmez sermaye olarak yeniden Kesim I'e katılırsa, artık ürünün I'de alıkoyulan bu bölümü, II_c'nin hiçbir parçasını yerine koyamaz. Tüketim araçlarına çevrilmek yerine (ve burada, I ile II arasındaki dolaşımın bu kesiminde –II_c'nin, I'in işçileri aracılığıyla I_v tarafından yerine koyulmasından farklı olarak– gerçek karşılıklı mübadele, yani metaların çift taraflı yer değişimi gerçekleşir), I'de ek üretim araçları olarak hizmet edecektir. Bu işlevi aynı anda hem I'de hem de II'de yerine getiremez. Kapitalistin, hem artık ürünün değerini tüketim araçlarına harcayıp hem de aynı zamanda artık ürünün kendisini üretken biçimde tüketmesi, yani kendi üretken sermayesine dâhil etmesi mümkün değildir. Demek ki, 2000 II_c'yle mübadele edilebilecek olan, 2000 $I_{(v+m)}$ değil, sadece 1500, yani $(1000_v + 500_m)$ I'dir; 500 II_c, kendi meta biçiminden çıkarılıp yeniden Üretken (Değişmez) Sermaye II'ye dönüştürülebilir değildir. Dolayısıyla, bu durumda, II'de, büyüklüğü bakımından I'de gerçekleş-

miş olan üretim genişlemesinin büyüklüğüne tam olarak karşılık gelen bir aşırı üretim gerçekleşirdi. II'nin aşırı üretiminin I üzerindeki etkisi, belki de, I'in işçilerinin Tüketim Araçları II'ye harcadıkları 1000'in geri akışının bile yalnızca kısmen gerçekleşmesine, yani bu 1000'in değişir para-sermaye biçiminde I'in kapitalistlerinin ellerine geri dönmemesine yol açacak kadar büyük olurdu. Böylece, I'in kapitalistleri, sırf yeniden üretimi genişletme girişimleri yüzünden, değişmeyen ölçekli yeniden üretim konusunda bile engellerle karşılaşırdı. Ve burada, gerçekte I'de yalnızca basit yeniden üretimin gerçekleşmiş ve şemada bulundukları biçimle ögelerin, yalnızca, gelecekteki (örneğin bir sonraki yıl gerçekleşecek olan) bir genişletme için, farklı şekilde gruplandırılmış olduğu unutulmamalıdır.

Bu güçlüğün çevresinden dolaşmak için şu yola başvurulabilirdi: Kapitalistlerin depolarında tutulmakta olan ve üretken sermayeye hemen çevrilebilir olmayan 500 II_c, aşırı üretim olmaktan o kadar uzaktır ki, tersine, yeniden üretimin bizim buraya dek ihmal ettiğimiz gerekli bir ögesini temsil eder. Kısmen I'in kendi içinde para-sermayenin yeni baştan oluşmasını mümkün kılmak, kısmen yavaş yavaş tükenen sabit sermayenin değerini geçici olarak para biçiminde tutmak için, pek çok noktada para stoklarının birikmesinin, yani dolaşımdan çekilmesinin zorunlu olduğunu görmüştük. Ama şemanın sunumunda, tüm para ve tüm metalar başından itibaren yalnızca I'in ve II'nin kapitalistlerinin ellerinde bulunduğundan ve burada tüccar da, sarraf da, bankacı da, yalnızca tüketici olan ve meta üretimine doğrudan doğruya katılmayan sınıflar da bulunmadığından, yeniden üretim mekanizmasının işler durumda tutulması için, burada her bir üreticinin elinde sürekli olarak kenti meta stoklarının oluşması da vazgeçilmezdir. Demek ki, II'nin kapitalistlerinin depolarında duran 500 II_c, yeniden üretimin kapsadığı tüketim sürecinin sürekliliğine, dolayısıyla burada bir yıldan bir sonrakine geçişe aracılık eden tüketim araçları meta stokunu temsil eder. Burada henüz satıcısının ve aynı zamanda üreticisinin elinde bulunan tüketim fonunun, önümüzdeki yıl sıfırdan başlamak için bu yıl sıfıra düşmesi olasılığı, bugünden yarına geçiş sırasında böylesi bir durumun gerçekleşme olasılığı kadar düşüktür. Büyüklükleri değişse bile, bu tür meta stokları sürekli olarak yeniden oluşturulmak zorunda olduğundan, II'deki kapitalist üreticilerimiz, üretken sermayelerinin bir bölümünün geçici olarak meta biçiminde bağlı kalmasına rağmen üretim süreçlerini devam ettirmelerini mümkün kılacak olan bir yedek para-sermayeye sahip olmak zorundadır. Ne de olsa, varsayım uyarınca, tüm ticari işlerle üretim işini birleştirirler; dolayısıyla, yeniden üretim sürecinin farklı işlevleri farklı

türlerden kapitalistler arasında bölüşülerek bağımsızlaştığında tüccarların ellerinde bulunur hâle gelen ek para-sermayeye de sahip olmak zorundadırlar.

Bunlara verilecek cevaplar şunlardır: 1. Bu tür bir stok oluşumu ve bunun gerekliliği, tüm kapitalistler için, hem I'in hem de II'nin kapitalistleri için geçerlidir. Salt meta satıcıları olarak ele alındıklarında, tek farkları, farklı türlerde metalar satmalarıdır. Bir Meta II stokunun varlığı, öncesinde bir Meta I stokunun var olmuş olmasını şart koşar. Bu stoku bir tarafta dikkate almadığımızda, diğer tarafta da dikkate almamak zorunda kalırız. Ama onu her iki tarafta da dikkate alırsak, problem hiçbir şekilde değişmemiş olur. – 2. Bu yıl, nasıl II tarafındaki, önümüzdeki yıla yönelik bir meta stokuyla kapanıyorsa, aynı şekilde, bir önceki yıldan aktarılmış olan, aynı taraftaki bir meta stokuyla başlamıştır. Dolayısıyla, en soyut ifadesine indirgenmiş olarak yıllık yeniden üretimi çözümlerken, her ikisinin de üzerini çizmemiz gerekir. Tüm üretimini, yani aynı zamanda meta stoku olarak gelecek yıla aktardığı üretimi bu yıla bırakırken, diğer yandan, geçmiş yıldan devralmış olduğu meta stokunu çıkarırız ve böylece çözümleme nesnesi olarak önümüzde gerçekten de bir ortalama yılın toplam ürünü durur. – 3. Çevresinden dolaşılması gereken güçlüğün basit yeniden üretimi ele alırken karşımıza çıkmamış olması basit olgusu, burada, söz konusu olanın, yalnızca I'in ögelerinin (yeniden üretimle ilişkili olarak) farklı şekilde gruplandırılmış olmasından kaynaklanan bir özgül görüngü olduğunu kanıtlar; bu farklı şekilde gruplandırma olmasaydı, genişletilmiş ölçekli yeniden üretim hiç gerçekleşemezdi.

III. Birikimin Şematik Sunumu

Şimdi yeniden üretimi aşağıdaki şemaya göre inceleyeceğiz:

$$\text{Şema a)} \quad \left.\begin{array}{l} \text{I. } 4000_c + 1000_v + 1000_m = 6000 \\ \text{II. } 1500_c + 376_v + 376_m = 2252 \end{array}\right\} \text{Toplam} = 8252.$$

İlk olarak, yıllık toplumsal ürünün toplam tutarının (= 8252), birinci şemada olduğundan (= 9000) küçük olduğu fark ediliyor. Çok daha büyük bir tutar da alınabilir, bu tutar istenirse on katına çıkarılabilirdi. Tam da, (burada yalnızca daha büyük bir sermaye yatırımıyla yürütülen üretim olarak ele alınan) genişletilmiş ölçekli yeniden üretimin, ürünün mutlak büyüklüğüyle hiçbir ilişkisinin bulunmadığını; verili bir meta kütlesi için, yalnızca, verili ürünün farklı ögelerinin farklı bir düzenlenişini ya da bunların işlevlerinin farklı şekillerde belirlenmesini şart koştuğunu; dolayısıyla, değer büyüklüğü bakımından, ilk aşamada yal-

nızca basit yeniden üretim olduğunu açık şekilde göstermek için, Şema I'dekinden daha küçük bir tutar seçildi. Değişen, basit yeniden üretimin verili ögelerinin niceliği değil, nitel belirlenimidir ve bu değişiklik, daha sonra gelecek olan genişletilmiş ölçekli yeniden üretimin maddi ön koşuludur.[58]

Değişir ve değişmez sermayeler arasındaki oranları değiştirerek şemayı farklı biçimlerde oluşturabilirdik; örneğin şöyle:

$$\text{Şema b)} \begin{matrix} \text{I. } 4000_c + 875_v + 875_m = 5750 \\ \text{II. } 1750_c + 376_v + 376_m = 2502 \end{matrix} \Big| \text{Toplam} = 8252.$$

Şema, bu şekliyle, tüm artık değerin gelir olarak harcandığı ve biriktirilmediği basit ölçekli yeniden üretim için düzenlenmiş görünür. Her iki durumda da, yani hem a)'nın altında hem de b)'nin altında, aynı değer büyüklüğüne sahip bir yıllık ürün var; yalnız, yıllık ürünün ögeleri, işlevleri bakımından, bunların birinde, b)'nin altında, aynı ölçekli yeniden üretimin yeniden başlamasını sağlayacak şekilde gruplandırılmışken, a)'nın altında, genişletilmiş ölçekli yeniden üretimin maddi temelini oluşturacak şekilde gruplandırılmıştır. Yani, b)'de, $(875_v + 875_m)$ I = 1750 $I_{(v+m)}$, hiçbir fazla kalmadan 1750 II_c'ye çevrilirken, a)'da, $(1000_v + 1000_m)$ I = 2000 $I_{(v+m)}$, 1500 II_c'ye çevrilirken, Sınıf I'deki birikim için 500 I_m'lik bir fazla bırakır.

Şimdi Şema a)'yı daha yakından çözümleyelim. Hem I'de hem de II'de artık değerin yarısının, gelir olarak harcanmak yerine biriktirildiğini, yani ek sermaye ögelerine dönüştürüldüğünü varsayalım. 1000 I_m'nin yarısı = 500 şu ya da bu biçimde biriktirileceği, ek para-sermaye olarak yatırılacağı, yani ek üretken sermayeye dönüştürüleceği için, gelir olarak yalnızca $(1000_v + 500_m)$ harcanacaktır. Bu nedenle burada II_c'nin normal büyüklüğü olarak da yalnızca 1500 görünür. Yeniden üretimin bir süreci olarak daha önce sunulduğundan, 1500 $I_{(v+m)}$ ile 1500 II_c arasındaki mübadele üzerinde daha fazla durmak gerekmiyor; aynı şekilde, yeni başlayan (ve bu kez genişletilmiş ölçekte gerçekleşen) yeniden üretim için yeniden düzenlenişi basit yeniden üretimin bir süreci olarak tartışıldığından, 4000 I_c de ele alınmayacak.

Demek ki, henüz incelenmeyi bekleyen tek şey, bir yandan hem I'in hem de II'nin iç ilişkilerinin diğer yandan bunlar arasındaki hareketin söz konusu olması ölçüsünde, 500_m ve $(376_v + 376_m)$'dir. II'de de artık

58 Bu söylenenler, James Mill ile S. Bailey arasındaki, I. Kitapta (Kapitel XXII, 5, s. 634, Note 65)* farklı bir açıdan tartışılmış olan, sermaye birikimi ile ilgili kavgayı, yani, sanayi sermayesinin büyüklüğü aynı kalırken bunun etkisinin genişletilebilirliği hakkındaki kavgayı kesin olarak sonlandırır. Bu konuya daha sonra döneceğiz.
* MEW, Band 23, s. 637, Note 64 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 589-590, 69. dipnot]. –*Almanca ed.*

değerin yarısının biriktirileceği varsayıldığından, burada sermayeye dönüştürülecek olan 188'dir; bunun ¼'ü = 47'si, ya da yuvarlatılmış olarak 48'i değişir sermayeye yatırılır; geriye değişmez sermayeye dönüştürülecek olan 140 kalır.

Burada, sırf varlığı bile, bir türden metaların başka türden metalarla, aynı şekilde, metaların parayla ve aynı paranın yine başka türden metalarla mübadele edilebileceği şeklindeki güncel görüşe tuhaf görünmesi gereken yeni bir sorunla karşılaşıyoruz. 140 II_m'nin üretken sermayeye dönüştürülmesinin tek yolu, I_m metalarının aynı değer tutarındaki bir bölümüyle yerine koyulmasından geçer. I_m'nin II_m ile mübadele edilecek olan bölümünün, ya hem I'in üretimine hem de II'nin üretimine, ya da yalnızca II'nin üretimine katılabilecek olan üretim araçlarından oluşmak zorunda olduğu apaçıktır. Henüz tümü incelenmeyi bekleyen Artık Ürün 500 I_m, I'in içindeki birikime hizmet edeceğinden, dolayısıyla II'nin metalarıyla mübadele edilemeyeceğinden, bir başka deyişle I tarafından aynı zamanda hem biriktirilip hem de tüketilemeyeceğinden, bu yerine koyma, yalnızca, II'nin tek taraflı bir satın almasıyla gerçekleşebilir. Dolayısıyla, II'nin 140_m'yi nakit parayla satın alması ve bu satın alımı, metalarını I'e satması yoluyla aynı paranın kendisine geri dönmesinin izlememesi gerekir. Üstelik bu, genişletilmiş ölçekli yeniden üretim olduğu sürece, her bir yeni yıllık üretimde yinelenen, sürekli bir süreçtir. Bunun için II'nin gereksinim duyduğu para kaynağı nerededir?

II, tam tersine, gerçek birikime eşlik eden ve kapitalist üretimde onu gerekli kılan, gerçekte kendisini öncelikle basit gömü oluşumu olarak ortaya koyan yeni para-sermaye oluşumu için fazlasıyla verimsiz bir alan olarak görünür.

İlk olarak, elimizde 376 II_v var; emek gücüne öndelenmiş olan 376'lık para-sermaye, II'nin metalarının satın alınması yoluyla, para biçimindeki değişir sermaye olarak durmadan II'nin kapitalistlerine geri döner. Başlangıç noktasından (kapitalistin cebinden) uzaklaşma ve aynı noktaya geri dönme şeklindeki bu durmadan yinelenen hareket, bu devre içinde dolanıp duran parayı hiçbir şekilde çoğaltmaz. Demek ki, bu para, birikimin bir kaynağı değildir; bu paranın, gömülenmiş, sanal olarak yeni olan para-sermaye oluşturmak için dolaşımdan çekilmesi de mümkün değildir.

Ama durun! Burada birazcık olsun kâr yapmak mümkün değil mi?

Sınıf II'nin, Sınıf I'e göre, kullandığı işçilerin bizzat ürettikleri metaları yine ondan satın almak zorunda olmaları gibi bir avantaja sahip olduğunu unutmamalıyız. Sınıf II, aynı anda hem emek gücü alıcısı hem de kullandığı emek gücünün sahiplerinin satın aldığı metaların satıcısıdır. Dolayısıyla, Sınıf II,

1. Basitçe, ücretleri normal ortalama düzeylerinin altına düşürebilir (ve bunu yapabilir olmak konusunda Sınıf I'in kapitalistleriyle ortaklaşır). Bu yolla, değişir sermayenin para biçimi olarak işlev gören paranın bir bölümü serbest bırakılır; ve bu, aynı sürecin sürekli olarak yinelenmesiyle, gömü oluşumunun, yani aynı zamanda Sınıf II'de sanal ek para-sermaye oluşturulmasının normal kaynağı hâline gelebilirdi. Kuşkusuz, normal sermaye oluşumunu ele aldığımız burada, dolandırıcılıktan kaynaklanan rastlantısal kârlarla ilgilenmiyoruz. Ama, gerçekten ödenen (ve *ceteris paribus* [diğer koşullar aynı kalırken] değişir sermayenin büyüklüğünü belirleyen) normal ücretin, hiçbir şekilde kapitalistlerin iyilikseverliği nedeniyle değil, verili koşullar altında ödenmek zorunda olduğu için ödendiği unutulmamalıdır. Söz konusu açıklama tarzıyla işimiz böylece bitmiş oluyor. Sınıf II'nin harcayacağı değişir sermayeyi 376_v olarak varsayıyorsak, karşımıza yeni çıkan bir sorunu açıklamak için, birdenbire, bu sınıfın 376_v değil de yalnızca 350_v öndelemiş olabileceği hipotezini araya sokma hakkımız bulunmaz.

2. Ama diğer yandan, daha önce söylenmiş olduğu üzere, Sınıf II, bir bütün olarak ele alındığında, Sınıf I'e göre, aynı anda hem emek gücü alıcısı hem de metalarının kendi işçilerine yeniden satıcısı olma avantajına sahiptir. Ve bu avantajın nasıl sömürülebileceği (yani, nominal olarak normal ücret ödenirken, gerçekte bunun bir bölümünün, ona karşılık gelen meta eş değeri ödenmeden yeniden geri alınabileceği, alias [diğer adıyla] çalınabileceği; bunun nasıl kısmen Trucksystem [ayni *ücret* ödeme sistemi] aracılığıyla, kısmen dolaşımdaki *araçların –belki* de yasal sınırlar içine sokulamayacak ölçüde– tahrif edilmesi yoluyla gerçekleştirilebileceği) hakkındaki en elle tutulur veriler, her sanayi ülkesinde bulunur. (Bu vesileyle bunun uygun örneklerinden bazılarını vermek üzere:) örneğin İngiltere'de ve ABD de. Bu, maskelenmiş ve dolambaçlı bir yolla gerçekleştirilmiş olması dışında, 1.'deki işlemin aynısıdır. Dolayısıyla, bunun da onun gibi reddedilmesi gerekir. Burada söz konusu olan, nominal ücret değil, gerçekten ödenen ücrettir.

Görülüyor ki, kapitalist mekanizma nesnel olarak çözümlenirken, ona sıra dışı bir şekilde tutunmayı sürdüren bazı lekeler, teorik güçlüklerden kurtulmak için kullanılabilecek olan kaçış yolları değildir. Ama şaşırtıcı bir şekilde, burjuva eleştirmenlerimin büyük çoğunluğu, örneğin *Kapital*'in I. Kitabında, kapitalistin (çoğu zaman yapmadığı üzere) emek gücüne gerçek değerini ödediğini varsayarak, aynı kapitaliste haksızlık ettiğimi haykırıyor! (Burada, bana yakıştırdığı yüce gönüllülükle, Schäffle anılabilir.)

Demek ki, 376 II_v ile, sözü edilen amaca hiçbir şekilde yaklaşılamıyor.

Ama 376 II_m'nin durumu daha düşündürücü görünür. Burada yalnızca, kendileri tarafından üretilmiş olan tüketim araçlarını karşılıklı olarak birbirlerine satan ve birbirlerinden satın alan aynı kesimden kapitalistler karşı karşıya gelir. Bu mübadele için gereken para, yalnızca dolaşım aracı olarak işlev görür ve normal bir akış sırasında, sürekli olarak aynı yolu yeni baştan alabilmesi için, katılımcılar tarafından dolaşıma öndelendiği kadarı onlara geri akmak zorundadır.

Sanal ek para-sermaye oluşturmak için bu paranın dolaşımdan çekilmesi yalnızca iki yolla olanaklı görünür. Birincisi, II'nin kapitalistlerinin bir bölümü diğerlerini dolandırabilir ve böylece paralarını çalabilir. Bildiğimiz gibi, yeni para-sermaye oluşumu için, dolaşımdaki araç kütlesinde bunu önceleyen bir genişlemenin olması gerekmez; bunun için yapılması gereken tek şey, belirli noktalarda paranın dolaşımdan çekilmesi ve gömü olarak saklanmasıdır. Paranın çalınmış ve bu nedenle II'nin kapitalistlerinin bir bölümündeki ek para-sermaye oluşumunun, bir başka bölümdeki pozitif para kaybıyla bağlantılı olma olasılığı, ele aldığımız konu üzerinde hiçbir etkide bulunmazdı. II'nin kapitalistlerinin dolandırılmış olan bölümü biraz daha az fiyakalı yaşardı, ama başka da bir şey olmazdı.

Ya da, II_m'nin zorunlu geçim araçlarıyla temsil edilen bir bölümü, Kesim II içinde, doğrudan doğruya yeni değişir sermayeye dönüştürülebilir. Bunun nasıl gerçekleştiği, bu bölümün sonunda (IV. alt bölümde) incelenecek.

1. Birinci Örnek

A) Basit Yeniden Üretim Şeması

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 4000_c + 1000_v + 1000_m = 6000 \\ \text{II. } 2000_c + 500_v + 500_m = 3000 \end{array}\right\} \text{ Toplam = 9000}$$

B) Genişletilmiş Ölçekli Yeniden Üretim* için Başlangıç Şeması

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 4000_c + 1000_v + 1000_m = 6000 \\ \text{II. } 1500_c + 750_v + 750_m = 3000 \end{array}\right\} \text{ Toplam = 9000}$$

B şemasında, I'in artık değerinin yarısının, yani 500'ün biriktirildiğini varsayarsak, ilk olarak, 1500 II_c ile yerine koyulacak olan (1000_v + 500_m) I'i ya da 1500 $I_{(v+m)}$'yi elde ederiz; bu durumda I'de 4000_c + 500_m kalır ve bunların ikincisi birikim içindir. (1000_v + 500_m) I'in 1500 II_c tarafından yerine koyulması bir basit yeniden üretim sürecidir ve daha önce incelenmiş bulunmaktadır.

---

* 1. ve 2. baskılarda: "birikim". –*Almanca ed.*

500 I_m'nin 400'ünün değişmez sermayeye, 100'ünün değişir sermayeye dönüştürüleceğini varsayalım. Bu şekilde sermayeleştirilecek olan 400_m'nin I içindeki mübadelesi daha önce açıklanmış bulunuyor; dolayısıyla bunlar, bir sorun çıkarmadan I_c'ye eklenebilir ve bu durumda I için şunu elde ederiz:

$4400_c + 1000_v + 100_m$ (100_v'ye çevrilecektir).

II, birikim amacıyla, (üretim araçlarında var olan) 100 I_m'yi satın alır, ve bu şimdi II'nin ek değişmez sermayesini oluştururken, onun için ödediği para olarak 100, I'in ek değişir sermayesinin para biçimine dönüştürülür. Bu durumda, I için, $4400_c + 1100_v$ (bu sonuncusu para olarak) = 5500'lük bir sermaye elde ederiz.

II'de değişmez sermaye olarak 1600_c vardır şimdi; bunların işlenmesi için yeni emek gücü satın alımına para olarak bir 50_v daha öndelemek gerekir ve böylece bu kesimin değişir sermayesi 750'den 800'e çıkar. II'nin değişmez ve değişir sermayesindeki bu toplam 150'lik genişleme, kendisinin artık değeriyle karşılanır; dolayısıyla, II'nin kapitalistlerinin tüketim fonu olarak, 750 II_m'nin yalnızca 600_m'si kalır ve bu kesimin yıllık ürünü artık şu şekilde bölünür:

II. $1600_c + 800_v + 600_m$ (tüketim fonu) = 3000.

Tüketim araçları olarak üretilmiş olup burada ($100_c + 50_v$) II'ye çevrilmiş bulunan 150_m, kendi doğal biçimiyle, tümüyle işçilerin tüketimine gider: yukarıda gösterilmiş olduğu gibi, 100'ü I'in işçileri (100 I_v) ve 50'si II'nin işçileri (50 II_v) tarafından tüketilir. Gerçekten, toplam ürününün birikim için gerekli olan bir biçimde hazırlanması için, II'de, artık ürünün *zorunlu* tüketim araçları biçiminde yeniden üretilen bölümünde 100'lük bir artışın olması gerekir. Genişletilmiş ölçekli yeniden üretim gerçekten başlarsa, I'in 100'lük değişir para-sermayesi onun kendi işçi sınıfının ellerinden geçerek II'ye geri döner; buna karşılık II, meta stoku olarak 100_m'yi I'e ve aynı zamanda meta stoku olarak 50_m'yi kendi işçi sınıfına aktarır.

Birikim amacıyla değiştirilmiş olan düzenleme şimdi şöyledir:

I. $4400_c + 1100_v + 500$ (tüketim fonu) = 6000
II. $1600_c + 800_v + 600$ (tüketim fonu) = 3000

Yukandaki gibi, toplam 9000.

Bunlardan şunlar sermayedir:

I. $4400_c + 1100_v$ (para) = 5500
II. $1600_c + 800_v$ (para) = 2400
} = 7900.

Oysa üretim şunlarla başlamıştı:

I. $4000_c + 1000_v = 5000$
II. $1500_c + 750_v = 2250$
} = 7250.

Şimdi, gerçek birikim bu temel üzerinde gerçekleşirse, yani, gerçekten bu çoğalmış sermayeyle üretim yapılırsa, bir sonraki yılın sonunda şunu elde ederiz:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 4400_c + 1100_v + 1100_m = 6600 \\ \text{II. } 1600_c + 800_v + 800_v = 3200 \end{array}\right| = 9800.$$

Şimdi, birikim, I'de aynı oranla sürüyor olsun; dolayısıyla, 550_m gelir olarak harcanır, 550_m biriktirilir. Bu durumda önce 1100 I_v, 1100 II_c* ile yerine koyulur, Ayrıca 550 I_m'nin aynı tutardaki II metalarıyla gerçekleştirilmesi gerekir; yani bunların toplamı 1650 $I_{(v + m)}$ eder. Ne var ki, II'nin bunu yerine koyacak olan değişmez sermayesi yalnızca 1600'dür, dolayısıyla arta kalan 50'nin, 800 II_m'den tamamlanması gerekir. Burada işin parasal yönünü başlangıçta bir yana bırakırsak, bu işlemin sonucu olarak şunu elde ederiz:

I. 4400_c + (sermayeleştirilmek üzere) 550_m; bunun yanı sıra, kapitalistlerin ve işçilerin, II_c metalarında gerçekleşen tüketim fonları olarak 1650 $I_{(v + m)}$.

II. 1650_c (yukarıdaki gibi II_m'den 50 eklenmiştir) + 800_v + 750_m (kapitalistlerin tüketim fonu).

Ancak II'de v ile c arasındaki eski oran değişmeden kalıyorsa, 50_c için ek olarak 25_v yatırılması gerekir; bu da 750_m'den alınacaktır; o zaman şunu elde ederiz:

II. 1650_c + 825_v + 725_m.

I'de 550_m sermayeleştirilecektir; daha önceki oran aynı kalırsa, bunun 440'ı değişmez sermaye ve 110'u değişir sermaye oluşturur. Bu 110, 725 II_m'den çekilebilir, yani 110 değerinde tüketim araçları II'nin kapitalistleri yerine I'in işçileri tarafından tüketilir ve böylece, II'nin kapitalistleri, tüketemedikleri bu 110_m'yi sermayeleştirmek zorunda kalır. Bu da 725 II_m'den geriye 615 II_m bırakır. Ama II, 110'u bu şekilde ek değişmez sermayeye dönüştürürse, ayrıca 55'lik bir ek değişir sermayeye gereksinim duyar; bu da yine onun artık değerinden sağlanmak zorundadır; 615_m'den düşüldüğünde, II'nin kapitalistlerinin tüketimi için geriye 560 kalır, ve şimdi, bütün gerçek ve potansiyel aktarımlar tamamlandıktan sonra, şu sermaye değerlerini elde ederiz:

$$\text{I. } (4400_c + 440_c) + (1100_v + 110_v) = 4840_c + 1210_v = 6050$$

$$\text{II. } (1600_c + 50_c + 110_c) + (800_v + 25_v + 55_v) = 1760_c + 880_v = 2640$$

$$8690.$$

* 1. ve 2. baskılarda: "1100 I_c"; Engels'in basım için hazırladığı elyazmasına göre değiştirilmiştir. –*Almanca ed.*

Sürecin normal bir şekilde yürümesi isteniyorsa, II'deki birikim I'dekinden hızlı olmak zorundadır, çünkü böyle olmazsa, $I_{(v + m)}$'nin II_c metalarına çevrilmesi gereken ve başka herhangi bir şeye çevrilemeyecek olan bölümü, II_c'den hızlı büyür.

Yeniden üretim bu temel üzerinde ve öteki koşullar değişmeden sürerse, bir sonraki yılın bitiminde şunu elde ederiz:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 4840_c + 1210_v + 1210_m = 7260 \\ \text{II. } 1760_c + 880_v + 880_m = 3520 \end{array}\right\} = 10780.$$

Artık değerin bölünme oranı değişmezse, I tarafından önce gelir olarak 1210_v ve m'nin yarısı (= 605), toplam = 1815 harcanacaktır. Bu tüketim fonu II_c'den yine 55 fazladır. Bu 55, 880_m'den çekilecek ve geriye 825 kalacaktır. I_c'ye dönüştürülmüş olan 55 II_m, buna karşılık gelen 27½'lik bir değişir sermaye için II_m'den bir başka indirimi şart koşar; tüketilmek üzere geriye 797½ II_m kalır.

I'de 605_m sermayeleştirilecektir şimdi; bunun 484'ü değişmez sermaye ve 121'i değişir sermayedir; bu sonuncusu, hâlâ = 797½ olan II_m'den çekilecek ve geriye 676½ II_m kalacaktır. Demek ki, II, bir 121'i daha değişmez sermayeye dönüştürür ve bunun için ek bir değişir sermayeye (= 60½) gereksinim duyar; bu da aynı şekilde 676½'den çıkar; tüketilmek üzere geriye 616 kalır.

Bu durumda sermaye olarak elimizde şunlar olur:

I.	Değişmez	4840 + 484 = 5324.
	Değişir	1210 + 121 = 1331.
II.	Değişmez	1760 + 55 + 121 = 1936.
	Değişir	880 + 27½ + 60½ = 968.

İkisi birlikte: $\left.\begin{array}{l} \text{I. } 5324_c + 1331_v = 6655. \\ \text{II. } 1936_c + 968_v = 2904 \end{array}\right\} = 9559$

ve yılın sonunda ürün olarak:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 5324_c + 1331_v + 1331_m = 7986 \\ \text{II. } 1936_c + 968_v + 968_m = 3872 \end{array}\right\} = 11\,858.$$

Aynı hesabı yineleyerek ve kesirleri yuvarlayarak bir sonraki yılın sonunda aşağıdaki gibi bir ürün elde ederiz:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 5856_c + 1464_v + 1464_m = 8784 \\ \text{II. } 2129_c + 1065_v + 1065_m = 4259 \end{array}\right\} = 13\,043.$$

Ve bir sonraki yılın sonunda:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 6442_c + 1610_v + 1610_m = 9662 \\ \text{II. } 2342_c + 1172_v + 1172_m = 4686 \end{array}\right\} = 14\,348.$$

Genişletilmiş ölçekli bir yeniden üretimle beş yıllık bir sürede I ve II'nin toplam sermayeleri $5500_c + 1750_v = 7250$'den $8784_c + 2782_v = 11\,566$'ya, yani 100:160 oranında yükselmiştir. Toplam artık değer, başlan-

gıçta 1750'ydi, şimdi 2782'dir. Tüketilen artık değer başlangıçta I için 500, II için 600, toplam 1100'dü; son yılda I için 732 ve II için 745, toplam 1477'dir. Yani, 100:134 oranında yükselmiştir.

2. İkinci Örnek

Şimdi, meta-sermaye olarak tümüyle sanayici kapitalistler sınıfının elinde bulunan 9000'lik yıllık ürünü alalım ve bu arada, değişir ve değişmez sermayelerin genel ortalama oranı 1:5 olsun. Bu örnek, kapitalist üretimin ve buna uygun olarak toplumsal emeğin üretici gücünün anlamlı bir derecede gelişmiş olmasını, üretim ölçeğinin daha önce anlamlı bir derecede genişlemiş olmasını ve son olarak işçi sınıfı içinde göreli bir aşırı nüfusun doğmasına yol açan tüm koşulların gelişmiş olmasını şart koşar. Bu durumda yıllık ürün, kesirler yuvarlandıktan sonra, aşağıdaki gibi bölünür:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 5000_c + 1000_v + 1000_m = 7000 \\ \text{II. } 1430_c + 285_v + 285_m = 2000 \end{array}\right\} = 9000.$$

Şimdi, Kapitalistler Sınıfı I, artık değerin yarısını (= 500) tüketiyor, öteki yarısını biriktiriyor olsun. Bu durumda ($1000_v + 500_m$) I = 1500'ün, 1500 II_c'ye çevrilmesi gerekecektir. Burada II_c yalnızca 1430 olduğundan, artık değerden 70 eklemek gerekir; bu, 285 II_m'den çıkarıldığında, geriye 215 II_m kalır. Dolayısıyla şunu elde ederiz:

I. $5000_c + 500_m$ (sermayeleştirilmek üzere) + $1500_{(v+m)}$ (kapitalistlerin ve işçilerin tüketim fonu olarak),

II. $1430_c + 70_m$ (sermayeleştirilmek üzere) + $285_v + 215_m$.

Burada 70 II_m doğrudan doğruya II_c'ye katıldığından, bu ek değişmez sermayeyi harekete geçirmek için, $^{70}/_5 = 14$'lük bir değişir sermaye gerekir; bu 14 de yine 215 II_m'den eksilir; geriye 201 II_m kalır ve şunu elde ederiz:

$$\text{II. } (1430_c + 70_c) + (285_v + 14_v) + 201_m.$$

1500 $I_{(v+½m)}$'nin 1500 II_c ile mübadelesi, bir basit yeniden üretim* sürecidir ve daha önce incelenmiştir. Ne var ki, birikimli yeniden üretimde, $I_{(v+½m)}$'yi yalnızca II_c'nin değil, II_c artı II_m'nin bir bölümünün yerine koymasından kaynaklanan bazı tuhaflıkları belirtmek gerekiyor.

Birikim varsayıldığında, $I_{(v+m)}$'nin, basit yeniden üretimde olduğu gibi II_c'ye eşit değil, ondan büyük olduğu apaçıktır; çünkü, 1. I, artık ürünün bir bölümünü kendi üretken sermayesine dâhil eder ve bunun $^5/_6$'sını değişmez sermayeye dönüştürürse, bu durumda, bu $^5/_6$'yı eş zamanlı olarak Tüketim Araçları II'yle yerine koyamaz; 2. II nasıl I'in kendi artık ürününün onun tarafından ek değişmez sermaye olarak kullanılan bölümünü harekete geçirecek olan değişir sermaye için gerekli olan

* 1. ve 2. baskılarda: "birikim". –*Almanca ed.*

malzemeleri sağlamak zorundaysa, I de, kendi artık ürününden, II'nin içindeki birikim için gerekli olan değişmez sermayenin malzemelerini sağlamak zorundadır. Biliyoruz ki, gerçek değişir sermaye, emek gücünden oluşur; dolayısıyla ek değişir sermaye de emek gücünden oluşur. Kapitalist I, geçmişte köle sahibinin yapmak zorunda olduğu gibi, kullanacağı ek emek gücünün zorunlu geçim araçlarını, stok oluşturmak üzere satın alma ya da biriktirme yoluna gitmez. Kesim II ile alışveriş yapanlar, işçilerin kendileridir. Ama bu durum, kapitalistin durduğu yerden bakıldığında, ek emek gücünün tüketim araçlarının, yalnızca kapitalistin olası ek emek gücünün üretim ve koruma araçları olarak, yani onun değişir sermayesinin doğal biçimi olarak görülmesini engellemez. Onun (burada I'in) ilk işlemi, ek emek gücünün satın alınması için gerekli olan yeni para-sermayeyi biriktirmekten ibarettir. Bunu sermayesine dâhil ettiği anda, söz konusu para, bu emek gücü için, II'nin metalarını satın almanın aracı olur; dolayısıyla, tüketim araçlarının da öncesinde hazır bulunması zorunludur.

Sırası gelmişken: Bay kapitalist ve onun basını, sıklıkla, emek gücünün parasını harcama tarzından ve bununla satın aldığı II metalarından rahatsız olur. Bu vesileyle, İngiltere'nin Washington'daki elçilik sekreteri Bay Drummond gibi, felsefeye, kültür gevezeliklerine ve hayırseverlik söylevlerine yönelir: *The Nation* (bir dergi), Ekim 1879'da, şunların da söylendiği ilginç bir yazıya yer vermiş:

> "İşçiler, kültür alanında, buluşlardaki ilerlemenin hızına yetişemedi; yığınlarla nesne onlar için erişilebilir kılındı; ama bunları nasıl kullanacaklarını bilmediklerinden, bunlar için bir pazar da oluşturmuyorlar." – (Kuşkusuz, her kapitalist, işçinin kendi metasını satın almasını ister.) "İşçinin, kendisiyle aynı gelire sahip olan din adamının, avukatın ve doktorun istediği kadar çok sayıda konforu istememesi için herhangi bir neden bulunmuyor." (Bu türden avukatlar, din adamları ve doktorlar, gerçekten de çok sayıda konforu istemekle yetinmek zorundadır!) "Ama bunu yapmaz. Problem hâlâ, akılcı ve sağlıklı bir süreçle bir tüketici olarak nasıl yükseltileceği; bu da kolay bir problem değil, çünkü tutkuları, çalışma saatlerinin kısalmasının ötesine geçmiyor ve demagoglar da, zihinsel ve ahlaki yeteneklerini iyileştirme yoluyla konumunu yükseltmek yerine, onu bu konuda kışkırtıyor." ("Reports of H. M.'s Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures, Commerce etc. of the Countries in which they reside", London 1879, s. 404.)

Öyle görünüyor ki, zihinsel ve ahlaki yeteneklerini iyileştirme yoluyla işçinin konumunu yükseltecek ve onu akılcı bir tüketici yapacak olan akılcı ve sağlıklı sürecin sırrı, uzun çalışma saatleri. Kapitalistin

metasının akılcı bir tüketicisi olmak için, ilk yapması gereken, kendi emek gücünün, kendi kapitalistleri tarafından akıl dışı ve sağlıksız bir şekilde tüketilmesine izin vermektir - ama demagog, bunu yapmasına engel oluyor! Kapitalistin akılcı tüketimden ne anladığı, işçilerinin tüketim alışverişleriyle doğrudan doğruya ilgilenme alçakgönüllülüğünü sergilediği yerde, *Trucksystem*'de [ayni ücret ödeme sisteminde] görülür; bu sistem, işçilere konut sağlanmasını da içerir ve dolayısıyla, kapitalist, başka pek çok dalda faaliyet gösterdiği gibi, aynı zamanda onun ev sahibi olur.

Güzel ruhu işçi sınıfını kapitalist yolla yükseltme çabalarının büyüsüne kapılmış olan aynı Drummond, aynı raporda, Lowell ile Lawrence Mills'in örnek pamuklu dokuma fabrikalarından da söz eder. Fabrikada çalışan kızların kaldığı pansiyonlar ve kiralık odalı evler, fabrikanın sahibi olan anonim şirkete aittir; bu evlerin yöneticileri, davranış kurallarını da belirleyen aynı şirket tarafından görevlendirilmiştir; kızların geceleri saat 10'dan sonra eve gelmeleri yasaktır. Ve bir inci: Şirkete bağlı özel bir polis birimi, bu kuralın ihlal edilmesini engellemek için çevrede devriye gezmektedir. Akşamları saat 10'dan sonra kızların hiçbirinin girmesine de çıkmasına da izin verilmez. Hiçbir kız şirkete ait olan arazi dışındaki bir yerde barınamaz ve bu arazideki her bir ev şirkete yaklaşık olarak 10 dolarlık bir haftalık kira geliri sağlar; şimdi de tüm görkemiyle akılcı tüketiciyi görelim:

> "Ne var ki, her yerde var olan piyano, işçi kızların kaldığı kiralık odalı evlerin en iyilerinin çoğunda bulunduğundan, müzik, şarkı söyleme ve dans, en azından, dokuma tezgâhı başında on saat boyunca durmadan çalıştıktan sonra bu tekdüzeliğin ardından gerçekten dinlenmekten çok değişikliğe gereksinim duyan işçiler arasında, önemli bir rol oynar." (s. 412).

Ama işçiden akılcı bir tüketici yapmanın asıl sırrı henüz söylenmedi. Bay Drummond, Turner's Falls'un (Connecticut River) çatal bıçak fabrikasını ziyaret eder ve şirketin veznedarı Bay Oâkman, özellikle Amerikan sofra takımlarının kalite açısından İngiliz sofra takımlarına üstünlük kurduğunu ona anlattıktan sonra, şöyle devam eder:

> "Fiyatlar konusunda da İngiltere'yi geride bırakacağız; kalitede daha şimdiden ondan ileri olduğumuz kabul görmüş durumda; ama fiyatlarımızın daha düşük olması gerekiyor ve bunu, çeliğimizi daha ucuza aldığımız ve emeğimizi aşağı indirdiğimiz an başarmış olacağız!" (s. 427.)

Ücretlerin düşürülmesi ve uzun çalışma saatleri; kültürün ve buluşların ilerlemesinin erişilebilir kıldığı yığınla nesneye bir pazar yaratması için işçiyi akılcı bir tüketici olma saygınlığına yükseltecek olan akılcı ve sağlıklı sürecin özü işte budur.

Dolayısıyla, I nasıl II'nin ek değişmez sermayesini kendi artık ürününden sağlamak zorundaysa, II de bu anlamda I'e onun ek değişir sermayesini sağlar. Değişir sermaye söz konusu olduğunda, II, kendi toplam üretiminin büyük bir bölümünü, dolayısıyla aynı zamanda özellikle artık ürününü zorunlu tüketim araçları biçiminde yeniden üreterek, I için ve kendisi için birikim gerçekleştirir.

Büyüyen sermaye temeline dayalı üretimde, $I_{(v + m)}$ şuna eşit olmak zorundadır: II_c artı artık değerin sermaye olarak üretime yeniden dâhil edilen bölümü artı II'deki üretim genişlemesi için gerekli olan ek değişmez sermaye parçası; ve bu genişlemenin minimumu, altına inildiğinde gerçek birikimin, yani I'de gerçek bir üretim genişlemesinin olanaksız hâle geleceği düzeydir.

Yukarıda ele aldığımız son duruma dönelim şimdi; bunun tuhaflığı, II_c'nin, $I_{(v + ½m)}$'den, yani I'in ürününün gelir olarak tüketim araçlarına harcanmış olan bölümünden küçük olmasıdır; böyle olunca, 1500 $I_{(v + m)}$'nin mübadele edilmesi için, II'nin artık ürününün bir bölümünün (= 70) hemen bu yolla gerçekleşmesi gerekir. II_c (= 1430) söz konusu olduğunda, II'de basit yeniden üretimin gerçekleşebilmesi için, öteki koşullar aynı kalırken, bunun, aynı değer tutarındaki $I_{(v + m)}$ ile yerine koyulması gerekir ve bu kadarıyla, burada onunla daha fazla ilgilenmek gerekmez. Tamamlayıcı 70 II_m bakımından durum başkadır. I için yalnızca gelirin yerine tüketim araçlarının koyulması, salt tüketime yönelik meta mübadelesi demek olan şey, II için burada (basit yeniden üretim sınırları içinde olduğu gibi) kendi değişmez sermayesinin meta-sermaye biçiminden ayrılarak yeniden doğal biçimine dönüşmesi olmayıp, doğrudan birikim sürecidir, kendi artık ürününün bir bölümünün tüketim araçları biçiminden değişmez sermaye biçimine dönüşmesidir. I, (artık değerin çevrilmesi için nakit rezervi olan) para olarak 70 sterlinle bu 70 II_m'yi satın alırsa ve buna karşılık II, 70 I_m satın almak yerine 70 sterlini para-sermaye olarak biriktirirse; bu sonuncusunun, üretime yeniden giren bir ürünün olmasa bile, her zaman ek ürünün (tam da, özdeş bir parçası olduğu, II'nin artık ürününün) bir ifadesi olduğu doğru olmakla birlikte, bu durumda, II tarafındaki bu para birikimi, aynı zamanda, üretim araçları biçimindeki 70 I_m'nin satılamazlığını ifade ederdi. Dolayısıyla, I'de, II tarafındaki bu eş zamanlı yeniden üretim genişlemesi yokluğuna karşılık gelen bir göreli aşırı üretim gerçekleşirdi.

Ama bunu bir yana bırakırsak: I'den gelmiş olan para olarak 70 sterlin, henüz 70 I_m'nin II tarafından satın alınmasıyla I'e geri dönmediği

ya da yalnızca kısmen geri döndüğü süre boyunca, para olarak bu 70, tümüyle ya da kısmen, II'nin elindeki bir ek sanal para-sermaye olarak görünür. Her iki tarafın metalarının karşılıklı olarak birbirlerinin yerlerine geçmeleriyle paranın kendi çıkış noktasına geri akışı gerçekleşene dek, I ile II arasındaki her mübadele için geçerlidir bu. Ne var ki, her şey normal yolunda giderken, para burada yalnızca geçici olarak bu rolde görünür. Ama geçici olarak serbest bırakılan her tür ek paranın hemen ek para-sermaye olarak işlev göreceği kredi sisteminde, yalnızca geçici olarak serbest olan bu tür bir para-sermaye, başka girişimlerin depolarında beklemekte olan ek ürünleri dolaşıma sokması gerekirken, bir yerde sabitlenebilir, örneğin I'deki yeni girişimlere hizmet edebilir. Ayrıca belirtmek gerekir ki, 70 I_m'nin II'nin değişmez sermayesine katılması, II'nin değişir sermayesinin 14 tutarında genişlemesini de gerektirir. Bu, (I'de Artık Ürün I_m'nin doğrudan doğruya Sermaye I_c'ye dâhil edilmesi örneğinde olduğu gibi), II'deki yeniden üretimin, zaten daha fazla sermayeleşme eğilimi doğrultusunda gerçekleşiyor, yani, artık ürünün zorunlu geçim araçlarından oluşan bölümünün genişlemesini içeriyor olmasını şart koşar.

Görmüş olduğumuz gibi, 500 I_m sermayeleştirilecekse, ikinci örnekteki 9000'lik ürünün yeniden üretim amacıyla aşağıdaki şekilde bölünmesi gerekir. Burada yalnızca metaları hesaba katıyor, para dolaşımını görmezden geliyoruz.

I. $5000_c + 500_m$ (sermayeleştirilmek üzere) + $1500_{(v+m)}$ (tüketim fonu) = 7000 (meta).

II. $1500_c + 299_v + 201_m = 2000$ (meta). Toplam tutar, meta-ürün olarak, 9000.

Sermayeleştirme şimdi şöyle yürür:

I'de sermayeleştirilen 500_m, $^5/_6 = 417_c + {}^1/_6 = 83_v$ şeklinde bölünür. 83_v, değişmez sermaye ögeleri satın alan, yani II_c'ye eklenen II_m'den eşit bir tutarı çeker. II_c'deki 83'lük bir artış, II_v'de 83'ün $^1/_5$'i = 17 tutarında bir artışı gerektirir. Dolayısıyla, bu mübadelenin ardından şunu elde ederiz:

I. $(5000_c + 417_m)_c + (1000_v + 83_m)_v = 5417_c + 1083_v = 6500$

II. $(1500_c + 83_m)_c + (299_v + 17_m)_v = 1583_c + 316_v = 1899$

Toplam: 8399

I'deki sermaye 6000'den 6500'e çıkmış, yani $^1/_{12}$ oranında büyümüştür; II'de 1715'den 1899'a çıkmış, yani neredeyse $^1/_9$ oranında büyümüştür.

Bu temele dayalı yeniden üretim ikinci yılın sonunda aşağıdaki sermayeleri verecektir:

I. $(5417_c + 452_m)_c + (1083_v + 90_m)_v = 5869_c + 1173_v = 7042.$

II. $(1583_c + 42_m + 90_m)_c + (316_v + 8_m + 18_m)_v = 1715_c + 342_v = 2057$

ve üçüncü yılın sonunda şu ürünleri verecektir:

$$\text{I. } 5869_c + 1173_v + 1173_m.$$

$$\text{II. } 1715_c + 342_v + 342_m.$$

I, daha önce olduğu gibi artık değerin yarısını biriktirirse, $I_{(v + ½m)}$'nin sonucu, $1173_v + 587_{(½m)} = 1760$ olur, yani bir bütün olarak 1715 II_c'den 45 kadar büyüktür. Dolayısıyla, bunun, yine II_c tarafından eşit bir tutardaki üretim araçlarının alınması yoluyla dengelenmesi gerekir. Yani, II_c'de 45'lik bir artış olur ve bu da II_v'de $^1/_5 = 9$'luk bir büyümeyi gerekli kılar. Ayrıca, sermayeleştirilen 587 I_m, $^5/_6$ ve $^1/_6$ oranlarıyla, 489_c ile 98_v'ye bölünür; bu 98, II'nin değişmez sermayesinde 98'lik bir yeni artış gerektirir ve bu da II'nin değişir sermayesinin $^1/_5 = 20$ kadar artmasını gerektirir. Bu durumda şunu elde ederiz:

I. $(5869_c + 489_m)_c + (1173_v + 98_m)_v = 6358_c + 1271_v = 7629$

II. $(1715_c + 45_m + 98_m)_c + (342_v + 9_m + 20_m) = 1858_c + 371_v = 2229$

Toplam sermaye = 9858

Dolayısıyla, yeniden üretimin üç yıl boyunca büyümesiyle, I'in toplam sermayesi 6000'den 7629'a, II'ninki 1715'den 2229'a, toplumsal toplam sermaye 7715'den 9858'e çıkmıştır.

3. Birikim Gerçekleşirken II_c'nin Mübadelesi

Demek ki, $I_{(v + m)}$'nin II_c ile mübadelesinde farklı durumlarla karşılaşılır.

Basit yeniden üretimde bunların birbirlerine eşit olması ve birbirlerinin yerlerine koyulması gerekir; çünkü böyle olmazsa, yukarıda gördüğümüz gibi, basit yeniden üretim düzensizliklerle karşılaşmadan yoluna devam edemez.

Birikim söz konusu olduğunda, her şeyden önce, birikim oranı üzerinde durmak gerekir. Yukarıdaki örneklerde, I'deki birikim oranının ½ m I olduğunu ve aynı zamanda, bu oranın farklı yıllarda değişmeden kaldığını varsaymıştık. Yalnızca, biriktirilen bu sermayenin değişir ve değişmez sermayeye bölünme oranının değişmesine izin vermiştik. Böylece üç durum çıkmıştı ortaya:

1) $I_{(v + ½m)} = II_c$; yani, II_c, $I_{(v + m)}$'den küçüktür. Hep böyle olmak zorundadır, yoksa I'de birikim olamazdı.

2) $I_{(v + ½m)}$, II_c'den büyüktür. Bu durumda yerine koyma, II_c'ye, II_m'nin uygun düşen bir parçası eklenerek sağlanır; böylece, bu tutar = $I_{(v + ½m)}$

olur. Burada mübadele işlemi, II için, kendi değişmez sermayesinin basit yeniden üretimi değil, daha şimdiden, birikimidir; yani, değişmez sermayesindeki, artık ürününün Üretim Araçları I'le mübadele ettiği bölümüne eşit bir artıştır; bu artış aynı zamanda, II'nin, ayrıca, kendi değişir sermayesini, kendi artık ürününü kullanarak, gereken oranda büyütmesini içerir.

3) $I_{(v + \frac{1}{2}m)}$, II_c'den küçüktür. Bu durumda, II, mübadele yoluyla değişmez sermayesini eksiksiz olarak yeniden üretmemiştir; dolayısıyla açığı I'den satın alma yoluyla kapatmak zorundadır. Ama bu, daha fazla Değişir Sermaye II birikimi gerektirmez, çünkü değişmez sermayesi, büyüklüğü bakımından, ancak bu işlemle eksiksiz olarak yeniden üretilir. Öte yandan, I'in kapitalistlerinin yalnızca ek para-sermaye biriktiren bölümü, bu mübadele yoluyla, bu türdeki birikimin bir bölümünü daha şimdiden gerçekleştirmiştir.

Basit yeniden üretimin, $I_{(v + m)}$'nin II_c'ye eşit olması şeklindeki ön koşulu, kapitalist üretimle bağdaşmamakla kalmaz (bu arada, kapitalist üretim, 10-11 yıllık sınai çevrim içinde bir yılın toplam üretiminin sıklıkla bir öncekinden daha az olmasını, dolayısıyla bir önceki yılla karşılaştırıldığında basit yeniden üretimin bile gerçekleşmemesini dışlamaz). Dahası, nüfus doğal bir yıllık büyüme oranıyla artarken, basit yeniden üretim, ancak, toplam artık değeri temsil eden 1500'den, sayıları nüfus artışına uygun şekilde artan hizmetçilerin de daha büyük bir pay alması durumunda gerçekleşebilirdi. Böyle bir durumda, sermaye birikimi, yani gerçek kapitalist üretim olanaksız olurdu. Demek ki, kapitalist üretim olgusu, $II_c = I_{(v + m)}$'yi dışlar. Buna rağmen, kapitalist birikim koşulları altında bile, geçmişteki bir dizi üretim dönemi boyunca gerçekleştirilen birikim süreçlerinin ürünü olarak, II_c'nin $I_{(v + m)}$'ye yalnızca eşit değil, ondan büyük olacağı bir durumla karşılaşılabilirdi. Bu da, II'deki bir aşırı üretim demek olurdu ve söz konusu durum, yalnızca, II'nin sermayesinin bir bölümünün I'e aktarılmasına yol açacak olan büyük bir çöküşle aşılabilirdi. – II'nin değişmez sermayesinin bir bölümünün, tarımda üreticilerin kendileri tarafından üretilen tohumların kullanılması örneğinde olduğu gibi, kendi kendisini yeniden üretmesi de, $I_{(v + m)}$ ile II_c arasındaki ilişkide herhangi bir değişikliğe yol açmaz. I ile II arasındaki mübadele söz konusu olduğunda, II_c'nin bu bölümü, bu mübadeleyle ilişkili olarak dikkate alınmayan I_c'den daha fazla dikkate alınmaz. II'nin ürünlerinin bir bölümünün üretim araçları olarak I'e girebilecek nitelikte olması da hiçbir değişikliğe yol açmaz. Bunlar, I'in sağladığı üretim araçlarının bir bölümüyle dengelenir; ve eğer toplumsal üretimin iki büyük sınıfı, yani üretim araçlarının üreticileri ile tüketim araçlarının üreticileri arasındaki

mübadeleyi saf ve bozulmamış hâlleriyle incelemek istiyorsak, bu bölümü daha en başta her iki taraftan çıkarmamız gerekir.

Demek ki, kapitalist üretimde $I_{(v+m)}$, II_c'ye eşit olamaz, ya da başka bir deyişle, bu ikisi karşılıklı mübadele sırasında birbirlerini dengeleyemez. Buna karşılık, eğer I_m'nin, I'in kapitalistleri tarafından gelir olarak harcanan bölümü $I_{\frac{m}{x}}$ ise, $I_{(v+\frac{m}{x})}$, II_c'ye eşit, ondan büyük ya da ondan küçük olabilir; ne var ki, $I_{(v+\frac{m}{x})}$, her zaman $II_{(c+m)}$'den (Kapitalistler Sınıfı II'nin her durumda bizzat tüketmek zorunda olduğu II_m parçası kadar) küçük olmak zorundadır.

Değişmez sermaye değerinin, aynı zamanda, üretimine katkıda bulunduğu meta-sermayenin değerinin bir parçası olduğunun, değişmez sermaye değeri birikiminin bu sunumunda tam olarak gösterilmediğini belirtmek gerekiyor. Değişmez sermayenin yeni biriktirilmiş olan sabit bölümü, bu sabit ögelerin farklı doğalarına bağlı olarak, meta-sermayeye yalnızca adım adım ve dönemsel olarak girer; bu nedenle, ham maddelerin ve yarı ürünlerin vb. meta üretimine büyük yığınlar hâlinde girdiği yerlerde, söz konusu bölümün büyük kısmı, dolaşır değişmez bileşenleri ve değişir sermayeyi yerlerine koyan ögelerden oluşur. (Ama dolaşır bileşenlerin devrinden hareketle, bu sunum yöntemi benimsenebilir; bu durumda, dolaşır bölümün, sabit sermayeden ona aktarılan değer parçası ile birlikte yıl içinde yaptığı devirlerin, tedarik edilen metaların toplam tutarının yıllık üretime giren toplam sermayenin değerine eşit olmasını sağlayacak sayıda olduğu varsayılmış olur.) Ne var ki, makinelerin işletilmesi sırasında ham maddelerin değil, yalnızca yardımcı maddelerin kullanıldığı yerlerde, emek ögesi = v, meta-sermayede daha büyük bileşen olarak yeniden görünmek zorundadır. Kâr oranı, sabit bileşenlerin ürüne dönemsel olarak aktardığı değerin az ya da çok olmasından bağımsız olarak, artık değerin toplam sermayeyle ilişkisine göre hesaplanırken, dönemsel olarak üretilen herhangi bir meta-sermayenin değeri söz konusu olduğunda, değişmez sermayenin sabit ölümü, yalnızca, kullanılma yoluyla ürünün kendisine aktardığı ortalama değer ölçüsünde hesaba katılmalıdır.

IV. Ek

II'nin başlangıçtaki para kaynağı, Altın Üretimi I'in, II_c'nin bir bölümüyle mübadele edilen v + m'sidir; altın üreticisinin v + m'sinin, yalnızca, onun artık değer biriktirmek ya da artık değerini Üretim Araçları I'e dönüştürmek, yani kendi üretimini genişletmek için kullandığı kısmı, II'ye

girmez; diğer yandan, altın üreticisinin kendisi tarafından gerçekleştirilen para birikiminin, sonunda genişletilmiş yeniden üretime yol açması ölçüsünde, altın üretiminin artık değerinin, gelir olarak harcanmamış olan bir bölümü, altın üreticisinin ek değişir sermayesi olarak II'ye geçer, orada yeni gömü oluşumunu teşvik eder ya da I'den (doğrudan doğruya I'e yeniden satış yapmadan) [meta] satın alım[ı] için yeni araçlar sağlar. Altın üretiminin bu $I_{(v + m)}$'sinden kaynaklanan paradan, II'nin belirli üretim dallarının ham madde vb. olarak, kısacası kendi değişmez sermayelerini yerine koyacak bileşenler olarak gereksinim duydukları altın parçasını çıkarmak gerekir. I ile II arasındaki mübadelede, geçici (gelecekteki genişletilmiş yeniden üretim için gerçekleştirilen) gömü oluşumunu sağlayan şudur: I için, yalnızca, I_m'nin bir bölümünün, tek taraflı olarak, karşılığında bir satın alma gerçekleşmeden II'ye satılması ve bu bölümün, II'nin ek değişmez sermayesi olarak hizmet etmesi; II için, aynı durumun, I'deki ek değişir sermaye için söz konusu olması; ayrıca, I'in gelir olarak harcadığı artık değerin II_c'yi aşan bir bölümünün olması, yani bununla II_m'in bir bölümünün satın alınması ve bu yolla II_m'nin bu bölümünün paraya dönüştürülmesi. $I(v + \frac{m}{x})$, II_c'den büyükse, II_c'nin, kendi basit yeniden üretimi için, II_m'nin I tarafından tüketilen bölümünü I'in metalarıyla yerine koyması gerekmez. Gündeme gelen soru, II'nin kapitalistlerinin kendi aralarındaki mübadelede (yalnızca II_m'nin karşılıklı mübadelesinden oluşabilecek olan mübadelede), gömü oluşumunun ne dereceye kadar gerçekleşebileceğidir. II'de, doğrudan birikimin, II_m'nin bir bölümünün (tıpkı, I'de, I_m'nin bir bölümünün doğrudan doğruya değişmez sermayeye dönüştürülmesi örneğinde olduğu gibi) doğrudan doğruya değişir sermayeye dönüştürülmesiyle gerçekleştiğini biliyoruz. Konu, II'nin farklı iş dallarındaki birikimlerin ve her bir iş dalında tek tek kapitalistlerin birikimlerinin farklı yaş gruplarına ayrılmasına dayalı olarak, *mutatis mutandis* [gerekli değişiklikler yapılmak koşuluyla], tıpkı I'de yapıldığı gibi açıklanır. Kimi kapitalistler henüz satın almadan sattıkları gömü oluşturma aşamasında bulunurken, diğerleri yeniden üretimi gerçekten genişletme aşamasındadır ve satmadan satın alırlar. Ek değişir para-sermayenin önce ek emek gücüne yatırıldığı doğrudur; ama bu, işçilerin tüketimine giden ek tüketim araçlarının (gömü oluşturmakta olan) sahiplerinden geçim araçları satın alır. Para, gömü oluşumlarıyla *pro rata* [orantılı olarak], bu sonunculardan kendi başlangıç noktasına geri dönmek yerine onlar tarafından biriktirilir.

★

Kaynakça ve Dizinler

Marx'ın ve Engels'in andıkları metinleri içeren
Kaynakça

Saptanabildikleri kadarıyla, Marx'ın ve Engels'in alıntı yaptıkları metinlerin, onlar tarafından kullanılmış oldukları düşünülen basımları gösterilmiştir. Bazı yerlerde ve özellikle genel kaynaklara ve yazına yapılan atıflarla ilgili olarak basım bilgileri verilmemiştir. Yalnızca alıntı yapılan yasalara ve belgelere yer verilmiştir. Bazı kaynaklar bulunamamıştır.

I. Adları anılan ve anonim yazarlara ait
Eserler ve Yazılar

Adams, W[illiam]† *Bridges:* Roads and rails and their sequences, physical and moral. London 1862. 165, 167

[*Bailey, Samuel:*] A critical dissertation on the nature, measures, and causes of value; chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers. By the author of essays on the formation and publication of opinions. London 1825. 105, 106

Barton, John: Observations on the circumstances which influence the condition of the labouring of classes of society. London 1817. 220

Chalmers, Thomas: On political economy in connexion with the moral state and moral prospects of society. 2nd ed. Glasgow 1832. 151

Corbet, Thomas: An inquiry into the causes and modes of the wealth of individuals; or the principles of trade and speculation explained. In 2 parts. London 1841. 134

Courcelle-Seneuil, J[ean]-G[ustave]: Traité théorique et pratique des entreptises industrielles, commerciales et agricoles ou manuel des affaires. 2e, éd., revue et augmentée. Paris 1857. 233

Destutt de Tracy, [*Antoine-Louis-Claude*], comte de: Éléments d'idéologie. 4e et 5e parties. Traité de la volonté et de ses effets. Paris 1826. 457, 464

Dupont de Nemours, [*Pierre-Samuel*]: Maximes du docteur Quesnay, ou résumé de ses principes déconomie sociale. In: Physiocrates. Quesnay, Dupont de Nemourz, Mercier de la Rivière, Baudeau, Le Trosne, avec une introd. sur la doctrine des physiocrates, des commentaires et des notices historiques, par Eugène Daire. 1e partie. Paris 1846. 184

Good, W[illiam] Walter: Political, agricultural and commercial fallacies; or, the prospect of the nation after twenty years' "Free-trade". London [1866]. 229

Hodgskin, Thomas: Popular political economy. Four lectures delivered at the London Mechanics' Institution. London 1827. 236

Holdsworth, W. A.: The law of landlord and tenant, with a copious collection of useful forms. London 1857. 168, 172

Kirchhof, Friedrich: Handbuch der landwirthschaftlichen Betriebslehre. Ein Leitfaden für praktische Landwirthe zur zweckmäßigen Einrichtung und Verwaltung der Landgüter. Dessau 1852. 173, 234, 237-241, 249

Lalor, John: Money and morals: a book for the times. London 1852. 135

Lardner, Dionysius: Railway economy: a treatise on the new art of transport, its management, prospects, and relations, commercial, financial, and social. With an exposition of the practical results of the railways in operation in the United Kingdom, on the continent, and in America. London 1850. 165-166

† Bu kısımdaki tüm köşeli parantezler Almanca baskı editörüne aittir. –*Türkçe ed.*

Laveleye, Emile de: Essai zur l'économie rurale de la Belgique. Bruxelles [1863]. 237

Lavergne, Léonce de: The rural economy of England, Scotland, and Ireland. Transl. from the French, with notes by a Scottish farmer. Edinburgh, London 1855. 231

Lee, Nathanael: The dramatick works. In 3 vols. Vol. 3. Containing Sophonisby. Nero. Glorians. Rival Queens. The massacre of Paris. London 1734. 127

Le Trosne, [Guillaume-François]: De l'intérêt social par rapport à la valeur, à la circulation, à l'industrie et au commerce intérieur et extérieur. In: Physiocrates. Quesnay. Dupont de Nemours, Mercier de la Rivière. Baudeaux, Le Trosne, avec une introd. sur la doctrine des physiocrates, des commentaires et des notices historiques, per Eugène Daire, 2e partie. Paris 1846. 190

Macleod, Henry Dunning: The elements of political economy. London 1858. 221

Manava Dharma Sastra, or the institutes of Manu according to the gloss Of Kulluka, comrising the Indian system of duties, religious and civil. Verbally transl. from the original, with a preface by William Jones, and collated with the Sanskrit text, by Graves Chamney Haughton. 3rd ed. ed. by P. Percival. Madras 1863 230.

Marx, Karl: Das Elend der Philosophie. Antwort auf Proudhons "Philosophie des Elends". Deutsch von E[duard] Bernstein und K[arl] Kautsky. Mit Vorwort und Noten von Friedrich Engels. Stuttgart 1885. 15

- Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie. Bd. 1. Buch 1: Der Produktionsprocess des Kapitals. 2. verb. Aufl. Hamburg 1872. 12, 14, 16, 21, 23, 28, 35, 42, 49, 130, 208, 220, 327, 346, 418, 457, 482, 484
- (anonim) Lohnarbeit und Kapital. In: Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie. Köln, vom 5., 6., 7., 8. und 11. April 1849. 17
- Misère de la philosophie. Résponse à la philosophie de la misère de Proudhon. Paris, Bruxelles 1847. 17, 23, 27
- Zur Kritik der Politischen Oekonomie. 1. Heft. Berlin 1859. 12, 330

Meyer, R[udolf Hermann]: Der Emancipationskampf des vierten Standes. Bd. 1: Theorie des Socialismus. - Der katholische Socialismus. - Die Internationale. - Deutschland. Schulze. - Lassalle. - Marx. - Die Gewerkvereine. - Die Socialconservativen. - Die Arbeiterpresse. Berlin 1874. 16

Mill, John Stuart: Essays on some unsettled questions of Political economy. London 184. 221

Müller, Adam H[einrich]: Die Elemente der Staatskunst. Oeffentliche Vorlesungen, vor Sr. Durchlaucht dem Prinzen Bernhard von Sachsen-Weimar und einer Versammlung von Staatsmännern und Diplomaten, im Winter von 1808 auf 1809, zu Dresden, gehalten. Th. 3. Berlin 1809. 180

Newman, Samuel P[*hilips*]: Elements of political economy. Andover, New York 1835. 151

Patterson, R[obert] H[*ogard*]: The science of finance. A practical treatise. Edinburgh, London 1868. 221

Potter, A[lonzo]: Political economy: its objects, uses, and principles: considered with reference to the condition of the American people. With a for the use of students. New. York 1841. 181

Quesnay, [François]: Analyse du Tableau économique. (1766). In: Physiocrates. Quesney, Dupont de Nemours, Mercier de la Rivière, Baudeau, Le Trosne, avec une introd. sur la doctrine des physiocrates, des commentaires et des notim historiques, par Eugène Daire. 1e partie. Paris 1846. 128, 184, 327, 345, 355

- Dialogues sur la commerce et zur les travaux des artisants. Aynı yerde. 128, 327

Ramsay, George: An essay on the distribution of wealth. Edinburgh 1836. 221, 373, 416

Ravenstone, Piercy: Thoughts on the funding system, and its effects. London 1824. 23

Ricardo, David: On the principles of political economy, and taxation. 3rd ed. London 1821. 145, 209, 216, 217, 219, 220, 372, 457

Rodbertus-Jagetzow, [Johann Karl]: Briefe und socialpolitische Aufsätze. Hrsg. von Rudolph Meyer. Bd. 1. Berlin [1881]. 26

- Das Kapital. Vierter socialer Brief an von Kirchmann. Hrsg. und eingel. von Theophil Kozak. Berlin 1884. 18
- Sociale Briefe an von Kirchmann. Dritter Brief: Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie. Berlin 1851. 18
- Zur Erkenntniß unsrer staatswirthschaftlichen Zustände. 1. Heft: Fünf Theoreme. Neubrandenburg, Friedland 1842. 16, 18

Roscher Wilhelm: Die Grundlagen der Nationalökonomie. Ein Hand- und Lesebuch für Geschäftsmänner und Studierende. 3., verm. und verb. Aufl. Stuttgart, Augsburg 1858. 357

Roscoe, H[enry] E[*nfield*], *und C[arl] Schorlemmer*: Ausführliches Lehrbuch der Chemie. Bd. 1. Nichtmetalle. Braunschweig 1877. 24

Say, Jean-Baptiste: Lettres à M. Malthus, zur différens sujets d'économie politique, notament zur les causes de la stagnation générale du commerce. Paris 1820. 420
- Traité d'économie Politique, ou simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent, et se consomment les richesses. 3e éd. T.2. Paris 1817. 145, 373

Scrope: The principles of political economy bkz. *Potter A[lonzo]*: Political economy...

Senior, N[assau]-W[illiam]: Principes fondamentaux de l'économie politique, tirés de lecons édites et inédites de Mr. Senior par Jean Arrivabene. Paris 1836. 418

Sismondi, J[ean]-C[harles]*-L[éonard]* Simonde de: Études sur l'économie politique. T.1. Bruxelles 1837. 135
- Nouveaux principes d'économie politique, ou de la richesse dans ses rapports avec la population. T.1. Paris 1819. 27, 110-111, 374

Smith, Adam: An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. With a memoir of the author's life. Complete in one vol. Aberdeen, London 1848. 18, 19, 135, 184-191, 194-206, 347-351, 355-358, 361, 362, 364, 452, 464

Soetbeer, Adolf: Edelmetall-Produktion und Werthverhältniss zwischen Gold und Silber seit der Entdeckung Amerika's bis zur Gegenwart. (Ergänzungsheft Nr. 57 zu "Petermann's Mittheilungen".) Gotha 1879. 447

The source and remedy of the national difficulties, deduced from principles of political economy, in a letter to Lord John Russell. London 1821. 21-23

Storch, Henri: Considérations zur la nature du revenu national. Paris 1824. 374, 414
- Cours d'économie politique, ou expos it Ion des principes qui déterminent la prospérité des nations. T.2. St.-Pétersbourg 1815. 374

Thompson, William: An inquiry into the principles of the distribution of wealth most conducive to hurnan happiness; applied to the newly proposed system of voluntary equality of wealth. London 1824. 23, 309
- An inquiry into the principles of the distribution of wealth most conducive to human happiness. A new ed. by William Pare. London 1850. 23, 309-311

Tooke, Thomas: An inquiry into the currency principle; the connection of the currency with prices, and the expediency of a separation of issue from banking. 2nd ed. London 1844. 453

[Tschuprow] Чупров А[лександр Иванович]: Железнодорожное хозяйство. Его экономические особенности и его отношение к интересам страны. Москва 1875. 59

Turgot, [Anne-Robert-Jacques, de L'Aulne]: Réflexions sur la formation et la distribution des richesses. In: Oeuvres. Nouv. éd... par Eugène Daire. T.1. Paris 1844. 184, 327, 346

Tyler, [Tylor], E[dward] B[urnett]: Forschungen über die Urgeschichte der Menschheit und die Entwickelung der Civilisation. Aus dem Engl. von H. Müller. Leipzig o.J. 418

Wayland, Francis: The elements of political economy. Boston 1843. 218

Williams, R[ichard] Price: On thie maintenance and renewal of permanent way. In: Minutes of proceedings of the institution of civil engineers; with abstracts of the discussions. vol. 25. Session 1865/66. Ed. by James Forrest. London 1866. 165, 174, 175

II. Parlamento raporları ve diğer resmi yayınlar

East India (Bengal and Orissa famine). Papers and correspondence relative to the famine in Bengal and Orissa, including the report of the Famine Commission and the minutes of the Lieutenant Governor of Bengal and the Governor General of India. (Presented to Parliament by Her Majesty's command.) Ordered, by the House of Commons, to be printed, 31 May 1867. 136

East India (Bengal and Orissa famine). Papers relating to the famine in Behar, including Mr. F. R. Cockerell's report. (Presented to Parliament by Her Majesty's command.) Part III. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 31 May 1867. 136

East India (Madras and Orissa famine). Return to an address of the Honourable the House of Commons, dated 4 July 1867. Ordered, by the House of Commons, to be printed 30 July 1867. 230

Report from the select committee on bank acts; together with the proceedings of the committee minutes of evidence, appendix and index. Part I. Report and evidence. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 30 July 1857. 228

Reports by Her Majesty's secretaries of embassy and legation, on the manufactures, commerce & c., of the countries in which they reside. Nr. 8. Presented to both Houses of Parliament by command of Her Majesty. 1865. London 1865). 235

Reports by Her Majesty's secretaries of embassy and legation, on the manufactures, commeree & c., of the countries in which they reside. Part III. Presented to both House of Parliament by command of Her Majesty. May 1879. London 1879. 448, 490

Royal commission on railways. Report of the commissioners. Presented to both Houses of Parliament by command of Her Majesty. London 1867. 134, 145, 164

III. Süreli yayınlar

The Economist. Weekly Commercial Times, Bankers' Gazette, and Railway Monitor: a political, literary, and general newspaper. [London], 8 Mayıs 1847.

- 16 Haziran 1866. 246
- 30 Haziran 1866. 246

7 Temmuz 1866. 246

Money Market Review. London, 2 Aralık 1867. 165, 173, 175

- 25 Ocak 1868. 173

Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie. Köln. 24 Haziran 1848. 17

- 4 Temmuz 1848. 17
- 26 Temmuz 1848. 17
- 10 Eylül 1848. 17
- 12 Eylül 1848. 17
- 9 Kasım 1848. 17
- 5 Nisan 1849. 17
- 6 Nisan 1849. 17
- 7 Nisan 1849. 17
- 8 Nisan 1849. 17
- 11 Nisan 1849. 17

Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft, Hrsg. von Fricker, Schäffle und A. Wagner, Bd. 35. Tübingen 1879. 16

İsim Dizini

Adams, William Bridges (1797-1872) 165, 167

Alembert, Jean-Baptiste Le Rond d' (1717-1783) 80

Arrivabene, Jean (Giovanni), comte de (genç olanı) (1787-1881) 418

Bailey, Samuel (1791-1870) 105, 106, 482

Bakewell, Robert (1725-1795) 230, 231

Barton, John (18. yüzyıl sonu-19. yüzyıl başı) 220, 221, 374

Bernstein, Eduard (1850-1932) 15

Bessemer, Sir Henry (1813-1898) 233

Carey, Henry Charles (1793-1879) 341

Chalmers, Thomas (1780-1847) 151

Cherbuliez, Antoine-Élisie (1797-1869) 374

Corbet, Thomas (19. yüzyıl) 134, 135

Courcelle-Seneuil, Jean-Gustave (1813-1892) 233

Daire, Louis-Francois-Eugène (1798-1847) 128, 184, 327, 346

D'Alembert; *bkz.* Alembert

Destutt de Tracy, Antoine-Louis-Claude, comte de (1754-1836) 423, 457, 464

Drummond, Victor Arthur Wellington (1833 bis 1907) 490, 491

Dupont de Nemours, Pierre-Samuel (1739 bis 1817) 184

Edmonds, Thomas Rowe (1803-1889) 23

Engels, Friedrich (1820-1895) 12, 16, 47, 322, 323, 346, 424, 449, 468, 487

Fullardon, John (1780-1849) 474

Good, William Walter 229

Hodgskin, Thomas (1787-1869) 23, 236

Holdsworth, W. A. 168, 172

Kautsky, Karl (1854-1938) 12, 15

Kirchhof, Friedrich 173, 234, 237-241, 249

Kozak, Theophil 16

Lalor, John (1814-1856) 135, 137, 138

Lardner, Dionysius 165, 166, 173-175

Lasalle, Ferdinand (1825-1864) 17

Laveleye, Emile-Louis-Victor de (1822-1892) 237

Lavergne, Louis-Gabriele-Léonce-Guilhaud de (1809-1880) 231

Lavoisier, Antoine-Laurent (1743-1794) 25, 26

Le Trosne, Guillaume-Francois (1728-1780) 184

Linguet, Simon-Nicolas-Henri (1736-1794) 346

List, Friedrich (1789-1846) 17

Mably, Gabriel-Bonnot de (1709-1785) 346

MacCulloch, John Ramsay (1789-1864) 22, 240, 373

Macleod, Henry Dunning (1821-1902) 221

Malthus, Thomas Robert (1766-1834) 420

Marx, Jenny (Westphalen) (1814-1881) 28

Marx, Karl (1818-1883) 11-28, 70, 75, 76, 80, 155, 165, 175, 180, 181, 230, 274, 330, 346, 357, 420

Marx-Aveling, Eleanor (1855-1898) 14

Meyer, Rudolf Hermann (1839-1899) 16, 24, 26

Mill, James (1773-1836) 240, 482

Mill, John Stuart (1806-1873) Mill 221, 374

Müller, Adam Heinrich, Ritter von Nitterdorf (1779-1829) 180, 418

Newman, Samuel Philips (1797-1842) 151

Owen, Robert (1771-1858) 23

Patterson, Robert Hogard (1821-1886) 221

Potter, Alonzo (1800-1865) 181

Priestley, Joseph (1733-1804) 24-26

Proudhon, Pierre-Joseph (1809-1865) 15, 23, 373, 413

Quesnay, Francois (1694-1774) 99, 128, 183, 184, 193, 217, 327, 345, 346, 348, 355

Ramsay, Sir George (1800-1871) 221, 373, 374, 413, 416

Rau, Karl Heinrich (1792-1870) 17

Ravenstone, Piercy (ölüm 1830) 23

Ricardo, David (1772-1823) 18, 20-28, 105, 145, 209, 211-213, 215-217, 219-221, 286, 372, 373, 457

Rodbertus(-Jagetzowtw), Johann Karl (1805-1875) 15-18, 20-28, 393

Roscher, Wilhelm Georg Friedrich (1817-1894) 357

Roscoe, Sir Henry Enfield (1833-1915) 24

Russell, Lord John (1792-1878) 21

Say, Jean-Baptiste (1767-1832) 145, 373, 374, 420

Schäffle, Albert Eberhard Friedrich (1831-1903) 16, 484

Scheele, Karl Wilhelm (1742-1786) 24, 25

Schorlemmer, Carl (1834-1892) 24

Scrope, George Julius Poulett (1797-1876) 181, 182

Senior, Nassau William (1790-1864) 418

Sismondi, Jean-Charles-Léonard Simonde de (1773-1842) 27, 110, 135, 374, 420

Smith, Adam (1723-1790) 15, 18-20, 22, 24, 135, 136, 162, 183-211, 213, 220, 330, 346-351, 353-368, 371-374, 390, 391, 406, 413, 414, 416, 452, 453, 464, 470

Soetbeer, Georg Adolf (1814-1892) 447

Steuart (Stewart), Sir James (ayrıca Denham) (1712-1780) 18

Storch, Heinrich Friedneh von (Andrej Karlowitsch) (1766-1835) 144, 373, 374, 413, 414

Thompson, William (etwa 1785-1833) 23, 309, 310

Tooke, Thomas (1774-1858) 76, 111, 315, 316, 450, 452, 453, 455

Tschuprow, Alexander Iwanowitsch (1842-1908) 59

Turgot, Anne-Robert-Jacques, baron de l'Aulne (1727-1781) 184, 327, 346

Tylor, Edward Burnett (1832-1917) 418

Wagner, Adolph (1835-1917) 15, 24

Wayland, Francis (1796-1865) 218

Williams, Richard Price 165, 174, 175

Kavram Dizini

Afrika 456
ağartıcılık 414
akılcılık 94
almaşlı ekim 236, 237, 240, 241
altın üretimi 56, 312, 315, 321-23, 330, 447-50, 468, 496
altın (ve gümüş)
  para olarak 69, 132, 314, 322, 427, 429, 447, 448
  ulusal altın ve gümüş gömüsü 81, 449, 456, 468
Amerika 13, 136, 138, 180, 234, 456
amortisman fonu 176
anonim şirket (ortaklık) 227, 491
artık değer
  gelir olarak 71, 73, 75, 81, 82, 91, 98, 109, 318, 371, 400, 473, 479, 482, 488, 497
  -in kütlesi 474
  - oranı 15, 117, 155, 283, 285-95, 299, 301, 306, 319, 339
  -in sermayeye dönüşümü (dönüşmesi) 81, 167, 307
  - teorisi 12, 17, 18, 23-25, 217
  - üretimi 39, 77, 78, 81, 82, 210, 213, 261, 284, 288, 289, 337, 338, 355
artık emek 20, 22, 36, 37, 121, 350, 406, 410, 450, 451, 473
artık ürün 21, 22, 81, 90-92, 98, 99, 143, 452, 466, 468, 470, 472-475, 477, 478
arz ve talep yasası 325
aşın nüfus 489
aşın üretim 77, 172, 303, 433, 446, 474, 478-80, 492, 495
ataerkil aile 196
Atina 455
Avustralya 136, 447
ayni ücret ödeme sistemi 484, 491

bağımlılık sistemi 455
banka(lar) 86, 131, 221, 227, 246, 394, 470
banknot(lar) 448, 453, 455
bayağı iktisatçı(lar) 464
Belçika 166
besi hayvanlan 157, 195, 197, 248
bilim 18, 464
bireysel tüketim 62, 73, 78, 79, 94, 95, 97, 98, 99, 135, 201, 203, 306, 322, 351, 392
birikim fonu 86, 87, 107, 108, 460
birikim oranı 494
borsa 325, 328
bunalım(lar) 27, 78, 79, 121, 165, 180, 224, 227, 245, 273, 304, 305, 392, 393, 445, 471
büyük sanayi 165, 176, 179, 272

çalışma dönemi 222, 224-226, 228, 231, 234-236, 242, 250-260, 264-266, 268-272, 274, 275, 280, 281, 283, 286, 287, 313, 340
çiftçi (kiracı çiftçi) 130, 181, 184, 195, 206, 220, 231, 236, 320, 328, 346, 347, 356, 358
Çin 245, 246

değer
  - işareti 344
  -in özü 369
  - teorisi 12, 17, 18, 20, 25, 240
  - ürün 61
  - yasası 28, 217
değerli metal(ler) 47, 454, 474, 476
değişir sermaye 26, 46, 64, 70, 90, 91, 157, 160, 194, 201, 206-208, 210-213, 215, 218, 221, 261, 272, 283-286, 288, 289, 291-294, 296-299, 301, 311, 313, 318, 319, 321, 323, 324, 327, 332, 338, 355, 356, 362, 366, 371, 374, 376, 380-382, 384, 386-388, 390, 395, 396, 398, 399, 401, 402, 406-411, 413, 416, 419-427, 438, 447, 449, 472, 476, 483, 487, 488-490, 497
değişmez sermaye 46, 70, 90, 91, 121, 134, 153, 154, 159-161, 194, 206-208, 210, 213, 215, 221, 261, 283, 297, 313, 323, 345, 355, 359, 361, 368-370, 373, 374, 380-382, 384, 388, 389, 397, 398, 401, 404-413, 415, 417, 420, 421, 429, 430, 438, 447, 452, 454, 456, 467, 469, 473, 475, 477, 478, 479, 486, 487, 488, 489, 492, 493, 496
demiryolu 59, 145, 164, 166, 167, 173, 174, 243, 245, 301, 302, 454
devir sayısı 149, 151, 258, 262, 285, 287, 293, 314

devlet
- memurları 402, 435
- sermayesi 98
- sosyalizmi 20
dış ticaret 99, 444, 446, 447
doğal ekonomi 114, 115
dolaşım
- dönemi 250, 255, 258, 259, 260, 262-266, 270
- zamanı 122, 123, 126, 140, 149, 244-246, 251-258, 265, 266, 269, 274, 275, 281
dolaşır sermaye 117, 154, 157, 158, 162, 179, 183, 185-191, 193-199, 201-203, 205-226, 230, 235, 251, 252, 256, 275, 283, 297, 307, 313, 316, 327, 340, 348, 350, 352, 353, 374, 394, 416, 443, 446
dünya pazarı 27, 109, 113, 138, 158, 245
dünya ticareti 45

ekonomi politik 12, 15, 17, 123, 211, 213, 219, 229, 374, 414, 470
el birliği 137, 228
emek
artık 20, 22, 36, 37, 121, 350, 406, 410, 450, 451, 473
canlı 27, 28, 142, 145, 261, 409, 419, 421
değer(in) tözü olarak 127, 159, 369, 379
gerekli 28, 39, 129,144, 168, 223, 286, 367-369, 406, 407, 409, 410
nesnelleş(tir)miş 27, 130, 146, 215
somut (yararlı) 361, 362, 370, 409-411,417
soyut (değer oluşturan) 39, 404
üretken 23, 120, 129, 206, 236, 347, 355, 356, 364
üretken olmayan 129, 131, 236
emek aracı (araçları) 58, 119-121, 130, 134, 136, 137, 144, 145, 153-159, 165, 166, 170, 173, 186, 188-193, 196-200, 203-207, 209-219, 221, 236, 238, 269, 301, 319, 340, 341, 362, 379, 389, 409, 416, 427
emek fonu 208, 308
emek gücü
alım satımının koşulları 338, 354, 368-370, 424
-nün değeri 36, 37, 48, 93, 107, 208, 212, 363, 364, 365, 366, 367, 370, 422
meta olarak 27, 36, 40, 43, 115, 193, 201, 202, 365, 371, 396, 422, 424-426
-nün sömürülme derecesi 172, 286, 292, 299-301
-nün üretim araçlarından ayrılması 45, 369
üretken sermaye(nin) bileşeni olarak 201,206
-nün yeniden üretimi 109, 363, 364, 422
emek gücü(nün) sömürüsü (sömürülmesi) 45, 47, 62, 105, 123, 172, 286, 307, 341, 346
emek malzemesi (malzemeleri) 198
emek nesnesi 120, 121, 144, 157, 190, 214, 232, 280, 360
emek süreci 46, 60, 67. 78, 83, 114, 119-121, 150, 153-160, 167-169, 189, 191-193, 196-198, 207, 215, 219, 222, 224-226, 232, 233, 236, 240, 247, 252, 254, 255, 261, 262, 271, 272, 284-288, 337, 381, 408
emek üretkenliği 136, 144, 444
emek-zaman 120-122, 127-131, 339, 344, 367, 408
ev sanayisi 234, 235

fabrika 58, 92, 103, 104, 124, 125, 158, 170, 172, 174, 181, 190, 196, 205, 206, 222, 232, 307
faiz 21, 22, 81, 86, 118, 134, 185, 308, 319, 402, 414, 434, 461, 462, 463
faux frais 128, 132, 133, 143, 330
fiyat(lar) 106, 124, 248, 273, 275-282, 399, 402
fiziksel zorlama 456
fizyokratlar 99, 183-187, 189, 191, 193, 195, 197, 199, 201, 203-208, 213, 217, 218, 327, 345, 348, 362, 373, 470, 472

gece çalışması 232
gömü oluşumu/oluşturma 80, 85, 86, 312, 318, 328, 333, 429, 450, 456, 468, 469, 474, 483, 497
gönenç 251, 310, 392

ham madde 18-20, 107, 119, 137, 138, 156, 168, 181, 190, 195, 197, 198, 201, 204, 212, 213, 214, 218, 220, 226, 236, 247, 248, 256, 257, 261, 272, 275, 280, 281, 308, 454, 497
hayvancılık 167, 238
Hindistan 59, 109, 136, 230, 245, 246, 303, 304
hisse senedi (senetleri) 158, 205, 281, 333
hisse senetli sermaye 98, 413
hizmetçi(ler sınıfı) 236, 455, 461, 495

İnka İmparatorluğu (devleti) 115, 144
ipotek 227
İskoçya 114, 348

iş bölümü 44, 60, 128, 130, 131, 137, 228, 310, 405
iş günü 36, 224, 234, 251, 285, 287, 300, 307, 308, 324, 354, 391, 406-411
iş hayvanları 155, 157, 158, 194-197, 208, 230, 235, 238, 347, 379
işçi piyasası 36, 302, 324
işçi sınıfı(nın)
  varlık koşulları 43, 78
  yeniden üretimi 375, 392

kaçınma (perhiz teorisi) 418
Kapital 11, 12, 21-23, 27, 28, 42, 49, 130, 150, 155, 160, 167, 168, 182, 208, 210, 219, 220, 232, 287, 296, 311, 327, 342, 346, 379, 395, 418, 457, 482, 484
kapitalist üretim(in) anarşisi 446
kapitalistler sınıfı 20, 78, 116, 133, 316, 319, 320-325, 332-334, 337, 349, 359, 361, 365, 385, 387, 402, 403, 415, 450, 451, 458-460
kâr oranı 12, 13, 116, 117, 220, 286, 326, 350
kimya 24
komünizm 23
kölelik 42, 49, 455
köle piyasası 456
köylü ekonomisi 136
köylüler 42, 109, 229, 234, 237
köylülerin özgürlüğe kavuşturulması 42
kredi (sistemi) 138, 143, 176, 182, 228, 245, 246, 272, 307, 308, 331, 454, 456, 470, 476, 477
kredi ekonomisi 114
kullanım değer(ler)i 40, 47, 61-63, 69, 72, 76, 78, 90, 121, 122, 125, 132, 133, 135, 144, 153, 155-157, 165, 168, 196, 199-201, 203, 204, 224, 361, 363-365, 367-370, 377, 378, 381, 395, 404, 407-409, 412, 474

lüks mal(ların) üretimi 325, 326, 387, 390, 392, 393, 427
lüks (tüketim) malları(ı) 302, 312, 315, 325,326, 366, 385-390, 392-394, 424, 427, 449, 455

Madagaskar 136
madencilik 190, 235, 302, 303, 455
makine
  -nin ürüne değer aktarması 69, 154, 191, 225
  -nin yeniden üretimi ve korunması 412
maliyetler 126-133, 135, 137, 139-143, 145
manifaktür 185, 235, 346, 347, 355, 356, 360
merkantilizm/merkantilistler 18, 63, 65, 99
meta dolaşımı 36, 38, 44, 60, 63, 65, 69, 70, 74, 99, 111, 112
  basit 39, 47, 54, 68, 80, 95, 114, 123, 311, 327, 339, 399, 420, 429, 469
  kapitalist 71, 317, 384, 394, 395, 398, 399
meta-sermaye devresi 66, 88, 89
meta stoku 134-136, 138-142, 328, 481, 486
meta üretimi
  basit 68, 85, 108, 115, 124, 129, 131
  kapitalist 45, 47, 77, 98, 109, 135, 340, 371, 469
mevduat 86, 221, 281, 307, 330, 333
mevsimlik işler 104, 256, 428
muhasebe (hesap tutma) 130, 131, 135, 196, 197
mübadele değeri 18, 59, 61, 106, 125, 141, 153, 348, 355, 357
mülkiyet 18, 19, 27, 43, 46, 124, 144, 158, 185, 194, 197, 205, 333

nakit rezerv fonu 87, 159, 166, 167, 172, 256, 257, 284, 315, 331, 333, 436, 492
nüfus merkezleri 244

onarım 117, 169-175, 307, 350, 428
ortaklaşa üretim/ortaklaşma 131, 237, 310

para
  -nın aşınma ve yıpranması 250
  dolaşım aracı olarak 312, 471, 485
  dünya parası olarak 109, 343
  gömü olarak 176, 312, 468, 474, 475, 485
  hesap parası olarak 64, 67, 102, 130, 149, 151, 178
  madenî para olarak 111, 311, 312, 344, 454, 455, 476, 477
  ödeme aracı olarak 38, 41, 79, 102, 111, 112, 132, 182, 261, 300, 312, 319, 329, 421, 454, 477
para biçimi 38, 41, 48, 52, 55, 61, 64-66, 69, 75, 76, 133, 278, 298, 300, 301, 304, 313, 314, 319, 321, 323, 326, 329, 332, 365, 392, 397, 398, 419, 422, 424, 426, 427, 448, 455, 484
para birikimi 74, 84, 85, 308, 332, 333, 492
para dolaşımı 14, 140, 142, 176, 319, 324, 326, 328, 329, 383, 384, 393, 396, 451, 454, 455, 464

para ekonomisi 39, 114, 115, 214
para piyasası 13, 108, 273, 274, 276, 278, 281, 282, 302-305, 343
para-sermaye 12, 35, 38, 40-47, 50, 52-55, 57, 58, 61-64, 66-68, 73, 75, 79, 80, 82-86, 88, 89, 96, 101, 102, 104, 106-108, 112, 122, 124, 151, 162, 182, 186-188, 193, 198, 201, 247, 249, 257, 258, 261, 272, 273, 275-282, 294, 297-299, 301, 304, 308, 309, 313, 314, 317, 320, 324, 327, 329, 332-334, 337, 339-344, 363, 381-383, 389, 390, 394-396, 399, 400, 418, 421, 423, 426-428, 455, 458, 461, 467, 469-485, 492, 493, 495
  ek 73, 85, 106-108, 257, 276, 277, 304, 309, 314, 315, 317, 329, 331, 340, 341, 397, 400, 474, 475, 479, 481, 482, 484, 485, 493, 495
  gizil (potansiyel) 298, 308, 331-333
  -nin serbest bırakılması 108, 266
para-sermaye devresi 35, 43, 52, 54, 61-64, 88, 96
para stoku 69, 87, 278, 318, 448

rant 18, 20-23, 26, 27, 227, 319, 347, 348, 351, 353, 354, 356-359, 434, 461, 463
rekabet 165, 251, 276
Roma 456
Rusya 13, 234, 447

sabit sermaye 117, 154-171, 176, 177, 179, 185-189, 192-194, 196, 197, 202-205, 207, 209, 210, 212, 214-217, 219-221, 223, 228, 230, 233, 235, 238, 240, 251, 269, 272, 284, 301, 307, 313, 314, 318, 341, 348, 350, 352, 353, 373, 380, 414, 416, 428-431, 437-446, 454, 455
sabit sermayenin yerine koyulması (amortisman) 117, 173, 176, 207, 373, 427, 444
satın alma zamanı 126, 245, 247
satış zaman 242, 243, 245, 280
savurganlık 167, 392
sendikalar 325
serbest ticaret okulu 470
serflik 109, 455
sermaye
  -nin dolaşımı 44, 76, 78, 113, 122, 123-126, 154, 187, 218, 220, 225, 252, 255, 270, 337, 338, 340, 429, 438
  -nin fiziksel aşınma ve yıpranması 164-167, 169-177, 179, 193, 223, 230, 250, 284, 379, 429, 430-438, 440, 442, 444, 445, 449, 455
  -nin merkezileşmesi 334, 342
  -nin organik bileşim 210
  toplumsal 14, 64, 73, 98, 103, 105, 114, 138, 142, 201, 202, 204, 228, 262, 325, 326, 338-341, 354, 368, 375-378, 404, 405, 412, 446
sermaye birikimi 92, 123, 332, 333, 342, 477, 482, 495
sermaye devresi 35, 38, 43, 48, 52, 54, 57, 61-64, 66, 73, 78, 87-89, 96, 102, 338
sermaye öndeliği (öndelenmesi) 129, 161, 265, 269, 341, 373
sınıf karşıtlığı/ilişkisi 41, 60, 104
sigorta 133, 172, 350
skolastik
  felsefe 27
  iktisat 47
spekülasyon 27, 105, 140, 205, 227, 228, 248, 249, 302

Tableau économique 99, 128, 184, 327, 345, 346, 355, 501
tarım 43, 104, 152, 173, 180, 184, 194, 206, 234, 235, 237, 240, 302, 345, 358, 414, 454
taşımacılık 59, 144-146, 228, 235, 243, 280
tefeci 342, 402
tekel 310, 402
teknik 11, 15, 46, 80, 102, 106, 107, 118, 236, 262, 328, 330, 369, 466, 469, 474, 476
ticaret sermayesi 182, 402
toprağın iyileştirilmesi 188
toprak mülkiyeti 18, 27, 346
toprak sahipleri 19, 20, 27, 42, 43, 236, 328, 341, 347, 349, 356-359, 371, 373, 402, 434
tüccar 12, 72, 78, 96, 109-111, 128, 142, 145, 185-187, 189, 191, 199, 235, 303, 304, 402, 480
tüccar sermayesi 12, 109, 110, 128, 185, 187, 189, 191
tüketim araçları 42, 116, 136, 142, 198, 202, 216, 311, 330, 351-354, 378, 380-384, 386, 387, 389, 391, 393, 395, 397, 398, 400-402, 406-408, 410, 411, 413, 415, 417, 420, 421, 423, 425, 427, 431-435, 437, 442, 446-448, 450, 453, 461, 462, 468, 473, 478, 480, 486, 487, 492
tüketim fonu 135, 136, 142, 198, 202, 205, 349-352, 354, 361, 383, 403, 452, 460, 486-489, 493

ulaştırma 59, 60, 138, 146, 239, 243, 244, 245
ücret(ler) 18-20, 27, 28, 36, 38, 39, 42, 43, 49, 75, 112, 113, 123, 129, 151, 181, 189, 201, 206, 210-219, 225, 230, 236, 256, 257, 272, 275, 278-281, 296-298, 302, 303, 313, 318, 321-326, 332, 338, 348-351, 353-371, 373-377, 380-399, 403, 404, 407, 414-420, 424-427, 433, 435, 455, 458-463, 484, 491
ücretli emek 17, 44, 98, 104, 115, 455, 456
üç tarla sistemi 236, 240, 241
üretim
- aracı (araçları) 36-38, 40-46, 58, 59, 64, 66, 84, 89, 90, 110, 116, 117, 120, 121, 133, 136, 137, 153, 161, 163, 167, 179, 182, 191, 197, 198, 202, 203, 210, 219, 221, 224, 280, 301, 316, 317, 320, 322, 328, 343, 344, 352, 354, 359, 361, 370, 371, 378-386, 389, 395-397, 399-403, 405-414, 417, 418, 421, 432, 433, 434, 441, 443, 447, 448, 453, 468-470, 473, 474, 478, 479, 492, 495
- biçim(ler)i 45, 101, 136
- fiyatı 248, 324
kapitalist 23, 25, 26, 28, 38, 39, 42, 43, 45, 48, 61, 63, 66, 67, 71, 96, 105, 108, 109, 115, 116, 127, 136, 137, 139, 144, 157, 179, 197, 202-204, 208, 214, 219, 327, 328, 330, 338, 343, 346, 368, 372, 393, 404, 413, 447, 450, 454-456, 470, 474, 495
- merkezleri 243, 244
- tarzı(lar)ı 39, 66, 96, 108, 109, 110, 146, 157, 192, 328, 404
toplumsal 60, 108, 109, 115, 140, 142, 202, 217, 219, 224, 296, 312, 322, 324, 326, 330, 331, 402, 405
- zamanı 119, 120, 121, 122, 123, 130, 152, 159, 161, 178, 225, 232-237, 240, 242, 250, 258
üretkenlik (üretici güç) 107, 167, 309, 310, 311, 342,
üretken sermaye devresi 43, 67, 68, 84, 87, 96
üretken tüketim 35, 43, 60, 62, 77, 78, 94, 98, 132, 407
ürün
- değeri 25, 46, 155, 162, 212, 264, 311, 361, 362, 373, 377, 406, 408, 414
kesikli 222, 224, 247, 250
sürekli 94
toplumsal toplam 95, 379, 391, 413
ütopya(cı) 23, 26, 28

yan sanayi 235
yardımcı maddeler 107, 137, 154, 155, 159, 163, 182, 190, 196, 211, 215, 216, 219, 225, 230, 272, 341, 379, 389, 414, 416
yarı ürün 138, 156, 201
yedek işçi ordusu 303, 392
yeni değer 20, 46, 47, 298, 363, 365, 369, 389, 407, 410-412
yeniden üretim
basit 68, 71, 81, 84, 87, 89, 99, 150, 294, 311, 312, 321, 345, 349, 354, 355, 359, 361, 367, 377, 379, 380, 385, 389, 390, 391, 391, 393, 401, 406, 412, 445, 446, 450, 466, 470, 471, 473, 475-482, 489, 492, 494, 495, 497
genişletilmiş 329, 467, 473, 474, 497
Yunanistan 456

zenginlik 23, 128, 132, 150, 184, 236, 309, 330, 416, 463, 467, 468
zorunlu geçim araçları 75, 109, 116, 117, 160, 315, 325, 326, 332, 366, 385, 386, 387, 390, 392, 394, 398

Kısaltmalar, Açıklamalar ve Yabancı Sözcükler

Aksi belirtilmedikçe, Yordam Kitap baskısı için eklenen

KARL MARX

KAPİTAL

II. CİLT

Bu kitap, Karl Marx'ın ve Marksizmin temel yapıtı *Kapital*'in tamamını, Almanca aslından çevrilmiş olarak Türkçeye kazandırma, böylece Türkçe Marksist edebiyatın en büyük eksiğini giderme yolundaki girişimin ikinci adımını oluşturuyor. Marksist iktisat alanına hâkim çevirmen Mehmet Selik'in Almanca aslından Türkçeye kazandırdığı kitap, yine alana hâkim editörlerce yayına hazırlandı. Kavram editörlüğünü Nail Satlıgan'ın üstlendiği kitap, Erkin Özalp ve Oktar Türel tarafından Almancası ve İngilizcesiyle karşılaştırılarak baştan aşağı gözden geçirildi.

"Yeryüzünde kapitalistler ve işçiler bulunduğundan beri, işçiler için bu kitap kadar önemli bir kitap çıkmadı."
Friedrich Engels, "Marx'ın *Kapital*'i"

2013
343187
ABH
3187 ABH

25 TL. KDV DAHİL

ISBN: 978-605-5541-78-1
9 786055 541781

Yordam Kitap

KARL MARX

KAPİTAL

III. CİLT

Yordam Kitap

Eserin orijinal adı:
Das Kapital. Band III
Kritik der politischen Ökonomie

Esas alınan Almanca Basım:
Karl Marx, Friedrich Engels, *Werke*, Band 25, Institut für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED, 1. Auflage, Dietz Verlag GmbH, Berlin.

Karşılaştırmada esas alınan İngilizce Basım:
Karl Marx, *Capital: A Critique of Political Economy*, Volume 3, translated by David Fernbach, Penguin Books in association with New Left Review, Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books Ltd., 1981.

Kapital'in III. cildinin Birinci Kesiminin çevirisi **Mehmet Selik**'e, İkinci Kesiminin çevirisi **Erkin Özalp**'e aittir. İlk iki ciltte de kullanılan kavramların sorumluluğu **Nail Satlıgan**'a, asıl olarak üçüncü ciltte kullanılan kavramların sorumluluğu Erkin Özalp'e aittir. Birinci Kesimin çevirisi, metni Almancasıyla karşılaştıran Erkin Özalp ve İngilizce çevirisiyle karşılaştıran **Oktar Türel** tarafından baştan aşağı gözden geçirilmiştir. İkinci Kesimin çevirisi Oktar Türel tarafından İngilizce çevirisiyle karşılaştırılmıştır. Son aşamada **Benan Eres**'in düzeltme önerilerinden yararlanılmıştır.

Kapital'in III. cildi, Karl Marx tarafından değil, onun ölümünden sonra, elyazmalarından hareketle, Friedrich Engels tarafından yayına hazırlanmıştır. Birinci Almanca baskısı 1894 yılında yayınlanan bu eserin elinizdeki Türkçe çevirisinin kaynağı, Almanya Sosyalist Birlik Partisi Merkez Komitesi (SED-ZK) Marksizm-Leninizm Enstitüsü tarafından yayına hazırlanan ve 1964 yılında Alman Demokratik Cumhuriyeti'nin başkenti Berlin'de yayınlanan birinci baskıdır. "F. E." ibareli notlar Friedrich Engels'in 1894 tarihli baskıda yer alan notlarıdır; Marx'a ve Engels'e ait dipnotlar rakamla (1, 2, 3...) gösterilmiştir. *"Almanca baskı editörünün notu (Almanca ed.)"* ibareli notlar, SED-ZK Marksizm-Leninizm Enstitüsü'ne aittir. *"İngilizce baskı editörünün notu (İngilizce ed.)"* ibareli not, SSCB'deki Marksizm-Leninizm Enstitüsü tarafından 1959 yılında Moskova'da yayınlanan İngilizce çevirinin International Publishers tarafından New York'da (ABD) yayınlanmış olan baskısının "marxists.org" sitesinde yer alan versiyonuna dayanmaktadır (https://www.marxists.org/archive/marx/works/1894-c3/). Almanca ve İngilizce baskı editörlerinin notları * işaretiyle, Türkçe editör notları (*Türkçe ed.*) ise † işaretiyle gösterilmiştir.

★

KAPİTAL

EKONOMİ POLİTİĞİN ELEŞTİRİSİ

KARL MARX

III. Cilt

BİR BÜTÜN OLARAK KAPİTALİST ÜRETİM SÜRECİ

YAYINA HAZIRLAYAN

FRIEDRICH ENGELS

Almancadan Çevirenler

Mehmet Selik ve Erkin Özalp

★

Yordam Kitap

Yordam Kitap: 240-241 • **Kapital: Ekonomi Politiğin Eleştirisi** Cilt: III • Karl Marx
ISBN- 978-605-5541-32-3 (Tk) - 978-605-172-078-4 (Karton Kapak);
ISBN- 978-605-5541-30-9 (Tk) - 978-605-172-079-1 (Ciltli)
Çeviri: Mehmet Selik, Erkin Özalp • *Kavram Editörleri:* Nail Satlıgan, Erkin Özalp
Editörler: Oktar Türel, Erkin Özalp • *Yayın Koordinatörü*: Hayri Erdoğan
Kapak ve İç Tasarım: Savaş Çekiç • *Uygulama*: Gönül Göner
© Yordam Kitap, 2012 • *Birinci Basım*: Haziran 2015

Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti. (Sertifika No: 10829)
Çatalçeşme Sokağı Gendaş Han No: 19 Kat: 3 Cağaloğlu 34110 İstanbul
T: 0212 528 19 10 • **F:** 0212 528 19 09 • **W:** www. yordamkitap. com
E: info@yordamkitap.com
www.facebook.com/YordamKitap • www.twitter.com/YordamKitap

Baskı: **Yazın Basın Yayın Matbaacılık Turizm Tic.Ltd.Şti.** (Sertifika No: 12028)
İ.O.S.B. Çevre Sanayi Sitesi 8. Blok No: 38-40-42-44
Başakşehir - İstanbul
Tel: 0212 5650122

★

KAPİTAL

EKONOMİ POLİTİĞİN ELEŞTİRİSİ

III. Cilt

BİR BÜTÜN OLARAK KAPİTALİST ÜRETİM SÜRECİ

★

İÇİNDEKİLER

Önsöz 13

★

BİRİNCİ KESİM
BİR BÜTÜN OLARAK KAPİTALİST ÜRETİM SÜRECİ

★

BİRİNCİ KISIM
ARTIK DEĞERİN KÂRA VE ARTIK DEĞER ORANININ KÂR ORANINA DÖNÜŞMESİ 37

Bölüm 1: Maliyet Fiyatı ve Kâr 39

Bölüm 2: Kâr Oranı 54

Bölüm 3: Kâr Oranının Artık Değer Oranıyla İlişkisi 62

I. m′ sabit, $\frac{v}{C}$ değişken 66

1. m′ ve C sabit, v değişken 68

2. m′ sabit, v değişken, C, v'deki değişmeyle değişir 71

3. m′ ve v sabit, c ve dolayısıyla C değişken 71

4. m′ sabit, v, c ve C'nin üçü de değişken 73

II. m′ değişken 75

1. m′ değişken, $\frac{v}{C}$ sabit 75

2. m′ ve v değişken, C sabit 77

3. m′, v ve C değişken 78

Bölüm 4: Devrin Kâr Oranı Üzerindeki Etkisi 81

Bölüm 5: Değişmez Sermaye Kullanımında Tasarruf 88

I. Genel Olarak 88

II. Çalışma Koşullarında İşçinin Sırtından Yapılan Tasarruflar 98

Kömür Ocakları. En Gerekli Harcamaların Savsaklanması. 98

III. Güç Üretiminde, Güç Aktarımında ve Binalarda Tasarruf 106

IV. Üretim Dışkılarının Kullanımı 110

V. Buluşlarla Sağlanan Tasarruflar 113

Bölüm 6: Fiyat Değişimlerinin Etkisi 114
I. Ham Madde Fiyatlarındaki Dalgalanmalar, Bunların Kâr Oranı Üzerindeki Doğrudan Etkileri 114
II. Sermayenin Değer Kazanması ve Değersizleşmesi, Serbest Kalması ve Bağlanması 119
III. Genel Betimleme: 1861-1865 Pamuk Bunalımı 132
Bölüm 7: Tamamlayıcı Açıklamalar 145

★

İKİNCİ KISIM
KÂRIN ORTALAMA KÂRA DÖNÜŞMESİ 149

Bölüm 8: Farklı Üretim Dallarındaki Farklı Sermaye Bileşimleri ve Bunlardan Kaynaklanan Kâr Oranı Farklılıkları 151
Bölüm 9: Genel Bir Kâr Oranının (Ortalama Kâr Oranının) Oluşması ve Meta Değerlerinin Üretim Fiyatlarına Dönüşmesi 163
Bölüm 10: Genel Kâr Oranının Rekabet Yoluyla Eşitlenmesi. Piyasa Fiyatları ve Piyasa Değerleri. Artık Kâr 180
Bölüm 11: Genel Ücret Dalgalanmalarının Üretim Fiyatları Üzerindeki Etkileri 204
Bölüm 12: Tamamlayıcı Açıklamalar 209
I. Üretim fiyatında bir değişikliği gerekli kılan nedenler 209
II. Ortalama bileşimli metaların üretim fiyatı 210
III. Kapitalistin telafi gerekçeleri 212

★

ÜÇÜNCÜ KISIM
KÂR ORANININ DÜŞME EĞİLİMİ YASASI 215
Bölüm 13: Yasanın Kendisi 217
Bölüm 14: Karşıt Yönde Etkide Bulunan Nedenler 237
I. Emeğin sömürülme derecesinin yükselmesi 237
II. Ücretin, değerinin altına düşürülmesi 240
III. Değişmez sermaye ögelerinin ucuzlaması 240
IV. Göreli aşırı nüfus 241
V. Dış ticaret 242
VI. Hisse senetli sermayenin büyümesi 245

Bölüm 15: Yasanın İç Çelişkilerinin Açımlanması 246
I. Genel Açıklamalar 246
II. Üretimin Genişlemesi ile Değerlenme Arasındaki Çatışma 251
III. Nüfus Fazlalığının Varlığında Sermaye Fazlalığı 255
IV. Tamamlayıcı Açıklamalar 263

★

DÖRDÜNCÜ KISIM
META-SERMAYE İLE PARA-SERMAYENİN META TİCARETİ SERMAYESİ İLE PARA TİCARETİ SERMAYESİNE DÖNÜŞMESİ (TİCARET SERMAYESİ) 271

Bölüm 16: Meta Ticareti Sermayesi 273
Bölüm 17: Ticari Kâr 286
Bölüm 18: Tüccar Sermayesinin Devri. Fiyatlar 306
Bölüm 19: Para Ticareti Sermayesi 318
Bölüm 20: Tüccar Sermayesi Üzerine Tarihsel Bilgiler 325

★

BEŞİNCİ KISIM
KÂRIN FAİZ İLE GİRİŞİMCİ KAZANCINA BÖLÜNMESİ. FAİZ GETİREN SERMAYE 339

Bölüm 21: Faiz Getiren Sermaye 341
Bölüm 22: Kârın Bölüşümü. Faiz Oranı. "Doğal" Faiz Oranı 360
Bölüm 23: Faiz ve Girişimci Kazancı 371
Bölüm 24: Sermaye İlişkisinin Yüzeysel Biçimi Olarak Faiz Getiren Sermaye 391
Bölüm 25: Kredi ve Hayalî Sermaye 400
Bölüm 26: Para-Sermaye Birikimi, Bunun Faiz Oranına Etkisi 417
Bölüm 27: Kapitalist Üretimde Kredinin Rolü 438
Bölüm 28: Dolaşım Aracı ve Sermaye. Tooke'un ve Fullarton'ın Görüşleri 445

★

İKİNCİ KESİM

BİR BÜTÜN OLARAK KAPİTALİST ÜRETİM SÜRECİ

★

BEŞİNCİ KISIM

KÂRIN FAİZ İLE GİRİŞİMCİ KAZANCINA BÖLÜNMESİ. FAİZ GETİREN SERMAYE (DEVAM) 465

Bölüm 29: Banka Sermayesinin Bileşenleri 467

Bölüm 30: Para-Sermaye ve Gerçek Sermaye · I 479

Bölüm 31: Para-Sermaye ve Gerçek Sermaye · II (Devam) 496

1. Paranın Ödünç Sermayeye Dönüşmesi 496

2. Sermayenin ya da Gelirin, Ödünç Sermayeye Dönüşen Paraya Dönüşmesi 503

Bölüm 32: Para-Sermaye ve Gerçek Sermaye · III (Son) 506

Bölüm 33: Kredi Sisteminde Dolaşım Aracı 521

Bölüm 34: *Currency Principle* ve 1844 Tarihli İngiliz Banka Mevzuatı 547

Bölüm 35: Değerli Metal ve Kambiyo Kuru 565

I. Altın Rezervinin Hareketi 565

II. Kambiyo Kuru 574

Asya'yla İngiltere Arasındaki Kambiyo Kuru 576

İngiltere'nin Ticaret Bilançosu 589

Bölüm 36: Kapitalist İlişkilerin Öncesi 592

Orta Çağ'da Faiz 608

Faiz Yasağının Kiliseye Sağladığı Yararlar 610

★

ALTINCI KISIM

ARTIK KÂRIN TOPRAK RANTINA DÖNÜŞMESİ 611

Bölüm 37: Giriş 613

Bölüm 38: Farklılık Rantı: Genel Açıklamalar 638

Bölüm 39: Farklılık Rantının Birinci Biçimi (Farklılık Rantı I) 646

Bölüm 40: Farklılık Rantının İkinci Biçimi (Farklılık Rantı II) 669

Bölüm 41: Farklılık Rantı II – Birinci Durum: Üretim Fiyatı Değişmez 680

Bölüm 42: Farklılık Rantı II – İkinci Durum: Üretim Fiyatı Düşer 687
1. Ek Sermaye Yatırımının Üretkenliği Aynı Kalırken 687
II. Ek Sermayelerin Üretkenlik Oranları Düşerken 694
III. Ek Sermayelerin Üretkenlik Oranları Yükselirken 696
Bölüm 43: Farklılık Rantı II – Üçüncü Durum: Üretim Fiyatı Yükselir. Sonuçlar 702
Bölüm 44: Ekili En Kötü Toprakta da Farklılık Rantı 727
Bölüm 45: Mutlak Toprak Rantı 736
Bölüm 46: Arsa Rantı. Maden Rantı. Toprak Fiyatı 759
Bölüm 47: Kapitalist Toprak Rantının Doğuşu 768
I. Giriş 768
II. Emek Cinsinden Rant 775
III. Ürün Cinsinden Rant 780
IV. Para Cinsinden Rant 782
V. Ortakçılık ve Köylülerin Parsel Mülkiyeti 787

★

YEDİNCİ KISIM
GELİRLER VE KAYNAKLARI 799
Bölüm 48: Üçlü Formül 801
Bölüm 49: Üretim Süreci Çözümlemesine Ek 818
Bölüm 50: Rekabetin Görüntüsü 836
Bölüm 51: Bölüşüm İlişkileri ve Üretim İlişkileri 858
Bölüm 52: Sınıflar 865

★

FRIEDRICH ENGELS
***Kapital*'in III. Kitabı İçin Tamamlayıcı ve Ek Açıklamalar** 867
I. Değer Yasası ve Kâr Oranı 868
II. Borsa 885

★

KAYNAKÇA VE DİZİN
Marx'ın ve Engels'in Andıkları Metinleri İçeren Kaynakça 890
İsim Dizini 901
Kavram Dizini 905
Kısaltmalar, Açıklamalar, Birimler ve Yabancı Sözcükler 911

Önsöz

Marx'ın ana eserinin teorik kısmının sonuç bölümünü oluşturan bu Üçüncü Kitabı sonunda ortaya çıkarabildim. 1885'te İkinci Kitabı yayınlarken, Üçüncüsünde, kuşkusuz bazı çok önemli bölümler dışında, sadece teknik güçlüklerle karşılaşacağımı düşünüyordum. Gerçekten de öyle oldu; ama o dönemde, bütün eserin işte bu en önemli bölümlerinde karşıma çıkacak olan güçlükler hakkında hiçbir fikrim olmadığı gibi, kitabın tamamlanmasını bu kadar geciktirecek olan diğer engellerden de habersizdim.

Birincisi ve beni en çok rahatsız etmiş olan şey, yazı yazabildiğim zamanı yıllar boyu en aza indiren ve bugün bile yapay ışıkta kalemi elime almama ancak istisnai olarak izin veren kalıcı bir görme zayıflığı oldu. Buna, geri çevrilmeleri mümkün olmayan başka işler eklendi: Marx'ın ve benim daha önceki eserlerimizin yeni baskıları ve çevirileri, dolayısıyla da çoğu zaman yeni incelemeleri zorunlu kılan gözden geçirmeler, önsözler, tamamlayıcı ekler vb. Hepsinden önce de, metninden nihai olarak benim sorumlu olduğum ve bunun için de çok zamanımı alan, Birinci Kitabın İngilizce baskısı. Uluslararası sosyalist literatürün son on yıldaki muazzam büyümesini ve özellikle de Marx'ın ve benim daha önceki eserlerimizin çevirilerinin sayısını bir ölçüde izlemiş olan herkes, çevirmenlere yararlı olabileceğim ve bu yüzden de çalışmalarını gözden geçirmeyi reddetmeme sorumluluğunu taşıyacağım dillerin sayısının çok sınırlı oluşunu kendim için bir şans olarak görmeme hak verecektir. Ama literatürün büyümesi, uluslararası işçi hareketinin kendisindeki buna karşılık gelen büyümenin bir belirtisinden başka bir şey değildi. Ve bu, bana yeni sorumluluklar yüklemişti. Herkesçe bilinen faaliyetlerimizin ilk günlerinden itibaren, farklı ülkelerdeki sosyalistlerin ve işçilerin ulusal hareketleri arasındaki aracılık işinin önemlice bir kısmı Marx'a

ve bana düşmüştü; bu iş, hareketin bütününün güçlenmesiyle orantılı olarak büyümüştü. Ama ölümüne kadar burada da asıl yükü Marx'ın omuzlamış olmasına karşın, o andan sonra, hacmi durmadan artan bu iş tek başıma bana kaldı. Bu arada tek tek ulusal işçi partilerinin kendi aralarında doğrudan ilişki kurmaları kural hâline geldi ve bu eğilim, sevinç duyulacak bir şekilde, günden güne güçleniyor; fakat buna rağmen, teorik çalışmalarımı gözeterek tercih edeceğimden çok daha büyük bir sıklıkla yardımım isteniyor. Ama kim ki benim gibi bu hareketin içinde elli yıldan uzun bir süre boyunca etkin olmuştur, bundan doğan işler, onun için reddedilemeyecek, hemen yerine getirilmesi gereken görevlerdir. On altıncı yüzyılda olduğu gibi içinde bulunduğumuz hareketli dönemde de, kamusal çıkarlar alanında, salt teorisyenler artık yalnızca gericiliğin tarafında yer alıyor ve tam da bu nedenle, bu beyler, gerçek teorisyenler bile değil, bu gericiliğin bayağı özürcüleridir.

Londra'da oturuyor olmam, bu parti ilişkilerinin kışın çoğunlukla yazışmalar yoluyla, fakat yazın büyük ölçüde yüz yüze görüşmelerle yürütülmesine yol açıyor. Hem bu durum, hem de sayıları durmadan artan ülkelerdeki hareketi ve sayıları bunlardan da hızlı çoğalan yayın organlarını izleme zorunluluğu, ara verilmeye tahammülü olmayan işleri kış aylarından, özellikle de yılın ilk üç ayından başka bir zamanda yapmamı olanaksızlaştırmış bulunuyor. İnsan yetmişini geride bırakınca, beyindeki Meynert çağrışım liflerinin işleyişinde rahatsızlık verici bir ağırlaşma oluyor; zorlu teorik çalışmalar sırasındaki kesintileri aşmak eskisi kadar kolay ve çabuk olmuyor. Bundan dolayı, bir kış başlayıp da o kış bitiremediğim işi ertesi kış büyük ölçüde yeni baştan ele almak zorunda kalabildim; özellikle de, en zorlu kısım olan Beşinci Kısım için böyle oldu.

Okuyucunun aşağıdaki açıklamalardan anlayacağı üzere, redaksiyon işi, İkinci Kitabınkine göre temelden farklıydı. Üçüncü Kitap için elde sadece son derece eksikli bir ilk taslak vardı. Genelde, her bir bölümün başı hayli düzgün şekilde kaleme alınmış ve hatta çoğu örnekte üslup bakımından da elden geçirilmişti. Ama ilerledikçe, eldeki çalışma giderek daha fazla taslak niteliğini alıyor ve boşluklu hâle geliyor, araştırmanın akışı içinde ortaya çıkan yan noktalar hakkındaki parantezlerin sayısı artıyor, bunların uygun yerlerinin belirlenmesi işi sonraya bırakılıyor, *in statu nascendi* [doğuş aşamasında] yazıya dökülmüş olan düşünceleri ifade eden parçalar uzuyor ve karmaşıklaşıyordu. Pek çok yerde, el yazısı ve sunum, aşırı çalışmaktan kaynaklanan ve yazarın kendi başına çalışmasını başlangıçta giderek zorlaştıran ve sonunda bir süreliğine tümüyle olanaksız kılan hastalıklardan birinin

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Dritter Band, erster Theil.

Buch III:
Der Gesammtprocess der kapitalistischen Produktion.
Kapitel I bis XXVIII.

Herausgegeben von Friedrich Engels.

Das Recht der Uebersetzung ist vorbehalten.

Hamburg
Verlag von Otto Meissner.
1894.

Titelblatt der Erstausgabe

Birinci baskının kapak sayfası

ortaya çıkışını ve bunun adım adım ilerleyişini fazlasıyla belirgin şekilde açığa vuruyor. Ve bunda şaşılacak bir taraf yok. Marx, 1863 ve 1867 yılları arasında, *Kapital*'in son iki kitabının taslaklarını ve Birinci Kitabın baskıya hazır elyazmasını ortaya çıkarmakla kalmamış, ama aynı zamanda, Uluslararası İşçi Birliği'nin kurulması ve yayılması ile bağlantılı muazzam işlerin de üstesinden gelmişti. Ne var ki, aynı nedenle, II. ve III. Kitaplara son şekillerini Marx'ın kendisinin vermesini engelleyen sağlık sorunlarının ciddi belirtileri, kendilerini daha 1864 ve 1865 yıllarında göstermişti.

Deşifre edilmesi çoğu yerde benim için bile güç olan özgün elyazmasının okunabilir bir kopyasını yazdırarak işe başladım; bu bile hayli zaman aldı. Asıl redaksiyon ancak bundan sonra başlayabildi. Bunları en zorunlu olanlarıyla sınırlı tuttum, yeterli açıklığın bulunduğu her yerde birinci taslağın karakterini mümkün olduğunca korudum ve Marx'ta sıkça görüldüğü üzere, konuyu her seferinde başka bir yanıyla ele aldıkları ya da başka bir ifade tarzıyla yeniden aktardıkları yerlerde, tek tek bazı tekrarların üzerini de çizmedim. Yaptığım değişiklik ya da eklerin redaksiyonla sınırlı kalmadığı ya da Marx'ın sunduğu olgusal malzemeye, Marx'ın ruhuna olabildiğince sadık tutmaya çalışmakla birlikte, kendi çıkardığım sonuçları eklediğim durumlarda, ilgili bölümlerin tümü köşeli parantezler içinde* gösterilmiş ve bunlara ismimin ilk harfleri eklenmiştir. Benim dipnotlarımdan bazıları köşeli parantezlerin içine alınmamıştır; ama altında ismimin baş harfleri bulunan yerlerde o notun tamamının sorumluluğu bana aittir.

Bir ilk taslak için son derece anlaşılır olduğu üzere, elyazmasında, daha sonra ele alınacak olan noktalarla ilgili pek çok not bulunuyor ve verilen bu sözlerin bazıları tutulmuyordu. Yazarın ileride üzerinde durmak istediği noktalar hakkındaki niyetlerini ortaya koyduklarından, bunları oldukları gibi bıraktım.

Şimdi ayrıntılara geçebiliriz.

Birinci kısım için, ana elyazması, ancak ciddi sınırlamalar içinde kullanılabilir durumdaydı. Artık değer oranı ile kâr oranı arasındaki ilişkiyle ilgili (bizim Bölüm 3'ümüzü oluşturan) tüm matematiksel hesaplamalar en başta yer alıyor, buna karşılık, bizim Bölüm 1'de incelediğimiz konu daha sonra ve fırsat düştükçe ele alınıyordu. Burada, her biri 8 çok büyük boy [*folio*] sayfalık iki düzeltme eki yardımımıza koştu; ama bunlar birer bütün olarak konuyla bağlantılı şekilde kaleme alınmamıştı. Şimdiki Bölüm 1, bunlardan yararlanarak oluşturuldu. Bölüm 2, ana elyazmasından alındı. Bölüm 3 için elde bir dizi tamamlanmamış matema-

* Bu baskıda çengelli parantezler. –*Almanca baskı editörünün notu* (–*Almanca ed.*)

tiksel hesaplamanın yanı sıra, yetmişli yıllardan kalma, artık değer oranı ile kâr oranı arasındaki ilişkiyi eşitlikler şeklinde ortaya koyan, hemen hemen eksiksiz, tam bir defter de vardı. Birinci kitabın İngilizce çevirisinin de büyük kısmını yapmış olan dostum Samuel Moore, bu defteri benim için elden geçirme işini üzerine aldı; eski bir Cambridge'li matematikçi olarak, bu işi yapmak konusunda benden çok daha ehildi. Ben de, onun çıkardığı özeti kullanarak ve yer yer ana elyazmasından yararlanarak Bölüm 3'ü hazırladım. – Bölüm 4'ün yalnızca başlığı vardı. Fakat burada ele alınan konu, yani devrin kâr oranı üzerindeki etkisi belirleyici önem taşıdığından, bunu ben kaleme aldım ve bu nedenle de bütün bölümü parantez içine aldım. Çalışmalarım sırasında, Bölüm 3'teki kâr oranı formülünün, aslında, genel bir geçerliliğe sahip olabilmesi için, bir değişikliğe gereksinim duyduğu ortaya çıktı. Bu kısmın 5. Bölümünden itibaren, burada da pek çok yer değiştirmeye ve eklemeye gereksinim duyulmuş olmakla birlikte, tek kaynak ana elyazması olmuştur.

Bundan sonraki üç kısımda, üslupla ilgili redaksiyon bir yana bırakılırsa, hemen hemen baştan sona ana elyazmasına bağlı kalabildim. Çoğu devrin etkisiyle ilgili ile olan bazı yerlerin benim eklediğim Bölüm 4'le tutarlı hâle getirilmesi gerekiyordu; bunlar da köşeli parantezlerin içine alınmış ve ismimin baş harfleriyle gösterilmiştir.

En büyük güçlükle, kitabın bütünü bakımından da en karışık konunun ele alınmakta olduğu Beşinci Kısımda karşılaştım. Ve Marx, tam bu kısım üzerinde çalışırken, daha önce sözü edilen ağır hastalık nöbetlerinden birine tutulmuştu. Dolayısıyla, burada, elimizde tamamlanmış bir taslak değil, kenar çizgilerinin içi doldurulacak olan bir şema bile değil, yalnızca, pek çok örnekte düzenlenmemiş bir notlar, yorumlar ve özet biçimindeki malzemeler yığınından oluşan başlangıç çalışmaları bulunuyordu. İlk önce, birinci kısımda bir ölçüde başarabildiğim gibi, boşlukları doldurma ve sadece değinilip bırakılmış noktaları genişletme yoluyla bu kısmı tamamlamaya ve böylece yazarın vermeyi tasarladığı her şeyi hiç değilse yaklaşık olarak kapsayacak bir hâle gelmesini sağlamaya çalıştım. Bunu en az üç kere denedim, fakat her defasında başarısızlığa uğradım ve gecikmenin başlıca sebeplerinden biri burada kaybettiğim zaman oldu. En sonunda bu yoldan gidilemeyeceğini anladım. Bu alandaki muazzam bir hacme ulaşmış bulunan bütün literatürü incelemem gerekirdi ve sonuçta ortaya çıkaracağım şey de, Marx'ın kitabı olmazdı. Bu sorunu bir anlamda geçiştirmekten, elde bulunanları mümkün olduğunca düzene sokmakla yetinmekten ve sadece en gerekli eklemeleri yapmaktan başka bir çıkar yolum yoktu. Ve böylece bu kısımla ilgili asıl çalışmalar 1893 ilkbaharında bitti.

Tek tek bölümler söz konusu olduğunda, 21-24. Bölümler esas itibarıyla hazır durumdaydı. Bölüm 25 ve Bölüm 26, kanıtlayıcı pasajların elden geçirilmesini ve başka yerlerde bulunan malzemelerin eklenmesini gerektirdi. Bölüm 27 ve Bölüm 29'un hemen hemen oldukları gibi elyazmasından alınabilmiş olmasına karşın, Bölüm 28'in yer yer yeniden düzenlenmesi gerekti. Ama asıl güçlük Bölüm 30'la birlikte başladı. Buradan itibaren, yalnızca kanıtlayıcı pasajları değil, ikide bir araya giren cümlelerle, konudan uzaklaşmalarla vb. kesintiye uğrayan ve çoğu zaman tümüyle gelişigüzel bir şekilde olmak üzere başka bir yerde devam ettirilen düşünce akışını da doğru bir düzene sokmak gerekiyordu. Dolayısıyla, Bölüm 30, yer değiştirmelerle ve başka yerlerde kullanılan bazı bölümlerin çıkarılmasıyla oluşturuldu. Bölüm 31 ise yine biraz daha bütünlüklü şekilde kaleme alınmıştı. Fakat elyazmasında bunu, "Karışıklık" başlığını taşıyan, 1848 ve 1857 bunalımları hakkındaki parlamento raporlarından yapılan çok sayıda alıntıdan oluşan, yirmi üç işadamı ve iktisat yazarının özellikle para ve sermaye, altın çıkışı, aşırı spekülasyon vb. üzerine söylediklerinin bir araya getirildiği ve yer yer alaycı kısa yorumların eklendiği bir kısım izliyordu. Burada, bazen soru soranlar, bazen cevap verenler aracılığıyla, o dönemde para ile sermayenin ilişkisi hakkında geçerli sayılan neredeyse tüm görüşler yer alıyordu ve Marx, para piyasasında neyin para ve neyin sermaye olduğu konusunda burada gün ışığına çıkan "Karışıklık"ı eleştirel ve alaycı bir şekilde ele almak istemişti. Çok sayıda girişimin ardından, bu bölümü düzenlemenin imkânsız olduğu kanısına vardım; buradaki malzeme, özellikle de Marx'ın yorumları, uygun bir bağlamın bulunduğu yerlerde kullanıldı.

Bunu, Bölüm 32'ye yerleştirdiğim hayli düzenli bir parça izliyor, ama hemen ardından, yazarın bazıları uzun bazıları kısa notlarıyla karışmış bir şekilde, parlamento raporlarından yapılmış ve bu kısımda değinilen her tür konuyla ilgili olan yeni bir alıntılar yığını geliyordu. Notlar ve yorumlar sonlara doğru giderek para olarak kullanılan metallerin ve döviz kurlarının hareketi üzerinde yoğunlaşıyor ve yine her türden ek açıklamayla son buluyordu. Buna karşılık, "Kapitalist İlişkilerin Öncesi" (Bölüm 36) tamamen bitirilmişti.

33-35. Bölümleri, "Karışıklık"la başlayan tüm bu malzemenin daha önce kullanılmamış olan bölümleriyle hazırladım. Kuşkusuz, sürekliliği sağlamak için ciddi eklemeler yapmadan bunu başaramazdım. Sırf biçimsel nitelikte olmayan eklemelerin bana ait oldukları açıkça gösterilmiştir. Bu şekilde, yazarın konuyla herhangi bir şekilde ilgili *bütün* ifadelerini metne almayı sonunda başarabildim; başka yerlerde söylenen-

leri yinelemenin ötesine geçmeyen ya da elyazmasında daha yakından incelenmeyen noktalarla ilgili olan az sayıdaki not dışındaki hiçbir şey dışarıda bırakılmamıştır.

Toprak rantı hakkındaki kısım, Marx'ın bu kısmın tamamının planını Bölüm 43'te (elyazmasında rant hakkındaki kısmın son parçasında) yeniden özetlemeyi gerekli görmüş olmasından da anlaşılacağı gibi hiçbir şekilde düzenlenmemiş olmakla birlikte, çok daha tam bir durumdaydı. Ve elyazmasının Bölüm 37'yle başladıktan sonra 45-47. Bölümlerle devam etmesi ve 38-44. Bölümlerin ancak bunların ardından gelmesi, bu kısmın yayınlanmadan önce düzenlenmesini daha da istenir kılıyordu. En çok uğraştıran şeyler, Farklılık Rantı II'deki tablolar ile Bölüm 43'te bu rant tipinin burada ele alınması gereken üçüncü örneğinin hiç incelenmemiş olduğunun keşfiydi.

Marx, yetmişli yıllarda, toprak rantı hakkındaki bu kısım için tamamıyla yeni özel çalışmalar yapmıştı. Rusya'daki 1861 "reform"undan sonra toprak mülkiyeti hakkında ister istemez tutulan ve Rus dostları tarafından en arzu edilir tamlıkla kendisine iletilen istatistiksel kayıtları ve diğer yayınları yıllarca kendi özgün dillerinde incelemiş ve bunlardan özetler çıkarmıştı ve bu kısmı yeniden yazarken bunlardan yararlanmayı tasarlıyordu. Rusya'da hem toprak mülkiyeti hem de tarım üreticileri üzerindeki sömürü çok farklı biçimlere sahip olduğundan, Rusya, toprak rantı hakkındaki kısımda, İngiltere'nin I. Kitapta sınai ücretli emekle ilgili olarak üstlenmiş olduğu rolü oynayacaktı. Ne yazık ki bu planını gerçekleştirme fırsatını bulamadı.

Son olarak, Yedinci Kısım, bir bütün olarak, ama yalnızca, basılabilmesi için öncelikle baştan sona birbirlerine karışmış olan uzun ve karmaşık cümlelerin parçalanmasını gerektiren bir ilk taslak şeklinde elde bulunuyordu. Son bölümün sadece başlangıç kısmı var. Burada, gelişmiş kapitalist toplumun, üç büyük gelir biçimine, yani toprak rantı, kâr ve işçi ücretlerine karşılık gelen üç büyük sınıfı, yani toprak sahipleri, kapitalistler ve ücretli emekçiler ile onların varlığının zorunlu kıldığı sınıf mücadelesi, kapitalist dönemin gerçekten de ortaya çıkmış bulunan sonucu olarak sunulacaktı. Marx, bu tür sonuç özetlerini son redaksiyon aşamasına, basımın hemen öncesine bırakırdı ve böylece, en yeni tarihsel gelişmeler, hiç şaşmayan bir düzenlilikle, teorik üretiminin en istenir güncellikteki kanıtlarını sağlardı.

Alıntılar ve kanıtlayıcı pasajlar, II. Kitapta da olduğu gibi, birincisine göre ciddi ölçüde daha az sayıdadır. I. Kitaptan yapılan alıntılarda 2. ve 3. baskıların sayfa numaraları verilmiştir. Elyazmasında daha önceki iktisatçıların teorik ifadelerine atıfta bulunulan durumlarda, çoğu zaman

yalnızca isim veriliyor, alınacak parçanın eklenmesi son redaksiyona bırakılıyordu. Kuşkusuz, bunları oldukları gibi bırakmak zorundaydım. Sadece dört parlamento raporu bulunuyor, ama bunlardan da hayli geniş ölçüde yararlanılmıştır. Bunlar şunlardır:

1. "Reports from Committees" (Avam Kamarası komiteleri), Vol. VIII, "Commercial Distress", Vol. II, Part I, 1847-48, Minutes of Evidence. – Alıntılarda: "Commercial Distress", 1847/48.

2. "Secret Committee of the House of Lords on Commercial Distress 1847, Report printed 1848. Evidence printed in 1857 [1847 Mali Sıkıntısı Hakkında Lordlar Kamarası Gizli Komitesi, rapor basım tarihi 1848. Tanık ifadeleri basım tarihi 1857]" (çünkü 1848'de çok uzlaşmacı bulunmuştur). – Alıntılarda: C. D., 1848-1857.

3. Report: Bank Acts, 1857. – Aynı, 1858. – Avam Kamarası Komitelerinin 1844 ve 1845 tarihli banka yasalarının etkileri üzerine raporları, tanık ifadeleri ile birlikte. – Alıntılarda: B. A. (ara sıra da B. C.), 1857 ya da 1858.

Herhangi bir şekilde fırsat bulur bulmaz, dördüncü kitap (artık değer teorisinin tarihi) üzerinde çalışmaya başlayacağım.*

Kapital'in ikinci cildinin önsözünde, "Rodbertus'ta Marx'ın gizli kaynağını ve ondan üstün bir selefi" bulma hevesine kapıldıklarından o sıralar büyük bir gürültü koparmış olan beylerle hesaplaşmak durumunda kalmıştım. Onlara, "Rodbertus'un iktisadının neleri başarabileceğini" gösterme fırsatını sunmuştum; kendilerinden, "eşit bir ortalama kâr oranının, yalnızca değer yasasını ihlal etmeden değil, ama asıl önemlisi değer yasası temelinde oluşabileceğini ve oluşmak zorunda olduğunu" göstermelerini istemiştim. O dönemde öznel ya da nesnel nedenlerle, ama genel olarak bilimsel gerekçelerden başka her tür nedenle Rodbertus'u birinci sınıf bir iktisat yıldızı ilan eden bu beylerin istisnasız olarak hiçbiri cevap veremedi. Buna karşın başkaları, bu sorunu uğraşmaya değer buldu.

Prof. *W. Lexis*, II. Cilde yönelik eleştirisinde (*Conrads Jahrbücher*, XI, 5, 1885, s. 452-465), doğrudan doğruya bir çözüm sunmak istemese bile, bu sorunu ele alır. Şöyle söyler:

> "Farklı meta türleri *tek tek* ele alınacaksa ve bunların değerleri mübadele değerlerine eşit ve mübadele değerleri de fiyatlarına eşit ya da onlarla orantılı olacaksa, bu çelişkinin" (Ricardo'nun ve Marx'ın değer yasası ile eşit ortalama kâr oranı arasındaki çelişkinin) "çözülmesi olanaksızdır."

---

* Bkz. MEW, Band 26. –*Almanca ed.*

Ona göre, bu, yalnızca,

> "tek tek meta türleri için değerin emeğe göre ölçülmesinden vazgeçilmesi ve sadece *bir bütün olarak* meta üretiminin ve bunun birer bütün olarak kapitalistler sınıfı ile işçi sınıfı arasındaki dağılımının göz önünde bulundurulması..." durumunda mümkündür. "İşçi sınıfı toplam ürünün yalnızca belli bir parçasını alır ... kapitalistlere kalan diğer parça, Marx'taki anlamıyla artık ürünü ve dolayısıyla, aynı zamanda artık değeri oluşturur. Şimdi, kapitalist sınıfın üyeleri, bu toplam artık değeri kendi aralarında, çalıştırdıkları işçilerin sayısına göre *değil,* her biri tarafından yatırılan sermayenin büyüklüğüyle orantılı olarak bölüşür ve burada arazi de sermaye değeri olarak hesaba katılır." Marx'ın metalarda cisimleşen emek birimleriyle belirlenen ideal değerleri, fiyatlara karşılık gelmez, ama, "gerçek fiyatlara ulaştıran bir kaymanın çıkış noktası olarak görülebilirler. Gerçek fiyatlar, eşit büyüklükteki sermayelerin eşit büyüklükte kâr talep etmesi olgusu temelinde belirlenir." Böylece, kapitalistlerin bazıları metaları için bunların ideal değerlerinden daha yüksek, bazıları daha düşük fiyatlar elde eder. "Fakat artık değer kayıp ve kazançları kapitalist sınıfın kendi içinde birbirlerini dengeledikleri için, artık değerin toplam büyüklüğü, bütün fiyatlar metaların ideal değerleriyle orantılı olsa elde edilecek olan büyüklükle aynıdır."

Görülüyor ki, problem, burada hiçbir şekilde çözülmemiştir; fakat, gevşek ve yüzeysel bir tarzda da olsa, bir bütün olarak ele alındığında doğru şekilde *formüle edilmiştir.* Ve bu, aslında, bu yazar gibi kendisini belirli bir gururla "bayağı iktisatçı" olarak sunan birinden bekleyebileceğimizden fazlasıdır; başka bayağı iktisatçıların daha sonra ele alacağımız eserleriyle karşılaştırıldığında gerçekten şaşırtıcıdır. Yazarın bayağı iktisadı kesinlikle kendine özgüdür. Ona göre, sermaye kârının Marx'ın yöntemiyle türetilmesi kuşkusuz *mümkün* olsa bile, bu yaklaşımı *zorunlu kılan* hiçbir şey bulunmamaktadır. Aksine, bayağı iktisat, en azından akla daha uygun bir açıklama biçimine sahiptir:

> "Kapitalist satıcılar, yani ham madde üreticisi, fabrikatör, toptancı tüccar ve perakendeci tüccar, işlerinden kâr elde etmeyi, her birinin, satın aldığından pahalıya satması, yani metasının ona mal olduğu fiyatı belirli bir yüzde oranında artırması yoluyla başarır. Yalnızca işçi, benzer bir değer artırma yoluna gidemez; durumunun elverişsiz olması nedeniyle, kapitalistle karşı karşıya geldiğinde, emeğini, kendisine mal olduğu fiyat üzerinden, yani zorunlu geçim araçları karşılığında satmak zorundadır böylece, söz konusu fiyat artırımları, kendi tam anlamlarını, satın alıcı ücretli emekçiler karşısında kazanır ve toplam ürünün değerinin belirli bir bölümünün kapitalistler sınıfına aktarılmasına yol açarlar."

Bu noktada, sermaye kârının "bayağı iktisat"a dayalı bu açıklamasının uygulamada Marx'ın artık değer teorisiyle aynı sonuçlara ulaştıracağını; Lexis'in yaklaşımına göre, işçilerin, aynı Marx'taki gibi bir "elveriş-

siz durum"da bulunduklarını; tam da çalışmayan herkesin satın aldığı fiyattan fazlasına satabilmesine karşın işçinin bunu yapamaması ölçüsünde, dolandırılan kesimi oluşturduklarını; ve bu teori temelinde, en azından, Jevons ile Menger'in kullanım değeri ve marjinal fayda teorisi temel alınarak burada, İngiltere'de kurulmuş olan bayağı sosyalizm kadar akla uygun bir bayağı sosyalizmin kurulabileceğini görmek için çok fazla kafa patlatmak gerekmez. Dahası, bana öyle geliyor ki, Bay George Bernard Shaw, bu kâr teorisini bilseydi, ona dört elle sarılır, Jevons ile Karl Menger'e veda eder ve geleceğin Fabian kilisesini bu kayanın üzerine yeniden kurardı.

Ama gerçekte, bu teori, Marx'ın teorisinin farklı sözcüklerle yazılmış bir biçiminden başka bir şey değildir. Fiyatlara yapılan bütün o eklemeler nereden karşılanacaktır? İşçilerin "toplam ürün"ünden. Ve bu da, "emek" metasının, ya da Marx'ın deyimiyle emek gücünün, fiyatından azına satılması zorunluluğu sayesinde gerçekleşir. Çünkü, üretim maliyetlerinden pahalıya satılmak tüm metaların ortak özelliğiyse, ama bunlar arasında yalnızca emek bir istisna oluşturuyor ve her zaman sadece üretim maliyetine satılıyorsa, o zaman, emek, söz konusu bayağı iktisat dünyasında hüküm süren fiyatın altındaki bir fiyatla satılıyor demektir. Bunun sonucunda kapitaliste ya da kapitalistler sınıfına düşen ekstra kârın kaynağı ve bu kârın ortaya çıkabilmesinin son çözümlemedeki tek nedeni, işçinin, emeğinin fiyatının eş değerini yeniden ürettikten sonra, karşılığında kendisine ödeme yapılmayan ürünler (artık ürün, karşılığı ödenmemiş emek ürünü, artık değer) üretmeye devam etmek zorunda olmasıdır. Lexis, ifadelerini seçerken son derece dikkatli davranan bir insan. Yukarıdaki yaklaşımın kendisine ait olduğunu hiçbir yerde açıkça söylemiyor; ama eğer öyleyse, kendi sözleriyle her biri Marx'ın gözünde "en iyi durumda, yalnızca ümitsiz bir budala olan" sıradan bayağı iktisatçılardan biriyle değil, bayağı iktisatçı kılığına girmiş bir Marksistle karşı karşıya bulunduğumuz apaçıktır. Bu kılık değişikliğinin bilinçli olarak mı yoksa bilinçsizce mi yapıldığı, bizi burada ilgilendirmeyen psikolojik bir sorundur. Bunu açığa çıkarmaya çalışacak olanlar, belki, Lexis gibi hiç kuşkusuz son derece akıllı bir adamın, geçmişteki belirli bir dönemde, çift metal para sistemi gibi bir saçmalığı nasıl olup da savunabildiğini de araştıracaktır.

Soruya gerçekten cevap bulma girişiminde bulunan ilk kişi Dr. *Conrad Schmidt*'ti (*Die Durchschnittsprofitrate auf Grundlage des Marx'schen Werthgesetzes*, Dietz, Stuttgart 1889). Schmidt, piyasa fiyatının oluşumuyla ilgili ayrıntıları hem değer yasasıyla hem de ortalama kâr oranıyla bağdaştırmaya çalışır. Sanayici kapitalist, ürünüyle birlikte, birincisi,

öndelemiş olduğu sermayenin eş değerini, ikincisi, karşılığında hiçbir şey ödememiş olduğu bir artık ürünü elde eder. Ama bu artık ürünü elde etmek için sermayesini üretime öndelemesi; yani, bu artık ürünü kendisine mal edebilmesi için, belli bir miktardaki nesnelleşmiş emeği kullanması gerekir. Şu hâlde, öndelemiş bulunduğu sermaye, kapitalist açısından, onun bu artık ürünü yaratabilmesi için toplumsal olarak gerekli olan nesnelleşmiş emek miktarıdır. Diğer bütün sanayici kapitalistler için de aynısı geçerlidir. Şimdi, ürünler, kendi aralarında, değer yasası uyarınca, kendi üretimleri için toplumsal olarak gerekli olan emeklerle orantılı olarak mübadele edildiklerine göre, ve kapitalist açısından bakıldığında, kendi artık ürününün üretimi için gerekli olan emek, kendi sermayesinde birikmiş olan geçmiş emek olduğuna göre, buradan çıkan sonuç, artık ürünlerin, kendi aralarında, *gerçekten* kendilerinde cisimleşmiş olan emeklerle orantılı olarak değil, üretimleri için gerekli olan sermayelerle orantılı olarak mübadele edildikleridir. Dolayısıyla, her bir sermaye birimine düşen pay, üretilmiş olan tüm artık değerlerin toplamının, üretimde kullanılmış olan sermayelerin toplamına bölümüne eşittir. Buna göre, eşit büyüklükteki sermayeler eşit zaman aralıklarında eşit kârlar getirir ve bu da, artık ürünün bu şekilde hesaplanan maliyet fiyatının, yani ortalama kârın, karşılığı ödenen ürünün maliyet fiyatına eklenmesiyle ve hem karşılığı ödenmiş ürünün hem de karşılığı ödenmemiş ürünün bu yükseltilmiş fiyatla satılması yoluyla gerçekleştirilir. Ortalama kâr oranı, tek tek metaların ortalama fiyatlarının Schmidt'e göre değer yasasına göre belirleniyor olmalarına rağmen ortaya çıkar.

Bu kurgu fazlasıyla zekicedir, Hegel'in modeline tümüyle uyar, ama Hegel'in kurgularının çoğunluğuyla paylaştığı özellik, doğru olmamasıdır. Artık ürün ile karşılığı ödenmiş ürün arasında herhangi bir fark yoktur: Değer yasası ortalama fiyatlar için de *dolaysız* olarak geçerli olacaksa, her ikisi de, üretilmeleri için gereken ve üretilmeleri sırasında kullanılan toplumsal olarak gerekli emekle orantılı fiyatlarla satılmak zorundadır. Değer yasası, sermayeyi oluşturan birikmiş geçmiş emeğin, belirli bir hazır değer toplamından ibaret olmadığı; üretimin ve kâr oluşumunun bir faktörü olduğundan, aynı zamanda değer oluşturduğu, yani kendisinin sahip olduğu değerden fazlasının kaynağı olduğu şeklindeki, kapitalist düşünüş tarzından devralınan görüşe başından itibaren karşı çıkar; bu özelliğe yalnızca canlı emeğin sahip olduğunu saptar. Kapitalistlerin, sermayelerinin büyüklükleriyle orantılı olarak aynı kârları bekledikleri, dolayısıyla da öndeledikleri sermayeyi kârlarının bir tür maliyet fiyatı olarak gördükleri bilinir. Ama Schmidt, bu düşünceyi, ortalama kâr ora-

nına göre hesaplanan fiyatları değer yasasıyla uyumlu hâle getirmenin bir aracı olarak kullandığında, değer yasasına tümüyle ters düşen bir düşünceyi belirleyici faktörlerden biri olarak bu yasaya ekleyerek, değer yasasının kendisini ortadan kaldırmış olur.

İki olasılıktan birine göre, canlı emeğin yanı sıra birikmiş emek de değer yaratır. Bu durumda değer yasası geçersizdir.

Diğer olasılığa göre, birikmiş emek değer yaratmaz. Bu durumda Schmidt'in akıl yürütmesi değer yasasıyla bağdaşmaz.

Schmidt, çözüme bir hayli yaklaşmışken bu yan yola sapmıştı, çünkü, tek tek her bir metanın ortalama fiyatının değer yasasıyla uyuştuğunun gösterilmesini sağlayabilecek olan matematiksel bir formül bulmak zorunda olduğuna inanıyordu. Ama burada, hedefe varmak üzereyken yanlış bir yola girmiş olmasına karşın, broşürün geri kalanı, *Kapital*'in ilk iki kitabından ne kadar doğru bir kavrayışla ek sonuçlar çıkardığını kanıtlar. Bugüne kadar açıklanamamış olan kâr oranının azalması eğilimi için Marx tarafından üçüncü kitabın üçüncü kısmında verilen doğru açıklamayı bağımsız olarak bulmuş olmanın ve aynı şekilde, ticari kârı sınai artık değerden türetmenin ve faiz ile toprak rantı hakkında, Marx tarafından üçüncü kitabın dördüncü ve beşinci kısımlarında açıklanan şeylerin öngörülmesi anlamına gelen çok sayıda saptama yapmanın onuru ona aittir.

Schmidt daha sonraki bir çalışmasında (*Die Neue Zeit*, 1892-93, 3 ve 4. sayılar) bir başka çözüm yolunu dener. Buna göre, sermayenin düşük kârlı üretim dallarından aşırı kârların elde edildiği başkalarına göç etmesine yol açarak ortalama kâr oranını ortaya çıkaran, rekabettir. Rekabetin, kârın büyük eşitleyicisi olması, yeni bir şey değil. Ama Schmidt, bu kez, kârların bu eşitlenmesinin, aşırı miktarda üretilmiş olan metaların satış fiyatlarının, toplum tarafından değer yasasına göre onlar için ödenebilecek olan değer büyüklüğüne indirilmesiyle özdeş olduğunu kanıtlamaya çalışır. Marx'ın bu kitaptaki çözümlemeleri, bunun da hedefe ulaştıramamış olmasının nedenlerine yeterli açıklığı kazandırıyor.

Schmidt'ten sonra *P. Fireman* probleme el attı (*Conrads Jahrbücher*, 1891, Dritte Folge, III, s. 793). Marx'ın çözümlemesinin diğer yanları hakkındaki görüşleri üzerinde durmayacağım. Bunlar, Marx'ın açımlama yaptığı yerlerde tanım getirmeye çalıştığı ve daha genel olarak, Marx'ta eksiksiz hâle getirilmiş, her durumda geçerli olacak tanımların bulunabileceği şeklindeki yanlış anlamaya dayanır. Şeyler ve onların karşılıklı ilişkileri, sabit değil değişebilir kabul edildiğinde, bunların zihindeki görüntülerinin, yani kavramların da değişim ve dönüşüme tabi olacakları; katı tanımların içine hapsedilmek yerine tarihsel ya da mantıksal olu-

şum süreçleri içinde açıklanacakları apaçıktır. Bu söylenenler, Marx'ın, sonrasında basit meta üretiminden hareketle sermayeye ulaşmak üzere birinci kitabın başında tarihsel öncül olarak basit meta üretimini temel almasının; kavramsal ve tarihsel açıdan ikincil bir biçimden, kapitalist dönüşüme çoktan uğramış olan metadan değil de basit metadan yola çıkmasının nedenlerine açıklık kazandırmış olmalı; Fireman kuşkusuz bunu hiçbir şekilde kavrayamaz. Bunları ve farklı itirazlara yol açabilecek olan başka yan konuları iyisi mi bir yana bırakalım ve doğrudan doğruya meselenin özüne bakalım. Teori, yazara, artık değer oranı verilirken artık değerin kullanılan emek gücü miktarıyla orantılı olduğunu öğretirken, deneyim, ona, ortalama kâr oranı verilirken kârın kullanılan toplam sermayenin büyüklüğüyle orantılı olduğunu gösteriyor. Fireman, bunu, kârın yalnızca konvansiyonel (ona göre: belirli bir toplumsal oluşuma ait, onunla birlikte duran ve düşen) bir görüngü olmasıyla açıklıyor; onun varlığı, basitçe, sermayeye bağımlıdır; bu sonuncusu da, eğer bir kâr elde edebilecek kadar güçlüyse, rekabet nedeniyle, aynı zamanda, tüm sermayeler için eşit olan bir kâr oranını elde etmek zorundadır. Ne de olsa, eşit bir kâr oranı yoksa kapitalist üretim de olamaz; bu üretim biçimi varsayıldığında, tek tek her bir kapitalist için, kâr oranı verilirken, kâr miktarı yalnızca kendi sermayesinin büyüklüğüne bağlı olabilir. Öte yandan, kâr, artık değerden, karşılığı ödenmemiş emekten oluşur. Peki, burada, büyüklüğü emek sömürüsüyle belirlenen artık değerin, büyüklüğü bunun için gerekli olan sermayenin büyüklüğüyle belirlenen kârâ dönüşümü nasıl gerçekleşir?

> "Basitçe, değişmez sermayenin değişir sermayeye oranının en yüksek olduğu tüm üretim dallarında, metaların değerlerinin üzerindeki fiyatlarla satılması yoluyla; ama bu söylenen, aynı zamanda, değişmez sermaye değişir sermaye, yani c v oranının en düşük olduğu üretim dallarında metaların değerlerinin altındaki fiyatlarla satıldığı ve metaların, yalnızca, c v oranının belirli bir ortalama büyüklüğü temsil ettiği durumlarda, değerleri üzerinden elden çıkarıldıkları anlamına gelir Tek tek fiyatlar ile onlarla ilintili değerler arasındaki uyuşmazlık, değer ilkesini çürütür mü? Kesinlikle hayır. Çünkü, bazı metaların fiyatlarındaki yükselişin, başka metaların fiyatlarındaki düşüşle aynı ölçüde olması yoluyla, fiyatların genel toplamı ile değerlerin genel toplamı arasındaki eşitlik korunur uyuşmazlık 'son çözümlemede' ortadan kalkar." Bu uyuşmazlık bir "bozulma"dır; "ama pozitif bilimlerde tahmin edilebilir bozulmalar hiçbir zaman bir yasanın çürütülmesi olarak değerlendirilmez"

Bunlar Bölüm 9'daki ilgili pasajlarla karşılaştırılacak olursa, Fireman'ın burada gerçekten önemli olan noktaya parmak basmış olduğu görülür. Ama Fireman'in bu son derece anlamlı makalesinin

hak etmediği ölçüde soğuk karşılanması, onun, bu keşiften sonra bile, problemin eksiksiz bir elle tutulur çözümüne ulaşmak için ne kadar çok sayıda ara halkaya ihtiyaç duyduğunu kanıtlıyor. Probleme ilgi duyanların çok olmasına karşın, bunların tümü hâlâ parmaklarının yanmasından korkuyordu. Bu da, yalnızca Fireman'in keşfini tamamlanmamış biçimde bırakmasından değil, aynı zamanda, hem Marx'ın çözümlemesi hakkındaki kavrayışının hem de söz konusu çözümleme hakkındaki bu yanlış kavrayışa dayalı kendi eleştirisinin su götürmez yetersizliğinden anlaşılabilir.

Zürih'teki Profesör *Julius Wolf*, zorlu bir konuda rezil olma fırsatlarının hiçbirini kaçırmaz. Bize, bütün problemin göreli artık değerle çözüldüğünü anlatır (*Conrads Jahrbücher*, Dritte Folge, II, s. 352 vd.). Göreli artık değer üretimi, değişmez sermayenin değişir sermaye karşısındaki artışına dayanır.

> "Değişmez sermayedeki bir artışın ön koşulu, işçilerin üretici güçlerindeki bir artıştır. Ama üretici güçteki bu artış (geçim araçlarının ucuzlaması yoluyla) artık değerde bir artışa yol açtığından, artan artık değer ile değişmez sermayenin toplam sermayedeki payının artışı arasında doğrudan bir ilişki kurulur. Dolayısıyla, değişir sermaye aynı kalır ve değişmez sermaye artarken, artık değer, Marx'ın yazdıklarıyla uyumlu bir şekilde artmak zorundadır. Önümüze koyulan problem buydu."

Gerçi Marx birinci kitabın yüz farklı yerinde tam tersini söyler; gerçi Marx'a göre göreli artık değerin değişir sermaye azalırken değişmez sermayeyle aynı oranda arttığı iddiası her tür parlamenter ifadeyi gölgede bırakacak kadar şaşırtıcıdır; gerçi Bay Julius Wolf, her bir satırda, mutlak artık değerden de göreli artık değerden de göreli olarak da mutlak olarak da hiçbir şey anlamadığını kanıtlar; gerçi şunu söyler:

> "burada, ilk bakışta, gerçekten de bir uyumsuzluklar ağıyla karşı karşıya bulunulduğu izlenimi uyanıyor";

bu arada, bütün makalesindeki biricik doğru söz budur. Fakat bütün bunların ne önemi var? Bay Julius Wolf parlak buluşuyla o kadar gurur duyar ki, ölümünün ardından Marx'a bunun için övgüler düzmekten ve kendi anlaşılmaz saçmalığını şu sözlerle göklere çıkarmaktan kendini alamaz:

> "onun" (Marx'ın) "kapitalist iktisat hakkındaki eleştirel sisteminin hangi keskinlik ve uzak görüşlülükle ortaya çıkarıldığının yeni kanıtı"!

Fakat arkadan daha güzeli gelir. Bay Wolf şunları söyler:

> "Ricardo şunların aynı anda geçerli olduğunu iddia etmişti: tıpkı eşit miktarda emek harcamasının eşit miktarda artık değer (kütle bakımından)

КАПИТАЛЪ

КРИТИКА ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМІИ

СОЧИНЕНІЕ

КАРЛА МАРКСА

ИЗДАННОЕ ПОДЪ РЕДАКЦІЕЙ ФРИДРИХА ЭНГЕЛЬСА

Переводъ съ нѣмецкаго

ТОМЪ ТРЕТІЙ

Книга III

ПРОЦЕССЪ КАПИТАЛИСТИЧЕСКАГО ПРОИЗВОДСТВА ВЗЯТЫЙ ВЪ ЦѢЛОМЪ.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ
1896

Kapital'in üçüncü cildinin birinci Rusça baskısının kapak sayfası

> üretmesi örneğinde olduğu gibi, eşit miktarda sermaye harcaması eşit miktarda artık değer (kâr) üretir. Bu noktada soru şuydu: Bu iki ilke birbirleriyle nasıl uyumlu olur? Ne var ki Marx soruyu bu biçimiyle gündemine almadı. Birinci iddianın değer yasasının kaçınılmaz sonucu olmadığını, dahası kendi değer yasasıyla çeliştiğini ve dolayısıyla doğrudan doğruya reddedilmesi gerektiğini *(üçüncü ciltte) kesin olarak kanıtladı."*

Ve sonra, hangimizin yanıldığını araştırmaya girişir; ben mi yoksa Marx mı? Kendisinin yanılgılar içinde yüzdüğünü ise, doğal olarak, hiç aklına getirmez.

Bu muhteşem pasaj hakkında fazladan tek bir sözcük harcamam bile okurlarımı gücendirmem ve durumun komikliğini tümüyle gözden kaçırmam anlamına gelirdi. Yalnızca şunu ekleyeceğim: Daha o zamanlar, "Marx'ın üçüncü ciltte [neyi] kesin olarak kanıtladığı"nı söylemesini mümkün kılan cesaretiyle, Conrad Schmidt'in yukarıda anılan eserinin "doğrudan doğruya Engels'in etkisi altında yazıldığı" yönündeki, profesörler arasında yapıldığı iddia edilen bir dedikoduyu aktarma fırsatından yararlanıyor. Bay Julius Wolf! Sizin yaşadığınız ve hareket ettiğiniz dünyada, başkalarının önüne açıkça bir problem koyan bir adamın, bunun çözümünü yakın arkadaşlarına gizlice vermesi alışılmış bir şey olabilir. Sizin bu tür şeyler yapabilecek kıratta bir insan olduğunuza kolaylıkla inanırım. Benim içinde bulunduğum dünyada bu tür zavallılıklara tenezzül etmenin gerekmediğini ise size bu önsöz göstermiş olacaktır.

Marx'ın ölümünden çok kısa bir süre sonra, Bay *Achille Loria* alelacele *Nuova Antologia*'da onun hakkında bir makale yayınlamıştı (Nisan 1883). Yazının başındaki yanlış bilgilerle dolu bir biyografiyi, Marx'ın herkesçe bilinen, siyasal ve yazınsal faaliyetlerinin bir eleştirisi izliyordu. Burada, Marx'ın materyalist tarih anlayışı, büyük bir amacı gözler önüne seren bir özgüvenle tahrif ediliyor ve çarpıtılıyordu. Ve bu amaca ulaşıldı: Aynı Bay Loria, 1886'da yayınladığı *La teoria economica della costituzione politica* adlı kitapta, şaşkın çağdaşlarına, 1883'te bu ölçüde toptan ve bu ölçüde kasten çarpıttığı Marx'ın tarih teorisini kendisine ait bir buluş olarak sundu. Kuşkusuz, Marx'ın teorisi burada hayli kaba bir düzeye indiriliyor; ayrıca tarihsel belgeler ve kanıtlar, yedinci sınıf öğrencileri için bile hoş görülemeyecek olan hatalarla dolu; ama tüm bunların ne önemi var? Siyasal koşulların ve olayların her yerde ve her zaman onlara karşılık gelen iktisadi koşullarla açıklanabileceği keşfi, burada gösterildiği üzere, kesinlikle Marx tarafından 1845 yılında yapılmamış, Bay Loria tarafından 1886 yılında yapılmıştır. En azından bunu kendi ülkesindeki insanlara ve kitabının Fransızca baskısının çıkmasından bu yana aynı

zamanda bazı Fransızlara başarılı bir şekilde yutturdu ve İtalya'daki sosyalistlerin *illustre* [şöhretli] Loria'nın çalıntı tavus kuşu tüylerini yolma fırsatını bulmalarına dek, orada yeni bir çığır açıcı tarih teorisinin yazarı olarak caka satabilir.

Ama bu, Bay Loria'nın tarzının küçük bir örneğinden başka bir şey değil. Bizi temin eder ki, Marx'ın tüm teorileri *bilinçli* bir sofizme (*un consaputo sofisma*) dayanmaktadır; Marx, *öyle olduklarını bildiği* (*sapendoli tali*) durumlarda bile paralojizmlere başvurmaktan kaçınmaz vb. Ve okurlarının Marx'ı *à la* Loria [Loria'vari], önemsiz başarılarını tıpkı Padova'lı profesörümüz gibi sefil şarlatanlıklarına borçlu olan bir kariyerist olarak görmesi için gerekli olan bir yığın buna benzer bayağı hikayeyi anlattıktan sonra, artık, onlara önemli bir sırrı açıklayabilir ve böylece bizi kâr oranına geri götürür.

Bay Loria şunu söyler: Marx'a göre, kapitalist bir sınai işletmede üretilen artık değer kütlesi (Bay Loria burada bunu kârla özdeş görür), değişmez sermaye kâr getirmediğinden, bu işletmede kullanılan değişir sermayeye göre belirlenmelidir. Bu ise gerçekte olanla çelişir. Çünkü pratikte kâr değişir sermayeye değil toplam sermayeye dayanır. Ve Marx'ın kendisi bunu kavrar (I, Bölüm 11) ve olguların görünüşte teorisiyle çeliştiğini kabul eder. Fakat bu çelişkiyi nasıl çözer? Okurlarını henüz yayınlanmamış olan sonraki bir cilde yönlendirir. Loria, *kendi* okurlarına, Marx'ın bu cildi yazmayı bir an olsun aklından geçirdiğine inanmadığını daha önce söylemişti ve şimdi zafer çığlığı atar:

> "Dolayısıyla, hiç yayınlanmamasına karşın Marx tarafından hasımlarını tehdit etmek için ikide bir başvurulan bu ikinci cildin, Marx'ın, bilimsel savları yetersiz kaldığında kullandığı kurnazca bir çıkış yolu (*un ingegnoso spediente ideato dal Marx a sostituzione degli argomenti scientifici*) olması olasılığının hayli yüksek olduğunu iddia ederken haksız değildim."

Ve bu noktadan sonra, Marx'ın *l'illustre* Loria ile aynı bilimsel dolandırıcılık düzeyini paylaştığına ikna olmayan biri kaldıysa, onun için yapılacak herhangi bir şey kalmamıştır.

Şu hâlde, şu kadarını öğrenmiş bulunuyoruz: Bay Loria'ya göre, Marx'ın artık değer teorisi, genel ve eşit kâr oranı olgusuyla hiçbir şekilde bağdaşamaz. Bunun ardından, ikinci kitap ve onunla birlikte tam da bu konu hakkındaki herkesin önüne koyduğum soru yayınlandı.* Bay Loria bizim gibi aptal Almanlardan biri olsaydı, bir dereceye kadar utanç duyardı. Ama o küstah bir güneylidir ve onun yaşadığı sıcak iklimde, kendisinin de iddia edebileceği üzere, pişkinlik bir dereceye

---

* Bkz. MEW, Band 24, s. 26 ["Kapital", II. Cilt, Yordam Kitap, s. 28] –*Almanca ed.*

kadar doğa koşullarının bir gereğidir. Kâr oranı ile ilgili soru açıkça ortaya koyulmuştur. Bay Loria, bunun çözümsüz bir soru olduğunu açıkça ilan etmiştir. Ve tam da bu nedenle, şimdi, onu açıkça çözerek kendisini aşacaktır.

Bu mucize, *Conrads Jahrbücher*'de, (N. F., Bd. XX, s. 272 vd.), Conrad Schmidt'in yukarıda anılan eseri hakkındaki bir makalede gerçekleşir. Ticari kârın nasıl ortaya çıktığını Schmidt'ten öğrenmesinin ardından, onun için bir anda her şey aydınlanır.

> "Şimdi, değerin emek-zamanla belirlenmesi, sermayelerinin daha büyük bir kısmını ücretlere yatıran kapitalistlere bir avantaj sağladığından, üretken olmayan" ("ticari" denmeliydi) "sermaye bu ayrıcalıklı kapitalistlerden daha yüksek bir faiz" ("kâr" denmeliydi) "koparabilir ve tek tek sanayici kapitalistler arasındaki eşitliği kurabilir Dolayısıyla, örneğin A, B, C sanayici kapitalistleri üretimde 100'er iş günü ve sırasıyla 0, 100 ve 200 değişmez sermaye kullanıyorsa ve 100 iş gününün ücreti 50 iş gününe denkse, her kapitalist 50 iş günlük bir artık değer elde eder ve kâr oranı bunların birincisi için %100, ikincisi için %33,3 ve üçüncüsü için %20 olur. Ama dördüncü bir D kapitalisti, A'dan 40 iş günü değerinde ve B'den 20 iş günü değerinde faiz" (kâr) "isteyen 300'lük bir üretken olmayan sermaye biriktirirse, A ve B kapitalistlerinin kâr oranı C'ninki gibi %20 olacak şekilde düşer ve 300'lük bir sermayeye sahip olan D, 60'lık bir kâr, yani diğer kapitalistler gibi %20'lik bir kâr oranı elde eder."

L'illustre Loria, on yıl önce çözümsüz olduğunu ilan ettiği aynı soruyu bu denli şaşırtıcı bir kıvraklıkla, kaşla göz arasında çözer. Ne yazık ki, "üretken olmayan sermaye"nin, ortalama kâr oranını aşan ekstra kârlarını sanayici kapitalistlerin ellerinden almakla kalmayıp bunları kendi cebinde tutma gücünü kazanmasının sırrını da, toprak sahibinin, kiracı çiftçinin fazla kârını toprak rantı biçiminde cebine atmasının sırrını da bize açıklamamıştır. Aslına bakılırsa, bu çözüme göre, tüccarlar, sanayici kapitalistlerden tümüyle toprak rantına benzer bir haraç elde eder ve ortalama kâr oranını bu yolla oluştururdu. Şüphesiz, ticaret sermayesi, genel bir kâr oranının oluşumunda, hemen hemen herkesin bildiği gibi çok önemli rolü olan bir faktördür. Ama ticaret sermayesinin, henüz bir genel kâr oranı oluşmamışken, genel kâr oranını aşan tüm artık değeri kendisine çekme ve onu kendisi için toprak rantına dönüştürme ve üstüne üstlük bunu da herhangi bir toprak mülkiyetine gereksinim duymadan yapma büyülü gücüne sahip olduğunu iddia etmeye, ancak, özünde tüm iktisadı hiçe sayan bir yazın dünyası maceraperesti kalkışabilir. Ticaret sermayesinin, artık değerleri yalnızca ortalama kâr oranını karşılayan sanayicileri keşfetmeyi başardığı ve onların ürünlerini bedelsiz olarak, hatta hiçbir komisyon almadan satarak Marx'ın değer

yasasının bu şanssız kurbanlarının durumlarını bir ölçüde kolaylaştırmayı kendisi için onur saydığı iddiası daha az şaşırtıcı değildir. Marx'ın bu tür zavallı üçkağıtlara gereksinim duyduğunu ancak böylesi bir şarlatan düşünebilir!

Ama *illustre* Loria'mız, ancak onu kuzeyli rakipleriyle, örneğin kendisi de demode olmamış olan Bay Julius Wolf'le karşılaştırdığımız zaman, olanca şanıyla parlamaya başlar. Bay Wolf, *Sozialismus und kapitalistische Gesellschaftsordnung* [Sosyalizm ve Kapitalist Toplum Düzeni] hakkındaki kalın kitabında bile, bu İtalyanın yanında bayağı bir yaygaracı gibi görünür! Maestronun asil küstahlığının yanında ne kadar beceriksiz (dilimin ucuna gelen sözcükle ılımlı) görünüyor; maestro, söz konusu küstahlığıyla, Marx'ın, tüm diğer insanlardan daha fazla ya da daha az olmamak üzere, tıpkı Bay Loria'nın kendisi kadar bilinçli bir sofist, paralojist, palavracı ve şarlatan olduğunu apaçık bir olgu sayıyordu; ona göre, Marx, ne zaman zor duruma düşse, kamuoyuna, teorisinin sonraki bir ciltte tamamlanacağı yalanını yutturuyordu; kendisinin de çok iyi bildiği üzere, ne bu cildi ortaya çıkarması mümkündü ne de onu yazmayı düşünüyordu! En zor durumlardan yılan balığı gibi sıyrılma becerisinin eşlik ettiği sınırsız küstahlık, yenen tekmeler karşısındaki destansı umursamazlık, başkalarının eserlerini kendine mal etme fırsatlarının üzerine atlama, kendi kendini usandırıcı bir çığırtkanlıkla övme, arkadaş çevresi aracılığıyla şöhretini yaygınlaştırma - tüm bu konularda onunla kim baş edebilir?

İtalya klasisizmin vatanıdır. Modern dünyanın ilk ışıklarının göründüğü büyük dönemden bu yana, İtalya, Dante'den Garibaldi'ye kadar, eşsiz klasik mükemmellik düzeylerine sahip olağanüstü karakterler üretmiştir. Ama yozlaşma ve yabancı güçlerin egemenliği dönemi de ona klasik karakter maskeleri bıraktı; bunlardan ikisi, diğerlerine göre daha belirgin hatlara sahip olan tiplerdi: Sganarelle ve Dulcamara. Bu ikisinin klasik birliğinin *illustre* Loria'mızda cisimleştiğini görürüz.

Son olarak, okuyucularımı okyanusun öteki yakasına götürmem gerekiyor. NewYork'lu tıp doktoru *George C. Stiebeling* de probleme bir çözüm bulmuştur; ve bu son derece basit bir çözümdür. O kadar basitti ki, burada da karşı tarafta da hiç kimse onu ciddiye almamıştı; bunun üzerine büyük bir öfkeye kapılmış ve okyanusun her iki yakasında yayınlanan sayısız broşür ve gazete yazısıyla bu haksızlıktan en acı şekilde yakınmıştı. Gerçi, *Die Neue Zeit*'da,* bütün çözümünün bir hesap hata-

* "Bemerkung zu dem Aufsatze des Herrn Stiebeling: Ueber den Einfluß der Verdichtung des Kapitals auf den Lohn und die Ausbeutung der Arbeit" In: "Die Neue Zeit", 1887, Nr. 3, s. 127-133. –*Almanca ed.*

sına dayandığı ona söylenmişti. Ama bundan rahatsız olmamıştı; Marx da hesap hataları yapmıştı ve buna rağmen pek çok konudaki haklılığını korumuştu. Dolayısıyla, Stiebeling'in çözümüne bir bakalım.

> "Eşit sermayelerle eşit bir süre boyunca çalışan, ama değişmez sermaye/değişir sermaye oranları farklı iki fabrika alıyorum. Toplam sermayeyi (c + v) = y ve değişmez sermaye/değişir sermaye oranlarının farkını x kabul ediyorum. Fabrika I'de y = c + v, fabrika II'de y = (c - x) + (v + x) olur. Dolayısıyla artık değer oranı fabrika I'de $^{m}/_{v}$'ye, fabrika II'de $^{m}/_{(v+x)}$'e eşittir. Toplam sermayenin (y ya da c + v) verili bir süre içindeki artış miktarını ifade eden toplam artık değere kâr (p) diyorum; yani, p = m. Buna göre, fabrika I'deki kâr oranı $^{p}/_{y}$'ye ya da $^{m}/_{(c+v)}$'ye ve fabrika II'deki kâr oranı aynı şekilde $^{p}/_{y}$'ye ya da $^{m}/_{((c-x)+(v+x))}$'e, yani yine $^{m}/_{(c+v)}$'ye eşittir. Dolayısıyla, problem, değer yasası temelinde, sermayenin ve zamanın aynı olmasına karşın canlı emek nicelikleri eşit değilken artık değer oranındaki bir değişmenin eşit bir ortalama kâr oranını ortaya çıkarması yoluyla çözüme kavuşur." (G. C. Stiebeling, *Das Werthgesetz und die Profitrate*, New York, John Heinrich.)

Yukarıdaki hesaplama ne kadar güzel ve açıklayıcı olursa olsun, Bay Dr. Stiebeling'e yöneltmemiz gereken *bir* soru var: Fabrika I'in ürettiği artık değer toplamının, fabrika II'de üretilen artık değer toplamıyla tıpatıp aynı olduğunu nereden biliyor? c, v, y ve x'in, yani hesaplamadaki tüm diğer faktörlerin her iki fabrikada eşit büyüklükte olduklarını açıkça söylemesine karşın, m hakkında tek bir söz söylemiyor. Ama burada sözü edilen artık değer niceliklerinden ikisini de cebirsel olarak m ile göstermesinden bu sonuç hiçbir şekilde çıkmaz. Bu, Bay Stiebeling kârı da (p) doğrudan doğruya artık değerle özdeşleştirdiğinden, tam da kanıtlanması gereken şeydir. Burada yalnızca iki olasılık söz konusudur: Ya her iki m eşittir, her bir fabrika eşit miktarda artık değer, yani toplam sermayeler eşitken eşit miktarda kâr üretir ve bu durumda Herr Stiebeling, daha en baştan, kanıtlaması gereken şeyin geçerli olduğunu varsaymıştır. Ya da, fabrikalardan biri diğerine göre daha büyük bir artık değer toplamı üretir ve bu durumda tüm hesaplaması anlamsızlaşır.

Bay Stiebeling, dağlar kadar hesaplamasını bu hesap hatasının üzerine bina etmek ve bunları herkesin göreceği şekilde sergilemek konusunda ne zahmetten ve ne de masraftan kaçınmıştır. Ona şu rahatlatıcı güvenceyi verebilirim: Bunların neredeyse tümü doğruluktan aynı derecede uzaktır ve istisnai olarak böyle olmadıklarında da, onun kanıtlamak istediklerinden bambaşka şeyleri kanıtlarlar. Örneğin, 1870 ve 1880 yıllarına ait ABD istatistiklerini karşılaştırarak kâr oranının düşüşünü gerçekten kanıtlar, ama onu tümüyle yanlış şekilde açıklar ve Marx'ın

hep aynı kalan, istikrarlı kâr oranı teorisinin pratik aracılığıyla düzeltilmesi gerektiğini zanneder. Ne var ki elinizdeki üçüncü kitabın üçüncü kısmından çıkan sonuç, Marx'ın bu "kararlı kâr oranı"nın yalnızca bir hayal ürünü olduğu ve kâr oranının düşme eğiliminin, Dr. Stiebeling'in belirttikleriyle taban tabana zıt nedenlerden kaynaklandığıdır. Bay Dr. Stiebeling kuşkusuz çok iyi niyetlidir; ama eğer bilimsel problemlerle uğraşmak isteniyorsa, her şeyden önce, kullanılacak olan eserleri, yazarlarının onları yazdığı şekilde ve hepsinden önemlisi içermedikleri anlamlar yüklemeden okumayı öğrenmek gerekir.

Tüm incelemenin sonucu: gündemimizdeki problemle ilişkili olarak ortaya bir şeyler çıkarabilmiş olan da yine yalnızca Marx'ın okuludur. Fireman ve Conrad Schmidt bu üçüncü kitabı okurlarsa, her biri kendi payına kendi çalışmalarından hayli hoşnut olabilir.

Londra, 4 Ekim 1894

F. Engels

Üçüncü Cilt

Bir Bütün Olarak Kapitalist Üretim Süreci

Birinci Kesim

★

Birinci Kısım

Artık Değerin Kâra ve Artık Değer Oranının Kâr Oranına Dönüşmesi

★

Bölüm

1

Maliyet Fiyatı ve Kâr

★★★

Birinci kitapta, kendi başına kapitalist üretim sürecini dolaysız *üretim süreci* olarak gösteren görüngüler incelenmiş ve bu sürecin dışındaki koşulların tüm ikincil etkileri göz ardı edilmişti. Ne var ki sermayenin yaşam öyküsü bu dolaysız üretim sürecinden ibaret değildir. Üretim süreci gerçek dünyada *dolaşım süreci* ile tamamlanır; bu ikinci süreç, ikinci kitaptaki incelemelerin konusunu oluşturmuştu. Bu kitapta ve özellikle de onun üçüncü kısmında, toplumsal yeniden üretim sürecinin aracılığı olarak dolaşım sürecinin incelenmesi sırasında, kapitalist üretim sürecinin, bir bütün olarak alındığında, üretim süreci ile dolaşım sürecinin birliği olduğu görülmüştü. Bu birlik hakkında genel düşüncelerin ileri sürülmesi bu üçüncü kitabın konusu olamaz. Aksine, *sermayenin bir bütün olarak ele alınan hareket süreci*nden doğan somut biçimlerin ortaya çıkarılması ve gösterilmesi gerekir. Sermayeler, gerçek hareketleri sırasında birbirlerinin karşısına öyle somut biçimlerle çıkar ki, bu biçimler için, sermayenin dolaysız üretim sürecindeki şekli ile dolaşım sürecindeki şekli yalnızca özel uğraklar olarak görünür. Dolayısıyla, sermayenin bu kitapta açıkladığımız şekilleri, adım adım, toplumun yüzeyinde, farklı sermayelerin birbirlerine yönelik eylemlerinde, yani rekabette ve üretimi yürütenlerin kendilerinin alışılagelmiş bilinçlerinde aldıkları biçime yaklaşır.

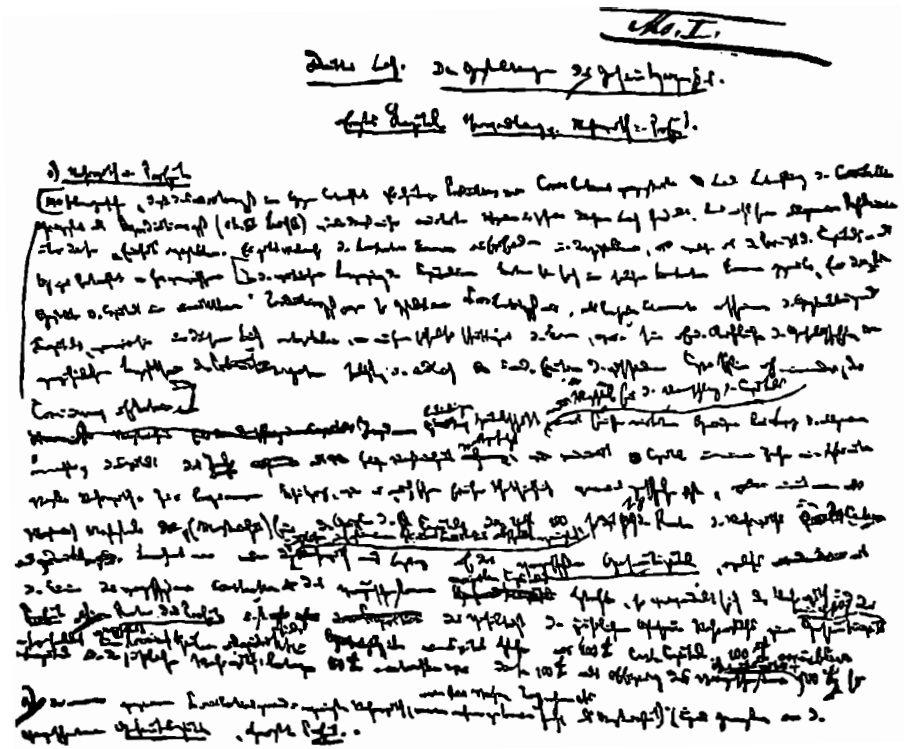
Kapitalist biçimde üretilen her M metasının değeri kendisini şu formülle gösterir: M = c + v + m. Bu ürün değerinden artık değeri (m) çıkarırsak, elimizde üretim ögelerine harcanan c + v sermaye değerinin meta cinsinden bir eş değerinden ya da bir ikame değerinden başka bir şey kalmaz.

Örneğin, belirli bir malın üretimi, 20 sterlini emek araçlarının aşınma ve yıpranması için, 380 sterlini üretim malzemeleri için ve 100 sterlini emek gücü için olmak üzere 500 sterlinlik bir sermaye harcamasına yol açıyorsa ve artık değer oranı %100'se, ürünün değeri = 400_c + 100_v + 100_m = 600 sterlin olur.

100 sterlinlik artık değerin çıkarılmasından sonra yalnızca 500 sterlinlik bir meta değeri kalır ve bu da yalnızca 500 sterlinlik harcanmış sermayeyi yerine koyar. Metanın, harcanan üretim araçlarının fiyatını ve kullanılan emek gücünün fiyatını yerine koyan bu değer parçası, yalnızca, metanın kapitalist için maliyeti neyse onu yerine koyar ve bu nedenle onun açısından metanın maliyet fiyatını oluşturur.

Metanın kapitalist için maliyeti ve metanın kendisinin üretim maliyeti kuşkusuz çok farklı iki büyüklüktür. Meta değerinin artık değerden oluşan parçasının kapitalist için hiçbir maliyeti yoktur; ne de olsa, bu parçanın işçi için maliyeti, karşılığı ödenmemiş emektir. Ama işçinin kendisi, kapitalist üretim temeli üzerinde, üretim sürecine girmesinin ardından, faal durumdaki ve kapitaliste ait olan üretken sermayenin bir bileşenini oluşturduğundan, dolayısıyla da kapitalist, gerçek meta üreticisi olduğundan, metanın maliyet fiyatı, ona, kaçınılmaz olarak, metanın kendisinin gerçek maliyeti gibi görünür. Maliyet fiyatına k dersek, M = c + v + m formülü şu formüle dönüşür: M = k + m ya da meta değeri = maliyet fiyatı + artık değer.

Bu nedenle, metanın, sadece onun üretiminde harcanmış olan sermaye değerini yerine koyan farklı değer parçalarının maliyet fiyatı kategorisinin altında bir araya getirilmesi, bir yandan, kapitalist üretimin özgül karakterini ifade eder. Metanın kapitalist maliyeti *sermaye* harcamasıyla, gerçek maliyeti *emek* harcamasıyla ölçülür. Bu nedenle metanın kapitalist maliyet fiyatı nicel olarak onun değerinden ya da gerçek maliyet fiyatından farklıdır; meta değerinden küçüktür, çünkü M = k + m ise, k = M - m olur. Öte yandan, metanın maliyet fiyatı hiçbir şekilde sadece kapitalist muhasebede var olan bir kategoriden ibaret değildir. Bu değer parçasının bağımsızlaşması, metanın gerçek üretiminde kendisini sürekli olarak pratikte geçerli kılar, çünkü dolaşım süreci aracılığıyla durmadan kendi meta biçiminden üretken sermaye biçimine yeniden

Marx'ın, *Kapital*'in üçüncü cildine yönelik elyazmasının birinci sayfası

dönüştürülmek, yani kendi üretiminde tüketilen üretim ögelerini hep yeniden satın almak zorundadır.

Buna karşılık, maliyet fiyatı kategorisinin, meta değerinin oluşumuyla ya da sermayenin değerlenme süreciyle hiçbir ilişkisi yoktur. 600 sterlinlik meta değerinin altıda beşinin ya da 500 sterlininin sadece 500 sterlinlik harcanmış sermayenin bir eş değerini ya da bir ikame değerini oluşturduğunu ve bu nedenle de sadece söz konusu sermayenin maddi ögelerini yeniden satın almaya yettiğini biliyor olmam, ne meta değerinin onun maliyet fiyatını oluşturan bu altıda beşinin ne de onun artık değerini oluşturan son altıda birinin nasıl üretildiğini bildiğim anlamına gelir. Ne var ki, incelememiz, maliyet fiyatının, sermaye iktisadında, değer üretiminin kendisinin bir kategorisi olma yanlış görüntüsünü kazandığını gösterecek.

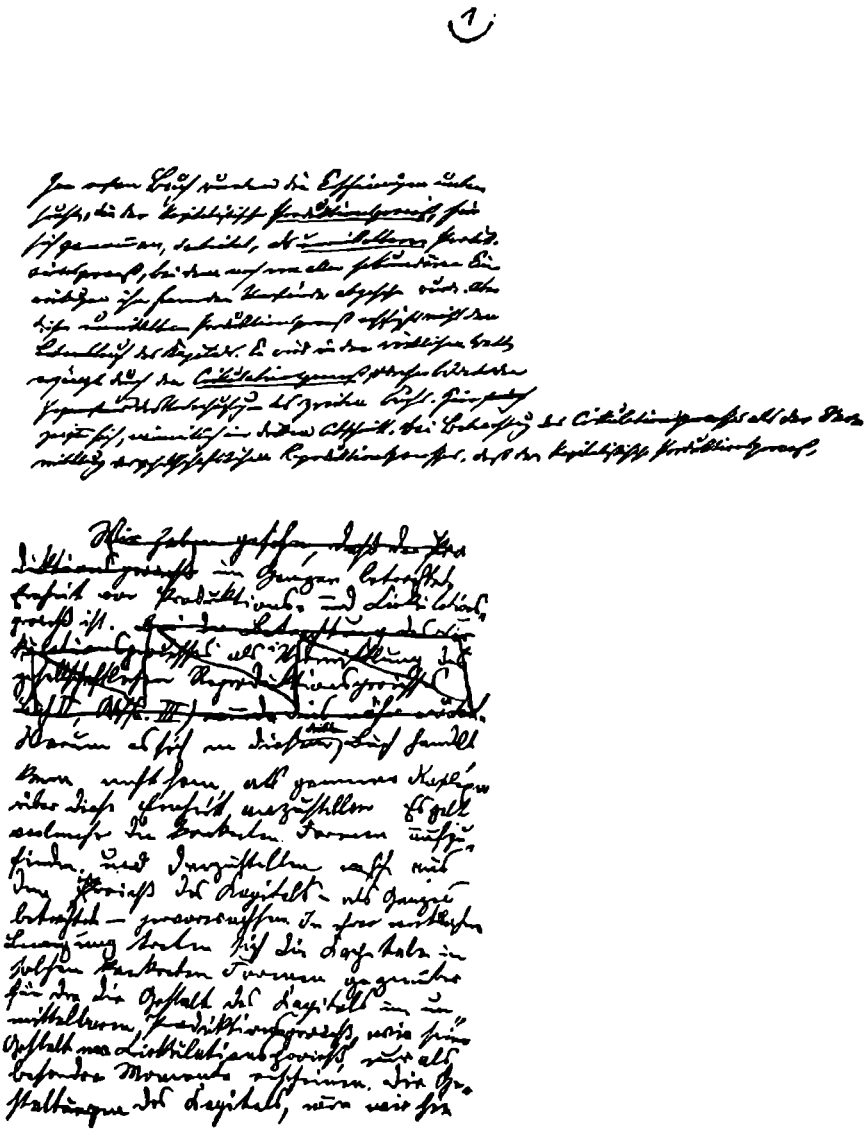
Örneğimize geri dönelim. Bir ortalama toplumsal iş gününde bir işçinin ürettiği değerin 6 şilin† = 6 marklık bir para tutarıyla temsil edildiğini varsayarsak, 500 sterlinlik (= $400_c + 100_v$) öndelenmiş sermaye, onar saatlik $1666^2/_3$ iş gününün değer-ürünüdür ve bunun $1333^1/_3$ iş günü üretim araçlarının (= 400_c), $333^1/_3$ iş günü emek gücünün (= 100_v) değerinde kristalleşmiştir. Demek ki, artık değer oranının %100 olduğu varsayımımızla, yeni oluşturulacak olan metanın kendisinin üretim maliyeti, $100_v + 100_m = 666^2/_3$ adet on saatlik iş gününe eşit bir emek gücü harcamasıdır.

Bu durumda, yeni üretilmiş olan 600 sterlinlik metanın, 1. üretim araçlarına harcanmış olan 400 sterlinlik değişmez sermayenin yeniden ortaya çıkan değerinden, 2. 200 sterlinlik bir yeni üretilmiş değerden oluştuğunu biliyoruz (bkz. I. Kitap, Bölüm 7, s. 201/193*). Metanın maliyet fiyatı (= 500 sterlin), yeniden ortaya çıkan 400_c ile 200 sterlinlik yeni üretilen değerin bir yarısını (= 100_v), yani meta değerinin, bu değerin ortaya çıkışı açısından bakıldığında tümüyle farklı olan iki ögesini kapsar.

On saatlik $666^2/_3$ gün boyunca harcanan emeğin amaca uygun niteliği nedeniyle, tüketilen üretim araçlarının 400 sterlin tutarındaki değeri bu üretim araçlarından ürüne aktarılır. Bu nedenle, söz konusu eski değer ürün değerinin bileşeni olarak yeniden görünür, ama *bu* metanın üretim sürecinde yaratılmaz. Meta değerinin bileşeni olarak var olmasının tek nedeni, daha öncesinde, öndelenmiş sermayenin bileşeni olarak var olmuş olmasıdır. Demek ki, harcanan değişmez sermaye, meta değerinin, bu sermayenin kendisi tarafından meta değerine eklenen parçasıyla

† 1 sterlin = 20 şilin. –*Türkçe ed.*

* Bkz. MEW, Band 23, s. 226 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 212] –*Almanca ed.*

Kapital'in üçüncü cildini temize çeken kişinin yazdığı, Engels'in eklemelerini ve düzeltmelerini de içeren birinci sayfa

yerine koyulur. Dolayısıyla, maliyet fiyatının bu ögesi iki farklı anlama sahiptir: Bir yandan metanın maliyet fiyatına girer, çünkü meta değerinin, harcanan sermayeyi yerine koyan bir bileşenidir; ve diğer yandan meta değerinin bir bileşenini oluşturmasının tek nedeni, harcanan sermayenin değeri olması ya da üretim araçlarının belirli bir maliyetinin bulunmasıdır.

Maliyet fiyatının diğer bileşeni için tam tersi geçerlidir. Meta üretimi sırasında harcanan $666^2/_3$ iş günü 200 sterlinlik bir yeni değer yaratır. Bu yeni değerin bir kısmı, yalnızca 100 sterlinlik öndelenmiş değişir sermayeyi ya da kullanılan emek gücünün fiyatını yerine koyar. Ne var ki öndelenmiş olan bu sermaye değeri yeni değerin oluşumuna hiçbir şekilde katılmaz. Emek gücü, sermaye öndeliği içinde *değer* sayılır, ama üretim sürecinde *değer oluşturucusu* olarak iş görür. Gerçekten *iş gören* üretken sermayede, sermaye öndeliğinin içinde görünen emek gücü değerinin yerini, canlı, değer oluşturan emek gücünün kendisi alır.

Birlikte maliyet fiyatını oluşturan bu farklı meta değeri bileşenleri arasındaki fark, ya harcanmış olan değişmez sermaye parçasının ya da harcanmış olan değişir sermaye parçasının değer büyüklüğünde bir değişim gerçekleşir gerçekleşmez göze çarpar. Aynı üretim araçlarının ya da sermayenin değişmez kısmının fiyatı 400 sterlinden 600 sterline çıkmış veya tersine 200 sterline düşmüş olsun. Birinci durumda, metanın maliyet fiyatının 500 sterlinden $600_c + 100_v = 700$ sterline yükselmesinin yanı sıra, meta değerinin kendisi de 600 sterlinden $600_c + 100_v + 100_m = 800$ sterline yükselir. İkinci durumda, metanın maliyet fiyatının 500 sterlinden $200_c + 100_v = 300$ sterline düşmesinin yanı sıra, meta değerinin kendisi de 600 sterlinden $200_c + 100_v + 100_m = 400$ sterline düşer. Harcanan değişmez sermaye ürüne kendi değerini aktardığından, diğer koşullar aynı kalırken, ürün değeri, söz konusu sermaye değerinin mutlak büyüklüğüyle birlikte yükselir ya da düşer. Tam tersine, diğer koşullar aynı kalırken, aynı emek gücü kütlesinin fiyatının 100 sterlinden 150 sterline yükseldiğini ya da tam tersine 50 sterline düştüğünü varsayalım. Maliyet fiyatının birinci durumda 500 sterlinden $400_c + 150_v = 550$ sterline yükselmesine ve ikinci durumda 500 sterlinden $400_c + 50_v = 450$ sterline düşmesine karşın, meta değeri her iki durumda da aynı kalır (= 600 sterlin); birinde meta değeri = $400_c + 150_v + 50_m$, diğerinde meta değeri = $400_c + 50_v + 150_m$ olur. Öndelenen değişir sermayenin ürüne eklediği, kendi değeri değildir. Aksine, üründe, onun değerinin yerini, emeğin yarattığı yeni bir değer alır. Bu nedenle, değişir sermayenin mutlak değer büyüklüğündeki bir değişim, sadece emek gücü fiyatındaki bir değişimi ifade ediyorsa, eylemli emek gücünün yarattığı yeni değerin mutlak

büyüklüğünü hiçbir şekilde değiştirmediğinden, meta değerinin mutlak büyüklüğünde en küçük bir değişikliğe yol açmaz. Aksine, bu tür bir değişim, yalnızca, yeni değerin, biri artık değer oluşturan, diğeri değişir sermayeyi yerine koyan ve dolayısıyla metanın maliyet fiyatına dâhil olan iki bileşeninin büyüklükleri arasındaki oranı etkiler.

Maliyet fiyatının iki parçasının (örneğimizde $400_c + 100_v$) tek ortak özelliği, her ikisinin de öndelenmiş olan sermayeyi yerine koyan meta değerinin parçaları olmasıdır.

Ama bu gerçek durum, kapitalist üretim açısından bakıldığında, kaçınılmaz olarak tersine çevrilmiş şekilde görünür.

Kapitalist üretim tarzı, köleciliğe dayalı üretim tarzından, başka şeylerin yanı sıra, emek gücünün değerinin ya da fiyatının kendisini emeğin değeri ya da fiyatı olarak veya işçi ücretleri olarak ortaya koymasıyla ayrılır. (I. Kitap, Bölüm 17.) Bu nedenle, sermaye öndeliğinin değişir değer parçası, işçi ücretlerine harcanan sermaye olarak, üretimde harcanan tüm emeğin değerini ya da fiyatını ödeyen bir sermaye değeri olarak görünür. Örneğin, 10 saatlik bir ortalama toplumsal iş gününün 6 şilinlik bir para tutarında cisimleştiğini varsayarsak, 100 sterlinlik değişir sermaye öndeliği, on saatlik $333^1/_3$ iş gününde üretilmiş bir değerin para cinsinden ifadesi olur. Ne var ki, satın alınan emek gücünün sermaye öndeliği içinde görünen bu değeri, gerçekten iş gören sermayenin bir parçasını oluşturmaz. Üretim sürecinde bunun yerini canlı emek gücü alır. Sömürü derecesi örneğimizdeki gibi yüzde 100 olduğunda, emek gücü, on saatlik $666^2/_3$ iş günü boyunca harcanır ve dolayısıyla ürüne 200 sterlinlik bir yeni değer ekler. Ama 100 sterlinlik değişir sermaye, sermaye öndeliği içinde, işçi ücretlerine yatırılmış sermaye olarak ya da on saatlik $666^2/_3$ iş günü boyunca iş gören emeğin fiyatı olarak görünür. 100 sterlinin $666^2/_3$'e bölünmesi, bize on saatlik iş günün fiyatı olarak 3 şilini, yani beş saatlik çalışmanın değer-ürününü verir.

Şimdi, bir yandaki sermaye öndeliği ile diğer yandaki meta değerini karşılaştırırsak şunları elde ederiz:

I. 500 sterlinlik sermaye öndeliği = üretim araçları için harcanan 400 sterlinlik sermaye (üretim araçlarının fiyatı) + emek için harcanan 100 sterlinlik sermaye ($666^2/_3$ iş gününün fiyatı ya da aynı süre için işçi ücretleri).

II. 600 sterlinlik meta değeri = 500 sterlinlik maliyet fiyatı (harcanan üretim araçlarının fiyatı olan 400 sterlin + harcanan $666^2/_3$ iş gününün fiyatı olan 100 sterlin) + 100 sterlinlik artık değer.

Bu formülde emeğe yatırılan sermaye parçasını, üretim araçlarına, örneğin pamuğa ya da kömüre yatırılan sermaye parçasından ayıran,

hiçbir şekilde, onun, metanın değer oluşumu sürecinde ve dolayısıyla aynı zamanda sermayenin değerlenme sürecinde işlevsel açıdan farklı bir rol oynaması değil, sadece, maddi içeriği bakımından farklı bir üretim ögesi için ödeme yapılmasına hizmet etmesidir. Üretim araçlarının fiyatı, metanın maliyet fiyatında, tıpkı daha önce sermaye öndeliği içinde göründüğü şekilde yeniden ortaya çıkar ve bunun nedeni, bu üretim araçlarının amaca uygun olarak kullanılmış olmasıdır. Aynı şekilde, metanın üretimi için kullanılmış olan $666^2/_3$ iş gününün fiyatı ya da işçi ücretleri, metanın maliyet fiyatında, tıpkı daha önce sermaye öndeliği içinde göründüğü şekilde yeniden ortaya çıkar ve bunun nedeni de, yine, söz konusu emek kütlesinin amaca uygun biçimde harcanmış olmasıdır. Yeni değer yaratan bir öge değil, yalnızca hazır, elde bulunan değerler (öndelenmiş sermayenin, ürün değerinin oluşumuna katılan değer parçaları) görürüz. Değişmez sermaye ile değişir sermaye arasındaki fark yok olup gitmiştir. Şimdi, 500 sterlinlik toplam maliyet fiyatı ikili bir anlam kazanır; birincisi, 600 sterlinlik meta değerinin, metanın üretiminde harcanan 500 sterlinlik sermayeyi yerine koyan bileşenidir; ikincisi, metanın bu değer bileşeninin var olmasının tek nedeni, daha önce, kullanılan üretim ögelerinin, yani üretim araçları ile emeğin maliyet fiyatı olarak, yani sermaye öndeliği olarak var olmuş olmasıdır. Sermaye değeri, sermaye değeri olarak harcanmış olması nedeniyle ve sermaye değeri olarak harcanmış olması ölçüsünde, metanın maliyet fiyatı olarak yeniden ortaya çıkar.

Öndelenmiş sermayenin farklı değer bileşenlerinin maddi içerikleri bakımından farklı üretim ögelerine, emek araçlarına, ham maddelere, yardımcı maddelere ve emeğe yatırılmış olmaları durumu, yalnızca, metanın maliyet fiyatının, maddi içerikleri bakımından farklı olan bu üretim ögelerini yeniden geri satın alabilmek zorunda olmasını gerektirir. Buna karşılık, maliyet fiyatının kendisinin oluşumuyla ilgili olarak kendisini gösteren tek fark, sabit sermaye ile dolaşır sermaye arasındaki farktır. Örneğimizde, emek araçlarının aşınma ve yıpranmasının 20 sterlin değerinde olduğu kabul edilmişti (400_c = emek araçlarının aşınması için 20 sterlin + üretim malzemeleri için 380 sterlin). Bu emek araçlarının değeri, metanın üretilmesinden önce 1200 sterlindiyse, metanın üretilmesinden sonra iki biçim altında var olur: 20 sterlin, meta değerinin parçası olarak, 1200 - 20 ya da 1180 sterlin, daha önce olduğu gibi kapitalistin mülkiyeti altında bulunan emek araçlarının geri kalan değeri olarak ya da kapitalistin meta-sermayesinin değil, üretken sermayesinin değer ögesi olarak. Emek araçlarının aksine, üretim malzemeleri ve işçi ücretleri, metanın üretiminde tümüyle harcanır ve bu nedenle tüm

değerleri üretilen metanın değerine dâhil olur. Öndelenmiş sermayenin bu farklı bileşenlerinin devirle ilişkili olarak sabit sermaye ve dolaşır sermaye biçimlerini nasıl kazandıklarını görmüştük.

Dolayısıyla, sermaye öndeliği = 1680 sterlin: sabit sermaye = 1200 sterlin artı dolaşır sermaye = 480 sterlin (= 380 sterlinlik üretim malzemeleri artı 100 sterlinlik işçi ücretleri).

Buna karşılık, metanın maliyet fiyatı = yalnızca 500 sterlin. (Sabit sermayenin aşınma ve yıpranması için 20 sterlin, dolaşır sermaye için 480 sterlin).

Ne var ki, metanın maliyet fiyatı ile sermaye öndeliği arasındaki bu fark, yalnızca, metanın maliyet fiyatını oluşturan tek şeyin, onun üretimi için gerçekten harcanan sermaye olduğunu doğrular.

Metanın üretiminde 1200 sterlin değerinde emek araçları kullanılmakta, ama öndelenmiş olan bu sermaye değerinin yalnızca 20 sterlini üretimde kaybolmaktadır. Bu nedenle, kullanılmış olan sabit sermaye, metanın maliyet fiyatına yalnızca kısmen dâhil olur, çünkü onun üretiminde yalnızca kısmen harcanır. Kullanılan dolaşır sermaye metanın üretimi sırasında bütünüyle tüketildiği için, metanın maliyet fiyatında bütünüyle yer alır. Ama bu, kullanılan sabit ve dolaşır sermaye parçalarının, metalarının maliyet fiyatına, değer büyüklükleriyle *pro rata* [orantılı olarak], aynı şekilde dâhil olduklarından ve genel olarak metanın bu değer bileşeninin yalnızca onun üretiminde harcanan sermayeden kaynaklandığından başka neyi kanıtlar? Böyle olmasaydı, 1200 sterlinlik öndelenmiş sabit sermayenin, ürün değerine, üretim sürecinde yitirdiği 20 sterlin yerine, aynı süreçte yitirmediği 1180 sterlini de neden eklemediği anlaşılamazdı.

Demek ki, sabit sermaye ile dolaşır sermaye arasındaki, maliyet fiyatının hesaplanmasıyla ilişkili farklılık, yalnızca, maliyet fiyatının görünüşte harcanan sermaye değerinden ya da emek dâhil olmak üzere harcanan üretim ögeleri için kapitalistin ödediği fiyattan doğduğunu doğrular. Öte yandan, değişir, emek gücüne yatırılan sermaye parçası, burada, değer oluşumu ile ilişkili olarak, dolaşır sermaye başlığının altında değişmez sermayeyle (üretim malzemelerinden oluşan sermaye parçasıyla) açıkça özdeşleştirilir ve böylece sermayenin değerlenme sürecinin gizemlileştirilmesine son nokta koyulur.[1]

Buraya kadar meta değerinin sadece bir ögesini, maliyet fiyatını gözden geçirdik. Şimdi, meta değerinin diğer parçasını, yani maliyet fiyatının üstündeki fazlayı veya artık değeri de ele almamız gerekiyor. Yani, artık

1 Bunun iktisatçıların kafalarında ne tür karışıklıklara yol açabileceği, I. Kitap, Bölüm 7, 3, s. 216/206 vd.'de [Bkz. MEW, Band 23, s. 237-243 ("Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 222-227) –*Almanca ed.*], N. W. Senior örneğiyle gösterilmişti.

değer, şu aşamada, meta değerinin, metanın maliyet fiyatının üzerinde kalan bir fazlasıdır. Ama maliyet fiyatı, kendisinin de sürekli olarak maddi ögelerine yeniden dönüştürüldüğü harcanmış sermayenin değerine eşit olduğundan, bu değer fazlası, metanın üretiminde harcanmış olan ve onun dolaşımından geri dönen sermayenin değerindeki bir artıştır.

Artık değerin (m), yalnızca değişir sermayedeki (v) bir değer değişiminden kaynaklanmasına ve dolayısıyla başlangıçta değişir sermayedeki bir artıştan ibaret olmasına karşın, sona eren üretim sürecinin ardından aynı zamanda harcanan toplam sermayedeki (c + v) bir değer artışını oluşturduğu daha önce görülmüştü. m'nin, emek gücüne öndelenen belirli bir v sermaye değerinin akışkan bir büyüklüğe dönüşmesiyle, yani değişmez bir büyüklüğün değişir bir büyüklüğe dönüşmesiyle üretildiğine işaret eden c + (v + m) formülü, (c + v) + m şeklinde de gösterilebilir. Üretim tamamlandıktan sonra, 500 sterlinlik sermaye ile 100 sterlinlik bir değer artışına sahip oluruz.[2]

Ne var ki, artık değer, öndelenmiş sermayenin sadece değerlenme sürecine giren kısmındaki bir artış değil, yani sadece metanın maliyet fiyatıyla yerine koyulan harcanmış sermayedeki bir değer artışı değil, üretimde kullanılan tüm sermayedeki bir değer artışıdır. Üretim sürecinden önce 1680 sterlinlik bir sermaye değerimiz vardı: yalnızca 20 sterlini aşınma ve yıpranma için metanın değerine eklenen, emek araçlarına yatırılmış 1200 sterlinlik sabit sermaye, artı, üretim malzemelerine ve işçi ücretlerine yatırılmış 480 sterlinlik dolaşır sermaye. Üretim sürecinin ardından elimizde üretken sermayenin değer bileşeni olarak 1180 sterlin artı 600 sterlinlik bir meta-sermaye bulunur. Bu iki değer toplamını birbirine eklediğimizde, kapitalistin şimdi 1780 sterlinlik bir değere sahip olduğunu görürüz. Kapitalist bundan, 1680 sterlinlik öndelenmiş toplam sermayeyi çıkardığında, geriye 100 sterlinlik bir değer artışı kalır. Demek ki, 100 sterlinlik artık değer, aynı zamanda hem kullanılmış olan 1680 sterlinlik sermayedeki bir değer artışı, hem de aynı sermayenin üretim sırasında harcanmış olan 500 sterlinlik parçasındaki bir değer artışıdır.

Şimdi kapitalist için açıklık kazanmıştır ki, bu değer artışı, sermaye ile girişilen üretken süreçlerden, yani sermayenin kendisinden kaynaklanmaktadır; ne de olsa, üretim sürecinden önce ortada yoktu ve üretim

2 "Daha önceki incelemelerimiz sırasında gördük ki, artık değer, yalnızca v'deki, yani sermayenin emek gücüne yatırılmış kısmındaki değer değişiminin ürünüdür, yani, v + m = v + Δv (v artı v'deki artış). Ne var ki, gerçek değer değişmesi ve değerin değişmesini sağlayan ilişki, sermayenin değişen kısmının büyümesinin sonucu olarak, yatırılmış toplam sermaye de büyüdüğü için, açıkça görülmez. Sermaye, 500 idi, 590 oluyor." (I. Kitap, Bölüm 7, s. 203/195 [Bkz. MEW, Band 23, s. 228 ("Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 214) –*Almanca ed.*].)

sürecinden sonra ortaya çıkmıştır. Üretimde harcanan sermayeye gelince, artık değer, bu sermayenin üretim araçlarından ve emekten oluşan farklı değer ögelerinden aynı şekilde kaynaklanıyor görünür. Çünkü bu ögeler maliyet fiyatının oluşumuna aynı şekilde katılır. Sermaye öndelikleri olarak elde bulunan değerlerini ürün değerine aynı şekilde eklerler ve kendi aralarında değişmez ve değişir değer büyüklükleri olarak farklılaşmazlar. Bir an için, harcanan sermayenin tümünün sadece işçi ücretlerinden ya da sadece üretim araçlarının değerinden oluştuğunu varsayarsak, bu söylenen apaçık hâle gelir. Birinci durumda, meta değeri olarak elimizde $400_c + 100_v + 100_m$ yerine $500_v + 100_m$ bulunurdu. İşçi ücretlerine yatırılmış olan 500 sterlinlik sermaye, 600 sterlinlik meta değerinin üretiminde kullanılan tüm emeğin değeridir ve tam da bu nedenle ürünün tamamının maliyet fiyatını oluşturur. Ne var ki, harcanan sermayenin değerinin, ürünün değer bileşeni olarak yeniden ortaya çıkmasını sağlayan bu maliyet fiyatının oluşumu, söz konusu meta değerinin oluşumundaki bildiğimiz tek süreçtir. Bunun 100 sterlinlik artık değer bileşeninin nasıl ortaya çıktığını bilmiyoruz. Meta değerin $500_c + 100_m$ olduğu ikinci durum için de aynı şeyler söz konusudur. Her iki durumda da, artık değerin, ister emek biçiminde ister üretim araçları biçiminde olsun üretken sermaye biçiminde öndelenmiş olması nedeniyle, verili bir değerden kaynaklandığını biliyoruz. Ama öte yandan, öndelenmiş sermaye, artık değeri, harcanmış olması ve dolayısıyla metanın maliyet fiyatını oluşturması nedeniyle oluşturamaz. Çünkü, tam da metanın maliyet fiyatını oluşturması ölçüsünde, herhangi bir artık değer değil, yalnızca harcanmış olan sermayenin bir eş değerini, bir ikame değerini oluşturur. Bu nedenle, artık değer oluşturması ölçüsünde, onu harcanmış sermaye olarak kendi özgül niteliğiyle değil, genel olarak öndelenmiş ve dolayısıyla kullanılmış sermaye olarak oluşturur. Bu yüzden, artık değer, öndelenmiş sermayenin metanın maliyet fiyatına katılan parçasından olduğu kadar, onun maliyet fiyatına katılmayan parçasından da kaynaklanır; kısaca: Kullanılan sermayenin sabit ve dolaşır bileşenlerinden aynı şekilde kaynaklanır. Toplam sermaye, maddi içeriğiyle, yani hem emek araçları hem de üretim malzemeleri ve emek olarak, ürün oluşturma işlevini üstlenir. Toplam sermaye, değerlenme sürecine yalnızca bir kısmının katılmasına karşın, maddi içeriğiyle gerçek emek sürecine katılır. Maliyet fiyatının oluşumuna yalnızca kısmen, artık değerin oluşumuna ise bir bütün olarak katkıda bulunmasının nedeni belki de tam budur. Böyle olsun ya da olmasın, artık değerin, eş zamanlı olarak, kullanılan sermayenin tüm parçalarından kaynaklandığı şeklindeki sonuç değişmez. Bu çıkanm, Malthus'un basit oldukları kadar keskin olan sözleriyle çok daha fazla kısaltılabilir:

"Kapitalist, öndelediği tüm sermaye parçaları için eşit bir kazanç *bekler.*"[3]

Artık değer, öndelenmiş toplam sermayenin bu şekilde tasavvur edilen ürünü olarak, dönüşmüş bir biçim olan *kâr* biçimini alır. Bir değer tutarı, bir kâr üretmek için yatırıldığı için sermayedir,[4] ya da kâr, bir değer tutarının sermaye olarak kullanılması nedeniyle ortaya çıkar. Kâra p dersek, M = c + v + m = k + m formülü, M = k + p ya da *meta değeri* = *maliyet fiyatı* + *kâr* formülüne dönüşür.

Demek ki, şu anda karşımızda bulunan biçimiyle kâr, artık değerle aynı şeydir; tek farkı, gizemlileştirilmiş bir biçimde bulunmasıdır; ama bu biçim de, kapitalist üretim tarzının kaçınılmaz bir ürünüdür. Maliyet fiyatının görünüşteki oluşumunda değişmez sermaye ile değişir sermaye arasında herhangi bir fark görmek mümkün olmadığından, üretim süreci sırasında gerçekleşen değer değişiminin başlangıç noktasını, değişir sermaye parçasından toplam sermayeye aktarmak gerekir. Bir kutupta emek gücünün fiyatı dönüşmüş bir biçim olan işçi ücreti biçiminde göründüğünden, karşı kutupta artık değer dönüşmüş bir biçim olan kâr biçiminde görünür.

Şunu görmüş olduk: Metanın maliyet fiyatı, onun değerinden küçüktür. M = k + m olduğundan, k = M - m. M = k + m formülü, m = 0 olduğunda (özel piyasa konjonktürlerinde metaların satış fiyatlarının maliyet fiyatlarına ya da maliyet fiyatlarının bile altına düşebilmesine karşın kapitalist üretim temeli üzerinde hiçbir zaman ortaya çıkmayan bir durum), M = k, meta değeri = metanın maliyet fiyatı formülüne indirgenir.

Dolayısıyla, meta, değerine satılırsa, meta değerinin maliyet fiyatının üzerindeki fazlasına eşit olan, yani meta değerinin içinde saklı bulunan tüm artık değere eşit olan bir kâr gerçekleştirilir. Ama kapitalist, metayı değerinden azına satarken bile, onu kârla satabilir. Metanın satış fiyatı, değerinin altında kalsa bile maliyet fiyatının üzerinde durduğu sürece, metanın içerdiği artık değerin bir bölümü hep gerçekleştirilecek, yani hep bir kâr elde edilecektir. Örneğimizde meta değeri 600 sterline, maliyet fiyatı 500 sterline eşittir. Meta 510, 520, 530, 560, 590 sterline satılırsa, sırasıyla değerinin 90, 80, 70, 40, 10 sterlin altına satılmış ve buna rağmen satışıyla sırasıyla 10, 20, 30, 60, 90 sterlin kâr elde edilmiş olur. Metanın değeri ile maliyet fiyatı arasında belirsiz ama çok sayıda olası satış fiyatının bulunduğu açıktır. Meta değerinin artık değerden oluşan

3 Malthus, "Principles of Pol. Econ.", 2nd edit., London 1936, s. 268 [vurgu Marx'ındır – *Türkçe ed.*].

4 "Capital: that which is expended with a view to profit. [Sermaye: kâr amacıyla harcanan şey.]" Malthus, "Definitions in Pol. Econ.", London 1827, s. 86.

ögesi ne kadar büyük olursa, söz konusu ara fiyatların pratikteki hareket alanı da o kadar büyük olur.

Bu söylenenler, belirli ucuza satma (*underselling*) örnekleri, belirli sanayi dallarında meta fiyatlarının anormal derecede düşüklüğü[5] gibi gündelik rekabet görüngülerini açıklamakla kalmaz. Kapitalist rekabetin ekonomi politik tarafından bugüne dek kavranamamış olan temel yasası, yani genel kâr oranını ve onun tarafından belirlenen "üretim fiyatları"nı düzenleyen yasa, daha sonra görüleceği üzere, metanın değeri ile maliyet fiyatı arasındaki bu farka ve bu farktan kaynaklanan, metayı değerinin altında kârla satma olanağına dayanır.

Bir metanın satış fiyatının alt sınırı onun maliyet fiyatıdır. Maliyet fiyatının altında satılırsa, üretken sermayenin harcanmış olan bileşenleri, satış fiyatıyla eksiksiz olarak yerlerine koyulamaz. Bu süreç devam edecek olursa, öndelenmiş sermaye değeri yok olur. Bu bakış açısı bile, kapitalistin maliyet fiyatını metanın gerçek *iç* değeri sayma eğilimini göstermesine yeter, çünkü maliyet fiyatı, sermayesini sadece koruması için gerekli olan fiyattır. Ama buna eklenmesi gereken, metanın maliyet fiyatının, kapitalist tarafından onun üretimi için ödenmiş olan satın alma fiyatı, dolayısıyla da onun üretim süreci tarafından belirlenmiş olan satın alma fiyatı olduğudur. Bu nedenle, metanın satışıyla gerçekleştirilen değer fazlası ya da artık değer, kapitaliste, meta değerinin metanın maliyet fiyatı üzerindeki fazlası olarak değil, metanın satış fiyatının meta değeri üzerindeki fazlası olarak görünür; buna göre, metada saklı bulunan artık değer, kendisini onun satışıyla gerçekleştirmek yerine, satışın kendisinden kaynaklanır. Bu yanılsamayı I. Kitap, Bölüm 4, 2'de (Sermayenin Genel Formülündeki Çelişkiler) yakından incelemiştik, ama burada, bir an için, Torrens ve başkaları tarafından söz konusu yanılsamanın ekonomi politiğin Ricardo'yu geride bırakan bir ilerlemesi olarak yeniden gündeme getirilmesine vesile olan biçime geri döneceğiz.

> "Üretim maliyetinden ya da bir başka deyişle metaların üretiminde veya imalatında harcanan sermayeden oluşan doğal fiyat, kârı kapsayamaz Bir çiftçi tarlalarında ekim yaparken 100 quarter tahıl harcıyor ve bunun karşılığında 120 quarter tahıl elde ediyorsa, 20 quarter tahıl, harcamalarının üzerindeki ürün fazlası olarak, kârını oluşturur; ama bu fazlayı ya da kârı onun harcamalarının bir parçası olarak anmak saçma olurdu ... Fabrikatör, belirli miktarlardaki ham maddeleri, aletleri ve emeğin geçim araçlarını harcar ve bunların karşılığında belirli bir miktarda bitmiş meta elde eder. Bu bitmiş meta, elde edilmesini öndelenmelerine borçlu olduğu ham

5 Krş. I. Kitap, Bölüm 18, s. 571/561 vd. [Bkz. MEW, Band 23, s. 571-573 ("Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 526-528) – *Almanca ed.*]

> maddelerden, aletlerden ve geçim araçlarından daha yüksek bir mübadele değerine sahip olmak zorundadır."

Torrens buradan, maliyet fiyatının üzerindeki satış fiyatı fazlasının ya da kârın kaynağında, tüketicilerin,

> "dolaysız ya da dolaylı (*circuitous*) mübadele aracılığıyla, tüm sermaye bileşenlerinin, üretimlerinin gerektirdiğinden belirli bir ölçüde daha büyük miktarlarını vermesi"nin

bulunduğu sonucuna ulaşır.[6]

Gerçekte, verili bir büyüklüğün üzerindeki fazla, bu büyüklüğün bir parçasını oluşturamaz; dolayısıyla, meta değerinin, kapitalistin harcamalarının üzerindeki fazlası olan kâr da, bu harcamaların bir parçasını oluşturamaz. Dolayısıyla, metanın değer oluşumuna kapitalistin değer öndeliği dışında başka hiçbir öge girmiyorsa, üretime girmiş olandan daha fazla değerin üretimden nasıl çıkacağı açıklanamaz ya da yoktan bir şey var edilmiş olur. Ne var ki, Torrens, bu yoktan yaratmadan, ancak, onu meta üretimi alanından meta dolaşımı alanına aktararak kurtulur. Torrens'a göre, bu kâr üretimden kaynaklanamaz, çünkü aksi durumda, üretim maliyetleri içinde yer alır ve dolayısıyla bu maliyetlerin üzerindeki bir fazla olamazdı. Ramsey ona şu cevabı verir: Kâr, meta mübadelesi öncesinde elde bulunmuyorsa, meta mübadelesinden kaynaklanamaz. Mübadele edilen ürünlerin değerlerinin toplamının, değerlerinin toplamı olduğu bu ürünlerin mübadelesiyle değişmeyeceği açıktır. Bu toplam, mübadele öncesinde de sonrasında da aynı kalır. Burada belirtmek gerekir ki, Malthus, metalarının değerlerinden fazlasına satılmasını başka şekilde açıklamasına ya da daha doğrusu, bu tür savların tümünün, konunun özü gereği, kaçınılmaz olarak bir zamanlar çok ünlü olan negatif flojiston ağırlığıyla aynı kapıya çıkmaları nedeniyle açıklamamasına karşın, açıkça Torrens'ın otoritesine başvurur.[7]

Kapitalist üretimin hüküm sürdüğü bir toplumsal durumun sınırları içinde, kapitalist olmayan üretici de kapitalist düşüncelerin egemenliği altındadır. Gerçek ilişkiler hakkındaki derin kavrayışıyla genel olarak dikkat çeken Balzac, son romanı *Les Paysans*'da, küçük köylünün, tefecisinin iyi niyetini koruma amacıyla nasıl onun için her tür işi karşılıksız olarak yaptığını ve bunları yaparken, kendi çalışması ona herhangi bir nakit harcamaya mal olmadığından, tefeciye hiçbir şey vermediğini düşündüğünü başarılı bir şekilde ortaya koyar. Tefeci ise, böylece, bir taşla

6 R. Torrens, "An Essay on the Production of Wealth", London 1821, s. 51-53, 349.

7 Malthus, "Definitions in Pol. Econ.", London 1853, s. 70, 71.

iki kuş vurmuş olur. Nakit ücret harcamalarından kurtulur ve kendi tarlasında çalışamaz duruma gelmenin yıkıma sürüklediği köylüyü tefeciliğin ağına giderek daha fazla düşürür.

Metanın maliyet fiyatının onun gerçek değerini oluşturduğu, buna karşın artık değerin, metanın değerinden fazlasına satılmasından kaynaklandığı, dolayısıyla da metaların, satış fiyatları maliyet fiyatlarına, yani onlar için tüketilmiş olan üretim araçlarının fiyatı artı işçi ücretlerine eşit olduğunda, değerlerine satılmış olacakları şeklindeki düşüncesizce kavrayış, Proudhon tarafından, alışılagelmiş ve bilimsellik taslayan bir şarlatanlıkla, sosyalizmin yeni keşfedilmiş sırrı ilan edilmişti. Gerçekten de, metaların değerinin bu şekilde onların maliyet fiyatına indirgenmesi, onun Halk Bankası'nın temelini oluşturur. Ürünün farklı değer bileşenlerinin, ürünün orantılı parçalarıyla temsil edilebilecekleri daha önce gösterilmişti. Örneğin (I. Kitap, Bölüm 7, 2, s. 211/203*), 20 libre ipliğin değeri (24 şilini üretim araçları, 3 şilini emek gücü ve 3 şilini artık değer olmak üzere) 30 şilinse, söz konusu artık değer, ürünün $^1/_{10}$'u = 2 libre iplikle gösterilebilir. Şimdi, 20 libre iplik maliyet fiyatına, yani 27 şiline satılırsa, alıcı 2 libre ipliği bedavaya elde etmiş ya da meta değerinden $^1/_{10}$ oranında azına satılmış olur; ama işçi, daha önce olduğu gibi, artık emeğini sağlamıştır; tek fark, bunu kapitalist iplik üreticisi yerine iplik alıcısına sağlamış olmasıdır. Tüm metaların maliyet fiyatlarına satılmaları durumunda elde edilecek olan sonucun, gerçekte, tümünün maliyet fiyatlarından fazlasına ama değerlerine satılmaları durumunda elde edilecek olan sonuçla aynı olacağını varsaymak tümüyle yanlış olurdu. Çünkü, emek gücünün değeri, iş gününün uzunluğu ve emeğin sömürülme derecesi her yerde aynı kabul edilse bile, farklı meta türlerinin içerdiği artık değer kütlelerinin değerleri, onların üretimleri için öndelenen sermayelerin farklı organik bileşimlerine bağlı olarak, eşitlikten tümüyle uzak kalır.[8]

* Bkz. MEW, Band 23, s. 234-235 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 219-221] –*Almanca ed.*

8 "Farklı sermayeler tarafından üretilen değer ve artık değer kütleleri, emek gücünün değeri veriliyse ve sömürü derecesi aynı büyüklükteyse, bu sermayelerin değişir kısımlarının, yani canlı emek gücüne çevrilen kısımlarının büyüklüğü ile aynı yönde hareket eder." (I. Kitap, Bölüm 9, s. 312-313 [Bkz. MEW, Band 23, s. 325 ("Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 297) –*Almanca ed.*].)

Bölüm

2

Kâr Oranı

★★★

Sermayenin genel formülü P – M – P′dür; yani, ondan daha büyük bir değer tutarını çekmek için dolaşıma bir değer tutarı sürülür. Bu daha büyük değer tutarını yaratan süreç, kapitalist üretimdir; onu gerçekleştiren süreç, sermaye dolaşımıdır. Kapitalist, metayı, metanın kendisi için, onun kullanım değeri için ya da kendi kişisel tüketimi için üretmez. Kapitalistin gerçekten önemsediği ürün, elle tutulur ürünün kendisi değil, ürünün, onun üretiminde tüketilmiş olan sermayenin değerinin üzerindeki değer fazlasıdır. Kapitalist, toplam sermayeyi, bileşenlerinin artık değer üretiminde oynadıkları farklı rolleri göz önünde bulundurmaksızın öndeler. Tüm bu bileşenleri, yalnızca öndelenmiş sermayeyi yeniden üretmek için değil, aynı zamanda onun üzerindeki bir değer fazlasını üretmek için, aynı şekilde öndeler. Öndelediği değişir sermaye değerini daha yüksek bir değere dönüştürmesinin tek yolu, onu canlı emekle mübadele etmesi, canlı emeği sömürmesidir. Ama emeği sömürmesini mümkün kılan tek şey, aynı zamanda, söz konusu emeğin gerçekleştirilmesinin koşullarını, emek araçlarını ve emek nesnelerini, makineleri ve ham maddeleri öndelemesi, yani kendi mülkiyeti altında bulunan bir değer tutarını üretim koşulları biçimine dönüştürmesidir; ne de olsa, kapitalist olmasının, emek sömürüsü sürecini yürütebilmesinin tek nedeni de, yalnızca emek gücünün sahibi olarak işçinin karşısına, çalışmanın koşullarının sahibi şeklinde çıkmasıdır. Tam da söz konusu üretim araçlarına çalışmayanların sahip

olmasının, çalışanları ücretli emekçilere, çalışmayanları kapitalistlere dönüştürdüğü, daha önce, birinci kitapta* görülmüştü.

Kapitalist açısından, konunun, değişir sermayeden kazanç elde etmek için değişmez sermaye öndelediği şeklinde mi, yoksa değişmez sermayenin değerini artırmak için değişir sermaye öndelediği şeklinde mi; makinelere ve ham maddelere daha yüksek değerler vermek için işçi ücretlerine para yatırdığı şeklinde mi, yoksa emeği sömürebilmek için makinelere ve ham maddelere para yatırdığı şeklinde mi ele alındığı hiçbir önem taşımaz. Sermayenin yalnızca değişir parçası artık değer yaratıyor olsa bile, bunu yaratmasının koşulu, diğer parçaların da, emeğin üretim koşullarının da öndelenmesidir. Kapitalist, emeği ancak değişmez sermaye öndeleyerek sömürebildiğinden, değişmez sermayenin değerini ancak değişir sermaye öndeleyerek artırabildiğinden, onun gözünde bunların hepsi aynı kapıya çıkar ve onun kazancının gerçek derecesinin, bu kazancın değişir sermayeye oranı tarafından değil toplam sermayeye oranı tarafından, artık değer oranı tarafından değil, daha sonra göreceğimiz üzere aynı kalırken bile farklı artık değer oranlarını ifade edebilen kâr oranı tarafından belirlenmesi ölçüsünde, bu söylenen daha fazla geçerlilik kazanır.

Ürünün maliyetleri, kapitalist tarafından bedelleri ödenmiş ya da kendileri için üretime bir eş değer sokulmuş olan tüm değer bileşenlerini içerir. Sermayenin sadece kendisini koruyabilmesi ya da başlangıçtaki büyüklüğüyle yeniden üretebilmesi için bu maliyetlerin karşılanması gerekir.

Bir metanın içerdiği değer onun üretimi sırasında harcanan emek-zamana eşittir ve bu emeğin toplamı karşılığı ödenmiş ve karşılığı ödenmemiş emeklerden oluşur. Buna karşılık, kapitalist için metanın maliyetleri, yalnızca, metada nesnelleşen emeğin karşılığını ödemiş olduğu kısmından oluşur. Metanın içerdiği artık emek, işçi açısından tıpkı karşılığı ödenmiş emek gibi emeğe mal olmasına, tıpkı karşılığı ödenmiş emek gibi değer yaratmasına ve değer oluşturucu öge olarak metaya dâhil olmasına karşın, kapitaliste bedavaya gelir. Dolayısıyla, kapitalistin kârı, elinde satabileceği ama karşılığında ödeme yapmadığı bir şeyin bulunmasından kaynaklanır. Artık değer ya da kâr, tam da, meta değerinin maliyet fiyatı üzerindeki fazlasından, yani metanın içerdiği toplam emek tutarının, metanın içerdiği karşılığı ödenmiş emek tutarının üzerindeki fazlasından oluşur. Buna göre, artık değer, kaynağı ne olursa olsun, öndelenmiş olan toplam sermeyenin üzerindeki bir fazladır. Do-

---

* Bkz. MEW, Band 23, s. 183, 742-743 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 171, 687-688]. *–Almanca ed.*

layısıyla, bu fazla ile toplam sermaye arasında, C toplam sermaye anlamına gelmek üzere, $\frac{m}{C}$ kesriyle ifade edilen bir oran vardır. Böylece, artık değer oranından $\left(\frac{m}{v}\right)$ farklı olarak, *kâr oranını* $\left(\frac{m}{C}=\frac{m}{c+v}\right)$ elde ederiz.

Değişir sermayeye göre ölçülen artık değer oranına artık değer oranı; toplam sermayeye göre ölçülen artık değer oranına kâr oranı denir. Bunlar, aynı büyüklüğün iki farklı ölçümüdür ve ölçeklerin farklılığı nedeniyle, aynı büyüklüğün farklı oranlarını ya da ilişkilerini ifade ederler.

Artık değerin kâra dönüşümü, artık değer oranının kâr oranına dönüşümünden türetilmelidir; bunun tersi doğru değildir. Ve aslında, tarihsel çıkış noktası, kâr oranıdır. Artık değer ve artık değer oranı, göreli olarak, görünmeyen ve araştırılması gereken özü oluştururken, kâr oranı ve dolayısıyla artık değerin kâr biçimi kendilerini görüngülerin yüzeyinde gösterir.

Tek bir kapitalist söz konusu olduğunda, onu ilgilendiren tek şeyin, metalarını satmasının gerekçesini oluşturan artık değerin ya da değer fazlasının, metaların üretimi için öndelenen toplam sermayeye oranı olduğu açıktır; bu fazlanın, sermayenin farklı bileşenleriyle özgül ilişkisi ve iç bağlantısı onu ilgilendirmediği gibi, bu özgül ilişkinin ve bu iç bağlantının perdelenmesi onun çıkarınadır.

Metanın maliyet fiyatının üzerindeki değer fazlası, dolaysız üretim sürecinde ortaya çıksa bile, ancak dolaşım sürecinde gerçekleştirilir ve gerçek yaşamda, rekabet koşulları altında, gerçek piyasada, bu fazlanın gerçekleşip gerçekleşmeyeceği ve hangi ölçüde gerçekleşeceği piyasa koşullarına bağlı olduğundan, dolaşım sürecinden kaynaklandığı görüntüsünü kazanması kolaylaşır. Burada, bir metanın değerinden fazlasına ya da azına satılması durumunda, yalnızca artık değerin farklı bir dağılımının gerçekleşeceğini ve bu farklı paylaşımın, artık değerin farklı kişilere bölünme oranlarındaki değişimin, artık değerin büyüklüğünde de doğasında da hiçbir değişikliğe yol açmayacağını tartışmak gereksizdir. Gerçek dolaşım sürecinde, II. Kitapta ele aldığımız dönüşümlerin gerçekleşmesinin ötesinde, bu dönüşümler, gerçek rekabetle, metaların değerlerinden fazlasına ya da azına satılmasıyla ve satın alınmasıyla birlikte yaşanır; bu nedenle, tek bir kapitalist için, onun tarafından gerçekleştirilen artık değer, emeğin doğrudan doğruya sömürüsü kadar karşılıklı hilelere de bağımlı olur.

Dolaşım sürecinde, çalışma zamanının yanı sıra dolaşım zamanı da etkili olur ve belirli bir zaman aralığı içinde gerçekleştirilebilecek olan artık değer kütlesini sınırlandırır. Dolaşım sürecinden kaynaklanıp dolaysız üretim sürecinde belirleyici roller üstlenen başka etkenler de bulunur. Hem dolaysız üretim süreci hem de dolaşım süreci sürekli

olarak birbirinin içine geçer, birbirine karışır ve böylece sürekli olarak karakteristik ayırt edici özelliklerini bozarlar. Genel olarak değerin üretimi gibi artık değerin üretimi de, daha önce gösterilmiş olduğu üzere, dolaşım sürecinde yeni nitelikler kazanır; sermaye, kendi dönüşümler devresinden geçer; sonunda, deyim yerindeyse kendi iç organik yaşamından çıkıp dışarıdaki yaşam ilişkilerine geçiş yapar ve bu ilişkilerde birbirlerinin karşısına çıkanlar, sermaye ile emek değil, bir yandan sermaye ile sermaye, diğer yandan yine basitçe alıcılar ve satıcılar olarak karşı karşıya gelen bireylerdir; dolaşım zamanı ile çalışma zamanı kendi yolları üzerinde kesişir ve böylece artık değeri aynı şekilde belirliyormuş gibi görünürler; sermaye ile ücretli emeğin karşı karşıya bulunduğu başlangıçtaki biçim, görünüşte bundan bağımsız olan ilişkilerin işe karışmasıyla kılık değiştirir; artık değerin kendisi, emek-zamanın mülk edinilmesinin ürünü olarak değil, metanın satış fiyatının maliyet fiyatı üzerindeki fazlası olarak görünür ve dolayısıyla maliyet fiyatı kendisini kolaylıkla metanın asıl değeri (*valeur intrinsèque*) olarak gösterebilir ve bu nedenle de kâr, metanın satış fiyatının, onun içsel değerinin üzerindeki fazlası olarak görünür.

Kuşkusuz, daha artık değeri ele alırken, kapitalistin başkalarına ait emek-zaman konusundaki açgözlülüğünün vb. bize gösterdiği üzere, artık değerin doğası, dolaysız üretim süreci sırasında sürekli olarak kapitalistin bilincine yükselir. Ama: 1. Dolaysız üretim sürecinin kendisinin yalnızca gelip geçici bir uğrak olması ve dolaşım süreci nasıl dolaysız üretim sürecine karışıyorsa onun da sürekli olarak dolaşım sürecine karışması nedeniyle, üretim süreci içinde elde edilen kazancın kaynağı, yani artık değerin doğası hakkındaki, üretim sürecinde az ya da çok belirginlik kazanan sezgi, gerçekleştirilen fazlanın kökeninde üretim sürecinden bağımsız, dolaşım sürecinin kendisinden kaynaklanan, dolayısıyla sermayenin emekle ilişkisinden bağımsız olarak sermayeye ait olan bir hareketin bulunduğu düşüncesinin yanında, en fazla aynı derecede geçerlilik taşıyan bir etmen olarak görünür. Ramsay, Malthus, Senior, Torrens vb. modern iktisatçılar bile, söz konusu dolaşım görüngülerini, doğrudan doğruya, sermayenin, çıplak maddi gerçekliği içinde, içinde sermaye olarak yer aldığı emekle toplumsal ilişkisinden bağımsız olarak, emeğin yanı sıra ve emekten bağımsız bir artık değer kaynağı olduğunun kanıtları olarak gösterir. 2. Ham madde fiyatı, makinelerin aşınma ve yıpranması vb. gibi işçi ücretlerinin de dâhil edildiği maliyetler başlığının altında, karşılığı ödenmeyen emeğin gasp edilmesi, tıpkı ham maddenin daha ucuza satın alınması ya da makinelerin aşınma ve yıpranmasının azaltılması durumunda da tasarruf yapılması örneğinde

olduğu gibi, yalnızca maliyetler arasında yer alan şeylerden biri için yapılan ödemedeki bir tasarruf olarak, yalnızca belirli bir emek niceliği için daha az ödeme yapılması olarak görünür. Böylece, artık emeğin gasp edilmesi, özgül karakterini yitirir; bunun artık değerle özgül ilişkisi kararılır; ve bu da, I. Kitap, Altıncı Kısımda* gösterilmiş olduğu üzere, emek gücü değerinin ücret biçiminde sunulması yoluyla, fazlasıyla teşvik edilir ve kolaylaştırılır.

Sermaye ilişkisi, sermayenin tüm parçalarının aynı şekilde fazla değerin (kârın) kaynağı olarak görünmesi yoluyla gizemlileşir.

Ne var ki, artık değerin kâr oranı aracılığıyla kâr biçimine dönüştürülme tarzı, daha üretim süreci sırasında gerçekleşen özne-nesne ters dönmesinin ileriye taşınmasından başka bir şey değildir. Üretim sürecini ele alırken bile, emeğin tüm öznel üretici güçlerinin kendilerini sermayenin üretici güçleri olarak ortaya koyduklarını görmüştük.** Bir yandan değer, yani canlı emeğe hükmeden geçmiş emek, kapitalistte kişileşir; diğer yandan, işçi, tam tersine, sırf nesnel emek gücü olarak, meta olarak görünür. Basit üretim ilişkileri sırasında bile, bu ters dönmüş ilişkiden, kaçınılmaz olarak, ona karşılık gelen ters dönmüş düşünceler, ters çevrilmiş bir bilinç çıkar ve bu sonuncular da gerçek dolaşım sürecinin dönüşümleri ve değişimleri aracılığıyla daha da ileriye taşınır.

Kâr oranı yasalarını dolaysız olarak artık değer oranı yasaları olarak göstermeye ya da bunun tersini yapmaya kalkışmak, Ricardo okulunu inceleyerek görülebileceği üzere, tümüyle çarpık bir girişim olacaktır. Doğal olarak, kapitalistin kafasında bunlar aynı şeydir. Artık değer, $\frac{m}{C}$ ifadesinde, kendi üretimi için öndelenen ve bu üretimde kısmen tümüyle tüketilen, kısmen de sadece kullanılan toplam sermayenin değeriyle ölçülür. Aslında, $\frac{m}{C}$ oranı, öndelenen tüm sermayenin değerlenme derecesini ifade eder, yani, artık değerin kavramsal, iç bağlantıları ve doğası açısından bakıldığında, değişir sermayedeki değişimin büyüklüğü ile öndelenen toplam sermayenin büyüklüğü arasındaki ilişkiyi gösterir.

Toplam sermayenin değer büyüklüğü, kendi başına ele alındığında, artık değerin büyüklüğüyle, en azından dolaysız olarak hiçbir iç ilişkiye sahip değildir. Toplam sermaye eksi değişir sermaye, yani değişmez sermaye, maddi ögeleri bakımından, emeğin gerçekleştirilmesinin maddi koşullarından, yani emek araçlarından ve iş malzemelerinden oluşur. Belirli bir miktarda emeğin kendisini metalarda gerçekleştirebilmesi ve dolayısıyla aynı zamanda değer oluşturabilmesi için belirli bir miktarda iş malzemesi ve emek aracı gerekir. Eklenen emeğin özel

---

* Bkz. MEW, Band 23, s. 557-564 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 513-520] –*Almanca ed.*

Bkz. MEW, Band 23, s. 352-353 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 324] –*Almanca ed.*

niteliğine bağlı olarak, emek kütlesi ile söz konusu canlı emeğin ekleneceği üretim araçları kütlesi arasında belirli bir teknik ilişki kurulur. Dolayısıyla, bunun gerçekleşmesi ölçüsünde, artık değer kütlesi ya da artık emek ile üretim araçları kütlesi arasında da belirli bir ilişki kurulur. Örneğin, işçi ücretinin üretimi için gerekli olan emek günde 6 saat tutuyorsa, işçi, 6 saatlik artık emek sağlamak, %100'lük bir artık değer üretmek için 12 saat çalışmak zorundadır. 12 saatte, 6 saatte tükettiğinin iki katı kadar üretim aracı tüketir. Ama bu durum, 6 saatte eklediği artık değerin, 6 saatte ya da 12 saatte tüketilmiş olan üretim araçlarının değeriyle herhangi bir dolaysız ilişki içinde bulunmasına kesinlikle yol açmaz. Burada bu değerin hiçbir önemi yoktur; önemli olan tek şey, teknik bakımdan gerekli olan kütledir. Ham maddelerin ya da emek araçlarının, gerekli olan kullanım değerlerine sahip olmaları ve eldeki miktarlarının soğurulacak olan emek kütlesine oranlarının teknik olarak belirlenen düzeylerde bulunması yeterlidir; ucuz ya da pahalı olmalarının hiçbir önemi yoktur. Ama iplik eğirme işinde bir saatte x libre pamuğun tüketildiğini ve bunun maliyetinin a şilin olduğunu biliyorsam, 12 saatte 12 x libre pamuk = 12 a şilinin tüketildiğini de doğal olarak bilirim ve artık değerin 6'lık değere oranı gibi 12'lik değere oranını da hesaplayabilirim. Ne var ki, burada, canlı emeğin üretim araçlarının *değer*ine oranı, yalnızca, a şilinin, x libre pamuğun adı olarak iş görmesi ölçüsünde gündeme gelir; çünkü belirli bir miktarda pamuğun belirli bir fiyatı vardır ve dolayısıyla da, tersinden bakıldığında, pamuk fiyatı değişmediği sürece, belirli bir fiyat, belirli bir miktarda pamuk için gösterge olarak iş görebilir. 6 saatlik artık emeğe el koymak için 12 saat işçi çalıştırmam, dolayısıyla da 12 saatlik pamuğu hazır bulundurmam gerektiğini biliyorsam ve bu 12 saat için gerekli olan bu pamuk miktarının fiyatı bilgim dâhilindeyse, (gerekli miktarın göstergesi olarak) pamuk fiyatı ile artık değer arasında dolambaçlı bir yolla bir ilişki kurulmuş olur. Ama hiçbir zaman, bunun tersini yaparak, örneğin 6 saatte değil bir saatte tüketilebilecek olan ham madde kütlesini, ham madde fiyatından çıkaramam. Demek ki, artık değer ile değişmez sermayenin değeri ve dolayısıyla da toplam sermayenin değeri (= c + v) arasında hiçbir içsel, zorunlu ilişki bulunmaz.

Artık değer oranı biliniyorsa ve büyüklüğü verilmişse, kâr oranı, yalnızca, gerçekte olduğu şeyi, yani artık değerin bir başka ölçümünü, sermayenin emekle mübadele edilerek doğrudan doğruya kârı ortaya çıkaran parçasının değerine göre değil toplam sermayenin değerine göre ölçülmesini ifade eder. Ama gerçeklikte (yani görüngüler dünyasında) bu durum tersine döner. Artık değer verilidir ama metanın

satış fiyatının onun maliyet fiyatının üzerindeki fazlası olarak verilidir; burada da, söz konusu fazlanın, emeğin üretim sürecinde sömürülmesinden mi, satıcının dolaşım sürecindeki hilelerinden mi, yoksa bunların her ikisinden mi kaynaklandığı bir sır olarak kalır. Verilmiş olan bir başka şey, bu fazlanın toplam sermayenin değerine oranı ya da kâr oranıdır. Maliyet fiyatının üzerindeki bu satış fiyatı fazlasının, öndelenmiş olan toplam sermayenin değerine göre hesaplanması çok önemli ve doğaldır, çünkü gerçekte, bu yolla, toplam sermayenin kendisini hangi oranda değerlendirdiği ya da onun değerlenme derecesi bulunur. Dolayısıyla, bu kâr oranından hareket edilirse, fazla ile sermayenin işçi ücretlerine yatırılan parçası arasında kesinlikle hiçbir özgül ilişki kurulamaz. Malthus'un, bu yolu kullanarak, artık değerin ve artık değer ile sermayenin değişir parçası arasındaki özgül ilişkinin sırrını bulmaya çalışırken ne gibi komik taklalar attığı sonraki bölümlerden birinde* görülecek. Kâr kâr oranının kendisinin gösterdiği şey, bu değil, fazla ile sermayenin eşit büyüklükteki parçaları arasındaki ilişkinin aynılığıdır; sermayenin eşit büyüklükteki parçaları da, bu açıdan bakıldığında, sabit sermaye ile dolaşır sermaye arasındaki fark dışında hiçbir içsel farklılık göstermez. Sabit sermaye ile dolaşır sermaye arasındaki fark da, yalnızca, fazlanın iki yoldan hesaplanmasından kaynaklanır. Açmak gerekirse, birincisi, basit bir büyüklük olarak, yani maliyet fiyatının üzerindeki fazla olarak. Bu birinci biçiminde, dolaşır sermayenin tümü maliyet fiyatına dâhil olurken, sabit sermayenin yalnızca aşınma ve yıpranması bu fiyata dâhil olur. Buna ek olarak ikincisi: söz konusu değer fazlasının, öndelenmiş olan sermayenin toplam değerine oranı. Burada, dolaşır sermayenin tüm değeri gibi sabit sermayenin de tüm değeri hesaplamaya dâhil edilir. Yani, dolaşır sermaye her iki seferinde de hesaplamaya aynı şekilde dâhil olurken, sabit sermaye, bir seferinde dolaşır sermayeden farklı bir şekilde, diğer seferinde dolaşır sermayeyle aynı şekilde katılır. Böylece, dolaşır sermaye ile sabit sermaye arasındaki fark, kendisini biricik fark olarak kabul ettirmiş olur.

Dolayısıyla, fazla, Hegel'in diliyle konuşacak olursak, kendisini kâr oranından yine kendisine yansıtıyorsa, ya da başka bir ifadeyle, fazla, daha çok kâr oranıyla karakterize ediliyorsa, sermayenin yıllık olarak ya da belirli bir dolaşım dönemi içinde üreterek kendi değerine eklediği bir fazla olarak görünür.

Bu nedenle, artık değer ile kâr aslında aynı şeyken ve sayısal olarak da aynıyken, kâr oranının sayısal olarak artık değer oranından farklı olmasına karşın, kâr, artık değerin dönüşmüş bir biçimidir; bu biçimin

* Bkz. MEW, Band 26 [Artık Değer Teorileri], 3. Teil, s. 25-28. *–Almanca ed.*

içinde, onun kökeni ve varlığının sırrı perdelenmiş ve silinmiştir. Gerçekte, kâr, artık değerin görünüm biçimidir ve artık değer, ancak, kârın çözümleme aracılığıyla elenmesi yoluyla ortaya çıkarılabilir. Sermaye ile emek arasındaki ilişki, artık değerde açıklığa kavuşur; sermaye ile kâr arasındaki ilişkide, yani, sermaye ile, bir yandan metanın maliyet fiyatının üzerindeki dolaşım sürecinde gerçekleşmiş olan fazla olarak, diğer yandan daha çok toplam sermayeyle ilişkisi aracılığıyla belirlenen bir fazla olarak görünen artık değer arasındaki ilişkide, *sermaye, kendi kendisiyle bir ilişki olarak görünür*; sermaye, bu ilişkinin içinde, başlangıçtaki değer toplamı olarak, kendisini, kendisi tarafından yaratılmış olan bir yeni değerden ayırır. Bu yeni değeri, üretim süreci ve dolaşım süreci içindeki hareketi sırasında yarattığı, bilinç düzeyine çıkmış durumdadır. Ama bunun nasıl gerçekleştiği gizemlileştirilmiştir ve sermayenin kendisine ait, gizli niteliklerden kaynaklanıyormuş gibi görünür.

Sermayenin değerlenme sürecini izlemeye ne kadar devam edersek, sermaye ilişkisi kendisini o kadar gizemlileştirecek ve kendi iç örgütlenmesinin sırrını o kadar az açığa vuracaktır.

Bu kısımda, kâr oranı artık değer oranından sayısal olarak farklıdır; buna karşılık, kâr ve artık değer, yalnızca biçimleri farklı olan aynı sayısal büyüklükler olarak ele alınmaktadır. Dışsallaştırmanın nasıl daha ileriye taşındığını ve kârın kendisini sayısal olarak da artık değerden farklı bir büyüklük olarak nasıl ortaya koyduğunu izleyen kısımda göreceğiz.

Bölüm

3

Kâr Oranının Artık Değer Oranıyla İlişkisi

★★★

Önceki bölümün sonunda vurgulandığı üzere, genel olarak bu birinci kısmın tümünde olduğu gibi burada da, verili bir sermayeye düşen kâr tutarının, bu sermaye aracılığıyla verili bir dolaşım kesitinde üretilen artık değerin toplam tutarıyla aynı olduğunu varsayıyoruz. Dolayısıyla, bu artık değerin, bir yandan sermaye faizi, toprak rantı, vergiler vb. farklı alt biçimlere bölünmesini, diğer yandan, çoğu örnekte, ikinci kısımda sözü edilecek olan genel ortalama kâr oranı sayesinde elde edilen kâra hiçbir şekilde eşit olmamasını şimdilik bir yana bırakıyoruz.

Kârın nicel olarak artık değerle eşit sayılması ölçüsünde, onun büyüklüğü ve kâr oranının büyüklüğü, tek tek her bir örnekte verili ya da belirlenebilir olan basit sayısal büyüklüklerin oranları tarafından belirlenir. Dolayısıyla, ilk aşamada, yalnızca matematiksel alanda kalan bir inceleme söz konusudur.

Birinci ve ikinci kitaplarda kullanılan simgeleri koruyoruz. Toplam sermaye (C), değişmez sermaye (c) ile değişir sermayeye (v) bölünür ve bir artık değer (m) üretir. Bu artık değerin öndelenmiş olan değişir sermayeye oranına, yani $\frac{m}{v}$'ye, artık değer oranı diyoruz ve onu m' ile gösteriyoruz. Yani, $\frac{m}{v} = m'$ ve dolayısıyla $m = m'v$. Bu artık değer, değişir sermaye yerine toplam sermaye ile ilişkilendirilirse kâr (p) adını alır ve artık değerin (m) toplam sermayeye (C) oranı, yani $\frac{m}{C}$ kâr oranı (p') diye adlandırılır. Demek ki elimizde şu var:

$$p' = \frac{m}{C} = \frac{m}{c+v},$$

m'nin yerine yukarıda bulunmuş olan m'v değerini koyarsak, şunu elde ederiz:

$$p' = m' \frac{v}{C} = m' \frac{v}{c+v},$$

bu eşitlik şu orantıyla da gösterilebilir:

$$p' : m' = v : C;$$

kâr oranının artık değer oranına oranı, değişir sermayenin toplam sermayeye oranına eşittir.

Bu orantıdan, p'nün, yani kâr oranının, her zaman m'nden, yani artık değer oranından küçük olduğu sonucu çıkar, çünkü v, yani değişir sermaye, her zaman C'den, yani v + c (değişir sermaye ve değişmez sermaye) toplamından küçüktür; burada, v = C şeklindeki pratikte olanaksız olan tek durum, yani hiçbir değişmez sermayenin, hiçbir üretim aracının öndelenmediği, kapitalistlerin yalnızca işçi ücretleri öndelediği durum dışarıda bırakılmıştır.

Ama, incelememizde hesaba katılması gereken, c, v ve m'nün büyüklükleri üzerinde belirleyici etkide bulunan ve dolayısıyla kısaca değinilecek olan bir dizi başka etmen daha var.

Birincisi, *paranın değeri*. Bunu her yerde sabit kabul edebiliriz.

İkincisi, *devir*. Bu etmeni şimdilik tümüyle bir yana bırakacağız, çünkü kâr oranı üzerindeki etkisi sonraki bölümlerden birinde özel olarak ele alınacak. [Burada yalnızca bir noktaya şimdiden değineceğiz: $p' = m' \frac{v}{C}$ formülü yalnızca değişir sermayenin *bir* devir dönemi için kesin olarak doğrudur, ama yıllık devir için doğru olmasını, basit artık değer oranının (m') yerine yıllık artık değer oranını (m'n) koyarak sağlarız; buradaki n, değişir sermayenin bir yıl içindeki devirlerinin sayısıdır (bkz. II. Kitap, Bölüm 16, 1). –F. E.]

Üçüncüsü, artık değer oranı üzerindeki etkisi I. Kitap, Dördüncü Kısımda kapsamlı şekilde tartışılmış olan *emek üretkenliği*nin hesaba katılması gerekir. Ne var ki, emek üretkenliği, I. Kitap, Bölüm 10, s. 323/314'te* açıklanmış olduğu üzere, belirli bir sermayenin ortalama toplumsal üretkenlikten yüksek bir üretkenlikle çalışması, ürünlerini ilgili metanın ortalama toplumsal değerinden düşük bir değerle ortaya çıkarması ve böylece bir ekstra kâr gerçekleştirmesi durumunda, kâr oranı üzerinde ya da en azından söz konusu bireysel sermayenin kâr oranı üzerinde doğrudan bir etkide de bulunabilir. Ama bu kısımda da metaların normal toplumsal koşullar altında üretildiğini ve değerlerine satıldığını varsaymayı sürdürdüğümüzden, burada bu durum

* Bkz. MEW, Band 23, s. 335-336 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 309-310] –*Almanca ed.*

henüz dikkate alınmayacak. Yani, tek tek her bir örnekte, emek üretkenliğinin değişmediği varsayımından hareket ediyoruz. Aslında, bir sanayi dalına yatırılmış olan sermayenin değer bileşimi, yani değişir sermaye ile değişmez sermaye arasındaki belirli bir oran, her zaman, emek üretkenliğinin belirli bir derecesini ifade eder. Dolayısıyla, bu oran, değişmez sermayenin maddi bileşenlerinin değerlerinin değişmesi dışındaki bir nedenle ya da işçi ücretlerinin farklılaşması yoluyla bir değişikliğe uğrar uğramaz, emek üretkenliği de bir değişikliğe uğramış olmak zorundadır ve bu nedenle, c, v ve m etmenlerindeki değişimlerin, emek üretkenliğindeki değişimleri de kapsaması durumuyla sıklıkla karşılaşacağız.

Geriye kalan diğer üç etmen, yani *iş gününün uzunluğu, emek yoğunluğu* ve *işçi ücretleri* için de aynısı geçerlidir. Bunların artık değerin kütlesi ve oranı üzerindeki etkileri birinci kitapta ayrıntılı olarak açıklanmıştır.* Dolayısıyla, basitlik sağlamak için her zaman bu üç etmenin aynı kaldıklarını varsayıyor olsak bile, v'nin ve m'nin uğradığı değişikliklerin, aynı zamanda, bunların belirleyici ögelerinin büyüklüklerinin değişmesi anlamına gelebileceği anlaşılabilir bir şeydir. Ve burada kısaca hatırlamamız gereken nokta, işçi ücretlerinin artık değerin büyüklüğü ve artık değer oranının yüksekliği üzerindeki etkisinin, iş gününün uzunluğunun ve emek yoğunluğunun bunlar üzerindeki etkisine göre ters yönde olduğudur; işçi ücretlerinin yükselmesi artık değeri azaltırken, iş gününün uzaması ve emek yoğunluğunun artması onu çoğaltır.

Örneğin, 100'lük bir sermaye, günde on saat çalışan ve haftalık ücretlerinin toplamı 20 olan 20 işçiyle 20'lik bir artık değer üretiyorsa, elimizde şunlar vardır:

$$80_c + 20_v + 20_m;\ m' = \%100,\ p' = \%20.$$

İş günü, ücretler artırılmadan 15 saate uzatılmış olsun; 20 işçinin toplam değer-ürünü bu yolla 40'tan 60'a yükselir (10 15 = 40 60); v, yani ödenmiş olan işçi ücretleri aynı kaldığından, artık değer 20'den 40'a çıkar ve şunları elde ederiz:

$$80_c + 20_v + 40_m;\ m' = \%200,\ p' = \%40.$$

Öte yandan, iş günü on saatken ücretler 20'den 12'ye düşerse, başlangıçtaki gibi 40'lık bir toplam değer-ürünümüz olur, ama bunun dağılımı farklılaşır; v, 12'ye düşer ve bu nedenle m'ye geri kalan 28'i bırakır. Yani elimizde şunlar vardır:

$$80_c + 12_v + 28_m;\ m' = \%233\tfrac{1}{3},\ p' = {}^{28}/_{92} = \%30\tfrac{10}{23}.$$

---

* Bkz. MEW, Band 23, s. 542-552 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 495-505] –*Almanca ed.*

Demek ki, hem uzatılan iş gününün (ya da aynı ölçüde artırılan emek yoğunluğunun) hem de ücretlerin düşürülmesinin, artık değerin kütlesini ve dolayısıyla oranını yükselttiğini görüyoruz; diğer koşullar aynı kalırken ücretlerin yükselmesi, tersine, artık değer oranını azaltırdı. Yani, ücretlerin yükselmesi yoluyla büyüyen bir v, artan değil, yalnızca karşılığında daha fazla para ödenen bir emek niceliğini ifade eder; m′ ve p′, yükselmek yerine düşer.

Bu kadarı bile gösteriyor ki, v ile m'de ve bunlar arasındaki oranda, yani aynı zamanda m'nin toplam sermaye c + v'ye oranı olan p′'nde eş zamanlı bir değişim olmadan, iş gününde, emek yoğunluğunda ve işçi ücretlerinde değişiklikler gerçekleşemez; aynı şekilde açık olan bir başka nokta, m'nin v'ye oranındaki değişikliklerin, sözü edilen üç çalışma koşulunun en azından bir tanesinin değiştiği anlamına gelmesidir.

Hem değişir sermaye ile toplam sermayenin hareketi ve değerlenmesi arasındaki özel organik ilişki hem de değişir sermayenin değişmez sermayeden farkı tam da burada kendisini gösterir. Değer oluşumu söz konusu olduğu sürece, değişmez sermaye, yalnızca, sahip olduğu değer nedeniyle önemlidir; burada, 1500 sterlinlik bir değişmez sermayenin, diyelim 1 sterlin üzerinden 1500 ton demiri mi yoksa 3 sterlin üzerinden 500 ton demiri mi temsil ettiğinin değer oluşumu açısından hiçbir önemi yoktur. Onun değerini temsil eden gerçek maddelerin miktarının değer oluşumu ve kâr oranı açısından hiçbir önemi yoktur ve kâr oranı, değişmez sermaye değerindeki artış ya da azalmanın değişmez sermayenin temsil ettiği maddi kullanım değerlerinin kütlesine oranı ne olursa olsun, bu değerle ters orantılı olarak değişir.

Değişir sermaye için durum tümüyle farklıdır. İlk aşamada önem taşıyan, sahip olduğu değer, yani onun içinde nesnelleşmiş olan emek değil, harekete geçirdiği ve kendisi tarafından ifade edilmeyen toplam emeğin yalnızca bir göstergesi olarak bu değerdir; bu toplam emeğin değerinin içerdiği emek ne kadar azsa, toplam emeğin değerinin, kendisi tarafından ifade edilen ve dolayısıyla karşılığı ödenen emekten farkı, yani artık değer oluşturan parçası, tam da o kadar büyük olur. 10 saatlik iş günü on şiline = on marka eşit olsun. Gerekli emek ya da işçi ücretlerini, yani değişir sermayeyi yerine koyan emek = 5 saat = 5 şilin ise, artık emek = 5 saat ve artık değer = 5 şilin, söz konusu emek = 4 saat = 4 şilin ise, artık emek = 6 saat ve artık değer = 6 şilindir.

Yani, değişir sermayenin değer büyüklüğü, onun tarafından harekete geçirilen emek kütlesinin göstergesi olmaktan uzaklaşır uzaklaşmaz, daha doğrusu bu göstergenin ölçüsü değişir değişmez, artık değer oranı karşıt yönde ve ters orantılı olarak değişir.

Şimdi, yukarıdaki kâr oranı eşitliğini ($p' = m' \frac{v}{C}$) farklı olası durumlara uygulayarak devam edeceğiz. Sırasıyla $m' \frac{v}{C}$'nin her bir etmeninin değerini değiştireceğiz ve bu değişikliklerin kâr oranı üzerindeki etkisini saptayacağız. Böylece, ya bir ve aynı sermayenin farklılaştırılmış ardışık etki koşulları ya da belki farklı sanayi dallarındaki belki de farklı ülkelerdeki, farklı, eş zamanlı olarak yan yana bulunan ve karşılaştırma konusu yapılan sermayeler olarak görebileceğimiz farklı örnek olay dizileri elde ederiz. Dolayısıyla, örneklerimizin bazılarının bir ve aynı sermayenin zamansal açıdan birbirlerini izleyen durumları olarak ele alınması zorlama ya da pratik bakımdan olanaksız göründüğünde, bunlar bağımsız sermayelerin karşılaştırması olarak ele alınır alınmaz söz konusu itiraz geçersizleşir.

Dolayısıyla, $m' \frac{v}{C}$ ürününü çarpanları olan m' ve $\frac{v}{C}$'ye ayırıyoruz; ilk olarak m''nü sabit kabul ediyor ve $\frac{v}{C}$'nin olası değişimlerinin etkisini inceliyoruz; ardından $\frac{v}{C}$ kesrini sabit sayıyor ve m''nün olası değişimlerini gerçekleştirmesini sağlıyoruz; son olarak, tüm çarpanları değişken kabul ediyor ve böylece kâr oranı hakkındaki yasaların türetilmesini mümkün kılan tüm durumları ele alıyoruz.

I. m' sabit, $\frac{v}{C}$ değişken

Çok sayıda alt durumu kapsayan bu durum için genel bir formül sunulabilir. C ve C_1 gibi iki sermayemiz ve onlarla bağlantılı v ve v_1 değişir sermaye bileşenlerimiz, her ikisi için ortak olan bir m' artık değer oranımız ve p' ve p'_1 gibi kâr oranlarımız varsa:

$$p' = m' \frac{v}{C};\ p'_1 = m' \frac{v_1}{C_1}.$$

Şimdi, hem C ve C_1'i hem de v ve v_1'i birbirlerine oranlarsak, örneğin $\frac{C_1}{C}$ kesrinin E'ye ve $\frac{v_1}{v}$ kesrinin e'ye eşit olduğunu kabul edersek, $C_1 = EC$ ve $v_1 = ev$ olur. Yukarıda p'_1 için verilen eşitlikte C_1'in ve v_1'in yerlerine bu şekilde elde edilen değerleri koyarsak, şuna ulaşırız:

$$p'_1 = m' \frac{ev}{EC}.$$

Ama, onları aşağıdaki orantıya dönüştürerek, yukarıdaki iki eşitlikten ikinci bir formül daha türetebiliriz:

$$p' : p'_1 = m' \frac{v}{C} : m' \frac{v_1}{C_1} = \frac{v}{C} : \frac{v_1}{C_1}.$$

Pay ile payda aynı sayıyla çarpıldığında ya da aynı sayıya bölündüğünde bir kesrin değeri değişmediğinden, $\frac{v}{C}$ ile v_1/C_1'i yüzdelere indirgeyebilir, yani hem C'yi hem de C_1'i 100'e eşit kabul edebiliriz. Bu durumda $\frac{v}{C} = \frac{v}{100}$ ve $\frac{v_1}{C_1} = \frac{v_1}{100}$'ü elde ederiz ve yukarıdaki orantıda paydaları kaldırarak şuna ulaşabiliriz:

$$p' : p'_1 = v : v_1;\ \text{ya da:}$$

Aynı artık değer oranıyla iş gören herhangi iki sermaye söz konusu olduğunda, kâr oranlarının birbirlerine oranı, kendi toplam sermayelerinin yüzdeleri olarak hesaplanan değişir sermayelerin birbirlerine oranına eşittir.

Bu iki biçim, $\frac{v}{C}$'nin olası tüm değişimlerini kapsar.

Bu durumları teker teker incelemeden önce, bir noktayı daha belirtelim. C, c ile v'nin, yani değişmez sermaye ile değişir sermayenin toplamı olduğundan ve hem artık değer oranı hem de kâr oranı genellikle yüzdelerle ifade edildiğinden, c + v toplamını da yüze eşit kabul etmek, yani c ile v'yi yüzdelerle ifade etmek genel olarak uygundur. 12 000'i değişmez ve 3000'i değişir sermaye olan 15 000'lik bir sermayenin 3000'lik bir artık değer ürettiğini söylememizle, bu sermayeyi aşağıdaki şekilde yüzdelere indirgememiz arasında, kârın kütlesinin belirlenmesi açısından değilse de oranının belirlenmesi açısından herhangi bir fark yoktur:

$$15\,000\ C = 12\,000_c + 3000_v\ (+\ 3000_m)$$

$$100\ C = 80_c + 20_v\ (+\ 20_m)$$

Her iki durumda da artık değer oranı (m') = %100 ve kâr oranı = %20'dir.

İki sermayeyi birbirleriyle, örneğin yukarıdakini bir başka sermayeyle karşılaştırırken de aynısı geçerlidir:

$$12\,000\ C = 10\,800_c + 1200_v\ (+\ 1200_m)$$

$$100\ C = 90_c + 10_v\ (+\ 10_m)$$

her ikisinde de m' = %100, p' = %10'dur ve yukarıdaki sermaye ile yapılan karşılaştırma yüzdeli biçimde çok daha açıktır.

Buna karşılık, bir ve aynı sermayedeki değişiklikler söz konusu olduğunda, yüzdeli biçime yalnızca nadiren başvurulabilir, çünkü bu biçim neredeyse her zaman bu değişiklikleri belirsizleştirir. Bir sermaye,

$$80_c + 20_v + 20_m$$

şeklindeki yüzdeli biçimden

$$90_c + 10_v + 10_m$$

şeklindeki yüzdeli biçime geçiyorsa, değişikliğe uğramış olan $90_c + 10_v$ şeklindeki yüzdeli bileşimin v'deki mutlak bir azalmadan mı, c'deki mutlak bir artıştan mı, yoksa her ikisinden mi kaynaklandığı anlaşılamaz. Bunun anlaşılabilmesi için elimizde mutlak sayısal büyüklüklerin bulunması gerekir. Ama tek tek aşağıdaki değişim durumları incelenirken önemli olan tek şey, bu değişimlerin nasıl gerçekleştiğidir; ister $12\,000_c + 3000_v$'nin değişir sermaye aynı kalırken değişmez sermayenin artışı yoluyla $27\,000_c + 3000_v$'ye (yüzde cinsinden $90_c + 10_v$'ye) dönüşmesi yoluyla olsun; ister değişmez sermaye aynı kalırken değişir

sermayenin azalması, yani 12 000$_c$ + 1333$^1/_3$$_v$'ye (yüzde cinsinden yine 90$_c$ + 10$_v$'ye) geçiş yoluyla olsun; isterse son olarak her iki toplamın değişmesi, örneğin 13 500$_c$ + 1500$_v$ (yüzde cinsinden yine 90$_c$ + 10$_v$) olması yoluyla olsun, 80$_c$ + 20$_v$'nin 90$_c$ + 10$_v$'ye nasıl dönüştüğüdür. Ne var ki aşağıda sırasıyla tam da bu durumları inceleyeceğiz ve dolayısıyla yüzdeli biçimin sağladığı kolaylıklardan vazgeçeceğiz, ya da bunları yalnızca ikincil araçlar olarak kullanacağız.

1. m′ ve C sabit, v değişken

v'nin büyüklüğü değiştiğinde, C'nin değişmeden kalmasının tek yolu, C'nin diğer bileşeninin, yani değişmez sermayenin (c) kendi büyüklüğünü aynı tutarda, ama v'ninkiyle ters yönde değiştirmesidir. Başlangıçta C = 80$_c$ + 20$_v$ = 100 ise ve ardından v 10'a düşüyorsa, C, yalnızca c'nin 90'a çıkması durumunda 100'e eşit kalabilir; 90$_c$ + 10$_v$ = 100. Genel bir ifadeyle: v, v ± d'ye dönüşür, yani d kadar artar ya da azalırsa, ele aldığımız durumun koşullarının yerine gelmesi için, c'nin c ∓ d'ye dönüşmesi, yani aynı tutarda ama ters yönde değişmesi gerekir.

Aynı şekilde, artık değer oranı (m′) aynı kalır ama değişir sermaye (v) değişirken, m = m′v olduğundan ve m′v'nin çarpanlarından biri (v) başka bir değer aldığından, artık değer kütlesi (m) değişmek zorundadır.

Ele almakta olduğumuz durumun ön koşulları, başlangıçtaki

$$p' = m' \frac{v}{C}$$

eşitliğine ek olarak, v'nin değişmesinin ürünü olan,

$$p'_1 = m' \frac{v_1}{C}$$

şeklindeki ikinci bir eşitliği verir ve bu ikincisinde v, v$_1$'e dönüşmüştür ve bunun ürünü olan değişmiş kâr oranının (p′$_1$) bulunması gerekir.

Değişmiş olan kâr oranı şu orantıyla bulunur:

$$p' \quad p'_1 = m' \frac{v}{C} \quad m' \frac{v_1}{C} = v : v_1.$$

Ya da: Artık değer oranı aynı kalırken ve toplam sermaye aynı kalırken, başlangıçtaki kâr oranının, değişir sermayedeki değişimle ortaya çıkan kâr oranına oranı, başlangıçtaki değişir sermayenin değişmiş olan değişir sermayeye oranıyla aynıdır.

Sermaye, başlangıçta, yukarıdaki olduğu gibi

I. 15 000 C = 12 000$_c$ + 3000$_v$ (+ 3000$_m$) şeklinde idiyse; şimdi ise:

II. 15 000 C = 13 000$_c$ + 2000$_v$ (+ 2000$_m$) şeklindeyse; her iki durumda da C = 15 000 ve m′ = %100'dür ve I'in kâr oranının (%20) II'nin kâr oranına (%13$^1/_3$) oranı, I'in değişir sermayesinin (3000) II'nin değişir sermayesine (2000) oranına eşittir, yani %20 %13$^1/_3$ = 3000 2000.

Şimdi, değişir sermaye artabilir ya da azalabilir. Önce, bunun arttığı

bir örnek üzerinde duralım. Bir sermaye, başlangıçta, aşağıdaki şekilde oluşmuş ve iş görüyor olsun:

I. $100_c + 20_v + 10_m$; C = 120, m′ = %50, p′ = $\%8^1/_3$.

Şimdi, değişir sermaye 30'a çıksın; bu durumda, varsayım gereği, toplam sermayenin değişmeden kalabilmesi (= 120) için değişmez sermaye 100'den 90'a düşmek zorundadır. %50'lik artık değer oranı aynı kalırken, üretilmiş olan artık değer 15'e yükselmek zorundadır. Dolayısıyla, elimizde şunlar var:

II. $90_c + 30_v + 15_m$; C = 120, m′ = %50, p′ = $\%12^1/_2$.

Önce, ücretlerin değişmediği varsayımından hareket edelim. Bu takdirde artık değer oranının diğer etmenleri olan iş günü ile emek yoğunluğunun da aynı kalmış olması gerekir. Dolayısıyla, v'nin (20'den 30'a) artışı, yalnızca, yüzde 50 oranında daha fazla işçinin kullanıldığı anlamına gelebilir. O zaman toplam değer-ürün de yüzde 50 oranında artarak 30'dan 45'e yükselir ve tıpkı eskiden olduğu gibi $^2/_3$'ü ücretlere, $^1/_3$'ü artık değere karşılık gelecek şekilde bölünür. Ama işçi sayısındaki artışla eş zamanlı olarak, değişmez sermaye, üretim araçlarının değeri, 100'den 90'a düşmüştür. Dolayısıyla, önümüzde, değişmez sermayedeki eş zamanlı azalmayla el ele giden bir emek üretkenliği azalması durumu var; bu durum iktisadi açıdan mümkün müdür?

Emek üretkenliğindeki azalmanın ve bundan dolayı çalıştırılan işçilerin sayısındaki artışın kolay anlaşılabileceği tarımda ve istihraç sanayisinde, bu süreç (kapitalist üretimin sınırları içinde ve kapitalist üretim temeli üzerinde), değişmez sermayenin azalmasıyla değil artmasıyla el ele gider. c'nin yukarıdaki azalışının tek nedeni fiyat düşüşü olsaydı bile, belirli bir sermaye, I'den II'ye ancak çok istisnai koşullar altında geçebilirdi. Ama farklı ülkelerde ya da tarımın ya da istihraç sanayisinin farklı dallarında yatırılmış olan iki bağımsız sermaye söz konusu olsaydı, bir durumda diğerine göre daha fazla işçinin (dolayısıyla daha büyük bir değişir sermayenin) kullanılması ve daha az değerli ya da daha az sayıdaki üretim araçlarıyla çalışılması göze batmazdı.

Ne var ki, işçi ücretlerinin aynı kaldığı varsayımını kaldırıp, değişir sermayenin 20'den 30'a yükselmesini işçi ücretlerinin yüzde 50 oranında artmasıyla açıklarsak, tümüyle farklı bir durumla karşı karşıya kalırız. Aynı sayıda (diyelim 20) işçi, aynı ya da önemsiz derecede azalmış üretim araçlarıyla çalışmaya devam eder. İş günü değişmeden (örneğin 10 saat olarak) kalırsa, toplam değer-ürün de değişmeden kalır; daha önce olduğu gibi 30 olur. Ama bu 30'un tümüne, 30'luk öndelenmiş değişir sermayeyi yerine koymak için ihtiyaç duyulur; artık değer ortadan kalkardı. Oysa artık değer oranının değişmeyeceği, yani I'de olduğu gibi

%50 düzeyinde kalacağı varsayılmıştı. Bu da ancak iş günü yüzde 50 oranında uzatılır, 15 saate yükseltilirse mümkündür. Bu durumda 20 işçi 15 saatte 45'lik bir toplam değer üretmiş ve tüm koşullar yerine getirilmiş olurdu:

$$\text{II. } 90_c + 30_v + 15_m;\ C = 120,\ m' = \%50,\ p' = \%12^1/_2.$$

Bu durumda, 20 işçi artık Durum I'deki kadar emek aracına, alete, makineye vb. gereksinim duymaz; yalnızca, ham maddelerin ya da yardımcı malzemelerin yüzde 50 oranında artması gerekirdi. Dolayısıyla, bu malzemelerin fiyatlarının düşmesi hâlinde, bizim varsayımlarımız altında, I'den II'ye geçiş, tek bir sermaye için bile iktisadi bakımdan çok daha mümkün olurdu. Ve daha fazla kâr etmesi sayesinde, değişmez sermayesinin değersizleşmesinden dolayı kapitalistin uğramış olabileceği zarar en azından bir ölçüde karşılanabilirdi.

Şimdi de, değişir sermayenin yükselmek yerine düştüğünü varsayalım. Öyleyse yapmamız gereken tek şey, yukarıdaki örneği tersine çevirmek, II'yi başlangıçtaki sermaye kabul etmek ve II'den I'e gitmektir.

II. $90_c + 30_v + 15_m$, bu durumda,

I. $100_c + 20_v + 10_m$'ye dönüşür ve bu yer değiştirmenin, her iki taraftaki kâr oranlarını ve bunların karşılıklı ilişkisini düzenleyen koşullarda en küçük bir değişikliğe yol açmayacağı apaçıktır.

Değişmez sermaye büyürken $^1/_3$ oranında daha az işçinin çalıştırılması nedeniyle v'nin 30'dan 20'ye düşmesi, modern sanayinin normal durumuyla karşı karşıya bulunduğumuz anlamına gelir: emek üretkenliğinin artışı, daha büyük miktarlardaki üretim araçlarının daha az sayıda işçi tarafından işletilmesi. Bu hareketin, kaçınılmaz olarak, kâr oranındaki eş zamanlı düşüşle el ele gittiği, bu kitabın üçüncü kısmında görülecek.

Ama v'nin 30'dan 20'ye düşmesinin nedeni, aynı sayıda işçinin daha düşük ücretlerle çalıştırılması olsaydı, iş günü değişmezken, toplam ürün daha önce olduğu gibi $30_v + 15_m = 45$ olurdu; çünkü artık değer 25'e, artık değer oranı ise varsayıma aykırı şekilde %50'den %125'e çıkardı. Örneğimizin koşullarına bağlı kalmamız için, %50'lik bir orana sahip olan artık değer, bunun yerine, 10'a düşmek zorundadır ve dolayısıyla toplam değer-ürün de 45'ten 30'a düşmek zorundadır ve bu da ancak iş gününün $^1/_3$ oranında kısaltılmasıyla mümkün olabilir. O zaman, yukarıdaki gibi, elimizde yine şunlar olur:

$$100_c + 20_v + 10_m;\ m' = \%50,\ p' = \%8^1/_3.$$

Ücretler düşerken çalışma süresindeki bu azalmanın pratikte gerçekleşmeyeceğine değinmek gereksiz. Ama bunun bir önemi bulunmaz.

Kâr oranı çok sayıda değişkenin bir fonksiyonudur ve bu değişkenlerin kâr oranı üzerindeki etkilerini bilmek istiyorsak, her birinin kendi başına yarattığı etkiyi, bu yalıtılmış etkinin bir ve aynı sermaye özelinde iktisadi açıdan mümkün olup olmadığından bağımsız olarak, sırayla incelemek zorundayız.

2. m′ sabit, v değişken, C, v'deki değişmeyle değişir

Bu durum öncekinden sadece derece açısından farklıdır. Burada, c, v'deki artış ya da azalma kadar azalmak ya da artmak yerine, değişmeden kalır. Ama büyük sanayiye ve tarıma dayalı bugünün koşullarında, değişir sermaye, toplam sermayenin yalnızca görece küçük bir parçasını oluşturur ve dolayısıyla, değişir sermayedeki değişim tarafından belirlendiği kadarıyla, toplam sermayedeki azalma ya da büyüme de görece küçük kalır. Yine bir sermaye alalım:

I. $100_c + 20_v + 10_m$; C = 120, m′ = %50, p′ = $\%8^1/_3$,

ve bu, diyelim şuna dönüşsün:

II. $100_c + 30_v + 15_m$; C = 130, m′ = %50, p′ = $\%11^7/_{13}$.

Bunun tersini oluşturan değişir sermayenin azalması durumu, yine II'den I'e doğru ters yöndeki geçişle gösterilirdi.

İktisadi koşullar temelde önceki durumdakilerle aynı olurdu ve dolayısıyla yeni baştan tartışılmaları gerekmez. I'den II'ye geçiş şunu kapsar: Emek üretkenliğinin yarı yarıya azalması; 100_c'nin işletilmesi, II'de, I'dekine göre yarı yarıya daha fazla emek gerektirir. Bu durum tarımda ortaya çıkabilir.[9]

Ama önceki durumda, toplam sermayenin, değişmez sermayenin değişir sermayeye dönüşmesi ya da bunun tersinin gerçekleşmesi yoluyla değişmeden kalmasına karşın, burada, değişir sermaye arttığında ek bir sermayenin bağlanması, değişir sermaye azaldığında daha önce kullanılan sermayenin bir bölümünün serbest kalması söz konusudur.

3. m′ ve v sabit, c ve dolayısıyla C değişken

Bu durumda,

$$p' = m' \frac{v}{C} \text{ eşitliği değişerek } p'_1 = m' \frac{v}{C_1} \text{ olur,}$$

ve her iki tarafta görülen çarpanların silinmesiyle şu orantıyı verir:

$$p'_1 \quad p' = C : C_1;$$

artık değer oranları ve değişir sermaye parçaları aynı kalırken, kâr oranları toplam sermayelerle ters orantılıdır.

9 Elyazmasının burasında şu yazılı: "Bu durumun toprak rantıyla bağlantısı daha sonra incelenecek"

Örneğin elimizde üç sermaye veya aynı sermayenin üç farklı durumu bulunuyor olsun:

I. $80_c + 20_v + 20_m$; C = 100, m′ = %100, p′ = %20;
II. $100_c + 20_v + 20_m$; C = 120, m′ = %100, p′ = $\%16^2/_3$;
III. $60_c + 20_v + 20_m$; C = 80, m′ = %100, p′ = %25;

bu durumda aşağıdaki orantıları elde ederiz.

%20 $\%16^2/_3$ = 120 100 ve %20 : %25 = 80 100.

m′ sabitken $^v/_C$'nin değişimleri için daha önce verilmiş olan genel formül şuydu:

$$p'_1 = m' \frac{ev}{EC}$$; şimdi şöyle olur: $$p'_1 = m' \frac{v}{EC}$$,

çünkü v herhangi bir değişime uğramaz, dolayısıyla da burada e = $\frac{v_+}{v}$ faktörü 1'e eşit olur.

m′v = m (artık değer kütlesi) olduğundan ve hem m′ hem de v değişmediğinden, m de C'deki değişimden etkilenmez; artık değer kütlesi değişimden önce ne kadardıysa değişimden sonra da o kadar olur.

c sıfıra düşecek olsa, p′ = m′, yani kâr oranı artık değer oranına eşit olurdu.

c'deki değişim ya sadece değişmez sermayenin maddi ögelerinin değerlerinin değişmesinden ya da toplam sermayenin teknik bileşiminin değişmesinden, yani ilgili üretim dalında* emek üretkenliğinde bir değişimin gerçekleşmesinden kaynaklanabilir. İkinci durumda, büyük sanayi ve tarımın gelişimiyle yükselen toplamsal emek üretkenliği, geçişin (yukarıdaki örnekte) III'ten I'e ve I'den II'ye sırasıyla gerçekleşmesine yol açardı. Karşılığında 20 ödenen ve 40'lık bir değer üreten bir emek miktarı, önce 60 değerindeki bir emek araçları kütlesini kullanır; üretkenlik artar ve değer aynı kalırken, kullanılan emek araçları önce 80'e, ardından 100'e çıkardı. Ters yöndeki sıranın izlenmesi, üretkenlik azalmasını gerektirirdi; aynı emek miktarı daha az üretim aracını harekete geçirebilir, tarımda, madenlerde vb. görülebildiği üzere işletme ölçeği sınırlanırdı.

Değişmez sermaye tasarrufu bir yandan kâr oranını yükseltir ve diğer yandan sermayenin bir bölümünü serbest bırakır, yani kapitalistler için önemlidir. Hem bu noktayı hem de değişmez sermaye ögelerinin, özellikle de ham maddelerin fiyatlarının değişmesinin etkisini daha sonra** daha yakından inceleyeceğiz.

Değişmez sermayenin değişmesinin, bu değişime c'nin maddi ögelerinin artması ya da azalması da yol açsa, yalnızca bu ögelerin değerleri-

---

* 1. baskıda: "Üretken dalda". –*Almanca ed.*

** Bkz. MEW, Band 25, s. 87-146 [elinizdeki kitap, s. 88-144] –*Almanca ed.*

nin değişmesi de yol açsa, kâr oranı üzerinde aynı şekilde etkide bulunduğu burada da bir kez daha görülüyor.

4. m′ sabit, v, c ve C'nin üçü de değişken

Bu durumda, yukarıda değişen kâr oranı için verilen genel formül:

$$p'_1 = m' \frac{ev}{EC};$$

geçerliliğini korur. Buradan çıkan sonuçlara göre, artık değer oranı aynı kalırken:

a) E, e'den büyükse, yani değişmez sermaye, toplam sermayenin değişir sermayeye göre daha yüksek bir oranda büyüyeceği şekilde artarsa, kâr oranı düşer. Bir sermaye, $80_c + 20_v + 20_m$ bileşiminden $170_c + 30_v + 30_m$ bileşimine geçerse, m′ %100 olarak kalır, ama hem v'nin hem de C'nin artmış olmasına karşın $\frac{v}{C}$ $\frac{20}{100}$'den $\frac{30}{200}$'e düşer ve kâr oranı buna uygun olarak %20'den %15'e düşer.

b) kâr oranı, yalnızca, e = E olursa, yani $\frac{v}{C}$ kesri görünüşteki bir değişime rağmen aynı değeri korursa, yani pay ile payda aynı sayıyla çarpılır ya da aynı sayıya bölünürse, değişmeden kalır. $80_c + 20_v + 20_m$ ve $160_c + 40_v + 40_m$'nin %20'lik aynı kâr oranına sahip oldukları açıktır, çünkü m′ %100'e eşit kalır ve $\frac{v}{C} = \frac{20}{100} = \frac{40}{200}$ her iki örnekte de aynı değeri temsil eder.

c) e, E'den büyükse, yani değişir sermaye toplam sermayeye göre daha yüksek bir oranda büyürse, kâr oranı yükselir. $80_c + 20_v + 20_m$, $120_c + 40_v + 40_m$'ye dönüşürse, kâr oranı da %20'den %25'e yükselir, çünkü m′ değişmezken $\frac{v}{C}$ $\frac{20}{100}$'den $\frac{40}{160}$'a, $^1/_5$'ten $^1/_4$'e yükselmiştir.

v ile C aynı yönde değişirken, bu büyüklük değişimi sırasında her ikisinin de belirli bir aşamaya kadar aynı oranlarda değiştiklerini ve böylece $^v/_C$'nin o noktaya kadar değişmeden kaldığını kabul edebiliriz. O zaman, bu aşama sonrasında ikisinden yalnızca biri değişir ve böylece söz konusu daha karmaşık durumu önceki daha basit durumlardan birine indirgemiş oluruz.

Örneğin, $80_c + 20_v + 20_m$, $100_c + 30_v + 30_m$'ye dönüşse, bu değişimde, v'nin c'ye ve dolayısıyla C'ye oranı, $100_c + 25_v + 25_m$'ye kadar değişmeden kalır. Dolayısıyla bu noktaya kadar kâr oranında da herhangi bir değişiklik olmaz. Yani şimdi $100_c + 25_v + 25_m$'yi başlangıç noktası olarak alabiliriz: v'nin 5 artarak 30_v'ye ve bu nedenle C'nin 125'ten 130'a yükseldiğini görürüz ve böylece v'nin basit değişimini ve C'nin bundan kaynaklanan değişimini içeren ikinci durumla karşılaşırız. Başlangıçta %20 olan kâr oranı, bu 5 v'lik eklemeyle, artık değer oranı aynı kalırken, $\%23^1/_{13}$'e yükselir.

v ile C'nin büyüklükleri ters yönde değiştiğinde de, daha basit bir biçime indirgeme aynı şekilde gerçekleştirilebilir. Örneğin yine $80_c + 20_v + 20_m$ ile başlayalım ve bunun $110_c + 10_v + 10_m$'ye dönüşmesine izin verelim; o zaman, sonucu $40_c + 10_v + 10_m$ olan bir değişimde, kâr oranı başlangıçtakiyle aynı, yani %20 olurdu. Bu ara biçime 70_c'nin eklenmesiyle bu oran $\%8^1/_3$'e düşer. Bir başka deyişle, bir kez daha, önümüzdeki durumu tek bir değişkenin, yani c'nin değiştiği bir duruma indirgemiş olduk.

Demek ki, v, c ve C'nin aynı anda değişmesi yeni bakış açıları sunmaz ve son çözümlemede her zaman etmenlerden yalnızca birinin değişken olduğu bir duruma geri götürür.

Geriye kalan tek durum, yani v ile C'nin sayısal olarak aynı büyüklüklerde kaldığı, ama bunların maddi ögelerinin bir değer değişimine uğradığı, dolayısıyla v'nin değişmiş bir harekete geçirilen emek miktarını, c'nin değişmiş bir harekete geçirilmiş üretim araçları miktarını gösterdiği durum, aslında buraya kadar söylenenler tarafından kapsanmış bulunuyor.

$80_c + 20_v + 20_m$'de, 20_v, başlangıçta, 20 işçinin günde 10 saat çalışmasının karşılığı olan ücreti temsil ediyor olsun. Her bir işçinin ücreti 1'den $1^1/_4$'e yükselsin. Bu durumda 20_v'yle 20 yerine yalnızca 16 işçinin ücretleri ödenebilir. Ama 20 işçi 200 çalışma saatinde 40'lık bir değer üretiyorduysa, 16 işçi, günde 10 saatte, yani toplamda 160 çalışma saatinde, yalnızca 32'lik bir değer üretecektir. 20_v'nin ücretler için çekilmesinden sonra artık değer için 32'nin yalnızca 12'si kalır; artık değer oranı %100'den %60'a düşerdi. Ama artık değer oranı varsayım gereği sabit kalmak zorunda olduğundan, iş gününün $^1/_4$ oranında uzatılması, 10 saatten $12^1/_2$ saate çıkarılması zorunlu olurdu; 20 işçi, günde 10 saatte = 200 çalışma saatinde 40'lık† bir değer üretiyorsa, 16 işçi, günde $12^1/_2$ saatte = 200 saatte aynı değeri üretir ve $80_c + 20_v$'lik sermaye daha önce olduğu gibi 20'lik bir artık değer üretmiş olur.

Tersine, ücretler, 20_v'nin 30 işçinin ücretlerini karşılayacağı şekilde düşerse, m´, ancak iş gününün 10 saatten $6^2/_3$ saate düşürülmesi durumunda sabit kalabilir. $20 \times 10 = 30 \times 6^2/_3 = 200$ çalışma saati.

Bu karşıt varsayımlar altında, c'nin, para cinsinden değer ifadesi olarak aynı kalmasına karşın, yine de değişen ilişkilere karşılık gelen değişmiş üretim araçları miktarlarını temsil etmesinin ne ölçüde mümkün olduğu, temelde, yukarıda tartışılmış bulunuyor. Bu durum, saf biçimiyle, ancak çok istisnai olarak ortaya çıkabilir.

c'nin ögelerinin değerlerinin, bunların kütlelerini büyütecek ya da küçültecek ama c değer toplamını değişmeden bırakacak şekilde değişmesine gelince, bu değişim, v'nin büyüklüğünün değişmesine yol açmadıkça, kâr oranını da artık değer oranını da etkilemez.

† Özgün metinde "80" –*Türkçe ed.*

Böylece, eşitliğimizdeki v, c ve C'nin tüm olası değişim durumlarını ele almış olduk. v'nin c'ye ya da C'ye oranındaki en küçük bir değişikliğin bile kâr oranını da değiştirmeye yetmesi nedeniyle, artık değer oranı aynı kalırken kâr oranının düşebileceğini, aynı kalabileceğini ya da yükselebileceğini gördük.

Ayrıca, v'nin değişimiyle ilgili olarak, her yerde, m′'nün değişmeden kalmasını iktisadi açıdan olanaksız kılan bir sınırın ortaya çıktığı görüldü. c'nin her tür tek taraflı değişimi de, v'nin değişmeden kalmaya devam etmesini olanaksız kılan bir sınıra ulaşmak zorunda olduğundan, $^{v}/_{C}$'nin tüm olası değişimleri için, aşıldıklarında m′'nün de değişken olmasını zorunlu kılan sınırların bulunduğu görülüyor. m′'nün şimdi incelemeye başlayacağımız değişimleri sırasında, eşitliğimizin farklı değişkenlerinin bu karşılıklı etkileşimi daha açık şekilde ortaya çıkacak.

II. m′ değişken

Kâr oranları için, artık değer oranları değişirken, $\frac{v}{C}$ değişmeden de kalsa, değişse de geçerli olacak olan genel bir formülü,

$$p' = m' \frac{v}{C}$$

eşitliğini, p'_1, m'_1, v_1 ve C_1'in değişmiş p′, m′, v ve C değerlerini gösterdiği bir başka formüle dönüştürdüğümüzde elde ederiz:

$$p'_1 = m'_1 \frac{v_1}{C_1}.$$

O zaman elimizde şu olur:

$$p' : p'_1 = m' \frac{v}{C} : m'_1 \frac{v_1}{C_1},$$

ve bundan da şunu elde ederiz:

$$p'_1 = \frac{m'_1}{m'} \times \frac{v_1}{v} \times \frac{C}{C_1} \times p'.$$

1. m′ değişken, $\frac{v}{C}$ sabit

Bu durumda elimizde, $^{v}/_{C}$ her ikisinde de aynı değere sahip olmak üzere, şu eşitlikler vardır:

$$p' = m' \frac{v}{C}\ ;\ p'_1 = m'_1 \frac{v}{C}.$$

Dolayısıyla:

$$p' : p'_1 = m' : m'_1.$$

Aynı bileşime sahip iki sermayenin kâr oranları arasındaki oran, ilgili artık değer oranları arasındakine eşittir. $^{v}/_{C}$ kesrinde önemli olan, v ile C'nin mutlak büyüklükleri değil bu ikisi arasındaki oran olduğundan, bu söylenen, mutlak büyüklükleri ne olursa olsun, bileşimleri aynı olan tüm sermayeler için geçerlidir.

$$80_c + 20_v + 20_m;\ C = 100,\ m' = \%100,\ p' = \%20$$
$$160_c + 40_v + 20_m;\ C = 200,\ m' = \%50,\ p' = \%10$$
$$\%100 \quad \%50 = \%20 \quad \%10.$$

v ile C'nin mutlak büyüklükleri her iki durumda da aynıysa, kâr oranlarının birbirlerine oranları, artık değer kütlelerinin birbirlerine oranlarına da eşit olur:

$$p' : p'_1 = m'v : m'_1v = m : m_1.$$

Örneğin:

$$80_c + 20_v + 20_m;\ m' = \%\ 100,\ p' = \%20$$
$$80_c + 20_v + 10_m;\ m' = \%\ 50,\ p' = \%10$$
$$\%20 : \%10 = 100 \times 20 : 50 \times 20 = 20_m \quad 10_m.$$

Şimdi açıktır ki, mutlak olarak ya da yüzde cinsinden aynı bileşime sahip olan sermayeler söz konusu olduğunda, artık değer oranı, yalnızca, işçi ücretlerinin ya da iş gününün uzunluğunun ya da emek yoğunluğunun farklı olması durumunda farklı olabilir. Şu üç durumda:

$$\text{I. } 80_c + 20_v + 10_m;\ m' = \%\ 50,\ p' = \%10,$$
$$\text{II. } 80_c + 20_v + 20_m;\ m' = \%\ 100,\ p' = \%20,$$
$$\text{III. } 80_c + 20_v + 40_m;\ m' = \%\ 200,\ p' = \%40,$$

I'de 30'luk ($20_v + 10_m$), II'de 40'lık, III'te 60'lık bir toplam değer-ürün üretilir. Bu, üç farklı şekilde gerçekleşebilir.

Birincisi, işçi ücretleri farklıysa, yani 20_v her bir özel durumda farklı bir işçi sayısını ifade ediyorsa. I'de 15 işçinin $1^2/_3$ sterlinlik bir ücretle 10 saat boyunca çalıştırıldığını ve 20 sterlini ücretleri yerine koymak ve 10 sterlini artık değer için kalmak üzere 30 sterlinlik bir değer ürettiklerini kabul edelim. Ücret 1 sterline düşerse, 20 işçiyi 10 saat boyunca çalıştırmak mümkün olur ve bu işçiler, 20 sterlini ücretler ve 20 sterlini artık değer için olmak üzere 40 sterlinlik bir değer üretir. Ücret daha da gerileyerek $^2/_3$ sterline düşerse, 30 işçi 10 saat boyunca çalıştırılır ve ücretler için 20 sterlin çekildikten sonra artık değer için geriye 40 sterlinin kalacağı şekilde 60 sterlinlik bir değer üretirler.

Sermayenin yüzde cinsinden bileşiminin sabit, iş gününün sabit, emek yoğunluğunun sabit olduğu, artık değer oranındaki değişmenin işçi ücretindeki değişmeden kaynaklandığı bu durum, Ricardo'nun varsayımının doğru olduğu tek durumdur:

> "Profits would be high or low, *exactly in proportion* as wages were low or high. [Kârlar, *tam olarak* ücretlerin düşük ya da yüksek olması *oranında*, yüksek ya da düşük olurdu.]" (*Principles*, ch. I, sect. III, s. 18, *Works of D. Ricardo*, ed. MacCulloch, 1852.)

Ya da *ikincisi*, emek yoğunluğu farklıysa. Bu durumda örneğin 20 işçi aynı emek araçlarıyla ve günlük 10 çalışma saatinde, belirli bir metadan

I'de 30, II'de 40, III'te 60 adet yapar ve bu metaların her biri, onun için kullanılan üretim araçlarının değeri dışında, 1 sterlinlik bir yeni değeri temsil eder. Her seferinde 20 adet = 20 sterlin işçi ücretlerini yerine koyduğundan, artık değer için I'de 10 adet = 10 sterlin, II'de 20 adet = 20 sterlin, III'te 40 adet = 40 sterlin kalır.

Ya da *üçüncüsü*, iş günleri farklı uzunluklardadır. Emek yoğunluğu aynıyken 20 işçi I'de günde dokuz, II'de on iki, III'te on sekiz saat çalışıyorsa, toplam ürünlerinin birbirlerine oranları, 9 12 : 18'e eşit olan 30 40 : 60 olur ve ücret her seferinde 20'ye eşit olduğundan, artık değer için yine sırasıyla 10, 20 ve 40 kalır.

Demek ki, işçi ücretlerinin yükselmesinin ya da düşmesinin artık değer oranının ve dolayısıyla $^{v}/_{C}$ sabitken kâr oranının yüksekliği üzerindeki etkisi ters yönde, emek yoğunluğunun yükselmesinin ya da düşmesinin ve iş gününün uzamasının ya da kısalmasının etkisi ise aynı yöndedir.

2. m′ ve v değişken, C sabit

Bu durumda şu orantı geçerlidir:

$$p' : p'_1 = m' \frac{v}{C} : m'_1 \frac{v_1}{C} = m'v : m'_1 v_1 = m : m_1.$$

Kâr oranlarının birbirine oranı, ilgili artık değer kütlelerinin birbirine oranına eşittir.

Değişir sermaye aynı kalırken artık değer oranlarının değişimi, değer-ürünün büyüklüğünde ve dağılımında farklılaşma anlamına geliyordu. v ile m′'nün eş zamanlı değişimi de farklı bir dağılım anlamına gelmekle birlikte, her zaman değer-ürünün büyüklüğündeki bir değişimi içermez. Olası üç durum vardır:

a) v ve m† karşıt yönlerde ama aynı miktarda değişir; örneğin:

$$80_c + 20_v + 10_m;\ m' = \%\ 50,\ p' = \%10$$
$$90_c + 10_v + 20_m;\ m' = \%200,\ p' = \%20.$$

Değer-ürün ve dolayısıyla sağlanan emeğin niceliği her iki durumda da aynıdır; $20_v + 10_m = 10_v + 20_m = 30$. Tek fark, birinci durumda ücretler için 20 harcanması ve artık değere 10 kalması, buna karşın ikinci durumda ücretlerin yalnızca 10 ve dolayısıyla artık değerin 20 tutmasıdır. v ve m′ aynı anda değişirken işçi sayısının, emek yoğunluğunun ve iş günü uzunluğunun değişmeden kaldığı tek durum budur.

b) m′ ve v yine karşıt yönlerde, ama farklı miktarlarda değişir. Bu durumda ya v'nin ya da m′'nün değişimi ağır basar.

$$\text{I. } 80_c + 20_v + 20_m;\ m' = \%100,\ p' = \%20$$
$$\text{II. } 72_c + 28_v + 20_m;\ m' = \%71^1/_3,\ p' = \%20$$
$$\text{III. } 84_c + 16_v + 20_m;\ m' = \%125,\ p' = \%20.$$

† Özgün metinde "m′" *–Türkçe ed.*

I'de 40'lık bir değer-ürün için 20_v, II'de 48'lik bir değer-ürün için 28_v, III'te 36'lık bir değer-ürün için 16_v ödenir. Hem değer-ürün hem de ücret değişmiştir; ama değer-ürünün değişmesi, sağlanan emek miktarının, yani ya işçi sayısının, ya çalışma süresinin, ya emek yoğunluğunun, ya da bunların birden fazlasının değiştiği anlamına gelir.

c) m′ ile v aynı yönde değişir; bu durumda biri, diğerinin etkisini güçlendirir.

$$90_c + 10_v + 10_m;\ m' = \%100,\ p' = \%10$$
$$80_c + 20_v + 30_m;\ m' = \%150,\ p' = \%30$$
$$92_c + 8_v + 6_m;\ m' = \%\ 75,\ p' = \%\ 6.$$

Burada da üç değer-ürün farklıdır (20, 50 ve 14); ve her bir emek miktarının büyüklüğündeki bu farklılık, yine işçi sayısındaki, çalışma süresindeki, emek yoğunluğundaki ya da bu etmenlerin birden fazlasındaki veya tümündeki farklılıklara indirgenir.

3. m′, v ve C değişken

Bu durum yeni bir bakış açısı sunmaz ve "II. m′ değişken" başlığının altında verilmiş olan genel formülle çözülür.

Demek ki, artık değer oranındaki bir büyüklük değişiminin kâr oranı üzerindeki etkisi şu durumlara yol açar:

1. $\frac{v}{C}$ sabit kaldığında, p′, m′ ile aynı oranda büyür ya da küçülür.

$$80_c + 20_v + 20_m;\ m' = \%100,\ p' = \%20$$
$$80_c + 20_v + 10_m;\ m' = \%\ 50,\ p' = \%10$$
$$\%100 : \%50 = \%20 : \%10.$$

2. m büyür ya da küçülürken, $\frac{v}{C}$, m′ ile aynı yönde hareket ettiğinde, yani büyüdüğünde ya da küçüldüğünde, p′, m′'ne göre daha büyük bir oranda yükselir ya da düşer.

$$80_c + 20_v + 10_m;\ m' = \%\ 50,\ p' = \%10$$
$$70_c + 30_v + 20_m;\ m' = \%66^2/_3,\ p' = \%20$$
$$\%50\quad \%66^2/_3 < \%10\quad \%20.$$

3. $\frac{v}{C}$, m′'nün tersi yönde, ama daha küçük bir oranda değiştiğinde, p′, m′'ne göre daha küçük bir oranda yükselir ya da düşer.

$$80_c + 20_v + 10_m;\ m' = \%\ 50,\ p' = \%10$$
$$90_c + 10_v + 15_m;\ m' = \%150,\ p' = \%15$$
$$\%50\quad \%150 > \%10\quad \%15.$$

4. $\frac{v}{C}$, m″'nün tersi yönde ve ondan daha büyük bir oranda değiştiğinde, p′, m″'nün düşmesine rağmen yükselir ya da m″'nün yükselmesine rağmen düşer.

$$80_c + 20_v + 20_m;\ m' = \%100,\ p' = \%20$$
$$90_c + 10_v + 15_m;\ m' = \%150,\ p' = \%15$$

m′ %100'den %150'ye yükselmiş, p′ %20'den %15'e düşmüştür.

5. Son olarak: $\frac{v}{C}$, m″'nün tersi yönde ama tam olarak onunla aynı oranda değiştiğinde, p′, m′'nün yükselmesine ya da düşmesine rağmen sabit kalır.

Biraz daha üzerinde durulması gereken tek durum bu sonuncusudur. Nasıl ki yukarıda $\frac{v}{C}$'nin değişimlerini incelerken bir ve aynı artık değer oranının kendisini çok farklı kâr oranlarıyla ifade edebildiğini gördüysek, burada da, bir ve aynı kâr oranının temelinde çok farklı artık değer oranlarının bulunabileceğini görüyoruz. Ama m′ sabit olduğunda v'nin C'ye oranındaki her tür değişme kâr oranında bir farklılaşma yaratmaya yeterken, m″'nün büyüklüğü değiştiğinde, kâr oranının aynı kalması için, $\frac{v}{C}$'de, tam olarak uygun düşen, ters yöndeki bir büyüklük değişiminin gerçekleşmesi gerekir. Bu da bir ve aynı sermaye için ya da aynı ülkedeki iki sermaye için ancak çok istisnai olarak mümkündür. Örneğin,

$$80_c + 20_v + 20_m;\ C = 100,\ m' = \%100,\ p' = \%20$$

gibi bir sermaye alalım ve işçi ücretinin, aynı sayıda işçinin 20_v yerine 16_v ile çalıştırılacağı şekilde düştüğünü varsayalım. Bu durumda, diğer koşullar aynı kalırken, 4_v'nin serbest kalması sonucu şunu elde ederiz:

$$80_c + 16_v + 24_m;\ C = 96,\ m' = \%150,\ p' = \%25.$$

p″'nün daha önce olduğu gibi %20'ye eşit olabilmesi için, toplam sermayenin 120'ye, dolayısıyla değişmeyen sermayenin de 104'e çıkması gerekirdi:

$$104_c + 16_v + 24_m;\ C = 120,\ m' = \%150,\ p' = \%20.$$

Bu da ancak, ücret azalması ile eş zamanlı olarak emek üretkenliğinde söz konusu değişmiş sermaye bileşimini gerektiren bir değişimin ortaya çıkması; ya da, değişmez sermayenin parasal değerinin 80'den 104'e çıkması; kısacası, koşulların, sadece istisnai durumlarda görülebilen tesadüfi bir çakışmasının gerçekleşmesi durumunda mümkün olurdu. Gerçekte, m″'nde, v'de ve dolayısıyla $\frac{v}{C}$'de eş zamanlı bir değişimi gerektirmeyen bir değişim, yalnızca çok özel koşullar altında, yani sadece sabit sermayenin ve emeğin kullanıldığı ve emek nesnesinin doğa tarafından sağlandığı sanayi dallarında olasıdır.

Fakat iki ülkedeki kâr oranları karşılaştırılırken durum farklıdır. Burada aynı kâr oranı, gerçekten de, çoğu zaman, farklı artık değer oranlarını ifade eder.

Demek ki, söz konusu beş durumdan, yükselen bir kâr oranının düşen ya da yükselen bir artık değer oranına, düşen bir kâr oranının yükselen ya da düşen bir artık değer oranına, aynı kalan bir kâr oranının yükselen ya da düşen bir artık değer oranına karşılık gelebileceği sonucu çıkıyor. Yükselen, düşen ya da aynı kalan bir kâr oranının da aynı kalan bir artık değer oranına karşılık gelebileceğini I'de görmüştük.

Demek ki, kâr oranı iki ana etmen tarafından belirlenmektedir: artık değer oranı ve sermayenin değer bileşimi. Bu iki etmenin etkileri aşağıdaki şekilde kısaca özetlenebilir ve değişimin iki sermaye parçasının hangisinden kaynaklandığı burada önem taşımadığından, sermaye bileşimini yüzdelerle ifade edebiliriz:

İki sermayenin ya da iki ardışık, farklı durumdaki bir ve aynı sermayenin kâr oranları

şu durumlarda eşittir:

1. sermayelerin yüzde cinsinden bileşimleri ve artık değer oranları aynıyken.

2. yüzde cinsinden bileşimler ve artık değer oranları eşit değilken, artık değer oranlarıyla yüzde cinsinden değişir sermaye parçalarının çarpımları (m′ ile v çarpımları), yani toplam sermayenin yüzdeleri olarak hesaplanan artık değer *kütleleri* (m = m′v) eşitse, bir başka deyişle, m′ ve v her iki durumda birbirleriyle ters orantılıysa.

Şu durumlarda eşit değildirler:

1. yüzde cinsinden bileşimler eşitken, artık değer oranları eşit değilse (bu durumda kâr oranları arasındaki oran, artık değer oranları arasındaki orana eşittir).

2. artık değer oranları eşitken ve yüzde cinsinden bileşimler eşit değilken (bu durumda kâr oranları arasındaki oran, değişir sermaye parçaları arasındaki orana eşittir).

3. artık değer oranları ve yüzde cinsinden bileşimler eşit değilken (bu durumda kâr oranları arasındaki oran, m′v çarpımları arasındaki orana, yani toplam sermaye üzerinden yüzdeler olarak hesaplanan artık değer kütleleri arasındaki orana eşittir).[10]

10 Elyazmasında, bunlara ek olarak, artık değer oranı ile kâr oranı arasındaki fark (m′ p′) hakkında çok kapsamlı hesaplamalar bulunuyor; söz konusu fark, çok sayıda ilginç özelliğe sahiptir ve onun hareketi, iki oranın birbirlerinden uzaklaştıkları ya da birbirlerine yaklaştıkları durumları gösterir. Bu hareketler eğrilerle de gösterilebilir. Bu kitabın yakın amaçları açısından daha az önem taşıdığından ve burada, bu nokta üzerinde daha fazla durmak isteyen okurların dikkatini buna çekmek yeterli olacağından, bu malzemeyi sunmuyorum. –F. E.

Bölüm

4

Devrin Kâr Oranı Üzerindeki Etkisi†

★★★

{Devrin artık değer üretimi ve dolayısıyla aynı zamanda kâr üretimi üzerindeki etkisi ikinci kitapta tartışılmıştı. Kısaca özetlenecek olursa, devir için gerekli olan süre nedeniyle bütün sermaye aynı anda üretimde kullanılamaz; dolayısıyla, ister para-sermaye, ister stokta bulunan ham maddeler, ister bitmiş ama henüz satılmamış meta-sermaye, ister henüz vadeleri gelmemiş alacaklar biçiminde olsun, sermayenin bir bölümü sürekli olarak atıl durumda bulunur; üretimde, yani artık değerin yaratılmasında ve ona el koyulmasında faal olan sermaye her zaman bu bölüm kadar eksilir ve yaratılan ve el koyulan artık değer her zaman aynı oranda daralır. Devir zamanı ne kadar kısa olursa, atıl kalan söz konusu sermaye parçasının toplam sermayeye oranı o kadar küçülür; dolayısıyla, diğer koşullar aynı kalırken, el koyulan artık değer de o kadar büyür.

Devir zamanının ya da onun iki kısmı olan üretim zamanı ile dolaşım zamanından birinin kısalmasının üretilen artık değer kütlesini nasıl artırdığı ikinci kitapta ayrıntılarıyla açıklanmıştı.* Ama kâr oranı yalnızca üretilen artık değer kütlesinin, onun üretiminde kullanılan toplam sermayeye oranını ifade ettiğinden, bu türden her kısalmanın kâr oranını

† Önsözde açıklandığı gibi, bu bölümün tümü Engels tarafından yazılmış ve bu nedenle parantez içine yerleştirilmiştir. *–Türkçe ed.*

* Bkz. MEW, Band 24, s. 296-301 ["Kapital", II. Cilt, Yordam Kitap, s. 283-288]. *–Almanca ed.*

yükselteceği apaçıktır. Daha önce ikinci kitabın ikinci kısmında artık değerle ilgili olarak yapılan açıklamalar, kâr ve kâr oranı için de aynı şekilde geçerlidir ve burada yinelenmeleri gerekmez. Yalnızca birkaç temel noktayı vurgulamak istiyoruz.

Üretim zamanını kısaltan başlıca araç, genelde sanayinin ilerlemesi diye anılan emek üretkenliği artışıdır. Eğer emek üretkenliği artışı aynı zamanda pahalı makinelerin vb. alınması yoluyla toplam sermaye harcamalarında ciddi bir artışa ve dolayısıyla toplam sermaye üzerinden hesaplanan kâr oranında bir düşüşe yol açmıyorsa, bu oranın yükselmesi gerekir. Ve metalurji ile kimya sanayisindeki en son ilerlemelerinin çoğunda kesin olarak bu durum geçerlidir. Yeni keşfedilen Bessemer, Siemens, Gilchrist-Thomas vb. demir ve çelik işleme yöntemleri, geçmişte fazlasıyla uzun zaman alan süreçleri görece düşük maliyetlerle asgari bir düzeye kadar kısaltıyor. Alizarinin ya da kök boyasının kömür katranından elde edilmesi, yalnızca birkaç hafta içinde ve bugüne kadar da kömür katranı boyalarının üretildiği tesislerde, geçmişte yıllar alan sonuçların aynılarını ortaya çıkarıyor; kökboyasının yetişmesi bir yıl alıyordu ve boyalarını çıkarmadan önce kökler birkaç yıl boyunca olgunlaşmaya bırakılıyordu.

Dolaşım zamanını kısaltan başlıca araç iyileştirilmiş ulaştırmadır. Ve son elli yıl, bu alanda, yalnızca geçtiğimiz yüzyılın ikinci yarısındaki sanayi devrimiyle karşılaştırılabilecek olan bir devrim yarattı. Karada şosenin yerini demiryolu, denizde yavaş ve düzensiz yelkenli geminin yerini hızlı ve düzenli buharlı gemi hattı aldı ve bütün yerküre telgraf telleriyle donatılıyor. Süveyş Kanalı, Doğu Asya'yı ve Avustralya'yı ilk kez gerçek anlamıyla buharlı gemi trafiğine açtı. Doğu Asya'ya meta gönderimindeki dolaşım zamanı 1847'de henüz en az on iki ayken (bkz. II. Kitap, s. 235*), bu süre bugün yaklaşık olarak aynı sayıda haftaya indirilebilir olmuştur. 1825-1857 bunalımlarının iki büyük merkezi olan Amerika ve Hindistan, ulaştırma araçlarındaki bu devrimle Avrupa'daki sanayi ülkelerine %70-90 oranında yakınlaştı ve böylece patlama potansiyellerinin büyük bir bölümünü yitirdi. Toplam dünya ticaretinin devir zamanı aynı ölçüde kısaldı ve bunun parçası olan sermayelerin hareket yeteneği iki ya da üç katından fazlasına çıktı. Bunun kâr oranı üzerinde etkisiz kalmadığını söylemeye bile gerek yok.

Toplam sermayenin devrinin kâr oranı üzerindeki etkisini saf olarak sergilemek için, karşılaştırılacak olan iki sermayeyle ilgili tüm diğer koşulları aynı kabul etmemiz gerekir. Demek ki, artık değer oranı ve iş günü dışında, özellikle yüzde cinsinden bileşim de aynı olmalı. Şimdi,

* Bkz. MEW, Band 24, s. 255 ["Kapital", II. Cilt, Yordam Kitap, s. 252-252]. –*Almanca ed.*

$80_c + 20_v$ = 100C bileşimine sahip, %100'lük bir artık değer oranıyla yılda iki devir yapan bir A sermayesini alalım. Bu durumda yıllık ürün şu olur:

$160_c + 40_v + 40_m$. Ama kâr oranını bulmak için, bu 40_m'yi devir yapan 200'lük sermaye değerine değil, öndelenmiş olan 100'lük sermaye değerine oranlarız ve böylece şunu elde ederiz: p = %40.

Bunu, yine %100'lük bir artık değer oranıyla, ama yılda yalnızca bir kez devir yapan bir B = $160_c + 40_v$ = 200C sermayesiyle karşılaştıralım. Bu durumda yıllık ürün yukarıdaki gibi şöyledir:

$160_c + 40_v + 40_m$. Ama bu kez 40_m'yi öndelenmiş olan 200'lük bir sermayeye oranlamak gerekir ve bu da yalnızca %20'lik, yani A'nınkinin yarısı kadar olan bir kâr oranını verir.

Bundan şu sonuç çıkar: Sermayelerin yüzde cinsinden bileşimleri, artık değer oranları ve iş günleri eşit olduğunda, iki sermayenin kâr oranları, bu sermayelerin devir zamanlarıyla ters orantılıdır. Karşılaştırılan iki durum için bileşimin ya da artık değer oranının ya da iş gününün ya da işçi ücretinin eşit olmaması, kuşkusuz kâr oranlarında daha fazla farklılaşmaya yol açacaktır; ama bunlar devirden bağımsızdır ve bu nedenle burada bizi ilgilendirmezler; ayrıca bunlar daha önce, Bölüm 3'te tartışılmıştı.

Kısalan devir zamanının artık değer üretimi ve dolayısıyla aynı zamanda kâr üretimi üzerindeki doğrudan etkisi, bu yolla değişir sermaye parçasına kazandırılan daha yüksek etkililikten kaynaklanır ve bu konuda II. Kitap, Bölüm 16'ya başvurulabilir: Değişen Sermayenin Devri. Burada, yılda on devir yapan 500'lük bir değişir sermayenin, bu süre içinde, aynı artık değer oranıyla ve aynı ücretlerle yılda yalnızca bir devir yapan 5000'lik bir değişir sermayeyle aynı miktarda artık değere el koyduğu görülmüştü.

10 000'lik sabit sermayeden oluşan bir Sermaye I alalım ve bunun yıllık aşınma ve yıpranması %10 = 1000, dolaşır değişmez sermayesi 500 ve değişir sermayesi 500 tutuyor olsun. Artık değer oranı %100 iken, değişir sermaye yılda on devir yapıyor olsun. Basitlik adına, aşağıdaki tüm örneklerde, dolaşır değişmez sermayenin değişir sermaye ile aynı zamanda devir yaptığını kabul edeceğiz ve bu durum pratikte de çoğu zaman geçerli olacak. O zaman böyle bir devir döneminin ürünü şöyle olacaktır:

$$100_c \text{ (aşınma ve yıpranma)} + 500_c + 500_v + 500_m = 1600$$

böyle on devir süresini kapsayan bir tam yılın ürünü:

$$1000_c \text{ (aşınma ve yıpranma)} + 5000_c + 5000_v + 5000_m = 16\,000,$$

$$C = 11\,000,\ m = 5000,\ p' = \frac{5000}{11\,000} = \%45^5/_{11}.$$

Şimdi de bir Sermaye II alalım: sabit sermaye 9000, bunun yıllık aşınma ve yıpranması 1000, dolaşır değişmez sermaye 1000, değişir sermaye 1000, artık değer oranı %100, değişir sermayenin yıllık devir sayısı: 5. Dolayısıyla değişir sermayenin her bir devir döneminin ürünü şöyle olacaktır:

$$200_c \text{ (aşınma ve yıpranma)} + 1000_c + 1000_v + 1000_m = 3200,$$

ve beş devir için yıllık toplam ürün:

$$1000_c \text{ (aşınma ve yıpranma)} + 5000_c + 5000_v + 5000_m = 16\,000,$$

$$C = 11\,000,\ m = 5000,\ p' = \frac{5000}{11\,000} = \%45^5/_{11}.$$

Bunların dışında, içinde hiç sabit sermaye bulunmayan, buna karşılık 6000'lik dolaşır değişmez ve 5000'lik değişir sermaye içeren bir Sermaye III alalım. Artık değer oranı yüzde %100 iken, bu sermaye yılda bir devir yapsın. Bu durumda yıllık toplam ürün şöyledir:

$$6000_c + 5000_v + 5000_m = 16\,000,$$

$$C = 11\,000,\ m = 5000,\ p' = \frac{5000}{11\,000} = \%45^5/_{11}.$$

Görüldüğü gibi, her üç durumda da aynı yıllık artık değer kütlesi (= 5000) ve toplam sermaye her üç durumda yine aynı (= 11 000) olduğundan, $\%45^5/_{11}$'lik aynı kâr oranı vardır.

Buna karşılık, yukarıdaki Sermaye I'in değişir kısmının yıllık devir sayısı 10 yerine 5 olsa, durum değişir. O zaman bir devrin ürünü şu olur:

$$200_c \text{ (aşınma ve yıpranma)} + 500_c + 500_v + 500_m = 1700.$$

Ya da yıllık ürün:

$$1000_c \text{ (aşınma ve yıpranma)} + 2500_c + 2500_v + 2500_m = 8500,$$

$$C = 11\,000,\ m = 2500;\ p' = \frac{2500}{11\,000} = \%22^8/_{11}.$$

Devir zamanı iki katına çıktığından kâr oranı yarı yarıya azalmıştır.

Demek ki, yıl boyunca el koyulan artık değer kütlesi, *değişir* sermayenin bir devir döneminde el koyulan artık değer kütlesi ile bu tür devirlerin yıllık sayısının çarpımına eşittir. Yıllık olarak el koyulan artık değer ya da kâra M, bir devir döneminde el koyulan artık değere m, değişir sermayenin yıllık devir sayısına n dersek, daha önce II. Kitap, Bölüm 16, 1'de açıklanmış olduğu üzere, M = mn ve yıllık artık değer oranı M' = m'n olur.

Kâr oranı formülü ($p' = m' \frac{v}{C} = m' \frac{v}{c+v}$), hiç kuşku yok ki, yalnızca, paydaki v ile paydadaki v aynıysa doğrudur. Paydadaki v, toplam sermayenin ortalama olarak değişir sermaye biçiminde, işçi ücretleri için kullanılan parçasının tümüdür. Paydaki v'yi ilk aşamada belirleyen tek şey, kendisine oranı (m/v) artık değer oranı (m') olan belirli bir miktarda

artık değer (= m) üretmiş ve ona el koymuş olmasıdır. $p' = \frac{m}{c+v}$ eşitliği ancak bu yolla diğerine ($p' = m' \frac{v}{c+v}$) dönüşmüştür. Şimdi, paydaki v'yi daha doğru şekilde belirleyen şey, paydadaki v'ye, yani C sermayesinin toplam değişir kısmına eşit olmak zorunda olmasıdır. Bir başka deyişle, $p' = {}^{m}/_{C}$ eşitliği, ancak, m, değişir sermayenin bir devir döneminde üretilen artık değer anlamına geliyorsa, diğer $p' = m' \frac{v}{c+v}$ eşitliğine hatasız şekilde dönüşebilir. m, bu artık değerin yalnızca bir bölümünü kapsıyorsa, m = m'v'nin doğru olmasına karşın, buradaki v, C = c + v'deki v'den küçüktür, çünkü işçi ücretlerine tüm değişir sermayeden azı yatırılmıştır. Ama m, v'nin bir devrinin artık değerinden fazlasını kapsıyorsa, bu v'nin bir bölümü ya da tamamı, önce birinci devirde, ardından ikinci devirde, ya da ikinci ve sonraki devirde olmak üzere, iki kez iş görür; yani, artık değeri üreten ve ödenmiş olan tüm işçi ücretlerinin toplamı olan v, c + v'deki v'den büyüktür ve hesap doğru olmaktan çıkar.

Yıllık kâr oranı formülünün tam olarak doğru olması için, basit artık değer oranının yerine yıllık artık değer oranını, yani m''nün yerine M''nü ya da m'n'yi koymamız gerekir. Diğer bir deyişle, artık değer oranı olan m''nü (ya da aynı kapıya çıkmak üzere C'nin içerdiği değişir sermaye parçası olan v'yi) bu değişir sermayenin bir yıldaki devirlerinin sayısı olan n'yle çarpmamız gerekir ve böylece yıllık kâr oranının hesaplanmasının formülü olan $p' = m'n \frac{v}{C}$'yi elde ederiz.

Ama bir işletmedeki değişir sermayenin büyüklüğünü, çoğu durumda, kapitalistin kendisi de bilmez. Kapitalist için, sermayesi içindeki, kendisini ona temel bir fark olarak dayatan tek farkın, sabit sermaye ile dolaşır sermaye arasındaki fark olduğunu ikinci kitabın sekizinci bölümünde görmüştük ve görmeye devam edeceğiz. Dolaşır sermayenin banka hesabında durmadığı kadarıyla para biçiminde elinde bulunan bölümünü içeren kasadan işçi ücretleri için gereken parayı alır, ham maddelerin ve yardımcı malzemelerin parasını aynı kasadan alır ve her ikisini de bir ve aynı kasa hesabına alacak olarak kaydeder. Ve ödenmiş olan işçi ücretleri için ayrı bir hesap tutacak olsaydı bile, bu hesap, yıl sonunda, bunlar için ödenmiş olan tutarı, yani vn'yi gösterir, ama değişir sermayenin (v) kendisini göstermezdi. Bunu açıklığa kavuşturmak için, burada bir örneğini vermek istediğimiz özel bir hesaplama yapması gerekirdi.

Bu amaçla, I. Kitap, s. 209/201'de* tarif edilen ve 10 bin iği bulunan iplik fabrikasını alıyor ve Nisan 1871'in bir haftası için verilmiş olan verilerin geçerliliklerini yıl boyunca korumuş olduklarını varsayıyoruz.

---

* Bkz. MEW, Band 23, s. 233 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 218]. –*Almanca ed.*

Makinelerde saklı bulunan sabit sermaye 10 000 sterlindi. Dolaşır sermaye belirtilmemişti; 2500 olduğunu varsayıyoruz; bu tahmin hayli yüksek olsa bile, burada her zaman yapmak zorunda olduğumuz varsayım, yani hiçbir kredi işleminin gerçekleşmediği, dolayısıyla da sürekli ya da geçici olarak başkalarına ait sermayelerin kullanılmadığı varsayımı onu haklı çıkarır. Haftalık ürün, değeri bakımından, makinelerin aşınma ve yıpranması için 20 sterlin, dolaşır değişmez sermaye öndeliği olarak 358 sterlin (kira için 6 sterlin, pamuk için 342 sterlin, kömür, gaz ve yağ için 10 sterlin), işçi ücretlerine yatırılan değişir sermaye olarak 52 sterlin ve 80 sterlinlik artık değerden oluşuyordu; yani:

$$20_c \text{ (aşınma ve yıpranma)} + 358_c + 52_v + 80_m = 510.$$

Demek ki, haftalık dolaşır sermaye öndeliği $358_c + 52_v = 410$'du ve bunun yüzde cinsinden bileşimi = $87{,}3_c + 12{,}7_v$'ydi. Bu hesabın 2500 sterlinlik toplam dolaşır sermaye üzerinden yapılması, 2182 sterlinlik değişmez sermaye ve 318 sterlinlik değişir sermaye sonucunu verir. Bir yılda işçi ücretleri için yapılan toplam harcama 52 kere 52 sterlin, yani 2704 sterlin olduğundan, 318 sterlinlik değişir sermayenin yılda neredeyse tam $8^1/_2$ devir yaptığı anlaşılır. Artık değer oranı $^{80}/_{52} = \%153^{11}/_{13}$'tü. Kâr oranını, bu ögelerden hareketle, $p' = m'n \frac{v}{C}$ formülüne ilgili değerleri koyarak hesaplarız: $m' = 153^{11}/_{13}$, $n = 8^1/_2$, $v = 318$, $C = 12\,500$; yani:

$$p' = 153^{11}/_{13} \times 8^1/_2 \times \frac{318}{12\,500} = \%33{,}27.$$

Bunun sağlamasını, $p' \times \frac{m}{C}$ basit formülünü kullanarak yapıyoruz. Yıllık toplam artık değer ya da kâr 80 sterlin × 52 = 4160 sterlin tutar ve bunun 12 500'lük toplam sermayeye bölünmesi, yukarıdakine çok yakın bir sonuç olan %33,28'i verir; bu kadar olağanüstü yüksek bir kâr oranı yalnızca aşırı ölçüde uygun anlık koşullarla (çok düşük pamuk fiyatları ve çok yüksek iplik fiyatlarıyla) açıklanabilir ve gerçekte bunların tüm yıl boyunca geçerli olamayacakları kesindir.

$p' = m'n \frac{v}{C}$ formülünde, m'n, daha önce söylenmiş olduğu üzere, ikinci kitapta yıllık artık değer oranı olarak tarif edilmiş olan şeydir. Bu, yukarıdaki örnekte, $\%153^{11}/_{13} \times 8^1/_2$, ya da tam olarak $\%1307^9/_{13}$'tür. Dolayısıyla, Biedermann diye biri, ikinci kitaptaki bir örnekte sunulmuş olan %1000'lik yıllık artık değer oranının devasalığı yüzünden dehşete kapıldıysa, burada Manchester'ın gerçek yaşamından aktarılan %1300'ün üzerindeki yıllık artık değer oranı belki de onu rahatlatacaktır. Kuşkusuz uzun süredir tanık olmadığımız en yüksek refah dönemlerinde, böylesi bir oran kesinlikle az rastlanır bir şey değildir.

Yeri gelmişken, modern büyük sanayide gerçekten geçerli olan sermaye bileşiminden hareketle bir örnek sunacağız. Toplam sermaye, 12 182 sterlini değişmez sermaye ve 318 sterlini değişir sermaye olmak

üzere 12 500 sterlindir. Yüzdelerle ifade edilecek olursa: $97^1/_{2c} + 2^1/_{2v} = 100$ C. İşçi ücretleri, toplamın yalnızca kırkta biri tarafından, ama yılda sekizden fazla kez yinelenme yoluyla karşılanmaktadır.

Kendi işletmeleri hakkında bu türden hesaplamalar yapmak yalnızca az sayıda kapitalistin aklına geldiğinden, istatistikler, toplumsal toplam sermayenin değişmez parçasının değişir parçasına oranı hakkında neredeyse hiçbir şey söylemez. Yalnızca Amerikan istatistikleri, bugünkü koşullar altında mümkün olanı verir: her bir iş dalında ödenen işçi ücretlerinin ve elde edilen kârların toplamı. Bu veriler, yalnızca sanayicilerin kendilerinin denetlenmeyen bildirimlerine dayandıkları için ne kadar güvenilmez olsalar da, fazlasıyla değerlidirler ve üzerinde durduğumuz konu hakkında elimizde yalnızca onlar bulunmaktadır. Avrupa'da, büyük sanayicilerimizden buna benzer ifşaatlar beklemeyecek kadar kibarız. –F. E.)

Bölüm

5

Değişmez Sermaye Kullanımında Tasarruf

★★★

I. Genel Olarak

Değişir sermaye aynı kalırken, yani aynı nominal ücret karşılığında aynı sayıda işçi kullanılırken mutlak artık değerin artışı ya da artık çalışmanın ve dolayısıyla iş gününün uzaması, değişmez sermayenin değerini toplam sermaye karşısında ve değişir sermaye karşısında göreli olarak azaltır ve böylece, artık değerin büyümesinden ve kütlesinden ve muhtemelen yükselmekte olan artık değer oranından da bağımsız olarak, kâr oranını yükseltir (burada, fazla çalışma karşılığında ödeme yapılıp yapılmaması önemsizdir). Değişmez sermayenin sabit kısmının, yani fabrika binalarının, makinelerin vb. hacmi, bunlarla 16 saat de çalışılsa 12 saat de çalışılsa aynı kalır. İş gününün uzaması değişmez sermayenin bu en pahalı kısmında herhangi bir yeni harcama gerektirmez. Dahası, sabit sermayenin değeri böylece daha az sayıda devir dönemi içinde yeniden üretilir, dolayısıyla da belirli bir kârın elde edilmesi için bu sermayenin öndelenmesini gerektiren süre kısalır. Bu nedenle, iş gününün uzatılması, fazla çalışma karşılığında ödeme yapılması ve belirli bir sınıra kadar, normal çalışma saatlerine göre daha yüksek ödemelerin yapılması durumlarında bile kârı yükseltir. Modern sanayi sisteminde sabit sermayeyi artırmanın sürekli büyüyen bir zorunluluk olması, bun-

dan ötürü, kâr delisi kapitalistleri iş gününü uzatmaya yönelten temel nedenlerden biriydi.[11]

İş günü sabitken aynı durum söz konusu olmaz. Bu kez, ya daha büyük bir emek kütlesini sömürmek için işçilerin sayısını ve onlarla birlikte belirli bir dereceye kadar sabit sermaye kütlesini, binaları, makineleri vb. artırmak gerekir (çünkü burada, ücret kesintileri ya da ücretlerin zorla normal yüksekliklerinin altına indirilmesi bir yana bırakılıyor), ya da, emek yoğunluğunun artırılacağı, veya emeğin üretici gücünün yükseltileceği, genel olarak daha fazla göreli artık değerin üretileceği durumlarda, ham madde kullanan sanayi dallarında, verili sürede daha fazla ham maddenin vb. işlenmesi yoluyla, değişmez sermayenin dolaşır kısmının kütlesi büyür; ve ikincisi, aynı sayıda işçi tarafından harekete geçirilen makinelerin sayısı ve dolayısıyla değişmez sermayenin bu kısmı da büyür. Demek ki, artık değerin büyümesine, değişmez sermayedeki bir büyüme; emek sömürüsündeki artışa, emek gücünün sömürülmesine aracılık eden üretim koşullarındaki bir pahalılaşma, yani daha büyük sermaye harcamaları eşlik eder. Böylece, kâr oranı bir tarafta yükseliyorsa diğer tarafta düşer.

Çok sayıda cari masraf, iş günü uzun da olsa kısa da olsa hemen hemen ya da tümüyle aynı kalır. Gözetim maliyetleri, 18 saat çalışan 500 işçi için, 12 saat çalışan 750 işçi için olduğundan düşüktür.

> "Bir fabrikanın on saatlik çalışmadan kaynaklanan işletme maliyetleri, hemen hemen, on iki saatlik çalışmadan kaynaklanan işletme maliyetleri kadardır." (*Rep. Fact., Oct. 1848*, s. 37.)

Merkezî ve yerel vergiler, yangın sigortası, çok sayıda sürekli çalışanın ücretleri, makinelerin değersizleşmesi ve bir fabrikanın çok sayıda başka masrafı, çalışma süresi uzun da olsa kısa da olsa aynı kalır; üretim ne kadar azalırsa, bunlar kâra oranla o kadar yükselir. (*Rep. Fact., Oct. 1862*, s. 19.)

Makinelerin ve sabit sermayenin diğer bileşenlerinin değerinin yeniden üretildiği süre, pratikte, bunların ömürleri tarafından değil, başından sonuna iş gördükleri ve kullanıldıkları emek sürecinin toplam süresi tarafından belirlenir. İşçiler 12 yerine 18 saat boyunca ter dökmek zorunda kalırsa, haftalık çalışma süresi üç gün artar, bir hafta bir buçuk haftaya ve iki yıl üç yıla çıkar. Bu fazla çalışma karşılığında ödeme yapılmazsa, işçiler, normal artık emek-zamana ek olarak, her iki hafta için üçüncü haftayı, her iki yıl için üçüncü yılı bedavadan verir.

11 "Tüm fabrikalarda çok yüksek miktardaki bir sabit sermaye binalarda ve makinelerde bulunduğundan, bu makinelerin çalışır durumda tutulabildikleri saatlerin sayısı ne kadar büyük olursa, kazanç da o kadar büyük olacaktır." ("Rep. of Insp. of Fact., October 31, 1858", s. 8.)

Ve böylece, makinelerin değerlerinin yeniden üretimi %50 oranında hızlandırılmış ve başka koşullar altında gerekli olan sürenin $^2/_3$'ünde gerçekleştirilmiş olur.

Hem buradaki hem de ham maddelerin fiyat dalgalanmaları hakkındaki inceleme (Bölüm 6) sırasında, gereksiz karışıklıkların önüne geçmek için, artık değer kütlesinin ve oranının verili olduğu varsayımından hareket ediyoruz.

Daha önce el birliği, iş bölümü ve makineler sunulurken vurgulanmış olduğu üzere,* üretim koşullarındaki, büyük ölçekli üretimi karakterize eden tasarruf, temelde, bu koşulların, toplumsal emeğin ya da toplumsal olarak birleşmiş emeğin koşulları olarak, yani emeğin toplumsal koşulları olarak iş görmelerinden kaynaklanır. Bunlar, üretim sürecinde, çok sayıda birbirlerine bağımlı olmayan ya da en fazla küçük ölçekli olarak dolaysız el birliği yapan işçi tarafından dağınık bir biçimde tüketilmek yerine, toplam işçi tarafından birlikte tüketilirler. Bir ya da iki merkezî motorun bulunduğu büyük bir fabrikada, bu motorların maliyetleri, onların beygir güçleriyle ve dolayısıyla olası etki alanlarıyla aynı oranda büyümez; aktarım makinelerinin maliyetleri, harekete geçirdikleri iş makinelerinin kütlesiyle aynı oranda büyümez; iş makinesinin kendisinin gövdesi, organları olarak kullandığı aletlerin artan sayısıyla aynı oranda pahalılaşmaz vb. Bunlara ek olarak, üretim araçlarının bir araya gelmesi, her tür binada, asıl üretim tesislerinin yanı sıra depolama yerlerinde vb. tasarruf sağlar. Isıtma, aydınlatma vb. giderleri için de aynı şey geçerlidir. Diğer üretim koşulları, ister az ister çok kullanılsınlar, aynı kalır.

Ama üretim araçlarının bir araya gelmesinden ve yığınsal olarak kullanılmalarından kaynaklanan bütün bu tasarruflar, temel koşul olarak, işçilerin bir araya gelmesini ve birlikte çalışmalarını, yani emeğin toplumsal birliğini gerektirir. Bu nedenle, artık değer nasıl kendi başına ele alındığında tek tek her bir işçinin artık emeğinden kaynaklanıyorsa, tasarruflar da aynı şekilde emeğin toplumsal karakterinden kaynaklanır. Burada mümkün ve gerekli olan sürekli iyileştirmeler bile, sadece ve sadece, büyük ölçekte birleşmiş olan toplam işçinin üretiminin sağladığı ve izin verdiği toplumsal deneyimlerden ve gözlemlerden kaynaklanır.

Üretim koşullarındaki tasarrufun ikinci büyük dalı için de aynısı geçerlidir. Üretimin dışkılarının, "atık"larının, ister aynı isterse başka bir sanayi dalındaki yeni üretim ögelerine geri dönüştürülmesinden, "dışkı"ların üretim devresine ve dolayısıyla (üretken ya da bireysel) tüketim devresine geri gönderilmesini sağlayan süreçlerden söz ediyoruz.

---

* Bkz. MEW, Band 23, s. 343-344 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 316-317]. –*Almanca ed.*

Daha sonra biraz daha yakından inceleyeceğimiz bu tasarruf dalı da, büyük ölçekli toplumsal emeğin sonucudur. Bu atıkları yeniden ticaret nesnelerine ve dolayısıyla yeni üretim ögelerine dönüştüren, büyük ölçekli toplumsal emeğe karşılık gelen yığınsallıklarıdır. Üretim süreci açısından bu önemi kazanmalarını, mübadele değeri taşıyıcıları olmaya devam etmelerini, yalnızca, ortak üretimin ve dolayısıyla büyük ölçekli üretimin atıkları olmalarına borçludurlar. Bu atıklar, yeni üretim ögeleri olarak sağladıkları hizmetler bir yana, yeniden satılabilir duruma gelmeleri ölçüsünde, ham maddenin, bunun normal atıklarını, yani işlenmesi sırasında ortalama olarak kaybedilmek zorunda olan miktarını her zaman içeren maliyetini düşürür. Değişir sermayenin büyüklüğü ve artık değer oranı veriliyken, değişmez sermayenin bu kısmının maliyetinin azaltılması kâr oranını *pro tanto* [o miktarda] yükseltir.

Artık değer veriliyse, kâr oranı, yalnızca, meta üretimi için gerekli olan değişmez sermayenin değerinin azaltılması yoluyla artırılabilir. Değişmez sermaye, metaların üretiminde yer aldığı sürece, onun değişim değeri değil, yalnızca kullanım değeri söz konusu olur. Emeğin üretkenlik derecesi, yani teknik gelişme düzeyi veriliyken, bir iplik fabrikasında ketenin ne kadar emek soğurabileceği, onun değerine değil miktarına bağlıdır. Aynı şekilde, bir makinenin söz gelişi üç işçiye sağlayacağı yardım, onun değerine değil makine olarak kullanım değerine bağlıdır. Teknik gelişmenin bir aşamasında kötü bir makine pahalı, diğer bir aşamasında iyi bir makine ucuz olabilir.

Bir kapitalistin söz gelişi pamuğun ve iplik makinelerinin ucuzlaması yoluyla elde ettiği daha yüksek kâr, iplik fabrikasında değilse de makine imalatında ve pamuk yetiştiriciliğinde emek üretkenliğinin yükselmiş olmasının sonucudur. Verili bir emek miktarının nesnelleştirilmesi, yani verili bir artık emek miktarına el koyulması, çalışmanın koşulları için daha az harcama gerektirir. Bu belirli miktardaki artık emeğe el koymak için gerekli olan giderler azalır.

Üretim araçlarının toplam işçi (toplumsal olarak birleşmiş işçi) tarafından ortaklaşa kullanılmasının üretim sürecinde sağladığı tasarruftan daha önce söz edilmişti. Dolaşım zamanındaki (temel maddi nedeni ulaştırma araçlarının gelişimi olan) kısalmadan kaynaklanan başka değişmez sermaye harcaması tasarrufları daha aşağıda ele alınacak. Ama burada, makinelerdeki sürekli iyileştirmelerden, yani, 1. örneğin tahta yerine demirden yapılmalarından; 2. genel olarak makine imalatının iyileştirilmesi yoluyla makinelerin ucuzlatılmasından; böylece, emeğin büyük ölçekteki gelişimiyle birlikte değişmez sermayenin sabit parçasının değerinin sürekli olarak artmasına karşın, bu artışın kesinlikle aynı de-

recede olmamasından;[12] 3. hâlen elde bulunan makinelerin daha ucuza ve daha etkili şekillerde çalışmalarına izin veren özel iyileştirmelerden, örneğin buhar kazanındaki vb. daha sonra biraz daha ayrıntılı olarak ele alınacak olan iyileştirmelerden; 4. daha iyi makineler sayesinde atıkların azaltılmasından kaynaklanan tasarruf üzerinde de durulması gerekir.

Makinelerin ve genel olarak sabit sermayenin verili bir üretim dönemindeki aşınma ve yıpranmasını azaltan her şey, tek tek her bir metanın kendi payına düşen özdeş aşınma ve yıpranma parçasını fiyatında yeniden üretmesi nedeniyle tek tek metaları ucuzlatmakla kalmaz, aynı zamanda söz konusu dönem için özdeş sermaye harcamasını azaltır. Onarım vb. işler, gerekli oldukları kadarıyla, makinelerin özgün maliyetleri hesaplanırken dikkate alınır. Makinelerin dayanıklılıklarının artması sonucu bunların azalması, fiyatlarını *pro tanto* azaltır.

Bu türden her tasarruf için yine büyük ölçüde geçerli olduğu üzere, bunlar yalnızca birleşmiş işçi için mümkündür ve çoğu zaman kendilerini ancak daha büyük ölçekte çalışıldığında gerçekleştirebilirler, yani işçilerin üretim sürecindeki daha büyük dolaysız birliklerini gerektirirler.

Ama öte yandan, burada, emeğin üretici gücünün *bir* üretim dalındaki, örneğin demir, kömür, makine üretimindeki, mimarlıktaki vb., kısmen zihinsel üretim alanındaki, yani doğa bilimindeki ve onun kullanımındaki ilerlemelerle de bağlantılı olabilecek olan gelişimi, *başka* sanayi dallarındaki, örneğin tekstil sanayisindeki ya da tarımdaki üretim araçlarının değerinin ve dolayısıyla maliyetinin düşürülmesinin koşulu olarak görünür. Bir sanayi dalından ürün olarak çıkan meta, bir başkasına üretim aracı olarak yeniden girdiğinden, bu söylenen apaçıktır. Söz konusu metanın az çok ucuz olması, bir ürün olarak çıktığı üretim dalındaki emek üretkenliğine bağlıdır ve aynı zamanda, üretimlerine üretim aracı olarak dâhil olduğu metaların ucuzlamasının yanı sıra, burada bir ögesi hâline geldiği değişmez sermayenin değerinin azalmasının ve dolayısıyla kâr oranının yükselmesinin koşuludur.

Sanayinin ilerleyen gelişiminden kaynaklanan bu değişmez sermaye tasarrufu türünün karakteristik özelliği, burada, kâr oranının *bir* sanayi dalındaki yükselişinin, emeğin üretici gücünün bir *başkasındaki* gelişimine bağlı olmasıdır. Burada kapitalistin payına düşen şey, yine, doğrudan doğruya kendisi tarafından sömürülen işçilerin ürünü olmasa bile toplumsal emeğin ürünü olan bir kazançtır. Üretici gücün gelişimindeki bu tür gelişmeler, son çözümlemede, her zaman, harekete geçirilen emeğin toplumsal karakterine; toplumsal ölçekteki iş bölümüne; zihinsel emeğin, özellikle doğa biliminin gelişimine dayanır. Kapitalistin bu-

12 Fabrika yapımındaki ilerleme hakkında, bkz. Ure.

rada kullandığı şeyler, bir bütün olarak toplumsal iş bölümü sisteminin avantajlarıdır. Burada kapitalist tarafından kullanılan değişmez sermayenin değerinin görece düşmesini, dolayısıyla kâr oranının yükselmesini sağlayan, emek üretkenliğinin, onun dışındaki kesimdeki, ona üretim araçları sağlayan kesimdeki gelişimidir.

Kâr oranındaki bir başka yükseliş, değişmez sermayeyi üreten emekteki tasarruftan değil, değişmez sermayenin kendisinin kullanımındaki tasarruftan kaynaklanır. İşçilerin bir araya gelmesi ve büyük ölçekte el birliği yapmaları aracılığıyla, bir yandan, değişmez sermayede tasarruf sağlanır. Aynı binalar, ısıtma ve aydınlatma donanımları vb., büyük ölçekli üretimde, küçük ölçekli üretimdekine oranla daha düşük bir maliyete sahiptir. Aynısı, güç makineleri ve iş makineleri için de geçerlidir. Bunların değeri, mutlak olarak yükselse bile, üretimin artan genişliğine ve değişir sermayenin büyüklüğüne ya da harekete geçirilen emek gücünün kütlesine oranla göreli olarak düşer. Bir sermayenin kendi üretim dalında uyguladığı tasarruf, ilk olarak ve doğrudan doğruya emek tasarrufudur, yani kendi işçilerinin ücretli emeğinin azalmasıdır; buna karşılık, daha önce sözü edilmiş olan tasarruf, başkalarının karşılığı ödenmeyen emeğine, mümkün olan en iktisatlı şekilde, yani verili üretim ölçeğinde mümkün olan en düşük maliyetle, mümkün olan en yüksek düzeyde el koymanın başarılmasına dayanır. Bu tasarruf, daha önce değinilmiş bir konu olan değişmez sermaye üretiminde kullanılan toplumsal emeğin üretkenliğinin sömürülmesine değil, değişmez sermaye kullanımının kendisindeki tasarrufa dayandığı kadarıyla, ya doğrudan doğruya belirli bir üretim dalının kendisindeki emeğin el birliğinden ve toplumsal biçiminden, ya da makinelerin vb., değerlerinin kullanım değerleriyle aynı derecede artmamasını sağlayan bir ölçekte üretilmesinden kaynaklanır.

Burada iki noktanın göz önünde tutulması gerekir: c'nin değeri = 0 olsaydı, $p' = m'$ olur ve kâr oranı ulaşabileceği en yüksek düzeye çıkardı. Ama ikincisi: Emeğin kendisinin dolaysız sömürüsü bakımından önemli olan şey, hiçbir şekilde, sabit sermayenin değeri olsun, ham ve yardımcı maddelerin değeri olsun, kullanılan sömürü araçlarının değeri değildir. Bunlar, emeğin soğurucusu olarak, içinde ya da sayesinde emeğin ve dolayısıyla aynı zamanda artık değerin nesnelleştiği ortam olarak iş gördüğü sürece, makinelerin, binaların, ham maddelerin vb. mübadele değerleri tümüyle önemsizdir. En sonunda önemli olan, bir yandan belirli bir miktarda canlı emekle birleşmeleri için teknik açıdan gerekli olan kütleleri, diğer yandan amaca uygunlukları, yani yalnızca iyi makinelerin değil, aynı zamanda iyi ham ve yardımcı maddelerin elde bulunma-

sıdır. Kâr oranı kısmen ham maddelerin kalitesine bağlıdır. İyi malzeme az fire verir; aynı miktarda emeği soğurmak için de daha az miktarda ham madde gerekir. Ayrıca, iş makinesinin karşılaşacağı direnç de daha az olur. Dahası, bu durum, kısmen, artık değer ve artık değer oranı üzerinde de etkili olur. Ham madde kötüyse, işçi, aynı miktarı işlemek için daha çok zaman harcar; ücretler değişmiyorsa, bu, artık emekte bir azalmaya yol açar. Bu, ayrıca, sermayenin, I. Kitap, s. 627/619* ve devamında açıklandığı üzere kullanılan emeğin kütlesinden çok üretkenliğine bağlı olan yeniden üretimi ve birikimi üzerinde çok önemli bir etkide bulunur.

Dolayısıyla, kapitalistin üretim araçlarında tasarruf sağlamak konusundaki fanatizmi anlaşılır bir şeydir. Hiçbir şeyin kaybedilmemesi ya da israf edilmemesi, üretim araçlarının yalnızca üretimin kendisinin gerektirdiği şekilde kullanılması, kısmen işçilerin nasıl yetiştirildiklerine ve eğitildiklerine, kısmen de kapitalistin birleşik işçi üzerinde uyguladığı, işçilerin kendi hesaplarına çalışacakları bir toplum düzeninde gereksizleşecek olan ve parça başına ücret uygulamasında daha şimdiden neredeyse tümüyle gereksizleşen disipline bağlıdır. Bu fanatizm, tersine, değişmez sermayenin değerini değişir sermayeye oranla düşürmenin ve böylece kâr oranını yükseltmenin başlıca yollarından biri olan üretim ögelerine hile katma uygulamasıyla da kendisini gösterir; söz konusu üretim ögelerinin değerlerinden fazlasına satılması, bu değerin üründe yeniden görünmesi ölçüsünde, ciddi bir hile ögesi olarak buna eklenir. Bu olgu özellikle Alman sanayisinde belirleyici bir rol oynar; Alman sanayisinin düsturu da şudur: İnsanlar, onlara önce iyi örnekler ve sonra kötü mallar göndermemizi sadece anlayışla karşılayabilir. Ama rekabetle ilgili olan bu görüngüler burada bizi ilgilendirmiyor.

Belirtmek gerekir ki, değişmez sermayenin değerinin, yani pahalılığının azaltılması yoluyla sağlanan kâr oranı artışı, bunun gerçekleştiği sanayi dalının lüks ürünler mi yoksa işçiler tarafından tüketilen geçim araçları mı yoksa genel olarak üretim araçları mı ürettiğinden tümüyle bağımsızdır. Bu, ancak, temelde emek gücü değerine, yani işçinin alışılagelmiş geçim araçlarının değerine bağımlı olan artık değer oranının üzerinde duruluyor olsaydı önem taşırdı. Oysa burada artık değerin ve artık değer oranının verili olduğunu varsayıyoruz. Artık değerin toplam sermayeye oranı (kâr oranını belirleyen de budur), bu koşullar altında yalnızca değişmez sermayenin değerine bağlıdır ve hiçbir şekilde kendisini oluşturan ögelerin kullanım değerlerine bağlı değildir.

Kuşkusuz, üretim araçlarının göreli ucuzlaması, bunların mutlak değer tutarının büyümesi olasılığını dışlamaz; çünkü, bunların mutlak

---

* Bkz. MEW, Band 23, s. 631 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 584]. –*Almanca ed.*

kullanım hacmi, emeğin üretici gücünün gelişimiyle ve üretim ölçeğinin buna eşlik eden büyümesiyle, olağanüstü derecede genişler. Hangi yönden ele alınırsa alınsın, değişmez sermaye kullanımındaki tasarruf, kısmen, yalnızca, üretim araçlarının birleşik işçinin ortak üretim araçları olarak iş görmelerinin ve kullanılmalarının bir sonucudur ve böylece, bu tasarrufun kendisi, dolaysız üretici emeğin toplumsal karakterinin bir ürünü olarak görünür; ama kısmen de, emek üretkenliğinin, sermayeye üretim araçları sağlayan alanlardaki gelişiminin sonucudur ve böylece, sadece Kapitalist X'in kullandığı işçilerin bu Kapitalist X ile ilişkileri değil, toplam işçinin toplam sermayeyle ilişkileri göz önünde bulundurulduğunda, bu tasarruf kendisini yine toplumsal emeğin üretici güçlerinin gelişiminin ürünü olarak ortaya koyar ve aradaki tek fark, Kapitalist X'in, yalnızca kendi işletmesindeki emek üretkenliğinden değil, aynı zamanda başkalarının işletmelerindeki emek üretkenliğinden yararlanması olur. Buna rağmen, değişmez sermaye tasarrufu, kapitaliste, işçiye tümüyle yabancı ve onu hiçbir şekilde ilgilendirmeyen, işçinin hiçbir ilgisinin bulunmadığı bir koşul gibi görünür; ama bu arada, kapitalistin aynı paraya daha çok mu yoksa daha az emek mi satın aldığıyla işçinin bir ilgisinin bulunduğu kapitalistin gözündeki netliğini her zaman korur (çünkü kapitalist ile işçi arasındaki işlem onun bilincinde böyle görünür). Üretim araçları kullanımındaki bu tasarruf, en az harcamayla belirli bir sonuç elde etmenin bu yöntemi, emeğe içkin olan diğer güçlere göre çok daha büyük bir ölçüde, sermayeye içkin olan bir güç ve kapitalist üretim tarzına özgü ve onu karakterize eden bir yöntem olarak görünür.

Bu düşünüş tarzı, olguların görüntüsüne uygun düşmesi ve sermaye ilişkisinin, gerçekte, iç bağlantıyı, işçiyi soktuğu kendi emeğini gerçekleştirmesinin koşullarına mutlak kayıtsızlık, dışsallık ve yabancılaşma durumunun arkasına gizlemesi ölçüsünde, daha az yadırgatıcı olur.

Birincisi: Değişmez sermayeyi oluşturan üretim araçları, yalnızca kapitalistin parasını temsil eder (tıpkı, Romalı borçlunun bedeninin, Linguet'ye göre, alacaklısının parasını temsil etmesi örneğinde olduğu gibi) ve yalnızca onunla bir ilişkileri vardır; işçi ise, gerçek üretim sürecinde onlarla temas kurduğunda, onları yalnızca üretimin kullanım değerleri olarak, emek araçları ve emek malzemeleri olarak görür. Dolayısıyla, bakırla mı yoksa demirle mi çalıştığı kapitalistle ilişkisini ne kadar etkilerse, bu değerin azalması ya da artması da ancak o kadar etkileyebilir. Kuşkusuz, daha sonra belirteceğimiz üzere, kapitalist, ne zaman üretim araçlarının değeri artsa ve bu nedenle kâr oranı düşse, konuya farklı bir şekilde yaklaşmayı sever.

İkincisi: Bu üretim araçları kapitalist üretim sürecinde aynı zamanda emeği sömürmenin araçları oldukları sürece, kendisini yönetmek için kullanılan gemin ve dizginin ucuz mu yoksa pahalı mı olduğu atın ne kadar umurundaysa, bu sömürü araçlarının göreli ucuzluk veya pahalılığı da işçinin o kadar umurundadır.

Son olarak, daha önce* görüldüğü üzere, işçi, gerçekte, emeğinin toplumsal karakterini, onun ortak bir amaç için başkalarının emeğiyle birleşmesini, kendisine yabancı bir güç olarak görür; söz konusu birleşmenin gerçekleştirilmesinin koşulları, başkalarına ait mülklerdir ve onları iktisatlı şekilde kullanmaya zorlanmasaydı, israf edilmelerini hiçbir şekilde umursamazdı. Rochdale örneğinde olduğu gibi işçilerin kendilerine ait olan fabrikalarda bu durum tümüyle farklıdır.

Dolayısıyla, neredeyse değinmek bile gereksizdir ki, bir üretim dalındaki emek üretkenliğinin, bir başkasındaki üretim araçlarının ucuzlaması ve iyileşmesi olarak görünmesi ve böylece kâr oranının yükselmesine hizmet etmesi ölçüsünde, toplumsal emeğin bu genel bağlantısı, işçilere tümüyle yabancı, gerçekte yalnızca kapitalisti ilgilendiren bir şey olarak ortaya çıkar, çünkü bu üretim araçlarını satın alan ve kendisine mal eden, yalnızca odur. Kapitalistin, başka bir üretim dalındaki işçilerin ürünlerini kendi üretim dalındaki işçilerin ürünleriyle satın alması ve bundan dolayı, başka işçilerin ürünlerine, yalnızca, kendi işçilerininkilere bedavadan el koymuş olması nedeniyle sahip olması, dolaşım süreci vb. tarafından başarılı bir şekilde perdelenen bir bağlantıdır.

Ayrıca, büyük ölçekli üretim nasıl ilk olarak kapitalist biçim altında gelişiyorsa, ikisi de metaların mümkün olan en ucuza üretilmesini zorunlu kılan kâr hırsı ile rekabet de, değişmez sermaye kullanımındaki bu tasarrufun, kapitalist üretim tarzına özgü bir şey ve dolayısıyla sermayenin bir işlevi olarak görünmesine yol açar.

Kapitalist üretim tarzı nasıl bir yandan toplumsal emeğin üretici güçlerini gelişmeye zorluyorsa, diğer yandan da değişmez sermaye kullanımında tasarrufu zorlar.

Ne var ki, burada olup bitenler, canlı emeğin taşıyıcısı olan işçiyle, onun çalışmasının koşullarının iktisatlı, yani akılcı ve tutumlu kullanımı arasındaki yabancılaşma ve kayıtsızlıkla sınırlı kalmaz. Kapitalist üretim tarzı, çelişkili, karşıtlık içeren doğası gereği, daha da ileri giderek, işçinin yaşamı ve sağlığı konusundaki israfı, onun varlık koşullarının bile zayıflatılmasını, değişmez sermaye kullanımındaki bir tasarruf ve dolayısıyla kâr oranını yükseltmenin bir aracı sayar.

---

* Bkz. MEW, Band 23, s. 344-345 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 317-318]. -*Almanca ed.*

İşçi, yaşamının büyük bölümünü üretim sürecinde geçirdiğinden, üretim sürecinin koşulları büyük ölçüde onun aktif yaşam sürecinin koşulları, yani onun yaşam koşullarıdır ve bu yaşam koşullarında tasarruf, kâr oranını yükseltmenin bir yöntemidir; aynı şekilde, daha önce görmüş olduğumuz üzere,* aşırı çalıştırma, işçinin bir iş hayvanına dönüştürülmesi, sermayenin öz değerlenmesini, artık değer üretimini hızlandırmanın bir yöntemiydi. Bu tasarruflar, dar, sağlıksız yerlerin işçilerle doldurulup taşınılmasına, yani kapitalistlerin dilinde bina tasarrufu denen şeye; tehlikeli makinelerin aynı yerlere tıkıştırılmasına ve tehlikelere karşı koruma önlemlerinin alınmamasına; doğaları gereği sağlığa zararlı olan ya da madenlerde olduğu gibi tehlikelerle iç içe olan üretim süreçleriyle ilgili güvenlik önlemlerinin ihmal edilmesine kadar uzanır. Üretim sürecini işçi için insanileştirecek, rahat ya da yalnızca katlanılabilir kılacak hiçbir kurumun bulunmamasından hiç söz etmeyelim. Bu, kapitalist bakış açısına göre, tamamen yararsız ve anlamsız bir israf olurdu. Genel olarak bakıldığında, kapitalist üretim, olanca cimriliğe karşın, insan malzemesi söz konusu olduğunda tümüyle savurgandır; ne de olsa, diğer taraftan da, aynı şekilde, ürünlerini ticaret aracılığıyla bölüştürme yöntemi ve kendi rekabet tarzı sayesinde, maddi araçları son derece savurganca kullanır ve bir yanda tek tek kapitalistler için kazandıklarını diğer yanda toplum için kaybeder.

Canlı emeğin doğrudan kullanımı söz konusu olduğunda bu emeği gerekli emeğe indirme ve emeğin toplumsal üretici güçlerini sömürerek, bir ürünün üretilmesi için gerekli olan emeği sürekli olarak azaltma eğiliminde olan sermaye, aynı şekilde, zorunlu olduğu düzeye indirilmiş olan bu emeği en iktisatlı koşullar altında kullanma, yani kullanılan değişmez sermayenin değerini mümkün olan en düşük düzeyine indirme eğilimine de sahiptir. Metaların değerlerini belirleyen, genel olarak içerdikleri emek-zaman değil, içerdikleri gerekli emek-zamansa, bu belirlenimi önce gerçekleştiren ve aynı zamanda sürekli olarak bir metanın üretilmesi için toplumsal olarak gerekli olan emek-zamana indiren de sermayedir. Böylece, metanın fiyatı, onun üretimi için gerekli olan emeğin her bir parçasının kendi en düşük düzeyine indirilmesi yoluyla, en düşük düzeyine indirilir.

Değişmez sermaye kullanımındaki tasarruf konusunda bir ayrım yapmak zorundayız. Kullanılan sermayenin kütlesi ve onunla birlikte değer tutarı artıyorsa, bu, ilk olarak, yalnızca, daha fazla sermayenin tek bir elde toplanması demektir. Ama değişmez sermaye tasarrufunu mümkün kılan, tam da bu daha büyük, tek bir el tarafından kullanılan kütle-

* Bkz. MEW, Band 23, s. 245-320 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 228-293]. –*Almanca ed.*

dir (ve bu da, çoğu örnekte, aynı zamanda, mutlak olarak daha yüksek, ama göreli olarak daha düşük miktarda emeğin kullanılmasına karşılık gelir). Tek bir kapitalist özelinde, başta sabit sermaye harcamaları olmak üzere gerekli sermaye harcamalarının hacmi büyür; ama işlenen malzemelerin ve sömürülen emeğin kütlesiyle karşılaştırıldıklarında, bunların değeri göreli olarak azalır.

Şimdi bu söylenenler tek tek örneklerle gösterilecek. Aynı zamanda işçinin varlık ve yaşam koşullarını temsil ettiklerinden, sondan, yani üretim koşullarındaki tasarruflarla başlıyoruz.

II. Çalışma Koşullarında İşçinin Sırtından Yapılan Tasarruflar

Kömür Ocakları. En Gerekli Harcamaların Savsaklanması.

> "Kömür ocakları sahipleri arasında ... hüküm süren ... rekabet koşullarında, en elle tutulur fiziksel zorlukları aşmak için gerekli olandan fazla harcama yapılmaz; ve sayıları genellikle yapılacak işin gerektirdiğinden fazla olan kömür işçileri arasındaki rekabet koşullarında, işçiler, civardaki tarım işçilerininkinden bir parça daha yüksek olan bir ücret karşılığında, önemli tehlikelere ve en zararlı etkilere memnuniyetle göğüs gerer; çünkü bu iş onlara, ayrıca, çocuklarını kazançlı bir şekilde kullanma olanağını sağlar. Bu çifte rekabet ocakların büyük bir kısmının en yetersiz drenaj ve havalandırmayla işletilmesini sağlamaya pekâlâ yetmektedir; çoğunlukla ocaklar kötü açılmış, direkler kötü, mühendisler ehliyetsiz, galeriler ve yollar kötü açılmış ve yapılmıştır; bütün bunlar can, beden ve sağlığın tahrip ve kaybına sebep olur; bunlara dair istatistikler, korkunç bir görünüm sunardı." (*First Report on Children's Employment in Mines and Collieries etc, 21 Nisan 1829*, s. 102.)

1860 yılı dolaylarında İngiliz kömür ocaklarında haftada ortalama 15 kişi ölüyordu. "*Coal Mines Accidents* [Kömür Madenlerindeki Kazalar]" hakkındaki rapora göre (6 Şubat 1862), 1852-1861 yılları arasındaki 10 yıllık sürede toplam 8466 kişi ölmüştü. Fakat raporun kendisinde belirtildiği üzere, müfettişlerin daha yeni görevlendirildiği ve bölgelerinin fazla büyük olduğu ilk yıllarda pek çok kaza ve ölüm olayı kaydedilmediğinden, bu sayı çok küçüktür. Hâlâ çok büyük kıyımların yaşanmasına ve müfettişlerin sayılarının yetersiz ve yetkilerinin sınırlı olmasına rağmen, denetimlerin başlatılmasından bu yana kaza sayısının çok azalmış olması, başlı başına, kapitalist sömürünün doğal eğilimini gösterir. – Bu insan kayıplarının çoğunun nedeni, maden ocağı sahiplerinin kirli açgözlülükleriydi; bunlar, örneğin sıklıkla sadece bir maden kuyusu kazdı-

rarak, yalnızca etkili bir havalandırmayı değil, bu tek kuyu kapandığında kaçış yolu bulunmasını da olanaksızlaştırıyordu.

Kapitalist üretim, tek başına ele alınırsa ve dolaşım süreci ile rekabetin aşırılıkları bir yana bırakılırsa, gerçekleştirilmiş, metalarda nesnelleştirilmiş emek söz konusu olduğunda son derece tutumludur. Buna karşılık, bir insan savurganı, bir canlı emek savurganı olarak, yalnızca bir et ve kan savurganı değil aynı zamanda bir sinir ve beyin savurganı olarak, tüm diğer üretim tarzlarını açık arayla geride bırakır. Gerçekten de, insan toplumunun bilinçli yeniden kuruluşunun hemen öncesindeki tarih çağında, genel olarak insanlığın gelişimi, ancak, bireysel gelişmenin en acımasız şekilde israf edilmesi yoluyla güvence altına alınıyor ve hayata geçiriliyor. Burada sözü edilen tüm tasarruflar emeğin toplumsal karakterinden kaynaklandığından, gerçekten de, işçinin yaşamının ve sağlığının israf edilmesine yol açan şey, tam da emeğin bu dolaysız toplumsal karakteridir. Fabrika müfettişi R. Baker'ın ortaya atmış olduğu soru bu bakımdan karakteristiktir:

> "The whole question is one for serious consideration, and in what way this *sacrifice of infant life occasioned by congregational labour* can be best averted." ["Üzerine ciddi şekilde düşünülmesi gereken tüm soru, *toplu çalışmanın yol açtığı çocuk yaşamı kayıplarını* en iyi şekilde önlemenin yolunun hangisi olduğudur."] (*Rep. Fact., Oct. 1863*, s. 157.)

Fabrikalar. İşçilerin güvenlik, rahatlık ve sağlığıyla ilgili tüm ihtiyati önlemlerin gerçek fabrikalarda da ihmal edilmesi bu başlık altında ele alınmalıdır. Sanayi ordusunun yaralılarını ve ölülerini sayan savaş bültenlerinin büyük bir bölümünün (bkz. yıllık fabrika raporları) kökeninde bunlar vardır. Aynı şekilde yer, havalandırma yetersizliği vb.

Ekim 1855'e gelindiğinde bile, Leonard Horner, çoğu ölümlere yol açan kazaların tehlikenin varlığını sürekli olarak kanıtlamasına ve güvenlik tertibatının pahalı olmadığı gibi işletmeye herhangi bir zarar da vermemesine rağmen, çok sayıda fabrikatörün yatay kuyulardaki güvenlik tertibatları hakkındaki yasal koşullara direnmesinden yakınır. (*Rep. Fact., Oct. 1855*, s. 6.) Fabrikatörler, bunlara ya da başka yasal koşullara bu şekilde direndiklerinde, bu tür davalarda hüküm verme yetkisine sahip olan ve çoğu örnekte kendileri de fabrikatör ya da fabrikatör dostu olan maaşsız sulh yargıçları tarafından açıkça destekleniyordu. Bu bayların hükümlerinin neye benzediğini, onlardan biri hakkında kendisine yapılan başvuru üzerine, temyiz mahkemesi yargıcı Campbell söylemişti: "Bu, parlamento yasasının bir yorumu değil, onun yürürlükten kaldırılmasıdır" (l.c. s. 11). – Horner aynı raporda, birçok fabrikada makinelerin işçilere önceden haber vermeden harekete geçirildiğini belirtir. Çalış-

mayan makineler üzerinde de her zaman yapılması gereken bir şeyler olduğundan, her zaman bunlarla meşgul olan eller ve parmaklar vardır ve sırf bir sinyalin verilmemesi yüzünden sürekli olarak kazalar yaşanır (l.c. s. 44). O dönemde, fabrikatörler, fabrika yasalarına karşı çıkmak için, Manchester'da, "*National Association for the Amendment of the Factory Laws*" [Fabrika Yasalarının Değiştirilmesi için Ulusal Birlik] diye anılan bir sendika kurmuştu ve bu sendika, Mart 1855'te, fabrika müfettişlerinin suç duyuruları karşısında üyelerinin yargılanma giderlerini karşılamak ve bu davaları birlik adına takip etmek için beygir gücü başına 2 şilinlik katılım paylarıyla 50 000 sterlinden fazlasını toplamıştı. Amaç, kâr için gerçekleştiriliyorsa, *killing*'in *no murder** olduğunu kanıtlamaktı. İskoçya'daki bir fabrika müfettişi olan Sir John Kincaid, Glasgow'daki, fabrikasındaki eski demirleri kullanarak 9 sterlin 1 şilinlik bir maliyetle tüm makinelerini güvenlik tertibatlarıyla donatmış olan bir şirketten söz eder. Bu şirket söz konusu birliğe katılsaydı, kendisine ait 110 beygir gücü için 11 sterlinlik bir katılım payını, yani tüm güvenlik tertibatının maliyetini aşan bir tutarı ödemek zorunda kalacaktı. Ama *National Association*, 1854'te, açıkça, bu tür güvenlik tertibatlarını öngören yasaya karşı çıkmak için kurulmuştu. Fabrikatörler, bütün bir 1844-1854 dönemi boyunca, bu yasayı hiçbir şekilde dikkate almamıştı. Ama ardından, fabrika müfettişleri, Palmerston'ın talimatı üzerine, fabrikatörlere, yasanın artık ciddiyetle uygulanacağını bildirmişti. Fabrikatörler, hemen kendi birliklerini kurdu; bu birliğin en önde gelen üyelerinin çoğu sulh yargıçlarıydı ve bu sıfatlarıyla yasayı hayata onların geçirmesi öngörülüyordu. Nisan 1855'te, yeni İçişleri Bakanı Sir George Grey, hükümetin neredeyse yalnızca kâğıt üzerinde kalacak olan güvenlik tertibatlarını yeterli bulmasını öngören bir uzlaşma teklifi sunduğunda, birlik bunu da öfkeli bir şekilde reddetti. Ünlü mühendis William** Fairbairn, farklı davalarda, tasarrufun ve sermayenin ihlal edilen özgürlüğünün savunucusu bir uzman olarak, kendi şöhretini ortaya koydu. Fabrika başmüfettişi Leonard Horner, fabrikatörlerin her tür saldırısına ve iftirasına maruz kaldı.

Ama fabrikatörler, *Court of Queen's Bench*'ten,*** 1844 tarihli yasanın yerden yükseklikleri 7 ayağın üzerinde olan yatay kuyular için herhangi

---

* *Killing no murder* (öldürmek cinayet değildir) - 1657'de İngiltere'de yayınlanan bir broşürün başlığı. Yazarı olan *Leveller* [eşitleyici] Sexby, Lord-Koruyucu Oliver Cromwell'ın acımasız bir zorba olması nedeniyle öldürülmesi çağrısında bulunmuş ve bu tür bir eylemin yurtseverlere özgü bir hizmet olacağını savunmuştu. –*Almanca ed.*

1. baskıda: "Thomas" –*Almanca ed.*

*** *Court of Queen's Bench* – İngiltere'deki en eski mahkemelerden biri. 1873 yılındaki reforma kadar en yüksek ceza mahkemesi ve aynı zamanda her tür ceza davasıyla ilgili en yüksek temyiz mahkemesiydi. Kral/kraliçe başkanlığında toplanıyordu. –*Almanca ed.*

bir güvenlik tertibatı öngörmediği yorumunu içeren bir hüküm çıkarttırana kadar huzur bulmadı ve sonunda, 1856 yılında, ikiyüzlü Wilson-Patten (teşhir ettikleri dinleri, para babaları için kirli işler yapmaya her zaman hazır olan o sofulardan biri) sayesinde, o dönemin koşullarında kendilerini hoşnut edebilen bir parlamento yasasını kabul ettirmeyi başardılar. Bu yasa gerçekten işçileri her tür özel korumadan yoksun bırakıyor ve makinelerden kaynaklanan kazalarla ilgili tazminat talepleri için genel mahkemeleri yetkili kılıyor (İngiltere'deki mahkeme masrafları düşünüldüğünde düpedüz maskaralık), öte yandan da, bilirkişi raporu alınmasını öngören ve çok ince bir şekilde kaleme alınmış bir hükmüyle fabrikatörlerin dava kaybetmesini hemen hemen olanaksızlaştırıyordu. Bunun sonucu olarak kazalar hızla arttı. Müfettiş Baker, 1858 yılının Mayıs ile Ekim ayları arasındaki altı aylık dönemde kazaların sadece bir önceki altı aylık döneme göre %21 oranında arttığını [bildirmişti]. Ona göre, tüm kazaların %36,7'si önlenebilirdi. 1845 ve 1846 yıllarıyla karşılaştırıldığında, 1858 ve 1859 yıllarında, denetim yapılan sanayi dallarındaki işçilerin sayısı %20 oranında artarken, kaza sayısının ciddi derecede, yani %29 oranında azalmış olduğu doğrudur. Fakat bunun nedeni neydi? Şu ana dek (1865) çözülmüş olduğu kadarıyla, sorunun çözülmesini sağlayan temel neden, daha başından itibaren güvenlik tertibatlarıyla donatılmış olan ve fabrikatörler için ek maliyetler çıkarmadıklarından onların da kabullendiği yeni makinelerin piyasaya sürülmesiydi. Ayrıca, bazı işçiler de kaybettikleri kolları için mahkemelerde ağır tazminatlar elde etmeyi ve bu tazminat hükümlerini en yüksek mahkemelerde onaylatmayı başarmıştı. (*Rep. Fact., 30 Nisan 1861*, s. 31, aynı, Nisan 1862, s. 17.)

İşçilerin (ve aralarındaki çok sayıda çocuğun) yaşamlarını ve uzuvlarını, doğrudan doğruya makinelerin başında kullanılmalarından doğan tehlikelerden korumaya yönelik araçlarda tasarruf sağlanması hakkında söyleyeceklerimiz bu kadar.

Genel olarak kapalı yerlerde çalışma. – Mekân tasarrufunun ve dolayısıyla binalardan yapılan tasarrufun işçilerin dar yerlere tıkılmasına ne ölçüde yol açtığı bilinen bir şeydir. Buna havalandırma araçlarından yapılan tasarruf da eklenir. Bu iki neden, uzun çalışma saatleriyle birlikte, solunum sistemi hastalıklarının büyük ölçüde artmasına ve bunun sonucu olarak ölüm hızının yükselmesine yol açar. Aşağıdaki örnekler *Reports on Public Health, 6th Rep. 1863*'ten alınmıştır; bu rapor, I. Kitabımızdan tanıdığımız Dr. John Simon tarafından hazırlanmıştır.

Nasıl ki, makinelerin büyük ölçekli kullanımını, üretim araçlarının bir araya gelmesini ve bunların kullanımındaki tasarrufu mümkün kılan şey,

işçilerin birleşmesi ve el birliği yapmaları ise, bir yandan kapitalist için artan kârın kaynağı, ama diğer yandan, hem çalışma süresinin kısalığıyla hem de özel ihtiyati önlemlerle telafi edilmediğinde, aynı zamanda işçilerin yaşamlarının ve sağlıklarının israf edilmesinin nedeni olan şey de, kapalı yerlerdeki ve işçilerin sağlığı değil ürünün daha kolay bir şekilde üretilmesi gözetilerek belirlenen koşullar altındaki yığınsal birlikte çalışmadır; bir başka deyişle, aynı işyerindeki bu aşırı yoğunlaşmadır.

Dr. Simon, bir yığın istatistikle kanıtladığı şu kuralı saptamıştır:

> "Bir bölgenin halkı, kapalı yerlerde birlikte çalışmaya hangi oranda zorlanırsa, diğer koşullar aynı kalırken, bu bölgedeki ölüm hızı, akciğer hastalıklarından ötürü, o oranda yükselir" (s. 23). Neden, kötü havalandırmadır. "Ve muhtemelen, İngiltere genelinde, kapalı alanlarda üretim yapılan büyük bir sanayiye sahip olan her bölgede, işçilerin artan ölüm hızlarının, söz konusu bölgenin bütününe ait ölüm istatistiklerinde akciğer hastalıklarının göze batan bir fazlalığıyla birlikte izlendiği kuralının tek bir istisnası yoktur" (s. 23).

Kapalı yerlerde faaliyet gösteren sanayilerle ilgili olarak 1860 ve 1861 yıllarında Sağlık İdaresi tarafından derlenmiş olan ölüm istatistiklerine göre: İngiltere'nin tarım bölgelerinde veremden ve diğer akciğer hastalıklarından kaynaklanan her 100 ölüm vakasına karşılık gelen 15-55 yaşları arasındaki erkeklerin toplam sayısı temel alındığında, aynı sayıda erkek için sayılar, Coventry'de 163, Blackburn ve Skipton'da 167, Congleton ve Bradford'da 168, Leicester'da 171, Leek'te 182, Macclesfield'da 184, Bolton'da 190, Nottingham'da 192, Rochdale'de 193, Derby'de 198, Salford ve Ashton-under-Lyne'de 203, Leeds'te 218, Preston'da 220 ve Manchester'da 263 şeklindedir (s. 24). Aşağıdaki tablo çok daha çarpıcı bir örnek oluşturur. Bu tablo, 15-25 yaşlarındaki her 100 000 kişide akciğer hastalıklarından ileri gelen ölüm vakalarını erkek ve kadınlar için ayrı ayrı vermektedir. Seçilmiş bölgeler, kapalı yerlerde faaliyet gösteren sanayilerde sadece kadınların çalıştığı, erkeklerinse olası tüm iş dallarında çalıştığı bölgelerdir.

Fabrika işçileri arasında erkeklerin oranının daha büyük olduğu ipek sanayisi bölgelerinde onların ölüm hızları da yüksektir. İki cinsiyete ait, veremden vb. kaynaklanan ölüm hızları, burada, raporda belirtildiği üzere,

> "ipek sanayimizin büyük bir kısmında hüküm süren berbat (*atrocious*) sağlık koşulları"nı gözler önüne serer.

Ve fabrikatörlerin, işletmelerindeki istisnai derecede elverişli sağlık koşullarını gerekçe göstererek 13 yaşından küçük çocuklar için istis-

---

* Bkz. MEW, Band 23, s. 309-310 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 285-286]. –*Almanca ed.*

nai derecede uzun çalışma saatleri talep ettikleri ve dahası kısmen de elde ettikleri sanayi, tam da bu ipek sanayisidir (I. Kitap, Bölüm 8, 6, s. 296/286*).

Bölge	Başlıca sanayi	15-25 yaşlarındaki her 100 000 kişi için akciğer hastalıklarından kaynaklanan ölüm vakaları	
		Erkekler	Kadınlar
Berkhamstead	Hasırcılık (kadınlar)	219	578
Leighton Buzzard	Hasırcılık (kadınlar)	309	554
Newport Pagnell	Dantelcilik (kadınlar)	301	617
Towcester	Dantelcilik (kadınlar)	239	577
Yeovil	Eldiven imalatı (çoğunlukla kadınlar)	280	409
Leek	İpek sanayisi (ağırlıklı olarak kadınlar)	437	856
Congelton	İpek sanayisi (ağırlıklı olarak kadınlar)	566	790
Macclesfield	İpek sanayisi (ağırlıklı olarak kadınlar)	593	890
Sağlıklı kırsal bölgeler	Tarım	331	333

"Muhtemelen, şimdiye kadar incelenmiş olan sanayilerden hiçbiri, Dr. Smith'in terzilik için çizmiş olduğundan daha kötü bir tablo sunmadı Onun belirttiğine göre, işyerleri, sağlık koşulları bakımından çok farklıdır; ama hemen hemen hepsi aşırı derecede kalabalıktır, kötü havalandırılır ve büyük ölçüde sağlığa uygunsuzdur Bu tür odalar kaçınılmaz olarak sıcaktır; ama sisli havalarda gündüzleri ve kış boyunca akşamları gaz yakıldığında sıcaklık 80 ve hatta 90 dereceye" (Fahrenheit, = 27-33 °C) "çıkar ve buram buram terlemeye ve buharın pencere camları üzerinde yoğunlaşmasına neden olur; böylece aşağıya doğru sürekli bir su akışı gerçekleşir ya da tavan penceresinden su damlar ve işçiler, kaçınılmaz olarak soğuk almalarına yol açsa bile, bazı pencereleri açık tutmak zorunda kalır. – Dr. Smith, Londra'nın West End bölgesindeki en önemli 16 işyerinin durumunu şöyle tarif etmektedir: Kötü havalandırılan bu odalarda işçi başına düşen en büyük hacim 270 ayak küp, en küçük hacim 105 ayak küp ve genel ortalamada kişi başına yalnızca 156 ayak küptür. Bir galeri ile çevrili ve sadece tavandan aydınlatılan bir işyerinde, çalıştırılan kişilerin sayısı 92'den başlayıp 100'ün üzerine çıkar, çok sayıda gaz lambası yakılır; tuvaletler hemen bitişiktedir ve mekân, kişi başına 150 ayak küpten büyük değildir. Ancak, yukarıdan aydınlatılan ve yalnızca küçük bir çatı penceresi aracılığıyla havalandırılabilen, avludaki bir köpek kulübesi olarak tarif edilebilecek olan bir başka işyerinde, kişi başına 112 ayak küplük bir mekânda 5 veya 6 işçi çalışır." Ve "Dr. Smith'in gözler önüne

serdiği bu berbat (*atrocious*) işyerlerinde terziler normal olarak günde 12-13 saat çalışır ve belirli dönemlerde çalışma 15-16 saat sürer" (s. 25, 26, 28).

Çalıştırılan kişi sayısı		Sanayi dalı ve yeri	Yaşlara göre 100 000 kişi başına ölüm hızı		
			25-35	35-45	45-55
958 265		Tarım, İngiltere ve Galler	743	805	1145
22 301	erkek ve				
12 377	kadın	Terzi, Londra	958	1262	2093
13 803		Dizgici ve Matbaacı, Londra	894	1747	2367

Belirtmek gerekir ki ve sağlık şubesinin şefi ve raporun yazarı John Simon tarafından gerçekten belirtilmiştir ki, Londra'daki 25-35 yaşlarındaki terzi, dizgici ve matbaacılar için verilmiş olan ölüm hızları, Londralı ustalar her iki iş kolunda taşradan gelen çok sayıda (muhtemelen en yaşlısı 30 yaşında olan) genci çırak ve "*improver*"* olarak, yani ek eğitim almaları için çalıştırdığından, çok küçüktür. Bunlar Londra'daki sınai ölüm hızları için temel alınması gereken çalışan sayısını kabartır; ama Londra'da sadece geçici bir süre kaldıkları için, buradaki ölüm vakalarının sayısına aynı oranda katkıda bulunmazlar; bu süre içinde hastalanacak olsalar, taşradaki evlerine dönerler ve ölürlerse, ölümleri oranın kayıtlarına eklenir. Bu durum küçük yaş gruplarında daha etkili olur ve Londra'nın bu yaş gruplarına ait ölüm hızı verilerini, sanayinin sağlık üzerindeki olumsuz etkilerinin birer ölçeği olarak değer taşımaktan tümüyle uzaklaştırır (s. 30).

Dizgicilerin durumu terzilerinkine benzer; ama bunlar için, yetersiz havalandırmaya, zehirli havaya vb. gece çalışması da eklenir. Normal çalışma süreleri 12-13 saattir ve bazen 15-16 saati bulur.

> "Gaz yakılır yakılmaz, aşırı bir sıcaklık ve boğucu bir hava... Aşağı kattaki bir dökümhanenin dumanlarının ya da makinelerin veya lağım çukurlarının iç bulandırıcı kokularının yukarıya çıkıp üst kattaki odaların feci durumunu daha da kötüleştirmesi ender karşılaşılan şeyler değildir. Aşağıdaki odaların ısınan havası, yalnızca tabanlarının sıcaklığını artırarak bile yukarıdakileri ısıtır ve odalar alçak ve gaz tüketimi de fazla ise bu büyük bir sorun oluşturur. Fakat bundan beteri vardır: Alt katta buhar kazanlarının bulunması hâlinde bütün evi istenmeyen bir sıcaklık doldurur... Genel olarak denebilir ki, havalandırma her yerde kusurlu ve günbatımından sonra ısıyı ve yanan gazdan çıkan maddeleri uzaklaştırmak konusunda tümüyle yetersizdir; çoğu işyeri, özellikle de daha önce konut olarak kullanılmış olanları son derece acınacak durumdadır." "Bazı işyerlerinde, özellikle 12-16 yaşlarındaki çocukların

* "Gönüllü". –*Almanca ed.*

da çalıştırıldığı haftalık gazetelerinkilerde, iki gün ve bir gece boyunca hemen hemen aralıksız çalışılır; asıl olarak 'acil' işleri yapan diğer bazı matbaalarda ise, işçi pazar günleri de dinlenemez ve haftalık iş günü sayısı 6 yerine 7 olur." (s. 26, 28.)

Kadın terziler *(milliners* ve *dressmakers)* üzerinde daha önce, fazla çalışmayla ilgili olarak, I. Kitap, Bölüm 8, s. 294/241'de* durmuştuk. Raporumuzda, bunların işyerleri, Dr. Ord tarafından tasvir edilmiştir. Bu işyerleri, gündüzleri biraz daha iyi olsalar bile gaz yakılan saatlerde aşırı sıcak, kötü kokulu *(foul)* ve sağlıksızdır. Dr. Ord, daha iyileri arasında yer alan 34 işyerinde bir kadın işçi başına düşen ayak küp cinsinden ortalama mekân büyüklüklerini şöyle saptamıştı:

"4 örnekte 500'den yüksek; diğer 4'ünde 400-500; [diğer] 5'inde [300-400; diğer 5'inde 250-300; diğer 7'sinde] 200-250†; 4'ünde 150-200 ve son olarak 9'unda sadece 100-150. Bu örneklerden en geniş olanları bile, mekân tam olarak havalandırılmadığında, sürekli çalışmaya zar zor yeter ... Mükemmel havalandırılmadıkça burada hava gaz aydınlatmasına gereksinim duyulan zamanlarda kabul edilebilir ölçüde sağlığa uygun olamaz."

Dr. Ord, ziyaret ettiği ve bir aracı *(middleman)* hesabına çalışan bir küçük işyeri hakkında şu bilgileri verir;

"1280 ayak küp büyüklüğünde bir oda; mevcut kişi sayısı: 14; kişi başına düşen yer: 91,5 ayak küp. Buradaki işçi kadınlar bitkin ve sefil görünüyordu. Haftalık kazançlarının 7-15 şilin ve ayrıca çay olduğu ifade edildi... Çalışma saatleri sabah 8'den akşam 8'eydi. 14 kişinin tıkıştırıldığı bu küçük oda kötü havalandırılıyordu. İki hareketli pencere ve şömine vardı, ama bu sonuncusu tıkalıydı; herhangi bir özel havalandırma tertibatı yoktu" (s. 27).

Aynı raporda kadın terzilerin fazla çalışmasıyla ilgili olarak şunlar belirtiliyor:

"Tanınmış modaevlerindeki genç kadın işçilerin fazla çalışmaları, yılın yalnızca yaklaşık 4 ayında, pek çok kez kamuoyunda kısa süreli şaşkınlık ve infiale yol açmış olan korkunç dereceye ulaşır; fakat bu aylar boyunca bu işyerlerinde, kural olarak, günde tam 14 saat ve acele siparişler arttığında ardı ardına tüm günler boyunca 17-18 saat çalışılır. Yılın diğer mevsimlerinde, evde çalışanlar, muhtemelen, günde 10-14 saat çalışılır; dışarıda çalışanlar düzenli olarak 12 ya da 13 saat boyunca iş başındadır. Dikiş makinesiyle yapılan işler dâhil olmak üzere, kadın mantosu, yaka, gömlek, nakış işleri vb. yapımında, birlikte çalışılan işyerinde geçirilen saatler daha azdır ve çoğu zaman 10-12 saatten fazla değildir; fakat, diyor Dr. Ord, düzenli iş saatleri bazı işyerlerinde, belirli zamanlarda, fazla çalışılan saatlere özel ücretler ödenerek, önemli derecede uzatılır; diğer

* Bkz. MEW, Band 23, s. 269 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 249-250]. *–Almanca ed.*

† Özgün metinde: "200-300" *–Türkçe ed.*

bazı işyerlerinde, düzenli iş saatlerinden sonra yapılmak üzere eve iş götürülür: Ekleyebiliriz ki, şu veya bu şekildeki fazla çalışma çoğu zaman mecburidir" (s. 28).

John Simon bu sayfaya eklediği bir dipnotta şöyle der:

"Birinci sınıf işyerlerinde çalışan kadın terzilerin sağlık durumlarını incelemek için pek çok fırsat bulmuş olan Epidemiyoloji Derneği Sekreteri Bay Radcliffe, kendilerine sorulduğunda 'epey iyi' olduklarını söyleyen her 20 kızdan ancak birinin sağlıklı olduğunu görmüştü; diğerlerinde çeşitli derecelerde fiziksel güç zayıflıkları, sinirsel bitkinlik ve bunlardan ileri gelen çok sayıda işlev bozukluğu vardı. Ona göre nedenler şunlardı: İlk olarak, durgun mevsimlerde bile günde en az 12 saat olduklarını tahmin ettiği iş saatlerinin uzunluğu; ve ikincisi, işyerlerinin tıklım tıklım dolu olması ve kötü havalandırılması, gaz yakılması yüzünden havanın bozulması, yetersiz veya kötü beslenme ve evdeki konfora özen gösterilmemesi."

İngiliz sağlık idaresi başkanının ulaştığı sonuca göre,

"işçilerin teoride birinci sağlık hakları olan bir hak üzerinde ısrar etmeleri pratikte olanaksızdır: Bu hak, işverenleri kendilerini ne tür bir iş yaptırmak için bir araya getirmiş olursa olsun, bu birlikte yapılacak işin, işverene bağlı olduğu kadarıyla ve maliyeti onun tarafından karşılanmak üzere, sağlığa zarar veren her tür gereksiz koşuldan arındırılması hakkıdır; ve işçiler, gerçek hayatta, bu sağlık adaletini kendi kendilerine sağlayabilecek durumda olmadıkları gibi, yasa koyucunun varsayılan niyetine rağmen, *Nuisances Removal Acts*'ı [sağlık koruma yasalarını] uygulamakla görevli memurlardan da etkili herhangi bir yardım bekleyemezler" (s.29). "İşverenlerin düzenlemelere tam olarak hangi noktadan itibaren tabi olacaklarını saptamak, şüphesiz, bazı küçük teknik güçlükler doğuracaktır. Fakat sağlığın korunması hakkı, ilke olarak evrenseldir. Ve, sırf çalışıyor olmalarından kaynaklanan sonsuz fiziksel acılar nedeniyle yaşamları bugün gereksiz yere körelen ve kısalan kadın-erkek sayısız işçinin çıkarları doğrultusunda, sağlıklı çalışma koşullarının, evrensel olarak, en azından tüm kapalı çalışma mekânlarının etkili şekilde havalandırılmasını güvence altına alacak ve doğası gereği sağlıksız olan her iş dalında sağlığa zararlı özgül etkinin mümkün olduğunca sınırlandırılmasını sağlayacak ölçüde, uygun yasal koruma altına alınması umudumu dile getirmek istiyorum." (s. 31.)

III. Güç Üretiminde, Güç Aktarımında ve Binalarda Tasarruf

L. Horner, Ekim 1852 tarihli raporunda buharlı şahmerdanı icat eden Patricroft'lu ünlü mühendis James Nasmyth'in bir mektubunu aktarır; bu mektupta şunlar da belirtilir:

"Kamuoyu," (buhar makinelerindeki) "sözünü ettiğim türden sistem değişikliklerinin ve iyileştirmelerin sağladığı muazzam itici güç artışları hakkında pek az şey biliyor. Bölgemizin" (Lancashire) "makine gücü neredeyse 40 yıl boyunca korkak ve önyargılı geleneklerin ağır baskısı altında kalmıştı; ama şükür ki, artık bundan kurtulmuş bulunuyoruz. Son 15 yılda, fakat özellikle de son 4 yıl boyunca" (yani 1848'den bu yana) "yoğuşturmalı buhar makinelerinin işletilme tarzında çok önemli bazı değişiklikler oldu... Sonuç, ... aynı makinelerle eskisinden çok daha büyük miktarda iş yapılması ve ayrıca yakıt tüketiminin çok önemli miktarda azalmasıydı... Bu bölgedeki fabrikalara buhar makinelerin girmesinden bu yana geçen uzun yıllar boyunca, yoğuşturmalı buhar makinelerini çalıştırırken uygun olacağı düşünülen hız, pistonun bir dakikalık hareketi için yaklaşık 220 ayaktı; yani piston kursu 5 ayak olan bir makinenin krank milinin yapabileceği dönüşlerin sayısı kural gereği 22'yle sınırlandırılmıştı. Makineleri daha hızlı çalıştırmak uygun görülmüyordu ve bütün aktarım mekanizması pistonun dakikada 220 ayaklık hızına uydurulmuş olduğu için, bu yavaş ve anlamsızca sınırlandırılmış hız uzun yıllar boyunca bu makinelerin çalışmasını düzenledi. Fakat sonunda, ister kuralın bilmezden gelinmesi, ister herhangi bir cesur yenilikçinin daha iyi gerekçeleri nedeniyle olsun, daha yüksek bir hız denendi ve sonucun hayli uygun olduğu görülünce, bu örneği başkaları da izledi; 'makinenin dizginleri serbest bırakıldı', yani, aktarım mekanizmasının ana dişlisi o şekilde değiştirildi ki, aktarım mekanizması eski hızında tutulurken, buhar makinesi artık 300 ayak ve üzerindeki hızlara ulaşabiliyordu... Buhar makinesindeki bu hız artışı bugün hemen hemen her yere yayılmış bulunuyor; çünkü, aynı makinelerle sadece daha fazla kullanılabilir güç elde etmekle kalınmadığı, volanın daha büyük bir momentum kazanması sayesinde, hareketin de çok daha düzenlileştiği görüldü. Buhar basıncı ile yoğuşturucudaki vakum aynı kalırken, yalnızca pistonu hızlandırarak daha fazla güç elde edildi. Örneğin, dakikada 200 ayaklık bir hızla 40 beygir gücü güç sağlayan bir buhar makinesini, uygun değişikliklerle, buhar basıncı ve yoğuşturucu vakumu aynı kalırken, dakikada 400 ayaklık bir hızla çalışacak duruma getirebilirsek, başlangıçtakinin tam iki katı kadar güç elde ederiz ve buhar basıncı ile yoğuşturucu vakumu her iki durumda aynı kaldığı için, tek tek makine parçalarının maruz kalacakları gerilimde ve dolayısıyla makinenin 'bozulma' tehlikesinde, hızın yükseltilmesi nedeniyle esaslı bir artış olmaz. Bütün fark şuradadır: Böyle bir durumda, pistonun hareket hızının yükselmesi oranında, ya da buna yaklaşık bir oranda, daha fazla buhar kullanmış oluruz; ayrıca, yataklarda veya sürtünme olan parçalarda biraz daha hızlı, fakat sözü edilmeye değmeyecek bir aşınma ve yıpranma olur... Ama pistonun hareket hızını yükselterek aynı makineden daha fazla güç elde edebilmek için, aynı buhar kazanının altında daha fazla kömür yakılması veya daha yüksek buharlaştırma kapasiteli bir kazanın kullanılması, kısacası, daha fazla buhar sağlanması gerekir. Bu söylenen yapıldı ve eski 'hızlandırılmış' makinelere daha yüksek buhar üretme kapasiteli kazanlar eklendi; bunlar, çoğu örnekte %100 oranında daha fazla iş sağladı. 1842 yılı dolaylarında, Cornwall maden ocaklarında buhar

makineleriyle olağanüstü ucuzlukta güç elde edilmesi dikkatleri çekmeye başlamıştı; pamuk ipliği sanayisindeki rekabet, fabrikatörleri kârlarının ana kaynağını 'tasarruflar'da aramaya zorladı; beygir gücü-saat başına kömür tüketiminde Cornish makinelerinin ortaya koyduğu dikkat çekici fark ve benzer şekilde iki silindirli Woolf makinelerinin sıra dışı ekonomik performansı, yakıt tasarrufunu bizim bölgemizde de ön plana çıkardı. Pamuk işleyen fabrikalardaki makinelerin çoğu, bir beygir gücü-saat için genelde 8 veya 12 libre kömür gerektirirken, Cornish makineleri ile iki silindirli makineler bir beygir gücü-saati $3^1/_2$-4 libre kömürle sağlıyordu. Böylesine önemli bir fark, bölgemizin fabrikatörlerini ve makine imalatçılarını, yüksek kömür fiyatlarının fabrikatörleri işletmelerinin bu yüksek maliyetli bölümü ile daha yakından ilgilenmek zorunda bıraktığı Cornwall ve Fransa'da bir süredir kullanılmakta olanlara benzer araçlar kullanarak, bu tür sıra dışı ekonomik sonuçlar elde etmeye yöneltti. Bu da çok önemli sonuçlara yol açtı. Birincisi: Yüksek kârlar elde edilen o eski güzel günlerde yüzeylerinin yarısı dışarıdaki soğuk havanın etkisine açık bulunan birçok buhar kazanı kalın keçe tabakalarıyla veya tuğla ve harçla ve başka malzemelerle kaplandı; böylece, o kadar masrafla elde edilen ısının kaybı önlenmiş oldu. Buhar boruları aynı şekilde korundu, silindirler aynı şekilde keçe ve tahta ile kaplandı. İkincisi, yüksek basınç kullanılmaya başladı. Şimdiye kadar, güvenlik vanasının yük ayarı, inçkare başına 4, 6 ya da 8 librelik buhar basıncıyla bile açılacağı şekilde yapılıyordu; şimdi, basıncın 14 ya da 20 libreye yükseltilmesiyle ... çok ciddi bir kömür tasarrufunun yapıldığı anlaşıldı; bir başka deyişle, fabrikadaki işler çok daha az miktarda kömür tüketilerek yapılabiliyordu... Gerekli araçlara ve cesarete sahip olanlar, yüksek basınç ve genleşme sistemini sonuna kadar götürdü ve bu amaca uygun şekilde yapılmış, inçkare başına 30, 40, 60 ve 70 librelik basınçta buhar sağlayan kazanlar kullandı; bu, eski kuşaktan bir mühendisi korkudan öldürebilecek olan bir basınçtı. Ne var ki, bu yüksek basıncın ekonomik sonucu ... çok geçmeden kendisini yanlış anlaşılamayacak olan sterlin, şilin ve peni biçiminde ortaya koyduğundan, yoğuşturmalı makineler için yüksek basınçlı kazanların kullanılması neredeyse genelleşti. Bu reformu radikal bir şekilde hayata geçirenler, Woolf makinelerini tastamam kullandı ve bu söylenen, özellikle yeni yapılan fabrikalar için geçerliydi; 2 silindirli Woolf makinelerinin silindirlerinden birinde, kazandan çıkan buhar, atmosfer basıncının üzerindeki basınç fazlası sayesinde güç sağlar ve bunun ardından, eskiden olduğu gibi her bir piston hareketinden sonra dışarıdaki havaya karışmak yerine, öncekinin yaklaşık dörtkatı büyüklükte bir alana sahip olan bir alçak basınç silindirine girer ve orada daha fazla genleştikten sonra yoğuşturucuya aktarılır. Bu makinelerin sağladığı ekonomik sonuç, $3^1/_2$-4 libre kömür başına bir beygir gücü-saatin elde edilmesidir; oysa eski sistemin makinelerinde bunun için 12-14 libre kömür gerekiyordu. Ustaca düşünülmüş bir düzenekle, iki silindirli Woolf sistemini ya da birleşik yüksek ve alçak basınç makinesini elde bulunan eski makinelere uygulamak ve böylece performanslarını yükseltirken aynı zamanda kömür tüketimini azaltmak mümkün oldu. Geçtiğimiz 8-10 yıl boyunca, aynı sonuca, bir yüksek basınç makinesi ile

bir yoğuşturmalı makinenin, birincisinin kullanılmış buharının ikincisine geçip onu çalıştıracağı şekilde birbirlerine bağlanması yoluyla da ulaşıldı. Bu sistem birçok durumda pek elverişlidir.

"Bu yeni iyileştirmelerin bir bölümünün veya tümünün uygulandığı tıpatıp aynı buhar makinelerine kıyasla, performans artışı ya da yapılan iş bakımından kesin bir sonuç almak kolay olmayabilir. Ama eminim ki, aynı ağırlıktaki buhar makinelerinden bugün en azından ortalama %50 daha fazla hizmet ya da iş elde ediyoruz ve pek çok örnekte, hız 220 ayakla sınırlıyken dakikada 50 beygir gücü sağlamış olan buhar makineleri, bugün 100 beygir gücünden fazlasını veriyor. Yoğuşturmalı makinelerde yüksek basınçlı buhar kullanımının hayli ekonomik sonuçları ve işletmelerin genişletilmesi nedeniyle eski buhar makinelerinden çok daha fazlasının beklenmesi, son üç yıldır borulu kazanların kullanılmasına yol açtı ve böylece buhar üretme maliyetlerini bir kez daha ciddi şekilde azalttı." (*Rep. Fact., Oct. 1852*, s. 23-27.)

Güç üretimi üzerine söylenenler güç aktarımı ve iş makineleri için de geçerlidir.

"Makinelerdeki iyileştirmelerin son birkaç yıldır hızlı adımlarla ilerlemesi, fabrikatörlere, ek çevirici güç kullanmadan üretimi genişletme olanağı sağlamıştır. Emeğin daha tutumlu bir şekilde kullanılması iş gününün kısalması nedeniyle bir zorunluluk hâline gelmiştir ve iyi yönetilen fabrikalarda, sürekli olarak, harcamalar azaltılırken üretimin hangi yollarla artırılabileceği üzerine düşünülmektedir. Önümde, bölgemdeki pek zeki bir beyefendinin lütfuna borçlu olduğum, 1840 yılından bugüne kadar fabrikasında çalıştırdığı işçilerin sayıları ve yaşları, kullanılmış olan makineler ve ödenmiş bulunan ücretler hakkında bir bildirim var. Firması, Ekim 1840'ta 200'ü 13 yaşından küçük olmak üzere 600 işçi, Ekim 1852'de 60'ı 13 yaşından küçük olmak üzere yalnızca 350 işçi çalıştırıyordu. Her iki yılda da, birkaçı hariç, aynı sayıda makine kullanılmış ve ücret olarak aynı tutarda para ödenmişti." (Redgrave'in *Rep. Fact., Oct. 1852* içindeki raporu, s. 58, 59.)

Makinelerdeki bu iyileştirmeler, tam etkilerini, ancak, yeni ve amaca uygun şekilde düzenlenmiş fabrika binalarında kullanılmaya başladıklarında gösterir.

"Makinelerdeki iyileştirmelerle ilgili olarak, her şeyden önce bu yeni makinelerin yerleştirilmesine uygun fabrikaların inşasında büyük bir ilerleme kaydedildiğini belirtmem gerekir... Bütün ipliğimin çift kat hâline getirilmesi işini zemin katında yapıyorum ve yalnızca bu kata 29 000 katlama iği koyuyorum. Yalnızca bu odada ve sundurmada en azından %10'luk bir emek tasarrufu sağlıyorum; bunun kaynağında da, katlama sisteminin kendisindeki iyileştirmelerden çok, makinelerin tek bir yönetim altında toplanması var; ve andığım sayıda iği tek bir mille hareket ettirerek, aynı sayıda iğle çalışan diğer firmalara kıyasla hareket aktarımında %60 ile %80 arasında değişen oranlarda tasarruf

sağlayabiliyorum. Ayrıca bu sayede yağ, gres yağı vb.'den büyük bir tasarruf yapılır kısacası, fabrikanın daha mükemmel şekilde düzenlenmesi ve iyileştirilmiş makineler sayesinde, en düşük tahminle %10'luk emek tasarrufu ve bunun yanında ciddi oranlarda güç, kömür, yağ, don yağı, mil ve kayış tasarrufu yaptım." (Bir iplik üreticisinin ifadesi, *Rep. Fact., Oct. 1863*, s. 109, 110.)

IV. Üretim Dışkılarının Kullanımı

Kapitalist üretim tarzıyla birlikte üretimin ve tüketimin dışkılarının kullanımı yaygınlaşır. Bunlardan birincisiyle sanayi ile tarımın atıklarını, ikincisiyle, kısmen, insanların doğal metabolizmasından kaynaklanan dışkıları, kısmen de, tüketim nesnelerinin tüketimlerinden sonra geriye kalan biçimlerini kastediyoruz. Yani, üretim dışkıları, kimya sanayisinde, küçük ölçekli üretimde kaybolup giden yan ürünlerdir; makine yapımı sırasında dökülen ve ham madde olarak yeniden demir üretimine giren demir talaşlarıdır vb. Tüketim dışkıları, insanların doğal yollarla dışarıya attıkları maddelerdir, paçavra biçimindeki giysi artıklarıdır vb. Tüketim dışkılarının en önemli olduğu alan tarımdır. Kapitalist ekonomide bunların kullanımı konusunda muazzam bir israf söz konusudur; örneğin, Londra'da, $4^1/_2$ milyon insanın dışkılarından yararlanmak konusunda, çok büyük masraflara katlanarak Thames Nehri'ni bunlarla kirletmekten daha işe yarar bir yol bilinmez.

Kuşkusuz, ham maddelerin pahalılaşması, atık kullanımını teşvik eder.

Bu yeniden kullanımın genel koşulları şunlardır: Bu tür dışkıların, ancak büyük ölçekli çalışmayla ortaya çıkan yığınsallığı; verili biçimleriyle daha önce kullanılamaz olan maddeleri yeni üretimde işe yarayacakları bir biçime sokan makine iyileştirmeleri; bilimde ve özellikle kimyada, bu tür atıkların yararlı özelliklerini ortaya çıkaran ilerlemeler. Şüphesiz, örneğin Lombardiya, Güney Çin ve Japonya'da olduğu gibi, bahçecilik şeklinde yürütülen küçük ölçekli tarımda da bu türden büyük tasarruflar sağlanır. Fakat genel olarak, bu sistemde tarımın üretkenliği, diğer üretim alanlarından çekilen insan emek gücünün büyük ölçüde israf edilmesi pahasına sağlanır.

"Atık"lar, hemen hemen her sanayide önemli bir rol oynar. Örneğin, Ekim 1863 tarihli fabrika raporunda, hem İngiltere'de hem de İrlanda'nın pek çok kesiminde çiftçilerin keteni yalnızca isteksizce ya da nadiren ekmelerinin temel nedenlerinden biri şöyle açıklanır:

"Suyla çalışan keten dövme fabrikalarında (*scutch mills*) ketenin işlenmesi sırasında gerçekleşen büyük fire... Pamuktaki fire görece azdır, ama

> ketendeki çok büyüktür. Suyla ıslatma ve mekanik dövme yöntemlerinin geliştirilmesiyle bu sakınca büyük ölçüde azaltılabilir... İrlanda'da, keten, çoğu zaman en utanç verici şekilde dövülür ve bu yüzden %28-30 oranında kayba uğranır",

oysa daha iyi makineler kullanarak bu kaybın tamamı önlenebilirdi. Bu arada o kadar çok kıtık dökülmüştü ki, fabrika müfettişi şunu söylüyor:

> "İrlanda'daki bazı keten dövme fabrikaları hakkında bana aktarılan bilgilere göre, dövücüler, bu fabrikaların atıklarını çoğu zaman evlerindeki ocaklarda yakacak olarak kullanmaktadır, ama bunlar çok değerlidir." (l.c. s. 140.)

Pamuk artıklarından aşağıda, hammadde fiyatlarındaki dalgalanmaları ele alırken söz edeceğiz.

Yünlü sanayisi ketencilikten daha akıllıydı.

> "Yün artıklarının ve yünlü paçavraların yeniden işlenmek üzere hazırlanmasına eskiden kötü gözle bakılırdı; ne var ki, bu önyargı, Yorkshire'ın yünlü sanayisinin önemli bir dalı hâline gelen *shoddy trade* (yapay yünlü sanayisi) ile bağlantılı olarak tamamen ortadan kalktı ve şüphesiz, kabul görmüş bir ihtiyaca cevap veren bir iş kolu olarak pamuk artıkları sektörü için de çok geçmeden aynı şey olacaktır. 30 yıl önce, yünlü paçavraların, yani yüzde yüz yünden yapılma kumaş parçaları vb.'nin tonu ortalama olarak 4 sterlin 4 şilin civarındaydı; son birkaç yıl içinde bunların değeri ton başına 44 sterlin oldu. Ve talep o kadar arttı ki, yüne zarar vermeden pamuğu yok etmenin yolları bulunarak, yün ve pamuk karışımı dokumalardan da yararlanılmaktadır; ve bugün binlerce işçi *shoddy* imalatında çalıştırılmaktadır ve tüketici, iyi bir ortalama kaliteye sahip kumaşları çok uygun bir fiyata satın alabildiği için, büyük bir avantaj sağlamaktadır." (*Rep. Fact., Oct. 1863*, s. 107.)

Bu şekilde yeni bir canlılık kazanan yapay yün, daha 1862 yılının sonunda, İngiliz sanayisinin toplam yün tüketiminin üçte birini karşılıyordu (*Rep. Fact., Oct. 1862*, s. 81). "Tüketici"ye sağlanan "büyük avantaj", yünlü giysilerinin eskisine göre üçte birlik bir sürede eskimesi ve altıda birlik bir sürede havını yitirmesidir.

İngiliz ipekli sanayisi aynı inişli yolu izledi. Gerçek ham ipek tüketimi 1839-1862 yılları arasında biraz azaldı; buna karşılık ipek artıkları tüketimi iki katına çıktı. İyileştirilmiş makinelerle, başka durumlarda hayli değersiz olan bu malzemeden birçok amaç için kullanılabilen bir ipek imal edilebiliyordu.

Atıklardan yararlanmanın en çarpıcı örneğini kimya sanayisinde görürüz. Bu sanayi, onlar için yeni kullanım alanları bularak kendi atıklarını kullanmakla kalmaz, aynı zamanda diğer pek çok sanayinin atıklarını da kullanır ve örneğin, eskiden hemen hemen hiçbir yararı olmayan gaz

katranını anilin boyalara, kök boyasına (alizarin), hatta bir süredir ilaçlara dönüştürür.

Yeniden kullanılmaları yoluyla üretim dışkılarından sağlanan bu tasarrufları, atık üretiminde sağlanan tasarruflardan, yani üretim dışkılarının en alt düzeylerine indirilmelerinden ve üretime giren tüm ham ve yardımcı maddelerin, en üst düzeye kadar, dolaysız olarak kullanılmalarından ayırmak gerekir.

Atıkların azaltılması, kısmen, kullanılan makinelerin kalitesine bağlıdır. Makine parçalarının daha dikkatli şekilde imal edilmesi ve daha iyi perdahlanması oranında yağdan, sabundan vb. tasarruf edilir. Bu, yardımcı maddelerle ilgili olan bir tasarruftur. Ama üretim sürecinde ham maddelerin daha büyük bir bölümünün mü yoksa daha küçük bir bölümünün mü atıklara dönüşeceği, kısmen de, ki en önemlisi budur, kullanılan makinelerin ve aletlerin kalitesine bağlıdır. Atıkların azaltılması, son olarak, ham maddenin kendisinin kalitesine bağlıdır. Bu sonuncusu da kısmen onu üreten istihraç sanayisinin ve tarımın gelişmesine (asıl anlamıyla uygarlığın ilerlemesine), kısmen de ham maddenin imalat aşamasına girmeden önce geçtiği süreçlerin gelişmişliğine bağlıdır.

> "Parmentier, çok uzak olmayan bir dönemden, örneğin XIV. Louis zamanından bu yana tahıl öğütme sanatının Fransa'da çok ciddi şekilde mükemmelleştirildiğini ve böylece yeni değirmenlerin, eskileriyle karşılaştırıldıklarında, aynı miktarda tahıldan neredeyse yarı yarıya daha fazla ekmek sağlayabildiğini gösterdi. Gerçekten, bir Parislinin yıllık tahıl tüketimi önce 4, daha sonra 3 ve son olarak 2 setier olarak hesaplanmıştır; oysa bugün bu miktar kişi başına sadece $1^1/_3$ setier ya da yaklaşık 342 libredir... Benim uzun süre yaşadığım Perche'te, değirmen taşları granitten ve volkanik taşlardan yapılma olan kaba değirmenler, son 30 yıldır böylesine büyük ilerlemeler kaydetmiş olan mekaniğin kurallarına göre yeniden inşa edildi. Bunlar La Ferté'den getirilen iyi değirmen taşlarıyla donatıldı, tahıl iki kere öğütüldü, un torbalarına dairesel bir hareket verildi ve aynı miktarda tahıldan elde edilen un $^1/_6$ oranında arttı. Dolayısıyla, Romalıların günlük tahıl tüketimi ile bizimki arasındaki muazzam orantısızlığı açıklamak kolay; bunun tek nedeni, basit olarak, öğütme ve ekmek hazırlama yöntemlerinin yetersizliğiydi. Plinius'un gündeme getirdiği (XVIII., c. 20, 2) tuhaf bir olguyu da aynı şekilde açıklamam gerekir... Roma'da un, kalitesine göre, modius'u 40, 48 ya da 96 as'tan satılıyordu. Aynı dönemin tahıl fiyatlarına oranla böylesine yüksek olan bu fiyatlar, o zamanlar henüz çocukluk çağlarında bulunan yetersiz değirmenlerle ve bunların yol açtığı ciddi öğütme maliyetleriyle açıklanabilir." (Dureau de la Malle, *Écon. Pol. des Romains*, Paris 1840, I, s. 280, 281.)

V. Buluşlarla Sağlanan Tasarruflar

Değişmez sermaye kullanımındaki bu tasarruflar, daha önce söylenmiş olduğu üzere, çalışmanın koşullarının, büyük ölçekli olarak kullanılmalarının, kısacası, dolaysız olarak toplumsal, toplumsallaştırılmış emeğin ya da üretim süreci içindeki dolaysız el birliğinin koşulları olarak iş görmelerinin sonucudur. Bu, bir yandan, mekanik ve kimyasal buluşların, metanın fiyatını yükseltmeden kullanılmalarını sağlayan tek koşuldur ve her zaman *conditio sine qua non*'dur [olmazsa olmaz koşuldur]. Diğer yandan, ortaklaşa üretken tüketimden kaynaklanan tasarruflar, ancak büyük ölçekli üretimle gerçekleştirilebilir. Ama son olarak, nerede ve nasıl tasarruf sağlanacağını, hâlihazırda yapılmış olan buluşların en basit şekilde nasıl uygulanacağını, teorinin uygulanması (üretim sürecinde kullanılması) sırasında hangi pratik engellerin aşılması gerektiğini vb. ancak birleşik işçinin deneyimi keşfeder ve gösterir.

Bu arada, evrensel emek ile ortak emek arasındaki farka dikkat edilmesi gerektiğini belirtelim. İkisi de üretim sürecinde rol oynar, ikisi de diğeriyle iç içe geçer, ama aynı zamanda farklıdırlar. Her tür bilimsel emek, her tür keşif, her tür buluş, evrensel emektir. Kısmen canlı emekle el birliğine, kısmen geçmiş emeklerin kullanımına bağlıdır. Ortak emek, bireylerin dolaysız el birliği demektir.

Sık yapılan şu gözlemler, yukarıda söylenenlerin yeni doğrulamalarını sağlar:

1. Yeni bir makinenin ilk yapılış maliyeti ile yeniden üretim maliyeti arasındaki büyük fark (bu konuda bkz. Ure ve Babbage*).

2. Yeni buluşlara dayalı bir kuruluşun, daha sonraki, onun yıkıntıları üzerinde, *ex suis ossibus* [onun kemiklerinden] yükselen kuruluşlarınkiyle karşılaştırıldığında çok daha yüksek olan maliyetleri. Söz konusu maliyet farkı öylesine büyüktür ki, ilk girişimciler çoğu zaman iflas eder ve ancak sonradan gelenler, binaları, makineleri vb. daha ucuza elde edenler başarıya ulaşır. Bu nedenle, insan zihninin evrensel emeğinin tüm yeni gelişmelerinden ve bunların birleşik emek aracılığıyla toplumsal olarak kullanımından en büyük kârları elde edenler, çoğunlukla, en değersiz ve en sefil para kapitalistleridir.

---

* Ure, "The philosophy of manufactures: or, an exposition of the scientific, moral, and commercial economy of the factory system of Great Britain", London 1835. Babbage, "On the economy of machinery and manufactures", London 1832, s. 280-281. –*Almanca ed.*

Bölüm

6

Fiyat Değişimlerinin Etkisi

★★★

I. Ham Madde Fiyatlarındaki Dalgalanmalar, Bunların Kâr Oranı Üzerindeki Doğrudan Etkileri

Şimdiye kadar olduğu gibi burada da artık değer oranında hiçbir değişikliğin olmadığı varsayılacak. Konuyu en yalın hâliyle incelemek için bu varsayım gereklidir. Bununla beraber, artık değer oranı aynı kalırken, ham madde fiyatlarındaki şimdi inceleyeceğimiz dalgalanmalardan kaynaklanan daralması veya genişlemesi sonucu, belirli bir sermayenin, artan ya da azalan bir sayıda işçi çalıştırması mümkün olurdu. Bu durumda artık değer oranı değişmezken artık değer kütlesi değişebilirdi. Ama burada bunu da bir özel durum olarak bir yana bırakmak gerekir. Makinelerin iyileştirilmesi ve ham maddelerdeki fiyat değişimleri, verili bir sermaye tarafından çalıştırılan işçilerin sayısı ya da işçi ücretlerinin düzeyi üzerinde eş zamanlı olarak etkide bulunuyorsa, şunları bir araya getirmek yeter: 1. değişmez sermayedeki değişimin kâr oranı üzerinde yarattığı etki, 2. işçi ücretlerindeki değişimin kâr oranı üzerinde yarattığı etki; bunlar yapıldığında, sonuç kendiliğinden ortaya çıkar.

Ama genel olarak, burada, önceki durumda olduğu gibi, şunun belirtilmesi gerekir: İster değişmez sermaye tasarrufunun isterse ham madde fiyatlarındaki dalgalanmaların ürünü olsunlar, değişimler gerçekleşiyorsa, bunlar, işçi ücretlerini, dolayısıyla artık değer oranını ve kütlesini

hiçbir şekilde etkilemese bile, kâr oranı üzerinde her zaman etkide bulunur. $m'\ ^{v}/_{c}$'de C'nin büyüklüğünü ve dolayısıyla bütün kesrin değerini değiştirirler. Dolayısıyla burada da, bu değişimlerin hangi üretim alanlarında gerçekleştiği; söz konusu değişimlerin etkide bulunduğu sanayi dallarının, işçiler için geçim araçları ya da bu tür geçim araçlarının üretimine yönelik değişmez sermaye üretip üretmedikleri, (artık değerin incelenmesi sırasında görülenden farklı olarak) tümüyle önemsizdir. Buradaki açıklamalar lüks malların üretimindeki değişimler için de aynı şekilde geçerlidir ve burada lüks mallardan söz ederken, emek gücünün yeniden üretiminin gerektirmediği her tür üretimi kastediyoruz.

Buradaki ham maddeler, çivit, kömür, gaz vb. gibi yardımcı maddeleri de içermektedir. Ayrıca, bu başlığın altında ele alınan makineler söz konusu olduğunda, bunların kendi ham maddeleri, demir, tahta, deri, vb.'den oluşur. Bu nedenle, bunların kendi fiyatları, üretimlerine katılan ham maddelerin fiyatlarındaki dalgalanmalardan etkilenir. Kendilerini oluşturan ham maddelerin ya da işletilmeleri için gerekli olan yardımcı maddelerin fiyatlarındaki dalgalanmalar aracılığıyla fiyatları yükseldiğinde, kâr oranı *pro tanto* [o miktarda] düşer. Tersi olduğunda, tersi olur.

Aşağıdaki incelemelerimiz sırasında, yalnızca, bir metanın üretim sürecine giren ham maddelerin fiyatlarındaki dalgalanmalarla ilgileneceğiz; emek araçları olarak iş gören makinelerin ham maddelerinin fiyatlarındaki dalgalanmalar ile makinelerin işletilmeleri için gerekli olan yardımcı maddelerin fiyatlarındaki dalgalanmalar üzerinde durmayacağız. Makinelerin yapımında ve işletilmesinde temel ögeler olarak kullanılan demir, kömür, odun vb.'den oluşan doğal zenginlik, burada sermayenin doğal üretkenliği olarak görünür ve işçi ücretlerinin yükseklik ya da düşüklüğünden bağımsız olarak, kâr oranının belirlenmesinde rol oynayan ögelerden biridir.

Kâr oranı $\frac{m}{C}$'ye ya da $\frac{m}{c+v}$'ye eşit olduğundan, c'nin büyüklüğünde ve dolayısıyla C'nin büyüklüğünde bir değişikliğe yol açan her şeyin, m ile v ve bunların birbirlerine oranları değişmeden kalsa bile, kâr oranında da bir değişime yol açacağı açıktır. Ama ham maddeler değişmez sermayenin ana bölümlerinden birini oluşturur. Gerçek ham maddelerin kullanılmadığı sanayi dallarında bile, bunlar, yardımcı maddeler ya da makine bileşenleri vb. biçiminde sürece katılır ve bu nedenle, bunların fiyatlarındaki dalgalanmalar, kâr oranını *pro tanto* etkiler. Ham madde fiyatı d tutarında düşerse, $\frac{m}{C}$ ya da $\frac{m}{c+v}$ · $\frac{m}{C-d}$'ye ya da $\frac{m}{(c-d)+v}$'ye dönüşür. Dolayısıyla kâr oranı yükselir. Tersine bakalım. Ham madde fiyatı yükselirse, $\frac{m}{C}$ ya da $\frac{m}{c+v}$ · bu kez $\frac{m}{C+d}$'ye ya da $\frac{m}{(c+d)+v}$'ye dönüşür; dolayısıyla kâr oranı düşer. Demek ki, diğer koşullar aynı kalırken, kâr oranı, ham madde fiyatıyla karşıt yönde düşer ve yükselir. Buradan çı-

kan sonuçlardan biri de, ürünün satış alanında ham madde fiyatındaki dalgalanmalara eşlik eden hiçbir değişiklik olmasa bile, yani arz-talep ilişkisinden tümüyle bağımsız olarak, düşük ham madde fiyatının sanayi ülkeleri için ne kadar önemli olduğudur. Ayrıca, dış ticaretin, zorunlu geçim araçlarını ucuzlatarak işçi ücretleri üzerinde yarattığı her tür etkiden bağımsız olarak da, kâr oranını etkilediği anlaşılır. Çünkü, dış ticaret, özellikle, sanayide ya da tarımda kullanılan ham ya da yardımcı maddelerin fiyatlarını etkiler. Bir yandan, ham madde fiyatlarının, kâr oranı üzerindeki, pratik deneyimler sayesinde saptanan, gösterilen etkisini vurgulayan iktisatçıların bunu teorik olarak tümüyle yanlış şekilde açıklamalarının (Torrens*), diğer yandan, genel ilkelere bağlı kalan Ricardo** gibi iktisatçıların, örneğin dünya ticaretinin kâr oranı üzerindeki etkisini görememesinin nedeni, kâr oranının doğasının ve artık değer oranıyla arasındaki özgül farkın bugüne kadar tümüyle yetersiz bir şekilde anlaşılabilmiş olmasıdır.

Dolayısıyla, ham maddelerden alınan gümrük vergilerinin kaldırılmasının ya da azaltılmasının sanayi açısından ne kadar büyük önem taşıdığını anlamak mümkündür; bu nedenle, bunların ithalatının olabildiğince serbestleştirilmesi, akılcı bir şekilde geliştirilmiş olan koruyucu gümrük sisteminin bile temel öğretisiydi. Her şeyden önce pamuktan alınan gümrük vergilerinin de kaldırılması için çaba harcayan İngiliz *freetraders*'ın [serbest ticaret yanlılarının] temel hedefi, tahıldan alınan gümrük vergilerinin kaldırılmasının yanında, bu söylenenin yapılmasıydı.

Gerçek bir ham maddenin değil, kuşkusuz aynı zamanda beslenmenin temel ögesi olan bir yardımcı maddenin fiyatının düşmesinin önemini gösteren bir örnek olarak, unun pamuklu sanayisindeki kullanımı üzerinde durulabilir. R. H. Greg,[13] daha 1837 yılında, o zamanlar Büyük Britanya'da pamuk dokumacılığında kullanılan 100 000 mekanik dokuma tezgâhı ile 250 000 el tezgâhının, çözgü düzleştirme işi için yılda 41 milyon libre un tükettiğini hesaplamıştı. Buna ek olarak, ağartma sürecinde ve diğer süreçlerde bu miktarın üçte biri kadar un tüketiliyordu. Greg, bu şekilde tüketilen unun toplam değerini son on yıl için yılda 342 000 sterlin olarak hesaplar. Kıtadaki un fiyatlarıyla yapılan karşılaştırma, tahıldan alınan gümrük vergileri aracılığıyla fabrikatörlere dayatılan fi-

* Torrens, "An essay on the production of wealth", London 1821, s. 28 vd. (Ayrıca bkz. Karl Marx, "Theorien über den Mehrwert [Artık Değer Teorileri]", MEW, Band 26, 3. Teil, s. 66-74.) –*Almanca ed.*

Ricardo, "On the principles of political economy, and taxation", 3. baskı, London 1821, s. 131-138. –*Almanca ed.*

13 "The Factory Question and the Ten Hours Bill", by R. H. Greg, London 1837, s. 115.

yat artışının, yalnızca un için, yılda 170 000 sterlin tuttuğunu göstermişti. Greg, 1837 yılının sayısını en az 200 000 sterlin olarak tahmin eder ve undaki fiyat artışı nedeniyle yılda fazladan 1000 sterlin ödeyen bir şirketten söz eder. Bunun sonucunda,

> "büyük fabrikatörler, dikkatli ve hesaplarını bilen iş adamları, tahıldan alınan gümrük vergileri kaldırılmış olsa günde 10 saat çalışmanın tümüyle yeterli olacağını söyledi." (*Rep. Fact., Oct. 1848*, s. 98.)

Tahıldan alınan gümrük vergileri kaldırıldı; ayrıca, pamuktan ve başka ham maddelerden alınan gümrük vergileri de kaldırıldı; ama bu sonuçlar elde edilir edilmez, fabrikatörlerin On Saat[lik İş Günü] Tasarısına muhalefetleri her zamankinden şiddetli hâle geldi. Ve on saatlik fabrika çalışması buna rağmen çok kısa bir süre sonra yasalaştığında, bunun ilk sonucu, ücretlerin genel olarak düşürülmesine yönelik bir girişim oldu.*

Ham ve yardımcı maddelerin değerleri, üretiminde kullanıldıkları ürünün değerine oldukları gibi ve bir kerede girer; oysa sabit sermaye ögelerinin değerleri üründe ancak aşınma ve yıpranmaları ölçüsünde, yani ancak parça parça yer alır. Buradan çıkan sonuç, kâr oranının, ne kadarının tüketildiğinden ya da tüketilmediğinden bağımsız olarak kullanılan sermayenin toplam değer tutarıyla belirleniyor olmasına karşın, ürün fiyatının, ham madde fiyatından, sabit sermayenin fiyatına oranla çok daha yüksek bir derecede etkilendiğidir. Ama şurası açıktır ki (gerçi, bu noktaya yalnızca geçerken değineceğiz, çünkü burada hâlâ metaların değerlerine satıldığını varsayıyoruz, yani rekabetin yol açtığı fiyat dalgalanmaları burada henüz bizi ilgilendirmiyor), piyasanın genişlemesi ya da daralması tek tek metaların fiyatlarına bağlıdır ve bu fiyatların yükselmesiyle ya da düşmesiyle ters yönde ilişkilidir. Dolayısıyla, gerçek yaşamda, ham madde fiyatı yükselirken sınai ürün fiyatının aynı oranda yükselmemesiyle ve ham madde fiyatı düşerken aynı oranda azalmamasıyla da karşılaşılır. Bu nedenle, metalar değerlerine satılıyor olsaydı karşılaşacağımız durumla karşılaştırıldığında, kâr oranı bir durumda daha fazla düşer ve diğer durumda daha fazla yükselir.

Ayrıca: Kullanılan makinelerin kütlesi ve değeri, emeğin üretici gücüyle birlikte artar, ama bu artış, emeğin üretici gücündeki büyümeyle, yani söz konusu makinelerin sağladığı ürün artışıyla aynı oranda olmaz. Demek ki, ham madde kullanılan, yani emek nesnesinin kendisinin de geçmiş emeğin ürünü olduğu sanayi dallarında, emeğin büyüyen üretici gücü, kendisini, tam olarak, belirli bir miktardaki emeği soğuran daha büyük bir miktardaki ham maddenin oranıyla, yani, örneğin bir çalışma saati içinde ürüne dönüştürülen, meta hâline getirilen ham madde küt-

* Krş. MEW, Band 23, s. 300-302 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 276-279]. *–Almanca ed.*

lesindeki artışla ifade eder. Dolayısıyla, ham maddenin değeri, emeğin üretici gücünün gelişmesi oranında, meta-ürün değerinin sürekli olarak büyüyen bir bileşenini oluşturur; bunun nedeni, meta-ürüne bir bütün olarak dâhil olması değil, toplam ürünün her bir özdeş parçasında, hem makinelerin aşınma ve yıpranmasının oluşturduğu parçanın, hem de yeni eklenen emeğin oluşturduğu parçanın küçülmesidir. Bu düşme hareketinin sonucu olarak, ham maddenin oluşturduğu diğer değer parçası görece büyür; yeter ki, bu büyüme, ham madde tarafındaki, kendi üretimi için kullanılan emeğin üretkenliğindeki artıştan kaynaklanan bir değer azalması tarafından sıfırlanmasın.

Ayrıca: Makineler söz konusu olduğunda, ilk aşamada bir rezerv fonu biçiminde olmak üzere, yalnızca aşınma ve yıpranmanın yerine koyulması gerekirken (ki burada, toplam yıllık ürün satışının kendi yıllık payını sağlaması koşuluyla, tek tek her bir ürün satışının rezerv fonuna kendi payına düşen katkıyı yapması hiçbir şekilde zorunlu değildir), ham ve yardımcı maddeler, tıpkı işçi ücretleri gibi dolaşır sermaye bileşenleri olmaları nedeniyle sürekli olarak her bir ürün satışıyla birer bütün olarak yerlerine koyulmak zorunda olduklarından, ham madde fiyatındaki bir yükselişin, meta satışıyla elde edilen fiyatın, metanın tüm ögelerini yerine koymaya yetmemesi sonucunda; ya da, sürecin, kendi teknik temeline uygun bir ölçekte devam ettirilmesini olanaksız kılması ve böylece ya makinelerin yalnızca bir bölümünün işletilmesi ya da makinelerin bütününün alışılagelmiş sürenin tamamında çalışamaması sonucunda, tüm yeniden üretim sürecini nasıl budayabileceği ya da köstekleyebileceği burada bir kez daha görülür.

Son olarak, atıklar aracılığıyla ortaya çıkan maliyetler, ham madde fiyatlarındaki dalgalanmalarla doğru orantılı olarak değişir; ham madde fiyatları yükseldiğinde yükselir ve düştüğünde düşerler. Fakat burada da bir sınır vardır. 1850'de hâlâ şöyle söyleniyordu:

> "Ham madde fiyatındaki yükselmeden ileri gelen önemli bir zarar kaynağı vardır ki, iplik imalatçısının kendisinden başka neredeyse kimsenin dikkatini çekmez: atıklar yüzünden uğranılan zarar. Edindiğim bilgilere göre, pamuk fiyatları yükseldiğinde, iplik imalatçısının ve özellikle de düşük kaliteli iplik imalatçısının maliyetleri, ödenen fiyat farkından daha yüksek bir oranda artar. Kaba iplik yapımında fire rahat rahat %15'i bulur; şu hâlde, bu oranda bir fire, pamuk fiyatı libre başına $3^1/_2$ peni iken $^1/_2$ penilik bir zarara sebep oluyorsa, pamuk fiyatı libre başına 7 peniye çıkar çıkmaz, libre başına zararı 1 peniye yükseltir." (*Rep. Fact., April 1850,* s. 17.)

Ne var ki, Amerikan İç Savaşının sonucu olarak pamuk fiyatları neredeyse 100 yıldan beri duyulmamış bir düzeye yükseldiğinde, rapor bambaşka bir hava tutturmuştu:

"Bugün pamuk artıkları için ödenen fiyat ve artıkların fabrikaya ham madde olarak yeniden girmesi, Surat [Hint] ve Amerikan pamukları arasındaki, fire dolayısıyla uğranan zarar farkını bir ölçüde karşılamaktadır. Bu fark yaklaşık olarak %12$^{1}/_{2}$ kadardır. Surat pamuğu işlenirken %25'lik bir fire söz konusudur ve bu yüzden, pamuğun iplik imalatçısı için gerçek maliyeti, ödediği fiyattan $^{1}/_{4}$ oranında yüksektir. Fire dolayısıyla uğranan kayıp, Amerikan pamuğunun libresi 5 veya 6 peniyken o kadar önemli değildi, çünkü libre başına $^{3}/_{4}$ peniyi aşmıyordu; ama pamuğun libresinin 2 şilin olduğu ve dolayısıyla fire ile uğranan zararın da 6 peni tuttuğu günümüzde çok önemlidir."[14] (*Rep. Fact., Oct.1863*, s. 106.)

II. Sermayenin Değer Kazanması ve Değersizleşmesi, Serbest Kalması ve Bağlanması

Bu bölümde incelediğimiz görüngüler, eksiksiz olarak gelişebilmeleri için, kredi sistemini ve dünya pazarındaki rekabeti gerekli kılar ve bunlardan ikincisi, kapitalist üretim tarzının temelini ve onun yaşayabileceği atmosferi oluşturur. Ne var ki, kapitalist üretimin bu somut biçimleri, ancak sermayenin genel doğası kavrandıktan sonra kapsamlı bir şekilde sunulabilir; ayrıca, bunların sunulması, eserimizin planının dışında kalıyor ve onu izleyebilecek olan eserlerin bir konusunu oluşturuyor. Yine de, başlıkta tarif edilen görüngüler burada genel bir şekilde ele alınabilir. Bunlar, birincisi kendi aralarında ve ikincisi kârın hem oranıyla hem de kütlesiyle ilişkilidir. Kârın yalnızca oranının değil, (gerçekte artık değer kütlesiyle özdeş olan) kütlesinin de, artık değerin kütlesindeki ya da oranındaki hareketlerden bağımsız olarak azalabileceği ya da artabileceği görüntüsünü yaratmaları nedeniyle bile, bunların kısaca ele alınması gerekir.

Sermayenin bir yandaki serbest kalması ve bağlanması ile diğer yandaki değer kazanması ve değersizleşmesi farklı görüngüler olarak mı ele alınmalı?

Her şeyden önce, sermayenin serbest kalması ile bağlanmasından ne anlıyoruz? Değer kazanma ile değersizleşme kendiliklerinden anlaşılan şeylerdir. Bunlar, eldeki sermayenin, şu ya da bu genel iktisadi koşullar nedeniyle (ne de olsa burada söz konusu olan, herhangi bir özel sermayenin kendi kaderi değildir), değer kazanmasından ya da yitirmesinden, yani üretime öndelenen sermayenin değerinin, aynı ser-

14 Raporun son cümlesinde bir hata var. Fire dolayısıyla uğranan zararla ilgili olarak 6 peni yerine 3 peni denmeliydi. Bu kayıp Hint pamuğu için %25 oranında olsa bile, Amerikan pamuğu için yalnızca %12$^{1}/_{2}$-15 oranındadır ve aynı cümlenin önceki kısmında 5 ve 6 penilik fiyatlar için doğru şekilde hesaplanmış olduğu üzere, burada Amerikan pamuğundan söz edilmektedir. Kuşkusuz, iç savaşın son yıllarında Avrupa'ya gelen Amerikan pamuğunda da fire oranı çoğu zaman geçmiş dönemlere göre hayli yükselmişti. –F. E.

mayenin onun tarafından kullanılan artık emek aracılığıyla değerlenmesinden bağımsız olarak, yükselmesinden ya da düşmesinden başka bir anlama gelmez.

Sermayenin bağlanmasından, ürünün toplam değerinin verili olan belirli oranlardaki kısımlarının, üretim önceki ölçeğinde devam edecekse, yeniden değişmez sermaye ya da değişir sermaye ögelerine dönüştürülmek zorunda olmasını anlıyoruz. Sermayenin serbest kalmasından, ürünün toplam değerinin şu ana dek yeniden değişmez ya da değişir sermayeye dönüştürülmek zorunda olan bir bölümünün, üretim eski ölçeğin sınırları içinde devam ettirilecekse, elden çıkarılabilir ya da gereksiz hâle gelmesini anlıyoruz. Sermayenin serbest kalması ya da bağlanması, gelirin serbest kalması ya da bağlanmasından farklıdır. Bir C sermayesi için yıllık artık değer örneğin x'e eşitse, kapitalistin tüketimine dâhil olan metaların ucuzlaması sonucunda, x – a, eskisiyle aynı miktarda tatmin vb. sağlamaya yetebilir. Yani gelirin bir bölümü (= a) serbest kalır ve bu bölüm şimdi tüketimin büyütülmesi için kullanılabileceği gibi, (birikim amacıyla) yeniden sermayeye de dönüştürülebilir. Tersi durumda: Aynı yaşam tarzını devam ettirmek için x + a'ya gereksinim duyulursa, ya yaşam tarzının sınırlandırılması ya da geçmişte biriktirilen bir gelir parçasının (= a) şimdi gelir olarak harcanması gerekir.

Değer kazanma ya da değersizleşme, değişmez sermayenin ya da değişir sermayenin ya da her ikisinin başına gelebilir ve değişmez sermaye söz konusu olduğunda da benzer şekilde sabit parçayı ya da dolaşır parçayı ya da her ikisini ilgilendirebilir.

Değişmez sermayenin kapsamında şunlar yer alır: Burada ham maddeler adı altında topladığımız, yarı işlenmiş ürünler de dâhil olmak üzere ham ve yardımcı maddeler, ve makineler ve diğer sabit sermaye.

Yukarıda, kâr oranı üzerindeki etkisiyle ilişkili olarak ham madde fiyatındaki ya da değerindeki değişim üzerinde özel olarak durulmuş ve şu genel yasa ortaya koyulmuştu: Diğer koşullar aynı kalırken, kâr oranı, ham madde değerinin yüksekliğiyle ters yönde değişir. Ve bu, bir işletmeye yeni yatırılan sermaye için, yani sermaye yatırımının, paranın üretken sermayeye dönüşümünün ilk kez gerçekleştiği durumlarda, kesin olarak doğrudur.

Ama yeni bir yatırım için kullanılan bu sermaye bir yana bırakılırsa, hâlihazırda faal olan sermayenin büyük bir bölümü dolaşım alanında, bir başka bölümü ise üretim alanında bulunur. Sermayenin bir bölümü meta olarak piyasada bulunur ve paraya dönüştürülmeyi bekler; bir başka bölüm, hangi biçimde olursa olsun para olarak elde bulunur ve

bir kez daha üretimin koşullarına dönüştürülmeyi bekler; son olarak üçüncü bir bölüm, kısmen başlangıçtaki biçimi olan üretim araçları, yani ham maddeler, yardımcı maddeler, piyasadan satın alınan yarı işlenmiş ürünler, makineler ve diğer sabit sermaye biçiminde, kısmen henüz üretim aşamasında bulunan ürün biçiminde olmak üzere, üretim alanında bulunur. Değer artışının veya değersizleşmenin buradaki etkisinin ne olacağı, çok büyük ölçüde, bu bileşenlerin birbirlerine oranlarına bağlıdır. Sorunu basitleştirmek için, tüm sabit sermayeyi şimdilik tümüyle bir yana bırakalım ve değişmez sermayenin yalnızca ham maddelerden, yardımcı maddelerden, yarı işlenmiş ürünlerden, imal edilmekte olan ve bitmiş olarak piyasada bulunan metalardan oluşan kısmını ele alalım.

Ham maddenin, örneğin pamuğun fiyatı yükselirse, daha ucuz pamukla üretilmiş olan pamuklu metaların (iplik gibi yarı işlenmiş ürünlerin ve pamuklu dokuma gibi bitmiş metaların vb.) fiyatları da yükselir; hem henüz işlenmemiş, depoda bulunan, hem de henüz işlenmekte olan pamuğun değeri de aynı şekilde yükselir. Bu sonuncusu, geriye dönük etkide bulunarak, daha fazla emek-zamanı temsil eder duruma geldiğinden, bir bileşen olarak katıldığı ürüne, başlangıçta sahip olduğundan ve kapitalistin kendisi için ödediğinden daha yüksek bir değer ekler.

Demek ki, ham madde fiyatında bir yükselme olduğunda, piyasada, metaların hangi ölçüde tamamlanmış olduklarından bağımsız olarak, ciddi bir bitmiş meta kütlesi bulunuyorsa, bu metanın değeri yükselir ve dolayısıyla elde bulunan sermayenin değerinde bir artış gerçekleşir. Üreticilerin elinde bulunan ham madde vb. stokları için de aynısı geçerlidir. Bu değer artışı, tek bir kapitalistin ya da hatta sermayenin bütün bir özel üretim alanının, ham madde fiyatındaki artışı izleyen kâr oranı düşüşü nedeniyle uğradığı zararı karşılayabilir ya da karşılamanın ötesine geçebilir. Burada rekabetin etkileri üzerinde ayrıntılı şekilde durulmayacak olsa bile, tartışmayı eksik bırakmamak adına şunlar belirtilebilir: 1. depolarda önemli miktarda ham madde stokları bulunuyorsa, bunlar, ham maddenin üretildiği yerde ortaya çıkan fiyat artışı üzerinde karşıt yönde etkide bulunabilir; 2. piyasada çok büyük miktarda yarı işlenmiş ürün ya da bitmiş meta bulunuyorsa, bunlar, bitmiş metanın fiyatının ve yarı işlenmiş ürünün fiyatının, ham maddelerinin fiyatıyla aynı oranda yükselmesini engeller.

Ham madde fiyatı düştüğünde bu söylenenlerin tersi geçerli olur. Diğer koşullar aynı kalırken kâr oranı yükselir. Piyasada bulunan metalar, henüz imal edilme aşamasında olan mallar, ham madde stokları

değersizleşir ve böylece kâr oranının eş zamanlı yükselişine karşıt yönde etkide bulunulur.

Üretim alanında ve piyasada bulunan stoklar, örneğin iş yılının sonunda, ham maddelerin yığınsal olarak piyasaya yeni sürüldüğü dönemlerde, yani tarım ürünleri söz konusu olduğunda hasat sonrasında ne kadar az olursa, ham madde fiyatlarındaki bir değişimin etkisi o kadar saf bir şekilde ortaya çıkar.

Bütün incelememiz boyunca, fiyatlardaki yükselme veya alçalmaların, gerçek değer dalgalanmalarının ifadeleri oldukları varsayımına dayanılıyor. Ama burada bu fiyat dalgalanmalarının kâr oranı üzerindeki etkisi üzerinde durulduğundan, bunların temelinde neyin bulunduğu gerçekte hiç önemli değildir; dolayısıyla, buradaki açıklamalar, fiyatlar, değer dalgalanmaları nedeniyle değil, kredi sisteminin, rekabetin vb. etkileri nedeniyle yükseldiğinde ya da düştüğünde de geçerli olur.

Kâr oranı, ürünün değer fazlasının öndelenmiş olan toplam sermayenin değerine oranına eşit olduğundan, öndelenmiş olan sermayedeki bir değersizleşmeden kaynaklanabilecek olan bir kâr oranı artışı, sermaye değerindeki bir kayıpla, öndelenmiş olan sermayenin değer kazanmasından kaynaklanabilecek olan bir kâr oranı azalması ise, aynı şekilde, muhtemelen bir kazançla el ele giderdi.

Değişmez sermayenin diğer parçasına, yani makinelere ve genel olarak sabit sermayeye gelince, burada gerçekleşen ve özellikle binalarla, gayrimenkul mallarla vb. ilgili olan değer artışları, toprak rantı öğretisi olmadan tartışılamaz ve bu nedenle bunları ele almanın yeri burası değildir. Ama şunlar, değersizleşme konusunda genel bir öneme sahiptir:

1. Eldeki makinelerin, fabrika tesislerinin vb. kullanım değerlerini ve dolayısıyla aynı zamanda değerlerini göreli olarak azaltan sürekli iyileşmeler. Bu süreç, özellikle makinelerin kullanıma yeni sokulduğu ilk dönemde, bunların belirli bir olgunluk derecesine ulaşmalarınndan önce ve dolayısıyla kendi değerlerini yeniden üretmeye zaman bulamadan sürekli olarak demode oldukları durumlarda şiddetli bir etkiye sahiptir. Makinelerin değerlerinin kısa bir zaman dilimi içinde, bunların aşınma ve yıpranması için çok yüksek maliyetlere katlanılmasına gerek kalmadan yeniden üretilmesi amacıyla, çalışma süresinin, bu tür dönemlerde olağan olduğu üzere, ölçüsüzce uzatılmasının, vardiyalar hâlinde gece gündüz çalışılmasının nedenlerinden biri de budur. Buna karşılık, makinelerin etkili olduğu sürenin kısalığı (öngörülen iyileştirmelere göre kısa olan ömrü) bu şekilde telafi edilmezse, manevi

aşınma ve yıpranma için ürüne değerlerinin çok büyük bir parçasını aktarırlar ve böylece el emeğiyle bile rekabet edemezler.[15]

Makineler, binalardaki donanımlar, yani genel olarak sabit sermaye, uzun bir süre boyunca en azından temel yapısı açısından değişmeden kalacağı şekilde belirli bir olgunluğa ulaştığında, bu sabit sermayenin yeniden üretilme yöntemlerindeki iyileştirmeler nedeniyle benzer bir değersizleşme başlar. Makinelerin değeri, bu kez, hızla yerlerinden edilmeleri ya da daha yeni, daha verimli makineler yüzünden belirli bir derecede değersizleşmeleri nedeniyle değil, artık daha ucuza yeniden üretilebildikleri için düşer. Büyük işletmelerin pek çok örnekte ancak ikinci sahiplerinin elinde, birinci sahipleri iflas ettikten ve onları ucuza satın alan ikinci sahipleri bu sayede kendi üretimlerine başından itibaren daha sınırlı sermaye harcamalarıyla başladıktan sonra başarıya ulaşmalarının nedenlerinden biri de budur.

Ürünün fiyatını yükselten ya da düşüren aynı nedenlerin sermayenin değerini de yükselttikleri ya da düşürdükleri tanımda özellikle göze çarpar, çünkü burada sermayenin kendisi büyük ölçüde ürününden, yani tahıldan, büyükbaş hayvanlardan vb. oluşur. (Ricardo.**)

Hâlâ değinilmeyi bekleyen bir de değişir sermaye var.

Emek gücünün değeri, onun yeniden üretilmesi için gerekli olan geçim araçlarının değerinin yükselmesi nedeniyle yükseldiğinde, ya da tersine, geçim araçlarının değerinin düşmesi nedeniyle düştüğünde (ve değişir sermayenin değer kazanması ve değersizleşmesi bu iki durumdan başka hiçbir şeyi ifade etmez), iş gününün uzunluğu aynı kalırken, artık değerin düşmesi bu değer artışına ve artık değerin büyümesi bu değersizleşmeye karşılık gelir. Ama bunlar, aynı zamanda, şu ana dek incelenmemiş olan ve şimdi kısaca değinilecek olan bazı başka durumlarla (sermayenin serbest kalmasıyla ve bağlanmasıyla) bağlantılı olabilir.

İşçi ücretleri, emek gücü değerindeki bir düşüş nedeniyle düşerse (bununla bağlantılı olarak, emeğin gerçek fiyatının yükselmesi bile mümkündür), sermayenin daha önce işçi ücretlerine yatırılmış olan bir bölümü serbest kalır. Değişir sermayenin bir bölümü serbest kalmış olur.

---

15 Örnekler, başkalarının yanı sıra Babbage'da ["On the economy of machinery and manufactures", London 1832, s. 280-281. *–Almanca ed.*] bulunabilir. Her zamanki çareye (işçi ücretlerinin düşürülmesine) burada da başvurulur ve böylece söz konusu sürekli değersizleşme, Bay Carey'in uyumlu beyninde hayalini kurduğundan tümüyle farklı bir etki yaratır.

** Ricardo, "On the principles of political economy, and taxation", 3. baskı., London 1821, Bölüm 2. *–Almanca ed.*

Yeni yatırılacak olan sermaye için bunun tek etkisi, daha yüksek bir artık değer oranıyla çalışmasını sağlayacak olmasıdır. Eskisine göre daha az parayla aynı miktarda emek harekete geçirilir ve böylece emeğin karşılığı ödenmeyen bölümü, karşılığı ödenen bölümü aleyhine yükselir. Fakat şimdiye kadar kullanılmakta olan sermaye bakımından, artık değer oranı yükselmekle kalmaz, ayrıca şimdiye kadar ücretlere yatırılan sermayenin bir kısmı serbest kalır. Bu kısım şimdiye kadar bağlıydı ve ürünün satış gelirinden düşülen, iş eski ölçeğinde sürdürülecekse işçi ücretlerine yatırılmak, değişir sermaye olarak iş görmek zorunda olan kalıcı bir kısmı oluşturuyordu. Şimdi bu kısım elden çıkarılabilir duruma gelir ve dolayısıyla ister aynı işin genişletilmesi için isterse bir başka üretim alanında iş görmesi için yeni bir sermaye yatırımı olarak kullanılabilir.

Örneğin, 500 işçiyi harekete geçirmek için başlangıçta haftada 500 sterlin gerekirken, şimdi artık yalnızca 400 sterlinin gerekli olduğunu varsayalım. Öyleyse, üretilen değerin kütlesi her iki durumda da 1000 sterline eşitse, birinci durumda haftalık artık değer kütlesi = 500 sterlin ve artık değer oranı $\frac{500}{500}$ = %100'dü; ama ücretlerin düşmesinin ardından artık değer kütlesi 1000 sterlin – 400 sterlin = 600 sterlin ve oranı da $\frac{600}{400}$ = %150 olur. Ve artık değer oranındaki bu artış, 400 sterlinlik bir değişir sermaye ve ona karşılık gelen değişmez sermayeyle aynı üretim alanında yeni bir iş kuran bir kişi için, biricik etkidir. Ama hâlihazırda yürütülmekte olan bir iş söz konusu olduğunda, değişir sermayenin değersizleşmesi sonucunda, artık değer kütlesinin 500 sterlinden 600 sterline ve artık değer oranının %100'den %150'ye çıkmasına ek olarak, değişir sermayenin 100 sterlini serbest kalır ve bununla yine emek sömürüsü gerçekleştirilebilir. Dolayısıyla, aynı emek miktarının daha avantajlı bir şekilde sömürülmesinin ötesinde, 100 sterlinin serbest kalması sayesinde, 500 sterlinlik aynı değişir sermayeyle eskisine göre daha fazla işçinin yükselmiş olan artık değer oranıyla sömürülmesi mümkün hâle gelir.

Şimdi tersini düşünelim. 500 işçi çalıştırılırken, ürünün başlangıçtaki bölünme oranı $400_v + 600_m = 1000$, dolayısıyla da artık değer oranı = %150 olsun. Bu durumda bir işçi haftada $^4/_5$ sterlin = 16 şilin alıyor demektir. Değişir sermayenin değer kazanması nedeniyle 500 işçinin haftalık maliyeti 500 sterline yükselirse, her bir işçinin haftalık ücreti 1 sterlin olur ve 400 sterlinle yalnızca 400 işçi harekete geçirilebilir. Dolayısıyla, harekete geçirilen işçilerin sayısı aynı kalırsa, elimizde $500_v + 500_m = 1000$ bulunur; artık değer oranı %150'den %100'e, yani $^1/_3$ oranında düşmüş olurdu. Bunun yeni yatırılacak sermaye için biricik etkisi artık değer oranının daha küçük olması olurdu. Diğer koşullar aynı kalırken, kâr oranı, aynı oranda olmasa bile, bu duruma uygun şekilde

düşerdi. Örneğin c = 2000 olsa, bir durumda elimizde şunlar olur: $2000_c + 400_v + 600_m = 3000$. $m' = \%150$, $p' = \frac{600}{2400} = \%25$. İkinci durumda: $2000_c + 500_v + 500_m = 3000$, $m' = \%100$; $p' = \frac{500}{2500} = \%20$. Buna karşılık, hâlihazırda iş görmekte olan sermaye için ikili bir etki söz konusu olurdu. 400 sterlinlik değişir sermayeyle şimdi sadece 400 işçi, o da ancak %100'lük bir artık değer oranıyla çalıştırılabilir. Dolayısıyla, bunlar da ancak 400 sterlinlik bir toplam artık değer sağlar. Ayrıca, 2000 sterlin değerindeki bir değişmez sermaye, harekete geçirilmek için 500 işçinin varlığını gerekli kıldığından, 400 işçi yalnızca 1600 sterlin değerindeki bir değişmez sermayeyi harekete geçirir. Yani, üretim şimdiye kadarki ölçeğinde devam edecekse ve makinelerin $^1/_5$'i atıl bırakılmayacaksa, eskisi gibi 500 işçi çalıştırabilmek için, değişir sermayenin 100 sterlin artırılması gerekir; bu da, ancak, şimdiye kadar elden çıkarılabilir olan sermayenin bağlanmasıyla, yani genişlemeye hizmet edeceği düşünülen birikimin bir bölümünün artık yalnızca eksik gidermeye yaramasıyla ya da gelir olarak harcanması düşünülen bir bölümün eski sermayeye eklenmesiyle başarılabilir. Bu durumda, 100 sterlin artırılmış bir değişir sermaye harcamasıyla 100 sterlin daha az artık değer üretilir. Aynı sayıda işçiyi harekete geçirmek için, hem daha fazla sermaye gerekmekte hem de her bir işçinin sağladığı artık değer azalmaktadır.

Hem değişir sermayenin serbest kalmasından doğan avantajlar hem de bağlanmasından doğan dezavantajlar, yalnızca, hâlen iş görmekte ve dolayısıyla kendisini verili koşullar altında yeniden üretmekte olan sermaye için söz konusudur. Yeni yatırılacak olan sermaye için bir yandaki avantaj ile diğer yandaki dezavantaj, artık değer oranının artmasıyla ya da azalmasıyla ve kâr oranının, kesinlikle orantılı olmamakla birlikte, bunlara karşılık gelen değişimiyle sınırlı kalır.

Değişir sermayenin biraz önce incelenen serbest kalması ve bağlanması, değişir sermaye ögelerinin, yani emek gücünün yeniden üretim maliyetlerinin değersizleşmesinin ve değer kazanmasının sonucudur. Ama, üretici gücün gelişimi sonucunda, işçi ücretleri aynı kalırken, aynı değişmez sermaye kütlesini harekete geçirmek için daha az işçiye gerek duyulsaydı, değişir sermaye yine serbest kalabilirdi. Tersi olur ve üretici gücün azalması sonucunda aynı değişmez sermaye kütlesi için daha fazla işçiye gerek duyulursa, aynı şekilde, ek değişir sermaye bağlanabilir. Buna karşılık, sermayenin daha önce değişir sermaye olarak kullanılan bir bölümü değişmez sermaye biçiminde kullanılmaya başlarsa, yani yalnızca aynı sermayenin bileşenleri arasında farklı bir bölünme

gerçekleşirse, bunun da hem artık değer oranını hem de kâr oranını etkilemesine karşın, bu durum, burada ele alınmakta olan sermayenin bağlanması ve serbest kalması başlığının altına girmez.

Daha önce görmüş olduğumuz gibi, değişmez sermaye de, aynı şekilde, kendisini oluşturan ögelerin değer kazanması ya da değersizleşmesi nedeniyle bağlanabilir ya da serbest kalabilir. Bu bir yana bırakılırsa, değişmez sermayenin (değişir sermayenin bir bölümünün değişmez sermayeye dönüşmesi söz konusu olmadan) bağlanması, yalnızca, emeğin üretici gücü artarsa, yani aynı emek kütlesi daha fazla ürün yaratır ve dolayısıyla daha fazla değişmez sermayeyi harekete geçirirse mümkün olabilir. Üretici güç, örneğin tarımda, aynı emek miktarının aynı ürünü üretmek için daha fazla üretim aracı, örneğin daha fazla tohum ekimi ya da gübreleme, drenaj vb. gerektireceği şekilde azalırken, aynı şey belirli koşullar altında gerçekleşebilir. İyileştirmeler, doğa güçlerinin kullanımı vb. yoluyla, daha düşük değerli bir değişmez sermaye, teknik olarak, daha önce daha yüksek değerli bir değişmez sermayenin sunduğuyla aynı hizmeti sunabilecek duruma getirilirse, değişmez sermaye, değersizleşme olmadan serbest bırakılabilir.

Metaların paraya dönüştürülmesinin, satılmasının ardından, bu paranın belirli bir bölümünün yine değişmez sermayenin maddi ögelerine dönüştürülmek zorunda olduğu ve bunun da, verili her bir üretim alanının belirli teknik karakterinin gerektirdiği oranlara uygun olarak gerçekleşmesinin gerektiği, II. Kitapta görülmüştü. Burada tüm dallar için en önemli öge (işçi ücretleri, yani değişir sermaye bir yana bırakılırsa), yardımcı maddeler de dâhil olmak üzere ham maddelerdir; yardımcı maddeler, özellikle, madenler ve genel olarak istihraç sanayisi gibi, gerçek ham maddelerin kullanılmadığı üretim dallarında önem taşır. Fiyatın, makinelerdeki aşınma ve yıpranmayı yerine koyması gereken bölümü, makineler iş görmeye devam ettiği sürece, hesaplamalara daha çok düşünsel olarak dâhil edilir; bu bölümün, bugün mü yarın mı, ya da sermayenin devir zamanının hangi aşamasında ödeme yapılarak paraya çevrildiği o kadar da önemli değildir. Ham maddeler için durum farklıdır. Ham madde fiyatı yükselirse, işçi ücretlerinin çıkarılması sonrasında onu metanın değeriyle tam olarak yerine koymak olanaksız olabilir. Bundan dolayı, şiddetli fiyat dalgalanmaları yeniden üretim sürecinde kesintilere, büyük karışıklıklara ve hatta felâketlere yol açar. Farklılaşan hasatlar vb. nedenlerle (burada kredi sistemi henüz tümüyle yok sayılıyor) bu tür değer dalgalanmalarına maruz kalanların başını, gerçek tarım ürünleri, yani organik doğadan sağlanan ham maddeler çeker. Burada, aynı miktarda emek, denetlenemez doğa koşulları, mevsimlerin elverişlilik ya da

elverişsizliği vb. nedenlerle, çok farklı miktarlarda kullanım değerleriyle temsil edilebilir ve bu nedenle, bu kullanım değerlerinin belirli bir miktarı çok farklı bir fiyata sahip olabilir. x değeri, a metasının 100 libresiyle temsil ediliyorsa, bir libre a'nın fiyatı $\frac{x}{100}$'e eşit olur; 1000 libre a metasıyla temsil ediliyorsa, bir libre a'nın fiyatı $\frac{x}{1000}$'e eşit olur vb. Demek ki, ham madde fiyatlarındaki söz konusu dalgalanmaların ögelerinden biri budur. Burada yalnızca tartışmayı eksik bırakmamak adına değinilecek olan (çünkü hem rekabet hem de kredi sistemi burada henüz inceleme çerçevemizin dışında kalıyor) ikinci bir nokta şudur: Büyümeleri ve üretimleri, belirli doğal zaman aralıklarıyla sınırlandırılmış olan belirli organik yasalarca belirlenen bitkisel ve hayvansal maddelerin, örneğin makinelerden ve başka sabit sermaye ögelerinden, kömürden, maden cevherlerinden vb. farklı olarak, birdenbire ve aynı ölçüde artırılamayacak oluşu, konunun doğasından kaynaklanır; ikincilerin artırılması, diğer doğal koşulların varlığında, sınai olarak gelişmiş bir ülkede daha kısa sürede gerçekleşebilir. Dolayısıyla, değişmez sermayenin sabit sermayeden, makinelerden vb. oluşan bölümünün, üretim ve büyümede, değişmez sermayenin organik ham maddelerden oluşan bölümünü ciddi şekilde geride bırakması ve böylece bu ham maddelere yönelik talebin bunların arzından daha hızlı büyümesi ve bu nedenle bunların fiyatlarının artması olasıdır ve hatta gelişmiş kapitalist üretimde kaçırulmazdır. Bu fiyat yükselişi, gerçekte, 1. yükselen fiyat daha yüksek taşıma maliyetlerini karşıladığından, daha uzak yerlerden ham madde getirilmesine; 2. ham maddelerin üretiminin artmasına (ama bu durum, belki, konunun doğası gereği, ürün kütlesini ancak bir yıl sonra gerçekten artırabilir); ve 3. daha önce kullanılmayan her tür ikame malın kullanılmasına ve atıkların daha ekonomik bir şekilde değerlendirilmesine yol açar. Fiyatların yükselişi, üretimin ve arzın genişlemesi üzerinde çok dikkat çekici bir şekilde etkide bulunmaya başladığında, çoğu zaman, ham maddenin ve ham maddenin bir öge olarak katıldığı tüm metaların uzun sürmüş olan [fiyat] artışı nedeniyle talebin azaldığı ve dolayısıyla ham madde fiyatında bir tepkinin de ortaya çıktığı dönüm noktasına çoktan ulaşılmıştır. Bunun, sermayenin değersizleşmesi aracılığıyla farklı biçimlerde yol açtığı sarsıntılar bir yana, birazdan değinilecek olan başka durumlar da ortaya çıkar.

Ama buraya kadar söylenmiş olanlar bile şimdiden şunlara açıklık kazandırdı: Kapitalist üretim ne kadar gelişkinse ve dolayısıyla değişmez sermayenin makinelerden vb. oluşan bölümünün birdenbire ve kalıcı bir şekilde büyütülmesinin araçları ne kadar çoksa, birikim (özellikle gönenç dönemlerinde olduğu üzere) ne kadar hızlıysa, makinelerin ve diğer sabit sermaye ögelerinin göreli aşırı üretimi o kadar büyük, bitkisel ve hayvan-

sal ham maddelerin göreli eksik üretimi o kadar sık, bunların fiyatlarının daha önce tarif edilmiş olan yükselişi ve ona karşılık gelen geri tepme o kadar belirgindir. Dolayısıyla, yeniden üretim sürecinin temel ögelerinden birinin fiyatındaki şiddetli dalgalanmalardan kaynaklanan sarsıntılar o kadar sıklaşır.

Ama, bu yüksek fiyatlar, yükselişleri kısmen bir talep azalmasına yol açtığı için, ama kısmen de bir yandan üretimdeki bir genişlemeye, diğer yandan uzak ve öncesinde az kullanılan ya da hiç kullanılmayan üretim alanlarından ithalata neden olduğu için, ve her iki nedenle ham maddelerin (özellikle de eski yüksek fiyatlarla) talebi aşan bir arzıyla sonuçlandığı için çökerse, bu sonucu farklı bakış açılarıyla ele almak gerekir. Ham madde fiyatlarının birdenbire çökmesi onların yeniden üretimlerinin önüne bir engel çıkarır ve böylece uygun koşullar altında üretim yapan ilk üretici ülkelerin tekeli, belki belirli sınırlamalara tabi olmakla birlikte, yeniden kurulur. Gerçi, verilmiş olan itki nedeniyle, ham maddelerin genişlemiş ölçekli yeniden üretimi, özellikle bunların üretiminde az çok tekel oluşturan ülkelerde devam eder. Ama, makinelerdeki artış vb. sonrasında, üzerinde üretimin gerçekleştiği ve bazı dalgalanmaların ardından yeni normal temel, yeni çıkış noktası olacak olan temel, son devir çevrimi sırasındaki gelişmeler nedeniyle çok fazla genişlemiştir. Fakat bu arada, daha yeni artırılmış olan yeniden üretim, ikincil tedarik kaynaklarının bir bölümünde yine ciddi engellerle karşılaşmıştır. Örneğin, son 30 yıl boyunca (1865'e kadar), Amerika'daki pamuk üretimi düştüğünde Hindistan'daki üretimin arttığı ve ardından birdenbire yine az çok kalıcı şekilde gerilediği, ihracat tablolarına başvurarak kolaylıkla gösterilebilir. Ham maddelerin pahalılaştığı süre boyunca sanayici kapitalistler bir araya gelir, üretimi düzenlemek için birlikler kurarlar. Örneğin, pamuk fiyatları yükseldiği zaman 1848'de Manchester'da böyle yapmışlardı ve İrlanda'da keten üretimi konusunda benzer şeyler olmuştu. Ama dolaysız itki geride kalır kalmaz ve (söz konusu birliklerin amaçladığı gibi, kaynak ülkelerin o sırada ürünü hangi dolaysız, anlık fiyatla sağlayabileceğinden bağımsız olarak, uygun kaynak ülkelerdeki üretim kapasitesinin teşvik edilmesi yerine) "en ucuz piyasadan satın almak" şeklindeki genel rekabet ilkesi yeniden mutlak iktidarını kurar kurmaz, arzı düzenleme işi yine "fiyatlara" bırakılır. Ham maddelerin üretimi üzerindeki genel, kapsamlı ve öngörülü bir denetim (bir bütün olarak bakıldığında kapitalist üretimin yasalarıyla da hiçbir şekilde bağdaşamayacak olan ve bu nedenle her zaman ulaşılamaz bir hayal olarak kalan ya da büyük dolaysız tehlike ve çaresizlik anlarındaki istisnai ortak adımlarla sınırlı kalan bir denetim) hakkındaki her tür düşünce,

yerini, arz ile talebin karşılıklı olarak birbirlerini düzenleyecekleri inancına bırakır.[16] Kapitalistlerin buradaki boş inançları o kadar kabadır ki, fabrika müfettişleri bile raporlarında tekrar tekrar bu konudaki şaşkınlıklarını dile getirir. İyi ve kötü yılların birbirlerini izlemesi, doğal olarak, ham maddelerin yeniden ucuzlamasına da yol açar. Bunun talep artışı üzerindeki dolaysız etkisi dışında, kâr oranı üzerindeki daha önce değinilmiş olan etki de bir uyarıcı olarak devreye girer. Ve ardından, yukarıda sözü edilen, ham madde üretiminin makinelerin vb. üretimi tarafından adım adım geride bırakılması süreci, daha büyük bir ölçekte yinelenir. Ham maddenin, yalnızca istenen nicelikte değil, aynı zamanda istenen kalitede tedarik edilmesini, örneğin Hindistan'dan Amerikan kalitesinde pamuğun gönderilmesini sağlayacak olan gerçek iyileşmesi, (Hintli üreticinin kendi ülkesinde tabi olduğu iktisadi koşullardan tümüyle bağımsız olarak) Avrupa'dan gelecek olan uzun süreli, düzenli olarak büyüyen ve kalıcı bir talebi gerektirirdi. Ama bu şekilde, ham maddelerin üretim alanı kesintili olarak bazen birdenbire genişler, ardından şiddetli bir şekilde yeniden daralır. 1861-1865'teki, yeniden üretimin en temel ögelerinden biri olan bir ham maddenin bir süreliğine hiç bulunamaz hâle gelmesi anlamını taşıyan pamuk kıtlığı, tüm bunların ve genel olarak kapitalist üretimin ruhunun incelenmesi için çok iyi bir örnektir. Çünkü, fiyat, arzın çok, ama zor koşullar altında çok olması durumunda da yükselebilir. Ya da, gerçek bir ham madde kıtlığı söz konusu olabilir. Pamuk bunalımının başlangıcında ikincisi gerçekleşmişti.

Dolayısıyla, üretimin tarihinde şimdi içinde bulunduğumuz zamana ne kadar yaklaşırsak, özellikle belirleyici sanayi dallarında, organik doğaya borçlu olunan ham maddelerin göreli pahalılaşması ile bundan kaynaklanan, sonraki değersizleşmesi arasındaki sürekli yinelenen yer değişiminin o kadar düzenlileştiğini görürüz. Buraya kadar açıklananlar, fabrika müfettişlerinin raporlarından alınan aşağıdaki örneklerle betimlenecek.

16 Yukarıdakilerin yazılmasından (1865) bu yana, sanayinin tüm uygar ülkelerdeki ve özellikle Amerika ve Almanya'daki hızlı gelişimi, dünya pazarındaki rekabeti önemli ölçüde artırdı. Hızlı ve dev adımlarla büyüyen modern üretici güçlerin, sınırları içinde hareket etmeleri beklenen kapitalist meta mübadelesi yasalarını günden güne daha fazla aşmaları olgusu, bugün kendisini kapitalistlerin bilincine de giderek daha fazla sokuyor. Bu, özellikle iki belirtiyle kendisini gösteriyor. Bunlardan birincisi, eski gümrük korumacılığından en önemli farkı tam da ihraç edilebilir mallara en fazla koruma sağlayan yeni genel gümrük korumacılığı çılgınlığı. İkincisi, tüm büyük üretim alanlarındaki fabrikatörlerin, üretimi ve dolayısıyla fiyatları ve kârları düzenlemeye yönelik kartelleri (tröstleri). Bu deneylerin yalnızca görece uygun iktisadi koşullar altında yürütülebileceği apaçıktır. İlk fırtına, bunları çöpe atmak ve üretimin düzenlenmesi gerekli olsa bile bunu yapabilecek olan sınıfın kesinlikle kapitalistler sınıfı olmadığını göstermek zorundadır. Arada geçen sürede, söz konusu kartellerin tek amacı, küçüklerin büyükler tarafından eskisine göre daha çabuk yutulması olup çıktı. –F. E.

Tarihten alınan ve tarım hakkındaki başka incelemelerden de çıkarılabilecek olan ders, kapitalist sistemin akılcı bir tarıma direndiği ya da akılcı bir tarımın kapitalist sistemle (bu sistemin, tarımın teknik gelişmesini teşvik etmesine rağmen) bağdaşmadığı veya kendi başlarına çalışan küçük köylülerin eline ya da birleşik üreticilerin denetimine gereksinim duyduğudur.

Şimdi, İngiliz fabrika raporlarındaki az önce anılan betimlemeleri görelim.

> "İşlerin durumu daha iyi; fakat makineler çoğaldıkça, iyi ve kötü zamanlardan oluşan çevrim kısalıyor ve bu nedenle ham madde talebi arttıkça, işlerin durumundaki dalgalanmalar da sıklaşıyor... Şu anda, 1857 paniğinin ardından, güvenin yeniden sağlanmasının ötesinde, paniğin kendisi hemen hemen tamamen unutulmuş görünüyor. Bu iyileşmenin kalıcı olup olmayacağı çok büyük ölçüde ham maddelerin fiyatına bağlıdır. Benim şimdiden gördüğüm belirtilere göre, bazı örneklerde, aşılması hâlinde üretimden elde edilen kârın gittikçe azalacağı ve sonunda tamamen yok olacağı en üst sınıra şimdiden ulaşılmış bulunuluyor. Örneğin, *worsted* [kamgarn] işi için bol kazançlı yıllar olan 1849 ve 1850 yıllarını alırsak, İngiliz tarak yününün fiyatının libre başına 13 peni, Avustralya yününün 14-17 peni arasında olduğunu ve 1841 ile 1850 yılları arasındaki 10 yıllık dönemde İngiliz yününün ortalama fiyatının hiçbir zaman libre başına 14 peniyi, Avustralya yününün 17 peniyi aşmadığını görürüz. Fakat felaket yılı olan 1857'nin başında Avustralya yünü 23 peniydi; Aralık'ta, paniğin en kötü zamanında, 18 peniye düştü; fakat 1858 yılı içinde tekrar şimdiki fiyatına, 21 peniye yükseldi. İngiliz yünü de 1857'de 20 peniyle başladı, Nisan ve Eylül'de 21 peniye çıktı, Ocak 1858'de 14 peniye düştü ve o zamandan bu yana 17 peniye yükseldi; böylece, sözü geçen 10 yılın ortalamasının libre başına 3 peni üzerinde bulunuyor... Bu, bence, ya 1857'de benzer fiyatların neden olduğu iflasların unutulduğunu, ya ancak tamı tamına mevcut iğlerin işleyebileceği kadar yünün üretildiğini, ya da dokuma fiyatlarında kalıcı bir yükselişin yaşanacağını gösterir... Ne var ki, geçmişteki deneyimlerim, bana, iğlerin ve dokuma tezgâhlarının inanılmayacak kadar kısa bir süre içinde sadece sayılarını artırmakla kalmayıp aynı zamanda çalışma hızlarını da nasıl yükselttiklerini; ayrıca, nüfus hızla arttığından ve hayvan yetiştiricileri hayvanlarını mümkün olduğu kadar hızlı bir şekilde paraya çevirmek istediklerinden eldeki koyunların ortalama yaşları hem yurt içinde hem de yurt dışında gittikçe düşerken, Fransa'ya yün ihracatımızın hemen hemen aynı oranda arttığını göstermiş bulunuyor. Bu nedenle, bu bilgiden habersiz olarak, hünerlerini ve paralarını, başarıları, yalnızca belirli organik yasalara göre artabilen bir ürünün arzına bağlı olan girişimlere yatıran insanlar gördüğümde, çoğu zaman onlar adına endişelenmişimdir... Göründüğü kadarıyla, tüm ham maddelerin arz ve talep durumu ... pamuk ticaretindeki dalgalanmaların pek çoğunu ve İngiliz yün piyasasının 1857

sonbaharındaki durumunu ve buradan doğan ticari bunalımı açıklıyor."[17] (R. Baker, *Rep. Fact. 1858* içinde, s. 56-61.)

Yorkshire'a bağlı West Riding'deki *worsted* sanayisinin parlak dönemi 1849 ve 1850 yıllarıydı. Orada, bu sanayide, 1838'de 29 246, 1843'te 37 060, 1845'te 48 097, 1850'de 74 891 kişi çalıştırılmıştı. Aynı bölgede: 1838'de 2768, 1841'de 11 458, 1843'te 16 870, 1845'te 19 121 ve 1850'de 29 539 mekanik dokuma tezgâhı kullanılmıştı. (*Rep. Fact., [Oct.] 1850*, s. 60.) Taranmış yün sanayisinin bu büyümesi daha Ekim 1850'de kuşku doğurmaya başlamıştı. Müfettiş Yardımcısı Baker Nisan 1851 tarihli raporda Leeds ve Bradford'la ilgili olarak şunları belirtiyor:

"İşlerin durumu bir süreden beri tatmin edici olmaktan çok uzak. Kamgarn imalatçıları 1850'nin kârlarını hızla kaybediyor ve dokumacıların çoğunluğu da daha iyi durumda değil. Öyle sanıyorum ki, şu anda şimdiye kadar herhangi bir zamanda olduğundan daha fazla yünlü dokuma makinesi boş duruyor ve keten ipliği imalatçıları da işçileri işten çıkarıyor ve makinelerini durduruyor. Şu sırada tekstil sanayisindeki çevrimler gerçekten son derece belirsiz ve sanırım iğlerin üretim kapasiteleri, hammadde miktarları ve nüfus artışı arasındaki hiçbir orantının gözetilmediğini çok geçmeden anlayacağız." (s. 52.)

Pamuklu sanayisi için de aynısı geçerlidir. Ekim 1858 tarihli, hemen yukarıda alıntı yapılan raporda şöyle denmektedir:

"Fabrikalardaki çalışma saatlerinin sabitlenmesinden bu yana, ham madde tüketiminin, üretimin ve ücretlerin miktarları, tüm tekstil sanayilerinde, bir basit üçlü kuralına indirgenmiştir... Blackburn'ün şimdiki belediye başkanı Bay Baynes'in pamuklu sanayisi üzerine yakın geçmişte yaptığı ve kendi bölgesindeki sanayi istatistiklerini mümkün olan doğru şekilde derlediği† bir konuşmasından alıntı yapıyorum:

'Her bir gerçek ve mekanik beygir gücü, hazırlama makineleri ile birlikte 450 otomatik iği veya 200 *throstle* iğini veya sarma, çözgü ve haşıllama makineleri ile birlikte 40 inç eninde kumaş dokuyan 15 dokuma tezgâhını çalıştırır. Her bir beygir gücü iplik yapımında $2^1/_2$ işçiye, dokumacılıkta ise 10 işçiye istihdam sağlar; bunların ortalama ücreti adam başına haftada tam $10^1/_2$ şilindir... İşlenen ortalama numaralar çözgü için 30-32, atkı için 34-36'dır; haftada iğ başına 13 ons iplik imal ediliyor dersek, haftada 824 700 libre iplik üretiliyor demektir; bunun için tutarı 28 300 sterlin olan 970 000 libre veya 2300 balya pamuk kullanılır... Bizim bölgemizde (Blackburn'ün çevresindeki 5 İngiliz mili yarıçaplı bir daire içinde) haftalık pamuk tüketimi, maliyet fiyatı 44 625 sterlin olan 1 530 000 libre veya 3650 balyadır.

17 1857'deki yün bunalımını, Bay Baker gibi, ham madde fiyatları ile ürün fiyatları arasındaki orantısızlıkla *açıklamadığımız* açık. Söz konusu orantısızlık yalnızca bir belirtiydi ve bunalım, genel bir bunalımdı. –F. E.

† Özgün İngilizce ifadenin çevirisi: "bu tür araçları kullanarak kendi bölgesine ait pamuk istatistiklerini en yakın tahminlere indirgeyen [Bay Baynes]" –*Türkçe ed.*

Bu, Birleşik Krallık'taki toplam pamuk ipliği imalatının $^1/_{18}$'i ve mekanik tezgâhlarla yapılan toplam dokumacılığın $^1/_6$'sıdır.'

"Şu hâlde, Bay Baynes'in hesaplamalarına göre, Birleşik Krallık'taki pamuk iğlerinin toplam sayısı 28 800 000'dir ve bunların hepsini sürekli olarak çalıştırabilmek için yılda 1 432 080 000 libre pamuk gerekmektedir. Ne var ki, 1856 ve 1857'de, pamuk ithalatı, ihracat düşüldükten sonra sadece 1 022 576 832 libreydi; demek ki, 409 503 168 librelik bir arz eksikliğiyle karşılaşılmış olması zorunlu. Bu konuda benimle iletişim kurma inceliğini gösteren Bay Baynes, Blackburn bölgesinin kullanım miktarına dayandırılan bir yıllık pamuk tüketimi hesaplamasının, yalnızca işlenen numaralardan değil, aynı zamanda makinelerin mükemmelliğinden kaynaklanan fark yüzünden, çok yüksek sonuçlar vereceği kanısındadır. O, Birleşik Krallık'ın yıllık toplam pamuk tüketimini 1000 milyon libre olarak tahmin etmektedir. Ama eğer o haklıysa ve gerçekten de $22^1/_2$ milyon librelik bir arz fazlası varsa, Bay Baynes'e göre kendi bölgesinde ve aynı şekilde akıl yürütülecekse muhtemelen başka bölgelerde de kullanıma girmek üzere olan ek iğleri ve dokuma tezgâhlarını hesaba katmasak bile, arz ve talep daha şimdiden neredeyse dengelenmiş görünüyor." (s. 59, 60, 61.)

III. Genel Betimleme: 1861-1865 Pamuk Bunalımı

Öncesi: 1845-1860

1845. Pamuklu sanayisinin parlak dönemi. Pamuk fiyatı çok düşük. L. Horner bu konuda şunları söyler:

"Son 8 yıl boyunca işlerin geçtiğimiz yaz ve sonbahar aylarında olduğu kadar canlandığı bir başka döneme tanık olmadım. Özellikle pamuk ipliği imalatında. 6 aylık dönemin tümü boyunca her hafta fabrikalara yeni sermaye yatırımlarının yapıldığı hakkında haberler alıyordum; kâh yeni fabrikalar inşa ediliyor, kâh boş durmakta olan az sayıdaki fabrika yeni kiracılar buluyor, kâh faaliyet hâlindeki fabrikalar genişletiliyor, daha güçlü yeni buhar makineleri ve daha çok sayıda iş makinesi devreye sokuluyordu." (*Rep. Fact., Oct. 1845*, s. 13.)

1846. Yakınmalar başlıyor.

"Hayli uzun bir zamandır, pamuklu fabrikatörlerinin işlerinin kötü gittiğinden hep birlikte yakındıklarını görüyorum son 6 hafta içinde bazı fabrikalar kısa süreli olarak çalışmaya başladı, 12 saat yerine genelde 8 saat çalışılıyor; göründüğü kadarıyla bu durum yaygınlaşıyor ... pamuk fiyatında büyük bir artış oldu ve ... sınai ürün fiyatlarında hiçbir artış olmadığı gibi... bunların fiyatları, pamuk fiyatındaki yükselişten önceki fiyatlarından da düşüktür. Son 4 yıl içinde pamuklu fabrikalarının sayısındaki büyük artış, bir yandan, büyük ölçüde artmış bir ham madde talebine, öte yandan, piyasaya büyük ölçüde artmış bir sınai ürün arzına yol açmış olmalı; her iki neden, birlikte, ham madde arzının ve sınai ürün talebinin aynı kaldığı

süre boyunca, kârın düşmesi yönünde bir etki yaratmış olmalı; ne var ki, bir yandan pamuk arzı son zamanlarda yetersiz olduğundan ve öte yandan gerek iç ve gerekse dış piyasalarda sınai ürün talebi düşmüş bulunduğundan, bunların etkileri çok daha şiddetli olmuştur." (*Rep. Fact., Oct. 1846*, s. 10)

Ham madde talebinin artması ile piyasanın sınai ürünlerle dolup taşması doğal olarak el ele gider. – Bu arada, sanayinin o dönemdeki genişlemesi ve bunu izleyen duraklama, pamuk bölgeleriyle sınırlı kalmamıştı. Taranmış yün bölgesi Bradford'da 1836'da yalnızca 318, 1846'da ise 490 fabrika vardı. Mevcut fabrikalar eş zamanlı olarak önemli ölçüde genişletildiğinden, bu sayılar üretimdeki gerçek artışı hiçbir şekilde ifade etmez. Bu söylenenler özellikle keten ipliği imalatı için de geçerlidir.

"Son 10 yıl boyunca, bunların tümü, işlerin bugünkü durgunluğunun en önemli nedeni olarak görülmesi gereken piyasadaki stok fazlası oluşumuna az çok katkıda bulunmuştur... İşlerdeki durgunluk, doğal olarak, fabrikaların ve makinelerin bu kadar yüksek bir hızla çoğalmış olmalarının sonucudur." (*Rep. Fact., Oct. 1846*, s. 30.)

1847. Ekim'de para bunalımı. İskonto oranı %8. Bundan önce demiryolu balonu sönmüş ve Doğu Hindistan bonoları üzerinde spekülasyonlar yapılmıştı. Ama:

"Bay Baker, bu sanayilerdeki genişlemenin sonucu olarak son yıllarda yükselmiş bulunan pamuk, yün ve keten talebi hakkındaki çok ilginç ayrıntılardan söz etmektedir. Ona göre, söz konusu ham maddelere dönük talep artışı, özellikle de arzlarının ortalamanın çok altına düştüğü bir dönemde ortaya çıkmış olduğundan, bu iş dallarındaki güncel durgunluğu, para piyasasındaki sarsıntıya da başvurmadan açıklamak için neredeyse yeterlidir. Kendi gözlemlerim ve bu işten iyi anlayan kimselerden öğrendiklerim bu görüşü tam olarak doğruluyor. Birçok iş dalı, henüz %5'lik ve bunun altındaki indirim oranları elde edilebiliyorken bile ciddi bir durgunluğun içindeydi. Buna karşılık para bunalımının kuşkusuz yalnızca ipek iplik imalatçılarını değil, onlardan daha çok başlıca müşterileri olan moda eşya fabrikatörlerini etkilemiş olduğu son 2 veya 3 haftaya gelinceye kadar ham ipek arzı bol, fiyatlar uygun ve bunların sonucu olarak işler canlıydı. Yayınlanmış bulunan resmî raporlara şöyle bir göz atıldığında, pamuklu sanayisinin son üç yıl içinde hemen hemen %27 oranında büyümüş olduğu görülecektir. Bunun sonucu olarak, libre başına pamuk fiyatı, yuvarlak hesap, 4'ten 6 peniye yükselmiş, buna karşılık, iplik, artan arz sayesinde, eski fiyatını yalnızca çok küçük bir miktarda aşmıştır. Yünlü sanayisi genişlemeye 1836'da başlamıştı; o zamandan beri Yorkshire'da %40 oranında, İskoçya'da bundan da fazla büyümüştür. *Worsted* sanayisindeki büyüme daha da fazla olmuştur.[18] Yapılan hesaplamalara göre burada aynı

18 İngiltere'de, kısa yünden taranmış iplik yapan ve bunu dokuyan *woollen manufacture* [yünlü kumaş imalatı] (en önemli merkezi Leeds) ile uzun yünden *worsted* ipliği yapan ve bunu dokuyan *worsted manufacture* [kamgarn imalatı] (en önemli merkezi Yorkshire'daki Bradford) arasında keskin bir ayrım yapılır. –F. E.

süre içinde %74'ü aşan bir genişleme gerçekleşmiştir. Bu sebeple, ham madde tüketimi muazzam şekilde artmıştır. Keten sanayisi 1839'dan beri İngiltere'de yaklaşık %25'lik, İskoçya'da %22'lik ve İrlanda'da yaklaşık %90'lık bir büyüme gösterdi;[19] bunun sonucu, aynı dönemde keten rekoltelerinin de düşük olması nedeniyle, ham maddenin ton başına 10 sterlin pahalılaşması, buna karşılık ipliğin paket fiyatının 6 peni düşmesi oldu." (*Rep. Fact., Oct. 1847*, s. 30, 31.)

1849. 1848'in son aylarından beri işler yeniden canlanıyordu.

"Neredeyse gelecekteki olası tüm koşullar altında kabul edilebilir bir kârın elde edilmesini güvence altına alacak kadar düşük olan keten fiyatı, fabrikatörlerin, işlerini durmadan devam ettirmelerine yol açtı. Yünlü fabrikatörleri yılın başında bir süre boyunca fazlasıyla meşguldü fakat konsinye yünlü satışlarının sıklıkla gerçek talebin yerini alması ve görünüşteki gönenç, yani tam istihdam dönemlerinin her zaman meşru talep dönemleri olmaması beni korkutuyor. Birkaç ay boyunca *worsted* işi özellikle iyi gitti... Bu dönemin başında yün fiyatı özellikle düşüktü; iplik imalatçıları, avantajlı fiyatlarla ve kuşkusuz önemli miktarlarda yün satın almıştı. Yün fiyatı ilkbahar satışlarıyla yükseldiğinde, bundan iplikçiler avantaj sağladı ve sınai ürün talebi önemli bir düzeye yükseldiğinden ve zorlayıcılık kazandığından, onu korudular." (*Rep. Fact., [April] 1849*, s. 42.)

"Fabrika bölgelerindeki işlerin durumunda bugünden geriye doğru 3 veya 4 yılda gerçekleşmiş olan değişikliklere baktığımızda, sanırım, bir yerde büyük bir rahatsızlık nedeninin bulunduğunu itiraf etmek zorunda kalırız ... Çoğalmış makinelerin muazzam üretici gücü, bunlara yeni bir öge eklemiş olamaz mı?" (*Rep. Fact., April 1849*, s. 42, 43.)

Kasım 1848'de, 1849 yılının Mayıs ayında ve yazında, Ekim ayına kadar, işler giderek daha fazla canlandı.

"Bu söylenen en fazla, Bradford ve Halifax'ta toplanmış olan *worsted* imalatı için geçerlidir; bu iş, geçmişte, hiçbir zaman, şimdi ulaşmış bulunduğu genişliğin yanına bile yaklaşmamıştı ... Spekülasyon ve ham pamuk arzının olası belirsizliği her zamankinden daha fazla heyecana ve bu sanayide diğer herhangi bir iş dalında olduğundan daha sık dalgalanmalara neden olmuştur. Burada şu anda, daha küçük iplik imalatçılarının huzurunu kaçıran, pek çoğunun çalışma sürelerini kısaltmalarına yol açarak onlara şimdiden zarar veren bir kaba pamuklu eşya stokları birikimi gerçekleşiyor." (*Rep. Fact., Oct. 1849*, s. 64, 65.)

1850. Nisan. İşlerin canlılığı sürüyor. İstisna:

"Özellikle de kaba iplik numaraları ve ağır pamuklu dokumalar için söz konusu olan yetersiz ham madde arzı nedeniyle pamuklu sanayisinin bir bölümünde büyük depresyon... Yakın geçmişte yeni devreye sokulan

19 Makineyle keten ipliği imalatının İrlanda'daki bu hızlı genişlemesi, o dönemde Almanya'nın el yapımı iplikle (Silezya'da, Lusatya'da ve Westfalya'da) dokunan keten bezi ihracatına öldürücü bir darbe indirmişti. –F. E.

çok sayıda makinenin *worsted* işinde benzer bir tepkiye yol açmasından korkuluyor. Bay Baker'ın hesaplamalarına göre, bu iş dalında, yalnızca 1849 yılında, *worsted* tezgâhlarından çıkan ürün %40, iğler %25-30 oranında arttı ve hâlâ aynı oranlarda artmaya devam ediyorlar." (*Rep. Fact., April 1850*, s. 54.)

1850. Ekim.

"Pamuk fiyatı ... bu sanayi dalında, özellikle üretim maliyetlerinin önemli bir bölümünü ham maddelerin oluşturduğu metalar için, ciddi bir depresyona sebep olmaya devam ediyor. Ham ipeğin fiyatındaki büyük yükseliş bu sanayide de yaygın bir depresyona yol açmıştır." (*Rep. Fact., Oct., 1850*, s. 14.)

İrlanda'da Keten Yetiştiriciliği için Kraliyet Derneği Komitesi'nin† burada alıntı yapılan raporuna göre, burada, diğer tarımsal ürünlerin fiyatları düşükken yüksek olan keten fiyatı, bir sonraki yıl keten üretiminde önemli bir artışın gerçekleşmesini güvence altına almıştı. (s. 33.)

1853. Nisan. Büyük gönenç.

L. Horner, "Lancashire fabrika bölgesinin durumu hakkında görevim dolayısıyla resmen bilgi sahibi olduğum 17 yıl boyunca böylesine genel bir gönençle karşılaşmadım; her sanayi dalında olağanüstü bir faaliyet var" diyor. (*Rep. Fact., April 1853*, s. 19.)

1853. Ekim. Pamuklu sanayisinde depresyon."Aşırı üretim." (*Rep. Fact., Oct. 1853*, s. 15.)

1854. Nisan.

"Yünlü işi, canlı olmamakla beraber, bütün fabrikalarda tam istihdam sağlamıştır; pamuklu sanayisi de benzer bir durumdadır. *Worsted* işi, geçtiğimiz altı aylık dönemin tümü boyunca düzensizdi... Kırım Savaşı yüzünden Rusya'nın keten ve kenevir arzının azalması nedeniyle, keten ve kenevir sanayisi sıkıntılarla karşılaştı.††" (*Rep. Fact., April 1854*, s. 37.)

1859.

"İskoç keten sanayisinde işler hâlâ kötü gidiyor çünkü ham madde kıt ve pahalı; ham madde ihtiyacımızın büyük kısmını karşılayan Baltık ülkelerinin geçen yılki ürününün düşük kaliteli oluşu, bu bölgedeki işler üzerinde olumsuz bir etkide bulunacaktır; buna karşılık, birçok kaba dokunmuş eşyada yavaş yavaş ketenin yerini alan jüt, görülmedik şekilde pahalı da değil, kıt da değil Dundee'deki iplik makinelerinin yaklaşık yarısı şimdi jüt işliyor." (*Rep. Fact., Arpil 1859*, s. 19.) – "Ham madde fiyatının yüksekliği yüzünden keten iplik imalatı hâlâ hiçbir şekilde kazanç sağlamıyor ve diğer bütün fabrikalarda tam zamanlı çalışılırken, keten

† İngilizce baskıda: "Committee of the Royal Society for the Promotion and Improvement of the Growth of Flax in Ireland" [İrlanda'da Keten Yetiştiriciliğinin Desteklenmesi ve Geliştirilmesi için Kraliyet Derneği Komitesi]. *–Türkçe ed.*

†† Son cümlenin İngilizce metinden çevirisi: "Kırım Savaşı yüzünden Rusya'nın ham madde arzının azalmış olması nedeniyle, keten ve kenevir imalatında ciddi sıkıntılarla karşılaşılması olasılığı daha yüksek." *–Türkçe ed.*

makinelerinin durdurulmasının birçok örneği var Jütün fiyatı yenilerde daha uygun bir düzeye düştüğünden, ... jüt ipliği imalatı ... daha tatminkâr bir durumda." (*Rep. Fact., Oct. 1859*, s. 20.)

1861-1864. Amerikan İç Savaşı. Cotton famine [pamuk kıtlığı]. Üretim sürecinin ham madde kıtlığı ve pahalılığı yüzünden kesintiye uğramasının en mükemmel örneği

1860. Nisan.

"İşlerin durumu ile ilgili olarak, size, ipek hariç, bütün tekstil sanayisinin, ham madde fiyatlarının yüksekliğine rağmen, son altı ay boyunca hayli faal oldukları haberini verebildiğim için mutluyum... Pamuk bölgelerinin bazılarında ilanla işçi arandı ve Norfolk ile diğer kır kontluklarından buraya göçler oldu... Her sanayi dalında büyük bir ham madde kıtlığının hüküm sürdüğü görülüyor. Elimizi kolumuzu bağlayan tek şey bu kıtlıktır. Pamuk işinde, yeni kurulan fabrikaların sayısı, mevcut fabrikaların genişletilmesi ve işçi talebi hiçbir zaman şimdiki kadar güçlü olmamıştı. Her yerde yeni ham madde bulma çabaları görülüyor." (*Rep. Fact., April 1860*, [s. 57].)

1860. Ekim.

"Pamuklu, yünlü ve keten sanayisi bölgelerinde işler iyi gitti; hatta İrlanda'da işler bir yıldan uzun süredir çok iyiymiş ve ham madde fiyatı yüksek olmasaymış daha da iyi olurmuş. Keten ipliği imalatçıları sonunda ihtiyaçlarını karşılamaya yetecek bir keten arzına kavuşmak için, Hindistan'ın kaynaklarının demiryolları aracılığıyla açılmasını ve bu ülkenin tarımının buna uygun bir gelişme göstermesini her zamankinden büyük bir sabırsızlıkla bekler görünüyor." (*Rep. Fact., Oct. 1860*, s. 37.)

1861. Nisan.

"İşler şu anda kötü gidiyor az sayıda pamuklu fabrikasında kısa süreli olarak çalışılıyor ve çok sayıda ipekli fabrikası yalnızca kısmen çalıştırılıyor. Ham madde pahalı. Neredeyse tüm tekstil dallarında, tüketici kitleleri için işlenmesini mümkün kılacak olan fiyatın üzerinde." (*Rep. Fact., April 1861*, s. 33.)

1860'ta pamuklu sanayisinin aşırı üretim gerçekleştirmiş olduğu şimdi anlaşılmıştı; bunun etkisi izleyen yıllarda hissedildi.

"1860'ın aşırı üretiminin dünya pazarında soğurulması iki ile üç yıl arasında bir zaman almıştı." (*Rep. Fact., October* 1863, s. 127.) "1860 yılı başlarında, Doğu Asya'nın pamuklu sınai ürün piyasalarındaki durgunluk, ortalama 30 000 mekanik dokuma tezgâhının neredeyse yalnızca bu piyasa için kumaş dokuduğu Blackburn'deki işler üzerindeki etkisini gösterdi. Bu nedenle, burada, emek talebi, daha pamuk ablukasının etkilerini göstermesinden aylar önce daralmıştı... Neyse ki, bu sayede, çok sayıda fabrikatör toplu

yıkımdan korundu. Depolarda tutuldukları süre boyunca stokların değeri yükseldi ve böylece, başka koşullar altında bu tür bir bunalımda kaçınılmaz hâle gelecek olan korkutucu değersizleşmenin önüne geçildi." (*Rep. Fact,, October 1862*, s. 28, 29, 30.)

1861. Ekim.

"İşler bir süredir çok kötü gidiyordu... Kış ayları boyunca birçok fabrikanın çalışma sürelerini büyük ölçüde kısaltmaları hiç de mümkün olmayan bir şey değil. Ama bu söylenen, Amerika'dan olağan pamuk tedarikimizi ve ihracatımızı kesintiye uğratmış olan nedenlerden tümüyle bağımsız olarak öngörülebilirdi; üretimin son üç yıldaki büyük artışı ve Hint ve Çin piyasalarındaki düzensizlikler yüzünden, önümüzdeki kış aylarında çalışma sürelerinin kısaltılması kaçınılmaz." (*Rep. Fact,, October 1861*, s. 19.)

> Pamuk artıkları. Doğu Hindistan pamuğu (Surat). İşçi ücretleri üzerindeki etki. Makinelerin iyileştirilmesi. Pamuğa nişasta ve madenî maddelerin katılması. Nişasta haşılının işçiler üzerindeki etkisi. İnce iplik imalatçıları. Fabrikatörlerin dolandırıcılığı

"Bir fabrikatör bana şunları yazıyor: 'İğ başına pamuk tüketiminin tahmin edilmesine gelince, bir noktayı yeterince hesaba katmıyor olabilirsiniz; pamuk pahalılaşınca, bildiğimiz iplikleri (diyelim 40 numaraya kadar olanları, asıl olarak 12-32 numaraları iplikleri) imal eden her iplikçi ipliğinin numarasını yükseltebildiği kadar yükseltir, yani geçmiştekinden farklı olarak 12 yerine 16, 16 yerine 22 numara iplik imal eder vb.; ve bu ince ipliği kullanan dokumacı, dokuduğu kumaşa, aynı ölçüde daha fazla haşıl katarak, normal ağırlığını verir. Bu yardımcı maddeden şimdilerde gerçekten utanç verici bir derecede yararlanılmaktadır. Yetkili bir kaynaktan öğrendiğime göre, 8 libresinde $2^3/_4$ libre haşıl bulunan ihraçlık normal *shirting*'ler [gömleklik kumaşlar] var. Diğer cins dokumalarda haşıl miktarı sıklıkla %50'yi bulur; dolayısıyla, dokuduğu kumaşın libresini bunun imali için kullandığı ipliğe ödediğinden daha az paraya satarak zengin olmakla övünen bir fabrikatör, hiçbir şekilde yalan söylemiş olmaz." (*Rep. Fact., April 1864*, s. 27.)

"Yine bana söylendiğine göre, dokumacılar, daha sık hasta olmalarını, Surat pamuklarından imal edilen çözgülerde kullanılan ve artık eskisi gibi sırf undan ibaret olmayan haşıla bağlıyor. Ne var ki, un yerine kullanılan bu madde, dokumaya, 15 libre ipliğin dokunduğunda 20 libre çekmesini sağlayacak kadar önemli bir ağırlık ekleyerek, çok büyük bir avantaj sağlıyormuş." (*Rep. Fact., Oct. 1863*, s. 63. Un yerine kullanılan bu madde, *China clay* [Çin kili] diye anılan öğütülmüş talk veya *French chalk* [Fransız talkı] diye anılan alçıydı.) – "Dokumacıların" (burada işçiler anlamında) "kazancı çözgü haşılı olarak un yerine başka maddelerin kullanılması yüzünden çok azalmıştır. Bu haşıl, ipliği ağırlaştırır, fakat aynı zamanda sert ve kırılgan yapar. Çözgünün her bir teli, dokuma tezgâhında, güçlü telleriyle çözgüyü doğru yerinde tutan "gücü"den geçer; haşıllanarak sertleştirilmiş olan çözgüler, gücü tellerinin sık sık kopmasına yol açar;

her bir kopma, dokumacıların onarım için beş dakika kaybetmesine neden olur; dokumacı şimdi bu hasarları eskisine göre en az 10 kez daha sık gidermek zorundadır ve doğal olarak, tezgâh, çalışma saatleri içinde o ölçüde daha az ürün sağlar. (l.c. s. 42, 43.)

"Ashton'da, Stalybridge'de, Mossley'de, Oldham'da vb. çalışma süreleri tam üçte bir oranında kısaltılmıştır ve her hafta daha da kısaltılmaktadır... Çalışma sürelerindeki bu kısalmayla eş zamanlı olarak birçok dalda ücretler de düşürülmektedir." (s. 13.)

1861 yılı başlarında Lancashire'ın bazı kesimlerinde mekanik tezgâhlarda çalışan dokumacılar greve çıktı. Bazı fabrikatörler %5-7$^{1}/_{2}$'lik bir ücret indirimine gideceklerini bildirmişti; işçiler, ücret oranlarının aynı kalması, ama çalışma saatlerinin azaltılması gerektiği konusunda ısrar etmişti. Bu kabul edilmemiş ve grev patlak vermişti. Bir ay sonra işçiler pes etmek zorunda kaldı. Sonunda ikisi de başlarına geldi:

"İşçilerin en sonunda razı oldukları ücret indirimi dışında, birçok fabrika şimdi kısa süreli olarak çalışmaktadır." (*Rep. Fact., April 1861*, s. 23.)

1862. Nisan.

"Son raporumun taşıdığı tarihten bu yana işçilerin acıları büyük ölçüde artmış bulunuyor; fakat, sanayi tarihinin hiçbir döneminde, böylesine ani ve böylesine ağır acılara bu denli sessiz bir uysallıkla ve sabırlı bir öz saygıyla katlanılmamıştı." (*Rep. Fact., April 1862*, s. 10.) – "Şu anda tümüyle işsiz olan işçilerin oranı, göründüğü kadarıyla, 1848'dekinin çok üzerinde değil; o dönemde sıradan bir panik hüküm sürüyordu, ama bu panik, huzursuz olan fabrikatörlerin, pamuklu sanayisi hakkında, bugün haftalık olarak yayınlanana benzer istatistiklerin toplanmasını sağlamasına yetmişti... Mayıs 1848'de Manchester'da tüm pamuklu sanayisi işçilerinin %15'i işsizdi, %12'si kısa süreli çalışıyordu, %70'den fazlası ise tam zamanlı çalışıyordu. 28 Mayıs 1862'de %15'i işsizdi, %35'i kısa süreli çalışıyordu, %49'u tam zamanlı çalışıyordu... Komşu bölgelerde, örneğin Stockport'ta, kısa süreli çalışanlar ile tümüyle işsiz olanların yüzdeleri daha yüksek, tam zamanlı çalışanlarınki daha düşüktür", çünkü burada imal edilen iplikler Manchester'dakilere göre daha kabadır. (s. 16.)

1862. Ekim.

"Son resmî istatistiğe göre [1861], Birleşik Krallık'ta 2887 pamuk dokuma fabrikası vardı; bunların 2109'u benim bölgemdeydi (Lancashire ve Cheshire). Bölgemdeki 2109 fabrikadan çok büyük bir kısmının az sayıda işçi çalıştıran küçük kuruluşlar olduğunu biliyordum. Fakat bu oranın ne kadar büyük olduğunu öğrendiğim zaman şaşırdım. Bunların 392'sinde veya %19'unda, buhar veya sudan sağlanan itici güç 10 beygir gücünün altında; 345'inde veya %16'sında 10 ile 20 beygir gücü arasında; 1372'sinde 20 beygir gücü ve üzerindeydi... Bu küçük fabrikatörlerin çok büyük bir kısmı (toplam sayının üçte birinden fazlası), çok uzun olmayan bir süre önce kendileri işçi olan kimselerdi; bunlar idare edecek sermayesi bulunmayan kişilerdir... Yani

asıl yük geriye kalan $^2/_3$'ün sırtına bindirilmek zorundaydı." (*Rep. Fact., Oct. 1862*, s. 18, 19.)

Aynı rapora göre, o dönemde, Lancashire ve Cheshire'daki pamuk işçilerinin 40 146'sı veya %11,3'ü tam zamanlı, 134 767'si veya %38'i sınırlı süreli çalışıyordu, 179 721'i veya %50,7'si işsizdi. Bunlardan, asıl olarak ince ipliklerin imal edildiği (pamuk kıtlığından görece az etkilenmiş olan bir dal) Manchester ve Bolton'ın verileri çıkarılırsa, daha da kötü bir durum ortaya çıkar. Yani: tam zamanlı çalışanlar %8,5, sınırlı süreli çalışanlar %38, işsizler %53,5. (s. 19, 20.)

"İşlediği pamuğun iyi olup olmaması işçi için temel bir fark yaratır. Fabrikatörlerin uygun fiyatlarla satın alınabilecek bütün pamukları toplayarak fabrikalarını işler durumda tutmaya çalıştıkları yılın ilk aylarında, eskiden genelde iyi pamuk kullanılan fabrikalara çok fazla kötü pamuk geldi; işçi ücretlerindeki fark o kadar büyüktü ki, işçiler eski parça başına ücretle artık kabul edilebilir bir günlük ücret elde edemediğinden çok sayıda grev yapıldı... Bazı örneklerde, kötü pamuk kullanılmasından ileri gelen fark, tam zamanlı çalışılırken bile toplam ücretin yarısını buluyordu." (s. 27.)

1863. Nisan.

"Bu yıl boyunca tam zamanlı çalıştırılabilecek olanlar, ülkedeki pamuk işçilerinin yarısından çok fazla olamayacaktır." (*Rep. Fact., April 1863*, s.14.)

"Fabrikaların şimdi kullanmak zorunda oldukları Surat (Doğu Hindistan) pamuğunu kullanmanın çok ciddi bir dezavantajı, bunu yaparken, makinelerin hızının fazlasıyla düşürülmek zorunda olmasıdır. Aynı makinelerin daha fazla iş çıkarması için bu hızı artırmak amacıyla son yıllarda elden gelen her şey yapılmıştı. Ama düşük hız, fabrikatör kadar işçiyi de ilgilendiren bir sorundur; çünkü işçilerin çoğunluğu parça başına ücret alır, iplikçiye eğirdiği ipliğin her libresi için şu kadar, dokumacıya dokuduğu her parça için şu kadar para ödenir; işçilerin haftalık ücret aldığı yerlerde bile, üretimin azalması sebebiyle ücret indirimine gidilir. Edindiğim bilgilere ve bana iletilen, pamuk işçilerinin bu yıl boyunca elde ettikleri kazançları gösteren tablolara göre 1861'deki ücretler temel alındığında, ücretlerin ortalama olarak %20 oranında, bazı örneklerde %50 oranında düştüğünü hesaplıyorum." (s. 13) "Kazanılan tutar işlenen malzemenin niteliğine bağlıdır... Elde ettikleri toplam ücretler bakımından işçilerin durumu, şimdi" (Ekim 1863) "geçen yılın aynı ayına göre çok daha iyidir. Makineler iyileştirildi, ham maddeler daha iyi tanınıyor ve işçiler başlangıçta savaşmak zorunda kaldıkları güçlükleri şimdi daha kolay yeniyor. Geçen ilkbaharda Preston'daki bir dikiş okulunda" (işsizler için açılmış bir yardım kurumu) "bulundum; fabrikatörün haftada 4 şilin kazanabileceklerini bildirmesi üzerine bir gün önce bir dokuma fabrikasına gönderilmiş olan iki genç kız okula yeniden alınmalarını rica ediyor ve orada haftada 1 şilin kazanılamayacağından yakınıyordu. *Self-acting minder*'lar[†] hakkında

öğrendiklerime göre bir çift *self-actor*'a bakan bir erkek işçi, tam zamanlı çalıştığı 14 gün için 8 şilin 11 peni kazanıyor ve bundan, yarısını fabrikatörün armağan olarak geri verdiği" (ne cömertlik!) "ev kirası düşülüyordu. *Minder*'ların elinde 6 şilin 11 penilik bir tutar kalıyordu. 1862 yılının son aylarında, bazı yerlerde *self-acting minder*'lar haftada 5-9 şilin, dokumacılar haftada 2-6 şilin kazanıyordu... Bölgenin çoğunluğunda kazançlarda hâlâ büyük azalmaların olmasına karşın, bugünkü durum çok daha sağlıklı... Surat pamuğunun liflerinin kısa ve bu pamuğun kirli olmasının yanında, kazançların azalmasına katkıda bulunmuş olan pek çok başka neden var. Örneğin, bugün, bol miktarda pamuk artığını Surat pamuğuyla karıştırma uygulaması var ve bu da doğal olarak iplikçinin karşılaştığı güçlükleri daha da artırıyor. Liflerin kısalığı nedeniyle iplikler *mule*'dan çıkarılırken ve ipliğin bükülmesi sırasında kopmaya daha yatkın ve bu nedenle *mule* sürekli olarak işler durumda tutulamıyor... Bu nedenle, iplikleri çok büyük bir dikkatle izlemek gerektiğinden, kadın işçiler çoğunlukla ancak bir tezgâha bakabiliyor ve ikiden fazlasına bakabilenlerin sayısı çok düşük... Birçok örnekte işçi ücretleri doğrudan doğruya %5, %7$^{1}/_{2}$ ve %10 oranlarında indirilmiş durumda... Örneklerin çoğunda, ham maddesiyle en iyi şekilde başa çıkmanın ve olağan ücret oranlarıyla mümkün olan en yüksek kazancı elde etmenin yollarını bulmak işçiye düşer... Dokumacıların zaman zaman başa çıkmak zorunda kaldığı diğer bir güçlük, kötü malzemeyle iyi dokuma üretmelerinin beklenmesi ve iş arzu edildiği gibi olmadığında ücret kesintileriyle cezalandırılmalarıdır." (*Rep. Fact., Oct. 1863*, s. 41-43.)

Ücretler, tam zamanlı çalışılan yerlerde bile sefil durumdaydı. Pamuk işçileri, yerel makamlardan yardım alabilmek (bu, gerçekte, fabrikatörlere sağlanan bir yardımdı; bkz. I. Kitap, s. 598/589*) için, drenaj, yol yapımı, taş kırma, yol döşeme gibi kendilerinden yararlanılan tüm bayındırlık işlerine gönüllü olarak başvuruyordu. Bütün burjuvazinin gözü işçilerin üzerindeydi. İşçi, kendisine önerilen sefalet ücretini kabul etmek istemediğinde, Yardım Komitesi onu yardım listesinden çıkarıyordu. İşçilerin ya aç kalmak ya da burjuvaziye en yüksek kârı sağlayan her fiyata çalışmak zorunda kaldıkları ve bu arada yardım komitelerinin de onlar için bekçi köpekliği yaptığı bu dönem, fabrikatör beyler için bir altın dönemdi. Fabrikatörler, aynı zamanda, kısmen işçilerin etlerine ve kanlarına yatırılmış olan sermayelerini her an kullanılabilir durumda tutmak, kısmen işçilerden zorla alınan ev kiralarını güvence altına almak için, hükümetle gizlice anlaşarak, dışarıya göçü mümkün olduğunca engellemişti.

"Yardım Komiteleri bu konuda çok sıkı davrandı. İş teklifi yapıldığında, kendilerine iş teklif edilen işçiler listeden çıkarılıyor ve böylece onları kabul etmeye zorlanıyordu. İşçiler işe başlamayı reddettiğinde bunun

† *Self-acting minder*: Bir çift *self-acting mule* (kendi kendine işleyen iplik makinesi) ile çalışan gözetmen işçi. –*Türkçe ed.*

Bkz. MEW, Band 23, s. 600-601 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 555-556]. –*Almanca ed.*

nedeni, kazançlarının yalnızca kağıt üzerinde kalacak, buna karşılık işin olağanüstü derecede zor olacak oluşuydu." (l.c. s. 97.)

İşçiler, kendilerine *Public Works Act* [Bayındırlık İşleri Yasası] kapsamında verilen her tür işi yapmaya hazırdı.

"Sınai istihdamın örgütlenmesi için kullanılan ilkeler farklı kentlerde ciddi ölçülerde farklılaşıyordu. Ama açık hava işlerinin tam anlamıyla birer iş denemesi (*labour test*) olmadığı yerlerde bile, bunlar için ya tam olarak olağan yardım tutarı kadar ya da buna çok yakın miktarda ödeme yapıldığından, söz konusu işler gerçekte birer iş denemesi oluyordu." (s. 69.) "1863 tarihli *Public Works Act*, bu sorunu gidermek ve işçiye, günlük ücretini bağımsız gündelikçi işçi olarak kazanma olanağını sağlamak için çıkarıldı. Bu yasanın üç amacı vardı: 1. Yerel makamların" (Merkezî Yardım Komitesi başkanının onayıyla) "Hazine Borç Verme Komisyonu'ndan borç para almasını mümkün kılmak; 2. Pamuk bölgelerindeki şehirlerin gelişimini kolaylaştırmak; 3. İşsiz işçilere iş ve kabul edilebilir ücretler (*remunerative wages*) sağlamak."

Ekim 1863 sonuna kadar bu yasa kapsamında verilen borçların tutarı 883 700 sterline ulaşmıştı. (s. 70.) Yürütülen başlıca işler, kanal açma, yol yapımı, yol kaplaması, su depoları vb. işleriydi.

Blackburn'deki komitenin başkanı Bay Henderson bu konuyla ilgili olarak fabrika müfettişi Redgrave'e şunları yazar:

"İçinde bulunduğumuz acılarla ve sıkıntılarla dolu dönem boyunca yaşadığım hiçbir şey, beni, bu bölgedeki işsiz işçilerin onlara Blackburn yerel yönetimi tarafından *Public Works Act* kapsamında teklif edilen işleri sevinç dolu bir isteklilikle kabul etmeleri kadar derinden etkilemedi ya da mutlu etmedi. Daha önce bir fabrikada hünerli bir işçi olarak çalışan pamuk ipliği işçisi ile şimdi 14 ya da 18 ayak derinliğindeki bir lağımda gündelikçi olarak çalışan işçi arasındaki karşıtlıktan daha büyüğünü hayal etmek bile zor."

(Bu işleri yaparken, ailelerinin büyüklüğüne göre haftada 4-12 şilin kazanıyorlardı; 12 şilinlik devasa tutarın çoğu zaman 8 kişilik bir aileye yetmesi gerekiyordu. Saygıdeğer şehir sakinleri bir taşla iki kuş vurmuş oluyordu: Birincisi, dumanlı ve ihmal edilmiş şehirlerinin iyileştirilmesi için gereken parayı istisnai derecede düşük faizlerle elde ediyor; ikincisi, işçilere düzenli işlerdeki ücretlerin çok altında kalan ücretler ödüyorlardı.)

"Neredeyse tropikal bir sıcaklığa, çalışırken sergilediği beceriklilik ve duyarlılığın ona kas gücünden sonsuz derecede daha fazla yarar sağladığı bir işe alışmış biri, şu anda elde edebildiğinin iki, bazen üç katı kadar ücret almaya alışmış biri olarak, kendisine teklif edilen işi hemen kabul etmiş olması, ona en yüksek saygınlığı kazandıran bir özveri ve saygı barındırıyor. Blackburn'de insanlar akla gelebilecek neredeyse her tür açık

hava işinde denenmiştir; sert ve ağır killi toprağın hayli derin noktalara kadar kazılması, drenaj, yol yapımı, taş kırma, yol kanalları için 14, 16 ve bazen 20 ayak derinlikte kazıların yapılması gibi işler bunlar arasında yer alır. Bu işleri yaparken çoğu zaman ayakları 10-12 inç yüksekliğindeki çamur ve suyun içinde olur ve her zaman, nemli soğukluğunun benzerine olsa bile fazlasına İngiltere'nin hiçbir yerinde rastlanılamayacak olan bir iklime maruz kalırlar." (s. 91, 92.) – "İşçilerin açık hava işlerini kabul etmek ve bunları en iyi şekilde yapmak konusundaki tutumları hemen hemen kusursuzdur." (s. 69.)

1864. Nisan.

"Zaman zaman çeşitli bölgelerde, özellikle de örneğin dokumacılık gibi belirli dallarda işçi kıtlığından yakınıldığı duyulur ... ama bu yakınmaların nedenleri arasında, belirli bir dalın kendisinde herhangi bir gerçek işçi kıtlığının yaşanması kadar, kullanılan iplik türlerinin kötülüğü yüzünden işçilerin elde ettiği kazancın düşük olması da var. Geçen ay bazı fabrikatörlerle işçileri arasında ücretler nedeniyle çok sayıda anlaşmazlık yaşandı. Üzülerek belirtmeliyim ki, grevlere çok sık başvuruluyor... *Public Works Act*'in etkisi fabrikatörlerce bir rekabet olarak hissediliyor ve bunun sonucu olarak Bacup'taki yerel komite faaliyetlerini askıya aldı; çünkü henüz tüm fabrikalar faaliyete geçmiş olmasa bile, bir işçi kıtlığı baş gösterdi." (*Rep. Fact., April 1864*, s. 9.)

Kuşkusuz, fabrikatör beyler için tam zamanıydı. *Public Works Act* nedeniyle talep o kadar arttı ki, bazı fabrika işçileri Bacup'ın taş ocaklarında günde 4-5 şilin kazanıyordu. Ve bunun üzerine, bayındırlık işleri, 1848'in *Ateliers nationaux*'sunun [ulusal atölyelerinin]† bu kez burjuvazinin çıkarları doğrultusunda hazırlanmış olan bu yeni baskısı, adım adım ortadan kaldırıldı.

In Corpore Vili [Değersiz bir Beden Üzerinde] Deneyler

(Tam zamanlı çalışan) "İşçilerin farklı fabrikalardaki çok düşük ücretlerini,†† gerçek kazançlarını vermiş olmama karşın, bundan, her hafta aynı tutarı kazandıkları sonucu çıkmaz. Fabrikatörlerin aynı fabrikada farklı türlerdeki ve oranlardaki pamukla ve atıklarla yaptıkları ve sıklıkla değiştirilen 'karışımlar' üzerindeki deneyleri nedeniyle burada işçiler büyük dalgalanmalara maruz kalır ve işçilerin kazançları pamuk karışımının kalitesine bağlı olarak yükselir ve düşer. Bu kazançlar, bazen eski kazançların %15'inden ibaret kaldı ve bir ya da birkaç hafta içinde %50-60 oranında düştü."

Bu raporu yazan müfettiş Redgrave, gerçek hayattan alınma ücret rakamlarını verir; burada aşağıdaki örnekler yeterli olacaktır:

† Fransa'daki 1848 Şubat Devriminin ardından devlet eliyle kurulan atölyeler. –*Türkçe ed.*

†† İngilizce metinde "çok düşük ücretlerini" sözcükleri yer almıyor. –*Türkçe ed.*

A, dokumacı, 6 kişilik bir ailesi var, haftada 4 gün çalışıyor, 6 şilin $8^1/_2$ peni; B, *twister* [bükücü], haftada $4^1/_2$ gün, 6 şilin; C, dokumacı, 4 kişilik bir ailesi var, haftada 5 gün, 5 şilin 1 peni; D, *slubber* [hazırlayıcı], 6 kişilik bir ailesi var, haftada 4 gün, 7 şilin; E, dokumacı, 7 kişilik bir ailesi var, 3 gün, 5 şilin vb. Redgrave şöyle devam ediyor:

> "Yukarıdaki rakamlar, çalışmanın bazı aileler için bir talihsizlik olacağını kanıtladıkları için dikkate değerdir; çünkü, çalışmak, geliri azaltmakla kalmayıp onu o kadar düşük bir düzeye indirir ki, ailenin kazancının, tüm üyeleri işsiz olsa yardım olarak alacakları tutara ulaşmadığı durumlarda ek yardım verilmeseydi, bu gelir, mutlak gereksinimlerinin çok küçük bir bölümünden fazlasının karşılanmasına hiçbir şekilde yetmezdi." (*Rep. Fact., October 1863*, s. 50-53.)
>
> "5 Haziran 1863'ten beri, tüm işçiler için, ortalama çalışma süresinin iki gün, 7 saat ve birkaç dakikayı aştığı hiçbir hafta olmadı." (l.c. s. 121.)

Bunalımın başlangıcından 25 Mart 1863'e kadar yoksullara yardım idareleri, Merkezî Yardım Komitesi ve Londra'daki Mansion House Komitesi tarafından yaklaşık üç milyon sterlin harcandı. (s. 13.)

> "En ince ipliğin imal edildiği bir bölgede iplik işçileri, South Sea Island pamuğundan Mısır pamuğuna geçilmesi yüzünden, %15'lik dolaylı bir ücret kaybına uğruyor... Pamuk artıklarının Surat pamuğuyla karıştırılmak üzere yığınlar hâlinde kullanıldığı büyük bir bölgede, işçiler %5'lik bir ücret indirimiyle karşılaştı ve ayrıca Surat pamuğu ile artıkların işlenmesi yüzünden de %20-30'luk bir kayba uğradılar. Dokumacıların baktığı tezgâhların sayısı 4'ten 2'ye düştü. 1860'da tezgâh başına 5 şilin 7 peni kazanırken, 1863'te sadece 3 şilin 4 peni kazanıyorlar... Amerikan pamuğu işlenirken 3 ile 6 peni arasında değişen" (iplik işçilerinin ödediği) "para cezaları şimdi 1 şilinden 3 şilin 6 peniye kadar çıkıyor."

Doğu Hindistan pamuğu ile karıştırılmış Mısır pamuğunun kullanıldığı bir bölgede:

> "*Mule* ile iplik eğiren işçinin ortalama ücreti 1860'da 18-25 şilindi, şimdi haftada 10-18 şilin. Bu, tek başına pamuğun kötüleşmesinden değil, aynı zamanda, ipliği daha güçlü bir şekilde bükebilmek için *mule*'un hızının düşürülmesinden kaynaklanmaktadır; olağan dönemlerde, bu hız düşüşü nedeniyle ücret tarifesi uyarınca ek ödeme yapılırdı." (s. 43, 44, 45-50.) "Hindistan pamuğu belki bazı yerlerde fabrikatörlere kâr getirecek şekilde işleniyor olabilir, ama 1861'le karşılaştırıldığında, işçilerin bunun acısını çektiğini (bkz. s. 53'teki ücret listesi) görüyoruz. Surat pamuğu kullanımı yerleşiklik kazanırsa, işçiler 1861'dekine eşit bir ücret talep edecektir; ama böyle bir durum, ham pamuğun ya da sınai ürünlerin fiyatlarıyla dengelenmezse, fabrikatörün kârını ciddi şekilde etkiler." (s. 105.)

Ev kirası.

> "Eğer kaldıkları *cottage*'lar [kulübeler] fabrikatöre aitse, kısa süreli çalışma durumunda bile, işçilerin ev kiraları sıklıkla ücretlerinden kesilir. Yine de bu binaların değeri düşmüştür ve küçük evleri eskisine göre %25-50 ucuza elde etmek mümkün; eskiden haftada 3 şilin 6 peni ödenen bir *cottage* bugün 2 şilin 4 peniye ve zaman zaman daha azına tutulabiliyor." (s. 57.)

Dışarıya göç. Fabrikatörler, işçilerin dışarıya göç etmesine doğal olarak karşıydı, çünkü bir yandan,

> "pamuklu sanayisi için bugünkü depresyon sonrasında daha iyi zamanların geleceği beklentisiyle, fabrikalarını en avantajlı şekilde işletmenin araçlarını ellerinde tutmak istiyorlardı." Ama öte yandan da, "çalıştırdıkları işçilerin oturdukları evlerin sahipleri olan birçok fabrikatör var ve şüphesiz, bunların hiç değilse bazıları, vadelerinde ödenmemiş olan kiraların bir kısmının ileride kendilerine ödenmesini umuyor." (s. 96).

Bay Bernal Osborne, 22 Ekim 1864'te seçim bölgesinde yaptığı bir konuşmada, Lancashire işçilerinin Antik Çağ filozofları (Stoacılar) gibi davrandığını söylüyor. Koyunlar gibi değil, öyle mi?

Bölüm

7

Tamamlayıcı Açıklamalar

★★★

Bu kısım boyunca yapmış olduğumuz gibi, her bir üretim alanında elde edilen kâr kütlesinin bu alana yatırılmış olan toplam sermayenin yarattığı artık değer tutarına eşit olduğunu varsayalım. Bu durumda bile burjuva, kârı artık değerle, yani karşılığı ödenmemiş artık emekle özdeş saymayacaktır ve bunun nedenleri şunlardır:

1. Burjuva, dolaşım sürecinde, üretim sürecini unutur. Metaların değerlerinin gerçekleştirilmesini (bu, artık değerin gerçekleştirilmesini de kapsar), artık değerin yaratılması sayar. (El yazmasında bırakılan bir boşluk, Marx'ın bu nokta üzerinde daha ayrıntılı şekilde durmayı planladığını gösteriyor. –F. E.)

2. Emeğin sömürülme derecesinin aynı kaldığı varsayımı altında, kredi sisteminden kaynaklanan tüm değişiklikler, kapitalistlerin kendi aralarındaki tüm karşılıklı hileler ve dolandırıcılıklar ve ayrıca piyasanın her tür elverişli seçimi bir yana bırakıldığında, kâr oranının, ham maddenin daha ucuza ya da daha az ucuza, daha fazla ya da daha az uzmanlık bilgisiyle satın alınmasına; kullanılan makinelerin üretkenliğine, amaca uygunluğuna ve ucuzluğuna; üretim sürecinin farklı aşamalarının toplam donanımlarının daha çok ya da daha az kusursuz olmasına, malzeme israfının giderilmiş olmasına, yönetimin ve gözetimin basit ve etkili olmasına vb. bağlı olarak, çok farklı olabileceği görülmüştü. Kısacası, belirli bir değişir sermaye için artık değer verilirken bile, aynı artık değerin kendisini yüksek bir kâr oranıyla mı yoksa düşük bir kâr oranıy-

la mı ifade edeceği ve dolayısıyla yüksek bir kâr kütlesi mi düşük bir kâr kütlesi mi sağlayacağı, kapitalistin kendisinin ya da ona bağlı yöneticilerin ve satış elemanlarının bireysel iş becerilerine fazlasıyla bağlıdır. 1000 sterlinlik işçi ücretlerinin ürünü olan 1000 sterlinlik aynı artık değer, A işletmesinde 9000 sterlinlik, bir başka B işletmesinde ise 11 000 sterlinlik bir değişmez sermayeyle elde ediliyor olsun. A örneğinde elimizde şu vardır: $p' = \frac{1000}{10\,000} = \%10$. B örneğinde elimizde şu vardır: $p' = \frac{1000}{12\,000} = \%8^1/_3$. Toplam sermaye, A'da, B'dekiyle karşılaştırıldığında görece daha fazla kâr üretir, çünkü her iki örnekte de öndelenmiş olan değişir sermayenin 1000'e eşit ve ondan elde edilen artık değerin de yine 1000'e eşit olmasına, yani her iki örnekte de aynı sayıda işçinin eşit derecede sömürülmesine karşın, A'daki kâr oranı B'dekine göre daha yüksektir. Emek sömürüsü aynıyken aynı artık değer kütlesinin gösterimindeki bu farklılığın ya da kâr oranlarının ve dolayısıyla kârların kendilerinin farklılığının kökeninde başka nedenler de bulunabilir; ama bu farklılık, sadece ve sadece, iki işletmenin yönetilmesindeki iş becerisi farklılığından da kaynaklanabilir. Ve bu durum kapitalisti yanlış yönlendirerek, kârının, emek sömürüsünden kaynaklanmak yerine, en azından kısmen ondan bağımsız koşullara ve hepsinden önemlisi kendi bireysel eylemlerine bağlı olduğuna onu inandırır.

Bu birinci kısımdaki açıklamalardan, belirli bir görüşün (Rodbertus*) yanlış olduğu sonucu çıkar; bu görüşe göre, sermayenin büyüklüğündeki bir değişimin (toprak rantından farklı olarak, çünkü toprak rantı söz konusu olduğunda, örneğin rant artarken toprak büyüklüğü aynı kalırmış), kâr ile sermaye arasındaki oran ve dolayısıyla kâr oranı üzerinde herhangi bir etkisi olmaz, çünkü, kâr kütlesi büyürse, kâr oranı hesaplanırken temel alınan sermaye kütlesi de büyür ve bunun tersi de geçerlidir.

Bu, yalnızca iki durumda doğrudur. Birincisi, tüm diğer koşulların, yani özellikle artık değer oranının aynı kaldığı varsayıldığında, parameta olan metanın değerinde bir değişim gerçekleşirse. (Diğer koşullar aynı kalırken, yalnızca bir nominal değer değişimi gerçekleştiğinde de, yani yalnızca değer işareti yükseldiğinde ya da düştüğünde de aynı şey olur.) Toplam sermaye = 100 sterlin ve kâr = 20 sterlin, dolayısıyla

---

* Rodbertus-Jagetzow, "Sociale Briefe an von Kirchmann. Dritter Brief: Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie", Berlin 1851, s. 125. Marx, Rodbertus'un kâr oranı teorisinin kapsamlı bir eleştirel çözümlemesini "Therien über den Mehrwert"te ["Artık Değer Teorileri"] yapar (bkz. MEW, Band 26, 2. Teil, s. 62-82). –*Almanca ed.*

kâr oranı = %20 olsun. Şimdi, altın[ın değeri] yarı yarıya düşer ya da iki katına çıkarsa,† birinci durumda, eskiden 100 sterlin değerinde olan aynı sermaye 200 sterlin değerinde olacak ve kâr 40 sterlinlik bir değer taşıyacak, yani eskiden olduğu gibi 20 sterlinle değil, bu [yeni] parasal ifadeyle temsil edilecektir. İkinci durumda sermaye 50 sterlinlik bir değere düşer ve kâr 10 sterlin değerindeki bir ürünle temsil edilir. Ama her iki durumda da, 200 40 = 50 10 = 100 20 = %20. Ancak tüm bu durumlarda, aslında, sermaye değerinin büyüklüğünde değil, yalnızca aynı değerin ve aynı artık değerin parasal ifadesinde bir değişme olurdu. Dolayısıyla, $^{m}/_{C}$ ya da kâr oranı da etkilenmezdi.

Diğer durum, değerde gerçek bir büyüklük değişiminin gerçekleştiği, ama bu büyüklük değişimine v c oranındaki bir değişimin eşlik etmediği, yani artık değer oranı sabitken, emek gücüne yatırılmış olan sermayenin (harekete geçirilmiş olan emek gücünün göstergesi olarak görülen değişir sermayenin), üretim araçlarına yatırılmış olan sermayeye oranının aynı kaldığı durumdur. Bu koşullar altında, elimizde C de olsa nC ya da $^{C}/_{n}$ de olsa, örneğin 1000 de olsa 2000 ya da 500 de olsa, %20'lik kâr oranıyla, birinci durumda kâr = 200, ikinci durumda = 400, üçüncüsünde = 100 olur; ama $\frac{200}{1000} = \frac{400}{2000} = \frac{100}{500}$ = %20. Yani burada, sermayenin bileşimi aynı kaldığından ve büyüklüğündeki değişimden etkilenmediğinden, kâr oranı değişmeden kalır. Dolayısıyla, kâr kütlesinin büyümesi ya da küçülmesi, burada, yalnızca, kullanılan sermayenin büyüklüğündeki artışı ya da azalmayı gösterir.

Demek ki, birinci durumda kullanılan sermayenin büyüklüğü yalnızca görünüşte değişirken, ikinci durumda gerçek bir büyüklük değişimi gerçekleşir, ama sermayenin organik bileşiminde, değişir parçasının değişmez parçasına oranında hiçbir değişme olmaz. Ama bu iki durum dışında, kullanılan sermayenin büyüklüğündeki bir değişim, ya bileşenlerinden birinin değerindeki daha önce gerçekleşmiş olan bir değişimin ve dolayısıyla (değişir sermayeyle birlikte artık değerin kendisi de değişmedikçe) bileşenlerinin göreli büyüklüklerindeki bir değişimin *sonucu*dur, ya da bu büyüklük değişimi (daha büyük bir ölçekte çalışma, yeni makinelerin kullanıma sokulması vb. örneklerde olduğu gibi) iki organik bileşeninin göreli büyüklüklerindeki bir değişimin *nedeni*dir. Bu nedenle, tüm bu durumlarda, diğer koşullar aynı kalırken, kullanılan sermayenin büyüklüğündeki değişime kâr oranındaki eş zamanlı bir değişimin eşlik etmesi zorunludur.

---

† Almanca metinde, "altın[ın değeri] %100 oranında düşer ya da yükselirse"; burada İngilizce baskı temel alındı. –*Türkçe ed.*

Dolayısıyla, kâr oranının artışı, her zaman, artık değerin, kendi üretim maliyetlerine, yani öndelenmiş olan toplam sermayeye oranla göreli ya da mutlak olarak artmasından veya kâr oranı ile artık değer oranı arasındaki farkın küçülmesinden kaynaklanır.

Kâr oranı, sermayenin organik bileşenlerindeki ya da sermayenin mutlak büyüklüğündeki değişimlerden bağımsız olarak, ister sabit ister dolaşır sermaye biçiminde var olsun öndelenmiş olan sermayenin değerinin, kendi yeniden üretimi için gerekli olan emek-zamandaki hâlen mevcut olan sermayeden bağımsız bir artışın ya da azalmanın ürünü olarak yükselmesi ya da düşmesi nedeniyle dalgalanabilir. Her tür metanın değeri (yani aynı zamanda sermayeyi oluşturan metaların değerleri), kendi içerdiği gerekli emek-zamanla değil, kendi yeniden üretiminin gerektirdiği *toplumsal olarak* gerekli emek-zamanla belirlenir. Bu yeniden üretim, başlangıçtaki üretim koşullarından farklı olarak, zorlaştırıcı ya da kolaylaştırıcı koşullar altında gerçekleşebilir. Değişmiş koşullar altında, aynı maddi sermayeyi yeniden üretmek için genel olarak eskisinin iki katı kadar ya da tersine yarısı kadar zamana gereksinim duyulsa, paranın değeri değişmezken, eskiden 100 sterlin değerinde olan bir sermayenin değeri şimdi 200 sterlin ya da 50 sterlin olurdu. Bu değer artışı ya da değersizleşme sermayenin tüm parçalarına eşit şekilde dağılsa, kâr da, buna uygun olarak, kendisini iki katına çıkmış ya da yarıya düşmüş bir para tutarıyla ifade ederdi. Ama değer artışı ya da değersizleşme, sermayenin organik bileşimindeki bir değişimi içerirse, değişir sermaye parçasının değişmez sermaye parçasına oranını yükseltir ya da düşürür; bu durumda kâr oranı da, diğer koşullar aynı kalırken, değişir sermaye görece büyüyorsa büyüyecek, görece küçülüyorsa düşecektir. Öndelenmiş olan sermayenin yalnızca para cinsinden değeri (paranın değerindeki bir değişimin sonucu olarak) yükselir ya da düşerse, artık değerin para cinsinden ifadesi de aynı oranda yükselir ya da düşer. Kâr oranı değişmeden kalır.

İkinci Kısım

Kârın Ortalama Kâra Dönüşmesi

Bölüm

8

Farklı Üretim Dallarındaki Farklı Sermaye Bileşimleri ve Bunlardan Kaynaklanan Kâr Oranı Farklılıkları

★★★

Bundan önceki kısımda, başka şeylerin yanında, artık değer oranı aynı kalırken kâr oranlarının nasıl değişebileceği, yükselebileceği ya da düşebileceği gösterilmişti. Bu bölümde ise, emeğin sömürülme derecesinin ve dolayısıyla artık değer oranının ve iş gününün uzunluğunun, verili bir ülkedeki toplumsal emeğin dağıldığı tüm üretim alanlarında aynı büyüklükte, aynı yükseklikte olduğu varsayılıyor. Farklı üretim alanlarındaki emek sömürüsü farklılıklarının pek çoğunun, gerçek ya da önyargılar nedeniyle kabul görmüş her tür telafi gerekçesi aracılığıyla birbirlerini götürdükleri ve bu nedenle, yalnızca görünüşteki ve geçici farklılıklar olarak, genel ilişkilerin incelenmesi sırasında hesaba katılmayacakları, daha önce, A. Smith* tarafından kapsamlı şekilde gösterilmişti. Başka farklılıklar, örneğin işçi ücretlerinin yüksekliklerindeki farklılıklar, büyük ölçüde, basit emek ile karmaşık emek arasındaki, daha I. Kitabın girişinde, s. 19'da** değinilmiş olan farka dayanır ve farklı üretim alanlarındaki işçilerin kaderlerini fazlasıyla eşitsiz kılma-

---

* Smith, "An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations", 1. Kitap, Bölüm 10: "Of wages and profit in the different employments of labour and stock." –*Almanca ed.*

Bkz. MEW, Band 23, s. 59 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 57-58]. –*Almanca ed.*

larına karşın, bu farklı alanlardaki emek sömürüsü derecelerini hiçbir şekilde etkilemezler. Örneğin, bir kuyumcunun emeğine bir gündelikçi işçininkine göre daha fazla para ödeniyorsa, kuyumcunun artık emeğinin ürettiği artık değer, gündelikçi işçininkinin ürettiğinden aynı oranda büyüktür. Ve farklı üretim alanlarındaki ve hatta aynı üretim alanındaki farklı sermaye yatırımlarındaki işçi ücretlerinin ve iş günlerinin ve dolayısıyla artık değer oranlarının eşitlenme süreci, çok farklı türden yerel engeller tarafından yavaşlatılmasına karşın, kapitalist üretimin ilerlemesiyle ve tüm iktisadi ilişkilerin bu üretim tarzına tabi hâle gelmesiyle giderek daha fazla ilerler. Bu tür sürtünmelerin incelenmesi, işçi ücretleri hakkındaki her tür özel çalışma için çok önemli olsa bile, söz konusu sürtünmeler, kapitalist üretimin genel bir incelemesi söz konusu olduğunda, rastlantısal ve önemsiz sayılarak ihmal edilebilir. Aslında, bu tür bir genel incelemede, her zaman, gerçek ilişkilerin kendi kavramlarına denk düştükleri varsayılır, ya da aynı anlama gelmek üzere, gerçek ilişkiler, yalnızca, kendi genel tiplerini ifade ettikleri kadarıyla sergilenir.

Farklı ülkelerdeki artık değer oranlarının ve dolayısıyla emeğin ulusal sömürü derecelerinin farklılığı, şimdi yapacağımız inceleme için tümüyle önemsizdir. Ne de olsa bu kısımda göstermek istediğimiz şey, bir ülkenin sınırları içinde genel bir kâr oranının ne şekilde oluştuğu. Ne var ki, farklı ulusal kâr oranlarını karşılaştırırken yapılması gereken tek şeyin bundan önceki açıklamaları burada geliştirilecek olan açıklamalarla bir araya getirmek olduğu açık. Önce ulusal artık değer oranlarındaki farklılıkların ele alınması, ardından, söz konusu verili artık değer oranları temelinde, ulusal kâr oranlarındaki farklılıkların karşılaştırılması gerekir. Bunlardaki farklılıklar, ulusal artık değer oranlarındaki farklılıkların sonuçları olmadıkları sürece, artık değerin, bu bölümdeki incelemede olduğu gibi, her yerde aynı, sabit varsayılmasını içeren koşullardan kaynaklanmak zorundadır.

Artık değer oranı sabit kabul edildiğinde, belirli bir sermayenin getirdiği kâr oranının, değişmez sermayenin şu ya da bu parçasının değerini yükselten ya da düşüren ve böylece genel olarak sermayenin değişmez ve değişir sermaye bileşenleri arasındaki oranı etkileyen koşulların ürünü olarak yükselebileceği ya da düşebileceği önceki bölümde gösterilmişti. Ayrıca, sermayenin devir zamanını uzatan veya kısaltan koşulların kâr oranını benzer şekilde etkileyebileceği belirtilmişti. Kâr kütlesi, artık değer kütlesiyle, yani artık değerin kendisiyle özdeş olduğundan, kâr oranından farklı olarak kâr *kütlesinin*, hemen yukarıda değinilen değer dalgalanmalarından etkilenmediği de görülmüştü. Bu dalgalanmalar, yalnızca, verili bir artık değeri ve dolayısıyla aynı zamanda verili bü-

yüklükteki bir kârı ifade eden oranı, yani kârın göreli büyüklüğünü, öndelenmiş olan sermayenin büyüklüğüne kıyasla büyüklüğünü değiştiriyordu. Söz konusu değer dalgalanmalarının sonucu olarak sermayenin bağlanması ya da serbest kalması ölçüsünde, bu dolaylı yolla, yalnızca kâr oranı değil, kârın kendisi de etkilenebiliyordu. Ancak bu, her zaman, yeni sermaye yatırımları için değil, yalnızca hâlihazırda kullanılmakta olan sermaye için geçerliydi; ayrıca, kârın kendisinin büyümesi ya da küçülmesi, her zaman, söz konusu değer dalgalanmalarının ürünü olarak aynı sermayeyle hangi ölçüde daha fazla ya da daha az emeğin harekete geçirilebildiğine, yani, artık değer oranı aynı kalırken, aynı sermayeyle, hangi ölçüde daha büyük ya da daha küçük bir artık değer kütlesinin üretilebildiğine bağlıydı. Görünüşteki bu istisna, genel yasayla çelişmenin ya da onun bir istisnasını oluşturmanın çok uzağındaydı ve gerçekte genel yasanın uygulanmasındaki bir özel durumdan başka bir şey değildi.

Önceki kısımda, emeğin sömürülme derecesi sabitken, değişmez sermaye bileşenlerinin değerlerinin değişimiyle ve aynı şekilde sermayenin devir zamanının değişimiyle, kâr oranının değiştiği görülmüştü ve bundan çıkan apaçık sonuç, diğer koşullar aynı kalırken, kullanılan sermayelerin devir zamanları farklıysa ya da söz konusu sermayelerin farklı üretim dallarındaki organik bileşenleri arasındaki değer ilişkisi farklıysa, aynı anda yan yana var olan farklı üretim alanlarının kâr oranlarının farklı olacağıdır. Daha önce aynı sermayenin zaman içinde art arda uğradığı değişiklikler olarak ele aldığımız şeyleri, şimdi, farklı üretim alanlarındaki yan yana var olan sermaye yatırımları arasındaki eş zamanlı farklılıklar olarak ele alıyoruz.

Bu durumda incelememiz gereken şeyler şunlar: 1. sermayelerin *organik bileşimleri*ndeki farklılık, 2. sermayelerin devir zamanlarının farklılığı.

Tüm bu inceleme boyunca, doğal olarak, belirli bir üretim dalındaki sermayenin bileşiminden ya da devrinden söz ettiğimizde, her zaman, bu üretim dalına yatırılmış olan sermayenin normal ortalama oranlarının kastedildiği, genel olarak, bu alanda yatırılmış olan tek tek sermayelerin rastlantısal farklılıklarından değil, söz konusu alana yatırılmış olan toplam sermayenin ortalamasından söz edildiği varsayılacak.

Ayrıca, artık değer oranının ve iş gününün sabit olduğu varsayıldığından ve bu varsayım, işçi ücretlerinin de sabit olmasını içerdiğinden, belirli bir değişir sermaye miktarı, belirli bir harekete geçirilmiş emek gücü miktarını ve dolayısıyla kendisini nesnelleştirmekte olan belirli bir emek miktarını ifade eder. Yani, 100 sterlin, 100 işçinin haftalık ücretle-

rini ifade ediyorsa, yani aslında 100 emek gücünü gösteriyorsa, n × 100 sterlin, n × 100 işçinin emek güçlerini ve $\frac{100 \text{ sterlin}}{n}$, $\frac{100}{n}$ işçinin emek güçlerini gösterir. Demek ki, değişir sermaye, burada (işçi ücretlerinin verili olduğu her zaman olduğu gibi) belirli bir toplam sermaye tarafından harekete geçirilmiş olan emek kütlesinin göstergesi olarak iş görür; dolayısıyla, kullanılan değişir sermaye büyüklüğündeki farklılıklar, kullanılan emek gücü kütlesindeki farklılıkların göstergesi olarak iş görür. 100 sterlin, haftada 100 işçiyi ve dolayısıyla haftada 60 saat çalışılması durumunda 6000 çalışma saatini temsil ediyorsa, 200 sterlin 12 000 çalışma saatini ve 50 sterlin yalnızca 3000 çalışma saatini temsil eder.

Sermaye bileşiminden, daha I. Kitapta söylenmiş olduğu üzere, sermayenin aktif bileşeni ile pasif bileşeni, değişir sermaye ile değişmez sermaye arasındaki oranı anlıyoruz. Burada, belirli koşullar altında aynı etkiyi yaratabilecek olmalarına karşın aynı derecede önemli olmayan iki oran söz konusudur.

Birinci oran teknik temele dayanır ve üretici gücün belirli bir gelişme aşamasında verili kabul edilmesi gerekir. Belirli bir ürün kütlesini örneğin bir günde üretmek ve dolayısıyla (bununla aynı anlama gelmek üzere) belirli bir üretim araçları, makineler, ham maddeler vb. kütlesini harekete geçirmek, üretken şekilde tüketmek için, belirli bir sayıda işçiyle temsil edilen belirli bir emek gücü kütlesi gerekir. Belirli bir üretim araçları niceliğine belirli bir sayıda işçi ve dolayısıyla üretim araçlarında nesnelleşmiş bulunan belirli bir emek niceliğine belirli bir canlı emek niceliği düşer. Bu oran, birbirlerinden çok farklı sanayi dallarında tesadüfen tümüyle ya da neredeyse aynı olabilse bile, farklı üretim alanlarında, hatta sıklıkla bir ve aynı sanayinin farklı dallarında çok farklıdır.

Bu oran, sermayenin teknik bileşimini oluşturur ve sermayenin organik bileşiminin gerçek temelidir.

Ama, değişir sermayenin, yalnızca, emek gücünün bir göstergesi ve değişmez sermayenin, yalnızca, emek gücü tarafından harekete geçirilen üretim araçları kütlesinin bir göstergesi olması durumunda, söz konusu oranın farklı sanayi dallarında aynı olması da mümkündür. Örneğin, belirli bakır ve demir işleri, emek gücü ile üretim araçları kütlesi arasındaki aynı oranı gerekli kılıyor olabilir. Ama bakır demirden pahalı olduğundan, değişir sermaye ile değişmez sermaye arasındaki değer ilişkisi bu iki durumda farklı olacaktır ve dolayısıyla iki toplam sermayenin değer bileşimleri de farklılaşacaktır. Teknik bileşim ile değer bileşimi arasındaki fark, her bir sanayi dalında, kendisini, teknik bileşim sabitken iki sermaye parçasının değer ilişkisinin değişebilir ve teknik bileşim değiştiğinde değer ilişkisinin aynı kalabilir olmasıyla gösterir;

kuşkusuz, ikincisi, yalnızca, kullanılan üretim araçları kütleleri ile emek gücü arasındaki orandaki değişimin, bunların değerlerindeki karşıt yönlü bir değişimle dengelenmesi durumunda gerçekleşebilir.

Sermayenin teknik bileşimi tarafından belirlendiği ve onu yansıttığı kadarıyla, sermayenin değer bileşimine, sermayenin *organik* bileşimi diyoruz.[20]

Yani, değişir sermayeyle ilgili olarak, bunun, belirli bir emek gücü miktarının, bir başka deyişle belirli sayıda işçinin ya da harekete geçirilen belirli canlı emek kütlelerinin göstergesi olduğunu varsayıyoruz. Bundan önceki kısımda, değişir sermayenin değer büyüklüğündeki bir değişimin, aynı emek kütlesinin daha yüksek ya da daha düşük bir fiyatından başka hiçbir şeyi ifade etmeyebileceği görülmüştü; ama artık değer oranının ve iş gününün sabit, belirli bir çalışma süresi için işçi ücretlerinin verili sayıldığı burada, bu söylenen geçersizleşir. Buna karşın, değişmez sermayenin büyüklüğündeki bir farklılık, belirli bir emek gücü niceliği tarafından harekete geçirilen üretim araçları kütlesindeki bir değişimin göstergesi olabilecek olsa bile, söz konusu farklılık, bir üretim alanında harekete geçirilen üretim araçlarının değeri ile bir başkasındakilerin değeri arasındaki farktan da kaynaklanabilir. Dolayısıyla, her iki bakış açısının burada incelenmesi gerekir.

Son olarak, temel önem taşıyan aşağıdaki noktaların belirtilmesi gerekir:

100 işçinin haftalık ücretleri 100 sterlin olsun. Haftalık çalışma süresi 60 saat olsun. Ayrıca, artık değer oranı %100 olsun. Bu durumda işçiler 60 saatin 30 saatinde kendileri için, 30 saatinde bedavaya kapitalist için çalışır. 100 sterlinlik işçi ücretlerinde aslında sadece 100 işçinin 30 çalışma saati ya da 3000 çalışma saati cisimleşir, çalıştıkları diğer 3000 çalışma saati kapitalistin cebine giren 100 sterlinlik artık değer ya da kârda cisimleşir. 100 sterlinlik ücretler, bundan dolayı, 100 işçinin bir haftalık emeğinin içinde nesnelleştiği değeri ifade etmese bile, (iş gününün uzunluğu ve artık değer oranı verili olduğundan) bu sermaye tarafından 100 işçinin 6000 çalışma saati boyunca harekete geçirilmiş olduğunu gösterir. 100 sterlinlik sermaye bunu gösterir, çünkü, birincisi, 1 sterlin = bir haftalığına 1 işçi, yani 100 sterlin = 100 işçi olduğundan, harekete geçirilen işçilerin sayısını gösterir; ve ikincisi, harekete geçirilen her bir işçi, %100'lük verili artık değer oranıyla, ücretinin içerdiğinin iki katı kadar emek harcar, yani yarım haftalık emeğin ifadesi olan 1 sterlinlik

20 Yukarıdakiler daha önce, birinci kitabının üçüncü baskısının 628. sayfasında, Bölüm 23'ün başında [Bkz. MEW, Band 23, s. 640 ("Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 592-593). –*Almanca ed.*] kısaca açıklanmıştı. İlk iki baskı söz konusu bölümü içermediğinden, bunların burada yinelenmesi daha da gerekliydi. –F. E.

ücreti, bir tam haftalık emeği harekete geçirir ve aynı şekilde 100 sterlin, yalnızca 50 haftalık emek içermesine karşın, 100 haftalık emeği harekete geçirir. Dolayısıyla burada değişir sermaye ile ilgili çok önemli bir ayrım yapmak gerekir: İşçi ücretlerine yatırılan sermaye değerinin, yani işçi ücretlerinin toplamının belirli bir nesnelleşmiş emek niceliğini temsil etmesi ve bu değerin, yalnızca, harekete geçirdiği canlı emek kütlesinin göstergesi olması. Canlı emek kütlesi, her zaman, değişir sermayenin içerdiği emekten daha büyüktür ve bu nedenle de kendisini değişir sermayeninkinden yüksek bir değerle ortaya koyar; bu değer, bir yandan değişir sermaye tarafından harekete geçirilen işçilerin sayısıyla ve diğer yandan bu işçilerin sağladığı artık emek niceliğiyle belirlenir.

Değişir sermayenin bu şekilde ele alınmasından şu sonuçlar çıkar:

A üretim alanındaki bir sermaye yatırımı, toplam sermayenin her bir 700'ünün 100'ünü değişir sermayeye ve 600'ünü değişmez sermayeye harcıyorsa, B üretim alanında ise değişir sermayeye 600 ve değişmez sermayeye yalnızca 100 harcanıyorsa, 700'lük her bir Toplam Sermaye A, sadece 100'lük bir emek gücünü, yani önceki varsayımlar altında sadece 100 çalışma haftasını veya 6000 saatlik canlı emeği, aynı büyüklükteki Toplam Sermaye B ise 600 çalışma haftasını ve dolayısıyla 36 000 saatlik canlı emeği harekete geçirir. Bundan dolayı, A'daki sermaye sadece 50 çalışma haftasına veya 3000 saatlik artık emeğe, B'deki aynı büyüklükteki sermaye ise 300 çalışma haftasına veya 18 000 saatlik artık emeğe el koyar. Değişir sermaye, sadece kendi içerdiği emeğin değil, artık değer oranı verilirken, aynı zamanda, harekete geçirilen emeğin bunu aşan fazlasının ya da artık emeğin göstergesidir. Emeğin sömürülme derecesi aynıyken, kâr, birinci durumda $\frac{100}{700} = {}^{1}/_{7} = \%14^{2}/_{7}$, ikinci durumda ise $\frac{600}{700} = \%85^{5}/_{7}$ olur, yani kâr oranı ilkinin altı katına ulaşırdı. Bu durumda, aynı sermayeyle diğer durumdakinin altı katı kadar canlı emek harekete geçirildiği için, yani emeğin sömürülme derecesi aynıyken diğer durumdakinin altı katı kadar artık değer, dolayısıyla altı katı kadar kâr elde edildiği için, kâr gerçekten altı katına, A'daki 100 yerine B'deki 600'e çıkardı.

A'da 700 yerine 7000 sterlinlik, B'de ise yalnızca 700 sterlinlik bir sermaye kullanılsaydı, Sermaye A, organik bileşim aynı kalırken, söz konusu 7000 sterlinin 1000 sterlinini, yani haftada 1000 işçi = 60 000 saatlik canlı emeği (30 000 saati artık emek) değişir sermaye olarak kullanırdı. Ama A, daha önce olduğu gibi, her bir 700 sterlinle B'dekinin ${}^{1}/_{6}$'sı kadar canlı emeği ve dolayısıyla yine yalnızca B'dekinin ${}^{1}/_{6}$'sı kadar artık emeği harekete geçirir, yani böylece yine yalnızca B'dekinin ${}^{1}/_{6}$'sı kadar kâr üretirdi. Kâr oranı ele alınırsa, B'deki $\frac{600}{700}$ ya da $\%85^{5}/_{7}$'den farklı olarak, $\frac{1000}{7000} = \frac{100}{700} = \%14^{2}/_{7}$ elde edilir. Eşit büyüklükte sermaye tutarları alınır-

sa, burada kâr oranları farklılaşır, çünkü artık değer oranı aynı kalırken, harekete geçirilen canlı emek kütlelerinin farklı olması nedeniyle, üretilen artık değer kütleleri ve dolayısıyla kârlar farklıdır.

Bir üretim alanındaki teknik oranlar diğerindekilerle aynı, ama kullanılan değişmez sermaye ögelerinin değeri daha büyük ya da daha küçükse, fiilen aynı sonuç elde edilir. Her ikisinin de aynı miktardaki makineleri ve ham maddeleri harekete geçirmek için değişir sermaye olarak 100 sterlin kullandıklarını ve dolayısıyla haftada 100 işçiye gereksinim duyduklarını, ama B'deki makinelerin ve ham maddelerin A'dakilerden pahalı olduğunu varsayalım. Bu durumda, örneğin, 100 sterlinlik değişir sermaye başına A'da 200 sterlinlik ve B'de 400 sterlinlik değişmez sermaye düşsün. O zaman, %100'lük bir artık değer oranıyla, üretilen artık değer ikisinde de 100 sterline ve dolayısıyla kâr da ikisinde de 100 sterline eşittir. Ama A'da, $\frac{100}{200 + 100} = {}^1/_3 = \%33{}^1/_3$; buna karşılık B'de, $\frac{100}{400 + 100} = {}^1/_5 = \%20$. Gerçekte, her iki durumda da toplam sermayenin belirli bir özdeş parçasını alırsak, B'de her bir 100 sterlinin yalnızca 20 sterlini ya da ${}^1/_5$'i değişir sermayeyi oluştururken, A'da her bir 100 sterlinin $33{}^1/_3$ sterlini ya da ${}^1/_3$'ü değişir sermayedir. B, 100 sterlin başına daha az kâr üretir, çünkü A'ya göre daha az canlı emek harekete geçirir. Dolayısıyla, burada kâr oranlarının farklılığı, yine, her bir 100'lük sermaye yatırımı tarafından üretilen kâr kütlelerinin, artık değer kütlelerinin farklılığı nedeniyle farklı olmasına indirgenir.

Bu ikinci örneğin öncekinden tek farkı şudur: A ile B arasında eşitliğin sağlanması, ikinci durumda, teknik temel aynı kalırken, yalnızca, A'nın ya da B'nin değişmez sermayesindeki bir değer değişimini gerektirirdi; buna karşılık birinci durumda, teknik bileşimin kendisi iki üretim alanında farklıdır ve eşitlenme için bunun tümüyle değiştirilmesi gerekirdi.

Demek ki, sermayelerin farklı organik bileşimleri bunların mutlak büyüklüklerinden bağımsızdır. Her zaman, önemli olan tek şey, her 100 birimden ne kadarının değişir sermaye ve ne kadarının değişmez sermaye olduğudur.

Dolayısıyla, yüzdeler olarak hesaplanan farklı büyüklüklerdeki sermayeler ya da burada aynı kapıya çıkmak üzere eşit büyüklükteki sermayeler, iş günü aynıyken ve emeğin sömürülme derecesi aynıyken, çok farklı miktarlarda artık değer ve dolayısıyla çok farklı miktarlarda kâr üretir, çünkü, farklı üretim alanlarındaki farklı organik sermaye bileşimleri nedeniyle bu sermayelerin değişir kısımları farklıdır, dolayısıyla, onlar tarafından harekete geçirilmiş olan canlı emek miktarları farklıdır, ve dolayısıyla, onlar tarafından el koyulan ve artık değerin tözünü ve dola-

yısıyla kârın tözünü oluşturan artık emeğin miktarları da farklıdır. Farklı üretim alanlarında, eşit büyüklükteki toplam sermaye parçaları eşit olmayan büyüklükteki artık değer kaynaklarını içerir ve artık değerin tek kaynağı canlı emektir. Emeğin sömürülme derecesi aynıyken, 100'e eşit bir sermaye tarafından harekete geçirilen emeğin ve dolayısıyla aynı zamanda onun tarafından el koyulan artık emeğin kütlesi, değişir bileşeninin büyüklüğüne bağlıdır. Yüzdeler cinsinden $90_c + 10_v$'den oluşan bir sermaye, emeğin sömürülme derecesi aynıyken, $10_c + 90_v$'den oluşan bir sermayeyle aynı miktarda artık değer ya da kâr üretmiş olsaydı, artık değerin ve dolayısıyla genel olarak değerin emekten tümüyle farklı bir kaynağa sahip olmasının gerekeceği ve böylece ekonomi politiğin her tür akılcı temelden yoksun kalacağı gün gibi açık olurdu. Bir işçinin 60 çalışma saatine karşılık gelen haftalık ücretinin her zaman 1 sterlin ve artık değer oranının %100 olduğunu varsayarsak, bir işçinin bir haftada sağlayabileceği toplam değer-ürünün 2 sterline eşit olacağı açıktır; dolayısıyla, 10 işçi, 20 sterlinden fazlasını sağlayamazdı; ve bu 20 sterlinin 10 sterlini işçi ücretlerini yerine koyacağından, söz konusu 10 işçi, 10 sterlinden büyük bir artık değer üretemezdi; oysa bu sırada, toplam ürünleri 180 sterline ve ücretleri 90 sterline eşit olan 90 işçi, 90 sterlinlik bir artık değer üretirdi. Dolayısıyla, kâr oranı bir durumda %10, diğer durumda %90 olurdu. Böyle olmaması için, değerin ve artık değerin, nesnelleşmiş emekten farklı bir şey olması gerekirdi. Yani, farklı üretim alanlarındaki, yüzdeler olarak ele alınan sermayeler (ya da eşit büyüklükteki sermayeler), değişmez ve değişir ögelere eşit olmayan şekillerde bölündüklerinden, eşit olmayan canlı emek niceliklerini harekete geçirdiklerinden ve bu nedenle eşit olmayan miktarlarda artık değer ve dolayısıyla kâr ürettiklerinden, bunların, tam da artık değerin toplam sermayeye yüzde cinsinden oranları demek olan kâr oranları farklıdır.

Ama farklı üretim alanlarının yüzdeler olarak hesaplanan sermayeleri, yani farklı üretim alanlarındaki eşit büyüklükteki sermayeler, farklı organik bileşimleri nedeniyle eşit olmayan kârlar üretiyorsa, bundan, farklı üretim alanlarındaki eşit olmayan sermayelerin kârlarının bunların göreli büyüklükleriyle orantılı olamadıkları, yani farklı üretim alanlarındaki kârların, kendileri için kullanılmış olan sermayelerin büyüklükleriyle orantılı olmadıkları sonucu çıkar. Çünkü, kârın, kullanılan sermayenin büyüklüğüyle *pro rata* büyümesi, yüzdeler olarak hesaplanan kârların eşit olacağı anlamına gelir ve böylece farklı üretim alanlarındaki eşit büyüklükteki sermayeler, farklı organik bileşimlerine rağmen, eşit kâr oranlarına sahip olurdu. Kâr kütleleri, yalnızca, aynı üretim alanının içinde, yani sermayenin organik bileşimi veriliyken, ya

da sermayenin organik bileşiminin aynı olduğu farklı üretim alanlarında, kullanılan sermayenin kütlesiyle doğru orantılıdır. Eşit olmayan büyüklüklerdeki sermayelerin kârlarının sermaye büyüklükleriyle orantılı olması, eşit büyüklükteki sermayelerin eşit büyüklükte kârlar elde etmesinden ya da kâr oranının, büyüklüklerinden ve organik bileşimlerinden bağımsız olarak tüm sermayeler için aynı olmasından başka hiçbir anlama gelmez.

Buradaki açıklamalar, metaların değerlerine satıldıkları varsayımı altında geçerlidir. Bir metanın değeri, içerdiği değişmez sermaye, artı onun içinde yeniden üretilen değişir sermayenin değeri, artı bu değişir sermayedeki artışa (üretilen artık değere) eşittir. Artık değer oranı aynıyken, bunun kütlesinin değişir sermaye kütlesine bağlı olacağı açıktır. 100'lük bir sermayenin ürününün değeri bir durumda $90_c + 10_v + 10_m = 110$; diğer durumda $10_c + 90_v + 90_m = 190$'dır. Metalar değerlerine satılırsa, birinci ürün, 10'u artık değeri ya da karşılığı ödenmeyen emeği temsil eden 110'a, ikinci ürün ise 90'ı artık değeri ya da karşılığı ödenmeyen emeği temsil eden 190'a satılır.

Bu, özellikle ulusal* kâr oranları birbirleriyle karşılaştırılırken önemlidir. Bir Avrupa ülkesinde artık değer oranının %100 olduğunu, yani işçinin yarım gün kendisi için ve yarım gün işvereni için çalıştığını; bir Asya ülkesinde ise aynı oranın %25 olduğunu, yani işçinin günün $^4/_5$'inde kendisi için ve $^1/_5$'inde işvereni için çalıştığını kabul edelim. Avrupa ülkesinde ulusal sermayenin bileşimi $84_c + 16_v$, daha az makine vb. kullanılan ve verili bir sürede verili bir miktarda emek gücü tarafından üretken şekilde tüketilen ham maddelerin görece daha az olduğu Asya ülkesindeki bileşim ise $16_c + 84_v$ olsun. Bu durumda aşağıdaki hesaplamayı elde ederiz:

Avrupa ülkesindeki ürün değeri = $84_c + 16_v + 16_m = 116$; kâr oranı = $^{16}/_{100}$ = %16.

Asya ülkesindeki ürün değeri = $16_c + 84_v + 21_m = 121$; kâr oranı = $^{21}/_{100}$ = %21.

Dolayısıyla, Asya ülkesindeki artık değer oranının Avrupa ülkesindekinin dörtte biri kadar olmasına karşın, ilkindeki kâr oranı ikincisindekine göre %25 daha yüksektir. Carey'ler, Bastiat'lar vb., *tutti quanti* [hep birlikte] tam tersi sonuca ulaşırdı.

Geçerken şunu da belirtelim: Farklı ulusal kâr oranları çoğunlukla farklı ulusal artık değer oranlarına dayanır; fakat bu bölümde, bir ve aynı artık değer oranından doğan eşit olmayan kâr oranlarını karşılaştırıyoruz.

---

* 1. baskıda: "uluslararası" –*Almanca ed.*

Kâr oranlarının eşitsizliğinin, sermayelerin farklı organik bileşimleri dışında, yani farklı üretim alanlarındaki eşit büyüklükteki sermayelerin harekete geçirdikleri farklı emek kütleleri ve dolayısıyla, diğer koşullar aynı kalırken, farklı artık emek kütleleri dışında, bir başka kaynağı daha vardır: Sermaye devrinin uzunluğunun farklı üretim alanlarında farklı olması. Sermaye bileşimleri aynıyken ve diğer koşullar aynı kalırken kâr oranlarının devir zamanlarıyla ters orantılı olduklarını ve ayrıca, aynı değişir sermayenin, farklı süreler içinde devir yapması durumunda, eşit olmayan yıllık artık değer kütleleri yarattığını Bölüm 4'te gördük. Demek ki, devir zamanlarının farklılığı, farklı üretim alanlarındaki eşit büyüklükteki sermayelerin aynı süreler içinde eşit büyüklükte kârlar üretmemelerinin ve dolayısıyla söz konusu farklı alanlarda kâr oranlarının farklı olmasının bir diğer nedenidir.

Buna karşılık, sermaye bileşimindeki sabit sermaye ile dolaşır sermaye arasındaki orana gelince, bu oran, kendi başına ele alındığında, kâr oranını hiçbir şekilde etkilemez. Söz konusu oran, kâr oranını, yalnızca, birincisi, bu farklı bileşimlerin, değişir kısım ile değişmez kısım arasındaki farklı oranlarla çakışması, yani kâr oranındaki farklılığa dolaşır sermaye ile sabit sermaye arasındaki farklılığın değil bu farklılığın yol açması durumunda; ikincisi, sabit ve dolaşır bileşenler arasındaki farklı oranların, belirli bir kârın gerçekleştirildiği devir zamanında bir farklılığı gerektirmesi durumunda etkileyebilir. Sermayelerin sabit ve dolaşır sermayelere bölünme oranları farklı olduğunda, bunun her zaman devir zamanını etkileyeceği ve onda bir farklılaşmaya yol açacağı doğrudur; ama bundan, söz konusu sermayelerin kârlarını gerçekleştirdikleri devir zamanlarının farklı olduğu sonucu çıkmaz. Örneğin, A, sürekli olarak ürünün daha büyük bir bölümünü ham maddelere vb. çevirmek zorundayken, B, daha uzun bir süre boyunca daha az ham maddeyle aynı makineleri vb. kullansa bile, ikisi de, üretimde bulundukları sürece, biri ham maddelerde, yani dolaşır sermayede, diğeri makinelerde vb., yani sabit sermayede olmak üzere, sermayelerinin bir bölümünü sürekli olarak bağlı tutar. A, sürekli olarak, sermayesinin bir bölümünü meta biçiminden para biçimine ve bu biçimden yeniden ham madde biçimine dönüştürür; B ise sermayesinin bir bölümünü bu tür bir dönüşüm olmadan daha uzun bir süre boyunca emek araçları biçiminde kullanır. İkisinin de aynı miktarda emek kullanması durumunda, yıl içinde eşit olmayan değerde ürün kütleleri satacak olmalarına karşın, ikisinin ürün kütleleri aynı miktarda artık emek içerecek ve hem sabit ve dolaşır sermaye bileşimleri hem de devir zamanları farklı olsa bile, öndelenen toplam sermayeye göre hesaplanan kâr oranları aynı olacaktır. İki sermaye,

farklı zamanlarda devir gerçekleştirmelerine karşın, aynı sürelerde aynı kârları gerçekleştirir.[21] Devir zamanı farklılığı, özünde, yalnızca, aynı sermaye tarafından verili bir zamanda el koyulabilen ve gerçekleştirilebilen artık emek kütlesini etkilemesi ölçüsünde önem taşır. Dolayısıyla, dolaşır ve sabit sermaye bileşimindeki bir eşitsizlik, zorunlu olarak, devir zamanında, kâr oranlarının eşitsizliğine yol açan bir eşitsizliğin ortaya çıkması anlamına gelmiyorsa, kâr oranlarında bir eşitsizliğin ortaya çıkması durumunda, bunun, dolaşır ve sabit sermaye bileşimindeki eşitsizliğin kendisinden kaynaklanmadığı ve tersine, bu eşitsizliğin burada yalnızca devir zamanlarındaki, kâr oranını etkileyen bir eşitsizliğe işaret ettiği açıktır.

Yani, değişmez sermayenin dolaşır ve sabit parçalarının bileşiminin farklı sanayi dallarında farklı olması, kendi başına, kâr oranı için herhangi bir anlam taşımaz, çünkü değişir sermayenin değişmez sermayeye oranı belirleyicidir ve değişmez sermayenin değeri ve dolayısıyla aynı zamanda değişir sermayeye oranla büyüklüğü, bileşenlerinin sabit ya da dolaşır olma niteliklerinden tümüyle bağımsızdır. Buna karşın, sabit sermayenin ciddi şekilde geliştiği yerlerde, bunun, yalnızca, üretimin büyük ölçekte yürütüldüğünü ve bu nedenle değişmez sermayenin değişir sermayeye göre çok büyük bir ağırlık kazandığını ya da kullanılan canlı emek gücünün, onun tarafından harekete geçirilen üretim araçlarının kütlesine oranla sınırlı kaldığını göstermesi durumuyla da karşılaşılır – ve bu durum, yanlış sonuçların çıkarılmasını beraberinde getirir.

Böylece, farklı sanayi dallarında, sermayelerin farklı organik bileşimlerine uygun olarak ve belirli sınırlar içinde farklı devir zamanlarına da uygun olarak, eşit olmayan kâr oranlarının hüküm sürdüğünü ve bu nedenle, artık değer oranı aynıyken, kârların sermayelerin büyüklüğüyle orantılı olacağını ve bu nedenle eşit büyüklükteki sermayelerin aynı sürelerde aynı büyüklükte kârlar elde edeceklerini öngören yasanın (genel bir eğilim olarak) yalnızca aynı organik bileşime sahip olan sermayeler için (devir zamanlarının eşit olması koşuluyla) geçerli olduğunu göstermiş olduk. Buradaki açıklamalar, buraya kadarki açıklamalarımızın da temelini oluşturmuş olan bir temel üzerinde geçerlidir: metaların

21 (Bölüm 4'ten çıkarılabileceği üzere, yukarıda söylenen, yalnızca, A ve B sermayelerinin farklı değer bileşimlerine sahip olmaları, ama yüzdeler olarak değişir bileşenlerinin, devir zamanlarıyla doğru orantılı ya da devir sayılarıyla ters orantılı olması durumunda doğrudur. Sermaye A, yüzdeler cinsinden, 20_c sabit + 70_c dolaşır sermaye bileşimine sahip olsun; yani, $90_c + 10_v = 100$. %100'lük bir artık değer oranıyla, 10_v bir devirde 10_m üretir ve söz konusu devir için kâr oranı %10 olur. Buna karşılık Sermaye B, 60_c sabit + 20_c dolaşır sermaye olsun; yani, $80_c + 20_v = 100$. 20_v bir devirde, yukarıdaki artık değer oranıyla, 20_m üretir; bu devir için kâr oranı %20'dir, yani A'nınkinin iki katıdır. Ama A yılda iki devir, B ise yalnızca bir devir yaparsa, bir yıl için yine $2 \times 10 = 20_m$ sonucu elde edilir ve yıllık kâr oranı her ikisinde de aynı, yani %20 olur. –F. E.)

değerlerine satılıyor olması. Diğer yandan, hiç kuşku yok ki, önemsiz, rastlantısal ve birbirlerini götüren farklılıklar göz ardı edilirse, ortalama kâr oranlarının farklı üretim dallarında farklı olması durumuyla gerçek yaşamda karşılaşılmaz ve kapitalist üretim sisteminin bütünü ortadan kaldırılmadan karşılaşılamaz. Yani, görünüşe göre, burada değer teorisinin gerçek hareketle, üretimin gerçek görüngüleriyle bağdaştırılması mümkün değildir ve bu nedenle, bu görüngüleri kavramaktan tümüyle vazgeçilmelidir.

Bu kitabın birinci kısmından çıkan sonuca göre, farklı üretim alanlarındaki, üretimleri için eşit büyüklükte sermaye parçalarının öndelendiği ürünlerin maliyet fiyatları, söz konusu sermayelerin organik bileşimleri ne kadar farklı olursa olsun, aynıdır. Kapitalist için, değişir ve değişmez sermaye ayrımı, maliyet fiyatında gözden kaybolur. Üretimine 100 sterlin yatırmak zorunda olduğu bir metanın ona maliyeti, $90_c + 10_v$ de yatırsa $10_c + 90_v$ de yatırsa aynıdır. Onun için ürünün maliyeti hep 100 sterlindir; ne eksik ne fazla. Üretilen değerler ve artık değerler çok farklı olabilse bile, farklı alanlardaki eşit büyüklükteki sermaye yatırımları için maliyet fiyatları aynıdır. Maliyet fiyatlarının bu eşitliği, sermaye yatırımları arasındaki, ortalama kâr oranını ortaya çıkaran rekabetin temelini oluşturur.

Bölüm

9

Genel Bir Kâr Oranının (Ortalama Kâr Oranının) Oluşması ve Meta Değerlerinin Üretim Fiyatlarına Dönüşmesi

★★★

Sermayenin organik bileşimi, verili olan her anda, iki koşula bağlıdır: birincisi, kullanılan emek gücü ile kullanılan üretim araçlarının kütlesi arasındaki teknik oran; ikincisi, bu üretim araçlarının fiyatı. Görmüş olduğumuz üzere, bunun, yüzde oranlarıyla ele alınması gerekir. $^4/_5$'i değişmez ve $^1/_5$'i değişir sermayeden oluşan bir sermayenin organik bileşimini $80_c + 20_v$ formülüyle gösteririz. Ayrıca, karşılaştırma için, değişmeyen bir artık değer oranı alınır ve bu, herhangi bir oran, örneğin %100 olabilir. Bu durumda, $80_c + 20_v$'lik sermaye 20_m'lik bir artık değer sağlar ve bu da toplam sermaye üzerinden %20'lik bir kâr oranı oluşturur. Sermayenin ürününün gerçek değerinin büyüklüğü ise, değişmez sermayenin sabit kısmının büyüklüğüne ve bunun ne kadarının aşınma ve yıpranma olarak ürüne girip ne kadarının girmediğine bağlıdır. Ama bu durum kâr oranı ve dolayısıyla yapacağımız inceleme açısından tümüyle önemsiz olduğundan, basitlik sağlamak için, değişmez sermayenin her yerde bu sermayelerin yıllık ürünlerine aynı şekilde bir bütün olarak girdiği varsayılacak. Ayrıca, farklı üretim alanlarındaki sermayelerin, değişir kısımlarının büyüklüğüyle orantılı olarak her yıl aynı miktarda artık değer gerçekleştirdiği varsayılacak; yani, devir zamanlarının

farklılığının bu konuda yaratabileceği farklılık geçici olarak göz ardı edilecek. Bu nokta daha sonra ele alınacak.

Yatırılan sermayelerin organik bileşimlerinin her birinde farklı olduğu, aşağıdaki gibi beş farklı üretim alanı alalım:

Sermayeler	Artık Değer Oranı	Artık Değer	Ürün Değeri	Kâr Oranı
I. $80_c + 20_v$	%100	20	120	%20
II. $70_c + 30_v$	%100	30	130	%30
III. $60_c + 40_v$	%100	40	140	%40
IV. $85_c + 15_v$	%100	15	115	%15
V. $95_c + 5_v$	%100	5	105	%5

Burada, emek eşit derecede sömürülürken, farklı üretim alanları için, sermayelerin farklı organik bileşimlerine karşılık gelen çok farklı kâr oranlarıyla karşılaşıyoruz.

Beş alana yatırılmış olan sermayelerin toplam tutarı = 500; bunlar tarafından üretilmiş olan artık değerlerin toplam tutarı = 110; bunlar tarafından üretilmiş olan metaların toplam değeri = 610. 500'ü tek bir sermaye ve I-V'i yalnızca onun farklı parçaları olarak ele alsak (örneğin bir pamuklu fabrikasının farklı bölümlerinde, yani tarama odasında, hazırlama odasında, eğirme salonunda ve dokuma salonunda, değişir sermaye ile değişmez sermaye arasında farklı oranlar söz konusudur ve öncelikle bütün fabrika için ortalama oranın hesaplanması gerekir), birincisi, 500'lük sermayenin ortalama bileşimi = $390_c + 110_v$ ya da yüzdeler cinsinden $78_c + 22_v$ olurdu. 100'lük sermayelerin her biri yalnızca toplam sermayenin $^1/_5$'i olarak ele alınsa, bu toplam sermayenin bileşimi bu $78_c + 22_v$'lik ortalama olurdu; aynı şekilde, her bir 100'e, 22'lik bir ortalama artık değer düşerdi; bu yüzden, ortalama kâr oranı = %22 olurdu ve son olarak, 500'ün her bir beşte biri tarafından üretilen toplam ürünün fiyatı = 122 olurdu. Yani, öndelenmiş olan toplam sermayenin her bir beşte birinin ürününün 122'ye satılması gerekirdi.

Ne var ki, tümüyle yanlış sonuçlara varmamak için, tüm maliyet fiyatlarını 100'e eşit saymamak gerekir.

Bileşim $80_c + 20_v$ şeklindeyken ve artık değer oranı = %100'ken, tüm değişmez sermayenin yıllık ürüne girmesi durumunda, Sermaye I = 100 tarafından üretilen metaların toplam değeri = $80_c + 20_v + 20_m$ = 120 olurdu. Şimdi, belirli üretim alanlarında ve bazı koşullar altında gerçekten de böylesi bir durum ortaya çıkabilir. Ama c v oranının 4 1'e eşit olduğu yerlerde bununla karşılaşılması zordur. Dolayısıyla, farklı sermayelerin her bir 100'ü tarafından üretilen metaların değerleri söz konusu olduğunda, bunların, c'nin sabit ve dolaşır bileşenlerine dayalı bileşim-

lerindeki farklılaşmaya göre farklılaşacağını ve farklı sermayelerin sabit bileşenlerinin de yine daha çabuk ya da daha yavaş aşınıp yıpranacağını, yani eşit süreler içinde ürüne eşit olmayan değer nicelikleri ekleyeceklerini göz önünde bulundurmak gerekir. Ne var ki, kâr oranı açısından bunun bir önemi yoktur. 80_c, yıllık ürüne ister 80'lik, ister 50'lik, isterse 5'lik bir değer aktarsın, yani yıllık ürün ister $80_c + 20_v + 20_m = 120$, ister $50_c + 20_v + 20_m = 90$, isterse $5_c + 20_v + 20_m = 45$ olsun, bu durumların tümünde, meta değerinin, kendi maliyet fiyatını aşan fazlası 20'ye eşittir ve bu durumların tümünde, kâr oranı saptanırken, bu 20'nin 100'lük bir sermayeye oranı temel alınacaktır; yani, sermayenin kâr oranı tüm durumlarda %20'ye eşittir. Buna daha fazla açıklık kazandırmak için, aşağıdaki tabloda, yukarıdakilerle aynı olan beş sermaye için, değişmez sermayenin farklı bölümlerinin ürün değerine katılmasını sağlıyoruz.

Sermayeler	Artık Değer Oranı	Artık Değer	Kâr Oranı	Kullanılan c	Metaların Değeri	Maliyet Fiyatı	
I. $80_c + 20_v$	%100	20	%20	50	90	70	
II. $70_c + 30_v$	%100	30	%30	51	111	81	
III. $60_c + 40_v$	%100	40	%40	51	131	91	
IV. $85_c + 15_v$	%100	15	%15	40	70	55	
V. $95_c + 5_v$	%100	5	%5	10	20	15	
$390_c + 110_v$	—	110	—	—	—	—	Toplam
$78_c + 22_v$	—	22	%22	—	—	—	Ortalama

Sermayeler I-V yine tek bir toplam sermaye olarak ele alınırsa, bu durumda da beş sermayenin toplamlarının bileşiminin $500 = 390_c + 110_v$ olduğu, yani ortalama bileşimin $(= 78_c + 22_v)$ ve benzer şekilde 22'lik* ortalama artık değerin aynı kaldığı görülür. Bu artık değer I-V'e eşit şekilde dağıtılsa, şu meta fiyatları elde edilirdi:

Sermayeler	Artık Değer	Metaların Değeri	Metaların Maliyet Fiyatı	Metaların Fiyatı	Kâr Oranı	Fiyatın Değerden Sapması
I. $80_c + 20_v$	20	90	70	92	%22	+ 2
II. $70_c + 30_v$	30	111	81	103	%22	– 8
III. $60_c + 40_v$	40	131	91	113	%22	– 18
IV. $85_c + 15_v$	15	70**	55	77	%22	+ 7
V. $95_c + 5_v$	5	20	15	37	%22	+ 17

* Birinci baskıda: "%22'lik"; Marx'ın elyazmasına göre değiştirilmiştir. –*Almanca ed.*

** Birinci baskıda: "40"; Marx'ın elyazmasına göre değiştirilmiştir. –*Almanca ed.*

Birlikte ele alındıklarında, metalar değerlerinden 2 + 7 + 17 = 26 fazlasına ve 8 + 18 = 26 azına satılmaktadır ve böylece fiyat sapmaları artık değerin eşit şekilde dağılması ya da öndelenmiş sermaye (100) üzerinden 22'lik ortalama kârın I-V metalarının ilgili maliyet fiyatlarına eklenmesi yoluyla karşılıklı olarak birbirlerini götürmektedir; metaların bir bölümü değerlerinden ne ölçüde fazlasına satılıyorsa, bir başka bölümü değerlerinden o ölçüde azına satılmaktadır. Ve I-V sermayelerinin farklı organik bileşimlerinden bağımsız olarak, kâr oranlarının I-V için eşit (%22) olması, yalnızca, bu fiyatlara satılmaları sayesinde mümkün olmaktadır. Farklı üretim alanlarının farklı kâr oranlarının ortalamasının alınması ve bu ortalamanın farklı üretim alanlarının maliyet fiyatlarına eklenmesi yoluyla ortaya çıkan fiyatlar, *üretim fiyatları*dır. Bunların ön şartı, genel bir kâr oranının varlığıdır ve bu sonuncusu da, kendi başlarına ele alınan tek tek tüm üretim alanlarındaki kâr oranlarının, öncesinde, aynı sayıda ortalama orana indirgenmiş olmasını şart koşar. Bu özel kâr oranları her bir üretim alanında $\frac{m}{C}$'ye eşittir ve bu kitabın birinci kısmında yapıldığı üzere, metaların değerlerinden türetilmeleri gerekir. Bu türetme işlemi yapılmazsa, genel kâr oranı (ve dolayısıyla aynı zamanda metanın üretim fiyatı), boş ve anlamsız bir kavram olarak kalır. Demek ki, metanın üretim fiyatı, onun maliyet fiyatı, artı, genel kâr oranına uygun olarak ona eklenen yüzde cinsinden kâra, ya da, onun maliyet fiyatı, artı, ortalama kâra eşittir.

Farklı üretim dallarına yatırılan sermayelerin farklı organik bileşimleri nedeniyle; dolayısıyla, verili büyüklükteki bir toplam sermayenin değişir kısmının farklı yüzdelerine bağlı olarak aynı büyüklükteki sermayeler tarafından harekete geçirilen emek niceliklerinin çok farklı olması nedeniyle, bunlar tarafından el koyulan artık emek nicelikleri ya da bunlar tarafından üretilen artık değer kütleleri de çok farklıdır. Bu yüzden, farklı üretim dallarında hüküm süren kâr oranları başlangıçta çok farklıdır. Bu farklı kâr oranları, rekabet yoluyla, tüm bu farklı kâr oranlarının ortalaması olan genel bir kâr oranına eşitlenir. Organik bileşimi ne olursa olsun, verili büyüklükteki bir sermayeye bu genel kâr oranına uygun olarak düşen kâra ortalama kâr denir. Bir metanın, kendi maliyet fiyatı, artı, (sadece üretiminde tüketilen değil) üretiminde kullanılan sermayeye eklenen yıllık ortalama kârın, devir koşullarına uygun olarak onun payına düşen kısmına eşit olan fiyatı, onun üretim fiyatıdır. Örneğin, 500'lük bir sermaye alalım, bunun 100'ü sabit sermaye olsun ve sabit sermayenin %10'u, 400'lük dolaşır sermayenin bir devir döneminde aşınıp yıpranıyor olsun. Söz konusu devir dönemi için ortalama kâr %10 olsun. Bu durumda, bu devir sırasında üretilen ürünün maliyet

fiyatı: aşınma ve yıpranma için 10, artı, 400'lük (c + v) dolaşır sermaye = 410, ve bunun üretim fiyatı: 410'luk maliyet fiyatı, artı, (500 üzerinden %10'luk kâr olarak) 50 = 460 olur.

Bu nedenle, farklı üretim alanlarının kapitalistleri, metalarının satışıyla, bu metaların üretimi sırasında tüketilen sermaye değerlerini geri çekiyor olsalar bile, paraya çevirdikleri şey, kendi alanlarında bu metaların üretimi sırasında üretilen artık değer ve dolayısıyla kâr değil, yalnızca, toplumun toplam sermayesi tarafından belirli bir süre içinde tüm üretim alanlarında üretilen toplam artık değerin ya da toplam kârın eşit bir dağılımla toplam sermayenin her bir özdeş parçasına düşen miktarı kadar artık değer ve dolayısıyla kârdır. Öndelenmiş olan her bir sermaye, bileşimi ne olursa olsun, her 100'ü başına, her yıl ya da başka bir zaman aralığı içinde, söz konusu zaman aralığı için toplam sermayenin şu kadarıncı parçası olarak 100'e düşen kârı çeker. Burada, kâr söz konusu olduğu sürece, farklı kapitalistler, sadece, kâr paylarının her 100'e eşit olarak dağıtıldığı bir anonim şirketin hissedarları gibi hareket eder ve bu nedenle farklı kapitalistler birbirlerinden yalnızca her birinin toplam girişime soktuğu sermayenin büyüklüğüne, toplam girişimdeki göreli katılımına, hisselerinin sayısına göre ayrılır. Dolayısıyla, söz konusu metaların fiyatının, sermayenin metaların üretimi sırasında tüketilen değer parçalarını yerine koyan ve bu nedenle tüketilmiş olan bu sermaye değerlerinin yeniden satın alınması için kullanılmak zorunda olan parçası, yani maliyet fiyatı, tümüyle ilgili üretim alanlarındaki harcamalara göre belirlenirken, meta fiyatının diğer bileşeni, yani bu maliyet fiyatına eklenen kâr, söz konusu belirli sermaye tarafından söz konusu belirli üretim alanında verili bir zamanda üretilen kâr kütlesine göre değil, kullanılan her sermayeye, verili bir zaman aralığında toplam üretimde kullanılan toplumsal toplam sermayenin özdeş bir parçası olması nedeniyle ortalama olarak düşen kâr kütlesine göre belirlenir.[22]

Demek ki, bir kapitalist metasını onun üretim fiyatına sattığında, kendisi tarafından üretimde tüketilen sermayenin değer büyüklüğüyle orantılı olarak para geri çeker ve öndelemiş olduğu, toplumsal toplam sermayenin özdeş bir parçasından ibaret sayılan sermayeyle orantılı olarak kâr elde eder. Kapitalistin maliyet fiyatları özgüldür. Bu maliyet fiyatına eklenen kâr, onun özel üretim alanından bağımsızdır ve öndelenmiş sermayenin her 100'üne düşen basit ortalamadır.

22 Cherbuliez. ["Richesse ou pauvrete. Exposition des causes et des effets de la distribution actuelle des richesses sociales", Paris 1841, s. 70-72. Marx, genel kâr oranının oluşumu hakkındaki görüşlerini ayrıntılı olarak "Theorien über den Mehrwert"te inceler (bkz. MEW, Band 26, 3. Teil, s. 364-372). *–Almanca ed.*]

Önceki örnekteki beş farklı sermaye yatırımının (I-V) tek bir kişiye ait olduğunu varsayalım. Bu durumda, I-V yatırımlarından her birinde, meta üretimi sırasında, kullanılan sermayenin her 100'ü başına ne kadar değişir ve değişmez sermaye tüketildiği verili olurdu ve I-V metalarının bu değer parçası pek doğal olarak bunların fiyatının bir parçasını oluştururdu, çünkü öndelenmiş ve tüketilmiş olan sermaye parçasının yerine koyulması için en azından bu fiyat gereklidir. Demek ki, bu maliyet fiyatları, I-V meta türlerinin her biri için farklı olurdu ve sahipleri onları farklı fiyatlar olarak görürdü. Ama I-V'te üretilen farklı artık değer ya da kâr kütleleri söz konusu olduğunda, kapitalist bunları pekâlâ öndelemiş olduğu toplam sermayenin kârı olarak hesaplayabilirdi ve böylece her 100 birim sermayeye belirli bir özdeş parça düşerdi. Yani, tek tek I-V yatırımlarında üretilen metaların maliyet fiyatları farklı olur; ama bu metaların tümünde, satış fiyatlarının, her 100 birim sermayeye eklenen kârdan oluşan parçası aynı olurdu. Dolayısıyla, I-V metalarının toplam fiyatı, bunların toplam değerlerine, yani I-V'in maliyet fiyatları ile I-V'te üretilen artık değerlerin ya da kârların toplamına eşit; bir başka deyişle, aslında, I-V metalarının içerdiği, geçmiş ve yeni eklenmiş emeğin toplam niceliğinin parasal ifadesi olurdu. Ve işte bu şekilde (tüm üretim dallarının bütünlüğü ele alındığında), toplumun kendisinde, üretilen metaların üretim fiyatlarının toplamı, metaların değerlerinin toplamına eşit olur.

Bu önerme, kapitalist üretimde üretken sermaye ögelerinin genellikle piyasada satın alınmaları, dolayısıyla bu ögelerin fiyatlarının, daha önce gerçekleştirilmiş olan bir kârı ve bu nedenle içerdiği kârla birlikte bir sanayi dalının üretim fiyatını içermesi, yani bir sanayi dalının kârının bir başkasının maliyet fiyatına dâhil olması olgusuyla çelişiyormuş gibi görünür. Ama tüm ülkenin metalarının maliyet fiyatlarının toplamını bir tarafa ve kârlarının ya da artık değerlerinin toplamını diğer tarafa yazarsak, hesabın doğru çıkmak zorunda olacağı açıktır. Örneğin, bir A metasını alalım; bunun maliyet fiyatı, B, C, D'nin kârlarını içeriyor olabilir ve aynı şekilde B'nin, C'nin, D'nin vb. kârlarına A'nın kârları dâhil olabilir. Dolayısıyla, hesaplamamızı yaptığımızda, A'nın kendi maliyet fiyatı onun kârını içermez ve aynı şekilde B'nin, C'nin, D'nin vb. kendi maliyet fiyatları onların kârlarını içermez. Kimse, kendi maliyet fiyatına kendi kârını eklemez. Dolayısıyla, örneğin n tane üretim alanı varsa ve bunların her birinde p'ye eşit bir kâr elde ediliyorsa, bunların toplam maliyet fiyatı = k – np'dir. Toplam hesap söz konusu olduğunda, bir üretim alanının kârlarının diğerinin maliyet fiyatına girmesi ölçüsünde, bu kârlar, sonunda ortaya çıkan nihai ürünün toplam fiyatı için yapılan hesaplamaya dâhil edilmiş olur ve kâr tarafında ikinci bir kez görüne-

mezler. Bu tarafta görünmeleri, yalnızca, metanın kendisinin bir nihai ürün olması, dolayısıyla onun üretim fiyatının bir başka metanın maliyet fiyatına katılmaması durumunda mümkündür.

Eğer bir metanın maliyet fiyatına üretim aracı üreticilerinin kârları için p'ye eşit bir tutar giriyorsa ve bu maliyet fiyatına p_1'e eşit bir kâr ekleniyorsa, toplam kâr, $P = p + p_1$ olur. Bu durumda, metanın, kâr için eklenen tüm fiyat parçalarından soyutlanmış olan toplam fiyatı, kendi maliyet fiyatı, eksi, P'dir. Bu maliyet fiyatına k denirse, $k + P = k + p + p_1$ olacağı açıktır. I. Kitap, Bölüm 7, 2, s. 211/203'te,* artık değer incelenirken, her sermayenin ürününün, bir bölümünün sadece sermayeyi yerine koyduğu, diğer bölümünün yalnızca artık değeri ifade ettiği kabul edilerek ele alınabileceği görülmüştü. Bu hesaplama yöntemi toplumun toplam ürünü için kullanılırken, tüm toplum ele alındığında, örneğin keten fiyatının içerdiği kârın kendisini iki kez, hem keten bezi fiyatının bir parçası hem de keten üreticisinin kârının bir parçası olarak gösterememesi için düzeltmeler yapılır.

Örneğin A'nın artık değeri B'nin değişmez sermayesine girdiği sürece, kâr ile artık değer arasında herhangi bir fark bulunmaz. Ne de olsa, metaların değerleri açısından, bunların içerdiği emeğin karşılığı ödenmiş emekten mi yoksa karşılığı ödenmemiş emekten mi oluştuğu hiçbir önem taşımaz. Bu, yalnızca, B'nin, A'nın artık değeri için ödeme yaptığını gösterir. A'nın artık değeri toplam hesapta iki kez yer alamaz.

Ama fark şudur: Örneğin Sermaye B'nin ürününün fiyatının, B'de gerçekleştirilen artık değer B'nin ürünlerinin fiyatına eklenen kârdan büyük ya da küçük olabileceğinden, ürün değerinden sapması dışında, aynı durum, Sermaye B'nin değişmez parçasını ve aynı zamanda dolaylı olarak, işçinin geçim araçları biçimindeki değişir sermayesini oluşturan metalar için de geçerlidir. Sermayenin değişmez kısmı söz konusu olduğunda, bunun kendisi, maliyet fiyatı artı artık değere, yani burada maliyet fiyatı artı kâra eşittir, ve bu kâr da, yerini aldığı artık değerden büyük ya da küçük olabilir. Değişir sermaye söz konusu olduğunda, ortalama günlük işçi ücretinin, her zaman, işçinin zorunlu geçim araçlarını üretmek için çalışmak zorunda olduğu sayıda saatin değer-ürününe eşit olduğu doğrudur; ama bu saat sayısı da, zorunlu geçim araçlarının üretim fiyatlarının bunların değerlerinden sapması nedeniyle çarpıklaşır. Ne var ki, bunun anlamı, her zaman, metalardan birine çok fazla artık değer giriyorsa bir başkasına çok az artık değerin girdiği ve bu nedenle, metaların üretim fiyatlarında saklı bulunan değerlerden sapmaların da karşılıklı olarak birbirlerini götürdükleridir. Zaten, kapitalist üretimin

* Bkz. MEW, Band 23, s. 236 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 221]. *–Almanca ed.*

bütününde, genel yasa kendisini her zaman, yalnızca çok çapraşık ve yaklaşık bir şekilde, sonsuz dalgalanmaların hiçbir zaman sabitlenemeyecek olan ortalaması olarak, egemen eğilim hâline getirir.

Genel kâr oranı, öndelenmiş olan sermayenin her 100 birimine belirli bir zaman aralığında, diyelim bir yılda düşen farklı kâr oranlarının ortalamasıyla oluştuğundan, bu oranın içinde, farklı sermayelerin devir zamanlarının farklılığından kaynaklanan farklılık da silinir. Ama bu farklılıklar, farklı üretim alanlarındaki, ortalamalarıyla genel kâr oranını oluşturan farklı kâr oranlarına belirleyici bir şekilde dâhil olur.

Genel kâr oranının oluşumuyla ilgili önceki örnekte, her bir üretim alanındaki her bir sermaye 100'e eşit kabul edilmişti ve bu da, kâr oranlarının yüzdeler cinsinden farklılığına ve dolayısıyla aynı zamanda eşit büyüklükteki sermayeler tarafından üretilen metaların değerleri arasındaki farklılığa açıklık kazandırmak için yapılmıştı. Ama şurası açıktır: Her bir üretim alanında üretilen artık değerlerin gerçek kütleleri, verili olan her bir üretim alanında sermaye bileşimi verili olduğundan, kullanılan sermayelerin büyüklüğüne bağlıdır. Ne var ki, tek bir üretim alanının kendisine özgü kâr *oranı*, 100'lük bir sermayenin ya da m × 100'lük ya da xm × 100'lük bir sermayenin kullanılmasından etkilenmez. Toplam kâr 10 100 de tutsa 1000 : 10 000 de tutsa, kâr oranı %10 olarak kalır.

Ancak, farklı üretim alanlarında değişir sermayenin toplam sermayeye oranına bağlı olarak çok farklı artık değer ve dolayısıyla kâr kütlelerinin üretilmesi nedeniyle, farklı üretim alanlarındaki kâr oranları farklılaştığından, toplumsal sermayenin her 100 birimine düşen ortalama kârın ve dolayısıyla ortalama kâr oranının ya da genel kâr oranının, farklı alanların her birine yatırılmış olan sermayelerin büyüklüklerine bağlı olarak ciddi şekilde farklılaşacağı açıktır. A, B, C, D gibi dört sermaye alalım. Artık değer oranı hepsi için %100'e eşit olsun. Toplam sermayenin her 100 birimi için değişir sermaye A'da 25'e, B'de 40'a, C'de 15'e, D'de 10'a eşit olsun. Bu durumda, toplam sermayenin her 100 birimine A'da 25'lik, B'de 40'lık, C'de 15'lik, D'de 10'luk bir artık değer ya da kâr düşerdi; bunların toplamı 90'a eşittir, yani, dört sermaye aynı büyüklükteyse, ortalama kâr oranı $^{90}/_{4}$ = %$22^{1}/_{2}$ olurdu.

Ama toplam sermaye büyüklükleri A = 200, B = 300, C = 1000, D = 4000 olsa, üretilen kârlar sırasıyla 50, 120, 150 ve 400 olurdu. Toplam 5500'lük bir sermaye için 720'lik bir kâr veya %$13^{1}/_{11}$'lik bir ortalama kâr oranı elde ederdik.

Üretilen toplam değer kütleleri, A, B, C ve D'nin her birinde öndelenmiş olan toplam sermayelerin farklı büyüklüklerine göre farklılaşır. Bu nedenle, genel kâr oranının oluşumunda önem taşıyan şey, yalnızca,

farklı üretim alanlarındaki kâr *oranlarının*, bunların basit ortalamasının alınmasını yeterli kılacak olan farklılığı değil, ortalamanın oluşumuna katılan bu farklı kâr oranlarının göreli ağırlıklarıdır. Bu da, her bir alana yatırılmış olan sermayenin göreli büyüklüğüne ya da her bir üretim alanına yatırılmış olan sermayenin, toplumsal toplam sermayenin hangi özdeş parçasını oluşturduğuna bağlıdır. Kuşkusuz, toplam sermayenin daha büyük ya da daha küçük bir kısmının daha yüksek ya da daha düşük bir kâr oranı üretmesine bağlı olarak, çok büyük bir farklılık ortaya çıkacaktır. Ve bu, değişir sermayenin toplam sermayeyle karşılaştırıldığında büyük ya da küçük olduğu alanlara yatırılan sermayenin büyüklüğüne bağlıdır. Bu da, farklı sermayeleri örneğin %4, 5, 6, 7 gibi farklı faiz oranlarıyla ödünç veren bir tefecinin elde ettiği ortalama faize benzer. Ortalama oran, tümüyle, farklı faiz oranlarının her biriyle sermayesinin ne kadarını ödünç verdiğine bağlıdır.

Demek ki, genel kâr oranı iki etmenle belirlenir:

1. farklı üretim alanlarındaki sermayelerin organik bileşimleriyle, yani tek tek alanların farklı kâr oranlarıyla;

2. toplumsal toplam sermayenin söz konusu farklı alanlara dağılımıyla, yani her bir alana ve dolayısıyla belirli bir kâr oranıyla yatırılan sermayenin göreli büyüklüğüyle; bir başka deyişle, toplumsal toplam sermayenin, her bir üretim alanı tarafından yutulan göreli payıyla.

I. ve II. Kitaplarda, metaların yalnızca *değerleriyle* ilgilenmiştik. Şimdi, bir yandan *maliyet fiyatı*, bu değerin bir parçası olarak kendisini ayırırken, diğer yandan metanın *üretim fiyatı*, değerin dönüşmüş bir biçimi olarak ortaya çıktı.

Ortalama toplumsal sermayenin bileşiminin $80_c + 20_v$ ve yıllık artık değer oranının $m' = \%100$ olması durumunda, 100'lük bir sermaye için ortalama yıllık kâr 20'ye ve genel yıllık kâr oranı %20'ye eşit olurdu. 100'lük bir sermaye tarafından bir yılda üretilen metaların maliyet fiyatı (k) ne olursa olsun, bunların üretim fiyatı = k + 20 olurdu. Sermaye bileşiminin $(80 - x)_c + (20 + x)_v$ olduğu üretim alanlarında, gerçekten üretilen artık değer ya da bu alanların içinde üretilen yıllık kâr, 20 + x'e eşit, yani 20'den büyük, ve üretilen metaların değeri k + 20 + x'e eşit, yani k + 20'den ya da bunların üretim fiyatından büyük olurdu. Sermaye bileşiminin $(80 + x)_c + (20 - x)_v$ olduğu alanlarda, bir yılda üretilen artık değer ya da kâr = 20 – x, yani 20'den küçük, ve dolayısıyla da metaların değeri (k + 20 – x), üretim fiyatından (k + 20) küçük olurdu. Devir zamanındaki olası farklılıklar bir yana bırakıldığında, metaların maliyet fiyatı, yalnızca, sermaye bileşiminin tesadüfen $80_c + 20_v$ olduğu alanlarda bunların değerine eşit olurdu.

Emeğin toplumsal üretici gücünün özgül gelişmişlik derecesi, her bir üretim alanında, belirli bir nicelikteki emeğin, yani iş günü veriliyken belirli bir sayıda işçinin harekete geçirdiği üretim araçları niceliğinin ne kadar büyük ve dolayısıyla da belirli bir nicelikteki üretim araçlarının gerektirdiği emek niceliğinin ne kadar küçük olduğuna bağlı olarak farklılaşır, daha yüksek ya da daha düşük olur. Bu nedenle, ortalama toplumsal sermayeye göre, yüzde cinsinden daha fazla değişmez, yani daha az değişir sermaye içeren sermayelere, *yüksek* bileşimli sermayeler diyoruz. Tersine, ortalama toplumsal sermayeye göre, değişmez sermayenin görece küçük ve değişir sermayenin daha büyük bir yer kapladığı sermayelere, *düşük* bileşimli sermayeler diyoruz. Son olarak, bileşimleri ortalama toplumsal sermayenin bileşimiyle çakışan sermayelere, ortalama bileşimli sermayeler diyoruz. Ortalama toplumsal sermaye yüzdeler cinsinden $80_c + 20_v$'den oluşuyorsa, $90_c + 10_v$'lik bir sermaye toplumsal ortalamanın *üzerinde*, $70_c + 30_v$'lik bir sermaye ise *altında*dır. Genel olarak, m ve n sabit büyüklükler ve $m + n = 100$ iken ortalama toplumsal sermayenin bileşimi $= m_c + n_v$ ise, $(m + x)_c + (n - x)_v$ tek bir sermayenin ya da bir sermaye grubunun yüksek bileşimini, $(m - x)_c + (n + x)_v$ ise düşük bileşimini temsil eder. Ortalama kâr oranının ortaya çıkışından sonra, bu sermayelerin, yılda bir devir varsayımı altında ne şekilde iş gördüklerini, I'in ortalama bileşimi temsil ettiği ve dolayısıyla ortalama kâr oranının %20'ye eşit olduğu şu tablo gösteriyor:

I. $80_c + 20_v + 20_m$. Kâr oranı = %20.
Ürün fiyatı = 120. Değer = 120.

II. $90_c + 10_v + 10_m$. Kâr oranı = %20.
Ürün fiyatı = 120. Değer = 110.

III. $70_c + 30_v + 30_m$. Kâr oranı = %20.
Ürün fiyatı = 120. Değer = 130.

Demek ki, Sermaye II tarafından üretilen metaların değeri bunların üretim fiyatından küçük, Sermaye III tarafından üretilenlerin üretim fiyatı bunların değerinden küçük, ve yalnızca, bileşimleri tesadüfen toplumsal ortalama olan I sermayeleri tarafından üretilenlerin değerleri ile üretim fiyatları aynı olurdu. Bu arada, bu tarifleri belirli örneklere uygularken, doğal olarak, c ile v arasındaki oranın genel ortalamadan sapmasına, teknik bileşimdeki bir farklılıktan çok, yalnızca değişmez sermaye ögelerinin değerlerindeki değişimlerin yol açmış olması olasılığını hesaba katmak gerekir.

Şimdi yapılan açıklamalar hiç kuşku yok ki metaların maliyet fiyatlarının belirlenmesiyle ilgili bir değişikliği gündeme getiriyor. Başlan-

gıçta, bir metanın maliyet fiyatının, onun üretiminde tüketilmiş olan metaların *değerine* eşit olduğu varsayılmıştı. Ama bir metanın üretim fiyatı alıcı için onun maliyet fiyatıdır ve böylece bir başka metanın fiyat oluşumuna maliyet fiyatı olarak girebilir. Metanın üretim fiyatı onun değerinden sapabileceğinden, başka bir metanın üretim fiyatını içeren bir metanın maliyet fiyatı da, onun toplam değerinin, ona katılan üretim araçlarının değeri tarafından oluşturulan parçasının üzerinde ya da altında kalabilir. Maliyet fiyatının bu değişikliğe uğramış anlamını hatırlamak ve dolayısıyla da, belirli bir üretim alanında metanın maliyet fiyatının onun üretiminde tüketilen üretim araçlarının değerine eşitlenmesi durumunda, her zaman bir hata yapma olasılığının bulunduğunu akılda tutmak gerekir. Şu andaki incelememiz için bu nokta üzerinde daha fazla durmamız gerekli değil. Ama bu arada, bir metanın maliyet fiyatının her zaman onun değerinden küçük olacağı önermesi her zaman doğru kalır. Çünkü, metanın maliyet fiyatı, onun için tüketilmiş olan üretim araçlarının değerinden sapabilecek olsa bile, geçmişteki bu hata kapitalistler açısından önemsizdir. Metanın maliyet fiyatı, verili, kapitalistin üretiminden bağımsız bir ön koşulken, onun üretiminin sonucu, artık değer, yani maliyet fiyatının üzerindeki bir fazla içeren bir metadır. Bunun dışında, maliyet fiyatının meta değerinden küçük olacağı önermesi, şimdi, pratikte, maliyet fiyatının üretim fiyatından küçük olacağı önermesine dönüşmüştür. Üretim fiyatının değere eşit olduğu toplumsal toplam sermaye için, bu önerme, maliyet fiyatının değerden küçük olacağı şeklindeki eski önermeyle özdeştir. Söz konusu önerme, tek tek üretim alanlarında farklılaşan bir anlama sahip olsa bile, onun temelinde, her zaman, toplumsal toplam sermaye söz konusu olduğunda, onun tarafından üretilen metaların maliyet fiyatının, değerden ya da burada, üretilen metaların toplam kütlesi için bu değerle özdeş olan üretim fiyatından küçük olması olgusu yatar. Bir metanın maliyet fiyatı, yalnızca onun içerdiği karşılığı ödenmiş emek niceliğiyle, değeri, onun içerdiği karşılığı ödenmiş emek ile karşılığı ödenmemiş emeğin toplam niceliğiyle ilişkilidir; üretim fiyatı ise, karşılığı ödenmiş emeğin toplamı, artı, ayrı bir üretim alanının kendisinden bağımsız olan belirli bir karşılığı ödenmemiş emek niceliğiyle ilişkilidir.

Bir metanın üretim fiyatının (= k + p), maliyet fiyatı artı kâra eşit olduğu şeklindeki formül, şimdi, $p = kp'$ (p' burada genel kâr oranıdır) ve dolayısıyla Üretim Fiyatı = $k + kp'$ eşitlikleriyle daha kesin bir tanıma kavuşur. $k = 300$ ve $p' = \%15$'se, üretim fiyatı, $k + kp' = 300 + 300 \frac{15}{100} = 345$ olur.

Her bir üretim alanındaki metaların üretim fiyatları,

1. metaların değerleri aynı kalırken (dolayısıyla, eskiden olduğu gibi, bunların üretimine aynı miktarda ölü ve canlı emek girerken), genel kâr oranındaki, söz konusu alandan bağımsız bir değişimin ürünü olarak;

2. genel kâr oranı aynı kalırken, ister söz konusu üretim alanının kendisinde ve teknik değişim nedeniyle, ister onun değişmez sermayesine oluşturucu ögeler olarak katılan metaların değerlerindeki bir değişim nedeniyle olsun, bir değer değişimi aracılığıyla;

3. son olarak, bu ikisinin birlikte etkide bulunması yoluyla,

büyüklük değişimlerine uğrayabilir.

Tek tek üretim alanlarının fiilî kâr oranlarında (daha sonra görüleceği üzere) sürekli olarak gerçekleşen büyük değişimlere rağmen, genel kâr oranındaki gerçek bir değişim, sıra dışı iktisadi gelişmeler tarafından istisnai şekilde hayata geçirilmediği sürece, çok uzun zaman aralıkları boyunca süren bir dizi dalgalanmanın, yani genel kâr oranında bir değişim yaratacak şekilde kendilerini sağlamlaştırana ve dengeleyene kadar çok fazla zamana gereksinim duyan dalgalanmaların çok geç bir eseri olur. Bu nedenle, her tür kısa dönemde (piyasa fiyatlarındaki dalgalanmalar tümüyle bir yana bırakıldığında), üretim fiyatlarındaki bir değişimin nedeni, *prima facie* [ilk bakışta], her zaman, metaların değerlerindeki gerçek bir değişim, yani üretimleri için gerekli olan emek-zamanın toplam tutarındaki bir değişimdir. Aynı değerlerin sadece parasal ifadelerinin değişmesine burada hiçbir şekilde atıfta bulunmadığımız açıktır.[23]

Diğer yandan şurası da açıktır: toplumsal toplam sermaye söz konusu olduğunda, onun tarafından üretilen metaların değerlerinin toplamı (ya da bunun parasal ifadesi olan fiyatları) = değişmez sermayenin değeri + değişir sermayenin değeri + artık değer. Emeğin sömürülme derecesi sabit kabul edildiğinde, artık değer kütlesi aynı kalırken, kâr oranı burada yalnızca, değişmez sermayenin değerinin değişmesi ya da değişir sermayenin değerinin değişmesi ya da her ikisinin de değişmesi ve böylece C'nin ve dolayısıyla $\frac{m}{C}$'nin, yani genel kâr oranının değişmesi durumunda değişebilir. Demek ki, genel kâr oranındaki bir değişim, her durumda, oluşturucu ögeler olarak değişmez sermayeye ya da değişir sermayeye ya da aynı anda her ikisine katılan metaların değerlerindeki bir değişimi gerektirir.

Ya da, genel kâr oranı, metaların değerleri aynı kalırken, emeğin sömürülme derecesi değiştiğinde değişebilir.

Ya da, emeğin sömürülme derecesi aynı kalırken, genel kâr oranı, kullanılan emek tutarı emek sürecindeki teknik değişimler nedeniyle değişmez sermayeye oranla değiştiğinde değişebilir. Ama bu tür teknik

23 Corbet, s. 174.

değişimler, her zaman, kendilerini, üretimleri şimdi eskisine göre daha çok ya da daha az emek gerektirecek olan metalardaki bir değer değişimi içinde göstermek ve bu nedenle söz konusu değer değişimi eşliğinde gerçekleşmek zorundadır.

Birinci kısımda görülmüştü: Artık değer ve kâr, kütleleri açısından bakıldığında, özdeşti. Ne var ki, kâr oranı, ilk anda yalnızca hesaplamanın bir başka biçimi olarak görünen artık değer oranından, daha başından itibaren farklıdır; ama bu durum da, artık değer oranı aynı kalırken kâr oranı yükselebileceğinden ya da düşebileceğinden ve bunun tersi de geçerli olduğundan ve kapitalist, pratikte sadece kâr oranıyla ilgilendiğinden, daha başından itibaren, artık değerin gerçek kökenini tümüyle karanlıkta bırakır ve gizemlileştirir. Ne var ki, artık değer ile kârın kendisi arasında değil, artık değer oranı ile kâr oranı arasında bir büyüklük farkı vardı. Kâr oranında, artık değer toplam sermayeye oranlandığından ve kâr oranı, kendi ölçüsü olarak, toplam sermayeyle ilişkilendirildiğinden, artık değerin kendisi, toplam sermayeden ve üstelik eşit bir şekilde toplam sermayenin tüm parçalarından kaynaklanmış görünür ve böylece, kâr kavramında, değişmez sermaye ile değişir sermaye arasındaki organik farklılık silinir; aslında, bunun nedeni, artık değerin, bu dönüşmüş şekliyle, kökenini yadsıması, karakterini yitirmiş ve tanınmaz hâle gelmiş olmasıdır. Ne var ki, kâr ile artık değer arasındaki farklılık, şu ana dek, yalnızca nitel bir değişimle, bir biçim değişimiyle ilişkiliyken, gerçek büyüklük farklılığı, bu ilk dönüşüm aşamasında, henüz kâr ile artık değer arasında değil, yalnızca kâr oranı ile artık değer oranı arasındadır.

Genel bir kâr oranı ve onun aracılığıyla, kullanılan sermayenin farklı üretim alanlarındaki verili büyüklüğüne karşılık gelen bir ortalama kâr ortaya çıkar çıkmaz durum değişir.

Belirli bir üretim alanında gerçekten üretilen artık değerin ve dolayısıyla kârın, metanın satış fiyatının içerdiği kârla çakışması, artık yalnızca bir rastlantı olabilir. Şimdi, yalnızca kâr oranı ve artık değer oranı değil, kâr ve artık değer de, kural olarak, gerçekten farklı büyüklüklerdir. Emeğin sömürülme derecesi veriliyken, artık, belirli bir üretim alanında üretilen artık değer kütlesi, doğrudan doğruya belirli bir üretim dalındaki kapitalistler için olduğundan çok, toplumsal sermayenin ortalama toplam kârı ve dolayısıyla genel olarak kapitalist sınıf için önemlidir. İlgili üretim dalındaki kapitalist için, artık değer oranı, yalnızca,[24] kendi dalında üretilen artık değer niceliğinin, ortalama kârın düzenlenmesinde pay sahibi olması ölçüsünde önem taşır. Ama bu, onun haberi olmadan

24 Burada, ücretlerin bastırılması, tekel fiyatları vb. aracılığıyla anlık bir ekstra kârın elde edilmesi olasılığının bir yana bırakıldığı açık. [F. E.]

gerçekleşen, görmediği, anlamadığı ve aslında onu ilgilendirmeyen bir süreçtir. Tek tek üretim alanlarında (yalnızca kâr oranı ile artık değer oranı arasında değil) kâr ile artık değer arasında gerçek bir büyüklük farkının bulunması, şimdi, kârın gerçek doğasını ve kökenini, yalnızca burada yanılmak konusunda özel bir çıkarı bulunan kapitalistten değil, işçiden de tümüyle gizler. Değerlerin üretim fiyatlarına dönüşmesiyle birlikte, değerin belirlenmesinin temeli gözden uzaklaşır. Son olarak: Sadece artık değerin kâra dönüşmesiyle bile, metanın kârı oluşturan değer parçası, diğer değer parçasının karşısına metanın maliyet fiyatı olarak çıkar ve böylece, burada, değer kavramı bile kapitalistin gözünde ortadan kaybolur, çünkü, kapitalistin önünde, metanın üretiminin gerektirdiği toplam emek değil, yalnızca, toplam emeğin karşılığını canlı olsun ölü olsun üretim araçları biçiminde ödemiş olduğu parçası bulunur ve bu yüzden kâr ona metaya içkin olan değerin dışındaki bir şeymiş gibi görünür. Şimdi, maliyet fiyatına eklenmiş olan kârın, ilgili üretim alanı söz konusu olduğunda, gerçekten de, onun kendi içinde gerçekleşen değer oluşumunun sınırlarıyla belirlenmek yerine, ondan tümüyle bağımsız olarak saptanmasıyla, bu düşünce tümüyle doğrulanır, sağlamlaşır, kemikleşir.

Bu iç bağlantı ilk kez burada açığa çıkarılmıştır; bu kitabın devamında ve IV. Kitapta görüleceği üzere, bugüne kadarki iktisat, ya değer tanımını temel almayı sürdürebilmek için artık değer ile kâr, artık değer oranı ile kâr oranı arasındaki farklılıklardan zorla uzaklaşmış ya da göze çarpan farklılıkları hesaba katmak için söz konusu değer tanımıyla birlikte her tür bilimsel yaklaşım zemininden vazgeçmiştir; teorisyenlerin işte bu kafa karışıklığı, rekabet savaşının tutsağı olan, bunun görüngülerini hiçbir şekilde sorgulamayan pratik kapitalistin, gözle görünür olanın ötesine geçerek, bu sürecin içsel özünü ve içsel şeklini tanıma yeteneğinden tümüyle yoksun olmak zorunda olduğunun en iyi kanıtıdır.

Kâr oranının yükselişi ve düşüşüyle ilgili olarak birinci kısımda açıklanmış olan tüm yasalar aslında şu iki anlama gelir:

1. Bir kere, bunlar, genel kâr oranı yasalarıdır. Yapılan açıklamalara göre kâr oranını yükselten ya da düşüren bu kadar çok sayıda farklı neden varken, genel kâr oranının her gün değişmesi gerektiği sanılabilir. Ama bir üretim alanındaki hareket bir başkasındakini götürecek, etkiler kesişecek ve birbirlerini felce uğratacaktır. Dalgalanmaların en sonunda hangi tarafa yöneleceklerini daha sonra inceleyeceğiz; ama bunlar yavaştır; tek tek üretim alanlarındaki dalgalanmaların aniliği, çok yönlülüğü ve sürelerinin farklılığı, kısmen zamansal ardışıklıklarıyla birbirlerini telafi etmelerine ve böylece fiyat yükselişlerini fiyat düşüşlerinin

ve düşüşleri yükselişlerin izlemesine, dolayısıyla yerel, yani ilgili üretim alanlarıyla sınırlı kalmalarına; son olarak, farklı yerel dalgalanmaların karşılıklı olarak birbirlerini etkisizleştirmesine yol açar. Her bir üretim alanı içinde, bir yandan, belirli bir zaman aralığı içinde birbirlerini dengeleyen ve bu nedenle genel kâr oranı üzerinde etkide bulunmayan; ve diğer yandan, eş zamanlı başka yerel dalgalanmalarla dengelendikleri için yine söz konusu oran üzerinde etkide bulunmayan değişimler, genel kâr oranından sapmalar olur. Genel kâr oranı yalnızca her bir alandaki ortalama kâr oranıyla değil, aynı zamanda toplam sermayenin her bir farklı alana dağılımıyla belirlendiğinden ve bu dağılım sürekli olarak değiştiğinden, bu da yine genel kâr oranındaki değişmenin sürekli bir nedenidir; ama aynı değişim nedeni, söz konusu hareketin kesintisizliği* ve çok yönlülüğü nedeniyle çoğu zaman kendi kendisini yine felce uğratır.

2. Her bir alanın içinde, bu alanın kâr oranının dalgalanacağı ve söz konusu dalgalanmanın, yükseliş ya da düşüşün ardından, genel kâr oranını etkilemek ve dolayısıyla yerel bir anlam taşımanın ötesine geçmek için zaman kazanmaya yetecek kadar kararlı hâle geleceği daha kısa ya da daha uzun dönemler için bir hareket alanı bulunur. Bu nedenle, bu kitabın birinci kısmında açıklanmış olan kâr oranı yasaları, bu tür mekânsal ve zamansal sınırlar içinde de geçerlidir.

Sermayenin her parçasının –artık değerin kâra ilk dönüşümünde– eşit şekilde kâr getireceği yönündeki teorik görüş,[25] pratik bir olguyu ifade eder. Sanayi sermayesi, bileşimi ne olursa olsun, ister dörtte bir oranında ölü emeği ve dörtte üç oranında canlı emeği ister dörtte üç oranında ölü emeği ve dörtte bir oranında canlı emeği harekete geçirsin, bir durumda bir başkasındakinin üç katı kadar artık emek emse ya da artık değer üretse bile, (emeğin sömürülme derecesi aynı kalırken ve her iki durumda da karşımızda tüm üretim alanlarının ortalama bileşimi bulunduğundan kaçınılmaz olarak yok olan bireysel farklılıklar bir yana bırakıldığında) her iki durumda da eşit miktarda kâr getirir. Ufku sınırlı olan bireysel kapitalist (ya da aynı zamanda her bir üretim alanındaki kapitalistlerin tümü), haklı olarak, kârının, tek başına onun çalıştırdığı ya da onun dalında çalıştırılan emekten kaynaklanmadığına inanır. Bu, onun ortalama kârı için tamamıyla doğrudur. Emeğin toplam sermaye, yani tüm kapitalist arkadaşları tarafından toplam sömürüsünün bu kâra ne ölçüde aracılık ettiği, işte bu bağlantı, onun için tam bir gizemdir ve burjuva teorisyenlerinin, yani politik iktisatçıların bile onu şu ana dek

* 1. baskıda: "kesintililiği" –*Almanca ed.*

25 Malthus. ["Principles of political economy", 2. baskı., London 1836, s. 268. –*Almanca ed.*]

açığa çıkaramamış olması, bu durumu daha da pekiştirir. Emek tasarrufu (yalnızca belirli bir ürünü üretmek için zorunlu olan emekte değil, aynı zamanda çalıştırılan işçilerin sayısında yapılan tasarruf) ve ölü emeğin (değişmez sermayenin) daha fazla kullanılması, iktisadi açıdan tümüyle doğru bir işlem olarak görünür ve başından itibaren genel kâr oranını ve ortalama kârı hiçbir şekilde etkilemediği izlenimini uyandırır. Dolayısıyla, üretim için gerekli olan emek miktarının azaltılması, kârı etkilemiyor görünmekle kalmadığı gibi, belirli koşullar altında, en azından tek tek kapitalistler için, kârı artırmanın en yakın kaynağı olarak göründüğüne göre, canlı emek, nasıl olurdu da kârın tek kaynağı olabilirdi?

Verili bir üretim alanında, maliyet fiyatının, değişmez sermayenin değerini temsil eden parçası yükselir ya da düşerse, bu parça dolaşımdan gelir ve başından itibaren metanın üretim sürecine büyümüş ya da küçülmüş olarak girer. Buna karşın, aynı sayıda işçi kullanılırken aynı süre içinde daha fazla ya da daha az üretim gerçekleştirilirse, yani işçilerin sayısı aynı kalırken belirli bir miktarda metanın üretilmesi için gerekli olan emek niceliği değişirse, maliyet fiyatının, değişir sermayenin değerini temsil eden parçası aynı kalabilir, yani toplam ürünün maliyet fiyatına aynı büyüklükle girebilir. Ama toplamları toplam ürünü oluşturan metaların her birine daha fazla ya da daha az (karşılığı ödenmiş ve bu nedenle aynı zamanda karşılığı ödenmemiş) emek ve dolayısıyla aynı zamanda bu emek için yapılan harcamanın daha büyük ya da daha küçük bir bölümü, ücretlerin daha büyük ya da daha küçük bir parçası düşer. Kapitalistin ödediği ücretlerin toplamı aynı kalır, ama her bir parça meta başına ücret farklılaşır. Demek ki, burada, metanın maliyet fiyatının bu parçasında bir değişim olurdu. Şimdi, tek bir metanın maliyet fiyatı, ister kendisindeki ister kendi meta ögelerindeki (ya da verili büyüklükteki bir sermaye tarafından üretilen metaların toplamının maliyet fiyatındaki) bu tür değer değişimlerinin ürünü olarak yükselse ya da düşse bile, ortalama kâr, örneğin %10'sa, %10'un, tek bir meta açısından bakıldığında, öngörülen değer değişiminin o metanın maliyet fiyatında yarattığı büyüklük değişimine bağlı olarak çok farklı bir büyüklüğü temsil etmesine karşın, yine %10 olarak kalır.[26]

Değişir sermayeyle ilişkili olarak (ve bu en önemlisidir, çünkü artık değerin kaynağıdır ve kapitalistin zenginleşmesiyle ilişkisini perdeleyen her şey, sistemin bütününü gizemlileştirir), sorun kabalaşır ya da kapitaliste şöyle görünür: 100 sterlinlik bir değişir sermaye, örneğin 100 işçinin haftalık ücretlerini temsil ediyor olsun. Bu 100 [işçi], iş günü ve-

26 Corbet. ["An inquiry into the causes and modes of the wealth of individuals; or the principles of trade and speculation explained", London 1841, s. 20. –*Almanca ed.*]

riliyken, bir haftada bir metadan 200 adet üretiyorsa (= 200 M), burada 1 M'nin maliyeti (maliyet fiyatının değişmez sermaye tarafından eklenen parçası dışarıda bırakıldığında), 100 sterlin = 200 M olduğundan, 1 M = $\frac{100 \text{ sterlin}}{200}$ = 10 şilin olur. Şimdi, emeğin üretici gücünde bir değişimin yaşandığını kabul edelim; bu, iki katına çıkmış, aynı sayıda işçi, daha önce 200 M ürettiği sürede, iki kez 200 M üretiyor olsun. Bu durumda, şimdi 100 sterlin = 400 M olduğundan, maliyet, 1 M = $\frac{100 \text{ sterlin}}{400}$ = 5 şilin olur (maliyet fiyatı yalnızca işçi ücretlerinden oluşuyorsa). Üretici güç yarı yarıya azalsaydı, aynı emek artık yalnızca $\frac{200 \text{ M}}{2}$ üretirdi ve 100 sterlin = $\frac{200 \text{ M}}{2}$ olduğundan, şimdi 1 M = $\frac{200 \text{ sterlin}}{200}$ = 1 sterlin olurdu. Şimdi, metaların üretimi için gerekli olan emek-zamandaki ve dolayısıyla metaların değerindeki değişimler, maliyet fiyatıyla ve dolayısıyla aynı zamanda üretim fiyatıyla ilişkili olarak, aynı işçi ücretlerinin, aynı çalışma süresi içinde aynı işçi ücretleri karşılığında daha fazla ya da daha az metanın üretilmesine bağlı olarak, daha çok ya da daha az sayıda metaya farklı şekillerde bölünmesi olarak görünür. Kapitalistin ve dolayısıyla aynı zamanda politik iktisatçının gördüğü şey, karşılığı ödenmiş emeğin her bir adet metaya düşen parçasının, emeğin üretici gücüyle birlikte değişmesi ve bundan dolayı her bir adet metanın değerinin de değişmesidir; her bir adedin içerdiği karşılığı ödenmemiş emek için de aynısının geçerli olduğunu görmez ve ortalama kârı, gerçekten de yalnızca rastlantısal durumlarda, kendi alanında soğurulan karşılığı ödenmemiş emekle belirlendiğinden, bu konudaki körlüğü daha da artar. Metaların değerlerinin içerdikleri emekle belirlenmesi olgusu, kendisini artık ancak bu tür bir kabalaşmış ve anlamsız biçim altında gösterebilir.

Bölüm

10

Genel Kâr Oranının Rekabet Yoluyla Eşitlenmesi. Piyasa Fiyatları ve Piyasa Değerleri. Artık Kâr

★★★

Üretim alanlarının bir bölümünde, kullanılan sermayelerin bileşimleri ortalama değerleri oluşturur, yani bu bileşimler, ortalama toplumsal sermayenin bileşimiyle tam olarak ya da neredeyse aynıdır.

Bu alanlarda, üretilen metaların üretim fiyatları, onların parayla ifade edilen değerleriyle tam olarak ya da neredeyse çakışır. Matematiksel sınıra başka hiçbir şekilde ulaşılamasaydı, bu şekilde ulaşılmış olurdu. Rekabet, toplumsal sermayeyi farklı üretim alanları arasında dağıtırken, her bir alandaki üretim fiyatlarının, söz konusu ortalama bileşimli alanlardaki üretim fiyatları, yani k + kp′ (maliyet fiyatı artı ortalama kâr oranının maliyet fiyatıyla çarpımı) örnek alınarak oluşturulmasını sağlar. Ama bu ortalama kâr oranı da, kârın artık değerle çakıştığı ortalama bileşimli alandaki yüzde cinsinden hesaplanan kârdan başka bir şey değildir. Yani, kâr oranları tüm üretim alanlarında aynıdır, çünkü, sermayenin ortalama bileşiminin hüküm sürdüğü söz konusu ortalama üretim alanlarındaki kâr oranına eşitlenmişlerdir. Buna göre, tüm farklı üretim alanlarının kârlarının toplamı artık değerlerin toplamına ve toplumsal toplam ürünün üretim fiyatlarının toplamı bunun değerlerinin toplamına eşit olmak zorundadır. Ama farklı bileşimle-

re sahip üretim alanları arasındaki eşitlenmenin, her zaman, bunları, toplumsal ortalamaya ister tam, isterse yalnızca yaklaşık olarak karşılık düşsünler ortalama bileşimlere sahip olan alanlarla eşitlemeye çalışmak zorunda olacağı açıktır. Ortalama bileşime az çok yaklaşan alanlar arasında ise, yine, ideal olan, yani gerçekte var olmayan ortalama konum doğrultusunda eşitlenme eğilimi, bir başka deyişle onun çevresinde standartlaşma eğilimi vardır. Demek ki, bu yolla, zorunlu olarak, üretim fiyatlarını değerin dönüşmüş biçimlerinden ibaret kılma ya da kârları sırf artık değer parçalarına dönüştürme eğilimi hüküm sürer; ama bu artık değer parçaları, her bir üretim alanında üretilen artık değerle orantılı olarak değil, her bir üretim alanında kullanılan sermayenin kütlesiyle orantılı olarak dağıtılır ve böylece, eşit büyüklükteki sermaye kütlelerine, bunların bileşimleri nasıl olursa olsun, toplumsal toplam sermayenin ürettiği artık değer toplamından eşit büyüklükte paylar (özdeş parçalar) düşer.

Dolayısıyla, ortalama ya da yaklaşık olarak ortalama bileşimli sermayeler söz konusu olduğunda, üretim fiyatı değerle ve kâr bu sermayelerin ürettiği artık değerle tam ya da yaklaşık olarak çakışır. Bileşimleri ne olursa olsun tüm diğer sermayeler rekabetin baskısı altında bununla eşitlenmeye çalışır. Ama ortalama bileşimli sermayeler ortalama toplumsal sermayeyle tam ya da yaklaşık olarak aynı olduklarından, tüm sermayeler, kendileri tarafından üretilen artık değer ne olursa olsun, metalarının fiyatlarıyla, bu artık değeri değil ortalama kârı, yani üretim fiyatlarını gerçekleştirmeye çalışır.

Diğer yandan, bir ortalama kârın, yani bir genel kâr oranının ortaya çıktığı her yerde (bu sonuç hangi yolla ortaya çıkmış olursa olsun), söz konusu ortalama kârın, toplumsal ortalama sermaye üzerinden elde edilen ve toplamı artık değerlerin toplamına eşit olan kârdan, bu ortalama kârın maliyet fiyatlarına eklenmesiyle ortaya çıkarılan fiyatların ise üretim fiyatlarına dönüştürülmüş olan değerlerden başka bir şey olamayacağı söylenebilir. Belirli üretim alanlarındaki sermayelerin herhangi bir nedenle eşitlenme sürecine tabi olmaması hiçbir şeyi değiştirmezdi. Bu durumda, ortalama kâr, toplumsal sermayenin eşitlenme sürecine katılan parçası üzerinden hesaplanırdı. Ortalama kârın, her bir üretim alanındaki sermaye kütlelerine bunların büyüklükleriyle orantılı olarak dağılan toplam artık değer kütlesinden başka bir şey olamayacağı açıktır. Ortalama kâr, gerçekleştirilmiş olan karşılığı ödenmemiş emeğin toplamıdır, ve bu toplam kütle, tıpkı karşılığı ödenmiş ölü ve canlı emek gibi, kendisini, kapitalistlere düşen metaların ve paranın toplam kütlesiyle ortaya koyar.

Buradaki gerçekten zor olan soru şudur: Kârların genel kâr oranıyla eşitlenmesi, kuşkusuz bir sonuç olduğuna ve bir başlangıç noktası olamayacağına göre, nasıl gerçekleşir?

İlk olarak, meta değerlerinin örneğin para cinsinden bir tahmininin yalnızca bunların mübadelesinin sonucu olabileceği ve dolayısıyla, bu tür bir tahmini temel almamız durumunda, onu, meta değerlerinin meta değerleriyle gerçek mübadelesinin sonucu olarak ele almamızın gerekli olacağı açıktır. Ama metaların gerçek değerleri üzerinden bu mübadelesi nasıl ortaya çıkmış olabilir?

Öncelikle, farklı üretim alanlarındaki tüm metaların kendi gerçek değerlerine satıldığını varsayalım. O zaman durum ne olurdu? Önceki açıklamalara göre, farklı üretim alanlarında çok farklı kâr oranları hüküm sürerdi. Metaların değerlerine mi satıldıkları (yani birbirleriyle, içerdikleri değerlerle orantılı olarak, kendi değer fiyatları üzerinden mi mübadele edildikleri), yoksa satışlarının, kendi üretimleri için öndelenmiş olan sermayelerin eşit kütlelerine aynı büyüklükte kârlar getirmesini sağlayacak olan fiyatlarla mı satıldıkları, *prima facie* [ilk bakışta] çok farklı şeylerdir.

Eşit olmayan miktarlarda canlı emek harekete geçiren sermayelerin eşit olmayan miktarlarda artık değer üretmesi, en azından belirli bir dereceye kadar, emeğin sömürülme derecesinin ya da artık değer oranının aynı olmasını veya bunlardaki farklılıkların gerçek ya da hayalî (geleneksel) telafi gerekçeleriyle giderilmiş olmasını şart koşar. Bu, işçiler arasındaki rekabeti ve sürekli olarak bir üretim alanından bir başkasına göç etmeleri yoluyla eşitlenmeyi varsayar. Bu tür bir genel artık değer oranını (tüm iktisadi yasalar gibi, bir eğilim olarak), teorik basitlik sağlamak için varsayıyoruz; ama gerçekte, söz konusu genel artık değer oranı, İngiltere'deki gündelikçi tarım işçileri için çıkarılan yerleşme yasaları (*settlement laws*) örneğinde olduğu gibi az ya da çok anlamlı yerel farklılıklara yol açan pratik sürtünmeler nedeniyle az ya da çok engellenmesine karşın, kapitalist üretim tarzının fiilî ön koşuludur. Ancak teoride, kapitalist üretim tarzının yasalarının saf hâlleriyle geliştikleri varsayılır. Gerçek yaşamda her zaman yalnızca yaklaşıklık söz konusu olur; ama kapitalist üretim tarzı ne kadar gelişmişse ve eski iktisadi koşulların kalıntılarıyla kirlenmişliği ve karışmışlığı ne kadar aşılmışsa, bu yaklaşıklık o kadar fazladır.

Bütün zorluk, metaların basitçe *metalar* olarak değil, artık değerin toplam kütlesinde büyüklükleriyle orantılı şekilde, ya da eşit büyüklükte olduklarında eşit şekilde pay sahibi olmayı talep eden *sermayelerin ürünleri* olarak mübadele edilmesinden kaynaklanır. Verili bir sermaye tarafından verili bir sürede üretilen metaların toplam fiyatının bu talebi

karşılaması gerekir. Ne var ki, bu metaların toplam fiyatı, sermayenin ürünlerini oluşturan tek tek metaların fiyatlarının toplamından başka bir şey değildir.

Punctum saliens'i [can alıcı noktayı] açığa çıkarmanın en iyi yolu, sorunu şöyle ele almamız olacaktır: İşçilerin kendi üretim araçlarının sahipleri olduklarını ve metalarını birbirleriyle mübadele ettiklerini varsayın. Bu durumda, bu metalar sermayenin ürünleri olmazdı. İşçilerin emeklerinin teknik doğasına bağlı olarak, farklı iş dallarında kullanılan emek araçlarının ve iş malzemelerinin değeri farklı olurdu; aynı şekilde, kullanılan üretim araçlarının eşit olmayan değerleri bir yana bırakıldığında, belirli bir metanın bir saatte, bir başkasının bir günde vb. hazır hâle getirilebilmesine bağlı olarak, verili emek kütleleri için farklı üretim aracı kütlelerine gereksinim duyulurdu. Ek olarak, söz konusu işçilerin, farklı çalışma yoğunluklarından vb. kaynaklanan denkleştirmeler sonrasında, ortalama olarak eşit süreler boyunca çalıştığını varsayın. Bu durumda, iki işçi de, günlük çalışmalarının ürününü oluşturan metalarla, ilk olarak, harcamalarını, yani tüketilen üretim araçlarının maliyet fiyatlarını yerlerine koymuş olurdu. Bunlar, iş dallarının teknik doğalarına bağlı olarak farklılaşırdı. İkincisi, ikisi de, üretim araçlarına eklenmiş olan iş gününe eşit olan aynı miktarda yeni değer yaratmış olurdu. Bu yeni değer, ücretlerini artı artık değeri, yani zorunlu gereksinimlerini aşan artık emeği içerir, ama artık emeğin sonuçları kendilerine ait olurdu. Kapitalistlerin diliyle konuşacak olursak, ikisi de aynı ücreti artı aynı kâr,* örneğin on saatlik bir iş gününün ürünüyle ifade edilen değeri elde eder. Ama birincisi, metalarının değerleri farklı olurdu. Örneğin, Meta I'de, kullanılan üretim araçları için, Meta II'dekine göre daha büyük bir değer parçası bulunabilir, ve olası tüm farklılıkları hemen hesaba katabilmemiz için, Meta I, Meta II'ye göre daha fazla canlı emek soğurabilir, yani üretimi için daha fazla emek-zaman gerektirebilirdi. Dolayısıyla, Meta I ile Meta II'nin değerleri çok farklıdır. İşçi I'in ve İşçi II'nin verili bir sürede harcadıkları emeklerin ürünlerini temsil eden meta değerlerinin toplamları için de aynısı geçerlidir. Burada artık değerin yatırılan üretim araçlarının toplam değerine oranına kâr oranı dersek, kâr oranları da I ve II için çok farklı olurdu. I'in ve II'nin üretim sırasında gündelik olarak tükettikleri ve ücreti temsil eden geçim araçları, burada, öndelenmiş olan üretim araçlarının, normalde değişir sermaye dediğimiz bölümünü oluşturacaktır. Ama eşit çalışma süreleri için artık değerler I ve II için aynı olurdu, ya da daha doğru bir ifadey-

* 1. baskıda bunun ardından: "ama aynı zamanda" Marx'ın elyazmasına göre değiştirilmiştir. –*Almanca ed.*

le, hem I hem de II bir iş gününün ürününün değerini elde ettiğinden, ikisi de, öndelenmiş olan "değişmez" ögenin değerinin çıkarılmasından sonra, bir bölümü üretim sırasında tüketilen geçim araçlarının yedeği ve diğer bölümü bunu aşan fazla artık değer olarak ele alınabilecek olan aynı değeri elde eder. I'in harcamaları daha fazlaysa, bunlar, metasının bu "değişmez" kısmı yerine koyan daha büyük bir değer parçasıyla yerine koyulur ve yine ürünün toplam değerinin daha büyük bir parçasını söz konusu değişmez kısmın maddi ögelerine yeniden dönüştürmesi gerekir; II ise, bunun için daha az para elde etmesine karşın, aynı ölçüde daha azını yeniden dönüştürmek zorunda olacaktır. Demek ki, bu varsayım altında, kâr oranlarının farklılığı, tıpkı bugün ücretli emekçiden zorla alınan artık değer niceliğinin kendisini hangi kâr oranıyla ifade ettiğinin emekçi açısından önemsiz olması ve uluslararası ticarette farklı ulusların kâr oranlarının farklılığının onlar arasındaki meta mübadelesi açısından önemsiz olması örneklerindeki gibi, önemsiz olurdu.

Dolayısıyla, metaların tam ya da yaklaşık olarak değerleri üzerinden mübadele edilmesi, kapitalist gelişmenin belirli bir düzeye ulaşmış olmasını gerektiren üretim fiyatları üzerinden mübadeleye göre, çok daha düşük bir aşamayı gerekli kılar.

Farklı metaların fiyatları başlangıçta karşılıklı olarak ne şekilde saptanmış ya da düzenlenmiş olursa olsun, bunların hareketini değer yasası yönetir. Diğer koşullar aynı kalırken, üretimleri için gerekli olan emek-zaman kısaldığında fiyatları düşer, uzağında ise fiyatlar yükselir.

Dolayısıyla, fiyatların ve fiyat hareketlerinin değer yasasıyla yönetilmesi bir yana bırakıldığında, metaların değerlerini, yalnızca teorik olarak değil tarihsel olarak da üretim fiyatlarının *prius*'u [önce geleni] olarak ele almak tümüyle yerindedir. Bu, üretim araçlarının işçiye ait olduğu durumlarda geçerlidir ve bu durum, hem eski dünyadaki hem de modern dünyadaki kendi başına çalışan toprak sahibi köylü ve zanaatçı için söz konusudur. Bu, daha önce dile getirmiş olduğumuz,* ürünlerin metalara evrilmesinin, bir ve aynı topluluğun üyeleri arasındaki mübadeleden değil, farklı topluluklar arasındaki mübadeleden kaynaklandığı görüşüyle[27] de uyumludur. Her bir üretim dalında bağlanmış olan üretim araçları, bir alandan bir başkasına ancak zorlukla taşınabildiği ve bu nedenle farklı üretim alanları arasındaki ilişkiler, belirli sınırlar içinde, yabancı ülkeler ya da komünist topluluklar arasındaki ilişkiler gibi olduğu sürece, bu görüş, söz konusu başlangıç durumunun yanı sıra, köleliğe

* Bkz. MEW, Band 23, s. 102 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 96]. –*Almanca ed.*

27 O zamanlar, 1865'te, henüz yalnızca Marx'ın "görüş"üydü. Bugün, Maurer'inkilerden Morgan'ınkilere kadar ilk topluluklar hakkında yapılan kapsamlı araştırmalar sonrasında, artık neredeyse hiçbir yerde tartışılmayan bir gerçektir. –F. E.

ve serfliğe dayanan sonraki durumlar ve zanaatların lonca örgütlenmesi için de geçerlidir.

Metaların mübadele fiyatlarının yaklaşık olarak meta değerlerine karşılık gelmesi için, 1. farklı metaların mübadelesinin tümüyle rastlantısal ya da yalnızca ara sıra gerçekleşir olmaktan çıkması; 2. doğrudan meta mübadelesi söz konusu olduğunda, bu metaların her iki tarafta da yaklaşık olarak karşılıklı gereksinimlere karşılık gelen miktarlarda üretilmesi (bu, karşılıklı satış deneyimleri tarafından sağlanır ve dolayısıyla, süreklileşmiş mübadelelerin kendisinden çıkan bir sonuç olur); ve 3. satış söz konusu olduğunda, sözleşme yapan taraflardan birine metalarını değerlerinden fazlasına satma olanağı sağlayan ya da onu ucuza satmaya zorlayan hiçbir doğal ya da yapay tekelin bulunmaması yeterlidir. Rastlantısal tekel dediğimizde, alıcının ya da satıcının, arz ve talebin rastlantısal durumu sayesinde elde ettiği tekeli kastediyoruz.

Farklı üretim alanlarının metalarının değerlerine satıldıkları varsayımı, doğal olarak, yalnızca şu anlama gelir: Bu metaların değerleri, birer çekim noktasıdır; metaların fiyatları onların çevresinde döner ve fiyatlardaki sürekli yükseliş ve düşüşlerinin eşitlendiği noktayı oluştururlar. Bu durumda, her zaman, farklı üreticiler tarafından üretilen tek tek metaların bireysel değerlerinden –daha sonra– ayırt edilmesi gereken bir de *piyasa değeri* olacaktır. Bu metalardan bazılarının bireysel değeri piyasa değerinin altında kalacak (yani, üretimleri için, piyasa değerinin ifade ettiğinden daha az emek-zaman gerekecek), bazılarınınki de onun üzerine çıkacaktır. Piyasa değerinin, bir yandan, bir alanda üretilen metaların ortalama değeri olarak, diğer yandan, ilgili alanın ortalama koşulları altında üretilen ve aynı alanın ürünlerinin büyük bölümünü oluşturan metaların bireysel değeri olarak görülmesi gerekecektir. Aynı türdeki metalar için aynı olan piyasa fiyatlarının dalgalanma merkezini oluşturan piyasa değeri, yalnızca sıra dışı bileşimler söz konusu olduğunda, en kötü koşullarda ya da en avantajlı koşullarda üretilen metalar tarafından düzenlenir. Ortalama değerli metaların, yani her iki uç arasında yer alan değerlerden ortada olanına sahip olan metaların arzı olağan talebi karşılıyorsa, bireysel değerleri piyasa değerinin altında kalan metalar bir ekstra artık değer ya da artık kâr gerçekleştirirken, bireysel değerleri piyasa değerinin üzerinde olan metalar, içerdikleri artık değerin bir bölümünü gerçekleştiremez.

En kötü koşullarda üretilen metaların satılmasının, bunların talebi* karşılamak için gerekli olduğunu kanıtladığını söylemek bir işe yaramaz. Varsayılan durumda fiyat ortalama piyasa değerinden yüksek olsaydı, ta-

* 1. baskıda: "arzı" –*Almanca ed.*

lep daha küçük* olurdu. Bir meta türü, belirli fiyatlarla, piyasada ancak belirli bir yer tutabilir; fiyatlar değiştiğinde, bu yer, yalnızca, yükselmiş olan fiyat daha küçük bir meta niceliğiyle ve düşmüş olan fiyat daha büyük bir meta niceliğiyle çakışırsa aynı kalır. Buna karşılık, talep, fiyatlar en kötü koşullarda üretilen metaların değeriyle düzenlendiğinde daralmayacak kadar güçlüyse, piyasa değerini bu metalar belirler. Bu, yalnızca, talebin olağan düzeyin üzerine çıkması ya da arzın olağan düzeyin altına düşmesi durumunda mümkündür. Son olarak, üretilen metaların kütlesi, ortalama piyasa değerleri üzerinden satılabilen metaların kütlesinden büyükse, piyasa değerini en iyi koşullarda üretilen metalar belirler. Örneğin, bu metalar tam ya da yaklaşık olarak bireysel değerlerine satılabilirken, en kötü koşullarda üretilen metaların belki maliyet fiyatlarını bile gerçekleştirememesi ve ortalama koşullarda üretilen metaların içerdikleri artık değerin yalnızca bir bölümünü gerçekleştirmesi söz konusu olabilir. Burada piyasa değeri için söylenenler, piyasa değerinin yerini aldığı anda, üretim fiyatı için de geçerli olur. Üretim fiyatı, her bir alanda düzenlenir ve aynı şekilde özel durumlar tarafından düzenlenir. Ama onun kendisi de yine günlük piyasa fiyatlarının çevresinde döndükleri ve belirli dönemlerde eşitlendikleri merkezdir. (Üretim fiyatının en kötü koşullarda çalışanlar tarafından belirlenmesi üzerine, bkz. Ricardo.**)

Fiyatlar nasıl düzenleniyor olursa olsun, şu sonuçlara ulaşmış bulunuyoruz:

1. Fiyat hareketleri, üretim için gerekli olan emek-zamanın azalmasının ya da artmasının üretim fiyatlarını yükseltmesi ya da düşürmesi yoluyla, değer yasasının hükmü altındadır. (Kendi üretim fiyatlarının metaların değerlerinden saptığını pekâlâ hisseden) Ricardo, *the inquiry to which he wishes to draw the reader's attention, relates to the effect of the variations in the relative value of commodities, and not in their absolute value* [okuyucunun dikkatini çekmek istediği inceleme(nin), metaların mutlak değerlerindeki değil, göreli değerlerindeki değişmelerin etkisiyle ilgili] olduğunu, işte bu anlamda söyler.***

2. Üretim fiyatlarını belirleyen ortalama kâr, her zaman, toplumsal toplam sermayenin özdeş parçası olarak verili bir sermayeye düşen artık değer niceliğine yaklaşık olarak eşit olmak zorundadır. Genel kâr oranının ve dolayısıyla ortalama kârın, parasal değerine göre hesaplanan gerçek ortalama artık değerden daha yüksek bir parasal değerle ifade

---

* 1. baskıda: "büyük"; Marx'ın elyazmasına göre değiştirilmiştir. –*Almanca ed.*

** Ricardo, "On the principles of political economy, and taxation", 3. baskı, London 1821, s. 60-61. –*Almanca ed.*

*** Ricardo, "On the principles of political economy, and taxation", 3. baskı, London 1821, s. 15. –*Almanca ed.*

edildiğini varsayalım. Bu durumda, kapitalistler söz konusu olduğunda, bunların karşılıklı olarak %10 oranında mı yoksa %15 oranında mı kâr talep ettikleri önemsizdir. Parasal ifade karşılıklı olarak yükseltildiğinden, bu yüzdelerin ikisi de gerçek meta değerine karşılık gelmez. Ama işçiler söz konusu olduğunda (normal ücretlerini aldıkları, dolayısıyla ortalama kârın yükseltilmesinin ücretlerinden gerçek bir kesinti anlamına gelmediği, yani kapitalistin normal artık değerinden tümüyle farklı bir şeyi ifade ettiği varsayıldığından), ortalama kârın yükseltilmesiyle meta fiyatlarında ortaya çıkan artış, değişir sermayenin parasal ifadesindeki bir artışa karşılık gelmek zorundadır. Gerçekte, kâr oranının ve ortalama kârın, işçi ücretlerinin yükselmesine ve benzer şekilde değişmez sermayeyi oluşturan metaların fiyatların yükselmesine yol açmadan, bu tür bir genel nominal yükselişle gerçek artık değerin öndelenmiş toplam sermayeye oranının üzerine çıkması mümkün değildir. Düşüş durumunda da tersi geçerlidir. Ve metaların toplam değeri, toplam artık değeri, ama bu da ortalama kârın ve dolayısıyla genel kâr oranının yüksekliğini (genel bir yasa ya da dalgalanmaları yöneten bir yasa olarak) düzenlediğinden, üretim fiyatlarını değer yasası düzenler.

Rekabetin ilk olarak tek bir alanda başardığı şey, metaların farklı bireysel değerlerinden tek bir piyasa değeri ve piyasa fiyatı türetmektir. Farklı üretim alanlarındaki kâr oranlarını eşitleyen üretim fiyatını ortaya çıkaransa, farklı alanlardaki sermayelerin rekabetidir. Bu ikincisi, birincisine göre, kapitalist üretim tarzının daha yüksek bir gelişmişlik düzeyini gerektirir.

Aynı üretim alanına ait, aynı türden ve yaklaşık olarak aynı kalitedeki metaların değerlerine satılmasının iki şartı vardır:

Birincisi, farklı bireysel değerler, *tek bir* toplumsal değere, yukarıda tarif edilmiş olan piyasa değerine eşitlenmiş olmak zorundadır ve bu da, hem aynı türden metaların üreticileri arasındaki rekabeti, hem de metalarını birlikte sundukları bir piyasanın varlığını gerekli kılar. Özdeş ama az da olsa farklı bireysel koşullar altında üretilen metaların piyasa fiyatının bunların piyasa değerine karşılık gelmesi, üzerine çıkarak ya da altına inerek ondan sapmaması için, farklı satıcıların birbirlerine uyguladıkları baskının, bunların toplumsal gereksinimi karşılayacak miktarda, yani, toplumun karşılığında piyasa değerini ödeyebileceği nicelikte metayı piyasaya sürmelerini sağlayacak kadar büyük olması gerekir. Ürün kütlesi bu gereksinimi aşacak olsa, metaların, piyasa değerlerinden azına satılması; ürün kütlesi yeterince büyük olmasa ya da aynı anlama gelmek üzere satıcılar arasındaki rekabet, onları, piyasaya bu meta kütlesini getirmeye zorlayacak kadar güçlü olmasa, tersine, piyasa değerlerinden fazlasına satılmaları zorunlu olurdu. Piyasa değeri

değişseydi, toplam meta kütlesinin satılmasının koşulları da değişirdi. Piyasa değeri düşerse, (burada her zaman efektif gereksinim olan) ortalama toplumsal gereksinim artar ve belirli sınırlar içinde daha büyük meta kütlelerini soğurabilir. Piyasa değeri yükselirse, söz konusu meta için toplumsal gereksinim azalır ve daha küçük meta kütleleri soğurulur. Dolayısıyla, eğer arz ve talep, piyasa fiyatını ya da daha doğrusu piyasa fiyatlarının piyasa değerinden sapmalarını düzenliyorsa, piyasa değeri de, arz ile talep arasındaki ilişkiyi ya da arz ile talepteki dalgalanmalar yüzünden salınan piyasa fiyatlarının merkezini düzenler.

Daha yakından bakılacak olursa, tek bir metanın değeri için geçerli olan koşulların burada kendilerini belirli bir türdeki metaların toplamının değerinin koşulları olarak yeniden ürettikleri görülür. Kapitalist üretim, başından itibaren seri üretimdir. Daha az gelişmiş başka üretim tarzlarında da, en azından temel metalar, çok sayıda küçük üretici tarafından ortak ürünler olarak küçük miktarlarda üretilseler bile, bütün bir üretim dalının ya da onun büyük ya da küçük bir kısmının ortak ürünleri olarak, büyük miktarlarla, görece az sayıdaki tüccarların elinde toplanır, birikir ve satışa sunulur.

Burada yalnızca geçerken belirtelim ki, "toplumsal gereksinim", yani talep ilkesinin düzenlediği şey, temelde, farklı sınıfların birbirleriyle ilişkilerine ve bunların her birinin iktisadi konumlarına, yani birincisi toplam artık değerin işçi ücretlerine oranına ve ikincisi artık değerin bölündüğü farklı parçaların (kâr, faiz, toprak rantı, vergiler vb.) oranlarına bağlıdır; ve böylece bir kez daha görüldüğü üzere, arz ile talep arasındaki ilişkinin dayandığı temel açıklanmadan, bu ilişkiden hareketle hiçbir şey açıklanamaz.

Hem metanın hem de paranın mübadele değeri ile kullanım değerinin birliği olmasına karşın, satın alma ve satış sırasında bu iki işlevin kutuplar oluşturacak şekilde her iki uca bölündüğünü ve böylece metanın (satıcı) kullanım değerini ve paranın (alıcı) mübadele değerini temsil ettiğini daha önce görmüştük (I. Kitap, Bölüm 1, 3). Metanın kullanım değerine sahip olması, yani toplumsal bir gereksinimi karşılaması, satışın en önemli ön koşullarından biriydi. Diğer ön koşul, metanın içerdiği emek niceliğinin toplumsal olarak gerekli emeği temsil etmesi, dolayısıyla metanın bireysel değerinin (ve söz konusu ön koşul uyarınca aynı anlama gelmek üzere satış fiyatının) onun toplumsal değeriyle çakışmasıydı.[28]

Şimdi bunu bütün bir alanın ürününü oluşturan ve piyasada bulunan meta kütlesine uygulayalım.

28 K. Marx, "Zur Kritik der pol. Oek. [Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı]", Berlin 1859 [Bkz. MEW, Band 13, s. 15-32. –*Almanca ed.*].

Konuyu sunmamızın en kolay yolu, tüm meta kütlesini, yani şu aşamada *bir* üretim dalının tüm meta kütlesini *bir* meta olarak ve çok sayıda özdeş metanın fiyatlarının toplamını *bir* fiyat olarak düşünmemizdir. Bu durumda, tek bir meta için söylenmiş olanlar, belirli bir üretim dalının piyasada bulunan meta kütlesi için de sözcüğü sözcüğüne geçerli olacaktır. Şimdi, metanın bireysel değerinin onun toplumsal değerine karşılık gelmesi gereği, toplam niceliğin onun üretimi için gerekli olan toplumsal emeği içermesiyle ve bu kütlenin değerinin onun piyasa değerine eşit olmasıyla gerçekleşir ya da belirlenir.

Şimdi de, bu metaların büyük çoğunluğunun, söz konusu değerin aynı zamanda bu kütleyi oluşturan tek tek metaların bireysel değeri olacağı şekilde, yaklaşık olarak aynı normal toplumsal koşullar altında üretildiğini varsayın. Eğer görece küçük bir kısım bu koşulların altında, bir başkası onların üzerinde üretildiyse ve böylece bir kısmın bireysel değeri metaların büyük kısmının ortalama değerinden büyük, diğerininki küçük olduysa, ama bu iki uç birbirlerini dengeliyorsa ve böylece bunlara ait olan metaların ortalama değeri ortadaki metaların değerine eşit oluyorsa, piyasa değeri, ortalama koşullarda üretilen metaların değeriyle belirlenir.[29] Toplam meta kütlesinin değeri, ortalama koşullarda üretilenler de bunların altında ya da üzerinde üretilenler de dâhil olmak üzere tek tek tüm metaların değerlerinin gerçek toplamına eşittir. Bu durumda, piyasa değeri ya da meta kütlesinin toplumsal değeri (bu metaların içerdiği gerekli emek-zaman), büyük çoğunluğu oluşturan ortadaki kütlenin değeriyle belirlenir.

Tam tersine, tartışma konusu olan metanın piyasaya getirilen toplam kütlesinin aynı kaldığını, ama en kötü koşullarda üretilen metaların değerinin en iyi koşullarda üretilenlerin değeriyle dengelenmediğini ve dolayısıyla en kötü koşullarda üretilen kısmın hem ortadaki kütle hem de diğer uç karşısında görece ciddi bir büyüklük oluşturduğunu varsayın: O zaman, en kötü koşullarda üretilen kütle, piyasa değerini ya da toplumsal değeri düzenler.

Son olarak, ortalama koşullara göre daha iyi koşullarda üretilen meta kütlesinin daha kötü koşullarda üretileninkine göre ciddi ölçülerde daha fazla olduğunu ve ortalama koşullarda üretilen meta kütlesi karşısında ciddi bir büyüklük oluşturduğunu varsayın: O zaman, en iyi koşullarda üretilen kısım piyasa değerini düzenler. Burada, piyasa fiyatını her zaman en iyi koşullarda üretilen kısmın belirlemesine yol açan piyasanın metalarla dolup taşması durumu göz ardı ediliyor; ama burada, piyasa

29 K. Marx, "Zur Kritik etc."

değerinden farklı olması ölçüsünde, piyasa fiyatıyla değil, piyasa değerinin kendisinin farklı belirlenimleriyle ilgileniyoruz.[30]

Aslında, kurala tümüyle bağlı kalarak söylenecek olursa (kuşkusuz, gerçek yaşamda yalnızca yaklaşık olarak ve bin bir değişiklikle karşılaşılacağı üzere), Durum I'de, tüm kütlenin ortalama değerler tarafından düzenlenen piyasa değeri, bunların her birinin değerlerinin toplamına eşittir; bu söylenen, uçlarda üretilen metalar açısından bakıldığında bu değerin kendisini onlara dayatılan bir ortalama değer olarak göstermesine rağmen geçerlidir. Öyleyse, en kötü uçta üretenler metalarını bireysel değerden azına satmak zorundadır; en iyi uçtakiler fazlasına satar.

Durum II'de, iki uçta üretilen bireysel değer kütleleri birbirlerini dengelemez; bunun yerine, kötü koşullarda üretilen ağır basar. Kurala bağlı kalarak söylenecek olsa, her bir metanın ya da toplam kütlenin her bir özdeş parçasının ortalama fiyatı, farklı koşullarda üretilen metaların değerlerinin toplanmasıyla elde edilecek olan toplam kütle değeriyle ve bu toplam değerden tek bir metaya düşecek olan özdeş parça tarafından belirlenirdi. Bu şekilde elde edilen piyasa değeri, yalnızca elverişli uçtaki metaların bireysel değerlerinin değil, aynı zamanda orta katmandaki metaların bireysel değerlerinin üzerinde olur; ama elverişsiz uçta üretilen metaların bireysel değerlerinden düşük kalmaya devam ederdi. Ona ne kadar yaklaşacağı ya da sonunda onunla çakışıp çakışmayacağı, tümüyle, ilgili meta alanındaki elverişsiz uçta üretilen metaların hacmine bağlıdır. Talep yalnızca sınırlı bir derecede ağır basıyorsa, piyasa fiyatını elverişsiz koşullarda üretilen metaların bireysel değeri düzenler.

Son olarak, Durum III'te olduğu gibi, en elverişli uçta üretilen metaların niceliği, yalnızca diğer uçla değil, ortalama koşullarla karşılaştırıldığında da daha büyük bir yer işgal ederse, piyasa değeri ortalama

30 Dolayısıyla, toprak rantı vesilesiyle Storch ile Ricardo arasında çıkan, piyasa değerinin (onlarda daha çok piyasa ya da üretim fiyatı) en kötü koşullarda üretilen metalarla mı (Ricardo) yoksa en iyi koşullarda üretilenlerle mi (Storch) düzenlendiği konulu anlaşmazlığın özünde (yalnızca nesnel bir anlaşmazlık: aslında ikisi de diğerini dikkate almaz), her ikisinin de haklı ve her ikisinin de haksız olması ve aynı zamanda her ikisinin de ortalama durumu tümüyle göz ardı etmiş olması vardır. [Ricardo, "On the principles of political economy, and taxation", 3. baskı, London 1821, s. 60-61. Storch, "Cours d'économie politique, ou exposition des principes, qui déterminent la prospérité des nations", Cilt 2, St.-Pétersbourg 1815, s. 78-79. (Ayrıca bkz. Karl Marx, "Theorien über den Mehrwert", MEW, Band 26, 2. Teil, s. 89 ve 93.) –*Almanca ed.*] Fiyatın en iyi koşullarda üretilen metalar tarafından belirlendiği durumlar hakkında karşılaştırma için Corbet'e ["An inquiry into the causes and modes of the wealth of individuals; or the principles of trade and speculation explained", London 1841, s. 42-44. –*Almanca ed.*] bakın. – "Bu," (Ricardo'nun) "bir şapka ve bir çift ayakkabı gibi iki farklı ürünün iki ayrı partisinin, her iki parti de aynı miktarlarda emekle üretildiyse, birbirleriyle mübadele edileceklerini iddia ettiği anlamına gelmez. Burada, 'meta'dan, kendi başına tek bir şapkayı, tek bir çift ayakkabıyı vb. değil, 'meta cinsi'ni anlamak zorundayız. Bu amaçla, İngiltere'deki tüm şapkaları üreten emek, tüm şapkalara bölünmüş kabul edilmelidir. Gördüğüm kadarıyla, bu, başlangıçta ve söz konusu öğretinin genel açıklamalarında ifade edilmemiş." ("Observations on some verbal disputes in Pol. Econ. etc.", London 1821, s. 53, 54.)

değerin altına düşer. Her iki ucun ve ortanın değer toplamlarının toplanmasıyla hesaplanan ortalama değer burada ortanın değerinin altındadır ve elverişli ucun işgal ettiği göreli yere bağlı olarak ona yaklaşır ya da ondan uzaklaşır. Talep arza göre zayıfsa, elverişli konumda bulunan kısım, büyüklüğü ne olursa olsun, fiyatını bireysel değerine indirerek, kendisine zorla alan açar. Arz, talep karşısında çok ciddi şekilde ağır basmadıkça, piyasa değeri, hiçbir zaman, en iyi koşullarda üretilen metaların söz konusu bireysel değeriyle çakışamaz.

Piyasa değerinin burada *soyut olarak* betimlenen bu şekildeki belirlenişi, gerçek piyasada, talebin meta kütlesini bu şekilde belirlenmiş olan değerine soğurabilecek kadar büyük olması koşuluyla, satıcılar arasındaki rekabet aracılığıyla gerçekleşir. Ve bu da bizi diğer noktaya ulaştırır.

İkincisi. Metanın kullanım değerine sahip olması, yalnızca, herhangi bir toplumsal gereksinimi karşıladığı anlamına gelir. Yalnızca tek tek metalarla ilgilendiğimiz sürece, karşılanacak olan gereksinimin niceliği üzerinde daha fazla durmadan, belirli bir metaya gereksinim duyulduğunu varsayabilmiştik (bunun niceliği, fiyattan bile anlaşılabiliyordu). Ne var ki, bütün bir üretim dalının ürünü bir tarafta ve toplumsal gereksinim diğer tarafta durmaya başlar başlamaz, bu nicelik temel bir önem kazanır. Bu noktada, söz konusu toplumsal gereksinimin ölçüsünü, yani niceliğini ele almak gerekli hâle gelir.

Piyasa değeriyle ilgili bundan önceki belirlemelerde, üretilen metaların kütlesinin aynı kaldığı, yani verili olduğu; yalnızca, söz konusu kütlenin farklı koşullarda üretilmiş olan bileşenlerinin oranlarının değiştiği ve dolayısıyla da aynı meta kütlesinin piyasa değerinin farklı şekillerde düzenlendiği varsayılıyor. Üretilmiş olan metaların bir bölümünün bir süreliğine piyasadan geri çekilmesinin mümkün olmasını bir yana bırakalım ve söz konusu kütlenin alışılagelmiş arz niceliğine karşılık geldiğini varsayalım. Bu kütleye yönelik talep de alışılagelmiş düzeyinde kalırsa, söz konusu meta, piyasa değerini yukarıda incelenmiş olan üç durumdan hangisi düzenliyor olursa olsun, piyasa değerine satılır. Meta kütlesi, bir gereksinimi karşılamanın ötesinde, onu tüm toplumsal kapsamıyla karşılar. Buna karşılık, meta niceliği ona yönelik talepten küçük ya da büyük olduğunda, piyasa fiyatı piyasa değerinden sapmalar gösterir. Ve ilk sapma, nicelik çok küçükse, piyasa değerini her zaman en kötü koşullarda üretilen metanın düzenlemesi ve çok büyükse, aynı değeri her zaman en iyi koşullarda üretilen metanın düzenlemesidir; yani, yalnızca farklı koşullarda üretilen kütlelerin oranları uyarınca başka bir sonuca ulaşmanın gerekli olmasına karşın, piyasa değerini uçlardan birinin belirlemesidir. Ürün talebi ile üretilen nicelik arasındaki fark daha büyük olduğunda, piyasa fiyatı da yukarıya ya da aşağıya doğru piyasa

değerinden daha fazla sapacaktır. Ama üretilen metaların niceliği ile piyasa değerlerine satılan metaların niceliği arasındaki fark, iki ayrı nedenden kaynaklanabilir. Birincisi, söz konusu niceliğin kendisi, yeniden üretimin daha önce verili piyasa değerini düzenleyen ölçekten farklı bir ölçekte gerçekleşmesine yol açacak şekilde değişebilir, yani fazla küçük ya da fazla büyük hâle gelebilir. Bu durumda, talebin aynı kalmasına karşın arz değişmiş ve bu yüzden göreli aşırı üretim ya da eksik üretimle karşılaşılmış olur. İkincisi, yeniden üretim, yani arz aynı kalır, ama talep, farklı nedenlerle gerçekleşebileceği üzere, düşer ya da yükselir. Burada, arzın mutlak büyüklüğü aynı kalmış olsa bile, onun göreli büyüklüğü, yani gereksinimlerle karşılaştırmalı ya da gereksinimlerle ölçülen büyüklüğü değişmiştir. Bunun etkisi birinci durumdakiyle aynı, ama karşıt yöndedir. Son olarak: Her iki tarafta da değişimler gerçekleşir, ama bu değişimler ya karşıt yönlü olur ya da aynı yönde olmaları durumunda dereceleri farklı olursa, kısacası çift taraflı değişimler gerçekleşir, ama bunlar iki taraf arasındaki eski oranı değiştirirse, nihai sonuç, her zaman, yukarıda ele alınan iki durumdan biri olmak zorundadır.

Arz ile talebin genel tanımının yapılmasındaki asıl güçlük, bunun bir totolojiyle sonuçlanır görünmesidir. İlk olarak arzı, yani piyasada bulunan ya da piyasaya gönderilebilecek olan ürünü ele alalım. Tümüyle yararsız ayrıntılara takılmamak için, burada, her bir sanayi dalındaki yıllık yeniden üretim kütlesini hesaba katacağız ve bunu yaparken, farklı metaların az çok sahip oldukları piyasadan çekilebilir ve diyelim bir sonraki yılın tüketimi için depolanabilir olma özelliğini göz ardı edeceğiz. Bu yıllık yeniden üretim, ilk olarak, meta kütlesinin kesikli ya da sürekli ögeler şeklinde ölçülmesine bağlı olarak ağırlık ya da sayıyla gösterilen belirli bir niceliği ifade eder; bunlar, yalnızca, insani gereksinimleri karşılayan kullanım değerleri değildir; piyasada, söz konusu kullanım değerlerinin verili bir miktarı bulunur. Ama ikincisi, bu meta miktarı, metanın piyasa değerinin ya da birim olarak iş gören meta ölçüsünün bir katı olarak ifade edilebilen belirli bir piyasa değerine sahiptir. Dolayısıyla, piyasada bulunan metaların nicel hacmi ile bunların piyasa değeri arasında zorunlu bir bağlantı bulunmaz, çünkü, örneğin bazı metalar özellikle yüksek bir değere, başkaları özellikle düşük bir değere sahip olur ve böylece verili bir değer tutarı, bir metanın çok büyük bir niceliğiyle ve bir başka metanın çok küçük bir niceliğiyle temsil edilebilir. Piyasada bulunan malların niceliği ile bu malların piyasa değeri arasında yalnızca şu bağlantı vardır: Verili bir emek üretkenliği temeli üzerinde, her bir üretim alanında, belirli bir miktarda malın üretimi belirli bir miktarda toplumsal emek-zaman gerektirir ve bu söylenen, söz konusu oranın farklı üretim alanlarında tümüyle farklı olmasına ve ilgili malların yararlılığıyla ya da onların kul-

lanım değerlerinin özel doğasıyla hiçbir iç bağlantıya sahip olmamasına rağmen geçerlidir. Tüm diğer koşullar aynı kabul edildiğinde: Bir meta türünün a miktarının maliyeti b emek-zamansa, na miktarının maliyeti nb emek-zamandır. Ayrıca: Toplum, gereksinimlerin karşılanmasını, bir metanın bu amaçla üretilmesini istiyorsa, onun karşılığını ödemek zorundadır. Aslında, meta üretimi iş bölümünün varlığını şart koştuğundan, toplum, bu malı, kullanılabilir emek-zamanının bir bölümünü onun üretimi için kullanarak satın alır; yani, onu, söz konusu verili toplumun tasarrufu altında bulunan emek-zamanın belirli bir miktarıyla satın alır. Toplumun, iş bölümü kapsamında emeğini bu belirli malın üretimi için kullanan bölümü, toplumsal emek aracılığıyla, gereksinimlerini karşılayan mallarla temsil edilen bir eş değer elde etmek zorundadır. Ne var ki, bir yandaki, toplumsal bir mal için kullanılmış olan toplumsal toplam emek niceliği, yani toplam emek gücünün toplum tarafından bu malın üretimi için kullanılan özdeş parçası, dolayısıyla da bu malın üretiminin toplam üretimde kapladığı yer ile diğer yandaki, toplumun söz konusu belirli mal tarafından giderilen gereksinimi karşılama isteğinin derecesi arasında zorunlu bir bağlantı değil, yalnızca rastlantısal bir bağlantı bulunur. Her bir mal ya da bir meta türünün her bir belirli miktarı yalnızca kendi üretimi için gerekli olan toplumsal emeği içerebilecek olsa bile ve bu açıdan bakıldığında, söz konusu meta türünün toplamının piyasa değeri, yalnızca gerekli emeği temsil ediyor olsa bile, söz konusu meta mevcut toplumsal gereksinimi aşan bir miktarda üretilmişse, toplumsal emek-zamanın bir bölümü israf edilmiş olur ve bu durumda meta kütlesi, piyasada, gerçekte içerdiğinden çok daha küçük bir toplumsal emek niceliğini temsil eder. (Toplum, belirli malların üretimi için kullanılan toplumsal emek-zamanın hacmi ile bu mallarla karşılanacak olan toplumsal gereksinimlerin hacmi arasındaki bağlantıyı, yalnızca, üretimin, toplumun gerçek önceden belirleyici denetimi altında olduğu yerlerde kurar.) Bu nedenle, bu metalar piyasa değerlerinden azına elden çıkarılmak zorundadır ve bunların bir bölümünün tümüyle satılamaz hâle gelmesi bile mümkündür. – Belirli bir meta türünün üretimi için kullanılan toplumsal emeğin hacmi, söz konusu ürünle karşılanması gereken toplumsal gereksinimin hacmine göre çok küçük kaldığında, tersi geçerli olur. – Ama belirli bir malın üretimi için kullanılan toplumsal emeğin hacmi, karşılanması gereken toplumsal gereksinimin hacmine karşılık gelirse, dolayısıyla da üretilen kütle, talep aynı kalırken, alışılagelmiş yeniden üretim ölçeğine karşılık gelirse, ilgili meta piyasa değerine satılır. Metaların değerlerine mübadele edilmeleri ya da satılmaları, akılcı olandır, yani dengelerinin doğal yasasıdır; yasa, sapmalardan hareketle açıklanamaz; sapmaların yasadan hareketle açıklanması gerekir.

Şimdi diğer tarafa, yani talebe bakalım.

Metalar, üretken ya da bireysel tüketime girmek üzere, üretim araçları ya da geçim araçları olarak satın alınır; bazı meta türlerinin her iki amaca da hizmet edebilmesi burada hiçbir şeyi değiştirmez. Demek ki, üreticiler (burada, üretim araçlarının sermayeye dönüştürülmüş olduğu varsayıldığından, kapitalistler) ve tüketiciler tarafından talep edilirler. İkisi de, ilk bakışta, talep tarafında, diğer tarafta farklı üretim dallarındaki belirli bir miktardaki toplumsal üretimin karşılık geldiği, verili bir miktarda toplumsal gereksinimlerin bulunduğunu varsayar görünür. Pamuk sanayisi yıllık yeniden üretimini verili ölçekte yeniden gerçekleştirecekse, bunun için, alışılagelmiş miktardaki pamuk, ve, diğer koşullar aynı kalırken, yeniden üretimdeki sermaye birikiminin ürünü olan yıllık genişleme nedeniyle, bir miktar ek pamuk gerekli olacaktır. Geçim araçları için de aynısı geçerlidir. İşçi sınıfı, alışılagelmiş ortalama yaşamını sürdürecekse, belki farklı türler arasında az çok farklı şekillerde dağıtılmış olsalar bile, en azından aynı miktardaki zorunlu geçim araçlarını yeniden bulabilmek ve yıllık nüfus artış nedeniyle ek bir miktarı bulabilmek zorundadır; diğer sınıflar için de, az ya da çok değişiklikle, aynısı geçerlidir.

Demek ki, göründüğü kadarıyla, talep tarafında, giderilmesi için piyasada bir malın belirli bir miktarının bulunmasını gerektiren, belirli bir büyüklükteki belirli bir toplumsal gereksinim vardır. Ama bu gereksinim, nicel açıdan, tümüyle esnek ve dalgalıdır. Onun sabitliği görünüştedir. "Talep"leri fiziksel gereksinimlerinin en dar sınırlarının bile altında kalan yoksullar vb. tümüyle bir yana bırakılırsa, geçim araçları daha ucuz ya da parasal ücretler daha yüksek olsaydı, işçiler bunların daha fazlasını satın alırdı ve söz konusu meta türlerine yönelik daha büyük bir "toplumsal gereksinim" ortaya çıkardı. Öte yandan örneğin pamuk ucuzlasaydı, kapitalistlerin pamuk talebi artar, pamuk sanayisine daha fazla ek sermaye yatırılırdı vb. Üretken tüketim talebinin varsayımımıza göre kapitalistin talebi olduğu ve onun asıl amacının artık değer üretimi olduğu, dolayısıyla da belirli bir meta türünü yalnızca bu amaca ulaşmak için ürettiği burada kesinlikle unutulmamalıdır. Öte yandan, bu durum, örneğin pamuk alıcısı olarak piyasada bulunduğu sürece, kapitalistin, pamuk gereksinimini temsil etmesine engel olmaz; aynı şekilde, pamuk satıcısı için de, alıcının pamuğu gömlek bezine mi yoksa pamuk barutuna mı çevireceği ya da kendisinin ve dünyanın kulaklarını onunla tıkamayı düşünüp düşünmediği hiçbir önem taşımaz. Ama kapitalistin amacı, kuşkusuz, onun ne tür bir alıcı olduğu konusunda büyük bir etkiye sahiptir. Onun pamuk gereksinimi, bunun gerçekte yalnızca onun kâr yapma gereksinimini örtmesi nedeniyle, ciddi şekilde değişikliğe uğrar. – Doğal olarak, *piyasada* temsil edilen meta gereksiniminin (ta-

lebin) *gerçek toplumsal* gereksinimden nicel olarak farklılaşmasının sınırları, farklı metalar için çok farklıdır; metaların talep edilen miktarı ile metalar başka parasal fiyatlara sahip olacak ya da alıcılar başka parasal koşullara ya da yaşam koşullarına sahip olacak olsa talep edilecek olan miktarları arasındaki farktan söz ediyorum.

Arz ve talep dengesizliklerini ve bunların sonucu olarak piyasa fiyatlarının piyasa değerlerinden sapmalarını görmekten kolay bir şey yoktur. Asıl güçlük, arz ile talebin denkliğinden ne anlamak gerektiğinin belirlenmesindedir.

Arz ve talep, bunların birbirleriyle ilişkisi, belirli bir üretim dalının meta kütlesinin piyasa değerinden fazlasına ya da azına değil piyasa değerine satılmasını sağlıyorsa, dengede olur. İlk duyduğumuz şey budur.

İkincisi: Metalar piyasa değerlerine satılabiliyorsa, arz ile talep dengededir.

Arz ve talep dengedeyken, etkileri ortadan kalkar ve meta, tam da bu nedenle, piyasa değerine satılır. Karşıt yönlü iki kuvvet aynı etkiye sahip olduklarında, bunlar birbirlerini götürür, dışarıya doğru hiçbir etkide bulunmazlar ve bu koşul altında ortaya çıkan görüngülerin, söz konusu iki kuvvetin müdahalesi dışındaki nedenlerle açıklanması gerekir. Arz ve talep karşılıklı olarak birbirlerini götürüyorsa, herhangi bir şeyi açıklamaktan uzaklaşırlar, piyasa değeri üzerinde etkide bulunmazlar ve piyasa değerinin kendisini neden bir başka para tutarıyla değil tam da bu para tutarıyla ifade ettiği konusunda bizi daha fazla karanlıkta bırakırlar. Kapitalist üretimin gerçek iç yasalarının, (bu iki toplumsal itici gücün daha derin ve burada gündeme getirilmeyen çözümlemesi tümüyle bir yana bırakıldığında) arz ile talebin etkileşimiyle açıklanamayacağı açıktır, çünkü bu yasalar, ancak, arz ile talep etkide bulunmayı bıraktığında, yani birbirlerini dengelediklerinde, saf hâlleriyle gerçekleşmiş görünür. Arz ve talep gerçekte hiçbir zaman denkleşmez ya da günün birinde denkleşirlerse, bu, rastlantısaldır, dolayısıyla da bilimsel açıdan 0'a eşit, yani gerçekleşmemiş sayılmalıdır. Ama ekonomi politikte, birbirlerini dengeledikleri varsayılır; neden? Görüngüleri, yasalara uygun, kendi kavramlarına karşılık gelen biçimleri içinde ele almak, yani onları, arz ve talebin hareketlerinin yarattığı görüntüden bağımsız olarak ele almak için. Diğer yandan, hareketlerinin gerçek eğilimini bulmak, belirli ölçülerde saptamak için. Çünkü, eşitsizlikler karşıtlık içeren bir doğaya sahiptir ve sürekli olarak birbirlerini izlediklerinden, karşıt yönlü doğrultularıyla, aralarındaki çelişkiyle birbirlerini dengelerler. Dolayısıyla, arz ve talep verili hiçbir durumda denkleşmiyorsa, bunların eşitsizliklerinin birbirlerini izlemesi (ve bir yöndeki sapmanın sonucu, karşıt yöndeki başka bir sapmaya yol açmasıdır) o şekilde gerçekleşir ki, uzun ya da kısa bir dönemde bütüne

bakıldığında, arz ve talep sürekli olarak birbirlerini dengeler; ama bunu, yalnızca geçmişteki hareketlerinin ortalaması olarak ve yalnızca çelişkilerinin sürekli hareketi olarak yaparlar. Böylece, piyasa değerlerinden sapan piyasa fiyatları, piyasa değerlerinden sapmaların artılar ve eksiler olarak birbirlerini götürmesi yoluyla, ortalama sayıları açısından bakıldığında, piyasa değerlerine eşitlenir. Ve bu ortalama sayı, yalnızca teorik bir öneme değil, yatırımı az çok belirli bir dönemdeki dalgalanmalara ve dengelenmelere göre hesaplanan sermaye için pratik bir öneme sahiptir.

Bu nedenle, arz ve talep ilişkisi, bir yandan, yalnızca piyasa fiyatlarının piyasa değerlerinden sapmalarını ve diğer yandan, bu sapmaların kaldırılması, yani arz ve talep ilişkisinin etkisinin kaldırılması eğilimini açıklar. (Burası, değerleri olmadan fiyatları olan istisnai metaların ele alınmasının yeri değil.) Arz ve talep, eşitsizliklerinin yol açtığı etkiyi çok farklı biçimlerde ortadan kaldırabilir. Örneğin, talebin ve dolayısıyla piyasa fiyatının düşmesi, sermayenin çekilmesine ve böylece arzın azalmasına yol açabilir. Ama aynı gelişme, piyasa değerinin kendisinin, gerekli emek-zamanı kısaltan buluşlar aracılığıyla düşürülmesine ve böylece piyasa fiyatıyla eşitlenmesine de yol açabilir. Tersine: Talebin artması ve böylece piyasa fiyatının piyasa değerinin üzerine çıkması, bu üretim dalına çok fazla sermayenin aktarılmasına ve böylece üretimin, piyasa fiyatının kendisinin piyasa değerinin altına düşeceği şekilde artırılmasına yol açabilir; ya da diğer yandan, talebin kendisini gerileten bir fiyat artışına neden olabilir. Aynı gelişme, şu ya da bu üretim dalında, talep edilen ürünlerin bir bölümünün kısa ya da uzun bir dönem boyunca kötü koşullarda üretilmek zorunda kalması yoluyla, piyasa değerinin kendisinin bu süre boyunca yükselmesine de yol açabilir.

Arz ve talep, piyasa fiyatını belirliyorsa, piyasa fiyatı ve daha ileri bir çözümleme düzeyinde de piyasa değeri, arz ve talebi belirler. Talep söz konusu olduğunda bu söylenen apaçıktır, çünkü talep, fiyatlarla ters yönde hareket eder; fiyatlar düştüğünde artar ve yükseldiğinde azalır. Ama arz için de aynısı geçerlidir. Çünkü, arz edilen metalara giren üretim araçlarının fiyatları, bu üretim araçlarına yönelik talebi ve dolayısıyla aynı zamanda arzları bu üretim araçlarına yönelik talebi kapsayan metaların arzını belirler. Pamuk fiyatları, pamuklu ürünlerin arzı için belirleyicidir.

Bu karışıklığa (fiyatların arz ve taleple belirlenmesi ve bunun yanı sıra arz ve talebin fiyatlarla belirlenmesi) ek olarak, talep arzı ve tersine arz talebi, üretim piyasayı ve piyasa üretimi belirler.[31]

31 Şu "keskin zekâ"nın büyük saçmalığı: "Bir metanın üretimi için gerekli olan ücretlerin, sermayenin ve toprağın miktarı eskisine göre değiştiğinde, Adam Smith'in onun doğal fiyatı diye andığı şey de değişmiş olur ve geçmişte o metanın doğal fiyatı olan fiyat, bu değişim nedeniyle, onun piyasa fiyatı olur: Çünkü, arz da talep de değişmiş olamayacak olsa bile" (tam da piyasa değeri, ya da, A. Smith'in üzerinde durduğu üretim fiyatı

Arz-talep ilişkisinin, arzda ya da gereksinimde dışsal koşullardan kaynaklanan bir değişim olmadan da, metaların piyasa değerlerindeki bir değişimin ürünü olarak değişebileceğini, sıradan iktisatçı (bkz. dipnot) bile kavrıyor. O bile, piyasa değeri ne olursa olsun, ona elde etmek için, arz ile talebin dengelenmek zorunda olduğunu kabul etmek zorunda kalıyor. Yani, arz-talep ilişkisi, piyasa değerini açıklamaz; tersine, arz ve talepteki dalgalanmaları bu değer açıklar. *Observations*'ın yazarı, dipnotta aktarılan bölümün ardından şöyle devam ediyor:

> "This proportion" (arz ile talep arasındaki), "however, if we still mean by 'demand' and 'natural price', what we meant just now, when referring to Adam Smith, must always be a proportion of equality: for it is only when the supply is equal to the effectual demand, that is, to that demand, which will pay neither more nor less than the natural price, that the natural price is in fact paid; consequently, there may be two very different natural prices, at different times, for the same commodity, and yet the proportion which the supply bears to the demand, be in both cases the same, namely the proportion of equality." ["Ne var ki, 'talep'ten ve 'doğal fiyat'tan hâlâ Adam Smith'e başvururken anladıklarımızı anlıyorsak," (arz ile talep arasındaki) "bu oran, her zaman bir eşitlik oranı olmak zorundadır, çünkü, doğal fiyat, yalnızca, arzın efektif talebe, yani doğal fiyattan fazlasını da azını da ödemeyecek olan talebe eşit olması durumunda gerçekten ödenir; dolayısıyla, aynı metanın farklı zamanlarda çok farklı iki doğal fiyatı olabilir ve buna rağmen, arzın talebe oranı iki durumda da aynı, yani eşitlik oranı olabilir."]

Demek ki, aynı metanın farklı zamanlarda iki farklı *natural price*'ı [doğal fiyatı] varken, söz konusu meta her iki durumda da *natural price*'ına satılacaksa, arz ile talebin iki durumda da birbirlerini dengeleyebilecekleri ve dengelemek zorunda oldukları teslim edilmektedir. İki durumda

---

bir değer değişimi nedeniyle değiştiğinden, burada her ikisi de değişir), "söz konusu arz, şimdiki üretim maliyetlerinin karşılığını ödeme gücü de isteği de bulunan kişilerin talebini tam olarak karşılayamaz; bunun yerine, daha büyük ya da daha küçüktür; böylece, arz ile yeni üretim maliyetlerine dayalı efektif talep arasındaki oran öncekinden farklıdır. O zaman, eğer herhangi bir engel çıkmazsa, arzda bir değişiklik gerçekleşecek ve bu, sonunda, metayı yeni doğal fiyatına ulaştıracaktır. Bu durumda, (meta, doğal fiyatına, arzındaki bir değişimle ulaştığından) doğal fiyatın, tıpkı piyasa fiyatının arz ile talep arasındaki bir başka orandan kaynaklanması örneğinde olduğu gibi, arz ile talep arasındaki bir orandan kaynaklandığını; dolayısıyla da, doğal fiyatın, tıpkı piyasa fiyatı gibi, arz ile talep arasındaki orana bağlı olduğunu söylemek, bazılarına doğru gelebilir. ('Büyük arz ve talep ilkesi, hem A. Smith'in deyimiyle doğal fiyatları hem de onun deyimiyle piyasa fiyatlarını belirlemek için kullanıma sokuldu.' – Malthus. ["Principles of political economy", London 1820, s. 75. –*Almanca ed.*] ("Observations on certain verbal disputes etc.", London 1821, s. 60, 61.) Zeki adam, önümüzdeki örnekte, tam da *cost of production*'daki [üretim maliyetindeki], dolayısıyla aynı zamanda değerdeki değişimin, talepteki, yani arz-talep ilişkisindeki değişime yol açmış olduğunu ve talepteki bu değişimin arzdaki bir değişime yol açabileceğini; bunun, düşünürümüzün kanıtlamak istediği şeyin tam tersini kanıtlayacağını kavrayamıyor; bunun kanıtlayacağı şey, hiçbir şekilde, üretim maliyetlerindeki değişimin arz-talep ilişkisi tarafından düzenlendiği olmaz, tersine, söz konusu değişimin bu ilişkiyi düzenlediği olurdu.

da arzın talebe oranında bir farklılığın olmamasına karşın doğal fiyatın kendi büyüklüğünde bir farklılık olduğundan, doğal fiyatın arz ve talepten bağımsız olarak belirlendiği ve dolayısıyla en az bunlar tarafından belirlenebileceği açıktır.

Bir metanın piyasa değerine, yani içerdiği toplumsal olarak gerekli emekle orantılı şekilde satılması için, bu meta türünün toplam kütlesi için kullanılan toplumsal toplam emek miktarı, bu metaya duyulan toplumsal gereksinimin miktarına, yani efektif toplumsal gereksinime karşılık gelmek zorundadır. Rekabet, arz-talep ilişkisindeki dalgalanmalara karşılık gelen piyasa fiyatı dalgalanmaları, sürekli olarak, her bir meta türü için kullanılan toplam emek miktarını bu düzeye indirmeye çalışır.

Arz-talep ilişkisinde, birincisi, kullanım değeri-değişim değeri, meta-para ve alıcı-satıcı ilişkisi, ikincisi, bu ikisi üçüncü kişiler olan tüccarlar tarafından temsil edilebilecek olsa bile, üretici-tüketici ilişkisi yeniden ortaya çıkar. Alıcı ile satıcıyı ele alırken, bu ilişkiyi açıklamak için, bunları birer birey olarak karşı karşıya koymak yeterlidir. Metanın eksiksiz başkalaşımı ve dolayısıyla satış ve satın almanın bütünü için üç kişi yeter. A, metasını, onu sattığı B'nin parasına dönüştürür, B de parasıyla C'den meta satın alarak onu yeniden metaya dönüştürür; bütün süreç bu üç taraf arasında gerçekleşir. Ayrıca: Para incelenirken, metaların değerlerine satıldığı varsayılmıştı, çünkü, yalnızca metanın paraya dönüşümü ve paradan yeniden metaya dönüşümü sırasında geçirdiği biçim değişiklikleri üzerinde durulduğundan, değerden sapan fiyatları incelemenin hiçbir gereği bulunmuyordu. Meta bir kez satılıp elde edilen parayla yeni bir meta satın alınır alınmaz, artık bütün başkalaşım karşımızdadır ve kendi başına ele alındığında, bu başkalaşım açısından, metanın fiyatının onun değerinden az mı yoksa fazla mı olduğu herhangi bir önem taşımaz. Metanın değeri bir temel olarak önemini korur, çünkü para kavramı yalnızca bu temel üzerinde geliştirilebilir ve fiyat, genel anlamıyla, ilk olarak, para biçimindeki değerden başka bir şey değildir. Kuşkusuz, dolaşım aracı olarak para incelenirken, gerçekleşen tek şeyin bir metanın *tek bir* başkalaşımı olmadığı varsayılır. Bunun yerine, söz konusu başkalaşımların toplumsal iç içeliği ele alınır. Paranın dolaşımına ve dolaşım aracı olma işlevinin gelişimine ancak bu yolla ulaşırız. Ama bu bağlantı, paranın dolaşım aracı olma işlevine geçişi ve bunun sonucu olan değişmiş biçimi açısından ne kadar önemli olursa olsun, tek tek alıcılar ve satıcılar arasındaki işlemler açısından hiçbir önem taşımaz.

Buna karşılık arz ve talep söz konusu olduğunda, arz, belirli bir meta türünün satıcılarının ya da üreticilerinin sağladıkları metaların toplamına ve talep, aynı meta türünün alıcılarının ya da (bireysel ya da üretken)

tüketicilerinin toplamına eşittir. Ve toplamlar, birbirleri üzerinde, birimler olarak, birleşik kuvvetler olarak etkide bulunur. Birey burada yalnızca toplumsal bir gücün parçası, kütlenin atomu olarak etkide bulunur ve rekabet, üretim ve tüketimin *toplumsal* karakterini bu biçim altında ortaya çıkarır.

Rekabetin geçici olarak daha zayıf olan tarafı, aynı zamanda, bireyin, rakiplerinin oluşturduğu kitleden bağımsız olarak ve çoğu zaman doğrudan doğruya onlara karşı hareket ettiği ve tam da bu yolla birinin diğerine bağımlılığını hissedilir kıldığı tarafken, daha güçlü olan taraf, hasmın karşısına, her zaman, şu ya da bu derecede, kapalı bir birlik olarak çıkar. Bu belirli meta türüne yönelik talep arzdan büyükse, bir alıcı (belirli sınırlar içinde) bir başkasından yüksek fiyat verir ve böylece metanın fiyatını tüm alıcılar için piyasa değerinin* üzerine yükseltirken, diğer tarafta, satıcılar, hep birlikte, yüksek bir piyasa fiyatıyla satış yapmaya çalışır. Tersine arz talepten büyükse, biri daha ucuza satmaya başlar ve diğerleri onu izlemek zorunda kalırken, alıcılar, hep birlikte, piyasa fiyatını piyasa değerinin mümkün olduğunca altına düşürmeye çalışır. Ortak taraf, her bir bireyi, yalnızca, onunla birlikte olduğunda ona karşı olacağı duruma göre daha fazla kazandığı sürece ilgilendirir. İlgili taraf daha zayıf olan tarafa dönüşür dönüşmez, ortaklık sona erer ve her bir birey kendi başına hareket ederek mevcut durumdan mümkün olan en iyi şekilde sıyrılmaya çalışır. Diğer yandan, biri, daha ucuza üretir ve daha fazla satış yapabilecek, yürürlükte olan piyasa fiyatından ya da piyasa değerinden azına satış yaparak piyasada daha büyük bir yer işgal edebilecek duruma gelirse, böyle yapar ve böylece, adım adım diğerlerini daha ucuz olan üretim tarzını benimsemek zorunda bırakan ve toplumsal olarak gerekli olan emeği yeni bir daha düşük düzeye indiren hareket başlar. Bir taraf üstün durumdaysa, o tarafta olan herkes kazanır; sanki ortak bir tekel kurmuş gibi olurlar. Bir taraf daha zayıf olan tarafsa, her bir birey, daha güçlü olmak (örneğin daha düşük üretim maliyetleriyle çalışmak) ya da en azından mevcut durumdan mümkün olan en iyi şekilde kurtulmak için çaba harcayabilir ve eylemlerinin yalnızca kendisini değil, aynı zamanda tüm arkadaşlarını etkilemesine karşın, şeytanla ortaklık kurar.[32]

---

* 1. Baskıda: "piyasa fiyatının" –*Almanca ed.*

32 "Bir sınıfın tek bir bireyi, bütünün kazancının ve mülklerinin verili bir payından ya da özdeş bir parçasından fazlasına hiçbir zaman sahip olamayacak olsaydı, kazançları artırmak için diğerleriyle gönüllü olarak birleşirdi" (arz-talep ilişkisi buna izin verir vermez böyle yapar): "bu, tekeldir. Ama tek bir birey, toplam tutarı azaltacak olan bir yolla bile olsa, bir şekilde kendi payının mutlak tutarını büyütebileceğini düşündüğünde, çoğu zaman bunu yapacaktır: bu, rekabettir." ("An Inquiry into those principles respecting the nature of demand etc.", London 1821, s. 105.)

Arz ve talep, değerin piyasa değerine dönüşümünü varsayar, ve kapitalist temel üzerinde gerçekleştikleri sürece, metalar sermayenin ürünleri olduğu sürece, kapitalist üretim süreçlerini, yani metaların salt alım satımından çok farklı bir şekilde karmaşıklaşmış olan ilişkileri varsayarlar. Burada söz konusu olan şey, metaların değerlerinin formel olarak fiyatlara dönüşmesi, yani sadece bir biçim değişikliği değil, piyasa fiyatlarının piyasa değerlerinden ve bunların ötesinde üretim fiyatlarından nicel olarak gösterdikleri belirli sapmalardır. Basit alım satımda, meta üreticilerinin birbirlerinin karşısına alıcılar ve satıcılar olarak çıkması yeterlidir. Arz ve talep, daha ileri bir çözümlemede, toplumun toplam gelirini kendi aralarında bölüşen ve gelir olarak kendi aralarında tüketen, yani gelir tarafından yaratılan talebi oluşturan farklı sınıfları ve sınıf kesimlerini varsayarken, diğer taraftan, üreticilerin üreticiler olarak kendi aralarında oluşturdukları arz ve talebin anlaşılması için, kapitalist üretim sürecinin genel yapısının kavranmasını gerektirirler.

Kapitalist üretimde önemli olan şey, meta biçiminde dolaşıma sürülmüş olan değer kütlesi için başka bir biçimdeki (ister para biçiminde isterse bir başka meta biçiminde olsun) eşit bir değer kütlesinin dolaşımdan çekilmesi değil, üretime öndelenmiş olan sermaye için, hangi üretim dalında kullanılmış olursa olsun, aynı büyüklükteki diğer tüm sermayeler kadar ya da kendi büyüklüğüyle *pro rata* [orantılı olarak], dolaşımdan aynı artık değeri ya da kârı çekmektir; yani burada önemli olan şey, en azından bir minimum olarak, metaları, ortalama kârı sağlayan fiyatlarla, yani üretim fiyatlarıyla satmaktır. Sermaye, her bir kapitalistin toplumsal toplam sermayedeki payıyla orantılı olarak katıldığı bir *toplumsal güç* olarak kendi bilincine bu biçimde ulaşır.

Birincisi, kapitalist üretim, özünde, ürettiği metanın belirli kullanım değeri ve genel olarak ayırıcı özellikleri karşısında kayıtsızdır. Her üretim alanında, onun için önemli olan tek şey, artık değer üretmek, emeğin ürününde yer alan belirli bir miktardaki karşılığı ödenmemiş emeğe el koymaktır. Ve aynı şekilde, emeğinin özgül karakteri karşısında kayıtsız olması, sermayenin gereksinimlerine göre kendisini dönüştürmesi ve bir üretim alanından bir başkasına savrulmasına izin vermek zorunda olması, sermayenin boyunduruğu altına sokulmuş olan ücretli emeğin doğasından kaynaklanır.

İkincisi, gerçekten de her bir üretim alanı bir diğeri kadar iyi ya da kötüdür; her biri aynı kârı üretir ve her biri, onun tarafından üretilmiş olan meta herhangi bir toplumsal gereksinimi karşılamasaydı, anlamsızlaşırdı.

Ama metalar değerlerine satılırsa, açıklanmış olduğu üzere, farklı üretim alanlarında, bunlara yatırılmış olan sermaye kütlelerinin farklı or-

ganik bileşimlerine bağlı olarak, çok farklı kâr oranları ortaya çıkar. Ne var ki, sermaye, daha düşük kâr oranlı bir alandan çekilip, daha yüksek kâr getiren bir başkasına yönelir. Sermaye, bu sürekli dışarıya ve içeriye göçleri aracılığıyla, kısacası, farklı alanlar arasındaki, kâr oranlarının farklı yerlerdeki yükselip alçalmalarına bağlı dağılımı aracılığıyla, öyle bir arz-talep ilişkisi yaratır ki, farklı üretim alanlarındaki ortalama kâr aynı olur ve bu nedenle, değerler üretim fiyatlarına dönüşür. Verili bir ulusal toplumda kapitalist gelişme düzeyi ne kadar yüksekse, yani ilgili ülkenin koşulları kapitalist üretim tarzıyla ne kadar uyumlu hâle geldiyse, sermaye de bu eşitlenmeyi az çok gerçekleştirebilecek duruma gelmiş demektir. Kapitalist üretimin ilerlemesiyle birlikte onun koşulları da gelişir ve kapitalist üretim, üretim sürecini çerçeveleyen tüm toplumsal ön koşulları kendi özgül karakterine ve kendisine içkin olan yasalara tabi kılar.

Sürekli eşitsizliklerin sürekli olarak dengelenmesi, 1. sermaye ne kadar hareketliyse, yani bir alandan ve bir yerden bir başkasına aktarılması ne kadar kolaysa; 2. emek gücü bir alandan bir başkasına ve bir yerel üretim noktasından bir başkasına ne kadar hızlı bir şekilde gönderilebiliyorsa, o kadar hızlı bir şekilde gerçekleşir. 1. koşul, toplumun sınırları içinde eksiksiz ticaret özgürlüğünü ve doğal olanlar, yani kapitalist üretim tarzının kendisinden kaynaklananlar dışındaki tüm tekellerin ortadan kaldırılmasını gerektirir. Bu koşul, ayrıca, kullanılabilir durumdaki toplumsal sermayenin inorganik kütlesini bireysel kapitalist karşısında bir araya getiren kredi sisteminin gelişmesini; son olarak da, farklı üretim alanlarının kapitalistlere tabi hâle gelmesini gerektirir. Bu sonuncusu, daha, kapitalistçe işletilen tüm üretim alanlarında değerlerin üretim fiyatlarına dönüşmesinin söz konusu olduğu kabul edildiğinde, ilgili ön koşul tarafından kapsanmıştı; ama bu dengelenmenin kendisi, kapitalist olmayan yollarla işletilen çok sayıdaki ve büyük üretim alanlarının (örneğin küçük köylülerce yürütülen tarımın), kapitalist işletmelerin arasına girmesi ve onlarla bir zincir oluşturması durumunda büyük engellerle karşılaşır. Son olarak, büyük bir nüfus yoğunluğu gereklidir. – 2. koşul, işçilerin bir üretim alanından bir başkasına ya da bir yerel üretim merkezinden herhangi bir başkasına geçmesini engelleyen tüm yasaların kaldırılmasını; işçinin kendi emeğinin içeriğine kayıtsızlığını; emeğin tüm üretim alanlarında mümkün olduğu ölçüde basit emek düzeyine düşmesini; işçiler arasındaki her tür mesleki önyargının ortadan kalkmasını; son olarak ve özellikle, işçinin kapitalist üretim tarzının boyunduruğu altına sokulmasını gerektirir. Bu konuyla ilgili diğer açıklamalar, özel olarak rekabetin incelenmesi sırasında yapılacak.

Buraya dek söylenenlerden çıkan sonuç, tüm diğer koşullar ve bu arada öndelenmiş olan toplam değişmez sermayenin değeri verili kabul

edildiğinde ortalama kâr oranı toplam emeğin toplam sermaye tarafından sömürülme derecesine bağlı olduğundan, her bir üretim alanının tüm kapitalistlerinin toplamı gibi tek tek her bir kapitalistin, toplam işçi sınıfının toplam sermaye tarafından sömürülmesinde, bu sömürü derecesinde ve sadece genel sınıf sempatisi nedeniyle değil, doğrudan doğruya iktisadi olarak pay sahibi olduğudur.

Ortalama kâr oranı, sermayenin her 100 birimi başına ürettiği ortalama artık değerle çakışır ve artık değerle ilişkili olarak, biraz önce söylenenler başından itibaren apaçıktır. Ortalama kâr söz konusu olduğunda, buna eklenen tek şey, kâr oranının belirleyici ögelerinden biri olarak, öndelenmiş olan sermayenin değeridir. Gerçekten de, bir kapitalistin ya da belirli bir üretim alanının sermayesinin doğrudan doğruya kendisi tarafından istihdam edilen işçilerin sömürülmesiyle sağladığı özel çıkar, ya istisnai derecede fazla çalışma ya da ücretin ortalamanın altına düşürülmesi ya da kullanılan emeğin istisnai üretkenliği sayesinde, bir ekstra kazancın, ortalama kârı aşan bir kârın elde edilebilmesiyle sınırlıdır. Bu bir yana bırakıldığında, kendi üretim alanında değişir sermaye ve dolayısıyla işçi kullanmamış olan bir kapitalist (bu, gerçekte, abartılı bir varsayımdır), işçi sınıfının sermaye tarafından sömürülmesiyle, tıpkı, diyelim (yine abartılı bir ön koşul olarak) yalnızca değişir sermaye kullanmış, yani tüm sermayesini işçi ücretlerine yatırmış olan bir kapitalist kadar ilgilenir ve tıpkı ikinci kapitalist gibi, kendi kârını, karşılığı ödenmemiş artık değerden türetirdi. Ama emeğin sömürülme derecesi, iş günü veriliyken ortalama emek yoğunluğuna ve yoğunluk veriliyken iş gününün uzunluğuna bağlıdır. Emeğin sömürülme derecesi, artık değer oranının yüksekliğini, yani değişir sermayenin toplam kütlesi veriliyken artık değerin büyüklüğünü ve dolayısıyla kârın büyüklüğünü belirler. Bir alanın sermayesinin, toplam sermayeden farklı olarak, özel olarak kendisi tarafından istihdam edilen işçilerin sömürülmesindeki özel çıkarı neyse, tek bir kapitalistin, kendi alanından farklı olarak, kişisel olarak kendisi tarafından sömürülen işçilerin sömürülmesindeki özel çıkarı da odur.

Öte yandan, sermayenin her bir alanının ve tek tek her bir kapitalistin, toplam sermayenin kullandığı toplumsal emeğin üretkenliğiyle ilgili çıkarları aynıdır. Çünkü, buna bağlı olan iki şey vardır: Birincisi, ortalama kârı ifade eden kullanım değerleri kütlesi; ve bu, hem yeni sermayenin birikim fonu hem de haz için gelir fonu olarak iş gördüğünden, iki kez önemlidir. İkincisi, öndelenmiş olan toplam (değişmez ve değişir) sermayenin, artık değerin ya da kârın büyüklüğü veriliyken kâr oranını ya da belirli bir miktarda sermayeye düşen kârı belirleyen değeri. Belirli bir alanın ya da bu alanın içindeki tek bir işletmenin kendine özgü emek üretkenliği, toplam sermayeden farklı olarak ilgili alana ya da söz

konusu alandan farklı olarak tek bir kapitaliste bir ekstra kâr elde etme olanağı sağlaması ölçüsünde, yalnızca doğrudan doğruya o alanda ya da işletmede yer alan kapitalistleri ilgilendirir.

Dolayısıyla, burada, kapitalistlerin, her ne kadar kendi aralarındaki rekabet sırasında yalancı biraderler olarak davransalar da, işçi sınıfının bütünü karşısında neden gerçek bir mason örgütü oluşturduklarının matematiksel olarak kesin bir kanıtıyla karşı karşıyayız.

Üretim fiyatı ortalama kârı içerir. Ona üretim fiyatı demiştik; aslında, (hiçbirinin üretim fiyatı ile değer arasındaki farkı açıklamamış olmasına karşın) A. Smith'in *natural price* [doğal fiyat], Ricardo'nun *price of production, cost of production* [üretim fiyatı, üretim maliyeti], fizyokratların *prix nécessaire* [gerekli fiyat] diye andığı şeyin aynısıdır, çünkü uzun vadede, arzın, her bir üretim alanının metasının yeniden üretiminin ön koşuludur.[33] Metaların değerlerinin emek-zamanla, içerdikleri emek miktarıyla belirlendiğine karşı çıkan iktisatçıların, her zaman, piyasa fiyatlarının çevrelerinde dalgalandığı merkezler olarak üretim fiyatlarından söz etmelerinin nedeni de böylece anlaşılıyor. Bunu yapabiliyorlar, çünkü üretim fiyatı, meta değerinin fazlasıyla dışsallaşmış ve *prima facie* [ilk bakışta] anlamsız bir biçimi, rekabette ortaya çıkan, dolayısıyla bayağı kapitalistin ve dolayısıyla aynı zamanda bayağı iktisatçının bilincinde var olan bir biçimdir.

Yapılan açıklamalar, piyasa değerinin (ve bunun hakkında söylenmiş olan her şey, gerekli sınırlamalarla, üretim fiyatı için de geçerlidir), nasıl olup da, her bir üretim alanındaki en iyi koşullarda üretim gerçekleştirenler için bir artık kârı içerdiğini gösterdi. Bunalım ve genel olarak aşırı üretim durumları bir yana bırakıldığında, bu, piyasa değerlerinden ya da piyasa üretim fiyatlarından ne kadar saparlarsa sapsınlar, tüm piyasa fiyatları için geçerlidir. Çünkü, piyasa fiyatı, aynı türdeki metalar için, bunlar çok farklı bireysel koşullar altında üretilmiş ve bu nedenle çok farklı maliyet fiyatlarına sahip olabilecek olsa bile, aynı fiyatların ödendiği anlamına gelir. (Burada, ister yapay olsunlar ister doğal, alışılagelmiş anlamıyla tekellerin ürünü olan artık kârlardan söz etmiyoruz.)

Ama, belirli üretim alanları, kendi metalarının değerlerinin üretim fiyatlarına dönüşmesinden ve dolayısıyla da kârlarının ortalama kâra inmesinden kaçınabilecek durumda olduğunda da, bir artık kâr ortaya çıkabilir. Artık kârın bu iki biçiminin diğer görünüşlerini toprak rantı hakkındaki kısımda ele almamız gerekecek.

---

33 Malthus ["Principles of political economy", London 1836, s. 77-78. –*Almanca ed.*].

Bölüm

11

Genel Ücret Dalgalanmalarının Üretim Fiyatları Üzerindeki Etkileri

★★★

Toplumsal sermayenin ortalama bileşimi $80_c + 20_v$ ve kâr %20 olsun. Bu durumda artık değer oranı %100'dür. Diğer her şey aynı kalırken, ücretlerdeki genel bir yükselme, artık değer oranının düşmesi anlamına gelir. Ortalama sermaye için kâr ile artık değer çakışır. Ücretler %25 oranında yükselmiş olsun. Harekete geçirilmesi daha önce 20'ye mal olan aynı emek kütlesi şimdi 25'le harekete geçirilir. Bu durumda elimizde $80_c + 20_v + 20_p$ yerine $80_c + 25_v + 15_p$'lik bir devir değeri bulunur. Değişir sermaye tarafından harekete geçirilen emek eskisi gibi yine 40'lık bir toplam değer üretir. v, 20'den 25'e yükselirse, m ya da p fazlalığı artık yalnızca 15'e eşit olur. 105 üzerinden 15'lik kâr $\%14^2/_7$'ye eşittir ve bu, yeni ortalama kâr oranı olurdu. Ortalama sermayenin ürettiği metaların üretim fiyatı bunların değeriyle çakıştığından, söz konusu metaların üretim fiyatı değişmezdi; bu nedenle, ücretlerin yükselmesi, kârın azalmasına yol açar, ama metaların değerinde ve fiyatında herhangi bir değişime yol açmazdı.

Daha önce, ortalama kâr oranı %20'ye eşitken, bir devir döneminde üretilen metaların üretim fiyatı, bunların maliyet fiyatı, artı, bu maliyet fiyatı üzerinden %20'lik bir kâra eşitti, yani $k + kp' = k + \frac{20k}{100}$'dü; bu-

radaki k, metalara dâhil olan üretim araçlarının değerine ve üretimleri sırasında kullanılan sabit sermayenin ürüne aktardığı aşınma ve yıpranmanın miktarına bağlı olarak farklılaşan, değişken bir büyüklüktür. Yeni durumda, üretim fiyatı, $k + \frac{14(^2/_7)_k}{100}$ tutardı.

İlk olarak, bileşimi, başlangıçtaki $80_c + 20_v$'lik (şimdi $76^4/_{21c} + 23^{17}/_{21v}$'ye dönüşmüş olan) ortalama toplumsal sermaye bileşiminden düşük olan bir sermaye alalım; bu sermaye, örneğin, $50_c + 50_v$ olsun. Burada, basitlik adına sabit sermayenin tamamının yıllık ürüne aşınma ve yıpranma olarak girdiğini ve devir zamanının Durum I'dekiyle aynı olduğunu varsayarsak, yıllık ürünün üretim fiyatı, ücretlerin yükselmesinden önce, $50_c + 50_v + 20_p = 120$ olurdu. Ücretlerdeki %25'lik bir artış, aynı miktarda emeğin harekete geçirilebilmesi için, değişir sermayenin 50'den $62^1/_2$'ye yükselmesini gerektirir. Yıllık ürün daha önceki 120'lik üretim fiyatına satılacak olsaydı, bu bize $50_c + 62^1/_{2v} + 7^1/_{2p}$ sonucunu, yani $\%6^2/_3$'lük bir kâr oranını verirdi. Ne var ki, yeni ortalama kâr oranı $\%14^2/_7$'dir ve tüm diğer koşulların aynı kaldığını varsaydığımızdan, bu $50_c + 62^1/_{2v}$ sermayesi de bu kârı sağlamak zorundadır. Ama $112^1/_2$'lik bir sermaye, $\%14^2/_7$'lik bir kâr oranıyla, $16^1/_{14}$'lük* bir kâr sağlar. Bundan dolayı, bu sermaye tarafından üretilen metaların üretim fiyatı şimdi $50_c + 62^1/_{2v} + 16^1/_{14p}$** = $128^8/_{14}$*** olur. Demek ki, %25'lik ücret artışının sonucu olarak, burada, aynı metanın aynı miktarının üretim fiyatı 120'den $128^8/_{14}$'e**** çıkmış ya da %7'den yüksek bir oranda artmıştır.

Tersine, bileşimi ortalama sermayenin bileşiminden yüksek, örneğin $92_c + 8_v$ olan bir üretim alanı alalım. Dolayısıyla başlangıçtaki ortalama kâr burada da yine 20'ye eşittir ve bir kez daha sabit sermayenin tamamının yıllık ürüne girdiğini ve devir zamanının Durum I ve II'dekilerle aynı olduğunu varsayarsak, metanın üretim fiyatı burada da 120'ye eşit olur.

Ücretlerdeki %25'lik yükselişin sonucu olarak, değişir sermaye, aynı kalan bir emek miktarı için, 8'den 10'a, dolayısıyla da metaların maliyet fiyatı 100'den 102'ye yükselir; diğer yandan, ortalama kâr oranı %20'den $\%14^2/_7$'ye düşmüştür. Ne var ki, 100 $14^2/_7$ = 102 $14^4/_7$'dir.***** Demek ki, şimdi 102'ye düşen kâr $14^4/_7$'dir. Ve bu nedenle, toplam ürün, k + kp´

---

* 1. baskıda: "yaklaşık olarak $16^1/_2$" –*Almanca ed.*

1. baskıda: "$16^1/_{12p}$ –*Almanca ed.*

1. baskıda: "$128^7/_{12}$. –*Almanca ed.*

**** 1. baskıda: "$128^7/_{12}$. –*Almanca ed.*

***** 1. baskıda: "(yaklaşık)" –*Almanca ed.*

= 102 + 14⁴/₇ = 116⁴/₇'ye satılır. Yani, üretim fiyatı 120'den 116⁴/₇'ye veya 3³/₇ kadar* düşmüştür.

Demek ki, ücretlerin %25 oranında yükselmesinin sonucu olarak:

1. ortalama toplumsal bileşime sahip sermayeye söz konusu olduğunda, metanın üretim fiyatı değişmeden kalmış;

2. düşük bileşimli sermaye söz konusu olduğunda, metanın üretim fiyatı, kârla aynı oranda olmamakla birlikte, yükselmiş;

3. yüksek bileşimli sermaye söz konusu olduğunda, metanın üretim fiyatı, yine kârla aynı oranda olmamakla birlikte, düşmüştür.

Ortalama sermayenin metalarının üretim fiyatı aynı kaldığından, yani ürün değerine eşit olduğundan, tüm sermayelerin ürünlerinin üretim fiyatlarının toplamı da aynı kalmıştır, yani toplam sermaye tarafından üretilen değerlerin toplamına eşittir; bir taraftaki yükseliş ile diğer taraftaki düşüş, toplam sermaye için, ortalama toplumsal sermaye düzeyine gelinmesini sağlayacak şekilde birbirlerini götürür.

Metaların üretim fiyatı Örnek II'de yükseliyor, III'te düşüyorsa, artık değer oranındaki düşüşün ya da işçi ücretlerindeki genel artışın yol açtığı bu karşıt yönlü etkinin kendisi bile, burada işçi ücretlerindeki yükselişin fiyatlar aracılığıyla telafi edilmesinin söz konusu olamayacağını gösterir, çünkü III'te üretim fiyatı düşüşünün kapitalist için kârdaki düşüşü telafi etmesi mümkün değildir ve II'deki fiyat artışı kârın düşmesini engellemez. Aksine, fiyatın yükseldiği ve düştüğü her iki örnekte de, kâr, fiyat değişikliğiyle karşılaşmayan ortalama sermayeninkiyle aynıdır. Hem II'de hem de III'te, 5⁵/₇ kadar ya da %25'ten biraz fazla düşmüş olan aynı ortalama kâr söz konusudur. Buradan çıkan sonuca göre, fiyat II'de yükselmeseydi ve III'te düşmeseydi, II, düşmüş olan yeni ortalama kârın altında, III ise üzerinde satış yapardı. Aslında, sermayenin her bir 100 biriminin emeğe yatırılan kısmının 50, 25 ya da 10 birim olmasına bağlı olarak, ücretlerdeki bir artışın, sermayesinin ¹/₁₀'unu işçi ücretlerine yatıran birini, sermayesinin ¹/₄'ünü ya da ¹/₂'sini işçi ücretlerine yatıran birine göre çok farklı şekilde etkilemek zorunda olduğu açıktır. Sermayenin ortalama toplumsal bileşimin altında ya da üzerinde olmasına bağlı olarak üretim fiyatlarının bir yandaki artışı ile diğer yandaki azalması, yalnızca, düşmüş olan yeni ortalama kâra eşitlenme yoluyla gerçekleşir.

Peki, işçi ücretlerindeki genel bir düşüş ve kâr oranındaki ve dolayısıyla ortalama kârdaki buna karşılık gelen genel bir yükseliş, ortalama toplumsal bileşimden karşıt yönlerde sapan sermayelerin ürünleri

---

* 1. baskıda: "yüzde 3'ten fazla" ([Yukarıdaki] Değişiklikler Marx'ın elyazmasına dayanarak yapılmıştır.) –*Almanca ed.*

olan metaların üretim fiyatları üzerinde ne şekilde etkide bulunurdu? (Ricardo'nun incelemediği) sonucu elde etmek için tek yapmamız gereken, yukarıdaki açıklamayı tersine çevirmek.

I. Ortalama sermaye = $80_c + 20_v = 100$; artık değer oranı = %100; üretim fiyatı = meta değeri = $80_c + 20_v + 20_p = 120$; kâr oranı = %20. Ücretler dörtte bir oranında düşsün; bu durumda aynı değişmez sermaye 20_v yerine 15_v tarafından harekete geçirilir. Böylece, meta değeri = $80_c + 15_v + 25_p = 120$ olur. v tarafından üretilen iş miktarı aynı kalır; yalnızca, bu yolla yaratılan yeni değer, kapitalist ile işçi arasında farklı şekilde bölünür. Artık değer 20'den 25'e, artık değer oranı $\frac{20}{20}$'den $\frac{25}{15}$'e yani %100'den %166$^2/_3$'e yükselmiştir. 95'e isabet eden kâr şimdi 25, yani yüzde olarak kâr oranı %26$^6/_{19}$ olmuştur. Sermayenin yüzdeler cinsinden yeni bileşimi de 84$^4/_{19c}$ + 15$^{15}/_{19v}$ = 100 olmuştur.

II. Daha düşük bileşim. Başlangıçta, yukarıdaki gibi $50_c + 50_v$. Ücretlerdeki dörtte birlik bir düşüşle v 37$^1/_2$'ye ve böylece öndelenmiş olan toplam sermaye $50_c + 37^1/_{2v} = 87^1/_2$'ye düşer. Şimdi buna %26$^6/_{19}$'luk yeni kâr oranını uygularsak, 100 26$^6/_{19}$ = 87$^1/_2$ 23$^1/_{38}$ elde edilir. Daha önce 120'ye mal olan aynı meta kütlesi şimdi 87$^1/_2$ + 23$^1/_{38}$ = 110$^{10}/_{19}$'a mal olur; bu, neredeyse 10'luk bir fiyat düşmesi demektir.

III. Daha yüksek bileşim. Başlangıçta $92_c + 8_v$'dir. Ücretlerdeki dörtte birlik bir düşme 8_v'yi 6_v'ye, toplam sermayeyi 98'e indirir. Buna göre, 100 26$^6/_{19}$ = 98 25$^{15}/_{19}$ elde edilir. Metanın daha önce 100 + 20 = 120 olan üretim fiyatı, şimdi, ücretlerdeki düşmeden sonra, 98 + 25$^{15}/_{19}$ = 123$^{15}/_{19}$ olur; yani neredeyse 4 kadar artmıştır.

Dolayısıyla, yalnızca, gerekli değişiklikleri yaparak, önceki açıklamanın aynısını ters yönde izlemek gerektiği; ücretlerdeki genel bir düşüşün, artık değerde, artık değer oranında ve diğer koşullar aynı kalırken, farklı bir oranla ifade edilse bile kâr oranında genel bir yükselişe; daha düşük bileşimli sermayelerin meta-ürünleri için üretim fiyatlarındaki bir düşüşe ve daha yüksek bileşimli sermayelerin meta-ürünleri için üretim fiyatlarının yükselmesine yol açtığı görülüyor. Ücretlerdeki genel yükselişin yol açtığı sonucun tam tersiyle karşı karşıyayız.[34] Her iki durumda da (işçi ücretlerinin yükselmesi ve düşmesi), hem iş gününün hem de

34 (Değerlerin üretim fiyatlarına eşitlenmesini anlamadığından, doğal olarak buradakine göre farklı bir yol izleyen) Ricardo'nun ["On the principles of political economy, and taxation", 3. baskı, London 1821, s. 36-41. –*Almanca ed.*] bu olasılığı aklına bile getirmemiş ve yalnızca birinci durumu, işçi ücretlerinin yükselmesini ve bunun metaların üretim fiyatları üzerindeki etkisini ele almış olması fazlasıyla tuhaftır. *Servum pecus imitatorum** [sefil taklitçiler sürüsü] ise, fazlasıyla apaçık ve aslında totolojik olan bu pratik uygulamaya başvurma noktasına bile gelmedi.

*"O imitatores, servum pecus!" [Vay taklitçiler, sefiller sürüsü!] sözlerinin değiştirilmiş biçimi, Horatius'un Mektuplar'ından, 1. Kitap, Mektup 19. –*Almanca ed.*

tüm geçim araçlarının fiyatlarının aynı kaldığı varsayılmıştır. Dolayısıyla, burada, işçi ücretleri, yalnızca, ücretlerin geçmişte emeğin normal fiyatının üzerinde olması ya da bu fiyatın altına indirilmesi durumunda düşebilir. İşçi ücretlerindeki yükseliş ya da düşüşün normalde işçilerce tüketilen metaların değerlerindeki ve dolayısıyla üretim fiyatlarındaki bir değişimden kaynaklanması durumunda sorunun ne şekilde değiştiği, kısmen, toprak rantı hakkındaki kısımda biraz daha incelenecek. Bununla beraber, burada ilk ve son defa olmak üzere şunları belirtmeliyiz:

Ücretlerdeki yükseliş ya da düşüş, zorunlu geçim araçlarının değerlerindeki değişimden kaynaklanıyorsa, yukarıda söylenenlerde değişiklik yapma gereksinimi, yalnızca, fiyatlarındaki değişim aracılığıyla değişir sermayeyi artıran ya da azaltan metaların, aynı zamanda, kurucu ögeler olarak değişmez sermayeye dâhil olmaları ve dolayısıyla ücretleri etkilemekle kalmamaları durumunda gündeme gelebilir. Ama söz konusu metalar sadece ücretleri etkiliyorsa, buraya kadarki açıklamalar, söylenmesi gereken her şeyi içerir.

Bu bölümün tümünde, genel kâr oranının ve ortalama kârın oluşumu ve dolayısıyla aynı zamanda değerlerin üretim fiyatlarına dönüşümü, verili olgular olarak kabul edildi. Gündemdeki tek soru, ücretlerdeki genel bir yükseliş ya da düşüşün, metaların verili kabul edilen üretim fiyatlarını ne şekilde etkilediğiydi. Bu kısımda ele alınan diğer önemli noktalarla karşılaştırıldığında, bu, fazlasıyla ikincil bir sorudur. Ama aynı soru, Ricardo'nun, daha sonra görüleceği üzere* tek taraflı olarak ve yetersiz şekilde bile olsa ele aldığı, buradaki konuyla ilgili tek sorudur.

* Bkz. MEW, Band 26 [Artık Değer Teorileri], 2. Teil, s. 181-194. –*Almanca ed.*

Bölüm

12

Tamamlayıcı Açıklamalar

★★★

I. Üretim fiyatında bir değişikliği gerekli kılan nedenler

Bir metanın üretim fiyatı ancak iki nedenle değişebilir:

Birincisi. Genel kâr oranı değişir. Bu, yalnızca, ortalama artık değer oranının kendisinin değişmesi ya da ortalama artık değer oranı aynı kalırken el koyulan artık değerler tutarının öndelenmiş olan toplumsal toplam sermaye tutarına oranının değişmesi yoluyla mümkün olabilir.

Artık değer oranındaki değişim, işçi ücretlerinin normal düzeylerinin altına düşürülmesinden ya da bu düzeyin üzerine yükselmesinden kaynaklanmıyorsa (ve bu türden hareketler yalnızca salınım hareketleri olarak ele alınmalıdır), yalnızca iki yolla gerçekleşebilir: Birincisi, emek gücünün değerinin düşmesi ya da yükselmesi yoluyla; geçim araçları üreten emeğin üretkenliğinde bir değişim olmadıkça, dolayısıyla işçilerin tükettiği metaların değerleri değişmedikçe, bunların ikisi de aynı ölçüde olanaksızdır.

İkincisi, el koyulan artık değer tutarının, toplumun öndelenmiş olan toplam sermayesine oranının değişmesi yoluyla. Değişim, burada artık değer oranından kaynaklanmadığından, toplam sermayeden, ve onun da değişmez kısmından kaynaklanmak zorundadır. Bu kısmın kütlesi, teknik açıdan bakıldığında, değişir sermaye tarafından satın alınan emek gücüyle orantılı olarak büyür ya da küçülür ve dolayısıyla, değe-

rinin kütlesi, kütlesinin kendisindeki büyüme ya da küçülmeyle birlikte büyür ya da küçülür; yani, değişmez sermayenin kütlesi de, değişir sermayenin değer kütlesiyle orantılı olarak büyür ya da küçülür. Aynı emek daha fazla değişmez sermayeyi harekete geçiriyorsa, emeğin üretkenliği artmıştır. Tersi durumda azalmıştır. Yani emek üretkenliğinde değişim gerçekleşmiştir ve belirli metaların değerlerinde bir değişim gerçekleşmiş olmalıdır.

Dolayısıyla, her iki durum için de şu yasa geçerlidir: Bir metanın üretim fiyatı, genel kâr oranındaki bir değişim nedeniyle değişirse, bu metanın kendi değerinin değişmeden kalmış olması mümkün olsa bile, diğer metalarda bir değer değişimi gerçekleşmiş olmak zorundadır.

İkincisi. Genel kâr oranı değişmez. Bu durumda, bir metanın üretim fiyatı, yalnızca, kendi değeri değiştiği için; ister son biçimiyle metanın kendisini üreten emeğin isterse onun üretimine giren metaları üreten emeğin üretkenliğindeki değişim nedeniyle, onu yeniden üretmek için daha fazla ya da daha az emeğe gereksinim duyulduğu için değişebilir. Pamuk ipliğinin fiyatı, ham pamuğun daha ucuza üretilmesi nedeniyle de, eğirme işindeki üretkenliğin daha iyi makineler sayesinde artması nedeniyle de düşebilir.

Üretim fiyatı, daha önce gösterildiği gibi, k + p'ye, yani maliyet fiyatı ile kârın toplamına eşittir. Ama bu da k + kp'ne eşittir; burada, maliyet fiyatı olan k, farklı üretim alanlarında değişen ve her yerde metanın üretiminde kullanılmış olan değişmez sermaye ile değişir sermayenin değerine eşit olan belirsiz bir büyüklüktür; p' ise yüzde olarak hesaplanan ortalama kâr oranıdır. k = 200 ve p' = %20 ise, üretim fiyatı, k + kp' = $200 + 200^{20}/_{100} = 200 + 40 = 240$ olur. Şurası açıktır ki, metaların değeri değişse bile, bu üretim fiyatı aynı kalabilir.

Metaların üretim fiyatlarındaki tüm değişmeler son çözümlemede bir değer değişimine indirgeniyor olsa da, metaların değerindeki tüm değişmeler kendilerini üretim fiyatındaki bir değişimle ifade etmek zorunda değildir, çünkü üretim fiyatı, yalnızca ilgili metanın değeriyle değil, tüm metaların toplam değeriyle belirlenir. Dolayısıyla, A metasındaki bir değişiklik, B metasındaki karşıt yönlü bir değişiklikle, genel ilişkinin aynı kalmasını sağlayacak şekilde dengelenebilir.

II. Ortalama bileşimli metaların üretim fiyatı

Üretim fiyatlarının değerlerden sapmasının, nasıl olup da,

1. bir metanın maliyet fiyatına onun içerdiği artık değerin değil, ortalama kârın eklenmesinden,

2. bir metanın bu şekilde değerden sapan üretim fiyatının bir başka metanın maliyet fiyatına bir öge olarak girmesinden ve böylece, bir metanın maliyet fiyatının bile, ortalama kâr ile artık değer arasındaki fark nedeniyle kendi başına ortaya çıkabilecek olan sapmadan bağımsız olarak, metada tüketilmiş olan üretim araçlarında, değerden bir sapmayı içerebilmesinden kaynaklandığını görmüş bulunuyoruz.

Dolayısıyla, ortalama bileşimli sermayeler tarafından üretilmiş olan metalarda da, maliyet fiyatı, söz konusu metaların üretim fiyatlarının bu bileşenini oluşturan ögelerin değerlerinin toplamından sapabilir. Ortalama bileşim $80_c + 20_v$ olsun. Bu durumda, bileşimleri böyle olan gerçek sermayelerde, c'nin üretim fiyatları değerlerden sapan metalardan oluşması nedeniyle, 80_c'nin, c'nin değerinden, yani değişmez sermayeden büyük ya da küçük olması mümkündür. Aynı şekilde, işçi ücretleri tüketilirken, üretim fiyatları değerlerinden farklı olan metalar da tüketilseydi; yani, işçi, söz konusu metaları yeniden satın almak (onları yerlerine koymak) için, zorunlu geçim araçlarının üretim fiyatları bunların değerleriyle çakışsaydı gerekli olacak olana göre daha kısa ya da daha uzun bir süre boyunca çalışmak, dolayısıyla daha fazla ya da daha az gerekli emek harcamak zorunda olsaydı, 20_v, kendi değerinden sapabilirdi.

Ne var ki, bu olasılık, ortalama bileşimli metalar için ileri sürülmüş olan önermelerin doğruluğundan hiçbir şey eksiltmez. Bu metalara düşen kâr miktarı, kendi içerdikleri artık değer miktarına eşittir. Örneğin, $80_c + 20_v$ bileşimli yukarıdaki sermaye söz konusu olduğunda, artık değerin belirlenmesi açısından önem taşıyan, bu sayıların gerçek değerlerin ifadeleri olup olmadıkları değil, kendi aralarındaki orandır; yani, v'nin, toplam sermayenin $^1/_5$'ine ve c'nin de $^4/_5$'ine eşit olmasıdır. Durum böyle olur olmaz, yukarıda varsayıldığı gibi, v'nin ürettiği artık değer ortalama kâra eşit olur. Diğer yandan: artık değer ortalama kâra eşit olduğundan, üretim fiyatı, maliyet fiyatı + kâr = k + p = k + m'ye, yani pratikte metanın değerine eşitlenir. Bir başka deyişle, bu durumda, işçi ücretlerindeki bir artış ya da azalma, tıpkı metanın değerini değiştirmeyeceği gibi, k + p'yi de değiştirmez ve yalnızca, kâr oranı tarafında, kendisine karşılık gelen karşıt yönlü bir harekete, azalmaya ya da artışa yol açar. Çünkü burada, işçi ücretlerindeki bir artış ya da azalma nedeniyle metaların fiyatı değişseydi, ortalama bileşimli bu alanlardaki kâr oranı, diğer alanlardaki düzeyin üzerine çıkar ya da altına inerdi. Ortalama bileşimli alan, diğer alanlardakiyle aynı olan kâr düzeyini, ancak, fiyat değişmediği sürece korur. Dolayısıyla, pratikte, bu alanın ürünleri gerçek değerlerine satılsaydı ne olacaksa, aynı şey olur. Çünkü, metalar gerçek değerlerine satılıyorsa, diğer koşullar aynı kalırken, işçi ücretle-

rindeki yükseliş ya da düşüşün, kârdaki buna karşılık gelen bir düşüş ya da yükselişe yol açacağı, ama metaların değerlerinde herhangi bir değişime yol açmayacağı ve her durumda, işçi ücretlerindeki yükseliş ya da düşüşün hiçbir zaman metaların değerini etkileyemeyeceği, yalnızca artık değerin büyüklüğünü etkileyebileceği açıktır.

III. Kapitalistin telafi gerekçeleri

Rekabetin, farklı üretim alanlarının kâr oranlarını ortalama kâr oranına eşitlediği ve tam da bu yolla söz konusu farklı alanların ürünlerinin değerlerini üretim fiyatlarına dönüştürdüğü söylenmiş bulunuyor. Bu da, sermayenin, sürekli olarak, bir alandan, kârın o an için ortalamanın üzerinde olduğu bir başkasına aktarılmasıyla gerçekleşir; ne var ki, burada, belirli bir dönemde belirli bir sanayi dalında kötü ve iyi yılların birbirlerini izlemesinden kaynaklanan kâr dalgalanmalarının da göz önünde bulundurulması gerekir. Sermayenin farklı üretim alanları arasındaki bu kesintisiz giriş ve çıkışları, kâr oranında, karşılıklı olarak birbirlerini az çok dengeleyen ve dolayısıyla kâr oranını her yerde aynı ortak ve genel düzeye indirgeme eğilimine sahip olan yükseliş ve düşüş hareketlerine yol açar.

Sermayelerin bu hareketi, her şeyden önce, sürekli olarak, kâr oranını bir yerde genel ortalamanın üzerine çıkarırken bir başka yerde onun altına indiren piyasa fiyatlarının düzeyinden kaynaklanır. Buradaki tartışmayla henüz herhangi bir ilgisi bulunmayan ve çok tutulan belirli mallarda birdenbire ortaya çıkan spekülasyon nöbetlerinin gösterdiği üzere sermaye kütlelerini sıra dışı bir çabuklukla bir iş kolundan çekip aynı çabuklukla bir başkasına fırlatabilen tüccar sermayesini şimdilik hâlâ hesaba katmıyoruz. Ama tüm gerçek üretim alanlarında (sanayi, tarım, madencilik vb.), sermayenin bir alandan bir başkasına aktarılması, özellikle de elde bulunan sabit sermaye nedeniyle, ciddi zorluklar içerir. Ayrıca, deneyimlerin gösterdiği üzere, bir sanayi dalı, örneğin pamuk sanayisi, bir dönem boyunca sıra dışı yükseklikte kârlar sağlıyorsa, bir başka dönemde de çok sınırlı kârlar ya da hatta zarar getirir ve böylece belirli sayıda yıldan oluşan bir devirde, ortalama kâr, diğer dallardakilerle neredeyse aynı olur. Ve sermaye, bu deneyimleri hesaba katmayı kısa sürede öğrenir.

Ne var ki, rekabetin *göstermediği* şey, üretimin hareketine hükmeden değer belirlenimidir; üretim fiyatlarının arkasında yatan ve son çözümlemede onları belirleyen şey değerlerdir. Buna karşılık, rekabet, şunları gösterir: 1. farklı üretim alanlarındaki sermayenin organik bileşiminden

ve dolayısıyla aynı zamanda verili bir sermaye tarafından verili bir sömürü alanında el koyulan canlı emek kütlesinden bağımsız olan ortalama kârlar; 2. üretim fiyatlarının, ücret düzeyindeki değişim nedeniyle yükselmesi ve düşmesi (ilk bakışta metaların değer ilişkisiyle tümüyle çelişen bir görüngü); 3. metaların verili bir dönemdeki ortalama piyasa fiyatını, piyasa *değerine* değil, bu piyasa değerinden sapan, çok farklı bir piyasa üretim fiyatına indirgeyen piyasa fiyatı dalgalanmaları. Tüm bu görüngüler, hem değerin emek-zamanla belirlenmesiyle, hem de artık değerin karşılığı ödenmemiş artık emekten oluşan doğasıyla çelişir *görünür. Dolayısıyla, rekabette her şey tersine dönmüş görünür.* İktisadi ilişkilerin yüzeyde görünen bitmiş şekli, gerçek var oluşu içinde ve dolayısıyla aynı zamanda, bu ilişkilerin taşıyıcılarının ve temsilcilerinin onları anlamaya çalışırken başvurduğu düşüncelerde, içsel ve temel olan, ama perdelenmiş bulunan asıl şeklinden ve buna karşılık gelen kavramdan çok farklıdır ve aslında bunlara göre ters dönmüştür ve bunlarla karşıtlık içinde bulunur.

Ayrıca: Kapitalist üretim belirli bir gelişme derecesine ulaşır ulaşmaz, tek tek alanlardaki farklı kâr oranlarının genel bir kâr oranına eşitlenmesi, tek başına, piyasa fiyatlarının sermayeyi çekmesi ya da itmesi anlamına gelen çekme ve itme oyunu aracılığıyla gerçekleşir olmaktan kesinlikle uzaklaşır. Ortalama fiyatlar ve bunlara karşılık gelen piyasa fiyatları belirli bir süreliğine istikrar kazandıktan sonra, bu eşitlenme sırasında *belirli farklılıkların* birbirlerini götürdüğü tek tek kapitalistlerin *bilincine* çıkar ve böylece bunları karşılıklı hesaplamalarına da dâhil ederler. Bu farklılıklar kapitalistlerin düşüncelerinde yaşar ve onlar tarafından telafi gerekçeleri olarak hesaba katılırlar.

Buradaki temel düşünce, ortalama kârın kendisi, yani eşit büyüklükteki sermayelerin aynı süreler içinde eşit büyüklükte kârlar getirmek zorunda oldukları düşüncesidir. Bunun temelinde de, her bir üretim alanının sermayesinin, toplumsal toplam sermaye tarafından işçilerden zorla alınan toplam artık değerden kendi büyüklüğüyle *pro rata* [orantılı olarak] pay alması gerektiği; ya da, her bir ayrı sermayenin yalnızca toplam sermayenin bir parçası olarak, her bir kapitalistin aslında toplam girişimin, toplam kârdan kendi sermaye parçasının büyüklüğüyle *pro rata* pay alan bir hissedarı olarak ele alınması gerektiği düşüncesi yatar.

Kapitalistin, örneğin, metalarının üretim sürecinde daha uzun bir süre boyunca kalması ya da daha uzak piyasalarda satılmak zorunda olması nedeniyle daha yavaş devir yapan bir sermayenin, bu nedenle yitirdiği kârı da hesaba katacağı, yani fiyat artışı yoluyla zararını telafi edeceği şeklindeki değerlendirmesi de bu düşünceye dayanır. Gemi

işletmeciliği örneğinde olduğu gibi daha büyük risklerle karşı karşıya olan sermaye yatırımlarının daha yüksek fiyatlar aracılığıyla bir tazminat elde edecekleri değerlendirmesi için de aynısı geçerlidir. Kapitalist üretim ve onunla birlikte sigortacılık gelişir gelişmez, risk, gerçekte, tüm üretim alanları için aynı büyüklüktedir (bkz. Corbet*); ama daha yüksek risklerle karşı karşıya olanlar daha yüksek sigorta primleri öder ve bunları kendi metalarının fiyatlarıyla tazmin ederler. Pratikte, tüm bunların anlamı, bir sermaye yatırımını (ve tüm sermaye yatırımları, belirli sınırlar içinde, eşit derecede gerekli sayılır) daha az ve bir başkasını daha fazla kârlı kılan her bir koşulun, her seferinde, geçerli bir telafi gerekçesi olarak hesaba katılması ve rekabetin etkinliğinin, bu tür bir dürtünün ya da hesap etmeninin haklılığını her seferinde yeniden ortaya koymasının gerekli olmamasıdır. Ancak, kapitalistin unuttuğu –ya da daha doğrusu, rekabet onu kendisine göstermediğinden, görmediği– şey, farklı üretim dallarının meta fiyatlarının karşılıklı olarak hesaplanması sırasında kapitalistlerin birbirlerine karşı ileri sürdükleri bütün o telafi gerekçelerinin, yalnızca, her birinin, ortak ganimet olan toplam artık değer üzerinde, sermayeleriyle *pro rata*, eşit büyüklükte hak sahibi oldukları anlamına geldiğidir. Onlara öyle gelir ki, elde ettikleri kâr kendileri tarafından zorla alınan artık değerden farklı olduğundan, telafi gerekçeleri, toplam artık değerden alınan payları eşitlemek yerine, *kârın kendisini yaratır*, çünkü kâr, görünürde, basitçe, metaların maliyet fiyatına şu ya da bu dürtüyle yapılan eklemelerden kaynaklanmaktadır.

Bunların dışında, Bölüm 7, s. 116'da** kapitalistin artık değerin kaynağı hakkındaki düşünceleri üzerine söylenenler, ortalama kâr için de geçerlidir. Ele alınan konu, burada, yalnızca, metaların piyasa fiyatı veriliyken ve emek sömürüsü veriliyken, maliyet fiyatlarındaki tasarrufun bireysel yeteneklere, dikkate vb. bağlı olması ölçüsünde farklı bir şekilde görünür.

---

* Corbet, "An inquiry into the causes and modes of the wealth of individuals", London 1841, s.100-102. –*Almanca ed.*

Bkz. MEW, Band 25, s. 148 [elinizdeki kitap, s. 146]. –*Almanca ed.*

★

Üçüncü Kısım

Kâr Oranının Düşme Eğilimi Yasası

★

Bölüm

13

Yasanın Kendisi

★ ★ ★

İşçi ücreti ve iş günü veriliyken, örneğin 100'lük bir değişir sermaye, harekete geçirilen belirli sayıda işçiyi temsil eder; değişir sermaye, bu sayının endeksidir. Örneğin, 100 sterlin, 100 işçinin, diyelim bir haftalık ücreti olsun. Bu 100 işçi eşit miktarda gerekli emek ve artık emek harcıyorsa, bir başka deyişle her gün kendileri için, yani ücretlerinin yeniden üretimi için çalıştıkları süre ile kapitalist için, yani artık değerin üretimi için çalıştıkları süre aynıysa, bu durumda toplam değer-ürünleri 200 sterline eşit olur ve onlar tarafından üretilen artık değer 100 sterlin tutardı. Ama daha önce görmüş olduğumuz gibi, kâr oranı = $\frac{m}{C}$ olduğundan, bu artık değer oranı, değişmez sermayenin (c) ve dolayısıyla toplam sermayenin (C) farklı büyüklüklerine bağlı olarak, kendisini çok farklı kâr oranlarıyla ifade ederdi. Artık değer oranı %100'se:

$c = 50, v = 100$ ise, o zaman $p' = \frac{100}{150} = \%66^2/_3$.

$c = 100, v = 100$ ise, o zaman $p' = \frac{100}{200} = \%50$.

$c = 200, v = 100$ ise, o zaman $p' = \frac{100}{300} = \%33^1/_3$.

$c = 300, v = 100$ ise, o zaman $p' = \frac{100}{400} = \%25$.

$c = 400, v = 100$ ise, o zaman $p' = \frac{100}{500} = \%20$.

Böylece, emeğin sömürülme derecesi değişmezken, değişmez sermayenin maddi büyüklüğüyle birlikte, aynı oranda olmasa bile, onun değer büyüklüğü ve dolayısıyla toplam sermayenin değer büyüklüğü

de arttığından, aynı artık değer oranı, kendisini düşen bir kâr oranıyla ifade ederdi.

Eğer ayrıca, sermayenin bileşimindeki bu tedricî değişimin, yalnızca tek tek bazı üretim alanlarında değil, az çok tüm ya da en azından belirleyici üretim alanlarında gerçekleştiği, yani belirli bir topluma ait olan toplam sermayenin ortalama organik bileşimindeki değişimleri kapsadığı varsayılacak olursa, değişmez sermayenin değişir sermayeye oranla adım adım büyümesi, artık değer oranı aynı kalırken ya da emeğin sermaye tarafından sömürülmesinin derecesi aynı kalırken, *genel kâr oranındaki tedricî bir düşüş*le sonuçlanmak zorundadır. Ne var ki, kapitalist üretim tarzının gelişimiyle birlikte, değişir sermayenin değişmez sermayeye ve dolayısıyla da harekete geçirilen toplam sermayeye oranla göreli bir azalma sergilemesinin, kapitalist üretim tarzının bir yasası olduğu görülmüştü. Bunun tek anlamı, kapitalist üretimin sınırları içinde gelişen özgün üretim yöntemleri sayesinde, verili bir değer büyüklüğüne sahip olan bir değişir sermaye tarafından harekete geçirilen aynı sayıda işçinin, aynı nicelikte emek gücünün, aynı süre içinde, sürekli büyüyen bir emek araçları, makineler ve her türden sabit sermaye, ham ve yardımcı maddeler kütlesini (ve bu nedenle aynı zamanda değer büyüklüğü sürekli büyüyen bir değişmez sermayeyi) harekete geçirdiği, işlediği, üretken şekilde tükettiğidir. Değişir sermayenin değişmez sermayeye ve dolayısıyla toplam sermayeye oranla göreli olarak giderek azalması, bir ortalama olarak toplumsal sermayenin organik bileşiminin giderek yükselmesiyle özdeştir. Bu, aynı zamanda, emeğin toplumsal üretkenliğinin giderek gelişmesinin bir başka ifadesinden ibarettir; söz konusu gelişme, kendisini, tam da, makinelerin ve genel olarak sabit sermayenin giderek daha fazla kullanılması aracılığıyla, daha fazla ham ve yardımcı maddenin, aynı sayıda işçi tarafından ve aynı sürede, yani daha az emekle ürünlere dönüştürülmesiyle gösterir. Değişmez sermayenin bu artan değer büyüklüğüne (değişmez sermayenin maddi içeriğini oluşturan kullanım değerlerinin gerçek kütlesindeki büyümeyi yalnızca sınırlı bir ölçüde gösteriyor olsa bile), ürünlerin artan bir ucuzlaması karşılık gelir. Her bir ayrı ürün, kendi başına ele alındığında, emeğe yatırılan sermayenin üretim araçlarına yatırılan sermayeye oranla çok daha büyük olduğu daha alt üretim aşamalarıyla karşılaştırıldığında, daha küçük bir emek miktarı içerir. Dolayısıyla, girişte varsayımsal olarak düzenlenmiş olan sıra, kapitalist üretimin gerçek eğilimini ifade eder. Kapitalist üretim, değişir sermayenin değişmez sermayeye oranla göreli olarak giderek azalmasıyla, toplumsal sermayenin giderek daha yüksek bir organik bileşime sahip olmasına yol açar ve bunun dolaysız sonucu da,

emeğin sömürülme derecesi aynı kalır ve hatta yükselirken, artık değer oranının, kendisini, sürekli olarak azalan bir genel kâr oranıyla ifade etmesidir. (Bu azalmanın neden bu mutlak biçimde değil, aşamalı bir düşme eğilimi olarak ortaya çıktığı daha sonra* görülecek.) Demek ki, genel kâr oranının aşamalı olarak azalması eğilimi, emeğin toplumsal üretici gücünün giderek gelişmesinin *kapitalist üretim tarzına özgü bir ifadesinden* başka bir şey değildir. Bu söylenen, kâr oranının başka nedenlerle geçici olarak düşmesinin mümkün olmadığı anlamına gelmez; ama, kapitalist üretim tarzının gelişim sürecinde genel ortalama artık değer oranının kendisini düşen bir genel kâr oranıyla ifade etmek zorunda olmasının apaçık bir gereklilik olduğu, bu üretim tarzının özünden hareketle kanıtlanmış olur. Kullanılan canlı emek kütlesi, onun tarafından harekete geçirilen nesnelleşmiş emek kütlesine, yani üretken olarak tüketilen üretim araçları kütlesine oranla sürekli olarak azaldığından, bu canlı emeğin karşılığı ödenmeyen ve kendisini artık değerde nesnelleştiren kısmı da, kullanılan toplam sermayenin değer büyüklüğüne oranla sürekli olarak azalmak zorundadır. Artık değer kütlesinin kullanılan toplam sermayenin değerine oranı da kâr oranını oluşturduğundan, bu oran sürekli olarak düşmek zorundadır.

Buraya kadarki açıklamaların ardından söz konusu yasa ne kadar basit görünüyorsa, bugüne kadarki tüm iktisat da, daha sonraki bir kısımda** görüleceği üzere, onu keşfetmek konusunda o kadar başarısız olmuştur. Bugüne kadarki iktisat, bu görüngünün farkına vardı ve onu açıklamak için çelişkili girişimlerde bulunurken büyük acılar çekti. Bu yasanın kapitalist üretim açısından taşıdığı büyük önem göz önünde bulundurulduğunda, onun, Adam Smith'ten beri tüm ekonomi politiğin çözmeye çalıştığı temel gizem olduğu ve A. Smith'ten beri, farklı okullar arasındaki ayrımın, onun çözümüne yönelik girişimlerin farklılığından kaynaklandığı söylenebilir. Ama diğer taraftan, bugüne kadarki ekonomi politiğin, değişmez sermaye ile değişir sermaye arasındaki ayrımın çevresinde dolanmış, ama onu hiçbir zaman kesin şekilde formüle edememiş olduğu; artık değeri hiçbir zaman kârdan ayrı olarak ve kârın kendisini de onun farklı ve birbirlerinden bağımsızlaşmış (sınai kâr, ticari kâr, faiz, toprak rantı gibi) bileşenlerinden farklı, saf hâliyle ortaya koymadığı; sermayenin organik bileşimindeki farklılıkları ve dolayısıyla da genel kâr oranının oluşumunu hiçbir zaman kapsamlı şekilde çözümlemediği düşünüldüğünde, bu bilmeceyi çözmeyi hiçbir zaman başaramamış olması anlaşılmaz olmaktan çıkar.

---

* Bkz. elinizdeki kitap, Bölüm 14. *–Almanca ed.*

Bkz. MEW, Band 26, 2. Teil, s. 435-466, 541-543. *–Almanca ed.*

Bu yasayı, kasıtlı olarak, kârın birbirlerinden bağımsızlaşmış olan farklı kategorilere bölünmesini göstermeden önce sunuyoruz. Bu sunumun, kârın farklı kategorilerdeki kişilere düşen farklı parçalara bölünmesinden bağımsız olması, yasanın, genelliği içinde, söz konusu bölünmeden ve bundan kaynaklanan kâr kategorilerinin karşılıklı ilişkilerinden bağımsız olduğunu daha en başta kanıtlar. Burada sözünü ettiğimiz kâr, yalnızca, artık değer için kullanılan bir başka isimdir; artık değer de, kaynağında yer alan değişir sermayeyle ilişkisi yerine, yalnızca, toplam sermayeyle ilişkisi içinde gösterilir. Dolayısıyla, kâr oranının düşmesi, artık değerin kendisinin öndelenmiş olan toplam sermayeye oranındaki düşüşü ifade eder ve bu nedenle de söz konusu artık değerin farklı kategorilere hangi şekilde dağıldığından tümüyle bağımsızdır.

Kapitalist gelişmenin, örneğin 50 100'lük bir sermaye bileşiminin (c : v) bulunduğu bir aşamasında, %100'lük bir artık değer oranı kendisini %66$^{2}/_{3}$'lük bir kâr oranıyla ifade ederken, c : v'nin 400 100 olduğu daha yüksek bir aşamada, aynı artık değer oranının kendisini yalnızca %20'lik bir kâr oranıyla ifade ettiği görülmüştü. Bir ülkedeki birbirlerini izleyen farklı gelişme aşamaları için geçerli olanlar, farklı ülkelerdeki eş zamanlı olarak yan yana bulunan farklı gelişme aşamaları için de geçerlidir. Genel kâr oranı, ilk sermaye bileşiminin ortalamayı oluşturduğu gelişmemiş ülkede %66$^{2}/_{3}$'e, çok daha yüksek bir gelişme aşamasındaki ikinci ülkede ise %20'ye eşit olurdu.

Daha az gelişmiş olan ülkede emek daha az üretken olsaydı, bu nedenle daha büyük bir emek niceliği aynı metanın daha sınırlı bir niceliğini ve daha büyük bir değişim değeri daha sınırlı bir kullanım değerini temsil etseydi; yani işçinin, zamanının daha büyük bir bölümünü kendi geçim araçlarını ya da bunların değerini yeniden üretmek için ve daha küçük bir bölümünü artık değer üretmek için kullanması gerekseydi; işçi, artık değer oranının daha düşük kalmasını sağlayacak şekilde daha az artık emek sağlasaydı, iki ülkedeki kâr oranları arasındaki fark ortadan kalkabilir ve hatta tersine dönebilirdi. Örneğin, daha az gelişmiş olan ülkede, işçi, iş gününün $^{2}/_{3}$'ünde kendisi için ve $^{1}/_{3}$'ünde kapitalist için çalışıyor olsaydı, yukarıdaki örneğin varsayımlarına göre, aynı emek gücüne 133$^{1}/_{3}$ ödenir ve bu emek gücü yalnızca 66$^{2}/_{3}$'lük bir fazla sağlardı. 133$^{1}/_{3}$'lük değişir sermaye 50'lik bir değişmez sermayeye karşılık gelirdi. Dolayısıyla, bu durumda, artık değer oranı 133$^{1}/_{3}$: 66$^{2}/_{3}$ = %50 ve kâr oranı 183$^{1}/_{3}$ 66$^{2}/_{3}$ ya da yaklaşık olarak %36$^{1}/_{2}$ olurdu.

Kârın bölündüğü farklı bileşenleri henüz incelememiş olduğumuzdan, yani bizim açımızdan bunlar henüz var olmadığından, şunlar, yalnızca yanlış anlamaların önüne geçmek için şimdiden belirtilecek: Farklı

gelişme aşamalarındaki ülkeler, yani, gelişkin kapitalist üretime sahip olan ülkeler ile işçinin gerçekte kapitalist tarafından sömürülmesine karşın emeğin henüz biçimsel olarak sermayeye bağımlı hâle getirilmemiş olduğu ülkeler (örneğin, köylünün [*Ryot*] bağımsız çiftçi olarak faaliyet göstermesine ve dolayısıyla bu şekildeki üretiminin henüz sermayeye bağımlı olmamasına rağmen, tefecinin, faiz biçimi altında, yalnızca tüm artık emeğini değil, aynı zamanda, kapitalistlerin diliyle ifade edecek olursak, ücretinin bir kısmını da onun elinden alabildiği Hindistan) karşılaştırılırken, ulusal kâr oranının yüksekliğini, örneğin ulusal faiz oranının yüksekliğiyle ölçmek çok yanlış olurdu. Söz konusu faiz, gelişkin kapitalist üretime sahip ülkelerde olduğu gibi üretilen artık değerin ya da kârın bir özdeş parçasından ibaret olmak yerine, tüm kârı ve kârdan fazlasını içerir. Diğer yandan, faiz oranı burada, asıl olarak, kârla hiçbir ilişkileri bulunmayan ve bunun yerine, yalnızca, tefeciliğin toprak rantına hangi ölçüde el koyacağını gösteren ilişkiler (tefecinin toprak rantını elde eden büyük toprak sahiplerine verdiği öndelikler) tarafından belirlenir.

Kapitalist üretimin farklı gelişme aşamalarında bulunduğu ve dolayısıyla sermayenin organik bileşimlerinin farklı olduğu ülkeler söz konusu olduğunda, artık değer oranı (kâr oranını belirleyen etmenlerden biri), olağan iş gününün daha kısa olduğu bir ülkede, bunun daha uzun olduğu bir başkasındakine göre daha yüksek olabilir. *Birincisi*: İngiltere'deki 10 saatlik bir iş günü, daha yoğun olması nedeniyle, Avusturya'daki 14 saatlik bir iş gününe eşitse, iş günü aynı şekilde bölünürken, ilkindeki 5 saatlik artık emek, dünya pazarında, diğerindeki 7 saatlik artık emeğe göre daha yüksek bir değeri temsil edebilir. Ama *ikincisi*, İngiltere'de, Avusturya'dakine göre, iş gününün daha büyük bir bölümü artık emeği temsil edebilir.

Aynı, hatta yükselen bir artık değer oranını ifade eden kâr oranının düşmesi yasası, bir başka deyişle, şu anlama gelir: Ortalama toplumsal sermayenin herhangi bir belirli niceliği, örneğin 100'lük bir sermaye alındığında, bunun giderek daha büyük bir bölümü emek araçlarından ve giderek daha küçük bir bölümü canlı emekten oluşur. Dolayısıyla, üretim araçlarına eklenen canlı emeğin toplam kütlesi, bu üretim araçlarının değerine oranla azaldığından, karşılığı ödenmemiş emek ve bunu temsil eden değer parçası da, öndelenmiş olan toplam sermayenin değerine oranla azalır. Ya da: Yatırılan toplam sermayenin giderek daha küçük bir özdeş parçası canlı emeğe dönüşür ve dolayısıyla, kullanılan emeğin karşılığı ödenmemiş kısmı bu sırada karşılığı ödenmiş kısma oranla büyüse bile, söz konusu toplam sermaye, kendi

büyüklüğüne oranla, giderek daha az artık emek soğurur. Her ikisinin de mutlak olarak büyümesine karşın değişir sermayenin göreli olarak küçülmesi ve değişmez sermayenin göreli olarak büyümesi, söylenmiş olduğu üzere, emek üretkenliğindeki artışın farklı bir ifadesinden başka bir şey değildir.

100'lük bir sermayenin $80_c + 20_v$'den oluştuğunu ve $20_v = 20$ işçi olduğunu kabul edelim. Artık değer oranı %100 olsun, yani işçiler yarım gün boyunca kendileri için, yarım gün boyunca kapitalist için çalışsın. Daha az gelişmiş bir ülkede sermayenin $20_c + 80_v$'ye ve bu 80_v'nin de 80 işçiye eşit olduğunu kabul edelim. Ama bu işçiler iş gününün $^2/_3$'üne kendileri için gereksinim duyarken, onun yalnızca $^1/_3$'ü boyunca kapitalist için çalışmaktadır. Diğer her şeyin aynı olduğu kabul edildiğinde, işçiler, ilk örnekte 40'lık, ikincisinde 120'lik bir değer üretir. Birinci sermaye, $80_c + 20_v + 20_m = 120$ üretir; kâr oranı = %20; ikinci sermaye, $20_c + 80_v + 40_m = 140$ üretir; kâr oranı = %40. Yani, ilk örnekteki %100'lük artık değer oranının ikincisindeki yalnızca %50'lik artık değer oranının iki katı olmasına karşın, kâr oranı, ikinci örnekte, birincisindekinin iki katıdır. Ama buna karşılık, eşit büyüklükteki sermayeler, ilk örnekte yalnızca 20 işçinin, ikinci örnekte ise 80 işçinin artık emeğine el koyar.

Kâr oranının giderek düşmesi ya da el koyulan artık emeğin, canlı emeğin harekete geçirdiği nesnelleştirilmiş emek kütlesiyle karşılaştırıldığında, göreli olarak azalması yasası, toplumsal sermayenin harekete geçirdiği ve sömürdüğü emeğin mutlak kütlesinin ve dolayısıyla aynı zamanda onun tarafından el koyulan artık emeğin mutlak kütlesinin büyümesini de, tek tek kapitalistlerin komutası altındaki sermayelerin büyüyen bir emek ve dolayısıyla artık emek kütlesine komuta etmelerini ve bu sonuncusunun, komuta ettikleri işçilerin sayısı artmasa bile gerçekleşmesini de hiçbir şekilde engellemez.

İşçi nüfusunun verili, örneğin iki milyon olduğu ve ayrıca hem ortalama iş gününün uzunluğunun ve yoğunluğunun hem de işçi ücretlerinin ve dolayısıyla gerekli emek ile artık emek arasındaki oranın verili olduğu varsayılırsa, söz konusu iki milyonun toplam emeği de, artık değerle temsil edilen artık emeği de, her zaman aynı değer büyüklüğünü üretir. Ama bu emeğin harekete geçirdiği değişmez (sabit ve dolaşır) sermaye kütlesi büyürken, bu değer büyüklüğünün, kütlesiyle aynı oranda olmasa bile onunla birlikte büyüyen söz konusu sermayenin değerine oranı düşer. Geçmiştekiyle aynı canlı emek kütlesine komuta edilmesine ve sermaye tarafından aynı artı emek kütlesinin emilmesine karşın, bu oran ve dolayısıyla kâr oranı düşer. Oranın değişmesinin nedeni, canlı emek kütlesinin azalması değil, onun harekete geçirdiği

daha önce nesnelleşmiş emeğin kütlesinin artmasıdır. Azalma mutlak değil görelidir ve gerçekten de, harekete geçirilen emek ve artık emek kütlesinin mutlak büyüklüğüyle bir ilgisi yoktur. Kâr oranının düşmesi, toplam sermayenin değişir bileşenindeki mutlak bir azalmadan değil yalnızca göreli bir azalmadan, bu bileşenin değişmez bileşene oranla azalmasından kaynaklanır.

Verili bir emek kütlesi ve artık emek kütlesi için geçerli olan neyse, işçi sayısı artarken ve dolayısıyla, verili varsayımlar altında, genel olarak komuta edilen emek kütlesi ve özelde onun karşılığı ödenmeyen kısmı, yani artık emek artarken geçerli olan da odur. İşçi nüfusu iki milyondan üç milyona yükselirse, bu nüfusa ücret biçiminde ödenen değişir sermaye de öncesinde iki milyonken şimdi üç milyon olursa ve buna karşılık değişmez sermaye 4 milyondan 15 milyona yükselirse, verili varsayımlar altında (sabit iş günü ve sabit artık değer oranı), artık emeğin, artık değerin kütlesi yarı yarıya, %50 oranında artarak 2 milyondan 3 milyona çıkar. Bununla birlikte, artık emeğin ve dolayısıyla artık değerin mutlak kütlesindeki bu %50'lik artışa rağmen, değişir sermayenin değişmez sermayeye oranı 2 : 4'ten 3 15'e düşerdi ve artık değerin toplam sermayeye oranı şöyle olurdu (milyon cinsinden):

$$\text{I. } 4_c + 2_v + 2_m;\ C = 6,\ p' = \%33^1/_3.$$
$$\text{II. } 15_c + 3_v + 3_m;\ C = 18,\ p' = \%16^2/_3.$$

Artık değer kütlesi yarı yarıya büyürken, kâr oranı eskisinin yarısına düşmüştür. Ne var ki, kâr, yalnızca, toplumsal toplam sermayeye göre hesaplanan artık değerdir ve bundan dolayı, kâr kütlesi, yani kârın mutlak büyüklüğü, toplumsal açıdan bakıldığında, artık değerin mutlak büyüklüğüne eşittir. Demek ki, kârın mutlak büyüklüğü, onun toplam kütlesi, bu kâr kütlesinin öndelenmiş olan toplam sermayeye oranla muazzam şekilde azalmasına rağmen ya da genel kâr oranındaki muazzam azalmaya rağmen, %50 oranında artmış olurdu. Yani, sermayenin kullandığı işçilerin sayısı, bir başka deyişle, onun harekete geçirdiği emeğin mutlak kütlesi, dolayısıyla da onun emdiği artık emeğin mutlak kütlesi, dolayısıyla da onun ürettiği artık değerin kütlesi, dolayısıyla da onun ürettiği kârın mutlak kütlesi, kâr oranının artan oranlı düşüşüne rağmen *büyüyebilir* ve dahası artan oranlı olarak büyüyebilir. Ve bu, yalnızca *olası* bir durum olamaz. Geçici dalgalanmalar bir yana bırakılırsa, kapitalist üretim temeli üzerinde, ortaya çıkması *zorunlu* olan durum budur.

Kapitalist üretim süreci, özünde, aynı zamanda birikim sürecidir. Kapitalist üretimin gelişimi içinde, sadece yeniden üretilmesi ve korunması gereken değer kütlesinin, kullanılan emek gücü değişmeden kalsa bile, emek üretkenliğinin artışıyla birlikte nasıl olup da arttığı ya

da büyüdüğü gösterilmişti. Ama emeğin toplumsal üretici gücünün gelişimiyle birlikte, bir bölümünü üretim araçlarının oluşturduğu üretilmiş kullanım değerleri kütlesi daha da büyür. Ve el koyulması sayesinde bu ek servetin yeniden sermayeye dönüştürülmesini mümkün kılan ek emek, söz konusu üretim araçlarının (geçim araçları dâhil) değerine değil kütlesine bağlıdır, çünkü emek sürecinde işçinin gündeminde üretim araçlarının değeri değil kullanım değeri vardır. Ama birikimin kendisi ve ona eşlik eden sermaye yoğunlaşması, başlı başına, üretici güç artışının maddi bir aracıdır. Ne var ki, üretim araçlarının bu artışı, işçi nüfusunun büyümesini, artık sermayeye karşılık gelen ve hatta genelde onun gereksinimlerini her zaman aşan bir işçi nüfusunu ve dolayısıyla işçi aşırı nüfusunu beraberinde getirir. Artık sermayenin, anlık olarak, onun tarafından komuta edilen işçi nüfusunun üzerine çıkması, ikili bir etkide bulunurdu. Bir yandan, ücretleri yükselterek, dolayısıyla da işçi çocuklarını kıran, yok eden etkileri hafifleterek ve evlenmeleri kolaylaştırarak işçi nüfusunu adım adım çoğaltır, ama diğer yandan, göreli artık değeri yaratan yöntemlerin kullanılması (makinelerin devreye sokulması ve iyileştirilmesi) yoluyla çok daha büyük bir hızla yapay, göreli bir aşırı nüfus yaratırdı ve bu aşırı nüfus da (kapitalist üretimde sefalet nüfusun anası olduğundan), nüfusun gerçekten hızlı bir şekilde çoğalmasının ortamını oluştururdu. Dolayısıyla, –kapitalist üretim sürecinin bir uğrağından başka bir şey olmayan– kapitalist birikim sürecinin doğasından kendiliğinden çıkan sonuç, sermayeye dönüştürülecek olan artmış üretim araçları kütlesinin, ona karşılık gelecek şekilde artmış ve hatta fazlalık içeren, sömürülebilir bir işçi nüfusunu her zaman elinin altında bulmasıdır. Demek ki, üretim ve birikim sürecinin gelişimi içinde, el koyulabilir ve el koyulan artık emek kütlesi ve dolayısıyla da toplumsal sermayenin el koyduğu kârın mutlak kütlesi artmak *zorundadır*. Ne var ki, aynı üretim ve birikim yasaları, değişmez sermayenin kütlesiyle birlikte, onun değerini de, sermayenin değişir, yani canlı emeğe dönüştürülen kısmına oranla, giderek artan miktarlarda daha hızlı bir şekilde yükseltir. Demek ki, aynı yasalar, toplumsal sermaye için büyüyen bir mutlak kâr kütlesi ve düşen bir kâr oranı üretir.

Kapitalist üretimin ilerlemesiyle ve toplumsal emeğin üretici gücündeki ona karşılık gelen gelişimle ve üretim dallarının ve dolayısıyla ürünlerin çoğalmasıyla birlikte, aynı değer büyüklüğünün, giderek artan miktarlardaki kullanım değerlerini ve hazları temsil etmesi burada tümüyle bir yana bırakılıyor.

Kapitalist üretimin ve birikimin gelişimi, giderek daha büyük ölçekli ve dolayısıyla giderek daha büyük boyutlu emek süreçlerini ve buna

uygun olarak da tek tek her bir kuruluş için giderek artan sermaye öndeliklerini gerekli kılar. Bu nedenle, sermayelerin artan yoğunlaşması (buna, aynı zamanda, daha sınırlı bir ölçüde de olsa, kapitalistlerin sayısındaki artış eşlik eder), hem söz konusu gelişmenin maddi koşullarından biri, hem de onun tarafından üretilen sonuçlardan biridir. Şu ya da bu ölçüde dolaysız olarak üretimde bulunanların giderek artan mülksüzleşmeleri, bununla el ele gider ve karşılıklı etkileşim içinde gerçekleşir. Bu nedenle, tek tek kapitalistlerin (değişir sermayeleri değişmez sermayelerine oranla azalsa bile) giderek büyüyen işçi ordularına komuta etmeleri, el koydukları artık değer ve dolayısıyla kâr kütlesinin, kâr oranlarındaki düşüşle eş zamanlı olarak ve ona rağmen büyümesi anlaşılır şeylerdir. Ne de olsa, işçi ordusu yığınlarını tek tek kapitalistlerin komutası altında toplayan nedenler, tam da, aynı zamanda, kullanılan canlı emeğin kütlesiyle karşılaştırıldığında, hem kullanılan sabit sermayenin hem de ham ve yardımcı maddelerin kütlelerini giderek artan oranlarda şişiren nedenlerdir.

Ayrıca, burada, işçi nüfusu veriliyken, ister iş gününün uzaması ya da yoğunlaşması yoluyla ister emeğin üretici gücünün gelişmesi sonucunda ücretlerin değerinin düşmesi yoluyla olsun, artık değer oranı büyürse, artık değer kütlesinin ve dolayısıyla mutlak kâr kütlesinin, değişmez sermayeye oranla değişir sermayedeki göreli azalmaya rağmen büyümek zorunda olduğuna değinip geçmek yeterlidir.

Toplumsal emeğin üretici gücündeki aynı gelişme, bir diğer tarafta birikim geriye dönük etkide bulunarak üretici gücün daha fazla gelişmesinin ve değişir sermayenin göreli olarak daha fazla azalmasının çıkış noktası olurken değişir sermayenin toplam sermayeye oranla görece azalmasıyla ve bu nedenle hızlanan birikimle kendilerini ortaya koyan aynı yasalar, aynı gelişme, kendisini, geçici dalgalanmalar bir yana bırakıldığında, kullanılan toplam emek gücünün giderek artmasıyla, mutlak artık değer kütlesinin ve dolayısıyla mutlak kâr kütlesinin giderek büyümesiyle gösterir.

Peki, aynı nedenlerden dolayı kâr *oranının* azaldığını ve mutlak kâr *kütlesinin* eş zamanlı olarak arttığını ifade eden bu iki yönlü yasa, kendisini hangi biçimde ortaya koymalıdır? Verili koşullar altında, el koyulan artık emek kütlesinin ve dolayısıyla artık değer kütlesinin büyümesine ve toplam sermaye ele alındığında ya da sadece toplam sermayenin bir parçası olarak tek bir sermaye ele alındığında, kâr ile artık değerin özdeş büyüklükler olmasına dayalı bir yasa olarak mı?

Kâr hesaplamamıza temel oluşturması için sermayenin bir özdeş parçasını alalım ve bu örneğin 100 olsun. Bu 100, toplam sermayenin

diyelim $80_c + 20_v$'lik ortalama bileşimini temsil eder. Farklı üretim dallarındaki ortalama kâr oranının nasıl olup da sermayenin her bir özel bileşimi tarafından değil, onun ortalama toplumsal bileşimi tarafından belirlendiğini bu kitabın ikinci kısmında gördük. Değişir sermayenin değişmez sermayeye ve dolayısıyla 100'lük toplam sermayeye oranla göreli olarak azalmasıyla birlikte, emeğin sömürülme derecesi aynı kalır ve hatta yükselirken, kâr oranı ya da artık değerin göreli büyüklüğü, yani onun öndelenmiş olan 100'lük toplam sermayenin değerine oranı düşer. Ne var ki, düşen yalnızca bu göreli büyüklük değildir. 100'lük toplam sermayenin soğurduğu artık değerin veya kârın büyüklüğü de mutlak olarak düşer. Artık değer oranı %100'ken, $60_c + 40_v$'lik bir sermaye 40'lık bir artık değer kütlesi ve dolayısıyla kâr kütlesi; $70_c + 30_v$'lik bir sermaye 30'luk bir kâr kütlesi üretir; $80_c + 20_v$'lik bir sermaye söz konusu olduğunda kâr 20'ye düşer. Bu düşme, artık değer kütlesiyle ve dolayısıyla kâr kütlesiyle ilgilidir ve 100'lük toplam sermayenin genel olarak daha az canlı emeği ve sömürü derecesi aynı kalırken aynı zamanda daha az artık emeği harekete geçirmesinin ve bu nedenle daha az artık değer üretmesinin sonucudur. Toplumsal sermayenin, yani ortalama toplumsal bileşime sahip sermayenin herhangi bir özdeş parçası artık değerin ölçülmesi için ölçü birimi olarak alındığında (ve her tür kâr hesaplamasında olan şey budur), artık değerin göreli düşüşü ile mutlak düşüşü genel olarak özdeştir. Yukarıdaki örneklerde kâr oranı %40'tan %30'a ve %20'ye iner, çünkü gerçekten de aynı sermayenin ürettiği artık değer kütlesi ve dolayısıyla kâr kütlesi mutlak olarak 40'tan 30'a ve 20'ye düşer. Sermayenin artık değer ölçülürken temel alınan değer büyüklüğü verili (= 100) olduğundan, artık değerin aynı kalan bu büyüklüğe oranındaki bir düşme, artık değerin ve kârın mutlak büyüklüğündeki bir azalmanın farklı bir ifadesinden başka bir şey olamaz. Bu, gerçekten de bir totolojidir. Ama bu azalmanın ortaya çıkması, daha önce gösterilmiş olduğu üzere, kapitalist üretim sürecinin gelişiminin doğasından kaynaklanır.

Ama öte yandan, verili bir sermayeye göre artık değerin ve dolayısıyla kârın ve dolayısıyla aynı zamanda yüzde olarak hesaplanan kâr oranının mutlak olarak azalmasına yol açan aynı nedenler, toplumsal sermayenin (yani bir bütün olarak kapitalistlerin) el koyduğu artık değerin ve dolayısıyla kârın mutlak kütlesinde bir büyüme yaratır. Peki, bu söylenen kendisini ne şekilde ortaya koymak zorundadır, kendisini ortaya koymasının tek yolu nedir, ya da bu görünürdeki çelişkinin işaret ettiği koşullar hangileridir?

Toplumsal sermayenin 100'e eşit herhangi bir özdeş parçası ve dolayısıyla ortalama toplumsal bileşime sahip olan 100'lük herhangi bir

sermaye, verili bir büyüklükse, ve bu nedenle de, bu özdeş parça için, burada ölçüme temel oluşturan sermaye değişmez bir büyüklük olduğundan, kâr oranındaki azalma kârın mutlak büyüklüğündeki azalmayla çakışıyorsa, tek bir kapitalistin elinde bulunan sermaye gibi toplumsal toplam sermayenin büyüklüğü de, varsayılmış olan koşullara karşılık gelmesi için, değişir kısmının azalmasıyla ters orantılı olarak değişmek zorunda olan değişken bir büyüklüktür.

Bileşimin yüzde cinsinden $60_c + 40_v$ olduğu önceki örnekte, bunun üzerinden elde edilen artık değer ya da kâr 40 ve bu nedenle kâr oranı da %40'tı. Varsayalım ki, bu bileşim düzeyinde, toplam sermaye bir milyondu. Bu durumda toplam artık değer ve dolayısıyla toplam kâr 400 000 olurdu. Şimdi, bileşim daha sonra $80_c + 20_v$ olsa, emeğin sömürülme derecesinin değişmemesi hâlinde, her 100 birime düşen artık değer veya kâr 20'ye eşit olur. Ama, gösterilmiş olduğu üzere, artık değerin ya da kârın kütlesi, kâr oranındaki ya da her bir 100 birimlik sermayenin ürettiği artık değerdeki söz konusu azalmaya rağmen büyüdüğünden (örneğin 400 000'den 440 000'e çıktığından), bunun mümkün olması, yalnızca, bu yeni bileşimle eş zamanlı olarak oluşan yeni toplam sermayenin 2 200 000'e çıkması sayesindedir. Kâr oranı %50 düşerken, harekete geçirilen toplam sermaye kütlesi %220'ye çıkmıştır. Bu sermaye sadece iki katına çıkmış olsaydı, %20'lik kâr oranıyla, yalnızca, 1 000 000'luk eski sermayenin %40'lık kâr oranıyla ürettiğiyle aynı miktarda artık değer ve kâr üretebilirdi. İki katından daha azına çıkmış olsaydı, önceki bileşimiyle artık değerini 400 000'den 440 000'e yükseltmek için yalnızca 1 000 000'dan 1 100 000'e çıkması gereken 1 000 000'luk sermayenin geçmişte ürettiğinden daha az artık değer ya da kâr üretirdi.

Burada, daha önce* geliştirilmiş olan yasa karşımıza çıkar: Değişir sermayenin göreli azalmasıyla, yani emeğin toplumsal üretici gücünün gelişmesiyle birlikte, aynı emek gücü miktarını harekete geçirmek ve aynı artık emek kütlesini soğurmak için, toplam sermaye kütlesinin giderek büyümesi gerekir. Bundan dolayı, kapitalist üretim ne ölçüde gelişirse, göreli bir aşırı nüfus olasılığı da o ölçüde ortaya çıkar; bunun nedeni, toplumsal emeğin üretici gücünün *azalması* değil *artmasıdır*; yani, emek ile geçim araçları ya da bu geçim araçlarının üretilmesi için gerekli olan araçlar arasındaki mutlak bir orantısızlık değil, emeğin kapitalist yolla sömürülmesinden kaynaklanan bir orantısızlık, sermayenin giderek artan büyümesi ile onun görece azalan nüfus artışı gereksinimi arasındaki orantısızlıktır.

* Bkz. MEW, Band 23, s. 652, 673-674 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 603, 622-623]. *–Almanca ed.*

Kâr oranı %50 oranında düşerse, yarı yarıya azalmış olur. Bundan dolayı, kâr kütlesinin aynı kalabilmesi için sermayenin iki katına çıkması gerekir. Kâr oranı azalırken kâr kütlesinin aynı kalması için, toplam sermayedeki büyümeyi gösteren çarpanın kâr oranındaki düşmeyi gösteren bölene eşit olması gerekir. Kâr oranı 40'tan 20'ye düşerse, sonucun aynı kalması için, toplam sermaye, tersine, 20 40 oranında artmak zorundadır. Kâr oranı 40'tan 8'e düşseydi, sermayenin 8 40 oranında artması, yani beş katına çıkması gerekirdi. 1 000 000'luk bir sermaye %40'lık bir kâr oranıyla 400 000, 5 000 000'luk bir sermaye ise %8'lik bir oranla yine 400 000 üretir. Sonucun aynı kalması için geçerli olan şey budur. Buna karşılık sonucun daha büyük olması istenirse, sermayenin, kâr oranındaki düşüşe göre daha büyük bir oranda artması gerekir. Diğer bir anlatımla: Toplam sermayenin değişir parçasının, toplam sermaye içindeki yüzde cinsinden oranının azalmasına karşın, mutlak olarak değişmemekle kalmayıp mutlak olarak büyümesi için, toplam sermaye, değişir sermaye yüzdesindeki düşüşe göre, daha yüksek bir oranda büyümek zorundadır. Yeni bileşimiyle, emek gücü satın almak için, yalnızca eski değişir sermaye parçasına değil, bundan daha fazlasına gereksinim duyacağı kadar çok büyümek zorundadır. 100'lük bir sermayenin değişir parçası 40'tan 20'ye düşerse, toplam sermayenin, 40'tan büyük bir değişir sermayeyi kullanabilmek için, 200'ün üzerine çıkması gerekir.

Sömürülen işçi nüfusunun kütlesi değişmeden kalsaydı ve yalnızca iş gününün uzunluğu ve yoğunluğu artsaydı bile, kullanılan sermayenin kütlesi büyümek zorunda kalırdı, çünkü sermaye bileşimi değişmişken eski sömürü koşulları altında aynı emek kütlesini kullanabilmek için bu sermaye kütlesinin büyümesi gerekirdi.

Demek ki, emeğin toplumsal üretici gücündeki aynı gelişme, kapitalist üretim tarzının ilerlemesiyle birlikte, kendisini, bir yandan kâr oranının giderek düşmesi yönündeki bir eğilimle ve diğer yandan el koyulan artık değerin ya da kârın mutlak kütlesinin sürekli olarak büyümesiyle ifade eder; böylece, bir bütün olarak bakıldığında, değişir sermayedeki ve kârdaki göreli azalma, her ikisindeki mutlak bir artışa karşılık gelir. Bu çift taraflı etki, gösterilmiş olduğu üzere, kendisini, yalnızca, toplam sermayenin, kâr oranındaki düşüşe göre daha hızlı bir şekilde büyümesiyle ortaya koyabilir. Mutlak olarak büyümüş bir değişir sermayenin, daha yüksek bileşimli ya da değişmez kısmı göreli olarak daha fazla artan bir sermaye içinde kullanılabilmesi için, toplam sermaye, daha yüksek bileşimle orantılı bir şekilde büyümekle kalmamak, daha hızlı bir şekilde büyümek zorundadır. Buradan, kapitalist üretim tarzı ne kadar gelişirse, büyüyen bir emek gücü bir yana, aynı emek gücünü istihdam

etmek için bile giderek daha büyük bir sermaye niceliğine gereksinim duyulacağı sonucu çıkar. Demek ki, emeğin artan üretici gücü, kapitalist temel üzerinde, kaçınılmaz ve sürekli olarak, görünüşte bir işçi nüfusu fazlası yaratır. Değişir sermaye geçmişte olduğu gibi toplam sermayenin $^1/_2$'sini değil de yalnızca $^1/_6$'sını oluşturuyorsa, aynı emek gücünü istihdam etmek için, toplam sermaye üç katına çıkmak zorundadır; ama istihdam edilen emek gücü iki katına çıkacaksa, toplam sermaye altı katına çıkmak zorundadır.

Kâr oranının düşmesi yasasını açıklayamayan bugüne kadarki iktisat, tek tek kapitalistler için ya da toplumsal sermaye için artan kâr kütlesini, kârın mutlak büyüklüğündeki büyümeyi, bir tür teselli gerekçesi olarak gösterir; ama bu da, yalnızca basmakalıp sözlere ve olasılıklara dayanır.

Kâr kütlesinin, birincisi kâr oranı ve ikincisi de bu kâr oranıyla kullanılan sermayenin kütlesi olmak üzere iki etmenle belirlendiğini söylemek, totolojiden başka bir şey değildir. Dolayısıyla, kâr oranının düşmesiyle eş zamanlı olarak kâr kütlesinin büyümesi olasılığının bulunması, bu totolojinin bir adım bile öteye götürmeyen bir ifadesinden başka bir şey değildir, çünkü kâr kütlesi büyümeden ve hatta kâr kütlesi düşerken bile sermayenin büyümesi de aynı şekilde olasıdır. 100, %25 üzerinden 25 getirirken, 400, %5 üzerinden yalnızca 20 getirir.[35] Ama kâr oranını düşüren aynı nedenler, birikimi, yani ek sermaye oluşumunu destekliyorsa ve her bir ek sermaye, ek emeği harekete geçiriyor ve ek artık değer üretiyorsa; diğer taraftan, kâr oranının sadece azalması, değişmez sermayenin ve dolayısıyla da toplam eski sermayenin büyümüş olması anlamına geliyorsa, bütün bu süreç gizemli olmaktan çıkar.

35 "Sermayenin kâr oranları, toprağa daha fazla sermaye yatırılmasının ve ücretlerin yükselmesinin ürünü olarak düşse bile, kârların toplam miktarının büyümesini de beklemeliyiz. Dolayısıyla, birbirlerini izleyen her bir 100 000 sterlinlik ek sermaye birikimiyle kâr oranının %20'den %19'a, %18'e, %17'ye düştüğünü, yani oranın sürekli olarak azaldığını varsaydığımızda, birbirlerini izleyen söz konusu sermaye sahiplerinin elde edeceği kârların toplamının her zaman artmasını; sermaye 200 000 sterlinken, 100 000 sterlin olduğu zamana göre daha büyük; 300 000 sterlinken daha da büyük olmasını ve bunun böyle devam etmesini, sermayedeki her bir artışla birlikte, azalan bir oranla bile olsa, kârların toplamının büyümesini beklemeliyiz. Ancak bu artış yalnızca belirli bir süre için geçerlidir. Bu çerçevede, 200 000 sterlinin yüzde 19'u 100 000 sterlinin yüzde 20'sinden ve 300 000 sterlinin yüzde 18'i de 200 000 sterlinin yüzde 19'undan fazladır. Ama sermayenin belirli bir niceliğe ulaşmasından ve kârların düşmesinden sonra, birikimin sürmesi, toplam kâr tutarını azaltır. Dolayısıyla, birikimin 1 000 000 sterlin ve kârın yüzde 7 olduğu varsayıldığında, toplam kâr tutarı 70 000 sterlin olur. Şimdi, bu bir milyona 100 000 sterlinlik bir ek yapılsa ve kâr yüzde 6'ya düşse, sermaye sahipleri, toplam sermaye tutarının 1 000 000 sterlinden 1 100 000 sterline yükselmiş olmasına karşın, 66 000 sterlin elde eder, yani 4000 sterlinlik bir eksilme gerçekleşir." Ricardo, "Pol. Econ.", chapt. VII ("Works", ed. MacCulloch, 1852, s. 68, 69). Aslında, burada, sermayenin 1 000 000'dan 1 100 000'e, yani %10 oranında yükseldiği, kâr oranının ise 7'den 6'ya, yani $\%14^2/_7$ oranında düştüğü varsayılıyor. *Hinc illae lacrimae* [gözyaşları bundan].

Kâr oranının azalmasıyla eş zamanlı olarak kâr kütlesinin artması olasılığını örtbas etmek için hangi kasıtlı hesap hilelerine başvurulduğu daha sonra görülecek.*

Genel kâr oranında bir düşme eğilimi yaratan aynı nedenlerin hızlanmış bir sermaye birikimini ve dolayısıyla sermaye tarafından el koyulan artık emeğin (artık değerin, kârın) mutlak büyüklüğündeki ya da toplam kütlesindeki bir büyümeyi nasıl gerekli kıldığını göstermiş bulunuyoruz. Rekabette ve rekabeti yürütenlerin bilinçlerinde nasıl her şey ters dönmüş görünürse, bu yasa da, yani görünüşte birbirleriyle çelişen iki şey arasındaki bu iç ve zorunlu bağlantı da aynı şekilde görünür. Yukarıda gösterilen oranlarla, büyük bir sermayeye sahip olan bir kapitalistin, görünüşte yüksek kârlar elde eden küçük bir kapitaliste göre daha büyük bir kâr kütlesi elde ettiği açıktır. Ayrıca, rekabet hakkındaki en yüzeysel bir inceleme bile, belirli koşullar altında, daha büyük kapitalistin, bunalım dönemlerinde olduğu üzere, piyasada kendisine yer açmak, daha küçük kapitalistleri yerlerinden etmek istediğinde, bundan fiilen yararlandığını, yani daha küçük kapitalistleri ortadan kaldırmak için kendi kâr oranını kasıtlı olarak düşürdüğünü gösterir. İleride daha yakından bakacağımız tüccar sermayesi de, kârdaki azalmanın işlerdeki ve dolayısıyla sermayedeki genişlemeden kaynaklanıyormuş gibi görünmesine yol açan görüngüler sergiler. Bu yanlış kavrayışın gerçek bilimsel ifadesini daha sonra vereceğiz. Serbest rekabet rejimine ya da tekel rejimine tabi olabilen farklı iş dallarında elde edilen kâr oranlarının karşılaştırılması da benzer yüzeysel görüşler üretir. Rekabeti yürütenlerin kafalarında yer alan tümüyle sığ düşünceyi Roscher'de buluruz; ona göre, kâr oranının bu şekilde düşürülmesi "daha akıllıca ve daha insani"dir.** Kâr oranının azalması, burada, sermayenin büyümesinin ve bununla bağlantılı olarak, kapitalistin, kâr oranı daha küçükken onlar tarafından cebe indirilen kâr kütlesinin daha büyük olacağı şeklinde hesap yapmasının *sonucu* olarak görünür. Bunların hepsi (daha sonra ele alacağımız*** A. Smith istisnasıyla) genel kâr oranının kendisinin ne olduğu hakkındaki mutlak kavrayışsızlığa ve fiyatların gerçekten de metaların gerçek değerine az çok keyfî bir kâr payının eklenmesiyle belirlendiği şeklindeki kaba düşünceye yaslanır. Bu düşünceler, kaba olsalar da, kapitalist üretime içkin olan yasaların, rekabetin sınırları içinde, kendilerini çarpık bir tarzda ortaya koymalarının kaçınılmaz birer ürünüdür.

---

* Bkz. MEW, Band 26 ["Artık Değer Teorileri"], 2. Teil. s. 435-466, 541-543. –*Almanca ed.*

Roscher, "Die Grundlagen der Nationalökonomie", 3. Aufl., Stuttgart, Augsburg 1858, §108, s. 192. –*Almanca ed.*

*** Bkz. MEW, Band 26, 2. Teil, s. 214-228. –*Almanca ed.*

Üretici gücün gelişmesinin yol açtığı kâr oranı düşüşüne kâr kütlesindeki bir artışın eşlik etmesi yasası, kendisini, sermayenin ürettiği metaların fiyatlarındaki düşüşe, onların içerdiği ve satışları aracılığıyla gerçekleştirilen kâr kütlelerindeki göreli bir artışın eşlik etmesiyle de ifade eder.

Üretici gücün gelişimi ve sermayenin ona karşılık gelen daha yüksek bileşimi, sürekli olarak azalan bir emek niceliği aracılığıyla sürekli olarak artan bir üretim araçları niceliğini harekete geçirdiğinden, toplam ürünün her bir özdeş parçası, tek tek her bir meta ya da üretilen toplam kütlenin belirli meta miktarlarının her biri, daha az canlı emek soğurur ve dahası, hem kullanılan sabit sermayedeki aşınma ve yıpranma hem de tüketilen ham ve yardımcı maddeler cinsinden daha az nesnelleşmiş emek içerir. Demek ki, her bir meta, üretim araçlarında nesnelleşmiş ve üretim sırasında yeni eklenmiş olan emeğin daha küçük bir toplamını içerir. Bundan dolayı, tek tek metaların fiyatları düşer. Mutlak ya da göreli artık değer oranı yükselirse, tek bir metanın içerdiği kâr kütlesi buna rağmen büyüyebilir. Bu meta daha az yeni eklenmiş emek içerir, ama onun karşılığı ödenmemiş kısmı, karşılığı ödenmiş kısmına oranla büyür. Ne var ki, bu söylenen yalnızca belirli sınırlar içinde geçerli olur. Üretimin gelişmesi sırasında her bir metaya yeni eklenen, canlı emek toplamının mutlak olarak muazzam ölçülerde azalmasıyla, her bir metanın içerdiği karşılığı ödenmemiş emek de, karşılığı ödenmiş kısma oranla göreli olarak ne kadar büyümüş olursa olsun, mutlak olarak azalacaktır. Emeğin üretici gücünün gelişimiyle birlikte, artık değer oranının büyümesine rağmen, tek tek her bir metaya düşen kâr kütlesi çok azalır; ve değişmez sermaye ögelerinin ucuzlaması ile bu kitabın birinci kısmında ortaya koyulan, artık değer oranı verili kalır ve hatta düşerken kâr oranını yükselten koşullar, tıpkı kâr oranındaki düşme gibi bu azalmayı da yalnızca yavaşlatır.

Toplamları sermayenin toplam ürününü oluşturan tek tek metaların fiyatlarının düşmesi, verili bir emek niceliğinin kendisini daha büyük bir meta kütlesinde gerçekleştirmesinden, yani her bir metanın eskisine göre daha az emek içermesinden başka bir anlama gelmez. Değişmez sermayenin, ham maddeler vb. gibi bir kısmının fiyatı yükselse bile bu söylenen geçerlidir. Artık değer oranının yükselmiş olmasına karşın, kâr oranı, birkaç özel durum dışında (örneğin emeğin üretici gücünün, hem değişmez sermayenin hem de değişir sermayenin tüm ögelerini eşit derecede ucuzlatması), şu nedenlerle azalacaktır: 1. daha küçük olan yeni eklenen toplam emek miktarının karşılığı ödenmeyen kısmı daha büyük

olsa bile, bu kısım, geçmişteki daha büyük olan toplam miktarın daha küçük olan karşılığı ödenmemiş özdeş kısmından daha küçük olduğundan, 2. tek bir metadaki daha yüksek sermaye bileşimi, kendisini, yeni eklenen emeği temsil eden değer parçasının, ham maddelerle, yardımcı maddelerle ve sabit sermayedeki aşınma ve yıpranmayla temsil eden değer parçasına göre küçülmesiyle ifade ettiğinden. Tek bir metanın fiyatının farklı bileşenlerinin oranlarındaki bu değişim, yani yeni eklenen canlı emeği temsil eden fiyat parçasındaki küçülme ve geçmişte nesnelleşmiş olan emeği temsil eden fiyat parçasındaki büyüme, değişir sermayenin değişmez sermayeye oranla küçülmesinin, kendisini, tek bir metanın fiyatında gösterme biçimidir. Bu küçülme, sermayenin diyelim 100'lük bir verili miktarı için nasıl mutlaksa, yeniden üretilen sermayenin bir özdeş parçası olarak her bir meta için de mutlaktır. Ne var ki, kâr oranı, yalnızca tek bir metanın fiyat ögeleri üzerinden hesaplansaydı, kendisini gerçekte olduğundan farklı bir şekilde gösterirdi. Bunun nedeni de şudur:

{Kâr oranı, kullanılan toplam sermaye üzerinden, ama fiilen bir yıl olan belirli bir süre için hesaplanır. Bir yılda elde edilen ve gerçekleştirilen artık değerin ya da kârın toplam sermayeye yüzde cinsinden hesaplanan oranı, kâr oranıdır. Dolayısıyla, yıl üzerinden değil, ilgili sermayenin devir dönemi üzerinden hesaplanan bir kâr oranına zorunlu olarak eşit değildir; bu ikisi, yalnızca, söz konusu sermayenin yılda tam olarak bir kez devir yapması durumunda çakışır.

Öte yandan, bir yıl boyunca elde edilen kâr, bu yıl boyunca üretilmiş ve satılmış metaların getirdiği kârların toplamından ibarettir. Şimdi, kârı metaların maliyet fiyatına göre hesaplayacak olursak, p yıl içinde gerçekleşen kârı ve k aynı süre içinde üretilmiş ve satılmış metaların maliyet fiyatları toplamını göstermek üzere, $\frac{p}{k}$ gibi bir kâr oranı elde ederiz. Açıktır ki, bu kâr oranı ($\frac{p}{k}$), gerçek kâr oranı olan $\frac{p}{C}$'yle (kâr kütlesi bölü toplam sermaye), ancak k = C ise, yani sermayenin yılda tam olarak bir devir yapması durumunda çakışabilir.

Bir sanayi sermayesinin üç farklı durumunu alalım:

I. 8000 sterlinlik bir sermaye bir metadan yılda 5000 adet üretmekte, metanın adedini 30 şilinden satarak 7500 sterlin tutarında bir yıllık ciro yapmaktadır. Adet başına 10 şilinden yıllık 2500 sterlin tutarında bir kâr elde etmektedir. Demek ki, metanın her bir adedi 20 şilinlik sermaye öndeliği ve 10 şilinlik kâr içermekte ve böylece adet başına kâr oranı $\frac{10}{20}$ = %50 olmaktadır. 7500 sterlinlik toplam ciro 5000 sterlinlik sermaye öndeliği ile 2500 sterlinlik kârdan oluşmaktadır; ciroya göre hesaplanan kâr oranı ($\frac{p}{k}$), yine %50'dir. Buna karşılık, toplam sermayeye göre hesaplanırsa, kâr oranı ($\frac{p}{C}$) = %31$^1/_4$ olur.

II. Sermaye 10 000 sterline çıkmış olsun. Emeğin üretici gücündeki yükselme sayesinde adet başına 20 şilinlik maliyet fiyatıyla yılda 10 000 adet meta üretebilsin. Bunları adet başına 4 şilin kârla, yani adedi 24 şilinden satsın. Bu durumda, yıllık ürünün fiyatı, 10 000 sterlini sermaye öndeliğinden ve 2000 sterlini kârdan oluşmak üzere, 12 000 sterlin olur. $\frac{p}{k}$, adet başına $\frac{4}{20}$'ye, yıllık ciro için $\frac{2000}{10\,000}$'e, yani her ikisinde de %20'ye eşittir ve toplam sermaye maliyet fiyatlarının toplamına eşit, yani 10 000 sterlin olduğundan, bu örnekte gerçek kâr oranı da ($\frac{p}{C}$) %20'dir.

III. Sermaye, emeğin üretici gücü sürekli olarak artarken, 15 000 sterline çıkmış ve şimdi adet başına 13 şilinlik bir maliyetle yılda 30 000 adet meta üretiyor ve bunları adet başına 2 şilin kârla, yani adedi 15 şilinden satıyor olsun. Dolayısıyla, yıllık ciro, 30 000 × 15 şilin = 22 500 sterlindir ve bunun 19 500 sterlini sermaye öndeliği, 3000 sterlini kârdır. Dolayısıyla, $\frac{p}{k}$, $\frac{2}{13} = \frac{3000}{19\,500} = \%15^{5}/_{13}$'tür. Buna karşılık $\frac{p}{C} = \frac{3000}{15\,000} = \%20$.

Şimdi, görülüyor ki, yalnızca devir yapan sermaye değerinin toplam sermayeye eşit olduğu II. durumda, adet başına veya toplam ciroya göre hesaplanan kâr oranı, toplam sermayeye göre hesaplanan kâr oranına eşittir. Metanın maliyetine göre hesaplanan kâr oranı, toplam cironun toplam sermayeden küçük olduğu I. durumda, gerçek, yani toplam sermayeye göre hesaplanan kâr oranından yüksek; toplam sermayenin toplam cirodan küçük olduğu III. durumda ise gerçek kâr oranından düşüktür. Genel kural budur.

Ticaret yaşamında devir genellikle doğru olmayan şekillerde hesaplanır. Gerçekleştirilen meta fiyatlarının tutarı, kullanılan toplam sermayenin tutarına ulaşır ulaşmaz, sermayenin bir devir yapmış olduğu kabul edilir. Ama *sermaye*, tam bir devri, ancak, gerçekleştirilen metaların *maliyet fiyatları* tutarı, toplam sermaye tutarına eşit olduğunda tamamlayabilir. –F. E.)

Kapitalist üretimde, tek bir metanın ya da herhangi bir zaman aralığının meta-ürününün, yalıtılmış şekilde, kendi başına, yalnızca meta olarak değil, öndelenmiş olan sermayenin ürünü olarak ve bu metayı üreten toplam sermayeyle ilişkili olarak ele alınmasının ne kadar önemli olduğu burada da görülüyor.

Kâr *oranı*, üretilen ve gerçekleştirilen artık değerin kütlesinin, sermayenin yalnızca metalarda yeniden ortaya çıkan tüketilmiş kısmına göre değil, kullanılmış ve üretimde iş görmeyi sürdüren kısmına göre ölçülmesiyle hesaplanmak zorunda olsa bile, kâr *kütlesi*, yalnızca, metaların içerdiği ve onların satılmasıyla gerçekleştirilecek olan kâr ya da artık değer kütlesine eşit olabilir.

Sanayinin üretkenliği artarsa, tek tek metaların fiyatları düşer. Bunlar, daha az emek, daha az karşılığı ödenmiş ve karşılığı ödenmemiş emek içerir. Aynı emek, örneğin öncekinin üç katı kadar ürün üretse, tek bir ürüne $^2/_3$ oranında daha az emek düşer. Ve kâr, tek bir metanın içerdiği bu emek kütlesinin yalnızca bir kısmını oluşturabileceğinden, bu tek metadaki kâr kütlesi azalmak zorundadır ve bu söylenen, belirli sınırlar içinde, artık değer oranı yükselse bile geçerlidir. Sermaye, eskisiyle aynı sayıda işçiyi aynı sömürü derecesiyle kullandığı sürece, kâr kütlesi, hiçbir durumda, başlangıçtaki kâr kütlesinin altına inmez. (Daha az sayıda işçi daha yüksek bir sömürü derecesiyle kullanılırsa, bu da olabilir.) Çünkü, tek bir üründeki kâr kütlesi ne kadar azalırsa, ürünlerin sayısı o kadar artar. Kâr kütlesi aynı kalır; sadece, metaların tutarına farklı bir şekilde bölünür; bu durum, yeni eklenen emeğin yarattığı değer niceliğinin işçiler ile kapitalistler arasındaki dağılımını hiçbir şekilde değiştirmez. Kâr kütlesi, yalnızca, aynı miktarda emek kullanılırken karşılığı ödenmeyen artık emek büyürse ya da emeğin sömürülme derecesi aynı kalırken işçilerin sayısı artarsa büyüyebilir. Ya da, bu ikisinin birlikte gerçekleşmesi aynı sonucu doğurur. Bu durumların tümünde (ama bunlar, varsayımımıza uygun şekilde, değişmez sermayenin değişir sermayeye oranla büyümesini ve kullanılan toplam sermayenin büyüklüğünün artmasını gerektirir), tek tek metalar daha az kâr kütlesi içerir ve tek tek metalara göre hesaplanan kâr oranı bile düşer; verili bir ek emek niceliği, kendisini, daha büyük bir meta niceliğiyle ortaya koyar; tek tek metaların fiyatları düşer. Soyut olarak ele alındığında, tek bir metanın fiyatı üretici güç artışı nedeniyle düşerken ve bundan dolayı, söz konusu daha ucuz metaların sayısı eş zamanlı olarak artarken, (örneğin, üretici güç artışı, metanın tüm bileşenlerine, metanın toplam fiyatının emek üretkenliğindeki artışla aynı oranda düşmesini sağlayacak şekilde eşit ve eş zamanlı olarak etkide bulunsa ve diğer yandan metanın farklı fiyat bileşenleri arasındaki karşılıklı ilişki aynı kalsa) kâr oranı aynı kalabilir. Hatta, artık değer oranındaki yükselişe, değişmez sermaye ve özellikle de sabit sermaye ögelerinin değerlerindeki ciddi bir azalma eşlik etseydi, kâr oranı yükselebilirdi. Ama görmüş olduğumuz üzere, gerçek yaşamda, kâr oranı uzun dönemde düşecektir. Tek bir metanın fiyatının düşmesi, hiçbir durumda, kâr oranı hakkında bir sonuca varılmasına yetmez. Her şey bu metanın üretiminde yer alan toplam sermayenin büyüklüğüne bağlıdır. Örneğin, bir yarda kumaşın fiyatı 3 şilinden $1^2/_3$ şiline düşerse; fiyat düşüşü öncesinde bunun $1^2/_3$ şilinlik değişmez sermaye, iplik vb., $^2/_3$ şilinlik işçi ücreti, $^2/_3$ şilinlik kâr içerdiğinin, fiyat düşüşü sonrasında ise 1 şilinlik değişmez sermaye, $^1/_3$

şilinlik işçi ücreti ve $^1/_3$ şilinlik kâr içerdiğinin bilinmesi durumunda, kâr oranının aynı kalıp kalmadığı söylenemez. Bu, öndelenmiş olan toplam sermayenin büyüyüp büyümediğine ve ne kadar büyüdüğüne ve verili sürede kaç yarda daha fazla ürettiğine bağlıdır.

Emek üretkenliği artarken tek tek metaların ya da verili bir meta miktarının fiyatlarının düşmesi, metaların sayısının yükselmesi, tek bir metaya düşen kâr kütlesinin ve metaların toplamına düşen kâr oranının azalması, ama metaların toplam tutarına düşen kâr kütlesinin büyümesi görüngüsü, kapitalist üretim tarzının doğasından kaynaklanan bu görüngü, yüzeyde, yalnızca şunları gösterir: Tek bir metaya düşen kâr kütlesinin azalması, bu metanın fiyatının düşmesi, toplumun ya da tek bir kapitalistin toplam sermayesinin ürettiği ve sayıları artmış olan metaların toplam sayısına düşen kâr kütlesinin büyümesi. Bu da, kapitalistin yalnızca öyle istediği için tek tek metalara daha az kâr eklediği, ama ürettiği metaların sayısının daha yüksek olması sayesinde zararını karşıladığı şeklinde kavranır. Bu kavrayış, elden çıkarma kârı (*profit upon alienation**) tasavvuruna dayanır ve söz konusu tasavvurun kendisi de tüccar sermayesinin kavrayışından türetilmiştir.

Emeğin üretici gücüyle birlikte büyüyen meta kütlesinin ve tek tek metaların ucuzlamasının (bu metalar emek gücü fiyatı üzerinde belirleyici etkide bulunmadığı sürece), fiyattaki azalmaya rağmen, tek bir metadaki karşılığı ödenmiş emek ile karşılığı ödenmemiş emek arasındaki oranı etkilemediği, daha önce, birinci kitabın dördüncü ve yedinci kısımlarında görülmüştü.

Rekabette her şey kendisini yanlış bir şekilde, yani baş aşağı gösterdiğinden, bireysel kapitalist, 1. onun fiyatını düşürerek tek bir metaya düşen kârını azalttığını, ama sattığı meta kütlesinin daha büyük olması sayesinde daha büyük bir kâr elde ettiğini; 2. tek bir metanın fiyatını saptadığını ve toplam ürünün fiyatını çarpma yoluyla belirlediğini düşünebilir; oysa, başlangıçtaki süreç, bölme sürecidir (bkz. I. Kitap, Bölüm 10, s. 281**) ve çarpma işlemi, yalnızca, söz konusu bölme işlemine dayandığı için, yani ikinci derecede doğrudur. Bayağı iktisatçı, gerçekte, rekabetin tutsağı olan kapitalistin tuhaf tasavvurlarını, görünürde daha teorik, genelleştirilmiş bir dile çevirmekten ve bu tasavvurların doğruluğunu kanıtlamaya çalışmaktan başka bir şey yapmaz.

Meta fiyatlarının düşmesi ve ucuzlamış metaların büyümüş olan kütlesine düşen kâr kütlesinin artması, gerçekte yalnızca, kâr kütlesi-

---

* James Steuart'a ait olan ve Marx'ın "Artık Değer Teorileri"nde gündeme getirdiği ve çözümlediği bir formülasyon (Bkz. MEW, Band 26, 1. Teil, s. 7-9). *–Almanca ed.*

Bkz. MEW, Band 23, s. 335 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 309-310]. *–Almanca ed.*

nin artışıyla eş zamanlı olarak kâr oranının düşmesi yasasının bir başka ifadesidir.

Daha önce, I. Kitap, s. 314/315'te* göreli artık değerle ilgili olarak ele alınan nokta gibi, düşen bir kâr oranının yükselen fiyatlarla ne ölçüde çakışabileceğinin incelenmesi de buradaki tartışmanın dışında kalır. İyileştirilmiş, ama henüz genelleşmemiş olan üretim yöntemlerini kullanan kapitalist, piyasa fiyatından düşük, ama kendi bireysel üretim fiyatından yüksek bir fiyatla satış yapar; böylece, rekabet fiyatları eşitleyene kadar, onun kâr oranı yükselir; bu eşitlenme dönemi sırasında, ikinci gereklilik, yani yatırılan sermayenin büyümesi kendisini gösterir; bu büyümenin derecesine bağlı olarak, kapitalist, daha önce istihdam edilen işçi kitlesinin bir bölümünü, hatta belki de onun tamamını ya da daha büyük bir işçi kitlesini yeni koşullar altında istihdam edebilecek, dolayısıyla aynı ya da daha yüksek bir kâr kütlesini üretebilecek duruma gelir.

* Bkz. MEW, Band 23, s. 335 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 309-310]. –*Almanca ed.*

Bölüm

14

Karşıt Yönde Etkide Bulunan Nedenler

★★★

Toplumsal emeğin üretici güçlerinin, önceki tüm dönemlerden farklı olarak sadece son 30 yıldaki muazzam gelişimi hesaba katıldığında, özellikle de, sabit sermayenin, gerçek makinelerin dışındaki, bir bütün olarak toplumsal üretim sürecine dâhil olan muazzam kütlesi hesaba katıldığında, bugüne kadar iktisatçıları meşgul etmiş olan zorluğun, yani kâr oranının düşmesini açıklamanın zorluğunun yerini, bunun tersi, yani, bu düşüşün neden daha büyük ya da daha hızlı olmadığını açıklamanın zorluğu alır. İşin içinde, genel yasanın etkisini bozan ve ortadan kaldıran ve ona sadece bir eğilim olma niteliğini veren karşıt yönlü etkiler de bulunmalıdır; genel kâr oranının düşmesini bir düşme eğilimi olarak tarif etmemizin nedeni de buydu. Bu nedenlerden en genel olanları şunlardır:

I. Emeğin sömürülme derecesinin yükselmesi

Emeğin sömürülme derecesi, el koyulan artık emek ve artık değer miktarı, özellikle iş gününü uzatarak ve çalışmayı yoğunlaştırarak yükseltilir. Bu iki nokta, I. Kitapta, mutlak artık değer ve göreli artık değer üretimi incelenirken, ayrıntılı şekilde açıklanmıştı. Emeği, değişmez sermayenin değişir sermayeye oranla büyümesine, yani kâr oranının

düşmesine neden olacak şekilde yoğunlaştırmanın pek çok yolu bulunur; bir işçinin daha çok sayıda makineyi idare etmek zorunda bırakılması bunlardan biridir. Göreli artık değer üretimine hizmet eden işlemlerin çoğunda olduğu gibi burada da, artık değer oranında bir büyümeye yol açan aynı nedenler, kullanılan toplam sermayenin verili büyüklükleri açısından bakıldığında, artık değer kütlesindeki bir düşüşü beraberlerinde getirebilir. Ama yoğunlaşmanın, örneğin makinelerin aynı süre içinde daha yüksek hızlarla çalıştırılması gibi, sabit sermaye açısından bakıldığında makinelerin daha hızlı bir şekilde aşınıp yıpranmasına neden olmakla birlikte, bunların değeri ile harekete geçirdikleri emeğin fiyatı arasındaki ilişkiyi hiçbir şekilde etkilemeyen başka yolları da vardır. Ne var ki, kullanılan emek gücü ile onun harekete geçirdiği değişmez sermaye arasındaki oranı ciddi şekilde değiştirmeden el koyulan artık değer kütlesini artıran ve gerçekte değişmez sermayeyi çoğu zaman görece azaltan şey, her şeyden önce, modern sanayinin şu buluşudur: iş gününün uzatılması. Bunun dışında, göreli artık değer üretimine yönelik işlemlerin, genel olarak ele alındıklarında, bir yandan, verili bir emek kütlesinin mümkün olan en büyük bölümünün artık değere dönüştürülmesi, diğer yandan, öndelenmiş olan sermayeye oranla genel olarak mümkün olan en az miktarda emek kullanılması ve böylece, emeğin sömürülme derecesinin yükseltilmesine izin veren aynı nedenlerin, aynı toplam sermayeyle eskisiyle aynı miktarda emeğin sömürülmesine izin vermemesi anlamına geldiği daha önce kanıtlanmıştı; bu da, kâr oranının düşme eğiliminin gerçek sırrını oluşturur. Hem artık değer oranındaki bir yükselmeye, hem de aynı zamanda verili bir sermayenin ürettiği artık değer kütlesindeki ve dolayısıyla kâr oranındaki bir düşüşe yol açan karşıt yönlü eğilimler bunlardır. Ailenin bütününün, hiçbir şekilde genel durum olmamakla birlikte ücretlerinin toplam tutarı artsa bile, sermayeye eskisine göre daha büyük bir artık emek kütlesi sağlamak zorunda kalması ölçüsünde, burada kadın ve çocuk emeğinin yığınsal olarak işe koşulmasına da değinmek gerekir. - Tanımda olduğu gibi, sadece yöntemlerin iyileştirilmesi yoluyla, kullanılan sermayenin büyüklüğü değişmeden kalırken göreli artık değer üretimini teşvik eden her şey, aynı etkiye sahiptir. Gerçi burada, değişir sermayeyi istihdam edilen emek gücünün endeksi olarak ele aldığımız kadarıyla, kullanılan değişmez sermaye değişir sermayeye oranla artmaz, ama kullanılan emek gücüne oranla ürünün kütlesi artar. Emeğin üretici gücü (emeğin ürünü, işçinin tüketimine de girse, değişmez sermaye ögeleri arasına da katılsa), değişir sermayenin değişmez sermayeye oranını başlangıçta değiştirmeyecek şekilde, işlemlerdeki kesintiler-

den, isteğe bağlı ya da zaman içinde bozucu hâle gelen sınırlamalardan, genel olarak her tür zincirden kurtulursa, aynı şey olur.

Kâr oranının düşüşünü yavaşlatan, ama son çözümlemede onu hep hızlandıran nedenlerin, geçici ama sürekli olarak yinelenen, kâh şu üretim dalında kâh bunda ortaya çıkan, artık değeri, buluşları vb. bunların genelleşmesinden önce kullanan kapitalistler için, genel düzeyin üzerine çıkaran yükselişleri içerip içermediği sorulabilirdi. Bu soruya olumlu cevap vermek gerekir.

Verili büyüklükteki bir sermayenin ürettiği artık değerin kütlesi, iki etmenin, yani artık değer oranı ile verili artık değer oranıyla istihdam edilen işçilerin sayısının çarpımına eşittir. Dolayısıyla, bu kütle, artık değer oranı veriliyken işçi sayısına ve işçi sayısı veriliyken artık değer oranına, yani, genel olarak, değişir sermayenin mutlak büyüklüğü ile artık değer oranının birleşik oranına bağlıdır. Şimdi görülüyor ki, göreli artık değer oranını yükselten aynı nedenler, ortalamada, kullanılan emek gücünün kütlesini azaltır. Ama bu söylenenin, söz konusu çelişkili hareketin kesin gerçekleşme oranına bağlı olarak, daha yüksek ya da daha düşük bir düzeyde geçerli olacağı ve kâr oranının azalma eğiliminin, özellikle iş gününün uzatılmasından kaynaklanan mutlak artık değer oranı artışıyla zayıflatıldığı açıktır.

Kâr oranı söz konusu olduğunda, genel olarak, bu oranın azalmasına, kullanılan toplam sermayenin kütlesindeki artış nedeniyle, kâr kütlesindeki bir büyümenin karşılık geldiğini gördük. Toplumun toplam değişir sermayesi açısından bakıldığında, bunun tarafından üretilen artık değer, üretilen kâra eşittir. Artık değerin mutlak kütlesinin yanında, oranı da büyümüştür; ilkinin büyümesinin nedeni, toplumun kullandığı emek gücü kütlesinin büyümüş olması, ikincisinin büyümesinin nedeni ise, söz konusu emeğin sömürülme derecesinin yükselmiş olmasıdır. Ama verili büyüklükteki, örneğin 100'lük bir sermaye söz konusu olduğunda, ortalama artık değer kütlesi azalırken artık değer oranı büyüyebilir; çünkü oran, sermayenin değişir kısmının değerlenme oranıyla, kütle ise, değişir sermayenin toplam sermayeye oranıyla belirlenir.

Artık değer oranının yükselişi, özellikle de, yukarıda gösterildiği üzere, değişir sermayeyle karşılaştırıldığında değişmez sermayede herhangi bir artış ya da göreli bir artış olmadığında bile gerçekleştiğinden, artık değer kütlesini ve dolayısıyla aynı zamanda kâr oranını belirleyen bir etmendir. Genel yasayı geçersiz kılmaz. Ama onun daha çok bir eğilim olarak, yani mutlak olarak hayata geçişi karşıt yönde etkide bulunan koşullar tarafından durdurulan, yavaşlatılan, zayıflatılan bir yasa olarak işlemesine yol açar. Ne var ki, artık değer oranını yükselten aynı ne-

denler (çalışma süresinin uzaması bile büyük sanayinin bir sonucudur), verili bir sermayenin kullandığı emek gücünün azalması yönünde etkide bulunduğundan, yine aynı nedenler, kâr oranının azalması ve bu azalmanın daha yavaş bir şekilde gerçekleşmesi yönünde etkide bulunur. Bir işçi, rasyonel olarak yalnızca iki işçinin yapabileceği miktarda iş yapmak zorunda bırakılırsa ve bu da, söz konusu işçinin üç işçinin yerini alabileceği koşullar altında gerçekleşirse, bu işçi eskiden iki işçinin sağladığı kadar artık emek sağlayacak ve buna bağlı olarak artık değer oranı yükselmiş olacaktır. Ama eskiden üç işçinin sağladığı kadar artık emek sağlamayacak ve böylece artık değer kütlesi azalacaktır. Ne var ki, kütledeki bu azalma artık değer oranındaki yükselmeyle telafi edilir veya sınırlanır. Toplam nüfus daha yüksek bir artık değer oranıyla istihdam edilirse, nüfus aynı kalsa bile artık değer kütlesi büyür. Nüfus artarken bu büyüme daha fazla olur; ve bunun, toplam sermayenin büyüklüğüne oranla istihdam edilen işçilerin sayısında gerçekleşen göreli bir düşüşle bağlantılı olmasına karşın, yükselmiş olan artık değer oranı da bu düşüşü sınırlandırır ya da durdurur.

Bu noktayı geride bırakmadan önce yeniden vurgulamak gerekir ki, sermayenin büyüklüğü veriliyken, artık değer *oranı*, artık değer *kütlesinin* azalmasına rağmen büyüyebilir ve bunun tersi de doğrudur. Artık değer kütlesi, artık değer oranı ile işçi sayısının çarpımına eşittir; ama artık değer oranı, hiçbir zaman toplam sermayeye göre hesaplanmaz ve yalnızca değişir sermayeye göre, gerçekte yalnızca bir iş günü için hesaplanır. Buna karşılık, sermaye değerinin büyüklüğü verilliyken, *artık değer kütlesi* de artmıyor ya da azalmıyorsa, *kâr oranı* hiçbir zaman yükselemez ya da düşemez.

II. Ücretin, değerinin altına düşürülmesi

Buna burada yalnızca ampirik olarak değiniliyor, çünkü gerçekte, burada sayılabilecek olan bazı başka şeyler gibi, sermaye hakkındaki genel bir çözümlemeyle hiçbir ilgisi yoktur ve bu eserde yer almayan rekabet çözümlemesinin kapsamına girer. Yine de, kâr oranının düşme eğilimini sınırlandıran en önemli nedenlerden biridir.

III. Değişmez sermaye ögelerinin ucuzlaması

Artık değer oranı aynı kalırken ya da artık değer oranından bağımsız olarak kâr oranını yükselten nedenler hakkında bu kitabın birinci kısmında söylenmiş olan her şey burada yinelenebilir. Dolayısıyla, toplam

sermaye söz konusu olduğunda, değişmez sermayenin değerinin, onun maddi hacmiyle aynı oranda büyümemesi de bu başlığın altına girer. Örneğin, Avrupalı tek bir iplik işçisinin modern bir fabrikada işlediği pamuğun miktarı, geçmişte Avrupalı bir iplikçinin çıkrıkla işlediği pamuğun miktarına göre muazzam derecede artmıştır. Ama işlenen pamuğun değeri, onun miktarıyla aynı oranda artmamıştır. Makineler ve diğer sabit sermaye ögeleri için de aynı şey geçerlidir. Kısacası, değişir sermayeye oranla değişmez sermaye kütlesini artıran aynı gelişme, emeğin üretici gücündeki yükselişin ürünü olarak, değişmez sermaye ögelerinin değerini azaltır ve bu nedenle, değişmez sermayenin değerinin, sürekli olarak büyümesine karşın, onun maddi hacmiyle, yani aynı emek gücü miktarıyla harekete geçirilen üretim araçlarının maddi hacmiyle aynı oranda büyümesine engel olur. Hatta, tek tek bazı durumlarda, değişmez sermaye ögelerinin kütlesi, onun değeri aynı kalır ya da düşerken artabilir.

Sanayinin gelişimiyle birlikte eldeki sermayenin (yani sermayenin maddi ögelerinin) değer yitirmesi, yukarıda söylenenlerle ilişkilidir. Bu da, sürekli olarak etkide bulunan ve belirli koşullar altında kâr getiren sermaye kütlesini küçülterek kâr kütlesini küçültebilmesine karşın, kâr oranının düşüşünü sınırlandıran nedenlerden biridir. Burada bir kez daha görüldüğü üzere, kâr oranının düşme eğilimini üreten aynı nedenler, bu eğilimin etkilerini de hafifletir.

IV. Göreli aşırı nüfus

Bunun üretimi, emeğin üretici gücünün, kendisini kâr oranındaki düşüşle ifade eden gelişiminden ayrılamaz ve onun tarafından hızlandırılır. Göreli aşırı nüfus, bir ülkede, kapitalist üretim tarzı orada ne kadar gelişmişse o kadar dikkat çekici bir şekilde görünür. Bu da, bir yandan, emeğin sermayeye az çok eksikli bağımlılığının pek çok üretim dalında devam etmesinin ve ilk bakışta genel gelişme düzeyine karşılık geldiği düşünülen süreye göre daha uzun bir süre boyunca devam etmesinin nedenidir; bu, kullanılabilir durumdaki ya da işten çıkarılmış olan ücretli emekçilerin ucuzluğu ile çokluğunun ve bazı üretim dallarında, işin doğası gereği, elle çalışmanın makineyle üretime dönüşmesine daha büyük bir direnç gösterilmesinin ürünüdür. Diğer yandan, özellikle lüks tüketime yönelik olanları da dâhil olmak üzere yeni üretim dalları açılır; bunlar, sıklıkla başka üretim dallarında değişmez sermayenin ağır basmasıyla serbest kalan göreli nüfusu temel alır; kendileri de, canlı emek ögelerinin ağır basmasına yaslanır ve sonrasında, adım adım, diğer üre-

tim dallarının izlediği yolun aynısını izlerler. Her iki durumda da, bu üretim dallarında hem artık değer oranının hem de artık değer kütlesinin olağan dışı derecede yüksek olmasına yol açacak şekilde, değişir sermaye toplam sermayenin önemli bir kısmını oluşturur ve ücretler ortalamanın altındadır. Genel kâr oranı, tek tek üretim dallarındaki kâr oranlarının eşitlenmesiyle oluştuğundan, burada, bir kez daha, kâr oranının düşme eğilimini üreten aynı neden, bu eğilimin etkilerini az çok felce uğratan bir karşı ağırlık üretir.

V. Dış ticaret

Dış ticaret, kısmen değişmez sermaye ögelerini, kısmen de değişir sermayenin dönüştüğü zorunlu geçim araçlarını ucuzlattığı kadarıyla, artık değer oranını yükselterek ve değişmez sermayenin değerini düşürerek kâr oranını yükseltici etkide bulunur. Genel olarak, üretim ölçeğinin genişletilmesine izin vererek, bu yönde etkide bulunur. Böylece bir yandan birikimi, ama diğer yandan da değişmez sermayeye oranla değişir sermayenin azalmasını ve dolayısıyla kâr oranının düşmesini hızlandırır. Aynı şekilde, dış ticaretin genişlemesi, kapitalist üretim tarzının çocukluğunda onun temelini oluşturmuş olmasına karşın, onun gelişimi içinde, bu üretim tarzının iç zorunluluğu nedeniyle, onun sürekli daha geniş bir piyasaya duyduğu gereksinim nedeniyle, onun kendi ürünü hâline gelmiştir. Burada, etkinin aynı iki yönlülüğü bir kez daha görülüyor. (Ricardo, dış ticaretin bu yanını tümüyle gözden kaçırmıştı.*)

Özel doğası nedeniyle gerçekten de incelememizin sınırlarının dışında kalan bir başka soru şudur: Dış ticarete ve özellikle de sömürgelerle ticarete yatırılan sermayenin elde ettiği daha yüksek kâr oranı, genel kâr oranını yükseltir mi?

Dış ticarete yatırılan sermayeler daha yüksek bir kâr oranı elde edebilir, çünkü burada, her şeyden önce, başka ülkeler tarafından daha sınırlı üretim olanaklarıyla üretilen metalarla rekabet edilir ve böylece, daha ileri olan ülke, kendi metalarını, rakip ülkelere göre daha ucuza olmakla birlikte, kendi değerlerinden fazlasına satar. Burada, daha ileri ülkenin emeğine daha yüksek özgül ağırlığa sahip emek olarak değer biçilmesi ölçüsünde, karşılığı daha nitelikli olması göz önünde bulundurularak ödenmeyen emek, böylesi bir emek sayılarak satıldığından, kâr oranı yükselir. Aynı ilişki, kendisine meta gönderilen ve kendisin-

* Ricardo, "On the principles of political economy and taxation", 3. baskı, London 1821, Bölüm 7. –*Almanca ed.*

den meta alınan bir ülke için de geçerli olabilir; yani, söz konusu ülke, ayni olarak, aldığından daha fazla nesnelleşmiş emek verebilir ve yine de, bunu yaparken, metaları, onları kendisinin üreteceği duruma göre daha ucuza elde edebilir. Tıpkı, yeni bir buluşu genelleşmesinden önce kullanan, rakiplerine göre daha ucuza satan ve yine de metasını bireysel değerinden fazlasına satan, yani kendi kullandığı emeğin özgül olarak daha yüksek üretici gücünü artık emek olarak değerlendiren fabrikatör gibi. Bu fabrikatör, böylece, bir artık kâr elde eder. Diğer yandan, sömürgelerde vb. yatırılan sermayeler söz konusu olduğunda, bunlar, genel olarak oralardaki kâr oranı az gelişmişlik nedeniyle yüksek olduğundan ve kölelerin, Doğu Asyalı gündelikçilerin vb. kullanılması nedeniyle emeğin sömürülme derecesi de aynı şekilde yüksek olduğundan, daha yüksek kâr oranlarına ulaşabilir. Belirli dallara yatırılan sermayelerin bu yolla elde ettikleri ve anayurda taşıdıkları daha yüksek kâr oranlarının, bunun önüne geçebilecek olan tekellerin yokluğunda, genel kâr oranının belirlenmesine katılmamaları ve dolayısıyla onu *pro tanto* [o miktarda] yükseltmemeleri için herhangi bir neden gösterilemez.[36] Bunun için bir neden göstermek, özellikle de, söz konusu sermaye kullanım alanları serbest rekabetin yasalarına tabi ise, olanaksızdır. Buna karşılık Ricardo'nun düşündüğü şudur: Yurt dışında elde edilen daha yüksek fiyatlarla orada metalar satın alınır ve bunlar öncekilerin karşılığı olarak yurda gönderilir; dolayısıyla, bu metalar yurt içinde satılır ve bu da, söz konusu ayrıcalıklı üretim alanlarına diğerleri karşısında olsa olsa geçici bir ekstra avantaj sağlayabilir. Para biçimi bir yana bırakılır bırakılmaz, bu görüntü ortadan kalkar. İlgili fark, ilgili fazla, genel olarak emek ile sermaye arasındaki mübadelede olduğu gibi belirli bir sınıf tarafından cebe indirilse bile, ayrıcalıklı ülke, daha az emek karşılığında daha fazla emek elde eder. Dolayısıyla, kâr oranı, genel olarak sömürge ülkede daha yüksek olması nedeniyle yüksek olduğu sürece, bu ülkedeki doğa koşullarının elverişli olması durumunda, düşük meta fiyatlarıyla el ele gidebilir. Eşitlenme gerçekleşir, ama bu, Ricardo'nun sandığı gibi eski düzeye eşitlenme olmaz.

Ama aynı dış ticaret, yurt içinde kapitalist üretim tarzını geliştirir ve böylece değişmez sermayeye oranla değişir sermayenin daha da azalmasına yol açar ve diğer yandan, yurt dışıyla ilişkili olarak aşırı üretime neden olur, bu nedenle de uzun dönemde o da karşıt yönlü bir etkide bulunur.

---

36 A. Smith, bu konuda, şunları söyleyen Ricardo karşısında haklıydı: "Kârların eşitliğinin, kârlardaki genel yükselişle sağlanacağını iddia ediyorlar; bense, ayrıcalıklı sektörün kârlarının hızla genel düzeye düşeceği kanısındayım." ("Works", ed. MacCulloch, s. 73.)

Ve böylece genel olarak görüldü ki, genel kâr oranının düşmesine yol açan aynı nedenler, bu düşüşü zorlaştıran, yavaşlatan ve kısmen felce uğratan karşı etkiler de doğurur. Bunlar yasayı ortadan kaldırmaz, ama etkisini zayıflatır. Böyle olmasaydı, genel kâr oranının düşmesini kavramak değil, tersine, söz konusu düşüşün yavaşlığını kavramak olanaksız olurdu. Böylece, yasa, yalnızca, etkisi sadece belirli koşullar altında ve daha uzun dönemlerde çarpıcı bir şekilde ortaya çıkan bir eğilim olarak işler.

Devam etmeden önce, yanlış anlamaların önüne geçmek için, pek çok kez açıklanmış olan iki önermeyi anımsatmak istiyoruz.

Birincisi: Kapitalist üretimin gelişimi sırasında metaların ucuzlamasına yol açan aynı süreç, metaların üretimi için kullanılan toplumsal sermayenin organik bileşiminde bir değişikliğe ve bunun sonucu olarak kâr oranının düşmesine neden olur. Dolayısıyla, tek bir metanın göreli maliyetindeki ve aynı zamanda bu maliyetin makinelerdeki aşınma ve yıpranmayı içeren kısmındaki azalmayı, değişir sermayeyle karşılaştırıldığında değişmez sermaye değerinin artmasıyla bir tutmamak gerekir; bu söylenen, değişmez sermayenin maddi ögelerinin hacmi aynı kalır ya da büyürken değişmez sermayenin göreli maliyetindeki her azalmanın, tersine, kâr oranının yükselmesine, yani, düşen oranlarda kullanılan değişir sermayeyle karşılaştırıldığında değişmez sermaye değerinin *pro tanto* azalmasına yol açmasına rağmen geçerlidir.

İkincisi: Toplamları sermayenin ürününü oluşturan tek tek metaların içerdiği ek canlı emeğin, bu metaların içerdiği emek malzemelerine ve aynı metaların tükettiği emek araçlarına oranla azalması; yani, toplumsal üretkenliğin gelişimiyle birlikte bunların üretimi daha az emek gerektirdiğinden onlarda nesnelleşen ek canlı emek miktarının sürekli olarak azalması, metanın içerdiği canlı emeğin karşılığı ödenen ve ödenmeyen kısımları arasındaki oranı etkilemez. Tam tersi olur. Bunların içerdiği ek canlı emeğin toplam niceliğinin azalmasına karşın, karşılığı ödenmeyen kısım, karşılığı ödenen kısmın mutlak ya da oransal olarak azalması yoluyla, karşılığı ödenen kısma oranla büyür; çünkü, bir metadaki ek canlı emeğin toplam miktarını azaltan aynı üretim tarzına, mutlak ve göreli artık değer artışı eşlik eder. Kâr oranının azalma eğilimi, artık değer oranının, dolayısıyla da emeğin sömürülme derecesinin artma eğilimiyle bağlantılıdır. Dolayısıyla, kâr oranının azalmasını, bunun da istisnai olarak gerçekleşebilecek olmasına karşın, ücret haddindeki bir yükselişle açıklamaktan daha saçma bir şey olamaz. İstatistik, ancak kâr oranını oluşturan ilişkilerin anlaşılması yoluyla, farklı çağlardaki ve ülkelerdeki ücret haddi hakkında gerçek çözümlemeler yapabilecek duruma gelir. Kâr oranı, emek üretkenliğinin azalması nedeniyle değil artması nede-

niyle düşer. Artık değer oranının yükselmesi de, kâr oranının düşmesi de, sadece, emek üretkenliği artışının kendisini kapitalist yolla ifade etmesine aracılık eden biçimlerdir.

VI. Hisse senetli sermayenin büyümesi

Yukarıdaki beş noktaya, şimdilik derinlemesine incelenemeyecek olsa bile, bir başkası eklenebilir. Hızlandırılmış birikimle el ele giden kapitalist üretimin ilerlemesiyle birlikte, sermayenin bir bölümü, yalnızca faiz getiren sermaye sayılır ve bu şekilde kullanılır. Sermaye ödünç veren her kapitalist faizle yetinirken sanayici kapitalistin girişimci kârını cebe indirmesi anlamında değil. Bununla genel kâr oranının yüksekliği arasında hiçbir ilişki yoktur, çünkü bu sonuncusu için, Kâr = Faiz + Her Tür Kâr + Toprak Rantı denklemi geçerlidir ve kârın söz konusu özel kategorilere ne şekilde bölündüğü onun açısından hiçbir önem taşımaz. Şu anlamda: Bu sermayeler, büyük üretken girişimlere yatırılmış olmalarına karşın, maliyetlerin düşülmesinden sonra, yalnızca büyük ya da küçük faizler, yani "kâr payları" bırakır. Örneğin, demiryollarındaki durum budur. Dolayısıyla, ortalama kâr oranından daha düşük kâr oranları getirdiklerinden, bunlar, genel kâr oranının eşitlenmesine katılmaz. Katılsaydılar, genel kâr oranı çok daha aşağılara düşerdi. Teorik açıdan bakıldığında, bunlar da hesaba katılabilir ve bu durumda, görünürde var olan ve kapitalistleri gerçekten belirleyen kâr oranına göre daha düşük bir kâr oranı elde edilir, çünkü değişir sermayeye oranla değişmez sermayenin en büyük olduğu girişimler tam da bu girişimlerdir.

Bölüm

15

Yasanın İç Çelişkilerinin Açımlanması

★★★

I. Genel Açıklamalar

Kâr oranının, her zaman, artık değer oranını olduğundan düşük ifade ettiğini bu kitabın birinci kısmında görmüştük. Şimdi de, yükselen bir artık değer oranının bile kendisini düşen bir kâr oranıyla ifade etme eğiliminde olduğunu gördük. Kâr oranı, yalnızca, c = 0 olsaydı, yani tüm sermaye ücretlere yatırılsaydı, artık değer oranına eşit olurdu. Düşen bir kâr oranı, yalnızca, değişmez sermaye değeri ile onun harekete geçirdiği emek gücünün miktarı arasındaki oran değişmeden kalırsa ya da bu ikincisi, değişmez sermaye değerine oranla arttıysa, düşen bir artık değer oranını ifade eder.

Ricardo, kâr oranını inceleme bahanesiyle, gerçekte yalnızca artık değer oranını inceler ve bunu da yalnızca, iş gününün yoğunluk ve uzunluk açısından değişmez bir büyüklük olduğu varsayımı altında yapar.

Kâr oranının düşmesi ve hızlandırılmış birikim, ikisinin de üretici gücün gelişimini ifade etmesi ölçüsünde, aynı sürecin farklı ifadelerinden başka bir şey değildir. Birikim ise, çalışmanın büyük ölçekte yoğunlaşması ve böylece sermaye bileşiminin yükselmesi anlamına geldiği kadarıyla, kâr oranının düşüşünü hızlandırır. Diğer yandan, kâr oranının düşmesi de, küçük kapitalistlerin, ellerinde hâlâ el koyulacak bir şeyler

bulunan son dolaysız üreticilerin mülksüzleştirilmesi yoluyla, sermayenin yoğunlaşmasını ve merkezîleşmesini hızlandırır. Böylece, bir diğer taraftan, kâr oranıyla birlikte birikim oranının düşmesine karşın, birikim, kütle bakımından hızlanır.

Diğer yandan, toplam sermayenin değerlenme oranının, yani kâr oranının, (sermayenin değerlenmesinin kapitalist üretimin tek amacı olmasına benzer şekilde) kapitalist üretimin dürtüsü olması ölçüsünde, onun düşmesi, yeni bağımsız sermayelerin oluşumunu yavaşlatır ve böylece kapitalist üretim sürecinin gelişimi için bir tehdit olarak görünür; gereksiz nüfusun yanı sıra aşırı üretimi, spekülasyonu, bunalımları ve gereksiz sermayeyi teşvik eder. Dolayısıyla, Ricardo gibi kapitalist üretim tarzını mutlak sayan iktisatçılar, burada, söz konusu üretim tarzının kendisine bir engel yarattığını hisseder ve bu nedenle de bu engeli üretime değil doğaya atfeder (rant öğretisinde). Ama kâr oranının düşmesi nedeniyle kapıldıkları dehşette önemli olan şey, kapitalist üretim tarzının, üretici güçleri geliştirirken, zenginliğin kendisinin üretimiyle hiçbir ilgisi olmayan bir engelle karşılaştığı hissidir; ve bu kendine özgü engel, kapitalist üretim tarzının sınırlılığını ve yalnızca tarihsel, geçici bir nitelik taşıdığını doğrular; zenginlik üretimi için mutlak üretim tarzı olmak şöyle dursun, belirli bir aşamada, bunun daha fazla gelişmesiyle bağdaşmazlığa düştüğünü doğrular.

Kuşkusuz, Ricardo ve okulu, yalnızca, faizi de içeren sınai kârı inceler. Ama toprak rantı oranı da, mutlak rant kütlesinin büyümesine ve oransal olarak da sınai kâra göre daha fazla büyüyebilecek olmasına karşın, düşme eğilimine sahiptir. (Bkz., toprak rantı yasasını Ricardo'dan *önce* geliştirmiş olan Ed. West.*) Toplumsal toplam sermayeyi (C) ele alır ve faiz ile toprak rantının düşülmesinden sonra geriye kalan sınai kâra p_1, faize z ve toprak rantına r dersek, $\frac{m}{C} = \frac{p}{C} = \frac{p_1+z+r}{C} = \frac{p_1}{C} + \frac{z}{C} + \frac{r}{C}$ olur. Kapitalist üretimin gelişim sürecinde m'nin, yani toplam artık değer tutarının sürekli olarak büyümesine karşın, C'nin m'den daha hızlı büyümesi nedeniyle $\frac{m}{C}$'nin de sürekli olarak küçüldüğünü görmüştük. Dolayısıyla, hem $\frac{m}{C} = \frac{p}{C}$ hem de $\frac{p_1}{C}$, $\frac{z}{C}$ ve $\frac{r}{C}$ kendi başlarına sürekli olarak küçülürken ya da z'ye oranla p_1, ya da p_1'e veya p_1 ve z'ye oranla r göreli olarak büyürken, p_1, z ve r'nin her birinin kendi başlarına sürekli olarak büyüyebilmesi, hiçbir şekilde bir çelişki değildir. Toplam artık değer ya da kâr (m = p) yükselir, ama eş zamanlı olarak kâr oranı ($\frac{m}{C} = \frac{p}{C}$) düşerken, m = p'yi oluşturan p_1, z ve r parçalarının oranları, m'nin toplam tutarı tarafından belirlenen sınırlar içinde, m'nin ya da $\frac{m}{C}$'nin büyüklüğünü etkilemeden, herhangi bir şekilde değişebilir.

---

* "Essay on the Application of Capital to Land", London, 1815. –*İngilizce ed.*

p_1, z ve r'nin karşılıklı değişimleri, m'nin farklı kategorilere farklı şekillerde bölünmesinden başka bir anlama gelmez. Bu nedenle, genel kâr oranının ($\frac{m}{C}$) düşmesine rağmen, bireysel sanayicinin kâr oranı ($\frac{p_1}{C}$), faiz oranı ($\frac{z}{C}$) ve rantın toplam sermayeye oranının ($\frac{r}{C}$) her biri, bir diğerine oranla yükselebilir; tek koşul, üçünün toplamının $\frac{m}{C}$'ye eşit olmasıdır. Örneğin, artık değer oranı %100'e eşitken sermaye bileşiminin değişerek $50_c + 50_v$ yerine $75_c + 25_v$ olması nedeniyle kâr oranı %50'den %25'e düşerse, birinci durumda 1000'lik bir sermaye 500'lük bir kâr ve ikinci durumda 4000'lik bir sermaye 1000'lik bir kâr sağlayacaktır. m ya da p iki katına çıkmış, ama p' yarı yarıya azalmıştır. Ve önceki %50'nin 20'si kâr, 10'u faiz, 20'si rant olsaydı, $\frac{p_1}{C}$ = %20, $\frac{z}{C}$ = %10, $\frac{r}{C}$ = %20 olurdu. %25'e dönüşüm sırasında oranlar aynı kalsaydı, $\frac{p_1}{C}$ = %10, $\frac{z}{C}$ = %5 ve $\frac{r}{C}$ = %10 olurdu. Buna karşılık, $\frac{p_1}{C}$ %8'e ve $\frac{z}{C}$ %4'e düşseydi, $\frac{r}{C}$ %13'e yükselirdi. r'nin oransal büyüklüğü p_1'e ve z'ye göre artmış, ama buna karşın p' aynı kalmış olurdu. Her iki varsayım altında da, p_1, z ve r'nin toplamı, dört kat daha büyük bir sermaye aracılığıyla üretildiğinden, artmış olurdu. Ayrıca, Ricardo'nun, sınai kârın (artı faizin), başlangıçta, tüm artık değeri içerdiği şeklindeki varsayımı, tarihsel ve kavramsal olarak yanlıştır. Aksine, 1. tüm kârı daha sonra bölüşülmek üzere doğrudan doğruya sınai ve ticari kapitalistlere veren ve 2. rantı kârın üzerindeki fazlalığa indirgeyen şey, yalnızca, kapitalist üretimin ilerlemesidir. Ardından, kârın (yani toplam sermayenin ürünü olarak görülen artık değerin) bir parçası olan, ama ürünün kapitalist tarafından cebe atılan özel parçası olmayan rant, bu kapitalist temel üzerinde yeniden büyür.

Gerekli üretim araçlarının, yani yeterli sermaye birikiminin var olması koşuluyla, artık değerin yaratılması, artık değer oranı, yani emeğin sömürülme derecesi verilmişse işçi nüfusundan ve işçi nüfusu verilmişse emeğin sömürülme derecesinden başka bir engelle karşılaşmaz. Ve kapitalist üretim süreci, özünde, artık değer üretimidir; artık değer de, artık ürünle ya da üretilmiş olan metaların karşılığı ödenmemiş emeğin nesnelleştiği özdeş parçasıyla temsil edilir. Bu artık değerin üretiminin (ve onun bir kısmının yeniden sermayeye dönüştürülmesi ya da birikim, söz konusu artık değer üretiminin tamamlayıcı bir parçasını oluşturur), kapitalist üretimin dolaysız amacı ve belirleyici dürtüsü olduğu hiçbir zaman unutulmamalıdır. Bu nedenle, hiçbir zaman, kapitalist üretimi olmadığı bir şey olarak, yani dolaysız amacı haz olan ya da kapitalistler için haz araçları imalatı olan üretim olarak sunmamak gerekir. Böyle yapılırsa, kapitalist üretimin, iç özsel biçiminin bütünü tarafından ortaya koyulan özgül karakteri tümüyle gözden kaçırılmış olur.

Bu artık değerin elde edilmesi, söylenmiş olduğu üzere yukarıda belirtilenler dışında hiçbir engel tanımayan dolaysız üretim sürecini oluşturur. Ele geçirilebilen miktardaki artık emek metalarda nesnelleşir nesnelleşmez, artık değer üretilmiş olur. Ama artık değerin bu üretimiyle, kapitalist üretim sürecinin yalnızca birinci perdesi, yani dolaysız üretim süreci sona erer. Sermaye belirli bir miktarda karşılığı ödenmemiş emek soğurmuştur. Kendisini kâr oranının düşmesiyle ifade eden sürecin gelişimiyle, bu şekilde üretilen artık değerin kütlesi muazzam boyutlara ulaşır. Ardından sürecin ikinci perdesi başlar. Tüm meta kütlesi, değişmez sermaye ile değişir sermayeyi yerine koyan kısmı da artık değeri temsil eden kısmı da dâhil olmak üzere toplam ürün satılmak zorundadır. Bu gerçekleşmezse ya da yalnızca kısmen gerçekleşirse ya da yalnızca üretim fiyatlarının altında kalan fiyatlarla gerçekleşirse, işçi sömürülmüş olsa bile, bu sömürü kapitalist açısından sömürü olarak gerçekleşmemiş olur ve bu da, ele geçirilen artık değerin gerçekleşmemesiyle ya da yalnızca kısmen gerçekleşmesiyle, hatta sermayesinin kısmen ya da tümüyle yitirilmesiyle bağlantılı olabilir. Dolaysız sömürünün koşulları ile onun gerçekleşmesinin koşulları özdeş değildir. Bunlar, yalnızca zaman ve yer açısından değil, kavramsal olarak da farklıdır. Birincileri yalnızca toplumun üretici gücü, ikincileri ise farklı üretim dalları arasındaki oransal ilişkiler ve toplumun tüketim gücü sınırlandırır. Ama bu sonuncusu, mutlak üretim gücüyle ya da mutlak tüketim gücüyle değil, toplumun büyük kesiminin tüketimini yalnızca az çok dar sınırlar içinde değiştirilebilir olan bir minimuma indiren, uzlaşmaz bölüşüm ilişkilerine dayalı tüketim gücüyle belirlenir. Toplumun tüketim gücü, ayrıca, birikim dürtüsüyle, sermayeyi büyütme ve genişlemiş ölçekte artık değer üretme dürtüsüyle sınırlanır. Bu, üretim yöntemlerinin kendilerindeki sürekli devrimlerin, eldeki sermayenin bunlarla her zaman bağlantılı olan değer yitiminin, genel rekabet savaşının ve yalnızca bir korunma aracı olarak ve çöküş tehdidine karşı üretimi iyileştirme ve onun ölçeğini genişletme zorunluluğunun dayattığı kapitalist üretim yasasıdır. Bu nedenle, piyasa, iç bağlantılarının ve onu düzenleyen koşulların, üreticiden bağımsız bir doğa yasası biçimini giderek daha fazla almalarını, giderek daha fazla denetlenemez olmalarını sağlayacak şekilde, durmadan genişletilmek zorundadır. İç çelişki, üretimin dış alanının genişlemesi yoluyla kendisini çözüme kavuşturmaya çalışır. Ama üretici güç ne kadar gelişirse, tüketim ilişkilerinin dayandığı dar temele o kadar ters düşer. Çelişkilerle dolu bu temel üzerinde, sermaye fazlasının büyüyen bir nüfus fazlasıyla el ele gitmesi, kesinlikle bir çelişki değildir; çünkü, ikisi bir araya getirildiğinde, üretilen artık değer kütlesinin artacak olmasına karşın, bu yolla

artan şey, söz konusu artık değerin üretilmesinin koşulları ile gerçekleştirilmesinin koşulları arasındaki çelişkidir.

Belirli bir kâr oranı verilmişse, kâr kütlesi her zaman öndelenmiş olan sermayenin büyüklüğüne bağlıdır. Ama birikim, bu kütlenin yeniden sermayeye dönüştürülen kısmıyla belirlenir. Ne var ki, bu kısım, kâr eksi kapitalistin tükettiği gelire eşit olduğundan, yalnızca bu kütlenin değerine değil, kapitalistin onunla satın alabileceği, kısmen tüketimine, yani gelirine, kısmen değişmez sermayesine dâhil olan metaların ucuzluğuna da bağlı olacaktır. (Burada işçi ücretleri verili kabul edilmektedir.)

İşçinin harekete geçirdiği ve emeği aracılığıyla değerini koruduğu ve üründe yeniden görünmesini sağladığı sermaye kütlesi, onun eklediği değerden tümüyle farklıdır. Sermaye kütlesi 1000'e ve eklenen emek 100'e eşitse, yeniden üretilen sermaye 1100'e eşit olur. Sermaye kütlesi 100'e ve eklenen emek 20'ye eşitse, yeniden üretilen sermaye 120'ye eşit olur. Kâr oranı birinci durumda %10'a, ikinci durumda %20'ye eşittir. Ve yine de, 100'le gerçekleştirilebilecek olan birikim 20'yle gerçekleştirilebilecek olandan fazladır. Ve böylece, sermaye akımı ya da birikimi, kâr oranının yüksekliğiyle değil hâlihazırda sahip olduğu hızla orantılı bir şekilde yoluna devam eder (burada sermayenin üretici güç artışı nedeniyle değer yitirmesi göz ardı ediliyor). Emeğin üretken olmamasına rağmen yüksek bir artık değer oranı varsa, yüksek kâr oranlarının elde edilmesi, iş günü çok uzunsa mümkündür; bunu mümkün kılan, emeğin üretken olmamasına karşın işçinin gereksinimlerinin çok sınırlı, bu nedenle de ortalama ücretin çok düşük olmasıdır. Ücretin düşüklüğü, işçinin enerjisizliğine karşılık gelecektir. Böyle bir durumda, yüksek kâr oranlarına rağmen sermaye yavaş birikir. Nüfus durağandır ve ürünün mal olduğu emek-zaman, işçiye ödenen ücretin küçük olmasına rağmen büyüktür.

Kâr oranı, işçinin daha az sömürülmesi nedeniyle değil, genel olarak kullanılan sermayeye oranla daha az sayıda işçinin kullanılması nedeniyle düşer.

Gösterilmiş olduğu üzere, kâr oranındaki düşüşle aynı anda kâr kütlesi artarsa, kapitalist, emeğin yıllık ürününün daha büyük bir kısmına sermaye kategorisinin altında (kullanılmış olan sermayenin yedeği olarak) ve görece daha küçük bir kısmına kâr kategorisinin altında el koyar. Papaz Chalmers'ın, yıllık ürünün ne kadar küçük bir miktarını sermaye olarak harcarlarsa, kapitalistlerin yutacağı kârların o kadar büyüyeceği şeklindeki fantezisinin* kaynağı budur; böyle yaptıklarında, devlet kilisesi de, artık ürünün büyük bir kısmının sermaye-

* Chalmers, "On political economy in connexion with the moral state and moral prospects of society", 2. baskı, Glasgow 1832, s. 88. –*Almanca ed.*

leştirilmek yerine tüketilmesini sağlamak için yardımlarına koşacaktır. Papaz burada nedenle sonucu karıştırır. Ayrıca, bildiğimiz üzere, kâr kütlesi, daha küçük kâr oranlarıyla bile, yatırılan sermayenin büyüklüğüyle birlikte büyür. Ne var ki, bu, sermayenin eş zamanlı olarak yoğunlaşmasına yol açar, çünkü üretim koşulları artık daha büyük ölçekli sermaye kullanımını gerektirir. Kâr kütlesinin sözü edilen şekilde büyümesi, aynı zamanda, sermayenin merkezîleşmesine, yani küçük kapitalistlerin büyükler tarafından yutulmasına ve birincilerin sermayesizleştirilmesine de yol açar. Söz konusu büyüme de, çalışmanın koşullarının, kendi emekleri onlar özelinde hâlâ belirli bir rol oynadığından bu küçük kapitalistlerin hâlâ dâhil oldukları üreticilerden ayrılma derecesinin yükselmesinden başka bir şey değildir; kapitalistin emeği, genel olarak, sermayesinin büyüklüğüyle, yani onun kapitalist olma derecesiyle ters orantılıdır. İlk birikimle (I. Kitap, Bölüm 24) başlayan, ardından sermayenin birikim ve yoğunlaşma sürecinde kalıcı bir süreç olarak görünen ve sonunda burada kendisini hâlen var olan sermayelerin az sayıda elde merkezîleşmesini ve çok sayıda sermayenin sermaye olmaktan çıkmasını (mülksüzleştirme artık buna dönüşmüştür) ifade eden sermaye kavramını oluşturan şey, bir taraftaki çalışmanın koşulları ile diğer taraftaki üreticilerin işte bu ayrılmasıdır. Karşıt yönlü eğilimler, merkezîleşme yönündeki gücün yanında sürekli olarak yeniden merkezîlikten uzaklaşma yönünde etkide bulunmasaydı, söz konusu süreç kapitalist üretimi kısa sürede yıkıma sürüklerdi.

II. Üretimin Genişlemesi ile Değerlenme Arasındaki Çatışma

Emeğin toplumsal üretici gücünün gelişmesi kendisini iki şekilde gösterir: Birincisi, o zamana kadar üretilmiş olan üretici güçlerin büyüklüğüyle, yeni üretimin tabi olduğu üretim koşullarının değer ve kütle cinsinden hacimleriyle ve biriktirilmiş olan üretken sermayenin mutlak büyüklüğüyle; ikincisi, toplam sermayeye oranla, işçi ücretlerine yatırılmış olan sermayenin göreli küçüklüğüyle, yani verili bir sermayenin yeniden üretimi ve değerlenmesi için, seri üretim için gerekli olan canlı emeğin göreli küçüklüğüyle. Söz konusu gücün gelişmesi, aynı zamanda, sermayenin yoğunlaşması anlamına gelir.

Üretici gücün gelişmesi, kullanılan emek gücüyle ilişkili olarak da kendisini yine iki şekilde gösterir: Birincisi, artık emeğin artışıyla, yani emek gücünün yeniden üretimi için gereksinim duyulan gerekli emek-zamanın kısalmasıyla. İkincisi, genel olarak, verili bir sermayeyi ha-

rekete geçirmek için kullanılan emek gücü miktarının (işçi sayısının) azalmasıyla.

Bu iki hareket, el ele gitmekle kalmaz, karşılıklı olarak birbirlerini gerektirir; bunlar, aynı yasanın ifadeleri olan görüngülerdir. Ne var ki kâr oranı üzerindeki etkileri karşıt yönlüdür. Toplam kâr kütlesi toplam artık değer kütlesine eşitken, kâr oranı $(\frac{m}{C}) = \frac{\text{artık değer}}{\text{öndelenen toplam sermaye}}$. Oysa bir toplam tutar olarak artık değer, birincisi artık değer oranıyla, ama ikincisi bu oranla eş zamanlı olarak kullanılan emeğin kütlesiyle ya da aynı anlama gelmek üzere değişir sermayenin büyüklüğüyle belirlenir. Bir taraftan bakıldığında, etmenlerden biri olan artık değer oranı yükselir; diğer taraftan bakıldığında, diğer etmen olan işçi sayısı (göreli ya da mutlak olarak) azalır. Üretici gücün gelişmesi, kullanılan emeğin karşılığı ödenen kısmını küçültmesi ölçüsünde, oranını artırdığı için artık değeri artırır; ne var ki, verili bir sermayenin kullandığı emeğin toplam kütlesini küçültmesi ölçüsünde de, artık değer kütlesini elde edebilmek için artık değer oranıyla çarpılan sayıyı küçültür. Günde 12 saat çalışan iki işçi, havayla yaşayabilecek olsalar ve bu nedenle kendileri için hiç emek harcamak zorunda olmasalar bile, her biri sadece 2 saat çalışan 24 işçiyle aynı artık değer kütlesini sağlayamaz. Demek ki, bu açıdan bakıldığında, işçi sayısındaki azalmanın emeğin sömürülme derecesini yükselterek telafi edilmesinin belirli aşılamaz sınırları vardır; bu nedenle, sömürü derecesinin yükseltilmesi, kâr oranının düşüşünü gerçekten de yavaşlatabilir, ama ortadan kaldıramaz.

Dolayısıyla, kapitalist üretim tarzının gelişimiyle birlikte, kâr kütlesi kullanılan sermayenin artan kütlesiyle birlikte artarken, kâr oranı düşer. Oran belliyse, sermaye kütlesinin mutlak artışı, onun mevcut büyüklüğüne bağlı olur. Ama diğer yandan, bu büyüklük belliyse, sermayenin ne ölçüde büyüyeceği, yani onun büyüme oranı, kâr oranına bağlı olur. Üretici güç artışının (ayrıca, değinilmiş olduğu üzere, bu artış her zaman elde bulunan sermayenin değer yitirmesiyle el ele gider) sermayenin değer büyüklüğünü doğrudan doğruya artırması, yalnızca, kâr oranını yükselterek, yıllık ürünün yeniden sermayeye dönüştürülen değer parçasını büyütmesi durumunda mümkündür. Emeğin üretici gücü söz konusu olduğunda, bunun gerçekleşmesi (bu üretici gücün eldeki sermayenin *değeriyle* doğrudan doğruya hiçbir ilgisi olmadığından), yalnızca, üretici güç artışı aracılığıyla ya göreli artık değerin artması ya da değişmez sermayenin değerinin azalması, yani emek gücünün yeniden üretimine ya da değişmez sermaye ögelerine katılan metaların ucuzlaması ölçüsünde mümkündür. Ama her ikisi de eldeki sermayenin değer yitirmesi anlamına gelir ve her ikisi de değişmez sermayeye oranla değ-

şir sermayenin azalmasıyla el ele gider. Her ikisi de kâr oranının düşmesine yol açar ve her ikisi de bu düşmeyi yavaşlatır. Ayrıca, kâr oranı artışı, emek talebi artışına yol açması ölçüsünde, işçi nüfusunun ve dolayısıyla da sermayeyi sermaye hâline getiren sömürülebilir malzemenin artmasına neden olur.

Ama emeğin üretici gücünün gelişmesi, aynı değişim değerini temsil eden kullanım değerlerinin ve sermayenin maddi ögelerini oluşturan maddi temelin, yani değişmez sermayeyi doğrudan doğruya ve değişir sermayeyi en azından dolaylı olarak oluşturan maddi nesnelerin kütlesini ve çeşitliliğini artırarak, eldeki sermaye değerinin büyümesine katkıda bulunur. Aynı sermayeyle ve aynı emekle, mübadele değerlerinden bağımsız olarak, sermayeye dönüştürülebilecek olan daha fazla şey yaratılır. Bunlar, ek emek ve dolayısıyla aynı zamanda ek artık emek soğurma ve böylece ek sermaye oluşturma işini görebilecek olan şeylerdir. Sermayenin kumanda edebileceği emek kütlesi, onun değerine değil, değerleri ne olursa olsun onun bileşimini oluşturan ham ve yardımcı maddelerin, makinelerin ve sabit sermaye ögelerinin, geçim araçlarının kütlesine bağlıdır. Böylece, kullanılan emeğin ve dolayısıyla aynı zamanda artık emeğin kütlesi büyürken, yeniden üretilen sermayenin değeri ve ona yeni eklenen artık değer de büyür.

Ama Ricardo'nun yaptığı gibi, birikim sürecinin kapsadığı bu iki unsurun huzur içinde yan yana durdukları düşünülmemelidir; bunlar, kendisini çelişkili eğilimlerle ve görüngülerle duyuran bir çelişki barındırır. Çatışan etmenler eş zamanlı olarak birbirleri üzerinde karşıt yönlü etkilerde bulunur.

Toplumsal toplam ürünün sermaye olarak iş gören kısmının çoğalmasından kaynaklanan ve işçi nüfusunda gerçek bir artışı destekleyen etmenlerle eş zamanlı olarak, yalnızca göreli olan bir aşırı nüfus yaratan etmenler de etkilerini gösterir.

Kâr oranının düşmesiyle eş zamanlı olarak sermayelerin kütlesi büyür ve eldeki sermaye, bu büyümeyle el ele, bir değer yitimine uğrar; bu da, söz konusu düşüşü yavaşlatır ve sermaye değeri birikimine hızlandırıcı bir itki sağlar.

Üretici gücün gelişmesiyle eş zamanlı olarak, sermayenin bileşimi daha yüksek bir düzeye çıkar, yani sermayenin değişmez kısmına oranla değişir kısmı küçülür.

Bu farklı etkiler kendilerini kâh mekânda yan yana, kâh zamanda art arda gösterir; uzlaşmaz etmenlerin çatışması dönemsel olarak bunalımlar sırasında kendisini açığa vurur. Bunalımlar, her zaman, eldeki çelişkilerin şiddetli anlık çözümlerinden, bozulmuş olan dengeyi o an için yeniden kuran şiddetli patlamalardan ibarettir.

Çelişki, çok genel bir şekilde ifade edilecek olursa, kapitalist üretim tarzının, değerden ve onun içerdiği artık değerden bağımsız olarak, içlerinde kapitalist üretimin gerçekleştiği toplumsal ilişkilerden de bağımsız olarak, üretici güçlerin mutlak gelişimine yönelik bir eğilim barındırmasıdır; oysa diğer taraftan, aynı üretim tarzının hedefi, var olan sermaye değerinin korunması ve en yüksek derecede değerlenmesidir (yani, bu değerin sürekli daha yüksek hızlarla büyümesidir). Onun özgül karakteri, eldeki sermaye değerini, bu değerin mümkün olan en üst düzeyde değerlenmesinin aracı olarak kullanmaya yönelik olmasıdır. Bunu başarmak için başvurduğu yöntemler şunlara yol açar: Kâr oranının azalması, eldeki sermayenin değer yitirmesi ve emeğin üretici güçlerinin daha önce üretilmiş olan üretici güçler pahasına geliştirilmesi.

Eldeki sermayenin belirli aralıklarla değer yitirmesi, bir yandan kâr oranı düşüşünü yavaşlatmanın ve yeni sermaye oluşturma yoluyla sermaye değeri birikimini hızlandırmanın kapitalist üretim tarzına içkin olan araçlarından biriyken, diğer yandan içlerinde sermayenin dolaşım sürecinin ve yeniden üretim sürecinin gerçekleştiği verili ilişkilere zarar verir ve bu nedenle de ona, üretim sürecindeki ani duraklamalar ve bunalımlar eşlik eder.

Değişir sermayenin değişmez sermayeye oranla, üretici güçlerin gelişimiyle el ele giden azalması, sürekli olarak yapay aşırı nüfus yaratırken, işçi nüfusunun büyümesine bir itki sağlar. Sermayenin değer cinsinden birikimi, kâr oranının düşüşü tarafından yavaşlatılır ve böylece kullanım değerlerinin birikimi daha da hızlanır; kullanım değerlerinin birikimi de, değer cinsinden birikime yeni bir ivme kazandırır.

Kapitalist üretim, sürekli olarak, ona içkin olan bu engelleri aşmaya çalışır, ama söz konusu engelleri, yalnızca, onları kendi karşısına yeniden ve daha da zorlu olacakları şekilde diken araçlar yardımıyla aşar.

Kapitalist üretimin *gerçek engeli sermayenin kendisidir*; bir başka deyişle, sermayenin ve onun öz değerlenmesinin, üretimin başlangıç noktası ve son noktası olarak, dürtüsü ve amacı olarak görünmesidir; üretimin, yalnızca *sermaye* için üretim olması ve tersinden bakıldığında, üretim araçlarının tek işlevinin, üreticiler *toplumu* için yaşam sürecinin sürekli olarak genişlemesini sağlamak olmamasıdır. Bu nedenle, üreticilerin büyük bölümünün mülksüzleşmesine ve yoksullaşmasına dayanan sermaye değerinin korunması ve değerlenmesi için zorunlu olan bu engeller, sermayenin kendi amacı doğrultusunda kullanmak zorunda olduğu ve üretimin sınırsız şekilde artırılmasına, kendinde bir amaç olarak üretime, emeğin toplumsal üretici güçlerinin koşulsuz gelişimine hizmet eden üretim yöntemleriyle sürekli olarak çelişkiye düşer. Araç

(toplumsal üretici güçlerin kısıtlanmamış gelişimi), eldeki sermayenin değerlenmesiyle sınırlı olan amaçla sürekli olarak çatışır. Dolayısıyla, eğer kapitalist üretim tarzı, bir yandan, maddi üretici gücü geliştirmenin ve ona karşılık gelen dünya pazarını yaratmanın tarihsel bir aracıysa, diğer yandan da, söz konusu tarihsel görevi ile kendisine karşılık gelen toplumsal üretim ilişkileri arasındaki sürekli çelişkidir.

III. Nüfus Fazlalığının Varlığında Sermaye Fazlalığı

Kâr oranının düşmesiyle birlikte, emeği üretken şekilde kullanabilmeleri için tek tek kapitalistlerin ellerinde bulunması gereken asgari sermaye büyür; söz konusu asgari sermaye, hem genel olarak emeğin sömürülmesi için, hem de kullanılan emek-zamanın, metaların üretimi için gerekli olan emek-zaman olması, yani metaların üretimi için gerekli olan ortalama toplumsal emek-zamanı aşmaması için gerekli olan asgari sermayedir. Ve eş zamanlı olarak yoğunlaşma artar, çünkü belirli sınırların ötesine geçildiğinde, daha küçük bir kâr oranına sahip olan daha büyük bir sermaye, daha büyük bir kâr oranına sahip olan daha küçük bir sermayeye göre daha çabuk birikir. Bu artan yoğunlaşmanın kendisi de, belirli bir noktaya ulaştığında, kâr oranındaki yeni bir düşüşe yol açar. Böylece, dağınık küçük sermayeler yığını, macera yoluna itilir: Spekülasyon, kredi dolandırıcılıkları, hisse senedi dolandırıcılıkları, bunalımlar. Sermaye fazlalığı denen şey, her zaman, öz olarak, kâr oranındaki düşüşü kütlesiyle telafi edemeyen sermayenin fazlalığıyla (ve bunlar, her zaman, kendilerini yeni oluşturan taze sermaye sürgünleridir) ya da kendi başlarına hareket etme yeteneğine sahip olmayan bu sermayeleri kredi biçiminde büyük iş dallarının yöneticilerinin emrine veren sermaye fazlalığıyla ilgilidir. Bu sermaye fazlalığı, göreli bir aşırı nüfusa da yol açan aynı koşullar nedeniyle ortaya çıkar ve bu nedenle, bu ikisinin karşı kutuplarda yer almasına karşın (bir tarafta kullanılmayan sermaye ve diğer tarafta kullanılmayan işçi nüfusu), göreli aşırı nüfusu tamamlayan bir görüngüdür.

Dolayısıyla, tek tek metaların değil sermayenin aşırı üretimi (sermayenin aşırı üretimi her zaman metaların aşırı üretimini içerse bile), sermayenin aşırı birikiminden başka bir anlama gelmez. Bu aşırı birikimin ne olduğunu anlamak için (daha ayrıntılı inceleme biraz daha aşağıda) tek yapılması gereken, onu mutlak kabul etmektir. Sermayenin aşırı üretimi ne zaman mutlak olurdu? Üretimin şu ya da bu alanına veya birkaç önemli alanına uzanmakla kalmayan, kapsamıyla bile mutlak olan, yani tüm üretim alanlarını kapsayan bir aşırı üretimden söz ediyoruz.

Kapitalist üretime yönelik ek sermaye 0'a eşit olur olmaz, sermayenin mutlak bir aşırı üretimi söz konusu olurdu. Ama kapitalist üretimin amacı, sermayenin değerlenmesidir, yani artık değere el koyulmasıdır, artık değer üretimidir, kâr üretimidir. Demek ki, sermaye, işçi nüfusuna oranla, bu nüfusun sağladığı mutlak emek-zamanın uzatılmasını da göreli artık emek-zamanın genişletilmesini de olanaksızlaştıracak ölçüde büyür büyümez (emek talebinin çok güçlü olduğu, yani ücretlerin yükselme eğilimi gösterdiği bir durumda, ikincisi hiçbir şekilde gerçekleştirilemez); bir başka deyişle, büyümüş olan sermaye, yalnızca, büyümesinden önce ürettiği kadar, hatta daha az artık değer kütlesi üretmeye başladığında, sermayenin mutlak bir aşırı üretimi söz konusu olurdu; yani büyümüş olan C + ΔC sermayesi, C sermayesinin ΔC ile büyümesinden önce ürettiğinden daha fazla kâr üretmez, hatta daha az kâr üretirdi. Her iki durumda, genel kâr oranında güçlü ve ani bir düşüş de yaşanırdı; ama bu kez, bunun nedeni, üretici gücün gelişmesi değil, değişir sermayenin para cinsinden değerindeki bir yükseliş (ücretlerdeki yükseliş nedeniyle) ve artık emeğin gerekli emeğe oranındaki buna karşılık gelen azalmadan kaynaklanan bir sermaye bileşimi değişimi olurdu.

Bu söylenen, gerçek yaşamda, sermayenin bir bölümünün tümüyle ya da kısmen atıl kalması (çünkü, kendisini değerlendirebilmek için, ilk olarak, o sırada iş görmekte olan sermayeyi yerinden etmek zorunda kalırdı) ve diğer bölümün, kullanılmayan ya da kısmen kullanılan sermayenin baskısı nedeniyle kendisini daha düşük bir kâr oranıyla değerlendirmesi şeklinde görünürdü. Burada, ek sermayenin bir bölümünün eskisinin yerini alması ve eskisinin de böylece ek sermayenin içinde bir yere sahip olması hiçbir önem taşımazdı. Her zaman, elimizde, bir tarafta eski sermaye tutarı, diğer tarafta ek sermaye tutarı olurdu. Varsayımlarımıza göre, kullanılan emek gücünün kütlesi artırılamayacağından ve artık değer oranı yükseltilemeyeceğinden, dolayısıyla artık değer kütlesi de artırılamayacağından, kâr oranının düşmesine, bu kez, kâr kütlesinin mutlak bir azalması eşlik ederdi. Ve azalmış olan kâr kütlesinin büyümüş olan bir toplam sermayeye göre hesaplanması gerekirdi. – Ama kullanılan sermayenin kendisini eski kâr oranıyla değerlendirmeye devam ettiği, yani kâr kütlesinin aynı kaldığı varsayılsa bile, bu kâr kütlesi hâlâ büyümüş olan bir toplam sermayeye göre hesaplanırdı ve bu da kâr oranında bir düşme anlamına gelirdi. Geçmişte 100'lük bir kâr getiren 1000'lik bir toplam sermaye, 1500'e yükselmesinin ardından yine yalnızca 100 getiriyorsa, ikinci durumda, 1000'lik bir sermaye artık sadece $66^2/_3$ getirir. Eski sermayenin değerlenmesi mutlak olarak azalmış olur-

du. 1000'lik sermaye, yeni koşullar altında, eskiden $666^2/_3$'lük bir sermayenin getirdiğinden fazlasını getirmezdi.

Ama şurası da açıktır ki, eski sermayenin bu fiilî değer yitimi mücadele olmadan gerçekleşemez, ΔC ek sermayesi mücadele olmadan sermaye olarak iş göremezdi. Kâr oranı, aşırı sermaye üretiminin ürünü olan rekabet nedeniyle azalmazdı. Tersine, kâr oranının azalması ve aşırı sermaye üretimi aynı nedenlerden kaynaklandığından, bu kez, rekabet mücadelesi başlardı. ΔC'nin faal durumdaki eski kapitalistlerin ellerinde bulunan kısmı, onlar tarafından, kendi özgün sermayelerinin değer yitirmemesi ve üretim alanındaki yerlerinin daralmaması için az çok atıl bırakılır ya da anlık bir zarar bile göze alınarak, ek sermayenin atıl tutulması işini yeni giriş yapanların ve genel olarak rakiplerin üzerine yıkmak için kullanılırdı.

ΔC'nin artık yeni ellerde bulunan kısmı, eski sermaye zararına kendisine yer açmaya çalışır ve eski sermayenin bir kısmını atıl bırakarak, onu eski yerini terk etmeye ve yalnızca kısmen kullanılan ya da hiç kullanılmayan ek sermayenin yerini almaya zorlayarak bunu kısmen başarırdı.

Her koşulda, eski sermayenin bir kısmı atıl kalmak zorunda kalır, sermaye olarak iş görmesini ve kendisini değerlendirmesini gerektirdiği kadarıyla sermaye olma özelliğini yitirirdi. Bu atıl kalma durumundan en çok hangi kısmın etkileneceğini rekabet mücadelesi belirlerdi. İşler yolunda gittiği sürece, rekabet, genel kâr oranının belirlenmesi örneğinde de görüldüğü üzere, ortak ganimeti hep birlikte, her birinin eklediği payın büyüklüğüyle orantılı şekilde paylaşmalarını sağlayacak şekilde, kapitalistler sınıfının pratik kardeşliği olarak iş görür. Ama kârın paylaşımı yerine zararın paylaşımı söz konusu olur olmaz, herkes zarardan payına düşecek olan miktarı mümkün olduğunca azaltmaya ve başkasının sırtına yüklemeye çalışır. Sınıf açısından zarar kaçınılmazdır. Ama o zaman, tek tek her birinin omuzlarına ne kadarının düşeceği, her birinin zarara ne ölçüde ortak olacağı, güce ve kurnazlığa bağlı hâle gelir ve o zaman, rekabet, düşman kardeşler arasındaki bir mücadeleye dönüşür. Geçmişte, her bir kapitalistin çıkarları ile kapitalistler sınıfının çıkarlarının özdeşliği nasıl rekabet aracılığıyla pratikte kendisini kabul ettiriyorduysa, şimdi de bu çıkarlar arasındaki karşıtlık kendisini ortaya koyar.

Peki, bu çatışma nasıl çözüme kavuşur ve kapitalist üretimin "sağlıklı" hareketine karşılık gelen ilişkiler nasıl yeniden kurulurdu? Çözümü aranan çatışmanın sadece ifade edilmesi bile, çözüm yolunu içinde barındırır. Çözüm yolu, değer olarak, ΔC ek sermayesinin tamamı ya da en

azından bir kısmı tutarındaki bir sermayenin atıl bırakılmasını ve hatta kısmen yok edilmesini içerir. Çatışmanın tarifinden bile anlaşılabileceği üzere, söz konusu zararın tek tek kapitalistlere kesinlikle eşit şekilde dağılmayacağı, bunun yerine, zararın, özel avantajlara ya da önceden elde edilmiş olan konumlara bağlı olarak çok eşitsiz şekillerde ve çok farklı biçimlerde bölünmesini içeren bir rekabet mücadelesinin belirleyici olacağı ve böylece, bir sermaye atıl bırakılırken bir başkasının yok edileceği, bir üçüncüsünün yalnızca göreli bir zarara uğrayacağı ya da yalnızca geçici olarak değer yitireceği vb. doğrudur.

Ama her durumda, sermayenin daha büyük ya da daha küçük bir ölçekte atıl bırakılması ve hatta yok edilmesi yoluyla denge sağlanırdı. Bu, kısmen, sermayenin maddi tözünü de etkilerdi; yani, üretim araçlarının, sabit ve dolaşır sermayenin bir bölümü iş görmez, sermaye olarak hareket etmezdi; faaliyete geçmiş olan üretim tesislerinden bir bölümünde üretim dururdu. Bu taraftan bakıldığında, zamanın tüm üretim araçlarını (toprak hariç) olumsuz etkilemesine ve kötüleştirmesine karşın, burada, işlevlerdeki duraklama nedeniyle, üretim araçları, çok daha şiddetli gerçek zararlar görürdü. Ne var ki, yine bu taraftan bakıldığında, asıl etki, söz konusu üretim araçlarının üretim araçları olarak iş görmekten uzaklaşması olurdu; üretim araçları olarak işlevleri, daha kısa ya da daha uzun bir süreliğine zarar görürdü.

Asıl ve en akut karaktere sahip olan yıkım, sermaye için ve onun değer olma özelliğinin bulunması ölçüsünde de sermaye *değerleri* için söz konusu olurdu. Sermaye değerinin, sadece, artık değerden ya da kârdan gelecekte elde edilecek olan paylar üzerindeki ödeme emirleri biçiminde var olan kısmı, yani aslında, üretime dayalı olarak düzenlenen ve farklı biçimler taşıyan yığınla borç senedinden oluşan kısmı, hesaplanmasına temel oluşturan gelirlerin düşmesiyle birlikte hemen değer yitimine uğrar. Altın ve gümüş külçelerinin bir kısmı atıl kalır, sermaye olarak iş görmez. Piyasada bulunan metaların bir kısmı, dolaşım ve yeniden üretim sürecini, ancak, fiyatlarındaki muazzam bir düşüşle, yani temsil ettikleri sermayenin değer yitirmesiyle tamamlayabilir. Sabit sermaye ögeleri de aynı şekilde az ya da çok değer yitirir. Ayrıca, yeniden üretim sürecine belirli, varsayılmış fiyat ilişkileri hükmeder ve bu nedenle de genel fiyat düşüşü söz konusu süreci duraklamaya ve yalpalamaya sürükler. Bu bozulma ve duraklama, paranın, sermayenin gelişmesiyle eş zamanlı olarak gelişen ve söz konusu varsayılmış fiyat ilişkilerine dayanan ödeme aracı olma işlevini felce uğratır, belirli tarihlerdeki ödeme yükümlülüklerinden oluşan zinciri yüz farklı yerinden koparır, sermayeyle eş zamanlı olarak gelişmiş bulunan kredi sisteminin

bu nedenle çökmesi yüzünden daha da ağırlaşır ve böylece şiddetli ve akut bunalımlara, ani ve zor yoluyla gerçekleşen değer yitimlerine ve yeniden üretim sürecinin gerçekten bozulmasına ve duraklamasına* ve dolayısıyla da yeniden üretimin gerçekten daralmasına yol açar.

Ama aynı zamanda başka etmenler de işin içinde olurdu. Üretimin duraklaması, işçi sınıfının bir kısmını atıl bırakır ve böylece, istihdam edilen kısmı, ücretlerin düşürülmesine, hatta ortalamanın altına düşürülmesine katlanmak zorunda kalacağı bir duruma sokardı; sermaye açısından, bu işlemin sonucu, ortalama ücret geçerliyken göreli ya da mutlak artık değerin artırılmasının sonucuyla tam olarak aynıdır. Gönenç dönemi, işçiler arasındaki evlenmeleri kolaylaştırmış ve çocuklarının ölüm oranlarını düşürmüş olurdu; bunlar (nüfustaki gerçek bir artış anlamına gelseler bile) gerçekten çalışan nüfusta bir artış anlamına gelmeyen, ama işçi ile sermaye arasındaki ilişkiler üzerinde, tıpkı, gerçekten faal durumdaki işçilerin sayısındaki bir artış gibi etkide bulunan koşullardır. Diğer yandan, fiyatların düşmesi ve rekabet mücadelesi, her bir kapitalisti, yeni makineler, yeni ve iyileştirilmiş çalışma yöntemleri, yeni kombinasyonlar kullanarak kendi toplam ürününün bireysel değerini onun genel değerinin altına düşürmeye,** yani verili bir emek miktarının üretici gücünü yükseltmeye, değişir sermayenin değişmez sermayeye oranını düşürmeye ve böylece işçileri işten çıkarmaya, kısacası yapay bir aşırı nüfus yaratmaya teşvik ederdi. Ayrıca, değişmez sermaye ögelerinin değer yitirmesinin kendisi, kâr oranını yükselten bir öge olurdu. Değişir sermaye kütlesine oranla kullanılan değişmez sermayenin kütlesi büyürdü, ama bu kütlenin değeri düşmüş olabilirdi. Ortaya çıkan üretim duraklaması, üretimin daha sonraki (kapitalist sınırlar içinde kalacak) bir genişlemesini hazırlardı.

Ve böylece çemberin başlangıç noktasına dönülmüş olurdu. Sermayenin, işlevlerdeki duraklama nedeniyle değer yitirmiş olan bir kısmı, eski değerini yeniden kazanırdı. Bunun dışında, genişlemiş üretim koşullarıyla, genişlemiş bir piyasayla ve artmış üretici güçlerle aynı kusurlu döngü yeniden tekrarlanırdı.

Ama en uç varsayımlar altında bile, sermayenin aşırı üretimi, genel olarak mutlak aşırı üretim, yani üretim araçlarının mutlak aşırı üretimi değildir. Yalnızca, üretim araçlarının, *sermaye olarak iş görmek* ve bu nedenle de, kütlelerindeki büyümeyle birlikte büyümüş olan değerle orantılı olarak, bu değerdeki bir değerlenmeyi içermek, bir ek değer üretmek zorunda olmaları ölçüsünde, üretim araçlarının aşırı üretimidir.

---

* 1. baskıda: "çökmesine"; Marx'ın elyazmasına göre düzeltilmiştir. –*Almanca ed.*

1. baskıda: "onun genel değerinin üzerine yükseltmeye" –*Almanca ed.*

Ama bu yine de aşırı üretim olurdu, çünkü sermaye, emeği, kapitalist üretimin "sağlıklı", "normal" gelişiminin gerektirdiği bir sömürü derecesiyle; bir başka deyişle, en azından, kullanılan sermayenin kütlesindeki büyümeyle birlikte kâr kütlesini artıran, yani, kâr oranının sermayedeki büyümeyle aynı oranda azalmasının ya da kâr oranının sermayedeki büyümeye oranla daha hızlı azalmasının önüne geçen bir sömürü derecesiyle sömürmeyi başaramayacak duruma gelirdi.

Sermayenin aşırı üretimi, hiçbir zaman, sermaye olarak iş görebilen, yani emeğin belli bir sömürü derecesinde sömürülmesi için kullanılabilecek olan üretim araçlarının (emek ve geçim araçlarının) aşırı üretiminden başka bir anlama gelmez; ancak, söz konusu sömürü derecesinin belli bir noktanın altına düşmesi, kapitalist üretim sürecindeki bozulmalara ve duraklamalara, bunalımlara, sermaye yıkımına yol açar. Sermayenin bu aşırı üretimine az çok büyük bir göreli aşırı nüfusun eşlik etmesi bir çelişki değildir. Emeğin üretici gücünü yükseltmiş, metaürünlerin kütlesini artırmış, piyasaları genişletmiş, sermaye birikimini hem kütle hem de değer açısından hızlandırmış ve kâr oranını düşürmüş olan aynı koşullar, emeğin, fazla sermaye kullanılacak olsa geçerli olabilecek olan sömürülme derecesinin düşüklüğü nedeniyle ya da en azından, fazla sermayenin, verili sömürü derecesiyle sağlayabileceği kâr oranının düşüklüğü nedeniyle, göreli bir aşırı nüfus, bir işçi aşırı nüfusu üretmiştir ve sürekli olarak üretir.

Sermaye yurt dışına gönderiliyorsa, bunun nedeni, yurt içinde kullanılmasının mutlak olanaksızlığı değil, yurt dışında daha yüksek kâr oranlarıyla kullanılabilmesidir. Ama bu sermaye, istihdam edilen işçi nüfusu ve genel olarak verili ülke için mutlak olarak fazla sermayedir. Göreli fazla nüfusun yanında böylesi bir sermaye olarak var olur ve bu da, ikisinin ne şekilde yan yana var olduklarını ve karşılıklı olarak birbirlerine yol açtıklarını gösteren bir örnektir.

Diğer yandan, kâr oranının birikimle bağlantılı düşüşü, zorunlu olarak bir rekabet mücadelesine yol açar. Kâr oranındaki düşüşün kâr kütlesindeki yükselişle telafi edilmesi, yalnızca toplumun toplam sermayesi ve büyük, tümüyle hazırlıklı kapitalistler için söz konusudur. Bağımsız olarak iş gören yeni ek sermayenin önünde bu tür yerine koyma koşulları bulunmaz; henüz bunları kazanmak zorundadır ve dolayısıyla sermayeler arasındaki rekabet mücadelesi kâr oranının düşmesine değil, kâr oranının düşmesi sermayeler arasındaki rekabet mücadelesine yol açar. Kuşkusuz, bu rekabet mücadelesine işçi ücretlerinin geçici yükselişi ve kâr oranındaki bundan kaynaklanan ek bir geçici azalma eşlik eder. Metaların aşırı üretimi, piyasaların dolup taşması söz konusu olduğun-

da da aynı şey görülür. Sermayenin amacı, gereksinimlerin giderilmesi değil kâr üretimi olduğundan ve sermaye, bu amaca, üretim ölçeğini üretim kütlesine uyarlayan değil üretim kütlesini üretim ölçeğine uyarlayan yöntemlerle ulaştığından, kapitalist temele dayanan tüketimin sınırlı boyutları ile sürekli olarak kendisine içkin olan bu engelin ötesine geçmeye çalışan bir üretim arasında durmadan bir uyuşmazlığın ortaya çıkması zorunludur. Ayrıca, sermaye, bildiğimiz üzere, metalardan oluşur ve bu nedenle sermayenin aşırı üretimi, metaların aşırı üretimi anlamına gelir. Metaların aşırı üretimini inkâr eden aynı iktisatçıların sermayenin aşırı üretimini kabul etmeleri şeklindeki tuhaf görüngü bundan kaynaklanır. Genel aşırı üretimin değil, farklı üretim dalları arasında orantısızlığın bulunduğu söylenecek olursa, sadece ve sadece, kapitalist üretimde tek tek üretim dallarının orantılılığının kendisini orantısızlıktan çıkan sürekli bir süreç olarak ortaya koyduğu, çünkü burada toplam üretimin bütünlüğünün, üretimi yürütenlerin ortak akıllarınca kavranan ve hükmedilen bir yasa olarak üretim sürecini onların ortak denetimine tabi kılmak yerine, üretimin yürütücülerine kendisini kör bir yasa olarak dayattığı söylenmiş olur. Dahası, bunu söylemek, kapitalist üretim tarzının gelişmemiş olduğu ülkelerin, kapitalist üretim tarzının egemen olduğu ülkelere uyacak bir derecede tüketmelerini ve üretmelerini istemek anlamına gelir. Aşırı üretimin yalnızca göreli olduğu söylenirse, bu tümüyle doğrudur; ama ne de olsa, kapitalist üretim tarzının bütünü, yalnızca göreli bir üretim tarzıdır; onun engelleri mutlak değildir, ama kapitalist üretim tarzı için, onun dayandığı temel üzerinde mutlaktır. Yoksa, tam da halkın büyük bölümünün yoksun olduğu metalara dönük talep nasıl yetersiz kalabilirdi ve yurt içindeki işçilere zorunlu geçim araçlarının ortalamasını ödeyebilmek için bu talebi yurt dışında, uzak pazarlarda aramak zorunda kalınması nasıl mümkün olabilirdi? Bu, fazla ürünün, sahibinin onu tüketilebilir kılmasına ancak sahibi için yeniden sermayeye dönüştüğünde izin veren bir biçimi, yalnızca bu özgül, kapitalist ilişkiler içinde kazanması nedeniyle mümkün olur. Son olarak, kapitalistlerin metalarını yalnızca kendi aralarında mübadele etmelerinin ve tüketmelerinin yeterli olacağı söylenirse, kapitalist üretimin tüm karakteri unutulmuş ve burada sermayenin tüketilmesinin değil değerlenmesinin söz konusu olduğu unutulmuş olur. Kısacası, aşırı üretimin elle tutulur görüngülerine yöneltilen (ve bu görüngülerin umursamadığı) itirazların tümü, *kapitalist* üretimin engellerinin, *genel olarak üretimin* önündeki engeller olmadıklarının ve dolayısıyla da bu özgül, kapitalist üretim tarzının engelleri olmadıklarının iddia edilmesi anlamına gelir. Ama bu kapitalist üretimin tarzının çelişkisi, tam da, özgül üretim *ko-*

şullarıyla durmadan uyuşmazlığa düşen üretici *güçleri* mutlak olarak geliştirme eğilimine sahip olmasındadır (sermaye, söz konusu koşullar altında hareket eder ve yalnızca bu koşullar altında hareket edebilir).

Eldeki nüfusa oranla çok fazla geçim aracı üretilmez. Tersi doğrudur. Nüfusun çoğunluğunun gereksinimlerinin düzgünce ve insana yaraşır şekilde giderilmesi hedefi açısından bakıldığında, çok az geçim aracı üretilir.

Nüfusun çalışabilir durumdaki bölümünü istihdam etmek için çok fazla üretim aracı üretilmez. Tersi doğrudur. Birincisi, gerçekten de çalışabilir durumda olmayan, koşulları nedeniyle başkalarının emeklerini sömürmeye ya da sadece sefil bir üretim tarzı içinde iş sayılabilecek olan işlere bağımlı olan çok büyük bir nüfus kesimi üretilir. İkincisi, çalışabilir durumdaki tüm nüfusun en üretken koşullarda çalışmalarını, yani çalışma süresi sırasında kullanılan değişmez sermayenin kütlesi ve etkililiği sayesinde mutlak çalışma sürelerinin kısaltılmasını sağlamaya yetecek miktarda üretim aracı üretilmez.

Ne var ki, dönemsel olarak, işçilerin belirli bir kâr oranıyla sömürülmesinin araçları olarak iş görmeleri sağlanamayacak kadar çok emek aracı ve geçim aracı üretilir. İçerdikleri değerin ve onun bir parçasını oluşturan artık değerin, kapitalist üretimin verili bölüşüm koşulları ve tüketim ilişkileri altında gerçekleştirilmesine ve yeniden yeni sermayeye dönüştürülmesine, yani bu sürecin durmadan yinelenen patlamalar olmadan yürütülmesine izin vermeyecek kadar fazla meta üretilir.

Çok fazla servet üretilmez. Ama dönemsel olarak, servetin kapitalist, çelişkili biçimlerine sahip olan çok fazla servet üretilir.

Kapitalist üretim tarzının sınırı ortaya çıkar:

1. Kâr oranı düşerken emeğin üretici gücünün gelişmesinin, belirli bir noktada, bu gelişmenin karşısına en düşmanca şekilde çıkan ve bu nedenle sürekli olarak bunalımlar yoluyla aşılmak zorunda olan bir yasa yaratmasıyla.

2. Üretimin genişlemesine ya da daralmasına, üretimin toplumsal gereksinimlerle, toplumsal olarak gelişmiş insanların gereksinimleriyle ilişkisinin değil, karşılığı ödenmemiş olan emeğe el koyulmasının ve karşılığı ödenmemiş olan bu emeğin genel olarak nesnelleşmiş olan emeğe oranının, ya da, kapitalistlerin diliyle, kârın ve bu kârın kullanılan sermayeye oranının, yani kâr oranının belirli bir düzeyinin karar vermesiyle. Bu nedenle, kapitalist üretim tarzı, üretimin, diğer ön koşul altında fazlasıyla yetersiz görünecek olan bir genişleme derecesinde bile, engellerle karşılaşır. Gereksinimlerin giderilmesinin değil, kârın üretiminin ve gerçekleştirilmesinin gerektirdiği noktada duraklar.

Kâr oranı düştüğünde, bir yandan, sermaye, tek tek kapitalistlerin, daha iyi yöntemlerle vb. tek tek metalarının bireysel değerlerini onların ortalama toplumsal değerlerinin altına düşürmeleri ve böylece bir ekstra kâr elde etmeleri için çabalar; diğer yandan, dolandırıcılığa başvurulur ve genel ortalamadan bağımsız olan ve onu aşan herhangi bir ekstra kâr elde etmek için yeni üretim yöntemlerine, yeni sermaye yatırımlarına, yeni maceralara ateşli bir şekilde başvurulması yoluyla dolandırıcılık genel olarak desteklenir.

Kâr oranı, yani sermayenin göreli büyümesi, her şeyden önce sermayenin tüm yeni, bağımsız gruplar oluşturan sürgünleri için önemlidir. Ve sermaye oluşumu, tümüyle, kâr oranını kâr kütlesiyle telafi edebilen az sayıdaki bazı yerleşik büyük sermayelerin eline düşecek olsa, üretimin canlandırıcı ateşi tümüyle sönerdi. Bu ateş ölürdü. Kapitalist üretimde kâr oranı itici güçtür ve yalnızca, kârlı bir şekilde üretilebildikleri sürece, kârlı bir şekilde üretilebilen şeyler üretilir. İngiliz iktisatçıların kâr oranının azalması hakkındaki korkusunun nedeni budur. Sadece kâr oranının azalması olasılığının bile Ricardo'yu huzursuz etmesi, tam da onun kapitalist üretimin koşulları hakkındaki derin kavrayışını gösterir. Ricardo, "insanları" umursamamakla, kapitalist üretimi incelerken (hangi insanlar ve sermaye *değerleri* pahasına elde edilirlerse edilsinler) yalnızca üretici güçlerin gelişimiyle ilgilenmekle suçlanır; oysa bu, tam da onun önemli olan yanıdır. Toplumsal emeğin üretici güçlerinin geliştirilmesi, sermayenin tarihsel görevi ve meşruiyet kaynağıdır. Daha yüksek bir üretim biçiminin maddi koşullarını farkında olmadan tam da bu yolla yaratır. Ricardo'yu huzursuz eden şey, üretimin gelişmesinin kendisinin, kapitalist üretimin dürtüsü ve birikimin hem koşulu hem de itici gücü olan kâr oranını tehlikeye düşürmesidir. Ve nicel oran burada her şey demektir. Aslında burada, onun yalnızca sezdiği daha derin bir temel vardır. Burada, kapitalist üretimin sınırı, onun göreliliği, mutlak bir üretim tarzı değil yalnızca tarihsel, maddi üretim koşullarının belirli bir sınırlı gelişim dönemine karşılık gelen bir üretim tarzı olduğu, tümüyle iktisadi bir şekilde, yani burjuvazinin bakış açısıyla, kapitalist kavrayışın sınırları içinde, kapitalist üretimin kendisinin durduğu noktadan görülebilir duruma gelir.

IV. Tamamlayıcı Açıklamalar

Emeğin üretici gücünün gelişimi farklı sanayi dallarında çok eşitsiz şekillerde gerçekleştiğinden ve derecesi bakımından eşitsiz olmakla kalmayıp, sıklıkla karşıt yönler izlediğinden, ortaya şu sonuç çıkar: Ortala-

ma kâr kütlesi (= artık değer), üretici gücün en gelişkin sanayi dallarındaki gelişmişliğinden hareketle beklenebilecek olan düzeyin çok altında kalmak zorundadır. Üretici gücün farklı sanayi dallarındaki gelişiminin çok farklı oranlara sahip olmakla kalmayıp sıklıkla karşıt yönlerde gerçekleşmesi, sadece rekabet anarşisinden ve burjuva üretim tarzının kendine özgülüğünden kaynaklanmaz. Emeğin üretkenliği, pek çok örnekte (üretkenliğin toplumsal koşullara bağımlı olması ölçüsünde) üretkenlik ne kadar artarsa verimlilikleri o kadar azalan doğal koşullara da bağlıdır. Bu farklı alanlardaki karşıt yönlü hareketler, bir yerde ilerleme gerçekleşirken bir başkasında gerileme görülmesi bundan kaynaklanır. Tüm ham maddelerin çok büyük bölümünün bağımlı olduğu saf mevsimsel etkiler, ormanların, kömür ve demir madenlerinin tükenmesi vb. hatırlanabilir.

Değişmez sermayenin dolaşır kısmının, ham maddelerin vb., kütleleri bakımından emeğin üretici gücüne oranla sürekli olarak büyümesine karşın, sabit sermaye, binalar, makineler, aydınlatma ve ısıtma araçları vb. için aynı durum geçerli değildir. Makine, fiziksel kütlesinin büyümesiyle birlikte mutlak olarak pahalılaşsa bile, göreli olarak ucuzlar. Beş işçi eskisinin on katı kadar meta ürettiğinde, sabit sermaye harcaması bu yüzden on katına çıkmaz; değişmez sermayenin bu kısmının değerinin üretici gücün gelişimiyle birlikte büyümesine karşın, bu büyüme hiçbir şekilde aynı oranda olmaz. Değişmez sermayenin değişir sermayeye oranının, kendisini kâr oranının düşmesiyle ifade etmesi ile, aynı oranın, emeğin üretkenliğinin gelişmesiyle birlikte, kendisini tek bir metayla ve onun fiyatıyla ilişkili olarak ifade etmesi arasındaki fark daha önce pek çok kez vurgulanmıştı.

[Metanın değeri, geçmişteki emeğinki ve canlı emeğinki dâhil olmak üzere, ona giren toplam emek-zamanla belirlenir. Emeğin üretkenliğinin yükselmesi de, canlı emeğin payının azalması, geçmişteki emeğin payının artması, ama bunların, metada yer alan emeğin toplam tutarının azalacağı şekilde gerçekleşmesi; yani, canlı emekteki azalmanın geçmişteki emekteki artıştan daha fazla olması demektir. Bir metanın değerinde cisimleşmiş olan geçmişteki emek (sermayenin değişmez kısmı), kısmen sabit sermayenin aşınma ve yıpranmasından, kısmen de metaya tümüyle girmiş olan dolaşır değişmez sermayeden (ham ve yardımcı maddelerden) oluşur. Ham ve yardımcı maddelerden kaynaklanan değer parçası, emeğin üretkenliği[nin artışı] ile küçülmek zorundadır, çünkü söz konusu üretkenlik, bu maddelerle ilişkili olarak, kendisini tam da bunların değerlerinin azalmış olmasıyla gösterir. Buna karşılık, değişmez sermayenin sabit kısmının ve onunla birlikte değişmez sermayenin aşınma ve yıpranma yoluyla metalara taşınan değer parçasının

çok güçlü bir büyüme yaşaması, tam da emeğin üretici gücündeki artışın karakteristik özelliğidir. Yeni bir üretim yöntemi, üretkenlikteki gerçek bir artış anlamına geldiğini kanıtlayabilmek için, her bir metaya, sabit sermayenin aşınma ve yıpranması için, canlı emek gücündeki tasarruf sayesinde eksilen değer parçasından daha küçük bir ek değer parçası eklemek, kısacası metanın değerini azaltmak zorundadır. Hiç kuşku yok ki, tek tek bazı örneklerde gerçekleştiği üzere, metanın değer oluşumuna, sabit sermayenin ek aşınma ve yıpranma parçası dışında, artmış ya da pahalılaşmış olan ham ya da yardımcı maddeler için ek bir değer parçasının katılması durumunda bile bunu yapmak zorundadır. Canlı emeğin azalmasından kaynaklanan değer azalması, değere yapılan tüm eklemeleri dengelemenin ötesine geçmelidir.

Bu söylenenlere göre, metaya giren toplam emek miktarındaki bu azalma, üretimin hangi toplumsal koşullar altında gerçekleştirildiğinden bağımsız olarak, emeğin üretici gücündeki artışın temel ayırıcı özelliği olarak görünür. Üreticilerin üretimlerini önceden hazırlanan bir plana göre düzenledikleri bir toplumda ve hatta basit meta üretiminde, emek üretkenliği gerçekten de kesinlikle bu ölçekle ölçülürdü. Ama kapitalist üretimde durum nedir?

Belirli bir kapitalist üretim dalı, kendi metasının normal bir adedini şu koşullar altında üretiyor olsun: Sabit sermayenin aşınma ve yıpranması adet başına $^1/_2$ şilin ya da mark tutmaktadır; $17^1/_2$ şilinlik ham ve yardımcı madde kullanılmaktadır; işçi ücretleri 2 şilindir ve %100'lük bir artık değer oranıyla artık değer 2 şilin tutmaktadır. Toplam değer = 22 şilin ya da mark. Basitlik adına, bu üretim dalında, sermayenin, toplumsal sermayenin ortalama bileşimine sahip olduğunu, dolayısıyla da metanın üretim fiyatının onun değeriyle ve kapitalistin kârının yaratılan artık değerle çakıştığını varsayıyoruz. Bu durumda metanın maliyet fiyatı $^1/_2 + 17^1/_2 + 2 = 20$ şilin'e eşittir, ortalama kâr oranı $\frac{2}{20}$ = %10'dur ve bir adet metanın üretim fiyatı, onun 22 şiline ya da marka eşit olan değeriyle aynıdır.

Her bir adet için gerekli olan canlı emeği yarı yarıya azaltan, ama buna karşılık sabit sermayenin aşınma ve yıpranmasından oluşan değer parçasını üç katına çıkaran bir makinenin icat edildiğini varsayalım. O zaman durum şöyle olur: Aşınma ve yıpranma = $1^1/_2$ şilin, ham ve yardımcı maddeler daha önce olduğu gibi $17^1/_2$ şilin, işçi ücretleri 1 şilin, artık değer 1 şilin, toplam olarak 21 şilin ya da mark. Metanın değeri 1 şilin azalmıştır; yeni makine emeğin üretici gücünü kesin olarak yükseltmiştir. Ama aynı durum kapitaliste şöyle görünür: Onun maliyet fiyatı şimdi $1^1/_2$ şilini aşınma ve yıpranma, $17^1/_2$ şilini ham ve yardımcı

maddeler, 1 şilini ücretler için olmak üzere, daha önceki gibi, toplam olarak 20 şilindir. Yeni makine kâr oranını hemen değiştirmediğinden, maliyet fiyatından %10 fazlasını elde etmelidir ve bu da 2 şilin eder; dolayısıyla, üretim fiyatı (= 22 şilin) değişmemiştir, ama değerden 1 şilin fazladır. Kapitalist koşullar altında üretim yapan bir toplum için meta *ucuzlamamıştır*, yeni makine bir iyileştirme *değildir*. Dolayısıyla, yeni makineyi kullanıma sokmak, kapitalistin çıkarına değildir. Ve onu kullanıma soksa, o zamana kadarki, henüz aşınıp yıpranmamış olan makinelerini basitçe değersiz kılacak, bunları hurda demire dönüştürecek, yani pozitif bir zararla karşılaşacak olduğundan, kendisini, onun açısından ütopik olan bu aptallıktan fazlasıyla sakınır.

Demek ki, emeğin üretici gücünün artışı yasası, sermaye için mutlak olarak geçerli değildir. I, Kitap, Bölüm 13, 2, s. 409/398'de* kısaca değinilmiş olduğu üzere, sermaye için, söz konusu üretici güç, genel olarak canlı emekte bir tasarruf sağlandığında değil, sadece, eklenen geçmiş emekle karşılaştırıldığında canlı emeğin *karşılığı ödenen* kısmında daha büyük bir tasarruf sağlandığında artar. Burada kapitalist üretim tarzı yeni bir çelişkiye düşer. Onun tarihsel görevi, insan emeğinin üretkenliğinin, sınırsızca, geometrik olarak artmasını sağlamaktır. Burada olduğu gibi, üretkenliğin gelişiminin önündeki bir engele dönüşür dönüşmez, bu göreve ihanet etmiş olur. Böylece, yaşlılık belirtileri göstermekte ve giderek daha da köhneleşmekte olduğunu yeniden kanıtlar.][37]

Üretici gücün artmasıyla birlikte bağımsız bir sanayi kuruluşunun başarılı bir şekilde işletilmesi için gerekli olan asgari sermayenin artması, rekabet ortamında, şöyle görünür: Bir sektördeki yeni ve daha pahalı donanım sektör genelinde kullanılmaya başlar başlamaz, daha küçük sermayeler gelecekte bu sektörde yer alamaz olur. Burada, daha küçük sermayeler, yalnızca, farklı üretim alanlarındaki mekanik buluşların başlangıç aşamalarında bağımsız olarak iş görebilir. Diğer yandan, demiryolları gibi, aşırı yüksek oranlarda değişmez sermayeye sahip olan çok büyük girişimler, ortalama kâr oranını değil, onun yalnızca bir kısmını sağlar, bir faiz getirir. Böyle olmasaydı, genel kâr oranı daha da düşerdi. Buna karşılık burada, doğrudan doğruya bir faaliyet alanı oluşturan hisse senetleri biçiminde, büyük bir sermaye toplanması da gerçekleşir.

---

* Bkz. MEW, Band 23, s. 414 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 376-377]. –*Almanca ed.*

37 Yukarıdakiler parantez içinde, çünkü, özgün elyazmasındaki bir nottan hareketle yazılmış olmalarına karşın, bazı açıklamalar, özgün metinde bulunan malzemenin ötesine geçiyor. –F. E.

Sermayenin büyümesi, yani sermaye birikimi, yalnızca, bu büyümeyle birlikte, sermayenin organik bileşenlerinin oranlarında yukarıda ele alınmış olan değişimlerin gerçekleşmesi durumunda, kâr oranının azalması anlamına gelir. Ne var ki, üretim tarzındaki sürekli, günlük dönüşümlere rağmen, toplam sermayenin kâh bu kâh şu daha büyük ya da daha küçük kısmı, belirli süreler boyunca, büyümesinin herhangi bir organik değişimi ve dolayısıyla kâr oranının düşme nedenlerini içermeyeceği bir şekilde, söz konusu bileşenlerin verili bir ortalama oranına dayalı olarak birikmeye devam eder. Sermayenin bu sürekli büyümesi ve dolayısıyla aynı zamanda, biraz ötede yeni yöntemler çoktan kullanılmaya başlamışken, üretimin, huzur içinde varlığını sürdüren eski üretim yöntemine dayalı olarak genişlemesi de, kâr oranındaki azalmanın, toplumun toplam sermayesindeki büyümeyle aynı oranda olmamasının bir nedenidir.

Değişir, yani işçi ücretlerine yatırılan sermayedeki göreli azalmaya rağmen mutlak işçi sayısının artması, tüm üretim dallarında ve aynı şekilde gerçekleşmez. Tarımda, canlı emek ögesindeki azalma mutlak olabilir.

Bu arada, bu göreli azalmaya rağmen ücretli emekçilerin sayısının mutlak olarak artması, sadece kapitalist üretim tarzının bir gereksinimidir. Günde 12-15 saat çalıştırılmaları gereğinin ortadan kalkması bile, kapitalist üretim tarzı açısından, emek güçlerinin gereğinden fazla olması demektir. Üretici güçlerdeki, işçilerin mutlak sayısını azaltacak, yani aslında tüm ulusun kendi toplam üretimini daha sınırlı bir süre içinde gerçekleştirmesini mümkün kılacak olan bir gelişme, nüfusun çoğunluğunu devre dışı bırakacağından, devrime yol açardı. Burada, kapitalist üretimin özgül sınırı ve bu üretim tarzının, hiçbir şekilde üretici güçlerin gelişmesinin ve zenginliğin yaratılmasının mutlak bir biçimi olmayıp, aksine belirli bir noktada bunlarla çatıştığı gerçeği bir kez daha görünür. Bu çatışma, kısmen, işçi nüfusunun eski istihdam edilme tarzı içinde gerçekleşen ve bu nüfusun kâh bu kâh şu kısmının gereksizleştirilmesinden kaynaklanan dönemsel bunalımlarda ortaya çıkar. Kapitalist üretimin sınırı, işçilerin fazla zamanıdır. Toplumun kazandığı mutlak fazla zaman onu ilgilendirmez. Onun açısından, üretici gücün gelişmesi, genel olarak maddi üretimin gerektirdiği emek-zamanı azalttığı için değil, yalnızca, işçi sınıfının artık emek-zamanını artırdığı için önemlidir; bu nedenle çelişkilere doğru yol alır.

Sermaye birikimindeki artışın sermaye yoğunlaşmasındaki bir artış anlamına geldiğini görmüştük. Böylece, sermayenin gücü, yani toplumsal üretim koşullarının gerçek üreticilerden (kapitalistte kişileşen) ba-

ğımsızlaşması artar. Sermaye, kendisini, giderek daha ileri derecelerde olmak üzere, görevlisi kapitalist olan bir toplumsal güç olarak gösterir; bu toplumsal güç, tek bir bireyin emeğinin yaratabilecekleriyle artık olası hiçbir ilişki içinde değildir; aksine, yabancılaşmış, bağımsızlaşmış bir toplumsal güç olarak, toplumun karşısına, bir şey olarak ve kapitalistin bu şey sayesinde elde ettiği güç olarak çıkar. Sermayenin dönüştüğü genel toplumsal güç ile tek tek kapitalistlerin söz konusu toplumsal üretim koşulları üzerindeki kişisel güçleri arasındaki çelişki giderek daha fazla göze batar ve bu çelişki, aynı zamanda üretim koşullarının genel, ortak, toplumsal üretim koşullarına dönüştürülmesi anlamına geldiğinden, bu ilişkinin ortadan kaldırılmasını da beraberinde getirir. Bu dönüşüm, üretici güçlerin kapitalist üretim koşulları altındaki gelişmesinden ve bu gelişmenin gerçekleşme tarzından kaynaklanır.

Hiçbir kapitalist, ne ölçüde daha üretken olursa olsun ya da artık değer oranını ne kadar yükseltirse yükseltsin, kâr oranını azaltan bir yeni üretim tarzını kendi isteğiyle kullanmaz. Ama bu türden her yeni üretim tarzı metaları ucuzlatır. Bundan dolayı, kapitalist, başlangıçta onları üretim fiyatlarından ve belki de değerlerinden fazlasına satar. Onların üretim maliyetleri ile daha yüksek üretim maliyetleriyle üretilmiş olan diğer metaların piyasa fiyatı arasında oluşan farkı cebine indirir. Bunu yapabilir, çünkü söz konusu metaların üretilmesi için toplumsal olarak gerekli olan emek-zamanın ortalaması, yeni üretim tarzının gerektirdiği emek-zamandan büyüktür. Onun üretim yöntemi toplumsal ortalamanın üzerindedir. Ne var ki, rekabet bu yöntemi genelleştirir ve onu genel yasaya tabi kılar. O zaman, kâr oranındaki (belki öncelikle bu üretim alanında gerçekleşen ve sonrasında diğerleriyle dengeye kavuşan) bir düşmeyle karşılaşılır; dolayısıyla, bu düşme, kapitalistin iradesinden tümüyle bağımsızdır.

Bu noktada şunu da belirtmek gerekir: Ürünleri doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak işçinin tüketiminde ya da onun geçim araçlarının üretim koşulları arasında yer almayan üretim alanlarında da; yani, metalardaki herhangi bir ucuzlamanın göreli artık değeri artıramayacağı, emek gücünü ucuzlatamayacağı üretim alanlarında da aynı yasa hüküm sürer. (Kuşkusuz, tüm bu dallarda değişmez sermayenin ucuzlaması, işçinin sömürülme derecesi aynı kalırken, kâr oranını yükseltebilir.) Yeni üretim tarzı yaygınlaşmaya başlar başlamaz ve böylece söz konusu metaların daha ucuza üretilebileceklerinin kanıtı fiilen sağlanır sağlanmaz, eski üretim koşulları altında çalışan kapitalistler kendi ürünlerini onla-

nın eksiksiz üretim fiyatlarından azına satmak zorunda kalır, çünkü söz konusu metanın değeri düşmüştür ve ilgili kapitalistler tarafından üretilmeleri için gerekli olan emek-zaman, toplumsal olarak gerekli olan emek-zamandan fazladır. Kısacası, rekabetin bir sonucu olarak görülen şey şudur ki, onlar da, değişir sermayenin değişmez sermayeye oranının daha düşük olduğu yeni üretim tarzını kullanıma sokmak zorundadır.

Makinelerin kullanımının onlarla üretilen metaları ucuzlatmasına yol açan tüm koşullar, her zaman, tek bir metanın soğurduğu emek miktarının azalmasına; ama ikincisi, makinelerin, değeri tek bir metanın değerine dâhil olan aşınma ve yıpranma kısmının azalmasına indirgenir. Makinelerin aşınma ve yıpranma hızı ne kadar düşük olursa, bu aşınma ve yıpranmanın dağıldığı metaların sayısı ve makinelerin yeniden üretilecekleri ana kadar onları yerine koyan canlı emeğin miktarı o kadar artar. Her iki durumda da, değişir sermayeninkilere oranla, değişmez sermayenin miktarı ve değeri büyür.

> "All other things being equal, the power of a nation to save from its profits varies with the rate of profits, is great when they are high, less, when low; but as the rate of profit declines, all other things do not remain equal ... A low rate of profit is ordinarily accompanied by a rapid rate of accumulation, relatively to the numbers of the people, as in England ... a high rate of profit by a lower rate of accumulation, relatively to the numbers of the people." ["Diğer her şey aynıyken, bir ulusun kârlarını biriktirme gücü, kârların oranıyla birlikte değişir; kârlar yüksekse büyük, düşükse küçüktür; ama kâr oranı düşerken, tüm diğer şeyler aynı kalmaz ... Düşük bir kâr oranına, normalde, İngiltere'de olduğu gibi, insanların sayılarına oranla hızlı bir birikim oranı yüksek bir kâr oranına, insanların sayılarına oranla daha düşük bir birikim oranı eşlik eder."] Örnekler: Polonya, Rusya, Hindistan vb. (Richard Jones, *An Introductory Lecture on Pol. Econ.*, London 1833, s. 50 et seq.)

Jones, kâr oranının düşmesine rağmen *inducements and faculties to accumulate*'in [biriktirme nedenlerinin ve olanaklarının] arttığını doğru bir şekilde vurgular. Çünkü, birincisi, göreli aşırı nüfus büyür. İkincisi, emeğin üretkenliğinin artmasıyla birlikte, aynı mübadele değerlerince temsil edilen kullanım değerlerinin kütlesi, yani sermayenin maddi ögeleri büyür. Üçüncüsü, üretim dalları çeşitlenir. Dördüncüsü, kredi sistemi, anonim şirketler vb. gelişir ve böylece, parayı, bir sanayici kapitalist durumuna gelmeden sermayeye dönüştürmek kolaylaşır. Beşincisi, gereksinimler ve zenginleşme tutkusu artar. Altıncısı, sabit sermaye yatırımlarının kütlesi büyür, vb.

Kapitalist üretimin üç temel olgusu:

1. Üretim araçlarının az sayıda elde toplanması ve böylece, bunların, dolaysız işçinin varlıkları olarak görünmekten uzaklaşarak, toplumsal üretim güçlerine dönüşmesi. Bu söylenen, üretim araçlarının, başlangıçta, kapitalistlerin özel mülkleri olması durumunda bile geçerlidir. Kapitalistler, burjuva toplumunun mutemetleridir, ama söz konusu mutemetliğin tüm nimetlerini ceplerine indirirler.

2. Emeğin kendisinin, el birliği, iş bölümü ve emeğin doğa bilimiyle birleşmesi yoluyla, toplumsal emek olarak örgütlenmesi.

Kapitalist üretim tarzı, bu iki yolla, karşıt biçimler altında bile olsa, özel mülkiyeti ve özel emeği ortadan kaldırır.

3. Dünya pazarının yaratılması.

Kapitalist üretim tarzının sınırları içinde nüfusa oranla muazzam bir üretici gücün ortaya çıkması ve aynı oranda olmamakla birlikte, sermaye değerlerinin (burada yalnızca bunların maddi dayanakları kastedilmiyor) nüfusa göre çok daha büyük bir hızla büyümesi, hem büyüyen zenginliğe oranla giderek daralan ve söz konusu muazzam üretici gücün hizmet ettiği temelle, hem de şişen bu sermayenin değerlenme koşullarıyla çelişir. Bunalımlar da bundan kaynaklanır.

★

Dördüncü Kısım

Meta-Sermaye ile Para-Sermayenin Meta Ticareti Sermayesi ile Para Ticareti Sermayesine Dönüşmesi (Ticaret Sermayesi)

★

Bölüm

16

Meta Ticareti Sermayesi

★★★

Tüccar veya ticaret sermayesi iki biçime veya alt türe ayrılır. Bunlar, öz yapısıyla sermayenin çözümlenmesi için gerekli olduğu kadarıyla şimdi daha yakından tanımlayacağımız meta ticareti sermayesi ve para ticareti sermayesidir. Modern iktisadın ve hatta onun en iyi temsilcilerinin, ticaret sermayesini doğrudan doğruya sanayi sermayesiyle aynı kefeye koyması ve ticaret sermayesinin karakteristik özelliklerini gerçekte tümüyle gözden kaçırması, bunu çok daha gerekli kılar.

Meta-sermayenin hareketi II. Kitapta* çözümlendi. Toplumun toplam sermayesi söz konusu olduğunda, her zaman, bunun bir kısmı (her seferinde farklı ögelerden oluşsa ve hatta büyüklük değişimlerine uğrasa bile), paraya çevrilmek üzere meta olarak; bir başka kısmı da metaya çevrilmek üzere para olarak piyasada bulunur. Bunlar, her zaman, bu çevrilme hareketinin, bu biçimsel başkalaşımların içinde bulunur. Genel olarak dolaşım sürecinde bulunan sermayenin bu işlevinin, özel bir sermayenin özel bir işlevi olarak bağımsızlaşması, iş bölümünün ürünü olarak özel bir kapitalistler grubuna devredilen bir işlev olarak sabitlenmesi ölçüsünde, meta-sermaye, meta ticareti sermayesi ya da ticaret sermayesi hâline gelir.

---

* Bkz. MEW, Band 24, s. 91-103 ["Kapital", 2. Cilt, Yordam Kitap, s. 88-99]. –*Almanca ed.*

Ulaştırma sanayisinin, metaların dağıtıma uygun bir biçimde saklanmasının ve dağıtılmasının hangi noktaya kadar dolaşım süreci içinde devam eden üretim süreçleri sayılabileceği daha önce açıklanmıştı (II. Kitap, Bölüm 6, Dolaşım Maliyetleri, II ve III). Meta-sermaye dolaşımına ait olan bu olaylar, kısmen, tüccar sermayesine ya da meta ticareti sermayesine özgü işlevlerle karıştırılır; toplumsal iş bölümünün gelişimiyle birlikte tüccar sermayesinin saf, yani söz konusu işlevlerden ayrı ve bağımsız bir biçim de kazanmasına karşın, bu olaylar, pratikte, söz konusu sermayeye özgü özgül işlevlerle kısmen bir birliktelik içinde bulunur. Dolayısıyla, bu özel sermaye şeklinin özgül farklılığını belirlemek olan amacımız için, söz konusu işlevlerin bir kenara bırakılması gerekir. Sadece dolaşım sürecinde iş gören sermaye, özellikle de meta ticareti sermayesi, kısmen söz konusu işlevleri kendisininkilerle birleştirdiğinden, saf biçimiyle ortaya çıkmaz. Bu işlevleri ayırıp uzaklaştırdığımızda, onun saf biçimini elde ederiz.

Sermayenin meta-sermaye olarak varlığının ve onun meta dolaşımı alanında, piyasada, meta-sermaye olarak uğradığı başkalaşımın (alım ve satıma, meta-sermayenin para-sermayeye dönüşümü ile para-sermayenin meta-sermayeye dönüşümüne ayrışan bir başkalaşım), sanayi sermayesinin yeniden üretim sürecinin, yani onun toplam üretim sürecinin bir evresini oluşturduğunu; ama aynı zamanda, sermayenin, dolaşım sermayesi olarak iş görürken, üretken sermaye olarak kendisinden ayrıştığını görmüştük. Bunlar, aynı sermayenin iki farklı, ayrışmış varlık biçimidir. Tek tek her bir sermaye için, meta-sermaye olarak kendi varlığının ve meta-sermaye olarak başkalaşımının, kendi üretim sürecinin sürekliliğindeki durmadan ortadan kaybolan ve durmadan yenilenen bir geçiş noktası, bir geçiş aşaması oluşturmasına ve bu nedenle de, piyasada bulunan meta-sermaye ögelerinin, meta piyasasından sürekli olarak çekilerek ve üretim sürecinin yeni bir ürünü olarak yine sürekli olarak ona geri verilerek hiç durmadan değişmesine rağmen, toplumsal sermayenin bir bölümü, sürekli olarak, dolaşım sermayesi varlık biçimine sahip şekilde piyasada bulunur, söz konusu başkalaşım sürecinden geçer.

Meta ticareti sermayesi, sürekli olarak piyasada bulunan, başkalaşım süreci içinde bulunan ve her zaman dolaşım alanı tarafından kapsanan dolaşım sermayesinin bir kısmının dönüşmüş biçiminden başka bir şey değildir. Bir kısmının, diyoruz, çünkü meta alım satımının bir kısmı her zaman doğrudan doğruyla sanayici kapitalistler arasında gerçekleşir. Kavramın tanımlanmasına, tüccar sermayesinin özgül doğasının anlaşılmasına katkıda bulunmadığından ve diğer yandan amacımız açısın-

dan bakıldığında II. Kitapta enine boyuna ele alınmış olduğundan, bu incelemede bu kısmı tümüyle dışarıda bırakıyoruz.

Meta tüccarı, bir kapitalist olarak, piyasada, öncelikle, kapitalist olarak öndelediği, yani x'ten (para tutarının başlangıçtaki değeri) $x + \Delta x$'e (bu tutar artı ona eklenen kâr) dönüştürmek istediği belirli bir para tutarının temsilcisi olarak görünür. Ama yalnızca genel olarak kapitalist değil, özel olarak da meta tüccarı olması nedeniyle, onun sermayesinin başlangıçta piyasada para-sermaye biçiminde görünmek zorunda olduğu açıktır, çünkü o, meta üretmek yerine, sadece onların ticaretini yapar, onların hareketine aracılık eder ve onların ticaretini yapabilmek için, önce onları satın almak, yani para-sermaye sahibi olmak zorundadır.

Bir meta tüccarının ticaret sermayesi olarak değerlendirdiği 3000 sterline sahip olduğunu varsayalım. Tüccarımız bu 3000 sterlinle, diyelim, bir keten bezi fabrikatöründen yardası 2 şilinden 30 000 yarda keten bezi satın alır. Bu 30 000 yarda bezi satar. Yıllık ortalama kâr oranı %10'a eşitse ve her tür ek masraf çıkarıldıktan sonra %10'luk bir yıllık kâr elde ediyorsa, yılın sonunda 3000 sterlini 3300 sterline dönüştürmüş olur. Bu kârı nasıl elde ettiği, üzerinde daha sonra duracağımız bir sorudur. Burada öncelikle sermayesinin hareketinin yalnızca biçimini inceleyeceğiz. O, 3000 sterlinle durmadan keten bezi satın alır ve bu keten bezini durmadan satar; bu satmak için satın alma işlemini (P – M – P'), sermayenin, kendi hareketinin ve işlevinin dışında kalan üretim süreci aralığı tarafından kesintiye uğratılmadan tümüyle dolaşım süreci içinde büründüğü basit biçimini durmadan yineler.

Şimdi, meta ticareti yapan bu sermayenin, sadece sanayi sermayesinin bir varlık biçimi olarak meta-sermaye ile ilişkisi nedir? Keten bezi fabrikatörü açısından bakıldığında, o, tüccarın parasıyla kendi keten bezinin değerini gerçekleştirmiş, meta-sermayesinin başkalaşımının ilk evresini, yani meta-sermayenin paraya çevrilmesi evresini tamamlamıştır ve artık, diğer koşullar aynı kalırken, parayı yeniden ipliğe, kömüre, işçi ücretlerine vb. ve ayrıca gelirini tüketmek için geçim araçlarına vb. çevirebilir; yani, gelir harcamaları bir yana bırakılırsa, yeniden üretim sürecinde yoluna devam edebilir.

Ama onun için, yani keten bezi üreticisi için, keten bezinin paraya dönüşümünün, onun satışının gerçekleşmiş olmasına karşın, keten bezinin kendisi için bu söylenen şey henüz gerçekleşmemiştir. Daha önce olduğu gibi şimdi de, ilk başkalaşımını tamamlamak, satılmak üzere meta-sermaye olarak piyasada bulunmaktadır. Sahibi olan kişinin değişmesi dışında, keten bezine hiçbir şey olmamıştır. Kendi amacı bakımından, süreçteki konumu bakımından, daha önce olduğu gibi me-

ta-sermayedir, yani satılabilir durumdaki metadır; tek fark, daha önce üreticinin elindeyken şimdi tüccarın elinde olmasıdır. Daha önce, onu üretme işlevini yerine getirdikten sonra üreticinin gerçekleştirmesi gereken onu satma, onun başkalaşımının birinci evresine aracılık etme işlevi, tüccar tarafından üreticiden alınmış ve tüccarın özel işine dönüştürülmüştür.

Keten bezi üreticisinin piyasaya yeniden 3000 şilin değerinde 30 000 yarda getirmek için gereksinim duyduğu zaman aralığı içinde, tüccarın 30 000 yardayı satmayı başaramadığını varsayalım. Tüccar bunları yeniden satın alamaz, çünkü deposunda hâlâ satılmamış 30 000 yarda vardır ve bunlar henüz yeniden para-sermayeye çevrilmemiştir. O zaman bir duraklama, üretim sürecinde bir kesinti yaşanır. Kuşkusuz, keten bezi üreticisinin elinde, 30 000 yardanın satışından bağımsız olarak üretken sermayeye çevirebileceği bir ek sermaye bulunabilirdi ve bu ek sermaye sayesinde üretim sürecinin devam etmesini sağlayabilirdi. Ama bu varsayım herhangi bir değişikliğe yol açmaz. 30 000 yarda için öndelenmiş olan sermaye açısından bakıldığı sürece, bu sermayenin yeniden üretim süreci kesintiye uğramıştır ve kesintiye uğramış olarak kalır. Dolayısıyla burada, gerçekten de, tüccarın işlemlerinin, üreticinin meta-sermayesini paraya çevirmek için zaten gerçekleştirilmek zorunda olan işlemlerden, meta-sermayenin dolaşım sürecindeki ve yeniden üretim sürecindeki işlevlerine aracılık eden işlemlerden başka bir şey olmadığı elle tutulur şekilde görülür. Söz konusu satışla ve ayrıca satın almayla, bağımsız bir tüccar yerine, yalnızca, üreticinin bir yardımcı elemanı ilgileniyor olsaydı, bu bağlantı bir an bile saklı kalmazdı.

Demek ki, meta ticareti sermayesi, üreticinin, paraya çevrilme sürecinden geçmesi, meta-sermaye olarak işlevini piyasada gerçekleştirmesi gereken meta-sermayesinden başka hiçbir şey değildir; tek fark, bu işlevin, şimdi, üreticinin geçici bir işlemi olarak değil, sadece kapitalistlerin özel bir türü, yani meta tüccarı tarafından gerçekleştirilen bir işlem olarak görünmesi, özel bir sermaye yatırımının işi olarak bağımsızlaşmasıdır.

Ayrıca, meta ticareti sermayesinin özgül dolaşım biçimi de bunu gösterir. Tüccar, metayı satın alır ve sonra onu satar: P – M – P′ Basit meta dolaşımında ya da hatta sanayi sermayesinin dolaşım sürecinde görüldüğü şekliyle (M′ – P – M) meta dolaşımında, dolaşım, her bir para parçasının iki kez el değiştirmesi sayesinde gerçekleşir. Keten bezi üreticisi metası olan keten bezini satar, onu paraya çevirir; alıcının parası onun eline geçer. O da aynı parayla iplik, kömür, emek vb. satın alır, keten bezinin değerini yeniden keten bezinin üretim ögele-

rini oluşturan metalara çevirmek için aynı parayı yeniden harcar. Satın aldığı meta, sattığı metayla aynı meta, onunla aynı türden bir meta değildir. Ürünler satmış ve üretim araçları satın almıştır. Ne var ki, tüccar sermayesinin hareketinde durum başkadır. Keten bezi tüccarı 3000 sterlinle 30 000 yarda keten bezi satın alır; para-sermayeyi (kârın yanı sıra 3000 sterlini) dolaşımdan geri çekmek için aynı 30 000 yarda keten bezini satar. Dolayısıyla, burada aynı para parçaları değil, aynı meta iki kez yer değiştirir; bu meta, bir satıcının elinden bir alıcının eline ve şimdi satıcı olmuş olan alıcının elinden bir başka alıcının eline geçer. Söz konusu meta iki kez satılır ve araya bir dizi tüccar eklenerek daha çok sayıda kez satılabilir; ve tam da bu yinelenen satış, yani aynı metanın iki kez yer değiştirmesi aracılığıyla, ilk alıcı metayı alırken öndelediği parayı geri çeker, söz konusu paranın ona geri dönmesi sağlanır. Bir durumda, M′ – P – M, aynı paranın iki kez yer değiştirmesini, metanın belirli bir şekilde satılmasını ve bir başka şekilde satın alınmasını sağlar. Diğer durumda, P – M – P′, aynı metanın iki kez yer değiştirmesini, öndelenmiş olan paranın dolaşımdan yeniden geri çekilmesini sağlar. Metanın henüz nihai olarak satılmadığı, üreticinin elinden tüccarın eline geçer geçmez, bu ikincisinin, satış işlemini (ya da meta-sermaye işlevinin aracılığını) devam ettirmekten başka bir şey yapmamasından anlaşılır. Ama yine aynı olgunun gösterdiği üzere, üretken kapitalist için M – P, yani sadece geçici meta-sermaye şekline sahip olan sermayesinin bir işlevi olan şey, tüccar için P – M – P′dür, yani onun öndelediği para-sermayedeki özel bir değerlenmedir. Metaların başkalaşımının bir evresi, burada, kendisini, tüccarla ilişkili olarak, P – M – P′ biçiminde, yani sermayenin ayrı bir türünün evrimi olarak gösterir.

Tüccar, metayı, yani keten bezini sonunda tüketiciye satar; bu sonuncusu, üretken bir tüketici (örneğin bir ağartıcı) ya da keten bezini kişisel olarak kullanan bir bireysel tüketici olabilir. Böylece öndelenmiş olan sermaye (kârla birlikte) ona geri döner ve işlemi yeniden başlatabilir. Para, keten bezinin satın alınması sırasında, tüccarın keten bezini elde ettikten altı hafta sonra ödeme yapacağı bir şekilde, yalnızca bir ödeme aracı olarak iş görmüş olsaydı ve tüccar, onu bu sürenin dolmasından önce satsaydı, keten bezi üreticisine, kendisine ait herhangi bir para-sermaye öndelemeden ödeme yapabilirdi. Satamasaydı, 3000 sterlini, keten bezi kendisine teslim edilir edilmez değil vade sonunda öndelemek zorunda kalırdı; ve piyasa fiyatlarındaki bir düşüş nedeniyle satın alma fiyatından azına satsaydı, eksik kısmı kendi sermayesiyle yerine koymak zorunda kalırdı.

Peki, meta ticareti sermayesi, satışını kendisi yapan üreticinin elinde, açıkça, yalnızca, onun sermayesinin, onun yeniden üretim sürecinin özel bir evresindeki, bu sermayenin dolaşım alanında bulunduğu sıradaki özel bir biçimi olarak görünürken, meta ticareti sermayesine bağımsız şekilde iş gören bir sermaye karakterini kazandıran şey nedir?

Birincisi: Meta-sermayenin, nihai olarak paraya dönüşümünü, yani ilk başkalaşımını, meta-sermaye olarak piyasada kendisine düşen işlevi, kendi üreticisinden farklı bir aracının elindeyken gerçekleştirmesi ve meta-sermayenin bu işlevine tüccarın işleminin, yani onun alım ve satımının aracılık etmesi ve böylece bu işlemin kendine özgü, sanayi sermayesinin diğer işlevlerinden ayrı ve bu nedenle de bağımsızlaşmış bir iş görünümünü almasıdır. Burada toplumsal iş bölümünün özel bir biçimi söz konusudur ve bu biçim, başka koşullar altında sermayenin yeniden üretim sürecinin özel bir evresinde (burada, bu özel evre, dolaşımdır) gerçekleştirilen işlevin bir bölümünün, sadece ve sadece, kendine özgü ve üreticiden farklı bir dolaşım aracısının işlevi olarak görünmesine yol açar. Ama bu durum, hiçbir şekilde, söz konusu özel işin, özel, kendi yeniden üretim süreci içinde bulunan sanayi sermayesinden farklı ve ondan bağımsız bir sermayenin işlevi olarak görünmezdi; gerçekten de, meta ticaretinin sadece gezgin satıcılar ya da sanayici kapitalistin başka doğrudan görevlileri tarafından yürütüldüğü durumlarda böyle görünmez. Dolayısıyla, buna ikinci bir unsurun eklenmesi gerekir.

İkincisi: Bu ikinci unsur, bağımsız dolaşım aracısı olan tüccarın, bu konumundayken, (kendisine ait ya da ödünç alınmış) para-sermaye öndelemesidir. Kendi yeniden üretim süreci içinde bulunan sermaye için kendisini basitçe M – P olarak, yani meta-sermayenin para-sermayeye dönüşümü ya da sadece satış olarak gösteren şey, tüccar için kendisini P – M – P′ olarak, yani aynı metanın alım ve satımı olarak ve bu nedenle de alımla birlikte ondan uzaklaşan para-sermayenin satış aracılığıyla yeniden kendisine dönmesi olarak gösterir.

Üreticiden meta alırken sermaye öndelediği sürece, kendisini tüccara P – M – P′ olarak gösteren şey, her zaman, M – P, yani meta-sermayenin para-sermayeye çevrilmesidir; yani, aynı işlemin, bir üreticiye ya da kendi yeniden üretim süreci içinde bulunan sanayi sermayesine kendisini P – M olarak, yani paranın yeniden metaya (üretim araçlarına) çevrilmesi ya da başkalaşımın ikinci evresi olarak gösterebilecek olmasına rağmen, her zaman, meta-sermayenin ilk başkalaşımıdır. Keten bezi üreticisi için birinci başkalaşım M – P'ydi, yani meta-sermayenin para-sermayeye çevrilmesiydi. Aynı işlem tüccar için P – M'yi, yani para-sermayesinin meta-sermayeye çevrilmesini temsil eder. Tüccar keten bezini ağartıcıya

satarsa, bu işlem ağartıcı için P – M'yi, yani para-sermayenin üretken sermayeye dönüşümünü veya meta sermayesinin ikinci başkalaşımını, tüccar içinse M – P'yi, yani satın almış olduğu keten bezinin satışını temsil eder. Ama aslında, keten bezi fabrikatörünün üretmiş olduğu meta-sermayenin nihai satışı ancak şimdi gerçekleşmiştir, ya da, tüccarın P – M – P'si, yalnızca, iki üretici arasındaki M – P'ye aracılık eden bir süreçtir. Ya da, keten bezi fabrikatörünün sattığı keten bezinin değerinin bir kısmıyla bir iplik tüccarından iplik satın aldığını varsayalım. Bu işlem, fabrikatör için P – M'dir. Oysa ipliği satan tüccar için M – P, yani ipliğin yeniden satılmasıdır; meta-sermaye olarak iplik içinse, kendisini dolaşım alanından çıkarıp tüketim alanına sokan nihai satıştan başka bir şey değildir; M – P, yani kendisinin birinci başkalaşımının nihai olarak tamamlanmasıdır. Dolayısıyla, tüccar ister sanayici kapitalistten satın alsın isterse ona satış yapsın, onun P – M – P'si, yani tüccar sermayesinin devresi, kendisini yeniden üretmekte olan sanayi sermayesinin ara biçimi olarak meta-sermayenin kendisi açısından bakıldığında, hiçbir zaman, M – P'den, yani meta-sermayenin birinci başkalaşımının gerçekleşmesinden daha fazlasını ifade etmez. Tüccar sermayesinin P – M'si, yalnızca sanayici kapitalist için, aynı zamanda M – P'dir; ama onun ürettiği meta-sermaye için durum farklıdır: Meta-sermayenin sanayici kapitalistin elinden dolaşım aracısının eline geçmesinden başka bir anlama gelmez; faal meta-sermayenin nihai M – P'si, tüccar sermayesinin M – P'sidir. P – M – P, yalnızca, aynı meta-sermayenin iki M – P'si, aynı meta-sermayenin birbirlerini izleyen ve sadece onun son ve nihai satışına aracılık eden iki satışıdır.

Demek ki, meta-sermaye, meta ticareti sermayesinde bağımsız bir sermaye türü şeklini alır, çünkü, tüccarın öndelediği para-sermaye, kendisini sermaye olarak değerlendirmeyi, yani sermaye olarak iş görmeyi, yalnızca, tek işinin meta-sermayenin başkalaşımına, onun meta-sermaye olarak işlevine, yani onun paraya çevrilmesine aracılık etmek olması sayesinde başarır ve bunu da sürekli olarak meta alıp satarak yapar. Bu onun tek işidir; sanayi sermayesinin dolaşım sürecine aracılık eden bu faaliyet, tüccarın kullandığı para-sermayenin tek işlevidir. Bu işlev aracılığıyla kendi parasını para-sermayeye çevirir, kendi P'sini P – M – P′ şeklinde ortaya koyar ve aynı süreç aracılığıyla meta-sermayeyi meta ticareti sermayesine çevirir.

Meta ticareti sermayesi (toplumsal toplam sermayenin yeniden üretim süreci açısından bakıldığında) meta-sermaye biçiminde var olması ölçüsünde ve bu biçimde var olduğu sürece, sanayi sermayesinin henüz piyasada bulunan, kendi başkalaşım süreci içinde yer alan ve şimdi me-

ta-sermaye olarak var olan ve iş gören kısmından başka bir şey değildir. Dolayısıyla, yalnızca, tüccarın öndelemiş olduğu, sadece alım satıma yönelik olan, bu yüzden hiçbir zaman meta-sermaye biçiminden ve para-sermaye biçiminden başka bir biçim almayan, hiçbir zaman üretken sermaye biçimini almayan ve her zaman sermayenin dolaşım alanının sınırları içinde kalan *para*-sermayedir; şimdi sermayenin tüm yeniden üretim süreciyle ilişkili olarak ele almamız gereken şey de yalnızca bu para-sermayedir.

Üretici, yani keten bezi fabrikatörü, 30 000 yardasını 3000 sterlin karşılığında tüccara satar satmaz, bu yolla elde ettiği parayla gerekli üretim araçlarını satın alır ve sermayesi yine üretim sürecine girer; onun üretim süreci herhangi bir kesintiye uğramadan devam eder. Onun açısından, metasının paraya dönüşümü gerçekleşmiştir. Ama görmüş olduğumuz üzere, keten bezinin kendisi açısından, dönüşüm henüz gerçekleşmemiştir. Keten bezi henüz nihai olarak yeniden paraya çevrilmemiş, henüz bir kullanım değeri olarak üretken ya da bireysel tüketime dâhil olmamıştır. Şimdi, keten bezi tüccarı, piyasada, başlangıçta keten bezi üreticisinin orada temsil etmekte olduğu aynı meta-sermayeyi temsil etmektedir. Başkalaşım süreci, keten bezi üreticisi için kısalmış olsa bile, aynı süreç tüccarın elinde devam edecektir.

Keten bezi üreticisi, keten bezinin meta olmaktan gerçekten çıkmasına kadar, son alıcıya, yani üretken ya da bireysel tüketiciye ulaşmasına kadar beklemek zorunda olsaydı, onun yeniden üretim süreci kesintiye uğramış olurdu. Ya da, onu kesintiye uğratmamak için, işlemlerini sınırlandırmak, kendisine ait keten bezinin daha küçük bir bölümünü ipliğe, kömüre, emeğe vb., kısacası üretken sermaye ögelerine dönüştürmek ve daha büyük bir bölümünü, sermayesinin bir bölümü meta olarak piyasada bulunurken bir başka bölümünün üretim sürecini devam ettirebilmesi için para rezervi olarak elinde tutmak zorunda kalırdı ve böylece sermayesinin bir bölümü meta olarak piyasaya çıktığında diğer bölümü para biçiminde geri dönerdi. Tüccarın araya girmesi, sermayesinin bu bölünmesini ortadan kaldırmaz. Ama tüccarın yokluğunda, dolaşım sermayesinin para rezervi biçiminde elde bulunan kısmı, her zaman, üretken sermaye biçiminde kullanılan kısma oranla daha büyük olmak ve yeniden üretimin ölçeği de buna uygun şekilde sınırlanmak zorunda kalırdı. Ama üretici, bunun yerine, sermayesinin daha büyük bir kısmını sürekli olarak gerçek üretim sürecinde, daha küçük bir bölümünü para rezervi olarak kullanabilir.

Ama buna karşılık, toplumsal sermayenin bir başka bölümü, tüccar sermayesi biçiminde sürekli olarak dolaşım alanında bulunur. Her za-

man, sadece meta almak ve satmak için kullanılır. Böylece, sanki yalnızca söz konusu sermayeyi ellerinde bulunduran kişiler değişmiş gibi görünür.

Tüccar, yeniden satmak amacıyla keten bezi almak yerine, söz konusu 3000 sterlini üretken bir şekilde kullansaydı, toplumun üretken sermayesi büyümüş olurdu. Kuşkusuz, bu durumda, keten bezi üreticisi de, şimdi bir sanayici kapitaliste dönüşmüş olan tüccar da sermayelerinin daha büyük birer bölümünü para rezervi olarak tutmak zorunda kalırdı. Diğer yandan, tüccar tüccar olarak kalırsa, üretici, satış işinden kurtularak, üretim sürecinin yönetimine ayırabileceği bir zaman kazanırken, tüccar, tüm zamanını satış için kullanmak zorunda olur.

Eğer tüccar sermayesi kendi gerekli oranlarını aşmıyorsa, şu sonuçlara ulaşılabilir:

1. İş bölümünün ürünü olarak, sadece alım satımla uğraşan sermaye (ve buna, metaların satın alınması için gerekli olan paranın dışında, ticari işin yürütülmesi için gerekli olan emeğe, tüccarın değişmez sermayesine, depo binalarına, ulaştırmaya vb. yatırılması gereken para da dâhildir), sanayici kapitalist işinin tüm ticari kısmını kendi başına yürütmek zorunda kalsa ulaşacağı miktardan küçüktür.

2. Tüccar sadece bu işle uğraştığından, üreticinin metasının paraya daha çabuk çevrilmesinin ötesinde, meta-sermayesinin kendisi, üreticinin elinde olacağı durumla karşılaştırıldığında, başkalaşımını daha hızlı bir şekilde gerçekleştirmektedir.

3. Toplam tüccar sermayesinin sanayi sermayesiyle ilişkisi açısından bakıldığında, tüccar sermayesinin devri, yalnızca bir üretim alanındaki çok sayıda sermayenin devirlerini değil, farklı üretim alanlarındaki çok sayıda sermayenin devirlerini temsil edebilir. Örneğin, keten bezi tüccarı, 3000 sterliniyle bir keten bezi üreticisinin ürünlerini satın alıp yeniden sattıktan sonra, bir başka ya da birden fazla keten bezi üreticisinin ürünlerini satın alıp bunları yeniden satıyorsa ve böylece aynı üretim alanındaki farklı sermayelerin devirlerine aracılık ediyorsa, birinci durum söz konusudur. Tüccar, örneğin, keten bezi satışından sonra, bu kez ipek satın alıyorsa, yani bir başka üretim alanındaki bir sermayenin devrine aracılık ediyorsa, ikinci durum söz konusudur.

Genel olarak, şunu belirtmek gerekir: Sanayi sermayesinin devri, sadece dolaşım zamanı tarafından değil, aynı zamanda üretim zamanı tarafından sınırlanır. Yalnızca belirli bir meta türünün ticaretiyle ilgilenen bir tüccar sermayesinin devri, sadece tek bir sanayi sermayesinin devri tarafından değil, aynı üretim dalındaki tüm sanayi sermayelerinin devirleri tarafından sınırlanır. Tüccar, bir üreticinin keten bezini satın alıp sat-

tıktan sonra, bu üretici piyasaya yeniden meta sürmeden önce, bir başkasının keten bezini satın alıp satabilir. Dolayısıyla, aynı tüccar sermayesi, arka arkaya, belirli bir üretim dalına yatırılmış olan sermayelerin farklı devirlerine aracılık edebilir; böylece, onun devri, tek bir sanayi sermayesinin devirleriyle özdeş olmaz ve bu nedenle de, söz konusu tek bir sanayi sermayesinin *in petto* [hazırda] tutmak zorunda olacağı tek bir para rezervinin yerini almakla kalmaz. Tüccarın bir üretim alanındaki devri, doğal olarak, bu üretim alanının toplam üretimi tarafından sınırlanır. Ama söz konusu devir zamanı üretim zamanıyla belirlenmediği sürece, üretimin ölçeği ya da aynı alandaki tek bir sermayenin devir zamanı tarafından sınırlanmaz. A, üretimi üç ay süren bir meta sağlıyor olsun. Tüccar, onu diyelim bir ayda satın alıp sattıktan sonra, bir başka üreticinin aynı ürününü satın alıp satabilir. Ya da, örneğin bir çiftlik kiracısının tahılını sattıktan sonra, aynı parayla ikinci bir çiftlik kiracısının tahılını satın alabilir ve satabilir vb. Sermayesinin devri, belirli bir süre içinde, örneğin bir yıl içinde arka arkaya alıp satabileceği tahıl miktarı tarafından sınırlanır; çiftlik kiracısının sermayesinin devri ise, dolaşım zamanı bir yana bırakıldığında, bir yıl süren üretim zamanı tarafından sınırlanır.

Ama aynı tüccar sermayesinin devrinin, farklı üretim dallarındaki sermayelerin devirlerine aracılık etmesi de aynı derecede mümkündür.

Aynı tüccar sermayesinin, farklı devirlerde, farklı meta-sermayelerin arka arkaya paraya çevrilmesini sağlaması, yani sırasıyla onları alıp satması ölçüsünde, para-sermaye olarak bu tüccar sermayesinin, meta-sermaye ile ilgili olarak yerine getirdiği işlev, genel olarak paranın, metalarla ilgili olarak, belirli bir dönemdeki dolaşımlarının sayısıyla yerine getirdiği işlevin aynısıdır.

Tüccar sermayesinin devri, eşit büyüklükteki bir sanayi sermayesinin devriyle ya da tek seferlik yeniden üretimiyle özdeş değil, ister aynı ister farklı üretim alanlarında olsunlar, belirli bir sayıdaki böylesi sermayelerin devirlerinin toplamına eşittir. Tüccar sermayesi ne kadar hızlı devir yaparsa, toplam para sermayenin tüccar sermayesi olarak iş gören kısmı o kadar küçük, tüccar sermayesi ne kadar yavaş devir yaparsa, toplam para sermayenin tüccar sermayesi olarak iş gören kısmı o kadar büyük olur. Üretim ne kadar az gelişmiş olursa, tüccar sermayesinin tutarı, genel olarak dolaşıma sokulan metaların tutarına oranla o kadar daha büyük, ama mutlak olarak ya da gelişmiş durumlarla karşılaştırıldığında o kadar daha küçük olur. Tersi olursa tersi olur. Bu nedenle, bu tür gelişmemişlik durumlarında gerçek para-sermayenin büyük bölümü tüccarların ellerinde bulunur ve böylece bunların servetleri başkalarının karşısında parasal serveti oluşturur.

Tüccar tarafından öndelenen para-sermayenin dolaşım hızı, 1. üretim sürecinin yenilenme ve farklı üretim süreçlerinin birbirlerine bağlanma hızına; 2. tüketim hızına bağlıdır.

Tüccar sermayesinin sadece yukarıda ele alınan devri yapması, yani tüm değer büyüklüğüyle önce meta satın alıp sonra onu satması gerekmez. Tüccar, bunun yerine, her iki hareketi eş zamanlı olarak gerçekleştirir. Bu durumda sermayesi iki kısma ayrılır. Bunlardan biri meta-sermayeden ve diğeri de para-sermayeden oluşur. Bir yerde alım yapar ve böylece parasını metaya çevirir. Bir diğer yerde satış yapar ve böylece meta-sermayesinin bir kısmını paraya çevirir. Bir yanda sermayesi kendisine para-sermaye olarak geri dönerken, diğer yanda meta-sermaye elde eder. Bir biçimdeki kısım ne kadar büyük olursa, diğer biçimdeki kısım o kadar küçük olur. Bu, karşılıklı olarak değişir ve dengelenir. Dolaşım aracı olarak para kullanımına ödeme aracı olarak para kullanımı ve buna dayanarak büyüyen kredi sistemi eklenirse, tüccar sermayesinin para-sermayeden oluşan kısmı, söz konusu tüccar sermayesinin gerçekleştirdiği işlemlerin büyüklüğüne oranla daha da küçülür. 3 ay vadeli olarak 1000 sterlinlik şarap satın alır ve bu şarabı üç aylık süre son bulmadan peşin para karşılığında satarsam, bu işlem için tek kuruş öndelemem gerekmez. Bu örnekte, tüccar sermayesi olarak görünen para-sermayenin, para-sermaye biçimindeki ve para biçiminde kendisine geri dönmekte olan sanayi sermayesinden başka hiçbir şey olmadığı da gün gibi açıktır. (3 ay vadeli olarak 1000 sterlinlik meta satmış olan üreticinin borç senedini bankacılara kırdırabilecek olması burada hiçbir değişikliğe yol açmaz ve bunun, meta tüccarının sermayesiyle hiçbir ilişkisi yoktur.) Aradaki süre içinde piyasa fiyatları diyelim $^{1}/_{10}$ oranında düşse, tüccar, kâr elde etmemekle kalmaz, 3000 sterlin yerine yalnızca 2700 sterlin elde ederdi. Ödeme yapabilmek için kendi cebinden 300 sterlin eklemek zorunda kalırdı. Bu 300 sterlin, yalnızca, fiyat farkını dengeleyen bir yedek olarak iş görürdü. Ama üretici için de aynısı geçerlidir. Fiyatlar düşerken satışını kendisi yapsaydı, o da 300 sterlin kaybederdi ve üretim, yedek sermaye olmadan, aynı ölçekte yeniden başlayamazdı.

Keten bezi tüccarı fabrikatörden 3000 sterlinlik keten bezi satın alır; fabrikatör, bu 3000 sterlinin diyelim 2000'ini iplik satın almak için öder; bu ipliği iplik tüccarından satın alır. Fabrikatörün iplik tüccarına ödediği para, keten bezi tüccarının parası değildir; çünkü, keten bezi tüccarı, bu tutar değerinde meta elde etmiştir. İplik tüccarına ödediği para, fabrikatörün kendi sermayesinin para biçimidir. Şimdi, bu 2000 sterlin, iplik tüccarının elinde, geri dönmüş para-sermaye olarak görünür; ama keten bezinin elenmiş para biçimini ve ipliğin kazanılmış para biçimini temsil

eden bu 2000 sterlinden farklı olarak, ne ölçüde geri dönmüş para-sermayedir? İplik tüccarı vadeli olarak alım yaptıysa ve ödeme gününden önce peşin para karşılığında satış yaptıysa, bu 2000 sterlinin içinde, sanayi sermayesinin kendi devresel süreci içinde aldığı para biçiminden farklı olan tek bir kuruşluk tüccar sermayesi bile saklı değildir. Dolayısıyla, meta ticareti sermayesi, sanayi sermayesinin meta-sermaye ya da para-sermaye şeklinde tüccarın elinde bulunan bir biçiminden başka bir şey olmadığı kadarıyla, sadece, para-sermayenin, tüccarın kendisine ait olan ve metaların alım satımında kullanılan kısmıdır. Bu kısım, küçültülmüş bir ölçekte, üretim için öndelenmiş olan sermayenin, sürekli olarak para rezervi, satın alma aracı olarak sanayici kapitalistin elinde bulunmak ve durmadan onun para-sermayesi olarak dolaşmak zorunda kalacak olan kısmını temsil eder. Bu kısım, şimdi, küçültülmüş bir ölçekte, tüccar kapitalistin elinde bulunur ve böylesi bir kısım olarak dolaşım sürecinde iş görür. Söz konusu kısım, toplam sermayenin, gelir harcamaları bir yana bırakıldığında, yeniden üretim sürecinin sürekliliğini korumak için hiç durmadan satın alma aracı olarak piyasada dolaşmak zorunda olan kısmıdır.Yeniden üretim süreci ne kadar hızlanırsa ve paranın ödeme aracı olma işlevi, yani kredi sistemi ne kadar gelişirse, bu kısım, toplam sermayeye oranla o kadar küçülür.[38]

Tüccar sermayesi, dolaşım alanında iş gören sermayeden başka bir şey değildir. Dolaşım süreci toplam yeniden üretim sürecinin bir evresidir. Ne var ki, dolaşım sürecinde değer ve dolayısıyla artık değer üretil-

38 Ramsay, tüccar sermayesini üretim sermayesi olarak sınıflandırabilmek için, bu sermayeyi ulaştırma sanayisiyle karıştırır ve ticareti "metaların bir yerden diğer bir yere taşınması" diye anar. ("An Essay on the Distribution of Wealth", s. 19.) Aynı karışıklığı Verri'de ("Meditazioni sull' Ec. Pol.", § 4, [s. 32]) ve Say'de ("Traité d'Éc. Pol.", I, s. 14, 15) görürüz. S. P. Newman, "Elements of Political Economy" (Andover ve New York 1835) adlı eserinde şöyle diyor: "Toplumun mevcut düzenlemeleri içinde, tam da tüccar tarafından gerçekleştirilen eylem, yani üretici ile tüketicinin arasında durma, birincisine sermaye öndeleme ve bunun karşılığında ondan ürünler alma ve ardından bu ürünleri ikincisine aktarma ve bunların karşılığında yeniden sermaye elde etme eylemi, hem toplumun iktisadi süreçlerini kolaylaştıran hem de uygulandığı ürünlere değer katan bir işlemdir" (s. 174). Üretici ve tüketici böylece tüccarın araya girmesiyle para ve zaman tasarruf eder. Bu hizmet, sermaye ve emek öndelenmesini gerektirir ve "aynı ürünler, tüketicilerin elinde, üreticilerin elindeyken olduklarına göre daha değerli olduklarına göre, ürünlere değer eklediğinden" ödüllendirilmesi gerekir. Ve böylece ticaret, ona, tıpkı Say'e olduğu gibi, "tam anlamıyla bir üretim eylemi" olarak görünür (s. 175). Newman'ın bu görüşü temelden yanlıştır. Bir metanın *kullanım değeri* tüketicinin elinde, bu değer ilk olarak ancak burada gerçekleştirildiği için, üreticinin elinde bulunduğu zamandakinden daha büyüktür. Çünkü bir metanın kullanım değeri, ancak bu meta tüketim alanına girdiğinde gerçekleştirilir, iş görmeye başlar. Kullanım değeri, üreticinin elinde, yalnızca potansiyel şekilde var olur. Ne var ki, bir meta için, önce değişim değeri sonra kullanım değeri için olmak üzere, iki kez karşılık ödenmez. Metanın değişim değerini ödediğim için onun kullanım değerine sahip olurum. Ve metanın üreticiden ya da aracıdan tüketicinin eline geçmesi, değişim değerinde en küçük bir artışa yol açmaz.

mez. Dolaşım alanında sadece aynı değer kütleleri biçim değişikliklerine uğrar. Aslında burada olan şey, metaların başkalaşımından başka bir şey değildir ve bunların da değer yaratımıyla veya değer değişikliğiyle hiçbir ilgisi yoktur. Üretilmiş metaların satışıyla bir artık değer gerçekleştiriliyorsa, bunun nedeni, artık değerin bu metalarda zaten var olmasıdır; bu nedenle, ikinci eylemde, yani para-sermayenin yeniden metalarla (üretim ögeleriyle) mübadele edilmesi eyleminde alıcı da herhangi bir artık değer gerçekleştirmez ve burada yalnızca paranın üretim araçlarıyla ve emek gücüyle mübadelesi yoluyla artık değer üretimini başlatır. Tersine, bu başkalaşımlar, dolaşım zamanına mal olmaları ölçüsünde (bu zaman boyunca sermaye hiçbir üretimde bulunmaz ve dolayısıyla artık değer de üretmez), değer yaratımını engeller ve artık değer oranının ifadesi olarak kâr oranı, tam da dolaşım zamanının süresiyle ters orantılı olacaktır. Dolayısıyla, tüccar sermayesi, en azından doğrudan doğruya, ne değer yaratır ne de artık değer. Dolaşım zamanının kısalmasına katkıda bulunduğu ölçüde, sanayici kapitalist tarafından üretilen artık değerin artmasına dolaylı olarak yardımcı olabilir. Piyasanın genişlemesine yardımcı olduğu ve sermayeler arasında iş bölümünü sağladığı ve dolayısıyla sermayeyi daha büyük ölçekte çalışabilecek duruma getirdiği ölçüde, tüccar sermayesinin işlevi, sanayi sermayesinin üretkenliğini ve onun birikimini teşvik etmektir. Dolaşım zamanını kısalttığı ölçüde, artık değerin öndelenmiş olan sermayeye oranını, yani kâr oranını yükseltir. Sermayenin dolaşım alanında para-sermaye olarak bağlı bulunan kısmının küçülmesini sağladığı ölçüde, sermayenin doğrudan doğruya üretimde kullanılan kısmını büyütür.

Bölüm

17

Ticari Kâr

★★★

Sermayenin dolaşım alanındaki saf işlevlerinin (sanayici kapitalistin, birincisi metalarının değerini gerçekleştirmek ve ikincisi bu değeri yeniden metanın üretim ögelerine dönüştürmek için gerçekleştirmek zorunda olduğu işlemlerin, meta-sermayenin başkalaşımını [M′ – P – M] sağlayan işlemlerin, yani alım ve satım eylemlerinin), değer de artık değer de yaratmadığını II. Kitapta görmüştük.* Bunun için gerekli olan zamanın, tersine, nesnel olarak metalarla ve öznel olarak kapitalistle ilişkili olarak, değer ve artık değer üretimi için sınırlar yarattığı görülmüştü. Meta-sermayenin bir kısmının meta ticareti sermayesi şeklini alması ya da meta-sermayenin başkalaşımına aracılık eden işlemlerin, kapitalistlerin özel bir kesiminin özel işi ya da sadece ve sadece para-sermayenin bir kısmının bir işlevi olarak görünmesi, doğal olarak, meta-sermayenin başkalaşımı için özünde geçerli olan şeyi hiçbir şekilde değiştirmez. Metaların sanayici kapitalistlerin kendileri tarafından alım satımı (meta-sermayenin başkalaşımı [M′ – P – M] bu anlama gelir) değer ya da artık değer yaratan işlemler değilse, şu kişiler yerine başka kişiler tarafından gerçekleştirilmeleri durumunda da değer ya da artık değer yaratan işlemler olmaları mümkün değildir. Ayrıca, yeniden üretim sürecinin dolaşım süreci tarafından kesintiye uğratılmak yerine sürekli olabilmesi için toplumsal toplam sermayenin para-sermaye olarak her zaman elde bulunması gereken kısmı, yani bu para-sermaye, değer de artık değer

* Bkz. MEW, Band 24, s. 124-128 ["Kapital", II. Cilt, Yordam Kitap, s. 119-125]. *–Almanca ed.*

de yaratmıyorsa, aynı işlevleri yerine getirmek üzere sanayici kapitalist yerine kapitalistlerin bir başka kesimi tarafından durmadan dolaşıma sokulması yoluyla bu özellikleri kazanamaz. Tüccar sermayesinin dolaylı olarak ne ölçüde üretken olabileceğine yukarıda değinildi ve bu konu ileride daha kapsamlı şekilde ele alınacak.

Demek ki, (saklama, gönderme, taşıma, dağıtma, perakende ticaretini yapma gibi onunla bağlantılı olabilecek olan tüm heterojen işlevlerden arındırılmış ve satmak için satın almak şeklindeki gerçek işleviyle sınırlandırılmış olan) meta ticareti sermayesi, değer ya da artık değer yaratmak yerine, değerin gerçekleştirilmesine ve dolayısıyla da, aynı zamanda, metaların fiilî mübadelesine, bir elden bir başkasına geçmelerine, toplumsal metabolizmaya aracılık eder. Yine de, sanayi sermayesinin dolaşım evresi, tıpkı üretim gibi, yeniden üretim sürecinin bir evresini oluşturduğundan, dolaşım sürecinde bağımsız olarak iş gören sermaye, tıpkı üretimin farklı dallarında iş gören sermaye gibi, yıllık ortalama kârı getirmek zorundadır. Tüccar sermayesi sanayi sermayesine göre daha yüksek bir ortalama kâr yüzdesi sağlasaydı, sanayi sermayesinin bir kısmı tüccar sermayesine dönüşürdü. Daha düşük bir ortalama kâr yüzdesi sağlasaydı, bunun tersi gerçekleşirdi. Tüccar sermayesinin bir kısmı sanayi sermayesine dönüşürdü. Sermayenin hiçbir türü, amacını, işlevini, tüccar sermayesine göre daha kolay bir şekilde değiştiremez.

Tüccar sermayesinin kendisi artık değer üretmediğinden, ortalama kâr biçiminde ona düşen artık değerin, toplam üretken sermayenin ürettiği artık değerin bir kısmını oluşturduğu açıktır. Ama bu durumda soru şudur: Tüccar sermayesi, üretken sermayenin ürettiği artık değerin ya da kârın kendisine düşen kısmını kendisine nasıl çeker?

Ticari kârın, sadece, metaların fiyatlarının, onların değerlerini aşmalarına yol açacak şekilde artırılması, nominal olarak yükseltilmesi anlamına geldiği düşüncesi, yalnızca bir hayaldir.

Tüccarın, kârını, yalnızca kendi sattığı metalardan çekebileceği ve dahası, metalarını satarak elde ettiği bu kârın, satın alma fiyatı ile satış fiyatı arasındaki farka, yani birincisine göre ikincisindeki† fazlalığa eşit olmak zorunda olduğu açıktır.

Satın alınmasından sonra ve satılmasından önce metaya ek maliyetlerin (dolaşım maliyetlerinin) dâhil olması mümkündür; aynı şekilde, bunun söz konusu olmaması da mümkündür. Bu tür maliyetler dâhil oluyorsa, satış fiyatının satın alma fiyatını aşan kısmının yalnızca kârı temsil etmeyeceği açıktır. İncelemeyi basitleştirmek için, şu aşamada, bu tür maliyetlerin dâhil olmadığını varsayıyoruz.

---

† Almanca özgün metinde, "ikincisine göre birincisindeki" *–Türkçe ed.*

Metalarının satış fiyatı ile satın alma fiyatı arasındaki fark, sanayici kapitalist için, bunların üretim fiyatı ile maliyet fiyatı arasındaki farka, ya da, toplumsal sermaye açısından bakacak olursak, metaların değeri ile kapitalistler için sahip oldukları maliyet fiyatı arasındaki farka eşittir ve bu sonuncu fark da, metalarda nesnelleşmiş olan emeğin toplam miktarıyla bunlarda nesnelleşmiş olan karşılığı ödenmiş emeğin miktarı arasındaki farka indirgenebilir. Sanayici kapitalistin satın aldığı metalar, satılabilir metalar olarak yeniden piyasaya sürülmeden önce üretim sürecinden geçer ve fiyatlarının daha sonra kâr olarak gerçekleştirilecek olan bileşeni yalnızca bu süreçte üretilir. Oysa meta tüccarı için durum farklıdır. Metalar ancak kendi dolaşım süreçleri içinde bulundukları sürece onun elinde bulunur. Tüccar, yalnızca, metaların üretken sermaye tarafından başlatılan satışlarını, yani fiyatlarının gerçekleştirilmesini devam ettirir ve dolayısıyla, yeniden artık değer soğurabilecekleri herhangi bir ara süreçten geçmelerine yol açmaz. Sanayici kapitalist, dolaşımda sadece daha önce üretilmiş olan artık değeri ya da kârı gerçekleştirirken, tüccarın, dolaşım alanında ve dolaşım aracılığıyla kendi kârını gerçekleştirmekle kalmayıp, öncelikle onu elde etmesi gerekir. Görünüşe göre, bunu mümkün kılabilecek olan tek yol, sanayici kapitalistin ona üretim fiyatlarıyla ya da toplam meta-sermaye açısından bakılacak olursa değerlerine satmış olduğu metaları üretim fiyatlarından fazlasına satması, bunların fiyatlarını nominal olarak artırması, yani, toplam meta-sermaye açısından bakıldığında, onları değerlerinden fazlasına satması ve gerçek değerini aşan nominal değerlerindeki fazlayı cebine indirmesi, kısacası, ilgili metaları olduklarından pahalıya satmasıdır.

Fiyat artırmanın bu biçimini anlamak çok kolaydır. Örneğin, bir yarda keten bezinin fiyatı 2 şilindir. Onu yeniden satarak %10'luk bir kâr elde edeceksem, fiyata $^1/_{10}$ eklemem, yani keten bezini yardası 2 şilin $2^2/_5$ peniden satmam gerekir. O zaman keten bezinin gerçek üretim fiyatı ile satış fiyatı arasındaki fark $2^2/_5$ penidir ve bu da 2 şilin üzerinden %10'luk bir kârdır. Bu durumda, aslında, alıcıya, keten bezinin bir yardasını, gerçekte $^{11}/_{10}$ yardanın fiyatı olan bir fiyatla satmış olurum. Ya da aynı anlama gelmek üzere: Tıpkı, alıcıya* 2 şilin karşılığında yalnızca $^{10}/_{11}$ yarda keten bezi satmış ve $^1/_{11}$ yarda keten bezini kendime saklamış gibi olurum. Gerçekten de, yarda başına fiyat 2 şilin $2^2/_5$ peni olduğunda, $2^2/_5$ peniyle $^1/_{11}$ yardayı yeniden satın alabilirim. Dolayısıyla, bu, yalnızca, metaların fiyatlarını nominal olarak artırarak artık değerden ve artık üründen pay almanın dolambaçlı bir yolu olurdu.

* 1. baskıda: "satıcıya"; Marx'ın elyazmasına göre değiştirilmiştir. –*Almanca ed.*

İlk bakışta görüldüğü şekliyle, ticari kârın, metaların fiyatlarını artırarak gerçekleştirilmesi işte budur. Ve gerçekten de, kârın, metaların fiyatlarının nominal olarak artırılmasından ya da onların değerlerinden fazlasına satılmasından kaynaklandığı düşüncesi, bir bütün olarak, ticari sermayenin bakış açısından kaynaklanmıştır.

Ne var ki, daha yakından bakıldığında, bunun bir görüntüden ibaret olduğu ve kapitalist üretim tarzının egemen üretim tarzı olduğu varsayıldığında, ticari kârın kendisini bu şekilde gerçekleştirmediği kısa sürede anlaşılır. (Burada önemli olan şey, tek tek bazı örnekler değil, her zaman ve yalnızca, ortalamalardır.) Meta tüccarının, metaları üzerinden, diyelim %10'luk bir kârı, yalnızca onları üretim fiyatlarından %10 fazlasına satarak gerçekleştirebileceğini neden varsayıyoruz? Üreticinin, yani (sanayi sermayesinin kişileşmiş hâli olarak, dış dünyada her zaman "üretici" şeklinde görünen) sanayici kapitalistin bu metaları tüccara üretim fiyatlarıyla sattığını kabul etmiş olduğumuzdan. Metaların meta tüccarı tarafından ödenen satın alma fiyatları, onların üretim fiyatlarına, son çözümlemede de değerlerine eşitse ve böylece üretim fiyatı, son çözümlemede de metaların değeri, tüccar için maliyet fiyatını temsil ediyorsa, tüccarın satış fiyatının satın alma fiyatını aşan kısmının (ve onun kârının kaynağını yalnızca bu fark oluşturur), gerçekten de ticari fiyatın üretim fiyatını aşan bir kısmı olması ve tüccarın, son çözümlemede, tüm metaları değerlerinden fazlasına satması zorunlu olur. Ama sanayici kapitalistin tüccara metalarını üretim fiyatlarıyla sattığı neden varsayılmıştı? Ya da daha doğrusu, bu varsayımla varlığı kabul edilen ön koşul neydi? Bu ön koşul, ticaret sermayesinin (bununla henüz yalnızca meta ticareti sermayesi olduğu kadarıyla ilgileniyoruz), genel kâr oranının oluşumuna katılmamasıydı. Genel kâr oranını tartışırken kaçınılmaz olarak bu ön koşuldan hareket etmiştik, çünkü, birincisi, ticaret sermayesi olarak ticaret sermayesi o sırada bizim için henüz mevcut değildi; ve ikincisi, ortalama kâr ve dolayısıyla genel kâr oranı, ilk aşamada, farklı üretim alanlarının sanayici kapitalistleri tarafından gerçekten üretilen kârların ya da artık değerlerin eşitlenmesi olarak açıklanmak zorundaydı. Buna karşılık, tüccar sermayesi söz konusu olduğunda, üretimine katılmadığı kâra ortak olan bir sermayeyle karşı karşıya bulunuyoruz. Dolayısıyla, şimdi, önceki açıklamanın tamamlanması gerekiyor.

Yıl boyunca öndelenen toplam sanayi sermayesinin $720_c + 180_v = 900$ (diyelim milyon sterlin) ve artık değer oranının (m′) %100'e eşit olduğunu varsayalım. Dolayısıyla, ürün = $720_c + 180_v + 180_m$. Bu ürünü ya da üretilmiş olan meta-sermayeyi M diye anarsak, bunun değeri ya da üretim fiyatı (bu ikisi metaların bütünlüğü söz konusu olduğunda

çakıştığından) 1080'e ve 900'lük toplam sermaye için kâr oranı %20'ye eşit olur. Artık değer burada şu ya da bu özel bileşime göre değil, ortalama bileşimiyle toplam sanayi sermayesine göre hesaplandığından, bu %20, önceki açıklamalara göre, ortalama kâr oranıdır. Yani, M = 1080 ve kâr oranı = %20. Ama şimdi, 900 sterlinlik bu sanayi sermayesinin yanına 100 sterlinlik bir tüccar sermayesinin eklendiğini ve bunun da diğeri gibi kârdan kendi büyüklüğüyle *pro rata* [orantılı olarak] aynı payı aldığını kabul edelim. Varsayımımıza göre, bu, 1000'lik toplam sermayenin $^1/_{10}$'udur. Dolayısıyla, 180'lik toplam artık değere $^1/_{10}$'luk bir oranla katılır ve böylece oranı %18 olan bir kâr elde eder. Dolayısıyla, aslında, toplam sermayenin diğer 9/10'u arasında dağıtılacak olan kâr artık yalnızca 162'ye eşittir ya da 900'lük sermayeye düşen kâr oranı da %18'dir. Yani, 900'lük sanayi sermayesinin sahiplerinin meta tüccarlarına satacağı M'nin fiyatı = $720_c + 180_v + 162_m = 1062$. Dolayısıyla, tüccar, 100'lük sermayesine %18'lik ortalama kârı eklerse, kârını yalnızca dolaşım alanında ve dolaşım aracılığıyla ve yalnızca satış fiyatının maliyet fiyatını aşan kısmı sayesinde elde etmesine rağmen, metaları, 1062 + 18 = 1080'e, yani bunların üretim fiyatına ya da toplam sermaye açısından bakıldığında değerlerine satar. Ama yine de, tam da onları sanayici kapitalistten değerlerinden azına ya da üretim fiyatlarından azına satın almış olduğundan, metaları, değerlerinden fazlasına ya da üretim fiyatlarından fazlasına satmaz.

Demek ki, tüccar sermayesi, genel kâr oranının oluşumunda, toplam sermayedeki payıyla *pro rata* belirleyici bir rol oynar. Dolayısıyla, elimizdeki örnekte ortalama kâr oranının %18 olduğu söyleniyorsa, toplam sermayenin $^1/_{10}$'u tüccar sermayesi olmasaydı ve bu yüzden genel kâr oranı $^1/_{10}$ oranında azalmasaydı, ortalama kâr oranı %20 olurdu. Bu söylenenle birlikte üretim fiyatının daha yakın ve daha sınırlandırıcı bir tanımı da ortaya çıkar. Üretim fiyatından, daha önce olduğu gibi, şunu anlıyoruz: Metanın fiyatı = maliyetleri (içerdiği değişmez + değişir sermayenin değeri) + ortalama kâr. Ancak, bu ortalama kâr şimdi farklı bir şekilde belirlenmektedir. Ortalama kâr, toplam üretken sermayenin ürettiği toplam kârla belirlenir; ama söz konusu toplam, üretken sermayeye göre hesaplanmaz, yani toplam üretken sermaye yukarıdaki gibi 900'e ve kâr 180'e eşit olsa, ortalama kâr oranı $\frac{180}{900}$ = %20 olmaz; bunun yerine, toplam üretken sermaye + ticaret sermayesine göre hesaplanır, yani 900'lük üretken sermaye ve 100'lük ticaret sermayesiyle ortalama kâr oranı $\frac{180}{1000}$ = %18 olur. Demek ki, üretim fiyatı, k (maliyetler) + 20 yerine k + 18'dir. Dolayısıyla, ortalama kâr oranı, toplam sermayenin ticaret sermayesine düşen kısmını da içerir.

Bu nedenle, toplam meta-sermayenin gerçek değeri ya da üretim fiyatı = k + p + h (buradaki h, ticari kârdır). Dolayısıyla, üretim fiyatı ya da sanayici kapitalistin kendisinin satış fiyatı metanın gerçek üretim fiyatından küçüktür; ya da, metaların tümünü göz önünde bulundurursak, sanayici kapitalistler sınıfının bunları sattığı fiyatlar, değerlerinden küçüktür. Böylece, yukarıdaki örnekte, 900 (maliyetler) + 900 üzerinden %18 ya da 900 + 162 = 1062 olur. Tüccar da ona 100'e mal olan metayı 118'e sattığından, o da elbette fiyata %18 ekler; ama 100'e satın aldığı metanın değeri 118 olduğundan, bunu yapması nedeniyle onu değerinden fazlasına satmış olmaz. Bundan sonra, üretim fiyatı ifadesinin yukarıda açıklanan daha kesin anlamını kullanacağız. Bu durumda, sanayici kapitalistin kârının, metanın üretim fiyatının onun maliyet fiyatını aşan kısmına eşit olduğu ve ticari kârın, söz konusu sınai kârdan farklı olarak, metanın satış fiyatının, tüccar için satın alma fiyatı olan üretim fiyatını aşan kısmına eşit olduğu; ama metanın gerçek fiyatının, onun üretim fiyatı + ticari kâr'a eşit olduğu açıktır. Sanayici kapitalist nasıl metanın değerinde artık değer olarak zaten saklı olan kârı gerçekleştirmekten başka bir şey yapmıyorsa, ticaret sermayesinin kâr gerçekleştirmesinin tek nedeni de, metanın sanayici kapitalist tarafından gerçekleştirilen fiyatında henüz tüm artık değerin ya da kârın gerçekleştirilmemiş olmasıdır.[39] Dolayısıyla, tüccarın satış fiyatının satın alma fiyatının üzerinde olmasının nedeni, satış fiyatının toplam değeri aşması değil, satın alma fiyatının toplam değerin altında kalmasıdır.

Demek ki, tüccar sermayesi, artık değer üretimine olmasa bile, artık değerin ortalama kâra eşitlenmesine katılır. Bu nedenle, genel kâr oranı, artık değerden tüccar sermayesinin payına düşen bir kesintiyi, yani sanayici kapitalistin kârından yapılan bir kesintiyi içerir.

Buraya kadar belirtilenlerden şu sonuçlar çıkar:

1. Tüccar sermayesi sanayi sermayesine oranla ne kadar büyük olursa, sınai kâr oranı o kadar küçük olur ve bunun tersi de doğrudur.

2. Birinci kısımda, kâr oranının her zaman gerçek artık değer oranından daha küçük bir oranı ifade ettiği, yani emeğin sömürülme derecesini her zaman olduğundan çok küçük gösterdiği ve örneğin yukarıdaki $720_c + 180_v + 180_m$ örneğinde, %100'lük bir artık değer oranını yalnızca %20'lik bir kâr oranı olarak ifade ettiği görülmüştü; ortalama kâr oranının kendisinin, tüccar sermayesine düşen pay hesaba katıldığında daha da küçük görünmesi, burada %20 yerine %18 olması ölçüsünde, bu ikisi arasındaki fark daha da büyür. Dolayısıyla, doğrudan

39 John Bellers ["Essays about the poor, manufactures, trade, plantations, and immorality", London 1699, s. 10. *–Almanca ed.*].

doğruya sömüren kapitalistin ortalama kâr oranı, kâr oranını, gerçekte olduğundan küçük gösterir.

Tüm diğer koşulların aynı kaldığı varsayıldığında, tüccar sermayesinin göreli hacmi (ama burada, bir melez tür olan küçük tüccar istisna oluşturur), onun devir hızıyla, yani genel olarak yeniden üretim sürecinin enerjisiyle ters orantılı olur. Bilimsel çözümleme sırasında, genel kâr oranının oluşumu, sanayi sermayelerinden kaynaklanıyor ve ancak daha sonra tüccar sermayesinin araya girmesiyle düzeltiliyor, tamamlanıyor ve değiştiriliyor görünür. Tarihsel gelişme sırasında tam tersi söz konusu olur. Metaların fiyatlarını az çok değerleriyle belirleyen, ilk olarak, ticaret sermayesidir ve genel bir kâr oranının ilk oluştuğu alan, yeniden üretim sürecine aracılık eden dolaşım alanıdır. Başlangıçta, sınai kârı ticari kâr belirler. Ticari kâr, ancak kapitalist üretim tarzı yaygınlaştıktan ve üreticinin kendisi tüccar olduktan sonra, toplam artık değerin, toplumsal yeniden üretim sürecinde yer alan toplam sermayenin özdeş bir parçası olarak ticaret sermayesine düşen özdeş parçasına indirgenir.

Kârların tüccar sermayesinin araya girmesi yoluyla gerçekleşen tamamlayıcı eşitlenmesinde, tüccarın öndelenmiş para-sermayesi için metanın değerine herhangi bir ek ögenin katılmadığı ve tüccarın kendi kârını elde etmesini sağlayan fiyat artışının, yalnızca, metanın, üretken sermaye tarafından metanın üretim fiyatı hesaplanırken yok sayılan, dışarıda bırakılan değer parçasına eşit olduğu görülmüştü. Çünkü, bu para-sermayenin durumu, tüketilmemiş olduğu, yani değeri metanın değerinin bir ögesini oluşturmadığı kadarıyla sanayici kapitalistin sabit sermayesinin durumuna benzer. Ne de olsa, tüccar, meta-sermayeyi satın alma fiyatıyla, onun üretim fiyatının (= P) yerine parayı koyar. Onun satış fiyatı, daha önce açıklandığı üzere, ΔP'si meta fiyatına yapılan ve genel kâr oranıyla belirlenen eklemeyi ifade etmek üzere, $P + \Delta P$'dir. Dolayısıyla, metayı sattığında, ona, ΔP dışında, metaları satın alırken öndelediği başlangıçtaki para-sermaye de geri döner. Tüccarın para-sermayesinin sanayici kapitalistin para-sermayeye çevrilmiş meta-sermayesinden başka bir şey olmadığı ve söz konusu meta-sermayenin değer büyüklüğünü, bu meta-sermayenin tüccar yerine doğrudan doğruya son tüketiciye satıldığı duruma göre daha fazla etkileyemeyeceği bir kez daha ortaya çıkıyor. Bu para-sermaye, gerçekte, son tüketicinin yapacağı ödemeyi öngörmekten başka bir şey yapmaz. Ne var ki, bu söylenen, yalnızca, şu ana dek varsayılmış olduğu üzere, tüccarın üretken olmayan maliyetleri yoksa ya da metaların başkalaşım süreci için, yani satın alma ve satış için, metayı üreticiden satın almak için öndelemek zorunda olduğu para-sermaye dışında hiçbir (dolaşır ya da sabit)

sermaye öndelemesi gerekmiyorsa doğrudur. Ama dolaşım maliyetleri ele alınırken (II. Kitap, Bölüm 6) görüldüğü üzere, gerçek durum böyle değildir. Ve bu dolaşım maliyetleri, kendilerini, kısmen, tüccarın dolaşım alanında yer alan başkalarının ödemesini isteyeceği maliyetler, kısmen de doğrudan doğruya tüccarın özgül işinden kaynaklanan maliyetler olarak ortaya koyar.

Bu dolaşım maliyetleri, hangi türden olurlarsa olsunlar (ister sadece ve sadece, ticari bir işletme olarak tüccar işletmesinden kaynaklansınlar, yani tüccarın özgül dolaşım maliyetleri arasında yer alsınlar; ister daha sonraki, dolaşım sürecine eklenen kargoculuk, taşıma, saklama vb. üretim süreçlerinden kaynaklansınlar), tüccar açısından bakıldığında, her zaman, meta satın alımı için öndelenmiş olan para-sermaye dışında, söz konusu dolaşım araçlarının satın alınması ve karşılıklarının ödenmesi için öndelenmiş olan bir ek sermayenin varlığını gerektirir. Bu maliyet ögesi, dolaşır sermayeden oluştuğu kadarıyla bir bütün olarak, sabit sermayeden oluştuğu kadarıyla da aşınması ve yıpranması ölçüsünde, metanın satış fiyatına ek bir öge olarak katılır; ama bunu, saf ticari dolaşım maliyetleri gibi, metaya herhangi bir gerçek değer eklemediğinde bile, nominal bir değer oluşturan bir öge olarak yapar. Ama ister dolaşır ister sabit olsun, bu ek sermayenin tümü genel kâr oranının oluşumuna katılır.

Saf (yani kargo, taşıma, saklama vb. maliyetleri hariç) ticari dolaşım maliyetleri, metanın değerini gerçekleştirmek, onu metadan paraya ya da paradan metaya dönüştürmek, meta mübadelesine aracılık etmek için gerekli olan maliyetlerden ibarettir. Burada, dolaşım eylemi sırasında sürebilecek olan ve ticaret işinin kendilerinden tümüyle ayrı bir şekilde var olabileceği olası üretim süreçleri tümüyle göz ardı edilmektedir; örneğin gerçek ulaştırma sanayisi ve kargoculuk, ticaretten tümüyle farklı sanayi dalları olabilir ve gerçekten de öyledirler; ayrıca, alınıp satılacak metalar *dock*'larda [doklarda] ve kamuya ait başka yerlerde saklanıyor olabilir ve bundan kaynaklanan maliyetler, üçüncü kişiler tarafından, onları öndelemek zorunda olduğu kadarıyla tüccarın hesabına yazılabilir. Tüccar sermayesinin en saf ve diğer işlevlerle en az iç içe geçmiş şekilde göründüğü gerçek toptan ticaret alanında bunların tümü gerçekleşir. Kargo şirketi sahibi, demiryolu yöneticisi ve gemi sahibi, birer "tüccar" değildir. Burada ele aldığımız maliyetler, alım satım maliyetleridir. Bunların hesaplama, muhasebe, pazarlama, yazışma vb.'den ibaret olduğu daha önce belirtilmişti. Bunlar için gerekli olan değişmez sermaye, bürolardan, kağıttan, posta ücretlerinden vb. oluşur. Diğer maliyetler, ücretli ticaret emekçilerinin kullanımı için öndelenen

değişir sermayeden ibarettir. (Kargo harcamaları, taşıma maliyetleri, gümrük vergileri vb., kısmen, tüccar metaları satın alırken bunları öndeliyormuş ve dolayısıyla bunlar onun satın alma fiyatına ekleniyormuş gibi ele alınabilir.)

Tüm bu maliyetler, metaların kullanım değerlerinin üretimi sırasında değil, değerlerinin gerçekleştirilmesi sırasında ortaya çıkar; bunlar, saf dolaşım maliyetleridir. Dolaysız üretim sürecine değil, ama dolaşım sürecine ve dolayısıyla da toplam yeniden üretim sürecine katılırlar.

Söz konusu maliyetlerin burada bizi ilgilendiren tek bölümü, değişir sermayeye yatırılmış olanıdır. (Ayrıca, şunların da incelenmesi gerekir: Birincisi, metanın değerine yalnızca gerekli emeğin katılması yasasının dolaşım sürecinde etkisini nasıl gösterdiği. İkincisi, tüccar sermayesi söz konusu olduğunda birikimin ne şekilde ortaya çıktığı. Üçüncüsü, tüccar sermayesinin, toplumun gerçek toplam yeniden üretim sürecinde ne şekilde iş gördüğü.)

Bu maliyetler, ürünün meta iktisadi biçimine sahip olmasından kaynaklanır.

Sanayici kapitalistlerin kendilerinin, metalarını birbirlerine doğrudan doğruya satmak için yitirdikleri emek-zaman (yani, nesnel olarak, metaların dolaşım zamanı), söz konusu metalara kesinlikle hiçbir değer eklemiyorsa, aynı emek-zamanın, sanayici kapitalist yerine tüccarın payına düşmesi nedeniyle farklı bir nitelik kazanmayacağı açıktır. Metaların (ürünlerin) paraya ve paranın metalara (üretim araçlarına) çevrilmesi, sanayi sermayesinin gerekli bir işlevi ve bu nedenle de, gerçekte yalnızca kişileşmiş, kendi bilincine ve iradesine sahip kılınmış sermaye olan kapitalistin gerekli bir işlemidir. Ne var ki, bu işlevler ne değeri artırır ne de artık değer yaratır. Tüccar, bu işlemleri gerçekleştirerek ya da üretken sermayenin bunu yapmayı bırakmasının ardından sermayenin dolaşım alanındaki işlevlerine aracılık etmeyi sürdürerek, yalnızca, sanayici kapitalistin yerini alır. Bu işlemlerin gerektirdiği emek-zaman, sermayenin yeniden üretim sürecindeki gerekli işlemler için kullanılır, ama ek değer yaratmaz. Tüccar, bu işlemleri gerçekleştirmeseydi (dolayısıyla, bunların gerektirdiği emek-zamanı da kullanmasaydı), sermayesini, sanayi sermayesinin dolaşım aracısı olarak kullanmamış olurdu; sanayi sermayesinin kesintiye uğramış olan işlevini devam ettirmez ve bu nedenle sanayici kapitalistler sınıfı tarafından üretilen kâr kütlesinden, bir kapitalist olarak, öndelemiş olduğu sermayeyle *pro rata* [orantılı olarak] pay da almazdı. Tüccar kapitalistin, artık değer kütlesinden pay almak, öndeliğini sermaye olarak değerlendirmek için, ücretli emekçi kullanması gerekmez. İşletmesi ve sermayesi küçükse, kullandığı tek

işçi kendisi olabilir. Ona yapılan ödemenin kaynağı, kârın, metaların satın alma fiyatları ile gerçek üretim fiyatları arasındaki fark sayesinde kendisine düşen kısmıdır.

Ama diğer yandan, tüccarın öndelediği sermayenin hacmi küçükse, onun gerçekleştirdiği kârın, emek gücüne daha iyi bir karşılık ödenen hünerli bir emekçinin ücretinden kesinlikle daha yüksek olmaması, hatta ondan küçük olması mümkündür. Gerçekte, tüccarın yanında, üretken kapitalistin, ister ücret biçiminde ister her bir satıştan elde edilen bir kâr payı (komisyon, ikramiye) biçiminde olsun aynı geliri elde eden ya da daha yüksek bir gelir elde eden alıcılar, satıcılar, gezginler gibi doğrudan ticari aracıları faaliyet gösterir. Birinci durumda, tüccar, bağımsız bir kapitalist olarak, ticari kârı tahsil eder; diğer durumda, sanayici kapitalistin yardımcı elemanına, yani ücretli emekçisine, kârın bir kısmı, ya işçi ücreti biçiminde ya da doğrudan çalışanı olduğu sanayici kapitalistin kârından orantılı bir pay biçiminde ödenir ve bu durumda, onun patronu, hem sınai hem de ticari kârı cebine indirir. Ama bu durumların tümünde, dolaşım aracısına kendi geliri yalnızca ücret gibi, yani onun harcadığı emek için yapılan bir ödeme olarak görünse bile ve böyle görünmediğinde, onun kârı, yalnızca, emek gücüne daha iyi bir karşılık ödenen işçinin ücretiyle aynı olabilse bile, onun gelirinin tek kaynağı ticari kârdır. Bunun nedeni, onun emeğinin değer yaratan bir emek olmamasıdır.

Dolaşım işleminin uzaması, sanayici kapitalist için, 1. üretim sürecinin kendisinin yöneticisi olarak kendi işlevini yerine getirmesini engellemesi ölçüsünde, kişisel zaman kaybı; 2. ürünün, para ya da meta biçiminde, dolaşım sürecinde, yani değerlenmediği ve dolaysız üretim sürecinin kesintiye uğradığı bir süreçte daha uzun süre kalması demektir. Dolaysız üretim sürecinin kesintiye uğramaması isteniyorsa, ya üretimin sınırlanması ya da üretim sürecinin sürekli olarak aynı ölçekte devam etmesi için daha fazla para-sermayenin öndelenmesi gerekir. Bunlar da, her seferinde, ya o zamana kadarki sermayeyle daha küçük bir kârın elde edilmesi ya da o zamana kadarki kârın elde edilebilmesi için daha fazla para-sermayenin öndelenmesi gerektiği anlamına gelir. Sanayici kapitalistin yerini tüccar aldığında, tüm bunlar aynı kalır. Sanayici kapitalistin dolaşım sürecinde daha fazla zaman harcaması yerine, bu zaman tüccar tarafından harcanır; dolaşım için sanayici kapitalist yerine tüccar ek sermaye öndelemek zorunda kalır; sanayi sermayesinin daha büyük bir kısmının sürekli olarak dolaşım sürecinde oyalanması yerine bir bütün olarak tüccarın sermayesi bu sürece hapsolur; ve sanayici kapitalist, daha küçük bir kâr elde etmek yerine, kârının bir kısmını

tümüyle tüccara bırakmak zorunda kalır. Tüccar sermayesi kendisinin gerekli olduğu sınırlar içinde kaldığı sürece, tek fark, sermayenin işlevlerinin bu şekilde bölünmesi yoluyla, sadece dolaşım sürecinde kullanılan zamanın azalması, bunun için daha az ek sermaye öndelenmesi ve toplam kârdaki, kendisini ticari kâr şeklinde gösteren kaybın, aksi durumda olacağından daha küçük olmasıdır. Yukarıdaki örnekte, 100'lük tüccar sermayesinin eşlik ettiği $720_c + 180_v + 180_m$ sanayici kapitaliste 162'lik ya da %18'lik bir kâr bırakıyorsa, söz konusu bağımsızlaşma olmasaydı gerekli ek sermaye belki 200 tutardı ve bu durumda sanayici kapitalistin toplam öndeliği 900 yerine 1100 olur, dolayısıyla da 180'lik bir artık değer üzerinden $\%16^4/_{11}$'lik bir kâr oranı elde edilirdi.

Kendi kendisinin tüccarı olan sanayici kapitalist, dolaşım alanında bulunan ürünün yeniden paraya çevrilmesinden önce yeni metalar satın almak için kullandığı ek sermaye dışında, meta-sermayesinin değerinin gerçekleşmesi için de, yani dolaşım süreci için de sermaye öndelediyse (büro maliyetleri ve ticaret işçilerinin ücretleri), bunlar, ek sermaye oluşturmakla birlikte, artık değer oluşturmaz. Bunlar, metaların değeriyle yerlerine koyulmak zorundadır; çünkü, söz konusu metaların değerinin bir kısmı, yeniden söz konusu dolaşım maliyetlerine dönüşmek zorundadır; ama bu yolla herhangi bir ek artık değer oluşturulmaz. Toplumun toplam sermayesiyle ilişkili olarak, bu, gerçekte, söz konusu sermayenin bir kısmının değerlenme sürecine katılmayan ikincil işlemler için gerekli olması ve toplumsal sermayenin bu kısmının sürekli olarak bu amaçlar doğrultusunda yeniden üretilmek zorunda olması anlamına gelir. Böylece, tek tek kapitalistler ve sanayici kapitalistler sınıfının bütünü için kâr oranı azalır; bu da, aynı değişir sermaye kütlesini harekete geçirmek için gerekli olan her tür ek sermaye yatırımının doğurduğu bir sonuçtur.

Dolaşım işinin kendisiyle bağlantılı olan bu ek maliyetlerin ticari kapitalist tarafından sanayici kapitalistten devralınması ölçüsünde, kâr oranındaki bu azalma yine ortaya çıkar; yalnızca, söz konusu azalma, daha sınırlı bir derecede ve farklı bir yolla gerçekleşir. Bu seferki durumda, tüccar, söz konusu maliyetler var olmasa gerekecek olandan daha fazla sermaye öndeler ve söz konusu ek sermayeye düşen kâr, ticari kâr tutarını yükseltir, yani tüccar sermayesinin daha büyük bir bölümü, sanayi sermayesiyle birlikte, ortalama kâr oranının eşitlenmesinde rol oynar, yani ortalama kâr oranı düşer. Yukarıdaki örneğimizde, 100'lük tüccar sermayesi dışında sözü edilen maliyetler için 50'lik bir ek sermaye öndelenirse, 180'lik toplam artık değer, 900'lük bir üretken sermaye ile 150'lik bir tüccar sermayesine, yani toplamda 1050'lik bir sermayeye dağılır. Dolayısıyla, ortalama kâr oranı $\%17^1/_7$'ye düşer. Sanayici kapita-

list metaları tüccara 900 + $154^2/_7$ = $1054^2/_7$'ye satarken, tüccar da onları 1130'a satar (1080 + yeniden yerlerine koyması gereken maliyetler için 50). Bunun dışında, tüccar sermayesi ile sanayi sermayesi arasındaki bölünmeye, ticari maliyetlerin merkezîleşmesinin ve dolayısıyla bunların azalmasının eşlik ettiği kabul edilmelidir.

Burada gündeme gelen soru şu: Ticari kapitalistin, yani burada meta tüccarının çalıştırdığı ücretli ticaret emekçilerinin durumu nedir?

Bir taraftan bakıldığında, bu tür bir ticaret işçisi, herhangi bir ücretli emekçi gibidir. Birincisi, emek, tüccarın gelir olarak harcanan parasıyla değil değişir sermayesiyle, dolayısıyla da kişiye özel hizmetler için değil emeğe öndelenen sermayenin öz değerlenmesi için satın alınır. İkincisi, ticaret işçisinin emek gücünün değeri ve dolayısıyla onun ücreti, tüm diğer ücretli emekçiler için geçerli olduğu üzere, onun emeğinin ürünüyle değil, onun özgül emek gücünün üretim ve yeniden üretim maliyetleriyle belirlenir.

Ama sanayi sermayesi ile ticaret sermayesi arasında ve dolayısıyla sanayici kapitalist ile tüccar arasında var olan ayrımın aynısı, ticaret işçisi ile doğrudan doğruya sanayi sermayesi tarafından çalıştırılan işçiler arasında da var olmak zorundadır. Sadece dolaşımın bir yürütücüsü olarak tüccar, değer de artık değer de üretmediğinden (çünkü, metalara kendi üretken olmayan maliyetleri aracılığıyla ek değer eklenmesi, önceden var olan değerlerin eklenmesinden başka bir şey değildir; bu son söylenen, burada, değişmez sermayesinin bu değerini nasıl koruduğu, nasıl sakladığı sorusunun gündeme gelmesine rağmen geçerlidir), aynı işlevleri yerine getirmeleri için çalıştırdığı ticaret işçilerinin onun için dolaysız olarak artık değer yaratmaları da olanaksızdır. Üretken işçiler örneğinde varsaydığımız gibi burada da, ücretin emek gücünün değeriyle belirlendiğini, yani tüccarın, kendi maliyet hesabına sadece kısmen ödemiş olduğu bir emek öndeliğini yerleştirmek yoluyla ücretten kesinti yaparak zenginleşmediğini, bir başka deyişle, yardımcı elemanlarını vb. dolandırarak zenginleşmediğini varsayıyoruz.

Ücretli ticaret emekçileriyle ilgili olarak zorluk çıkaran şey, hiçbir şekilde, doğrudan doğruya artık değer (kâr, bunun dönüşmüş bir biçiminden başka bir şey değildir) üretmiyor olmalarına rağmen kendi patronları için nasıl doğrudan doğruya kâr ürettiklerinin açıklanması değildir. Gerçekten de, bu soru, ticari kâr hakkındaki genel çözümlemeyle zaten cevaplanmış bulunuyor. Tıpkı metaların içinde saklı bulunan, gerçekleştirilmiş olan ve karşılığında herhangi bir eş değer ödememiş olduğu emeği satarak kâr elde eden sanayi sermayesi gibi, ticari sermaye de, üretken sermayeye metalarda (üretimlerine yatırılmış olan sermayenin

toplam sanayi sermayesinin bir özdeş parçası olarak iş görmesi ölçüsünde, metalarda) saklı bulunan karşılığı ödenmemiş emeğin tamamı için ödeme yapmayarak, buna karşılık metaları satarken henüz metalarda saklı bulunan ve onun tarafından karşılığı ödenmemiş kısım için kendisine ödeme yaptırarak kâr elde eder. Tüccar sermayesi ile artık değer arasındaki ilişki, sanayi sermayesiyle artık değer arasındaki ilişkiden farklıdır. Sanayi sermayesi, artık değeri, başkalarının karşılığı ödenmemiş emeğine doğrudan doğruya el koyarak üretir. Tüccar sermayesi, bu artık değerin bir kısmını, söz konusu kısmın sanayi sermayesinden kendisine aktarılmasını sağlayarak edinir.

Ticaret sermayesi, yalnızca değerleri gerçekleştirme işlevi sayesinde, yeniden üretim sürecinde sermaye olarak iş görür ve dolayısıyla, faal sermaye olarak, toplam sermayenin ürettiği artık değerden pay alır. Tek bir tüccarın kârının kütlesi, bu süreçte kullanabildiği sermaye kütlesine bağlıdır ve yardımcı elemanlarının karşılığı ödenmeyen emeği ne kadar büyükse, alıp satmak için kullanabileceği sermaye kütlesi o kadar fazla olur. Ticari kapitalist, parasının sermaye olmasını sağlayan işlevin kendisini, büyük ölçüde işçilerine gördürür. Bu yardımcı elemanların karşılığı ödenmeyen emeği, artık değer yaratmamasına karşın, sonuç açısından bakıldığında söz konusu sermaye için aynı anlama gelmek üzere, onun artık değere el koymasını sağlar; dolayısıyla, ticaret sermayesi için kârın kaynağıdır. Böyle olmasaydı, ticaret işi hiçbir zaman büyük ölçekli, kapitalist bir iş olarak yürütülemezdi.

İşçinin karşılığı ödenmeyen emeği nasıl üretken sermaye için doğrudan doğruya artık değer yaratıyorsa, ücretli ticaret emekçisinin karşılığı ödenmeyen emeği de ticaret sermayesine söz konusu artık değerden bir pay sağlar.

Zorluk şudur: Tüccarın kendisinin emek-zamanı ve emeği, ona daha önce yaratılmış olan artık emekten bir pay sağlamakla birlikte, değer yaratan emek olmadığına göre, ticari emek gücünü satın alırken yatırdığı değişir sermayenin durumu nedir? Bu değişir sermaye, öndelenmiş olan tüccar sermayesinin maliyet giderleri arasında mı sayılmalıdır? Sayılmayacaksa, bu durum, kâr oranının eşitlenmesi yasasıyla çelişkili görünür; yalnızca 100'ünü öndelenmiş sermaye sayabilecek olan hangi kapitalist 150 öndelerdi? Yok eğer sayılacaksa, bu durum da ticaret sermayesinin doğasıyla çelişkili görünür, çünkü bu sermaye türü, sermaye olarak iş görmesini, sanayi sermayesi gibi başkalarının emeğini harekete geçirmesine değil, kendi çalışmasına, yani satın alma ve satma işlerini yerine getirmesine borçludur ve tam da bu yüzden ve bu yolla sanayi sermayesinin ürettiği artık değerin bir kısmını elde eder.

(Dolayısıyla şu noktaların incelenmesi gerekiyor: tüccarın değişir sermayesi; dolaşım alanında gerekli emek yasası; tüccarın emeğinin onun değişmez sermayesini nasıl koruduğu; tüccar sermayesinin bir bütün olarak yeniden üretim sürecindeki rolü; son olarak, bir taraftan meta-sermaye ve para-sermaye şeklindeki ve diğer taraftan meta ticareti sermayesi ve para ticareti sermayesi şeklindeki ikilenme.)

Her bir tüccar, yalnızca, kişisel olarak kendi emeğiyle devir yaptırabileceği kadar sermayeye sahip olsaydı, tüccar sermayesi sonsuza dek parçalanırdı; bu parçalanma, kapitalist üretim tarzının ilerlemesiyle birlikte üretken sermayenin daha büyük ölçeklerde üretim gerçekleştirmesi ve daha büyük kütlelerle iş görmesi oranında artardı. Dolayısıyla, bu ikisi arasındaki oransızlık büyürdü. Sermaye, üretim alanında ne oranda merkezîleşirse, dolaşım alanında merkezîlikten o oranda uzaklaşırdı. Diyelim 100 yerine 1000 tüccarla iş yapması gerekeceğinden, sanayici kapitalistin saf ticari işleri ve dolayısıyla saf ticari harcamaları bu yüzden sonsuz bir şekilde genişlerdi. Böylece, tüccar sermayesinin bağımsızlaşmasının avantajlarının büyük bir bölümü yitirilirdi; saf ticari maliyetlerin dışında, tasnif, kargoya verme vb. diğer dolaşım maliyetleri de artardı. Bunlar, sanayi sermayesinin payına düşenlerdir. Şimdi de tüccar sermayesine bakalım. Birincisi, saf ticari işlerin nasıl etkileneceği. Büyük sayılarla hesap yapmak, küçük sayılarla hesap yapmaya göre daha fazla zaman almaz. 100 sterlinlik 10 alım, 1000 sterlinlik *bir* alımın aldığı zamanın 10 katı kadar zaman alır. *Bir* büyük tüccar yerine 10 küçük tüccarla haberleşmek, ilkindekinin on katı kadar yazışma, kâğıt, posta giderine yol açar. Birinin defter tuttuğu, bir diğerinin kasadarlık yaptığı, üçüncü birinin yazıştığı, birinin satın aldığı, diğerinin sattığı, bir başkasının yolculuk ettiği vb. bir ticari işyerindeki sınırlı iş bölümü, muazzam miktarlarda emek-zaman tasarrufu sağlar ve böylece toptan ticarette kullanılan ticaret işçilerinin sayısıyla işletmenin karşılaştırmalı büyüklüğü arasında hiçbir ilişki bulunmaz. Bu böyledir, çünkü sanayiye göre ticarette çok daha fazla geçerli olduğu üzere, aynı işlev, büyük ölçekli olarak da küçük ölçekli olarak da yerine getirilse, aynı miktarda emek-zaman gerektirir. Ticari işletmedeki yoğunlaşmanın da, tarihsel olarak, sınai atölyedeki yoğunlaşmaya göre daha önce ortaya çıkmasının nedeni budur. Gelelim değişmez sermaye harcamalarına. 100 küçük büro bir büyük büroya göre, 100 küçük depo bir büyük depoya göre çok daha yüksek maliyetlidir vb. En azından öndelenecek maliyetler olarak ticari işletmenin hesabına yazılacak olan taşıma maliyetleri, parçalanma ölçüsünde artar.

Sanayici kapitalist, işinin ticari kısmı için daha fazla emek harcamak ve daha fazla dolaşım maliyetine katlanmak zorunda kalırdı. Aynı tüccar sermayesi, çok sayıda küçük tüccara dağıldığında, bu parçalanma nedeniyle, işlevlerini yerine getirmek için çok daha fazla işçi gerektirirdi ve ayrıca, aynı meta-sermayeye devir yaptırmak için daha büyük bir tüccar sermayesine gereksinim duyulurdu.

Doğrudan doğruya meta alım satımına yatırılan tüm tüccar sermayesine B ve ona karşılık gelen, niteliksiz ticaret emekçilerinin ücretlerine yatırılan değişir sermayeye b dersek, B + b, her bir tüccarın yardımcı elemanları olmadan çabalaması, yani sermayenin bir kısmının b'ye yatırılmaması durumunda toplam tüccar sermayesinin (B) sahip olmak zorunda kalacağı büyüklükten daha azdır. Ne var ki, hâlâ zorluğun üstesinden gelebilmiş değiliz.

Metaların satış fiyatı, 1. B + b üzerinden ortalama kârı ödemeye yetmelidir. B + b'nin genel olarak başlangıçtaki B'deki bir azalma olması, b'nin yokluğunda gerekecek olandan daha küçük bir tüccar sermayesini temsil etmesi, bunu açıklamaya yeter. Ama söz konusu satış fiyatı, 2. b'ye düşecek olan ve şimdi ek bir kâr olarak görülen kârın dışında, ödenmiş olan ücretleri, yani tüccarın değişir sermayesini de (= b) yerine koymak zorundadır. Zorluğa yol açan şey bu sonuncusudur. b, fiyatın yeni bir bileşeni midir, yoksa sadece, B + b ile elde edilen kârın, yalnızca ticaret işçisi ile ilgili olarak ücret şeklinde görünen ve tüccarın kendisiyle ilgili olarak yalnızca onun değişir sermayesinin yerine koyulması olarak görünen bir kısmı mıdır? İkinci durumda, tüccarın öndelemiş olduğu sermayeye (B + b) düşen kâr, yalnızca, genel orana göre B'ye düşen kâr ile b'nin toplamına eşit olurdu; b'yi ücret biçiminde öderdi, ama b'nin kendisi kâr getirmezdi.

Gerçekten de, burada önemli olan, b'nin sınırlarını (matematiksel anlamda) bulmaktır. Öncelikle zorluğu kesin olarak saptamak istiyoruz. Doğrudan doğruya metaların alım satımına yatırılan sermayeye B, bu işlev için tüketilen değişmez sermayeye (maddi işlem maliyetlerine) K ve tüccarın yatırdığı değişir sermayeye b diyelim.

B'nin yerine koyulması kesinlikle hiçbir zorluğa yol açmaz. B, tüccar için yalnızca gerçekleşmiş satın alma fiyatıdır ya da fabrikatör için üretim fiyatıdır. Tüccar bu fiyatı öder ve yeniden satış sırasında onun satış fiyatının bir kısmı olarak B'yi geri alır; daha önce açıklanmış olduğu üzere, bu B dışında, B'ye düşen kârı elde eder. Örneğin, metanın fiyatı 100 sterlin olsun. Bunun üzerinden %10'luk bir kâr elde edilsin. Bu durumda meta 110'a satılır. Metanın fiyatı daha önce 100'dü; 100'lük tüccar sermayesi ona yalnızca 10 ekler.

Şimdi de K'yi ele alırsak, bu, en fazla, üreticinin alım satımda tüketeceği, ama doğrudan doğruya üretimde gereksinim duyduğu değişmez sermayeye bir ek oluşturacak olan değişmez sermaye parçası kadar büyük, ama gerçekte ondan küçüktür. Yine de, bu parça, sürekli olarak metanın fiyatıyla yerine koyulmak zorundadır, ya da aynı anlama gelmek üzere, metanın ona karşılık gelen bir kısmı sürekli olarak bu biçimde harcanmak zorundadır, veya, toplumun toplam sermayesi açısından bakıldığında, sürekli olarak bu biçimde yeniden üretilmek zorundadır. Öndelenen değişmez sermayenin bu parçası da, onun doğrudan doğruya üretime yatırılan tüm kütlesi gibi, kâr oranı üzerinde sınırlandırıcı bir etkide bulunurdu. İşinin ticari kısmını tüccara bırakıyorsa, sanayici kapitalistin bu sermaye parçasını öndelemesi gerekmez. Onu kendisi yerine tüccar öndeler. Bu kadarıyla, sadece kâğıt üzerindeki bir durum söz konusudur; tüccar, onun tarafından kullanılan değişmez sermayeyi (maddi işlem maliyetlerini) ne üretir ne de yeniden üretir. Dolayısıyla, söz konusu değişmez sermayenin üretimi, belirli sanayici kapitalistlerin kendi işleri ya da en azından işlerinin bir parçası olarak görünür ve böylece, bu kapitalistler, geçim aracı üreticilerine değişmez sermaye sağlayan kapitalistlerle aynı rolü oynar. Bu nedenle, birincisi tüccar için bu değişmez sermaye yerine koyulur ve ikincisi tüccar buna ek olarak kârını elde eder. Dolayısıyla, her ikisi aracılığıyla sanayici kapitalistin kârı azalır. Ama bu azalma, iş bölümüyle bağlantılı yoğunlaşma ve tasarruf nedeniyle, bu sermayeyi kendisinin öndelemek zorunda olacağı duruma göre, daha az olur. Bu şekilde öndelenen sermaye daha az olduğundan, kâr oranındaki azalma daha azdır.

Demek ki, şu ana dek, satış fiyatı, B'nin, K'nin ve B + K'ye düşen kârın toplamından oluşur. Buraya kadarki açıklamalara göre, satış fiyatının bu kısmı herhangi bir zorluk yaratmaz. Ama şimdi, işin içine b, yani tüccarın öndelediği değişir sermaye girer.

Böylece, satış fiyatı, B'nin, K'nin, b'nin ve B + K'ye düşen kâr ile b'ye düşen kârın toplamı olur.

B, yalnızca satın alma fiyatını yerine koyar, ama B'ye düşen kâr dışında bu fiyata herhangi bir parça eklemez. K, yalnızca K'ye düşen kârı değil, K'nin kendisini de ekler; K ile K'ye düşen kârın toplamı, yani dolaşım maliyetlerinin değişmez sermaye biçiminde öndelenen kısmı ile ona karşılık gelen ortalama kârın toplamı, tüccar kapitalistin elinde olduğu durumla karşılaştırıldığında, sanayici kapitalistin elinde daha büyük olurdu. Ortalama kârın azalması, öndelenen sanayi sermayesinden B + K çıkarıldıktan sonra eksiksiz ortalama kârın hesaplanması, ama ortalama kârdan B + K için yapılan kesintinin tüccara ödenmesi biçi-

minde görünür ve böylece, bu kesinti, belirli bir sermayenin, yani tüccar sermayesinin kârı olarak görünür.

Ama b ile b'ye düşen kârın toplamı, ya da, elimizdeki örnekte, kâr oranının %10 olduğu varsayıldığından, b + $^1/_{10}$b söz konusu olduğunda durum değişir. Gerçek zorluk da buradadır.

Tüccarın b'yle satın aldığı şey, varsayım gereği, yalnızca ticaret emeği, yani sermaye dolaşımı işlevlerine (M – P ve P – M) aracılık etmek için gerekli olan emektir. Ama ticaret emeği, bir sermayenin tüccar sermayesi olarak iş görmesi, metanın paraya ve paranın metaya çevrilmesine aracılık etmesi için genel olarak gerekli olan emektir. Değerleri gerçekleştiren, ama değer yaratmayan emektir. Ve bir sermaye, ancak bu işlevleri yerine getirmesi (yani bir kapitalistin bu işlemleri, bu işi kendi sermayesiyle gerçekleştirmesi) ölçüsünde, ticaret sermayesi olarak iş görür ve genel kâr oranının eşitlenmesinde rol oynar, yani toplam kârdan kendi payını alır. Ama (b + b'ye düşen kâr) söz konusu olduğunda, birincisi, emek için ödeme yapılıyormuş gibi (çünkü sanayici kapitalistin tüccara kendi emeği için ödeme yapması ile ücretlerini tüccarın ödediği yardımcı elemanlar için ödeme yapması arasında hiçbir fark yoktur) ve ikincisi, tüccarın kendisinin harcamak zorunda olacağı emeğe yapılan ödemeye düşen kâr için ödeme yapılıyormuş gibi görünür. Tüccar sermayesi önce b için yapılan geri ödemeyi, sonra da buna düşen kârı elde eder; dolayısıyla, bunun kaynağında, önce *ticaret* sermayesi olarak iş görmesini sağlayan iş için ödeme yaptırması, sonra da, *sermaye* olarak iş görmesi, yani faal sermaye olarak kendisine karşılığında kâr ödenen işi yapması nedeniyle, kârı ödettirmesi vardır. Dolayısıyla, çözülmesi gereken sorun budur.

B'nin 100, b'nin 10 ve kâr oranının %10 olduğunu kabul edelim. Satın alma fiyatının buradaki tartışmayla ilgili olmayan ve daha önce ele alınmış bulunan ögesini gereksiz yere yeniden hesaba katmamak için, K = 0 diyoruz. Bu durumda, satış fiyatı = B + p + b + p (= B + Bp′ + b + bp′; buradaki p′, kâr oranıdır) = 100 + 10 + 10 + 1 = 121 olurdu.

Ama tüccar b'yi ücretlere yatırmasaydı (çünkü b yalnızca ticaret emeğine, yani sanayi sermayesinin piyasaya sürdüğü meta-sermayenin değerinin gerçekleştirilmesi için gerekli olan emeğe ödenir), durum şöyle olurdu: Tüccar, B = 100'ü satın almak ya da satmak için zaman ayırırdı ve sahip olduğu tüm zamanın buna ayırdığı zaman olduğunu varsaymak istiyoruz. Karşılığı ücret biçiminde değil kâr biçiminde ödeniyorsa b'yle ya da 10'la temsil edilen ticaret emeği, 100'lük bir başka ticaret sermayesinin varlığını şart koşar, çünkü bu, %10'luk oranla, b'nin 10'a eşit olmasını sağlar. Söz konusu ikinci B (= 100) metanın fiyatına ek olarak girmez, ama %10 girerdi. Dolayısıyla 100'lük iki işlem (= 200) gerçekleşir, 200 + 20 = 220'lik metalar satın alınırdı.

Tüccar sermayesi, dolaşım sürecinde faal olan sanayi sermayesinin bir kısmının bağımsızlaşmış biçiminden başka hiçbir şey olmadığından, onunla ilgili bütün sorunlar, problemi, ilk olarak, tüccar sermayesine özgü görüngülerin henüz bağımsız görünmedikleri, aksine, hâlâ doğrudan doğruya sanayi sermayesiyle bağlantılı şekilde, onun bir dalı olarak göründükleri biçimde formüle ederek çözülmek zorundadır. Ticaret sermayesi, sürekli olarak, dolaşım sürecinde, atölye yerine büro şeklinde iş görür. Dolayısıyla, tartışma konusu olan b, ilk olarak burada (sanayici kapitalistin kendi bürosunda) incelenmelidir.

Bu büro, başından itibaren, sınai atölyeyle karşılaştırıldığında her zaman yok denecek kadar küçüktür. Bunun dışında, şunlar açıktır: Üretimin ölçeği ne kadar genişlerse, hem meta-sermaye şeklinde elde bulunan ürünü satmak hem de elde edilen parayı yeniden üretim araçlarına çevirmek ve tüm bunlar hakkındaki hesapları tutmak üzere, sanayi sermayesinin dolaşımı için sürekli olarak gerçekleştirilmesi gereken ticari işlemler de o kadar artar. Fiyatların hesaplanması, defterlerin tutulması, kasanın tutulması, haberleşme gibi faaliyetlerin tümü bu başlığın altına girer. Üretim ölçeği ne kadar gelişirse, sanayi sermayesinin ticari işlemleri, yani aynı zamanda değerin ve artık değerin gerçekleştirilmesine yönelik emek ve diğer dolaşım maliyetleri de, hiçbir şekilde aynı oranda olmamakla birlikte, o kadar büyür. Böylece, asıl büroyu oluşturan ücretli ticaret emekçilerinin kullanılması gerekli hâle gelir. Bunlar için yapılan harcama, ücret biçiminde yapılmasına karşın, üretken emeğin satın alınmasına yatırılan değişir sermayeden farklıdır. Bu harcama, artık değeri doğrudan doğruya artırmadan, sanayici kapitalistin harcamalarını, öndelenmesi gereken sermaye kütlesini artırır. Çünkü, sadece daha önce yaratılmış olan değerlerin gerçekleştirilmesi amacıyla kullanılan emek için yapılan bir harcamadır. Artık değer büyümeden öndelenen sermaye büyüdüğünden, bu türdeki tüm diğer harcamalar gibi bu harcama da kâr oranını azaltır. Artık değer (m) değişmeden kalır, ama öndelenen C sermayesi ΔC kadar artarsa, $\frac{m}{C}$ şeklindeki kâr oranının yerini daha küçük bir kâr oranı olan $\frac{m}{C + \Delta C}$ alır. Dolayısıyla, sanayici kapitalist, tıpkı değişmez sermaye harcamaları gibi bu dolaşım maliyetlerini de en aza indirmeye çalışır. Demek ki, sanayi sermayesinin kendi ücretli ticaret emekçileriyle ilişki kurma tarzı, ücretli üretken emekçileriyle ilişki kurma tarzıyla aynı değildir. Diğer koşullar aynı kalırken, kullanılan üretken emekçilerin sayısı ne kadar artarsa, üretim o kadar artar, artık değer ya da kâr o kadar büyür. Buna karşılık, tersine, üretimin ölçeği ne kadar büyür ve gerçekleştirilmesi gereken değer ve dolayısıyla artık değer ne kadar büyürse, yani üretilen meta-sermaye ne kadar büyürse, büro maliyetleri, göreli olarak olmasa bile mutlak olarak o kadar artar ve bir tür iş bölümü-

ne neden olurlar. Kârın ne derecede bu harcamaların ön şartı olduğunu, başka şeylerin yanında, ticari maaşların artmasıyla birlikte sıklıkla bunların bir kısmının kârdan yüzde cinsinden pay verilerek ödenmesi gösterir. Yalnızca, kısmen değerlerin hesaplanmasıyla, kısmen bunların gerçekleştirilmesiyle, kısmen gerçekleştirilmiş olan paranın yeniden üretim araçlarına çevrilmesiyle bağlantılı olan, dolayısıyla büyüklükleri üretilen ve gerçekleştirilecek olan değerlerin miktarına bağlı olan ara işlemlerden oluşan bir emeğin, söz konusu değerlerin göreli büyüklükleri ve kütleleri üzerinde, doğrudan doğruya üretken olan emek gibi bir neden olarak etkide bulunmaması, bunların sonucu olması, konunun doğasından kaynaklanır. Diğer dolaşım maliyetlerinin durumu da buna benzer. Çok fazla ölçmek, tartmak, paketlemek, taşımak için elde çok fazla şey olmalıdır; paketleme emeğinin, taşıma emeğinin vb. miktarı, bu etkinliklerin nesneleri olan metaların kütlesine bağlıdır; bunun tersi geçerli değildir.

Ticaret işçisi doğrudan doğruya artık değer üretmez. Ama emeğinin fiyatı onun emek gücünün değeriyle, yani bunun üretim maliyetleriyle belirlenir; bu emek gücünün, çabalama, güç harcama ve aşınıp yıpranma şeklindeki kullanımı ise, tüm diğer ücretli emekçiler için de geçerli olduğu üzere, hiçbir şekilde onun emek gücünün değeriyle sınırlanmaz. Bu nedenle, ücreti ile kapitalistin gerçekleştirmesine yardımcı olduğu kâr kütlesi arasında hiçbir zorunlu oran bulunmaz. Kapitaliste maliyeti ile ona kazandırdıkları, farklı büyüklüklerdir. Kısmen karşılığı ödenmemiş emek harcaması ölçüsünde, ona, doğrudan doğruya artık değer yaratarak değil, artık değerin gerçekleştirilmesinin maliyetlerini azaltmasına yardımcı olarak kazandırır. Asıl ticaret işçisi, daha yüksek ücretler alan, emekleri hünerli emek olan ve ortalama emeğin üzerinde duran ücretli emekçiler arasında yer alır. Ne var ki, bu ücret, kapitalist üretim tarzının ilerlemesiyle birlikte, ortalama emeğe oranla bile düşme eğilimi gösterir. Buna, kısmen, büro içindeki iş bölümü yol açar; bu iş bölümü nedeniyle, üretimde bulunma yeteneği yalnızca tek yanlı olarak gelişir ve bu üretimin maliyetleri, kısmen, kapitalist tarafından hiçbir şekilde üstlenilmez; aksine, işçinin hüneri, işlevin kendisi sayesinde gelişir ve bu gelişim, söz konusu emek iş bölümüyle birlikte ne kadar tek yanlılaşırsa o kadar hızlanır. İkinci neden, kapitalist üretim tarzının öğretim yöntemlerini vb. pratik amaçlara yöneltmesi ölçüsünde, ön eğitimin, ticaret bilgisinin, yabancı dil bilgisinin vb., bilimin ve örgün eğitimin ilerlemesiyle birlikte giderek daha hızlı, daha kolay, daha evrensel bir şekilde ve daha ucuza yeniden üretilmesidir. Örgün eğitimin genelleşmesi, geçmişte bu tür sektörlerden dışlanan, daha kötü yaşam tarzlarına alışkın olan emekçilerin işe alınmasını mümkün kılar. Dahası, bu, iş arayanların sayısını ve dolayısıyla rekabeti artırır. Bu nedenle, kapitalist

üretimin ilerlemesiyle birlikte, bu kişilerin emek gücü, bazı istisnalarla, değer yitirir; çalışma yetenekleri artarken ücretleri düşer. Kapitalist, gerçekleştirilecek olan değer ve kâr arttığında, bu işçilerin sayısını artırır. Bu emekteki artış hiçbir zaman artık değerdeki artışın nedeni değil, her zaman onun sonucudur.[39[a]]

Demek ki, bir ikileşme oluyor. Bir yandan, meta-sermaye ve para-sermaye olarak (dolayısıyla, aynı zamanda, ticari sermaye olarak) işlevler, sanayi sermayesinin belirli genel biçimleridir. Diğer yandan, belirli sermayeler, dolayısıyla da belirli kapitalist grupları, sadece bu işlevlerle ilgilidir; ve böylece, bu işlevler, sermaye değerlenmesinin özel alanları hâline gelir.

Ticaret sermayesi açısından bakıldığında, ticari işlevler ve dolaşım maliyetleri, yalnızca bağımsızlaşmış biçimleriyle var olur. Sanayi sermayesinin dolaşıma yönelik tarafını, yalnızca onun meta-sermaye ve para-sermaye şeklindeki sürekli varlığı değil, aynı zamanda atölyenin yanındaki büro temsil eder. Ama ticaret sermayesi söz konusu olduğunda, büro, bağımsızlaşır. Büro, onun tek atölyesidir. Büyük tüccar söz konusu olduğunda, sermayenin dolaşım maliyetleri biçiminde kullanılan kısmı, sanayicide olduğundan çok daha büyük görünür, çünkü, her bir sınai atölyeyle bağlantılı olan asıl iş bürosu dışında, sermayenin, sanayici kapitalistlerin tümü tarafından bu şekilde kullanılmak zorunda olacak olan kısmı tek tek tüccarların elinde toplanmıştır. Bu tüccarlar, dolaşım işlevlerinin sürmesini sağladıkları gibi, dolaşım maliyetlerindeki bundan kaynaklanan ek maliyetleri de karşılar.

Dolaşım maliyetleri sanayi sermayesine üretken olmayan maliyetler olarak görünür ve öyledirler. Aynı maliyetler, tüccara, (genel kâr oranı belirliyken) bunların büyüklüğüyle orantılı olan kârının kaynağı olarak görünür. Dolayısıyla, bu dolaşım maliyetleri için yapılacak olan harcama, ticaret sermayesi açısından, üretken bir yatırımdır. Bu nedenle, onun satın aldığı ticaret emeği de, onun açısından dolaysız olarak üretkendir.

39[a] Tüm ticari işlemler hakkında bilgili olup 3-4 dil bilmelerine karşın Londra Şehri'nde [Londra'nın finans kuruluşlarına ev sahipliği yapan semtinde] hizmetlerini boşu boşuna haftalığı 25 şilinden (hünerli bir makine operatörünün ücretinden çok azına) satışa sunan yüzlerce Alman yardımcı eleman, ticaret proletaryasının kaderi hakkında 1865 yılında yazılan bu öngörünün o zamandan beri doğruluğunu ne şekilde kanıtlamış olduğuna tanıklık edebilir. Elyazmasındaki iki sayfalık bir boşluk, bu noktanın daha fazla açılmasının planlandığını gösteriyor. Bunun dışında, buradaki tartışmayla ilgili farklı noktalara değinilmiş olan II. Kitap, Bölüm 6 (Dolaşım Maliyetleri), s. 105-113'e [Bkz. MEW, Band 24, s. 131-138 ("Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 126-132) –*Almanca ed.*] göndermede bulunulabilir. –F. E.

Bölüm

18

Tüccar Sermayesinin Devri. Fiyatlar

★★★

Sanayi sermayesinin devri, kendi üretim zamanı ile dolaşım zamanının birliğidir ve bundan dolayı üretim sürecinin tümünü kapsar. Buna karşılık tüccar sermayesinin devri, gerçekte yalnızca meta-sermayenin bağımsızlaşmış hareketi olduğundan, sadece, özel bir sermayenin kendisine geri dönen hareketi olarak meta başkalaşımının birinci evresini (M – P) temsil eder; ticari açıdan bakıldığında, tüccar sermayesinin devri, P – M, M – P'dir. Tüccar satın alır, parasını metaya çevirir, ardından satar, aynı metayı yeniden paraya çevirir ve bu yaptıklarını hiç durmadan yineler. Sanayi sermayesinin başkalaşımı, dolaşım alanında kendisini her zaman M_1 – P – M_2 şeklinde gösterir; üretilmiş olan metanın (M_1) satılmasıyla elde edilen para, yeni üretim araçları (M_2) satın almak için kullanılır; M_1 ile M_2'nin gerçek mübadelesi bu şekilde gerçekleşir ve böylece aynı para iki kez el değiştirir. Paranın hareketi, farklı türden iki metanın (M_1 ve M_2) mübadelesine aracılık eder. Ama tüccar söz konusu olduğunda (P – M – P'), tersine, aynı meta iki kez el değiştirir; meta, yalnızca, paranın tüccara geri dönmesine aracılık eder.

Örneğin, tüccar sermayesi 100 sterlinse ve tüccar bu 100 sterlinle meta satın alıyor, ardından aldığı metaları 110 sterline satıyorsa, söz konusu 100'lük sermaye bir devir yapmış olur ve bir yıl içinde yapılacak olan devirlerin sayısı, P – M – P′ hareketinin bir yılda hangi sıklıkla yinelendiğine bağlı bulunur.

Burada, satın alma fiyatı ile satış fiyatı arasındaki farkın içinde yer alabilecek olan maliyetleri tümüyle göz ardı ediyoruz, çünkü bu maliyetler, şu aşamada, burada inceleyeceğimiz biçim üzerinde hiçbir değişikliğe yol açmaz.

Dolayısıyla, burada, belirli bir tüccar sermayesinin devirlerinin sayısı, paranın yalnızca dolaşım aracı olarak dolaşımlarının yinelenmesiyle tam bir benzerlik gösterir. On dolaşım gerçekleştiren aynı taler nasıl kendi değerinin on katı kadar değere sahip metalar satın alırsa, tüccarın örneğin 100'lük aynı para-sermayesi de, on devir yaparsa, kendi değerinin on katı kadar değere sahip metalar satın alır ya da kendi değerinin on katı kadar değere sahip olan bir toplam meta-sermayeyi (= 1000) gerçekleştirir. Ama arada şu fark vardır: Dolaşım aracı olarak paranın dolaşımı söz konusu olduğunda, farklı eller arasında yer değiştiren, yani tekrar tekrar aynı işi gören ve dolayısıyla dolaşımda bulunan para parçaları kütlesini dolaşım hızı aracılığıyla yerine koyan şey, aynı para parçasıdır. Tüccar söz konusu olduğunda ise, tekrar tekrar kendi değeri tutarında meta-sermaye alıp satan ve dolayısıyla aynı ele, çıkış noktasına tekrar tekrar değer artı artık değer (M + ΔM) olarak dönen şey, aynı para-sermayedir, yani, tam olarak hangi para parçalarından oluşursa oluşsun, aynı para-değerdir. Sermaye devri olarak onun devrini karakterize eden şey budur. Sürekli olarak, dolaşıma sürdüğünden daha fazla parayı dolaşımdan çeker. Bunun dışında, tüccar sermayesinin devrinin hızlanmasıyla (gelişkin bir kredi sisteminin varlığında paranın ödeme aracı olma işlevi de ağır basacağından), aynı para kütlesinin daha hızlı dolaşacağı da apaçıktır.

Ne var ki, meta ticareti sermayesinin yinelenen devri, hiçbir zaman, alım satımın yinelenmesinden başka bir anlama gelmez; sanayi sermayesinin yinelenen devri ise, (tüketim süreci dâhil olmak üzere) toplam yeniden üretim sürecinin belirli aralıklarla yinelenmesi ve yenilenmesi anlamına gelir. Bu ikincisi, tüccar sermayesine, yalnızca dışsal bir koşul olarak görünür. Tüccar sermayesinin hızlı bir şekilde devir yapabilir durumda kalabilmesi için, sanayi sermayesinin sürekli olarak piyasaya metalar sürmesi ve onları piyasadan geri çekmesi gerekir. Genel olarak yeniden üretim süreci yavaşsa, tüccar sermayesinin devri de yavaş olur. Tüccar sermayesi, üretken sermayenin devrine aracılık ediyor olsa bile, bunu, yalnızca, onun dolaşım zamanını kısaltması ölçüsünde yapar. Sanayi sermayesinin devir zamanının bir başka engelini oluşturan üretim zamanı üzerinde doğrudan bir etkiye sahip değildir. Tüccar sermayesinin devrinin ilk sınırı budur. Ama ikincisi, üretken tüketimin oluşturduğu engel bir yana bırakılırsa, söz konusu devir, toplam bireysel tüketi-

min hızıyla ve hacmiyle de sınırlanır, çünkü meta-sermayenin tüketim fonuna dâhil olan kısmının tümü bunlara bağlıdır.

Ne var ki (ticaret dünyasındaki, bir tüccarın aynı metayı sürekli olarak bir başkasına satması şeklinde gerçekleşen ve spekülasyon dönemlerinde fazlasıyla önem kazanmış görünebilen devirlerden tümüyle bağımsız olarak), tüccar sermayesi, birincisi, üretken sermaye için M – P evresini kısaltır. İkincisi, modern kredi sisteminin varlığında, tüccar sermayesi, toplumun toplam para-sermayesinin büyük bir kısmını elinin altında bulundurur ve böylece daha önce satın alınmış olanların nihai satışlarından önce alımlarını yineleyebilir; burada, tüccarımızın doğrudan doğruya son tüketiciye mi satış yaptığı, yoksa bu ikisi arasında 12 başka tüccarın mı bulunduğu önemsizdir. Durmadan verili her tür sınırın ötesine taşınabilen yeniden üretim sürecinin muazzam esnekliği sayesinde, üretimin kendisi tüccar sermayesinin önüne herhangi bir engel çıkarmaz ya da yalnızca çok esnek bir engel çıkarır. Dolayısıyla, burada, M – P ile P – M'nin metanın doğasından kaynaklanan ayrılması dışında, etkili bir talep yaratılmaktadır. Tüccar sermayesinin hareketi, bağımsızlaşmasına rağmen, hiçbir zaman, sanayi sermayesinin dolaşım alanındaki hareketinden başka bir şey değildir. Ama tüccar sermayesi, bağımsızlaşması sayesinde, belirli sınırlar içinde, yeniden üretim sürecinin engellerinden bağımsız şekilde hareket eder ve bu nedenle, yeniden üretim sürecini, bu sürecin sınırlarının bile ötesine sürükler. İçsel bağımlılık ve dışsal bağımsızlık, tüccar sermayesini, içsel bağlantının zor yoluyla, bir bunalım aracılığıyla yeniden kurulacağı bir noktaya kadar sürükler.

Bunalımların kendilerini ilk gösterdikleri ve patlak verdikleri yerin, dolaysız tüketimle ilgili olan perakende ticaret alanı değil, toptan ticaret ve toplumun para-sermayesini toptan ticaretin hizmetine sunan bankacılık alanları olması görüngüsü bu nedenle ortaya çıkar.

Fabrikatör gerçekten de ihracatçıya satış yapıyor ve ihracatçı da yabancı müşterisine satış yapıyor olabilir; ithalatçı kendi ham maddelerini fabrikatöre satıyor ve fabrikatör de kendi ürünlerini toptancı tüccara satıyor olabilir, vb. Ama meta, görünmeyen herhangi bir noktada satılmamış olarak durmaktadır; ya da bir başka seferinde, tüm üreticilerin ve aracı tüccarların stokları adım adım aşırı birikme noktasına varır. Kısmen sanayici kapitalistin bir dizi başka sanayici kapitalisti harekete geçirmesi, kısmen de eksiksiz şekilde istihdam ettikleri işçilerin her zamankinden daha fazla para harcayabilmeleri nedeniyle, tüketim, genellikle tam da bu sırada en yüksek düzeyine ulaşmış olur. Kapitalistlerin gelirleriyle birlikte harcamaları da artar. Bunun dışında, daha önce görmüş olduğumuz üzere (II. Kitap, Üçüncü Kısım*), (hızlanmış

birikimden bile bağımsız olarak) değişmez sermaye ile değişmez sermaye arasında sürekli bir dolaşım gerçekleşir. Bu dolaşım, ilk aşamada, bireysel tüketime hiçbir zaman katılmadığından, bireysel tüketimden bağımsızdır. Ama yine de bireysel tüketimle kesin olarak sınırlanır, çünkü değişmez sermaye üretimi, hiçbir zaman kendi başına bir amaç olmaz; aksine, yalnızca, ürünleri bireysel tüketime dâhil olan üretim alanlarında daha fazla değişmez sermayeye gereksinim duyulduğu için gerçekleşir. Ne var ki, gelecekteki talebin kışkırttığı bu dolaşım bir süre boyunca sarsıntısız bir şekilde devam edebilir ve bu nedenle söz konusu dallarda tüccarların ve sanayicilerin işleri tıkırında gidebilir. Uzak piyasalara satış yapan (ya da yurt içindeki stokları da birikmiş olan) tüccarlara para geri dönüşleri, bankaların ödeme baskısı yapmasına ya da satın alınmış metalar karşılığında verilen borç senetlerinin vadelerinin bu metaların yeniden satılmasından önce dolmasına yol açacak kadar yavaş ve seyrek hâle gelir gelmez bunalım patlak verir. O zaman, ödeme yapabilmek için zoraki satışlar ve indirimli satışlar başlar. Ve böylece, görünüşteki gönenci birdenbire sona erdiren çöküş gerçekleşir.

Ama tüccar sermayesinin devri çok farklı üretken sermayelerin devirlerine eş zamanlı olarak ya da arka arkaya aracılık edebildiğinden, aynı tüccar sermayesinin devrinin yüzeyselliği ve anlamsızlığı daha da fazladır.

Tüccar sermayesinin devri, yalnızca farklı sanayi sermayelerinin devirlerine değil, aynı zamanda meta-sermayenin başkalaşımının karşıt evrelerine de aracılık edebilir. Örneğin, tüccar fabrikatörden keten bezi satın alır ve onu ağartıcıya satar. Dolayısıyla, burada, aynı tüccar sermayesinin devri (aslında aynı M – P, yani keten bezinin gerçekleştirilmesi), iki farklı sanayici kapitalist için iki karşıt evreyi temsil eder. Tüccarın genel olarak üretken tüketim için satış yapması ölçüsünde, onun M – P'si her zaman bir sanayici kapitalistin P – M'sini ve onun P – M'si her zaman bir başka sanayici kapitalistin M – P'sini temsil eder.

Bu bölümde yaptığımız gibi, tüccarın, metaların satın alınması için yatırılan tutarın yanı sıra öndelediği sermaye parçasını, yani dolaşım maliyetlerini (K) dışarıda bırakırsak, doğal olarak, bu ek sermaye üzerinden elde ettiği ek kâr olan ΔK de dışarıda kalır. Dolayısıyla, eğer tüccar sermayesinin kârının ve devrinin fiyatlar üzerindeki etkisini görmek istiyorsak, bu, kesinlikle mantıklı ve matematiksel açıdan doğru olan inceleme tarzıdır.

---

* Bkz. MEW, Band 24, s. 420-423, 427-431 ["Kapital", II. Cilt, Yordam Kitap, s. 403-405, 409-413]. *–Almanca ed.*

1 libre şekerin üretim fiyatı 1 sterlin olsaydı, tüccar, 100 sterlinle 100 libre şeker satın alabilirdi. Yıl boyunca bu miktarı alıp satsaydı ve yıllık ortalama kâr oranı %15 olsaydı, 100 sterline 15 sterlin ve 1 librenin üretim fiyatı olan 1 sterline 3 şilin eklerdi. Yani, şekerin libresini 1 sterlin 3 şiline satardı. Buna karşılık, 1 libre şekerin üretim fiyatı 1 şiline düşseydi, tüccar, 100 sterlinle 2000 libre satın alır ve bir libreyi 1 şilin $1^4/_5$ peniye satardı. Şeker işine yatırılan 100 sterlinlik sermayenin yıllık kârı, daha önce olduğu gibi 15 sterline eşit olurdu. Ancak, bir durumda 100 libre, diğer durumda 2000 libre satmak zorundadır. Üretim fiyatının yükseklik ya da düşüklüğünün, kâr oranıyla hiçbir ilgisi olmazdı; ama her bir libre şekerin satış fiyatının ticari kâra dönüşen özdeş parçasının, yani tüccarın belirli bir miktardaki metaların (ürünlerin) fiyatlarına yaptığı eklemenin büyüklüğü üzerinde çok büyük ve belirleyici bir etkisi olurdu. Bir metanın üretim fiyatı küçükse, tüccarın onun fiyatı, yani onun belirli bir kütlesi için öndelediği tutar ve dolayısıyla kâr oranı belliyken daha ucuz metanın bu belirli miktarı üzerinden elde edeceği kârın tutarı da küçük olur; ya da, aynı anlama gelmek üzere, tüccar, örneğin 100'lük bir verili sermayeyle bu ucuz metaların daha büyük bir miktarını satın alabilir ve 100 üzerinden elde ettiği 15'lik toplam kâr, söz konusu meta kütlesinin her bir parçasına düşen küçük kesirlere bölünür. Tersi olursa, tersi olur. Bu, tümüyle, metalarıyla ticaret yaptığı sanayi sermayesinin üretkenliğinin daha büyük ya da daha küçük olmasına bağlıdır. Bir zamanların Hollanda Doğu Hindistan Şirketi* örneğindeki gibi tüccarın tekelci olduğu ve aynı zamanda üretim üzerinde tekel oluşturduğu örnekleri dışarıda bırakırsak, hiçbir şey, tek tek metalara az kâr düşecek şekilde çok meta mı yoksa tek tek metalara çok kâr düşecek şekilde az meta mı satacağına tüccarın karar vereceği şeklindeki güncel düşünceden daha saçma olamaz. Onun satış fiyatının iki sınırı şunlardır: bir yandan, metanın, onun belirlemediği üretim fiyatı; diğer yandan, yine onun belirlemediği ortalama kâr oranı. Onun karar vereceği, ama kullanabileceği sermayenin büyüklüğünün ve başka koşulların da etkide bulunacağı tek şey, pahalı metaların mı yoksa ucuz metaların mı ticaretini yapmak istediğidir. Dolayısıyla, tüccarın nasıl hareket edeceği, onun keyfine değil,

* Hollanda Doğu Hindistan Şirketi 1602'de kurulmuştu. Hollanda hükümetinden Doğu Hindistan'la ticaret yapma tekelini almış olmasına karşın, sürekli olarak Portekizli ve İngiliz rakipleriyle mücadele etmesi gerekiyordu. Şirket, Hollanda burjuvazisinin Endonezya'da kendisine ait bir sömürge imparatorluğu yaratmak için kullandığı önemli bir araçtı. Şirketin kârları, Hollanda'da sermayenin ilk birikiminde önemli bir rol oynamıştı. Köleleştirilen halkın tekrar tekrar ayaklanması ve bunların acımasızca bastırılması, ülke nüfusunun giderek azalması, sayıları artan garnizonlar için yapılan yüksek harcamalar ve Hollanda'nın eski gücünün ve siyasal öneminin genel olarak gerilemesi nedeniyle sonunda iflas noktasına geldi; 1798'de tasfiye edildi. *–Almanca ed.*

sadece ve sadece, kapitalist üretim tarzının gelişmişlik derecesine bağlıdır. Üretim tekeline sahip olan eski Hollanda Doğu Hindistan Şirketi gibi sadece ticari bir şirket, olsa olsa kapitalist üretimin başlangıç dönemlerine karşılık gelen bir yöntemi tümüyle değişmiş olan koşullarda kullanmayı sürdürmeyi hayal edebilmişti.[40]

Kâr vb. hakkındaki, salt ticaretin bakış açısından ve tüccara özgü önyargıdan kaynaklanan tüm yanlış düşünceler gibi söz konusu yaygın önyargı da, başka şeylerin yanı sıra aşağıdakiler sayesinde ayakta kalır.

Birincisi: yalnızca, ticari kârın tek tek tüccarlar, yani toplam tüccar sermayesinin pay sahipleri arasındaki dağılımını ilgilendiren rekabet görüngüleri; örneğin, birinin rakiplerini piyasadan atmak için daha ucuza satış yapması.

İkincisi: Profesör Roscher çapındaki bir iktisatçı, Leipzig'de, hâlâ, satış fiyatlarının değişmesinin, üretim tarzının kendisindeki bir devrimin bir sonucu olmadığını ve buna "akıllılık ve insancıllık"a dayalı nedenlerin yol açtığını düşünebiliyor.*

Üçüncüsü: Üretim fiyatları emeğin artan üretici gücü nedeniyle düşerse ve bu nedenle satış fiyatları da düşerse, talep ve onunla birlikte piyasa fiyatları sıklıkla arzdan daha hızlı yükselir ve böylece satış fiyatları ortalama kârdan daha fazlasını getirir.

Dördüncüsü: Bir tüccar, daha büyük bir sermayenin daha hızlı bir şekilde devir yapmasını sağlamak için satış fiyatını indirebilir (bu da hiçbir zaman fiyata eklediği olağan kârı indirmesinden başka bir anlama gelmez). Bunların tümü, yalnızca tüccarların kendi aralarındaki rekabetle ilgili olan şeylerdir.

Tek bir metanın fiyatı ve onunla birlikte aynı zamanda bu fiyattaki artık değer parçası, verili bir emek miktarının ürettiği göreli meta miktarına bağlı olarak daha büyük ya da daha küçük olsa bile, meta fiyatlarının yükseklik ya da düşüklüğünün, verili bir sermayenin ürettiği artık değer kütlesini de artık değer oranını da belirlemediği I. Kitapta** gösterilmişti. Her bir meta miktarının fiyatı, bunun değere karşılık gelmesi öl-

40 "Fiyat ne olursa olsun, kâr, genel bir kural olarak her zaman aynı kalır; sular kabarır ya da çekilirken, yüzen bir cisim gibi yerini korur. Bu nedenle, fiyatlar yükselirken, tüccar da fiyatını yükseltir; fiyatlar düşerken, tüccar da fiyatını düşürür." (Corbet, "An Inquiry into the Causes etc. of the Wealth of Individuals", London 1841, s. 20.) – Metnin genelinde olduğu gibi burada da, spekülasyondan ve genel olarak ticaret sermayesinin bölünmesiyle ilgili olup incelememizin kapsamı dışında kalan diğer şeylerden değil, yalnızca olağan ticaretten söz ediliyor. "Ticaret kârı, sermayeye eklenen ve fiyattan bağımsız olan bir değerdir; ikincisi" (spekülasyon kârı) "sermaye değerindeki ya da fiyatın kendisindeki bir farklılaşmadan kaynaklanır. (l.c. s. 128.)

Roscher, "Die Grundlagen der Nationalökonomie", 3. Aufl., Stuttgart, Augsburg 1858, s. 192. –*Almanca ed.*

Bkz. MEW, Band 23, s. 542-552 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 495-505]. –*Almanca ed.*

çüsünde, söz konusu metalarda nesnelleşmiş olan emeğin toplam miktarıyla belirlenir. Çok sayıda metada az miktarda emek nesnelleşirse, tek bir metanın fiyatı düşük ve onun içinde saklı bulunan artık değer küçük olur. Bir metada cisimleşmiş olan emeğin karşılığı ödenmiş ve karşılığı ödenmemiş emeğe ne şekilde bölündüğünün, dolayısıyla da bu fiyatın hangi miktarının artık değeri temsil ettiğinin, söz konusu toplam emek miktarıyla, yani metanın fiyatıyla hiçbir ilgisi bulunmaz. Ama artık değer oranı, tek bir metanın fiyatının içerdiği artık değerin mutlak büyüklüğüne değil, onun göreli büyüklüğüne, yani aynı metada saklı bulunan ücrete oranına bağlıdır. Dolayısıyla, artık değerin mutlak büyüklüğü her bir meta için küçük olsa bile, artık değer oranı büyük olabilir. Her bir metadaki artık değerin mutlak büyüklüğü ilk olarak emeğin üretkenliğine ve yalnızca ikinci olarak onun karşılığı ödenmiş ve ödenmemiş emek olarak dağılımına bağlıdır.

Ticari satış fiyatı söz konusu olduğunda ise, üretim fiyatı verili bir dışsal ön koşuldur.

Ticari meta fiyatlarının geçmiş dönemlerde yüksek olmasının nedenleri, 1. üretim fiyatlarının yüksekliği, yani emeğin üretken olmaması; 2. tüccar sermayesi, sermayelerin genel bir hareketliliği söz konusu olsa elde edeceğinden çok daha yüksek bir artık değer payını kendisine çektiğinden, genel bir kâr oranının yokluğuydu. Dolayısıyla, bu durumun sona ermesi, iki açıdan bakıldığında da, kapitalist üretim tarzının gelişmesinin sonucudur.

Farklı ticaret dallarında, tüccar sermayesinin devirleri daha uzun ya da daha kısa sürer, yani bunların yıllık sayıları daha büyük ya da daha küçük olur. Aynı ticaret dalları içinde, devir, iktisadi çevrimin farklı evrelerinde daha hızlı ya da daha yavaş olur. Ama deneyimlerle bulunan belirli bir ortalama devir sayısı vardır.

Daha önce görülmüş olduğu gibi, tüccar sermayesinin devri sanayi sermayesininkinden farklıdır. Bu da konunun doğasından kaynaklanır; sanayi sermayesinin devrindeki tek bir evre, bağımsız bir tüccar sermayesinin tam bir evresi ya da en azından onun bir kısmı olarak görünür. Tüccar sermayesinin devrinin, kârın ve fiyatın belirlenmesiyle ilişkisi de farklıdır.

Sanayi sermayesi söz konusu olduğunda, devir, bir yandan, yeniden üretimin belirli aralıklarla yinelenmesini ifade eder ve bu nedenle, belirli bir süre içinde piyasaya sürülen metaların miktarına bağlıdır. Diğer yandan, devir zamanı bir sınır oluşturur ve genişletilebilir olan bu sınır, üretim sürecinin hacmi üzerinde etkide bulunduğundan, değer ve artık değer oluşumunu da az çok sınırlandırır. Bu nedenle, devir, yıllık olarak

üretilen artık değer kütlesinin belirlenmesinde ve dolayısıyla da genel kâr oranının oluşumunda, pozitif değil ama sınırlandırıcı bir rol oynar. Buna karşılık, ortalama kâr oranı, tüccar sermayesi için verili bir büyüklüktür. Tüccar sermayesi, kârın ya da artık değerin yaratılmasına doğrudan doğruya katılmaz ve genel kâr oranının oluşumunda, yalnızca, sanayi sermayesinin ürettiği kâr kütlesinden toplam sermayedeki kendi payıyla orantılı bir pay alması ölçüsünde, belirleyici bir rol oynar.

Bir sanayi sermayesinin devir sayısı, II. Kitap, İkinci Kısımda açıklanmış olan koşullar altında ne kadar büyük olursa, oluşturduğu kâr kütlesi de o kadar büyük olur. Gerçi, genel kâr oranının oluşması yoluyla, toplam kâr, farklı sermayelere, onun üretimine dolaysız olarak katılma düzeyleriyle orantılı olarak değil, toplam sermaye içinde oluşturdukları özdeş parçalara göre, yani büyüklükleriyle orantılı olarak dağılır. Ama bu durum konunun özünde hiçbir değişikliğe yol açmaz. Toplam sanayi sermayesinin devirlerinin sayısı ne kadar büyük olursa, kâr kütlesi, bir yılda üretilen artık değer kütlesi ve dolayısıyla diğer koşullar aynı kalırken kâr oranı o kadar büyük olur. Tüccar sermayesi bakımından durum farklıdır. Tüccar sermayesi için, kâr oranı, bir yandan sanayi sermayesinin ürettiği kârın kütlesiyle, diğer yandan toplam ticaret sermayesinin göreli büyüklüğüyle, yani toplam ticaret sermayesinin üretim sürecinde ve dolaşım sürecinde öndelenmiş olan sermayenin tutarıyla nicel ilişkisiyle belirlenen verili bir büyüklüktür. Kuşkusuz, tüccar sermayesinin devirlerinin sayısı, onun toplam sermayeyle ilişkisi ya da dolaşım için gerekli olan tüccar sermayesinin göreli büyüklüğü üzerinde belirleyici bir etkide bulunur, çünkü, gerekli olan tüccar sermayesinin mutlak büyüklüğüyle onun devir hızının ters orantılı oldukları açıktır; ama onun göreli büyüklüğü ya da toplam sermaye içindeki payı, tüm diğer koşullar aynı kabul edildiğinde, onun mutlak büyüklüğüyle belirlenir. Toplam sermaye 10 000'se ve tüccar sermayesi onun $^1/_{10}$'uysa, tüccar sermayesi 1000'dir; toplam sermaye 1000'se, onun $^1/_{10}$'u 100'dür. Tüccar sermayesinin göreli büyüklüğünün aynı kalmasına karşın, onun mutlak büyüklüğü, toplam sermayenin büyüklüğüne bağlı olarak farklılaşır. Ama burada, onun göreli büyüklüğünü, toplam sermayenin diyelim $^1/_{10}$'unu verilmiş kabul ediyoruz. Ne var ki, onun bu göreli büyüklüğünün kendisi de devirle belirlenir. Devir hızlıyken, mutlak büyüklüğü, örneğin, birinci durumda 1000'e, ikinci durumda 100'e eşittir ve dolayısıyla göreli büyüklüğü $^1/_{10}$'a eşittir. Devir daha yavaşken, mutlak büyüklüğü, diyelim, birinci durumda 2000'e, ikincisinde 200'e eşittir. Dolayısıyla, göreli büyüklüğü, toplam sermayenin $^1/_{10}$'undan $^1/_5$'ine çıkmıştır. Tüccar sermayesinin ortalama devrini kısaltan koşullar, örneğin ulaştırma araç-

larının gelişmesi, tüccar sermayesinin mutlak büyüklüğünü *pro tanto* [o miktarda] azaltır ve bu nedenle genel kâr oranını yükseltir. Tersi olursa, tersi olur. Geçmiş koşullarla karşılaştırıldığında gelişmiş olan bir kapitalist üretim tarzı, tüccar sermayesi üzerinde iki şekilde etkide bulunur; aynı miktardaki metaların devirleri, daha küçük bir fiilen iş gören tüccar sermayesi kütlesi tarafından gerçekleştirilir; tüccar sermayesinin hızlı devri ve yeniden üretim sürecinin bunu mümkün kılan daha yüksek hızı nedeniyle, tüccar sermayesinin sanayi sermayesine oranı küçülür. Öte yandan: Kapitalist üretim tarzının gelişimiyle birlikte her tür üretim meta üretimine dönüşür ve dolayısıyla tüm ürün, dolaşım aracılarının eline geçer; buna ek olarak, küçük ölçekli üretim gerçekleştiren önceki üretim tarzında, doğrudan doğruya üreticinin kendisi tarafından ayni olarak tüketilen ürün kütlesi ve ayni olarak sağlanan hizmet kütlesi bir yana bırakıldığında, üreticilerin çok büyük bir bölümü metalarını dolaysız olarak tüketicilere satıyor ya da onların kişisel siparişleri üzerine çalışıyordu. Bu nedenle, eski üretim tarzlarında, ticaret sermayesi, devir yaptırdığı meta-sermayeye oranla daha büyük olmasına karşın,

1. mutlak olarak daha küçüktür, çünkü toplam ürünün çok çok küçük bir kısmı meta olarak üretilir, meta-sermaye olarak dolaşıma girmek zorundadır ve tüccarların eline geçer; daha küçüktür, çünkü meta-sermaye daha küçüktür. Ama aynı zamanda göreli olarak daha büyüktür ve bunun tek nedeni, devir yaptırdığı metaların kütlesine oranla devrinin daha yavaş olması değildir. Daha büyüktür, çünkü söz konusu meta kütlesinin fiyatı, dolayısıyla da aynı zamanda bunun için öndelenmesi gereken tüccar sermayesi, emek üretkenliğinin düşüklüğü nedeniyle kapitalist üretimdekine göre daha fazladır ve bundan dolayı aynı değer kendisini daha küçük bir meta kütlesiyle ortaya koyar.

2. Kapitalist üretim tarzı temeli üzerinde daha büyük bir meta kütlesi üretmekle kalınmaz (burada, söz konusu meta kütlesinin değerinin azalmış olması da hesaba katılmalıdır); aynı ürün kütlesi, örneğin tahıl kütlesi, daha büyük bir meta kütlesi oluşturur, yani tahıl kütlesinin giderek daha büyük bir bölümü ticarete konu olur. Ayrıca, bunun bir sonucu olarak, yalnızca tüccar sermayesinin kütlesi değil, dolaşıma (gemi taşımacılığına, demiryollarına, telgraf sistemlerine vb.) yatırılmış olan tüm sermaye büyür.

3. Ne var ki, "sermayelerin rekabeti" başlığı altında tartışılması gereken bir nokta da şudur: Kapitalist üretim tarzının ilerlemesiyle, perakende ticarete girmenin kolaylaşmasıyla, spekülasyonla ve serbest bırakılan sermayenin aşırılığıyla birlikte, iş görmeyen ya da kısmen iş gören tüccar sermayesi büyür.

Ama, tüccar sermayesinin toplam sermayeye oranla göreli büyüklüğü verili kabul edildiğinde, farklı ticaret dallarındaki devirlerin farklılığı, tüccar sermayesine düşen toplam kârın büyüklüğü üzerinde de, genel kâr oranı üzerinde de etkide bulunmaz. Tüccarın kârı, devir yaptırdığı meta-sermayenin kütlesiyle değil, söz konusu devre aracılık etmek için öndelediği para-sermayenin büyüklüğüyle belirlenir. Genel yıllık kâr oranı %15'se ve tüccar 100 sterlin öndelerse, sermayesinin yılda bir devir yapması durumunda, metasını 115'e satacaktır. Sermayesinin yılda beş devir yapması durumunda, satın alma fiyatı 100 olan bir meta-sermayeyi yılda beş kez 103'e, yani bir yılda 500'lük bir meta-sermayeyi 515'e satacaktır. Ama bunun anlamı, öndelemiş olduğu 100'lük sermaye üzerinden daha önce olduğu gibi 15'lik bir yıllık kâr elde etmesidir. Böyle olmasaydı, tüccar sermayesi, devirlerinin sayısına oranla, sanayi sermayesine göre çok daha yüksek bir kâr elde ederdi ve bu da genel kâr oranı yasasıyla çelişirdi.

Dolayısıyla, tüccar sermayesinin farklı ticaret dallarındaki devirlerinin sayısı, metaların ticari fiyatlarını doğrudan doğruya etkiler. Ticaret sermayesi tarafından fiyata yapılan eklemenin yüksekliği, yani belirli bir sermayenin ticari kârının tek bir metanın üretim fiyatına düşen özdeş parçası, farklı iş dallarındaki tüccar sermayelerinin devirlerinin sayısıyla ya da devir hızlarıyla ters orantılıdır. Bir tüccar sermayesi yılda beş devir yapıyorsa, aynı değerdeki bir meta-sermayeye, yılda yalnızca bir devir yapabilen bir başka tüccar sermayesinin aynı değerdeki bir meta-sermayeye eklediğinin yalnızca $^1/_5$'i kadar eklemede bulunur.

Satış fiyatlarının farklı ticaret dallarındaki sermayelerin ortalama devir zamanlarıyla değişmesi, şuna indirgenir: Tüccar sermayesinin büyüklüğü verilmişken, yıllık genel kâr oranıyla belirlenen, yani bu sermayenin ticari işlemlerinin özgül karakterinden bağımsız olarak belirlenen aynı kâr kütlesi, söz konusu devir hızıyla orantılı olarak, aynı değerdeki meta kütlelerine farklı şekillerde dağılır; örneğin, meta fiyatına, yılda beş devir yapılırken $^{15}/_5$ = %3, buna karşılık yılda bir devir yapılırken %15 ekler.

Dolayısıyla, farklı ticaret dallarındaki aynı ticari kâr yüzdesi, bunların devir zamanlarındaki farklılıklara bağlı olarak, metaların satış fiyatlarını, söz konusu metaların değerlerine göre çok farklı oranlarda yükseltir.

Buna karşılık, sanayi sermayesi söz konusu olduğunda, devir zamanı, sömürülen emeğin kütlesini etkilediği için verili bir sermayenin verili bir zamanda ürettiği değerlerin ve artık değerlerin kütlesini etkiliyor olmasına karşın, üretilmiş olan tek tek metaların değer büyüklüklerini hiçbir şekilde etkilemez. Bu, kuşkusuz, kendisini saklar ve üretim fiyatları üzerinde durulmaya başlar başlamaz olduğundan farklı görünür;

ama bunun tek nedeni, farklı metaların üretim fiyatlarının, daha önce açıklanmış olan yasalara göre, değerlerinden sapmasıdır. Bir bütün olarak üretim sürecine, toplam sanayi sermayesinin ürettiği meta kütlesine bakılır bakılmaz, genel yasanın doğrulandığı görülür.

Demek ki, devir zamanının sanayi sermayesindeki değer oluşumu üzerindeki etkisinin daha yakından incelenmesi, bizi, metaların değerlerinin içerdikleri emek-zamanla belirlendiği şeklindeki genel yasaya ve ekonomi politiğin temeline geri götürürken, tüccar sermayesinin devirlerinin ticari fiyatlar üzerindeki etkisi, ara bağlantılar çok kapsamlı bir şekilde çözümlenmediğinde, fiyatların tümüyle keyfi bir şekilde belirlenmesini şart koşar görünen görüngüler doğurur; bunlara göre, sermayenin bir yılda belirli bir miktarda kâr elde etmek konusundaki kararlılığı, tek başına, fiyatları belirlemeye yeter. Özellikle devirlerin bu etkisi nedeniyle, sanki, metaların fiyatlarını, belirli sınırlar içinde üretim sürecinden bağımsız bir şekilde, dolaşım sürecinin kendisi belirliyormuş gibi görünür. Bir bütün olarak yeniden üretim süreci hakkındaki tüm yüzeysel ve çarpık görüşler, tüccar sermayesinin incelenmesinden ve bu sermayenin kendisine özgü hareketlerinin dolaşım aracılarının kafalarında uyandırdığı düşüncelerden kaynaklanır.

Eğer, okurun acı çekerek farkına vardığı üzere, kapitalist üretimin gerçek, iç bağlantılarının çözümlenmesi, çok karmaşık bir şey ve çok kapsamlı bir işse; eğer sadece göze göründüğü biçimiyle yüzeydeki bir hareketin içsel olan gerçek harekete indirgenmesi bilimin bir eseriyse, kapitalist üretim ve dolaşım aracılarının kafalarında, üretim yasaları hakkında, söz konusu yasalardan tümüyle sapan ve sadece görünürdeki hareketin bilinçli ifadeleri olan düşüncelerin oluşmak zorunda kalacağı apaçıktır. Bir tüccarın, bir borsa spekülatörünün, bir bankacının düşünceleri kaçınılmaz olarak tümüyle çarpıktır. Fabrikatörlerin düşünceleri ise sermayelerinin tabi olduğu dolaşım eylemleri ve genel kâr oranının eşitlenmesi tarafından bozulur.[41] Rekabet de bu kişilerin kafalarında tümüyle çarpık bir rol oynar. Değerin ve artık değerin sınırları veriliyse, sermayeler arasındaki rekabetin değerleri üretim fiyatlarına ve sonrasında ticari fiyatlara, artık değeri de ortalama kâra nasıl dönüştürdüğünü anlamak kolaydır. Ama bu sınırların yokluğunda, rekabetin genel kâr oranını neden şu yerine bu sınıra, örneğin %1500 yerine %15'e indirdiği hiçbir şekilde anlaşılamaz. Rekabet, onu sadece *bir* düzeye indirebilir.

41 Şu, çok safça ama aynı zamanda çok doğru bir değerlendirme: "Bu nedenle, bir ve aynı metanın farklı satıcılardan fazlasıyla farklı fiyatlarla elde edilebilmesi de, çok büyük bir sıklıkla, yanlış bir hesaplamadan kaynaklanır." (Feller und Odermann, "Das Ganze der kaufmännischen Arithmetik", 7. Aufl., 1859 [s. 451].) Bu, fiyatın belirlenmesinin nasıl tümüyle teorik, yani soyut bir şey hâline geldiğini gösteriyor.

Ama bu düzeyin kendisini belirlemesini sağlayabilecek olan hiçbir öge barındırmaz.

Demek ki, tüccar sermayesinin durduğu yerden bakıldığında, devrin kendisi fiyatları belirliyormuş gibi görünür. Diğer yandan, sanayi sermayesinin devir hızı, verili bir sermayenin daha çok ya da daha az emek sömürmesini mümkün kılması ölçüsünde, kâr kütlesi ve dolayısıyla da genel kâr oranı üzerinde belirleyici ve sınırlandırıcı bir etkide bulunurken, ticaret sermayesi için kâr oranı dışsal bir veridir ve onunla artık değer oluşumu arasındaki iç bağlantı tümüyle silinmiştir. Aynı sanayi sermayesi, diğer koşullar ve özellikle de organik bileşim aynı kalırken yılda iki yerine dört devir yaparsa, bir kat daha fazla artık değer ve dolayısıyla kâr üretir; ve bu söylenen, söz konusu sermaye, onun devrinin hızlanmasını mümkün kılan iyileştirilmiş üretim tarzı üzerinde tekel oluşturur oluşturmaz ve tekel oluşturduğu süre boyunca kendisini elle tutulur şekilde gösterir. Farklı ticaret dallarındaki devir zamanlarının farklılaşması ise, tersine, kendisini, belirli bir meta-sermayenin devri üzerinden elde edilen kârın, bu meta-sermayeye devir yaptıran para-sermayenin devirlerinin sayısıyla ters orantılı olmasıyla gösterir. *Small profits and quick returns* [küçük kârlar ve hızlı devirler], özellikle *shopkeeper*'a [küçük esnafa], ilke olarak benimsediği bir ilke gibi görünür.

Bunun dışında, tüccar sermayesinin devirleri hakkındaki bu yasanın, birbirlerini dengeleyen, daha yavaş ve daha hızlı devirlerin birbirlerinin yerini alması bir yana bırakıldığında, her bir ticaret dalında, yalnızca, söz konusu dalda yatırılmış olan tüccar sermayesinin bütününün yaptığı devirlerin ortalaması için geçerli olduğu apaçıktır. B sermayesi ile aynı dalda faaliyet gösteren A sermayesi, devirlerin ortalama sayısından daha fazla ya da daha az devir yapıyor olabilir. Bu durumda, diğerleri daha az ya da daha fazla devir yapar. Bu durum, bu dalda yatırılmış olan tüccar sermayesinin toplam kütlesinin devrinde hiçbir değişikliğe yol açmaz. Ama aynı durum, tek bir tüccar ya da perakendeci için belirleyici derecede önem taşır. Bu kişi, böylesi bir durumda, tıpkı ortalama koşullara göre daha elverişli koşullarda üretim yapmaları durumunda artık kârlar elde eden sanayici kapitalistler gibi, bir artık kâr elde eder. Eğer rekabet onu buna zorlarsa, kârını ortalamanın altına indirmeden rakiplerine göre daha ucuza satış yapabilir. Onun devri hızlandırmasını mümkün kılan koşullar, satın alınabilir koşullarsa (örneğin satış yerlerinin konumları), bunlar için ekstra rantlar ödeyebilir, yani artık kârının bir bölümü toprak rantına dönüşür.

Bölüm

19

Para Ticareti Sermayesi

★★★

Paranın ve şimdi ekleyebileceğimiz üzere meta ticareti sermayesinin (çünkü, bu sermaye, sanayi sermayesinin dolaşım hareketinin bir kısmını kendisine ait, kendisine özgü bir hareket olarak devralır), sanayi sermayesinin dolaşım sürecinde gerçekleştirdiği tümüyle teknik hareketler, ayrı bir sermayenin ve yalnızca bu sermayenin gerçekleştirdiği özel işlemler hâline gelmelerine yol açacak şekilde, ayrı bir sermayenin işlevleri olarak bağımsızlaştığında, söz konusu sermayeyi para ticareti sermayesine dönüştürür. Sanayi sermayesinin ve daha yakından bakıldığında aynı zamanda meta ticareti sermayesinin bir kısmı, sürekli olarak para biçiminde, genel olarak para-sermaye olarak var olmanın ötesinde, söz konusu teknik işlevi yerine getiren para-sermaye olarak var olur. Toplam sermayenin belirli bir bölümü, tek kapitalist işlevi tüm sanayici ve tüccar kapitalistler için bu işlemleri gerçekleştirmek olan para-sermaye biçiminde kendisini ayırır ve bağımsızlaşır. Meta ticareti sermayesi örneğinde olduğu gibi, sanayi sermayesinin dolaşım sürecinde para-sermaye şeklinde yer alan bir kısmı kendisini ayırır ve yeniden üretim sürecinin bu işlemlerini geri kalan sermayenin tümü için gerçekleştirir. Demek ki, bu para-sermayenin hareketleri de, kendi yeniden üretim sürecinde yer alan sanayi sermayesinin bağımsızlaşmış bir kısmının hareketlerinden başka bir şey değildir.

Para biçimindeki sermaye, yalnızca sermaye yeni yatırılıyorsa ve sermayenin yeni yatırılıyor olması ölçüsünde (birikimde de geçerli olan budur), hareketin başlangıç noktası ve bitiş noktası olarak görünür. Ama bir kez kendi sürecine girmiş olan her sermaye için, başlangıç noktası da bitiş noktası da yalnızca birer geçiş noktası olarak görünür. Sanayi sermayesi, üretim

alanından çıkışından aynı alana yeniden girişine kadar M′ – P – M başkalaşımına uğramak zorunda olduğundan, basit meta dolaşımı incelenirken de görülmüş olduğu üzere, P, gerçekte, başkalaşımın bir evresinin, karşıt yönlü ve tamamlayıcı evrenin başlangıç noktasını oluşturacak olan nihai sonucundan başka bir şey değildir. Ve sanayi sermayesinin M – P'sinin ticaret sermayesi için kendisini hep P – M – P olarak göstermesine karşın, bir kez işe koyulmuş olan bir ticaret sermayesi için de, gerçek süreç her zaman M – P – M'dir. Ne var ki, ticaret sermayesi, aynı anda hem M – P hem de P – M işlemlerini gerçekleştirir. Bunun anlamı, *bir* sermaye P – M aşamasındayken bir başkasının M – P aşamasında bulunmasından ibaret değildir; aksine, üretim sürecinin sürekliliği nedeniyle, aynı sermaye eş zamanlı olarak durmadan alır ve durmadan satar; söz konusu sermaye, her zaman, aynı anda her iki aşamada birden bulunur. Bu sermayenin bir kısmı, kendisini daha sonra yeniden metaya dönüştürmek üzere paraya dönüşürken, diğer kısmı, eş zamanlı olarak, kendisini daha sonra yeniden paraya dönüştürmek üzere metaya dönüşür.

Paranın burada dolaşım aracı olarak mı yoksa ödeme aracı olarak mı iş göreceği, meta mübadelesinin biçimine bağlıdır. Her iki durumda da, kapitalist, sürekli olarak çok sayıda kişiye para ödemek ve sürekli olarak çok sayıda kişiden para tahsil etmek zorundadır. Para ödeme ve para tahsil etme şeklindeki bu tümüyle teknik işlem başlı başına bir iştir ve paranın ödeme aracı olarak iş görmesi ölçüsünde, bilanço hesaplamalarını, denkleştirme faaliyetlerini gerekli kılar. Bu iş, değer yaratan bir iş değil, bir dolaşım gideridir. Aracılardan ya da kapitalistlerden oluşan ayrı bir kesim tarafından kapitalistler sınıfının tüm geri kalanı için yürütülerek kısaltılır.

Sermayenin belirli bir kısmı sürekli olarak gömü biçiminde, potansiyel para-sermaye biçiminde elde bulunmak zorundadır: Satın alma aracı rezervleri, ödeme aracı rezervleri, para biçiminde bulunan ve kullanılmayı bekleyen atıl sermaye; ve sermayenin bir kısmı sürekli olarak bu biçimde geri gelir. Bu da, para tahsil etme, ödeme ve muhasebe işlemleri dışında, kendisi de ayrı bir işlem olan gömü saklamayı gerekli kılar. Gerçekten de, gömü, sürekli olarak dolaşım araçlarına ve ödeme araçlarına çevrilirken, satışlar sırasında elde edilen paralarla ve vadesi gelen ödemelerle sürekli olarak yeniden oluşturulur; sermayenin para biçiminde var olan kısmının sermaye işlevinin kendisinden ayrı bir şekilde gerçekleşen bu sürekli hareketi, bu tümüyle teknik işlem, ayrı bir işin ve ayrı maliyetlerin (dolaşım maliyetlerinin) varlığına yol açar.

İş bölümü, sermayenin işlevlerinin şart koştuğu bu teknik işlemlerin, mümkün olduğu kadarıyla, kapitalistler sınıfının bütünü için, aracılardan ya da kapitalistlerden oluşan bir kesimin tek başına üstlendiği işlevler olarak yerine getirilmesini ya da onların ellerinde toplanmasını beraberinde

getirir. Tüccar sermayesi örneğinde olduğu gibi burada da, iki anlamda iş bölümü vardır. İş, ayrı bir iş hâline gelir ve tüm sınıfın para mekanizması için ayrı bir iş olarak yerine getirildiğinden yoğunlaşır, daha büyük ölçekte yürütülür; ardından, söz konusu ayrı işte de, hem birbirlerinden bağımsız farklı dallara bölünme yoluyla hem de söz konusu dallarda işyerlerinin oluşumu (büyük bürolar, çok sayıda muhasebeci ve kasadar, ileriye taşınmış iş bölümü) yoluyla iş bölümü gerçekleşir. Para ödeme, tahsil etme, bilançoların denkleştirilmesi, cari hesapların tutulması, paranın saklanması vb., bu teknik işlemleri gerekli kılan faaliyetlerden ayrılmış olarak, söz konusu işlevler için öndelenmiş olan sermayeyi para ticareti sermayesi hâline getirir.

Bağımsızlaşmaları yoluyla ayrı para ticareti işletmelerini ortaya çıkaran farklı işlemler, paranın kendisinin farklı kullanım amaçlarından ve onun işlevlerinden, yani para-sermaye biçimindeki sermayenin de yerine getirmesi gereken işlevlerden kaynaklanır.

Genel olarak para sisteminin başlangıçta farklı topluluklar arasındaki ürün mübadelelerinden ne şekilde doğup geliştiği üzerinde daha önce durmuştum.[42]

Dolayısıyla, para ticareti, yani para-metayla ticaret, ilk olarak uluslararası ticarette ortaya çıkıp gelişir. Farklı ulusal sikkeler ortaya çıkar çıkmaz, yabancı ülkelerde satın alımda bulunan tüccarların kendi ulusal sikkelerini yerel sikkelere çevirmeleri ve bunun tersini yapmaları ya da farklı sikkeleri dünya parası olarak sikke hâline getirilmemiş saf gümüş ya da altına çevirmeleri gerekir. Modern para ticaretinin doğal temellerinden biri olarak ele alınması gereken kambiyo işi bu nedenle ortaya çıkmıştır.[43] Buradan,

---

42 "Zur Kritik der Pol. Oekon.", s. 27 [Bkz. MEW, Band 13, s. 21. – Ayrıca, krş. MEW, Band 23, s. 102-103 ("Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 95-96). –*Almanca ed.*].

43 "Sikkelerin hem ağırlık ve ayarlarının hem de sikke basma yetkisine sahip olan çok sayıdaki prense ve kente ait olan damgalarının çok büyük farklılıklar sergilemesi nedeniyle bile, hesapları bir sikke aracılığıyla denkleştirmenin gerekli olduğu durumlarda, her yerde yerel sikkelerin kullanılabilmesi için ticari işletmelere gereksinim duyuldu. Tüccarlar, yabancı bir pazara yolculuk ettiklerinde, nakit ödemeleri yapabilmek için, yanlarında bol miktarda sikkeye dönüştürülmemiş saf gümüş ve hatta altın götürüyordu. Aynı şekilde, geri dönüş yolculuğuna başlarken, aldıkları yerel sikkeleri sikkeye dönüştürülmemiş gümüş ya da altınla takas ediyorlardı. Bu nedenle, kambiyo işleri, sikkeye dönüştürülmemiş değerli metallerin yerel sikkelere çevrilmesi ve bunun tersi, çok yaygın ve kazançlı işler hâline gelmişti." (Hüllmann, "Städtewesen des Mittelalters", Bonn 1826-1829, I, s. 437, 438.) – "Kambiyo bankası, adını kambiyo senedinden değil farklı para türlerinin takas edilmesinden alır. Amsterdam Kambiyo Bankası'nın 1609 yılında kurulmasından çok önce, Hollanda'nın ticaret şehirlerinde sarraflar ve kambiyo büroları, hatta kambiyo bankaları vardı Bu sarrafların işi, yabancı tüccarlar tarafından ülkeye getirilmiş olan çok sayıdaki farklı sikke türlerini resmi geçerliliği olan sikkelerle takas etmekti. Bunların faaliyet alanları zaman içinde genişledi ... Kendi dönemlerinin kasadarları ve bankacıları oldular. Ama Amsterdam hükümeti kasadarlık faaliyetleri ile kambiyoculuğun birleşmesini tehlikeli buldu ve bu tehlikeyle baş etmek için, hem kambiyoculuğu hem de kasadarlık işlerini resmi yetkiyle yürütecek olan büyük bir kuruluşun oluşturulmasına karar verildi. Bu kuruluş, 1609 tarihli ünlü Amsterdam Kambiyo Bankası'ydı. Venedik, Cenova, Stockholm, Hamburg kambiyo bankaları

gümüşün (ya da altının), gerçek değerini taşıyan sikkeden farklı olarak, dünya parası olarak (artık banka parası ya da ticari para olarak) iş gördüğü kambiyo bankaları ortaya çıktı. Sadece bir ülkedeki sarrafın bir başka ülkedeki sarrafa yönelik olarak yolcular için ödeme emirleri çıkarması şeklindeki kambiyoculuk, daha Roma'da ve Yunanistan'da bile, gerçek kambiyoculuğun ürünü olarak ortaya çıkmıştı.

Altının ve gümüşün metalar (lüks malların hazırlanmasına yönelik ham maddeler) olarak alınıp satılması, değerli külçe ticaretinin (*bullion trade*) ya da dünya parası olarak paranın işlevlerine aracılık eden ticaretin doğal temelidir. Bu işlevler, daha önce açıklanmış olduğu üzere (I. Kitap, Bölüm 3, 3, c), ikiye ayrılır: Bir yandan, uluslararası ödemelerin denkleştirilmesi için ve faiz arayışındaki sermayenin göçleri sırasında, farklı ulusal dolaşım alanlarındaki gidiş gelişler; diğer yandan, değerli metallerin üretim kaynaklarından başlayıp dünya pazarı aracılığıyla gerçekleşen hareketi ve arzın farklı ulusal dolaşım alanlarına dağılması. İngiltere'de, 17. yüzyılın büyük bölümünde kuyumcular hâlâ bankerlik işlevlerini yerine getiriyordu. Değerli kâğıtlarla yürütülen işlerle ilgili olan her şey gibi, uluslararası ödemelerin denkleştirilmesi işlemlerinin kambiyo senetleri ticaretiyle ne şekilde geliştiğini vb., kısacası kredi sisteminin burada bizi henüz ilgilendirmeyen tüm özel biçimlerini burada tartışmanın tümüyle dışında bırakıyoruz.

Ulusal para, dünya parası olma niteliğiyle, yerel karakterinden sıyrılır; bir ulusal para bir başkasında ifade edilir ve böylece tümü altın ya da gümüş cinsinden içeriklerine indirgenir; altın ve gümüşün de, aynı zamanda, dünya parası olarak dolaşan iki meta olarak, durmadan değişen karşılıklı değer oranlarına indirgenmesi gerekir. Para tüccarı, bu aracılığı kendi özel işi hâline getirir. Dolayısıyla kambiyoculuk ve değerli külçe ticareti para ticaretinin başlangıçtaki biçimleridir ve paranın iki işlevinden kaynaklanırlar: ulusal sikke olarak para ve dünya parası olarak para.

Kapitalist üretim tarzı, öncesindeki üretim tarzında bile genel olarak ticaretin yaptığı gibi, şu sonuçları doğurur:

Birincisi, paranın gömü olarak biriktirilmesi, yani burada, sermayenin, ödeme ve satın alma araçlarının bir rezerv fonu olarak her zaman para biçiminde elde bulunması gereken kısmının biriktirilmesi. Gömünün, kapitalist üretim tarzı içinde yeniden ortaya çıkarken ve genel olarak ticaret sermayesinin gelişimi sırasında en azından bu sermaye için aldığı ilk biçim budur. Her ikisi de hem yurt içindeki dolaşım hem de uluslararası

---

da ortaya çıkışlarını para türlerinin sürekli olarak birbirlerine çevrilmesi zorunluluğuna borçluydu. Bunlar arasında bugün bile varlığını sürdüren tek banka Hamburg'daki banka, çünkü kendisine ait bir sikke sistemi bulunmayan bu ticaret şehrinde bu tür bir kuruma hâlâ gereksinim duyuluyor, vb." (S. Vissering, "Handboek van Praktische Staathuishoudkunde", Amsterdam 1860, I, s. 247, 248.)

dolaşım için geçerlidir. Bu gömü sürekli olarak akıcıdır, hiç durmadan dolaşıma akar ve hiç durmadan ondan geri döner. Gömünün ikinci biçimi ise, yeni biriktirilmiş ve henüz yatırılmamış olan para-sermaye de dâhil olmak üzere, atıl duran, o an için kullanılmayan para biçimindeki sermayedir. Bu şekildeki bir gömü oluşumunun gerekli kıldığı işlevler, saklama, muhasebe vb. ile başlar.

Ama *ikincisi*, satın alma sırasında paranın harcanması, satış sırasında para tahsil edilmesi, ödemelerin yapılması ve alınması, ödemelerin denkleştirilmesi vb. bununla bağlantılıdır. Para tüccarı, başlangıçta tüm bunları basit bir *kasadar* olarak tüccarlar ve sanayici kapitalistler için yapar.[44]

Para ticareti, daha ilk başladığı dönemlerde bile, diğer işlevleri borç verip almayla ve kredi ticaretiyle birleşir birleşmez eksiksiz bir şekilde gelişmiş olur. Bu konuya bir sonraki kısımda, faiz getiren sermaye ele alınırken dönülecek.

Külçe ticaretinin kendisi, yani bir ülkeden bir başkasına altın ya da gümüş aktarılması, uluslararası ödemelerin ve farklı piyasalardaki faiz oranlarının durumunu yansıtan kambiyo kuruyla belirlenen meta ticaretinin sonucundan başka bir şey değildir. Külçe tüccarı olarak külçe tüccarı, sonuçlara aracılık etmekten başka bir şey yapmaz.

Parayı ve onun hareketlerinin ve biçimlerinin basit meta dolaşımından ne şekilde ortaya çıktığını ele alırken, satın alma aracı ve ödeme aracı olarak dolaşan para kütlesinin hareketinin, şimdi bildiğimiz üzere top-

44 Kasadarlık kurumu başlangıçtaki bağımsız karakterini belki de hiçbir yerde Hollanda'nın ticaret şehirlerindeki kadar bozulmamış şekilde korumamıştır (kasadarlığın Amsterdam'daki kökeni üzerine bkz. E. Luzac, "Hollands Rijkdom", deel III). Kasadarlığın işlevleri, kısmen, eski Amsterdam Kambiyo Bankası'nın işlevleriyle örtüşür. Kasadar, hizmetlerinden yararlanan tüccarlardan belirli bir tutarda para alır ve bunun karşılığında defterlerinde onlar için bir *'credit'* [kredi] açar; sonrasında, ödeme taleplerini gönderirler ve alacaklarını onlar için tahsil eden kasadar bunları hesaplarının alacak tarafına kaydeder; diğer taraftan, talimatları (*kassiers briefjes*) doğrultusunda ödemeler yapar ve bunların tutarlarını cari hesaplarının borç tarafına kaydeder. Ardından, bu tahsilat ve ödemeler için, emeğine karşılık olarak ona sadece iki taraf arasında gerçekleştirdiği işlemlerin hacmine uygun düşen bir ücret sağlayan küçük bir komisyon alır. İkisi de aynı kasadarla çalışan iki tüccar arasındaki ödemelerin denkleştirilmesi gerektiğinde, bu tür ödemeler basitçe defterlere karşılıklı olarak kayıt ekleme yoluyla halledilir ve kasadar onların karşılıklı taleplerini günlük olarak denkleştirir. Dolayısıyla, asıl kasadarlık işi, ödemelere bu şekilde aracılık edilmesidir; bu nedenle, sınai girişimler, spekülasyonlar ve sınırsız kredilerin açılması bu işin kapsamına girmez; çünkü, bu işte uyulması gereken kural, kasadarın, defterlerinde bir hesap açtığı bir kişi için, onun varlıklarını aşan bir ödeme yapmaması olmalıdır." (Vissering, l.c. s. 243, 244.) – Venedik'in banka birlikleri hakkında: "Altın ve gümüş külçelerinin taşınmasının başka yerlere göre daha zahmetli olduğu Venedik'te, gereksinimler ve yerel özellikler, bu şehirdeki büyük tüccarları uygun güvenliğe, denetime ve yönetime sahip banka birlikleri kurmaya yöneltti; bu birliklerin üyeleri, belirli tutarları yatırıyor, bunlara dayalı olarak alacaklıları için ödeme talepleri veriyordu; ardından, ödenmiş olan tutar, borçlu için tutulan defterin ilgili sayfasında hesaptan düşülüyor ve alacaklının defterdeki hesabına ekleniyordu. Ciro bankaları denen kurumların ilk ortaya çıkışı bu şekilde olmuştu. Bu birlikler gerçekten de eskidir. Ama 12. yüzyıla geri götürülürlerse, 1171'de kurulan Devlet Borçlanması Kurumu'yla karıştırılırlar." (Hüllmann, l.c. s. 453, 454.)

lam yeniden üretim sürecinin bir uğrağından başka bir şey olmayan meta başkalaşımıyla, bu başkalaşımın hacmiyle ve hızıyla belirlendiğini görmüştük (I. Kitap, Bölüm 3). Para malzemesinin (altın ve gümüş) üretim kaynaklarından elde edilmesine gelince, bu, dolaysız meta dolaşımına, meta olarak altının ve gümüşün başka metalarla mübadele edilmesine indirgenir ve dolayısıyla, tıpkı demirin ya da başka metallerin elde edilmesi gibi, bunun kendisi de meta mübadelesinin bir uğrağıdır. Ama değerli metallerin dünya pazarındaki hareketine gelince (burada borçlanma yoluyla sermaye aktarımını ifade eden hareketleri bir yana bırakıyoruz; böylesi bir aktarım, para-sermaye biçiminde de gerçekleşir), yurt içindeki satın alma ve ödeme aracı olarak paranın hareketi nasıl yurt içindeki meta mübadelesiyle belirleniyorsa, bu hareket de tümüyle aynı şekilde uluslararası meta mübadelesiyle belirlenir. Değerli metallerin bir ulusal dolaşım alanı ile bir başkası arasındaki gidiş gelişleri, yalnızca ulusal sikkenin değer yitirmesinden ya da çift metal para sisteminden kaynaklandıkları kadarıyla, salt para dolaşımının dışındadır ve devletlerin yol açtığı keyfî sapmaların düzeltilmesinden başka bir anlama gelmezler. Son olarak, ister iç isterse dış ticaret için olsun satın alma ya da ödeme araçlarından oluşan rezerv fonlarını temsil ettiği ve aynı şekilde sadece geçici olarak atıl duran sermayenin bir biçiminden ibaret olduğu kadarıyla gömü oluşumuna gelince, bu, her iki durumda da, dolaşım sürecinin zorunlu bir çökeltisinden başka bir şey değildir.

Bilindiği gibi, hacmiyle, biçimleriyle ve hareketleriyle tüm para dolaşımı, meta dolaşımının bir sonucundan başka bir şey değildir ve kapitalist bakış açısına göre, meta dolaşımı, sadece sermayenin (gelirlerin harcanmasının perakende ticarette gerçekleşmesi ölçüsünde, sermayenin gelirlerle ve gelirlerin gelirlerle mübadele edilmesini de içeren) dolaşım sürecini temsil eder; dolayısıyla, para ticaretinin, meta dolaşımının sonucundan ve kendisini gösterme tarzından başka bir şey olmayan para dolaşımına aracılık etmekle kalmadığı da apaçıktır. Meta dolaşımının bir uğrağı olarak bu para dolaşımının kendisi para ticareti açısından verilidir. Onun aracılık ettiği şeyler, meta dolaşımının, onun tarafından yoğunlaştırılan, kısaltılan ve basitleştirilen teknik işlemleridir. Satın alma ve ödeme araçlarından oluşan rezerv fonlarının, tüm kapitalistler sınıfı için yönetildiklerinde, her bir kapitalist tarafından ayrı olarak yönetilecekleri durumdaki kadar büyük olmaları gerekmeyeceğinden, para ticareti, gömü oluşturmak yerine, isteğe bağlı (yani atıl sermayenin ya da yeniden üretim sürecindeki bozulmaların varlığını yansıtmayan) gömü oluşumunu iktisadi açıdan mümkün olan en düşük düzeyine indirmenin teknik araçlarını sağlar. Para ticareti, değerli metalleri satın almak yerine, meta ticareti bunları satın alır almaz onların dağıtımına aracılık eder. Para ticareti, paranın ödeme aracı olarak iş görmesi ölçüsünde, bilançoların

denkleştirilmesini kolaylaştırır ve bu denkleştirmelerin yapay mekanizması aracılığıyla bunlar için gerekli olan para kütlesini azaltır; ama karşılıklı ödemelerin bağlantılarını da hacimlerini de belirlemez. Örneğin, bankalarda ve *clearing house*'larda [takas odalarında] karşılıklı olarak mübadele edilen poliçeler ve çekler, tümüyle bağımsız işleri temsil eder; bunlar, verili işlemlerin sonuçlandır ve burada söz konusu olan tek şey, söz konusu sonuçların teknik açıdan daha iyi şekillerde denkleştirilmesidir. Para, satın alma aracı olarak dolaşıyorsa, alımların ve satışların hacimleri ve sayıları para ticaretinden tümüyle bağımsızdır. Para ticareti, yalnızca, alımlarla ve satışlarla bir arada gerçekleşen teknik işlemleri kısaltabilir ve bu yolla metaların devri için gerekli olan nakit para miktarını azaltabilir.

Dolayısıyla, burada ele aldığımız saf, yani kredi sisteminden ayrı biçimiyle para ticareti, yalnızca, meta dolaşımının bir uğrağının, yani para dolaşımının tekniğiyle ve paranın bundan kaynaklanan farklı işlevleriyle ilgilidir.

Bu, para ticaretini, meta başkalaşımına ve meta mübadelesine aracılık eden ya da meta-sermayenin bu sürecinin bile sanayi sermayesinden ayrı bir sermayenin süreci gibi görünmesine yol açan meta ticaretinden özsel olarak ayırır. Bu nedenle, meta ticareti sermayesi, paranın iki kez el değiştirdiği ve böylece meta mübadelesine aracılık ettiği M – P – M'den farklı olarak, metanın iki kez yer değiştirdiği ve böylece paranın geri döndüğü kendisine özgü bir dolaşım sergilerken (P – M – P), para ticareti sermayesi için bu tür bir özel biçimin varlığından söz edilemez.

Para dolaşımının teknik aracılığı için kapitalistlerin ayrı bir kesimi tarafından para-sermaye öndelenmesi ölçüsünde (bu sermaye, daha düşük bir ölçekte, bu amaçlar doğrultusunda tüccarların ve sanayici kapitalistlerin kendilerinin öndelemek zorunda kalacakları ek sermayeyi temsil eder), sermayenin genel biçimi olan P – P'yle burada da karşılaşılır. P'nin öndelenmesiyle, öndeleyici için P + ΔP üretilir. Ama P – P'nün hayata geçirilmesi, burada, başkalaşımın maddi uğraklarıyla değil, yalnızca teknik uğraklarıyla ilişkilidir.

Para tüccarlarının faaliyetlerine konu olan para-sermaye kütlesinin, tüccarların ve sanayicilerin dolaşım alanında bulunan para-sermayeleri olduğu ve para tüccarlarının gerçekleştirdiği işlemlerin, yalnızca, tüccarların ve sanayicilerin para tüccarlarınca aracılık edilen işlemleri olduğu açıktır.

(Henüz yalnızca alacaklar biçiminde gerçekleştirilmiş olsalar bile) zaten gerçekleştirilmiş olan değerlerle iş gördüklerinden, para tüccarlarının kârlarının artık değerden bir kesinti olduğu da aynı şekilde açıktır.

Meta ticaretinde olduğu gibi burada da bir işlev ikileşmesi ortaya çıkar. Çünkü, para dolaşımıyla bağlantılı teknik işlemlerin bir kısmı, meta tüccarlarının ve meta üreticilerinin kendileri tarafından gerçekleştirilmek zorundadır.

Bölüm

20

Tüccar Sermayesi Üzerine Tarihsel Bilgiler

★★★

Meta ticareti sermayesi ile para ticareti sermayesinin para biriktirmesinin özel biçimi bir sonraki kısımda ele alınacak.

Buraya kadar yapılan açıklamalardan kolaylıkla anlaşılabileceği üzere, ister meta ticareti sermayesi ister para ticareti sermayesi biçiminde olsun tüccar sermayesini, örneğin toplumsal iş bölümünün ortaya çıkardığı dallar ve bu nedenle sanayi sermayesinin ayrı yatırım alanları olan madencilik, tarım, hayvancılık, imalatçılık, ulaştırma sanayisi vb. gibi, sanayi sermayesinin özel bir türü olarak ele almaktan daha saçma bir şey olamaz. Her bir sanayi sermayesinin, kendi yeniden üretim sürecinin dolaşım evresinde bulunurken, meta-sermaye ve para-sermaye olarak, sadece her iki biçimiyle tüccar sermayesine aitmiş gibi görünen işlevlerle tam olarak aynı işlevleri yerine getirdiği şeklindeki basit gözlem bile, bu kaba kavrayışı gündemden düşürmeliydi. Meta ticareti sermayesi ve para ticareti sermayesi söz konusu olduğunda ise, üretken sermaye olarak sanayi sermayesi ile dolaşım alanındaki sanayi sermayesi arasındaki farklılıklar, tersine, sermayenin burada geçici olarak üstlendiği belirli biçimlerin ve işlevlerin, sermayenin ayrılmış bir kısmının bağımsız biçimleri ve işlevleri olarak görünmesi ve tümüyle ona hapsolmaları nedeniyle bağımsızlaşır. Sanayi sermayesinin dönüşmüş biçimi ile farklı üretim yatırımlarındaki üretken sermayeler arasındaki

farklı sanayi dallarının doğasından kaynaklanan maddi farklar arasında dünyalar kadar fark vardır.

İktisatçının, onu aslında yalnızca maddi tarafıyla ilgilendiren biçim farklılıklarını ele alırken sergilediği kabalık dışında, bayağı iktisatçı söz konusu olduğunda, bu yanlış anlamanın iki nedeni daha vardır. Bunlardan birincisi, onun, kendisine özgü özellikleriyle ticari kârı açıklayamamasıdır; ikincisi, (kendi temeli olarak her şeyden önce meta dolaşımının ve dolayısıyla para dolaşımının varlığını şart koşan) kapitalist üretim tarzının özgül biçiminden kaynaklanan meta-sermaye ve para sermaye biçimlerini ve ayrıca meta ticareti sermayesi ve para ticareti sermayesi biçimlerini, üretim sürecinin kendisinden ister istemez doğan şekiller olarak göstermeye yönelik özürcü çabalarıdır.

Eğer meta ticareti sermayesi ve para ticareti sermayesi ile tahıl üretimi arasındaki fark, tahıl üretimi ile hayvancılık ve imalatçılık arasındaki farktan farklı değilse, üretim ile kapitalist üretimin tümüyle özdeş oldukları ve özellikle (ister üretken tüketime ister bireysel tüketime yönelik olsunlar) toplumsal ürünlerin toplumun üyeleri arasındaki dağılımının da, tıpkı et tüketiminin hayvancılık tarafından ve giyeceklerin bunların imal edilmesi yoluyla sağlanması örneklerinde olduğu gibi, her zaman tüccarlar ve bankacılar tarafından sağlanmak zorunda olduğu gün gibi açıktır.[45]

Smith, Ricardo vb. gibi büyük iktisatçılar, sermayenin temel biçimini, yani sanayi sermayesi olarak sermayeyi ele aldıklarından ve dolaşım sermayesini (para-sermayeyi ve meta-sermayeyi), gerçekte yalnızca, her bir sermayenin yeniden üretim sürecinde bir evre oluşturduğu kadarıyla incelediklerinden, özel bir tür olarak ticaret sermayesi karşısında zor duruma düşer. Değer oluşumu, kâr vb. hakkındaki, sanayi sermayesinin incelenmesinden dolaysız olarak türetilen önermeler tüccar sermayesine doğrudan doğruya uymaz. Bu nedenle tüccar sermayesini gerçekte

45 Bilge Roscher [Roscher, "Die Grundlagen der Nationalökonomie", 3. Aufl., Stuttgart, Augsburg 1858, §60, s. 103. –*Almanca ed.*], bazıları ticareti üreticiler ile tüketiciler arasındaki "aracılık" olarak nitelendirdiğine göre, "bizim" de üretimin kendisini aynı şekilde tüketime "aracılık edilmesi" (kimler arasında?) olarak nitelendirebileceğimizi akıl etmişti ve bundan doğal olarak çıkan sonuç, ticaret sermayesinin de, tarım sermayesi ve sanayi sermayesi gibi üretken sermayenin bir parçası olduğudur. Yani, insanın kendi tüketimine yalnızca üretimle aracılık edebileceğini (Leipzig'de eğitim almasa bile bunu yapmak zorundadır) ya da doğanın ürünlerine el koymak için emeğin gerekli olduğunu (buna "aracılık" denebilir) söyleyebileceğimizden, bundan doğal olarak çıkan sonuç, üretimin özgül bir toplumsal biçiminden kaynaklanan toplumsal "aracılık"ın (aracılık *nedeniyle*) aynı mutlak gereklilik niteliğine, aynı statüye sahip olduğudur. Aracılık sözcüğü her konuda son sözü söyler. Bu bir yana, tüccarlar, aslında, (üreticilerden farklı olarak tüketiciler söz konusu olduğunda, üretimde bulunmayan tüketiciler şu aşamada dikkate alınmazsa) üreticiler ile tüketiciler arasındaki aracılar değil, sadece, her zaman binlerce örnekte onlar olmadan gerçekleşen bir mübadelenin aracılarıdır.

tümüyle bir yana bırakırlar ve ondan yalnızca sanayi sermayesinin bir türü olarak söz ederler. Ricardo'nun dış ticaret için yapmış olduğu üzere özel olarak onun üzerinde durduklarında, değer yaratmadığını (ve dolayısıyla artık değer de yaratmadığını) kanıtlamaya çalışırlar. Oysa dış ticaret için geçerli olanlar iç ticaret için de geçerlidir.

Buraya kadar tüccar sermayesini kapitalist üretim tarzının durduğu noktadan bakarak ve bu üretim tarzının sınırları içinde ele aldık. Ama yalnızca ticaret değil ticaret sermayesi de kapitalist üretim tarzından eskidir ve aslında tarihsel açıdan sermayenin en eski serbest var olma biçimidir.

Para ticaretinin ve onun için öndelenen sermayenin gelişebilmek için toptan ticaretin ve ayrıca meta ticareti sermayesinin varlığından başka hiçbir şey gerektirmediğini daha önce görmüş olduğumuzdan, burada üzerinde durmamız gereken tek şey, meta ticareti sermayesi.

Ticaret sermayesi dolaşım alanına hapsolmuş bulunduğundan ve tek işlevi meta mübadelesine aracılık etmek olduğundan, onun var olması için (dolaysız takastan doğan gelişmemiş biçimler bir yana bırakılırsa), basit meta dolaşımı ve para dolaşımı için gerekli olanların dışında herhangi bir koşul bulunmaz. Ya da daha doğrusu, sonuncusu, *onun* var olmasının koşuludur. Metalar olarak dolaşıma giren ürünler hangi üretim tarzına (ilkel komünler ya da kölelerin üretimi ya da küçük köylü ve küçük burjuva üretimi ya da kapitalist üretim) dayalı olarak üretilirse üretilsin, bunların meta olma niteliklerinde herhangi bir değişiklik olmaz ve metalar olarak mübadele sürecinden ve ona eşlik eden biçim değişikliklerinden geçmek zorundadırlar. Tüccar sermayesinin aralarında aracılıkta bulunduğu uçlar, tıpkı para ve paranın hareketi için verili oldukları gibi, tüccar sermayesi için de verilidir. Gerekli olan tek şey, bu uçların metalar olarak elde bulunmasıdır; bunların üretimi tümüyle meta üretimi şeklinde de gerçekleşse, bağımsız olarak faaliyette bulunan üreticinin kendi üretimiyle giderdiği dolaysız gereksinimleri aşan fazlalıklar olarak piyasaya sürülmüş olsalar da, durum değişmez. Tüccar sermayesi, yalnızca, kendisi için verili ön koşulları oluşturan bu uçların, yani metaların hareketine aracılık eder.

Ürünlerin ne kadarının ticaret konusu olacağı ve tüccarların ellerinden geçeceği üretim tarzına bağlıdır ve bu konudaki en üst düzeye, ürünlerin dolaysız geçim araçları olarak değil sadece metalar olarak üretildikleri, tam olarak gelişmiş kapitalist üretim aşamasında ulaşılır. Diğer yandan, her tür üretim tarzında, ticaret, (burada, ürünlerin sahip-

leri anlamında) üreticilerin hazlarını ya da gömülerini artırmak üzere mübadele konusu olacak fazla ürünlerin üretilmesini teşvik eder; yani, üretime, mübadele değerine yönelik olma niteliğini giderek daha fazla kazandırır.

Metaların başkalaşımı, yani onların hareketi, 1. maddi olarak, farklı metaların birbirleriyle mübadele edilmesinden, 2. biçimsel olarak, metaların paraya çevrilmesinden, yani satıştan, ve paranın metalara çevrilmesinden, yani satın almadan oluşur. Ve tüccar sermayesinin işlevi, bu işlevlerden, yani metaların alım satım yoluyla mübadelesinden ibarettir. Dolayısıyla, tüccar sermayesi, yalnızca, meta mübadelesine aracılık eder; ama bu arada, bu mübadelenin, başından itibaren sadece dolaysız üreticiler arasındaki bir meta mübadelesi olduğu düşünülmemelidir. Kölelik, serflik ve haraç düzeni koşulları altında (ilkel topluluklar söz konusu olduğunda), ürünün sahipleri, yani satıcılar, köle sahibi, feodal bey ve haraç toplayan devlettir. Tüccar, çok sayıda insan için alıp satar. Alımlar ve satımlar onun elinde toplanır ve böylece alım satım, (tüccar olarak) alıcının dolaysız gereksinimine bağlı olmaktan çıkar.

Ama meta mübadelelerine tüccarın aracılık ettiği üretim alanlarının toplumsal örgütlenmesi ne şekilde olursa olsun, tüccarın serveti her zaman para cinsinden bir servet biçiminde var olur ve onun parası her zaman sermaye olarak iş görür. Onun biçimi her zaman P – M – P′dür; mübadele değerinin bağımsız biçimi olan para başlangıç noktasıdır ve mübadele değerinin artırılması bağımsız amaçtır. Meta mübadelesinin kendisi ve ona aracılık eden (üretimden ayrılmış ve üretici olmayanlarca gerçekleştirilen) işlemler, yalnızca zenginliği değil, genel toplumsal biçimiyle, yani mübadele değeri olarak zenginliği artırmanın araçlarından başka bir şey değildir. İtici güdü ve belirleyici amaç, P'yi P + ΔP'ye dönüştürmektir; P – P′ işlemine aracılık eden P – M ve M – P′ işlemleri, yalnızca, P'nin P + ΔP'ye bu dönüşümünün geçiş uğrakları olarak görünür. Tüccar sermayesinin karakteristik hareketi olan bu P – M – P′, onu, üreticilerin kendi aralarında gerçekleşen ve nihai amacı kullanım değerlerinin mübadelesi olan meta ticaretinden (M – P – M) ayırır.

Bu nedenle, üretim ne kadar az gelişmişse, para cinsinden servetin o kadar büyük bir bölümü tüccarların elinde toplanır ya da tüccar servetinin özgül biçimi olarak görünür.

Kapitalist üretim tarzı içinde (yani sermaye üretimi egemenliği altına alıp ona tümüyle değişmiş ve özgül bir biçim verir vermez), tüccar sermayesi, sadece, *özel* bir işleve sahip bir sermaye olarak görünür. Önceki tüm üretim tarzlarında ve üretimin dolaysız olarak üreticinin geçim araçlarının üretimi anlamına gelmesi ölçüsünde daha fazla geçerli ol-

mak üzere, tüccar sermayesi, sermayenin en üst düzeyli [*par excellence*] işlevini yerine getiriyormuş gibi görünür.

Dolayısıyla, tüccar sermayesinin, sermayenin üretimi boyunduruğu altına almasından çok önce, sermayenin tarihsel biçimi olarak görünmesinin nedenini anlamakta en küçük bir güçlük çekilmez. Onun varlığı ve belirli bir düzeye kadar gelişmesi, 1. para cinsinden servet yoğunlaşmasının ön koşulu olarak, ve 2. kapitalist üretim tarzı, ticaret için üretimi, tek tek müşterilere satış yapılması yerine büyük ölçekli satışların yapılmasını, yani aynı zamanda, kişisel gereksinimlerini gidermek için satın almak yerine kendi satın alma işleminde çok sayıda kişinin satın alma işlemlerini bir araya getiren bir tüccarın varlığını şart koştuğundan, kapitalist üretim tarzının gelişmesi için tarihsel bir ön koşuldur. Diğer yandan, tüccar sermayesindeki her tür gelişim, üretimin giderek mübadele değerine yönelik bir karakter kazanmasına ve ürünlerin giderek metalara dönüşmesine yol açar. Yine de, tüccar sermayesinin gelişimi, kendi başına ele alındığında, hemen aşağıda daha geniş şekilde göreceğimiz üzere, bir üretim tarzından bir başkasına geçişe aracılık etmeye de onu açıklamaya da yetmez.

Kapitalist üretim içinde tüccar sermayesi geçmişteki bağımsız varlığına son verilerek genel olarak sermaye yatırımının özel bir uğrağına dönüştürülür ve kârların eşitlenmesi tüccar sermayesinin kâr oranını genel ortalamaya indirir. Artık, yalnızca, üretken sermayenin aracısı olarak iş görür. Burada, tüccar sermayesinin gelişimiyle oluşan toplumsal koşullar belirleyici olmaktan çıkar; buna karşın, tüccar sermayesinin egemen olduğu yerlerde, eskimiş koşullar hüküm sürer. Bu söylenen, aynı ülkenin içinde bile geçerli olur; örneğin, saf ticaret şehirlerinin sanayi şehirlerine kıyasla geçmişteki koşullarla çok daha çarpıcı benzerlikler gösterdiği ülkelerde böyledir.[46]

Tüccar sermayesi olarak sermayenin bağımsız ve baskın şekilde gelişmesi, üretimin sermayeye tabi kılınmamasıyla, dolayısıyla da sermayenin ona yabancı ve ondan bağımsız bir toplumsal üretim biçimine dayalı olarak gelişmesiyle aynı anlama gelir. Yani, tüccar sermayesinin bağımsız gelişmesi, toplumun genel iktisadi gelişimiyle ters orantılıdır.

46 Bay W. Kiesselbach ("Der Gang des Welthandels im Mittelalter", 1860), gerçekten de, tüccar sermayesinin sermayenin genel biçimi olduğu bir dünyanın düşünceleriyle yaşıyor. Sermayenin modern anlamı hakkında en küçük bir fikre sahip değil; Bay Mommsen kendi "Roma Tarihi"nde "sermaye"den ve sermaye egemenliğinden söz ederken sermayenin modern anlamını ne kadar az biliyorsa o da o kadar az biliyor. Modern İngiliz tarihinde gerçek ticaret katmanı ve ticaret şehirleri siyasal olarak da gerici ve sanayi sermayesine karşı toprak aristokrasisiyle ve mali aristokrasiyle birlik hâlinde görünür. Örneğin, Liverpool'un siyasal rolü ile Manchester ve Birmingham'ınki karşılaştırılabilir. İngiliz tüccar sermayesi ve mali aristokrasi (*moneyed interest*), sanayi sermayesinin eksiksiz egemenliğini, ancak tahıldan alınan gümrük vergilerinin kaldırılmasından vb. bu yana tanıyor.

Sermayenin egemen biçimi olarak bağımsız tüccar serveti, dolaşım sürecinin uçlarından bağımsızlaşması anlamına gelir ve bu uçlar, mübadelede bulunan üreticilerin kendileridir. Söz konusu uçlar dolaşım sürecinden ve bu süreç onlardan bağımsız kalır. Burada, ürün, ticaret aracılığıyla meta olur. Burada ürünleri metalara dönüştüren şey, ticarettir; hareketleri ticareti oluşturan şey, üretilen metalar değildir. Demek ki, sermayenin kendisi burada ilk olarak dolaşım sürecinde ortaya çıkar. Paranın sermayeye dönüşümü dolaşım sürecinde gerçekleşir. Ürünün, mübadele değerine, metalara ve paraya dönüşümü ilk olarak dolaşımda gerçekleşir. Sermaye, kendi uçlarına, yani aralarında dolaşımın aracılık ettiği farklı üretim alanlarına hükmetmeyi öğrenmeden önce, kendisini dolaşım süreci içinde oluşturabilir ve kendisini bu süreçte oluşturmak zorundadır. Para dolaşımı ve meta dolaşımı, iç yapıları bakımından henüz temel olarak kullanım değerleri üretimine yönelik olan ve çok farklı şekillerde örgütlenen üretim alanlarına aracılık edebilir. Üretim alanlarının üçüncü bir alanla birbirlerine bağlanmalarına yol açan dolaşım sürecinin bu bağımsızlaşması, iki ayrı anlama gelir. Birincisi, dolaşım, henüz üretime hükmetmeye başlamamıştır; aksine, onunla ilişkisi, onun verili bir ön koşulu olmasıdır. Diğer yandan, üretim süreci, henüz, dolaşım sürecini, sadece kendi uğraklarından biri olacağı şekilde kapsamamıştır. Buna karşılık, kapitalist üretimde her ikisi de geçerlidir. Üretim süreci tümüyle dolaşıma yaslanır ve dolaşım, üretimin yalnızca bir uğrağı, bir geçiş evresidir, yani yalnızca, meta olarak üretilen ürünün gerçekleştirilmesi ve onun metalar olarak üretilen üretim ögelerinin yerlerine koyulmasıdır. Burada, sermayenin dolaysız olarak dolaşımdan kaynaklanan biçimi (ticaret sermayesi), artık yalnızca kendi yeniden üretim hareketi içindeki sermayenin biçimlerinden biri olarak görünür.

Tüccar sermayesinin bağımsız gelişmesinin kapitalist üretimin gelişme derecesiyle ters orantılı olması yasası, kendisini, en çok, Venediklilerde, Cenevizlilerde ve Hollandalılarda görüldüğü üzere, asıl kazançların yurt içinde üretilen ürünlerin ihraç edilmesiyle değil, ticari ve başka iktisadi açılardan gelişmemiş toplulukların ürünlerinin mübadelesine aracılık ederek ve her iki üretici ülkeyi sömürerek elde edildiği taşımacılık ticaretinin (*carrying trade*) tarihinde gösterir.[47] Tüccar sermayesi bu-

47 "Ticaret şehirlerinin sakinleri, daha zengin ülkelerin gelişkin imalat sanayisi ürünlerini ve pahalı lüks mallarını ithal ederek, bunları kendi topraklarından elde edilen büyük miktarlarda ham ürünler vererek hevesli bir şekilde satın alan büyük toprak sahiplerinin kendilerini beğenmişliklerini besliyordu. Dolayısıyla, o dönemde, Avrupa'nın büyük bir bölümünde, ticaret, asıl olarak, bir ülkenin ham ürünlerinin daha uygar ülkelerin imalat sanayisi ürünleriyle mübadele edilmesinden oluşuyordu Bu zevk, ciddi bir talebe yol açacak kadar genelleştiğinde, tüccarlar, taşıma maliyetlerinden tasarrufta

rada uçlardan, yani aralarında aracılık ettiği üretim alanlarından ayrıdır, saftır. Bu, onun oluşumunun başlıca kaynaklarından biridir. Ne var ki, bu taşımacılık ticareti tekeli ve dolayısıyla bu ticaretin kendisi, geçmişte her iki yönden sömürdüğü ve gelişmemişlikleri kendi varlık temeli olan halkların iktisadi gelişmişliklerinin ilerlemesiyle orantılı olarak ortadan kalkar. Bu, taşımacılık ticareti örneğinde, yalnızca özel bir ticaret dalının ortadan kalkması olarak değil, aynı zamanda yalnızca ticaretle uğraşan halkların üstünlüğünün ve genel olarak geçmişte söz konusu taşımacılık ticaretine dayanmış olan ticari zenginliklerinin ortadan kalkması olarak görünür. Bu, kapitalist üretimin gelişimiyle birlikte ticaret sermayesinin sanayi sermayesine tabi hâle gelmesini ifade eden bir özel biçimden başka bir şey değildir. Tüccar sermayesinin üretime doğrudan doğruya egemen olduğu yerlerdeki yönetim tarzının çarpıcı örnekleri, yalnızca genel olarak sömürge ekonomisi (sömürge sistemi denen sistem) tarafından değil, çok özel olarak eski Hollanda Doğu Hindistan Şirketi'nin yönetim tarzı tarafından sağlanır.

Tüccar sermayesinin hareketi P – M – P′ olduğundan, tüccarın kârı, birincisi, yalnızca dolaşım sürecinde gerçekleşen işlemlerle, yani alım ve satım şeklindeki iki işlemle elde edilir ve ikincisi, son işlem olan satım işlemiyle gerçekleştirilir. Yani, tüccarın kârı, elden çıkarma yoluyla elde edilen kârdır (*profit upon alienation*). Ürünler değerlerine satıldığı sürece, saf ve bağımsız ticaret kârı, *prima facie* [ilk bakışta] olanaksız görünür. Pahalıya satmak için ucuza satın almak, ticaretin yasasıdır. Dolayısıyla, ticaretin yasası, eş değerlerin mübadelesi değildir. Burada değer kavramına, farklı metaların tümünün değer ve dolayısıyla para olması, yani metaların, nitelik açısından, aynı şekilde, toplumsal emeğin ifadeleri olmaları ölçüsünde yer vardır. Ama bunlar eşit değer büyüklükleri değildir. Ürün mübadelelerindeki nicel oranlar başlangıçta tümüyle rastlantısaldır. Meta biçimini, aynı üçüncü şeyle mübadele edilebilir olmaları, yani aynı üçüncü şeyin ifadeleri olmaları ölçüsünde alırlar. Süreklileşen mübadele ve mübadele için yeniden üretimin daha düzenli hâle gelmesi, söz konusu rastlantısallığı giderek ortadan kaldırır. Ama bu söylenen, başlangıçta, üreticiler ve tüketiciler için değil, bu ikisi arasındaki aracı, yani para cinsinden fiyatları karşılaştıran ve farkı cebine indiren tüccar için geçerlidir. Tüccar, kendi hareketiyle, eş değerliliği sağlar.

Tüccar sermayesi, başlangıçta, yalnızca, hükmetmediği uçlar ve yaratmadığı ön koşullar arasındaki aracılık hareketidir.

---

bulunmak için, doğal olarak, kendi ülkelerinde aynı türden bazı manifaktürler kurma girişimlerinde bulunuyordu." (A. Smith, ["Wealth of Nations", Aberdeen, London 1848] Book III, chap. III [s. 267].)

Tıpkı, meta dolaşımının sadece biçiminin (M – P – M), yalnızca değer ölçüsü ve dolaşım aracı olarak değil, metanın ve dolayısıyla zenginliğin mutlak biçimi olarak, gömü olarak parayı ortaya çıkarması ve onun para olarak korunmasının ve büyümesinin kendinde bir amaca dönüşmesi örneğinde olduğu gibi, tüccar sermayesinin sadece dolaşım biçimi (P – M – P'), kendisini yalnızca elden çıkarılma yoluyla koruyan ve çoğaltan bir şey olarak parayı, gömüyü ortaya çıkarır.

Eski çağların ticaretle uğraşan halkları, Epikür'ün evrendeki dünyaların arasında yaşayan tanrıları* ya da daha çok Polonya toplumunun gözeneklerinde yaşayan Yahudiler gibi yaşıyordu. İlk bağımsız, büyük ölçüde gelişmiş ticaret şehirlerinin ve ticaretle uğraşan halkların ticareti, saf bir taşımacılık ticareti olarak, aralarında aracılık rolü oynadıkları üretici halkların barbarlıklarına yaslanıyordu.

Kapitalist toplumun ön aşamalarında ticaret sanayiye hükmeder; modern toplumda tersi olur. Ticaret, doğal olarak, aralarında yürütüldüğü topluluklar üzerinde az ya da çok etkide bulunacak; hazları ve geçinmeyi ürünlerin dolaysız olarak kullanılmasından çok satışa bağımlı kılarak, üretimi mübadele değerine giderek daha fazla tabi kılacaktır. Ticaret, bu yolla, eski ilişkileri çözer. Para dolaşımını artırır. Artık, üretim fazlasına el koymakla kalmaz, giderek üretimin kendisini ele geçirir ve birer bütün olarak üretim dallarını kendisine bağımlı kılar. Ne var ki, söz konusu çözücü etki, üretici topluluğun doğasına fazlasıyla bağımlıdır.

Ticaret sermayesi gelişmemiş toplulukların ürünlerinin mübadelesine aracılık ettiği sürece, ticari kâr, hile ve dolandırıcılık olarak görünmekle kalmaz, büyük ölçüde bunlardan kaynaklanır. Ticaret sermayesinin farklı ülkelerin üretim fiyatları arasındaki farkı sömürmesi (ve bu bağlamda meta değerleri üzerinde eşitleyici ve sabitleyici etkide bulunması) bir yana bırakıldığında, söz konusu üretim tarzları, tüccar sermayesinin, kısmen, üretimleri henüz temel olarak kullanım değerlerine yönelik olan ve iktisadi örgütlenmeleri açısından, ürünün dolaşıma giren kısmının satışının, yani genel olarak ürünlerin değerlerine satılmasının ikincil önem taşıdığı topluluklar arasındaki bir aracı olarak; kısmen de, A. Smith'in daha önce aktarılan pasajında feodal dönem için doğru bir şekilde sezmiş olduğu üzere, eski üretim tarzlarında, tüccarın faaliyetlerine konu olan artık ürünün temel sahiplerinin, yani köle sahibinin, feodal toprak sahibinin, devletin (örneğin doğulu despotun), tüccarın

---

* *Epikür'ün tanrıları* – Eski Yunan filozofu Epikür'ün görüşüne göre, tanrılar, farklı dünyalar arasındaki boşluklarda bulunur; evrenin gelişimi üzerinde de insanların yaşamları üzerinde de herhangi bir etkileri yoktur. –*Almanca ed.*

tuzağa düşürdüğü tüketici zenginliği ve lüksü temsil etmesi nedeniyle, artık ürünün ağırlıklı bir bölümüne el koymasına yol açar. Dolayısıyla, ağırlıklı bir egemenliğe sahip olan ticaret sermayesi, her yerde bir yağma sistemini ortaya çıkarır[48] ve hem eski hem de yeni dönemlerdeki gelişmesi doğrudan doğruya şiddete dayalı yağmalarla, deniz korsanlığıyla, kaçırılan insanların köleleştirilmesiyle, sömürgelerdeki fetihlerle bağlantılıdır; Kartaca'da, Roma'da, daha ileri tarihlerde Venediklilerde, Portekizlilerde, Hollandalılarda vb. böyle olmuştur.

Ticaretin ve ticaret sermayesinin gelişmesi, her yerde, mübadele değerlerinin üretilmesi eğilimini güçlendirir, mübadele değerleri üretiminin hacmini artırır, onu çeşitlendirir ve kozmopolitleştirir, parayı dünya parasına dönüştürür. Bu nedenle, ticaret, her yerde, tüm farklı biçimleriyle asıl olarak kullanım değerlerinin üretilmesine yönelik olan mevcut üretim örgütlenmeleri üzerinde az ya da çok çözücü etkide bulunur. Ama eski üretim tarzı üzerinde ne ölçüde çözücü etkide bulunacağı, başlangıçta, söz konusu üretim tarzının sağlamlığına ve iç yapılanmasına bağlı olur. Ve bu çözülme sürecinin nereye doğru yol alacağını, yani eskisinin yerini hangi yeni üretim tarzının alacağını, ticaret değil, eski üretim tarzının karakteri belirler. Antik dünyada ticaretin etkisi ve tüccar sermayesinin gelişmesi her zaman bir köle ekonomisiyle sonuçlanır;

48 "Tüccarlar, onlarla büyük tehlikeleri göze alarak ticaret yapmak zorunda oldukları ve üstüne üstlük onlar tarafından kaçırıldıkları, dövüldükleri, haraca bağlandıkları ve soyuldukları için, soylulardan ya da haydutlardan fazlasıyla şikayetçi. Ama bunlara adalet adına katlanıyor olsalardı, tüccarlar elbette aziz kişiler olurdu ... Ama tüm dünyada tüccarlar tarafından ve hatta kendi aralarında o kadar büyük haksızlıklar ve Hıristiyanlığa aykırı hırsızlıklar ve soygunlar yapılıyor ki, Tanrı'nın, haksız yollarla kazanılan bu kadar büyük servetlerin yeniden yitirilmesini ya da çalınmasını ve tüccarların kafalarına vurulmasını ya da hapsedilmelerini sağlaması şaşırtıcı mı? Ve prenslere düşen görev, bu tür haksız ticari işlemleri gereken sertlikle cezalandırmak ve tebaalarının tüccarlar tarafından bu denli utanmazca taciz edilmemesini sağlamaktır. Bunu yapmadıklarından, Tanrı, şövalyelere ve haydutlara ihtiyaç duyar, tüccarların haksızlıklarını onlar aracılığıyla cezalandırır ve tıpkı Mısır'ı ve tüm dünyayı şeytanlarla cezalandırması ve düşmanlarla tahrip etmesi örneğinde olduğu gibi, onları şeytanları olarak kullanır. Bu nedenle onları birbirlerinin karşısına çıkarır; ama bunu yaparken, şövalyelerin tüccarlardan daha az soyguncu olduklarının fark edilmesini sağlamaz; tüccarların tüm dünyayı her gün soymalarına karşın, bir şövalye yılda bir ya da iki kez, bir ya da ikisini soyar." "İşaya'nın sözüne bağlı kalın: Senin prenslerin, hırsızların yol arkadaşları oldu. Bir gulden ya da yarım gulden çalmış olan hırsızları astırırken, bütün dünyayı soyan ve tüm diğerlerinden daha güvenli bir şekilde hırsızlık yapanlarla birlik oluyorlar; böylece, büyük hırsızların küçük hırsızları astığını söyleyen atasözü geçerliliğini korur ve Romalı senatör Cato'nun söylediği gibi: Kötü hırsızlar zindanlarda ve pranga vurulmuş olarak yatar, ama resmi hırsızlar altın ve ipek kuşanır. Ama Tanrı'nın bu konudaki son sözü ne olacaktır? Hezekiel aracılığıyla söylediğini yapacak, bir şehir yanıp yıkıldığında prenslerin de tüccarların da kalmaması örneğinde olduğu gibi, prensleri ve tüccarları, yani hırsızları, kurşun ve demir gibi birbirleriyle kaynaştıracaktır. "Martin Luther, Ticaret ve Tefecilik Kitapları. 1527 tarihli. [Luther, "Von Kauffshandlung und Wucher" "Der Sechste Teil der Bücher des Ehrnwirdigen Herrn Doctoris Martini Lutheri" içinde, Wittembergk 1589, s. 296-297. – *Almanca ed.*]).

başlangıç noktasına bağlı olarak, sadece, dolaysız geçim araçlarının üretimine yönelik, ataerkil bir köle sistemi, artık değer üretimine yönelik bir köle sistemine dönüşür. Buna karşılık, modern dünyada, aynı etki ve gelişme, kapitalist üretim tarzıyla sonuçlanır. Demek ki, bu sonuçlar da, ticaret sermayesinin gelişmesinden çok farklı koşulların ürünleriydi.

Kentsel sanayinin kendisi tanımsal sanayiden ayrılır ayrılmaz, kentsel sanayinin ürünlerinin başından itibaren metalar olmaları ve dolayısıyla bunların satılmasının ticaretin aracılığını gerektirmesi, konunun doğasından kaynaklanır. Buraya kadarıyla, ticaretin kentsel gelişmeye yaslanması ve diğer yandan kentsel gelişmenin ticarete bağımlı olması doğaldır. Ne var ki, sınai gelişmenin bu gelişmeyle ne ölçüde el ele gideceği, burada tümüyle farklı koşullara bağlıdır. Eski Roma, geç cumhuriyet döneminde bile, zanaatlarda herhangi bir gelişme olmadan, tüccar sermayesini eski dünyada hiç ulaşmadığı kadar yüksek bir düzeye ulaştırırken, Korint'te ve Avrupa'nın ve Küçük Asya'nın diğer Yunan kentlerinde, ticaretin gelişmesine yüksek derecede gelişmiş zanaatlar eşlik etmişti. Diğer taraftan, kentsel gelişmenin ve onun koşullarının tam tersine, ticaret ruhu ve ticaret sermayesinin gelişmesi çoğu zaman tam da yerleşik olmayan, göçebe halklara özgüdür.

16. ve 17. yüzyıllardaki, coğrafi keşiflerle birlikte ticaret alanında gerçekleşmiş ve tüccar sermayesinin gelişmesini fazlasıyla hızlandırmış olan büyük devrimlerin, feodal üretim tarzından kapitalist üretim tarzına geçişi destekleyen başlıca uğraklardan birini oluşturdukları apaçıktır (ve tam da bu olgu, tümüyle yanlış görüşlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır). Dünya pazarının birdenbire genişlemesi, dolaşımdaki metaların çeşitlenmesi, Avrupa ulusları arasındaki Asya'nın ürünlerini ve Amerika'nın hazinelerini ele geçirme yarışı ve sömürge sistemi, üretimin önündeki feodal engellerin ortadan kaldırılmasına önemli katkılarda bulunmuştu. Buna karşın, modern üretim tarzı, ilk dönemi olan manifaktür döneminde, yalnızca, gelişmesinin koşullarının Orta Çağ'da ortaya çıkmış olduğu yerlerde gelişmişti. Örneğin, Hollanda ile Portekiz karşılaştırılabilir.[49] Ve eğer 16. yüzyılda ve hatta kısmen 17. yüzyılda ticaretin birdenbire genişlemesi ve yeni bir dünya pazarının oluşumu, eski üretim tarzının yıkılması ve kapitalist üretim tarzının yükselişi üzerinde

49 Hollanda'nın gelişiminde, diğer koşullar bir yana, balıkçılık, manifaktür ve tarım alanlarında yaratılan temelin ne kadar ağırlıklı bir rol oynadığı daha 18. yüzyılın yazarlarınca açıklamıştı. Örneğin Massie bunlardan biriydi. – Asya'daki, İlk Çağ'daki ve Orta Çağ'daki ticaretin kapsamını ve anlamını olduklarından küçük gören eski anlayışın tersine, onu aşırı derecede önemsemek moda oldu. Bu yeni düşünceden kurtulmanın en iyi yolu, İngiltere'nin 18. yüzyılın başlarındaki ihracatını ve ithalatını ele alıp onları bugünkülerle karşılaştırmaktır. Ve yine de, geçmişte ticaretle uğraşan herhangi bir halkın ihracatına ve ithalatına göre, kıyaslanamayacak ölçüde daha büyüktüler. (Bkz. Anderson, "History of Commerce" [s. 261 spp.].)

çok güçlü bir etkide bulunduysa, bu genişleme ve oluşum, tersine, bir kez yaratılmış olan kapitalist üretim tarzına dayalı olarak gerçekleşti. Dünya pazarının kendisi, bu üretim tarzının temelini oluşturur. Diğer yandan, bu üretim tarzına içkin olan, üretimin ölçeğini durmadan büyütme gerekliliği, dünya pazarının sürekli olarak genişlemesine yol açar ve böylece burada ticaretin sanayiyi durmadan devrimcileştirmesi değil, sanayinin ticareti durmadan devrimcileştirmesi söz konusu olur. Artık, ticari üstünlük de, büyük sanayinin koşullarının daha az ya da daha çok ağır basmasıyla bağlantılıdır. Örneğin, İngiltere ile Hollanda karşılaştırılabilir. Egemen tüccar ulus olarak Hollanda'nın çöküşünün tarihi, ticaret sermayesinin sanayi sermayesine bağımlı hâle gelmesinin tarihidir. Kapitalist üretim tarzını önceleyen ulusal üretim tarzlarının iç sağlamlıklarının ve yapılanmalarının, ticaretin çözücü etkisinin önüne çıkardığı engeller, İngilizlerin Hindistan ve Çin'le ticaretinde çarpıcı bir şekilde görülür. Burada üretim tarzının geniş temeli, küçük ölçekli tarım ile ev sanayisinin birliği tarafından oluşturulur; Hindistan söz konusu olduğunda, buna, toprak üzerindeki ortak mülkiyete dayalı köy topluluklarının biçimini eklemek gerekir; ayrıca, Çin'de de ilk biçim buydu. İngilizler, Hindistan'da, bu küçük iktisadi toplulukları parçalamak için, egemenler ve toprak sahipleri olarak, dolaysız siyasal ve iktisadi güçlerini aynı anda kullanmıştı.[50] İngiliz ticareti burada yalnızca, metalarının düşük fiyatları aracılığıyla sınai ve tarımsal üretimin söz konusu birliğinin çok eski bir bütünleştirici parçasını oluşturan iplikçilik ve dokumacılığı parçalaması ve böylece yerel toplulukları parçalaması ölçüsünde, üretim tarzı üzerinde devrimcileştirici etkide bulunur. Burada bile, bu çözme işini ancak çok yavaş bir şekilde gerçekleştirebiliyorlar. Dolaysız siyasal gücün yardımından yoksun olunan Çin'de daha da yavaşlar. Tarım ile manifaktürün dolaysız bağlantılarından kaynaklanan büyük tasarruf ve zaman kazancı, burada, büyük sanayinin, fiyatlarına onları her yerde delik deşik eden dolaşım sürecinin *faux frais*'sinin† eklendiği ürünlerine karşı çok katı bir direnç oluşturur. Buna karşılık, Rus ticareti, İngiliz ticaretinden farklı olarak, Asya tipi üretimin iktisadi temeline dokunmaz.[51]

---

50 Eğer tarihi, başarısızlığa uğramış ve gerçekten aptalca (pratikte rezil) iktisadi denemelerin bir tarihi olan bir halk varsa, İngilizlerin Hindistan'daki yönetimi böylesi bir örnektir. Bengal'de, İngiliz büyük toprak mülkiyetinin bir karikatürünü, güneydoğu Hindistan'da parsel mülkiyetinin bir karikatürünü yarattılar; kuzeybatıda, ortak toprak mülkiyetine yaslanan Hint iktisadi topluluğunu, ellerinden geldiği kadarıyla, kendisinin bir karikatürüne dönüştürdüler.

† *faux frais*: üretici olmadıkları hâlde zorunlu olan giderler. –*Türkçe ed.*

51 Rusya'nın, tümüyle kendi içindeki ve komşu Asya pazarına bağımlı olan kendi kapitalist üretimini geliştirmek için var gücüyle çabalamaya başlamasından bu yana, bu durum da değişmeye başladı. –F. E.

Feodal üretim tarzından çıkış iki farklı şekilde gerçekleşir. Doğal tarım ekonomisinden ve Orta Çağ'daki kent sanayisinin loncalara bağlı zanaatlarından farklı olarak, üretici, tüccar ve kapitalist olur. Gerçekten devrimcileştirici olan yol budur. Ya da, tüccar, üretim üzerinde dolaysız bir denetim kurar. Bu ikinci yol (örneğin, bağımsız olan dokumacıları kendi denetimi altına sokan, onlara yünlerini satan ve onlardan kumaşlarını satın alan 17. yüzyılın İngiliz *clothier*'ının [kumaşçısının] yaptığı gibi) tarihsel olarak bir geçiş işlevi görse de, söz konusu yol, özünde, eski üretim tarzını köklü bir şekilde dönüştürmek yerine onu korur ve kendi ön koşulu olarak devam ettirir. Örneğin, 19. yüzyılın ortalarında bile, Fransız ipek sanayisindeki, İngiliz çorap ve dantel sanayisindeki fabrikatör, çoğu zaman yalnızca kâğıt üzerinde fabrikatördü; aslında, dokumacıları eski dağınık tarzda çalıştırmaya devam eden ve gerçekte kendisi için çalışan dokumacılar üzerindeki tüccar egemenliğini hayata geçiren bir tüccardan başka bir şey değildi.[52] Bu sistem her yerde gerçek kapitalist üretim tarzının önünde bir engel oluşturur ve bu üretim tarzının gelişmesiyle birlikte ortadan kalkar. Üretim tarzını köklü bir dönüşüme uğratmadan, yalnızca dolaysız üreticilerin durumunu kötüleştirir, onları doğrudan doğruya sermayeye bağlı olanlarla karşılaştırıldığında daha kötü koşullar altında salt ücretli emekçilere ve proleterlere dönüştürür ve artık emeklerine eski üretim tarzına dayalı olarak el koyar. Aynı ilişki, bir miktar değişikliğe uğramış olarak, Londra'da el emeğine dayalı olarak yürütülen mobilya imalatının bir kısmı için de geçerlidir. Özellikle Tower Hamlets'da [Londra'nın doğu kesimlerinde] çok geniş ölçekli olarak uygulanır. Tüm üretim çok fazla sayıda birbirlerinden bağımsız iş dalına bölünmüştür. Bir işletme yalnızca sandalye imal eder, bir başkası yalnızca masa, bir üçüncüsü yalnızca dolap, vb. Ama bu işletmelerin kendileri, bir küçük usta ve az sayıda kalfa tarafından, az çok el emeğine dayalı olarak çalıştırılır. Bununla birlikte üretim, doğrudan doğruya özel kişiler için çalışmayı olanaksız kılacak kadar fazladır. Alıcılar, mobilya mağazalarının sahipleridir. Cumartesi günü usta onları ziyaret edip ürününü satar ve bu sırada, rehinci dükkânlarında şu ya da bu parça için alınacak olan ödünç para için nasıl pazarlık ediliyorsa aynı şekilde fiyat pazarlığı yapılır. Bu ustalar, bir sonraki hafta yeniden ham madde satın alabilmek ve ücretleri ödeyebilmek için bile haftalık satışlara muhtaçtır. Bu koşullar altında, aslında, tek yaptıkları, tüccar ile kendi işçileri arasında aracılık etmektir. Asıl kapitalist, artık değerin

52 Ren bölgesindeki kurdele ve şerit imalatçıları ve ipek dokumacıları için de aynısı geçerliydi. Hatta, Krefeld'de, taşradaki bu el dokumacıları ile kentlerdeki "fabrikatörler" arasındaki trafik için ayrı bir demiryolu yapıldı, ama mekanik dokumacılık aradan geçen süre içinde el dokumacılarıyla birlikte bu demiryolunu da atıl bıraktı. –F. E.

en büyük kısmını cebine indiren tüccardır.[53] Geçmişte el emeğine dayalı olarak ya da kırsal sanayinin yan dalları olarak yürütülen dallardan manifaktüre geçiş de çok benzerdir. Bu küçük (el emeğine dayalı işletmenin izin verdiği kadarıyla kendileri de makine kullanan) bağımsız işletmelerin teknik gelişme düzeylerine bağlı olarak, büyük sanayiye geçiş de gerçekleşir; makine, el yerine buharla çalıştırılır; bu söylenen, örneğin, son dönemde, İngiliz çorap sektörü için geçerlidir.

Dolayısıyla, geçiş, üç farklı şekilde gerçekleşir: *Birincisi*, tüccar, doğrudan doğruya sanayici olur; bu durum, ticarete dayalı olan zanaatlar ve özellikle de lüks tüketim malı sanayileri için geçerlidir; söz konusu mallar, tüccarlar tarafından, ham maddeler ve işçilerle birlikte yurt dışından ithal edilir; örneğin, on beşinci yüzyılda, İtalya'ya Konstantinopolis'ten ithal ediliyorlardı. *İkincisi*, tüccar, küçük ustaları kendi aracıları (*middlemen*) hâline getirir ya da doğrudan doğruya bağımsız üreticiden satın alımda bulunur; küçük ustayı kâğıt üzerinde bağımsız ve onun üretim tarzını eskisi gibi bırakır. *Üçüncüsü*, sanayici, tüccar olur ve ticaret için doğrudan doğruya büyük ölçekli üretimde bulunur.

Orta Çağ'da tüccar, Poppe'nin doğru bir şekilde söylediği gibi, lonca üyelerinin ya da köylülerin ürettiği metaların "yatırımcı"sından başka bir şey değildir.* Tüccar, sanayici olur ya da daha çok, el emeğine dayanan, özellikle kırsal alandaki küçük sanayiyi kendisi için çalıştırır. Diğer yandan, üretici, tüccar olur. Örneğin, kumaş dokuma ustası, yününü küçük miktarlarla ve sık aralıklarla tüccardan temin etmek ve kalfalarıyla birlikte onun için çalışmak yerine, kendi başına yün ya da iplik satın alır ve kumaşını tüccara satar. Üretim ögeleri, üretim sürecine, onun tarafından satın alınmış metalar olarak girer. Ve kumaş dokumacısı, artık, tek bir tüccar ya da belirli müşteriler için üretimde bulunmak yerine, ticaret dünyası için üretimde bulunur. Üreticinin kendisi bir tüccardır. Ticaret sermayesi artık yalnızca dolaşım sürecini yürütür. Ticaret, başlangıçta, loncalara dayalı ve kırsal-evsel zanaatların ve feodal tarımın kapitalist işletmelere dönüşmesinin ön koşuluydu. Yine ticaret, ürünü meta düzeyine yükseltir; bunu da, kısmen, ona bir pazar yaratarak, kısmen de yeni meta eş değerleri ve üretim için yeni ham ve yardımcı maddeler sağlayarak ve böylece, başından itibaren ticarete, yani hem pazar ve dünya pazarı için üretime hem de dünya pazarından kaynaklanan üretim koşullarına dayalı olan üretim dalları açarak gerçekleştirir. Manifaktür ve

53 Bu sistem 1865'ten bu yana çok daha geniş bir ölçeğe ulaşmıştır. Bu konuda daha kapsamlı bilgi için, bkz. "First Report of the Select Committee of the House of Lords on the Sweating System", London 1888. –F. E.

Poppe, "Geschichte der Technologie seit der Wiederherstellung der Wissenschaften bis an das Ende des achtzehnten Jahrhunderts", Band 1, Göttingen 1807, s. 70. –*Almanca ed.*

özellikle de büyük sanayi, belirli bir ölçüde güçlenir güçlenmez, bu kez kendisi pazarı yaratır ve metalarıyla onu fetheder. Bu noktada, ticaret, yaşamsal koşulu pazarın sürekli genişlemesi olan sınai üretimin hizmetine girer. Sürekli olarak daha fazla genişleyen bir seri üretim eldeki pazarı doldurup taşınır ve dolayısıyla bu pazarı durmadan genişletir, onun önündeki engelleri durmadan parçalar. Bu seri üretimi, (sadece var olan talebi ifade ettiği kadarıyla) ticaret değil, faal sermayenin büyüklüğü ve emeğin gelişmiş üretici gücü sınırlandırır. Dünya pazarı her zaman sanayici kapitalistin önündedir ve sanayici kapitalist, kendi maliyet fiyatlarını, yurt içindeki maliyet fiyatlarıyla değil tüm dünyadaki maliyet fiyatlarıyla karşılaştırır ve durmadan karşılaştırmak zorundadır. Önceki dönemde bu karşılaştırma işi neredeyse tümüyle tüccarlara düşüyor ve böylece ticaret sermayesinin sanayi sermayesi üzerinde egemenlik kurmasını sağlıyordu.

Modern üretim tarzının ilk teorik incelemesi (merkantilizm), kaçınılmaz olarak, ticaret sermayesinin hareketinde bağımsızlaştığı şekliyle dolaşım sürecinin yüzeysel görüngülerinden hareket etmiş ve bu nedenle yalnızca görüntüyü kavrayabilmişti. Bu, kısmen, ticaret sermayesinin, genel olarak sermayenin ilk serbest var oluş biçimi olmasından, kısmen de, aynı sermayenin, feodal üretimin ilk köklü dönüşüm döneminde, yani modern üretimin ortaya çıkış döneminde çok büyük bir etkiye sahip olmasından kaynaklanır. Modern ekonominin gerçek bilimi, ancak, teorik incelemenin dolaşım sürecinden üretim sürecine geçtiği yerde başlar. Gerçi, faiz getiren sermaye de, sermayenin eski çağlardan kalma bir biçimidir. Ama merkantilizmin neden ondan hareket etmek yerine onunla polemik yaptığını daha sonra göreceğiz.

★

Beşinci Kısım

Kârın Faiz ile Girişimci Kazancına Bölünmesi. Faiz Getiren Sermaye

★

Bölüm

21

Faiz Getiren Sermaye

★★★

Genel ya da ortalama kâr oranının ilk incelemesi sırasında (bu kitabın İkinci Kısmında), eşitlenme henüz yalnızca farklı alanlara yatırılan sanayi sermayelerinin eşitlenmesi olarak göründüğünden, söz konusu oran henüz tamamlanmış şekliyle önümüzde durmuyordu. Ticaret sermayesinin bu eşitlenmeye katılımının ve ticari kârın ele alındığı bir önceki kısımda bu eksiklik giderildi. Genel kâr oranı ve ortalama kâr bu kez kendilerini öncekine göre daha dar sınırlar içinde ortaya koydu. İncelememizin devamında, yine genel kâr oranından ya da ortalama kârdan söz ettiğimizde, bunun şu son çerçeve içinde, yani ortalama oranın tamamlanmış şekliyle ilişkili olarak gerçekleşeceği akılda tutulmalı. Ortalama oran bundan böyle sanayi sermayesi ve ticaret sermayesi için aynı olduğundan, bu ortalama kâr söz konusu olduğu sürece, sınai kâr ile ticari kâr arasında herhangi bir ayrıma gitme gereği de kalmadı. Sermaye, ister sınai olarak üretim alanında isterse ticari olarak dolaşım alanında yatırılmış olsun, kendi büyüklüğüyle *pro rata* [orantılı olarak] aynı yıllık ortalama kârı sağlar.

(Burada, gerçekten de para ya da meta olarak var olan belirli bir değer tutarının bağımsız ifadesi olarak alınan) para, kapitalist üretime dayalı olarak sermayeye dönüştürülebilir ve bu dönüşüm yoluyla verili bir değer olmaktan çıkarak kendi kendisini değerlendiren, kendisini çoğaltan bir değer olur. Kâr üretir, yani, kapitaliste, belirli bir miktarda karşılığı ödenmemiş emeği, artık ürünü ve artık değeri işçiden söküp alma ve ona el koyma olanağını sağlar. Böylece, para olarak sahip olduğu kulla-

nım değeri dışında, ek bir kullanım değerini, yani sermaye olarak iş görme kullanım değerini kazanır. Burada onun kullanım değeri, tam olarak, sermayeye dönüştürüldüğünde ürettiği kârdır. Potansiyel sermaye olma, kârı üretmenin aracı olma özelliğiyle meta olur; ama bu kendine özgü [*sui generis*] bir metadır. Ya da aynı anlama gelmek üzere, sermaye olarak sermaye, meta olur.[54]

Yıllık ortalama kâr oranı %20 olsun. Bu durumda, 100 sterlin değerindeki bir makine, ortalama koşullar altında ve ortalama düzeyde zekâ ve amaca yönelik çabayla kullanıldığında, 20 sterlinlik bir kâr sağlardı. Dolayısıyla, 100 sterlini olan bir adamın elinde, 100 sterlini 120 sterlin yapma ya da 20 sterlinlik bir kâr üretme gücü bulunur. Elinde 100 sterlinlik bir potansiyel sermaye vardır. Bu adam 100 sterlini bir yıllığına onu gerçekten sermaye olarak kullanan birine verirse, bu kişiye, 20 sterlinlik bir kâr, yani ona hiçbir maliyeti olmayan, karşılığında hiçbir eş değer ödemediği bir artık değer üretme gücünü vermiş olur. Bu adam 100 sterlinin sahibine yıl sonunda belki 5 sterlin, yani üretilen kârın bir kısmını öderse, 100 sterlinin kullanım değeri, yani onun sermaye olarak işlevi, 20 sterlinlik kâr üretme işlevi karşılığında ödeme yapmış olur. Kârın ona ödediği kısmına faiz denir; yani, faiz, kârın, faal sermayenin kendi cebine atmak yerine sermayenin sahibine ödemesi gereken bir kısmı için kullanılan özel bir isimden, özel bir başlıktan başka bir şey değildir.

100 sterline sahip olma durumunun, onun sahibine, faizi, yani sermayesinin ürettiği kârın belirli bir kısmını elde etme gücünü kazandırdığı açıktır. Diğer kişiye 100 sterlini vermeseydi, o kişi kârı üretemez, söz konusu 100 sterlinle ilişkili olarak kapitalist olma işini hiçbir şekilde göremezdi.[55]

Burada Gilbart (bkz. dipnot) gibi doğal adaletten söz etmek saçmadır. Üretimin yürütücüleri arasında gerçekleşen işlemlerin adilliği, bu işlemlerin, üretim ilişkilerinin doğal sonuçları olarak ortaya çıkmalarına dayanır. Bu iktisadi işlemlerin, tarafların iradi eylemleri olarak, onların ortak iradelerinin ifadeleri olarak ve taraflara yasalar aracılığıyla kabul ettirilebilecek sözleşmeler olarak görünmesine aracılık eden hukuki biçimler, salt biçimler olarak, bu içeriği belirleyemez. Onu yalnızca ifade ederler. Bu içerik, ne zaman üretim tarzına karşılık düşse, onun için uygun olsa, adildir. Üretim tarzıyla ne zaman çelişse adaletsizdir. Kölelik,

54 Burada, iktisatçıların konuyu bu şekilde kavradıkları bazı pasajlar aktarılabilirdi. – "Report on Bank Act" (H. of C. 1857 [s. 104]) için yapılan bir tanık sorgusunda İngiltere Bankası'nın bir müdürüne şöyle soruluyor: "Siz" (banka) "*sermaye metasıyla* çok büyük işler mi yapıyorsunuz?"

55 "Kâr elde etme düşüncesiyle para ödünç alan bir adamın bu kârın bir kısmını borç veren kişiye ödemesi gerektiği, doğal adaletin apaçık bir ilkesidir." (Gilbart, "The History and Principles of Banking", London 1834, s. 163.)

kapitalist üretim tarzı temeli üzerinde, adaletsizdir; metaların kaliteleriyle ilgili olarak hile yapmak da öyledir.

100 sterlin, 20 sterlinlik kârı, ister sınai ister ticari olsun sermaye olarak iş görmesi yoluyla üretir. Ama sermaye olarak iş görmenin *sine qua non*'u [olmazsa olmazı], 100 sterlinin sermaye olarak harcanması, yani paranın, (sınai sermaye söz konusu olduğunda) üretim araçlarının ya da (ticari sermaye söz konusu olduğunda) metaların satın alınması için kullanılmasıdır. Ama harcanabilmesi için mevcut olması gerekir. 100 sterlinin sahibi olan A, onu kişisel tüketimi için harcamış ya da gömü olarak elinde tutmuş olsaydı, bu para, faal B kapitalisti tarafından sermaye olarak harcanamazdı. B, kendi sermayesini değil, A'nınkini harcar; ama A'nın rızası olmadan, A'nın sermayesini harcayamaz. Dolayısıyla, aslında, A'nın bir kapitalist olarak tek işlevinin 100 sterlini harcamak olmasına karşın, başlangıçta 100 sterlini sermaye olarak harcayan kişi, A'dır. Bu 100 sterlin açısından bakıldığında, B, yalnızca, A'nın 100 sterlini ona bırakması ve dolayısıyla bu parayı sermaye olarak harcaması nedeniyle, kapitalist olarak iş görür.

İlk olarak, faiz getiren sermayenin kendine özgü dolaşımını ele alalım. Ardından, ikinci olarak, onun meta olarak satılmasının özgün biçimini, yani ilk ve son kez elden çıkarılmak yerine ödünç verilmesini inceleyeceğiz.

Başlangıç noktası, A'nın B'ye öndelediği paradır. Bu işlem güvenceli ya da güvencesiz olarak gerçekleşebilir; ne var ki, metalar ya da poliçeler, hisse senetleri vb. kâğıtlar karşılığında verilen öndelikler dışında, daha eski olanı, birinci biçimdir. Söz konusu özel biçimler burada bizi ilgilendirmiyor. Burada, olağan biçimiyle faiz getiren sermaye üzerinde duracağız.

Para, B'nin elinde, gerçekten sermayeye dönüşür, P – M – P′ hareketini yapar ve P′ olarak, ΔP faizi temsil etmek üzere P + ΔP olarak A'ya döner. Basitlik adına, sermayenin daha uzun bir süre boyunca B'nin elinde kaldığı ve faizlerin düzenli aralıklarla ödendiği durumu burada şimdilik bir yana bırakıyoruz.

Bu durumda hareket şudur:

$$P - P - M - P' - P'$$

Burada iki kez görünenler, 1. paranın sermaye olarak harcanması, 2. paranın gerçekleşmiş sermaye olarak, P′ ya da P + ΔP olarak geri dönüşüdür.

Ticaret sermayesinin hareketinde (P – M – P′) aynı meta iki kez ya da tüccar tüccara satıyorsa daha çok kez el değiştirir; ama bu süreç, nihai olarak tüketime ulaşıncaya kadar hangi sıklıkla yinelenirse yinelensin,

aynı metanın böylesi her bir yer değiştirmesi bir meta başkalaşımını, metanın alım ya da satımını gösterir.

Diğer yandan, M – P – M'de aynı para iki kez yer değiştirir, ama bu yer değiştirmeler, önce paraya ve sonra paradan yeniden bir başka metaya çevrilen metanın tam başkalaşımını gösterir.

Buna karşılık, faiz getiren sermaye söz konusu olduğunda, P'nin ilk yer değiştirmesi kesinlikle meta başkalaşımının da sermayenin yeniden üretiminin de bir uğrağı değildir. Bu özelliği ancak ikinci kez harcandığında, onunla ticaret yapan ya da onu üretken sermayeye dönüştüren faal kapitalistin elinde kazanır. Burada P'nin ilk yer değiştirmesi, A'dan B'ye aktarılmasından başka hiçbir şeyi ifade etmez; bu, genellikle belirli hukuki biçimler ve şartlar altında gerçekleşen bir aktarımdır.

Birincisi sadece A'dan B'ye aktarım olmak üzere, paranın sermaye olarak bu şekilde iki kez harcanmasına, onun iki kez geri dönmesi karşılık gelir. Hareketten P′ ya da P + ΔP şeklinde faal kapitalist B'ye geri döner. Ardından B onu yeniden A'ya aktarır; ama bunu, kârın bir kısmını da ekleyerek yapar ve gerçekleşmiş sermayeyi, P + ΔP'yi aktarır; burada, ΔP, tüm kâra eşit değildir, kârın yalnızca bir kısmıdır, yani faizdir. Para, B'ye, sadece harcamış olduğu şey olarak, faal sermaye olarak, ama A'ya ait bir şey olarak geri döner. Bu nedenle, geri dönüşün tam olması için, B'nin onu yeniden A'ya aktarması gerekir. Ama B'nin, sermaye tutarı dışında, bu sermaye tutarıyla elde etmiş olduğu kârın bir kısmını faiz adı altında A'ya vermesi gerekir, çünkü A, bu parayı ona yalnızca sermaye olarak, yani hareket içinde kendisini korumakla kalmayıp sahibine bir artık değer yaratan değer olarak vermiştir. Para, yalnızca, faal sermaye olduğu sürece B'nin elinde kalır. Ve (üzerinde anlaşılmış olan vadede) geri dönmesiyle birlikte, sermaye olarak iş görmeyi bırakır. Ama artık faal olmayan sermaye olarak, onun hukuki sahibi olmaktan çıkmamış olan A'ya yeniden geri verilmek zorundadır.

Tek başına, sermayenin burada meta olarak sahneye çıkması ya da sermaye olarak paranın meta hâlini alması bile, bu metaya, yani meta olarak sermayeye özgü olan, ayrıca başka işlemlerde de görülen ve satış biçiminden farklı olan bu ödünç verme biçimini ortaya çıkarır.

Burada bir ayrım yapmak gerekir.

Sermayenin dolaşım sürecinde meta-sermaye ve para-sermaye olarak iş gördüğünü daha önce görmüştük (II. Kitap, Bölüm 1) ve burada kısaca hatırlatıyoruz. Ama sermaye, her iki biçimde de, sermaye olarak, meta hâline gelmez.

Üretken sermaye, meta-sermayeye çevrilir çevrilmez, piyasaya sürülmek, meta olarak satılmak zorundadır. Burada basitçe meta olarak

iş görür. Burada, alıcı nasıl yalnızca metanın alıcısı olarak görünüyorsa, kapitalist de aynı şekilde yalnızca metanın satıcısı olarak görünür. Ürün, meta olarak, dolaşım sürecinde, satılması yoluyla değerini gerçekleştirmek, dönüşmüş şekli olan para şeklini almak zorundadır. Bu nedenle, söz konusu metanın bir tüketici tarafından geçim aracı olarak mı yoksa bir kapitalist tarafından üretim aracı, yani sermayenin bir bileşeni olarak mı satın alındığı da hiçbir önem taşımaz. Meta-sermaye dolaşım eyleminde sermaye olarak değil, yalnızca meta olarak iş görür. Basit metadan farklı olarak meta-sermayedir, çünkü, 1. şimdiden bir artık değer taşımaktadır ve dolayısıyla kendi değerinin gerçekleşmesi aynı zamanda artık değerin gerçekleşmesidir; ama bu durum, onun meta olarak, belirli bir fiyatı bulunan ürün olarak basit varlığında herhangi bir değişikliğe yol açmaz; 2. meta olarak bu işlevi onun sermaye olarak yeniden üretim sürecinin bir uğrağıdır ve bu nedenle onun meta olarak hareketi, kendi sürecinin kısmi bir hareketinden ibaret olduğundan, aynı zamanda onun sermaye olarak hareketidir; ama meta-sermaye olma özelliğini, satış eyleminin kendisi aracılığıyla değil, bu eylemin söz konusu belirli değer tutarının sermaye olarak toplam hareketiyle bağlantısı aracılığıyla kazanır.

Aynı şekilde, para-sermaye olarak da gerçekte yalnızca basitçe para olarak, yani metaları (üretim ögelerini) satın alma aracı olarak iş görür. Bu paranın burada aynı zamanda para-sermaye, yani sermayenin bir biçimi olması, satın alma eyleminden, yani burada para olarak yerine getirdiği gerçek işlevden değil, bu eylemin sermayenin toplam hareketiyle bağlantısından kaynaklanır, çünkü para olarak gerçekleştirdiği bu eylem, kapitalist üretim sürecini başlatır.

Ama gerçekten iş gördükleri, gerçekten de süreç içinde kendi rollerini oynadıkları kadarıyla, meta-sermaye burada yalnızca meta olarak, para-sermaye ise yalnızca para olarak iş görür. Ama kendi başına ele alınan başkalaşımın hiçbir anında, kapitalist, kendisi için sermayeyi temsil etmesine karşın, metayı alıcıya *sermaye* olarak satmaz ya da parayı satıcıya sermaye olarak vermez. Her iki durumda da metayı basitçe meta olarak ve parayı basitçe para olarak, yani metaları satın almanın aracı olarak elden çıkarır.

(İşçinin kapitaliste bağımlı kılınması ve artık değer üretimi aracılığıyla üretim sürecinde sermaye olarak sahneye çıkan) sermaye, dolaşım sürecinde, yalnızca, tüm akışla bağlantılı olarak, başlangıç noktasının aynı zamanda geri dönüş noktası olarak göründüğü anda, yani P – P′′nde ya da M – M′′nde sermaye olarak sahneye çıkar. Ne var ki bu geri dönüş anında aracılık ortadan kaybolmuştur. Elde bulunan şey, (ΔP kadar

artan değer tutarı ister para, ister meta, ister üretim ögeleri biçiminde var olsun) P′ ya da P + ΔP'dir, başlangıçta öndelenen para tutarı ile ona eklenen bir fazlalığın, yani gerçekleştirilen artık değerin toplamına eşit olan bir para tutarıdır. Ve tam da sermayenin gerçekleştirilen sermaye olarak, değerlenmiş değer olarak var olduğu bu geri dönüş noktasında, (bu noktanın, hayalî olarak ya da gerçekten, bir durma noktası olarak sabitlenmesi ölçüsünde) sermaye hiçbir zaman bu biçimde dolaşıma girmez; aksine, tüm sürecin sonucu olarak dolaşımdan geri çekilmiş görünür. Yeniden harcandığında, hiçbir zaman sermaye olarak üçüncü birine verilmez; aksine, basit bir meta olarak ona satılır ya da metalar karşılığında basit para olarak ona verilir. Kendi dolaşım sürecinde hiçbir zaman *sermaye olarak* görünmez; aksine, yalnızca meta ya da para olarak görünür ve *başkaları için* onun buradaki tek varlık biçimi budur. Meta ve para, burada, metanın paraya, paranın metaya dönüşmesi nedeniyle değil, alıcı ya da satıcıyla gerçek ilişkileri içinde değil, yalnızca, ya (öznel açıdan bakıldığında) kapitalistin kendisiyle ya da (nesnel açıdan bakıldığında) yeniden üretim sürecinin uğrakları olarak düşünsel ilişkileri içinde sermayedir. Sermaye, gerçek hareket içinde, dolaşım sürecinde değil yalnızca üretim sürecinde, yani emek gücünün sömürülme sürecinde sermaye olarak var olur.

Ama faiz getiren sermaye söz konusu olduğunda durum farklıdır ve onun özgül karakterini tam da bu farklılık oluşturur. Parasını faiz getiren sermaye olarak değerlendirmek isteyen para sahibi, onu bir üçüncü kişiye verir, onu dolaşıma sokar, *sermaye olarak* meta hâline getirir; para, yalnızca para sahibi için değil, aynı zamanda başkaları için de sermaye olur; yalnızca onu elden çıkaran kişi için sermaye olmak yerine, başından itibaren sermaye olarak, artık değer, kâr yaratma kullanım değerine sahip değer olarak üçüncü kişilere verilir; bu, hareket içinde kendisini koruyan ve iş gördükten sonra başlangıçtaki vericisine, burada para sahibine geri dönen bir değerdir; dolayısıyla, ondan yalnızca bir süreliğine uzaklaşır, sahibinin tasarrufundan yalnızca geçici olarak faal kapitalistin tasarrufuna geçer, yani ödeme şeklinde elden çıkarılmak ya da satılmak yerine yalnızca ödünç verilir; sadece, belirli bir sürenin sonunda, birincisi çıkış noktasına geri dönmesi, ama ikincisi, artık değer üretmek şeklindeki kullanım değerini gerçekleştirmiş olması için, gerçekleştirilen sermaye olarak geri dönmesi koşuluyla elden çıkarılır.

Sermaye olarak ödünç verilen metalar, özelliklerine bağlı olarak, sabit ya da dolaşır sermaye olarak ödünç verilir. Para, her iki biçimde de ödünç verilebilir; örneğin, faizle birlikte her zaman bir miktar sermayenin de geri döneceği şekilde yaşam boyu gelir biçiminde geri ödenecek-

se, sabit sermaye olarak ödünç verilebilir. Evler, gemiler, makineler vb. belirli metalar, kullanım değerlerinin doğaları gereği, yalnızca sabit sermaye olarak ödünç verilebilir. Ama, biçimi ne olursa olsun ve geri ödeme, kullanım değerinin doğası tarafından ne şekilde değiştirilmiş olursa olsun, ödünç verilen her sermaye, her zaman, para-sermayenin sadece özel bir biçimidir. Çünkü burada ödünç verilen şey her zaman belirli bir para tutarıdır ve faiz de bu tutar üzerinden hesaplanır. Ödünç verilen şey para da dolaşır sermaye de değilse, bu şeyin geri ödemesi de, sabit sermaye ne şekilde geri dönüyorsa o şekilde olacaktır. Borç veren kişi, düzenli aralıklarla, faiz ve dönemsel aşınma ve yıpranmanın bir eş değeri olarak, sabit sermayenin kendisinin tüketilen değerinin bir kısmını elde eder. Ve vade sonunda, ödünç verilen sabit sermayenin tüketilmemiş olan kısmı ayni olarak geri döner. Ödünç verilen sermayenin dolaşır sermaye olması durumunda, dolaşır sermaye ne şekilde geri dönüyorsa bu da borç veren kişiye aynı şekilde geri döner.

Demek ki, geri dönüş *tarzı*, her seferinde, kendisini yeniden üreten sermayenin gerçek devresel hareketiyle ve onun özel türleriyle belirlenir. Ama ödünç verilen sermaye için, geri dönüş, geri ödeme *biçimini* alır, çünkü öndeleme, yani onun elden çıkarılması, ödünç verme biçimine sahiptir.

Bu bölümde yalnızca ödünç verilen sermayenin diğer biçimlerine kaynaklık eden gerçek para-sermaye üzerinde duruyoruz.

Ödünç verilen sermaye iki kez geri döner; yeniden üretim sürecinde faal kapitaliste döner ve ardından, dönüş, gerçek sahibine, hukuki çıkış noktasına geri ödeme olarak, ödünç veren kişiye, yani para kapitalistine aktarım şeklinde bir kez daha yinelenir.

Gerçek dolaşım sürecinde sermaye her zaman sadece meta ya da para olarak görünür ve sermayenin hareketi bir dizi alım satımdan oluşur. Kısacası, dolaşım süreci, metaların başkalaşımlarından ibarettir. Yeniden üretim sürecinin bütününü ele aldığımızda durum değişir. Paradan hareket edersek (ve metadan hareket etsek de aynı şey geçerlidir, çünkü o zaman onun değerinden hareket eder, yani onu paranın *sub specie*'si olarak [para kılığında] ele alırız), belirli bir para tutarı harcanmıştır ve belirli bir dönemin ardından bir artışla birlikte geri döner. Öndelenmiş olan para tutarını yerine koyacak olan para, bir artık değerle birlikte geri döner. Belirli bir devresel hareketi yaparken kendisini korumuş ve çoğaltmıştır. Ama zaten, sermaye olarak ödünç verildiği kadarıyla, para, belirli bir dönemin ardından bir artışla birlikte geri dönen ve her zaman aynı süreçten yeniden geçebilecek olan, kendisini koruyan ve çoğaltan para tutarı olarak ödünç verilir. Para olarak da meta olarak da harcan-

maz, yani para olarak öndelendiğinde metalarla mübadele edilmez ve meta olarak öndelendiğinde para karşılığında satılmaz; bunların yerine, sermaye olarak harcanır. Kapitalist üretim süreci bir bütün ve tek bir birlik olarak görüldüğünde sermayenin kendisini gösterdiği biçim olan ve onun para doğuran para olarak görünmesini sağlayan bu kendi kendisiyle ilişki, burada, herhangi bir aracılık olmaksızın, basitçe onun karakteri, onun yeteneği olarak ona eklenir. Ve para sermaye olarak ödünç verildiğinde, bu yeteneğiyle elden çıkarılır.

Para-sermayenin rolü hakkındaki tuhaf bir kavrayış, Proudhon'unkidir (*Gratuité du Crédit. Discussion entre M. F. Bastiat et M. Proudhon*, Paris 1850). Ödünç vermek Proudhon'a kötü bir şey olarak görünür, çünkü satış değildir. Faiz karşılığında borç vermek,

> "est le faculté de vendre toujours de nouveau le même objet, et d'en recevoir toujours de nouveau le prix sans jamais céder la propriété de ce qu'on vend" ["satılan nesnenin sahipliğini hiçbir zaman bırakmadan, aynı nesneyi durmadan yeniden satabilmek ve bunun karşılığında durmadan onun fiyatını yeniden elde edebilmektir."] (s. 9.)*

Nesnenin (paranın, evin vb.) sahibi, alım satımda olduğu gibi değişmez. Ama Proudhon, para faiz getiren sermaye biçiminde elden çıkarıldığında, onun karşılığında herhangi bir eş değerin elde edilmediğini görmez. Kuşkusuz, genel olarak mübadele süreçlerinin gerçekleştiği her tür alım satım işleminde, nesne, elden çıkarılır. Satılan nesnenin sahipliği her zaman bırakılır. Ama değer elden çıkarılmaz. Satışta, meta elden çıkarılır, ama para biçiminde ya da burada yalnızca bunun farklı bir biçimi olan borç ya da ödeme vaadi senedi biçiminde geri verilen değeri elden çıkarılmaz. Satın alma sırasında, para elden çıkarılır, ama onun meta biçiminde yerine koyulan değeri elden çıkarılmaz. Tüm yeniden üretim süreci boyunca, sanayici kapitalist (artık değer bir yana bırakıldığında) elinde aynı değeri tutar; değişen tek şey, bunun biçimleridir.

Mübadele, yani nesnelerin mübadelesi gerçekleşiyorsa, değer değişimi gerçekleşmez. Aynı kapitalist her zaman aynı değeri elinde tutar. Buna karşın kapitalist artık değer üretirken mübadele gerçekleşmez; mübadele gerçekleştiğinde, artık değer metalara daha önce eklenmiş bulunur. Tek tek mübadele işlemlerini değil sermayenin toplam devresini (P – M – P′) ele aldığımızda, sürekli olarak belirli bir değer tutarı öndelenir ve dolaşımdan bu değer tutarı, artı, artık değer ya da kâr geri çekilir. Kuşkusuz, tek başına mübadele işlemleri, bu sürecin ne şekilde

---

* Alıntılanan sözler, "La voix du peuple" gazetesinin editörlerinden biri olan Charles-François Chevé'ye aittir. Chevé, "Gratuité du Crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon" (Paris 1850) adlı kitaptaki ilk mektubu kaleme almıştı. –*Almanca ed.*

hayata geçtiğini göstermez. Ve borç veren para kapitalistinin faizi, tam da sermaye olarak P'nin bu sürecine dayanır, bu süreçten kaynaklanır.

> "Gerçekten de," diyor Proudhon, "şapka satan şapka imalatçısı ... bunların değerlerini elde eder; daha fazlasını ya da daha azını değil. Ama ödünç veren kapitalist sermayesini eksiksiz olarak geri almakla kalmaz; söz konusu sermayeden daha fazlasını, mübadeleye soktuğundan daha fazlasını elde eder; söz konusu sermayeye ek olarak bir faiz elde eder." (s. 69.)

Şapka imalatçısı, burada, ödünç veren kapitalistten farklı olarak üretken kapitalisti temsil eder. Proudhon'un, üretken kapitalistin metalarını değerlerine satabilmesinin (onun kavrayışına göre, burada, üretim fiyatlarının eşitlenmesi önemsizdir) ve tam da bu yolla mübadeleye soktuğu sermayeye göre fazlalık oluşturan bir kâr elde edebilmesinin sırrını çözemediği açıktır. 100 şapkanın üretim fiyatının 115 sterlin olduğunu ve bu üretim fiyatının, tesadüfen, şapkaların değerine eşit olduğunu, yani şapkaları üreten sermayenin ortalama toplumsal bileşime sahip olduğunu varsayalım. Kâr oranı %15'se, şapka imalatçısı, metalarını 115'lik değerlerine satarak 15 sterlinlik bir kâr elde eder. Şapkaların ona maliyeti yalnızca 100 sterlindir. Kendi sermayesiyle ürettiyse, 15 sterlinlik fazlanın tamamını cebine indirir; eğer ödünç aldığı sermayeyle ürettiyse, bunun belki 5 sterlinini faiz olarak vermesi gerekir. Bu da, şapkaların değerinde hiçbir değişikliğe yol açmaz ve yalnızca bunların değerlerinin zaten içermekte olduğu artık değerin farklı kişiler arasındaki dağılımını değiştirir. Dolayısıyla, faiz ödemesi şapkaların değerini etkilemediğinden, Proudhon'un şunları söylemesi saçmadır:

> "Ticarette, işçinin ücretine, metanın fiyatını oluşturmak üzere, sermayenin faizi eklendiğinden, işçinin, kendi emeğinin ürününü yeniden satın alması olanaksızdır. *Vivre en travaillant* [emeğiyle geçinmek], faizin egemenliği altında, bir çelişki barındıran bir ilkedir." (s. 105.)[56]

Proudhon'un sermayenin doğasını ne kadar az anlamış olduğunu, genel olarak sermayenin hareketini faiz getiren sermayeye özgü bir hareket olarak tarif ettiği şu cümle gösteriyor:

> "Comme, par l'accumulation des intérêts, le capital-argent, d'échange en échange, revient toujours à sa source, il s'ensuit que la relocation toujours faite per la même main, profite toujours au même personnage." ["Faiz

56 Dolayısıyla, Proudhon'a kalsa, "bir ev", "para" vb., "sermaye" olarak ödünç verilmemeli ve bunun yerine "maliyet fiyatına meta" (s. 43, 44) olarak elden çıkarılmalı. Luther, Proudhon'un biraz ilerisindeydi. Kâr elde etmenin, ödünç alma ve satın alma biçimlerinden bağımsız olduğunu biliyordu: "Satın almayı da tefecilik konusu hâline getiriyorlar. Ama şu aşamada bununla da ilgilenmemiz fazla olur. Öncelikle, borç verme işindeki tefecilik sorunuyla uğraşmalıyız ve onu çözdüğümüzde (mahşer gününden sonra) *satın alma işindeki tefeciliğin* hesabını da soracağız." (M. Luther, "An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen", Wittenberg 1540.)

> birikimi yoluyla para-sermayenin mübadeleden mübadeleye her zaman kendi kaynağına geri dönmesinden çıkan sonuç, sürekli olarak aynı kişi tarafından gerçekleştirilen yeniden ödünç vermenin her zaman aynı kişiye kazanç sağladığıdır."] [s. 154.]

Peki, faiz getiren sermayenin kendine özgü hareketinde onun açısından gizemli kalan şeyler nelerdir? Satın alma, fiyat, nesneleri elden çıkarma ve artık değerin burada büründüğü dolaysız biçim kategorileridir; kısacası, burada sermayenin kendisinin meta hâline gelmesi, bu nedenle de satışın ödünç vermeye, fiyatın kârdan alınan bir paya dönüşmüş olması görüngüsüdür.

Genel olarak, sermayenin başlangıç noktasına geri dönmesi, sermayenin kendi toplam devresindeki karakteristik hareketidir. Bu, kesinlikle, sadece faiz getiren sermayenin bir özelliği değildir. Bunun ayırt edici özelliği, geri dönüşün yüzeysel, aracılık yapan devreden koparılmış biçimidir. Borç veren kapitalist, sermayesini, herhangi bir eş değer elde etmeden verir, onu sanayici kapitaliste aktarır. Onun vermesi, hiçbir şekilde, sermayenin gerçek devresel sürecine ait bir işlem değildir; aksine, yalnızca, sanayici kapitalistin ortaya çıkaracağı bu devrenin hazırlayıcılığını yapar. Paranın bu ilk yer değiştirmesi, bir başkalaşım işlemini, yani alımı ya da satışı ifade etmez. Herhangi bir mübadele gerçekleşmediğinden, herhangi bir eş değer alınmadığından, sahiplik başkasına bırakılmaz. Paranın sanayici kapitalistin elinden borç veren kapitalistin eline geri dönmesi, sadece, sermayenin verilmesi şeklindeki birinci işlemi tamamlar. Para biçiminde öndelenmiş olan sermaye devresel süreç aracılığıyla sanayici kapitaliste yine para biçiminde geri döner. Ama sermaye, harcandığı sırada sanayici kapitaliste ait olmadığından, geri dönüşü sırasında da ona ait olamaz. Yeniden üretim sürecinden geçiş, bu sermayeyi hiçbir şekilde sanayici kapitaliste ait kılamaz. Dolayısıyla, onu borç veren kişiye geri vermek zorundadır. Sermayeyi borç veren kişinin elinden borç alan kişinin eline aktaran birinci harcama, sermayenin gerçek yeniden üretim süreciyle hiçbir ilişkisi bulunmayan, yalnızca onun hazırlayıcılığını yapan hukuki bir işlemdir. Geri dönen sermayeyi yine borç alan kişinin elinden borç veren kişinin eline aktaran geri ödeme, birinci hukuki işlemi tamamlayan ikinci bir hukuki işlemdir; ilki gerçek sürecin hazırlayıcılığını yapar, ikincisi ise aynı sürecin ardından gelen bir işlemdir. Dolayısıyla, başlangıç noktası ve dönüş noktası, ödünç verilen sermayenin verilmesi ve geri alınması, sermayenin gerçek hareketinden önce ve sonra gerçekleşen ve onunla hiçbir ilgileri bulunmayan, hukuki işlemler yoluyla hayata geçen keyfi hareketler olarak görünür. Gerçek hareket açısından bakıldığında, sermayenin başından itibaren sanayici

kapitaliste ait olması ve bu nedenle ona ait bir şey olarak yalnızca sanayici kapitaliste geri dönmesi hiçbir fark yaratmazdı.

Hazırlayıcı olan birinci işlemde borç veren kişi sermayesini borç alan kişiye verir. Sonradan gerçekleşen ve son işlem olan ikinci işlemde borç alan kişi sermayeyi borç veren kişiye geri verir. Yalnızca ikisi arasındaki işlem söz konusu olduğunda (ve faiz şimdilik göz ardı edildiğinde), dolayısıyla, yalnızca, ödünç verilen sermayenin borç veren kişi ile borç alan kişi arasındaki hareketi söz konusu olduğunda, söz konusu (aralarında sermayenin gerçek yeniden üretim hareketinin gerçekleştiği daha uzun ya da daha kısa bir süre bulunan) iki işlem, bu hareketin bütününü kucaklar. Ve paranın ya da metanın yalnızca şartlı olarak elden çıkarılmasını içeren özgül biçim olan ödünç verme ve ödünç alma hareketi, tam da bu geri ödeme koşuluyla verme hareketidir.

Genel olarak sermayenin karakteristik hareketi olan paranın kapitaliste geri dönüşü, yani sermayenin kendi başlangıç noktasına geri dönüşü, gerçek hareketin bir biçimi olan faiz getiren sermaye söz konusu olduğunda, tümüyle yüzeysel, gerçek hareketten ayrı bir şekle bürünür. A, parasını, para olarak değil sermaye olarak elden çıkarır. Sermaye burada herhangi bir değişikliğe uğramaz. Yalnızca el değiştirir. Onun sermayeye gerçek dönüşümü, ancak B'nin eline geçmesinden sonra gerçekleşir. Ama A için, B'ye verilir verilmez sermaye olmuştur. Sermayenin fiilen üretim ve dolaşım süreçlerinden geri dönüşü yalnızca B için gerçekleşir. Buna karşın, A için, geri dönüş, elden çıkarmayla aynı biçimde gerçekleşir. Sermaye, B'nin elinden yine A'nın eline döner. Faiz getiren sermayenin kendisine özgü olan hareketin eksiksiz biçimi, vermek, yani belirli bir süre için para ödünç vermek ve aynı parayı faizle (artık değer) birlikte geri almaktır. Ödünç verilen paranın sermaye olarak gerçek hareketi, borç verenler ile alanlar arasındaki işlemlerin dışında kalan bir faaliyettir. Bu işlemlerin kendilerinde, söz konusu aracılık silinmiştir, görünmezdir, dolaysız olarak kapsanmaz. Sermaye, özel türden bir meta olarak, kendisine özgü bir elden çıkarılma tarzına da sahiptir. Bu nedenle, geri dönüş de burada kendisini belirli bir iktisadi süreçler dizisinin eseri ve sonucu olarak değil, alıcı ile satıcı arasındaki özel bir hukuki anlaşmanın ürünü olarak ifade eder. Geri dönüş zamanı, yeniden üretim sürecinin ilerlemesine bağlıdır; faiz getiren sermaye söz konusu olduğunda, onun sermaye olarak geri dönüşü, sadece borç veren ve alan kişiler arasındaki anlaşmaya bağlı *görünür*. Böylece, bu işlemle ilişkili olarak, sermayenin geri dönüşü, artık, üretim sürecinin belirlediği bir sonuç olarak görünmez; ödünç verilen sermaye, para biçimini hiçbir zaman yitirmemiş gibi görünür. Kuşkusuz, bu işlemler gerçekte gerçek geri dönüşlerle belir-

lenir. Ama işlemin kendisi bunu göstermez. Pratikte bu durumun her zaman geçerli olduğu da hiçbir şekilde söylenemez. Gerçek geri dönüş zamanında gerçekleşmezse, borç alan kişi, borç veren kişi karşısındaki yükümlülüklerini yerine getirebilmek için başka kaynaklar aramak zorunda kalır. Sermayenin yalın *biçimi* (A tutarı olarak harcanan ve belirli bir zaman aralığı içinde, bu zamansal aralık dışında başka herhangi bir aracılık olmadan A + $^1/_x$A tutarı olarak geri dönen para), sermayenin gerçek hareketinin anlamsız biçiminden başka bir şey değildir.

Sermayenin gerçek hareketinde geri dönüş dolaşım sürecinin bir uğrağıdır. İlk olarak, para, üretim araçlarına çevrilir; üretim süreci bunları metalara dönüştürür; bunlar da metaların satılması yoluyla yeniden paraya çevrilir ve bu biçim altında, başlangıçta sermayeyi para biçiminde öndelemiş olan kapitaliste geri döner. Oysa faiz getiren sermaye söz konusu olduğunda, elden çıkarma gibi geri dönüş de, sadece, sermayenin sahibi ile ikinci bir kişi arasındaki hukuki bir işlemin sonucudur. Yalnızca elden çıkarmayı ve geri ödemeyi görürüz. Arada olup biten her şey silinmiştir.

Ama, sermaye olarak öndelenmiş olan para, sermaye hareketine içkin olan biçimin P – M – P′ olması nedeniyle, onu öndeleyene, yani onu sermaye olarak harcayana geri dönme özelliğine sahip olduğundan, tam da bu nedenle, para sahibi onu sermaye olarak, yani, başlangıç noktasına geri dönme, hareketi boyunca kendisini değer olarak koruma ve çoğaltma özelliğine sahip bir şey olarak ödünç verebilir. Onu sermaye olarak elden çıkarır, çünkü, sermaye olarak kullanılmasının ardından başlangıç noktasına geri döner, yani belirli bir süre sonra, tam da ödünç alan kişiye geri dönmesi nedeniyle, ondan geri alınabilir.

Dolayısıyla, paranın sermaye olarak ödünç verilmesinin (belirli bir süre sonra geri ödenmesi koşuluyla elden çıkarılmasının) ön şartı, paranın gerçekten de sermaye olarak kullanılması, gerçekten de başlangıç noktasına geri dönmesidir. Demek ki, paranın sermaye olarak gerçek devresel hareketi, borç alan kişinin parayı borç veren kişiye geri vermesini öngören hukuki işlemin ön şartıdır. Borç alan kişi parayı sermaye olarak kullanmıyorsa, bu onun sorunudur. Borç veren kişi onu sermaye olarak ödünç verir ve sermaye olarak, sermaye işlevlerini yerine getirmesi gerekir; bu işlevler de, para-sermayenin para biçiminde başlangıç noktasına geri dönmesine kadar, para-sermaye devresini içerir.

Değer tutarının para olarak ya da meta olarak iş gördüğü dolaşım işlemleri (P – M ve M – P′), yalnızca, toplam hareketin ara süreçleri, tek tek uğraklardır. Değer tutarı, sermaye olarak, P – P′ toplam hareketini gerçekleştirir. Para ya da herhangi bir biçimdeki bir değer tutarı olarak

öndelenir ve bir değer tutarı olarak geri döner. Parayı ödünç veren kişi, onu meta satın almak için harcamaz, ya da, değer tutarı meta biçimindeyse, onu para karşılığında satmak yerine, sermaye olarak, P – P′ olarak, belirli bir vadede yine başlangıç noktasına geri dönen değer olarak öndeler. Satın almak ya da satmak yerine borç verir. Dolayısıyla, bu borç verme işlemi, değer tutarını para ya da meta olarak değil *sermaye olarak* elden çıkarmak için uygun olan biçimdir. Buradan, borç vermenin, kapitalist yeniden üretim süreciyle hiçbir ilgileri bulunmayan işlemlerin biçimi de olamayacağı sonucu hiçbir şekilde çıkmaz.

Buraya kadar, yalnızca, ödünç verilen *sermaye*nin, sahibi ile sanayici kapitalist arasındaki hareketini ele aldık. Şimdi *faiz*i incelememiz gerekiyor.

Borç veren kişi, parasını sermaye olarak harcar; bir başkasına bıraktığı değer tutarı sermayedir ve bu nedenle ona geri döner. Ama ona geri dönmekle kalması, ödünç verilen sermaye tutarının *sermaye olarak* geri dönmesi değil, sadece, ödünç verilen bir değer tutarının geri alınması demek olurdu. Öndelenmiş olan değer tutarı, sermaye olarak geri dönebilmek için, hareket sırasında, kendisini korumanın ötesinde, değerlenmiş, değer büyüklüğünü çoğaltmış olmalıdır; yani, bir artık değerle birlikte, P + ΔP olarak dönmüş olmalıdır; ve buradaki ΔP, faizdir; bir başka deyişle, ortalama kârın, faal kapitalistin elinde kalmak yerine para kapitalistinin payına düşen kısmıdır.

Para kapitalisti tarafından sermaye olarak elden çıkarılması, ona P + ΔP olarak geri verilmek zorunda olması anlamına gelir. Sermayenin geri ödemesinin daha uzun bir dönemin sonunda gerçekleştiği, aradaki süre boyunca belirli vadelerde faiz ödemesi yapılan biçimin daha sonra ayrıca ele alınması gerekiyor.

Para kapitalistinin borç alan kişiye, yani sanayici kapitaliste verdiği şey nedir? Gerçekte ona devrederek elden çıkardığı şey nedir? Ve paranın ödünç verilmesini paranın sermaye olarak elden çıkarılması, yani sermayenin meta olarak elden çıkarılması kılan şey, yalnızca, bu devretme işlemidir.

Para ödünç veren kişinin sermayesinin meta olarak verilmesi ya da onun tasarrufunda bulunan metanın üçüncü bir kişiye sermaye olarak verilmesi, yalnızca, bu elden çıkarma işlemi aracılığıyla gerçekleşir.

Olağan satış sırasında elden çıkarılan şey nedir? Satılan metanın değeri değildir, çünkü bu sadece biçim değiştirir. Satıcının eline para biçiminde gerçekten geçmeden önce, düşünsel olarak fiyat şeklinde me-

tada bulunur. Aynı değer ve aynı değer büyüklüğü burada sadece biçim değiştirir. Bir seferinde meta biçiminde var olurlar, diğer seferinde para biçiminde. Satıcının gerçekten elden çıkardığı ve bu nedenle alıcının bireysel ya da üretken tüketimine giren şey, metanın kullanım değeridir, yani kullanım değeri olarak metadır.

Peki, para kapitalistinin, borcun geri ödenmesine kadar elden çıkardığı ve üretken kapitaliste, yani borç alan kişiye bıraktığı kullanım değeri nedir? Bu, paranın, sermayeye dönüştürülebilir, sermaye olarak iş görebilir olması ve bu nedenle kendi hareketi sırasında başlangıçtaki değer büyüklüğünü korumanın dışında, belirli bir artık değeri, ortalama kârı (bunun üzerinde ya da altında kalan kârlar burada rastlantısal görünür) üretmesi sayesinde elde ettiği kullanım değeridir. Diğer metalar söz konusu olduğunda, kullanım değeri son aşamada tüketilir ve böylece metanın tözü ve onunla birlikte değeri ortadan kalkar. Buna karşılık sermaye metasının kendisine özgü özelliği, onun kullanım değeri tüketilirken, değerinin ve kullanım değerinin korunmakla kalmayıp artmasıdır.

Para kapitalisti, paranın sermaye olarak kullanım değerini (ortalama kârı üretme yeteneğini) belirli bir süreliğine sanayici kapitaliste devreder ve bu süre boyunca ödünç verilen sermayeyi kullanma hakkını sanayici kapitaliste bırakır.

Buraya kadarıyla, bu şekilde ödünç verilen para, sanayici kapitalist karşısındaki konumuyla emek gücü ile belirli bir benzerlik taşır. Ancak, sanayici kapitalist, ödünç alınan sermayenin değerini basitçe geri öderken, emek gücünün değerini öder. Emek gücünün sanayici kapitalist için kullanım değeri, tüketilmesi sırasında, sahip olduğundan ve maliyetinden daha fazla değer (kâr) üretmesidir. Bu değer fazlası, sanayici kapitalist için emek gücünün kullanım değeridir. Ve ödünç verilen para-sermayenin kullanım değeri de, aynı şekilde, onun değeri temsil etme ve artırma yeteneği olarak görünür.

Para kapitalisti aslında bir kullanım değerini elden çıkarır ve böylece verdiği şey meta olarak verilmiş olur. Ve buraya kadarıyla, meta olarak metayla benzerlik eksiksiz hâle gelir. Birincisi, bir elden bir başkasına geçen şey, bir değerdir. Basit meta, yani meta olarak meta söz konusu olduğunda, satıcının ve alıcının elinde aynı değer kalır; tek fark, bunun biçimleridir; her ikisi de, daha önce olduğu gibi, elden çıkardıkları aynı değere sahiptir; bu değer birinin elinde meta biçiminde, diğerinin elinde para biçiminde bulunur. Borç verme söz konusu olduğunda, fark, bu işlem sırasında değer veren tek kişinin para kapitalisti olmasıdır; ama gelecekteki geri ödeme aracılığıyla onu korur. Borç verme işleminde sadece bir taraf değer elde eder, çünkü elinden değer çıkaran tek bir ta-

raf vardır. – İkincisi, bir taraf, gerçek bir kullanım değerini elden çıkarır ve diğer taraf bunu elde eder ve kullanır. Ama olağan metalardakinden farklı olarak, bu kullanım değerinin kendisi değerdir; bu değer de, kullanım değerinin başlangıçtaki değer büyüklüğüne göre, paranın sermaye olarak kullanılması yoluyla ortaya çıkan değer büyüklüğü fazlasıdır. Kâr, bu kullanım değeridir.

Ödünç verilen paranın kullanım değeri, sermaye olarak iş görebilmesi ve ortalama koşullar altında sermaye olarak ortalama kârı üretmesidir.[57]

Peki, sanayici kapitalist ne öder ve dolayısıyla ödünç verilen sermayenin fiyatı nedir?

> "That which men pay as interest for the use of what they borrow", Massie'ye göre, "part of the profit it is capable of producing"dir. ["İnsanların ödünç aldıkları şeyin kullanımı için faiz olarak ödedikleri şey", Massie'ye göre, "onun üretebildiği kârın bir kısmıdır."][58]

Sıradan bir metayı satın alan alıcının satın aldığı şey onun kullanım değeridir; ödediği şey onun değeridir. Parayı ödünç alan kişinin satın aldığı şey de, onun sermaye olarak kullanım değeridir; ama ne öder? Kuşkusuz, diğer metalar için geçerli olduğu üzere onun fiyatını ya da değerini değil. Borç veren kişi ile borç alan kişi arasında, alıcı ile satıcı arasında olduğu gibi, değerin bir seferinde para biçiminde diğer seferinde meta biçiminde bulunacağı şekilde değerin bir biçim değişimi gerçekleşmez. Elden çıkarılan değer ile geri alınan değerin aynılığı burada kendisini tümüyle farklı bir şekilde gösterir. Değer tutarı, yani para, herhangi bir eş değer olmaksızın verilir ve belirli bir süre sonra geri verilir. Borç veren kişi, her zaman aynı değerin sahibi olarak kalır (bu değerin onun elinden çıkıp borç alan kişinin eline geçmesinden sonra bile). Basit meta mübadelesinde para her zaman alıcı tarafındadır; ama borç verme işleminde para satıcı tarafındadır. Parayı belirli bir süreliğine veren kişi odur ve onu meta olarak alan kişi, sermayenin alıcısıdır. Ama bu, ancak, para, sermaye olarak iş görüyor ve dolayısıyla sermaye olarak öndeleniyorsa mümkündür. Borç alan kişi, parayı sermaye olarak, kendisini değerlendiren değer olarak ödünç alır. Ama kendi başlangıç noktasındaki, öndelendiği andaki her sermaye gibi, henüz yalnızca potansiyel serma-

57 "Faiz almanın haklılığı, bir kişinin kâr elde edip etmemesine değil, onun" (ödünç alınan şeyin) "doğru şekilde kullanıldığında kâr üretebilmesine dayanır." ("An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest, wherein the sentiments of Sir W. Petty and Mr. Locke, on that head, are considered", London 1750, s. 49. Anonim eserin yazarı: J. Massie.)

58 "Zenginler, paralarını kendileri kullanmak yerine kâr elde etmeleri ve bu şekilde elde edilen kârların bir kısmını sahipleri adına saklamaları için başkalarına verir." (l.c. s. 23, 24.)

yedir. Ancak kullanılması yoluyla kendi değerini artırır, kendisini sermaye olarak gerçekleştirir. Ama borç alan kişi, onu *gerçekleşmiş* sermaye olarak, yani değer artı artık değer (faiz) olarak geri ödemek zorundadır; ve sonuncusu, onun gerçekleştirdiği kârın bir kısmından başka bir şey olamaz. Tümü değil, yalnızca bir kısmı. Çünkü, borç alan kişi açısından kullanım değeri, onun için kâr üretmesidir. Aksi durumda, borç veren kişinin kullanım değerini elden çıkarması söz konusu olmazdı. Diğer taraftan, bütün kâr borç alan kişiye kalamaz. Aksi durumda, kullanım değerinin elden çıkarılması karşılığında hiçbir şey ödememiş ve öndelenmiş olan parayı, borç veren kişiye, sermaye olarak değil, yani gerçekleşmiş sermaye olarak değil, yalnızca basit para olarak geri vermiş olurdu, çünkü bu para yalnızca P + ΔP olduğunda gerçekleşmiş sermayedir.

Her ikisi de, yani borç veren kişi de borç alan kişi de, aynı para tutarını harcar. Ama bu para tutarı yalnızca ikincisinin elinde sermaye olarak iş görür. Aynı para tutarının sermaye olarak iki kişi için iki kez var olması, kârı iki katına çıkarmaz. İkisi için de sermaye olarak iş görmesi, yalnızca, kârın bölünmesi sayesinde mümkün olur. Borç veren kişinin payına düşen kısma faiz denir.

Varsayımımıza göre, tüm işlem, iki tür kapitalist arasında, yani para kapitalisti ile sanayici ya da tüccar kapitalist arasında gerçekleşir.

Burada sermayenin kendisinin meta olduğu ya da burada ele alınan metanın sermaye olduğu hiçbir zaman unutulmamalıdır. Dolayısıyla, burada görünen tüm ilişkiler, basit meta açısından ya da meta-sermaye olarak kendi yeniden üretim sürecinde iş gördüğü sürece sermaye açısından akıl dışı olurdu. Satmak ve satın almak yerine borç vermek ve borç almak, burada, metanın (sermayenin) özgül doğasından kaynaklanan bir farktır. Burada ödenen şeyin metanın fiyatı değil faiz olması için de aynısı geçerlidir. Faize para-sermayenin fiyatı denecek olursa, bu, fiyatın, metanın fiyatı kavramıyla tümüyle çelişen, akıl dışı bir biçimi olacaktır.[59] Fiyat burada tümüyle soyut ve anlamsız biçimine indirgenir; buna göre, fiyat, şu ya da bu şekilde kullanım değeri olarak ortaya çıkan herhangi bir şey için ödenen belirli bir para tutarıdır; oysa, fiyat, kavram gereği, söz konusu kullanım değerinin parayla ifade edilen değerine eşittir.

Sermayenin fiyatı olarak faiz, başından itibaren tümüyle akıl dışı bir

59 "Değer (*value*) terimi, *currency*'ye [dolaşım aracına] uygulandığında, üç farklı anlama gelir ... 2. Gelecekteki bir günde alınacak olan aynı tutardaki bir *currency*'ye kıyasla, *currency actually in hand* [gerçekten elde bulunan dolaşım aracı]. Bu durumda *currency*'nin değeri faiz oranıyla ölçülür ve faiz oranı, *by the ratio between the amount of loanable capital and the demand for it* [borç verilebilir sermaye ile ona yönelik talep arasındaki oranla] belirlenir." (Albay R. Torrens "On the Operation of the Bank Charter Act of 1844 etc.", 2nd ed., 1847 [s. 5, 6].)

ifadedir. Burada bir metanın iki değeri birden bulunur; önce bir değeri, sonra da bu değerden farklı bir fiyatı vardır; ama bu arada, fiyat, değerin para cinsinden ifadesidir. Para-sermaye, ilk olarak, bir para tutarından ya da belirli bir meta kütlesinin para tutarı olarak sabitlenmiş olan değerinden başka bir şey değildir. Meta, sermaye olarak ödünç veriliyorsa, bir para tutarının kılık değiştirmiş biçiminden başka bir şey değildir. Çünkü, sermaye olarak ödünç verilen şey, şu kadar libre pamuk değil, pamuğun değeri olarak pamuk biçiminde bulunan şu kadar paradır. Bu nedenle, sermayenin fiyatı, Bay Torrens'in düşündüğü gibi *currency* [dolaşım aracı] olarak olmasa bile (bkz. yukarıdaki 59. dipnot), para tutarı olarak sermayeyle ilişkilidir. Peki, bir değer tutarı, kendi fiyatından başka bir fiyata, kendi para biçimiyle ifade edilen fiyattan başka bir fiyata nasıl sahip olabilir? Ne de olsa, fiyat, metanın kullanım değerinden farklı olarak, onun değeridir (ve değerden farkı nitel değil yalnızca nicel olan, yani yalnızca değer büyüklüğüyle ilişkili olan piyasa fiyatı için de aynısı geçerlidir). Nitel olarak değerden farklı bir fiyat, saçma bir çelişkidir.[60]

Sermayenin kendisini sermaye olarak göstermesinin yolu, değerlenmesidir; kendisini sermaye olarak gerçekleştirmesinin nicel derecesini ifade eden şey, onun değerlenme derecesidir. Onun ürettiği artık değer ya da kâr (bunun oranı ya da yüksekliği), yalnızca, öndelenmiş olan sermayenin değeriyle karşılaştırılması yoluyla ölçülebilir. Bundan dolayı, faiz getiren sermayenin daha çok mu ya da daha az mı değerlendiği de, yalnızca, faiz tutarının, yani toplam kârdan faiz getiren sermayenin payına düşen kısmın, öndelenmiş olan sermayenin değeriyle karşılaştırılması yoluyla ölçülebilir. Bu nedenle, fiyat, metanın değerini ifade ediyorsa, faiz de para-sermayenin değerlenmesini ifade eder ve bu yüzden para-sermaye için borç veren kişiye ödenen fiyat olarak görünür. Böylece, Proudhon'un yaptığı gibi, paranın aracılık ettiği mübadelelerdeki, alım ve satımdaki basit ilişkileri buraya doğrudan doğruya uygulamanın başından itibaren ne kadar saçma olduğu ortaya çıkıyor. Temel ön koşul, tam da, paranın sermaye olarak iş görmesi ve bu nedenle kendinde sermaye olarak, potansiyel sermaye olarak üçüncü bir kişiye aktarılabilmesidir.

Ama sermayenin kendisi, burada, piyasada arz edildiği ve paranın kullanım değeri gerçekten de sermaye olarak elden çıkarıldığı sürece meta olarak görünür. Buna karşın, onun kullanım değeri, kâr üretme-

60 "Hem metaların mübadele değerlerini hem de sermayenin kullanım değerini tarif etmek için ayrımsız bir şekilde kullanıldığında 'paranın değeri' ya da dolaşım aracının değeri teriminin kazandığı iki anlamlılık, sürekli bir karışıklık kaynağıdır." (Tooke, "Inquiry into the Currency Principle", s. 77.) – Tooke, (konunun kendisinde bulunan) asıl karışıklığı, değerin kendisinin (faizin) sermayenin kullanım değeri hâline gelmesini görmez.

sidir. Sermaye olarak paranın ya da metaların değeri, bunların para ya da metalar olarak değeriyle değil, sahipleri için ürettikleri artık değerin miktarıyla belirlenir. Sermayenin ürünü kârdır. Kapitalist üretim temeli üzerinde, paranın para olarak harcanması ya da sermaye olarak öndelenmesi yalnızca farklı kullanım biçimleridir. Emek gücü nasıl potansiyel sermayeyse, para ya da meta da, aslında, potansiyel sermayedir. Çünkü, 1. para üretim ögelerine dönüştürülebilir ve bunların soyut ifadesinden, değer olarak varlıklarından başka bir şey değildir; 2. servetin maddi ögeleri potansiyel sermaye olma özelliğine sahiptir, çünkü onları sermaye hâline getiren tamamlayıcı karşıtları (ücretli emek), kapitalist üretim temeli üzerinde mevcuttur.

Maddi servetin bu çelişkili toplumsal belirliliği (ücretli emek olarak emekle karşıtlık içinde olması), üretim sürecinden ayrı olarak, sermaye mülkiyetinin kendisinin bile ifade ettiği bir şeydir. Sürekli bir sonucu olduğu ve sürekli bir sonucu olarak sürekli bir ön koşulunu oluşturduğu kapitalist üretim sürecinden ayrı olarak, bu özel olgu, kendisini, hem paranın hem de metaların, özünde, gizil olarak, potansiyel olarak sermaye olmalarıyla, sermaye olarak satılabilmeleriyle ve bu biçimleriyle başkalarının emeğine komuta etmeleriyle, başkalarının emeğine el koyma hakkını vermeleriyle ve bu nedenle kendilerini değerlendiren değerler olmalarıyla ifade eder. Burada, başkalarının emeğine el koyma hakkını ve bunun araçlarını sağlayan şeyin, kapitalist tarafından eş değer olarak sunulan herhangi bir emek değil, bu ilişki olduğu da açık şekilde ortaya çıkıyor.

Ayrıca, kârın faize ve asıl kâra bölünmesinin, tıpkı metaların piyasa fiyatları gibi, arz ve talep yoluyla, yani rekabet yoluyla düzenlenmesi ölçüsünde, sermaye, bir meta olarak görünür. Ama burada, farklılık da kendisini benzerlik kadar çarpıcı bir şekilde gösterir. Arz ve talep dengedeyse, metaların piyasa fiyatı bunların üretim fiyatına karşılık gelir, yani bu durumda, bunların fiyatları, rekabetten bağımsız olarak, kapitalist üretimin iç yasalarınca düzenleniyor görünür, çünkü arz ve talepteki dalgalanmalar, piyasa fiyatlarının üretim fiyatlarından sapmasından başka hiçbir şeyi açıklamaz; bu sapmalar da, belirli daha uzun dönemlerde ortalama piyasa fiyatlarının üretim fiyatlarına eşit olmalarını sağlayacak şekilde, karşılıklı olarak birbirlerini götürür. Arz ve talep dengeye kavuşur kavuşmaz, bu güçler etkide bulunmayı bırakır, birbirlerini ortadan kaldırır ve bu durumda, fiyatları belirleyen genel yasa, tek tek durumlar için de geçerli yasa olur; o zaman, piyasa fiyatı, sadece piyasa fiyatlarının hareketinin ortalaması olarak değil, dolaysız varlığıyla bile, üretim tarzının kendisine içkin olan yasalarca düzenlenen üretim fiyatına karşılık

gelir. Ücretler için de aynısı geçerlidir. Arz ve talep dengedeyse, bunların etkisi ortadan kalkar ve ücretler emek gücünün değerine eşit olur. Ama para-sermayenin faizi için durum farklıdır. Rekabet burada yasadan sapmaları belirlemez; aksine, rekabet tarafından dayatılan yasa dışında, herhangi bir bölünme yasası bulunmaz, çünkü daha sonra göreceğimiz üzere, "doğal" bir faiz oranı yoktur. Doğal faiz oranı dendiğinde daha çok serbest rekabetin belirlediği oran anlaşılır. Faiz oranının "doğal" sınırları yoktur. Rekabetin sapmaları ve dalgalanmaları belirlemekle kalmadığı, yani karşıt yönlerde etkide bulunan güçler dengede olduğunda genel olarak her tür belirleme ilişkisinin ortadan kalktığı durumlarda, belirlenecek olan şey, özünde yasasız ve keyfî bir şey olur. Bu konudaki diğer açıklamalar izleyen bölümde yer alıyor.

Faiz getiren sermaye söz konusu olduğunda her şey yüzeysel görünür: Sermayenin öndelenmesi sadece onun borç veren kişiden borç alan kişiye aktarılması olarak; gerçekleşen sermayenin geri dönüşü sadece borç alan kişiden borç veren kişiye geri aktarım, faizle birlikte geri ödeme olarak... Kâr oranının sadece tek bir devirde elde edilen kârın öndelenen sermaye değerine oranıyla değil, aynı zamanda bu devir zamanının kendisinin uzunluğuyla, yani sanayici kapitalistin belirli zaman aralıkları içinde elde ettiği kârla belirlenmesi şeklindeki, kapitalist üretim tarzına içkin olan olgu için de aynısı geçerlidir. Faiz getiren sermaye söz konusu olduğunda bu da tümüyle yüzeysel bir şekilde böyle görünür: Belirli bir zaman aralığı için borç veren kişiye belirli bir faiz ödenmektedir.

Romantik Adam Müller, şeylerin iç bağlantıları hakkındaki bilinen kavrayışıyla şunu söyler: (*Elemente der Staatskunst*, Berlin 1809, [Th. III,] S. 138):

> "Şeylerin fiyatı belirlenirken zaman hesaba katılmaz; faiz belirlenirken asıl olarak zamana bakılır."

Üretim zamanı ile dolaşım zamanının metaların fiyatlarının belirlenmesine nasıl katıldığını ve sermayenin verili bir devir zamanı için kâr oranının nasıl tam da bu yolla belirlendiğini, faizin ise, verili bir zaman için kârın belirlenmesiyle belirlendiğini görmüyor. Her zaman olduğu gibi burada da, onun derinliği, yüzeydeki toz bulutlarını görmesinden ve bu tozun gizemli ve anlamlı bir şey olduğunu ilan etmesinden ibaret.

Bölüm

22

Kârın Bölüşümü. Faiz Oranı. "Doğal" Faiz Oranı

★★★

Kredinin daha sonra ele alınacak olan tüm görüngüleri gibi bu bölümün konusu da, burada ayrıntılı bir şekilde incelenemez. Borç verenler ile borç alanlar arasındaki rekabet ve para piyasasındaki bundan kaynaklanan küçük ölçekli dalgalanmalar, inceleme alanımızın dışındadır. Faiz oranının sınai çevrim sırasında izlediği devrenin sunulması, bu devrenin kendisinin sunulmasını gerektirir, ama burada bu da yapılamaz. Faiz oranının dünya pazarındaki şu ya da bu ölçekte gerçekleşen yaklaşık eşitlenmesi için de aynısı geçerlidir. Burada yalnızca, faiz getiren sermayenin bağımsız şeklini ve faizin kârdan bağımsızlaşmasını inceleyeceğiz.

Buraya kadarki varsayımımıza göre, faiz, yalnızca, kârın, sanayici kapitalistin para kapitalistine ödeyeceği bir kısmı olduğundan, faizin üst sınırı, kârın kendisi olarak görünür; ve bu sınıra ulaşılsa, faal kapitalistin payına düşen kısım 0'a eşit olurdu. Faizin gerçekten de kârdan yüksek olabildiği, ama bu nedenle kârla ödenemediği istisnai durumlar bir yana bırakılırsa, belki, faizin üst sınırının, toplam kâr, eksi, kârın gözetim ücretlerine (*wages of superintendence*) indirgenebilecek ve daha sonra incelenecek olan kısmına eşit olduğu kabul edilebilirdi. Faizin alt sınırı ise hiçbir şekilde belirlenemez. Akla gelebilecek her tür düzeye düşebilir. Ama bu durumda her zaman karşıt yöndeki etkiler devreye girer ve faizi bu göreli en alt düzeyin üzerine çıkarır.

"Bir sermayenin kullanımı için ödenen tutar ile sermaye arasındaki oran, para cinsinden faiz oranını ifade eder." – "Faiz oranı, 1. kâr oranına; 2. toplam kârın borç veren kişi ile borç alan kişi arasındaki bölünme oranına bağlıdır." (*Economist*, 22 Ocak 1853.) "Borç alınan şeyin kullanımı için faiz olarak ödenen şey, borç alınan şeyin üretebildiği kârın bir kısmını oluşturduğundan, bu faiz her zaman söz konusu kârlar tarafından yönetilmek zorundadır." (Massie, l.c. s. 49.)

İlk olarak, toplam kâr ile toplam kârın faiz olarak para kapitalistine ödenmesi gereken kısmı arasında sabit bir oranın bulunduğunu varsayacağız. Bu durumda, faizin toplam kârla birlikte yükselip düşeceği açıktır ve toplam kâr da genel kâr oranı ve onun dalgalanmalarıyla belirlenir. Örneğin ortalama kâr oranı %20 ve faiz kârın $^1/_4$'ü olsaydı, faiz oranı %5 olurdu; ortalama kâr oranı %16 olsaydı, faiz oranı %4 olurdu. Kâr oranı %20'yken faiz %8'e çıkabilir ve sanayici kapitalist hâlâ kâr oranının %16 ve faiz oranının %4 olduğu durumdakine eşit, yani %12'lik bir kâr elde edebilirdi. Faiz yalnızca %6'ya ya da %7'ye yükselseydi, kârın daha büyük bir kısmını elinde tutmayı sürdürürdü. Faiz, ortalama kârın değişmeyen bir oranına eşit olsaydı, buradan, genel kâr oranı ne kadar yüksekse toplam kâr ile faiz arasındaki mutlak farkın o kadar büyük, yani toplam kârın faal kapitalistin payına düşen kısmının o kadar büyük olacağı ve tersi durumda tersinin olacağı sonucu çıkardı. Faiz, ortalama kârın $^1/_5$'i olsun. 10'un $^1/_5$'i 2'dir; toplam kâr ile faiz arasındaki fark 8'e eşittir. 20'nin $^1/_5$'i = 4; fark = 20 – 4 = 16; 25'in $^1/_5$'i = 5; fark = 25 – 5 = 20; 30'un $^1/_5$'i = 6; fark = 30 – 6 = 24; 35'in $^1/_5$'i = 7; fark = 35 – 7 = 28. Yüzde 4'lük, 5'lik, 6'lık, 7'lik farklı faiz oranları burada her zaman sadece toplam kârın $^1/_5$'ini ya da %20'sini ifade ederdi. Demek ki, kâr oranları farklıysa, farklı faiz oranları, toplam kârın aynı özdeş kısımlarını ya da toplam kârın aynı yüzdesini ifade edebilir. Faizin oranı bu şekildeki bir değişmezliğe sahip olsa, genel kâr oranı ne kadar yüksekse sınai kâr (toplam kâr ile faiz arasındaki fark) o kadar büyük olurdu ve tersi durumda tersi olurdu.

Tüm diğer koşullar aynı kabul edildiğinde, yani faiz ile toplam kâr arasındaki oranın az çok değişmez olduğu varsayıldığında, faal kapitalist, kâr oranının yüksekliğiyle doğru orantılı olarak, daha yüksek ya da daha düşük faizler ödeyebilir ve ödemeye hazır olacaktır.[61] Kâr oranının yüksekliğinin kapitalist üretimin gelişmesiyle ters orantılı olarak değiştiğini görmüş olduğumuzdan, buradan çıkan sonuç, bir ülkedeki daha yüksek ya da daha düşük faiz oranının, faiz oranındaki farklılık gerçekten de kâr oranlarındaki farklılığı ifade ettiği sürece, sınai geliş-

61 "Doğal faiz oranını, tek tek kişilerin girişimlerinin kârları yönetir." (Massie, l.c. s. 51.)

menin derecesiyle aynı ters orantılı ilişki içinde olacağıdır. Bu durumun her zaman geçerli olmasının hiçbir şekilde gerekmediğini daha sonra göreceğiz. Bu bağlamda, faizi kârın ve daha yakından bakıldığında genel kâr oranının düzenlediği söylenebilir. Ve faizin bu düzenlenme tarzı, onun ortalaması için bile geçerlidir.

Her durumda, ortalama kâr oranı, faizin üst sınırının nihai belirleyicisi sayılmalıdır.

Faizin ortalama kârla ilişkilendirilmesine birazdan daha yakından bakacağız. Kâr gibi belirli bir büyüklük iki taraf arasında bölünecekse, doğal olarak, öncelikle bölünecek olan bütünün büyüklüğüne bakmak gerekir ve kârın bu büyüklüğünü onun ortalama oranı belirler. Genel kâr oranının, yani verili büyüklükteki, diyelim 100'e eşit olan bir sermaye için kârın büyüklüğünün verili kabul edilmesi durumunda, faizdeki değişmeler, hiç kuşku yok ki, kârın faal ama ödünç alınan sermayeyle çalışan kapitaliste kalan kısmındaki değişmelerle ters orantılı olacaktır. Ve bölüşülecek olan kârın, yani karşılığı ödenmemiş emeğin değer-ürününün büyüklüğünü belirleyen koşullar, bunun söz konusu iki kapitalist türü arasındaki dağılımını belirleyen koşullardan çok farklıdır ve bu farklı koşullar sıklıkla tümüyle karşıt yönlerde etkide bulunurlar.[62]

Modern sanayinin hareketinin izlediği devir çevrimleri (hareketsizlik durumu, giderek artan canlanma, gönenç, aşırı üretim, çöküş, durgunluk, hareketsizlik durumu vb.; yani, daha geniş kapsamlı çözümlemeleri inceleme alanımızın dışında kalan çevrimler) ele alınırsa, düşük faizlerin çoğunlukla gönenç ya da ekstra kâr dönemlerine karşılık geldiği, faiz yükselişinin gönenç ile onun tersini birbirinden ayırdığı, ama en aşırı tefecilik düzeyindeki en yüksek faizin bunalım dönemine karşılık geldiği görülür.[63] 1843 yazından itibaren ciddi bir gönenç dönemi başladı; 1842 baharında hâlâ %4$^{1}/_{2}$ olan faiz oranı 1843 baharında ve yazında %2'ye düştü;[64] Eylül'de %1$^{1}/_{2}$'ye kadar geriledi (Gilbart, [*A practical treatise on banking*, 5. baskı, London 1849], I, s. 166); ardından, 1847 bunalımı sırasında %8'e ve daha fazlasına yükseldi.

62 Elyazmasının bu noktasında şu not yer alıyor: "Bu bölümün gidişinden, kârın bölüşülmesinin yasalarını incelemeden önce, ilk olarak, nicel bölüşümün nasıl olup da nitel dönüşüm hâline geldiğini açıklamanın gerçekten de daha doğru olacağı sonucu çıkıyor. Önceki bölümden bu konuya geçiş için tek yapılması gereken, faizi, şimdilik, kârın kesin bir şekilde tanımlanmamış herhangi bir kısmı saymak."

63 "Bir baskı döneminin hemen ardından gelen birinci dönemde, spekülasyon olmadan para bolluğu vardır; ikinci dönemde para boldur ve spekülasyon çoktur; üçüncü dönemde spekülasyon azalmaya başlar ve para aranan bir şey olur; dördüncü dönemde para kıttır ve baskı başlar." (Gilbart, l.c., I, s. 149.)

64 Tooke bunu, "son yıllarda sermayeyi kârlı bir şekilde kullanma olanaklarının sınırlı kalmasına kaçınılmaz olarak eşlik eden fazla sermaye birikimiyle, gömülerin serbest bırakılmasıyla ve ticari beklentiler konusundaki güvenin yeniden canlanmasıyla" açıklar. ("History of Prices from 1839 to 1847", London 1848, s. 54.)

Kuşkusuz, durgunluğa düşük bir faizin ve giderek artan canlanmaya ılımlı bir şekilde yükselen bir faizin eşlik etmesi de mümkündür.

Faiz oranı, ödeme yapabilmek için maliyeti ne olursa olsun borç almanın zorunlu olduğu bunalımlar sırasında kendi en yüksek noktasına ulaşır. Faiz yükselişi değerli kâğıtların fiyatlarındaki bir düşüşe karşılık geldiğinden, bu, aynı zamanda, ellerinde para-sermaye bulunan kişiler için, faiz getiren ve şeylerin olağan akışı içinde, faiz oranı yeniden düşer düşmez en azından ortalama fiyatlarına yeniden ulaşmak zorunda olan bu kâğıtları çok düşük fiyatlarla ele geçirmek konusunda çok hoş bir fırsattır.[65]

Ne var ki, kâr oranındaki dalgalanmalardan tümüyle bağımsız olarak, faiz oranının bir düşme eğilimi de vardır. Bunun da iki temel nedeni bulunur:

I. "Sermayenin hiçbir zaman üretken yatırımlar yapmak dışındaki bir düşünceyle ödünç alınmadığını varsayacak olsaydık bile, sanırım, brüt kârların oranında herhangi bir değişme olmadan da faizin değişmesi fazlasıyla mümkün olurdu. Çünkü, bir ulus zenginleşme yolunda ilerlerken, atalarının emekleri sayesinde sadece faizle iyi bir şekilde geçinmelerine yetecek bolluktaki fonlara sahip olan bir grup insan ortaya çıkar ve bunların sayısı giderek artar. Gençlik ve orta yaş dönemlerinde aktif olarak iş yaşamında yer alan pek çokları da, ileri yaşlarında, biriktirdikleri tutarların faiziyle huzur içinde yaşamak için emekliye ayrılır. Her iki grup da ülkenin zenginliğindeki artışla birlikte büyüme eğilimi gösterir, çünkü orta ölçekli bir sermayeyle başlayanlar, küçük bir sermayeyle başlayanlara göre daha çabuk bağımsızlaşabilir. Bu nedenle, onu bizzat kullanma zahmetine katlanmak istemeyenlere ait olan ulusal sermaye miktarının toplumun toplam üretken sermayesine oranı, eski ve zengin ülkelerde, yerleşime yeni açılmış ve daha yoksul bölgelerdekine göre daha yüksek olur. İngiltere'de rantiyeler sınıfının nüfusa oranı ne kadar yüksek! Rantiyeler sınıfı büyürken sermayeyi ödünç verenlerin sayısı da artar, çünkü bunlar bir ve aynıdır." (Ramsay, *Essay on the Distribution of Wealth*, s. 201, 202.)

II. Kredi sisteminin gelişmesi ve onunla birlikte, toplumun tüm sınıflarının tüm parasal tasarruflarının bankerler aracılığıyla sanayici kapitalistlerin ve tüccarların denetimine giderek daha fazla girmesi ve bu tasarrufların, para-sermaye olarak iş görebilecek miktarlara giderek daha fazla ulaşması da faiz oranını aşağıya çekmelidir. Bu konuya daha sonra dönülecek.

Ramsay, faiz oranının belirlenmesi hakkında, bunun,

65 "Bir bankerin eski bir müşterisinin 200 000 sterlinlik bir tahvili teminat göstererek borçlanma talebi reddedildi; ödemelerini askıya alacağını duyurmak üzere ayrılmaya karar verdiğinde, bu adımı atmasının gerekmediği, mevcut koşullar altında bankerin tahvili 150 000 sterline satın alacağı söylendi." ([H. Roy,] "The Theory of the Exchanges. The Bank Charter Act of 1844 etc.", London 1864, s. 80.)

> "kısmen brüt kâr oranına, kısmen bunun faize ve girişimci kazancına† (*profits of enterprise*) bölünme oranına bağlı" olduğunu söyler. "Bu oran da sermayeyi ödünç verenler ile ödünç alanlar arasındaki rekabete bağlıdır; gerçekleştirilmesi beklenen brüt kâr oranı, bu rekabeti hiçbir şekilde tümüyle düzenlememekle birlikte, onu etkiler.[66] Ve gerçekleştirilmesi beklenen brüt kâr oranının rekabeti tümüyle düzenlememesinin nedeni, bir yandan, pek çok kişinin sermayeyi üretken bir şekilde kullanmayı hiçbir şekilde düşünmeden borçlanması, diğer yandan, ödünç verilecek olan toplam sermayenin oranının, brüt kârlardaki herhangi bir değişimden bağımsız olarak, ülkenin zenginliğiyle birlikte değişmesidir." (Ramsay, l.c. s. 206, 207.)

Ortalama faiz oranını bulmak için, 1. faiz oranının büyük sınai çevrimlerdeki değişimleri sırasındaki ortalamasını hesaplamak; 2. sermayenin daha uzun bir süreliğine ödünç verildiği yatırımlardaki faiz oranını bilmek gerekir.

(Sürekli dalgalanan piyasa oranlarından farklı olarak) bir ülkede egemen olan ortalama faiz oranını belirleyen hiçbir yasa bulunmaz. Bu tür söz konusu olduğunda, iktisatçıların sözünü ettiği doğal bir kâr oranına ya da doğal bir ücret haddine benzer bir doğal faiz oranı bulunmaz. Massie bile tümüyle haklı olarak bu konuda şunları söyler (s. 49):

> "The only thing which any man can be in doubt about on this occasion, is, what proportion of these profits do of right belong to the borrower, and what to the lender; and this there is no other method of determining than by the opinions of borrowers and lenders in general; for right and wrong, in this respect, are only what common consent makes so." ["Bu konuda kuşkuya düşülebilecek olan tek şey, bu kârların ne kadarının borç alan kişiye ve ne kadarının borç veren kişiye düşmesinin doğru olacağıdır; ve bunu genel olarak borç alan ve borç veren kişilerin düşüncelerine göre belirlemekten başka bir yöntem bulunmuyor; çünkü bu bağlamda doğruyu doğru ve yanlışı yanlış yapan tek şey, ortak rızadır."]

(Ortalama kâr oranı verili kabul edildiğinde) arz ile talebin denk olması burada hiçbir anlama gelmez. Bu formül, ona başvurulan başka yerlerde, rekabetten bağımsız olan ve onu belirleyen temel kuralı (düzenleyici sınırları ya da sınırlandırıcı büyüklükleri) bulmanın formülü olarak hizmet eder (ve o zaman bunu yapmak pratik açıdan da doğru olur); özellikle de, rekabet pratiğine, onun görüngülerine ve bunlardan kaynaklanan düşüncelere hapsolmuş olanların, iktisadi ilişkilerin kendisini rekabetin sınırları içinde ortaya koyan iç bağlantısı hakkında,

† İngilizce çeviride: "sermayenin kârlarına ve girişim kârlarına" –*Türkçe ed.*

66 Faiz oranı genel olarak ortalama kâr oranıyla belirlendiğinden, düşük bir faiz oranı, büyük bir sıklıkla, aşırı ölçülere varan dolandırıcılıkla bağlantılı olabilir. Örneğin, 1844 yazındaki demiryolu dolandırıcılığı sırasında böyle olmuştu. İngiltere Bankası'nın faiz oranı 16 Ekim 1844'e kadar %3'e yükseltilmemişti.

yine yüzeysel bile olsa, bir düşünceye ulaşmalarını sağlayan bir formül olarak iş görür. Bu, rekabete eşlik eden değişimlerden hareketle söz konusu değişimlerin sınırlarına ulaşmanın bir yöntemidir. Bu yöntem, ortalama faiz oranı için geçerli değildir. Ortalama rekabet ilişkilerinin, borç veren ile borç alan arasındaki dengenin, borç veren kişiye sermayesi üzerinden yüzde 3, 4 ya da 5'lik bir faiz oranını ya da brüt kârın belirli bir yüzdesini, örneğin %20'sini ya da %50'sini vermesi için hiçbir neden bulunmaz. Rekabetin kendisi herhangi bir şeyi belirlediğinde, bu belirleme özünde rastlantısaldır ve bu rastlantısallığı gerekli bir şey olarak açıklama isteği, sadece bilgiçlikten ya da hayalcilikten kaynaklanabilir.[67] Banka mevzuatı ve ticaret bunalımları hakkındaki 1857 ve 1858 tarihli parlamento raporlarında, İngiltere Bankası yöneticilerinin, Londra bankerlerinin, taşra bankerlerinin ve profesyonel teorisyenlerin, "ödünç alınabilir sermayenin kullanımı için ödenen fiyatın, söz konusu sermayenin arzıyla birlikte değişmesi gerekir","yüksek bir faiz oranı ile düşük bir kâr oranı uzun bir süre boyunca yan yana duramaz"ve bu türden başka basmakalıp sözleri yinelemenin ötesine geçemeden,"*real rate produced*" [üretilen gerçek oran] hakkında ileri geri konuştuklarını öğrenmekten daha eğlendirici bir şey bulunmuyor.[68] Ortalama faiz oranının yalnızca bir ortalama sayı olarak değil gerçek bir büyüklük olarak var olması ölçüsünde, bu oranın belirlenmesinde, rekabetin kendisi kadar, alışkanlıklar, yasal gelenekler vb. de rol oynar. Faizlerin hesaplanmasını gerektiren pek çok hukuki anlaşmazlıkta, bir ortalama faiz oranını yasal faiz oranı olarak kabul etmek gerekir. Daha da ileriye gidilip ortalama faiz oranının sınırlarının neden genel yasalardan türetilemeyeceği sorulacak olursa, cevap, basitçe, faizin

67 Örneğin J. G. Opdyke, "A Treatise on Pol. Econ." başlıklı eserinde (New York 1851), %5'lik faiz oranının evrenselliğini öncesiz ve sonrasız yasalarla açıklamaya yönelik son derece başarısız bir girişimde bulunur. Bay Karl Arnd, "Die naturgemäße Volkswirthschaft gegenüber dem Monopoliengeist und dem Kommunismus etc." başlıklı eserinde (Hanau 1845) çok daha çocuksudur. Burada şunlar yazılıdır: "Malların üretiminin doğal akışı içinde (tarımsal üretimin çok geliştiği ülkelerde) faiz oranını bir ölçüde belirliyor görünen *tek bir* görüngü vardır; bu da, Avrupa'nın ormanlarındaki kereste kütlelerinin, bu ormanların yıllık büyümeleri yoluyla gerçekleşen artış oranıdır. Bu büyüme, bunların mübadele değerlerinden tümüyle bağımsız olarak" (ağaçların, kendi mübadele değerlerinden bağımsız olarak büyümeleri ne kadar tuhaf!) "100'e 3 ya da 4 oranında gerçekleşir. Demek ki," (ağaçların büyümesi bunların mübadele değerlerinden tümüyle bağımsız olduğundan, ama mübadele değerleri büyümelerine bağlı olabileceğinden, faiz oranının) şu anda en zengin ülkelerde bulunduğu düzeyin altına düşmesi beklenemez. (s. 124, 125.) – Bu, "orman kökenli faiz oranı" diye anılmayı hak ediyor ve bunun mucidi, aynı eserinde, "bilimimiz"e "köpek vergisi filozofu" olarak da katkıda bulunuyor. [s. 420, 421.]

68 İngiltere Bankası, kendi iskonto oranını, kuşkusuz serbest piyasada geçerli olan oranı da her zaman gözeterek, altın ithalat ve ihracatına göre yükseltir ve düşürür. "Böylece, bankanın oranındaki değişimleri tahmin ederek iskontolar üzerine spekülasyon yapmak, bugün, para merkezinin" (yani Londra para piyasasının) "büyük oyuncularının işlerinin yarısını oluşturur duruma geldi. ([H. Roy,] "The Theory of the Exchanges etc.", s. 113.)

doğasında yatar. Faiz, ortalama kârın bir kısmından başka bir şey değildir. Aynı sermaye, iki farklı rol üstlenmiş görünür: Borç veren kişinin elinde ödünç verilebilir sermaye ve faal kapitalistin ellerinde sanayi ya da ticaret sermayesi. Ama yalnızca bir kez iş görür ve kârı da yalnızca bir kez üretir. Sermayenin ödünç verilebilir olma özelliği üretim sürecinin kendisinde herhangi bir rol oynamaz. Söz konusu kâr üzerinde hak iddia eden iki kişinin bunu ne şekilde paylaşacakları, özünde, tıpkı bir ticari işletmenin ortak kârının yüzdelerinin farklı ortaklar arasında paylaşılması durumunda olduğu gibi, tümüyle ampirik, rastlantılar dünyasına ait bir olgudur. Kâr oranının temel belirleyicisi olan artık değer ile ücrete bölünme söz konusu olduğunda, tümüyle farklı iki öge, yani emek gücü ve sermaye belirleyici rol oynar; bunlar, karşılıklı olarak birbirlerini sınırlandıran iki bağımsız değişkenin işlevleridir; ve üretilen değerin *nicel bölünmesi*, bunların *nitel farkından* kaynaklanır. Artık değerin rant ile faize bölünmesinde de aynı şeyin gerçekleştiğini daha sonra göreceğiz. Faiz söz konusu olduğunda bu tür bir şey gerçekleşmez. Burada, *nitel fark*, hemen göreceğimiz üzere, tersine, aynı artık değer parçasının *tümüyle nicel olan bölünmesinden* kaynaklanır.

Buraya kadarki incelemelerden, "doğal" bir faiz oranın bulunmadığı sonucu çıkar. Ama bir yandan, burada sadece brüt kârın iki sermaye sahibi arasında, farklı başlıklar altında bölünmesi söz konusu olduğundan, ortalama faiz oranı, genel kâr oranının aksine, sürekli dalgalanan piyasa faiz oranlarından farklı olarak kendi sınırları içinde herhangi bir genel yasayla saptanamazken, tersine, faiz oranının (ister ortalama oran olsun isterse herhangi bir andaki piyasa oranı) tek biçimli, belirli ve elle tutulur bir büyüklük olarak görünme şekli, genel kâr oranının böylesi bir büyüklük olarak görünme şeklinden çok farklıdır.[69]

Faiz oranının kâr oranıyla ilişkisi, metanın piyasa fiyatının onun değeriyle ilişkisine benzer. Faiz oranının kâr oranıyla belirlenmesi ölçüsünde, burada, tek tek sanayi dallarında geçerli olabilecek olan özgül kâr oranları değil, tek bir kapitalistin özel bir iş alanında elde edebileceği ekstra kâr hiç değil, her zaman genel kâr oranı belirleyicidir.[70] Bu

69 "Metaların fiyatları sürekli olarak dalgalanır; her biri farklı amaçlarla kullanılmak için yapılmıştır; para, tüm amaçlara hizmet eder. Aynı türdeki metalar bile kalitelerine göre farklılaşır; nakit para ise her zaman aynı değerdedir ya da en azından öyle olduğu varsayılır. Paranın faiz diye adlandırdığımız fiyatının başka her şeyden daha fazla istikrara ve tek biçimliliğe sahip olmasının nedeni budur. (J. Steuart, "Principles of Pol. Econ.", Fransızca çeviri, 1789, IV, s. 27.)

70 "Ne var ki, kârların bölünmesiyle ilgili bu kural, tek tek borç veren ve alan kişilere değil, genel olarak borç veren ve borç alan kişilere uygulanır Dikkat çekici derecede büyük ya da küçük kazançlar, hünerin ya da iş bilgisi yetersizliğinin karşılıklarıdır ve bunların borç veren kişiyle hiçbir ilgileri bulunmaz; çünkü, birinden zarar görmediklerinden, di-

nedenle, ortalama faiz oranı genel kâr oranının saf ya da güvenilir bir ifadesi olmasa bile, genel kâr oranı gerçekten de ortalama faiz oranında ampirik, verili bir olgu olarak yeniden görünür.

Faiz oranının kendisinin, borç alanlar tarafından verilen güvencelerin türlerine ve borçlanma sürelerine bağlı olarak farklılaştığı doğrudur; ama verili bir anda, bu türlerin her biri için tek biçimlidir. Dolayısıyla, söz konusu fark, faiz oranının sabit ve tek biçimli şeklini bozmaz.[71]

Ortalama faiz oranı her ülkede görece uzun dönemler boyunca değişmez bir büyüklük olarak görünür, çünkü genel kâr oranı (özel kâr oranlarının, bir alandaki değişimin bir başkasındaki karşıt yönlü değişimle dengelendiği bir şekilde, sürekli olarak değişmesine rağmen) yalnızca görece uzun dönemlerde değişir. Ve ortalama faiz oranının (*average rate or common rate of interest*) bu az çok değişmez karakteri genel kâr oranının göreli değişmezliğini yansıtır.

Ama durmadan dalgalanan piyasa faiz oranına gelince, bu oran, her bir anda, metaların piyasa fiyatı gibi, sabit bir büyüklük olarak verilidir, çünkü para piyasasında ödünç verilebilir tüm sermaye sürekli olarak faal kapitalistin karşısında durur, yani faizin her bir andaki piyasa düzeyi, bir taraftaki ödünç verilebilir sermaye arzı ile diğer taraftaki talep arasındaki ilişkiyle belirlenir. Kredi sisteminin gelişmesinin ve bununla bağlantılı yoğunlaşmasının ödünç verilebilir sermayeye genel bir toplumsal karakter kazandırması ve onu tek seferde, eş zamanlı olarak para piyasasına sürmesi ölçüsünde, bu söylenen daha fazla geçerli olur. Buna karşılık genel kâr oranı her zaman yalnızca bir eğilim olarak, özel kâr oranlarının

---

gerinden yararlanmaları da gerekmez. Aynı iş alanındaki tek tek kişiler için söylenmiş olanlar, farklı türlerdeki iş alanları için de geçerlidir; herhangi bir iş dalında faaliyet gösteren tüccarlar ve iş adamları, borçlandıkları parayla, aynı ülkedeki başka tüccarların ve iş adamlarının elde ettikleri alışılagelmiş kârdan daha fazlasını kazanıyorsa, bu ekstra kazanç, onun elde edilmesi için sadece alışılagelmiş hünerin ve iş bilgisinin yetmiş olmasına karşın, tüccarlara ve iş adamlarına ait olur; onlara para sağlamış olan borç veren kişilere değil ... çünkü borç veren kişiler, paralarını, genel faiz oranının altında kalan bir ödemeye izin veren koşullarla herhangi bir iş dalında faaliyet gösterilmesi için ödünç vermezdi; bu nedenle, paralarıyla hangi avantajlar elde edilmiş olursa olsun, genel faiz oranından fazlasını elde etmeleri de gerekmez." (Massie, l.c. s. 50, 51.)

71

Banka oranı [İngiltere Bankası'nın ödünç verme faiz oranı]	Yüzde	5
Piyasa iskonto oranı, 60 günlük senet	Yüzde	$3^5/_8$
Aynı, 3 aylık senet	Yüzde	$3^1/_2$
Aynı, 6 aylık senet	Yüzde	$3^5/_{16}$
Kambiyo acentelerine verilen borçlar, günlük	Yüzde	1-2
Aynı, haftalık	Yüzde	3
14 gün için son oran, borsa acentelerine verilen borçlar	Yüzde	$4^3/_4$-5
Mevduat faizleri (bankalar)	Yüzde	$3^1/_2$
Aynı (iskonto kurumları)	Yüzde	3-$3^1/_4$

Londra para piyasasının yukarıda yer alan ve 10 Aralık 1889 tarihli "Daily News"da çıkan City yazısından alınan 9 Aralık tarihli faiz oranları, söz konusu farkın bir ve aynı günde ne kadar büyük olabileceğini gösteriyor. [F. E.]

eşitlenmesi hareketi olarak var olur. Söz konusu eşitlenme hareketinin kendisi olan kapitalistler arası rekabet, burada, kapitalistlerin, kârın görece uzun süreler boyunca ortalamanın altında kaldığı alanlardan adım adım sermaye çekmeleri ve kârın ortalamanın üzerinde olduğu alanlara adım adım sermaye aktarmaları, ya da, ek sermayenin söz konusu alanlara giderek daha farklı oranlarla bölünmesi anlamına gelir. Burada söz konusu olan şey, hiçbir zaman faiz oranının belirlenmesinde olduğu gibi eş zamanlı bir yığınsal etki değil, bu farklı alanlardaki sermaye giriş çıkışlarının durmadan değişmesidir.

Faiz getiren sermayenin, metadan mutlak olarak farklı bir kategori oluşturmasına karşın, kendine özgü [*sui generis*] bir meta hâline geldiğini ve bu nedenle, tıpkı alışılagelmiş metanın piyasa fiyatı gibi her seferinde arz ve taleple sabitlenen faizin de onun fiyatı hâline geldiğini görmüştük. Bu nedenle, piyasa faiz oranı, sürekli olarak dalgalansa bile, her bir verili anda, tıpkı metanın her bir andaki piyasa fiyatı gibi, hep sabitlenmiş ve tek biçimli olarak görünür. Para kapitalistleri bu metayı arz eder ve faal kapitalistler onu satın alır, onun talebini yaratır. Eşitlenme yoluyla genel bir kâr oranının oluşumu sırasında böyle olmaz. Bir alanda metaların fiyatları üretim fiyatının altında ya da üzerinde olduğunda (burada, her bir işletmeye özgü olan ve sınai çevrimin farklı evreleriyle bağlantılı olan dalgalanmalar bir yana bırakılıyor), dengelenme, üretimin genişlemesi ya da daralması yoluyla, yani sanayi sermayeleri tarafından piyasaya sürülen meta kütlelerinin ilgili üretim alanlarındaki sermaye girişleri ya da çıkışları aracılığıyla artması ya da azalması yoluyla gerçekleşir. Tek tek kâr oranlarının genel ya da ortalama kâr oranından sapmaları, metaların ortalama piyasa fiyatlarının işte bu şekilde üretim fiyatlarına eşitlenmesi yoluyla düzeltilir. Bu süreç, hiçbir zaman, sanayi ya da ticaret sermayesinin *kendisinin*, faiz getiren sermaye gibi, bir alıcının karşısına meta olarak çıkması şeklinde görünmez ve hiçbir zaman bu şekilde görünemez. Söz konusu süreç, eğer görünüyorsa, ortalama kârın doğrudan doğruya sabitlenmesi şeklinde değil, yalnızca dalgalanmalarda ve metaların piyasa fiyatlarının üretim fiyatlarına eşitlenmesinde görünür. Genel kâr oranı, gerçekten de, 1. toplam sermayenin ürettiği artık değerle, 2. bu artık değerin, toplam sermayenin değerine oranıyla, 3. (yalnızca, rekabetin, tek tek üretim alanlarına yatırılan sermayelerin söz konusu artık değerden kendi göreli büyüklüklerine oranla eşit kâr payları çekmeye çalışmaları anlamına gelen hareket olması ölçüsünde) rekabetle belirlenir. Dolayısıyla, genel kâr oranının temelindeki nedenler, doğrudan doğruya arz ve talep ilişkisiyle belirlenen piyasa faiz oranının temelindeki nedenlerden tümüyle farklı ve çok daha karmaşıktır ve bu nedenle de, genel kâr oranı, faiz oranı gibi, elle tutulur ve verili bir

olgu değildir. Farklı üretim alanlarındaki ayrı kâr oranlarının kendileri az çok belirsizdir; ama bunların görünmesi ölçüsünde, görünen şey, tek biçimlilikleri değil, farklılıklarıdır. Ama genel kâr oranının kendisi, gerçek kâr oranının ampirik, doğrudan doğruya görülebilir şekli olarak değil, yalnızca kârın en düşük sınırı olarak görünür.

Faiz oranı ile kâr oranı arasındaki bu farkı öne çıkarırken, faiz oranının konsolidasyonunu kolaylaştıran şu iki noktayı göz ardı ediyoruz: 1. faiz getiren sermayenin tarihsel olarak önceden var olması ve geçmişten devrolan bir geleneksel faiz oranının varlığı; 2. dünya pazarının, bir ülkedeki üretim koşullarından bağımsız olarak, kâr oranı üzerindeki etkisiyle karşılaştırıldığında, faiz oranının belirlenmesinde çok daha büyük bir dolaysız etkiye sahip olması.

Ortalama kâr, dolaysız şekilde verili olan bir olgu olarak değil, karşıt yönlü dalgalanmaların eşitlenmesinin ancak inceleme yoluyla saptanabilecek olan nihai sonucu olarak görünür. Faiz oranı için durum farklıdır. Bu oran, en azından yerel düzeydeki genel geçerliliği kapsamında, her gün sabitlenen bir olgudur; hatta, sanayi ve ticaret sermayesi için, işlemlerinin hesaplanması sırasında bir ön koşul ve bir faktör olarak iş gören bir olgudur. Yüzde 2, 3, 4, 5'lik bir getiri sağlamak, her bir 100 sterlinlik para tutarının genel bir yeteneği hâline gelir. Meteoroloji raporlarında verilen barometre ve termometre değerlerinin doğruluk dereceleri, borsa raporlarında, şu ya da bu sermaye için değil, para piyasasında bulunan, yani genel olarak ödünç verilebilir sermaye için verilen faiz oranlarının doğruluk derecelerinin gerisinde kalır.

Para piyasasında birbirlerinin karşısına çıkanlar yalnızca borç verenlerle borç alanlardır. Meta, aynı biçime sahiptir: Para. Sermayenin farklı üretim ya da dolaşım alanlarına yatırılmasına bağlı olarak aldığı tüm özel biçimler burada silinmiştir. Sermaye burada bağımsız değerin farksız, kendisine eşit şekli içinde, yani para şeklinde var olur. Farklı alanların rekabeti burada ortadan kalkar; bunların tümü para ödünç alanlar olarak aynı yerde toplanmıştır ve sermaye de hepsinin karşısına, kendisinin özel kullanılma tarzına henüz kayıtsız olduğu bir şekilde çıkar. Sanayi sermayesi, sadece, farklı alanlar arasındaki harekette ve rekabette, *sınıfın özünde ortak olan sermayesi* olarak görünürken, ödünç verilen sermaye burada, sermayenin arz ve talebinde, gerçekten ve kesin bir şekilde böyle bir sermaye olarak görünür. Diğer yandan, para-sermaye, para piyasasında, gerçekten de, ortak bir öge olarak, özel kullanılma biçiminden bağımsız bir şekilde ve her bir alanın üretim gereksinimleri doğrultusunda, farklı alanlar arasında, kapitalistler sınıfının üyeleri arasında bölündüğü bir şekilde bulunur. Ayrıca, büyük sanayinin gelişmesiyle birlikte, para-sermaye, piyasada göründüğü kadarıyla, giderek,

tek bir kapitalist tarafından, piyasada bulunan sermayenin şu ya da bu parçasının sahibi tarafından temsil edilmek yerine, yoğunlaşmış, örgütlenmiş bir kütle olarak ortaya çıkar ve bu kütle, gerçek üretimden tümüyle farklı bir şekilde, toplumsal sermayeyi temsil eden bankacıların denetimi altında olur. Böylece, hem talep biçimi söz konusu olduğunda ödünç verilebilir sermayenin karşısına bir sınıfın bütünü çıkar, hem de arz söz konusu olduğunda ödünç verilebilir sermayenin kendisi *en masse* [topluca] ortaya çıkar.

Büyüklüğü bakımından dalgalanmakla birlikte borç alanların tümü için aynı şekilde dalgalandığından onların karşısına her zaman sabit, verili bir büyüklük olarak çıkan belirli faiz oranının yanında, genel kâr oranının bulanık ve sisli görünmesinin nedenlerinden bazıları bunlardır. Tıpkı paradaki değer değişmelerinin onun tüm metalar karşısında aynı değere sahip olmasını engellememesi; tıpkı metaların piyasa fiyatlarının her gün dalgalanmasının onların her gün raporlara kaydedilmesini engellememesi örneklerinde olduğu gibi, faiz oranı da aynı düzenlilikle "paranın fiyatı" olarak kaydedilir. Bu böyledir, çünkü burada, sermayenin kendisi, para biçiminde, meta olarak sunulur; dolayısıyla, onun fiyatının sabitlenmesi, tüm diğer metalarda olduğu gibi onun piyasa fiyatının sabitlenmesidir; bu nedenle, faiz oranı kendisini her zaman genel faiz oranı olarak, şu kadar para için bu kadar para olarak, belirli bir nicelik olarak ortaya koyar. Buna karşılık kâr oranı, metanın piyasa fiyatları aynıyken, tek tek sermayelerin aynı metayı üretme koşullarındaki farklılaşmalara bağlı olarak, aynı alanın sınırları içinde bile değişebilir; çünkü, tek bir sermayenin kâr oranı, metanın piyasa fiyatıyla değil, piyasa fiyatı ile maliyet fiyatı arasındaki farkla belirlenir. Ve önce aynı alanın sınırları içindeki ve ardından farklı alanlar arasındaki bu farklı kâr oranları, ancak sürekli dalgalanmalar yoluyla bir dengeye kavuşabilir.

(Daha sonra üzerinde durulmak üzere not.) Kredinin özel bir biçimi: Para satın alma aracı olarak değil ödeme aracı olarak iş gördüğünde, metanın elden çıkarıldığı, ama onun değerinin ancak daha sonra gerçekleştirildiği biliniyor. Ödeme, metanın yeniden satılmasından sonra gerçekleşirse, bu satış, satın almanın bir sonucu olarak görünmez; aksine, satın alma, satış yoluyla gerçekleştirilir. Bir başka deyişle, satış, satın almanın bir aracı olur. – İkincisi: Borç senetleri, poliçeler vb. borç verenler için ödeme araçları olur. – Üçüncüsü: Borç senetlerinin takası paranın yerini alır.

Bölüm

23

Faiz ve Girişimci Kazancı

★★★

Önceki iki bölümde görmüş olduğumuz üzere, faiz, başlangıçta, kârın, yani artık değerin, faal sanayici ya da tüccar kapitalist tarafından, kendi sermayesini değil ödünç alınmış sermayeyi kullanması ölçüsünde, bu sermayenin sahibi olan ve onu ödünç veren kişiye ödenmek zorunda olan bir kısmından ibaret görünür, başlangıçta böyle bir kısımdan ibarettir ve gerçek yaşamda böyle bir kısımdan ibaret kalır. Faal kapitalist yalnızca kendi sermayesini kullanırsa, kâr bu şekilde bölünmez; tamamı ona ait olur. Gerçekten de, sermayenin sahipleri, yeniden üretim sürecinde onu bizzat kullanmaları ölçüsünde, faiz oranının belirlenmesi konusundaki rekabete katılmaz; bu bile, (bir faiz oranı belirlenmeden var olamayacak olan) faiz kategorisinin, sanayi sermayesinin hareketine özünde yabancı olduğunu gösterir.

"The rate of interest may be defined to be that proportional sum which the lender is content to receive, and the borrower to pay, for a year or for any longer or shorter period for the use of a certain amount of moneyed capital when the owner of capital employs it actively in reproduction, he does not come under the head of those capitalists, the proportion of whom, to the number of borrowers, determines the rate of interest." ["Faiz oranı, belirli bir miktardaki para-sermayenin bir yıl ya da daha uzun ya da daha kısa bir dönem boyunca kullanılması karşılığında borç verenin almayı ve borç alanın ödemeyi kabul ettiği oransal tutar olarak tanımlanabilir eğer sermayenin sahibi, onu aktif olarak yeniden üretimde kullanırsa, borç alanların sayısına oranları faiz oranını belirleyen kapitalistler arasında yer almaz."] (Th. Tooke, *Hist. of Prices*, London 1838, II, s. 355, 356.)

Gerçekten de, kârın bir bölümünü faize dönüştüren, genel olarak faiz kategorisini yaratan şey, yalnızca, kapitalistlerin para kapitalistleri ile sanayici kapitalistlere ayrılmasıdır; ve faiz oranını yaratan şey, yalnızca, bu iki kapitalist türü arasındaki rekabettir.

Sermaye, yeniden üretim sürecinde iş gördüğü sürece (sanayici kapitaliste ait olduğu ve dolayısıyla kapitalistin herhangi bir borç verene geri ödeme yapmasının gerekmeyeceği varsayıldığında bile), özel bir kişi olarak kapitalistin elinin altında bulunan şey bu sermayenin kendisi değil, yalnızca, gelir olarak harcayabileceği kârdır. Sermayesi, sermaye olarak iş gördüğü sürece, yeniden üretim sürecine aittir, bu sürece bağlanmış durumdadır. Kapitalist, sermayenin sahibi olmakla birlikte, bu sahip olma durumu, onu emeği sömürmek için sermaye olarak kullandığı süre boyunca, onun üzerinde farklı bir tarzda tasarrufta bulunmasını mümkün kılmaz. Para kapitalisti için de aynısı geçerlidir. Sermayesi, ödünç verilmiş olduğu ve dolayısıyla para-sermaye olarak iş gördüğü süre boyunca, ona faiz, yani kârın bir kısmını getirir, ama anapara üzerinde tasarrufta bulunamaz. Sermayesini örneğin bir ya da çok yıllığına ödünç verdiğinde ve belirli vadelerde sermaye geri ödemesi olmadan faiz elde ettiğinde bu durum ortaya çıkar. Ama sermayenin geri ödenmesi bile burada herhangi bir farklılık yaratmaz. Eğer sermayesini geri alırsa, kendisi için sermaye (burada para-sermaye) olarak iş görmesini istiyorsa, her seferinde onu yeniden ödünç vermek zorundadır. Sermaye onun elinde bulunduğu sürece faiz getirmez ve sermaye olarak iş görmez; ve faiz getirdiği ve sermaye olarak iş gördüğü sürece onun elinde bulunmaz. Sermayenin süresiz olarak ödünç verilmesi olasılığı bundan kaynaklanır. Bu nedenle, Tooke'un Bosanquet'e yönelttiği aşağıdaki itirazlar tümüyle yanlıştır. Bosanquet'ten şu alıntıyı yapıyor (*Metallic, Paper, and Credit Currency*, s. 73):

> "Faiz oranı %1'e kadar düşürülecek olsaydı, ödünç alınan sermaye, sahip olunan sermayeyle neredeyse aynı (*on a par*) sayılırdı."

Tooke buraya şu kenar notunu düşüyor:

> "Bu oranla ya da daha düşük bir oranla ödünç alınan bir sermayenin, sahip olunan sermayeyle neredeyse aynı sayılması gerektiği iddiası öylesine tuhaf bir iddiadır ki, bu kadar zeki ve konunun bazı noktaları hakkında bu kadar bilgili bir yazar tarafından ileri sürülmemiş olsaydı, ciddiye alınmaya değmezdi. Varsayım gereği, bir geri ödeme koşulunun bulunmak zorunda olduğunu görmedi mi yoksa bunu önemsiz mi sayıyor?" (Th. Tooke, *An Inquiry into the Currency Principle*, 2nd ed., London 1844, s. 80.)

Faiz = 0 olsaydı, sermaye ödünç alan sanayici kapitalist, kendi sermayesiyle çalışan kapitalistle aynı durumda olurdu. İkisi de aynı ortala-

ma kârı elde ederdi ve sermaye, ödünç alınmış da olsa sahip de olunsa, yalnızca, kâr ürettiği sürece sermaye olarak iş görür. Geri ödeme koşulu burada hiçbir şeyi değiştirmezdi. Faiz oranı sıfıra ne ölçüde yaklaşırsa, yani örneğin %1'e düşerse, ödünç alınan sermaye sahip olunan sermayeyle o ölçüde bir tutulur. Para-sermaye, para-sermaye olarak var olması gereken süre boyunca, diyelim %1'lik mevcut faiz oranıyla, sürekli olarak yeniden ödünç verilmek ve sürekli olarak aynı sanayici ve tüccar kapitalistler sınıfına verilmek zorundadır. Bunlar kapitalistler olarak iş gördükleri sürece, ödünç alınmış sermayeyle iş gören kapitalist ile kendi sermayesiyle iş gören kapitalist arasındaki tek fark, birinin faiz ödemek zorunda olması ve diğerinin olmamasıdır; birinin kârın (p) tümünü, diğerinin kâr eksi faizi (p – z) cebine indirmesidir; z, sıfıra ne kadar yaklaşırsa, p – z, p'ye o kadar yaklaşır, yani iki sermayeyi bir tutmak o kadar mümkün hâle gelir. Kapitalistlerden biri sermayeyi geri ödemek ve yeniden ödünç almak zorundadır; ama diğeri de, sermayesinin iş görmesi gereken süre boyunca, onu sürekli olarak üretim sürecine yeniden öndelemek zorundadır ve onun üzerinde bu süreçten bağımsız bir tasarrufta bulunamaz. Varlığını hâlâ sürdüren biricik fark, birinin sermayesinin sahibi olması ve diğerinin olmaması şeklindeki apaçık farktır.

Bu noktada gündeme gelen soru şudur. Kârın net kâr ile faize bölünmesi şeklindeki bu tümüyle nicel bölünmenin nitel bir bölünmeye dönüşmesi nasıl gerçekleşir? Bir başka deyişle, ödünç alınmış sermaye değil, yalnızca kendi sermayesini kullanan kapitalistin de, brüt kârının bir kısmını özel faiz kategorisinin altına sokması ve onu faiz olarak ayrı bir şekilde hesaplaması nasıl gerçekleşir? Ve ayrıca, ödünç alınmış olsun ya da olmasın her sermayenin, net kâr getiren sermaye olarak kendi kendisinden faiz getiren sermaye şeklinde ayrılması nasıl gerçekleşir?

Kârın her rastlantısal nicel bölünmesinin bu şekilde nitel bir bölünmeye dönüşmediği anlaşılıyor. Örneğin, bazı sanayici kapitalistler bir işi yürütmek için bir araya gelir ve ardından kârı hukuki olarak düzenlenmiş bir anlaşmaya göre aralarında paylaşırlar. Başkaları, işlerini kendi başlarına, herhangi bir ortak olmadan yürütür. Bu sonuncular, kârlarını, bir kısmı bireysel kâr ve diğer kısmı var olmayan ortaklar için şirket kârı olmak üzere iki kategoriye ayırarak hesaplamaz. Demek ki, burada nicel bölünme nitel bir bölünmeye dönüşmez. Sahipliğin tesadüfen birden fazla tüzel kişide olduğu durumlarda bu dönüşüm gerçekleşir; böyle olmadığında gerçekleşmez.

Soruyu yanıtlamak için, faiz oluşumunun gerçek başlangıç noktası üzerinde biraz daha durmalıyız; yani, para kapitalisti ile üretken kapitalistin, yalnızca farklı tüzel kişiler olarak değil, yeniden üretim sürecinde

tümüyle farklı roller oynayan kişiler olarak gerçekten de birbirlerinin karşısına çıktıkları ya da aynı sermayenin bu kapitalistlerin ellerinde gerçekten de ikili ve tümüyle farklı bir hareket gerçekleştirdiği varsayımından hareket etmeliyiz. Biri sermayeyi yalnızca ödünç verir, diğeri onu üretken bir şekilde kullanır.

Brüt kâr, ödünç alınmış sermayeyle çalışan üretken kapitalist için iki kısma ayrılır: borç verene ödemesi gereken faiz ve bu faizin dışında kalan, kârdaki kendi payını oluşturan fazla. Bu son kısmı, genel kâr oranı verilmişse faiz oranı, faiz oranı verilmişse genel kâr oranı belirler. Ve ayrıca: Toplam kârın gerçek değer büyüklüğü olan brüt kâr tek tek her bir durumda ortalama kârdan sapabilecek olsa bile, faal kapitaliste ait olan kısmı faiz belirler, çünkü faiz, (özel hukuki şartlar bir yana bırakıldığında) genel faiz oranıyla saptanır ve faizin, üretim sürecinin başlamasından önce, yani bunun sonucu olan brüt kârın elde edilmesinden önce alınmış olduğu varsayılır. Sermayenin asıl özgül ürününün artık değer, daha doğrusu kâr olduğunu görmüştük. Ama ödünç alınan sermayeyle çalışan kapitalist için bu ürün kâr değil kâr eksi faizdir, yani faizin ödenmesinden sonra kârdan kendisine kalan kısımdır. Dolayısıyla, kârın bu kısmı, ona, zorunlu olarak, iş gördüğü kadarıyla sermayenin ürünü şeklinde görünür; ve onun için gerçekten de öyledir, çünkü kendisi, yalnızca faal sermaye şeklindeki sermayeyi temsil eder. O, sermaye iş gördüğü sürece, sermayenin kişileşmiş hâlidir; ve sermaye, kâr getirecek şekilde sanayiye ya da ticarete yatırıldığı ve aynı sermayeyle, kullanıcısı aracılığıyla, ilgili iş dalının gerektirdiği işlemler yapıldığı sürece, iş görür. Demek ki, kârın ona kalan kısmı, borç verene brüt kârdan ödemesi gereken faizin aksine, zorunlu olarak sanayi ya da ticaret kârı biçimini alır; ya da, her ikisini de kapsayan bir Almanca ifade kullanacak olursak, *Unternehmergewinn* [girişimci kazancı] şekline bürünür. Brüt kâr ortalama kâra eşitse, söz konusu girişimci kazancının büyüklüğü tek başına faizle belirlenir. Brüt kâr ortalama kârdan saparsa, girişimci kazancı ile ortalama kâr arasındaki fark (faiz her ikisinden de çıkarıldıktan sonra), ister özel bir üretim alanındaki kâr oranının genel kâr oranından sapması isterse tek bir kapitalistin belirli bir alanda elde ettiği kârın söz konusu alandaki ortalama kârdan sapması şeklinde olsun, geçici bir sapmaya yol açan koşulların tümü tarafından belirlenir. Ne var ki, üretim sürecinin kendi içinde, kâr oranının, yalnızca artık değere değil, çok sayıda başka koşula (üretim araçlarının alım fiyatlarına, ortalamadan daha üretken yöntemlere, değişmez sermayedeki tasarruflara vb.) bağlı olduğunu görmüştük. Ve kâr oranı, üretim fiyatı bir yana bırakıldığında, özel koşullara ve her bir ticari işlemde, kapitalistin daha çok ya da daha az kurnaz ve çalış-

kan olmasına, üretim fiyatından fazlasına ya da azına alım satım yapıp yapmamasına ve bunun derecesine, dolayısıyla da dolaşım süreci içinde toplam artık değerin daha büyük bir kısmına mı yoksa daha küçük bir kısmına mı el koyduğuna bağlıdır. Ama her durumda brüt kârın nicel bölünmesi burada bir nitel bölünmeye dönüşür ve nicel bölünmenin kendisinin, *neyin* bölünecek olmasına, faal kapitalistin sermaye ile *ne şekilde* faaliyette bulunduğuna ve faal kapitalist olarak ona, yani faal kapitalist olarak üstlendiği işlevlerin sonucu olarak ona hangi brüt kârı getirdiğine bağlı olması ölçüsünde, bu dönüşüm daha fazla gerçekleşir. Burada faal kapitalistin sermayenin sahibi olmadığı varsayılıyor. Sermayenin mülkiyeti onun karşısında borç veren tarafından, para kapitalisti tarafından temsil edilmektedir. Dolayısıyla, ona ödediği faiz, brüt kârın, sermaye mülkiyetinin kendi payına düşen kısmı olarak görünür. Kârın faal kapitalistin payına düşen kısmı, şimdi, bunun aksine, sadece, girişimcinin yeniden üretim sürecinde sermayeyle yerine getirdiği işlemlerden ya da işlevlerden, yani sanayide ya da ticarette girişimci olarak yerine getirdiği işlevlerin kendilerinden kaynaklanan girişimci kazancı olarak görünür. Demek ki, faiz, onun açısından bakıldığında, sermayenin "çalışmaması", iş görmemesi ölçüsünde, sadece, sermaye mülkiyetinin, sermayenin yeniden üretim sürecinden soyutlanmış olarak sermayenin ürünü olarak görünür; girişimci kazancı ise, sadece, söz konusu sermaye ile yerine getirdiği işlevlerin ürünü olarak, sermayenin hareketinin ve iş görmesinin ürünü olarak görünür; söz konusu iş görme, para kapitalistinin üretim sürecinde faal olmama, bu sürece katılmama durumunun aksine, ona, kendi faaliyeti olarak görünür. Brüt kârın iki kısmı arasındaki bu nitel ayrım, yani, faizin, üretim sürecinden bağımsız bir şekilde, sermaye olarak sermayenin, sermaye mülkiyetinin ürünü ve girişimci kazancının, iş gören, üretim sürecinde etkide bulunan sermayenin, dolayısıyla da sermayeyi yeniden üretim sürecinde kullanan kişinin oynadığı aktif rolün ürünü olması şeklindeki nitel ayrım, kesinlikle, bir taraftaki para kapitalisti ile diğer taraftaki sanayici kapitalistin salt öznel kavrayışlarından ibaret değildir. Bu ayrım nesnel bir olguya dayanır, çünkü faiz, para kapitalistine, yani sermayenin sahibinden başka bir şey olmayan, üretim sürecinin karşısında ve bu sürecin dışında sermaye mülkiyetinden başka bir şeyi temsil etmeyen borç verene gider; girişimci kazancı ise sermayenin sahibi olmayan ve sadece faal olan kapitaliste gider.

Böylece, brüt kârın, her ikisi de aynı sermaye ve dolayısıyla söz konusu sermaye tarafından üretilen kâr üzerinde farklı yasal hak iddialarına sahip olan iki farklı kişi arasındaki sadece nicel bölünmesi, hem ödünç alınan sermayeyle çalıştığı kadarıyla sanayici kapitalist için, hem

de sermayesini bizzat kullanmadığı kadarıyla para kapitalisti için, nitel bir bölünmeye dönüşür. Şimdi, kârın bir bölümü, *bir* biçimdeki sermayenin kendisine düşen bir ürün, yani faiz olarak; diğer bölümü, karşıt biçimdeki bir sermayenin özgül ürünü ve dolayısıyla girişimci kazancı olarak; biri sadece sermaye mülkiyetinin ürünü olarak, diğeri sadece sermayeyle iş görmenin ürünü olarak, yani faal sermayenin ürünü ya da faal kapitalistin yerine getirdiği işlevlerin ürünü olarak görünür. Ve brüt kârın bu iki bölümünün, sanki özsel olarak farklı iki ayrı kaynaktan doğuyorlarmışçasına bu şekilde kemikleşmesi ve bağımsızlaşması, şimdi, kapitalistler sınıfının bütünü ve toplam sermaye için de geçerlilik kazanmak zorundadır. Üstelik bu söylenen, faal kapitalistin kullandığı sermayenin ödünç alınmış olup olmamasından ya da para kapitalistine ait olan sermayenin bizzat onun tarafından kullanılıp kullanılmamasından bağımsız olarak geçerlidir. Her bir sermayenin kârı ve dolayısıyla aynı zamanda sermayelerin kendi aralarında eşitlenmesine dayanan ortalama kâr, her ikisi de ayrı yasalarca belirlenen, nitel açıdan farklı, birbirleri karşısında bağımsız ve birbirlerinden ayrı olan iki bölüme, yani faiz ve girişimci kazancına bölünür ya da ayrılır. Ödünç alınan sermayeyle çalışan kapitalist gibi kendi sermayesiyle çalışan kapitalist de, brüt kârını, bir sahip olarak, kendi kendisine sermaye ödünç veren kişi olarak kendisine düşen faiz ile faal, iş gören kapitalist olarak kendisine düşen girişimci kazancına ayırır. Böylece, nitel bir bölünme olarak bu bölünme açısından, kapitalistin bir başkasıyla gerçekten de paylaşımda bulunmak zorunda olup olmaması önemsizleşir. Sermayenin kullanıcısı, kendi sermayesiyle çalışıyor olsa bile, iki kişiye, sermaye sahibi ile sermaye kullanıcısına ayrılır; sermayesinin kendisi ise, ürettiği kâr kategorileriyle ilişkili olarak, faiz getiren sermaye *mülkiyeti*, yani üretim sürecinin *dışındaki* sermaye ile faal sermaye olarak girişimci kazancı getiren, üretim sürecinin *içindeki* sermayeye ayrılır.

Demek ki, faiz öylesine yerleşiklik kazanır ki, artık, brüt kârdaki, yalnızca sanayici kapitalistin başkalarının sermayesiyle çalıştığı özel durumlarda gerçekleşen ve üretim açısından hiçbir önem taşımayan bir bölünme olarak ortaya çıkmaz. Sanayici kapitalist kendi sermayesiyle çalıştığında bile, kârı, faiz ile girişimci kazancına ayrılır. Böylece, sadece nicel olan bölünme, nitel bir bölünmeye dönüşür; bu bölünme, sanayici kapitalistin, sermayesinin sahibi olması ya da olmaması şeklindeki rastlantısal durumdan bağımsız olarak gerçekleşir. Sermayeyle farklı ilişkileri bulunan, yani sermayenin farklı biçimleriyle ilişkileri bulunan şeyler, yalnızca kârın farklı kişilere bölünen miktarları değil, kârın iki farklı kategorisidir.

Bu noktada, brüt kârın faiz ile girişimci kazancına bölünmesinin, nitel bir bölünmeye dönüşür dönüşmez, toplam sermaye ve tüm kapitalistler sınıfı için nitel bir bölünme karakterini kazanmasının nedenleri kolaylıkla görülebilir.

Birincisi, sanayici kapitalistlerin çoğunluğunun, farklı sayısal oranlarla bile olsa, kendilerine ait ve ödünç alınmış sermayeyle çalışmaları ve sahip olunan sermaye ile ödünç alınan sermaye arasındaki oranın farklı dönemlerde değişmesi şeklindeki basit ampirik olgu bile buna yol açar.

İkincisi: Brüt kârın bir bölümünün faiz biçimine dönüşmesi, onun diğer bölümünü girişimci kazancına dönüştürür. Bu sonuncusu, faiz bağımsız bir kategori olarak var olmaya başlar başlamaz, gerçekten de, brüt kârın faiz dışındaki fazlasının aldığı karşıt biçimden başka bir şey olmaz. Brüt kârın faiz ve girişimci kazancı şeklinde farklılaşmasının nasıl gerçekleştiği hakkındaki bütün inceleme, basitçe, brüt kârın bir bölümünün kendisini genel olarak faiz biçiminde kemikleştirmesinin ve bağımsızlaştırmasının nasıl gerçekleştiği hakkındaki incelemeye indirgenir. Ne var ki, tarihsel açıdan bakıldığında, kapitalist üretim tarzının ve ona karşılık gelen sermaye ve kâr kavramlarının ortaya çıkmasından çok önce, faiz getiren sermaye, tamamlanmış bir geleneksel biçim olarak ve dolayısıyla da faiz, sermayenin ürettiği artık değerin tamamlanmış bir alt biçimi olarak vardı. Para-sermaye, yani faiz getiren sermaye, halkın zihninde işte bu nedenle hâlâ sermayenin kendisidir, türünün en iyi örneği olan sermayedir [*Kapital par excellence*]. Diğer yandan, faiz adı altında ödenen şeyin paranın kendisi olduğu şeklindeki düşüncenin Massie'nin dönemine kadar egemen olmasının nedeni de aynıdır. Ödünç verilen sermayenin, gerçekten de sermaye olarak kullanılsa da kullanılmasa da (sadece tüketim için ödünç alınsa bile) faiz getirmesi, sermayenin bu biçiminin bağımsız olduğu düşüncesini pekiştirir. Kapitalist üretim tarzının ilk dönemlerinde faizin kârdan ve faiz getiren sermayenin sanayi sermayesinden bağımsız görünmesinin en iyi kanıtı, faizin, brüt kârın bir kısmından başka bir şey olmadığının ancak 19. yüzyılın ortasında (Massie ve onun ardından Hume* tarafından) keşfedilmiş ve daha genel olarak bu tür bir keşfe gereksinim duyulmuş olmasıdır.

Üçüncüsü: Sanayici kapitalistin kendi sermayesiyle mi yoksa ödünç alınmış sermayeyle mi çalıştığı, para kapitalistleri sınıfının onun karşısına özel bir kapitalistler türü olarak, para-sermayenin bağımsız bir

---

* [Massie,] "An essay on the governing causes of the natural rate of interest", London 1750. Hume, "Of interest" In: "Essays and treatises on several subjects". A new ed., Cilt 1, London 1764. (Ayrıca bkz. Karl Marx, "Theorien über den Mehrwert", MEW, Band 26, 1. Teil, s. 337-341.) –*Almanca ed.*

sermaye türü olarak ve faizin söz konusu özgül sermayeye karşılık gelen bağımsız artık değer biçimi olarak çıkması olgusunu hiçbir şekilde değiştirmez.

Nitel açıdan bakıldığında, faiz, sermayenin sadece mülkiyetinin sağladığı, sahibinin yeniden üretim sürecinin dışında kalmasına rağmen sermayenin kendisinin getirdiği, yani kendi sürecinden ayrılmış olan sermayenin getirdiği artık değerdir.

Nicel açıdan bakıldığında, kârın faizi oluşturan kısmı, sanayi ve ticaret sermayesinin kendisiyle, para-sermayeyle ilişkili görünür, ve artık değerin bu kısmının oranı, yani faiz oranı, söz konusu ilişkiyi güçlendirir. Çünkü, birincisi, faiz oranı (genel kâr oranına bağımlı olmasına karşın) bağımsız olarak belirlenir, ve ikincisi, kavranamaz olan kâr oranının karşısında, metaların piyasa fiyatı gibi, ne kadar değişirse değişsin, sabit, tek biçimli, elle tutulur ve her zaman verili olan bir ilişki olarak görünür. Tüm sermaye sanayici kapitalistlerin ellerinde bulunsaydı, faiz de faiz oranı da var olmazdı. Brüt kârın nicel bölünmesinin aldığı bağımsız biçim, nitel biçimi üretir. Sanayici kapitalist kendisini para kapitalistiyle karşılaştırırsa, kendisini ondan ayıran tek şey, brüt kârın, faiz oranı sayesinde verili bir ampirik büyüklük olarak görünen ortalama faiz dışındaki fazlası olarak girişimci kazancıdır. Diğer yandan, kendisini, ödünç alınmış sermaye yerine kendi sermayesiyle faaliyette bulunan sanayici kapitalistle karşılaştırırsa, bu kapitalisti kendisinden ayıran tek şey, faizi başkasına ödemek yerine kendi cebine indirdiğinden, para kapitalisti olmasıdır. Her iki durumda da, brüt kârın faizden farklı olan kısmı ona girişimci kazancı olarak ve faizin kendisi de sermayenin getirdiği ve bu nedenle üretken bir kullanım olmasaydı da getireceği bir artık değer olarak görünür.

Bu, tek bir kapitalist için pratik açıdan doğrudur. İster daha başlangıç noktasında para-sermaye olarak var olsun isterse önce para-sermayeye çevrilmesi gereksin, sermayesini, faiz getiren sermaye olarak ödünç verme ya da üretken sermaye olarak bizzat değerlendirme seçeneklerine sahiptir. Ama aynı şeyi genelleştirmek, yani bazı bayağı iktisatçılar tarafından yapıldığı ve hatta kârın nedeni olarak gösterildiği üzere, toplum sermayesinin bütününe uygulamak, doğal olarak çok mantıksızdır. Para biçiminde var olan ve toplam sermayenin görece küçük bir kısmını oluşturan kısım bir yana bırakıldığında toplam sermayeyi oluşturan üretim araçlarını satın alan ve değerlendiren kişiler var olmadan tüm sermayenin para-sermayeye dönüşebileceği düşüncesi doğal olarak saçmadır. Bu düşüncede saklı bulunan daha büyük saçmalık, kapitalist üretim tarzı temeli üzerinde, sermayenin, üretken sermaye olarak iş görmeden,

yani faizin sadece bir kısmını oluşturduğu artık değeri üretmeden faiz getirebileceği; kapitalist üretim tarzının, kapitalist üretim olmadan işleyebileceği düşüncesidir. Kapitalistlerin aşırı derecede büyük bir kısmı sermayelerini para-sermayeye dönüştürmek isteseydi, bunun sonucu, para-sermayenin muazzam derecede değersizleşmesi ve faiz oranının muazzam derecede düşmesi olurdu; kapitalistlerin pek çoğu, hemen, bunların faizleriyle yaşamanın olanaksızlığı durumuyla karşılaşır, dolayısıyla da yeniden sanayici kapitalistlere dönüşmek zorunda kalırdı. Ama söylenmiş olduğu üzere, tek bir kapitalist için yukarıda söylenmiş olan şey bir gerçektir. Bu nedenle, tek bir kapitalist, zorunlu olarak, kendi sermayesiyle faaliyette bulunduğunda bile, ortalama kârının ortalama faize eşit olan kısmını, üretim sürecinden bağımsız bir şekilde, sermayesinin kendisinin ürünü olarak; ve faiz şeklinde bağımsızlaşan bu kısımdan farklı olarak, brüt kârın bunun dışındaki fazlasını, sadece girişimci kazancı olarak görür.

Dördüncüsü: {Elyazmasında boşluk.}

Dolayısıyla, kârın, faal kapitalist tarafından ödünç alınan sermayenin sadece sahibi olan kişiye ödemesi gereken kısmının, kârın, ödünç alınmış olsun ya da olmasın sermaye olarak her tür sermayenin faiz adı altında getirdiği bir kısmı için bağımsız bir biçime dönüştüğü görülmüş oldu. Bu kısmın büyüklüğü ortalama faiz oranının yüksekliğine bağlıdır. Onun kökenini gösteren tek şey, sermayesinin sahibi olduğu kadarıyla faal kapitalistin, faiz oranını belirleyen rekabette (en azından aktif) bir rol oynamamasıdır. Kârın, onun üzerinde farklı yasal hak iddialarına sahip olan iki kişi arasındaki tümüyle nicel bölünmesi, sermayenin ve kârın kendi doğalarından kaynaklanıyor görünen bir nitel bölünmeye dönüşmüştür. Çünkü, görmüş olduğumuz üzere, kârın bir kısmı genel olarak faiz biçimini alır almaz, ortalama kâr ile faiz arasındaki fark ya da kârın faiz dışındaki kısmı, faize karşıt bir biçime, girişimci kazancı biçimine dönüşür. Bu iki biçim, yani faiz ve girişimci kazancı, yalnızca karşıtlıklarıyla birlikte var olur. Dolayısıyla, bunlar, sadece farklı kategoriler, başlıklar ya da adlar altında sabitlenmiş olan parçaları oldukları artık değerle değil, birbirleriyle ilişkilidir. Kârın bir kısmı faize dönüştüğünden, kârın diğer kısmı girişimci kazancı olarak görünür.

Burada kâr derken her zaman ortalama kârı kastediyoruz, çünkü bireysel kârın ya da farklı üretim alanlarındaki kârın sapmaları (yani ortalama kârın ya da artık değerin bölüşümündeki rekabet mücadelesinden ve başka koşullardan kaynaklanan farklılaşmalar) burada bizim açımızdan tümüyle önemsizdir. Bu, genel olarak, aşağıdaki incelemenin tümü için geçerlidir.

Bu durumda, faiz, Ramsay'in adlandırmasıyla, sermaye mülkiyetinin kendisinin, yeniden üretim sürecinin dışında kalıp sadece borç veren kişiye ya da sermayesini üretken bir şekilde kullanan sermaye sahibine getirdiği net kârdır. Ama sermaye, bu sonuncusuna da, söz konusu net kârı, faal kapitalist olması nedeniyle değil, para kapitalisti olması nedeniyle, kendi sermayesini faiz getiren bir sermaye şeklinde faal kapitalist olarak yine kendisine ödünç vermesi nedeniyle sağlar. Paranın ve genel olarak değerin sermayeye dönüşmesi nasıl kapitalist üretim sürecinin değişmez sonucuysa, sermaye olarak varlığı da aynı sürecin değişmez ön koşuludur. Kendisini üretim araçlarına dönüştürme yeteneği sayesinde, sürekli olarak karşılığı ödenmemiş emeğe komuta eder ve dolayısıyla metaların üretim ve dolaşım süreçlerini, sahibi için, artık değer üretimine dönüştürür. Demek ki, faiz, genel olarak (genel toplumsal biçimiyle nesnelleşmiş emek olarak) değerin, gerçek üretim sürecinde üretim araçları şeklini alan değerin, bağımsız bir güç olarak canlı emek gücünün karşısına çıkmasının ve karşılığı ödenmemiş emeğe el koymanın bir aracı olmasının; ve işçinin karşısına başkasının sahip olduğu bir şey olarak çıkması nedeniyle böylesi bir güç olmasının ifadesinden başka bir şey değildir. Ama diğer yandan, faiz biçiminde, ücretli emekle bu karşıtlık silinmiştir; çünkü faiz getiren sermayenin kendisinin karşıtlık içinde bulunduğu şey ücretli emek değil faal sermayedir; borç veren kapitalistin kendisi, tam da kapitalist üretim koşullarında üretim araçlarının mülkiyetinden yoksun bırakılan ücretli emekçinin değil, doğrudan doğruya, gerçekten de yeniden üretim sürecinde iş gören kapitalistin karşısında yer alır. Faiz getiren sermaye, *işlev olarak* sermayenin karşısında *mülkiyet olarak* sermayedir. Ama sermaye iş görmediği sürece, işçiyi sömürmez ve emekle herhangi bir karşıtlık içinde bulunmaz.

Diğer yandan girişimci kazancı ücretli emekle değil, yalnızca faizle karşıtlık içindedir.

Birincisi: Ortalama kâr verili kabul edildiğinde, girişimci kazancının oranı, ücretle değil faiz oranıyla belirlenir. Girişimci kazancının oranı, faiz oranıyla ters orantılı olarak yüksek ya da düşüktür.[72]

İkincisi: Faal kapitalist, girişimci kazancı üzerindeki hak iddiasını, yani girişimci kazancının kendisini, sermaye sahibi olmasından değil, sermayenin, yalnızca hareketsiz bir mülkiyet olarak var olduğu biçimden farklı olan işlevinden türetir. Kapitalist, faizin ve girişimci kazancının iki farklı kişiye düşeceği şekilde ödünç alınmış sermayeyle iş görmeye başlar başlamaz, bu, hemen görünen bir karşıtlık olarak

72 "Girişimci kazancı, sermayenin net kârına bağlıdır; ikincisi birincisine bağlı değildir." (Ramsay l.c. s. 214. Ramsay'de, her zaman, net kâr = faiz.)

ortaya çıkar. Girişimci kazancı, sermayenin yeniden üretim sürecindeki işlevinden kaynaklanır, yani faal kapitalistin, sanayi ve ticaret sermayesinin bu işlevlerine aracılık etmek için gerçekleştirdiği işlemlerin, faaliyetin bir sonucudur. Ama faal sermayenin temsilcisi olmak, faiz getiren sermayenin temsilciliği gibi zahmetsiz bir iş değildir. Kapitalist üretimde, kapitalist, hem üretim sürecini hem de dolaşım sürecini yönetir. Üretken emeğin sömürülmesi, kendisi de harcasa kendi adına başkalarına da harcatsa çaba gerektirir. Dolayısıyla, kendi girişimci kazancı, ona, faizin aksine, sermaye mülkiyetinden bağımsız bir şey, sermaye sahibi olmayan kişi olarak, *emekçi* olarak üstlendiği işlevlerin sonucu olarak görünür.

Bu nedenle, kafasında, zorunlu olarak, kendi girişimci kazancının (ücretli emekle herhangi bir karşıtlık oluşturmak ve sadece başkalarının karşılığı ödenmemiş emeği olmak bir yana), *ücret* olduğu; gözetim ücreti, yani *wages of superintendence of labour* olduğu; 1. karmaşık emek olduğundan, 2. ücreti kendisi ödediğinden, alışılagelmiş ücretli emekçinin ücretinden daha yüksek bir ücret olduğu düşüncesi gelişir. Onun kapitalist olarak işlevinin, artık değer, yani karşılığı ödenmemiş emek üretmek ve bunu da en ekonomik koşullar altında yapmak olması, faizin, kapitalist olarak herhangi bir işlev üstlenmeyip sadece sermaye sahibi olsa bile kapitaliste düşmesi ile girişimci kazancının, iş görmek için kullandığı sermayenin sahibi olmasa bile faal kapitaliste düşmesi arasındaki karşıtlık karşısında tümüyle unutulur. Kârın, yani artık değerin ayrıldığı iki kısmın çelişkili biçimi nedeniyle, her ikisinin de sadece artık değerin kısımları oldukları ve artık değerin bu bölünmesinin onun doğasında, kökeninde ve varlık koşullarında herhangi bir değişikliğe yol açamayacağı unutulur.

Faal kapitalist, yeniden üretim sürecinde, başkalarının sahip olduğu bir şey olarak sermayeyi ücretli emekçiler karşısında temsil eder ve faal kapitalistin temsil ettiği para kapitalisti emek sömürüsüne katılır. Faal kapitalistin, işçileri kendisi için çalıştırma ya da üretim araçlarına sermaye olarak iş gördürme işlevini ancak işçiler karşısında üretim araçlarının temsilciliğini yaparak yerine getirebileceği, sermayenin yeniden üretim sürecindeki işlevi ile yeniden üretim sürecinin dışındaki salt sermaye mülkiyeti arasındaki karşıtlık nedeniyle unutulur.

Gerçekten de, kârın, yani artık değerin iki kısmının faiz ve girişimci kazancı olarak aldıkları biçim, emekle herhangi bir ilişkiyi ifade etmez, çünkü bu ilişki yalnızca emek ile bu iki kısmın toplamı, bütünü, birliği olarak kâr ya da daha doğrusu artık değer arasında mevcuttur. Kârın bölünme oranı ve bu bölünmeye temel oluşturan farklı yasal haklar, kârın zaten gerçekleştirilmiş olduğunu, elde bulunduğunu varsayar. Bu neden-

le, kapitalist, kullandığı sermayenin sahibiyse, tüm kârı ya da artık değeri cebine indirir; bunu mu yaptığı yoksa bir kısmını tüzel sahip olarak üçüncü bir kişiye mi ödemesi gerektiği işçi açısından hiçbir önem taşımaz. Böylece, kârın iki tür kapitalist arasında bölünmesinin nedenleri, el altından, sermayenin kendisinin gelecekteki her tür bölünmeden bağımsız olarak yeniden üretim sürecinden çekip çıkardığı, bölünecek olan kârın, artık değerin varlık nedenlerine dönüşür. Faiz, girişimci kazancının ve girişimci kazancı, faizin karşısında durduğuna, ama her ikisi de emeğin karşısında durmadığına göre, girişimci kazancı artı faiz, yani kâr ve daha ileri gidildiğinde artık değer neye dayanır? İki kısmının çelişkili biçimine! Ama kâr, onun bu bölünmesi gerçekleşmeden önce ve onun bu bölünmesinden söz edilebilir duruma gelinmesinden önce üretilir.

Faiz getiren sermaye, yalnızca, ödünç verilen sermaye gerçekten sermayeye dönüştürüldüğü ve bir kısmı faiz olan bir fazla üretildiği sürece, faiz getiren sermaye olarak kalır. Ama tek başına bu söylenen, üretim sürecinden bağımsız olarak, faiz getirmenin onun bir özelliği hâline gelmiş olduğu gerçeğini ortadan kaldırmaz. Benzer şekilde, emek gücü de, değer yaratma gücünü, yalnızca, emek sürecinde kullanıldığı ve gerçekleştirildiği sürece korur; ama bu durum, onun, özünde, potansiyel olarak, kapasite olarak değer yaratan etkinlik olduğu ve bu tür bir etkinlik olarak, sürecin kendisinden kaynaklanmak yerine onun bir ön koşulu olduğu gerçeğini dışlamaz. Emek gücü, değer yaratma yeteneği olarak satın alınır. Birilerinin onu üretken bir şekilde çalıştırmadan, örneğin tümüyle kişisel amaçlar doğrultusunda, hizmet etmesi için vb. satın alması da olasıdır. Sermaye için de aynı şey geçerlidir. Onu sermaye olarak kullanıp kullanmayacağı, yani ona içkin olan artık değer üretme özelliğini gerçekten de harekete geçirip geçirmeyeceği, borç alan kişinin sorunudur. Bu kişinin karşılığını ödediği şey, her iki durumda da, sermaye metasına içkin olan potansiyel artık değerdir.

Şimdi girişimci kazancını biraz daha yakından görelim.

Sermayenin kapitalist üretim tarzındaki özgül toplumsal niteliği (başkalarının emeğine komuta etme özelliğine sahip olan sermaye mülkiyeti) sabitlenirken ve bu nedenle faiz, sermayenin bu çerçevede ürettiği artık değer kısmı olarak görünürken, artık değerin diğer kısmı (girişimci kazancı), kaçınılmaz olarak, sermaye faizi ifadesinde kendisine özgü var oluş tarzını çoktan kazanmış olan özgül toplumsal niteliğinden ayrılmış bir şekilde, sermayenin kendisinden değil üretim sürecinden kaynaklanıyormuş gibi görünür. Ama sermayeden ayrı olarak üretim süreci, emek sürecinden ibarettir. Bu nedenle, sermaye

sahibinden farklı olarak sanayici kapitalist, faal sermaye olarak değil, sermayeden de bağımsız bir şekilde bir görevli, genel olarak emek sürecinin basit bir taşıyıcısı, bir emekçi, daha doğrusu bir ücretli emekçi olarak görünür.

Faizin kendisi, tam da, emekle toplumsal karşıtlıklarıyla ve emek karşısındaki ve emek üzerindeki kişisel güçlere dönüşmeleriyle, çalışmanın koşullarının, sermaye olarak var olduğunu ifade eder. Faiz, başkalarının emeklerinin ürünlerine el koymanın aracı olarak salt sermaye mülkiyetini temsil eder. Ama sermayenin bu karakterini, üretim sürecinin dışında sahip olduğu ve hiçbir şekilde söz konusu üretim sürecinin özgül kapitalist niteliğinin sonucu olmayan bir şey olarak ortaya koyar. Ama onu, emekle doğrudan doğruya karşıtlık içinde değil, tersine, emekle ilişkisiz olarak ve sadece bir kapitalistin bir başkasıyla ilişkisi olarak, yani sermayenin emekle ilişkisine dışsal ve kayıtsız bir nitelik olarak ortaya koyar. Demek ki, sermayenin karşıtlık içeren karakterinin bağımsız bir ifade kazanmasını sağlayan özgül kâr şekli olan faizde ortaya çıkan görüntü, söz konusu karşıtlığın tümüyle silinmiş ve faizden tümüyle soyutlanmış olmasıdır. Faiz, kapitalist ile işçi arasındaki bir ilişki değil, iki kapitalist arasındaki bir ilişkidir.

Diğer yandan, bu faiz biçimi, kârın diğer kısmına, girişimci kazancı ve bunun ötesinde gözetim ücreti nitel biçimlerini kazandırır. Kapitalistin kendisinin yerine getirmesi gereken ve tam da işçilerden farklı olarak ve onlarla karşıtlık oluşturacak şekilde ona düşen özel işlevler, salt emek işlevleri olarak sunulur. Artık değer yaratmasının nedeni, *kapitalist olarak* çalışması değil, kapitalist olma özelliğinden bağımsız olarak, *onun da* çalışmasıdır. Demek ki, artık değerin bu kısmı artık hiçbir şekilde artık değer değil, onun karşıtıdır, yani gerçekleştirilmiş olan çalışmanın eş değeridir. Sermayenin yabancılaşmış karakteri, onun emekle karşıtlığı, gerçek sömürü sürecinin dışındaki bir yere, yani faiz getiren sermayeye aktarıldığından, bu sömürü sürecinin kendisi, faal kapitalistin tek farkının işçiden farklı bir iş yapmak olduğu bir emek sürecinden ibaretmiş gibi görünür. Böylece, sömürme emeği ile sömürülen emek, emek olarak özdeşleşir. Sömürme emeği de, sömürülen emek kadar emektir. Sermayenin toplumsal biçimi faize düşer, ama nötr ve kayıtsız bir biçimde ifade edilmiş olarak; sermayenin iktisadi işlevi girişimci kazancına düşer, ama söz konusu işlevin belirli, kapitalist karakterinden soyutlanmış olarak.

Bu kitabın İkinci Kısmında değinilen kâr oranının eşitlenmesindeki telafi gerekçeleriyle ilgili olarak kapitalistin aklından ne tür şeyler geçerse, burada da tam olarak aynı tür şeyler geçer. Artık değerin bölüştürül-

mesinde belirleyici bir rol oynayan telafi gerekçeleri, kapitalist düşünüş tarzı içinde çarpılarak, kârın kendisinin ortaya çıkma gerekçelerine ve onu haklı çıkarmanın (öznel) gerekçelerine dönüşür.

Kârın bir kısmının ücret olarak ayrılabilecek olması ve gerçekten de ayrılması, ya da daha doğrusu ve tersine, ücretin bir kısmının, kapitalist üretim tarzında, kârın tamamlayıcı bir bileşeni olarak görünmesi olgusu, girişimci kazancı ile faiz arasındaki karşıtlıktan kaynaklanan, girişimci kazancının emek gözetiminin ücreti olduğu düşüncesini daha da güçlendirir. A. Smith'in de doğru şekilde keşfetmiş olduğu üzere, bu kısmın saf hâli, hem (faiz ile girişimci kazancının toplamı olarak) kârdan, hem de kârın, faizin çıkarılmasından sonra "girişimci kazancı" olarak kalan kısmından bağımsız ve tümüyle ayrı olarak, (bir yöneticiye ayrı bir ücretin ödenmesini sağlamaya yetecek bir iş bölümünü mümkün kılan büyüklüğe vb. sahip olan iş dallarındaki) yönetici maaşlarında kendisini gösterir.

Gözetim ve yönetim işi, dolaysız üretim sürecinin toplumsal olarak birleşik bir süreç şeklini aldığı ve bağımsız üreticilerin yalıtık işi olarak görünmediği her yerde zorunlu olarak ortaya çıkar.[73] Ama ikili bir doğaya sahiptir.

Bir yandan, çok sayıda bireyin el birliği yaptığı tüm işlerde, sürecin bağlantılılığı ve birliği kendisini zorunlu olarak komuta eden bir iradeyle ve bir orkestra şefi örneğinde olduğu gibi, kısmi işlerle değil işyerinin toplam faaliyetiyle ilgili olan işlevlerle ortaya koyar. Bu, her birleşik üretim tarzında yapılması gereken üretken bir iştir.

Diğer yandan, ticaret departmanı tümüyle bir yana bırakıldığında, bu gözetim işi, dolaysız üretici olarak işçi ile üretim araçlarının sahibi arasındaki karşıtlığa dayanan tüm üretim tarzlarında zorunlu olarak ortaya çıkar. Bu karşıtlık ne kadar büyük olursa, söz konusu gözetim işinin* rolü de o kadar büyük olur. Bu nedenle, en yüksek düzeyine kölelik sisteminde ulaşır.[74] Ama kapitalist üretim tarzında da vazgeçilmezdir, çünkü burada üretim süreci aynı zamanda emek gücünün kapitalist tarafından tüketilmesi sürecidir. Tıpkı, despotik devletlerde, gözetim işinin ve iktidarın çok yönlü müdahalelerinin, hem her tür topluluğun doğasından kaynaklanan ortak işleri hem de iktidar ile halk yığını arasındaki karşıtlıktan kaynaklanan özgül işlevleri içermesi örneğinde olduğu gibi.

---

73 "Burada" (çiftlik sahibi örneğinde) "gözetim tümüyle gereksizleşmiştir." (J. E. Cairnes, "The Slave Power", London 1862, s. 48, 49.)

1. baskıda: "işçi gözetiminin"; Marx'ın elyazmasına göre değiştirilmiştir. –*Almanca ed.*

74 "İşin doğası, işçilerin" (yani kölelerin) "daha geniş bir alana dağıtılmasını gerektirdiğinde, gözetmenlerin sayısı ve dolayısıyla bu gözetmenliğin gerektirdiği emeğin maliyeti orantılı olarak artacaktır." (Cairnes, l.c. s. 44.)

Önlerinde kölelik sistemi bulunan Eski Çağ yazarlarının eserlerinde, gözetim işinin iki tarafı, tıpkı kapitalist üretim tarzını mutlak üretim tarzı olarak gören modern iktisatçıların eserlerinde olduğu gibi, pratikte olduğu gibi teoride de ayrılmaz bir şekilde birbirlerine bağlıydı. Diğer yandan, hemen şimdi bir örnekle göstereceğim üzere, tıpkı gözetim işini ücretli emek sisteminin nedeni olarak gösteren başka iktisatçılar gibi, modern kölelik sisteminin özürcüleri de gözetim işini köleliği haklı çıkarmanın gerekçesi olarak kullanıyor.

Cato'nun zamanında *villicus*:

> "Köle çalıştıran çiftliklerin (*familia rustica*) başında, tahsilat ve harcama yapan, alıp satan, efendinin talimatlarını alan ve onun yokluğunda emir veren ve cezalandıran idareci (*villa*'dan [çiftlik] türetilmiş *villicus*) duruyordu ... İdareci, doğal olarak, diğer kölelere göre daha fazla özgürlüğe sahipti; Mago'nun kitapları* evlenmesine, çocuk yetiştirmesine ve kendi bütçesine sahip olmasına izin verilmesini ve Cato da kadın idareciyle evlendirilmesini tavsiye eder; hâl ve tutumunun iyi olması durumunda efendisinden özgürlük elde etmeyi de herhalde yalnızca o umut edebiliyordu. Bunun dışında, hepsi ortak bir hane halkını oluşturuyordu
>
> İdarecinin kendisi de dâhil olmak üzere her bir kölenin gereksinim duyduğu şeyler efendi tarafından belirli aralıklarla ve sabit tarifelerle sağlanıyordu ve kölenin bunlarla geçinmesi gerekiyordu Bunların niceliği emeğe göre belirleniyordu ve örneğin kölelere göre daha hafif işler yapan idarecinin onlara göre daha az şey elde etmesinin nedeni buydu." (Mommsen, *Römische Geschichte*, Zweite Auflage, 1856, I, s. 809, 810.)

Aristoteles:

> **Ὁ γὰρ δεσπότης οὐκ ἐν τῷ κτᾶσθαι τοὺς δούλους, ἀλλ' ἐν τῷ χρῆσθαι δούλους. (Çünkü efendi [kapitalist], efendi olduğunu, köle edinerek [emek satın alma gücünü veren sermaye mülkiyetiyle] değil, köleleri kullanarak [işçileri kullanarak; günümüzde, ücretli emekçileri üretim sürecinde kullanarak] gösterir.) Ἔστι δὲ αὐτῇ ἡ ἐπιστήμη οὐδὲν μέγα ἔχουσα οὐδὲ σεμνόν· (Ama bu bilimde büyük ya da yüce olan hiçbir şey bulunmuyor;) ἃ γὰρ τὸν δοῦλον ἐπίστασθαι δεῖ ποιεῖν, ἐκεῖνον δεῖ ταῦτα ἐπίστασθαι ἐπιτάττειν. (çünkü efendi, köle neyi yapabilecekse onu emretmek zorundadır.) Διὸ ὅσοις ἐξουσία μὴ αὐτοὺς κακοπαθεῖν, ἐπίτροπος λαμβάνει ταυτὴν τὴν τιμήν, αὐτοὶ δὲ πολιτεύονται ἢ φιλοσοφοῦσιν. (Ama efendilerin bu işle bizzat uğraşmaları gerekmediğinde, bu onuru gözetmen üstlenir, onlarsa devlet işlerini yürütür ya da felsefeyle ilgilenir.) (Arist. Respubl. ed. Bekker, lib. I, 7.)**

Aristoteles, hem siyasal hem de iktisadi alanlardaki egemenliğin güç sahiplerine hükmetme işlevlerini yüklediğini, dolayısıyla, iktisadi alan-

---

* *Mago'nun kitapları* – Kartacalı yazar Mago'nun, Kartaca'da hayli gelişkin olan tarım ve özellikle de köleliğe dayalı plantasyon ekonomisi hakkındaki eseri. Yazıldığı tarih bilinmiyor. Bu eser, Kartaca'nın yıkılmasının ardından Roma senatosunun talimatıyla Latinceye çevrilmiş ve Roma tarımının akılcı bir şekilde örgütlenmesi için örnek eser olarak resmen tavsiye edilmişti. –*Almanca ed.*

da, emek gücünü tüketebilir olmak zorunda olduklarını az sayıda sözcükle dile getiriyor ve bu gözetim işinin büyütülecek bir tarafının olmadığını, bu nedenle de efendinin yeterince zenginleşir zenginleşmez bu ağır işi yapma"onur"unu bir gözetmene bıraktığını ekliyor.

Yönetim ve gözetim işi, her tür birleşik toplumsal emeğin doğasından kaynaklanan özel bir işlev olmak yerine, (ister emek gücü kölelik sisteminde olduğu gibi işçinin kendisiyle birlikte satın alınsın isterse işçi emek gücünü kendisi satsın ve bu nedenle üretim süreci aynı zamanda onun emeğinin sermaye tarafından tüketilmesi süreci olarak görünsün) üretim araçlarının sahibi ile salt emek gücünün sahibi arasındaki karşıtlıktan kaynaklanan bir işlev olduğu sürece, dolaysız üreticinin köleliğinden kaynaklanan bu işlev, büyük bir sıklıkla, söz konusu ilişkinin kendisini haklı çıkarmak için kullanılmış ve sömürü, yani başkalarının karşılığı ödenmemiş emeğine el koyulması, aynı sıklıkla, sermaye sahibinin hak ettiği ücret olarak sunulmuştur. Ama ABD'deki köleliğin bir savunucusundan, 19 Aralık 1859'da NewYork'ta düzenlenen bir toplantıda"Güney için adalet"sloganıyla konuşan O'Connor adlı bir avukattan iyisini yapan çıkmamıştır.

> "Now, gentlemen" ["Şimdi, beyler,"] dedi yüksek sesli alkışlar arasında, "zenciyi bu kölelik durumuna sokan doğadır. Kuvvetlidir ve çalışma gücüne sahiptir; ama bu gücü yaratan doğa, yönetme zekâsını da çalışma isteğini de ondan esirgemiştir." (Alkış.) "İkisi de ondan esirgendi. Ve onu çalışma iradesinden yoksun bırakan doğa, bu iradeyi dayatması ve hem kendisi hem de onu yöneten efendi için yararlı bir şekilde yaşayabildiği bir ortamda yararlı bir hizmetçi olmasını sağlaması için ona bir efendi verdi. İddia ediyorum ki, zenciyi doğanın onu yerleştirdiği durumda bırakmak, onu yönetmesi için ona bir efendi vermek adaletsizlik değildir ve bunun karşılığında onu çalışmaya zorlamak, ve onu yönetmek ve onu kendisi ve toplum için yararlı kılmak için kullandığı emek ve yetenek karşılığında efendisine adil bir karşılık ödemek zenciyi herhangi bir hakkından yoksun bırakmak anlamına gelmez."*

---

* 20 Aralık 1859 tarihli "New-York Daily Tribune"

"New-York Daily Tribune" – 1841-1924 yılları arasında çıkan Amerikan gazetesi. Kırklı ve ellili yıllarla ilerici bir tutum alan gazete, köleliğe karşı çıkmıştı. Marx bu gazeteyle çalışmaya Ağustos 1851'de başlamıştı ve "New-York Daily Tribune"a gönderilen makalelerin büyük bir bölümünü Marx'ın ricasıyla Engels yazmıştı. Avrupa'da gericiliğin yeniden yükselişe geçtiği dönemde, Marx ve Engels, yaygın bir şekilde dağıtılan bu ilerici Amerikan gazetesini, kapitalist toplumun yetersizliklerini olgular aracılığıyla teşhir etmek, ona içkin olan uzlaşmaz çelişkileri açığa çıkarmak ve burjuva demokrasisinin sınırlı karakterini göstermek için kullanmıştı.

Marx, Mart 1862'de, ABD'deki iç savaş sırasında, bu gazeteyle çalışmaya son verdi. Yayın kurulunda köleliğin sürdürüldüğü eyaletlerle uzlaşma savunucularının sayısının artması ve gazetenin ilerici konumunu terk etmesi, "New-York Daily Tribune" ile Marx arasındaki ilişkinin kopmasında belirleyici bir rol oynadı. *–Almanca ed.*

Köle gibi ücretli emekçi de, onu çalıştıracak ve yönetecek bir efendiye sahip olmak zorundadır. Ve bu efendilik-kölelik ilişkisinin varlığı kabul edildiğinde, ücretli emekçinin, kendi ücretini üretmek ve buna ek olarak, gözetim ücreti, yani kendi üzerindeki egemenlik ve gözetim işi için bir karşılık"ve onu yönetmek ve onu kendisi ve toplum için yararlı kılmak için kullandığı emek ve yetenek karşılığında efendisine adil bir karşılık ödemek"zorunda bırakılmasında herhangi bir sorun bulunmaz.

Gözetim ve yönetim işi, karşıtlıktan, yani sermayenin emek üzerindeki egemenliğinden kaynaklanması ve bu nedenle sınıf karşıtlığına dayanan ve aralarında kapitalist üretim tarzının da olduğu tüm üretim tarzlarında bulunması ölçüsünde, kapitalist sistemde de, her tür birleşik toplumsal emeğin tek tek bireylere özel işler olarak yüklediği üretken işlevlerle dolaysız ve ayrılmaz şekilde bağlantılıdır. *Epitropos*'un ya da geçmişin feodal Fransa'sındaki adıyla *régisseur*'ün ücreti, işlerin, bizim sanayici kapitalistlerimizin"devlet işlerini yürütür ya da felsefeyle ilgilenir"duruma gelmesine henüz hiçbir şekilde izin vermese bile, bu tür bir yöneticinin (*manager*) maaşını ödemeye yetecek kadar büyük bir ölçekte yürütülmesi söz konusu olur olmaz, kârdan tümüyle ayrılır ve o da, hünerli emek için ödenen ücret biçimini alır.

"Sanayi sistemimizin ruhu"nu, sanayici kapitalistlerin değil sanayici yöneticilerin temsil ettiğini Bay Ure de belirtmişti.[75] İşlerin ticari kısmıyla ilgili olarak söylenmesi gerekenler önceki kısımda zaten söylenmişti.*

Kapitalist üretim tarzının kendisi, yöneticilik emeğinin, sermaye mülkiyetinden tümüyle ayrılmış olarak, her yerde bulunabilir olmasını sağlamıştır. Bu nedenle, yöneticilik işinin kapitalistler tarafından yapılması gereksizleşmiştir. Ne bir orkestra şefinin orkestradaki aletlerin sahibi olması gerekir, ne de diğer müzisyenlerin"ücretleriyle"herhangi bir şekilde ilgilenmek, şef olarak onun işlevlerinin bir parçasıdır. Kooperatif fabrikaları, bir üretim görevlisi olarak kapitalistin, tıpkı onun tepeden bakarak gereksiz bulduğu büyük toprak sahibi kadar gereksizleşmiş olduğunun kanıtını sunuyor. Kapitalistin emeğinin, sadece üretim sürecinin kapitalist karakterinden kaynaklanmaması, yani sermaye ortadan kalktığında onun da ortadan kalkmaması ölçüsünde; bu emeğin, başkalarının emeğini sömürme işleviyle sınırlı kalmaması ölçüsünde; dolayısıyla, bu emeğin, emeğin toplumsal biçiminden, çok sayıda kişinin ortak bir sonuç için birleşmesinden ve el birliği yapmasından kaynaklanması ölçüsünde, bu emek, tıpkı kapitalist kabuğunu

75 A. Ure, "Philos. of Manufactures", Fransızca çeviri, 1836, I, s. 67, 68; fabrikatörlerin bu Pindar'ı, burada aynı zamanda fabrikatörlerin çoğunun kullandıkları mekanizma hakkında en küçük bir fikre sahip olmadıklarına tanıklık eder.

Bkz. MEW, Band 25, s. 300-302 [elinizdeki kitap, s. 294-296] –*Almanca ed.*

kırar kırmaz sermayeden bağımsızlaşan söz konusu biçim kadar, sermayeden bağımsızdır. Bu emeğin, kapitalist emek olarak, kapitalistin işlevi olarak gerekli olduğunu söylemek, *vulgus*un [sıradan insanların], kapitalist üretim tarzının kucağında gelişen biçimleri, çelişkili kapitalist karakterlerinden ayrılmış ve kurtarılmış olarak hayal edememesinden başka bir anlama gelmez. Sanayici kapitalist, para kapitalistiyle karşılaştırıldığında, işçidir, ama kapitalist olarak, yani başkalarının emeğinin sömürücüsü olarak işçidir. Bu emek karşılığında istediği ve elde ettiği ücret, tamı tamına, el koyulan başkalarına ait emek miktarına eşittir ve gerekli olan sömürme çabasını kendisinin göstermesi ölçüsünde bu emeğin sömürülme derecesine bağlıdır; ama bu sömürüyü gerçekleştirmek için gerekli olan ve orta karar bir ödeme karşılığında bir yöneticinin sırtına yükleyebileceği zahmetin derecesine bağlı değildir. Her bunalımın ardından, İngiliz sanayi bölgelerinde, geçmişte kendilerine ait olan fabrikalarda, çoğu örnekte alacaklıları olan yeni sahiplerin yöneticileri olarak düşük ücretler karşılığında gözetmenlik yapan çok sayıda eski fabrikatöre rastlanabilir.[76]

Hem işçilerin kooperatif fabrikalarında hem de hisse senetli kapitalist girişimlerde, hem ticari hem de sınai yöneticilerin yönetim ücretleri girişimci kazancından tümüyle ayrılmış görünür. Yönetim ücretinin girişimci kazancından ayrılması, başka durumlarda rastlantısal görünürken burada değişmezdir. Kooperatif fabrikasında, yönetici, işçiler karşısında sermayeyi temsil etmek yerine ücretlerini onlardan aldığından, gözetim işinin karşıtlık içeren karakteri ortadan kalkar. Genel olarak (kredi sistemiyle birlikte gelişmiş olan) hisse senetli girişimler, bir işlev olarak bu yönetim işini, tıpkı burjuva toplumunun gelişmesiyle birlikte yargıçlık ve yönetim işlevlerinin feodal dönemde simgeleri oldukları toprak mülkiyetinden ayrılması örneğinde olduğu gibi, sermaye mülkiyetinden giderek daha fazla ayırma eğilimine sahiptir. Ne var ki, bir yandan, faal kapitalistin karşısına salt sermaye sahibinin, yani para kapitalistinin çıkmasıyla ve kredi sisteminin gelişmesiyle birlikte bu para-sermayenin kendisinin toplumsal bir karakter kazanmasıyla, bankalarda toplanmasıyla ve artık dolaysız sahipleri yerine bankalar tarafından ödünç verilmesiyle; diğer yandan da, ödünç alma yoluyla olsun başka bir yolla olsun sermaye üzerinde herhangi bir hakka sahip olmayan salt yöneticinin faal kapitaliste düşen tüm gerçek işlevleri üstlenmesiyle birlikte, geriye yalnızca görevli kalır ve kapitalist, gereksiz bir kişi olarak üretim sürecinin dışına düşer.

76 Benim bildiğim bir örnekte, 1868 bunalımının ardından, iflas eden bir fabrikatör kendi eski işçilerinin ücretli emekçisi olmuştu. Çünkü fabrika iflas sonrasında bir işçi kooperatifi tarafından işletilmişti ve eski sahibi yönetici olarak atanmıştı. –F. E.

İngiltere'deki kooperatif fabrikalarının kamuoyuna açıkladıkları hesap dökümleri,[77] bunların yer yer özel fabrikatörlere göre çok daha yüksek faizler ödemiş olmasına karşın, (tıpkı diğer işçilerin ücretleri gibi yatırılan değişir sermayenin bir kısmını oluşturan yönetici ücretinin çıkarılmasından sonraki) kârlarının ortalama kârdan daha yüksek olduğunu gösteriyor. Daha yüksek kârların nedeni, bu örneklerin tümünde, daha tasarruflu değişmez sermaye kullanımıydı. Ama burada bizi ilgilendiren şey, ortalama kârın (= faiz + girişimci kazancı) kendisini fiilen ve elle tutulur şekilde yönetim ücretinden tümüyle bağımsız bir büyüklük olarak ortaya koymasıdır. Burada kâr ortalama kârdan büyük olduğundan, girişimci kârı da normalde olduğundan yüksekti.

Hisse senetli bazı kapitalist girişimlerde, örneğin hisse senetli bankalarda da (*joint stock banks*) aynı olgu görülür. 1863'te, Union Bank of London ve başkaları %15'lik bir yıllık kâr payı öderken, London and Westminster Bank %30'luk bir kâr payı ödedi. Burada brüt kârdan, yöneticinin maaşı dışında, mevduatlar için ödenen faiz de çıkarılır. Buradaki yüksek kârın nedeni, ödenmiş sermayenin mevduatlara oranının daha düşük olmasıdır. Örneğin, 1863'te, London and Westminster Bank'ta: ödenmiş sermaye 1 000 000 sterlin; mevduatlar 14 540 275 sterlin. 1863'te, Union Bank of London'da: ödenmiş sermaye 600 000 sterlin; mevduatlar 12 384 173 sterlin.

Girişimci kazancının gözetim ya da yönetim ücretiyle karıştırılması, başlangıçta, kârın faiz dışında kalan fazlasının faiz karşısında aldığı karşıtlık içeren biçimden kaynaklanmıştı. Kârı artık değer, yani karşılığı ödenmemiş emek olarak değil, kapitalistin yaptığı iş karşılığında aldığı ücret olarak göstermeye yönelik özürcü yaklaşım bunu daha da ileriye götürmüştü. Ardından, sosyalistler tarafından da, kârı, fiilen, teorik olarak olduğu iddia edilen şeye, yani salt gözetim ücretine indirme talebi ileri sürüldü. Ve bu gözetim ücretinin, bir yandan, kalabalık bir sınai ve ticari yöneticiler sınıfının oluşumuyla birlikte tüm diğer ücretler gibi belirli olan düzeyine ve belirli olan piyasa fiyatına ulaşması,[78] diğer yandan, özel eğitim almış emek gücünün üretim maliyetlerini

77 Yukarıdakiler 1865'te yazıldığından, burada aktarılan hesap dökümleri 1864 yılından sonrasına ait değil. –F. E.

78 "Ustalar da kalfaları gibi emekçilerdir. Bu özellikleriyle, onların çıkarı, adamlarınınkiyle tam olarak aynıdır. Ama ustalar aynı zamanda ya kapitalisttirler ya da kapitalistlerin aracılarıdırlar, ve bu açıdan bakıldığında onların çıkarı işçilerin çıkarıyla kesin bir karşıtlık içindedir." (s. 27.) "Bu ülkenin sanayi kalfaları arasında eğitimin fazlasıyla yaygınlaşması, bunların özel bilgilerine sahip olan kişilerin sayısını artırarak, neredeyse tüm ustaların ve çalışanların emeklerinin ve yeteneklerinin değerini günden güne düşürüyor." (s. 30. Hodgskin, "Labour defended against the Claims of Capital etc.", London 1825.)

düşüren genel gelişmeyle birlikte hünerli emeğe ödenen tüm ücretler gibi düşmesi ölçüsünde,[79] bu talep, teorik özürcülüğü giderek daha fazla rahatsız etti. İşçilerin tarafında kooperatiflerin, burjuvazinin tarafında hisse senetli girişimlerin gelişmesiyle birlikte, girişimci kazancının yönetim ücretiyle karıştırılmasının son bahanesi de ortadan kalktı ve kâr, pratikte de, teoride yadsınamayacak şekilde olduğu şey olarak, yani salt artık değer olarak, karşılığında herhangi bir eş değer ödenmeyen değer olarak, gerçekleştirilmiş olan karşılığı ödenmemiş emek olarak göründü; şimdi ortaya çıkmıştı ki, faal kapitalist emeği gerçekten sömürmektedir ve sömürüsünün ürünü, ödünç alınmış sermayeyle çalışıyorsa, faiz ile girişimci kazancına (yani kârın faiz dışında kalan fazlasına) bölünmektedir.

Kapitalist üretim temeli üzerinde, hisse senetli girişimlerde, fiilî yöneticilerin yanına ve üzerine, yönetim ve gözetimi gerçekte sadece hissedarları soymanın ve kendini zenginleştirmenin bahanesi olarak kullanan bir dizi yönetim ve gözetim kurulunun eklenmesiyle, yönetim ücretleriyle ilgili yeni bir dolandırıcılık türü gelişir. Bu konudaki bazı çok ilginç ayrıntılar şurada bulunabilir: *The City or the Physiology of London Business; with Sketches on "Change, and the Coffee Houses"*, London 1845.

> "Bankacıların ve tüccarların sekiz ya da dokuz farklı şirketin yöneticiliği sayesinde neler kazanabileceği şu örnekte görülebilir: Bay Timothy Abraham Curtis borçlarını ödeyemez duruma geldiğinde bu beyefendinin İflas Mahkemesi'ne sunulan kişisel bilançosu, yöneticilik sayesinde elde edilen gelirin bir örneğini gösterdi yılda 800-900 sterlin. Bay Curtis, İngiltere Bankası'nda ve Doğu Hindistan Şirketi'nde yöneticilik yaptığından, ondan yöneticilik hizmeti alabilen halka açık şirketler kendilerini şanslı sayıyordu." s. 81, 82.

Bu tür şirketlerin yöneticilerinin her bir haftalık toplantı için aldıkları ücret en az bir ginedir (21 mark). İflas Mahkemesi'nin tutanakları, bu gözetim ücretlerinin, genellikle, kâğıt üzerindeki bu yöneticilerin gerçekten hayata geçirdikleri gözetim faaliyetleriyle ters orantılı olduğunu gösteriyor.

---

79 "Geleneksel engellerdeki genel zayıflama ve eğitim olanaklarındaki artış, niteliksiz emekçilerin ücretlerini yükseltmek yerine nitelikli emekçilerin ücretlerini düşürüyor." (J. St. Mill, "Princ. of Pol. Econ." 2nd ed., London 1849, I, s. 479.)

Bölüm

24

Sermaye İlişkisinin Yüzeysel Biçimi Olarak Faiz Getiren Sermaye

★★★

Sermaye ilişkisi, faiz getiren sermayede, en yüzeysel ve en fetiş benzeri biçimine ulaşır. Burada karşımızda P – P′, yani daha fazla para yaratan para, iki uca aracılık eden süreç olmadan kendi kendisini değerlendiren değer vardır. Tüccar sermayesinde (P – M – P′), kapitalist hareketin sadece dolaşım alanında kalmasına ve bu nedenle kârın yalnızca bir elden çıkarma kârı olarak görünmesine karşın, en azından, kapitalist hareketin genel biçimiyle karşılaşılır; her şeye rağmen, kâr, kendisini, sadece bir *şey*in ürünü olarak değil, toplumsal bir *ilişki*nin ürünü olarak ortaya koyar. Tüccar sermayesinin biçimi hâlâ bir süreci, karşıt evrelerin birliğini, karşıt yönlü iki işleme, yani metaların alım ve satımına ayrışan bir hareketi temsil eder. Bu, faiz getiren sermayenin biçimi olan P – P′'nde silinmiştir. Örneğin, bir kapitalist 1000 sterlin ödünç veriyorsa ve faiz oranı %5'se, 1 yıllık bir sermaye olarak 1000 sterlinin değeri, C sermaye ve z′ faiz oranı olmak üzere, C + Cz′'dür, yani burada $\%5 = \frac{5}{100} = \frac{1}{20}$, $1000 + 1000 \times \frac{1}{20} = 1050$ sterlin. Sermaye olarak 1000 sterlinin değeri 1050 sterline eşittir, yani sermaye, basit bir büyüklük değildir. Sermaye, bir büyüklükler *ilişkisidir*; kendisini değerlendiren bir değer, bir artık değer üretmiş bir anapara olarak kendi kendisiyle, anapara olarak, verili bir değer olarak kurduğu ilişkidir. Ve görmüş olduğumuz üzere, sermaye, ister kendi sermayeleriyle isterse ödünç aldıkları sermayeyle faali-

yette bulunsunlar, tüm aktif kapitalistler için bu biçimi, dolaysız olarak kendisini değerlendiren değer biçimini alır.

P – P′: Burada karşımızda sermayenin başlangıçtaki çıkış noktası vardır; P – M – P′ formülündeki para iki uca (P – P′) indirgenmiştir; burada P′, P + ΔP'ye, yani daha fazla para yaratan paraya eşittir. Bu, sermayenin, anlamsız bir özete indirgenmiş olan ilk ve genel formülüdür. Bu, tamamlanmış sermayedir, üretim süreci ile dolaşım sürecinin birliğidir ve bu nedenle belirli süreler içinde belirli bir miktarda artık değer getiren sermayedir. Faiz getiren sermaye biçiminde, bu, dolaysız olarak, üretim sürecinin ve dolaşım sürecinin aracılığı olmadan görünür. Sermaye, faizin, yani kendi artışının gizemli ve kendi kendisini yaratan kaynağı olarak görünür. Şimdi, *şey* (para, meta, değer), sadece bir şey olarak bile sermayedir, ve sermaye sadece bir şey olarak görünür; tüm yeniden üretim sürecinin sonucu, bir şeye içkin olan bir özellik olarak görünür; para olarak mı harcanacağı yoksa sermaye olarak mı kiralanacağı, paranın, yani her zaman mübadele edilebilir biçimiyle metanın sahibine bağlıdır. Bu nedenle, faiz getiren sermayede, bu otomatik fetiş, kendi kendisini değerlendiren değer, para yaratan para, saf durumuna kavuşturulmuştur ve sermaye, bu biçimde, ortaya çıkışının izlerini artık taşımaz. Toplumsal ilişki, bir şeyin, yani paranın kendisiyle ilişkisi olarak son noktasına ulaşmıştır. Burada görülen şey, paranın sermayeye gerçek dönüşümü değil, yalnızca onun içeriksiz biçimidir. Emek gücü örneğinde olduğu gibi burada da, paranın kullanım değeri, değer yaratmak, yani kendi içerdiğinden daha büyük bir değer yaratmaktır. Paranın kendisi, potansiyel olarak kendisini değerlendiren değerdir ve böylesi bir değer olarak ödünç verilir; bu kendine özgü metanın satılma biçimi ödünç vermedir. Armut taşımak nasıl bir armut ağacının özelliğiyse, değer yaratmak, faiz getirmek de aynı şekilde paranın bir özelliği olur. Ve ödünç para veren kişi, parasını bu tür bir faiz getiren şey olarak satar. Bu da yetmez. Görmüş olduğumuz üzere, gerçekten iş gören sermaye, kendisini, faizi faal sermaye olarak değil, kendinde sermaye olarak, para-sermaye olarak getiriyormuş gibi sunar.

Bu da tersine çevrilir: Faiz, kârın, yani faal kapitalistin işçiden koparddığı artık değerin bir kısmından başka bir şey değilken, şimdi, tersine, faiz, sermayenin asıl ürünü olarak, başlangıçta var olan şey olarak ve girişimci kazancına dönüşmüş olan kâr da, sadece, yeniden üretim sürecinde ortaya çıkan bir eklenti ve bileşen olarak görünür. Sermayenin fetiş şekli ve sermaye fetişi düşüncesi burada eksiksiz hâle gelir. P – P′, bize sermayenin anlamsız biçimini, üretim ilişkilerinin en ileri derecede tersine çevrilmesini ve şeyleşmesini; faiz getiren şekli, yani sermayenin

kendi yeniden üretim sürecinin ön koşulu olduğu basit şekli; paranın ya da metanın yeniden üretimden bağımsız şekilde kendi değerini artırma yeteneğini; kısacası, en çarpıcı biçimiyle sermayenin gizemlileştirilmesini sunar.

Bu biçim, sermayeyi değerin, değer yaratımının bağımsız kaynağı olarak sunmak isteyen bayağı iktisat için doğal olarak büyük bir nimettir; söz konusu biçim altında, kârın kaynağı görülemez duruma gelir ve kapitalist üretim sürecinin sonucu (süreçten ayrılmış olarak) bağımsız bir varlık kazanır.

Sermaye, ancak para-sermayeyle birlikte, kendi kendisini değerlendirme yeteneği yürürlükteki faiz oranıyla ifade edilen sabit bir fiyata sahip olan bir meta olur.

Sermaye, kendi saf fetiş biçimini, yani nesne olarak, satılabilir şey olarak P – P′ biçimini, faiz getiren sermaye olarak ve bunun da dolaysız biçimi olan faiz getiren para-sermaye olarak kazanır (faiz getiren sermayenin burada bizi ilgilendirmeyen diğer biçimleri yine bu biçimden türer ve bu biçimin var olması ön koşuluna dayanır). *Birincisi*, sürekli olarak para biçiminde var olmasıyla; bu biçim altında, sermayenin tüm özgül yanları silinir ve onun gerçek ögeleri görünmez olur. Ne de olsa, para, tam da, kullanım değerleri olarak metaların farklarını ve dolayısıyla aynı zamanda bu metalardan ve onların üretim koşullarından oluşan sanayi sermayelerinin farklarını silen biçimdir; değerin (burada sermayenin), bağımsız mübadele değeri olarak var olduğu biçim, para biçimidir. Para biçimi, sermayenin yeniden üretim sürecinde, sadece geçici bir uğrak, bir geçiş noktasıdır. Buna karşılık para piyasasında sermaye her zaman bu biçimde var olur. – *İkincisi*, burada yine para biçiminde olmak üzere sermaye tarafından üretilmiş olan artık değer, sermayeye içkin bir şey olarak görünür. Tıpkı ağaçların büyümesi örneğinde olduğu gibi, para üretimi (τοκος*),para-sermaye biçimindeki sermayeye özgü bir şey olarak görünür.

Faiz getiren sermayede, sermayenin hareketi kısalmıştır; aracılık eden süreç devre dışı bırakılmıştır ve böylece 1000'e eşit olan bir sermaye, aslında 1000'e** eşit olan ve tıpkı mahzendeki şarabın belirli bir süre sonra daha yüksek bir kullanım değerine sahip olması örneğinde olduğu gibi, belirli bir süre sonra kendisini 1100'e dönüştüren bir şey olarak sabitlenmiştir. Sermaye şimdi bir şeydir, ama bir şey olarak sermayedir. Şimdi paranın bedeninde aşk vardır. Ödünç verildiği ya da (sahibi olan faal kapitaliste girişimci kazancından ayrı olarak faiz getir-

---

* Faiz, doğmuş olan şey. –*Almanca ed.*

1. baskıda: "1100'e" –*Almanca ed.*

mesi ölçüsünde) yeniden üretim sürecine yatırıldığı andan itibaren, ister uyusun ister uyansın, ister evde ister yolculukta olsun, ister gündüz ister gece olsun, üzerindeki faiz büyür. Böylece, faiz getiren para-sermaye (ve her tür sermaye, kendi değer ifadesi bakımından para-sermayedir ya da şimdi para-sermayenin ifadesi sayılır), servet biriktiricisinin ulaşılamaz hayalini gerçekleştirir.

Tefeciliğe çocukça saldırırken Luther'i fazlasıyla meşgul eden şey, faizin bir şey olarak para-sermayenin içine yerleşmiş olmasıdır (sermayenin artık değer üretmesi burada bu şekilde görünür). Bazı ödemeler yapması gereken alacaklının, belirli bir tarihte geri ödemenin yapılmaması nedeniyle zarar etmesi ya da örneğin bir bahçe satın alarak elde edebileceği kârı aynı nedenle yitirmesi durumunda faiz talep edilebileceğini açıkladıktan sonra şöyle devam eder:

> "Şimdi, onu (100 guldeni) sana borç verdiğimden, bir taraftan ödeme yapamamam ve diğer taraftan satın almada bulunamamam nedeniyle bana çifte zarar vermiş oluyorsun ve her iki tarafta da kaybetmiş oluyorum; buna, *duplex interesse, damni emergentis et lucri cessantis* [ortaya çıkan kayıptan ve elde edilemeyen kazançtan kaynaklanan çifte zarar] denir Hans'ın ödünç verdiği yüz gulden nedeniyle zarara uğradığını ve sadece zararının ödenmesini istediğini duyar duymaz akın ediyorlar ve her bir 100 gulden için çifte tazminat talep ediyorlar; yani, sanki yüz gulden üzerinden *gerçekten de* bu tür bir *çifte zarara uğranmış* gibi, uğranan zarar ve gerçekleştirilemeyen bahçe satın alma işlemi için ödeme talep ediyorlar; ne zaman yüz guldenleri olsa, bunu ödünç veriyorlar ve henüz uğramadıkları bu tür bir çifte zararı buna ekliyorlar Bu nedenle, sen, kimsenin sana uğratmadığı, kanıtlaman da hesaplaman da mümkün olmayan, kendi uydurduğun bir zarar için en yakınını para cezasına çarptıran bir tefecisin. Hukukçular bu tür zararlara *non verum sed phantasticum interesse* [gerçek değil, hayali zararlar] der. Birinin kendi kafasından uydurduğu bir zarar dolayısıyla, ödeme yapamamış ya da satın alma işlemi gerçekleştirememiş olmam nedeniyle bu zararların ortaya çıkabileceğini söylememin geçerliliği bulunmaz. Başka türlüsü, *Ex contingente necessarium* [rastlantısal olanı zorunlu yapmak], olmak zorunda olmayan bir şeyi olmak zorunda olan bir şey yapmak, kesin olmayan bir şeyi mutlak olarak kesin bir şey yapmak anlamına gelir. Bu tür bir tefecilik birkaç yıl içinde dünyayı yiyip bitirmez miydi borç veren kişi, tesadüfen, iradesi dışındaki zararlara uğrayabilir ve bunların giderilmesi gerekebilir; ama ticarette bunun tam tersi olur; burada muhtaç durumdaki yakınların üzerine yıkılacak olan zararlar aranır ve uydurulur, böylece kazanç sağlayıp zenginleşmek ve başka insanların emeğiyle, tasasız, tehlikesiz ve kayıpsız bir şekilde, tembellik yaparak lüks içinde yaşamak istenir; sobanın karşısında oturayım ve yüz guldenim ülkede para kazansın ve ödünç verilmiş olduğu için hiçbir tehlike ve tasa olmadan cebimde kalsın; bunu kim istemez?" (M. Luther, *An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen etc.*, Wittenberg 1540.)

Sermayenin, kendi kendisini yeniden üreten ve yeniden üretim sırasında çoğaltan bir değer, ona içkin özellikler sayesinde (yani skolastiklerin gizli nitelikleri sayesinde) sonsuza dek kendisini koruyan ve büyüyen bir değer olduğu düşüncesi, Dr. Price'ın, simyacıların fantezilerini fazlasıyla geride bırakan müthiş fikirlerine yol açmıştır; Pitt, bu fikirlere ciddi ciddi inanmıştı ve *sinking fund* [devlet borçları itfa fonu]* hakkındaki yasalarında onları kendi mali politikasının dayanakları olarak kullanmıştı.

> "Bileşik faiz getiren para başlangıçta yavaş büyür. Ama büyüme hızı sürekli olarak arttığından, bir süre sonra öylesine hızlanır ki, her tür hayal gücünün sınırlarını aşar. Kurtarıcımızın doğduğu gün yüzde 5'lik faiz oranıyla bileşik faiz getirmek üzere borç verilen bir peni, daha bugüne gelmeden, hepsi som altından yüz elli milyon dünyanın içereceğinden daha büyük bir tutara ulaşırdı. Ama basit faize yatırılmış olsaydı, aynı süre içinde, yalnızca yedi şilin dört buçuk peni olurdu. Hükümetimiz bugüne kadar mali durumunu birinci yol yerine ikinci yolla iyileştirmeyi seçti."[80]

Observations on Reversionary Payments etc. (London 1772) adlı eserinde daha da yükseklerde uçar:

> "Kurtarıcımızın doğumunda %6'lık bileşik faiz oranıyla" (herhalde Kudüs Tapınağı'na) "yatırılan bir şilin, Satürn'ün yörünge çapıyla aynı çapa sahip bir küre olduğu varsayımıyla tüm Güneş sisteminin alabileceğinden daha büyük bir tutara ulaşmış olurdu." – "Bu nedenle, bir devlet hiçbir zaman herhangi bir sıkıntı yaşamak zorunda değildir; çünkü en küçük tasarruflarla bile faizin izin vereceği kısalıkta bir sürede en büyük borçları ödeyebilir. (s. XIII, XIV).

---

* Marx, "Das Budget des Herrn Disraeli" ["Bay Disraeli'nin Bütçesi"] başlıklı makalesinde Pitt'in devlet borçları itfa fonunu (*sinking fund*) daha kapsamlı bir şekilde tartışır (bkz. MEW, Band 12, s. 448-449. –*Almanca ed.*

80 Richard Price, "An Appeal to the Public on the subject of the National Debt", London 1772, [s. 19]. Şu çocukça espriyi yapar: "Bu, bileşik faizle büyütmek üzere basit faizle borç almaktır." (R. Hamilton, "An Inquiry into the Rise and Progress of the National Debt of Great Britain", 2nd ed., Edinburgh 1814 [s. 133].) Buna göre, borçlanmak, tek tek kişiler için de zenginleşmenin en güvenilir aracı olurdu. Ama %5'lik yıllık faizle 100 sterlin alırsam, yılın sonunda 5 sterlin ödemem gerekir, ve bu borçlanma 100 milyon yıl bile sürse, bu süre boyunca her yıl yalnızca 100 sterlin borç alırım ve yine her yıl 5 sterlin öderim. Bu süreç, hiçbir zaman, 100 sterlin almam sayesinde 105 sterlin borç vermemi sağlamaz. Peki söz konusu %5'i neyle ödeyeceğim? Yeni borçlar alarak ya da eğer devletsem vergi toplayarak. Ama eğer sanayici kapitalist borç para alır ve diyelim ki %15'lik bir kâr elde ederse, %5'i faiz olarak ödeyebilir, %5'i tüketebilir (gerçi, geliriyle birlikte iştahı da artar) ve %5'i sermayeleştirebilir. Dolayısıyla, %15'lik kâr elde etmek, sürekli olarak %5 faiz ödemenin ön koşuludur. Bu süreç devam ederse, kâr oranı, daha önce açıklanmış olan nedenlerle, diyelim %15'ten %10'a düşer. Ama Price %5'lik faiz oranının %15'lik bir kâr oranını şart koştuğunu tümüyle unutur ve söz konusu faiz oranının sermaye birikimiyle birlikte değişmeden kaldığını varsayar. Gerçek birikim süreciyle hiçbir şekilde ilgilenmez; yalnızca, bileşik faizle geri dönmesi için borç para vermekle ilgilenir. Bunun ne şekilde başarılacağıyla da hiç ilgilenmez; ne de olsa, bu, faiz getiren sermayeye içkin olan bir niteliktir.

İngiliz devlet borçlarına ne kadar sevimli bir teorik giriş!

Geometrik artıştan kaynaklanan sayının muazzam büyüklüğü Price'ın gözlerini kamaştırmıştı. Sermayeyi, yeniden üretimin ve emeğin koşullarını dikkate almadan, kendi başına çalışan bir otomat olarak, (tıpkı Malthus'taki geometrik olarak çoğalan insanlar gibi*) sadece kendi kendisini çoğaltan bir sayı olarak ele aldığından, s = sermaye + bileşik faiz toplamı, c = öndelenen sermaye, z = (100'ün özdeş parçalarıyla ifade edilen) faiz oranı ve n de sürecin devam ettiği yılların sayısı olmak üzere, $s = c(1 + z)^n$ formülünde, sermayenin büyümesinin yasasını bulduğunu zannedebilmişti.

Pitt, Dr. Price'ın gizemlileştirmesini fazlasıyla ciddiye alır. 1876'da Avam Kamarası kamu yararı için 1 milyon sterlin toplanmasına karar vermişti. Pitt'in inandığı Price'a göre, doğal olarak, elde edilecek olan tutarı "biriktirmek" ve böylece devlet borcunu bileşik faiz gizemiyle yok edivermek için halktan vergi toplamaktan daha iyi bir yol yoktu. Avam Kamarası'nın yukarıda anılan kararından kısa bir süre sonra Pitt'in kabul edilmesini sağladığı bir yasa,

> "fonun, vadesi gelen yıllık ödemelerle birlikte, 4 000 000 sterlinlik bir yıllık büyüklüğe ulaşmasına dek" (Act 26 Georg III., Kap. 31.**)

250 000 sterlinlik birikim emrediyordu.

Pitt, itfa fonuna ayrılan tutarın artırılmasını önerdiği 1792 tarihli konuşmasında, İngiltere'nin ticari üstünlüğünün nedenleri arasında makineleri, kredi sistemini vb. anmış, ama

> "en yaygın ve kalıcı neden birikimdir" demişti. "Ona göre, bu ilke, bir dâhi olan Smith'in eserinde eksiksiz şekilde açıklanmıştı ve bu birikim, yıllık kârın en azından bir kısmının anaparayı büyütme amacıyla bir kenara ayrılması, ertesi yıl aynı şekilde kullanılması ve böylece sürekli bir kâr sağlaması yoluyla gerçekleşiyordu."

Pitt böylece Dr. Price'ın yardımıyla Smith'in birikim teorisini bir halkın borç birikimi yoluyla zenginleşmesine dönüştürür ve bu huzurlu ilerleme yoluyla, borçları ödemek için borç alınmasına dayanan bir sınırsız borçlanmaya ulaşır.

Daha da erken bir tarihte, modern bankacılığın babası Josiah Child şunu söylemişti:

---

* [Malthus,] "An essay on the principle of population, as it affects the future improvement of society, with remarks on the speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet, and other writers", London 1798, s. 25-26. –*Almanca ed.*

** III. George'un 26. iktidar yılında çıkarılan şu yasa: "An act for vesting certain sums in commissioners, at the end of every quarter of a year, to be by them applied to the reduction of the national debt. (Anno vicesimo sexto Georgii III, regis.)." –*Almanca ed.*

"100 sterlin, %10'luk faiz oranıyla 70 yılda bileşik faizle 102 400 sterlin üretirdi." (*Traité sur le commerce etc. per J. Child, traduit etc.*, Amsterdam et Berlin 1754, s. 115. 1669'da yazılmıştır.)

Economist'ten alınan şu pasaj, Dr. Price'ın görüşünün modern iktisatçılarca düşüncesizce benimsendiğini gösteriyor:

"Capital, with compound interest on every portion of capital saved, is so all-engrossing that all the wealth in the world from which income is derived, has long ago become the interest of capital all rent is now the payment of interest on capital previously invested in the land." ["Tasarruf edilen her sermaye parçasına bileşik faiz uygulandığında sermaye her şeyi öylesine kendisine çeker ki, dünya üzerindeki gelir getiren her tür servet uzun süre önce sermayenin faizi oldu bugün her tür rant daha önce toprağa yatırılmış olan sermaye üzerinden yapılan faiz ödemesidir."] (*Economist*, 19 July 1851.)

Üretilebilecek olan her tür servet, faiz getiren sermaye olma özelliğiyle sermayeye aittir ve bugüne kadar elde etmiş olduğu her şey, her şeyi yutan iştahı için yapılmış bir taksit ödemesinden başka bir şey değildir. Ona içkin olan yasalara göre, insanlığın sağlayabileceği her tür artık emek ona aittir. Moloch.

Son olarak "romantik" Müller'in aşağıdaki saçmalıklarını görelim:

"Dr. Price'daki muazzam bileşik faiz büyümesi ya da insanların kendi kendilerini hızlandıran güçleri, söz konusu muazzam etkileri yaratacaklarsa, bölünmemiş ya da kesintiye uğramamış tek biçimli bir düzenin yüzlerce yıl boyunca korunmuş olmasını şart koşar. Sermaye bölünür bölünmez, büyümeye kendi başlarına devam eden dallara ayrılır ayrılmaz, güçler birikimi sürecinin bütünü yeniden başlar. Doğa, tek tek her bir işçiye (!) ortalama olarak düşen gücün devamını yaklaşık 20-25 yıllık bir çalışma süresine dağıtmıştır. Bu sürenin dolmasının ardından, işçi çalışma yaşamından ayrılır ve emeğin bileşik faiziyle kazanılmış olan sermayeyi yeni bir işçiye aktarması, çoğu zaman da onu birden çok işçi ya da çocuk arasında paylaştırması gerekir. Bu kişiler, ondan gerçek bileşik faiz elde edebilmek için, öncelikle, kendilerine düşen sermayeyi canlandırmayı ve kullanmayı öğrenmek zorundadır. Ayrıca, burjuva toplumunun kazandığı çok büyük bir sermaye miktarı, en hareketli topluluklarda bile, uzun yıllar boyunca adım adım biriktirilir ve çalışmanın hemen genişletilmesi için kullanılmaz; bunun yerine, kayda değer bir tutara ulaşılır ulaşılmaz, borç adıyla bir başka bireye, bir işçiye, bir bankaya ya da devlete aktarılır; o zaman, alıcı, sermayeyi gerçekten harekete geçirerek ondan bileşik faiz elde eder ve borç veren kişiye basit faiz ödeme yükümlülüğünü kolaylıkla üstlenebilir. Sonunda, üretim yasası ya da tutumluluk yasası tek başına hüküm sürecek olsa insanların güçlerindeki ve onların ürünlerindeki artışın sergileyeceği söz konusu muazzam ilerlemenin karşısına, tüketim, hırs ve israf yasası çıkar. (A. Müller, l.c., III., s. 147-149.)

Birkaç satırda bundan daha tüyler ürpertici bir saçmalık uydurulamaz. İşçi ile kapitalistin, emek gücünün değeri ile sermaye faizinin vb. gülünç bir şekilde karıştırılması bir yana, bileşik faizin alınması, başka şeylerin yanında, sermayenin "ödünç verilmesi"yle ve "o zaman bileşik faiz" getirmesiyle açıklanıyor. Müller'imizin yöntemi, tüm alanlardaki romantiklerin karakteristik yöntemidir. Bunların içerikleri, şeylerin en yüzeysel görüntülerinden elde edilen gündelik önyargılardan oluşur. Sonrasında, bu yanlış ve basmakalıp içeriğin, gizemlileştirici bir ifade tarzıyla "yükseltilmesi" ve şiirselleştirilmesi gerekir.

Sermayenin birikim süreci, kârın (artık değerin) yeniden sermayeye dönüştürülen, yani yeni artık emek emmeye yarayan kısmına faiz denebilmesi ölçüsünde, bileşik faiz birikimi olarak kavranabilir. Ama:

1. Her tür tesadüfi bozulma bir yana bırakıldığında, yeniden üretim süreci devam ederken, elde bulunan sermayenin büyük bir kısmı sürekli olarak değersizleşir, çünkü metaların değeri, onların üretimlerinin başlangıçta gerektirmiş olduğu emek-zamanla değil, yeniden üretimlerinin gerektirdiği emek-zamanla belirlenir ve bu sonuncusu, emeğin toplumsal üretici gücünün gelişmesinden dolayı durmadan azalır. Bu nedenle, toplumsal üretkenliğin daha yüksek bir gelişim düzeyinde, elde bulunan tüm sermaye, uzun bir sermaye tasarrufu sürecinin sonucu olarak değil, görece çok kısa bir yeniden üretim sürecinin sonucu olarak görünür.[81]

2. Bu kitabın Üçüncü Kısmında gösterilmiş olduğu üzere, kâr oranı, kendilerini tam da sermayenin değişir kısmının değişmez kısmına oranla göreli olarak giderek azalmasıyla ifade eden sermaye birikimi artışıyla ve toplumsal emeğin üretici gücündeki buna karşılık gelen artışla orantılı olarak azalır. Bir işçinin harekete geçirdiği değişmez sermaye on katına çıktığında, aynı kâr oranını üretebilmek için artık emek-zamanın on katına çıkması gerekirdi ve kısa bir süre içinde, tüm emek-zaman, hatta günün 24 saati, tümüne sermaye tarafından el koyulsaydı bile bunu sağlayamazdı. Ama Price'daki ilerlemenin ve genel olarak *"all-engrossing capital with compound interest"*in ["her şeyi kendisine çeken bileşik faizli sermaye"nin] temelinde kâr oranının azalmadığı düşüncesi yatar.[82]

---

81 Bkz. Mill ve Carey, ve Roscher'in bu konudaki bulanık yorumu [Marx burada şu çalışmalardan söz ediyor: John Stuart Mill, "Principles of political economy with some of their applications to social philosophy", Cilt 1, 2. baskı, London 1849, s. 91-92. Carey, "Principles of social science" Cilt 3, Philadelphia, London, Paris 1859, s. 71-73. Roscher, "Die Grundlagen der Nationalökonomie", 3. Aufl., Stuttgart, Augsburg 1858, §45. –*Almanca ed.*].

82 "Bileşik faizin aşırı büyük talebini hiçbir emeğin, hiçbir üretici gücün, hiçbir hünerin ve hiçbir sanatın karşılayamayacağı açıktır. Ama her tür tasarruf kapitalistin gelirinden yapılır ve böylece bu talepler gerçekten sürekli olarak ileri sürülür ve emeğin üretici gücü bunları karşılamayı sürekli olarak reddeder. Bu nedenle, sürekli olarak bir tür denge kurulur." ("Labour defended against the Claims of Capital", s. 23. Hodgskin.)

Artık değer ile artık emeğin özdeşliği sermaye birikiminin önüne nitel bir sınır koyar. Bu sınır, *toplam iş günü* ve üretici güçler ile nüfusun belirli bir andaki gelişmişlik durumu oluşturur; bunlar, aynı anda kullanılabilir olan iş günlerinin sayısını sınırlandırır. Buna karşılık, artık değerin anlamsız bir biçim olan faiz biçiminde kavranması durumunda, söz konusu sınır yalnızca nicel bir sınır olur ve her tür fantezinin önünü açar.

Ama bir fetiş olarak sermaye düşüncesi, faiz getiren sermayede en son noktasına ulaşır; bu düşünceye göre, emeğin biriken ürünü, üstüne üstlük para şeklinde sabitlenmiş olarak, ona içkin olan gizli bir nitelik aracılığıyla, saf bir otomat olarak, bir geometrik dizi oluşturacak şekilde artık değer üretme gücüne sahiptir ve emeğin bu biriken ürünü, *Economist*'in düşündüğü üzere, dünyanın tüm servetini, tüm zamanlar için, hukuk gereği kendisine ait olan ve kendisine düşen bir şey olarak çoktan iskonto etmiştir. Burada, geçmiş emeğin ürünü, geçmiş emeğin kendisi, kendi başına, bugünün ya da geleceğin artık emeğinin bir parçasına gebedir. Buna karşılık, biliyoruz ki, geçmiş emeğin ürünlerinin değerinin korunması ve bunun gerektirdiği ölçüde yeniden üretilmesi, gerçekte, *sadece*, bunların canlı emekle temasının bir sonucudur; ve ikincisi, geçmiş emeğin ürünlerinin canlı artık emek üzerindeki egemenliği, sadece, geçmiş emeğin canlı emeğin karşısına bağımsız ve çok güçlü bir şekilde çıktığı özel toplumsal ilişki olan sermaye ilişkisi devam ettiği sürece devam eder.

Bölüm

25

Kredi ve Hayalî Sermaye

★★★

Kredi sisteminin ve bunun yarattığı araçların (kredi parası vb.) kapsamlı bir çözümlemesi planımızın dışında kalıyor. Burada yalnızca, genel olarak kapitalist üretim tarzının niteliklerini tarif etmek için gerekli olan az sayıda nokta üzerinde durulacak. Sadece ticari krediyle ve banka kredisiyle ilgileneceğiz. Bunların gelişimiyle kamu kredisinin gelişimi arasındaki bağlantıyı ele almayacağız.

Basit meta dolaşımından paranın ödeme aracı olma işlevinin ve dolayısıyla meta üreticileri ile meta tüccarları arasındaki bir alacaklı ve borçlu ilişkisinin nasıl çıktığını daha önce gösterdim (I. Kitap, Bölüm 3, 3, b). Ticaretin ve sadece dolaşımı göz önünde bulundurarak üretimde bulunan kapitalist üretim tarzının gelişmesiyle birlikte, kredi sisteminin bu doğal temeli genişler, genelleşir ve düzenlenir. Genel olarak bakıldığında, para burada yalnızca ödeme aracı olarak iş görür, yani meta, para karşılığında değil, belirli bir tarihte ödeme yapılacağı hakkındaki yazılı bir vaat karşılığında satılır. Kısalık adına, bu ödeme vaatlerinin tümünü poliçeler genel kategorisinin altında toplayabiliriz. Bu tür poliçeler de, vadelerinin dolmasına ve ödeme günlerinin gelmesine kadar yine ödeme araçları olarak dolaşır; ve gerçek ticaret parasını oluştururlar. Sonunda alacakların ve borçların denkleştirilmesi yoluyla ortadan kalkmaları ölçüsünde, nihai olarak herhangi bir paraya çevrilme gerçekleşmese bile, kesinlikle para olarak iş görürler. Üreticilerin ve tüccarların kendi aralarındaki bu karşılıklı öndelikleri

nasıl kredi sisteminin gerçek temelini oluşturuyorsa, bunların dolaşım aracı, yani poliçe de, aynı şekilde, gerçek kredi parasının, banknotların vb. temelini oluşturur. Bunlar, madenî para ya da devletlerin çıkardığı kâğıt para şeklindeki paranın dolaşımına değil, poliçelerin dolaşımına dayanır.

W. Leatham (Yorkshire'da banker), *Letters on the Currency*, 2nd edit., London 1840:

> "Ulaştığım sonuçlara göre, 1839 yılının tümü için poliçelerin toplam tutarı 528 493 842 sterlin" (yabancı poliçelerin oranını toplam tutarın yaklaşık olarak $^1/_5$'si* kabul ediyor) "ve aynı yıl boyunca eş zamanlı olarak dolaşımda bulunan poliçelerin tutarı 132 123 460 sterlindi." (s. 55, 56.) "Bir dolaşım bileşeni olarak poliçelerin tutarı, diğer her şeyin toplamından daha büyük." (s. 3, 4.) – "Bu muazzam poliçeler üstyapısı, banknot ve altın miktarının oluşturduğu temele dayanır (!); ve olayların akışı içinde bu temel çok fazla daralırsa, onun sağlamlığı ve hatta varlığı tehlikeye düşer." (s. 8.) – "Tüm dolaşımı" (banknotları kastediyor) "ve Banka ile taşra bankerlerinin talep edildiğinde ödenmesi gereken yükümlülüklerinin miktarını tahmin etmeye çalıştığımda, yasa gereği altına çevrilebilecek olan 153 milyonluk bir tutara ulaşıyorum ve bu talepleri karşılamak için elde bulunan altın miktarı" sadece 14 milyon. (s. 11.) – "Poliçelerin bir kısmını yaratarak onların büyük ölçüde ve tehlikeli bir şekilde genişlemesine yol açan para bolluğunun, aşırı ve düşük faiz ya da iskonto oranlarının engellenmesi dışında, poliçeler herhangi bir denetime tabi değil. Bunların ne kadarının fiilî alışveriş ve satışlar gibi gerçek işlemlerden kaynaklandığına, ya da ne kadarının hayalî ve sadece hatır senetleri olduğuna, yani dolaşım aracı yaratarak hayalî bir sermaye oluşturmak üzere başka poliçeleri vadeleri dolmadan önce almaya yönelik poliçeler olduğuna karar vermek olanaksız. Bolluk ve ucuz para dönemlerinde bunun muazzam bir miktara ulaştığını biliyorum." (s. 43, 44.)

J. W. Bosanquet, *Metallic, Paper, and Credit Currency*, London 1842:

> "*Clearing House* [Takas Odası]" (Londralı bankerlerin kendilerine verilen çekleri ve vadeleri dolmuş poliçeleri mübadele ettikleri yer) "aracılığıyla yılın her bir iş gününde yapılan ödemelerin ortalama tutarı 3 milyon sterlinden fazla ve bunun için gerekli olan günlük para miktarı 200 000 sterlinin çok az üzerinde." (s. 86.) [1889'da *Clearing House*'daki toplam işlem hacmi $7618^3/_4$ milyon sterlindi ve bu da yaklaşık 300 iş günü üzerinden günde ortalama $25^1/_2$ milyon ediyordu. –F. E.] "Poliçelerin, ciro yoluyla bir elden bir başkasına mülkiyet aktarmaları ölçüsünde, paradan bağımsız olarak, dolaşım araçları (*currency*) oldukları açıktır." (s. 92, 93.) "Dolaşımdaki her bir senedin ortalama olarak iki kez ciro edildiği ve her bir senedin vadesi dolmadan önce iki ödeme gerçekleştirdiği varsayılabilir. Bu varsayımdan, 1839 yılı boyunca, poliçeler aracılığıyla, sadece ciro

* 1. baskıda: "$^1/_5$'i" –*Almanca ed.*

yoluyla, iki kez beş yüz yirmi sekiz milyon sterlinlik ya da 1 056 000 000 sterlinlik, yani günde 3 000 000 sterlini aşan mülkiyet aktarımlarının gerçekleştiği sonucu çıkar. Dolayısıyla, mevduatın ve poliçelerin, birlikte, günde 18 000 000 sterlinden az tutmayan mülkiyet aktarımlarını paranın yardımı olmadan gerçekleştirerek paranın işlevlerini üstlendiklerini güvenle söyleyebiliriz." (s. 93.)

Tooke, genel olarak kredi üzerine şunları söylüyor:

"Kredi, en basit şekilde ifade edilecek olursa, bir kişinin, her durumda belirli bir vade dolduğunda ödenmesi gerekecek şekilde, para şeklindeki ya da para cinsinden değerleri üzerinde anlaşılmış metalar şeklindeki belirli bir miktardaki sermayeyi bir başkasına emanet etmesine yol açan, sağlam gerekçeli ya da dayanaksız güvendir. Sermaye para şeklinde, yani banknot, nakdî kredi ya da bir muhabire talimat şeklinde ödünç verildiğinde, geri ödemesi yapılacak olan tutara sermaye kullanımı için her bir 100 sterlin başına belirli bir miktarda ek yapılır. Para cinsinden değerleri üzerinde anlaşmaya varılmış olan metalar, yani bir satış söz konusu olduğunda, geri ödeneceği taahhüt edilen tutar, sermaye kullanımı için ve belirlenmiş olan ödeme vadesinin dolmasına kadar alınan risk için bir karşılık içerir. Belirli vadeli yazılı ödeme taahhütlerinin çoğu bu tür krediler için düzenlenir ve başkalarına aktarılabilir olan bu taahhütler ya da borç senetleri, borç veren kişilere, ellerindeki senetlerin vadeleri dolmadan önce para ya da meta biçimindeki sermayelerini kullanma fırsatını bulduklarında, genellikle daha uygun koşullarda borçlanma ya da satın alma olanağını sağlar, çünkü bu kişiler, senetlerin üzerinde kendi isimleri dışında başka isimlerin de bulunması sayesinde güvenilirliklerini artırmış olur." (*Inquiry into the Currency Principle*, s. 87.)

Ch. Coquelin, *Du Crédit et des Banques dans l'Industrie, Revue des deux Mondes**, 1842, tome 31 [s. 797]:

"Her ülkede kredi işlemlerinin çoğunluğu sınai ilişkiler kapsamında gerçekleşir ham madde üreticisi ham maddeleri onları işleyecek olan fabrikatöre ödünç verir ve ondan belirli bir vadesi bulunan bir ödeme taahhüdü alır. Fabrikatör de, işin kendisine düşen kısmını yaptıktan sonra, ürünlerini, onları işlemeye devam etmesi gereken bir başka fabrikatöre benzer koşullarla ödünç verir ve böylece kredi, tüketiciye varıncaya kadar bir kişiden bir başkasına sürekli olarak daha fazla genişler. Toptancı tüccar, perakendeci tüccara meta ödünç verirken, kendisi de fabrikatörden ya da aracıdan aynı yolla meta elde eder. Herkes, bazen para ama çok daha büyük bir sıklıkla meta şeklinde olmak üzere bir eliyle borçlanırken diğeriyle borç verir. Böylece, sınai ilişkiler içinde, birleşen ve her yönde birbirleriyle kesişen öndeliklerin aralıksız bir mübadelesi gerçekleşir. Kredi sisteminin gelişmesi tam da bu karşılıklı öndeliklerin çoğalması ve büyümesi yoluyla gerçekleşir ve onun gücünün gerçek kaynağı buradadır."

---

* "Revue des deux Mondes" – 1829'dan bu yana Paris'te çıkan 15 günlük tarih, siyaset, edebiyat ve sanat dergisi. –*Almanca ed.*

Kredi sisteminin diğer tarafı, kapitalist üretimde doğal olarak meta ticaretinin gelişmesiyle el ele giden para ticaretinin gelişmesiyle bağlantılıdır. İş adamlarının rezerv fonlarının saklanması işinin, para tahsil etme ve ödeme teknik işlemlerinin, uluslararası ödemelerin ve dolayısıyla külçe ticaretinin para tüccarlarının ellerinde nasıl toplandığını önceki kısımda (Bölüm 19) görmüştük. Kredi sisteminin diğer tarafı, yani para tüccarlarının özel işlevi olarak faiz getiren sermayenin ya da para-sermayenin yönetimi, bu para ticaretiyle bağlantılı olarak gelişir. Paranın borç alınması ve verilmesi para tüccarlarının özel işi hâline gelir. Para-sermayenin gerçek ödünç vericileri ile alıcılarının arasına aracılar olarak girerler. Genel bir ifadeyle, bankacılık işinin bu tarafını, ödünç verilebilir para-sermayenin büyük yığınlar hâlinde bankerlerin ellerinde toplanması ve böylece, sanayi ve ticaret kapitalistlerinin karşısına tek tek borç para veren kişilerin değil, borç para veren herkesin temsilcileri olarak bankerlerin çıkması oluşturur. Bankerler, para-sermayenin genel yöneticileri hâline gelir. Diğer yandan, tüm ticaret dünyası için borç alarak, borç alanları, borç veren herkesin karşısında bir araya getirirler. Bir banka, bir taraftan para-sermayenin, borç verenlerin merkezîleşmesini, diğer taraftan borç alanların merkezîleşmesini temsil eder. Onun kârı, genel olarak, borç alma faizinin borç verme faizinden düşük olmasından kaynaklanır.

Bankaların ellerinde bulunan ödünç verilebilir sermaye onlara pek çok yolla akar. Birincisi, sanayici kapitalistlerin kasadarları olduklarından, her bir üreticinin ve tüccarın rezerv fonu olarak tuttuğu ya da ödeme biçiminde ona gelen para-sermaye ellerinde toplanır. Bu fonlar bu yolla ödünç verilebilir para-sermayeye dönüşür. Böylece, ticaret dünyasının rezerv fonu, ortak bir fon olarak bir yerde toplandığından, zorunlu olan en düşük miktarla sınırlanır ve para-sermayenin başka bir durumda rezerv fonu olarak pinekleyecek olan bir kısmı ödünç verilir, faiz getiren sermaye olarak iş görür. İkincisi, bankerlerin ödünç verilebilir sermayesi, borç verme işini kendilerine bırakan para kapitalistlerinin mevduatından oluşur. Ayrıca, bankacılık sisteminin gelişmesiyle ve özellikle de mevduata faiz ödemeye başlamalarıyla birlikte, tüm sınıfların para cinsinden tasarrufları ve o an için iş görmeyen paraları onlara yatırılır. Hiçbiri para-sermaye olma işlevini üstlenemeyecek olan küçük tutarlar büyük yığınlar hâlinde birleşir ve böylece bir para gücü oluşturur. Küçük tutarların bu şekilde bir araya gelmesi, bankacılık sisteminin özel bir etkisi olarak, bankaların asıl para kapitalistleri ile borç alanlar arasındaki aracılığından ayırt edilmelidir. Son olarak, yalnızca azar azar harcanacak olan gelirler de bankalara yatırılır.

Borç verme işlemi (burada yalnızca gerçek ticari krediyle ilgileniyoruz), poliçelerin iskonto edilmesiyle (bunların vadeleri dolmadan paraya çevrilmesiyle) ve farklı öndeleme biçimleriyle gerçekleşir: kişisel krediye dayalı doğrudan öndelikler; faiz getiren kâğıtlara, devlet tahvillerine, her tür hisse senedine dayalı öndelikler; ama aynı zamanda özellikle yükleme belgelerine, ambar makbuzlarına ve meta sahipliğini gösteren başka onaylı belgelere dayalı öndelikler; bankadaki hesap bakiyesinden fazlasının çekilmesi vb.

Bankerin verdiği kredi, örneğin başka bankalara çekilmiş poliçeler ya da çekler, aynı türden kredi hesapları ve son olarak eğer banknot çıkarma yetkisi varsa bankanın kendi çıkaracağı banknotlar gibi farklı biçimlerde verilebilir. Banknot, bankere çekilmiş, hamili tarafından her an tahsil edilebilir ve banker tarafından özel poliçeler yerine verilen bir poliçeden başka bir şey değildir. Kredinin bu son biçimi konunun uzmanı olmayanlara özellikle çarpıcı ve önemli görünür, çünkü, birincisi, kredi parasının bu türü salt ticari dolaşımdan çıkıp genel dolaşıma girer ve burada para olarak iş görür; ayrıca, çoğu ülkede, banknot çıkaran ana bankalar, ulusal ve özel bankaların tuhaf karışımları olarak aslında devlet kredisinden yararlanır ve onların banknotları şu ya da bu ölçüde yasal ödeme araçlarıdır; son olarak, burada, banknotlar dolaşımdaki bir kredi işaretinden başka bir şeyi temsil etmediğinden, bankerin uğraş konusunun kredinin kendisi olduğu gözle görülür duruma gelir. Ama banker, kendisine yatırılan nakit parayı öndelediği durumda bile, tüm diğer kredi biçimleriyle de uğraşır. Aslında, banknotlar toptan ticaretin bozuk paralarından başka bir şey değildir ve bankalarda en büyük ağırlığı taşıyan şey her zaman mevduattır. Bunun en iyi kanıtını İskoç bankaları sağlar.

Buradaki amacımız açısından, bankaların kendilerinin özel biçimlerini de özel kredi kurumlarını da daha fazla incelememiz gerekmiyor.

> "Bankerlerin işi iki dala ayrılabilir Bankerin işinin bir dalı, onu hemen kullanabilecek durumda olmayanlardan sermaye toplanması ve kullanabilecek olanlara dağıtılması ya da aktarılmasıdır. Diğer dal, müşterilerinin gelirlerinden mevduat elde edilmesi ve tüketim nesnesi harcamaları için istedikleri tutarların onlara ödenmesidir birincisi *sermaye* dolaşımı, ikincisi *para* (*currency*) dolaşımıdır..." – "Bunlardan biri, bir yandan sermayenin yoğunlaşmasıyla ve diğer yandan onun dağıtılmasıyla ilgilidir, diğeri ise ilgili bölgenin yerel gereksinimleri doğrultusunda dolaşımı yönetmek için kullanılır." – Tooke, *Inquiry into the Currency Principle*, s. 36, 37.

Bölüm 28'de bu pasaja geri döneceğiz.

Reports of Committees, Vol. VIII, *Commercial Distress*, Volume II, Part I, 1847/48, Minutes of Evidence. – (Bundan sonraki alıntılarda: *Commercial Distress*, 1847/48.) Kırklı yıllarda Londra'da poliçeler iskonto edilirken sayısız örnekte banknotlar yerine bir bankanın bir başkasına çektiği 21 gün vadeli poliçeler kabul edilmişti. (Taşra bankeri J. Pease'in ifadesi, No. 4636 ve 4645.) Aynı rapora göre, bankerler, para kıtlaşır kıtlaşmaz, müşterilerine ödeme yaparken bu tür poliçeler verme alışkanlığına sahipti. Banknot isteyen alıcılar, bu poliçeleri yeniden iskonto ettirmek zorundaydı. Bu, bankalar için, para basma ayrıcalığından farksız bir şeydi. Bay Jones Loyd ve ortakları, "ezelden beri", para kıtlaşıp faiz oranı %5'in üzerine çıkar çıkmaz bu şekilde ödeme yapıyordu. Bu tür banker poliçelerini elde etmek müşteriyi mutlu ediyordu, çünkü Jones Loyd ve ortaklarının poliçeleri kendisininkilere göre daha kolay iskonto ettiriliyordu; ayrıca bunlar sıklıkla 20-30 kez el değiştiriyordu. (ibidem, No. 901-905, 992.)

Bütün bu biçimler ödeme taleplerinin devredilebilir hâle gelmesine hizmet eder.

> "Krediyi, zaman zaman paranın işlevlerini üstlenmeye çağrılmayacağı herhangi bir şekle sokmak neredeyse olanaksızdır; ve bu şekil ister banknot, ister poliçe, isterse banker çeki olsun, belli başlı tüm özel durumlarda süreç aynıdır ve sonuç aynıdır. – Fullarton, *On the Regulation of Currencies*, 2nd edit., London 1845, s. 38. – "Banknotlar, kredinin ufak paralarıdır." (s. 51.)

Aşağıdakiler, J. W. Gilbart'ın, *The History and Principles of Banking*'inden (London 1834):

> "Bir bankanın ticaret sermayesi iki kısma ayrılabilir: yatırılmış sermaye (*invested capital*) ve ödünç alınmış banka sermayesi (*banking capital*)." (s. 117) "Banka sermayesi ya da ödünç alınmış sermaye elde etmenin üç yolu vardır. Birincisi, mevduat kabul etmek; ikincisi, banknot çıkarmak; üçüncüsü, senet düzenlemektir. Bir kişi bana karşılıksız olarak 100 sterlin ödünç verecek olsa ve bu 100 sterlini yüzde dört faizle bir başkasına ödünç versem, bu işlem sayesinde bir yıl içinde 4 sterlin kazanırım. Yine, birisi benim ödeme taahhüdümü" (*I promise to pay*, İngiliz banknotları için alışılagelmiş olan formüldür) "kabul eder ve yılın sonunda tıpkı ona 100 sterlin ödünç vermişim gibi onun için bana yüzde 4 ödeyecek olsa, bu işlem sayesinde 4 sterlin kazanırım; ve yine, bir taşra şehrinden gelen birisi yirmi bir gün sonra aynı tutarı Londra'daki bir kişiye ödemem koşuluyla bana 100 sterlin getirirse, bu parayla yirmi bir gün boyunca elde edebileceğim faiz, kârım olur. Bu, bankacılık işlemlerinin ve banka sermayesinin mevduat, banknotlar ve senetler aracılığıyla yaratılma yolunun doğru bir sunumudur." (s. 117.) "Bir bankerin kârları genel olarak onun banka sermayesinin ya da ödünç alınmış sermayesinin miktarıyla orantılıdır

Bir bankanın gerçek kârını saptamak için, yatırılmış sermaye üzerinden elde edilen faiz brüt kârdan çıkarılmalıdır ve geriye kalan tutar bankacılık kârıdır." (s. 118.) *"Bir bankerin müşterilerine verdiği öndeliklerin kaynağı başkalarının paralarıdır."* (s. 146.) "Tam da banknot çıkarmayan bankerler, poliçeleri iskonto ederek bir banka sermayesi yaratır. İskontolarını, kendilerindeki mevduatın artmasına yarayacakları şekilde yaparlar. Londralı bankerler, kendilerinde mevduat hesapları bulunanlar dışındaki kurumların poliçelerini iskonto etmeyecektir." (s. 119.) "Senetlerini iskonto ettirmiş ve toplam tutar üzerinden faiz ödemiş olan bir taraf, söz konusu tutarın bir kısmını faizsiz olarak bankere bırakmak zorundadır. Banker, bu yolla, gerçekten öndelenen para üzerinden cari faiz oranından fazlasını elde eder ve banka sermayesini kendi elinde kalan bakiye tutarında artırır." (s. 120.)

Rezerv fonlarında, mevduatta, çeklerde tasarruf:

"Mevduat bankaları dolaşımdaki araçların kullanımında tasarruf sağlar. Bunun temelinde alacakların aktarımı ilkesi vardır... Mevduat bankalarının çok miktarda işlemi az miktarda parayla gerçekleştirebilmesinin nedeni budur. Banker, bu şekilde özgürleştirilen parayı, müşterilerine iskonto yoluyla ya da başka yollarla öndelik sağlamak için kullanır. Dolayısıyla, aktarım ilkesi, mevduat sistemine ek bir etkinlik kazandırır (s. 123.) "Aralarında ticari ilişkiler bulunan iki tarafın hesaplarının aynı bankerde mi yoksa farklı bankerlerde mi olduğu önemsizdir; çünkü, bankerler çeklerini birbirleriyle *clearing house*'da [takas odasında] mübadele eder Dolayısıyla, mevduat sistemi, aktarımlar aracılığıyla, madenî para kullanımını tümüyle devre dışı bırakacağı bir noktaya kadar genişletilebilir. Herkes bir bankada mevduat hesabına sahip olsa ve tüm ödemelerini çeklerle yapsa, para devre dışı kalabilir ve çekler tek dolaşım aracı hâline gelebilirdi. Ama bu durumda, paranın bankerde bulunduğunu varsaymak gerekir; yoksa, çeklerin herhangi bir değeri olmazdı." (s. 124.)

Yerel işlemlerin bankaların ellerinde toplanması, 1. banka şubeleri (taşra bankaları kendi bölgelerindeki küçük şehirlerde, Londra bankaları Londra'nın farklı semtlerinde şubelere sahiptir); 2. temsilcilikler aracılığıyla gerçekleşir.

"Her bir taşra bankerinin, banknotları ya da senetleri karşılığında ödeme yapması ve Londra'da ikamet eden taraflarca taşrada ikamet etmekte olan taraflar için yatırılabilecek olan tutarları tahsil etmesi için Londra'da bir temsilcisi vardır." (s. 127.) "Her banker bir başkasının banknotlarını kabul eder, ama onları yeniden dolaşıma çıkarmaz. Tüm büyük şehirlerde haftada bir ya da iki kez bir araya gelerek banknotlarını mübadele ederler. Bakiye, Londra'ya çekilen bir poliçeyle ödenir." (s. 134.) "Ticareti kolaylaştırmak bankacılığın amacıdır ve ticareti kolaylaştıran her şey spekülasyonu kolaylaştırır. Ticaret ve spekülasyon bazı durumlarda birbirlerine o denli bağlıdır ki, tam olarak hangi noktada

ticaretin sona erip spekülasyonun başladığını söylemek olanaksızdır

Bankaların bulunduğu her yerde sermaye daha kolay bir şekilde ve daha ucuza elde edilir. Etin ve biranın ucuzluğu oburluğu ve sarhoşluğu nasıl kolaylaştırırsa, sermayenin ucuzluğu da spekülasyonu aynı şekilde kolaylaştırır." (s. 137, 138.) "Dolaşım bankaları her zaman kendi banknotlarını çıkardığından, bu bankaların, iskonto işlerini yalnızca bu son sermaye türüyle yaptığı düşünülebilir, ama böyle değildir. Bir bankerin iskonto ettiği tüm senetler için kendi banknotlarını çıkarması, ama buna rağmen sahibi olduğu senetlerin onda dokuzunun gerçek sermayeyi temsil etmesi fazlasıyla olasıdır. Çünkü, ilk anda bankerin banknotları senet için verilse bile, banknotlar, senedin vadesi dolana kadar dolaşımda kalmayabilir; senedin vadesinin dolmasına üç ay varken, banknotlar üç gün sonra geri dönebilir." (s. 172.) "Bir nakdî kredi hesabından hesapta bulunmayan paranın çekilmesi olağan bir ticari işlemdir; aslında, nakdî kredi verilmesinin amacı da budur Nakdî krediler, yalnızca kişiye güven temelinde değil, aynı zamanda değerli kâğıtların güvence olarak gösterilmesi karşılığında verilir." (s. 174, 175.) "Metaların güvence olarak gösterilmesi karşılığında borç verme yoluyla öndelenen sermaye, senetler iskonto edilirken öndelenen sermayeyle aynı etkilere sahiptir. Bir tarafın metalarını güvence olarak göstererek 100 sterlin borç alması, metalarını 100 sterlinlik bir senet karşılığında satıp bu senedi bankere iskonto ettirmesiyle aynı şeydir. Ama bu öndeliği elde ettiğinde, pazarın daha elverişli bir duruma gelmesine kadar metaları elinde tutabilir ve bunu yapamasa acil gereksinimler için para bulmak amacıyla uğramak zorunda kalabileceği bir zararın önüne geçer." (s. 180, 181.)

The Currency Theory Reviewed, etc., s. 62, 63:

"Bugün A'ya yatırdığınız 1000 sterlinin yarın yeniden dolaşıma çıkarılabilecek ve B'deki bir mevduat hâline gelebilecek olduğu su götürmez bir gerçektir. Aynı para ertesi gün B tarafından yeniden dolaşıma çıkarılabilir ve C'deki bir mevduat hâline gelebilir ve bunlar sonsuza dek sürebilir; dolayısıyla, aynı 1000 sterlin, birbirlerini izleyen aktarımlarla kendisini çoğaltarak mutlak olarak sonsuz bir mevduat tutarına ulaşabilir. Bu nedenle, *İngiltere'deki tüm mevduatın onda dokuzunun, bankerlerin* ayrı ayrı sorumlu oldukları *defterlerindeki kayıtları dışında herhangi bir varlığa sahip olmaması mümkündür* Aynı nedenle, örneğin İskoçya'da, dolaşımdaki paranın" {üstüne üstlük neredeyse yalnızca kâğıt para!} "hiçbir zaman 3 milyon sterlini aşmamış olmasına karşın, bankalardaki mevduatın 27 milyon sterlin düzeyinde olduğu tahmin ediliyor ... Mevduat hesaplarındaki paraları çekmeye yönelik genel ve ani bir hareket (*a run on the banks* [bankalara bir akın]) olmadıkça, aynı 1000 sterlin, geriye doğru yolculuk ettirilmesi durumunda, aynı kolaylıkla eşit derecede sonsuz bir tutarı silebilir. Bugün bir tüccara olan borcunuzu silmek için kullandığınız aynı 1000 sterlin, yarın onun bir diğer tüccara olan borcunu silebilir, ertesi gün diğer tüccarın bankaya olan borcunu silebilir ve bunun sonu yoktur; dolayısıyla, aynı 1000 sterlin elden ele, bankadan bankaya geçebilir ve düşünülebilecek her tür mevduat tutarını silebilir."

(Gilbart'ın daha 1834'te şunu bildiğini görmüştük:

> "ticareti kolaylaştıran her şey spekülasyonu kolaylaştırır. Ticaret ve spekülasyon bazı durumlarda birbirlerine o denli bağlıdır ki, tam olarak hangi noktada ticaretin sona erip spekülasyonun başladığını söylemek olanaksızdır."

Satılmamış metalar üzerinden öndelik elde etmek ne kadar kolay olursa, bu tür öndelikler o kadar çok alınır ve her şeyden önce para cinsinden öndelik almak için meta imal etme ve imal edilmiş metaları uzak pazarlara yollama çabaları o kadar artar. İngiltere'nin 1845-1847 yıllarındaki ticaret tarihi, bir ülkenin tüm iş dünyasının nasıl olup da böylesi bir dolandırıcılığa teslim olabileceği ve bunun ne şekilde son bulacağı konusunda çarpıcı bir örnek sunuyor. Burada, kredinin neler yapabileceğini görüyoruz. Aşağıdaki örnekleri açıklamak için, öncesinde bazı noktalara kısaca değineceğiz.

1842'nin sonunda, İngiliz sanayisinin 1837'den beri neredeyse aralıksız bir şekilde maruz kaldığı baskı hafiflemeye başladı. İzleyen her iki yıl boyunca İngiliz sanayi ürünlerine yönelik dış talep daha da arttı; 1845-1846, en parlak gönenç dönemi oldu. 1843'te Afyon Savaşı Çin'i İngiliz ticaretine açmıştı. Yeni pazar, başta pamuk sanayisinde olmak üzere olanca hızıyla süren genişlemeye yeni bir vesile sunmuştu. O dönemde, Manchester'daki bir fabrikatör, bu satırların yazarına,"Aşırı miktarda üretmeyi nasıl başarabiliriz ki? Giydirmemiz gereken 300 milyon insan var" demişti. Ama tüm o yeni inşa edilen fabrika binaları, buhar ve iplik makineleri ve dokuma tezgâhları, Lancashire'dan büyük dalgalar hâlinde gelen artık değeri soğurmaya yetmiyordu. Üretimi artırmak konusunda gösterilen tutkunun aynısıyla demiryolları yapımına girişildi; fabrikatörlerin ve tüccarların spekülasyon açlığı ilk olarak burada ve daha 1844 yılından itibaren giderildi. Satılabildiği kadar, yani eldeki paranın ilk ödemelere yettiği kadarıyla hisse senedi satıldı; gerisinin çaresini zaman bulacaktı! Sonraki ödemelerin vadeleri geldiğinde (*C. D.* 1848/1847'deki 1059. soruya göre 1846 ve 1847 yıllarında demiryollarına yatırılan sermaye miktarı 75 milyon sterlindi), krediye başvurmak zorunda kalındı ve çoğu örnekte firmanın asıl işi de yara aldı.

Ve bu asıl iş de örneklerin çoğunda zaten aşırı yük altındaydı. Ayartıcı yüksek kârlar, eldeki paraya çevrilebilir kaynaklara göre makul sayılamayacak ölçüde geniş kapsamlı işlemlere yol açmıştı. Ama ne de olsa, kolaylıkla elde edilebilen ve üstüne üstlük ucuz olan kredi vardı. Bankanın iskonto oranı düşüktü: 1844'te %$1^{3}/_{4}$-$2^{3}/_{4}$, Ekim 1845'e kadar %3'ün altı, ardından kısa bir süre %5'e kadar yükseliş (Şubat 1846), sonrasında %$3^{1}/_{4}$'e (Aralık 1846) kadar yeniden düşüş. İngiltere Bankası'nın mah-

zenlerinde o zamana dek duyulmamış büyüklükte bir altın stoku vardı. Yurt içindeki tüm borsa değerleri daha önce hiç olmadıkları kadar yüksekti. Öyleyse bu güzel fırsat neden kaçırılsın, neden hızlıca işe girişilmesin? Neden İngiliz fabrika ürünlerinin özlemi içindeki yabancı pazarlara imal edilebilecek olan tüm metalar gönderilmesin? Ve fabrikatör, Uzak Doğu'da iplik ve dokuma satışından ve bunun karşılığında elde edilen dönüş kargosunun İngiltere'deki satışından kaynaklanan çifte kazancı neden cebine indirmesin?

Öndelik karşılığında Hindistan'a ve Çin'e çok büyük miktarlarda mal gönderme sistemi bu şekilde ortaya çıktı ve bu da, kısa bir süre içinde, aşağıdaki notlarda ayrıntılı bir şekilde tarif edilen ve pazarların aşırı derecede dolup taşmasıyla ve çöküşle son bulmak zorunda olan bir sadece öndelik elde etmek için mal gönderme sistemine dönüştü.

Çöküş, 1846 yılındaki kötü hasat sonucunda gerçekleşti. İngiltere ve özellikle de İrlanda, başta tahıl ve patates olmak üzere muazzam miktarlarda gıda maddeleri ithalatına gereksinim duyuyordu. Ama bunları sağlayan ülkelere yapılması gereken ödemelerin sadece çok küçük bir kısmı İngiliz sanayi ürünleriyle yapılabiliyordu; değerli metallerle ödeme yapmak gerekiyordu; yurt dışına en az 9 milyon değerinde altın gitmişti. Bu altının tam $7^1/_2$ milyonu İngiltere Bankası'nın nakit [altın ve gümüş] rezervinden gelmişti ve bu nedenle bankanın para piyasasındaki hareket özgürlüğü ciddi derecede azalmıştı; rezervleri İngiltere Bankası'nda yatan ve pratikte bu bankanın rezerviyle özdeş olan diğer bankalar da verdikleri borç para miktarlarını sınırlandırmak zorunda kalmıştı; hızlı ve kolay ödeme akışları, önce bazı yerlerde, sonra da genel olarak durmuştu. Bankanın Ocak 1847'de hâlâ %3-$3^1/_2$ düzeyinde olan iskonto oranı ilk paniğin yaşandığı Nisan ayında %7'ye yükseldi; ardından yaz aylarında bir kez daha geçici bir rahatlama oldu (%6,5, %6), ama yeni hasadın da kötü olması yeniden ve daha şiddetli bir paniğe yol açtı. Bankanın resmi asgari iskonto oranı Ekim'de %7'ye, Kasım'da %10'a yükseldi, yani, poliçelerin çok büyük çoğunluğu ya devasa tefeci faizleriyle iskonto edilebilir ya da hiç iskonto edilemez duruma geldi; ödemelerdeki genel duraklama bir dizi önde gelen kuruluş ile çok sayıda orta ve küçük ölçekli kuruluşun iflasına yol açtı; bankanın kendisi bile, kurnazca hazırlanmış olan 1844 tarihli Banka Yasasının* getirdiği sınırlamalar

* *1844 tarihli Banka Yasası* – İngiliz hükümeti banknotların altına çevrilmesindeki zorlukları aşmak için 1844 yılında Robert Peel'in girişimiyle İngiltere Bankası'nın reformuna yönelik bir yasayı kabul etti. Bu yasayla Banka ayrı nakit fonlarına sahip tümüyle bağımsız iki departmana ayrıldı: salt bankacılık işlemlerini yürüten *Banking-Department* [Bankacılık Departmanı] ve banknot ihracını üstlenen *Issue-Department* [İhraç Departmanı]. Banknotlar, her zaman kullanıma hazır durumda olması gereken özel bir altın fonu şeklindeki sağlam karşılıklara sahip olmak zorundaydı.

nedeniyle iflas zorunluluğuyla karşılaşma tehlikesi altındaydı; hükümet, yaygın itirazlar üzerine 25 Ekim'de Banka Yasasını askıya aldı ve böylece bankaya vurulmuş olan saçma yasal prangaları ortadan kaldırdı. Kendi banknot stokunu herhangi bir engelle karşılaşmadan dolaşıma sokabildi; bu banknotların itibarı aslında ülkenin itibarıyla güvence altına alındığından, yani zarar görmemiş olduğundan, bu adım atılır atılmaz para darlığı hemen ve kesin bir şekilde aşıldı; kuşkusuz, aşılamayacak ödeme güçlükleri yaşayan büyüklü küçüklü çok sayıda firma yine iflas etti, ama bunalımın zirvesi geride bırakılmıştı, bankanın iskonto oranı Aralık'ta yine %5'e düştü ve daha 1848 yılı içinde yenilenmiş bir ticari canlılığın ilk işaretleri alındı; söz konusu canlılık, 1849'da kıtadaki devrimci hareketleri etkisizleştirdi ve ellili yıllarda önce o zamana dek duyulmamış bir sınai gönence, ama sonrasında da 1857 çöküşüne yol açtı. –F. E.)

I. 1848'de *House of Lords*'un [Lordlar Kamarası'nın] yayınladığı bir belge, devlet tahvillerinin ve hisse senetlerinin 1847 bunalımı sırasındaki muazzam değersizleşmesi hakkında bilgi veriyor. Buna göre, 23 Ekim 1847'de, aynı yılın Şubat ayına göre uğranmış olan değer kayıpları şöyleydi:

İngiliz devlet tahvillerinde	93 824 217 sterlin
Dok ve kanal hisse senetlerinde	1 358 288 sterlin
Demiryolu hisse senetlerinde	19 579 820 sterlin
Toplam:	114 762 325 sterlin

II. 24 Kasım 1847 tarihli *Manchester Guardian*'da*, meta satıldığı için poliçe çekmenin yerini iskonto edilebilir, paraya çevrilebilir poliçeler çekebilmek için meta satın alımlarının aldığı Doğu Hindistan ticaretindeki dolandırıcılıklar hakkında şunlar söyleniyor:

Londra'daki A, B'ye, Manchester'daki fabrikatör C'den, Doğu Hindistan'daki D'ye gönderilmek üzere meta satın alınması talimatını verir. B, C'ye, C'den B'ye çekilmiş altı ay vadeli poliçelerle ödeme yapar. B de A'ya altı ay vadeli poliçeler çekerek kendisini güvence altına alır. Metalar

---

Altın karşılığı bulunmayan banknot ihracı 14 milyon sterlinle sınırlandırıldı. Ne var ki, dolaşımda bulunan banknotların miktarı, 1844 tarihli Banka Yasasına aykırı bir şekilde, fiilen, karşılık fonuna değil, dolaşım alanındaki talebe bağlıydı. Para kıtlığının çok şiddetli olduğu iktisadi bunalımlar sırasında İngiliz hükümeti 1844 tarihli yasayı geçici olarak yürürlükten kaldırdı ve altın karşılığı bulunmayan banknotların tutarını artırdı. (Ayrıca bkz. elinizdeki kitap, Bölüm 34, *"Currency Principle* ve 1844 tarihli İngiliz Banka Mevzuatı".) –*Almanca ed.*

"The Manchester Guardian" – İngiliz gazetesi, serbest ticaret yanlılarının yayın organı, sonraları Liberal Parti'nin yayın organı; 1821'den beri Manchester'da çıkar. –*Almanca ed.*

gemiye yüklenir yüklenmez, A da, postayla gönderilen yükleme belgesine dayalı olarak, D'ye altı ay vadeli poliçeler çeker.

> "Böylece hem gönderici hem de alıcı, metalar için gerçekten ödeme yapılmadan aylar önce fon sahibi oluyor; ve çoğu zaman, bu poliçeler, vadeleri dolduğunda, bu denli uzun süren ticari işlerin karşılıklarının alınması için zaman sağlama bahanesiyle yenileniyordu. Ne yazık ki, böylesi bir ticarette uğranan zararlar, onun daralmasına değil, doğrudan doğruya büyümesine yol açıyordu. Taraflar ne kadar yoksullaşırsa, geçmişteki maceralarda yitirdikleri sermayeyi yeni öndelikler aracılığıyla kapatmak için meta satın alma gereksinimleri o kadar büyüyordu. Dolayısıyla, alımlar, arz ve taleple düzenlenir olmaktan çıkmış, zorluk çeken bir firmanın mali işlemlerinin en önemli parçası olmuştu. Ama bu, resmin sadece bir tarafı. Yurt içindeki ürünlerin ihracatıyla ilgili olarak yaşananlar, yurt dışındaki ürünlerin satın alınması ve gönderilmesi sırasında da yaşanıyordu. Hindistan'daki firmalar, eğer poliçelerini iskonto ettirebilecek kadar itibarları varsa, şeker, çivit, ipek ya da pamuk satın alıyordu; bunun nedeni, Londra'dan posta yoluyla gelen son mektupta önerilen fiyatların Hindistan'daki güncel fiyatlar üzerinden bir kâr vaat etmesi değil, Londra firmasına daha önce çekilen poliçelerin vadelerinin yakın gelecekte dolacak olması ve bunlara karşılık bulma zorunluluğuydu. Bir gemi yükü şeker satın alıp, bunun karşılığını Londra firmasına çekilmiş on ay vadeli poliçelerle ödeyip, yükleme belgelerini posta yoluyla iletmekten kolay ne vardı; ve iki aydan kısa bir süre içinde, mallar henüz açık denizlerdeyken ya da belki henüz Hugli Nehri'ni bile terk etmemişken, bu belgeler Lombard Street'te* rehine koyulur; Londra'daki firma, söz konusu mallar için düzenlenen poliçelerin vadelerinin dolmasından sekiz ay önce paraya kavuşurdu. Ve kambiyo komisyoncuları, yükleme belgeleri ve ambar makbuzları karşılığında öndelik vermelerine ve Hindistan'daki firmaların Mincing Lane'deki** önde gelen firmalara çektikleri poliçeleri sınırsız olarak iskonto ettirmelerine yetecek kadar bol miktarda kısa vadeli borç para bulabildiği sürece, tüm bunlar hiçbir kesinti ya da zorlukla karşılaşılmadan gerçekleşiyordu."

(Hindistan'a gönderilen ve oradan gelen metalar Ümit Burnu'nu dolaşmak zorunda olduğu sürece bu dolandırıcılık yöntemi popülerliğini korudu. Metalar Süveyş Kanalı'ndan ve buharlı gemilerle geçmeye başladığından bu yana, hayalî sermaye üretmenin bu yönteminin temeli, yani metaların uzun yolculuk süresi ortadan kalktı. Ve Hindistan pazarındaki durumun İngiliz iş adamına ve İngiliz pazarındaki durumun Hintli tüccara telgraf yoluyla aynı gün bildirilmeye başlamasından bu yana bu yöntemi uygulamak tümüyle olanaksız hâle geldi. –F. E.)

---

* Londra Şehri'ndeki, İngiltere'nin en önemli bankacılık ve ticaret kuruluşlarının bulunduğu cadde. –*Almanca ed.*

** Londra'daki, sömürgelerden gelen metaların toptan ticaretinin merkezi olan cadde. – *Almanca ed.*

III. Aşağıdakiler, daha önce alıntı yapılan *Commercial Distress*, 1847/48 raporundan:

> "Nisan 1847'nin son haftasında, İngiltere Bankası, Royal Bank of Liverpool'a, bu bankayla yaptığı iskonto işlerini o andan itibaren yarı yarıya azaltacağını bildirdi. Bu duyuru büyük zorluklara yol açtı, çünkü Liverpool'daki ödemelerde nakit paraya göre çok daha büyük bir oranda poliçeler kullanılıyordu; ve kabul edilmiş senetlerini ödemek için geçmişte bankaya büyük ölçüde nakit para getiren tüccarlar, son dönemde, sadece, pamukları ve başka ürünleri karşılığında elde ettikleri poliçeleri getirebiliyordu ve zorluklar artarken poliçelerle ödeme oranı çok hızlı bir şekilde yükselmişti Bankanın tüccarlar için ödemesi gereken kabul edilmiş senetler ... büyük ölçüde onlara yurt dışından çekilmiş senetlerdi ve tüccarlar bunları genellikle ürünleri için aldıkları ödemelerle karşılıyordu Tüccarlar tarafından nakit para yerine getirilen poliçelerin çoğu farklı vadeli ve farklı türdeydi; bunların önemli bir bölümü, pek çoğu pamuk poliçeleri olmak üzere bankerlere çekilmiş üç ay vadeli poliçelerdi. Bu poliçeler, bankerlere çekilmiş olmaları durumunda Londra bankerleri ve nereyle iş yapıyor olurlarla olsunlar (Brezilya, Amerika, Kanada, Batı Hindistan) tüm tüccarlar tarafından kabul ediliyordu Tüccarlar birbirlerine poliçe çekmiyordu; ama yurt içindeki, tüccarlardan ürün satın almış olan taraflar, tüccarlara, Londra bankalarına ya da Londra'daki çeşitli taraflara ya da herhangi birine çekilmiş olan poliçeleri veriyordu. İngiltere Bankası'nın duyurusu, yabancı ürün satışları karşılığında çekilen poliçelerin normalde çoğu zaman üç aydan uzun olan vadelerinin kısalmasına yol açtı." (s. 26, 27.)

İngiltere'deki 1844-1847 gönenç dönemi, yukarda anlatıldığı gibi, ilk büyük demiryolu dolandırıcılığıyla bağlantılıydı. Bu dolandırıcılığın genel olarak iş hayatındaki etkisi hakkında aynı raporda şunlar söyleniyor:

> Nisan 1847'de "neredeyse tüm ticaret firmaları ticaret sermayelerinin bir bölümünü demiryollarına ayırarak kendi ticari faaliyetlerini az çok kaynaksız bırakmaya (*to starve their business*) başlamıştı." (s. 41, 42.) – "Özel kişiler, bankerler ve sigorta şirketleri, demiryolu hisseleri için yüksek bir faiz oranıyla, diyelim %8'lik bir oranla borç veriyordu." (s. 66, 67.) "Ticaret firmalarının demiryollarına bu denli çok borç vermesi, bunların, ticari işlemlerini sürdürebilmek için, kâğıtlarını iskonto ettirmek üzere bankalara çok sık gitmeye başlamalarına yol açtı." (s. 67.) – (Soru:) "Demiryolu hissedarlarına yapılan ödenmemiş paylarını ödeme çağrılarının Nisan ve Ekim aylarında {1847} {para piyasasında} görülen baskının ortaya çıkmasında büyük bir pay sahibi olduğunu söyler miydiniz? (Cevap:) "Nisan ayındaki baskıda neredeyse hiçbir etkilerinin bulunmadığını düşünüyorum; bana kalırsa, Nisan ayına kadar ve belki de yaz aylarına kadar bankerlerin gücünü azaltmak yerine bazı açılardan artırdılar; çünkü, harcamalar, kesinlikle, ödeme çağrıları kadar hızlı değildi; sonuç, yılın başında, bankaların çoğunun ellerinde hayli büyük miktarda demiryolu parasının bulunmasıydı." {*C. D.*, 1848/1857'de yer

alan çok sayıda banker ifadesi bunu doğruluyor.] "Bu, yaz aylarında adım adım eridi ve 31 Aralık'ta ciddi ölçüde azalmıştı. Ekim'deki baskının bir nedeni bankerlerin ellerindeki demiryolu parasının adım adım eksilmesiydi; 22 Nisan ile 31 Aralık arasında ellerimizdeki demiryolu bakiyeleri üçte bir oranında azalmıştı; ve demiryolu çağrıları İngiltere genelinde de bu etkiyi yaratmıştı; bunlar, bankerlerin mevduatlarını giderek kurutmuştu." (s. 43, 44.)

Samuel Gurney de (kötü bir ünü olan Overend, Gurney & Co. firmasının başkanı) aynı şeyleri söylüyor:

"1846 yılı boyunca demiryollarının yapımı için ciddi bir sermaye talebi vardı ama bu talep paranın değerini artırmadı Küçük tutarlar büyük yığınlar hâlinde toplanıyordu, ama bu büyük yığınlar piyasamızda kullanılıyordu; böylece, genel olarak bakıldığında, Londra Şehri'nin para piyasasına, ondan çekilenden daha fazla para sürülmüştü." [s. 159.]

Liverpool Joint Stock Bank'ın müdürü olan A. Hodgson, poliçelerin bankerler için rezerv oluşturmasının fazlasıyla mümkün olduğunu gösteriyor:

"Tüm mevduatlarımızın en azından onda dokuzunu ve başka kişilerden aldığımız tüm paraları, günden güne vadeleri dolan poliçelerden oluşan portföyümüzde tutma alışkanlığına sahiptik bu alışkanlık öylesine güçlüydü ki, bunalım döneminde, vadeleri dolan poliçeler, her gün bize gelen ödeme talepleriyle neredeyse aynı miktardaydı." (s. 53.)

Spekülasyon poliçeleri.

No. 5092. "Bu" (satılan pamuklar için düzenlenen) "poliçeler asıl olarak kimler tarafından kabul ediliyordu?" [Bu eserde sıklıkla anılan pamuk fabrikatörü R. Gardner:] "Meta komisyoncuları tarafından: Bir kişi pamuk satın alır, bunu bir komisyoncuya aktarır, o komisyoncuya poliçe çeker, ve bu poliçeleri iskonto ettirir." – No. 5094. "Ve bunlar Liverpool'daki bankalara götürülüp iskonto mu ettiriliyor?" – "Evet, ve aynı zamanda başka yerlerde Bana kalırsa, başta Liverpool bankaları tarafından olmak üzere bu şekilde borç para sağlanmasaydı, geçtiğimiz yıl, bir libre pamuğun fiyatı $1^1/_2$ ya da 2 peni artmamış olurdu." – No. 600. "Spekülatörler tarafından Liverpool'daki pamuk komisyoncularına çekilen çok büyük sayıda poliçenin dolaşıma sokulduğunu söylemiştiniz; bu sistem, pamuğun yanı sıra, sömürgelerin ve yabancı ülkelerin ürünlerine dayalı kabul edilmiş senetler karşılığında verdiğiniz öndelikleri de kapsıyor mu?" – [A. Hodgson, Liverpool'da banker:] "Sömürgelerdeki her tür ürünü, ama en başta pamuğu kastetmiştim." – No. 601. "Bir banker olarak, bu tür senetlerden mümkün olduğunca uzak durmaya çalışıyor musunuz? – Durmuyoruz; makul bir düzeyde tutulduğu sürece, onu son derece meşru bir senet türü sayıyoruz. Bu tür senetler sıklıkla yenilenir."

Doğu Hindistan-Çin pazarındaki dolandırıcılık, 1847. – Charles Turner (Liverpool'daki önde gelen Doğu Hindistan firmalarından birinin başkanı):

"Mauritius'la kurulan ticari ilişkilerle ve bu tür başka ticari ilişkilerle ilgili olarak gerçekleşen olaylardan hepimiz haberdarız. Komisyoncular, tümüyle meşru olduğu üzere, metaların gelmesinden sonra bunlar için çekilmiş olan poliçelere karşılık sağlamak üzere söz konusu metalar karşılığında ve yükleme belgeleri karşılığında öndelik vermekle kalmayıp henüz gemiye yüklenmemiş ve bazı örneklerde henüz imal edilmemiş ürünler karşılığında öndelik verme alışkanlığına sahipti. Şimdi kendi başımdan geçen bir olaydan söz edeyim: Belirli bir örnekte, Kalküta'da altı ya da yedi bin sterlinlik poliçeler satın almıştım; poliçelerin parası, şeker üretimine yardımcı olmak üzere Mauritius'a gitti; bu poliçeler İngiltere'ye geldi ve yarıdan fazlası protesto edildi; çünkü, bu poliçelerin ödenmesi için kullanılacak olan şeker kargoları geldiğinde anladım ki bunlar gemiye yüklenmeden, aslında neredeyse kaynatılmadan önce üçüncü taraflara ipotek edilmişti." (s. 78.) "Şimdi, imalatçılar nakit ödeme konusunda ısrar ediyor ama bunun çok büyük bir anlamı yok, çünkü alıcı, Londra'da bir miktar itibarı varsa, firmaya poliçe çekebilir ve bunu iskonto ettirir; iskontoların bugün ucuz olduğu Londra'ya gider; poliçeyi iskonto ettirir ve imalatçıya nakit ödeme yapar Metaların göndericisinin bunların bedelini Hindistan'dan elde etmesi en az on iki ay alır on ya da on beş bin sterlini olan bir adam, Hindistan'la ticaret işine girerdi; Londra'daki bir firmaya yüzde 1 vererek bu firmadan yüklü miktarda bir kredi alırdı; gönderilecek olan metaların getirisinin Londra'daki firmaya verilmesi koşuluyla Londra'daki firmaya poliçe çekerdi; ama iki taraf, Londra'daki firmanın herhangi bir nakit öndelik ödemeyeceği konusunda tam bir anlaşmaya varmış olurdu; yani, bir başka deyişle, poliçeler, mal bedellerinin ülkeye gelmesine kadar yenilenecek olurdu. Poliçeler Liverpool'da, Manchester'da ya da Londra'da iskonto ettiriliyordu pek çoğu İskoç bankalarında bulunuyordu." (s. 79.) – No. 786. "Geçenlerde Londra'da iflas etmiş olan bir firma var, ve yaptıkları işler incelendiğinde, bu tür bir işlemin gerçekleştirildiği anlaşıldı; Manchester'da bir ticari firma ve Kalküta'da bir başkası var; Londra'daki bir firmada 200 000 sterlinlik bir kredi hesabı açmışlar; yani, bu firmanın Glasgow'dan ve Manchester'dan Doğu Hindistan firmasına mal gönderen Manchester'daki arkadaşları, Londra'daki firmaya 200 000 sterlinlik poliçe çekme gücüne sahipti; aynı zamanda, yapılmış olan anlaşmaya göre, Kalküta'daki firma, Londra'daki firmaya 200 000 sterlinlik bir poliçe çekecekti; Kalküta'da satılan bu poliçelerin getirisiyle başka poliçeler satın alacak ve Glasgow'dan çekilen ilk poliçelerin karşılığını ödemek üzere Londra'daki firmaya gönderecekti Bu işlem üzerinden 600 000 sterlin değerinde poliçeler yaratılmış." – No. 971. "Günümüzde, Kalküta'daki bir firma" (İngiltere için) "bir kargo satın alır ve ödeme yaparken Londra'daki muhataplarına çektikleri kendi poliçelerini verir ve yükleme belgelerini ülkeye gönderirse, bu yükleme belgeleri ile Lombard Street'te hemen öndelik alabilir duruma gelir ve

muhataplarına ödeme çağrısı yapılana kadar bu parayı sekiz ay boyunca kullanabilirler."

IV. 1848 yılında, 1847 bunalımının nedenlerini araştırmak üzere Lordlar Kamarası'nın gizli bir komitesi toplandı. Ama bu komiteye sunulan tanık ifadeleri ilk olarak 1857'de yayınlandı (*Minutes of Evidence, taken before the Secret Committee of the H. of L. appointed to inquire into the Causes of Distress etc.*, 1857; alıntılarda: C. D., 1848/1857). Union Bank of Liverpool'un müdürü Bay Lister burada başka şeylerin yanı sıra şunları da söylemişti:

2444. "1847 baharında kredilerde aşırı bir genişleme oldu çünkü iş adamları varlıklarını işletmelerinden demiryollarına aktarıyor ve yine de eski işletme ölçeklerini korumaya çalışıyordu. Herhalde, başlangıçta, demiryolu hisselerini bir kârla satabileceklerini ve parayı yeniden işletmelerine aktarabileceklerini düşünüyorlardı. Muhtemelen, bunun yapılamayacağının farkına varıyor ve o zaman geçmişte nakit parayla yürüttükleri işleri için kredi alıyorlardı. Bu durumdan kaynaklanan bir kredi genişlemesi vardı."

2500. "Bankaların ellerinde tuttukları için zarar ettikleri bu poliçeler asıl olarak tahıl poliçeleri miydi yoksa pamuk poliçeleri mi? Bunlar, her tür ürüne dayalı poliçelerdi; tahıl ve pamuk ve şeker, her tür yabancı ürün. O dönemde, belki sıvı yağ dışında, fiyatı düşmeyen neredeyse hiçbir şey yoktu." – 2506. "Bir poliçeyi kabul eden bir komisyoncu, onun karşılığı olan metadaki bir fiyat düşüşüne karşı da kendisini yeterince güvence altına almadan bunu yapmaz."†

2512. "Ürünler için iki tür poliçe çekilir; birincisi, onu ithal eden yurt dışındaki tüccara çekilen ilk poliçedir Ürünler için çekilen poliçelerin vadeleri sıklıkla ürünün ulaşmasından önce dolar. Bu nedenle, tüccar, ürün ulaştığında, eğer yeterli sermayesi yoksa, bu ürünü satacak zamanı bulana kadar onu komisyoncuya rehin vermek zorundadır. O zaman Liverpool'daki tüccar tarafından söz konusu ürünün sağladığı güvenceye dayalı olarak komisyoncuya hemen yeni türdeki bir poliçe çekilir Ardından, komisyoncunun elinde ürünün bulunup bulunmadığını ve ona dayalı olarak ne kadar öndelik verdiğini kesinleştirmek bankerin işidir. Komisyoncunun zarar etmesi durumunda kendisini koruyacak kadar varlığa sahip olduğundan emin olmak onun işidir."

2516. "Bize yurt dışından da poliçeler gelir Birisi yurt dışında İngiltere'ye çekilmiş bir poliçe satın alır ve onu İngiltere'deki bir firmaya gönderir; bu poliçenin düzgün bir şekilde çekilip çekilmediğini, arkasında ürünlerin mi yoksa havanın mı olduğunu söyleyemeyiz."

2533. "Neredeyse her tür yabancı ürünün büyük zararlarla satıldığını söylediniz. Bunun, söz konusu ürünler üzerinden yapılan uygunsuz

† İngilizce cümlenin çevirisi: "Bir poliçeyi kabul eden bir komisyoncu, onun değeri üzerinden iyi bir kâr marjı elde etmedikçe bunu yapmayacaktır." *–Türkçe ed.*

spekülasyonlardan kaynaklandığını mı düşünüyorsunuz? – Çok büyük miktarda ithalat yapılmasından ve ona karşılık gelecek eşit büyüklükteki bir tüketimin bulunmamasından kaynaklandı. Göründüğü kadarıyla tüketim ciddi şekilde düşmüştü." – 2534. "Ekim'de ürünler neredeyse satılamaz durumdaydı."

Aynı raporda, bunalımın tepe noktasında genel bir *sauve qui peut* [herkes başının çaresine baksın] havasının nasıl ortaya çıktığı hakkında konuşan kişi, bu işlerin birinci sınıf uzmanı, Overend, Gurney and Co.'dan saygıdeğer kurnaz Quaker† Samuel Gurney:

1262. "Bir panik yaşanırken, insanlar banknotları karşılığında ne elde edebileceklerini ya da hazine bonolarını satarken yüzde bir ya da iki mi yoksa yüzde üç mü kaybedeceklerini sorgulamaz. Korku içindeki biri, kâr ya da zararı düşünmeden kendisini güvence altına alır ve dünyanın geri kalanını umursamaz."

V. Doğu Hindistan'la ticaret yapan Bay Alexander, Avam Kamarası'nın 1857 tarihli Banka Yasası Komitesi (alıntılarda: B. C., 1857) önünde iki pazarın karşılıklı doygunluğu hakkında şunları söylüyor:

4330. "Şu anda, Manchester'da 6 şilin yatırırsam Hindistan'da 5 şilin elde ederim; Hindistan'da 6 şilin yatırırsam Londra'da 5 şilin elde ederim."

Böylece Hint pazarı İngiltere tarafından ve İngiliz pazarı Hindistan tarafından eşit derecede doldurulup taşırılmıştı. Bu da, 1857 yazında, yani 1847'nin acı deneyimlerinin üzerinden henüz yalnızca on yıl geçmişken gerçekleşmişti!

† Dostların Dinsel Cemaati (Religious Society of Friends) adlı Hıristiyan mezhebinin üyesi. –*Türkçe ed.*

Bölüm

26

Para-Sermaye Birikimi, Bunun Faiz Oranına Etkisi

★★★

"İngiltere'de, sonunda para biçimini alma eğilimini gösteren sürekli bir ek servet birikimi gerçekleşiyor. Ama belki de, para elde etme arzusunun hemen ardından faiz ya da kâr getirecek olan herhangi bir yatırım için ondan ayrılma isteği geliyor; çünkü paranın kendisi ikisini de getirmez. Bu nedenle, bu aralıksız fazla sermaye akışıyla eş zamanlı olarak onun kullanılma alanları da giderek ve yeterince genişlemezse, belirli aralıklarla, gelişmelere bağlı olarak daha büyük ya da küçük hacimli olmak üzere, yatırım arayan para birikimlerine maruz kalmak zorunda oluruz. Uzun yıllar boyunca, İngiltere'nin fazla servetinin büyük soğurucusu devlet borçlarıydı Bu borçlar 1816'da en yüksek düzeylerine ulaşır ulaşmaz ve bir soğurucu olarak iş görmekten uzaklaşır uzaklaşmaz, yılda en az yirmi yedi milyonluk bir tutar kaçınılmaz olarak başka yatırım kanalları aramak zorunda kaldı. Dahası, çeşitli sermaye geri ödemeleri yapıldı Büyük bir sermaye gerektiren ve kullanılmayan sermaye fazlasına zaman zaman bir alan yaratan girişimler en azından bizim ülkemizde, toplumun, olağan uygulama alanlarında kendilerine yer bulamayan dönemsel aşırı servet birikimlerine çare bulunması için mutlak olarak gereklidir." (*The Currency Theory Reviewed*, London 1845, s. 32-34.)

Aynı eserde 1845 yılı için şöyle deniyor:

"Fiyatlar çok yakın geçmişteki bir dönemde depresyon sırasındaki en düşük noktalarından yukarıya doğru fırladı Konsolitler† nominal değerlerine çok yaklaştı ... İngiltere Bankası'nın kasa dairelerindeki altın ...

† *Konsolit* – Vadesi belli olmayan ve yalnızca faizi ödenen devlet tahvili. –*Türkçe ed.*

kuruluşundan beri bu kurumun elinde bulunan en yüksek miktara ulaştı. Her tür hisse senedi genelde daha önce hiç görülmemiş fiyatlara ulaştı ve faizler çok düşük oranlara geriledi ... Tüm bunlar, şu saatte İngiltere'de yine ağır bir kullanılmayan servet birikiminin var olduğunun, yine spekülatif bir hareketlilik döneminin eşiğinde olduğumuzun kanıtları." (ibid., s. 36.)

"Gerçi ... altın ithalatı dış ticarette kazanç elde edildiğinin kesin bir işareti değildir, ama, herhangi bir açıklayıcı nedenin yokluğunda, altın ithalatı *prima facie* [ilk bakışta] bu tür bir kazancın bir kısmını temsil eder."† (J. G. Hubbard, *The Currency and the Country*, London 1843, s. 40, 41.) "Ticaretin istikrarlı, fiyatların adil ve para dolaşımının aşırı değil ama eksiksiz olduğu bir dönemde, yetersiz bir hasadın beş milyon değerinde tahıl ithalatına ve altın ihracatına yol açtığını varsayalım. Dolaşım" [hemen aşağıda görüleceği üzere, dolaşım araçları değil, kullanılmayan para-sermaye kastediliyor. –F. E.] "kuşkusuz aynı miktarda azalırdı. Bireylerin ellerinde hâlâ aynı miktarda dolaşım aracı bulunabilir, ama tüccarların bankerlerindeki mevduatı, bankerlerin para komisyoncularındaki bakiyeleri ve kasalarındaki rezervleri vb. azalacak ve kullanılmayan sermaye miktarındaki bu azalmanın hemen ortaya çıkan sonucu faiz oranındaki bir yükseliş olacaktır. Diyelim ki, yüzde 4'ten yüzde 6'ya. İşler sağlıklı bir şekilde yürüdüğünden, güven sarsılmayacak, ama krediye biçilen değer artacaktır." (ibid., s. 42.) "Ama bütün fiyatların düştüğünü düşünün Fazlalık oluşturan para mevduat artışı biçiminde bankerlere geri döner, kullanılmayan sermaye bolluğu faiz oranını en düşük bir düzeye indirir, ve bu durum, ya fiyatların yeniden yükselmesinin veya işlerdeki bir canlanmanın hareketsiz durumdaki parayı yeniden göreve çağırmasına ya da bu paranın yabancı hisse senetlerine veya yabancı mallara yapılan yatırımlar yoluyla soğurulmasına kadar sürer." (s. 68.)

Aşağıdaki pasajlar da yine *Commercial Distress*, 1847/48 hakkındaki parlamento raporundan. – 1846-47'deki kötü hasat ve kıtlık yüzünden büyük miktarda gıda maddesi ithal etmek gerekmişti.

"Bu koşullar ülkenin ithalatının ... ihracatını ... çok büyük ölçüde aşmasına bankalardan ciddi bir para çıkışına ve poliçelerin iskonto ettirilmesi için iskonto komisyoncularına daha fazla başvurulmasına yol açtı Komisyoncular, poliçeleri daha titiz bir şekilde incelemeye başladı O zaman firmaların olanakları çok ciddi bir şekilde daraldı ve zayıf firmalar iflas etmeye başladı. Bunların kredilerine bel bağlayan firmalar battı. Bu da daha önce de hissedilen huzursuzluğu artırdı; ve yükümlülüklerini yerine getirmek için poliçelerini ve diğer değerli kâğıtlarını banknotlara çevirebileceklerine geçmişte olduğu kadar güvenemeyeceklerini anlayan bankalar ve başkaları, sağladıkları olanakları daha da sınırlandırdı ve pek çok örnekte tümüyle ortadan kaldırdı; çoğu örnekte kendi yükümlülüklerini yerine getirebilmek için olmak üzere, banknotlarını kilit altına aldılar;

† İngilizce metinde cümlenin son kısmı şöyle: " [altın ithalatı] *prima facie* dış ticaretten elde edilen kazancın bir kısmını temsil eder." *–Türkçe ed.*

onlardan ayrılmaktan korkuyorlardı Huzursuzluk ve kafa karışıklığı günden güne artıyordu; ve Lord John Russell'ın İngiltere Bankası'na mektubu olmasaydı ... genel iflasla karşılaşılırdı." (s. 74-75.)

Russell'ın mektubu Banka Yasasını askıya aldı. – Yukarda adı geçen Charles Turner'ın ifadesi:

"Bazı firmalar büyük kaynaklara sahipti, ama bunlar kullanılabilir durumda değildi. Sermayelerinin tümü Mauritius'taki gayrimenkullere ya da çivit fabrikalarına ya da şeker fabrikalarına bağlanmıştı. 500 000-600 000 sterlinlik borç yüklerinin altına girdikten sonra, poliçelerini ödemek için gereken varlıklardan yoksundular ve sonunda anlaşıldı ki poliçelerini ödeyebilmek konusunda tümüyle kredilerine bağımlıydılar. (s. 81.)

Daha önce anılan S. Gurney:

[1664.] "Şu anda" (1848) "işlemlerde bir daralma ve aşırı büyük bir para bolluğu var." – No. 1763. "Bence, faiz oranının bu denli yükselmesi, sermaye kıtlığından kaynaklanmamıştı; var olan korkudan (*the alarm*), banknot elde etmenin zorluğundan† kaynaklanmıştı."

İngiltere 1847'de ithal edilen gıda maddeleri için dışarıya en az 9 milyon sterlin tutarında altın ödedi. Bunun $7^1/_2$ milyonu İngiltere Bankası'ndan ve $1^1/_2$ milyonu başka kaynaklardan geldi. – Morris, İngiltere Bankası'nın guvernörü:

"Ülkedeki halka açık şirketlerin hisse senetleri ile kanal ve demiryolu hisse senetleri 23 Ekim 1847'ye gelindiğinde toplam olarak 114 752 225 sterlinlik bir değer kaybına uğramıştı." (s. 312.)

Lord G. Bentinck'in soruları üzerine, aynı Morris:

[3846.] "Stoklara†† ve her tür ürüne yatırılmış olan tüm varlıkların aynı şekilde değer yitirdiğinin; ham pamuğun, ham ipeğin ve işlem görmemiş yünün kıtaya aynı düşmüş fiyatlarla gönderildiğinin ve şekerin, kahvenin ve çayın zorunlu satışlarla zararına satıldığının farkında değil misiniz? – Büyük miktarlarda gıda maddesi ithalatı nedeniyle gerçekleşen altın çıkışını karşılamak için ülkenin ciddi bir özveride bulunması kaçınılmazdı. – Böylesine bir özveride bulunarak altını yeniden elde etmek için çabalamak yerine, Bankanın kasalarında yatan 8 000 000 sterline el atılması daha iyi olurdu, diye düşünmüyor musunuz? – *Hayır, düşünmüyorum.*"

Şimdi de bu kahramanlık hakkındaki yorumlar. Disraeli, İngiltere Bankası'nın müdürü ve eski guvernörü olan Bay W. Cotton'ı sorguluyor:

---

† İngilizce metinde "banknot elde etmenin zorluğundan" sözcükleri bulunmuyor, bunun yerine, "faiz oranının çok yükselmiş olmasının yarattığı korkudan" deniyor. *–Türkçe ed.*

†† Burada "stocks" sözcüğünü "kâğıtlara" şeklinde çeviren Marx, elinizdeki kitabın 28. bölümünde aynı yerden alıntı yaparken "stoklara" sözcüğünü kullanmış (bkz. s. 454). *–Türkçe ed.*

"1844'te Banka sahiplerine ödenen kâr paylarının oranı neydi? – O yıl için yüzde 7'ydi." – "1844 için kâr payı neydi? – Yüzde dokuz." – "Banka bu yıl sahipleri için gelir vergisini ödüyor mu? – Ödüyor." – "1844'te ödedi mi? – Ödemedi."[83] – "O zaman bu" (1844 tarihli) "Banka Yasası sahiplerin fazlasıyla işine mi geldi? Sonuç, Yasanın kabul edilmesinden bu yana sahiplere ödenen kâr payının yüzde 7'den yüzde 9'a yükselmesi ve Yasadan önce sahiplerin ödediği gelir vergisinin şimdi Banka tarafından ödenmesi mi oldu? – *Öyle.*" (No. 4356-4361.)

Bir taşra bankeri olan Bay Pease, 1847 bunalımı sırasında bankalarda gerçekleşen gömüleme hakkında şunları belirtiyor:

4605. "İngiltere Bankası, faiz oranını daha da yükseltmek zorunda olduğundan, herkes endişeli görünüyordu; taşra bankerleri ellerindeki altın miktarlarını ve banknot rezervlerini artırdı ve pek çoğumuz, geçmişte birkaç yüz sterlinlik altın ve banknot bulundurma alışkanlığına sahipken, birdenbire kasalarımızda ve çekmecelerimizde binlerce sterlin tutmaya başladık, çünkü iskontolarla ve piyasada dolaşan poliçelerimizle ilgili bir belirsizlik vardı ve bunun sonucu genel bir gömüleme oldu."

Bir komite üyesi şunu söylüyor:

4691. "Buna göre, son 12 yıl boyunca neden ne olmuş olursa olsun, sonuç, genel olarak üretken sınıflardan çok Yahudilere ve para tüccarlarına yaradı."

Para tüccarının bir bunalım döneminden ne kadar çok yararlandığı hakkında Tooke tanıklık ediyor:

"1847'de Warwickshire ile Staffordshire'ın metal eşya üretilen bölgelerinde çok sayıda mal siparişi kabul edilmedi, çünkü fabrikatörün poliçelerini iskonto ettirmek için ödemek zorunda olduğu faiz oranı tüm kârını yutacak düzeyin üzerindeydi." (No. 5451.)

Şimdi de daha önce alıntı yaptığımız bir başka parlamento raporuna bakalım: *Report of Select Committee on Bank Acts, communicated from the Commons to the Lords, 1857* (aşağıda *B. C.*, 1857 şeklinde alıntılanıyor). Bu raporda, İngiltere Bankası'nın müdürü ve *currency principle*'ın* baş savunucularından biri olan Bay Norman şu şekilde sorgulanıyor:

---

83 Yani, geçmişte, önce kâr payları saptanıyor ve ardından tek tek hissedarlara ödeme yapılırken gelir vergisi bunlardan kesiliyordu; ama 1844'ten sonra önce Bankanın toplam kârından vergi ödeniyor ve ardından kâr payları *"free of income tax"* ["gelir vergisinden muaf"] bir şekilde dağıtılıyordu. Dolayısıyla, aynı nominal yüzdeler ikinci durumda vergi tutarı kadar daha yüksektir. –F. E.

Currency principle (*currency* teorisi) – 19. yüzyılın ilk yarısında İngiltere'de yaygınlaşan ve paranın miktar teorisine dayanan bir para teorisi. Miktar teorisinin savunucuları, metaların fiyatlarının dolaşımda bulunan para miktarıyla belirlendiğini iddia eder. *Currency principle*'ın savunucuları, madenî para dolaşımının yasalarını taklit etmek istiyordu. Madenî para dışında banknotları da *currency* (dolaşım araçları) arasında sayıyorlardı.

3635. "Faiz oranının, banknotların miktarına değil, sermaye arz ve talebine bağlı olduğunu düşündüğünüzü söylediniz. 'Sermaye'ye banknotlar ve sikkeler dışında neleri dâhil ettiğini söyler misiniz? – Kanımca 'sermaye'nin olağan tanımı, üretimde kullanılan metalar ya da hizmetlerdir." – 3636. "Faiz oranından söz ederken, 'sermaye' sözcüğüne tüm metaları dâhil ettiğinizi mi kastediyorsunuz? – Üretimde kullanılan tüm metalar." – 3637. "Faiz oranını neyin düzenlediğinden söz ederken 'sermaye' sözcüğüne tüm bunları dâhil mi ediyorsunuz? – Evet. Bir pamuk fabrikatörünün fabrikası için pamuk almak istediğini varsayarsak, bu durumda onu elde etmek için yapacağı şey, muhtemelen, bankerinden bir öndelik almak ve bu şekilde elde edilen banknotlarla Liverpool'a gitmek ve bir alım gerçekleştirmek olacaktır. Asıl istediği şey pamuktur; parayı ya da altını, sadece, pamuğu elde etmenin bir aracı olarak ister. Ya da, işçilerine ödeme yapmak için ödeme araçlarına gereksinim duyabilir; bu durumda da, banknotları ödünç alır ve işçilerin ücretlerini banknotlarla öder; işçiler de, gıda maddelerine ve barınacak yere gereksinim duyar ve para bunlar için ödeme yapmanın aracıdır." 3638. "Ama para için faiz ödeniyor? – İlk örnekte ödeniyor; ama bir başka örnek üzerinde duralım. Diyelim ki pamuğu, bir öndelik için bankaya gitmeden, vadeli olarak satın alması durumunda, peşin ödeme fiyatı ile ödeme yapacağı günkü vadeli fiyat arasındaki fark, faizin ölçüsüdür. Ortada hiç para olmasaydı da faiz var olurdu."

Kendini beğenmişlik içeren bu gevezelik, *currency principle*'ın bu önde gelen temsilcisine yaraşıyor. Önce, banknotların ya da paranın bir şey satın almanın araçları oldukları ve onların sırf kendilerini elde etmek için ödünç alınmadıkları şeklindeki dâhiyane keşif. Peki buradan çıkması gereken sonuç, faiz oranının neyle düzenleniyor olduğu? Şimdiye kadar sadece metaların piyasa fiyatlarını düzenlendikleri bilinen arz ve taleple. Ama çok farklı faiz oranları, metaların aynı kalan piyasa fiyatlarıyla uyumludur. – Ama kurnazlık devam ediyor. [Norman'a,] Haklı olarak, "Ama para için faiz ödeniyor" deniyor ve bu söylenen doğal olarak şu soruyu da içeriyor: Metalarla hiçbir şekilde uğraşmayan bankerin elde ettiği faizin bu metalarla ne ilgisi var? Ve aldıkları parayı çok farklı pazarlara, yani üretimde kullanılan metalar için çok farklı arz ve talep ilişkilerinin hüküm sürdüğü pazarlara yatıran fabrikatörler bu parayı aynı faiz oranıyla almıyor mu? – Söz konusu muhteşem dâhinin bu soru üzerine söylediklerine göre, fabrikatörün pamuğu vadeli olarak satın alması durumunda "peşin ödeme fiyatı ile ödeme yapacağı günkü vadeli

Banknotların eksiksiz bir şekilde altın karşılıklarının bulunması yoluyla istikrarlı bir para dolaşımının sağlanabileceğini düşünüyorlardı; emisyon, değerli metallerin ithalat ve ihracatına uygun şekilde düzenlenmeliydi. İngiliz iktidarının bu teoriyi temel alma girişimleri (1844 tarihli Banka Yasası) hiçbir şekilde başarılı olmamış ve yalnızca bunların bilimsel açıdan dayanaksız ve pratik amaçlar açısından tümüyle yararsız olduklarını doğrulamıştı. (Bkz. MEW, Band 13, s. 156-159 ve elinizdeki kitap, Bölüm 34, "Currency Principle ve 1844 Tarihli İngiliz Banka Mevzuatı" –*Almanca ed.*

fiyat arasındaki fark, faizin ölçüsüdür."Tam tersi. Dâhi Norman'ın ne şekilde düzenlendiğini açıklaması gereken mevcut faiz oranı, peşin ödeme fiyatı ile ödemenin yapılacağı güne kadarki vadeli fiyat arasındaki farkın ölçüsüdür. Önce, peşin ödemede, pamuk, fiyatına satılacaktır ve bu fiyat piyasa fiyatıyla belirlenir; piyasa fiyatını da arz ve talebin durumu düzenler. Diyelim ki fiyat = 1000 sterlin olsun. Böylece, fabrikatör ile pamuk komisyoncusu arasındaki işlem, alım ve satımın söz konusu olması ölçüsünde, tamamlanmış olur. Şimdi buna ikinci bir işlem eklenir. Bu, borç veren ile borç alan arasındadır. 1000 sterlinlik değer fabrikatöre pamuk olarak öndelenir ve onun da bunu, diyelim üç ay içinde, para olarak geri ödemesi gerekir. Ve 1000 sterlinin piyasa faiz oranıyla belirlenen üç aylık faizi, peşin ödeme fiyatının üzerine eklenen bedeli oluşturur. Pamuğun fiyatı arz ve taleple belirlenir. Ama 1000 sterlinlik pamuk değerinin üç aylığına öndelenmesinin fiyatı faiz oranıyla belirlenir. Ve bu olgu, pamuğun kendisinin bu şekilde para-sermayeye dönüştürülmesi, Bay Norman'a göre, para hiç olmasa bile faizin var olacağını kanıtlar. Para hiç olmasaydı genel bir faiz oranı da hiçbir şekilde olmazdı.

Birincisi, sermayeyi "üretimde kullanılan metalar" olarak gören bayağı anlayış söz konusu. Bu metaların sermaye olarak iş görmeleri ölçüsünde, onların *sermaye* olarak değeri, *metalar* olarak değerlerinden farklı olarak, kendisini, onların üretken ya da ticari kullanımlarıyla elde edilen kârda ifade eder. Ve kâr oranının, satılan metaların piyasa fiyatıyla ve onların arz ve talebiyle her zaman bir ilişkisi vardır, ama bu oranı yine de çok farklı koşullar belirler. Ve kuşkusuz, faiz oranı, genel olarak, kâr oranıyla sınırlanır. Ama Bay Norman'ın bize söylemesi gereken şey, tam da, bu sınırın ne şekilde belirlendiği. Ve bu sınır, sermayenin diğer biçimlerinden *farklı olarak* para-sermayenin arz ve talebiyle belirlenir. Bu noktada şu da sorulabilirdi: Para-sermayenin arz ve talebi nasıl belirlenir? Maddi sermaye arzı ile para-sermaye arzı arasında örtük bir bağlantının bulunduğu da, aynı şekilde, sanayici kapitalistlerin para-sermaye taleplerinin gerçek üretim koşullarıyla belirlendiği de kesin olarak doğrudur. Norman, bizi bu konuda aydınlatmak yerine, para-sermaye talebinin para olarak para talebiyle özdeş olmadığı hikmetiyle borçlu çıkarıyor; ve bu hikmetin tek nedeni, onda, Overstone'da ve diğer *currency* peygamberlerinde, arka planda, her zaman, yapay yasal müdahaleler yoluyla dolaşım araçlarından sermaye elde etmek ve faiz oranını yükseltmek için çabalama kötü vicdanının bulunması.

Şimdi, ülkedeki "sermaye" çok kıt olduğundan "para"sı için %10 almasının nedenini açıklaması istenen Lord Overstone'a, diğer adıyla Samuel Jones Loyd'a gelelim.

> 3653. "Faiz oranındaki dalgalanmanın kaynağında iki neden vardır: sermayenin değerinde bir değişim"

(mükemmel! Ne de olsa, sermayenin değeri, genel olarak bakıldığında, tam da faiz oranıdır! Demek ki, faiz oranındaki değişim burada faiz oranındaki bir değişimden kaynaklanıyor. "Sermayenin değeri", teorik olarak, daha önce gösterilmiş olduğu üzere, hiçbir zaman başka bir şekilde kavranmaz. Ya da: Eğer Bay Overstone sermayenin değerinden kâr oranını anlıyorsa, bilge düşünür, faiz oranının kâr oranı tarafından düzenlendiği görüşüne geri dönmüş olur!)

> "ya da ülkedeki para miktarındaki bir değişim. Süreleri ya da dalgalanma boyutları açısından büyük olan tüm büyük faiz dalgalanmalarının kaynağında açık bir şekilde sermayenin değerindeki değişimler vardır. Bu konuda faiz oranının 1847'deki ve son iki yıldaki (1855-56) yükselişinden daha çarpıcı iki pratik örnek gösterilemez; faiz oranındaki, para miktarındaki bir değişimden kaynaklanan daha küçük dalgalanmalar hem boyutları hem de süreleri açısından küçüktür. Bunlar sık görülür ve ne kadar hızlı ve sık olurlarsa kaderlerindeki amacı gerçekleştirmek konusunda o kadar etkili olurlar."

Bu amaç da Overstone gibi bankerleri zenginleştirmektir. Dost Samuel Gurney Lordlar Komitesi önünde bunu çok safça ifade ediyor, *C. D.*, 1848[/1857]:

> 1324. "Sizce, faiz oranındaki geçtiğimiz yıllarda görülen büyük dalgalanmalar bankerlerin ve para tüccarlarının yararına mıydı değil miydi? – Bence para tüccarlarının yararınaydılar. Ticaretteki tüm dalgalanmalar bilgili kişilerin (*to the knowing man*) yararınadır." 1325. "Yüksek faiz oranları onun en iyi müşterilerini yoksullaştırmak yoluyla nihai olarak bankere zarar veremez mi? – Hayır; hissedilebilir derecede böylesi bir etki yarattığını düşünmüyorum."

Voilà ce que parler veut dire. [Konuşma diye buna derim.]

Var olan para tutarının faiz oranı üzerindeki etkisine geri döneceğiz. Ama Overstone'un burada bir kez daha bir karışıklığa başvurduğunu şimdiden belirtmek gerekir. 1847'de para-sermaye talebi farklı nedenlerle artmıştı (Ekim'den önce, para kıtlığından, yukarıda andığı şekliyle "elde bulunan paranın miktarından" kaynaklanan herhangi bir sorun yaşanmamıştı). Tahılın pahalılaşması, pamuk fiyatlarının yükselmesi, aşırı üretim yüzünden şekerin satılamaz duruma gelmesi, demiryolu spekülasyonu ve çöküş, dış pazarların pamuklu ürünlerle dolup taşması, yukarıda tarif edilen ve sadece hatır senetleri için gerçekleştirilen Hindistan'a zorunlu ihracat ve Hindistan'dan zorunlu ithalat. Tüm bunlar, hem sanayideki aşırı üretim hem de tarımdaki eksik üretim, yani çok farklı nedenler, para-sermaye talebinin, yani kredi ve para talebinin

yükselmesine yol açmıştı. Para-sermaye talebindeki artışın kaynağında üretim sürecinin kendisinin gidişi vardı. Ama neden ne olursa olsun, faiz oranını, yani para-sermayenin değerini yükselten şey, *para*-sermaye talebiydi. Overstone, para-sermayenin değerinin, faiz oranının artmış olması *nedeniyle* artmış olduğunu söylemek istiyorsa, bu totolojidir. Ama eğer burada "sermayenin değeri"nden söz ederken faiz oranındaki yükselmenin nedenini kâr oranının yükselişi olarak görüyorsa, bunun yanlış olduğu hemen şimdi görülecek. Para-sermaye talebi ve dolayısıyla "sermayenin değeri", kârın düşmesine rağmen artabilir; para-sermayenin göreli arzı düşer düşmez, onun "değeri" artar. Overstone'un kanıtlamak istediği şey, 1847 bunalımının ve ona eşlik eden yüksek faiz oranının, "var olan paranın miktarıyla", yani onun ilham verdiği 1844 tarihli Banka Yasasıyla hiçbir ilgisinin bulunmadığı; oysa, (Overstone'un yarattığı) banka rezervinin tükeneceği korkusunun 1847-48 bunalımına bir para paniği eklemesi ölçüsünde, gerçekte bir ilgisi vardı. Ama buradaki konumuz bu değil. Elde bulunan kaynaklarla karşılaştırıldığında aşırı büyük ölçekli işlemlerin yapılmasının neden olduğu bir para-sermaye kıtlığı vardı ve bu kıtlığın patlak vermesine yol açan şey, yeniden üretim sürecindeki, kötü hasat, aşırı demiryolu yatırımları, özellikle pamuklu ürünlerdeki aşırı üretim, Hindistan ve Çin'le ticaretteki dolandırıcılıklar, spekülasyon, aşırı şeker ithalatı vb.'nin sonucu olan bozulmaydı. Quarter başına 120 şilinden tahıl satın almış olanların, tahılın fiyatı 60 şiline düştüğünde eksikliğini hissettikleri şeyler, fazladan ödemiş oldukları 60 şilin ve buna karşılık gelen, Lombard Street'teki tahıl öndelikleri cinsinden krediydi. Tahıllarını 120 şilinlik eski fiyat üzerinden paraya çevirmelerini engelleyen şey, hiçbir şekilde, banknot kıtlığı değildi. Şeker ithal etmiş olanların şeker neredeyse satılamaz duruma geldiğinde yaşadıkları için de aynısı geçerli. Dolaşım sermayelerini (*floating capital*) demiryollarına bağlamış ve "meşru" işlerinde bunun yerini doldurmak konusunda krediye bel bağlamış olan beylerin yaşadıkları için de. Overstone'a göre tüm bunların ifade ettiği şey, "parasının yükselmiş değeri hakkındaki manevi bir farkındalık (*a moral sense of the enhanced value of his money*)". Ama para-sermayenin bu yükselmiş değeri, diğer tarafta, doğrudan doğruya, gerçek sermayenin (meta-sermaye ve üretken sermaye) düşmüş para-değerine karşılık geliyordu. Bir biçimdeki sermayenin değeri yükselmişti, çünkü diğer biçimdeki sermayenin değeri düşmüştü. Ne var ki, Overstone, farklı türdeki sermayelerin bu iki değerini genel olarak tek bir sermaye değerinde özdeşleştirmeye çalışır ve bunu da, her ikisini, dolaşım araçlarındaki, var olan paradaki bir kıtlığın karşısına koyarak yapar. Ama aynı para-sermaye tutarı çok farklı miktarlardaki dolaşım araçlarıyla ödünç verilebilir.

Şimdi de onun verdiği 1847 tarihli örneği ele alalım. Bankanın resmî faiz oranı şöyleydi: Ocak: %3-3$^1/_2$. Şubat: %4-4$^1/_2$. Mart: çoğunlukla %4. Nisan: (panik) %4-7$^1/_2$. Mayıs: %5-5$^1/_2$. Haziran: ay boyunca %5. Temmuz: %5. Ağustos: %5-5$^1/_2$. Eylül: %5; küçük oynamalarla %5$^1/_4$, %5$^1/_2$, %6. Ekim: %5, %5$^1/_2$, 7%. Kasım: %7-10. Aralık: %7-5. – Bu örnekte faizin yükselmesinin nedeni, kârların azalması ve metaların para-değerlerinin çok büyük ölçüde düşmesiydi. Dolayısıyla, eğer Overstone burada faiz oranının 1847'de yükselmesinin nedeninin sermayenin değerinin yükselmesi olduğunu söylüyorsa, o zaman burada sermayenin değerinden yalnızca para-sermayenin değerini anlayabilir ve para-sermayenin değeri de faiz oranından başka bir şey değildir. Ama sonra gerçek yüzü ortaya çıkar ve sermayenin değeri kâr oranıyla özdeşleştirilir.

1856'da ödenmiş olan yüksek faiz oranına gelince, Overstone, gerçekten de, bunun, kısmen, faizi kârdan değil başkalarının sermayesiyle ödeyen kredi şövalyelerinin ön plana çıkmasının bir belirtisi olduğunu bilmiyordu; 1857 bunalımından yalnızca birkaç ay önce,"işlerin tümüyle yolunda gittiğini" iddia etmişti.

Şunları da belirtiyor:

> 3722. "Faiz oranındaki bir yükselişin ticaret kârlarını tahrip ettiği düşüncesi çok yanlıştır. Birincisi, faiz oranındaki bir yükseliş nadiren uzun sürer; ikincisi, eğer uzun süreli ve büyük ölçekli olursa, gerçekten de sermayenin değerindeki bir yükseliştir, ve sermayenin değeri neden yükselir? Çünkü kâr oranı yükselmiştir."

Demek ki,"sermayenin değeri"nin ne anlama geldiğini sonunda burada öğreniyoruz. Bunun dışında, kâr oranı uzun bir süre boyunca yüksek kalabilir ve buna rağmen, kârın büyük bölümünü faizin yutacağı bir şekilde, girişimci kazancı düşebilir ve faiz oranı yükselebilir.

> 3724. "Faiz oranındaki yükseliş, ülkenin ticaretindeki büyük artışın ve kâr oranındaki büyük yükselişin sonucuydu; ve faiz oranındaki yükselişin, onun kendi nedenleri olan iki şey üzerinde yıkıcı etkide bulunduğundan yakınmak, insanın hakkında ne diyeceğini bilemeyeceği bir tür mantıksal saçmalıktır."

Şunu söyleseydi de aynı derecede mantıklı bir şey söylemiş olurdu: Kâr oranındaki yükseliş, meta fiyatlarının spekülasyon yoluyla yükseltilmesinin sonucuydu ve fiyatlardaki yükselişin, kendi nedenlerini, yani spekülasyonu tahrip etmesinden yakınılıyorsa, bu mantıksal bir saçmalıktır vb. Bir şeyin sonunda kendi nedenini tahrip edebilecek olması, yalnızca, yüksek faiz oranına âşık olan tefeci için mantıksal bir saçmalıktır. Romalıların büyüklüğü, onların fetihlerinin nedeniydi, ve fetihleri büyüklüklerini tahrip etmişti. Zenginlik lüksün nedenidir ve lüks,

zenginlik üzerinde tahrip edici etkide bulunur. Düzenbaz! Başka hiçbir şey, bugünkü burjuva dünyasının ahmaklığını, bu milyonerin, bu *dunghill aristocrat*'ın [sonradan görmenin] "mantığı"nın İngiltere genelinde uyandırmış olduğu saygıdan daha iyi tarif edemez. Ayrıca, yüksek bir kâr oranının ve işlerdeki genişlemenin yüksek bir faiz oranının nedenleri olabilecek olması, hiçbir şekilde, yüksek bir faiz oranının yüksek bir kâr oranının nedeni olmasına yol açmaz. Ve önümüzdeki soru, tam olarak şudur: Bu yüksek faiz (bunalım sırasında gerçekten görüldüğü üzere) devam etmedi mi, ya da dahası, zirve noktasına ancak yüksek kâr oranı ömrünü çoktan doldurmuşken çıkmadı mı?

> 3718. "İskonto oranındaki büyük bir yükselişe gelince, bu, tümüyle sermayenin değerindeki artıştan kaynaklanan bir durumdur, ve bence, sermayenin değerindeki bu artışın nedenini herkes mükemmel bir açıklıkla keşfedebilir. Bu Yasanın yürürlükte olduğu 13 yıl boyunca bu ülkenin ticaretinin 45 000 000 sterlinden 120 000 000 sterline yükseldiğine daha önce değinmiştim. Bu kısa özetin gerisinde yatan bütün o olaylar üzerine, ticaretteki bu denli devasa bir artışı gerçekleştirmek için gerekli olan çok büyük sermaye talebi üzerine, ayrıca, bu çok büyük talebi karşılamak için kullanılması gereken toplumsal kaynağın, yani ülkenin yıllık tasarruflarının geçtiğimiz üç ya da dört yıl boyunca kâr getirmeyen savaş harcamaları için tüketilmiş olması üzerine bir düşünülsün. İtiraf etmeliyim ki, benim şaşırdığım şey, faiz oranının çok daha yüksek olmaması; bir başka deyişle, beni şaşırtan şey, bu devasa işlemleri gerçekleştiren sermaye üzerindeki baskının sizin saptadığınızdan daha şiddetli olmaması."

Tefecilik mantığı uzmanımızdan ne kadar mükemmel bir laf salatası! Sermayenin değerindeki artışla yine karşımızda! Anlaşıldığı kadarıyla, bir tarafta yeniden üretim sürecinin bu muazzam genişlemesinin, yani gerçek sermaye birikiminin gerçekleştiğini, diğer tarafta ise, ticaretteki bu devasa artışı gerçekleştirmek üzere, "çok büyük talep"le karşılaşan bir"sermaye"nin durduğunu düşünüyor! Peki ama, bu muazzam üretim artışının kendisi sermaye artışı değil miydi ve eğer talep yarattıysa, aynı zamanda arzı da yaratmamış mıydı ve dahası aynı zamanda para-sermaye arzını artırmamış mıydı? Faiz oranı çok yükseldiyse, bunun tek nedeni, para-sermaye talebinin arzdan daha hızlı büyümesiydi; bir başka deyişle, bunun anlamı, sınai üretimin genişlemesiyle birlikte onun kredi sistemine dayalı olarak yürütülmesi uygulamasının da yaygınlaşmasıydı. Bir başka deyişle, gerçek sınai genişleme "borç para" talebinin artmasına yol açmıştı ve açık ki, bankerimiz, "muazzam sermaye talebi"nden bu sonuncu talebi anlıyor. İhracatı 45 milyondan 120 milyona çıkaran şeyin tek başına sermaye *talebinin* genişlemesi olamayacağı kesin. Ve Overstone daha aşağıda ülkenin Kırım Savaşı tarafından yutu-

lan yıllık tasarruflarının söz konusu büyük talebin doğal arz kaynağını oluşturduğunu söylerken ne kastediyor? Birincisi, İngiltere, küçük Kırım Savaşından çok farklı bir savaş olan 1792-1815'te neyle birikim gerçekleştirdi? İkincisi, doğal kaynak kuruduysa, sermaye hangi kaynaktan geldi? İngiltere'nin başka ülkelerden öndelik almadığı biliniyor. Ama eğer doğal kaynağın yanında bir de yapay kaynak varsa, doğal kaynağı savaşta ve yapay kaynağı ticarette kullanmak bir ülke için en güzel yöntem olurdu. Fakat elde yalnızca eski para-sermaye bulunuyorduysa, yüksek faiz oranı sayesinde etkisini iki katına çıkarmayı mı başarmıştı? Bay Overstone, açıkça, ülkenin yıllık tasarruflarının (ama bu örnekte tüketildikleri kabul ediliyor) yalnızca para-sermayeye dönüştürüldüğüne inanıyor. Ama gerçek birikim gerçekleşmeseydi, yani üretim artmasaydı ve üretim araçları çoğalmasaydı, bu üretim üzerindeki para biçimindeki alacak iddialarının birikmesi neye yarardı?

Overstone, "sermayenin değeri"ndeki yüksek kâr oranından kaynaklanan artışı, artan para-sermaye talebinden kaynaklanan artışla aynı kefeye koyuyor. Bu talep, kâr oranından tümüyle bağımsız olan nedenlerle artabilir. Kendisi de, örnek gösterirken, 1847'de gerçek sermayenin değersizleşmesi sonucu yükseldiğini söylüyor. İşine nasıl geliyorsa öyle yapıyor ve sermayenin değerini ya gerçek sermayeyle ya da para-sermayeyle ilişkilendiriyor.

Bankacı lordumuzun namussuzluğu ve didaktik bir hava verdiği dar kafalı banker bakış açısı kendisini şurada da gösteriyor:

> 3728. (Soru.) "İskonto oranının tüccar açısından ciddi bir önem taşımadığını düşündüğünüzü söylediniz; normal kâr oranının ne olduğu hakkındaki görüşünüzü söyleyebilir misiniz lütfen?"

Bay Overstone, buna cevap vermenin "olanaksız" olduğunu söyler.

> 3729. "Ortalama kâr oranının diyelim %7-10 olduğu varsayıldığında, iskonto oranının %2'den %7 ya da %8'e yükselmesi kâr oranını ciddi bir şekilde etkilemek zorunda, öyle değil mi?"

(Sorunun kendisi girişimci kazancı oranıyla kâr oranını aynı kefeye koyuyor ve kâr oranının faiz ile girişimci kazancının ortak kaynağı olduğunu göz ardı ediyor. Faiz oranı kâr oranına dokunmayabilir, ama girişimci kazancı için aynısı geçerli değildir. Overstone'un cevabı:)

> "Birincisi, taraflar, kârlarını ciddi şekilde sekteye uğratacak bir iskonto oranını ödemeyecektir; bunu yapmak yerine işlerini durduracaklardır."

(Evet, kendilerini batırmadan bunu yapabilirlerse. İskontoyu, kârları yüksek olduğu sürece, istedikleri için, ve kârları düşer düşmez, ödemek zorunda oldukları için öderler.)

> "İskonto ne anlama gelir? Bir kişi bir poliçeyi neden iskonto ettirir? Çünkü daha büyük miktardaki bir sermayeyi emri altına almak ister."

(*halte-là*! [dur bakalım!] bağlanmış sermayesinin parasal getirisini erkene almak ve işlerinin durmasını önlemek istediği için. Vadesi gelen ödemeleri yapmak zorunda olduğundan. Başkalarının sermayesini, yalnızca, işler iyi giderken ya da işler kötü giderken bile başkalarının sermayesi üzerinden spekülasyon yapıyorsa talep eder. İskonto, kesinlikle, sadece işleri genişletmenin bir aracı değildir.)

> "Ve daha büyük miktardaki bir sermayeyi emri altına almayı neden ister? Çünkü bu sermayeyi kullanmak ister; ve bu sermayeyi kullanmayı neden ister? Çünkü bunu yapmak onun için kârlıdır; iskonto onun kârını tahrip ediyor olsa, bunu yapmak onun için kârlı olmazdı."

Bu kendini beğenmiş mantıkçı, poliçelerin yalnızca işleri büyütmek için iskonto ettirildiğini ve işlerin, bunu yapmak kârlı olduğu için büyütüldüğünü varsayıyor. Birinci varsayım yanlıştır. Normal iş adamı, sermayesinin para biçimini önceden elde etmek ve bu yolla yeniden üretim sürecinin devam etmesini sağlamak için; işini büyütmek ya da ek sermaye elde etmek için değil, verdiği krediyi aldığı krediyle denkleştirmek için iskontoya başvurur. Ve işini krediyle büyütmek istiyorsa, senetlerin iskonto ettirilmesi ona pek az yarar sağlayacaktır, çünkü bu, zaten elinde bulunan bir para-sermayenin bir biçimden bir başkasına çevrilmesinden başka bir şey değildir; bunun yerine, daha uzun vadeli, sabit faizli bir borç almayı tercih edecektir. Kuşkusuz, kredi şövalyesi, işini büyütmek için, kötü giden bir işini bir başkasıyla telafi etmek için; kâr elde etmek için değil bir başkasının sermayesinin sahibi olmak için hatır senetlerini iskonto ettirecektir.

Bay Overstone, iskontoyu bu şekilde (sermayeyi temsil eden poliçelerin nakit paraya çevrilmesi yerine) ek sermayenin ödünç alınmasıyla özdeşleştirdikten sonra, üzerine gidilir gidilmez hemen geri adım atar.

> 3730. (Soru:) "İşleri olan tüccarlar, iskonto oranındaki herhangi bir geçici artışa rağmen işlemlerini belirli bir dönem boyunca sürdürmek zorunda değil mi?" – (Overstone:) "Hiç kuşkusuz, herhangi bir özel işlem söz konusu olduğunda, bir kişi sermayeyi yüksek bir faiz oranı yerine düşük bir faiz oranıyla emri altına alabiliyorsa, konu bu dar bakış açısıyla ele alındığında, bu onun için iyi bir şeydir."

Buna karşılık, Bay Overstone'un "sermaye"den birdenbire sadece kendi banker sermayesini anlamaya başlaması ve bu nedenle de poliçelerini ona iskonto ettiren adamı, sermayesinin meta biçiminde var olması ya da sermayesinin para biçiminin Bay Overstone tarafından bir başka para biçimine çevrilen bir poliçe olması nedeniyle, sermayesi olmayan bir adam olarak ele alması sınırlı olmayan bir bakış açısıdır.

3732. "1844 tarihli Yasayla ilişkili olarak, ortalama faiz oranının bankadaki altın miktarına oranının ne olduğunu söyleyebilir misiniz; altın miktarı 9 000 000 ya da 10 000 000 sterlin civarında olduğunda faiz oranının yüzde 6 ya da 7, ve 16 000 000 sterlin olduğunda faiz oranının yüzde 3 ile 4 arasında olduğu bir gerçek mi?"

(Soruyu soran kişi, onu, bankadaki altın miktarından etkilendiği kadarıyla faiz oranını, sermayenin değerinden etkilendiği kadarıyla faiz oranıyla açıklamaya zorlamak istiyor.)

"Böyle olduğunu düşünmüyorum ... ama eğer böyleyse, bence 1844 tarihli Yasada benimsenenlerden çok daha katı önlemler almamız gerekir, çünkü altın rezervi ne kadar büyükse faiz oranının o kadar küçük olduğu doğruysa, bu bakış açısına göre, altın rezervini sınırsız bir miktara yükseltmek için işe koyulmamız gerekirdi ve böylece faizi sıfıra düşürürdük."

Soruyu soran Cayley, bu kötü espriden etkilenmeden devam eder:

3733. "Böyle olsaydı, diyelim ki 5 000 000 sterlin tutarında altın yeniden bankaya yatırılsaydı önümüzdeki altı aylık süre içinde altın miktarı diyelim ki 16 000 000 sterlin olurdu ve diyelim ki faiz oranı bu nedenle yüzde 3 ya da 4'e düşseydi, faiz oranındaki düşüşün ülkenin ticaretindeki büyük bir daralmadan kaynaklandığı nasıl söylenebilirdi? – Faiz oranındaki düşüşün değil, faiz oranındaki son yükselişin ülkenin ticaretindeki büyük genişlemeyle yakından bağlantılı olduğunu söyledim."

Ama Cayley'in söylediği şey şu: Faiz oranının yükselmesi, altın rezervinin daralmasıyla birlikte, ticaretteki genişlemenin bir işaretiyse, faiz oranının düşmesi, altın rezervinin genişlemesiyle birlikte, ticaretteki daralmanın işareti olmak zorundadır. Overstone'un buna bir cevabı yok.

3736. [Soru:] "Sizin," (metinde her zaman *Your Lordship* [Lord Hazretleri] diye geçiyor†) "paranın, sermaye elde etmenin aracı olduğunu söylediğinizi duydum."

(Yanlışlık işte burada, yani paranın bir araç olarak kavranmasında; para, sermayenin *biçimidir*.)

[İngiltere Bankası'nın] "Altınları azalırken, tam tersine, kapitalistler, para elde etmek konusunda büyük zorluklarla karşılaşmaz mı?" – (Overstone:) "Hayır, para elde etmek isteyenler, kapitalistler değil, kapitalist olmayanlardır ve neden para elde etmek isterler? Çünkü para aracılığıyla, kapitalist olmayan kişilerin işlerini yürütmek üzere, kapitalistin sermayesini emirleri altına alırlar."

Overstone burada açıkça, fabrikatörlerin ve tüccarların kapitalist olmadığını ve kapitalistin sermayesinin sadece para-sermaye olduğunu söylüyor.

† Bu çeviride de "Lord Hazretleri" yerine "siz" kullanıldı. *–Türkçe ed.*

3737. "Poliçe çekenler kapitalist değil mi? – Poliçe çekenler kapitalist olabilir de olmayabilir de."

Burada çıkmaza düşüyor.

Ardından, tüccarların poliçelerinin satmış ya da göndermiş oldukları metaları temsil edip etmediği soruluyor. Bir banknot altını ne şekilde temsil ediyorsa söz konusu poliçelerin de metaları aynı şekilde temsil ettiğini reddediyor. (3740, 3741.) Bu da bir utanmazlık.

3742. "Tüccarın amacı para elde etmek değil midir? – Hayır; para elde etmek, poliçe çekilirken amaç değildir; para elde etmek, poliçe iskonto edilirken amaçtır."

Poliçe çekmek, metaları bir kredi parası biçimine çevirmektir; aynı şekilde, poliçe iskonto ettirmek de, bu kredi parasını bir başka kredi parasına, yani banknotlara çevirmektir. Her durumda, Bay Overstone burada iskonto ettirmenin amacının para elde etmek olduğunu kabul ediyor. Daha önce, iskontoya, sermayenin bir biçimden bir başkasına çevrilmesi için değil, yalnızca ek sermaye elde edilmesi için izin veriyordu.

3743. "1825, 1837 ve 1839'da yaşandığını söylediğiniz türden bir panik baskısı altında iş dünyasının en büyük arzusu ne olur; sermaye sahibi olmayı mı yoksa yasal ödeme aracı sahibi olmayı mı amaçlarlar? – İşlerini sürdürmek için sermayeye hükmedebilir olmayı amaçlarlar."

Onların amacı, yaşanan kredi kıtlığı nedeniyle ve metalarını düşük fiyatlarla elden çıkarmak zorunda kalmamak için, kendilerine çekilen ve vadeleri dolan poliçeler için ödeme araçları elde etmektir. Hiç sermayeleri yoksa, ödeme araçlarıyla birlikte doğal olarak sermaye de elde ederler, çünkü bir karşılık ödemeden değer elde ederler. Paranın kendisini elde etme talebi, her zaman, meta ya da alacak biçimindeki değeri para biçimine çevirme arzusundan ibarettir. İşte bu nedenle, bunalımlar bir yana bırakıldığında bile, sermaye ödünç almakla, para taleplerinin bir biçimden bir başkasına ya da gerçek paraya çevrilmesini sağlamaktan başka bir şey yapmayan iskonto arasında büyük bir fark vardır.

{Editörlük hakkımı kullanarak buraya bir ara not ekliyorum.

Hem Norman'a hem de Loyd-Overstone'a göre, banker her zaman "sermaye öndeleyen" kişidir ve onun müşterisi de ondan "sermaye" talep eden kişidir. Bu nedenle, Overstone'un sözlerine göre, insanlar poliçelerini ona iskonto ettirir, "çünkü emirleri altına *sermaye* almak isterler" (3729) ve bu kişiler için "*sermayeyi* düşük bir faiz oranıyla *emirleri altına alabilmek*" iyi bir şeydir (3730). "Para, *sermaye* elde etmenin aracıdır" (3736, ve bir panik döneminde iş dünyasının büyük arzusu "*sermayeye* hükmedebilir olmaktır" (3743). Loyd-Overstone'un sermayenin ne

olduğu hakkındaki olanca kafa karışıklığına karşın, şu kadarı açık ki, bankerin müşterisine verdiği şeyi sermaye olarak, müşterinin daha önce sahip olmadığı ve daha önce elinin altında bulunan sermayeye ek oluşturmak üzere ona öndelenen sermaye olarak tanımlıyor.

Banker, para biçiminde elde bulunan toplumsal sermayenin dağıtıcısı (borç verme biçiminde) olarak görünmeye o kadar alışmıştır ki, elinden para çıkarmasını içeren her işlevi bir borç verme işlemi sanır. Ödediği her para ona bir öndelik olarak görünür. Para, doğrudan doğruya borç olarak veriliyorsa, bu kelimesi kelimesine doğrudur. Poliçe iskonto etme işine yatırılıyorsa, onun için gerçekten de poliçenin vadesinin dolmasına kadar bir öndeliktir. Böylece, öndelik olmayan ödemeler yapamayacağı düşüncesi kafasında kemikleşir. Ve bunlar, yalnızca, faiz ya da kâr elde etme amaçlı her para yatırımının, iktisadi açıdan, özel kişi olarak ilgili para sahibinin girişimci olarak kendisine verdiği bir öndelik olarak görülmesi anlamında değil, bankerin belirli bir tutarı borç verme yoluyla aktarması ve müşterinin elinde bulunan sermayenin bu tutar miktarında artması şeklindeki kesin anlamıyla öndeliklerdir.

Bankerinin nakit para olarak müşterilerinin emrine sunduğu şeyin sermaye mi yoksa sadece para, dolaşım aracı, *currency* mi olduğu şeklindeki kafa karıştırıcı tartışma konusunu, bankerin bürosundan ekonomi politiğe aktarılmış olan bu düşünce yaratmıştır. Bu (temelde basit) tartışma konusu hakkında bir karara varmak için kendimizi banka müşterisinin yerine koymamız gerekir. Önemli olan, onun ne istediği ve elde ettiğidir.

Banka, ondan herhangi bir güvence istemeden sadece kişisel kredisine dayalı olarak müşterisine bir borç veriyorsa, durum açıktır. Müşteri, kesinlikle, o ana dek kullandığı sermayeye ek olarak belirli bir değer büyüklüğündeki bir öndelik elde etmiş olur. Onu para biçiminde elde eder; yani, sadece para değil, aynı zamanda *para-sermaye* elde eder.

Değerli kâğıtların vb. rehin verilmesi karşılığında öndelik elde ediyorsa, bu, ona geri ödeme koşuluyla para ödenmiş olması anlamında öndeliktir. Ama sermaye öndeliği değildir. Çünkü değerli kâğıtlar da sermayeyi, üstelik öndelikten daha yüksek bir tutarı temsil eder. Demek ki, alıcı, rehin verdiğinden daha düşük bir sermaye değeri elde eder; bu, onun için, hiçbir şekilde ek sermaye edinimi değildir. Bu işi, sermayeye gereksinim duyduğundan değil (sermayeye değerli kâğıt biçiminde zaten sahiptir), paraya gereksinim duyduğundan yapar. Dolayısıyla burada sermaye değil *para* öndelenmektedir.

Öndelik, poliçelerin iskonto edilmesi yoluyla verilirse, öndelik *biçimi* de ortadan kalkar. Burada saf bir alım ve satım vardır. Poliçenin mül-

kiyeti ciro yoluyla bankaya, buna karşılık paranın mülkiyeti müşteriye geçer; müşterinin geri ödeme yapması söz konusu değildir. Müşteri bir poliçeyle ya da benzer bir kredi aracıyla nakit para satın alıyorsa, başka metalarıyla, pamuğuyla, demiriyle, tahılıyla satın aldığı nakit para ne kadar öndelikse bu para da tam olarak o kadar öndeliktir. Ve burada bir *sermaye* öndeliğinden hiç söz edilemez. Tüccarlar arasındaki her alım ve satım bir sermaye aktarımıdır. Ama bir sermayenin öndelenmesi, yalnızca, sermaye aktarımı karşılıklı değil tek taraflı ve vadeliyse söz konusu olur. Dolayısıyla, poliçe iskontosu yoluyla sermaye öndelenmesi, yalnızca, ilgili poliçenin, satılmış metaları temsil etmeyen bir hatır senedi olması durumunda gerçekleşebilir ve bunun böylesi bir poliçe olduğunun farkına varan hiçbir banker onu almaz. Dolayısıyla, kurallara uygun iskonto işlemlerinde, banka müşterisi, sermaye ya da para biçimindeki bir öndelik değil, satılmış metalar için para elde eder.

Demek ki, müşterinin bankadan sermaye istediği ve elde ettiği durumlar, yalnızca para öndeliği elde ettiği ya da bankadan para satın aldığı durumlardan çok açık şekilde farklıdır. Ve özellikle de Bay Loyd-Overstone fonlarını yalnızca çok nadir örneklerde herhangi bir güvence olmadan öndelediğinden (Manchester'daki firmamın bankeriydi), cömert bankerlerin sermayeye gereksinim duyan fabrikatörlere öndelediği büyük miktarlardaki sermaye hakkındaki güzel sözlerinin büyük palavralar olduğu da açık.

Ayrıca, Marx, Bölüm 32'de* öz olarak aynı şeyi söylüyor: "Ödeme araçları talebi, tüccarların ve üreticilerin sağlam güvenceler sunabilmeleri ölçüsünde, sadece *paraya çevrilebilirlik* talebidir; tüccarların ve üreticilerin sağlam güvenceler sunamamaları, yani, bir ödeme araçları öndeliğinin, onlara, sadece *para biçimini* değil, aynı zamanda, biçimi ne olursa olsun, gereksinim duydukları ve ödeme yapmak için kullanacakları *eş değeri* de vermesi ölçüsünde, *para-sermaye* talebidir." – Bölüm 33'te** ise: "Paranın bankaların ellerinde toplandığı gelişmiş kredi sisteminde, onu öndeleyenler, *en azından kâğıt üzerinde*, bankalardır. Bu öndeleme işlemi yalnızca dolaşımda bulunan parayla ilişkilidir. Bunların dolaşıma soktuğu şey, sermaye öndeliği değil, *dolaşım aracı* öndeliğidir." – Bunu bilmesi gereken Bay Chapman da iskonto işi hakkındaki bu görüşü doğruluyor: *B. C.*, 1857:

"Poliçe bankerin elindedir, banker *poliçeyi satın almıştır.*" Evid. Soru 5139.

---

* Bkz. MEW, Band 25, s. 531 [elinizdeki kitap, s. 516] –*Almanca ed.*

Bkz. MEW, Band 25, s. 547 [elinizdeki kitap, s. 532] –*Almanca ed.*

Ayrıca, Bölüm 33'te* bu konuya yeniden dönülecek –F. E.)

3744. "'Sermaye' terimiyle gerçekte neyi kastettiğinizi tarif edebilir misiniz? – (Overstone'un cevabı:) "Sermaye, ticari faaliyetlerin gerçekleştirilmesine aracılık eden çeşitli metalardan oluşur (*capital consists of various commodities, by means of which trade is carried on*); sabit sermaye ve dolaşır sermaye vardır. Gemileriniz, doklarınız, rıhtımlarınız sabit sermayedir; yiyecekleriniz, giysileriniz vb. dolaşır sermayedir."

3745. "Altının yurt dışına çıkışının İngiltere için zararlı sonuçları var mı?† – Sözcüğün akılcı anlamıyla yok."

(Ardından Ricardo'nun eski para teorisi gelir.)

"Şeylerin doğal durumunda, dünyanın parası, dünyanın farklı ülkeleri arasında belirli oranlarla dağılır; bu oranlar öyledir ki, söz konusu dağılım altında" (paranın dağılımı) "herhangi bir ülke ile dünyanın tüm diğer ülkeleri arasındaki ilişki, bir takas ilişkisi olur; ama bu dağılımı etkileyecek bozucu koşullar ortaya çıkar ve bunlar ortaya çıktığında, verili herhangi bir ülkenin parasının belirli bir kısmı başka ülkelere geçer." – 3746. "Şimdi 'para' terimini kullanıyorsunuz. Yanlış anlamadıysam daha önce buna bir sermaye kaybı demiştiniz. – Bir sermaye kaybı olan şey neydi?" – 3747. "Altın çıkışı. – Hayır, bunu söylememiştim. Eğer altını sermaye sayarsanız, kuşkusuz bu bir sermaye kaybıdır; dünyanın parasını oluşturan söz konusu değerli metallerin belirli bir oranının elden çıkarılmasıdır." – 3748. "Faiz oranındaki bir değişimin, sermayenin değerindeki bir değişimin bir işaretinden başka bir şey olmadığını söylememiş miydiniz? – Söylemiştim." – 3749. "Ve iskonto oranının genel olarak İngiltere Bankası'nın altın rezerviyle birlikte değiştiğini? – Evet, ama bir ülkedeki para miktarındaki" (dolayısıyla burada gerçek altının miktarını kastediyor) "bir değişmeden kaynaklanan faiz oranı dalgalanmalarının çok küçük olduğunu daha önce belirtmiştim."

3750. "Yani, faiz oranında olağandan daha uzun süreli ama geçici bir artış gerçekleştiğinde, geçmiştekine göre daha az sermayenin olacağını mı kastediyorsunuz? – Sözcüğün bir anlamıyla daha az. Sermaye ile sermaye talebi arasındaki oran değişmiştir; ama buna, sermaye miktarındaki bir azalma değil, bir talep artışı yol açmış olabilir."

(Ama biraz önce sermaye = para ya da altındı ve biraz daha önce faiz oranının yükselişi, işlerin ya da sermayenin daralmasından değil genişlemesinden kaynaklanan yüksek kâr oranıyla açıklanmıştı.)

3751. "Burada özel olarak kastettiğiniz sermaye nedir? – Bu, tümüyle, her bir kişinin gereksinim duyduğu sermayenin ne olduğuna bağlıdır. Bu, bir ülkenin, işlerini yürütmek için emri altında bulundurduğu sermayedir ve işler iki katına çıktığında, bunları yürütmek için kullanılacak olan sermayeye yönelik talepte büyük bir artış gerçekleşmek zorundadır."

---

* Bkz. MEW, Band 25, s. 472-473 [elinizdeki kitap, s. 457-458] –*Almanca ed.*

† İngilizce cümlenin çevirisi: "Ülke, bir külçe çıkışının baskısı altında mı?" –*Türkçe ed.*

(Bu açıkgöz banker, önce iş hacmini iki katına çıkarıyor ve daha sonra iş hacmini iki katına çıkarmak için kullanılacak olan sermayeye yönelik talebi iki katına çıkarıyor. Onun gözü, hiçbir zaman, kendi iş hacmini iki katına çıkarmak için Bay Loyd'dan daha büyük bir sermaye talep eden müşterisinden başka bir şey görmüyor.)

> "Sermaye tüm diğer metalara benzer" (ama sermaye Bay Loyd'a göre metaların toplamından başka bir şey değildir) "onun fiyatı arz ve talebe göre değişir" (demek ki, metalar, fiyatlarını, birinde metalar olarak ve ikincisinde sermaye olarak, iki kez değiştirir).
>
> 3752. "Faiz oranındaki değişmeler genellikle bankanın kasalarında bulunan altın miktarındaki değişmelerle bağlantılıdır. Kastettiğiniz sermaye bu mu? – Hayır." – 3753. "İngiltere Bankası'nın büyük bir sermaye stokuna sahip olduğu ve bununla bağlantılı olarak iskonto oranının yüksek olduğu bir örnek verebilir misiniz? – İngiltere Bankası, sermaye yatırılan bir yer değil para yatırılan bir yerdir. – 3754. "Faiz oranının sermaye miktarına bağlı olduğunu belirtmiştiniz; hangi sermayeyi kastettiğinizi söyleyebilir misiniz ve Bankanın büyük bir altın stokunun bulunduğu ve aynı zamanda faiz oranının yüksek olduğu bir örnek verebilir misiniz? – Bankada altın birikmesinin düşük bir faiz oranıyla çakışması fazlasıyla olasıdır (aha!), çünkü sermaye talebinin daha az olduğu bir dönem" (yani para-sermaye talebinin; burada sözü edilen dönem, 1844 ve 1845 yılları, gönenç dönemiydi) "kuşkusuz, sermayeye hükmetmenizin araç ya da aletlerinin birikebileceği bir dönemdir." – 3755. "Bu durumda, iskonto oranı ile Bankanın kasalarındaki altın miktarı arasında herhangi bir bağlantının bulunmadığını mı düşünüyorsunuz? – Bir bağlantı olabilir, ama bu, ilkesel bir bağlantı değildir" (oysa onun 1844 tarihli Banka Yasası, faiz oranının sahip olunan altın miktarıyla düzenlenmesini İngiltere Bankası'nın ilkesi kılar) "bunlar eş zamanlı olabilir (*there may be a coincidence of time*)." – 3758. "Yüksek bir iskonto oranı nedeniyle paranın kıt olduğu bir dönemde bu ülkedeki tüccarların para elde etmek konusunda değil sermaye elde etmek konusunda zorluk çektiğini mi söylemek istiyorsunuz? – Benim bu biçimde birleştirmediğim iki şeyi bir araya getiriyorsunuz; onlar sermaye elde etmek konusunda zorluk çeker ve para elde etmek konusunda da zorluk çekerler Para elde etme zorluğu ile sermaye elde etme zorluğu, gelişiminin ardışık iki aşaması olarak ele alındığında, aynı zorluktur."

Burada balık yine ağa düşmüştür. Birinci zorluk, bir poliçeyi iskonto ettirme ya da meta rehin vererek bir öndelik elde etme; sermayeyi ya da sermayenin ticari bir değer işaretini paraya çevirme zorluğudur. Ve bu zorluk, kendisini, başka şeylerin yanında, yüksek faiz oranıyla ifade eder. Ama para bir kez elde edildiğinde, ikinci zorluk nerede çıkar? Söz konusu olan şey sadece ödeme yapmaksa, parasını elden çıkarmak konusunda kim zorluk çeker? Ve söz konusu olan şey satın almaksa, bugüne kadar bunalım dönemlerinde satın almak konusunda kim zorluk

çekmiştir? Ve bunun, tahıldaki, pamuktaki vb. bir pahalılaşma şeklindeki özel durumla ilişkili olduğu varsayılsa bile, bu zorluk kendisini para-sermayenin değerinde, yani faiz oranında değil, yalnızca metanın fiyatında gösterebilirdi; ve bu zorluk da, adamımızın onu satın almak için gerekli olan paraya sahip olmasıyla birlikte aşılmıştır.

> 3760. "Ama daha yüksek bir iskonto oranı, para elde etmenin zorlaşması değil midir? – Para elde etmenin zorlaşmasıdır, ama bunun nedeni paraya sahip olmak istemeniz değildir; bu zorlaşma, yalnızca, sermaye elde etmenin zorlaşmasının kendisini bir uygarlık durumunun karmaşık ilişkilerine uygun olarak sunduğu biçimdir" (ve bu biçim bankerin cebine kâr getirir.)
>
> 3763. (Overstone'un cevabı:) "Banker, bir taraftan mevduat kabul eden ve diğer taraftan onu *sermaye biçiminde* ... kişilere emanet ederek bu mevduatı kullanan aracıdır."

Sonunda *onun* sermayeden ne anladığını görmüş olduk. Parayı, onu "emanet ederek", daha az kibar bir deyişle faiz karşılığında ödünç vererek sermayeye çeviriyor.

İskonto oranındaki değişmenin bankanın altın rezervi tutarındaki ya da eldeki para miktarındaki değişmeyle özünde bağlantılı olmadığını, olsa olsa bir eş zamanlılık bağlantısının bulunabileceğini daha önce söylemiş olan Bay Overstone tekrar ediyor:

> 3805. "Ülkedeki para bir çıkış nedeniyle azalırsa değeri artar ve İngiltere Bankası paranın değerindeki bu değişmeye uyum sağlamak zorunda olur."

(Yani paranın *sermaye olarak* değerindeki, bir başka deyişle faiz oranındaki değişmeye, çünkü metalarla karşılaştırıldığında, paranın *para olarak* değeri aynı kalır.)

> "faiz oranının yükseltilmesi teknik terimi bu anlama gelir."
>
> 3819. "Bu ikisini hiçbir zaman karıştırmam."

Para ve sermayeyi kastediyor ve bunun nedeni basit: Onları hiçbir zaman birbirlerinden ayırt etmiyor.

> 3834. "Ülkenin zorunlu besin maddelerini tedarik etmek için" (1847'de tahıla) "ödemek zorunda kalınmış olan ve *aslında sermaye olan* çok büyük tutar."
>
> 3841. "Hiç kuşkusuz, iskonto oranındaki dalgalanmaların" (İngiltere Bankası'nın) "altın rezerviyle çok yakın bir ilişkisi vardır, çünkü rezervin durumu ülkedeki para miktarının artış ya da azalmasının göstergesidir; ve bu paranın değeri, ülkedeki paranın artması ya da azalması oranında artacak ya da azalacaktır ve bankanın iskonto oranı bu değişime uyum sağlayacaktır."

Yani, No. 3755'te kesin olarak reddettiği şeyi burada kabul ediyor.

3842. "İkisi arasında sıkı bir bağlantı vardır."

Yani *issue department*'taki [ihraç departmanındaki] altın miktarı ile *banking department*'taki [bankacılık departmanındaki] banknot rezervi arasında. Burada, faiz oranındaki değişmeyi para miktarındaki değişmeyle açıklıyor. Ama söylediği şey yanlış. Rezerv, ülkede dolaşımda bulunan paranın artması nedeniyle küçülebilir. Halk daha fazla banknot alıyor ve madenî rezerv azalmıyorsa böyle olur. Ama bu durumda, 1844 tarihli yasa İngiltere Bankası'nın banka sermayesini sınırlandırdığından, faiz oranı yükselir. Ama bundan söz etmesi mümkün değil, çünkü söz konusu yasa nedeniyle bankanın iki departmanı arasında hiçbir ilişki yoktur.

3859. "Yüksek bir kâr oranı her zaman büyük bir sermaye talebi yaratacaktır; büyük bir sermaye talebi onun değerini yükseltecektir."

Overstone'un düşündüğü şekliyle, yüksek kâr oranı ile sermaye talebi arasındaki bağlantı, sonunda burada karşımıza çıkıyor. Şimdi, örneğin 1844-45'te pamuk sanayisinde yüksek kâr oranları vardı, çünkü pamuklu ürünlere talep güçlüyken ham pamuk ucuzdu ve ucuz kalmıştı. Fabrikatör için, sermayenin değeri (ve önceki pasajlardan birine göre Overstone herkesin kendi işinde gereksinim duyduğu şeye sermaye diyor), yani burada ham pamuğun değeri yükselmemişti. Yüksek kâr oranı bazı pamuk fabrikatörleri işlerini büyütmek için ödünç para almaya yöneltmiş olabilir. Fabrikatörlerin *para*-sermaye talebi başka herhangi bir nedenle değil bu nedenle yükselmiştir.

3889. "Kâğıt nasıl bir banknot olabilir ya da olmayabilirse, altın da para olabilir ya da olmayabilir."

3896. "Sizi doğru anlıyorsam, 1840'ta kullandığınız, İngiltere Bankası'nın çıkardığı banknotlardaki dalgalanmaların altın miktarındaki dalgalanmalara uyum göstermesi gerektiği iddiasından vazgeçiyorsunuz, öyle mi? – Bugün sahip olduğumuz bilgilere göre İngiltere Bankası'nın çıkardığı banknotlara, İngiltere Bankası'nın bankacılık rezervindeki banknotların da eklenmek zorunda olması ölçüsünde vazgeçiyorum."

İşte bu mükemmel. Bankanın, elinde bulunan altın ve 14 milyon fazlası kadar kâğıt para çıkarması şeklindeki keyfi hüküm, doğal olarak, banknot ihracının altın rezervindeki dalgalanmalarla birlikte dalgalanmasını gerektirir. Ama "bugün sahip olduğumuz bilgiler", Bankanın buna göre üretebileceği banknotların (ve *issue department*'ın *banking department*'a aktardığı banknotların) miktarının; İngiltere Bankası'nın iki departmanı arasındaki, altın rezervindeki dalgalanmalarla birlik-

te dalgalanan banknot dolaşımının, İngiltere Bankası'nın duvarlarının dışındaki banknotların dolaşımını belirlemediğini açıkça göstermiş olduğundan, artık, bu sonuncusu, yani gerçek dolaşım, banka yönetimi açısından önemsizleşir ve Bankanın iki departmanı arasındaki, gerçek dolaşımdan farkı rezerv tarafından yansıtılan dolaşım tek başına belirleyici hâle gelir. Bu iç dolaşım, dış dünya açısından, yalnızca, rezervin, bankanın yasal banknot çıkarma üst sınırına ne kadar yaklaştığını ve Bankanın müşterilerinin *banking department*'tan daha ne kadar alabileceklerini göstermesi nedeniyle önemlidir.

Aşağıda, Overstone'un *mala fides*'inin [kötü niyetinin] parlak bir örneği var:

> 4243. "Sizce, sermaye miktarı, aydan aya, değerinin, son yıllarda iskonto oranındaki dalgalanmaların gösterdiği şekilde değişmesine yol açacak derecede dalgalanıyor mu? – Kuşkusuz, sermaye arzı ile talebi arasındaki ilişki kısa dönemlerde bile dalgalanabilir Eğer Fransa yarın çok büyük bir borç almak istediğini ilan ederse, kuşkusuz, *paranın değerinde*, *yani* İngiltere'deki *sermayenin değerinde* hemen büyük bir değişime yol açar."
>
> 4245. "Eğer Fransa herhangi bir amaçla hemen 30 milyon değerinde meta istediğini ilan ederse, daha bilimsel ve daha basit terimle, büyük bir *sermaye* talebi oluşur."
>
> 4246. "Fransa'nın aldığı borçla satın almak istediği *sermaye bir* şeydir, alım sırasında kullandığı *para başka* bir şey; değeri değişen şey *para* mıdır değil midir? – Göründüğü kadarıyla eski soruya geri dönüyoruz ve bence bu soru bu komite odasından çok bir etüt odasına uygun."

Ve bu sözlerin ardından geri çekilir, ama bir etüt odasına değil.[84]

84 Overstone'un sermayeyle ilgili konularda içine düştüğü kavram karmaşası hakkında daha fazlası Bölüm 32'nin sonunda. –F. E.

Bölüm

27

Kapitalist Üretimde Kredinin Rolü

★★★

Kredi sistemi bize şu ana dek aşağıdaki genel açıklamaları yapma fırsatını verdi:

I. Kredi sisteminin, kâr oranlarının eşitlenmesine ya da tüm kapitalist üretimin temelini oluşturan bu eşitlenmenin hareketine aracılık etmek üzere, zorunlu oluşumu.

II. Dolaşım maliyetlerinin azaltılması.

1. Başlıca dolaşım maliyetlerinden biri, kendisinin de bir değer olması ölçüsünde, paranın kendisidir. Kredi aracılığıyla bu maliyette üç şekilde tasarruf sağlanır.

A. İşlemlerin büyük bir kısmı için paranın tamamen devre dışı kalmasıyla.

B. Dolaşım aracı dolaşımının hızlanmasıyla.[85] Bu, kısmen, 2'nin altında söyleneceklerle çakışır. Çünkü, bir yandan, hızlanma tekniktir; yani,

85 "Yıl boyunca dolaşımda bulunan [Fransa Bankası'na ait] banknotların ortalaması 1812'de 105 538 000 frank, 1818'de 101 205 000 franktı; buna karşın, para dolaşımı, yani tüm hesaplar üzerinden gerçekleşen ödemeler ile alımların yıllık toplamı 1812'de 2 837 712 000 frank, 1818'de 9 665 030 000 franktı. Dolayısıyla, Fransa'daki dolaşımın etkinliği, 1818 yılı boyunca, 1812'deki etkinliğiyle karşılaştırıldığında, 3 1 oranındaydı. Dolaşım hızının büyük düzenleyicisi kredidir Bu da, para piyasasındaki şiddetli bir baskının neden genellikle tam dolu bir dolaşımla bir arada görüldüğünü açıklar." ("The Currency Theory Reviewed etc.", s. 65.) – "Eylül 1833 ile Eylül 1843 arasında Birleşik Krallık genelindeki banknot ihraççılarına yaklaşık 300 banka eklendi; bunun sonucu, dolaşımda iki buçuk milyonluk bir azalmaydı; Eylül 1833 sonunda 36 035 244 sterlin ve Eylül 1843 sonunda 33 518 554 milyondu. (l.c. s. 53.) – "İskoç dolaşımının olağanüstü etkinliği, onu, 100 sterlinle, İngiltere'de 420 sterlin gerektiren miktardaki parasal işlemleri gerçekleştirebilir kılıyor." (l.c. s.. 55. Bu sonuncusu yalnızca işlemlerin teknik yanıyla ilişkili.)

gerçek, tüketime aracılık eden meta devirlerinin büyüklüğü ve miktarı aynı kalırken, daha küçük bir para ya da para işaretleri miktarı aynı işi görür. Bu, bankacılık tekniğiyle bağlantılıdır. Diğer yandan kredi meta başkalaşımlarının hızını ve böylece para dolaşımının hızını artırır.

C. Altın paranın yerini kâğıt paranın almasıyla.

2. Tek tek dolaşım evrelerinin ya da meta başkalaşımlarının, ayrıca sermayenin başkalaşımının kredi aracılığıyla hızlanması ve böylece genel olarak yeniden üretim sürecinin hızlanması. (Diğer yandan, kredi, alım ile satım eylemleri arasındaki sürenin uzatılmasını mümkün kılar ve bu nedenle spekülasyona temel oluşturur.) Rezerv fonlarının, iki açıdan ele alınabilecek olan daralması: bir yandan dolaşımdaki araçların azalması olarak, diğer yandan sermayenin, hep para biçiminde var olmak zorunda olan kısmının daralması olarak.[86]

III. Anonim şirketlerin kurulması. Böylece:

1. Üretimin ve girişimlerin ölçeklerinin, geçmişin bireysel sermayeleri için olanaksız olan muazzam genişlemesi. Aynı zamanda, geçmişte devlet girişimleri olan girişimler toplumsal girişimler hâline gelir.

2. Aslında toplumsal üretim tarzına dayanan ve üretim araçları ile emek güçlerinin toplumsal bir yoğunlaşmışlığını şart koşan sermaye, burada, doğrudan doğruya, özel sermayeden farklı olarak toplumsal sermaye (doğrudan doğruya birleşmiş bireylerin sermayesi) biçimini alır ve onun girişimleri, özel girişimlerden farklı olarak toplumsal girişimler şeklinde ortaya çıkar. Bu, özel mülkiyet olarak sermayenin, kapitalist üretim tarzının kendi sınırları içinde ortadan kaldırılmasıdır.

3. Gerçekten faal olan kapitalistin sadece bir yönetici, başkalarının sermayesinin idarecisi ve sermaye sahibinin sadece bir sahip, sadece bir para-kapitalisti hâline gelmesi. Aldıkları kâr paylarının, faizi ve girişimci kazancını, yani toplam kârı içermesi durumunda bile (çünkü, yöneticinin maaşı, sadece, fiyatı tüm diğer emeklerin fiyatları gibi emek piyasasında düzenlenen belirli bir tür hünerli emeğin ücretidir ya da böyle olmalıdır), söz konusu toplam kâr artık yalnızca faiz biçiminde, yani yalnızca sermaye mülkiyetinin ödülü olarak alınır ve böylece sermaye mülkiyeti, gerçek yeniden üretim sürecindeki işlevden ve aynı şekilde bu işlev de, yöneticinin kişiliğinde, sermaye mülkiyetinden tümüyle ayrılır. Kâr (artık yalnızca kendisini borçlunun kârıyla haklı çıkaran bir parçası, yani faiz değil, tüm kâr), kendisini, sadece, üretim araçlarının sermayeye dönüşümünden kaynaklanan, yani üretim araçlarının gerçek üretici karşısındaki yabancılaşmasından, başkalarının mülkiyeti olarak

86 "Bankaların kurulmasından önce dolaşım aracı olarak iş görmesi için çekilen sermaye miktarı, her zaman, metaların gerçek dolaşımının gerektirdiğinden fazlaydı." ("Economist", 1845, s. 238.)

yöneticiden en son gündelikçi işçiye kadar üretimde gerçekten faal olan tüm bireylerle karşıtlığından kaynaklanan bir başkalarının artık emeğine el koyma olarak gösterir. Anonim şirketlerde işlev sermaye mülkiyetinden ayrılmıştır ve dolayısıyla emek de üretim araçlarının ve artık emeğin mülkiyetinden tümüyle ayrılmıştır. Kapitalist üretimin en ileri derecedeki gelişmesinin bu sonucu, sermayenin bir kez daha üreticilerin mülkiyeti hâline gelmesi yönündeki zorunlu bir geçiş noktasıdır; ama sermaye, bu kez, tek tek üreticilerin özel mülkiyeti değil, birleşik üreticilerin mülkiyeti, dolaysız toplumsal mülkiyet olacaktır. Bu sonuç, diğer yandan, yeniden üretim sürecindeki, şu ana dek hâlâ sermaye mülkiyetiyle bağlantılı olan tüm işlevlerin, sadece birleşik üreticilerin işlevlerine, toplumsal işlevlere dönüşmesi yönündeki bir geçiş noktasıdır.

Devam etmeden önce iktisadi açıdan önem taşıyan şu noktayı da belirtmek gerekiyor: Kâr burada saf faiz biçimini aldığından, yalnızca faiz getirdiklerinde bile bu tür girişimler mümkün hâle gelir ve bu da genel kâr oranının düşmesini engelleyen nedenlerden biridir, çünkü değişmez sermayelerinin değişir sermayelerine oranları bu denli devasa olan bu girişimlerin genel kâr oranının eşitlenmesine katılması zorunlu değildir.

{Marx'ın yukarıdakileri yazmasından bu yana, bilindiği üzere, anonim şirketlerin ikinci ve üçüncü nesillerini temsil eden yeni sınai işletme biçimleri gelişti. Bir yanda bugün bütün büyük sınai alanlarda üretim genişlemesinin ulaşabileceği hız günden güne artarken, diğer yanda sayıları artan bu ürünlerin pazarlarının genişlemesi durmadan daha da yavaşlıyor. Birinin aylarla ifade edilen bir sürede ürettiğini diğeri birkaç yılda soğurmakta bile zorlanıyor. Buna, her bir sanayi ülkesinin kendisini diğerlerine ve özellikle de İngiltere'ye kapatmasına ve yurt içi üretim kapasitesini yapay olarak daha da yükseltmesine yol açan koruyucu gümrük politikası ekleniyor. Bunların sonuçları, genel kronik aşırı üretim, düşmüş fiyatlar, düşen ve hatta tümüyle ortadan kalkan kârlar; kısacası, uzun süredir yüceltilen rekabet özgürlüğü çaresiz kalmış durumda ve açık, yüz kızartıcı iflasını bizzat duyurmak zorunda kalıyor. Bu da, her ülkede belirli bir dalın büyük sanayicilerinin üretimi düzenlemek için bir araya gelerek kartel oluşturmaları yoluyla gerçekleşiyor. Bir komite, her bir kuruluşun üreteceği miktarı saptıyor ve gelen siparişlerin paylaşımında son sözü söylüyor. Tek tek bazı durumlarda zaman zaman uluslararası kartellerin kurulduğu bile oldu; İngiliz ve Alman demir üretimi karteli böylesi bir örnekti. Ama üretimin bu toplumsallaşma biçimi de yeterli olmadı. Tek tek firmaların çıkar karşıtlığı onları büyük bir sıklıkla parçaladı ve rekabeti geri getirdi. Böylece, üretim ölçeğinin izin verdiği tek tek bazı dallarda söz konusu iş dalının tüm üretiminin

tek bir yönetim altında büyük *bir* anonim şirkette toplanması noktasına varıldı. Amerika'da bu daha şimdiden pek çok kez yapılmış durumda ve Avrupa'da bugüne kadarki en büyük örnek, Britanya'daki tüm alkali üretimini tek bir firmada toplamış olan United Alkali Trust. Otuzdan fazla ayrı fabrikanın eski sahiplerine, tüm yatırımlarının tahminî değerleri, tröstün sabit sermayesini temsil eden ve toplam olarak yaklaşık 5 milyon sterlinlik hisse senetleri şeklinde verildi. Teknik yönetim aynı ellerde kaldı, ama iş yönetimi genel müdürlüğün elinde toplandı. Yaklaşık bir milyon sterlin tutarındaki dolaşım sermayesi (*floating capital*) halka arz edildi. Yani toplam sermaye 6 milyon sterlin. Böylece İngiltere'de, tüm kimya sanayisinin temelini oluşturan bu dalda, rekabetin yerini tekel almış ve toplumun bütününün, ulusun gelecekteki kamulaştırmasının ön hazırlığı en sevindirici şekilde yapılmış durumda. –F. E.]

Bu, kapitalist üretim tarzının, kapitalist üretim tarzının kendisi içinde ortadan kaldırılmasıdır ve bu nedenle, kendi kendisini ortadan kaldıran bir çelişkidir; bu çelişki *prima facie* [ilk bakışta] kendisini sadece yeni bir üretim biçimi yönündeki bir geçiş noktası olarak ortaya koyar. Ardından, görüntüde de kendisini böylesi bir çelişki olarak ortaya koyar. Belirli alanlarda tekel kurar ve bu nedenle devlet müdahalelerini davet eder. Yeni bir mali aristokrasiyi, proje tasarımcıları, kurucular ve sadece kâğıt üzerindeki müdürler kılığındaki yeni bir asalaklar türünü; şirket kuruluşları, hisse senedi ihraçları ve hisse senedi ticareti ile ilişkili olarak bütün bir dolandırıcılık ve hile sistemini yaratır. Bu, özel mülkiyetin denetimi altında olmayan özel üretimdir.

IV. Kapitalist özel sanayinin, kapitalist sistemin kendisine dayalı olarak ortadan kalkması anlamına gelen ve kendisini genişletmesi ve yeni üretim alanları ele geçirmesi ölçüsünde özel sanayiyi yok eden anonim şirketler olgusu bir yana bırakıldığında, kredi, tek tek kapitalistlere ya da kapitalist sayılan kişilere, belirli sınırlar içinde, başkalarının sermayeleri ve başkalarının mülkleri ve dolayısıyla başkalarının emekleri üzerinde mutlak bir denetim kurma olanağını sağlar.[87] Kendi sermayesini değil

87 Örneğin 1857 gibi bir bunalım yılının "Times" gazetesindeki iflas listelerine bakın ve iflas edenlerin kendi servetlerini borçlarının tutarlarıyla karşılaştırın. – "Gerçek şu ki, sermaye ve kredi sahibi kişilerin alım gücü, spekülatif piyasalarla pratikte tanışmamış olanların hayal edebileceklerinin çok ötesinde." (Tooke, "Inquiry into the Currency Principle", s. 79.) "Düzenli işi için yeterli sermayeye sahip olduğu bilinen ve sektöründe iyi bir krediye sahip olan bir kişi, faaliyet konusunu oluşturan malın fiyatının artma olasılığı konusunda olumlu bir görüşe varır ve spekülasyonunun başında ve ilerlemesi sırasında koşullarca desteklenirse, sermayesine oranla tümüyle muazzam miktarlarda alımlar gerçekleştirebilir." (ibidem. s. 136.) "Tüccarlar, imalatçılar vb., tek başına kendi sermayelerini kullanarak yapabileceklerinin çok ötesinde işlemler gerçekleştiriyor Sermaye, herhangi bir ticari kuruluşun işlemlerinin sınırı olmaktan çok, üzerinde iyi bir kredi inşa edilen temeldir." ("Economist", 1847, s. 333.)

toplumsal sermayeyi denetlemesi, toplumsal emeği onun denetimi altına sokar. Gerçekten ya da başkalarının düşüncelerinde sahip olunan sermayenin kendisi, artık sadece kredi üstyapısının temeli hâline gelir. Bu söylenen, toplumsal ürünün en büyük kısmının hareketine aracılık eden toptan ticaret için özellikle geçerlidir. Burada tüm ölçekler, kapitalist üretim tarzının sınırları içinde hâlâ az çok haklı gösterilebilen tüm mazeretler ortadan kaybolur. Spekülasyon yapan toptancı tüccarın riske attığı şey, *kendi* mülkiyeti değil toplumsal mülkiyettir. Sermayenin kökeninde tasarrufun bulunduğu ifadesi de aynı ölçüde anlamsızlaşır, çünkü toptancı tüccar, tam da, *başkalarının* onun için tasarruf etmesini ister. (Tıpkı yakın geçmişte tüm Fransa'nın Panama [Kanalı] dolandırıcıları için bir buçuk milyar frank tasarruf etmiş olması örneğindeki gibi. Gerçekten de, burada, Panama dolandırıcılığının bütünü, gerçekleşmesinden tam 20 yıl önce, eksiksiz bir şekilde tarif ediliyor. –F. E.) Toptancı tüccarın, kendisi de bir kredi aracı olan lüksü, perhiz hakkındaki diğer ifadeyi açıkça yalanlar. Kapitalist üretimin daha az gelişmiş bir aşamasında hâlâ bir anlamları olan düşünceler burada tümüyle anlamsızlaşır. Burada hem başarı hem de başarısızlık sermayelerin merkezîleşmesine ve bu nedenle de en muazzam ölçekte mülksüzleşmeye yol açar. Mülksüzleşme burada dolaysız üreticilerden küçük ve orta büyüklükteki kapitalistlere kadar uzanır. Bu mülksüzleşme kapitalist üretim tarzının başlangıç noktasıdır; onun hayata geçirilmesi ve son aşamada tüm bireylerin üretim araçlarının mülkiyetinden yoksun kalması bu üretim tarzının hedefidir; üretim araçları, toplumsal üretimin gelişmesiyle birlikte, özel üretimin araçları ve özel üretimin ürünleri olmaktan uzaklaşır, ve bundan sonra, sadece, toplumsal ürünleri oldukları birleşik üreticilerin elindeki üretim araçları ve dolayısıyla onların toplumsal mülkiyetleri olabilirler. Ama bu mülksüzleşme, kapitalist sistemin sınırları içinde kendisini çelişkili bir biçimde, toplumsal mülkiyete az sayıda kişi tarafından el koyulması şeklinde ortaya koyar; ve kredi, bu kişilere, katıksız maceracılar olma karakterini giderek daha fazla kazandırır. Mülkiyetin burada hisse senedi biçiminde var olması nedeniyle, onun hareketi ve aktarımı, küçük balıkları köpek balıklarının ve kuzuları borsa kurtlarının yuttuğu borsa oyununun katıksız bir sonucu olur. Daha anonim şirket biçiminde bile, toplumsal üretim araçlarının bireysel mülkiyet olarak göründüğü eski biçimle karşıtlık vardır; ama hisse senedi biçimine dönüşümün kendisi henüz kapitalist sınırların içinde hapsolmuş olarak kalır; bu nedenle, hisse senedi biçimi, servetin toplumsal servet olarak karakteri ile özel servet olarak karakteri arasındaki çelişkiyi aşmak yerine, sadece onu yeni bir şekle büründürür.

İşçilerin kendilerinin kooperatif fabrikaları, gerçek örgütlenmeleriyle, mevcut sistemin tüm yetersizliklerini doğal olarak her yerde yeniden üretmelerine ve yeniden üretmek zorunda olmalarına rağmen, eski biçimin içinde, eski biçimde açılan ilk gediklerdir. Bu fabrikalarda, sermaye ile emek arasındaki karşıtlık, başlangıçta yalnızca birlik hâlindeki işçilerin kendi kendilerinin kapitalistleri olması, yani üretim araçlarını kendi emeklerini değerlendirmek için kullanmaları biçiminde olsa bile, ortadan kaldırılmıştır. Bunlar, maddi üretici güçler ve onlara karşılık gelen toplumsal üretim biçimleri belirli bir gelişme aşamasına ulaştığında, bir üretim tarzından yeni bir üretim tarzının nasıl doğal olarak çıkıp geliştiğini gösterir. Kooperatif fabrikası, kapitalist üretim tarzından kaynaklanan fabrika sistemi olmadan da, aynı üretim sisteminden kaynaklanan kredi sistemi olmadan da ortaya çıkamazdı. Bu sonuncusu, kapitalist özel girişimlerin giderek kapitalist anonim şirketlere dönüşmesinin temel zeminini oluşturduğu kadar, kooperatif girişimlerinin adım adım az çok ulusal bir ölçeğe ulaşmasının araçlarını sunar. Hisse senetli kapitalist girişimler, tıpkı kooperatif fabrikaları gibi, kapitalist üretim tarzı ile birleşik üretim tarzı arasındaki geçiş biçimleri olarak ele alınmalıdır; tek fark, karşıtlığın, birinde olumsuz ve diğerinde olumlu bir şekilde ortadan kaldırılmasıdır.

Buraya kadar, kredi sisteminin gelişimini (ve sermaye mülkiyetinin onun içinde saklı bulunan ortadan kaldırılmasını) daha çok sanayi sermayesiyle ilişkili olarak ele aldık. İzleyen bölümlerde, krediyi, faiz getiren sermayenin kendisiyle ilişkili olarak, hem onun üzerindeki etkisiyle hem de bu etki aracılığıyla aldığı biçimle ilişkili olarak ele alacağız; ve bu arada yapılması gereken bazı başka özgül iktisadi açıklamalar daha var.

Öncesinde şunu da belirtelim:

Kredi sistemi, aşırı üretimin ve ticaretteki aşırı spekülasyonun temel kaldıracı olarak görünüyorsa, bunun tek nedeni, doğası gereği esnek olan yeniden üretim sürecinin burada en uç sınırına kadar zorlanmasıdır ve bu zorlamanın nedeni, toplumsal sermayenin büyük bir bölümünün onun sahibi olmayanlarca kullanılması ve bu kişilerin de, bu nedenle, işlerini, kendi başına faaliyet göstermesi ölçüsünde özel sermayesinin sınırlarını endişeyle düşünüp taşınan sermaye sahibinden çok farklı bir şekilde yürütmeleridir. Bunun gösterdiği tek şey, sermayenin, kapitalist üretimin çelişkili karakterine dayanan değerlenmesinin, gerçek, özgür gelişime yalnızca belirli bir noktaya kadar izin verdiği, yani aslında, üretime içkin olan ve kredi sistemi tarafından durmadan kırılan bir zincir ve engel oluşturduğudur.[88] Bu nedenle, kredi sistemi, üretici güçlerin

88 Th. Chalmers.

maddi gelişimini ve dünya pazarının oluşumunu hızlandırır. Kapitalist üretim tarzının tarihsel görevi, yeni üretim tarzının bu maddi temellerini belirli bir düzeye kadar yükseltmektir. Kredi, aynı zamanda, bu çelişkinin şiddetli patlamalarını, yani bunalımları, ve böylece eski üretim tarzının çözülmesinin ögelerini hızlandırır.

Kredi sistemine içkin olan iki yanlı karakter: bir yandan, kapitalist üretimin itkisi olan başkalarının emeğini sömürme yoluyla zenginleşmenin en katıksız ve en devasa kumar ve dolandırıcılık sistemi düzeyine yükseltilmesi ve toplumsal serveti sömüren az sayıdaki insanın sayısının giderek daha fazla düşürülmesi; ama diğer yandan yeni bir üretim tarzına geçişin biçiminin oluşturulması; Law'dan Isaak Péreire'e kadar kredinin başlıca müjdecilerine o hoş yarı dolandırıcı yarı peygamber karakterlerini kazandıran şey işte bu iki yanlılıktır.

Bölüm

28

Dolaşım Aracı ve Sermaye. Tooke'un ve Fullarton'ın Görüşleri

★★★

Tooke[89], Wilson ve başkalarının yaptığı şekliyle dolaşım ile sermaye arasındaki ayrım ve bu kapsamda para olarak, genel olarak para-sermaye olarak dolaşım aracı ile faiz getiren sermaye (İngilizcede *moneyed ca-*

89 Burada, Tooke'un s. 390'da [Bkz. MEW, Band 25, s. 417 (elinizdeki kitap, s. 404) –*Almanca ed.*] Almancası aktarılan ilgili pasajının özgün metnini veriyoruz: "The business of bankers, setting aside the issue of promissory notes payable on demand, may be divided into two branches, corresponding with the distinction pointed out by Dr. (Adam) Smith of the transactions between dealers and dealers, and between dealers and consumers. One branch of the bankers' business is to collect *capital* from those who have not immediate employment for it, and to distribute or transfer it to those who have. The other branch is to receive deposits of the *income*, of their customers, and to pay out the amount, as it is wanted for expenditure by the latter in the objects of their consumption the former being a circulation of *capital*, the latter of *currency*." ["Bankerlerin işi, üzerlerinde yazılı tutarların talep edildiğinde ödenmesi gereken borç senetlerinin ihracı bir yana bırakıldığında, Dr. (Adam) Smith'in işaret ettiği, tüccarlar ile tüccarlar ve tüccarlar ile tüketiciler arasındaki işlemler arasındaki ayrıma uygun olarak, iki dala ayrılabilir. Bankerin işinin bir dalı, onu hemen kullanabilecek durumda olmayanlardan *sermaye* toplanması ve kullanabilecek olanlara dağıtılması ya da aktarılmasıdır. Diğer dal, müşterilerinin *gelirlerinden* mevduat elde edilmesi ve tüketim nesnesi harcamaları için istedikleri tutarların onlara ödenmesidir Birincisi *sermaye* dolaşımı, ikincisi *para* dolaşımıdır."] (Tooke, "Inquiry into the Currency Principle" s. 36.) Bunlardan birincisi, *"the concentration of capital on the one hand and the distribution of it on the other"* ["bir yandan sermayenin yoğunlaşması ve diğer yandan onun dağıtılması"], ikincisi, *"administering the circulation for local purposes of the district"*tir ["ilgili bölgenin yerel gereksinimleri doğrultusunda dolaşımı yönetmek"tir]. (ibid. s. 37.) – Çok daha doğru bir kavrayış Kinnear'ın şu pasajında yer alıyor: "Para ... özsel olarak farklı iki işlemi gerçekleştirmek için kullanılır Tüccarlar ile tüccarlar arasındaki bir mübadele aracı olarak, sermaye aktarımlarının gerçekleşmesini; yani, para biçimindeki belirli bir miktardaki sermayenin, metalar biçimindeki eşit miktardaki bir sermayeyle mübadele edilmesini sağlayan araçtır. Ama ücretlerin ödenmesi ve tüccarlar ile tüketiciler arasındaki alım ve satımlar için kullanılan para, sermaye değil gelirdir; toplumun gelirlerinin, gündelik harcamalara ayrılan kısmıdır. Bu para, süreklilik taşıyan gündelik kullanımda dolaşır ve kesin bir doğrulukla dolaşım aracı (*currency*) olarak adlandırılabilecek olan tek şey budur. Sermaye öndelikleri tümüyle Bankanın ve diğer sermaye sahiplerinin iradesine bağlıdır, çünkü borç alanlar her zaman bulunur; ama dolaşım aracı miktarı, toplumun gereksinimlerine bağlıdır ve para dolaşımı, toplumun üyelerinin gündelik harcamalarını gerçekleştirmesini sağlar. (J. G. Kinnear, "The Crisis and the Currency", London, 1847, [s. 3-4].)

pital) olarak dolaşım aracı arasındaki farkların karman çorman edilmesi, iki anlama gelir.

Dolaşım araçları, bir yandan, *gelir harcamalarına*, yani bireysel tüketiciler ile perakendeci tüccarlar arasındaki işlemlere aracılık ettikleri kadarıyla, *sikke* (para) şeklinde dolaşır; tüketicilere, yani üretken tüketicilerden ya da üreticilerden farklı olarak bireysel tüketicilere satış yapan tüm tüccarlar, perakendeci tüccar kategorisine girer. Burada para, sürekli olarak *sermayenin yerini almasına* karşın, sikke işleviyle dolaşır. Bir ülkedeki paranın belirli bir bölümü, bunun içerdiği tek tek paralar durmadan değişse bile, sürekli olarak bu işleve ayrılır. Buna karşılık, para, satın alma aracı (dolaşım aracı) ya da ödeme aracı olarak, *sermaye aktarımına* aracılık ettiği kadarıyla, *sermaye*dir. Dolayısıyla, onu sikkeden ayıran şey, ne satın alma aracı olarak işlevi ne de ödeme aracı olarak işlevidir, çünkü birbirleriyle alışverişlerinde nakit para kullanıyorlarsa tüccar ile tüccar arasında da satın alma aracı olarak iş görebilir, ve kredi veriliyor ve gelir önce tüketilip sonra ödeniyorsa tüccar ile tüketici arasında da ödeme aracı olarak iş görebilir. Dolayısıyla, fark, ikinci durumda, paranın bir taraf için, yani satıcı için sermayeyi yerine koymakla kalmayıp, diğer tarafça, yani alıcı tarafından da sermaye olarak harcanması, öndelenmesidir. Demek ki, fark, gerçekte, dolaşım aracı ile sermaye arasındaki fark değil, *gelirin para biçimi* ile *sermayenin para biçimi* arasındaki farktır, çünkü paranın miktar açısından belli olan bir bölümü, hem tüccarlar arasındaki bir aracı olarak hem de tüketiciler ile tüccarlar arasındaki bir aracı olarak *dolaşır* ve bu nedenle *her iki* işleviyle eşit derecede *dolaşım*dır. Tooke'un kavrayışı ise işin içine farklı türlerde karışıklıklar sokar:

1. İşlevsel amaçların karıştırılması yoluyla;

2. her iki işlevle dolaşan paranın toplam niceliği sorununun işin içine karıştırılması yoluyla;

3. her iki işlevle ve dolayısıyla yeniden üretim sürecinin her iki alanında dolaşan dolaşım araçlarının miktarlarının göreli oranları sorununun işin içine karıştırılması yoluyla.

1 üzerine. Paranın bir biçimde dolaşım [aracı] (*currency*) ve diğer biçimde sermaye olması şeklindeki işlevsel amaçların karıştırılması. Para, ister gelirin gerçekleştirilmesi için olsun isterse sermaye aktarımı için, işlevlerinden herhangi birini yerine getirdiği kadarıyla, satın alma aracı veya ödeme aracı olarak, alım ve satımda ya da ödeme işlemlerinde ve sözcüğün geniş anlamıyla dolaşım aracı olarak iş görür. Harcayıcısının ya da alıcısının hesaplamalarında sahip olduğu diğer amaç, o kişi için sermayeyi ya da geliri temsil etmesi, burada kesinlikle hiçbir şeyi değiştirmez, ve bu da kendisini iki şekilde gösterir. İki alanda dolaşan para türleri farklı olsa bile, aynı para parçası, örneğin beş sterlinlik bir banknot, bir alandan di-

ğerine geçer ve dönüşümlü olarak her iki işlevi de yerine getirir; bu, sırf şu nedenle bile kaçınılmazdır: Perakendeci tüccarın kendi sermayesini para biçimine sokmasının tek yolu, alıcılarından elde ettiği sikkelerle onu sikke biçimine sokmasıdır. Gerçek ufak paranın dolaşımdaki ağırlık merkezinin perakende ticaret alanında olduğu kabul edilebilir; perakendeci tüccar para bozmak için ona durmadan gereksinim duyar ve müşterilerinin ödemeleriyle durmadan yeniden ufak para elde eder. Ama para, yani değer ölçüsü olan metalden yapılma sikke, dolayısıyla İngiltere'de bir sterlinlik sikkeler ve hatta banknotlar, özellikle de 5 ya da 10 sterlin gibi küçük kupürlü banknotlar da eline geçer. Bu altın sikkeleri ve banknotları, yanlarında belki fazla ufak paralarla birlikte her gün ya da her hafta bankasına yatırır ve alımları için banka hesabı üzerinden ödemede bulunur. Ama aynı altın sikkeler ve banknotlar, aynı süreklilikle, tüketici olma özelliğiyle tüm halk tarafından, gelirinin para biçimi olarak, doğrudan doğruya ya da dolaylı bir şekilde (örneğin, fabrikatörün ücret ödemek için çektiği küçük paralar) bankadan yeniden çekilir ve sürekli olarak perakendeci tüccarlara yeniden akarlar ve böylece onlar için hem sermayelerinin bir bölümünü hem de gelirlerini bir kez daha gerçekleştirirler. Bu son konu önemlidir ve Tooke tarafından tümüyle gözden kaçırılır. Sermaye değeri, yalnızca, para, para-sermaye olarak harcandığında, yani yeniden üretim sürecinin başında (II. Kitap, Birinci Kısım), katıksız sermaye değeri olarak var olur. Çünkü üretilen metalarda yalnızca sermaye değil, artık değer de saklıdır; bu, sadece kendinde sermaye değil, şimdiden olmuş olan sermayedir; gelir kaynağını içinde barındıran sermayedir. Dolayısıyla, perakendeci tüccarın ona geri dönen para karşılığında verdiği şey, yani metası, onun için sermaye artı kâr, sermaye artı gelirdir.

Ama bunun ötesinde, dolaşan para, perakendeci tüccara geri dönerek, onun sermayesini bir kez daha para biçimine sokar.

Dolayısıyla, gelir dolaşımı olarak dolaşım ile sermaye dolaşımı olarak dolaşım arasındaki farkı dolaşım ile sermaye arasındaki bir farka dönüştürmek tümüyle yanlıştır. Tooke'un bu ifade tarzı, kendisini basitçe kendi banknotlarını ihraç eden bankerin yerine koymasından kaynaklanır. Hep farklı banknotlardan oluşsalar bile, sürekli olarak halkın elinde bulunan ve dolaşım aracı olarak iş gören banknotlarının onun açısından sadece kâğıt ve baskı maliyetleri vardır. Bunlar, onun adına düzenlenmiş dolaşır borç senetleridir (poliçe), ama ona para getirirler ve böylece sermayesinin değerlenmesinin bir aracı olarak iş görürler. Ne var ki, ister kendisine ait isterse borçlanılmış olsun, onun sermayesinden farklıdırlar. Bu nedenle onun açısından dolaşım ile sermaye arasında özel bir ayrım ortaya çıkar, ama bunun, söz konusu kavramların kendi tanımlarıyla ve özellikle de Tooke'un yaptığı tanımlarıyla bir ilgisi yoktur.

Gelirin ya da sermayenin para biçimi olması şeklindeki farklılık, paranın dolaşım aracı olma karakterinde ilkin hiçbir değişikliğe yol açmaz; iki işlevden hangisini yerine getiriyor olursa olsun bu karakteri korur. Kuşkusuz, para, gelirin para biçimi olarak ortaya çıktığında, alım ve satımların parçalanması nedeniyle ve gelir harcayanların çoğunluğu, yani işçiler, krediyle görece daha az alım yapabildiğinden, gerçek dolaşım aracı (sikke, satın alma aracı) biçimini daha çok alır; dolaşım aracının sermayenin para biçimi olduğu ticaret dünyasındaki işlemlerde ise, kısmen yoğunlaşma kısmen de kredi sisteminin ağır basması nedeniyle, para daha çok ödeme aracı olarak iş görür. Ama ödeme aracı olarak paranın satın alma aracı (dolaşım aracı) olarak paradan farkı, paranın kendisiyle ilgili bir farktır; para ile sermaye arasındaki bir fark değildir. Perakende ticarette daha çok bakır ve gümüş, toptan ticarette ise daha çok altın dolaşıyor diye, bir taraftaki gümüş ve bakır ile diğer taraftaki altın arasındaki fark, dolaşım ile sermaye arasındaki fark olmaz.

2 üzerine. Her iki işlevle dolaşan paranın toplam niceliği sorununun işin içine karıştırılması: Para, satın alma aracı olarak ya da ödeme aracı olarak dolaştığı sürece (iki alandan hangisinde olursa olsun ve geliri mi yoksa sermayeyi mi gerçekleştirdiğinden bağımsız olarak), onun dolaşımdaki kütlesinin niceliği için, daha önce, basit meta dolaşımı incelenirken (I. Kitap, Bölüm 3, 2, b) geliştirilmiş olan yasalar geçerlidir. Her iki durumda da, dolaşımdaki paranın, *currency*'nin miktarını, dolaşım hızının derecesi, yani aynı para parçalarının verili bir süre içinde aynı satın alma aracı ve ödeme aracı olma işlevlerini yineleme sayısı, eş zamanlı alım ve satımların ya da ödemelerin miktarı, dolaşımdaki metaların fiyatlarının toplamı ve son olarak aynı dönemde kapatılması gereken ödeme bakiyeleri belirler. Bu şekilde iş gören paranın ödeyici ya da alıcı için sermayeyi mi yoksa geliri mi temsil ettiği önemsizdir ve tartışılan konu üzerinde hiçbir değişikliğe yol açmaz. Paranın dolaşımdaki niceliği, basitçe, onun satın alma ve ödeme aracı olma işleviyle belirlenir.

3 üzerine. Her iki işlevle ve dolayısıyla yeniden üretim sürecinin her iki alanında dolaşan dolaşım araçlarının miktarlarının göreli oranları sorunu hakkında. İki dolaşım alanı arasında bir iç bağlantı vardır, çünkü, bir yandan, harcanacak olan gelirlerin kütlesi, tüketim hacmini, diğer yandan, üretimde ve ticarette dolaşan sermaye kütlelerinin büyüklüğü, yeniden üretim sürecinin hacmini ve hızını ifade eder. Buna rağmen, aynı koşullar, her iki işlevle ya da alanda dolaşan para kütlelerinin miktarları ya da İngilizlerin bankacılık terminolojisine göre dolaşım nicelikleri üzerinde farklı ve hatta karşıt yönlü etkilerde bulunur. Ve bu da, Tooke'un dolaşım ile sermaye arasında yaptığı saçma ayrıma yeni bir gerekçe sunar. *Currency* teorisi savunucularının iki farklı şeyi karıştır-

ması, bunların kavramsal farklılıklar olarak sunulmasını hiçbir şekilde haklı çıkarmaz.

Yeniden üretim sürecinin gönenç, büyük genişleme, hızlanma ve canlılık dönemlerinde, işçiler tam olarak istihdam edilir. Çoğu zaman ücretlerde bir yükseliş de gerçekleşir ve bu yükseliş ticari çevrimin diğer dönemlerinde görülen ortalama düzeyin altına düşüşleri bir ölçüde dengeler. Aynı zamanda, kapitalistlerin gelirleri kayda değer şekilde yükselir. Tüketim genel olarak artar. Meta fiyatları da, en azından kritik önem taşıyan çeşitli iş dallarında düzenli olarak yükselir. Sonuç olarak, dolaşımdaki paranın niceliği en azından belirli sınırlar içinde artar, çünkü dolaşımın artan hızı da, dolaşım aracı miktarının büyümesinin önüne kendi engellerini koyar. Toplumsal gelirin ücretlerden oluşan kısmı, başlangıçta, sanayici kapitalist tarafından değişir sermaye biçiminde ve hep para biçiminde öndelendiğinden, bu kısmın dolaşımı gönenç dönemlerinde daha fazla para gerektirir. Ama bunu, önce değişir sermayenin dolaşımı için gerekli olan para ve sonra da işçilerin gelirlerinin dolaşımı için gerekli olan para şeklinde iki kez sayamayız. İşçilere ücret şeklinde ödenen para perakende ticarette harcanır ve böylece, daha küçük çevrimlerde pek çok ara işleme aracılık ettikten sonra, neredeyse haftada bir perakendeci tüccarın mevduatı olarak bankaya geri döner. Gönenç zamanlarında sanayici kapitalistler için paranın geri dönüşü düzgün bir şekilde gerçekleşir ve dolayısıyla daha fazla ücret ödemek zorunda olmaları, değişir sermayelerinin dolaşımı için daha fazla paraya gereksinim duymaları, para bulma gereksinimlerinin artmasına yol açmaz.

Toplam sonuç, gönenç dönemlerinde, gelir harcamalarına hizmet eden dolaşım aracı kütlesinin kararlı bir şekilde büyümesidir.

Sermaye aktarımı için, yani yalnızca kapitalistlerin kendi aralarında gerekli olan dolaşıma gelince, işlerin canlı olduğu zaman aynı zamanda en esnek ve en kolay kredi dönemidir. Kapitalist ile kapitalist arasındaki dolaşımın hızını doğrudan doğruya kredi düzenler ve bu nedenle ödemelerin denkleştirilmesi ve hatta nakit parayla yapılan alımlar için gerekli olan dolaşım aracı kütlesi göreli olarak azalır. Bu kütle mutlak olarak büyüyebilir, ama yeniden üretim sürecinin genişlemesiyle karşılaştırıldığında, her durumda göreli olarak küçülür. Bir yandan, büyük toplu ödemeler araya para girmeden gerçekleştirilir; diğer yandan, süreç fazlasıyla canlıyken, aynı para miktarı hem satın alma hem de ödeme aracı olarak daha hızlı hareket eder. Aynı para kütlesi daha çok sayıda ayrı sermayenin geri dönüşüne aracılık eder.

Bir bütün olarak bakıldığında, bu tür dönemlerde, Kısım I (gelir harcaması) mutlak olarak genişlerken Kısım II'nin (sermaye aktarımı) en azından göreli olarak daralmasına karşın, para dolaşımı eksiksiz (*full*) görünür.

Yeniden üretim süreci incelenirken (II. Kitap, Birinci Kısım) görülmüş olduğu üzere, geri dönüşler, meta-sermayenin yeniden paraya çevrilmesini (P – M – P') ifade eder. Kredi, hem sanayici kapitalist hem de tüccar için, para biçimindeki dönüşü gerçek geri dönüş anından bağımsızlaştırır. Her ikisi de kredi ile satış yapar; yani, metaları, onlar için yeniden paraya çevrilmelerinden önce, dolayısıyla onlara para biçiminde geri dönmelerinden önce ellerinden çıkmış olur. Diğer yandan kredi ile alım yaparlar ve böylece, metalarının değerleri, bu değerlerin gerçekten paraya çevrilmesinden önce, metaların fiyatlarının vadelerinin dolmasından ve ödenmelerinden önce, onlar için üretken sermayeye ya da meta-sermayeye yeniden çevrilmiş olur. Bu tür gönenç zamanlarında geri dönüş kolayca ve düzgün bir şekilde gerçekleşir. Perakendeci tüccar toptancı tüccara, toptancı tüccar fabrikatöre, fabrikatör de ham madde ithalatçısına güvenle ödeme yapar. Kredi bir kez devreye girdiğinde, kredi ile gerçekleşen geri dönüşler gerçek geri dönüşleri temsil ettiğinden, geri dönüşlerin hızlı ve güvenli olduğu görüntüsü, her zaman, bunların gerçekliği ortadan kalktıktan sonra da devam eder. Müşterileri paradan çok poliçe yatırmaya başlar başlamaz bankalar tehlikenin kokusunu alır. Bkz. Liverpool'lu banka müdürünün yukarıdaki ifadesi, s. 398.*

Daha önce belirtmiş olduğum şu noktayı buraya ekleyelim:"Kredinin ağır bastığı dönemlerde, para dolaşımının hızı metaların fiyatlarından daha çabuk artar; kredinin azaldığı dönemlerdeyse, metaların fiyatları dolaşım hızından daha yavaş azalır." (*Zur Kritik d. Pol. Oekon.*, 1859, s. 83, 84.)**

Bunalım döneminde tersi olur. I No'lu Dolaşım daralır, hem fiyatlar hem de ücretler düşer; istihdam edilen işçilerin sayısı sınırlanır, satışların miktarı azalır. Buna karşılık, II No'lu Dolaşımda, kredinin azalmasıyla birlikte borç para gereksinimi artar; hemen aşağıda bu noktaya daha yakından bakacağız.

Hiç kuşkusuz, yeniden üretim sürecindeki duraklamayla eş zamanlı olarak kredi azalırken, No. I (gelir harcaması) için gerekli olan dolaşım kütlesi azalır, No. II (sermaye aktarımı) için gerekli olan dolaşım kütlesi ise artar. Ama bu önermenin, Fullarton ve başkalarınca ortaya atılmış olan önermeyle ne derecede özdeş olduğunun incelenmesi gerekir:

> "Bir borç sermaye talebi ile bir ek dolaşım aracı talebi tümüyle farklı şeylerdir ve bunların bir arada olması durumuyla sık karşılaşılmaz."[90]

---

* Bkz. MEW, Band 25, s. 427-428 [elinizdeki kitap, s. 415-416]. –*Almanca ed.*

Bkz. MEW, Band 13, s. 85. –*Almanca ed.*

90 "A demand for capital on loan and a demand for additional circulation are quite distinct things, and not often found associated." (Fullarton. l.c. s. 82, ch. 5'in başlığı.) – "Para borçlanma talebinin" (yani sermaye borçlanma talebinin) "bir ek dolaşım araçları talebiyle özdeş olduğunu, hatta bu ikisinin sıklıkla birlikte ortaya çıktığını düşünmek gerçekten

Her şeyden önce şurası açıktır ki, yukarıdaki iki durumdan birincisinde, dolaşımdaki araç kütlesinin artmak zorunda olduğu gönenç zamanlarında, ona yönelik talep artar. Ama şu da açıktır ki, bir fabrikatör, para biçiminde daha fazla sermaye harcaması gerektiğinden bir bankadaki hesabından daha fazla altın ya da banknot çektiğinde, bunun sonucu, onun sermaye talebinin değil, sadece, sermayesini harcarken kullandığı bu özel biçime yönelik talebinin büyümesi olur. Talep, yalnızca, sermayesini dolaşıma sokarken kullandığı teknik biçimle ilgilidir. Kredi sisteminin farklı gelişme düzeylerinde de, örneğin aynı değişir sermaye, aynı miktardaki ücretler, bir ülkede, bir başkasında olduğundan, örneğin

---

de büyük bir yanlıştır. Her bir talep, özel olarak kendilerine yol açan ve birbirlerinden çok farklı olan koşullardan kaynaklanır. Her şey yolunda görünürken, ücretler yüksekken, fiyatlar yükselirken ve fabrikalar meşgulken, genellikle, daha büyük ve daha çok sayıda ödeme yapma gereksiniminden ayrılamayacak olan ek işlevleri yerine getirmek için ek bir *dolaşım araçları* arzı gerekli hâle gelir; buna karşın, asıl olarak ticari çevrimin daha ileri bir aşamasında, zorluklar kendilerini göstermeye başladığında, piyasalar dolup taştığında ve geri dönüşler geciktiğinde, faiz yükselir ve Banka, *sermaye* öndelemesine yönelik bir baskıyla karşılaşır. Bankanın sermaye öndelemek için kullanageldiği tek aracın banknotları olduğu ve bu nedenle banknotları reddetmenin borçlanmayı reddetmek anlamına geldiği doğrudur. Ama borç bir kez verildikten sonra, her şey piyasanın gereklerine uyum sağlar; borç kalır ve dolaşım aracı, eğer ona gereksinim duyulmuyorsa, ihraççısına geri döner. Dolayısıyla, Parlamento Raporlarına şöyle bir göz atan herkesin ikna olacağı üzere, İngiltere Bankası'nın ellerindeki değerli kâğıtlar, daha büyük bir sıklıkla, dolaşımdaki banknotlarıyla uyumlu bir şekilde değil karşıt yönde dalgalanır ve bu nedenle, bir örnek olarak bu büyük kuruluş, taşra bankerlerinin çok fazla önemsediği öğretinin bir istisnası değildir; söz konusu öğretiye göre, hiçbir banka, dolaşımdaki banknotlarının miktarını, eğer bunlar bir banknot dolaşımının genel amaçları için zaten yeterliyse, artıramaz; tersine, bu sınır geçildikten sonra, bankanın öndeliklerine yapılacak olan her ekleme onun sermayesinden yapılmak ve rezervindeki değerli kâğıtlardan bazılarının satılması ya da bu tür değerli kâğıtlara daha fazla yatırım yapmaktan kaçınılması yoluyla tedarik edilmek zorundadır. 1833 ile 1840 yılları arasındaki Parlamento Raporları kullanılarak hazırlanan ve önceki sayfalardan birinde sözünü ettiğim tablo, bu gerçeği destekleyen başka örnekler sunuyor; ama bunlardan ikisi o kadar dikkat çekici ki, bunların ötesine geçmem fazlasıyla gereksiz olacaktır. Kredi vermeyi sürdürmek ve para piyasasındaki zorluklarla baş etmek için Banka kaynaklarının son noktaya kadar zorlandığı 3 Ocak 1837'de, borçlar ve iskontolar için yapılan öndeliklerinin 17 022 000 sterlin gibi muazzam bir toplama ulaştığını görüyoruz; böylesi bir tutarla savaştan beri neredeyse hiç karşılaşılmamıştı ve aynı tutar, bu sırada 17 076 000 sterlin gibi çok düşük bir noktada değişmeden kalan ihraç edilmiş tüm banknotlar toplamına neredeyse eşitti! Diğer yandan, 4 Haziran 1833'te, dolaşımdaki banknotlar 18 892 000 sterlin tutarken, elde bulunan özel kesim değerli kâğıtlarının bilanço tutarının 972 000 sterlini aşmadığını görüyoruz; bu da, son yarım yüzyıllık dönemde kaydedilen en düşük tutar olmasa bile ona yakın! (Fullarton, l.c. s. 97, 98.) – Bir *demand for pecuniary accommodation*'ın [borç para talebinin] bir *demand for gold*'la [altın talebiyle] (Wilson, Tooke ve başkalarının deyimiyle sermaye talebiyle) özdeş olmasının kesinlikle gerekmediği, İngiltere Bankası Guvernörü Bay Weguelin'in şu ifadelerinden anlaşılıyor: "Halk daha büyük bir miktarda aktif dolaşım aracı talep etmeseydi, bu miktardaki" (art arda üç gün boyunca günde bir milyon) "poliçelerin iskonto edilmesi, rezervi" (banknot rezervini) "azaltmazdı. Poliçelerin iskonto edilmesi için ihraç edilen banknotlar, bankerler ve mevduatlar aracılığıyla geri dönerdi. Bu işlemlerin amacının altın ihraç etmek olmaması ya da yurt içinde insanların banknotlarını bankerlere ödemek yerine saklamalarına yol açacak bir paniğin yaşanmaması durumunda işlemlerin büyüklüğü rezervi etkilemezdi." – "Banka günde bir buçuk milyon iskonto edebilir ve rezervi üzerinde en küçük bir etki bile olmadan bu sürekli olarak yapılır, banknotlar mevduatlar şeklinde geri gelir ve bir hesaptan bir başkasına aktarım dışında hiçbir değişiklik olmaz." ("Report on Bank Acts, 1857", Evidence No. 241, 500.) Dolayısıyla, banknotlar burada sadece kredilerin aktarılmasının araçları olarak işlev görür.

İngiltere'de, İskoçya'da olduğundan, Almanya'da, İngiltere'de olduğundan daha büyük bir dolaşım araçları kütlesini gerektirir. Aynı şekilde, tanımda, yeniden üretim sürecinde iş gören aynı sermaye, işlevini yerine getirmek için, yılın farklı mevsimlerinde farklı para miktarlarına gereksinim duyar.

Ama Fullarton'ın tarif ettiği şekliyle bunun tersi doğru değildir. Duraklama dönemini gönenç döneminden ayıran şey, kesinlikle, onun söylediği gibi, güçlü borçlanma talebi değil, bu talebi karşılamanın gönenç zamanlarındaki kolaylığı ve duraklama dönemlerindeki zorluğudur. Ne de olsa, duraklama dönemindeki kredi darlığına, tam da, kredi sisteminin gönenç dönemindeki muazzam gelişimi, yani aynı zamanda ödünç sermaye talebinin muazzam artışı ve bu tür dönemlerde arzın bu talebi karşılamak konusundaki istekliliği yol açar. Dolayısıyla, iki dönemi karakterize eden şey, borçlanma talebinin büyüklüğündeki fark değildir.

Daha önce belirtildiği gibi, iki dönem arasındaki fark, her şeyden önce, gönenç döneminde tüketiciler ile tüccarlar arasındaki dolaşım araçları talebinin, gerileme döneminde ise kapitalistler arasındaki dolaşım araçları talebinin ağır basmasıdır. İşlerin durakladığı bir dönemde birincisi azalır, ikincisi artar.

Fullarton ile başkalarının belirleyici derecede önemli buldukları şeyse, İngiltere Bankası'nın elindeki *securities*'in (borç güvenceleri ve poliçeler) arttığı dönemlerde onun banknotlarının dolaşımının azalması ve tersi durumda tersinin olması. Ama *securities*'in düzeyi, borç para hacmini, yani iskonto edilen poliçelerin ve satılabilir değerli kâğıtların hacmini ifade eder. Fullarton, yukarıda, s. 436'daki 90. dipnotta aktarılan pasajda* şunları söylüyor: İngiltere Bankası'nın elindeki değerli kâğıtlar (*securities*) çoğu zaman onun dolaşımdaki banknotlarıyla karşıt yönde değişir ve bu da özel bankaların klasik önermesini doğrular; buna göre, hiçbir banka ihraç ettiği banknotların miktarını belirli, müşterilerinin gereksinimlerinin belirlediği bir tutarın üzerine yükseltemez; ama eğer bu tutarı aşacak şekilde öndelik vermek isterse, bunun için sermayesine başvurmak, yani ya değerli kâğıtlarını paraya çevirmek ya da başka bir durumda değerli kâğıtlara yatırılacak olan mevduatları bu amaçla kullanmak zorundadır.

Ne var ki burada Fullarton'ın sermayeden ne anladığı da görülüyor. Burada sermaye ne anlama geliyor? Bankanın kendi banknotlarıyla, yani doğal olarak onun için herhangi bir maliyeti bulunmayan ödeme taahhütleriyle öndelik vermeye devam edemeyeceği anlamına geliyor. Ama o zaman öndelikleri neyle yapıyor? *Securities in reserve*'in [rezervdeki

* Bkz. MEW, Band 25, s. 465 [elinizdeki kitap, s. 450]. –*Almanca ed.*

değerli kâğıtların], yani devlet tahvillerinin, hisse senetlerinin ve faiz getiren başka değerli kâğıtların satışından elde edilen gelirle. Ama bu kâğıtlara karşılık olarak ne elde eder? Para, yani altın ya da İngiltere Bankası'nınkiler gibi yasal ödeme aracı oldukları kadarıyla banknotlar. Demek ki, öndelediği şey, her durumda paradır. Ama bu para şimdi sermayesinin bir kısmını oluşturur. Altın öndelerse, bu elle tutulur bir şey olur. Banknot öndelerse, söz konusu banknotlar şimdi sermayeyi temsil eder, çünkü bunlar için gerçek bir değeri, faiz getiren kâğıtları elden çıkarmıştır. Özel bankalar söz konusu olduğunda, değerli kâğıtların satılması yoluyla onlara akan banknotların çoğunluğu İngiltere Bankası'nın banknotları ya da kendi banknotları olmak zorundadır, çünkü değerli kâğıtlar için yapılan ödemelerde başka banknotların kabul edilmesi pek olası değildir. Ama İngiltere Bankası'nın kendisi söz konusu olduğunda, geri aldığı kendi banknotları için sermaye, yani faiz getiren kâğıtlar harcamış olur. Ayrıca bu yolla kendi banknotlarını dolaşımdan çeker. Demek ki, bu banknotları ya da onların yerine aynı tutardaki yeni banknotları ihraç ederse, bunlar şimdi sermayeyi temsil eder. Ve kapitalistlere öndelik vermek için de kullanılsalar, daha sonra, bu tür para borçlanma talebi azaldığında, yeni değerli kâğıt yatırımları için de kullanılsalar, aynı derecede sermayeyi temsil ederler. Bu durumların tümünde sermaye sözcüğü burada yalnızca bir bankerin kafasındaki anlamıyla kullanılır ve bankerin kendi kredisinden fazlasını borç vermeye zorlandığı anlamına gelir.

Bilindiği gibi İngiltere Bankası tüm öndeliklerini kendi banknotlarıyla verir. Peki, buna rağmen, Bankanın dolaşımdaki banknotları, genellikle, elindeki iskonto edilmiş poliçelerin ve borç güvencelerinin, yani verdiği öndeliklerin artması oranında azalıyorsa, dolaşıma sokulmuş olan banknotlara ne olur, bunlar bankaya nasıl döner?

İlk olarak, borç para talebi, ulusal ödemeler bilançosundaki bir olumsuzluktan kaynaklanıyor ve bu nedenle bir altın çıkışına aracılık ediyorsa, sorun çok basittir. Poliçeler iskonto yoluyla banknotlara çevrilir. Banknotlar, bankanın kendisinde, *issue department*'ta [ihraç departmanında] altınla mübadele edilir ve bu altın ihraç edilir. Bu, bankanın, daha poliçelerin iskonto edilmesi sırasında, banknotların aracılığı olmadan doğrudan doğruya altın ödemesiyle aynı şeydir. Bazı durumlarda 7-10 milyon sterlin düzeyine ulaşabilen böylesi bir artan talep, doğal olarak, ülkenin iç dolaşımına tek bir beş sterlinlik banknot bile eklemez. Eğer Bankanın burada dolaşım aracı değil sermaye öndelediği söylenirse, bu iki anlama gelir. Birincisi, kredi değil, gerçek değer, yani kendi sermayesinin ya da kendisine yatırılmış olan sermayenin bir kısmını öndelediği anlamına. İkincisi, iç dolaşım için değil uluslararası dolaşım için

para öndelediği, dünya parası öndelediği anlamına; ve para, bu amaç doğrultusunda, her zaman kendi gömü biçiminde, metal durumunda bulunmak zorundadır; söz konusu biçiminde, para, yalnızca değerin biçimi değil, para biçimi olduğu değerin kendisidir. Bu altın, hem banka hem de ihraççı altın tüccarı için sermayeyi, yani banker sermayesini ya da tüccar sermayesini temsil etse bile, ona yönelik talep, sermaye talebi değil, para-sermayenin mutlak biçimine yönelik bir talep olarak ortaya çıkar. Bu talep, tam da, dış pazarların satılamaz İngiliz meta-sermayesiyle dolup taştığı anda doğar. Dolayısıyla, istenen şey, *sermaye* olarak sermaye değil, *para* olarak sermayedir ve bu biçimin içinde, para, evrensel dünya pazarı metasıdır; bu, paranın başlangıçtaki değerli metal biçimidir. Demek ki, altın çıkışları, Fullarton, Tooke vb.'nin söylediği gibi, *a mere question of capital* [sadece bir sermaye sorunu] değildir. Aksine, para özgül bir işleve sahip olsa bile, a *question of money*'dir [bir para sorunudur]. Bunun, *currency* teorisi savunucularının iddia ettikleri gibi bir *iç* dolaşım sorunu olmaması, Fullarton ve başkalarının düşündükleri gibi sadece bir *question of capital* olduğunu hiçbir şekilde kanıtlamaz. Bu bir *question of money*'dir [para sorunudur] ve buradaki biçimiyle para, uluslararası ödeme aracıdır.

> "Whether that capital" (ülkedeki kötü bir hasadın ardından yurtdışından alınan bir milyon quarter buğdayın satın alma fiyatı) "is transmitted in merchandize or in specie, is a point which in no way affects the nature of the transaction." ["Bu sermayenin ... metalara mı yoksa madenî paraya mı aktarılacağı, işlemin doğasını hiçbir şekilde etkilemeyen bir noktadır."] (Fullarton, l.c. s. 131.)

Ama bir altın çıkışının gerçekleşip gerçekleşmediği sorununu çok ciddi bir şekilde etkiler. Sermaye, değerli metal biçiminde aktarılır, çünkü metalar biçiminde aktarılması ya hiç mümkün değildir ya da ancak en büyük zararlara uğranarak metalar biçiminde aktarılabilir. Modern bankacılık sisteminin altın çıkışı korkusu, değerli metalleri tek gerçek servet olarak gören para sisteminin hayal etmiş olduğu her şeyi aşar. Örneğin, İngiltere Bankası Guvernörü Morris'in Parlamento Komitesi önünde 1847-48 bunalımı hakkında söylediklerine bakalım:

> 3846. (Soru:) "Stokların (*stocks*) ve sabit sermayenin değer yitirmesinden söz ettiğimde, stoklara ve her tür ürüne yatırılmış olan tüm varlıkların aynı şekilde değer yitirdiğinin; ham pamuğun, ham ipeğin ve işlem görmemiş yünün kıtaya aynı düşmüş fiyatlarla gönderildiğinin ve şekerin, kahvenin ve çayın zorunlu satışlarla zararına satıldığının farkında değil misiniz? – Büyük miktarlarda gıda maddesi ithalatı nedeniyle gerçekleşen *altın çıkışını* karşılamak için ülkenin *ciddi bir özveride* bulunması kaçınılmazdı." – 3848. "Böylesine bir özveride bulunarak altını yeniden elde etmek için çabalamak

yerine, Bankanın kasalarında yatan 8 000 000 sterline el atılması daha iyi olurdu, diye düşünmüyor musunuz? – *Hayır, düşünmüyorum.*"

Burada altın biricik gerçek servet sayılmaktadır.

Tooke'un, Fullarton tarafından alıntılanan,

"with only one or two exceptions, and those admitting of satisfactory explanation, every remarkable fall of the exchange, followed by a drain of gold, that has occurred during the last half century, has been coincident throughout with a comparatively low state of the circulating medium, and vice versa" ["kambiyo kurundaki, geçtiğimiz yarım yüzyılda gerçekleşen ve sonrasında bir altın çıkışıyla karşılaşılan her bir ciddi düşüş, tatmin edici açıklamalara da izin veren yalnızca bir ya da iki istisna dışında, her seferinde, dolaşımdaki araçların görece düşük bir düzeyiyle çakıştı ve *vice versa* [tersi de doğrudur]" (Fullarton, s. 121) –

şeklindeki keşfi, söz konusu altın çıkışlarının çoğu zaman bir telaş ve spekülasyon döneminin ardından,

"a signal of a collapse already commenced an indication of overstocked markets, of a cessation of the foreign demand for our productions, of delayed returns, and, as the necessary sequel of all these, of commercial discredit, manufactories shut up, artisans starving, and a general stagnation of industry and enterprise" ["başlamış olan bir çöküşün bir işareti pazarların dolup taşmasının, ürünlerimize yönelik dış talebin durmasının, geri dönüşlerin gecikmesinin ve tüm bunların zorunlu sonuçları olarak ticaretteki güvensizliğin, fabrikaların kapanmasının, zanaatçıların açlık çekmesinin ve sanayi ve iş dünyalarındaki genel bir durgunluğun bir göstergesi"] (s. 129)

olarak ortaya çıktığını kanıtlar.

Doğal olarak, bu, aynı zamanda, *currency* savunucularının,

"a full circulation drives out bullion and a low circulation attracts it" ["tam bir dolaşım altını iter ve düşük bir dolaşım onu çeker"]

şeklindeki iddialarını çürüten en iyi kanıttır.

Buna karşılık, İngiltere Bankası'nın gönenç dönemlerinde genellikle güçlü bir altın rezervine sahip olmasına karşın, bu gömü her zaman fırtınanın ardından gelen hevessiz ve durgun dönemde oluşur.

Demek ki, altın çıkışlarıyla ilgili bütün bu bilgelik, sadece şunların söylenmiş olması anlamına gelir: *Uluslararası* dolaşım ve ödeme araçları talebi, *iç* dolaşım ve ödeme araçları talebinden farklıdır (ve söylemeye bile gerek olmadığı üzere, bu nedenle, Fullarton'ın s. 112'de söylediği gibi, "*the existence of a drain does not necessarily imply any diminution of the internal demand for circulation*" ["bir altın çıkışının varlığı, dolaşım araçları iç talebinde herhangi bir azalmanın gerçekleştiği anlamına gelmek zorunda değildir"]; ve değerli metallerin ülkeden dışarıya gönderilme-

si, bunların uluslararası dolaşıma sokulması, iç dolaşıma banknot ya da sikke sokulmasıyla özdeş değildir. Bunun dışında, uluslararası ödemeler için bir rezerv fonu olarak toplanmış olan gömünün hareketinin, özünde, paranın dolaşım aracı olarak hareketiyle hiçbir ilgisinin bulunmadığını daha önce* göstermiştim. Kuşkusuz, gömünün, paranın doğasından hareketle açıkladığım farklı işlevlerinin, yani ödeme araçları, içerideki vadesi dolmuş ödemeler için rezerv fonu olma işlevinin; dolaşım araçlarının rezerv fonu olma işlevinin; son olarak dünya parasının rezerv fonu olma işlevinin tek bir rezerv fonuna yüklenmesi işleri karmaşıklaştırıyor; bundan çıkan sonuçlardan biri de, Bankadan yurt içine altın çıkışının, belirli koşullar altında, yurt dışına altın çıkışıyla bir arada gerçekleşebileceğidir. Ama söz konusu gömüye çok keyfi bir şekilde yüklenen bir başka işlev, yani kredi sisteminin ve kredi parasının gelişmiş olduğu ülkelerde banknotların konvertibilitesi için bir güvence fonu olma işlevi, işleri daha da karmaşıklaştırır. Bütün bunlara, son olarak, 1. ulusal rezerv fonunun tek bir ana bankada toplanması, 2. bu fonun olabilecek en düşük düzeyine inmesi eklenir. Fullarton'ın yakınmasının nedeni de budur (s. 143):

> "One cannot contemplate the perfect silence and facility with which variations of the exchange usually pass off in continental countries, compared with the state of feverish disquiet and alarm always produced in England whenever the treasure in the bank seems to be at all approaching to exhaustion, without being struck with the great advantage in this respect which a metallic currency possesses." ["Bankanın altın rezervi ne zaman tümüyle tükenme noktasına yaklaşıyor görünse İngiltere'de hep ortaya çıkan ateşli huzursuzluk ve korkuyla karşılaştırıldığında, kıta ülkelerinde kambiyo kuru değişimlerinin genellikle tam bir sessizlik ve kolaylıkla gerçekleşmesi hakkında düşünürken, madenî bir dolaşım aracının bu açıdan sahip olduğu büyük avantajdan etkilenmemek mümkün değil."]

Ama altın çıkışını bir yana bırakırsak, banknot ihraç eden bir banka, yani örneğin İngiltere Bankası, ihraç ettiği banknot miktarı artmadan, sağladığı borç para miktarını nasıl artırabilir?

Bankanın kendisi açısından bakıldığında, ister dolaşımda olsunlar isterse özel kişilerin gömülerinde uyuklasınlar, bankanın duvarlarının dışındaki tüm banknotlar dolaşımda bulunur, yani onun elinin altında olmaktan çıkmıştırlar. Dolayısıyla, banka iskonto ve borç verme işlerini büyütür, *securities* [değerli kâğıtlar] karşılığında verdiği öndelikleri artırırsa, bunun için ihraç edilen banknotların yine ona geri dönmesi gerekir, çünkü aksi durumda dolaşım hacmini artırırlar ve bunun da olmaması isteniyor. Bu geri dönüş iki şekilde gerçekleşebilir.

---

* Bkz. MEW, Band 23, s. 158-159 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 146]. – *Almanca ed.*

Birincisi: Banka, A'ya, değerli kâğıtlar karşılığında banknotlarla ödeme yapar: A bunlarla vadesi dolmuş poliçeler için B'ye ödeme yapar ve B banknotları yine bankaya yatırır. Söz konusu banknotların dolaşımı böylece son bulur, ama borç kalır.

> ("The loan remains, and the currency, if not wanted, finds its way back to the issuer." ["Borç kalır ve dolaşım aracı, eğer ona gereksinim duyulmuyorsa, ihraççısına geri döner."] Fullarton, s. 97.)

Bankanın A'ya öndelemiş olduğu banknotlar şimdi ona geri dönmüştür; buna karşılık banka, A'nın ya da A tarafından iskonto ettirilen poliçenin çekildiği kişinin alacaklısı, söz konusu banknotlarda ifade edilen değer tutarı kadar da B'nin borçlusudur ve B böylece bankanın sermayesinin bu tutara karşılık gelen kısmını elinde tutar.

İkincisi: A, B'ye ödeme yapar ve B'nin kendisi ya da banknotları kendisine ödediği C, bu banknotlarla, doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak, bankadaki vadesi dolan poliçeler için ödeme yapar. Bu örnekte bankaya kendi banknotlarıyla ödeme yapıldı. Böylece işlem tamamlanmıştır (A'nın bankaya yapacağı geri ödemeye kadar).

Peki, bankanın A'ya öndelik vermesi, ne ölçüde sermaye öndelenmesi olarak, ya da ne ölçüde sadece ödeme araçlarının öndelenmesi olarak ele alınmalıdır?[91]

[Bu, ihracın kendi doğasına bağlıdır. Burada üç durumu incelemek gerekir.

Birinci durum. – A, bankadan, öndelik tutarlarını, bunlar için herhangi bir karşılık vermeden, kişisel kredisine dayalı olarak alır. Bu durumda öndelik olarak ödeme araçları elde etmekle kalmamış, ama aynı zamanda ve kesinlikle, geri ödeme gününe kadar ek sermaye olarak kendi işinde kullanabileceği ve değerlendirebileceği yeni bir sermaye elde etmiştir.

İkinci durum. – A bankaya değerli kâğıtlar, devlet borçlanma senetleri ya da hisse senetleri rehin vermiş ve bunlar karşılığında, diyelim o günkü değerlerinin üçte ikisi kadar nakit öndelik almıştır. Bu durumda, gereksinim duyduğu ödeme araçlarını elde etmiş, ama ek sermaye elde etmemiştir, çünkü bankanın eline, ondan aldığından daha büyük bir sermaye değerini vermiştir. Ama bir yandan, daha büyük olan bu sermaye değeri, faiz getiren belirli bir biçimde yatırılmış olduğundan, onun anlık gereksinimleri (ödeme araçları) için kullanılabilir durumda

---

91 Hemen aşağıdaki pasajın özgün metni bağlam açısından anlaşılmazdır ve parantezin sonuna kadar editör tarafından yeniden kaleme alınmıştır. Bu noktaya daha önce, Bölüm 26'da [Bkz. MEW, Band 25, s. 443-445 (elinizdeki kitap, s. 430-433). –*Almanca ed.*], bir başka bağlamda değinilmişti. –F. E.

değildi; diğer yandan A'nın, bu sermaye değerini satış yoluyla doğrudan doğruya ödeme araçlarına çevirmemesine yol açan, kendisine ait nedenleri vardı. Onun değerli kâğıtları, başka şeylerin yanında yedek sermaye olarak iş görme özelliğine sahipti onları bu özellikleriyle harekete geçirmişti. Dolayısıyla, A ile banka arasında, A'nın ek sermaye elde etmediği (tam tersi!), ama gereksinim duyduğu ödeme araçlarını elde etmesini sağlayan geçici, karşılıklı bir sermaye aktarımı gerçekleşmiştir. Buna karşılık banka açısından bakıldığında, bu işlem, para-sermayenin geçici olarak bir borç biçimine yatırılması, para-sermayenin bir biçimden bir başkasına çevrilmesi anlamına geliyordu ve bankacılığın temel işlevi tam da bu çevirme işlemidir.

Üçüncü durum. – A, bankaya bir poliçe iskonto ettirmiş ve bunun karşılığında, iskontonun çıkarılmasından sonra kalan tutarı nakit olarak elde etmiştir. Bu durumda, para-sermayenin likit olmayan bir biçimini, likit biçimdeki değer tutarı karşılığında; vadesi dolmamış poliçeyi nakit para karşılığında bankaya satmıştır. Poliçe artık bankaya aittir. Ödemenin yapılmaması durumunda bankanın son ciranta [ciro eden kişi] olan A'yı söz konusu tutardan sorumlu tutması burada hiçbir şeyi değiştirmez; A, bu sorumluluğu, geri dönme hakkı bulunan tüm diğer cirantalarla ve poliçeyi düzenleyen kişiyle paylaşır. Dolayısıyla, burada öndeleme hiç yoktur ve tümüyle olağan bir alım ve satım vardır. Bu nedenle, A'nın bankaya geri ödemesi gereken bir şey de yoktur; banka, verdiği paranın karşılığını poliçenin vadesi dolduğunda onu tahsil ederek geri alır. Burada da A ile banka arasında, tıpkı herhangi bir başka metanın alım ve satımında olduğu gibi, karşılıklı sermaye aktarımı gerçekleşmiştir ve tam da bu nedenle A herhangi bir ek sermaye elde etmemiştir. Onun gereksinim duyduğu ve elde ettiği şeyler ödeme araçlarıydı ve onları, bankanın, A'nın para-sermayesinin bir biçimini (poliçe) bir başkasına (para) çevirmesi yoluyla elde etti.

Demek ki, yalnızca birinci durumda gerçek bir sermaye öndeliğinden söz edilebilir. İkinci ve üçüncü durumlarda, bundan, olsa olsa, her sermaye yatırımında olduğu gibi "sermaye öndelendiği" anlamında söz edilebilir. Banka A'ya bu anlamda para-sermaye öndeler; ama bu, A için, olsa olsa, genel olarak sermayesinin bir kısmı olması anlamında para-sermayedir. Ve onu özel olarak sermaye şeklinde değil, özel olarak ödeme aracı şeklinde ister ve kullanır. Yoksa, ödeme aracı elde edilmesini sağlayan her bir sıradan meta satışını da alınmış bir sermaye öndeliği olarak görmek gerekirdi. –F. E.]

Banknot ihraç eden özel bankalar söz konusu olduğunda şu fark ortaya çıkar: Eğer banknotları yerel dolaşımda kalmaz ve mevduat biçiminde ya da vadesi dolmuş poliçelerin ödenmesi için kendilerine geri

dönmezse, bu banknotlar, bankaların karşılıklarında altın ya da İngiltere Bankası'nın banknotlarıyla ödeme yapmak zorunda kalacağı kişilerin ellerine düşer. Bu durumda, bunların kendi banknotlarını öndelemeleri, aslında, İngiltere Bankası'nın banknotlarını ya da onlar açısından aynı anlama gelmek üzere altın, yani banka sermayelerinin bir kısmını öndelemelerini temsil eder. İngiltere Bankası'nın kendisinin ya da ihraç edebileceği banknotların üst sınırı yasal olarak belirlenmiş olan herhangi bir başka bankanın dolaşımdan kendi banknotlarını çekmek ve onları öndelikler şeklinde yeniden ihraç etmek için değerli kâğıtlar satmak zorunda olması durumunda da aynısı geçerlidir; burada, bu bankaların kendi banknotları, onların harekete geçirilmiş olan banka sermayelerinin bir kısmını temsil eder.

Dolaşımda yalnızca madenî paralar olsaydı, aynı anda, 1. bir altın çıkışı (burada en azından kısmen yurt dışına giden bir altın çıkışından söz edildiği açık –F. E.) kasaları boşaltabilir, ve 2. altın, bankadan, asıl olarak sadece ödemelerin gerçekleştirilmesi (geçmiş işlemlerin tamamlanması) için isteneceğinden, bankanın değerli kâğıtlar karşılığında verdiği öndelikler çok artabilirdi; ama bunlar, mevduatlar ya da geri ödenebilir poliçeler biçiminde geri dönerdi; böylece, bir yandan, bankanın değerli kâğıtlar portföyü büyürken onun elindeki toplam para miktarı azalır, diğer yandan, eskiden sahibi olduğu tutarın aynısını artık ona para yatırmış olan kişilerin borçlusu olarak elinde tutardı ve son olarak toplam dolaşır araç miktarı azalırdı.

Buraya kadar, öndeliklerin banknotlarla verildiği, dolayısıyla da ihraç edilen banknot miktarında, hemen ortadan kalkacak olmakla birlikte en azından anlık bir artışı beraberlerinde getirdikleri varsayılmıştı. Ama bu gerekli değildir. Banka, kâğıt banknot yerine, A için bir kredi hesabı açabilir ve böylece bankanın borçlusu olan A, hayalî bir mevduat sahibi hâline gelir. A, alacaklısına bankanın çekiyle ödeme yapar, bu çeki alan kişi onu kendi bankerine aktarır ve o da bu çeki *clearing house*'da [takas odasında] müşterisinin ödemesi gereken çeklerle mübadele eder. Bu durumda banknotlar hiçbir şekilde araya girmez ve tüm işlem, bankanın vereceği bir borcun bir banka çekiyle ödenmesinden ibaret olur ve bu işlemin gerçek karşılığı bankanın A'dan alacağı olur. Banka, bu durumda, kendi alacaklarını öndelemiş olduğundan, banka sermayesinin bir kısmını öndelemiştir.

Söz konusu borç para talebi, sermaye talebi olması ölçüsünde, sadece para-sermaye talebidir; banker açısından bakıldığında sermayedir, yani (yurt dışına altın çıkışı varken) altın talebi ya da ulusal bankanın, bir özel banka tarafından yalnızca bir eş değer karşılığında elde edilebilecek olan ve bu nedenle özel banka için sermayeyi temsil eden banknotlarına

yönelik taleptir. Ya da, son olarak, para ya da banknot elde etmek için satılmak zorunda olan faiz getiren değerli kâğıtlar, devlet tahvilleri, hisse senetleri vb. söz konusuydu. Ama bunlar, devlet tahvilleri olduklarında, yalnızca alıcısı için sermayedirler; alıcı için, onun satın alma fiyatını, bu kâğıtlara yatırdığı sermayeyi temsil ederler; aslında, sermaye değil, sadece alacaklardırlar; ipotekler olduklarında, sadece, gelecekteki toprak rantına yönelik ödeme talimatlandırlar; ve hisse senetleri olduklarında, sadece, gelecekteki artık değerden pay alma hakkını veren mülkiyet senetleridirler. Tüm bu şeyler gerçek sermaye değildir, sermayenin bileşenleri arasında yer almazlar ve özünde değer de değildirler. Benzer işlemlerle, bankaya ait paranın mevduatlara dönüşmesi ve bankanın, sahibi yerine borçlusu hâline geldiği bu parayı farklı bir mülkiyet senediyle elinde tutması da mümkündür. Bu, bankanın kendisi açısından çok önemli olabilse bile, ülkede bulunan sermayenin ve hatta para-sermayenin kütlesini hiçbir şekilde değiştirmez. Dolayısıyla, sermaye burada yalnızca para-sermaye olarak ve gerçek para biçimiyle elde bulunmuyorsa sadece sermaye senedi olarak görünür. Bu çok önemlidir, çünkü *banka* sermayesinin kıtlığı ve ona yönelik acil talep *gerçek* sermayedeki bir azalmayla karıştırılır; oysa bu tür durumlarda, tam tersine, üretim araçları ve ürünler biçiminde bol miktarda gerçek sermaye elde bulunur ve piyasalar üzerinde ezici bir baskı oluşturur.

Dolayısıyla, dolaşım araçlarının toplam kütlesi aynı kalır ya da azalırken, bankanın güvence olarak tuttuğu değerli kâğıtların kütlesinin nasıl büyüyebileceğini, yani artan borç para talebinin banka tarafından nasıl karşılanabileceğini açıklamak çok kolaydır. Söz konusu para darlığı dönemlerinde dolaşım araçlarının toplam kütlesi iki şekilde denetim altında tutulur: 1. altın çıkışıyla; 2. ihraç edilen banknotların hemen geri döndüğü ya da işlemlerin kredi hesaplarıyla, hiçbir para harcaması olmadan gerçekleştiği; yani gerçekleştirilmeleri yapılan işin tek amacı olan ödemelerin sadece bir kredi işlemiyle yapıldığı durumlarda, paranın sadece bir ödeme aracı olarak talep edilmesiyle. Sadece ödemelerin denkleştirilmesi için iş gördüğü durumlarda (ve bunalım zamanlarında satın almak için değil ödemek için, yeni işleri başlatmak için değil geçmiş işleri tamamlamak için öndelik alınır), bu denkleştirme paranın hiç araya girmediği salt kredi işlemleriyle gerçekleşmediğinde bile, dolaşımının hızla ortadan kaybolması; yani büyük bir borç para talebi ortaya çıktığında dolaşımı genişletmeden muazzam miktarda bu tür işlemin gerçekleşebilmesi, paraya özgü bir özelliktir. Ama İngiltere Bankası'nın sağladığı borç para miktarı yüksekken onun dolaşımının aynı düzeyde kalması ve hatta azalması olgusu, tek başına, Fullarton, Tooke ve başkalarının (para borçlanmanın *capital on loan* [ödünç sermaye], ek ser-

maye elde etmekle aynı anlama geldiği şeklindeki yanlış düşünceleri sonucunda) varsaydıkları gibi, ödeme aracı olma işleviyle para (banknot) dolaşımının artmadığını ve genişlemediğini *prima facie* [ilk bakışta] kesinlikle kanıtlamaz. Ama banknotların satın alma araçları olarak dolaşımı, bu tür bir yüksek borç para miktarının gerekli olduğu duraklama dönemlerinde azaldığından, bunların dolaşım araçları olarak dolaşımı artabilir ve buna rağmen, dolaşımın toplam tutarı, yani satın alma araçları olarak ve ödeme araçları olarak iş gören banknotların toplamı aynı düzeyde kalabilir ve hatta azalabilir. Ne var ki, ihraççı bankaya hemen geri dönen banknotların ödeme araçları olarak dolaşımı, söz konusu iktisatçılara göre dolaşım değildir.

Ödeme araçları olarak dolaşım, satın alma araçları olarak dolaşımdaki azalmaya oranla daha yüksek bir derecede artsaydı, satın alma aracı olarak iş gören paranın nicelik bakımından ciddi şekilde azalmasına karşın toplam dolaşım büyürdü. Ve bu bunalımın belirli anlarında, özellikle de, kredi sistemi tümüyle çöktüğünde gerçekten ortaya çıkar; bu tür durumlarda, metalar ile değerli kâğıtların satılamaz hâle gelmesinin ötesinde, poliçeler iskonto edilemez olur ve nakit ödemeden, tüccarın deyişiyle kasadan başka hiçbir şeyin hükmü kalmaz. Fullarton ve başkaları, banknotların ödeme araçları olarak dolaşımının bu tür para kıtlığı dönemlerinin karakteristik özelliği olduğunu anlamadıklarından, bu görüngüyü rastlantı sayarlar.

> "With respect again to those examples of eager competition for the possession of banknotes, which characterise seasons of panic and which may sometimes, as at the close of 1825, lead to a sudden, though only temporary, enlargement of the issues, even while the efflux of bullion is still going on, these, I apprehend, are not to be regarded as among the natural or necessary concomitants of a low exchange; the demand in such cases is not for circulation" (satın alma araçları olarak dolaşım denmeliydi) "but for hoarding, a demand on the part of alarmed bankers and capitalists which arises generally in the last act of the crisis" (yani ödeme araçları rezervi olarak) "after a long continuation of the drain, and is the precursor of its termination." ["Panik dönemlerini diğerlerinden ayırt eden ve bazen, 1825 yılının sonunda olduğu gibi, altın çıkışının hâlâ sürmesine rağmen banknot ihraçlarının sadece geçici olmakla birlikte ani bir şekilde artmasına yol açan bu banknot sahibi olmaya yönelik şiddetli rekabet örnekleri söz konusu olduğunda, bence, bunlar, düşük bir kambiyo kurunun doğal ya da gerekli eşlikçileri sayılmamalıdır; bu tür durumlarda, dolaşım" (satın alma araçları olarak dolaşım denmeliydi) "talebi değil, gömüleme talebi vardır ve bu, genellikle, uzun süren bir altın çıkışının ardından bunalımın son perdesinde, korkuya kapılmış bankerler ve kapitalistler arasında ortaya çıkan" (yani ödeme araçları rezervi olarak) "ve altın çıkışının sonunun habercisi olan bir taleptir." (Fullarton, s. 130.)

Ödemeler zincirinde şiddetli bir kesinti olduğunda, paranın metalar karşısında sadece ideal olan bir biçimden değerin maddi ve aynı zamanda mutlak biçimine nasıl dönüştüğü daha önce, ödeme aracı olarak para incelenirken (I. Kitap, Bölüm 3, 3, b) açıklanmıştı. Aynı yerde, 100. ve 101. dipnotlarda† bunun bazı örnekleri verilmişti. Bu kesintinin kendisi, kredi sistemindeki sarsıntının ve ona eşlik eden pazarların dolup taşması, metaların değer yitirmesi, üretimin kesintiye uğraması vb. gelişmelerin kısmen sonucu kısmen nedenidir.

Ama açık olan nokta, Fullarton'ın, satın alma aracı olarak para ile ödeme aracı olarak para arasındaki ayrımı, *currency* ile sermaye arasındaki yanlış ayrıma dönüştürdüğüdür. Ne var ki bunun temelinde yine dolaşım hakkındaki dar görüşlü banker düşüncesi yatar. –

Şu da sorulabilir: Bu tür sıkışıklık dönemlerinde eksikliği duyulan şey, sermaye midir yoksa ödeme aracı olma işleviyle para mı? Ve bilindiği üzere bu bir tartışma konusudur.

İlk olarak, sıkışıklığın kendisini altın çıkışıyla göstermesi ölçüsünde, talep edilen şeyin uluslararası ödeme araçları olduğu açıktır. Ama uluslararası ödeme aracı olma işleviyle para, kendisi değerli olan bir töz, bir değer kütlesi olarak, kendi madenî gerçekliği içindeki paradır. Aynı zamanda sermayedir; ama meta-sermaye olarak sermaye değil, para-sermaye olarak sermayedir; meta biçimindeki sermaye değil para biçimindeki sermayedir (ve buradaki para, sözcüğün seçkin anlamıyla paradır; para, bu anlamı içinde, genel dünya pazarı metası olarak var olur). Burada, ödeme aracı olarak para talebi ile sermaye talebi arasında bir karşıtlık bulunmaz. Karşıtlık, para biçimindeki sermaye ile meta biçimindeki sermaye arasındadır; ve burada sermayenin para biçimi talep edilir ve sadece bu biçimi iş görebilir.

Bu altın (ya da gümüş) talebi bir yana bırakıldığında, bu tür bunalım dönemlerinde herhangi bir şekilde sermaye kıtlığının çekildiği söylenemez. Tahılın pahalılaşması, pamuk kıtlığı vb. olağanüstü durumlarda bu söz konusu olabilir; ama söz konusu durumlar hiçbir şekilde bu tür dönemlerin gerekli ya da olağan eşlikçileri değildir; ve bu nedenle, sadece bir borç para talebinin ortaya çıkmasından hareketle, bu tür bir sermaye kıtlığının bulunduğu sonucuna ulaşılamaz. Tam tersine. Pazarlar dolup taşmış, meta-sermayeye boğulmuştur. Dolayısıyla, sıkışıklığa yol açan şey, hiçbir durumda, *meta*-sermaye kıtlığı değildir. Bu soruya daha sonra geri döneceğiz.

† Bkz. "Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, 104. ve 105. dipnotlar. *–Türkçe ed.*

Bir Bütün Olarak Kapitalist Üretim Süreci

İkinci Kesim

★

Beşinci Kısım

Kârın Faiz ile Girişimci Kazancına Bölünmesi. Faiz Getiren Sermaye (Devam)

★

Bölüm

29

Banka Sermayesinin Bileşenleri

★★★

Şimdi, banka sermayesinin nelerden oluştuğuna daha yakından bakmak gerekiyor.

Fullarton'ın ve başkalarının dolaşım aracı olarak para ile ödeme aracı (aynı zamanda, altın çıkışının gündeme gelmesi ölçüsünde, dünya parası) olarak para arasındaki ayrımı dolaşım (*currency*) ile sermaye arasındaki bir ayrıma dönüştürdüğünü biraz önce gördük.

Sermayenin burada oynadığı tuhaf rol, aydınlanmış iktisat ne kadar düzenli bir şekilde paranın sermaye olmadığını belletmeye çalıştıysa, banker iktisadının da o kadar düzenli bir şekilde paranın aslında türünün en iyi örneği olan sermaye [*par excellence*] olduğunu belletmesine yol açar.

Daha aşağıdaki incelemelerde, para-sermayenin burada faiz getiren sermaye anlamıyla *moneyed capital* ile karıştırıldığını, oysa ilk anlamıyla para-sermayenin, her zaman ve sadece, sermayenin (diğer biçimlerinden, yani meta-sermayeden ve üretken sermayeden farklı) bir geçici biçimi olduğunu göstereceğiz.

Banka sermayesi, 1. nakit paradan, yani altından ya da banknotlardan, 2. değerli kâğıtlardan oluşur. Değerli kâğıtları da ikiye ayırabiliriz: dalgalanan, belirli zamanlarda vadeleri dolan ve iskonto edilmeleri bankerlerin asıl işi olan ticari senetler, poliçeler; ve devlet tahvilleri, hazine bonoları, her tür hisse senedi gibi halka açık değerli kâğıtlar, kısacası, faiz getiren, ama poliçelerle aralarında köklü farklar bulunan kâğıtlar. İpo-

tekler de bunlara eklenebilir. Bu nesnel bileşenlerden oluşan sermaye, ayrıca, bankerin kendisinin yatırım sermayesi ile onun *banking capital*'ını [bankacılık sermayesini] ya da ödünç alınmış sermayesini oluşturan mevduata ayrılır. Banknot ihraç eden bankalar söz konusu olduğunda bunlara banknotlar eklenir. Mevduatı ve banknotları şimdilik dikkate almayacağız. Şu kadarı açıktır ki, bu farklı ögelerin bankerin kendi sermayesini mi, yoksa mevduatı, yani başka insanların sermayesini mi temsil ettiği, banker sermayesinin gerçek bileşenleri (para, poliçeler, mevduata dayalı senetler) üzerinde hiçbir değişikliğe yol açmaz. İşini sadece kendi sermayesiyle de yürütse, sadece kendisine yatırılmış olan sermayeyle de yürütse, aynı bölünme söz konusu olurdu.

Faiz getiren sermaye biçimi, her belirli ve düzenli parasal gelirin, bir sermayeden kaynaklansa da kaynaklanmasa da, bir sermayenin faizi olarak görünmesini beraberinde getirir. Önce parasal gelir faize dönüşür ve faizden, onun kaynağını oluşturan sermaye de bulunabilir hâle gelir. Aynı şekilde, faiz getiren sermayeyle birlikte, her değer tutarı, gelir olarak harcanmadığı sürece, sermaye olarak, yani, getirebileceği olası ya da gerçek faizden farklı olarak anapara (*principal*) şeklinde görünür.

Konu basit: Yıllık ortalama faiz oranının %5 olduğunu kabul edelim. Yani, 500 sterlinlik bir tutar, faiz getiren sermayeye dönüştürülse, yılda 25 sterlin getirirdi. Dolayısıyla, 25 sterlinlik her sabit yıllık gelir 500 sterlinlik bir sermayenin faizi sayılır. Ne var ki, bu, 25 sterlinin kaynağının, ister sadece bir mülkiyet senedi ya da alacak isterse örneğin bir arazi gibi gerçek bir üretim ögesi olsun, doğrudan doğruya aktarılabilir olduğu ya da aktarılabileceği bir biçime büründüğü durum dışında, tümüyle hayalî bir düşüncedir ve böylesi bir düşünce olarak kalır. Örnek olarak devlet borcu ve ücretler üzerinde duralım.

Devlet, borç aldığı sermaye için alacaklılarına her yıl belirli bir tutarda faiz ödemek zorundadır. Burada alacaklı borçlusundan sermayesini geri isteyemez; bunun yerine, sadece, alacağını, bununla ilgili mülkiyet senedini satabilir. Sermayenin kendisi tüketilmiş, devlet tarafından harcanmıştır. Varlığı son bulmuştur. Devletin alacaklısının sahip oldukları şunlardır: 1. Diyelim 100 sterlinlik bir devlet borçlanma senedi; 2. bu borç senedi ona devletin yıllık gelirleri, yani yıllık vergi getirileri üzerinde belirli bir tutarda, diyelim 5 sterlinlik ya da %5'lik bir hak kazandırır; 3. 100 sterlinlik bu borç senedini istediği gibi başka kişilere satabilir. Faiz oranı %5'se ve devlet güvencesi de varsa, borç senedinin sahibi olan A normal koşullarda onu 100 sterline B'ye satabilir; çünkü B açısından, 100 sterlini %5'lik faiz oranıyla ödünç vermesiyle 100 sterlin ödeyerek dev-

letten 5 sterlin tutarındaki bir yıllık bedel almayı garantilemesi arasında bir fark yoktur. Ama bu durumların tümünde, çocuğu (faiz) olarak devlet ödemelerini dünyaya getirdiği kabul edilen sermaye, hayalî, fiktif sermaye olarak kalır. Bunun tek nedeni, devlete ödünç verilmiş olan tutarın artık hiçbir şekilde var olmaması değildir. Bu tutarın sermaye olarak harcanması, yatırılması hiçbir zaman düşünülmemişti ve yalnızca sermaye olarak yatırılması durumunda kendisini koruyan bir değere dönüştürülebilirdi. Tefeci için bir savurganın servetinin kendisine düşen kısmı nasıl sermayesinin faizini temsil ederse, başlangıçtaki alacaklı olan A için de yıllık verginin kendisine düşen kısmı aynı şekilde sermayesini temsil eder; oysa her iki durumda da borç verilen para tutarı sermaye olarak harcanmamıştı. Devlet borçlanma senedini satma olanağı, A için, anaparanın olası geri dönüşünü temsil eder. B'ye gelince, onun kişisel bakış açısına göre sermayesi faiz getiren sermaye olarak yatırılmıştır. Konunun özü açısından bakıldığındaysa, B sadece A'nın yerine geçmiş ve onun elindeki devlet borçlanma senedini satın almıştır. Bu işlemler daha ne kadar yinelenirse yinelensin, devlet borcu sermayesi tümüyle hayalî bir sermaye olarak kalır ve borç senetlerinin satılamaz duruma geleceği anda bu sermayenin hayali de ortadan kalkardı. Ne var ki, hemen aşağıda göreceğimiz üzere, bu hayalî sermayenin kendisine ait bir hareketi vardır.

Şimdi de, bir negatif niceliğin sermaye olarak göründüğü (genel olarak faiz getiren sermaye tüm çılgınca biçimlerin anasıdır ve örneğin borçlar da aynı şekilde bankere metalar olarak görünebilir) devlet borcu sermayesinden farklı olarak emek gücünü ele alacağız. Burada ücret faiz olarak ve bu nedenle emek gücü de bu faizi getiren sermaye olarak kavranır. Örneğin bir yıllık ücret 50 sterline eşitse ve faiz oranı %5'se, yıllık emek gücü 1000 sterlinlik bir sermayeye eşit sayılır. Kapitalist düşünme tarzının zıvanadan çıkmışlığı burada zirve noktasına ulaşır, çünkü sermayenin değerlenmesi emek gücünün sömürülmesiyle açıklanacağına, tersi yapılır ve emek gücünün üretkenliği, emek gücünün kendisinin gizemli bir şey, faiz getiren sermaye olmasıyla açıklanır. Bu, 17. yüzyılda (örneğin Petty tarafından) çok sevilen bir düşünceydi, ama bugün de kısmen bayağı iktisatçılar, kısmen ve asıl olarak da Alman istatistikçiler tarafından olanca ciddiyetle kullanılmaktadır.[1] Ne yazık ki bu ahmakça düşünceyi hoş olmayan bir şekilde boşa çıkaran iki olgu var; bunların

1 "İşçi, yıllık kazancının parasal değeri faiz geliri sayılarak bulunan bir sermaye değerine sahiptir Ortalama günlük ücret %4 üzerinden sermayeye çevrilirse ... tarımda çalışan bir erkek işçinin ortalama değeri şöyle olur: Avusturya'nın Alman bölgelerinde 1500 taler, Prusya'da 1500 taler, İngiltere'de 3750 taler, Fransa'da 2000 taler, Rusya'nın iç bölgelerinde 750 taler." (Von Reden, "Vergleichende Kulturstatistik", Berlin 1848, s. 434.)

birincisi, işçinin söz konusu faizi elde etmek için çalışmak zorunda olması, ikincisi de, emek gücünün sermaye değerini aktarım yoluyla paraya çevirmesinin olanaksızlığı. Aksine, onun emek gücünün yıllık değeri yıllık ücretine eşittir ve çalışması aracılığıyla alıcısı için yerine koyması gereken şeyler, bu değerin kendisi, artı, artık değer, yani söz konusu değere eklediği yeni değerdir. Kölelik sisteminde emekçinin bir sermaye değeri, yani satın alma fiyatı vardır. Ve kiraya verildiğinde, kiracının ilk olarak satış fiyatının faizini ödemesi ve buna ek olarak sermayenin yıllık aşınma ve yıpranmasını yerine koyması gerekir.

Hayalî sermaye oluşturmaya sermayeleştirme denir. Düzenli olarak yinelenen her gelir, ortalama faiz oranından hareketle, bu faiz oranıyla ödünç verilen bir sermayenin sağlayacağı getiri olarak hesaplanarak sermayeleştirilir; örneğin, yıllık gelir = 100 sterlin ve faiz oranı = %5 olsa, 100 sterlin, 2000 sterlinin yıllık faizi olurdu ve bu 2000 sterlin, şimdi, yılda 100 sterlin getiren hukuki mülkiyet senedinin sermaye değeri sayılır. Bu mülkiyet senedini satın alan kişi için, 100 sterlinlik yıllık gelir gerçekten de yatırdığı sermayenin %5 oranında faiz getirmesini temsil eder. Böylece sermayenin gerçek değerlenme süreciyle tüm bağlantılar en küçük izlerine kadar kaybolur ve sermayenin kendi kendisini değerlendiren bir otomat olduğu düşüncesi güçlenir.

Borç senedi (değerli kâğıt), devlet borçlarında olduğu gibi tümüyle hayalî sermayeyi temsil etmediğinde de, söz konusu kâğıdın sermaye değeri tümüyle hayalîdir. Kredi sisteminin ne şekilde birleşik sermaye ürettiği daha önce görülmüştü. Kâğıtlar, bu sermayeyi temsil eden mülkiyet senetleri sayılır. Demiryolu, madencilik, gemicilik vb. şirketlerinin hisse senetleri, gerçek sermayeyi, yani bu girişimlere yatırılmış ve iş görmekte olan sermayeyi ya da ortakların bu tür girişimlerde sermaye olarak harcanmak üzere öndelemiş oldukları para tutarını temsil eder. Bu, onların sadece dolandırıcılığı temsil etmeleri olasılığını hiçbir şekilde dışlamaz. Ama söz konusu sermaye, bir seferinde mülkiyet senetlerinin, yani hisse senetlerinin sermaye değeri, ve diğer seferinde söz konusu girişimlere gerçekten yatırılmış ya da yatırılacak olan sermaye olarak, yani iki kez var olmaz. Yalnızca ikinci biçimde var olur ve hisse senedi, söz konusu sermaye tarafından gerçekleştirilecek olan artık değer üzerinde, *pro rata* [orantılı olarak] hak sağlayan bir mülkiyet senedinden başka bir şey değildir. A bu senedi B'ye, B de onu C'ye satabilir. Bu işlemler konunun doğasında hiçbir değişikliğe yol açmaz. Bu durumda A ya da B senedini sermayeye, C ise sermayesini, sadece hisse senetli sermayeden beklenen artık değer üzerinde hak sağlayan bir mülkiyet senedine çevirmiştir.

Bu mülkiyet senetlerinin, yalnızca devlet tahvillerinin değil aynı zamanda hisse senetlerinin değerlerinin bağımsız hareketleri, gerçek sermayelerin ya da senetleri olabilecekleri hakların yanı sıra bunların da gerçek sermayeler olduğu görüntüsünü destekler. Çünkü bunlar, fiyatları kendilerine özgü bir şekilde hareket eden ve sabitlenen metalar hâline gelir. Bunların piyasa değerleri, gerçek sermayenin değeri değişmese de (değerlenmesi değişse bile), nominal değerlerinden farklı bir şekilde belirlenir. Bir yandan, bunların piyasa değerleri, hukuki senetleri oldukları getirilerin yüksekliğiyle ve güvenilirliğiyle birlikte dalgalanır. Bir hisse senedinin nominal değeri, yani hisse senedini başlangıçta temsil eden öndelenmiş tutar 100 sterlinse ve ilgili girişim %5 yerine %10 kazandırıyorsa ve faiz oranı %5'se, diğer koşullar aynı kalırken bu hisse senedinin piyasa değeri 200 sterline yükselir, çünkü %5 üzerinden sermayeleştirildiğinde şimdi 200 sterlinlik bir hayalî sermayeyi temsil eder. Onu 200 sterline satın alan biri, bu sermaye yatırımından %5'lik bir gelir elde eder. Girişimin getirisi azaldığında tersi olur. Bu kâğıtların piyasa değerleri kısmen spekülatiftir, çünkü gerçek gelirlere göre değil, beklenen, önceden hesaplanan gelirlere göre belirlenirler. Ama gerçek sermayenin değerlenmesinin değişmediği ya da devlet borçları örneğindeki gibi sermayenin var olmadığı bir durumda, yıllık getirinin yasal olarak sabitlenmiş ve bunun dışında da yeterince güvenilir olduğu kabul edildiğinde, bu değerli kâğıtların fiyatları faiz oranıyla ters orantılı olarak yükselir ve düşer. Faiz oranı %5'ten %10'a yükselirse, 5 sterlinlik bir getiri sağlayan bir değerli kâğıt artık yalnızca 50 sterlinlik bir sermayeyi temsil eder. Faiz oranı %2$^{1}/_{2}$'ye düşerse aynı değerli kâğıt 200 sterlinlik bir sermayeyi temsil eder. Onun değeri her zaman ve yalnızca sermayeleştirilmiş olan getiri, yani geçerli faiz oranına dayalı olarak hayalî bir sermayeye göre hesaplanmış olan getiridir. Dolayısıyla, para piyasasındaki sıkışıklık dönemlerinde bu değerli kâğıtların fiyatları iki ayrı nedenle düşer; birincisi, faiz oranı yükselmesi, ve ikincisi, paraya çevrilmeleri için piyasaya yığınsal olarak sürülmeleri nedeniyle. Bu fiyat düşüşü, söz konusu kâğıtların sahiplerine sağladıkları getirinin devlet tahvilleri örneğindeki gibi değişmez olmasından ya da temsil ettikleri gerçek sermayenin değerlenmesinin, sınai girişimler örneğindeki gibi, yeniden üretim sürecindeki duraklamadan muhtemelen etkilenmiş olmasından bağımsız olarak gerçekleşir. Yalnızca, ikinci durumda, anılan değer kaybına bir yenisi daha eklenir. Fırtına geçer geçmez, bu değerli kâğıtlar, başarısızlığa uğramış ya da dolandırıcılık amacıyla kurulmuş girişimleri temsil etmiyorlarsa, yeniden eski düzeylerine yükselir. Bunalım sırasında değer yitirmeleri,

parasal servetin merkezîleşmesinin güçlü bir aracı olarak etkide bulunur.[2]

Bu kâğıtların değersizleşmesinin ya da değer kazanmasının, temsil ettikleri gerçek sermayenin değerinin hareketinden bağımsız olması ölçüsünde, bir ulusun serveti, değersizleşme ya da değer artışı öncesinde ne büyüklükteyse sonrasında da tam olarak o büyüklükte olur.

> "Halka açık şirketlerin hisse senetleri ile kanal ve demiryolu hisse senetleri 23 Ekim 1847'ye gelindiğinde toplam olarak 114 752 225 sterlinlik bir değer kaybına uğramıştı." (Morris, İngiltere Bankası Guvernörü, *Commercial Distress*, 1847/48 raporundaki ifade [No. 3800].)

Bu değersizleşme, üretimin ve demiryolları ile kanallardaki trafiğin gerçekten durmasını ya da başlatılmış olan girişimlerden vazgeçilmesini veya sermayenin tümüyle değersiz girişimlerle çarçur edilmesini temsil etmediyse, nominal para-sermaye sabun köpüğünün patlaması ulusu bir kuruş yoksullaştırmamıştır.

Tüm bu kâğıtlar, gerçekte, gelecekteki üretim üzerindeki birikmiş haklardan, hukuki senetlerden başka hiçbir şeyi temsil etmez ve bu kâğıtların para ya da sermaye cinsinden değerleri, ya devlet borçları örneğindeki gibi hiçbir sermayeyi temsil etmez ya da temsil ettikleri gerçek sermayenin değerinden bağımsız şekilde düzenlenir.

Kapitalist üretimin var olduğu tüm ülkelerde, bu biçimdeki muazzam bir "faiz getiren sermaye" ya da "*moneyed capital*" kütlesi bulunur. Ve para-sermaye birikimi, büyük kısmıyla, üretim üzerindeki bu hakların birikiminden, söz konusu hakların piyasa fiyatlarının, hayalî sermaye değerlerinin birikiminden başka bir şey değildir.

Banker sermayesinin bir kısmı bu "faiz getiren kâğıtlar"a yatırılmıştır. Bunun kendisi de, gerçek bankacılık işinde kullanılmayan yedek sermayenin bir kısmını oluşturur. Bu kâğıtların en önemli bölümü poliçelerden, yani sanayici kapitalistlerin ya da tüccarların ödeme taahhütlerinden oluşur. Para ödünç veren kişi için bu poliçeler faiz getiren kâğıtlardır; yani, bunları satın alırken, vadeleri dolana kadar geçecek olan sürenin faizini çıkarır. İskonto etmek denen şey budur. Dolayısıyla, poliçenin temsil ettiği tutardan yapılacak olan kesintinin büyüklüğü o andaki faiz oranına bağlıdır. –

---

2 [Şubat Devriminin hemen ardından, Paris'te metalar ve değerli kâğıtlar aşırı derecede değersizleşmiş ve tümüyle satılamaz duruma gelmişken, Liverpool'daki İsviçreli bir tüccar olan Bay R. Zwilchenbart (bunları babama anlatmış olan kişi) satabildiği her şeyini paraya çevirerek elindeki nakit paralarla Paris'e yolculuk etmiş, Rothschild'a gitmiş ve ona birlikte iş yapmayı önermişti. Rothschild gözlerini ona dikmiş, üzerine atılmış, her iki omzunu tutarak sormuştu: "Avez-vous de l'argent sur vous?" – "Oui, M. le baron." – "Alors vous êtes mon homme!" ["Paranız var mı?" – "Evet, Sayın Baron." – "O zaman adamımsınız!"] – Ve birlikte çok parlak bir iş yaptılar. –F. E.]

Son olarak, bankerin sermayesinin son kısmı, onun altın ya da banknot cinsinden para rezervinden oluşur. Sözleşmeyle belirli bir süreliğine bağlanmamış olan mevduat, sahipleri tarafından her an çekilebilir. Mevduat miktarı sürekli olarak dalgalanır. Ama bir mevduat hesabından çekilen para bir başkasına yatırılan parayla yerine koyulur ve böylece genel ortalama tutar işlerin normal şekilde yürüdüğü dönemlerde az dalgalanır.

Kapitalist üretimin gelişmiş olduğu ülkelerde bankaların rezerv fonları, her zaman, ortalama olarak, gömü şeklinde elde bulunan paranın miktarını ifade eder ve bu gömünün bir kısmı da yine kâğıtlardan, altına dayalı ama kendileri değer taşımayan salt ödeme emirlerinden oluşur. Bu nedenle banker sermayesinin en büyük kısmı tümüyle hayalîdir ve borç senetlerinden (poliçelerden), (geçmişteki sermayeyi temsil eden) devlet kâğıtlarından ve hisse senetlerinden (gelecekteki getirilerle ilgili ödeme emirlerinden) oluşur. Burada unutulmamalıdır ki, bankerin kasalarındaki bu kâğıtların temsil ettiği para-değer, bu kâğıtların güvenilir getirilerle ilgili ödeme emirleri (örneğin devlet kâğıtları) ya da gerçek sermaye üzerindeki mülkiyet senetleri (örneğin hisse senetleri) olması durumlarında bile tümüyle hayalîdir ve gerçek sermayenin söz konusu kağıtlar tarafından en azından kısmen temsil edilen değerinden farklı bir şekilde düzenlenir; ya da, bu kâğıtların herhangi bir sermayeyi değil sadece getiriler üzerindeki talepleri temsil ettiği durumlarda, aynı getiri üzerindeki talep, kendisini durmadan değişen bir hayalî para-sermayeyle ifade eder. Buna ek olarak, söz konusu hayalî banker sermayesinin büyük kısmı bankerin kendi sermayesini değil, faizli ya da faizsiz mevduat hesapları bulunan müşterilerinin sermayesini temsil eder.

Mevduat her zaman parayla, yani altınla ya da banknotlarla, veya para ödeme emirleriyle oluşturulur. Gerçek dolaşımın gereksinimlerine göre daralan ya da genişleyen rezerv fonu dışında, bu mevduat, gerçekte, her zaman, bir yandan poliçeleri onunla iskonto edilen ve onunla öndelik verilen sanayici kapitalistlerin ve tüccarların elinde; diğer yandan değerli kâğıt tüccarlarının (borsa komisyoncularının) ya da değerli kâğıtlarını satmış olan özel kişilerin ya da (hazine bonoları çıkarıldığında ve yeni borçlar alındığında) hükümetin elinde bulunur. Mevduatın kendisi iki farklı rol oynar. Bir yandan, biraz önce değinildiği üzere, faiz getiren sermaye olarak ödünç verilir ve dolayısıyla da bankanın kasalarında bulunmak yerine yalnızca onun defterlerinde mevduat sahiplerinin alacakları olarak görünür. Diğer yandan, mevduat sahiplerinin karşılıklı alacaklarının mevduat hesaplarına dayalı çeklerle denkleşmesi ve karşılıklı olarak silinmesi ölçüsünde, yalnızca böylesi salt defter kayıtları

olarak iş görürler; burada, mevduat hesaplarının aynı bankerde bulunması ve karşılıklı silme işlemini onun yapması ile bu işlemin çeklerini birbirleriyle takas eden ve yalnızca farkları ödeyen farklı bankalarca gerçekleştirilmesi arasında hiçbir fark bulunmaz.

Faiz getiren sermayenin ve kredi sisteminin gelişmesiyle birlikte, aynı sermayenin, hatta aynı borç senedinin farklı ellerde farklı biçimlerde görünmesini sağlayan farklı yollarla, tüm sermaye iki katına ve yer yer üç katına çıkmış görünür.[3] Bu "para sermaye"nin en büyük kısmı tümüyle hayalîdir. Rezerv fonu dışında, tüm mevduat, bankerdeki, mevduat olarak hiçbir zaman var olmayan alacaklardan başka bir şey değildir. Takas odası işlemlerinde kullanılmaları ölçüsünde, bankerin onları borç olarak vermesi sonrasında onun için sermaye olarak iş görürler. Bankerler, var olmayan mevduata dayalı karşılıklı ödeme emirlerini, bu alacakları kendi aralarında karşılıklı olarak silerek öder.

A. Smith, paranın ödünç verilmesinde sermayenin oynadığı rol hakkında şunları söyler:

> "Ama para işinde bile, para, sanki, sahiplerinin bizzat kullanmak istemedikleri sermayeleri bir elden bir başkasına aktaran devir senedinden başka bir şey değildir. Aynı para parçaları art arda hem pek çok farklı alım hem de pek çok farklı borç verme işlemine hizmet edebildiğinden, söz konusu sermayeler, aktarılmalarına aracılık eden paranın miktarından neredeyse her oranda daha büyük olabilir. Örneğin A, W'ye 1000 sterlin borç verir, W de bununla hemen B'den 1000 sterlin değerinde meta satın alır. Parayı kendi başına kullanma olanağı bulunmayan B, aynı parçaları X'e ödünç verir, X hemen C'den 1000 sterlin değerinde meta satın alır. C, aynı şekilde ve aynı nedenle onları Y'ye ödünç verir, Y de yine onlarla D'den meta satın alır. Bu yolla, sikke ya da kâğıt şeklindeki aynı parçalar, birkaç gün içinde, her biri değer bakımından söz konusu parçaların toplam

3 [Sermayenin bu iki ve üç katına çıkma eğilimi, son yıllarda, örneğin Londra Borsası'nın raporlarında daha şimdiden ayrı bir başlığın altında yer alan *financial trusts* [finans tröstleri] aracılığıyla ciddi şekilde daha da ileriye taşındı. Faiz getiren belirli bir kâğıt türünü, örneğin yabancı devlet tahvillerini, İngiliz belediyelerinin ya da Amerikan devletinin tahvillerini, demiryolu hisse senetlerini vb. satın almak için bir şirket kurulur. Diyelim 2 milyon sterlinlik sermaye, hisse senetleri satın alma taahhütleri aracılığıyla toplanır; yönetim, ilgili değerleri satın alır ya da bunlar üzerinde daha az ya da daha çok aktif bir şekilde spekülasyon yapar ve yıllık faiz getirisini, masrafları düştükten sonra, kâr payları olarak hisse senedi sahiplerine dağıtır. – Ayrıca, bazı anonim şirketlerde, normal hisse senetlerini iki sınıfa, *preferred* [ayrıcalıklı hisse senetleri] ve *deferred*'e [ayrıcalıksız hisse senetleri] ayırma uygulaması başlatıldı. *Preferred*'ler, toplam kârın buna izin vermesi koşuluyla, diyelim %5'lik bir sabit faiz elde ediyor; eğer geriye bir şey kalırsa, *deferred*'lere veriliyor. Bu yolla, *preferred*'lere yapılan "sağlam" sermaye yatırımları (*deferred*'lerle yapılan) gerçek spekülasyondan az çok ayrılıyor. Tek tek bazı büyük girişimler bu yeni modaya uymak istemediğinden, bunların hisse senetlerine bir ya da birkaç milyon sterlin yatıran ve bu hisse senetleriyle aynı nominal değere sahip, ama yarısı *preferred* yarısı *deferred* olan yeni hisse senetleri ihraç eden şirketlerin kurulması yoluna gidildi. Bu örneklerde, başlangıçtaki hisse senetleri iki katına çıkar, çünkü yeni hisse senetlerinin ihraç edilmesine temel oluştururlar. –F. E.]

miktarına eşit olan üç farklı borç verme ve üç farklı satın alma işlemine aracılık edebilir. Paralı üç adam olan A, B ve C'nin borç alan üç kişi olan W, X ve Y'ye aktardığı şey, söz konusu satın alma işlemlerini yapma gücüdür. Bu güç, verilen borçların hem değerini hem de kullanımını içerir. Üç paralı adamın ödünç verdiği sermaye, onunla satın alınabilecek olan metaların değerine eşittir ve satın alma işlemlerinin gerçekleştirilmesi sırasında kullanılan paradan üç kat büyüktür. Ne var ki, farklı borçlular tarafından satın alınan metalar, gereken zamanda bir kârla birlikte sikke ya da kâğıt biçimindeki eşit bir değeri geri getirecekleri şekilde kullanıldığında, bu borçların tümü eksiksiz şekilde güvence altında olabilir. Ve aynı para parçaları bu nedenle değerlerinin üç katı tutan ya da yine aynı nedenle değerlerinin otuz katı tutan borçlara aracılık edebilirken, benzer şekilde, geri ödemelere de art arda aracılık edebilirler." (Book II, chap. IV.)

Aynı para parçası, dolaşımının hızına bağlı olarak farklı alımlar için kullanılabileceğinden, onun farklı borçlar için kullanılması da mümkündür, çünkü alımlar onu bir elden bir başkasına götürür ve borç verme işlemi, bir elden bir başkasına, bir alımın aracılık etmediği bir aktarımdan başka bir şey değildir. Para, her satıcı için, metalarının dönüşmüş biçimini temsil eder; her değerin sermaye değeri olarak ifade edildiği günümüzde, farklı borç verme işlemlerinde, sırasıyla farklı sermayeleri temsil eder; bu da, sırasıyla farklı meta değerlerini gerçekleştirebileceği şeklindeki daha önce yazılan önermenin farklı bir ifadesinden başka bir şey değildir. Para aynı zamanda, maddi sermayelerin bir elden bir başkasına aktarılmasını sağlamak için dolaşım aracı olarak iş görür. Borç verme işlemlerinde, bir elden bir başkasına dolaşım aracı olarak geçmez. Borç veren kişinin elinde kaldığı sürece, onun elinde, dolaşım aracı değil, sermayesinin değer varlığıdır. Ve borç verme işleminde onu bu biçimde üçüncü bir kişiye aktarır. Alımların aracılığı olmadan A parayı B'ye ve B de C'ye borç verseydi, aynı para üç sermayeyi değil yalnızca bir sermayeyi, yalnızca *bir* sermaye değerini temsil ederdi. Gerçekten temsil ettiği sermayelerin sayısı, kaç kez farklı meta-sermayelerin değer biçimleri olarak iş gördüğüne bağlıdır.

A. Smith'in genel olarak borçlar için söylediği şey, müşterilerinin bankere verdiği borçlar için aynı bir isimden başka bir şey olmayan mevduat için de geçerlidir. Aynı para parçaları, herhangi bir sayıda mevduat hesabının araçları olarak iş görebilir.

"Bugün A'ya yatırdığınız 1000 sterlinin yarın yeniden dolaşıma çıkarılabilecek ve B'deki bir mevduat hâline gelebilecek olduğu su götürmez bir gerçektir. Aynı para ertesi gün B tarafından yeniden dolaşıma çıkarılabilir ve C'deki bir mevduat hâline gelebilir ve bunlar sonsuza dek sürebilir; dolayısıyla, aynı 1000 sterlin, birbirlerini izleyen aktarımlarla kendisini çoğaltarak mutlak olarak sonsuz bir mevduat tutarına ulaşabilir.

> Bu nedenle, İngiltere'deki tüm mevduatın onda dokuzunun, bankerlerin ayrı ayrı sorumlu oldukları defterlerindeki kayıtları dışında herhangi bir varlığa sahip olmaması mümkündür Aynı nedenle, örneğin İskoçya'da, dolaşımdaki paranın hiçbir zaman 3 milyon sterlini aşmamış olmasına karşın, bankalardaki mevduatın 27 milyon sterlin düzeyinde olduğu tahmin ediliyor. Bankalara bir akın olmadıkça, aynı 1000 sterlin, geriye doğru yolculuk ettirilmesi durumunda, aynı kolaylıkla eşit derecede sonsuz bir tutarı silebilir. Bugün bir tüccara olan borcunuzu silmek için kullandığınız aynı 1000 sterlin, yarın onun bir diğer tüccara borcunu silebilir, ertesi gün diğer tüccarın bankaya borcunu silebilir ve bunun sonu yoktur; dolayısıyla, aynı 1000 sterlin elden ele, bankadan bankaya geçebilir ve düşünülebilecek her tür mevduat tutarını silebilir." (*The Currency Theory Reviewed*, s. 62, 63.)

Bu kredi sisteminde her şey nasıl kendisini iki ve üç katına çıkarıyor ve katıksız bir hayal ürününe dönüşüyorsa, sonunda sağlam bir şeyle karşılaşılacağı umudunu veren "rezerv fonu" için de aynısı geçerli.

Bir kez daha İngiltere Bankası Guvernörü Bay Morris'i dinleyelim:

> "Özel bankerlerin rezervleri mevduat biçiminde İngiltere Bankası'nın elinde bulunur Bir altın çıkışı, ilk anda, sadece İngiltere Bankası'nın rezervini etkiler; ama onların İngiltere Bankası'nda bulunan rezervlerinin bir kısmının çekilmesi anlamına geldiği kadarıyla, bankerlerin rezervlerini de etkileyecektir. Ülkedeki tüm bankerlerin rezervlerini etkileyecektir." (*Commercial Distress*, 1847/48 [No. 3639, 3642].)

Demek ki, nihai olarak, rezerv fonları gerçekte İngiltere Bankası'nın rezerv fonundan ibarettir.[4] Ama bu rezerv fonu da ikili bir varlığa sahiptir.

4 [O zamandan beri bu söylenenin geçerliliğinin ne ölçüde arttığını, aşağıdaki, Londra'daki en büyük on beş bankanın Kasım 1892'deki banka rezervlerini gösteren ve 15 Aralık 1892 tarihli "Daily News"dan alınmış olan resmî tablo kanıtlıyor:

Banka adı	Yükümlülükler (sterlin)	Nakit rezervleri (sterlin)	Yüzde
City	9 317 629	746 551	8,01
Capital and Counties	11 392 744	1 307 483	11,47
Imperial	3 987 400	447 157	11,22
Lloyds	23 800 937	2 966 806	12,46
London and Westminster	24 671 559	3 818 885	15,50
London and S. Western	5 570 268	812 353	14,58
London Joint Stock	12 127 993	1 288 977	10,62
London and Midland	8 814 499	1 127 280	12,79
London and County	37 111 035	3 600 374	9,70
National	11 163 829	1 426 225	12,77
National Provincial	41 907 384	4 614 780	11,01
Parrs and the Alliance	12 794 489	1 532 707	11,98
Prescott and Co.	4 041 058	538 517	13,07
Union of London	15 502 618	2 300 084	14,84
Williams, Deacon, and Manchester & Co.	10 452 381	1 317 628	12,60
Toplam	232 655 823	27 845 807	11,97

Banking department'ın [bankacılık departmanının] rezerv fonu, bankanın dolaşımda bulunan banknotlara ek olarak ihraç etme yetkisine sahip olduğu banknotlara eşittir. İhraç edilebilecek olan banknotların yasal üst sınırı, 14 milyon (bunun için madenî rezerv gerekli değildir; bu miktar, devletin bankaya olan borcunun yaklaşık tutarıdır), artı, bankanın değerli metal stokunun tutarına eşittir. Dolayısıyla, bu stok 14 milyon sterline eşit olduğunda, banka 28 milyon sterlinlik banknot ihraç edebilir ve bunun 20 milyonu dolaşımdaysa *banking department*'ın rezerv fonu 8 milyona eşit olur. O zaman bu 8 milyon, yasal olarak, bankanın kullanabileceği banker sermayesi ve aynı zamanda onun mevduatı için rezerv fonudur. Şimdi, değerli metal stokunda 6 milyonluk bir azalmaya yol açan (ve aynı miktarda banknotun imha edilmesini gerektiren) bir altın çıkışı yaşansa, *banking department*'ın rezervi 8 milyondan 2 milyona düşerdi. Bir yandan, banka, faiz oranını çok yükseltirdi; diğer yandan, ona para yatırmış olan bankalar ve diğer mevduat sahipleri, bankadaki kendi alacakları için tutulan rezerv fonunun çok azaldığını görürdü. 1857'de, Londra'daki en büyük dört hisse senetli banka, İngiltere Bankası'nı, 1844 tarihli Banka Yasasının askıya alınması için bir "hükümet mektubu"nun çıkarılmasını sağlamaması[5] durumunda, *banking department*'ın iflas etmesine yol açacak şekilde, kendilerine ait mevduatı çekmekle tehdit etti. *Issue department*'ta [ihraç departmanında] dolaşımdaki banknotların altına çevrilebilirliğinin güvencesi olarak herhangi bir miktarda milyon (örneğin 1847'de 8 milyon) yatarken, *banking department*, 1847'de olduğu gibi, bu şekilde iflas edebilir. Ama bu da yine hayalîdir.

> "(Mevduatın) bankerlerce hemen gereksinim duyulmayan bu büyük kısmı *bill-broker*'ların" (sözcüğü sözcüğüne kambiyo komisyoncusu, içerik açısından yarı banker) "ellerine geçer ve onlar da bankerin öndelediği tutar için bir güvence olarak ona Londra'daki ve ülkenin farklı kesimlerindeki kişiler için daha önce iskonto etmiş oldukları ticari senetleri verir. *Bill-broker*, bu *money at call*'u" (talep edildiğinde hemen ödenmesi gereken parayı) "bankere ödemekle yükümlüdür; ve bu işlemlerin hacmi o denli büyüktür ki," (İngiltere) "Banka[sı]nın bugünkü guvernörü olan Bay Neave ifadesinde şunları söylemiştir: 'Biliyoruz ki, bir *broker*'ın 5 milyonu vardı, ve bir başkasının 8-10 milyonunun olduğuna inandırılmıştık; 4'ü olan

Yaklaşık 28 milyonluk bu rezervin en azından 25 milyonu İngiltere Bankası'na yatırılmıştır ve en fazla 3 milyonu nakit olarak 15 bankanın kasalarında bulunmaktadır. Ama İngiltere Bankası'nın bankacılık departmanının nakit rezervi aynı Kasım 1892'de hiçbir zaman 16 milyonu bulmadı! –F. E.]

5 [1844 tarihli Banka Yasasının askıya alınması, bankanın, elinde bulunan altın stokunun yeterli bir karşılık oluşturup oluşturmadığını dikkate almadan dilediği miktarlarda banknot ihraç etmesine, yani dilediği miktarlarda kâğıttan hayalî para-sermaye yaratmasına ve bunlarla bankalara ve kambiyo komisyoncularına, onlar aracılığıyla da ticarete öndelikler sağlamasına izin verir.]

biri, $3^1/_2$'si olan biri ve 8'den fazlası olan bir üçüncüsü vardı. *Broker*'lardaki mevduattan söz ediyorum.'" (*Report of Committee on Bank Acts*, 1857/58, s. V, 8. Kısım.)

"Vadeleri dolan poliçelerinin getirilerine ya da olağanüstü durumlarda, iskonto ettikleri poliçeleri güvence olarak göstererek İngiltere Bankası'ndan öndelik elde etme gücüne yaslanan Londralı *bill-broker*'lar, muazzam işlemlerini herhangi bir nakit rezervi tutmadan gerçekleştiriyordu." [ibidem. s. VIII, 17. Kısım.] – "Londra'daki *bill-broker*'lara ait iki firma 1847'de ödemelerini durdurdu; sonrasında, her ikisi de işlerini yeniden başlattı. 1857'de yeniden durdurdular. Firmalardan birinin 1847'deki yükümlülükleri yaklaşık olarak 2 683 000 sterlinken sermayesi 180 000 sterlindi; aynı firmanın 1857'deki yükümlülükleri 5 300 000 sterlinken, sermayesi ise muhtemelen 1847'dekinin dörtte birinden fazla değildi. Diğer firmanın yükümlülükleri her iki duraklama döneminde de 3 000 000 sterlin ile 4 000 000 sterlin arasındayken, sermayesi 45 000 sterlini aşmıyordu." (ibidem, s. XXI, 52. Kısım.)

Bölüm

30

Para-Sermaye ve Gerçek Sermaye I

★★★

Şimdi kredi sistemiyle ilişkili olarak daha yakından bakacağımız zor sorular yalnızca şunlar:

Birincisi: Gerçek para-sermayenin birikimi. Bu birikim, hangi noktaya kadar, sermayenin gerçek birikiminin, yani genişletilmiş ölçekte yeniden üretimin işaretidir ve hangi noktaya kadar değildir? Her zaman ve yalnızca faiz getiren sermayeyle, yani para-sermayeyle ilgili olarak kullanılan bir ifade olan "sermaye bolluğu", sadece sınai aşırı üretimi ifade etmenin özel bir yolu mudur, yoksa onun yanında özel bir görüngü mü oluşturur? Bu bolluk, bu para-sermaye aşırı arzı, durağan para kütlelerinin (külçeler, altın sikkeler ve banknotlar) elde bulunmasıyla çakışır mı ve dolayısıyla, bu gerçek para fazlalığı, söz konusu ödünç sermaye bolluğunun ifadesi ve görünme biçimi midir?

Ve *ikincisi*: Para darlığı, yani ödünç sermaye kıtlığı, hangi noktaya kadar, bir gerçek sermaye (meta-sermaye ve üretken sermaye) kıtlığını ifade eder? Diğer yandan, para darlığı, hangi noktaya kadar, paranın kendisinin kıtlığıyla, yani dolaşım araçları kıtlığıyla çakışır?

Para-sermaye birikiminin ve genel olarak parasal servet birikiminin kendine özgü biçimi, şimdiye kadar onu ele aldığımız kadarıyla, mülkiyetin emek üzerindeki haklarının birikiminden başka bir şey değildir. Devlet borcu sermayesinin birikimi, görülmüş olduğu üzere, vergilerin toplamı üzerinden belirli tutarları kendilerine ayırma hakkı bulunan

bir devletten alacaklılar sınıfının büyümesinden başka bir şey değildir.[6] Bir borç birikiminin sermaye birikimi olarak görünmesini bile mümkün kılan bu olgularda, kredi sisteminde gerçekleşen tersine çevrilme son noktasına ulaşır. Başlangıçta ödünç verilmiş ve çoktan tüketilmiş olan sermaye için düzenlenmiş olan borç senetleri, yok edilmiş sermayenin bu kâğıt kopyaları, satılabilir metalar olmaları ve bu nedenle yeniden sermayeye dönüştürülebilmeleri ölçüsünde, sahipleri için sermaye olarak iş görür.

Çok ortaklı şirketlerin, demiryollarının, madenlerin vb. mülkiyet senetleri, yine daha önce görmüş olduğumuz gibi, aslında gerçek sermayeye dayalı senetlerdir. Ama bu sermayeye hükmetme gücünü vermezler. Söz konusu sermaye çekilemez. Yalnızca, bu sermayenin elde edeceği artık değerin bir kısmı üzerinde yasal hak sağlarlar. Ama söz konusu senetler de gerçek sermayenin kâğıt kopyaları hâline gelir; bir yükleme belgesi, kargonun yanı sıra ve onunla eş zamanlı olarak bir değer kazansaydı, benzer bir şey olurdu. Senetler, var olmayan sermayelerin nominal temsilcileri olur. Çünkü, gerçek sermaye onların yanı sıra var olur ve kopyalarının el değiştirmesi, hiçbir şekilde, onun el değiştirmesine yol açmaz. Senetler, yalnızca belirli getirileri güvence altına almaları nedeniyle değil, aynı zamanda satılmaları yoluyla sermaye değerleri olarak geri ödenmeleri sağlanabildiği için, faiz getiren sermaye biçimini alır. Bu senetlerin birikimi, demiryollarındaki, madenlerdeki, buharlı gemilerdeki birikimi ifade etmesi ölçüsünde, gerçek yeniden üretimin genişlemesini ifade eder; bunun tam bir benzeri, örneğin taşınır mallarla ilgili bir vergi listesinin genişlemesinin söz konusu taşınır mallardaki bir artışı ifade etmesidir. Ama metalar şeklinde alınıp satılabilen ve bu nedenle sermaye değerleri olarak dolaşımda bulunan kopyalar olarak hayalîdirler ve bunların değer tutarları, senetleri oldukları gerçek sermayenin değerinin hareketinden tümüyle bağımsız şekilde düşebilir ve yükselebilir. Bunların değer tutarları, yani borsada ilan edilen fiyatları, faiz oranındaki düşüşün para-sermayenin kendisine özgü hareketinden bağımsız olarak kâr oranının düşme eğiliminin basit bir sonucu olması ölçüsünde, faiz oranındaki düşüşle birlikte zorunlu olarak yükselme

6 "Devlet kâğıtları, yıllık gelirden borçların ödenmesi için ayrılan kısmı temsil eden hayalî sermayeden başka bir şey değildir. Aynı büyüklükteki bir sermaye daha önce tüketilmiştir; bu, borcun paydası olarak iş görür, ama devlet kâğıdını temsil eden şey bu değildir; çünkü sermayenin varlığı tümüyle son bulmuştur. Bu arada, sanayi emeğinin yeni servetler yaratması gerekir; bu servetlerin yıllık bir kısmı, önceden, tüketilmiş olan servetleri ödünç vermiş olanlara ayrılır; bu kısım, devletin alacaklılarına verilmek üzere, vergiler aracılığıyla servetleri yaratanlardan alınır ve ülkedeki olağan sermaye-faiz oranından hareketle, alacaklıların elde edecekleri yıllık rantı yaratabilecek olan sermayeyle aynı büyüklükteki bir hayalî sermayenin var olduğu kabul edilir." (Sismondi, "Nouveaux Principes", II, s. 229, 230.)

eğilimine sahiptir ve böylece, değer ifadesi bakımından her bir özdeş parçası için belirli bir nominal başlangıç değerine sahip olan bu hayalî servet, kapitalist üretimin gelişimi içinde sırf bu nedenle bile genişler.[7]

Hem söz konusu mülkiyet senetlerinin fiyat dalgalanmaları yoluyla ortaya çıkan kazançlar ve kayıplar, hem de bunların demiryolları kralların vb. ellerinde merkezîleşmesi, olayın doğası gereği, giderek, sermaye mülkiyetinin başlangıçtaki edinilme biçimi olarak emeğin yerini almış görünen ve aynı zamanda doğrudan zorun yerini alan kumarın bir sonucu hâline gelir. Daha önce değinilmiş olduğu gibi, bu hayalî parasal servet, yalnızca özel bireylerin parasal servetlerinin değil, aynı zamanda banker sermayesinin çok ciddi bir kısmını oluşturur.

Şu noktaya, yalnızca onu hızlıca geride bırakmak için değineceğiz: Para-sermaye birikiminden, servetin, bir yanda özel para kapitalistleri arasındaki, diğer yanda devlet, yerel yönetimler ve yeniden üretimde bulunan borçlanıcılar arasındaki aracı olarak bankerlerin (meslekleri para ödünç vermek olan kişilerin) elinde birikmesi de anlaşılabilirdi, çünkü kredi sisteminin ve genel olarak toplam kredinin muazzam genişlemesi bankerler tarafından kendi özel sermayeleri şeklinde sömürülür. Bu herifler her zaman para biçimindeki ya da doğrudan doğruya para alacağı şeklindeki sermayeyi ellerinde tutar. Bu sınıfın servetinin birikimi, gerçek birikime göre çok farklı şekillerde gerçekleşebilir, ama her durumda, bu sınıfın, gerçek birikimin hayli büyük bir kısmını cebine indirdiğini kanıtlar.

Önümüzdeki sorunun kapsamını daraltalım: Hem devlet tahvilleri hem de hisse senetleri ve her tür başka değerli kâğıt, ödünç verilebilir sermaye için, yani faiz getirmesi istenen sermaye için yatırım alanlarıdır. Bunlar, onu ödünç vermenin biçimleridir. Ama kendilerine yatırılan ödünç verilmiş sermaye değildirler. Diğer yandan, kredinin yeniden üretim sürecinde doğrudan doğruya rol oynaması ölçüsünde: Poliçelerini iskonto ettirmek ya da bir borç almak isterken sanayicinin ya da tüccarın gereksinim duyduğu şey, ne hisse senetleridir ne de devlet kâğıtları. Onun gereksinim duyduğu şey paradır. Dolayısıyla, söz konusu değerli kâğıtlarını, başka bir yolla para elde edemediğinde rehin verir ya da satar. Burada üzerinde durmamız gereken şey *bu* ödünç sermayenin birikimi ve özellikle de ödünç verilebilir para-sermayenin birikimidir. Burada

7 Birikmiş ödünç verilebilir para-sermayenin bir kısmı gerçekte sanayi sermayesinin bir ifadesinden başka bir şey değildir. Örneğin İngiltere 1857'de Amerikan demiryollarına ve başka girişimlerine 80 milyon sterlin yatırdığında, bu yatırımlar neredeyse tümüyle İngiliz metalarının ihraç edilmesiyle gerçekleştirilmiş ve Amerikalıların bunlar için geri ödeme yapması gerekmemişti. İngiliz ihracatçısı bu metalar karşılığında Amerika'ya poliçeler çekmiş, bu poliçeler İngiliz hisse senedi alıcıları tarafından satın alınmış ve hisse senetlerinin satın alınması için Amerika'ya gönderilmişti.

evlerin, makinelerin ve başka sabit sermayelerin ödünç verilmesiyle ilgilenmiyoruz. Sanayicilerin ve tüccarların kendi aralarındaki ve yeniden üretim sürecinin sınırları içinde kalan meta cinsinden öndeliklerle de ilgilenmiyoruz; gerçi, öncesinde bu noktayı da daha yakından incelemek zorundayız; ama burada sadece, aracı olarak banker tarafından sanayicilere ve tüccarlara verilen para cinsinden borçlarla ilgileniyoruz.

Dolayısıyla ilk olarak ticari krediyi, yani yeniden üretim sürecinde yer alan kapitalistlerin birbirlerine verdikleri krediyi çözümleyelim. Bu, kredi sisteminin temelini oluşturur. Onun temsilcisi, poliçedir, belirli bir ödeme tarihi bulunan borç senedidir, *document of deferred payment*'tır. Herkes bir eliyle kredi verirken diğeriyle kredi alır. Şu aşamada, tümüyle başka, temelden farklı bir etmen olan banker kredisini tümüyle bir yana bırakalım. Söz konusu poliçeler, ciro edilerek birinden bir başkasına aktarılma yoluyla tüccarların kendileri arasında yine dolaşım araçları olarak dolaştıkları ve bu arada iskonto edilmedikleri sürece, A'dan B'ye bir alacak aktarımından başka bir şey gerçekleşmez ve bu da bağlarını hiçbir şekilde değiştirmez. Yalnızca bir kişinin yerini bir başkası alır. Ve bu durumda bile, tasfiye, araya para girmeden gerçekleşebilir. Örneğin, iplikçi A'nın pamuk komisyoncusu B'ye, B'nin de ithalatçı C'ye birer poliçe ödemesi gerekmektedir. Eğer C, sıklıkla gerçekleşebildiği üzere, aynı zamanda iplik ihraç ediyorsa, poliçe karşılığında A'dan iplik satın alabilir ve iplikçi A, komisyoncu B'ye, C'den ödeme şeklinde aldığı B'nin kendi poliçesiyle ödeme yapabilir ve bu işlem sırasında, para cinsinden olsa olsa bir bakiyenin ödenmesi gerekir. Böylece, işlemin bütünü, yalnızca pamuk ile ipliğin mübadelesine aracılık etmiş olur. İhracatçı yalnızca iplikçiyi, pamuk komisyoncusu da yalnızca pamuk üreticisini temsil eder.

Bu katıksız ticari kredinin devresiyle ilgili olarak belirtilmesi gereken iki nokta var:

Birincisi: Bu karşılıklı alacakların kapatılması, sermayenin geri dönüşüne, yani yalnızca ertelenmiş olan M – P'ye bağlıdır. İplikçi, pamuklu kumaş fabrikatöründen bir poliçe aldıysa, pamuklu kumaş fabrikatörü, arada geçen süre içinde pazardaki pamuklu kumaşlarının satılması durumunda ödeme yapabilir. Tahıl spekülatörü temsilcisine çekilmiş bir poliçe verdiyse, bu arada tahılın beklenen fiyatlarla satılması durumunda parayı temsilcisine ödeyebilir. Dolayısıyla, bu ödemeler, yeniden üretimin, yani üretim ve tüketim süreçlerinin akıcılığına bağlıdır. Ama krediler karşılıklı olduğundan, herhangi bir kişinin borçlarını ödeyebilirliği, bir başkasının borçlarını ödeyebilirliğine bağlıdır; çünkü, bu kişi, kendi

poliçesini düzenlerken, kendi işindeki sermaye geri dönüşünü ya da arada geçecek olan süre içinde ona bir poliçenin bedelini ödemesi gereken üçüncü bir kişinin işindeki geri dönüşü hesaba katmış olabilir. Geri dönüş beklentisi bir yana bırakılırsa, ödeme, yalnızca, poliçe düzenleyen kişinin geri dönüşlerin gecikmesi durumunda yükümlülüklerini yerine getirebilmek için ayırdığı yedek sermaye sayesinde mümkün olabilir.

İkincisi: Bu kredi sistemi nakit para ödemelerinin gerekliliğini ortadan kaldırmaz. Bir kere, harcamaların büyük bir bölümü (ücretler, vergiler vb.) her zaman nakit parayla ödenmek zorundadır. Ama bunun dışında, örneğin C'den ödeme yerine geçen bir poliçe almış olan B'nin, bu poliçenin vadesinin dolmasından önce, vadesi dolan bir poliçenin bedelini D'ye ödemesi gerekir ve bunun için elinde nakit para bulunmak zorundadır. Yukarıda pamuk üreticisinden pamuk ipliği imalatçısına ve ikincisinden birincisine var olduğu kabul edilene benzer bir eksiksiz yeniden üretim devresi sadece bir istisna olabilir ve sürekli olarak pek çok yerinden kopmak zorundadır. Değişmez sermaye üreticilerinin kısmen kendi aralarında değişmez sermaye mübadelesi yaptıklarını yeniden üretim sürecini incelerken (II. Kitap, Üçüncü Kesim*) görmüştük. Bunun için kullanılan poliçeler az çok denkleşebilir. Pamuk komisyoncunun iplikçiye, iplikçinin pamuklu kumaş fabrikatörüne, onun ihracatçıya, onun ithalatçıya (belki yine pamuk ithalatçısına) poliçe çektiği birbirlerini izleyen üretim aşamaları çizgisi üzerinde de aynı şey gerçekleşebilir. Ama işlemler devresi ve dolayısıyla alacaklar dizisinin tersine dönmesi aynı anda gerçekleşmez. Örneğin iplikçinin dokumacıdan alacağı, kömür tedarikçisinin makine imalatçısından alacağıyla kapatılmaz; iplikçi, kendi işini yaparken, hiçbir zaman makine imalatçısından alacaklı olmaz, çünkü kendi ürünü olan iplik hiçbir zaman makine imalatçısının yeniden üretim sürecine bir öge olarak katılmaz. Bu nedenle, bu tür alacakların parayla kapatılması gerekir.

Kendi başına ele alındığında bu ticari kredinin sınırları, 1. sanayicilerin ve tüccarların serveti, yani geri dönüşlerin gecikmesi durumunda kullanabilecekleri yedek sermaye; 2. bu geri dönüşlerin kendisidir. Geri dönüşler gecikebilir ya da arada geçen süre içinde meta fiyatları düşebilir ya da piyasalardaki bir durgunluk nedeniyle metalar anlık olarak satılamaz duruma gelebilir. Poliçelerin vadeleri ne kadar uzunsa, birincisi yedek sermaye o kadar büyük olmak zorundadır ve geri dönüşün fiyat düşüşü ya da piyasaların dolup taşması nedeniyle azalması ve gecikmesi olasılığı o kadar büyüktür. Ve ayrıca, başlangıçtaki işlemin, meta fiyatlarında yükseliş ya da düşüş beklentisine dayalı bir spekülasyonun ürünü

* Bkz. MEW, Band 24, s. 420-423 ["Kapital", II. Cilt, Yordam Kitap, s. 403-405]. –*Almanca ed*

olması ölçüsünde, geri dönüşlerin güvenilirliği azalır. Ama, emeğin üretici gücünün gelişmesiyle ve dolayısıyla büyük ölçekli üretimle birlikte, 1. pazarların genişlediği ve üretim yerinden uzaklaştıkları, 2. bu nedenle kredilerin vadelerinin uzatılmaları gerektiği ve dolayısıyla 3. spekülatif ögenin işlemlere giderek daha fazla hükmetmek zorunda olduğu açıktır. Büyük ölçekli ve uzak pazarlara yönelik üretim toplam ürünü ticaretin eline atar; ama ulusun sermayesinin iki katına çıkarak ticareti kendi sermayesiyle tüm ulusal ürünü satın alabilir ve yeniden satabilir duruma getirmesi olanaksızdır. Bu nedenle, kredi burada vazgeçilmezdir ve hacmi açısından üretimin değer cinsinden hacmiyle birlikte, süresi açısından pazarların giderek artan uzaklığıyla birlikte büyür. Burada karşılıklı bir etki söz konusudur. Üretim sürecinin gelişmesi krediyi genişletir ve kredi sınai ve ticari işlemlerin genişlemesine yol açar.

Banker kredisinden ayrı olarak bu krediyi incelediğimizde, bunun, sanayi sermayesinin kendi hacmiyle birlikte büyüdüğü açıktır. Ödünç sermaye ile sanayi sermayesi burada özdeştir; ödünç alınan sermayeler, ya nihai olarak bireysel tüketime ya da üretken sermayenin değişmez ögelerinin yerlerine koyulmasına yönelik meta-sermayelerdir. Dolayısıyla, burada ödünç alınan sermaye olarak görünen şey, her zaman, yeniden üretim sürecinin belirli bir evresinde bulunan, ama, alım ve satım yoluyla, eş değeri satıcıya ancak daha sonraki, üzerinde anlaşılmış bir tarihte ödenmek üzere, bir elden bir başkasına geçen sermayedir. Örneğin pamuk poliçe karşılığında iplikçinin eline geçer, iplik poliçe karşılığında pamuklu kumaş fabrikatörünün eline, pamuklu kumaş poliçe karşılığında tüccarın eline, onun elinden poliçe karşılığında ihracatçının eline, ihracatçının elinden poliçe karşılığında, onu satıp karşılığında çivit satın alan Hindistan'daki bir tüccarın eline vb. Bu elden ele geçişler sırasında pamuk pamuklu kumaşa dönüşümünü tamamlar ve pamuklu kumaş son olarak Hindistan'a taşınır ve çivitle mübadele edilir; çivit de gemiyle Avrupa'ya taşınır ve orada yine yeniden üretime girer. Burada yeniden üretim sürecinin farklı evrelerine kredi aracılık ederken, iplikçi pamuk için ödeme yapmaz, pamuklu kumaş fabrikatörü iplik için, tüccar pamuklu kumaş için ödeme yapmaz vb. Sürecin ilk aşamalarında, meta, yani pamuk, farklı üretim evrelerinden geçer ve bu geçişe kredi aracılık eder. Ama pamuk, üretimde, meta olarak son biçimini elde eder etmez, aynı meta-sermaye artık yalnızca farklı tüccarlar arasında el değiştirir; tüccarlar, meta-sermayenin uzak pazarlara taşınmasını sağlar ve son tüccar sonunda onları tüketicilere satar ve onun yerine, tüketime ya da yeniden üretim sürecine dâhil olan başka metalar satın alır. Dolayısıyla, burada iki aşamayı ayırt etmek gerekir: Birincisinde, kredi, aynı

malın üretiminin gerçek ardışık evrelerine aracılık eder; ikincisinde, sadece, tüccarlar arasındaki, taşımayı da içeren el değiştirmelere, yani M – P işlemine. Ama meta burada da en azından hep dolaşım sürecinde, yani yeniden üretim sürecinin bir evresinde bulunur.

Demek ki, burada ödünç verilen şey, hiçbir zaman atıl sermaye değil, sahibinin elinde biçimini değiştirmek zorunda olan bir sermayedir ve bu sermayenin sahip olduğu biçim, onun sahibi için sadece meta-sermaye olmasını, yani yeniden dönüştürülmesini ve en azından ilk olarak paraya çevrilmesini zorunlu kılar. Dolayısıyla, burada kredinin aracılık ettiği şey, metanın başkalaşımıdır; yalnızca M – P değil, aynı zamanda P – M ve gerçek üretim sürecidir.Yeniden üretim devresinde (banker kredisi bir yana bırakıldığında) çok fazla kredinin bulunması, ödünç verilmeye hazır ve kârlı yatırım alanları arayan çok fazla atıl sermayenin bulunduğu anlamına değil, yeniden üretim sürecinde büyük ölçekli sermaye kullanımının olduğu anlamına gelir. Dolayısıyla, kredi, burada, 1. sanayici kapitalistler söz konusu olduğunda, sanayi sermayesinin bir evreden bir başkasına geçmesini, bir arada bulunmaları gereken ve iç içe geçen üretim alanlarındaki bağlantıların kurulmasını; 2. tüccarlar söz konusu olduğunda, metaların, nihai olarak para karşılığında satılmalarına ya da bir başka metayla mübadele edilmelerine dek, bir elden bir başkasına taşınmasını ve geçmesini sağlar.

Kredinin en üst düzeyi, burada, sanayi sermayesinin eksiksiz şekilde kullanılmasıyla, yani onun yeniden üretim gücünün, tüketimin sınırları gözetilmeksizin, en son noktasına kadar zorlanmasıyla aynı anlama gelir. Tüketimin sınırları, yeniden üretim sürecinin kendisinin zorlanmasıyla genişletilir; yeniden üretim sürecinin zorlanması, bir yandan işçilerin ve kapitalistlerin gelir harcamalarını artırırken, diğer yandan üretken tüketimin zorlanmasıyla özdeştir.

Yeniden üretim süreci akıcılığını korudukça ve böylece geri dönüşler güvenilir kaldıkça, kredi varlığını korur ve genişler ve onun genişlemesi yeniden üretim sürecinin kendi genişlemesine dayanır. Geri dönüşlerdeki gecikmenin, pazarların dolup taşmasının, fiyatların düşmesinin sonucu olarak bir duraklamayla karşılaşılır karşılaşılmaz, elde bir sanayi sermayesi fazlalığı olur; ama bu sermaye fazlalığı, işlevini gerçekleştiremeyeceği bir biçimde bulunur. Yığınla meta-sermaye vardır, ama satılamaz durumdadır. Yığınla sabit sermaye vardır, ama yeniden üretimdeki duraklama nedeniyle büyük ölçüde atıl durumdadır. Kredi daralır, çünkü, 1. bu sermaye atıldır, yani başkalaşımını tamamlayamadığı için yeniden üretim evrelerinden birinde takılıp kalmıştır; 2. yeniden üretim sürecinin akıcılığına güven kırılmıştır; 3. söz konusu ticari krediye yö-

nelik talep azalmaktadır. Üretimini azaltan ve deposunda yığınla satılmamış iplik bulunan iplikçinin krediyle pamuk satın alması gerekmez; elinde yeterinden fazlası bulunduğundan, tüccarın krediyle meta satın alması gerekmez.

Dolayısıyla, söz konusu genişlemede, hatta sadece yeniden üretim sürecinin normal akışında bir bozulma olduğunda, kredi de kıtlaşır; krediyle meta elde etmek zorlaşır. Ama nakit ödeme talebi ve kredili satışlar konusundaki temkinlilik, özellikle sınai çevrimin çöküş sonrasındaki evresine özgüdür. Bunalım sırasında, herkesin satacak metalara sahip olması ve satış yapamaması ama ödeme yapabilmek için satış yapmak zorunda olması nedeniyle, tam da kredi kıtlığı en ileri noktaya vardığında (ve bu nedenle banker kredilerinde iskonto oranı en yüksek noktaya vardığında), atıl ve yatırım alanı arayan sermayenin değil, kendi yeniden üretim sürecinde takılıp kalmış sermayenin kütlesi en büyük niceliğe ulaşır. O ana dek yatırılmış olan sermaye o zaman gerçekten de yığınlar hâlinde atıl kalır, çünkü yeniden üretim süreci durmuştur. Fabrikalar kapalı kalır, ham maddeler birikir, bitmiş ürünler metalar şeklinde pazarları doldurup taşırır. Dolayısıyla, bu tür bir durumdan üretken sermaye kıtlığını sorumlu tutmaktan daha yanlış bir şey olamaz. Tam da bu tür zamanlarda, kısmen yeniden üretimin normal ama geçici bir süreliğine daralmış olan ölçeğiyle ilişkili olarak, kısmen felce uğramış tüketimle ilişkili olarak, üretken sermaye fazlalığı bulunur.

Tüm toplumun yalnızca sanayici kapitalistlerden ve ücretli emekçilerden oluştuğunu varsayalım. Ayrıca, toplam sermayenin büyük kısımlarının ortalama oranlarıyla kendilerini yerlerine koymalarını engelleyen ve özellikle kredi sisteminin geliştirmiş olduğu şekliyle tüm yeniden üretim sürecinin genel bağlantıları nedeniyle her zaman geçici genel duraklamalara yol açmak zorunda olan fiyat değişimlerini göz ardı edelim. Kredi sisteminin teşvik ettiği düzenbazlıkları ve spekülatif işlemleri de göz ardı edelim. Bu durumda bir bunalım yalnızca farklı dallardaki üretimin orantısızlığıyla ve kapitalistlerin tüketimleri ile birikimleri arasındaki orantısızlıkla açıklanabilirdi. Ama gerçekte, üretime yatırılmış sermayenin yerine koyulması, büyük ölçüde, üretken olmayan sınıfların tüketim yeteneğine bağlıdır; işçilerin tüketim yeteneği ise, kısmen ücret yasaları yüzünden, kısmen de kapitalistler sınıfı için kârlı bir şekilde kullanılabildikleri sürece kullanılmaları nedeniyle sınırlıdır. Tüm gerçek bunalımların son nedeni, her zaman, kitlelerin, kapitalist üretimin üretici güçleri sanki bunların önündeki tek sınır toplumun mutlak tüketim yeteneğiymiş gibi geliştirme güdüsü karşısındaki yoksullukları ve tüketimlerinin sınırlılığıdır.

En azından gelişmiş kapitalist ülkelerde, gerçek bir üretken sermaye kıtlığından, yalnızca, ister temel gıda maddelerini isterse başlıca sınai ham maddeleri ilgilendirsinler, genel kötü hasat dönemlerinde söz edilebilir.

Ne var ki, bu ticari kredinin yanında gerçek parasal kredi de vardır. Sanayicilerin ve tüccarların kendi aralarındaki öndelikleri, bankerlerin ve para ödünç veren kişilerin öndeledikleri paralarla birleşir. Poliçeler iskonto edildiğinde yalnızca kâğıt üzerindeki bir öndelik söz konusu olur. Bir fabrikatör ürününü poliçe karşılığında satar ve bu poliçeyi bir *bill-broker*'a [kambiyo komisyoncusuna] iskonto ettirir. Aslında *bill-broker* sadece bankerinin kredisini öndeler ve banker de ona mudilerinin para-sermayelerini öndeler; bankerin mudileri, hem sanayicilerden ve tüccarlardan hem de işçilerden (tasarruf bankaları aracılığıyla), toprak rantiyelerinden ve üretken olmayan diğer sınıflardan oluşur. Böylece, tek tek her bir fabrikatör ya da tüccar, hem güçlü bir yedek sermaye bulundurma zorunluluğundan hem de gerçek geri dönüşlere bağımlılıktan kurtulmuş olur. Ama diğer yandan, tüm süreç kısmen basit hatır senetleri nedeniyle, kısmen de sadece poliçe üretmek amacıyla yapılan meta ticareti nedeniyle o kadar karmaşıklaşır ki, işlerin çok sağlam ve geri dönüşlerin çok düzgün olduğu görüntüsü, geri dönüşlerin aslında uzun süredir yalnızca dolandırılan alacaklıların ve dolandırılan üreticilerin sırtından yapılmasına rağmen, varlığını kolaylıkla sürdürebilir. Bu nedenle işler tam da çöküşün hemen öncesinde her zaman neredeyse aşırı sağlıklı görünür. Bunun en iyi kanıtını, örneğin 1857 ve 1858 tarihli *Reports on Bank Acts* sağlıyor; bu raporlarda, başta Lord Overstone olmak üzere tüm banka yöneticileri, tüccarlar, kısacası davet edilmiş olan uzmanlar, Ağustos 1857'de patlak veren bunalımdan tam bir ay önce, işlerin canlılığı ve sağlığı konusunda birbirlerini kutluyordu. Ve tuhaf olan şu ki, Tooke, *History of Prices* adlı eserinde, her bir bunalımın tarih yazıcısı olarak, bir kez daha bu yanılsamaya düşer. Çöküş birdenbire gerçekleşmeden önce işler her zaman son derece sağlıklıdır ve canlı dönem en verimli şekilde devam eder.

Şimdi para-sermaye birikimine geri döneceğiz.

Ödünç verilebilir para-sermayenin her artışı gerçek sermaye birikiminin ya da yeniden üretim sürecinin genişlemesinin bir göstergesi değildir. Bu, sınai çevrimin, geride bırakılan bir bunalımın hemen ardından gelen ve ödünç verilebilir sermayenin yığınlar hâlinde atıl kaldığı evresinde en açık şekilde görülür. Üretim sürecinin sınırlandığı (1847 bunalımı sonrasında İngiliz sanayi bölgelerindeki üretim üçte bir oranında

azalmıştı), metaların fiyatlarının en düşük düzeylerinde olduğu, girişim ruhunun felce uğradığı bu tür zamanlarda faiz oranı düşük bir düzeydedir ve faiz oranın düşüklüğü, burada, ödünç verilebilir sermayenin tam da sanayi sermayesinin daralması ve felce uğraması nedeniyle artmasından başka bir şeyin işareti değildir. Meta fiyatları düşmüş, işlemler azalmış ve ücretlere yatırılan sermaye daralmışken daha az dolaşım aracına gereksinim duyulacağı; diğer yandan, dışarıya olan borçların kısmen altın çıkışıyla ve kısmen iflaslar yoluyla tasfiye edilmesinden sonra dünya parası olarak iş görecek ek paraya gereksinim duyulmayacağı; son olarak, poliçelerin sayılarının ve tutarlarının azalmasıyla birlikte poliçe iskonto etme işinin hacminin de daralacağı açıktır. İster dolaşım aracı isterse ödeme aracı olarak (yeni sermaye yatırımları henüz tümüyle gündem dışıdır) ödünç para-sermaye talebi bu nedenle azalır ve böylece ödünç verilebilir para-sermaye görece bollaşır. Ama bu tür koşullar altında, daha sonra görüleceği üzere, ödünç verilebilir para-sermaye arzında da fiilî bir artış gerçekleşir.

1847 bunalımı sonrasında da "işlemlerde bir daralma ve aşırı bir para bolluğu" vardı. (*Comm. Distress*, Evid. No. 1664.) "Ticaretin neredeyse tümüyle yıkıma uğraması ve parayla iş yapma olanaklarının neredeyse tümüyle ortadan kalkması" (l.c. s. 45. Royal Bank of Liverpool Müdürü Hodgson'ın ifadesi) nedeniyle faiz oranı çok düşüktü. Bu beylerin (ve üstelik Hodgson en iyilerinden biri) bunu açıklamak için hangi saçmalıkları uydurdukları şu cümlede görülebilir:

> "Sıkışıklık" (1847) "kısmen dünyanın her yanından ithal edilen ürünler için altınla ödeme yapma gerekliliğinin ve kısmen dolaşım sermayesinin (*floating capital*) sabit sermayeye dönüşmesinin yol açtığı gerçek para-sermaye azalmasından kaynaklandı.) [l.c. s. 63.]

Dolaşım sermayesinin sabit sermayeye dönüşmesinin ülkenin para-sermayesini ne şekilde azaltacağını anlamak mümkün değil, çünkü örneğin o dönemde en fazla sermaye yatırılan demiryollarında, viyadükler ve raylar için altın ya da kâğıt kullanılmıyordu ve demiryolu hisse senetlerinin paraları, yalnızca ödemeler için bankalara yatırılmaları ölçüsünde, bankalara yatırılmış olan tüm diğer paralarla tam olarak aynı işleri görüyor ve hatta, yukarıda gösterilmiş olduğu gibi, ödünç verilebilir para-sermayeyi geçici olarak artırıyorlardı; ama yapım işleri için gerçekten harcanmaları ölçüsünde, satın alma ve ödeme araçları olarak ülkedeki dolaşıma katılıyorlardı. Para-sermaye, yalnızca, sabit sermayenin ihraç edilebilir bir mal olmaması ölçüsünde (yani, ihracatın olanaksızlaşmasıyla birlikte, ihraç edilen mallar için gerçekleşen geri dönüşlerle yaratılan kullanılabilir sermayenin de, dolayısıyla nakit ya da külçe cinsinden

geri dönüşlerin de devre dışı kalması ölçüsünde) etkilenebilirdi. Ama o dönemde İngiliz ihraç malları da yığınlar hâlinde ve satılamaz bir şekilde dış pazarlardaki depolarda bekliyordu. Normal işletme sermayelerinin bir kısmını demiryolu hisse senetlerine bağlamış ve işlerini yürütmek için ödünç sermayeye bağımlı hâle gelmiş olan Manchester'daki vb. tüccarlar ve fabrikatörler için *floating capital*'ları gerçekten de sabitlenmişti ve bunun sonuçlarına katlanmak zorunda kalmışlardı. Ne var ki, işlerine ait olan ama çekilen sermayelerini demiryolları yerine örneğin ürünleri *floating capital* (demir, kömür, bakır vb.) olan madenlere yatırmaları da aynı sonuca yol açardı. – Elde bulunan para-sermayedeki, kötü hasattan, kömür ithalatından ve altın ihracatından kaynaklanan gerçek azalma, doğal olarak, demiryolu dolandırıcılığıyla hiçbir ilgisi bulunmayan bir olaydı.

> "Neredeyse tüm ticaret firmaları ticaret sermayelerinin bir bölümünü demiryollarına ayırarak ticari faaliyetlerini az çok kaynaksız bırakmaya başlamıştı." [l.c. s. 41, 42.] – "Ticaret firmalarının demiryollarına bu denli çok borç vermesi, bunların, ticari işlemlerini sürdürebilmek için, kâğıtlarını iskonto ettirmek üzere bankalara çok sık gitmeye başlamalarına yol açtı." (Aynı Hodgson, l.c. s. 67). "Manchester'da demiryolu spekülasyonu nedeniyle büyük kayıplar yaşanmıştı." (I. Kitap, Bölüm 13, 3, c'de ve başka pek çok yerde alıntı yapılan R. Gardner, ifade numarası 4884, l.c.)

1847 bunalımının başlıca nedenlerinden biri, Doğu Hindistan'la yapılan meta ticaretindeki muazzam arz fazlası ve sınırsız dolandırıcılıktı. Ama bu daldaki çok zengin firmaları iflasa sürükleyen başka nedenler de vardı:

> "Büyük araçları vardı, ama bunlar kullanılabilir değildi. Tüm sermayeleri Mauritius'taki gayrimenkullere ya da çivit fabrikalarına ya da şeker fabrikalarına bağlanmıştı. 500 000 - 600 000 sterline varan yükümlülüklerin altına girmişlerdi, poliçelerini ödemek için elden çıkarılabilir varlıklara sahip değildiler ve sonunda ortaya çıktığı üzere, poliçelerini ödemek konusunda tümüyle kredilerine bağımlıydılar." (Ch. Turner, Liverpool'daki büyük Doğu Hindistan tüccarı, No. 730, l.c.)

Ferner Gardner (No. 4872, l.c.):

> "Çin anlaşmasından hemen sonra, Çin'le ticaretimizdeki büyük bir artış konusunda o denli büyük beklentiler oluştu ki, sadece bu ticaret için ve asıl olarak Çin pazarında alınan türdeki kumaşları imal etmek amacıyla pek çok büyük fabrika kuruldu ve bunlar eski fabrikalarımızın yanına eklendi." – 4874. "Bu ticaret nasıl sonuçlandı? – Neredeyse tarif edilemeyecek kadar yıkıcı bir şekilde; 1844'te ve 1845'te Çin'e gönderilmiş olan tüm malların tutarının üçte ikisinden fazlasının geri döndüğüne inanmıyorum; çayın temel geri ödeme malı olması ve yaratılan beklenti nedeniyle, imalatçılar olarak bizler, çaydan alınan gümrük vergisinde büyük bir indirime gidileceğine tümüyle inanmıştık."

Ve ardından, İngiliz fabrikatörünün safça ifade edilmiş karakteristik amentüsü geliyor:

> "Hiçbir yabancı pazarla ticaretimiz o pazarın metalarımızı satın alma gücüyle sınırlanmaz, ama sınai ürünlerimiz karşılığında elde ettiklerimizi ülkemizde tüketme kapasitemizle sınırlanır."

(İngiltere'nin ticaret yaptığı görece yoksul ülkeler doğal olarak olası her tür tutardaki İngiliz ürünlerinin karşılığını ödeyebilir ve bunları tüketebilir, ama ne yazık ki zengin İngiltere bunlar karşılığında yollanan ürünleri sindiremez.)

> 4876. "İlk olarak bazı ürünler gönderdim ve bu ürünler yaklaşık yüzde 15'lik bir zararla satıldı, çünkü temsilcilerimin çay satın alabilecekleri fiyatın ülkemizde bu eksiği kapatacak kadar büyük bir kâr bırakacağından tümüyle emindik ama kâr elde etmek yerine bazı örneklerde yüzde 25'ten yüzde 50'ye varan oranlarda zarar ettim." – 4877. "İmalatçılar genellikle kendi hesaplarına mı ihracat yapıyordu? – Çoğunlukla; sanırım tüccarlar gelir elde edemeyeceklerini çok kısa sürede görüyor ve doğrudan doğruya işin parçası olmak yerine imalatçıları mallarını göndermeye teşvik ediyorlardı."

Buna karşılık 1857'de zararlar ve iflaslar asıl olarak tüccarların payına düştü, çünkü fabrikatörler bu kez yabancı pazarları "kendi hesaplarına" doldurup taşırma işini onlara bırakmıştı.

Londra'daki hisse senetli bankalar mevduata faiz ödemeye başlar başlamaz bunlardaki mevduatta gerçekleşen artış gibi, bankacılığın genişlemesi sonucunda (1857'den hemen önceki birkaç yıl içinde kapitalist çiftçilere ait mevduatın dört katına çıktığı aşağıdaki Ipswich örneğine bakınız) geçmişte kişisel gömü ya da sikke rezervi olan şeylerin belirli bir süreliğine her zaman ödünç verilebilir sermayeye dönüşmesinden kaynaklanan bir para-sermaye genişlemesi de üretken sermayedeki bir büyümeyi ifade etmez. Üretimin ölçeği aynı kaldığı sürece, bu genişleme, sadece, üretken sermayeye oranla ödünç verilebilir para-sermayenin bollaşmasına yol açar. Bu nedenle faiz oranı daha düşük olur.

Yeniden üretim süreci bir kez daha aşırı zorlanma öncesindeki canlılık durumuna ulaştığında, ticari kredi de çok büyük bir yaygınlığa ulaşır ve bu kez, gerçekten de, kolay gerçekleşen geri dönüşlerden ve genişlemiş üretimden oluşan "sağlıklı" zemine yeniden sahip olur. Bu durumda, faiz oranı, en alt düzeyinin üzerine çıksa bile, hâlâ düşüktür. Bu, gerçekten de, düşük faiz oranının ve dolayısıyla ödünç verilebilir sermayenin göreli bolluğunun sanayi sermayesinin gerçek genişlemesiyle çakıştığı-

nın söylenebileceği *tek* zamandır. Geri dönüşlerin, ticari kredideki bir genişlemeyle bağlantılı olan kolaylığı ve düzenliliği, artmış olan talebe rağmen ödünç verilebilir sermaye arzını güvence altına alır ve faiz oranının düzeyinin yükselmesini önler. Diğer yandan, yedek sermayeleri, hatta sermayeleri olmadan çalışan ve dolayısıyla tümüyle parasal kredi dayalı olarak işlem yapan şövalyelerin sayısı ancak bu noktadan sonra kayda değer bir düzeye ulaşır. Şimdi bunlara her biçimiyle sabit sermayenin büyük ölçekli genişlemesi ve çok büyük sayılarda yeni ve geniş kapsamlı işletmenin açılması da eklenir. Faiz şimdi ortalama düzeyine yükselir. Yeni bunalım patlak verdiğinde, kredi birdenbire son bulduğunda, ödemeler durduğunda, yeniden üretim felce uğradığında ve daha önce değinilmiş olan istisnalarla, ödünç verebilir sermaye neredeyse mutlak olarak ortadan kalkarken atıl sanayi sermayesi aşırı bollaştığında, faiz yeniden en yüksek düzeyine ulaşır.

Dolayısıyla, bir bütün olarak bakıldığında, kendisini faiz oranıyla ifade ettiği şekliyle ödünç verilebilir sermayenin hareketi, sanayi sermayesinin hareketiyle ters yönlüdür. Sadece iki evre, yani, düşük, ama en alt düzeyin üzerinde bulunan faiz oranının bunalım sonrasındaki "iyileşme" ve artan güvenle çakıştığı evre ve özellikle de faiz oranının ortalama düzeyine, yani en alt ve en üst düzeylerinden eşit uzaklıktaki orta noktasına ulaştığı evre, ödünç verilebilir sermaye bolluğu ile sanayi sermayesinin büyük ölçekli genişlemesinin çakışmasını ifade eder. Ama sınai çevrimin başında düşük faiz oranı daralmayla ve çevrimin sonunda yüksek faiz oranı sanayi sermayesinin aşırı bolluğuyla çakışır. "İyileşme"ye eşlik eden düşük faiz oranı, ticari kredinin, henüz kendi ayakları üzerinde durabildiğinden, banka kredisine yalnızca sınırlı ölçüde gereksinim duyduğunu ifade eder.

Sınai çevrimin özelliği, ilk dürtü bir kez verildikten sonra aynı devrenin kendisini düzenli aralıklarla yeniden üretmek zorunda olmasıdır.[8]

8 [Daha önce bir başka yerde belirttiğim gibi [bkz. MEW, Band 23, s. 40 ("Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 38). –*Almanca ed.*], son büyük genel bunalımdan sonra burada bir değişim gerçekleşti. Bugüne kadarki on yıllık çevrimiyle periyodik sürecin akut biçiminin yerini, görece kısa ve donuk iyileşme dönemleri ile görece uzun ve kararsız baskı dönemlerinin, daha kronik bir şekilde, daha uzun süreli olarak ve farklı sanayi ülkelerinde farklı zamanlarda birbirlerini izlemesi almış görünüyor. Ama belki de sadece çevrim süresindeki bir uzama söz konusu. Dünya ticaretinin çocukluk döneminde (1815-1847), yaklaşık beş yıllık çevrimler [1. baskıda "bunalımlar". –*Almanca ed.*] görülebiliyor; 1847-67'de çevrim kararlı bir şekilde on yıllık; dünya ölçeğindeki bugüne kadar duyulmamış şiddetteki yeni bir çöküşün hazırlık döneminde olabilir miyiz? Bunun bazı işaretleri var gibi. 1867 tarihli son genel bunalımdan bu yana büyük değişimler gerçekleşti. Ulaşım araçlarındaki muazzam genişleme (okyanus aşan buharlı gemiler, demiryolları, elektrikli telgraflar, Süveyş Kanalı), dünya pazarının ilk kez gerçekten kurulmasını sağladı. Geçmişte sanayiyi tekeline alan İngiltere'nin yanına bir dizi rakip sanayi ülkesi eklendi; Avrupa'nın fazla sermayesinin yatırılması için dünyanın her yanında sınırsız ölçüde daha büyük ve çeşitli alanlar açıldı ve böylece söz konusu sermaye

Durgunlaşma durumunda, üretim, önceki çevrimde ulaştığı ve artık teknik temeli bulunan düzeyin altına iner. Gönenç sırasında (orta dönemde), bu temel üzerinde gelişmeye devam eder. Aşırı üretim ve dolandırıcılık döneminde, üretici güçleri son noktaya kadar, üretim sürecinin kapitalist sınırlarının ötesine kadar zorlar.

Bunalım döneminde ödeme araçları kıtlığının bulunduğu apaçıktır. Poliçelerin paraya çevrilebilirliği metaların başkalaşımının yerini almıştır ve tam da firmaların daha büyük bir kısmının sadece krediyle çalıştığı zamanlarda bu söylenen daha fazla geçerli olur. 1844-45'tekine benzer bilgisizlik eseri ve yanlış banka mevzuatı bu para bunalımını ağırlaştırabilir. Ama hiçbir tür banka mevzuatı bunalımı ortadan kaldıramaz.

Yeniden üretim sürecinin tüm bağlantılarının krediye dayandığı bir üretim sisteminde, kredinin birdenbire durması ve yalnızca nakit ödemelerin kabul edilmesi durumunda, zorunlu olarak bir bunalımın patlak vereceği, ödeme araçları talebinin şiddetli bir şekilde artacağı açıktır. Bu nedenle, tüm bunalım, ilk bakışta, kendisini sadece bir kredi bunalımı ve para bunalımı olarak gösterir. Ve gerçekten de sadece poliçelerin paraya çevrilebilirliği sorunu söz konusudur. Ama bu poliçelerin çoğunluğu gerçek alım ve satımları temsil eder ve sonuçta, bütün bunalımın temelinde, bunların toplumsal gereksinimi fazlasıyla aşan genişlemesi yatar. Ne var ki, bunun yanında, söz konusu poliçelerin çok büyük bir bölümü de, sadece, şimdi gün ışığına çıkan ve patlayan dolandırıcılığa yönelik işlemleri; ayrıca, başkalarının sermayesiyle yapılan ama başarısızlığa uğrayan spekülasyonları; son olarak, değer yitirmiş ya da tümüyle satılamaz duruma gelmiş meta-sermayeleri ya da artık hiçbir zaman elde edilemeyecek olan geri dönüşleri temsil eder. Yeniden üretim sürecini zorla genişletmeye yönelik bütün bu yapay sistem, doğal olarak, bir bankanın, örneğin İngiltere Bankası'nın, kendi kâğıtlarıyla, tüm dolandırıcılara eksikliğini çektikleri sermayeleri vermesi ve değer yitirmiş olan tüm metaları eski nominal değerlerine satın alması yoluyla tedavi edilemez. Ayrıca burada her şey çarpık görünür, çünkü bu kâğıttan yapılma dünyada gerçek fiyat ve onun gerçek temeli hiçbir yerde görünmezken, sadece külçeler, madenî paralar, banknotlar, poliçeler, değerli kâğıtlar

---

çok daha yaygın bir şekilde dağılırken yerel aşırı spekülasyon daha kolay aşılıyor. Tüm bunlar nedeniyle eski bunalım kaynaklarının ve bunalım yaratma fırsatlarının çoğu ortadan kaldırıldı ya da ciddi şekilde zayıflatıldı. Bunların yanında, iç pazardaki rekabet karteller ve tröstler nedeniyle zayıflarken, dış pazarlardaki rekabet, İngiltere dışındaki tüm büyük sanayi ülkelerinin başvurduğu koruyucu gümrük vergileri nedeniyle sınırlanıyor. Ama bu koruyucu gümrük vergilerinin kendileri de, dünya pazarına kimin egemen olacağını belirleyecek olan nihai genel sanayi savaşının hazırlıklarından başka bir şey değil. Dolayısıyla, eski bunalımların bir tekrarına engel olan her bir öge, gelecekteki çok daha şiddetli bir bunalımın tohumunu içinde saklıyor. –F. E.)

görünür. Bu çarpıklık, özellikle ülkenin tüm parasal işlerinin toplandığı Londra gibi merkezlerde görünür; tüm süreç kavranamaz hâle gelir; söz konusu çarpıklık üretim merkezlerinde daha az görünür.

Ayrıca, bunalımlar sırasında ortaya çıkan sanayi sermayesi aşırı bolluğuyla ilgili olarak şunun belirtilmesi gerekir: Meta-sermaye aslında aynı zamanda para-sermayedir, yani metanın fiyatıyla ifade edilen belirli bir değer tutarıdır. Kullanım değeri olarak, belirli kullanım nesnelerinin belirli bir miktarıdır, ve bunalım anında bunların fazlası vardır. Ama para-sermayenin kendisi olarak, potansiyel para-sermaye olarak, durmadan genişlemelere ve daralmalara maruz kalır. Bunalımın hemen öncesinde ve bunalım sırasında, potansiyel para-sermaye olma özelliğiyle meta-sermaye daralmıştır. Sahibi ve alacaklısı için (ayrıca poliçeler ve borçlar için güvence olarak), satın alındığı ve ona dayalı iskontoların ve rehin verme işlemlerinin gerçekleştirildiği zamandakine göre daha küçük bir para-sermayeyi temsil eder. Bir ülkenin para-sermayesinin sıkışıklık zamanında azaldığı iddiasının anlamı buysa, bu, metaların fiyatlarının düşmüş olmasıyla aynı şeydir. Ayrıca, fiyatlardaki bu tür bir çöküş, sadece, daha önceki şişkinliklerini dengeler.

Üretken olmayan sınıfların ve sabit gelirlerle yaşayanların gelirleri, aşırı üretimle ve aşırı spekülasyonla el ele giden fiyat şişkinliği sırasında büyük ölçüde değişmeden kalır. Bu nedenle tüketim kapasiteleri ve dolayısıyla da toplam üretimin, normalde tüketimlerine dâhil olacak olan kısmını yerine koyma yetenekleri göreli olarak azalır. Talepleri nominal olarak aynı kalsa bile gerçekte azalır.

İthalat ve ihracatla ilgili olarak belirtilmesi gereken şey şudur: Tüm ülkeler sırayla bunalıma düşer ve o zaman görülür ki, az sayıda istisnayla hepsi çok fazla ihracat ve ithalat yapmıştır, yani *hepsinde ödemeler bilançosu açığı vardır*, dolayısıyla sorun aslında ödemeler bilançosunda değildir. Örneğin İngiltere altın çıkışından muzdariptir. Çok fazla ithalat yapmıştır. Ama aynı zamanda tüm diğer ülkeler İngiliz metalarıyla dolup taşmıştır. Dolayısıyla onlar da çok fazla ithalat yapmıştır ya da onlara çok fazla ithalat yaptırılmıştır. (Kuşkusuz, krediyle ihracat yapan bir ülkeyle, krediyle ihracat yapmayan ya da çok az yapan ülkeler arasında bir fark olur. Ama bu durumda ikinciler krediyle ithalat yapar; ve bu, yalnızca, metaların oraya konsinye olarak gönderilmesi durumunda söz konusu olmaz.) Bunalım, ilk olarak, genel ticaret bilançosunun *fazla* vermesine karşın, ödemeler bilançosu, yani hemen tasfiye edilmesi gereken vadesi dolmuş ödemelerin bilançosu *açık* verdiği için en fazla kredi veren ve en az kredi alan bir ülke olan İngiltere'de patlak verebilir. Bu sonuncusu, kısmen İngiltere'nin verdiği krediyle, kısmen de dışarıya büyük miktarlarda sermaye ödünç verilmesiyle ve böylece gerçek

ticari geri dönüşler dışında ona meta cinsinden de büyük miktarlarda geri dönüşün gerçekleşmesiyle açıklanabilir. (Ama bunalım bazen de ilk olarak İngiltere'den en fazla ticaret ve sermaye kredisi alan ülke olan Amerika'da patlak verdi.) İngiltere'deki, altın çıkışının başlattığı ve eşlik ettiği çöküş, kısmen onun ithalatçılarının iflasıyla (aşağıda bu konuya dönülecek), kısmen meta-sermayesinin bir kısmının düşük fiyatlarla yurt dışına götürülmesiyle, kısmen yabancı değerli kâğıtların satışıyla, İngiliz değerli kâğıtlarının alımıyla vb. İngiltere'nin ödemeler bilançosunu dengeye kavuşturur. Şimdi sıra bir başka ülkeye gelir. Bu ülkenin geçici olarak ödemeler bilançosu fazlası vardı; ama şimdi, ödemeler bilançosu ile ticaret bilançosu arasındaki normal zamanlarda geçerli olan süre bunalım nedeniyle ortadan kalkmış ya da en azından kısalmıştır; tüm ödemelerin tek seferde gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Aynı şey bu kez burada yinelenir. Şimdi İngiltere'ye altın geri dönüşü ve diğer ülkeden altın çıkışı vardır. Bir ülkede fazla ithalat olarak görünen şey diğerinde fazla ihracat olarak görünür ve tersi de geçerlidir. Ama tüm ülkelerde fazla ithalat ve fazla ihracat (burada kötü hasattan vb. değil genel bir bunalımdan söz ediyoruz); yani kredinin ve fiyatlardaki ona eşlik eden genel şişmenin teşvik ettiği aşırı üretim gerçekleşmiştir.

1857'de bunalım ABD'de patlak verdi. Ardından İngiltere'den ABD'ye altın akışı gerçekleşti. Ama Amerika'daki balon patlar patlamaz İngiltere'de bunalım çıktı ve Amerika'dan İngiltere'ye altın akışı oldu. Aynı zamanda İngiltere ile kıta arasında da altın akışı gerçekleşti. Genel bunalım zamanlarında her ulusun, en azından ticari açıdan gelişmiş her ulusun ödemeler bilançosu açık verir; ama her zaman, yaylım ateşinde olduğu gibi, arka arkaya, ödeme sırası kendilerine geldiğinde açık verirler; ve bir kez, örneğin İngiltere'de patlak vermiş olan bunalım, bu açık vermeler dizisini çok kısa bir sürenin içine sıkıştırır. O zaman, bu ulusların tümünün eş zamanlı olarak aşırı ihracat (dolayısıyla aşırı üretim) ve aşırı ithalat (yani aşırı ticaret) yapmış olduğu, tümünde fiyatların şişirilmiş ve kredinin aşırı zorlanmış olduğu anlaşılır. Ve tümünde aynı çöküş gerçekleşir. O zaman altın çıkışı görüngüsü sırasıyla her birinde ortaya çıkar ve tam da genelliği nedeniyle, 1. altın çıkışının, bunalımın temeli değil sadece bir görüngüsü olduğunu; 2. farklı uluslarda ortaya çıkma sırasının, sadece, bu ulusların günah ve sevaplarının hesabını hangi sırayla verdiklerini, yani bunalıma ne zaman girdiklerini ve onun gizli ögelerinin kendilerinde ne zaman açığa çıktığını gösterdiğini kanıtlar.

İngiliz iktisat yazarlarının tipik özelliği (ve 1830'dan bu yana anılmaya değer iktisat yazını asıl olarak *currency*, kredi ve bunalımlar hakkındaki bir yazından ibarettir), bunların, kambiyo kurlarındaki değişime rağmen, bunalım zamanlarındaki değerli metal ihracatına yalnızca İngiltere'nin

durduğu yerden, tümüyle ulusal bir görüngü olarak bakmaları ve eğer bunalım zamanlarında kendi bankaları faiz oranını yükseltiyorsa tüm diğer Avrupa bankalarının da aynı şeyi yaptığı ve eğer bugün kendilerinde altın çıkışı nedeniyle imdat çağrıları yapılıyorsa yarın Amerika'da, öbür gün Almanya'da ve Fransa'da aynı çağrıların yapılacağı gerçeğine gözlerini kararlı bir şekilde kapatmalarıdır.

> 1847'de, çok büyük ölçüde tahıl nedeniyle "İngiltere'nin üzerine düşen yükümlülüklerin yerine getirilmesi gerekiyordu. Ne yazık ki, bunun yolu büyük ölçüde iflaslardan geçti." (Zengin İngiltere, iflaslar sayesinde kıta ve Amerika karşısında nefes aldı.) "Ama iflaslar aracılığıyla aşılamayan yükümlülükler, değerli metal ihracatıyla yerine getirildi." (*Report of Committee on Bank Acts*, 1857.)

Dolayısıyla, İngiltere'deki bunalımın banka mevzuatı aracılığıyla derinleştirilmesi ölçüsünde, bu mevzuat, kıtlık zamanlarında, tahıl ihracatçısı ulusları önce tahılları sonra da tahıllarının paraları üzerinden dolandırmanın bir aracı olur. Demek ki, kendileri de pahalılaşmadan az çok zarar gören ülkeler için, bu tür zamanlarda tahıl ihracatını yasaklamak, İngiltere Bankası'nın tahıl ithalatından kaynaklanan"yükümlülükleri iflaslar aracılığıyla yerine getirme" planına karşı çok akılcı bir araçtır. Bu durumda, tahıl üreticilerinin ve spekülatörlerinin kârlarının bir kısmını ülkelerinin çıkarları doğrultusunda yitirmeleri, sermayelerini İngiltere'nin çıkarları doğrultusunda yitirmelerinden çok daha iyidir.

Söylenmiş olanlardan çıkan sonuç, meta-sermayenin, potansiyel para-sermayeyi temsil etme özelliğini bunalımlar sırasında ve genel olarak işlerin durakladığı dönemlerde büyük ölçüde yitirdiğidir. Para-sermayeler olarak borsada dolaşımda bulunmaları ölçüsünde hayalî sermayeler, yani faiz getiren kâğıtlar için de aynısı geçerlidir. Faizdeki yükselişle birlikte bunların fiyatları düşer. Bunların sahiplerini para elde edebilmek için söz konusu kâğıtları yığınlar hâlinde ve düşük fiyatlarla pazara sürmek zorunda bırakan genel kredi kıtlığı da fiyatları düşürür. Son olarak, hisse senetleri söz konusu olduğunda, kısmen birer ödeme emri olarak bunların konusunu oluşturan gelirlerdeki azalma nedeniyle, kısmen de sıklıkla temsil ettikleri girişimlerin dolandırıcılığa yönelik olması nedeniyle fiyatlar yine düşer. Bunalımlar sırasında söz konusu hayalî sermaye ve dolayısıyla sahiplerinin ona dayanarak piyasada borç para bulma güçleri muazzam derecede azalır. Ne var ki, bu değerli kâğıtların fiyat listelerindeki parasal karşılıklarının azalması, sahiplerinin ödeme güçlerini fazlasıyla ilgilendirmekle birlikte, temsil ettikleri gerçek sermayeyi hiçbir şekilde etkilemez.

Bölüm

31

Para-Sermaye ve Gerçek Sermaye II

(Devam)

★★★

Ödünç verilebilir para-sermaye biçimindeki sermayenin birikiminin gerçek birikimle, yani yeniden üretim sürecinin genişlemesiyle ne ölçüde çakıştığı sorusunun eksiksiz bir cevabını hâlâ vermiş değiliz.

Paranın ödünç verilebilir para-sermayeye dönüşümü, paranın üretken sermayeye dönüşümüne oranla çok daha basit bir olaydır. Ama burada iki şeyi birbirinden ayırmamız gerekir:

1. paranın basitçe ödünç verilebilir sermayeye dönüşmesi;

2. sermayenin ya da gelirin, ödünç sermayeye dönüşen paraya dönüşmesi.

Ödünç sermayenin sanayi sermayesinin gerçek birikimiyle bağlantılı, fiilî bir birikimini sadece bu ikincisi içerebilir.

1. Paranın Ödünç Sermayeye Dönüşmesi

Üretken birikimle, yalnızca, onunla ters orantılı olması ölçüsünde bağlantılı olan bir ödünç sermaye yığılmasının, bir ödünç sermaye aşırı bolluğunun ortaya çıkabileceğini daha önce görmüştük. Bu, sınai çevrimin iki evresinde, yani birincisi, hem üretken sermaye hem de meta-sermaye biçimindeki sanayi sermayesinin küçülmüş olduğu dönemde, bir

başka deyişle çevrimin bunalım sonrasındaki başlangıcında; ve ikincisi, iyileşmenin başladığı, ama ticari kredinin banka kredisine henüz çok fazla başvurmadığı dönemde söz konusu olur. Birinci durumda, daha önce üretimde ve ticarette kullanılmış olan para-sermaye, atıl ödünç sermaye olarak görünür; ikinci durumda, para-sermayenin giderek artan ölçüde kullanıldığı görülür, ama faiz oranı çok düşüktür, çünkü şimdi, sınai kapitalist ile ticari kapitalist koşullarını para kapitalistine kabul ettirir. Ödünç sermaye fazlalığı birinci durumda sanayi sermayesindeki bir durgunluğu, ikinci durumda ise, geri dönüşlerin akıcılığı, kredi vadelerinin kısalığı ve kendi sermayesiyle çalışmanın ağır basması nedeniyle ticaret sermayesinin banka sermayesinden göreli bağımsızlığını ifade eder. Başkalarının kredi sermayesine yaslanan spekülatörler henüz sahaya inmemiştir; kendi sermayeleriyle çalışan kişiler, neredeyse katıksız kredi işlemlerinin henüz fazlasıyla uzağındadır. Birinci evrede, ödünç sermaye fazlalığı, gerçek birikimin tam tersini ifade eder. İkinci evrede, yeniden üretim sürecinin yenilenmiş genişlemesiyle çakışır, ona eşlik eder, ama onun nedeni değildir. Ödünç sermaye fazlalığı şimdiden azalmaya başlamıştır, yani talebe oranla artık yalnızca görelidir. Birincisinde düşük fiyatlarla, ikincisinde yavaş yavaş artan fiyatlarla çakışan düşük faiz oranının, kâr oranının girişim kazancına dönüşen kısmını büyütmesi nedeniyle, her iki durumda da gerçek birikim sürecinin genişlemesi desteklenir. Gönenç döneminin zirvesinde faiz kendi ortalamasının üzerine çıktığında bu destek daha da büyür; bu dönemde, faiz, artmış olsa bile, kâra oranla artmamıştır.

Diğer yandan, bankacılığın genişlemesi ve yoğunlaşması, dolaşım rezervinden ya da özel kişilerin ödeme aracı yedek fonlarından tasarruf sağlanması ve böylece bunların her zaman kısa süreliğine ödünç sermayeye dönüştürülmesi gibi salt teknik araçlarla ve hiçbir gerçek birikim gerçekleşmeden, bir ödünç sermaye birikiminin gerçekleşebileceğini de görmüştük. Bu yüzden dalgalanan sermaye (*floating capital*) diye de anılan bu ödünç sermaye, her zaman yalnızca kısa süreler boyunca ödünç sermaye biçimini alsa bile (ve aynı zamanda yalnızca kısa süreler için iskonto edilmesi gerekse de), durmadan ortaya çıkar ve kaybolur. Biri tarafından çekildiğinde bir başkası tarafından getirilir. Böylece, ödünç verilebilir para-sermaye kütlesi (burada hiçbir şekilde bir ya da birkaç yıllık borçlardan değil, sadece poliçe ve mevduata dayalı kısa süreli borçlardan söz ediyoruz) gerçekten de gerçek birikimden tümüyle bağımsız olarak büyür.

B. C. 1857, Soru 501. "'*Floating capital*' ile neyi kastediyorsunuz?" (İngiltere Bankası Guvernörü Bay Weguelin:) "Kısa süreli parasal borçlar için

> geçerli olan sermayedir (502.) İngiltere Bankası'nın banknotları taşra bankalarının dolaşım araçları ile ülkede bulunan sikkelerin tutarı." (Soru:) "*Floating capital* ile" (İngiltere Bankası'nın banknotlarının) "aktif dolaşım[ın]ı kastediyorsanız, komiteye sunulan raporlardan, aktif dolaşımda herhangi bir büyük farklılaşmanın olduğu sonucu çıkmıyor?" (Ama aktif dolaşımı para ödünç alanların mı yoksa yeniden üretim gerçekleştiren kapitalistlerin kendilerinin mi öndelediği çok büyük bir fark yaratır. – Weguelin'in cevabı:) "*Floating capital*'a bankerlerin ciddi şekilde dalgalanan rezervlerini dâhil ediyorum."

Bir başka deyişle, bu, mevduatın, bankerler tarafından yeniden borç verilmek yerine onların rezervleri olarak, ama büyük ölçüde de yatırılmış oldukları İngiltere Bankası'nın rezervi olarak görünen kısmında ciddi dalgalanmaların gerçekleştiği anlamına gelir. Aynı beyefendi, son olarak, *floating capital*'ın külçe, yani nakit para ve sikke olduğunu söylüyor. (503.) Para piyasasının bu kredi jargonunda, ekonomi politiğin tüm kategorilerinin farklı bir anlam ve farklı bir biçim kazanmaları gerçekten muhteşem. Burada *floating capital*, doğal olarak bambaşka bir şey olan *circulating capital* [dolaşır sermaye] için kullanılan ifadedir, ve *money* [para] *capital*'dır [sermayedir], ve külçe *capital*'dır, ve banknotlar *circulation*'dır [dolaşım araçlarıdır], ve sermaye *a commodity*'dir [bir metadır], ve borçlar *commodities*'dir [metalardır], ve sabit sermaye, satılması zor kâğıtlara yatırılmış paradır!

> "Londra'daki hisse senetli bankalar 1847'de 8 850 774 sterlin olan mevduat tutarlarını 1857'de 43 100 724 sterline yükseltti Komitenize sunulan kanıtlar, bu çok büyük tutarın büyük bir kısmının daha önce bu amaç için kullanılamayan kaynaklardan türetildiği ve hesap açtırarak bankerlere para yatırma uygulamasının geçmişte sermayelerini (!) bu şekilde kullanmayan çok sayıda sınıfa uzanmış olduğu sonuçlarının çıkarılmasını sağlıyor." (Hisse senetli bankalardan farklı olan) "Özel Taşra Bankerleri Birliği'nin başkanı olan ve size ifade vermesi için yetki verilen Bay Rodwell'in söylediğine göre, Ipswich civarında bu uygulama yakın geçmişte söz konusu yörenin çiftçileri ve perakendeci tüccarları arasında dört kat artış göstermiş; yılda yalnızca 50 sterlin rant ödeyenleri bile dâhil olmak üzere neredeyse her çiftçinin bankerlerde mevduatı varmış. Kuşkusuz, bu mevduat toplamı ticarette kullanılmanın yolunu buluyor ve özellikle de, ilk olarak poliçelerin iskonto edilmesi ya da Londra bankerlerinin müşterilerine sağlanan diğer öndelikler için kullanıldığı ticari faaliyet merkezi olan Londra'da toplanıyor. Ama bankerlerin kendilerinin hemen talep bulamadıkları büyük kısım *bill-broker*'ların [kambiyo komisyoncularının] eline geçiyor ve onlar da bankerlerce öndelenen tutarlar karşılığındaki güvenceler olarak onlara Londra'daki ve ülkenin farklı kesimlerindeki kişiler için iskonto etmiş oldukları ticari poliçeleri veriyor." (B. C. 1858, p. [V, Paragraf No.] 8.)

Banker, *bill-broker*'ın daha önce zaten iskonto etmiş olduğu poliçe karşılığında söz konusu *bill-broker*'a öndelik vererek, gerçekte onu bir kez daha iskonto etmiş olur; ama gerçekte bu poliçelerin pek çoğu daha önce *bill-broker* tarafından yeniden iskonto edilmiştir ve bankerin *bill-broker*'ın elindeki poliçeyi yeniden iskonto etmek için kullandığı para, *bill-broker* tarafından yeni poliçeleri yeniden iskonto etmek için kullanılır. Bunun sonucu:

> "Hisse senetli taşra bankalarının bu tür poliçeleri iskonto etme ve söz konusu poliçelerin kalitesini dikkate almadan sadece bankanın kredisine dayanarak onları Londra piyasasındaki *bill-broker*'lara yeniden iskonto ettirme uygulamalarıyla büyük kolaylıklar sağladıkları hatır senetleri ve açık krediler aracılığıyla büyük miktarlarda hayalî krediler yaratıldı." (l.c. [p. XXI, Paragraf No. 54].)

Bu yeniden iskonto etme uygulaması ve ödünç verilebilir para-sermayedeki bu salt teknik artışın kredi dolandırıcılıklarına sağladığı destek hakkında *Economist*'te yayınlanmış olan şu pasaj ilgi çekici:

> "Geçtiğimiz yıllar boyunca sermaye" (yani ödünç verilebilir para-sermaye) "ülkenin bazı bölgelerinde kullanılabildiğinden daha hızlı bir şekilde birikirken başkalarında sermaye kullanma araçları sermayenin kendisinden hızlı büyüdü. Krallık genelindeki tümüyle tarıma dayalı bölgelerin bankerleri mevduatlarını kendi bölgelerinde kârlı ve güvenli bir şekilde kullanmalarına yetecek araçları bulamazken, büyük ticaret şehirlerindeki ve imalat ve madencilik bölgelerindeki bankerler, kendi olanaklarıyla arz edebileceklerinden daha büyük bir sermaye talebiyle karşı karşıyaydı. Farklı bölgelerdeki bu farklı durumlar, son yıllarda, sermaye dağıtımında yeni bir firmalar sınıfının oluşmasına ve hızla büyümesine yol açtı; genelde *bill-broker*'lar diye anılsalar da, bunlar aslında çok büyük ölçekli bankerler. Bu firmaların işi, hem sermayenin kullanılamadığı bölgelerdeki bankerlerin fazla sermayesini hem de halka açık şirketlerin ve büyük ticari kuruluşların geçici olarak kullanılamayan paralarını üzerinde anlaşılmış vadeler ve faiz oranlarıyla alıp bunları daha yüksek faiz oranlarıyla sermaye talebinin daha yüksek olduğu bölgelerdeki bankerlere genellikle müşterilerinden alınmış olan poliçeleri yeniden iskonto ederek öndelemekti ... böylece, Lombard Street, yedek sermayenin, hem ülkedeki kârlı bir şekilde kullanılamadığı bir yerden ona yönelik talebin bulunduğu bir başka yere hem de benzer durumdaki bireyler arasında aktarıldığı büyük merkeze dönüştü. Başlangıçta bu işlemler neredeyse yalnızca bankaların çıkardığı değerli kâğıtların borç verilip alınmasıyla sınırlıydı. Ama ülkedeki sermayenin hızla birikmesiyle ve bankaların kurulması sayesinde daha tasarruflu bir şekilde kullanılmasıyla birlikte, bu 'iskonto firmaları'nın ellerindeki fonlar o kadar büyüdü ki, bunlar önce *dock warrants*'a (doklardaki metaların ambar makbuzlarına) ve ardından yükleme belgelerine dayalı olarak öndelik vermeye başladı; söz konusu belgeler, genellikle olmasa bile bazen tüccar tarafından

komisyoncusuna çekilen poliçelerle güvence altına alınmalarına karşın henüz ülkeye ulaşmamış olan ürünleri temsil ediyordu. Bu uygulama İngiliz ticaretinin bütün karakterini hızla değiştirdi. Lombard Street'te bu şekilde sağlanan kolaylıklar Mincing Lane'deki komisyoncuları büyük olanaklara kavuşturdu ve onlar da tüm avantajlarını ithalatçı tüccarların hizmetine sundu; bunlar da söz konusu avantajlardan o denli yararlandı ki, 25 yıl önce yükleme belgeleri ya da hatta *dock warrants* üzerinden öndelik almak bir tüccarın kredisi açısından ölümcül sonuçlar doğururken, bu uygulama son yıllarda öylesine yaygınlaştı ki, şimdi, 25 yıl önce olduğu gibi az görülen bir istisna değil, genel kural olduğu söylenebilir. Bu sistem o kadar ileriye götürüldü ki, uzak sömürgelerdeki henüz *yetişmekte olan* ürünler karşılığında çekilen poliçeler için Lombard Street'te büyük tutarlar elde edildi. İthalatçı tüccarlara bu şekilde sağlanan kolaylıkların sonucu, yurt dışındaki işlemlerinin kapsamlarını genişletmeleri ve o zamana kadar kendi işlerini yürütmek için kullandıkları dalgalanan (*floating*) sermayelerini, üzerlerinde ya az denetim sahibi oldukları ya da hiç denetim sahibi olmadıkları en uygunsuz sabit değerlere (yabancı plantasyonlara) yatırmaları oldu. Ve böylece, kırsal bölgelerde ve küçük miktarlar hâlinde mevduat hesapları şeklinde taşra bankalarında toplanan ve kullanılmak üzere Lombard Street'e taşınan ülke sermayesinin, kredideki doğrudan değişim aracılığıyla, ilk olarak, madencilik ve imalat bölgelerimizde, bu yörelerdeki poliçelerin bankalara yeniden iskonto ettirilmesi yoluyla, genişleyen işlemlerin hizmetine sunulduğunu; ardından, *dock warrants*'a ve yükleme belgelerine dayalı öndelikler aracılığıyla yabancı ürünlerin ithalatına daha büyük kolaylıklar sağlamak için kullanıldığını ve bu yolla dış ticaret ve sömürgelerle ticaret işleriyle uğraşan firmaların 'meşru' ticaret sermayelerini serbest bıraktığını ve yabancı plantasyonlara en uygunsuz şekillerde öndelendiğini görüyoruz." (*Economist*, [November 20,] 1847, s. 1334.)

Bu, kredinin "güzelce" mideye indirilmesidir. Taşradaki mevduat sahibi, sadece bankerine para yatırdığını ve ayrıca, bankerin, ödünç para verdiğinde, tanıdığı özel kişilere para verdiğini zanneder. Söz konusu bankerin, mevduatını, Londra'daki, işlemleri üzerinde her ikisinin de en küçük bir denetime bile sahip olmadıkları bir *bill-broker*'ın hizmetine sunduğu hakkında en küçük bir sezgisi bile yoktur.

Örneğin demiryolları gibi halka açık büyük girişimlerin, ödenmiş olan tutarların gerçekten kullanılmalarına kadar her zaman belirli bir süreliğine elden çıkarılabilecek bir şekilde bankaların ellerinde kalması yoluyla, ödünç sermayeyi geçici olarak nasıl artırabildiklerini daha önce görmüştük.

Ayrıca, ödünç sermayenin miktarı, dolaşımın niceliğinden tümüyle farklıdır. Burada, dolaşımın niceliği derken, bir ülkede bulunan, dola-

şımdaki banknotlar ile değerli metal külçeleri dâhil olmak üzere madenî paraların toplamını kastediyoruz. Bu niceliğin bir kısmı, bankaların büyüklüğü durmadan değişen rezervini oluşturur.

> "12 Kasım 1857'de" (1844 tarihli Banka Yasası'nın askıya alındığı gün) "İngiltere Bankası'nın (Londra ve tüm şubeleri dâhil olmak üzere) tüm rezervi yalnızca 580 751 sterlindi; o zamanki mevduat toplamı 22 500 000 sterlindi; bunun yaklaşık altı buçuk milyonu Londra bankerlerine aitti." (B. A. 1858, s. LVII.)

Faiz oranındaki değişimler (uzun dönemlerde gerçekleşen değişimler ve farklı ülkelerdeki faiz oranı farkları bir yana bırakıldığında; birinciler genel kâr oranındaki değişimlere, ikinciler kâr oranlarındaki ve kredinin gelişmişliğindeki farklara bağımlıdır), (tüm diğer koşullar, güven düzeyi vb. aynı kabul edildiğinde) ödünç sermaye arzına, yani, ticari kredi aracılığıyla yeniden üretim gerçekleştirenlerin kendi aralarında meta biçiminde ödünç verilen sanayi sermayesinin kendisinden farklı olarak, para, sikke ve banknotlar biçiminde ödünç verilen sermayenin arzına bağlıdır.

Ama buna rağmen, söz konusu ödünç verilebilir para-sermayenin miktarı, dolaşımdaki paranın miktarından farklı ve bağımsızdır.

20 sterlin günde örneğin beş kez ödünç verilmiş olsa, 100 sterlinlik bir para-sermaye ödünç verilmiş olurdu ve bu, aynı zamanda, söz konusu 20 sterlinin ayrıca en az dört kez satın alma ya da ödeme aracı olarak iş görmüş olduğu anlamına gelirdi; çünkü, en azından dört kez sermayenin dönüşmüş biçimini (emek gücü dâhil olmak üzere meta) temsil etmesini sağlayacak şekilde, satın almanın ve ödemenin aracılığı olmasaydı, 100 sterlinlik bir sermaye değil, sadece 20'şer sterlinlik beş alacak oluştururdu.

Kredi sisteminin gelişmiş olduğu ülkelerde ödünç verilebilir durumdaki tüm para-sermayenin mevduat biçiminde bankalarda ve para ödünç verenlerde bulunduğunu kabul edebiliriz. Bu söylenen, en azından para ödünç verme işinin geneli için geçerlidir. Ayrıca, işlerin iyi gittiği zamanlarda, gerçek spekülasyonun önü açılmadan önce, kredi kolay bulunur ve güven artarken, dolaşım işlevlerinin büyük kısmı metal ya da kâğıt paranın aracılığı olmadan basit kredi aktarımlarıyla gerçekleştirilir.

Dolaşım araçlarının miktarı görece sınırlıyken büyük mevduat tutarlarının var olması yalnızca şunlara bağlıdır:

1. aynı para parçasının gerçekleştirdiği alımların ve ödemelerin sayısı;

2. aynı para parçasının, satın alma ve ödeme aracı olma işlevini yeniden yerine getirmesine yeniden mevduata dönüşmesinin aracılık et-

mesini sağlayacak şekilde mevduat olarak bankalara geri dönmesi anlamına gelen geri dönüşlerinin sayısı. Örneğin bir perakendeci tüccar haftada bir bankerine para cinsinden 100 sterlin yatırıyor olsun; banker bununla fabrikatörün mevduatının bir kısmını öder; fabrikatör onu işçilere öder; işçiler onunla perakendeci tüccara ödeme yapar ve o da bu parayı yeniden bankaya yatırır. Yani, perakendeci tüccarın yatırmış olduğu 100 sterlin, birincisi fabrikatöre ait bir mevduatın ödenmesini, ikincisi işçilere ödeme yapılmasını, üçüncüsü perakendeci tüccarın kendisine ödeme yapılmasını, dördüncüsü aynı perakendeci tüccarın para-sermayesinin bir başka kısmının yatırılmasını sağlamıştır; dolayısıyla, 20 haftanın sonunda, kendisinin para çekmesinin gerekmemesi durumunda, aynı 100 sterlinle bankaya 2000 sterlin yatırmış olurdu.

Bu para-sermayenin ne ölçüde atıl olduğunu gösteren tek şey, bankaların rezerv fonundaki azalma ve artışlardır. Bu nedenle, 1857'de İngiltere Bankası'nın guvernörü olan Bay Weguelin, İngiltere Bankası'ndaki altının "biricik" yedek sermaye olduğu sonucuna ulaşır:

> 1258. "Bence, iskonto oranı, uygulamada, bir ülkede bulunan atıl sermaye miktarıyla belirlenir. Atıl sermaye miktarı, İngiltere Bankası'nın gerçekte bir altın rezervi olan rezerviyle temsil edilir. Dolayısıyla, altın çıkışı gerçekleştiğinde, bu, ülkedeki atıl sermaye miktarını düşürür ve bunun sonucu olarak geriye kalan miktarın değerini yükseltir." – 1364. [Newmarch:] "İngiltere Bankası'nın altın rezervi, gerçekte, ülkedeki tüm ticaretin gerçekleşmesini sağlayan merkezî rezerv ya da nakit stokudur Ve kambiyo kurlarının etkilediği şey, her zaman, bu stok ya da rezervdir." (*Report on Bank Acts*, 1857.)

İhracat ve ithalat istatistikleri, gerçek sermayenin, yani üretken sermayenin ve meta-sermayenin birikimi için bir ölçek sağlar. Ve bunlarda hep görülen şey, İngiliz sanayisinin on yıllık çevrimlerle ilerleyen gelişim döneminde (1815-1870), son gönenç döneminin en yüksek düzeyinin her seferinde bunalımdan *önce* bir sonraki gönenç döneminin en düşük düzeyi olarak yeniden ortaya çıktığı ve ardından çok daha yüksek bir en üst düzeye ulaştığıdır.

Gönenç yılı olan 1824'te Büyük Britanya'dan İrlanda'ya ihraç edilen ürünlerin gerçek ya da bildirilmiş değeri 40 396 300 sterlindi. Ardından ihracat tutarı 1825 bunalımıyla birlikte bu toplamın altına düşer ve yılda 35 milyon ile 39 milyon arasında dalgalanır. 1834'te geri dönen gönençle birlikte önceki en yüksek düzeyin üzerine çıkarak 41 649 191 sterlin olur ve 1836'da yeni en yüksek düzeyi olan 53 368 571 sterline ulaşır. 1837'de, yeni en düşük düzeyin eski en yüksek düzeyin üzerinde olmasını sağ-

layacak şekilde yine 42 milyona düşer ve ardından 50 ile 53 milyon arasında dalgalanır. Gönencin geri dönmesi 1844'te ihracat tutarını $58^1/_2$ milyona yükseltir ve böylece 1836'daki en yüksek düzey yine fazlasıyla geride bırakılmış olur. 1845'te 60 111 082 sterline ulaşır; sonra 1846'da 57 milyonu biraz aşan bir tutara düşer, 1847'de yaklaşık 59 milyondur, 1848'de yaklaşık 53 milyondur, 1849'da $63^1/_2$ milyona yükselir, 1853'te yaklaşık 99 milyondur, 1854'te 97 milyondur, 1855'te $94^1/_2$ milyondur, 1856'da yaklaşık 116 milyondur ve 1857'de 122 milyonla en yüksek düzeye ulaşır. 1858'de 116 milyona düşer, ama daha 1859'da 130 milyona yükselir, 1860'ta yaklaşık 136 milyondur, 1861'de yalnızca 125 milyondur (burada yeni en düşük düzey yine eski en yüksek düzeyin üzerindedir), 1863'te $146^1/_2$ milyondur.

Doğal olarak, aynısı, pazarın genişlemesini gösteren ithalat için de gösterilebilirdi; burada söz konusu olan şey sadece üretimin ölçeğidir. (Bu, İngiltere için, hiç kuşkusuz, yalnızca gerçek sınai tekel döneminde geçerlidir; ama genel olarak, modern büyük sanayiye sahip olan ülkelerin toplamı için dünya pazarının henüz genişlemeye devam ettiği süre boyunca geçerlidir. –F. E.)

2. Sermayenin ya da Gelirin, Ödünç Sermayeye Dönüşen Paraya Dönüşmesi

Burada, ticari kredinin akışındaki bir duraklamanın ya da gerçekten dolaşımda bulunan araçlarda ya da yeniden üretim sürecinde faal olan unsurların yedek sermayelerindeki bir tasarrufun ifadesi olmayan para-sermaye birikimi üzerinde duruyoruz.

Bu iki durum dışında, 1852'de ve 1853'te Avustralya'daki ve Kaliforniya'daki yeni altın madenleri nedeniyle gerçekleştiği üzere, sıra dışı altın girişi, para-sermaye birikimine yol açabilir. Bu altınlar İngiltere Bankası'na yatırılmıştı. Bunlar karşılığında banknotlar alan mevduat sahipleri, bunları doğrudan doğruya yeniden bankerlere yatırmamıştı. Bu yüzden dolaşımdaki araçlarda sıra dışı bir artış olmuştu. (Weguelin'in ifadesi, B. C. 1857, No. 1329.) Banka, bu mevduatı, iskontoyu %2'ye düşürerek değerlendirmeye çalışmıştı. Bankada biriken altın miktarı 1853'ün altı ayı içinde 22-23 milyona yükselmişti.

Sanayici kapitalistlerin gerçek birikiminin genellikle yeniden üretimde bulunan sermayenin kendi ögelerinin artışıyla gerçekleştiğini görmüş olmamıza karşın, para ödünç veren tüm kapitalistlerin birikimi kuşkusuz her zaman dolaysız olarak para biçiminde gerçekleşir. Dolayısıyla, kredi sisteminin gelişmesi ve para ödünç verme işinin çok büyük ölçüde

büyük bankaların ellerinde toplanması, kendi başına, gerçek birikimden farklı bir biçim olarak ödünç verilebilir sermaye birikimini hızlandırmak zorundadır. Bu nedenle, ödünç sermayenin bu hızlı gelişimi gerçek birikimin bir sonucudur, çünkü yeniden üretim sürecinin gelişmesinin ürünüdür ve söz konusu para kapitalistlerinin birikim kaynağını oluşturan kâr, sadece, yeniden üretim gerçekleştiren kapitalistlerin elde ettiği artık değerden yapılan bir kesintidir (ve aynı zamanda *başkalarının* tasarruflarının faizinin bir kısmına el koyulmasıdır). Ödünç sermaye, hem sanayi sermayesinin hem de ticaret sermayesinin sırtından biriktirilir. Sınai çevrimin elverişsiz evrelerinde, faiz oranının, fazlaca dezavantajlı durumdaki tek tek iş dallarındaki kârı geçici olarak tümüyle yutacağı kadar yükselebileceğini görmüştük. Eş zamanlı olarak devlet tahvillerinin ve diğer değerli kâğıtların fiyatları düşer. Bu, para kapitalistlerinin, değersizleşmiş olan ve sonraki evrelerde hızla yeniden normal yüksekliklerine ve bunların üzerine çıkan söz konusu kâğıtları yığınlar hâlinde satın aldıkları andır. Ardından yeniden satılırlar ve böylece halkın parasermayesinin bir kısmına el koyulur. Satılmayan kısım daha yüksek faizler getirir, çünkü normalden düşük fiyatlarla satın alınmıştır. Ama para kapitalistleri, elde ettikleri ve yeniden sermayeye çevirdikleri tüm kârı ilk olarak ödünç verilebilir para-sermayeye çevirir. Dolayısıyla, sadece kendi başlarına para kapitalistlerini, bankerleri vb. ele aldığımızda bile, gerçek birikimin ürünü olmakla birlikte ondan farklı olarak ödünç verilebilir para-sermayenin birikimi, bu özel kapitalistler sınıfının birikimi şeklinde gerçekleşir. Ve bu birikim, kredi sistemindeki, yeniden üretim sürecinin gerçek genişlemesine eşlik eden her genişlemeyle birlikte artmak zorundadır.

Faiz oranı düşük olduğunda, para-sermayenin bu değersizleşmesi asıl olarak bankaların değil mevduat sahiplerinin payına düşer. Hisse senetli bankaların gelişmesinden önce İngiltere'de tüm mevduatın $^3/_4$'ü faiz getirmeden bankalarda yatıyordu. Bugün ödenen faizlerse geçerli faiz oranının en az %1 altında.

Kapitalistlerin diğer sınıflarının para biriktirmesi söz konusu olduğunda, faiz getiren kâğıtlara yatırılan ve bu biçimde biriktirilen kısmı dikkate almıyoruz. Yalnızca, ödünç verilebilir para-sermaye olarak piyasaya sürülen kısmı ele alıyoruz.

Burada, birincisi, kârın, gelir olarak harcanmak yerine birikime ayrılan, ama şu aşamada sanayici kapitalistler tarafından kendi işlerinde kullanılamayan kısmıyla karşı karşıyayız. Bu kâr, dolaysız olarak, değerinin bir kısmını oluşturduğu meta-sermayede bulunur ve onun tarafından paraya çevrilir. Eğer yeniden meta-sermayenin üretim ögelerine

dönüştürülmezse (şu aşamada, ayrıca ele alacağımız tüccarı bir yana bırakıyoruz), bir süre boyunca para biçiminde beklemek zorundadır. Bu miktar, kâr oranı düşerken bile, sermaye miktarıyla birlikte artar. Gelir olarak harcanacak olan kısım, adım adım tüketilir, ama arada geçen süre boyunca, mevduat şeklinde, bankerdeki ödünç verilmiş sermayeyi oluşturur. Yani, kârın gelir olarak harcanan kısmının büyümesi bile, kendisini, ödünç sermayenin adım adım gerçekleşen ve sürekli olarak yinelenen bir birikimiyle ifade eder. Ve birikime ayrılan diğer kısım için de aynısı geçerlidir. Dolayısıyla, kredi sisteminin ve onun örgütlenmesinin gelişmesiyle birlikte, gelirlerin, yani sınai ve ticari kapitalistlerin tüketimlerinin artışı bile, kendisini, ödünç sermaye birikimi şeklinde gösterir. Ve bu söylenen, adım adım tüketilen tüm gelirler, yani toprak rantı, yüksek biçimleriyle ücret, üretken olmayan sınıfların gelirleri vb. için geçerlidir. Bunların tümü, belirli bir süreliğine parasal gelir biçimini alır ve bu nedenle mevduata ve böylece ödünç sermayeye dönüştürülebilirler. İster tüketime isterse birikime ayrılmış olsun, her tür gelir, herhangi bir para biçimine dönüşür dönüşmez, meta-sermayenin paraya çevrilmiş olan bir değer parçasıdır ve bu nedenle, üretken sermayenin kendisinin birikiminin değil ama, gerçek birikimin ifadesi ve sonucudur. Bir iplikçi ipliğini pamukla, ama geliri oluşturan kısmı parayla mübadele ettiyse, onun sanayi sermayesinin gerçek varlığı, dokumacının ya da belki bir bireysel tüketicinin eline geçmiş olan ipliktir, ve iplik (ister yeniden üretime isterse tüketime ayrılmış olsun), hem sermaye değerinin hem de onun içinde saklı bulunan artık değerin varlığıdır. Paraya çevrilmiş olan artık değerin büyüklüğü, ipliğin içinde saklı bulunan artık değerin büyüklüğüne bağlıdır. Ama paraya çevrilir çevrilmez, bu para yalnızca söz konusu artık değerin değer varlığıdır. Ve böylesi bir değer varlığı olarak ödünç sermayenin bir unsuru olur. Bunun için, kendi sahibi tarafından ödünç verilmese bile, mevduata dönüşmesinden başka bir şey gerekmez. Buna karşılık, bir kez daha üretken sermayeye dönüştürülebilmesi için belirli bir en düşük düzeye ulaşmış olması gerekir.

Bölüm

32

Para-Sermaye ve Gerçek Sermaye III

(Son)

★ ★ ★

Bu şekilde yeniden sermayeye dönüştürülecek olan paranın kütlesi, devasa yeniden üretim sürecinin sonucudur, ama kendi başına, ödünç verilebilir para-sermaye olarak ele alındığında, bunun kendisi, yeniden üretim gerçekleştiren sermayenin kütlesi değildir.

Buraya kadarki açıklamalar arasında en önemli olanı, gelirin tüketime ayrılan kısmının genişlemesinin (burada işçi dikkate alınmaz, çünkü onun geliri değişir sermayeye eşittir), kendisini, ilk aşamada, para-sermaye birikimi olarak gösterdiğidir. Demek ki, para-sermaye birikimine, sanayi sermayesinin gerçek birikiminden temelde farklı olan bir unsur katılır; çünkü yıllık ürünün tüketime ayrılan kısmı hiçbir şekilde sermaye olmaz. Bunun bir kısmı sermayeyi, yani tüketim araçları üreticilerinin değişmez sermayesini *yerine koyar*, ama gerçekten sermayeye dönüşmesi ölçüsünde, bu değişmez sermayenin üreticilerinin gelirlerinin doğal biçimi içinde var olur. Geliri temsil eden, tüketime aracılık etmekten başka bir şey yapmayan aynı para, düzenli olarak belirli bir süreliğine ödünç verilebilir para-sermayeye dönüşür. Bu para, ücretleri temsil etmesi ölçüsünde, aynı zamanda değişir sermayenin para biçimidir; ve tüketim araçları üreticilerinin değişmez sermayesini yerine koyması ölçüsünde, bunların değişmez sermayesinin geçici olarak aldığı para biçimidir ve onu yerine koyacak olan doğal değişmez sermaye ögelerinin

satın alınmasını sağlar. Yeniden üretim sürecinin hacmiyle birlikte kütlesinin büyümesine karşın, kendi başına, ne bir biçimiyle ne de diğer biçimiyle birikimi ifade eder. Ama geçici olarak ödünç verilebilir para, yani para-sermaye işlevini yerine getirir. Demek ki, bu açıdan bakıldığında, para-sermaye birikimi her zaman gerçekte var olandan daha büyük bir sermaye birikimini yansıtmak zorundadır, çünkü, bireysel tüketimin artması, buna paranın aracılık etmesi nedeniyle para-sermaye birikimi olarak görünür ve gerçek birikimi, yani yeni sermaye yatırımlarını başlatan para için gerekli olan para biçimini sağlar.

Dolayısıyla, ödünç verilebilir para-sermaye birikimi, kısmen, sanayi sermayesinin kendi devresinin akışı içinde kendisini dönüştürdüğü tüm paranın, yeniden üretim gerçekleştiren kapitalistlerin *öndelediği* para biçimini değil onların *borç aldığı* para biçimini alması ve böylece, gerçekten de, yeniden üretim sürecinde gerçekleşmesi zorunlu olan para öndeleme işleminin, ödünç alınmış paranın öndelenmesi olarak görünmesi olgusundan başka bir şeyi ifade etmez. Gerçekten de, ticari kredi söz konusu olduğunda, bir kişi, bir başkasına, yeniden üretim sürecinde gereksinim duyduğu parayı ödünç verir. Ama bu da, yeniden üretim gerçekleştiren kapitalistlerin bir kısmından borç alan bankerin yeniden üretim gerçekleştiren kapitalistlerin diğer kısmına borç vermesi biçimini alır ve böylece banker bir bereket bağışçısı gibi görünür; ve aynı zamanda, bu sermaye üzerindeki tüm denetim aracılar olarak bankerlerin ellerine geçer.

Üzerlerinde durulması gereken bazı başka özel para-sermaye birikim biçimleri daha var. Örneğin, üretim ögelerinin, ham maddelerin vb. fiyatlarının düşmesiyle sermaye serbest kalır. Sanayici kapitalist kendi yeniden üretim sürecini hemen genişletemezse, para-sermayesinin bir kısmı fazlalık olarak devrenin dışına atılır ve ödünç verilebilir para-sermayeye dönüşür. Ama ikincisi, işlerde kesintiler yaşanır yaşanmaz, özellikle tüccarda, para biçiminde sermaye serbest kalır. Eğer tüccar bir dizi işi tamamlamışsa ve bu tür kesintiler nedeniyle yeni bir iş dizisini ancak daha sonra başlatabilecek durumdaysa, gerçekleştirilmiş olan para onun için yalnızca bir gömüyü, bir fazla sermayeyi temsil eder. Ama bu para aynı zamanda dolaysız olarak bir ödünç verilebilir para-sermaye birikimini temsil eder. Birinci durumda, para-sermaye birikimi, yeniden üretim sürecinin daha elverişli koşullar altında yinelenmesini, geçmişte bağlı olan sermayenin bir kısmının gerçekten serbest kalmasını, yani yeniden üretim sürecinin aynı parasal araçlarla genişletilebilir hâle gelmesini ifade eder. Buna karşılık, ikinci durumda, para-sermaye birikimi, sadece işlemlerin akışındaki bir kesintiyi

ifade eder. Ama bir durumda gerçek birikim sürecinin desteklenmesini ve diğer durumda kösteklenmesini ifade etmesine karşın, her iki durumda da ödünç verilebilir para-sermayeye dönüşür, bunun birikimini temsil eder, para piyasası ve faiz oranı üzerinde aynı şekilde etkide bulunur. Son olarak, küplerini doldurmuş olan ve kendilerini yeniden üretimden geri çeken kişilerin sayısı da para-sermaye birikimi üzerinde etkide bulunur. Sınai çevrim boyunca ne kadar büyük kârlar elde edilirse bunların sayısı o kadar büyük olur. Burada, ödünç verilebilir para-sermaye birikimi, bir yandan gerçek birikimi (göreli hacmi açısından), diğer yandan sadece sanayici kapitalistlerin salt para kapitalistlerine dönüşmesinin derecesini ifade eder.

Kârın, gelir olarak tüketilmek üzere ayrılmayan kısmına gelince, bu kısım, sadece, elde edilmiş olduğu üretim alanında işlerin genişletilmesi için hemen kullanılabilir olmaması durumunda para-sermayeye dönüşür. Bunun iki nedeni olabilir. Ya bu alan sermayeye doymuştur, ya da birikim, sermaye olarak iş görebilmek için, söz konusu belirli işte yeni sermaye yatırmak için gerekli olan büyüklüklere bağlı olarak öncelikle belirli bir hacme ulaşmak zorundadır. Dolayısıyla, ilk aşamada ödünç verilebilir sermayeye dönüşür ve başka alanlardaki üretimin genişletilmesine hizmet eder. Tüm diğer koşulların aynı kaldığı kabul edildiğinde, yeniden sermayeye dönüştürülmesi hedeflenen kârın kütlesi, elde edilen kârın kütlesine ve bu nedenle de yeniden üretim sürecinin kendi genişlemesine bağlı olacaktır. Ama bu yeni birikim kullanımı konusunda zorluklarla, yatırım alanları kıtlığıyla karşı karşıya kalırsa, yani üretim alanlarının dolup taşması ve aşırı ödünç sermaye arzı söz konusu olursa, bu ödünç verilebilir para-sermaye aşırı bolluğu sadece *kapitalist* üretimin sınırlarını gösterir. İzleyen kredi dolandırıcılıkları, bu fazla sermayenin kullanılmasının önünde kesin engellerin bulunmadığını kanıtlar. Ama sermayenin değerlenmesinin yasaları, yani sermayenin kendisini sermaye olarak değerlendirebilmesinin sınırları bir engel içerir. Para-sermaye aşırı bolluğu, aşırı üretimin gerçekleştiği, hatta sadece sermayenin kullanım alanlarının kıt olduğu anlamına gelmek zorunda değildir.

Ödünç sermaye birikimi, basitçe, paranın ödünç verilebilir para şeklinde çökelmesiyle gerçekleşir. Bu süreç, sermayeye gerçek dönüşümden çok farklıdır; sadece, paranın, sermayeye dönüştürülebileceği bir biçim altında birikmesidir. Ama bu birikim, gösterilmiş olduğu gibi, gerçek birikimden çok farklı olayları ifade edebilir. Gerçek birikim durmadan genişlerken, para-sermaye birikimindeki bu genişleme, kısmen gerçek birikimin genişlemesinin sonucu, kısmen ona eşlik eden ama ondan tümüyle farklı olayların sonucu ve son olarak kısmen de gerçek biri-

kimdeki duraklamaların sonucu olabilir. Sadece, ödünç sermaye birikiminin, gerçek birikimden bağımsız, ama yine de ona eşlik eden bu tür olaylar tarafından şişirilebilmesi nedeniyle bile, çevrimin belirli evrelerinde her zaman para-sermaye aşırı bolluğunun ortaya çıkması ve kredi sisteminin iyileşmesiyle birlikte bu aşırı bolluğun gelişmesi zorunludur. Onunla birlikte, üretim sürecini kapitalist sınırlarının ötesine taşıma gerekliliği de gelişmek zorundadır: Aşırı ticaret, aşırı üretim, aşırı kredi. Aynı zamanda, bu, her zaman, bir tepkiye yol açan biçimler altında gerçekleşmek zorundadır.

Toprak rantına, ücretlere vb. dayalı para-sermaye birikimine gelince, burada bu konunun üzerinde durmak gereksiz. Vurgulanması gereken tek nokta, gerçek tasarruf etme ve (gömüleyicinin gerçekleştirdiği) perhiz işinin, birikim ögeleri sağlaması ölçüsünde, kapitalist üretimin ilerlemesinin ürünü olan iş bölümü yoluyla, bu tür ögelerin en azını elde eden ve dahası bankalar iflas ettiğinde işçilerin başına geldiği gibi sıklıkla tasarruflarını da kaybeden kişilere bırakıldığıdır. Bir yandan, sanayici kapitalistin sermayesi onun tarafından"tasarruf edilmez"ve sanayici kapitalist, sermayesinin büyüklüğüyle orantılı bir şekilde başkalarının tasarruflarına hükmeder; diğer yandan, para kapitalisti, başkalarının tasarruflarını kendi sermayesi ve yeniden üretim gerçekleştiren kapitalistlerin birbirlerine verdikleri ve halkın onlara verdiği krediyi kendi özel zenginleşme kaynağı hâline getirir. Sermayenin, kişinin kendi emeğinin ve tasarrufunun ürünü olduğu şeklindeki, kapitalist sistemin yarattığı son yanılsama da böylece tuzla buz olur. Kârın başkalarının emeğine el koyulması yoluyla oluşturulmasının ötesinde, başkalarının emeğinin harekete geçirilmesini ve sömürülmesini sağlayan sermaye de, para kapitalistinin sanayici kapitalistlerin hizmetine sunduğu başkalarının varlıklarından oluşur ve para kapitalisti bunun karşılığında sanayici kapitalistleri sömürür.

Kredi sermayesi hakkında belirtilmesi gereken bazı başka noktalar daha var.

Yukarıda da açıklandığı gibi, aynı para parçasının hangi sıklıkla ödünç sermaye olarak görünebileceği, tümüyle şunlara bağlıdır:

1. hangi sıklıkla satış ya da ödeme sırasında meta değerlerini gerçekleştirdiğine, yani sermaye aktardığına, ve bunun ötesinde, hangi sıklıkla gelir gerçekleştirdiğine. Bu nedenle, hangi sıklıkla sermayenin ya da gelirin gerçekleşmiş değeri olarak başka ellere geçeceği, kuşkusuz, gerçek işlemlerin hacmine ve miktarına bağlıdır;

2. bu, ödemelerdeki tasarrufa ve kredi sisteminin gelişimine ve örgütlenmesine bağlıdır;

3. son olarak, kredinin, para parçasının bir noktada mevduat şeklinde duraklaması durumunda bir başkasında hemen bir kez daha borç olarak harekete geçmesini sağlayacak şekilde bir zincir oluşturmasına ve eylem hızına.

Ödünç sermayenin sadece gerçek para biçiminde, yani tözleri değerlerin ölçüsü olma işlevini yerine getiren metalar olan altın ya da gümüş biçiminde var olduğu kabul edildiğinde bile, bu para-sermayenin büyük bir kısmı kaçınılmaz olarak her zaman hayalîdir, yani tıpkı değer işareti gibi bir değer senedidir. Para, sermaye devresinde iş gördüğü sürece, bir an için para-sermaye oluşturmakla birlikte, ödünç verilebilir para-sermayeye dönüşmez; bunun yerine, ya üretken sermayenin ögeleriyle mübadele edilir ya da gelirin gerçekleştirilmesi sırasında dolaşım aracı olarak ödenir ve dolayısıyla sahibi için kendisini ödünç sermayeye dönüştüremez. Ama paranın kendisini ödünç sermayeye dönüştürmesi ve aynı paranın tekrar tekrar ödünç sermayeyi temsil etmesi ölçüsünde, sadece *bir* noktada madenî para olarak var olduğu, ama tüm diğer noktalarda yalnızca sermaye üzerindeki haklar biçiminde var olduğu açıktır. Bu hakların birikimi, varsayım gereği, gerçek birikimden, yani meta-sermayenin vb. değerinin paraya dönüşmesinden kaynaklanır; ama yine de, bu hakların ya da senetlerin kendilerinin birikimi, hem bunlara kaynaklık eden gerçek birikimden hem de paranın ödünç verilmesi aracılığıyla gerçekleşen gelecekteki birikimden (yeni üretim sürecinden) bağımsızdır.

Ödünç sermaye, *prima facie* [ilk bakışta] her zaman para biçiminde,[9] sonrasında ise para üzerindeki bir hak şeklinde var olur, çünkü başlan-

9 B.A. 1857, bir banker olan Twells'in ifadeleri: 4516. "Bir banker olarak sermayeyle mi yoksa parayla mı iş görüyorsunuz? – Parayla iş yapıyoruz." – 4517. "Mevduat, bankanıza ne şekilde ödeniyor? – Para şeklinde." – 4518. "Dışarıya ne şekilde ödeniyorlar? – Para şeklinde." – [4519.] "O zaman bunlara paradan başka bir şey denebilir mi? – Hayır."

Overstone (bkz. Bölüm 26), "sermaye" ile "para"yı durmadan karıştırır. "*Value of money*" ["paranın değeri"] onda da faiz anlamına gelir, ama paranın kütlesiyle belirlenmesi ölçüsünde; "*value of capital*"ın ["sermayenin değerinin"], üretken sermaye talebiyle ve getirdiği kârla belirlendiği kadarıyla, faiz olduğu kabul edilir. Şöyle söyler: 4140. "'Sermaye' sözcüğünün kullanılması çok tehlikelidir." – 4148. "İngiltere'den altın ihracatı bu ülkedeki para miktarındaki bir azalmadır ve bu ülkedeki para miktarındaki bir azalma, kuşkusuz, genel olarak para piyasası üzerinde bir baskı yaratmak zorundadır" (yani, buna göre, sermaye piyasası üzerinde değil). – 4112. "Para ülkeden çıkarken, ülkedeki miktar azalır. Ülkede kalan miktardaki azalma söz konusu paranın değerinin artmasına yol açar." (Onun teorisinde, bu, başlangıçta, paranın kendisinin değerinde, meta değerlerine oranla, dolaşım araçlarının azalmasından kaynaklanan bir değer artışının olduğu anlamına gelir; dolayısıyla, burada, paranın değerindeki artış, metaların değerindeki düşüşe eşittir. Ama aradan geçen süre içinde dolaşımdaki para miktarının fiyatları *belirlemediği* onun bile itiraz edemeyeceği şekilde kanıtlanmış olduğundan, artık, faiz getiren sermaye olarak paranın değerini ve dolayısıyla faiz oranını yükselteceği kabul edilen şey, dolaşım aracı olarak paranın azalmasıdır.) "Ve geride kalan paranın artan değeri para çıkışını durdurur ve bu durum, dengeyi yeniden sağlamak için gerekli olan miktardaki paranın geri getirilmesine kadar sürer." – Overstone'un çelişkilerinin devamı daha aşağıda.

gıçtaki biçimi olan para, gerçek para biçimiyle borçlunun eline geçer. Alacaklı için para üzerindeki bir hakka, bir mülkiyet senedine dönüşmüştür. Bu nedenle, aynı gerçek para kütlesi çok farklı para-sermaye kütlelerini temsil edebilir. İster gerçekleştirilmiş sermayeyi isterse gerçekleştirilmiş geliri temsil etsin, salt para, sadece borç verme işlemiyle, gelişmiş kredi sistemindeki genel biçimi göz önünde bulundurursak mevduata dönüşmesi yoluyla ödünç sermaye olur. Mevduat, sahibi için para-sermayedir. Ama bankerin elinde, sadece, sahibinin kasası yerine onun kasasında atıl duran potansiyel para-sermaye olarak kalabilir.[10]

Maddi zenginliğin büyümesiyle birlikte para kapitalistleri sınıfı büyür; bir yandan, kendilerini geri çeken kapitalistlerin, yani rantiyelerin sayısı ve zenginliği artar; ve ikincisi, kredi sisteminin gelişmesi desteklenir ve böylece bankerlerin, para ödünç verenlerin, finansörlerin vb. sayısı artar. – Daha önce açıklandığı gibi, kullanılabilir para-sermayenin artmasıyla birlikte, faiz getiren kâğıtların, devlet borçlanma kâğıtlarının, hisse senetlerinin vb. miktarı artar. Ama böylece, bu kâğıtlar üzerinden spekülatif işler yapan simsarların para piyasasında baş rollerden birini üstlenmesi nedeniyle, kullanılabilir para-sermaye talebi de artar. Bu kâğıtların tüm alım ve satımları sadece gerçek sermaye yatırımlarının ifadeleri olsaydı, ödünç sermaye talebi üzerinde etkide bulunamayacaklarını söylemek doğru olurdu, çünkü bu durum-

10 Bu noktada kafa karışıklığı başlar: hem bankerin ödeme yapmasını isteme hakkı olarak mevduatın hem de bankerin elindeki yatırılmış paranın "para" olduğu kabul edilir. Banker Twells, 1857 tarihli Bankacılık Komitesi önünde şu örneği sunar: "10 000 sterlinle bir işe girişirsem, 5000 sterlinle metalar satın alır ve bunları depolarım. Diğer 5000 sterlini, gerek duyduğumda çekmek ve kullanmak üzere bankere yatırırım. 5000 sterlinin mevduat ya da para şeklinde olmasına karşın, hâlâ 10 000 sterlinlik bir sermayemin bulunduğunu kabul ederim." (4258.) Bu söylenen, şu hoş tartışmaya yol açar: 4531. "Yani, 5000 sterlinlik banknotlarınızı bir başkasına verdiniz, öyle mi? – Evet." – 4532. "O zaman onun 5000 sterlinlik mevduatı var, öyle mi? – Evet." – 4533. "Ve sizin hâlâ 5000 sterlinlik mevduatınız var, öyle mi? – Tam olarak öyle." – 4534. "Onun para olarak 5000 sterlini ve sizin para olarak 5000 sterlininiz var, öyle mi? – Evet." – 4535. "Ama sonuçta, bu, paradan başka bir şey değil, öyle mi? – Hayır." – Bu kafa karışıklığı kısmen şundan kaynaklanır: 5000 sterlini yatırmış olan A, buna rağmen, sanki bu para hâlâ onun elindeymiş gibi, onu çekebilir, ona hükmedebilir. Bu kadarıyla, 5000 sterlin, onun için, potansiyel paradır. Ama para çektiği her durumda, mevduatını *pro tanto* [o miktarda] yok eder. Gerçek para çekmesi ve kendi parasının daha önce başkasına ödünç verilmiş olması durumunda, ona kendi parası değil, başkası tarafından yatırılmış olan para ödenir. B'ye olan bir borcu bankerine çekilmiş bir çekle öderse ve B bu çeki kendi bankerine yatırırsa ve A'nın bankerinin elinde de, iki bankerin sadece söz konusu çekleri takas etmelerini yeterli kılacak şekilde, B'nin bankerine çekilmiş bir çek varsa, A'nın yatırmış olduğu para iki kez para işlevini yerine getirmiş olur; birincisi, A'nın yatırmış olduğu parayı elde etmiş olan kişinin elinde; ikincisi, A'nın kendi elinde. Bu, ikinci işlev söz konusu olduğunda, alacakların (A'nın bankerinden alacağı ve A'nın bankerinin B'nin bankerinden alacağı) araya para girmeden denkleştirilmesidir. Burada mevduat iki kez, yani önce gerçek para olarak ve ardından para üzerindeki bir hak olarak iş görür. Kendi başlarına para isteme hakları, sadece, alacakların denkleştirilmesi yoluyla, paranın yerini alabilir.

da, A, kâğıdını sattığında, tam da B'nin bu paraya yatırdığı kadar para çekerdi. Ama, bu kâğıt, başlangıçta temsil ettiği sermayenin (en azından para-sermaye olarak) var olmamasına rağmen var olduğunda bile, her zaman, bu tür para-sermaye için *pro tanto* yeni talep yaratır. Ne var ki, bu durumda, geçmişte B'nin, şimdi A'nın elininin altında bulunan para-sermayedir.

> B. A. 1857. No. 4886: "Sizce, iskonto oranınının, piyasada bulunan ve diğer değerli kâğıt türlerinden farklı olarak ticari poliçelerin iskonto edilmesinde kullanılabilecek olan sermayenin miktarıyla düzenlendiğinin söylenmesi, bu oranı belirleyen nedenler hakkındaki doğru bir tarif midir?" – (Chapman:) "Hayır, bence, paraya kolay çevrilebilen tüm değerli kâğıtlar (*all convertible securities of a current character*) faizi etkiler; bunu basitçe poliçelerin iskonto edilmesiyle sınırlandırmak yanlış olurdu, çünkü, son dönemde fazlasıyla geçerli olduğu üzere," (rehin verilen) "konsolitlere ve hatta hazine bonolarına" dayalı ve ticari faiz oranına göre çok daha yüksek bir faiz oranıyla büyük bir para talebi olduğunda ticaret dünyamızın bundan etkilenmeyeceğini söylemek saçma olurdu; ticaret dünyamız bundan fazlasıyla etkilenir." – 4890. "Bankerlerin sağlam ve elden çıkarılabilir kabul ettikleri türden değerli kâğıtlar piyasada bulunuyorsa ve insanlar bunlara dayalı olarak borç para almak istiyorsa, kuşkusuz, bunun ticari senetler üzerinde etkileri olur; örneğin, aynı sırada parasını %6 üzerinden konsolitlere vb. dayalı olarak ödünç verebilecek olan birinden ticari poliçelere dayalı olarak %5 üzerinden para almayı umamam; bu, bizi de aynı şekilde etkiler; paramı %6 üzerinden ödünç verebiliyorsam, herhangi biri, poliçelerini $\%5^1/_2$ üzerinden iskonto etmemi umamaz." – 4892. "2000, 5000 ya da 10 000 sterlinlik alış yapan yatırımcıların para piyasasını ciddi bir şekilde etkileyen kişiler olduğunu söylemiyoruz. Bana" (rehin verilen) "konsolitlere dayalı faiz oranlarını sorduğunuzda, yüz binlerce sterlinlik işler yapan, simsarlar diye anılan, büyük miktarlarda borç alan ya da piyasada alış yapan ve söz konusu kâğıtları kârlı bir şekilde satabilmelerine kadar ellerinde tutmak zorunda olan kişileri kastediyorum; bu nedenle, bu kişilerin para talebi vardır."

Kredi sisteminin gelişimiyle birlikte, Londra'daki gibi, aynı zamanda bu kâğıtlarla yapılan ticaretin başlıca merkezleri olan büyük ve toplu para piyasaları yaratılır. Bankerler halkın para-sermayesini yığınlar hâlinde bu tüccar güruhunun emrine verir ve böylece bu kumarbazlar soyu büyür.

> Dönemin İngiltere Bankası Guvernörü [James Morris], Lordlar Kamarası Gizli Komitesi'nin huzurunda, "Genel olarak bakıldığında, para, Menkul Kıymetler Borsasında, başka yerlerde olduğundan ucuzdur" diyor. (C. D. 1848, printed 1857, No. 219.)

Çok sayıda yıllık bir dönemin ortalama faizinin, diğer koşullar aynı kalırken, kâr eksi faizden başka bir şey olmayan girişimci kazancıyla de-

ğil, ortalama kâr oranıyla belirlendiği, daha önce, faiz getiren sermayenin incelenmesi sırasında ortaya koyulmuştu.*

Ticari faizdeki (para ödünç verenlerce ticaret dünyasının sınırları içindeki iskontolar ve borçlar için hesaplanan faizdeki) değişmeler için de, sınai çevrimin akışı içinde, faiz oranının kendi en alt düzeyinin üzerine çıktığı ve (daha sonra aşacağı) ortalama yüksekliğine ulaştığı ve bu hareketi kârdaki yükseliş nedeniyle yaptığı bir evreye varıldığına da daha önce değinilmişti ve bu konu üzerinde daha kapsamlı bir şekilde durulacak.

Ama burada belirtilmesi gereken iki şey var:

Birincisi: Faiz oranının uzun bir süre boyunca yüksek kalması (burada, İngiltere gibi, ortalama faiz oranının uzun bir süre boyunca verili olduğu ve uzun vadeli borçlar için ödenen ve özel faiz diye anılabilecek olan faizde de kendisini gösterdiği verili bir ülkedeki faiz oranından söz ediyoruz), *prima facie* [ilk bakışta], bu süre boyunca kâr oranının yüksek olduğunu kanıtlar, ama girişimci kazancı oranının yüksek olduğunu zorunlu olarak kanıtlamaz. Bu son farklılık, ağırlıklı olarak kendi sermayeleriyle çalışan kapitalistler için az çok ortadan kalkar: faizi kendi kendilerine ödediklerinden, yüksek kâr oranını gerçekleştirirler. Yüksek kâr oranı, faiz oranının uzun bir süre boyunca yüksek kalması olasılığını beraberinde getirir (burada gerçek sıkışıklık evresinden söz etmiyoruz). Ama bu yüksek kâr oranının, yüksek faiz oranı çıkarıldıktan sonra geriye yalnızca düşük bir girişimci kazancı oranı bırakması olasıdır. Kâr oranı yüksek kalmayı sürdürürken girişimci kazancı oranı küçülebilir. Bu olasıdır, çünkü bir kez başlatılmış olan girişimlerin devam ettirilmesi zorunludur. Bu evrede, büyük ölçüde, sadece kredi sermayesiyle (başkalarının sermayesiyle) çalışılır; ve yüksek kâr oranı, yer yer, spekülatif ve beklentilere dayalı olabilir. Kâr oranı yüksekken ama girişimci kârı azalırken yüksek faiz oranları ödenebilir. Faiz, kârla değil, ödünç alınmış olan başkalarının sermayesiyle ödenebilir (ve spekülasyon dönemlerinde kısmen böyle yapılır) ve bu durum bir süre boyunca devam edebilir.

İkincisi: Kâr oranının yüksekliği nedeniyle para-sermaye talebinin ve bu nedenle de faiz oranının büyüdüğü ifadesi, sanayi sermayesi talebinin büyüdüğü ve bu nedenle faiz oranının yüksek olduğu ifadesiyle özdeş değildir.

Bunalım zamanlarında ödünç sermaye talebi ve dolayısıyla faiz oranı en yüksek düzeylerine ulaşır; kâr oranı ve onunla birlikte sanayi sermayesi talebi neredeyse ortadan kalkmıştır. Bu tür zamanlarda, herkes, yalnızca ödeme yapmak için, daha önce üstlenilmiş olan yükümlülükleri

---

* Bkz. MEW, Band 25, s. 370 [elinizdeki kitap, s. 360] ve sonrası. –*Almanca ed.*

yerine getirmek için borçlanır. Buna karşılık, bunalım sonrasındaki yeniden canlanma zamanlarında, alım yapmak ve para-sermayeyi üretken ya da ticari sermayeye çevirmek için ödünç sermaye istenir. Ve o zaman, ödünç sermaye, sanayici kapitalist ya da tüccar tarafından istenir. Sanayici kapitalist onu üretim araçlarına ve emek gücüne yatırır.

Emek gücü talebi artışının kendisi, hiçbir zaman, kâr oranıyla belirlendiği kadarıyla faiz oranındaki yükselişin nedeni olamaz. Daha yüksek ücretler, sınai çevrimin özel evreleri ele alındığında daha yüksek bir kâr oranının sonuçlarından biri olabilir, ama hiçbir zaman daha yüksek bir kâr oranının nedeni değildir.

Emek sömürüsünün özel olarak elverişli koşullar altında gerçekleşmesi nedeniyle emek gücü talebi artabilir, ama emek gücü talebinin ve dolayısıyla değişir sermaye talebinin artışı, kendi başına, kârı artırmaz; aksine, onu *pro tanto* [o miktarda] azaltır. Ama yine de, aynı zamanda, değişir sermaye talebi ve dolayısıyla para-sermaye talebi artabilir ve bu da faiz oranını yükseltebilir. Bu durumda emek gücünün piyasa fiyatı kendi ortalamasının üzerine çıkar, ortalamadan daha yüksek bir sayıda işçi çalıştırılır ve eş zamanlı olarak, bu koşullar altında para-sermaye talebi arttığından, faiz oranı yükselir. Artan emek gücü talebi, bu metayı başka herhangi bir meta için olacağı gibi pahalılaştırır, onun fiyatını yükseltir, ama asıl olarak tam da bu metanın göreli ucuzluğuna dayanan kârı artırmaz. Ama aynı zamanda (varsayılmış koşullar altında), para-sermaye talebini artırdığı için faiz oranını yükseltir. Para kapitalisti, parayı ödünç vermek yerine kendisini bir sanayici kapitaliste dönüştürseydi, emeğe daha fazla para ödemek zorunda olması, kendi başına, kârını artırmaz, aksine *pro tanto* azaltırdı. Koşullar, buna rağmen kârının artmasını sağlayabilir; ama bunun nedeni, hiçbir zaman, emeğe daha fazla para ödemesi olmaz. Ama emeğe daha fazla para ödemesi, para-sermaye talebini artırması ölçüsünde, faiz oranını yükseltmeye yeter. Diğer koşullar elverişsizken ücretler herhangi bir nedenle yükselseydi, ücretlerin yükselmesi kâr oranını düşürür, ama para-sermaye talebini artırması ölçüsünde faiz oranını yükseltirdi.

Emek bir yana bırakıldığında, Overstone'un "sermaye talebi" dediği şey, yalnızca meta talebidir. Metalara yönelik talep, ortalamanın üzerine çıkması ya da arzın ortalamanın altına düşmesi nedeniyle, bunların fiyatlarını yükseltir. Sanayici kapitalist ya da tüccar, aynı miktardaki metalar için eskiden 100 sterlin öderken şimdi 150 sterlin ödemek zorunda olsaydı, 100 sterlin yerine 150 sterlin borç almak zorunda kalırdı ve bu nedenle, faiz oranı %5'ken, ödemesi gereken faiz 5 sterlin yerine $7^1/_2$ sterlin olurdu. Borç aldığı sermayenin miktarı arttığından ödemesi gereken faizin miktarı artardı.

Bay Overstone'un tüm çabası, ödünç sermayenin çıkarları ile sanayi sermayesinin çıkarlarını özdeş göstermeye yönelik; oysa onun Banka Yasası, tam da söz konusu çıkarlar arasındaki farklılığı para-sermaye lehine sömürme hesabına dayalı.

Metaların arzının ortalamanın altına düşmesi durumunda, meta talebinin eskiden olduğu kadar para-sermaye soğurmaması mümkündür. Metaların toplam değeri için ödenmesi gereken tutar aynıdır ya da belki daha küçüktür, ama aynı tutar karşılığında daha küçük bir kullanım değerleri niceliği elde edilir. Bu durumda, meta arzına oranla meta talebinin ve dolayısıyla metaların fiyatlarının yükselmesine karşın, ödünç sermaye talebi aynı kalır, yani faiz oranı yükselmez. Faiz oranı yalnızca toplam ödünç sermaye talebinin büyümesinden etkilenebilir ve yukarıdaki varsayımlar altında bu söylenen geçerli değildir.

Ama bir malın arzı, tahılda, pamukta vb. kötü hasat gibi durumlarda da ortalamanın altına düşebilir ve fiyatların daha da yükseleceği beklentisiyle spekülasyon yapılması ve onların fiyatlarını yükseltmenin en kolay aracının arzın bir kısmını geçici olarak piyasadan uzak tutmak olması nedeniyle ödünç sermaye talebi artabilir. Ne var ki, satın alınan metaları satmadan bunların karşılıklarını ödemek için, ticari "poliçe işlemleri" aracılığıyla para yaratılır. Bu durumda ödünç sermaye talebi artar ve faiz oranı, metanın piyasaya arzını yapay olarak engelleme çabası nedeniyle yükselebilir. O zaman, yüksek faiz oranı, meta-sermaye arzındaki yapay bir azalmayı ifade eder.

Diğer yandan, bir mala yönelik talep, onun arzının artmış olması ve söz konusu malın kendi ortalama fiyatından azına satılması nedeniyle artabilir.

Bu durumda, aynı para tutarıyla daha fazla meta elde edilebildiğinden, ödünç sermaye talebi aynı kalabilir ve hatta azalabilir. Ama, kısmen üretime yönelik olarak en uygun anı kullanmak için, kısmen de fiyatların daha sonra artacağı beklentisiyle, spekülatif stoklama da ortaya çıkabilirdi. Bu durumda ödünç sermaye talebi artabilir ve yükselmiş olan faiz oranı, üretken sermaye ögelerinin aşırı derecede stoklanması için sermaye yatırıldığının ifadesi olabilirdi. Burada yalnızca, ödünç sermaye talebinin meta-sermaye arz ve talebinden nasıl etkilendiğini ele alıyoruz. Yeniden üretim sürecinin sınai çevrimin farklı evrelerindeki değişen durumunun ödünç sermaye arzı üzerindeki etkisini daha önce açıklamıştık. Overstone, piyasa faiz oranının (ödünç) sermaye arz ve talebiyle belirlendiği şeklindeki bayağı önermeyi, kurnazlıkla, ödünç sermayenin genel olarak sermayeyle özdeş olduğu şeklindeki kendi varsayımıyla aynı kefeye koyar ve böylece tefeciyi biricik kapitaliste ve onun sermayesini biricik sermayeye dönüştürmeye çalışır.

Sıkışıklık zamanlarında, ödünç sermaye talebi, ödeme araçları talebinden başka bir şey değildir; hiçbir şekilde, satın alma aracı olarak para talebi değildir. Bu sırada, gerçek sermaye (üretken sermaye ve meta-sermaye) ister bol miktarda elde bulunsun isterse kıt olsun, faiz oranı çok fazla yükselebilir. Ödeme araçları talebi, tüccarların ve üreticilerin sağlam güvenceler sunabilmeleri ölçüsünde, sadece *paraya* çevrilebilirlik talebidir; tüccarların ve üreticilerin sağlam güvenceler sunamamaları, yani, bir ödeme araçları öndeliğinin, onlara, sadece *para biçimini* değil, aynı zamanda, biçimi ne olursa olsun, gereksinim duydukları ve ödeme yapmak için kullanacakları *eş değeri* de vermesi ölçüsünde, *para-sermaye* talebidir. Bunalımların değerlendirilmesiyle ilgili yaygın teorinin her iki tarafının da haklı ve haksız oldukları nokta budur. Sadece ödeme araçları kıtlığının bulunduğunu söyleyenler, ya *bona fide* [gerçek] güvencelerin sahiplerinden başkasını görmüyordur ya da iflas etmiş tüm dolandırıcıları kâğıt parçaları aracılığıyla ödeme gücüne sahip sağlam kapitalistlere dönüştürmenin bir bankanın yükümlülüğü olduğunu ve bankanın bunu yapabileceğini düşünen budalalardır. Sadece sermaye kıtlığının bulunduğunu söyleyenler, ya, bu tür zamanlarda aşırı ithalat ve aşırı üretim nedeniyle elde büyük miktarlarda *paraya çevrilemez* sermaye bulunduğundan, yalnızca sözcük oyunları yapıyordur ya da yalnızca, gerçekten de işlemlerini gerçekleştirmek için başkalarının sermayesini elde edebilir olmaktan çıkan ve bankanın onlara yitirilmiş sermayenin ödenmesi konusunda yardımcı olmakla kalmayıp, dolandırıcılık yapmaya devam etmelerini de sağlamasını isteyen kredi şövalyelerinden söz etmektedirler.

Paranın, değerin bağımsız biçimi olarak, metanın karşısına çıkması ya da mübadele değerinin parada bağımsız bir biçim kazanmak zorunda olması, kapitalist üretimin temelidir; ve bu da, sadece, belirli bir metanın, tüm diğer metaların değerlerinin ölçüsü olan bir malzeme olması ve tam da bu yolla, tüm diğer metalardan farklı olarak, evrensel meta, yani türünün en iyi örneği olan [*par excellence*] meta olmasıyla mümkün hâle gelir. Bu, özellikle de paranın yerine büyük ölçüde kredi işlemlerini ve kredi parasını koyan gelişmiş kapitalist uluslarda kendisini iki şekilde göstermek zorundadır. Kredinin azaldığı ya da tümüyle ortadan kalktığı sıkışıklık zamanlarında, para, birdenbire, metaların karşısına mutlak bir karşıtlık içinde, biricik ödeme aracı ve değerin gerçek varlığı olarak çıkar. Metaların genel olarak değer yitirmesinin, onları paraya, yani kendilerinin tümüyle fantastik biçimine çevirmenin zorluğunun ve hatta olanaksızlığının nedeni budur. Ama ikincisi: Kredi parası, sadece, kendi nominal değer tutarının mutlak olarak gerçek parayı temsil

etmesi ölçüsünde paradır. Altın çıkışıyla birlikte, onun paraya çevrilebilirliği, yani gerçek altınla özdeşliği sorunlu hâle gelir. İşte bu nedenle, söz konusu paraya çevrilebilirliğin koşullarını güvence altına almak için zorlayıcı önlemlere başvurulur, faiz oranı yükseltilir vb. Bunlar da, yanlış para teorilerine dayanan ve para tüccarlarının, Overstone'un ve suç ortaklarının çıkarları doğrultusunda ulusa dayatılan yanlış mevzuat aracılığıyla az çok uçlara götürülebilir. Ama bunların temeli, kapitalist üretim tarzının kendi temelidir. Kredi parasındaki bir değersizleşme (bu arada, kredi parasının para olma niteliğini sadece hayalî olarak yitirmesinden hiç söz etmeyelim), mevcut ilişkilerin tümünü sarsardı. Bu nedenle, metaların değerinin paradaki fantastik ve bağımsız varlığını güvence altına almak için, metaların değeri feda edilir. Metaların değeri, para-değer olarak, yalnızca, para güvence altında olduğu sürece güvence altındadır. Bu yüzden, birkaç milyon para için milyonlarca meta feda edilmek zorundadır. Bu, kapitalist üretimde kaçınılmazdır ve onun güzelliklerinden biridir. Önceki üretim tarzlarında bu söylenen gerçekleşmez, çünkü üzerinde hareket ettikleri dar temelde kredi de kredi parası da gelişmez. Emeğin toplumsal karakteri, metanın *parasal varlığı* olarak ve dolayısıyla gerçek üretimin dışındaki bir *şey* olarak göründüğü sürece, gerçek bunalımlardan bağımsız olan ya da onların keskinleşmesi anlamına gelen parasal bunalımlar kaçınılmazdır. Diğer yandan, bir bankanın, kredisi sarsılmadığı sürece, bu tür durumlarda kredi parasını artırarak paniği hafifleteceği, ama onu azaltırsa paniği artıracağı açıktır. Modern sanayinin tüm tarihi, yurt içindeki üretim örgütlenmiş olsa, metalin, aslında, sadece, dengesi anlık olarak bozulduğunda uluslararası ticaretin dengelenmesi için gerekli olacağını gösterir. "Ulusal banka"ların, tüm uç durumlarda tek çare olarak başvurulan nakit ödemeleri askıya almaları, içeride madenî para gereksiniminin daha şimdiden ortadan kalkmış olduğunun kanıtıdır.

İki birey söz konusu olduğunda, karşılıklı ilişkilerinde her ikisinin de ödemeler bilançosu açığı verdiğini söylemek komik olurdu. Karşılıklı olarak birbirlerinin borçluları ve alacakları olmaları durumunda, alacakları denkleşmiyorsa, birinin diğerine bakiye tutarında borçlu olmak zorunda olacağı açıktır. Uluslar söz konusu olduğunda bu söylenen kesinlikle geçerli değildir. Ve geçerli olmadığı, ticaret bilançosunun sonunda denkleşmek zorunda olmasına karşın, bir ulusun ödemeler bilançosunun açık ya da fazla verebileceği önermesiyle, tüm iktisatçılar tarafından kabul edilir. Ödemeler bilançosunun ticaret bilançosundan farkı, belirli bir vadede denkleştirilmesi gereken bir ticaret bilançosu olmasıdır. Bunalımların yaptığı şeyse, ödemeler bilançosu ile ticaret bilançosu arasın-

daki farkı kısa bir zaman aralığına sıkıştırmalarıdır; ve bunalımda olan, bu nedenle de şimdi ödeme yapması gereken bir ulusta ortaya çıkan belirli koşulların kendileri bile, denkleştirme zamanındaki bu tür bir kısalmaya yol açar. Birincisi, değerli metallerin dışarıya gönderilmesi; sonra, konsinye malların ucuza satılması; ucuza satmak için ya da üzerlerinden para öndelikleri elde etmek için meta ihraç edilmesi; faiz oranının yükselmesi, kredilerin geri çağrılması, değerli kâğıtların değer yitirmesi, yabancı değerli kâğıtların ucuza satılması, değer yitirmiş olan söz konusu değerli kâğıtlara yatırılmak üzere yabancı sermayenin çekilmesi, ve son olarak çok sayıda alacağı ortadan kaldıran iflaslar. Bu arada, bunalımın patlak verdiği ülkeye sıklıkla metal de gönderilir, çünkü bu ülkeye çekilen poliçeler güvenilmezdir, yani en güvenli ödemeler metalle yapılır. Bunlara, Asya söz konusu olduğunda, tüm kapitalist ülkelerin çoğu zaman aynı anda doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak onun borçluları olmaları eklenir. Bu farklı olgular ilgili diğer ulus üzerinde tüm etkilerini gösterir göstermez, onda da altın ya da gümüş ihracatı başlar, kısacası ödeme yapma zamanı gelir ve aynı görüngüler yinelenir.

Ticari kredi söz konusu olduğunda, kredili fiyat ile peşin fiyat arasındaki fark olarak faiz, metaların fiyatına, yalnızca, poliçelerin normalden uzun vadelere sahip olması durumunda girer. Aksi durumda girmez. Ve herkesin söz konusu krediyi bir eliyle alıp diğeriyle vermesi bunu açıklar. {Benim deneyimlerim bunu doğrulamıyor. –F. E.} Ama bu biçimdeki iskonto, buraya dâhil olması ölçüsünde, söz konusu ticari krediyle değil, para piyasası tarafından düzenlenir.

Faiz oranını belirleyen para-sermaye arz ve talebi, Overstone'un iddia ettiği gibi, gerçek sermaye arz ve talebiyle özdeş olsaydı, farklı metaların mı yoksa farklı aşamalardaki aynı metanın mı (ham madde, yarı ürün, bitmiş ürün) ele alındığına bağlı olarak, faizin, eş zamanlı olarak, düşük ya da yüksek olması gerekirdi. 1844'te İngiltere Bankası'nın faiz oranı %4 (Ocak'tan Eylül'e kadar) ile Kasım'dan yıl sonuna kadar %$2^1/_2$ ile %3 arasında dalgalanmıştı. 1845'te, Ocak'tan Ekim'e kadar %$2^1/_2$, %$2^3/_4$, %3, son aylarda %3 ile %5 arasındaydı. *Fair* [iyi] Orleans pamuğunun ortalama fiyatı 1844'te $6^1/_4$ peni, 1845'te $4^8/_7$ peniydi. Liverpool'daki pamuk stoku 3 Mart 1844'te 627 042 balya, 3 Mart 1845'te 773 000 balyaydı. Pamuğun düşük fiyatı açısından bakıldığında, faiz oranı 1845'te düşük olmalıydı ve bu dönemin büyük bir kısmı boyunca gerçekten de öyleydi. Ama iplik açısından bakıldığında yüksek olmalıydı, çünkü fiyatlar göreli olarak ve kârlar mutlak olarak yüksekti. 1845'te, libresi 4 peni olan pamukla ve 4 penilik eğirme maliyetiyle, iplikçiye maliyeti 8 peni olan iplik (40 numaralı iyi *secunda mule twist*) üretilebiliyor ve iplikçi bu ipliği

Eylül ve Ekim 1845'te libresi $10^1/_2$ ya da $11^1/_2$ peniye satabiliyordu. (Bkz. Wylie'nin daha aşağıda yer alan ifadesi.)

Bütün sorun aşağıdaki gibi çözüme kavuşturulabilir:

Para ödünç veren kişiler olmasaydı ve onların yerine, borç veren kapitalistler, makinelerin, ham maddelerin vb. sahipleri olsaydı ve bunları ödünç verselerdi ya da kiralasalardı (tıpkı, bugün, binaların, söz konusu nesnelerin bir kısmının sahipleri olan sanayici kapitalistlere kiralanması örneğinde olduğu gibi), ödünç sermaye arz ve talebi, genel olarak sermaye arz ve talebiyle özdeş olurdu (kuşkusuz, bu son ifade saçmadır; sanayici kapitalist ya da tüccar için, meta, onun sermayesinin bir biçimidir; ama hiçbir zaman bu niteliğiyle sermaye talep etmez; bunun yerine, her zaman ve yalnızca, sermayesinin devresinde üstleneceği rolden bağımsız olarak, bu özel metanın kendisini, meta olarak, yani tahıl ya da pamuk olarak satın alır ve onun karşılığında ödeme yapar). Bu tür koşullar altında, ödünç sermaye arzı, sanayici kapitalistler için üretim ögeleri arzıyla ve tüccarlar için meta arzıyla özdeş olurdu. Ama bu durumda, kârın alacaklı ile borçlu arasındaki bölüşümünün, ilk olarak, ödünç verilen sermaye ile onu kullanan kişiye ait olan sermaye arasındaki orana bağlı olacağı açıktır.

Bay Weguelin'e göre (B. A. 1857), faiz oranı, "atıl sermaye miktarıyla" belirlenir (252); "sadece, yatırım alanı arayan büyük bir sermaye miktarının bir göstergesidir" (271); sonrasında bu atıl sermayeye "*floating capital*" denir (485) ve bununla kastettiği, "İngiltere Bankası'nın banknotları ve ülkedeki tüm diğer dolaşım araçları, örneğin, taşra bankalarının dolaşım araçları ve ülkede bulunan sikke miktarıdır. *Floating capital*'a bankerlerin rezervlerini dâhil ediyorum" (502, 503) ve daha sonra bunlara külçe altını da ekler. Aynı Weguelin, İngiltere Bankası'nın, "bizim" (İngiltere Bankası) "atıl sermayenin büyük kısmını elimizde bulundurduğumuz" (1198) zamanlarda faiz oranı üzerinde büyük bir etkiye sahip olduğunu söyler; oysa Bay Overstone'un yukarıda aktarılan ifadelerine göre, İngiltere Bankası "sermayenin bulunacağı bir yer değildir" Weguelin şunları da söyler:

> "Bence, iskonto oranı, bir ülkede bulunan atıl sermaye miktarıyla belirlenir. Atıl sermaye miktarı, İngiltere Bankası'nın gerçekte bir altın rezervi olan rezerviyle temsil edilir. Dolayısıyla, altın çıkışı gerçekleştiğinde, bu, ülkedeki atıl sermaye miktarını düşürür ve bunun sonucu olarak geriye kalan miktarın değerini yükseltir." (1258.)

J. Stuart Mill şöyle der (2102):

> "Banka, *banking department*'ının [bankacılık departmanının] borçlarını ödeme gücünü koruyabilmek için, bu departmandaki rezervi doldurmak

> konusunda elinden geleni yapmak zorundadır; ve bu nedenle, bir çıkışın gerçekleştiğini fark eder etmez, rezervinin güvenilirliğini gözetmek ve iskontolarını sınırlandırmaya ya da değerli kâğıt satmaya başlamak zorundadır."

Sadece *banking department* söz konusu olduğu sürece, rezerv, sadece mevduat için tutulan rezervdir. Overstone'lara göre, *banking department*, "otomatik" banknot ihracını dikkate almadan, sadece banker olarak iş yapmalıdır. Ama gerçek sıkışıklık zamanlarında, bu kurum, *banking department*'ın yalnızca banknotlarından oluşan rezervinden bağımsız olarak, madenî rezervine gözü gibi bakar ve iflas etmek istemiyorsa böyle yapmak zorundadır. Çünkü madenî rezerv hangi ölçüde azalırsa banknot rezervi de tam olarak aynı ölçüde azalır ve herhalde hiç kimse, bunu, tam da kendi elinden çıkan 1844 tarihli Banka Yasasıyla bunu bilgece düzenlemiş olan Bay Overstone'dan daha iyi bilemez.

Bölüm

33

Kredi Sisteminde Dolaşım Aracı

★★★

"Dolaşım hızının büyük düzenleyicisi kredidir. Bu, para piyasasındaki şiddetli bir sıkışıklığın neden genellikle eksiksiz bir dolaşımla çakıştığını açıklar." (*The Currency Theory Reviewed*, s. 65.)

Bundan iki şey anlaşılmalı. Bir yandan, dolaşım araçlarında tasarruf sağlayan tüm yöntemler krediye dayanır. Ama ikincisi: Örneğin 500 sterlinlik bir banknotu ele alalım. A, bunu bugün bir poliçeyi ödemek için B'ye verir; B aynı gün onu bankerine aktarır; banker, yine aynı gün onunla C için bir poliçeyi iskonto eder; C onu bankasına öder, banka onu öndelik olarak *bill-broker*'a [kambiyo komisyoncusuna] verir vb. Burada, banknotun dolaşma, alımlara ya da ödemelere hizmet etme hızını, onun her seferinde mevduat biçiminde herhangi birine geri dönme ve borç biçiminde bir başkasına aktarılma hızı belirler. Tek başına dolaşım aracı tasarrufu, en gelişmiş hâliyle, *clearing house*'da [takas odasında], yani sadece vadeleri dolan poliçelerin mübadelesi ve ödeme aracı olarak paranın ağırlıklı olarak bakiyelerin kapatılması için kullanılması sırasında görünür. Ama bu poliçelerin varlığı da, sanayici kapitalistlerin ve tüccarların birbirlerine verdikleri kredilere dayanır. Bu krediler azalırsa, başta uzun vadelileri olmak üzere poliçelerin sayısı ve dolayısıyla aynı zamanda bu denkleştirme yönteminin etkililiği azalır. Ve işlemlerin para kullanılmadan gerçekleştirilmesi anlamına gelen ve tümüyle paranın ödeme aracı olma işlevine dayanan (bunun kendisi de krediye dayanır) bu tasarrufun (söz konusu ödemelerin toplulaştırılmasının az ya da

çok gelişmiş tekniği bir yana bırakıldığında) yalnızca iki türü olabilir: Poliçelerin ya da çeklerin temsil ettiği karşılıklı alacaklar, ya alacakları birinin hesabından bir başkasına aktaran aynı banker tarafından denkleştirilir, ya da bunlar farklı bankerler arasında denkleştirilir.[11] 8-10 milyon sterlinlik poliçelerin, örneğin Overend, Gurney & Co. firması gibi tek bir *bill-broker*'ın elinde toplanması, bu denkleştirmenin ölçeğini yerel düzeyde artırmanın başlıca araçlarından biriydi. Sadece hesapların denkleştirilmesi için daha az dolaşım aracına gereksinim duyulması ölçüsünde, dolaşım araçlarının etkililiği, bu tasarruf sayesinde artar. Diğer yandan, dolaşım aracı olarak dolaşan paranın (aynı zamanda tasarruf sağlayan) hızı, tümüyle, alım ve satımların akışına ve arka arkaya parayla gerçekleştirilmeleri ölçüsünde ödemeler zincirine bağlıdır. Ama kredi dolaşıma aracılık eder ve böylece dolaşım hızını yükseltir. Tek bir para parçası, örneğin, başlangıçtaki sahibi olan A'nın B'den, B'nin C'den, C'nin D'den, D'nin E'den, E'nin F'den alım yapması, yani bir elden bir başkasına geçişine sadece gerçek alım ve satımların aracılık etmesi durumunda, yalnızca beş işlemin gerçekleşmesini sağlayabilir ve tek tek her bir kişide (kredi araya girmeden, sadece dolaşım aracı olarak) daha uzun bir süre bekler. Ama B, A'nın kendisine ödediği parayı bankerine aktarırsa ve banker de bu parayı C'nin poliçesini iskonto ederken harcarsa, C, D'den alım yaparsa, D onu bankerine aktarırsa ve bu banker onu F'den alım yapacak olan E'ye ödünç verirse, paranın salt dolaşım aracı (satın alma aracı) olarak hızı bile çok sayıda kredi işlemiyle belirlenir: B'nin bankerine para aktarması ve onun C için iskonto yapması, D'nin bankerine para aktarması ve onun E için iskonto yapması; yani dört kredi işlemi söz konusudur. Bu kredi işlemleri olmasaydı, aynı para parçası verili zaman aralığı içinde arka arkaya beş alımın gerçekleşmesini sağlayamazdı. Gerçek alım ve satımın aracılığı olmadan (mevduat ve iskonto şeklinde) el değiştirmiş olması, burada, gerçek satışlar dizisinde el değiştirmesini hızlandırmıştır.

Bir ve aynı banknotun farklı bankerlerde nasıl mevduat oluşturabileceği biraz önce görüldü. Bir ve aynı banknot, aynı bankerde farklı mevduat hesapları da oluşturabilir. Banker, A'nın yatırmış olduğu banknotla

11 Bir banknotun dolaşımda kaldığı günlerin ortalama sayısı:

Yıl	5 sterlin	10 sterlin	20-100 sterlin	200-500 sterlin	1000 sterlin
1792	?	236	209	31	22
1818	148	137	121	18	13
1846	79	71	34	12	8
1856	70	58	27	9	7

(İngiltere Bankası kasadarı Marshall'ın hazırladığı tablo, "Report on Bank Acts" 1857. II. Appendix, s. 300, 301.)

B'nin poliçesini iskonto eder, B, C'ye ödeme yapar, C, aynı banknotu, onu harcamış olan aynı bankere mevduat şeklinde aktarır.

Gerçekten dolaşımda bulunan para miktarının, dolaşım hızı ve ödemelerdeki tasarruf verili kabul edildiğinde, metaların fiyatlarıyla ve işlemlerin miktarıyla belirlendiği daha önce, basit para dolaşımı incelenirken gösterilmişti (I. Kitap, Bölüm 3, 2). Banknot dolaşımında da aynı yasa hüküm sürer.

Aşağıdaki tabloda, her bir yıl için, halkın elinde bulunan İngiltere Bankası banknotlarının yıllık ortalamaları, 5 ve 10 sterlinlik banknotların, 20-100 sterlinlik banknotların ve 200-1000 sterlinlik daha büyük banknotların tutarları şeklinde gösteriliyor ve ayrıca bu kategorilerin her birinin sağladığı toplam dolaşımların yüzdeleri veriliyor. Tutarlar bin sterlin cinsindendir, yani sonlardaki üçer hane silinmiştir.

Yıl	5-10 sterlinlik banknotlar		20-100 sterlinlik banknotlar		200-1000 sterlinlik banknotlar		Toplam
	Bin sterlin	%	*Bin sterlin*	%	*Bin sterlin*	%	*Bin sterlin*
1844	9263	45,7	5735	28,3	5253	26,0	20 241
1845	9698	46,9	6082	29,3	4942	23,8	20 722
1846	9918	48,9	5778	28,5	4590	22,6	20 286
1847	9591	50,1	5498	28,7	4066	21,2	19 155
1848	8732	48,3	5046	27,9	4307	23,8	18 085
1849	8692	47,2	5234	28,5	4477	24,3	18 403
1850	9164	47,2	5587	28,8	4646	24,0	19 398
1851	9362	48,1	5554	28,5	4557	23,4	19 473
1852	9839	45,0	6161	28,2	5856	26,8	21 856
1853	10 699	47,3	6393	28,2	5541	24,5	22 653
1854	10 565	51,0	5910	28,5	4234	20,5	20 709
1855	10 628	53,6	5706	28,9	3459	17,5	19 793
1856	10 680	54,4	5645	28,7	3323	16,9	19 648
1857	10 659	54,7	5567	28,6	3241	16,7	19 467

(B.A. 1858, s. XXVI.)

Demek ki, 1844 ile 1857 arasında, ihracat ve ithalatın gösterdiği üzere ticaret hacminin iki katından fazlasına çıkmış olmasına karşın, dolaşımdaki banknotların toplam tutarı fiilî bir azalma sergilemiş. Listenin gösterdiği gibi, 5 ve 10 sterlinlik daha küçük banknotlar, 1844'te 9 263

000 sterlinken 1857'de 10 659 000 sterline yükselmiş. Ve bu, tam da o dönemde çok güçlü olan altın dolaşımındaki artışla eş zamanlı olarak gerçekleşmiş. Buna karşılık daha yüksek tutarlı (200-1000 sterlinlik) banknotlar 1852'de 5 856 000 sterlinken 1867'de 3 241 000 sterline gerilemiş. Yani $2^1/_2$ milyon sterlinden büyük bir azalma söz konusu. Bu, şöyle açıklanıyor:

> "8 Haziran 1854'te Londralı özel bankerler hisse senetli bankaların *clearing house* [takas odası] düzenlemelerine dâhil olmasını kabul etti ve bundan kısa bir süre sonra İngiltere Bankası'ndaki son takas işlemi gerçekleştirildi. Günlük denkleştirmeler artık farklı bankaların İngiltere Bankası'nda tuttukları hesaplar üzerinden yapılan aktarımlarla gerçekleştiriliyor. Bu sistemin benimsenmesi sonucunda, bankerlerin geçmişte hesaplarını ayarlamak için kullandıkları büyük banknotlara gerek kalmadı." (B. A. 1858, s. V.)

Toptan ticarette para kullanımının ne kadar küçük bir en düşük düzeye inmiş olduğunu, Londra'daki en büyük toptan ticaret firmalarından biri olan ve perakendeci bir tüccarın stoklarındaki her tür metayı satın alabileceği Morrison, Dillon & Co. tarafından Banka Komitesine sunulan ve I. Kitap, Bölüm 3, 103. dipnotta ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, 107. dipnot] yer alan tablo gösteriyor.

W. Newmarch'ın B. A. 1857 huzurundaki ifadesine göre (No. 1741), dolaşım araçlarında tasarruf sağlayan başka nedenler de vardı: standart posta hizmetleri, demiryolları, telgraflar, kısacası iyileştirilmiş ulaştırma araçları; böylece, İngiltere, bugün, yaklaşık olarak aynı banknot dolaşımıyla eskisinin beş ya da altı kadar iş yapabiliyor. Ama bunun temel nedenlerinden biri de, 10 sterlinden büyük banknotların dolaşımdan çekilmesiymiş. Newmarch'a göre, bu, 1 sterlinlik banknotların da dolaşımda olduğu İskoçya ve İrlanda'da banknot dolaşımının yaklaşık olarak %31 oranında artmasının doğal bir açıklaması. (1747.) Birleşik Krallık'ta dolaşımdaki toplam banknot miktarı, 1 sterlinlik banknotlar da dâhil olmak üzere, 39 milyon sterlinmiş. (1749.) Dolaşımdaki altın miktarı 70 milyon sterlinmiş. (1750.) İskoçya'da dolaşımdaki banknot miktarı 1834'te 3 120 000 sterlin, 1844'te 3 020 000 sterlin, 1854'te 4 050 000 sterlindi. (1752.)

Bu kadarı bile, banknotlar her an parayla değiştirilebilir olduğu sürece, dolaşımda bulunan banknotları artırmanın hiçbir şekilde banknot ihraç eden bankaların elinde olmadığını gösterir. [Burada altına çevrilemeyen kâğıt paradan hiçbir şekilde söz edilmiyor; altına çevrilemeyen banknotlar, yalnızca, şu anda Rusya'da olduğu gibi bunların gerçekten de devlet kredisiyle desteklendiği yerlerde genel dolaşım araçları olabilir. Dolayısıyla, bunlar için, devletler tarafından çıkarılan altına çevrile-

mez kâğıt paralar hakkındaki daha önce geliştirilmiş olan yasalar geçerlidir. (I. Kitap, Bölüm 3, 2, c: Sikke. Değer simgesi.) –F. E.}

Dolaşımdaki banknotların miktarı işlemlerin gereklerine göre düzenlenir ve her gereksiz banknot hemen ihraççısına geri döner. İngiltere'de yalnızca İngiltere Bankası'nın banknotları yasal ödeme araçları olarak genel dolaşımda bulunduğundan, burada taşra bankalarının banknotlarının önemsiz ve sadece yerel olan dolaşımlarını yok sayabiliriz.

İngiltere Bankası Guvernörü Bay Neave, B. A. huzurunda (1858) şunları söyler:

> No. 947. (Soru:) "Hangi önlemleri alırsanız alın, halkın elinde kalan banknotların miktarının aynı, yani 20 000 000 sterlin civarında kaldığını mı söylüyorsunuz? – Göründüğü kadarıyla, olağan zamanlarda, halkın kullanımı yaklaşık olarak 20 000 000 sterlin gerektiriyor. Yılın düzenli aralıklarla yinelenen bazı özel dönemlerinde bu miktar 1 000 000 ya da 1 500 000 sterlin artıyor. Halkın daha fazlasını istemesi durumunda bunu İngiltere Bankası'ndan her zaman alabileceğini söyledim." – 948. "Panik sırasında halkın banknot miktarını azaltmanıza izin vermeyeceğini söylemiştiniz; bunu açıklayabilir misiniz? – Bence, halk, panik anlarında banknot elde etmek konusunda eksiksiz bir güce sahiptir; ve kuşkusuz, Bankanın bir yükümlülüğü oldukça, halk, bankadan banknot almak için bu yükümlülüğü kullanabilir." – 949. "Bu durumda, anlaşıldığı kadarıyla, dolaşımda her zaman yaklaşık 20 000 000 sterlinlik yasal ödeme aracının bulunması gerekiyor, öyle mi? – Halkın elinde 20 000 000 sterlinlik banknot; bu değişir. 18 500 000 sterlin olur, 19 000 000 sterlin olur, 20 000 000 sterlin olur vb.; ama ortalamasını aldığınızda, 19 000 000 sterlin ile 20 000 000 sterlin arasında olduğunu söyleyebilirsiniz."

Thomas Tooke'un *Commercial Distress* hakkındaki Lordlar Komitesi (C. D. 1848/1857) huzurundaki ifadesi, No. 3094:

> "Banka, kendi iradesiyle halkın elindeki banknotların miktarını artırma gücüne sahip değil; halkın elindeki banknot miktarını azaltma gücüne sahip, ama bunu sadece çok sert bir işlemle gerçekleştirebilir."

30 yıldır Nottingham'da bankerlik yapan J. C. Wright, taşra bankalarının herhangi bir anda halkın gereksinim duyduğundan ve istediğinden daha fazla banknotu dolaşımda tutmasının olanaksızlığını ayrıntılı bir şekilde açıkladıktan sonra, İngiltere Bankası'nın banknotları hakkında şunları söyler (C. D. 1848/1857, No. 2844):

> "İngiltere Bankası için" (banknot ihracı konusunda) "herhangi bir sınırın varlığından haberdar değilim, ama dolaşımdaki her tür fazlalık mevduata eklenecek ve böylece yeni bir isim alacaktır."

İskoçya'da da aynısı geçerlidir; bu ülkede dolaşımda neredeyse yalnızca kâğıt vardır, çünkü İrlanda'da olduğu gibi orada da bir sterlinlik

banknotlar kullanılır ve "*the Scotch hate gold*" ["İskoçlar altından nefret eder"]. Bir İskoç bankasının yöneticisi olan Kennedy, bankaların dolaşımdaki banknotlarını azaltmalarının bile mümkün olmadığını açıklar ve,

> "gerçekleştirilmeleri için banknot ya da altın gerektiren iç işlemler var olduğu sürece, bankerlerin, mudilerinin talepleri aracılığıyla veya şu ya da bu biçimde, bu işlemlerin gerektirdiği kadar dolaşım aracı sağlamak zorunda oldukları görüşündedir İskoç bankaları işlemlerini sınırlandırabilir, ama banknot ihraçlarını denetim altında tutamaz." (ib., No. 3446, 3448.)

Union Bank of Scotland'ın yöneticisi Anderson benzer şeyler söyler (ib., No. 3578):

> {İskoç bankaları arasındaki} "Karşılıklı banknot mübadelesi sistemi, belirli bir bankanın aşırı miktarda banknot ihraç etmesini engelliyor mu? – Evet; ama banknot mübadeleleri sisteminden daha güçlü" (aslında bununla bir ilgisi bulunmayan, ama her bir bankanın banknotlarının tüm İskoçya'da dolaşmasını mümkün kılan) "bir engelleyicimiz var ve o da İskoçya'da herkesin bir banka hesabına sahip olması; herhangi bir miktarda parası olan her bireyin bir banka hesabı da var ve her gün, hemen gereksinim duymadığı parayı bu hesaba yatırır; böylece, her bir iş gününün sonunda, insanların ceplerindeki paralar dışındaki neredeyse tüm paralar bankalarda olur."

İrlanda Bankası Guvernörü MacDonnell ile Provincial Bank of Ireland'ın yöneticisi Murray'in aynı komite huzurundaki ifadelerinin gösterdiği üzere, İrlanda için de aynısı geçerlidir.

Banknot dolaşımı, İngiltere Bankası'nın iradesinden ne kadar bağımsızsa, bankanın kasa dairelerinde bulunan ve bu banknotların altına çevrilebilirliğinin güvencesini oluşturan altın rezervinin durumundan da o kadar bağımsızdır.

> "18 Eylül 1846'da İngiltere Bankası'nın dolaşımdaki banknotlarının miktarı 20 900 000 sterlin ve bankanın madenî rezervi 16 273 000 sterlindi; 5 Nisan 1847'de dolaşımdaki banknotların miktarı 20 815 000 sterlin ve madenî rezerv 10 246 000 sterlindi Ülkenin dolaşım araçlarında herhangi bir azalma olmadan altı milyonluk altın ihracının gerçekleştirilmiş olduğu açık." (J. G. Kinnear, *The Crisis and the Currency*, Ld. 1847, s. 5.)

Kuşkusuz, bu söylenen yalnızca İngiltere'de bugün geçerli olan koşullar altında ve burada bile, mevzuat, banknot ihracı ile madenî rezerv arasında farklı bir ilişki öngörmediği sürece geçerli.

Dolayısıyla, dolaşımdaki paranın (banknotların ve altının) niceliği üzerinde, sadece, işlerin kendi gereksinimleri bir etki sahibi. Burada ilk olarak, işlerin genel durumu ne olursa olsun her yıl yinelenen dönemsel dalgalanmalardan söz etmek gerekiyor; bunlar nedeniyle, 20 yıldır,

"dolaşımdaki araç miktarı bir ay yüksek, bir başkasında düşük ve belirli bir başka ayda bir orta noktadadır." (Newmarch, B. A. 1857, No. 1650.)

Bu kapsamda, her yılın Ağustos ayında İngiltere Bankası'nın çoğu altın olmak üzere birkaç milyonu hasat masraflarının ödenmesi için iç dolaşıma girer; burada asıl olarak ücretlerin ödenmesi söz konusu olduğundan, İngiltere'nin banknot gereksinimi daha azdır. Sonra, yılın sonuna kadar, bankanın parası ona yeniden geri döner. İskoçya'da, bir sterlinlik altın sikkeler (*sovereign*) yerine neredeyse yalnızca bir sterlinlik banknotlar vardır; dolayısıyla, burada, benzer durumlarda banknot dolaşımı genişler ve yılda iki kez, Mayıs ve Kasım aylarında, 3 milyondan 4 milyona çıkar; daha 14 gün sonra geri dönüş başlar ve bir ay içinde neredeyse tamamlanır. (Anderson, l.c., [C. D. 1848/1857] No. 3595-3600.)

İngiltere Bankası'nın dolaşımdaki banknotları, üç ayda bir gerçekleşen "kâr payı", yani devlet borcu faizi ödemeleri nedeniyle, üç ayda bir geçici bir dalgalanma da yaşar; bu sırada önce dolaşımdan banknot çekilir ve sonra bunlar yeniden halkın eline geçer; ama geri dönüşleri çok hızlı olur. Weguelin (B.A. 1857, No. 38), bundan kaynaklanan banknot dolaşımı dalgalanmasının $2^1/_2$ milyon tutarında olduğunu söyler. Buna karşılık, kötü ün sahibi Overend, Gurney & Co. firmasından Bay Chapman'ın hesabına göre, bu yolla para piyasasında yaratılan bozulmanın tutarı çok daha yüksektir.

"Kâr paylarını ödeyebilmek için dolaşımdan 6 000 000 sterlinlik ya da 7 000 000 sterlinlik gelir çekerseniz, ara dönemde bu tutarı arz eden birilerinin bulunması gerekir." (B. A. 1857, No. 5196.)

Dolaşımdaki araçların tutarındaki, sınai çevrimin farklı evrelerine karşılık gelen dalgalanmalar çok daha ciddi ve kalıcıdır. Bu konuda, söz konusu firmanın bir başka *associé*'si [ortağı] olan saygın Quaker Samuel Gurney'i dinleyelim (C. D. 1848/1857, No. 2645):

"Ekim sonunda" (1847) "halkın elindeki banknotların miktarı 20 800 000 sterlindi. O dönemde para piyasasında banknot elde etmek konusunda büyük zorluk çekiliyordu. Bu da, 1844 tarihli Yasanın kısıtlaması nedeniyle onları elde edememe korkusundan kaynaklanıyordu. Şu anda" (Mart 1848) "halkın elindeki banknotların miktarı 17 700 000 sterlin, ama şu anda herhangi bir ticari korku yaşanmadığından, bu miktar, gerekenin çok ötesinde. Londra'da, kullanabileceklerinden daha fazla banknota sahip olmayan hiçbir bankacılık kuruluşu ya da para tüccarı bulunmuyor." – 2650. "Ticaret dünyasının durumu ve kredinin durumu benzer şekilde hesaba katılmazsa, İngiltere Bankası'nın gözetimi altında bulunmayan banknotların miktarı dolaşımın aktif durumunun tümüyle yetersiz bir göstergesi olur." – 2651. "Bugün halkın elindeki dolaşım araçları miktarının bir fazlalık içerdiği hissi, büyük ölçüde, bugünkü büyük durgunluk

durumumuzdan kaynaklanmaktadır. Fiyatların yüksek ve işlemlerin canlı olduğu bir durumda, 17 700 000 sterlin, bize kısıtlanmışlık hissi verirdi."

{İşler, verilen öndeliklerin geri dönüşlerinin düzenli olarak gerçekleştiği ve dolayısıyla da kredinin de sarsıntıya uğramadığı bir şekilde yürümeye devam ettikçe, dolaşımdaki genişleme ve daralma, basitçe, sanayici kapitalistlerin ve tüccarların gereksinimleri doğrultusunda gerçekleşir. En azından İngiltere'de toptan ticarette altın kullanılmadığından ve mevsimsel dalgalanmalar bir yana bırakıldığında altın dolaşımının uzunca bir dönem için hayli değişmez bir büyüklük olduğu kabul edilebileceğinden, İngiltere Bankası'nın banknotlarının dolaşımı, bu değişikliklerin yeterince hassas bir ölçüsünü oluşturur. Bunalım sonrasındaki durgun dönemde dolaşım hacmi en aza iner; talebin canlanmasıyla birlikte daha büyük bir dolaşım araçları gereksinimi de ortaya çıkar ve bu gereksinim gönenç artışıyla birlikte artar; dolaşım araçları miktarı, en yüksek noktasına, aşırı yüklenme ve aşırı spekülasyon döneminde ulaşır – burada bunalım patlak verir ve bir gecede daha dün bol miktarda bulunan banknotlar ve onlarla birlikte poliçeleri iskonto edenler, değerli kâğıtlara dayalı olarak öndelik verenler, meta satın alanlar piyasadan kaybolur. İngiltere Bankası'nın yardım etmesi istenir – ama onun gücü de kısa sürede tükenir, ve tam da tüm dünyanın para için yanıp tutuştuğu, meta sahiplerinin satış yapamadığı ama buna rağmen ödeme yapmak zorunda oldukları ve banknot elde edebilmek için her tür özveride bulunmaya hazır oldukları bir anda, 1844 tarihli Banka Yasası, bankayı, banknotlarının dolaşımını sınırlandırmaya zorlar.

"Bir panik döneminde," diyor yukarıda anılan Banker Wright (l.c., No. 2930), "ülke, olağan dönemlerdekinin iki katı kadar dolaşım aracına gereksinim duyar, çünkü dolaşım araçları bankerler ve başkaları tarafından istiflenir."

Bunalım patlak verir vermez, ödeme araçları her şeyden önemli hâle gelir. Ama bu ödeme araçlarının girişleri konusunda herkes bir başkasına bağımlı olduğundan ve kimse bu başkasının vade dolduğunda ödeme yapabilecek durumda olup olmayacağını bilmediğinden, piyasada bulunan ödeme araçlarına, yani banknotlara tam anlamıyla hücum edilir. Herkes elde edebildiği kadarını istifler ve böylece banknotlar tam da en fazla gereksinim duyuldukları gün dolaşımdan uzaklaşır. Samuel Gurney (C.D. 1848/1857, No. 1116), korku anında kilit altına alınan banknotların sayısını Ekim 1847 için 4-5 milyon sterlin olarak veriyor. –F. E.}

Bu bağlamda, daha önce anılan Gurney *associé*'si Chapman'ın 1857 tarihli B. A. huzurundaki sorgusu özellikle ilgi çekici. Burada, daha sonra

inceleyeceğimiz bazı noktaları da içermesine karşın, bunun konumuzla bağlantılı temel içeriğini aktaracağım.

Bay Chapman aşağıdakileri söylüyor.

> 4963. "Dışarıdaki dolaşım fazlasıyla zayıflamışken, para piyasasının, muazzam bir kıtlık ve sıkışıklık yaratabilen (ve Londra'da örnekleri bulunan) herhangi bir kapitalistin egemenliği altında olmasının doğru bir şey olmadığını söylemek konusunda da tereddüt etmiyorum. Bu mümkündür bu yolla ulaşabilecekleri bir amaç bulunduğunda dolaşımdaki araçlardan 1 000 000 sterlinlik ya da 2 000 000 sterlinlik banknot çekebilecek olan birden fazla kapitalist var."

4965. Bir büyük spekülatör 1 ya da 2 milyonluk konsolit satabilir ve böylece piyasadan para çekebilir. Buna benzer bir şey hayli kısa bir süre önce gerçekleşti ve "çok şiddetli bir sıkışıklık yaratır"

4967. O zaman banknotlar gerçekten de verimsizdir.

> "Ama büyük amacına ulaşmasını sağlıyorsa, bunun hiçbir önemi yoktur; onun büyük amacı, fon fiyatlarını düşürmek, kıtlık yaratmaktır ve bunu yapmak tümüyle onun elindedir."

Bir örnek: Bir sabah, menkul kıymetler borsasında büyük bir para talebi vardı; nedenini kimse bilmiyordu; bir kişi, Chapman'dan, %7 faizle 50 000 sterlin borç vermesini istemişti. Chapman şaşırmıştı, onun faiz oranı çok daha düşüktü; kabul etti. Hemen ardından aynı adam yeniden geldi, %$7^1/_2$'yle 50 000 sterlin daha aldı, ardından %8'le 100 000 sterlin aldı ve %$8^1/_2$'yle daha fazlasını istedi. Ama o zaman Chapman'ın kendisi de korkuya kapıldı. Sonradan, piyasadan birdenbire ciddi bir para tutarının çekilmiş olduğu ortaya çıktı. Ama, diyor Chapman,

> "%8'le büyük bir tutarı ödünç verdim; bunun ötesine geçmekten korktum; neyin gelmekte olduğunu bilmiyordum."

19-20 milyonluk banknotların hayli sürekli bir şekilde halkın elinde bulunduğu kabul edilse bile, bu banknotların gerçekten dolaşımda bulunan kısmı ile bankalarda rezerv olarak atıl bir şekilde duran kısmı arasındaki oranın sürekli olarak ve ciddi ölçülerde değiştiği hiçbir zaman unutulmamalı. Rezervin büyük, yani gerçek dolaşımın az olması, para piyasası açısından bakıldığında, dolaşım araçlarının eksiksiz olduğu anlamına gelir (*the circulation is full, money is plentiful* [para bol]); rezerv küçük, yani gerçek dolaşım araçları eksiksizse, para piyasası dolaşım araçlarının az olduğunu söyler (*the circulation is low, money is scarce* [para kıt]); bir başka deyişle, atıl ödünç sermayeyi temsil eden kısmın tutarı daha küçüktür. Dolaşımdaki gerçek ve sınai çevrimin evrelerinden bağımsız (ama halkın gereksinim duyduğu tutarın aynı kalacağı şekilde

gerçekleşen) genişleme ya da daralmalar, yalnızca teknik nedenlerden, örneğin vergilerin ya da devlet borcu faizlerinin ödeme tarihlerinden kaynaklanır. Vergiler ödenirken İngiltere Bankası'na olağandan fazla banknot ve altın akışı gerçekleşir ve bu da, dolaşımın gereksinimlerinden bağımsız olarak, dolaşımı fiilen daraltır. Devlet borcu üzerinden kâr payları ödenirken bunun tersi olur. Birinci durumda, dolaşım araçları elde etmek için Bankadan borç alınır. İkinci durumda, özel bankaların faiz oranları, rezervlerindeki geçici büyüme nedeniyle düşer. Bunun, dolaşım araçlarının mutlak miktarıyla hiçbir ilgisi yoktur; sadece, bu dolaşım araçlarını dolaşıma sokan ve bu süreçte ödünç sermaye elden çıkaran ve bu nedenle bunun kârını cebine indiren bankacılık firmasını ilgilendirir.

Bir durumda, dolaşımdaki araçlar yalnızca geçici olarak yerlerinden edilir ve İngiltere Bankası, bunu, üç ayda bir ödenen vergilerin ve aynı şekilde üç ayda bir ödenen kâr paylarının ödeme tarihlerinden kısa süreler önce düşük faizlerle kısa vadeli öndelikler vererek dengeler; bu şekilde ihraç edilen fazladan banknotlar önce vergi ödemelerinden kaynaklanan boşluğu doldurur ve bunların kısa bir süre sonra bankaya geri ödenmesi de, kâr paylarının ödenmesi yoluyla halkın eline geçen fazladan banknotları geri getirir.

Diğer durumda, dolaşım araçlarının az ya da eksiksiz olması, her zaman ve yalnızca, aynı dolaşım araçları niceliğinin aktif dolaşım araçları ile mevduata, yani borç verme aracına farklı bir şekilde bölünmesi anlamına gelir.

Diğer yandan, örneğin İngiltere Bankası'na altın akışı nedeniyle bunlar karşılığında ihraç edilen banknotların sayısı artarsa, bu banknotlar banka dışındaki iskonto işlemlerinin gerçekleştirilmesine yardımcı olur ve borçların ödenmesi yoluyla geri döner ve dolayısıyla dolaşımdaki banknotların mutlak miktarı yalnızca geçici olarak artar.

İşlerdeki (fiyatlar görece düşükken de gerçekleşebilecek olan) genişleme nedeniyle dolaşım araçları eksiksiz olduğunda, faiz oranı, kârlardaki yükselişten ve yeni yatırımlardaki artıştan kaynaklanan ödünç sermaye talebi nedeniyle görece yüksek olabilir. İşlerin daralması nedeniyle ya da belki de kredinin çok bol olması nedeniyle dolaşım araçları az olduğunda, faiz oranı, fiyatlar yüksekken bile düşük olabilir. (Bkz. Hubbard*).

Dolaşımın mutlak niceliği yalnızca sıkışıklık zamanlarında faiz oranı üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olur. Bir olasılık, dolaşım araçlarının eksiksiz olması talebinin, burada, yalnızca, kredinin yokluğu nedeniyle, (paranın dolaşım hızındaki ve aynı özdeş para parçalarının kendileri-

* Bkz. MEW, Band 25, s. 565-566 [elinizdeki kitap, s. 550-551]. *–Almanca ed.*

ni sürekli olarak ödünç sermayeye dönüştürme hızlarındaki azalmadan bağımsız olarak) gömüleme aracı talebini ifade etmesidir; örneğin, Banka Yasasının askıya alınmasının dolaşımda herhangi bir genişlemeye yol açmadığı, ama gömülenmiş olan banknotları yeniden gün ışığına çıkarmaya ve dolaşıma sürmeye yettiği 1847'de böyle olmuştu. Diğer olasılık, koşulların gerçekten de daha fazla dolaşım aracını gerekli kılmasıdır; örneğin, Banka Yasasının askıya alınmasından sonra dolaşımın bir süreliğine gerçekten arttığı 1857'de böyle olmuştu.

Bunların dışında, dolaşımdaki araçların mutlak niceliği faiz oranı üzerinde etkide bulunmaz, çünkü, bu nicelik (dolaşımdaki tasarruf ve dolaşım hızı değişmez kabul edildiğinde), ilk olarak, metaların fiyatlarıyla ve işlemlerin niceliğiyle (bu arada, bunların etkileri çoğu zaman birbirlerini götürür) ve son olarak kredinin durumuyla belirlenir ve hiçbir şekilde bu sonuncusunu belirlemez; ve ikincisi, çünkü, meta fiyatları ile faiz arasında hiçbir zorunlu bağlantı bulunmaz.

Bank Restriction Act'in [Banka Sınırlandırma Yasasının] (1797-1820)* yürürlükte olduğu dönemde bir *currency* [dolaşım aracı] fazlalığı ortaya çıkmıştı ve faiz oranı, nakit ödemelerin yeniden başlamasına kadar, hep çok daha yüksekti. Sonrasında, banknot ihraçlarının sınırlanmasıyla ve kambiyo kurlarının yükselmesiyle birlikte hızla düştü. 1822, 1823 ve 1832'de hem genel dolaşım miktarı hem de faiz oranı düşüktü. 1824, 1825 ve 1836'da dolaşım miktarı yüksekti ve faiz oranı yükselmişti. 1830 yazında dolaşım miktarı yüksek, faiz oranı düşüktü. Altın keşiflerinden bu yana, dolaşımdaki para miktarı Avrupa genelinde artarken faiz oranı yükseldi. Dolayısıyla, faiz oranı, dolaşımdaki paranın miktarına bağlı değildir.

Dolaşım araçları ihracı ile sermaye ödünç verme arasındaki farkın kendisini en iyi şekilde gösterdiği yer gerçek yeniden üretim sürecidir. Orada (II. Kitap, Üçüncü Kısım), üretimin farklı bileşenlerinin kendi aralarında nasıl mübadele edildiklerini gördük. Örneğin, değişir sermaye, maddi olarak, işçilerin geçim araçlarından, yani onların kendi ürünlerinin bir kısmından oluşur. Ama bu, onlara, parça parça ve para olarak ödenir. Bunu kapitalist öndelemek zorundadır ve bir sonraki hafta yeni değişir sermayeyi bir kez daha önceki hafta ödemiş olduğu eski parayla ödeyip ödeyemeyeceği, kredi sisteminin örgütlenmesine fazlasıyla bağlıdır. Bir toplumsal toplam sermayenin farklı bileşenleri arasındaki, örneğin tüketim araçları ile tüketim araçlarının üretim

* İngiliz hükümeti, Mayıs 1797'de, banknotlar için zorunlu geçerliliği olan bir kur saptayan ve İngiltere Bankası'nın banknotlar karşılığında altın ödemesini yasaklayan bir yasa çıkarmıştı. 1819'da bu sınırlandırma yasal olarak yine kaldırılmış ve banknotların 1821'e kadar altınla eksiksiz şekilde değiştirilebilirliği yeniden kabul edilmişti. –*Almanca ed.*

araçları arasındaki mübadele eylemleri için de aynısı geçerlidir. Bunların dolaşımı için gerekli olan para, görmüş olduğumuz gibi, mübadeleci taraflardan biri ya da her ikisi tarafından öndelenmek zorundadır. Ardından dolaşımda kalır, ama mübadelenin tamamlanmasından sonra her zaman onu öndelemiş olana geri döner, çünkü onun tarafından, gerçekten çalıştırdığı sanayi sermayesine ek olarak öndelenmiştir (bkz. II. Kitap, Bölüm 20*). Paranın bankaların ellerinde toplandığı gelişmiş kredi sisteminde, onu öndeleyenler, en azından kâğıt üzerinde, bankalardır. Bu öndeleme işlemi yalnızca dolaşımda bulunan parayla ilişkilidir. Bunların dolaşıma soktuğu şey, sermaye öndeliği değil, dolaşım aracı öndeliğidir.

Chapman:

> 5062. "Halkın elinde bulunan banknotların büyük bir tutar oluşturmalarına karşın elde edilemedikleri zamanlar olabilir."

Panik sırasında da para vardır; ama herkes, onu ödünç verilebilir sermayeye, ödünç verilebilir paraya çevirmekten sakınır; herkes, gerçek ödeme gereksinimleri için onu sıkıca elinde tutar.

> 5099. "Kırsal bölgelerdeki taşra bankaları atıl bakiyelerini size ve başka firmalara mı gönderiyor? – Evet." – 5100. "Diğer yandan, Lancashire ve Yorkshire bölgeleri, kendi işlerinde kullanmak üzere, sizden iskonto mu istiyor? – Evet."– 5101. "O zaman, bu yolla, ülkenin bir kısmının fazla parası ülkenin bir başka kısmındaki taleplerin hizmetine mi sunuluyor? – Tam olarak öyle."

Chapman, bankaların fazla para-sermayelerini kısa süreler için konsolit ve hazine bonosu satın almak için kullanma alışkanlığının, son zamanlarda, bu paraları *at call* (günden güne, her an geri ödenmesi talep edilebilecek şekilde) ödünç verme alışkanlığının kazanılmasından bu yana çok zayıfladığını söylüyor. Kendisi, kendi işi açısından, bu tür kâğıtların satın alınmasını fazlasıyla uygunsuz buluyor. Bu yüzden, parasını, her gün bir kısmının vadesi dolan ve böylece her gün ne kadar hazır paraya sahip olacağını her zaman hesaplayabilmesini sağlayan güvenilir poliçelere yatırıyor. (5101-5105.)

İhracat artışı bile, her ülke için, ama en çok da kredi veren ülke için, kendisini az çok iç para piyasasındaki talebin artışı şeklinde gösterir; ama bu, sıkışıklık zamanlarından önce bu şekilde hissedilmez. İhracatın arttığı zamanlarda, genellikle, İngiliz sanayi ürünlerinin gönderilmesi karşılığında, fabrikatörler ihracatçı tüccarlara uzun vadeli poliçeler çeker (5126.)

---

* MEW, Band 24, s. 410-420 ["Kapital", II. Cilt, Yordam Kitap, s. 393-403]. –*Almanca ed.*

5127. "Bu poliçelerin zaman zaman yeniden çekilmesi konusunda bir anlaşmaya varılmış olması sıklıkla karşılaşılan bir durum değil midir?" – (Chapman.) "Bu, bizden gizli tuttukları bir şeydir; bu tür herhangi bir poliçeyi kabul edemeyiz Yapıldığını söyleyebilirim, ama bu tür bir örnekten söz edemem." (Masum Chapman.) – 5129. "Ülkenin ihracatında, geçtiğimiz yılki 20 milyon sterlinlik artış gibi büyük bir artış gerçekleşirse, bu, doğal olarak, söz konusu ihracatı temsil eden poliçelerin iskonto edilmesi için büyük bir sermaye talebine yol açmaz mı? – Kuşkusuz." – 5130. "İngiltere, genel olarak, ihraç ettiği tüm ürünler için yabancı ülkelere kredi verdiğinden, bunun gerçekleştiği süre boyunca, buna karşılık gelen sermaye artışı soğurulmuş olmaz mı? – Bu ülke muazzam miktarlarda kredi verir; ama sonra, ham maddeleri için kredi alır. Bize Amerika'dan her zaman 60 günlük, başka yerlerden 90 günlük poliçeler çekiliyor. Diğer yandan kredi veriyoruz; Almanya'ya mal gönderdiğimizde iki ya da üç ay veriyoruz."

Wilson, Chapman'a (5131), ithal edilen bu ham maddeler ve sömürgelerin metaları karşılığında onların yüklenmesiyle eş zamanlı olarak İngiltere'ye poliçelerin çekilip çekilmediğini ve bunların da yükleme belgeleriyle eş zamanlı olarak İngiltere'ye ulaşıp ulaşmadığını sorar. Chapman böyle olduğuna inanmaktadır, ama bu "ticari" işlerden anlamamaktadır ve daha fazla bilgi sahibi olan kişilere sorulmasını önerir. – Chapman, Amerika'ya yapılan ihracatla ilgili olarak, "metalar[ın] transitle simgelenmekte" olduğunu söyler [5133]; bu anlaşılmaz sözle, İngiliz ihracatçı tüccarının metalar karşılığında Londra'daki büyük Amerikan bankacılık kuruluşlarından birine dört aylık poliçeler çektiği ve bankacılık kuruluşunun Amerika'dan güvence elde ettiği kastedilmektedir.

5136. "Uzak yerlerle yapılan işlemler, genellikle, metaların satılmasına kadar sermayesi için bekleyen tüccar tarafından gerçekleştirilmiyor mu? – Kendi sermayelerini harcayarak metaları üzerinden herhangi bir öndelik almayabilecek olan büyük özel servetlere sahip firmalar var olabilir; ama metaların çoğu, bazı ünlü yerleşik firmaların kabulleriyle öndeliklere çevrilir." – 5137. "Bu firmaların merkezleri Londra'da, Liverpool'da ve başka yerlerdedir." – 5138. "Bu nedenle, imalatçının kendi parasını harcamasıyla, Londra'da ya da Liverpool'da para öndeleyecek bir tüccar bulması arasında herhangi bir fark bulunmaz; hâlâ, bu ülkedeki bir öndeliktir, öyle mi? – Tam olarak öyle. İmalatçının pek az durumda bununla herhangi bir ilgisi vardır" (buna karşılık 1847'de neredeyse tüm durumlarda ilgisi vardı). "Örneğin Manchester'daki, sanayi ürünleri ticareti yapan biri, ürünlerini satın alır ve onları Londra'daki saygın bir firma aracılığıyla gönderir; Londra'daki firma, tüm ürünlerin anlaşmaya uygun şekilde paketlendiğine ikna olduğunda, Hindistan'a, Çin'e ya da başka bir yere gitmekte olan ürünler karşılığında Londra'daki bu firmaya altı aylık bir poliçe çeker; ardından bankacılık dünyası devreye girer ve bu poliçeyi onun için iskonto eder; böylece, söz konusu ürünler için ödeme

yapması gereken zaman geldiğinde, söz konusu poliçenin iskonto edilmesi yoluyla bu para elinde hazır bulunur." – 5139. "Ama söz konusu kişinin elinde para bulunsa da, banker kendi parasını harcamıyor mu? – *Bankerin elinde poliçe vardır; banker poliçeyi satın almıştır*; bankacılık sermayesini bu biçimde, yani ticari poliçeleri iskonto etmek için kullanır."

{Yani Chapman da poliçelerin iskonto edilmesini öndelik vermek olarak değil, meta alımı olarak görmektedir –F. E.}

5140. "Yine de bu Londra'daki para piyasasındaki talebin bir kısmını oluşturmuyor mu? – Kuşkusuz; bu, para piyasasının ve İngiltere Bankası'nın önemli işlerinden biri. İngiltere Bankası da bizler gibi bu poliçeleri elde edebildiği için mutlu, çünkü bunların iyi yatırım araçları olduğunu biliyorlar." – 5141. "Böylece, ihracat ticareti büyürken para piyasasındaki talep de artıyor, öyle mi? – Ülkenin gönenci artarken biz" [Chapman'lar] "bundan pay alıyoruz." 5142. "Bu durumda, sermayenin farklı kullanım alanları birdenbire arttığında, kuşkusuz, bunun doğal sonucu, faiz oranının yükselmesi oluyor, öyle mi? – Hiç kuşku yok ki öyle."

Chapman, 5143'te, "büyük miktarda ihracat gerçekleştirirken, bu kadar altın kullanmış olmamızı tam olarak anlamayı" başaramaz.

5144'te saygıdeğer Wilson şöyle sorar:

"İhracatımız üzerinden verdiğimiz krediler, ithalatımız üzerinden aldığımız kredilerden fazla olamaz mı? – Bu konuda kuşkuluyum. Birisi Hindistan'a gönderilen Manchester'da üretilmiş malları karşılığında poliçe düzenliyorsa, 10 aydan kısa vadeli bir poliçe elde edemezsiniz. Amerika'ya, pamuğu için, Hindistan'ın bize ödeme yapmasından belirli bir süre önce ödeme yapmak zorunda kalmıştık (ve bu kesinlikle doğru); ama bu işlemler daha ayrıntılı incelemeleri gerekli kılar." 5145. "Sınai ürün ihracatımızda, geçtiğimiz yıl olduğu gibi, 20 milyon sterlinlik bir artış gerçekleşmiş olsa, bunun öncesinde, artan meta miktarını üretebilmek için, ham madde ithalatımızda öncesine oranla çok büyük bir artışın yaşanmış olması gerekmez miydi?" (Ve böylece, aşırı ihracat aşırı ithalatla ve aşırı üretim aşırı ticaretle özdeşleşmiş olur.) "– Kuşkusuz." [5146.] "Çok ciddi bir bakiyeyi ödememiz gerekirdi, yani, kuşkusuz, söz konusu dönemde, bilanço açığı vermiş olurduk, ama uzun dönemde, Amerika'yla aramızdaki ilişkilerde kambiyo kurları bizim lehimize, ve bir süredir Amerika'dan büyük miktarlarda değerli metal elde ediyoruz."

5148'de, Wilson, tefecilerin başı Chapman'a, yüksek faizlerini büyük bir gönencin ve yüksek kârların bir işareti olarak görüp görmediğini sorar. Bu dalkavuğun saflığı karşısında açıkça şaşıran Chapman, doğal olarak bunu onaylar, ama yine de, şunları söyleyecek kadar dürüsttür:

"Çaresiz kalanlar var; yükümlülükleri bulunuyor ve bunları, kârlı olup olmamalarından bağımsız olarak yerine getirmek zorundalar; ama" (yüksek faiz oranının) "sürekliliği, gönence işaret ederdi."

Bunun, 1857'de gerçekleştiği üzere, gezgin kredi şövalyelerinin ülkenin altını oyduğuna, başkalarının ceplerinden ödeme yaptıkları için yüksek faizleri ödeyebildiklerine (ama böylece herkes için geçerli olan faiz oranının belirlenmesini sağladıklarına) ve bu arada beklenen kârlara dayalı olarak lüks içinde yaşayabildiklerine de işaret edebileceğini ikisi de unutuyor. Eş zamanlı olarak, tam da bu durum, fabrikatörlere vb. gerçekten çok kârlı olan iş alanları da sunabilir. Öndelik sistemi, geri dönüşleri tümüyle yanıltıcı kılar. Bu durum, İngiltere Bankası'nın faiz oranı yüksekken başkalarına göre daha düşük oranlarla iskonto yapması nedeniyle bu banka söz konusu olduğunda herhangi bir açıklama gerektirmeyen aşağıdaki noktayı da açıklar.

> 5156. "Söylemeliyim ki," diyor Chapman, "şu anda, faiz oranı çok uzun zamandır yüksekken, iskontolarımız en üst düzeylerinde."

(Chapman bunu 21 Temmuz 1857'de, çöküşten birkaç ay önce söylemişti.)

> 5157. "1852'de" (faiz oranı düşükken) "bu yüksek düzeyin yanına bile yaklaşmıyorlardı."

Çünkü aslında o dönemde işler çok daha sağlıklıydı.

> 5159. "Piyasada çok büyük bir para bolluğu olsaydı ... ve bankaların iskonto oranı düşük olsaydı, poliçelerin azalması gerekirdi 1852'de durum tümüyle farklıydı. O dönemde, ülkenin ihracat ve ithalatı, bugünkülerle karşılaştırıldığında, yok denecek kadar azdı." – 5161. "Bu yüksek iskonto oranıyla 1854'teki kadar çok iskonto yapıyoruz." (O dönemde faiz oranı %5 ile $\%5^{1}/_{2}$ arasındaydı.)

Chapman, ifadelerinin en eğlenceli kısmında, bu adamların aslında halkın parasını kendi paraları saydıklarını ve iskonto ettikleri poliçelerin her zaman paraya çevrilebilir olmasını hak ettiklerine inandıklarını gösteriyor. Sorular ve cevaplar fazlasıyla çocukça. Büyük firmaların kabul ettiği poliçeleri her zaman paraya çevrilebilir kılmak, İngiltere Bankası'nın bunları her koşulda *bill-broker*'lar için yeniden iskonto etmesini sağlamak, mevzuatın yükümlülüğü hâline geliyor. Oysa 1857'de bu *bill-broker*'lardan üçü yaklaşık 8 milyonluk bir borçla ve bu borçlarla karşılaştırıldığında yok sayılabilecek kadar az olan sermayeleriyle iflas etmişti.

> 5177. "Size göre, bunların," (Baring'ler ya da Loyd'lar tarafından kabul edilen poliçelerin) "şu anda İngiltere Bankası'nın bir banknotu nasıl zorunlu olarak altına çevriliyorsa aynı şekilde zorunlu olarak iskonto edilmeleri gerektiğini mi söylemek istiyorsunuz? – Bence, bunların iskonto edilememesi çok içler acısı bir şey olurdu; elinde Smith, Payne & Co.'nun ya da Jones, Loyd & Co.'nun kabul ettiği poliçeler bulunan bir adamın, bunları iskonto ettiremediği için ödemelerini durdurmak zorunda kalması

çok sıra dışı bir durumdur." – 5178. "Poliçelerin vadeleri dolduğunda belirli bir para tutarını ödemek Baring'lerin bir yükümlülüğü değil mi? – Kesinlikle doğru; ama Baring'ler, bu yükümlülüğü üstlendiklerinde, ya da yükümlülük üstlenen başka tüccarlar, hiçbir zaman, bunu altın sikkelerle (*sovereigns*) ödeyeceklerini hayal etmez; bunların karşılıklarını *Clearing House*'da [Takas Odası'nda] ödeyeceklerini düşünürler." 5180. "Halka, söz konusu poliçenin vadesi dolmadan bir başkasının onu iskonto etmesini talep ederek para elde etme hakkını sağlayacak olan bir mekanizmanın tasarlanması gerektiğini mi düşünüyorsunuz? – Hayır, poliçeyi kabul edenden değil; ama ticari poliçeleri iskonto ettirme şansımızın olmaması gerektiğini kastediyorsanız, mevcut düzeni tümüyle değiştirmek zorunda oluruz." – 5182. "Bu durumda, onun," (ticari poliçenin) "İngiltere Bankası'nın bir banknotu nasıl altına çevrilebilir olmak zorundaysa, tam olarak aynı şekilde paraya çevrilebilir olmak zorunda olduğunu mu düşünüyorsunuz? – Belirli koşullar altında, kesinlikle evet." – 5184. "Bu durumda, *currency* [dolaşım araçları] ile ilgili düzenlemelerin, güvenilirliği kesin olan bir poliçenin her zaman bir banknot gibi kolayca paraya çevrilebilmesini sağlayacak şekilde biçimlendirilmesi gerektiğini mi düşünüyorsunuz? – Böyle düşünüyorum." 5185. "İngiltere Bankası'nın ya da herhangi bir bireyin, yasal olarak, onları paraya çevirmek zorunda bırakılması gerektiğini söylemek istemiyorsunuz, değil mi? – *Currency* için hazırlayacağımız bir yasanın, söz konusu poliçelerin tartışmasız bir sağlamlığa ve meşruluğa sahip olmaları koşuluyla, ülkenin poliçelerinin paraya çevrilemezliği olasılığının ortaya çıkmasını engellemeye yönelik hükümler içermesi gerektiğini söylemek istiyorum."

Banknotların konvertibilitesi karşısında ticari poliçenin konvertibilitesi işte bu.

5190. "Ülkenin para tüccarları aslında yalnızca halkı temsil eder" –

Bay Chapman da daha sonra Davidson davasında ceza mahkemesi huzurunda böyle yapmıştı. Bkz. *Great City Frauds*.*

5196. "Üç ayda bir gelen dönemlerde" (kâr paylarının ödenme dönemleri) "İngiltere Bankası'na gitmemiz mutlak bir zorunluluk. Kâr paylarını elde etme beklentisiyle dolaşımdan 6 000 000 ya da 7 000 000 sterlinlik gelir çekerseniz, arada geçecek olan süre içinde bu tutarı arz eden birilerinin bulunması gerekir."

(Demek ki bu durumda sorun sermaye ya da ödünç sermaye arzı değil para arzıdır.)

5169. "Ticaret dünyamızı tanıyan herkesin bilmesi gerektiği üzere, hazine bonolarının satılamadığı, Hindistan tahvillerinin hiçbir işe yaramadığı,

---

* *Great City Frauds* (Büyük *City* [Londra Şehri] Dolandırıcılıkları) – Marx, geniş çaplı poliçe dolandırıcılıkları nedeniyle Davidson ve başkalarına karşı açılan davanın anlatıldığı, Seton Laing'e ait, "New series of the great City frauds of Cole, Davidson & Gordon" adlı eseri kastediyor. –*Almanca ed.*

> en iyi ticari poliçeleri satamadığınız bir duruma geldiğimizde, işleri nedeniyle, talep edildiğinde ülkemizin dolaşım araçlarını ödemekle yükümlü olanların, yani tüm bankerlerin büyük bir endişeye kapılması kaçınılmazdır. Böylesi bir durumun sonucu, herkesin yedek fonlarını iki katına çıkarmasıdır. Sayıları yaklaşık 500 olan taşra bankerlerinin her birinin Londra'daki muhabirinden kendisine 5000 sterlin tutarında banknot göndermesini istemesinin ülke çapındaki sonucunu bir düşünün. Saçmalık derecesinde düşük olan böylesi bir ortalama tutarla bile, dolaşımdan 2 500 000 sterlin çekilir. Bu tutar nasıl arz edilebilir?"

Diğer yandan, paraları olan bireysel kapitalistler vb. faiz oranı ne olursa olsun onları vermek istemez, çünkü, Chapman'a göre, şöyle söylerler:

> 5195. "İstediğimizde paramızı elde edip edemeyeceğimiz konusunda kuşku duymak yerine, hiç faiz elde etmemeyi tercih ederiz."
>
> 5173. "Sistemimiz şudur: Ülkenin sikkeleriyle ödenmeleri her an talep edilebilecek olan 300 000 000 sterlinlik yükümlülüklerimiz var, hepsini bunun için kullanacak olsak, ülkenin sikkeleri 23 000 000 sterlin tutarında ya da başka herhangi bir tutarda; bu, bizi her an sarsıntılara sürükleyebilecek olan bir durum değil midir?"

Bunalım dönemlerinde kredi sistemi işte bu nedenle birdenbire çökerek para sistemine dönüşür.

Bunalım dönemlerinde yurt içinde yaşanan panik bir yana bırakılırsa, para miktarı, yalnızca, metalle, yani dünya parasıyla ilgili olması ölçüsünde tartışma konusu olabilir. Ve Chapman tam da bunu dışarıda bırakıyor; yalnızca 23 milyonluk *banknotlardan* söz ediyor.

Aynı Chapman:

> 5218. "Para piyasası düzensizliklerinin" [Nisan ve sonrasında Ekim 1847'deki] "ilk nedeni, kuşkusuz, o yılın sıra dışı ithalatı nedeniyle, kambiyo kurlarımızı düzenlemek için gerekli olan para miktarıydı."

Birincisi, bu dünya parası rezervi o dönemde en alt düzeyine düşmüştü. İkincisi, aynı zamanda, kredi parasının, yani banknotların altına çevrilebilirliğinin güvencesi olma işlevini yerine getiriyordu. Böylece, tümüyle farklı iki işlevi bir araya getiriyordu; ama bu işlevlerin ikisi de paranın doğasından kaynaklanır; çünkü, gerçek para her zaman dünya pazarı parasıdır ve kredi parası her zaman dünya pazarı parasına dayanır.

1847'de, 1844 tarihli Banka Yasası askıya alınmasaydı, "*clearing house*'lar [takas odaları] işlerini yapamazdı." (5221.)

Chapman'ın her şeye rağmen yaklaşan bunalımı sezmiş olması hakkında:

5236. "Para piyasasında öyle durumlar ortaya çıkar ki (ve bugünkü durum bunların çok uzağında değil), para bulmak fazlasıyla zorlaşır ve Bankaya başvurmak zorunlu olur."

5239. "19, 20 ve 22 Ekim 1847'de, yani Cuma, Cumartesi ve Pazartesi günleri Bankadan aldığımız tutarlar söz konusu olduğunda, izleyen Çarşamba günü poliçeleri geri alabilmek bizi çok mutlu ederdi; panik aşılır aşılmaz para bize geri döndü."

23 Ekim Salı günü Banka Yasası askıya alınmış ve böylece bunalıma son verilmişti.

Chapman'a göre, belirli bir anda, Londra'ya çekilmiş olan poliçelerin tutarı 100-120 milyon sterlindir. Taşra firmalarına çekilmiş olan yerel poliçeler bu tutara dâhil değildir.

5287. "Ekim 1856'da halkın elinde bulunan banknotların miktarı 21 155 000 sterline çıkarken, para elde etmek olağanüstü derecede zorlaşmıştı; halkın elinde bu kadar büyük bir tutarın bulunmasına karşın, ona dokunamıyorduk."

Bunun nedeni, Eastern Bank'ın bir süre boyunca (Mart 1856) yaşadığı sıkıntıların yarattığı kaygılardı.

5290. Panik bir kez aşılır aşılmaz,

"kârlarını faizden elde eden tüm bankerler, hemen, paraları kullanmaya başlar"

5302. Chapman'ın açıklamasına göre, banka rezervi azaldığında ortaya çıkan huzursuzluğun kaynağında, mevduat hesaplarıyla ilgili kaygılar değil, birdenbire büyük para tutarlarını ödemeleri gerekebilecek olan herkesin, para piyasasındaki bir sıkışıklık durumunda, son çare olarak Bankaya başvurmak zorunda kalabileceğini bilmesi vardır; ve

"bankalar, rezervleri çok azsa, bizi kabul etmekten hoşlanmaz; tam tersi olur."

Bu arada, gerçek bir büyüklük olarak rezervin ortadan kalkma şekli hoştur. Bankerler, sürmekte olan işleri için, belirli bir en düşük miktarı, kısmen kendilerinde ve kısmen İngiltere Bankası'nda tutar. *Bill-broker*'lar "ülkenin gevşek banka parası"nı rezervsiz olarak tutar. Ve İngiltere Bankası'nın elinde, mevduat yükümlülüklerine karşılık olarak, *public deposits* [devlet mevduatı] vb.'nin yanında, yalnızca, bankerlerin ve başkalarının rezervleri vardır ve Banka bunların en düşük düzeye, örneğin 2 milyona kadar düşmesine izin verir. Bu nedenle, bütün bu dolandırıcılık, sıkışıklık zamanlarında (ve bu zamanlar rezervi küçültür, çünkü dışarı çıkan metal karşılığında giren banknotlar iptal edilmek zorundadır), söz konusu 2 milyonluk kâğıt dışında, madenî rezervden

başka hiçbir rezerve sahip değildir ve bu yüzden altın çıkışı aracılığıyla bu rezervde gerçekleşen her azalma bunalımı büyütür.

> 5306. *"Clearing house'*daki işlemleri gerçekleştirmek için elde para bulunmaması durumu için, bir araya gelmemizden ve ödemelerimizi birinci sınıf poliçelerle, yani Hazineye ve Smith, Payne ve benzeri beylere çekilmiş poliçelerle yapmamızdan başka bir seçenek göremiyorum." – 5307. "Yani, hükümet size dolaşım araçları sağlayamasaydı, kendi dolaşım araçlarınızı mı yaratırdınız? – Ne yapabiliriz? Halk gelir ve dolaşım araçlarını ellerimizden alır; bunların varlıkları son bulur." 5308. "Manchester'dakilerin haftanın her günü yaptıkları şeyi Londra'da yalnızca bu durumda mı yapardınız? – Evet."

Chapman'ın, Overstone'un sermaye hakkındaki düşüncesiyle ilgili olarak Cayley (Attwood Okulunun* Birmingham'lı bir üyesi) tarafından yöneltilen soruya cevabı çok iyi:

> 5315. "Daha önce bu Komitenin huzurunda, 1847'deki gibi bir sıkışıklık sırasında insanların aradığı şeyin para değil sermaye olduğu söylendi; bu konuda siz ne düşünüyorsunuz? – Bunu anlamıyorum; yalnızca parayla iş yapıyoruz; bununla ne kastettiğinizi anlamıyorum." – 5136. "Bundan" (ticaret sermayesinden) "bir kişinin kendi işinde sahip olduğu paranın miktarını anlıyorsanız, buna sermaye diyorsanız, bu, çoğu durumda, halkın ona verdiği kredi aracılığıyla" (yani Chapman'ların aracılığıyla) "işlerinde kullandığı paranın çok küçük bir kısmını oluşturur."
>
> 5339. "Madenî para ödemelerimize son vermemize servet kıtlığı mı yol açıyor? – Kesinlikle hayır Sorun, servet kıtlığı değil, fazlasıyla yapay bir sistemde hareket ediyor olmamız; ve dolaşım araçlarımıza yönelik muazzam bir zorlayıcı (*superincumbent*) taleple karşılaşırsak, bu dolaşım araçlarını elde etmemizi engelleyecek koşullar ortaya çıkabilir. Ülkenin tüm ticari sanayisi felce mi uğrasın? Tüm istihdam yollarını kapatmalı mıyız?" – 5338. "Madenî para ödemeleri mi yoksa ülkenin sanayisini mi korumamız gerektiği sorulsa, hangisinden vazgeçeceğimi söylemekten çekinmem."

---

* *Attwood Okulu* ya da Birmingham'lı *"little Shilling men"* ("küçük şilin adamları") – 19. yüzyılın ilk yarısında ideal para ölçüsü öğretisinin propagandasını yapıyor ve bu öğreti gereği parayı yalnızca hesaplamalarda kullanılan bir isim sayıyorlardı. Bu okulun temsilcileri olan Thomas ve Matthias Atwood kardeşler, Spooner ve başkaları, İngiltere'de paranın içeriğindeki altın miktarının azaltılmasıyla ilgili, "küçük şilin projesi" diye adlandırılan bir proje önermişti. Bu nedenle, söz konusu isim, okulun kendisi için de kullanılmıştı. "Küçük şilin adamları", aynı zamanda, hükümetin, dolaşımda bulunan para miktarını azaltmaya yönelik önlemlerine karşı çıkmıştı. Savundukları görüşe göre, teorilerinin kullanılması, fiyatların yapay olarak artırılması yoluyla sanayinin canlanmasına ve ülkede genel bir kalkınmanın sağlanmasına hizmet ederdi. Gerçekte ise, paranın değerinin azaltılması önerisi, sadece, çok farklı kredilerin asıl kullanıcıları olan devletin ve diğer büyük girişimcilerin borçlarının silinmesine yarardı. Marx, "Zur Kritik der Politischen Oekonomie" başlıklı eserinde de "küçük şilin adamları"ndan söz eder (bkz. MEW, Band 13, s. 64-65.) –*Almanca ed.*

"Sıkışıklığı artırma ve sonuçlardan yararlanma niyetiyle" (5358) banknotların gömülenmesi hakkında, bunun kolaylıkla gerçekleşebileceğini söylüyor. Bunun için üç büyük banka yeterliymiş.

> 5383. "Bu metropoldeki büyük işlemlerden haberdar biri olarak, kapitalistlerin, pençelerine düşen insanların yıkıma uğramalarından çok büyük kârlar elde etmek için bu bunalımlardan yararlandıklarını biliyor olmanız gerekmez mi?" – Bundan hiç kuşku duyulamaz.

Ve, sonunda "pençelerine düşen insanların yıkıma uğramalarından çok büyük kârlar elde etme" girişimi nedeniyle ticari açıdan boynu kırılmış olsa bile, bu konuda Bay Chapman'a inanabiliriz. Çünkü, *associé*'si [ortağı] Gurney, işlerdeki her değişmenin bilgili olanlar için avantajlı olduğunu söylerken, Chapman şöyle der:

> "Toplumun bir kesimi, diğeri hakkında hiçbir bilgiye sahip değildir; örneğin, bunlardan biri, kıtaya ihracat yapan ve ham maddelerini ithal eden fabrikatördür; külçe altın ticareti yapan kişi hakkında hiçbir şey bilmez." (5046.)

Ve bir gün, Gurney ve Chapman'ın kendilerinin de "bilgili" olmadıkları açığa çıktı ve kötü ün sahibi bir iflasa uğradılar.

Banknot ihracının her durumda sermaye öndelenmesi anlamına gelmediğini daha önce görmüştük. Tooke'un 1848 tarihli C. D. Lordlar Komitesi huzurunda verdiği aşağıdaki ifade, Bankanın yeni banknotlar ihraç etmesi yoluyla gerçekleştirilmesi durumunda bile, sermaye öndelenmesinin, her durumda dolaşımdaki banknotların miktarındaki bir artış anlamına gelmediğini kanıtlıyor:

> 3099. "Örneğin İngiltere Bankası'nın ek banknot ihracına yol açmadan öndeliklerini büyük ölçüde artırabileceğini düşünüyor musunuz? – Bunu kanıtlayacak yığınla olgu var; en çarpıcı örneklerden biri, Bankanın, 1835'te, halka sağladığı öndelikleri artırırken, Batı Hindistan mevduatından ve Doğu Hindistan Şirketi'nin verdiği borçtan yararlanmasıydı. O zaman halkın ellerindeki banknotların miktarı gerçekten de bir miktar azalmıştı. Ve buna benzer bir uyumsuzluk 1846'da, demiryolu mevduatının Bankaya ödenmesi sırasında gözlenmişti;" (iskonto edilen ve mevduat olarak yatırılan) "değerli kağıtlar yaklaşık otuz milyona yükselmiş, ama bunun, halkın ellerindeki banknotların miktarı üzerinde kayda değer bir etkisi olmamıştı."

Ama toptan ticaretin elinde, banknotların yanı sıra, ikinci ve onun açısından çok daha büyük bir önem taşıyan bir dolaşım aracı daha bulunur: poliçeler. İşlerin düzenli bir akışı için, iyi poliçelerin her yerde ve her koşulda ödeme araçları olarak kabul edilmesinin ne kadar önemli olduğunu Bay Chapman bize göstermişti: "*Gilt nicht mehr der Tausves*

*Jontof, was soll gelten, Zeter, Zeter!"** ["Tausves Jontof'un† hükmü kalmadıysa, hükmü olan şey nedir, imdat, imdat!"] Peki, bu iki dolaşım aracının kendi aralarındaki ilişki nedir?

Gilbart bu konuda şunları söyler:

> "Dolaşımdaki banknotların miktarındaki azalma dolaşımdaki poliçelerin miktarını aynı şekilde artırır. Bu poliçeler iki sınıfa ayrılır – ticari poliçeler ve banker poliçeleri para kıtlaştığında, para ödünç verenler, 'bize poliçe çekin ve biz de kabul edelim' der. Ve bir taşra bankeri, müşterisi için bir poliçeyi iskonto ederken, ona nakit para yerine, Londra'daki temsilcisine çektiği yirmi bir günlük kendi poliçesini verir. Bu poliçeler bir dolaşım aracı olarak iş görür. (J. W. Gilbart, *An Inquiry into the Causes of the Pressure etc.*, s. 31.)

Newmarch, biraz daha değişik bir biçim altında bunu doğrular (B. A. 1857, No. 1426):

> "Dolaşımdaki poliçelerin miktarındaki değişmeler ile dolaşımdaki banknotların miktarındaki değişmeler arasında bir bağlantı bulunmaz hayli değişmez olan tek sonuç para piyasasında ne zaman kendisini iskonto oranındaki bir yükselişle gösteren bir sıkışıklık yaşansa, dolaşımdaki poliçelerin hacminin çok fazla artmasıdır, ve *vice versa* [tersi de geçerlidir]"

Ama böylesi zamanlarda çekilen poliçeler, kesinlikle, Gilbart'ın değindiği kısa vadeli banka poliçelerinden ibaret değildir. Tersine, bunların büyük bir kısmı, hiçbir gerçek işi temsil etmeyen ya da yalnızca üzerlerine poliçe çekebilmek için başlatılmış olan işleri temsil eden hatır senetleridir; ikisinin de yeterli sayıda örneğini verdik. *Economist* (Wilson), bu nedenle, bu tür poliçelerin güvenilirliğini banknotların güvenilirliğiyle karşılaştırarak, şunları söyler:

> "Talep edildiğinde ödenmeleri gereken banknotların dolaşımdaki miktarı hiçbir zaman fazla olamaz, çünkü fazlalık her zaman ödeme için bankaya geri döner; buna karşın iki ay vadeli poliçeler çok fazla miktarda ihraç edilebilir, çünkü bunların vadelerinin dolacağı ve belki de yerlerini başkalarının alacağı güne kadar ihraçlarını kontrol etmenin bir yolu bulunmaz. Bir halkın, yalnızca gelecekteki bir tarihte ödenecek olan poliçelerin dolaşımını güvenilir sayıp talep edildiğinde ödenmeleri gereken kâğıtların güvenilirliğine itiraz etmesi, bize göre, tümüyle anlaşılmazdır." (*Economist*, [May 22,] 1847, s. 575.)

Demek ki, dolaşımdaki poliçelerin miktarı, dolaşımdaki banknotların miktarı gibi, sadece ticaretin gereksinimleriyle belirlenir; ellili yıllarda ve

---

* Heine, "Disputation" –*Almanca ed.*

† Yom-Tov Lipmann Heller'in Yahudiliğin kutsal kitaplarından Mişna hakkındaki "Tosafot Yom-Tov" adlı eseri. –*Türkçe ed.*

olağan zamanlarda Birleşik Krallık'ta 39 milyonluk banknotun yanı sıra yaklaşık 300 milyonluk poliçe dolaşımda bulunuyordu ve bu poliçelerin 100-120 milyonluk kısmı yalnızca Londra'ya çekilmişti. Dolaşımdaki poliçelerin hacmi, dolaşımdaki banknotların hacmi üzerinde etkide bulunmaz ve bu ikincisinden, yalnızca, poliçelerin niceliğinin arttığı ve niteliğinin kötüleştiği para kıtlığı zamanlarında etkilenir. Son olarak, bunalım anında, poliçe dolaşımı tümüyle çöker; herkes sadece nakit ödemeleri kabul ettiğinden, kimse ödeme taahhüdü istemez; dolaşımda bulunma yeteneğini, en azından şimdiye kadar ve İngiltere'de, sadece banknotlar korur, çünkü ulus, tüm servetiyle, İngiltere Bankası'nın arkasında durur.

1857'de kendisi de para piyasasının kodamanlarından biri olan Bay Chapman'ın bile, Londra'da, verili bir anda tüm para piyasasını alt üst edebilecek ve böylece küçük para tüccarlarının kanını en rezil şekilde emebilecek kadar güçlü çok sayıda büyük para kapitalistinin bulunduğundan acı acı yakındığını gördük. 1-2 milyonluk konsolit satarak ve böylece aynı tutardaki banknotları (ve aynı zamanda mevcut ödünç verilebilir sermayeyi) piyasadan çekerek bir sıkışıklığı ciddi şekilde yoğunlaştırabilecek olan çok sayıda bu tür büyük dolandırıcı varmış. Üç büyük bankanın birlikte hareket etmesi, aynı manevrayla bir sıkışıklığı bir paniğe dönüştürmeye yetermiş.

Londra'daki en büyük sermaye gücü kuşkusuz İngiltere Bankası'dır; ama bu barıka, yarı devlet kuruluşu olması nedeniyle, egemenliğini bu denli zorbaca gösterme olanağından yoksundur. Buna rağmen o da (özellikle 1844 tarihli Banka Yasasından bu yana) küpünü doldurmanın araçlarını ve yollarını yeterince iyi bilir.

14 553 000 sterlinlik bir sermayesi olan İngiltere Bankası'nın elinde ayrıca yaklaşık 3 milyon sterlinlik "bakiye", yani dağıtılmamış kâr, ve bunun yanında hükümetin vergi vb. olarak topladığı ve kullanılmalarına kadar bankaya yatırılmak zorunda olan tüm paralar bulunur. Bunlara mevduat olarak yatırılan diğer paraların tutarı (olağan zamanlarda yaklaşık 30 milyon sterlin) ve karşılıksız olarak ihraç edilen banknotlar da eklenirse, Newmarch'ın tahmini de hayli ihtiyatlı bulunacaktır (B. A. 1857, No. 1889):

> "Öyle inanıyorum ki, sürekli olarak" [Londra] "para piyasasında kullanılan fonların miktarının 120 000 000 sterlin civarında olduğu söylenebilir; ve bu 120 000 000 sterlinin çok ciddi bir kısmı, belki yüzde 15 ya da 20'si, İngiltere Bankası tarafından kullanılıyor."

Banka, mahzenlerindeki madenî rezervde karşılıkları bulunmayan banknotlar ihraç etmesi ölçüsünde, değer işaretleri yaratır; bunlar, banka açısından, sadece dolaşım araçları değil, aynı zamanda, kendisi için, bu karşılıksız banknotların nominal miktarı tutarında (hayalî bile olsa) ek sermaye oluşturur. Ve bu ek sermaye ona bir ek kâr getirir. – Wilson, Newmarch'a sorar (B. A. 1857):

> 1563. "Bir bankerin ihraç ettiği dolaşım araçları, ortalama olarak dolaşımda bulundukları kadarıyla, onun efektif sermayesine yapılan bir eklemedir, değil mi? – Kesinlikle." – 1564. "O zaman, bu dolaşım araçları üzerinden elde ettiği kâr, fiilen sahip olduğu bir sermayeden değil, krediden kaynaklanan bir kârdır, değil mi? – Kesinlikle."

Kuşkusuz, banknot ihraç eden özel bankalar için de aynısı geçerlidir. Newmarch, 1866-1868 No'lu cevaplarında, bunlar tarafından ihraç edilen tüm banknotların üçte ikisini (bu bankalar geri kalan üçte birlik kısım için madenî rezervlere sahip olmak zorundadır), bu tutarda madenî para tasarrufu sağladıklarından, "bu miktarda sermayenin yaratılması" olarak değerlendirir. Bankerin kârı, bundan dolayı, diğer kapitalistlerinkinden büyük olamaz. Kârını, söz konusu madenî para ulusal tasarrufundan elde ettiği gerçeği değişmez. Ulusal bir tasarrufun özel kâr olarak görünmesi burjuva iktisatçısını hiçbir şekilde şaşırtmaz, çünkü kârın kendisi ulusal emeğin mülk edinilmesidir. Örneğin, banknotları sadece devlet sayesinde itibar sahibi olan İngiltere Bankası'nın, 1797'den 1817'ye kadar, devletin ona verdiği, kâğıt banknotları paraya dönüştürme ve ardından onları devlete borç olarak verme gücünü kullanarak, devlete, yani halka, devlet borçlarının faizleri biçiminde ödeme yaptırmış olmasından daha saçma bir şey var mı?

Bankaların elinde sermaye yaratmanın daha başka araçları da bulunuyor. Aynı Newmarch'a göre, taşra bankaları, daha önce değinildiği üzere, fazla fonlarını (yani İngiltere Bankası'nın banknotlarını), bunlar karşılığında onlara iskonto edilmiş poliçeleri geri gönderen Londra'daki *bill-broker*'lara gönderme alışkanlığına sahip. Banka müşterilerine bu poliçelerle hizmet sunar, çünkü, bu müşterilerin ticari işlemlerinin kendi yakın çevrelerinde bilinmemesi için yerel müşterilerinden aldığı poliçeleri yeniden ihraç etmeme kuralına uyar. Londra'dan alınan bu poliçeler, bankanın kendi düzenleyeceği ve muhatabı Londra'da olan bir ödeme emrini tercih etmemeleri durumunda, doğrudan doğruya Londra'da ödeme yapması gereken müşterilere verilmelerinin yanı sıra, taşradaki ödemelerin yapılmasını da sağlarlar, çünkü bankanın cirosu bunların yerel itibarlarını güvence altına alır. Bunlar, bu şekilde, örneğin Lancashire'da, yerel bankalara ait tüm banknotları ve İngiltere Banka-

si banknotlarının büyük bir kısmını dolaşımın dışına attı. (ibidem, No. 1568-1574.)

Yani, burada, bankaların nasıl kredi ve sermaye yarattıklarını görüyoruz: 1. Kendi banknotlarını ihraç ederek; 2. 21 güne kadar vadeli, ama düzenlenir düzenlenmez karşılıkları nakit olarak ödenen ve muhataplarının Londra'da olan ödeme emirleri düzenleyerek; 3. itibarlarını, öncelikle ve asıl olarak, en azından ilgili yerellikte, bankanın onları ciro etmesine borçlu olan iskonto edilmiş poliçelerle ödeme yaparak.

İngiltere Bankası'nın gücü, piyasa faiz oranını düzenlemesinden anlaşılır. Ödeme araçları gereksiniminin, son otuz yılda ciddi bir sermaye gücü kazanmış olan özel ve hisse senetli bankalar ve *bill-broker*'lar tarafından karşılanması nedeniyle, işlerin normal bir şekilde yürüdüğü zamanlarda, İngiltere Bankası, madenî rezervinden ılımlı bir altın çıkışını iskonto oranını yükselterek[12] durduramayabilir. O zaman başka araçlar kullanması gerekir. Ama kritik anlar için, hâlâ, (Glyn, Mills, Currie & Co.'dan) Banker Glyn'in C. D. 1848/1857 huzurundaki ifadesi geçerlidir:

> 1709. "Ülkedeki büyük sıkışıklık zamanlarında faiz oranını İngiltere Bankası yönetir." – 1710. "Sıra dışı sıkışıklık zamanlarında, özel bankaların ya da *broker*'ların iskontoları görece azaldığında, bunları yapmak İngiltere Bankası'na düşer ve o zaman İngiltere Bankası piyasa faiz oranını yönetme gücüne sahip olur."

Kuşkusuz, devlet koruması altındaki ve devlet ayrıcalıklarına sahip bir kamu kuruluşu olarak, bu gücünü, özel işletmelerin yapabildiği gibi acımasızca kullanamaz. Hubbard da bu nedenle Banka Komitesi (B. A. 1857) huzurunda şunları söyler:

> 2844. (Soru:) "İskonto oranı en yüksek düzeydeyken en ucuz seçeneğin İngiltere Bankası, ve en düşük düzeydeyken en ucuz seçeneğin *bill-broker*'lar olduğu doğru değil mi?" – (Hubbard:) "Bu her zaman böyle olacaktır, çünkü İngiltere Bankası hiçbir zaman rakipleri kadar aşağılara inmez ve iskonto oranı en yüksek düzeyindeyken hiçbir zaman o kadar yukarıya çıkmaz."

---

12 Union Bank of London hissedarlarının 17 Haziran 1894'teki genel kurulunda, Başkan Ritchie, İngiltere Bankası'nın 1893'te iskontoyu %2½'den (Temmuz) Ağustos'ta %3'e ve %4'e yükselttiğini ve buna rağmen dört haftada tam 4½ milyon sterlin tutarında altın kaybettiğinden %5'e çıkardığını, bunun üzerine altın geri dönüşünün gerçekleştiğini ve banka iskonto oranının Eylül'de %4'e, Ekim'de %3'e düştüğünü anlatır. Ama bu banka iskonto oranı piyasada kabul görmemiş. "Banka iskonto oranı %5'ken, piyasa iskonto oranı %3½ ve parasal faiz oranı %2½'ydi; banka iskonto oranı %4'e düştüğünde, piyasa iskonto oranı %2½ ve parasal faiz oranı %1¾'tü; banka iskonto oranı %3'ken piyasa iskonto oranı %1½'ydi ve parasal faiz oranı bunun biraz altındaydı." ("Daily News", 18 Ocak 1894.) –F. E.

Buna karşın, iş yaşamında, İngiltere Bankası'nın sıkışıklık zamanlarında, yaygın deyimle, vidaları sıkıştırması, yani zaten ortalamanın üzerinde olan faiz oranını daha da yükseltmesi ciddi bir olaydır.

> "İngiltere Bankası vidaları sıkıştırır sıkıştırmaz başka ülkelere ihracat için yapılan tüm alımlar birdenbire durur ihracatçılar, fiyatların depresyon dönemindeki en düşük noktaya düşmesine kadar bekler; ve alımlarını, daha önce değil, o zaman yaparlar. Ama bu noktaya ulaşıldığında kambiyo kurları yeniden ayarlanır – depresyonun en alt noktasına ulaşılıncaya kadar altın ihracatı durur. İhracat için meta alımları, yurt dışına gönderilmiş olan altının bir kısmını geri getirebilir, ama bunlar, altın çıkışını engelleyemeyecekleri kadar geç bir zamanda gelir." (J. W. Gilbart, *An Inquiry into the Causes of the Pressure on the Money Market*, London 1840, s. 35.) "Dolaşım araçlarının kambiyo kurlarıyla düzenlenmesinin bir başka etkisi, bunun, sıkışıklık dönemlerinde çok yüksek bir faiz oranına yol açmasıdır." (l.c. s. 40.) "Kambiyo kurunun yeniden ayarlanmasından kaynaklanan maliyetler ülkenin üretken sanayisinin payına düşer ve bu süreç sırasında İngiltere Bankası'nın kârları, işlerini daha düşük bir değerli metal tutarıyla yürütmesi sayesinde, fiilen artar." (l.c. s. 52.)

Ama, der, Dost Samuel Gurney,

> "faiz oranındaki büyük dalgalanmalar bankerlerin ve para tüccarlarının yararınadır – ticaretteki tüm dalgalanmalar bilgili kişilerin yararınadır."

Ve Gurney'ler işlerdeki bozulmanın acımasızca sömürülmesinin kaymağını yerken, bunu aynı özgürlükle yapamasa bile, İngiltere Bankası'nın payına da çok güzel kârlar düşer; işlerdeki genel durumun bilgisine sahip olmak konusundaki benzersiz olanakları nedeniyle yönetici beylerin kucaklarına kendiliğinden düşen kişisel kârlardan hiç söz etmeyelim. 1817 tarihli Lordlar Komitesi'nin verilerine göre, nakit ödemeler yeniden başlatıldığında, İngiltere Bankası'nın bu kârları 1797-1817 döneminin bütünü için şöyleydi (11 642 400 sterlinlik bir sermaye üzerinden, 19 yılda):

Bonuses and increased dividends [ikramiyeler ve kâr paylarındaki artış]	7 451 136
New stock divided among proprietors [hissedarlar arasında dağıtılan yeni hisse senetleri]	7 276 500
Increased value of capital [sermaye değeri artışı]	14 553 000
Toplam	29 280 636

(D. Hardcastle, *Banks and Bankers*, 2nd ed., London 1843, s. 120.) İrlanda Bankası da nakit ödemeleri 1797'de askıya almıştı; bu bankanın toplam kazancını aynı yöntemle tahmin etmeye çalışırsak şu sonuca ulaşırız (3 milyon sterlinlik bir sermaye üzerinden):

Dividends as by returns due 1821 [1821'de ödenmeleri gereken kâr payları]	4 736 085
Declared bonus [ilan edilen ikramiye]	1 225 000
Increased assets [varlıklardaki artış]	1 214 800
Increased value of capital [sermaye değeri artışı]	4 185 000
Toplam	11 360 885

(ibidem, s. 363, 364.)

Hâlâ merkezîleşmeden söz ediliyormuş! Odak noktasında, para ödünç veren kodamanların ve büyük tefecilerin çevrelediği sözde ulusal bankaların bulunduğu kredi sistemi, muazzam bir merkezîleşmedir ve bu asalaklar sınıfına, yalnızca sanayici kapitalistleri düzenli aralıklarla kırıp geçirmelerini değil, aynı zamanda gerçek üretime en tehlikeli şekilde müdahale etmelerini sağlayan muhteşem bir güç verir; ve bu çete üretim hakkında hiçbir şey bilmez ve onunla hiçbir ilgisi yoktur. 1844 ve 1845 tarihli yasalar, finansörlerin ve *stock-jobber*'ların [hisse senedi simsarlarının] da katıldığı bu haydutlar çetesinin gücünün kanıtlarıdır.

Ama bu saygıdeğer haydutların ulusal ve uluslararası üretimi yalnızca üretimin ve sömürülenlerin kendilerinin çıkarları doğrultusunda sömürüyor olabileceklerini düşünen biri kaldıysa, bankerlerin yüksek manevi değerleri hakkındaki şu sözler, kuşkusuz, bu kişiyi daha fazla bilgilendirecektir:

> "Bankacılık kuruluşları ahlaklı ve dinlerine bağlı kurumlardır Bankerinin dikkatli ve azarlayıcı bakışlarıyla karşılaşma korkusu, kim bilir kaç kez, genç tüccarı, gürültücü ve savurgan arkadaşlar grubuna katılmaktan alıkoymuştur! Bankerinin gözünde iyi bir yere sahip olma kaygısını neden duyuyordu? Bankerinin suratını asması, onun üzerinde, arkadaşlarının kınamalarına ve göz korkutmalarına göre daha etkili olmamış mıydı? Dolandırıcılık yapma ya da en küçük bir yanlış bildirimde bulunma suçunu işlediğinin düşünülmesinin kuşkulara yol açması nedeniyle borç edinme olanaklarının sınırlanabileceği ya da ortadan kaldırılabileceği korkusunu yaşamadı mı? Ve bu dostça öğütler, onun açısından, papazın öğütlerine oranla daha değerli değil miydi?" (G. M. Bell, İskoç banka yöneticisi, *The Philosophy of Joint Stock Banking*, London 1840, s. 46, 47.)

Bölüm

34

Currency Principle ve 1844 Tarihli İngiliz Banka Mevzuatı

★★★

[Ricardo'nun metaların fiyatlarıyla ilişkili olarak paranın değeri hakkındaki teorisi daha önceki bir eserde[13] incelenmişti; bu nedenle burada en gerekli noktalar üzerinde durmakla yetinebiliriz. Ricardo'ya göre (madenî) paranın değeri, onda nesnelleşmiş olan emek-zamanla belirlenir; ama yalnızca, paranın niceliği ile mübadele edilecek olan metaların miktarı ve fiyatı arasında doğru bir oran bulunduğu sürece... Diğer koşullar aynı kalırken, paranın niceliği bu oranın üzerine çıkarsa, değeri azalır ve meta fiyatları yükselir; doğru oranın altına düşerse, değeri artar ve meta fiyatları düşer. Birinci durumda, altın fazlalığının ortaya çıktığı ülke, değerinin altına düşen altını ihraç edecek ve meta ithal edecektir; ikinci durumda, altına değerinden yüksek fiyatlar biçilen ülkelere altın akacak ve değerlerinden düşük fiyatlar biçilen metalar, bu ülkelerden, normal fiyatlarını elde edebilecekleri pazarlara akacaktır. Bu varsayımlar altında, "sikke şeklinde olsun, külçe şeklinde olsun, altının kendisi, kendi değerinden daha büyük ya da daha küçük bir metal değerinin değer işareti olabileceğinden, örneğin dolaşımdaki konvertibl banknotların aynı kaderi paylaşmaları anlaşılırdır. Banknotların konvertibl olmasına, yani gerçek değerlerinin nominal değerlerine karşılık gelmesine rağmen, dolaşımdaki paranın, yani altın ve banknotların toplam kütlesi

13 Marx, "Zur Kritik der politischen Oekonomie", Berlin 1859, s. 150 vd. [Bkz. MEW, Band 13, s. 144 vd. –*Almanca ed.*].

(*the aggregate currency consisting of metal and of convertible notes*), bunun toplam niceliğinin, daha önce açıklanmış olan nedenlerle, dolaşımdaki metaların mübadele değeriyle ve altının metal olarak değeriyle belirlenen düzeyin üzerine çıkmasına ya da bu düzeyin altına düşmesine bağlı olarak, değer kazanabilir ya da değer yitirebilir ... Altına oranla kâğıdın değil, bir arada ele alınan altının ve kâğıdın ya da bir ülkenin dolaşım araçlarının toplam kütlesinin bu değer kaybı, Ricardo'nun başlıca icatlarından biridir ve Lord Overstone & Co., bu icadı zorla kendi hizmetlerine sokmuş ve Sir Robert Peel'in 1844 ve 1845 tarihli banka mevzuatının temel bir ilkesi hâline getirmişti." (l.c. s. 155.*)

Ricardo'nun bu teorisinin yanlışlığının aynı yerde sunulan kanıtlarını burada yeniden aktarmamız gerekmez. Bizi yalnızca, Ricardo'nun teoremlerinin Peel'in yukarıda anılan banka yasasını dikte eden banka teorisyenleri okulu tarafından ne şekilde işlenmiş olduğu ilgilendiriyor.

"19. yüzyıldaki ticaret bunalımları ve özellikle de 1825'teki ve 1836'daki büyük bunalımlar, Ricardo'nun para teorisinin daha da geliştirilmesine olmasa bile yeni uygulamalarına yol açmıştı. Burjuva üretim sürecinin tüm ögelerinin, kaynakları ve savunma çareleri bu sürecin en yüzeysel ve en soyut alanı olan para dolaşımı alanında aranan çatışmasının boşaldığı yerler, artık, Hume'da olduğu gibi değerli metallerin 16. ve 17. yüzyıldaki değer kaybı ya da Ricardo'da olduğu gibi kâğıt paranın 18. yüzyıldaki ve 19. yüzyılın başındaki değer kaybı gibi tek tek bazı iktisadi görüngüler değil, dünya pazarındaki büyük fırtınalardı. İktisadi hava durumu kâhinlerinin yaslandığı asıl teorik varsayım, gerçekte, Ricardo'nun katıksız madenî dolaşımın yasalarını keşfetmiş olduğu dogmasından başka bir şey değildir. Yapmaları gereken tek bir şey kalmıştı ve o da kredi dolaşımının ya da banknot dolaşımının bu yasalara tabi kılınmasıydı.

Ticaret bunalımlarının en genel ve en açık görüngüsü, meta fiyatlarındaki, bunların uzun ve genel bir yükselişini izleyen ani ve genel düşüştür. Meta fiyatlarındaki genel düşüş, tüm metalara oranla paranın göreli değerinin yükselmesi olarak, ve fiyatlardaki genel yükseliş, tersine, paranın göreli değerinin düşmesi olarak ifade edilebilir. Her iki ifade de, görüngüyü tarif eder ama açıklamaz Anlatım biçimlerinin farklılaşması problemde herhangi bir değişikliğe yol açmaz; problemin Almancadan İngilizceye çevrilmesi de aynı anlama gelirdi. Bu nedenle, Ricardo'nun teorisi fazlasıyla elverişliydi, çünkü bu teori bir totolojiye nedensel bir ilişki görüntüsünü kazandırır. Meta fiyatlarında düzenli aralıklarla görülen genel düşüşün nedeni nedir? Paranın göreli değe-

* Bkz. MEW, Band 13, s. 147-148. –*Almanca ed.*

rinin düzenli aralıklarla yükselmesidir. Peki ya meta fiyatlarında düzenli aralıklarla görülen genel yükselişin nedeni nedir? Paranın göreli değerindeki düzenli aralıklarla görülen bir düşmedir. Fiyatların düzenli aralıklarla yükselmesinin ve düşmesinin, bunların düzenli aralıklarla yükselmesinden ve düşmesinden kaynaklandığını söylemek de aynı derecede doğru olurdu Totolojinin nedensel bir ilişkiye dönüştürülmesi bir kez kabul edildiğinde, gerisi kolaylıkla gelir. Meta fiyatlarındaki yükseliş paranın değerinin düşmesinden kaynaklanır. Ama paranın değerindeki düşüş, Ricardo'dan bildiğimiz üzere, dolaşımın dolup taşmasından, yani, dolaşımdaki para kütlesinin, paranın kendisine içkin olan değerle ve metaların onlara içkin olan değerleriyle belirlenen düzeyin üzerine çıkmasından kaynaklanır. Aynı şekilde, meta fiyatlarındaki genel düşüş de, paranın değerinin, dolaşım araçları miktarındaki bir yetersizlik nedeniyle, kendisine içkin olan değerin üzerine çıkmasıyla açıklanır. Demek ki, fiyatların düzenli olarak yükselmelerinin ve düşmelerinin nedeni, düzenli aralıklarla dolaşımda çok fazla ya da çok az paranın bulunmasıdır. Fiyatlardaki yükselişin para dolaşımındaki bir azalmayla ve fiyatlardaki düşüşün dolaşımdaki bir artışla çakışmış olduğu gösterilse bile, dolaşımdaki metaların miktarındaki herhangi bir azalma ya da artış nedeniyle, dolaşımdaki paranın niceliğinin mutlak olarak değilse de göreli olarak artmış ya da azalmış olduğu (bunu istatistiksel olarak kanıtlamak hiçbir şekilde mümkün olmasa bile) iddia edilebilir. Ricardo'ya göre bu genel fiyat dalgalanmalarının katıksız madenî dolaşımda da gerçekleşmek zorunda olduğunu, ama bu dalgalanmaların, birbirlerinin yerini alarak, böylece örneğin dolaşım aracı eksikliğinin meta fiyatlarının düşmesine, meta fiyatlarındaki düşüşün metaların yurt dışına ihraç edilmesine, ama bu ihracatın da ülkeye altın ithal edilmesine, bu altın girişinin de yine meta fiyatlarının yükselmesine yol açmasıyla dengelendiğini görmüştük. Metaların ithal edildiği ve altının ihraç edildiği dolaşımın dolup taşması durumunda tersi olur. Ricardo'daki madenî dolaşımın kendi doğasından kaynaklanan genel fiyat dalgalanmalarının, güçlü ve şiddetli biçimlerini, yani bunalım biçimlerini kredi sisteminin gelişmiş olduğu dönemlerde almalarına rağmen, böylece apaçık hâle gelir ki, banknot ihracı, tam olarak madenî dolaşımın yasalarınca düzenlenmez. Madenî dolaşımın ilacı, değerli metallerin ithalatı ve ihracatıdır; bunlar hemen sikkeler şeklinde dolaşıma girer ve girişleri ya da çıkışları aracılığıyla meta fiyatlarını düşürür ya da yükseltir. Meta fiyatları üzerindeki aynı etkinin, şimdi, bankalar tarafından, yapay olarak, madenî dolaşımın yasalarının taklit edilmesi yoluyla yaratılması gerekir. Yurt dışından para girişi varsa, bu, dolaşım araçları eksikliğinin bulunduğunun, paranın de-

ğerinin çok yüksek ve meta fiyatlarının çok düşük olduğunun ve dolayısıyla yeni ithal edilen altınla orantılı olarak dolaşıma banknot sokulması gerektiğinin bir kanıtıdır. Diğer yandan, yurt dışına altın çıkışıyla orantılı olarak da, dolaşımdan banknot çekmek gerekir. Bir başka deyişle, banknot ihracı, değerli metallerin ithalat ve ihracatına göre ya da kambiyo kuruna göre düzenlenmek zorundadır. Ricardo'nun yanlış varsayımı, yani, altının sadece sikke olduğu ve bu nedenle ithal edilen tüm altının dolaşımdaki parayı artırdığı ve bu yüzden fiyatların yükselmesine yol açtığı, ihraç edilen tüm altının sikkeleri azalttığı ve bu yüzden fiyatların düşmesine yol açtığı şeklindeki teorik varsayım, burada, *herhangi bir anda elde ne kadar altın bulunuyorsa dolaşıma o kadar sikke sokmak şeklindeki pratik deneye* dönüşür. İngiltere'de '*Currency Principle*' Okulu adıyla bilinen Lord Overstone (Jones Loyd'da banker), Albay Torrens, Norman, Clay, Arbuthnot ve bir dizi başka yazar, bu öğretiyi vaaz etmekle kalmayıp, Sir R. Peel'in 1844 ve 1845 tarihli Banka Yasaları aracılığıyla İngiliz ve İskoç banka mevzuatının temeli hâline getirdi. En geniş ulusal ölçekteki deneylere göre bunun hem teorik hem de pratik olarak uğradığı utanç verici başarısızlık, ancak kredi teorisi ele alınırken ortaya koyulabilir." (l.c. s. 165-168.*)

Bu okulun eleştirisi Thomas Tooke, James Wilson (1844-1847 dönemi *Economist*'inde) ve John Fullarton'dan geldi. Ama onların da altının doğasını anlamakta ne kadar yetersiz kaldıklarını ve para ile sermaye arasındaki ilişki hakkında açıklıktan ne kadar yoksun olduklarını pek çok kez ve özellikle de bu kitabın 28. bölümünde gördük. Burada yalnızca Peel'in Banka Yasaları hakkındaki 1857 tarihli Avam Kamarası Komitesinin (B. C. 1857) görüşmeleriyle bağlantılı bazı noktalara yer verilecek –F. E.}

İngiltere Bankası'nın eski Guvernörü J. G. Hubbard tanıklık ediyor:

> 2400. "Altın ihracatının etkisi meta fiyatlarıyla hiçbir şekilde ilişkili değildir. Altın ihracatının, faiz getiren değerli kâğıtların fiyatı üzerinde bir etkisi vardır ve bu çok önemli bir etkidir, çünkü, faiz oranı değişirken, bu faizi bünyelerinde barındıran metaların değeri kaçınılmaz olarak bundan güçlü bir şekilde etkilenir."

Hubbard, 1834-1843 ve 1844-1853† yıllarıyla ilgili olarak, başlıca ticari mallardan on beşinin fiyat hareketlerinin altın çıkış ve girişlerinden ve faiz oranından tümüyle bağımsız olduğunu gösteren iki tablo sunuyor. Buna karşılık, aynı tablolar, aslında "yatırılmamış sermayemizin temsilcisi olan" altının çıkış ve girişleriyle faiz oranı arasında sıkı bir bağlantının bulunduğunu kanıtlıyor.

---

* Krş. MEW, Band 13, s. 156-158. –*Almanca ed.*

† Özgün metinde "1845-1856" –*Türkçe ed.*

[2402.] "1847'de, çok büyük miktarda Amerikan değerli kâğıdı yeniden Amerika'ya aktarıldı, Rus değerli kâğıtları yeniden Rusya'ya aktarıldı ve kıta ülkelerine ait başka değerli kâğıtlar tahıl tedarik ettiğimiz yerlere aktarıldı."

Hubbard'ın aşağıdaki tablolarında temel alınan başlıca 15 mal şunlar: Pamuk, pamuk ipliği, pamuklu dokuma, yün, yünlü kumaş, keten, keten bezi, çivit, dökme demir, kalay, bakır, don yağı, şeker, kahve, ipek.

I. 1834-1843

Tarih	Bankanın madenî rezervi (sterlin)	Piyasa iskonto oranı (%)	Başlıca 15 maldan		
			fiyatı artanlar	düşenler	değişmeyenler
1 Mart 1834	9 104 000	2¾			
1 Mart 1835	6 274 000	3¾	7	7	1
1 Mart 1836	7 918 000	3¼	11	3	1
1 Mart 1837	4 077 000	5	5	9	1
1 Mart 1838	10 471 000	2¾	4	11	
1 Eylül 1839	2 684 000	6	8	5	2
1 Haziran 1840	4 571 000	4¾	5	9	1
1 Aralık 1840	3 642 000	5¾	7	6	2
1 Aralık 1841	4 873 000	5	3	12	
1 Aralık 1842	10 603 000	2½	2	13	
1 Haziran 1843	11 566 000	2¼	1	14	

II. 1844-1853

Tarih	Bankanın madenî rezervi (sterlin)	Piyasa iskonto oranı (%)	Başlıca 15 maldan		
			fiyatı artanlar	düşenler	değişmeyenler
1 Mart 1844	16 162 000	2¼			
1 Aralık 1845	13 237 000	4½	11	4	
1 Eylül 1846	16 366 000	3	7	8	
1 Eylül 1847	9 140 000	6	6	6	3
1 Mart 1850	17 126 000	2½	5	9	1
1 Haziran 1851	13 705 000	3	2	11	2
1 Eylül 1852	21 853 000	1¾	9	5	1
1 Aralık 1853	15 093 000	5	14		1

Hubbard şu yorumu yapıyor:

"1834 ile 1843 yılları arasındaki 10 yıllık dönemde olduğu gibi 1844 ile 1853 yılları arasındaki 10 yıllık dönemde de, Bankanın altın miktarındaki hareketlere, her zaman, iskontolar için öndelenen ödünç verilebilir para değerindeki bir azalma ya da artış eşlik etti; ve bu ülkedeki metaların fiyatlarındaki değişmeler, İngiltere Bankası'nın altın miktarındaki dalgalanmaların gösterdiği üzere, dolaşım miktarından tam bir bağımsızlık sergiliyor." (*Bank Acts Report* 1857, II, s. 290, 291.)

Metaların arz ve talebi bunların piyasa fiyatlarını düzenlediğinden, Overstone'un, iskonto oranında ifade edildiği şekliyle ödünç verilebilir para sermaye talebi (ya da daha çok arzın bundan sapmaları) ile gerçek "sermaye" talebini aynı saymasının ne kadar yanlış olduğu burada netlik kazanıyor. Meta fiyatlarının *currency* tutarındaki dalgalanmalarla belirlendiği iddiası, şimdi, iskonto oranındaki dalgalanmaların, para-sermayeden farklı olarak gerçek maddî sermayeye yönelik talepteki dalgalanmaları gösterdiği ifadesinin arkasına saklanır. Hem Norman'ın hem de Overstone'un bunu aynı komitenin huzurunda nasıl gerçekten de savunduklarını ve özellikle de ikincisinin, sonunda tümüyle köşeye sıkışana kadar, hangi zayıf hilelere başvurmak zorunda bırakıldığını görmüştük. (Bölüm 26.) Elde bulunan altın miktarındaki değişmelerin, ülkedeki dolaşım araçlarının miktarını artırarak ya da azaltarak, bu ülkedeki meta fiyatlarını yükseltmek ya da düşürmek zorunda olduğu, gerçekten de eskimiş olan fantezidir. Bu durumda, altın ihraç ediliyorsa, bu *currency* teorisine göre, altının gittiği ülkedeki metaların fiyatları ve dolayısıyla da, altın ihraç eden ülkenin, altın ithal eden ülkenin pazarında bulunan ihraç ürünlerinin değeri yükselmek zorundadır; buna karşılık, altın ithal eden ülkenin ihraç ettiği ürünler, kendi ülkelerinde değer kazanırken, altın ihraç eden ülkenin pazarında değer yitirirdi. Ama aslında, altın miktarındaki azalma yalnızca faiz oranını yükseltir ve altın miktarındaki artış onu düşürür; ve faiz oranındaki bu dalgalanmalar, maliyet fiyatlarının saptanmasında ya da arz ve talebin belirlenmesinde herhangi bir rol oynamasaydı, meta fiyatları üzerinde hiçbir etkide bulunmazdı. –

Hindistan'la iş yapan büyük bir firmanın yöneticisi olan N. Alexander, aynı raporda, kısmen İngiliz dokumalarının Çin'deki satışlarını durduran Çin İç Savaşı, kısmen de Avrupa'da ortaya çıkan ve İtalya ile Fransa'da ipek yetiştiriciliğine ciddi bir darbe vuran ipek böceği hastalığı nedeniyle '50'li yılların ortalarında Hindistan'a ve Çin'e güçlü bir gümüş akışının gerçekleşmesi hakkında şöyle konuşuyor:

> 4337. "Akış Çin'e mi yoksa Hindistan'a mı? – Gümüşü Hindistan'a gönderirsiniz ve bunun büyük bir kısmıyla afyon satın alırsınız, bunların tümü ipek alımı için fon oluşturmak üzere Çin'e gider; ve Hindistan'daki pazarların durumu," (gümüşün orada birikmesine rağmen) "tüccar için, dokuma ya da İngiliz sanayi ürünleri yerine gümüş göndermeyi daha kârlı bir yatırım hâline getirir." – 4338. "Gümüşü elde etmemizi, Fransa'dan büyük miktarlarda gümüş çıkışının gerçekleşmiş olmasına borçlu değil miyiz? – Evet, çok büyük miktarlarda." – 4344. "Fransa'dan ve İtalya'dan ipek ithal etmek yerine, bu ülkelere hem Bengal'den hem de Çin'den gelen büyük miktarlarda ipek gönderiyoruz."

Yani Asya'ya meta yerine gümüş (bu kıtanın para metali) gönderilmişti ve bunun nedeni, meta fiyatlarının onları üreten ülkede (İngiltere) yükselmiş olması değil, bunları ithal eden ülkede, aşırı ithalat nedeniyle düşmüş olmasıydı; ve bu, söz konusu gümüşün İngiltere tarafından Fransa'dan alınmış ve karşılığının zorunlu olarak kısmen altınla ödenmiş olmasına rağmen gerçekleşmişti. *Currency* teorisine göre, bu tür bir ithalatın sonucu, İngiltere'deki fiyatların düşmesi ve Hindistan ile Çin'deki fiyatların yükselmesi olmalıydı.

Bir başka örnek. Liverpool'un önde gelen tüccarlarından Wylie, Lordlar Komitesinin (C. D. 1848/1857) huzurunda şunları söyler:

> 1994. "1845 yılının sonunda" (pamuk eğirmeciliğinden) "daha kazançlı ve bu kadar büyük kârlar getiren başka bir iş yoktu. Pamuk stoku büyük ve iyiydi, kullanışlı pamuk libresi 4 peniden satın alınabiliyordu ve bu tür bir pamuk kullanılarak, bu tutarı aşmayan bir harcamayla, yani iplikçi için libre başına toplam olarak 8 peni civarındaki bir maliyetle, 40 numaralı iyi *secunda mule twist* imal edilebiliyordu. Bu ipliğin büyük bir kısmı Eylül ve Ekim 1845'te libresi $10^1/_2$ ve $11^1/_2$ peniden satılmış ya da sözleşme konusu olmuştu ve iplikçiler bazı örneklerde pamuğun ilk maliyetine eşit bir kâr gerçekleştirmişti." – 1996. "Bu iş, 1846 yılının başına kadar kazançlı olmayı sürdürdü." – 2000. "3 Mart 1844'te pamuk stoku" (627 042 balya) "bugünkünün" (301 070 balya olduğu 7 Mart 1848'dekinin) "iki katından fazlaydı ve buna rağmen libre fiyatı $1^1/_4$ peni daha pahalıydı" (5 peni yerine $6^1/_4$ peni). "Aynı zamanda iplik (40 numaralı iyi *secunda mule twist*) $11^1/_2$-12 peniden Ekim'de $9^1/_2$ peniye ve Aralık 1847 sonunda $7^3/_4$ peniye düşmüştü; iplik eğirmek için kullanılan pamuğun alış fiyatına iplik satılıyordu." (ib., No. 2021, 2023.)

Bu, Overstone'un, sermayenin "kıt" olması nedeniyle paranın "pahalı" olduğu yönündeki bilgeliğinin, onun öz çıkarlarını yansıttığını gösteriyor. Banka faiz oranı 3 Mart 1844'te %3 düzeyindeydi; Ekim ve Kasım 1847'de %8'e ve %9'a yükseldi ve 7 Mart 1848'de hâlâ %4'tü. Satışların tümüyle durması ve paniğe karşılık gelen yüksek faiz oranıyla birlikte paniğin kendisi, pamuk fiyatlarını, arzın durumuna karşılık gelen fiyatlarının çok altına düşürdü. Bunun sonucu, bir yandan 1848'de ithalatın muazzam derecede azalması ve diğer yandan Amerika'da üretimin azalmasıydı; pamuk fiyatlarının 1849'da yeniden yükselmesinin nedeni de buydu. Overstone'a göre, metalar çok pahalıydı, çünkü ülkede çok fazla para vardı.

> 2002. "Pamuk sanayisinin durumunun yakın geçmişte bozulması, ham madde kıtlığıyla açıklanamaz, çünkü ham madde stokunun çok azalmış olmasına rağmen, fiyatlar düşmüş görünüyor."

Ama Overstone, metanın fiyatı ya da değeri ile paranın değerini, yani faiz oranını, işine geldiği gibi karıştırır. Wylie, 2026. soruya cevabında, Cardwell ile Sir Charles Wood'un Mayıs 1847'de "1844 tarihli Banka Yasasının bir bütün olarak uygulanmasının gerekli olduğunu iddia etmelerine" dayanak oluşturan *currency* teorisi hakkındaki genel değerlendirmesini paylaşır:

> "Bu ilkelerin, paraya yapay bir yüksek değer ve tüm metalar ile ürünlere yıkıcı derecede düşük bir değer verecek nitelikte olduklarını düşünmüştüm."

Bu Banka Yasasının genel olarak işler üzerindeki etkileri hakkında şunları da söyler:

> "İmalatçı şehirlerden ABD'ye gidecek olan malların alımı karşılığında tüccarlara ve bankerlere çekilen olağan poliçeler olan dört ay vadeli poliçeler sadece büyük kayıplarla iskonto ettirilebildiğinden, siparişlerin karşılanması, söz konusu dört ay vadeli poliçelerin iskonto ettirilebilir hâle gelmesini sağlayan 25 Ekim tarihli Hükümet Mektubuna" (Banka Yasasının askıya alınmasına) "kadar büyük ölçüde durmuştu." (2097.)

Yani, Banka Yasasının askıya alınması, taşrada da bir kurtuluş etkisi yaratmıştı.

> 2102. "Geçtiğimiz Ekim ayında" (1847) "burada mal alan neredeyse tüm Amerikalı alıcılar siparişlerini hemen azaltabildikleri kadar azaltmıştı; ve paranın pahalılığı haberi Amerika'ya ulaşır ulaşmaz tüm yeni siparişler son bulmuştu." – 2134. "Tahılın ve şekerin durumları özeldi. Tahıl piyasası hasat beklentilerinden ve şeker çok büyük miktarlardaki stoklardan ve ithalattan etkilenmişti." – 2463. "Amerika'ya borçlarımızın büyük bir kısmı konsinye malların zorunlu satışları yoluyla tasfiye edilmişti ve korkarım büyük bir kısmı da buradaki iflaslar yoluyla iptal edilmişti." – 2196. "Doğru hatırlıyorsam, *Ekim 1847'de Menkul Kıymetler Borsamızda yüzde 70 ödeniyordu.*"

(Olumsuz sonuçları uzun süren ve 1842'de eksiksiz bir artçı bunalımla birleşen 1837 bunalımı ile aşırı üretimi hiçbir şekilde görmek istemeyen (ne de olsa, bayağı iktisada göre, bu, saçma ve olanaksızdı!) sanayicilerin ve tüccarların kendi çıkarlarına dayalı körlükleri, sonunda, *currency* okulunun kendi dogmasını ulusal ölçekte hayata geçirmesini mümkün kılan kafa karışıklığına yol açmıştı. 1844/45 Banka mevzuatı kabul edilmişti.

1844 tarihli Banka Yasası, İngiltere Bankası'nı bir banknot ihraç departmanı ile bir bankacılık departmanına ayırır. İhraç departmanına 14 milyonluk (çoğunluğunu devlet borçlarının oluşturduğu) güvenceler ve en fazla $^1/_4$'ü gümüşten oluşabilecek olan tüm madenî rezerv verilir ve bu departman ikisinin toplam tutarına eşit miktarda banknot ihraç eder.

Halkın ellerinde bulunmayan banknotlar bankacılık departmanında tutulur ve gündelik kullanım için gerekli olan az miktardaki sikkelerle birlikte (yaklaşık bir milyon) onun her zaman hazır durumdaki rezervini oluşturur. İhraç departmanı halka banknot karşılığında altın ve altın karşılığında banknot verir; halkla yapılan diğer işlemler bankacılık departmanı tarafından yürütülür. 1844'te İngiltere'de ve Galler'de kendi banknotlarını çıkarma yetkisi bulunan özel bankalar bu haklarını korur, ama banknot ihraçlarına kota koyulur; bu bankalardan biri kendi banknotlarını ihraç etmekten vazgeçtiğinde, İngiltere Bankası, karşılığı bulunmayan banknot tutarını, ilgili bankanın kotasının $^{2}/_{3}$'ü miktarında artırabilir; bankanın banknot ihracı bu yolla 1892'ye kadar 14 milyon sterlinden $16^{1}/_{2}$ milyon sterline (tam olarak 16 450 000 sterline) yükseldi.

Yani, bankanın rezervinden çıkan her beş sterlinlik altın için beş sterlinlik bir banknot ihraç departmanına döner ve imha edilir; rezerve eklenen her beş sterlinlik altın sikke (*sovereign*) için yeni bir beş sterlinlik banknot dolaşıma girer. Böylece, Overstone'un, tümüyle madenî dolaşımın yasalarına göre düzenlenen ideal kâğıt dolaşımı hayata geçirilmiş olur ve böylece, *currency* savunucularının iddialarına göre, bunalımlar, tüm zamanlar için olanaksız kılınır.

Ama gerçekte, bankanın iki bağımsız departmana ayrılması, banka yönetiminin elinden, kritik anlarda hazırda olan tüm araçları serbestçe kullanma olanağını almıştı ve bu nedenle, ihraç departmanının elinde dokunulmayan milyonlarca sterlinlik altın ve bunun dışında 14 milyonluk güvenceleri bulunurken, bankacılık departmanının iflasın eşiğine geldiği durumlar ortaya çıkabilmişti. Ve neredeyse her bunalımda, yurt dışına, asıl olarak Bankanın madenî rezerviyle karşılanması gereken güçlü bir altın çıkışının gerçekleştiği bir kesitle karşılaşıldığından, bu durumlar çok daha kolay bir şekilde ortaya çıkabilmişti. Ama o zaman, yurt dışına akan her bir beş sterlin için, ülkedeki dolaşımdan beş sterlinlik bir banknot çekilir, yani dolaşım araçlarının miktarı, tam da en fazla dolaşım aracına en fazla gereksinim duyulan anda küçültülmüş olur. Dolayısıyla, 1844 tarihli Banka Yasası, bir bunalım patlak verdiğinde, tüm ticaret dünyasını, doğrudan doğruya, banknotlardan oluşan bir rezerv fonu oluşturmaya, yani bunalımı hızlandırmaya ve keskinleştirmeye yöneltir; borç para talebinin, yani ödeme araçları talebinin kritik anlarda etkili olan ve ödeme araçları arzının sınırlanmasıyla eş zamanlı olarak gerçekleşen bu yapay yükselişi yoluyla, faiz oranını bugüne kadar duyulmamış yüksekliklere çıkarır; demek ki, bunalımları ortadan kaldırmak yerine, onları, ya tüm sanayi dünyasının ya da Banka Yasasının parçalanmak zorunda kalacağı noktaya kadar tırmandırır. İki kez, 25

Ekim 1847'de ve 12 Kasım 1857'de, bunalım bu yüksekliğe ulaşmıştı; o zamanlarda, hükümet, 1844 tarihli Yasayı askıya alarak Bankayı banknot ihraç sınırlamalarından kurtarmıştı ve bu, iki seferinde de, bunalımı aşmaya yetmişti. 1847'de, birinci sınıf güvenceler karşılığında artık yine banknot elde edilebileceğinin bilinmesi, gömülenmiş olan 4-5 milyonluk banknotların yeniden gün ışığına çıkmasına ve dolaşıma girmesine yetmişti; 1857'de, çok kısa bir süreliğine, yasal miktarı aşan yaklaşık bir milyonluk banknot ihraç edilmişti.

Değinilmesi gereken bir başka nokta, 1844 tarihli banka mevzuatının, yüzyılın ilk yirmi yılını anımsatan bazı izler de taşıdığıdır; o dönemde, Bankanın madenî parayla yapılan ödemeleri durdurulmuş ve banknotlar değer yitirmişti. Banknotların kredilerini yitirebileceği korkusu hâla fazlasıyla hissediliyor; bu, çok gereksiz bir korkudur, çünkü daha 1825'te, dolaşımın dışına çıkarılmış olan bir sterlinlik banknotlardan oluşan eski bir stokun bulunarak ihraç edilmesi, bunalımın aşılmasını sağlamış ve banknotların kredilerinin, güvensizliğin en fazla genelleştiği ve güçlendiği bir zamanda bile, sarsılmamış olduğunu kanıtlamıştı. Bu da tümüyle anlaşılır bir şeydir; ne de olsa, bu değer işaretinin arkasında, gerçekten de, kendi kredisiyle bütün bir ulus duruyor. –F. E.)

Şimdi de Banka Yasasının etkileriyle ilgili birkaç tanık ifadesini dinleyelim. J. St. Mill, 1844 tarihli Banka Yasasının aşırı spekülasyonu sınırlandırmış olduğuna inanır. Bu bilge adam şans eseri 12 Haziran 1847'de konuşmuştu. Dört ay sonra bunalım patlak vermişti. Sözcüğü sözcüğüne "banka yöneticilerini ve genel olarak ticaret dünyasının üyelerini" kutlar, çünkü,

> "bir ticaret bunalımının doğasını, ve aşırı spekülasyonu destekleyerek hem kendilerine hem de halka yaptıkları büyük kötülüğü eskisine göre çok daha iyi anlıyorlar." (B. C. 1857, No. 2031.)

Bilge adama göre,

> "ücret ödeyen fabrikatörlere ve başkalarına verilen öndelikler şeklinde" (bir sterlinlik banknotlar ihraç edildiğinde) bu banknotlar, onları tüketim için harcayan başkalarının ellerine geçebilir ve bu durumda bu banknotların kendileri metalara yönelik bir talep oluşturur ve bir süreliğine fiyatlardaki bir artışı teşvik etme eğilimi sergileyebilir." [No. 2066.]

Yani, Bay Mill, fabrikatörlerin, altın yerine kâğıtla ödeme yaptıkları için daha yüksek ücretler ödeyeceklerini mi kabul ediyor? Yoksa, fabrikatörün, öndeliğini 100 sterlinlik banknotlarla alması ve bunları altınla mübadele etmesi durumunda, söz konusu ücretlerin, doğrudan doğruya 1 sterlinlik banknotlarla ödenmeleri durumunda yaratacaklarından daha az talep yaratacaklarını mı düşünüyor? Ve, örneğin belirli maden-

cilik bölgelerinde ücretlerin yerel bankalar tarafından birden fazla işçinin eline topluca beş sterlinlik bir banknotun geçeceği şekilde ödenmiş olduğunu bilmiyor mu? Bu, onların talebini artırır mı? Yoksa, bankerler, fabrikatörlere, küçük banknotlarla, büyük banknotlarla yapacaklarına göre daha kolay bir şekilde ve daha fazla para mı öndeler?

[Ekonomi politik hakkındaki bütün eseri, hiçbir çelişkiden çekinmeyen bir seçmecilik sergilemeseydi, Mill'in bir sterlinlik banknotlardan duyduğu bu tuhaf korku açıklanamaz olurdu. Bir yandan, pek çok konuda Overstone'a değil Tooke'a hak verir, diğer yandan, meta fiyatlarının elde bulunan paranın miktarıyla belirlendiğine inanır. Dolayısıyla, ihraç edilen bir sterlinlik her bir banknot için (tüm diğer koşullar aynı kalırken) bankanın rezervine bir sterlinlik bir altın sikkenin (*sovereign*) girdiğine hiçbir şekilde ikna olmamıştır; dolaşım aracı miktarının artabileceğinden ve böylece bunun değer yitirebileceğinden, yani meta fiyatlarının yükselebileceğinden korkar. Yukarıdaki kuşkunun ardında sadece ve sadece bu yatmaktadır. –F. E.]

Tooke, C. D. 1848/1857 huzurunda, bankanın ikiye ayrılması ve banknotların altına çevrilmesinin güvence altına alınmasına yönelik aşırı önlemler hakkında şunları söyler:

1837'yle ve 1839'la karşılaştırıldığında faiz oranın 1847'de daha büyük dalgalanmalar göstermiş olmasının tek nedeni bankanın iki departmana ayrılmasıymış. (3010.) – Banknotların sağlamlığı, 1825'te de, 1837 ve 1839'da da etkilenmemişti. (3015.) – 1825'teki altın talebinin tek amacı, taşra bankalarının 1 sterlinlik banknotlarının tümüyle itibarsızlaşmasından kaynaklanan boşluğu doldurmaktı; bu boşluk, İngiltere Bankası'nın da 1 sterlinlik banknotlar ihraç etmesine kadar, sadece altınla doldurulabildi. (3022.) – Kasım ve Aralık 1825'te ihracat amaçlı en küçük bir altın talebi yoktu. (3023.)

> "Hem yurt içindeki hem de yurt dışındaki bir itibarsızlaşma söz konusu olduğunda, kâr paylarının ve mevduatların ödenemez duruma gelmesinin sonuçları, banknotların ödenmesinin askıya alınmasının sonuçlarına göre çok daha ağır olurdu." (3028.)
>
> 3035. "Nihai olarak banknotların konvertibilitesini tehdit etmiş olan her durumun, bir ticari sıkışıklık anında ciddi zorluklara yol açabilecek bir durum olacağını söylemez miydiniz? – Kesinlikle hayır."
>
> 1847 yılı içinde "banknot ihracındaki bir artış, belki, 1825'te olduğu gibi, Bankanın kasalarının yeniden doldurulmasına katkıda bulunurdu" (3058.)

Newmarch, B. A. 1857 huzurunda şunları söyler:

> 1357. Bankanın "Departmanların[ın] bu ayrılmasının ilk olumsuz sonucu ve altın rezervinin ikiye bölünmesinin kaçınılmaz bir sonucu,

İngiltere Bankası'nın bankacılık işlemlerinin, yani banka ile ülkedeki ticaret arasında doğrudan bağlantı kuran kısmının bütününün, eski rezervinin yalnızca yarısıyla yürütülmüş olmasıydı. Bu nedenle, rezervin bölünmesi, bankacılık departmanının rezervi ne zaman azalsa, bu azalmanın miktarı küçük bile olsa, Bankanın iskonto oranını değiştirmek zorunda kalmasına yol açtı. Bu yüzden, azalmış olan rezerv, iskonto oranında sık görülen değişim ve dalgalanma dizilerine neden oldu." – 1358. "1844'ten beri" (Haziran 1857'ye kadar) "bu değişmelerin sayısı 60'a yaklaştı; oysa 1844 öncesindeki aynı süre boyunca söz konusu değişmelerin sayısı kesinlikle bir düzineyi bulmamıştı."

1811'den beri İngiltere Bankası'nın yöneticisi ve bir süre boyunca guvernörü olan Palmer'ın C. D. Lordlar Komitesi (1848/1857) huzurundaki ifadeleri de özel olarak ilgi çekiyor:

828. "Aralık 1825'te Bankada yaklaşık 1 100 000 sterlinlik altın kalmıştı. O zamanlar bu" (1844 tarihli) "Yasa var olsaydı, hiç kuşkusuz tümüyle iflas etmek zorunda kalırdı. Aralık ayında, bir haftada sanırım 5 ya da 6 milyonluk banknot ihraç edilmişti ve bu da o dönemde var olan paniği yatıştırmıştı."

825. "Bankanın ilgili dönemde yapılan işlemleri gerçekleştirme girişiminde bulunması durumunda bugünkü Yasanın başarısız kalacağı ilk dönem" (1 Temmuz 1825'ten beri) "28 Şubat 1837'de yaşanmıştı; o dönemde Bankanın elinde 3 900 000-4 000 000 sterlinlik altın vardı ve o zaman Bankanın rezervinde yalnızca 650 000 sterlin kalırdı. Bir başka dönem 1839'da yaşanmıştı ve 9 Temmuz ile 5 Aralık arasında sürmüştü." – 826. "Bu örnekte rezervin miktarı neydi? –5 Eylül'de, rezervde, toplam olarak 200 000 sterlinlik bir açık vardı (*the reserve was minus altogether 200 000 Pfd. St.*). 5 Kasım'da bir ya da bir buçuk milyona çıkmıştı." – 830. "1844 tarihli Yasa, Bankanın 1837'de Amerika'yla yapılan ticareti desteklemesinin önüne geçerdi." – 831. "Amerika'yla ticaret yapan önde gelen firmaların üçü iflas etmişti Amerika'yla bağlantılı olan firmaların neredeyse hepsi itibar yitirmişti ve bence, Banka o dönemde öne çıkmasaydı, kendilerini ayakta tutabilen firmaların sayısı bir ya da ikiyi geçmezdi." – 836. "1837'deki sıkışıklık 1847'dekiyle karşılaştırılamaz. 1837'deki sıkışıklık büyük ölçüde Amerika'yla yapılan ticaretle sınırlı kalmıştı." – 838. (Temmuz 1837'nin başlarında Banka yönetimi sıkışıklığa karşı yapılması gerekenleri tartışmıştı.) "Bazı beylerin savunduğu görüşe göre doğru ilke, faiz oranını yükseltmekti; bu yolla, metaların fiyatı düşerdi; kısacası, doğru ilke, parayı pahalı ve metaları ucuz kılmaktı; bu yolla yurt dışına ödeme yapılabilirdi (*by which the foreign payment would be accomplished*)." – 906. "Bankanın yetkileri üzerindeki eski ve doğal sınırın, yani gerçek madenî stok tutarının yerine, 1844 tarihli Yasayla, Bankanın yetkilerine yapay bir sınırlamanın getirilmiş olması, yapay zorluklara ve dolayısıyla da meta fiyatları üzerindeki, bu Yasanın hükümlerinin yokluğunda gereksiz olacak olan bir etkiye yol açma eğilimine sahiptir." – 968. "1844 tarihli Yasa yürürlükteyken, madenî rezervi, normal koşullar altında, dokuz

> buçuk milyonun çok altına düşüremezsiniz. Bunu yapmak fiyatlar ve kredi üzerinde bir baskı yaratırdı ve bu baskı da kambiyo kurlarını öylesine artırırdı ki, altın ithalatı artar ve ihraç departmanındaki miktar aynı ölçüde büyürdü." – 996. (Banka olarak) "Tabi olduğunuz bugünkü sınırlama altında, gümüş üzerinde, kambiyo kurları üzerinde etkide bulunmak için gümüşe gereksinim duyulan zamanlarda gereken derecedeki bir denetim gücüne sahip değilsiniz." – 999. "Bankanın gümüş stokunu onun madenî stokunun $^{1}/_{5}$'iyle sınırlandıran düzenlemenin amacı neydi? – Bu soruya cevap veremem."

Amaç, parayı pahalılaştırmaktı; *currency* teorisi bir yana, bankanın iki departmanının birbirlerinden ayrılmasının ve İskoçya ile İrlanda'daki bankaların belirli bir miktarın üzerindeki banknot ihracı için altın rezervi tutmaya zorlanmasının amacı da aynıydı. Böylece ulusal madenî rezervde bir dağılma gerçekleşti ve bu da onun uygun olmayan kambiyo kurlarını düzeltme olanağını azalttı. Şu düzenlemelerin tümü faiz oranının yükseltilmesi anlamına gelir: İngiltere Bankası'nın, altın rezervi karşılığında ihraç edilenler dışındaki banknot ihracının 14 milyonu aşamayacak olması; bankacılık departmanının, para bolluğu zamanlarında faiz oranını düşüren ve sıkışıklık zamanlarında onu yükselten normal bir banka olarak yönetilmesi; kıta ve Asya ülkeleri ile İngiltere arasındaki kambiyo kurlarını düzeltmenin başlıca aracı olan gümüş stokunun sınırlandırılması; ihracat için hiçbir zaman altına* gereksinim duymayan ve şimdi, banknotlarının, aslında tümüyle hayalî olan bir konvertibilitesi adına altın tutmak zorunda bırakılan İskoç ve İrlanda bankaları hakkındaki düzenlemeler. Gerçek şu ki, 1844 tarihli Yasa, 1857'de, İskoç bankalarına ilk kez altın için hücum edilmesine yol açtı. Yeni banka mevzuatı, yurt dışına altın çıkışı ile yurt içine altın çıkışı arasında da bir ayrım gözetmiyor; oysa hiç kuşkusuz bunların etkileri tümüyle farklı. Piyasa faiz oranı işte bu nedenlerle sürekli olarak şiddetli dalgalanmalar sergiliyor. Palmer, gümüşle ilgili olarak, iki kez, 992'de ve 994'te, Bankanın yalnızca kambiyo kuru İngiltere için elverişli olduğunda banknot karşılığında gümüş satın alabileceğini, yani gümüşün gereksiz olduğunu söyler; çünkü:

> 1003. "Madenî rezervin kayda değer bir kısmının gümüş şeklinde tutulmasının tek amacı, kambiyo kurlarının İngiltere açısından elverişsiz olduğu dönemlerde dışarıya ödeme yapılmasını kolaylaştırmaktır." – 1004. "Gümüş dünyanın tüm diğer kısımlarında para olan bir meta olması nedeniyle bu amaca" (yurt dışına ödeme yapma amacına) "yönelik en doğrudan araçtır. Son zamanlarda bir tek ABD sadece altın aldı."

---

* 1. baskıda: "paraya"; Marx'ın elyazmasına göre değiştirilmiştir. –*Almanca ed.*

Onun görüşüne göre, uygun olmayan bir kambiyo kurunun altını yurt dışına çekmesi söz konusu olmadıkça, Bankanın, sıkışıklık zamanlarında, faiz oranını %5'lik eski düzeyinin üzerine yükseltmesi gerekmezdi. 1844 tarihli Yasa olmasaydı, ona sunulan tüm birinci sınıf poliçeleri (*first class bills*) herhangi bir zorluk çekmeden iskonto edebilirdi. Ama 1844 tarihli Yasa yürürlükteyken ve Bankanın Ekim 1847'de içinde bulunduğu koşullarda,

> "Banka, güvenilir firmalardan hangi faizi isterse istesin, bunlar, ödemelerini sürdürebilmek için onu ödemeye hazır durumdaydı." [1022.]

Ve Yasanın amacı tam da bu yüksek faiz oranıydı.

> 1029. "Faiz oranının dış talep" (değerli metal talebi) "üzerindeki etkisi ile yurt içindeki bir güvensizlik döneminde Bankaya yönelen talebi sınırlandırma amacıyla faiz oranının yükseltilmesi arasında yapmak istediğim büyük ayrım – 1023. "1844 tarihli Yasadan önce, kurlar İngiltere lehineyken ve ülkede fiili bir panik ve korku varken, bu sıkıntılı durumu çözebilecek tek araç olan banknot ihracına herhangi bir sınır koyulmamıştı."

39 yıl boyunca İngiltere Bankası'nın yönetiminde yer almış olan bir adam böyle konuşuyor. Şimdi de, 1801'den beri Spooner, Attwood & Co.'nun *associé*'si [ortağı] olan bir özel bankeri, Twells'i dinleyelim. B. C. 1857'nin huzuruna çıkan tüm tanıklar arasında ülkenin gerçek durumu hakkında bir miktar bilgi veren ve bunalımın yaklaşmakta olduğunu gören tek kişi o. Bunun dışında, o da, söz konusu okulun kurucuları olan *associé*'leri, yani Attwood biraderler gibi, Birmingham'lı *little-shilling* adamları† sınıfına giriyor (bkz. *Zur Kritik der pol. Oek.*, s. 591*). Şunları söylüyor:

> 4488. "Sizce 1844 tarihli Yasa ne şekilde iş gördü? – Size bir banker olarak cevap verecek olsam, fazlasıyla iyi iş gördüğünü söylemem gerekirdi, çünkü bankerlere ve her tür (para) kapitalist(in)e zengin bir hasat sağladı. Ama anlaşmalarını güven içinde yapabilmeleri için iskonto oranının durağanlığına gereksinim duyan dürüst ve çalışkan iş adamları açısından çok kötü bir şekilde iş gördü ... Para ödünç vermeyi çok kârlı bir uğraş hâline getirdi." – 4489. "O" (Banka Yasası,) "Londra'daki hisse senetli bankaların, hissedarlara %20-22 ödemesini mümkün mü kılıyor? – Geçenlerde bir tanesi %18 ve bir başkası sanırım %20 ödüyordu; 1844 tarihli Yasayı çok güçlü bir şekilde destekliyor olmalılar." – 4490. "Fazla sermayeleri olmayan küçük iş adamları ve saygın tüccarlar yasa onları gerçekten de çok fazla sıkıştırıyor Bunu bilmemi sağlayan tek şey, bunların imzasını taşıyan ödenmemiş poliçelerin çok şaşırtıcı bir miktara ulaştığını görüyor olmam.

† Bkz. elinizdeki kitap, s. 539, Attwood Okulu hakkındaki dipnot. –*Türkçe ed.*

* Bkz. MEW, Band 13, s. 64-65. –*Almanca ed.*

Bunlar her zaman, tutarları belki 20 sterlin ile 400 sterlin arasında değişen küçük poliçeler; bunların pek çoğu ödenmemiş durumda ve ödenmemiş olarak ülkenin her tarafına geri dönüyorlar; bu da, her zaman küçük perakendeci tüccarların ... sıkıntı çektiğinin bir işaretidir."

4494'te, şimdi işlerin kârlı olmadığını açıklıyor. İzleyen açıklamaları, henüz diğerlerinden hiçbiri bu konuda en küçük bir fikre sahip değilken bunalımın gizli varlığını görmüş olması nedeniyle önemli.

4494. "Mincing Lane'de, şeyler fiyatlarını koruyor, ama hiçbir şey satmıyoruz, hiçbir fiyatla satış yapamıyoruz; nominal fiyatı koruyoruz."

4495. Bir örneği anlatıyor: Bir Fransız, Mincing Lane'deki bir komisyoncuya, belirli bir fiyata satılmak üzere 3000 sterlinlik meta gönderir. Komisyoncu bu fiyatı elde edemez, Fransız daha düşük bir fiyata satış yapamaz. Metalar satılmamış olarak kalır, ama Fransız, paraya gereksinim duymaktadır. Dolayısıyla, komisyoncu ona 1000 sterlin öndeler; bunun için, Fransız, metaları güvence göstererek, komisyoncuya 3 ay vadeli 1000 sterlinlik bir poliçe çeker. 3 ay sonra poliçenin vadesi dolar, ama metalar hâlâ satılamaz durumdadır. Komisyoncu bu poliçe karşılığında ödeme yapmak zorundadır ve elinde 3000 sterlinlik bir karşılığın bulunmasına karşın bunu paraya çeviremediğinden zorluklarla karşılaşır. İşte bu şekilde, herkes bir başkasını kendisiyle birlikte aşağıya çeker.

4496. "Büyük ölçekli ihracat işlemlerine gelince yurt içinde işler baskı altında olduğunda, bu durum kaçınılmaz olarak büyük ölçekli ihracat işlemlerini zorunlu kılar." – 4497. "İç tüketimin azaldığını düşünüyor musunuz? – *Gerçekten de çok fazla muazzam derecede* perakendeci tüccarlar bunu en iyi bilenlerdir." – 4498. "Hâlâ büyük miktarlarda ithalat yapılıyor; bu, güçlü bir tüketimin varlığına işaret etmiyor mu? – *Satabilirseniz*, eder; ama depoların pek çoğu bu şeylerle dolu; tam da anlatmakta olduğum örnekte, satılamaz durumdaki 3000 sterlin değerinde ithal edilmiş meta var."

4514. "Para pahalı olduğunda sermayenin ucuz olacağını söyler miydiniz? – Evet."

Yani, bu adam, Overstone'un, yüksek faiz oranının pahalı sermaye ile aynı anlama geldiği yönündeki görüşüne hiçbir şekilde katılmıyor.

İşlerin şimdi ne şekilde yürütülmekte olduğu hakkında:

4516. Başkaları, çok ileriye giderek, sermayelerinin kendilerini haklı çıkardığı noktanın çok ötesine geçen büyüklükteki ihracat ve ithalat işleri yürütüyor; bundan hiçbir şekilde kuşku duyulamaz. Bu adamlar başarıya ulaşabilir; bazı şanslı girişimler sayesinde büyük servetler elde edebilir ve kendilerini haklı çıkarabilirler. Bugün ticaretin büyük bir kısmı tam da bu sistemle yürütülüyor. İnsanlar, bir kez mal gönderdiklerinde yüzde 20, 30 ya da 40 zarar etmeye razı; bir sonraki girişimleri bunu onlara geri

> getirebilir. Arka arkaya başarısızlığa uğrarlarsa mahvolurlar; ve yakın geçmişte sıklıkla karşılaştığımız durum tam da bu; ticaret firmaları, arkalarında tek şilinlik varlık bırakmadan iflas etti."
>
> 4791. "Düşük faiz oranı" (son 10 yıldaki) "kuşkusuz bankerlerin aleyhinedir, ama muhasebe defterlerini size gösteremeseydim, kârların" (kendi kârları) "geçmiştekilere göre ne kadar yükselmiş olduğunu size açıklamakta büyük güçlükler çekerdim. Aşırı banknot ihracı nedeniyle faiz oranı düşük olduğunda, mevduatımız artar; faiz oranı yüksek olduğunda, o yolla avantaj sağlarız." – 4794. "Para ılımlı faiz oranlarıyla elde edilebilirken, daha fazla para talebiyle karşılaşırız; daha fazla borç veririz;" (biz bankerler için) "bu şekilde iş görür. Faiz oranı yükseldiğinde, adil olandan daha fazlasını elde ederiz; elde etmemiz gerekenden fazlasını elde ederiz."

İngiltere Bankası'nın banknotlarının güvenilirliğinin tüm uzmanlarca sarsılmaz kabul edildiğini görmüş olduk. Buna rağmen, Banka Yasası, bunların konvertibilitesi için 9-10 milyonluk altını mutlak olarak bağlı tutar. Böylece, rezervin kutsallığı ve dokunulmazlığı, geçmişin gömüleyicilerinde olduğundan çok farklı bir şekilde hayata geçirilir. W. Brown (Liverpool) şunları söyler (C. D. 1847/1857, 2311):

> "O dönemdeki kullanımı açısından bakıldığında, bu para" (ihraç departmanındaki madenî rezerv) "denize de dökülebilirdi; ne de olsa, Parlamento Yasasını ihlal etmeden onun en küçük bir kısmını kullanmak bile olanaksızdı."

Daha önce de alıntı yapılan ve ifadelerine Londra'nın modern yapı sistemi betimlenirken başvurulan (II. Kitap, Bölüm 12) müteahhit E. Capps, 1844 tarihli Banka Yasası hakkındaki görüşlerini aşağıdaki şekilde özetliyor (B.A. 1857):

> 5508. "Yani, genel olarak, bugünkü" (banka mevzuatı) "sistem[in]in, sanayinin kârlarını düzenli aralıklarla tefecinin kesesine aktarmak için az çok elverişli bir düzenek olduğunu mu düşünüyorsunuz? – Böyle düşünüyorum. İnşaat sektöründe bu şekilde iş gördüğünü biliyorum."

Daha önce değinildiği üzere, İskoç bankalarına, 1845 tarihli Banka Yasasıyla, İngiliz sistemine benzer bir sistem dayatılmıştı. Onlara, her bir banka için belirlenen bir tutarı aşan banknot ihraçları için rezervlerinde altın bulundurma yükümlülüğü getirilmişti. B. C. 1857 huzurunda bunun etkisi hakkında verilen bazı ifadeler aşağıda.

Bir İskoç bankasının müdürü olan Kennedy:

> 3375. "1845 tarihli Yasanın kabul edilmesinden önce İskoçya'da altın dolaşımı diyebileceğiniz bir şey var mıydı? – Hiçbir şekilde yoktu." – 3376. "O zamandan beri herhangi bir ek altın dolaşımı oldu mu? – Hiçbir şekilde olmadı; insanlar altın istemiyor (*the people dislike gold*)." – İskoç

bankalarının 1845'ten beri tutmak zorunda oldukları yaklaşık 900 000 sterlinlik altın, ona göre sadece zarar veriyor ve "İskoçya'nın sermayesinin aynı büyüklükteki bir kısmını kâr getirmeden soğuruyor."

Ayrıca, Union Bank of Scotland'ın müdürü olan Anderson:

3558. "İskoçya'daki bankaların İngiltere Bankası'na yönelik güçlü altın talebi, sadece kambiyo işlemleri için miydi? – Öyleydi; ve Edinburgh'da altın tutarak buna çare bulunamaz." – 3590. "İngiltere Bankası'nda" (ya da İngiltere'deki özel bankalarda) "aynı miktarda değerli kâğıdımız bulunduğu sürece, İngiltere Bankası'ndan bir altın çıkışının gerçekleşmesini sağlama gücümüz geçmiştekiyle aynı kalır."

Son olarak, *Economist*'ten bir makale (Wilson):

"İskoç bankaları atıl nakit tutarlarını Londra'daki temsilcilerinde, onlar da bunları İngiltere Bankası'nda tutar. Böylece, İskoç bankaları, söz konusu tutarlar ölçüsünde, Bankanın madenî rezervine hükmeder; ve yurt dışına ödeme yapılacağı zaman bunlar gerektikleri yerde bulunur."

1845 tarihli Yasa bu sistemi bozmuştu:

"İskoçya için çıkarılan 1845 tarihli Yasa nedeniyle, son zamanlarda, sadece İskoçya'daki hiçbir zaman ortaya çıkmayabilecek olan olası bir talebi karşılamak üzere, İngiltere Bankası'ndan büyük bir altın sikke çıkışı gerçekleşti O dönemden beri büyük bir tutar düzenli bir şekilde İskoçya'da tutulurken, bir başka kayda değer tutar sürekli olarak Londra ile İskoçya arasında gidip geliyor. Bir İskoç bankasının banknotlarına yönelik talebin artmasını beklediği bir dönem geldiğinde, Londra'dan bir sandık dolusu altın getiriliyor; bu dönem geride kaldığında, aynı sandık, genellikle açılmamış olarak Londra'ya geri gönderiliyor." (*Economist*, 23 Ekim 1847 [s. 1214-1215].)

(Ve Banka Yasasının babası olan banker Samuel Jones Loyd, diğer adıyla Lord Overstone, bütün bunlar hakkında ne söylüyor?

Daha 1848'de C. D. Lordlar Komitesi huzurunda şunları yinelemişti:

"yeterli sermayenin bulunmamasından kaynaklanan para sıkışıklığı ile yüksek faiz oranına, fazladan banknot ihraç edilerek çare bulunamaz" (1514);

oysa, 25 Ekim 1847 tarihli Hükümet Mektubuyla daha fazla banknot ihraç edilmesine sadece *izin verilmesi* bile bunalımı hafifletmeye yetmişti.

Şu konuda ısrarcı:

"yüksek faiz oranı ve imalat sanayisindeki durgunluk, sınai ve ticari amaçlarla kullanılabilecek olan *maddi* sermayenin azalmasının kaçınılmaz bir sonucuydu." (1604.)

Oysa imalat sanayisindeki durgunluğun anlamı, maddi meta-sermayenin depoları doldurup taşırmış ve fiilen satılamaz durumda olması ve tam da bu nedenle, maddi üretken sermayenin, satılamayacak olan daha fazla meta-sermaye üretmemek için tümüyle ya da yarı yarıya atıl kalmasıydı.

Ve 1857'deki Banka Komitesi huzurunda şunları söylüyor:

> "1844 tarihli Yasanın ilkelerine sıkıca ve eksiksiz bir şekilde bağlı kalınması sayesinde, her şey düzen içinde ve kolaylıkla gerçekleşti, parasal sistem güvende ve sağlam, ülkenin gönenci tartışma konusu değil, halkın 1844 tarihli Yasanın hikmetine olan güveni günden güne güç kazanıyor, ve eğer Komite, Yasanın dayandığı ilkelerin ya da sağladığı yararlı sonuçların sağlamlığı hakkında daha fazla pratik kanıt istiyorsa, Komiteye verilecek olan doğru ve yeterli cevap şudur: çevrenize bakın, ülkedeki işlerin bugünkü durumuna bakın, halkın hoşnutluğuna bakın, toplumun tüm sınıflarına yayılan zenginliğe ve gönence bakın; ve bunları yapmasının ardından, Komite, rahatlıkla, bu sonuçların ortaya çıkmasını sağlayan Yasanın yürürlükte kalmasına engel olup olmayacağına karar vermeye çağrılabilir." (B. C. 1857, No. 4189.)

Overstone'un 14 Temmuz'da Komite huzurunda okuduğu bu hararetli ilahiye cevap olarak aynı yılın 12 Kasım günü okunan kıta, Banka yönetimine yazılan mektuptu; hükümet, kurtarılabilecek olan ne kaldıysa kurtarmak için, 1844 tarihli bu mucizevi yasayı askıya aldı. –F. E.)

Bölüm

35

Değerli Metal ve Kambiyo Kuru

★★★

I. Altın Rezervinin Hareketi

Sıkışıklık zamanlarında banknotların istiflenmesiyle ilgili olarak belirtilmesi gereken şey şudur: burada, toplumun en eski koşullarındaki huzursuzluk zamanlarında gerçekleştiği şekliyle değerli metal gömülemesi yinelenir. 1844 tarihli Yasanın sonuçları ilginçtir, çünkü ülkede bulunan tüm değerli metalleri dolaşım araçlarına dönüştürmek ister: altın çıkışını dolaşım araçlarındaki daralmayla ve altın girişini dolaşım araçlarındaki genişlemeyle eşitlemeye çalışır. Böylece, deneysel olarak, bunun tam tersi kanıtlanmış olur. Hemen şimdi değineceğimiz tek bir istisna dışında, İngiltere Bankası'nın dolaşımdaki banknotlarının miktarı, 1844'ten beri, bankanın ihraç etme yetkisi bulunan en yüksek miktara hiçbir zaman ulaşmadı. Ve diğer yandan, 1857 bunalımı, belirli koşullar altında bu en yüksek miktarın yetmediğini gösterdi. 13-30 Kasım 1857'de, dolaşımdaki günlük miktar, en yüksek miktardan ortalama olarak 488 830 sterlin fazlaydı. (B. A. 1858, s. XI.) O dönemdeki yasal en yüksek miktar, 14 475 000 sterlin, artı, Bankanın mahzenlerindeki madenî rezervin miktarı kadardı.

Değerli metal çıkış ve girişleri hakkında söylenmesi gerekenler:

Birincisi, bir yandaki, altın ve gümüş üretmeyen bir alanın sınırları içindeki metal gidiş gelişleri ile, diğer yandaki, üretim alanlarından çeşitli başka ülkelere altın ve gümüş akışı ve bu ek miktarın söz konusu ülkeler arasındaki dağılımı birbirinden ayrılmalıdır.

Rusya'daki, Kaliforniya'daki ve Avustralya'daki altın madenlerinin etkilerini göstermesinden önce, bu yüzyılın başından bu yana, arz, yalnızca, aşınıp yıpranan sikkeleri yerlerine koymaya, olağan lüks mal kullanımına ve Asya'ya gümüş ihracatına yetiyordu.

Ama o zamandan beri, birincisi, Amerika ile Avrupa'nın Asya'yla ticari ilişkileriyle birlikte, Asya'ya gümüş ihracatında olağanüstü bir artış gerçekleşti. Avrupa'dan ihraç edilen gümüşün yerine büyük ölçüde söz konusu ek altın koyuldu. Ayrıca, yeni arz edilen altının bir kısmı iç para dolaşımı tarafından soğuruldu. Tahminlere göre, 1857'ye kadar İngiltere'nin iç dolaşımına yaklaşık 30 milyonluk altın eklendi.[14] Böylece 1844'ten beri Avrupa ve Kuzey Amerika'nın tüm merkez bankalarındaki madenî rezervlerin ortalama düzeyi yükseldi. İç para dolaşımının büyümesi, aynı zamanda, paniğin ardından gelen duraklama döneminde, iç dolaşımdan dışarı atılan ve hareketsiz hâle gelen altın sikkelerin miktarının artması nedeniyle banka rezervlerinin daha hızlı büyümesini de beraberinde getirdi. Son olarak, yeni altın rezervi keşiflerinden bu yana, zenginlik artışı nedeniyle lüks mallar için değerli metal tüketimi arttı.

İkincisi. Altın ve gümüş üretmeyen ülkeler arasında sürekli bir değerli metal gidiş gelişi vardır; aynı ülke sürekli olarak değerli metal ithal eder ve yine sürekli olarak değerli metal ihraç eder. Sonunda çıkışın mı yoksa girişin mi gerçekleşeceğini, sadece, şu ya da bu yöndeki hareketin ağır basması belirler, çünkü yalnızca salınan ve çoğu zaman paralel olan hareketlerin büyük bir kısmı birbirlerini etkisizleştirir. Ama tam da aynı nedenle, bu sonuç ele alınırken, her iki hareketin sürekliliği ve bir bütün olarak bakıldığında paralel olan seyirleri gözden kaçırılır. Her zaman, değerli metal ithalatının ya da ihracatının daha fazla olmasının, sadece, meta ithalatı ile meta ihracatı arasındaki ilişkinin sonucu ve ifadesi olduğu düşünülür; oysa bu, aynı zamanda, meta ticaretinden bağımsız bir değerli metal ithalat ve ihracat ilişkisinin ifadesidir.

---

14 Bunun para piyasası üzerindeki etkilerini W. Newmarch'ın aşağıdaki ifadeleri gösteriyor: [B. A. 1857,] 1509. "1853'ün sonlarında kamuoyunda ciddi bir endişe vardı ve o yılın Eylül ayında İngiltere Bankası iskonto oranını üç kez yükseltti ... Ekim ayının başlarında kamuoyunda ciddi bir endişe ve korku vardı. Endişe ve korku Kasım sonundan önce çok büyük ölçüde aşıldı ve Avustralya'dan yaklaşık 5 000 000 sterlinlik değerli metalin gelmesi sonucunda neredeyse tümüyle ortadan kalktı Aynı şey 1854 yılının sonbaharında, Ekim ve Kasım aylarında yaklaşık 6 000 000 sterlinlik değerli metal gelişiyle birlikte yaşandı. Aynı şey, bir telaş ve korku dönemi olduğunu bildiğimiz 1855'te, Eylül, Ekim ve Kasım aylarını kapsayan üç ayda yaklaşık 8 000 000 sterlinlik değerli metal gelişiyle birlikte bir kez daha gerçekleşti; ve ardından, geçtiğimiz yılın, yani 1856'nın sonlarında tam olarak aynı şeyin gerçekleştiğini görüyoruz. Doğrusu, herhangi bir mali sıkışıklığa bakarken, bir altın gemisinin gelişini, doğal ve eksiksiz çözüm olarak görme alışkanlığını kazanıp kazanmadığımız konusunda Komitenin neredeyse tüm üyelerinin gözlemlerine başvurabilirdim."

Üçüncüsü. İthalatın ihracata göre ağır basması ve bunun tersi, tümüyle, merkez bankalarındaki madenî rezervlerin artış ya da azalmalarıyla ölçülür. Bu ölçü aletinin ne kadar hassas sonuçlar vereceği, doğal olarak, her şeyden önce, genel olarak bankacılık sisteminin ne ölçüde merkezileşmiş olduğuna bağlıdır. Çünkü "ulusal banka"da istiflenen değerli metalin ulusal madenî rezervi ne ölçüde temsil ettiği buna bağlıdır. Ama durumun bu olduğu kabul edildiğinde, ölçü aleti tam doğru sonuçlar vermez, çünkü belirli koşullar altında iç dolaşım ve altın ile gümüşün lüks mal üretimindeki kullanımının artması nedeniyle fazladan ithalat gerçekleştirilir; dahası, fazladan ithalat olmadan da, iç dolaşım için altın sikke çekilebilir ve böylece, eş zamanlı bir ihracat artışı gerçekleşmeden de, madenî rezerv azalabilirdi.

Dördüncüsü. Azalma hareketinin daha uzun bir süre boyunca devam etmesi ve böylece azalmanın kendisini hareketin eğilimi olarak ortaya koyması ve bankanın madenî rezervini ortalama düzeyinin ciddi derecede altına, bu rezervin ortalama en alt düzeyine kadar indirmesi durumunda, metal ihracatı bir çıkış (*drain*) şeklini alır. Madenî rezervin ortalama en alt düzeyi, tek tek her özel durumda banknot karşılığı nakit ödemeleri için ayrılan karşılıklar hakkındaki mevzuat vb. tarafından farklı bir şekilde düzenlendiğinden, az çok keyfî bir şekilde saptanır. Newmarch, B. A. 1857 huzurunda, İngiltere'de böylesi bir çıkışın ulaşabileceği nicel sınırlar hakkında şunları söylüyor (Evid. No. 1494):

> "Deneyimlerden hareketle değerlendirirsek, dış ticaretteki herhangi bir dalgalanmadan kaynaklanan bir metal çıkışının 3 000 000 ya da 4 000 000 sterlini aşması olasılığı çok düşüktür."

1847'de, İngiltere Bankası'nın altın rezervinin 23 Ekim'deki en düşük düzeyi, 26 Aralık 1846'daki düzeyin 5 198 156 sterlin ve 1846'daki en yüksek düzeyin (29 Ağustos) 6 453 748 sterlin altındadır.

Beşincisi. "Ulusal banka"nın madenî rezervinin belirlenmesi (ama bu belirlenme, hiçbir şekilde, gömülenen metal miktarının büyüklüğünü kendi başına düzenlemez, çünkü bu büyüklük, sadece iç ve dış ticaretin felce uğraması nedeniyle artabilir) üç etmene bağlıdır: 1. Uluslararası ödemeler için ayrılan rezerv fonu, bir başka deyişle, dünya parası rezerv fonu. 2. Sırasıyla genişleyip daralan iç metal dolaşımı için ayrılan rezerv fonu. 3. Mevduat ödemeleri ve banknotların konvertibilitesi için ayrılan rezerv fonu (bu, bankanın işleviyle bağlantılıdır ve sadece para olarak paranın işleviyle hiçbir ilgisi yoktur). Dolayısıyla, bu rezerv fonu, bu üç işlevin tek tek her birini etkileyen ilişkilerden de etkilenebilir; yani, uluslararası fon olarak, hangi nedenlerce belirleniyor olursa olsun ve ticaret bilançosuyla ilişkisi ne olursa olsun ödemeler bilançosundan

etkilenebilir; iç metal dolaşımı için ayrılan rezerv fonu olarak, iç metal dolaşımının genişlemesinden ya da daralmasından etkilenebilir. Üçüncü işlev, yani güvence fonu oluşturma işlevi, madenî rezervin bağımsız hareketini belirlememekle birlikte, iki farklı etkide bulunur. İç dolaşımda madenî paranın (dolayısıyla, gümüşün değer ölçüsü olduğu ülkelerde aynı zamanda gümüş sikkelerin) yerine geçen banknotların ihraç edilmesi durumunda, rezerv fonunun (2) numaralı işlevi ortadan kalkar. Ve bu işi görmüş olan değerli metalin bir kısmı, kalıcı olarak yurt dışına gidecektir. Bu durumda, metal sikkelerin iç dolaşım için çekilmesi söz konusu olmaz, ve böylece, madenî rezervin, sikkelere dönüştürülmüş olan ve dolaşımda bulunan metalin bir kısmının hareketsiz kılınması yoluyla geçici olarak güçlendirilmesi olasılığı da ortadan kalkar. Ayrıca: Mevduat ödemeleri ve banknotların konvertibilitesi için, her koşulda, belirli bir asgari madenî rezervin tutulması zorunluysa, bu da, kendine özgü bir şekilde, bir altın çıkış ya da girişinin sonuçları üzerinde etkide bulunur; rezervin, banka tarafından her koşulda tutulmak zorunda olan kısmını, ya da, başka zamanlarda yararsız olduğu için kurtulmaya çalıştığı kısmını etkiler. Dolaşımda yalnızca madenî paraların bulunduğu ve bankacılık sisteminin toplulaşmış olduğu bir durumda da, banka, madenî rezervini mevduat ödemeleri için bir güvence sayardı ve bir metal çıkışı, 1857'de Hamburg'da yaşanana benzer bir paniğe yol açabilirdi.

Altıncısı. Belki 1837 istisnasıyla, gerçek bunalım her zaman ancak kambiyo kurlarının değişmesinden sonra, yani değerli metal ithalatı bir kez daha değerli metal ihracatına üstünlük kurar kurmaz patlak verdi.

1825'te gerçek çöküş altın çıkışının durmasından sonra yaşandı. 1839'da altın çıkışı gerçekleşti, ama bir çöküş yaşanmadı. 1847'de altın çıkışı Nisan ayında durdu ve çöküş Ekim ayında yaşandı. 1857'de yurt dışına altın çıkışı Kasım başlarından itibaren durmuştu ve çöküş ancak Kasım sonunda yaşandı.

Bu, 1847 bunalımında çok daha belirgin bir şekilde ortaya çıktı: altın çıkışı, görece hafif bir ön bunalıma yol açtıktan sonra, daha Nisan ayında durmuştu; ardından asıl ticari bunalım ancak Ekim ayında patlak verdi.

Aşağıdaki ifadeler *Secret Committee of the House of Lords on Commercial Distress 1848* [Mali Sıkıntı Hakkında Lordlar Kamarası Gizli Komitesi] (1848) huzurunda verilmiştir; tanık ifadeleri (*evidence*) ancak 1857'de basılmıştır (alıntılarda C. D. 1848/1857 şeklinde de geçmektedir).

Tooke'un ifadeleri:

> "Nisan 1847'de bir sıkışıklık ortaya çıktı; doğrusunu söylemek gerekirse, bu, bir panikle aynı anlama geliyordu, ama görece kısa sürdü ve söz konusu sıkışıklığa önemli sayılabilecek ticari iflaslar eşlik etmedi. Ekim ayında

sıkışıklık Nisan ayının herhangi bir anına göre çok daha şiddetliydi; neredeyse hiç duyulmamış sayıda ticari iflas gerçekleşti." (2996.) – "Nisan ayında, özellikle Amerika'yla aramızdaki kambiyo kurları, bizi, sıra dışı bir büyüklüğe ulaşan ithalat için ödeme yaparken ciddi bir miktarda altın ihraç etmek zorunda bıraktı; Banka, altın çıkışını ancak çok ciddi bir çaba harcaması sayesinde durdurdu ve kurları yükseltti." (2997.) – "Ekim ayında kambiyo kurları İngiltere lehineydi." (2998.) – "Kambiyo kurlarındaki değişim Nisan ayının üçüncü haftasında başlamıştı." (3000.) – "Temmuz'da ve Ağustos'ta dalgalandılar; Ağustos başından itibaren her zaman İngiltere lehineydiler." (3001.) – Ağustos ayındaki altın çıkışı "bir iç dolaşım talebinden kaynaklandı" [3003.]

İngiltere Bankası Guvernörü J. Morris: Kambiyo kurunun Ağustos 1847'den beri İngiltere için elverişli hâle gelmiş ve bu nedenle altın ithalatının gerçekleşmiş olmasına rağmen, Bankanın madenî rezervi küçüldü.

"İç talep nedeniyle ülke içine 2 200 000 sterlinlik çıkış gerçekleşti." (137.) Bu, bir yandan demiryolu yapım işlerinde daha fazla işçinin istihdam edilmesiyle, diğer yandan, "bankerlerin, sıkıntılı zamanlarda altına sahip olma isteğiyle" (147) açıklanır.

İngiltere Bankası'nın eski guvernörü ve 1811'den beri müdürü olan Palmer:

684. "Nisan 1847 ortalarından 1844 tarihli yasanın kısıtlayıcı hükmünün geri çekildiği güne kadar geçen bütün bir dönem boyunca kambiyo kurları İngiltere lehineydi."

Dolayısıyla, 1847'de bağımsız bir para paniğine yol açmış olan metal çıkışı, burada, her zamanki gibi bunalımın bir habercisinden başka bir şey değildir ve daha bu bunalım patlak vermeden tersine dönmüştür. 1839'da, işler büyük bir baskı altındayken (tahıl vb. için) çok güçlü bir metal çıkışı gerçekleşti, ama bunalım ve para paniği yaşanmadı.

Yedincisi. Genel bunalımlar son bulur bulmaz, altın ve gümüş, (üretici ülkelerden yeni değerli metal gelişi bir yana bırakılacak olursa) yine, geçmişteki denge durumunda farklı ülkelerin her birinin rezervleri arasında var olan oranlara göre dağılır. Diğer koşullar aynı kalırken, rezervin her bir ülkedeki göreli büyüklüğü, o ülkenin dünya pazarındaki rolüyle belirlenir. Normal payından daha büyük bir paya sahip olmuş olan ülkeden çıkış ve daha küçük bir paya sahip olmuş olan ülkeye giriş gerçekleşir; bu giriş ve çıkış hareketleri, yalnızca, altın ve gümüşün farklı ulusal rezervler arasındaki ilk dağılımına geri dönülmesini sağlar. Ama bu yeniden dağılıma, kambiyo kurları incelenirken değinilecek olan farklı koşulların etkileri aracılık eder. Normal dağılıma dönülür dönül-

mez (bu noktadan itibaren), önce büyüme ve ardından yine çıkış başlar. {Bu son cümle, hiç kuşkusuz, sadece, dünya para piyasasının merkezi olarak İngiltere için geçerlidir. –F. E.}

Sekizincisi. Metal çıkışları çoğunlukla dış ticaretin durumundaki bir değişikliğin belirtisidir ve bu değişiklik de, koşulların yine bir bunalım doğrultusunda olgunlaşmakta olduklarının bir işaretidir.[15]

Dokuzuncusu. Asya, Avrupa'yla ve Amerika'yla ticaretinde ödemeler bilançosu fazlası veriyor olabilir.[16]

Değerli metal ithalatı ağırlıklı olarak iki uğrakta gerçekleşir. Bir yandan, bunalımı izleyen ve üretimin daralmasının ifadesi olan birinci düşük faiz oranı evresinde; sonra da, faiz oranının yükseldiği, ama henüz ortalama düzeyine ulaşmadığı ikinci evrede. Bu ikincisi, geri dönüşlerin kolay gerçekleştiği, ticari kredinin bol olduğu ve bu nedenle ödünç sermaye talebinin üretimin genişlemesiyle orantılı olarak artmadığı evredir. Ödünç sermayenin görece bol olduğu her iki evrede de, altın ya da gümüş biçiminde var olan, yani ilkin sadece ödünç sermaye şeklinde iş görebileceği bir biçim altında var olan fazla sermaye girişi, faiz oranı üzerinde ve dolayısıyla da işlerin bütününün rengi üzerinde ciddi etkilerde bulunmak zorundadır.

Diğer yandan: Geri dönüşler sürekliliğini yitirdiğinde, pazarlar dolup taştığında ve görünürdeki gönenç artık yalnızca kredi sayesinde korunabilir hâle geldiğinde; yani, çok güçlenmiş bir ödünç sermaye talebi var olduğunda ve bu nedenle faiz oranı en azından ortalama düzeyine ulaşmış olduğunda, bunların hemen ardından, çıkış, yani süreklileşen ve güçlü bir değerli metal ihracatı ortaya çıkar. Kendilerini tam da değerli metal çıkışıyla yansıtan bu koşullar altında, doğrudan doğruya ödünç verilebilir para-sermaye olarak var olduğu bir biçim altındaki sermayenin süreklileşmiş bir şekilde çekilmesinin etkileri ciddi şekilde güç kazanır. Bu, faiz oranını doğrudan doğruya etkilemek zorundadır. Ama faiz oranının yükselmesi, kredi işlemlerini sınırlandırmak yerine, bunları ge-

15 Newmarch'a göre yurt dışına altın çıkışı üç farklı nedenden kaynaklanabilir: 1. tümüyle ticari nedenlerden; yani, 1836 ile 1844 arasında ve yine 1847'de gerçekleştiği üzere (asıl olarak büyük ölçekli tahıl ithalatı), ithalatın ihracatı geride bırakmasından; 2. İngiliz sermayesinin yurt dışında yatırılmasının araçlarını yaratmak için (örneğin 1857'de Hindistan'daki demiryolları için); ve 3. yurt dışındaki belirli harcamalar için (örneğin 1853'te ve 1854'te Doğudaki savaşlar için).

16 1918. Newmarch. "Hindistan ile Çin'i birleştirirseniz, Hindistan ile Avustralya arasındaki işlemleri ve Çin ile ABD arasındaki daha da önemli işlemleri hesaba katarsanız (bu durumda üçlü bir ticaret söz konusudur ve denkleştirme bizim aracılığımızla gerçekleşir) o zaman, sadece İngiltere'nin değil, Fransa'nın ve ABD'nin de ticaret bilançosu açığı vermiş olduğu doğrudur." – (B. A. 1857.)

nişletir ve bunların tüm kaynaklarının aşırı derecede zorlanmasına yol açar. Bu nedenle, bu dönem çöküşten önceki dönemdir.

Newmarch'a soruluyor (B. A. 1857):

> 1520. "Ama o zaman dolaşımdaki poliçelerin hacmi iskonto oranıyla birlikte yükselmiyor mu? – Öyle görünüyor." – 1522. "Sakin olağan dönemlerde, gerçek mübadele aracı, büyük defterdir; ama herhangi bir zorluk ortaya çıktığında; örneğin, tarif etmiş olduğum koşullar altında banka iskonto oranında bir yükseliş gerçekleştiğinde işlemler doğal olarak poliçelerin çekilmesine dönüşür; bu poliçeler, gerçekleşmiş olan işlemlerin hukuki kanıtları olarak daha kullanışlı olmakla kalmaz; aynı zamanda, başka yerlerdeki alımların yapılmasını sağlamak için daha kullanışlı oldukları gibi, her şeyden önce sermaye elde edilmesini sağlayabilecek olan bir kredi aracı olarak da daha kullanışlı olurlar."

Ayrıca, belirli ölçülerde tehdit edici koşullar altında Banka kendi iskonto oranını yükseltir yükseltmez (burada aynı zamanda, bankanın, kendisi tarafından iskonto edilecek olan poliçelerin vadelerini sınırlandırması olasılığı da vardır), iskonto oranının zirveye yükseleceği yönünde genel bir endişe doğar. Dolayısıyla, başta kredi şövalyesi olmak üzere herkes, geleceği iskonto etmeye ve verili anda mümkün olduğunca çok kredi aracını elinin altında bulundurmaya çalışır. Demek ki, hemen yukarıda değinilen nedenler, şu anlama gelir: İster ithal edilmiş değerli metalinki olsun isterse ihraç edilmiş değerli metalinki, salt değerli metal niceliği, bir nicelik olarak etkide bulunmaz; birincisi, değerli metalin para şeklindeki sermaye olarak özgül karakteri aracılığıyla etkide bulunur ve ikincisi, bir terazi kefesindeki ağırlığa eklendiğinde salınmakta olan kefeyi sonunda kesin olarak aşağıya indirmeye yeten bir kuş tüyü gibi etkide bulunur; yani, şu ya da bu yöndeki herhangi bir fazlalığın sonucu belirleyeceği koşullar altında ortaya çıktığı için etkide bulunur. Bu nedenler olmasaydı, diyelim 5-8 milyon sterlinlik bir altın çıkışının (ve bu, bugüne kadarki deneyimlerin üst sınırıdır) nasıl olup da bazı ciddi etkiler yaratabileceğini kavramak tümüyle olanaksız olurdu; İngiltere'de ortalama olarak dolaşımda bulunan 70 milyon sterlinlik altınla karşılaştırıldığında bile önemsiz görünen bu küçük sermaye artışı ya da azalması, İngiltere'deki üretim hacmiyle karşılaştırıldığında gerçekten de ihmal edilebilir bir büyüklüktedir.[17] Ama tam da kredi ve bankacı-

17 Örneğin, Weguelin'in, dışarıya akmış olan 5 milyonluk altının, bu miktarda daha az sermaye olduğunu söylediği ve sonsuz derecede daha büyük fiyat yükselişleri ya da düşüşleri, gerçek sanayi sermayesinin genişlemeleri ve daralmaları sırasında ortaya *çıkmayan* görüngüleri bununla açıklamaya çalıştığı gülünç cevabına bakılabilir. Diğer yandan, bu görüngüleri doğrudan doğruya (maddi ögeleri açısından değerlendirilen) gerçek sermaye kütlesindeki bir genişlemenin ya da daralmanın belirtileri olarak açıklama girişimi daha az gülünç değildir.

lık sisteminin gelişimi, bir yandan tüm para-sermayenin zorla üretimin hizmetine sokulmasına (ya da aynı anlama gelmek üzere tüm parasal gelirin sermayeye dönüştürülmesine) yol açar ve diğer yandan, çevrimin belirli bir evresinde, madenî rezervi, kendisine düşen işlevleri artık yerine getiremeyeceği bir en alt düzeye indirir; tüm organizmanın bu aşırı duyarlılığını üreten şey, bu gelişmiş kredi ve bankacılık sistemidir. Daha az gelişmiş üretim aşamalarında, rezervin, ortalama düzeyine göre azalması ya da artması, görece önemsiz bir şeydir. Diğer yandan, çok ciddi bir altın çıkışı bile, sınai çevrimin kritik döneminde ortaya çıkmıyorsa, görece etkisiz kalır.

Yukarıdaki açıklamada, metal çıkışının kötü hasatların vb. sonucu olarak gerçekleştiği durumlar göz ardı edildi. Bu tür durumlarda, üretim dengesindeki, kendisini çıkışla gösteren büyük ve ani bozulmanın etkisi ayrı bir açıklama gerektirmez. Üretimin aşırı zorlamalarla sürdürüldüğü bir dönemde bu tür bozulmalar ne kadar sık yaşanırsa söz konusu etki de o kadar büyük olur.

Ayrıca, madenî rezervin, banknotların konvertibilitesinin güvencesi ve tüm kredi sisteminin dayanak noktası olma işlevlerini de göz ardı ettik. Merkez Bankası, kredi sisteminin dayanak noktasıdır. Ve madenî rezerv de Bankanın dayanak noktasıdır.[18] Daha önce I. Kitap, Bölüm III'te, ödeme araçlarını ele alırken göstermiş olduğum üzere, kredi sisteminin çökerek para sistemine dönüşmesi zorunludur. Kritik bir anda madenî temeli korumak için gerçek zenginlikten büyük özverilerde bulunmanın gerekli olduğunu hem Tooke hem de Loyd-Overstone kabul etmiştir. Tartışma yalnızca, bir artı ya da eksi, ve kaçınılmaz olan şeye daha çok ya da daha az akılcı bir şekilde yaklaşılması etrafında döner.[19] Toplam üretimle karşılaştırıldığında ihmal edilebilir olan belirli bir metal miktarının, sistemin dayanak noktası olduğu kabul edilir. Bu metal miktarının, dayanak noktası olma niteliğini bunalımlarda korkutucu bir şekilde göstermesi bir yana, hoş teorik düalizmin nedeni budur. Aydınlanmış iktisat, özel olarak [*ex professo*] "sermayeyi" ele aldığı sürece, altını ve gü-

18 Newmarch (B. A. 1857): 1364. "İngiltere Bankası'nın madenî rezervi, aslında, ülkedeki tüm ticari işlerin yürümesini sağlayan merkezî rezerv ya da merkezî madenî rezervdir. Deyim yerindeyse, ülkedeki tüm ticari işlerin çevresinde döndüğü dayanak noktasıdır; ülkedeki tüm diğer bankalar İngiltere Bankası'nı kendi sikke rezervlerini çekecekleri merkezî rezerv ya da rezervuar olarak görür; ve kambiyo kurlarının etkisi her zaman bu rezervin ya da rezervuarın payına düşer."

19 "Demek ki, pratikte, hem Tooke hem de Loyd, bir ek altın talebini, faiz oranını yükselterek ve sermaye öndeliklerini sınırlandırarak erken bir kredi daraltma yoluyla karşılardı Yalnızca, Loyd, yanılsaması nedeniyle, sıkıntı doğuran ve hatta tehlikeli [yasal] kısıtlamalara ve düzenlemelere yol açar." [İkinci cümlenin İngilizce metinden çevirisi: "Ama Loyd'un ilkeleri, en ciddi sıkıntıları üreten belirli [yasal] kısıtlamalara ve düzenlemelere yol açar." –*Türkçe ed.*] ("Economist", [December 11,] 1847, s. 1418.)

müşü en ağır şekilde aşağılar ve onları sermayenin en önemsiz ve yararsız biçimi sayar. Bankacılık sistemi üzerinde durmaya başlar başlamaz, her şey tersine döner ve altın ve gümüş, türünün en iyi örneği olan [*par excellence*] sermaye olur; bunların korunması için de tüm diğer sermaye ve emek biçimlerinin feda edilmesi gerekir. Peki ama, altını ve gümüşü, servetin diğer şekillerinden ayıran şey nedir? Değer büyüklükleri değil (çünkü bunlar, onlarda nesnelleşmiş olan emeğin miktarıyla belirlenir), bunların, servetin *toplumsal* karakterinin bağımsız cisimleşmeleri ve ifadeleri olmalarıdır. [Toplumun serveti, yalnızca, onun bireysel sahipleri olan tek tek bireylerin serveti şeklinde var olur. Toplumsallığını, yalnızca, bu bireylerin, gereksinimlerini karşılamak için, nitel açıdan farklı olan kullanım değerlerini birbirleriyle mübadele etmeleri sayesinde korur. Kapitalist üretimde bunu yalnızca para aracılığıyla yapabilirler. Böylece, tek bir bireyin serveti, yalnızca paranın aracılığıyla, toplumsal servet olarak gerçekleştirilir; söz konusu servetin toplumsal doğası, parada, yani bu şeyde cisimleşmiştir. –F. E.] Dolayısıyla, servetin bu toplumsal varlığı, öbür dünya şeklinde, toplumsal servetin gerçek ögelerinin yanındaki ve dışındaki bir şey, nesne, meta olarak görünür. Üretim akıcılığını koruduğu sürece bu toplumsal varlık unutulur. Kendisi de servetin toplumsal biçimi olan kredi, parayı uzaklaştırır ve onun yerini gasp eder. Üretimin toplumsal karakterine duyulan güven, ürünlerin para biçiminin, sadece gözden kaybolan ve düşünsel bir şey olarak, sadece bir hayal olarak görünmesine yol açar. Ama kredi sarsıntıya uğrar uğramaz (ve bu evre, modern sanayinin evrimi içinde her zaman kaçınılmaz olarak ortaya çıkar), tüm gerçek servetin gerçekten ve birdenbire paraya, yani altına ve gümüşe çevrilmesi gerekir; bu, çılgınca bir taleptir, ama sistemin kendisinden ister istemez türer. Ve bu muazzam talepleri karşılaması beklenen tüm altın ve gümüş, Bankanın mahzenlerindeki birkaç milyondan ibarettir.[20] Demek ki, altın çıkışının etkileri, üretimin, gerçekte, toplumsal üretim olarak toplumsal denetime tabi olmadığını, servetin toplumsal biçiminin onun dışındaki bir *şey* olarak var olmasıyla, çarpıcı bir şekilde gösterir. Aslında, meta ticaretine ve bireysel mübadelelere dayanmaları ölçüsünde, bu, kapitalist sistem ile daha önceki üretim sistemlerinin ortak bir özelliğidir. Ama bu, ilk olarak kapitalist sistemde en çarpıcı şekilde ve en tuhaf saçma karşıtlık ve anlamsızlık biçiminde ortaya çıkar, çünkü, 1. kapitalist sistemde dolaysız kullanım değeri için

20 "Faiz oranını yükseltmek dışında, altın talebini değiştirmenin hiçbir yolunun bulunmadığına tam olarak katılıyor musunuz?" – Chapman [kambiyo komisyonculuğu yapan büyük Overend, Gurney & Co. firmasının ortağı]: "Böyle düşünüyorum elimizdeki altın miktarı belirli bir noktaya düştüğünde, yapacağımız en iyi şey, hemen alarm zilini çalmak ve çökmekte olduğumuzu, yurt dışına para gönderen herkesin bunun risklerini de üstlenmek zorunda olduğunu söylemektir." – B. A. 1857, Evid. No. 5057.

üretim, üreticinin kendi kullanımı için üretim en eksiksiz şekilde ortadan kaldırılmıştır, yani servet, sadece, kendisini üretim ile dolaşımın birbirine geçmesi şeklinde ifade eden bir toplumsal süreç olarak var olur; 2. çünkü, kredi sisteminin gelişmesiyle birlikte, kapitalist üretim, aynı zamanda servetin ve onun hareketinin hem maddi hem de hayalî engeli olan bu madenî engeli kaldırmak için hiç durmadan çabalar, ama ikide bir kafasını bu engele çarpar.

Bunalım sırasında, tüm poliçelerin, değerli kâğıtların ve metaların hemen ve aynı anda banka paralarına ve tüm banka paralarının da altına çevrilebilir olması talebi ortaya çıkar.

II. Kambiyo Kuru

(Kambiyo kuru, para metallerinin uluslararası hareketinin barometresi olarak bilinir. İngiltere'nin Almanya'ya yapması gereken ödemeler Almanya'nın İngiltere'ye yapması gereken ödemelerden fazla olduğunda, Londra'da, markın sterlin cinsinden fiyatı yükselir ve Hamburg ile Berlin'de sterlinin mark cinsinden fiyatı düşer. İngiltere'nin Almanya'ya yapması gereken ödemelerdeki fazlalık, örneğin Almanya'nın İngiltere'den daha fazla alım yapması yoluyla giderilemezse, Almanya'ya çekilen mark cinsinden poliçelerin sterlin fiyatı, İngiltere'den Almanya'ya ödemeler için poliçeler yerine metal (altın sikke ya da külçe) göndermenin daha kazançlı hâle geleceği noktaya kadar yükselir. Tipik süreç bu şekildedir.

Bu değerli metal ihracatının hacmi büyür ve süresi uzarsa, İngiliz banka rezervi bundan etkilenir ve başta İngiltere Bankası olmak üzere İngiliz para piyasası koruyucu önlemler almak zorunda kalır. Daha önce görmüş olduğumuz üzere, bunların en önemlisi faiz oranının yükseltilmesidir. Kayda değer miktarlarda altın çıkışı gerçekleşirken para piyasası hep sıkışık olur, yani para biçimindeki ödünç sermaye talebi, arzı ciddi ölçülerde aşar ve daha yüksek faiz oranı bunun kendiliğinden bir sonucudur; İngiltere Bankası'nın belirlediği iskonto oranı mevcut duruma karşılık gelir ve kendisini piyasaya kabul ettirir. Ne var ki, metal çıkışının olağan olmayan ticari işlem kombinasyonlarından (örneğin, yabancı devletlerin aldıkları borçlardan, yurt dışındaki sermaye yatırımlarından vb.) kaynaklandığı durumlar da ortaya çıkar ve bu tür durumlarda, Londra para piyasasının kendisi, böylesi etkili faiz artırımlarını hiçbir şekilde haklı çıkarmaz; o zaman İngiltere Bankası, bir faiz artırımını haklı çıkaran ya da gerekli kılan durumu yapay bir şekilde yaratmak için,"açık piyasa"dan yüklü borçlar alarak, önce, bu konuda kullanılan deyimle,

"parayı kıtlaştırmak"zorundadır; bu da, yapılması her geçen yıl daha da zorlaşan bir manevradır. –F. E.}

1857'de, banka mevzuatı hakkındaki Avam Kamarası Komitesi huzurunda verilen aşağıdaki ifadeler, bu faiz oranı artırımının kambiyo kuru üzerinde hangi etkide bulunduğunu gösteriyor (alıntılarda: B. A. ya da B. C., 1857).

John Stuart Mill:

> 2176. "Ticari zorluklarla karşılaşılan durumlarda, her zaman değerli kâğıtların fiyatlarında kayda değer bir düşme olur yabancılar ülkemizde demiryolu hisse senetleri satın almak için para gönderir ya da yabancı demiryolu hisse senetlerinin İngiliz sahipleri yabancı demiryolu hisse senetlerini yurt dışında satar aynı miktardaki altın aktarımının önüne geçilmiş olur." – 2182. "Faiz oranının eşitlenmesine ve farklı ülkeler arasında ticari barometre değerlerinin (*pressure*) eşitlenmesine genellikle aracılık eden büyük ve zengin bir bankerler ve değerli kâğıt tüccarları sınıfı her zaman, fiyatları yükselecek gibi görünen değerli kâğıtları satın alma arayışı içindedir Değerli kâğıtları satın alacakları yer, yurt dışına altın gönderen ülke olacaktır." – 2183. "Bu sermaye yatırımları 1847'de çok ciddi bir ölçekte, altın çıkışını engellemeye yetecek ölçekte gerçekleşti."

İngiltere Bankası'nın eski guvernörü ve 1838'den beri bir yöneticisi olan J. G. Hubbard:

> 2545. "Farklı para piyasalarının tümünde Avrupa ölçeğindeki bir dolaşıma sahip olan ... büyük miktarlarda Avrupa değerli kâğıdı var ve bu kâğıtlar, bir piyasada yüzde 1 ya da yüzde 2 oranında değer yitirir yitirmez, hemen, değerlerinin henüz değişmediği piyasalara aktarılmak üzere satın alınıyor." – 2565. "Yabancı ülkeler İngiltere'deki tüccarlara ciddi ölçülerde borçlu değil mi? – Çok büyük ölçülerde." 2566. "Bu nedenle, söz konusu borçların tahsil edilmesinin, İngiltere'deki çok büyük bir sermaye birikimini açıklamaya yeteceği söylenemez mi? – 1847'de, konumumuzun sonunda eski durumuna gelmesini sağlayan şey, öncesinde Amerika'nın İngiltere'ye olan falanca milyonluk ve Rusya'nın İngiltere'ye olan filanca milyonluk borçlarını silmemizdi."

{Aynı dönemde İngiltere'nin de aynı ülkelere tahıl için"falanca milyon"borcu vardı ve bunun büyük bir kısmını da, İngiliz borçluların iflasları aracılığıyla "silmekten" geri kalmadı. Bkz. 1857 tarihli Banka Yasası hakkındaki rapor, yukarıda, Bölüm 30, s. 311.*}

> 2572. "1847'de İngiltere ile St. Petersburg arasındaki kambiyo kuru çok yüksekti. Bankaya" (altın rezervi dışında) "14 000 000 sterlinlik sınırdan bağımsız olarak banknot ihraç etme yetkisini veren Hükümet Mektubu çıktığında, şart koşulan şey, iskonto oranının %8 olmasıydı. O anda ve bu iskonto oranıyla, St. Petersburg'dan Londra'ya altın gönderilmesi için

* Bkz. MEW, Band 25, s. 510 [elinizdeki kitap, s. 495]. –*Almanca ed.*

sipariş vermek ve bu altın geldiğinde onu satın alınan altın karşılığında çekilmiş olan üç aylık poliçenin vadesinin dolmasına kadar %8'lik faiz oranıyla ödünç vermek kârlı bir işlemdi." – 2573. "Her tür altın işleminde hesaba katılması gereken pek çok nokta vardır; kambiyo kuruna ve" (karşılığında çekilmiş olan) "poliçelerin vadelerinin dolmasına kadar geçen dönemde, yatırımlar için geçerli olan faiz oranına bakmak gerekir."

Asya'yla İngiltere Arasındaki Kambiyo Kuru

Aşağıdaki noktalar önemlidir, çünkü bunlar, birincisi, İngiltere'nin, Asya'yla arasındaki kambiyo kuru aleyhine olduğunda, nasıl olup da, zararını, Asya'dan ithalatları karşılığında İngilizler aracılığıyla ödeme yapan başka ülkeler üzerinden karşılamak zorunda olduğunu gösterir. Ama ikincisi, bunlar önemlidir, çünkü Bay Wilson burada yine aynı aptalca girişimde bulunarak, değerli metal ihracatının kambiyo kurları üzerindeki etkisini genel olarak sermaye ihracının bu kurlar üzerindeki etkisiyle özdeşleştirmeye çalışır; her iki durumda da, bir ödeme ya da satın alma aracı olarak değil, sermaye yatırımı için gerçekleştirilen ihracat söz konusudur. Her şeyden önce, Hindistan'da demiryollarına yatırılmak üzere bu ülkeye falanca milyon sterlinlik değerli metal de gönderilse ray da gönderilse, bunların, aynı sermaye tutarını bir ülkeden bir başkasına aktarmanın farklı biçimlerinden başka bir şey olmadığı açıktır; ve bu, olağan ticari işler hesabına katılmayan ve ihraççı ülkenin, karşılığında, gelecekte bu demiryollarının gelirlerinden elde edeceği yıllık gelir dışında başka herhangi bir geri dönüş beklemediği bir aktarımdır. Bu ihracat değerli metal biçiminde yapılırsa, söz konusu ihracat, değerli metal olduğundan ve bu niteliğiyle hemen ödünç verilebilir para-sermaye ve tüm para sisteminin temeli olduğundan, her koşulda kaçınılmaz bir şekilde olmasa bile yukarıda açıklanmış olan koşullar altında, bu değerli metali ihraç eden ülkenin para piyasası ve dolayısıyla da faiz oranı üzerinde doğrudan doğruya etkide bulunur. Aynı şekilde, kambiyo kurunu da doğrudan doğruya etkiler. Çünkü, yalnızca, Londra para piyasasında arz edilen, örneğin Hindistan'a çekilmiş olan poliçelerin bu fazladan para gönderimlerini gerçekleştirmeye yetmemesi nedeniyle ve yetmemesi ölçüsünde, değerli metal gönderilir. Dolayısıyla, Hindistan'a çekilmiş olan poliçelerin arzını aşan bir talep söz konusu olur ve böylece, kur, anlık olarak İngiltere aleyhine döner; bunun nedeni, İngiltere'nin Hindistan'a borçlu olması değil, Hindistan'a göndermesi gereken sıra dışı tutarların bulunmasıdır. Hindistan'a bu tür bir değerli metal gönderiminin, uzun vadede, İngiliz metallarına yönelik Hint talebini artırması gerekir, çünkü bu, dolaylı olarak, Hindistan'ın

Avrupa metalarını tüketme gücünü artırır. Buna karşılık, sermaye, raylar vb. biçiminde gönderilirse, kambiyo kuru üzerinde hiçbir etkide bulunamaz, çünkü Hindistan'ın bunun karşılığında yapması gereken hiçbir geri ödeme bulunmaz. Tam da bu nedenle, para piyasası üzerinde herhangi bir etkide bulunması da gerekmez. Wilson, bu tür bir etkiyi, bu tür fazladan harcamaların fazladan bir borç para talebi yaratacak ve böylece faiz oranı üzerinde etkide bulunacak olmasından türetmeye çalışır. Böyle olabilir; ama bunun her koşulda gerçekleşmek zorunda olduğunu iddia etmek tümüyle yanlıştır. Rayların gönderildikleri ve döşendikleri yer neresi olursa olsun, bunlar ister İngiliz topraklarına isterse Hint topraklarına yerleştirilsin, İngiliz üretiminin belirli bir alandaki belirli bir genişlemesinden başka hiçbir şeyi temsil etmezler. Çok geniş sınırlar içinde bile olsa, bir üretim genişlemesinin faiz oranını yükseltmeden gerçekleşemeyeceğini iddia etmek budalalıktır. Borçlanılan para miktarı, yani kredi işlemlerinin dâhil olduğu işlerin tutarı büyüyebilir; ama bu işlemler, verili faiz oranı aynı kalırken de artabilir. 1840'lı yıllarda İngiltere'de yaşanan demiryolu çılgınlığı sırasında gerçekten de böyle olmuştu. Faiz oranı yükselmemişti. Ve, gerçek sermayenin, yani burada metaların söz konusu olması ölçüsünde, bu metalar yurt dışı için de üretilse iç tüketim için de üretilse, para piyasası üzerindeki etkinin tümüyle aynı olduğu apaçıktır. Yalnızca, İngiltere'nin yurt dışındaki sermaye yatırımları onun ticari ihracatı (karşılığında ödeme yapılması zorunlu olan, yani bir geri dönüş sağlayan ihracatı) üzerinde sınırlayıcı bir etkide bulunsaydı, ya da, bu sermaye yatırımlarının, zaten, aşırı kredi genişlemesinin ve başlamakta olan dolandırıcılık işlemlerinin belirtileri olmaları ölçüsünde, bir farklılık söz konusu olabilirdi.

Aşağıda, Wilson soruyor ve Newmarch cevap veriyor.

> 1786. "Önceki günlerden birinde, Doğu Asya'ya yönelik gümüş talebi hakkında, sürekli olarak Doğu Asya'ya gönderilen büyük miktarlardaki madenî rezervlere rağmen, Hindistan'la aramızdaki kambiyo kurunun lehimize olduğunu söylemiştiniz; kambiyo kurunun İngiltere lehine olduğunu varsaymak için herhangi bir gerekçeniz var mı? – Evet, var Gördüğüm kadarıyla, 1851'de Birleşik Krallık'tan Hindistan'a yapılan ihracatın gerçek değeri 7 420 000 sterlindi; buna, *India House*'un [Doğu Hindistan Şirketi'nin] poliçelerinin tutarını, yani, Doğu Hindistan Şirketi'nin kendi harcamaları için Hindistan'dan çektiği fonları eklemek gerekir. O yıl, söz konusu poliçelerin toplam tutarı 3 200 000 sterlindi ve dolayısıyla Birleşik Krallık'ın Hindistan'a yaptığı ihracatın toplam tutarı 10 620 000 sterlin olmuştu. 1855'te Birleşik Krallık'tan yapılan mal ihracatının gerçek değeri 10 350 000 sterline yükselmişti ve *India House* poliçelerinin tutarı 3 700 000 sterlin olduğundan, İngiltere'nin toplam ihracatı 14 050 000 sterlin olmuştu. 1851 yılıyla ilgili olarak, sanırım,

İngiltere'ye Hindistan'dan yapılan mal ithalatının gerçek değerini belirtmenin bir yolu bulunmuyor, ama 1854 ve 1855 yılları için gerçek değer hakkındaki bir rapora sahibiz; 1855'te, İngiltere'ye Hindistan'dan yapılan mal ithalatının toplam gerçek değeri 12 770 000 sterlindi ve bu toplam, sözünü etmiş olduğum 14 050 000 sterlinle karşılaştırıldığında, iki ülke arasındaki doğrudan ticaretle ilgili olarak, Birleşik Krallık lehine 1 380 000 sterlinlik bir fazla bırakmıştı." [B. A. 1857.]

Wilson daha sonra kambiyo kurunun dolaylı ticaretten de etkilendiğini belirtiyor. Örneğin, Hindistan'dan Avustralya'ya ve Kuzey Amerika'ya yapılan ihracat işlemleri için Londra'ya poliçeler çekilir ve bu nedenle, bunlar, kambiyo kurunu, tıpkı metalar doğrudan doğruya Hindistan'dan İngiltere'ye gitmiş gibi etkiler. Ayrıca, Hindistan ile Çin bir arada ele alındığında, Çin'in sürekli olarak afyon için Hindistan'a ciddi ödemeler yapması gerektiğinden ve İngiltere'nin Çin'e ödemeler yapması gerektiğinden ve tutarlar bu dolaylı yolla Hindistan'a gittiğinden, İngiltere'nin bilançosu açık veriyormuş. (1787, 1788.)

No. 1791'de, Wilson'a, sermayenin "demir raylar ve lokomotifler biçiminde ya da madenî para biçiminde" gitmesinden bağımsız olarak, kambiyo kuru üzerindeki etkinin aynı olup olmayacağı soruluyor. Newmarch'ın buna verdiği cevap tümüyle doğru: demiryollarının yapımı için son yıllarda Hindistan'a gönderilmiş olan 12 milyon sterlin, Hindistan'ın düzenli aralıklarla İngiltere'ye ödemesi gereken yıllık bir rantın satın alınmasına hizmet etmiş.

"Ama değerli metal piyasası üzerindeki dolaysız etki söz konusu olduğunda, 12 milyon sterlinlik yatırım, yalnızca, fiilî para harcamaları için metal gönderilmesinin gerekmesi ölçüsünde böyle bir etkide bulunurdu."

1797. (Weguelin soruyor:) "Bu demir" (raylar) "için herhangi bir geri dönüş gerçekleşmiyorsa, bunun kambiyo kurunu etkilediği nasıl söylenebilir? – Harcamaların metalar biçiminde gönderilen kısmının kambiyo kuru hesabını etkilediğini düşünmüyorum İki ülke arasındaki kambiyo kuru hesabının, yalnızca, bir ülkede sunulan yükümlülüklerin ya da poliçelerin miktarı ile diğer ülkede sunulanların miktarı arasındaki farktan kaynaklandığı söylenebilir; kambiyo kurunun mantığı budur. Şimdi, söz konusu 12 000 000 sterlinin aktarımı söz konusu olduğunda, bu para öncelikle bu ülkede taahhüt edilir şimdi, eğer bu işlem, 12 000 000 sterlinin tümünün Kalküta'da, Bombay'da ve Madras'ta madenî paralara yatırılmasını gerektiren bir işlem olsaydı ... tıpkı Doğu Hindistan Şirketi'nin yarın poliçelerini 3 000 000 sterlinden 12 000 000 sterline çıkaracağını ilan etmesi durumunda olacağı üzere, ani bir talep, gümüş fiyatını ve kambiyo kurunu çok şiddetli bir şekilde etkilerdi. Ama söz konusu 12 000 000 sterlinin yarısı ... bu ülkede meta demir raylar ve kereste ve başka malzemeler satın almak ... için harcanır bu, Hindistan'a gönderilecek olan belirli bir tür meta için bu ülkenin sermayesinin bu ülkede harcanmasıdır, ve bunun

bir sonu vardır." – 1798. (Weguelin:) "Ama demiryolları için gerekli olan bu demir ve kereste ürünlerinin üretimi, kambiyo kurunu etkileyebilecek olan büyük bir yabancı mal tüketimine yol açmaz mı? – Kuşkusuz."

Demirin büyük ölçüde emeği temsil ettiğini ve bu emek için ödenen ücretin büyük ölçüde ithal edilmiş metaları temsil ettiğini düşünen Wilson (1799), sormaya devam ediyor:

1801. "Ama hayli genel konuşacak olursak, ithal edilmiş mallar tüketilerek üretilen malları, onlar karşılığında ürün şeklinde ya da başka bir şekilde herhangi bir geri ödeme elde etmeden yurt dışına göndermeniz, kambiyo kurunun bu ülke aleyhine değişmesine yol açmaz mı? – Büyük demiryolu harcamaları zamanında bu ülkede gerçekleşen şey tam da bu ilkeydi" (1845). "Üç ya da dört ya da beş yıl boyunca demiryollarına 30 000 000 sterlin harcadınız ve bunun neredeyse tümü ücret ödemelerine gitti. Üç yıl boyunca, fabrika bölgelerinin tümünde istihdam ettiğinizden daha büyük bir nüfusu demiryolu, lokomotif, vagon ve istasyon yapımında istihdam edilir durumda tuttunuz. İnsanlar bu ücretleri çay, şeker, alkollü içki ve başka yabancı metaları satın almak için harcadı; bu metalar ithal edilmişti; ama gerçek şu ki, o dönemde, bu büyük harcamalar yapılırken, bu ülke ile diğer ülkeler arasındaki kambiyo kurlarında ciddi bir bozulma olmadı. Değerli metal çıkışı gerçekleşmedi; tersine, bir giriş vardı."

1802. Wilson, ticaret bilançosu denkken ve İngiltere ile Hindistan'ın para birimlerinin değerleri aynıyken, fazladan gönderilen demirin ve lokomotiflerin "Hindistan ile İngiltere arasındaki kambiyo kurunu etkileyeceği" konusunda ısrarcıdır. Newmarch, raylar sermaye yatırımı olarak gönderildiği ve Hindistan bunlar için şu ya da bu biçimde ödeme yapmak zorunda olmadığı sürece, bunu kabul edemez; şunu ekler:

"Hiçbir bir ülkenin, ticaret yaptığı tüm ülkelerle arasında, sürekli olarak kendi aleyhine olan kambiyo kurlarına sahip olamayacağı ilkesine katılıyorum; bir ülke karşısındaki dezavantajlı bir kambiyo kuru, kaçınılmaz olarak, bir başkası karşısında avantajlı bir kura sahip olunmasına yol açar."

Bunun üzerine Wilson ona şu bayağılıkla itiraz eder:

1803. "Ama şu biçimde de gönderilmiş olsa bir başka biçimde de, bir sermaye aktarımı aynı kalmaz mıydı? – Yükümlülükler açısından bakıldığında kalırdı." – 1804. "Dolayısıyla, değerli metal de gönderseniz malzeme de gönderseniz, Hindistan'da demiryolları yapmanın sermaye piyasası üzerindeki etkisi, hepsinin değerli metal olarak gönderilmesinin yaratacağı etkiyle aynı olmaz ve sermayenin değerini yükseltmez miydi?"

Demir fiyatları yükselmediyse, bu, her durumda, raylarda saklı bulunan "sermaye"nin "değer"inin artmadığının kanıtıydı. Burada tartışma konusu olan şey, para-sermayenin değeri, yani faiz oranıdır. Wilson, para-sermaye ile genel olarak sermayeyi özdeşleştirmek istiyor.

Önümüzdeki ilk basit gerçek, İngiltere'de Hindistan demiryolları için 12 milyonun taahhüt edilmiş olmasıydı. Bu, kambiyo kurlarıyla hiçbir doğrudan ilgisi bulunmayan bir şeydir ve 12 milyonun amacı da para piyasası için önemsizdir. Para piyasasının durumu elverişliyse, bunun hiçbir etki yaratması gerekmez; 1844 ve 1845'teki İngiliz demiryolu taahhütleri de para piyasası üzerinde herhangi bir etkide bulunmamıştı. Para piyasasında daha o sırada belirli ölçülerde zorluklar yaşanıyorsa, faiz oranı bundan kuşkusuz etkilenebilirdi, ama bu etki yalnızca faiz oranını yükseltme yönünde olurdu ve bunun da Wilson'ın teorisine göre İngiltere'nin kuru üzerinde olumlu bir etkide bulunması, yani, Hindistan'a doğru olmasa bile başka bir yere doğru değerli metal çıkışı eğilimini zayıflatması gerekirdi. Bay Wilson bir konudan bir başkasına atlıyor. 1802. soruda kambiyo kurlarının etkilendiği varsayılıyordu; No. 1804'te"sermayenin değeri"nin etkilendiği varsayılıyor; bunlar çok farklı iki şeydir. Faiz oranı kambiyo kurlarını ve kurlar faiz oranını etkileyebilir, ama kurlar değişirken faiz oranı ve faiz oranı değişirken kurlar aynı kalabilir. Yurt dışına sermaye gönderilirken, gönderilen sermayenin salt biçiminin, sermaye göndermenin etkisinde bu tür bir farklılık yaratmasını, yani, sermayenin biçimsel farklılığının ve her şeyden önce de onun para biçiminin, iktisadi aydınlanmaya tümüyle ters düşen bir önem taşımasını Wilson'ın kafası almıyor. Newmarch'ın Wilson'a cevabı, birdenbire ve nedensiz yere kambiyo kurundan faiz oranına atlamış olması konusunda onu uyarmadığından, tek yanlı. Newmarch, 1804. soruya kararsızca ve kaçamak bir cevap veriyor:

> "Kuşkusuz, 12 000 000 sterlinin toplanmasına yönelik bir talep varsa, genel faiz oranı açısından, bu 12 milyon sterlinin değerli metal şeklinde mi malzemeler şeklinde mi gönderileceği önemsizdir. Ancak," (şimdi tam tersini söylemek için kullanılan bu "ancak" güzel bir geçiş) "bunun tümüyle önemsiz olmadığını düşünüyorum," (önemsiz, ancak önemsiz değil) "çünkü bir durumda 6 milyon sterlin hemen geri dönerdi; diğer durumda bu kadar çabuk geri dönmezdi. Dolayısıyla, 6 milyon sterlinin bu ülkede harcanmasıyla topluca ülke dışına gönderilmesi arasında bir miktar" (ne kadar kesin bir ifade!) "fark olurdu."

6 milyonun hemen geri dönecek olması ne anlama geliyor? 6 milyon sterlin, İngiltere'de harcanması ölçüsünde, Hindistan'a gönderilen raylar, lokomotifler vb. şeklinde var olur, bunlar Hindistan'dan geri dönmez, değerleri de ancak aşınma ve yıpranma yoluyla, yani çok yavaş bir şekilde geri döner; 6 milyonluk değerli metalse ayni olarak belki çok hızlı bir şekilde geri döner. 6 milyonun ücretler için harcanması ölçüsünde, bu miktar tüketilmiş olur; ama öndelenmesi için kullanılmış olan para eskiden olduğu gibi ülkenin dolaşımında kalır ya da rezerv oluşturur.

Ray üreticilerinin kârları ve 6 milyonun onların değişmez sermayelerini yerine koyan kısmı için de aynı şey geçerlidir. Dolayısıyla, Newmarch, iki anlamlı geri dönüş deyimini sadece şunu doğrudan doğruya söylememek için kullanıyor: Para ülkede kalmıştır ve ödünç verilebilir parasermaye olarak iş görmesi ölçüsünde, para piyasası için (dolaşımın daha fazla madenî para yutmuş olabileceği bir yana bırakıldığında) tek fark, B'nin hesabına değil A'nın hesabına harcanmasıdır. Sermayenin yabancı ülkelere değerli metal şeklinde değil metalar şeklinde aktarıldığı bu tür bir yatırım, kambiyo kurunu, yalnızca, ihraç edilen bu metaların başka yabancı metaların daha fazla ithal edilmesini gerektirmesi ölçüsünde etkileyebilir (ve etkilediği kambiyo kuru, yatırıldığı ülkeyle aradaki kambiyo kuru değildir). O zaman, bu üretim, söz konusu fazladan ithalatı dengelemeye yetmez. Ama, ister sermaye yatırımı şeklinde olsun isterse olağan ticari amaçlarla gerçekleştirilsin her bir kredili ihracatta da aynı şey gerçekleşir. Ayrıca, bu fazladan ithalat, geriye dönük bir etki yaratarak, örneğin sömürgelerde ya da ABD'de İngiliz mallarına yönelik fazladan bir talebe yol açabilir.

Newmarch, daha önce [1786], Doğu Hindistan Şirketi'nin poliçeleri nedeniyle İngiltere'nin Hindistan'a ihracatının bu ülkeden yaptığı ithalattan fazla olduğunu söylemişti. Sir Charles Wood onu bu nokta hakkında sorguya çeker. İngiltere'nin Hindistan'dan ithalatına göre bu ülkeye ihracatındaki fazla, aslında, Hindistan'dan yapılan ve karşılığında İngiltere'nin hiçbir eş değer ödemediği bir ithalat sayesinde ortaya çıkar: Doğu Hindistan Şirketi'nin (şimdi Doğu Hindistan hükümeti) poliçeleri, Hindistan'dan toplanan bir haraca dönüşür. Örneğin, 1855'te: İngiltere'nin Hindistan'dan ithalatı 12 760 000 sterlin; İngiltere'nin Hindistan'a ihracatı 10 350 000 sterlin. Hindistan'ın bilanço fazlası 2 250 000 sterlin.

> "Eğer durum bundan ibaret olsaydı, bu 2 250 000 sterlinin bir biçimde Hindistan'a gönderilmesi zorunlu olurdu. Ama ardından *India House*'un ilanları gelir. *India House*, Hindistan'daki farklı başkanlıklara 3 250 000 sterlin tutarında poliçeler çekmeye hazır olduğunu ilan eder." (Bu tutar Doğu Hindistan Şirketi'nin Londra'daki masrafları ve hissedarlara ödenecek olan kâr payları için toplanmıştı.) "Ve bu, ticari işlemler sırasında ortaya çıkan 2 250 000 sterlini tasfiye etmekle kalmaz, 1 000 000 sterlinlik bir fazlayı temsil eder." (1917.)
>
> 1922. (Wood:) "O zaman bu *India House* poliçelerinin etkisi, Hindistan'a ihracatı artırmak değil de onu *pro tanto* [o miktarda] azaltmak mı?"

(Hindistan'dan ithalatı bu ülkeye bu tutarda ihracat yaparak dengeleme gereksiniminin azaltılmasından söz ediliyor.) Bay Newmarch, bu durumu, İngilizlerin bu 3 700 000 sterlin karşılığında Hindistan'a "iyi yönetim" ihraç etmeleriyle açıklıyor. (1925.) Eski bir Hindistan bakanı olarak İngilizler tarafından ihraç edilen "iyi yönetim" türünü çok iyi bilen Wood, doğru bir şekilde ve ironi yaparak şunları söylüyor (1926):

> "Bu durumda, Doğu Hindistan Şirketi'nin poliçelerinin yol açtığını söylediğiniz ihracat, bir ürün ihracatı değil, bir iyi yönetim ihracatı."

İngiltere, "iyi yönetim" için ve yabancı ülkelerdeki sermaye yatırımları için "bu yolla" çok fazla ihracat yaptığından (yani, işlerin olağan akışından tümüyle bağımsız olan dış girdiler, bir başka deyişle kısmen ihraç edilmiş olan "iyi yönetim" için ve kısmen sömürgelere ve başka yerlere yatırılmış olan sermayenin gelirleri olarak, karşılıklarında herhangi bir eş değer ödemesi gerekmeyen haraçlar elde ettiğinden), bu ülke, karşılıklarında ihracat gerçekleştirmeden, söz konusu haraçları basitçe tükettiğinde, kambiyo kurunun bundan etkilenmeyeceği açıktır; kurun, İngiltere'nin bu haraçları, İngiltere'de değil, üretken ya da üretken olmayan bir şekilde yurt dışında yeniden yatırmasından, örneğin bunlar karşılığında Kırım'a cephane göndermesinden etkilenmeyeceği de açıktır. Ayrıca, yurt dışından ithal edilen şeylerin İngiltere'nin gelirine eklenmesi ölçüsünde (kuşkusuz, bunlar karşılığında, ya bir eş değer gerektirmeyen haraç şeklinde ya da karşılıkları ödenmemiş bu haraçlara dayalı veya ticaretin olağan akışı içinde gerçekleşen mübadelelerle ödeme yapılması gerekir), İngiltere bunları tüketebilir ya da sermaye olarak yeniden yatırabilir. Bunların ikisi de kambiyo kurunu etkilemez ve bilge Wilson bunu gözden kaçırır. Gelirin bir kısmını yerli ürünlerin ya da yabancı ürünlerin oluşturması (ikincisi, sadece, yabancı ürünlerle yerli ürünlerin mübadelesini şart koşar), bu gelirin üretken ya da üretken olmayan şekilde tüketilmesi, üretimin ölçeğini değiştirebilecek olsa bile, kambiyo kurlarında hiçbir değişikliğe yol açmaz. Aşağıdakiler, bu söylenenler ışığında değerlendirilmelidir.

934. Wood, Newmarch'a, Kırım'a savaş malzemelerinin gönderilmesinin Türkiye ile İngiltere arasındaki kambiyo kurunu ne şekilde etkileyeceğini sorar. Newmarch cevap verir:

> "Sadece savaş malzemelerinin gönderilmesinin kambiyo kurunu kaçınılmaz olarak etkileyeceğini düşünmüyorum; ama değerli metal gönderilmesi kuşkusuz kuru etkilerdi."

Dolayısıyla, burada, para biçimindeki sermayeyi diğer sermayelerden ayırır. Ama Wilson sorar:

1935. "Herhangi bir malı, ona karşılık gelecek bir ithalatın olmayacağı şekilde, çok büyük miktarlarda ihraç ederseniz"

(Bay Wilson, İngiltere söz konusu olduğunda, "iyi yönetim" biçimindekiler ya da daha önce ihraç edilmiş olan yatırım sermayesi bir yana bırakılırsa, hiçbir zaman onlara karşılık gelen ihracat işlemleri gerçekleşmeden çok ciddi ithalat işlemlerinin gerçekleştiğini unutuyor; bunlar, her durumda, olağan ticaret hareketlerine dâhil olmayan ithalat işlemleridir. Ama bu şekilde ithal edilen şeyler de, örneğin Amerikan ürünleriyle mübadele edilir, ve Amerikan ürünlerinin bunlara karşılık gelen bir ithalat olmadan ihraç ediliyor olması, ithal edilen bu ürünlerinin yurt dışına eş değerli bir çıkış gerçekleşmeden tüketilebildikleri gerçeğini hiçbir şekilde değiştirmez; bunlar, kendilerine karşılık gelecek ihracat işlemleri gerçekleştirilmeden elde edilmiştir ve bu nedenle ticaret bilançosuna dâhil olmadan da tüketilebilirler)

"ithalatınızla yarattığınız dış borcu ödemezsiniz,"

(Ama bu ithalatın karşılığını önceden, örneğin yurt dışında verilmiş olan kredilerle ödediyseniz, bu ithalat nedeniyle herhangi bir borç yükümlülüğü altına girilmez ve sorunun uluslararası bilançoyla hiçbir ilgisi olmaz; soru, sadece, kullanılan ürünlerin yerli ürünler ya da yabancı ürünler olmasından bağımsız olarak, harcamaların üretken olup olmadığına dönüşür.)

"ve bu yüzden, dış borcu ödemeyerek, bu işlemle kambiyo kurlarını etkilemek zorunda olursunuz, çünkü ihracatınıza karşılık gelen bir ithalat yoktur, öyle mi? – Bu, ülkeler için genel olarak geçerlidir."

Wilson'ın konuşmasının özeti, kendisine karşılık gelen bir ithalat olmayan her ihracatın aynı zamanda kendisine karşılık gelen bir ihracat olmayan bir ithalat olduğudur; çünkü, ihraç edilen malların üretimine yabancı, yani ithal edilmiş metalar girer. Varsayım, bu tür ihracat işlemlerinin her birinin karşılığı ödenmemiş bir ithalat işlemine ve dolayısıyla dış borca dayandığı ya da bunları ürettiğidir. Bu, şu iki husus göz ardı edilse bile yanlıştır: 1. İngiltere'nin, herhangi bir eş değer ödemeden yaptığı bedava ithalat işlemleri vardır; örneğin Hindistan'dan ithal ettiği malların bir kısmı bu kapsama girer. Bunları Amerika'dan ithal ettiği mallarla mübadele edebilir ve bu sonuncuları, bunlara karşılık gelen ithalat işlemleri gerçekleştirmeden ihraç edebilir; her durumda, değer açısından bakıldığında, sadece ihracatta bulunmuştur ve bunun ona hiçbir maliyeti olmamıştır. Ve 2. örneğin Amerika'dan ithal ettiği ve ek sermaye oluşturan mallar için ödeme yapmış olabilir; eğer bunları üretken olmayan bir şekilde, örneğin savaş malzemeleri olarak tüketirse, bu,

Amerika'ya herhangi bir borç oluşturmaz ve Amerika'yla İngiltere arasındaki kambiyo kurunu etkilemez. Newmarch, 1934 ve 1935'te kendisiyle çelişir ve Wood buna dikkatini çeker (1938):

> "Eğer gönderildikleri ülkeden herhangi bir geri dönüş gerçekleşmeden ihraç edilmiş olan malların" (savaş harcaması) "üretiminde kullanılan metaların hiçbir kısmı bunların gönderildikleri ülkeden gelmediyse, söz konusu ülkeyle aramızdaki kambiyo kuru nasıl etkilenir; Türkiye ile ticaretin olağan bir denge durumunda olduğunu varsayarsak, Kırım'a savaş malzemelerinin ihraç edilmesi İngiltere ile Türkiye arasındaki kambiyo kurunu nasıl etkiler?"

Newmarch burada soğukkanlılığını yitirir; aynı basit soruya No. 1934'te doğru bir cevap verdiğini unutur ve şunu söyler:

> "Sanırım, pratik sorunu tüketmiş ve çok yüksek bir metafizik tartışma bölgesine ulaşmış görünüyoruz."

{Wilson'da, bir ülkeden bir başkasına yapılan her sermaye aktarımının, değerli metal aktarımı biçiminde de gerçekleşse metaların aktarılması biçiminde de gerçekleşse, kambiyo kurunu etkileyeceği yönündeki iddiasının bir başka versiyonu daha var. Wilson, doğal olarak, kambiyo kurunun faiz oranından, özellikle de karşılıklı kambiyo kurları tartışma konusu olan iki ülkede geçerli olan faiz oranları arasındaki ilişkiden etkilendiğini bilir. Eğer genel olarak sermaye fazlalığının, yani ilk olarak, değerli metal dâhil olmak üzere her tür metanın faiz oranının belirlenmesinde bir rol oynadığını kanıtlayabilirse, hedefine bir adım daha yaklaşmış olacaktır; bu durumda, söz konusu sermayenin kayda değer bir kısmının bir başka ülkeye aktarılması, karşıt yönlerde olmak üzere her ülkedeki faiz oranlarını ve onlar aracılığıyla aynı zamanda iki ülke arasındaki kambiyo kurunu değiştirmek zorundadır. –F. E.}

O dönemde editörlüğünü yaptığı *Economist*'te şunları söyler ([May 22,] 1847, s. 574):

> "Ama kuşkusuz, değerli metal dâhil olmak üzere her tür metanın büyük stoklarıyla kendisini gösteren bu tür bir sermaye bolluğu, ister istemez, yalnızca genel olarak düşük meta fiyatlarına değil, ama aynı zamanda sermaye kullanımı için daha düşük bir faiz oranına yol açardı (1). Elimizde, önümüzdeki iki yıl boyunca ülkeye yetecek bir meta stoku varsa, belirli bir dönem boyunca bu metaları kullanma yetkisini sağlayacak olan faiz oranı, stokların bize en fazla iki ay yetebileceği durumdakine göre çok daha düşük olurdu (2). Tüm parasal borçlanmalar, hangi biçimde yapılırlarsa yapılsınlar, basitçe, metalar üzerindeki bir kullanma yetkisinin birinden bir başkasına aktarılmasıdır. Dolayısıyla, metalar bol olduğunda paranın

faizi düşük ve kıt olduğunda paranın faizi yüksek olmak zorundadır (3). Metalar bollaştığında, alıcıların sayısına oranla satıcıların sayısı artar, ve niceliğin tüketim için hemen gerekli olandan daha fazla olması ölçüsünde, gelecekteki kullanım için saklanması gereken kısım büyür. Bu durumda, bir meta sahibinin gelecekteki bir ödeme karşılığında ya da krediyle satış için öne süreceği şartlar, tüm stokunun birkaç hafta içinde gerekli hâle geleceğinden emin olacağı durumdakilere göre daha hafif olur. (4)"

Önerme (1) hakkında, güçlü bir değerli metal *girişinin*, bir bunalım sonrasındaki dönemde her zaman söz konusu olduğu üzere, üretimdeki bir *daralmayla* eş zamanlı olarak gerçekleşebileceğini söylemek gerekir. İzleyen evrede, ağırlıklı olarak değerli metal üreten ülkelerden değerli metal girişi gerçekleşebilir; bu dönemde diğer metaların ithalatı genellikle ihracatla dengelenir. Bu iki evrede faiz oranı düşüktür ve sadece yavaş bir şekilde yükselir; bunun nedenlerini görmüştük. Bu düşük faiz oranı, her yerde, herhangi bir "her tür metanın büyük stokları"nın herhangi bir etkisine başvurmadan açıklanabiliyordu. Ve bu etki nasıl gerçekleşebilir? Örneğin, pamuğun düşük fiyatı, iplikçinin yüksek kârlar elde etmesini mümkün kılar, vb. Peki, faiz oranı niye düşük? Kuşkusuz, ödünç alınan sermayeyle elde edilebilen kârın yüksek olması nedeniyle değil. Aksine, bunun biricik nedeni, mevcut koşullar altında ödünç sermaye talebinin bu kârla orantılı bir şekilde büyümemesi; yani, ödünç sermayenin hareketinin sanayi sermayesinin hareketinden farklı olması. *Economist*'in kanıtlamak istediği şey, bunun tam tersi, yani, ödünç sermayenin hareketinin sanayi sermayesinin hareketiyle özdeş olduğu.

Eğer iki yıllık bir stoka önceden sahip olunması şeklindeki saçma varsayımı, bir anlam taşıyabileceği noktaya kadar küçültürsek, önerme (2), meta piyasasının dolup taştığını varsayar. Bu, fiyatlardaki bir azalmaya yol açardı. Bir balya pamuğa ödenmesi gereken miktar azalırdı. Buradan, hiçbir şekilde, bir balya pamuk satın almak için gereken paranın daha ucuza elde edileceği sonucu çıkmaz. Bu, para piyasasının durumuna bağlıdır. Eğer daha ucuza elde edilebiliyorsa, bu, yalnızca, ticari kredinin, banka kredisine başvurma gereğini normalde olduğundan daha az duyduğu bir durumda olması nedeniyledir. Piyasayı doldurup taşıran metalar, geçim araçları ya da üretim araçlarıdır. Her ikisinin düşük fiyatları sanayici kapitalistin kârını yükseltir. Sanayi sermayesi bolluğu ile borç para talebi arasında özdeşlik değil karşıtlık bulunmasaydı, düşük fiyatların faiz oranını düşürmesi için herhangi bir neden olur muydu? Mevcut koşullar altında, tüccar ile sanayici kapitalist birbirlerine daha kolay bir şekilde kredi verebilir; ticari kredinin bu kolay elde edilebilirliği nedeniyle sanayici de tüccar da banka kredisine daha az gereksinim duyar; bu nedenle faiz oranı düşük olabilir. Düşük faiz oranı ile değerli

metal girişinin yan yana bulunabilecek olmasına ve ithal malların düşük fiyatlarına yol açan aynı nedenlerin ithal değerli metal fazlalığını da üretebilecek olmasına rağmen, söz konusu düşük faiz oranının değerli metal girişiyle hiçbir ilgisi yoktur. İthal ürünler pazarı gerçekten dolup taşıyor olsaydı, bu, ithal metalara yönelik talebin azaldığını kanıtlardı ve fiyatlar en düşük düzeylerindeyken, bu azalma, yalnızca, yurt içindeki sınai üretimin daralmasının sonucu olarak açıklanabilirdi; ama bu sonuncusu, düşük fiyatlarla aşırı miktarlarda ithalat yapılırken, yine açıklanamaz olurdu. Fiyatların düşmesinin faizin düşmesine eşit olduğunu kanıtlamak için başvurulan bir sürü saçmalık. Bu ikisi eş zamanlı olarak yan yana bulunabilir. Ama böylesi bir durum, sanayi sermayesinin hareketi ile ödünç verilebilir para-sermayenin hareketinin özdeşliğini değil, bunların yönlerinin karşıtlığını yansıtır.

(3)'te, elde çok fazla meta varsa faiz oranının neden düşük olması gerektiği, bu ek açıklama sonrasında bile anlaşılamıyor. Metalar ucuzsa, belirli bir miktarda meta satın almak için, diyelim eskiden olduğu gibi 2000 sterline değil 1000 sterline gereksinim duyarım. Ama belki şimdi de 2000 sterlin yatırırım ve bunun karşılığında geçmiştekinin iki katı kadar meta satın alırım ve belki borçlanmak zorunda olduğum aynı sermayeyi öndeleyerek işimi büyütürüm. Bu durumda, eskiden olduğu gibi 2000 sterlinlik alım yaparım. Dolayısıyla, meta fiyatlarının düşmesiyle birlikte meta piyasasındaki talebim artsa bile, para piyasasındaki talebim aynı kalır. Ama meta piyasasındaki talebim düşerse, yani, üretim, *Economist*'in tüm yasalarıyla çelişecek şekilde, meta fiyatlarındaki azalmayla birlikte genişlemezse, kârın artmasına rağmen ödünç verilebilir para-sermaye talebi azalırdı; ama bu artan kâr ödünç sermaye talebi yaratırdı. Bunun dışında, meta fiyatlarının düşüklüğü üç nedenden kaynaklanabilir. Birincisi, talep kıtlığından. Bu durumda, faiz oranı, üretim felce uğradığı için düşüktür; söz konusu oranın düşük olmasının nedeni metaların ucuz olması değildir, çünkü ucuzluk, üretimin felce uğramışlığının ifadesinden başka bir şey değildir. İkincisi, arz, talebe oranla fazla büyük olduğundan. Bu durum, pazarların dolup taşması vb. gibi, bunalıma yol açan nedenlerden kaynaklanabilir ve bunalımın kendisi sırasında yüksek faiz oranıyla çakışabilir; ya da, aynı durum, metaların değerlerinin düşmesinden, dolayısıyla aynı talebin daha düşük fiyatlarla karşılanabilmesinden kaynaklanabilir. Bu son durumda faiz oranı neden düşsün? Kâr büyüdüğü için mi? Eğer, faiz oranı, aynı üretken sermayeyi ya da meta-sermayeyi elde etmek için gereken para-sermayenin daha az olması nedeniyle düşüyor olsaydı, bu, yalnızca, kâr ile faizin ters orantılı olduklarını kanıtlardı. Her durumda, *Economist*'in genel öner-

mesi yanlıştır. Metaların düşük parasal fiyatları ile düşük faiz oranı bir arada bulunmak zorunda değildir. Yoksa, ürünlerin parasal fiyatlarının en düşük olduğu en yoksul ülkelerde faiz oranının da en düşük düzeyde bulunması ve tarım ürünlerinin parasal fiyatlarının en yüksek olduğu en zengin ülkelerde faiz oranının da en yüksek düzeyde bulunması zorunlu olurdu. *Economist*, genel anlamda şunu kabul ediyor: paranın değerinin düşmesi, faiz oranı üzerinde etkide bulunmaz. 100 sterlin, eskiden olduğu gibi 105 sterlin getirir; 100'ün değeri daha azsa, 5'lik faizin değeri de daha azdır. Başlangıçtaki tutarın değerinin artması ya da azalması oranı etkilemez. Değer açısından bakıldığında, belirli bir meta niceliği belirli bir para tutarına eşittir. Değeri artarsa, daha büyük bir para tutarına eşit olur; düşerse, tersi olur. 2000'e eşitse, %5 = 100 olur; 1000'e eşitse, %5 = 50 olur. Ama bu, faiz oranında hiçbir değişikliğe yol açmaz. Bu konuda akılcı olan tek şey, aynı miktarda meta satmak için sadece 1000 sterlin yerine 2000 sterlin gerektiğinde daha fazla parasal borçlanmaya gereksinim duyulmasıdır. Ama bu, burada, sadece, kâr ile faizin ters orantılı olduğunu gösterir. Çünkü, değişmez ve değişir sermaye ögelerinin ucuzlamasıyla birlikte kâr büyür ve faiz düşer. Ama tersi de olabilir ve sıklıkla olur. Örneğin, pamuk, iplik ve kumaş talebinin bulunmaması nedeniyle ucuz olabilir; ve pamuk, pamuk sanayisindeki büyük kârın büyük bir pamuk talebi yaratması nedeniyle görece pahalı olabilir. Diğer yandan, sanayicilerin kârı, tam da pamuk fiyatının düşük olması nedeniyle yüksek olabilir. Hubbard'ın listesi, faiz oranının hareketleri, madenî rezervin ve kambiyo kurunun hareketleriyle tam bir uyum gösterirken, faiz oranı ile meta fiyatlarının, birbirlerinden tümüyle bağımsız hareketler sergilediklerini kanıtlar. *Economist*,

> "Dolayısıyla, metalar bol olduğunda paranın faizi düşük olmak zorundadır"

diyor. Bunalımlar sırasında tam tersi olur; metalar çok fazladır, paraya çevrilebilir değildirler, ve bu nedenle faiz oranı yüksektir; çevrimin başka bir evresinde meta talebi büyüktür, bu nedenle geri dönüşler kolaydır, ama aynı zamanda meta fiyatları yükselir ve geri dönüşlerin kolaylığı nedeniyle faiz oranı düşüktür. Metalar "kıt olduğunda paranın faizi yüksek olmak zorundadır." Bunalım sonrasındaki gevşeklik zamanlarında yine tersi gerçekleşir. Metalar, mutlak olarak ifade edilecek olursa, taleple ilişkili olmayan bir şekilde kıttır; ve faiz oranı düşüktür.

(4)'te belirtildiği üzere, pazar dolup taşıyorsa, meta sahibinin, metalarını (eğer satabilirse), eldeki stokların daha hızlı bir şekilde tükenmesinin beklendiği bir duruma göre daha ucuza satacağı hayli açıktır. Ama faiz oranının bu yüzden düşmesinin neden gerektiği o kadar açık değildir.

Pazar ithal edilmiş ürünlerle dolup taşmışsa, metalarını pazara sürmek zorunda kalmak istemeyen meta sahiplerinin ödünç sermaye taleplerinin artması nedeniyle faiz oranı yükselebilir. Faiz oranı, ticari kredinin akışkanlığının banka kredisine yönelik talebi henüz görece düşük düzeylerde tutması nedeniyle düşebilir.

Economist, faiz oranının yükselmesinin ve para piyasası üzerindeki diğer baskıların 1847'de kur üzerinde hızlı bir etkide bulunmuş olmasına değiniyor. Ama, kurdaki değişime rağmen, altın çıkışının Nisan sonuna kadar devam ettiği unutulmamalı; altın hareketlerindeki yön değişimi burada ancak Mayıs başında ortaya çıktı.

1 Ocak 1847'de Bankanın madenî rezervi 15 066 691 sterlin; faiz oranı %3 1/2; Paris'e çekilen üç ay vadeli kambiyo senetlerinin kuru 25,75, Hamburg'a çekilenlerinki 13,10, Amsterdam'a çekilenlerinki 12,3 1/4'tü. 5 Mart'ta madenî rezerv 11 595 535 sterline düşmüş; iskonto oranı %4'e yükselmiş; Paris'e çekilen kambiyo senetlerinin kuru 25,67 1/2'ye, Hamburg'a çekilenlerinki 13,9 1/4'e, Amsterdam'a çekilenlerinki 12,2 1/2'ye düşmüştü. Altın çıkışı devam etti; bkz. aşağıdaki tablo:

1847	İngiltere Bankası'nın Değerli Metal Rezervi (sterlin)	Para Piyasası	En Yüksek Üç Aylık Kambiyo Kuru		
			Paris	Hamburg	Amsterdam
20 Mart	11 231 630	Banka iskontosu %4	25,67 1/2	13,09 3/4	12,2 1/2
3 Nisan	10 246 410	Banka iskontosu %5	25,80	13,10	12,3 1/2
10 Nisan	9 867 053	Para çok kıt	25,90	13,10 1/2	12,4 1/2
17 Nisan	9 329 841	Banka iskontosu %5 1/2	26,02 1/2	13,10 3/4	12,5 1/2
24 Nisan	9 213 890	Baskı	26,05	13,12	12,6
4 Mayıs	9 337 746	Artan baskı	26,15	13,12 3/4	12,6 1/2
8 Mayıs	9 588 759	En büyük baskı	26,27 1/2	13,15 1/2	12,7 3/4

1847'de İngiltere'den yapılan toplam değerli metal ihracatının tutarı 8 602 597 sterlindi.

ABD'ye giden	3 226 411 sterlin
Fransa'ya giden	2 479 892 sterlin
Hansa şehirlerine giden	958 781 sterlin
Hollanda'ya giden	247 743 sterlin

Kurun Mart sonunda yön değiştirmesine rağmen, (muhtemelen ABD yönündeki) altın çıkışı daha tam bir ay boyunca devam eder.

"Böylece" (diyor *Economist*, [August 2,] 1847, s. 954) "faiz oranındaki bir yükselişin ve onu izleyen para sıkışıklığının, olumsuz bir kuru düzeltme ve altın akışının yönünü yeniden İngiltere'ye çevirme doğrultusundaki etkisinin ne kadar hızlı ve çarpıcı olduğunu görüyoruz. Bu etki, ticaret bilançosundan† tümüyle bağımsız bir şekilde üretildi. Daha yüksek bir faiz oranı, hem yabancı değerli kâğıtların hem de İngiliz değerli kâğıtlarının fiyatlarının düşmesine neden oldu ve yabancıların büyük alımlar yapmasına yol açtı; bunlar İngiltere'den çekilen poliçelerin miktarını artırırken, diğer yandan, yüksek faiz oranı ve para elde etmenin zorluğu öylesine etkiliydi ki, poliçelerin miktarı artarken bunlara yönelik talep azaldı ... Aynı nedenle, ithalat siparişleri iptal edildi ve İngiliz fonlarının yurt dışındaki yatırımları gerçekleştirilerek burada kullanılmak üzere ülkeye getirildi. Bu nedenle, örneğin 10 Mayıs tarihli *Rio de Janeiro Price Current*'ta şunları okuyoruz: 'Kambiyo kurunda,' (İngiltere'ye çekilen kambiyo senetlerinin kuru) 'asıl olarak, İngilizler tarafından gerçekleştirilen büyük ölçekli' (Brezilya) 'devlet kâğıdı satışlarının getirilerinin gönderilmesi için piyasada oluşan baskıdan kaynaklanan yeni bir düşüş yaşandı.' Buradaki faiz oranı çok düşükken yurt dışında farklı değerli kâğıtlara yatırılmış olan İngiliz sermayesi faiz oranı yükseldiğinde bu şekilde geri getirildi."

İngiltere'nin Ticaret Bilançosu

Sadece Hindistan'ın "iyi yönetim", Britanya sermayesinin faizleri ve kâr payları vb. için 5 milyon tutarında haraç ödemesi gerekiyor ve buna, kısmen memurlar tarafından maaşlarından yaptıkları tasarruflar şeklinde ve kısmen İngiliz tüccarlar tarafından kârlarının bir kısmı şeklinde İngiltere'de yatırılmak üzere her yıl gönderilen tutarlar dâhil değil. Britanya'nın her bir sömürgesinden aynı nedenlerle sürekli olarak büyük aktarımlarda bulunulması gerekiyor. Avustralya'daki, Batı Hint Adaları'ndaki [Karayipler], Kanada'daki bankaların çoğu Britanya sermayesiyle kurulmuş durumda ve kâr paylarının İngiltere'de ödenmesi gerekiyor. İngiltere ayrıca çok sayıda yabancı (Avrupa, Kuzey Amerika ve Güney Amerika ülkelerinin çıkardığı) devlet kâğıdına sahip ve bunların faizlerini elde ediyor. Bunlara, yabancı demiryollarındaki, kanallardaki, madenlerdeki vb. payları ve bunlara karşılık gelen kâr payları da ekleniyor. Tüm bu kalemlerle ilgili aktarımlar neredeyse yalnızca İngiltere'nin ihracat miktarını aşan ürünlerle yapılıyor. Diğer yandan İngiltere'den İngiliz değerli kâğıtlarının yurt dışındaki sahiplerine ve yurt dışındaki İngilizlerin tüketimi için gönderilen tutarlar, bunlarla karşılaştırıldığında, ihmal edilebilir kalıyor.

† Almanca metinde: "ödemeler bilançosundan". –*Türkçe ed.*

Ticaret bilançosu ve kambiyo kuru söz konusu olduğunda, sorun,

> "verili her bir anda, bir zaman sorunudur. Normalde ... İngiltere ihraç ettiği mallar için uzun vadeli krediler verir, ithal edilen mallar içinse peşin ödeme yapılır. Bu uygulama farklılığı belirli anlarda kambiyo kurları üzerinde ciddi bir etkide bulunur. Örneğin 1850'de olduğu gibi, ihracatımızın çok ciddi şekilde artmakta olduğu bir zamanda, Britanya'nın sermaye yatırımlarında sürekli bir artışın yaşanması zorunludur böylece, 1850 yılının aktarımları, 1849'da ihraç edilen ürünler karşılığında yapılabilir. Ama 1850'nin ihracatı 1849'unkini 6 milyondan fazla aşarsa, bunun pratik sonucu, aynı yıl içinde geri dönenden bu miktarda fazla paranın yurt dışına gönderilmesi olmak zorundadır. Ve bu yolla kambiyo kurları ve faiz oranı üzerinde bir etkide bulunulur. Buna karşılık, ticaretimiz bir ticari bunalımın ardından durgunlaştığında ve ihracatımız çok azaldığında, önceki yıllardaki daha büyük ihracatımız dolayısıyla yapılması gereken aktarımlar, ithalatımızın değerini fazlasıyla aşar; kambiyo kurları buna uygun şekilde lehimize döner, sermaye yurt içinde hızla birikir ve faiz oranı düşer." (*Economist*, [January 11,] 1851 [s. 30].)

Dış kambiyo kuru şu nedenlerle değişebilir:

1. Hangi nedenlerle belirleniyor olursa olsun (katıksız ticari işlemler, yurt dışındaki sermaye yatırımları ya da yurt dışında nakit ödemelerin yapılmasını gerektirdikleri kadarıyla savaşlar sırasındaki vb. devlet harcamaları), anlık ödemeler bilançosu nedeniyle.

2. İster madenî para olsun isterse kâğıt para, bir ülkede paranın değer yitirmesi nedeniyle. Bu, tümüyle nominaldir. 1 sterlinin temsil ettiği para yarı yarıya azalsaydı, doğal olarak, 25 frank yerine $12^1/_2$ frank olarak hesaplanırdı.

3. "Para" olarak biri gümüş ve diğeri altın kullanan iki ülke arasındaki kambiyo kuru söz konusu olduğunda, bu kur söz konusu iki metalin değerlerindeki göreli dalgalanmalara bağlıdır, çünkü bu dalgalanmalar hiç kuşkusuz iki ülke arasındaki pariteyi değiştirir. Bu sonuncusunun örneklerinden biri, 1850'nin kambiyo kurlarıydı; İngiltere'nin ihracatının muazzam derecede artmasına rağmen kurlar onun aleyhineydi; ama yine de altın çıkışı gerçekleşmemişti. Bu, altının değerine göre gümüşün değerinin anlık olarak yükselmesinin sonucuydu. (Bkz. *Economist*, 30 Kasım 1850 [s. 1319-1320].)

1 sterlin için kambiyo kuru paritesi, Paris'e çekilmiş senetler için 25 frank 20 sent; Hamburg için 13 mark banko $10^1/_2$ şilin; Amsterdam için 11 florin 97 senttir. Paris'e çekilmiş senetler için kambiyo kuru 25,20'nin ne kadar üzerine çıkarsa, Fransa'nın İngiliz borçlusu ya da Fransız metalarının alıcısı için o kadar uygun olur. Her iki durumda da, ilgili kişi, amacına ulaşmak için daha az sterline gereksinim duyar. – Değerli metalin kolay elde edilemediği daha uzak ülkelerde, poliçeler kıtlaştığında

ve İngiltere'ye yapılması gereken aktarımlar için yetersiz kaldıklarında, bunun doğal sonucu, normalde İngiltere'ye gönderilen ürünlerin fiyatlarının yükselmesidir, çünkü poliçeler yerine İngiltere'ye onları göndermek için bu metalara yönelik talep büyür; Hindistan'da bu durumla sık sık karşılaşılır.

İngiltere'de para aşırı derecede bol, faiz oranı düşük ve değerli kâğıtların fiyatları yüksekken, kambiyo kuru elverişsiz olabilir ve hatta bir altın çıkışı gerçekleşebilir.

İngiltere, 1848 yılı içinde, 1847 bunalımı ve Hindistan'la yapılan işlerdeki büyük kredi yokluğu sonucunda iyi poliçelerin kıt olması ve sıradan poliçelerin pek istenmemesi nedeniyle Hindistan'dan büyük miktarlarda gümüş elde etti. Bu gümüşün tümü, gelir gelmez, devrimin her köşe başında gömülemeye yol açtığı kıtanın yolunu tuttu. Aynı gümüşün büyük kısmı 1850'de yine Hindistan'a yolculuk etti, çünkü kambiyo kurunun durumu artık bunu kârlı hâle getirmişti.

Para sistemi özünde Katolik, kredi sistemi özünde Protestandır. "*The Scotch hate gold.*" ["İskoçlar altından nefret eder."] Metaların parasal varlığı, kâğıt biçiminde, yalnızca toplumsal bir varlığa sahiptir. Huzur getiren şey, *inanç*tır. Metalara içkin ruh olarak para-değere inanç; üretim tarzına ve onun alnında yazılı olan düzene inanç; sadece, kendi kendisini değerlendiren sermayenin kişileşmeleri olarak, üretimin bireysel yürütücülerine inanç. Ama Protestanlık kendisini Katolikliğin temellerinden ne kadar az kurtarıyorsa, kredi sistemi de kendisini para sisteminin temelinden o kadar az kurtarır.

Bölüm

36

Kapitalist İlişkilerin Öncesi

★★★

Faiz getiren sermaye, ya da eski çağlara özgü biçimi için kullanabileceğimiz adıyla tefeci sermayesi, ikiz biraderi tüccar sermayesiyle birlikte, sermayenin, kapitalist üretim tarzından çok önce ortaya çıkmış olan ve en farklı iktisadi toplumsal oluşumlarda bulunan Nuh Nebi'den kalma biçimleri arasında yer alır.

Tefeci sermayesinin varlığı, ürünlerin en azından bir kısmının metalara dönüşmüş ve paranın, meta ticaretiyle eş zamanlı olarak, farklı işlevleriyle gelişmiş olmasından başka hiçbir şeyi gerektirmez.

Tefeci sermayesinin gelişmesi, tüccar sermayesinin ve özellikle de para ticareti sermayesinin gelişmesiyle el ele gider. Eski Roma'da, imalatçılığın Eski Çağ'daki ortalama gelişme düzeyinin çok altında bulunduğu Cumhuriyetin son zamanlarından itibaren, tüccar sermayesi, para ticareti sermayesi ve tefeci sermayesi (antik biçimleri içinde) en yüksek noktaya kadar gelişmişti.

Paranın yanında kaçınılmaz olarak gömüleyiciliğin de bulunduğunu görmüştük. Ne var ki, profesyonel gömüleyici, ancak tefeciye dönüşmesiyle birlikte önem kazanır.

Tüccar, parayla kâr elde etmek, onu sermaye olarak kullanmak, yani harcamak için para ödünç alır. Dolayısıyla, para ödünç veren kişi ile modern kapitalist arasındaki ilişkinin aynısı, eski biçimlerde de onunla tüccar arasında kurulur. Bu özgül ilişkiyi Katolik üniversiteler de hissetmişti.

"Alcalá, Salamanca, Ingolstadt, Freiburg (Breisgau), Köln ve Trier üniversiteleri birbiri ardına ticari borçlar için faiz uygulanmasının yasallığını tanıdı. Bu onay belgelerinin ilk beşi Lyon kenti konsüllüğünün arşivlerine eklendi ve *Traité de l'usure et des intérêts*'in (Lyon, Bruyset-Ponthus) ekinde yayınlandı." (M. Augier. *Le Crédit public etc.*, Paris 1842, s. 206.)

Köle ekonomisinin (ataerkil olanı değil, geç Yunan ve Roma zamanlarındaki) zenginleşme aracı olduğu, yani paranın, köle, toprak vb. satın alma yoluyla başkalarının emeğine el koymanın aracı olduğu tüm biçimlerde, para, tam da bu şekilde yatırılabildiği için, sermaye olarak değerlendirilebilir, faiz getirir hâle gelir.

Ne var ki, kapitalist üretim tarzının öncesindeki zamanlarda, tefeci sermayesi iki farklı karakteristik biçimde var olur. Karakteristik biçimlerden söz ediyorum. Aynı biçimler kapitalist üretimin temeli üzerinde de yeniden ortaya çıkar, ama yalnızca bağımlı biçimler olarak. Burada artık faiz getiren sermayenin karakterini belirleyen biçimler değildirler. Bu iki biçim şunlardır: *birincisi*, savurgan kodamanlara, asıl olarak toprak sahiplerine borç vererek yapılan tefecilik; *ikincisi*, kendi çalışmalarının koşullarına sahip olan küçük üreticilere borç vererek yapılan tefecilik; söz konusu küçük üreticiler, zanaatçıyı, ama her şeyden önce köylüyü içerir, çünkü genel olarak kapitalist koşulları önceleyen koşullar altında, bunların küçük bağımsız bireysel üreticilerin varlığına izin vermesi ölçüsünde, köylü sınıfı, küçük bağımsız bireysel üreticilerin büyük çoğunluğunu oluşturmak zorundadır.

Hem zengin toprak sahiplerinin tefecilik yoluyla yıkıma uğratılması hem de küçük üreticilerin yoksullaştırılması büyük para-sermayelerin oluşumuna ve yoğunlaşmasına yol açar. Ama bu sürecin eski üretim tarzını hangi ölçüde ortadan kaldıracağı (modern Avrupa'da gerçekleşen şey buydu) ve onun yerine kapitalist üretim tarzını koyup koymayacağı, tümüyle, tarihsel gelişme düzeyine ve ona dayalı olan koşullara bağlıdır.

Faiz getiren sermayenin karakteristik biçimi olarak tefeci sermayesi, küçük üretimin, kendi başlarına çalışan köylülerin ve küçük zanaat ustalarının baskınlığına karşılık gelir. Gelişmiş kapitalist üretim tarzında söz konusu olduğu üzere, çalışmanın koşulları ve emeğin ürünü, emekçinin karşısına sermaye şeklinde çıktığında, emekçi, bir üretici olarak borçlanabilir olmaktan uzaklaşır. Borçlanması, yalnızca, kişisel zorunluluk yüzünden rehinci dükkânından borç alma örneğinde olduğu gibi gerçekleşir. Buna karşılık, emekçi, çalışmasının koşullarının ve ürününün gerçek ya da kâğıt üzerindeki sahibi olduğunda, borç para veren kişinin onun karşısına tefeci sermayesi olarak çıkan sermayesiyle iliş-

kisinde bir üretici olarak boy gösterir. Newman, banker zenginlere borç verirken tefeci yoksullara borç verdiğinden bankerin saygı gördüğünü ama tefeciden nefret edildiğini ve onun aşağılandığını söylerken, bu durumu anlamsız bir şekilde ifade etmiş olur. (F. W. Newman, *Lectures on Pol. Econ.*, London 1851, s. 44.) Burada, iki üretim tarzı ve onlara karşılık gelen toplumsal düzenler arasındaki farkın söz konusu olduğunu ve konunun yoksul-zengin karşıtlığıyla açıklanamayacağını görmez. Oysa yoksul küçük üreticiyi sömüren tefecilik, zengin büyük toprak sahibini sömüren tefecilikle el ele gider. Romalı patrisyenlerin tefeciliği Romalı plebleri, yani küçük köylüleri tümüyle yıkıma sürükler sürüklemez, sömürünün bu biçimi sona ermiş ve küçük köylü ekonomisinin yerini saf köle ekonomisi almıştı.

Burada, tefeci, faiz biçimi altında, üreticinin en zorunlu geçim araçlarını (gelecekteki işçi ücreti tutarını) aşan her tür fazlalığı yutabilir (bu sonuncusu gelecekte kâr ve toprak rantı olarak görünür), ve bu nedenle, devlete düşen kısım dışındaki *tüm* artık değere el koyan *bu* faizin yüksekliği ile modern faiz oranının (burada, en azından normal faiz, söz konusu artık değerin yalnızca bir kısmını oluşturur) yüksekliğini karşılaştırmak fazlasıyla saçmadır. Bu karşılaştırma yapılırken, ücretli emekçinin, onu kullanan kapitalist için, kârı, faizi ve toprak rantını, kısacası tüm artık değeri ürettiği ve bunu ona verdiği unutulur. Carey, bu saçma karşılaştırmayı, sermayenin gelişmesinin ve faiz oranındaki buna eşlik eden düşmenin işçi için ne kadar yararlı olduğunu göstermek için yapar. Ayrıca, kurbanının artık emeğini ondan zorla almakla yetinmeyen tefecinin, adım adım, onun çalışmasının koşulları, yani toprağı, evi vb. üzerindeki mülkiyet senetlerini ele geçirmesi ve hiç durmadan bu şekilde onu mülksüzleştirmekle meşgul olması söz konusu olduğunda da, emekçinin kendi çalışmasının koşullarından bu şekilde tümüyle yoksun bırakılmasının, kapitalist üretim tarzının ulaşmaya çalıştığı bir sonuç değil, onun yola çıkarken hazır bulduğu ön şart olduğu unutulur. Gerçek köle gibi ücretli köle de, en azından üretici olma niteliğiyle, konumu gereği, borç kölesi olamaz; sadece ve olsa olsa, tüketici olma özelliğiyle, borç kölesi olabilir. Üretim tarzını değiştirmeden gerçekten de dolaysız üreticinin tüm artık değerini ele geçiren; temel ön şartı, üreticinin, kendi çalışmasının koşullarının mülkiyetine ya da kullanma yetkisine sahip olması (ve buna karşılık gelen dağınık küçük üretim) olan; dolayısıyla sermayenin emeği doğrudan doğruya kendisine bağımlı kılmadığı ve bu nedenle onun karşısına sanayi sermayesi olarak çıkmadığı biçimiyle tefeci sermayesi, söz konusu üretim tarzını sefilleştirir, üretici güçleri geliştirmek yerine onları felce uğratır ve emeğin toplumsal üretkenliğinin,

kapitalist üretimdeki gibi emeğin kendisinin sırtından geliştirilmesini içermeyen bu acınası koşulları ölümsüzleştirir.

Tefecilik, böylece, bir yandan, antik ve feodal zenginlik ile antik ve feodal mülkiyet üzerinde zayıflatıcı ve yıkıcı etkilerde bulunur. Diğer yandan, küçük köylü üretimini ve küçük burjuva üretimini, kısacası, üreticinin hâlâ kendi üretim araçlarının sahibi olarak göründüğü tüm biçimleri zayıflatır ve yıkıma sürükler. Gelişmiş kapitalist üretim tarzında, işçi, üretimin koşullarının, ekip biçtiği tarlanın, işlediği ham maddenin vb. sahibi değildir. Ama üretimin koşullarının üreticiden bu uzaklaşması, burada, üretim tarzının kendisindeki gerçek bir devrime karşılık gelir. Tek tek işçiler, bölünmüş ama iç içe geçen etkinliklerde bulunmaları için büyük atölyelerde bir araya getirilir; makine aletin yerini alır. Üretim tarzının kendisi, artık, üretim araçlarındaki küçük mülkiyetle bağlantılı dağınıklığa da işçinin kendisinin yalıtılmışlığına da izin vermez. Kapitalist üretimde tefecilik artık üretimin koşullarını üreticiden ayıramaz, çünkü bunlar zaten ayrılmış durumdadır.

Tefecilik, üretim araçlarının dağınık olduğu yerlerde, parasal serveti merkezîleştirir. Üretim tarzını değiştirmez; bunun yerine, bir parazit şeklinde ona sıkıca tutunur ve onu sefilleştirir. Onun kanını emer, onu yıpratır ve yeniden üretimi giderek daha acınası koşullar altında devam etmeye zorlar. Halkın tefeciliğe yönelik nefretinin nedeni de budur ve bu nefret, en yüksek düzeyine, üreticinin üretimin koşulları üzerindeki mülkiyetinin aynı zamanda siyasal ilişkilerin, yurttaşın bağımsızlığının temelini oluşturduğu antik dünyada ulaşmıştı.

Kölelik hüküm sürerken, ya da, artık ürün feodal bey ile maiyeti tarafından tüketilirken, köle sahibi ya da feodal bey tefeciliğin pençesine düştüğünde, üretim tarzı yine aynı kalır; sadece, emekçi için acımasızlaşır. Borçlu köle sahibi ya da feodal bey, kendisi daha fazla sömürüldüğünden, daha fazla sömürür. Ya da sonunda, yerini, eski Roma'daki şövalye gibi toprak sahibi ya da köle sahibi hâline gelen tefeciye bırakır. Sömürüsü, büyük ölçüde bir siyasal iktidar aracı olduğundan, az çok ataerkil olan eski sömürücünün yerine acımasız, para düşkünü bir türedi geçer. Ama üretim tarzının kendisi değişmez.

Tefecilik, kapitalist üretim tarzını önceleyen tüm üretim tarzlarında, yalnızca, sağlam bir temel oluşturarak ve hiç durmadan aynı biçimde yeniden üretilerek siyasal örgütlenmeyi ayakta tutan mülkiyet biçimlerini tahrip etmesi ve çözmesi ölçüsünde devrimci bir etkide bulunur. Asyalı biçimler altında, tefecilik, iktisadi çöküntüden ve siyasal yozlaşmadan başka hiçbir şey üretmeden uzun süre varlığını sürdürebilir. Tefecilik, ancak, kapitalist üretim tarzının diğer koşullarının elde bulunduğu

yerlerde ve zamanlarda, bir yandan feodal beyleri ve küçük üretimi yıkıma sürükleyerek, diğer yandan çalışmanın koşullarını sermaye şeklinde merkezîleştirerek, yeni üretim tarzının kurucu araçlarından biri olarak ortaya çıkar.

Orta Çağ'da hiçbir ülkede genel bir faiz oranı bulunmuyordu. Kilise, faize dayalı her tür işlemi daha başından yasaklamıştı. Yasalar ve mahkemeler alacaklılara pek az güvence sağlıyordu. Bu nedenlerle, tek tek örneklerdeki faiz oranları da yüksekti. Sınırlı para dolaşımı, ödemelerin çoğunu nakit parayla yapma zorunluluğu, para borçlanmayı zorunlu kılıyordu ve poliçe ticaretinin henüz gelişmemiş olması bu zorunluluğu pekiştiriyordu. Hem faiz oranları hem de tefecilikten anlaşılan şeyler çok büyük farklılıklar gösteriyordu. Şarlman zamanında birinin %100 alması tefecilik sayılıyordu. 1344'te, Konstanz Gölü'nün kıyısındaki Lindau'nun sakinleri %216$^{2}/_{3}$ alıyordu. Zürih'te belediye meclisi yasal faiz oranını %43$^{1}/_{3}$ olarak belirlemişti. İtalya'da, 12-14. yüzyıllarda normal oranın %20'yi aşmamış olmasına karşın, zaman zaman %40 ödenmesi zorunlu olmuştu. Verona yasal faizi %12$^{1}/_{2}$ olarak belirlemişti. İmparator II. Friedrich %10'luk bir oran belirlemişti, ama bu yalnızca Yahudiler için geçerliydi. Hıristiyanlar için bir şey söylemek istememişti. %10, daha 13. yüzyılda, Almanya'nın Ren bölgesindeki eyaletlerde normal faiz oranıydı. (Hüllmann, *Geschichte des Städtewesens*, II, s. 55-57.)

Tefeci sermayesi, sermayenin üretim tarzını dışarıda bırakarak onun sömürü tarzını kullanır. Bu ilişki, burjuva ekonomisinin içinde de, geri kalmış ya da modern üretim tarzına geçişe direnen sanayi dallarında kendisini yineler. Örneğin, İngiltere'deki faiz oranı Hindistan'dakiyle karşılaştırılacaksa, İngiltere Bankası'nın faiz oranını değil, örneğin ev sanayisinin küçük üreticilerine küçük makineler kiralayanların faiz oranını almak gerekir.

Tefeciliğin kendisi, tüketici zenginliğin karşısında, sermayenin bir ortaya çıkış süreci olarak tarihsel önem taşır. Tefeci sermayesi ve tüccar serveti, toprak mülkiyetinden bağımsız bir parasal servetin oluşumuna aracılık eder. Ürünün meta olma niteliği ne kadar az gelişmişse, mübadele değeri üretimi tüm genişliğiyle ve derinliğiyle kontrol altına almaktan ne kadar uzaksa, para da, aynı ölçüde, gerçek zenginliğin kendisi olarak, kullanım değerleriyle ancak sınırlı bir şekilde temsil edilen zenginlikten farklı olan genel zenginlik olarak görünür. Gömüleme buna dayanır. Dünya parası ve gömü olarak para bir yana bırakıldığında, para, özellikle, ödeme aracı biçimi altında, metanın mutlak biçimi olarak ortaya çıkar. Ve faizi ve onunla birlikte para-sermayeyi geliştiren şey, özellikle, paranın ödeme aracı olma işlevidir. Savurgan ve rüşvetçi zenginliğin istediği

şey, para olarak para, her şeyi satın almanın (aynı zamanda borç ödemenin) aracı olarak paradır. Küçük üretici, paraya, her şeyden önce ödeme yapmak için gereksinim duyar. (Toprak beylerine ve devlete ayni olarak sunulan hizmetlerin ve malların parasal rantlara ve parasal vergilere dönüşümü burada büyük bir rol oynar.) Her iki durumda da paraya, para olarak gereksinim duyulur. Diğer yandan, gömüleme, ancak tefecilikle birlikte gerçeğe dönüşür ve hayalini gerçekleştirir. Gömü sahibinden talep edilen şey, sermaye değil, para olarak paradır; ama gömü sahibi, faiz aracılığıyla, bu para gömüsünü kendisi için sermayeye, yani, hem artık değerin tümünü ya da bir kısmını hem de kâğıt üzerinde başkalarının mülkleri olarak kalsalar bile üretimin koşullarının bir kısmını ele geçirmesinin bir aracına dönüştürür. Tefecilik, görünüşte, Epikür'ün evrendeki dünyaların arasında yaşayan tanrıları* gibi, üretimin gözeneklerinde yaşar. Meta biçimi, ürünün genel biçimi olmanın ne kadar uzağındaysa, parayı elde etmek o kadar zorlaşır. Bu nedenle, tefeci, paraya gereksinim duyanların ödeme ya da direnme güçlerinden başka hiçbir sınır tanımaz. Küçük köylü ve küçük burjuva üretiminde, satın alma aracı olarak para, daha çok, emekçi, (bu üretim tarzlarında hâlâ büyük kısmına sahip olduğu) üretim koşullarını, tesadüfler ya da sıra dışı sarsıntılar nedeniyle yitirdiğinde ya da en azından yeniden üretimin olağan akışı içinde bunlar yerine koyulamadığında kullanılır. Bu üretim koşullarının büyük kısmı geçim araçlarından ve ham maddelerden oluşur. Bunların pahalılaşması, tıpkı sıradan kötü hasatların köylünün tohumlarını ayni olarak yerine koymasını engelleyebilmesi örneğinde olduğu gibi, ürünün satılmasından elde edilen parayla yerlerine koyulmalarını olanaksız kılabilir. Romalı patrisyenlerin plebleri yıkıma sürüklemesine, onları askerlik yapmaya zorlamalarına, çalışmalarının koşullarını yeniden üretmelerini engellemelerine ve böylece onları yoksullaştırmalarına (ve yoksullaşma, yeniden üretimin koşullarının felce uğraması ya da yitirilmesi burada baskın olan biçimdir) yol açan savaşlar, patrisyenlerin depolarını ve mahzenlerini o zamanın parası olan ve ganimet şeklinde ele geçirilen bakırla dolduruyordu. Gereksinim duyulan metaları, yani tahılı, atları, büyükbaş hayvanları plebleere doğrudan doğruya vermek yerine, kendileri için yararsız olan bakırı veriyorlardı ve bu durumu çok yüksek tefeci faizlerini dayatmak için kullanarak plebleri kendi borç köleleri hâline getiriyorlardı. Şarlman döneminde Frank köylüleri de savaşlar yoluyla yıkıma sürüklenmişti ve borçlu olmak yerine serf olmaktan başka çareleri kalmamıştı. Bilindiği üzere, Roma İmparatorluğu'nda, açlık, pek çok

* *Epikür'ün tanrıları* – Eski Yunan filozofu Epikür'ün görüşüne göre, tanrılar, farklı dünyalar arasındaki boşluklarda bulunur; evrenin gelişimi üzerinde de insanların yaşamları üzerinde de herhangi bir etkileri yoktur. –*Almanca ed.*

kez, çocukların zenginlere köle olarak satılmasına ve özgür bireylerin kendilerini zenginlere köle olarak satmalarına yol açmıştı. Genel dönüm noktaları hakkında söyleyeceklerimiz bu kadar. Küçük üreticinin üretim koşullarının korunması ya da kaybedilmesi, tek tek ele alındıklarında, sayısız rastlantıya bağlıdır ve bu tür rastlantıların ya da kayıpların her biri yoksullaşma anlamına gelir ve tefecilik parazitinin yerleşebileceği bir noktaya dönüşür. Tek bir ineğinin ölmesi, küçük köylünün yeniden üretimini eski ölçeğiyle yeniden başlatamaz duruma gelmesine yeter. Böylece tefecinin eline düşer ve bir kez onun eline düştükten sonra hiçbir zaman özgürlüğünü yeniden kazanamaz.

Ne var ki, tefeciliğin asıl, büyük ve ona özgü olan alanı, paranın ödeme aracı olma işlevidir. Belirli bir tarihte yapılması gereken her tür parasal ödeme, yani toprak faizi, haraç, vergi vb. ödemesi, parayla bir ödeme yapma zorunluluğunu beraberinde getirir. Bu nedenle, büyük ölçekli tefecilik, eski Roma'dan modern zamanlara dek, mültezimlere, yani *fermiers généraux*'ya [genel mültezimlere], *receveurs généraux*'ya [genel vergi tahsildarlarına] dayanır. Ardından, ticaretle ve meta üretiminin genelleşmesiyle birlikte, alım ve ödeme zamansal olarak birbirinden ayrılır. Paranın belirli bir tarihte ödenmesi gerekir. Modern para bunalımları, bunun, nasıl olup da, para kapitalisti ile tefecinin kaynaştığı durumlara yol açabildiğini kanıtlar. Ama aynı tefecilik, üreticiyi giderek daha fazla borçlu kılarak ve faiz yükü aracılığıyla onun olağan yeniden üretimini bile olanaksız hâle getirip üreticinin alışılagelmiş ödeme araçlarını yok ederek, ödeme aracı olarak paraya duyulan gereksinimi daha da büyütmenin başlıca aracı olur. Burada tefecilik ödeme aracı olarak paradan türer ve paranın bu işlevini, yani tümüyle kendisine özgü olan alanı genişletir.

Kredi sisteminin gelişimi, tefeciliğe bir tepki olarak gerçekleşir. Ama bunun yanlış anlaşılmaması ve kesinlikle antik yazarların, Kilise Babalarının, Luther'in ya da daha eski sosyalistlerin anladıkları şekilde anlaşılmaması gerekir. Bu, faiz getiren sermayenin, kapitalist üretim tarzının koşullarına ve gereksinimlerine bağımlı kılınmasından ne daha fazlasıdır ne de daha azı.

Bir bütün olarak bakıldığında, faiz getiren sermaye, modern kredi sisteminde, kapitalist üretimin koşullarına uydurulur. Tefeciliğin kendisi, var olmayı sürdürmekle kalmaz, gelişmiş bir kapitalist üretime sahip olan halklarda, tüm eski yasaların onun önüne koymuş olduğu engellerden kurtarılır. Faiz getiren sermaye, kişiler ve sınıflar karşısında ya da kapitalist üretim tarzına uygun anlamıyla borçlanılmayan ve borçlanılamayan durumlarda; bireysel gereksinim nedeniyle örneğin rehinciden

borç alınırken; haz düşkünü zenginlere saçıp savurmaları için borç verilirken; ya da üreticinin kapitalist olmayan bir üretici, küçük köylü, zanaatçı vb. olduğu, yani dolaysız üretici olarak kendi üretiminin koşullarına hâlâ sahip olduğu durumlarda; son olarak, kapitalist üreticinin, kendisini söz konusu emekçi üreticiye yaklaştıracak kadar küçük bir ölçekte faaliyet gösterdiği durumlarda, tefeci sermayesi biçimini korur.

Kapitalist üretim tarzının temel bir ögesini oluşturduğu kadarıyla faiz getiren sermayeyi tefeci sermayesinden ayıran şey, hiçbir şekilde, bu sermayenin kendisinin doğası ya da karakteri değil, altlarında iş gördüğü koşulların farklılaşması ve bu yüzden, aynı zamanda, borç para veren kişinin karşısına çıkan borçlanıcının tümüyle dönüşmüş olan karakteridir. Serveti bulunmayan bir adamın bir sanayici ya da tüccar olarak kredi elde ettiği durumda bile, bu, kapitalist olarak faaliyet göstereceğine ve ödünç aldığı sermayeyle karşılığı ödenmemiş emeğe el koyacağına duyulan güven sayesinde gerçekleşir. Ona, potansiyel kapitalist olması nedeniyle kredi verilir. Ve iktisadi özürcülerin fazlasıyla hayran kaldığı bir durum olan, serveti bulunmayan, ama enerjisi, güvenilirliği, yeteneği ve iş bilgisi bulunan bir kişinin kendisini bu yolla bir kapitaliste dönüştürebilecek olması (ve genel olarak, kapitalist üretim tarzında, tek tek herkesin ticari değerinin az çok doğru tahmin edilmesi) durumu, mevcut bireysel kapitalistlerin karşısına durmadan çok sayıda istenmeyen yeni talih şövalyesini rakipler olarak çıkarsa bile, sermayenin kendi egemenliğini sağlamlaştırır, onun temelini genişletir ve toplumun alt katmanından sürekli olarak yeni güçleri emrinin altına almasını mümkün kılar. Aynı şekilde, Katolik Kilisesinin Orta Çağ'da kendi hiyerarşisini toplumsal konumlarından, soylarından ve servetlerinden bağımsız olarak halkın en zeki bireyleriyle oluşturması da, papazların egemenliğini sağlamlaştırmanın ve papaz olmayanları ezmenin başlıca araçlarından biriydi. Bir egemen sınıf, hükmedilen sınıfların en önemli kişilerini kendi içine almak konusunda ne kadar başarılı olursa, bu sınıfın egemenliği o kadar sağlamlaşır ve tehlikelileşir.

Dolayısıyla, modern kredi sisteminin başlatıcılarının çıkış noktası, genel olarak faiz getiren sermaye hakkındaki aforoz kararı değil, tersine, onun açıkça kabul edilmesidir.

Burada, yoksulları ondan korumak için tefeciliğe yöneltilen *monts-de-piété** (1350'de Franche-Comté'deki Sarlins'de, sonrasında 1400'de ve

---

* *Monts-de-pièté* (rehinci dükkânları), 14., 15. ve 16. yüzyıllarda İtalya'da ve Fransa'da, tefeciliğe karşı mücadele sırasında ortaya çıktı. Bunların kurucuları, bunların, yoksulları tefecilikten korumak için onlara rehin karşılığında küçük krediler sağlayan yardım kuruluşları olmasını amaçlıyordu. Ama pratikte bu amaç tersine döndü ve *monts-de-pièté* tefecilik işleri yaptı. –*Almanca ed.*

1479'da İtalya'nın Perugia ve Savona şehirlerinde) gibi tepkilerden söz etmiyoruz. Bunların kayda değer olmasının tek nedeni, ulaşılamaz hayalleri, gerçekleştirilmeleri sırasında tam terslerine çeviren tarihsel ironiyi göstermeleridir. İngiliz işçi sınıfı, ılımlı bir tahmine göre, *monts-de-piété*'nin ardılları olan rehinci dükkânlarına %100 ödüyor.[21] Örneğin 17. yüzyılın son on yılında bir çiftçi bankası aracılığıyla toprak mülkiyetine dayalı kâğıt para ihraç ederek İngiliz aristokrasisini tefecilikten kurtarmaya çalışan Dr. Hugh Chamberleyne ya da John Briscoe gibi kişilerin kredi fantezilerinden de söz etmiyoruz.[22]

12. ve 14. yüzyıllarda Venedik'te ve Cenova'da kurulan kredi birliklerinin kökeninde, deniz ticaretini ve ona dayalı olan toptan ticareti, eski moda tefeciliğin ve para ticaretini tekelleri altına alanların egemenliğinden kurtarma gereksinimi vardı. Eğer bu şehir devletlerinde kurulan gerçek bankalar, aynı zamanda, devletin gelecekteki vergiler karşılığında öndelik elde ettiği kamusal kredi kuruluşları şeklini aldıysa, unutulmamalıdır ki, söz konusu birlikleri kuran tüccarlar, ilgili devletlerin önde gelen kişileriydi ve kendilerini olduğu gibi hükümetlerini de tefecilikten kurtarmayı[23] ve aynı zamanda bu yolla devleti kendilerine daha fazla ve daha güvenli bir şekilde bağımlı kılmayı aynı derecede istiyorlardı. Bu nedenle, İngiltere Bankası kurulacak olduğunda, *Tory*'ler de [muhafazakârlar da] itiraz etti:

21 "Rehinci dükkânı faizinin bu denli aşırılaşmasının nedeni, aynı ayın içinde sık sık dalgalanmaların yaşanması ve bir şeyi kurtarmak için bir başka şeyin rehin verilmesi ve bu arada küçük bir tutarın elde edilmesi. Londra'da 240 civarında ve taşrada yaklaşık 1450 lisanslı rehinci var. Kullanılan sermayenin bir milyon sterlini bir miktar aştığı düşünülüyor; ve bu sermaye bir yıl içinde yaklaşık üç devir yapıyor ve her seferinde ortalama olarak yüzde $33^1/_2$ getiriyor; bu hesaba göre, İngiltere'de toplumun alt sınıfları, bir milyonluk bir geçici borç için yılda %100 ödüyor [İngilizce özgün metinde: "geçici bir borç kullanımı için yılda yaklaşık bir milyon ödüyor" –*Türkçe ed.*], ve bunlara ceza olarak el koyulan malları dâhil değil." (J. D. Tuckett, "A History of the Past and Present State of the Labouring Population", London 1846, I, s. 114.)

22 Eserlerinin başlıklarında bile, asıl amaçlarını şu şekilde aktarıyorlar: "toprak sahibinin genel iyiliği, toprak mülkiyetinin değerindeki büyük artış, soyluların ve seçkinlerin vb. vergilerden kurtarılması, yıllık gelirlerin artırılması vb." Sadece tefeciler, yani soylulara ve *yeomanry*'ye [küçük çiftçiler sınıfına], Fransa'dan gelecek bir işgal ordusunun verebileceğinden daha fazla zarar vermiş olan [Bkz. MEW, Band 23, s. 750-752 ("Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 694-696). –*Almanca ed.*] en kötü ulus düşmanları kaybedecekti.

23 "Örneğin, zengin kuyumcular," (bankerlerin habercileri) "İngiltere Kralı II. Charles'a borçlar için yüzde yirmi ve yüzde 30 ödetti. Bu, o kadar kârlı bir işti ki, kuyumcuların, 'krala giderek daha fazla borç vermesine, tüm gelirleri önceden kullanmasına, parlamentonun her bir ödeneğini verilir verilmez rehin almasına, *bill*'leri [poliçeleri], *order*'ları [ödeme emirlerini] ve *tally*'leri [çeteleleri] satın almak ve rehin almak konusunda birbirleriyle yarışmasına ve böylece, tüm gelirlerin, gerçekte onların ellerinden geçmesine' yol açtı." (John Francis, "History of the Bank of England", London 1848, I., s. 30, 31.) "Bir bankanın kurulması daha önce de farklı kereler önerilmişti. (l.c. s. 38.) "Banka, parlamento ödenekleri güvence gösterilerek makul bir faiz oranıyla para elde edilebilmesi için, tefecilerce kanı emilen hükümetin kendisi için de bir gereklilikti." (l.c. s. 59, 60.)

"Bankalar cumhuriyetçi kuruluşlardı. Palazlanan bankalar Venedik'te, Cenova'da, Amsterdam'da ve Hamburg'da bulunuyordu. Ama bugüne kadar bir Fransa Bankası'ndan ya da İspanya Bankası'ndan söz edildiğini duyan var mıydı?"

Hamburg Bankası (1619) gibi 1609'un Amsterdam Bankası da modern kredi sisteminin gelişimindeki bir çığır olma niteliğini taşımaz. Bu banka, katıksız bir mevduat bankasıydı. Bu bankanın ihraç ettiği çekler aslında yalnızca bankaya yatırılan sikke biçimini almış ya da almamış değerli metal karşılığında çıkarılan makbuzlardı ve yalnızca alıcıları ciro ettiğinde dolaşıma girebiliyorlardı. Ama Hollanda'da ticaretle ve imalatçılıkla birlikte ticari kredi ve para ticareti de gelişmişti ve faiz getiren sermaye, gelişimin kendi seyri aracılığıyla, sanayi sermayesine ve ticaret sermayesine bağımlı hâle gelmişti. Faiz oranının düşüklüğü bile bunu gösteriyordu. Ama Hollanda, 17. yüzyılda, bugün İngiltere için söz konusu olduğu gibi, iktisadi gelişmenin örnek ülkesi sayılıyordu. Eski moda tefeciliğin yoksulluğa dayanan tekeli orada kendiliğinden son bulmuştu.

18. yüzyıl boyunca, Hollanda örneği gösterilerek seslendirilen (ve mevzuatı da yönlendiren), ticaret ve sanayi sermayesinin faiz getiren sermayeye bağımlılığının yerine tersini koymak için faiz oranının zorla indirilmesi çağrıları duyulur. Baş sözcü, normal İngiliz özel bankacılığının babası olan Sir Josiah Child'dır. Hazır giyim imalatçısı Moses & Son, "özel terziler"in tekeline karşı mücadele ederken sesini nasıl yükseltiyorsa o da tefecilerin tekeline karşı sesini aynı şekilde yükseltir. Söz konusu Josiah Child aynı zamanda İngiliz borsa simsarlığının babasıdır. Bu nedenle, Doğu Hindistan Şirketi'nin bu başına buyruk yöneticisi, şirketin tekelini ticaret serbestliği adına savunur. Thomas Manley'e (*Interest of Money Mistaken**) karşı şunları söyler:

"Korkak ve titrek tefeciler çetesinin baş savunucusu olarak, ana bataryalarını, en zayıf olduğunu ilan etmiş olduğum noktada kuruyor düşük faiz oranının zenginliğin nedeni olduğunu açıkça reddediyor ve sadece onun sonucu olduğunu ilan ediyor." (*Traités sur le Commerce etc.*, 1669, Trad. Amsterdam et Berlin, 1754 [s. 120].) "Eğer bir ülkeyi zenginleştiren şey ticaretse ve faizin düşürülmesi ticareti artırıyorsa, o zaman, hiç kuşkusuz, faizin düşürülmesi ya da tefeciliğin sınırlandırılması, bir ulusun zenginliğinin verimli bir temel nedenidir. Aynı şeyin, eş zamanlı olarak, belirli koşullar altında bir neden ve başka koşullar altında bir sonuç olabileceğini söylemek hiçbir şekilde saçma değildir." (l.c. s. 155.) "Yumurta tavuğun nedenidir ve tavuk yumurtanın nedenidir. Faizin düşürülmesi bir zenginlik artışına neden olabilir ve zenginlik artışı faizdeki daha da büyük

* 1668'de Londra'da yayınlanan "Interest of money mistaken" adlı anonim eseri Thomas Manley'in yazdığı kanıtlanamamaktadır. –*Almanca ed.*

> bir azalmaya neden olabilir." (l.c. s. 156.) "Ben sanayinin savunucusuyum ve hasmım tembelliği ve miskinliği savunuyor." (s. 179.)

Tefeciliğe karşı yürütülen bu şiddetli savaş, faiz getiren sermayenin sanayi sermayesine bağımlı kılınmasına yönelik bu talep, sadece, kapitalist üretimin bu ön koşullarını modern bankacılık sistemi içinde ortaya çıkaran organik yaratıkların habercisidir; bankacılık sistemi, bir yandan, atıl duran tüm para rezervlerini bir araya getirerek ve para piyasasına sürerek tefeci sermayesini tekelinden yoksun bırakır, diğer yandan, kredi parasını yaratarak, değerli metalin kendi tekelini sınırlandırır.

17. yüzyılın son üçte birinde ve 18. yüzyılın başında İngiltere'de bankacılık hakkında yazılan tüm eserlerde, buradaki Child örneğinde olduğu gibi, tefecilik karşıtlığıyla ve hem ticaret ile sanayinin hem de devletin tefecilikten kurtarılması talebiyle karşılaşılır. Aynı zamanda, kredinin, değerli metal tekelinin kaldırılmasının, bunların yerlerine kâğıdın koyulmasının vb. mucizevi etkileri hakkında muazzam yanılsamalar söz konusudur. İngiltere Bankası'nın ve İskoçya Bankası'nın kurucusu olan İskoç William Paterson, tam anlamıyla Birinci Law'dur.*

"Tüm kuyumcular ve rehinciler" İngiltere Bankası'na karşı "öfke çığlıkları attı" (Macaulay, *History of England*, IV., s. 499.)

> "İlk on yıl boyunca Banka büyük zorluklarla mücadele etmek zorunda kalmıştı; yabancıların büyük düşmanlığıyla karşılaşmıştı; banknotları, sadece, nominal değerlerinin çok altındaki değerler üzerinden kabul ediliyordu kuyumcular" (değerli metal ticareti, bunların elinde, ilkel bir bankacılığın temeli olarak iş görüyordu) "Bankaya hasetle bakıyordu, çünkü işleri küçülmüştü, iskontoları azalmıştı ve hükümetle işlemleri rakiplerinin eline geçmişti." (J. Francis, l.c. s. 73.)

Daha İngiltere Bankası'nın kurulmasından önce, 1683'te, bir Ulusal Kredi Bankası planı önerilmişti ve bunun amaçları arasında şu da vardı:

> "öyle ki, iş adamları, ellerinde ciddi miktarda meta bulunduğunda, bankanın yardımıyla, metalarını depolayabilsin, ölü stokları karşılığında kredi alarak metalarını zararla satmak yerine iyi bir pazarla karşılaşana dek elemanlarını istihdam edebilsin ve işlerini büyütebilsin." [John Francis, *History of the Bank of England, its times and traditions*, Cilt 1, London, 1848, s. 39-40.]

---

* Devletin karşılıksız banknot ihraç etme yoluyla ülkenin zenginliğini artırabileceği şeklindeki tümüyle saçma düşüncesini hayata geçirmeye çalışmış olan İngiliz bankacı ve iktisatçı John Law'a göndermede bulunuluyor. 1716'da Paris'te bir özel banka kurdu ve bu banka 1718 sonunda bir devlet bankasına dönüştürüldü. Law'un bankası, sınırsız bir şekilde kâğıt para ihraç etti ve aynı zamanda madenî paraları topladı. Çok büyük borsa dolandırıcılıklarına ve o zamana kadar örneği görülmemiş spekülasyonlara girişildi ve sonunda, devlet bankası ve dolayısıyla Law'un "sistem"i 1720'de tümüyle iflas etti. Law yurt dışına kaçtı. *–Almanca ed.*

Bu *Bank of Credit*, büyük çabaların ardından, Bishopsgate Street'teki Devonshire House'da kuruldu. Bu banka, depolanmış metalarını güvence olarak gösteren sanayicilere ve tüccarlara, bu metaların değerlerinin $^3/_4$'ü tutarındaki poliçeleri borç olarak verdi. Bu poliçelerin dolaşımda kalabilmesi için, her bir iş dalında belirli sayıda kişi bir şirket çatısı altında bir araya getirildi; bu tür poliçelerin sahiplerinin, bunlar karşılığında, söz konusu şirketten, nakit ödeme önerdikleri durumdaki kadar kolay bir şekilde meta elde edebilmesi amaçlanıyordu. Bankanın işleri serpilmedi. Mekanizma çok karmaşıktı ve metaların fiyatlarının düşmesi durumunda risk çok büyüktü.

İngiltere'deki modern kredi sisteminin oluşumuna teorik olarak eşlik eden ve onu teşvik eden söz konusu eserlerin yalnızca gerçek içeriklerine bakılacak olursa, bunların içinde, faiz getiren sermayenin ve genel olarak ödünç verilebilir üretim araçlarının, kapitalist üretim tarzının gereklerine uygun bir şekilde, kapitalist üretim tarzına bağımlı kılınması talebinden başka bir şey bulunamayacaktır. Sadece sözlere bakılacak olursa, ifade tarzları da dâhil olmak üzere bunlarla Saint-Simon'cuların bankacılık ve kredi hakkındaki yanılsamaları arasındaki uyum sık sık şaşkınlığa yol açacaktır.

Fizyokratlarda *cultivateur* nasıl toprağı gerçekten ekip biçen kişi anlamına değil büyük çiftçi anlamına geliyorsa, Saint-Simon'da ve hâlâ geçerli olmak üzere onun öğrencilerinde, *travailleur*, işçi anlamına değil, sınai ve ticari kapitalist anlamına gelir.

> "Un travailleur a besoin d'aides, de seconds, *d'ouvriers*; il les cherche intelligents, habiles, dévoués; il les met à l'œuvre, et leurs travaux sont productifs." [Bir işçi, yardımcılara, çıraklara, *elle çalışan emekçilere* gereksinim duyar; bunların hünerli, eğitimli ve becerikli olması gerekir; işçi onlara iş verir ve onların yaptıkları şey üretkendir." ([Enfantin,] *Religion Saint-Simonienne. Économie politique et Politique*, Paris 1831, s. 104.)

Saint-Simon'un ancak son eseri olan *Le Nouveau Christianisme*'de doğrudan doğruya işçi sınıfının temsilcisi olarak ortaya çıkmış ve onun kurtuluşunu kendi çabalarının nihai amacı olarak ilan etmiş olduğu kesinlikle unutulmamalıdır. Önceki tüm eserleri, gerçekten de, sadece, feodal topluma karşı modern burjuva toplumunu ya da Napolyon döneminin mareşallerine ve hukuki yasa imalatçılarına karşı sanayicileri ve bankerleri yüceltir. Owen'ın aynı dönemdeki eserleriyle karşılaştırıldıklarında, aradaki fark ne kadar büyük![24] Alıntılanan pasajın da gösterdiği

24 Marx, elyazması üzerinde yeniden çalışsa, bu pasajda mutlaka ciddi değişiklikler yapardı. Söz konusu pasajda, eski Saint-Simon'cuların Fransa'daki İkinci İmparatorluk döneminde üstlendikleri rolün etkisi var; tam da Marx'ın yukarıdakileri yazdığı sırada, bu okulun dünyayı kurtarmaya yönelik kredi fantezileri, tarihin ironisi sayesinde, o

üzere, izleyicilerinde de, kapitalist, *travailleur par excellence* [türünün en iyi örneği olan işçi] olarak kalır. Bunların eserleri eleştirel bir şekilde okunduğunda, kredi ve banka hayallerinin, eski Saint-Simon'cu Émile Péreire tarafından kurulan *Crédit Mobilier*† ile ete kemiğe bürünmüş olması şaşırtıcı bulunmayacaktır; bu biçim, sadece, kredi sisteminin de büyük sanayinin de henüz modern düzeylerine ulaşmadığı Fransa gibi bir ülkede belirleyici bir ağırlık kazanabilmişti. İngiltere'de ve Amerika'da böyle bir şeyin gerçekleşmesi olanaksızdı. – *Doctrine de St. Simon. Exposition. Première année. 1828/29* adlı eserden (3e éd., Paris 1831) yapılan aşağıdaki alıntılar bile *Crédit Mobilier*'nin embriyosunu barındırır. Anlaşılabileceği üzere, banker, kapitaliste ve özel tefeciye göre, daha ucuza öndelik sağlayabilir. Dolayısıyla, bu bankerler,

> "borçlanıcıların seçiminde çok daha kolay bir şekilde yanılabilecek olan toprak sahipleriyle ve kapitalistlerle karşılaştırıldıklarında, sınai aletleri çok daha ucuza, yani *daha düşük faizlerle* tedarik edebilir." (s. 202.)

Ama yazarların kendileri bir dipnotta şunları ekliyor:

> "Örgütsüz toplumumuzda, kendisini farklı dolandırıcılık ve şarlatanlık biçimleriyle gösterebilen bencilliğe sunulan fırsatlar, bankerlerin aylak zenginler ile *travailleur*'ler arasındaki aracılığından kaynaklanabilecek olan avantajı sıklıkla dengeler ve hatta ortadan kaldırır; bankerler, sıklıkla, her ikisini de topluma zarar verecek şekilde sömürmek üzere *travailleur*'ler ile aylak zenginlerin arasına girmenin yolunu bulur."

Travailleur burada *capitaliste industriel* [sanayici kapitalist] anlamına geliyor. Bunun dışında, modern bankacılığın emri altında bulunan araçları sadece aylakların araçları olarak ele almak yanlıştır. Bunlar, birincisi, sermayenin, sanayiciler ve tüccarlar tarafından geçici olarak atıl para biçiminde, para rezervi ya da henüz yatırılmayı bekleyen sermaye şeklinde tutulan kısmından; yani aylakların sermayesinden değil aylak sermayeden oluşur. İkincisi, tüm gelir ve tasarrufların, kalıcı ya da geçici olarak birikime ayrılan kısmından oluşurlar. Ve her ikisi de banka sisteminin karakteri açısından temel bir önem taşır.

---

güne kadar duyulmamış ölçekteki bir dolandırıcılık şeklinde hayata geçmişti. Sonrasında, Marx, Saint-Simon'un dehasından ve ansiklopedik kafasından yalnızca hayranlıkla söz etti. Saint-Simon'un erken dönem eserlerinde burjuvazi ile Fransa'da henüz yeni ortaya çıkmakta olan proletarya arasındaki karşıtlığı ihmal etmesi, burjuvazinin üretimde faal olan kısmını *travailleur*'lere dâhil etmesi, sermaye ile emeği barıştırmak isteyen Fourier'nin kavrayışına karşılık gelir ve dönemin Fransa'sının iktisadi ve siyasal durumuyla açıklanabilir. Owen'ın daha uzak görüşlü olmasının nedeni, farklı bir ortamda, sanayi devriminin ve daha o zaman akut bir şekilde keskinleşen sınıf karşıtlığının ortasında yaşamış olmasıydı. –F. E.

† *Société Générale du Crédit Mobilier* – 1852'de Péreire kardeşler tarafından kurulup 1867'de iflas eden, döneminde dünyanın en büyük bankacılık kuruluşlarından biri olan hisse senetli Fransız bankası. –*Türkçe ed.*

Ama hiçbir zaman unutulmamalıdır ki, birincisi, (değerli metaller biçimindeki) para, kredi sisteminin konunun doğası gereği *hiçbir zaman* kurtulamayacağı temel olarak kalır. İkincisi, kredi sisteminin ön şartı, toplumsal üretim araçlarının (sermaye ve toprak mülkiyeti biçiminde) bireylerin tekelinde bulunmasıdır ve bu sistemin kendisi, bir yandan kapitalist üretim tarzına içkin olan bir biçimdir ve diğer yandan da kapitalist üretim tarzının en yüksek ve olası en son biçimine doğru gelişmesinin itici bir gücüdür.

Banka sistemi, biçimsel örgütlenme ve merkezîleşme açısından bakıldığında, daha 1697'de *Some Thoughts of the Interests of England*'da dile getirilmiş olduğu üzere, kapitalist üretim tarzının ortaya çıkardığı en yapay ve en gelişkin üründür. İngiltere Bankası gibi bir kurumun, gerçek hareketleri kendi alanının tümüyle dışında kalsa ve onlar karşısında pasif olsa bile, ticaret ve sanayi üzerinde muazzam bir güce sahip olmasının nedeni budur. Kuşkusuz, banka sistemi, genel bir muhasebenin ve üretim araçlarının toplumsal ölçekte dağıtılmasının biçimini oluşturur; ama yalnızca biçimini. Tek bir kapitalistin ya da her bir ayrı sermayenin ortalama kârının, söz konusu sermayenin doğrudan doğruya el koyduğu artık emekle değil, toplam sermayenin el koyduğu ve her bir ayrı sermayenin sadece toplam sermayenin orantılı bir parçası olarak kendi kâr paylarını çektiği toplam artık emek miktarıyla belirlendiğini görmüştük. Sermayenin bu toplumsal karakteri, ancak kredi ve banka sisteminin eksiksiz gelişmesi sayesinde ortaya çıkarılır ve tam olarak hayata geçirilir. Diğer yandan bu süreç daha da öteye gider. Kredi ve banka sistemi, toplumun tüm kullanılabilir ve hatta potansiyel, henüz aktif olarak kullanılmayan sermayesini sınai ve ticari kapitalistlerin emrine sunar ve böylece, bu sermayeyi ödünç veren de onu kullanan da, onun sahibi ya da üreticisi olmaz. Böylece sermayenin özel karakterini ortadan kaldırır ve böylece, özünde, ama yalnızca özünde, sermayenin kendisinin ortadan kaldırılmasını barındırır. Bankacılık aracılığıyla, özel bir iş olarak, toplumsal bir işlev olarak sermaye dağıtımı, bireysel kapitalistlerin ve tefecilerin ellerinden alınmıştır. Ama böylece, banka ve kredi, aynı zamanda, kapitalist üretimi kendi sınırlarının ötesine sürüklemenin en güçlü aracı ve bunalımların ve dolandırıcılığın en etkili araçlarından biri olur.

Banka sistemi ayrıca, dolaşımda bulunan farklı kredi biçimlerini paranın yerine koyarak, paranın, aslında, emeğin ve onun ürünlerinin toplumsal karakterinin özel bir ifadesinden başka bir şey olmadığını, ama kendisini, son çözümlemede, her zaman, özel üretimin temeline karşıtlık oluşturacak şekilde, bir şey olarak, diğer metaların yanındaki özel bir meta olarak ortaya koymak zorunda olduğunu gösterir.

Son olarak, hiç kuşku yok ki, kredi sistemi, kapitalist üretim tarzından birleşik emeğin üretim tarzına geçiş sırasında güçlü bir kaldıraç olarak iş görecektir; ne var ki, bunu, sadece, üretim tarzının kendisindeki başka büyük organik devrimlerle bağlantılı bir öge olarak yapacaktır. Buna karşılık, kredi ve bankacılık sisteminin sosyalist anlamdaki mucizevi etkilere sahip gücü hakkındaki yanılsamalar, kapitalist üretim tarzı ve onun biçimlerinden biri olarak kredi sistemi hakkındaki mutlak bilgisizlikten kaynaklanır. Üretim araçları sermayeye dönüşmeyi bırakır bırakmaz (bu, özel toprak mülkiyetinin ortadan kaldırılmasını da içerir), Saint-Simon'cuların bile anlamış oldukları üzere, kredinin kendisinin herhangi bir anlamı kalmaz. Diğer yandan, kapitalist üretim tarzı ayakta kaldığı sürece, faiz getiren sermaye de onun biçimlerinden biri olarak varlığını sürdürür ve gerçekten de onun kredi sisteminin temelini oluşturur. Sadece, meta üretimini devam ettirip parayı ortadan kaldırmak istemiş olan sansasyon yazarı Proudhon[25], küçük burjuva bakış açısının ulaşılamaz hayalinin sözde gerçekleştirilmesi anlamına gelen bir *crédit gratuit** ucubesini hayal edebilmişti.

Religion Saint-Simonienne, Économie et Politique'in 45. sayfasında şunlar söyleniyor:

> "Kredi, onları kullanma yetenekleri ya da istekleri bulunmayan bazı kişilerin, sanayinin aletlerine sahip olduğu ve başka çalışkan insanların emek aletlerine sahip olmadığı bir toplumda, bu aletleri, birincilerin, yani sahiplerinin ellerinden, onları nasıl kullanacaklarını bilen başkalarının ellerine mümkün olan en kolay şekilde aktarma amacına hizmet eder. Bu tanıma göre, kredinin, *mülkiyetin* oluşturulma tarzının bir sonucu olduğunu belirtelim."

Dolayısıyla, mülkiyetin bu şekildeki oluşumuyla birlikte, kredi de ortadan kalkar. Ayrıca, 98. sayfada yazılanlara göre: Bugünün bankaları,

> "kendi işlerinin, kendi alanları dışındaki işlemlerin başlattığı hareketi sürdürmek olduğunu, ama bu harekete bir itki sağlamak olmadığını düşünüyor; bir başka deyişle, bankalar, borç para verdikleri *travailleur*'lerle ilişkili olarak, kapitalistlerin rolünü oynuyor."

Bankaların yönetimi üstlenmeleri ve kendilerini

> "yönettikleri kuruluşların ve ön ayak oldukları işlerin sayısıyla ve yararlılığıyla" (s. 101)

---

25 Karl Marx, "Misére de la Philosophie", Bruxelles et Paris 1847 [Bkz. MEW, Band 4, s. 63-182. –*Almanca ed.*]. – Karl Marx. "Kritik der Polit. Oekonomie", s. 64 [Bkz. MEW, Band 13, s. 68-69. –*Almanca ed.*].

Proudhon, *crédit gratuit* (faizsiz kredi) teorisini şu eserde geliştirmişti: "Gratuite du credit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M.Proudhon", Paris 1850. –*Almanca ed.*

ayırt etmeleri gerektiği düşüncesi, örtülü bir şekilde, *Crédit Mobilier*'yi barındırır. Constantin Pecqueur de, aynı şekilde, (Saint-Simon'cuların *Système général des banques* [genel banka sistemi] dedikleri) bankaların "üretimi yönetmeleri"ni talep eder. Pecqueur, özünde Saint-Simon'cudur, ama çok daha radikaldir. Onun istediği şey,

> "kredi kurumunun ulusal üretimin tüm hareketini yönetmesi." – "Yetenekli ve liyakatli ihtiyaç sahiplerine para öndeleyecek, ama bu borçluları üretim ve tüketimdeki yakın dayanışma yoluyla zorla birbirlerine bağlamayacak, tersine kendi mübadelelerine ve üretimlerine karar vermelerini mümkün kılacak bir ulusal kredi kurumu yaratmaya çalışın. Bu yolla, sadece, özel bankaların bugün zaten elde etmekte oldukları şeyleri, yani anarşiyi, üretim ile tüketim arasındaki orantısızlığı, bir kişi birdenbire yıkıma uğrarken bir başkasının birdenbire zenginleşmesini elde edersiniz; böylece, kurumunuz, hiçbir zaman, bir başkasının eşit miktardaki bir talihsizliğe katlanması karşılığında bir kişi için belirli bir miktarda yarar üretmenin ötesine gidemeyecektir ve sadece, desteklediğiniz ücretli emekçilere, tıpkı kapitalist efendilerinin bugün yapmakta olduğu gibi birbirleriyle rekabet etmelerinin araçlarını sağlamış olursunuz." (C. Pecqueur, *Théorie Nouvelle d'Économie Soc. et Pol.*, Paris 1842, s. 433, 434.)

Tüccar sermayesinin ve faiz getiren sermayenin, sermayenin en eski biçimleri olduklarını görmüştük. Ama faiz getiren sermayenin, halkın gözünde, türünün en iyi örneği olan [*par excellence*] sermayenin biçimi olması, konunun doğasında vardır. Tüccar sermayesinde, ister aldatma, ister emek, isterse başka bir şey olarak açıklansın, bir aracılık etkinliği gerçekleşir. Buna karşılık, faiz getiren sermayede, sermayenin kendi kendisini yeniden üretme karakteri, kendi kendisini değerlendiren değer, artık değerin üretimi, tümüyle gizemli bir nitelik olarak görünür. Özellikle Fransa gibi sanayi sermayesinin henüz tam olarak gelişmemiş olduğu ülkelerde, politik iktisatçıların bir bölümünün bile, faiz getiren sermayeyi sermayenin temel biçimi saymaya devam etmelerinin ve örneğin toprak rantını, burada da ödünç verme biçimi baskın olduğundan, sadece bunun başka bir biçimi olarak kavramalarının nedeni de budur. Böylece, kapitalist üretim tarzının iç örgütlenmesi tümüyle yanlış anlaşılır ve hem toprağın hem de sermayenin yalnızca kapitalistlere ödünç verildiği tümüyle göz ardı edilir. Kuşkusuz, para yerine, makineler, işyeri binaları vb. üretim araçları ayni olarak ödünç verilebilir. Ama bu durumda bunlar belirli bir para tutarını temsil eder, ve faiz dışında aşınma ve yıpranma için belirli bir ödemenin yapılması, bu sermaye ögelerinin kullanım değerlerinden, yani özgül doğal biçimlerinden kaynaklanır. Burada belirleyici olan şey, yine, bunların, dolaysız üreticiye mi ödünç verildikleri (bunun ön şartı, en azından gerçekleştiği alanda kapitalist üretim tarzının var olmamasıdır); yoksa, sanayici kapitaliste mi ödünç

verildikleridir (kapitalist üretim tarzının ön şartı tam da budur). Daha da uygunsuz ve anlamsız olan şey, evlerin vb. bireysel tüketim için ödünç verilmesini bu tartışmaya dâhil etmektir. İşçi sınıfının bu biçim altında da, üstelik çok büyük ölçekte dolandırıldığı, açık bir gerçektir; ama bu sınıfa geçim araçlarını tedarik eden perakendeci tüccarlar da aynı şeyi yapar. Bu, üretim sürecinin kendisinde dolaysız bir şekilde gerçekleşen birincil sömürünün yanında yürüyen ikincil bir sömürüdür. Satış ile ödünç verme arasındaki fark, burada, daha önce gösterilmiş olduğu üzere, sadece gerçek bağlam hakkında tümüyle bilgisiz olanlara önemli görünen, tümüyle önemsiz ve biçimsel bir farktır.

Hem tefecilik hem de ticaret, verili bir üretim tarzını sömürür; onu yaratmaz, onunla dışsal bir ilişki içinde bulunurlar. Tefecilik, onu durmadan yeniden sömürebilmek için, üretim tarzını doğrudan doğruya korumaya çalışır; tutucudur ve üretim tarzını yalnızca daha da sefilleştirir. Üretim ögelerinin üretim sürecine metalar olarak girmesiyle ve ondan metalar olarak çıkmasıyla ne ölçüde daha az karşılaşılırsa, bunların paraya dayalı olarak üretilmesi, o ölçüde daha çok, özel bir eylem olarak görünür. Dolaşımın toplumsal yeniden üretimde oynadığı rol ne kadar önemsiz olursa, tefecilik o kadar serpilir.

Özel bir servet türü olarak parasal servetin gelişmesi, tefeci sermayesiyle ilişkili olarak, bunun tüm alacaklarının parasal alacaklar biçimine sahip olması anlamına gelir. Bir ülkede üretimin ağırlıklı bölümünün ayni olarak sağlanan hizmetlerle vb., yani kullanım değerleriyle sınırlı kalması ölçüsünde, tefeci sermayesi o kadar fazla gelişir.

Tefecilik, ikili bir rol oynaması, yani, birincisi, tüccar sınıfının yanında bağımsız bir parasal servet oluşturması, ikincisi, çalışmanın koşullarına el koyması, yani çalışmanın eski koşullarının sahiplerini yıkıma sürüklemesi ölçüsünde, sanayi sermayesinin ön koşullarının oluşturulmasında rol oynayan güçlü bir kaldıraçtır.

Orta Çağ'da Faiz

> "Orta Çağ'da nüfus tümüyle tarımsaldı. Feodal sistemdeki gibi bir yönetim altında yalnızca sınırlı bir alışveriş ve dolayısıyla da sadece sınırlı bir kâr olabilirdi. Bu nedenle, Orta Çağ'daki tefecilik karşıtı yasalar haklı görülüyordu. Ayrıca, bir tarım ülkesinde, herhangi bir kişi, yoksullaşmadıkça ya da sıkıntıya düşmedikçe kolay kolay para borçlanmak istemez VIII. Henry döneminde faiz yüzde 10'la sınırlandırılmıştı. I. James bunu yüzde 8'e düşürdü II. Charles bunu yüzde 6'ya düşürdü; Kraliçe Anne döneminde yüzde 5'e indirildi ... O dönemlerde, borç verenler

... gerçekten de, yasal olmasa bile fiilî bir tekele sahipti ve bu nedenle, diğer tekelciler gibi sınırlamalara tabi tutulmaları gerekliydi. Günümüzde, faiz oranı, kâr oranı tarafından düzenleniyor. O dönemlerde, kâr oranı, faiz oranı tarafından düzenleniyordu. Borç para veren kişi tüccardan yüksek bir faiz oranı aldığında, tüccar, mallarına daha yüksek bir kâr oranı eklemek zorundaydı. Bu nedenle, borç para veren kişilerin ceplerine koyulmak üzere, alıcıların ceplerinden büyük bir para tutarı alınıyordu." (Gilbert, *History and Princ. of Banking*, s. 164, 165.)

"Bana söylenene göre, günümüzde her bir Leipzig Fuarı'nda yılda 10 gulden, yani yüz üzerinden 30 gulden alınıyor*; bazıları buna Neuenburg Fuarı'nı ekliyor ve böylece yüz üzerinden 40 ediyor; bunun böyle olup olmadığını bilmiyorum. Yuh olsun! Bunun sonu hangi cehenneme varacak? Şimdi, Leipzig'de 100 florini olan biri, yılda 40, yani bir köylünün ya da bir şehirlinin bir yılda yediği kadarını alıyor. 1000 florini varsa, yılda 400, yani bir şövalyenin ya da zengin bir soylunun bir yılda yediği kadarını alıyor. 10 000'i varsa, yılda 4000, yani zengin bir kontun bir yılda yediği kadarını alıyor. Büyük tüccarlar için geçerli olması gerektiği gibi 100 000'i varsa, yılda 40 000, yani büyük ve zengin bir prensin bir yılda yediği kadarını alıyor. 1 000 000'u varsa, yılda 400 000, yani büyük bir kralın bir yılda yediği kadarını alıyor. Ve canı da malı da risk altında değil, çalışmıyor, sobanın arkasında oturuyor ve elma kızartıyor: böyle bir aşağılık soyguncu evinde oturup on yılda bütün bir dünyayı silip süpürebilir. (*An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen*, 1540.** Luther, *Werke*, Wittenberg 1589, 6. Theil [s. 312].)

"15 yıl önce tefeciliğe karşı yazdım; o sırada o kadar yıpranmıştı ki, bir daha iyileşmesini hiçbir şekilde beklemiyordum. Ama o zamandan bu yana burnu büyüdü ve artık hiçbir şekilde kötülük, günah ya da ayıp olmak istemiyor; aksine, sanki insanlara büyük bir iyilik yapıyor ve Hıristiyanlığa uygun bir hizmet sunuyormuş gibi, saf erdem ve onur için kendisini övdürüyor. Ayıp onura ve kötülük erdeme dönüştüyse, bize ne yardım edebilir ve yol gösterebilir?" (*An die Pfarherrn wider den Wucher zu predigen*, Wittenberg 1540.)

"Yahudiler, Lombard Street rehincileri, tefeciler ve haraççılar, karakterleri için neredeyse kötü şöhretli denebilecek olan ilk para tacirlerimizdi ... Bunlara Londra'nın kuyumcuları eklendi. Bir bütün olarak ilk bankerlerimiz çok kötü bir gruptu; bunlar, aç gözlü tefeciler ve acımasız haraççılardı." (D. Hardcastle, *Banks and Bankers*, 2nd ed. London 1843, s. 19, 20.)

"Venedik'teki örnek" (bir bankanın kurulması) "böylece hızlı bir şekilde taklit edildi; deniz kıyısındaki tüm şehirler ve genel olarak bağımsızlıklarıyla ve ticaretleriyle ün kazanmış olan bütün şehirler ilk bankalarını kurdu. Gemilerinin sıklıkla çok uzun zaman alan geri dönüş yolculukları kaçınılmaz olarak kredi verme alışkanlığına yol açtı. Amerika'nın keşfi ve ardından bu kıtayla yapılan ticaret bunu daha da güçlendirdi." (Bu önemli

---

* Faizlerin üç taksit şeklinde Leipzig Fuarı'nda ödenmesi koşuluyla verilen 100 guldenlik bir borç kastediliyor. Geçmişte Leipzig'de her yıl üç ticaret fuarı düzenleniyordu: Yılbaşı, Paskalya ve Melek Mikail Günü fuarları. –*Almanca ed.*

1. baskıda: "Bücher vom Kaufhandel und Wucher", 1524. –*Almanca ed.*

bir noktadır.) "Gemilerin kiralanması, büyük öndelikleri gerekli kıldı; bu, eski Atina'da ve Yunanistan'da da böyleydi. 1308'de Hansa şehri Brügge'nin bir sigorta şirketi vardı." (M. Augier, l.c. s. 202, 203.)

Toprak sahiplerine ve böylece genel olarak haz düşkünü zenginlere borç verilmesinin İngiltere'de bile 17. yüzyılın son üçte birlik kısmında, modern kredi sisteminin gelişmesinden önce, ne kadar ağır bastığı, başkalarınınkilerin yanı sıra Sir Dudley North'un eserlerinden anlaşılabilir; North, yalnızca ilk İngiliz tüccarlarından biri değil, aynı zamanda zamanının en önemli teorik iktisatçılarından biriydi:

"Bu ülkede faize yatırılan paraların, işlerini yürütmeleri için iş adamlarına verilen kısmı, bu paraların onda birine bile yaklaşmaz; ama bunların büyük bir kısmı lüks mallar için ve büyük toprak sahipleri olmalarına karşın topraklarının getirdiklerinden daha hızlı harcayan kişilerin harcamalarını desteklemek için ödünç alınır; taşınmazlarını satmak istemediklerinden, onları ipotek ettirmeyi tercih ederler." (*Discourses upon Trade*, London 1691, s. 6, 7.)

18. yüzyılda Polonya'da:

"Varşova'da, temeli ve amacı büyük ölçüde bankerlerinin tefeciliği olan büyük ölçekli bir poliçe ticareti gelişmişti. Savurgan kodamanlara yüzde 8'lik ve daha yüksek faizlerle ödünç verebildikleri paraları elde etmek için, yurt dışında bir açık poliçe kredisi, yani temelinde meta ticareti bulunmayan, ama yurt dışındaki muhatabın poliçe oyunları getiri sağlamaya devam ettiği sürece sabırlı bir şekilde kabul ettiği bir poliçe arıyor ve buluyorlardı. Ne var ki, Tepper isimli birinin ve Varşova'daki çok saygın bir başka bankerin iflaslarıyla bunun cezasını ağır şekilde ödediler." (G. G. Büsch, *Theoretisch-praktische Darstellung der Handlung etc.*, 3. Auflage, Hamburg 1808, Band II, s. 232, 233.)

Faiz Yasağının Kiliseye Sağladığı Yararlar

"Kilise faiz almayı yasaklamıştı; ama zor durumlardan kurtulmak için mülk satmayı yasaklamamıştı; ve bir mülkü, belirli bir süreliğine ve yeniden ödeme yapılmasına dek borç para veren kişiye bırakmak ve böylece, borç para veren kişinin, bu mülkü elinde bulundurduğu sürece, bir güvenceye sahip olmanın ötesinde, borç verdiği paranın karşılığı olarak onu kullanması sağlamak bile yasaklanmamıştı Kilisenin kendisi ya da ona bağlı olan belediyeler ve *pia corpora* [dinsel kurumlar], özellikle Haçlı Seferleri sırasında bundan büyük yararlar sağladı. Bu, özellikle de bu kadar sabit rehinlerin mülkiyeti gizlenemediği için Yahudi bu yolla tefecilik yapamadığından, ulusal servetin çok büyük bir kısmını, "elden çıkarılamaz mülk"leri elde bulundurma yetkisine dönüştürdü

Faiz yasağı olmasaydı kiliseler ve manastırlar hiçbir zaman bu kadar zenginleşemezdi." (l.c. s. 55.)

★

Altıncı Kısım

Artık Kârın Toprak Rantına Dönüşmesi

★

Bölüm

37

Giriş

★★★

Farklı tarihsel biçimleriyle toprak mülkiyetinin çözümlenmesi bu eserin kapsamının dışında kalır. Onunla, yalnızca, sermayenin ürettiği artık değerin bir kısmının toprak sahibinin payına düşmesi ölçüsünde ilgileniyoruz. Yani, imalatçılık gibi tarımın da kapitalist üretim tarzının egemenliği altında olduğunu, bir başka deyişle, tarımsal faaliyetlerin kapitalistlerce yürütüldüğünü ve bu kapitalistleri diğer kapitalistlerden ayıran şeyin ilk aşamada yalnızca sermayelerinin ve bu sermayeler tarafından harekete geçirilen ücretli emeğin yatırıldığı unsur olduğunu varsayıyoruz. Bizim açımızdan, fabrikatör nasıl iplik ya da makine üretiyorsa, kiracı çiftçi de aynı şekilde buğday vb. üretir. Kapitalist üretim tarzının tarımı egemenliği altına almış olduğu varsayımı, bu üretim tarzının, tüm üretim alanlarına ve burjuva toplumuna egemen olması, dolayısıyla da, aynı üretim tarzının, sermayelerin serbest rekabeti, sermayelerin bir üretim alanından bir başkasına aktarılabilirliği, ortalama kârın eşit yükseklikte olması vb. koşullarının en olgun şekilleriyle var oldukları anlamına gelir. Toprak mülkiyetinin bizim ele aldığımız biçimi, bu mülkiyetin özgül bir tarihsel biçimidir, yani, şunlardan herhangi birinin, sermayenin ve kapitalist üretim tarzının etkisiyle *dönüşmüş* olan biçimidir: feodal toprak mülkiyeti ya da beslenme amacıyla gerçekleştirilen küçük köylü tarımı; bu ikincisinde, toprağın *elinde bulunması*, dolaysız üreticinin üretim koşullarından biri olarak ve onun toprak *sahipliği*, en avantajlı koşul olarak, *onun* üretim tarzının serpilmesinin koşulu olarak görünür. Kapitalist üretim tarzı genel olarak nasıl işçileri

çalışmanın koşullarından yoksun bırakırsa, tarımda da, aynı şekilde, kır emekçilerinin topraktan yoksun bırakılmasını ve kâr amacıyla tarımsal faaliyette bulunan kapitaliste bağımlı kılınmalarını şart koşar. Dolayısıyla, toprak mülkiyetinin ve tarımın başka biçimlerinin de geçmişte var olmuş ya da bugün var olmaya devam ediyor olduklarının hatırlatılması, bizim çözümlememizi hiçbir şekilde ilgilendirmeyen bir itirazdır. Bu itiraz, yalnızca, tarımdaki kapitalist üretim tarzını ve ona karşılık gelen toprak mülkiyeti biçimini tarihsel kategoriler olarak değil öncesiz ve sonrasız kategoriler olarak ele alan iktisatçıları ilgilendirebilir.

Toprak mülkiyetinin modern biçimini ele almamız gerekli, çünkü, genel olarak yapmamız gereken şey, sermayenin tarıma yatırılmasından kaynaklanan belirli üretim ve mübadele ilişkilerini incelemek. Bunsuz, sermaye çözümlemesi eksik kalırdı. Dolayısıyla, kendimizi yalnızca gerçek tarıma, yani bir halkın beslenmesini sağlayan temel tarımsal ürünün üretimine sermaye yatırılmasıyla sınırlandırıyoruz. Buğday diyebiliriz, çünkü modern ve kapitalist ilişkiler bakımından gelişkin olan halkların temel besin maddesi budur. (Ya da, tarım yerine madenleri alabilirdik, çünkü burada da aynı yasalar geçerlidir.)

Başka tarım ürünlerinin, örneğin ketenin, boya bitkilerinin üretimi, bağımsız hayvan yetiştiriciliği vb. için kullanılan sermayenin toprak rantının, nasıl olup da, temel besin maddelerinin üretimine yatırılan sermayenin getirdiği toprak rantıyla belirlendiğini açıklamış olması, A. Smith'in en büyük katkılarından biridir.* Gerçekten de ondan sonra bu konuda herhangi bir ilerleme kaydedilmedi. Aynı konudaki sınırlandırıcı ya da genişletici açıklamaların yapılacağı yer, burası değil, toprak mülkiyeti hakkındaki bağımsız bir incelemedir. Bu nedenle, buğday üretimine ayrılmış toprak söz konusu olmadıkça, özel olarak [*ex professo*] toprak mülkiyetinden söz etmeyeceğiz ve buna yalnızca örnek göstermek amacıyla yer yer geri döneceğiz.

Tamlık adına belirtmeliyiz ki, burada toprak dendiğinde, bir sahibinin olması ve kendisini toprağın bir eklentisi olarak göstermesi ölçüsünde, su vb. de kastediliyor.

Toprak mülkiyeti, belirli kişilerin, yerkürenin belirli parçalarını, başka herkesi dışarıda bırakarak, sadece kendi kişisel iradelerine bağlı alanlar olarak ellerinin altında bulundurma tekeline dayanır.[26] Bunun

* Smith, "An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations", Aberdeen, London 1848, s. 105-116. (Ayrıca bkz., Karl Marx, "Theorien über den Mehrwert", MEW, Band 26, 2. Teil, s. 350-352.) –*Almanca ed.*

26 Hiçbir şey, Hegel'in özel toprak mülkiyeti hakkındaki açıklamasından daha tuhaf olamaz. Kişi olarak insan, kendi iradesine, dış doğanın ruhu olma gerçekliğini kazandırmak, dolayısıyla da söz konusu doğayı kendi özel mülkü hâline getirmek zorundadır. Eğer "kişi"nin, yani kişi olarak insanın tanımı buysa, bundan çıkacak olan sonuç, her

böyle olduğu kabul edildiğinde, açıklanması gereken şey, bu tekelin kapitalist üretime dayalı iktisadi değerinin, yani değerlenmesinin açıklanmasıdır. Söz konusu kişilerin, yerkürenin parçalarını kullanma ve kötüye kullanma hukuki yetkisine sahip olmaları, hiçbir sorunu çözmez. Bu yetkinin kullanılması, tümüyle, onların iradelerinden bağımsız olan iktisadi koşullara bağlıdır. Hukuki düşüncenin kendisi, herhangi bir meta sahibi metasıyla neler yapabiliyorsa toprak sahibinin de toprakla aynı şeyleri yapabilecek olmasından başka bir anlama gelmez; ve bu düşünce (serbest özel toprak mülkiyeti hukuki düşüncesi), eski dünyada sadece organik toplum düzeninin çözüldüğü sırada, ve modern dünyada da sadece kapitalist üretimin gelişmesiyle birlikte ortaya çıkar. Asya'da bu düşünce sadece bazı yerlerde ve Avrupalılarca ithal edilmiştir. İlk birikim hakkındaki kısımda (I. Kitap, Bölüm 24), bu üretim tarzının, bir yandan, dolaysız üreticilerin toprağın (serf, köle vb. biçimindeki) eklentilerinden ibaret olma konumundan koparılmalarını, diğer yandan halk yığınının topraktan yoksun bırakılmasını şart koştuğu görülmüştü. Bu kadarıyla, toprak mülkiyetinin tekeli, kitlelerin şu ya da bu biçim altında sömürülmesine dayanan tüm önceki üretim tarzları gibi kapitalist üretim tarzının da tarihsel bir ön şartıdır ve onun temeli olarak kalır. Ama başlamakta olan kapitalist üretim tarzının karşılaştığı toprak mülkiyeti biçimi, bu üretim tarzına uygun düşmez. Ona uygun

---

insanın, kendisini kişi olarak gerçekleştirmek için, toprak sahibi olmak zorunda olduğudur. Çok modern bir ürün olan serbest özel toprak mülkiyeti, Hegel'e göre, belirli bir toplumsal ilişki değil, kişi olarak insanın "doğa"yla ilişkisi, "insanın tüm diğer şeyler üzerindeki mutlak mülk edinme hakkıdır" (Hegel, "Philosophie des Rechts", Berlin 1840, s. 79.) İlk olarak şu kadarı açıktır ki, bir kişi, kendisini aynı toprak parçasında cisimleştirmek isteyen bir başka irade karşısında, sadece "irade"si sayesinde toprak sahibi olduğunu iddia edemez. Bunun için iyi niyetten çok farklı şeylerin bulunması gerekir. Ayrıca, "kişi"nin, kendi iradesinin gerçekleşmesinin sınırını nereye koyduğu, iradesinin varlığının kendisini bütün bir ülkede mi gerçekleştireceği, yoksa, mülk edinilmeleri yoluyla, "irademin şey karşısındaki yüceliğini göstermek" için bir yığın ülkeye mi gereksinim duyacağı hiçbir şekilde anlaşılamaz. [s. 80.] Çünkü burada Hegel de tam bir açmaza düşer. "Mülk edinme, çok özel bir şeydir; mülk edindiklerim, bedenimle dokunduklarımdan fazlası değildir, ama diğer yandan, dışarıdaki şeyler, kavrayabildiğimden daha büyük bir uzama sahiptir. Bu şekilde bir şeye sahip olduğumda, onunla bağlantılı olan bir başka şey daha olur. Mülk edinme eylemini elimle yaparım, ama onun kapsamı genişletilebilir." (s. 90, 91.) Ama bu başka şeyle bağlantılı olan bir başka şey daha vardır ve böylece, irademin kendisini ruh olarak içine dökmesi gereken toprağın sınırı ortadan kalkar. "Bir şeye sahip olduğumda, aklıma hemen gelen düşünce, sadece dolaysız olarak sahip olunan şeyin değil, onunla bağlantılı olan şeyin de bana ait olduğudur. Burada pozitif hukuk kendi saptamalarını yapmak zorundadır, çünkü kavramın kendisinden, daha fazlası türetilemez." (s. 91.) Bu, "kavram" hakkındaki olağanüstü derecede safça bir itiraftır ve toprak mülkiyeti hakkındaki çok özel ve burjuva toplumuna ait olan bir hukuki düşünceyi mutlak sayma hatasına daha en başta düşen kavramın, söz konusu toprak mülkiyetinin gerçek görünümlerinden "hiçbir şey" anlamadığını kanıtlar. Bu söylenenler, aynı zamanda, "pozitif hukuk"un, toplumsal, yani iktisadi gelişimin değişen gereksinimlerine bağlı olarak, saptamalarını değiştirebileceği ve değiştirmek zorunda olduğu itirafını içerir.

olan biçim, ancak, tarımın sermayeye bağımlı kılınmasıyla, bu üretim tarzının kendisi tarafından yaratılır; böylece, feodal toprak mülkiyeti, klan mülkiyeti ya da yerel topluluklardaki küçük köylü mülkiyeti de, bunların hukuki biçimleri ne kadar farklı olursa olsun, bu üretim tarzına uygun düşen iktisadi biçime dönüştürülür. Kapitalist üretim tarzının önemli sonuçlarından biri, bir yandan, tarımı toplumun en az gelişmiş kısmının yalnızca ampirik olan ve mekanik olarak kendisini tekrar eden bir işlemi olmaktan çıkarıp, özel mülkiyet koşulları altında mümkün olabildiği kadarıyla, tarım biliminin bilinçli bir bilimsel uygulamasına dönüştürmesidir[27]; bir yandan toprak mülkiyetini efendilik ve kölelik ilişkilerinden tümüyle koparması, diğer yandan çalışmanın koşullarından biri olarak toprağı toprak mülkiyetinden ve toprak sahibinden tümüyle koparmasıdır; toprak, toprak sahibi açısından, artık, tekeli sayesinde sanayici kapitalistten, yani kiracı çiftçiden aldığı belirli bir parasal vergiden başka hiçbir şeyi temsil etmez: Aradaki bağlantı o kadar kopar ki, toprak sahibi, arazisi İskoçya'da yatarken, tüm yaşamını Konstantinopolis'te geçirebilir. Böylece, toprak mülkiyeti, önceki tüm siyasal ve toplumsal süslemelerinden ve bağlantılarından, kısacası, daha sonra göreceğimiz üzere, toprak mülkiyetine karşı yürütülen mücadelenin sıcaklığı içinde sanayici kapitalistlerin teorik sözcüleri gibi kendileri tarafından da yararsız ve saçma birer fazlalık olarak damgalanan tüm geleneksel eklentilerinden arındırılarak saf iktisadi biçimini kazanır. Bir yandan tarımın akılcılaştırılması (ve bu sayede tarımsal faaliyetlerin toplumsal olarak yürütülmesinin ilk kez mümkün hâle gelmesi) ve diğer yandan toprak mülkiyetinin *ad absurdum*'a [saçmalığa]

27 Örneğin Johnston gibi çok tutucu tarım kimyacıları, özel mülkiyetin, her yerde, akılcı tarımın önüne aşılamaz engeller çıkardığını kabul eder. Yerküredeki özel mülkiyet tekelinin profesyonel [*ex professo*] savunucuları olan yazarlar da aynısını yapar; örneğin, Bay Charles Comte, özel amacı özel mülkiyetin savunulması olan iki ciltlik bir eserinde böyle yapar. "Bir halk", der, "onu besleyen her bir toprak parçası, genel çıkarlarla en fazla uyum gösterecek olan amaç doğrultusunda kullanılmadıkça, doğasıyla uyumlu olan gönenç derecesine ve güce ulaşamaz. Kendi zenginliklerine büyük bir gelişim kazandırması için, mümkün olsa, tek ve özellikle de aydınlanmış bir iradenin, kendi alanındaki her bir toprak parçasını emri altına alması ve her bir parçanın herkesin gönencine katkıda bulunmasını sağlaması gerekirdi. Ama bu tür bir iradenin varlığı toprağın özel arazilere bölünmesiyle her mülk sahibine sağlanmış olan kendi servetine mutlak bir şekilde hükmedebilme yetkisiyle uyumsuz olurdu." [Comte, "Traité de la propriété", Cilt 1, Paris 1834, s. 228. –*Almanca ed.*] Johnston, Comte vb., mülkiyet ile akılcı bir tarım bilimi arasındaki çelişkiyle ilişkili olarak, sadece, bir ülkenin toprağının bir bütün olarak ekilip biçilmesi gerekliliğini dikkate alır. Ama tek tek tarım ürünlerinin yetiştirilmesinin piyasa fiyatlarındaki dalgalanmalara bağımlılığı ve bu yetiştiriciliğin fiyat dalgalanmalarıyla birlikte durmadan değişmesi, kapitalist üretimin bir sonraki parasal kazançtan başka hiçbir şeyi gözetmeyen tüm ruhu, birbirlerini izleyen insan kuşaklarının tüm sürekli yaşamsal gereksinimlerini yönetmesi gereken tarımla çelişir. Yalnızca, özel mülkiyet değil devlet idaresi altında bulundukları durumlarda, zaman zaman bir ölçüde ortak çıkarlara uygun şekilde yönetilebilen ormanlık alanlar, bu konuda çarpıcı bir örnek oluşturur.

indirgenmesi, kapitalist üretim tarzının büyük başarılarıdır. Tüm diğer tarihsel ilerlemeleri gibi bunu da, ilk olarak, dolaysız üreticilerin tümüyle yoksullaşması pahasına elde etti.

Konunun kendisine geçmeden önce, yanlış anlamaların önüne geçmek için yapılması gereken bazı başka ön açıklamalar var.

Demek ki, kapitalist üretim tarzının ön şartı şudur: Toprağı gerçekten ekip biçenler, bir kapitalistin, yani kiracı çiftçinin istihdam ettiği ücretli emekçilerdir; kiracı çiftçinin gözünde, tarım, yalnızca, sermayesi için ayrı bir kullanım alanı, sermayesini yatırdığı ayrı bir üretim alanıdır. Bu kiracı çiftçi-kapitalist, toprak sahibine, yani kendisinin kullandığı toprağın sahibine, sermayesini bu özel üretim alanında kullanma izni karşılığında, belirli tarihlerde, örneğin yılda bir kez, sözleşmeyle saptanmış bir para tutarını öder (tıpkı para-sermaye borçlusunun belirli bir faiz ödemesi gibi). Tarım alanları için de ödense, arsalar, madenler, dalyanlar ya da ormanlık alanlar için de ödense, bu para tutarına toprak rantı denir. Bu, toprak sahibinin toprağı sözleşme yoluyla kiracı çiftçiye ödünç verdiği, kiraladığı sürenin bütünü için ödenir. Dolayısıyla, toprak rantı, burada, toprak mülkiyetinin iktisadi açıdan kendisini gerçekleştirmesinin, değerlendirmesinin biçimidir. Ayrıca, burada, birliktelikleriyle ve karşılıklı karşıtlıklarıyla modern toplumun çerçevesini oluşturan üç sınıfın üçü birden karşımıza çıkar: ücretli emekçi, sanayici kapitalist, toprak sahibi.

Sermaye, kısmen, kimyasal iyileştirmeler, gübreleme vb. örneklerde olduğu gibi geçici olarak, kısmen de, drenaj kanalları, sulama tesisleri, düzleştirmeler, çiftlik binaları vb. örneklerde olduğu gibi daha kalıcı şekillerde toprağa sabitlenebilir, ona eklenebilir. Bir başka yerde, toprağa bu şekilde eklenen sermayeye *la terre-capital* [toprak-sermaye] dedim.[28] Bu, sabit sermaye kategorisinde yer alır. Toprağa eklenen sermayenin faizi ve bir üretim aracı olarak toprakta yapılan iyileştirmeler, kiracı çiftçinin toprak sahibine ödediği rantın bir kısmını oluşturabilir[29], ama, ister doğal durumunda isterse ekilmiş olsun, toprağın kendisinin kullanımı için ödenen gerçek toprak rantını oluşturmaz. Toprak mülkiyeti hakkındaki, bizim planımızın dışında kalan sistemli bir inceleme sırasında, toprak sahiplerinin gelirlerinin bu kısmının

28 "Misère de la Philosophie", s. 165. Orada *terre-matière* [toprak-madde] ve *terre-capital* ayrımına gidiyorum. "Toprak-sermayeyi artırmak için yapılması gereken tek şey, toprak-maddeye, yani toprağın genişliğine herhangi bir şey eklemeden, daha önce üretim araçlarına dönüştürülmüş olan arazilere ek sermaye yatırımlarının uygulanmasıdır Tüm diğer sermayeler gibi toprak-sermaye de ölümsüz olmanın uzağındadır Toprak-sermaye bir sabit sermayedir, ama tıpkı dolaşır sermayeler gibi sabit sermaye de yıpranır" [Bkz. MEW, Band 4, s. 173-174. –*Almanca ed.*].

29 "Oluşturabilir" diyorum, çünkü bu faiz, belirli koşullar altında, toprak rantı yasasınca düzenlenir ve bu nedenle, örneğin, doğal verimlilikleri çok yüksek olan yeni toprak parçalarının rekabeti nedeniyle ortadan kalkabilir.

ayrıntılı olarak ele alınması gerekirdi. Burada konu hakkındaki birkaç söz yeterli olacaktır. Tanımdaki olağan üretim süreçlerinin gerektirdiği daha geçici sermaye yatırımlarının tümü, istisnasız olarak, kiracı çiftçi tarafından yapılır. Bu yatırımlar, örneğin sadece toprağın ekilmesi, bir ölçüde akılcı bir şekilde gerçekleştirildiklerinde (yani, örneğin dönemin Amerikan köle sahipleri için söz konusu olduğu gibi toprağın vahşi bir şekilde sömürülmesinden ibaret olmadıklarında; ne var ki, toprak sahibi beyler buna karşı sözleşmeler yoluyla kendilerini korur), toprağı iyileştirir[30], ürününü artırır ve toprağı basit bir maddeden toprak-sermayeye dönüştürür. Ekilmiş bir tarla, aynı doğal kalitedeki ekilmemiş bir tarladan daha değerlidir. Daha kalıcı, yıpranmaları daha uzun süren, toprağa eklenen sabit sermaye yatırımlarının da büyük bir kısmı ve bazı alanlarda neredeyse tümü kiracı çiftçi tarafından yapılır. Ama sözleşmeyle belirlenmiş olan kiralama süresi sona erer ermez, toprağa dahil edilmiş olan iyileştirmeler, tözün, yani toprağın ayrılmaz özellikleri olarak, toprak sahibinin mülkleri hâline gelir (ve kapitalist üretimin gelişmesiyle birlikte toprak sahibinin kiralama süresini mümkün olduğunca kısaltmaya çalışmasının nedenlerinden biri budur). Toprak sahibi, yeni kira sözleşmesini düzenlerken, toprağı, iyileştirmeleri yapmış olan çiftçiye de kiralasa, başka bir çiftçiye de kiralasa, toprağa eklenmiş sermayenin faizini asıl toprak rantına ekler. Böylece rantı şişer; ya da, toprağı satmak isterse (onun fiyatının nasıl belirlendiğini birazdan göreceğiz), şimdi onun değeri artmıştır. Sadece toprağı değil, iyileştirilmiş toprağı, karşılığında hiçbir şey ödemediği ama toprağa eklenmiş olan sermayeyi satar. Asıl toprak rantının hareketi tümüyle bir yana, bu, iktisadi gelişmeyle birlikte toprak sahiplerinin giderek daha fazla zenginleşmesinin, rantlarının giderek daha fazla şişmesinin ve arazilerinin parasal değerinin yükselmesinin sırlarından biridir. Böylece, toplumsal gelişmenin onların yardımı olmadan ürettiği sonucu kendi ceplerine indirirler – *fruges consumere nati* [yemişleri tüketmek için doğmuş olmak]*. Ama bu aynı zamanda akılcı bir tarımın en büyük engellerinden biridir, çünkü kiracı çiftçi, kendi kira süresi içinde eksiksiz geri dönüş sağlamayacak görünen tüm iyileştirmelerden ve harcamalardan kaçınır; ve bu durumun, hem geçtiğimiz yüzyılda, modern rant teorisinin asıl kâşifi olan ve aynı zamanda fiilen

30 Bkz. James Anderson ve Carey [Anderson, "A calm investigation of the circumstances that have led to the present scarcity of grain in Britain", London 1801, s. 35, 36, 38. (Ayrıca bkz. Karl Marx, "Theorien über den Mehrwert", MEW, Band 26, 2. Teil, s. 134-135.) Carey, "The past, the present, and the future", Philadelphia 1848, s. 129-131. (Ayrıca bkz. Karl Marx, "Theorien über den Mehrwert", MEW, Band 26, 2. Teil, s. 591.) –*Almanca ed.*].

Horaz [Horatius], "Episteln", Buch 1, Epistel 2, 27. –*Almanca ed.*

kiracı çiftçilik yapan ve döneminin önemli bir tarım bilimcisi olan James Anderson* tarafından, hem de günümüzde, İngiltere'deki toprak mülkiyetinin bugünkü şekline karşı çıkanlarca, yeniden ve yeniden bu tür bir engel olarak damgalandığını görürüz.

A. A. Walton, *History of the Landed Tenures of Great Britain and Ireland* adlı eserinde (London 1865) bu konuda şunları söyler (s. 96, 97):

> "Tarımsal iyileştirmeler, kiracı çiftçinin ya da emekçinin koşullarının iyileştirilmesine göre çok daha yüksek bir derecede olmak üzere, toprak sahibinin taşınmazının değerindeki ve onun kira gelirlerindeki artış anlamına geldiği sürece, ülkede bulunan çok sayıdaki tarım birliğinin tüm çabaları, tarımsal iyileştirmeler alanında gerçek ilerlemeler sağlayacak herhangi bir kapsamlı ya da gerçekten kayda değer sonuç üretmek konusunda başarısızlığa uğramak zorundadır. İyi drenajın, bol miktarda gübrenin ve iyi yönetimin, toprağı iyi bir şekilde temizlemek ve işlemek için istihdam edilen emekteki artışla birlikte, hem iyileştirme hem de üretim konularında mükemmel sonuçlar üreteceğini, toprak sahibi ya da temsilcisi ya da hatta Tarım Birliği'nin başkanı kadar, genel olarak çiftçiler de bilir. Ama tüm bunları yapmak için ciddi harcamalara gereksinim duyulur ve çiftçiler, toprağı ne kadar iyileştirir ya da değerini ne kadar artırırlarsa artırsınlar, uzun vadede, daha yüksek rantlar ve taşınmazlarının değer artışı nedeniyle asıl kazancı toprak sahiplerinin elde edeceğini de bilirler Söz konusu konuşmacıların" (tarım şölenlerinde konuşan toprak sahipleri ile onların temsilcilerinin konuşmaları) "tuhaf bir dikkatsizlikle, yapabilecekleri herhangi bir iyileştirmenin aslan payının uzun vadede kesinlikle toprak sahiplerinin ceplerine ineceğini onlara söylemeyi unuttuklarını fark edecek kadar kurnazdırlar Çiftliği önceki kiracı iyileştirmiş olsa bile, yeni kiracı, toprak sahibinin rantı her zaman toprağın önceki iyileştirmeler sayesinde artan değeriyle orantılı olarak artıracağını görecektir."

Bu süreç, gerçek tanımda, toprağın arsa olarak kullanılması durumunda olduğu kadar açık bir şekilde görünmez. İngiltere'de, bina yapımı için kullanılan ama *freehold* [satılabilir/devredilebilir mülk] olarak satılmayan arsaların çok büyük bir bölümü, toprak sahiplerince 99 yıllığına ya da mümkün olduğunda daha kısa süreliğine kiraya verilir. Bu sürenin sonunda, arsalarla birlikte binalar da toprak sahiplerinin ellerine geçer.

> "Onlar" (kiracılar) "kiralama süresinin sonuna kadar aşırı yüksek bir toprak rantını ödedikten sonra, bu süre son bulduğunda, evi, iyi ve içinde oturulabilir bir durumda, büyük toprak sahibine teslim etmekle yükümlüdür. Kiralama süresi son bulur bulmaz, temsilci ya da denetçi gelip evinizi inceler, onu iyi durumda tuttuğunuzu görür ve ardından onun mülkiyetini alır ve onu toprak sahibinin mülkleri arasına katar

---

* Anderson'ın rant teorisi hakkında, bkz. Karl Marx, "Theorien über den Mehrwert", MEW, Band 26, 2.Teil, s. 103-105, 110-114 ve 134-139. –*Almanca ed.*

> Gerçek şu ki, bu sistemin kayda değer uzunluktaki bir süre boyunca eksiksiz bir şekilde işletilmesine izin verilirse, toprağın yanı sıra krallığın ev cinsinden tüm mülkleri de büyük toprak sahiplerinin ellerine geçecektir. Londra'daki West End bölgesinin tümü, Temple Bar'ın kuzeyi ve güneyi, neredeyse tümüyle, yaklaşık yarım düzine büyük toprak sahibine aittir, çok büyük toprak rantlarıyla kiraya verilmiştir ve henüz süreleri tümüyle dolmamış olan kira sözleşmelerinin süreleri hızla son bulacaktır. Krallığın tüm şehirleri için az çok aynı şey söylenebilir. Dahası, bu aç gözlü dışlama ve tekel sistemi burada bile durmuyor. Liman şehirlerimizdeki dok tesislerinin neredeyse tümü aynı gasp sürecinin ürünü olarak büyük toprak Leviathan'larının [canavarlarının] elinde bulunuyor." (l.c. s. 92, 93.)

Bu koşullar altında açıktır ki, İngiltere ve Galler için 1861'de yapılan sayım, toplam nüfus 20 066 224'ken ev sahiplerinin sayısını 36 032 olarak veriyorsa, büyük sahipler bir tarafa ve küçükler diğer tarafa koyulsaydı, ev sahiplerinin evlerin sayısına ve nüfusa oranı çok farklı bir görünüm kazanırdı.

Binaların mülkiyetiyle ilgili örnek önemlidir, 1. çünkü, asıl toprak rantı ile toprağa eklenmiş sabit sermayenin toprak rantına bir ek oluşturabilecek olan faizi arasındaki farkı açık şekilde gösterir. Binaların faizi, tıpkı tarımda kiracı çiftçinin toprağa eklediği sermayenin faizi gibi, kira sözleşmesinin süresi boyunca sanayici kapitalistin, bina spekülatörünün ya da kiracı çiftçinin eline geçer ve bunun, özünde, toprağın kullanılması karşılığında her yıl belirli tarihlerde ödenmesi gereken toprak rantıyla hiçbir ilgisi yoktur. 2. Çünkü, toprakla birlikte, ona eklenen başkalarına ait sermayenin de sonunda toprak sahibinin eline geçtiğini ve bunun faizinin onun rantını şişirdiğini gösterir.

Bazı yazarlar, kısmen burjuva iktisatçılarının saldırılarına karşı toprak mülkiyetinin sözcüleri olarak, kısmen, örneğin Carey'de olduğu gibi, kapitalist üretim sistemini bir karşıtlıklar sistemi yerine bir "uyumluluklar" sistemine dönüştürme çabasıyla, toprak rantını, yani toprak mülkiyetinin özgül iktisadi ifadesini, faizle özdeş göstermeye çalışmıştır. Çünkü bu, toprak sahipleri ile kapitalistler arasındaki karşıtlığı ortadan kaldırırdı. Bunun tersi olan yöntem kapitalist üretimin başlangıcında kullanılmıştı. O dönemin yaygın düşüncelerine göre, toprak mülkiyeti, özel mülkiyetin ilkel ve saygın biçimi sayılırken, sermayenin faizi, tefecilik olarak suçlanıyordu. Bu nedenle, Turgot nasıl toprak rantının varlığına dayanarak faizi haklı çıkarmaya çalıştıysa, Dudley, North, Locke vb. de, aynı şekilde, sermayenin faizini, toprak rantına benzer bir biçim olarak sunmuştu. – Söz konusu yeni yazarlar (toprak rantının saf bir şekilde, toprağa eklenen sermaye için yapılan hiçbir faiz eklemesi olmadan var olabileceği ve var olabildiği tümüyle bir yana) toprak sahibinin bu yol-

la başkalarının sermayesinin ona herhangi bir maliyeti olmayan faizini elde etmekle kalmayıp, üstüne üstlük, başkalarının sermayesini de bedavaya elde ettiğini unutur. Belirli bir üretim tarzının tüm diğer mülkiyet biçimlerini haklı gösteren şey gibi toprak mülkiyetini haklı gösteren şey de, üretim tarzının kendisinin ve dolayısıyla aynı zamanda ondan kaynaklanan üretim ve mübadele ilişkilerinin, geçici birer tarihsel zorunluluğa sahip olmalarıdır. Kuşkusuz, daha sonra göreceğimiz üzere, toprak mülkiyeti, belirli bir gelişim düzeyinde, kapitalist üretim tarzı açısından bile gereksiz ve zararlı görünmesiyle, kendisini diğer mülkiyet biçimlerinden ayırır.

Toprak rantı faizle bir başka biçimde karıştırılabilir ve böylece onun özgül karakteri yanlış anlaşılabilir. Toprak rantı, kendisini, toprak sahibinin yerkürenin bir parçasını kiraya verme yoluyla her yıl çektiği belirli bir para tutarıyla gösterir. Her belirli parasal gelirin sermayeleştirilebileceğini, yani hayalî bir sermayenin faizi olarak ele alınabileceğini görmüştük. Dolayısıyla, örneğin ortalama faiz oranı %5'se, 200 sterlinlik bir yıllık toprak rantı, 4000 sterlinlik bir sermayenin faizi olarak da ele alınabilir. Toprağın alım fiyatını ya da değerini oluşturan şey, bu şekilde sermayeleştirilen toprak rantıdır; bu, toprak emeğin ürünü olmadığından ve dolayısıyla bir değere de sahip olmadığından, *prima facie* [ilk bakışta], tıpkı emeğin fiyatı gibi, akıl dışı olan bir kategoridir. Ama diğer yandan, bu akıl dışı biçimin arkasında gerçek bir üretim ilişkisi saklıdır. Bir kapitalist, 200 sterlinlik bir rant getiren toprağı 4000 sterline satın alırsa, 4000 sterlin üzerinden %5'lik yıllık ortalama faizi elde eder; söz konusu sermayeyi faiz getiren kâğıtlara yatırması ya da doğrudan doğruya %5'lik faizle ödünç vermesi durumunda da aynı şey olurdu. Burada söz konusu olan şey, 4000 sterlinlik bir sermayenin %5'lik bir oranla değerlenmesidir. Bu varsayım altında, 20 yılda, mülkünün satın alma fiyatını onun gelirleriyle yeniden yerine koymuş olurdu. Bu nedenle, İngiltere'de, toprağın satın alma fiyatı falanca sayıdaki *years' purchase*'a [yıllık gelire] göre hesaplanır ve bu da toprak rantının sermayeleştirilmesinin farklı bir şekilde ifade edilmesinden başka bir şey değildir. Bu, aslında, toprağın değil, onun getirdiği, olağan faiz oranına göre hesaplanmış toprak rantının alım fiyatıdır. Ama rantın bu şekilde sermayeleştirilmesi rantın varlığını şart koşarken, tersini yapmak, yani rantı, onun sermayeleştirilmesinden türetmek ve buna dayalı olarak açıklamak mümkün değildir. Buradaki başlangıç noktası, satıştan bağımsız olarak, rantın varlığıdır.

Bunlardan çıkan sonuç, toprak rantı değişmez bir büyüklük olarak kabul edildiğinde, toprak fiyatının, faiz oranının yükseliş ya da düşüşüyle ters yönlü olarak yükselip düşebileceğidir. Normal faiz oranı %5'ten

%4'e düşseydi, 200 sterlinlik bir yıllık toprak rantı 4000 sterlinlik değil 5000 sterlinlik bir sermayenin yıllık değerlenmesini temsil ederdi ve böylece aynı arazinin fiyatı 4000 sterlinden 5000 sterline ya da 20 *years' purchase*'tan 25 *years' purchase*'a yükselirdi. Tersi durumda tersi olurdu. Bu, toprak fiyatının, toprak rantının kendisinden bağımsız olan ve yalnızca faiz oranıyla düzenlenen bir hareketidir. Ama, toplumsal gelişmenin akışı içinde, kâr oranının ve dolayısıyla kâr oranı tarafından düzenlendiği kadarıyla da faiz oranının birer düşme eğilimine sahip olduğunu; ayrıca, kâr oranı bir yana bırakıldığında da, faiz oranının, ödünç verilebilir para-sermaye artışı nedeniyle bir düşme eğilimine sahip olduğunu görmüş olduğumuzdan, bunlardan çıkan sonuç, toprak fiyatının, toprak rantının hareketinden ve toprak ürünlerinin bir kısmı ranta ayrılan fiyatının hareketinden bağımsız olarak da bir yükselme eğilimine sahip olduğudur.

Toprak rantının kendisiyle, onun toprağın alıcısı için aldığı faiz biçiminin karıştırılması (toprak rantının doğası hakkındaki mutlak bilgisizliğe dayanan bir karıştırma), en tuhaf yanlış sonuçlara ulaştırmak zorundadır. Toprak mülkiyeti tüm eski ülkelerde fazlasıyla seçkin bir mülkiyet biçimi sayıldığından ve ayrıca onun satın alınması fazlasıyla güvenilir bir sermaye yatırımı olarak görüldüğünden, satın alınan toprak rantı için geçerli olan faiz oranı, çoğu zaman, daha uzun dönemli sermaye yatırımları için geçerli olan faiz oranından düşüktür; bir başka deyişle, örneğin toprak satın alan kişi, aynı sermayeyle başka durumlarda %5 elde edebilecekken, toprağın alım fiyatı üzerinden yalnızca %4 elde eder, ya da, aynı anlama gelmek üzere, toprak rantına ödediği sermaye, aynı yıllık parasal geliri sağlayacak olan başka yatırımlar için ödeyeceği sermayeden fazladır. Thiers, genel olarak çok kötü bir eser olan *La Propriété*'de [Mülkiyet] (1848'de Fransız Ulusal Meclisinde Proudhon'a karşı yaptığı konuşmanın basılı metni)*, bundan, toprak rantının düşük olduğu sonucunu çıkarır; oysa yalnızca satın alma fiyatının yüksek olduğunu kanıtlar.

Sermayeleştirilmiş toprak rantının, kendisini toprak fiyatı ya da toprak değeri olarak göstermesi ve bu nedenle toprağın tüm diğer metalar gibi alınıp satılması, bazı özürcülere göre, toprak mülkiyetini haklı çıkaran bir nedendir, çünkü alıcı, onun için, herhangi bir başka meta için olduğu gibi, bir eş değer ödemiştir ve toprak mülkiyetinin büyük bölümü bu şekilde el değiştirmiştir. O zaman, aynı neden, köleliği de

---

* Thiers'in 26 Temmuz 1848'de Proudhon'un Fransız Ulusal Meclisinin mali komitesine sunduğu öneriye karşı yaptığı konuşma şurada yayınlanmıştır: "Compte rendu des séances de l'Assemblée nationale". Cilt 2, Paris 1849, s. 666-671. (Ayrıca bkz. MEW, Band 16, s. 30.) –*Almanca ed.*

haklı çıkarırdı; çünkü, köle için nakit ödeme yapmış olan köle sahibi için, kölenin emeğinin getirisi, sadece, onun alımına yatırılan sermayenin faizini temsil eder. Toprak rantının alınıp satılmasından onun varlığının haklı olduğu sonucunu çıkarmak, onun varlığının haklı olduğu sonucunu onun varlığından çıkarmaktan başka bir anlama gelmez.

Toprak rantının (yani, toprak mülkiyetinin, kapitalist üretim tarzına dayalı, bağımsız ve özgül iktisadi biçiminin) bilimsel çözümlemesi açısından, onu katıksız ve her tür bozucu ve karartıcı yabancı unsurdan uzak hâliyle ele almak ne kadar önemliyse, toprak mülkiyetinin uygulamadaki etkilerinin anlaşılması ve hatta, toprak rantı kavramıyla ve toprak rantının doğasıyla çelişen, ama yine de toprak rantının var oluş tarzları olarak görünen çok sayıdaki olgunun teorik olarak anlaşılması açısından, teorideki bu bulanıklıkların kaynağında yatan ögeleri tanımak da o kadar önemlidir.

Doğal olarak, toprağı ekip biçme izni karşılığında kiracı çiftçinin toprak sahibine kiralama parası biçiminde ödediği her şey, pratikte, toprak rantı olarak görünür. Bu haraç hangi bileşenlerden oluşursa oluşsun, hangi kaynaklara dayanırsa dayansın, yerkürenin bir parçası üzerindeki tekelin, "toprak sahibi"ni, bu haracı kesebilir, vergi toplayabilir kılması konusunda, gerçek toprak rantıyla ortaklaşır. Yukarıda gösterilmiş olduğu üzere toprağın kiralanmasından kaynaklanan sermayeleştirilmiş gelirden başka bir şey olmayan toprak fiyatını belirlemek konusunda, gerçek toprak rantıyla ortaklaşır.

Toprağa eklenen sermayenin faizinin, bir ülkenin toplam rantına iktisadi gelişmeyle birlikte durmadan büyüyen bir ek oluşturmak zorunda olan bir yabancı toprak rantı bileşeni oluşturabileceğini görmüştük. Ama bu faiz bir yana bırakıldığında, kiralama parasının altında, kısmen, ve belirli durumlarda da tümüyle (yani gerçek toprak rantının mutlak yokluğu ve bu nedenle toprağın fiilî değersizliği durumunda), ortalama kârdan, normal işçi ücretinden ya da her ikisinden yapılan bir kesinti saklı olabilir. Kârın bu kısmı ya da ücretin bu kısmı, burada toprak rantı şeklinde görünür, çünkü, normalde olacağı şekilde sanayici kapitalistin ya da ücretli emekçinin eline geçmek yerine, kiralama parası biçiminde toprak sahibine ödenir. İktisadi açıdan bakıldığında, her iki kısım da toprak rantı oluşturmaz; ama pratikte, tıpkı gerçek toprak rantı gibi, toprak sahibinin gelirini, onun tekelindeki iktisadi bir değerlenmeyi oluşturur ve toprak fiyatı üzerinde gerçek toprak rantı kadar belirleyici bir etkide bulunur.

Burada, toprak rantının, kapitalist üretim tarzına karşılık gelen toprak mülkiyeti tarzının biçimsel olarak var olduğu, ama kapitalist üretim

tarzının kendisinin var olmadığı, kiracı çiftçinin kendisinin bir sanayici kapitalist olmadığı ya da onun kapitalist bir tarzda ekip biçmediği koşullardan söz etmiyoruz. Bu koşullar örneğin *İrlanda*'da geçerlidir. Buradaki kiracı çiftçi genelde bir küçük köylüdür. Toprak sahibine ödediği kira, çoğu zaman, kârının, yani kendi emek aletlerinin sahibi olarak üzerinde hak sahibi olduğu kendi artık emeğinin bir kısmını soğurmakla kalmaz, aynı zamanda, başka koşullar altında aynı emek miktarı karşılığında elde edeceği normal ücretin bir kısmını da soğurur. Ayrıca, burada toprağın iyileştirilmesi için hiçbir şey yapmayan toprak sahibi, kiracı çiftçinin, çoğunu kendi emeğiyle toprağa eklediği küçük sermayesinin bir kısmına el koyar. Bir tefeci de benzer koşullar altında aynı şeyi yapardı; tek fark, tefecinin bu işlem sırasında en azından kendi sermayesini riske atmasıdır. İrlanda'daki toprak mevzuatı hakkındaki kavganın konusunu bu süreklileşmiş soygun oluşturur; söz konusu mevzuat, özünde, kira sözleşmesini sonlandıran toprak sahibinin, toprakta yaptığı iyileştirmeler ya da toprağa eklediği sermaye için kiracıya tazminat ödemek zorunda bırakılmasına yöneliktir.* Palmerston'ın bu konudaki cevabı alaycıydı:

"Avam Kamarası toprak sahiplerinin bir kamarasıdır."

Toprak sahibinin (kapitalist üretimin gerçekleştirildiği ülkelerde bile) toprağın ürünüyle hiçbir bağlantısı bulunmayan yüksek bir kiralama parasını dayatabildiği istisnai koşullardan da söz etmiyoruz; İngiliz sanayi bölgelerinde küçücük toprak parçalarının küçük bahçeler şeklinde ya da boş saatlerdeki amatör çiftçilik faaliyetleri için fabrika işçilerine kiralanması bunun bir örneğidir. (*Reports of Inspectors of Factories.*)

Kapitalist üretimin gelişmiş olduğu ükelerdeki tarım rantından söz ediyoruz. Örneğin, İngiliz kiracı çiftçileri arasında, yetişme, eğitim, gelenek, rekabet vb. nedenlerden dolayı sermayelerini kiracılar olarak tarıma yatıran ve yatırmak zorunda olan belirli bir sayıda küçük kapitalist bulunur. Bunlar, ortalama kârdan azıyla yetinmek ve onun bir kısmını rant biçiminde toprak sahibine bırakmak zorundadır. Sermayelerini toprağa, tarıma yatırmalarına sadece bu koşul altında izin verilir. Toprak sahipleri mevzuat üzerinde her yerde ciddi, İngiltere'de ise ağırlıklı bir etkiye sahip olduğundan, mevzuat, bütün kiracı çiftçiler sınıfını soymak için kullanılabilir. Örneğin, 1815 tarihli Tahıl Yasaları (aylak toprak sahiplerinin

---

* Toprak sahipleri ile kiracı çiftçiler arasındaki mücadele, 1853'te, "Kiracıların Tazmin Edilmesi Yasası"nın (İrlanda) Avam Kamarası'nda kabul edilmesiyle sona ermişti. Bu yasanın hükümlerinden biri, kiracı çiftçinin, kiralama süresinin sonunda, kendisinin gerçekleştirdiği toprak iyileştirmeleri için parasal bir tazminat elde etmesini öngörür. Marx bu konuyu şu makalesinde ayrıntılı olarak ele almıştır: "Die indische Frage – Das irische Pachtrecht" ["Hindistan Sorunu – İrlanda Kiralama Hukuku"] (Bkz. MEW, Band 9, s. 157-163). *–Almanca ed.*

Jakobenlere karşı yürütülen savaş sırasında anormal derecede yükselen rantlarını korumak için ülkeye dayatıldığı itiraf edilen bir ekmek vergisi), gerçi, hasatların istisnai derecede bol olduğu birkaç yıl bir yana bırakılırsa, yerli ürünlerin fiyatlarını, tahıl ithalatı serbest bırakılsa düşecekleri düzeylerin üzerinde tutmuştu, ama, fiyatları, yasa koyucu toprak sahipleri tarafından yurt dışından ithal edilen tahıl için yasal sınırı oluşturacakları şekilde normal fiyatlar olarak belirlenen fiyatlar düzeyinde tutmak gibi bir sonuçları olmamıştı. Kira sözleşmeleri bu normal fiyatların etkisi altında düzenlenmişti. Gerçekler açığa çıkar çıkmaz yeni normal fiyatlar içeren yeni bir yasa çıkarılmıştı, ama bu da, önceki gibi, açgözlü toprak mülkiyeti fantezilerinin etkisiz bir ifadesinden başka bir şey değildi. Kiracı çiftçiler 1815'ten '30'lu yıllara kadar bu yolla soyulmuştu. Bütün bu dönem boyunca *agricultural distress* [tarımsal sıkıntı] konusunun hep gündemde kalmasının nedeni buydu. Bütün bir kiracı çiftçiler kuşağının bu dönemde mülksüzleştirilmesinin ve yıkıma sürüklenmesinin ve bunların yerini yeni bir kapitalistler sınıfının almasının nedeni buydu.[31]

Ama çok daha genel ve önemli bir olgu, gerçek tarım emekçisinin ücretinin normal ortalama düzeyinin altına indirilmesi ve böylece ücretin bir kısmının emekçiden çekilmesi, kiralama parasının bir bileşenini oluşturması ve toprak rantı maskesi altında emekçi yerine toprak sahibine akmasıdır. Örneğin, durumları elverişli olan bazı kontluklar dışında, İngiltere'de ve İskoçya'da genel olarak bu söylenen şey gerçekleşir. İngiltere'de tahıl yasalarının yürürlüğe sokulmasından önce kurulan parlamento araştırma komitelerinin ücret düzeyleri hakkındaki çalışmaları (ücretlerin 19. yüzyıldaki tarihine bugüne kadar yapılmış en değerli ve neredeyse hiç kullanılmamış katkılar; aynı zamanda, İngiliz aristokrasisinin ve burjuvazisinin kendileri için dikmiş oldukları bir utanç anıtı), ikna edici ve kuşkuya yer bırakmayacak bir şekilde kanıtlıyor ki, Jakobenlere karşı yürütülen savaş sırasındaki yüksek rant oranları ve toprak fiyatlarındaki bunlara karşılık gelen yükselme, kısmen, sadece ücretlerden kesinti yapılması ve bunların fiziksel en alt düzeylerinin altına indirilmesi, yani, normal ücretlerin bir kısmının toprak sahiplerine ödenmesi sayesinde elde edilmişti. Aralarında paranın değer yitirmesinin, tarım bölgelerinde yoksullara yardım yasalarının kullanılmasının* vb. de bulunduğu farklı etmenler, kiracı çiftçilerin gelirlerinin muazzam

31 Bkz. *Anti-Corn-Law Prize-Essays*. Ne var ki tahıl yasaları fiyatları her zaman yapay bir şekilde yüksek düzeylerde tutmuştu. Bu, durumları daha iyi olan kiracı çiftçiler için avantajlıydı. Koruyucu gümrük vergilerinin, bazı nedenlerle ya da nedensiz yere istisnai ortalama fiyata bel bağlayan kiracı çiftçi çoğunluğunu hareketsiz durumda tutmasından çıkar sağlamışlardı.

Krş. MEW, Band 23, s. 750 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 649-650]. –*Almanca ed.*

derecede arttığı ve toprak sahiplerinin kendilerini muhteşem bir şekilde zenginleştirdiği bir zamanda, bu işlemin gerçekleştirilmesini mümkün kılmıştı. Gerçekten de, hem kiracı çiftçilerin hem de toprak sahiplerinin tahıl için gümrük vergilerinin koyulmasını savunurken başvurdukları temel tezlerden biri, tarımda çalışan gündelikçilerin ücretlerini daha fazla düşürmenin fiziksel olarak mümkün olmadığıydı. Bu durum özünde değişmedi ve tüm diğer Avrupa ülkelerinde olduğu gibi İngiltere'de de normal ücretlerin bir kısmı geçmişte olduğu gibi toprak rantına dâhil oluyor. Hayırsever aristokratlardan biri olan Kont Shaftesbury (o zamanlar Lord Ashley), İngiliz fabrika işçilerinin durumundan olağanüstü derecede etkilendiğinde ve on saatlik iş günü kampanyası sırasında onların parlamentodaki sözcülüğüne soyunduğunda, sanayicilerin sözcüleri, öç almak için, ona ait köylerde gündelikle çalışan tarım emekçilerinin ücretleriyle ilgili istatistikleri yayınlamıştı (bkz. I. Kitap, bölüm 23, 5, e: Britanya Tarım Proletaryası); bunlar, söz konusu hayırseverin toprak rantının bir kısmının, kiracıları tarafından onun için tarım emekçilerinin ücretleri yağmalanarak elde edilen paralardan oluştuğunu açık şekilde göstermişti. Bu yayının ilginç olmasının bir başka nedeni, içerdiği olguların, 1814 ve 1815 yıllarındaki komitelerin açığa çıkardığı en kötü olguların arasına cesaretle katılabilecek olmaları. Koşullar ne zaman tarımda çalışan gündelikçilerin ücretlerindeki anlık bir yükselişi dayatsa, kiracı çiftçiler yaygara koparark, ücretlerin, diğer sanayi dallarında geçerli olan normal düzeylerine yükseltilmesinin mümkün olmadığını ve toprak rantının eş zamanlı olarak düşürülmemesi durumunda kendilerini yıkıma sürükleyeceğini iddia eder. Dolayısıyla, bu iddia, toprak rantı adı altında kiracı çiftçiler tarafından ücretlerden bir kesintinin yapıldığı ve bunun toprak sahiplerine ödendiği itirafını içerir. Örneğin, 1849-1859 yılları arasında İngiltere'de tarım emekçilerinin ücretleri bazı çok önemli gelişmelerin bir araya gelmesi nedeniyle yükselmişti: İrlanda'dan dışarıya göçün bu ülkeden tarım emekçilerinin gelişini kesmesi; fabrikaların olağanüstü büyüklükteki bir tarım nüfusunu soğurması; savaştan kaynaklanan asker talebi; Avustralya'ya ve ABD'ye (Kaliforniya) olağanüstü büyüklükteki göçlerin gerçekleşmesi ve burada anılmaları gerekmeyen başka nedenler. Aynı zamanda, 1854-1856 kötü hasat yılları dışında, bu dönemde ortalama tahıl fiyatları %16'dan yüksek bir oranda düşmüştü. Kiracı çiftçiler feryat figan rantların düşürülmesini istedi. Bazı örneklerde bunu elde ettiler. Ama genel olarak taleplerini hayata geçiremediler. Başka şeylerin yanında, buharlı lokomobilleri ve yeni makineleri yığınsal olarak kullanıma sokarak, üretim maliyetlerini düşürme yoluna gittiler; bu da, bir yandan atları yerlerinden eder ve onları ekonominin dışına atarken, bir yandan da, gündelikle çalışan tarım emekçilerini ser-

best bırakarak yapay bir aşırı nüfusa ve bu nedenle de ücretlerdeki yeni bir azalmaya yol açtı. Ve bu, söz konusu on yıl boyunca tarımsal nüfusun toplam nüfustaki büyümeye oranla genel bir göreli azalma sergilemiş ve bazı katıksız tarım bölgelerinde tarımsal nüfusun mutlak olarak azalmış olmasına rağmen gerçekleşti.[32] O dönemde Cambridge'te ekonomi politik profesörü olan, 1884'te posta bakanıyken ölen Fawcett de, 12 Ekim 1865'te, *Social Science Congress*'te [Sosyal Bilimler Kongresi'nde] şunları söylemişti:

> "Emekçiler dışarıya göç etmeye başlıyordu ve çiftçiler, daha o dönemde, emeğin dışarıya göç nedeniyle pahalılaşması nedeniyle o zamana kadar ödedikleri yüksek rantları artık ödeyemeyeceklerinden yakınmaya başlıyordu."

Yani burada yüksek toprak rantı doğrudan doğruya düşük ücretlerle özdeşleştiriliyor. Ve toprak fiyatının yüksekliğinin rantı artıran bu durumla belirlenmesi ölçüsünde, toprağın değerindeki artış emeğin değersizleşmesiyle, toprak fiyatının yüksekliği emek fiyatının düşüklüğüyle özdeştir.

Fransa için aynısı geçerlidir.

> "Kiralama fiyatı yükseliyor, çünkü bir tarafta ekmeğin, şarabın, etin, sebzenin ve meyvenin fiyatı artarken diğer tarafta emeğin fiyatı değişmeden kalıyor. Daha yaşlı insanlar babalarının hesaplarını incelerse, bu bizi yaklaşık 100 yıl geriye götürür ve o zamanlar Fransa'nın kırsal bölgelerindeki bir iş gününün fiyatının bugünküyle tam olarak aynı olduğunu görürler. Etin fiyatı o zamandan bu yana üç katına çıktı Bu devrimin kurbanı kim? Kiraya verilen çiftliğin sahibi olan zengin mi, yoksa onu işleyen yoksul mu? Kiralama fiyatlarının yükselmesi, halkın uğradığı bir felaketin bir kanıtı." (*Du Mécanisme de la Société en France et en Angleterre*. Par M. Rubichon. 2me édit. Paris 1837, s. 101.)

Bir yandan ortalama kârdan, diğer yandan ortalama ücretlerden yapılan kesintilerin sonucu olan rantın örnekleri:

Yukarıda kendisinden alıntı yapılan, emlakçı ve tarım mühendisi Morton'un* söylediğine göre, pek çok bölgede, daha büyük taşınmaz-

32 John C. Morton, "The Forces used in Agriculture", 1859'da Londra'daki *Society of Arts*'ta [Sanatlar Derneği'nde] yapılan ve İskoçya'daki 12 kontluk ile İngiltere'deki 35 kontlukta yaklaşık 100 kiracı çiftçiden toplanan özgün belgelere dayanan konuşma ['*Society of Arts and Trades* (Sanatlar ve Zanaatlar Derneği) – 1754'te kurulan ve burjuva aydınlanmasına yakın duran hayır derneği. Derneğin kendisi tarafından ilan edilen amaç, "sanatların, zanaatların ve ticaretin desteklenmesi" ve "yoksullara istihdam sağlanmasına, ticaretin genişletilmesine, ülkenin zenginliklerinin artırılmasına vb." katkıda bulunanların ödüllendirilmesiydi. İngiltere'deki kitlesel grev hareketinin gelişmesini engellemeye çalışan dernek, işçiler ile girişimciler arasında aracılığa soyunmuştu. Marx, bu derneği, *Society of Arts and Tricks* (Sanatlar ve Hileler Derneği) diye anıyordu. –*Almanca ed.*].

Burada John Lockhart Morton'dan alıntı yapılıyor; yukarıda anılan kişiyse John Chalmers Morton'du. –*Almanca ed.*

ların rantlarının daha küçük olanlarınkinden düşük olduğu gözlenmiş, çünkü

> "büyük olanlarına göre küçük olanları için genelde daha fazla rekabet var ve çünkü küçük çiftçilerin çoğu, çiftçilik dışındaki herhangi bir işe yönelebilecek durumda olmadıklarından, uygun bir iş bulma endişesiyle, çoğu örnekte, kendi biçtikleri değerden daha fazla rant ödüyor." (John L. Morton, *The Resources of Estates*, London 1858, p. 116.)

Ama onun düşüncesine göre tam da küçük çiftlik kiracıları sınıfı arasında yaygın olan dışarıya göç nedeniyle İngiltere'de bu fark adım adım ortadan kalkacakmış. Aynı Morton, kiracı çiftçinin kendi ücretinden ve dolayısıyla daha da kesin bir şekilde onun çalıştırdığı kişilerin ücretlerinden yapılan bir kesintinin toprak rantına eklendiğini açıkça gösteren bir örnek veriyor. 70-80 acre'dan (30-34 hektar) küçük olup iki atın çektiği bir sabanın kullanılamayacağı çiftliklerden söz ediyor.

> "Kiracı çiftçi, kendi elleriyle herhangi bir emekçi kadar sıkı bir şekilde çalışmadıkça, çiftliği onu geçindiremeyecektir. Kendi yapacağı işi işçilere bırakıp onları gözlemekle yetinirse, büyük olasılıkla, uzun olmayan bir süre sonra, rantını ödeyemez duruma gelecektir." (l.c. s. 118.)

Morton, bu nedenle, çevredeki kiracı çiftçiler çok yoksul değilse, çiftçilerin iki ya da üç at kullanabilmesi için çiftliklerin 70 acre'dan küçük olmaması gerektiği sonucuna varıyor.

Membre de l'Institut et de la Société Centrale d'Agriculture Bay Léonce de Lavergne'nin olağanüstü bilgeliği. *Économie Rurale de l'Angleterre* adlı eserinde (alıntılar 1855'te Londra'da yayınlanan İngilizce çevirisinden), İngiltere'de, Fransa'da çalıştırılan sığırların yerlerini atların almasından kaynaklanan avantaj hakkında aşağıdaki karşılaştırmayı yapıyor (s. 42):

	Fransa		*İngiltere*
Süt	4 milyon sterlin	Süt	16 milyon sterlin
Et	16 milyon sterlin	Et	20 milyon sterlin
Emek	8 milyon sterlin	Emek	– milyon sterlin
	28 milyon sterlin		36 milyon sterlin

Ama burada daha yüksek bir sonuca ulaşılmasının nedeni, kendi açıklamalarına göre, etin her iki ülkedeki fiyatlarını aynı kabul etmesine karşın İngiltere'deki süt fiyatının Fransa'dakinin iki katı olması (s. 35); dolayısıyla İngiliz süt üretimi 8 milyon sterline ve toplam ürün de Fransa'da olduğu gibi 28 milyon sterline düşer. Bay Lavergne'nin, İngiltere belirli malları Fransa'ya göre daha pahalıya ürettiğinde, olsa olsa kiracı çiftçiler ve toprak sahipleri için daha fazla kâr elde etmesi an-

lamına gelecek olan bu durumun, İngiliz tarımının bir avantajı olarak görünmesine yol açacak şekilde, ürün miktarlarıyla fiyat farklarını aynı anda hesaplamalarına dâhil etmesi gerçekten de biraz fazla.

Bay Lavergne, İngiliz tarımının başarılarından haberdar olmakla kalmayıp, İngiliz kiracı çiftçilerinin ve toprak sahiplerinin önyargılarına da inandığını 48. sayfada kanıtlıyor:

> "Büyük bir dezavantaj, genelde tahıllarla bağlantılı bunlar, üzerinde bulundukları toprağı tüketir."

Bay Lavergne, başka bitkilerin bunu yapmadığına inanmakla kalmıyor; yem bitkilerinin ve kökleri için üretilen bitkilerin toprağı zenginleştirdiğine inanıyor:

> "Yem bitkileri büyümelerinin başlıca ögelerini atmosferden alırken, topraktan aldıklarından daha fazlasını toprağa verirler; dolayısıyla, tahılların ve genel olarak tüketici ürünlerin verdiği zararın giderilmesine iki yolla birden, hem doğrudan doğruya hem de hayvan gübresine dönüşerek katkıda bulunurlar; bu nedenle, en azından tüketici ürünlerle dönüşümlü olarak ekilmeleri bir ilkedir; Norfolk'taki rotasyon budur." (s. 50, 51.)

Bu İngiliz kır masallarına inanan Bay Lavergne'nin, tahıldan alınan gümrük vergilerinin kaldırılmasından bu yana gündelikle çalışan İngiliz tarım emekçilerinin ücretlerinin geçmişteki anormalliklerini yitirmiş olduğuna da inanması şaşırtıcı değil. Daha önce bu konuda söylenenlere bakınız: I. Kitap, Bölüm 23, 5, s. 701-729* Ama Bay John Brights'ın 13 Aralık 1865'te Birmingham'da yaptığı konuşmayı da dinleyelim. Parlamentoda temsil edilmeyen 5 milyon aileden söz ettikten sonra devam ediyor:

> "Bunların bir milyonu ya da daha fazlası Birleşik Krallık'ta şanssız yoksullar listesine dâhil ediliyor. Yoksulluk sınırının hemen üzerinde duran, ama her zaman yoksullaşma korkusuyla yaşayan bir başka milyon daha var. Bunların koşulları ve beklentileri öncekilerden daha iyi değil. Şimdi, toplumun bu kesiminin cahil ve alttaki katmanına bakın. Sefil durumlarına, yoksulluklarına, acılarına, mutlak umutsuzluklarına bakın. ABD'de, güney eyaletlerinde ve köleliğin hüküm sürdüğü dönemde bile, her zencide, kurtuluş gününün geleceği düşüncesi vardı. Ama bu insanlar (bu ülkedeki en düşük katmanda yer alanlar), burada bunu söylemek için bulunuyorum, herhangi bir şeyin iyileşebileceğine ne inanıyor ne de buna özlem duyuyor. Geçtiğimiz günlerde gazetelerde Dorsetshire'lı bir emekçi olan John Cross hakkında yazılanları okudunuz mu? Haftada altı gün çalışıyordu, haftalığı sekiz şiline yirmi dört yıl boyunca yanında çalıştığı işvereninin mükemmel bir referansına sahipti. John Cross'un kulübesinde

---

* Bkz. MEW, Band 23, s. 701-725 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 648-670]. *–Almanca ed.*

> bu ücretlerle geçindirmesi gereken yedi çocuklu bir ailesi ve bu arada çelimsiz bir karısı ve bir bebeği vardı. Değeri altı peni olan bir ahşap çit aldı (hukuki ifadesiyle, sanırım, çaldı). Bu suçu nedeniyle sulh yargıçlarının karşısına çıkarıldı ve 14 ya da 20 günlük hapis cezasına çarptırıldı... Ülkenin her yanında ve özellikle de güneyde John Cross'a benzer binlerce örneğin bulunduğunu size söyleyebilirim; ve bunlar öyle koşullar altında yaşıyor ki, bugüne kadar en dikkatli araştırmacılar bile bedenleri ile ruhlarını bir arada tutabilmelerinin sırrını çözemedi. Şimdi gözlerinizi ülkeye çevirin ve bu beş milyon aileye ve söz konusu katmanlarının umutsuz durumuna bakın. Oy hakkı verilmemiş olan bu halkın neredeyse hiç dinlenmeden sürekli çalıştığının ve çalıştığının söylenebileceği doğru değil mi? Bu kesimi egemen sınıfla karşılaştırın; ama bunu ben yaparsam, komünizmle suçlanırım Ama sürekli çalışan ve oy hakkı verilmemiş olan bu büyük halkla, yönetici sınıflar sayılabilecek olan kesimi karşılaştırın. Bu kesimin zenginliğine bakın; gösterişine bakın; lüksüne bakın. Bezginliklerine bakın (çünkü, bunlarda bezginlik var; ama bu, doymuşluğun getirdiği bezginlik) ve sanki bazı yeni hazların peşindeymiş gibi oradan oraya nasıl koşuşturduklarını görün." (*Morning Star**, 14 Aralık 1865.)

Artık emeğin ve bu nedenle de genel olarak artık ürünün, (en azından kapitalist üretim tarzı söz konusu olduğunda, artık ürünün, nicel ve nitel açıdan özgül bir şekilde belirlenen kısmı olan) toprak rantıyla nasıl karıştırıldığı aşağıda gösteriliyor. Genel olarak artık emeğin doğal temeli, yani olmazsa olmaz doğal ön şartı, doğanın, tüm iş gününü yutmayan bir emek harcaması gerçekleştirildiğinde, gerekli geçim araçlarını (bitkisel ya da hayvansal tarım ürünlerini, dalyanların ürünlerini vb.) sağlamasıdır. Tarım emeğinin (basit toplayıcılık, avcılık, balıkçılık, hayvan yetiştiriciliği emeği dâhil) bu doğal üretkenliği, her tür artık emeğin temelidir; ne de olsa, her tür emek, öncelikle ve başlangıçta, besin maddelerinin elde edilmesine ve üretilmesine yöneliktir. (Hayvanlar, daha soğuk iklimlerde sıcak tutmak için postlarını da verir; ayrıca mağara evler vb.)

Bay Dove da, farklı bir şekilde ifade etse bile, artık ürün ile toprak rantını aynı şekilde karıştırır.* Başlangıçta, tarım emeği ile sanayi emeği ayrılmamıştır; ikincisi, birincisine bağlıdır. Tarımsal faaliyette bulunan kabilenin, ev halkının ya da ailenin artık emeği ve artık ürünü hem tarımsal hem de sınai emeği içerir. İkisi el ele gider. Avcılık, balıkçılık ve tarım, bunlar için uygun olan aletler olmadan yapılamaz. Dokuma, eğirme gibi işler başlangıçta tarımsal yan işler olarak yürütülür.

---

* *The Morning Star* – serbest ticaret hareketinin yayın organı olarak 1856 ile 1869 yılları arasında Londra'da çıkan İngiliz günlük gazetesi. –*Almanca ed.*

Dove, "The elements of political science", Edinburgh 1854, s. 264 ve 273. –*Almanca ed.*

Tek bir işçinin emeği nasıl gerekli emek ile artık emeğe bölünüyorsa, işçi sınıfının toplam emeğinin de, işçi sınıfının (bunlar için gerekli olan üretim araçları dâhil olmak üzere) toplam geçim araçlarını üreten kısmının, tüm toplumun gerekli emeğini oluşturacağı şekilde bölünebileceğini daha önce göstermiştik. İşçi sınıfının tüm diğer kısmının sağladığı emek, artık emek sayılabilir. Ama gerekli emek, kesinlikle, tarım emeğinden ibaret değildir ve işçilerin ortalama tüketimine zorunlu olarak giren tüm diğer ürünleri üreten emeği de içerir. Ayrıca, toplumsal açıdan bakıldığında, bazıları yalnızca artık emek harcadığından başkaları yalnızca gerekli emek harcar ve tersi de doğrudur. Bu, onlar arasındaki bir iş bölümünden başka bir şey değildir. Genel olarak tarım işçileri ile sanayi işçileri arasındaki iş bölümü için de aynısı geçerlidir. Bir taraftaki emeğin katıksız sınai karakteri, diğer taraftaki katıksız tarımsal karaktere karşılık gelir. Bu katıksız tarım emeği hiçbir şekilde doğal değildir; aksine, bunun kendisi de, toplumsal gelişmenin çok modern, kesinlikle her yerde ulaşılmış olmayan bir ürünüdür ve çok belirli bir üretim aşamasına karşılık gelir. Tarım emeğinin bir kısmı nasıl ya sadece lüks tüketime hizmet eden ya da sanayiler için ham maddeler oluşturan, ama hiçbir şekilde besin maddelerine (hele kitlelerin besin maddelerine) dâhil olmayan ürünlerde nesnelleşiyorsa, sanayi emeğinin bir kısmı da, aynı şekilde, hem tarım emekçilerinin hem de tarım dışında çalışan emekçilerin gerekli tüketim araçları olarak iş gören ürünlerde nesnelleşir. Toplumsal açıdan bakıldığında, bu sanayi emeğini artık emek olarak kavramak yanlıştır. Sanayi emeği de, kısmen, tarım emeğinin gerekli kısmı gibi, gerekli emektir. Geçmişte tarım emeğine doğal olarak bağlı bulunan sanayi emeğinin bir kısmının bağımsızlaşmış bir biçiminden, artık ondan ayrılmış bulunan katıksız tarım emeğine zorunlu olarak karşılık gelen bir tamamlayıcı unsurdan başka bir şey değildir. (Sadece maddi açıdan bakılırsa, örneğin makinelerle çalışan 500 dokumacı, çok daha yüksek bir derecede artık kumaş, yani kendi giysilerinin gerektirdiğinden fazla kumaş üretir.)

Son olarak, toprak rantının, yani toprağın üretim ya da tüketim amacıyla kullanılması için toprak sahibine toprak rantı adı altında ödenen kiralama parasının görünüm biçimleri incelenirken unutulmaması gereken bir konu, aslında değerleri olmayan, yani emeğin ürünleri olmayan (örneğin toprak) ya da en azından emekle yeniden üretilemeyecek olan (örneğin antika eşya, belirli ustaların sanat eserleri vb.) şeylerin fiyatlarının çok rastlantısal kombinasyonlarla belirlenebilecek olmasıdır. Bir şeyi satabilmek için, bu şeyin, üzerinde tekel oluşturulabilir ve elden çıkarılabilir olmasından başka bir şey gerekmez.

Toprak rantı ele alınırken kaçınılması gereken ve çözümlemeyi bulanıklaştıran başlıca üç yanılgı vardır.

1. Rantın, toplumsal üretim sürecinin farklı gelişme aşamalarına karşılık gelen farklı biçimlerinin karıştırılması.

Rantın özgül biçimi hangisi olursa olsun, onun tüm tipleri, ranta el koyulmasının toprak mülkiyetinin kendisini gerçekleştirmesinin iktisadi biçimi olması ve toprak rantının da, bir toprak mülkiyetini, yani belirli bireylerin yerkürenin belirli parçalarına sahip olmalarını şart koşması konularında ortaklaşır. Burada, mülk sahibinin Asya'da, Mısır'da vb. olduğu gibi topluluğu temsil eden kişi olması da; söz konusu mülkün, kölelik ya da serflik sistemlerinde olduğu gibi, sadece, belirli kişilerin dolaysız üreticiler olan kişiler üzerindeki mülkiyetlerinin bir yan unsuru olması da; aynı mülkün, üretici olmayanların doğa üzerindeki özel mülkiyeti, sadece toprak üzerindeki bir mülkiyet senedi olması da; son olarak, toprakla kurulan ve sömürgelere yerleşenlerde ve toprak sahibi küçük köylülerde olduğu gibi, emek yalıtık durumdayken ve toplumsal olarak gelişmemişken, belirli toprak parçalarının dolaysız üreticilerce mülk edinilmesine ve bunların ürünlerinin üretilmesine dolaysız bir şekilde dâhil görünen bir ilişki olması da mümkündür.

Rantın farklı biçimlerinin bu *ortaklığı* (farklı bireylerin yerkürenin belirli kısımlarına tek başlarına sahip olmalarını sağlayan hukuki kurgu olan toprak mülkiyetinin iktisadi gerçekleşmesi olmak konusundaki ortaklık), farkların görülememesine yol açar.

2. Her tür toprak rantı artık değerdir, yani artık emeğin ürünüdür. Gelişmemiş biçiminde, yani ayni rantta, henüz doğrudan doğruya artık üründür. Kapitalist üretim tarzına karşılık gelen ve her zaman kârı, yani metanın artık değerden (artık emekten) oluşan bir değer parçasını aşan bir fazlalık olan rantın, artık değerin bu özel ve özgül bileşeninin, sadece, artık değerin ve kârın genel varlık koşullarının açıklanması yoluyla açıklandığı yanılgısı bundan kaynaklanır. Bu koşullar şunlardır: Dolaysız üreticiler, kendi emek güçlerini, yani kendi kendilerini yeniden üretmelerinin gerekli kıldığı süreden daha uzun bir süre boyunca çalışmak zorundadır. Genel olarak artık emek sağlamak zorundadırlar. Bu, öznel koşuldur. Nesnel koşulsa, artık emek *sağlayabilir* olmalarıdır; yani, doğa koşullarının, kullanılabilir çalışma sürelerinin bir *kısmının* üreticiler olarak kendilerini yeniden üretmelerine ve korumalarına yetmesine izin veren türde olması, kendi zorunlu geçim araçlarının üretiminin tüm emek güçlerini tüketmemesidir. Doğanın verimliliği burada bir sınır, bir başlangıç noktası, bir temel oluşturur. Diğer yandan, dolaysız üreticilerin emeklerinin toplumsal üretici gücü diğer sının oluşturur. Daha

yakından bakıldığında, besin maddeleri üretimi, yaşamlarının ve genel olarak her tür üretimin en temel koşulu olduğundan, bu üretimde kullanılan emeğin, yani en geniş iktisadi anlamıyla tarım emeğinin, kullanılabilir tüm çalışma süresinin dolaysız üreticilerin besin maddelerinin üretimi sırasında soğurulmamasını, yani tarımsal artık emeğin ve dolayısıyla tarımsal artık ürünün mümkün olmasını sağlayacak kadar verimli olması gerekir. Daha da açılacak olursa, toplumun bir kısmının toplam tarım emeği (gerekli emek ve artık emek), tüm toplumun, yani aynı zamanda tarımda çalışmayan emekçilerin zorunlu besin maddelerini üretmeye yetmelidir; yani, hem tarım emekçileri ile sanayi emekçileri arasındaki büyük iş bölümü, hem de besin maddesi üreten tarım emekçileri ile ham madde üreten tarım emekçileri arasındaki iş bölümü mümkün olmalıdır. Dolaysız besin maddesi üreticilerinin emeği, onlar açısından gerekli emek ve artık emeğe bölünse bile, toplum açısından bakıldığında, yalnızca, besin maddelerinin üretimi için gerekli olan gerekli emeği temsil eder. Ayrıca, tek bir atölyenin içindeki iş bölümünden farklı olarak toplum genelinde gerçekleşen her tür iş bölümünde aynı şey olur. Burada, özel bir malın üretilmesi, toplumun özel bir mala yönelik özel bir gereksiniminin karşılanması için gerekli olan emek söz konusudur. Bu bölünme orantılı olduğunda, farklı grupların ürünleri, değerlerine (gelişmenin daha ileri aşamalarında üretim fiyatlarına) ya da bu değerlerin veya üretim fiyatlarının genel yasalarca belirlenmiş farklılaşmalarıyla ortaya çıkan fiyatlara satılır. Gerçekte, burada geçerli olan, tek tek metalar ya da mallarla ilgili değer yasası değil, ayrı, iş bölümü tarafından bağımsızlaştırılmış üretim alanlarının belirli bir andaki tüm ürünleriyle ilgili değer yasasıdır; böylece, her bir meta için yalnızca gerekli emek-zamanın kullanılmasıyla kalınmaz, farklı gruplarda, toplumsal toplam emek-zamanın yalnızca gerekli olan orantılı miktarı kullanılır. Çünkü, metalar kullanım değerlerini temsil etmek zorunda olmaya devam eder. Ama eğer tek bir meta söz konusu olduğunda, kullanım değeri, bu metanın kendisinin bir gereksinimi karşılamasına bağlıysa, toplumsal ürün kütlesinin kullanım değeri de, bunun, her bir özel ürün türü için nicel olarak belirli olan toplumsal gereksinimi yeterli bir şekilde karşılamasına ve bu nedenle de emeğin, farklı üretim alanlarına, nicel sınırları belirlenmiş olan bu toplumsal gereksinimlerle uyumlu bir şekilde, orantılı olarak bölünmüş olmasına bağlıdır. (Bu nokta sermayenin farklı üretim alanlarına bölünmesi başlığının altında da ele alınmalı.) Toplumsal gereksinim, yani toplumsal ölçekteki kullanım değeri, burada, farklı özel üretim alanlarına düşen toplumsal toplam emek-zaman miktarları açısından belirleyici görünür. Ama burada yalnızca, tek bir metada da ken-

disini gösteren aynı yasa söz konusudur: Metanın kullanım değeri, onun mübadele değerinin ve dolayısıyla değerinin ön şartıdır. Bu noktanın, gerekli emek ile artık emek arasındaki ilişkiyle tek ilgisi, bu oran bozulduğunda, metanın değerinin ve dolayısıyla aynı zamanda onun içinde saklı bulunan artık değerin gerçekleştirilemeyecek olmasıdır. Örneğin, toplam pamuklu kumaş üretiminde yalnızca verili koşullar altında bunun için gerekli olan emek-zamanın gerçekleştirilmiş olmasına karşın, oransal olarak çok fazla pamuklu kumaş üretilmiş olsun. Bu durumda, bu özel dalda genel olarak çok fazla toplumsal emek harcanmıştır; yani ürünün bir kısmı yararsızdır. Bu nedenle, toplam ürün, yalnızca, sanki gerekli oranda üretilmiş gibi satılır. Toplumsal emek-zamanın farklı özel üretim alanlarında kullanılabilecek olan miktarları üzerindeki bu nicel sınır, gerekli emeğin burada başka bir anlam kazanmasına karşın, genel olarak değer yasasının geliştirilmiş bir ifadesinden başka bir şey değildir. Toplumsal gereksinimin karşılanması için bunun yalnızca falanca miktarı gereklidir. Burada bu sınırlamayı kullanım değeri ortaya çıkarır. Toplum, verili üretim koşulları altında, bu özel ürün türü için toplam emek-zamanının yalnızca bu kadarını harcayabilir. Ama artık emeğin ve genel olarak artık değerin öznel ve nesnel koşulları ile kârın ya da rantın belirli biçimi arasında hiçbir ilişki bulunmaz. Bunlar, hangi özel biçimi alırsa alsın, artık değerin kendisi için geçerlidir. Bu nedenle, toprak rantını açıklamazlar.

3. Tam da toprak mülkiyetinin iktisadi olarak değerlenmesinde, toprak rantının gelişiminde, bunun tutarının hiçbir şekilde alıcısının yaptıklarıyla belirlenmiyor, aksine, alıcının parçası olmadığı toplumsal emeğin alıcının yaptıklarından bağımsız gelişimiyle belirleniyor oluşu, hayli özgün bir özellik olarak ortaya çıkar. Bu nedenle, meta üretimi temeli üzerinde ve özellikle de bir bütün olarak ele alındığında meta üretimi olan kapitalist üretim temeli üzerinde tüm üretim dalları ve bunların tüm ürünleri için ortak olan bir şey, kolaylıkla, ranta (ve genel olarak tarımsal ürünlere) özgü bir özellik olarak kavranabilmektedir.

Toprak rantının miktarı (ve onunla birlikte toprağın değeri), toplumsal gelişmeyle birlikte, toplumsal toplam emeğin sonucu olarak artar. Bundan dolayı, bir yandan toprak ürünlerinin pazarı ve onlara yönelik talep büyür, diğer yandan da, tarım dışı iş alanları da dâhil olmak üzere olası tüm iş alanları için rekabet konusu oluşturan bir üretim koşulu olarak toprağın kendisine yönelik talep artar. Ayrıca, sadece gerçek tarımsal ranttan söz edecek olursak, rant ve dolayısıyla toprağın değeri, toprak ürünlerinin pazarıyla birlikte ve dolayısıyla da hem besin maddelerine hem de ham maddelere gereksinim duyan ve bunları talep eden tarım

dışı nüfusun büyümesiyle birlikte artar. Tarımsal olmayan nüfusa oranla tarımsal nüfusu durmadan azaltması kapitalist üretim tarzının doğasından kaynaklanır, çünkü, (dar anlamıyla) sanayide değişir sermayeye oranla değişmez sermayenin büyümesi, değişir sermayenin göreli olarak azalmasına karşın mutlak olarak artmasıyla bağlantılıdır; oysa tarımda, belirli bir toprak parçasının kullanılması için gerekli olan değişir sermaye mutlak olarak azalır, yani, yalnızca, yeni toprakların ekime açılması ölçüsünde artabilir; bu sonuncusu da, tarımsal olmayan nüfusun daha da fazla artmasını şart koşar.

Aslında, burada, tarıma ve onun ürünlerine özgü bir görüngüyle karşı karşıya değiliz. Aksine, meta üretimi ve onun mutlak biçimi olan kapitalist üretim temeli üzerinde, tüm diğer üretim dalları ve ürünler için aynı şey geçerlidir.

Bu ürünler, sadece, başka metaların kendileri için birer eş değer oluşturması, başka ürünlerin karşılarına metalar olarak ve değerler olarak çıkmaları ölçüsünde; yani, üreticileri için, dolaysız geçim araçları olarak değil, sadece mübadele değerine (paraya) dönüştürülmeleri yoluyla, yani elden çıkarılmalarıyla yoluyla kullanım değerleri olan metalar ya da ürünler olarak üretilmeleri ölçüsünde, birer mübadele değerine ve dahası gerçekleştirilebilir, paraya çevrilebilir birer mübadele değerine sahip olan metalardır, yani kullanım değerleridir. Bu metaların pazarı, toplumsal iş bölümü aracılığıyla gelişir; üretken emeklerin ayrılması, bunların ürünlerini karşılıklı olarak metalara, birbirlerinin eş değerlerine çevirir ve karşılıklı olarak pazara hizmet etmelerine yol açar. Bu, hiçbir şekilde, tarım ürünlerine özgü bir şey değildir.

Rantın para cinsinden rant şeklinde gelişmesi yalnızca meta üretimine ve özellikle de kapitalist üretime dayalı olarak gerçekleşebilir ve tarımsal üretim meta üretimine hangi ölçüde dönüşürse para cinsinden rant da o ölçüde gelişir; yani, para cinsinden rant, tarımsal olmayan üretimin kendisini tarımsal üretimden bağımsız bir şekilde geliştirmesi ölçüsünde gelişir; çünkü tarım ürünü aynı ölçüde metaya, mübadele değerine ve değere dönüşür. Kapitalist üretimle birlikte meta üretimi ve dolayısıyla da değer üretimi hangi ölçüde gelişirse, artık değer ve artık ürün üretimi de o ölçüde gelişir. Ama bu sonuçların gelişmesi ölçüsünde, toprak mülkiyetinin, toprak üzerindeki tekeli aracılığıyla söz konusu artık değerin giderek büyüyen bir kısmını ele geçirme, bu nedenle de rantının değerini ve toprağın kendi fiyatını yükseltme gücü artar. Kapitalist, hâlâ, bu artık değerin ve artık ürünün gelişiminin kendi başına çalışan görevlisidir. Toprak sahibinin yapması gereken tek şey, artık üründeki ve artık değerdeki, onun herhangi bir çabası olmadan büyüyen payını almaktır.

Onun konumuna özgü olan şey budur; toprak ürünlerinin ve dolayısıyla toprağın değerinin, sürekli olarak, bunların pazarlarının genişlemesi, talebin artması ve onunla birlikte toprak ürünlerinin karşısında duran metalar dünyasının, bir başka deyişle tarım dışı meta üreticilerinin ve tarım dışı meta üretiminin miktarlarının artması ölçüsünde artması değildir. Ama bu onun herhangi bir çabası olmadan gerçekleştiğinden, değer kütlesinin, artık değer kütlesinin ve bu artık değerin bir kısmının toprak rantına dönüşmesinin toplumsal üretim sürecine, genel olarak meta üretiminin gelişmesine bağlı olması, ona, özgün bir şey gibi görünür. Bu nedenle, örneğin Dove, rantı buradan türetmeye çalışır. Rantın, tarım ürünlerinin kütlesine değil değerine bağlı olduğunu söyler*; ama bu, tarımsal olmayan nüfusun kütlesine ve üretkenliğine bağlıdır. Ne var ki, bir ürünün, yalnızca, onun için eş değerler oluşturan diğer metaların kısmen kütlesiyle ve kısmen çeşitliliğiyle birlikte meta olarak gelişebilecek oluşu, tüm diğer ürünler için de geçerlidir. Bu, daha değerin genel olarak sunulması sırasında gösterilmişti.** Bir yandan, genel olarak bir ürünün mübadele edilebilirliği onun dışında var olan metaların çokluk ve çeşitliliğine bağlıdır. Diğer yandan, özel olarak, bir ürünün meta olarak üretilebileceği miktar buna bağlıdır.

İster sanayide çalışıyor olsun isterse tarımda, hiçbir üretici, tek başına ele alındığında, değer ya da meta üretmez. Onun ürünü, yalnızca, belirli toplumsal bağlantılar aracılığıyla değer ve meta olur. Birincisi, toplumsal emeği temsil eder görünmesi, yani kendi emek-zamanının genel olarak toplumsal emek-zamanın parçası olarak görünmesi ölçüsünde değer ve ürün olur; ikincisi: Emeğinin bu toplumsal karakteri, ürününün parasal karakterinde ve fiyatla belirlenen genel mübadele edilebilirliğinde, ürününe kazınmış bir toplumsal karakter olarak görünür.

Dolayısıyla, bir yanda, rantı açıklamak yerine, artık değer ya da daha dar görüşlü bir yaklaşımla genel olarak artık ürün açıklanıyorsa, diğer yanda, metalar ve değerler olarak tüm ürünlerde ortak olan bir özelliği sadece tarım ürünlerine atfetme hatasına düşülür. Değerin genel olarak belirlenmesinden belirli bir meta değerinin *gerçekleştirilmesine* geri dönülürse sığlaşmanın derecesi artmış olur. Her bir meta, değerini yalnızca dolaşım sürecinde gerçekleştirebilir ve bunu yapıp yapamayacağı ve ne ölçüde yapabileceği ilgili andaki piyasa koşullarına bağlıdır.

---

* Dove, "The elements of political science", Edinburgh 1854, s. 279. *–Almanca ed.*

** Bkz. MEW, Band 13, s. 25-26ve MEW, Band 23, s. 103 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 97]. *–Almanca ed.*

Demek ki, tarım ürünlerinin değerler hâline gelmeleri ve değerler olarak gelişmeleri, yani diğer metaların karşısına metalar olarak çıkmaları ve tarımsal olmayan ürünlerin onların karşısına metalar olarak çıkmaları ya da kendilerini toplumsal emeğin özel ifadeleri olarak geliştirmeleri, toprak rantına özgü bir şey değildir. Toprak rantına özgü olan şey, tarım ürünlerinin değerler (metalar) olarak gelişmelerinin koşullarıyla ve bunların değerlerinin gerçekleştirilmesinin koşullarıyla birlikte, toprak mülkiyetinin, kendi katkısı olmadan yaratılan bu değerlerin büyüyen bir kısmına el koyma gücünün de gelişmesi, artık değerin büyüyen bir kısmının toprak rantına dönüşmesidir.

Bölüm

38

Farklılık Rantı: Genel Açıklamalar

★★★

Toprak rantını çözümlerken, ilk olarak, bu tür bir rant ödeyen ürünlerin, yani artık değerlerinin birer kısmı ve dolayısıyla aynı zamanda toplam fiyatlarının birer kısmı ranta dönüşen ürünlerin (amacımız açısından, tarım ürünlerini ve belki de ayrıca madencilik ürünlerini dikkate almamız yeterli), yani toprak ya da madencilik ürünlerinin, tüm diğer metalar gibi, üretim fiyatlarına satıldıklarını varsayacağız. Bir başka deyişle, bunların satış fiyatları = maliyet ögeleri (tüketilmiş olan değişmez ve değişir sermayenin değeri) + genel kâr oranıyla belirlenen, kullanılmış ve kullanılmamış kısımlarıyla öndelenmiş olan toplam sermayeye göre hesaplanan bir kâr. Yani, bu ürünlerin ortalama satış fiyatlarının bunların üretim fiyatlarına eşit olduğunu kabul ediyoruz. Bu durumda gündeme gelen soru şu: Bu varsayım altında bir toprak rantının ortaya çıkması, yani kârın bir kısmının toprak rantına dönüşmesi, bu nedenle de meta fiyatının bir kısmının toprak sahibinin payına düşebilmesi nasıl mümkün olur?

Toprak rantının bu biçiminin genel karakterini göstermek için, bir ülkedeki fabrikaların çoğunluğunun buhar makineleriyle, ama az sayıda fabrikanın da doğal çağlayanlarla çalıştırıldığını varsayalım. Ayrıca, söz konusu sanayi dallarında 100'lük bir sermaye tüketilerek üretilmiş olan bir meta kütlesinin üretim fiyatının 115 olduğunu kabul edelim. %15'lik kâr, sadece tüketilmiş olan 100'lük sermaye üzerinden değil, bu meta

değerinin üretiminde kullanılmış olan toplam sermaye üzerinden hesaplanmıştır. Bu üretim fiyatı*, daha önce açıklanmış olduğu üzere, tek tek her bir sınai üreticinin kendi maliyet fiyatıyla değil, metanın, üretim alanının tümündeki sermayenin ortalama koşulları altındaki ortalama maliyet fiyatıyla belirlenir. Aslında, bu fiyat, piyasa üretim fiyatıdır, yani, salınmalarından farklı olarak ortalama piyasa fiyatıdır. Metaların değerlerinin doğası, yani, değerin, belirli bir meta miktarını ya da tek tek bazı metaları üretmek üzere belirli bir bireysel üretici için gerekli olan emek-zamanla değil toplumsal olarak gerekli olan emek-zamanla; bir başka deyişle, verili ortalama toplumsal üretim koşulları altında piyasada bulunan meta türlerinin toplumsal olarak gerekli olan toplam miktarını üretmek için gerekli olan emek-zamanla belirlenmişliği, kendisini, genel olarak piyasa fiyatı şeklinde ve dahası düzenleyici piyasa fiyatı ya da piyasa üretim fiyatı şeklinde ortaya koyar.

Kesin sayılar burada hiçbir önem taşımadığından, ayrıca, su gücüyle çalıştırılan fabrikalardaki maliyet fiyatının 100 yerine yalnızca 90 olduğunu kabul edeceğiz. Bu meta kütlesinin piyasa düzenleyici üretim fiyatı, %15'lik bir kâr oranıyla, 115'e eşit olduğundan, makinelerini su gücüyle çalıştıran fabrikaların satış fiyatı da 115, yani piyasa fiyatını düzenleyen ortalama fiyat olacaktır. Bu durumda kârları 15 yerine 25 olurdu; düzenleyici üretim fiyatı %10'luk bir artık kâr elde etmelerini mümkün kılar; bunun nedeni, metalarını üretim fiyatından fazlasına satmaları değil, üretim fiyatına satmalarıdır; çünkü, metalarının üretim koşulları ya da sermayelerinin iş gördüğü koşullar, bu alanda egemen olan ortalama koşullara göre, istisnai derecede elverişlidir.

İki şey hemen görülür:

Birincisi: Doğal çağlayanı hareket ettirici güç olarak kullanan üreticinin artık kârı, ilk aşamada, dolaşım sürecindeki işlemlerin, piyasa fiyatlarındaki rastlantısal dalgalanmaların rastlantısal sonucu olmayan her tür artık kârla (ve bu kategoriyi üretim fiyatlarını sunarken ele almıştık) aynı sınıfa girer. Demek ki, bu artık kâr da, avantajlı üreticinin bireysel üretim fiyatı ile bu üretim alanının bütününün genel, toplumsal, piyasa düzenleyici üretim fiyatı arasındaki farka eşittir. Bu fark, metanın genel üretim fiyatının, onun bireysel üretim fiyatını aşan fazlalığına eşittir. Bu fazlalığın iki düzenleyici sının, bir taraftaki bireysel maliyet fiyatı ve bu nedenle bireysel üretim fiyatı ile diğer taraftaki genel üretim fiyatıdır. Çağlayanla üretilen metaların değeri daha küçüktür, çünkü bunların üretimi daha küçük bir toplam emek miktarını gerektirir, yani, nesnelleşmiş biçimde, değişmez sermayenin bir parçası olarak metalara ekle-

* 1. baskıda: "üretim süreci"; Marx'ın elyazmasına göre değiştirilmiştir. –*Almanca ed.*

nen emek daha azdır. Burada kullanılan emek daha üretkendir, bunun kendi üretici gücü, aynı tür fabrikaların çoğunluğunda kullanılan emeğinkinden büyüktür. Bunun daha büyük bir üretici güce sahip olduğu, aynı miktarda meta üretmek için, diğerlerine göre daha küçük bir değişmez sermaye niceliğine, daha küçük bir nesnelleşmiş emek niceliğine, ayrıca, su çarkının ısıtılması gerekmediğinden, daha küçük bir canlı emek niceliğine gereksinim duymasından anlaşılır. Kullanılan emeğin daha yüksek olan bu bireysel üretici gücü, metanın değerini, ama aynı zamanda onun maliyet fiyatını ve dolayısıyla da üretim fiyatını azaltır. Bu, sanayici kapitaliste, kendisini, metanın maliyet fiyatının onun için daha düşük olması şeklinde gösterir. Ödemesi gereken nesnelleşmiş emek de, kullanılan canlı emek miktarı azaldığından ödemesi gereken ücretler de daha azdır. Metasının maliyet fiyatı daha düşük olduğundan, bireysel üretim fiyatı da daha düşüktür. Onun için maliyet fiyatı 100 yerine 90'dır. Dolayısıyla, bireysel üretim fiyatı da 115 yerine yalnızca $103^1/_2$ (100 115 = 90 $103^1/_2$) olurdu. Onun bireysel üretim fiyatı ile genel üretim fiyatı arasındaki fark, onun bireysel maliyet fiyatı ile genel maliyet fiyatı arasındaki farkla sınırlanır. Onun artık kârının* sınırlarını oluşturan büyüklüklerden biri budur. Diğeri, genel kâr oranının düzenleyici etmenlerden biri olarak katıldığı genel üretim fiyatının büyüklüğüdür. Kömür ucuzlasaydı, onun bireysel maliyet fiyatı ile genel maliyet fiyatı arasındaki fark ve dolayısıyla da onun artık kârı azalırdı. Metalarını bireysel değerlerine ya da bunların bireysel değerleriyle belirlenen üretim fiyatına satmak zorunda kalsaydı, bu fark tümüyle ortadan kalkardı. Artık kâr, bir yandan, metaların genel piyasa fiyatına, yani rekabetin tek tek fiyatları eşitlediği fiyata satılmasının, diğer yandan, onun harekete geçirdiği emeğin daha yüksek olan bireysel üretici gücünün, emeğin her tür üretici gücü gibi, işçilere değil kullanıcılarına yaramasının; kendisini sermayenin üretici gücü olarak göstermesinin sonucudur.

Bu artık kârın sınırlarından biri, genel üretim fiyatının yüksekliği (bunun etmenlerinden biri de genel kâr oranının yüksekliğidir) olduğundan, artık kâr, yalnızca, genel üretim fiyatı ile bireysel üretim fiyatı arasındaki farktan, bu nedenle de bireysel kâr oranı ile genel kâr oranı arasındaki farktan kaynaklanabilir. Bu farkı aşan bir fazlalık, ürünün, piyasa tarafından düzenlenen üretim fiyatına değil, bu fiyattan fazlasına satılmasını şart koşar.

İkincisi: Buraya kadar, hareket ettirici güç olarak buhar yerine doğal çağlayanı kullanan fabrikatörün artık kârı, tüm diğer artık kârlardan hiçbir şekilde farklılaşmaz. Her tür normal, yani rastlantısal satış işlemle-

* 1. baskıda: "artık ürününün" –*Almanca ed.*

rinden ya da piyasa fiyatındaki dalgalanmalardan kaynaklanmayan artık kâr, bu özel sermayenin metalarının bireysel üretim fiyatı ile genel olarak bu üretim alanının sermayesinin metalarının piyasa fiyatlarını düzenleyen genel üretim fiyatı ya da bu üretim alanına yatırılmış olan toplam sermayenin metalarının piyasa fiyatları arasındaki farkla belirlenir.

Ama şimdi farklılığa geliyoruz.

Üzerinde durduğumuz örnekte, fabrikatör, artık kârını, yani genel kâr oranıyla düzenlenen üretim fiyatının kişisel olarak ona getirdiği fazlalığı neye borçlu?

Her şeyden önce, doğada hazır bulunan ve suyu buhara dönüştüren kömür gibi emek ürünü olmayan bir doğa gücüne, çağlayanın hareket ettirici gücüne. Kömür, emek ürünü olduğundan, bir değere sahiptir, karşılığında bir eş değerle ödeme yapılmasını gerektirir, bir maliyete sahiptir. Çağlayanın hareket ettirici gücü, üretimine emeğin katılmadığı doğal bir üretim etmenidir.

Ama her şey bundan ibaret değil. Buhar makinesiyle çalışan fabrikatör de, ona hiçbir maliyet çıkarmayan doğa güçleri kullanır; bunlar, emeğin üretkenliğini artırır ve bu yolla işçiler için gerekli olan geçim araçlarını ucuzlatmaları ölçüsünde, artık değeri ve dolayısıyla kârı artırır; dolayısıyla, bunlar da, emeğin, el birliğinden, iş bölümünden vb. kaynaklanan doğal toplumsal güçleri gibi, sermaye tarafından tekel altına alınabilir. Fabrikatör, kömür için ödeme yapar, ama suyun hâl değiştirerek buhara dönüşme yeteneği için, buharın esnekliği için vb. ödeme yapmaz. Doğa güçlerinin, yani onların sağladığı emek gücü artışının bu şekilde tekel altına alınması, buhar makineleriyle çalışan tüm sermayelerin ortak özelliğidir. Bu, emek ürününün artık değeri temsil eden kısmını, işçi ücretlerine dönüşen kısım aleyhine büyütebilir. Bunu yaptığı kadarıyla, genel kâr oranını yükseltir, ama bir artık kâr yaratmaz; ne de olsa, artık kâr, bireysel kârın ortalama kârı aşan kısmından oluşur. Demek ki, bir doğa gücünün, çağlayanın kullanılmasının burada artık kâr yaratması, sadece, emeğin üretici gücündeki artışın burada bir doğa gücünün kullanılmasına borçlu olunmasından kaynaklanamaz. Değişikliklere yol açan başka etmenlerin ortaya çıkması gerekir.

Tersinden bakalım. Doğa güçlerinin sanayide kullanılması, kendi başına, zorunlu geçim araçlarının üretilmesi için gerekli olan emek miktarını etkilediğinden, genel kâr oranının yüksekliği üzerinde etkide bulunabilir. Ama kendi başına, genel kâr oranından herhangi bir sapmaya yol açmaz, ve burada tam da bununla ilgileniyoruz. Ayrıca: Başka durumlarda tek bir sermayenin özel bir üretim alanında gerçekleştirdiği artık kâr (çünkü kâr oranlarının özel üretim alanlarındaki sapmaları sürekli

olarak birbirlerini dengeleyerek ortalama kâr oranını ortaya çıkarır), tümüyle rastlantısal olan sapmalar bir yana bırakılırsa, maliyet fiyatındaki, yani üretim maliyetlerindeki bir azalmadan kaynaklanır; bu azalmanın nedeniyse, ya, sermayenin ortalamadan yüksek niceliklerle kullanılması ve bu yüzden de, emeğin üretici gücünün artmasının genel nedenleri (el birliği, iş bölümü vb.), etkide bulundukları alan genişlediği için daha yüksek bir derecede, daha yoğun bir şekilde etkide bulunabilirken üretimin *faux frais*'sinin† azalmasıdır, ya da, faal sermayenin hacmi bir yana bırakılırsa, daha iyi çalışma yöntemlerinin, yeni buluşların, iyileştirilmiş makinelerin, kimyasal imalat sırlarının vb., kısacası, yeni, iyileştirilmiş, ortalama düzeyi aşan üretim araçlarının ve üretim yöntemlerinin kullanılmasıdır. Maliyet fiyatının azalması ve onun ürünü olan artık kâr, burada, faal sermayenin yatırılma tarzından kaynaklanır. Bunlar, ya, sermayenin istisnai derecede büyük nicelikler hâlinde bir elde toplanmasından (ortalama olarak eşit sermaye nicelikleri kullanılmaya başlar başlamaz ortadan kalkan bir durum), ya da, belirli bir büyüklükteki sermayenin istisnai derecede üretken bir şekilde iş görmesinden (istisnai üretim tarzı genelleşir genelleşmez ya da daha da gelişmiş bir üretim tarzı tarafından aşılır aşılmaz ortadan kalkan bir durum) kaynaklanır.

Demek ki, burada, artık kârın nedeni, sermayenin kendisinden kaynaklanır (sermayenin harekete geçirdiği emek de buna dâhildir); burada, kullanılan sermayenin büyüklüğündeki bir farklılık da söz konusu olabilir, onun daha etkili bir şekilde kullanılması da; özünde, tüm sermayenin aynı üretim alanına ve aynı şekilde yatırılmasının önünde hiçbir engel yoktur. Buna karşılık, sermayeler arasındaki rekabet, bu farklılıkları giderek ortadan kaldırma yönünde etkide bulunur; değerin toplumsal olarak gerekli olan emek-zamanla belirlenmesi, kendisini, metaların ucuzlamasıyla ve metaların aynı elverişli koşullar altında üretilmesi zorunluluğuyla gösterir. Ama çağlayanı kullanan fabrikatörün artık kârı için durum farklıdır. Onun kullandığı emeğin üretici gücündeki artış ne sermayenin ve emeğin kendisinden ne de sadece, sermayeden ve emekten farklı ama sermayeye eklenmiş olan bir doğa gücünün kullanılmasından kaynaklanır. Bu artış, emeğin doğal üretici gücünün, bir doğa gücünün kullanılmasıyla bağlantılı olarak daha büyük olmasından kaynaklanır; ama söz konusu doğa gücü, örneğin buharın esnekliği gibi, aynı üretim alanındaki tüm sermayelerin kullanabileceği bir doğa gücü değildir; dolayısıyla, söz konusu alana herhangi bir sermaye yatırılır yatırılmaz bu doğa gücü kendiliğinden bir şekilde kullanılmaya başlamaz. Aksine, çağlayan gibi, yalnızca yeryüzünün belirli parçalarını ve tamam-

† *faux frais*: üretici olmadıkları hâlde zorunlu olan giderler. –*Türkçe ed.*

layıcı unsurlarını ellerinin altında bulunduranların kullanabileceği, tekel altına alınabilir bir doğa gücüdür. Emek üretkenliğini artırmanın bu doğa koşulunu, her sermayenin suyu buhara dönüştürebilmesi örneğinde olduğu gibi ortaya çıkarmak, hiçbir şekilde sermayenin elinde olan bir şey değildir. Doğada yalnızca yerel olarak bulunur ve var olmadığı bir yerde belirli bir sermaye harcamasıyla oluşturulması mümkün değildir. Makineler, kömür vb. gibi emeğin üretebileceği ürünlere değil, toprağın belirli parçalarının belirli doğa koşullarına bağlıdır. Çağlayanlara sahip olan fabrikatörler, bunlara sahip olmayanların söz konusu doğa gücünü kullanmasını olanaksız hâle getirir, çünkü toprak ve asıl önemlisi çağlayana sahip olan toprak sınırlıdır. Bu durum, bir ülkedeki doğal çağlayanların miktarının sınırlı olmasına rağmen, sanayi için kullanılabilecek olan su gücünün artırılamayacağı anlamına gelmez. Hareket ettirici gücünü eksiksiz olarak kullanabilmek için çağlayanın konumu yapay olarak değiştirilebilir; çağlayanın konumu veriliyken, su gücünün mümkün olan en fazlasını kullanabilmek için su çarkı iyileştirilebilir; sıradan su çarklarının su akışına uymadığı yerlerde türbinler kullanılabilir vb. Bu doğa gücünün mülkiyeti, sahibinin elinde bir tekel oluşturur; yatırılan sermayenin daha yüksek bir üretici güce sahip olmasının, sermayenin kendi üretim süreciyle oluşturulamayacak olan bir koşuludur[33]; bu şekilde tekel altına alınabilir olan bu doğa gücü her zaman toprağa bağlıdır. Bu tür bir doğa gücü, ilgili üretim alanının genel koşulları ve onun genel olarak oluşturulabilir olan koşulları arasında yer almaz.

Şimdi, çağlayanların, ait oldukları toprakla birlikte, yerkürenin bu parçalarının sahipleri, toprak sahipleri sayılan öznelerin elinde olduğunu düşünelim; bu durumda, söz konusu özneler, bir çağlayana sermaye yatırılmasının ve onun sermaye tarafından kullanılmasının önünde engel oluşturur. Çağlayanın kullanılmasına izin verebilir ya da bunu reddedebilirler. Ama sermaye kendi kendine çağlayanı yaratamaz. Bu nedenle, söz konusu çağlayanın kullanılmasından kaynaklanan artık kâr, sermayeden değil, tekel altına alınabilir ve tekel altına alınmış bir doğa gücünün sermaye tarafından kullanılmasından kaynaklanır. Bu koşullar altında, artık kâr toprak rantına dönüşür, yani çağlayanın sahibinin eline geçer. Fabrikatör bu 10 sterlini her yıl onun çağlayanı için öderse, kârı 15 sterlin olur; bu durumda, 100 sterlinlik üretim maliyetleri üzerinden %15 elde eder; ve kendi üretim alanındaki buharla çalışan tüm diğer kapitalistler kadar iyi ve belki de daha iyi bir durumda bulunur. Çağlayanın kapitaliste ait olması burada hiçbir şeyi değiştirmezdi. 10 sterlinlik artık kârı, daha önce olduğu gibi şimdi de, kapitalist olarak değil, çağlayanın

33 Ekstra kâr hakkında, bkz. (Malthus'a karşı) "Inquiry"

sahibi olarak elde ederdi, ve bu fazlalık, tam da, sermaye olarak sermayesinden değil, sermayesinden ayrılabilir, üzerinde tekel oluşturulabilir, kapsamı sınırlı bir doğa gücünün elde bulundurulmasından kaynaklandığından, toprak rantına dönüşür.

Birincisi: Bu rantın her zaman farklılık rantı olduğu açıktır, çünkü, metanın genel üretim fiyatının belirleyici bir etmeni olmak yerine, onun varlığına dayanır. Bu rant, her zaman, tekel altına alınmış doğa gücünü elinin altında bulunduran sermayenin kendi özel üretim fiyatı ile genel olarak ilgili üretim alanına yatırılmış olan sermayenin genel üretim fiyatı arasındaki farktan kaynaklanır.

İkincisi: Bu toprak rantı, kullanılan sermayenin ya da onun tarafından el koyulan emeğin üretici gücündeki, metaların değerini sadece düşürebilecek olan mutlak artıştan değil, bir üretim alanına yatırılan tek tek bazı sermayelerin, üretici güçlerin yararına olan bu istisnai ve doğanın yarattığı koşullara sahip olmayan sermaye yatırımlarına oranla daha büyük bir göreli verimliliğe sahip olmasından kaynaklanır. Örneğin, kömürün değerinin olmasına ve su gücünün değerinin olmamasına rağmen, buhar kullanımı, su gücünün kullanılması durumunda elde edilemeyecek olan ve kömür için yapılan harcamayı fazlasıyla telafi eden büyük avantajlar sağlasaydı, su gücü kullanılmazdı ve herhangi bir artık kâr ve dolayısıyla herhangi bir rant üretemezdi.

Üçüncüsü: Doğa gücü, artık kârın kaynağı değil, sadece, emeğin üretici gücünün istisnai derecede yükselmesinin doğal temeli olduğundan, artık kârın doğal temelidir. Aynı şekilde, kullanım değeri, genel olarak, mübadele değerinin taşıyıcısıdır, ama onun nedeni değildir. Aynı kullanım değeri emek olmadan da yaratılabilseydi, bir mübadele değerine sahip olmazdı, ama kullanım değeri olarak geçmişteki doğal yararlılığını korurdu. Ama öte yandan, kullanım değeri olmayan, yani böylesi bir doğal emek taşıyıcısı olmayan bir şeyin mübadele değeri olmaz. Farklı değerler, üretim fiyatlarına ve farklı bireysel üretim fiyatları, genel ve piyasayı düzenleyen bir üretim fiyatına eşitlenmeseydi, çağlayan kullanımı yoluyla emeğin üretici gücünün artırılması, kendi başına, sadece, çağlayanla üretilen metaların fiyatını düşürür, ama bu metalarda saklı bulunan kâr parçasını büyütmezdi; diğer yandan, aynı şekilde, sermaye, kullandığı emeğin doğal ve toplumsal üretici gücüne kendi üretici gücü olarak el koymasaydı, emeğin üretici gücündeki bu artış hiçbir şekilde artık değere dönüşmezdi.

Dördüncüsü: Çağlayan üzerindeki toprak mülkiyetinin kendisiyle, artık değerin (kârın) ve dolayısıyla da genel olarak metanın fiyatının, çağlayanın yardımıyla üretilen kısmı arasında hiçbir ilişki bulunmaz. Toprak mülkiyeti var olmasaydı da, örneğin çağlayanın bulunduğu toprak fab-

rikatörler tarafından sahipsiz toprak şeklinde kullanılsaydı da, bu artık kâr var olurdu. Demek ki, toprak mülkiyeti, artık kâra dönüşen değer parçasını yaratmaz; onun tek yaptığı, toprak sahibini, çağlayanın sahibini, bu artık kârı fabrikatörün cebinden alıp kendi cebine indirebilir kılmaktır. Toprak mülkiyeti, bu artık kârın yaratılmasının nedeni değil, onun toprak rantı biçimine dönüşmesinin, bu nedenle de kârın ya da meta fiyatının bu kısmına toprak sahibinin ya da çağlayan sahibinin el koymasının nedenidir.

Beşincisi: Çağlayanın fiyatının, yani toprak sahibinin onu üçüncü bir kişiye ya da hatta fabrikatörün kendisine satacak olsa elde edeceği fiyatın, fabrikatörün bireysel maliyet fiyatına girecek olmakla birlikte, ilk aşamada, metaların üretim fiyatına girmeyeceği açıktır; çünkü burada, rant, buhar makineleriyle üretilen aynı türdeki metaların çağlayandan bağımsız olarak düzenlenen üretim fiyatından kaynaklanır. Ama ayrıca, çağlayanın fiyatı, genel olarak, arkasında gerçek bir iktisadi ilişkinin saklandığı akıl dışı bir ifadedir. Genel olarak toprak gibi, her tür doğa gücü gibi, çağlayanın da değeri yoktur, çünkü kendisinde nesnelleşmiş herhangi bir emeği temsil etmez, ve bu nedenle, normalde parayla ifade edilen değerden başka bir şey olmayan bir fiyatı da yoktur. Değerin olmadığı yerde, hiçbir şey *eo ipso* [kendi başına] parayla temsil edilemez. Bu fiyat, sermayeleştirilmiş ranttan başka bir şey değildir. Toprak mülkiyeti, mülk sahibinin, bireysel kâr ile ortalama kâr arasındaki farkı kapabilmesini sağlar; bu şekilde alınan ve her yıl yenilenen kâr, sermayeleştirilebilir ve bu durumda doğa gücünün kendisinin fiyatı olarak görünür. Çağlayanın kullanılmasının fabrikatöre getirdiği yıllık artık kâr 10 sterlin ve ortalama faiz %5'se, o zaman bu 10 sterlin, 200 sterlinlik bir sermayenin yıllık kârını temsil eder; ve bu durumda, çağlayan sahibinin her yıl fabrikatörden alabildiği 10 sterlinin bu sermayeleştirilmesi, çağlayanın kendisinin sermaye değeri olarak görünür. Çağlayanın kendisinin bir değere sahip olmadığı, onun fiyatının, sadece, elde edilen ve kapitalistçe hesaplanan artık kârın yansıması olduğu, şundan bile anlaşılır: 200 sterlinlik fiyat, yalnızca, 10 sterlinlik artık kârın 20 yıllık ürününü temsil eder; oysa, aynı çağlayan, başka koşullar aynı kalırken, sahibinin, belirsiz bir süre (30 yıl, 100 yıl ya da x yıl) boyunca her yıl bu 10 sterlini elde etmesini mümkün kılar; diğer taraftan, yeni ve su gücüyle kullanılamayan bir üretim yöntemi buhar makineyle üretilen metaların maliyet fiyatını 100 sterlinden 90 sterline düşürseydi, artık kâr ve dolayısıyla rant ve dolayısıyla çağlayanın fiyatı ortadan kalkardı.

Genel farklılık rantı kavramını bu şekilde saptadıktan sonra, şimdi bunu gerçek tanımda ele alacağız. Tanım hakkında söylenecek olanlar genel olarak madenler için de geçerlidir.

Bölüm

39

Farklılık Rantının Birinci Biçimi (Farklılık Rantı I)

★★★

Ricardo'nun aşağıdaki önermesi tümüyle doğrudur:

> "Rent" (yani, farklılık rantı; Ricardo, farklılık rantı dışında hiçbir rantın bulunmadığını varsayar) "is always the difference between the produce obtained by the employment of two equal quantities of capital and labour." ["Rant, her zaman, eşit miktarlarda iki sermaye ve emek kullanılarak elde edilen ürünler arasındaki farktır."] (*Principles*, s. 59.)

Genel olarak artık kârın değil, toprak rantının söz konusu olması ölçüsünde, "aynı miktardaki toprak üzerinde" diye eklemesi gerekirdi.

Bir başka deyişle: Artık kâr, eğer dolaşım sürecindeki rastlantısal olaylarca değil normal yollarla üretiliyorsa, her zaman, eşit miktarlardaki iki sermaye ile emeğin ürünüdür ve eşit miktardaki iki sermaye ile emek aynı genişlikteki toprak parçaları üzerinde eşit olmayan sonuçlarla çalıştırılıyorsa bu artık kâr toprak rantına dönüşür. Ayrıca, bu artık kârın, eşit faal sermaye miktarlarının eşit olmayan sonuçlarından kaynaklanması, hiçbir şekilde mutlak bir gereklilik değildir. Farklı yatırımlarda eşit olmayan büyüklükte sermayeler kullanılıyor olabilir; çoğu zaman söz konusu olan da budur; ama eşit paylar, örneğin her birinin 100 sterlini, eşit olmayan sonuçlar verir; yani kâr oranları farklıdır. Herhangi bir sermaye yatırım alanında artık kârın var olmasının genel ön şartı budur. İkinci ön şart, bu artık kârın toprak rantı (genel olarak, kârdan farklı bir

biçim olarak rant) biçimine dönüşmesidir; her örnekte, bu dönüşümün ne zaman, nasıl, hangi koşullar altında gerçekleştiği incelenmelidir.

Ayrıca, Ricardo, farklılık rantıyla sınırlı tutulacaksa, aşağıdaki önerme hakkında da haklıdır:

> "Whatever diminishes the inequality in the produce obtained on the same or on new land, tends to lower rent; and whatever increases that inequality, necessarily produces an opposite effect, and tends to raise it." ["Aynı toprakta ya da yeni bir toprakta elde edilen ürünün eşitsizliğini azaltan her şey, rantı azaltma eğilimine sahiptir; ve bu eşitsizliği artıran her şey, zorunlu olarak karşıt yönde bir etki üretir ve onu artırma eğilimine sahiptir."] (s. 74)

Ama bu nedenler arasında, sadece genel nedenler (verimlilik ve konum) değil, şunlar da bulunur: 1. her yerde aynı şekilde etkide bulunmasına ya da bulunmamasına bağlı olarak, vergi dağılımı; İngiltere'de olduğu gibi, vergilerin merkezîleştirilmemiş olması ve ranttan değil topraktan vergi alınması durumlarında vergi dağılımının etkisi her yerde aynı şekilde olmaz; 2. ülkenin farklı kısımlarındaki tarımsal gelişme düzeyi farklılıklarından kaynaklanan eşitsizlikler; çünkü bu sanayi dalı, geleneksel karakteri nedeniyle, imalatçılığa göre daha zor eşitlenir; ve 3. kiracı çiftçiler arasındaki sermaye dağılımının eşitsizliği. Tarımın kapitalist üretim tarzı tarafından ele geçirilmesi, kendi başlarına üretimde bulunan köylülerin ücretli emekçilere dönüşmesi, gerçekten de bu üretim tarzının son fethi olduğundan, burada bu eşitsizlikler başka herhangi bir sanayi dalında olduğundan daha büyüktür.

Bu ön açıklamalardan sonra, ilk olarak, benim çözümlememi Ricardo'nun ve başkalarının çözümlemelerinden farklı kılan özgünlükleri çok kısaca özetlemek istiyorum.

Önce, eşit büyüklükteki farklı toprak parçalarına (ya da, büyüklükler farklıysa, bunların eşit büyüklükteki alanlarına) yatırılan eşit sermaye miktarlarının eşitsiz sonuçlarını ele alıyoruz.

Bu eşitsiz sonuçların iki genel ve sermayeden bağımsız nedeni şunlardır: 1. *verimlilik* (bu 1. noktayla ilgili olarak, arazilerin doğal verimliliğinin her tür anlamının ve farklı etmenlerinin açıklanması gerekir), 2. arazilerin *konum*ları. Bu sonuncusu sömürgelerde belirleyicidir ve genel olarak arazilerin hangi sırayla ekime açılabileceğini belirler. Ayrıca, farklılık rantının bu iki farklı nedeninin, yani verimlilik ve konumun, karşıt yönlerde etkide bulunabileceği açıktır. Bir toprak parçası çok iyi bir konuma ama çok düşük bir verimliliğe sahip olabilir ve tersi de mümkün-

dür. Bu durum önemlidir, çünkü bize, verili bir ülkede toprakların ekime açılma sırasının iyi olanlardan kötü olanlara doğru da, karşıt yönde de olabilmesinin nedenini açıklar. Son olarak, genel olarak toplumsal üretimin ilerlemesinin, bir yandan, yerel pazarlar yaratarak ve ulaştırma ve taşıma araçları üretme yoluyla, farklılık rantının temeli olarak konumlar üzerinde eşitleyici bir etkide bulunduğu, diğer yandan, tarımı imalatçılıktan ayırarak, bir tarafta büyük üretim merkezleri oluşturarak ve diğer tarafta kırsal kesimi görece yalnızlaştırarak arazilerin yerel konumları arasındaki farklılıkları artırdığı açıktır.

Ama ilk aşamada konumu bir yana bırakacağız ve yalnızca doğal verimlilik üzerinde duracağız. İklim vb. etmenler bir yana bırakılırsa, doğal verimlilik farkı, toprak yüzeyinin kimyasal bileşimine, yani bitki besin maddeleri açısından içeriğinin farklılaşmasına dayanır. Ne var ki, iki toprak parçasının kimyasal içeriklerinin ve bu anlamda doğal verimliliklerinin aynı olduğu kabul edilirse, gerçek, fiilî verimlilik, bu besin maddelerinin az çok kolay özümsenebilecekleri, bitkilerin beslenmesi için dolaysız olarak kullanılabilecekleri bir biçimde bulunup bulunmadıklarına bağlı olarak farklılaşacaktır. Dolayısıyla, eşit verimlilikteki arazilerde aynı doğal verimlilikten ne ölçüde yararlanılabileceği, tarımın kısmen kimyasal ve kısmen mekanik gelişimine bağlı olacaktır. Bu nedenle, verimlilik, toprağın nesnel bir özelliği olmasına karşın, iktisadi açıdan her zaman bir ilişki içerir; bu da, tarımın verili kimyasal ve mekanik gelişme düzeyiyle ilişkidir; ve verimlilik, bu yüzden, bu gelişme düzeyiyle birlikte değişir. Geçmişte eşit verimlilikteki toprakları gerçekten verimsizleştirmiş olan engeller, kimyasal araçlarla (örneğin sert killi topraklarda belirli sıvı gübrelerin kullanılması ya da ağır killi toprakların yakılması) ya da mekanik araçlarla (örneğin ağır topraklar için özel sabanlar) ortadan kaldırılabilir (drenaj da bu başlığın altına girer). Böylece, toprak türlerinin ekime açılma sırası bile değişebilir; örneğin, İngiliz tarımının gelişme dönemlerinden birinde, hafif kumlu topraklar ile ağır killi topraklar için bu söylenen geçerli olmuştu. Bu, tarihsel olarak (ekime açma sırası açısından), nasıl olup da, daha verimli topraklardan daha verimsiz olanlara doğru da, daha verimsiz olanlardan daha verimli olanlara doğru da gidilebildiğini bir kez daha gösteriyor. Aynı sonuçlar, toprağın bileşimindeki yapay iyileştirmelerle ya da sadece tarımsal yöntemlerdeki değişikliklerle de elde edilebilir. Son olarak, toprağın alt katmanları da ekim bölgesine çekildiğinde ve üst katmanlara dönüştürüldüğünde toprak altı koşulları değişir ve toprak türlerinin hiyerarşisinin bu şekilde farklılaşması da aynı sonuca yol açar. Bu, kısmen yeni tarımsal yöntemlerin kullanılmasına (örneğin yem bitkileri), kısmen de, alt katmanları

üst katmanlara dönüştüren ya da alt katmanları üst katmanlara ekleyen ya da onları yukarıya çıkarmadan alt katmanları ekime açan mekanik araçlara bağlıdır.

Farklı arazilerin farklılık verimliliği üzerindeki tüm bu etkiler, iktisadi verimlilik açısından, emeğin üretici güç düzeyinin de, yani burada, tarımın, toprağın doğal verimliliğini hemen kullanabilme yeteneğinin de (farklı gelişme aşamalarında farklı olan bir yetenek), en az toprağın kimyasal bileşimi ve başka doğal özellikleri kadar, toprağın "doğal verimlilik"inin bir etmeni olduğu anlamına gelir.

Dolayısıyla, tarımın belirli bir gelişme aşamasına ulaşmış olduğunu varsayıyoruz. Ayrıca, farklı arazilerdeki eş zamanlı sermaye yatırımları için kuşkusuz her zaman söz konusu olduğu üzere, toprak türlerinin hiyerarşisinin bu gelişme aşamasına göre hesaplandığını varsayıyoruz. Bu durumda, farklılık rantı kendisini yükselen ya da alçalan bir sıra şeklinde gösterebilir, çünkü, gerçekten ekime açılmış olan arazilerin bütünü için sıranın belli olmasına karşın, farklılık rantının oluşumunu sağlayan bir dizi hareketin gerçekleşmiş olduğu kesindir.

4 toprak türünün (A, B, C, D) var olduğunu varsayalım. Ayrıca, bir quarter buğdayın fiyatının 3 sterlin ya da 60 şilin olduğunu varsayalım. Rant, sadece farklılık rantı olduğundan, quarter başına 60 şilinlik bu fiyat, en kötü toprak için, üretim maliyetine, yani sermaye ile ortalama kârın toplamına eşittir.

A, bu en kötü toprak olsun ve 50 şilinlik bir harcama karşılığında 1 quarter = 60 şilin veriyor olsun; dolayısıyla kâr 10 şilin ya da %20'dir.

B, aynı harcama karşılığında 2 quarter = 120 şilin veriyor olsun. Bu, 70 şilinlik bir kâr ya da 60 şilinlik bir artık kâr anlamına gelir.

C, aynı harcama karşılığında 3 quarter = 180 şilin veriyor olsun. Toplam kâr = 130 şilin. Artık kâr = 120 şilin.

D, 4 quarter = 240 şilin = 180 şilinlik artık kâr veriyor olsun.

Bu durumda şu sırayı elde ederiz:

Tablo I

Toprak	Ürün		Öndelenen	Kâr		Rant	
türü	quarter	şilin	sermaye	quarter	şilin	quarter	şilin
A	1	60	50	1/6	10	–	–
B	2	120	50	1 1/6	70	1	60
C	3	180	50	2 1/6	130	2	120
D	4	240	50	3 1/6	190	3	180
Toplam	10	600				6	360

İlgili rantlar D için 190 şilin – 10 şiline ya da D ile A arasındaki farka; C için 130 – 10 şiline ya da C ile A arasındaki farka; B için 70 şilin – 10 şiline ya da B ile A arasındaki farka eşitti; ve B, C, D için toplam rant = 6 quarter = 360 şilindi, yani D ile A, C ile A ve B ile A arasındaki farkların toplamına eşitti.

Verili bir ürünün verili bir durumda izleyebileceği bu sıra, soyut bir şekilde ele alınırsa (ve bunun gerçek yaşamda da görülebilecek olmasının nedenlerini daha önce açıklamıştık), alçalan bir sıra da olabilir (D'den A'ya, her seferinde daha verimli topraktan daha az verimli toprağa doğru), yükselen bir sıra da olabilir (A'dan D'ye, her seferinde görece verimsiz topraktan daha verimli toprağa doğru), ve son olarak, değişken de olabilir, yani kâh alçalıp kâh yükselebilir; örneğin D'den C'ye, C'den A'ya ve A'dan B'ye geçilebilir.

Alçalan sıra örneğinde süreç şöyledir: Quarter fiyatı adım adım diyelim 15 şilinden 60 şiline yükselir. D'nin ürettiği 4 quarter (milyon quarter olarak düşünülebilir) yetmemeye başladığında, buğday fiyatı, eksik arzın C tarafından üretilebildiği noktaya kadar yükselmiştir. Buğdayın quarter fiyatı 30 şiline yükselir yükselmez B, 60 şiline yükselir yükselmez A, kullanılan sermayenin %20'den düşük bir kâr oranıyla yetinmek zorunda kalmayacağı şekilde, ekime açılabilmiştir. Böylece, D için, ürettiği 4 quarter üzerinden önce quarter başına 5 şilinlik, yani 20 şilinlik, ardından quarter başına 15 şilinlik, yani 60 şilinlik, sonra da quarter başına 45 şilinlik, yani 4 quarter üzerinden 180 şilinlik bir rant oluşmuştur.

D'nin başlangıçtaki kâr oranı da aynı şekilde %20 idiyse, 4 quarter üzerinden toplam kârı da yalnızca 10 şilindi; ama bu tutar, 15 şilinlik bir tahıl fiyatıyla, 60 şilinlik bir fiyatla olduğuna göre büyük bir tahıl miktarını temsil ediyordu. Ne var ki tahıl emek gücünün yeniden üretimine girdiğinden ve her bir quarter'ın bir kısmı ücretleri ve bir başka kısmı değişmez sermayeyi yerine koymak zorunda olduğundan, bu koşullar altında, artık değer ve aynı zamanda, diğer koşullar aynı kalırken, kâr oranı daha yüksekti. (Kâr oranıyla ilgili bu konu özel olarak ve daha ayrıntılı şekilde incelenmeli.)

Buna karşılık, sıranın tersine olduğu durumda, süreç A'da başlamış ve yeni arazilerin ekime açılması zorunluluğu ortaya çıkar çıkmaz, öncelikle, quarter fiyatı 60 şilinin üzerine çıkmıştır; ama gerekli olan arz, gerekli olan 2 quarter'lık arz B tarafından sağlandığından, fiyat yeniden 60 şiline düşmüştür; çünkü B, bir quarter buğdayı 30 şiline üretse bile, arzı talebi karşılamaya ancak yettiğinden, onu 60 şiline satmıştır. Böylece, ilk olarak B için 60 şilinlik bir rant olmak üzere, bir rant oluşmuştur; ve aynı şekilde C ve D için de rant oluşmuştur; her seferinde aynı varsayım

geçerlidir: C ve D, gerçek değerleri sırasıyla quarter başına 20 şilin ve 15 şilin olan buğdayları arz etmiş olsalar da, piyasa fiyatı 60 sterlinde kalmıştır, çünkü toplam talebi karşılayabilmek için A'nın tedarik ettiği bir quarter'ın arz edilmesi zorunlu kalmaya devam etmiştir. Bu örnekte, talebin, önce A'nın karşıladığı gereksinimi, sonra da A ile B'nin karşıladığı gereksinimi aşması, B'nin, C'nin ve D'nin art arda ekime açılabilmesi üzerinde herhangi bir etkide bulunmuş olmazdı; aksine, genel olarak ekim alanları genişlemiş ve daha verimli araziler tesadüfen ekime daha geç açılmış olurdu.

Birinci sıra izlendiğinde, fiyatın artmasıyla birlikte rant artar ve kâr oranı düşerdi. Bu azalma, karşıt yönlü etmenlerce tümüyle ya da kısmen felce uğratılabilirdi; bu nokta ileride daha ayrıntılı şekilde ele alınacak. Genel kâr oranının tüm üretim alanlarında artık değer oranı tarafından aynı şekilde belirlenmediği unutulmamalıdır. Sınai kârı tanımsal kâr belirlemez; tersi olur. Ama bunu daha sonra ele alacağız.

İkinci sıra izlendiğinde, yatırılan sermaye üzerinden elde edilen kâr oranı aynı kalırdı; kâr kütlesi daha az tahılla temsil edilirdi; ama diğer metalarla karşılaştırıldığında, tahılın göreli fiyatı yükselmiş olurdu. Yalnız, kârda bir artışın gerçekleştiği yerlerde, söz konusu ek tutar, sanayici kiracı çiftçilerin ceplerine akmak ve kendisini kârdaki bir büyüme olarak göstermek yerine, rant biçiminde kârdan ayrılırdı. Ama yaptığımız varsayımlar altında tahıl fiyatı değişmeden kalırdı.

Fiyatlar aynı kalsa da artsa da, daha kötü topraklardan daha iyilerine doğru sürekli bir ilerleme de gerçekleşse daha iyi topraklardan daha kötülerine doğru sürekli bir gerileme de gerçekleşse, farklılık rantının gelişmesi ve büyümesi aynı kalırdı.

Şimdiye kadar, 1. bir sıra izlendiğinde fiyatın yükseldiğini, diğer sıra izlendiğinde değişmeden kaldığını, ve 2. sürekli olarak ya daha iyi topraklardan daha kötü olanlarına ya da tersine kötü olanlarından iyi olanlarına geçildiğini varsaydık.

Ama, başlangıçta 10 quarter olan tahıl gereksiniminin 17 quarter'a çıktığını varsayalım; ayrıca, en kötü toprak olan A'nın, 60 şilinlik üretim maliyetiyle (50 şilin maliyet, artı, %20'lik kâr için 10 şilin) $1^1/_3$ quarter tedarik eden, yani quarter başına üretim fiyatı 45 şiline eşit olan bir başka A toprağı tarafından tanımsal üretimin dışına itildiğini kabul edelim; ya da, eski A toprağı, daha süreklileşmiş akılcı ekim uygulamaları sayesinde iyileşmiş, veya, örneğin yonca kullanımıyla vb., maliyetler aynı kalırken daha üretken bir şekilde ekilmiş, ve böylece, öndelenen sermaye aynı kalırken ürünü $1^1/_3$ quarter'a çıkmış olsun. Bunların dışında, B, C ve D toprak türlerinin aynı ürünleri tedarik etmeyi sürdürdüklerini, ama

verimliliği A ile B arasında olan A´ ve ayrıca verimliliği B ile C arasında olan B´ ve B´´ toprak türlerinin ekime açıldığını kabul edelim; bu durumda, aşağıdaki görüngülerle karşılaşılırdı.

Birincisi: Bir quarter buğdayın üretim fiyatı ya da onun düzenleyici piyasa fiyatı 60 sterlinden 45 sterline ya da %25 oranında düşerdi.

İkincisi: Aynı anda, daha verimli topraktan daha az verimli toprağa ve daha az verimli topraktan daha verimli toprağa geçilirdi. A´ toprağı A'dan daha verimlidir, ama şimdiye kadar ekilen B, C ve D'ye göre daha az verimlidir; B´ ve B´´, A, A´ ve B'den daha verimlidir, ama C ve D'den daha az verimlidir. Dolayısıyla, tek yönlü bir sıra izlenmemiş olurdu; A'dan, mutlak olarak daha verimsiz olan topraklara doğru ilerlenmiş olmaz, ama şimdiye kadar en verimli toprak türleri olan C'yle ve D'yle karşılaştırıldıklarında görece verimsiz olan topraklara doğru ilerlenmiş olurdu; diğer yandan, mutlak olarak daha verimli olan topraklara doğru ilerlenmiş olmaz, ama şimdiye kadar en verimsiz toprak türü olan A'dan ya da A ile B'den görece daha verimli olan topraklara doğru ilerlenmiş olurdu.

Üçüncüsü: B'ye düşen rant azalırdı; aynı şekilde, C'nin ve D'nin rantları da azalırdı; ama tahıl cinsinden toplam rant 6 quarter'dan $7^2/_3$ quarter'a yükselirdi; ekilmiş olan ve rant getiren arazilerin miktarı artar ve ürün miktarı 10 quarter'dan 17 quarter'a yükselirdi. Kâr, A söz konusu olduğunda aynı kalsaydı bile, tahıl cinsinden artardı; ama kâr oranının kendisi, göreli değer artışı nedeniyle, artabilirdi. Bu durumda, geçim araçlarının ucuzlaması nedeniyle ücretler, yani değişir sermaye harcamaları, dolayısıyla da aynı zamanda toplam harcamalar azalırdı. Para cinsinden toplam rant 360 şilinden 345 şiline düşerdi.

Yeni sırayı buraya koyalım.

Tablo II

Toprak türü	Ürün		Sermaye yatırımı	Kâr		Rant		Quarter başına üretim fiyatı
	quarter	şilin		quarter	şilin	quarter	şilin	
A	$1^1/_3$	60	50	$^2/_9$	10			45 şilin
A´	$1^2/_3$	75	50	$^5/_9$	25	$^1/_3$	15	36 şilin
B	2	90	50	$^8/_9$	40	$^2/_3$	30	30 şilin
B´	$2^1/_3$	105	50	$1^2/_9$	55	1	45	$25^5/_7$ şilin
B´´	$2^2/_3$	120	50	$1^5/_9$	70	$1^1/_3$	60	$22^1/_2$ şilin
C	3	135	50	$1^8/_9$	85	$1^2/_3$	75	20 şilin
D	4	180	50	$2^8/_9$	130	$2^2/_3$	120	15 şilin
Toplam	17					$7^2/_3$	345	

Son olarak, A, B, C ve D toprak türleri eskisi gibi ekilseydi, ama aynı nedenler farklı toprak türleri üzerinde farklı etkilerde bulunsaydı ve böylece bunların üretkenlikleri, A'nın 1 yerine 2 quarter, B'nin 2 yerine 4 quarter, C'nin 3 yerine 7 quarter ve D'nin 4 yerine 10 quarter üreteceği şekilde artsaydı, toplam üretim 10 quarter'dan 23 quarter'a yükselirdi. Nüfus artışı ve fiyat düşüşü nedeniyle talebin bu 23 quarter'ı soğurmuş olduğunu varsayarsak, şu sonuç elde edilirdi:

Tablo III

Toprak türü	Ürün		Sermaye yatırımı	Quarter başına üretim fiyatı	Kâr		Rant	
	quarter	şilin			quarter	şilin	quarter	şilin
A	2	60	50	30	$^1/_3$	10	0	0
B	4	120	50	15	$2^1/_3$	70	2	60
C	7	210	50	$8^4/_7$	$5^1/_3$	160	5	150
D	10	300	50	6	$8^1/_3$	250	8	240
Toplam	23						15	450

Burada, sayısal oranlar diğer tablolarda olduğu gibi keyfî, ama varsayımlar tümüyle akla uygundur.

Birinci ve temel varsayım, tarımdaki iyileşmenin farklı toprak türleri üzerinde aynı şekilde etkide bulunmadığı ve burada, A ve B'ye göre, en iyi toprak türleri olan C ve D üzerinde daha fazla etkide bulunduğudur. Deneyim, tersinin de gerçekleşebilecek olmasına karşın, bunun genellikle böyle olduğunu göstermiştir. İyileşme, daha iyi toprağa göre daha kötüsü üzerinde daha fazla etkide bulunsaydı, daha iyi topraktaki rant yükselmek yerine düşerdi. – Ama, tabloda, tüm toprak türlerinin verimliliklerinin mutlak olarak artmasıyla birlikte, daha iyi toprak türleri olan C'nin ve D'nin daha yüksek göreli verimliliklerinin de büyüdükleri, bu nedenle eşit sermaye yatırımlarının ürünleri arasındaki farkların ve dolayısıyla farklılık rantının büyüdüğü varsayılmıştır.

İkinci varsayım, toplam gereksinimin toplam üründeki büyümeye ayak uydurduğudur. *Birincisi*, büyümenin aniden gerçekleştiğini düşünmek gerekmez; bunun yerine, III. sıranın kurulmasına kadar adım adım gerçekleştiği düşünülebilir. *İkincisi*, zorunlu geçim araçları tüketiminin bunların ucuzlamasıyla birlikte artmadığı yanlıştır. İngiltere'de tahıl yasalarının kaldırılması (bkz. Newman*) tersini kanıtlamıştır ve karşı düşüncenin ortaya çıkmasının tek nedeni, hasatlardaki sadece hava durumundan kaynaklanan büyük ve ani değişikliklerin tahıl fiyatlarında bazen aşırı düşmelere ve bazen de aşırı yükselmelere yol açmasıdır.

* F. W. Newman. "Lectures on political economy", London 1851, s. 158. –*Almanca ed.*

Burada, ani ve kısa süreli ucuzlama, tüketimin genişlemesi üzerinde eksiksiz bir etkide bulunmak için gereken zamanı bulamazken, ucuzlamanın, düzenleyici üretim fiyatının kendisinin azalmasından kaynaklandığı, dolayısıyla uzun vadeli olduğu durumda tersi geçerli olur. *Üçüncüsü*: Tahılın bir kısmı damıtık içki ya da bira şeklinde tüketilebilir. Ve bu iki malın tüketimlerindeki artış hiçbir şekilde dar sınırlara tabi değildir. *Dördüncüsü*, nelerin olacağı kısmen nüfus büyümesine, kısmen de ilgili ülkenin tahıl ihraç eden bir ülke olup olmamasına bağlıdır; örneğin, İngiltere, 18. yüzyılın ortasını geride bırakan tarihlere kadar böyle bir ülkeydi ve dolayısıyla tahıl gereksinimi sadece ulusal tüketimin sınırlarıyla düzenlenmiyordu. Son olarak, buğday üretiminin artması ve ucuzlaması, halk çoğunluğunun temel besin maddesinin çavdar ya da yulaf yerine buğday olmasına yol açabilir, buğdayın pazarı sırf bu nedenle büyüyebilir; ürün azalır ve fiyat yükselirken de tersi olabilir. – Demek ki, bu varsayımlar altında ve kabul edilen oranlarla, III. sıra, quarter başına fiyatın 60 şilinden 30 şiline, yani %50 oranında düşmesi, üretimin I. sırayla karşılaştırıldığında 10 quarter'dan 23 quarter'a, yani %130 oranında yükselmesi, – B toprağındaki rantın değişmeden kalması, C'dekinin %25 oranında ve D'dekinin %33$^1/_3$ oranında artması, ve toplam rantın 18 sterlinden 22$^1/_2$ sterline, yani %25 oranında artması* sonucunu verir.

Toplumun verili bir durumundaki (örneğin, üç farklı ülkede yan yana durabilen) verili derecelendirmeler olarak ya da aynı ülkenin gelişmesinin farklı dönemlerinde birbirlerini izleyen derecelendirmeler olarak ele alınabilecek olan üç tablonun (bunlar arasında I. sıranın iki farklı şekilde alınması gerekir: A'dan D'ye doğru yükseliş ve D'den A'ya doğru alçalma) karşılaştırılmasından şu sonuçlar çıkar:

1. Sıra, bir kez tamamlandığında (oluşum sürecinin akışı ne şekilde gerçekleşmiş olursa olsun), her zaman, alçalan bir çizgi izliyor gibi görünür; çünkü rant incelenirken, her zaman, önce en yüksek rantı getiren toprakla başlanacak ve hiç rant getirmeyen toprağa ancak en sonda gelinecektir.

2. Tablo I'de, bu tablonun yükselen bir sıra şeklinde oluşması durumunda, düzenleyici piyasa fiyatının, yalnızca, durmadan daha iyi toprakların ekime açılması yoluyla değişmeden kalabilecek olmasına karşın, en kötü, rant getirmeyen toprağın üretim fiyatı her zaman düzenleyici piyasa fiyatıdır. Piyasa fiyatının, durmadan daha iyi toprakların

* 1. baskıda: "B toprağındaki rantın değişmeden kalması, C'dekinin iki katına çıkması ve D'dekinin iki katından fazlasına çıkması ve toplam rantın 18 sterlinden 22 sterline, yani %22$^1/_9$ oranında yükselmesi" –*Almanca ed.*

ekime açılması yoluyla değişmeden kalması durumunda, en iyi toprakta üretilen tahılın fiyatı, A toprağının ne ölçüde düzenleyici olarak kalacağının en iyi toprakta üretilen miktara bağlı olması ölçüsünde düzenleyicidir. B, C ve D gereksinimden fazlasını üretseydi, A'nın düzenleyiciliği son bulurdu. En iyi toprak türünü düzenleyici kabul ederken Storch'un aklında olan şey budur.* Amerikan tahıl fiyatı İngiliz tahıl fiyatını bu şekilde düzenler.

3. Farklılık rantı, toprak türlerinin doğal verimliliğindeki, tarımın verili her bir gelişme derecesi için verili olan farklılıklardan (burada konum henüz göz ardı ediliyor), yani en iyi arazilerin sınırlı bir alan kaplamalarından ve eşit olmayan, yani aynı sermaye karşılığında eşit olmayan ürünler getiren toprak türlerine eşit sermayeler yatırmanın zorunlu olmasından kaynaklanır.

4. Bir farklılık rantının ve dereceli bir farklılık rantının varlığı, alçalan bir sıranın, yani daha iyi topraktan daha kötüsüne doğru ilerlenmesinin sonucu da olabilir, tersine daha kötü topraktan daha iyisine ilerlenmesinin sonucu da, ya da değişen yönlerdeki çaprazlama hareketlerin sonucu da. (I. sıra, D'den A'ya ilerlenmesi yoluyla da oluşabilir A'dan D'ye doğru ilerlenmesi yoluyla da. II. sıra iki hareket türünü de içerir.)

5. Farklılık rantı, kendi oluşum tarzına bağlı olarak, toprak ürünlerinin fiyatı aynı kalırken, yükselirken ve düşerken oluşabilir. Fiyat düşerken, en kötü toprak olan A'nın daha iyileri tarafından tarımsal üretimin dışına atılmasına ya da bunun iyileşmesine rağmen ve daha iyi toprak türlerindeki ve hatta en iyi toprak türlerindeki rantın azalmasına rağmen, toplam üretim ve toplam rant artabilir ve o ana dek rant getirmeyen arazilerde rant ortaya çıkabilir (Tablo II); bu süreç, (para cinsinden) toplam ranttaki bir düşmeyle de bağlantılı olabilir. Son olarak, fiyatlar, tarımdaki genel bir iyileşme nedeniyle, en kötü toprağın ürününün ve üretim fiyatının düşmesine yol açacak şekilde düşerken, rant, daha iyi toprak türlerinin bir kısmında aynı kalabilir ya da düşebilir, ama en iyi toprak türlerinde artabilir. Kuşkusuz, her toprağın, en kötü toprağa kıyasla farklılık rantı, ürün miktarları arasındaki fark veriliyse, örneğin bir quarter buğdayın fiyatına bağlıdır. Ama fiyat veriliyse, farklılık rantı, ürün miktarları arasındaki farkın büyüklüğüne bağlıdır ve tüm toprakların mutlak verimliliği artarken, daha iyi toprak türlerinin verimliliği daha kötü olanlarınkine oranla görece daha fazla artarsa, farkın büyüklüğü de artar. Bu şekilde (Tablo I), fiyat 60 şilinken, D'ye düşen rant

---

* Storch, "Cours d'économie politique, ou exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations", Cilt 2, St.-Pétersbourg 1815, s. 78-79. (Ayrıca bkz. Karl Marx, "Theorien über den Mehrwert", MEW, Band 26, 2. Teil, s. 89 ve 283.) –*Almanca ed.*

onun ürününün A'nınkinden farkıyla, yani 3 quarter'lık fazlayla belirlenir; bu nedenle, rant, 3 × 60 = 180 şilindir. Ama fiyatın 30 şiline eşit olduğu Tablo III'te, aynı rant, D'nin ürününün A'nınkini aşan miktarı olan 8 quarter'la belirlenir, ve 8 × 30 = 240 şilin olur.

Böylece, farklılık rantı hakkındaki birinci yanlış varsayım çürütülmüş olur; West, Malthus ve Ricardo'da varlığını hâlâ sürdüren bu varsayıma göre, farklılık rantı, sürekli olarak daha kötü topraklara doğru ilerlenmesini ya da tarımın verimliliğinin sürekli olarak azalmasını şart koşar.* Görmüş olduğumuz üzere, farklılık rantı, sürekli olarak daha iyi topraklara doğru ilerlenirken de oluşabilir; daha iyi bir toprak, daha önceki en kötü olanın yerine en alt yeri aldığında da oluşabilir; tarımdaki ilerlemenin artışıyla bağlantılı olabilir. Onun şartı sadece toprak türlerinin eşitsizliğidir. Üretkenlik artışının söz konusu olması ölçüsünde, toplam alanın mutlak verimliliğindeki artışın bu eşitsizliği ortadan kaldırmak yerine, ya artırdığını ya aynı bıraktığını ya da yalnızca azalttığını varsayar.

İngiltere'de, 18. yüzyılın başından ortalarına kadar, altın ya da gümüş fiyatlarının düşmesine rağmen, (dönemin bütünü ele alındığında) rantlar, toplam rant, ekilen arazilerin miktarı, tarımsal üretim ve nüfus eş zamanlı olarak artarken, tahıl fiyatları sürekli olarak düşmüştü. Bu, Tablo I ile yükselen bir çizgi izleyen Tablo II'nin birleştirilmesine karşılık gelir; ama bu arada, en kötü toprak olan A, ya iyileştirilmiş ya da tahıl üretiminin dışına çıkarılmış olmalıdır; ne var ki, bu son söylenen, A'nın başka tarımsal ya da sınai amaçlar için kullanılmamış olmasını gerektirmez.

19. yüzyılın başından (daha kesin bir tarih verilmeli) 1815'e kadar, rantlar, toplam rant, ekilen arazilerin miktarı, tarımsal üretim ve nüfus durmadan büyürken tahıl fiyatları sürekli olarak yükseldi. Bu, alçalan bir çizgi izleyen Tablo I'e karşılık gelir. (Buraya söz konusu dönemde daha kötü arazilerin ekime açılmasıyla ilgili alıntılar eklenmeli.)

Petty ile Davenant'ın zamanında, köylüler ve toprak sahipleri iyileştirmelerden ve yeni toprakların ekime açılmasından yakınır; daha iyi arazilerdeki rant azalır, rant getiren toprakların genişletilmesi toplam rantı artırır.

---

* [West,] "Essay on the application of capital to land, with observations shewing the impolicy of any great restriction of the importation of corn", London 1815.

Malthus, "Principles of political economy considered with a view to their practical application" 2nd ed., London 1836.

Malthus, "An inquiry into the nature and progress of rent, and the principles by which it is regulated", London 1815.

Ricardo, "On the principles of political economy, and taxation", 3rd ed., London 1821, Bölüm 2. –*Almanca ed.*

(Daha sonra bu üç nokta hakkında ek alıntılar yapılmalı: ayrıca, bir ülkedeki ekilmiş farklı toprakların verimlilik farkları hakkında.)

Genel olarak farklılık rantıyla ilgili olarak, piyasa değerinin her zaman üretilen tüm ürünlerin toplam üretim fiyatının üzerinde olduğunu belirtmek gerekir. Örneğin Tablo I'i ele alalım. 10 quarter'lık toplam ürün 600 şiline satılır, çünkü piyasa fiyatı, A'nın quarter başına 60 şilin olan üretim fiyatıyla belirlenir. Ama gerçek üretim fiyatı:

A	1 quarter =	60 şilin		1 quarter = 60 şilin
B	2 quarter =	60 şilin		1 quarter = 30 şilin
C	3 quarter =	60 şilin		1 quarter = 20 şilin
D	4 quarter =	60 şilin		1 quarter = 15 şilin
	10 quarter =	240 şilin	Ortalama	1 quarter = 24 şilin

10 quarter'ın gerçek üretim fiyatı 240 şilindir; 600 sterline, yani üretim fiyatının %250'sine satılır. 1 quarter için gerçek ortalama fiyat 24 şilindir; piyasa fiyatı 60 şilin, yani ortalama fiyatın yine %250'sidir.

Bu, kapitalist üretim tarzı temeli üzerinde rekabet yoluyla kendisini geçerli kıldığı şekliyle, piyasa değeriyle belirlenmedir; rekabet, yanlış bir toplumsal değer üretir. Bu, toprak ürünlerinin tabi olduğu piyasa değeri yasasından kaynaklanır. Ürünlerin ve dolayısıyla aynı zamanda toprak ürünlerinin piyasa değerlerinin belirlenmesi, toplum tarafından bilinçsizce ve kasıtsızca gerçekleştirilse bile, toplumsal bir eylemdir ve zorunlu olarak, toprağa ve onun verimlilik farklılıklarına değil, ilgili ürünün mübadele değerine dayanır. Toplumun kapitalist biçimi ortadan kaldırılmış ve toplum bilinçli ve planlı bir birlik şeklinde örgütlenmiş olsaydı, 10 quarter, 240 şilinin içerdiği emek-zamana eşit olan bağımsız bir emek-zaman miktarını temsil ederdi. Yani, toplum, bu toprak ürününü, içinde saklı bulunan gerçek emek-zamanın $2^1/_2$ katı karşılığında satın almazdı; böylece, bir toprak sahipleri sınıfının bulunmasının temeli ortadan kalkardı. Bunun etkisi, yabancı ürünlerin ithal edilmesi yoluyla ürünün aynı tutarda ucuzlatılmasının etkisiyle aynı olurdu. Bu nedenle, bugünkü üretim tarzının korunması ama farklılık rantını devletin alması durumunda, toprak ürünlerinin fiyatlarının, diğer koşullar aynı kalırken, aynı kalacaklarını söylemek ne kadar doğruysa, kapitalist üretimin yerini birlik aldığında ürünlerin değerinin aynı kalacağını söylemek o kadar yanlıştır. Aynı tür metaların piyasa fiyatlarının aynılığı, değerin toplumsal karakterinin, kendisini, kapitalist üretim tarzı ve genel olarak *bireyler* arasındaki meta mübadelelerine dayanan üretim temeli üzerinde gösterme tarzıdır. Toplumun, tüketici olarak ele alın-

dığında, toprak ürünleri için yaptığı fazladan ödeme, emek-zamanının tarımsal üretimde gerçekleştirilmesindeki bir eksi olan şey, şimdi, toplumun bir kısmı için, yani toprak sahipleri için bir artı oluşturur.

Bir sonraki bölümde Farklılık Rantı II başlığı altında tartışılacak olan konu açısından önemli olan ikinci bir nokta şudur:

Burada, yalnızca, acre ya da hektar başına rant, genel olarak üretim fiyatı ile piyasa fiyatı arasındaki fark, veya acre başına bireysel üretim fiyatı ile genel üretim fiyatı arasındaki fark değil, aynı zamanda, her bir toprak türünün kaç acre'ının ekilmiş olduğu da önemlidir. Önemlilik, burada, dolaysız olarak, yalnızca, ekilmiş olan tüm alanların toplam rantıyla ilgilidir; ama aynı zamanda, fiyatlar da, fiyatların düşmesine rağmen toprak türlerinin göreli verimlilik farkları da artmazken, *rant oranının* yükselmesinin açıklanması yolundaki bir basamak olarak iş görür. Yukarıda elimizde şu vardı:

Tablo I

Toprak türü	Acre	Üretim maliyeti	Ürün	Tahıl cinsinden rant	Para cinsinden rant
A	1	3 sterlin	1 quarter	0	0
B	1	3 sterlin	2 quarter	1 quarter	3 sterlin
C	1	3 sterlin	3 quarter	2 quarter	6 sterlin
D	1	3 sterlin	4 quarter	3 quarter	9 sterlin
Toplam	4		10 quarter	6 quarter	18 sterlin

Şimdi, ekilen acre sayısının her sınıfta iki katına çıktığını kabul edelim; bu durumda şunu elde ederiz:

Tablo Ia

Toprak türü	Acre	Üretim maliyeti	Ürün	Tahıl cinsinden rant	Para cinsinden rant
A	2	6 sterlin	2 quarter	0	0
B	2	6 sterlin	4 quarter	2 quarter	6 sterlin
C	2	6 sterlin	6 quarter	4 quarter	12 sterlin
D	2	6 sterlin	8 quarter	6 quarter	18 sterlin
Toplam	8		20 quarter	12 quarter	36 sterlin

İki durum üzerinde daha durmak istiyoruz. Birincisi, en kötü iki toprak türü üzerinde üretimin aşağıdaki şekilde artması:

Tablo Ib

Toprak türü	Acre	Üretim maliyeti		Ürün	Tahıl cinsinden rant	Para cinsinden rant
		Acre başına	Toplam			
A	4	3 sterlin	12 sterlin	4 quarter	0	0
B	4	3 sterlin	12 sterlin	8 quarter	4 quarter	12 sterlin
C	2	3 sterlin	6 sterlin	6 quarter	4 quarter	12 sterlin
D	2	3 sterlin	6 sterlin	8 quarter	6 quarter	18 sterlin
Toplam	12		36 sterlin	26 quarter	14 quarter	42 sterlin

Son olarak, dört toprak türü için üretimin ve ekilmiş alanların eşitsiz bir şekilde genişlemesi:

Tablo Ic

Toprak türü	Acre	Üretim maliyeti		Ürün	Tahıl cinsinden rant	Para cinsinden rant
		Acre başına	Toplam			
A	1	3 sterlin	3 sterlin	1 quarter	0	0
B	2	3 sterlin	6 sterlin	4 quarter	2 quarter	6 sterlin
C	5	3 sterlin	15 sterlin	15 quarter	10 quarter	30 sterlin
D	4	3 sterlin	12 sterlin	16 quarter	12 quarter	36 sterlin
Toplam	12		36 sterlin	36 quarter	24 quarter	72 sterlin

İlk olarak, bu durumların tümünde (I, Ia, Ib, Ic) acre başına rant aynı kalıyor; çünkü, gerçekten de, aynı toprak türünün her bir 1 acre'ına yatırılan aynı sermaye miktarının sonucu değişmeden kalmıştır; yalnızca, her ülkede her bir verili anda geçerli olan şey varsayılmıştır: Farklı toprak türlerinin, ekilmiş olan toplam alana belirli oranlarla katılıyor olmaları; ayrıca, birbirleriyle karşılaştırılan iki ülke için ya da farklı dönemlerde aynı ülke için hep geçerli olan şey varsayılmıştır: ekilmiş olan toplam alanın farklı toprak türlerine bölünme oranlarının değişiyor olması.

Ia'yı I'le karşılaştırırsak, ekilen alanlar dört sınıfta da aynı oranda büyürse, ekilen alan iki katına çıktığında toplam üretimin ve aynı zamanda tahıl cinsinden rantın ve para cinsinden rantın iki katına çıktığı görülür.

Ama Ib ile Ic'yi arka arkaya I'le karşılaştırırsak, her iki örnekte de ekilen alan üç katına çıkar. Her iki örnekte de bu alan 4 acre'dan 12 acre'a çıkar, ama Ib'de, hiçbir rant getirmeyen A ile en düşük farklılık rantını getiren B sınıfları büyümede en büyük paylara sahiptir; ekime yeni açılan 8 acre'da C ile D'nin payları 1'er acre üzerinden 2 acre iken, A ile B'nin payları 3'er acre üzerinden 6 acre'dır. Bir başka deyişle: Büyümenin $^{3}/_{4}$'ü A ile B'den ve yalnızca $^{1}/_{4}$'ü C ile D'den kaynaklanmıştır. Bu varsayım altında, Ib'de tarım alanının I'dekinin üç katına çıkması, ürünün

üç katına çıkmasına yol açmaz, çünkü ürün 10'dan 30'a değil yalnızca 26'ya çıkar. Diğer yandan, büyümenin önemli bir kısmı rant getirmeyen A'da ve daha iyi olan arazilerdeki büyümenin büyük kısmı B sınıfında gerçekleşmiş olduğundan, tahıl cinsinden rant yalnızca 5 quarter'dan 14 quarter'a ve para cinsiden rant yalnızca 18 sterlinden 42 sterline çıkar.

Buna karşılık, rant getirmeyen toprağın hiç genişlemediği, çok az rant getiren toprağın yalnızca zayıf bir genişleme gösterdiği, asıl büyümenin C'de ve D'de gerçekleştiği Ic ile I'i karşılaştırırsak, ekilen alan üç katına çıktığında üretimin 10 quarter'dan 36 quarter'a, yani üç katından fazlasına; tahıl cinsinden rantın 6 quarter'dan 24 quarter'a, yani dört katına; ve para cinsinden rantın da aynı şekilde 18 sterlinden 72 sterline çıktığını görürüz.

Tüm bu örneklerde, konunun doğası gereği, toprak ürününün fiyatı aynı kalır; tüm örneklerde, ekilen alanın genişlemesiyle birlikte, eğer bu genişleme sadece en kötü, rant getirmeyen toprakta gerçekleşmiyorsa, toplam rant büyür. Ama bu büyüme farklılıklar gösterir. Genişlemenin daha iyi toprak türleriyle bağlantılı olması ve dolayısıyla ürün miktarının genişlemeyle aynı oranda değil daha hızlı artması durumunda, tahıl cinsinden rant ve para cinsinden rant büyür. Genişlemenin asıl olarak en kötü toprakla ve ona en yakın toprak türleriyle bağlantılı olması durumunda (burada, en kötü toprağın değişmeyen bir sınıf olduğu varsayılır), toplam rant, ekilen alanlardaki genişlemeyle aynı oranda büyümez. Dolayısıyla, rant getirmeyen A toprağının aynı niteliklere sahip olduğu iki ülke söz konusu olduğunda, toplam rant, en kötü ve daha az iyi toprak türlerinin toplam ekili alandaki özdeş paylarıyla ve dolayısıyla eşit toplam genişlikteki alanlara eşit sermayeler yatırıldığında elde edilen ürün miktarlarıyla ters orantılıdır. Demek ki, bir ülkenin toplam alanı içinde, ekilen en kötü toprağın niceliği ile ekilen daha iyi toprakların niceliği arasındaki oranın toplam rant üzerindeki etkisi, ekilen en kötü toprağın niteliği ile ekilen daha iyi ve en iyi toprakların niteliği arasındaki oranın acre başına rant ve dolayısıyla da diğer koşullar aynı kalırken toplam rant üzerindeki etkisiyle ters yönlüdür. Bu iki etmenin karıştırılması, farklılık rantına her tür yanlış itirazın yöneltilmesine yol açmıştır.

Demek ki, toplam rant, ekilen alanın sadece genişlemesi ve bununla bağlantılı olarak toprakta daha fazla sermaye ve emek kullanılması yoluyla büyür.

Ama en önemli nokta şudur: Varsayım gereği, farklı toprak türlerinin acre başına hesaplanmış rantlarının oranlarının ve bu nedenle her bir acre'a yatırılan sermayeye göre hesaplanan rant oranlarının aynı kalmasına karşın, şununla karşılaşırız: I'le Ia'yı (ekilen alanların ve bunlara

yatırılan sermayelerin aynı oranlarda büyüdüğü örnek) karşılaştırırsak, toplam alan nasıl ekilen alanla aynı oranda büyüdüyse, yani ikisi de nasıl iki katına çıktıysa, toplam rant için de aynısının geçerli olduğunu görürüz. Acre sayısı nasıl 4'ten 8'e çıktıysa, o da aynı şekilde 18 sterlinden 36 sterline çıkmıştır.

4 acre'lık toplam alanı alırsak, bundan elde edilen toplam rant 18 sterlindi ve dolayısıyla rant getirmeyen toprak da dâhil edildiğinde ortalama rant $4^1/_2$ sterlindi. Örneğin, 4 acre'ın da sahibi olan bir toprak sahibi böyle hesaplayabilirdi; bütün bir ülkenin ortalama rantı da istatistiksel olarak şu şekilde hesaplanır. 18 sterlinlik toplam rant, 10 sterlinlik bir sermayenin kullanılmasıyla elde edilir. Bu iki sayının oranına rant oranı diyoruz; yani, burada, rant oranı %180'dir.

Ekilen alanın 4 acre yerine 8 acre olduğu, ama tüm toprak türlerinin büyümeden aynı oranda pay aldığı Ia'da da aynı rant oranı elde edilir. 36 sterlinlik toplam rant, ekilen alan 8 acre ve kullanılan sermaye 20 sterlinken acre başına $4^1/_2$ sterlinlik bir ortalama rantı ve %180'lik bir rant oranını verir.

Buna karşılık, büyümenin asıl olarak daha kötü iki toprak türüyle bağlantılı olarak gerçekleştiği Ib'yi ele alırsak, 12 acre için 42 sterlinlik bir rantla, yani acre başına $3^1/_2$ sterlinlik bir ortalama rantla karşılaşırız. Yatırılan toplam sermaye 30 sterlindir ve dolayısıyla rant oranı %140'tır. Yani, acre başına ortalama rantta 1 sterlinlik bir azalma olmuş ve rant oranı %180'den ve %140'a düşmüştür. Bir başka deyişle, burada, toplam rant 18 sterlinden 42 sterline çıkarken, hem acre başına hem de sermaye üzerinden hesaplanan ortalama rant düşer; bu düşme, üretimdeki büyümeyle birlikte gerçekleşir, ama onunla aynı oranda değildir. Söz konusu düşme, her bir toprak türü için hem acre başına hem de yatırılan sermayeye göre hesaplanan rantın aynı kalmasına rağmen gerçekleşir ve böyle olmasının nedeni, büyümenin $^3/_4$'ünün, hiç rant getirmeyen A toprağı ile yalnızca en düşük rantı getiren B toprağının payına düşmesidir.

Ib örneğinde, genişlemenin tümü A toprağıyla bağlantılı olsaydı, A'da 9 acre, B'de 1 acre, C'de 1 acre ve D'de 1 acre olurdu. Toplam rant önceki miktarı olan 18 sterlin düzeyinde kalır, dolayısıyla da 12 acre üzerinden acre başına ortalama rant $1^1/_2$ sterlin olurdu; ve yatırılan 30 sterlinlik sermaye üzerinden 18 sterlinlik rant, %60'lık bir rant oranını verirdi. Toplam rant büyümemişken, hem acre başına hem de kullanılan sermaye üzerinden ortalama rant çok azalmış olurdu.

Son olarak, Ic'yi I ve Ib'yle karşılaştıralım. I'le karşılaştırıldığında, hem alan hem de yatırılan sermaye üç katına çıkmıştır. 12 acre üzerinden elde edilen toplam rant 72 sterlindir, yani acre başına rant I'deki gibi

$4^1/_2$ sterlin değil 6 sterlindir. Yatırılan sermaye üzerinden rant oranı (72 sterlin : 30 sterlin), %180 yerine %240'tır. Toplam ürün 10 quarter'dan 36 quarter'a çıkmıştır.

Ekilen acre'ların toplam sayısının, kullanılan sermayenin ve ekilen toprak türleri arasındaki farkların aynı, ama dağılımın farklı olduğu Ib'yle karşılaştırıldığında, ürün miktarı 26 quarter yerine 36 quarter, acre başına ortalama rant $3^1/_2$ sterlin yerine 6 sterlin ve öndelenmiş olan eşit büyüklükteki toplam sermaye üzerinden rant oranı %140 yerine %240'tır.

Ia, Ib, Ic tablolarındaki farklı durumları ister farklı ülkelerde aynı anda yan yana bulunan durumlar olarak, isterse aynı ülkedeki birbirlerini izleyen durumlar olarak ele alalım, bu tartışmadan çıkan sonuçlar şunlardır: En kötü, rantsız toprağın getirisi aynı kaldığı için tahıl fiyatı değişmezken; ekilmiş olan farklı toprak sınıflarının verimlilik farkları aynı kalırken; dolayısıyla her bir toprak sınıfında, ekilen alanların aynı özdeş parçalarına (acre'lara) eşit büyüklükte sermaye yatırımları yapıldığında aynı miktarlarda ürün elde edilirken; dolayısıyla, toprak türlerinin acre başına rantları arasındaki oranlar değişmezken ve aynı türdeki her bir toprak parçasına yatırılan sermaye üzerinden aynı rant oranı elde edilirken: *Birincisi*, tüm büyümenin rantsız toprağın payına düşmesi durumu dışında, toplam rant, ekilen alanın genişlemesiyle ve dolayısıyla sermaye yatırımlarının artmasıyla birlikte büyür. *İkincisi*, hem acre başına ortalama rant (toplam rantın ekili acre'ların toplam sayısına bölümü) hem de ortalama rant oranı (toplam rantın yatırılan toplam sermayeye bölümü) çok ciddi şekillerde farklılaşabilir; ikisi, aynı yönde olmakla birlikte, farklı oranlarda değişebilir. Tüm büyümenin rantsız A toprağında gerçekleşmesi durumu bir yana bırakılırsa, acre başına ortalama rantın ve tarıma yatırılan sermaye üzerinden ortalama rant oranının, farklı toprak sınıflarının ekili toplam alandaki paylarının oranlarına, ya da, aynı anlama gelmek üzere, kullanılan toplam sermayenin farklı verimliliklere sahip olan toprak türlerine ne şekilde bölündüğüne bağlı olduğu görülür. Ekilen toprak ister çok isterse az olsun ve dolayısıyla (büyümenin yalnızca A'da gerçekleştiği durum istisnasıyla) toplam rant ister daha büyük isterse daha küçük olsun, farklı toprak türlerinin toplam ekili arazideki oranları değişmeden kaldığı sürece, acre başına ortalama rant ya da kullanılan sermaye üzerinden ortalama rant oranı aynı kalır. Ekilen alanların genişlemesiyle ve sermaye yatırımlarının büyümesiyle birlikte toplam rantın yükselmesine ve hatta ciddi bir şekilde yükselmesine rağmen, rantsız ya da yalnızca sınırlı miktarda farklılık rantı getiren araziler, daha iyi ve yüksek rant getiren arazilere göre daha fazla genişlerse, acre

başına ortalama rant ve sermaye üzerinden ortalama rant oranı düşer. Daha iyi arazilerin toplam alanın görece daha büyük bir kısmını oluşturması ve bu nedenle bunların payına görece daha fazla sermaye yatırımının düşmesi ölçüsünde, tersine, acre başına ortalama rant ve sermaye üzerinden ortalama rant oranı yükselir.

Dolayısıyla, istatistik çalışmalarında ya aynı dönemdeki farklı ülkeleri ya da aynı ülkedeki farklı dönemleri karşılaştırırken çoğu zaman yapıldığı üzere, toplam ekili alanın acre ya da hektar başına ortalama rantı ele alınırsa, acre başına rantın ortalama yüksekliğinin ve bu nedenle aynı zamanda toplam rantın belirli ölçülerde (ama hiçbir şekilde aynı ölçülerde değil, daha hızlı büyüyen ölçülerde) bir ülkedeki tarımın göreli değil mutlak verimliliğine, yani eşit büyüklükteki alanlarda ortalama olarak sağladığı ürünlerin miktarına karşılık geldiği görülür. Çünkü, daha iyi toprak türleri toplam alanda ne kadar büyük bir paya sahip olursa, aynı sermaye yatırımıyla ve aynı büyüklükteki bir alanda elde edilen ürün miktarı ve acre başına ortalama rant o kadar daha fazla olur. Tersi durumda tersi olur. Böylece, rant, farklılık verimliliği oranıyla değil, mutlak verimlilikle belirleniyor görünür ve böylece farklılık rantı yasası da geçersizleşmiş görünür. Bu nedenle belirli görüngüler reddedilir ya da bunları, ortalama tahıl fiyatlarındaki var olmayan farklılıklarla ve ekili arazilerdeki var olmayan farklılık verimliliğiyle açıklama girişiminde bulunulur; bu görüngülerin temelinde, basitçe, toplam rantın, ister toplam ekili alana isterse (rantsız toprağın verimliliği aynıyken, yani üretim fiyatları aynıyken ve farklı toprak türleri arasındaki farklar aynıyken) toprağa yatırılan toplam sermayeye oranının, sadece acre başına rantla ya da sermaye üzerinden rant oranıyla belirlenmekle kalmaması, aksine, her bir toprak türünün toplam ekili acre sayısı içindeki göreli acre sayısıyla ya da aynı anlama gelmek üzere kullanılan toplam sermayenin farklı toprak türleri arasındaki dağılımıyla da belirlenmesi yatar. Bu olgu bugüne kadar şaşırtıcı bir şekilde tümüyle gözden kaçırılmıştır. Her durumda, görülüyor ki (ve bu incelememizin ilerlemesi açısından önemlidir), fiyatlar aynı kalırken, ekili alanların verimlilikleri arasındaki farklar aynı kalırken ve gerçekten rant getiren tüm toprak sınıflarında ya da gerçekten rant getiren her tür sermaye üzerinden acre başına rant ya da acre başına yatırılmış sermaye üzerinden rant oranı aynı kalırken, ekili alanların sadece yaygın olarak genişlemesi yoluyla, acre başına ortalama rantın göreli yüksekliği ve ortalama rant oranı ya da toplam rantın toprağa yatırılan toplam sermayeye oranı yükselebilir ya da düşebilir.

Farklılık Rantı I'le ilgili olarak, kısmen Farklılık Rantı II için de geçerli olan aşağıdaki eklerin yapılması gerekir.

Birincisi: Fiyatlar değişmezken ve ekili arazilerin farklılık verimlilikleri aynı kalırken, acre başına ortalama rantın ya da sermaye üzerinden ortalama rant oranının, ekili alanların genişlemesiyle nasıl yükselebileceği görüldü. Bir ülkedeki tüm topraklar mülk edinilir edinilmez ve toprağa yapılan sermaye yatırımları, tarımsal faaliyetler ve nüfus belirli bir düzeye ulaşır ulaşmaz (kapitalist üretim tarzı egemen üretim tarzı olur olmaz ve tarımı da emri altına alır almaz hepsi elde bulunan koşullar), herhangi bir kalitedeki ekilmemiş toprağın fiyatı (sadece farklılık rantının var olması koşuluyla), aynı kaliteye ve eş değer konuma sahip olan ekili arazilerin fiyatıyla belirlenir. Bu toprağın rant getirmemesine rağmen, fiyat aynıdır (ekime açma maliyetleri düşüldükten sonra). Gerçi, toprağın fiyatı, sermayeleştirilmiş ranttan başka bir şey değildir; ama ekili arazilerin fiyatları söz konusu olduğunda da sadece gelecekteki rantlar ödenir; örneğin, standart faiz oranı %5'se yirmi yıllık rantlar tek seferde ve önceden ödenir. Toprak satıldığında, rant getiren toprak olarak satılır ve rantın beklenen rant olması (bu, burada, sadece görünürde böyle olmasına karşın, toprağın ürünü sayılır), ekili olmayan toprağı ekili topraktan farklılaştırmaz. Ekili olmayan arazinin fiyatı, toplamını oluşturduğu rantlar gibi, arazi gerçekten kullanılmadıkça tümüyle hayalîdir. Ama alıcı bulunur bulunmaz, bu şekilde *a priori* [önsel olarak] belirlenir ve gerçekleştirilir. Dolayısıyla, bir ülkenin gerçek ortalama rantı, o ülkenin gerçek ortalama yıllık toplam rantıyla ve bunun ekili toplam alana oranıyla belirleniyorsa, ekili olmayan toprağın fiyatı da ekili toprağın fiyatıyla belirlenir ve bu nedenle sermaye yatırımının ve bunun ekili arazilerdeki sonuçlarının bir yansımasından başka bir şey değildir. En kötü toprak dışındaki tüm toprak türleri rant getirdiğinden (ve bu rant, Farklılık Rantı II'de göreceğimiz üzere, sermaye miktarıyla ve ona karşılık gelen ekim yoğunluğuyla birlikte arttığından), ekili olmayan toprak parçalarının nominal fiyatları bu şekilde oluşur ve bunlar sahipleri için birer meta, birer zenginlik kaynağı olur. Bu, ekili olmayan kısımlar da dâhil olmak üzere tüm alanın toprak fiyatının artmasının nedenini de açıklar. (Opdyke.) Toprak spekülasyonu, örneğin ABD'de, sadece, sermaye ile emeğin ekili olmayan toprak üzerindeki bu yansımasına dayanır.

İkincisi. Genel olarak ekili alanlarının genişlemesi, ya daha kötü topraklara doğru gerçekleşir, ya da, ne şekilde var olduklarına bağlı olarak, verili farklı toprak türlerine farklı oranlarda dağılır. Kuşkusuz, daha kötü topraklara doğru genişleme hiçbir zaman gönüllü bir şekilde gerçekleşmez; sadece, kapitalist üretim tarzının varlığında yükselen fiyatların

ve her tür üretim tarzında zorunluluğun sonucu olabilir. Ne var ki bu mutlak bir zorunluluk değildir. Daha kötü topraklar, genç ülkelerde ekili alanların her tür genişlemesi sırasında belirleyici olan konumları nedeniyle, görece daha iyi olanlara tercih edilir; ayrıca, belirli bir bölgenin toprak oluşumu bir bütün olarak bakıldığında verimli sınıfa girse bile, tek tek bakıldığında daha iyi ve daha kötü topraklar karışık bir şekilde iç içe geçer ve daha kötü topraklar, sadece daha iyi olanlarıyla bağlantıları nedeniyle bile, ekime açılmak zorunda olur. Daha kötü toprakların daha iyi olanlarıyla yan yana olması durumunda, daha iyi topraklar, ekime açılmış ya da açılacak olan alanlarla bağlantılı olmayan verimli topraklar karşısında daha kötü olanlarına avantaj sağlar.

Örneğin, Michigan eyaleti, tahıl ihraç eden ilk batı eyaletlerinden biri olmuştu. Eyaletin toprakları genel olarak kötü. Ama New York eyaletine komşu olması ve göller ve Erie Kanalı aracılığıyla su bağlantılarının bulunması, ilk aşamada, toprakları doğal olarak daha verimli olan daha batıdaki eyaletlerin önüne geçmesini sağlamıştı. Michigan eyaleti örneği, New York eyaletiyle karşılaştırıldığında, daha iyi topraktan daha kötü toprağa geçişi de gösteriyor. Başta batısındakiler olmak üzere New York eyaletinin toprakları, özellikle buğday yetiştiriciliği için çok daha verimlidir. Bu verimli topraklar aşırı sömürülerek verimsiz kılındı ve sonunda Michigan'ın toprakları daha verimli görünmeye başladı.

> "1838'de, Buffalo'dan batıya gemilerle buğday unu gönderiliyordu; ve bunun başlıca arz kaynakları New York'un ve Yukarı Kanada'nın buğday bölgeleriydi. Bugün, yani yalnızca on iki yıl sonra, muazzam miktarlarda buğday ve un batıdan, Erie Gölü çevresinden getiriliyor ve Buffalo'dan ve komşu Blackrock limanında gemilere yüklenerek Erie Kanalı yoluyla doğuya gönderiliyor Batı eyaletlerinden büyük miktarlarda ürün gelmesi (Avrupa'daki kıtlık yıllarında bu gelişler doğal olmayan bir şekilde canlanmıştı) nedeniyle New York'un batısında buğday değersizleşti, buğday yetiştiriciliği daha az gelir getirir oldu ve New York'taki çiftçilerin dikkati, daha çok, hayvancılık ve mandıracılığa, meyveciliğe ve Kuzeybatının onlarla doğrudan doğruya rekabet etmesine izin vermeyeceklerini düşündükleri diğer kırsal ekonomi dallarına yöneldi." (J. W. Johnston, *Notes on North America*, London 1851, I., s. 222, 223.)

Üçüncüsü. Sömürgelerdeki ve genel olarak genç ülkelerdeki toprakların, bu ülkelerin daha düşük fiyatlarla tahıl ihraç edebilmesi nedeniyle, zorunlu olarak daha büyük bir doğal verimliliğe sahip oldukları, yanlış bir varsayımdır. Bu örneklerde, tahıl, değerinden azına satılmakla kalmaz, üretim fiyatından azına, yani daha yaşlı ülkelerdeki ortalama kâr oranıyla belirlenen üretim fiyatından azına satılır.

Eğer, Johnston'ın söylediği gibi (s. 223),

> "her yıl Buffalo limanına gelen büyük miktarlardaki buğdayın kaynağını oluşturan bu yeni eyaletlerde büyük bir doğal üretkenliğin ve sınırsız genişlikteki zengin toprakların bulunduğunu düşünme alışkanlığına sahipsek,"

bu, her şeyden önce, iktisadi koşulların bir sonucudur. Örneğin Michigan gibi bir bölgenin tüm halkı başlangıçta neredeyse sadece tarımla ve özellikle de sanayi ürünleriyle ve tropikal ürünlerle mübadele edebilecekleri tek ürün türü olan temel ürünlerin üretimiyle uğraşır. Bu nedenle tüm fazla ürünleri tahıl şeklinde görünür. Bu durum, modern dünya pazarı temeli üzerinde kurulmuş olan sömürge devletlerini başından itibaren daha eski devletlerden ve özellikle de antik dönem devletlerinden ayırır. Başka koşullar altında kendilerinin üretmek zorunda kalacağı giysiler, aletler vb. bitmiş ürünleri dünya pazarından alırlar. ABD'nin güney eyaletleri ancak bu tür bir temel üzerinde pamuğu ana ürünleri yapabildi. Dünya pazarındaki iş bölümü bunu yapmalarına izin verir. Bu nedenle, yenilikleri ve nüfuslarının görece az olması göz önünde bulundurulduğunda çok büyük bir fazla ürün üretiyor *görünüyorlarsa*, bunun nedeni, topraklarının verimliliği ya da emeklerinin verimliliği değil, emeklerinin tek yanlı biçimi ve bu nedenle emeklerini barındıran fazla ürünlerinin tek yanlı biçimidir.

Ama ayrıca, iklim koşulları tümüyle elverişsiz değilse, daha önce herhangi bir uygarlığa ev sahipliği yapmayan ve ekime yeni açılan görece az verimli toprağın en azından üst katmanlarında, bu toprağın uzunca bir süre boyunca ve tümüyle yüzeysel bir şekilde ekilmesi durumunda bile gübre kullanılmadan ürün vermesini sağlayacak miktarda kolay çözünen bitki besin maddeleri birikmiş olur. Batıdaki çayırlarda, doğanın kendilerini ekilebilir kılmış olması nedeniyle bunların neredeyse hiçbir ekime açma maliyeti yaratmamaları buna eklenir.[33[a]] Bu tür daha az verimli alanlarda, fazla, toprağın yüksek verimliliğinden, yani acre başına getiriden değil, toprağın ekicisine hiçbir maliyetinin olmaması ya da daha yaşlı ülkelerle karşılaştırıldığında yalnızca ihmal edilebilir bir maliyetinin olması nedeniyle geniş bir alanın yüzeysel bir şekilde ekilebilmesinden kaynaklanır. Örneğin, New York'un, Michigan'ın, Kanada'nın

---

33[a] [Tam da bu tür çayırların ve bozkırların hızlı bir şekilde ekime açılması, Malthus'un "nüfus, geçim araçlarının üzerindeki bir yüktür" şeklindeki çok ünlü önermesini son dönemde bir çocuk masalına çevirdi ve tarımla uğraşanlar arasında, tam tersine, nüfusun üzerinde bir yük olan geçim araçları zorla uzak tutulmazsa, tarımın ve onunla birlikte Almanya'nın yıkıma sürükleneceği feryatlarının yükselmesine yol açtı. Ama söz konusu bozkırların, çayırların, pampaların, Güney Amerika düzlüklerinin ekime açılması henüz başlangıç aşamasında; dolayısıyla, önümüzdeki dönemde, bunun Avrupa tarımı üzerindeki kökten dönüştürücü etkisi bugüne kadar olduğundan çok farklı şekillerde hissedilecek. –F. E.]

vb. bazı kısımlarında olduğu üzere ortakçılık sözleşmelerinin yapıldığı yerlerde bu durum söz konusudur. Bir aile, diyelim 100 acre'lık bir alanı yüzeysel bir şekilde eker ve acre başına ürünün çok olmamasına karşın, 100 acre'dan elde edilen ürün, satılabilecek olan ciddi bir fazla sağlar. Buna, yapay otlaklara gerek olmadan, doğal otlaklarda yapılan hayvancılığın neredeyse hiçbir maliyetinin bulunmaması da eklenir. Burada, toprağın niteliği değil niceliği belirleyicidir. Kuşkusuz, bu şekilde yüzeysel ekim yapma olanağı, yeni toprağın verimliliğiyle ters orantılı ve ürünlerinin ihraç edilmesiyle doğru orantılı olarak, az çok hızlı bir şekilde tükenir.

> "Ve yine de böyle bir ülke mükemmel ilk ürünler ve hatta buğday hasatları sağlayacak ve ülkenin ilk kaymağını alacak olanlara pazara gönderebilecekleri büyük bir tahıl fazlası sunacaktır." (l.c. s. 224.)

Daha eski uygarlıklara sahip olan ülkelerde, mülkiyet ilişkileri, ekili olmayan toprağın fiyatının ekili toprağın fiyatıyla belirlenen fiyatı vb., bu tür bir yaygın tarımı olanaksız kılar.

Bu nedenle, ne söz konusu toprağın Ricardo'nun düşündüğü gibi çok verimli olmak zorunda olduğu, ne de sadece verimlilikleri aynı olan toprak türlerinin ekime açıldığı, şunlardan anlaşılabilir: 1848 yılında Michigan eyaletinde 465 900 acre'a buğday ekilmişti ve 7 739 300 bushel ya da ortalama olarak acre başına $10^1/_5$ bushel üretilmişti; bu da, tohumluk buğday çıkarıldıktan sonra acre başına 9 bushel'den daha düşük bir miktar anlamına gelir. Eyaletin 29 *county*'sinden 2'si ortalama olarak acre başına 7 bushel, 3'ü 8, 2'si 9, 7'si 10, 6'sı 11, 3'ü 12, 4'ü 13 bushel ve yalnızca biri 16 ve bir başkası 18 bushel üretmişti. (l.c. s. 225.)

Pratik tarımsal faaliyetler açısından, daha yüksek toprak verimliliği, bu verimliliğin hemen kullanılabilirlik derecesinin daha yüksek olmasıyla çakışır. Bu ikincisi, doğal açıdan yoksul bir toprakta, doğal açıdan zengin bir toprağa göre daha yüksek olabilir; sömürgelere yerleşenlerin ilk el atacakları ve sermaye kıt olduğunda ilk el atmak zorunda olacakları toprak türü budur.

Son olarak: Tıpkı, pamuk ipliği üretiminin her yıl artmasının, iplik fiyatlarının sürekli olarak artmasını gerektirmemesi örneğinde olduğu gibi, A'dan D'ye farklı toprak türleri üzerindeki ekim alanlarının genişlemesi, yani örneğin daha büyük B ve C alanlarının ekime açılması da (biraz önce ele alınan, bugüne kadar ekilmiş olan topraklardan daha kötü olan topraklara başvurmak zorunda kalınması durumu bir yana bırakıldığında), tahıl fiyatlarının daha önce artmış olmasını hiçbir şekilde gerektirmez. Piyasa fiyatlarındaki ciddi yükseliş ya da düşüşler üretim hacmi üzerinde etkide bulunsa bile, bu bir yana bırakıldığında, üretim

üzerinde daraltıcı bir etkide de bulunmayan istisnai derecede canlandırıcı bir etkide de bulunmayan ortalama fiyatlar geçerli olduğunda da, tanımda (kapitalistçe işletilen tüm diğer üretim dallarında olduğu gibi), sürekli olarak, aslında birikimle özdeş olan ve başka üretim tarzlarında doğrudan doğruya nüfus artışının ve sömürgelerde sürekli içeriye göçün yol açtığı aşırı üretim gerçekleşir. Gereksinim durmadan artar ve bu öngörüyle, koşullara bağlı olarak farklı tarım ürünleri için olsa bile, sürekli olarak yeni topraklara yeni sermaye yatırılır. Aslında, buna yol açan şey, yeni sermayelerin oluşumudur. Ama tek tek kapitalistler söz konusu olduğunda, bunların her biri, kendi üretiminin hacmini, kendi gözetimi altında tutabildiği kadarıyla kendi kullanılabilir sermayesiyle ölçer. Onun amacı, pazarda mümkün olduğunca geniş bir yer elde etmektir. Aşırı üretim gerçekleştiriliyorsa, suçu kendinde aramak yerine rakiplerine atar. Tek bir kapitalist, kendi üretimini, verili pazarın daha büyük bir özdeş parçasını ele geçirerek de, pazarın kendisini büyüterek de genişletebilir.

Bölüm

40

Farklılık Rantının İkinci Biçimi (Farklılık Rantı II)

★★★

Şimdiye kadar, farklılık rantını, yalnızca, farklı verimliliklere sahip eşit büyüklükteki topraklara yatırılan eşit büyüklükteki sermayelerin üretkenliklerindeki farklılıkların sonucu olarak ele aldık; dolayısıyla, farklılık rantı, en kötü, rantsız toprağa yatırılan sermayenin getirisiyle, daha iyi bir toprağa yatırılan sermayenin getirisi arasındaki farkla belirleniyordu. Burada, farklı toprak parçalarına yapılan sermaye yatırımları yan yana duruyordu; dolayısıyla, her yeni sermaye yatırımı, toprağın daha yaygın bir şekilde ekilmesi, yani ekili alanların genişletilmesi anlamına geliyordu. Ama en sonunda, farklılık rantı, konunun doğası gereği, toprağa yatırılan eşit sermayelerin üretkenliklerinin farklı olmasının bir sonucundan başka bir şey değildi. Peki, sadece sonuçların aynı olması koşuluyla, farklı üretkenlik düzeylerine sahip sermayelerin arka arkaya aynı toprak parçasına yatırılması ile bunların yan yana farklı toprak parçalarına yatırılması arasında herhangi bir fark olabilir mi?

İlk olarak, artık kârın oluşumu açısından bakıldığında, 3 sterlinin üretim fiyatı ve 1 quarter için düzenleyici piyasa fiyatı olacağı şekilde, A'nın bir acre'ından 3 sterlinlik üretim maliyetiyle 1 quarter elde edilirken, B'nin bir acre'ından 3 sterlinlik üretim maliyetiyle 2 quarter ve dolayısıyla 3 sterlinlik bir artık kâr, C'nin bir acre'ından 3 sterlinlik üretim maliyetiyle 3 quarter ve 6 sterlinlik bir artık kâr, D'nin bir acre'ından 3 sterlinlik üretim maliyetiyle 4 quarter ve 9 sterlinlik artık kâr elde

edilmesi ile, aynı sonuca, söz konusu 12 sterlinlik üretim maliyetinin ya da 10 sterlinlik sermayenin, aynı başarıların elde edileceği şekilde aynı sırayla bir ve aynı acre için kullanılması yoluyla ulaşılması arasında herhangi bir farkın bulunmadığı reddedilemez. Her iki durumda da, farklı verimliliklere sahip 4 acre'a yan yana da yatırılsalar bir ve aynı acre'a arka arkaya da yatırılsalar, $2^1/_2$'şer sterlinlik değer parçaları art arda yatırılan 10 sterlinlik bir sermaye söz konusudur; ve çıktılarının farklı olması nedeniyle bunların bir kısmı artık kâr getirmezken, diğerleri, getirileri ile rantsız yatırımın getirisi arasındaki farkla orantılı olarak bir artık kâr sağlar.

Artık kârlar ve sermayenin farklı değer parçaları için elde edilen farklı artık kâr oranları her iki durumda da aynı şekilde oluşur. Ve rant, kendi tözünü oluşturan bu artık kârın bir biçiminden başka bir şey değildir. Ama ne olursa olsun, ikinci yöntemde, artık kârların kapitalist kiracı çiftçiden toprak sahibine aktarılmasını içeren biçim değişikliği, yani artık kârın ranta dönüşümü konusunda zorluklarla karşılaşılır. İngiliz kiracı çiftçilerinin resmi tarım istatistiklerine inatla karşı çıkmalarının nedeni budur. Kiracı çiftçiler ile toprak sahiplerinin, sermaye yatırımlarının gerçek getirilerinin saptanması konusundaki mücadelelerinin nedeni budur. (Morton.) Çünkü rant, arazilerin kiralanması sırasında saptanır ve ardından, kira sözleşmesinin süresi boyunca, birbirlerini izleyen sermaye yatırımlarından kaynaklanan artık kârlar kiracı çiftçinin cebine girer. Kiracı çiftçiler bu nedenle uzun süreli kira sözleşmeleri için mücadele eder ve toprak sahiplerinin daha güçlü olması nedeniyle, tersine, her yıl feshedilebilir olan sözleşmelerin (*tenancies at will*) sayısı artar.

Dolayısıyla, şu nokta, başından itibaren açıktır: Eşit büyüklükteki sermayelerin eşit büyüklükteki toprak parçalarına eşit olmayan sonuçlarla yan yana yatırılmalarıyla aynı toprak parçasına arka arkaya yatırılmaları arasında, artık kârların oluşumu yasası açısından herhangi bir fark bulunmasa bile, artık kârların toprak rantına dönüşümü açısından ciddi bir fark vardır. İkinci yöntem bu dönüşümü bir yandan daha dar ve diğer yandan daha değişken olan sınırlara hapseder. Yoğun tarım tekniğinin uygulandığı ülkelerde (ve yoğun tarımdan, iktisadi açıdan, sermayenin yan yana duran toprak parçalarına dağılmak yerine aynı toprak parçasında yoğunlaşmasından başka bir şeyi anlamıyoruz), *Resources of Estates* adlı eserinde Morton'ın açıklamış olduğu üzere, vergi eksperliğinin çok önemli, karmaşık ve zor bir mesleğe dönüşmesinin nedeni budur. Toprakta daha kalıcı iyileştirmeler yapıldığında, kira sözleşmesi sona erdiğinde, toprağın yapay olarak yükseltilen farklılık verimliliği, onun doğal verimliliğiyle örtüşür ve bu nedenle, rant belirlenirken, ge-

nel olarak farklı toprak türleri arasındaki verimlilik farklılıklarına bakılır. Buna karşılık, artık kâr oluşumunun işletme sermayesinin büyüklüğüyle belirlenmesi ölçüsünde, belirli bir büyüklükteki işletme sermayesi için geçerli olan rant miktarı toprağın ortalama rantına eklenir ve bu nedenle, yeni kiracı çiftçinin, aynı yoğun tarım tekniklerini kullanmaya devam etmeye yetecek kadar sermayeye sahip olmasına dikkat edilir.

Farklılık Rantı II incelenirken aşağıdaki noktaların da vurgulanması gerekir:

Birincisi: Bunun temeli ve başlangıç noktası, sadece tarihsel olarak değil, ama aynı zamanda, verili her bir andaki hareketi açısından, Farklılık Rantı I'dir, yani, verimlilikleri ve konumları farklı olan toprak türlerinin aynı anda ve yan yana ekilmesidir; bir başka deyişle, toplam tarım sermayesinin farklı bileşenlerinin farklı kalitelerdeki toprak parçaları üzerinde aynı anda ve yan yana kullanılmasıdır.

Tarihsel olarak bu çok açıktır. Sömürgelerde, bunlara yerleşenlerin yatırabilecekleri sermaye sınırlıdır; üretimin temel unsurları emek ve topraktır. Her bir aile reisi, kendisi ve akrabaları için, diğer sömürge yerleşimcilerinin yanında bağımsız bir iş alanı yaratmaya çalışır. Kapitalist üretim tarzından önceki üretim tarzlarında da gerçek tarımda genel olarak böyle olmuş olmalı. Bağımsız üretim dalları olarak koyun yetiştiriciliğinde ve genel olarak hayvancılıkta, toprak az çok ortaklaşa kullanılır ve bu faaliyetler başından itibaren yaygındır. Kapitalist üretim tarzının çıkış noktası, üretim araçlarının fiilen ya da hukuken ekiciye ait olduğu daha önceki üretim tarzları, bir başka deyişle zanaatçılık tarzındaki bir tarımdır. Konunun doğası gereği, buradan hareketle, önce, üretim araçları adım adım toplulaşır ve bunlar, ücretli emekçilere dönüştürülen dolaysız üreticilerin karşısındaki sermayeye dönüşür. Kapitalist üretim tarzının burada karakteristik biçimiyle ortaya çıkması başlangıçta özellikle koyun yetiştiriciliği ve hayvancılık alanlarında gerçekleşir; ama ardından, bu üretim tarzı, sermayenin görece küçük toprak parçalarında yoğunlaşmasıyla değil, at bakımında ve diğer üretim maliyetlerinde tasarruf sağlanabilmesi için büyük ölçekli üretimle kendisini gösterir; ama, gerçekte, aynı toprakta daha fazla sermayenin kullanılması söz konusu olmaz. Ayrıca, tarım belirli bir düzeye ulaştığında ve toprakta bu düzeye karşılık gelen bir tükenme gerçekleştiğinde, (burada aynı zamanda daha önce üretilmiş olan üretim araçları anlamına gelen) sermayenin toprağın ekilip biçilmesindeki belirleyici öge hâline gelmesi, çiftçiliğin doğal yasalarından kaynaklanır. Ekilen alanlar henüz ekilmemiş olanlara oranla

görece sınırlıyken ve toprağın gücü henüz tüketilmemişken (ve gerçek tarımın ve bitkilerle beslenmenin ağır basmasından önceki, hayvancılığın ve etle beslenmenin yaygın olduğu dönemde bu durum geçerlidir), yeni başlamakta olan üretim tarzı, köylü üretiminin karşısına, asıl olarak, *bir* kapitalist adına ekilen alanın büyüklüğüyle, yani yine sermayenin daha geniş toprak parçaları üzerinde yaygın şekilde kullanılmasıyla çıkar. Dolayısıyla, Farklılık Rantı I'in, çıkış noktasını oluşturan tarihsel temel olduğu başından itibaren akılda tutulmalıdır. Diğer yandan, Farklılık Rantı II'nin hareketi, verili her bir anda, yalnızca, kendisi de yine Farklılık Rantı I'in alacalı temelini oluşturan bir alanda ortaya çıkar.

İkincisi: Farklılık Rantı II'de, verimlilik farklılıklarına, sermayenin (ve kredi elde edebilirliğin) kiracı çiftçiler arasındaki dağılımındaki farklılıklar da eklenir. Gerçek imalatçılıkta, her bir iş dalında, kısa bir süre içinde, bir asgari işletme büyüklüğü ve buna karşılık gelen bir asgari sermaye oluşur ve bunlara ulaşamayan tek tek işletmelerin başarı şansı kalmaz. Aynı şekilde, her bir iş dalında, bu asgari sermayeyi aşan, normal bir ortalama sermaye miktarı oluşur; üreticilerin çoğunluğu bu sermaye miktarını kullanabilmek zorundadır ve kullanır. Bunun üzerine çıkanlar ekstra kâr oluşturabilir; altında kalanlar ortalama kârı elde edemez. Tarımdaki kapitalist üretim tarzının klasik ülkesi olan İngiltere'de görülebildiği üzere, kapitalist üretim tarzı, tarımı yalnızca yavaş ve eşitsiz bir şekilde ele geçirir. Serbest tahıl ithalatı yoksa ya da hacminin sınırlı olması nedeniyle bunun etkisi sınırlıysa, piyasa fiyatını, daha kötü topraklarda, yani ortalama üretim koşullarına göre daha elverişsiz koşullar altında çalışan üreticiler belirler. Tarımda kullanılan ve genel olarak tarımda kullanılabilecek olan toplam sermaye kütlesinin büyük bir kısmı onların ellerinde bulunur.

Örneğin, köylünün kendi küçük parselinde çok emek kullandığı doğrudur. Ama bu, yalıtılmış ve üretkenliğin hem toplumsal hem de maddi nesnel koşullarından yoksun bırakılmış emektir.

Bu durum, gerçek kapitalist çiftçilerin, artık kârın bir kısmına el koyabilmesine yol açar; en azından bu nokta açısından bakıldığında, kapitalist üretim tarzı tarımda da imalatçılıkta olduğu kadar eşit bir şekilde gelişseydi, bu mümkün olmazdı.

Önce, artık kârın toprak rantına dönüşmesinin koşullarıyla ilgilenmeden, yalnızca, Farklılık Rantı II'de artık kârın oluşumu üzerinde duralım.

Bu durumda, Farklılık Rantı II'nin, sadece, Farklılık Rantı I'in bir başka ifadesi olduğu, ama özünde onunla çakıştığı açıktır. Farklı toprak türlerinin verimlilik farklılıkları, Farklılık Rantı I'de, yalnızca, toprağa ya-

tırılan sermayelerin, büyüklükleri aynıyken ya da oransal büyüklükleri açısından ele alındıklarında, eşit olmayan sonuçlar, yani ürünler vermeleri ölçüsünde etkide bulunur. Bu eşitsizliğin, aynı toprak parçasına arka arkaya yatırılan farklı sermayeler için mi, yoksa, farklı türlerdeki çok sayıda toprak parçasına yatırılan sermayeler için mi ortaya çıktığı, verimlilik farkında ya da onun ürününde ve dolayısıyla da daha verimli şekillerde yatırılan sermaye parçaları için farklılık rantının oluşumunda herhangi bir değişikliğe yol açamaz. Daha önce olduğu gibi, eşit sermaye yatırımları için verimlilik farklılıkları gösteren şey, topraktır; tek fark, Farklılık Rantı I'de, farklı toprak türlerinin, toplumsal sermayenin kendilerine yatırılmış olan eşit büyüklükteki farklı kısımları için yaptıkları şeyi, burada, aynı toprağın, farklı parçaları arka arkaya yatırılan bir sermaye için yapmasıdır.

Tablo I'de* farklı kiracı çiftçilerin $2^1/_2$'şer sterlinlik bağımsız sermayeleri şeklinde dört toprak türü olan A, B, C ve D'nin birer acre'ına yatırılmış olan 10 sterlinlik aynı sermaye, bunun yerine, birinci yatırımın 4 quarter, ikincisinin 3, üçüncüsünün 2, sonuncusunun 1 quarter vereceği (ya da ters yöndeki sıranın izleneceği) şekilde D'nin bir ve aynı acre'ına arka arkaya yatırılsaydı, üretim fiyatı 3 sterlin olan buğdayın arzı gerekli kalmayı sürdürdükçe, getirisi en düşük olan sermaye parçasının sağladığı bir quarter'ın 3 sterline eşit olan fiyatı, farklılık rantı getirmez, ama üretim fiyatını belirlerdi. Ve varsayımımıza göre kapitalist üretim tarzı egemen olduğundan, yani 3 sterlinlik fiyat, $2^1/_2$ sterlinlik bir sermayenin genel olarak sağladığı ortalama kârı içerdiğinden, $2^1/_2$'şer sterlinlik diğer üç kısım, ürün miktarlarındaki farklara bağlı olarak artık kâr sağlar, çünkü bu ürünler kendi üretim fiyatlarına değil, getirisi en az olan $2^1/_2$ sterlinlik yatırımın üretim fiyatına satılır; getirisi en az olan yatırım, rant getirmeyen ve ürününün fiyatı, üretim fiyatları hakkındaki genel yasaya göre düzenlenen bir yatırımdır. Artık kârların oluşumu Tablo I'dekiyle aynı olurdu.

Farklılık Rantı I'in, Farklılık Rantı II'nin ön şartı olduğu burada bir kez daha görülüyor. Burada, $2^1/_2$ sterlinlik bir sermayenin sağladığı en düşük ürün miktarının, yani en kötü toprakta sağladığı ürün miktarının 1 quarter olduğu kabul ediliyor. Diyelim ki, D toprak türünün kiracı çiftçisi, ona karşılığında 3 quarter farklılık rantı ödediği 4 quarter sağlayan $2^1/_2$ sterlin dışında, aynı toprakta, en kötü A toprağındaki eşit büyüklükteki bir sermaye gibi ona 1 quarter sağlayan $2^1/_2$ sterlinlik bir sermaye kullansın. O zaman, bu, rantsız bir sermaye yatırımı olurdu, çünkü ona yalnızca ortalama kârı sağlardı. Ranta dönüşecek olan bir

* Bkz. MEW, Band 25, s. 674 [elinizdeki kitap, s. 658]. *–Almanca ed.*

artık kâr var olmazdı. Ama diğer yandan, D üzerindeki bu ikinci sermaye yatırımının azalan getirisi de kâr oranı üzerinde herhangi bir etkide bulunmazdı. A toprak türünün ek bir acre'ına $2^1/_2$ sterlinlik yeni bir yatırımın yapılmasıyla aynı şey olurdu; artık kâr ve dolayısıyla A, B, C ve D toprak türlerinin farklılık rantları bundan hiçbir şekilde etkilenmezdi. Ama kiracı çiftçi için, D üzerindeki $2^1/_2$ sterlinlik bu ek yatırım, D'nin bir acre'ına başlangıçta yaptığı $2^1/_2$ sterlik yatırım varsayım gereği ne kadar kârlıysa (ve bunun 4 quarter sağlamasına rağmen), o kadar kârlı olurdu. Bunun ötesinde, $2^1/_2$'şer sterlinlik başka iki sermaye yatırımının birincisi 3 quarter ve ikincisi 2 quarter ek ürün sağlasa, D üzerindeki 4 quarter ve bu nedenle 3 sterlinlik bir artık kâr sağlamış olan $2^1/_2$ sterlinlik ilk yatırımın getirisiyle karşılaştırıldığında yine azalma gerçekleşmiş olurdu. Ama bu yalnızca artık kârın miktarındaki bir azalma olurdu ve ne ortalama kârı ne de düzenleyici üretim fiyatını etkilerdi. Böylesi bir etki, yalnızca, azalan artık kâr oranlarını sağlayan ek üretim A'nın üretimini gereksiz kılsaydı ve böylece A'nın bir acre'ını ekim alanlarının dışına atsaydı ortaya çıkardı. Bu durumda, D'nin bir acre'ı üzerindeki ek sermaye yatırımlarının verimliliklerinin azalması, üretim fiyatındaki bir düşüşle birlikte gerçekleşirdi ve üretim fiyatı, örneğin, B'nin bir acre'ının rantsız, yani piyasa fiyatını düzenleyen toprak hâline gelmesi durumunda, 3 sterlinden $1^1/_2$ sterline düşerdi.

D'den elde edilen ürün, geçmişte 4 quarter'a eşitken, şimdi 4 + 1 + 3 + 2 = 10 quarter'a eşit olurdu. Ama B tarafından düzenlenen quarter fiyatı $1^1/_2$ sterline düşmüş olurdu. Daha önce D'den elde edilen para cinsinden rant 9 sterline eşitken, D ile B arasındaki fark 10 – 2 = 8 quarter ve quarter başına $1^1/_2$ sterlin üzerinden 12 sterline eşit olurdu. Buna dikkat edilmeli. $2^1/_2$'şer sterlinlik iki ek sermaye üzerinden elde edilen artık kârın oranındaki azalmaya rağmen, acre üzerinden hesaplandığında, rantın yüksekliği $\%33^1/_3$ oranında artmış olurdu.

Örneğin Ricardo'nun farklılık rantını tümüyle tek yanlı bir şekilde ve basit bir konu olarak ele almasına karşın, genel olarak farklılık rantının ve özellikle de I. biçimle bir arada bulunan II. biçimde ne kadar karmaşık kombinasyonlara yol açabildiği bunlardan anlaşılabiliyor. Örneğin, yukarıdaki örnekte, düzenleyici piyasa fiyatı düşüyor ve aynı zamanda verimli arazilerdeki rant büyüyor ve böylece hem mutlak ürün hem de mutlak artık ürün artıyor. (Farklılık Rantı I'de, alçalan sıranın izlenmesi durumunda, acre başına mutlak artık ürünün değişmeden kalmasına ya da hatta azalmasına rağmen göreli artık ürün ve dolayısıyla acre başına rant artabilir.) Ama aynı zamanda, arka arkaya ve aynı toprağa yapılan sermaye yatırımlarının verimliliği, bunların büyük

bir kısmının daha verimli arazilere yapılmasına rağmen, azalıyor. (Hem ürünü hem de üretim fiyatlarını ilgilendiren) bir açıdan bakıldığında, emeğin üretkenliği artmıştır. Bir başka açıdan bakıldığında azalmıştır, çünkü aynı topraktaki farklı sermaye yatırımları için artık kâr oranı ve acre başına artık ürün azalır.

Ardışık sermaye yatırımlarının verimlilikleri azalırken, Farklılık Rantı II, yalnızca, bu sermaye yatırımlarının sadece en kötü A toprağına yapılabilir olması durumunda, üretim fiyatının artmasıyla ve üretkenliğin mutlak olarak azalmasıyla zorunlu olarak bir arada bulunurdu. A'nın, $2^1/_2$ sterlinlik sermaye yatırımıyla üretim fiyatı 3 sterlin olan 1 quarter sağlayan bir acre'ı, $2^1/_2$ sterlinlik ek bir yatırım yapıldığında, yani 5 sterlinlik bir toplam yatırımla, toplam olarak yalnızca $1^1/_2$ quarter sağlarsa, bu $1^1/_2$ quarter'ın üretim fiyatı 6 sterlin ve bir quarter'ın üretim fiyatı 4 sterlin olur. Sermaye yatırımları artarken üretkenlikte gerçekleşen her azalma, daha iyi toprak türlerinde sadece fazla artık ürünün azalması anlamına gelirken, burada, acre başına üründeki bir göreli azalma anlamına gelirdi.

Ama konunun doğası gereği, yoğun tarımın gelişmesiyle, yani aynı toprağa yapılan ardışık sermaye yatırımlarıyla birlikte, üretkenlik azalması, asıl olarak daha iyi toprak türlerinde gerçekleşir ya da daha çok bunlarda gerçekleşir. (Daha önce kullanılabilir olmayan toprakları kullanılabilir topraklara dönüştüren kalıcı iyileştirmelerden söz etmiyoruz.) Dolayısıyla, ardışık sermaye yatırımlarının verimliliklerindeki azalma, asıl olarak, tarif edilen şekilde etkide bulunmak zorundadır. Daha iyi olan toprak seçilir, çünkü, verimliliğin, sadece kullanılabilir kılınmaları gereken doğal ögelerinin en fazlasını içerdiğinden, ona yatırılan sermayenin kâr getirmesi beklentisini en çok bu toprak sağlar.

İngiltere'de, tahıl yasalarının kaldırılmasından sonra tarım daha da yoğunlaştığında, daha önce buğday yetiştirilen toprakların büyük bir bölümü başka amaçlar doğrultusunda, özellikle de otlaklar olarak kullanılırken, buğday yetiştirmeye en uygun olan verimli arazilerin fazla suları tahliye edilmiş ve bunlar başka şekillerde iyileştirilmişti; böylece, buğday yetiştiriciliğine ayrılan sermaye daha sınırlı bir alanda toplanmıştı.

Bu durumda (ve en iyi toprağın en yüksek artık kârı ile rantsız A toprağının ürünü arasında yer alan olası tüm artık oranları, burada, acre başına artık ürünün göreli değil mutlak artışıyla çakışır), yeni oluşan artık kâr (gelecekteki rant), daha önceki ortalama kârın ranta dönüştürülmüş olan kısmını (ürünün daha önce ortalama kârı temsil eden kısmını) değil, kendisini ranta dönüştürmüş olan ek artık kârı temsil eder.

Buna karşılık, yalnızca, tahıl talebi, piyasa fiyatının A'nın üretim fiyatının üzerine çıkmasına ve bu nedenle A, B ya da başka herhangi bir sınıfta artık ürünün yalnızca 3 sterlinin üzerindeki bir fiyatla sağlanabilmesine yol açacak kadar yükselmiş olsaydı, yalnızca bu durumda, A, B, C ve D sınıflarından herhangi birindeki ek sermaye yatırımının getirisindeki azalma, üretim fiyatının ve düzenleyici piyasa fiyatının artışıyla bağlantılı olurdu. Bu, uzun sürmüş olsaydı ve ek bir miktar A toprağının (en azından A kalitesindeki toprağın) ekilmesine yol açmasaydı ya da başka etkiler daha ucuz bir arzı beraberlerinde getirmeseydi, başka koşullar aynı kalırken, işçi ücretleri ekmeğin pahalılaşması nedeniyle yükselirdi ve kâr oranı buna bağlı olarak düşerdi. Bu durumda, artan talebin A'dan kötü toprakların ekime açılmasıyla mı yoksa dört toprak türünden herhangi birine ek sermaye yatırımlarıyla mı karşılandığı herhangi bir önem taşımazdı. Kâr oranındaki düşüşle bağlantılı olarak farklılık rantı artardı.

Zaten ekilip biçilmekte olan toprak türlerine sonradan eklenen sermayelerin verimliliğinin azalmasının üretim fiyatının artmasına, kâr oranının düşmesine ve daha yüksek farklılık rantlarının oluşumuna (çünkü, farklılık rantları, verili koşullar altında, tüm topraklarda, tıpkı piyasa fiyatını şimdi A'dan kötü bir toprak düzenliyormuş gibi artardı) yol açabileceği bu bir durum, Ricardo tarafından, Farklılık Rantı II'nin tüm oluşumunu indirgediği biricik durum, normal durum olarak gösterilir.

Yalnızca A toprak türü ekilseydi ve bunun üzerindeki ardışık sermaye yatırımları, üründeki orantılı bir büyümeyle bağlantılı olmasaydı, yine bu durum geçerli olurdu.

Dolayısıyla, burada, Farklılık Rantı II'nin varlığında, Farklılık Rantı I tümüyle unutulmaktadır.

Ekili toprak türlerine dayalı arzın yeterli olmadığı ve bu nedenle, yeni, ek ve daha kötü topraklar ekime açılana kadar, ya da, farklı toprak türlerine yatırılan ek sermayenin toplam ürününün yalnızca daha önce geçerli olandan daha yüksek bir üretim fiyatıyla tedarik edilebilir hâle gelmesine kadar, piyasa fiyatının sürekli olarak üretim fiyatının üzerinde kaldığı bu durum dışında, ek sermayelerin üretkenliğindeki oransal azalma, düzenleyici piyasa fiyatı ve kâr oranı üzerinde hiçbir etkide bulunmaz. Bunun dışında, üç olası durum daha vardır:

a) A, B, C ya da D toprak türlerinden herhangi birine yatırılan ek sermaye, yalnızca A'nın üretim fiyatıyla belirlenen kâr oranını getiriyorsa, bu yolla herhangi bir artık kâr ve dolayısıyla herhangi bir potansiyel rant oluşmaz; sadece, ek bir miktar A toprağı ekime açılmış gibi olur.

b) Ek sermaye daha fazla ürün sağlıyorsa, kuşkusuz, düzenleyici fiyat aynı kaldığında, yeni artık kâr (potansiyel rant) oluşur. Bu her zaman böyle olmak zorunda değildir ve özellikle de, ek üretim, A toprağını ekim alanlarının ve dolayısıyla da rekabet hâlindeki toprak türleri sırasının dışına atıyorsa, böyle olmaz. Bu durumda düzenleyici üretim fiyatı düşer. Bununla bağlantılı olarak işçi ücretleri düşseydi ya da daha ucuz ürünler değişmez sermaye ögeleri hâline girseydi, kâr oranı yükselirdi. Ek sermayenin üretkenlik artışı en iyi toprak türleri olan C'de ve D'de gerçekleşseydi, fiyatın düşmesiyle ve kâr oranının yükselmesiyle bağlantılı olarak ne ölçüde daha fazla artık kârın (dolayısıyla daha fazla rantın) oluşacağı, tümüyle, üretkenliğin ne kadar arttığına ve yeni eklenen sermayelerin miktarına bağlı olurdu. Kâr oranı, işçi ücretleri düşmeden de, değişmez sermaye ögelerinin ucuzlaması yoluyla yükselebilir.

c) Ek sermaye yatırımı, artık kârların azalmasıyla birlikte gerçekleşiyorsa, ama bunun ürünü, aynı miktardaki sermayenin A toprağındaki ürününe göre bir fazla bırakıyorsa, artan arzın A toprağını ekim alanlarının dışına atmaması koşuluyla, her durumda yeni artık kârlar oluşur ve bu, D, C, B ve A'da aynı anda gerçekleşebilir. Buna karşılık, en kötü A toprağı ekim alanlarının dışına atılırsa, düzenleyici üretim fiyatı düşer ve para cinsinden ifade edilen artık kârın ve dolayısıyla farklılık rantının yükselmesi ya da düşmesi, bir quarter'ın azalan fiyatı ile artık kâr oluşturan quarter'ların artan sayısı arasındaki ilişkiye bağlı olur. Ama her durumda, burada dikkat çekici olan nokta, ardışık sermaye yatırımlarının artık kârları azalırken, üretim fiyatının, ilk bakışta göründüğü gibi yükselmek zorunda olmak yerine, düşebilecek olmasıdır.

Azalan artık getiriler sağlayan bu ek sermaye yatırımları, tam olarak, verimlilikleri A ile B, B ile C ve C ile D arasında olan toprak türlerine, sırasıyla $1^1/_2$ quarter, $2^1/_3$ quarter, $2^2/_3$ quarter ve 3 quarter getiren $2^1/_2$'şer sterlinlik dört yeni bağımsız sermayenin yatırılması durumuna karşılık gelir. Artık kâr oranının, her bir örnekte, daha iyi olan topraktaki eşit büyüklükteki sermaye yatırımıyla karşılaştırıldığında azalacak olmasına karşın, bu toprak türlerinin tümünde, dört ek sermayenin her biri için artık kâr, potansiyel rant oluşurdu. Ve bu dört sermayenin D'ye vb. yatırılmasıyla D ile A arasında dağılması hiçbir fark yaratmazdı.

Şimdi, farklılık rantının iki biçimi arasındaki temel bir farklılığa geliyoruz.

Farklılık Rantı I söz konusu olduğunda, üretim fiyatı ve farklar aynı kalırken, acre başına ortalama rant ya da sermaye üzerinden ortalama rant oranı, toplam rantla birlikte artabilir; ama ortalama, yalnızca bir

soyutlamadır. Burada, acre başına ya da sermaye üzerinden hesaplanan gerçek rant düzeyi aynı kalır.

Buna karşılık, aynı varsayımlar altında, yatırılan sermaye üzerinden hesaplanan rant oranının aynı kalmasına rağmen, acre üzerinden hesaplanan rant miktarı artabilir.

Göreli verimlilik aynı kalırken, A, B, C ve D'nin her birine $2^1/_2$'şer sterlin yerine 5'er sterlin, yani toplamda 10 sterlin yerine 20 sterlin yatırılması yoluyla üretimin iki katına çıktığını varsayın. Bu, söz konusu toprak türlerinin her birinin 1'er acre'ı yerine 2'şer acre'ının aynı kalan maliyetlerle ekilmesiyle tam olarak aynı şey olurdu. Kâr oranı da, onun artık kârla ya da rantla ilişkisi de aynı kalırdı. Ama şimdi, A'nın 2, B'nin 4, C'nin 6, D'nin 8 quarter sağlaması durumunda, bu artışın nedeni, sermaye aynı kalırken verimliliğin iki katına çıkması değil, sermaye iki katına çıkarken verimlilik oranlarının aynı kalması olduğundan, üretim fiyatı daha önce olduğu gibi quarter başına 3 sterlin olarak kalırdı. A'dan elde edilen 2 quarter'ın maliyeti, daha önce 1 quarter'ın maliyeti nasıl 3 sterlindiyse, şimdi de 6 sterlin olurdu. Kâr, 4 toprak türü için de, sadece yatırılan sermayenin iki katına çıkmış olması nedeniyle, iki katına çıkardı. Ama rant da aynı şekilde iki katına çıkardı; B için 1 yerine 2 quarter, C için 2 yerine 4, D için 3 yerine 6 quarter olurdu; ve B, C ve D için para cinsinden rantlar, aynı şekilde, sırasıyla, 6 sterlin, 12 sterlin ve 18 sterlin olurdu. Acre başına ürün gibi, acre başına para cinsinden rant ve dolayısıyla aynı zamanda para cinsinden rantın sermayeleştiği toprak fiyatı da iki katına çıkardı. Bu şekilde hesaplandığında, tahıl cinsinden rant ve para cinsinden rant ve dolayısıyla toprak fiyatı yükselir, çünkü hesaplamanın ölçeği olan acre, değişmeyen büyüklükteki bir toprak parçasıdır. Buna karşılık, yatırılmış olan sermayeyle ilişkili bir rant oranı olarak hesaplandığında, rantın oransal büyüklüğünde herhangi bir değişim gerçekleşmemiştir. 36 sterlinlik toplam rant ile yatırılmış olan 20 sterlinlik sermaye arasındaki oran, daha önceki, 18 sterlinlik toplam rant ile yatırılmış olan 10 sterlinlik sermaye arasındaki oranın aynısıdır. Her bir toprak türünün para cinsinden rantı ile ona yatırılmış olan sermaye arasındaki oran için de aynısı geçerlidir; örneğin, C'de, 12 sterlinlik rant ile 5 sterlinlik sermaye arasındaki oran, daha önceki, 6 sterlinlik rant ile $2^1/_2$ sterlinlik sermaye arasındaki oranın aynısıdır. Burada yatırılan sermayeler arasında yeni farklılıklar ortaya çıkmaz, ama yeni artık kârlar ortaya çıkar; bunların ortaya çıkmasının tek nedeni, rant getiren toprak türlerinden herhangi birine ya da hepsine, oransal olarak aynı ürünü getirecek şekilde ek sermaye yatırılmasıdır. Örneğin, yatırımın iki katına çıkması yalnızca C için söz konusu olsaydı, C, B ve D arasındaki serma-

ye üzerinden hesaplanan farklılık rantı aynı kalırdı; çünkü, C'deki rant miktarı iki katına çıkarken, ona yatırılan sermaye de iki katına çıkmış olurdu.

Buradan anlaşılıyor ki, üretim fiyatı aynı kalırken, kâr oranı aynı kalırken ve farklar aynı kalırken (ve bu nedenle artık kâr oranı ya da sermayeye göre hesaplanan rant oranı aynı kalırken) acre başına ürün cinsinden ve para cinsinden rant miktarları ve bu nedenle de toprak fiyatı yükselebilir.

Artık kâr oranları ve dolayısıyla rant oranları azalırken de, yani hâlâ rant getiren ek sermaye yatırımlarının üretkenliği azalırken de aynı şey gerçekleşebilir. $2^1/_2$ sterlinlik ikinci sermaye yatırımları, ürünü iki katına çıkarmasaydı ve bunun yerine B yalnızca $3^1/_2$ quarter, C 5 quarter ve D 7* quarter getirseydi, $2^1/_2$ sterlinlik ikinci sermaye için B'deki farklılık rantı 1 yerine yalnızca $^1/_2$ quarter, C'deki 2 yerine 1 ve D'deki 3 yerine 2 quarter olurdu. Ardışık iki yatırım için rant ile sermaye arasındaki oranlar şöyle olurdu:

	Birinci Yatırım			İkinci Yatırım	
	Rant	Sermaye		Rant	Sermaye
B:	3 sterlin	$2^1/_2$ sterlin	B:	$1^1/_2$ sterlin	$2^1/_2$ sterlin
C:	6 sterlin	$2^1/_2$ sterlin	C:	3 sterlin	$2^1/_2$ sterlin
D:	9 sterlin	$2^1/_2$ sterlin	D:	6 sterlin	$2^1/_2$ sterlin

Sermayenin göreli üretkenlik oranının ve bu nedenle sermaye üzerinden hesaplanan artık kâr oranının düşmesine rağmen, tahıl cinsinden rant ve para cinsinden rant B için 1 quarter'dan $1^1/_2$ quarter'a (3 sterlinden $4^1/_2$ sterline), C için 2 quarter'dan 3 quarter'a (6 sterlinden 9 sterline) ve D için 3 quarter'dan 5 quarter'a (9 sterlinden 15 sterline) çıkardı. Bu durumda, ek sermayelerin A'ya yatırılan sermayeye göre farkları azalmış, üretim fiyatı aynı kalmış, ama acre başına rant ve dolayısıyla acre başına toprak fiyatı yükselmiş olurdu. Kendi temeli olarak Farklılık Rantı I'in varlığını şart koşan Farklılık Rantı II'nin kombinasyonları ise aşağıdakilerdir.

* 1. baskıda: "6". –*Almanca ed.*

Bölüm

41

Farklılık Rantı II – Birinci Durum: Üretim Fiyatı Değişmez

★★★

Bu varsayım altında, piyasa fiyatını, daha önce olduğu gibi, en kötü toprak olan A'ya yatırılan sermaye düzenler.

I. Rant getiren toprak türleri olan B, C ve D'den herhangi birine yatırılan ek sermaye, yalnızca, aynı sermayenin A toprağında ürettiği kadarını üretiyorsa, yani düzenleyici piyasa fiyatıyla yalnızca ortalama kârı getiriyorsa, bir başka deyişle artık kâr getirmiyorsa, rant üzerindeki etki sıfıra eşittir. Her şey eskisi gibi kalır. Tıpkı, daha önce ekilmiş olan alanlara herhangi bir acre sayısında A kalitesinde, yani en kötü toprak eklenmiş gibi olur.

II. Ek sermayeler, her bir farklı toprak türü üzerinde, kendi büyüklükleriyle orantılı miktarda ek ürün getirir; yani, üretimin hacmi, her bir toprak türünün özgül verimliliğine bağlı olarak, ek sermayenin büyüklüğüyle orantılı bir şekilde artar. Bölüm 39'da aşağıdaki Tablo I'le başlamıştık:

Toprak türü		Sermaye	Kâr	Üretim maliyeti	Ürün	Satış fiyatı	Getiri	Rant		Artık kâr oranı
	acre	sterlin	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	
A	1	2½	½	3	1	3	3	0	0	0
B	1	2½	½	3	2	3	6	1	3	%120
C	1	2½	½	3	3	3	9	2	6	%240
D	1	2½	½	3	4	3	12	3	9	%360
Toplam	4	10		12	10		30	6	18	

Bu tablo şimdi şuna dönüşür:

Tablo II

Toprak türü		Sermaye	Kâr	Üretim maliyeti	Ürün	Satış fiyatı	Getiri	Rant		Artık kâr oranı
	acre	sterlin	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	
A	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	2	3	6	0	0	0
B	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	4	3	12	2	6	%120
C	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	6	3	18	4	12	%240
D	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	8	3	24	6	18	%360
Toplam	4	20			20		60	12	36	

Burada, sermaye yatırımının, bu tabloda olduğu gibi, her toprak türünde iki katına çıkması gerekmez. Rant getiren toprak türlerinden herhangi birine ya da birden fazlasına, hangi oranda olursa olsun, ek sermaye yatırıldığında, aynı yasa geçerlidir. Gerekli olan tek şey, her toprak türünde, üretimin sermayeyle aynı oranda artmasıdır. Burada rant sadece toprağa daha fazla sermaye yatırılması nedeniyle ve bu sermaye artışıyla aynı oranda artar. Sermaye yatırımındaki artış nedeniyle ve onunla aynı oranda gerçekleşen bu ürün ve rant artışı, ürün miktarı ve rant miktarı açısından bakıldığında, rant getiren aynı kalitedeki ekili arazilerin, daha önce ekime açılmış olan aynı toprak türlerine yapılanlarla eşit miktarlardaki sermaye yatırımlarıyla genişlemesiyle aynıdır. Tablo II örneğinde, acre başına $2^1/_2$ sterlinlik ek sermaye, B, C ve D'nin her birinin ikinci birer acre'ına yatırılsaydı, sonuç aynı kalırdı.

Ayrıca, bu varsayım altında, sermayenin daha verimli bir şekilde kullanılması değil, sadece aynı alanda daha öncekine eşit bir başarı düzeyiyle daha fazla sermaye kullanılması söz konusudur.

Burada tüm oransal ilişkiler aynı kalır. Kuşkusuz, oransal farklar yerine salt aritmetik farkların ele alınması durumunda, farklı toprak türlerindeki farklılık rantı değişebilir. Örneğin, ek sermayenin yalnızca B'ye ve D'ye yatırıldığını varsayalım. Bu durumda D ile A arasındaki daha önce 3 quarter'a eşit olan fark 7 quarter'a; B ile A arasındaki daha önce 1 quarter'a eşit olan fark 3 quarter'a; C ile B arasındaki daha önce + 1'e eşit olan fark – 1'e eşit olur, vb. Ama, eşit sermaye yatırımlarındaki üretkenlik farkını yansıtması ölçüsünde, Farklılık Rantı I için belirleyici önem taşıyan bu aritmetik fark, burada hiçbir önem taşımaz, çünkü sadece, farklı arazilerdeki her bir eşit sermaye parçası için fark aynı kalırken, farklı miktarlarda ek sermaye yatırımlarının yapılmasının ya da ek sermaye yatırımı yapılmamasının sonucudur.

III. Ek sermayeler fazla ürün getirir ve bu nedenle artık kârlar oluşturur, ama kendi büyümeleriyle aynı oranda değil, azalan oranlarla.

Tablo III

Toprak türü		Sermaye	Kâr	Üretim maliyeti	Ürün	Satış fiyatı	Getiri	Rant		Artık kâr oranı
	acre	sterlin	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	
A	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	3	1	3	3	0	0	0
B	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	$2 + 1^1/_2 = 3^1/_2$	3	$10^1/_2$	$1^1/_2$	$4^1/_2$	%90
C	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	$3 + 2 = 5$	3	15	3	9	%180
D	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	$4 + 3^1/_2 = 7^1/_2$	3	$22^1/_2$	$5^1/_2$	$16^1/_2$	%330
Toplam	4	$17^1/_2$	$3^1/_2$	21	17		51	10	30	

Bu üçüncü varsayım altında, ek ikinci sermaye yatırımlarının farklı toprak türlerine eşit şekilde dağılıp dağılmadıkları; artık kâr üretimindeki azalma oranlarının eşit olup olmadığı; ek sermaye yatırımlarının hepsinin aynı rant getiren toprak türüne mi düştüğü yoksa bunların eşit olan ya da olmayan bir şekilde farklı kalitelerdeki rant getiren topraklara mı dağıldığı, yine önemsizdir. Şimdi geliştirilecek olan yasa açısından önemsizdir. Tek şart, rant getiren toprak türlerinin herhangi birindeki ek sermaye yatırımlarının artık kâr getirmesi, ama artık kâr artışının, sermaye artışıyla karşılaştırıldığında azalan oranlı olmasıdır. Yukarıdaki tabloda yer alan örneklerde, bu azalmanın sınırları, 4 quarter = 12 sterlin (en iyi toprak olan D'deki birinci sermaye yatırımının ürünü) ile 1 quarter = 3 sterlindir (en kötü toprak olan A'daki birinci sermaye yatırımının ürünü). Ardışık sermaye yatırımlarının üretkenlikleri azalırken, artık kâr getiren toprak türlerinden herhangi birine yapılan ardışık sermaye yatırımlarının sağladıkları ürünler için, en üst sınır, en iyi toprağın I. sermaye yatırımıyla sağladığı ürün, ve en alt sınır, rant getirmeyen, artık kâr vermeyen en kötü A toprağının aynı sermaye yatırımıyla sağladığı ürün oluşturur. II. varsayım, nasıl, ekili alanlara daha iyi toprak türlerinin aynı kalitedeki yeni parçalarının eklenmesine, ekili toprak türlerinden herhangi birinin niceliğinin artmasına karşılık geliyorsa, III. varsayım da, farklı verimlilik dereceleri D ile A arasında, yani en iyi toprak ile en kötü toprak arasında dağılan ek toprak parçalarının ekime açılmasına karşılık gelir. Ardışık sermaye yatırımları sadece D toprağına yapılırsa, bu ek toprak parçalarının verimlilik düzeyleri, D ile A arasındaki farkları, ayrıca D ile B arasındaki farklar gibi D ile C arasındaki farkları da içerebilir. Sermaye yatırımlarının tümü C toprağına yapılırsa, yalnızca C ile A ya da C ile B arasındaki farkları, tümü B toprağına yapılırsa yalnızca B ile A arasındaki farkları içerebilirler.

Ama yasa şudur: Tüm bu toprak türlerinde, rant, ek olarak yatırılan sermayeyle aynı oranda olmasa bile, mutlak olarak büyür.

Ek sermaye için de, toprağa yatırılan toplam sermaye için de, artık kâr oranı azalır; ama artık kârın mutlak büyüklüğü artar; tıpkı, genel olarak, sermayenin kâr oranındaki azalmanın, çoğunlukla, mutlak kâr kütlesindeki bir artışla bağlantılı olması örneğinde olduğu gibi. B'ye yatırılan sermaye üzerinden elde edilen ortalama artık kârın oranı da, işte bu şekilde, ilk sermaye yatırımında %120'yken, bu kez %90'dır. Ama toplam artık kâr, 1 quarter'dan $1^1/_2$ quarter'a ve 3 sterlinden $4^1/_2$ sterline yükselir. Toplam rant, (iki katına çıkmış olan öndelenmiş sermayeyle ilişkili olarak değil) kendi başına ele alındığında, mutlak olarak artmıştır. Burada, farklı toprak türlerinin rantları arasındaki farklar ve bunlar arasındaki oranlar değişmiş olabilir; ama burada, farklardaki bu değişim, rantların birbirlerine göre artmasının nedeni değil sonucudur.

IV. Daha iyi toprak türleri üzerindeki ek sermaye yatırımlarının başlangıçtakine göre daha büyük bir ürün sağlamaları durumu, ek çözümlemeler gerektirmez. Bu varsayım altında, acre başına rantların artacağı ve bu artışın da, hangi toprak türüne yatırılmış olursa olsun, ek sermayedeki artışa göre daha yüksek bir oranda olacağı apaçıktır. Bu durumda, ek sermaye yatırımı, iyileştirmeyle bağlantılıdır. Daha küçük bir sermaye eklemesinin geçmişte daha büyük bir sermaye eklemesinin yarattığından daha büyük bir etki yaratması da bu kapsama girer. Bu durum, öncekiyle tam olarak özdeş değildir ve aradaki ayrım tüm sermaye yatırımları için önemli olan bir ayrımdır. Örneğin, 100, 10'luk bir kâr sağlıyorsa ve 200, belirli bir biçimde kullanıldığında, 40'lık bir kâr sağlıyorsa, kâr %10'dan %20'ye çıkmış olur ve bu da, bu kadarıyla, 50'nin, etkili bir biçimde kullanıldığında, 5 yerine 10'luk bir kâr sağlamasıyla aynı şeydir. Burada, kârın, üründeki oransal artışla bağlantılı olduğunu varsayıyoruz. Ama aradaki ayrım, bir durumda sermayeyi iki katına çıkarmak zorunda olmam, buna karşılık diğer durumda o zamana kadarki sermayenin etkisini iki katına çıkarmamdır. Şunlar, hiçbir şekilde aynı değildir: 1. geçmiştekinin yarısı kadar canlı ve nesnelleşmiş emekle geçmişteki kadar ürün elde etmem, ya da, 2. aynı emekle geçmiştekinin iki katı kadar ürün elde etmem, ya da, 3. geçmiştekinin iki katı kadar emekle geçmiştekinin dört katı kadar ürün elde etmem. Birinci durumda, başka bir şekilde kullanılabilecek olan (canlı ya da nesnelleşmiş biçimdeki) emek serbest kalır; emek ve sermaye üzerindeki tasarruf gücü artar. Sermayenin (ya da emeğin) serbest bırakılması, başlı başına, bir servet artışıdır; ek sermayenin birikimle elde edilmesiyle tam olarak aynı etkiye sahiptir, ama birikim işinde tasarruf sağlar.

100'lük bir sermaye 10 metrelik bir ürün üretmiş olsun. 100, hem değişmez sermayeyi hem de canlı emek ile kârı kapsıyor olsun. Bu durumda bir metrenin fiyatı 10 olur. Aynı 100'lük sermayeyle 20 metre üretebilirsem, bir metre 5 eder. Buna karşılık 50'lik sermayeyle 10 metre üretebilirsem, bir metre yine 5 eder ve eski meta arzının yeterli olması durumunda 50'lik bir sermaye serbest kalır. 40 metre üretmek için 200'lük bir sermaye yatırmak zorunda olursam, bir metre yine 5 eder. Burada, değerin ya da fiyatın belirlenmesi açısından da, öndelenen sermayeyle orantılı olan ürün miktarı açısından da hiçbir ayrım söz konusu değildir. Ama birinci durumda sermaye serbest kalır; ikinci durumda, örneğin üretimin iki katına çıkması gerekiyorsa, ek sermaye yatırmak gerekmez; üçüncü durumda, daha fazla ürünün elde edilmesi, sadece, öndelenmiş olan sermayenin, ürün artışının eski üretici güçle sağlanması hâlinde gerekli olacak oranda olmamakla birlikte, büyümesi sayesinde gerçekleşir. (Bu, Birinci Kısımla ilgili bir konu.)

Kapitalist üretim açısından bakıldığında, artık değerin artırılması değil maliyet fiyatının düşürülmesi bakımından (ve artık değer oluşturan ögede tasarruf, yani emek tasarrufu, düzenleyici üretim fiyatı aynı kaldığı sürece, kapitaliste bu hizmeti sunar ve onun için kâr oluşturur), değişmez sermaye kullanımı, her zaman, değişir sermaye kullanımından ucuzdur. Bu, gerçekten de, kapitalist üretim tarzına karşılık gelen kredi sistemi gelişkinliğini ve ödünç sermaye bolluğunu şart koşar. 5 işçi bir yıl boyunca 100 sterlinlik ürün üretiyorsa, bir yandan, 100 sterlinlik ek değişmez sermaye kullanıyor; diğer yandan, 100 sterlinlik değişir sermaye kullanıyor olurum. Artık değer oranı %100'se, 5 işçinin yarattığı değer 200 sterline eşittir; buna karşılık, 100 sterlinlik değişmez sermayenin değeri 100 sterlindir ve sermaye olarak, faiz oranı %5'e eşitse, belki 105 sterlindir. Aynı parasal tutarlar, üretime değişmez sermayenin değer büyüklükleri ya da değişir sermayenin değer büyüklükleri olarak öndelenmelerine bağlı olarak, ürünleri açısından bakıldığında çok farklı değerleri ifade eder. Ayrıca, metaların maliyetlerine kapitalistin bakış açısıyla yaklaşıldığında ortaya bir fark daha çıkar: 100 sterlinlik değişmez sermayenin sabit sermayeye eklenen kısmının sadece aşınma ve yıpranması metanın değerine eklenirken, işçi ücretleri için ödenen 100 sterlinin tümü meta değeri içinde yeniden üretilmiş olmak zorundadır.

Sömürgelere yerleşenler ve genel olarak, ellerinde sermaye bulunmayan ya da yalnızca yüksek faizlerle sermaye elde edebilecek olan bağımsız küçük üreticiler söz konusu olduğunda, ürünün ücretleri temsil eden kısmı, kapitalist için bir sermaye öndeliğiyken, onların gelirleridir. Bu nedenle, bağımsız küçük üretici, bu emek harcamasını, öncelikli amacı

olan emek ürününü elde etmenin kaçınılmaz ön şartı olarak görür. Ama söz konusu gerekli emeğin dışında kalan fazla emeğine gelince, bu da her durumda kendisini bir fazla üründe gerçekleştirir; ve onu satabilir ya da kişisel olarak kullanabilir duruma geldiğinde, bunu, herhangi bir nesnelleşmiş emek gerektirmediğinden kendisine hiçbir maliyeti olmamış bir şey olarak görür. Harcanmasını bir servet elden çıkarma eylemi saydığı şey sadece budur. Kuşkusuz, mümkün olan en yüksek fiyata satmaya çalışır; ama değerinden azına ve kapitalist üretim fiyatından azına satış bile, bunun yapılmasını sağlayan şey öncesindeki bir borçlanma, ipotek vb. değilse, onun için kâr anlamına gelir. Buna karşılık kapitalist için değişmez sermaye harcaması gibi değişir sermaye harcaması da öndelenmiş sermayedir. Görece daha fazla değişmez sermaye öndelenmesi, diğer koşullar aynı kalırken, hem maliyet fiyatını hem de aynı zamanda gerçekten de metaların değerini düşürür. Bu nedenle, kârın sadece artık emekten, yani sadece değişir sermaye kullanımından kaynaklanmasına rağmen, canlı emek, tek bir kapitaliste, kendi üretim maliyetleri içindeki en pahalı ve en düşük düzeyine düşürülmesi en fazla gereken öge gibi görünebilir. Bu, canlı emeğe oranla görece daha fazla geçmiş emek kullanımının, toplumsal emeğin üretkenliğindeki artış ve toplumsal servetin büyümesi anlamına geldiği doğrusunun kapitalistçe çarpıtılmış bir biçiminden başka bir şey değildir. Rekabet merkeze yerleştirildiğinde, her şey bu kadar yanlış olur ve her şey kendisini bu şekilde baş aşağı gösterir. –

Üretim fiyatlarının değişmediği varsayımı altında, ek sermaye yatırımları, daha iyi arazilere, yani B'ye ve daha iyilerine, aynı kalan, artan ya da azalan üretkenlik düzeyleriyle yapılabilir. A'nın kendisinde, bu, varsayımımız altında, yalnızca, üretkenlik aynı kalırken, yani toprağın rant getirmemeye devam edeceği şekilde, ya da üretkenlik artarken, yani A toprağına yatırılan sermayenin bir kısmının rant getireceği ve diğer kısmının getirmeyeceği şekilde mümkün olurdu. Ama üretici gücün azaldığı varsayıldığında, A için bu mümkün olmazdı, çünkü bu durumda ek sermaye yatırımları yapıldığında üretim fiyatı değişmez kalmak yerine yükselirdi. Ama bu durumların tümünde, yani ek sermaye yatırımlarının getirdiği artık ürün ister bu ek yatırımların büyüklüğüyle orantılı olsun ister daha fazla olsun isterse daha az olsun (dolayısıyla, sermaye artarken, sermayenin artık kârının oranı ister değişmeden kalsın ister yükselsin isterse düşsün), acre başına artık ürün ve ona karşılık gelen artık kâr artar ve dolayısıyla nihai olarak rant, yani ürün cinsinden rant ve para cinsinden rant da artar. Artık kârın ya da rantın sadece acre başına hesaplanan miktarındaki artış, yani aynı kalan bir birim (dolayısıyla,

burada, herhangi bir belirli toprak niceliği; acre ya da hektar) üzerinden hesaplanan miktar artışı, kendisini büyüyen bir oran olarak ifade eder. Bu nedenle, acre başına hesaplanan rant düzeyi, bu koşullar altında, basitçe, toprağa yatırılan sermayenin artması nedeniyle artar. Ve bu, üretim fiyatları aynı kalırken gerçekleşir; buna karşılık, ek sermayenin üretkenliğinin aynı kalması, azalması ya da artması burada herhangi bir önem taşımaz. Bu sonuncu etmenler, acre başına rant düzeyinin artış miktarını değiştirir, ama artış olgusunun kendisini değiştirmez. Bu, Farklılık Rantı II'ye özgü olan ve onu Farklılık Rantı I'den ayıran bir görüngüdür. Ek sermaye yatırımları, aynı toprak parçalarına zamansal olarak arka arkaya yapılmak yerine, uygun kalitedeki yeni ek topraklara mekânsal olarak yan yana yapılsaydı, rant miktarı ve daha önce gösterilmiş olduğu üzere aynı zamanda toplam ekili alanın ortalama rantı artar, ama acre başına rantın büyüklüğü artmazdı. Toplam üretimin ve artık ürünün kütlesi ve değeri açısından sonuç aynı kalırken, sermayenin daha dar bir alanda toplanması, acre başına rantın büyüklüğünü artırır, ama aynı koşullar altında sermayenin daha geniş bir alana dağıtılması, diğer koşullar aynı kalırken, bu etkiyi yaratmaz. Ama kapitalist üretim tarzı ne kadar gelişirse, sermayenin aynı toprak parçalarındaki yoğunlaşması da o kadar artar, dolayısıyla acre başına hesaplanan rant o kadar yükselir. Bu nedenle, üretim fiyatlarının özdeş, toprak türlerinin farklarının özdeş olduğu iki ülkede aynı miktarlarda, ama birinde daha çok ardışık yatırımlar, diğerinde ise daha çok daha geniş bir alandaki eşgüdümlü yatırımlar biçiminde sermaye yatırılmış olsaydı, iki ülkedeki rant miktarları aynı olur, ama acre başına rant ve dolayısıyla toprak fiyatı birincisinde daha yüksek ve ikincisinde daha düşük olurdu. Dolayısıyla, burada, rant miktarındaki farklılığın, toprak türlerinin doğal verimliliklerindeki ya da kullanılan emek miktarlarındaki farklarla değil, sadece, sermaye yatırımlarının farklı türlerde olmalarıyla açıklanması gerekirdi.

Burada artık üründen söz ettiğimizde, bundan, her zaman, ürünün, artık kârı temsil eden özdeş parçası anlaşılmalıdır. Normalde, artık ürün ya da fazla ürün derken, ürünün, toplam artık değeri temsil eden kısmını ya da bazı özel durumlarda da ortalama kârı temsil eden kısmını kastediyoruz. Terimin, rant getiren sermaye söz konusu olduğunda kazandığı özgül anlam, daha önce gösterildiği üzere, yanlış anlamalara yol açar.

Bölüm

42

Farklılık Rantı II – İkinci Durum: Üretim Fiyatı Düşer

★★★

Ek sermaye yatırımları aynı kalan, düşen ya da yükselen üretkenlik oranlarıyla yapılırken üretim fiyatı düşebilir.

1. Ek Sermaye Yatırımının Üretkenliği Aynı Kalırken

Dolayısıyla, buradaki varsayım, farklı toprak türleri üzerinde, bunların kalitelerine bağlı olarak, ürünün, bunlara yatırılmış olan sermayeyle aynı ölçüde arttığıdır. Bu, toprak türleri arasındaki farklar aynı kalırken, artık ürünün, sermaye yatırımındaki artışla orantılı bir şekilde arttığı anlamına gelir. Bir başka deyişle, bu durum, A toprağına, farklılık rantını etkileyecek olan fazladan yatırımların yapılmasını olanaksız kılar. A toprağında artık kâr oranı 0'a eşittir; dolayısıyla 0'a eşit kalır, çünkü, ek sermayenin üretici gücünün ve bu nedenle de artık kâr oranının değişmeden kaldıkları varsayılmıştır.

Ama bu varsayımlar altında, düzenleyici piyasa fiyatı, yalnızca, A'nın üretim fiyatı yerine ondan en az daha iyi olan B toprağının üretim fiyatının ya da genel olarak A'dan iyi olan herhangi bir toprağın üretim fiyatının düzenleyici olması nedeniyle düşebilir; bu da, A'daki sermayenin çekilmesi ya da C toprağının üretim fiyatının düzenleyici hâle gelmesi

durumunda A'daki ve B'deki sermayelerin çekilmesi, yani daha verimsiz olan tüm toprakların, üzerlerinde buğday yetiştirilen toprak türleri arasındaki rekabetin dışına düşmesi anlamına gelir. Verili koşullar altında bunun ön şartı, ek sermaye yatırımlarının ek ürününün talebi karşılaması, bu nedenle de en verimsiz toprak olan A toprağının ve diğerlerinin üretiminin arzın sağlanması açısından gereksizleşmesidir.

Örneğin Tablo II'yi alalım, ama bunu, 20 quarter yerine 18 quarter'ın gereksinimi karşılayacağı şekilde yeniden düzenleyelim. A dışarıda kalır, B* ve onunla birlikte quarter başına 30 şilinlik üretim fiyatı düzenleyici olurdu. O zaman farklılık rantı şu biçimi alır:

Tablo IV

Toprak türü		Sermaye	Kâr	Üretim maliyeti	Ürün	Satış fiyatı	Getiri	Rant		Artık kâr oranı
		sterlin	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	sterlin	tahıl cinsinden quarter	para cinsinden sterlin	
B	1	5	1	6	4	1½	6	0	0	0
C	1	5	1	6	6	1½	9	2	3	%60
D	1	5	1	6	8	1½	12	4	6	%120
Toplam	3	15	3	18	18		27	6	9	

Dolayısıyla, Tablo II'yle karşılaştırıldığında, toplam rant 36 sterlinden 9 sterline, tahıl cinsinden 12 quarter'dan 6 quarter'a ve toplam üretim de 2 quarter'lık bir azalmayla 20 quarter'dan 18 quarter'a düşmüş olurdu. Sermaye üzerinden hesaplanan artık kâr oranı üçte birine düşerek %180 yerine %60 olurdu** Demek ki, burada, üretim fiyatındaki düşmeye tahıl cinsinden ve para cinsinden ranttaki azalma karşılık gelir.

Tablo I'le karşılaştırıldığında, yalnızca para cinsinden rant azalır; tahıl cinsinden rant her ikisinde de 6 quarter'dır, ama bunlar bir durumda 18 sterline eşitken diğerinde 9 sterline eşittir. C toprağı*** için tahıl cinsinden rant Tablo I'dekiyle aynı kalmıştır. Gerçekten de, aynı biçimde etkide bulunan ek sermaye sayesinde elde edilen ek üretimin, A'nın ürününü pazarın dışına atmış ve böylece A toprağını rekabet hâlindeki üretim etmenlerinden biri olmaktan çıkarmış olması yoluyla yeni bir Farklılık Rantı I oluşmuştur ve bunda, daha kötü toprak türü olan A'nın geçmişte oynadığı rolün aynısını daha iyi B toprağı oynamaya başlamıştır. Böylece bir yandan B'nin rantı ortadan kalkar; diğer yandan, varsayımımıza

* 1. baskıda: "D". *–Almanca ed.*

1. baskıda: "yarı yarıya düşerek %180 yerine %90 olurdu" *–Almanca ed.*

*** 1. baskıda: "C ve D toprakları" *–Almanca ed.*

uygun bir şekilde, ek sermaye yatırımı, B, C ve D arasındaki farklarda herhangi bir değişikliğe yol açmamıştır. Bu nedenle, ürünün ranta dönüşen kısmı küçülür.

Yukarıdaki sonuç (talebin A dışarıda bırakılarak karşılanması), örneğin, C'ye ya da D'ye ya da her ikisine birden iki katından fazla sermayenin yatırılması yoluyla elde edilmiş olsaydı, konu farklı bir şekle bürünürdü. Örneğin, C'ye üçüncü sermaye yatırımı yapılırsa:

Tablo IVa

Toprak türü		Sermaye	Kâr	Üretim maliyeti	Ürün	Satış fiyatı	Getiri	Rant		Artık kâr oranı
		sterlin	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	sterlin	tahıl quarter	para sterlin	
B	1	5	1	6	4	1½	6	0	0	0
C	1	7½	1½	9	9	1½	13½	3	4½	%60
D	1	5	1	6	8	1½	12	4	6	%120
Toplam	3	17½	3½	21	21		31½	7	10½	

Burada, Tablo IV'e göre, C'deki ürün 6 quarter'dan 9 quarter'a, artık ürün 2 quarter'dan 3 quarter'a, para cinsinden rant 3 sterlinden 4½ sterline çıkmıştır. Buna karşılık, Tablo II'de 12 sterlin ve Tablo I'de 6 sterlin olan para cinsinden rant azalmıştır. Tahıl cinsinden toplam rant (7 quarter), Tablo II'ye göre (12 quarter) azalmış, Tablo I'e göre (6 quarter) artmış; para cinsinden rant (10½ sterlin) her ikisine göre azalmıştır (18 sterlin ve 36 sterlin).

2½ sterlinlik üçüncü sermaye yatırımı B toprağında kullanılsaydı, gerçi üretim miktarı değişirdi, ama rant aynı kalırdı, çünkü ardışık sermaye yatırımlarının aynı toprak türünde herhangi bir fark yaratmadığı varsayılıyor ve B toprağı rant getirmiyor.

Buna karşılık, üçüncü sermaye yatırımının C yerine D'de gerçekleştiğini varsayarsak şunu elde ederiz:

Tablo IVb

Toprak türü		Sermaye	Kâr	Üretim maliyeti	Ürün	Satış fiyatı	Getiri	Rant		Artık kâr oranı
	acre	sterlin	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	
B	1	5	1	6	4	1½	6	0	0	0
C	1	5	1	6	6	1½	9	2	3	%60
D	1	7½	1½	9	12	1½	18	6	9	%120
Toplam	3	17½	3½	21	22		33	8	12	

Tablo I'le karşılaştırma yapılırsa, burada, öndelenmiş olan sermayenin 10 sterlinden yalnızca $17^1/_2$ sterline çıkmış, yani iki katına çıkmamış olmasına karşın, toplam ürün (22 quarter) iki katından fazladır. Ayrıca, toplam ürün, Tablo II'de öndelenmiş olan sermayenin daha büyük, yani 20 sterlin olmasına rağmen, Tablo II'dekinden 2 quarter fazladır.

Tablo I'le karşılaştırma yapılırsa, D'de, 9 sterlinlik para cinsinden rant aynı kalırken, tahıl cinsinden rant 3* quarter'dan 6 quarter'a yükselmiştir. Tablo II'yle karşılaştırma yapılırsa, D'nin 6 quarter'lık tahıl cinsinden rantı aynı kalmış, ama para cinsinden rant 18 sterlinden 9 sterline düşmüştür.

Toplam rantlara bakılacak olursa, IVb'nin tahıl cinsinden rantı (= 8 quarter), I'inkinden (= 6 quarter) ve IVa'nınkinden (= 7 quarter) büyüktür; buna karşılık II'ninkinden (= 12 quarter) küçüktür. IVb'nin para cinsinden rantı (= 12 sterlin), IV'ünkinden (= $10^1/_2$ sterlin) büyük ve Tablo II'ninkinden (= 18 sterlin) ve II'ninkinden (=36 sterlin) küçüktür.

Tablo IVb'nin varsayımları altında, B'ye düşen rantın ortadan kalkması sonrasında toplam rantın Tablo I'dekine eşit olması için 6 sterlinlik, yani yeni üretim fiyatı olan $1^1/_2$ sterline göre hesaplanırsa 4 quarter'lık bir ek artık kârımız olmalıdır. O zaman yine Tablo I'deki gibi 18 sterlinlik bir toplam rantımız olur. Bunun için gereken ek sermayenin büyüklüğü, bunun C'ye ya da D'ye yatırılmasına ya da ikisi arasında dağılmasına bağlı olarak farklılaşacaktır.

C'de 5 sterlinlik sermaye 2 quarter'lık artık ürün sağlar, yani 10 sterlinlik ek sermaye 4 quarter'lık ek artık ürünü sağlayacaktır. Burada temel alınan, ek sermaye yatırımlarının üretkenliklerinin aynı kaldığı varsayımı altında, 4 sterlinlik tahıl cinsinden ek rantı üretmek için D'deki 5 sterlinlik bir ek yeterli olurdu. Bunlara göre aşağıdaki tablolar elde edilir.

Tablo IVc

Toprak türü		Sermaye	Kâr	Üretim maliyeti	Ürün	Satış fiyatı	Getiri	Rant		Artık kâr oranı
	acre	sterlin	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	
B	1	5	1	6	4	$1^1/_2$	6	0	0	0
C	1	15	3	18	18	$1^1/_2$	27	6	9	%60
D	1	$7^1/_2$	$1^1/_2$	9	12	$1^1/_2$	18	6	9	%120
Toplam	3	$27^1/_2$	$5^1/_2$	33	34		51	12	18	

* 1. baskıda: "2". –*Almanca ed.*

Tablo IVd

Toprak türü		Sermaye	Kâr	Üretim maliyeti	Ürün	Satış fiyatı	Getiri	Rant		Artık kâr oranı
	acre	sterlin	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	
B	1	5	1	6	4	$1^1/_2$	6	0	0	0
C	1	5	1	6	6	$1^1/_2$	9	2	3	%60
D	1	$12^1/_2$	$2^1/_2$	15	20	$1^1/_2$	30	10	15	%120
Toplam	3	$22^1/_2$	$4^1/_2$	27	30		45	12	18	

Toplam rant, ek sermayelerin aynı kalan üretim fiyatlarıyla yatırıldığı Tablo II'dekinin tam olarak yarısı kadardır.

En önemlisi, yukarıdaki tabloların Tablo I'le karşılaştırılmasıdır.

Üretim fiyatı yan yanya, yani quarter başına 60 şilinden 30 şiline düşerken, para cinsinden toplam rantın (= 18 sterlin) aynı kaldığını ve tahıl cinsinden rantın buna uygun olarak iki katına, yani 6 quarter'dan 12 quarter'a çıktığını görüyoruz. B'deki rant ortadan kalkmıştır; C'deki rant IVc'de yan yanya artmış, ama IVd'de yan yanya azalmıştır; D'deki rant IVc'de aynı kalmış (= 9 sterlin) ve IVd'de 9 sterlinden 15 sterline yükselmiştir. Üretim, 10 quarter'dan, IVc'de 34 quarter'a ve IVd'de 30 quarter'a; kâr, 2 sterlinden, IVc'de $5^1/_2$ sterline, IV'de $4^1/_2$ sterline yükselmiştir. Toplam sermaye yatırımı bir örnekte 10 sterlinden $27^1/_2$ sterline, diğer örnekte 10 sterlinden $22^1/_2$ sterline yükselmiş, yani her iki örnekte de iki katından fazlasına çıkmıştır. Rant oranı, yani öndelenmiş sermaye üzerinden hesaplanan rant, IV'ten IVd'ye kadar tüm tablolarda her bir toprak türü için hep aynıdır; her bir toprak türü üzerindeki ardışık sermaye yatırımlarının üretkenliklerinin aynı kalacağı varsayımı zaten bunu gerekli kılıyordu. Ama Tablo I'e göre, hem tüm toprak türlerinin ortalama rant oranı hem de toprak türlerinin her birinin rant oranı düşmüştür. I'de %180'e eşit olan ortalama rant oranı, IVc'de $\frac{18}{27^1/_2} \times 100 = \%65^5/_{11}$ ve IVd'de $\frac{18}{22^1/_2} \times 100 = \%80$'dir. Acre başına para cinsinden ortalama rant yükselmiştir. Bu ortalama daha önce, I'de, 4 acre'ın toplamı için acre başına $4^1/_2$ sterlindi ve şimdi, IVc'de ve IVd'de, 3 acre'ın toplamı için acre başına 6 sterlindir. Aynı ortalama, rant getiren topraklar için daha önce acre başına 6 sterlindi ve şimdi 9 sterlindir. Acre başına rantın para cinsinden değeri de yükselmiştir ve şimdi geçmiştekinin iki katı kadar tahıl cinsinden ürünü temsil eder; ama tahıl cinsinden 12 quarter'lık rant, şimdi 34 ya da 30* quarter'lık toplam ürünün yarısından azdır; oysa Tablo I'de, 6 quarter, 10 quarter'lık toplam ürünün $^3/_5$'idir. Dolayısıyla, toplam ürünün özdeş parçası olarak ele alınan ve benzer şekilde yatırılmış olan sermaye üzerinden

* 1. baskıda: "33 ya da 27" –*Almanca ed.*

hesaplanan rantın azalmış olmasına rağmen, acre başına hesaplanan rantın para cinsinden değeri yükselmiş ve onun ürün cinsinden değeri daha fazla yükselmiştir. Tablo IVd'deki D toprağına bakarsak, burada üretim maliyeti*, $12^1/_2$ sterlini yatırılmış sermaye olmak üzere, 15 sterline eşittir. Para cinsinden rant 15 sterline eşittir. Tablo I'de, aynı D toprağında, üretim maliyeti 3 sterline, yatırılmış sermaye $2^1/_2$ sterline, para cinsinden rant 9 sterline eşitti; yani, sonuncusu, üretim maliyetinin üç katı ve sermayenin neredeyse dört katı kadardı. Tablo IVd'de D'nin 15 sterlin olan para cinsinden rantı üretim maliyetine tam olarak eşittir ve sermayeden yalnızca $^1/_5$ oranında daha büyüktür. Yine de, acre başına para cinsinden rant $^2/_3$ oranında daha büyük, yani 9 sterlin yerine 15 sterlindir. I'de 3 quarter olan tahıl cinsinden rant 4 quarter'lık toplam ürünün $^3/_4$'üdür; IVd'de, 10 quarter'la, D'nin bir acre'ının tüm ürününün (20 quarter) yarısıdır. Bu da, acre başına rantın, toplam getirinin daha küçük bir özdeş parçasını oluşturmasına ve öndelenmiş olan sermayeye oranla azalmış olmasına rağmen, para cinsinden değerinin ve tahıl cinsinden değerinin nasıl olup da yükselebileceğini gösterir.

I'de toplam ürünün değeri 30 sterlinken, rant 18 sterlin, yani ilkinin yarısından fazladır. IVd'nin toplam ürününün değeri 45 sterlinken, bunun 18 sterlini, yani yarısından azı ranttır.

Quarter başına $1^1/_2$ sterlinlik, yani %50'lik düşüşe rağmen ve rekabet hâlindeki toprağın 4 acre'dan 3 acre'a düşmesine rağmen, acre başına hesaplanan tahıl cinsinden rant ve para cinsinden rant artarken, para cinsinden toplam rantın aynı kalmasının ve tahıl cinsinden rantın iki katına çıkmasının nedeni, quarter cinsinden daha fazla artık ürünün üretilmesidir. Tahıl fiyatı %50 oranında düşer, artık ürün %100 oranında artar. Ama bu sonucun ortaya çıkabilmesi için, bizim kabul ettiğimiz koşullar altında, toplam üretim üç katına ve daha iyi topraklarda yapılan sermaye yatırımı iki katından fazlasına çıkmak zorundadır. İkincisinin hangi oranda büyümek zorunda olduğu, ilkin, ek sermaye yatırımlarının daha iyi ve en iyi toprak türleri arasındaki dağılımına bağlıdır (bu arada, değişmeyen varsayım, her toprak türünde, sermayenin üretkenliğinin onun büyüklüğüyle orantılı bir şekilde arttığıdır).

Üretim fiyatındaki azalma daha az olsaydı, para cinsinden aynı rantı üretmek için daha az ek sermayeye gereksinim duyulurdu. A'yı ekim alanlarının dışına atmak için gerekli olan arz (ve bu, yalnızca A'nın acre başına ürününe değil, aynı zamanda A'nın tüm ekili alanlar içindeki payına da bağlıdır) daha büyük olsaydı, dolayısıyla A'dan daha iyi topraklara yatırılması gereken ek sermaye miktarı da daha büyük olsaydı, diğer

* 1. baskıda: "yatırılmış üretim maliyeti" –*Almanca ed.*

koşullar aynı kalırken, para cinsinden rant ve tahıl cinsinden rant, B'nin her ikisinden de yoksun kalmasına rağmen, daha fazla büyürdü.

Ortadan kalkan A sermayesi 5 sterline eşit olsaydı, bu durum için karşılaştırılması gereken tablolar II ve IVd olurdu. Toplam ürün 20 quarter'dan 30 quarter'a çıkmış olurdu. Para cinsinden rant yarı yarıya azalmış, 36 sterlinden 18 sterline düşmüş, tahıl cinsinden rant aynı kalmış (= 12 quarter) olurdu.

D üzerinde (daha önceki $2^1/_2$ sterlinlik sermaye üzerinden 4 quarter'lık orana uygun olarak) $27^1/_2$ sterlinlik bir sermayeyle 44 quarter = 66 sterlinlik bir toplam üretilebilseydi, toplam rant yine II'deki düzeyine ulaşırdı ve tablo şöyle görünürdü:

Toprak türü	Sermaye sterlin	Ürün quarter	Tahıl cinsinden rant quarter	Para cinsinden rant sterlin
B	5	4	0	0
C	5	6	2	3
D	$27^1/_2$	44	22	33
Toplam	$37^1/_2$	54	24	36

Toplam üretim Tablo II'deki gibi 20 quarter değil 54 quarter ve para cinsinden rant Tablo II'dekinin aynısı (= 36 sterlin) olurdu. Ama Tablo II'de 20 sterline eşit olan toplam sermaye $37^1/_2$ sterlin olurdu. Üretim neredeyse üç katına çıkarken öndelenmiş olan toplam sermaye neredeyse iki katına çıkmış; tahıl cinsinden rant iki katına çıkmış, para cinsinden rant aynı kalmış olurdu. Demek ki, üretkenlik aynı kalırken, daha fazla rant getiren toprak türlerine, yani A'dan iyi olan tüm toprak türlerine ek para-sermaye yatırılması nedeniyle fiyat düşerse, toplam sermaye, üretimle ve tahıl cinsinden rantla aynı oranda büyümeme eğilimine sahiptir; böylece, fiyat düşmesinden kaynaklanan para cinsinden rant kaybı, tahıl cinsinden ranttaki artışla telafi edilebilir. Aynı yasa, kendisini, öndelenen sermayenin, D'den çok C'de, yani daha fazla rant getiren topraktan çok daha az rant getiren toprakta kullanılması oranında, daha büyük olmak zorunda olmasıyla da gösterir. Söz konusu olan şey basitçe şu: para cinsinden rantın aynı kalması ya da yükselmesi için belirli bir miktarda ek artık ürün üretilmek zorundadır ve bu da, artık değer getiren arazilerin verimlilikleri ne kadar büyükse o kadar az sermaye gerektirir. B ile C, C ile D arasındaki fark daha büyük olsaydı, daha az ek sermaye gerekirdi. Özel oran, şunlara bağlıdır: 1. fiyatın düşme oranı, yani şimdi rantsız toprak olan B ile daha önce rantsız toprak olan A arasındaki fark; 2. B'den başlayarak ve daha iyi olan toprak türlerine doğru, toprak türleri arasındaki farkların oranı; 3. yeni yatırılan ek sermayenin

miktarı, ve 4. yeni yatırılan sermayelerin farklı kalitelerdeki topraklara dağılımı.

Gerçekten de, yasanın, sadece, birinci durumda açıklanmış olan şeyi ifade ettiği görülüyor: Üretim fiyatı veriliyse, bunun büyüklüğü ne olursa olsun, ek sermaye yatırımları nedeniyle rant artabilir. Çünkü, A'nın dışarı atılması nedeniyle, şimdi, B'nin en kötü toprak ve quarter başına $1^1/_2$ sterlinin yeni üretim fiyatı olmasına dayalı yeni bir Farklılık Rantı I vardır. Sözü edilen şey, Tablo II kadar Tablo IV için de geçerlidir. Aynı yasa söz konusudur; sadece, başlangıç noktası olarak, A toprağı yerine B toprağı ve 3 sterlinlik üretim fiyatı yerine $1^1/_2$ sterlinlik üretim fiyatı alınmıştır.

Konunun buradaki önemi yalnızca şuradadır: A'daki sermayeyi yerinden etmek ve arzı onsuz sağlamak için falanca miktarda ek sermayeye gereksinim duyulmuş olması ölçüsünde, buna, tüm arazilerde olmasa bile bazılarında ve ekili alanların ortalaması için, aynı kalan, yükselen ya da düşen bir acre başına rantın eşlik edilebileceği anlaşılıyor. Tahıl cinsinden rant ile para cinsinden rantın aynı şekilde değişmediğini gördük. Tahıl cinsinden rantın ekonomide hâlâ bir rol oynamasının tek nedeni gelenektir. Örneğin, bir fabrikatörün, 5 sterlinlik kârıyla, kendi ipliğinin, daha önce 10 sterlinlik bir kârla satın alabileceğinden çok daha fazlasını satın alabileceği de aynı kolaylıkla gösterilebilirdi. Ama bu, kuşkusuz, toprak sahibi beyefendilerin, aynı zamanda manifaktürlerin, şeker fabrikalarının, içki fabrikalarının vb. sahipleri ya da ortakları olmaları durumunda, para cinsinden rant düşerken, kendi ham maddelerinin üreticileri olarak büyük kazançlar elde etmeyi sürdürebileceklerini gösterir.[34]

II. Ek Sermayelerin Üretkenlik Oranları Düşerken

Bu, hemen yukarıda ele alınan durumda olduğu gibi burada da, üretim fiyatının, yalnızca, A'dan daha iyi toprak türlerine yapılan ek sermaye yatırımları A'nın ürününü gereksiz kıldığında ve bu nedenle A'daki sermaye çekildiğinde ya da A başka bir ürünün üretimi için kullanıl-

34 Yinelenen bir hesap hatası nedeniyle, IVa'dan IVd'ye yukarıdaki tabloların yeniden düzenlenmeleri zorunlu oldu. Gerçi, bu hesap hatası, tablolardan çıkarılan teorik sonuçlarda herhangi bir değişikliğe yol açmıyordu; ama yer yer, acre başına üretim için aşırı büyük sayısal değerler ortaya çıkarıyordu. Temelde, bunlara da itiraz edilemez. Tüm kabartma ve topoğrafik haritalarda da dikey boyut için yatay boyutunkine oranla çok daha büyük bir ölçek kullanılır. Yine de tarımsal duyguları incinmiş olanlar, acre sayısını diledikleri herhangi bir sayıyla çarpma özgürlüğüne sahip. Tablo I'de, acre başına 1, 2, 3, 4 quarter'ların yerine 10, 12, 14, 16 bushel (8 bushel = 1 quarter) yazmak ve böylece bu tablodan türetilen diğer tablolardaki sayıların karşılaşılması olası değerler arasında kalmasını sağlamak da mümkün; böyle yapılırsa, sonucun, yani ranttaki artışın sermaye artışına oranının tam olarak aynı kalacağı görülür. Bir sonraki bölümde editör tarafından eklenen tablolarda böyle yapılmıştır. –F. E.

dığında düşebilecek olması dışında, hiçbir yenilik getirmez. Bu durum daha önce kapsamlı bir şekilde incelendi. Aynı durumda tahıl ve para cinsinden acre başına rantın artabileceği, azalabileceği ve aynı kalabileceği gösterildi.

Karşılaştırmayı kolaylaştırmak için önce şu tabloyu yeniden düzenleyelim:

Tablo I

Toprak türü		Sermaye	Kâr	Üretim maliyeti	Ürün	Tahıl cinsinden rant	Para cinsinden rant	Artık kâr oranı
	acre	sterlin	sterlin	sterlin	quarter	quarter	sterlin	
A	1	2½	½	3	1	0	0	0
B	1	2½	½	1½	2	1	3	%120
C	1	2½	½	1	3	2	6	%240
D	1	2½	½	¾	4	3	9	%360
Toplam	4	10			10	6	18	%180
								Ortalama

Şimdi, B, C ve D tarafından, üretkenlik oranı azalırken sağlanan 16 quarter'lık bir niceliğin A'yı ekim alanlarının dışına çıkarmaya yettiğini varsayarsak, Tablo III şuna dönüşür:

Tablo V

Toprak türü		Sermaye	Kâr	Ürün	Satış fiyatı	Getiri	Tahıl cinsinden rant	Para cinsinden rant	Artık kâr oranı
	acre	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	
B	1	2½ + 2½	1	2 + 1½ = 3½	1⅝	6	0	0	0
C	1	2½ + 2½	1	3 + 2 = 5	1⅝	8⅛	1½	2⅛	% 51⅜*
D	1	2½ + 2½	1	4 + 3½ = 7½	1⅝	12⅛	4	6⅛	%137½**
Toplam	3	15		16		27⅜	5½	9⅜	%94⅜***
									Ortalama

Burada, ek sermayelerin üretkenlik oranları azalırken ve farklı toprak türlerinde farklı azalmalar gerçekleşirken, düzenleyici üretim fiyatı 3 sterlinden 1⅝ sterline düşmüştür. Sermaye yatırımı yarı yarıya artarak 10 sterlinden 15 sterline çıkmıştır. Para cinsinden rant neredeyse yarı yarıya azalarak 18 sterlinden 9⅜ sterline, tahıl cinsinden rantsa

---

1. baskıda: %51⅖. –*Almanca ed.*

1. baskıda: %137⅕. –*Almanca ed.*

*** 1. baskıda: %94⅜₁₀. Engels, bu tabloda ve izleyen tablolarda ortalamayı yalnızca rant getiren toprak türlerine göre hesaplıyor; B-D ortalaması: %62⅔. –*Almanca ed.*

yalnızca $^1/_{12}$ oranında azalarak 6 quarter'dan $5^1/_2$ quarter'a düşmüştür. Toplam ürün 10'dan 16'ya, yani %60* oranında artmıştır. Tahıl cinsinden rant toplam ürünün üçte birinden biraz fazladır. Öndelenmiş olan sermaye ile para cinsinden rant arasındaki oran, daha önce 10 18'ken şimdi 15 $9^3/_7$'dir.

III. Ek Sermayelerin Üretkenlik Oranları Yükselirken

Bununla, bu bölümün başındaki, üretkenlik oranı aynı kalırken üretim fiyatının düştüğü Varyant I arasındaki tek fark, A toprağını dışarı atmak için belirli bir miktarda ek ürün gerekliyse, bunun burada daha hızlı bir şekilde gerçekleşmesidir.

Ek sermaye yatırımlarının üretkenlikleri düşerken de yükselirken de, bu yatırımlar, farklı toprak türlerine dağılımlarına bağlı olarak, eşit olmayan etkilerde bulunabilir. Bu farklı etkilerin farkları gidermesi ya da keskinleştirmesi ölçüsünde, daha önce Farklılık Rantı I'de de görülmüş olduğu üzere, daha iyi toprak türlerinin farklılık rantları ve böylece aynı zamanda toplam rant düşecek ya da artacaktır. Bunun dışında, her şey, A'yla birlikte dışarıya atılan alanın ve sermayenin büyüklüğüne ve üretkenlik artarken talebi karşılayacak olan ek ürünü sağlamak için gereken göreli sermaye öndeliğine bağlıdır.

Burada incelenmeye değer olan ve bizi söz konusu farklılık kârının farklılık rantına nasıl dönüştüğünün incelenmesine geri götüren tek nokta şudur:

Üretim fiyatının aynı kaldığı birinci durumda, A toprağına yatırılmış olabilecek olan ek sermaye, farklılık rantının kendisi açısından önemsizdir, çünkü A toprağı rant getirmemeye devam eder, onun ürününün fiyatı aynı kalır ve piyasayı düzenlemeyi sürdürür.

İkinci durumda, üretkenlik oranı aynı kalırken üretim fiyatının düştüğü Varyant I'de, A toprağı zorunlu olarak dışarıya atılır ve Varyant II'de (üretkenlik oranı düşerken üretim fiyatının düşmesi) bu daha da zorunludur, çünkü aksi durumda A toprağındaki ek sermaye üretim fiyatını yükseltmek zorunda olurdu. Ama burada, yani ikinci durumun, ek sermayenin üretkenliği nedeniyle üretim fiyatının düştüğü Varyant III'ünde, bu ek sermaye, koşullara bağlı olarak, daha iyi toprak türlerine olduğu gibi A toprağına da yatırılabilir.

A'ya yatırılan $2^1/_2$ sterlinlik bir ek sermayenin 1 quarter yerine $1^1/_5$ quarter ürettiğini varsayalım.

---

* 1. baskıda: %160. –*Almanca ed.*

Tablo VI

Toprak türü	Sermaye		Kâr	Üretim maliyeti	Ürün	Satış fiyatı	Getiri	Rant		Artık kâr oranı
	acre	sterlin	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	
A	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	$1 + 1^1/_5 = 2^1/_5$	$2^8/_{11}$	6	0	0	0
B	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	$2 + 2^2/_5 = 4^2/_5$	$2^8/_{11}$	12	$2^1/_5$	6	%120
C	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	$3 + 3^3/_5 = 3^3/_5$	$2^8/_{11}$	18	$4^2/_5$	12	%240
D	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	$4 + 1^4/_5 = 4^4/_5$	$2^8/_{11}$	24	$6^3/_5$	18	%360
Toplam	4	20	4	24	22		60	$13^1/_5$	36	%240

Bu tablonun, temel tablo olan Tablo I dışında, sermaye yatırımının iki katına çıkmasının, sermaye yatırımıyla birlikte değişmeyen bir üretkenlikle birlikte gerçekleştiği Tablo II'yle de karşılaştırılması gerekir.

Varsayım gereği, düzenleyici piyasa fiyatı düşer. Değişmeden, yani 3 sterlin olarak kalsaydı, en kötü ve geçmişte $2^1/_2$ sterlinlik sermaye yatırımıyla rant getirmeyen A toprağı, şimdi, daha kötü topraklar ekime açılmadan, rant getirirdi; bu da, A'daki üretkenliğin, başlangıçtaki sermaye için değil, sadece sermayenin bir kısmı için artması yoluyla gerçekleşirdi. 3 sterlinlik ilk üretim maliyeti 1 quarter getirir; ikincisi $1^1/_5$ quarter getirir; ama $2^1/_5$ quarter'lık tüm ürün şimdi ortalama fiyatına satılır. Ek sermaye yatırımıyla birlikte üretkenlik oranı arttığından, ek sermaye yatırımı bir iyileşmeyi içerir. Bu, genel olarak acre başına daha çok sermaye kullanılması (daha çok gübre, daha çok mekanik iş vb.) anlamına da gelebilir, nitel açıdan farklı ve daha üretken bir sermaye yatırımını gerçekleştirmenin yalnızca bu ek sermayeyle mümkün olması anlamına da. Her durumda, acre başına $2^1/_2$ sterlinlik bir sermaye yatırımıyla yalnızca 1 quarter'lık bir ürün elde edilirken, bunun iki katı olan 5 sterlinlik bir sermaye harcamasıyla $2^1/_5$ quarter'lık bir ürün elde edilmiştir. Geçici piyasa koşulları bir yana bırakılırsa, A toprağının ürünü, yalnızca, kayda değer genişlikte A sınıfı toprak acre başına sadece $2^1/_2$ sterlinlik bir sermayeyle ekildiği sürece, yeni ortalama fiyat yerine daha yüksek bir üretim fiyatıyla satılmaya devam edebilir. Ama acre başına 5 sterlin sermaye şeklindeki yeni oran ve iyileşmiş olan tarımsal faaliyet genelleşir genelleşmez, düzenleyici üretim fiyatı $2^8/_{11}$ sterline inmek zorunda kalırdı. Sermayenin iki parçası arasındaki fark ortadan kalkar, ve o zaman, yalnızca $2^1/_2$ sterlinle ekilen bir acre'lık bir A toprağı, gerçekten de anormal ve yeni üretim koşullarına uygun düşmeyen bir şekilde ekilmiş olurdu. Sermayenin farklı parçalarının aynı acre üzerindeki getirileri arasındaki farkın yerini, acre başına toplam sermaye yatırımının yeterliliği ile yetersizliği arasındaki fark alırdı. Demek ki, *birincisi*, büyük bir sayıda kiracı çiftçinin ellerindeki sermayenin yetersiz olması (büyük bir

sayıda olmaları gerekir, çünkü az sayıda olsalardı, ürünlerini üretim fiyatlarından azına satmak zorunda kalırlardı), toprak türlerinin farklılaşmasının yükselen bir sıra izlemesiyle tam olarak aynı etkiyi yaratır. Daha kötü topraklardaki daha kötü tarım türü daha iyi topraktaki rantı artırır; hatta, aynı kötü kaliteye sahip olan ama daha iyi bir şekilde ekilen toprağın, normalde getirmediği bir rantı getirmesini sağlayabilir. Demek ki, *ikincisi*, aynı toplam alana yapılan ardışık sermaye yatırımlarından kaynaklandığı kadarıyla farklılık rantı, gerçekte bir ortalamaya dönüşür ve bu ortalamanın içinde, farklı sermaye yatırımlarının etkileri tanınamaz ve ayırt edilemez olur ve bu nedenle, söz konusu yatırımlar, en kötü toprakta rant yaratmak yerine, 1. diyelim ki A'nın bir acre'ı için toplam getirinin ortalama fiyatını yeni düzenleyici fiyat hâline getirir, ve 2. kendilerini, acre başına toplam sermaye miktarındaki bir değişim şeklinde gösterir; yeni koşullar altında toprağın yeterli bir şekilde ekilmesi için gerekli olan yeni sermaye miktarının içinde, hem tek tek ardışık sermaye yatırımları hem de bunların her birinin etkileri bir daha ayrıştırılamayacakları şekilde erir. Daha iyi toprak türlerinin her birinin farklılık rantları için de aynı şey söz konusu olur. Bunlar, her durumda, ilgili toprak türünün ortalama ürünüyle, artmış ve artık normal hâle gelmiş olan sermaye yatırımıyla en kötü toprakta elde edilen ürün arasındaki farkla belirlenir.

Hiçbir toprak, sermaye yatırımı olmadan herhangi bir ürün vermez. Bu, basit farklılık rantı olan Farklılık Rantı I için bile geçerlidir; eğer, 1 acre A'nın, yani üretim fiyatını düzenleyen toprağın, falanca fiyata filanca miktarda ürün verdiği; daha iyi toprak türleri olan B'nin, C'nin ve D'nin, filanca miktarda farklılık ürünü ve bu nedenle de düzenleyici fiyat üzerinden falanca miktarda para cinsinden rant sağladıkları söyleniyorsa, her zaman, verili üretim koşulları altında normal sayılan belirli bir sermayenin kullanılmakta olduğu varsayılır. Tıpkı, sanayide, metaların üretim fiyatlarına üretilebilmeleri için her bir iş dalında belirli bir asgari sermayeye gereksinim duyulması örneğinde olduğu gibi.

Aynı toprağa yapılan ve iyileştirmelerle bağlantılı olan ardışık sermaye yatırımları nedeniyle bu asgari sermaye değişirse, bu değişim adım adım gerçekleşir. Örneğin A'nın yeterli sayıda acre'ı bu ek işletme sermayesini elde etmediği sürece, değişmeden kalmış olan üretim fiyatı A'nın daha iyi bir şekilde ekilen acre'larında rant yaratır ve daha iyi toprak türleri olan B, C ve D'nin hepsinde rant artar. Ama yeni işletme tarzı normal işletme tarzı hâline gelecek kadar yaygınlık kazanır kazanmaz üretim fiyatı düşer; daha iyi arazilerin rantları yine düşer, ve A toprağının, yeni ortalama işletme sermayesine sahip olmayan kısmı, ürünlerini, kendi üretim fiyatından azına, yani ortalama kârı getirmeyecek şekilde satmak zorunda kalır.

Bu, üretim fiyatı düşerken ve hatta ek sermayenin üretkenliği azalırken de, artan sermaye yatırımı nedeniyle gerekli olan toplam ürün daha iyi toprak türleri tarafından sağlanmaya başlar başlamaz ve dolayısıyla, örneğin A'daki işletme sermayesi oradan çekilir çekilmez, yani A, söz konusu olan ürünün (örneğin buğdayın) üretimindeki rekabetin dışına düşer düşmez ortaya çıkar. Yeni düzenleyici toprak hâline gelen daha iyi B toprağında ortalama olarak kullanılan sermaye miktarı artık normal sayılır; ve arazilerin farklı verimliliklerinden söz edildiğinde, bu yeni acre başına normal sermaye miktarının kullanılmakta olduğu varsayılır.

Diğer yandan, bu ortalama sermaye yatırımının (örneğin İngiltere'de 1848'den önce acre başına 8 sterlin ve 1848'den sonra 12 sterlin), kira sözleşmeleri düzenlenirken başvurulan ölçüt olduğu açıktır. Daha fazla harcama yapan kiracı çiftçi için, artık kâr, sözleşme süresi boyunca ranta dönüşmez. Sözleşme süresinin dolmasından sonra bunun gerçekleşip gerçekleşmeyeceği, aynı fazladan sermaye yatırımını yapabilecek durumda olan kiracı çiftçiler arasındaki rekabete bağlı olacaktır. Burada, sermaye harcamaları aynı kalır ve hatta azalırken, artmış ürün miktarını sağlamaya devam eden kalıcı toprak iyileştirmelerinden söz etmiyoruz. Bunlar, sermayenin ürünleri olmalarına rağmen, topraktaki doğal kalite farkları gibi etkide bulunur.

Demek ki, Farklılık Rantı II söz konusu olduğunda, acre başına normal sermaye yatırımındaki her tür değişmeden bağımsız olarak var olmaya devam edebilen Farklılık Rantı I'in kendisinde ortaya çıkmayan bir durumla karşılaşılıyor. Bu, bir yandan, düzenleyici A toprağındaki farklı sermaye yatırımlarının sonuçlarının silinmesidir; bu yatırımların ürünü şimdi basitçe acre başına normal ortalama ürün olarak görünür. Bu, diğer yandan, acre başına sermaye yatırımının normal en alt düzeyindeki ya da ortalama büyüklüğündeki değişimdir; böylece, bu değişim, kendisini toprağın bir özelliği olarak gösterir. Bu, son olarak, artık kârın rant biçimine dönüşme tarzındaki farklılıktır.

Tablo I ve II'yle karşılaştırıldığında, Tablo VI, tahıl cinsinden rantın I'e göre iki katından fazlasına çıkmış, II'ye göre $1^1/_5$ quarter artmış olduğunu; para cinsinden rantın ise I'e göre iki katına çıkmış, II'ye göre değişmemiş olduğunu da gösteriyor. Ek sermayenin daha büyük bir kısmı (diğer koşullar aynı kalırken) daha iyi toprak türlerinin payına düşseydi ya da diğer yandan ek sermayenin A üzerindeki etkisi daha az olsaydı, yani A'nın quarter'ının düzenleyici ortalama fiyatı daha yüksek olsaydı, rant, ciddi şekilde artardı.

Verimliliğin ek sermaye aracılığıyla yükselmesi farklı toprak türleri üzerinde farklı etkilerde bulunsaydı, bunların farklılık rantları değişirdi.

Her durumda, ek sermaye yatırımlarının üretkenlik oranlarının yükselmesi nedeniyle üretim fiyatları düşerken (yani, üretkenlik, öndelenen sermayeye göre daha büyük bir oranda artar artmaz), örneğin sermaye yatırımı iki katına çıktığında, acre başına rantın iki katına çıkmakla kalmayıp daha fazla artabileceği gösterilmiş oldu. Ama A toprağında üretkenliğin hızla artması nedeniyle üretim fiyatı çok daha fazla düşse, rantın azalması da mümkündür.

Örneğin, B'ye ve C'ye yapılan ek sermaye yatırımlarının üretkenliği A'da olduğu oranda artırmadığını ve böylece oransal farkların B ve C için azaldığını ve üründeki artışın fiyattaki azalmayı dengelemediğini varsayarsak, Tablo II'deki durumla karşılaştırıldığında, D'deki rant artar, B'deki ve C'deki rant azalırdı.

Tablo VIa

Toprak		Sermaye	Kâr	Acre başına ürün	Satış fiyatı	Getiri	Tahıl cinsinden rant	Para cinsinden rant
	acre	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	sterlin	quarter	sterlin
A	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	$1 + 3 = 4$	$1^1/_2$	6	0	0
B	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	$2 + 2^1/_2 = 4^1/_2$	$1^1/_2$	$6^3/_4$	$^1/_2$	$^3/_4$
C	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	$3 + 5 = 8$	$1^1/_2$	12	4	6
D	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	$4 + 12 = 16$	$1^1/_2$	24	12	18
Toplam	4	20		$32^1/_2$			$16^1/_2$	$24^3/_4$

Son olarak, verimlilik artış oranları aynıyken daha iyi arazilere A'ya yatırıldığından daha fazla ek sermaye yatırılsaydı ya da daha iyi arazilere yapılan ek sermaye yatırımları daha yüksek verimlilik oranlarına yol açsaydı, para cinsinden rant artardı. Her iki durumda da farklar büyürdü.

Ek sermaye yatırımlarından kaynaklanan iyileşme, farkları tümüyle ya da kısmen azaltırsa, B ve C'den çok A'yı etkilerse, para cinsinden rant azalır. En iyi arazilerdeki üretkenlik ne kadar az artarsa o kadar çok azalır. Tahıl cinsinden rantın artması, azalması ya da değişmeden kalması, etkideki eşitsizliğin oranına bağlıdır.

Farklı toprak türlerinin ek verimliliklerindeki oransal farklar aynı kalırken, rant getirmeyen A'dan çok rant getiren topraklara ve daha düşük rant getiren topraklardan çok daha yüksek rant getiren topraklara sermaye eklenirse, ya da, ek sermayeler aynıyken, verimlilik, daha iyi topraklarda ve en iyi toprakta A'da olduğundan daha fazla artarsa, hem para cinsinden rant hem de tahıl cinsinden rant (daha yüksek toprak sınıflarındaki verimlilik artışlarının daha düşük olanlardakilere göre daha fazla olması oranında) artar.

Ama, üretici güçteki artış, basitçe, sermaye yatırımı değişmeden kalırken gerçekleşen bir verimlilik artışının sonucu değil, bir ek sermayenin sonucuysa, rant, her koşulda, göreli olarak artar. Daha önceki tüm durumlarda olduğu gibi burada da, rantın ve acre başına ranttaki artışın (Farklılık Rantı I'de, ekili alanların tümündeki ortalama rantın büyüklüğü için de geçerli olduğu üzere), ek sermaye ister fiyatlar değişmezken ya da düşerken değişmeyen bir üretkenlik oranıyla, ister fiyatlar değişmezken ya da düşerken azalan bir üretkenlik oranıyla, isterse fiyatlar düşerken artan bir üretkenlik oranıyla iş görsün, toprağa daha fazla sermaye yatırılmasının sonucu olduğunu gösteren mutlak bakış açısı budur. Çünkü, varsayımımız şudur: ek sermayenin üretkenlik oranı değişmez, düşer ya da yükselirken fiyatın değişmeden kalması, ve, üretkenlik oranı değişmez, düşer ya da yükselirken fiyatın düşmesi, şu anlama gelir: fiyat değişmez ya da düşerken ek sermayenin üretkenlik oranının değişmemesi, fiyat değişmez ya da düşerken üretkenlik oranının düşmesi, fiyat değişmez ya da düşerken üretkenlik oranının yükselmesi. Bu durumların tümünde rantın değişmeden kalabilecek ya da azalabilecek olmasına rağmen, ek sermaye kullanımı, diğer koşullar aynı kalırken, artan verimliliğin ön şartı olmasaydı, rant daha fazla azalırdı. Demek ki, ek sermaye, her zaman, rantın düzeyinin, mutlak olarak düşmüş olsa bile, görece yüksek olmasının nedenidir.

Bölüm

43

Farklılık Rantı II – Üçüncü Durum: Üretim Fiyatı Yükselir. Sonuçlar

★★★

{Üretim fiyatının yükselmesinin ön şartı, en kötü, rant getirmeyen kalitedeki toprağın üretkenliğinin azalmasıdır. Düzenleyici sayılan üretim fiyatı, yalnızca, A'ya yatırılan $2^1/_2$ sterlinin 1 quarter'dan azını üretmesi ya da A'ya yatırılan 5 sterlinin 2 quarter'dan azını üretmesi veya A'dan kötü olan bir toprağın ekilmek zorunda kalması durumunda, 3 sterlinin üzerine yükselebilir.

İkinci sermaye yatırımının üretkenliği aynı kalır ya da artarken, bu, yalnızca, $2^1/_2$ sterlinlik birinci sermaye yatırımının üretkenliğinin azalması durumunda mümkün olurdu. Bu durumla yeterince sık karşılaşılır. Örneğin, yüzeysel bir şekilde sürülmesi nedeniyle tükenen üst toprak katmanı eski tarımsal yöntemlerle azalan getiriler sağladığında böyle olur ve ardından toprak daha derinlere inilerek sürüldüğünde yukarı çıkarılan alt katmanlar akılcı bir şekilde işlendiklerinde yine eskisinden daha yüksek getiriler sağlar. Ama bu özel durum buradaki konumuzla tam olarak ilgili değildir. $2^1/_2$ sterlinlik birinci sermaye yatırımının üretkenliğinin düşmesi, daha iyi toprak türleri için, oradaki koşulların benzer oldukları varsayılsa bile, Farklılık Rantı I'in azalmasını gerektirir; ama burada yalnızca Farklılık Rantı II üzerinde duruyoruz. Ancak önümüzdeki özel durum, Farklılık Rantı II'nin zaten var olduğu var-

sayılmadan ortaya çıkamayacağından ve gerçekte Farklılık Rantı I'deki bir değişimin Farklılık Rantı II üzerindeki bir etkisini temsil ettiğinden, onun bir örneğini vereceğiz.

Para cinsinden rant ve parasal getiri Tablo II'dekilerle aynıdır. Artmış olan düzenleyici üretim fiyatı, tam olarak, ürünün eksilen niceliğini yerine koyar; bu ikisinin değişimi ters orantılı olduğundan, ikisinin çarpımlarının aynı kalacağı açıktır.

Tablo VII

Toprak türü		Sermaye yatırımı	Kâr	Üretim maliyeti	Ürün	Satış fiyatı	Getiri	Tahıl cinsinden rant	Para cinsinden rant	Rant oranı
	acre	sterlin	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	
A	1	$2^1/_2 + 2^1/_2$	1	6	$^1/_2 + 1^1/_4 = 1^3/_4$	$3^3/_7$	6	0	0	0
B	1	$2^1/_2 + 2^1/_2$	1	6	$1 + 2^1/_2 = 3^1/_2$	$3^3/_7$	12	$1^3/_4$	6	%120
C	1	$2^1/_2 + 2^1/_2$	1	6	$1^1/_2 + 3^3/_4 = 5^1/_4$	$3^3/_7$	18	$3^1/_2$	12	%240
D	1	$2^1/_2 + 2^1/_2$	1	6	$2 + 5 = 7$	$3^3/_7$	24	$5^1/_4$	18	%360
		20			$17^1/_2$		60	$10^1/_2$	36	%240

Yukarıdaki durumda, ikinci sermaye yatırımının üretici gücünün, birinci yatırımın başlangıçtaki üretkenliğine göre daha yüksek olduğu varsayılmıştı. İkinci yatırımın, yalnızca birincisinin başlangıçta sahip olduğu üretkenliğe sahip olduğunu kabul etmemiz, aşağıda görüldüğü üzere, herhangi bir değişikliğe yol açmaz:

Tablo VIII

Toprak türü		Sermaye yatırımı	Kâr	Üretim maliyeti	Ürün	Satış fiyatı	Getiri	Rant		Artık kâr oranı
								tahıl	para	
	acre	sterlin	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	
A	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	$^1/_2 + 1 = 1^1/_2$	4	6	0	0	0
B	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	$1 + 2 = 3$	4	12	$1^1/_2$	6	%120
C	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	$1^1/_2 + 3 = 4^1/_2$	4	18	3	12	%240
D	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	$2 + 4 = 6$	4	24	$4^1/_2$	18	%360
		20			15		60	9	36	%240

Burada da, aynı oranda yükselen üretim fiyatı, hem getiri hem de para cinsinden rant üretkenliğindeki azalmanın tümüyle giderilmesine yol açar.

Üçüncü örnek, saf biçimiyle, yalnızca, birinci sermaye yatırımı birinci ve ikinci durumlarda hep kabul edildiği gibi değişmeden kalırken, ikinci sermaye yatırımının üretkenliği azaldığında ortaya çıkar. Burada Farklılık Rantı I'de herhangi bir değişme olmaz; sadece, Farklılık Rantı II'den kaynaklanan kısımda bir değişim gerçekleşir. İki örnek vereceğiz; birin-

cisinde, ikinci sermaye yatırımının üretkenliğinin $^1/_2$'ye, ikincisinde $^1/_4$'e düştüğünü varsayacağız.

Tablo IX

Toprak türü		Sermaye yatırımı	Kâr	Üretim maliyeti	Ürün	Satış fiyatı	Getiri	Rant		Rant oranı
	acre	sterlin	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	sterlin	tahıl quarter	para sterlin	
A	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	$1 + {}^1/_2 = 1^1/_2$	4	6	0	0	0
B	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	2 + 1 = 3	4	12	$1^1/_2$	6	%120
C	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	$3 + 1^1/_2 = 4^1/_2$	4	18	3	12	%240
D	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	4 + 2 = 6	4	24	$4^1/_2$	18	%360
		20			15		60	9	36	%240

Üretkenlik azalmasının Tablo VIII'de birinci, Tablo IX'da ikinci sermaye yatırımının payına düşmesi dışında, bu iki tablo aynıdır.

Tablo X

Toprak türü		Sermaye yatırımı	Kâr	Üretim maliyeti	Ürün	Satış fiyatı	Getiri	Rant		Rant oranı
	acre	sterlin	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	sterlin	tahıl quarter	para sterlin	
A	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	$1 + {}^1/_4 = 1^1/_4$	$4^4/_5$	6	0	0	0
B	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	$2 + {}^1/_2 = 2^1/_2$	$4^4/_5$	12	$1^1/_4$	6	%120
C	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	$3 + {}^3/_4 = 3^3/_4$	$4^4/_5$	18	$2^1/_2$	12	%240
D	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	4 + 1 = 5	$4^4/_5$	24	$3^3/_4$	18	%360
		20		24	$12^1/_2$		60	$7^1/_2$	36	%240

Tablo II, VII ve VIII'de olduğu gibi bu tabloda da toplam getiri, para cinsinden rant ve tahıl cinsinden rant aynı kalıyor, çünkü ürün ile satış fiyatı yine ters orantılı olarak değişmiş ama sermaye yatırımı aynı kalmıştır.

Ama üretim fiyatı yükselirken mümkün olan diğer durumda, yani daha önce ekilmeye değmeyen daha düşük kaliteli bir toprak ekime açılırsa ne olur?

a ile göstereceğimiz bu tür bir toprağın rekabete dâhil olduğunu varsayalım. O zaman daha önce rant getirmeyen A toprağı rant getirir ve yukarıdaki Tablo VII, VIII ve X aşağıdaki şekilleri alırdı:

Tablo VIIa

Toprak türü		Sermaye	Kâr	Üretim maliyeti	Ürün	Satış fiyatı	Getiri	Rant		Artış
	acre	sterlin	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	
a	1	5	1	6	$1^1/_2$		6	0	0	0
A	1	$2^1/_2 + 2^1/_2$	1	6	$^1/_2 + 1^1/_4 = 1^3/_4$	4	7	$^1/_4$	1	1
B	1	$2^1/_2 + 2^1/_2$	1	6	$1 + 2^1/_2 = 3^1/_2$	4	14	2	8	1 + 7
C	1	$2^1/_2 + 2^1/_2$	1	6	$1^1/_2 + 3^3/_4 = 5^1/_4$	4	21	$3^3/_4$	15	1 + 2 × 7
D	1	$2^1/_2 + 2^1/_2$	1	6	2 + 5 = 7	4	28	$5^1/_2$	22	1 + 3 × 7
				30	19		76	$11^1/_2$	46	

Tablo VIIIa

Toprak türü		Sermaye	Kâr	Üretim maliyeti	Ürün	Satış fiyatı	Getiri	Rant		Artış
	acre	sterlin	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	
a	1	5	1	6	$1^1/_4$		6	0	0	0
A	1	$2^1/_2 + 2^1/_2$	1	6	$^1/_2 + 1 = 1^1/_2$	$4^4/_5$	$7^1/_5$	$^1/_4$	$1^1/_5$	$1^1/_5$
B	1	$2^1/_2 + 2^1/_2$	1	6	1 + 2 = 3	$4^4/_5$	$14^2/_5$	$1^3/_4$	$8^2/_5$	$1^1/_5 + 7^1/_5$
C	1	$2^1/_2 + 2^1/_2$	1	6	$1^1/_2 + 3 = 4^1/_2$	$4^4/_5$	$21^3/_5$	$3^1/_4$	$15^3/_5$	$1^1/_5 + 2 \times 7^1/_5$
D	1	$2^1/_2 + 2^1/_2$	1	6	2 + 4 = 6	$4^4/_5$	$28^4/_5$	$4^3/_4$	$22^4/_5$	$1^1/_5 + 3 \times 7^1/_5$
				30	$16^1/_4$		78	10	48	

Tablo Xa

Toprak türü		Sermaye	Kâr	Üretim maliyeti	Ürün	Satış fiyatı	Getiri	Rant		Artış
	acre	sterlin	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	
a	1	5	1	6	$1^1/_8$		6	0	0	0
A	1	$2^1/_2 + 2^1/_2$	1	6	$1 + ^1/_4 = 1^1/_4$	$5^1/_3$	$6^2/_3$	$^1/_8$	$^2/_3$	$^2/_3$
B	1	$2^1/_2 + 2^1/_2$	1	6	$2 + ^1/_2 = 2^1/_2$	$5^1/_3$	$13^1/_3$	$1^3/_8$	$7^1/_3$	$^2/_3 + 6^2/_3$
C	1	$2^1/_2 + 2^1/_2$	1	6	$3 + ^3/_4 = 3^3/_4$	$5^1/_3$	20	$2^5/_8$	14	$^2/_3 + 2 \times 6^2/_3$
D	1	$2^1/_2 + 2^1/_2$	1	6	4 + 1 = 5	$5^1/_3$	$26^2/_3$	$3^7/_8$	$20^3/_3$	$^2/_3 + 3 \times 6^2/_3$
				30	$13^3/_8$		$72^2/_3$	8	$42^2/_3$	

a toprağının eklenmesiyle yeni bir Farklılık Rantı I ortaya çıkar; bu yeni temel üzerinde Farklılık Rantı II de farklı bir şekilde gelişir. a toprağı, yukarıdaki üç tabloda da farklı bir verimliliğe sahiptir; oransal olarak yükselen verimlilikler sırası ancak A'yla birlikte başlar. Yükselen rantlar sırası da bunu uygun şekilde değişir. En kötü rantı getiren, daha önce rantsız olan toprağın rantı, daha yüksek rantların hepsine basitçe eklenen bir sabit oluşturur; daha yüksek rant getiren topraklarda, farkların sırası ve bunların toprak türlerinin verimlilik sırasıyla paralelliği ancak söz konusu sabitin çıkarılmasından sonra açıkça görülür. Tüm tablolarda

A'dan D'ye kadar olan toprakların verimlilikleri arasındaki oranlar, 1 2 3 : 4 şeklinde ve rantlar da buna uygun olarak,

VIIa'da 1 (1 + 7) (1 + 2 × 7) (1 + 3 × 7) şeklinde,

VIIIa'da $1^1/_5$ ($1^1/_5$ + $7^1/_5$) ($1^1/_5$ + 2 × $7^1/_5$) ($1^1/_5$ + 3 × $7^1/_5$) şeklinde,

Xa'da $^2/_3$: ($^2/_3$ + $6^2/_3$) ($^2/_3$ + 2 × $6^2/_3$) ($^2/_3$ + 3 × $6^2/_3$) şeklindedir.

Kısacası: A'nın rantı = n ise ve daha yüksek verimliliğe sahip olan bir sonraki toprağın rantı n + m ise, sıra, n (n + m) (n + 2m) (n + 3m) vb. şeklindedir. –F. E.)

(Yukarıdaki üçüncü durum elyazmasında incelenmediğinden (yalnızca başlığı var), bunları yukarıdaki şekilde elinden geldiği kadarıyla tamamlama görevi editöre düştü. Editörün yapması gereken bir şey daha var: Üç temel durumuyla ve dokuz alt durumuyla Farklılık Rantı II hakkında buraya kadar yapılan tüm incelemenin genel sonuçlarını çıkarmak. Ama elyazmasında verilen örnekler bu amaç için pek uygun değil. Bunlar, birincisi, eşit büyüklükteki alanları için getirileri arasındaki oranlar 1 2 3 4 şeklinde olan toprak parçalarını karşılaştırıyor; yani, başından itibaren, fazlasıyla abartılı olan ve bu temel üzerinde geliştirilen varsayımların ve hesaplamaların akışı içinde fazlasıyla devasa sayısal değerler ortaya çıkaran farklar söz konusu. Ama ikincisi, bunlar tümüyle yanlış bir izlenim uyandırıyor. Aralarındaki oranlar 1 2 3 4 şeklinde olan verimlilik dereceleri, 0 1 2 : 3 vb. sırasıyla rantlar verince, insanın içinde, hemen, ikinci sırayı birincisinden türetme ve rantların iki katına, üç katına vb. çıkmasını toplam getirilerin iki katına, üç katına vb. çıkmasıyla açıklama isteği uyanıyor. Ama bu tümüyle yanlış olurdu. Verimlilik dereceleri arasındaki oranlar n (n + 1) (n + 2) (n + 4) şeklinde olduğunda da, rantlar arasındaki oranlar 0 1 2 3 4 şeklinde olur; rantlar arasındaki oranlar, verimlilik *dereceleri* gibi değil, sıfır noktası olarak rantsız topraktan başlayarak hesaplanan verimlilik *farkları* gibi değişir.

Metnin açıklanması için özgün tabloları vermek zorunluydu. Ama incelemenin aşağıda yer alan sonuçlarına daha açık bir temel kazandırmak için şimdi yeni bir tablolar dizisi sunacağım; bu tablolarda getiriler bushel ($^1/_8$ quarter ya da 36,35 litre) ve şilin (= mark) cinsinden.

Birinci tablo (XI) önceki Tablo I'e karşılık geliyor. Bu tabloda A ile E arasında değişen beş farklı toprak kalitesi için, 50 şilinlik bir ilk sermaye yatırımı, 10 şilinlik bir kâr ve dolayısıyla acre başına toplam 60 şilinlik bir üretim maliyetiyle elde edilen getiriler ve rantlar veriliyor. Tahıl cinsinden getirilere daha düşük değerler veriliyor: Acre başına 10, 12, 14, 16, 18 bushel. Buradan çıkan düzenleyici üretim fiyatı, bushel başına 6 şilin.

Aşağıdaki 13 tablo, Farklılık Rantı II'nin, bu bölümde ve önceki iki bölümde ele alınan üç durumuna karşılık geliyor: aynı toprağa acre başına 50 şilinlik bir *ek* sermaye yatırımı ve değişmeden kalan, düşen ya da yükselen üretim fiyatı. Bu durumların her biri, ikinci sermayenin üretkenliği birincisine göre 1. aynı kaldığında, 2. düştüğünde, 3. yükseldiğinde aldıkları şekilleriyle sunuluyor. Bu sırada, özel olarak açıklanmaları gereken bazı varyantlar ortaya çıkıyor.

Durum I: Değişmeyen üretim fiyatı, için:

Varyant 1: İkinci sermaye yatırımının üretkenliği aynı kalır (Tablo XII)

Varyant 2: Üretkenlik düşer. Bu, yalnızca, A toprağına ikinci bir yatırımın yapılmaması durumunda gerçekleşebilir. Bu da,
a) B toprağının da rant getirmeyeceği (Tablo XIII), ya da
b) B toprağının tümüyle rantsız kalmayacağı (Tablo XIV)
bir şekilde olabilir.

Varyant 3: Üretkenlik yükselir (Tablo XV). Bu durumda da, A toprağına ikinci bir sermaye yatırımının yapılması olanaksızdır.

Durum II: Düşen üretim fiyatı, için:

Varyant 1: İkinci yatırımın üretkenliği aynı kalır (Tablo XVI).

Varyant 2: Üretkenlik düşer (Tablo XVII). Bu iki varyant, A toprağının rekabetin dışına çıkmasını, B toprağının rantsız hâle gelmesini ve üretim fiyatını düzenlemesini gerektirir.

Varyant 3: Üretkenlik yükselir (Tablo XVIII). Burada A toprağı düzenleyici olmaya devam eder.

Durum III: Yükselen üretim fiyatı, söz konusu olduğunda, iki olasılık var; A toprağı rantsız kalabilir ve fiyatı düzenlemeye devam edebilir ya da A'nınkinden düşük bir toprak kalitesi rekabete dâhil olur ve fiyatı düzenler (bu durumda A rant getirmeye başlar).

Birinci Olasılık: A toprağı düzenleyici toprak olmaya devam eder.

Varyant 1: İkinci sermayenin üretkenliği aynı kalır (Tablo XIX). Bu, yapılmış olan varsayımlar altında, yalnızca, birinci yatırımın üretkenliğinin azalması durumunda mümkündür.

Varyant 2: İkinci yatırımın üretkenliği düşer (Tablo XX); bu, birinci yatırımın üretkenliğinin aynı kalmasını olanaksız kılmaz.

Varyant 3: İkinci yatırımın üretkenliği yükselir (Tablo XXI); bu da yine birinci yatırımın üretkenliğinde düşme gerektirir.

İkinci Olasılık: (a ile gösterilen) daha düşük bir toprak kalitesi rekabete dâhil olur; A toprağı rant getirir.

Varyant 1: İkinci yatırımın üretkenliği aynı kalır (Tablo XXII).

Varyant 2: Üretkenlik düşer (Tablo XXIII).

Varyant 3: Üretkenlik yükselir (Tablo XXIV).

Bu üç varyant, problemin genel koşullarıyla uyumludur ve açıklama gerektirmezler.

Şimdi tablolara geçelim.

Tablo XI

Toprak türü	Üretim maliyeti şilin	Ürün bushel	Satış fiyatı şilin	Getiri şilin	Rant şilin	Rant artışı
A	60	10	6	60	0	0
B	60	12	6	72	12	12
C	60	14	6	84	24	2 × 12
D	60	16	6	96	36	3 × 12
E	60	18	6	108	48	4 × 12
					120	10 × 12

Aynı toprağa ikinci sermaye yatırımı yapıldığında.

Birinci Durum: Üretim fiyatı değişmeden kalır.

Varyant 1: İkinci sermaye yatırımının üretkenliği değişmeden kalır.

Tablo XII

Toprak türü	Üretim maliyeti şilin	Ürün bushel	Satış fiyatı şilin	Getiri şilin	Rant şilin	Rant artışı
A	60 + 60 = 120	10 + 10 = 20	6	120	0	0
B	60 + 60 = 120	12 + 12 = 24	6	144	24	24
C	60 + 60 = 120	14 + 14 = 28	6	168	48	2 × 24
D	60 + 60 = 120	16 + 16 = 32	6	192	72	3 × 24
E	60 + 60 = 120	18 + 18 = 36	6	216	96	4 × 24
					240	10 × 24

Varyant 2: İkinci sermaye yatırımının üretkenliği düşer; A toprağına ikinci bir yatırım yapılmaz.

1. B toprağı rantsız hâle geldiğinde.

Tablo XIII

Toprak türü	Üretim maliyeti	Ürün	Satış fiyatı	Getiri	Rant	Rant artışı
	şilin	bushel	şilin	şilin	şilin	
A	60	10	6	60	0	0
B	60 + 60 = 120	12 + 8 = 20	6	120	0	0
C	60 + 60 = 120	$14 + 9^1/_3 = 23^1/_3$	6	140	20	20
D	60 + 60 = 120	$16 + 10^2/_3 = 26^2/_3$	6	160	40	2 × 20
E	60 + 60 = 120	18 + 12 = 30	6	180	60	3 × 20
					120	6 × 20

2. B toprağı tümüyle rantsız hâle gelmediğinde.

Tablo XIV

Toprak türü	Üretim maliyeti	Ürün	Satış fiyatı	Getiri	Rant	Rant artışı
	şilin	bushel	şilin	şilin	şilin	
A	60	10	6	60	0	0
B	60 + 60 = 120	12 + 9 = 21	6	126	6	6
C	60 + 60 = 120	$14 + 10^1/_2 = 24^1/_2$	6	147	27	6 + 21
D	60 + 60 = 120	16 + 12 = 28	6	168	48	6 + 2 × 21
E	60 + 60 = 120	$18 + 13^1/_2 = 31^1/_2$	6	189	69	6 + 3 × 21
					150	4 × 6 + 6 × 21

Varyant 3: 2. sermaye yatırımının üretkenliği yükselir; A toprağına burada da ikinci bir yatırım yapılmaz.

Tablo XV

Toprak türü	Üretim maliyeti	Ürün	Satış fiyatı	Getiri	Rant	Rant artışı
	şilin	bushel	şilin	şilin	şilin	
A	60	10	6	60	0	0
B	60 + 60 = 120	12 + 15 = 27	6	162	42	42
C	60 + 60 = 120	$14 + 17^1/_2 = 31^1/_2$	6	189	69	42 + 27
D	60 + 60 = 120	16 + 20 = 36	6	216	96	42 + 2 × 27
E	60 + 60 = 120	$18 + 22^1/_2 = 40^1/_2$	6	243	123	42 + 3 × 27
					330	4 × 42 + 6 × 27

İkinci Durum: Üretim fiyatı düşer.

Varyant 1: İkinci sermaye yatırımının üretkenliği aynı kalır. A toprağı rekabetin dışına çıkar, B toprağı rantsız hâle gelir.

Tablo XVI

Toprak türü	Üretim maliyeti şilin	Ürün bushel	Satış fiyatı şilin	Getiri şilin	Rant şilin	Rant artışı
B	60 + 60 = 120	12 + 12 = 24	5	120	0	0
C	60 + 60 = 120	14 + 14 = 28	5	140	20	20
D	60 + 60 = 120	16 + 16 = 32	5	160	40	2 × 20
E	60 + 60 = 120	18 + 18 = 36	5	180	60	3 × 20
					120	6 × 20

Varyant 2: İkinci sermaye yatırımının üretkenliği düşer; A toprağı rekabetin dışına çıkar, B toprağı rantsız hâle gelir.

Tablo XVII

Toprak türü	Üretim maliyeti şilin	Ürün bushel	Satış fiyatı şilin	Getiri şilin	Rant şilin	Rant artışı
B	60 + 60 = 120	12 + 9 = 21	$5^5/_7$	120	0	0
C	60 + 60 = 120	$14 + 10^1/_2 = 24^1/_2$	$5^5/_7$	140	20	20
D	60 + 60 = 120	16 + 12 = 28	$5^5/_7$	160	40	2 × 20
E	60 + 60 = 120	$18 + 13^1/_2 = 31^1/_2$	$5^5/_7$	180	60	3 × 20
					120	6 × 20

Varyant 3: İkinci sermaye yatırımının üretkenliği yükselir; A rekabette kalır. B toprağı rant getirir.

Tablo XVIII

Toprak türü	Üretim maliyeti şilin	Ürün bushel	Satış fiyatı şilin	Getiri şilin	Rant şilin	Rant artışı
A	60 + 60 = 120	10 + 15 = 25	$4^4/_5$	120	0	0
B	60 + 60 = 120	12 + 18 = 30	$4^4/_5$	144	24	24
C	60 + 60 = 120	14 + 21 = 35	$4^4/_5$	168	48	2 × 24
D	60 + 60 = 120	16 + 25 = 40	$4^4/_5$	192	72	3 × 24
E	60 + 60 = 120	18 + 27 = 45	$4^4/_5$	216	96	4 × 24
					240	10 × 24

Üçüncü Durum: Üretim fiyatı yükselir.

A. A toprağı rantsız ve fiyat düzenleyicisi olarak kalırsa.

Varyant 1: İkinci sermaye yatırımının üretkenliği aynı kalır; bu, birinci yatırımın üretkenliğinin azalmasını gerektirir.

Tablo XIX

Toprak türü	Üretim maliyeti şilin	Ürün* bushel	Satış fiyatı şilin	Getiri şilin	Rant şilin	Rant artışı
A	60 + 60 = 120	$7^1/_2 + 10 = 17^1/_2$	$6^6/_7$	120	0	0
B	60 + 60 = 120	9 + 12 = 21	$6^6/_7$	144	24	24
C	60 + 60 = 120	$10^1/_2 + 14 = 24^1/_2$	$6^6/_7$	168	48	2 × 24
D	60 + 60 = 120	12 + 16 = 28	$6^6/_7$	192	72	3 × 24
E	60 + 60 = 120	$13^1/_2 + 18 = 31^1/_2$	$6^6/_7$	216	96	4 × 24
					240	10 × 24

Varyant 2: İkinci sermaye yatırımının üretkenliği düşer; bu, birincisinin üretkenliğinin aynı kalmasını olanaksız kılmaz.

Tablo XX

Toprak türü	Üretim maliyeti şilin	Ürün bushel	Satış fiyatı şilin	Getiri şilin	Rant şilin	Rant artışı
A	60 + 60 = 120	10 + 5 = 15	8	120	0	0
B	60 + 60 = 120	12 + 6 = 18	8	144	24	24
C	60 + 60 = 120	14 + 7 = 21	8	168	48	2 × 24
D	60 + 60 = 120	16 + 8 = 24	8	192	72	3 × 24
E	60 + 60 = 120	18 + 9 = 27	8	216	96	4 × 24
					240	10 × 24

Varyant 3: İkinci sermaye yatırımının üretkenliği yükselir; bu, yapılan varsayımlar altında, birinci yatırımın üretkenliğinin düşmesini gerektirir.

Tablo XXI

Toprak türü	Üretim maliyeti şilin	Ürün bushel	Satış fiyatı şilin	Getiri şilin	Rant şilin	Rant artışı
A	60 + 60 = 120	$5 + 12^1/_2 = 17^1/_2$	$6^6/_7$	120	0	0
B	60 + 60 = 120	6 + 15 = 21	$6^6/_7$	144	24	24
C	60 + 60 = 120	$7 + 17^1/_2 = 24^1/_2$	$6^6/_7$	168	48	2 × 24
D	60 + 60 = 120	8 + 20 = 28	$6^6/_7$	192	72	3 × 24
E	60 + 60 = 120	$9 + 22^1/_2 = 31^1/_2$	$6^6/_7$	216	96	4 × 24
					240	10 × 24

* 1. baskıda burada yanlışlıkla XXI'in sayıları verilmiştir. –*Almanca ed.*

B. (a ile gösterilen) daha az verimli bir toprak fiyatı düzenlemeye başlar ve bu nedenle A toprağı rant getirirse. Bu, bütün varyantlarda, ikinci yatırımın üretkenliğinin aynı kalmasına izin verir.

Varyant 1: İkinci sermaye yatırımının üretkenliği aynı kalır.

Tablo XXII

Toprak türü	Üretim maliyeti	Ürün	Satış fiyatı	Getiri	Rant	Rant artışı
	şilin	bushel	şilin	şilin	şilin	
a	120	16	$7^1/_2$	120	0	0
A	60 + 60 = 120	10 + 10 = 20	$7^1/_2$	150	30	30
B	60 + 60 = 120	12 + 12 = 24	$7^1/_2$	180	60	2 × 30
C	60 + 60 = 120	14 + 14 = 28	$7^1/_2$	210	90	3 × 30
D	60 + 60 = 120	16 + 16 = 32	$7^1/_2$	240	120	4 × 30
E	60 + 60 = 120	18 + 18 = 36	$7^1/_2$	270	150	2 × 30
					450	15 × 30

Varyant 2: İkinci sermaye yatırımının üretkenliği düşer.

Tablo XXIII

Toprak türü	Üretim maliyeti	Ürün	Satış fiyatı	Getiri	Rant	Rant artışı
	şilin	bushel	şilin	şilin	şilin	
a	120	15	8	120	0	0
A	60 + 60 = 120	$10 + 7^1/_2 = 17^1/_2$	8	140	20	20
B	60 + 60 = 120	12 + 9 = 21	8	168	48	20 + 28
C	60 + 60 = 120	$14 + 10^1/_2 = 24^1/_2$	8	196	76	20 + 2 × 28
D	60 + 60 = 120	16 + 12 = 28	8	224	104	20 + 3 × 28
E	60 + 60 = 120	$18 + 13^1/_2 = 31^1/_2$	8	252	132	20 + 4 × 28
					380	5 × 20 + 10 × 28

Varyant 3: İkinci sermaye yatırımının üretkenliği yükselir.

Tablo XXIV

Toprak türü	Üretim maliyeti	Ürün	Satış fiyatı	Getiri	Rant	Rant artışı
	şilin	bushel	şilin	şilin	şilin	
a	120	16	$7^1/_2$	120	0	0
A	60 + 60 = 120	$10 + 12^1/_2 = 22^1/_2$	$7^1/_2$	$168^3/_4$	$48^3/_4$	$15 + 33^3/_4$
B	60 + 60 = 120	12 + 15 = 27	$7^1/_2$	$202^1/_2$	$82^1/_2$	$15 + 2 \times 33^3/_4$
C	60 + 60 = 120	$14 + 17^1/_2 = 31^1/_2$	$7^1/_2$	$236^1/_4$	$116^1/_4$	$15 + 3 \times 33^3/_4$
D	60 + 60 = 120	16 + 20 = 36	$7^1/_2$	270	150	$15 + 4 \times 33^3/_4$
E	60 + 60 = 120	$18 + 22^1/_2 = 40^1/_2$	$7^1/_2$	$303^3/_4$	$183^3/_4$	$15 + 5 \times 33^3/_4$
					$581^1/_4$	$5 \times 15 + 15 \times 33^3/_4$

Bu tablolar aşağıdaki sonuçları verir.

Birincisi, rantsız düzenleyici toprak sıfır noktası alındığında verimlilik farklarının sırası nasıl değişirse rantların sırası da tam olarak o şekilde değişir. Rant için belirleyici olan, mutlak getiriler değil, sadece getiri farklarıdır. Farklı toprak türleri acre başına 1, 2, 3, 4, 5 bushel de sağlasa, 11, 12, 13, 14, 15 bushel de sağlasa, rantlar, her iki durumda da, sırasıyla 0, 1, 2, 3, 4, 5 bushel ya da bunların parasal karşılıklarıdır.

Ama aynı toprağa arka arkaya yapılan sermaye yatırımlarının toplam rant getirileriyle ilgili sonuç çok daha önemlidir.

İncelenmiş olan on üç durumdan beşinde, sermaye yatırımı gibi rantların toplam tutarı da *iki katına çıkıyor*; 10 × 12 şilin yerine 10 × 24 şilin = 240 şilin oluyor. Bu durumlar şunlar:

Durum I, fiyat değişmez, Varyant 1: aynı kalan üretim artışı (Tablo XII).

Durum II, fiyat düşer, Varyant 3: artan üretim artışı (Tablo XVIII).

Durum III, fiyat yükselir, A toprağının düzenleyici kaldığı Birinci Olasılık, her üç varyant (Tablo XIX, XX, XXI).

Dört durumda rant *iki katından fazlasına* çıkıyor:

Durum I, Varyant 3, fiyat değişmez, ama artan üretim artışı vardır (Tablo XV). Rant toplamı 330 şiline çıkar.

Durum III, İkinci Olasılık, A toprağı her üç varyantta da rant getirir (Tablo XXII, Rant = 15 × 30 = 450 şilin; Tablo XXIII, Rant = 5 × 20 + 10 × 28 = 380 şilin; Tablo XXIV, Rant = $5 \times 15 + 15 \times 33^3/_4 = 581^1/_4$ şilin).

Bir durumda rant *yükseliyor*, ama birinci sermaye yatırımının getirdiği rantın iki katına çıkmıyor:

Durum I, fiyat değişmez, Varyant 2: B'nin tümüyle rantsız kalmamasını sağlayan koşullar altında ikinci yatırımda üretkenlik düşüşü (Tablo XIV, Rant = 4 × 6 + 6 × 21 = 150 şilin).

Son olarak, tüm topraklar bir arada ele alındığında, toplam rant, ikinci sermaye yatırımları sonrasında yalnızca üç durumda birinci yatırımlardaki düzeyinde (Tablo XI) kalıyor; bunlar, A toprağının rekabetin dışına çıkarıldığı ve B toprağının düzenleyici ve böylece rantsız hâle geldiği durumlar. B'nin rantı, ortadan kalkmakla kalmıyor, rant sırasının izleyen unsurlarının her birinden çıkarılıyor; sonucu belirleyen şey de bu. Söz konusu durumlar:

Durum I, Varyant 2, koşullar, A toprağının dışarıya düşmesine yol açacak türdedir (Tablo XIII). Rant toplamı, 6 × 20, yani Tablo XI'deki gibi 10 × 12 = 120'dir.

Durum II, Varyant 1 ve 2. Burada A toprağı varsayımlar gereği zorunlu olarak dışarıda kalır (Tablo XVI ve XVII), ve rantların toplamı yine 6 × 20 = 10 × 12 = 120 şilindir.

Dolayısıyla, bunlar, şu anlama geliyor: Olası tüm durumların büyük çoğunluğunda, toprağa daha fazla sermaye yatırılması nedeniyle, (hem rant getiren toprağın acre'ı başına hem de özellikle toplam tutarı cinsinden) rant yükseliyor. İncelenen on üç durumdan yalnızca 3'ünde toplam tutar değişmeden kalıyor. Bunlar, en düşük kaliteli, rant getirmeyen ve düzenleyici olan toprağın rekabetin dışına çıktığı ve onun yerini en yakın kalitedeki toprağın aldığı ve dolayısıyla bu sonuncusunun rantsız hâle geldiği durumlardır. Ama bu durumlarda da, en iyi toprak türlerindeki rantlar, ilk sermaye yatırımlarının sağladığı rantlara göre yükseliyor; C için rant 24 şilinden 20 şiline düşüyorsa, D ve E için 36 şilinden 48 şiline ve 40 şilinden 60 şiline yükseliyor.

Toplam rantların ilk sermaye yatırımındaki düzeyin (Tablo XI) altına düştüğü bir durumla, yalnızca, A toprağı dışında B toprağı da rekabetin dışına çıkar ve C toprağı düzenleyici ve rantsız hâle gelirse karşılaşılabilir.

Dolayısıyla, bir ülkede toprağa ne kadar çok sermaye yatırılmışsa, tarımın ve genel olarak uygarlığın gelişme düzeyi ne kadar yüksekse, bir kez ekime açılmış olan toprak türlerinin tümü rekabet güçlerini koruduğu sürece, acre başına rantlar da rantların toplam tutarı da o kadar yükselir, toplumun büyük toprak sahiplerine artık kârlar şeklinde verdiği haraç o kadar devasalaşır.

Bu yasa, büyük toprak sahipleri sınıfının müthiş yaşama azmini açıklar. Hiçbir toplumsal sınıf bu kadar savurganca yaşamaz, hiçbiri, bunun gibi, parası nereden gelirse gelsin geleneksel bir "toplumsal konuma uygun" lüksü koruma hakkının bulunduğunu iddia etmez, hiçbiri bu kadar kaygısızca borç üzerine borç yapmaz. Ve yine de her seferinde dört ayağının üzerine düşer: toprağa başkalarının eklediği ve bu sınıfa, ka-

pitalistin elde ettiği kârlarla tümüyle orantısız bir şekilde rant sağlayan sermaye sayesinde.

Ama aynı yasa, büyük toprak sahiplerinin yaşama azminin neden adım adım tükendiğini de açıklar.

1846'da İngiltere'de tahıl ithalatında uygulanan gümrük vergileri kaldırıldığında, İngiliz fabrikatörleri, bu yolla toprak sahibi aristokrasiyi yoksullara çevirdiklerine inanmıştı. Aristokrasi, bunun yerine daha da zenginleşti. Bu nasıl oldu? Çok basit. Birincisi, o andan itibaren, kiracı çiftçilerle yapılan sözleşmelere, yıllık olarak acre başına 8 sterlin yerine 12 sterlin yatırmaları şartı eklendi ve ikincisi, Avam Kamarası'nda da çok sayıda temsilcileri bulunan toprak sahipleri, kendilerine, arazileriyle ilgili drenaj projeleri ve başka kalıcı iyileştirmeler için büyük devlet destekleri sağladı. En kötü topraklar tümüyle kullanım dışı kalmadığından ve bunun yerine, en fazla, farklı amaçlarla kullanım söz konusu olduğundan (bu da çoğu örnekte yalnızca geçiciydi), rantlar, sermaye yatırımlarındaki artışla orantılı olarak yükseldi ve toprak aristokrasisinin durumu eskiden hiç olmadığı kadar iyileşti.

Ama her şey geçicidir. Okyanus aşan buharlı gemiler ve Kuzey Amerika, Güney Amerika ve Hindistan'daki demiryolları, çok özel toprak parçalarını Avrupa tahıl piyasalarında rekabet edebilir duruma getirdi. Bir yanda, uzun yıllar boyunca ilkel tarım yöntemleri kullanıldığında ve gübre kullanılmadığında bile bol getiri sağlayan, doğanın kendisinin sabanla sürülebilir kıldığı, bakir topraklar olan Kuzey Amerika çayırları, Arjantin pampaları ve bozkırlar vardı. Diğer yanda, Rusya'daki ve Hindistan'daki, acımasız devlet zorbalığının kendilerine (pek çok örnekte işkenceyle) dayattığı vergiler için para elde etmek amacıyla ürünlerinin giderek büyüyen bir kısmını satmak zorunda olan komünist toplulukların arazileri vardı. Köylü, ödeme tarihi geldiğinde mutlaka paraya sahip olmak zorunda olduğundan, bu ürünler, üretim maliyetleri dikkate alınmadan, tüccarın verdiği fiyata satılıyordu. Ve Avrupalı kiracı çiftçiler ve köylüler, rantlar eski düzeylerindeyken, bakir bozkır topraklarının ve Rusya ile Hindistan'ın vergi baskısı altında ezilen köylülerinin rekabetiyle baş edemedi. Avrupa'daki toprağın bir kısmı tahıl yetiştiriciliği alanında hiçbir şekilde rekabet edemez hâle geldi, rantlar her yerde düştü, yukarıda ele aldığımız İkinci Durum, Varyant 2, yani fiyatların düşmesi ve ek sermaye yatırımlarının üretkenliğinin düşmesi, Avrupa'da genelleşti ve bu nedenle İskoçya'dan İtalya'ya ve Güney Fransa'dan Doğu Prusya'ya kadar her yerde toprak sahiplerinin feryatları yükseldi. Neyse ki henüz tüm bozkır toprakları ekime açılmadı; geriye kalan ekilmemiş topraklar, Avrupa'daki her tür büyük toprak mülkiyetini ve dahası küçük toprak mülkiyetini yıkmaya yetecek kadar çok. –F. E.)

Rant, şu başlıklar altında ele alınmalıdır:

A. Farklılık rantı.

1. Farklılık rantı kavramı. Su gücü örneği. Gerçek tarımsal ranta geçiş.

2. Farklı toprak parçalarının farklı verimliliklere sahip olmasından kaynaklanan Farklılık Rantı I.

3. Aynı toprağa yapılan ardışık sermaye yatırımlarından kaynaklanan Farklılık Rantı II. Farklılık Rantı II'nin,

a) üretim fiyatı değişmeden kalırken,

b) düşerken,

c) yükselirken, incelenmesi gerekir.

Ve ayrıca

d) artık kârın ranta dönüşümü.

4. Bu rantın kâr oranı üzerindeki etkisi.

B. Mutlak rant.

C. Toprak fiyatı.

D. Toprak rantı hakkında son değerlendirmeler.

Genel olarak farklılık rantının incelenmesinden çıkan genel sonuçlar şunlardır:

Birincisi: Artık kârların oluşumu farklı yollarla gerçekleşebilir.

Bir yandan, Farklılık Rantı I'e dayalı olarak, yani, toplam tarım sermayesinin, farklı verimliliklere sahip toprak türlerinden oluşan bir alana yatırılmasına dayalı olarak. Ayrıca, aynı toprağa yapılan ardışık sermaye yatırımlarının değişen farklılık üretkenliklerine dayanan Farklılık Rantı II şeklinde; yani, bir yerde, örneğin buğday miktarıyla ifade edilen üretkenliğin, aynı sermaye yatırımıyla en düşük kaliteli, rantsız, ama üretim fiyatını düzenleyen toprakta sağlanan üretkenlikten daha yüksek olmasıyla. Ama bu artık kârlar ne şekilde ortaya çıkarsa çıksın, bunların ranta dönüşümünün, yani kiracı çiftçiden toprak sahibine aktarılmalarının her zaman geçerli olan ön şartı, ardışık her bir sermaye yatırımının kısmi ürünlerinin sahip olduğu farklı gerçek bireysel (yani genel olan ve piyasayı düzenleyen üretim fiyatından bağımsız olan) üretim fiyatlarının, öncesinde, bireysel bir ortalama üretim fiyatına indirgenmiş olmasıdır. Acre başına genel ve düzenleyici üretim fiyatının, bu bireysel ortalama üretim fiyatını aşan kısmı, acre başına rantı oluşturur ve onun ölçüsüdür. Farklılık Rantı I söz konusu olduğunda, farklılık sonuçları, kendi başlarına, ayırt edilebilirdir, çünkü birbirlerinden ayrı olan ve yan yana

duran farklı toprak parçalarında, normal sayılan bir acre başına sermaye harcaması ve buna uygun düşen normal bir ekim yapıldığında ortaya çıkarlar. Farklılık Rantı II söz konusu olduğunda, bunların önce ayırt edilebilir duruma getirilmesi gerekir: gerçekten de yeniden Farklılık Rantı I'e dönüştürülmeleri gerekir ve bu da yalnızca belirtilen şekilde gerçekleşebilir. Örneğin s. 226'daki* Tablo III'ü alalım.

B toprağı $2^1/_2$ sterlinlik birinci sermaye yatırımı için acre başına 2 quarter ve aynı büyüklükteki ikincisi için $1^1/_2$ quarter verir; bunlar, toplam olarak, aynı acre üzerinde $3^1/_2$ quarter eder. Aynı toprakta yetişmiş olan bu $3^1/_2$ quarter'a bakarak, hangi kısmının I. sermaye yatırımına ve hangisinin II. sermaye yatırımına ait olduğunu görmek mümkün değildir. Gerçekten de, $3^1/_2$ quarter, 5 sterlinlik bir toplam sermayenin ürünüdür; ve gerçek olgu, sadece, $2^1/_2$ sterlinlik bir sermayenin 2 quarter getirmiş ve 5 sterlinlik bir sermayenin 4 quarter değil $3^1/_2$ quarter getirmiş olmasıdır. 5 sterlin, 4 quarter getirseydi ve böylece iki sermaye yatırımının getirileri aynı olsaydı ya da 5 quarter getirseydi ve böylece ikinci sermaye yatırımı fazladan 1 quarter getirseydi, durumda hiçbir değişiklik olmazdı. Birinci 2 quarter'ın üretim fiyatı quarter başına $1^1/_2$ sterlin ve ikinci $1^1/_2$ quarter'ın üretim fiyatı acre başına 2 sterlindir. Bu nedenle, söz konusu $3^1/_2$ quarter, toplam olarak 6 sterlin eder. Toplam ürünün bireysel üretim fiyatı budur ve ortalamada quarter başına 1 sterlin $14^2/_7$ şilin ya da yaklaşık olarak $1^3/_4$ sterlin eder. Bu da, A toprağıyla belirlenen 3 sterlinlik genel üretim fiyatıyla, quarter başına $1^1/_4$ sterlinlik ve dolayısıyla $3^1/_2$ quarter için toplam olarak $4^3/_8$ sterlinlik bir artık kâr sağlar. Bu, B'nin ortalama üretim fiyatıyla, kendisini yaklaşık olarak $1^1/_2$ quarter şeklinde gösterir. Demek ki, B'nin artık kârı, kendisini, B'nin ürününün bir özdeş parçası, yani tahıl cinsinden ifade edilen rantı oluşturan ve genel üretim fiyatı olan $4^1/_2$ sterline satılan $1^1/_2$ quarter şeklinde gösterir. Ama diğer taraftan, B'nin bir acre'ının ürününün A'nın bir acre'ının ürününü aşan kısmı, doğrudan doğruya artık kârı ve dolayısıyla artık ürünü temsil etmez. Varsayıma göre, B'nin acre'ı $3^1/_2$ quarter, A'nın acre'ı yalnızca 1 quarter üretir. Yani B'nin fazla ürünü $2^1/_2$ quarter'dır; ama artık ürün yalnızca $1^1/_2$ quarter'dır; çünkü B'ye A'dakinin iki katı kadar sermaye yatırılmıştır ve bu nedenle burada üretim maliyeti A'dakinin iki katıdır. A'ya da 5 sterlin yatırılsaydı ve üretkenlik oranı aynı kalsaydı, ürün 1 quarter yerine 2 quarter olurdu ve böylece, gerçek artık ürünün, $3^1/_2$ ile 1'i karşılaştırarak değil $3^1/_2$ ile 2'yi karşılaştırılarak bulunacağı; yani $2^1/_2$ quarter değil $1^1/_2$ quarter olduğu görülürdü. Ama bunun ötesinde, B, $2^1/_2$ sterlinlik üçüncü bir

* Bkz. MEW, Band 25, s. 700 [elinizdeki kitap, s. 682]. –*Almanca ed.*

parça yatırsaydı ve bu yalnızca 1 quarter getirseydi, yani bu 1 quarter'ın maliyeti A'da olduğu gibi 3 sterlin olsaydı, bunun 3 sterlinlik satış fiyatı yalnızca üretim maliyetini karşılar, sadece ortalama kâr getirir, ama herhangi bir artık kâr ve dolayısıyla kendisini ranta dönüştürebilecek olan herhangi bir şey getirmezdi. Herhangi bir toprak türünün acre başına ürünü, A toprağının acre başına ürünüyle karşılaştırıldığında, ne ürünün aynı sermaye yatırımıyla mı yoksa daha büyük bir sermaye yatırımıyla mı elde edildiğini, ne de, ek ürünün sadece üretim fiyatını mı karşıladığını yoksa ek sermayenin daha yüksek bir üretkenliğe sahip olmasından mı kaynaklandığını gösterir.

İkincisi: Ek sermaye yatırımlarının üretkenlik oranının azalmasıyla ilgili olarak (yeni artık kâr oluşumu açısından bakıldığında, bunların sınırı, yalnızca üretim maliyetini karşılayan sermaye yatırımıdır; yani, A toprağının bir acre'indaki aynı sermaye yatırımı kadar pahalıya üreten, dolayısıyla varsayıma göre 3 sterline üreten sermaye yatırımıdır), hemen yukarıdaki açıklamalardan çıkan sonuç şudur: B'nin bir acre'ına yapılan toplam sermaye yatırımının rant üretmez hâle geleceği sınır, B'nin acre başına ürününün bireysel ortalama üretim fiyatının, A'nın acre başına üretim fiyatına yükseleceği noktadır.

B, yalnızca, üretim fiyatını getiren, yani artık kâr getirmeyen, yani yeni rant oluşturmayan sermaye yatırımları eklerse, bunlar, quarter başına bireysel ortalama üretim fiyatını kuşkusuz yükseltir, ama daha önceki sermaye yatırımlarıyla oluşturulan artık kârı ve dolayısıyla rantı etkilemez. Çünkü ortalama üretim fiyatı her zaman A'nınkinin altında kalır ve quarter başına fiyat fazlası azalırken quarter'ların sayısı aynı oranda artar ve böylece toplam fiyat fazlası değişmeden kalır.

Ele almakta olduğumuz durumda, 5 sterlinlik ilk iki sermaye yatırımı B'de $3^1/_2$ quarter, yani, varsayım gereği, $1^1/_2$ quarter rant = $4^1/_2$ sterlin üretiyor. Bunlara $2^1/_2$ sterlinlik, ama yalnızca bir ek quarter üreten üçüncü bir sermaye yatırımı eklenirse, $4^1/_2$ quarter'ın toplam üretim fiyatı (%20 kâr dâhil) 9 sterlin, dolayısıyla da quarter başına ortalama fiyat 2 sterlin olur. Demek ki, B'de, quarter başına ortalama üretim fiyatı $1^5/_7$ sterlinden 2 sterline yükselmiş, dolayısıyla da, A'nın düzenleyici fiyatına göre belirlenen quarter başına artık kâr $1^2/_7$ sterlinden 1 sterline düşmüştür. Ama daha önce nasıl $1^2/_7 \times 3^1/_2 = 4^1/_2$ sterlindiyse, şimdi de $1 \times 4^1/_2 = 4^1/_2$ sterlindir.

B'ye $2^1/_2$'şer sterlinlik dördüncü ve beşinci ek sermaye yatırımlarının yapıldığını ve bunların bir quarter'ı yalnızca genel üretim fiyatına ürettiğini varsayalım. O zaman acre başına toplam ürün $6^1/_2$ quarter ve

bunun üretim maliyeti 15 sterlin olurdu. B için quarter başına ortalama üretim fiyatı yine artarak 2* sterlinden $2^4/_{13}$ sterline yükselirdi ve A'nın düzenleyici üretim fiyatına göre belirlenen quarter başına artık kâr yine azalarak 1 sterlinden $^9/_{13}$ sterline düşerdi. Ama bu $^9/_{13}$ sterlini $4^1/_2$ sterlin üzerinden değil $6^1/_2$ sterlin üzerinden hesaplamak gerekirdi. Ve $^9/_{13} \times 6^1/_2 = 1 \times 4^1/_2 = 4^1/_2$ sterlin.

Bunlardan çıkan ilk sonuç, bu koşullar altında, rant getiren toprak türlerine ek sermaye yatırımlarını yapılabilir kılmak için, ek sermaye yatırımının artık kâr sağlamamaya ve sadece ortalama kârı getirmeye başladığı noktaya kadar bile, düzenleyici üretim fiyatının yükselmesinin gerekmediğidir. Bir başka sonuç, burada, quarter başına artık kâr ne kadar azalırsa alsın, acre başına artık kâr tutarının aynı kaldığıdır; söz konusu azalma, her zaman, acre başına üretilen quarter'ların sayısındaki ona karşılık gelen artışla dengelenir. Ortalama üretim fiyatının genel üretim fiyatının üzerine çıkması (yani burada B toprağı için 3 sterlinin üzerine yükselmesi) için, ürünleri 3 sterlinlik düzenleyici üretim fiyatından daha yüksek bir üretim fiyatına sahip olan sermayelerin eklenmesi gerekirdi. Ama görüleceği üzere, bu bile, tek başına, B'nin quarter başına ortalama üretim fiyatını 3 sterlinlik genel üretim fiyatının üzerine çıkarmaya yetmez.

B toprağında şunların üretildiğini varsayalım:

1. Daha önce olduğu gibi 6 sterlinlik üretim fiyatıyla $3^1/_2$ quarter; yani $2^1/_2$'şer sterlinlik, ikisi de, azalan miktarlarda olmakla birlikte, artık kâr oluşturan iki sermaye yatırımı.

2. 3 sterline 1 quarter; bireysel üretim fiyatının düzenleyici üretim fiyatına eşit olacağı bir sermaye yatırımı.

3. 4 sterline 1 quarter; bireysel üretim fiyatının düzenleyici fiyattan %$33^1/_3$** oranında daha yüksek olduğu bir sermaye yatırımı.

Bu durumda, $10^7/_{10}$*** sterlinlik bir sermaye ve 13 sterlinlik bir üretim fiyatıyla acre başına $5^1/_2$ quarter elde ederdik; başlangıçtaki sermaye yatırımı dört katına çıkmış, ama birinci sermaye yatırımının ürününün üç katı bile elde edilmemiş olurdu.

13 sterline $5^1/_2$ quarter, quarter başına $2^4/_{11}$ sterlinlik bir ortalama üretim fiyatı, dolayısıyla da 3 sterlinlik düzenleyici üretim fiyatıyla, quarter başına $^7/_{11}$ sterlinlik, ranta dönüşebilecek olan bir fazla verir. 3 sterlinlik düzenleyici üretim fiyatıyla satılan $5^1/_2$ quarter, $16^1/_2$ sterlin verir. 13 sterlinlik üretim maliyetinin çıkarılmasından sonra $3^1/_2$ sterlinlik artık kâr

---

* 1. baskıda: 1. –*Almanca ed.*

1. baskıda: %25. –*Almanca ed.*

*** 1. baskıda: 10. –*Almanca ed.*

ya da rant kalır ve bu da B'nin şimdiki quarter başına ortalama üretim fiyatı, yani quarter başına $2^{4}/_{11}$ sterlin üzerinden hesaplandığında, $1^{25}/_{52}$* quarter'ı temsil eder. Para cinsinden rantta 1 sterlinlik, tahıl cinsinden rantta yaklaşık $^{1}/_{2}$ quarter'lık bir azalma olurdu, ama B'deki dördüncü ek sermaye yatırımının artık kâr sağlamamakla kalmayıp ortalama kârdan azını sağlamasına rağmen, artık kâr ve rant, daha önce olduğu gibi vardır. 3. sermaye yatırımı dışında 2. sermaye yatırımının da düzenleyici üretim fiyatını aşan bir üretim fiyatıyla üretimde bulunduğunu varsayalım. O zaman toplam üretim şöyle olur: 6 sterline $3^{1}/_{2}$ quarter + 8 sterline 2 quarter; toplamda, 14 sterlinlik üretim maliyetiyle $5^{1}/_{2}$ quarter. Quarter başına ortalama üretim fiyatı $2^{6}/_{11}$ sterlin olur ve $^{5}/_{11}$ sterlinlik bir fazla bırakırdı. 3 sterline satılan $5^{1}/_{2}$ quarter $16^{1}/_{2}$ sterlin getirir; bundan 14 sterlinlik üretim maliyeti çıkarıldığında rant için $2^{1}/_{2}$ sterlin kalır. Bu, B'deki şimdiki ortalama üretim fiyatıyla $^{55}/_{56}$ quarter ederdi. Bir başka deyişle, öncesine oranla daha az olmakla birlikte, hâlâ rant elde ediliyor.

Bunların her durumda gösterdiği şey, ürünleri düzenleyici üretim fiyatından pahalı olan ek sermaye yatırımlarının yapıldığı daha iyi arazilerde, rantın (en azından kabul edilebilir pratiğin sınırları içinde), ortadan kalkmak zorunda değil, yalnızca azalmak zorunda olduğudur; bu azalma da, bir yandan, söz konusu verimsiz sermayenin toplam sermaye içinde oluşturduğu özdeş parçayla, diğer yandan verimliliğindeki azalmayla orantılıdır. Ürünün ortalama fiyatı yine düzenleyici fiyatın altında kalır ve bu nedenle hâla ranta dönüştürülebilecek olan bir artık kâr bırakırdı.

Şimdi de, üretkenlikleri azalan ardışık dört sermaye yatırımı ($2^{1}/_{2}$, $2^{1}/_{2}$, 5 ve 5 sterlin) nedeniyle B'nin quarter başına ortalama fiyatının genel üretim fiyatıyla çakıştığını varsayalım.

	Sermaye	Kâr	Getiri	Üretim maliyeti		Satış fiyatı	Getiri	Rant için artık	
				quarter başına	toplam				
	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	sterlin	sterlin	sterlin	quarter	sterlin
1.	$2^{1}/_{2}$	$^{1}/_{2}$	2	$1^{1}/_{2}$	3	3	6	1	3
2.	$2^{1}/_{2}$	$^{1}/_{2}$	$1^{1}/_{2}$	2	3	3	$4^{1}/_{2}$	$^{1}/_{2}$	$1^{1}/_{2}$
3.	5	1	$1^{1}/_{2}$	4	6	3	$4^{1}/_{2}$	$-^{1}/_{2}$	$-1^{1}/_{2}$
4.	5	1	1	6	6	3	3	−1	−3
	15	3	6		18		18	0	0

Burada kiracı çiftçi her bir quarter'ı kendi bireysel üretim fiyatına satar ve bu nedenle de quarter'ların toplam sayısını, 3 sterlinlik düzenle-

* 1. baskıda: $1^{5}/_{72}$. –*Almanca ed.*

yici fiyatla çakışan quarter başına ortalama üretim fiyatlarına satar. Dolayısıyla, 15 sterlinlik sermayesiyle daha önce olduğu gibi %20'lik (= 3 sterlin) bir kâr elde eder. Ama rant ortadan kalkmıştır. Quarter başına bireysel üretim fiyatları genel üretim fiyatıyla eşitlendiğinde, fazlaya ne olmuştur?

İlk $2^1/_2$ sterlinden elde edilen artık kâr 3 sterlin, ikinci $2^1/_2$ sterlinden elde edilen artık kâr $1^1/_2$ sterlindi; öndelenmiş olan sermayenin $^1/_3$'ü, yani 5 sterlini üzerinden elde edilen toplam kâr = $4^1/_2$ sterlin = %90.

3. sermaye yatırımında, 5 sterlin, artık kâr sağlamamakla kalmaz; bunun $1^1/_2$ quarter'lık ürünü, genel üretim fiyatına satıldığında $1^1/_2$ sterlinlik bir kayba yol açar. Son olarak, yine 5 sterlinlik 4. sermaye yatırımında, bunun 1 quarter'lık ürünü, genel üretim fiyatına satıldığında, 3 sterlinlik bir kayba yol açar. Yani, iki sermaye yatırımı toplam $4^1/_2$ sterlinlik bir kayba yol açar ve bu da 1. ve 2. sermaye yatırımlarının sağlamış olduğu $4^1/_2$ sterlinlik artık kâra eşittir.

Artık kârlar ile kayıplar birbirini götürür. Bu nedenle rant ortadan kalkar. Ama gerçekte, bu, sadece, geçmişte artık kâr ya da rant oluşturan artık değer ögelerinin şimdi ortalama kârın oluşturulmasına katılmaları nedeniyle mümkündür. Kiracı çiftçi, 15 sterlin üzerinden 3 sterlinlik ya da %20'lik kârı, rantın ortadan kalkması karşılığında elde eder.

B'nin bireysel ortalama üretim fiyatının, A'nın genel olan ve piyasayı düzenleyen üretim fiyatına eşitlenmesinin ön şartı, ilk sermaye yatırımlarının bireysel ürün fiyatı ile bunlardan yüksek olan düzenleyici fiyat arasındaki farkın, daha sonraki sermaye yatırımlarının bireysel ürün fiyatı ile bunlardan düşük olan düzenleyici fiyat arasındaki fark tarafından adım adım dengelenmesi ve sonunda bu farkların eşitlenmesidir. İlk sermaye yatırımları kendi başlarına satıldıkları sürece artık kâr olarak görünen şeyler, bu şekilde, adım adım, ürünün ortalama üretim fiyatının parçaları hâline gelir ve böylece ortalama kârın oluşturulmasına katılır ve sonunda onun tarafından tümüyle soğurulurlar.

B'ye yatırılan sermaye 15 sterlin yerine yalnızca 5 sterlin olsaydı ve son tablodaki ek $2^1/_2$ quarter, $2^1/_2$ acre A toprağının acre başına $2^1/_2$ sterlinlik sermaye yatırımı yapılarak ekime açılmasıyla üretilseydi, yatırılan ek sermayenin tutarı yalnızca $6^1/_4$ sterlin ve dolayısıyla söz konusu 6 quarter'ın üretilmesi için A'ya ve B'ye yapılan toplam yatırım 15 sterlin yerine $11^1/_4$ sterlin ve bunların kâr dâhil toplam üretim maliyeti $13^1/_2$ sterlin olurdu. 6 quarter daha önce olduğu gibi toplam olarak 18 sterline satılır, ama sermaye harcaması $3^3/_4$ sterlin azalır ve B'deki rant daha önce olduğu gibi acre başına $4^1/_2$ sterlin olurdu. Ek $2^1/_2$ quarter'ın üretilmesi için A'dan kötü topraklara, yani A_{-1}'e, A_{-2}'ye başvurmak zorunda

kalınsaydı ve A_{-1} toprağında $1^1/_2$ quarter, 4 sterlinlik bir quarter başına üretim fiyatıyla ve son 1 quarter A_{-2} toprağında 6 sterlinlik bir üretim fiyatıyla üretilseydi durum değişirdi. O zaman, 6 sterlin, düzenleyici quarter başına üretim fiyatı olurdu. B'nin $3^1/_2$ quarter'ı $10^1/_2$ sterline değil 21 sterline satılır ve bu da $4^1/_2$ sterlin yerine 15 sterlinlik, tahıl cinsinden de $1^1/_2$ quarter yerine $2^1/_2$ quarter'lık bir rant sağlardı. A'daki bir quarter da şimdi 3 sterlinlik (= $^1/_2$ quarter) bir rant getirirdi.

Bu noktayı tartışmaya devam etmeden önce bir açıklama:

Toplam sermayenin, fazla $1^1/_2$ quarter'ı üreten kısmı, eksik $1^1/_2$ quarter'ı üreten kısmı tarafından dengelenir dengelenmez, B'nin bir quarter'ının ortalama fiyatı, A'nın düzenlediği 3 sterlinlik genel üretim fiyatına eşitlenir, yani onunla çakışır. Bu eşitlenmeye ne kadar çabuk ulaşılacağı ya da B'ye eksik üretici güçlü ne kadar sermayenin yatırılmak zorunda olduğu, ilk sermaye yatırımlarının artık üretkenliği verili kabul edildiğinde, sonradan yatırılan sermayelerin, düzenleyici A toprağındaki eşit büyüklükteki sermaye yatırımlarına oranla göreli eksik üretkenliklerine ya da düzenleyici fiyata kıyasla ürünlerinin bireysel üretim fiyatına bağlıdır.

Yukarıdakilerden ilkin şu sonuçlar çıkar:

Birincisi. Ek sermayeler aynı toprağa, azalıyor olsa bile, artık üretkenlikle yatırıldığı sürece, tahıl cinsinden ve para cinsinden acre başına rant, göreli olarak, yani öndelenmiş olan sermayeye oranla azalsa bile (yani artık kâr oranı ya da rant oranı azalsa bile), mutlak olarak artar. Buradaki sınır, yalnızca ortalama kârı getiren ya da ürününün bireysel üretim fiyatı genel üretim fiyatıyla çakışan ek sermaye oluşturur. Bu koşullar altında, eğer arzdaki artış nedeniyle en kötü toprağın üretimi gereksizleşmezse, üretim fiyatı aynı kalır. Bu ek sermayeler, fiyatlar düşerken bile, belirli sınırlar içinde, daha küçük bile olsa bir artık kâr üretmeyi sürdürebilir.

İkincisi. Yalnızca ortalama kârı üreten, yani artık üretkenliği 0'a eşit olan ek sermayenin yatırılması, oluşmuş olan artık kârın ve dolayısıyla rantın büyüklüğünde herhangi bir değişikliğe yol açmaz. Bu yolla, daha iyi toprak türlerinde quarter başına bireysel ortalama fiyat yükselir; quarter başına fazla azalır, ama azalmış olan bu fazlayı getiren quarter'ların sayısı, çarpımın aynı kalacağı şekilde artar.

Üçüncüsü. Ürünlerinde, bireysel üretim fiyatının düzenleyici fiyatın üzerinde olduğu, yani artık üretkenlikleri 0'a eşit olmamakla kalmayıp sıfırın altındaki bir değere eşit olan, bir başka deyişle düzenleyici A top-

rağındaki eşit büyüklükteki bir sermaye yatırımının üretkenliğinden az olan ek sermaye yatırımları, daha iyi toprağın toplam ürününün bireysel ortalama fiyatını giderek genel üretim fiyatına yaklaştırır, yani bu ikisi arasındaki, artık kâr ya da rantı oluşturan farkı giderek daha çok azaltır. Daha önce artık kâr ya da rantı oluşturan şeylerin giderek daha büyük bir kısmı ortalama kârın oluşturulmasına katılır. Ama buna rağmen, B'nin bir acre'ına yatırılmış olan toplam sermaye, eksik üretkenliğe sahip sermaye miktarındaki ve bu eksik üretkenliğin derecesindeki artışla birlikte azalan miktarlarda bile olsa, artık kâr getirmeye devam eder. Burada, sermaye büyür ve üretim artarken, rant, yalnızca, ikinci durumda olduğu gibi yatırılan sermayenin artan büyüklüğüyle ilişkili olarak göreli bir şekilde değil, acre başına mutlak olarak düşer.

Rant, yalnızca, daha iyi B toprağındaki toplam ürünün bireysel ortalama üretim fiyatı düzenleyici fiyatla çakıştığında, yani daha üretken olan ilk sermaye yatırımlarının tüm artık kârı ortalama kârın oluşturulması için tüketildiğinde, yok olabilir.

Acre başına rantın düşüşünün en alt sınırı, onun ortadan kalktığı noktadır. Ama bu noktaya, eksik üretkenliğe sahip ek sermaye yatırımları üretimde bulunmaya başladığında değil, eksik üretkenliğe sahip sermaye parçalarıyla yapılan ek yatırımlar, ilk sermaye yatırımlarının fazla üretkenliğini dengeleyecekleri ve yatırılan toplam sermayenin üretkenliğinin A'daki sermayenin üretkenliğiyle aynı olacağı ve bu nedenle B'deki bir quarter'ın bireysel ortalama fiyatının A'daki bir quarter'ın fiyatına eşit olacağı kadar büyüdüklerinde ulaşılır.

Bu durumda da, rantın ortadan kalkmasına rağmen, quarter başına 3 sterlinlik düzenleyici üretim fiyatı aynı kalırdı. Üretim fiyatı, ancak bu nokta aşıldıktan sonra, ek sermayenin eksik üretkenlik derecesinin ya da aynı eksik üretkenliğe sahip olan ek sermayenin büyüklüğünün artması nedeniyle yükselmek zorunda kalırdı. Örneğin s. 265'teki* tabloda, aynı toprakta quarter'ı 4 sterline $1^1/_2$ quarter yerine $2^1/_2$ quarter üretilseydi, 22 sterlinlik üretim maliyetiyle toplam olarak 7 quarter elde ederdik; bir quarter'ın fiyatı $3^1/_7$ sterlin, yani, yükselmek zorunda kalacak olan genel üretim fiyatından $^1/_7$ sterlin fazla olurdu.

Demek ki, en iyi arazilerdeki bir quarter'ın bireysel ortalama fiyatının genel üretim fiyatıyla eşitlenmesine kadar, ikinci fiyatın birincisine göre fazlalığının ve onunla birlikte artık kârın ve rantın tümüyle ortadan kalkmasına kadar, uzun bir süre boyunca eksik üretkenliğe ve hatta artan eksik üretkenliğe sahip olan ek sermayeler kullanılabilirdi.

---

* Bkz. MEW, Band 25, s. 741 [elinizdeki kitap, s. 720]. –*Almanca ed.*

Ve bu durumda bile, daha iyi toprak türlerinde rantın ortadan kalkmasıyla, bunların ürünlerinin bireysel ortalama fiyatları genel üretim fiyatıyla ilk kez çakışmış olurdu ve genel üretim fiyatının yükselmesi hâlâ gerekmezdi.

Yukarıdaki örnekte, daha iyi olan, ama daha iyi ya da rant getiren toprak türleri sırasının en altında bulunan B toprağında, artık üretkenliğe sahip olan 5 sterlinlik bir sermayeyle $3^1/_2$ quarter ve eksik üretkenliğe sahip 10 sterlinlik bir sermayeyle $2^1/_2$ quarter, yani $^5/_{12}$'si eksik üretkenlikle yatırılmış olan sermaye parçaları tarafından olmak üzere toplam olarak 6 quarter üretilmişti. Ve 6 quarter'ın bireysel ortalama üretim fiyatı ancak bu noktada 3 sterline yükselir, yani genel üretim fiyatıyla çakışır.

Ne var ki, toprak mülkiyeti yasası altında, bu son $2^1/_2$ quarter, A toprak türünün $2^1/_2$ yeni acre'ında üretilebilecekleri durum dışında, bu şekilde, quarter'ı 3 sterline üretilemezdi. Ek sermayenin artık yalnızca genel üretim fiyatıyla üretimde bulunabileceği durum, sınırı oluştururdu. Bu sınırın ötesinde aynı toprağa ek sermaye yatırımı durmak zorunda kalırdı.

Çünkü kiracı çiftçi ilk iki sermaye yatırımı bir kez $4^1/_2$ sterlin ödedikten sonra bunu ödemeye devam etmek zorundadır ve bir quarter'ı 3 sterlinden fazlasına† üreten her sermaye yatırımı kârından bir kesintiye yol açardı. Eksik üretkenlik durumunda bireysel ortalama fiyatın eşitlenmesi bu yolla engellenir.

Önceki örnekteki, A toprağının quarter başına 3 sterlinlik üretim fiyatının B'nin fiyatını düzenlediği duruma bakalım.

Sermaye	Kâr	Üretim maliyeti	Getiri	Quarter başına üretim maliyeti	Satış fiyatı		Artık kâr	Zarar
					quarter başına	toplam		
sterlin	sterlin	sterlin	quarter	sterlin	sterlin	sterlin	sterlin	sterlin
$2^1/_2$	$^1/_2$	3	2	$1^1/_2$	3	6	3	–
$2^1/_2$	$^1/_2$	3	$1^1/_2$	2	3	$4^1/_2$	$1^1/_2$	
5	1	6	$1^1/_2$	4	3	$4^1/_2$		$1^1/_2$
5	1	6	1	6	3	3	–	3
15	3	18				18	$4^1/_2$	$4^1/_2$

Kiracı çiftçi için, $3^1/_2$ quarter'ın üretim maliyeti ilk iki sermaye yatırımının ikisinde de quarter başına 3 sterlindir, çünkü ödemesi gereken $4^1/_2$ sterlinlik bir rant vardır ve dolayısıyla onun kendi bireysel üretim

† Özgün metinde: "azına" *–Türkçe ed.*

fiyatı ile genel üretim fiyatı arasındaki fark onun cebine girmez. Yani, onun için, ilk iki sermaye yatırımındaki ürün fiyatı fazlası, üçüncü ve dördüncü sermaye yatırımlarının ürünlerindeki açığı kapatma işini göremez.

3. sermaye yatırımındaki $1^1/_2$ quarter'ın kiracı çiftçiye maliyeti, kâr dahil 6 sterlindir; ama onu, quarter başına 3 sterlinlik düzenleyici fiyatla yalnızca $4^1/_2$ sterline satabilir. Yani, tüm kârı yitirmekle kalmaz, üstüne bir de $^1/_2$ sterlin ya da yatırmış olduğu 5 sterlinlik sermayenin %10'unu yitirirdi. 3. yatırımdaki kâr ve sermaye kaybı $1^1/_2$ sterlin ve 4. sermaye yatırımında $4^1/_2$ sterlin, yani toplamda $4^1/_2$ sterlin olurdu; bu tutar, daha iyi sermaye yatırımlarının rant tutarıyla tam olarak aynıdır; ama daha iyi sermaye yatırımlarının bireysel ortalama üretim fiyatı bu yüzden B'nin toplam ürününün bireysel ortalama üretim fiyatına dengeleyici bir şekilde dâhil olamaz, çünkü buradaki fazla rant şeklinde üçüncü bir tarafa ödenmiştir.

Talebi karşılamak için ek $1^1/_2$ quarter'ı üçüncü sermaye yatırımıyla üretmek gerekli olsaydı, düzenleyici piyasa fiyatının quarter başına 4 sterline çıkması zorunlu olurdu. Düzenleyici piyasa fiyatının bu artışı nedeniyle B'deki birinci ve ikinci sermaye yatırımları için rant yükselir ve A'da bir rant ortaya çıkardı.

Dolayısıyla, farklılık rantının, artık kârın biçimsel olarak ranta dönüşmesinden başka bir şey olmamasına, ve, toprak mülkiyetinin burada mülk sahibine artık kârı kiracı çiftçiden kendisine aktarma gücünden başka bir şey vermemesine rağmen, görülüyor ki, aynı toprak parçasına yapılan ardışık sermaye yatırımları, ya da aynı anlama gelmek üzere aynı toprak parçasına yatırılan sermayedeki artış, sermayenin üretkenlik oranı azalırken ve düzenleyici fiyat aynı kalırken kendi sınırlarına çok daha hızlı bir şekilde ulaşır, yani, gerçekten de, artık kârın toprak rantına (toprak mülkiyetinin sonucu olan) salt biçimsel dönüşümü nedeniyle, az ya da çok, yapay bir sınırla karşılaşır. Demek ki, genel üretim fiyatının, burada başka durumlarda olmayacağı kadar dar sınırlar içinde gerekli hâle gelen yükselmesi, burada, farklılık rantının yükselmesinin nedeni olmakla kalmaz; rant olarak farklılık rantının varlığı, aynı zamanda, genel üretim fiyatının, gerekli hâle gelmiş olan daha yüksek ürün arzını sağlayabilmek için daha erken ve daha hızlı bir şekilde yükselmesinin nedenidir.

Ayrıca şunların da belirtilmesi gerekir:

A toprağı ikinci bir sermaye yatırımı aracılığıyla ek ürünü 4 sterlinden ucuza sağlasaydı ya da üretim fiyatı 3 sterlinin üzerinde olmakla birlikte 4 sterlinden az olan A'dan kötü olan yeni bir toprak rekabete

dâhil olsaydı, düzenleyici fiyat, yukarıda olduğu gibi, B toprağına sermaye eklenmesi yoluyla 4 sterline çıkamazdı. Böylece görülüyor ki, Farklılık Rantı I'in Farklılık Rantı II'nin temeli olmasına karşın, bu ikisi birbirlerinin önüne sınırlar koyar ve bu sınırlar, kâh aynı toprak parçasına ardışık sermaye yatırımlarının yapılmasını, kâh yeni ek topraklara yan yana sermaye yatırımlarının yapılmasını gerektirir. Başka durumlarda ve örneğin daha iyi toprakların sırasının geldiği durumlarda da birbirlerin sınırları olarak iş görürler.

Bölüm

44

Ekili En Kötü Toprakta da Farklılık Rantı

★★★

Tahıl talebinin yükselmekte olduğunu ve arzın, yalnızca, rant getiren arazilere eksik üretkenliğe sahip ardışık sermaye yatırımlarının yapılması ya da A toprağına yine üretkenlikleri azalan ek sermaye yatırımlarının yapılması ya da A'dan daha düşük kaliteli yeni arazilere sermaye yatırılması yoluyla sağlanabileceğini kabul edelim.

B toprağını, rant getiren arazilerin temsilcisi sayalım.

Ek sermaye yatırımı, B'deki 1 quarter'lık artık üretimi (buradaki her quarter bir milyon quarter'ı, her acre bir milyon acre'ı temsil edebilir) mümkün kılmak için, piyasa fiyatının o zamana kadarki quarter başına 3 sterlinlik düzenleyici üretim fiyatının üzerine çıkmasını talep eder. O zaman, en yüksek rant getiren toprak türleri olan C'de, D'de vb.'de de artık ürün ortaya çıkabilir, ama bu, yalnızca, azalan bir artık üretici güçle gerçekleşebilir; yine de, B'nin bir quarter'ının talebi karşılamak için gerekli olduğu varsayılıyor. Bu bir quarter'ın, B'ye ek sermaye yatırılarak üretildiğinde, aynı ek sermayenin A'ya ya da daha da aşağıya inilerek (ek sermaye A'ya yatırılsa bir quarter'ı $3^3/_4$ sterline üretebilecekken, bir quarter'ı yalnızca 4 sterline üretebilecek olan) A_{-1}'e yatırılması durumuyla karşılaştırıldığında daha ucuza üretilebiliyorsa, B'ye yatırılan ek sermaye piyasa fiyatını düzenler.

A, şimdiye kadar olduğu gibi 1 quarter'ı 3 sterline üretiyor olsun. B de şimdiye kadar olduğu gibi toplam 6 sterlinlik bireysel üretim fiyatıyla

toplam $3^1/_2$ quarter üretiyor olsun. B'de fazladan bir quarter üretmek için gerekli olan ek üretim maliyeti (kâr dahil) 4 sterlin olsa ve bunu A'da $3^3/_4$ sterline üretmek mümkün olsa, hiç kuşkusuz bu bir quarter B'de değil A'da üretilir. Dolayısıyla, bunun B'de $3^1/_2$ sterlinlik bir ek üretim maliyetiyle üretilebildiğini varsayalım. Bu durumda, $3^1/_2$ sterlin, tüm üretimin düzenleyici fiyatı olurdu. B, şimdi, $4^1/_2$ quarter'lık ürününü $15^3/_4$ sterline satardı. Bunun içinde, ilk $3^1/_2$ quarter'ın 6 sterlinlik ve son quarter'ın $3^1/_2$ sterlinlik, toplamda $9^1/_2$ sterlinlik üretim maliyeti olurdu. Rant için $6^1/_4$ sterlinlik bir artık kâr kalır; önceki artık kâr ise yalnızca $4^1/_2$ sterlindi. Bu durumda, A'nın bir acre'ı da $^1/_2$ sterlinlik bir rant getirirdi; ama $3^1/_2$ sterlinlik üretim fiyatını en kötü toprak olan A değil, daha iyi olan B toprağı düzenlerdi. Kuşkusuz, burada, A'nın kalite düzeyine ve şimdiye kadar ekime açılmış olanlarınkilerle aynı uygunluktaki bir konuma sahip yeni topraklardan yararlanma şansının bulunmadığı, aksine, daha önce ekime açılmış olan A topraklarına daha yüksek üretim maliyetiyle ikinci bir sermaye yatırımının yapılmasının ya da daha düşük kaliteli A_{-1} toprağının ekime açılmasının gerekli olacağı varsayılıyor. Ardışık sermaye yatırımlarıyla Farklılık Rantı II etkili hâle gelir gelmez, artan üretim fiyatının sınırları daha iyi topraklar tarafından düzenlenebilir ve o zaman, Farklılık Rantı I'in temelini oluşturan en kötü toprak da rant getirebilir. Böylece, sadece farklılık rantı nedeniyle ekili tüm araziler rant getirirdi. O zaman aşağıdaki iki tabloyu elde ederdik (üretim maliyeti derken, öndelenen sermaye, artı, %20'lik kârı kastediyoruz; yani $2^1/_2$ sterlinlik her bir sermaye için $^1/_2$ sterlin kâr ve toplam olarak 3 sterlin.)

Toprak türü	Acre	Üretim maliyeti	Ürün	Satış fiyatı	Parasal getiri	Tahıl cinsinden rant	Para cinsinden rant
		sterlin	quarter	sterlin	sterlin	quarter	sterlin
A	1	3	1	3	3	0	0
B	1	6	$3^1/_2$	3	$10^1/_2$	$1^1/_2$	$4^1/_2$
C	1	6	$5^1/_2$	3	$16^1/_2$	$3^1/_2$	$10^1/_2$
D	1	6	$7^1/_2$	3	$22^1/_2$	$5^1/_2$	$16^1/_2$
Toplam	4	21	$17^1/_2$		$52^1/_2$	$10^1/_2$	$31^1/_2$

B'deki yalnızca 1 quarter sağlayan $3^1/_2$ sterlinlik yeni sermaye yatırımı öncesindeki durum budur. Söz konusu sermaye yatırımından sonra durum şöyle görünür:

Toprak türü	Acre	Üretim maliyeti	Ürün	Satış fiyatı	Parasal getiri	Tahıl cinsinden rant	Para cinsinden rant
		sterlin	quarter	sterlin	sterlin	quarter	sterlin
A	1	3	1	$3^{1}/_{2}$	$3^{1}/_{2}$	$^{1}/_{7}$	$^{1}/_{2}$
B	1	$9^{1}/_{2}$	$4^{1}/_{2}$	$3^{1}/_{2}$	$15^{3}/_{4}$	$1^{11}/_{14}$	$6^{1}/_{4}$
C	1	6	$5^{1}/_{2}$	$3^{1}/_{2}$	$19^{1}/_{4}$	$3^{11}/_{14}$	$13^{1}/_{4}$
D	1	6	$7^{1}/_{2}$	$3^{1}/_{2}$	$26^{1}/_{4}$	$5^{11}/_{14}$	$20^{1}/_{4}$
Toplam	1	$24^{1}/_{2}$	$18^{1}/_{2}$		$64^{3}/_{4}$	$11^{1}/_{2}$	$40^{1}/_{4}$

{Hesaplama yine tam doğru değil. $4^{1}/_{2}$ quarter'ın B kiracı çiftçisine maliyeti, birincisi $9^{1}/_{2}$ sterlinlik üretim maliyeti ve ikincisi $4^{1}/_{2}$ sterlinlik rant olmak üzere toplam olarak 14 sterlindir; quarter başına ortalama = $3^{1}/_{9}$ sterlin. Böylece, toplam üretiminin bu ortalama fiyatı düzenleyici piyasa fiyatı olur. Buna göre, A'daki rant $^{1}/_{2}$ sterlin yerine $^{1}/_{9}$ sterlin olur ve B'de daha önce olduğu gibi $4^{1}/_{2}$ sterlin kalırdı: $3^{1}/_{9}$ sterlin × $4^{1}/_{2}$ quarter = 14 sterlin; bundan $9^{1}/_{2}$ sterlinlik üretim maliyeti çıkarıldığında artık kâr için $4^{1}/_{2}$ sterlin kalırdı. Görülüyor ki, değiştirilmesi gereken sayıların varlığına rağmen, bu örnek, daha iyi olan, zaten rant getiren toprağın nasıl olup da Farklılık Rantı II aracılığıyla fiyatı düzenleyebileceğini ve böylece daha önce rantsız olanları da dâhil olmak üzere *tüm* toprakların rant getiren topraklara dönüştürülebileceğini gösteriyor. –F. E.}

Tahılın düzenleyici üretim fiyatı yükselir yükselmez, yani, düzenleyici topraktaki bir quarter tahılın fiyatı ya da toprak türlerinden birindeki düzenleyici sermaye yatırımı artar artmaz, tahıl cinsinden rant artmak zorundadır. Tüm toprak türlerinin verimsizleşmesi ve örneğin $2^{1}/_{2}$ sterlinlik yeni sermaye yatırımıyla hepsinin 1 quarter yerine yalnızca $^{5}/_{7}$ quarter üretmesi aynı sonucu verirdi. Aynı sermaye yatırımıyla ürettikleri fazladan tahıl, artık kârı ve dolayısıyla rantı temsil eden artık ürüne dönüşür. Kâr oranının aynı kalması koşuluyla, kiracı çiftçi, kârıyla, daha az tahıl satın alabilir. Ücretler yükselmezse kâr oranı aynı kalabilir; ücretler de şu koşullar altında yükselmeyebilir: fiziksel en alt düzeye, yani emek gücünün normal değerinin altına indirilirlerse; ya da, emekçilerin tükettiği ve imalatçıların sağladığı nesneler görece ucuzladıysa; ya da, iş günü uzatıldıysa ya da yoğunlaştıysa ve bu nedenle, tanımın dışında olan ama tanımsal kârı düzenleyen üretim dallarındaki kâr oranı yükselmediyse bile aynı kaldıysa; ya da, tanıma aynı miktarda sermaye yatırılmakla birlikte daha çok değişmez ve daha az değişir sermaye yatırılmışsa.

Daha kötü topraklar ekime açılmadan, şimdiye kadar en kötü toprak olan A'da rantın ortaya çıkmasının birinci yolunu ele almış olduk; bunun kaynağı, A'nın şimdiye kadar düzenleyici üretim fiyatı olan bireysel

üretim fiyatı ile daha iyi toprağa yatırılan eksik üretici güçlü son ek sermayenin sağladığı gerekli ek ürünlerin üretim fiyatı olan yeni ve daha yüksek üretim fiyatı arasındaki farktır.

Ek ürün, bir quarter'ı ancak 4 sterline sağlayabilen A_{-1} toprağı tarafından sağlanmak zorunda olsaydı, A'daki acre başına rant 1 sterline yükselirdi. Ama bu durumda A_{-1}, ekime açılmış en kötü toprak olarak A'nın yerini alır ve A da rant getiren toprak türleri sırasının en alt konumuna taşınırdı. Farklılık Rantı I değişmiş olurdu. Demek ki, bu durum, aynı toprak parçasına farklı üretkenliklere sahip ardışık sermaye yatırımlarının yapılmasından kaynaklanan Farklılık Rantı II hakkındaki bir incelemenin dışında kalır.

Ama, yukarıdaki yol dışında, A toprağında farklılık rantının ortaya çıkmasının iki yolu daha vardır.

Fiyat aynı kalırken (öncekiyle karşılaştırıldığında düşmüş bile olabilecek olan herhangi bir verili fiyat), ek sermaye yatırımı artık üretkenlik yaratırsa; bu, *prima facie* [ilk bakışta] tam da en kötü toprak için her zaman belirli bir noktaya kadar geçerli olmak zorundadır.

Ama ikincisi, A toprağındaki ardışık sermaye yatırımlarının üretkenliği azalırsa.

Her iki durumda da, üretim artışını talep düzeyinin gerektirdiği varsayılıyor.

Ne var ki, burada, belirleyici olan etmenin her zaman toplam üretime göre (ya da toplam sermaye harcamasına göre) bireysel ortalama üretim fiyatı olduğu şeklindeki daha önce açıklanmış olan yasa nedeniyle, farklılık rantı açısından bakıldığında özgün bir zorlukla karşılaşılıyor. Ama A toprağı söz konusu olduğunda, daha iyi toprak türlerinde olduğu gibi, onun dışında verili olan ve yeni sermaye yatırımlarında bireysel üretim fiyatının genel üretim fiyatına eşitlenmesini engelleyen bir üretim fiyatı bulunmaz. Ne de olsa, A'nın üretim fiyatı, piyasa fiyatını düzenleyen genel üretim fiyatıdır.

Diyelim ki:

1. *Ardışık sermaye yatırımlarının üretici gücü yükselirken*, A'nın 1 acre'ına 5 sterlinlik sermaye öndelendiğinde ve buna uygun olarak 6 sterlinlik bir üretim maliyetiyle, 2 quarter yerine 3 quarter üretilebiliyor. $2^1/_2$ sterlinlik birinci sermaye yatırımı 1 quarter, ikincisi 2 quarter sağlıyor. Bu durumda, 6 sterlinlik üretim maliyetiyle 3 quarter elde edilir, yani bir quarter'ın ortalama maliyeti 2 sterlin olur; dolayısıyla, 3 quarter 2 sterlinden satılırsa, A rant getirmemeye devam eder; sadece, Farklılık Rantı II'nin temeli değişmiş olur. 3 sterlin yerine 2 sterlin düzenleyici üretim fiyatı olmuştur; $2^1/_2$ sterlinlik bir sermaye şimdi en kötü toprakta

ortalama olarak 1 quarter yerine $1^1/_2$ quarter üretir ve daha kaliteli tüm toprakları için $2^1/_2$ sterlinlik bir yatırımın resmi verimliliği artık budur. Şimdiye kadarki artık ürünlerinin bir kısmı onların gerekli ürünlerinin oluşturulmasına ve artık kârlarının bir kısmı da ortalama kârın oluşturulmasına katılır.

Buna karşılık, sermaye yatırımının sınırı olarak genel üretim fiyatı daha iyi toprak türleri için verili olduğundan, ortalama hesaplamasının mutlak artık kârda hiçbir değişikliğe yol açmadığı bu toprak türlerinde olduğu gibi hesap yapılırsa, birinci sermaye yatırımının getirdiği 1 quarter'ın maliyeti 3 sterlin ve ikinci sermaye yatırımının getirdiği 2 quarter'dan her birinin maliyeti yalnızca $1^1/_2$ sterlindir. Dolayısıyla, A'da, 1 quarter'lık bir tahıl cinsinden rant ve 3 sterlinlik bir para cinsinden rant ortaya çıkar, ama 3 quarter eski fiyatla toplam olarak 9 sterline satılırdı. İkincisindekiyle aynı verimliliğe sahip olan $2^1/_2$ sterlinlik üçüncü bir sermaye yatırımı yapılsaydı, bu kez 9 sterlinlik üretim maliyetiyle toplam olarak 5 quarter üretilirdi. A'nın bireysel ortalama üretim fiyatı düzenleyici kalacak olsaydı, bir quarter'ın $1^4/_5$ sterline satılması gerekirdi. Ortalama fiyat, üçüncü sermaye yatırımının verimliliğindeki yeni bir artış nedeniyle değil, sadece, ikincisiyle aynı ek verimliliğe sahip olan yeni bir sermaye yatırımının eklenmesi nedeniyle, yine düşmüş olurdu. A toprağındaki, verimlilikleri daha yüksek olmakla birlikte aynı kalan ardışık sermaye yatırımları, rant getiren toprak türlerinde olduğu gibi rantı artırmak yerine, üretim fiyatını ve onunla birlikte, diğer koşullar aynı kalırken, tüm diğer topraklardaki farklılık rantlarını orantılı olarak düşürürdü. Buna karşılık, 1 quarter'ı 3 sterlinlik üretim maliyetiyle üreten birinci sermaye kendi başına düzenleyici olmaya devam etseydi, 5 quarter 15 sterline satılırdı ve A toprağına daha sonra yapılan sermaye yatırımlarının farklılık rantı 6 sterlin olurdu. A'nın bir acre'ına artık sermaye eklenmesi, hangi şekilde uygulanırsa uygulansın, burada bir iyileştirme olurdu ve ek sermaye, başlangıçtaki sermaye parçasını da daha üretken kılardı. Sermayenin $^1/_3$'ünün 1 quarter ve geri kalan $^2/_3$'ünün 4 quarter ürettiğini söylemek saçma olurdu. Acre başına 3 sterlin 1 quarter üretirken, 9 sterlin her zaman 5 quarter üretirdi. Burada bir rantın, bir artık kârın ortaya çıkıp çıkmayacağı, tümüyle koşullara bağlı olurdu. Normalde, düzenleyici üretim fiyatının düşmesi gerekirdi. A toprağındaki iyileştirilmiş, ama daha fazla maliyetle bağlantılı olan ekim, yalnızca, daha iyi toprak türlerinde de aynı şeyin olması nedeniyle, yani tarımdaki genel bir devrim nedeniyle gerçekleştiğinde böyle olur; o zaman, A toprağının doğal verimliliğinden söz edilirken, onun 3 sterlin yerine 6 ya da 9 sterlinle ekildiği varsayılır. Bu, özellikle, A toprağının ekili acre'la-

nının, ülkedeki arzın büyük bir bölümünü sağlayan çoğunluğunda bu yeni yöntemin kullanılması durumunda geçerli olurdu. Ama iyileştirme ilk aşamada A'nın küçük bir alanıyla sınırlı kalsaydı, daha iyi ekilen bu kısım bir artık kâr sağlardı ve toprak sahibi hızla bu artık kârı tümüyle ya da kısmen ranta dönüştürmeye ve rant olarak sabitlemeye çalışırdı. Böylece, talebin arzdaki artışa ayak uydurması durumunda, tüm A topraklarının adım adım yeni yönteme tabi hâle gelmesi ölçüsünde, A kalitesindeki tüm topraklarda adım adım rant oluşur ve artık üretkenliğe, piyasa koşullarına bağlı olarak tümüyle ya da kısmen el koyulurdu. Sermaye harcamaları artarken A'nın üretim fiyatının, onun ürününün ortalama fiyatına eşitlenmesi, bu şekilde, söz konusu artmış sermaye harcamasının artık kârının rant biçiminde sabitlenmesi yoluyla engellenebilirdi. Bu durumda, daha önce daha iyi arazilerde ek sermayelerin üretici gücünün azalması durumunda da görmüş olduğumuz gibi, üretim fiyatını yükselten şey, yine, artık kârın toprak rantına dönüştürülmesi, yani toprak mülkiyetinin araya girmesi olurdu ve farklılık rantı, sadece, bireysel üretim fiyatı ile genel üretim fiyatı arasındaki farkın sonucu olmazdı. Artık kârın toprak rantına dönüştürülmesi, üretim fiyatının A'nın ortalama üretim fiyatıyla düzenlenmesini engelleyeceğinden, A toprağı için bu iki fiyatın çakışmasını engellerdi; yani, gerekli olandan daha yüksek bir üretim fiyatını korur ve bu yolla rant yaratırdı. Yurtdışından tahıl ithalatı serbest olsaydı bile, kiracı çiftçilerin, dışarıdan belirlenen üretim fiyatıyla, tahıl yetiştiriciliği alanında, rant getirmemesi durumunda rekabet edebilecek olan toprağı, başka bir amaçla, örneğin otlak olarak kullanmaya zorlanması ve dolayısıyla yalnızca rant getiren arazilerde (yani yalnızca quarter başına bireysel ortalama üretim fiyatları dışarıdan belirlenen üretim fiyatının altında olan arazilerde) tahıl ekiminin yapılması yoluyla aynı sonuç ortaya çıkarılabilir ya da devam ettirilebilirdi. Bir bütün olarak bakıldığında, hakkında tartıştığımız durum için varsayılması gereken şeyler, üretim fiyatının düşeceği, ama kendi ortalama fiyatına düşmek yerine ondan daha yüksek bir noktada duracağı, ne var ki, yeni A topraklarının rekabetini sınırlandıracak bir şekilde, en kötü biçimde ekilen A toprağının üretim fiyatının altında kalacağıdır.

2. *Ek sermayelerin üretkenliği azalırken.* A_{-1} toprağı ek quarter'ı yalnızca 4 sterline, A toprağı ise $3^3/_4$ sterline, yani daha ucuza, ama kendisindeki ilk sermaye yatırımıyla üretilen quarter'a göre $^3/_4$ sterlin pahalıya üretebiliyor olsun. Bu durumda A'da üretilen iki quarter'ın toplam fiyatı $6^3/_4$ sterlin, dolayısıyla quarter başına ortalama üretim fiyatı da $3^3/_8$ sterlin olurdu. Üretim fiyatı artardı, ama bu artış $^3/_8$ sterlinle sınırlı kalırdı; oysa, ek sermaye, $3^3/_4$ sterline üreten yeni bir toprağa yatırılmış olsaydı, bir $^3/_8$

sterlin daha artar, yani $3^3/_4$ sterline yükselirdi ve böylece tüm diğer farklılık rantlarındaki orantılı bir artışa yol açardı.

Böylece, A'nın quarter başına $3^3/_8$ sterlinlik üretim fiyatı, onun, sermaye yatırımı artışıyla birlikte ortaya çıkan ortalama üretim fiyatına eşitlenir ve düzenleyici fiyat olurdu; dolayısıyla, artık kâr getirmediği için rant da getirmezdi.

Ama ikinci sermaye yatırımının ürettiği quarter $3^3/_4$ sterline satılsaydı, şimdi, A toprağı da $^3/_4$ sterlinlik bir rant getirirdi; ve bu, A'nın, ek sermaye yatırımının yapılmadığı, yani bir quarter'ı 3 sterline üretmeye devam eden tüm acre'ları için de geçerli olurdu. Henüz ekime açılmamış olan A topraklarının var olması durumunda, fiyat $3^3/_4$ sterline yalnızca geçici olarak yükselebilirdi. A toprağının yeni alanlarının rekabeti, uygun konumları sayesinde bir quarter'ı $3^3/_4$ sterlinden ucuza üretebilen tüm A toprakları tükenene kadar, üretim fiyatını 3 sterlinde tutardı. Demek ki, toprağının bir acre'ının rant getirmesi durumunda, toprak sahibinin, onun başka bir acre'ını rantsız olarak bir kiracı çiftçiye bırakmayacak olmasına rağmen, bunu varsaymak gerekirdi.

Üretim fiyatının ortalama fiyata eşitlenip eşitlenmeyeceği ya da ikinci sermaye yatırımının $3^3/_4$ sterlinlik bireysel üretim fiyatının düzenleyici fiyat hâline gelip gelmeyeceği, yine, ikinci sermaye yatırımının elde bulunan A toprağında ne ölçüde genelleştiğine bağlı olurdu. İkincisi, yalnızca, toprak sahibinin, $3^3/_4$ sterlinlik fiyat düzeyine karşılık gelen talep karşılanana kadar elde edilen artık kârı rant şeklinde sabitleyecek zamanı bulabilmesi durumunda söz konusu olur.

Ardışık sermaye yatırımları yapılırken toprağın üretkenliğinin azalması hakkında Liebig'e bakılmalı. Sermaye yatırımlarının artık üretici güçlerindeki ardışık azalmanın, üretim fiyatı aynı kalırken acre başına rantı her zaman artırdığı ve bunu üretim fiyatı azalırken bile yapabileceği görülmüştü.

Ama genel olarak şunlar belirtilmeli:

Kapitalist üretim tarzı açısından bakıldığında, aynı ürünü elde edebilmek için bir harcamanın yapılması, daha önce ödenmeyen bir şeyin ödenmesi gerektiğinde, her zaman, ürünler göreli olarak pahalılaşır. Çünkü, üretim sırasında tüketilen sermayenin yerine koyulmasından, sadece, belirli üretim araçlarıyla temsil edilen değerlerin yerlerine koyulması anlaşılmalıdır. Herhangi bir maliyet yaratmadan, etmenler olarak üretime katılan doğal ögeler, üretimde hangi rolü oynarlarsa oynasınlar, üretime, sermayenin bileşenleri olarak değil, sermayenin bedava doğa

gücü olarak, yani, emeğin, kapitalist üretim tarzında tüm diğer üretici güçlerin yaptığı gibi, kendisini sermayenin üretici gücü olarak gösteren bedava doğal üretici gücü olarak katılır. Dolayısıyla, başlangıçta bedava olan bu tür bir doğa gücü üretime katıldığında, onun yardımıyla sağlanan ürün, talebi karşılamaya yettiği sürece, fiyatın belirlenmesinde bir rol oynamaz. Ama gelişme süreci içinde, söz konusu doğa gücünün yardımıyla üretilebilecek olandan daha fazla ürünün sağlanması zorunlu hâle gelirse, bu ek ürünün söz konusu doğa gücünün yardımı olmadan ya da insan etkinliğinin, insan emeğinin desteğiyle üretilmesi de zorunlu olur ve böylece sermayeye yeni bir ek öge katılır. Yani, aynı ürünü elde etmek için görece daha fazla sermaye harcaması yapılır. Tüm diğer koşullar aynı kalırken, üretim pahalılaşır.

{"Şubat 1876 ortalarında başlandı"ğı bilgisini içeren bir defterden.}

Sadece, toprağa eklenmiş olan sermayenin faizi olarak, farklılık rantı ve rant.

"Sürekli toprak iyileştirmeleri"nin (sermaye harcanmasını gerektiren ve toprağa sermaye eklenmesi şeklinde değerlendirilebilecek olan işlemlerle toprağın fiziksel ve kısmen de kimyasal özelliklerini değiştiren iyileştirmelerin) neredeyse tümü, belirli bir toprak parçasına, yani belirli ve sınırlı bir yerdeki toprağa, başka bir yerdeki ve sıklıkla çok yakındaki bir başka toprağın doğal olarak sahip olduğu özelliklerin kazandırılması anlamına gelir. Bir toprak parçası doğa tarafından düzleştirilmiştir, bir başkasının düzleştirilmesi gerekir; birinde su doğal yollarla tahliye olur, öbüründe suyu yapay yollarla tahliye etmek gerekir; birinde tarıma elverişli üst katman doğal olarak derindir, öbüründe bunun yapay olarak derinleştirilmesi gerekir; bir killi topraktaki kum miktarı kabul edilebilir orana doğal yollarla ulaşmıştır, bir başkasında önce bu oranın sağlanması gerekir; bir çayır doğal yollarla sulanır ya da alüvyonla kaplanır, öbüründe bunların olması için emeğe, ya da burjuva iktisadının diliyle, sermayeye gereksinim duyulur.

Karşılaştırmalı üstünlükleri kazanılmış olan bir toprak parçasında rantın faiz olduğu, ama bu üstünlüklere doğal olarak sahip olan bir başkasında olmadığı teorisi, gerçekten de eğlenceli bir teoridir. (Ama gerçekte, bu, uygulamada baş aşağı çevrilir ve rantın, bir durumda gerçekten de faizle çakışması nedeniyle, bunun fiilen söz konusu olmadığı diğer durumlarda da [yanlış bir şekilde] faiz olarak adlandırılmak zorunda olduğu savunulur.) Ama toprağın, yapılmış olan sermaye yatırımı sonrasında rant getirmesinin nedeni, ona sermaye yatırılmış olması değil,

sermaye yatırımının toprağı geçmiştekine göre daha verimli bir yatırım alanı hâline getirmiş olmasıdır. Bir ülkenin tüm toprakları bu sermaye yatırımına gereksinim duyuyor olsun; o zaman, bu sermaye yatırımının yapılmadığı her bir toprak parçası önce bu aşamadan geçmek zorundadır ve sermaye yatırımının yapılmış olduğu toprağın getirdiği rant (verili durumda, sağladığı faiz), bu toprak söz konusu üstünlüğe doğal olarak sahip olsa ve diğer topraklar onu önce yapay yollarla kazanmak zorunda olsa yine aynı şekilde ortaya çıkacak olan bir farklılık rantıdır.

Yatırılan sermaye amorti edilir edilmez, faiz sayılabilecek olan bu rant da saf farklılık rantı olur. Yoksa, aynı sermaye, sermaye olarak iki kez var olmak zorunda olurdu.

Ricardo'nun, değerin yalnızca emekle belirlenmesiyle mücadele eden ve bunun karşısına toprak farklılıklarından kaynaklanan farklılık rantını çıkarıp burada değeri emek yerine doğanın belirlediğini savunan tüm hasımlarının, aynı zamanda, farklılık rantını konumun ya da asıl önemlisi ekilmesi sırasında toprağa eklenen sermayenin faizinin belirlediğini iddia etmesi, en komik görüngülerden biridir. Aynı emek, verili bir süre içinde yaratılan bir ürün için, aynı değeri üretir; bu ürünün büyüklüğü ya da niceliği, yani aynı zamanda bu ürünün bir özdeş parçasının payına düşen değer parçası, emeğin niceliği veriliyken, sadece ürünün niceliğine bağlıdır ve bu da, verili emek niceliğinin büyüklüğüne değil, onun üretkenliğine bağlıdır. Bu üretkenliğin doğadan mı yoksa toplumdan mı kaynaklandığı hiçbir önem taşımaz. Üretkenlik, yalnızca, kendisinin de emeğe ve dolayısıyla sermayeye mal olması durumunda, üretim maliyetini yeni bir bileşen miktarında artırır; tek başına doğa söz konusu olduğunda bu durumla karşılaşılmaz.

Bölüm

45

Mutlak Toprak Rantı

★★★

Farklılık rantı çözümlenirken, en kötü toprağın rant ödemediği, ya da, daha genel bir şekilde ifade edilecek olursa, sadece, ürününün bireysel üretim fiyatı piyasayı düzenleyen üretim fiyatının altında olan (ve bu yolla, ranta dönüşen bir artık kârın ortaya çıkmasını sağlayan) toprağın toprak rantı ödediği varsayımından hareket edilmişti. İlk olarak belirtilmesi gereken şey, farklılık rantının kendisi hakkındaki yasanın, bu varsayımın doğru olup olmamasından tümüyle bağımsız olduğudur.

Piyasayı düzenleyen genel üretim fiyatına F dersek, bu F, en kötü toprak türü olan A'nın ürününün bireysel üretim fiyatıyla çakışır; yani bu fiyat, üretim sırasında tüketilen değişmez ve değişir sermayeyi, artı, ortalama kârı (= girişimci kazancı artı faiz) öder.

Burada rant sıfıra eşittir. Bir sonraki daha iyi toprak türü B'nin bireysel üretim fiyatı F''dür ve F > F'; yani, F, B türü toprağın ürününün gerçek üretim fiyatından yüksektir. F – F' = d olsun; dolayısıyla, F'nin F''nü aşan kısmı olan d, söz konusu B sınıfının kiracı çiftçisinin elde ettiği artık kârdır. Bu d, toprak sahibine ödenecek olan ranta dönüşür. Üçüncü toprak sınıfı olan C için gerçek üretim fiyatı F'' ve F – F'' = 2d olsun; o zaman bu 2d ranta dönüşür; aynı şekilde dördüncü sınıf olan D için bireysel üretim fiyatı F''' ve F – F''' = 3d olsun ve 3d toprak rantına dönüşsün, vb. Şimdi de, A toprak sınıfı için rantın 0'a ve bu nedenle de onun ürününün fiyatının F + 0'a eşit olduğu varsayımının yanlış olduğunu kabul edelim. Aksine, o da bir rant (= r) ödüyor olsun. Bu durumda iki farklı sonuçla karşılaşılır.

Birincisi: A sınıfı toprağın ürününün fiyatı, onun kendi üretim fiyatıyla düzenlenmek yerine, bunu aşan bir fazla içerir ve F + r'ye eşit olurdu. Çünkü, kapitalist üretim tarzının normal şekliyle işlediği varsayıldığında, yani kiracı çiftçinin toprak sahibine ödediği r fazlasının ücretlerden ya da sermayenin ortalama kârından yapılan bir kesintiyi temsil etmediği varsayıldığında, kiracı çiftçi, bu r'yi, yalnızca, ürününün, kendi üretim fiyatından fazlasına, yani, rant biçiminde toprak sahibine bırakmak zorunda olmasa ona bir artık kâr sağlayacak olan bir fazla getirecek şekilde satılması sayesinde ödeyebilir. O zaman, tüm toprak türlerinin piyasada bulunan tüm ürününün düzenleyici piyasa fiyatı, genel olarak sermayenin tüm üretim alanlarında sağladığı üretim fiyatı olmaz, yani harcamalar ile ortalama kârın toplamına eşit olan bir fiyat (F) olmaz, üretim fiyatı ile rantın toplamı (F + r) olurdu. Çünkü, A sınıfı toprağın ürününün fiyatı genel olarak düzenleyici genel piyasa fiyatının, yani toplam ürünün tedarik edilmesini mümkün kılan fiyatın sınırını ifade eder ve bunu yaptığı kadarıyla da söz konusu toplam ürünün fiyatını düzenler.

Ama *ikincisi*, bu durumda tarımsal ürünün genel fiyatının ciddi şekilde değişecek olmasına karşın, farklılık rantı yasası hiçbir şekilde ortadan kalkmış olmazdı. Çünkü, A sınıfının ürününün fiyatının ve dolayısıyla genel piyasa fiyatının F + r olması durumunda, B, C, D vb. sınıfların fiyatı da F + r olurdu. Ama B sınıfı için $F - F' = d$ olduğundan, aynı şekilde, $(F + r) - (F' + r) = d$ olurdu ve C için $F - F'' = (F + r) - (F'' + r) = 2d$ ve son olarak D için $F - F''' = (F + r) - (F''' + r) = 3d$ olurdu vb. Yani, farklılık rantı eskisiyle aynı olurdu ve aynı yasa tarafından düzenlenirdi; rantın bu yasadan bağımsız bir öge kazanmış ve aynı zamanda tarımsal ürünün fiyatıyla birlikte genel bir artış göstermiş olması bunu değiştirmezdi. Dolayısıyla, bundan şu sonuç çıkar: en verimsiz toprak türlerindeki rant ne olursa olsun, farklılık rantı yasasının bundan bağımsız olmasının ötesinde, farklılık rantının kendisini, onun karakterine uygun şekilde kavramanın tek yolu, A toprak sınıfının rantını 0 kabul etmektir. Farklılık rantı söz konusu olduğu sürece, bunun fiilen = 0 ya da > 0 olması arasında bir fark yoktur ve gerçekten de hesaba katılmaz.

Dolayısıyla, farklılık rantı yasası, aşağıdaki incelemenin sonucundan bağımsızdır.

En kötü toprak türü olan A'nın ürününün herhangi bir rant getirmediği varsayımının temelinde yatanlar daha fazla sorgulanacak olursa, cevap zorunlu olarak şöyle olur: Tarımsal ürünün (örneğin tahılın) piyasa fiyatı, A toprak sınıfına yatırılacak olan ek bir sermayenin normal üretim fiyatını elde edeceği, yani sermayeye normal ortalama kârı sağlayacağı yüksekliğe ulaşmışsa, bu koşulun varlığı, A toprak sınıfına ek

sermaye yatırılmasına yeter. Yani, bu koşulun varlığı, kapitalistin, normal kârı getirecek şekilde yeni sermaye yatırmasına ve onu normal şekilde değerlendirmesine yeter.

Burada, piyasa fiyatının bu durumda da A'nın üretim fiyatından yüksek olmak zorunda olduğunu belirtmek gerekir. Çünkü ek arz yaratılır yaratılmaz, arz-talep ilişkisi kuşkusuz değişmiş olur. Arz daha önce yetersizdi, şimdi yeterlidir. Yani fiyat düşmek zorundadır. Düşebilmek için, daha önce, A'nın üretim fiyatından yüksek olmuş olması gerekir. Ama ekime yeni açılan A sınıfının daha verimsiz olması, fiyatın, piyasayı B sınıfının üretim fiyatının belirlediği dönemdeki düzeye kadar da düşmemesine neden olur. A'nın üretim fiyatı, piyasa fiyatının, geçici değil görece kalıcı yükselişinin sınırını oluşturur. – Buna karşılık, eğer ekime yeni açılan toprak, şimdiye kadar düzenleyici olan A sınıfından verimliyse ve yine de sadece ek talebi karşılamaya yetiyorsa, piyasa fiyatı değişmez. Ama, en alt toprak sınıfının bir rant getirip getirmediği hakkındaki inceleme, bu durumda da buradaki incelemeyle çakışır, çünkü burada da, A sınıfı toprağın rant getirmediği varsayımı, piyasa fiyatının, kapitalist kiracı çiftçiye, tam olarak, kullandığı sermayeyi ve buna ek olarak ortalama kârı getirmeye yetmesiyle (kısacası, piyasa fiyatının ona metasının üretim fiyatını sağlamasıyla) açıklanırdı.

Her durumda, kapitalist kiracı çiftçi, bir kapitalist olarak karar verecekse, A sınıfı toprağı bu koşullar altında ekebilir. Şimdi, sermayenin A toprak türü üzerinde normal bir şekilde değerlendirilmesinin koşulu sağlanmıştır. Ne var ki, kiracı çiftçinin, şimdi, rant ödemesi de gerekmeyecekse, sermayesini, sermayenin ortalama değerlenme koşullarına uygun olarak A toprak türüne yatırabilecek olması öncülünden, hiçbir şekilde, söz konusu A sınıfı toprağın koşulsuz olarak kiracı çiftçinin emrinin altına girmeye hazır olduğu sonucu çıkmaz. Kiracı çiftçinin rant ödemezse sermayesini normal kârla değerlendirebilecek olması, toprak sahibi açısından, hiçbir şekilde, toprağını kiracı çiftçiye karşılıksız olarak ödünç verme ve bu iş arkadaşına *credit gratuit* [faizsiz kredi] sağlayacak kadar hayırsever olma nedeni değildir. Bu tür bir varsayımın içerdiği şey, varlığı, tam da sermayenin yatırılmasının ve onun toprakta serbestçe değerlendirilmesinin önündeki bir engel olan toprak mülkiyetinin soyutlanması, toprak mülkiyetinin ortadan kaldırılmasıdır; kiracı çiftçinin kafasındaki, tahıl fiyatının düzeyinin, rant ödemese, yani pratikte toprak mülkiyetini yok sayabilse, A toprak türünü kullanma yoluyla sermayesinden normal kârı elde edebileceği düşüncesi, bu engeli hiçbir şekilde ortadan kaldırmaz. Ama farklılık rantı, toprak mülkiyeti tekelinin, sermayenin engeli olarak toprak mülkiyetinin varlığını şart koşar, çünkü

bu olmadan artık kâr toprak rantına dönüşmez ve kiracı çiftçi yerine toprak sahibinin payına düşmezdi. Ve bir engel olarak toprak mülkiyeti, farklılık rantı olarak rantın ortadan kalktığı yerde de, yani A toprak türünde de, varlığını sürdürür. Kapitalist üretimin egemen olduğu bir ülkede toprağa rant ödemeden sermaye yatırılabilen durumlara bakarsak, bunların tümünde, toprak mülkiyetinin, hukuken olmasa bile fiilen ortadan kaldırılmış olduğunu görürüz; ama toprak mülkiyetinin ortadan kaldırılması, yalnızca çok özel ve doğaları gereği rastlantısal olan koşullar altında gerçekleşebilir.

Birincisi, toprak sahibinin kendisi kapitalistse ya da kapitalistin kendisi toprak sahibiyse. Bu durumda, bu kişi, piyasa fiyatı yeterince yükseldiğinde, şimdiki örnekte A toprak türünden üretim fiyatını çıkarmak, yani sermayesini yerine koymak ve buna ek olarak ortalama kârı elde etmek üzere, kendi arazisini *kendisi ekebilir*. Ama neden? Çünkü toprak mülkiyeti onun karşısına sermayesini yatırmasının engeli olarak çıkmamaktadır. Toprağı basit bir doğa unsuru sayabilir ve bu nedenle sadece sermayesini değerlendirme hesaplarıyla, kapitalistçe hesaplarla hareket edebilir. Pratikte bu tür durumlarla karşılaşılır, ama sadece istisnalar olarak. Toprağın kapitalist tarzda ekilmesi, faal sermaye ile toprak mülkiyetinin ayrılmasını şart koştuğu gibi, toprağın toprak sahibi tarafından ekilmesini de genel olarak dışlar. Bunun tümüyle rastlantısal olduğu hemen görülür. Artan tahıl talebi, toprağını kendisi eken mülk sahibinin elinde bulunandan daha fazla A türü toprağın ekime açılmasını gerektirdiğinde, yani bu toprakların bir kısmı kiralanmadan ekilemez hâle geldiğinde, toprak mülkiyetinin sermaye yatırımının karşısına çıkardığı engelin bu varsayımsal ortadan kaldırılmışlığı hemen son bulur. Kapitalist üretim tarzına karşılık gelen sermaye-toprak, kiracı çiftçi-toprak sahibi ayrımlarından yola çıkıp, sonra da tam tersine, sermayenin, karşısında ondan bağımsız bir toprak mülkiyeti olmasa toprağın ekilmesinden bir rant çıkarmayacağı her yerde, toprak sahiplerinin bir kural olarak kendi topraklarını ekeceklerini varsaymak saçma bir çelişkidir. (Bkz. A. Smith'in maden rantı hakkındaki aşağıda alıntılanan pasajı.*) Toprak mülkiyetinin bu şekilde ortadan kalkması rastlantısaldır. Gerçekleşebilir de gerçekleşmeyebilir de.

İkincisi, kiraya verilen bir toplam alanda, piyasa fiyatının verili düzeyinde rant getirmeyen, yani aslında karşılıksız olarak ödünç verilen, ama tek tek toprak parçalarının özel rantlarıyla değil kiraya verdiği alanın toplam rantıyla ilgilenen toprak sahibinin bu gözle bakmadığı bazı toprak parçaları bulunabilir. Bu durumda, kiracı çiftçi açısından, kirala-

* Bkz. MEW, Band 25, s. 783 [elinizdeki kitap, s. 754]. *–Almanca ed.*

dığı alandaki rantsız toprak parçaları söz konusu olduğunda, sermaye yatırmanın önündeki engel olarak toprak mülkiyeti, toprak sahibinin kendisiyle yaptığı sözleşme aracılığıyla ortadan kaldırılmış olur. Ama bu parçalar için rant ödememesinin tek nedeni, eklentileri oldukları toprak için rant ödemesidir. Burada varsayılan kombinasyonda, kötü toprak türü olan A'ya, eksik arzı sağlamak için bağımsız ve yeni bir üretim alanı olarak başvurma zorunluluğu yoktur; A, yalnızca, daha iyi toprağın ondan ayrılamayacak olan bir parçasını oluşturur. Ama incelenmesi gereken durum, tam da, A türü toprak parçalarının bağımsız bir şekilde ekilmek, yani kapitalist üretim tarzının genel varsayımları altında bağımsız bir şekilde kiralanmak zorunda olduğu durumdur.

Üçüncüsü: Bir çiftçi, kiraladığı aynı toprağa, o andaki piyasa fiyatlarıyla elde edeceği ek ürünün ona yalnızca üretim fiyatını getirecek, yani normal kârı sağlamakla birlikte ek bir rant ödemesini mümkün kılmayacak olan bir ek sermaye yatırabilir. Böylece, toprağa yatırılan sermayenin bir kısmıyla toprak rantı öder, diğer kısmıyla ödemez. Ama bu varsayımın problemin çözümüne ne kadar az katkıda bulunduğu şundan anlaşılır: eğer piyasa fiyatı (ve aynı zamanda toprağın verimliliği), ek sermayeyle, önceki sermaye gibi, üretim fiyatı dışında bir artık kâr sağlayan bir ek getiri elde etmesini mümkün kılarsa, kira sözleşmesinin süresi boyunca bu ek kâr onun cebine girer. Ama neden? Çünkü, kira sözleşmesinin süresi boyunca, sermayesini toprağa yatırmasının önündeki toprak mülkiyeti engeli kalkmıştır. Ne var ki, bu artık kârı elde edebilmesi için, ek ve daha kötü toprakların bağımsız olarak ekime açılmak ve bağımsız olarak kiralanmak zorunda olması, eski toprağa ek sermaye yatırılmasının gerekli olan fazladan arzı üretmeye yetmediğini su götürmez bir şekilde kanıtlar. Bir varsayım diğerini dışlar. Gerçi şöyle söylenebilirdi: en kötü toprak türü olan A'nın rantının kendisi farklılık rantıdır ve karşılaştırma konusu, ya sahibinin kendisinin ektiği topraktır (ama bu tümüyle rastlantısal bir istisna olur) ya da kiralanmış olan eski arazilere yapılan ve rant getirmeyen ek sermaye yatırımıdır. Ama bu, 1. toprak türlerinin verimliliklerindeki farklılıklardan kaynaklanmayan bir farklılık rantı olurdu ve bu nedenle, A toprak türünün rant sağlamamasını ve ürününü üretim fiyatına satmasını şart *koşmazdı*. Ve 2. kiralanmış olan aynı araziye yapılan ek sermaye yatırımlarının rant getirip getirmedikleri, ekime yeni açılacak olan A sınıfı toprağın rant getirip getirmemesi açısından hiçbir önem taşımaz; benzer şekilde, örneğin yeni ve bağımsız bir fabrikanın kurulması açısından da, aynı iş dalındaki bir başka fabrikatörün, sermayesinin bir kısmını kendi işinde tam olarak değerlendiremediği için faiz getiren kâğıtlara mı yatırdığı, yoksa ona eksiksiz kârı getirmeyen,

ama yine de faizden fazlasını getiren bazı genişletmeler mi yaptığı hiçbir önem taşımaz. Bu onun açısından ikincil bir önem taşır. Buna karşılık ek yeni kuruluşların ortalama kârı getirmesi gerekir ve bu beklentiyle kurulurlar. Kuşkusuz, kiralanmış olan arazilerdeki ek sermaye yatırımları ile yeni A topraklarının ekime açılması birbirlerinin önüne engeller çıkarır. Kiralanmış olan aynı araziye daha elverişsiz üretim koşulları altında yapılabilecek olan ek sermaye yatırımlarının sınırını, A toprak sınıfındaki rakip yeni yatırımlar çizer; diğer yandan, bu toprak sınıfının getirebileceği rantın sınırını, daha önce kiralanmış olan arazilerdeki rakip ek sermaye yatırımları çizer.

Ama tüm bu yanlış kaçış yolu bulma çabaları problemi çözmez; basitçe ifade edilecek olursa, problem şu: (İncelememizde tüm toprak ürünlerini temsil eden) tahılın piyasa fiyatı, A sınıfı toprağın bazı parçalarının ekime açılmasına ve bu yeni arazilere yatırılan sermayenin, ürünün üretim fiyatını elde etmesine, yani sermayeyi yerine koymasına ve buna ek olarak ortalama kârı getirmesine yetiyor olsun. Yani, sermayenin A sınıfı toprakta normal bir şekilde değerlenmesinin koşulları var olsun. Bu yeter mi? Bu sermaye o zaman gerçekten yatırılabilir mi? Yoksa, piyasa fiyatı, en kötü toprak olan A'nın da bir rant getireceği kadar yükselmek zorunda mıdır? Yani, toprak sahiplerinin tekeli, sermaye yatırımının önüne, saf kapitalist bakış açısına göre söz konusu tekel var olmasa var olmayacak olan bir engel mi çıkarır? Sorunun sorulma şeklinden anlaşılabileceği üzere, örneğin daha önce kiralanmış olan arazilerde verili piyasa fiyatıyla herhangi bir rant getirmeyen ve sadece ortalama kârı getiren ek sermaye yatırımlarının var olması durumu, hiçbir şekilde soruya bir cevap oluşturmaz. Soru tam olarak şöyleydi: yine ortalama kârı getirecek, ama rant getirmeyecek olan A toprağına gerçekten de sermaye yatırılabilir mi? Rant getirmeyen ek sermaye yatırımlarının gereksinimi karşılamadığını, A sınıfı yeni arazileri ekime açma gerekliliği kanıtlıyor. A toprağının yeni parçaları sadece rant getirmeleri, yani üretim fiyatından fazlasını getirmeleri durumunda ekime açılıyorsa, sadece iki olasılık bulunur. Ya, piyasa fiyatı, daha önce kiralanmış olan arazilerdeki son ek sermaye yatırımlarının bile, ister kiracı çiftçinin isterse toprak sahibinin cebine girsin, artık kâr getirmesini sağlayacak düzeyde olmalıdır. O zaman, bu fiyat artışı ve son ek sermaye yatırımlarının bu artık kârı, A toprağının rant getirmeden ekime açılamayacak olmasının sonucu olurdu. Çünkü, bir arazinin ekime açılması için üretim fiyatı yeterli olsaydı, bunun sadece ortalama kârı getirmesi yeterli olsaydı, fiyat bu kadar yükselmezdi ve üretim fiyatını getirmeye başladıkları anda yeni arazilerin rekabeti başlamış olurdu. O zaman, daha önce kiralanmış olan araziler-

deki rant getirmeyen ek sermaye yatırımlarının karşısına, rakipler olarak, A toprağındaki yine rant getirmeyen sermaye yatırımları çıkmış olurdu. – Ya da, daha önce kiralanmış olan arazilerdeki son sermaye yatırımları rant getirmez, ama yine de, piyasa fiyatı, A toprağının ekime açılmasını ve rant getirmesini mümkün kılacak kadar yükselmiştir. Bu durumda, rant getirmeyen ek sermaye yatırımı, sadece, A toprağının, piyasa fiyatının rant getirmesine izin vermesine kadar ekime açılamaması nedeniyle mümkün olmuştur. Bu koşul olmasaydı, fiyat düzeyi daha düşükken bile A toprağı ekime açılırdı; ve daha önce kiralanmış olan arazilerdeki sonradan yapılan ve rantsız olarak normal kârı getirmek için yüksek piyasa fiyatına gereksinim duyan sermaye yatırımları yapılamamış olurdu. Ne de olsa, yüksek piyasa fiyatıyla yalnızca ortalama kârı getiriyorlar. Demek ki, daha düşük ve A toprağının ekime açılmasıyla onun piyasa fiyatı olarak düzenleyici hâle gelecek olan bir fiyat düzeyinde bu kârı getiremezlerdi, dolayısıyla da mevcut varsayım altında hiç yapılmamış olurlardı. Gerçi, böylece, A toprağının rantı, daha önce kiralanmış olan arazilerdeki rant getirmeyen sermaye yatırımlarıyla karşılaştırıldığında, bir farklılık rantı oluştururdu. Ama A sınıfı toprak parçalarının bu tür bir farklılık rantı oluşturmaları, sadece, rant getirmedikçe hiçbir şekilde ekime açılamayacak olmalarının bir sonucudur; yani, rantın gerekliliğinin kendisinin, toprak türlerinin farklılığının belirlediği herhangi bir rant nedeniyle ortaya çıkmamasının ve söz konusu rantın, daha önce kiralanmış olan arazilerdeki olası ek sermaye yatırımlarının engelini oluşturmasının bir sonucudur. Her iki durumda da, A toprağının rantı, tahıl fiyatlarının yükselmesinin basit bir sonucu olmazdı; tersine, en kötü toprakların rant getirmedikleri sürece ekime hiç açılamayacak olmaları, tahıl fiyatlarının, bu koşulun yerine getirilebileceği noktaya kadar yükselmesinin nedeni olurdu.

Farklılık rantının özgün bir yanı, burada toprak mülkiyetinin yalnızca, başka bir durumda kiracı çiftçinin cebine girecek olan ve kira sözleşmesinin süresi boyunca bazı koşullar altında gerçekten de giren artık kârı elde etmesidir. Burada toprak mülkiyeti yalnızca, meta fiyatının, kendi katkısı olmadan (bunun yerine, piyasa fiyatını düzenleyen üretim fiyatının rekabetle belirlenmesinin sonucu olarak) ortaya çıkan ve artık kâra dönüşen bir kısmının aktarılmasının; fiyatın bu kısmının bir kişiden bir başkasına, kapitalistten toprak sahibine aktarılmasının nedenidir. Ama burada toprak mülkiyeti, fiyatın bu bileşenini ya da onun ön şartını oluşturan fiyat artışını *yaratan* neden değildir. Buna karşılık, en kötü toprak türü olan A, üretim fiyatını aşan bir fazla, bir rant getirmediği sürece (ekilmesi durumunda bu üretim fiyatını getirecek olma-

sına rağmen) ekilemiyorsa, o zaman toprak mülkiyeti *bu* fiyat artışının yaratıcı nedenidir. *Toprak mülkiyetinin kendisi rant yaratmıştır*. Burada ele alınan ikinci durumda olduğu gibi, şimdi A toprağının ödediği rantın, daha önce kiralanmış olan arazilerdeki sadece üretim fiyatını ödeyen son ek sermaye yatırımıyla karşılaştırıldığında, bir farklılık rantı oluşturması, bunda herhangi bir değişikliğe yol açmaz. Çünkü burada, piyasa fiyatının, daha önce kiralanmış olan arazilerdeki son sermaye yatırımlarına sadece bunların üretim fiyatlarını ödemekle birlikte, böylesi bir üretim fiyatı olarak aynı zamanda A toprağına rant getirmesinin tek nedeni, A toprağının, düzenleyici piyasa fiyatının A toprağında bir rant elde edilmesine izin verecek kadar yükselmesine kadar ekilememesidir. Burada A toprağı ile daha önce kiralanmış olan arazilerdeki son sermaye yatırımları arasındaki farklılık rantının yaratılmasının nedeni, A'nın rant ödemek zorunda olmasıdır.

Genel olarak, (tahıl fiyatını üretim fiyatının düzenlediği varsayımı altında) A toprağının rant ödemediğinden söz ettiğimizde, sözcüğün kategorik anlamıyla rantı kastediyoruz. Kiracı çiftçi, işçilerinin normal ücretlerinden ya da kendi normal ortalama kârından bir kesinti oluşturacak şekilde bir kiralama parası ödediğinde, herhangi bir rant, yani metasının fiyatının ücretlerden ve kârdan farklı ve bağımsız herhangi bir bileşenini ödemiş olmaz. Pratikte bununla durmadan karşılaşıldığı daha önce belirtilmişti. Bir ülkedeki tarım emekçilerinin ücretlerinin genel olarak normal ortalama ücret düzeyinin altına indirilmesi ve dolayısıyla ücretlerden yapılan bir kesintinin, ücretlerin bir kısmının genel olarak ranta eklenmesi ölçüsünde, bu, en kötü toprağın kiracı çiftçisi için bir istisna oluşturmaz. En kötü toprağın ekilmesine izin veren aynı üretim fiyatında, bu düşük ücretler zaten kurucu bir unsur durumundadır ve bu nedenle, ürünün üretim fiyatına satılması, kiracı çiftçiyi bir rant ödeyebilir kılmaz. Toprak sahibi, toprağını, satış fiyatının ücreti aşan kısmının tümünü ya da büyük bölümünü rant biçiminde kendisine ödemeye istekli bir işçiye de kiralayabilir. Ama tüm bu durumlarda, kiralama parasının ödenmesine karşın, gerçek bir rant ödenmez. Ne var ki, kapitalist üretim tarzına karşılık gelen ilişkilerin var olduğu bir yerde, rant ile kiralama parası çakışmak zorundadır. Burada incelenmesi gereken şey işte bu normal ilişkidir.

Yukarıda ele alınmış olan ve kapitalist üretim tarzı içinde toprağa rant getirmeyen sermaye yatırımlarının gerçekten yapılabildiği durumlar bile problemimizin çözümüne katkıda bulunmuyorsa, sömürgelerdeki ilişiklere başvurmak çok daha az katkıda bulunur. Sömürgeyi sömürge yapan (burada yalnızca gerçek tarımsal sömürgelerden söz ediyoruz) tek şey

doğal durumlarında bulunan verimli arazilerin çokluğu değildir. Onları sömürge yapan şey, daha çok, bu arazilerin mülk edinilmemiş, toprak mülkiyetine tabi kılınmamış olmasıdır. Toprak söz konusu olduğunda, eski ülkeler ile sömürgeler arasındaki muazzam farka yol açan şey budur: Wakefield'in[35] doğru bir şekilde belirttiği ve ondan çok önce, bir fizyokrat olan Mirabeau *père* [baba Mirabeau] ve başka eski iktisatçıların keşfetmiş olduğu üzere, toprak mülkiyetinin hukuki ya da fiilî yokluğu. Sömürgelere yerleşenlerin toprağı doğrudan doğruya mı mülk edindikleri, yoksa toprak üzerindeki geçerli bir hukuki senet için, devlete, kâğıt üzerinde kalan bir toprak fiyatı adı altında aslında sadece bir harç mı ödedikleri hiçbir önem taşımaz. Sömürgelere daha önce yerleşmiş olanların toprağın hukuki sahipleri olmaları da önemsizdir. Burada toprak mülkiyeti gerçekten de sermaye yatırılmasının ve hatta sermayesiz olarak emek yatırılmasının önünde bir engel oluşturmaz; sömürgelere daha önce yerleşenlerin toprağın bir kısmına el koymuş olması, yeni gelenlerin, yeni toprak parçalarını sermayelerinin ya da emeklerinin kullanım alanları hâline getirmelerini olanaksız kılmaz. Dolayısıyla, toprak mülkiyetinin, sermayenin yatırım alanı olarak toprağı sınırlandırdığı yerlerde, tarım ürünlerinin fiyatları ve rant üzerinde ne şekilde etkide bulunduğunun incelenmesi gerekiyorsa, özgür burjuva sömürgelerinden söz etmek çok saçmadır; bunlarda ne tarımda kapitalist üretim tarzı vardır ne de toprak mülkiyetinin buna karşılık gelen biçimi; sonuncusu, fiilen hiç yoktur. Örneğin Ricardo toprak rantı hakkındaki bölümde böyle yapar. Toprağın mülk edinilmesinin tarım ürünlerinin değeri üzerindeki etkisini incelemek istediğini söyleyerek başlar ve hemen ardından örnek olarak sömürgeleri alır; burada da toprağın görece basit biçimiyle var olduğunu ve onun kullanımının toprak mülkiyeti tekeliyle sınırlanmadığını varsayar.

Toprağın salt hukuki mülkiyeti toprak sahibi için toprak rantı yaratmaz. Ama ona, iktisadi ilişkiler toprağın ona (ister gerçek tarımda, isterse binalar vb. gibi başka üretim amaçlarıyla kullanılması yoluyla) bir fazla getirecek şekilde değerlendirilmesine izin verene kadar, toprağını kullanımdan çekme gücünü verir. Bu iş alanının mutlak niceliğini artıramaz ya da azaltamaz, ama piyasada bulunan niceliğini değiştirebilir. Bu nedenle, daha önce Fourier'nin de belirtmiş olduğu üzere, tüm uygar ülkelerde toprağın görece önemli bir bölümünün hep ekilmemiş olarak kalması karakteristik bir olgudur.

Talebin, yeni arazilerin ve diyelim ki şimdiye kadar ekilmiş olanlara göre daha verimsiz olan arazilerin ekime açılmasını gerektirdiğini var-

35 Wakefield, "England and America", London 1833. Ayrıca, krş. I. Kitap, Bölüm 25.

sayarsak, toprak ürününün piyasa fiyatının, bu toprağa yapılacak olan sermaye yatırımının kiracı çiftçiye üretim fiyatını ödemesine ve dolayısıyla olağan kârı getirmesine yetecek kadar yükselmiş olması nedeniyle, toprak sahibi bu arazileri karşılıksız olarak kiraya verir mi? Asla. Sermaye yatırımı ona bir rant getirmek zorundadır. Ona bir kiralama parasının ödenmesi mümkün hâle gelmeden arazisini kiraya vermez. Yani, piyasa fiyatı, toprak sahibine bir rantın ödenebilmesi için, üretim fiyatının üzerine, bir başka deyişle F + r'ye çıkmış olmak zorundadır. Mülk, varsayım gereği, kiralanmadığında hiçbir şey getirmediğinden ve iktisadi açıdan değersiz olduğundan, piyasa fiyatının, üretim fiyatının çok az üzerine çıkması, en kötü türdeki yeni toprağı piyasaya getirmeye yeter.

Akla şu soru geliyor: En kötü toprağın, hiçbir verimlilik farkından türetilemeyecek olan toprak rantından, toprak ürününün fiyatının, zorunlu olarak, alışılagelmiş anlamıyla bir tekel fiyatı olduğu, ya da, rantın, tıpkı bir vergi gibi, ama devlet yerine toprak sahibinin topladığı bir vergi gibi eklendiği bir fiyat olduğu sonucu mu çıkar? Bu verginin kendi özel iktisadi sınırlarının bulunduğu apaçık. Daha önce kiralanmış olan arazilere yapılan ek yatırımlarla, (serbestçe ithal edilebilmeleri koşuluyla) yurt dışından gelen tarım ürünlerinin rekabetiyle, toprak sahiplerinin kendi aralarındaki rekabetle, son olarak tüketicilerin gereksinimleriyle ve ödeme güçleriyle sınırlanır. Ama burada konumuz bu değil. Soru şu: En kötü toprağın ödediği rant, kendi ürününün, varsayım gereği genel piyasa fiyatını düzenleyen fiyatına, tıpkı, bir verginin, koyulduğu metanın fiyatına eklendiği gibi, yani onun değerinden bağımsız bir öge olarak mı eklenir?

Bu, hiçbir şekilde zorunlu bir sonuç değildir ve yalnızca metanın değeri ile üretim fiyatı arasındaki fark bugüne kadar kavranamadığı için iddia edilmiştir. Bir bütün olarak ele alınan metaların üretim fiyatlarının yalnızca toplam değerleri tarafından düzenlenmesine ve farklı meta türlerinin üretim fiyatlarının hareketlerinin, tüm diğer koşullar aynı kabul edildiğinde, sadece değerlerinin hareketiyle belirlenmesine rağmen, bir metanın üretim fiyatının hiçbir şekilde onun değeriyle özdeş olmadığını görmüştük. Bir metanın üretim fiyatının, onun değerinin üstünde ya da altında olabileceği ve bu değerle yalnızca istisnai olarak çakıştığı gösterilmişti. Bu nedenle, toprak ürünlerinin kendi üretim fiyatlarından fazlasına satılması olgusu, kendi değerlerinden de fazlasına satıldıklarını hiçbir şekilde kanıtlamaz; benzer bir örnek, sanayi ürünlerinin ortalamada kendi üretim fiyatlarına satılması olgusunun, bunların değerlerine satıldığını hiçbir şekilde kanıtlamamasıdır. Tarım ürünlerinin kendi üretim fiyatlarından fazlasına ve değerlerinden azına satılması mümkündür ve

diğer yandan pek çok sanayi ürünü değerlerinden fazlasına satıldıkları için yalnızca üretim fiyatlarını getirir.

Bir metanın üretim fiyatıyla değeri arasındaki ilişki, sadece, üretiminde kullanılan sermayenin değişir kısmının değişmez kısmına oranıyla ya da onu üreten sermayenin organik bileşimiyle belirlenir. Bir üretim alanında sermayenin bileşimi ortalama toplumsal sermayeninkinden düşükse, yani onun ücretlere yatırılan değişir bileşenin, çalışmanın maddi koşullarına yatırılan değişmez bileşenine oranı, ortalama toplumsal sermaye için geçerli olan orandan büyükse, bu üretim alanının ürününün değeri, onun üretim fiyatının üzerinde olmak zorundadır. Yani, bu tür bir sermaye, daha çok canlı emek kullandığından, emek aynı derecede sömürülürken, ortalama toplumsal sermayenin eşit büyüklükteki bir özdeş parçasının ürettiğinden daha çok artık emek, dolayısıyla da daha çok kâr üretir. Bu nedenle, ürününün değeri onun üretim fiyatının üzerinde olur, çünkü bu üretim fiyatı sermayeyi yerine koyacak olan tutar ile ortalama kârın toplamına eşittir ve ortalama kâr, bu metada üretilmiş olan kârdan düşüktür. Ortalama toplumsal sermayenin ürettiği artık değer, söz konusu düşük bileşime sahip olan bir sermayenin ürettiği artık değerden azdır. Belirli bir üretim alanına yatırılan sermayenin bileşimi ortalama toplumsal sermayeninkinden yüksek olduğunda tersi olur. Bunun ürettiği metanın değeri onun üretim fiyatının altında olur ve en gelişmiş sanayilerin ürünleri için genel olarak bu söylenen şey geçerlidir.

Belirli bir üretim alanındaki sermayenin bileşimi ortalama toplumsal sermayeninkinden düşükse, bu, ilk olarak, sadece, toplumsal emeğin üretici gücünün, bu özel üretim alanında, ortalama düzeyin altında olduğu anlamına gelir; çünkü, üretici gücün ulaştığı aşama, kendisini, değişmez sermayenin değişir sermaye karşısındaki göreli ağırlığıyla ya da verili bir sermayenin ücretlere yatırılan bileşeninin durmadan azalmasıyla gösterir. Buna karşılık, belirli bir üretim alanındaki sermayenin bileşiminin daha yüksek olması, üretici gücün gelişme düzeyinin ortalama düzeyin üzerinde olduğunu gösterir.

Doğaları gereği tartışma konumuzun dışında olan gerçek sanat eserleri bir yana, açık olan bir başka nokta, farklı üretim alanlarının, teknik özelliklerine bağlı olarak, değişmez sermaye ile değişir sermaye arasındaki farklı oranlara gereksinim duydukları ve canlı emeğin bazılarında daha çok, bazılarında daha az yer kaplamak zorunda olduğudur. Örneğin, tarımdan kesin bir şekilde ayrılması gereken istihraç sanayisinde, değişmez sermayenin bir ögesi olarak ham madde hiç yoktur ve yardımcı malzemeler de sadece az sayıda örnekte kayda değer bir rol oynar. Ama madencilik sektöründe değişmez sermayenin diğer kısmı,

yani sabit sermaye, ciddi bir rol oynar. Ne var ki, burada da, gelişmişlik düzeyi, değişmez sermayenin değişir sermayeye oranla göreli artışıyla ölçülebilir.

Gerçek tarımda sermayenin organik bileşimi ortalama toplumsal sermayeninkine göre düşükse, bu, *prima facie* [ilk bakışta], üretimin gelişmiş olduğu ülkelerde tarımın imalat sanayisi ile aynı derecede gelişmemiş olduğunu ifade ederdi. Bu tür bir olgu, bazıları belirleyici de olan tüm diğer iktisadi koşullar bir yana bırakıldığında, mekanik bilimlerin gelişmesinin ve özellikle de bunların kullanıma sokulmasının, kimyanın, jeolojinin ve fizyolojinin daha ileri tarihlerde ve kısmen çok yakın geçmişte gerçekleşen gelişmelerine ve yine özellikle de tarımda kullanıma sokulmalarıyla karşılaştırıldığında, daha erken tarihlerde ve daha hızlı olmasıyla bile açıklanabilirdi. Ayrıca, tarımın kendisindeki ilerlemelerin kendilerini hep değişmez sermayenin değişir sermaye karşısındaki göreli büyümesiyle ifade ettiği su götürmez ve uzun süredir bilinen[36] bir olgudur. Kapitalist üretimin egemen olduğu belirli bir ülkede, örneğin İngiltere'de, tarım sermayesinin bileşiminin ortalama toplumsal sermayeninkinden düşük olup olmadığı, yalnızca istatistiksel olarak cevaplanabilecek olan bir sorudur ve amaçlarımız açısından bunun ayrıntılarına girmek gereksizdir. Her durumda, tarım ürünlerinin değerlerinin, yalnızca bu varsayım altında, yani, verili büyüklükteki bir sermayenin tarımda yarattığı artık değerin, ya da aynı anlama gelmek üzere, onun harekete geçirdiği ve yönettiği artık emeğin (yani aynı zamanda genel olarak kullanılan canlı emeğin), ortalama toplumsal bileşime sahip olan eşit büyüklükteki bir sermayeninkine daha büyük olduğu varsayımı altında, onların üretim fiyatlarının üzerinde olabileceği, teorik açıdan kesindir.

Dolayısıyla, rantın burada incelemekte olduğumuz ve yalnızca bu varsayım altında ortaya çıkabilecek olan biçimi için, bu varsayımı yapmak yeterlidir. Varsayımın geçersizleştiği yerlerde, ona karşılık gelen rant biçimi de ortadan kalkar.

Ne var ki, tarım ürünlerinin değerlerinin onların üretim fiyatlarını aşması olgusu, tek başına, toprak türlerinin ya da aynı toprağa yapılan ardışık sermaye yatırımlarının verimlilik farklarından bağımsız bir toprak rantının, kısacası, farklılık rantından kavramsal olarak farklı olan ve bu nedenle *mutlak rant* diyebileceğimiz bir rantın varlığını açıklamaya

36 Bkz. Dombasle ve R. Jones [Marx'ın burada Dombasle'nın çok sayıda ciltten oluşan ve 1824 ile 1837 yılları arasındaki farklı tarihlerde Paris'te yayınlanan "Annales agricoles de Roville, ou mélanges d'agriculture, d'économie rurale, et de législation agricole" adlı eserini kastettiği açıktır. Jones, "An essay on the distribution of wealth, and on the sources of taxation", London 1831, s. 227. (Ayrıca bkz. Karl Marx, "Theorien über den Mehrwert", MEW, Band 26, 3. Teil, s. 39.) –*Almanca ed.*].

hiçbir şekilde yetmez. Çok sayıda imalat sanayisi ürünü, değerlerinin üretim fiyatlarının üzerinde olması özelliğine sahiptir ve bu durum onların ortalama kârı aşan bir fazla ya da ranta dönüşebilecek olan bir artık kâr getirmelerine yol açmaz. Tersi geçerlidir. Üretim fiyatının varlığı ve üretim fiyatı kavramı da, onun içerdiği genel kâr oranının varlığı ve genel kâr oranı kavramı da, tek tek metaların değerlerine satılmamalarına dayanır. Üretim fiyatları, meta değerlerindeki bir eşitlenmeden kaynaklanır. Burada, farklı üretim alanlarında tüketilen sermaye değerleri geri verildikten sonra, toplam artık değer, tek tek üretim alanlarında ne kadarının üretildiğine ve dolayısıyla her bir üretim alanının ürünlerinde ne kadarının saklı olduğuna göre değil, öndelenmiş olan sermayelerin büyüklüklerine göre dağıtılır. Piyasa fiyatı ve onun karakteristik ögesi olan ortalama kâr yalnızca bu şekilde ortaya çıkar. Toplam sermayenin ürettiği artık değerin dağılımındaki bu eşitlenmeyi rekabet yoluyla sağlamak ve bu eşitlenmenin önündeki tüm engelleri ortadan kaldırmak, sermayelerin kesintisiz eğilimidir. Bu nedenle, onların eğilimi, sadece, her durumda, metaların değerleri ile üretim fiyatları arasındaki farklardan değil, genel olan ve piyasayı düzenleyen üretim fiyatı ile ondan farklı olan bireysel üretim fiyatları arasındaki farklardan kaynaklanan artık kârlara katlanmaktır; bu nedenle, söz konusu artık kârlar, iki farklı üretim alanı arasında değil, her bir üretim alanının içinde ortaya çıkar ve dolayısıyla farklı alanların genel üretim fiyatlarını, yani genel kâr oranını etkilemezler; aksine, değerlerin üretim fiyatlarına dönüşmesini ve genel kâr oranının varlığını şart koşarlar. Ama bu sonuçların varlığı da, daha önce açıklanmış olduğu üzere, toplumsal toplam sermayenin farklı üretim alanları arasındaki dağılım oranlarının sürekli olarak değişmesine, sermayelerin sürekli olarak içeriye ve dışarıya göç etmelerine, bir alandan bir başkasına aktarılabilirliklerine, kısacası, toplumsal toplam sermayenin bağımsız parçaları için eşit ölçüde kullanılabilir yatırım alanları olarak farklı üretim alanları arasında serbestçe hareket etmelerine dayanır. Burada, sermayelerin rekabetinin (örneğin meta değerinin üretim fiyatının üzerinde olduğu ya da yaratılan artık değerin ortalama kârın üzerinde olduğu bir üretim alanında) değeri üretim fiyatına indirmesinin ve böylece söz konusu üretim alanının fazla artık değerini sermayenin kullandığı tüm alanlar arasında orantılı bir şekilde dağıtmasının önüne herhangi bir engelin çıkmadığı ya da en azından yalnızca rastlantısal ve geçici engellerin çıktığı varsayılır. Ama tersi olsa, sermayenin karşısına sadece kısmen aşabildiği ya da hiç aşamadığı bir yabancı güç çıksa ve bu yabancı güç, sermayenin bazı üretim alanlarına yatırılmasının önüne engeller çıkarsa, bu yatırımlara yalnızca artık değerin

ortalama kâra genel eşitlenmesini tümüyle ya da kısmen olanaksız kılan koşullar altında izin verse, kuşkusuz, bu tür üretim alanlarında meta değerlerinin kendi üretim fiyatlarını aşan kısmı, ranta dönüştürülebilecek olan ve rant şeklinde sermayeden bağımsızlaştırılabilecek olan bir artık kâr ortaya çıkarırdı. Toprağa yapılan yatırımlar söz konusu olduğunda, toprak mülkiyeti (ya da toprak sahibi) sermayenin (ya da kapitalistin) karşısına bu tür bir yabancı güç ve engel olarak çıkar.

Toprak mülkiyeti, burada, yeni ekilecek olan toprağın, farklılık rantı getirmeyen ve toprak mülkiyeti olmasa piyasa fiyatı daha az yükseldiğinde de, düzenleyici piyasa fiyatının ekicisine sadece üretim fiyatını getireceği şekilde ekilebilecek olan en kötü toprak türüne ait olması durumunda bile, bir gümrük vergisi koymadan, yani bir rant talep etmeden, şimdiye kadar ekilmemiş ya da kiralanmamış olan topraklara hiçbir sermaye yatırımının yapılmasına izin vermeyen engeldir. Ama toprak mülkiyetinin koyduğu bu engel nedeniyle, piyasa fiyatı, toprağın üretim fiyatını aşan bir fazla, yani bir rant ödeyebileceği noktaya kadar yükselmek zorundadır. Ne var ki, tarım sermayesinin ürettiği metaların değerleri varsayım gereği üretim fiyatlarının üzerinde olduğundan, bu rant (birazdan incelenecek olan bir durum dışında) değerin üretim fiyatını aşan fazlasını ya da bunun bir kısmını oluşturur. Rantın değer ile üretim fiyatı arasındaki tüm farka mı yoksa yalnızca bu farkın daha büyük ya da daha küçük bir kısmına mı eşit olacağı, tümüyle, arzın talep karşısındaki durumuna ve ekime yeni açılan alanın büyüklüğüne bağlı olurdu. Rant, tarım ürünlerinin değerinin üretim fiyatını aşan fazlasına eşit olmadıkça, bu fazlanın bir kısmı her zaman genel eşitlenmeye ve artık değerin tek tek sermayeler arasındaki orantılı dağılımına katılırdı. Rant, değerin üretim fiyatını aşan fazlasına eşit olduğunda, ortalama kârı aşan bu artık değer parçasının tümü bu eşitlenmeden çekilmiş olurdu. Ama bu mutlak rant, değerin üretim fiyatını aşan fazlasının tümüne de eşit olsa, bunun yalnızca bir kısmına da eşit olsa, tarım ürünleri, fiyatlarının değerlerinden fazla olması nedeniyle değil, değerlerine eşit ya da değerlerinden az olsa bile üretim fiyatlarından fazla olması nedeniyle, hep bir tekel fiyatına satılırdı. Buradaki tekelin sağladığı şey, tarım ürünlerinin fiyatlarının (değerleri genel üretim fiyatının üzerinde olan başka sanayi ürünlerinin fiyatlarından farklı olarak) üretim fiyatına eşitlenmemesi olurdu. Üretim fiyatının bir kısmı gibi değerin bir kısmı da fiilen verili olan bir sabit, yani maliyet fiyatı, bir başka deyişle üretim sırasında tüketilen sermaye (= k) olduğundan, bunların farkı, diğer kısımda, yani değişir kısımda, bir başka deyişle üretim fiyatı içindeki kâr (= p) olan artık değerde ortaya çıkar; buradaki kâr, toplumsal sermaye ve onun bir özdeş parçası ola-

rak her bir sermaye üzerinden hesaplanan, ama metanın değerinde, bu özel sermayenin ürettiği gerçek artık değere eşit olan ve onun ürettiği meta değerlerinin bütünleyici bir kısmını oluşturan toplam artık değere eşittir. Metanın değeri onun üretim fiyatından fazlaysa, üretim fiyatı = k + p ve değer = k + p + d olur; burada metada saklı olan artık değer p + d'dir. Yani, değer ile üretim fiyatı arasındaki fark, bir başka deyişle bu sermayenin ürettiği artık değerin, ona genel kâr oranıyla tahsis edilmiş olan artık değeri aşan kısmı, d'dir. Buradan çıkan bir sonuç, tarım ürünlerinin fiyatlarının, bunların değerlerine ulaşmadan, üretim fiyatlarının üzerinde olabileceğidir. Bir başka sonuç, tarım ürünlerinin fiyatlarının, belirli bir noktaya kadar, fiyatları değerlerine ulaşmadan, sürekli olarak yükselebileceğidir. Bir sonuç da, tarım ürünlerinin, üretim fiyatlarını aşan değer fazlalarının, sadece, toprak mülkiyetinin tekeli nedeniyle, bunların piyasa fiyatlarının belirleyici bir etmeni hâline gelebileceğidir. Son sonuç, bu durumda, ürünün pahalılaşmasının rantın nedeni olmadığı, aksine rantın ürünün pahalılaşmasının nedeni olduğudur. En kötü toprağın bir birim alanının ürünün fiyatı F + r'yse, varsayım gereği F + r düzenleyici piyasa fiyatı olacağından, tüm farklılık rantları r'nin ilgili katları kadar yükselir.

Tarım dışı toplumsal sermayenin ortalama bileşimi $85_c + 15_v$ ve artık değer oranı %100 olsaydı, üretim fiyatı = 115 olurdu. Tarım sermayesinin bileşimi $75_c + 25_v$ olsaydı, aynı artık değer oranıyla, ürünün değeri ve düzenleyici piyasa değeri = 125 olurdu. Tarımsal olan ve olmayan ürün bir ortalama fiyata eşitlenseydi (kısa tutmak için her iki üretim dalındaki toplam sermayeleri aynı kabul ediyoruz), toplam artık değer = 40, yani 200'lük sermayenin %20'si olurdu. Her ikisinin ürünü de 120'ye satılırdı. Yani, üretim fiyatlarına eşitlenme durumunda, tarım dışı ürünün ortalama piyasa fiyatları bunların değerlerinin üzerine çıkar, tarımsal ürünün piyasa fiyatları ise bunların değerlerinin altına düşerdi. Tarım ürünleri tam değerlerine satılsaydı, bunlar bu eşitlenme durumuna göre 5 fazlasına ve sanayi ürünleri 5 azına satılırdı. Piyasa ilişkileri tarım ürünlerinin tam değerlerine, yani üretim fiyatını aşan tüm fazlayı getirecek şekilde satılmasına izin vermezse, bu iki ucun arasında bir yerde kalırlar; o zaman sanayi ürünleri değerlerinden biraz fazlasına ve tarım ürünleri üretim fiyatlarından biraz fazlasına satılırdı.

Toprak mülkiyeti, toprak ürünlerinin fiyatlarını bunların üretim fiyatlarının üzerine çıkarabilse bile, üretim fiyatlarının üzerindeki piyasa fiyatlarının bunların değerlerine ne kadar yaklaşabileceği ve dolayısıyla tarımda yaratılan artık değerin verili ortalama kârı aşan kısmının ne ölçüde ranta dönüşeceği ve ne ölçüde artık değerin ortalama kâra genel

eşitlenmesine katılacağı, toprak mülkiyetine değil, piyasanın genel durumuna bağlıdır. Her durumda, değerin üretim fiyatını aşan kısmından kaynaklanan bu mutlak rant, sadece tarımsal artık değerin bir kısmıdır, bu artık değerin ranta dönüşmesidir, onun toprak sahibi tarafından alıkoyulmasıdır; tıpkı, farklılık rantının, genel bir düzenleyici piyasa fiyatının varlığında, artık kârın ranta dönüşmesinden, onun toprak mülkiyeti tarafından alıkoyulmasından kaynaklanması örneğinde olduğu gibi. Rantın normal olan biçimleri yalnızca bu ikisidir. Bunların dışında, rant, yalnızca gerçek tekel fiyatına dayanabilir; bu da metaların üretim fiyatlarıyla ya da değerleriyle değil alıcıların gereksinimleriyle ve ödeme güçleriyle belirlenir ve bunun incelenmesi, piyasa fiyatlarının gerçek hareketini araştıran rekabet teorisinin konusudur.

Bir ülkenin tarım için kullanılabilecek olan tüm toprakları kiralanmış olsaydı (kapitalist üretim tarzının ve normal ilişkilerin genelleşmiş olduğu varsayımıyla), rant getirmeyen toprak bulunmazdı, ama rant getirmeyen sermaye yatırımları, toprağa yatırılan sermayenin rant getirmeyen bazı kısımları bulunabilirdi; çünkü toprak kiraya verilir verilmez, toprak mülkiyeti, gerekli sermaye yatırımlarının mutlak engeli olarak etkide bulunmaktan uzaklaşır. Toprağa eklenen sermayenin toprak sahibinin eline geçmesinin burada kiracı çiftçiye çok kesin engeller çıkarması ölçüsünde, göreli bir engel olarak etkide bulunmayı ise sürdürür. Yalnızca bu durumda tüm rant farklılık rantına dönüşürdü; ve bu, toprak kalitesindeki farklılıklarla belirlenen bir farklılık rantı değil, belirli bir toprak parçasına yapılan son sermaye yatırımlarının getirdiği artık kârlar ile en kötü toprak türünün kiralanması için ödenen rant arasındaki farklarla belirlenen bir farklılık rantı olurdu. Toprak mülkiyeti, sadece, toprağı sermayenin bir yatırım alanı olarak kullanma izni için toprak sahibine haraç ödenmesini şart koşması ölçüsünde, mutlak bir engel olarak etkide bulunur. Bu izin bir kez verildikten sonra, toprak mülkiyeti, verili toprak parçasına yapılabilecek olan sermaye yatırımlarının nicel büyüklüğünü sınırlandıracak olan hiçbir mutlak engel koyamaz. Genel olarak ev yapımının önünde, üzerine ev inşa edilecek olan toprağın üçüncü bir kişinin mülkü olmasının çıkardığı engel vardır. Ama bu toprak ev yapımı için bir kez kiralandığında, bunun üzerine yüksek bir ev mi yoksa alçak bir ev mi inşa edeceğine kiracı karar verir.

Tarım sermayesinin ortalama bileşimi ortalama toplumsal sermayeninkiyle aynı ya da ondan yüksek olsaydı, mutlak rant (yine açıklanmış olan anlamıyla) ortadan kalkardı: hem farklılık rantından hem de gerçek tekel fiyatına dayanan ranttan farklı olan rantı kastediyoruz. O zaman tarım ürününün değeri üretim fiyatının üzerinde olmazdı ve tarım dışı

sermayeyle karşılaştırıldığında tarım sermayesinin harekete geçirdiği emek ve dolayısıyla gerçekleştirdiği artık emek daha fazla olmazdı. Uygarlığın ilerlemesiyle birlikte tarım sermayesinin bileşimi ortalama toplumsal sermayeninkine eşitlenseydi yine aynı şey olurdu.

Bir yandan tarım sermayesinin bileşiminin yükseldiğinin, yani değişir kısmına oranla değişmez kısmının büyüdüğünün, diğer yandan da toprak ürününün fiyatının, şimdiye kadarkilerden daha yeni ve daha kötü toprakların (yalnızca piyasa fiyatının değeri ve üretim fiyatını aşmasından, kısacası ürünün bir tekel fiyatına sahip olmasından kaynaklanabilecek olan) bir rant ödemesini sağlayacak kadar yükseldiğinin varsayılması ilk bakışta bir çelişki gibi görünür.

Burada bir ayrım yapmak gerekir.

Birincisi, kâr oranının oluşumunu incelerken, teknolojik açıdan bakıldığında aynı bileşime sahip olan, yani makinelere ve ham maddelere oranla aynı miktarda emeği harekete geçiren sermayelerin, yine de, değişmez sermaye parçalarının farklı değerleri nedeniyle farklı bileşimlere sahip olabileceğini görmüştük. Ham maddeler ya da makineler bir durumda bir başkasındakine göre daha pahalı olabilir. Aynı emek niceliğini harekete geçirmek için (ve varsayımımız gereği, aynı ham madde kütlesini işlemek için bu gerekli olurdu), bir durumda, bir başkasında olduğuna göre daha büyük bir sermaye öndelemek gerekirdi, çünkü, 100'lük bir sermayeyle, bu 100'e başvurarak ödenmesi gereken ham maddenin fiyatı bir durumda 40 bir başkasında 20'yse, aynı miktarda emeği harekete geçiremem. Ama daha pahalı olan ham maddenin fiyatı daha düşük olanının düzeyine düşse, bu sermayelerin yine de teknolojik olarak aynı bileşimlere sahip oldukları hemen görülürdü. Kullanılan canlı emek ile kullanılan çalışma koşullarının miktarları ve doğaları arasındaki teknik ilişkide herhangi bir değişimin gerçekleşmemesine rağmen değişir sermaye ile değişmez sermaye arasındaki değer ilişkileri o zaman aynı olurdu. Diğer yandan, daha düşük organik bileşimli bir sermaye, sadece değişmez kısımlarının değerlerinin artması nedeniyle, sadece değer bileşimi açısından bakıldığında, görünüşte, daha yüksek organik bileşimli bir sermayeyle aynı düzeyde yer almış olurdu. Canlı emeğe oranla çok makine ve ham madde kullandığı için bileşimi $60_c + 40_v$ şeklinde olan bir sermaye, ve çok canlı emek (%60), az makine (diyelim %10) ve emek gücüne oranla az ve ucuz ham madde (%30) kullanan bir başkasının bileşimi $40_c + 60_v$ olsun; bu durumda, sadece ham ve yardımcı maddelerin değerinin 30'dan 80'e yükselmesiyle bileşimler eşitlenir, ikinci sermayede 10'luk makinelere ve 80'lik ham maddelere 60'lık emek gücü eklenir, yani yüzde cinsinden yine $60_c + 40_v$ şeklinde

ifade edilebilecek olan $90_c + 60_v$ elde edilirdi ve bu arada herhangi bir teknik bileşim değişimi gerçekleşmemiş olurdu. Demek ki, organik bileşimleri aynı olan sermayeler farklı değer bileşimlerine sahip olabilir ve yüzde cinsinden değer bileşimleri aynı olan sermayeler farklı organik bileşim düzeylerinde bulunabilir, yani emeğin toplumsal üretici gücünün farklı gelişmişlik aşamalarını ifade edebilir. Dolayısıyla, tek başına, tarım sermayesinin değer bileşimi açısından genel düzeyde bulunması durumu, emeğin toplumsal üretici gücünün tarımda da aynı yüksek düzeye ulaşmış olduğunu kanıtlamazdı. Sadece, kendi üretiminin koşullarının bir kısmını da oluşturan kendi ürününün pahalı olduğunu ya da gübre gibi yardımcı maddelerin geçmişte neredeyse el altındayken şimdi uzaklardan taşınmak zorunda olduğunu vb. gösterebilirdi.

Ama bu bir yana bırakıldığında, tarımın kendine özgü karakteri üzerinde durmak gerekir.

Emek tasarrufu sağlayan makineler, kimyasal yardımcı maddeler vb.'nin burada daha büyük bir yer kapladığını, dolayısıyla kullanılan emek gücü niceliğine oranla değişmez sermayenin teknik olarak, yani sadece değer açısından değil nicelik açısından da büyüdüğünü varsayarsak, tarımda (ve madencilikte) önemli olan, emeğin sadece toplumsal üretkenliği değil, aynı zamanda çalışmanın doğal koşullarına bağlı olan doğal üretkenliğidir. Tarımdaki toplumsal üretici güç artışının, doğa gücü azalmasını sadece dengeleyebilmesi ya da bunu bile yapamaması mümkündür (söz konusu dengeleme her zaman sadece bir süre etkide bulunabilir); bu durumda, teknik gelişmeye rağmen ürün ucuzlamaz ve yalnızca onun fiyatının daha da fazla artması engellenmiş olur. Tahıl fiyatları artarken, göreli artık ürün büyürken mutlak ürün kütlesinin azalması mümkündür; büyük kısmı makinelerden ya da hayvanlardan oluşan ve sadece aşınma ve yıpranmasının yerine koyulması gereken değişmez sermaye görece arttığında ve ücretlere yatırılan, yani her zaman ürün kullanılarak ve bütünüyle yerine koyulması gereken değişir sermaye buna uygun olarak azaldığında böyle olur.

Ama tarımın ilerlemesiyle birlikte, teknik yardım maddelerinin gelişmişlik düzeyi daha düşükken piyasa fiyatlarındaki daha büyük bir yükselişi gerekli kılacak olan daha kötü toprakların ekilebilmesi ve aynı zamanda rant getirebilmesi için piyasa fiyatının ortalamanın sadece biraz üzerine çıkmasının yeterli hâle gelmesi de mümkündür.

Büyük ölçekli hayvancılıkta, kullanılan emek gücünün, hayvanların kendilerinde var olan değişmez sermayeye oranla çok az olmasının, tarım sermayesinin, yüzdelerle hesaplandığında, tarım dışı ortalama toplumsal sermayeye oranla daha fazla emek gücü harekete geçirdiği

düşüncesiyle kesin olarak çeliştiği düşünülebilirdi. Ama burada, rantı açıklarken, tarım sermayesinin, temel önem taşıyan bitkisel besin maddelerini, yani genel olarak uygar ulusların temel geçim araçlarını üreten kısmını belirleyici saydığımızı belirtmeliyiz. A. Smith'in kanıtlamış olduğu üzere (ve bu onun başarılarından biridir), hayvancılık ve daha genel olarak temel geçim araçlarının (örneğin tahılın) üretimi dışındaki amaçlarla toprağa yatırılan sermayeler söz konusu olduğunda, fiyatlar çok farklı bir şekilde belirlenir. Buradaki fiyatlar şu yolla belirlenir: diyelim ki hayvancılık için yapay çayır olarak kullanılan, ama belirli bir kalitedeki ekilip biçilen toprağa da dönüştürülebilecek olan toprağın ürününün fiyatı, kaliteli tarım alanlarıyla aynı rantı getirebilmesi için yeterince yükselmek zorundadır; yani tahıl yetiştirilen toprağın rantı burada hayvan fiyatlarının belirleyici etmenlerinden biri olur; ve Ramsay, bu nedenle, haklı olarak, bu yolla, rantın, yani toprak mülkiyetinin iktisadi ifadesinin, bir başka deyişle toprak mülkiyetinin, hayvan fiyatlarını yapay olarak yükselttiğini belirtmiştir.*

> "Ekim alanlarının genişlemesiyle, ıslah edilmemiş topraklar kasaplık et talebini karşılamaya yetmez olur. Ekili alanların büyük bir kısmının sığır yetiştirmek ve semirtmek için kullanılması zorunlu olur ve dolayısıyla bunların fiyatının, yalnızca onlara bakmak için gerekli olan emeğe ödeme yapmaya değil, ama tarla olarak kullanılsa toprak sahibinin bu tür bir topraktan elde edebileceği rantı ve çiftçinin elde edebileceği kârı da ödemeye yetmesi gerekir. En işlenmemiş çalılıklarda yetiştirilen sığırlar, aynı pazara getirildiğinde, ağırlıklarıyla ya da kaliteleriyle orantılı olarak, en fazla iyileştirilmiş olan topraklarda yetiştirilen sığırlarla aynı fiyata satılır. Bu çalılıkların sahipleri bundan kazanç sağlar ve topraklarının rantını sığırlarının fiyatıyla orantılı olarak yükseltirler." (A. Smith, Book I, Chap. XI, part 1.)

Dolayısıyla, burada da, farklılık rantı, tahıl cinsinden ranttan farklı olarak, kötü toprak lehinedir.

Mutlak rant, ilk bakışta rantın sadece bir tekel fiyatından kaynaklandığı izlenimini uyandıran bazı görüngüleri açıklar. Örnek olarak, A. Smith'in örneğiyle bağlantı kurmak için, diyelim Norveç'teki, her tür insan etkinliğinden bağımsız olarak var olan, yani orman yetiştiriciliğinin ürünü olmayan bir ormanın sahibini alalım. Diyelim İngiltere'nin talebi nedeniyle kereste kesimi yaptıran bir kapitalist ona bir rant öderse ya da kapitalist olarak kendisi kereste kesimi yaptırırsa, kereste, ona, öndelenmiş olan sermayenin kârı dışında, daha büyük ya da daha küçük bir rant getirecektir. Bu, katıksız bir doğa ürününe yapılmış katıksız bir

---

* Ramsay, "An essay on the distribution of wealth", Edinburgh, London 1836, s. 278-279. *–Almanca ed.*

tekel zammı gibi görünür. Ama gerçekte, buradaki sermaye neredeyse yalnızca değişir, emeğe yatırılmış sermayeden oluşur, yani aynı zamanda eşit büyüklükteki başka bir sermayeye göre daha fazla artık emeği harekete geçirir. Dolayısıyla, kerestenin değerinde, daha yüksek bileşimli sermayelerin ürünlerinde bulunduğundan daha büyük bir karşılığı ödenmemiş emek ya da artık emek fazlası saklıdır. Dolayısıyla kerestenden ortalama kâr elde edilebilir ve kayda değer bir fazla, rant biçiminde orman sahibinin payına düşebilir. Diğer taraftan, kereste kesiminin yaygınlaştırılması kolaylaştığında, yani kereste üretimi hızla artabilirken, kereste fiyatının onun değerine eşit olması ve bu nedenle tüm karşılığı ödenmemiş emek fazlasının (karşılığı ödenmemiş emeğin ortalama kâr şeklinde kapitalistin payına düşen kısmını aşan fazlanın) rant biçiminde mülk sahibinin payına düşmesi için talebin çok ciddi şekilde artmak zorunda olduğunu kabul etmek gerekir.

Ekime yeni açılan toprağın, ekime en son açılmış en kötü toprağa göre daha düşük kaliteli olduğunu varsaydık. Daha iyi olması durumunda bir farklılık rantı getirir. Ama burada tam da rantın farklılık rantı olarak görünmediği durumu inceliyoruz. Burada yalnızca iki olası durum var. Yeni el atılan toprak, ya ekime en son açılandan daha kötüdür ya da onun kadar iyidir. Daha kötü olması durumu zaten incelendi. Yani hâlâ incelenmeyi bekleyen durum, onun kadar iyi olması durumu.

Daha farklılık rantı incelenirken açıklanmış olduğu üzere, ekim alanlarının genişlemesi sırasında, ekime yeni açılan topraklar, daha kötü topraklar olabilecekleri kadar eşit iyilikteki ya da daha iyi topraklar da olabilir.

Birincisi, farklılık rantında (ve genel olarak rantta, çünkü farklılık rantı olmayan rantta da, her zaman, toprağın bir taraftan genel olarak verimliliğinin ve diğer yandan konumunun, düzenleyici piyasa fiyatıyla kârlı ve rant getireceği bir şekilde ekilmesine izin verip vermeyeceği sorulur), kâh birbirlerini karşılıklı olarak felç edebilen, kâh biri diğerine baskın gelen iki koşulun karşıt yönlerde etkide bulunması nedeniyle. Piyasa fiyatının yükselmesi (toprağı ekmenin maliyet fiyatının düşmemiş olduğu, bir başka deyişle teknik türdeki ilerlemelerin yeni toprakların ekime açılması konusundaki yeni bir etmen olarak ortaya çıkmadığı varsayımıyla) daha önce konumu nedeniyle rekabetin dışında kalan daha verimli toprakların ekime açılmasını sağlayabilir. Ya da, daha verimsiz olan topraklarda, konum üstünlüğünü, verimlilik eksikliğini dengeleyeceği noktaya kadar yükseltebilir. Ya da, piyasa fiyatı yükselmeden, iyileştirilen ulaştırma araçları, Kuzey Amerika'nın çayırları bol olan eyaletlerinde büyük ölçekli bir şekilde gerçekleştiği üzere, daha iyi arazileri rekabetin

içine çekebilir. Bu durumla, Wakefield'in doğru bir şekilde belirttiği üzere* konumun belirleyici olduğu sömürgelerdekiyle aynı ölçekte olmasa bile, yaşlı uygar ülkelerde de durmadan karşılaşılır. Kısacası, birincisi, konum ile verimliliğin karşıt yönlerdeki etkileri ile durmadan dengelenen ve durmadan, dengelenme arayışındaki ileri yönde değişimlere maruz kalan konum etkeninin değişkenliği, kâh aynı kalitedeki, kâh daha iyi, kâh daha kötü toprak parçalarını daha önce ekilmiş olan toprak parçalarının yeni rakipleri hâline getirir.

İkincisi. Doğa biliminin ve tarım biliminin gelişmesiyle birlikte, toprak ögelerinin hemen kullanılabilir olmasını sağlayan araçların değişmesi yoluyla, toprağın verimliliği de değişir. Fransa'daki ve İngiltere'nin doğu kontluklarındaki eskiden kötü sayılan hafif toprak türleri, çok yakın bir geçmişte, bu şekilde, birinci sınıf topraklar düzeyine yükseldi. (Bkz. Passy.**) Diğer yandan, kötü sayılmalarının nedeni kimyasal bileşimleri olmayan ve sadece ekilmelerinin önünde belirli mekanik-fiziksel engeller bulunan topraklar, bu engelleri aşmanın araçları bulunur bulunmaz iyi topraklara dönüşür.

Üçüncüsü. Tüm yaşlı uygar ülkelerde, eski tarihsel ve geleneksel ilişkiler, tümüyle rastlantısal olarak, büyük toprak parçalarını, örneğin devlet arazileri, yerel topluluk arazileri vb. biçiminde, ekim alanlarının dışında tutmuştur ve bunlar yalnızca adım adım ekime açılmaktadır. Bunların ekime açılma sırası, kalitelerine ya da konumlarına değil, tümüyle dışsal koşullara bağlıdır. *Enclosure Bills* [Çevirme Yasaları]*** aracılığıyla arka arkaya özel mülklere dönüştürülmüş ve ekilebilir hâle getirilmiş olan İngiliz ortak topraklarının tarihine bakılsaydı, hiçbir şey, modern bir tarım kimyacısının, örneğin Liebig'in, toprakların seçilme sırasını belirlediği ve belirli arazileri kimyasal özellikleri nedeniyle ekilebilir olarak tanımlayıp başkalarını dışarıda bıraktığı şeklindeki fantastik varsayımdan daha gülünç olamazdı. Burada çok daha belirleyici olan şey, hırsızların yararlandığı fırsatlardı; büyük toprak sahiplerine, az çok akla uygun görünen hukuki mülk edinme bahaneleri sağlanmıştı.

Dördüncüsü. Nüfusun ve sermaye artışının herhangi bir anda ulaşmış olduğu gelişme aşamasının ekili topraklarının genişlemesine esnek bile olsa bir sınır koyması bir yana bırakıldığında; piyasa fiyatını geçici olarak etkileyen (bir dizi iyi ve kötü mevsim gibi) rastlantıların etkileri bir yana

---

* [Wakefield,] "England and America. A comparison of the social and political state of both nations", Cilt 1, London 1833, s. 214-215. –*Almanca ed.*

Passy. "De la rente du sol" "Dictionnaire de l'economie politique" içinde, 2. Cilt, Paris 1854, s. 515. –*Almanca ed.*

*** Bkz. MEW, Band 23, s. 752-756 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 666-669]. –*Almanca ed.*

bırakıldığında; ekili alanların genişlemesi, bir ülkedeki sermaye piyasasının genel durumuna ve işlerin durumuna bağlıdır. Darlık dönemlerinde, ekili olmayan toprakların kiracı çiftçiye ortalama kârı getirebilecek olması (rant getirsin ya da getirmesin), tarımda ek sermaye kullanılmasına yetmeyecektir. Sermayenin bol olduğu başka dönemlerde, piyasa fiyatı yükselmese bile, diğer normal koşulların var olması durumunda tarıma sermaye akar. Bu dönemlerde, daha önce ekime açılanlardan daha iyi olan bir toprak parçası, gerçekten de, sadece, konum etmeni nedeniyle ya da kullanılabilirliğinin önündeki henüz kınlamamış olan engeller nedeniyle ya da rastlantı nedeniyle rekabetin dışında kalabilirdi. Bu nedenle, yalnızca, en son ekime açılmış toprak türleri kadar iyi olan toprak türleriyle ilgilenmemiz gerekir. Ama en son ekilen toprakla yeni toprak arasında her zaman ekime açma maliyeti farkı bulunur ve bu maliyetin göze alınıp alınmayacağı, piyasa fiyatının düzeyine ve kredi alma koşullarına bağlı olur. Bu toprak rekabete gerçekten dâhil olur olmaz, diğer koşullar aynı kalırken piyasa fiyatı yine eski düzeyine düşer ve bu düzeyinde yeni toprak kendisiyle aynı kalitedeki eski toprakla aynı rantı getirir. Bu toprağın rant getirmeyeceği varsayımı, savunucuları tarafından, tam da kanıtlanması gereken şeyin, yani son toprağın rant getirmediğinin varsayılması yoluyla kanıtlanır. Aynı yolla, en son inşa edilen evlerin, kiraya verilmelerine rağmen, gerçek ev kirası dışında bina için herhangi bir rant getirmedikleri de kanıtlanabilirdi. Gerçekte ise, daha ev kirası getirmeden önce, pek çok örnekte uzun süre boş kalarak rant getirirler. Bir toprak parçasına yapılan ardışık sermaye yatırımları nasıl orantılı bir fazla getiri sağlayabiliyor ve dolayısıyla ilk yatırımlarla aynı rantı getirebiliyorsa, son ekilen arazilerle aynı kalitedeki araziler de aynı maliyetle aynı getiriyi sağlayabilir. Böyle olmasaydı, aynı kalitedeki arazilerin, nasıl olup da, hep birlikte ekime açılmak ya da tüm diğerlerini rekabetin içine çekmemek için hiç ekime açılmamak yerine, ardışık olarak ekime açılabilmelerini anlamak tümüyle olanaksız olurdu. Toprak sahibi, bir rant almaya, yani karşılıksız olarak bir şey elde etmeye her zaman hazırdır; ama sermaye, dileğini yerine getirmek için belirli koşullara gereksinim duyar. Dolayısıyla, araziler arasındaki rekabet, toprak sahibinin bunların rekabet etmesini istemesine değil, yeni arazilere yatırılarak diğerleriyle rekabet edebilecek olan sermayenin varlığına bağlıdır.

Gerçek tarım rantının sadece tekel fiyatı olan kısmı sadece küçük bir niceliğe sahip olabilir; aynı şekilde, ürünün değerinin onun üretim fiyatını aşan kısmı ne olursa olsun, burada, mutlak rant da, normal koşullar altında, sadece küçük bir niceliğe sahip olabilir. Yani, mutlak rantının özünde şu vardır: farklı üretim alanlarındaki eşit büyüklükteki serma-

yeler, farklı ortalama bileşimlerine bağlı olarak, artık değer oranı aynıyken ya da emek aynı derecede sömürülürken, farklı artık değer kütleleri üretir. Sanayide, bu farklı artık değer kütleleri bir ortalama kâra eşitlenir ve toplumsal sermayenin özdeş parçaları olarak tek tek sermayelere eşit bir şekilde dağılır. Üretim, tarım için olsun, ham maddelerin çıkarılması için olsun, toprağa gereksinim duyar duymaz, toprak mülkiyeti, toprağa yatırılan sermayeler için bu eşitlenmeyi engeller ve normalde genel kâr oranının eşitlenmesine katılacak olan artık değerin bir kısmını kapar. O zaman, rant, metalarının değerinin ya da daha doğrusu artık değerinin, onu işçilerden çekip almış olan kapitalistler sınıfının payına düşmek yerine onu kapitalistlerden çekip alan toprak sahiplerinin payına düşen bir kısmını oluşturur. Burada, tarım sermayesinin harekete geçirdiği emeğin, tarım dışı sermayenin eşit büyüklükteki bir kısmının harekete geçirdiğinden fazla olduğu varsayılır. Bu sapmanın derecesi ya da var olup olmaması, tarımın sanayi karşısındaki göreli gelişmişliğine bağlıdır. Konunun doğası gereği, tarımın gelişmesiyle birlikte, eğer değişir sermayenin değişmez sermaye karşısındaki göreli azalmasının oranı sanayi sermayesinde tarım sermayesinde olduğundan daha büyük değilse, bu fark azalmak zorundadır.

Bu mutlak rant, gerçek istihraç sanayisinde daha önemli bir rol oynar; bu sanayide, değişmez sermayenin bir ögesi, yani ham maddeler tümüyle ortadan kalkar ve makineler ile diğer sabit sermaye ögelerinden oluşan kısımları fazlasıyla kayda değer olan dallar dışında, kaçınılmaz olarak en düşük sermaye bileşimleri egemendir. Tam da, rantın sadece bir tekel fiyatından kaynaklanıyor göründüğü burada, metaların değerlerine satılabilmeleri ya da rantın, metanın artık değerinin onun üretim fiyatını aşan kısmına eşit olabilmesi için olağanüstü derecede elverişli piyasa ilişkilerine gereksinim duyulur. Örneğin dalyanlar, taş ocakları, doğal ormanlar vb. için bu söylenen şey geçerlidir.[37]

37 Ricardo bunu çok yüzeysel bir şekilde ele alır. Norveç'teki orman rantı hakkındaki A. Smith'i hedef alan pasaja bakınız, "Principles", ch. II, hemen başında.

Bölüm

46

Arsa Rantı. Maden Rantı. Toprak Fiyatı

★★★

Rantın var olduğu her yerde farklılık rantı her zaman ortaya çıkar ve her zaman tarımsal farklılık rantı için geçerli olan aynı yasalara uyar. Doğa güçlerinin tekel altına alınabileceği ve onları kullanan sanayici kapitaliste bir artık kâr sağlayabilecekleri her yerde (örneğin bir çağlayan, zengin bir maden, balığı bol olan bir su parçası, konumu iyi olan bir arsa vb.), yerkürenin bir kısmı üzerindeki mülkiyet hakkı sayesinde bu doğal nesnelerin sahibi kabul edilen kişi, söz konusu artık kârı, rant biçiminde, faal sermayeden kapar. Bina amaçlı toprak söz konusu olduğunda, A. Smith, bunun rantının temelinin, tüm tarım dışı araziler için geçerli olduğu gibi, gerçek tarım rantıyla düzenlendiğini açıklamıştır. (Book I, chap. XI, 2 ve 3.) Bu rantın ayırt edici özellikleri, birincisi, burada konumun farklılık rantı üzerinde ağırlıklı (örneğin bağlar ve büyük kentlerdeki arsalar söz konusu olduğunda çok ciddi) bir etkiye sahip olması; ikincisi, tek etkinliği (özellikle madenler söz konusu olduğunda) toplumsal gelişimin ilerlemesini sömürmek olan ve bu ilerlemeye hiçbir katkıda bulunmazken sanayici kapitalistin yaptığı gibi herhangi bir risk de almayan mülk sahibinin mutlak eylemsizliğinin elle tutulurluğu; ve son olarak, pek çok örnekte ve özellikle de sefalet en büyük utanmazlıkla sömürülürken (çünkü sefalet, ev rantı için,

Potosi madenlerinin* İspanya için hiçbir zaman olamadığı kadar bereketli bir kaynaktır[38]) tekel fiyatının ağır basması ve bunun da, sanayi sermayesiyle aynı elde toplandığında toprak mülkiyetine muazzam bir güç vermesi ve onu, ücretleri için mücadele eden işçileri, pratikte, oturdukları yer olarak dünyadan uzaklaştırabilir kılmasıdır.[39] Genel olarak toprak mülkiyeti, toprak sahibine yerküreyi, toprağın bağrını, havayı ve böylece yaşamın korunmasını ve geliştirilmesini sömürme hakkını verirken, burada da, toplumun bir kısmı, diğer kısmından, dünyada oturabilir olma hakkı için bir haraç talep eder. Sadece nüfus artışı ve onunla birlikte artan konut gereksinimi değil, aynı zamanda, toprağa eklenen ya da ona kök salan ya da ona yaslanan sabit sermayenin (tüm sınai binalar, demiryolları, depolar, fabrika binaları, doklar vb.) gelişmesi de arsa rantını zorunlu olarak yükseltir. Eve yatırılan sermayenin faizi ve yıpranma payı olduğu kadarıyla ev kirası ile salt toprağın rantı burada Carey'in iyi niyetiyle bile karıştırılamaz; özellikle de, İngiltere'de olduğu gibi, toprak sahibi ile bina spekülatörü çok farklı kişilerse. Burada üzerinde durulması gereken iki unsur var: Bir yanda, toprağın yeniden üretim ya da istihraç amacıyla kullanılması, diğer yandan, her tür üretimin ve her tür insan etkinliğinin bir ögesi olarak gereksinim duyulan mekan. Ve toprak mülkiyeti her ikisi için de haracını ister. Arsa talebi, mekân ve temel olarak toprağın değerini artırır ve bu nedenle, yerkürenin yapı malzemesi olarak iş gören ögelerine yönelik talep de artar.[40]

Özellikle de yapım işlerinin Londra'da olduğu gibi fabrika düzeni içinde yürütüldüğü hızlı büyüyen kentlerde, bina spekülasyonunun asıl nesnesini evin değil toprak rantının oluşturması konusundaki bir örneği, Londra'daki büyük bina spekülatörlerinden biri olan Edward Capps'in 1857 tarihli Banka Komisyonu huzurundaki ifadelerine dayanarak, II. Kitap, Bölüm 12, s. 215, 216'da** vermiştik. Orada şunları söyler (No. 5435):

---

* Bolivya'nın güneyindeki zengin gümüş yatakları. 1545'te keşfedildiler ve yüzyıllar boyunca dünyanın en verimli gümüş madenleri olmayı sürdürdüler. Bunların sömürülmesi İspanya'nın egemen sınıflarına muazzam bir zenginlik sağladı. –*Almanca ed.*

38 Laing, Newman.

39 Crowlington Strike. Engels, "Lage der arbeitenden Klasse in England [İngiltere'de Çalışan Sınıfın Durumu]", s. 307. (1892 baskısı, s. 259. [Bkz. MEW, Band 2, s. 469-470. –*Almanca ed.*])

40 "Londra'nın yollarının kaplanması, İskoçya'nın kıyısındaki bazı çıplak kayaların sahiplerinin, daha önce hiç rant getirmeyen bir şeyden bir rant elde etmelerini sağladı." A. Smith, Book I, chap. XI, 2.

Bkz. MEW, Band 24, s. 236-237 ["Kapital", II. Cilt, Yordam Kitap, s. 227-228]. –*Almanca ed.*

"Bence dünyada yükselmek isteyen biri, dürüst ticaret (*fair trade*) politikası izleyerek bunu başarmayı kolay kolay umamaz ona spekülatif yapım işleri eklemesi gerekir ve bu da küçük ölçekli olmamak zorundadır; çünkü yüklenici, binaların kendilerinden çok az kâr elde eder; kârının büyük bölümü artan toprak rantlarından gelir. Diyelim ki, bir toprak parçasını alır ve onun için yılda 300 sterlin vermeyi kabul eder; özenli bir planlamadan ve üzerine belirli türlerde binalar yerleştirerek, ondan yılda 400 ya da 450 sterlin kazanmayı başarabilir ve bu durumda, onun kârı, çoğu örnekte hiç göz önünde bulundurmadığı binaların kârı olmaktan çok, ranttaki 100 ya da 150 sterlinlik artış olurdu."

Burada unutulmaması gereken bir nokta, kira sözleşmesinin çoğu zaman 99 yıllık olan süresi son bulduğunda, toprağın, üzerinde bulunan tüm binalarla ve aradan geçen sürede çoğu zaman iki ya da üç katından fazlasına çıkmış olan toprak rantıyla birlikte bina spekülatöründen ya da onun hukuki mirasçısından yine başlangıçtaki son toprak sahibine geri döndüğüdür.

Gerçek maden rantı tıpkı tarım rantı gibi belirlenir.

"Ürünleri, emeğe ödeme yapmaya ve olağan kârıyla birlikte bunları işlemek için kullanılan sermayeyi yerine koymaya neredeyse yetmeyen bazı madenler var. Bunlar, işin yüklenicisine bir miktar kâr sağlar, ama toprak sahibine rant sağlamaz. Toprak sahibinden başka hiç kimse bunları avantajlı bir şekilde işletemez; toprak sahibi, işin yükleniciliğini yaparak, bunun için kullandığı sermayenin olağan kârını elde eder. İskoçya'daki pek çok kömür madeni bu şekilde işletiliyor ve başka hiçbir yolla işletilemezler. Toprak sahibi kimsenin bunları bir miktar rant ödemeden işletmesine izin vermez ve kimse herhangi bir rant ödeyemez." (A. Smith, Book I, chap. XI, 2.)

Rantın, ürünlerin ya da toprağın kendisinin ranttan bağımsız bir tekel fiyatına sahip olması nedeniyle bir tekel fiyatından mı kaynaklandığı, yoksa ürünlerin bir rantın varlığı nedeniyle mi bir tekel fiyatına satıldığı ayırt edilmelidir. Tekel fiyatından söz ettiğimizde, genel olarak, genel üretim fiyatıyla belirlenen fiyattan da ürünlerin değeriyle belirlenen fiyattan da bağımsız bir şekilde, sadece alıcının satın alma isteğiyle ve ödeme gücüyle belirlenen bir fiyatı kastediyoruz. Olağanüstü kaliteli, sadece görece küçük miktarlarda üretilebilecek şarap üreten bir bağ, bir tekel fiyatı getirir. Şarap üreticisi, ürün değerini aşan kısmını sadece seçkin şarap içicisinin servetinin ve düşkünlüğünün belirlediği bu tekel fiyatı nedeniyle ciddi bir artık kâr gerçekleştirirdi. Bir tekel fiyatından kaynaklanan bu artık kâr ranta dönüşür ve bu biçimde, yerkürenin benzersiz özelliklere sahip olan bu parçasının mülkiyet hakkına sahip olması nedeniyle, toprak sahibinin payına düşer. Yani burada rantı yaratan, tekel fiyatıdır. Toprak mülkiyetinin, ekilmemiş

topraklara rantsız sermaye yatırılmasına engel olması nedeniyle, tahıl, sadece üretim fiyatından fazlasına değil, aynı zamanda değerinden fazlasına satılsaydı, tersine, rant, tekel fiyatını yaratırdı. Belirli bir sayıda kişiyi, toplumun artık emeğinin bir kısmına haraç olarak el koyabilir ve üretimin genişlemesiyle birlikte giderek daha fazlasına el koyabilir kılan şeyin, sadece, bu kişilerin yerküre üzerindeki mülkiyet hakları olması, sermayeleştirilmiş rantın, yani bu sermayeleştirilmiş haracın toprağın fiyatı olarak görünmesi ve bu nedenle de herhangi bir başka ticari mal gibi satılabilmesi olgusuyla perdelenir. Bu nedenle, rant elde etme hakkı, alıcıya, karşılıksız olarak elde edilmiş bir şey olarak değil, sermayenin emeği, riski ve girişimcilik ruhu olmadan elde edilmiş bir şey olarak değil, eş değerini vermiş olması sayesinde ödenen bir şey olarak görünür. Daha önce belirtilmiş olduğu üzere, rant, ona, yalnızca, toprağı ve onunla birlikte rant elde etme hakkını satın almak için kullandığı sermayenin faizi olarak görünür. Aynı şekilde, bir zenci satın alan bir köle sahibine de, zenci üzerindeki mülkiyet hakkı, kölelik kurumunun kendisi aracılığıyla değil, meta alım satımı yoluyla elde edilmiş görünür. Ama mülkiyet hakkının kendisi, satış yoluyla yaratılmaz; satış yoluyla yalnızca devredilir. Mülkiyet hakkı, satılmasından önce var olmak zorundadır ve tek bir satış gibi bir dizi bu tür satış ve bunların durmadan yinelenmesi de söz konusu mülkiyet hakkını yaratamaz. Onu yaratmış olan şey, üretim ilişkileriydi. Bu ilişkiler, deri değiştirmek zorunda kalacakları bir noktaya ulaşır ulaşmaz, mülkiyet hakkının iktisadi ve tarihsel açıdan haklı olan, toplumsal yaşam yaratma sürecinden kaynaklanan bu maddi kaynağı ve ona dayandırılan tüm işlemler ortadan kalkar. Daha yüksek bir iktisadi toplum biçiminin durduğu yerden bakıldığında, tek tek bireylerin yerküre üzerindeki özel mülkiyet hakları, bir insanın bir başkası üzerindeki özel mülkiyet hakkı kadar saçma görünecek. Bütün bir toplum, bir ulus, ve hatta aynı zamanda var olan toplumların toplamı, yerkürenin sahipleri değildir. Bunlar, yalnızca, yeryüzünün zilyetleridir, onun kullanıcılarıdır ve *boni patres familias* [iyi aile babaları] olarak, onu sonraki kuşaklara iyileştirilmiş bir şekilde bırakmakla yükümlüdürler.

Aşağıdaki toprak fiyatı incelemesinde, rekabetten kaynaklanan tüm dalgalanmaları, her tür toprak spekülasyonunu ve ayrıca üretici için toprağın temel araç olduğu ve bu nedenle fiyatı ne olursa olsun satın alınmak zorunda olduğu küçük toprak mülkiyetini göz ardı ediyoruz.

I. Toprak fiyatı, rant yükselmeden, şu yollarla yükselebilir:

1. sadece faiz oranının düşmesiyle; bu, rantın daha pahalıya satılmasına ve sermayeleştirilmiş rant olan toprak fiyatının artmasına yol açar;

2. toprağa eklenen sermayenin faizi arttığından.

II. Toprak fiyatı, rant arttığı için yükselebilir.

Rant, toprak ürününün fiyatının yükselmesi nedeniyle artabilir; bu durumda, ekili en kötü topraktaki rant büyük de olsa, küçük de olsa, hiç var olmasa da, farklılık rantı oranı her zaman yükselir. Söz konusu orandan, artık değerin ranta dönüşen kısmının, toprak ürününü üreten öndelenmiş sermayeye oranını anlıyoruz. Bu, artık ürünün toplam ürüne oranından farklıdır, çünkü toplam ürün, öndelenmiş sermayenin tümünü içermez; ürünün yanında varlığını sürdüren sabit sermaye ona dâhil değildir. Buna karşılık, bir farklılık rantı getiren toprak türlerinde, ürünün artan bir kısmının fazla artık ürüne dönüşmesi olgusu kapsanır. En kötü toprakta, rantı ve dolayısıyla toprak fiyatını yaratan şey, toprak ürününün fiyat artışıdır.

Ama rant, toprak ürününün fiyatı yükselmeden de artabilir. Bu fiyat değişmeden kalabilir ve hatta azalabilir.

Fiyat değişmeden kalırsa, rant, (tekel fiyatları göz ardı edildiğinde) yalnızca iki durumda artabilir: birincisi, eski arazilere yapılan sermaye yatırımlarının büyüklüğü değişmezken daha kaliteli arazilerin ekime açılması, ama bunların, düzenleyici piyasa fiyatının değişmeden kalmasını sağlayacak şekilde, sadece artmış olan talebi karşılamaya yetmesi. Bu durumda, eski arazilerin fiyatları yükselmez, ama ekime yeni açılan toprağın fiyatı daha önce ekilmiş olan toprağın fiyatının üzerine çıkar.

İkincisi, rant, göreli verimlilik aynı kalırken ve piyasa fiyatı aynı kalırken, toprağı kullanan sermayenin kütlesi arttığı için artabilir. Bu nedenle, rantın öndelenmiş sermayeye oranının aynı kalmasına rağmen, sermayenin kendisi örneğin iki katına çıkmış olduğundan, rantın kütlesi iki katına çıkar. Fiyat düşmediğinden, ilk sermaye yatırımı gibi ikincisi de, kiralama süresi son bulduğunda yine ranta dönüşen bir artık kâr getirir. Burada, rant kütlesi, rant üreten sermayenin kütlesinin artması nedeniyle artar. Aynı toprak parçasına yapılan farklı ardışık sermaye yatırımlarının, yalnızca, getirilerinin eşitsiz olması ve bu nedenle bir farklılık rantının ortaya çıkması durumunda bir rant üretebileceklerini iddia etmek, 1000'er sterlinlik iki sermayenin aynı derecede verimli olan iki araziye yatırılması durumunda, her iki arazinin de bir farklılık rantı getiren daha iyi toprak sınıfına ait olmasına rağmen, bunlardan sadece birinin rant getirebileceğini iddia etmekle aynı anlama gelir. (Bu nedenle, rant kütlesi, yani bir ülkenin toplam rantı, tek tek toprak parçalarının

fiyatlarının ya da rant oranının ya da hatta tek tek toprak parçalarındaki rant kütlelerinin zorunlu artışı söz konusu olmadan, sermaye yatırımının kütlesiyle birlikte artar; bu durumda, rant kütlesi, ekim alanlarının genişlemesiyle birlikte artar. Bunun, tek tek bazı arazilerdeki rantların azalmasıyla bağlantılı olması bile mümkündür.) Yoksa, söz konusu iddia, diğeriyle, yani, yan yana duran iki aynı toprak parçasına yapılan sermaye yatırımlarının tabi olduğu yasaların aynı toprak parçasına yapılan ardışık sermaye yatırımlarının tabi olduğu yasalardan farklı olduğu iddiasıyla aynı anlama gelirdi; oysa, farklılık rantı, tam da, her iki durumdaki yasaların özdeşliğinden, hem aynı arazideki hem de farklı arazilerdeki sermaye yatırımlarının verimliliklerindeki artıştan türetilir. Burada var olan ve göz ardı edilen tek değişiklik, mekânsal olarak farklı topraklara yapılan ardışık sermaye yatırımları toprak mülkiyetinin engeliyle karşılaşırken, aynı toprağa yapılan ardışık sermaye yatırımları için bunun söz konusu olmamasıdır. Bu farklı yatırım biçimlerinin pratikte birbirlerini karşılıklı olarak sınırlandıracakları şekilde karşıt etkilerde bulunmalarının nedeni de budur. Burada hiçbir zaman bir sermaye farklılığı ortaya çıkmaz. Sermayenin bileşimi ve aynı zamanda artık değer oranı aynı kalırsa, kâr oranı da değişmeden kalır ve böylece sermaye iki katına çıktığında kâr kütlesi de iki katına çıkar. Varsayılan koşullar altında rant oranı da aynı kalır. 1000 sterlinlik bir sermaye x sterlinlik bir rant getirirse, varsayılan koşullar altında, 2000 sterlinlik bir sermaye, 2x sterlinlik bir rant getirir. Ama varsayım gereği aynı arazide iki katına çıkan bir sermaye kullanıldığından, değişmeden kalan ekili alan üzerinden hesaplandığında, rantın kütlesinin artmış olması nedeniyle onun yüksekliği de artmıştır. Geçmişte 2 sterlinlik bir rant getiren aynı acre, şimdi 4 sterlin getirir.[41]

Artık değerin bir kısmının, yani para cinsinden rantın (çünkü para, değerin bağımsız ifadesidir) toprağa oranı, aslında saçma ve akıl dışıdır; çünkü burada birbirleriyle ölçülen büyüklükler, ölçekdeş olmayan

41 Bu noktayı geliştirmiş olmak, rant hakkındaki önemli eserine IV. Kitapta geri döneceğimiz [bkz. MEW, Band 26, 2. Teil, s. 7-102, 139-151. –*Almanca ed.*] Rodbertus'un başarılarından biridir. Sadece, birincisi, sermaye söz konusu olduğunda, kârdaki büyümenin kendisini her zaman aynı zamanda sermayedeki büyüme olarak ifade ettiğini ve böylece kâr kütlesi artarken oranın aynı kalacağını varsayma hatasına düşer. Ama bu yanlıştır, çünkü sermayenin bileşimi değiştiğinde, emek sömürüsünün aynı kalmasına rağmen, tam da değişir sermayeyle karşılaştırıldığında değişmez sermayenin oransal değerinin azalması nedeniyle kâr oranı yükselebilir. – İkincisi, para cinsinden rantın nicel olarak belirli olan bir toprak parçasına, örneğin bir acre'a oranını, rantın yükselmesi ya da düşmesi hakkındaki incelemelerinde klasik iktisadın genel olarak kabul ettiği bir şey sayma hatasına düşer. Bu da yanlıştır. Klasik iktisat, doğal biçimiyle rantı incelerken, rant oranını her zaman ürünle ilişkili olarak ve para cinsinden rantı incelerken, rant oranını her zaman öndelenmiş sermayeyle ilişkili olarak ele alır, çünkü akılcı olan ifadeler gerçekten de bunlardır.

büyüklüklerdir: bir tarafta belirli bir kullanım değeri, filanca metrekarelik bir toprak parçası, diğer tarafta değer, daha özel olarak artık değer. Gerçekte, bunun ifade ettiği tek şey, verili koşullar altında, filanca metrekarelik toprağın mülkiyetinin, toprak sahibini, patatesleri eşeleyen bir domuz gibi söz konusu alanda eşelenen sermayenin (elyazmasının burasında parantez içinde ama üzeri çizilmiş olarak şu isim yer alıyor: Liebig) gerçekleştirmiş olduğu belirli bir karşılığı ödenmemiş emek niceliğini kapabilir kıldığıdır. Ama bu ifade, *prima facie* [ilk bakışta], beş sterlinlik bir banknot ile yerkürenin çapı arasındaki ilişki hakkında konuşmak istemekten farksızdır. Ama belirli iktisadi ilişkileri yansıtan ve pratikte bunları özetleyen akıl dışı biçimlerin aracılığı, bu ilişkilerin pratikteki taşıyıcılarını, gündelik işlerini yürütürlerken, hiç ilgilendirmez; bu ilişkiler içinde hareket etmeye alışkın olduklarından da, kafalarında en küçük bir soru işareti bile uyanmaz. Eksiksiz bir çelişkide onlara gizemli gelen hiçbir yan olmaz. İç bağlantılarından koparılmış ve kendi başlarına ele alındıklarında saçma olan görünüşler arasında, kendilerini, sudaki bir balık gibi, evlerinde hissederler. Burada, Hegel'in bazı matematik formülleri hakkında söylediği şey geçerli: genel sağduyuya akıl dışı görünen şey, akılcı olandır ve onun akılcı saydığı şey, akıl dışılığın kendisidir.*

Dolayısıyla, tarımsal alanın kendisiyle ilişkili olarak ele alındığında, rant kütlesindeki artış, kendisini, tıpkı rant oranındaki bir yükseliş gibi ifade eder, ve bir durumu açıklayacak olan koşulların diğerinde bulunmamasından kaynaklanan sıkıntının nedeni de budur.

Ama toprak fiyatı, toprak ürününün fiyatı azalırken bile yükselebilir.

Bu durumda, daha fazla farklılaşma yoluyla, farklılık rantı ve bu nedenle daha iyi toprakların fiyatı artmış olabilir. Ya da, durum bu değilse, emeğin üretici gücünün artması nedeniyle toprak ürününün fiyatı düşmüş, ama artan üretim bunu dengelemenin ötesine geçmiş olabilir. Bir quarter'ın maliyetinin 60 şilin olduğunu varsayalım. Aynı acre, aynı sermayeyle, bir yerine 2 quarter üretirse ve bir quarter 40 şiline düşerse, 2 quarter 80 şilin eder ve böylece aynı acre üzerindeki aynı sermayenin ürününün değeri üçte bir oranında artmış, buna karşın quarter başına fiyat üçte bir oranında azalmış olur. Ürün, kendi üretim fiyatından ya da değerinden fazlasına satılmadan bunun nasıl mümkün olduğu farklılık rantı ele alınırken açıklanmıştı. Bu, gerçekte, yalnızca iki şekilde mümkün olur. Ya, farklılık rantı büyürse, yani genel iyileşme farklı toprak parçalarını eşit olmayan şekillerde etkilerse, kötü toprak rekabetin dışına

* Hegel, "Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse", 1. Theil, "Die Logik" In: Werke, Band 6, Berlin 1840, s. 404. –*Almanca ed.*

çıkarılır, ama daha iyi toprağın fiyatı artar. Ya da, en kötü toprakta, aynı üretim fiyatı (ve mutlak rant ödeniyorsa aynı değer), emek üretkenliğinin artmış olması nedeniyle, kendisini daha büyük bir ürün kütlesiyle ifade eder. Ürün geçmiştekiyle aynı değeri temsil eder, ama onun özdeş parçalarının sayısı artarken fiyatı düşmüştür. Aynı sermaye kullanıldıysa bu olanaksızdır; çünkü bu durumda, ürünün herhangi bir miktarında hep aynı değer kendisini ifade eder. Ama alçı, guano vb. için, yani etkileri uzun yıllara yayılan iyileştirmeler için bir ek sermaye yatırımı yapıldıysa, mümkündür. Koşul, tek bir quarter'ın fiyatının düşmesi, ama quarter sayısındaki artışla aynı oranda düşmemesidir.

III. Rantın ve dolayısıyla genel olarak toprak fiyatının ya da tek tek toprak türlerinin fiyatlarının artmasının bu farklı koşulları, kısmen birbirleriyle rekabet edebilir, kısmen birbirlerini dışlar ve yalnızca dönüşümlü olarak etkide bulunabilir. Ama, yapılan açıklamalardan, toprak fiyatında bir artış varsa her durumda rantın da artmış olduğu ve rantta bir artış varsa (bunun her zaman toprak fiyatı artışı yönünde etkide bulunacak olmasına rağmen) her durumda toprak ürünlerinin de artmış olduğu sonucunun çıkarılamayacağı anlaşılır.[42]

Toprağın tükenmesinin gerçek doğal nedenlerine geri dönülmek yerine (bu arada, bunlar, farklılık rantı hakkında yazmış olan tüm iktisatçılar için, tarım kimyasının kendi dönemlerindeki durumu nedeniyle, bilinmeyen şeylerdi), alanı sınırlı olan bir araziye istenen herhangi bir miktarda sermaye yatırmanın mümkün olmadığı şeklindeki sığ düşünceye başvuruldu; örneğin, *Edinburgh Review**, Richard Jones'a karşı, *Soho Square*'i† ekerek bütün İngiltere'yi beslemenin mümkün olmadığını savundu. Bu, tarımın özel bir dezavantajı olarak görülecekse, gerçekte tam tersi doğrudur. Burada her biri verimli olacak şekilde ardışık sermaye yatırımları yapılabilir, çünkü toprağın kendisi üretim aleti olarak iş görür; bu, toprağın yalnızca bir temel, bir yer, işlemlerin mekânsal zemini olarak iş gördüğü bir fabrikada ya hiç söz konusu olmaz ya da sadece çok dar sınırlar içinde söz konusu olur. Gerçi, dağınık zanaatçılarınkilerle karşılaştırıldığında küçük olan bir alanda büyük bir üretim yatırımı yapılabilir (ve büyük sanayi bunu yapar). Ama üretici gücün gelişme aşaması veriliyken, her zaman belirli bir alana gereksinim duyulur, ve bina yüksekliğinin artırılması da her zaman kendi be-

42 Rant artarken toprak fiyatlarının fiilen düştüğü bir örnek için, bkz. Passy.

* 1. baskıda: "Westminster Review" –*Almanca ed.*

† Londra'da bulunan Soho Meydanı. –*Türkçe ed.*

lirli pratik sınırlarına sahiptir. Bu sınır aşıldığında, üretimin genişlemesi için, kullanılan alanın da genişlemesi gerekir. Makinelere vb. yatırılan sabit sermaye, kullanılması yoluyla iyileşmez; aksine, aşınır ve yıpranır. Yeni buluşlar sayesinde burada da tek tek bazı iyileştirmeler yapılabilir, ama üretici gücün gelişmesi verili kabul edildiğinde, makine yalnızca kötüleşebilir. Üretici güç hızlı geliştiğinde tüm eski makinelerin yerlerine daha üstün olanlarının koyulması gerekir, yani eski makineler kaybedilir. Buna karşılık, toprak, doğru şekilde işlendiğinde, sürekli olarak iyileşir. Toprağın, ardışık sermaye yatırımlarının öncekiler kaybedilmeden avantaj sağlayabilmesi şeklindeki üstünlüğü, aynı zamanda, söz konusu ardışık sermaye yatırımlarının getirilerinin farklı olabileceği anlamına gelir.

Bölüm

47

Kapitalist Toprak Rantının Doğuşu

★★★

I. Giriş

Kapitalist üretim tarzının teorik ifadesi olarak modern iktisat açısından bakıldığında toprak rantını incelemeyi tam olarak neyin zorlaştırdığına açıklık kazandırmamız gerekiyor. Toprak rantına "yeni" bir açıklama getirmeye yönelik tüm yeni girişimlerin kanıtladığı üzere, bu, çok sayıda yeni yazar tarafından bile hâlâ kavranamamıştır. Söz konusu yenilikler, neredeyse her seferinde, çoktan aşılmış olan eski görüşlere geri dönülmesi anlamına gelmiştir. Zorluk, tarım sermayesinin ürettiği artık ürünün ve genel olarak ona karşılık gelen artık değerin açıklanmasında değildir. Bu sorun, hangi alana yatırılmış olursa olsun her tür üretken sermayenin ürettiği artık değerin çözümlenmesi sırasında çözüme kavuşturulmuştu. Zorluk, artık değerin, farklı sermayeler arasında, ortalama kâra, yani, toplumsal sermayenin tüm üretim alanlarının toplamında üretmiş olduğu toplam artık değerdeki, kendi göreli büyüklüğüne karşılık gelen bir oransal paya eşitlenmesinden sonra, bir başka deyişle, dağıtılabilecek olan tüm artık değerin görünüşte zaten gerçekleşmiş olan dağıtımından sonra, bu artık değerin, toprağa yatırılan sermaye tarafından toprak rantı biçimi altında toprak sahibine ödenen fazla kısmının nereden geldiğinin gösterilmesindedir. Sanayi sermayesinin sözcüleri olarak modern iktisatçıları bu sorunu incelemeye yönelten pratik güdüler

(toprak rantının tarihi hakkındaki bölümde daha yakından bakacağımız güdüler) tümüyle bir yana, bu sorun teorisyenler olarak onların büyük ilgisini çekmişti. Tarıma yatırılan sermaye için rantın ortaya çıkmasının, yatırım alanının kendisinin özel bir etkisinden, yerkabuğunun kendisine ait olan özelliklerden kaynaklandığını kabul etmek, değer kavramının kendisinden vazgeçmek, yani bu alanda herhangi bir bilimsel bilgiye ulaşma olasılığından vazgeçmek anlamına geliyordu. Rantın, toprak ürününün fiyatından ödendiği (ayni olarak ödenmesi durumunda bile, kiracı çiftçinin kendi üretim fiyatını elde etmesi gerekecekse böyle olur) şeklindeki basit gözlem bile, bu fiyatın normal üretim fiyatını aşan kısmını, yani tarım ürününün göreli pahalılığını, tarımsal sanayinin doğal üretkenliğinin diğer sanayi dallarındaki üretkenliği aşmasıyla açıklamanın saçmalığını gösteriyordu; çünkü tersine, emek üretkenliği ne kadar artarsa, onun ürününün her bir özdeş parçası o kadar ucuzlar, çünkü aynı emek niceliğini, yani aynı değeri temsil eden kullanım değerlerinin kütlesi o kadar büyür.

Dolayısıyla, rant çözümlemesindeki bütün zorluk, tarımsal kârın ortalama kârı aşan kısmının (artık değerin değil, bu üretim alanına özgü olan fazla artık değerin, yani "net ürün"ün de değil, söz konusu net ürünün, diğer sanayi dallarının net ürününü aşan kısmının) açıklanmasındaydı. Ortalama kârın kendisi, çok belirli tarihsel üretim ilişkileri altında gerçekleşen toplumsal yaşam sürecinin oluşturduğu bir ürün, daha önce görmüş olduğumuz üzere çok kapsamlı işlemlerin varlığını şart koşan bir üründür. Ortalama kârı aşan bir fazladan söz edebilmek için bile, bu ortalamanın kendisinin, bir ölçek olarak ve kapitalist üretim tarzı için geçerli olduğu üzere genel olarak üretimin düzenleyicisi olarak, ortaya çıkarılmış olması gerekir. Dolayısıyla, tüm artık emeği zorla ortaya çıkarma ve tüm artık değere doğrudan doğruya el koyma işlevini yerine getiren etmenin henüz sermaye olmadığı, yani sermayenin toplumsal emeği henüz kendisine tabi kılmadığı ya da yalnızca az sayıda örnekte tabi kıldığı toplum biçimlerinde, modern anlamıyla ranttan, ortalama kârı (yani, tek tek her bir sermayenin, toplumsal toplam sermaye tarafından üretilen artık değerdeki orantılı payını) aşan bir fazla olarak ranttan hiçbir şekilde söz edilemez. Örneğin Bay Passy (daha aşağıya bakın), başlangıç durumunda bile kârı aşan bir fazla olarak ranttan söz ederken, ne kadar saf olduğunu gösterir; demek ki, artık değerin tarihsel olarak belirlenmiş olan bu toplumsal biçimi, Bay Passy'ye göre, toplum olmadan bile var olabilir.*

---

* Passy, "De la rente du sol" "Dictionnaire de l'économie politique" içinde, 2. Cilt, Paris 1854, s. 511. *–Almanca ed.*

Kendi zamanlarında henüz gelişmemiş olan kapitalist üretim tarzı hakkındaki ilk çözümlemeleri yapmış olan geçmişin iktisatçıları için, rantın çözümlenmesi ya hiçbir zorluğa yol açmıyor ya da tümüyle farklı türde bir zorluğa yol açıyordu. Petty, Cantillon ve genel olarak feodal döneme daha yakın duran yazarlar, toprak rantını, genel olarak artık değerin normal biçimi sayar*; kâr ise onlara henüz belirsiz bir şekilde ücretle iç içe geçen bir şey olarak ya da en fazla söz konusu artık değerin kapitalist tarafından toprak sahibinden zorla alınan bir kısmı olarak görünür. Yani, birincisi, tarımsal nüfusun henüz ulusun büyük çoğunluğunu oluşturduğu, ve ikincisi, toprak sahibinin, henüz, toprak mülkiyeti tekeli aracılığıyla dolaysız üreticinin fazla emeğine doğrudan doğruya el koyan kişi olarak göründüğü, yani toprak mülkiyetinin de henüz üretimin temel koşulu olarak göründüğü durumu temel alırlar. Onlar için, tersinin yapılması ve kapitalist üretim tarzının durduğu yerden bakıp, toprak mülkiyetinin, nasıl olup da, sermayenin ürettiği (yani dolaysız üreticiden kopardığı) ve doğrudan doğruya el koymuş bulunduğu artık değerin bir kısmını yine sermayeden çekmeyi başardığını araştırmaya yönelik bir sorunun sorulması henüz mümkün değildi.

Zorluk, daha *fizyokratlarda*, farklı bir doğaya sahiptir. Sermayenin gerçekten de ilk sistemli tercümanları olarak, genel olarak artık değerin doğasını çözümlemeye çalışırlar. Onlar için, bu çözümleme, artık değerin tek biçimi olarak gördükleri rantın çözümlenmesiyle örtüşür. Bu nedenle onlara göre, rant getiren sermaye ya da tarım sermayesi, artık değer üreten tek sermayedir ve onun harekete geçirdiği tarım emeği, artık değer ekleyen tek emek, yani kapitalist bakış açısıyla çok doğru olarak tek üretken emektir. Artık değer üretimini çok doğru olarak belirleyici sayarlar. IV. Kitapta tartışılan* başka başarıları bir yana, ilk büyük başarıları, sadece dolaşım alanında iş gören ticaret sermayesinden üretken sermayeye geri dönmüş olmalarıdır; bunun tersini yapan ve kaba gerçekçiliğiyle o dönemin gerçek bayağı iktisadını oluşturan merkantilizm ise, pratik çıkarları gereği, Petty ile izleyicilerinin başlattığı bilimsel çözümlemeyi tümüyle arka plana itmişti. Bu arada, buradaki merkantilizm eleştirisi, yalnızca sermaye ve artık değer hakkındaki görüşleriyle ilgili. Para sisteminin, dünya pazarı için üretimi ve ürünün metaya, dolayısıyla paraya dönüşümünü, doğru bir şekilde,

---

* [Petty,], "A treatise of taxes and contributions", London 1667, s. 23/24. (Ayrıca bkz. Karl Marx, "Theorien über den Mehrwert", MEW, Band 26, 1. Teil, s. 143-145, 318-327.) [Richard Cantillon,] "Essai sur la nature du commerce en général", Amsterdam 1756. *–Almanca ed.*

Bkz. MEW, Band 26, 1. Teil, s. 10-33, 272-307, 342-344. *–Almanca ed.*

kapitalist üretimin ön şartı ve koşulu ilan ettiği daha önce* belirtilmişti. Para sisteminin devamı olarak merkantilizmde, eskiden olduğu gibi meta değerinin paraya dönüşmesi değil, artık değerin üretimi belirleyicidir; ama bu, dolaşım alanının anlamsız bakış açısına dayalı olarak ve aynı zamanda söz konusu artık değerin kendisini artık parayla, yani ticaret bilançosu fazlasıyla gösterdiği bir şekilde böyledir. Ama aynı zamanda, o dönemin çıkar sahibi tüccarlarını ve fabrikatörlerini doğru bir şekilde ve temsil ettikleri kapitalist gelişme dönemini uygun bir şekilde karakterize eden şey şudur: feodal tarım toplumlarının sanayi toplumlarına dönüşümünde ve ulusların dünya pazarındaki buna karşılık gelen sınai mücadelesinde belirleyici olan unsur, sermayenin hızlandırılmış bir şekilde gelişmesidir ve buna da "doğal yol"la değil, zorlayıcı araçlarla ulaşılabilir. Ulusal sermayenin sanayi sermayesine adım adım ve yavaş bir şekilde dönüşmesiyle, bu dönüşümün, koruyucu gümrük vergileri aracılığıyla asıl olarak toprak sahiplerine, orta ve küçük köylülere ve zanaatçılara yüklenen vergiler yoluyla, bağımsız dolaysız üreticilerin daha hızlı bir şekilde mülksüzleştirilmesi yoluyla, sermayelerin zorla hızlandırılan birikimi ve yoğunlaştırılması yoluyla, kısacası, kapitalist üretim tarzının koşullarının daha hızlı bir şekilde üretilmesi yoluyla zamansal olarak hızlandırılması arasında muazzam bir fark vardır. Bu, ulusal doğal üretici gücün kapitalist ve sınai sömürüsünde de çok büyük bir fark yaratır. Dolayısıyla, merkantilizmin ulusal karakteri, sözcülerinin ağızlarındaki bir sözden ibaret değildir. Yalnızca ulusun zenginliğiyle ve devletin kaynaklarıyla ilgilenme bahanesiyle, gerçekte, kapitalistler sınıfının çıkarlarını ve genel olarak zenginleşmeyi devletin nihai amacı olarak tarif ederler ve eski doğaüstü devlete karşı burjuva toplumunu ilan ederler. Ama aynı zamanda, sermayenin ve kapitalistler sınıfının, kapitalist üretimin çıkarlarının gelişmesinin, modern toplumda, ulusal gücün ve ulusal üstünlüğün temeli hâline geldiğinin bilincine sahiptirler.

Ayrıca, fizyokratlar, tüm artık değer üretiminin, yani aynı zamanda sermayenin tüm gelişmesinin, aslında, doğal temel bakımından, tarım emeğinin üretkenliğine yaslandığını söylerken haklıdır. İnsanlar, bir iş gününde, her bir işçinin kendi yeniden üretimi için gereksinim duyduğundan fazla geçim aracı, yani en dar anlamıyla tarım ürünleri üretemeseydi, yani bir işçinin tüm emek gücünü günlük olarak harcaması sadece kendi bireysel gereksinimi için vazgeçilmez olan geçim araçlarını üretmeye yetseydi, artık üründen de hiçbir şekilde söz edilemezdi artık

* Bkz. MEW, Band 13, s. 133-134. *–Almanca ed.*

değerden de. İşçinin bireysel gereksinimini aşan bir tarım emeği üretkenliği her tür toplumun temelidir ve her şeyden önce kapitalist üretimin temelidir; kapitalist üretim, toplumun durmadan büyüyen bir kısmını dolaysız geçim araçları üretiminden ayırır ve Steuart'ın söylediği* gibi, onları *free hands*'e** [serbest kişilere] dönüştürür, başka alanlarda sömürülebilir kılar.

Ama, bir bütün olarak klasik iktisadın yaşamının sonbaharında, gerçekten de onun ölüm döşeğinde, artık emeğin ve dolayısıyla genel olarak artık değerin doğal koşulları hakkındaki en ilkel düşünceleri yineleyen ve bunu yaparak, toprak rantı çoktan artık değerin özel bir biçimi ve özgül bir kısmı olarak açıklanmışken, toprak rantı hakkında yeni ve çarpıcı bir şey ileri sürdüklerine inanan Daire, Passy vb. gibi yeni iktisat yazarları*** hakkında ne söylenebilir? Ömrünü doldurmuş olan belirli bir gelişme aşamasında yeni, özgün, derin ve haklı olan bir şeyi, basmakalıp, bayat ve yanlış olduğu bir zamanda yinelemesi, bayağı iktisadın karakteristik özelliğidir. Bunu yaparak, klasik iktisadı uğraştırmış olan problemler hakkında en küçük bir fikre sahip olmadığını itiraf eder. Bunları, sorulmaları yalnızca burjuva toplumunun gelişmesinin daha düşük bir düzeyinde mümkün olmuş olan sorularla karıştırır. Fizyokratların serbest ticaret hakkındaki önermelerini hiç yorulmadan ve kendini beğenmişlikle yineleyip durmaları için de aynı şey geçerlidir. Bu önermeler, şu ya da bu devleti pratik olarak ilgilendirebilecek olsalar bile, her tür teorik ilgi çekiciliklerini çoktan kaybetmiştir.

Örneğin pek çok eski Roma latifundiyasında, Şarlman'ın villalarında ve (bkz. Vinçard, *Histoire du travail*) az çok tüm Orta Çağ boyunca olduğu gibi, tarımsal ürünün dolaşım sürecine hiç girmediği ya da bunun sadece çok önemsiz bir kısmının dolaşıma girdiği ve ürünün toprak sahibinin gelirini oluşturan kısmının bile yalnızca görece önemsiz bir kısmının dolaşıma girdiği gerçek doğal ekonomide, büyük çiftliklerin ürünü ve artık ürünü, hiçbir şekilde, tarım emeğinin ürünlerinden ibaret değildir. Bu ürün, sanayi emeğinin ürünlerini de içerir. Eski Çağ ve Orta Çağ Avrupa'sında olduğu gibi, geleneksel örgütlenmenin henüz bozulmamış olduğu günümüzün Hint topluluklarında da, temeli oluşturan tarımın bir yan işi olarak ev zanaat emeği ve imalat emeği, söz konusu doğal ekonominin yaslandığı üretim tarzının koşuludur. Kapitalist

---

* Steuart, "An inquiry into the principles of political oeconomy", Cilt 1, Dublin 1770, s. 396. –*Almanca ed.*

1. baskıda: "*free heads*" (serbest kafalar). –*Almanca ed.*

*** Daire, "Introduction" In: "Physiocrates", 1. Bölüm, Paris 1846. Passy, "De la rente du sol" In: "Dictionnaire de l'économie politique", 2. Cilt, Paris 1854, s. 511. –*Almanca ed.*

üretim tarzı bu bağlantıyı tümüyle ortadan kaldırır; bu, genel hatlarıyla, özellikle 18. yüzyılın son üçte birinin İngiltere'sinde incelenebilecek olan bir süreçtir. Az çok yarı-feodal toplumlarda yetişmiş olan kişiler (örneğin Herrenschwand), 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde bile, tarım ile imalatçılığın bu ayrılmasını, cüretkâr ve tehlikeli bir toplumsal girişim olarak, akıl almaz derecede riskli bir var oluş tarzı olarak değerlendirir. Ve Eski Çağ'ın, kapitalist tarıma en fazla benzeyen tarım ekonomilerinde, Kartaca'da ve Roma'da bile, plantasyon ekonomisiyle benzerlik, gerçekten de kapitalist sömürü tarzına karşılık gelen biçimle benzerlikten fazladır.[42[a]] Her parasal ekonomide kapitalist üretim tarzını da keşfeden Bay Mommsen'den[43] farklı olarak, kapitalist üretim tarzını kavramış olanlara tüm temel noktaları açısından tümüyle yanıltıcı gelecek olan biçimsel bir benzerlik, Eski Çağ'da ve kıta İtalya'sında hiç yoktur; belki yalnızca Sicilya'da vardır, çünkü burası, Roma'ya haraç ödeyen bir tarım ülkesiydi ve bu nedenle tarım büyük ölçüde ihracata yönelikti. Burada modern anlamıyla çiftçiler bulunur.

Rantın doğası hakkındaki doğru olmayan bir görüş, ayni verginin, kısmen kilisenin ondalıkları şeklinde ve kısmen de eski sözleşmelerle kalıcılaştırılmış tuhaflıklar şeklinde ve kapitalist üretim tarzının koşullarıyla tam bir çelişki oluşturarak, Orta Çağ'ın doğal ekonomisinden modern zamanlara kadar taşınmış olmasına dayanır. Böylece, rant, tarım ürününün fiyatından değil onun kütlesinden, yani toplumsal ilişkilerden değil yeryüzünden kaynaklanıyormuş gibi görünür. Artık değerin kendisini bir artık ürünle ortaya koymasına karşın, tersinin geçerli olmadığını, sadece ürün kütlesindeki bir artış anlamındaki artık ürünün, bir artık değeri temsil etmediğini daha önce göstermiştik. Değerden bir indirimi de temsil edebilir. Yoksa, pamuk sanayisi, 1860'ta, iplik fiyatının düşmüş olmasına karşın, 1840 yılıyla karşılaştırıldığında, muazzam bir artık değeri temsil etmek zorunda olurdu. Rant, bir dizi kötü hasat yılı nedeniyle, tahıl fiyatı yükseldiğinden, çok fazla artabilir ve buna rağmen, söz konusu artık ürün, kendisini, daha pahalı olan buğdayın mutlak olarak azalan bir kütlesiyle ortaya koyabilir. Diğer taraftan, bir

42[a] A. Smith, kendi zamanında (ve bu, tropikal ve subtropikal iklim kuşağı ülkelerindeki plantasyon ekonomileriyle ilgili olarak bizim zamanımız için de geçerlidir), toprak sahibinin aynı zamanda kapitalist olması nedeniyle (örneğin çiftliklerinin kapitalisti olan Cato gibi), rant ile kârın henüz ayrılmamış olduğunu vurgular. [Smith, "An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations", Aberdeen, London 1848, s. 44. –*Almanca ed.*] Ama kapitalist üretim tarzının ön şartı tam da bu ayrılmadır ve dahası kapitalist üretim tarzı kavramı, köleliğin temeliyle tam bir çelişki içindedir.

43 Bay Mommsen, "Roma Tarihi" adlı eserinde kapitalist sözcüğünü hiçbir şekilde modern ekonomideki ve modern toplumdaki anlamıyla değil, geçmişteki koşulların modası geçmiş geleneği olarak, İngiltere'de ya da Amerika'da olmamakla birlikte kıtada varlıklarını sürdüren yaygın düşüncelerdeki şekliyle kavrar.

dizi bereketli yıl nedeniyle, fiyat düştüğünden, rant azalabilir ve buna rağmen, azalmış olan rant, kendisini, daha büyük bir ucuzlamış buğday kütlesiyle ortaya koyabilir. Bu noktada ürün cinsinden rant hakkında ilk olarak belirtilmesi gereken şey, bunun, sadece, ölmüş bir üretim tarzından bugüne taşınmış ve varlığını bir yıkıntı şeklinde sürdürmeye çalışan bir gelenek olduğudur. Kapitalist üretim tarzıyla çelişkisini, özel sözleşmelerden kendiliğinden kaldırılmış ve yasamanın müdahale edebildiği yerlerde, İngiltere'de kilise ondalıklarının başına gelmiş olduğu gibi, çağ dışı bir şey olarak zorla kaldırılıp atılmış olmasıyla göstermiştir. Ama ikincisi, kapitalist üretim tarzı temeli üzerinde varlığını sürdürdüğü yerlerde, para cinsinden rantın Orta Çağ giysileri içindeki bir ifadesinden başka bir şey değildi ve olamadı. Bir quarter buğday örneğin 40 şilin olsun. Bu bir quarter'ın bir kısmı içerdiği ücretleri yerlerine koymak ve yeniden harcanabilmek için satılmak zorundadır; bir başka kısmı, vergilerin ona düşen kısmının ödenebilmesi için satılmak zorundadır. Tohumlar ve hatta gübrelerin bir kısmı, kapitalist üretim tarzının ve onunla birlikte toplumsal emeğin iş bölümünün gelişmiş olduğu yerlerde, yeniden üretime metalar olarak girer, yani yerlerine koyulmaları için satın alınmaları zorunludur; ve bir quarter'ın bir kısmı da bunun için gereken paranın elde edilmesi için satılmak zorundadır. Bunlar, üretimin koşulları olarak ürünün yeniden üretimine yeniden girmek için, meta olarak satın alınmak zorunda olmadıkları, bunun yerine (sadece tanımda değil, değişmez sermaye üreten pek çok üretim dalında karşılaşıldığı üzere) ürünün kendisinden ayni olarak alındıkları kadarıyla, hesaplamalara hesap parası şeklinde dâhil edilir ve maliyet fiyatının bileşenleri olarak düşülür. Makinelerin ve genel olarak sabit sermayenin aşınması parayla yerine koyulmak zorundadır. Son olarak, gerçek para ya da hesap parası cinsinden ifade edilen bu maliyet üzerinden hesaplanan kâr vardır. Bu kâr, brüt ürünün, kendi fiyatıyla belirlenen belirli bir kısmıyla temsil edilir. Ve bütün bunlardan sonra geriye kalan kısım rantı oluşturur. Sözleşmeyle belirlenen ürün cinsinden rant, fiyatla belirlenen bu geriye kalmış kısımdan büyükse, rant oluşturmak yerine, kârdan yapılan bir kesinti olur. Ürünün fiyatına tabi olmayan, yani gerçek ranttan çok ya da az olabilecek olan ve bu nedenle kârdan bir kesinti oluşturmanın ötesinde, sermayeyi yerine koyacak olan bileşenlerden de oluşabilecek olan ürün cinsinden rant, sırf bu olasılık nedeniyle bile, eskimiş bir biçimdir. Aslında, ürün cinsinden bu rant, ismiyle değil özünde rant olduğu kadarıyla, tümüyle, ürünün fiyatının onun üretim maliyetini aşan kısmıyla belirlenir. Yalnızca, bu değişir büyüklüğün değişmez bir büyüklük olduğunu varsayar. Ama ayni ürünün önce işçileri doyurmaya, sonra kapitalist ki-

racı çiftçiye gereksinim duyduğundan daha fazla yiyecek bırakmaya yettiği ve geriye kalan kısmın doğal rantı oluşturduğu, çok huzur verici bir düşüncedir. Tıpkı bir pamuklu kumaş fabrikatörü 200 000 yarda kumaş ürettiğinde olacağı gibi. Bu yardalar, işçilerini giydirmesine, karısını ve tüm çocuklarını giydirmesine ve kendisini giydirmeye yetmekle kalmaz, ona satması için de pamuklu kumaş ve son olarak ödemesi için pamuklu kumaş cinsinden çok büyük bir rant bırakmaya da yeter. Mesele bu kadar basit! 200 000 yarda pamuklu kumaştan üretim maliyeti çıkarılsın, ve geriye rant olarak bir pamuklu kumaş fazlası kalmak zorundadır. 200 000 yarda pamuklu kumaştan, pamuklu kumaşın fiyatını bilmeden, örneğin 10 000 sterlinlik üretim maliyetini çıkarma, pamuklu kumaştan para çıkarma, bir kullanım değerinin kendisinden bir değişim değeri çıkarma ve ondan sonra pamuklu kumaş yardalarının sterlinleri aşan kısmını belirleme düşüncesi gerçekten çocukça bir düşüncedir. Dairenin kareye çevrilmesinden daha kötüdür, çünkü bu sonuncusunun temelinde, en azından, doğru çizgiler ile eğriler arasındaki farkların belirli sınırlara ulaşıldığında belirsizleşmesi kavramı vardır. Ama Bay Passy'nin reçetesi bu şekilde. Pamuklu kumaş henüz kafada ya da gerçek yaşamda paraya çevrilmemişken, pamuklu kumaştan para çıkarılsın! Geriye kalan şey ranttır, ama "sofistçe" şeytanlıklarla değil doğallıkla (bkz. örneğin Karl Arndt*) kavranması gereken ranttır! Ayni rantın bütün bu restorasyonu, filanca bushel buğdaydan üretim fiyatının çıkarılması, bir hacim ölçüsünden bir para tutarının çıkarılması şeklindeki bu budalalıktan fazlası değildir.

II. Emek Cinsinden Rant

Toprak rantının en basit biçimi olan *emek cinsinden rantı* ele alırsak, burada dolaysız üretici haftanın bir kısmında fiilen ya da hukuken kendisine ait olan emek araçlarıyla (saban, sığır vb.) fiilen kendisine ait olan toprağı ektiğinden ve haftanın diğer günlerinde toprak sahibinin çiftliğinde, çiftlik sahibi için ve parasız olarak çalıştığından durum çok açıktır ve burada rant ile artık değer özdeştir. Burada karşılığı ödenmemiş artık emek kendisini kâr biçiminde değil rant biçiminde ifade eder. Emekçinin (*self-sustaining serf* [kendi kendisini geçindiren serf]) burada vazgeçilmez geçim araçlarını aşan, yani kapitalist üretim tarzında ücret diyeceğimiz şeyi aşan bir fazlayı ne ölçüde kazanabileceği, diğer koşullar aynı kalırken, emek-zamanının kendisi için emek-zaman ile

* Arnd, "Die naturgemässe Volkswirthschaft, gegenüber dem Monopoliengeiste und dem Communismus" Hanau 1845, s. 461-462. –*Almanca ed.*

toprak sahibi için zoraki emek-zamana bölünme oranına bağlıdır. Demek ki, en zorunlu geçim araçlarını aşan bu fazla, yani kapitalist üretim tarzında kâr olarak görünen şeyin embriyosu, tümüyle toprak rantının yüksekliğiyle belirlenir ve toprak rantı burada doğrudan doğruya karşılığı ödenmemiş artık emek olmakla kalmaz, aynı zamanda böylesi bir emek olarak görünür; bu, burada toprakla çakışan ve ondan ayrı oldukları kadarıyla da yalnızca toprağın eklentileri sayılan üretim koşullarının "sahibi" için, karşılığı ödenmemiş artık emektir. Serfin ürününün, onun geçim araçları dışında çalışmasının koşullarını da yerlerine koymak zorunda olması, tüm üretim tarzlarında aynı kalan bir durumdur, çünkü bu, üretim tarzının özgül biçiminin sonucu değil, genel olarak her tür sürekli ve üretici emeğin, yani devam eden her tür (her zaman aynı zamanda yeniden üretim olan, yani kendi iş görme koşullarının yeniden üretimi olan) üretimin doğal bir koşuludur. Açık olan bir başka nokta, dolaysız emekçinin kendi geçim araçlarını üretmesi için gerekli olan üretim araçlarının ve çalışma koşullarının "zilyet"i olarak kaldığı tüm biçimlerde, mülkiyet ilişkisinin aynı zamanda dolaysız bir efendilik-kölelik ilişkisi olarak ortaya çıkmasının, yani dolaysız üreticinin özgür olmamasının zorunlu olduğudur; bu, angaryalı serflikten salt haraç ödeme yükümlülüğüne kadar hafifleyerek uzanabilecek bir özgür olmama durumudur. Dolaysız üretici, burada, varsayım gereği, emeğini gerçekleştirmesi ve kendi geçim araçlarını üretmesi için gerekli olan üretim araçlarının ve çalışmasının nesnel koşullarının zilyedidir: kendi tarımsal faaliyetlerini de bununla bağlantılı olan kırsal-evsel sınai faaliyetleri de bağımsız bir şekilde yürütür. Bu küçük köylülerin, örneğin Hindistan'da olduğu gibi, kendi aralarında az çok kendiliğinden bir şekilde bir üretim topluluğu oluşturmaları, söz konusu bağımsızlığı ortadan kaldırmaz, çünkü burada söz konusu olan şey, yalnızca, toprak sahibi sayılan kişi karşısındaki bağımsızlıktır. Bu koşullar altında, artık emeklerinin toprak sahibi sayılan kişi için onlardan koparılması, yalnızca, hangi biçimi alırsa alsın, iktisadi olmayan zor yoluyla gerçekleşebilir.[44] Onları köle ya da plantasyon ekonomisinden ayıran şey, kölenin bunlarda bağımsız olarak değil başkalarına ait üretim koşullarıyla çalışmasıdır. Yani, hangi derecede olurlarsa olsunlar, kişisel bağımlılık ilişkilerinin, kişisel özgürlük yoksunluğunun ve toprağın eklentisi olarak ona zincirlenmişliğin, gerçek anlamıyla itaatin bulunması gerekir.

44 Ülkenin fethedilmesinden sonra, fatihlerin ilk yapmaya çalıştığı şey, her zaman, insanları da kendilerine ait kılmaktı. Krş. Linguet. ["Theorie des loix civiles, ou principes fondamentaux de la société", Cilt 1-2, Londres 1767. (Ayrıca bkz. Karl Marx, "Theorien über den Mehrwert", MEW, Band 26, 1. Teil, s. 308-313.) –*Almanca ed.*] Ayrıca bkz. Möser.

Karşılarına özel mülk sahiplerinin değil, Asya'da olduğu gibi, doğrudan doğruya, toprak sahibi ve aynı zamanda egemen olarak devletin çıkması durumunda, rant ile vergi çakışır ya da daha doğrusu toprak rantının bu biçiminden farklı bir vergi var olmaz. Bu koşullar altında, bağımlılık ilişkisinin, siyasal ve iktisadi olarak, bu devletin tüm uyrukları için ortak olan bu biçimden daha sert bir biçime sahip olması gerekmez. Devlet burada en yüksek toprak sahibidir. Egemenlik burada ulusal ölçekte toplulaştırılmış olan toprak mülkiyetidir. Buna karşılık, toprağın hem özel hem de ortak zilyetliğinin ve kullanım hakkının varlığına rağmen, özel toprak mülkiyeti de yoktur.

Dolaysız olarak üretimin kendisinden kaynaklanan ve kendisi de üretimin üzerinde belirleyici etkide bulunan efendilik-kölelik ilişkisini belirleyen şey, karşılığı ödenmemiş artık emeğin dolaysız üreticilerden çekilip alınmasının özgül iktisadi biçimidir. Ama üretim ilişkilerinin kendilerinden kaynaklanan iktisadi topluluğun tüm biçimlenmesi ve dolayısıyla aynı zamanda onun özgül siyasal biçimi bunun üzerine kuruludur. Tüm toplumsal yapının en iç sırrını, örtülü temelini ve dolayısıyla aynı zamanda egemenlik-bağımlılık ilişkisinin siyasal biçimini, kısacası, her bir durumdaki özgül devlet biçimini bulduğumuz yer, her zaman, üretimin koşullarının sahipleri ile dolaysız üreticiler arasındaki dolaysız ilişkidir (bu da, her bir biçimi, her zaman, doğası gereği, emeğin kullanılma tarzının belirli bir gelişmişlik düzeyine ve dolayısıyla onun toplumsal üretici gücüne karşılık gelen bir ilişkidir). Bu, aynı iktisadi temelin (temel koşullar açısından aynı olan iktisadi temelin), sayısız farklı ampirik durum, doğa koşulları, ırk ilişkileri, dışsal tarihsel etkiler vb. nedeniyle, görüntüde, sadece söz konusu verili ampirik durumların çözümlenmesi yoluyla kavranabilecek olan sayısız farklılaşma ve derecelenme sergilemeyeceği anlamına gelmez.

Rantın en basit ve en ilk biçimi olan emek cinsinden rantla ilgili olarak şu kadarı açıktır: Rant burada artık değerin ilk biçimidir ve onunla çakışır. Ama ayrıca, artık değerin, başkalarına ait olan karşılığı ödenmemiş emekle çakışması burada herhangi bir çözümleme gerektirmez, çünkü artık değer henüz gözle görülür, elle tutulur biçimi içindedir; ne de olsa, dolaysız üreticinin kendisi için harcadığı emek burada henüz toprak sahibi için harcadığı emekten mekânsal ve zamansal olarak ayrıdır ve toprak sahibi için harcadığı emek, dolaysız olarak, üçüncü bir kişi için zorla çalıştırılma vahşi biçiminde görünür. Toprağın bir rant getirme "özelliği" de burada elle tutulur derecede açık bir sırra indirgenmiştir, çünkü toprağa zincirlenmiş olan insan emek gücü ile mülkiyet ilişkisi de, rantı sağlayan doğaya aittir; söz konusu mülkiyet ilişkisi, toprağın

zilyedini, söz konusu emek gücünü harekete geçirmeye ve kendi vazgeçilmez gereksinimlerinin karşılanması için gerekecek olandan fazla çalıştırmaya zorlar. Rant, doğrudan doğruya, bu fazla emek gücü harcamasına toprak sahibinin el koymasından ibarettir; çünkü dolaysız üretici ona bundan başka bir rant ödemez. Artık değer ile rantın özdeş olmasının ötesinde artık değerin henüz elle tutulur şekilde artık emek biçimine sahip olduğu burada, genel olarak artık emeğin doğal koşulları ya da sınırları apaçık olduğundan rantınkiler de öyledir. Dolaysız üretici, 1. yeterli emek gücüne sahip olmak zorundadır, ve 2. emeğinin doğal koşulları, yani her şeyden önce işlenen toprak, yeterince verimli olmak zorundadır; kısacası, emeğinin doğal üretkenliği, ona, kendi vazgeçilmez gereksinimlerini karşılaması için gereken emeğe ek olarak fazla emek harcama olanağını bırakacak kadar büyük olmak zorundadır. Rantı yaratan şey, bu olanak değildir; onu ilk olarak yaratan şey, bu olanaktan bir gerçeklik çıkaran zorlamadır. Ama olanağın kendisi öznel ve nesnel doğa koşullarına bağlıdır. Burada da gizemli olan hiçbir şey yoktur. Emek gücü küçükse ve emeğin doğal koşulları kıtsa, artık emek küçüktür, ama bu durumda, bir yandan üreticilerin gereksinimleri de, diğer yandan artık emeğin sömürücülerinin göreli sayısı da, son olarak, bu daha az üretken artık emeğin söz konusu daha az sayıdaki sömürücü mülk sahibi için ürettiği artık ürün de küçüktür.

Son olarak, emek cinsinden rant söz konusu olduğunda kendiliğinden anlaşılabildiği üzere, tüm diğer koşulların aynı kaldığı varsayıldığında, dolaysız üreticinin, kendi durumunu iyileştirmeyi, kendisini zenginleştirmeyi, vazgeçilmez geçim araçlarını aşan bir fazlayı üretmeyi ne ölçüde başarabileceği, ya da kapitalist ifade tarzını geçmişe taşıyacak olursak, kendisi için herhangi bir kâr, yani kendisinin ürettiği ücreti aşan bir fazla üretip üretemeyeceği ya da ne ölçüde üretebileceği, tümüyle, artık emeğin ya da angaryanın göreli miktarına bağlıdır. Rant burada artık emeğin normal, her şeyi soğuran, deyim yerindeyse meşru biçimidir ve kârı aşan bir fazla, yani burada ücreti aşan herhangi bir fazla olmanın çok uzağındadır; bu tür bir kârın yalnızca miktarı değil, onun varlığı bile, diğer koşullar aynıyken, rantın, yani mülk sahibi için zor yoluyla sağlanan artık emeğin miktarına bağlıdır.

Bazı tarihçiler, dolaysız üretici sahip değil sadece zilyet olduğundan ve gerçekte tüm artık emeği *de jure* [hukuken] toprak sahibine ait olduğundan, angarya yükümlülerinin ya da serflerin bu koşullar altında bağımsız bir şekilde varlık ve bununla bağlantılı olarak servet edinebilmiş olmaları karşısındaki şaşkınlıklarını dile getirmiştir. Ne var ki, bu toplumsal üretim ilişkisinin ve ona karşılık gelen üretim tarzının

dayandığı doğal ve gelişmemiş durumlarda, geleneğin çok büyük bir rol oynamak zorunda olduğu açıktır. Ayrıca, her zaman olduğu gibi burada da, var olanı yasa olarak kutsamanın ve onun alışkanlıklar ve gelenekle belirlenen sınırlarını yasal sınırlar olarak sabitlemenin, toplumun egemen kısmının çıkarına olduğu da açıktır. Bunun dışında, her şey bir yana, var olan durumun temelinin, var olan durumun temelinde yatan ilişkinin sürekli olarak yeniden üretilmesi, zaman içinde, kurallara bağlanmış ve düzenlenmiş bir biçim alır almaz, bu söylenen şey kendiliğinden gerçekleşir; ve bu kurallara bağlanmışlığın ve düzenin kendisi, herhangi bir üretim tarzının toplumsal sağlamlığa kavuşması ve sadece rastlantılara ya da keyfiliklere bağımlı olmaktan çıkması açısından vazgeçilmez olan bir etmendir. Bu, tam da onun toplumsal olarak sağlamlaşmasının ve dolayısıyla salt keyfilikten ve salt rastlantılardan göreli kurtuluşunun biçimidir. Hem üretim süreci hem de ona karşılık gelen toplumsal ilişkiler durağanken, üretim tarzı, bu biçime, basitçe, bunların kendilerinin yinelenen yeniden üretimi yoluyla ulaşır. Bu bir süre devam ettikten sonra, üretim tarzı kendisini alışkanlık ve gelenek şeklinde sağlamlaştırır ve sonunda açık yasalar şeklinde kutsanır. Ne var ki, bu artık emeğin biçimi, yani angarya, emeğin her tür toplumsal üretici gücünün gelişmemişliğine, çalışma tarzının kendisinin kabalığına dayandığından, gelişmiş üretim tarzlarıyla ve özellikle de kapitalist üretimle karşılaştırıldığında, bu üretim tarzı, doğal olarak, dolaysız üreticilerin toplam emeğinin çok daha küçük bir özdeş parçasını onlardan almak zorundadır. Diyelim ki, toprak sahipleri için zorunlu olarak çalışılan süre başlangıçta haftada iki gündü. Haftada iki günlük angarya böylece sabitlenir, değişmez bir büyüklüğe dönüşür, teamül hukuku ya da yazılı hukuk aracılığıyla yasal olarak düzenlenir. Ama dolaysız üreticinin kendi kontrolü altındaki haftanın geriye kalan günlerinin üretkenliği, deneyimlerinin artmasıyla birlikte gelişmek zorunda olan değişken bir büyüklüktür; aynı şekilde, tanışacağı yeni gereksinimler ve ürününün pazarının genişlemesi ve kendi emek gücünün kendi kontrolündeki kısmı hakkında kendisini daha fazla güvende hissetmesi de, onu kendi emek gücünü daha yoğun bir şekilde kullanmaya yöneltecektir; bu bağlamda, söz konusu emek gücü kullanımının hiçbir şekilde tanımla sınırlı olmadığı, kırsal ev sanayisini de içerdiği unutulmamalıdır. Kuşkusuz koşulların elverişliliğine, doğuştan gelen ırksal niteliklere vb. bağlı olarak, belirli bir iktisadi gelişmenin gerçekleşmesi olasılığı burada verilidir.

III. Ürün Cinsinden Rant

Emek cinsinden rantın ürün cinsinden ranta dönüşmesi, iktisadi açıdan bakılırsa, toprak rantının özünde hiçbir değişikliğe yol açmaz. Burada ele aldığımız biçimleriyle toprak rantı, artık değerin ya da artık emeğin tek başat ve normal biçiminin rant olmasına dayanır; bir başka deyişle, rant, kendi yeniden üretimi için gerekli olan çalışma koşullarının *zilyetliğine* sahip olan dolaysız üreticinin, ele aldığımız durumda her şeyi kapsayan çalışma koşulu olan toprağın *sahibine* sağlamak zorunda olduğu tek artık emektir ya da tek artık üründür; ve diğer yandan, dolaysız üreticinin karşısına, başkalarının mülkiyetinde bulunan, ondan bağımsızlaşmış ve toprak sahibinde kişileşmiş çalışma koşulu olarak çıkan tek çalışma koşulu topraktır. Ürün cinsinden rant, toprak rantının başat ve en gelişmiş biçimi hâline ne ölçüde gelmiş olursa olsun, buna her zaman, az ya da çok, eski biçimin, yani doğrudan doğruya emek şeklinde aktarılması gereken rantın, bir başka deyişle angaryanın kalıntıları eşlik edecektir ve bu söylenen toprak sahibinin özel bir kişi olması durumunda da devlet olması durumunda da aynı şekilde geçerli olacaktır. Ürün cinsinden rant, dolaysız üreticinin daha yüksek bir uygarlık düzeyine ulaşmış, yani onun ve genel olarak toplumun emeğinin daha yüksek bir gelişme aşamasına ulaşmış olmasını şart koşar; ve önceki biçimden onu ayırt eden şey, artık emeğin, doğal şekliyle, yani toprak sahibinin ya da onun temsilcisinin doğrudan gözetim ve zorlaması altında harcanmaktan uzaklaşmasıdır; aksine, dolaysız üretici, doğrudan zorlama yerine ilişkilerin gücü ve kırbaç yerine yasal düzenlemeler nedeniyle, onu kendi sorumluluğunun gereği olarak harcar. Dolaysız üreticinin vazgeçilmez gereksinimleri için gerekli olanın ötesine geçen, ve, geçmişte olduğu gibi kendisininkinin yanındaki ve dışındaki, egemene ait olan çiftlikte gerçekleştirilmek yerine fiilen dolaysız üreticinin kendisine ait olan üretim alanında, onun tarafından kullanılan toprakta gerçekleştirilen üretim anlamıyla artık üretim, burada, şimdiden, apaçık kural hâline gelmiştir. Bu ilişkide, dolaysız üretici, emek-zamanının bir kısmının (başlangıçta emek-zamanının fazla kısmının hemen hemen tümünün) daha önce olduğu gibi karşılıksız olarak toprak sahibine ait olmasına karşın (buradaki tek fark, toprak sahibinin eline, eskiden olduğu gibi doğal biçimiyle emek-zamanın değil, doğal biçimiyle, bu emek-zaman gerçekleştirilerek elde edilen ürünün geçmesidir), tüm emek-zamanı üzerinde az çok kontrol sahibidir. Toprak sahibi için emek harcanmasından kaynaklanan, eziyetli ve angarya hakkındaki düzenlemelere bağlı olarak az ya da çok bozucu etkilerde bulunan kesinti (krş. I. Kitap, Bölüm 8, 2: Sanayici ve Boyar), ürün cinsinden rantın saf hâliyle geçerli ol-

duğu yerlerde ortadan kalkar, ya da, ürün cinsinden rantın yanında belirli angarya yükümlülüklerinin de varlıklarını sürdürdüğü yerlerde, en azından, yıla yayılan az sayıdaki kısa aralığa indirgenir. Üreticinin kendisi için harcadığı emek ile toprak sahibi için harcadığı emek zamansal ve mekânsal olarak elle tutulur şekilde ayrı olmaktan çıkmıştır. Bu ürün cinsinden rant, saf hâliyle, kendisini bir yıkıntı şeklinde daha gelişkin üretim tarzlarına ve üretim ilişkilerine taşıyabilmesine karşın, daha önce olduğu gibi, doğal ekonominin varlığını, yani iktisadi faaliyetin koşullarının tümüyle ya da en azından büyük ölçüde iktisadi faaliyetin kendisi tarafından üretilmesini, doğrudan doğruya onun brüt ürünüyle yerine koyulmasını ve yeniden üretilmesini şart koşar. Ayrıca, kırsal ev sanayisi ile tarımın birliğini şart koşar; ürün cinsinden rantın, Orta Çağ'da sıklıkla olduğu gibi, az ya da çok miktarda sanayi ürünü içermesinden ya da sadece gerçek toprak ürünleri şeklinde sağlanmasından bağımsız olarak, rantı oluşturan artık ürün, bu birleşik tarımsal-sınai aile emeğinin ürünüdür. Rantın bu biçiminde, artık emeği temsil eden ürün cinsinden rantın, kırsal ailenin tüm fazla emeğini tüketmesi hiçbir şekilde gerekli değildir. Aksine, emek cinsinden rantla karşılaştırıldığında, üretici, ürünü (tıpkı, emeğinin, vazgeçilmez gereksinimlerini karşılayan ürünü gibi) ona ait olan fazla emek için zaman kazanmak konusunda daha büyük bir serbestliğe sahiptir. Aynı şekilde, bu biçimle birlikte, tek tek dolaysız üreticilerin iktisadi durumları arasında daha büyük farklar ortaya çıkar. En azından, bu farkların ortaya çıkması olasılığı ve bu dolaysız üreticinin kendisinin de dolaysız olarak başkalarının emeğini sömürmesinin araçlarını elde etmiş olması olasılığı vardır. Ama bu, ürün cinsinden rantın saf biçimi üzerinde durduğumuz burada bizi ilgilendirmiyor; aynı şekilde, rantın farklı biçimlerinin birleşebilecekleri, birbirlerini bozabilecekleri ve birbirlerine karışabilecekleri sonsuz sayıdaki farklı kombinasyonu da ele alamayız. Ürün cinsinden rant biçimi, ürünün belirli olan türüne ve üretimin kendisine bağlı olan biçimi nedeniyle; bu biçim için vazgeçilmez olan tarım ve ev sanayisi birliği nedeniyle; köylü ailesinin bu yolla elde ettiği neredeyse eksiksiz kendine yeterlik nedeniyle; piyasadan ve toplumun kendi dışında kalan kısmının üretim ve tarih hareketinden bağımsızlığı nedeniyle; kısacası, genel olarak doğal ekonominin karakteri nedeniyle, örneğin Asya'da gördüğümüz üzere, durağan toplumsal koşulların temelini sağlamaya çok yatkındır. Daha önceki emek cinsinden rant biçiminde olduğu gibi burada da, toprak rantı, artık değerin ve dolayısıyla da artık emeğin, bir başka deyişle, dolaysız üreticinin karşılıksız olarak, yani zorlama yoluyla (buradaki zorlama onun karşısına geçmişteki vahşi biçimiyle çıkmasa bile) çalışmasının temel koşulu olan

toprağın sahibine sağlamak zorunda olduğu tüm fazla emeğin normal biçimidir. (Emeğinin gerekli emeği aşan fazlasının kendisinde kalan kısmına, kavramı yanlış bir şekilde geçmişe taşıyarak bu adı verecek olursak) kâr, ürün cinsinden rant üzerinde belirleyici bir etkide bulunmanın çok uzağındadır; bunun yerine, ondan etkilenmeden büyür ve ürün cinsinden rantın hacmi onun doğal sınırını oluşturur. Ürün cinsinden rant, çalışmanın koşullarının, yani üretim araçlarının kendilerinin yeniden üretimini ciddi bir şekilde tehlikeye sokacak, üretimin genişletilmesini az çok olanaksız kılacak ve dolaysız üreticileri geçim araçlarının fiziksel en düşük düzeyiyle baş başa bırakacak bir hacme sahip olabilir. Bu, özellikle, fetihçi bir ticaret ülkesinin, örneğin İngilizler için Hindistan'da söz konusu olduğu üzere, bu biçimi hazır bulması ve sömürmesi durumunda geçerli olur.

IV. Para Cinsinden Rant

Burada para cinsinden rant derken (kapitalist üretim tarzına dayanan ve ortalama kârı aşan bir fazladan başka bir şey olmayan sınai ya da ticari toprak rantından farklı olarak), kendisi de sadece emek cinsinden rantın dönüşmüş biçimi olan ürün cinsinden rantın sadece biçimsel bir dönüşümünden kaynaklanan toprak rantını kastediyoruz. Dolaysız üreticinin burada kendi toprak sahibine (ister devlet olsun isterse özel bir kişi) ürün yerine onun fiyatını ödemesi gerekir. Yani, doğal biçimi içindeki bir ürün fazlası yeterli olmaktan çıkar; söz konusu ürün fazlası, bu doğal biçiminden para biçimine dönüştürülmek zorundadır. Dolaysız üretici, geçmişte olduğu gibi, geçim araçlarının en azından büyük kısmını kendisi üretmeyi sürdürür, ama şimdi, ürününün bir kısmı metaya dönüştürülmek, meta olarak üretilmek zorundadır. Yani bir bütün olarak üretim tarzının karakteri az çok değişir. Üretim tarzı bağımsızlığını, toplumsal bağlantılardan kopukluğunu yitirir. Şimdi, az ya da çok parasal harcama gerektiren üretim maliyetlerinin oranı belirleyici hâle gelir; her durumda, brüt ürünün paraya dönüştürülmesi gereken kısmının, brüt ürünün bir yandan yine yeniden üretim araçları olarak ve diğer yandan dolaysız geçim araçları olarak iş görmek zorunda olan kısmına göre ne kadar fazla olduğu belirleyici önem kazanır. Ne var ki, bu türdeki rantın temeli, söz konusu rantın kendi çözülüşüne doğru gitmesine rağmen, başlangıç noktasını oluşturan ürün cinsinden rantınkiyle aynı kalır. Dolaysız üretici, daha önce olduğu gibi, mirasçı olarak ya da başka bir geleneksel nedenle toprağın zilyedidir ve onun bu temel üretim koşulunun sahibi olan toprak sahibi için fazladan angarya yapmak, yani paraya

dönüştürülmüş artık ürün biçiminde, karşılığı ödenmeden ve herhangi bir eş değer verilmeden harcanmış emek sunmak zorundadır. Toprak dışındaki çalışma koşullarının, yani tarım aletlerinin ve diğer taşınır malların mülkiyeti, daha önceki biçimlerde bile önce fiilen ve ardından aynı zamanda hukuken dolaysız üreticiye geçer ve para cinsinden rant biçimi bunu daha fazla şart koşar. Ürün cinsinden rantın önce dağınık bir şekilde ve ardından az çok ulusal ölçekte para cinsinden ranta dönüşmesi, ticaretin, kentsel sanayinin, genel olarak meta üretiminin ve dolayısıyla para dolaşımının kayda değer şekilde gelişmiş olmasını şart koşar. Ayrıca, ürünlerin piyasa fiyatlarının bulunmasını ve yine ürünlerin az çok değerlerine yaklaşan fiyatlarla satılmasını şart koşar; önceki biçimlerde bunların olması hiçbir şekilde bir gereklilik değildir. Bu dönüşümün ne şekilde gerçekleştiğini, Avrupa'nın doğusunda, bugün bile, kısmen kendi gözlerimizle görebiliriz. Emeğin toplumsal üretici gücü belirli bir gelişme düzeyine ulaşmadıkça bunun hayata geçirilmesinin ne kadar zor olduğunu, Roma İmparatorluğu'nda bu dönüşümü gerçekleştirmek için yapılıp başarısızlığa uğrayan farklı girişimler ve bu rantın en azından devlet vergisi şeklindeki kısmını genel olarak para cinsinden ranta dönüştürme çabalarını izleyen ayni ranta geri dönüşler kanıtlar. Örneğin Fransa'daki devrim öncesinde para cinsinden rantın eski biçimlerin kalıntılarıyla karışması ve onlar tarafından bozulması, aynı geçiş zorluğunu gösterir.

Ama, ürün cinsinden rantın dönüşmüş biçimi ve ondan farklı olarak para cinsinden rant, şimdiye kadar ele almış olduğumuz toprak rantı türünün (yani, artık değerin ve üretimin koşullarının sahibi için harcanan karşılığı ödenmemiş artık emeğin normal biçimi olarak toprak rantının) son biçimi ve aynı zamanda onun çözülüş biçimidir. Emek cinsinden rant ve ürün cinsinden rant gibi bu rant da, saf biçimi içinde, kârı aşan bir fazlayı temsil etmez. Tanımı gereği kârı soğurur. Kârın, bu rantın yanında, fazla emeğin ayrı bir kısmı olarak fiilen ortaya çıkması ölçüsünde, önceki biçimlerindeki rant gibi para cinsinden rant da, hâlâ, embriyo hâlindeki (yalnızca, para cinsinden rantın temsil ettiği artık emeğin harcanmasından sonra geriye kalan kendi fazla emeğini ya da başkalarının emeğini kullanma olanağıyla ilişkili olarak ortaya çıkabilecek olan) bu kârın normal sınırıdır. Dolayısıyla, bu rantın yanında gerçekten bir kâr ortaya çıkarsa, kâr, rantın sınırı olmaz; tersine, rant, kârın sınırı olur. Ama söylenmiş olduğu üzere, para cinsinden rant, aynı zamanda, şu ana dek ele alınmış olan, artık değerle ve artık emekle *prima facie* [ilk bakışta] çakışan toprak rantının, yani artık değerin normal ve başat biçimi olarak toprak rantının çözülüş biçimidir.

Para cinsinden rant, gelişmesinin devamında (tüm ara biçimler ve örneğin köylü küçük çiftçininki bir yana bırakıldığında) ya toprağın serbest köylü mülküne dönüşmesine ya da kapitalist üretim tarzındaki biçime, yani kapitalist kiracı çiftçinin ödediği ranta yol açmak zorundadır.

Para cinsinden rantla birlikte, toprağın bir kısmını ellerinde bulunduran ve işleyen bağımlı kişilerle toprak sahibi arasındaki örf ve âdet hukukuna dayalı ilişki, zorunlu olarak, sözleşmeye dayalı ve pozitif hukukun katı kurallarına göre düzenlenen katıksız bir parasal ilişkiye dönüşür. Toprağı eken zilyet bu nedenle fiilen bir salt kiracı hâline gelir. Bu dönüşüm, bir yandan, diğer üretim ilişkileri uygunken, eski köylü zilyedi adım adım mülksüzleştirmek ve onun yerine bir kapitalist kiracıyı yerleştirmek için kullanılır; diğer yandan, şimdiye kadarki zilyedin rant ödeme yükümlülüğünden parasını ödeyerek kurtulmasına ve kendi ektiği toprağın eksiksiz mülkiyetine sahip olan bağımsız bir köylüye dönüşmesine yol açar. Ayrıca, topraksız ve para karşılığında hizmetlerini sunan bir gündelikçiler sınıfının oluşumu, ayni rantın para cinsinden ranta dönüşümüne kaçınılmaz olarak eşlik etmekle kalmaz, aynı zamanda onu önceler. Bu nedenle, bu sınıfın henüz yalnızca dağınık bir şekilde ortaya çıktığı oluşum döneminde, daha iyi durumdaki rant ödeme yükümlüsü köylüler arasında, kaçınılmaz olarak (tıpkı feodal dönemde de daha varlıklı bağımlı köylülerin kendilerine bağımlı kişilere sahip olabilmeleri örneğinde olduğu gibi) kendi hesaplarına ücretli kır emekçilerini sömürme alışkanlığı gelişmiştir. Böylece, bu köylüler, adım adım, belirli bir servet biriktirme ve kendilerini geleceğin kapitalistlerine dönüştürme olanağına kavuşur. Böylece, toprağın eski ve kendi başlarına çalışan zilyetleri arasında bir kapitalist kiracı çiftçiler fideliği ortaya çıkar; bunların gelişimi, kırsal alanın sınırları dışında kalan kapitalist üretimin genel gelişimine bağlıdır ve istisnai derecede elverişli koşulların yardım etmesi durumunda istisnai derecede hızlı bir şekilde boy atabilirler; örneğin, 16. yüzyılda, İngiltere'de, paranın giderek değer yitirmesi, alışılagelmiş uzun süreli kira sözleşmeleri nedeniyle, onları toprak sahiplerinin zararına olacak şekilde zenginleştirmişti.

Ayrıca: Rant, para cinsinden rant biçimini alır almaz ve böylece rant ödeyen köylü ile toprak sahibi arasındaki ilişki bir sözleşme ilişkisine dönüşür dönüşmez (bu, genel olarak, sadece, dünya pazarının, ticaretin ve imalat sanayisinin belirli bir görece yüksek gelişme aşamasına ulaşmış olması durumunda mümkün olan bir dönüşümdür), o zamana kadar kırsal alanın sınırları dışında kalan kapitalistlere toprak kiralanması da kaçınılmaz olarak gündeme gelir ve bunlar, kentlerde elde edilmiş

olan sermayeyi ve kentlerde gelişmiş bulunan kapitalist işletme biçimini, yani ürünün, sadece meta olarak ve sadece artık değere el koymanın aracı olarak üretilmesi uygulamasını kıra ve tarıma aktarır. Bu biçim, yalnızca, feodal üretim tarzından kapitalist üretim tarzına geçiş sürecinde dünya pazarına egemen olan ülkelerde genel kural hâline gelebilir. Kapitalist kiracı çiftçinin toprak sahibi ile gerçekten çalışan ekicinin arasına girmesiyle birlikte eski kırsal üretim tarzından kaynaklanmış olan tüm ilişkiler parçalanır. Kiracı çiftçi, söz konusu tarım emekçilerinin gerçek komutanı ve onların artık emeğinin gerçek sömürücüsü hâline gelirken, toprak sahibinin artık yalnızca bu kapitalist kiracıyla bir doğrudan ilişkisi (sadece bir para ve sözleşme ilişkisi) vardır. Böylece, rantın doğası da, kısmen önceki biçimlerde de gerçekleştiği üzere fiilen ve rastlantısal olarak değil, normal olarak, yani tanınan ve başat olan biçimi için geçerli olmak üzere dönüşür. Artık değerin ve artık emeğin normal biçimi olmaktan çıkıp, bu artık emeğin, sömürücü kapitalist tarafından kâr biçimi altında el koyulan kısmını aşan fazlası olma düzeyine iner; şimdi, tüm artık emek, yani kâr ve kârı aşan fazla, dolaysız olarak kapitalist tarafından elde edilir, toplam artık ürün biçiminde toplanır ve paraya çevrilir. Kapitalistin rant olarak toprak sahibine verdiği şey, şimdi sadece, sermayesi sayesinde, tarım emekçisinin doğrudan doğruya sömürülmesi yoluyla elde edilen artık değerin fazla oluşturan bir kısmıdır. Ona ne kadar çok ya da ne kadar az vereceği, ortalamada, bir sınır oluşturacak şekilde, sermayenin tarım dışı üretim alanlarında getirdiği ortalama kârla ve bunun düzenlediği tarım dışı üretim fiyatlarıyla belirlenir. Yani, rant, şimdi, artık değerin ve artık emeğin normal biçimi olmaktan çıkmış, bu ayrı üretim alanına, yani tarımsal üretim alanına özgü olan, ve, artık değerin, sermaye tarafından öncelikle ve normal olarak onun payına düşmesi gerektiği kabul edilen kısmı aşan fazlaya dönüşmüştür. Şimdi, artık değerin normal biçimi rant değil kârdır ve rant, artık sadece, genel olarak artık değerin değil onun belirli bir dalının, yani artık kârın özel koşullar altında bağımsızlaşmış olan biçimidir. Bu dönüşümün, üretim tarzının kendisindeki adım adım gerçekleşen bir dönüşüme karşılık gelmesi üzerinde daha fazla durmak gerekmez. Söz konusu kapitalist kiracı çiftçi için normal olanın toprak ürününün meta olarak üretilmesi olması ve geçmişte sadece geçim araçlarını aşan fazla metalara dönüşürken şimdi bu metaların sadece görece önemsiz bir kısmının dolaysız olarak onun geçim araçlarına dönüşmesi bile buna yol açar. Tarım emeği toprağa ve onun üretkenliğine tabi olmaktan çıkmıştır ve şimdi tarım emeği bile sermayeye ve onun üretkenliğine tabi hâle gelmiştir.

Ortalama kâr ve onun düzenlediği üretim fiyatı, kırsal alanın ilişkileri dışında ve kentsel ticaret ve imalat alanı içinde oluşur. Rant ödeme yükümlüsü köylünün kârı ortalama kâra eşitleyici bir etmen olarak dâhil olmaz, çünkü onun toprak sahibiyle ilişkisi kapitalist bir ilişki değildir. Kâr elde ettiği, yani ister kendi emeğiyle isterse başkalarının emeğini sömürerek kendi zorunlu geçim araçlarını aşan bir fazla gerçekleştirdiği kadarıyla, bunu, normal ilişkiden bağımsız bir şekilde yapar ve diğer koşullar aynı kalırken, kârın yüksekliği rantı belirlemez; tersine, kârın sınırını oluşturma yoluyla onu belirleyen şey ranttır. Kâr oranının Orta Çağ'daki yüksekliğinin tek nedeni, değişir, yani ücretlere yatırılan ögesi ağır basan sermayenin düşük bileşimi değildir. Bunun nedeni, kırsal alandaki dolandırıcılıktır, toprak sahibinin rantının ve ona tabi olan kişilerin gelirlerinin bir kısmına el koyulmasıdır. Orta Çağ'da, feodalizmin İtalya'da olduğu gibi istisnai kentsel gelişme nedeniyle kırılmadığı her yerde, kır kenti siyasal olarak sömürüyorsa, kent de her yerde ve istisnasız olarak, kendi tekel fiyatlarıyla, vergi sistemiyle, lonca sistemiyle, doğrudan ticari hileleriyle ve tefeciliğiyle kırı iktisadi olarak sömürür.

Kapitalist kiracı çiftçinin tarımsal üretime girmesinin bile, kendi başına, eskiden beri şu ya da bu biçimde bir rant ödemiş olan toprak ürünlerinin fiyatının (bir tekel fiyatı düzeyine ulaştığı için ya da toprak ürününün değerine kadar yükseldiği ve onun değeri gerçekten de ortalama kârın düzenlediği üretim fiyatının üzerinde olduğu için), en azından söz konusu giriş sırasında, imalat sanayisindeki üretim fiyatlarının üzerinde olmak zorunda olduğunun kanıtını sunduğu düşünülebilirdi. Çünkü böyle olmasaydı, kapitalist kiracı çiftçinin, toprak ürünlerinin hazır bulduğu fiyatlarıyla, önce bu ürünlerin fiyatıyla ortalama kârını gerçekleştirmesi ve ardından aynı fiyatla bir de kârı aşan bir fazlayı rant biçiminde ödemesi mümkün olmazdı. Buna göre, toprak sahibiyle sözleşme yaparken kapitalist kiracı çiftçiyi yönlendiren genel kâr oranının, rantı içermeyecek şekilde oluşmuş olduğu ve bu nedenle, kırsal üretimde belirleyici bir rol oynamaya başlar başlamaz bu fazlayı orada hazır bulduğu ve onu toprak sahibine ödediği sonucuna varılabilirdi. Örneğin Bay Rodbertus konuyu bu geleneksel yolla açıklar.* Ama:

Birincisi. Sermayenin bağımsız ve yönetici bir güç olarak tarıma bu girişi tek seferde ve genel olarak değil, adım adım ve belirli üretim dallarında gerçekleşir. İlk önce gerçek tarıma değil, hayvancılık gibi üretim dallarına, özellikle de koyun yetiştiriciliğine el atar; bunun temel ürünü olan yün, sanayinin başlangıç döneminde, ilkin, üretim fiyatlarından

* Bkz. MEW, Band 26, 2. Teil, S. 7-102, 139-151. –*Almanca ed.*

hep fazla olan piyasa fiyatları sunar ve bunlar ancak daha sonra eşitlenir. 16. yüzyıl boyunca İngiltere'de böyle olmuştu.

İkincisi. Kapitalist üretim ilk aşamada yalnızca dağınık bir şekilde ortaya çıktığından, ilkin, sadece, özgül verimlilikleri ya da fazlaca uygun olan konumları nedeniyle genel olarak bir farklılık rantı ödeyebilen arazi gruplarını ele geçirdiği varsayımına hiçbir itiraz yöneltilemez.

Üçüncüsü. Örneğin İngiltere'de 17. yüzyılın son üçte birlik kısmı için kuşkusuz geçerli olduğu üzere, bu üretim tarzının girişi sırasında toprak ürünlerinin fiyatlarının üretim fiyatlarının üzerinde olduğu (bu, gerçekte, kentsel talebin ağırlığının artmasını gerektirir) varsayılsa bile; bu üretim tarzı, tarımı sermayeye tabi kılmanın ötesine geçmeye başlar başlamaz ve onun gelişimiyle zorunlu olarak bağlantılı bulunan tarım iyileştirmeleri ve üretim maliyeti düşüşleri ortaya çıkar çıkmaz, bir tepkiyle, yani toprak ürünlerinin fiyatlarının düşmesiyle, denge sağlanır; İngiltere'de 18. yüzyılın ilk yarısında böyle olmuştu.

Dolayısıyla, rant, bu geleneksel yolla ve ortalama kârı aşan bir fazla olarak açıklanamaz. Rant, başlangıçta hazır bulunmuş olan hangi tarihsel koşullar altında ortaya çıkarsa çıksın, bir kez kök salar salmaz, artık sadece daha önce açıklanmış olan modern koşullar altında var olabilir.

Son olarak, ürün cinsiden rantın para cinsinden ranta dönüşümü hakkında belirtilmesi gereken bir başka nokta, bu dönüşümle birlikte sermayeleştirilmiş rantın, yani toprak fiyatının ve dolayısıyla toprağın elden çıkarılabilirliğinin ve elden çıkarılmasının temel bir etmene dönüştüğü ve böylece geçmişin rant ödeme yükümlüsünün kendisini bağımsız bir mülk sahibi köylüye dönüştürebilmesinin ötesinde, kentlerdeki ve başka para sahiplerinin arazi satın alabildikleri ve bunları köylülere ya da kapitalistlere kiralayıp bu şekilde yatırılan sermayelerinin faizinin biçimi olarak ranttan yararlandıklarıdır; yani, bu etmenin de, eski sömürü tarzının dönüşümünü, mülk sahibi ile gerçek ekici arasındaki ilişkinin dönüşümünü ve rantın kendisinin dönüşümünü kolaylaştırdığıdır.

V. Ortakçılık ve Köylülerin Parsel Mülkiyeti

Toprak rantı hakkındaki açıklamalar dizimizin sonuna ulaşmış bulunuyoruz.

Toprak rantının tüm bu biçimlerinde, yani emek cinsinden rantta, ürün cinsinden rantta, (sadece ürün cinsinden rantın dönüşmüş biçimi olarak) para cinsinden rantta, her zaman, rantı ödeyen kişinin, toprağı gerçekten işleyen, elinde bulunduran ve karşılığı ödenmemiş artık emeği doğrudan doğruya toprak sahibine giden kişi olduğu varsayılır. Son

biçim olan para cinsinden rantta bile (saf olması, yani ürün cinsinden rantın dönüşmüş biçiminden başka bir şey olmaması koşuluyla), bu, mümkün olmanın ötesinde, gerçekten de böyle olur.

Ortakçılık ya da yarıcılık sistemi, rantın başlangıçtaki biçimi ile kapitalist rant arasındaki bir geçiş biçimi olarak görülebilir. Bu sistemde, işletmeci (kiracı çiftçi), emeği (kendisinin ya da başkalarının emeği) dışında, işletme sermayesinin bir kısmını ve toprak sahibi de, toprak dışında, işletme sermayesinin bir kısmını (örneğin hayvanları) sağlar ve ürün, ortakçı ile toprak sahibi arasında, farklı ülkelerde değişen belirli oranlarla paylaşılır. Burada, bir yandan, kiracı çiftçi, tam bir kapitalist işletmecilik için yeterli sermayeye sahip değildir. Diğer yandan, toprak sahibinin elde ettiği pay saf rant biçimine sahip değildir. Gerçekte, onun öndelediği sermayenin faizini ve fazladan bir rantı içerebilir. Gerçekte, kiracı çiftçinin tüm artık emeğini soğurması da, ona bu artık değerin daha büyük ya da daha küçük bir kısmını bırakması da mümkündür. Ama önemli olan şey, burada, rantın, genel olarak artık değerin normal biçimi olarak görünmekten uzaklaşmış olmasıdır. Bir yandan, ortakçı, ister kendi emeğini isterse başkalarınınkini kullansın, ürünün bir kısmı üzerinde, emekçi olma niteliğiyle değil iş aletlerinin bir kısmının sahibi olarak, yani kendi kendisinin kapitalisti olarak hak iddia edecektir. Diğer yandan, toprak sahibi, sadece toprak mülkiyeti nedeniyle değil, aynı zamanda sermaye ödünç veren bir kişi olarak pay talebinde bulunur.[44[a]]

Eski ortak toprak mülkiyetinin bağımsız köylü ekonomisine geçiş sonrasında örneğin Polonya'da ve Romanya'da varlığını sürdüren bir kalıntısı, buralarda, toprak rantının alt biçimlerine geçişi sağlamanın bahanesi olarak iş görmüştür. Toprağın bir kısmı tek tek köylülere aittir ve onlar tarafından bağımsız bir şekilde ekilir. Bir başka kısmı ortaklaşa ekilir ve kısmen topluluk harcamalarının karşılanması kısmen de kötü hasatlar için yedek vb. olarak iş gören bir artık ürün oluşturur. Artık ürünün bu son iki kısmı ve en sonunda üzerinde yetiştiği toprakla birlikte tüm artık ürün giderek devlet memurları ve özel kişiler tarafından gasp edilir ve başlangıçta özgür olan toprak sahibi köylüler, söz konusu toprağı ortaklaşa ekme yükümlülükleri korunarak, angarya yükümlülerine ya da ürün cinsinden rant yükümlülerine dönüştürülürken ortak arazilerin gaspçıları, sadece gasp edilen ortak arazilerin değil, aynı zamanda köylülerin çiftliklerinin sahiplerine dönüşür.

Burada, gerçek köle ekonomisi (bu da ağırlıklı olarak topluluk gereksinimlerini karşılamaya yönelik ataerkil sistemden dünya pazarı için çalışan gerçek plantasyon sistemine kadar farklı basamaklardan geçer)

44[a] Krş. Buret, Tocqueville, Sismondi.

ve çiftlik ekonomisi (burada toprak sahibi ekim işlerini kendi hesabına yürütür, tüm üretim aletlerinin sahibidir ve ayni olarak ya da parayla ödeme yapılan çiftlik çalışanlarının özgür olan ya da olmayan emeğini sömürür) üzerinde daha ayrıntılı bir şekilde durmamız gerekmez. Burada toprak sahibi ile üretim aletlerinin sahibi ve dolayısıyla bu üretim aletleri arasında sayılan emekçilerin doğrudan sömürücüsü çakışır. Rant ile kâr da çakışır; artık değerin farklı biçimlere ayrılması söz konusu olmaz. Emekçilerin burada kendisini artık ürün şeklinde ortaya koyan tüm artık emeği, onlardan, aralarında toprağın ve köleliğin başlangıçtaki biçiminde dolaysız üreticilerin kendilerinin de yer aldığı tüm üretim aletlerinin sahibi tarafından çekilir. Amerikan plantasyonlarında olduğu gibi, kapitalist yaklaşımın baskın olduğu yerlerde, bu artık değerin tümü kâr sayılır; kapitalist üretim tarzının kendisinin bulunmadığı ve ona karşılık gelen yaklaşım tarzının kapitalist ülkelerden aktarılmadığı yerlerde, rant olarak görünür. Ne olursa olsun, bu biçim herhangi bir zorluğa yol açmaz. Ona hangi isim verilirse verilsin, toprak sahibinin geliri, onun el koyduğu mevcut artık ürün burada normal ve egemen olan biçimdir; karşılığı ödenmeyen artık emeğin tümüne bu biçim altında el koyulur ve toprak mülkiyeti bu el koyma eyleminin temelini oluşturur.

Ayrıca, *parsel mülkiyeti*. Köylü, burada, aynı zamanda, temel üretim aleti olarak, emeğinin ve sermayesinin vazgeçilmez kullanılma alanı olarak görünen toprağının özgür sahibidir. Bu biçimde kiralama parası ödenmez; dolayısıyla rant, artık değerin ayrı bir biçimi olarak görünmez; başka alanlarda kapitalist üretimin geliştiği ülkelerde, rant, kendisini, diğer üretim dallarına kıyasla artık kâr şeklinde gösterir, ama bu, genel olarak emeğinin tüm getirileri gibi, köylünün payına düşen bir artık kârdır.

Toprak mülkiyetinin bu biçimi, bunun geçmişteki eski biçimlerinde olduğu gibi, kır nüfusunun kent nüfusu karşısında büyük bir sayısal üstünlüğe sahip olmasını, yani, başka yerlerde kapitalist üretim tarzı egemen olsa bile, bunun görece az gelişmiş olmasını ve bu nedenle aynı zamanda diğer üretim alanlarında sermayelerin yoğunlaşmasının dar sınırlar içinde kalmasını ve sermaye dağınıklığının ağır basmasını şart koşar. Konunun doğası gereği, burada kırsal ürünün ağırlıklı bir kısmı dolaysız geçim araçları olarak kendi üreticileri, yani köylülerin kendileri tarafından tüketilmek ve bu nedenle de sadece bu kısmı aşan fazla, metalar şeklinde kentlerle yapılan ticarete dâhil olmak zorundadır. Toprak ürünlerinin ortalama piyasa fiyatı burada ne şekilde düzenlenirse düzenlensin, kapitalist üretim tarzında olduğu gibi burada da, farklılık rantının, yani daha iyi olan ya da daha iyi konumlara sahip olan ara-

ziler için metaların fiyatlarının fazla oluşturan bir kısmının var olmak zorunda olduğu açıktır. Bu biçim, henüz hiçbir genel piyasa fiyatının gelişmemiş olduğu toplumsal durumlarda ortaya çıktığında bile, söz konusu farklılık rantı vardır; o zaman bu rant fazla artık üründe görünür. Yalnız, emeği daha elverişli doğa koşulları altında gerçekleşen köylünün cebine girer. Tam da bu biçim söz konusu olduğunda (bu biçim daha fazla geliştiğinde ya miras paylaşımlarında toprağın belirli bir parasal değer karşılığında devralınması nedeniyle ya da ister tüm mülkün isterse onun bileşenlerinin sürekli olarak el değiştirmesi sırasında, toprağın, çoğu zaman ipotek karşılığında para alınarak, ekicinin kendisi tarafından satın alınması nedeniyle, toprak fiyatının bir öge olarak köylünün fiilî üretim maliyetlerine dâhil olmasına rağmen; yani, sermayeleştirilmiş ranttan başka bir şey olmayan toprak fiyatının, bu biçimin ön şartları arasında yer alan bir öge olmasına ve bu nedenle, rantın, toprağın verimliliğindeki ve konumundaki her tür farklılaşmadan bağımsız olarak varmış gibi görünmesine rağmen), genel olarak, bir mutlak rantın var olmadığını, yani en kötü toprağın bir rant ödemediğini varsaymak gerekir; çünkü, mutlak rant, ya ürünün değerinin kendi üretim fiyatını aşan bir gerçekleştirilmiş fazlasının ya da ürünün değerini aşan bir tekel fiyatının varlığını şart koşar. Ama burada kırsal ekonomi, büyük ölçüde, dolaysız geçim için yapılan çiftçilikten oluştuğundan ve toprak, nüfusun çoğunluğu için, emeklerinin ve sermayelerinin vazgeçilmez kullanılma alanı olduğundan, ürünün düzenleyici piyasa fiyatı yalnızca olağanüstü koşullarda onun değerine ulaşacaktır; buna karşın, söz konusu değer, canlı emek ögesinin ağır basması nedeniyle, genel olarak, üretim fiyatının üzerinde olacaktır; ne var ki, parsel çiftçiliğinin baskın olduğu ülkelerde tarım dışı sermayenin bileşiminin de düşük olması, değerin üretim fiyatını aşan kısmını sınırlandıracaktır. Bir yandan, küçük bir kapitalist olması ölçüsünde, parsel ekicisi için, toprağı kullanmasının sınırı, sermayenin ortalama kârı değildir; diğer yandan, toprak sahibi olması ölçüsünde, bir rantın gerekli olması da değildir. Bir küçük kapitalist olarak onun için, mutlak sınır, gerçek maliyetleri çıkardıktan sonra kendi kendisine ödediği ücretten başka bir şey değildir. Ürünün fiyatı bu ücreti karşıladığı sürece toprağını ekecektir ve bu ücret sıklıkla ücretlerin fiziksel en alt sınırına kadar düşer. Toprak sahibi olma niteliği nedeniyle, onun açısından, mülkiyet engeli ortadan kalkar, çünkü mülkiyet engeli, yalnızca, ondan ayrı olan sermayenin (emek dâhil) karşısına çıktığında ve onun yatırılmasının önüne bir set çektiğinde geçerli olur. Kuşkusuz, toprak fiyatının, çoğu zaman üçüncü bir kişiye, yani ipotek alacaklısına ödenmesi gereken faizi, bir engeldir. Ama bu faiz de, artık emeğin,

kapitalist ilişkiler geçerli olsa kârı oluşturacak olan kısmı kullanılarak ödenebilir. Dolayısıyla, toprak fiyatında ve onun için ödenen faizde öngörülen rant, köylünün, geçimi için vazgeçilmez olan emeğini aşan sermayeleştirilmiş artık emeğinin bir kısmından başka bir şey olamaz; bu arada, söz konusu artık emek, kendisini, metanın toplam ortalama kâra eşit olan bir değer parçasında gerçekleştirmez; kendisini ortalama kârda gerçekleştirilen artık emeği aşan bir fazlalıkta, yani bir artık kârda gerçekleştirmesi ise hiçbir şekilde söz konusu olmaz. Rant, ortalama kârdan yapılan bir kesinti olabilir; hatta, onun gerçekleştirilen tek kısmı olması bile mümkündür. Dolayısıyla, parsel ekicisinin toprağını ekmesi ya da ekmek üzere toprak satın alması için, normal kapitalist üretim tarzında olduğu gibi, toprak ürününün piyasa fiyatının, ona ortalama kârı getireceği kadar yükselmesi gerekmez; bu ortalama kârı aşan ve rant biçiminde sabitlenen bir fazla getireceği kadar yükselmesi ise hiç gerekmez. Demek ki, piyasa fiyatının, ürünün değerine ya da üretim fiyatına kadar yükselmesi gerekli değildir. Parsel mülkiyetinin ağır bastığı ülkelerde tahıl fiyatlarının kapitalist üretim tarzının egemen olduğu ülkelere göre daha düşük olmasının nedenlerinden biri budur. En elverişsiz koşullarda çalışan köylülerin artık emeğinin bir kısmı topluma karşılıksız olarak armağan edilir ve üretim fiyatlarının düzenlenmesine ya da genel olarak değer oluşumuna dâhil olmaz. Dolayısıyla, daha düşük olan bu fiyat, hiçbir şekilde üreticilerin emeklerinin üretkenliğinin değil, onların yoksulluklarının bir sonucudur.

Kendi başlarına çalışan köylülere özgü olan bu serbest parsel mülkiyeti biçimi, baskın ve normal biçim olarak, bir yandan, klasik Eski Çağ'ın en iyi zamanlarında toplumun iktisadi temelini oluştururken, diğer yandan, modern toplumlarda, onunla, feodal toprak mülkiyetinin çözülmesinden kaynaklanan biçimlerden biri olarak karşılaşırız. İngiltere'deki *yeomanry* [küçük çiftçiler sınıfı], İsveç'teki köylü katmanı, Fransız ve Batı Alman köylüleri için bu biçim geçerlidir. Burada sömürgelerden söz etmiyoruz, çünkü bağımsız köylü sömürgelerde başka koşullar altında gelişir.

Kendi başına çalışan köylünün serbest mülkiyetinin, küçük işletme için (yani, toprak zilyetliğinin, emekçinin kendi emeğinin ürününün sahibi olmasının bir koşulu olduğu ve çiftçinin, ister özgür bir sahip isterse bağımlı bir kişi olsun, geçim araçlarını kendi başına, bağımsız bir şekilde, yalıtık bir emekçi olarak ailesiyle birlikte ürettiği bir üretim tarzı için) en normal toprak mülkiyeti biçimi olduğu açıktır. Zanaat tarzı faaliyetin serbestçe gelişmesi için alet sahipliği ne kadar gerekliyse, bu faaliyet tarzının eksiksiz gelişmesi için de toprak sahipliği o kadar

gereklidir. Toprak sahipliği, burada, kişisel bağımsızlığın gelişmesinin temelini oluşturur. Tarımın kendisinin gelişmesi için gerekli olan bir geçiş noktasıdır. Çöküşünün nedenleri, sınırını gösterir. Bunlar, şunlardır: Normal tamamlayıcısı olan kırsal ev sanayisinin, büyük sanayinin gelişmesi nedeniyle, yok olması; bu şekilde ekilen toprağın adım adım yoksullaşması ve tükenmesi; her yerde parsel çiftçiliğinin ikinci tamamlayıcısı olan ve onlarsız hayvan besleyemeyecekleri ortak arazilerin büyük toprak sahipleri tarafından gasp edilmesi; plantasyon çiftçiliğinin ya da büyük ölçekli kapitalist tarımın rekabeti. Tarımdaki, bir yandan toprak ürünlerinin fiyatlarının düşmesine yol açan, diğer yandan harcamaların artmasını ve üretimin nesnel koşullarının zenginleşmesini gerektiren iyileştirmeler de, İngiltere'de 18. yüzyılın ilk yarısında olduğu gibi, bunlara eklenir.

Parsel mülkiyeti, doğası gereği, şunları dışlar: Emeğin toplumsal üretici güçlerinin gelişimi, emeğin toplumsal biçimleri, sermayelerin toplumsal yoğunlaşması, büyük ölçekli hayvancılık, bilimin giderek daha fazla kullanılması.

Tefecilik ve vergi sistemi onu her yerde sefilleştirmek zorundadır. Sermayenin toprak fiyatı için harcanması tarımı bu sermayeden yoksun bırakır. Üretim araçlarının sonsuza dek parçalanması ve üreticilerin kendilerinin yalıtılmışlığı. Çok büyük ölçekli insan gücü savurganlığı. Üretim koşullarının giderek daha fazla kötüleşmesi ve üretim araçlarının pahalılaşması, parsel mülkiyetinin kaçınılmaz bir yasasıdır. Bereketli sezonların bu üretim tarzı için felaket anlamına gelmesi.[45]

Serbest toprak sahipliğiyle bağlantılı olduğu yerlerde, küçük ölçekli tarımın özgül belalarından biri, ekicinin toprağı satın alırken bir sermaye yatırmasından kaynaklanır. (Büyük çiftlik sahibinin önce arazi satın almak için, sonra da onu kendi kendisinin kiracısı olarak ekmek için sermaye yatırdığı geçiş biçimi için de aynı şey geçerlidir.) Toprağın burada salt meta olarak kazandığı hareketlilik nedeniyle sahiplik değişmeleri çoğalır[46]; her yeni kuşakla birlikte, her miras bölünmesiyle birlikte, toprak, köylü açısından bakıldığında yeniden sermaye yatırımı hâline gelir, yani onun satın aldığı toprak olur. Toprak fiyatı, burada, bireysel üretici için, üretken olmayan bireysel üretim maliyetlerinin ya da ürünün maliyet fiyatının ağırlıklı bir ögesini oluşturur.

Toprak fiyatı, sermayeleştirilmiş ve dolayısıyla öngörülmüş ranttan başka bir şey değildir. Tarımda kapitalist ilişkiler geçerliyse ve toprak sa-

45 Bkz. Fransa kralının Tooke tarafından aktarılan parlamento konuşması [Tooke, Newmarch, "A history of prices, and of the state of the circulation, during the nine years 1848-1856" Cilt 6, London 1857, s. 29-30. –*Almanca ed.*].

46 Bkz. Mounier ve Rubichon.

hibi yalnızca rantı alırken kiracı çiftçi bu yıllık rant dışında toprak için hiçbir şey ödemiyorsa, toprak sahibinin kendisinin toprağı satın alırken yatırdığı sermayenin, onun için faiz getiren bir sermaye yatırımı olsa bile, tarımın kendisine yatırılan sermayeyle hiçbir ilişkisinin bulunmadığı apaçıktır. Ne burada iş gören sabit sermayenin ne de dolaşır sermayenin bir parçasını oluşturur[47]; sadece, alıcıya, yıllık rantı alma hakkını sağlar, ama bu rantın üretimiyle hiçbir ilişkisi yoktur. Ne de olsa, toprağın alıcısı sermayeyi toprağı satan kişiye öder ve bunun karşılığında satıcı da toprak sahipliğinden vazgeçer. Dolayısıyla, alıcının sermayesi olarak bu sermayenin varlığı son bulmuştur; alıcı artık ona sahip değildir; yani, toprağın kendisine herhangi bir şekilde yatırabileceği sermayenin bir parçası değildir. Onun toprağı pahalıya mı ucuza mı yoksa bedavaya mı almış olduğu, kiracı çiftçinin ekime yatırdığı sermayede ve rantta hiçbir değişikliğe yol açmaz; sadece, rantın ona faiz olarak görünüp görünmemesi ya da yüksek bir faiz veya düşük bir faiz olarak görünmesi konusunda değişikliğe yol açar.

Örneğin, köle ekonomisini alalım. Burada köle için ödenen fiyat, ondan elde edilecek olan, öngörülmüş ve sermayeleştirilmiş artık değerden ya da kârdan başka bir şey değildir. Ama köle satın alınırken ödenen sermaye, köleden kâr, artık emek çıkarılmasını sağlayan sermayenin bir parçası değildir. Tersi doğrudur. Köle satın alınırken ödenen sermaye, köle sahibinin elden çıkarmış olduğu bir sermayedir, yani gerçek üretim için kullanabileceği sermayeden yapılmış olan bir kesintidir. Toprağın satın alınmasına yatırılan sermayenin tarım için varlığı nasıl son bulduysa, bu sermayenin köle sahibi için varlığı da aynı şekilde son bulmuştur. Bunun en iyi kanıtı, kölesini ya da toprağını yeniden satmadıkça, köle sahibi için ya da toprak sahibi için yeniden ortaya çıkmamasıdır. Ama o zaman aynı durum alıcı için geçerli olur. Köle satın almış olması, onu, başka hiçbir şey yapmadan köleyi sömürebilir kılmaz. Bunu yapabilir duruma, ancak, köle ekonomisinin kendisine ek sermaye sokarak gelebilir.

47 Bay Dr. H. Maron ("Extensiv oder Intensiv?" (bu broşür hakkında daha fazla bilgi verilmemiş)), mücadele ettiği hasımlarının yanlış varsayımlarından hareket ediyor. Toprağın satın alınmasına yatırılan sermayenin "yatırım sermayesi" olduğunu kabul ediyor ve ardından yatırım sermayesi ve işletme sermayesi, yani sabit sermaye ve dolaşır sermaye kavramlarının tanımları hakkında tartışma yürütüyor. Genel olarak sermaye hakkındaki (Alman "ekonomi politik teorisi"nin durumu göz önünde bulundurulduğunda iktisatçı olmadığı kabul edilebilecek biri için affedilebilecek olan) çocukça düşünceleri, bu sermayenin yatırım sermayesi de işletme sermayesi de olmadığını ondan gizliyor; bu sermaye, herhangi bir kimsenin hisse senetleri ya da devlet kâğıtları satın almak için borsaya yatırdığı ve kişisel olarak onun için sermaye yatırımını temsil eden, herhangi bir üretim dalına "yatırılan" sermayeden daha fazla yatırım ya da işletme sermayesi değildir.

Aynı sermaye iki kez, yani bir seferinde toprağın satıcısının ve diğer seferinde alıcısının elinde var olmaz. Alıcının elinden satıcının eline geçer ve böylece konu kapanır. Şimdi, alıcının elinde sermaye değil, onun yerine bir arazi vardır. Bu araziye yapılan gerçek sermaye yatırımıyla elde edilen rantın, yeni toprak sahibi tarafından, toprağa yatırmadığı ve bunun yerine toprağı edinmek için vermiş olduğu sermayenin faizi olarak hesaplanması, toprak etmeninin iktisadi doğasında en küçük bir değişikliğe yol açmaz; buradaki durum, yüzde üçlük konsolitlere 1000 sterlin yatırmış olan bir kişinin, devlet borcunun faizlerini ödemek için gelirleri kullanılan sermayeyle hiçbir ilişkisinin bulunmamasına benzer.

Gerçekte, tıpkı devlet kâğıtlarının satın alınması sırasında harcanan para gibi toprak satın almak için harcanan para da, yalnızca *kendinde* sermayedir; ne de olsa, kapitalist üretim tarzı temeli üzerinde, her değer tutarı, kendinde sermaye ya da potansiyel sermayedir. Devlet tahvillerine ödenmiş olan şey gibi, satın alınan başka metalar için ödenmiş olan şeyler gibi, toprak için ödenmiş olan şey de bir para tutarıdır. Bu, kendinde sermayedir, çünkü sermayeye dönüştürülebilir. Elde ettiği paranın sermayeye gerçekten dönüşüp dönüşmeyeceği, satıcının onu ne şekilde kullandığına bağlıdır. Alıcı için, kesin olarak harcamış bulunduğu tüm diğer paralar gibi bu da, bir daha hiçbir şekilde sermaye olarak iş göremez. Bu para onun hesaplamasında ve onun için faiz getiren sermaye olarak görünür, çünkü, rant şeklinde topraktan ya da borç faizi şeklinde devletten elde ettiği geliri, bu gelir üzerindeki hakkı satın alırken kullandığı paranın faizi olarak hesaplar. Onu sermaye olarak gerçekleştirmesinin tek yolu yeniden satıştır. Ama o zaman, yeni alıcı, bir öncekinin içinde bulunduğu ilişkinin aynısının tarafı olur ve bu şekilde harcanan para, kaç kez el değiştirirse değiştirsin, harcayan kişi için gerçek sermayeye dönüşemez.

Küçük toprak mülkiyeti, toprağın kendisinin değere sahip olduğu ve bu nedenle ürünün üretim fiyatına tıpkı makineler ya da bir ham madde gibi sermaye olarak dâhil olduğu yanılsamasını daha da pekiştirir. Ama, rantın ve dolayısıyla da sermayeleştirilmiş rant olan toprak fiyatının yalnızca iki durumda toprak ürününün fiyatına belirleyici bir şekilde dâhil olabileceğini görmüştük. Birincisi, toprak ürününün değeri, tarım sermayesinin (toprağın satın alınması için yatırılan sermayeyle hiçbir ortak yanı bulunmayan bir sermaye) bileşimi nedeniyle, kendi üretim fiyatının üzerinde olduğunda ve piyasa ilişkileri toprak sahiplerinin bu farktan yararlanmalarını mümkün kıldığında. İkincisi, bir tekel fiyatı var olduğunda. Ve her iki durumla da en az karşılaşılan alanlar parsel çiftçiliği ve küçük toprak mülkiyetidir, çünkü tam da burada, üretim, çok

büyük ölçüde üreticilerin kendi gereksinimlerini giderir ve genel kâr oranıyla düzenlenmeksizin, ondan bağımsız bir şekilde gerçekleştirilir. Parsel çiftçiliğinin kiralanmış toprak üzerinde yürütüldüğü yerlerde bile, kiralama parası, başka hiçbir koşul altında olmayacağı kadar, kârın bir kısmını ve hatta ücretlerden yapılan bir kesintiyi içerir; o zaman, bu para, ücretler ve kâr karşısındaki bağımsız bir kategori olarak rant değil, sadece ismen ranttır.

Demek ki, toprak satın almak için yapılan para-sermaye harcaması, bir tarım sermayesi yatırımı değildir. Küçük köylülerin kendi üretim alanlarında kullanabilecekleri sermayedeki *pro tanto* [o miktarda] bir azalmadır. Onların üretim araçlarının miktarını *pro tanto* azaltır ve bu nedenle yeniden üretimin iktisadi temelini daraltır. Bu alanda gerçek krediyle çok daha az karşılaşıldığından, küçük köylüyü tefeciliğin boyunduruğu altına sokar. Büyük çiftliklerin satın alınması söz konusu olduğunda bile, tarımın önündeki bir engeldir. Bir bütün olarak bakıldığında, çiftliği ister miras kalmış isterse satın alınmış olsun toprak sahibinin borçlanması karşısında kayıtsız olan kapitalist üretim tarzıyla gerçekten çelişir. Toprak sahibinin rantı kendi cebine mi koyduğu yoksa onu bir ipotek alacaklısına ödemek zorunda mı olduğu, kiralanmış çiftliğin kendisinde yürütülen tarımsal faaliyetlerde hiçbir değişikliğe yol açmaz.

Toprak rantı veriliyken toprak fiyatını faiz oranının düzenlediğini görmüştük. Faiz oranı düşükse toprak fiyatı yüksektir ve tersi de geçerlidir. Demek ki, normalde, yüksek toprak fiyatına düşük faiz oranının eşlik etmesi ve dolayısıyla, köylünün, düşük faiz oranı nedeniyle toprağa yüksek bir fiyat ödemesi durumunda, aynı düşük faiz oranının, işletme sermayesini uygun koşullar altında kredi şeklinde elde etmesini de sağlaması gerekirdi. Ama parsel mülkiyetinin ağır bastığı yerlerde gerçek durum farklı olur. Birincisi, genel kredi yasaları köylülere uymaz, çünkü bu yasalar üreticinin kapitalist olmasını şart koşar. İkincisi, parsel mülkiyetinin ağır bastığı (burada sömürgeler konu dışı) ve parsel ekicisinin ulusun temelini oluşturduğu yerlerde, sermaye oluşumu, yani toplumsal yeniden üretim görece zayıftır ve daha önce açıklanmış olan anlamıyla ödünç verilebilir para-sermaye oluşumu daha da zayıftır. Bunlar, yoğunlaşmayı ve zengin bir aylak kapitalistler sınıfının varlığını gerektirir (Massie*). Üçüncüsü, toprak mülkiyetinin, üreticilerin çoğunluğu için bir varlık koşulu ve sermayeleri için vazgeçilmez bir yatırım alanı oluşturduğu burada, toprak fiyatı, mülk talebinin arzdan

* [Massie,] "An essay on the governing causes of the natural rate of interest", London 1750, s. 23-24. –*Almanca ed.*

daha büyük olması nedeniyle, faiz oranından bağımsız bir şekilde ve sıklıkla onunla ters orantılı olarak yükseltilir. Toprak, parseller hâlinde satıldığında, büyük miktarlar hâlinde satıldığı duruma göre çok daha yüksek bir fiyat getirir, çünkü burada küçük alıcıların sayısı fazla ve büyük alıcıların sayısı azdır (Bandes Noires*, Rubichon; Newman**). Tüm bu nedenlerle, faiz oranı görece yüksekken burada toprak fiyatı yükselir. Köylünün burada toprağın satın alınması için yatırılan sermayeden elde ettiği görece düşük faiz (Mounier), burada, diğer taraftaki, onun kendi ipotek alacaklılarına ödemesi gereken yüksek tefecilik faizine karşılık gelir. İrlanda sisteminde aynı şey görülür; tek fark, bunun biçiminin farklı olmasıdır.

Bu nedenle, üretimin kendisine yabancı bir öge olan toprak fiyatı, burada, üretimi olanaksız kılacağı bir noktaya kadar yükselebilir. (Dombasle.)

Toprak fiyatının böylesi bir rol oynaması, toprak alım satımının, toprağın meta olarak dolaşımının bu ölçeğe ulaşması, pratikte, metanın burada her tür ürünün ve her tür üretim aracının genel biçimi hâline gelmesi ölçüsünde kapitalist üretim tarzının gelişmesinin sonucudur. Diğer yandan, bu gelişme, yalnızca, kapitalist üretim tarzının ancak sınırlı bir şekilde geliştiği ve kendisine özgü olan tüm özellikleri ortaya koymadığı yerlerde gerçekleşir; çünkü, tam da, tanımın, kapitalist üretim tarzına tabi olmaktan çıkmış ya da henüz ona tabi hâle gelmemiş olmasına ve çökmüş olan toplum biçimlerinden kalma bir üretim tarzına tabi olmasına dayanır. Dolayısıyla, üreticiyi kendi ürününün parasal fiyatına bağımlı kılan kapitalist üretim tarzının dezavantajları, burada, kapitalist üretimin eksik gelişmişliğinden kaynaklanan dezavantajlarla bir araya gelir. Köylü, tüccar ve sanayici hâline gelir, ama ürününü meta olarak üretmesini mümkün kılacak olan koşulların yokluğunda.

Toprak fiyatının, üreticinin maliyet fiyatının ögesi olması ile ürünün üretim fiyatının bir ögesi olmaması arasındaki çatışma (rant, belirleyici bir öge olarak toprak ürününün fiyatına dâhil olduğunda bile, 20 yıllığına ya da daha uzun bir süreliğine öndelenen sermayeleştirilmiş rant ürün fiyatına hiçbir durumda belirleyici bir şekilde dâhil olmaz), özel toprak mülkiyeti ile akılcı bir tarım, toprağın normal toplumsal kullanımı arasındaki genel çelişkinin kendisini gösterdiği biçimlerden yalnızca

---

* *Bandes Noires* (Kara Çeteler) – Fransa'da 19. yüzyılın başında ortaya çıkan spekülatör birlikleri. Büyük ölçekli bir şekilde, Fransız Devrimi sırasında ulusallaştırılmış olan malikaneleri, çiftlikleri ve manastırları satın alarak bunları parsellere bölüyor ve yüksek kazançlarla satıyorlardı. –*Almanca ed.*

F. W. Newman, "Lectures on political economy", London 1851, s. 180-181. –*Almanca ed.*

biridir. Ama diğer yandan, özel toprak mülkiyeti ve dolayısıyla dolaysız üreticilerin topraktan yoksun bırakılması (birinin özel toprak mülkiyeti, bir başkasının toprak mülkiyetinden yoksunluğu anlamına gelir), kapitalist üretim tarzının temelidir.

Burada, küçük ölçekli tarımda, özel toprak mülkiyetinin biçimi ve sonucu olan toprak fiyatı, üretimin kendisinin engeli olarak ortaya çıkar. Büyük ölçekli tarımda ve kapitalist işletme tarzına dayalı olan büyük toprak mülkiyetinde de mülkiyet engel olarak ortaya çıkar, çünkü kiracı çiftçinin, son aşamada kendisine değil toprak sahibine yarayacak olan üretken sermaye yatırımlarını yapmasını engeller. Her iki biçimde de, toprağın, ebedî ortak mülkiyet olarak, birbirlerini izleyen insan kuşakları zincirinin devredilemez varlık ve yeniden üretim koşulu olarak toprağın bilinçli akılcı ekiminin yerini toprak güçlerinin sömürülmesi ve israf edilmesi alır (toprak güçlerinin kullanımının, ulaşılmış toplumsal gelişme düzeyine değil, tek tek üreticilerin rastlantısal, eşit olmayan koşullarına bağımlı kılınması bir yana). Küçük mülkiyet söz konusu olduğunda, bunun nedeni, emeğin toplumsal üretici gücünü kullanmak için gerekli olan araçlardan ve bilimden yoksunluktur. Büyük mülkiyet söz konusu olduğunda, bu, söz konusu araçların, çiftçiyi ve toprak sahibini mümkün olan en hızlı şekilde zenginleştirmek için kullanılmasından kaynaklanır. Her ikisinde de, bunun nedeni, piyasa fiyatına bağımlılıktır.

Küçük toprak mülkiyetine yöneltilen her tür eleştiri, son çözümlemede, tarımın önündeki engel olarak özel mülkiyetin eleştirilmesi anlamına gelir. Büyük toprak mülkiyetine yöneltilen her tür karşı eleştiri için de aynı şey geçerlidir. Doğal olarak, burada, her iki durum için de, ikincil siyasal kaygılar bir yana bırakılıyor. Her tür özel toprak mülkiyetinin, tarımsal üretimin ve toprağın akılcı bir şekilde ekilmesinin, korunmasının ve iyileştirilmesinin karşısına çıkardığı bu engel, her iki tarafta da sadece farklı biçimler altında gelişir ve bu belanın özgül biçimleri hakkındaki çekişme sırasında onun nihai nedeni unutulur.

Küçük toprak mülkiyeti, nüfusun çok büyük çoğunluğunu kır nüfusunun oluşturmasını ve toplumsal emeğin değil yalıtılmış emeğin ağır basmasını; bu nedenle de, bu koşullar altında, yeniden üretimin zenginliğinin ve gelişmesinin hem maddi hem de manevi koşullarının yokluğunu ve dolayısıyla akılcı bir tarımın koşullarının da yokluğunu şart koşar. Diğer taraftan, büyük toprak mülkiyeti tarım nüfusunu durmadan azalan bir en alt düzeye indirir ve onun karşısına durmadan artan, büyük kentlerde yığınlar hâlinde bir araya getirilen bir sanayi nüfusunu çıkarır; bu yolla, yaşam hakkındaki doğa yasalarınca belirlenen toplumsal metabolizmanın bütünlüğünde onulmaz bir çatlağa yol

açan koşullar doğurur; bu koşullar nedeniyle toprak gücü israf edilir ve bu israf ticaret aracılığıyla ilgili ülkenin sınırlarının çok ötesine taşınır. (Liebig.)

Küçük toprak mülkiyeti, ilkel toplum biçimlerinin her tür kabalığını uygar ülkelerdeki her tür acı ve her tür sefillikle birleştiren bir yarı toplum dışı barbarlar sınıfı yaratıyorsa, büyük toprak mülkiyeti de, emek gücünü, onun kendiliğinden enerjisinin kaçtığı ve ulusların yaşam gücünün yenilenmesi için yedek fon olarak kendisini biriktirdiği son bölgede, yani toprağın kendisinde, yıkıma uğratıyor. Büyük sanayi ile sınai bir şekilde yürütülen büyük tarım birlikte iş görür. Başlangıçta, ilkinin daha çok emek gücünü ve dolayısıyla insanların doğal gücünü, ikincisininse daha çok doğrudan doğruya toprağın doğal gücünü tahrip edip yıkıma uğratmasıyla birbirlerinden ayrılırlarken, gelişimin ilerleyen aşamalarında, sanayi sisteminin kırlarda da emekçileri güçten düşürmesi ve sanayi ile ticaretin de tarıma toprağı tüketmenin araçlarını sağlaması yoluyla el ele verirler.

★

Yedinci Kısım

Gelirler ve Kaynakları

★

Bölüm

48

Üçlü Formül

★★★

I[48]

Sermaye – kâr (girişimci kazancı artı faiz), toprak – toprak rantı, emek – ücret: toplumsal üretim sürecinin tüm sırlarını kapsayan üçlü biçim budur.

Ayrıca, daha önce gösterildiği üzere*, faiz, sermayenin gerçek ve karakteristik ürünü olarak ve girişimci kazancı da, onunla karşıtlık içerecek şekilde, sermayeden bağımsız ücret olarak göründüğünden, söz konusu üçlü biçim daha özel olarak şuna indirgenir:

Sermaye – faiz, toprak – toprak rantı, emek – ücret; burada, artık değerin, özel olarak kapitalist üretim tarzını karakterize eden biçimi olan kâr, çok şükür ortadan kaldırılmıştır.

Bu iktisadi üçlemeye daha yakından bakılacak olursa şunlar bulunur:

Birincisi, yıllık kullanılabilir servetin sözde kaynakları tümüyle ayrı alanlara aittir ve bunlar arasında en küçük bir benzerlik bulunmaz. Bunlar arasındaki karşılıklı ilişkiler, noterlik ücretleri, pancar ve müzik arasındaki karşılıklı ilişkiler gibidir.

Sermaye, toprak, emek! Ama sermaye, bir şey değil, kendisini bir şeyle ortaya koyan ve bu şeye özgül bir toplumsal karakter kazandıran,

48 Aşağıdaki üç parça, elyazmasının Altıncı Kısım için yazılmış olan değişik yerlerinde bulunuyor. –F. E.

Bkz. elinizdeki cilt, Bölüm 23. –*Almanca ed.*

toplumun belirli bir tarihsel oluşumuna ait olan, belirli ve toplumsal bir üretim ilişkisidir. Sermaye, maddi ve üretilmiş üretim araçlarının toplamı değildir. Sermaye, sermayeye dönüştürülmüş üretim araçlarıdır ve altın ya da gümüş nasıl kendi başına para değilse bunlar da kendi başlarına sermaye değildir. Sermayedeki bu karşıtlık yoluyla kişileşen şeyler, toplumun belirli bir bölümü tarafından tekel altına alınmış olan üretim araçları, canlı emek gücü karşısında bağımsızlaşmış olan ürünler ve tam da bu emek gücünün çalışmasının koşullarıdır. Üreticilerin karşısına ürünlerinin özellikleri olarak çıkan şeyler, sadece, işçilerin bağımsız güçlere dönüştürülmüş olan ürünleri, üreticilerinin egemenleri ve alıcıları olarak ürünler değil, aynı zamanda bu emeğin toplumsal güçleri ve gelecekteki (? okunaksız) biçimidir* Demek ki, burada, tarihsel olarak üretilmiş bir toplumsal üretim sürecinin etmenlerinden birinin ilk bakışta çok gizemli ve toplumsal olan belirli bir biçimiyle karşı karşıyayız.

Ve bunun yanında, olanca ilkelliğiyle, toprak, inorganik doğanın kendisi, *rudis indigestaque moles* [kaba ve dağınık yığın]** Değer emektir. Bu nedenle, artık değer toprak olamaz. Toprağın mutlak verimliliği, belirli bir miktardaki emeğin, toprağın doğal verimliliğine bağlı olan belirli bir miktarda ürün sağlamasından başka hiçbir şeye yol açmaz. Toprağın verimliliğindeki fark, aynı miktarlardaki emek ile sermayenin, yani aynı değerin, kendisini farklı miktarlardaki toprak ürünleriyle ifade etmesine; dolayısıyla bu ürünlerin farklı bireysel değerlere sahip olmasına yol açar. Bu bireysel değerlerin piyasa değerlerine eşitlenmesi şuna yol açar:

> "advantages of fertile over inferior soil ... are transferred from the cultivator or consumer to the landlord" ["verimli toprağın kalitesiz toprağa göre üstünlükleri ekiciden ya da tüketiciden toprak sahibine aktarılır."] (Ricardo, *Principles*, s. 62.)

Ve sonunda, birliğin üçüncüsü olarak bir salt hayalet: bir soyutlamadan başka bir şey olmayan ve kendi başına ele alındığında hiç var olmayan "emek"†, ya da, (okunaksız) temel alırsak*, genel olarak insanın, doğa ile etkileşimine aracılık eden üretken faaliyeti; ama bu faaliyet, her tür toplumsal biçimden ve karakter özelliğinden sıyrılmış olmakla kalmaz, salt doğal varlığıyla bile toplumdan bağımsızdır, tüm toplumlardan kurtulmuştur, ve henüz hiçbir şekilde toplumsallaşmamış olan insanın yaşam belirtisi ve kanıtı olarak, herhangi bir şekilde toplumsallaşmış olan insanınkiyle aynıdır.

---

* Şöyle okuyoruz: "toplumsal güçleri ve bağlantılı biçimidir" –*Almanca ed.*

Ovidius, "Başkalaşımlar", I. Kitap, 7. –*Almanca ed.*

† Özgün metinde: "die" Arbeit ("the" labour / "le" travail). –*Türkçe ed.*

* Şöyle okuyoruz: "ya da, kastedileni temel alırsak" –*Almanca ed.*

II

Sermaye – faiz; toprak mülkiyeti, yerküredeki özel mülkiyet ve bunun da modern olanı, yani kapitalist üretim tarzına karşılık geleni – rant; ücretli emek – ücret. Demek ki, gelir kaynakları arasındaki bağlantının bu biçimde kurulması gerekiyormuş. Sermaye gibi ücretli emek ve toprak mülkiyeti de tarihsel olarak belirlenmiş toplumsal biçimlerdir; biri emeğe, diğeri tekel altına alınmış yerküreye ait olan ve ikisi de sermayeye karşılık gelen ve aynı iktisadi ve toplumsal oluşuma ait olan biçimlerdir.

Bu formülde ilk göze çarpan şey, sermayenin yanına, yani belirli bir üretim tarzına, toplumsal üretim sürecinin belirli bir tarihsel şekline ait olan bu üretim ögesinin yanına, belirli bir toplum biçimiyle birbirine karışan ve onunla temsil edilen bir üretim ögesinin yanına, sorgusuz sualsiz bir şekilde şunların eklenmiş olmasıdır: bir yanda toprak ve diğer yanda emek; bunlar, gerçek emek sürecinin, söz konusu maddi biçimleriyle tüm üretim tarzlarında ortak olan, her üretim sürecinin maddi ögeleri olan iki ögedir ve üretim sürecinin toplumsal biçimiyle hiçbir ilgileri yoktur.

İkincisi. Sermaye – faiz, toprak – toprak rantı, emek – ücret, formülünde, sermaye, toprak ve emek, sırasıyla, ürünleri, meyveleri olarak (kâr yerine) faizin, toprak rantının ve ücretin kaynakları şeklinde görünür; biri temel diğeri sonuçtur, biri neden diğeri etkidir; ve burada, her bir kaynak, kendi ürünüyle, onu kendisinden çıkarmış ve üretmiş olma ilişkisine sahiptir. Üç gelir de, yani (kâr yerine) faiz de, rant da ücret de, ürünün değerinin üç parçasıdır, yani genel olarak değer parçalarıdır, ya da para cinsinden ifade edilecek olursa, belirli para parçalarıdır, fiyat parçalarıdır. Sermaye – faiz, formülü, gerçi sermayenin en anlamsız formülüdür, ama onun bir formülüdür. Peki ama, toprak, değer yaratmayı, yani toplumsal olarak belirli bir emek niceliği yaratmayı, ve dahası kendi ürünlerinin rantı oluşturan özel değer parçasını yaratmayı nasıl başarabilir? Toprak, diyelim ki, bir kullanım değerinin, bir maddi ürünün, buğdayın üretiminde rol oynayan bir üretim etmeni olsun. Ama onun, *buğday değerinin* üretimiyle hiçbir ilgisi yoktur. Buğdayın değeri temsil etmesi ölçüsünde, buğday, yalnızca, nesnelleşmiş olan belirli bir toplumsal emek niceliği olarak ele alınır ve burada, bu emeğin hangi özel maddeyle temsil edildiği ya da bu maddenin özel kullanım değeri hiçbir önem taşımaz. Bu, 1. diğer koşullar aynı kalırken buğdayın ucuzluğunun ya da pahalılığının toprağın üretkenliğine bağlı olmasıyla çelişmez. Tarım emeğinin üretkenliği doğal koşullara bağlıdır ve aynı emek niceliği, bunların üretkenliğine bağlı olarak, kendisini daha çok ya da daha az ürünle, kullanım değerleriyle ortaya koyar. Bir bushel

buğdayın temsil ettiği emek niceliğinin büyüklüğü, aynı emek niceliğinin sağladığı bushel miktarına bağlıdır. Değerin kendisini hangi ürün miktarlarıyla ortaya koyduğu, burada, toprağın üretkenliğine bağlıdır; ama bu değer, söz konusu dağılımdan bağımsızdır. Değer, kendisini kullanım değeriyle ortaya koyar; ve kullanım değeri, değerin yaratılmasının bir koşuludur; ama, bir tarafta kullanım değerinin, yani toprağın durduğu ve diğer tarafta bir değerin, üstüne üstlük özel bir değer parçasının durduğu bir karşıtlık yaratmak budalalıktır. 2. {Elyazması burada kesiliyor.}

III

Bayağı iktisat, gerçekte, burjuva üretiminin, burjuva üretim ilişkilerinin tutsağı olan yürütücülerinin düşüncelerini doktriner bir şekilde yorumlamaktan, sistemleştirmekten ve mazur göstermekten başka bir şey yapmaz. Dolayısıyla, tam da iktisadi ilişkilerin (bunların *prima facie* [ilk bakışta] saçma ve eksiksiz çelişkiler oldukları) yabancılaşmış görünüş biçiminde (ve şeylerin görünüş biçimleri ile özleri dolaysız olarak çakışsaydı bilim tümüyle gereksizleşirdi), tam da burada, bayağı iktisadın kendisini tam anlamıyla evinde hissetmesi, ve yaygın olarak bilinen ilişkilerin, iç bağlantıları ne kadar örtülüyse, ona o kadar apaçık görünmesi bizi şaşırtmamalı. Bu nedenle, başlangıç noktası olarak aldığı üçlünün, yani, toprak – rant, sermaye – faiz, emek – ücret ya da emeğin fiyatı, üçlüsünün, *prima facie* olanaksız bileşimler oldukları hakkında en küçük bir fikre bile sahip değildir. Karşımızda ilk olarak değeri olmayan bir kullanım değeri, yani *toprak* ve bir değişim değeri, yani *rant* var: böylece, şey olarak kavranan bir toplumsal ilişki ile doğa arasında bir oransal ilişki kuruluyor; yani, ölçekdeş olmayan iki büyüklük arasında bir oranın olması isteniyor. Sonra, *sermaye – faiz*. Sermaye, bağımsız olarak parayla temsil edilen bir değer tutarı olarak kavranırsa, bir değerin kendi değerinden daha büyük bir değer olması *prima facie* anlamsızdır. Tam da sermaye – faiz biçiminde, her tür aracılık ortadan kalkar ve sermaye kendi en genel, ama bu nedenle kendi başına açıklayıcı olmayan ve saçma formülüne indirgenir. Bayağı iktisatçı işte bu nedenle kendisine eşit olmayan bir değer olma gizemli niteliğine sahip olan sermaye – faiz formülünü sermaye – kâr formülüne tercih eder, çünkü bu ikincisi gerçek sermaye ilişkisine yaklaşılmasına yeter. Sonra yine, 4'ün 5 olmadığı ve dolayısıyla 100 talerin 110 taler olamayacağı şeklindeki huzursuz edici düşünce nedeniyle, değer olarak sermayeden sermayenin maddi tözüne, yani, emeğin üretim koşulu

olarak sermayenin kullanım değerine, makinelere, ham maddelere vb. kaçar. Böylece, 4 = 5 olmasını gerektiren birinci anlaşılmaz ilişkinin yerine, toprak mülkiyetinde olduğu gibi, bir tarafta bir kullanım değerinin, bir şeyin ve diğer tarafta belirli bir toplumsal üretim ilişkisinin, artık değerin bulunduğu, hiçbir şekilde ölçekdeş olmayanların bir ilişkisini koymak yine başanlır. Ölçekdeş olmayanların bu ilişkisine ulaşır ulaşmaz, bayağı iktisatçı için her şey açık hâle gelir ve konu hakkında daha fazla düşünme gereğini hissetmez. Ne de olsa burjuva düşüncesinde "akılcı" olana ulaşmıştır. Son olarak *emek – ücret*, emeğin fiyatı, I. Kitapta* gösterilmiş olduğu üzere, değer kavramıyla da, genel olarak değerin belirli bir ifadesinden başka bir şey olmayan fiyat kavramıyla da *prima facie* çelişen bir ifadedir; "emeğin fiyatı", sarı renkli bir logaritma kadar akıl dışıdır. Ama bayağı iktisatçı asıl tatmini burada bulur, çünkü, burjuvanın, emek için para ödediği şeklindeki derin kavrayışına ulaşmıştır ve tam da formül ile değer kavramı arasındaki çelişki, onu ikincisini kavrama yükümlülüğünden kurtarır.

Kapitalist üretim tarzının, genel olarak toplumsal üretim sürecinin tarihsel olarak belirlenmiş bir biçimi olduğunu görmüştük.[49] Toplumsal üretim süreci, hem insan yaşamının maddi varlık koşullarının üretim sürecidir, hem de özgül, tarihsel-iktisadi üretim ilişkileri içinde gerçekleşen, bu üretim ilişkilerinin kendilerini ve dolayısıyla bu sürecin taşıyıcılarını, bunların maddi varlık koşullarını ve karşılıklı ilişkilerini, yani onların belirli olan iktisadi toplum biçimlerini üreten ve yeniden üreten bir süreçtir. Çünkü, toplum, iktisadi yapısı açısından ele alındığında, tam da, bu üretimin taşıyıcıları ile doğa arasındaki ve taşıyıcıların kendi aralarındaki bu ilişkilerin bütünüdür. Kapitalist üretim süreci, kendisinden önceki tüm üretim süreçleri gibi, belirli maddi koşullar altında gerçekleşir, ama bu koşullar, aynı zamanda, bireylerin kendi yaşamlarını yeniden üretme süreçlerinde girdikleri belirli toplumsal ilişkilerin taşıyıcılarıdır. Hem bu koşullar hem de söz konusu ilişkiler, kapitalist üretim sürecinin bir yandan ön şartları, diğer yandan da sonuçları ve eserleridir; bu üretim tarzı tarafından üretilir ve yeniden üretilirler. Şunu da görmüştük: sermaye (ve kişileşmiş sermayeden başka bir şey olmayan kapitalist, üretim sürecinde sadece sermayenin taşıyıcısı olarak iş görür), ona karşılık gelen toplumsal üretim sürecinde, dolaysız üreticilerden ya da işçilerden belirli bir miktarda artık emek çeker; herhangi bir

* Bkz. MEW, Band 23, s. 557-564 ["Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap, s. 513-520]. –*Almanca ed.*

49 Elyazmasına göre Bölüm 48'in başı.

eş değer vermeden elde ettiği bu artık emek, her ne kadar, özgürce yapılmış ve sözleşmeye bağlanmış bir anlaşmanın sonucu olarak görünse bile, özünde her zaman angarya olarak kalır. Bu artık emek kendisini bir artık değerle ortaya koyar ve bu artık değer bir artık üründe var olur. Genel olarak artık emek, yani verili gereksinimleri aşan emek, her zaman kalmak zorundadır. Köle sisteminde vb. olduğu gibi kapitalist sistemde, sadece, karşıtlık içeren bir biçime sahiptir ve toplumun bir kısmının saf aylaklığıyla bütünlenir. Belirli bir artık emek niceliği, kazalara karşı sigorta olarak, ve, kapitalistlerin bakış açısına göre ismi birikim olan, gereksinimlerin gelişmesine ve nüfusun büyümesine karşılık gelen, yeniden üretim sürecinin zorunlu ve giderek artan genişlemesi için gereklidir. Bu artık değeri, üretici güçlerin, toplumsal ilişkilerin gelişimi ve daha yüksek bir yeni oluşumun ögelerinin yaratılması açısından, kölelik, serflik vb. eski biçimler altında olduğuna göre daha avantajlı bir tarzla ve koşullar altında koparması, sermayenin uygarlaştırıcı yanlarından biridir. Böylece, bir yandan, zorun ve (maddi ve düşünsel avantajlarıyla birlikte) toplumsal gelişmenin toplumun bir kısmı tarafından diğerinin zararına olacak şekilde tekel altına alınmasının son bulduğu bir aşamaya yol açar; diğer yandan, bu artık emeğin, toplumun daha yüksek bir biçiminde, genel olarak maddi emeğe ayrılan zamanın daha fazla azaltılmasıyla birleştirilmesine izin veren ilişkilerin maddi araçlarını ve embriyosunu yaratır. Çünkü, artık emek, emeğin üretici gücünün gelişmesine bağlı olarak, toplam iş günü küçükken büyük ve toplam iş günü büyükken görece küçük olabilir. Gerekli emek-zaman = 3 ve artık emek = 3'se, toplam iş günü = 6 ve artık emek oranı = %100 olur. Gerekli emek = 9 ve artık emek = 3'se, toplam iş günü = 12 ve artık emek oranı = sadece $\%33^{1}/_{3}$ olur. Ama bu durumda, belirli bir sürede ve dolayısıyla aynı zamanda belirli bir artık emek-zamanda ne kadar kullanım değerinin üretildiği emeğin üretkenliğine bağlıdır. Demek ki, toplumun gerçek zenginliği ve yeniden üretim sürecini sürekli olarak geliştirme olanağı, artık çalışmanın uzunluğuna değil, bunun üretkenliğine ve tabi olduğu az ya da çok zengin üretim koşullarına bağlıdır. Özgürlük dünyası, gerçekte, ancak, zorunlulukla ve dışsal amaca uygunlukla belirlenen çalışmanın son bulduğu yerde başlar; yani, konunun doğası gereği, gerçek maddi üretim alanının ötesinde yer alır. İlkel insan, gereksinimlerini karşılamak, yaşamını korumak ve yeniden üretmek için nasıl doğayla boğuşmak zorundaysa, uygar insan da aynısını ve tüm toplum biçimlerinde ve olası tüm üretim tarzlarında yapmak zorundadır. Gelişmesiyle birlikte, gereksinimleri arttığı için, bu doğal zorunluluk dünyası genişler; ama aynı zamanda, bu gereksinim-

leri karşılayan üretici güçler de genişler. Bu alandaki özgürlük, yalnızca, toplumsallaşmış insanın, birleşmiş üreticilerin, kör bir güç olarak doğa tarafından hükmedilmek yerine, doğayla olan bu alışverişlerini akılcı bir şekilde düzenlemeleri, onu kendi ortak denetimleri altına sokmaları (ve bunu, en az çaba harcayarak ve kendi insan doğalarına en yaraşır ve en uygun koşullar altında yapmaları) olabilir. Ama bu, her zaman, bir zorunluluk dünyası olarak kalır. Bunun ötesine geçildiğinde, insan gücünün kendi başına bir amaç olan gelişmesi, gerçek özgürlük dünyası başlar; ama bu da, ancak, kendi temeli olarak zorunluluk dünyası üzerinde çiçeklenebilir. İş gününün kısaltılması temel koşuldur.

Kapitalist toplumda bu artık değer ya da bu artık ürün (bölüşümdeki rastlantısal dalgalanmaları bir yana bırakır ve onun düzenleyici yasasını, standartlaştırıcı sınırlarını göz önünde bulundurursak), kapitalistler arasında, toplumsal sermayenin her birine ait olan payıyla orantılı kâr payları şeklinde bölüşülür. Bu şekilde, artık değer, sermayenin payına düşen ortalama kâr olarak, kendisi de girişimci kazancı ile faize bölünen ve bu iki kategori altında farklı türlerdeki kapitalistlerin payına düşebilecek olan bir ortalama kâr olarak görünür. Ne var ki, artık değerin ya da artık ürünün sermaye tarafından bu şekilde mülk edinilmesinin ve bölüşülmesinin önüne toprak mülkiyeti engeli çıkar. Faal kapitalist nasıl kâr biçimi altında işçiden artık değeri ve artık ürünü çekip alıyorsa, toprak sahibi de, daha önce açıklanan yasalara uygun olarak, rant biçimi altında, söz konusu artık değerin ya da artık ürünün bir kısmını kapitalistten çekip alır.

Dolayısıyla, burada artık değerin sermayenin payına düşen kısmından söz ettiğimizde, (kütlesi açısından toplam artık değerle özdeş olan) toplam kârdan rantın çıkarılmasıyla zaten sınırlanmış bulunan (ve girişimci kârı ile faizin toplamına eşit olan) ortalama kârı kastediyoruz; rantın çıkarılmış olduğunu varsayıyoruz. Yani, sermaye kârı (girişimci kazancı artı faiz) ve toprak rantı, artık değerin ayrı bileşenlerinden; artık değerin, sermayenin payına ya da toprak mülkiyetinin payına düşmesine bağlı olarak farklılaştığı kategorilerden; ama artık değerin özünde hiçbir değişikliğe yol açmayan başlıklardan başka bir şey değildir. Birbirlerine eklendiklerinde, toplumsal artık değerin toplamını oluştururlar. Sermaye, kendisini artık değer ve artık ürünle ortaya koyan artık emeği doğrudan doğruya işçilerden çekip alır. Dolayısıyla, bu anlamıyla, artık değerin üreticisi sayılabilir. Toprak mülkiyetinin gerçek üretim ilişkisiyle hiçbir ilgisi yoktur. Onun rolü, üretilen artık değerin bir kısmını sermayenin cebinden kendi cebine aktarmakla sınırlıdır. Ancak toprak sahibi, sadece sermaye üzerindeki baskısıyla değil, sadece büyük toprak mül-

kiyetinin, işçinin mülksüzleştirilmesi çalışmanın koşulları arasında yer aldığından kapitalist üretimin bir ön şartı ve koşulu olması nedeniyle de değil, aynı zamanda özel olarak, üretimin en temel koşullarından birinin kişileşmesi olarak görünmesi nedeniyle de, kapitalist üretim sürecinde bir rol oynar.

Son olarak, kendi kişisel emek gücünün sahibi ve satıcısı olarak işçi, ücret adı altında, ürünün bir kısmını elde eder; ürünün bu kısmı, işçinin emeğinin, gerekli emek dediğimiz, yani, söz konusu emek gücünün korunmasının ve yeniden üretiminin koşulları ister daha sınırlı ister daha kapsamlı, ister daha elverişli ister daha elverişsiz olsun, bu emek gücünün korunması ve yeniden üretilmesi için gerekli olan bölümünü temsil eder.

Başka açılardan bakıldığında bu ilişkiler ne kadar farklı görünürse görünsün, hepsi bir noktada ortaklaşır: Sermaye her yıl kapitaliste kâr getirir, toprak, toprak sahibine toprak rantı getirir ve emek gücü (normal koşullar altında ve kullanılabilir bir emek gücü olarak kaldığı sürece) işçiye ücret getirir. Her yıl üretilen toplam değerin bu üç değer parçası ve her yıl üretilen toplam ürünün bunlara karşılık gelen kısımları (burada şimdilik birikimi göz ardı ediyoruz), ilgili sahiplerince, her yıl, bunların yeniden üretiminin kaynağı kurumadan tüketilebilir. Bunlar, uzun ömürlü bir ağacın, ya da daha doğrusu üç ağacın her yıl tüketilen meyveleri olarak görünür; üç sınıfın, yani kapitalistin, toprak sahibinin ve işçinin yıllık gelirlerini, bir başka deyişle, artık değerin dolaysız çekip alıcısı ve genel olarak emeğin kullanıcısı olarak faal kapitalistin dağıttığı gelirleri oluştururlar. Böylece, kapitaliste sermayesi, toprak sahibine toprağı ve işçiye emek gücü ya da daha doğrusu emeğinin kendisi (çünkü emek gücünü gerçekte yalnızca kendisini gösterdiği şekliyle satar ve emek gücünün fiyatı, daha önce gösterilmiş olduğu üzere, kapitalist üretim tarzı temeli üzerinde, onun karşısına, zorunlu olarak, emeğin fiyatı şeklinde çıkar), kendi özel gelirleri olan kârın, toprak rantının ve ücretin üç farklı kaynağı olarak görünür. Sermayenin kapitalist için uzun ömürlü bir artık emek pompalama makinesi olması, toprağın toprak sahibi için sermaye tarafından çekilip alınmış olan artık değerin bir kısmının çekilmesini sağlayan uzun ömürlü bir mıknatıs olması, ve son olarak emeğin, işçi tarafından yaratılan değerin bir kısmını, dolayısıyla toplumsal ürünün bu değer parçasıyla ölçülen bir kısmını, yani zorunlu geçim araçlarını ücret başlığı altında elde etmenin kendisini durmadan yenileyen koşulu ve kendisini durmadan yenileyen aracı olması anlamında, böyledirler. Ayrıca, sermayenin, yıllık emeğin değerinin ve dolayısıyla ürününün bir kısmını kâr biçiminde; toprak mülkiyetinin, bir

başka kısmı rant biçiminde ve ücretli emeğin üçüncü bir kısmı ücret biçiminde sabitlemesi ve tam da bu dönüşüm yoluyla kapitalistin, toprak sahibinin ve işçinin gelirlerine (bu farklı kategorilere dönüşen tözün kendisini yaratmadan) çevirmesi anlamında da böyledirler. Bölüşüm, bu tözün, yani, nesnelleştirilmiş toplumsal emekten başka bir şey olmayan yıllık ürünün toplam değerinin elde bulunmasını şart koşar. Ne var ki, konu, üretimin yürütücülerine, üretim sürecinin farklı işlevlerinin taşıyıcılarına, bu biçimde değil, çarpık bir biçimde görünür. Bunun neden böyle olduğu sorusuna incelememizin devamında döneceğiz. Sermaye, toprak mülkiyeti ve emek, üretimin söz konusu yürütücülerine, (her yıl üretilen değerin üç farklı bileşeninin ve dolayısıyla bu değerin taşıyıcısı olan ürünün kaynakları olan) üç farklı, bağımsız kaynak olarak görünür; buna göre, bunlar, sadece, söz konusu değerin, toplumsal üretim sürecinin tek tek etmenlerinin paylarına düşen gelirler olarak farklı biçimlerinin değil, bu değerin kendisinin ve dolayısıyla bu gelir biçimlerinin tözünün kaynağıdır.

[Elyazmasının burasında bir çok büyük boy kâğıt yaprağı eksik.]

... Farklılık rantı, arazilerin göreli verimliliğiyle, yani toprağın kendisinden kaynaklanan özelliklerle bağlantılıdır. Ama, birincisi, farklı toprak türlerinin ürünlerinin farklı bireysel değerlerine dayanması ölçüsünde, sadece hemen yukarıda değinilen belirlenme söz konusudur; ikincisi, bu bireysel değerlerden farklı olan düzenleyici genel piyasa değerine dayanması ölçüsünde, toprakla da onun farklı verimlilik dereceleriyle de ilgisi bulunmayan ve rekabet aracılığıyla hayata geçirilen toplumsal bir yasa söz konusudur.

En azından "emek – ücret", akılcı bir ilişkiyi ifade ediyormuş gibi görünebilirdi. Ama bu, "toprak – toprak rantı" için ne kadar geçersizse "emek – ücret" için de o kadar geçersizdir. Emek, değer oluşturucu olması ve kendisini metaların değeriyle ortaya koyması ölçüsünde, söz konusu değerin farklı kategorilere dağılımıyla hiçbir şekilde ilişkili değildir. Ücretli emek özgül toplumsal karakterine sahip olması ölçüsünde, değer oluşturucu değildir. Emeğin ücretinin ya da emeğin fiyatının, emek gücünün değeri ya da fiyatı için kullanılan akıl dışı bir ifadeden başka bir şey olmadığı daha önce gösterilmişti; ve söz konusu emek gücünün satılması sırasında rol oynayan belirli toplumsal koşulların, genel üretim etmeni olarak emekle hiçbir ilişkisi yoktur. Emek, kendisini, metanın, ücret şeklinde emek gücünün fiyatını oluşturan değer bileşeninde de nesnelleştirir; ürünün diğer kısımları gibi bu kısmını da yaratır; ama

bu kısımdaki nesnelleşmesi, rantı ya da kârı oluşturan kısımlardaki nesnelleşmesinden daha fazla ya da farklı değildir. Ve genel olarak, emeği değer oluşturucusu olarak aldığımızda, onu üretim koşulu olarak somut şekliyle değil, ücretli emekten farklı olan bir toplumsal belirlilik içinde değerlendiririz.

Burada, "sermaye – kâr" ifadesi bile doğru değildir. Sermaye, artık değer ürettiği tek ilişkisi içinde, yani, işçiyle arasındaki, emek gücüne ya da ücretli emekçiye uyguladığı zor yoluyla artık emek çektiği ilişki içinde ele alınacak olursa, bu artık değer, kâr (girişimci kazancı artı faiz) dışında rantı da içerir; kısacası, bölünmemiş olarak tüm artık değeri içerir. Oysa burada, gelir kaynağı olarak, sadece kapitalistin payına düşen kısımla ilişkisi içinde ele alınır. Bu, genel olarak çekip çıkardığı artık değer değil, sadece kapitalist için çekip çıkardığı kısımdır. Formül, "sermaye – faiz"e çevrilir çevrilmez her tür bağlantı daha da kaybolur.

İlk olarak, üç kaynağın farklılığını ele almış olduk; ikinci nokta, bunların ürünlerinin, çocuklarının, gelirlerinin tümünün aynı alana, yani değer alanına ait olduklarıdır. Ne var ki, bu durum (sadece ölçekdeş olmayan büyüklükler arasındaki değil, tümüyle benzemez, kendi aralarında ilişkisiz ve karşılaştırılamaz olan şeyler arasındaki bu ilişki), sermayenin, gerçekte, toprak ve emek gibi, sadece maddi tözüyle, yani işçiyle ilişkisinden ve değer olma özelliğinden soyutlanmış bir şekilde basitçe üretilmiş üretim araçları olarak ele alınmasıyla dengelenir.

Üçüncüsü. Demek ki, sermaye – faiz (kâr), toprak – rant, emek – ücret, formülü, bu anlamda, aynı şekildeki ve simetrik bir uyumsuzluk sergiler. Gerçekte, ücretli emek emeğin belirli bir toplumsal biçimi olarak görüneceğine, her tür emek doğası gereği ücretli emekmiş gibi göründüğünden (kapitalist üretim ilişkilerine hapsolmuş olanlara kendisini bu şekilde gösterdiğinden), çalışmanın nesnel koşullarının (üretilmiş olan üretim araçlarının ve toprağın) ücretli emek karşısında aldıkları belirli, özgül toplumsal biçimler de (ki, tersinden bakıldığında, bunlar da, ücretli emeğin varlığını şart koşar), doğrudan doğruya, (emek sürecinin tarihsel olarak belirlenen her tür toplumsal, evet, *her tür* toplumsal biçiminden bağımsız olarak) söz konusu çalışma koşullarının maddi varlığıyla ya da bunların gerçek emek sürecinde genel olarak sahip oldukları şekille çakışır. Bu nedenle, çalışmanın koşullarının, emeğe yabancılaşmış, onun karşısında bağımsızlaşmış ve böylece dönüşmüş olan (ve dolayısıyla, içinde, üretilmiş olan üretim araçlarının sermayeye ve toprağın tekel altına alınmış toprağa, yani mülke dönüştüğü) şekli, tarihin belirli bir dönemine ait olan bu şekil, üretilmiş olan

üretim araçları ile toprağın varlığıyla ve bunların genel olarak üretim sürecindeki işlevleriyle çakışır. Bu üretim araçlarının kendileri, doğaları gereği, sermayedir; sermaye, söz konusu üretim araçları için kullanılan bir salt "iktisadi isim"den başka bir şey değildir; ve aynı şekilde toprağın kendisi de, doğası gereği, belirli bir sayıdaki toprak sahibinin tekelleri altına aldıkları topraktır. Sermaye ve (gerçekte kişileşmiş sermayeden başka bir şey olmayan) kapitalist söz konusu olduğunda ürünler üreticiler karşısında nasıl bağımsız bir güç hâline geliyorsa, toprak da toprak sahibinde kişileşir ve o da şaha kalkar ve bağımsız bir güç olarak, kendi yardımıyla üretilmiş olan üründen payını ister; böylece, toprağın, üründen, kendi üretkenliğinin yerine koyulması ve artırılması için ona düşmesi gereken kısmını alması yerine, toprak sahibi, ürünün bir kısmını, pazarlıkla satmak ya da israf etmek üzere elde eder. Sermayenin, emeğin ücretli emek olmasını şart koştuğu açıktır. Ama, genel olarak emeğin ücretli emekle çakışmasının doğal görüneceği bir şekilde ücretli emek olarak emekten hareket edildiğinde, sermayenin ve tekel altına alınmış olan toprağın, genel olarak emek karşısında, çalışmanın koşullarının doğal biçimi olarak görünmek zorunda olacakları da açıktır. Bu durumda, sermaye olmak, emek araçlarının doğal biçimi olarak ve bu nedenle de bunların genel olarak emek sürecindeki işlevlerinden kaynaklanan tümüyle somut karakter olarak görünür. Böylece sermaye ve üretilmiş üretim araçları özdeş ifadeler hâline gelir. Aynı şekilde, toprak ve özel mülkiyet aracılığıyla tekel altına alınmış toprak da özdeş ifadeler hâline gelir. Bu nedenle, toprağın kendisi nasıl rantın kaynağı hâline geliyorsa, doğaları gereği sermaye olan emek araçlarının kendileri de kârın kaynağı hâline gelir.

Amaca yönelik üretken faaliyet olma basit niteliğiyle emeğin kendisi ile üretim araçları arasındaki ilişki, toplumsal olarak belirlenmiş olan biçimleriyle üretim ilişkileriyle kurulan bir ilişki değil, maddi tözleriyle, emeğin malzemeleri ve araçları olarak üretim araçlarıyla kurulan bir ilişkidir; üretim araçları da birbirlerinden yalnızca maddi olarak, kullanım değerleriyle ayrılır; toprak, üretilmemiş emek aracı, diğerleri, üretilmiş emek araçlarıdır. Dolayısıyla, emek, ücretli emekle çakışıyorsa, çalışmanın koşullarının emeğin karşısına çıkmasının belirli toplumsal biçimi de onların maddi varlığıyla çakışır. O zaman, emek araçlarının kendileri sermayedir ve toprağın kendisi toprak mülkiyetidir. O zaman, çalışmanın bu koşullarının emek karşısındaki biçimsel bağımsızlaşması, ücretli emek karşısında sahip oldukları bu bağımsızlığın özel biçimi, şeyler olarak onlardan, maddi üretim koşulları olarak onlardan ayrılamayacak olan bir özelliktir, üretim ögeleri olarak ister istemez sahip oldukları,

doğalarında bulunan bir içsel karakterdir. Kapitalist üretim sürecindeki, belirli bir tarih çağının belirlemiş olduğu toplumsal karakterleri, doğal olarak ve deyim yerindeyse ezelden beri, üretim sürecinin ögeleri olarak onlara içkin olan bir maddi karakterdir. Bu nedenle, emeğin başlangıçtaki çalışma alanı olarak, doğa güçlerinin dünyası olarak, tüm emek nesnelerinin önceden var olan cephaneliği olarak toprağın genel olarak üretim sürecinde oynadığı rol ve üretilmiş üretim araçlarının (aletler, ham maddeler vb.) aynı süreçte oynadığı rol, kendilerini, sermaye olarak ve toprak mülkiyeti olarak onlara düşen paylarla, yani (işçi için, emeğinin üretim sürecinde oynadığı rolün ücretle ifade ediliyor görünmesi örneğinde olduğu gibi) toplumsal temsilcilerine kâr (faiz) ve rant biçiminde düşen paylarla ifade ediyor görünmek zorundadır. Böylece, emek sürecini sadece insan ile doğa arasında gerçekleşen bir süreç olarak ve her tür tarihsel belirlenmişliği bir yana bırakarak ele aldığımızda bile, rant, kâr ve ücret, toprağın, üretilmiş üretim araçlarının ve emeğin basit üretim sürecinde oynadıkları rollerden kaynaklanıyormuş gibi görünür. Şöyle söylendiğinde, sadece, aynı şey farklı bir biçimde ifade edilmiş olur: Ücretli emekçinin emeğinin, emekçinin kendisi için, onun getirisini ya da gelirini temsil eden ürün, sadece ücrettir, yani değerin (ve dolayısıyla bu değerle ölçülen toplumsal ürünün), onun ücretini temsil eden kısmıdır. Demek ki, ücretli emek, genel olarak emekle çakışırsa, ücretli emek de emeğin ürünüyle ve ücreti temsil eden değer parçası da genel olarak emekle yaratılan değerle çakışır. Ama böylece, diğer değer parçaları, yani kâr ve rant da, ücretin karşısına aynı şekilde bağımsız olarak çıkar ve bunlar, kendilerine ait, özel olarak da emekten farklı ve bağımsız olan kaynaklardan doğmak zorundadır; sahiplerinin paylarına düştükleri katkıcı üretim ögelerinden kaynaklanmak zorundadırlar; dolayısıyla, kâr, üretim araçlarından, yani sermayenin maddi ögelerinden ve rant da toprak sahibinin temsil ettiği topraktan ya da doğadan kaynaklanmak zorundadır. (Roscher.)

Bu nedenle, toprak mülkiyeti, sermaye ve ücretli emek; sermayenin, kapitaliste, emekten çekip aldığı artık değerin bir kısmını kâr biçiminde; toprak tekelinin, toprak sahibine, bir başka kısmı rant biçiminde; ve emeğin, işçiye, hâlâ kullanılabilecek durumda kalan son değer parçasını ücret biçiminde getirmesi anlamındaki gelir kaynaklarından (değerin bir kısmının kâr biçimine, ikinci bir kısmının rant biçimine ve üçüncü bir kısmının ücret biçimine dönüşmesine aracılık eden kaynaklardan), gerçek kaynaklara dönüşür: bu dönüşümle birlikte, söz konusu değer parçalarının kendileri ve ürünün, bu değer parçalarının içlerinde var oldukları ya da karşılıklarında mübadele edilebildikleri ilgili kısımları bu

kaynaklardan doğar ve bu yüzden, ürünün kendisinin değeri, son kaynaklar olarak bu kaynaklardan doğar.[50]

Servetin maddi ögelerinin üretimin taşıyıcıları olarak hizmet ettiği toplumsal ilişkilere, bu şeylerin kendilerinin özelliklerine (metalar) ve özellikle de üretim ilişkisinin kendisini bir şeye (para) dönüştüren gizemlileştirici karaktere, daha kapitalist üretim tarzının en basit kategorilerini ve hatta meta üretimini, metayı ve parayı ele alırken işaret etmiştik. Meta üretimine ve para dolaşımına ulaşabildikleri kadarıyla, tüm toplum biçimleri, bu tersine çevirme işlemine katılır. Ama kapitalist üretim tarzı ve onun başat kategorisini, belirleyici üretim ilişkisini oluşturan sermaye söz konusu olduğunda, bu büyülü ve tersine çevrilmiş dünya çok daha fazla gelişir. Sermaye ilkin dolaysız üretim süreci içinde, artık emeğin çekip çıkarıcısı olarak ele alınırsa, bu ilişki henüz çok basittir ve gerçek bağlantı kendisini bu sürecin taşıyıcılarına, kapitalistlerin kendilerine dayatır ve henüz onların bilincindedir. İş gününün sınırları hakkındaki şiddetli mücadele bunu çarpıcı şekilde kanıtlar. Ama aracılık edilmeyen bu alanda, emek ile sermaye arasındaki dolaysız süreç alanında bile, şeyler bu basitlik düzeyinde kalmaz. Emeğin toplumsal üretici güçlerinin geliştiği gerçek özgül kapitalist üretim tarzında göreli artık değerin gelişmesiyle birlikte, bu üretici güçler ve dolaysız emek sürecindeki emeğin toplumsal bağlantıları, emekten sermayeye aktarılmış görünür. Bu bile sermayenin çok gizemli bir varlık hâline gelmesine yeter, çünkü emeğin tüm toplumsal üretici güçleri, emeğin kendisine değil ona ait olan ve onun kendi rahminden çıkan güçler olarak görünür. Sonra dolaşım süreci araya girer; tanım sermayesi bile dâhil olmak üzere sermayenin tüm parçaları, bu süreçteki madde ve biçim değişikliklerine, özgül kapitalist üretim tarzı ne kadar gelişirse o kadar çok maruz kalır. Bu, başlangıçtaki değer üretimi ilişkilerinin tümüyle arka plana düştükleri bir alandır. Kapitalist, daha dolaysız üretim sürecinde bile, aynı zamanda meta üreticisi olarak, meta üretiminin yöneticisi olarak faaldir. Bu nedenle, bu üretim süreci onun gözünde hiçbir şekilde sadece bir artık değer üretim süreci olmaz. Ama sermayenin dolaysız üretim sürecinde çekip çıkardığı ve metalarla temsil edilen artık değer

50 "Ücretler, kâr ve toprak rantı, her tür mübadele değeri gibi her tür gelirin başlangıçtaki üç kaynağıdır." (A. Smith ["An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations", Aberdeen, London 1848, s. 43. Marx, Smith'in hem ücret, kâr ve toprak rantı hem de değerin kaynakları hakkındaki görüşlerini "Kapital"in ikinci cildinde (bkz. MEW, Band 24, s. 362-388 <"Kapital", II. Cilt, Yordam Kitap, s. 348-372>) ve "Artık Değer Teorileri"nde (bkz. MEW, Band 26, 1. Teil, s. 58-68) kapsamlı bir şekilde inceler. –*Almanca ed.*]) – "Böylece, maddi üretimin nedenleri, aynı zamanda, başlangıçta var olan gelirlerin kaynaklarıdır." (Storch, ["Cours d'économie politique", St.-Pétersbourg 1815.] I, s. 259.)

ne olursa olsun, metaların içerdiği değer ve artık değer, önce dolaşım sürecinde gerçekleştirilmek zorundadır. Ve hem üretim için öndelenmiş olan değerlerin geri alınması hem de özellikle metaların içerdiği artık değer, dolaşımda gerçekleşmenin ötesinde, dolaşımdan kaynaklanıyormuş gibi görünür; bu görüntü özellikle iki olgu tarafından pekiştirilir: birincisi, satış sırasında elde edilen ve dolandırıcılığa, hileye, uzmanlık bilgisine, yeteneğe ve piyasanın bin bir durumuna bağlı olan kâr; sonra da, burada emek-zamanın yanına ikinci bir belirleyici ögenin, yani dolaşım zamanının eklenmesi. Dolaşım zamanı, aslında, sadece, değer ve artık değer oluşumunun negatif bir engeli olarak iş görse bile, emeğin kendisi kadar pozitif bir temelmiş ve işin içine sermayenin doğasından kaynaklanan, emekten bağımsız bir belirlenim katıyormuş gibi görünür. II. Kitapta, doğal olarak, bu dolaşım alanını, sadece, yarattığı biçim belirlenimleriyle ilişkili olarak ve sermayenin yapısının onun içinde gelişimini ne şekilde sürdürdüğünü göstermek için sunmamız gerekiyordu. Ama gerçeklikte bu alan, tek tek her bir durumda rastlantıların hüküm sürdüğü rekabet alanıdır; burada, kendisini söz konusu rastlantılarla ortaya koyan ve bunları düzenleyen iç yasa, sadece, bu rastlantılar büyük yığınlar hâlinde bir araya getirildiğinde görülebilir hâle gelir ve bu nedenle üretimin bireysel yürütücüleri için görünmez ve anlaşılmaz kalır. Ama ayrıca: dolaysız üretim süreci ile dolaşım sürecinin birliği olarak gerçek üretim süreci, yeni oluşumlar yaratır ve bunların içinde iç bağlantı damarları giderek daha fazla kaybolur, üretim ilişkileri birbirlerinden bağımsızlaşır ve değer bileşenleri birbirleri karşısında bağımsız biçimler hâlinde kemikleşir.

Artık değerin kâra dönüşümü, görmüş olduğumuz üzere, üretim süreci tarafından olduğu kadar dolaşım süreci tarafından belirlenir. Kâr biçimindeki artık değer, daha önce olduğu gibi, kaynağını oluşturan emeğe yatırılmış olan sermaye parçasıyla değil, toplam kârla ilişkilendirilir. Kâr oranı, artık değer oranı aynı kalırken bu oranın değişmesine izin veren ve hatta bunu gerektiren kendi yasalarınca düzenlenir. Tüm bunlar artık değerin gerçek doğasını ve dolayısıyla da sermayenin gerçek mekanizmasını giderek daha fazla perdeler. Kârın ortalama kâra ve değerlerin üretim fiyatlarına, piyasa fiyatlarının düzenleyici ortalamalarına dönüşmesi bu durumu pekiştirir. Burada karmaşık bir toplumsal süreç, yani sermayelerin eşitlenme süreci araya girer; bu süreç, metaların göreli ortalama fiyatlarını bunların değerlerinden ve farklı üretim alanlarındaki ortalama kârları (her bir ayrı üretim alanındaki bireysel sermaye yatırımları burada tümüyle bir yana) tek tek sermayelerin gerçek emek sömürüsünden koparır. Burada, sadece görüntüde değil, gerçekte

de, metaların ortalama fiyatı onların değerinden, yani onlarda gerçekleşmiş olan emekten farklıdır ve belirli bir sermayenin ortalama kârı, bu sermayenin kendisi tarafından çalıştırılan işçilerden çekip çıkarmış olduğu artık değerden farklıdır. Şimdi, metaların değerinin dolaysız olarak göründüğü tek yer, emeğin değişen üretici gücünün, üretim fiyatlarının düşmesi ve yükselmesi üzerindeki etkisi, yani, bunların son sınırları değil hareketleri üzerindeki etkisidir. Kâr, şimdi, sadece ikincil bir düzeyde, dolaysız emek sömürüsü tarafından (bunun, kapitalistleri, görünürde söz konusu sömürüden bağımsız olarak var olan düzenleyici piyasa fiyatlarıyla, ortalama kârdan sapan bir kârı gerçekleştirebilir kılması ölçüsünde) belirleniyor görünür. Normal ortalama kârların kendileri sömürüden bağımsız ve sermayeye içkin görünür; anormal sömürü, hatta elverişli istisnai koşullardaki ortalama sömürü, ortalama kârın kendisini değil sadece ondan sapmaları belirliyor görünür. Kârın girişimci kazancı ile faize bölünmesi (dolaşıma dayalı olan ve üretim sürecinin kendisinden değil tümüyle dolaşım sürecinden kaynaklanıyor görünen ticari kârın ve para ticareti kârının araya girmesinden hiç söz etmeyelim), artık değerin biçiminin bağımsızlaşmasını, bu biçimin, artık değerin tözü, özü karşısında kemikleşmesini son noktasına ulaştırır. Kârın bir kısmı, diğer kısmından farklı olarak, sermaye ilişkisinin kendisinden tümüyle kopar ve ücretli emeğin sömürülmesi işlevinden değil, kapitalistin kendisinin ücretli emeğinden kaynaklanıyormuş gibi görünür. O zaman, faiz, bunun aksine, işçinin ücretli emeğinden de kapitalistin kendi emeğinden de bağımsız bir şekilde, kendi bağımsız kaynağı olarak sermayeden kaynaklanıyormuş gibi görünür. Sermaye, başlangıçta, dolaşımın yüzeyinde, sermaye fetişi olarak, değer yaratan değer olarak göründüyse, şimdi de, faiz getiren sermaye şekline sahipken, kendisini, en yabancılaşmış ve en kendine özgü biçimiyle ortaya koyar. "Toprak – rant" ve "emek – ücret" biçimlerinin yanına üçüncü biçim olarak "sermaye – kâr"ın yerine "sermaye – faiz"in eklenmesi de işte bu nedenle tutarlıdır, çünkü kâr kendi kökeninin bir anısını hâlâ taşırken, bu, faizde, silinmiş olmakla kalmaz, söz konusu kökenle taban tabana zıt olan bir biçime sokulur.

Son olarak, sermayenin yanına, bağımsız bir artık değer kaynağı olarak toprak mülkiyeti eklenir; ortalama kârın bir engeli olan toprak mülkiyeti, artık değerin bir kısmını bir sınıfa aktarır; bu sınıf, ne kendisi çalışır, ne doğrudan doğruya işçileri sömürür, ne de faiz getiren sermaye gibi, örneğin sermaye ödünç vermenin riski ve bunun içerdiği özveri benzeri manevi tatmin sağlayan bahaneler bulabilir. Burada, artık değerin bir kısmı, doğrudan doğruya toplumsal ilişkilerle değil, doğal bir ögeyle, yani toprakla bağlantılı göründüğünden, tam da, üretim süreci-

nin farklı maddi ögeleri ile bağlantılı olan üretim ilişkilerinin karşılıklı olarak bağımsızlaşması yoluyla, artık değerin farklı kısımlarının karşılıklı yabancılaşma ve kemikleşmelerinin biçimi son noktasına ulaşmıştır, iç bağlantı nihai olarak koparılmıştır ve artık değerin kaynağı tümüyle yok edilmiştir.

Sermaye – kâr, ya da daha iyisi sermaye – faiz, toprak – toprak rantı, emek – ücret'te, değerin ve genel olarak servetin bileşenleri ile bunların kaynakları arasındaki bağlantı olarak bu iktisadi üçlüde, kapitalist üretim tarzının gizemlileştirilmesi; toplumsal ilişkilerin şeyleştirilmesi; maddi üretim ilişkilerinin, bunların tarihsel-toplumsal belirlenmişlikleriyle dolaysız olarak kaynaşmaları son noktasına ulaşmıştır: *Monsieur le Capital* ile *Madame la Terre*'in† toplumsal karakterlerin ve aynı zamanda dolaysız olarak salt şeylerin hayaletleri olarak dolaştığı, büyülü, tersine çevrilmiş, baş aşağı duran dünya. Faizi kârın bir kısmına ve rantı ortalama kârı aşan fazlaya indirgeyerek ve böylece ikisinin de artık değerde birleşmesini sağlayarak; dolaşım sürecini sadece biçimlerin başkalaşımı olarak sunarak ve son olarak, dolaysız üretim sürecinde, metaların değerini ve artık değerini emeğe indirgeyerek, bu yanlış görüntüyü ve yanılsamayı, servetin farklı toplumsal ögelerinin bu karşılıklı bağımsızlaşmasını ve kemikleşmesini, şeylerin bu kişileşmesini ve üretim ilişkilerinin bu şeyleşmesini, bu günlük yaşam dinini ortadan kaldırmış olması, klasik iktisadın büyük başarısıdır. Yine de, burjuva bakış açısıyla başka türlü olamayacağı üzere, onun en iyi sözcüleri bile, şu ya da bu ölçüde, eleştirel bir şekilde çözümlemiş oldukları görüntü dünyasının tutsakları olarak kalır ve bu nedenle şu ya da bu ölçüde tutarsızlıklara, eksikliliklere ve çözülmemiş çelişkilere düşerler. Buna karşılık, üretimin gerçek yürütücülerinin bu yabancılaşmış ve akıl dışı sermaye – faiz, toprak – rant, emek – ücret biçimlerinde kendilerini tümüyle evlerinde hissetmeleri de aynı şekilde doğaldır, çünkü bu biçimler, tam da, onların içinde hareket ettikleri ve gündelik olarak meşgul oldukları görüntünün biçimleridir. Bu nedenle, üretimin gerçek yürütücülerinin gündelik düşüncelerinin didaktik, az çok doktriner bir çevirisinden başka bir şey olmayan ve bu düşünceleri belirli bir akılcı düzene sokan bayağı iktisadın, tam da, içinde tüm iç bağlantının silinmiş olduğu bu üçlemede, kendi sığ gösterişçiliğinin doğal ve her tür kuşkunun üzerinde duran temelini bulması da aynı şekilde doğaldır. Bu formül, aynı zamanda, egemen sınıfların çıkarlarına da karşılık gelir, çünkü onların gelir kaynaklarının doğal zorunluluğunu ve ebedî haklılığını ilan eder ve bunu bir dogma düzeyine yükseltir.

† "Bay Sermaye ile Bayan Toprak'ın" –*Türkçe ed.*

Üretim ilişkilerinin şeyleşmesini ve üretimin yürütücüleri karşısında bağımsızlaşmalarını sunarken, bağlantıların, nasıl olup da, dünya pazarı, onun konjonktürleri, piyasa fiyatlarının hareketleri, kredinin dönemleri, sanayinin ve ticaretin çevrimleri, gönenç ile bunalımın birbirlerinin yerini alması yoluyla, onlara, aşırı güçlü, iradelerinden bağımsız olarak onlara hükmeden doğa yasaları olarak görünme ve onların karşısına kör zorunluluklar olarak çıkma tarzları üzerinde durmuyoruz. Durmuyoruz, çünkü rekabetin gerçek hareketi planımızın dışında kalıyor ve sunmamız gereken şey, sadece, kapitalist üretim tarzının (deyim yerindeyse, ideal ortalamasıyla) iç örgütlenmesi.

Bu iktisadi gizemlileştirme, daha önceki toplum biçimlerinde, sadece, asıl olarak parayla ve faiz getiren sermayeyle ilişkili olarak ortaya çıkar. İki durumda, konunun doğası gereği, ortaya çıkamaz: Birincisi, kullanım değeri için, kişilerin kendi dolaysız gereksinimleri için yapılan üretimin ağır bastığı yerlerde; ikincisi, antik zamanlarda ve Orta Çağ'da olduğu üzere, toplumsal üretimin geniş temelini köleliğin ya da serfliğin oluşturduğu yerlerde: buralarda, üretim sürecinin itici güçleri olarak görünen ve gözle görülebilir olan efendilik-kölelik ilişkileri, üretimin koşullarının üreticiler üzerindeki egemenliğinin üzerini örter. Doğal komünizmin egemen olduğu en eski topluluklarda ve hatta antik şehir topluluklarında, üretimin temeli olarak görünen şey, koşullarıyla birlikte topluluğun kendisidir ve onun nihai amacı olarak görünen şey, onun yeniden üretimidir. Orta Çağ'daki lonca düzeninde bile, ne sermaye ne de emek serbest görünür; aksine, bunların ilişkilerini, lonca düzeni ve onunla bağlantılı ilişkiler ve bunlara karşılık gelen meslek sorumluluğu, ustalık vb. düşünceleri belirler. İlk olarak kapitalist üretim tarzında ...*

* Elyazması burada kesiliyor.

Bölüm

49

Üretim Süreci Çözümlemesine Ek

★★★

Aşağıdaki incelemede üretim fiyatı ile değer arasındaki fark göz ardı edilebilir, çünkü, burada olduğu gibi, emeğin toplam yıllık ürünü, yani toplumsal toplam sermayenin ürünü ele alınırken bu fark bütünüyle ortadan kalkar.

Kâr (girişimci kazancı artı faiz) ve rant, metaların artık değerinin ayrı kısımlarının aldıkları kendilerine özgü biçimlerden başka bir şey değildir. Artık değerin büyüklüğü, onun bölünebileceği parçaların toplam büyüklüklerinin sınırıdır. Bu nedenle, ortalama kâr ile rantın toplamı artık değere eşittir. Metaların içerdiği artık emeğin ve dolayısıyla artık değerin bir kısmının ortalama kârın eşitlenmesine doğrudan doğruya dâhil olmaması ve böylece meta değerinin bir kısmının onun fiyatında hiçbir şekilde ifade edilmemesi mümkündür. Ama bu, birincisi, ya, değerinden azına satılan meta değişmez sermayenin bir ögesini oluşturuyorsa, kâr oranının yükselmesiyle, ya da, değerinden azına satılan meta değerin gelir şeklinde tüketilen kısmına bireysel tüketim nesnesi olarak giriyorsa, kâr ile rantın kendilerini daha büyük bir ürünle ortaya koymasıyla telafi edilir. İkincisi, ortalama hareket bunu ortadan kaldırır. Her durumda, artık değerin, metanın fiyatında ifade edilmeyen bir kısmı, fiyat oluşumu açısından bakıldığında kaybolsa bile, ortalama kâr ile normal biçimiyle rantın toplamı, toplam artık değerden küçük olabilir, ama hiçbir zaman bundan büyük olamaz. Rantın normal biçimi,

emek gücü değerine karşılık gelen bir ücretin varlığını şart koşar. Tekel rantı bile, bunun ücretlerden yapılan bir kesinti olmaması, yani özel bir kategori oluşturmaması ölçüsünde, dolaylı olarak her zaman artık değerin bir kısmını oluşturmak zorundadır; bu rant, farklılık rantında olduğu gibi, bir bileşeni olduğu metanın kendi üretim maliyetini aşan fiyat fazlasının bir kısmı değilse, ya da, mutlak rantta olduğu gibi, bir bileşeni olduğu metanın kendi artık değerinin, bu artık değerin ortalama kârla ölçülen kısmını aşan kısmı değilse, yine de, başka metaların, yani bir tekel fiyatına sahip olan metayla mübadele edilen metaların artık değerinin bir kısmıdır. – Ortalama kâr ile toprak rantının toplamı, hiçbir zaman, parçaları oldukları ve daha bu bölünme öncesinde verili olan büyüklükten büyük olamaz. Bu nedenle, metaların tüm artık değerinin, yani metaların içerdiği tüm artık emeğin bunların fiyatında gerçekleşip gerçekleşmediği, incelememiz açısından önemsizdir. Verili bir metayı üretmek için toplumsal olarak gerekli olan emeğin büyüklüğü, emeğin üretici gücünün durmadan değişmesi nedeniyle sürekli değişirken, metaların bir kısmının her zaman anormal koşullar altında üretilmek ve dolayısıyla kendi bireysel değerlerinden azına satılmak zorunda olması bile, artık emeğin tam olarak gerçekleştirilmemesine yol açar. Her durumda, kâr ile rantın toplamı, gerçekleştirilmiş olan artık değerin (artık emeğin) tümüne eşittir ve buradaki inceleme için, gerçekleştirilmiş olan artık değer tüm artık değere eşit kabul edilebilir; çünkü, kâr ve rant, gerçekleştirilmiş artık değerdir, yani genel olarak, metaların fiyatlarına dâhil olan artık değerdir, yani pratikte bu fiyatın bir bileşeni olan her tür artık değerdir.

Diğer yandan, üçüncü kendine özgü gelir biçimini oluşturan ücretler, her zaman, sermayenin değişir bileşenine, yani emek araçlarını değil canlı emek gücünü satın almak, işçilere ödeme yapmak için harcanan bileşene eşittir. (Gelir harcaması sırasında ödeme yapılan emeğe ücret, kâr ya da rant kullanılarak ödeme yapılır ve bu nedenle, bu emek, kendisine ödeme yapmak için kullanılan metaların bir değer bileşeni değildir. Dolayısıyla, meta değeri ve bunun bölündüğü bileşenler hakkındaki çözümlemede dikkate alınmaz.) Ücret, işçinin toplam iş gününün, içinde değişir sermayenin değerinin ve dolayısıyla emeğin fiyatının yeniden üretildiği kısmının nesnelleşmesidir. İşçinin toplam iş günü iki kısma ayrılır. Bunun bir kısmında, kendi geçim araçlarının değerini yeniden üretmesi için gerekli olan emek niceliğini harcar; bu, toplam emeğinin, karşılığında ödeme yapılan kısmıdır; kendi emeğinin, kendisini koruması ve yeniden üretmesi için gerekli olan kısmıdır. İş gününün geri kalan kısmının tamamı, onun ücretinin değerinde gerçekleşmiş olan emek niceliğini aşan tüm fazla emek niceliği artık emektir, kendisini

onun toplam üretiminin artık değeriyle (ve dolayısıyla bir fazla meta niceliğiyle) ortaya koyan karşılığı ödenmemiş emektir, kendisi de farklı adlandırılan kısımlara, yani kâr (girişimci kazancı artı faiz) ile ranta ayrılan artık değerdir.

Demek ki, metaların, içinde işçinin bir günde ya da bir yılda eklediği toplam emeğin gerçekleştiği toplam değer parçası, yani bu emeğin yarattığı yıllık ürünün toplam değeri, ücretin değerine, kâra ve ranta ayrılır. Çünkü, bu toplam emek, işçinin, ürünün kendisine ödeme yaparken kullanılan değer parçasını, yani ücreti yaratırken harcadığı gerekli emek ile ürünün artık değeri temsil eden ve sonrasında kâr ile ranta ayrışan değer parçasını yaratırken harcadığı karşılığı ödenmemiş emeğe ayrılır. İşçi, bu emek dışında emek harcamaz ve ürünün, ücret, kâr, rant biçimlerini alan toplam değeri dışında değer yaratmaz. Yıl boyunca yeni eklediği emeği temsil eden yıllık ürünün değeri, ücret ya da değişir sermaye değeri ile (kendisi de yine kâr ve rant biçimlerine ayrılan) artık değerin toplamına eşittir.

Dolayısıyla, yıllık ürünün, işçinin yıl içinde yarattığı toplam değer parçası, kendisini, üç gelirin yıllık değer tutarıyla, yani ücretin, kârın ve rantın değeriyle ortaya koyar. Bu nedenle, yıllık olarak yaratılan ürün değerinde sermayenin değişmez kısmının değerinin yeniden üretilmediği açıktır, çünkü ücret, yalnızca, üretim sırasında öndelenmiş olan değişir sermaye parçasının değerine, ve rant ile kâr da, yalnızca, öndelenmiş olan sermayenin (değişmez sermayenin değeri ile değişir sermayenin değerinin toplamına eşit olan) toplam değerini aşan üretilmiş değer fazlasına eşittir.

Kâr ve rant biçimine dönüştürülmüş olan artık değerin bir kısmının gelir olarak harcanmak yerine birikime hizmet etmesi, burada çözülmesi gereken zorluk açısından hiçbir önem taşımaz. Artık değerin birikim fonu olarak saklanan kısmı, eski sermayenin emek gücüne ya da emek araçlarına yatırılmış eski bileşenlerinin yerlerine koyulmasına değil, yeni, ek sermayenin oluşturulmasına hizmet eder. Dolayısıyla, burada, basitlik sağlamak için, gelirlerin tümünün bireysel tüketime dâhil olduğu kabul edilebilir. Zorluğun iki boyutu var. Bir yandan: Söz konusu gelirlerin, yani ücretin, kârın ve rantın tüketimine konu olan yıllık ürünün değeri, ürünün üretiminde kullanılmış olan değişmez sermaye parçasının değer parçasına eşit olan bir değer parçası içerir. Ücrete dönüşen değer parçası ile kâr ve ranta dönüşen değer parçasının dışında bu değer parçasını da içerir. Yani, onun değeri, ücret + kâr + rant + C'ye eşittir ve buradaki C onun değişmez değer parçasını temsil eder. Peki, yıllık olarak üretilen ve sadece ücret + kâr + rant'a eşit olan değer, değeri (ücret + kâr + rant)

+ C'ye eşit olan bir ürünü nasıl satın alsın? Yıllık olarak üretilen değer, değeri kendisinden yüksek olan bir ürünü nasıl satın alabilir?

Diğer yandan: Değişmez sermayenin, ürüne dâhil olmamış olan ve bu nedenle daha düşük bir değerle bile olsa metaların yıllık üretiminden önce olduğu gibi varlığını sürdüren kısmını bir yana bırakırsak; yani, kullanılmış ama tüketilmemiş sabit sermayeyi bir süreliğine göz ardı edersek, öndelenmiş olan sermayenin ham ve yardımcı maddeler biçimindeki değişmez kısmı yeni ürüne bir bütün olarak aktarılmış, emek araçlarının bir kısmı tümüyle kullanılmış, bir başka kısmıysa yalnızca kısmen kullanılmış ve bu kısmın değerinin yalnızca bir kısmı üretimde tüketilmiş olur. Değişmez sermayenin üretimde kullanılmış olan kısmının tümü ayni olarak yerine koyulmak zorundadır. Tüm diğer koşulların ve özellikle de emeğin üretici gücünün değişmediği kabul edildiğinde, bunun yerine koyulması, daha önce gerekmiş olanla aynı emek niceliğini gerektirir, yani bunun bir eş değerle yerine koyulması gerekir. Bu gerçekleşmezse, yeniden üretimin kendisi eski ölçeğini koruyamaz. Ama bu emeği kimin harcaması gerekir ve bunu kim harcar?

Birinci zorluk söz konusu olduğunda: Ürünün içerdiği değişmez değer parçasını kim ödesin ve neyle ödesin? Burada, ürüne aktarılan değişmez sermayenin, ürünün değer parçası olarak yeniden ortaya çıktığı varsayılıyor. Bu, ikinci zorluğun varsayımlarıyla çelişmez. Çünkü, sadece yeni emeğin eklenmesi yoluyla, bu emeğin eski değeri yeniden üretmek yerine yalnızca ona bir ek oluşturmasına, yalnızca ek değer yaratmasına rağmen, aynı zamanda, eski değerin üründe korunduğu; ama bunun, değer yaratıcısı olduğu kadarıyla, yani genel olarak emek olduğu kadarıyla emek tarafından değil, belirli üretken emek olma işleviyle emek tarafından yapıldığı daha I. Kitap, Bölüm 5'te (Emek Süreci ve Değerlenme Süreci) gösterilmişti. Dolayısıyla, üründeki, gelirin, yani yıl boyunca yaratılan değerin tümünün harcanmasına konu olan değişmez kısmın değerini korumaya devam etmek için ek emeğe gereksinim duyulmuyordu. Ama kuşkusuz, bir önceki yıl boyunca değeri ve kullanım değeri tüketilmiş ve yerine koyulmaması durumunda yeniden üretimi tümüyle olanaksız kılacak olan değişmez sermayeyi yerine koymak için yeni ek emeğe gereksinim vardır.

Yeni eklenen emeğin tümü yıl boyunca yeni yaratılan değerle temsil edilir ve bu değer de üç gelire ayrılır: Ücret, kâr ve rant. – Demek ki, bir yandan, harcanmış olan ve kısmen ayni olarak ve değerine göre, kısmen de sadece değerine göre (sabit sermayenin salt aşınma ve yıpranması için) yeniden ortaya çıkarılması gereken değişmez sermayenin yerine koyulması için herhangi bir toplumsal emek fazlası kalmaz. Diğer yan-

dan, emek tarafından yıl boyunca yaratılan ve ücret, kâr ve rant biçimlerine ayrılan ve bu biçimlerde harcanacak olan değer, bu değer dışında yıllık üründe saklı bulunmak zorunda olan değişmez sermaye parçası için ödeme yapmaya ya da bunu satın almaya yetmez görünür.

Burada ortaya koyulan problemin, toplumsal toplam sermayenin incelenmesi sırasında (II. Kitap, Üçüncü Kısım) çözülmüş olduğu görülüyor. Burada buna geri dönüyoruz, çünkü, her şeyden önce, orada artık değer henüz kendi gelir biçimleriyle, yani kâr (girişimci kazancı artı faiz) ve rantla açıklanmamıştı ve bu nedenle bu biçimleri içinde ele alınamamıştı; ama ayrıca, tam da ücret, kâr ve rant biçimi söz konusu olduğunda, yapılan çözümlemeler, A. Smith'ten bu yana ekonomi politiğin bütününe yayılmış olan inanılmaz bir hata içerir.

Orada, sermayenin bütününü iki büyük sınıfa ayırmıştık: Üretim araçlarını üreten Sınıf I ve bireysel tüketim araçlarını üreten Sınıf II. Belirli ürünlerin hem kişisel olarak tüketilebilecek hem de üretim araçları olarak kullanılabilecek olması (bir at, tahıl vb.), bu sınıflandırmanın doğruluğunu hiçbir şekilde ortadan kaldırmaz. Gerçekte, bu, bir hipotez değil, sadece bir olgunun ifade edilmesidir. Bir ülkenin yıllık ürününü alalım. Ürünün bir kısmı, üretim araçları olarak iş görme kapasitesi ne olursa olsun, bireysel tüketime dâhil olur. Bu, ücretin, kârın ve rantın harcanmasına konu olan üründür. Bu ürün, toplumsal sermayenin belirli bir kesiminin ürünüdür. Aynı sermaye, Sınıf I'e ait olan ürünler de üretiyor olabilir. Bunu yaptığı kadarıyla, bu sermayenin, Sınıf I'e düşen, üretken bir şekilde tüketilen ürünleri tedarik eden kısmı, Sınıf II'nin ürünleri için, gerçekten de bireysel tüketimin payına düşen ürünler için tüketilen kısmı değildir. Bireysel tüketime dâhil olan ve dolayısıyla gelir harcamasına konu olan bu Ürün II'nin bütünü, kendi içinde tüketilmiş olan sermaye ile üretilmiş olan fazlanın toplamının varlığıdır. Yani, sadece tüketim araçlarının üretimine yatırılmış olan sermayenin ürünüdür. Ve aynı şekilde, yıllık ürünün, yeniden üretim araçları, yani ham maddeler ve emek araçları olarak iş gören Kesim I'i, bu ürünün başka durumlarda tüketim araçları olarak kullanılabilmek konusundaki doğal kapasitesi ne olursa olsun, sadece üretim araçlarının üretimine yatırılmış olan sermayenin ürünüdür. Değişmez sermayeyi oluşturan ürünlerin açık arayla daha büyük olan kısmı, maddi olarak da, bireysel tüketime dâhil olamayacakları bir biçime sahiptir. Bir köylünün tohumluk tahılını yiyebilecek, çeki hayvanını kesebilecek olması örneklerindeki gibi, bireysel tüketime dâhil edilebilir olmaları durumundaysa, iktisadi engel, köylünün bu kısma da tüketilemeyeceği bir biçimde bulunuyormuş gibi bakmasına yol açar.

Daha önce söylendiği gibi, her iki sınıf için de, değişmez sermayenin, bu sınıfların yıllık ürünlerinden bağımsız bir şekilde, ayni olarak ve değeri açısından varlığını sürdüren sabit kısmını bir yana bırakıyoruz.

Ürünleri, ücret, kâr ve rant harcamalarına, kısacası gelir tüketimine konu olan Sınıf II'in ürününün kendisi, değeri açısından, üç bileşenden oluşur. Bir bileşen, sermayenin üretim sırasında tüketilen değişmez kısmının değerine eşittir; ikinci bir bileşen, sermayenin üretim için öndelenen değişir, ücretlere yatırılmış olan kısmının değerine eşittir; son olarak, üçüncü bir bileşen, üretilmiş olan artık değere, yani kâr + rant'a eşittir. Sınıf II'nin ürününün birinci bileşeni, yani sermayenin değişmez kısmının değeri, ne Sınıf II'nin kapitalistleri, ne bu sınıfın işçileri ne de toprak sahipleri tarafından tüketilebilir. Bu kısım, bunların gelirlerinin bir kısmını oluşturmaz; aksine, ayni olarak yerine koyulmak ve bunun gerçekleşebilmesi için de satılmak zorundadır. Buna karşılık, söz konusu ürünün diğer iki bileşeni, bu sınıfta üretilmiş olan gelirlerin değerine eşittir (= ücret + kâr + rant).

Sınıf I'de biçim açısından bakıldığında ürün aynı bileşenlerden oluşur. Ama burada geliri oluşturan kısım (ücret + kâr + rant), kısacası sermayenin değişir kısmı + artık değer, burada, Sınıf I'in ürünlerinin doğal biçimiyle değil, Sınıf II'nin ürünleriyle tüketilir. Demek ki, Sınıf I'in gelirlerinin değeri, Sınıf II'nin ürününün, bu sınıfın yerine koyulması gereken değişmez sermayesini oluşturan kısmıyla tüketilmek zorundadır. Sınıf II'nin ürününün, bu sınıfın değişmez sermayesini yerine koymak zorunda olan kısmı, doğal biçimiyle, Sınıf I'in işçileri, kapitalistleri ve toprak sahipleri tarafından tüketilir. Gelirlerini II'nin bu ürününe harcarlar. Diğer yandan, I'in ürünü, Sınıf I'in gelirini temsil etmesi ölçüsünde, doğal biçimiyle, değişmez sermayesini ayni olarak yerine koyduğu Sınıf II tarafından üretken bir şekilde tüketilir. Son olarak, Sınıf I'in değişmez sermayesinin tüketilmiş olan kısmı, bu sınıfın, tam da emek araçlarından, ham ve yardımcı maddelerden oluşan kendi ürünleriyle yerlerine koyulur; bu da, kısmen, I'in kapitalistlerinin kendi aralarındaki mübadeleler, kısmen de, bu kapitalistlerin bir kısmının kendi ürünlerini doğrudan doğruya yeniden üretim araçları olarak kullanabilmesi yoluyla gerçekleşir.

Daha önceki basit yeniden üretim şemasını (II. Kitap, Bölüm 20, II) alalım:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 4000_c + 1000_v + 1000_m = 6000 \\ \text{II. } 2000_c + 500_v + 500_m = 3000 \end{array}\right\} = 9000$$

Buna göre, II'de, üreticiler ve toprak sahipleri tarafından $500_v + 500_m = 1000$ gelir olarak tüketilir; yerine koyulması gereken 2000_c kalır. Bu, gelirleri $1000_v + 1000_m = 2000$ olan I'in işçileri, kapitalistleri ve rantiyeleri tarafından tüketilir. II'nin tüketilen ürünü I tarafından gelir olarak tüketilir, ve I'in gelirinin tüketilemeyecek ürünle temsil edilen kısmı II tarafından değişmez sermaye olarak tüketilir. Dolayısıyla, geriye, I'deki 4000_c'nin hesabını vermek kalır. Bu, I'in 6000'lik, daha doğrusu 6000 – 2000 = 4000'lik kendi ürünüyle yerine koyulur; çünkü bu 2000 daha önce II için değişmez sermayeye dönüşmüştü. Kuşkusuz, buradaki sayıların keyfî olarak seçildiği ve dolayısıyla I'in gelirinin değeri ile II'nin değişmez sermayesinin değerinin de keyfî göründüğü belirtilmeli. Ne var ki, yeniden üretim sürecinin normal bir şekilde ve diğer koşullar aynı kalırken, yani birikim olmadan gerçekleşmesi ölçüsünde, I'deki ücret, kâr ve rantların değer tutarının Sınıf II'nin sermayesinin değişmez kısmının değerine eşit olmak zorunda olduğu açıktır. Yoksa, ya Sınıf II değişmez sermayesini yerine koyamaz ya da Sınıf I kendi gelirini tüketilemeyeceği biçimden tüketilebileceği biçime çeviremez.

Demek ki, yıllık meta-ürünün değeri, tıpkı belirli bir sermaye yatırımının meta-ürününün değeri ve tek tek her bir metanın değeri gibi, iki değer bileşenine ayrışır: öndelenmiş olan değişmez sermayenin değerini yerine koyan A ve kendisini gelir (ücret, kâr ve rant) biçiminde ortaya koyan B. Diğer koşullar aynı kalırken, A'nın, 1. hiçbir zaman gelir biçimini almaması, 2. her zaman sermaye biçiminde ve özel olarak da değişmez sermaye biçiminde geri akması ölçüsünde, ikinci değer bileşeni olan B, A ile bir karşıtlık oluşturur. Ama B de kendi içindeki bir karşıtlığa sahiptir. Kâr ile rant, ücretle, üçünün de gelir biçimleri oluşturmaları konusunda ortaklaşır. Buna karşın, kâr ile rantın artık değeri, yani karşılığı ödenmemiş emeği, ücretin ise karşılığı ödenmiş emeği temsil etmesi nedeniyle özsel olarak farklıdırlar. Ürünün, harcanmış olan ücreti temsil eden, yani ücreti yerine koyan ve bizim varsayımlarımız altında (yeniden üretim aynı ölçekte ve aynı koşullar altında gerçekleşirken) yeniden ücrete dönüşen değer parçası, ilkin, değişir sermaye olarak, yani yeniden üretim sırasında yeni baştan öndelenecek olan sermayenin bir bileşeni olarak geri döner. Bu bileşen iki farklı işleve sahiptir. Önce sermaye biçiminde var olur ve sermaye olarak emek gücüyle mübadele edilir. İşçinin elinde, onun kendi emek gücünü satarak elde ettiği gelire dönüşür, gelir olarak geçim araçlarına çevrilir ve tüketilir. Bu ikili süreç, kendisini, para dolaşımının aracılığıyla gösterir. Değişir sermaye, para olarak öndelenir, ücret şeklinde ödenir. Bu onun sermaye olarak birinci işlevidir. Emek gücüyle mübadele edilir ve bu emek gücünün ifadesine, yani emeğe dönüştürülür. Kapitalist için süreç budur. Ama ikincisi: işçiler, bu parayla,

kendi meta-ürünlerinin, söz konusu parayla ölçülen ve onlar tarafından gelir olarak harcanan bir kısmını satın alır. Para dolaşımını yok sayarsak, işçilerin ürününün bir kısmı, kullanılabilir sermaye biçiminde, kapitalistin elinde bulunur. Bu kısmı sermaye olarak öndeler, yeni emek gücü için onu işçiye verir, işçi ise onu doğrudan doğruya ya da başka metalarla mübadele ederek gelir şeklinde tüketir. Yani, ürünün, yeniden üretimde ücretlere, işçilerin gelirlerine dönüşecek olan değer parçası, ilk olarak, sermaye (daha doğrusu değişir sermaye) biçiminde kapitalistin eline geri döner. Bu biçimde geri dönmesi, emeğin ücretli emek olarak, üretim araçlarının sermaye olarak ve üretim sürecinin kendisinin kapitalist üretim süreci olarak kendilerini durmadan yeni baştan yeniden üretmelerinin temel bir koşuludur.

Yararsız zorluklarla uğraşmak istenmiyorsa, brüt getiri ile net getirinin brüt gelir ile net gelirden ayırt edilmesi gerekir.

Brüt getiri ya da brüt ürün, yeniden üretilmiş olan bütün üründür. Sabit sermayenin kullanılan ama tüketilmeyen kısmının çıkarılmasıyla, brüt getirinin ya da brüt ürünün değeri, öndelenen ve üretimde tüketilen değişmez ve değişir sermayenin değeri ile kâr ile ranta ayrılan artık değerin toplamına eşittir. Ya da, tek bir sermayenin ürünü yerine toplumsal toplam sermaye ele alınacak olursa, brüt getiri, değişmez ve değişir sermayenin maddi ögeleri ile kârı ve rantı temsil eden artık değerin maddi ögelerinin toplamına eşittir.

Brüt gelir, toplam üretimden, öndelenmiş ve üretimde tüketilmiş olan değişmez sermayeyi yerine koyan değer parçasının ve bu değer parçasıyla ölçülen ürün parçasının çıkarılmasından sonra geriye kalan değer parçasıdır ve brüt ürünün bu son değer parçasıyla ölçülen kısmıdır. Yani, brüt gelir, ücret (ya da, ürünün, yeniden işçinin geliri hâline gelecek olan kısmı) + kâr + rant'a eşittir. Buna karşılık, net gelir, ücretin çıkarılmasından sonra geriye kalan artık değer ve dolayısıyla artık üründür ve bu nedenle de, gerçekte, sermayenin gerçekleştirdiği ve toprak sahipleriyle paylaşacağı artık değeri ve onunla ölçülen artık ürünü temsil eder.

Tek tek her metanın değerinin ve tek tek her sermayenin tüm meta-ürününün değerinin iki kısma ayrıldığı; bunlardan birinin, sadece değişmez sermayeyi yerine koyduğu, ve diğerinin kaderinde, bir bölümünün değişir sermaye olarak, yani sermaye *biçiminde* geri dönmesine karşın, bir bütün olarak brüt gelire dönüşmenin ve toplamları brüt geliri oluşturan ücret, kâr ve rant biçimini almanın bulunduğu görülmüş oldu. Ayrıca, bir toplumun yıllık toplam ürününün değeriyle ilişkili olarak aynı şeyin geçerli olduğu da görüldü. Tek bir kapitalistin ürünü ile toplumun ürünü arasında yalnızca şu ölçüde bir fark vardır: tek bir kapitalist açısından bakıldığında, net gelir brüt gelirden farklıdır, çünkü ikincisi ücre-

ti içerirken ilki dışarıda bırakır. Tüm toplumun geliri göz önünde bulundurulduğunda, ulusal gelir, ücret artı kâr artı ranttan, yani brüt gelirden oluşur. Ama, kapitalist üretim temeli üzerinde tüm toplumun kapitalist bakış açısını benimsemesi ve bu nedenle sadece kâr ile ranta ayrılan geliri net gelir sayması ölçüsünde, bu da bir soyutlamadır.

Diğer taraftan, örneğin Bay Say gibi kişilerin paylaştığı, bir ulus söz konusu olduğunda, bütün getirinin, toplam brüt ürünün net getiriye indirgenebileceği ya da ondan ayırt edilemeyeceği, yani ulusal açıdan bakıldığında bu farkın ortadan kalktığı fantezisi, A. Smith'ten beri ekonomi politiğin bütününe yayılmış olan, metaların değerinin son çözümlemede tümüyle gelirlere, yani ücret, kâr ve ranta ayrıştığı şeklindeki saçma dogmanın zorunlu ve nihai ifadesinden başka bir şey değildir.[51]

Tek bir kapitalist söz konusu olduğunda, onun ürününün bir kısmının (yeniden üretimin genişlemesi ya da birikim bir yana bırakılsa bile) yeniden sermayeye dönüşmek zorunda olduğunu, ve üstelik, sadece, işçi için gelire, yani bir gelir biçimine dönüşecek olan değişir sermayeye değil, gelire dönüşemeyecek olan değişmez sermayeye dönüşmek zorunda olduğunu görmek, doğal olarak, olağanüstü derecede kolaydır. Üretim sürecinin en basit düzeyde bilinmesi bile bunu açıkça görmeye yeter. Zorluk, ancak, üretim süreci bir bütün olarak ele alındığında başlar. Bir tarafta, pratikte yadsınamayacak bir olgu var: Gelir olarak, yani ücret, kâr ve rant biçiminde tüketilen (burada tüketimin bireysel mi yoksa üretken mi olduğu hiçbir şeyi değiştirmez) ürün parçasının bütününün değerinin, gerçekten de, çözümleme sırasında, (söz konusu ürün parçasının değerinin tıpkı gelirlere dâhil olmayan ürün parçası gibi kendi içerdiği değişmez sermayenin değerine eşit olan bir değer parçasını [C] içeriyor olmasına, yani *prima facie* [ilk bakışta] gelirin değeriyle sınırlı kalamayacak olmasına rağmen) ücret artı kâr artı ranttan oluşan değer tutarına, yani üç gelirin toplam değerine tam olarak eşit olması. Diğer tarafta, aynı ölçüde yadsınamaz olan teorik çelişki var: Bu zorluğun kenarından dolaşmanın en kolay yolu, meta değerinin, sadece, görünüşte, yani tek bir kapitalistin durduğu yerden bakıldığında, gelir

51 Ricardo, düşüncesiz Say hakkında şu çok iyi değerlendirmeyi yapar: "Bay Say, net ürün ve brüt ürün hakkında şunları söyler: 'Üretilen toplam değer brüt değerdir; üretim maliyeti çıkarıldığında, bu değer, net üründür.' (Vol. II, s. 491.) O zaman net ürün var olamaz, çünkü Bay Say'e göre üretim maliyeti ranttan, ücretlerden ve kârlardan oluşur. Sayfa 508'de şunları söyler: 'Bu durumda, şeyler olağan akışlarına bırakıldığında, bir ürünün değeri, bir üretken hizmetin değeri, üretim maliyetinin değeri, bunların hepsi, benzer değerlerdir.' Bir bütünden bir bütünü çıkarın, geriye hiçbir şey kalmaz." (Ricardo, "Principles", chap. XXXII, s. 512, dipnot.) – Ayrıca, daha sonra görüleceği üzere, Ricardo da hiçbir yerde Smith'in meta fiyatı hakkındaki, bunun gelirlerin değerlerinin toplamına indirgenmesini içeren yanlış çözümlemesini çürütmemiştir. Bununla ilgilenmez ve çözümlemelerinde, metaların değişmez değer parçasını "soyutlaması" ölçüsünde onu doğru kabul eder. O da zaman zaman aynı düşünce tarzına geri döner.

biçiminde var olan parçadan farklı olan bir başka değer parçası içerdiğini söylemektir. Birine gelir olarak görünen şey bir başkası için sermaye oluşturur, şeklindeki ifade, konu hakkında daha fazla düşünmeyi gereksiz kılar. Burada, tüm ürünün gelirler biçiminde tüketilmesi mümkünse eski sermayenin nasıl yerine koyulabileceği; ve tek tek her bir sermayenin ürününün değeri üç gelirin değer tutarı ile değişmez sermayenin (C) toplamına eşitken, tüm sermayelerin ürünlerinin değer tutarlarının toplamlarının nasıl üç gelirin değer tutarı artı 0'a eşit olabileceği, doğal olarak, çözülemez bir bulmaca olarak görünür ve fiyatın basit ögelerinin çözümleme yoluyla ortaya çıkarılmasının tümüyle olanaksız olduğuyla, bunun yerine bir kısır döngüyle ve sonsuza giden bir ilerlemeyle yetinmenin zorunlu olduğuyla açıklanmak zorundadır. Buna göre, değişmez sermaye olarak görünen şey, ücret, kâr ve ranta ayrılabilir, ama ücret, kâr ve rantı temsil eden meta değerleri de ücret, kâr ve rant tarafından belirlenir ve bu sonsuza kadar bu şekilde devam eder.[52]

Demek ki, metaların değerinin son çözümlemede ücret + kâr + rant'a ayrıştırılabileceği şeklindeki tümüyle yanlış dogma, kendisini, tüketicinin, son çözümlemede, toplam ürünün toplam değerini ödemek zorunda olduğu şeklinde de ifade eder; ya da, üreticiler ile tüketiciler arasındaki para dolaşımının son çözümlemede üreticilerin kendi aralarındaki para dolaşımına eşit olmak zorunda olduğu söylenir (Tooke*); bunlar da, yaslandıkları temel önerme kadar yanlış olan önermelerdir.

Bu yanlış ve *prima facie* saçma çözümlemeye yol açan zorluklar kısaca şunlardır:

1. Değişmez sermaye ile değişir sermaye arasındaki temel ilişkinin, yani aynı zamanda artık değerin doğasının ve dolayısıyla kapitalist üretim tarzının temelinin anlaşılmamış olması. Sermayenin her bir kısmi ürününün, her bir metanın değeri, değişmez sermayeye eşit olan bir de-

52 "Her toplumda, her bir metanın fiyatı sonunda bu üç parçanın birine ya da diğerine ya da tümüne ayrışır" (yani ücret, kâr, rant). " Belki, dördüncü bir parçanın, çiftçinin sermayesini yerine koymak ya da iş hayvanlarının ve başka tarım araçlarının aşınma ve yıpranmasını telafi etmek için dördüncü bir parçanın gerekli olduğu düşünülebilir. Ama herhangi bir tarım aracının, örneğin çiftlik işlerinde çalıştırılan atın fiyatının kendisinin de üç parçadan oluştuğu hesaba katılmalıdır: üzerinde bakıldığı toprağın rantı, onu çalıştırma ve ona bakma emeği, ve hem toprağın rantını hem de emeğin ücretlerini öndeleyen çiftçinin kârları. Bu nedenle, tahılın fiyatı, atın hem fiyatını hem de bakım maliyetini karşılayabilecek olmasına karşın, toplam fiyat, hemen ya da nihai olarak, aynı üç parçaya, yani ranta, emeğe" (ücret denmeliydi) "ve kâra ayrışır." (A. Smith. ["An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations", Aberdeen, London 1848, s. 42. –*Almanca ed.*]) Daha sonra, A. Smith'in kendisinin de çelişkiyi ve bu kaçış yolunun yetersizliğini hissettiğini göstereceğiz; çünkü, ürünün fiyatının, başka herhangi bir *progressus* [ilerleme] olmadan, *ultimately* [nihai olarak], tümüyle bu üç parçaya ayrıldığı gerçek sermaye yatırımını hiçbir yerde göstermemesine karşın bizi oradan oraya gezdirmesi bir kaçış yolundan başka bir şey değildir.

Tooke, "An inquiry into the currency principle", 2. baskı, London 1844, s. 36. –*Almanca ed.*

ğer parçası, (işçiler için ücretlere dönüşen) değişir sermayeye eşit olan bir değer parçası ve (sonradan kâr ile ranta ayrılan) artık değere eşit olan bir değer parçası içerir. Dolayısıyla, işçinin ücretiyle, kapitalistin kârıyla ve toprak sahibinin rantıyla, her biri bu bileşenlerden sadece birini değil üçünü birden içeren metaları satın alması nasıl mümkün olabiliyor ve ücret, kâr ve rant değerlerinin toplamının, yani üç gelir kaynağının toplamının, bu üç değer bileşeni dışında fazladan bir değer bileşenini, yani değişmez sermayeyi içeren (söz konusu gelirlerin alıcılarının toplam tüketimine dâhil olan) metaları satın alması nasıl mümkün olabilir? Üçlük bir değerle dörtlük bir değeri nasıl satın alabilirler?[53]

Bunun çözümlemesini II. Kitap, Üçüncü Kısım'da sunduk.

2. Emeğin, yeni değer eklerken, eski değeri, bu ikincisini yeni baştan üretmeden yeni bir biçimde korumasının yönteminin anlaşılmamış olması.

3. Tek bir kapitalistin durduğu yerden bakıldığında değil, toplam sermayenin durduğu yerden bakıldığında görüldüğü şekliyle yeniden üretim sürecinin bağlamının anlaşılmaması; içinde ücretin ve artık değerin, yani yıl boyunca yeni eklenmiş olan tüm emeğin yaratmış olduğu toplam değerin gerçekleştiği ürünün, nasıl olup da, hem kendi değişmez

53 Proudhon, bunu anlamayı başaramadığını, şu boş formülle yansıtır: *l'ouvrier ne peut pas racheter son propre produit* [işçi, kendi ürününü geri satın alamaz] çünkü *prix-de-revient*'e [maliyet fiyatına] ürünün içerdiği faiz eklenir. ["Qu'est-ce que la propriété? ou recherches sur le principe du droit et du gouvernement", Paris 1841, s. 201-202. *–Almanca ed.*] Ama Bay Eugène Forcade ona daha iyisini nasıl öğretir? "Proudhon'un itirazı doğru olsaydı, bu, sermayenin kârını etkilemekle kalmaz, sanayinin var olma olanağını bile ortadan kaldırırdı. İşçi, karşılığında yalnızca 80 elde ettiği bir şey için 100 ödemek zorundaysa, bir ürünün ücreti yalnızca ona kendisinin eklediği değeri geri satın alabiliyorsa, bunun anlamı, işçinin hiçbir şeyi geri satın alamayacağı, ücretin hiçbir şeyin karşılığını ödeyemeyeceğidir. Gerçekte, maliyet fiyatı her zaman işçinin ücretinden biraz fazlasını ve satış fiyatı kârdan biraz fazlasını, örneğin, çoğu zaman yurt dışına ödenen ham madde fiyatını içerir Proudhon, ulusal sermayenin kesintisiz büyümesini unutmuştur; bu büyümenin tüm çalışanlar için, hem girişimciler hem de işçiler için geçerli olduğunu unutmuştur." ("Revue des deux Mondes", 1848, t. 24, s. 998, 999.) Burada, burjuva düşüncesizliğinin iyimserliğinin ona en fazla uygun düşen bilgelik biçimiyle karşılaşıyoruz. Bay Forcade, önce, işçinin, ürettiği değer dışında daha yüksek bir değer elde etmese yaşayamayacağına ve diğer yandan ürettiği değeri gerçekten elde etse kapitalist üretim tarzının olanaksız olacağına inanıyor. İkincisi, Proudhon'un sadece dar bir bakış açısıyla ifade ettiği zorluğu doğru bir şekilde genelleştiriyor. Metanın fiyatı, sadece ücreti aşan bir fazlayı değil, aynı zamanda kârı aşan bir fazlayı, yani değişmez değer parçasını içerir. Dolayısıyla, Proudhon'un akıl yürütmesine göre, kapitalist de kârıyla metayı yeniden satın alamazdı. Peki, Forcade bilmeceyi nasıl çözüyor? Anlamsız bir sözle: Sermayenin büyümesi. Yani, sermayenin durmadan büyümesi, kendisini, başka şeylerin yanında, meta fiyatının 100'lük bir sermaye söz konusu olduğunda politik iktisatçı için olanaksız olan çözümlemesinin 10 000'lik bir sermaye söz konusu olduğunda gereksizleşmesiyle de göstermeli. Toprak ürününün toprağa göre daha fazla karbon içermesinin nedeni sorulduğunda bunun tarımsal üretimin durmadan büyümesinden kaynaklandığını söyleyen bir kimyacı hakkında ne düşünülürdü? Burjuva dünyasında olası tüm dünyaların en iyisini keşfetme iyi niyetli isteği, bayağı iktisatta, her tür gerçek aşkının ve bilimsel araştırma güdüsünün yerini alır.

değer parçasını yerine koyup hem de aynı zamanda yalnızca gelirlerle sınırlanmış olan bir değere ayrışabildiğinin anlaşılmasındaki zorluk; ayrıca, yeni eklenen emeğin toplam tutarının kendisini yalnızca ücrette ve artık değerde gerçekleştirmesine ve değer tutarının bu ikisinden ibaret olmasına rağmen, üretim sırasında tüketilen değişmez sermayenin nasıl olup da maddi olarak ve değer bakımından yenisiyle yerine koyulabildiğinin anlaşılamaması. Asıl zorluk tam da burada, yeniden üretimin ve onun farklı bileşenleri arasındaki ilişkilerin (hem maddi karakterleri hem de değer ilişkileri bakımından) çözümlenmesindedir.

4. Ama bunlara, artık değerin farklı bileşenleri birbirlerinden bağımsız gelirler biçiminde görünür görünmez daha da ağırlaşan bir başka zorluk daha eklenir. Bu da, gelirin ve sermayenin sabit tanımlarının, tek bir kapitalistin durduğu yerden bakıldığında sadece göreli tanımlar olacakları, ama bir bütün olarak üretim sürecine bakıldığında kaybolmuş görünecekleri şekilde, birbirlerinin yerine geçmesidir. Örneğin, değişmez sermaye üreten Sınıf I'in işçileri ile kapitalistlerinin geliri, tüketim araçları üreten Kapitalistler Sınıfı II'nin değişmez sermayesinin değerini ve maddi içeriğini yerine koyar. Dolayısıyla, biri için gelir olan şeyin bir başkası için sermaye olduğu ve bu nedenle de söz konusu tanımların metanın değer bileşenlerinin gerçek farklılaşmasıyla herhangi bir ilgilerinin bulunmadığı düşüncesiyle bu zorluğun kenarından dolaşılabilir. Ayrıca: Nihai amaçları gelir harcamasının maddi ögelerini oluşturmak olan metalar, yani tüketim araçları, yıl boyunca farklı aşamalardan, örneğin yün ipliği, kumaş aşamalarından geçer. Bir aşamada değişmez sermayenin bir kısmını oluştururlar, bir başkasında bireysel olarak tüketilir, yani tümüyle gelire dâhil olurlar. Dolayısıyla, A. Smith ile birlikte, değişmez sermayenin sadece meta değerinin görünüşteki bir ögesi olduğu ve bağlamın bütünlüğü içinde ortadan kaybolduğu düşünülebilir. Ayrıca, değişir sermaye, gelir karşılığında mübadele edilir. İşçi, ücretiyle, metaların onun gelirini oluşturan kısmını satın alır. Böylece, aynı zamanda, kapitalist için, değişir sermayenin para biçimini yerine koyar. Son olarak: ürünlerin değişmez sermaye oluşturan bir kısmı, ayni olarak ya da mübadele aracılığıyla, değişmez sermaye üreticilerinin kendileri tarafından yerine koyulur; bu, tüketicilerle hiçbir ilgisi bulunmayan bir süreçtir. Bu gözden kaçırıldığında, tüketicilerin gelirinin, tüm ürünü, yani aynı zamanda değişmez değer parçasını yerine koyduğu görüntüsü ortaya çıkar.

5. Değerlerin üretim fiyatlarına dönüşmesinin yol açtığı karışıklık bir yana, artık değerin, birbirlerinden bağımsız olan ve farklı üretim ögeleriyle ilişkilendirilen farklı özel gelir biçimlerine, yani kâra ve ranta dönüşmesi nedeniyle bir başka karışıklık daha ortaya çıkar. Metaların

değerlerinin temeli oluşturduğu ve bu meta değerlerinin özel bileşenlere ayrılmasının ve bu değer bileşenlerinin daha sonra gelir biçimleri hâline gelmesinin; meta değerlerinin, farklı üretim etmenlerinin farklı sahiplerinin bu değer bileşenlerinin her biriyle kurdukları ilişkilere dönüşmesinin; meta değerlerinin, söz konusu sahipler arasında, belirli kategorilere ve başlıklara göre dağılmasının, değerin belirlenmesinde ve bunun yasasının kendisinde en küçük bir değişikliğe bile yol açmadığı unutulur. Kârın eşitlenmesinin, yani toplam artık değerin farklı sermayeler arasında dağılmasının ve bu eşitlenmenin önüne çıkan ve kısmen toprak mülkiyetinin (mutlak rantın) ürünü olan engellerin, metaların düzenleyici üretim fiyatlarını, bu fiyatların metaların bireysel değerlerinden sapmasına yol açacak şekilde belirliyor olması da değer yasasını hiçbir şekilde değiştirmez. Bu da yine sadece farklı meta fiyatlarına yapılan artık değer eklemesini etkiler, ama artık değerin kendisini ve söz konusu farklı fiyat bileşenlerinin kaynağı olarak metaların toplam değerini ortadan kaldırmaz.

Bu, önümüzdeki bölümde ele alacağımız ve kaçınılmaz olarak, değerin kendi bileşenlerinden kaynaklandığı görüntüsüyle bağlantılı olan karışıklıktır. Çünkü, metanın farklı değer bileşenleri, ilk olarak, gelirlerle birlikte bağımsız biçimler kazanır ve bu tür gelirler olarak kaynakları ele alınırken, metanın değeriyle değil, metaya ait olan özel maddi üretim ögeleriyle ilişkilendirilirler. Bunlarla gerçekten ilişkilendirilirler, ama değer bileşenleri olarak değil, gelirler olarak, söz konusu belirli üretim etmeni kategorilerinin, yani işçinin, kapitalistin ve toprak sahibinin paylarına düşen değer bileşenleri olarak ilişkilendirilirler. Ama bu değer bileşenlerinin, meta değerinin ayrıştırılmasından kaynaklanmak yerine, tersine, birleşmek yoluyla bunu oluşturdukları hayal edilebilir; o zaman şu güzel kısır döngü ortaya çıkar: metaların değeri, ücret, kâr ve rantın değerlerinin toplamından kaynaklanır ve ücretin, kârın ve rantın değerleri de yine metaların değeriyle belirlenir vb.[54]

54 "Malzemelere, ham maddelere ve bitmiş ürünlere yatırılan dolaşır sermayenin kendisi, gerekli fiyatları aynı ögelerden oluşan metaların bir toplamıdır; öyle ki, bir ülkedeki metaların bütünü ele alınırken, dolaşır sermayenin bu kısmını gerekli fiyatın ögelerinden biri saymak, gereksiz bir yineleme olurdu." (Storch, "Cours d'Éc. Pol.", II, s. 140.) – Storch, bu dolaşır sermaye ögelerinden değişmez değer parçasını anlar (sabit sermaye, biçim değiştirmiş dolaşır sermayeden başka bir şey değildir). "Hem işçinin ücretinin hem de girişimcinin kârının ücretlerden oluşan kısmının (bunlar geçim araçlarının bir kısmı sayılacak olursa), aynı şekilde, piyasa fiyatına satın alınan ve kendileri de ücretlerden, sermaye rantlarından, toprak rantlarından ve girişimci kazançlarından oluşan metalardan oluştuğu doğrudur bu saptama, yalnızca, gerekli fiyatı en basit ögelerine ayrıştırmanın mümkün olmadığının kanıtlanmasına hizmet eder." (ib., dipnot.) – Storch, "Considérations sur la nature du revenu national" (Paris 1824) adlı eserinde, Say ile polemiğe girişirken, meta değerini salt gelirlere ayrıştıran yanlış çözümlemenin yol açtığı saçmalığı görmekle ve bu sonuçların (tek bir kapitalist açısından değil ulus açı-

Yeniden üretimin normal durumu göz önünde bulundurulduğunda, yeni eklenen emeğin yalnızca bir kısmı, üretim ve dolayısıyla da değişmez sermayenin yerine koyulması için kullanılır; bu, tam da, tüketim araçlarının, yani gelirin maddi ögelerinin üretiminde kullanılan değişmez sermayeyi yerine koyan kısımdır. Bu, Sınıf II'nin bu değişmez kısmının ek bir emek maliyeti çıkarmamasıyla dengelenir. Ama yeni eklenen emeğin ürünü, değişmez sermaye olmadan üretilemeyecek olsa bile, (yeniden üretim sürecinin, Sınıf I ile Sınıf II arasındaki eşitlenmeyi de içeren bütünü göz önünde bulundurulduğunda) yeni eklenen emeğin ürünü olmayan değişmez sermaye, yeniden üretim süreci sırasında, maddi içeriği açısından bakıldığında, onu kırıp geçirebilecek olan tesadüflere ve tehlikelere maruz kalır. (Ama ayrıca, değer açısından bakıldığında da, değişmez sermaye, emeğin üretici gücündeki bir değişme nedeniyle değersizleşebilir; ne var ki, bu, yalnızca tek tek kapitalistleri ilgilendirir.) Bundan dolayı, kârın bir kısmı, yani artık değerin ve dolayısıyla ayrı zamanda (değer açısından bakıldığında) yalnızca yeni eklenen emeği temsil eden artık ürünün bir kısmı sigorta fonu olarak iş görür. Bu sigorta fonunun sigorta şirketleri tarafından ayrı bir iş olarak yönetilip yönetilmemesi konunun doğasında herhangi bir değişikliğe yol açmaz. Gelirin, gelir olarak da tüketilmeyen, zorunlu olarak birikim fonu şeklinde iş görmesi de gerekmeyen tek kısmı budur. Fiilen birikim fonu olarak mı iş göreceği yoksa sadece yeniden üretimdeki bir kaybı mı gidereceği, rastlantılara bağlıdır. Artık değerin ve artık ürünün, yani artık emeğin, birikime, yani yeniden üretim sürecinin genişletilmesine hizmet eden kısmı dışında, kapitalist üretim tarzının ortadan kaldırılmasından sonra da varlığını sürdürmek zorunda olan tek kısmı da bu olurdu. Bu, kuşkusuz, dolaysız tüketicinin düzenli olarak tükettiği kısmın şimdiki en alt düzeyiyle sınırlı kalmamasını şart koşar. Yaşları nedeniyle henüz ya da artık üretimde yer alamayan kişiler için harcanan artık emek dışında,

---

sından) mantıksızlığını doğru bir şekilde dile getirmekle birlikte, "Cours" adlı eserinde hatalı bir şekilde sonsuza kadar ayrıştırmak yerine gerçek ögelerine ayrıştırılmasının mümkün olmadığını açıkladığı *prix nécessaire* [gerekli fiyat] hakkındaki çözümlemesinde hiçbir ilerleme kaydedemez. "Yıllık ürünün değerinin bir yandan sermayeye, diğer yandan kâra ayrıldığı ve yıllık ürünün bu değer parçalarının ikisinin de, düzenli olarak, ulusun hem sermayesini korumak hem de tüketim stoklarını yenilemek için gereksinim duyduğu ürünleri satın alacağı açıktır." (s. 134, 135.) (Kendi başına çalışan bir köylü ailesi) "Samanlıklarında ya da ahırlarında oturabilir, tohumluk tahılını ya da hayvan yemlerini yiyebilir, çeki hayvanlarıyla giyinebilir, tarım aletleriyle eğlenebilir mi? Bay Say'in tezine göre tüm bu sorulara 'evet' cevabını vermek gerekirdi." (s. 135, 136.) "Bir ulusun gelirinin onun brüt ürününe eşit olduğu, yani bundan herhangi bir sermayenin çıkarılmayacağı kabul edilirse, bu ulusun, yıllık ürününün tüm değerini, gelecekteki gelirlerinde en küçük bir azalma olmadan, üretken olmayan bir şekilde tüketebileceği de kabul edilmelidir." (s. 147.) "Bir ulusun sermayesini oluşturan ürünler tüketim malları değildir." (s. 150.)

çalışmayanların geçimi için yapılan her tür emek harcaması son bulurdu. Toplumun başlangıcı düşünüldüğünde, henüz, üretilmiş olan üretim araçları, yani değeri ürüne dâhil olan ve aynı ölçekteki yeniden üretim sırasında ayni olarak ürünle, onun değeriyle belirlenen bir ölçüde yerine koyulması gereken bir değişmez sermaye bulunmaz. Ama burada doğa, öncelikle üretilmeleri gerekmeyen geçim araçlarını dolaysız olarak sağlar. Bu nedenle, karşılaması gereken gereksinimleri sınırlı olan ilkel insana da, henüz var olmayan üretim araçlarını yeni üretimde kullanmak için değil, doğada var olan geçim araçlarını elde etmek için harcanan emeğin yanında başka doğa ürünlerini üretim araçlarına, yani yaya, taş bıçağa, kayığa vb. dönüştürmek için gerekli olan zamanı verir. İlkel insanlardaki bu süreç, sadece maddi açıdan bakıldığında, tam olarak, artık emeğin yeniden yeni sermayeye dönüştürülmesine karşılık gelir. Birikim sürecinde fazla emeğin bu tür ürünlerinin sermayeye dönüşmesi durmadan gerçekleşmeye devam eder; ve her tür yeni sermayenin kârdan, ranttan ya da başka gelir biçimlerinden, yani artık emekten kaynaklanıyor olması, metaların her tür değerinin bir gelirden kaynaklandığı yanlış düşüncesine yol açar. Kârın bu şekilde yeniden sermayeye dönüşmesi, daha yakından çözümlendiğinde, daha çok, bunun tersini, yani, (kendisini hep gelir biçiminde ortaya koyan) ek emeğin, eski sermaye değerinin korunmasına ya da yeniden üretimine değil, gelir olarak harcanmaması ölçüsünde, yeni fazla sermayenin yaratılmasına hizmet ettiğini gösterir.

Bütün zorluk, yeni eklenen tüm emeğin, onun tarafından yaratılan değerin ücrete indirgenememesi ölçüsünde, (burada genel olarak artık değerin biçimi olarak kavranan) kâr olarak, yani kapitaliste herhangi bir maliyeti olmayan, dolayısıyla, kapitalist için, öndelenmiş olan herhangi bir şeyi, herhangi bir sermayeyi yerine koyması gerekmeyen bir değer olarak görünmesinden kaynaklanır. Bu nedenle, söz konusu değer, kullanılabilir, ek servet biçiminde, kısacası, bireysel kapitalist açısından bakıldığında, onun geliri biçiminde var olur. Ama yeni yaratılmış olan bu değer, üretken bir şekilde de bireysel olarak da, sermaye olarak da gelir olarak da tüketilebilir. Kısmen, doğal biçimi nedeniyle bile üretken bir şekilde tüketilmek zorundadır. Dolayısıyla, yıllık olarak eklenen emeğin hem sermaye hem de değer yarattığı açıktır; bu, birikim sürecinde de kendisini gösterir. Ama emek gücünün yeni sermaye yaratılması için kullanılan kısmı (yani, benzetmemize göre, ilkel insanın iş gününün, besin maddesi elde etmek için değil, besin maddesi elde etmek için başvurduğu aleti hazırlamak için kullanılan kısmı), artık emeğin tüm ürününün kendisini ilkin kâr biçiminde göstermesi nedeniyle görülmez

hâle gelir; bu, gerçekte söz konusu artık ürünün kendisiyle hiçbir ilgisi bulunmayan, sadece kapitalist ile onun cebine attığı artık değer arasındaki kişisel ilişkiyle ilgili olan bir tanımdır. İşçinin yarattığı artık değer gerçekten de gelire ve sermayeye, yani, tüketim araçlarına ve ek üretim araçlarına ayrılır. Ama önceki yıldan devralınmış olan eski değişmez sermaye (hasar gören, dolayısıyla *pro tanto* [o miktarda] yok olan kısım bir yana bırakıldığında; yani yeniden üretilmek zorunda olmaması ölçüsünde; ve yeniden üretim sürecindeki bu tür bozulmalar sigorta başlığının altına girer), değeri açısından bakıldığında, yeni eklenen emekle yeniden üretilmez.

Ayrıca, yeni eklenen emeğin yalnızca gelirlere, yani ücret, kâr ve ranta ayrışmasına karşın, yeni eklenen emeğin bir kısmının, sürekli olarak, tüketilmiş değişmez sermayenin yeniden üretimi ve yerine koyulması için soğurulduğunu görüyoruz. Ama burada şunlar gözden kaçırılır: 1. bu emeğin ürününün bir değer parçasının, söz konusu yeni eklenmiş emeğin ürünü *olmadığı* ve hazır bulunmuş ve tüketilmiş değişmez sermaye olduğu; bu nedenle, söz konusu değer parçasını temsil eden ürün parçasının gelire de dönüşmediği, aksine, söz konusu değişmez sermayenin üretim araçlarını ayni olarak yerine koyduğu; 2. söz konusu yeni eklenmiş emeği gerçekten temsil eden değer parçasının ayni olarak gelir şeklinde tüketilmediği, aksine, doğal bir biçime aktarıldığı ve gelir şeklinde tüketilebileceği bir başka alanda değişmez sermayeyi yerine koyduğu (ama bunun da tümü, yeni eklenmiş emeğin ürünü değildir).

Yeniden üretimin aynı ölçekte sürmesi ölçüsünde, değişmez sermayenin tüketilmiş olan her bir ögesi, nicelik ya da biçim açısından olmasa bile etkililik açısından aynı türdeki yeni bir örnekle ayni olarak yerine koyulmak zorundadır. Emeğin üretici gücü aynı kalıyorsa, ayni olarak yapılan bu yerine koyma, değişmez sermayenin eski biçiminde sahip olduğu değerin aynısının yerine koyulduğu anlamına gelir. Ama emeğin üretici gücü, aynı maddi ögelerin daha az emekle yeniden üretilmesini mümkün kılacak şekilde artarsa, ürünün daha küçük bir değer parçası, değişmez sermayenin tümünü ayni olarak yerine koyabilir. O zaman, fazla, yeni ek sermaye oluşumuna hizmet edebilir ya da ürünün daha büyük bir kısmına tüketim araçları biçimi verilebilir ya da artık emek azaltılabilir. Buna karşılık, emeğin üretici gücü azalırsa, ürünün daha büyük bir kısmı eski sermayenin yerine koyulması için kullanılmak zorunda olur; artık ürün azalır.

Kârın, ya da genel olarak artık değerin herhangi bir biçiminin yeniden sermayeye dönüşmesi (tarihsel olarak belirlenmiş olan iktisadi biçimi bir yana bırakır ve bunu sadece yeni üretim araçlarının basit oluşu-

mu olarak ele alırsak), işçinin, dolaysız geçim araçlarını elde etmek için harcadığı emek dışında üretim araçları üretmek için emek harcaması durumunun varlığını hâlâ sürdürdüğünü gösterir. Kârın sermayeye dönüşümü, fazla emeğin bir kısmının yeni, ek üretim araçları oluşturmak için kullanılmasından başka bir anlam taşımaz. Bunun, kârın sermayeye dönüşmesi biçiminde gerçekleşmesi, fazla emeğe işçinin değil kapitalistin hükmetmesinden başka bir anlama gelmez. Bu fazla emeğin, önce, gelir olarak göründüğü bir aşamadan geçmek zorunda olması (buna karşın, örneğin ilkel insan örneğinde, doğrudan doğruya, üretim araçları üretimine yönelik fazla emek olarak görünür), söz konusu emeğin ya da onun ürününün işçi olmayanlar tarafından mülk edinilmesinden başka bir anlama gelmez. Ama gerçekte sermayeye dönüştürülen şey, kârın kendisi değildir. Artık değerin sermayeye dönüşmesi, artık değerin ve artık ürünün kapitalist tarafından bireysel olarak gelir şeklinde tüketilmemesinden başka bir anlama gelmez. Ama bu şekilde gerçekten dönüştürülen şey, değerdir, bu değeri dolaysız olarak temsil eden veya öncesinde paraya çevrildikten sonra mübadele edildiği nesnelleşmiş emek ya da üründür. Kâr yeniden sermayeye dönüştürüldüğünde de, artık değerin bu belirli biçimi olan kâr, yeni sermayenin kaynağını oluşturmaz. Artık değer burada sadece bir biçimden bir başkasına dönüştürülür. Ama onu sermaye yapan şey, bu biçim dönüşümü değil, şimdi sermaye olarak iş gören meta ve onun değeridir. Ne var ki, metanın değerinin karşılığının ödenmemiş olması (ve yalnızca bu yolla artık değer olur), emeğin nesnelleşmesi açısından, değerin kendisi açısından, hiçbir önem taşımaz.

Yanlış anlama kendisini farklı biçimlerde ifade eder. Örneğin, değişmez sermayeyi oluşturan metaların, aynı zamanda ücret, kâr ve rant ögeleri içermeleriyle. Ya da, biri için geliri temsil eden şeyin bir başkası için sermayeyi temsil etmesi ve bu nedenle bunların sadece öznel ilişkiler olmasıyla. Böylece, iplikçinin ipliği, onun için kârı temsil eden bir değer parçası içerir. Dolayısıyla, dokumacı ipliği satın aldığında, iplikçinin kârını gerçekleştirmiş olur, ama dokumacı açısından bu iplik onun değişmez sermayesinin bir kısmından başka bir şey değildir.

Gelir ile sermaye arasındaki ilişki hakkında daha önce açıklanmış olanlar dışında şunların belirtilmesi gerekir: Değer açısından bakıldığında iplikle birlikte dokumacının sermayesine kurucu bir öge olarak giren şey, ipliğin değeridir. Bu değerin parçalarının, iplikçinin kendisi açısından, sermayeye ve gelire, bir başka deyişle karşılığı ödenmiş emeğe ve karşılığı ödenmemiş emeğe ne şekilde ayrışmış olduğu, metanın kendisinin değerinin belirlenmesi açısından hiçbir önem taşımaz (bu-

rada ortalama kâr aracılığıyla gerçekleşen değişmeler göz ardı ediliyor). Burada, arka planda, kârın ya da genel olarak artık değerin, metanın değerini aşan ve yalnızca bu değere yapılan ekleme yoluyla, karşılıklı hileler yoluyla ya da elden çıkarma kazancı yoluyla elde edilebilecek olan fazla olduğu düşüncesi hep pusuda bekler. Üretim fiyatı veya hatta metanın değeri ödenirken, doğal olarak, metanın, satıcısı için kendilerini gelir biçiminde gösteren değer bileşenleri de ödenir. Kuşkusuz, burada tekel fiyatlarından söz edilmiyor.

İkincisi, değişmez sermayeyi oluşturan değer bileşenlerinin, tüm diğer meta değerleri gibi, üreticiler ve üretim araçlarının sahipleri için ücret, kâr ve ranta ayrışmış olan değer parçalarına indirgenebilir oldukları tümüyle doğrudur. Bu, her tür meta değerinin, bir metanın içerdiği toplumsal olarak gerekli olan emeğin ölçüsü olması olgusunun kapitalist ifade biçiminden başka bir şey değildir. Ama daha birinci kitapta gösterilmiş olduğu üzere, bu, her bir sermayenin meta-ürününün, biri yalnızca değişmez sermaye parçasını, bir başkası değişir sermaye parçasını ve bir üçüncüsü de sadece artık değeri temsil eden ayrı parçalara ayrılmasını hiçbir şekilde engellemez.

Storch, şunları söylerken, başka pek çok kişinin görüşünü de ifade ediyor:

> "Les produits vendables qui constituent le revenu national doivent être considérés dans l'économie politique de deux manières différentes: relativement aux individus comme des valeurs; et relativement à la nation comme des biens; car le revenu d'une nation ne s'apprécie pas comme celui d'un individu, d'après sa valeur, mais d'après son utilité ou d'après les besoins auxquels il peut satisfaire." ["Ulusal geliri oluşturan satılabilir ürünler, ekonomi politikte, iki farklı şekilde ele alınmak zorundadır: değerler olarak bireylerle ilişkileriyle ve mallar olarak ulusla ilişkileriyle; çünkü, bir ulusun geliri, bir bireyin geliri gibi kendi değerine göre değil, yararlılığına ya da karşılayabileceği gereksinime göre takdir edilir."] (*Consid. sur la nature du revenu national*, s. 19.)

Birincisi, üretim tarzı değere dayalı ve ayrıca kapitalist tarzda örgütlenmiş olan bir ulusu, sadece ulusal gereksinimler için çalışan bir toplam gövde olarak ele almak, yanlış bir soyutlamadır.

İkincisi, kapitalist üretim tarzının ortadan kaldırılmasından sonra, ama toplumsal üretimin varlığı korunurken, değerin belirlenmesi, emek-zamanın düzenlenmesinin ve toplumsal emeğin farklı üretim grupları arasında dağıtılmasının ve son olarak bunlarla ilgili muhasebe faaliyetlerinin her zamankinden daha büyük bir önem kazanacak olması anlamında, ağırlıklı bir rol oynamayı sürdürür.

Bölüm

50

Rekabetin Görüntüsü

★★★

Metaların değerinin ya da metaların toplam değeriyle düzenlenen üretim fiyatının şunlara ayrıştığı gösterildi:

1. Değişmez sermayeyi yerine koyan ya da metanın imal edilmesi sırasında üretim araçları biçiminde tüketilmiş olan geçmişte harcanmış emeği temsil eden bir değer parçası; kısacası, söz konusu üretim araçlarının metanın üretim sürecine girerken sahip oldukları değer ya da fiyat. Burada hiçbir zaman tek tek metalardan söz etmiyoruz; meta-sermayeyi, yani, sermayenin belirli bir zaman dilimindeki (örneğin yıllık) ürününün, içinde kendisini ortaya koyduğu biçimi kastediyoruz; tek bir meta, meta-sermayenin yalnızca bir ögesini oluşturur ve ayrıca, değeri açısından, benzer şekilde aynı bileşenlere ayrılır.

2. Değişir sermayenin, işçinin gelirini ölçen ve kendisini işçi için ücrete dönüştüren değer parçası; yani, işçinin bu değişir değer parçası içinde yeniden üretmiş olduğu ücret; kısacası, yukarıdaki değişmez kısma meta üretimi sırasında yeni eklenen emeği temsil eden değer parçası.

3. Artık değer, yani meta-ürünün, karşılığı ödenmemiş emeği ya da artık değeri temsil eden değer parçası. Bu son değer parçası da, aynı zamanda gelir biçimleri olan bağımsız biçimler alır: sermaye kârı (sermayenin kendisinin faizi ve faal sermaye olarak sermayenin girişimci kazancı) ve üretim sürecine katılan toprağın sahibinin payına düşen toprak rantı biçimleri. 2. ve 3. bileşenlerin, yani sürekli olarak ücret (her zaman ve sadece, daha önce değişir sermaye biçimini almış olan ücret), kâr ve rant gelir biçimlerini alan değer bileşeninin değişmez bileşenden

farkı, değişmez kısma, yani metanın üretim araçlarına yeni eklenmiş olan emeğin içinde nesnelleştiği tüm değeri içermesidir. Eğer değişmez değer parçasını göz ardı edersek, metanın değerinin, yeni eklenen emeği temsil etmesi ölçüsünde, sürekli olarak, üç gelir biçimini oluşturan (değer büyüklükleri, yani toplam değerin içinde oluşturdukları özdeş parçalar, farklı, kendilerine özgü ve daha önce açıklanmış olan yasalarla belirlenen) üç kısma, yani ücrete, kâra ve ranta[55] ayrıştığını söylemek doğru olur. Ama tersini söylemek, yani, ücretin değerinin, kâr oranının ve rant oranının, bileşimleri (değişmez bileşen göz ardı edildiğinde) metanın değerine kaynaklık eden bağımsız kurucu değer ögeleri oluşturduklarını söylemek yanlış olurdu; bir başka deyişle, bunların, meta değerinin ya da üretim fiyatının kurucu bileşenlerini oluşturduğunu söylemek yanlış olurdu.[56]

Aradaki fark kolaylıkla görülür.

500'lük bir sermayenin ürününün değeri = $400_c + 100_v + 150_m = 650$ olsun; ayrıca 150_m de 75 kâr + 75 rant'a bölünüyor olsun. Gereksiz zorlukların önüne geçmek için, bu sermayenin ortalama bileşime sahip olduğunu, yani üretim fiyatı ile değerinin çakıştığını da varsayacağız; bu, söz konusu bireysel sermayenin ürününün, toplam sermayenin (bu ürünün büyüklüğüne karşılık gelen) bir kısmının ürünü olarak ele alınabileceği her durumda karşılaşılan bir çakışmadır.

Burada, değişir sermayeyle ölçülen ücretler öndelenmiş olan sermayenin %20'sini oluşturur; toplam sermaye üzerinden hesaplanan artık değerin oranı, %15'i kâr ve %15'i rant olmak üzere %30'dur. Metanın, içinde yeni eklenen emeğin nesnelleştiği toplam değer bileşeni, $100_v + 150_m = 250$'ye eşittir. Bunun büyüklüğü, ücret, kâr ve ranta ayrılmasından bağımsızdır. Bu parçaların kendi aralarındaki ilişkiden, para cinsin-

55 Değişmez sermaye parçasına eklenmiş olan değerin ücret, kâr ve ranta ayrılması söz konusu olduğunda, bunların değer parçaları olduğu apaçıktır. Kuşkusuz, bunları, bu değeri temsil eden dolaysız ürünün içinde, yani, belirli bir üretim alanındaki, örneğin iplikçilik alanındaki işçilerin ve kapitalistlerin üretmiş oldukları dolaysız ürünün, yani ipliğin içinde var oldukları bir şekilde düşünmek mümkündür. Ama gerçekte, bunlar, söz konusu ürün tarafından, herhangi bir başka ürün, maddi servetin aynı değerdeki herhangi bir başka bileşeni tarafından temsil edildiklerinden daha çok ya da daha az temsil edilmez. Ve ne de olsa ücretler pratikte parayla, yani saf değer ifadeleriyle ödenir; faiz ve rant için de aynı şey geçerlidir. Kapitalist için ürününün saf değer ifadesine dönüşmesi gerçekten de çok önemlidir; bölüşümün kendisi bile bunu şart koşar. Bu değerlerin, üretimlerinden kaynaklandıkları aynı ürüne, aynı metaya yeniden mi dönüştürüldüğü, işçinin doğrudan doğruya kendisinin ürettiği ürünün bir kısmını geri mi satın aldığı, yoksa, başkalarına ait ve başka türde olan emeğin ürününü mü satın aldığı, konunun kendisiyle ilgisizdir. Bay Rodbertus bu hususta tümüyle boş yere heyecanlanıyor.

56 "Ham ürünlerin ve mamul metaların değerini düzenleyen aynı genel kuralın metallere de uygulanabileceğini belirtmek yeterli olacaktır; bunların değeri, ne kâr oranına, ne ücret haddine, ne de madenler için ödenen ranta bağlıdır; bu değer, metali elde etmek ve onu pazara getirmek için gerekli olan toplam emek miktarına bağlıdır." (Ricardo, "Princ.", chap. III, s. 77.)

den 100, diyelim 100 sterlin ödenmiş olan emek gücünün, 250 sterlinlik bir para miktarıyla temsil edilen bir emek miktarı sağlamış olduğunu görüyoruz. Buradan, işçinin, kendisi için harcadığı emeğin $1^1/_2$ katı kadar artık emek harcamış olduğunu görüyoruz. İş günü 10 saate eşit olsaydı, kendisi için 4 saat ve kapitalist için 6 saat çalışmış olurdu. Bu nedenle, işçinin 100 sterlin ödenmiş olan emeği, kendisini 250 sterlinlik bir parasal değerle ifade eder. 250 sterlinlik bu değer dışında, işçi ile kapitalist, kapitalist ile toprak sahibi arasında dağıtılacak olan hiçbir şey yoktur. Bu, 400'lük üretim araçlarının değerine yeni eklenmiş olan toplam değerdir. Bu nedenle, bu şekilde üretilmiş ve kendisinde nesnelleşmiş olan emeğin miktarıyla belirlenmiş olan 250'lik meta değeri, işçinin, kapitalistin ve toprak sahibinin gelir biçiminde, yani ücret, kâr ve rant biçiminde bu değerden çekebilecekleri temettülerin sınırını oluşturur.

Aynı organik bileşime sahip olan, yani kullanılan canlı emek gücünün harekete geçirilen değişmez sermayesine oranı aynı olan bir sermaye, 400'lük değişmez sermayeyi harekete geçiren aynı emek gücü için 100 yerine 150 ödemek zorunda bırakılsın; ve ayrıca, kâr ile rant da, artık değer içinde farklı oranlarla bölünüyor olsun. 150 sterlinlik değişir sermayenin daha önce 100'lük sermayenin harekete geçirdiği emek niceliğiyle aynı emek niceliğini harekete geçirdiği varsayıldığından, yeni üretilen değer daha önce olduğu gibi 250 olurdu ve toplam ürünün değeri daha önce olduğu gibi 650'ye eşit olurdu, ama o zaman şunu elde ederdik: $400_c + 150_v + 100_m$; ve bu 100_m, diyelim 45 kâr artı 55 rant'a ayrılırdı. Yeni üretilen toplam değerin ücret, kâr ve ranta bölünme oranı çok farklı olurdu; öndelenmiş olan toplam sermayenin büyüklüğü de, sadece aynı toplam emek niceliğini harekete geçirmesine rağmen, farklı olurdu. Ücretin öndelenmiş sermayeye oranı $\%27^3/_{11}$, kârınki $\%8^2/_{11}$, rantınki %10 olurdu; dolayısıyla, toplam artık değer %18'den biraz fazla olurdu.

Ücret artışı nedeniyle toplam emeğin karşılığı ödenmemiş kısmı ve dolayısıyla artık değer değişirdi. İşçi, on saatlik iş gününde 6 saat kendisi için ve 4 saat kapitalist için çalışırdı. Kâr ile rant oranları da farklı olur, azalan artık değer kapitalist ile toprak sahibi arasında farklı bir oranla bölüşülürdü. Son olarak, değişmez sermayenin değeri değişmeden kaldığından ve öndelenmiş olan değişir sermayenin değeri yükseldiğinden, azalan artık değer kendisini daha da azalmış bir (burada toplam artık değerin öndelenmiş olan toplam sermayeye oranı anlamına gelen) brüt kâr oranıyla ifade ederdi.

Ücret değerindeki, kâr oranındaki, rant oranındaki değişim, bu kısımların oranlarını düzenleyen yasaların etkisi ne olursa olsun, sadece, yeni yaratılmış olan 250'lik meta değerinin koyduğu sınırlar içinde

değişebilirdi. Sadece, rantın bir tekel fiyatına dayanması durumunda, bir istisnayla karşılaşılabilirdi. Bu, yasada herhangi bir değişikliğe yol açmaz, yalnızca incelemeyi karmaşıklaştırırdı. Çünkü, bu durumda yalnızca ürünün kendisini ele alırsak, sadece artık değerin bölünmesi farklı olurdu; ama diğer metalar karşısındaki göreli değerini ele alırsak, tek farklılık, artık değerin bir kısmının bunlardan söz konusu özel metaya aktarılması olurdu.

Özetleyelim:

Ürünün Değeri	Yeni Değer	Artık Değer Oranı	Brüt Kâr Oranı
Birinci Durum: $400_c + 100_v + 150_m = 650$	250	%150	%30
İkinci Durum: $400_c + 150_v + 100_m = 650$	250	% $66^2/_3$	% $18^2/_{11}$

Birincisi, artık değer, eski tutarına göre üçte bir oranında düşerek 150'den 100'e iniyor. Kâr oranı üçte birden biraz daha yüksek bir oranda, %30'dan %18'e düşüyor, çünkü azalan artık değerin büyümüş bir öndelenmiş toplam sermaye üzerinden hesaplanması gerekiyor. Ama kâr oranı, kesinlikle, artık değer oranıyla aynı oranda düşmüyor. Kâr oranı yalnızca $^{150}/_{500}$'den $^{100}/_{500}$'e ya da %30'dan %$18^2/_{11}$'e düşerken, artık değer oranı $^{150}/_{100}$'den $^{100}/_{150}$'ye, yani %150'den %$66^2/_3$'e düşüyor. Yani, kâr oranı, oransal olarak, artık değer kütlesinden daha çok, ama artık değer oranından daha az düşüyor. Ayrıca, eskisiyle aynı emek niceliği kullanıldığında, öndelenmiş olan sermayenin, değişir bileşenindeki artış nedeniyle büyümüş olmasına rağmen, ürünlerin hem değerlerinin hem de kütlelerinin aynı kaldığı görülüyor. Kuşkusuz, öndelenmiş olan sermayenin bu büyümesi, yeni bir iş kuran bir kapitaliste kendisini fazlasıyla hissettirirdi. Ama yeniden üretimin bütünü ele alındığında, değişir sermayenin büyümesi, yeni eklenen emek tarafından yeni yaratılan değerin daha büyük bir kısmının artık değer ve artık ürün yerine ücrete ve dolayısıyla ilkin değişir sermayeye dönüşmesinden başka bir anlama gelmez. Yani, ürünün değeri aynı kalır, çünkü, bir yandan 400'e eşit olan değişmez sermaye değeriyle, diğer yandan yeni eklenen emeği temsil eden 250 sayısıyla sınırlanmıştır. Ama ikisi de değişmeden kalmıştır. Bu ürün, yine değişmez sermayeye eklenmesi durumunda, daha önce olduğu gibi, aynı değer büyüklüğüyle eşit miktardaki kullanım değerlerini temsil ederdi; yani, aynı değişmez sermaye ögeleri kütlesi aynı değeri korurdu. Ücret, işçi kendi emeğinin daha büyük bir kısmını elde ettiği için değil, emeğin üretkenliğinin azalması nedeniyle kendi emeğinin daha büyük bir kısmını elde ettiği için yükselseydi durum farklılaşırdı. Bu durumda, aynı (karşılığı ödenmiş artı karşılığı ödenmemiş) emeği

temsil eden toplam değer aynı kalırdı; ama bu emek kütlesini temsil eden ürün kütlesi azalır, yani ürünün her bir özdeş parçasının fiyatı, her bir parça daha büyük bir emek niceliğini temsil ettiğinden, yükselirdi. Yükselmiş olan 150'lik ücret, daha önce 100'lük ücretin temsil ettiği ürün niceliğini temsil etmezdi; azalmış olan 100'lük artık değer, daha önce 100'le temsil edilen ürünün $^{2}/_{3}$'ünü, kullanım değerleri kütlesinin %66$^{2}/_{3}$'ünü temsil ederdi. Bu durumda, söz konusu ürünün değişmez sermayeye dâhil olması ölçüsünde, değişmez sermaye de pahalılaşırdı. Ama bu, ücret yükselişinin sonucu olmaz, aksine, ücret yükselişi, metanın pahalılaşmasının sonucu ve aynı emek niceliğinin üretkenliğinin azalmasının sonucu olurdu. Burada, ücret yükselişinin ürünü pahalılaştırmış olduğu görüntüsü ortaya çıkar; ama burada, ücret yükselişi, neden değil, meta değerindeki, emek üretkenliğinin azalmasından kaynaklanan bir değişmenin sonucudur.

Buna karşılık, diğer koşullar aynı kalırken, yani kullanılan aynı emek miktarı daha önce olduğu gibi 250'yle temsil edilirken, bunun tarafından kullanılan üretim araçlarının değeri yükselseydi ya da düşseydi, aynı ürün kütlesi aynı büyüklükteki bir yükselmeye ya da düşmeye maruz kalırdı. $450_c + 100_v + 150_m$, 700'e eşit olan bir ürün değeri verir; buna karşılık, $350_c + 100_v + 150_m$, geçmişteki değeri 650 olan aynı ürün kütlesinin değeri olarak yalnızca 600'ü verir. Demek ki, aynı emek miktarıyla harekete geçirilen öndelenmiş sermaye büyür ya da küçülürse, öndelenmiş sermayenin artması ya da azalması değişmez sermaye parçasının değer büyüklüğündeki bir değişmeden kaynaklanıyorsa, diğer koşullar aynı kalırken, ürünün değeri yükselir ya da düşer. Buna karşılık, öndelenmiş sermayenin artışı ya da azalması, emeğin üretici gücü aynı kalırken değişir sermaye parçasının değer büyüklüğünün değişmesinden kaynaklanıyorsa, ürünün değeri değişmeden kalır. Değişmez sermaye söz konusu olduğunda, bunun değerinin artışı ya da azalması herhangi bir zıt yönlü hareketle dengelenmez. Değişir sermaye söz konusu olduğunda, emek üretkenliğinin aynı kaldığı varsayılırsa, bunun değerinin artması ya da azalması, artık değerdeki ters yönlü hareketle, değişir sermaye değeri artı artık değerin, yani emek tarafından üretim araçlarına yeni eklenen ve ürünle birlikte yeni ortaya çıkan değerin değişmeden kalacağı şekilde dengelenir.

Buna karşılık, değişir sermaye değerinin ya da ücret değerinin artması ya da azalması, metaların pahalılaşmasının ya da ucuzlamasının, yani bu sermaye yatırımında kullanılan emeğin üretkenliğinin azalmasının ya da yükselmesinin sonucuysa, bu, ürünün değerini etkiler. Ama burada, ücretin yükselmesi ya da düşmesi, neden değil, sadece sonuçtur.

Ama, yukarıdaki örnekte, değişmez sermaye aynı (= 400_c) kalırken $100_v + 150_m$'nin $150_v + 100_m$ hâline gelmesinin, yani değişir sermayenin artmasının nedeni, bu üretim dalındaki, örneğin pamuk iplikçiliğindeki emeğin üretici gücünün değil, örneğin işçinin besin maddelerini sağlayan tarımdaki emeğin üretici gücünün azalması, yani söz konusu besin maddelerinin pahalılaşması olsaydı, ürünün değeri değişmeden kalırdı. 650'lik değer, daha önce olduğu gibi aynı pamuk ipliği kütlesiyle temsil edilirdi.

Açıklananlardan şu sonuçlar da çıkar: Değişmez sermaye harcamasındaki azalmanın nedeni, ürünleri işçinin tüketimine dâhil olan üretim dallarındaki tasarruflar vb. olsaydı, bu, tıpkı kullanılan emeğin kendisinin üretkenliğinin doğrudan doğruya artması durumunda olacağı gibi, ücretteki (işçinin geçim araçlarının ucuzlamasından kaynaklanan) bir azalmaya ve dolayısıyla artık değerin büyümesine yol açabilirdi; böylece, kâr oranı burada iki nedenle, yani birincisi, değişmez sermayenin değeri azaldığından, ve ikincisi, artık değer arttığından, büyürdü. Artık değerin kâra dönüşümünü ele alırken, orada artık değer oranındaki değişimlerden bağımsız olarak kâr oranındaki dalgalanmaları incelememiz gerektiğinden, ücretin düşmediğini, değişmeden kaldığını varsaymıştık. Ayrıca orada geliştirilmiş olan yasalar geneldir ve ürünleri işçinin tüketimine dâhil olmayan, dolayısıyla ürünlerindeki değer değişimleri ücret üzerinde etkide bulunmayan sermaye yatırımları için de geçerlidir.

Demek ki, üretim araçlarına ya da değişmez sermaye parçasına yeni eklenen emek aracılığıyla her yıl yeni eklenen değerin farklı gelir biçimlerine (ücret, kâr ve rant) bölünmesi ve ayrışması, değerin kendisinin sınırları üzerinde, bu farklı kategorilere dağılan değer tutarı üzerinde hiçbir değişikliğe yol açmaz; tıpkı, tek tek parçaların kendi aralarındaki orandaki bir değişmenin, onların toplamı üzerinde, bu verili değer büyüklüğü üzerinde hiçbir değişikliğe yol açamayacağı örneğinde olduğu gibi. İster 50 + 50 şeklinde, ister 20 + 70 + 10 şeklinde, isterse 40 + 30 + 30 şeklinde bölünsün, verili olan 100 sayısı her zaman aynı kalır. Ürünün, bu gelirlere ayrılan değer parçası, tıpkı sermayenin değişmez değer parçası gibi, metaların değeriyle, yani her seferinde onlarda nesnelleşen emeğin niceliğiyle belirlenir. Dolayısıyla, birincisi, metaların, ücret, kâr ve ranta ayrılan değer kütlesi, yani, bu metaların değer parçalarının toplamının mutlak sınırı verilidir. İkincisi, tek tek kategorilerin kendileri söz konusu olduğunda, bunların ortalama ve düzenleyici sınırları da verilidir. Bu kategorilerin sınırlanmasının temelini ücret oluşturur.

Ücret, bir tarafta, bir doğa yasası tarafından düzenlenir; onun en alt sınırı, işçinin emek gücünü korumak ve yeniden üretmek için satın almak zorunda olduğu geçim araçlarının fiziksel en alt düzeyiyle, yani, metaların belirli bir niceliğiyle belirlenir. Bu metaların değeri, yeniden üretimlerinin gerektirdiği emek-zamanla, yani, üretim araçlarına yeni eklenen emeğin ya da iş gününün, işçi tarafından, söz konusu zorunlu geçim araçlarının değeri için bir eş değer üretmek ve yeniden üretmek için gereksinim duyulan kısmıyla belirlenir. Örneğin, işçinin ortalama günlük geçim araçları değerleri açısından 6 saatlik bir ortalama emeğe eşitse, ortalama olarak iş gününün 6 saati boyunca kendisi için çalışmak zorundadır. Emek gücünün gerçek değeri bu fiziksel en alt düzeyden sapar; toplumsal gelişmenin iklimine ve durumuna bağlı olarak farklılaşır; sadece fiziksel gereksinimlere değil, aynı zamanda, ikinci bir doğa hâline gelen tarihsel olarak gelişmiş toplumsal gereksinimlere bağlıdır. Ama her ülkenin her bir verili döneminde, bu düzenleyici ortalama ücret, verili bir büyüklüktür. Böylece tüm diğer gelirlerin değeri bir sınıra sahip olur. Bu son değer, her zaman şuna eşittir: toplam iş gününün (bu, burada ortalama iş günüyle çakışır, çünkü toplumsal toplam sermaye tarafından harekete geçirilen toplam emek kütlesini kapsar) cisimleştiği değer, eksi, bu değerin ücrette cisimleşen kısmı. Dolayısıyla, bunun sınırını, karşılığı ödenmemiş emeği temsil eden değerin sınırı, yani karşılığı ödenmemiş olan bu emeğin niceliği belirler. İş gününün, işçi tarafından, kendi ücretinin değerinin yeniden üretimi için gereksinim duyulan kısmının son sınırı, onun ücretinin fiziksel en alt düzeyiyse, iş gününün, artık emeği temsil eden diğer kısmının, yani artık değeri ifade eden değer parçasının sınırı da, iş gününün fiziksel en üst düzeyidir, yani, işçinin, kendi emek gücünü korur ve yeniden üretirken sağlayabileceği günlük emek-zamanın toplam niceliğidir. Şimdiki incelememizde, yıllık olarak yeni eklenen toplam emeği temsil eden değerin bölüşümüyle ilgilendiğimizden, iş günü burada değişmez bir büyüklük olarak ele alınabilir ve fiziksel en üst düzeyinden ne kadar çok ya da az saptığından bağımsız bir şekilde böylesi bir büyüklük olduğu varsayılıyor. Demek ki, artık değeri oluşturan ve kâr ile toprak rantına ayrışan değer parçasının mutlak sınırı verilidir; bu değer parçası, iş gününün karşılığı ödenmiş kısmını aşan bir fazla olan karşılığı ödenmemiş kısmıyla, yani, toplam ürünün, içinde bu artık değerin kendisini gerçekleştirdiği değer parçasıyla belirlenir. Benim yapmış olduğum gibi, sınırları bu şekilde belirlenmiş olan ve öndelenmiş olan toplam sermaye üzerinden hesaplanan artık değere kâr dersek, bu kâr, mutlak büyüklüğü açısından ele alındığında, artık değere eşittir, yani, bunun sınırları, tıpkı artık değerin sınırları gibi, ya-

salarla belirlenir. Ama kâr oranının yüksekliği de, aynı şekilde, metaların değeriyle belirlenen belirli sınırların içinde kalır. Kâr oranı, toplam artık değerin, üretime öndelenmiş olan toplumsal toplam sermayeye oranıdır. Bu sermaye 500'e (istenirse 500 milyona) ve artık değer 100'e eşitse, kâr oranının mutlak sınırı %20 olur. Toplumsal kârın, farklı üretim alanlarına yatırılmış olan sermayeler arasında bu orana göre dağılması, metaların üretim fiyatlarından sapan değerler yaratır; bunlar, gerçekten düzenleyici olan ortalama piyasa fiyatlarıdır. Ama sapma, ne fiyatların değerlerle belirlenmesini ne de kârın yasalarla belirlenen sınırlarını ortadan kaldırır. Bir metanın değerinin onun içinde tüketilmiş olan sermaye ile onun içinde saklı bulunan artık değerinin toplamına eşit olması yerine, şimdi, onun üretim fiyatı, onun içinde tüketilmiş olan sermaye (k) ile bu sermayenin payına genel kâr oranı nedeniyle düşen artık değere (yani, örneğin, onun üretimi için öndelenmiş olan hem tüketilmiş hem de sadece kullanılmış sermaye üzerinden %20) eşittir. Ne var ki, %20'lik bu ek miktarın kendisi, toplumsal toplam sermayenin ürettiği artık değerle ve onun sermayenin değerine oranıyla belirlenir; ve bu nedenle, %10 ya da %100 değil, %20'dir. Demek ki, değerlerin üretim fiyatlarına dönüşmesi, kârın sınırlarını ortadan kaldırmaz; sadece, toplumsal sermayeyi oluşturan tek tek sermayeler arasındaki dağılımını değiştirir; kârı, bu toplam sermaye içinde oluşturdukları değer parçalarıyla orantılı olarak eşit bir şekilde dağıtır. Piyasa fiyatları bu düzenleyici üretim fiyatlarının üzerine yükselir ve altına düşer, ama bu dalgalanmalar birbirlerini götürür. Görece uzun bir dönemin fiyat listeleri incelenir ve bu yapılırken metaların gerçek değerinin emeğin üretici gücündeki bir değişim nedeniyle değiştiği durumlar ve aynı zamanda doğal ya da toplumsal kazaların üretim sürecinde bozulmalara yol açtığı durumlar bir yana bırakılırsa, birincisi, sapmaların görece dar sınırlar içinde kalması ve ikincisi bunların karşılıklı olarak dengelenmesindeki düzenlilik şaşırtıcı bulunacaktır. Quételet'nin toplumsal görüngüler için var olduğunu gösterdiği düzenleyici ortalamaların egemenliğinin burada da var olduğu görülecektir. Meta değerlerinin üretim fiyatlarına eşitlenmesi engellerle karşılaşmazsa, rant, farklılık rantından ibaret olur, yani, düzenleyici üretim fiyatlarının kapitalistlerin bir kısmına vereceği ve şimdi toprak sahibi tarafından mülk edinilen artık kârların eşitlenmesiyle sınırlı kalır. Demek ki, burada, rantın belirli olan değer sınırı, bireysel kâr oranlarındaki, üretim fiyatlarının genel kâr oranıyla düzenlenmesinin yol açtığı sapmalardır. Toprak mülkiyeti, meta değerlerinin üretim fiyatlarına eşitlenmesinin önüne engeller çıkarır ve mutlak rant edinirse, bu mutlak rant, toprak ürünlerinin değerinin onların üretim fiyatını aşan kısmıyla,

yani, içerdikleri artık değerin, genel kâr oranı aracılığıyla sermayelerin payına düşen kâr oranını aşan kısmıyla sınırlanır. O zaman, bu fark, (daha önce olduğu gibi, sadece, verili olan ve metaların içerdiği artık değerin belirli bir kısmını oluşturan) rantın sınırını oluşturur.

Son olarak, artık değerin farklı üretim alanlarında ortalama kâra eşitlenmesinin önüne, yapay ya da doğal tekellerin ve özel olarak da toprak mülkiyeti tekelinin oluşturduğu engeller çıksa, ve böylece, tekelin etkide bulunduğu metaların üretim fiyatının ve değerinin üzerine çıkan bir tekel fiyatı mümkün hâle gelse, bu, metaların değeriyle belirlenen sınırları ortadan kaldırmazdı. Belirli metaların tekel fiyatları, sadece, diğer meta üreticilerinin kârının bir kısmını tekel fiyatına sahip olan metalara aktarırdı. Dolaylı olarak, artık değerin farklı üretim alanları arasındaki dağılımında yerel bir bozulma ortaya çıkardı, ama bu bozulma, artık değerin sınırını değiştirmezdi. Tekel fiyatına sahip olan meta, işçinin zorunlu tüketimine dâhil olsaydı, işçiye daha önce olduğu gibi emek gücünün değerinin ödenmesi durumunda, bu meta ücreti yükseltir ve bu yolla artık değeri azaltırdı. Ücreti emek gücü değerinin altına da indirebilirdi; ama bunu, yalnızca, emek gücü değerinin kendi fiziksel en alt sınırının üzerinde olması ölçüsünde yapabilirdi. Bu durumda, tekel fiyatı, gerçek ücretten (yani işçinin aynı emek kütlesiyle elde ettiği kullanım değerleri kütlesinden) ve diğer kapitalistlerin kârından kesinti yapılarak ödenirdi. Tekel fiyatının, meta fiyatlarının normal düzenlenmesi üzerindeki etkisinin sınırları kesin bir şekilde belirli ve tam olarak hesaplanabilir olurdu.

Dolayısıyla, metaların yeni eklenen ve genel olarak gelire ayrıştırılabilir olan değerinin bölünmesi nasıl verili ve düzenleyici sınırlarını gerekli emek ile artık emek, ücret ile artık değer arasındaki ilişkide buluyorsa, artık değerin kendisinin kâr ile toprak rantına bölünmesi de, verili ve düzenleyici sınırlarını, kâr oranının eşitlenmesini düzenleyen yasalarda bulur. Faiz ile girişimci kazancına bölünme söz konusu olduğunda, ortalama kârın kendisi, bir arada ele alındıklarında, her ikisinin sınırını oluşturur. Bunların parçalarını oluşturacakları ve parçalarını oluşturabilecekleri tek değer büyüklüğü olan verili değer büyüklüğünü ortalama kâr sağlar. Burada bu bölünmenin kesin oranı rastlantısaldır, yani tümüyle rekabet ilişkileri tarafından belirlenir. Başka durumlarda, arz ile talebin denkleşmesi, piyasa fiyatlarının düzenleyici ortalama fiyatlardan sapmalarının ortadan kalkmasıyla, yani rekabetin etkisinin ortadan kalkmasıyla aynı anlama gelirken, rekabet burada tek başına belirleyici olan etmendir. Ama neden? Çünkü, aynı üretim etmeni, yani sermaye, artık değerin kendisine düşen kısmını aynı üretim etmeninin iki sahibi arasında bölüştürmek zorundadır. Ama burada ortalama kârın bölüşül-

mesi konusunda yasalarla belirlenmiş belirli bir sınırın var olmaması, meta değerinin bir kısmı olarak onun sınırını ortadan kaldırmaz; tıpkı, bir işletmenin farklı dışsal koşulların etkisi altındaki iki *associé*'sinin [ortağının] kârı eşit olmayan bir şekilde paylaşmalarının söz konusu kârın herhangi bir şekilde etkilememesi örneğinde olduğu gibi.

Demek ki, meta değerinin, üretim araçlarının değerine yeni eklenen emeği temsil eden kısmının, gelirler biçiminde birbirlerinden bağımsız şekiller alan farklı kısımlara ayrılması, hiçbir şekilde, ücret, kâr ve rantın, (bu üç kısma ayrılan başlangıçtaki birliğin, değişmez değer parçasının çıkarılmasından sonra geriye kalan meta değeri olmayacağı ve tersine, bu üç kısmın her birinin fiyatının bağımsız bir şekilde belirleneceği ve metanın fiyatının ancak bu üç bağımsız büyüklüğün toplanmasından sonra ortaya çıkacağı şekilde) bileşimleri ya da toplamları metaların düzenleyici fiyatlarına (*natural price, prix nécessaire* [doğal fiyat, gerekli fiyat]) kaynaklık eden kurucu ögeler olarak ele alınabileceği anlamına gelmez. Gerçekte, ücret, kâr ve rantın karşılıklı göreli büyüklükleri ne olursa olsun, meta değeri, bu üçünün toplam değerlerinin tümüne eşit olan ve bunlardan önce gelen büyüklüktür. Yukarıdaki yanlış görüşe göreyse, ücret, kâr ve rant, toplam büyüklükleri meta değerinin büyüklüğünü üreten, sınırlandıran ve belirleyen bağımsız değer büyüklükleridir.

İlk olarak, ücret, kâr ve rant, metaların fiyatını oluşturuyorsa, bunun, hem meta değerinin değişmez kısmı için, hem de değişir sermayeyi ve artık değeri temsil eden diğer kısım için geçerli olacağı açıktır. Dolayısıyla, bu değişmez kısım burada tümüyle göz ardı edilebilir, çünkü onu oluşturan metaların değeri de, aynı şekilde, ücret, kâr ve rant değerlerinin toplamına eşit olurdu. Çünkü, daha önce belirtilmiş olduğu üzere, bu görüş, bu tür bir değişmez değer parçasının varlığını da inkâr eder.

Ayrıca, burada her tür değer kavramının ortadan kalktığı da açıktır. Geriye yalnızca, emek gücü, sermaye ve toprak sahiplerine belirli bir miktarda para ödenmesi anlamındaki fiyat düşüncesi kalır. Ama para nedir? Para, bir şey değil, değerin belirli bir biçimidir; dolayısıyla, değerin var olmasını şart koşar. Yani, söylemek istediğimiz şey, belirli bir miktarda altının ya da gümüşün söz konusu üretim ögeleri için ödeniyor ya da bunların kafamızda bu miktarla eşitleniyor olduğudur. Ama altın ve gümüşün kendileri tüm diğer metalar gibi metalardır (ve bunu bilmek aydınlanmış iktisatçıyı gururlandırır). Dolayısıyla, altın ve gümüşün fiyatı da ücret, kâr ve rantla belirlenir. Demek ki, ücret, kâr ve rantı, bunları belirli bir altın ve gümüş niceliğine eşitleyerek belirleyemeyiz, çünkü, öncelikle, ücret, kâr ve rantın değerlerinin takdir edilmesini sağlayacak eş değer olarak bu altın ve gümüşün değerinin, tam da ücret, kâr ve rant

tarafından, altın ve gümüşten bağımsız bir şekilde, yani her tür metanın değerinden bağımsız bir şekilde belirlenmesi gerekir; ne de olsa, her tür metanın değeri bu üçünün ürünüdür. Dolayısıyla, ücret, kâr ve rantın değerinin, bunların belirli bir altın ve gümüş niceliğine eşit olmasında olduğunu söylemek, sadece, bunların belirli bir ücret, kâr ve rant niceliğine eşit olduğunu söylemek anlamına gelirdi.

İlk olarak ücret üzerinde duralım. Çünkü, bu görüş söz konusu olduğunda da, emekten hareket etmek gerekir. Peki, emek gücünün düzenleyici fiyatı, yani onun piyasa fiyatlarının çevresinde salınım yaptığı fiyat nasıl belirlenir?

Diyelim ki, emek gücü arz ve talebiyle. Ama ne tür bir emek gücü talebi söz konusu? Sermayenin emek gücü talebi. Demek ki, emek talebi, sermaye arzına eşittir. Sermaye arzından söz edebilmek için, her şeyden önce, sermayenin ne olduğunu bilmek zorundayız. Sermaye nelerden oluşur? Onun en basit görünümünü alalım: paradan ve metalardan. Ama para, sadece, metanın bir biçimidir. Demek ki metalardan. Ama metaların değeri, varsayım gereği, ilk olarak, onları üreten emeğin fiyatıyla, yani ücretle belirlenir. Burada ücretin varlığı bir ön şart olarak kabul edilir ve ücret, metaların fiyatının kurucu ögesi sayılır. Bu fiyatın şimdi sunulan emeğin sermayeye oranıyla belirlenmesi gerekiyor. Sermayenin kendisinin fiyatı, onu oluşturan metaların fiyatına eşittir. Sermayenin emek talebi, sermaye arzına eşittir. Ve sermaye arzı verili fiyattaki bir meta toplamının arzına eşittir; ve bu fiyat ilk olarak emeğin fiyatıyla düzenlenir; ve emeğin fiyatı da, meta fiyatının, emeği karşılığında işçiye bırakılan değişir sermayeyi oluşturan kısmına eşittir; ve metaların, bu değişir sermayeyi oluşturan fiyatı da, ilk olarak, emeğin fiyatıyla belirlenir, çünkü ücret, kâr ve rantın fiyatlarıyla belirlenir. Demek ki, ücreti belirlemek için sermayenin varlığından hareket edemeyiz, çünkü sermayenin kendisinin değeri kısmen ücretle belirlenir.

Bunun dışında, işin içine rekabetin sokulması hiçbir işimize yaramaz. Rekabet, emeğin piyasa fiyatını yükseltir ya da düşürür. Ama emek arz ve talebinin dengede olduğunu kabul edelim. O zaman ücret nasıl belirlenir? Rekabet yoluyla. Ama biraz önce rekabetin belirleyici olmaktan çıktığı, onun iki karşıt kuvvetinin dengeye kavuşması yoluyla etkisini yitirdiği varsayıldı. Oysa biz, tam da ücretin doğal fiyatını, yani emeğin, rekabet tarafından düzenlenmek yerine onu düzenleyen fiyatını bulmak istiyoruz.

Geriye, emeğin gerekli fiyatını işçinin zorunlu geçim araçlarıyla belirlemekten başka yapacak bir şey kalmıyor. Ama bu geçim araçları, bir fiyatları bulunan metalardır. Yani, emeğin fiyatı zorunlu geçim araçlarının

fiyatıyla belirlenir ve tüm diğer metalar için olduğu gibi geçim araçlarının fiyatı da, ilk olarak, emeğin fiyatıyla belirlenir. Dolayısıyla, emeğin, geçim araçlarının fiyatıyla belirlenen fiyatı, emeğin fiyatıyla belirlenir. Emeğin fiyatı kendi kendisiyle belirlenir. Bir başka deyişle, emeğin fiyatının nasıl belirlendiğini bilmiyoruz. Zaten, burada emeğin bir fiyata sahip olmasının nedeni, meta sayılmasıdır. Dolayısıyla, emeğin fiyatından söz edebilmek için, genel olarak fiyatın ne olduğunu bilmek zorundayız. Ama genel olarak fiyatın ne olduğunu bu yolla hiç öğrenemeyiz.

Yine de, emeğin gerekli fiyatının bu mutluluk verici şekilde belirlendiğini varsayalım. Peki, meta fiyatının ikinci ögesini oluşturan ortalama kâr, yani normal koşullar altındaki her bir sermayenin kârı nasıl belirlenir? Ortalama kâr, bir ortalama kâr oranıyla belirlenmiş olmak zorundadır; bu ortalama kâr oranı nasıl belirlenir? Kapitalistler arasındaki rekabetle mi? Ama söz konusu rekabetin kendisi bile, kârın var olmasını şart koşar. İster aynı üretim dalında isterse farklı üretim dallarında olsun, farklı kâr oranlarının ve dolayısıyla farklı kârların bulunmasını şart koşar. Rekabet, sadece, metaların fiyatları üzerinde etkide bulunduğu kadarıyla, kâr oranı üzerinde etkide bulunabilir. Rekabet, sadece, aynı üretim alanındaki üreticilerin metalarını aynı fiyatlarla satmalarına ve farklı üretim alanlarındaki üreticilerin, metalarını, onlara aynı kârı, yani, öncesinde kısmen ücretle belirlenmiş olan meta fiyatına yapılan aynı oransal eki getiren fiyatlarla satmalarına yol açabilir. Bu nedenle, rekabet, sadece, kâr oranındaki eşitsizlikleri giderebilir. Eşit olmayan kâr oranlarının eşitlenebilmesi için, meta fiyatının ögesi olarak kâr, öncesinde elde bulunmak zorundadır. Rekabet onu yaratmaz. Rekabet, kârın düzeyini yükseltir ya da düşürür, ama eşitlenme gerçekleştiğinde ortaya çıkan düzeyi yaratmaz. Ve, bir gerekli kâr oranından söz ederken, tam da, rekabetin hareketlerinden bağımsız olan ve rekabeti düzenleyen kâr oranını bilmek istiyoruz. Ortalama kâr oranı, birbirleriyle rekabet hâlindeki kapitalistlerin kuvvetleri dengeye ulaştığında ortaya çıkar. Rekabet, bu dengeyi oluşturabilir, ama bu dengeyle birlikte ortaya çıkan kâr oranını oluşturamaz. Denge oluşturulduğunda, genel kâr oranı neden %10 ya da %20 ya da %100'dür? Rekabet nedeniyle. Ama tersine, rekabet, %10'dan ya da %20'den ya da %100'den sapmaları üretmiş olan nedenleri ortadan kaldırmıştır. Her sermayenin kendi büyüklüğüyle orantılı olarak aynı kârı getirmesini sağlayan bir meta fiyatına yol açmıştır. Ama bu kârın kendisinin büyüklüğü rekabetten bağımsızdır. Rekabet, sadece, tüm sapmaları tekrar tekrar bu büyüklüğe indirger. Bir kişi bir başkasıyla rekabet eder ve rekabet onu metasını diğerininkiyle aynı fiyata satmaya zorlar. Ama bu fiyat neden 10 ya da 20 ya da 100'dür?

Dolayısıyla, geriye, kâr oranını ve dolayısıyla kârı, şu ana dek ücretle belirlenmiş olan meta fiyatına yapılan ve kavranamaz bir şekilde belirlenmiş olan bir ek olarak açıklamaktan başka bir yol kalmıyor. Rekabetin bize söylediği tek şey, bu kâr oranının verili bir büyüklük olmak zorunda olduğudur. Ama bunu daha önce de, genel kâr oranından ve kârın"gerekli fiyat"ından söz ederken biliyorduk.

Bu saçma süreci toprak rantı için yeni baştan işletmek tümüyle gereksiz. Bu sürecin, az çok tutarlı bir şekilde işletilmesi durumunda, kârın ve rantın, sadece, ilk olarak ücretle belirlenmiş olan meta fiyatına yapılan ve kavranamaz yasalarla belirlenen ekler olarak görünmesine yol açacağı, bunu yapmadan da görülebiliyor. Kısacası, rekabet, iktisatçıların tüm anlamsızlıklarını açıklama görevini üstlenmek zorundadır; oysa tersine, iktisatçıların rekabeti açıklamaları gerekiyordu.

Kârın ve rantın, dolaşımın yarattığı, yani satıştan kaynaklanan fiyat bileşenleri olduğu fantezisi burada bir yana bırakılırsa (ve dolaşım hiçbir zaman daha önce kendisine verilmemiş olan bir şeyi veremez), konu basitçe şuna varır:

Metanın ücretle belirlenen fiyatı 100'e eşit; buna eklenen kâr oranı ücretin %10'u kadar ve rant ücretin %15'i kadar olsun. Bu durumda metanın ücret, kâr ve rant toplamıyla belirlenen fiyatı 125'e eşit olur. 25'lik bu ek, metanın satışından kaynaklanamaz. Çünkü, birbirlerine satış yapan herkes, kendileri için maliyetleri 100'lük ücret olan metaları 125'e satar; bu da, hepsinin 100'e satmasıyla tam olarak aynı şeydir. Demek ki, işlemin dolaşım sürecinden bağımsız bir şekilde ele alınması gerekir.

Üçünün şimdiki fiyatı 125 olan metayı paylaşması durumunda (ve kapitalistin önce 125'e satıp sonra işçiye 100, kendisine 10 ve toprak rantiyesine 15 ödemesi herhangi bir değişikliğe yol açmaz), işçi değerin ve ürünün $^{4}/_{5}$'ini (= 100) elde eder. Kapitalist değerin ve ürünün $^{2}/_{25}$'ini, toprak rantiyesi $^{3}/_{25}$'ini elde eder. Kapitalist, 100 yerine 125'e sattığından, işçiye ürünün yalnızca onun emeğini temsil eden $^{4}/_{5}$'ini verir. Yani, işçiye 80 vermiş ve 20'yi kendisinde tutmuş olsaydı ve bunun 8'i onun ve 12'si rantiyenin payına düşmüş olsaydı tam olarak aynı şey olurdu. Bu durumda metayı değerine satmış olurdu, çünkü fiyata yapılan eklemeler, varsayım gereği ücretin değeriyle belirlenen meta değerinden bağımsız olan artışları temsil eder. Dolambaçlı bir yolla ortaya çıkan sonuç, bu düşünceye göre,"ücret"sözcüğünün, yani burada 100'ün, ürünün değerine eşit olduğu, bir başka deyişle söz konusu belirli emek niceliğini temsil eden para tutarına eşit olduğu; ama bu değerin de gerçek ücretten farklı olduğu ve bu nedenle bir artık bıraktığıdır. Sadece, burada bu artık nominal fiyat artışıyla ortaya çıkarılmaktadır. Yani, ücret 100 yerine 110'a

eşit olsaydı, kâr 11'e ve toprak rantı $16^1/_2$'ye, dolayısıyla da metanın fiyatı $137^1/_2$'ye eşit olmak zorunda olurdu. Bu, oranları aynı bırakırdı. Ama bölünme her zaman ücrete nominal olarak belirli yüzdelerin eklenmesi yoluyla elde edileceğinden, fiyat, ücretle birlikte yükselir ve düşerdi. Ücret burada önce metanın değerine eşit kabul edilir ve ardından yine ondan ayrılır. Ama gerçekte, anlamsız bir dolambaçlı yolla varılan sonuç, metanın değerinin onun içerdiği emek niceliğiyle, ama ücretin değerinin zorunlu geçim araçlarının fiyatıyla belirlendiği ve değerin ücreti aşan kısmının kâr ile rantı oluşturduğudur.

Metaların değerlerinin, üretimlerinde tüketilen üretim araçlarının değerinin çıkarılmasından sonra geriye kalan, verili, meta-ürün aracılığıyla nesnelleşmiş olan emek niceliğiyle belirlenen değer kütlesinin, ücret, kâr ve toprak rantı olarak bağımsız ve birbirleriyle ilişkisiz gelir biçimleri şeklini alan üç bileşene ayrılması, kapitalist üretimin gün ışığındaki yüzeyinde ve dolayısıyla onun içinde hapsolmuş bulunan yürütücülerinin düşüncelerinde kendisini çarpık bir şekilde gösterir.

Herhangi bir metanın toplam değeri, 200'ü onun üretiminde tüketilen üretim araçlarının ya da değişmez sermaye ögelerinin değeri olmak üzere, 300'e eşit olsun. Dolayısıyla, geriye, bu metaya onun üretim sürecinde eklenen yeni değer tutarı olarak 100 kalır. 100'lük bu yeni değer, üç gelir biçimine bölünebilecek şekilde elde bulunanların tamamıdır. Ücret = x, kâr = y, toprak rantı = z dersek, örneğimizde, x + y + z toplamı her zaman 100'e eşit olacaktır. Ama hem sanayicilerin, tüccarların ve bankerlerin hem de bayağı iktisatçıların zihinlerinde durum çok farklıdır. Onlara göre, verili olan şey, metanın, onun üretimi sırasında tüketilmiş olan üretim araçlarının çıkarılmasından sonraki, 100'e eşit olan ve x, y ve z'ye ayrılan değeri değildir. Bunun yerine, metanın fiyatı, basitçe, ücretin, kârın ve rantın, metanın değerinden ve birbirlerinden bağımsız olarak belirlenen değer büyüklüklerinden oluşur; burada, x, y ve z'nin her biri, kendi başına, bağımsız olarak verilidir ve belirlenmiştir, ve metanın kendisinin değer büyüklüğü, ancak, onun bu değer oluşturucularının toplanması yoluyla, söz konusu büyüklüklerin 100'den küçük ya da büyük olabilecek olan toplamıyla ortaya çıkar. Bu karışıklık kaçınılmazdır, çünkü:

Birincisi, Metanın değer bileşenleri birbirlerinin karşısına bağımsız gelirler olarak çıkar ve bunlar, bu tür gelirler olarak, birbirlerinden çok farklı olan üretim etmenleriyle, yani emekle, sermayeyle ve toprakla ilişkilidir ve bu nedenle de onlardan kaynaklanıyor gibi görünürler. Emek gücü mülkiyeti, sermaye mülkiyeti ve toprak mülkiyeti, metaların bu farklı değer bileşenlerinin bunların sahiplerinin paylarına düşmesinin

ve bu nedenle onlar için gelirlere dönüşmesinin nedenidir. Ama değer, bir gelire dönüşümden kaynaklanmaz; aksine, gelire dönüştürülebilmesi, bu şekli alabilmesi için, öncesinde var olmak zorundadır. Bu üç parçanın birbirlerine göre büyüklüklerini farklı türden (ve metaların değerinin kendisiyle bağlantıları ve onun tarafından sınırlanmaları hiçbir şekilde su yüzüne çıkmayan) yasaların belirlemesi ölçüsünde, tersinin geçerli olduğu görüntüsü güç kazanır.

İkincisi: Genel bir ücret yükseliş ya da düşüşünün, diğer koşullar aynı kalırken genel kâr oranının karşı yöndeki bir hareketine yol açarak, farklı metaların üretim fiyatlarını değiştirdiğini, ilgili üretim alanlarındaki sermayelerin bileşimlerine bağlı olarak bazılarını yükseltip bazılarını düşürdüğünü görmüştük. Dolayısıyla, burada, her durumda, bazı üretim alanlarında, bir metanın ortalama fiyatının, ücretin yükselmesi nedeniyle yükseldiği ve düşmesi nedeniyle düştüğü tecrübe edilir. "Tecrübe edilmeyen" şey, bu değişimlerin, gizli bir şekilde, metaların ücretten bağımsız olan değeri tarafından düzenlendiğidir. Buna karşılık, ücret yükselişinin yerel olması, özgün koşulların ürünü olarak belirli üretim alanlarında gerçekleşmesi durumunda, söz konusu metaların fiyatlarında buna karşılık gelen bir nominal yükseliş gerçekleşebilir. O zaman, metaların bir türünün, ücretin değişmeden kaldığı diğerleri karşısındaki göreli değerinin yükselişi, sadece, artık değerin farklı üretim alanlarına eşit oranlı dağılımındaki (bu, özel kâr oranlarının genel orana eşitlenmesinin bir aracıdır) yerel bir bozulmaya verilen bir tepkidir. Burada "tecrübe edilen" şey, yine, fiyatı ücretin belirlemesidir. Dolayısıyla, her iki durumda da tecrübe edilen şey, ücretin meta fiyatlarını belirlemiş olduğudur. Tecrübe edilmeyen şey, bu bağlantının gizli nedenidir. Ayrıca: Emeğin ortalama fiyatı, yani emek gücünün değeri, zorunlu geçim araçlarının üretim fiyatıyla belirlenir. İkincisi yükselir ya da düşerse, birincisi de yükselir ya da düşer. Burada yeniden tecrübe edilen şey, ücret ile metaların fiyatı arasındaki bir bağlantının varlığıdır; ama neden kendisini sonuç olarak ve sonuç da kendisini neden olarak gösterebilir; bu, piyasa fiyatlarının hareketi için de geçerlidir; bu ikincisinde, ücretin kendi ortalamasının üzerine çıkması, piyasa fiyatlarının gönenç dönemiyle bağlantılı olarak üretim fiyatlarının üzerine çıkmasına ve ücretin daha sonra kendi ortalamasının altına düşmesi, piyasa fiyatlarının üretim fiyatlarının altına düşmesine karşılık gelir. Üretim fiyatlarının metaların değerlerine bağlı olması durumu, piyasa fiyatlarının salınımlı hareketleri bir yana bırakıldığında, *prima facie* [ilk bakışta], her zaman, ücret yükseldiğinde kâr oranının düştüğü ve tersinin de geçerli olduğu tecrübesine karşılık gelmek zorunda olurdu. Ne var ki, kâr oranının, ücretin hareketlerinden bağım-

sız olarak, (ücret ile kâr oranının karşı yönlerde değil aynı yönde hareket etmesine, ikisinin birlikte yükselmesine ya da düşmesine yol açabilecek şekilde) değişmez sermaye değerindeki hareketlerle belirlenebileceğini görmüştük. Artık değer oranı kâr oranıyla doğrudan doğruya çakışsaydı, bu mümkün olmazdı. Ücret, geçim aracı fiyatlarının artması nedeniyle yükseldiğinde bile, kâr oranı, emek yoğunluğunun artması ya da iş gününün uzatılması nedeniyle aynı kalabilir ve hatta yükselebilir. Tüm bu tecrübeler, değer bileşenlerinin bağımsız, çarpık biçiminin yarattığı görüntüyü, yani, metaların değerini ya ücretin tek başına ya da ücret ile kârın birlikte belirlediği görüntüsünü destekler. Bu, ücretin hareketiyle ilişkili olarak böyle görünmeye başlar başlamaz, yani, emeğin fiyatı ile emek tarafından yaratılan değerin çakıştığı görüntüsü ortaya çıkar çıkmaz, aynı şey kâr ve rant için de doğal olarak geçerli hâle gelir. O zaman, bunların fiyatlarının, yani parasal ifadelerinin, emekten bağımsız olarak ve kendi yarattıkları değerlerle düzenlenmesi zorunlu hâle gelir.

Üçüncüsü: Metaların değerlerinin ya da onlardan sadece görünüşte bağımsız olan üretim fiyatlarının, kendilerini, piyasa fiyatlarındaki sürekli dalgalanmaların durmadan dengelenmesi yoluyla, sadece düzenleyici ortalama fiyatlar şeklinde ortaya koymak yerine, görüntüde, dolaysız olarak ve her zaman metaların piyasa fiyatlarıyla çakıştıklarını varsayalım. Ayrıca, yeniden üretimin her zaman aynı değişmeden kalan koşullar altında gerçekleştiğini, yani emek üretkenliğinin, sermayenin tüm ögelerinde değişmeden kaldığını varsayalım. Son olarak, meta-ürünün, her bir üretim alanında, üretim araçlarının değerine yeni bir emek niceliğinin (yani yeni üretilmiş bir değerin) eklenmesi yoluyla oluşturulan değer parçasının, ücret, kâr ve ranta her zaman aynı kalan oranlarla ayrıldığını ve böylece, fiilen ödenen ücretin, fiilen gerçekleştirilen kârın ve fiilî rantın, her zaman, dolaysız olarak, emek gücünün değeriyle, toplam artık değerin ortalama kâr oranı aracılığıyla toplam sermayenin bağımsız bir şekilde iş gören her bir kısmına düşen parçasıyla ve toprak rantının bu temel üzerinde normal olarak tabi olduğu sınırlarla çakıştığını varsayalım. Kısacası, toplumsal değer-ürünün bölüşümünün ve üretim fiyatlarının düzenlenmesinin kapitalist temel üzerinde gerçekleştiğini, ama rekabetin ortadan kaldırıldığını varsayalım.

Metaların değerinin sabit olacağı ve böyle görüneceği, meta-ürünün gelirlere ayrışan değer parçasının değişmeyen bir büyüklük olarak kalacağı ve kendisini her zaman böylesi bir değer olarak göstereceği, son olarak, söz konusu verili ve sabit değer parçasının ücrete, kâra ve ranta her zaman sabit oranlarla ayrılacağı bu varsayımlar altında bile, gerçek hareket, kaçınılmaz olarak, çarpık bir şekilde görünürdü: önceden veril-

miş olan bir değer büyüklüğünün, birbirlerinden bağımsız gelir biçimlerine bürünen üç kısma ayrılması şeklinde değil, tersine, söz konusu değer büyüklüğünün, onu oluşturan, bağımsız olarak ve kendi başlarına belirlenmiş olan ücret, kâr ve toprak rantı ögelerinin toplamından oluşması şeklinde. Bu görüntü kaçınılmaz olarak ortaya çıkardı, çünkü, tek tek sermayelerin ve onların meta-ürünlerinin hareketinde, metaların değerinin varlığı bunların ayrılmasının ön şartı olarak görünmez; tersine, bunların ayrıldığı bileşenler, metaların değerinin ön şartları olarak iş görür. Birincisi, her kapitaliste, metanın maliyet fiyatının verili bir büyüklük olarak göründüğünü ve gerçek üretim sürecinde kendisini her zaman bu tür bir büyüklük olarak gösterdiğini görmüştük. Ama maliyet fiyatı, değişmez sermayenin, yani öndelenmiş olan üretim araçlarının değeri ile emek gücünün (üretimin yürütücülerine, kendisini, ücretin aynı zamanda işçinin geliri olarak görünmesine yol açacak şekilde, emeğin fiyatı akıl dışı biçiminde gösteren) değerinin toplamına eşittir. Emeğin ortalama fiyatı verili bir büyüklüktür, çünkü başka her metanın değeri gibi emek gücünün değeri de onun yeniden üretimi için gerekli olan emek-zamanla belirlenir. Ama metaların ücrete ayrışan değer parçası söz konusu olduğunda, bu, onun ücret biçimini almasından, yani kapitalistin işçiye kendi ürünündeki payını ücret görüngü biçiminde öndelemesinden değil, işçinin kendi ücretine karşılık gelen bir eş değer üretmesinden, yani günlük ya da yıllık emeğinin bir kısmının, emek gücünün fiyatının içerdiği değeri üretmesinden kaynaklanır. Ama ücret, ona karşılık gelen değer eş değeri üretilmeden önce, sözleşmeyle saptanır. Büyüklüğü metanın ve meta değerinin üretilmesinden önce verili olan bir fiyat ögesi, maliyet fiyatının bileşeni olarak ücret, bu nedenle, kendisini metanın toplam değerinden bağımsız biçimde ayrıştıran bir kısım olarak değil, tersine, metanın toplam değerini önceden belirleyen verili büyüklük olarak, yani fiyat ya da değer oluşturucusu olarak görünür. Ücretin, metanın maliyet fiyatında oynadığına benzer bir rolü, ortalama kâr, metanın üretim fiyatında oynar, çünkü üretim fiyatı, maliyet fiyatı ile öndelenmiş sermaye üzerinden elde edilen ortalama kârın toplamına eşittir. Bu ortalama kâr, pratikte, kapitalistin kendi zihninde ve hesaplamalarında, sadece sermayelerin bir yatırım alanından bir başkasına aktarılmasını belirlemesi ölçüsünde değil, aynı zamanda görece uzun dönemlere yayılan bir yeniden üretim sürecini kapsayan tüm satışlar ve sözleşmeler için, düzenleyici bir öge olarak görünür. Ama bu şekilde görünmesi ölçüsünde, gerçekte her bir üretim alanında üretilen değerden ve artık değerden bağımsız olan ve dolayısıyla bu alanların her birindeki her bir sermaye yatırımının ürettiği değerden ve artık de-

ğerden daha da bağımsız olan, varsayılmış bir büyüklüktür. Görüntü, onu, değerdeki bir bölünmenin sonucu olarak değil, meta-ürünün değerinden bağımsız, metaların üretim sürecinde önceden var olan ve metaların ortalama fiyatını belirleyen büyüklük, yani değer oluşturucusu olarak gösterir. Ve artık değer, farklı parçalarının birbirlerinden tümüyle bağımsız biçimlere bölünmesi nedeniyle, çok daha somut bir biçimde, meta değerinin oluşumunun bir ön şartı olarak görünür. Ortalama kârın bir kısmı, faiz biçiminde, faal kapitalistin karşısına, bağımsız bir şekilde, metaların ve onların değerinin üretimini önceleyen bir öge olarak çıkar. Faizin büyüklüğü ne kadar dalgalanırsa dalgalansın, faiz, her an ve her kapitalist için, bireysel kapitalistin ürettiği metaların maliyet fiyatına dâhil olan verili bir büyüklüktür. Tarım kapitalisti açısından, sözleşmeyle saptanan kiralama parası biçimindeki ve başka girişimciler açısından, işyerleri için kira biçimindeki toprak rantı için de aynı şey geçerlidir. Bu nedenle, artık değerin ayrıldığı bu kısımlar, bireysel kapitalistler için maliyet fiyatının ögeleri olarak verili olduklarından, tersine, artık değerin oluşturucuları olarak görünür; sanki, ücret nasıl meta fiyatının diğer kısmını oluşturuyorsa, bunlar da meta fiyatının bir kısmını oluşturuyor gibidir. Meta değerinin parçalanmasının bu ürünlerinin sürekli olarak değer oluşumunun kendisinin ön şartları olarak görünmesinin sırrı, basitçe, tüm diğer üretim tarzları gibi kapitalist üretim tarzının da, maddi ürünü durmadan yeniden üretmekle kalmayıp, toplumsal iktisadi ilişkileri, değer oluşumunun belirli iktisadi biçimlerini de yeniden üretmesidir. Bu nedenle, onun ön şartları nasıl durmadan onun sonuçları olarak görünüyorsa, onun sonucu da aynı şekilde durmadan onun ön şartı olarak görünür. Ve bireysel kapitalistin apaçık, su götürmez olgu olarak öngördüğü şey, aynı ilişkilerin bu süreklileşmiş yeniden üretimidir. Kapitalist üretimin kendisi varlığını sürdürdükçe, yeni eklenen emeğin bir kısmı durmadan ücrete, bir başkası kâra (faiz ve girişimci kazancı) ve bir üçüncüsü ranta dönüşür. Farklı üretim etmenlerinin sahipleri arasındaki sözleşmelerde, bu, varsayılır, ve göreli büyüklük ilişkileri her bir özel durumda ne kadar dalgalanırsa dalgalansın, bu varsayım doğrudur. Değer parçalarının birbirlerinin karşısına çıkarken büründükleri belirli şekil varsayılmıştır, çünkü bu, durmadan yeniden üretilir; ve bu, durmadan yeniden üretilir, çünkü durmadan varsayılır.

Kuşkusuz, tecrübe ve görünüş, etkileri kapitaliste gerçekten de değerin tek belirleyicisi olarak görünen piyasa fiyatlarının, büyüklükleri açısından ele alındıklarında, hiçbir şekilde, bu öngörülere bağımlı ve üzerinde anlaşılan faizin ya da rantın yüksek ya da düşük olmasına bağlı olmadıklarını da gösterir. Ama piyasa fiyatları söz konusu olduğunda

değişmeyen tek şey bunların değişmeleridir ve tam da görece uzun dönemler için ortalamaları, değişmez, yani son çözümlemede piyasa fiyatlarını yöneten büyüklükler olarak, ilgili ücret, kâr ve rant ortalamalarını verir.

Diğer yandan, ücret, kâr ve rantın değer oluşturucuları olmalarının nedeni, değer üretiminin ön şartları olarak görünmeleri ve tek tek kapitalistler açısından maliyet fiyatı ile üretim fiyatının içinde yer alıyor olmalarıysa, değeri her metanın üretimine verili bir büyüklük olarak giren değişmez sermaye parçasının da değer oluşturucusu olduğu düşüncesi kolayca ortaya çıkar. Ama değişmez sermaye parçası, metaların ve dolayısıyla meta değerlerinin bir toplamından başka bir şey değildir. Yani, bu düşünce, meta değerinin, meta değerinin oluşturucusu ve nedeni olduğu şeklindeki saçma totolojiyle aynı anlama gelirdi.

Ama kapitalistin bu konu üzerine düşünmekte herhangi bir çıkarı olsaydı (ve onun bir kapitalist olarak düşünmesi, sadece, çıkarlarına ve çıkarcı güdülerine bağlıdır), tecrübe, ona, kendisinin ürettiği ürünün başka üretim alanlarına değişmez sermaye parçası olarak ve bu başka üretim alanlarının ürünlerinin kendi ürününe değişmez sermaye parçaları olarak girdiklerini gösterirdi. Dolayısıyla, onun açısından, kendi yeni üretimi söz konusu olduğunda, ek değer, görünüşte, ücret, kâr ve rant büyüklükleriyle oluşturulduğundan, bu, başka kapitalistlerin ürünlerinden oluşan değişmez kısım için de geçerli olur ve bu nedenle, değişmez sermaye parçasının fiyatı ve dolayısıyla metaların toplam değeri, son çözümlemede, tam olarak anlaşılamayan bir yolla bile olsa, bağımsız, farklı yasalarla düzenlenen ve farklı kaynakların ürünleri olan değer oluşturucularının (ücret, kâr ve rant) toplanmasının sonucu olan değer tutarına indirgenir.

Dördüncüsü: Metaların değerlerine satılıp satılmaması, dolayısıyla da değerin belirlenmesinin kendisi, tek tek kapitalistler açısından hiçbir önem taşımaz. Her bir üretim alanındaki düzenleyici ortalama fiyatları, değerlerin değil, onlardan farklı olan üretim fiyatlarının oluşturması nedeniyle, değerin belirlenmesi, başından itibaren, onun görmediği bir yerlerde ve ondan bağımsız olan koşulların denetimi altında gerçekleşen bir şeydir. Değerin belirlenmesinin kendisi, tek tek kapitalistleri ve her bir ayrı üretim alanındaki sermayeyi, yalnızca, emeğin üretici gücünün yükselmesiyle ya da düşmesiyle birlikte metaların üretimi için gerekli olan emek niceliğinin azalmasının ya da artmasının, bir durumda, mevcut piyasa fiyatlarıyla bir ekstra kâr elde etmesini mümkün kılması, ve diğer durumda, ürünün her bir parçasına ya da tek tek metalara bir miktar daha fazla ücret, daha fazla değişmez sermaye ve dolayısıyla aynı

zamanda daha fazla faiz düştüğünden onu metaların fiyatını yükseltmeye zorlaması ölçüsünde ilgilendirir ve belirler. Değerin belirlenmesi, onu, yalnızca, metanın üretim maliyetlerini onun için yükseltmesi ya da düşürmesi ölçüsünde, yani yalnızca onu istisnai bir konuma yerleştirmesi ölçüsünde ilgilendirir.

Buna karşılık, ücret, faiz ve rant, ona, sadece, kârın faal kapitalist olarak kendisine düşen kısmını, yani girişimci kazancını gerçekleştirmesini sağlayacak olan fiyatın değil, genel olarak, meta satışı yoluyla yeniden üretimin sürdürülmesi açısından olmazsa olmaz niteliğini taşıyan fiyatın düzenleyici sınırları olarak görünür. Satışla birlikte metada saklı bulunan değeri ve artık değeri gerçekleştirip gerçekleştirmediği onun açısından hiçbir önem taşımaz; yeter ki, fiyat, onun ücret, faiz ve rantla belirlenen bireysel maliyet fiyatına ek olarak, alışılmış girişimci kazancını ya da daha fazlasını getirsin. Bu nedenle, değişmez sermaye parçası bir yana bırakıldığında, ücret, faiz ve rant, ona, meta fiyatının sınırlayıcı ve dolayısıyla yaratıcı ve belirleyici ögeleri olarak görünür. Örneğin, ücreti, emek gücünün değerinin, yani normal düzeyinin altına indirmeyi, daha düşük faiz oranıyla sermaye elde etmeyi ve rantın normal düzeyinden düşük bir kiralama parası ödemeyi başarabilirse, metayı değerinden azına ve hatta genel üretim fiyatından azına satıp satmadığı, yani metanın içerdiği artık değerin bir kısmını bedavaya verip vermediği, onun açısından hiçbir önem taşımaz. Bu, değişmez sermaye parçası için bile geçerlidir. Bir sanayici, örneğin ham maddeyi onun üretim fiyatından azına satın alabilirse, bu, bitmiş metadaki ham maddeyi de üretim fiyatından azına satsa bile, onu zarar etmekten korur. Sadece, meta fiyatının, onun karşılıkları ödenmesi gereken, yani bir eş değerle yerlerine koyulmaları gereken ögelerini aşan kısmının aynı kalması ya da büyümesi, sanayicinin girişimci kazancının aynı kalmasına ve hatta yükselmesine yeter. Ama üretim araçlarının değeri dışında, metalarının üretimine verili fiyat büyüklükleri olarak dâhil olan şeyler, tam da, bu üretime sınırlayıcı ve düzenleyici fiyat büyüklükleri olarak giren ücret, faiz ve ranttır. Dolayısıyla, bunlar, ona, metaların fiyatını belirleyen ögeler olarak görünür. Bu açıdan bakıldığında, girişimci kazancı, ya rastlantısal rekabet ilişkilerine bağımlı olan piyasa fiyatlarının, metaların söz konusu fiyat ögeleriyle belirlenen içkin değerini aşan kısmıyla belirleniyor görünür, ya da, girişimci kazancının kendisinin piyasa fiyatı üzerinde belirleyici etkide bulunması ölçüsünde, bu kazanç, alıcılar ile satıcılar arasındaki rekabete bağımlıymış gibi görünür.

Hem tek tek kapitalistler arasındaki rekabette hem de dünya pazarındaki rekabette hesaplamalara değişmez ve düzenleyici büyüklükler

olarak dâhil olan şeyler, verili ve varsayılmış ücret, faiz ve rant büyüklükleridir; bunlar, büyüklüklerini değiştirmemeleri anlamında değil, tek tek her durumda verili olmaları ve durmadan dalgalanan piyasa fiyatlarının değişmez sınırını oluşturmaları anlamında değişmezdir. Örneğin, dünya pazarındaki rekabet söz konusu olduğunda önemli olan tek şey, verili ücret, faiz ve rantla, metanın, verili genel piyasa fiyatlarıyla ya da bunların altındaki fiyatlarla, avantajlı bir şekilde, yani bunlara karşılık gelen bir girişimci kazancıyla satılabilip satılamadığıdır. Bir ülkede ücret ve toprak fiyatı düşükse, buna karşılık burada kapitalist üretim tarzının hiç gelişmemiş olması nedeniyle sermayenin faizi yüksekse, bir başka ülkede ise ücret ve toprak fiyatı nominal olarak yüksekse, buna karşılık sermayenin faizi düşük bir düzeydeyse, bir ülkedeki kapitalist daha fazla emek ve toprak, diğer ülkedeki kapitalist görece daha fazla sermaye kullanır. Burada ikisinin rekabet etmesinin ne ölçüde mümkün olduğu hesaplanırken, söz konusu etmenler, belirleyici ögeler olarak ele alınır. Dolayısıyla, burada, tecrübenin teorik olarak ve kapitalistin kendi çıkarlarına dayalı hesaplamasının pratik olarak gösterdiği şey, metaların fiyatlarının ücret, faiz ve rantla, emeğin fiyatıyla, sermayenin fiyatıyla ve toprak fiyatıyla belirlendiği ve bu fiyat ögelerinin gerçekten de düzenleyici fiyat oluşturucuları olduklarıdır.

Kuşkusuz, geriye, her zaman, varsayılmamış olan, aksine metaların piyasa fiyatının sonucu olan bir öge kalır; bu da, söz konusu ögelerin (ücret, faiz ve rant) toplanmasıyla oluşan maliyet fiyatını aşan fazladır. Bu dördüncü öge, tek tek her durumda rekabetle ve ortalamada yine aynı rekabetle (ama görece uzun dönemlerde) düzenlenen ortalama kârla belirleniyor görünür.

Beşincisi: Kapitalist üretim tarzı temeli üzerinde, yeni eklenen emeği temsil eden değeri gelir biçimleri olan ücret, kâr ve toprak rantına ayırmak o kadar doğallaşır ki, bu yöntem (toprak rantını ele alırken örnekler verdiğimiz geçmiş tarih dönemleri bir yana) söz konusu gelir biçimlerinin varlık koşullarının başından itibaren namevcut olduğu durumlarda da kullanılır. Yani, her şey, benzetme yoluyla bu gelir biçimlerinin altına eklenir.

Bir bağımsız emekçi (her üç gelir biçiminin de kullanılmasına izin verdiği için burada bir küçük köylüyü alalım) kendisi için çalışıyorsa ve kendi ürününü satıyorsa, birincisi, kendi kendisini işçi olarak kullanan kendi kendisinin işvereni (kapitalist) olarak, sonra da, kendi kendisini kiracısı olarak kullanan kendi kendisinin toprak sahibi olarak ele alınır. Ücretli emekçi olarak kendisine ücret öder, kapitalist olarak kendisine kâr aktarır ve toprak sahibi olarak kendisine rant öder. Kapitalist üretim

tarzının ve ona karşılık gelen ilişkilerin genel toplumsal temeli oluşturduğu varsayıldığında, bu sınıflandırma, bağımsız emekçinin kendi artık emeğini mülk edinebilmesini, kendi emeğine değil, (burada genel olarak sermaye biçimini almış olan) üretim araçlarının mülkiyetine borçlu olması ölçüsünde, doğrudur. Ve ayrıca, ürününü meta olarak üretmesi, yani onun fiyatına bağımlı olması (ve olmadığında bile, bu fiyat tahmin edilebilir) ölçüsünde, değerlendirebileceği artık emeğin kütlesi, onun kendi büyüklüğüne değil, genel kâr oranına bağlıdır; ve aynı şekilde, artık değerin genel kâr oranıyla belirlenen miktarını aşabilecek olan fazla da, onun harcadığı emeğin niceliğiyle belirlenmez; bu olası fazla, sadece, toprağın sahibi olması nedeniyle onun tarafından mülk edinilebilir. Kapitalist üretim tarzına uygun düşmeyen bir üretim biçimi, bu şekilde (ve belirli bir dereceye kadar yanlış olmayan bir şekilde) kapitalist üretim tarzının gelir biçimlerinin altında sınıflandırılabildiğinden, kapitalist ilişkilerin her üretim tarzının doğal ilişkileri olduğu görüntüsü daha da güç kazanır.

Kuşkusuz, ücret, kendi genel temeline, yani işçinin emeğinin ürününün işçinin bireysel tüketimine dâhil olan kısmına indirgenirse; bu kısım, kapitalist sınırlarından kurtarılır ve bir yandan toplumun mevcut üretici gücünün (yani işçinin gerçekten toplumsal emek olarak kendi emeğinin toplumsal üretici gücünün) izin verdiği ve diğer yandan kişiliğin eksiksiz gelişmesinin gerektirdiği tüketim ölçeğine kadar genişletilirse; ayrıca, artık emek ve artık ürün, verili üretim koşulları altında toplumun bir yandan bir sigorta fonunun ve yedek fonun oluşturulması, diğer yandan yeniden üretimin toplumsal gereksinimlerin belirlediği bir derecede sürekli olarak genişletilmesi için gerek duyduğu düzeye indirilirse; son olarak, (1) gerekli emeğe ve (2) artık emeğe, çalışabilir durumda olanların, toplumun henüz ya da artık çalışabilir durumda olmayan üyeleri için sürekli olarak harcamaları gereken emek dâhil edilirse, yani hem ücret hem de artık değer, hem gerekli emek hem de artık emek, özgül kapitalist karakterinden arındırılırsa, geriye bu biçimler değil, sadece, tüm toplumsal üretim tarzlarında ortak olan temelleri kalır.

Ayrıca, bu sınıflandırma yöntemi, geçmişteki egemen üretim tarzları, örneğin feodal üretim tarzı için de karakteristikti. Feodal üretim tarzına hiçbir şekilde uygun düşmeyen, tümüyle onun dışında kalan üretim ilişkileri, örneğin İngiltere'deki (*tenures on knight's service*'ten [şövalyelik hizmetlerine dayalı toprak kullanım haklarından] farklı olarak) sadece parasal yükümlülükler içeren ve sadece ismen feodal olan *tenures in common socage* [özgür köylülere para karşılığında sağlanan toprak kullanım hakları], feodal ilişkiler altında sınıflandırılmıştı.

Bölüm

51

Bölüşüm İlişkileri ve Üretim İlişkileri

★★★

Demek ki, yıllık olarak yeni eklenen emek aracılığıyla yeni eklenen değer (yani, aynı zamanda, yıllık ürünün, bu değeri temsil eden ve toplam getiriden çıkarılabilecek, ayrılabilecek olan kısmı), üç farklı gelir biçimini alan üç kısma, yani, bu değerin bir kısmının emek gücünün sahibine, bir kısmının sermaye sahibine ve bir kısmının mülk olarak toprağın sahibine ait olduğunu ya da bunların paylarına düştüğünü ifade eden biçimlere ayrılır. Dolayısıyla, bunlar, bölüşüm ilişkileri ya da biçimleridir, çünkü, yeni üretilen toplam değerin farklı üretim etmenlerinin sahipleri arasında hangi ilişkiler altında bölündüğünü ifade ederler.

Alışılagelmiş bakış açısına göre, bu bölüşüm ilişkileri, doğal ilişkilerdir, yani her tür toplumsal üretimin doğasından, genel olarak insan üretiminin yasalarından kaynaklanan ilişkilerdir. Gerçi, kapitalist toplumları önceleyen toplumlarda başka bölüşüm tarzlarının görüldüğü yadsınamaz; ama bunlar da, söz konusu doğaya uygun bölüşüm ilişkilerinin, gelişmemiş, eksik ve örtülü, en saf ifadelerine ve en yüksek şekillerine indirgenmemiş, farklı tonlara sahip tarzları olarak yorumlanır.

Bu bakış açısında doğru olan tek şey şudur: Herhangi bir tür toplumsal üretimin var olduğu (örneğin eski Hint toplulukları ya da Perulular'ın daha yapay bir şekilde gelişmiş olan komünizmi) kabul edildiğinde, her zaman, emeğin, ürünü dolaysız olarak üreticiler ve aileleri tarafından bireysel olarak tüketilen kısmı ile, (üretken tüketimin payına düşen kısım

bir yana bırakıldığında) emeğin, hep artık emek olan, ürünü her zaman (söz konusu artık ürün ne şekilde dağıtılırsa dağıtılsın ve söz konusu toplumsal gereksinimlerin temsilcileri olarak iş görenler kimler olursa olsun) genel toplumsal gereksinimlerin karşılanması için kullanılan bir başka kısmı arasında bir ayrım yapılabilir. Demek ki, farklı bölüşüm tarzlarının özdeşliği, farklılıklarından ve özgül biçimlerinden soyutlanmaları, farklılıklarının aksine sadece bunlardaki birliğin göz önünde bulundurulması durumunda özdeş olmaları anlamına gelir.

Ne var ki, daha gelişkin, daha eleştirel bilinç, bölüşüm ilişkilerinin tarihsel olarak gelişmiş karakterini kabul eder,[56[a]] ama buna karşılık, üretim ilişkilerinin kendilerinin, aynı kalan, insan doğasından kaynaklanan ve dolayısıyla her tür tarihsel gelişmeden bağımsız olan karakterine daha fazla sarılır.

Kapitalist üretim tarzının bilimsel çözümlemesi ise, tersine, bunun, özel bir türde, özgül tarihsel belirlenimlere sahip olan bir üretim tarzı olduğunu; bunun, tüm diğer belirli toplumsal üretim tarzları gibi, tarihsel koşulu olarak, toplumsal üretici güçlerin ve bunların gelişme biçimlerinin verili bir düzeyine ulaşılmış olmasını şart koştuğunu (bu, kendisi de daha önceki bir sürecin tarihsel sonucu ve ürünü olan ve yeni üretim tarzının verili temeli olarak onun çıkış noktasını oluşturan bir koşuldur); tarihsel olarak belirlenmiş olan bu özgül üretim tarzına karşılık gelen üretim ilişkilerinin (kendi toplumsal yaşam süreçlerindeki, toplumsal yaşamlarını yaratmakta olan insanların girdiği ilişkiler) özgül, tarihsel ve geçici bir karaktere sahip olduklarını; ve son olarak, bölüşüm ilişkilerinin, temelde, (ikisinin de aynı tarihsel geçiciliği paylaşacakları şekilde) üretim ilişkileriyle özdeş olduklarını, bunların diğer yüzü olduklarını gösterir.

Bölüşüm ilişkileri incelenirken, ilk olarak, yıllık ürünün ücret, kâr ve toprak rantına bölündüğü sözde olgusundan hareket edilir. Ama böyle ifade edildiğinde, olgu yanlıştır. Ürün, bir tarafta sermayeye ve diğer tarafta gelirlere bölünür. Bu gelirlerden biri, yani ücret, bir gelir biçimini, yani işçinin geliri biçimini, her zaman ve yalnızca, öncesinde aynı işçinin karşısına *sermaye biçiminde* çıktıktan sonra alır. Çalışmanın üretilmiş olan koşullarının ve genel olarak emek ürünlerinin, dolaysız üreticilerin karşısına sermaye olarak çıkması, başından itibaren, çalışmanın maddi koşullarının işçiler karşısında belirli bir toplumsal karakter kazanmasını ve dolayısıyla işçilerin, üretimin kendisinde, çalışmanın koşullarının sahiplerinin ve birbirlerinin karşısına belirli bir ilişki içinde çıkmasını kapsar. Çalışmanın bu koşullarının sermayeye dönüşmesi de, dolaysız

56[a] J. Stuart Mill, "Some Unsettled Questions of Pol. Econ.", London 1844.

üreticilerin topraktan yoksun bırakılmasını ve böylece belirli bir toprak mülkiyeti biçimini kapsar.

Ürünün bir kısmı sermayeye dönüşmeseydi, diğer kısmı ücret, kâr ve rant biçimlerini almazdı.

Diğer yandan, üretim koşullarının bu belirli toplumsal şeklinin varlığını şart koşan kapitalist üretim tarzı, aynı zamanda bunları durmadan yeniden üretir. Maddi ürünleri üretmekle kalmaz, bunların üretilmesini sağlayan üretim ilişkilerini ve bunlar aracılığıyla da aynı zamanda bunlara karşılık gelen bölüşüm ilişkilerini durmadan yeniden üretir.

Kuşkusuz, sermayenin (ve onun kendi karşıtı olarak içerdiği toprak mülkiyetinin) kendisinin bile bir bölüşümün varlığını şart koştuğu söylenebilir: emekçinin çalışmanın koşullarından yoksun bırakılması, bu koşulların bir azınlık oluşturan bireylerin ellerinde toplanması, toprağın sadece başka bireylere ait olması, kısacası, ilk birikim hakkındaki kısımda açıklanmış olan (I. Kitap, Bölüm 24) tüm ilişkiler. Ama bu bölüşüm, bölüşüm ilişkilerine, üretim ilişkilerinden farklı olarak, tarihsel bir karakterin atfedilmesi durumunda bölüşüm ilişkilerinden anlaşılan şeyden tümüyle farklıdır. Bu ikincisinden, ürünün bireysel tüketimin payına düşen kısmı üzerindeki farklı haklar anlaşılır. Buna karşılık, ilk bölüşüm ilişkileri, üretim ilişkilerinin kendileri içinde, dolaysız üreticilerden farklı olarak bu sürecin belirli yürütücülerinin paylarına düşen belirli toplumsal işlevlerin temelleridir. Bunlar, üretim koşullarının kendilerine ve onların temsilcilerine özgül bir toplumsal nitelik kazandırır. Üretimin tüm karakterini ve tüm hareketini belirlerler.

Kapitalist üretimi tarzını başından itibaren ayırt eden iki karakteristik özellik bulunur.

Birincisi. Ürünlerini metalar olarak üretir. Metalar üretmesi, onu başka üretim tarzlarından farklılaştırmaz; ama ürününün baskın ve belirleyici karakterinin meta olmak olması farklılaştırır. Bu, ilk olarak, işçinin kendisinin yalnızca meta satıcısı olarak ve bu nedenle özgür ücretli emekçi olarak, dolayısıyla da emeğin genel olarak ücretli emek şeklinde ortaya çıkmasını kapsar. Buraya kadarki açıklamalardan sonra, sermayeücretli emek ilişkisinin üretim tarzının tüm karakterini nasıl olup da belirlediğini yeni baştan göstermek gereksiz. Bu üretim tarzının kendisinin temel yürütücüleri, yani kapitalist ve ücretli emekçi, yürütücüler olarak, yalnızca, sermayenin ve ücretli emeğin cisimleşmeleri, kişileşmeleridir; toplumsal üretim sürecinin bireylere işlediği belirli toplumsal karakterlerdir; bu belirli toplumsal üretim ilişkilerinin ürünleridir.

1. Ürünün meta olma, ve 2. metanın sermayenin ürünü olma karakteri, kendi başına, tüm dolaşım ilişkilerini, yani ürünlerin geçmek zo-

runda oldukları ve içinde belirli toplumsal karakterlerini kazandıkları belirli bir toplumsal süreci kapsar; bu karakter, aynı şekilde, ürünlerinin değerlenmesini ve onun yeniden geçim araçlarına ya da üretim araçlarına dönüşmesini belirleyen üretim yürütücüleri arasındaki aynı derecede belirli olan ilişkileri de kapsar. Ama bu bir yana bırakıldığında bile, tüm değer belirlenimi ve toplam üretimin değer tarafından düzenlenmesi, yukarıda anılan, ürünün meta olma ya da metanın kapitalist yolla üretilmiş meta olması karakterlerinin sonucudur. Değerin bu tümüyle özgül biçiminde, bir yandan, emek, sadece toplumsal emek olarak iş görür; diğer yandan, toplumsal emeğin dağılımı ve emeğin ürünlerinin karşılıklı olarak tamamlanması, bunlar arasındaki değiş tokuşlar, toplumsal mekanizmaya tabi kılınma ve ona dâhil edilme, tek tek kapitalist üreticilerin rastlantısal ve karşılıklı olarak birbirlerini ortadan kaldıran güdülerine bırakılmıştır. Kapitalist üreticiler birbirlerinin karşısına sadece meta sahipleri olarak çıktıklarından ve her biri kendi metasını mümkün olduğu kadar pahalıya satmaya çalıştığından (aynı zamanda üretimi düzenlerken görünüşte tümüyle keyfi bir şekilde hareket ettiğinden), iç yasa, kendisini yalnızca bunların (sapmaların karşılıklı olarak ortadan kalkmasına yol açan) rekabeti, birbirleri üzerindeki karşılıklı baskıları aracılığıyla geçerli kılar. Değer yasası burada sadece iç yasa olarak, tek tek yürütücülerin karşısındaki kör doğa yasası olarak etkide bulunur ve üretimin toplumsal dengesini onun rastlantısal dalgalanmalarının arasında kurar.

Ayrıca, metanın ve asıl önemlisi sermayenin ürünü olarak metanın kendisi bile, toplumsal üretim koşullarının şeyleşmesini ve üretimin maddi temellerinin öznelleşmesini kapsar; bunlar, kapitalist üretim tarzının bütününü karakterize eder.

Kapitalist üretim tarzını özel olarak ayırt eden *ikinci* şey, üretimin doğrudan amacı ve belirleyici güdüsü olarak artık değer üretimidir. Sermaye, özünde, sermaye üretir ve bunu, yalnızca, artık değer ürettiği ölçüde yapar. Bunun üzerinde kapitalist döneme özgü olan bir üretim tarzının ne şekilde kurulduğunu göreli artık değeri incelerken ve ayrıca artık değerin kâra dönüşümünü incelerken görmüştük: emeğin toplumsal üretici güçlerinin (ama sermayenin, emek karşısında bağımsızlaşmış ve onun, yani emekçinin kendi gelişimiyle doğrudan doğruya karşıtlık içinde bulunan güçleri olarak) özel bir gelişme biçimi. Çözümleme sırasında görülmüş olduğu üzere, değer ve artık değer için üretim, etkisini sürekli olarak gösteren, bir metanın üretimi için gerekli olan emek-zamanı, yani onun değerini, her seferinde mevcut toplumsal ortalamanın altına indirme eğilimini kapsar. Maliyet fiyatının kendi en alt düzeyine

indirilmesine yönelik baskı, emeğin toplumsal üretici gücünün yükseltilmesinin en güçlü kaldıracı olur (ama bu, burada, yalnızca, sermayenin üretici gücünün durmadan yükseltilmesi olarak görünür).

Sermayenin kişileşmesi olarak kapitalistin dolaysız üretim sürecinde kazandığı otorite, üretimin yöneticisi ve hükmedeni olarak üstlendiği toplumsal işlev, kölelerle, serflerle vb. gerçekleştirilen üretime dayalı otoriteden özsel olarak farklıdır.

Kapitalist üretim temeli üzerinde, üretimlerinin toplumsal karakteri dolaysız üreticiler yığınının karşısına katı düzenlemeler getiren otorite biçiminde ve emek sürecinin eksiksiz bir hiyerarşi şeklinde örgütlenmiş toplumsal mekanizması olarak çıkarken (ama bu otorite, onun taşıyıcılarına, daha önceki üretim biçimlerinde olduğu gibi siyasal ya da teokratik egemenler olmaları nedeniyle değil, sadece, çalışmanın koşullarının emek karşısındaki kişileşmeleri olmaları nedeniyle düşer), bu otoritenin taşıyıcıları, yani birbirlerinin karşısına yalnızca meta sahipleri olarak çıkan kapitalistlerin kendileri arasında eksiksiz bir anarşi hüküm sürer ve üretimin toplumsal bağlantısı, bunun içinde, kendisini, yalnızca, bireysel irade karşısındaki aşırı güçlü bir doğa yasası olarak gösterir.

Sadece, emeğin ücretli emek biçiminde ve üretim araçlarının sermaye biçiminde var olması nedeniyle (yani, sadece, söz konusu iki temel üretim etmeninin bu özgül toplumsal şekilleri nedeniyle), değerin (ürünün) bir kısmı kendisini artık değer olarak ve bu artık değer de kâr (rant) olarak, kapitalistin kazancı olarak, ona ait olan ek kullanılabilir servet olarak gösterir. Ama sadece bunun kendisini bu şekilde *onun kârı* olarak göstermesi nedeniyle, yeniden üretimin genişletilmesine yönelik olan ve kârın bir kısmını oluşturan ek üretim araçları kendilerini yeni ek sermaye olarak, ve genel olarak yeniden üretim sürecinin genişlemesi de kendisini kapitalist birikim süreci olarak gösterir.

Emeğin ücretli emek biçiminin sürecin bütününün şekli ve özgül üretim tarzının kendisi için belirleyici olmasına karşın, değeri belirleyen şey ücretli emek değildir. Değerin belirlenmesinde rol oynayan şey, genel olarak toplumsal emek-zamandır, toplumun genel olarak hükmedebildiği emek niceliğidir (ve bunun farklı ürünler tarafından soğurulma oranları, bir anlamda, bu ürünlerin her birinin toplumsal ağırlıklarını belirler). Kuşkusuz, toplumsal emek-zamanın, içinde kendisini metaların değerinin belirleyicisi kıldığı belirli biçim, meta üretiminin yalnızca bu temel üzerinde üretimin genel biçimi hâline gelmesi ölçüsünde, emeğin ücretli emek biçimiyle ve üretim araçlarının buna karşılık gelen sermaye biçimiyle bağlantılıdır.

"Bölüşüm ilişkileri"nin kendileri üzerinde de duralım. Ücret, ücretli emeğin, kâr, sermayenin varlığını şart koşar. Yani, bu belirli bölüşüm biçimleri, üretim koşullarının belirli toplumsal özelliklerinin ve üretimin yürütücülerinin belirli toplumsal ilişkilerinin varlığını şart koşar. Demek ki, belirli bir bölüşüm ilişkisi, belirli bir tarihsel üretim ilişkisinin ifadesinden başka bir şey değildir.

Şimdi de kârı ele alalım. Artık değerin bu belirli biçimi, üretim araçlarının yenilenmesinin kapitalist üretim biçiminde gerçekleşmesinin ön şartıdır; yani, tek tek kapitalistlere, tüm kârlarını gelir şeklinde silip süpürebilirlermiş gibi görünmesine karşın, yeniden üretim sürecine hükmeden bir ilişkidir. Ne var ki, kapitalist, sigorta fonu ve yedek fon, rekabet yasası vb. biçimlerinde bile karşısına çıkan ve kârın, sadece, bireysel olarak tüketilebilir ürünün bölüşüm kategorisi olmadığını ona pratikte gösteren engellerle karşılaşır. Ayrıca, kapitalist üretim sürecinin bütünü, ürünlerin fiyatlarıyla düzenlenir. Ama düzenleyici üretim fiyatlarının kendileri de kâr oranının eşitlenmesiyle ve buna karşılık gelen, sermayenin farklı toplumsal üretim alanlarına dağılımıyla düzenlenir. Demek ki, kâr, burada, ürünlerin bölüşülmesinin ana etmeni olarak değil, bunların üretimlerinin, yani sermayelerin ve emeğin kendisinin farklı üretim alanlarına dağılımının ana etmeni olarak görünür. Kârın girişimci kazancı ile faize bölünmesi, aynı gelirin bölüşümü olarak görünür. Ama gelir, her şeyden önce, kendi kendisini değerlendiren, artık değer yaratan değer olarak sermayenin gelişmesinden, egemen üretim sürecinin bu belirli toplumsal şeklinden kaynaklanır. Kendi içinden, krediyi ve kredi kurumlarını ve böylece üretimin şeklini çıkarıp geliştirir. Sözde bölüşüm biçimleri, faiz vb. şeklinde, belirleyici üretim etmenleri olarak fiyata dâhil olur.

Toprak mülkiyetinin kendisinin üretim sürecinin kendisinde herhangi bir işlev üstlenmemesi ya da en azından normal bir işlev üstlenmemesi nedeniyle, toprak rantı, salt bölüşüm biçimi olarak görünebilirdi. Ama, 1. rantın, ortalama kârı aşan fazlayla sınırlandırılması, 2. toprak sahibinin, üretim sürecinin ve tüm toplumsal yaşam sürecinin yöneticisi ve efendisi olmaktan çıkarılıp salt toprak kiraya veren kişi, toprak tefecisi ve salt rant tahsildarı düzeyine düşürülmesi, kapitalist üretim tarzının özgül bir tarihsel sonucudur. Toprağın mülk biçimini almış olması, bu üretim tarzının tarihsel bir ön şartıdır. Toprak mülkiyetinin, tarımsal faaliyetlerin kapitalist yolla yürütülmesine izin veren biçimler alması, söz konusu üretim tarzının özgül karakterinin bir ürünüdür. Toprak sahibinin gelirine başka toplum biçimlerinde de rant denebilir. Ama bu üretim tarzında göründüğü şekliyle ranttan özsel olarak farklıdır.

Demek ki,"bölüşüm ilişkileri", üretim sürecinin, tarihsel olarak belirlenmiş olan, özgül toplumsal biçimlerine ve insanların kendi beşerî yaşamlarını yeniden üretme sürecinde kendi aralarında girdikleri ilişkilere karşılık gelir ve bunlardan kaynaklanır. Bu bölüşüm ilişkilerinin tarihsel karakteri, bu ilişkilerin sadece bir yüzünü ifade ettiği üretim ilişkilerinin tarihsel karakteridir. Kapitalist bölüşüm, başka üretim tarzlarından kaynaklanan bölüşüm biçimlerinden farklıdır, ve her bölüşüm biçimi, kendisini ortaya çıkaran ve kendisine karşılık gelen belirli üretim biçiminin ortadan kalkmasıyla birlikte ortadan kalkar.

Sadece bölüşüm ilişkilerini tarihsel olarak ele alıp üretim ilişkilerini bu şekilde ele almayan görüş, bir yandan, yeni başlayan ama henüz utangaç olan burjuva iktisadı eleştirisinin görüşüdür. Diğer yandan, bu görüş, toplumsal üretim sürecinin, anormal derecede yalıtılmış bir insanın her tür toplumsal yardımdan yoksun bir şekilde yürütmek zorunda kalacağı basit emek süreciyle karıştırılmasına ve özdeşleştirilmesine yaslanır. Emek süreci, sadece insan ile doğa arasındaki bir süreç olduğu kadarıyla, onun basit ögeleri, bu sürecin tüm toplumsal gelişme biçimlerinin ortak ögeleri olarak kalır. Ama bu sürecin her bir belirli tarihsel biçimi, onun maddi temellerini ve toplumsal biçimlerini daha fazla geliştirir. Belirli bir olgunluk aşamasına ulaşıldığında, belirli tarihsel biçim kaldırılır ve yerini daha yüksek bir biçime bırakır. Bir taraftaki bölüşüm ilişkileri ve dolayısıyla aynı zamanda bunlara karşılık gelen üretim ilişkilerinin belirli tarihsel şekli ile diğer taraftaki üretici güçlerin, üretme yeteneğinin ve bunların yürütücülerinin gelişmesi arasındaki çelişki ve karşıtlık genişlik ve derinlik kazanır kazanmaz, böylesi bir bunalım anının gelmiş olduğu kendisini gösterir. O zaman, üretimin maddi gelişimi ile onun toplumsal biçimi arasında bir çatışma başlar.[57]

57 Bkz. Competition and Co-operation hakkındaki eser (1832?) [Marx, muhtemelen şu eseri kastediyor: "A prize essay on the comparative merits of competition and cooperation", London 1834. –*Almanca ed.*].

Bölüm

52

Sınıflar

★★★

Gelir kaynakları sırasıyla ücret, kâr ve toprak rantı olan salt emek gücü sahipleri, sermaye sahipleri ve toprak sahipleri, yani ücretli emekçiler, kapitalistler ve toprak sahipleri, kapitalist üretim tarzına yaslanan modern toplumun üç büyük sınıfını oluşturur.

İngiltere'de, modern toplumun, iktisadi yapısı açısından, en fazla ve en klasik şekilde gelişmiş olduğu su götürmez. Yine de, söz konusu sınıflara ayrılma burada bile saf biçimiyle ortaya çıkmaz. Ara basamaklar ve geçiş basamakları burada da sınır çizgilerini (kırda, kentlerdekiyle karşılaştırılamayacak kadar daha az olmakla birlikte) her yerde perdeler. Ama bu, bizim incelememiz açısından önemsizdir. Üretim araçlarını emekten giderek daha fazla ayırmanın ve parçalanmış olan üretim araçlarını giderek büyük gruplar hâlinde bir araya getirmenin, yani emeği ücretli emeğe ve üretim araçlarını sermayeye dönüştürmenin, kapitalist üretim tarzının sürekli eğilimi ve gelişme yasası olduğunu görmüştük. Ve diğer yandan, bu eğilim, toprak mülkiyetinin bağımsız bir şekilde sermayeden ve emekten[58] ayrılmasına ya da her tür toprak mülkiyetinin,

58 F. List doğru söylüyor: Büyük çiftliklerin sahipleri tarafından işletilmesinin yaygınlığı, sadece, uygarlığın, ulaştırma araçlarının, yerel zanaat dallarının ve zengin kentlerin yokluğunu kanıtlar. Bu nedenle, onlarla Rusya'nın, Polonya'nın, Macaristan'ın, Mecklenburg'un her yanında karşılaşılır. Eskiden İngiltere'de de yaygındı; ama ticaretin ve zanaat dallarının ilerlemesiyle birlikte bunların yerini orta ölçekli çiftliklere ayırma ve kiralama aldı. ("Die Ackerverfassung, die Zwergwirthschaft und die Auswanderung", 1842, s. 10.)

toprak mülkiyetinin kapitalist üretim tarzına karşılık gelen biçimine dönüşmesine karşılık gelir.

Daha sonra cevaplanması gereken soru şu: Bir sınıfı oluşturan şey nedir? Ve bu, diğer sorunun cevaplanmasıyla kendiliğinden cevaplanmış olur: Ücretli emekçileri, kapitalistleri ve toprak sahiplerini, üç büyük toplumsal sınıfın oluşturucuları kılan şey nedir?

İlk bakışta, gelirlerin ve gelir kaynaklarının aynılığıdır. Bunlar, bileşenleri, oluşturucu bireyleri, sırasıyla ücretle, kârla ve toprak rantıyla, yani emek güçlerini, sermayelerini ve mülklerini değerlendirerek yaşayan üç büyük toplumsal gruptur.

Ancak, bu bakış açısına göre, örneğin doktorlar ve memurlar da iki sınıf oluştururdu, çünkü bunlar, her birinin üyelerinin gelirleri aynı kaynaktan gelen iki farklı toplumsal gruba aittir. Toplumsal iş bölümünün hem işçiler hem de kapitalistler ve toprak sahipleri arasında yarattığı sayısız çıkar ve konum farklılaşması için de aynı şey geçerli olurdu (örneğin, toprak sahipleri, bağ sahiplerine, çiftlik sahiplerine, orman sahiplerine, maden sahiplerine, dalyan sahiplerine ayrılır).

{Elyazması burada kesiliyor.}

FRIEDRICH ENGELS

Kapital'in III. Kitabı İçin Tamamlayıcı ve Ek Açıklamalar*

★★★

Kapital'in üçüncü kitabı, herkesin değerlendirmesine açık hâle gelmesinden bu yana ve şimdiden, çok sayıda ve farklı türlerde yorumlarla karşılaşıyor. Böyle olmaması beklenemezdi. Eseri yayına hazırlarken benim açımdan en fazla önem taşıyan şeyler, mümkün olduğunca aslına uygun bir metin üretmek, Marx tarafından elde edilen yeni sonuçları mümkün olduğunca Marx'ın kendi sözleriyle sunmak, sadece müdahalenin mutlak olarak kaçınılmaz olduğu yerlere müdahale etmek ve buralarda da okurun kafasında ona kimin hitap ettiği konusunda hiçbir soru işareti bırakmamaktı. Bu yüzden kınandım; söylenenlere göre, elimdeki malzemeyi, üzerinde sistematik bir şekilde çalışılmış bir kitaba dönüştürmem, Fransızların deyimiyle *en faire un livre*, bir başka deyişle,

---

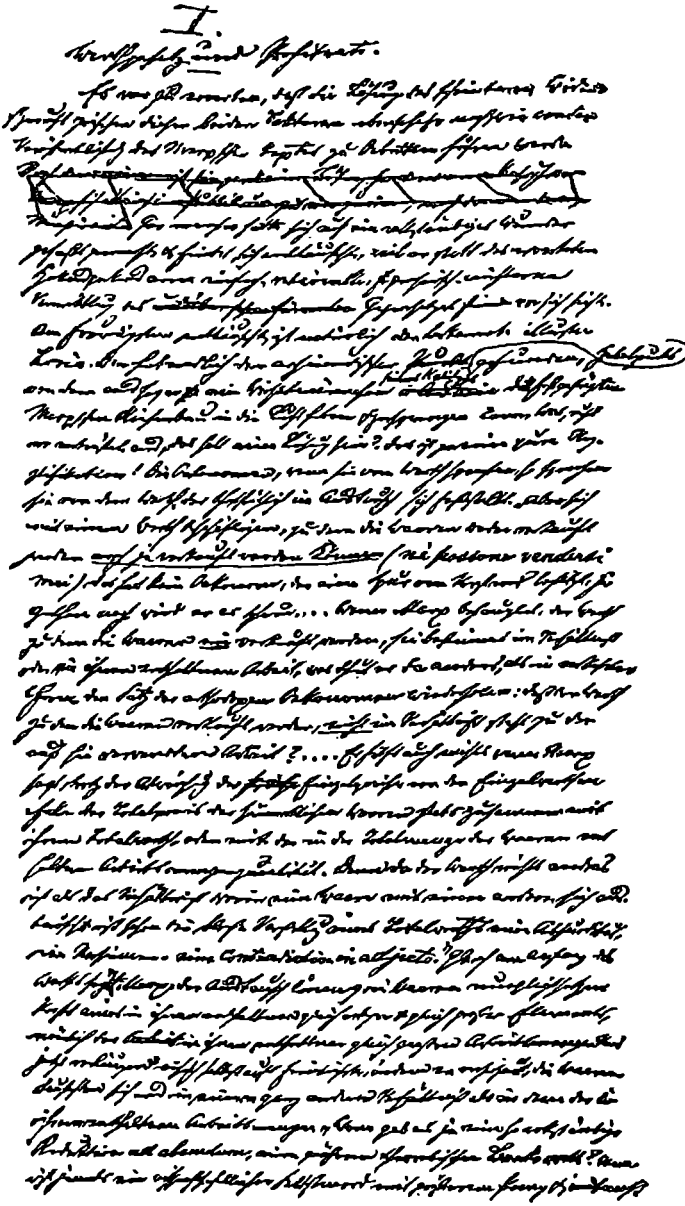
* Engels'in aşağıdaki çalışması "Kapital"in üçüncü cildinin yayınlanmasından sonra yazıldı. Engels'in Kautsky'ye yazdığı 2 Mayıs 1895 tarihli mektuptan anlaşıldığı üzere, "Kapital"in üçüncü cildi için yapılacak olan tamamlayıcı ve ek açıklamaları iki "Die Neue Zeit" makalesi biçiminde yayınlanacaktı (bkz. 31. sayfadaki Almanca baskı editörü notu). Birinci makale olan "Değer Yasası ve Kâr Oranı", burjuva iktisat yazınında "Kapital"in birinci cildi ile üçüncü cildi arasındaki bir sözde çelişki hakkında ortaya atılan iddialara cevap olarak yazıldı. Bu çalışma, Engels'in ölümünden kısa bir süre sonra "Die Neue Zeit", Nr. 1 ve Nr. 2, 1895/96'da, s. 6-11 ve s. 37-44'te yayınlandı. Bunun çok az kısaltılmış İtalyanca çevirisine "Critica Sociale"nin 1 ve 16 Kasım ile 1 ve 16 Aralık 1895 tarihli 21-24. sayılarında yer verildi. Engels, ikinci makalede, borsanın 1865'ten sonra üstlendiği ve ciddi derecede farklılaşmış olan rolünü incelemek istiyordu. Ama bunu yazmayı başaramadı; elde sadece yedi madde içeren bir plan bulunuyor. Bu elyazması şu başlığı taşıyor: "Borsa. 'Kapital'in 3. cildi için ek açıklamalar." –*Almanca ed.*

okura kolaylık sağlamak için metnin aslına uygunluğunu feda etmem gerekirdi. Ama görevimi bu şekilde kavramamıştım. Bu tür bir elden geçirmeyi haklı çıkaracak her tür gerekçeden yoksundum; Marx gibi bir insan, kendi sözünün dinlenmesi, bilimsel keşiflerini gelecek kuşaklara hiçbir şekilde bozulmamış olan kendi sunumuyla aktarma hakkına sahiptir. Ayrıca, bu denli üstün bir insanın mirasını çiğnemek olarak görmek zorunda olduğum şeyi yapmak konusunda en küçük bir istek duymuyordum; bu, benim için, sadakatsizlik anlamına gelirdi. Ve üçüncüsü, bunu yapmanın hiçbir yararı olmazdı. Okuyamayan ya da okumak istemeyen, birinci kitapta bile onu doğru bir şekilde anlamak için harcanması gerekenden daha fazla çabayı onu yanlış anlamak için harcamış olan kişiler için herhangi bir zahmete girmek boşunadır. Ama gerçekten anlamak isteyenler için en önemli olan şey tam da özgün metnin kendisiydi; onlar açısından, benim elden geçirmem, olsa olsa, bir yorum değeri taşırdı ve üstüne üstlük yorumlanan şey yayınlanmamış ve erişilemeyen bir şey olurdu. İlk tartışmada özgün metne başvurmak zorunda kalınırdı ve ikincisinde ve üçüncüsünde onun *in extenso* [eksiksiz olarak] yayınlanması kaçınılmaz olurdu.

Bu kadar çok sayıda yeni şey barındıran ve bunları da yalnızca hızlı bir şekilde ortaya atılmış ve kısmen boşluklu olan bir ilk taslak şeklinde sunan bir eserin bu tür tartışmalara yol açması doğal. Ve benim buradaki müdahalelerim, kuşkusuz, anlaşılma zorluklarını gidermek, anlamları metinde yeterince çarpıcı bir şekilde öne çıkmayan önemli görüşleri daha fazla ön plana çıkarmak ve 1895'teki koşullardan hareketle, 1865'te yazılmış olan metne bazı önemli ekler yapmak açısından yararlı olabilir. Gerçekten de, şimdiden, kısa birer tartışmayı gerektirdiklerini düşündüğüm iki nokta var.

I. Değer Yasası ve Kâr Oranı

Bu iki etmen arasında görünüşte var olan çelişkinin çözümünün Marx'ın metninin yayınlanması öncesinde olduğu kadar sonrasında da tartışmalara yol açması beklenecek bir şeydi. Hatta bazıları kendilerini tam bir mucizeye hazırlamıştı ve bekledikleri el çabukluğu yerine, karşıtlığın basit, akılcı, nesnel ve sade bir şekilde giderilmesiyle karşılaştıklarından, hayal kırıklığı hissediyorlar. Kuşkusuz, hayal kırıklığına uğrayanların en mutlusu, tanıdığımız *illustre* [şöhretli] Loria. Sonunda, onun çapındaki bir cüceyi bile Marx'ın sağlam ve devasa yapısını havaya kaldırabilir ve patlatabilir kılan Arşimet dayanak noktasını buldu. Ne, diye bağırıyor öfkeyle, çözüm mü şimdi bu? Bu, katıksız bir gizemlileş-

Engels'in "Değer Yasası ve Kâr Oranı" başlıklı elyazmasının birinci sayfası

tirme! İktisatçılar, değerden söz ettiklerinde, gerçekten de mübadeleyle saptanan değerden söz eder.

> "Ama biraz olsun kavrayış sahibi hiçbir iktisatçı, bugüne kadar, metaların karşılığında satılmadığı ve *hiçbir zaman karşılığında satılamayacağı* (*nè possono vendersi mai*) bir değerle uğraşmadı ve bundan sonra da uğraşmayacak Marx, metaların *hiçbir zaman* karşılığında satılmadığı değerin, onların içerdiği emekle belirlendiğini iddia ederken, ortodoks iktisatçıların, metaların karşılığında satıldığı değerin onlar için kullanılmış olan emekle orantılı *olmadığı* şeklindeki önermesini tersine çevrilmiş biçimde yinelemekten başka ne yapıyor? Marx'ın, tek tek fiyatların tek tek değerlerden sapmasına rağmen, tüm metaların toplam fiyatının her zaman bunların toplam değeriyle ya da metaların içerdiği emek niceliğinin toplam miktarıyla çakıştığını söylemesi de hiçbir işe yaramaz. Çünkü, değer, bir meta ile bir başkası arasındaki mübadele oranından başka bir şey olmadığından, bir toplam değer düşüncesinin kendisi bile bir saçmalık, bir anlamsızlık ... bir *contradictio in adjecto*'dur [nitelemede çelişkidir]."

Marx, eserin hemen başında, mübadelenin iki metayı yalnızca bunların içerdiği aynı türden ve eşit büyüklükteki ögeler sayesinde, yani bunların içerdiği eşit büyüklükteki emek miktarları sayesinde eşitleyebileceğini söylüyormuş. Ve şimdi, metaların, içerdikleri emek miktarının oranlarından çok farklı oranlarla mübadele edildiklerini savunarak kendi kendisini en törensel şekilde inkâr ediyormuş.

> "Bundan daha eksiksiz bir *Reduktion ad absurdum* [saçmaya indirgeme], bundan daha büyük bir teorik iflas, bugüne kadar nerede görüldü? Bugüne kadar kim, bundan daha ihtişamlı bir şekilde ve daha büyük bir törenle bilimsel bir intihar gerçekleştirdi?" (*Nuova Antologia*, 1 Şubat 1895, s. 477, 478, 479.)

Loria'mızın aşırı derecede mutlu olduğu görülüyor. Marx'a, kendisinin eşiti, sıradan bir şarlatan muamelesi yaparken haklı değil miydi? İşte, görüyorsunuz: Marx, tıpkı Loria gibi, okurlarıyla alay ediyor; tıpkı değersiz İtalyan iktisat profesörü gibi o da gizemlileştirmelerle geçiniyor. Ama Dulcamara,† mesleğini bildiği için bunu yapma hakkını kendinde görürken, beceriksiz bir kuzeyli olarak Marx yığınla sakarlık yapıyor, anlamsız ve saçma şeyler yazıyor ve böylece, sonunda, törenle intihar etmekten başka çaresi kalmıyor.

Metaların hiçbir zaman emekle belirlenen değerler karşılığında satılmamış oldukları ve hiçbir zaman bu değerler karşılığında satılamayacakları iddiasını, daha sonra ele almak üzere bir kenara koyalım. Burada, yalnızca, Bay Loria'nın,

---

† İtalyan besteci Gaetano Donizetti'nin "Aşk İksiri" adlı operasındaki gezici sahte hekim karakteri. *–Türkçe ed.*

> "değer, bir meta ile bir başkası arasındaki mübadele oranından başka bir şey olmadığından, bir toplam değer düşüncesinin kendisi[nin] bile bir saçmalık, bir anlamsızlık

olduğu iddiası üzerinde duralım.

Demek ki, iki metanın birbirleriyle mübadele edilme oranı, tümüyle rastlantısal olan, metalara dışarıdan gelip yapışan, bugün bir türlü yarın başka türlü olabilecek bir şeydir. Elli kilogram buğdayın bir gram altın karşılığında mı yoksa bir kilogram altın karşılığında mı mübadele edileceği, hiçbir şekilde, bu buğdayda ya da altında içkin olan koşullara bağlı değildir; aksine, her ikisine de tümüyle yabancı olan koşullara bağlıdır. Çünkü farklı bir durumda, söz konusu koşullar kendilerini mübadele sırasında da göstermek, bir bütün olarak mübadeleye hükmetmek ve metaların bir toplam değerinden söz edilebilmesi için, mübadeleden de bağımsız bir şekilde, bağımsız bir varlığa sahip olmak zorunda olurdu. Bu anlamsız, diyor *illustre* Loria. Herhangi bir anda iki metanın mübadele oranı neyse, bu onların değeridir ve her şey bundan ibarettir. Yani, değer fiyatla özdeştir ve her meta, elde edebildiği fiyatlar kadar değerlere sahiptir. Ve fiyat arz ve taleple belirlenir ve soru sormaya devam eden kişi, cevap bekliyorsa, bir budaladır.

Ne var ki ortada küçük bir pürüz var. Normal durumda, arz ile talep birbirlerini dengeler. Dolayısıyla, dünyada bulunan tüm metaları ikiye, yani talep grubu ile aynı büyüklükteki arz grubuna ayıralım. Her birinin 1000 milyar marklık, franklık, sterlinlik ya da başka herhangi bir birimlik bir fiyatı temsil ettiğini varsayalım. Temel matematik bilgisine göre bunlar birlikte 2000 milyarlık bir fiyat ya da değer oluşturur. Anlamsız, saçma, diyor Bay Loria. Her iki grup birlikte 2000 milyarlık bir fiyatı temsil ediyor olabilir. Ama değer söz konusu olduğunda durum başkadır. Fiyat dersek, 1000 + 1000 = 2000 olur. Ama değer dersek, 1000 + 1000 = 0 olur. En azından, metaların tümünün söz konusu olduğu buradaki durumda böyledir. Çünkü burada, iki grubun her birinin kendi metalarının değerinin 1000 olmasının tek nedeni, her ikisinin de diğerinin metaları için bu tutarı vermek istemesi ve verebilmesidir. Ama her ikisinin metalarının tümünü üçüncü bir grubun elinde toplarsak, birinci grubun elinde herhangi bir değer kalmaz, ikincisinin elinde de kalmaz ve üçüncüsünün elinde hiç kalmaz; sonunda, hiçbirinin elinde hiçbir şey yoktur. Ve güneyli Cagliostro'muzun* değer kavramını ondan geriye en küçük bir izin bile kalmayacağı bir şekilde pataklarken sergilediği üstünlük bizi

---

* Alessandro Cagliostro (gerçekte Giuseppe Balsamo) (1743-1795): İtalyan maceracı, gizemci, dolandırıcı. –*Almanca ed.*

tekrar tekrar hayrete düşürüyor. Bu, bayağı iktisadın ulaşabileceği son noktadır![1]

Werner Sombart, Braun'un *Archiv für soziale Gesetzgebung*'unda (VII, Heft 4), Marx'ın sisteminin ana hatlarını, bir bütün olarak ele alındığında yetkin bir şekilde sunuyor. Böylece, ilk kez, bir Alman üniversite profesörü, Marx'ın eserlerinde, genel olarak, Marx'ın gerçekten söylemiş olduğu şeyleri görmeyi başarıyor ve Marx'ın sisteminin eleştirisinin, onun çürütülmesiyle değil ("bununla, politik hırslara sahip olanlar uğraşabilir"), sadece daha da ileriye gitme yoluyla yapılabileceğini açıklıyor. Sombart da, anlaşılabilir nedenlerle, burada ele aldı-

1 (Heine'nin ifadesini kullanacak olursak) şöhretiyle tanınan aynı beyefendi, kendisini, "Rassegna"nın 1895 tarihli ilk sayısında İtalyanca çevirisi yayınlanmasından sonra, III. Cilt için yazdığım önsöze de cevap vermek zorunda hissetti. Cevap, 25 Şubat 1895 tarihli "Riforma Sociale"de yer alıyor. Önce beni onun açısından vazgeçilmez (ve tam da bu nedenle iki kat tiksindirici) olan abartılı övgülere boğduktan sonra, Marx'ın materyalist tarih kavrayışı hakkındaki başarılarını aşırmanın hiç aklına gelmediğini açıklıyor. Bunların varlığını daha 1885 yılında (bir dergi makalesinde ve tümüyle söz arasında) kabul etmiş. Buna karşılık, tam da bunu yapması gereken yerde, yani ilgili kitabında bu konuda inatla sessiz kalıyor; bu kitapta Marx ancak 129. sayfada ve yalnızca Fransa'daki küçük toprak mülkiyeti vesilesiyle anılıyor. Ve şimdi, cesurca, Marx'ın hiçbir şekilde bu teorinin kurucusu olmadığını açıklıyor; daha Aristoteles tarafından bile ima edilmediyse, Harrington onu daha 1656'da su götürmez bir şekilde ilan etmiş ve bu teori Marx'tan çok önce tarih yazıcılarından, politikacılardan, hukukçulardan ve iktisatçılardan oluşan bir Ülker [yedi kız kardeş; Yunan mitolojisinde Titan Atlas ile Pleione'nin yedi kızı –*Türkçe ed.*] tarafından geliştirilmiş. Loria'nın eserinin Fransızca baskısında neler neler var. Kısaca, tam bir aşırmacı. Marx'tan aktarımlarda bulunarak böbürlenmeye devam etmesini olanaksız kılmamın ardından, küstahça, Marx'ın da tıpkı kendisi gibi başkalarının fikirlerini kendi fikirleri gibi sunduğunu iddia ediyor. – Diğer saldırılarımdan, Loria'ya göre Marx'ın "Kapital"in ikinci ya da dahası üçüncü bir cildini yazmayı hiçbir zaman planlamamış olduğu şeklindeki saldırım üzerinde de duruyor. "Ve şimdi, Engels, ikinci ve üçüncü ciltleri üzerime fırlatarak, muzaffer bir edayla cevap veriyor muhteşem! Ve çok fazla düşünsel haz borçlu olduğum bu ciltler beni o kadar sevindiriyor ki, daha önce hiçbir zafer beni bugünkü bu yenilgiden daha fazla mutlu etmemişti – eğer gerçekten de bir yenilgiyse. Ama gerçekten de bir yenilgi mi? Marx, Engels'in bağlılık dolu bir arkadaşlık çerçevesinde bir araya getirdiği bu bağlantısız notlar yığınını, gerçekten de yayınlanmaları niyetiyle mi yazmıştı? Marx'ın bu sayfaların kendi eserini ve kendi sistemini taçlandıracağına inandığı ... gerçekten de kabul edilebilecek bir şey midir? Marx'ın, ortalama kâr oranı hakkındaki, bunca yıldır taahhüt edilen çözümün umutsuz bir gizemleştirmeye ve en bayağı sözcük oyunlarına indirgendiği bölümü yayınlayacak olduğu gerçekten de kesin mi? En azından bundan kuşku duyma hakkımız var Bana öyle görünüyor ki, bu, Marx'ın, muhteşem (*splendido*) kitabının yayınlanması sonrasında, ona bir halef vermeyi düşünmediğini ve mirasçılarına da, kendi sorumluluğu dışında, bu deveserin tamamlanması işini bırakmak istemediğini kanıtlıyor."

267. sayfada bunlar yazılı. Heine'nin dar kafalı Alman okur kitlesini en fazla aşağılayan sözü şuydu: Yazar, sonunda, sanki aklı başında bir varlıkmışçasına, kendi okur kitlesine alışıyor. Peki *illustre* Loria, kendi okur kitlesi hakkında ne düşünmeli?

En sonda, şanssız bendenizin üzerine yeni bir övgü dolu sözler yığını boca ediliyor. Bu arada Sganarelle'imiz [Molière'in "Dom Juan" adlı oyunundaki bir karakter –*Türkçe ed.*] kendisini küfretmek için gelmiş, ama dudaklarından iradesi dışında "hayır dua ve sevgi sözleri" dökülmüş olan Balaam'la [bir Eski Ahit karakteri –*Türkçe ed.*] karşılaştırıyor. Zavallı Balaam'ın en önemli ayırt edici özelliği, efendisinden daha akıllı olan bir eşeğe binmesiydi. Balaam'ın bu kez eşeğini evde bırakmış olduğu açık.

ğımız konuyla ilgileniyor. Marx'ın sisteminde değerin hangi anlama sahip olduğunu araştırıyor ve şu sonuçlara ulaşıyor: Değer, kapitalist yolla üretilen metaların mübadele ilişkisinde, kendisini göstermez; kapitalist üretim yürütücülerinin bilinçlerinde yaşamaz; değer, ampirik bir olgu değil, düşünsel, mantıksal bir olgudur; maddi belirliliğiyle değer kavramı, Marx'ta, iktisadi var oluşun temeli olarak emeğin toplumsal üretici gücü olgusu için kullanılan iktisadi ifadeden başka bir şey değildir; değer yasası, kapitalist bir ekonomi düzenindeki ekonomik süreçlere son çözümlemede hükmeder ve bu ekonomi düzeni için çok genel olarak şu içeriğe sahiptir: Metaların değeri, emeğin son çözümlemede tüm ekonomik süreçlere hükmeden üretici gücünün kendisini belirleyici bir şekilde göstermesinin özgül tarihsel biçimidir. – Sombart'ın söyledikleri bunlar; değer yasasının kapitalist üretim biçimi için taşıdığı anlam hakkındaki bu kavrayışın doğru olmadığı söylenemez. Ne var ki, daha dar ve kesin bir formülasyon için fazla geniş olduğunu düşünüyorum; bence, değer yasasının, toplumun bu yasayla düzenlenen iktisadi gelişme aşamaları açısından taşıdığı anlamın bütününü hiçbir şekilde kapsamıyor.

Braun'un çıkardığı *Sozialpolitisches Zentralblatt*'ın 25 Şubat 1895 tarihli 22. sayısında da, Conrad Schmidt'in *Kapital*'in 3. cildi hakkındaki yetkin bir makalesi yer alıyor. Burada özellikle vurgulanması gereken şey, Marx'taki artık değerden ortalama kâr türetiminin, nasıl olup da, bugünkü kadarki iktisat tarafından bir kez bile sorulmamış olan soruya, yani söz konusu ortalama kâr oranının nasıl belirlendiği ve bunun nasıl olup da %50 ya da %100 değil de diyelim ki %10 ya da %15 olduğu sorusuna ilk kez bir cevap verdiğinin kanıtıdır. İlk elde sanayici kapitalistin mülk edindiği artık değerin, kâr ile toprak rantının biricik ve tek kaynağı olduğunu öğrenmemizden bu yana, bu problem kendiliğinden çözülüyor. Görmek istemeyenlerin gözlerini açmak boş bir çaba olmasaydı, Schmidt'in yazısının bu bölümü, doğrudan doğruya *à la* Loria [Loria'vari] iktisatçılar için yazılmış olabilirdi.

Schmidt'in kendisi de değer yasası hakkında biçimsel kuşkulara sahip. Bu yasayı, bilimsel olan ve gerçek mübadele sürecinin açıklanması için geliştirilmiş (görünüşte kendisiyle tümüyle çelişen rekabet fiyatları görüngüleri karşısında da zorunlu teorik çıkış noktası olmayı, aydınlatıcı ve gerekli olmayı sürdüren) bir *hipotez* olarak anıyor; ona göre de, değer yasasının yokluğunda, kapitalist gerçekliğin iktisadi mekanizması hakkındaki her tür teorik kavrayış son bulur. Ve Schmidt, alıntı yapmama izin verdiği bir özel mektubunda, açıkça, kapitalist üretim biçiminin sınırları içindeki değer yasasının, teorik açıdan gerekli bile olsa, bir kurgu

olduğunu söylüyor.* – Ama bence, bu görüş hiçbir şekilde doğru değil. Değer yasası, kapitalist üretim açısından, bir salt hipotezin, hele gerekli bile olsa bir kurgunun taşıyacağından çok daha büyük ve belirli bir anlam taşıyor.

Hem Sombart hem de Schmidt (*illustre* Loria'yı yalnızca bayağı iktisadın deliliklerinin eğlenceli bir örneği olarak anıyorum), burada yalnızca salt mantıksal bir sürecin değil, tarihsel bir sürecin ve onun düşüncelerdeki açıklayıcı yansımalarının, onun iç bağlantılarının mantıksal olarak izlenmesinin söz konusu olduğunu yeterince dikkate almıyor.

Marx'taki belirleyici pasaj, III, I, s. 154'te** yer alıyor: "Bütün zorluk, metaların basitçe *metalar* olarak değil, artık değerin toplam kütlesinde büyüklükleriyle orantılı şekilde, ya da eşit büyüklükte olduklarında eşit şekilde pay sahibi olmayı talep eden *sermayelerin ürünleri* olarak mübadele edilmesinden kaynaklanır." Bu farkı göstermek için, işçilerin kendi üretim araçlarına sahip oldukları, ortalamada aynı süreler boyunca ve aynı yoğunlukla çalıştıkları ve metalarını doğrudan doğruya birbirleriyle mübadele ettikleri varsayılıyor. O zaman iki işçi bir günde ürünlerine emekleri aracılığıyla eşit miktarda yeni değer eklerdi, ama her birinin ürünü, üretim araçlarında daha önce cisimleşmiş olan emeğe bağlı olarak, farklı bir değere sahip olurdu. Üretim araçlarında cisimleşmiş olan emekten oluşan değer parçası, kapitalist ekonominin değişmez sermayesini temsil ederdi; yeni eklenen değerin, işçinin geçim araçları için kullanılan kısmı, değişir sermayeyi ve yeni değerin geriye kalan (ve burada yine işçiye ait olan) kısmı da, artık değeri temsil ederdi. Dolayısıyla, iki işçi de, sadece öndelemiş oldukları "değişmez" değer parçasını yerine koyacak olan miktarın çıkarılmasından sonra, eşit değerler elde ederdi; ama her biri için, artık değeri temsil eden kısmın üretim araçlarının değerine (kapitalist kâr oranına karşılık gelecek olan) oranı farklı olurdu. Ama her ikisi için de üretim araçlarının değeri mübadele sırasında yerine koyulduğundan, bu, tümüyle önemsiz bir durum olurdu." Dolayısıyla, metaların tam ya da yaklaşık olarak değerleri üzerinden mübadele edilmesi, kapitalist gelişmenin belirli bir düzeye ulaşmış olmasını gerektiren üretim fiyatları üzerinden mübadeleye göre, çok *daha düşük bir aşamayı* gerekli kılar Dolayısıyla, fiyatların ve fiyat hareketlerinin değer yasasıyla yönetilmesi bir yana bırakıldığında, metaların değerlerini, yalnızca *teorik* olarak değil *tarihsel* olarak da üretim fiyatlarının *prius*'u [önce geleni] olarak ele almak tümüyle yerindedir. Bu, *üretim araçlarının işçiye ait*

---

* Conrad Schmidt, Engels'e 1 Mart 1895'te yazmıştı. Engels, 12 Mart 1895 tarihli cevabında Schmidt'in görüşlerini ayrıntılı bir şekilde tartışmıştı. –*Almanca ed.*

Bkz. MEW, Band 25, s. 184-185 [elinizdeki kitap, s. 182]. –*Almanca ed.*

olduğu durumlarda geçerlidir ve bu durum, hem eski dünyadaki hem de modern dünyadaki kendi başına çalışan toprak sahibi köylü ve zanaatçı için söz konusudur. Bu, daha önce dile getirmiş olduğumuz, ürünlerin metalara evrilmesinin, bir ve aynı topluluğun üyeleri arasındaki mübadeleden değil, farklı topluluklar arasındaki mübadeleden kaynaklandığı görüşüyle de uyumludur. Her bir üretim dalında bağlanmış olan üretim araçları, bir alandan bir başkasına ancak zorlukla taşınabildiği ve bu nedenle farklı üretim alanları arasındaki ilişkiler, belirli sınırlar içinde, yabancı ülkeler ya da komünist topluluklar arasındaki ilişkiler gibi olduğu sürece, bu görüş, söz konusu başlangıç durumunun yanı sıra, köleliğe ve serfliğe dayanan sonraki durumlar ve zanaatların lonca örgütlenmesi için de geçerlidir." (Marx, III, I, s. 155, 156.*)

Marx, üçüncü kitap üzerinde bir kez daha çalışma fırsatını bulabilseydi, hiç kuşkusuz, bu pasajı ciddi şekilde genişletirdi. Bu hâliyle, konu hakkında söylenmesi gerekenlerin taslak şeklinde yazılmış ana hatlarından fazlasını içermiyor. Dolayısıyla, bu konuya biraz daha yakından bakalım.

Toplumun başlangıç dönemlerinde, ürünlerin, üreticilerin kendileri tarafından tüketildiğini ve bu üreticilerin kendiliğinden bir şekilde az çok komünistçe örgütlenmiş topluluklar hâlinde örgütlendiğini; bu ürünlerin fazlalık oluşturan kısımlarının yabancılarla (ürünlerin metalara dönüşmesine yol açan) mübadelesinin daha ileri tarihlerde ortaya çıktığını; bunun ilk olarak sadece farklı kabilelere ait tek tek topluluklar arasında gerçekleştiğini, ama sonraları topluluğun içinde de yaygınlaştığını ve topluluğun daha büyük ya da daha küçük aile gruplarına ayrışmasına ciddi katkılarda bulunduğunu hepimiz biliyoruz. Ama bu ayrışmadan sonra bile, mübadelede bulunan aile reisleri, yine çalışan köylülerdir ve bunlar tükettikleri neredeyse her şeyi ailelerinin yardımıyla kendi çiftliklerinde üretir ve gereksinim duydukları nesnelerin sadece küçük bir bölümünü kendi fazla ürünleri karşılığında başkalarından alırlar. Aile, tarım ve hayvancılıkla uğraşmakla kalmaz, aynı zamanda bunların ürünlerini işleyerek bitmiş tüketim nesnelerine çevirir; yer yer el değirmeniyle öğütme işlerini yapar, ekmek pişirir, iplik eğirir, boyar, keten ve yün dokur, deri tabaklar, ahşap binaları kurar ve onarır, aletler ve cihazlar üretir, seyrek olmayan bir şekilde marangozluk ve demircilik yapar; böylece, aile ya da aile grubu, aslen kendi kendisine yeter.

Bu tür bir ailenin takas ya da satın alma yoluyla başkalarından elde etmesi gereken az sayıda şey de, 19. yüzyılın başlarına kadar Almanya'da bile olduğu üzere, ağırlıklı olarak zanaat üretimine dayalı nesnelerden,

* Krş. MEW, Band 25, s. 186-187 [elinizdeki kitap, s. 184-185]. –*Almanca ed.*

yani üretim tarzları köylüye hiçbir şekilde yabancı olmayan ve köylünün sadece ham maddelere ulaşamadığı ya da satın alınan nesnenin çok daha iyi veya çok daha ucuz olması nedeniyle üretmediği şeylerden oluşuyordu. Dolayısıyla, Orta Çağ'ın köylüsü, takas yoluyla elde ettiği nesnelerin üretilmesi için gerekli olan emek-zamanı hayli doğru bir şekilde biliyordu. Ne de olsa, köyün demircisi ve arabacısı onun gözlerinin önünde çalışıyordu; benim gençliğimde bile hâlâ bizim Renli köylülerimizi sırayla ziyaret eden ve ev yapımı malzemeleri işleyerek giysilere ve ayakkabılara dönüştüren terzi ve ayakkabıcı için de aynı şey geçerliydi. Hem köylünün kendisi hem de onun alım yaptığı kişilerin kendileri emekçiydi; mübadele edilen nesneler her birinin kendi ürünleriydi. Bu ürünleri üretirken ne harcamışlardı? Emek ve sadece emek: aletlerin yerlerine koyulması için, ham maddelerin üretilmesi için, bunların işlenmesi için kendi emek güçlerinden başka hiçbir şey harcamamışlardı; bu durumda, söz konusu ürünleri, diğer çalışan üreticilerle, bunlar için harcanmış olan emek dışındaki bir şeye göre mübadele etmeleri nasıl mümkün olabilirdi? Burada, bu ürünler için harcanmış olan emek-zaman, mübadele edilecek olan büyüklüklerin nicel olarak belirlenmesi için uygun olan tek ölçek olmakla kalmıyordu; bunun ötesinde, başka herhangi ölçeğin varlığı olanaksızdı. Yoksa, köylü ile zanaatçının, birinin on saatlik emeğinin ürününü diğerinin tek bir çalışma saatinin ürünü karşılığında vereceği kadar aptal olduklarına mı inanılıyor? Köylü doğal ekonomisi döneminin bütünü boyunca, mübadele edilen meta niceliklerinin kendilerini giderek artan ölçüde kendilerinde cisimleşen emek miktarlarıyla ölçme eğilimine sahip oldukları mübadele biçiminden başka herhangi bir mübadele biçimi olanaklı değildir. Bu ekonomi tarzına paranın girdiği andan itibaren, değer yasasına uyum sağlama eğilimi (Marx'ın formülasyonunda, *nota bene* [dikkat]!) bir yandan daha belirgin hâle gelir, ama diğer yandan da bu eğilim sadece tefeci sermayesinin müdahaleleri ve mali gasp nedeniyle bile kesintiye uğrar; fiyatların, ortalama olarak, ihmal edilebilir bir büyüklük farkının kalmasına kadar değerlere yaklaşma dönemleri uzar.

Köylünün ürünleri ile kentteki zanaatçının ürünleri arasındaki mübadele için de aynısı geçerlidir. Başlangıçta, bu mübadele, tüccarın aracılığı olmadan, kentlerdeki pazar günlerinde doğrudan doğruya gerçekleşir; bu günlerde köylü ürünlerini satar ve alımlarını yapar. Burada da, hem köylü zanaatçının çalışma koşullarını hem de zanaatçı köylününkileri bilir. Zanaatçının kendisi de henüz bir ölçüde köylüdür; bir sebze ve meyve bahçesine sahip olmakla kalmaz, büyük bir sıklıkla aynı zamanda küçük bir tarlası, bir ya da iki ineği, domuzu, kümes hayvanları vb. bulunur. Dolayısıyla, Orta Çağ'ın insanları, en azından günlük genel

kullanıma konu olan mallar söz konusu olduğunda, birbirlerinin ham maddeler, yardımcı maddeler ve emek-zaman cinsinden üretim maliyetlerini hayli doğru şekillerde hesaplayabilir durumdaydı.

Peki ama, emek niceliğine dayalı bu mübadelelerde, örneğin tahıl ya da hayvanlar gibi, daha uzun süreli, düzensiz aralıklarla kesintiye uğrayan ve getirileri kesin olarak öngörülemeyen çalışmaları gerektiren ürünler için, emek niceliği, dolaylı ve göreli bir şekilde bile olsa, nasıl hesaplanıyordu? Üstüne üstlük hesap yapmasını bilmeyen insanlar bunu nasıl yapıyordu? Kuşkusuz, ancak, uzun süren, sıklıkla karanlıkta ve el yordamıyla ilerleyen bir zikzaklı yaklaşma süreciyle; başka durumlarda olduğu gibi bu süreçte de, zarar görmeden akıllanılmıyordu. Ama herkesin bir bütün olarak bakıldığında masraflarını karşılamak zorunda olması da doğru yönde hareket edilmesine tekrar tekrar yardımcı oluyordu ve hem alışverişlere konu olan nesne türlerinin sayısının azlığı hem de bunların üretim tarzının sıklıkla yüzlerce yıl boyunca değişmeden kalması hedefe ulaşılmasını kolaylaştırıyordu. Ve bu ürünlerin göreli değer büyüklüklerinin doğruya hayli yakın bir şekilde saptanmasının kesinlikle çok uzun bir zaman almadığını, tek başına, uzun üretim süresi nedeniyle her bir adedinin göreli değer büyüklüğünün saptanması en zor görünen metanın, yani hayvanların, hayli yaygın kabul gören ilk para-meta hâline gelmiş olması olgusu bile kanıtlıyor. Bunun gerçekleşebilmesi için, hayvanların değeri (onların bir dizi başka metayla mübadele oranlarının, daha önce, görece alışılmamış bir şekilde ve çok sayıda kabilenin bulunduğu bir alanda itirazsız olarak benimsenmesi yoluyla) saptanmış olmak zorundaydı. Ve o zamanların insanları (hem hayvan yetiştiricileri hem de onların müşterileri), herhalde, harcadıkları emek-zamanı mübadele sırasında herhangi bir eş değer elde etmeden hediye etmeyecek kadar zekiydi. Aksine: insanlar, meta üretiminin başlangıç aşamasına yaklaşmaları ölçüsünde (örneğin Ruslar ve Doğulular), bugün bile, bir ürün için harcadıkları emek-zamanın eksiksiz karşılığını uzun ve sıkı pazarlıklar aracılığıyla elde edebilmek için daha fazla zaman harcıyor.

Değerin bu şekilde emek-zamanla belirlenmesinden hareketle, *Kapital*'in birinci kitabının birinci kısmında ortaya koyulduğu üzere, meta üretiminin bütünü ve onunla birlikte değer yasasının farklı taraflarının kendilerini ortaya koymalarına aracılık eden çeşitli ilişkiler, yani özellikle, altlarında sadece emeğin değer oluşturucusu olduğu koşullar gelişti. Ve bunlar, kendilerini, katılımcıların bilincine çıkmadan geçerli kılan ve ancak zorlu teorik incelemeler yoluyla gündelik pratikten soyutlanabilen, yani (Marx'ın da meta üretiminin doğasından hareketle zorunlu olduğunu göstermiş olduğu üzere) doğa yasalarıyla aynı tarzda etkide bulunan koşullardır. En önemli ve belirleyici ilerleme, madenî pa-

raya geçişti; ama bu, değerin emek-zamanla belirlenmesinin, meta mübadelesinin yüzeyinde görülebilir olmaktan çıkması sonucunu doğurdu. Pratik kavrayışta para belirleyici değer ölçüsü hâline geldi ve ticarete konu olan metaların çeşitlenmesi, bunların daha büyük bir bölümünün uzak ülkelerden gelmesi, yani üretilmeleri için gerekli olan emek-zamanı denetlemenin zorlaşması ölçüsünde bu durum pekişti. Para, başlangıçta, asıl olarak yurt dışından geliyordu; değerli metal şeklinde yurt içinde elde edildiğinde bile, köylü ve zanaatçı, bir yandan, onun için kullanılan emeği yaklaşık olarak tahmin edebilecek durumda değildi, diğer yandan, paraya dayalı hesaplama alışkanlığı, onların bilincinde, emeğin değeri ölçme özelliğini kararttı; para, halkın zihninde, mutlak değeri temsil etmeye başladı.

Kısacası: basit meta üretimi döneminin tümü için, yani kapitalist üretim biçiminin ortaya çıkmasıyla birlikte bunların bir değişim geçirdiği zamana kadar, genel olarak iktisat yasaları gibi Marx'ın değer yasası da genel geçerliliğe sahiptir. O zamana kadar, fiyatlar, Marx'ın yasasıyla belirlenen değerlere doğru çekilir ve bu değerlerin çevresinde salınır ve böylece, basit meta üretiminin daha eksiksiz şekilde gelişmesi ölçüsünde, görece uzun süren ve dış kaynaklı şiddetli bozulmalarla kesintiye uğramayan dönemlerin ortalama fiyatları, sapmaların ihmal edilebilir kalacağı bir şekilde, değerlerle daha fazla çakışır. Dolayısıyla, Marx'ın değer yasası, ürünleri metalara dönüştüren mübadelenin başlangıcından milattan sonra on beşinci yüzyıla kadar süren bir zaman aralığı için genel iktisadi geçerliliğe sahiptir. Ama meta mübadelesinin tarihi, tüm yazılı tarihin öncesine dayanır; Mısır'da milattan en az iki bin beş yüz ve belki beş bin yıl öncesine, Babil'de milattan dört bin ya da belki altı bin yıl öncesine uzanır; yani, değer yasası, beş-yedi bin yıllık bir dönem boyunca hüküm sürmüştür. Ve şimdi, bu süre boyunca genel ve doğrudan geçerliliğe sahip olan değeri, metaların hiçbir zaman karşılığında satılmadığı ya da satılamayacağı ve en küçük bir sağlıklı kavrayışa sahip olan hiçbir iktisatçının hiçbir zaman ilgilenmeyeceği bir değer olarak anan Bay Loria'nın titizliğine hayran kalalım!

Şu ana dek tüccardan söz etmedik. Basit meta üretiminden kapitalist meta üretimine dönüşüme geçeceğimiz bu noktaya kadar, onun müdahalesini dikkate almayabildik. Tüccar, başka her şeyin (deyim yerindeyse kalıtım nedeniyle) durağan olduğu bu toplumdaki devrimci ögeydi; söz konusu toplumda, köylünün, sadece çiftliğini değil, aynı zamanda özgür mülk sahibi, özgür ya da bağımlı kiracı çiftçi ya da serf olma konumunu, kentteki zanaatçının ise zanaatını ve lonca sistemine dayalı ayrıcalıklarını miras yoluyla ve neredeyse elden çıkarılamayacak bir şekilde elde etmesinin ötesinde, bunların her birinin hem müşterileri, hem pazarı, hem

de miras yoluyla devraldığı mesleği için gençliğinden itibaren eğitimini aldığı ustalık da aynı şekilde elde ediliyordu. Ve bu dünyaya, onun köklü dönüşümüne başlangıçlık edecek olan tüccar geldi. Ama bilinçli bir devrimci olarak değil, tersine, onun etinden alınmış et, onun kemiklerinden alınmış kemik olarak. Orta Çağ'ın tüccarı hiçbir şekilde bir bireyci değil, tüm çağdaşları gibi bir kooperatif ortağıydı. Kırda, ilkel komünizmden türeyen yerleşim bölgesi kooperatifi [*Markgenossenschaft*] hüküm sürüyordu. Başlangıçta, her köylü, her kaliteden eşit büyüklükteki toprak parçalarıyla birlikte eşit büyüklükteki bir çiftliğe ve ortak yerleşim bölgesindeki haklarda buna karşılık gelen eşit büyüklükteki bir paya sahipti. Yerleşim bölgesi kooperatifinin kapalı bir yapı hâline gelmesinden ve yeni çiftliklerin dağıtılmasının son bulmasından itibaren, miras vb. yoluyla çiftlikler ve onlara bağlı olarak da yerleşim bölgesi hakları alt bölümlere ayrılmaya başladı; ama eksiksiz çiftliğin birim olma özelliği (yarım, çeyrek ve sekizde bir çiftliğin ortak yerleşim bölgesinde yarım, çeyrek ve sekizde birlik haklar getireceği bir şekilde) korundu. Sonraki tüm meslek kooperatifleri ve hepsinden önce de kentlerdeki (iç işleyiş kuralları, sınırlı bir toprak parçası yerine bir zanaat ayrıcalığı için kullanılan yerleşim bölgesi anayasasından başka bir şey olmayan) loncalar yerleşim bölgesi kooperatifi örneğini temel aldı. Bütün örgütlenmenin merkezinde, her bir üyenin, tüm topluluğa sağlanmış olan ayrıcalık ve kullanım haklarında eşit paylara sahip olması vardı; Eberfeld ve Barmen'in 1527 tarihli iplik tekeli ayrıcalığı bunu daha çarpıcı bir şekilde ifade etmişti. (Thun, *Industrie am Niederrhein*, II, 164 vd.) Maden loncaları için de aynı şey geçerlidir; bunlarda da, her bir maden hissesi aynı paya sahipti ve yerleşim bölgesi kooperatifinin çiftliği gibi bu da tüm hak ve yükümlülükleriyle birlikte parçalara ayrılabiliyordu. Ve aynı şey, denizaşırı ticareti ortaya çıkaran ticaret kooperatifleri için daha az geçerli değildir. Venedikliler ve Cenevizliler, İskenderiye'nin ya da Konstantinopolis'in limanlarında, her bir "ulusun" kendi *fondaco*'suna (merkezî büronun yanında konut, han, depo, sergi ve satış mekânı) sahip olacağı şekilde eksiksiz ticaret kooperatifleri oluşturmuştu; bunlar, rakiplere ve müşterilere kapalıydı; kendi aralarında saptanmış olan fiyatlarla satış yapıyorlardı; metalarının, kamusal incelemelerle ve sıklıkla da mühürlenerek güvence altına alınan belirli bir kalitesi vardı; yerlilerin kendi ürünleri için ödeyecekleri fiyatlara birlikte karar veriyorlardı, vb. Norveç'in Bergen kentinde bulunan Alman Köprüsü'ndeki (*Tydske Bryggen*) Hansa tüccarları ve onların Hollandalı ve İngiliz rakipleri farklı bir yol izlemiyordu. Düşük fiyatlara satanların ya da yüksek fiyatlara satın alanların vay hâline! Kooperatifin bu kişiye verdiği doğrudan cezalar bir yana, suçlunun karşılaştığı boykot, o dönemde kaçınılmaz yıkım anlamına geliyordu. Ama belirli amaçlarla daha dar koo-

peratifler de oluşturulmuştu: örneğin, 14. ve 15. yüzyıllarda hem Küçük Asya'daki Foça'da ve hem de Sakız Adası'nda bulunan şap madenlerine uzun yıllar boyunca hükmeden Cenova'daki Maona; ayrıca, 14. yüzyılın sonlarından bu yana İtalya ve İspanya ile iş yapan ve buralarda şubeler açan büyük Ravensberg Ticaret Şirketi; Augsburg'daki Alman şirketleri: Fugger, Welser, Vöhlin, Höchstetter vb. ve Nürnberg'deki Hirschvogel ve başkaları; bu sonuncusu, Portekizlilerin 1505-1506 yıllarındaki Hindistan seferine 66 000 dukalık bir sermaye ve üç gemiyle katılmış ve bu sayede yüzde 150'lik, bazılarına göre de yüzde 175'lik bir kâr elde etmişti (Heyd, *Levantehandel*, II, 524); ve Luther'i öylesine öfkelendirmiş olan çok sayıda başka "Monopolia" şirketi.

Burada ilk kez bir kârla ve bir kâr oranıyla karşılaşıyoruz. Ve tüccarların çabası, kasten ve bilinçli bir şekilde, söz konusu kâr oranını tüm katılımcılar için eşit kılmaya yönelikti. Doğu Akdeniz'deki Venedik ve kuzeydeki Hansa tüccarlarının her biri, kendi metaları için komşularının ödediğiyle aynı fiyatı ödüyordu; bunların taşımacılık maliyetleri aynıydı; kendi "ulus"undan olan herhangi bir başka tüccar gibi bunlar karşılığında aynı fiyatları elde ediyor ve geri dönüş yükünü de aynı fiyatlarla satın alıyordu. Dolayısıyla, kâr oranı hepsi için eşitti. Büyük ticaret şirketleri söz konusu olduğunda, kazancın, öndelenmiş olan sermaye payıyla *pro rata* [orantılı olarak] bölüşülmesi, tıpkı yerleşim bölgesi haklarına üzerinde hak sahibi olan çiftlik payıyla *pro rata* ortak olunması ya da maden kazancına maden hisse payıyla *pro rata* ortak olunması örneklerinde olduğu gibi apaçık bir şeydir. Demek ki, tam gelişmiş kapitalist üretimin nihai sonuçlarından biri olan eşit kâr oranı, burada, en basit biçimiyle (dahası, kendisi de ilkel komünizmin doğrudan ürünlerinden biri olan yerleşim bölgesi kooperatifinin doğrudan ürünlerinden biri olarak), sermayenin tarihsel başlangıç noktalarından biri olduğunu gösterir.

Başlangıçtaki bu kâr oranı zorunlu olarak çok yüksekti. Yapılan iş çok riskliydi ve bunun tek nedeni ortalığı kasıp kavuran korsanlık değildi; rekabet hâlindeki uluslar da, bazen, fırsatını bulduklarında, her tür şiddet eylemini gerçekleştirebiliyordu; son olarak, satışlar ve satış koşulları, yabancı hükümdarların sağladığı ayrıcalıklara yaslanıyordu ve bu ayrıcalıkların ihlal ya da iptal edilmesi nadir görülen bir şey değildi. Dolayısıyla, kazanç, yüksek bir sigorta primi içermek zorundaydı. Ayrıca, devir hızı düşüktü, işlerin halledilmesi uzun zaman alıyordu ve (kuşkusuz nadiren uzun süren) en iyi zamanlarda, yapılan iş, tekel kârı getiren bir tekel ticaretiydi. Kâr oranının ortalamada çok yüksek olduğunu, o dönemde geçerli olan çok yüksek faiz oranları da kanıtlıyor (ama faiz oranları, yine de, genel olarak, olağan ticaret kazancı yüzdesinden düşük olmak zorundaydı).

Ama, kooperatif üyelerinin ortak çalışmalarıyla elde edilen yüksek ve tüm katılımcılar için eşit olan kâr oranı, sadece yerel düzeyde, kooperatif sınırları içinde, yani burada "ulus" sınırları içinde geçerliydi. Birer ulus olarak Venediklilerin, Cenevizlilerin, Hansalıların, Hollandalıların her birinin kendi özel kâr oranları vardı ve dahası başlangıçta tek tek her bir satış bölgesinde de az çok benzer bir durum söz konusuydu. Bu farklı kooperatif kâr oranlarının eşitlenmesi, karşı yöndeki yolla, yani rekabet yoluyla gerçekleşiyordu. İlk olarak, bir ve aynı ulus için farklı pazarların kâr oranları eşitleniyordu. İskenderiye, Venediklilerin metalarına Kıbrıs'a, Konstantinopolis'e ya da Trabzon'a göre daha fazla kazanç sağladığında, Venedikliler İskenderiye için harekete geçirdikleri sermayenin miktarını artırıyor ve diğer pazarlarıyla ticaretlerinden sermaye çekiyordu. Bunu, zorunlu olarak, aynı pazarlara aynı ya da benzer metaları ihraç eden tek tek uluslar arasında kâr oranlarının adım adım eşitlenmesi izledi; bu eşitlenme sırasında, bu uluslardan bazılarının ezilmesiyle ve sahneden çekilmesiyle çok sık karşılaşıldı. Ama siyasal gelişmeler bu süreci durmadan kesintilere uğrattı; örneğin, tüm Doğu Akdeniz ticareti, Moğolların ve Türklerin işgalleri nedeniyle çöktü; 1492'den beri yapılan büyük coğrafi-ticari keşifler bu çöküşü hızlandırmaktan ve nihai hâle getirmekten başka bir sonuç doğurmadı.

Satış alanlarında bu dönemde gerçekleşen ani genişleme ve ulaşım hatlarındaki bununla bağlantılı olan devrim, ilk aşamada, ticari işlemlerin yürütülme tarzında özsel bir değişmeye yol açmadı. Hindistan ve Amerika'yla ticaret yapanlar da ilk aşamada ağırlıklı olarak hâlâ kooperatiflerdi. Ama birincisi, bu kooperatiflerin arkasında daha büyük uluslar duruyordu. Amerika ile ticarette, Doğu Akdeniz ticaretini yürüten Katalanların yerini çok büyük birleşik İspanya aldı; onun yanında, İngiltere ve Fransa gibi iki büyük ülke vardı; ve en küçük ülkeler olan Hollanda ve Portekiz bile, yine de, en azından, önceki dönemin en büyük ve en güçlü ticaret ulusu olan Venedik kadar büyük ve güçlüydü. Bu durum, 16. ve 17. yüzyılların gezici tüccarına, *merchant adventurer*'ına [tüccar maceracısına], üyelerini silahlarla da koruyan kooperatifi giderek daha gereksiz kılan ve dolayısıyla onun masraflarını da doğrudan doğruya yük hâline getiren bir destek sağladı. Ayrıca, şimdi, servetin tek bir elde büyümesi çok daha hızlı bir şekilde gerçekleşiyordu ve böylece, tek tek tüccarlar, kısa bir süre içinde, geçmişte bütün bir şirketin kullanabildiği miktardaki fonları tek bir girişim için kullanabilir duruma geldi. Ticaret şirketleri, varlıklarını sürdürdükleri yerlerde, çoğunlukla, ana vatanın koruması ve egemenliği altında yeni keşfedilen ülkeleri birer bütün olarak fetheden ve tekelci bir şekilde sömüren silahlı korporasyonlara dönüştü. Ama yeni alanlarda, ağırlıklı olarak

da devlet tarafından kurulan kolonilerin sayısının artması ölçüsünde, kooperatiflere dayalı ticaret, tek tek tüccarların ticari faaliyetleri karşısında geriledi ve böylece, kâr oranının eşitlenmesi, sadece rekabetin bir konusu olma özelliğini giderek daha fazla kazandı.

Şu ana dek, sadece, ticaret sermayesi için geçerli olan bir kâr oranıyla tanıştık. Çünkü şu ana dek sadece ticaret sermayesi ve tefecilik sermayesi vardı; sanayi sermayesi henüz gelişmeyi bekliyordu. Üretim henüz ağırlıklı olarak, kendi üretim araçlarına sahip olan ve dolayısıyla emekleri hiçbir sermayeye herhangi bir artık değer sağlamayan emekçilerin ellerindeydi. Ürünlerinin bir kısmını karşılıksız olarak üçüncü bir tarafa bırakmak zorunda kaldıklarında, bu, feodal beylere haraç verme biçiminde gerçekleşiyordu. Bu nedenle, tüccar sermayesi, en azından başlangıçta, kârını, yalnızca, yerli ürünlerin yabancı alıcılarından ya da yabancı ürünlerin yerli alıcılarından elde edebiliyordu; dış rekabet ve satışların zorlaşması, ancak bu dönemin sonlarına doğru (dolayısıyla İtalya için Doğu Akdeniz ticaretinin çöküşüyle birlikte), ihraç mallarının zanaatçı üreticilerini, ihracatçı tüccara metaları değerlerinden azına bırakmaya zorlayabildi. Ve böylece burada karşımıza çıkan görüngü, yurt içinde, tek tek üreticilerin kendi aralarındaki perakende ticarette metaların ortalama olarak değerlerine satılması, ama uluslararası ticarette, belirtilen nedenlerle, genellikle böyle olmaması. Oysa bugünün dünyasında, tam tersine, üretim fiyatları uluslararası ticarette ve toptan ticarette geçerliyken, kentlerdeki perakende ticarette fiyat oluşumu çok farklı kâr oranları tarafından düzenlenir. Öyle ki, örneğin bugün bir öküzün etinin, Londra'daki toptancı ile Londra'daki bireysel tüketici arasındaki yolculuğu sırasında maruz kaldığı fiyat artışı, Chicago'daki toptancı ile Londra'daki toptancı arasında maruz kaldığı taşıma bedeli dâhil fiyat artışından büyüktür.

Fiyat oluşumundaki bu devrimi kademeli olarak ortaya çıkaran alet, sanayi sermayesiydi. Bunun ilk adımları Orta Çağ'da ve üç alanda atılmıştı: Gemicilik, madencilik, tekstil sanayisi. İtalyan ve Hansa denizci cumhuriyetlerindeki ölçeğiyle gemicilik, gemicilerin, yani (ücret ilişkileri, kooperatif biçimleri altında, kazanç ortaklığıyla perdelenmiş de olabilecek olan) ücretli emekçilerin ve o dönemin kadırgaları için de kürekçilerin (ücretli emekçilerin ya da kölelerin) varlığını zorunlu kılıyordu. Başlangıçta kooperatif üyesi emekçilerden oluşan maden ocağı loncaları, neredeyse tüm örneklerde, daha o dönemde, işletmenin ücretli emekçiler aracılığıyla kullanılmasına yönelik anonim şirketlere dönüşmüştü. Ve tekstil sanayisinde, tüccar, küçük dokuma ustalarına ipliği tedarik ederek ve bunların sabit bir ücret karşılığında kendi hesabına dokumaya dönüştürülmesini sağlayarak, kısacası, bir salt tüccardan bir

"*yatırımcı*"ya dönüşerek, küçük dokuma ustalarını doğrudan doğruya kendi hizmetine almaya başlamıştı.

Burada, kapitalist artık değer oluşumunun ilk adımlarıyla karşı karşıyayız. Madenci loncalarını, kapalı tekel korporasyonları olarak bir yana bırakabiliriz. Gemiciler söz konusu olduğunda, açık ki, bunların kârları, en azından ülkedeki olağan kâr oranı kadar yüksek olmak ve ayrıca sigorta, gemilerin aşınma ve yıpranması vb. için bir ek tutar içermek zorundaydı. Peki ama, ilk kez, doğrudan doğruya kapitalistlerin hesabına üretilmiş metaları, zanaatçı hesabına üretilmiş olan aynı türdeki metalarla rekabet edecekleri pazara getiren tekstil yatırımcıları söz konusu olduğunda, durum nasıldı?

Ticaret sermayesinin kâr oranı hazır bulunmuştu. Aynı şekilde, bu oran, daha o sırada, en azından ilgili yörede, bir yaklaşık ortalama orana eşitlenmişti. Tüccar, yatırımcının fazladan işini kendi üzerine almaya ne yöneltebilirdi? Sadece bir şey: Başkalarınınkiyle aynı satış fiyatıyla daha büyük bir kâr beklentisi. Ve o, bu beklentiye sahipti. Küçük ustayı hizmetine alarak, üretimin (üreticinin kendi bitmiş ürününü satmasına ve başka hiçbir şey satmamasına neden olan) geleneksel sınırlarını parçaladı. Ticari kapitalist, kendi üretim araçlarının sahibi olmaya bir süre daha devam edecek olan, ama daha o sırada ham maddelerin sahibi olmaktan çıkmış olan emek gücünü satın alıyordu. Bu şekilde dokumacıya düzenli bir iş güvencesi sağlayarak, bunun karşılığında, dokumacının ücretini, harcanan emek-zamanın bir kısmının karşılığı ödenmemiş kalacağı bir şekilde düşürebiliyordu. Böylece, yatırımcı, o zamana kadarki ticaret kazancına ek olarak, artık değer mülk edinicisi hâline geldi. Kuşkusuz, bunun için, iplik vb. satın almak ve (geçmişte toplam fiyatını sadece onu satın aldığı sırada ödediği) malın bitmesine kadar onu dokumacının elinde bırakmak üzere ek bir sermaye de kullanmak zorundaydı. Ama birincisi, çoğu örnekte, genelde yalnızca borç köleliği nedeniyle kendisini yeni üretim koşullarına tabi kılan dokumacıya öndelikler sağlamak için de ek sermayeye gereksinim duyuyordu. Ve ikincisi, bu da bir yana bırakıldığında, hesap kendisini şu şemayla gösterir:

Tüccarımızın ihracat işlerini 30 000'lik (duka, Venedik altını, sterlin ya da her neyse) sermayeyle yürüttüğünü kabul edelim. Bunun 10 000'i yerli metaların satın alınması için kullanılıyor, 20 000'ine de denizaşırı satış pazarlarında gereksinim duyuluyor olsun. Sermaye iki yılda bir devir yapıyor olsun; yıllık devir = 15 000. Şimdi, tüccarımız, kendi hesabına kumaş dokutmak, yatırımcı olmak istiyor. Ne kadar ek sermaye yatırması gerekir? Benzerini sattığı kumaşın bir parçasının ortalama üretim süresinin iki ay olduğunu varsayalım (kuşkusuz, bu çok uzun bir süre-

dir). Ayrıca, her şeyi peşin olarak ödemek zorunda olduğunu varsayalım. Bu durumda, dokumacılarına iki ay boyunca iplik sağlamasına yetecek kadar ek sermaye yatırmak zorunda olur. Yıllık devri 15 000 olduğundan, iki ayda 2500'lük kumaş satın alır. Diyelim ki, bunun 2000'i ipliğin değerini ve 500'ü dokumacılık ücretini temsil ediyor olsun; bu durumda tüccarımız 2000'lik bir ek sermayeye gereksinim duyar. Yeni yöntem aracılığıyla dokumacıdan elde ettiği artık değerin, kumaş değeri üzerinden yalnızca %5 tutarında olduğunu varsayıyoruz; bu da, kuşkusuz kesinlikle yüksek olmayan %25'lik bir artık değer oranına karşılık gelir ($2000_c + 500_v + 125_m$; $m' = {}^{125}/_{500} = \%25$, $p' = {}^{125}/_{2500} = \%5$). Bu durumda adamımız 15 000'lik yıllık devri üzerinden 750'lik bir ekstra kâr elde eder, yani ek sermayesini $2^2/_3$ yılda geri alır.

Ama satışlarını ve dolayısıyla da devrini hızlandırmak ve bu yolla aynı sermayeyle daha kısa bir sürede aynı kârı elde edebilmek, yani geçmiştekiyle aynı sürede daha büyük bir kâr elde edebilmek için, artık değerin küçük bir kısmını alıcıya armağan edecek, rakiplerine göre daha ucuza satış yapacaktır. Rakipleri de adım adım yatırımcılara dönüşecektir ve o zaman, ekstra kâr, hepsi için olağan kâra, ya da belki de hepsinde artmış olan sermaye için daha düşük bir düzeye inecektir. Böylece, kâr oranının eşitliği (yurt içinde elde edilen artık değerin bir kısmının yabancı alıcılara bırakılması nedeniyle başka bir düzeyde bile olsa) yeniden kurulmuş olur.

Sanayinin sermayeye bağımlı kılınması doğrultusundaki bir sonraki adım, manifaktürün ortaya çıkışıyla atılır. Bu da, 17. ve 18. yüzyıllarda (hatta Almanya'da 1850 yılına kadar neredeyse genel olarak ve yer yer bugün bile) çoğunlukla henüz kendi kendisinin ihracat tüccarı olan imalatçıyı, eski moda rakibi olan zanaatçıya göre daha ucuza üretebilir kılar. Aynı süreç yinelenir; imalatçı kapitalistin el koyduğu artık değer, onun ya da artık değeri onunla paylaşan ihracatçı tüccarın, yeni üretim tarzının genelleşmesine kadar, rakiplerine göre daha ucuza satmasını mümkün kılar; yeni üretim tarzı genelleştiğinde de, yine, eşitlenme gerçekleşir. Öncesinde hazır bulunan ticari kâr oranı, sadece yerel ölçekte eşitlenmiş olsa bile, üzerinde fazla sınai artık değerin acımasızca kesilip koparıldığı Procrustes yatağı† olmayı sürdürür.

Manifaktür, sadece ürünlerin ucuzlaması yoluyla bile kendisini ileri taşıdıysa, sürekli yenilenen üretim devrimleriyle metaların üretim maliyetlerini giderek daha düşük düzeylere indiren ve önceki tüm üretim tarzlarını acımasızca ortadan kaldıran büyük sanayi çok daha ileri nok-

† Yunan mitolojisinde, Procrustes adlı devin, kısa kalanları çekerek uzatmak ve uzun gelenleri ayaklarını keserek kısaltmak üzere yolcuları yatırdığı yatak. *–Türkçe ed.*

talara ulaştı. Bu yolla iç pazarı sermaye için nihai olarak fetheden, küçük ölçekli üretime ve kendi kendisine yeten köylü ailesinin doğal ekonomisine son veren, küçük üreticiler arasındaki dolaysız mübadeleyi ortadan kaldıran ve tüm ulusu sermayenin hizmetine sokan da büyük sanayidir. Büyük sanayi aynı zamanda farklı ticari ve sınai iş dallarının kâr oranlarını *bir* genel kâr oranına eşitler ve son olarak, o zamana dek sermayenin bir daldan bir başkasına aktarılmasının önünde duran engellerin büyük bölümünü ortadan kaldırarak, söz konusu eşitlenmede sanayiye hak ettiği iktidar konumunu sağlar. Bu yolla, büyük ölçekli mübadelenin bütünü için, değerlerin üretim fiyatlarına dönüşümü gerçekleşir. Yani, bu dönüşüm, katılımcıların bilinçlerinden ya da niyetlerinden bağımsız bir şekilde, nesnel yasalar uyarınca hayata geçer. Rekabetin genel oranı aşan kârı genel düzeye indirmesi ve böylece artık değere ilk el koyan kişi olan sanayici kapitalistten ortalamayı aşan artık değeri geri alması, teorik açıdan bakıldığında, kesinlikle hiçbir zorluğa yol açmaz. Ama pratikte fazlasıyla yol açar, çünkü, fazla artık değerli, yani değişmez sermayeleri küçükken değişir sermayeleri büyük olan, yani sermaye bileşimleri düşük olan üretim alanları, tam da doğaları gereği, kapitalist işletme tarzına en geç ve en eksikli şekilde bağımlı kılınan üretim alanlarıdır (en başta tarım). Buna karşılık, yüksek sermaye bileşimli alanların ürünlerinin içerdiği eksik artık değeri ortalama kâr oranı düzeyine yükseltmek için gerekli olan, üretim fiyatlarının meta değerlerinin üzerine yükselmesi söz konusu olduğunda, bu, teorik açıdan fazlasıyla zor görünür, ama görmüş olduğumuz üzere, pratikte, en kolay ve en hızlı şekilde gerçekleşir. Çünkü bu sınıfın metaları, ilk kez kapitalist yolla üretildiklerinde ve kapitalist ticarete dâhil olduklarında, aynı türdeki, kapitalist yöntemleri önceleyen yöntemlerle üretilen, yani daha pahalı olan metalarla rekabete girer. Demek ki, kapitalist üretici, artık değerin bir kısmından vazgeçtiğinde bile, kendi bulunduğu yörede geçerli olan (çok daha uzun bir süre önce ve henüz kapitalist yolla hiç üretim gerçekleştirilmemişken, yani bir sınai kâr oranının varlığı olanaksızken, ticaret sermayesinden kaynaklanmış olduğundan, başlangıçta artık değerle herhangi bir doğrudan ilişkisi bulunmayan) kâr oranını elde edebilir.

II. Borsa

1. Genel olarak kapitalist üretimde borsanın ne tür bir konuma sahip olduğu, III. Cilt, Beşinci Kısımdan, özellikle de Bölüm [27]'den anlaşılıyor. Ama bu kitabın yazıldığı 1865'ten bu yana, bugün borsaya ciddi şekilde artmış ve sürekli olarak büyümeye devam eden bir rol veren ve gelişimini sürdürürken, hem sınai hem tarımsal tüm üretimi ve müba-

dele işlevinin yanı sıra tüm ticareti ve ulaştırma araçlarını borsacıların ellerinde toplayarak borsayı kapitalist üretimin kendisinin en mükemmel temsilcisi hâline getiren bir değişim yaşandı.

2. 1865'te borsa henüz kapitalist sistemdeki *ikincil* bir ögeydi. Devlet kâğıtları, borsa değerlerinin en önemli kısmını temsil ediyordu ve bunların tutarı da henüz görece küçüktü. Bunların yanında, kıtada ve Amerika'da baskın olan, İngiltere'de ise aristokratların özel bankalarını yutmaya daha yeni başlamış olan hisse senetli bankalar bulunuyordu. Ama bunlar, topluca ele alındıklarında, henüz görece önemsizdi. Demiryolu hisse senetleri de bugünkü durumlarıyla karşılaştırıldıklarında henüz görece zayıftı. Ama doğrudan doğruya üretici olan kurumların henüz pek azı hisse senetliydi. O zamanlar, "ustanın gözü", henüz aşılmamış olan bir boş inançtı; ve bankaların çoğu, *görece yoksul* ülkelerde, Almanya'da, Avusturya'da, Amerika'da vb.'ydi.

Dolayısıyla, o zamanlar, borsa, henüz, kapitalistlerin biriktirilmiş sermayelerini birbirlerinden aldıkları ve işçileri doğrudan doğruya ilgilendiren yanları, kapitalist ekonominin moral bozucu genel etkisinin yeni bir kanıtı olmalarından ve kaderin, *alias* [diğer adıyla] rastlantının, bu yaşamda bile kutsanmışlığı ve lanetlenmişliği, zenginliği (yani hazzı ve gücü) ve yoksulluğu (yani yoksunluğu ve köleliği) belirlediği şeklindeki Kalvinist önermeyi doğrulamalarından ibaret olan bir yerdi.

3. Şimdi durum farklı. Birikim, 1866 bunalımından bu yana sürekli olarak artan bir hızlılıkla gerçekleşti; öyle ki, en az İngiltere'de olmak üzere hiçbir sanayi ülkesinde, üretimin genişlemesi, birikimin genişlemesine ayak uyduramadı; tek tek kapitalistler, birikimlerini, kendi işlerini büyütme yoluyla eksiksiz şekilde değerlendirmeyi başaramadı; İngiliz pamuk sanayisi daha 1845'te; demiryolu dolandırıcılıkları. Ama bu birikimle birlikte rantiyelerin sayısı arttı; bunlar, düzenli işlerin geriliminden bıkmış, dolayısıyla da yalnızca eğlenmek isteyen ya da şirketlerin yöneticileri veya denetleme kurulu üyeleri olarak yalnızca hafif işler yapan kişilerdi. Ve üçüncüsü, para-sermaye şeklinde ortalıkta dolaşan bu kütlenin yatırılmasını kolaylaştırmak için, bunun henüz yapılmadığı her yerde, sınırlı sorumluluk taşıyan şirketlerin yeni yasal biçimleri oluşturuldu ve daha önce sınırsız sorumluluk taşıyan hissedarların sorumlulukları da ± [az çok] azaltıldı (1890'da Almanya'daki anonim şirketler. Taahhütlerin %40'ı!).

4. Bunun ardından, sanayinin adım adım hisse senetli girişimlere dönüşümü. Dalların art arda bu kadere maruz kalması. İlk olarak, şimdi dev tesisleri gerektiren demir (öncesinde, bunların hisselere dayalı olarak örgütlenmediği yerlerde madenler). Sonra, aynı nedenle, kimya

sanayisi. Makine fabrikaları. Kıtada tekstil sanayisi, İngiltere'de sadece Lancashire'ın bazı yörelerinde (Oldham İplik İmalathanesi, Burnley Dokuma İmalathanesi vb., terzi kooperatifleri; ama bunlar sadece ön aşamalarındaydılar ve bir sonraki bunalımda yeniden *master*'ların [ustaların] ellerine düşeceklerdi), bira imalathaneleri (birkaç yıl önce Amerikan imalathaneleri pazarlıkla İngiliz kapital[istler]ine satıldı, ardından Guinness, Bass, Allsopp). Ardından, ortak bir yönetim altında çalışan dev girişimler olan tröstler (örneğin United Alkali). Alışılagelmiş bağımsız firma + & + [giderek daha büyük ölçüde], sadece, işleri,"kurulmalarına" yetecek kadar büyüyecekleri noktaya taşımanın ön aşaması.

Ticarette aynı şey. Leafs, Parsons, Morleys, Morrison, Dillon: hepsi kuruldu. Daha şimdiden, perakendeci dükkânları için de aynısı geçerli; üstelik, sadece *à la "stores"* ["mağazalar" tarzı] el birliği görüntüsü altında da değil.

İngiltere'dekiler bile dâhil olmak üzere bankalarda ve diğer kredi kuruluşlarında aynı şey. Sayısız yeni kuruluş, hepsinin hisseleri *delimited* [sınırlanmış]. Glyns vb. gibi eski bankalar bile 7 özel hissedarla limited şirketlere dönüşüyor.

5. Tarım alanında aynı şey. Özellikle Almanya'da (her tür bürokratik isim altında) muazzam derecede genişlemiş olan bankalar giderek artan ölçülerde ipotek taşıyıcıları hâline geliyor, onların hisseleriyle birlikte sahipli topraklar üzerindeki gerçek yüksek mülkiyet borsaya aktarılıyor ve çiftliklerin alacaklıların eline geçmesi bunu pekiştiriyor. Burada, bozkırların ekime açılmasındaki tarım devrimi etkisini şiddetli bir şekilde gösteriyor; böyle devam ederse, İngiltere'nin ve Fransa'nın topraklarının da borsanın eline ne zaman geçeceği tahmin edilebilir.

6. Ve ayrıca hepsi hisse senetlerine olmak üzere yabancı yatırımlar. Sadece İngiltere'den söz edecek olursak: Amerikan demiryolları, Kuzey ve Güney (borsa fiyat listesine başvurulmalı), Goldberger vb.

7. Sonra, sömürgeleştirme. Bu, bugün, borsanın bir şubesinden başka bir şey değildir ve Avrupa güçleri borsanın çıkarları doğrultusunda birkaç yıl önce Afrika'yı paylaştı, Fransızlar Tunus'u ve Tonkin'i fethetti. Afrika doğrudan doğruya şirketlere kiralandı (Nijer, Güney Afrika, Alman Güneybatı Afrikası ve Alman Doğu Afrikası) ve Mashonaland ile Natal'ın [Cecil John] Rhodes tarafından borsa için mülk edinilmesi.

Elyazmasına göre.

★

Kaynakça ve Dizinler

★

Marx'ın ve Engels'in andıkları metinleri içeren Kaynakça

Saptanabildikleri kadarıyla, Marx'ın ve Engels'in alıntı yaptıkları metinlerin, onlar tarafından kullanılmış oldukları düşünülen basımları gösterilmiştir. Bazı yerlerde ve özellikle genel kaynaklara ve yazına yapılan atıflarla ilgili olarak basım bilgileri verilmemiştir. Yalnızca alıntı yapılan yasalara ve belgelere yer verilmiştir. Bazı kaynaklar bulunamamıştır.

I. Adları anılan ve anonim yazarlara ait Eserler ve Yazılar

[*Anderson, Adam:*][1] An historical and chronological deduction of the origin of commerce, from the earliest accounts to the present time. Containing, an history of the great commercial interests of the British Empire. With an appendix. Vol. 2. London 1764. 334

Anderson, James: A calm investigation of the circumstances that have led to the present scarcity of grain in Britain: Suggesting the means of alleviating that evil, and of preventing the recurrence of such a calamity in future. (Written December 1800.) 2nd ed. London 1801. 618

Anti corn-law prize-essays bkz. The three prize essays on agriculture and the corn law.

Aristoteles: De republica libri VIII. In: Opera ex recensione Immanuelis Bekkeri. T. 10. Oxonii 1837. 385

Arnd, Karl: Die naturgemässe Volkswirthschaft, gegenüber dem Monopoliengeiste und dem Communismus, mit einem Rückblicke auf die einschlagende Literatur. Hanau 1845. 365, 775

Augier, Marie: Du crédit public et de soll histoire depuls les temps anciens jusqu'a nos jours. Paris 1842. 593, 610

Babbage, Charles: On the economy of machinery and manufactures. London 1832. 113, 123

Balzac, Honoré de: Les paysans. 52

Bastiat, Fredéric bkz. Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon. Paris 1850.

Bell G. M.: The philosophy of joint stock banking. London 1840. 546

Bellers, John: Essays about the poor, manufactures, trade, plantations, and immorality. London 1699. 291

Bemerkung zu dem Aufsatze des Herrn Stiebeling: "Ueber den Einfluß der Verdichtung des Kapitals auf den Lohn und die Ausbeutung der Arbeit." In: Die Neue Zeit. Revue des geistigen und öffentlichen Lebens. Nr. 3, Stuttgart 1887. 31

Die Bibel <İncil> ve Eski ve Yeni Ahit'teki tüm kutsal metinler. Martin Luther'in Almanca çevirisinden. 872

Bosanquet, J[ames] W[hatman]: Metallic, paper, and credit currency, and the means of regulating their quantity and value. London 1842. 372, 401

Briscoe, John: A discourse on the late funds of the million-act, lottery-act, and Bank of England. Shewing, that they are injurious to the nobility and gentry, and ruinous to the trade of the nation. Together with proposals for the supplying their Majesties with money en easy terms, exempting the nobility, gentry &c. from taxes, enlarging their yearly estates, and enriching all the subjects in the Kingdom, by a national land-bank. Humbly offered

1 Bu kısımdaki tüm köşeli parantezler Almanca baskı editörüne, açılı parantezler Türkçe baskı editörüne aittir. –*Türkçe ed.*

and submitted to the consideration of the Lords spiritual and temporal, and Commons in Parliament assembled. 3rd ed., with an appendix. London 1696. 600

Buret, Antoine-Eugène: Cours d'économie politique. Bruxelles 1842. 788

Büsch, Johann Georg: Theoretisch-praktische Darstellung der Handlung in ihren mannichfaltigen Geschäften. 3., verm. und verb. Ausg. mit Einschaltungen und Nachträgen von G. P. H. Norrmann. Bd. 2. Hamburg 1808. 610

Cairnes, J[ohn] E[lliott]: The slave power; its character, career, and prohable designs: being an attempt to explain the real issues involved in the American contest. London 1862. 384

[*Cantillon, Richard:*] Essai sur la nature du commerce en général. Trad. de l'anglois. In: Discours politiques. T. 3e. Amsterdam 1756. 770

Carey, H[enry] C[harles]: The past, the present, and the future. Philadelphia 1848. 632 - Principles of social science. In 3 vols. Vol. 3. Philadelphia, London, Paris 1859. 618

Chalmers, Thomas: On political economy in connexion with the motal state and moral prospects of society. 2nd ed. Glasgow 1832. 250, 443

Chamberlayne, Hugh: A proposal for a bank of secure current credit to be founded upon land, in order to the general good of landed men, to the great increase of the value of land, and the no less benefit of trade and commerce. London 1695. 600

Chamberlen, Hugh: A few proposals, humbly recommending, to the serious consideration of His Majesty's High Commissioner, and the Right Honourable, the Estates of Parliament, the establishing a land-credit in this Kingdom; with several explanations of, and arguments for, the same; together with full answers to all such objections, as have hitherto appeared against it. Edinburgh 1700. 600

Cherbuliez, A[ntonie]: Richesse all pauvreté. Exposition des causes et des effets de la distribution actuelle des richesses sociales. Paris 1841. 167

Child, Josias: Traités sur le commerce et sur les avantages qui résultent de la réduction de l'interest de l'argent, avec un petit traité contre l'usure; par Thomas Culpeper. Trad. de l'Anglois. Amsterdam, Berlin 1754. 396, 397, 601

—The city; or, the physiology of London business; with sketches on change, and at the coffee houses. London 1845. 390

Comte, Charles: Traité de la propriété. T. 1-2. Paris 1834. 616

Coquelin, Charles: Du crédit et des banques dans l'industrie. In: Revue des deux Mondes. 4e série. T. 31e. Paris 1842. 402

Corbet, Thomas: An inquiry into the causes and modes of the wealth of individuals; or the principles of trade and speculation explained. In 2 parts. London 1841. 174, 178, 190, 214, 311

The currency theory reviewed; in a letter to the Scottish people on the menaced interference by government with the existing system of banking in Scotland. By a banker in England. Edinburgh 1854. 407, 417, 438, 476, 521

Daire, [Louis-Francois-]Eugène: Introduction. In: Physiocrates. Quesnay, Dupont de Nemours, Mercier de la Rivière, Baudeau, Le Trosne, avec une introd. sur la doctrine des physiocrates, des commentaires et des notices historiques, par Eugène Daire. 1e partie. Paris 1846. 772

Doctrine de Saint-Simon. Exposition. Première année. 1828-1829. 3e éd., rev. et augmentée. Paris 1831. 604

Dombasle, C[hristophe]-J[oseph]-A[lexandre] Mathieu de: Annales agricoles de Rovilie, an mélanges d'agriculture, d'économie rurale, et de législation agricole. 1e-8e, et dernière livraison, supplément. Paris 1824-1837. 747, 796

Dove, Patrick Edward: The elements of political economy. In 2 books. Book 1: On method. Bock 2: On doctrine. With an account of Andrew Yarranton, the founder of English political economy. Edinburgh, London 1854. 630, 636

Dureau de la Malle, [Adolphe-Jules-César-Auguste]: Économie politique des Romains. T. 1. Paris 1840. 112

[*Enfantin, Barthélemy-Prosper:*] Religion Saint-Simonienne. Économie politique et politique. Articles extraits du Globe. Paris 1831. 603, 606

Engels, Friedrich: Die Lage der arbeitenden Klasse in England. Nach eigner Anschauung und authentischen Quellen. Leipzig 1845. 760

— ... 2., durchges. Aufl. Stuttgart 1892. 760

—Editor's preface. In: Karl Marx: Capital: a critical analysis of capitalist production. Transl. from the 3rd German ed.. by Samuel Moore and Edward Aveling and ed. by Frederick Engels. Vol. 1, London 1887. 13

Feller, F[riedrich] E[rnst], und C[arl] G[ustav] Odermann: Das Ganze der kaufmännischen Arithmetik. Für Handels-, Real- und Gewerbeschulen, so wie zum Selbstunterricht für Geschäftsmänner überhaupt. 7., verm. und in Folge der im Münz- und Gewichtswesen eingetretenen Veränderungen z. Th. umgearb. Aufl. Leipzig 1859. 316

Fireman, P[eter]: Kritik der Marx'schen Werttheorie. In: Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik ... 3. Folge, Bd. 3. Jena 1892. 24, 25

Forcade, Eugène: guerre du socialisme. II. L'économie politique révolutionnaire et sociale. In: Revue des deux Mondes. Nouv. série. T. 24. Paris 1848. 828

Francis, John: History of the bank of England, its times and traditions. Vol. 1. 3rd ed. London [1848]. 600, 602

Fullarton, John: On the regulation of currencies; being an examination of the principles, on which it is proposed to restrict, within certain fixed limits, the future issues on credit of the Bank of England, and of the other banking establishments throughout the country. 2nd ed., with corr. and add. London 1845. 405, 450-457, 461

Gilbart, James William: The history and principles of banking. London 1834. 342, 405-408

—An inquiry into the causes of the pressure on the money market during the year 1839. London 1840. 541, 545

—A practical treatise on banking. 5th ed. In 2 vols. Vol. 1. London 1849. 362

Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon. Paris 1850. 348-350

[*Greg, Robert Hyde:*] The factory question, considered in relation to its effects on the health and morals of those employed in factories. And the "Ten Hours Bill", in relation to its effects upon the manufactures of England, and those of foreign countries. London 1837. 116

Hamilton, Robert: An inquiry concerning the rise and progress, the redemption and present state, and the management, of the national debt of Great Britain. 2nd ed., enlarged. Edinburgh 1814. 395

Hardcastle, Daniel: Banks and bankers. 2nd ed., with an appendix, comprising a review of the failures amongst private and joint-stock banks. London 1843. 505, 649

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse. 1. Th. Die Logik. Hrsg. von Leopold von Hennig. In: Werke. Vollst. Ausg. durch einen Verein von Freunden des Verewigten. Bd. 6. Berlin 1840. 765

—Grundlinien der Philosophie des Rechts, oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse. Hrsg. von Eduard Gans. Ebendort. 2. Ausg. Bd. 8. Berlin 1840. 615

Heine, Heinrich: Disputation. 541

—Nachwort zum "Romancero" 872

Heyd, Wilhelm: Geschichte des Levantehandels im Mittelalter. Bd. 2. Stuttgart 1879. 880

[*Hodgskin, Thomas:*] Labour defended against the claims of capital; or the unproductiveness of capital proved. With reference to the present combinations arnongst journeymen. By a labourer. London 1825. 389, 398

Horaz <Horatius>: Episteln. 207, 618

Hubbard, John Gellibrand: The currency and the country. London 1843. 418

Hüllmann, Karl Dietrich: Staedtewesen des Mittelalters. Th. 1. Kunstfleis und Handel. Bonn 1826. 320, 322

— ... Th. 2. Grundverfassung. Bonn 1827. 596

Hume, David: Of interest. In: Essays and treatises an several subjects, by David Hume. A new ed. In 2 vols. Vol. 1, containing essays, motal, political. and literary. London 1764. 377

—An inquiry into those principles, respecting the nature of demand and the necessity of

consumption, lately advocated by Mr. Malthus, from which it is concluded, that taxation and the maintenance of unproductive consumers can be conducive to the progress of wealth. London 1821. 199, 643

Interest of money mistaken, or a treatise, proving, that the abatement of interest is the effect and not the cause of the riches of a nation, and that six per cent. is a proportionable interest to the present condition of this Kingdom. London 1668. 601

Johnston, James F[inlay] W[eir]: Notes on North America, agricultural, economical, and social. 2 vols. Vol. 1. Edinburgh, London 1851. 665, 667

Jones, Richard: An essay on the distribution of wealth, and on the sources of taxation. London 1831. 747

—An introductory lecture on political economy delivered at King's College, London, 27th February, 1833. To which is added a syllabus of a course of lectures on the wages of labour, to be delivered at King's College, London, in the month of April, 1833. London 1833.

Kiesselbach, Wilhelm: Der Gang des Welthandels und die Entwicklung des europäischen Völkerlebens im Mittelalter. Stuttgart 1860. 329

Kinnear, John G.: The crisis and the currency: with a comparison been the English and Scotch systems of banking. London 1847. 445, 526

Laing, Samuel: National distress, its causes and remedies. London 1844. 760

Laing, Seton: A new series of the great City frauds of Cole, Davidson & Gordon; corr. and enlarged. 5th ed. London [1869]. 536

Lavergne, Léonce de: The rural economy of England, Scotland, and Ireland. Transl. from the French, with notes by a scottish farmer. Edinburgh, London 1855. 628, 629

Leatham, William: Letters on the currency, addressed to Charles Wood, Esq. M. P., Chairman of the committee of the House of Commons, now sitting; and ascertaining for the first time, on true principles, the amount of inland and foreign bills of exchange in circulation for several consecutive years, and out at one time. 2nd ed., with corr. and add. London 1840. 401

Lexis, W[ilhelm]: Kritische Erörterungen über die Währungsfrage. In: Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirthschaft im Deutschen Reich... Hrsg. von Gustav Schmoller. 5. Jg. 1. Heft. Leipzig 1881. 22, 23

—Die Marx'sche Kapitaltheorie. In: Jahrbücher für Nationölakonomie und Statistik. Gegr. von Bruno Hildebrand, hrsg. von Johannes Conrad. Neue Folge. 11. Bd. Jena 1885. 20, 21

Liebig, Justus von: Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agricultur und Physiole. 7. Aufl. Th. 1: Der chemische Proceß der Ernährung der Vegetabilien. Braunschweig 1862. 733, 798

[*Linguet, Simon-Nicolas-Henri:*] Théorie des loix civiles, ou principes fondamentaux de la société. T. 1-2. Londres 1767. 95, 776

List, Friedrich: Die Ackerverfassung, die Zwergwirthschaft und die Auswanderung. Stuttgart, Tübingen 1842. 865

Loria, Achille: Die Durchschnittsprofitrate auf Grundlage des Marx'schen Wertgesetzes. Von Conrad Schmidt. Stuttgart 1889. In: Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. Gegr. von Bruno Hildebrand, hrsg. von Johannes Conrad. Neue Folge. Bd. 20. Jena 1890. 29, 30

—Karl Marx. In: Nuova Antologia di Scienze, Lettere ed Arti. Roma. Seconda serie. Vol. 38. No. 7, 1 Nisan 1883. 28, 29, 872

—L'opera postuma di Carlo Marx. In: Nuova Antologia. Rivista di Scienze, Lettere ed Arti. Roma. Terza serie. Vol. 55. No. 3, 1 Şubat 1895. 868-871

—La teoria economica della costituzione politica. Roma, Torino, Firenze 1886. 28, 29

Luther, Martin: An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen. Vermanung. Wittemberg 1540. 349, 394, 609

—An die Pfarherrn wider den Wucher zu predigen. Vermanung. 1540. In: Der Sechste Teil der Bücher des Ehrnwirdigen Herrn Doctoris Martini Lutheri... Wittembergk 1589. 609

—Von Kauffshandlung und Wucher. In: Der Sechste Teil der Bücher des Ehrnwirdigen Herrn Doctoris Martini Lutheri... Wittembergk 1589. 333

Luzac, Elias: Hollands Rijkdom, behelzende den Oorsprong van den Koophandel, en van de Magt van dezen Staat, de toeneemende vermeerdering van deszelfs Koophandel en Scheepvaart, de oorzaaken, welke tot derzelver aanwas medegewerkt hebben; die, welke tegenwoordig tot derzelver verval strekken, mitsgaders de middelen, welke dezelven wederom zouden kunnen opbeuren, en tot hunnen voorigen bloei brengen. Het Fransch ontwerp gevolgd. Het werk zelf geheel veranderd, merkelijk vermeerderd, en van verscheiden misflagen gezuiverd. Deel 3. Leyden 1782. 322

Macaulay, Thomas Babington: The history of England from the acceasion of James the Second. Vol. 4. London 1855. 602

Malthus, T[homas] R[obert]: Definitions in political economy, preceded by an inquiry into the rules which ought to guide political economists in the definition and use of their terms; with remarks on the deviation from these rules in their writings. London 1827. 50

—Definitions in political economy, preceded by an inquiry into the rules which ought to guide political economists in the definition and use of their terms; with remarks on the deviation from these rules in their writings. A new ed.. with a preface, notes, and supplementary rernarks by John Cazenove. London 1853. 52

—(anonym) An essay on the principle of population, as it affects the future improvement of society, with remarks on the speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet, and other writers. London 1798. 396

—An inquiry into the natute and progress of rent, and the principles by which it is regulated. London 1815. 656

—Principles of political economy considered with a view to their practical application. London 1820. 197

—Principles of political economy considered with a view to their practical application. 2nd ed. with considerable additions from the author's own manuscript and an original memoir, London 1836. 50, 177, 203, 656

Maron, H.: Extensiv oder intensiv? Ein Kapitel aus der landwirthschaftlichen Betriebslehre. Oppeln 1859. 793

Marx, Karl: Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie. Bd. 1. Buch 1: Der Produktionsprocess des Kapitals. Hamburg 1867. 155

—Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie. Bd. 1. Buch 1: Der Produktionsprocess des Kapitals. 2. verb. Aufl. Hamburg 1872. 19, 24, 39, 42, 45, 47, 51-55, 58, 62-64, 85, 90, 94, 96, 97, 101, 103, 105, 140, 151, 154, 169, 184, 188, 227, 235-237, 251, 266, 311, 321, 323, 400, 448, 489, 523-525, 572, 615, 626, 629, 744, 780, 805, 821, 835, 860, 868, 877

—Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie. Bd. 1. Buch 1: Der Produktionsprocess des Kapitals. 3. verm. Aufl. Hamburg 1883. 19, 24, 39, 42, 45, 47, 51-55, 58, 62-64, 85, 90, 94, 96, 97, 101, 103, 105, 140, 151, 154, 169, 184, 188, 227, 235-237, 251, 266, 311, 321, 323, 400, 448, 489, 523-525, 572, 615, 626, 629, 744, 780, 805, 821, 835, 860, 868, 877

—Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie. Bd. 2. Buch 2: Der Circulationsprocess des Kapitals. Hrsg. von Friedrich Engels. Hamburg 1885. 13, 14, 16, 19, 20, 24, 39, 56, 62, 63, 81-84, 86, 126, 273, 275, 286, 293, 305, 308, 313, 344, 447, 483, 531, 532, 760, 814, 822, 823, 828, 872

—Kapital. Kritik der politischen Oekonomie. Bd. 3. Th. 1-2. Buch 3: Der Gesammtprocess der kapitalistischen Produktion. Hrsg. von Friedrich Engels. Hamburg 1894. 14, 33, 867, 872-875, 885

—Capital: a critical analysis of capitalist production. Transl. from the 3rd German ed., by Samuel Moore and Edward Aveling and ed. by Frederick Engels. Vol. 1. London 1887. 13, 17

—Le Capital. Trad. de J. Roy, entièrement rev. par l'auteur. Paris [1872-1875]. 29

—Misère de la philosophie. Réponse à la philosophie de la misère de M. Proudhon. Paris, Bruxelles 1847. 606, 617

—Zur Kritik der Politischen Oekonomie. 1. Heft. Berlin 1859. 188, 189, 320, 450, 539, 547-550, 560, 606, 636, 771

[*Massie, Joseph:*] An essay on the governing causes of the natural rate of interest; wherein the sentiments of Sir William Petty and Mr. Locke, on that head, are considered. London 1750. 334, 355, 361, 364, 367, 377, 795

Maurer, Georg Ludwig von: Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf- und Stadt-Verfassung und der öffentlichen Gewalt. München 1854. 184

—Geschichte der Dorfverfassung in Deutschland. Bd. 1-2. Erlangen 1865-1866. 184

—Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland. Bd. 1-4 Erlangen 1862-1863. 184

—Geschichte der Markenverfassung in Deutschland. Erlangen 1856. 184

—Geschichte der Städteverfassung in Deutschland. Bd. 1-4. Erlangen 1869-1871. 184

Mill, John Stuart: Essays an some unsettled questions of political economy. London 1844. 859

—Principles of political economy with some of their applications to social philosophy. In 2 vols. Vol. 1. 2nd ed. London 1849. 390, 398

Mommsen, Theodor: Römische Geschichte. 2. Aufl. Bd. 1-3. Berlin 1856-1857. 329, 385, 773

Morgan, Lewis H[enry]: Ancient society or researches in the lines of human progress from savagery, through barbarism to civilization. London 1877. 184

Morton, J[ohn] C[halmers]: On the forces used in agriculture. In: Journal of the Society of Arts. London, 9 Aralık 1859. 627

Morton, John Lockhart: The resources of estates: being a treatise on the agricultural improvement and general management of landed property. London 1858. 627, 628, 670

Möser, Justus: Osnabrückische Geschichte. 1. Th., mit Urkunden. Neue verm. und verb. Aufl. Berlin, Stettin 1780. 776

Mounier, L.: De l'agriculture en France, d'après les documents officiels. Avec des remarques par Rubichon. T. 1-2. Paris 1846. 792, 796

Müller, Adam H[einrich]: Die Elemente der Staatskunst. Oeffentliche Vorlesungen vor Sr. Durchlaucht dem Prinzen Bernhard von Sachsen-Weimar und einer Versammlung von Staatsmännern und Diplomaten, im Winter von 1808 auf 1809, zu Dresden, gehalten. Th. 3. Berlin 1809. 359, 397, 398

Newman, Francis William: Lectures on political economy. London 1851. 594, 653, 760, 796

Newman, Samuel P[hilips]: Elements of political economy. Andover, New York 1835. 284

[North, Sir Dudley:] Discourses upon trade; principally directed to the cases of the interest, coynage, clipping, increase of money. London 1691. 610

Observations an certain verbal disputes in political economy, particularly relating to value, and to demand and supply. London 1821. 190, 197

Opdyke, George: A treatise an political economy. New York 1851. 365, 664

Ovid<ius>: Metamorphosen. 802

Passy, H[yppolyte-Philibert]: Rente du sol. In: Dictionnaire de l'économie politique... 2e éd. T.2. Paris 1854. 756, 766, 769, 772

Pecqueur, C[onstantin]: Théorie nouvelle d'éconornie sociale et politique, ou études sur l'organisation des sociétés. Paris 1842. 607

[Petty, William:] A treatise of taxes and contributions. Shewing the nature and measures of crown-lands, assesments, customs, poll-moneys, lotteries, benevolence, penalties, monopolies, offices, tythes, raising of coins, harth-money, excize, etc. With several intersperst discourses and digressions concerning warrs, the church, universities, rents and purchases, usury and exchange, banks and lombards, registries for conveyances, beggars, ensurance, exportation of money, wool, free-ports, coins, housing, liberty of conscience, etc. The same being frequently applied to the present state and affairs of Ireland. London 1667. 770

Poppe, Johann Heinrich Moritz: Geschichte der Technologie seit der Wiederherstellung der Wissenschaften bis an das Ende des achtzehnten Jahrhunderts. Bd. 1. Göttingen 1807. 337

Price, Richard: An appeal to the public, on the subject of the national debt. London 1772. 395

—Observations on reversionary payments: on schemes for providing annuities for widows, and for persons in old age; on the method of calculating the values of assurances on lives; and on the national debt. To which are added, four essays on different subjects in the doctrine of life-annuities and polltical arithmetick. Also an appendix... 2nd ed., with a supplement... London 1772. 395

A prize essay on the comparative merits of competition and cooperation. London 1834. 864

Proudhon, P[ierre]-J[oseph]: Qu'est-ce que la propriété? Ou recherches sur le principe du droit et du gouvernement. 1er mémoir. Paris 1841. 828

—bkz. Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon. Paris 1850.

Publius Terentias Afer: Das Mädchen von Andros. 229

Quêtelet, A[ldolphe-Lambert-Jacques]: Sur l'homme et le développement de ses facultés, ou essai de physique sociale. T. 1-2. Paris 1835. 843

Ramsay, George: An essay on the distribution of wealth. Edinburgh 1846. 52, 284, 363, 364, 380, 754

Reden, [Friedrich Wilhelm Otto Ludwig], Freiherr von: Vergleichende Kultur-Statistik der Geburts- und Bevölkerungsverhältnisse der Gross-Staaten Europas. Berlin 1848. 470

Religion Saint-Simonienne... bkz. [*Enfantin, Barthélemy-Prosper:*] Religion Saint-Simonienne... Paris 1831.

Ricardo, David: On the principles of political economy, and taxation. 3rd ed. London 1821.

—Principles of political economy, and taxation. In: The works. With a notice of the life and writings of the author, by J[ohn] R[amsay] MacCulloch. 2nd ed. London 1852. 76, 229, 243

Rodbertus[-Jagetzow, Johann Karl]: Sociale Briefe an von Kirchmann. Dritter Brief: Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie. Berlin 1851. 146, 764

Roscher, Wilhelm: Die Grundlagen der Nationalökonomie. Ein Hand- und Lesebuch für Geschäftsmänner und Studierende. 3., verm. und verb. Aufl., Stuttgart, Augsburg 1858. 230, 311, 326, 398, 812

[*Roy, Henry:*] The theory of the exchanges. The bank charter act of 1844. The abuse of the metallic principle to depreciation. Parliament mirrored in debate, supplemental to "The stock exchange and the repeal of Sir J. Barnard's act" London 1864. 363, 365

Rubichon, [Maurice]: Du mécanisme de la société en France et en Angleterre. Nouv. éd. Paris 1837. 627, 792, 796

[*Saint-Simon, Claude-Henri de Rouvroy, comte de:*] Nouveau christianisme. Dialegues entre un conservateur et un novateur. 1er dialogue. Paris 1825. 603

Say, Jean-Baptiste: Traité d'économie politique, ou simple exposition de la manire dont se forment, se distribuent et se consomment les richesses. 3e éd. T. 1. Paris 1817. 284

—Traitd d'économie politique, ou simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent et se consomment les richesses. 4e éd. T. 2. Paris 1819. 826

Schmidt, Conrad: Der dritte Band des "Kapital" In: Socialpolitisches Centralblatt, Berlin, vom 25. Februar 1895. 873

—Die Durchschnittsprofitrate auf Grundlage des Marx'schen Werthgesetzes. Stuttgart 1889. 22

—Die Durchschnittsprofitrate und das Marx'sche Werthgesetz. In: Die Neue Zeit. Revue des geistigen und öffentlichen Lebens... 11. Jg. Nr. 3, 4. Stuttgart 1893. 24

Sismondi, J[ean]-C[harles]-L[éonard] Simonde de: Nouveaux principes d'économie politique, ou de la richesse dans ses rapports avec la population. 2nde éd. T. 1-2. Paris 1827. 480, 788

Smith, Adam: An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. With a memoir of the author's life. Complete in one vol. Aberdeen, London 1848. 151, 331, 474-475, 614, 754, 759-761, 773, 813, 827

Sombart, Werner: Zur Kritik des ökonomischen Systems von Karl Marx. In: Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik... Bd. 7. Berlin 1894. 872

Some thoughts of the interest of England. By a lover of commerce. London 1697. 605

Steuart, Jacques: Recherche des principes de l'économie politique; ou essai sur la science de la police intérieure des nations libres... T. 4. Paris 1789. 366

Steuart, James: An inquiry into the principles of political oeconomy; being an essay on the science of domestic policy in free nations. In 3 vols. Vol. 1. Dublin 1770. 772

—An inquiry into the principles of political oeconomy... In: The works, political, metaphisical, and chronological... Now first collect. by General Sir James Steuart, his son, from his father's corr. copies, to which are subjoined anecdotes of the author. In 6 vols. Vol. 1. London 1805. 235, 331

Stiebeling, George C.: Das Werthgesetz und die Profit-Rate. Leichtfaßliche Auseinandersetzung einiger wissenschaftlicher Fragen. Mit einem polemischen Vorwort. New York [1890]. 31, 32

Storch, Henri: Considérations sur la nature du revenu national. Paris 1824. 830, 835

—Cours d'économie politique, ou exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations. T. 1-2. St.-Pétersbourg 1815. 190, 655, 813, 830

Thiers, A[dolphe]: De la propriété. Paris 1848. 622

—[Fransız Ulusal Meclisindeki konuşma] bkz. Compte rendu des séances de l'Assemblée Nationale...

The three prize essays on agriculture and the corn law. Publ. by the National Anti-Corn-Law League. Manchester, London 1842. 625

Thun, Alphons: Die Industrie am Niederrhein und ihre Arbeiter. 2.Th.: Die Industrie des bergischen Landes. (Solingen, Remscheid und Elberfeld-Barmen.) Leipzig 1879. 879

Tocqueville, Alexis de: L'ancien régime et la révolution. Paris 1856. 788

Tooke, Thomas: A history of prices, and of the state of the circulation, from 1793 to 1837; preceded by a brief sketch of the state of the corn trade in the last two centuries. In 2 vols. Vol. 2. London 1838. 371, 487

—A history of prices, and of the state of the circulation, from 1839 to 1847 inclusive: with a general review of the currency question, and remarks on the operation of the act 7 & 8 Vict. c. 32. Being a continuation of the history of prices from 1793 to 1839. London 1848. 362, 487

—An inquiry into the currency principle; the connection of the currency with prices, and the expediency of a separation of issue from banking. 2nd ed. London 1844. 357, 372, 402, 404, 441, 445, 827

Tooke, Thomas, and William Newmarch: A history of prices, and of the state of the circulation, during the nine years 1848-1856. In 2 vols.; forming the 5th and 6th vols. of the "History of prices from 1792 to the present time" London 1857. 487, 792

Torrens, R[obert]: An essay on the production of wealth; with an appendix, in which the principles of political economy are applied to the actual circumstances of this country. London 1821. 52, 116

—On the operation of the bank charter act of 1844, as it affects commercial credit. 2nd ed. London 1847. 356

Tuckett, J[ohn] D[ebell]: A history of the past and present state of the labouring population including the progress of agriculture, manufactures, and commerce. In 2 vols. Vol. 1. London 1846. 600

Ure, Andrew: The philosophy of manufactures: or, an exposition of the scientific, moral and commercial economy of the factory system of Great Britain. London 1835. 113

—Philosophie des manufactures ou économie industrielle de la fabrication du coton, de la laine, du lin et de la soie, avec la description des diverses machines employées dans les ateliers anglais. Trad. sous les yeux de l'auteur et augmenté d'un chapitre inédit sur l'industrie cotonnière francaise. T. 1. Paris 1836. 387

Verri, Pietro: Meditazioni sulla economia politica. In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. T. 15. Milano 1804. 284

Vinçard. [Pierre-Denis]: Histoire du travail et des travailleurs en France. T. 1-2. Paris 1845. 772

Vissering, S[imon]: Handboek van praktische staathuishoudkunde. Deel 1. Amsterdam 1860-1861. 321-322

[*Wakefield, Edward Gibbon:*] England and America. A comparison of the social and political state of both nations. Vol. 1-2. London 1833. 744, 756

Walton, Alfred A.: History of the landed tenures of Great Britain and Ireland, from the Norman conquest to the present time, dedicated to the people of the United Kingdom. London 1865. 619, 620

[*West, Edward:*] Essay on the application of capital to land, with observations shewing the impolicy of any great restriction of the importation of corn, and that the bounty of 1688 did not lower the price of it. By a fellow of university college, Oxford. London 1815. 247, 656

Wolf, Julius: Das Rätsel der Durchschnittsprofitrate bei Marx. In: Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. Gegr. von Bruno Hildebrand. Hrsg. von J[ohannes] Conrad. 3. Folge. Bd. 2. Jena 1891. 26, 28

—Sozialismus und Kapitalistische Gesellschaftsordnung. Kritische Würdigung beider als Grundlegung einer Sozialpolitik. Stuttgart 1892. 31

II. Parlamento Raporları ve Diğer Resmi Yayınlar

An act for vesting certain sums in commissioners, at the end of every quarter of a year, to be by them applied to the reduction of the national debt. (Anno vicesimo sexto Georgii III. regis.) 396

Bank Acts (B. A., B. C.) 1875 bkz. Report from the select committee on bank acts; together with the proceedings of the committee, minutes of evidence, appendix and index. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 30 July 1857.

Bank Acts (B. A., B. C.) 1858 bkz. Report from the select committee on the bank acts; together with the proceedings of the committee, minutes of evidence, appendix and index. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 1 July 1858.

Census of England and Wales for the year 1861. London 1863. 620

Coal mine accidents. Abstract of return to an address of the Honourable the House of Commons, dated 3 May 1861... Ordered, by the House of Commons, to be printed, 6 February 1862. 98

Commercial Distress (C. D.) 1847/1848 bkz. First report from the secret committee on commercial distress; with the minutes of evidence. Ordered, by the House of Commons, to he printed, 8 June 1848.

Commercial Distress (C. D.) 1848/1857 bkz. Report from the secret committee of the House of Lords appointed to inquire into the causes of the distress which has for some time prevailed among the commercial classes... Ordered, by the House of Commons, to be printed, 28 July 1848. (Reprinted, 1857.)

Compte rendu des séances de l'Assemblée Nationale. Exposés des motifs et projets de lois présentés par le gouvernement; rapports de MM. les représentants. T. 2e. Du 17 Juin au 7 Août 1848. Paris 1849. 622

First report from the secret committee on commercial distress; with the minutes of evidence. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 8 June 1848. 20, 405, 412-415, 418-420, 454-455, 472, 476, 488-490, 540

First report from the select committee of the House of Lords on the sweating system; together with the proceedings of the committee, minutes of evidence, and appendix. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 11 August 1888. 337

First report of the children's employment commissioners in mines and collieries... 21 April 1841. 98

Public Health. Sixth report of the medical officer of the Privy Council. With appendix. 1863. Presented pursuant to act of Parliament. London 1864. 101-106

Report from the secret committee of the House of Lords appointed to inquire into the causes of the distress which has for some time prevailed among the commercial classes and how far it has been affected by the laws for regulating the issue of bank notes payable on demand. Together with the minutes of evidence, and an appendix. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 28 July 1848. (Reprinted, 1857.) 20, 408, 410, 412-413, 415, 416, 423, 425-430, 432-437, 512, 525-528, 541, 544, 553, 554, 557-564, 568, 569

Report from the select committee on bankacts; together with the procings of the committee, minutes of evidence, appendix and index. Part 1. Report and evidence. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 30 July 1857. 20, 342, 416, 420-421, 432-433, 451, 487, 488, 495, 498-499, 502, 503, 510-512, 519, 524, 527, 528, 532-543, 556, 558-562, 564, 566, 567, 570-573, 575-576-584, 760-761

— ... Part II. Appendix and index. 522

Report from the select committee on the bank acts, together with the proceedings of the committee, minutes of evidence, appendix and index. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 1 July 1858. 20, 478, 487, 498, 499, 501, 524, 525, 565

Report from the select committee an petitions relating to the corn laws of this Kingdom: together with the minutes of evidence, and an appendix of accounts. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 26 July 1814. 625

Reports of the inspectors of factories to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department. 624

—for the half year ending 31st October 1845. Presented to both Houses of Parliament by command of Her Majesty. London 1846. 132

—for the half year ending 31st October 1846... London 1847. 133

—for the half year ending 31st October 1847... London 1848. 134

—for the half year ending 31st October 1848... London 1849. 89, 117

—for the half year ending 30st April 1849... London 1849. 134

—for the half year ending 31st October 1849... London 1850. 134

—for the half year ending 30th April 1850... London 1850. 118, 135

—for the half year ending 31st October 1850... London 1851. 131, 135

—for the half year ending 30th April 1851... London 1851. 131

—for the half year ending 31st October 1852... London 1852. 106-109

—for the half year ending 30th April 1853... London 1853. 135

—for the half year ending 31st October 1853... London 1854. 135

—for the half year ending 30th April 1854... London 1854. 135

—for the half year ending 31st October 1855... London 1856. 99

—for the half year ending 31st October 1858... London 1858. 89, 131

—for the half year ending 30th April 1859... London 1859. 135

—for the half year ending 31st October 1859... London 1860. 136

—for the half year ending 30th April 1860... London 1860. 136

—for the half year ending 31st October 1860... London 1860. 136

—for the half year ending 30th April 1861... London 1861. 101, 136, 138

—for the half year ending 31st October 1861... London 1862. 137

—for the half year ending 30th April 1862... London 1862. 101, 138

—for the half year ending 31st October 1862... London 1863. 89, 111, 138-139

—for the half year ending 30th April 1863... London 1863. 139

—for the half year ending 31st October 1863... London 1864. 99, 110-111, 119, 137-144

—for the half year ending 30th April 1864... London 1864. 137, 142

Reports respecting grain, and the corn laws: viz: First and second reports from the Lords committees, appointed to enquire into the state of the growth, commerce and consumption of grain, and all laws relating thereto;... Ordered, by the House of Commons, to be printed, 23 November 1814. 625

III. Süreli Yayınlar

Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik. Vierteljahresschrift zur Erforschung der gesellschaftlichen Zustände aller Länder. In Verbindung mit einer Reihe namhafter Fachmänner des In- und Auslandes hrsg. von Heinrich Braun. Bd. 7. Berlin 1894.

Conrads Jahrbücher bkz. *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*

The Daily News. London,
—10 Aralık 1889. 367
—15 Aralık 1892. 476
—18 Ocak 1894. 544

The Economist. Weekly Commercial Times, Bankers' Gazette, and Railway Monitor: a political, literary, and general newspaper. [London.]
—15 Mart 1845. 439
—22 Mart 1847. 584
—21 Ağustos 1847. 563
—23 Ekim 1847. 441
—20 Kasım 1847. 572
—11 Aralık 1847. 553
—30 Kasım 1850. 590
—11 Ocak 1851. 397
—19 Temmuz 1851. 397
—22 Ocak 1853. 361

The Edinburgh Review, or *Critical journal*: for August-December, 1831. To be continued quarterly. Vol. 54. 766

Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirthschaft im Deutschen Reich. Des "Jahrbuchs für Gesetzgebung, Verwaltung und Rechtspflege des Deutschen Reiches" Neue Folge. Hrsg. von Gustav Schmoller. Jg. 5. 1. Heft. Leipzig 1881. 22

Jahrbücher für Nationalökonomie Statistik. Gegr. von Bruno Hildebrand, hrsg. von Johannes Conrad. Neue Folge. 11. Bd. Jena 1885. 20
—Neue Folge. 20. Bd. Jena 1890. 30
—3. Folge. 2. Bd. Jena 1891. 26, 28
—3. Folge. 3. Bd. Jena 1892. 24, 25

Journal of the Society of Arts, and of the institutions in Union. London. 9 Aralık 1859. 627

The Manchester Guardian, 24 Kasım 1847. 410

The Morning Star. [London,] 14 Aralık 1865. 630

Die Neue Zeit, Revue des geistigen und öffentlichen Lebens. Stuttgart, 5. Jg. 1887, Nr. 3. 31
—11. Jg. 1892-1893, Nr. 3 und 4. 24
—14. Jg. 1895-1896, Nr. 1 und 2. 867

New York Daily Tribune, 20 Aralık 1859. 386

Nuova Antologia di Scienze, Lettere ed Arti. Roma. Seconda serie. Vol. 38. No. 7, 1 Nisan 1883. 28

Nuova Antologia. Rivista di Scienze, Lettere ed Arti. Roma. Terza serie. Vol. 55. No. 3, 1 Şubat 1895. 870

La Rassegna. Napoli, No. 1, 1895. 872

Revue des deux Mondes. 4e série. T. 31e. Paris 1842. 402
—Nouv. série. T. 24. Paris 1848. 828

La Riforma Sociale. Torino, Roma, 25 Şubat 1895. 872

Sozialpolitisches Centralblatt. Berlin, vom 25. Februar 1895. 873

The Times. London. 441

İsim Dizini

Alexander, Nathaniel 416, 552
Anderson, Adam (1692-1765) 890
Anderson, James (1739-1808) 618, 619, 890
Arbuthnot, John 550
Aristoteles (MÖ 384 - MÖ 322) 385, 872, 890
Arnd, Karl (1788-1877) 365, 775, 890
Arşimet (MÖ 287 civarı - MÖ 212) 868
Ashley, Lord *bkz.* Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper, Earl of 626
Attwood, Matthias (1799-1851) 539, 560
Attwood, Thomas (1783-1856) 539, 560
Augier, Marie 593, 610, 890

Babbage, Charles (1792-1871) 113, 123, 890
Baker, Robert 99, 101, 131, 133, 135
Balzac, Honoré de (1799-1850) 52, 890
Baring 535, 536
Bastiat, Frédéric (1801-1850) 159, 348, 606, 890, 892, 896
Baynes, John 131, 132
Bekker, Immanuel (1785-1871) 385
Bell, G. M. 546, 890
Bellers, John (1654-1725) 291, 890
Bentinck, Lord George (1802-1848) 419
Bernal Osborne, Ralph (1808-1882) 144
Bessemer, Sir Henry (1813-1898) 82
Biedermann, Karl (1812-1901) 86
Bosanquet, James Whatman (1804-1877) 372, 401, 890
Braun, Heinrich (1854-1927) 872, 873, 900
Bright, John (1811-1889) 629
Briscoe, John (17. yüzyıl sonu) 600, 890
Brown, William (1784-1864) 562
Buret, Antoine-Eugène (1810-1842) 788, 891
Büsch, Johann Georg (1728-1800) 610, 891

Cagliostro, Alessando (*aslında* Giuseppe Balsamo) (1743-1795) 871
Cairnes, John Elliot (1823-1875) 384, 891
Campbell, John, Baron (1779-1861) 99
Cantillon, Richard (1680-1734) 770, 891
Capps, Edward 562, 760
Cardwell, Edward, Viscount (1813-1886) 554
Carey, Henry Charles (1793-1879) 123, 159, 398, 594, 618, 620, 760, 891
Cato, Marcus Portius (Yaşlı) (MÖ 234 - MÖ 149) 333, 385, 773
Chalmers, Thomas (1780-1847) 250, 443, 627, 891
Chamberlen *ya da* Chamberlayne, Hugh (1630-1720) 891
Chapman, David Barcly 432, 512, 527-529, 532-540, 542, 573
Charles, II. (1630-1685) 600, 608
Cherbuliez, Antoine-Elisée (1797-1869) 167, 891
Child, Sir Josiah (Josias) (1630-1699) 396, 397, 601, 602, 891
Clay, Sir William (1791-1869) 550
Comte, François-Charles-Louis (1782-1837) 616, 891
Coquelin, Charles (1803-1852) 402, 891
Corbet, Thomas (19. yüzyıl) 174, 178, 190, 214, 311, 891
Cotton, William (1786-1866) 136, 419
Curtis, Timothy Abraham 390

Daire, Louis-François-Eugène (1798-1847) 772, 891
Dante Alighieri (1265-1321) 31
Davenant (D'Avenant), Charles (1656-1714) 656
Davidson, Daniel Mitchell 536, 893
Disraeli (D'Israeli), Benjamin (1876'dan itibaren) Earl of Beaconsfield (1804-1881) 395, 419
Dombasle, Christophe-Joseph-Alexandre Mathieu de (1777-1843) 747, 796, 891
Dove, Patrick Edward (1815-1873) 630, 636, 891
Dureau de la Malle, Adolphe-Jules-César-Auguste (1777-1857) 112, 892

Enfantin, Barthélemy-Prosper (Père Enfantin *diye anılırdı*) (1796-1864) 603, 892, 896
Engels, Friedrich (1820-1895) 3, 28, 33, 43, 81, 386, 695, 760, 867, 872, 874, 890, 892, 894, 895, 911
Epikür (MÖ 341 civarı - MÖ 270 civarı) 332, 597

Fahrenheit, Gabriel Daniel (1686-1736) 103
Fairbairn, Sir William (1789-1874) 100
Fawcett, Henry (1833-1884) 627
Feller, Friedrich Ernst (1800-1859) 316, 892
Fireman, Peter (doğum 1863) 24-26, 33, 892
Forcade, Eugène (1820-1869) 828, 892
Fourier, François-Marie-Charles (1772-1837) 604, 744
Francis, John (1810-1866) 600, 602, 892
Friedrich, II. (1194-1250) 596
Fullarton, John (1780-1849) 405, 445, 450-457, 460-462, 467, 550, 892

Gardner, Robert 413, 489
Garibaldi, Giuseppe (1807-1882) 31
George, III. (1738-1820) 396
Gilbart, James William (1794-1863) 342, 362, 405, 408, 541, 545, 892
Gilchrist, Percy 82
Glyn, George Grenfell (1869'dan itibaren) Baron Wolverton (1824-1887) 544
Greg, Robert Hyde (1795-1875) 116, 117, 892
Grey, Sir George (1799-1882) 100
Gurney, Samuel (1786-1856) 413, 416, 419, 423, 522, 527, 528, 540, 545, 573

Hamilton, Robert (1743-1829) 395, 892
Hardcastle, Daniel 545, 609, 892
Harrington, James (1611-1677) 872
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1770-1831) 23, 60, 614, 615, 765, 892
Heine, Heinrich (1797-1856) 541, 872, 892
Henry, VIII. (1491-1547) 608
Herrenschwand, Jean (1728 -1812) 773
Heyd, Wilhelm (1823-1906) 880, 892
Hodgskin, Thomas (1787-1869) 389, 398, 892
Hodgson, Adam 413, 488, 489
Horner, Leonard (1785-1864) 99, 100, 106, 132, 135
Hubbard, John Gellibrand (1805-1889) 418, 530, 544, 550, 551, 575, 587, 893
Hüllmann, Karl Dietrich (1765-1846) 320, 322, 596, 893
Hume, David (1711-1776) 377, 548, 893

James, I. (1566 -1625) 608
Jevons, William Stanley (1835-1882) 22
Johnston, James Finlay Weir (1796-1855) 616, 665, 893
Jones, Richard (1790-1855) 269, 535, 747, 766, 893

Kennedy, Primrose William 526, 562
Kiesselbach, Wilhelm 329, 893
Kincaid, Sir John (1787-1862) 100
Kinnear, John G. 445, 526, 893

Laing, Samuel (1810-1897) 536, 760, 893
Law, John of Lauriston (1671-1729) 444, 602, 625, 897
Leatham, William Henry (1815-1889) 401, 893
Lexis, Wilhelm (1837-1914) 20, 21, 22, 893
Liebig, Justus, Freiherr von (1803-1873) 733, 756, 765, 798, 893
Linguet, Simon-Nicolas-Henri (1736-1794) 95, 776, 893
List, Friedrich (1789-1846) 865, 893
Lister, James (doğum 1802 civarı) 415
Locke, John (1632-1704) 355, 620, 895
Loria, Achille (1857-1943) 28-31, 868, 870-874, 878, 893

Louis, XIV. (1638-1715) 112, 891
Loyd *bkz.* Overstone 405, 422, 430, 432, 434, 535, 550, 563, 572
Luther, Martin (1483-1546) 333, 349, 394, 598, 609, 880, 890, 894
Luzac, Elie (1723-1796) 322, 894

Macaulay, Thomas Babington (1800-1859) 602, 894
MacCulloch, John Ramsay (1789-1864) 76, 229, 243, 896
MacDonnell, John 526
Malthus, Thomas Robert (1766-1834) 49, 50, 52, 57, 60, 177, 197, 203, 396, 643, 656, 666, 893, 894
Manley, Thomas (1628-1690) 601
Maron, H. 793, 894

Marx, Karl (1818-1883) 13, 14, 16-22, 24, 25, 26, 28-33, 41, 50, 116, 145, 146, 165, 167, 183, 184, 186, 188, 189, 190, 206, 235, 259, 288, 377, 384, 386, 395, 398, 419, 432, 440, 536, 539, 547, 559, 603, 604, 606, 614, 618, 619, 624, 627, 639, 655, 747, 770, 776, 813, 864, 867, 868, 870, 872-878, 890, 892-894, 896-898
Massie, Joseph (ölüm 1784) 334, 355, 361, 364, 367, 377, 795, 895
Maurer, Georg Ludwig, Ritter von (1790-1872) 184, 895
Menger, Carl (1840-1921) 22
Meynert, Theodor Hermann (1833-1892) 14
Mill, John Stuart (1806-1873) 390, 398, 519, 556, 557, 575, 859, 895
Mirabeau, Victor Riqueti, marquis de (1715-1789) 744
Mommsen, Theodor (1817-1903) 329, 385, 773, 895
Moore, Samuel (1830-1912) 17, 892, 895
Morgan, Lewis Henry (1818-1881) 184, 895
Morris, James 419, 454, 472, 476, 512, 569
Morton, John Chalmers (1821-1888) 627, 628, 670, 895
Morton, John Lockhart 628
Mounier, L. 792, 796, 895
Möser, Justus (1720-1794) 776, 895
Murray, Robert 526
Müller, Adam Heinrich, Ritter von Nitterdorf (1779-1829) 359, 397, 398, 895

Napolyon, I., Bonaparte (1769-1821) 603
Nasmyth, James (1808-1890) 106
Neave, Sheffield 477, 525
Newman, Francis William (1805-1897) 594, 653, 796, 895
Newman, Samuel Philips (1797-1842) 284, 895
Newmarch, William (1820-1882) 502, 524, 527, 541-543, 557, 566, 567, 570-572, 577-582, 584, 792, 897
Norman, George Warde (1793-1882) 420-422, 430, 550, 552, 898
North, Sir Dudley (1641-1691) 610, 620, 665, 893, 895

O'Connor, Charles (1804-1884) 386
Odermann, Karl Gustav (1815-1904) 316, 892
Opdyke, George (1805-1880) 365, 664, 895
Ord, William Miller (1834-1902) 105
Overstone, Samuel Jones Loyd, Lord (1860'tan itibaren) Baron (1796-1883) 422-430, 432, 433, 43-437, 487, 510, 514, 515, 517-520, 539, 548, 550, 552-555, 557, 561, 563, 564, 572
Owen, Robert (1771-1858) 603, 604

Palmer, John Horsley (1779-1858) 558, 559, 569
Palmerston, Henry John Temple Viscount (1784-1865) 100, 624
Parmentier, Antoine-Augustin (1737-1813) 112
Passy, Hippolyte-Philibert (1793-1880) 756, 766, 769, 772, 775, 895
Paterson, William (1658-1719) 602
Pease, Joseph 405, 420
Pecqueur, Constantin (1801-1887) 607, 895
Peel, Sir Robert (1788-1850) 409, 548, 550
Péreire, Isaac (1806-1880) 444
Péreire, Jacques-Émile (1800-1875) 604
Petty, Sir William (1623-1687) 355, 469, 656, 770, 895
Pindar (MÖ 522 civarı - MÖ 442 civarı) 387
Pitt, William (Genç) (1759-1806) 395, 396
Plinius (Gaius Plinius Secundus) Yaşlı (23-79) 112
Poppe, Johann Heinrich Moritz von (1776-1854) 337, 896
Price, Richard (1723-1791) 395-398, 589, 896
Proudhon, Pierre-Joseph (1809-1865) 53, 348, 349, 357, 606, 622, 828, 890, 892, 895, 896

Quételet, Lambert-Adolphe-Jacques (1796-1874) 843

Radcliffe, John Netten (1826-1884) 106
Ramsay, Sir George (1800-1871) 57, 284, 363, 364, 380, 754, 896
Reden, Friedrich Wilhelm Otto Ludwig, Freiherr von (1804-1857) 469, 896
Redgrave, Alexander 109, 141, 142, 143
Rhodes, Cecil John (1853-1902) 887
Ricardo, David (1772-1823) 20, 26, 51, 58,

76, 116, 123, 146, 186, 190, 203, 207, 208, 229, 242, 243, 246-248, 253, 263, 326, 327, 433, 547-550, 646, 647, 656, 667, 674, 676, 735, 744, 758, 802, 826, 837, 896
Ritchie, Charles Thomson (1838-1906) 544
Rodbertus (-Jagetzow), Johann Karl (1805-1875) 20, 146, 764, 786, 837, 896
Rodwell, William 498
Roscher, Wilhelm Georg Friedrich (1817-1894) 230, 311, 326, 398, 812, 896
Rothschild, James, baron de (1792-1868) 472
Roy, Henry 363, 365, 895, 896
Rubichon, Maurice (1766-1849) 627, 792, 796, 895, 896
Russell, Lord John (1792-1878) 419

Saint-Simon, Claude-Henri de Rouvroy, comte de (1760-1825) 603, 604, 606, 607, 891, 896
Say, Jean-Baptiste (1767-1832) 284, 826, 830, 831, 896
Schmidt, Conrad (1863-1932) 22-24, 28, 30, 33, 873, 874, 893, 896
Senior, Nassau William (1790-1864) Senior 47, 57
Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper, Earl of (1801-1885) 626
Shaw, George Bernard (1856-1950) 22
Siemens, Friedrich (1826-1904) 82
Simon, Sir John (1816-1904) 101, 102, 104, 106, 603, 604, 606, 607, 891, 893, 896
Sismondi, Jean-Charles-Léonard Simonde de (1773-1842) 480, 788, 896
Smith, Adam (1723-1790) 103, 151, 196, 197, 203, 219, 230, 243, 326, 331, 332, 384, 396, 445, 474, 475, 535, 539, 614, 739, 754, 758-761, 773, 813, 822, 826, 827, 829, 897
Sombart, Werner (1863-1941) 872-874, 897
Steuart (Stewart), Sir James (*ayrıca* Denham *ismiyle tanınır*) (1712-1780) 235, 366, 772, 897
Stiebeling, George 31-33, 890, 897
Storch, Heinrich Friedrich von (Andrej Karlowitsch) (1766-1835) 190, 655, 813, 830, 835, 897
Şarlman (742 civarı - 814) 596, 597, 772

Thiers, Louis-Adolphe (1797-1877) 622, 897
Thomas, Sidney Gilchrist (1850-1885) 82, 100, 525, 539, 550, 601, 891, 892, 894, 897
Thun, Alphons (1853-1885) 879, 897
Tocqueville, Alexis Clérel de (1805-1859) 788, 897
Tooke, Thomas (1774-1858) 357, 362, 371, 372, 402, 404, 420, 441, 445-448, 451, 454, 455, 460, 487, 525, 540, 550, 557, 568, 572, 792, 827, 897
Torrens, Robert (1780-1864) 51, 52, 57, 116, 356, 357, 550, 897
Tuckett, John Debell (ölüm 1864) 600, 897
Turgot, Anne-Robert-Jacques, baron de l'Aulne (1727-1781) 620
Turner, Charles 414, 419, 489
Twells, John 510, 511, 560

Ure, Andrew (1778-1857) 92, 113, 387, 897

Verri, Pietro (1728-1797) 284, 898
Vinçard, Pierre-Denis (1820-1882) 772, 898
Vissering, Simon (1818-1888) 321, 322, 898

Wakefield, Edward Gibbon (1796-1862) 744, 756, 898
Walton, Alfred A. (doğum 1816) 619, 898
Weguelin, Thomas 451, 497, 498, 502, 503, 519, 527, 571, 578, 579
West, Sir Edward (1782-1828) 103, 131, 247, 620, 656, 898
Wilson, James (1805-1860) 101, 445, 451, 533, 534, 541, 543, 550, 563, 576-580, 582-584
Wilson-Patten, John (1802-1892) 101
Wolf, Julius (1862-1937) 26, 28, 31, 898
Wood, Sir Charles (1866'dan itibaren) Viscount Halifax of Monk Bretton (1800-1885) 554, 581, 582, 584, 893
Woolf, Artur (1766-1837) 108
Wright, Charles 525, 528
Wylie, Alexander Henry 519, 553, 554

Zwilchenbart, R. 472

Kavram Dizini

ABD 32, 386, 494, 554, 559, 570, 581, 588, 626, 629, 664, 666
adil 386, 387, 418, 562
Afrika 887
afyon 552, 578
Afyon Savaşı 408
aile 667, 671, 762, 781, 875
Almanya 129, 134, 452, 495, 533, 574, 596, 666, 875, 884, 886, 887
altın
  çıkışı 18, 419, 433, 453, 454-456, 459, 460, 461, 462, 467, 476, 477, 488, 493-495, 502, 517, 519, 539, 544, 545, 550, 555, 559, 563, 565, 568-573, 575, 588, 590, 591
  rezervi 429, 435, 436, 455, 502, 519, 557, 559, 565-567, 575
Amerika 82, 128, 129, 137, 334, 412, 441, 474, 481, 494, 495, 533, 534, 551, 553, 554, 558, 566, 569, 570, 575, 578, 583, 584, 589, 604, 609, 666, 715, 755, 773, 881, 886
Amerikan İç Savaşı 118, 136
anarşi 264, 607, 862
angarya 778-782, 788, 806
anonim şirket 474, 882, 886
antik 144, 333, 592, 595, 598, 666, 817
Arjantin 715
artık değer
  göreli 26, 56, 88, 89, 224, 226, 236-239, 252, 256, 268
  mutlak 26, 44, 88, 223, 226, 230, 237, 239, 259, 312
  oranı 16, 17, 25, 32, 40, 55, 56, 58, 62, 63, 65, 67-70, 73-80, 82, 84-86, 91, 94, 114, 124, 147, 148, 151, 153, 155-157, 161, 163, 164, 175, 176, 182, 204, 207, 209, 217, 218, 220, 221, 223, 225, 231, 234, 239, 240, 248, 250, 252, 256, 312, 651, 750, 758, 764, 814, 839
arz ve talep 130, 132, 188, 195-198, 200, 358, 359, 368, 421
Asya 82, 136, 159, 334, 335, 518, 553, 559, 566, 570, 576, 577, 615, 632, 777, 781, 880
aşınma ve yıpranma 40, 46-48, 57, 60, 83, 84, 86, 92, 107, 117, 118, 122, 123, 126, 163, 167, 205, 231, 232, 264, 265, 269, 347, 470, 580, 607, 684, 753, 827
aşırı nüfus 224, 227, 241, 253, 254, 259, 260, 269
aşırı üretim 136, 192, 203, 259, 260, 362, 423, 424, 440, 494, 509, 516, 534, 668
ataerkil 334, 593, 595, 788
Avustralya 82, 130, 503, 566, 570, 578, 589, 626
Avusturya 221, 469, 886

Babil 878
banka sermayesi 405, 406, 459, 467
Banka Sınırlandırma Yasası 531
Banka Yasası (1844 tarihli) 409, 410, 420, 421, 424, 434, 477, 501, 520, 528, 537, 542, 554, 555, 556, 562
banker 363, 401, 404-406, 413, 427, 428, 430, 432, 434, 454, 459, 462, 467, 468, 473, 477, 481, 482, 485-487, 502, 507, 510, 520, 521, 522, 534, 541, 550, 560, 563, 594, 604, 911
banknot 401, 402, 404-406, 409, 410, 419, 420, 424, 430, 436-438, 446, 451, 453, 456, 458-461, 468, 473, 477, 520, 522-531, 536, 537, 540, 543, 548-550, 554-560, 562, 563, 567, 575, 602, 765
basit meta dolaşımı 319, 322, 327, 400, 448
başkalaşım 198, 274, 278, 279, 280, 292, 350
bayağı iktisat (iktisatçılar) 21, 22, 326, 378, 393, 469, 805
bayındırlık işleri 140-142
bilim 110, 304, 316, 804
bill-broker 477, 478, 487, 498-500, 521, 522, 535, 538, 543, 544, 911
birikim fonu 202, 820, 831
birleşik emek 113
birleşik işçi 94, 95, 113
Birleşik Krallık 132, 138, 438, 524, 542, 577, 578, 629
birleşik üretici 130, 440, 442
borsa 316, 367, 369, 409, 442, 473, 601, 602, 867, 885-887
boş inanç 129, 886
bölüşüm 249, 262, 379, 858-860, 863, 864
Britanya 116, 441, 502, 589, 590, 626
buhar makinesi 107, 641
bunalım 131, 143, 203, 230, 308, 309, 362, 413, 420, 426, 434, 441, 450, 460, 462, 471, 486, 491-495, 497, 513, 514, 528, 537, 542, 549, 555, 556, 568, 569, 570, 574, 585, 587, 864
burjuva iktisadı (iktisatçıları) 543, 734, 620, 864
büyük sanayi 71, 72, 240, 335, 337, 338, 369, 492, 503, 604, 766, 792, 798, 884, 885
büyük toprak sahipleri 221, 330, 610, 620, 714, 715, 756, 792

coğrafi keşifler 334
crédit gratuit 606
Crédit Mobilier 604, 607
currency 356, 357, 372, 401, 402, 404, 407, 410, 417, 418, 420-422, 431, 438, 441, 445, 446, 448, 454-457, 462, 467, 476, 494, 521, 526, 531, 536, 547, 548, 550, 552-555, 559, 827
çalışmanın koşulları 54, 91, 113, 251, 383, 593, 596, 608, 614, 616, 782, 808, 810, 811, 859, 860, 862
çift metal para sistemi 22, 323
Çin 110, 137, 335, 408, 409, 414, 424, 489, 533, 552, 553, 570, 578
Çin İç Savaşı 552
çocuk 98, 99, 102, 224, 238, 259, 385, 397, 598, 666

değer
  işareti 146, 434, 510, 543, 547, 556
  teorisi 20, 21, 29, 162
  yasası 20, 22-24, 28, 30, 32, 184, 186, 187, 633, 873, 878
değerli kâğıtlar 321, 363, 407, 418, 431, 451-453, 456-461, 467, 471, 472, 492, 494, 495, 499, 504, 512, 518, 528, 550, 551, 574, 575, 589, 591
değerli metal(ler) 320, 321, 323, 409, 421, 433, 454, 455, 477, 494, 495, 501, 518, 534, 545, 548-550, 560, 565, 566, 568-571, 574, 576, 578-582, 584-586, 588, 601, 602, 878
demiryolu 82, 133, 293, 336, 364, 410, 412, 413, 415, 419, 423, 424, 470, 472, 474, 488, 489, 540, 569, 575, 577, 579, 580, 886
devir 81, 82, 83
  çevrimi 128, 362
  sayısı 84, 312, 313
  zamanı 81-84, 126, 152, 153, 160, 161, 163, 170, 171, 205, 282, 307, 312, 315-317, 359
devlet 142, 250, 385, 387, 395, 396, 404, 410, 417, 439, 441, 453, 457, 460, 467-474, 480, 481, 504, 511, 524, 527, 530, 538, 542-544, 554, 589, 590, 602, 616, 715, 745, 756, 777, 780, 782, 783, 788, 793, 794, 882
devlet zorbalığı 715
dış ticaret 116, 242, 243, 323, 327, 500
dışarıya göç 144, 626-628, 748
dışkı 90, 110, 112
doğa güçleri 126, 641, 759, 812
doğal ekonomi 772, 773, 781, 876, 885
Doğu Akdeniz 880, 881, 882
Doğu Hindistan Şirketi 310, 311, 331, 390, 540, 577, 578, 581, 582, 601
dokumacılık 131, 142, 336, 884
dolaşım
  maliyetleri 274, 287, 293, 294, 296, 299, 301, 303, 304, 305, 319, 438
  zamanı 56, 57, 82, 281, 282, 285, 294, 306, 307, 359, 814
düalizm 572
dünya pazarı 119, 129, 136, 221, 255, 270, 321, 323, 334, 335, 337, 338, 360, 444, 454, 462, 491, 503, 537, 548, 569, 666, 770, 771, 784, 785, 788, 817, 855, 856

eğitim 104, 326, 389, 390, 624
ekonomi politik 51, 195, 557, 627, 793, 835
eksik üretim 128, 423
ekstra kâr 22, 30, 63, 203, 263, 362, 366, 643, 672, 854, 884
el birliği 90, 93, 102, 113, 270, 384, 387, 642, 887
elden çıkarma kârı 235, 391
emek araçları 40, 46-49, 54, 58, 59, 72, 95, 115, 160, 183, 218, 221, 244, 811, 822
emek yoğunluğu 64, 65, 69, 76, 77, 78, 89, 851
eş değer 55, 193, 297, 342, 350, 355, 358, 390, 459, 581, 582, 583, 622, 635, 664, 783, 806, 842, 845, 852, 877
ev kirası 140, 144, 757, 760
ev sanayisi 335, 596, 779, 781, 792
evrensel emek 335, 596, 779, 781, 792

fabrika müfettiş(ler)i 99, 100, 111, 129, 141
fabrika yasaları 100
faiz oranı 221, 248, 356, 359, 361-368, 370, 371, 374, 378, 391, 396, 405, 420, 422, 423, 425, 427, 428, 429, 433, 436, 469-471, 488, 490, 491, 497, 501, 508, 513-519, 529-531, 535, 537, 544, 550, 553, 559, 562, 563, 570, 574-577, 580, 584-591, 596, 609, 621, 622, 664, 684, 795, 796
faux frais 335, 642, 911
feodalizm 786
fizyokrat(lar) 203, 603, 744, 770, 771, 772
fizyoloji 747
Fransa 108, 112, 130, 142, 387, 437, 438, 442, 469, 495, 552, 553, 570, 588, 590, 599-601, 603, 604, 607, 627, 628, 715, 756, 783, 792, 796, 872, 881, 887

geçim araçları 21, 26, 51, 52, 94, 115, 116, 123, 169, 183, 184, 194, 208, 209, 211, 224, 227, 253, 260, 261, 268, 327, 328, 334, 585, 632, 635, 641, 652, 653, 666, 754, 772, 776, 782, 789, 819, 830, 841, 842, 846, 847, 849, 850, 874
gelenek 624, 774, 779
girişimci kazancı 364, 371, 374-384, 389, 390, 392, 425, 427, 513, 736, 801, 807, 810, 815, 818, 820, 822, 836, 853, 855, 863
göçebe halklar 334
gömü 319, 321, 322, 323, 332, 343, 454, 455, 473, 490, 596, 597
gömüleyici 509, 562, 592
gözetim 89, 360, 381, 383-390, 780
grev 138, 139, 627

ham madde 21, 51, 54, 59, 89, 94, 110, 114-122, 127, 129, 130-132, 134-136, 157, 160, 336, 402, 450, 487, 518, 533, 534, 553, 633, 746, 752, 794, 828
haraç 30, 328, 582, 589, 598, 623, 714, 751, 760, 762, 773, 776, 882
hayvancılık 325, 326, 665, 671, 754, 786, 792
Hindistan (Hint) 82, 119, 128, 129, 133, 136, 137, 139, 143, 221, 269, 310, 311, 331, 335, 390, 409-412, 414, 416, 423, 424, 484, 489, 533, 534, 536, 540, 552, 553, 570, 576-583, 589, 591, 596, 601, 624, 715, 772, 776, 782, 858, 880, 881
hisse senetli banka 477, 490, 498, 504, 524, 544, 560, 886
Hollanda 310, 311, 320, 322, 331, 334, 335, 588, 601, 881

iflas 113, 123, 310, 388, 410, 414, 418, 441, 477, 509, 516, 520, 535, 558, 562, 569, 602, 604, 870
iktisadi toplum biçimleri 805
İlk Çağ 334
İngiltere 19, 22, 100-102, 104, 110, 133, 134, 142, 182, 190, 221, 269, 321, 334, 335, 342, 363-367, 389, 390, 396, 407-409, 411-420, 426, 427, 429, 433- 441, 447, 451, 452-456, 459, 460, 469, 472, 476-478, 481, 490-498, 501-504, 510, 512, 513, 518, 519, 522-528, 530, 531, 533-536, 538-540, 542-545, 550-560-567, 569-572, 574-584, 588-591, 596, 600-605, 610, 619-621, 624-628, 647, 653, 654, 656, 672, 675, 699, 715, 747, 754, 756, 760, 766, 773, 774, 784, 787, 791, 792, 857, 865, 881, 886, 887
İngiltere Bankası 342, 364, 365, 367, 390, 408, 409, 412, 417, 419, 420, 429, 433-437, 451-456, 459, 460, 472, 476-478, 492, 495, 497, 498, 501-503, 512, 518, 519, 522-528, 530, 531, 534-536, 538, 540, 542-545, 550, 551, 554, 555, 557-560, 562, 563, 565-567, 569, 572, 574, 575, 588, 596, 600, 602, 605
insan 22, 28, 97-99, 110, 113, 266, 328, 363, 408, 614, 616, 734, 754, 760, 777, 792, 797, 805-807, 812, 834, 858, 859, 864, 868
ipotek 414, 610, 685, 790, 795, 796, 887
İrlanda 110, 111, 128, 134-136, 409, 502, 524-526, 545, 559, 624, 626, 796
İskoçya 100, 133, 134, 407, 452, 476, 524-527, 559, 562, 563, 602, 616, 625, 627, 715, 760, 761
iskonto 365, 367, 399, 401, 404-414, 418, 420, 427, 428, 430-435, 437, 451-453, 456-458, 461, 467, 473, 477, 478, 481, 482, 486-489, 497-500, 502, 512, 518, 519, 521-523, 528, 530, 532-536, 540, 541, 543, 544, 551, 552, 554, 558, 560, 566, 571, 574, 575, 588
İspanya 601, 760, 880, 881
israf 94, 96, 97, 99, 102, 110, 193, 397, 797, 798, 811
istihraç sanayisi 69, 112, 126, 746, 758
iş bölümü 90, 93, 193, 270, 299, 304, 320, 509, 631, 633, 635, 642, 666
işçi sınıfı 21, 194
İtalya 29, 31, 337, 552, 596, 599, 600, 715, 773, 786, 880, 882

Jakobenler 625
jeoloji 747

kadın 102, 104-106, 140, 238, 385
Kaliforniya 503, 566, 626
kambiyo kuru 322, 455, 456, 461, 550, 559, 560, 575-581, 584, 590, 591
Kanada 412, 589, 665, 666
Kapital 16, 20, 24, 27, 29, 41, 42, 43, 47, 48, 51, 53, 55, 58, 63, 64, 81, 82, 85, 90, 94, 96, 97, 102, 105, 117, 140, 151, 155, 169, 184, 227, 235, 236, 266, 273, 286, 305, 309, 311, 320, 377, 429, 456, 462, 483, 491, 524, 532, 600, 625, 629, 756, 760, 805, 813, 867, 872, 873, 877
kapitalistler sınıfı 21, 129, 257, 291, 294, 296, 319, 323, 369, 376, 377, 486, 504, 625, 758, 771, 795
kâr oranının azalması (düşmesi) 24, 230, 235, 240, 244, 254, 257, 263, 267
kâr payı 230, 295, 389, 420, 527
kartel 440, 492
Kırım Savaşı 135, 426, 427
kilise 22, 250, 596, 598, 599, 610, 773, 774
kimya 82, 110, 111, 441, 886
kiracı çiftçi 613, 617, 618, 624, 625, 674, 699, 720, 724, 729, 737-739, 785, 788, 793, 878
kiralama
  parası 401, 623-625, 631, 743, 745, 789, 795, 853, 855
  süresi 618, 619, 624, 763
komünist 184, 715, 875
komünizm 630, 817, 858, 879, 880
konsinye 134, 493, 518, 554
Konstantinopolis 337, 616, 879, 881
kooperatif 388, 389, 443, 879, 881, 882
koruyucu gümrük (vergileri/sistemi/politikası) 116, 440, 492, 771
köle(lik) 184, 328, 332-334, 342, 470, 385, 593-595, 598, 615, 618, 623, 762, 776, 788, 793
kötü hasat 409, 418, 424, 487, 515, 626, 773
köylü ekonomisi 594, 788
köylü sınıfı 593
kredi sistemi 119, 122, 126, 127, 145, 201, 258, 269, 283, 284, 307, 308, 321, 324, 363, 367, 388, 396, 400-403, 426, 438, 443, 444, 448, 451, 452, 456, 461, 462, 470, 474, 476, 479-483, 486, 501, 503-505, 509, 531, 537, 546, 549, 572, 574, 591, 599, 601, 603-606, 610

kredi şövalyesi (şövalyeleri) 428, 571
kredi
  banka kredisi 400, 491, 497, 585, 588
Küçük Asya 334, 880
külçe 321, 322, 403, 433, 488, 498, 519, 540, 547, 574

little Shilling men 539
lonca 185, 337, 786, 817, 875, 878
lüks 94, 115, 241, 321, 330, 337, 394, 425, 535, 566, 567, 610, 631

makine 91, 92, 107-110, 115, 159, 265, 266, 305, 337, 342, 483, 595, 613, 752, 767
mali aristokrasi 329
maliyet fiyatı 23, 40, 42, 45-48, 50, 51, 55, 57, 131, 166-169, 171, 173, 176, 178-180, 204, 205, 210, 211, 265, 288, 370, 639, 640, 749, 828, 852, 854, 911
manifaktür 331, 334, 335, 337, 884
marjinal fayda teorisi 22
merkantilizm 338, 770, 771
merkezileşme 247, 251, 297, 403, 442, 472, 481, 605
metalurji 82
meta-sermaye 48, 81, 273-280, 282-284, 288, 299, 303, 305, 307, 314, 325, 326, 344, 345, 356, 424, 462, 479, 484, 485, 493, 496, 515, 516, 564
mevduat 367, 389, 404-407, 418, 435, 445, 458, 459, 473-477, 498, 500-505, 510, 511, 520-523, 538, 540, 542, 568, 567, 601
Mısır 143, 333, 632, 878
Moğollar 881
muhasebe 293, 319, 322, 562, 835
mübadele değeri 52, 91, 188, 328, 393, 596, 644, 813
mülkiyet senedi (senetleri) 460, 468, 470, 471, 473, 480, 632
mülksüzleş(tir)tirme 247, 251, 771, 784, 808

nüfus 130, 131, 194, 201, 224, 227, 240, 241, 249, 253, 254, 259, 260, 262, 269, 608, 620, 654, 656, 664, 666, 668, 760

ondalık 773
Orta Çağ 334, 336, 337, 596, 599, 608, 772, 773, 774, 781, 786, 817, 876, 879, 882
ortak
  emek 113
  mülkiyet 335, 797
ortakçılık 667, 787, 788
otorite 862
ödemeler bilançosu 493, 494, 517, 567, 570, 590
özgürlük dünyası 807, 806
özürcü(lük) 326, 389, 599, 622

Panama dolandırıcılığı 442
para
  dolaşım aracı olarak 198, 283, 307, 319, 456, 467, 510, 522
  dolaşımı 198, 307, 323, 324, 326, 327, 330, 332, 418, 438, 439, 445, 449, 523, 548, 549, 566, 596, 783, 813, 824, 825, 827
  dünya parası 320, 321, 454, 467, 488, 537, 567, 596
  hesap parası 774
  kâğıt 401, 407, 436, 590, 600, 602
  kredi parası 400, 404, 430, 456, 516, 517, 537, 602
  madeni para 401, 406, 420, 454, 459, 492, 501, 510, 517, 539, 543, 556, 568, 578, 581, 590
  -nın sermayeye dönüşümü 330
  ödeme aracı olarak 283, 319, 322, 323, 370, 400, 446, 448, 449, 460, 462, 488, 501, 521, 598
  piyasası 18, 133, 360, 365, 367, 369, 393, 409, 412, 413, 438, 451, 471, 498, 508, 510-512, 518, 521, 527, 529, 532, 534, 537, 538, 541, 542, 566, 570, 574, 576, 577, 580, 581, 586, 588, 602
  para-sermaye 81, 275, 277-280, 282, 283-286, 292, 293, 299, 305, 318-320, 322-325, 344, 345, 347, 352, 357, 363, 369, 372, 373, 378, 392-394, 403, 418, 422-424, 426, 427, 429, 431, 432, 434, 436, 445, 447, 458-460, 462, 472, 477, 479, 487, 488, 490, 493, 496, 497, 499, 501, 503, 504, 506-518, 570, 576, 579, 581, 586, 617, 622, 693, 795, 886, 911
  sermaye olarak 282, 283, 285, 286, 305, 318, 325, 344, 345, 363, 372, 373, 378, 392, 393, 445, 447, 460, 462, 493, 504, 506, 511, 512, 570, 581
  para sistemi 22, 323, 537, 572, 591, 771
  para ticareti 273, 299, 318, 320, 323-326, 592, 601, 815
  satın alma aracı olarak 284, 324, 345, 370, 446, 448, 461, 462, 516, 576, 597
  sermaye olarak 447
  sistemi 320
parsel 335, 787, 789, 790-792, 794, 795
perhiz 442, 509
Peru 858
piyasa
  değeri 185-197, 471, 657, 750
  fiyatı 187, 191, 196-198, 203, 213, 214, 268, 357, 358, 367, 368, 370, 378, 514, 639, 651, 652, 657, 658, 669, 674, 676, 687, 697, 729, 737-742, 745, 749, 750, 752, 753, 755-757, 763, 789, 790, 855
plantasyon 385, 500, 773, 776, 788, 789, 792
poliçe 324, 343, 370, 400, 401, 404, 405, 410, 412-415, 428, 430-432, 447, 450, 458, 482-484, 487, 488, 497, 499, 515, 533-536, 541, 542, 561, 571, 574, 578, 581, 590, 591 596, 610

politik iktisatçılar 607
Polonya 269, 332, 610, 788, 865
Portekiz 310, 333, 334, 880, 881
Prusya 469, 715
rant
  arsa rantı 759, 760
  ayni 632, 775, 783, 784
  farklılık rantı 19, 638, 644-646, 649, 655, 656, 658, 662-664, 669, 671-677, 679-681, 686-688, 694, 696, 698, 701-703, 705-707, 716, 717, 726-732, 734, 735, 737-740, 742, 743, 749, 751, 754, 755, 759, 763-766, 787, 790
  Farklılık Rantı I 646, 664, 671-674, 676, 677, 679, 681, 686, 688, 694, 696, 698, 699, 701-703, 705, 716, 717, 726, 728, 730
  Farklılık Rantı II 19, 658, 664, 669, 671-673, 675, 676, 679, 680, 686, 687, 699, 702, 703, 705-707, 716, 717, 726, 728-730
  maden rantı 739, 759, 761
  para cinsinden 635, 660, 674, 678, 679, 685, 688-690, 692-694, 696, 698, 700, 703, 704, 731, 782-784
  oranı 658, 661-663, 677-679, 691, 722, 764
  tahıl cinsinden 659, 660, 678, 679, 688, 690, 692, 693, 700, 704, 729, 731
  ürün cinsinden 685, 774, 781-783, 788
rantiye 487, 511, 824, 848
rastlantı 175, 185, 461, 757
rehinci 336, 593, 599, 600
rekabet 24, 25, 51, 56, 96-98, 108, 123, 127, 128, 142, 166, 176, 187, 191, 199, 203, 212, 214, 230, 236, 240, 242, 249, 257-260, 264, 266, 268, 311, 317, 358-360, 364, 365, 368, 379, 440, 461, 492, 607, 624, 628, 634, 642, 657, 665, 677, 688, 692, 714, 715, 732, 748, 751, 757, 766, 809, 814, 844, 846-848, 855, 856, 863, 873, 880-883
rezerv fonu 118, 321, 403, 456, 473, 476, 477, 555, 567, 568
Roma 112, 321, 329, 333, 334, 385, 592, 593, 595, 597, 598, 772, 773, 783, 894, 900
Romanya 788
Rusya 19, 135, 269, 335, 469, 524, 551, 566, 575, 715, 865

sağlık 16, 102-104, 106
sanayi devrimi 82, 604
savaş 99, 386, 426, 427, 582-584, 602, 625
savurgan 97, 469, 546, 593, 596, 610, 714
serbest ticaret 116, 410, 630, 772
serf 328, 597, 615, 632, 775, 806, 878
seri üretim 188, 251, 338
sermaye
  birikimi 194, 229, 230, 248, 260, 267, 395, 398, 399, 426, 472, 479, 480, 481, 487, 497, 503-508
  hayalî 400, 401, 411, 469, 470, 472, 495
  meta ticareti sermayesi 273, 274, 276, 278, 279, 284, 286, 287, 289, 299, 318, 324-327
  -nin organik bileşimi 127, 147, 148, 154, 155, 158, 159, 163, 212, 218, 219, 221, 244, 267, 746, 747
  -nin serbest kalması 119, 120, 123, 125
  -nin teknik bileşimi 72, 154, 155
  ödünç 171, 245, 346-348
  öndeliği 44-47, 86, 232, 233, 431, 432, 458, 532
  para ticareti sermayesi 273, 299, 318, 320, 324-326, 592
  piyasası 510, 579, 757
  sanayi sermayesi (sınai sermaye) 297, 298, 315, 317, 325, 326, 338, 341, 481, 484, 485, 491, 493, 513, 594, 602, 758, 768, 771, 882
  ticaret sermayesi (ticari sermaye) 30, 273, 275, 289, 297, 298, 302, 305, 314, 317, 319, 326, 327, 330, 333, 341, 366, 369, 405, 504, 882
  toplumsal toplam 167, 171, 173, 174, 181, 200, 213, 223, 227, 247, 279, 286, 531, 748, 769, 818, 822, 825, 842, 843
  tüccar sermayesi 212, 230, 280-285, 289-291, 294, 296, 297, 299, 300, 302, 306, 308, 312-315, 327-329, 592, 882
sınai çevrim 360
sınıf mücadelesi 19
sigorta 214, 412, 610, 806, 831, 833, 857, 863, 880, 883
sikke 320, 321, 446-448, 456, 474, 475, 490, 498, 501, 519, 547, 550, 555, 563, 567, 572, 574, 601
simsar 511, 512, 546, 601
sosyalist 13, 29, 389, 598, 606
sosyalizm 22, 31
spekülasyon 18, 133, 212, 247, 308, 311, 314, 362, 365, 406, 408, 424, 425, 428, 455, 474, 492, 513, 515, 528
Spekülasyon 134, 255, 413, 442
stok 81, 121, 133, 134, 137, 308, 309, 419, 434, 454, 477, 502, 558
su gücü 639, 643, 644, 716
Süveyş Kanalı 82, 411, 491

tahıl yasaları 624, 625, 653, 675
tarım emekçisi/emekçileri/işçisi/işçileri 98, 182, 625, 626, 629, 631, 633, 743, 785
tarım kimyası (kimyacıları) 616, 766
tasarruf 57, 58, 90-97, 101, 109, 110, 112, 113, 178, 265, 266, 284, 301, 335, 398, 406, 438, 442, 487, 497, 509, 521-524, 531, 671, 683, 684
tefeci(lik) 52, 53, 171, 221, 333, 349, 362, 394, 409, 425, 469, 592-599, 602, 608, 610, 620, 624, 796, 876, 882
tekel 128, 175, 185, 199, 230, 310, 317, 441,

503, 620, 631, 641, 643, 644, 741, 745, 749, 751, 752, 754, 755, 757-763, 786, 790, 794, 802, 803, 806, 810, 811, 819, 835, 839, 844, 880, 883
tekel fiyatı 745, 757, 761, 786, 794, 844
tekel rantı 819
teknoloji 752
tekstil sanayisi 92, 131, 136, 882, 887
telgraf 82, 314, 411, 491, 524
ticaret
  bilançosu 493, 494, 517, 567, 570, 579, 583, 589, 590, 771
  işçileri 296, 297, 299
toplumsal servet 442, 444, 573, 685
toprak: aristokrasisi 329, 715
toprak: fiyatı 622, 623, 627, 664, 678, 679, 686, 712, 716, 744, 762, 763, 765, 766, 787, 790-792, 794-797, 856
toprak: mülkiyeti 19, 335, 596, 600, 605, 606, 613-617, 619, 620-623, 625, 632, 634, 635, 637, 644, 645, 724, 725, 732, 738-740, 742-744, 749-751, 754, 758, 760, 764, 770, 777, 788, 789, 791, 794-798, 803, 807-809, 812, 815, 830, 843, 844, 849, 860, 863, 865, 866, 872
tröst 129, 441, 474, 492, 887
Tunus 887
tüketim
  araçları 506, 531, 631, 822, 829, 833
  fonu 308
Türkiye 582, 584
Türkler 881

ulaştırma 82, 91, 284, 293, 313, 325, 524, 648, 755, 865, 886
ulusal gelir 826, 835
uluslararası işçi hareketi 13
ücret 53, 58, 77-79, 88, 89, 94, 98, 109, 138-143, 178, 205, 213, 223, 244, 259, 295, 300, 302-304, 322, 364, 381, 384, 386-390, 447, 449, 469, 486, 505, 556, 579, 625, 743, 775, 790, 801, 803-805, 808-810, 812, 813, 815, 816, 819, 820, 822-828, 830, 833-838, 840-842, 844-846, 848-857, 859, 860, 865, 882
ücretli emekçi 294, 297, 383, 387, 617, 860
üretim
  biçimi 25, 263, 329, 441, 857, 863, 864, 873, 878
  fiyatı 166, 167, 171-173, 181, 186, 190, 196, 203-207, 209-211, 265, 266, 288-292, 310, 312, 374, 639-641, 644, 651-654, 657, 658, 669, 673-675, 677-679, 684, 685, 687, 688, 690, 694-700, 702-704, 706, 707, 716-720, 722-725, 729-733, 736-738, 740, 741, 743, 745, 746, 748-750, 766, 786, 818, 837, 843, 852
  ilişkileri 58, 255, 342, 392, 762, 769, 777, 784, 804, 805, 814, 816, 857, 859, 860, 864
  süreci 39, 42, 44, 45, 47, 48, 50, 51, 56-58, 60, 61, 90, 91, 95-97, 112, 113, 126, 128, 145, 200, 213, 223, 224, 226, 247-249, 254, 259, 274-281, 283, 284, 286, 287 292, 294, 295, 298, 306-308, 312-314, 316, 318, 319, 323, 325, 326, 330, 345, 346-348, 351, 352, 356, 366, 371-376, 378, 380-388, 392, 393, 398, 424, 426, 428, 439, 443, 446-450, 452, 481, 482, 484-487, 490, 492, 496, 497, 503, 504, 506-508, 515, 548, 608, 632, 639, 779, 801-803, 805, 806, 808, 812-817, 824-826, 828, 831, 843, 849, 852, 853, 860, 862-864
  tarzı 45, 50, 96, 119, 182, 187, 201, 218, 219, 228, 235, 241, 242, 247, 252, 254, 255, 261-264, 266-268, 270, 289, 292, 304, 311, 312, 314, 317, 321, 326- 329, 333-336, 338, 343, 358, 377-379, 385, 387, 388, 400, 439, 441-444, 517, 593-596, 598, 599, 603, 605-608, 613, 615-617, 621, 623, 630, 635, 642, 647, 657, 664, 671-673, 686, 733, 737, 740, 743, 744, 751, 768-774, 776, 778, 779, 782, 785, 787, 789, 791, 792, 794, 796, 797, 805, 808, 813, 816, 817, 827, 828, 831, 835, 853, 856, 857, 859-863, 865, 877, 884
  yöntem(ler)i 218, 236, 249, 254, 263, 265, 268, 645

Venedik 320, 322, 600, 601, 609, 880, 881, 883
vergi 395, 396, 420, 468, 480, 530, 542, 598, 623, 647, 670, 715, 745, 777, 786, 792
yabancılaşma 95, 96, 816
Yahudiler 332, 420, 596, 609
yardımcı madde 265, 877
yatırımcı 337, 883
yeomanry 600, 791
yerel topluluk 335, 616, 756
yerleşim bölgesi kooperatifi 879, 880
yoksullara yardım yasaları 625
yoksullaşma 254, 597, 598, 608, 617, 629, 792
yoksulluk 486, 629, 791
Yunanistan 321, 610
zanaat 593, 772, 791, 865, 875, 879
zorunluluk dünyası 806, 807

Kısaltmalar, Açıklamalar, Birimler ve Yabancı Sözcükler

acr	4046,7 m²
Aufl. (Auflage)	baskı
Ausg. (Ausgabe)	baskı
ayak	30,48 cm
Band	cilt
bill-broker	sözcüğü sözcüğüne kambiyo komisyoncusu, içerik açısından yarı banker
book	kitap
Buch	kitap
bushel	36,349 litre
C	toplam sermaye
c (konstantes Kapital)	değişmez sermaye
c., ch. (chapter, chapitre)	bölüm
ed., éd. (edition, édition)	baskı
etc.	vb.
faux frais	üretici olmadıkları hâlde zorunlu olan giderler
Hrsg. (Herausgeber[in])	editör
ib(id[em])	aynı yerde
in (In)	içinde
k (Kostpreis)	maliyet fiyatı
Kap. (Kapitel)	bölüm
"Kapital", I. Cilt, Yordam Kitap	Karl Marx, *Kapital*, I. Cilt, çev: Mehmet Selik-Nail Satlıgan, Yordam Kitap, Altıncı Basım, İstanbul 2014.
"Kapital", II. Cilt, Yordam Kitap	Karl Marx, *Kapital*, II. Cilt, çev: Mehmet Selik, Yordam Kitap, Birinci Basım, İstanbul 2012.
l.c. (loco citato)	aynı yerde
libre	453,592 kg
M	meta
m (Mehrwert)	artık değer
m´ (Rate des Mehrwerts)	artık değer oranı
MEW (Marx Engels Werke)	Karl Marx-Friedrich Engels, *Werke*, Institut für Marxismus-Leninismus beim ZK der SD, Dietz Verlag Berlin
modius	8,75 litre
Note	not, dipnot
Nr. (Nummer)	sayı, numara
P	para (para-sermaye)
p (Profit)	kâr
p´ (Profitrate)	kâr oranı
pro rata	orantılı olarak
pro tanto	o miktarda
quarter	yaklaşık 291 litre
sect. (section)	kısım
setier	156 litre
sterlin	20 şilin
şilin	12 peni
Teil	bölüm, kısım
tome	cilt
trad. (traduction)	çeviri
v (variables Kapital)	değişir sermaye
vice versa	tersi [de geçerlidir]

